CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

3-21

श्रीमद्भागवत महापुराणम्

प्रथम द्वितीयौ स्कन्धौ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उ 32/1

आम्नाय–ग्रंथालय,
[illegible]
[illegible]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-पुस्तकालय,
[illegible], [illegible]
वाराणसी-5

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीशारदापीठाधीश्वर १०८ श्रीशङ्कराचार्यमहाराजश्रीअभिनवसच्चिदानन्दतीर्थानां वरदकरसरोरुहयुगलेन—

अधिवेशनोद्घाटनम्

श्रीविष्णुरामस्मृतिहेतवेऽस्मि-
न्नष्टोत्तरं यत्र शतं सुपुष्टम् ।
प्रपठ्यते भागवतं द्विजाग्र्यै-
स्ततोऽधिकं किं पदमुत्सवस्य ॥

महोत्सवोद्घाटनमत्र मान्याः
श्रीशारदापीठमधिष्ठितार्याः ।
श्रीशङ्कराचार्यमहानुभावाः
कुर्वन्ति पुण्याब्धिकृपामृतौघाः ॥

आम्नाय ... नालय, ... वाराणसी-५

तृतीयपीठाधीश्वर-पुष्टिपथाचार्य-श्रीकाङ्करोलीनरेश१०८गोस्वामिश्रीव्रजभूषणलालमहाराजानां सुभगकराम्बुजयुगलेन—

श्रीप्रथमद्वितीयस्कन्धोद्घाटनम्

विचिन्त्य गाढं न समर्थमर्थं
वाचोऽन्यदीयाः प्रभवन्ति वक्तुम् ।
लीलाविहारेण च यैः प्रणीतं
वचो भवत्यग्र्यजनैश्च मान्यम् ॥

उपस्थितास्ते व्रजभूषणाऽऽर्याः
श्रीपुष्टिमार्गव्रततीपयोदाः ।
तृतीयपीठेश्वरतां दधाना
अस्मासु गाढं प्रणयं वहन्तु ॥

उद्घाटयिष्यन्ति कृपास्वतन्त्रात्
स्कन्धद्वयीं भागवतस्य मुख्याम् ।
महोत्सवं ते तनितुं समृद्धं
सिद्धिः समीहाभ्यधिका ततो नः ॥

आचार्यवर्यतरणिभ्यो विद्वत्सूरिवर्येभ्यः श्री १०८ गोस्वामिश्रीदीक्षितजीमहोदयेभ्यः सानुनयं प्रथमद्वितीयस्कन्धयोः—

समर्पणम्

श्रीमच्छ्रुतिसीमन्तिनीमङ्गलगीतैकप्रमेयभगवद्वदनानलावतार - श्रीवल्लभाचार्यान्ववायकलशोदधिकौस्तुभेभ्यो लीलाविक्षुण्ण-समग्र-विद्याकाननस्वैरविहारकण्ठीरवेभ्यः परमप्रसादानन्दितसकलनिजसेवकेभ्यः श्रीमद्भागवतपीयूषस्वैरपानरसिकेभ्यः सन्ततस्मरणीयश्रीगोकुलनाथपादाब्जेभ्यः—

श्री १०८ गो. "श्रीदीक्षितजी" श्रीचरणेभ्यः

सादरं सप्रश्रयं सप्रणति चेयमुपलभ्यमानसमग्रटीकोपेता श्रीमद्भागवतस्य आदित आरभ्य स्कन्धद्वयी समुपायनीक्रियते कामयामहे च प्रसीदतु श्रीगोपीजनवल्लभः ।

※

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उ-2/1

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

महर्षिवेदव्यासप्रणीतं

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

श्रीधरस्वामिविरचित–भावार्थदीपिका, श्रीवंशीधरकृत–भावार्थदीपिकाप्रकाशः, श्रीराधारमणदासगोस्वामिप्रणीत–दीपिनी, श्रीमद्वीरराघवाचार्यभावित–भागवतचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थरचित–पदरत्नावली श्रीमज्जीवगोस्वामिनिष्पादित–क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित–सारार्थदर्शिनी, श्रीमच्छुकदेवनिर्वर्तित–सिद्धान्तप्रदीपः, श्रीमद्वल्लभाचार्यनिर्मित–सुबोधिनी, श्रीपुरुषोत्तमचरणगोस्वामिरचित–सुबोधिनीप्रकाशः, गोस्वामि-श्रीगिरिधरलालविहित–बालप्रबोधिनी, इत्येताभि-र्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम् ।

प्रथमद्वितीयौ स्कन्धौ

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

'अभिनवशुकः' वेदान्ताचार्यः साहित्यतीर्थः श्रीभागवतसुधानिधिः ।

प्रकाशकाः

कृष्णशङ्करः शास्त्री

कृष्णराजभाई ठाकरसी

जयराजभाई द्वारकादासः

(श्रीविद्याहितनिधिसदस्याः)

ई. सन् १९६५] [वि. सं. २०२२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकाशकाः
कृष्णशङ्करः शास्त्री
कृष्णराजभाई ठाकरसी
जयराजभाई द्वारकादासः
(श्रीविद्याहितनिधिसदस्याः)

S
294
PU.825
V.1

(सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

प्राप्तिस्थानानि

कृष्णशङ्करशास्त्री
आतिथेयम्, कालेजरोड
नडियाद, जि० खेड़ा, गुजरात

कृष्णराजभाई ठाकरसी
१६, एपोलोस्ट्रीट, फोर्ट
बम्बई-१

प्राणलाल आचार्यः
श्रीगुर्जर छात्र सहायक समिति
कर्णघंटा, वाराणसी (उ० प्र०)

मुद्रकः
बलदेवदासः
संसार प्रेस, 'संसार' लिमिटेड
काशीपुरा, वाराणसी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्भागवतमहापुराणप्रथमस्कन्धीयविषयानुक्रमणिका

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१.	नैमिषक्षेत्रे श्रीमद्भागवतविषये सूतं प्रति शौनकादिमुनीनां प्रश्नः ।	१
२.	सूतप्रतिवचनम्, भगवत्कथायाः श्रवणकीर्तनयोर्निःश्रेयसकरत्वं भगवद्भक्तेर्माहात्म्यवर्णनं च ।	११४
३.	भगवतश्चतुर्विंशत्यवताराणां संक्षेपतो वर्णनम् ।	१७३
४.	महर्षेर्व्यासस्यापरितोषः तदाश्रमे देवर्षिनारदस्यागमनञ्च ।	२२३
५.	नारदव्याससम्वादः, भगवद्गुणकर्मवर्णनस्य महत्त्वं देवर्षिनारदकर्तृकं स्वकीयपूर्वजन्मवृत्तान्तकथनञ्च ।	२५०
६.	पुर्वजन्मवृत्तान्तशेषांशः—नारदस्य भगवदाराधनपूर्वकं ब्रह्मणः सकाशाज्जन्मग्रहणम् ।	३०२
७.	नारदोपदेशेन व्यासद्वारा श्रीमद्भागवतारम्भः, तत्र परीक्षिज्जन्मप्रस्तावेऽश्वत्थाम्ना कृतः सुप्तानां द्रौपदीसुतानां वधः, अश्वत्थाम्नः पराभवश्च ।	३३२
८.	उत्तरागर्भे द्रौण्यस्त्रतः परीक्षितो रक्षणम्, कुन्तीकृता श्रीकृष्णस्तुतिः, युधिष्ठिरानुतापश्च ।	३७८
९.	युधिष्ठिरादीनां भीष्मसमीपे गमनम्, तत्र विविधान् धर्मानुपदिश्य श्रीकृष्णस्तवनपूर्वकं भीष्मस्य महाप्रस्थानं च ।	४२७
१०.	भगवतः श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनम् ।	४७२
११.	द्वारकावासिभिः कृतं भगवतोऽभिनन्दनम्, पुरप्रवेशवर्णनञ्च ।	५०४
१२.	परीक्षितो जन्मोत्सवः ।	५३६
१३.	विदुरोपदेशेन गान्धार्या सह धृतराष्ट्रस्य वनाय प्रस्थानम् ।	५६०
१४.	अपशकुनदर्शनेन युधिष्ठिरस्य चिन्ता, द्वारकातोऽर्जुनस्यागमनं च ।	६०३
१५.	अर्जुनाद् यदुकुलसंहारं भगवतस्तिरोधानं च श्रुत्वा पाण्डवानां हिमायलदिशि महाप्रयाणम् ।	६२६
१६.	परीक्षितो राज्यलाभः, दिग्विजयः, भूमिधर्मसंवादश्रवणं च ।	६७४
१७.	परीक्षिद्धर्मसंवादः, कलिनिग्रहणं च ।	७०३
१८.	परीक्षिते मुनिकुमारशापः ।	७३६
१९.	परीक्षितो गङ्गातटे प्रायोपवेशनम्, ऋषिसमागमः, शुकागमनं राज्ञः प्रश्नश्च ।	७७७

परिशिष्टम्—१

सावरणभङ्गसप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धः (प्रथमस्कन्धीयः)

परिशिष्टम्—२

हरिलालमृतम् (प्रथमस्कन्धीयम्)

परिशिष्टम्—३

प्रथमस्कन्धीयश्लोकानुक्रमणिका

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्भागवतमहापुराणद्वितीयस्कन्धीयविषयानुक्रमणिका

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१.	शुकप्रवचनम्—तत्रादौ ध्यानविधिः, भगवतो विराड्रूपस्य वर्णनं च।	१
२.	योगिनां योगधारणयोत्क्रमणप्रकारस्य वर्णनं सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योर्निरूपणं च।	५७
३.	नानाविधकामनासिद्धये नानादेवानामुपासनम्, शौनकप्रश्नः—तत्र भगवत्सेवापरायणेन्द्रियाणां प्रशंसनं च। ...	१०७
४.	सूतोक्तिः, राज्ञः सृष्टिविषयकः प्रश्नः, शुकस्य मङ्गलाचरणपूर्वकं कथारम्भश्च।	१३२
५.	ब्रह्माणं प्रति नारदप्रश्नः, ब्रह्मोक्तिः, तत्त्वानामुत्पत्तिः, ब्रह्माण्डनिर्माणवर्णनं च।	१६६
६.	पुरुषसूक्तार्थेन भगवतो विराट्स्वरूपस्य वर्णनम्।	२०७
७.	वराहावतारादारभ्य श्रीकृष्णावतारपर्यन्तं संक्षेपतोऽवतारचरितवर्णनम्।	२५९
८.	परीक्षितः प्रश्नाः।	३४०
९.	शुकस्य प्रतिवचनम्, ब्रह्मणो वैकुण्ठधामदर्शनम्, तत्राभ्यर्थ्यमानेन भगवता ब्रह्मणे चतुःश्लोकभागवतोपदेशदानम्। ...	३६९
१०.	पुराणलक्षणानि, विराट्पुरुषविग्रहे इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवानामुत्पत्तिश्च।	४५७

परिशिष्टम्—१

सावरणभङ्गसप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धः (द्वितीयस्कन्धीयः)

परिशिष्टम्—२

हरिलीलामृतम् (द्वितीयस्कन्धीयम्)

परिशिष्टम्—३

द्वितीयस्कन्धीयश्लोकानुक्रमणिका

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीहरिः

वाक्कुसुमानि

विष्णोर्वाङ्मयविग्रहस्याऽवाङ्मनसगोचरस्याऽनुग्रहैकशंबलसंवेद्यस्याऽनल्पीयसो रसपीयूषपारावारस्य श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य रहस्यमाश्रित्याऽऽलेखनचापल्यमाचरन्नल्पीयानयञ्जनोऽवश्यमुपयास्यत्युपहासमितीतिहासं जानन्नपि विचेष्टत इतीष्टशिष्टविशिष्टजनैरनुग्राह्य इति प्राञ्जलि प्रार्थयते।

यतो हि वाचंयमिनोऽपि मौननियममपहाय प्रवचनपटवो भवन्ति वाङ्माङ्गल्याय वाङ्माधुर्यविग्रहस्य गुणवृन्दवर्णने। ततोऽयमनात्मनि निरतः कथं न पविवीष्ट स्ववाचं स्वलक्षणायां गवि विगाहनकर्मणा कथञ्च न मार्जयेन्मनीषामाचमनमात्रेण।

यद्यप्यामूलतोऽस्मिन् विषये प्रास्ताविके विलेखे निवेदयिष्यामि यथामति श्रीद्वारापतिकृपाद्वारेण। अयं तावच्छ्रीमद्भागवताऽभिधो भक्तजनकल्पपादपः। तस्यादिमः स्कन्धो दक्षिणस्यादक्षिणस्य क्षीणस्याक्षीणस्य वा दक्षस्यादक्षस्य दग्धस्य विदग्धस्य स्निग्धस्य संदिग्धस्य मुग्धस्य विमुग्धस्य समस्तस्य नतमस्तकस्य कस्य यस्य कस्य सदा दक्षिणः कोपि विलक्षणः स्वलक्षणः श्रीकृष्णचन्द्रस्य दक्षिणः पादो यो हि शाश्वतिकः समुत्सवः समेषामशेषशेमुषीजुषां विषयंजुषां वा।

अधिकाराख्योऽयं स्कन्धो दर्शनादिशास्त्ररहितं दर्शनभावरहितं विकारिणमसंस्कारिणं संसारिणं स्वस्य दर्शनेनैव विधत्तेऽधिकारिणं संस्कारिणं सेवौपयिकदेहिनं किं पुनरस्य स्पर्शनार्चनध्यानादीनां कृतं वक्तव्यम्। श्रवणेनैव जाड्यमपहरति मेधायाः पापमपनुदति जन्मपरम्परायाः श्रममपनयति ध्यानधारणायाः शममादधाति बुद्धीन्द्रियमनसां फलमाहरति समस्तदर्शनशास्त्राद्यवलोकनोपासनयोः। कीर्तनादिकं तु यः कुरुते तं मनुजं कृष्णैकजनं विधत्ते यत्किल मनुजजन्मनः परमं फलम्।

स्कंधोऽयमाध्यायतीह एकोविंशतिभिरध्यायै राधिकाकरसरोजसमाराधितसुलालितबालकमलपदं बालकपालस्य बालकपोलस्य भुवनैकपालकस्य गोपालबालस्य श्रीनन्दलालस्य।

त्रिधा विभज्यन्ते ह्येकोनविंशतिरध्यायाः। नव नव चैक इति वा त्रयस्त्रयस्त्रयो दशेति वा विभागस्तेषाम्। त्रयाणां तेषां साधारणोऽसाधारणो गुणातीत इति हीनो मध्यम उत्तम इति वा क्रमतो नामसंकेतः श्रोतृवक्तृगुणकर्मस्वभावभेदैः।

एतच्च विभजनं श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धादेवोपलभ्यते श्रवणकीर्तनकर्तृणां भावस्वभावादिदर्शनात्। श्रीशौनकबादरायणविष्णुरातानां श्रवणदीक्षायां वृत्तिः श्रीसूतनारदब्रह्मरातानाञ्च कीर्तनकक्षायां सन्निवेशः।

यद्यपि बादरायणानां न श्रोतृकुक्षौ विनिवेशस्ते किल श्रीमद्भागवतसमाधिभाषायाः ऋषित्वेन द्रष्टारो रचयितारो वा। न तैर्नारदमहर्षिभ्योऽधीतं श्रुतं वा श्रुतिफलं किञ्चित् पीतं वा तथापि मनःशान्तिमनाप्नुवन्तस्तदाप्तये ते मुनिवरैरर्थिता भगवद्गुणानुवर्णने। सत्यप्येवमंशतः श्रोतृत्वमेति तेषु पद्मजमुखपद्मश्रुतचतुःश्लोकीभागवतस्य श्रीनारदमुखपद्मतः श्रवणात्।

अथ त्रिषु तेष्वधिकारिषु केचनाधिकारभेदकराः सन्ति धर्मास्ते विचार्यन्ते। तत्र तृतीयकक्षाकुक्षिं विशतः श्रीसूतशौनकमुनिवरौ वक्तृश्रोतारौ। श्रीसूतमुनयो मुखाब्जनीडीकृताऽखिलपुराणोपपुराणा ज्ञानिनः कर्मनिपुणास्तथापि तेषु शब्दत एव भागवतीयं ज्ञानं नार्थत इत्येको हेतुः अपरश्च वैराग्यानुरागाभावः। प्रापञ्चिके पदार्थे विरागः पारमार्थिके परमात्मसेवनेऽनुरागो येषु तेषां मूर्धन्याधिकारित्वम्। कर्मफलासक्तिस्तृतीयश्चतुर्थश्चाहमस्मि कश्चिदसाधारणो वाग्मीत्यहंभावः। त एवममन्यन्त यन्निगमागमनिपुणा नित्यमनुष्ठाननिरताः शौनककल्पाः कुलपतयो यतयो विपुलमतयोऽपि मत्तो विलोमजन्मनोऽपि शृण्वन्ति। एवमर्थतो ज्ञानाभावो वैराग्याभावानुरागाभावफलभावाहंभावाः साधारणकक्षामापादयन्ते वक्तृणां कृते।

तद्वच्छ्रीशौनकानामप्येतस्यां श्रेण्यां संवरणं ते किल ज्ञानोपास्तिकर्मयागादिसंपूतास्तथापि कर्मफलमतयोऽनेकशिष्यविधानग्रन्थाध्ययनाध्यापनकार्यबाहुल्यपर्याकुलचेतसो न प्रपञ्चविरागं हरिपदकमलसेवाऽनुरागमन्वभवन्निति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नासीद्भगवत्यसाधारणा रतिः। अहंभावोऽपि तानबाधत यत्पुराणाचणा एव वक्तारः श्रुतिनिष्णाता वयं वयञ्च विप्रास्ते विलोमजा इति जात्युत्कर्षमदोऽपि मात्सर्यमयच्छच्छ्रवणाधिकारविलोपि।

अथाऽसाधरणकक्षाभाजौ देवर्षिविप्रर्षिप्रवरौ। तत्र वक्तरि नारदमहर्षौ ज्ञानमगाधं भक्तेरुत्कर्षः फले नासक्तिः किन्तु दृढतरवैराग्याभावादनुरागो राधिकानाथगुणवर्णनसेवनयोर्यावदपेक्षितो नावलोक्यत इत्यसाधारणकक्षायां मध्यमश्रेण्यां सन्निवेशः। कश्चिदपि पदाधिकारी कार्यबाहुल्यव्यापृतश्च प्रपञ्चविरागी भवितुं नार्हति। ब्रह्मर्षिपदनियुक्तानां नारदमुनीनामेषा परिस्थितिरासीत् तेषु भागवतज्ञानं शब्दतश्चार्थतश्च विद्यत एव, किन्तु भगवच्चरणानुरागे प्रपञ्चविरागस्य प्रधानहेतुत्वं तन्नास्ति तेनैव मध्यमा श्रेणी।

भगवदवताराणां श्रीकृष्णद्वैपायनमहर्षीणां विषये समालोचनाऽनुचिता। किन्तु श्रोतृगतगुणविचारणमिषेण ते किल द्वितीयश्रेण्यामसाधारणाभिधायां प्रवेक्ष्यन्ति। महर्षिषु तपःस्वाध्यायज्ञानभक्तिकर्मोपासनादीनां सर्वतो बाहुल्यं वरीवर्ति, परं पारेसहस्रं ग्रन्थविधानशिष्याध्यापनादिकार्यजातं जालमिव तानसोसूत्र्यत, तेन प्रपञ्चविरागं व्रजराजचरणाऽनुरागञ्च नाव्रजन्।

अथ ब्रह्मरातविष्णुरातौ गुणातीतकक्षाकुक्षिविलासिनौ महापौरुषिकौ वक्तृश्रोतारौ विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः। ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मराताः पितृचरणेभ्यः समाधिभाषामध्यगीषत "श्रुतभागवतो वक्तेति" वचनप्रमाणपरिपालनाय, किन्तु जन्मप्रभृति प्रपञ्चविरतिर्व्रजेन्दुगुणवृन्दावनविहारैकरतिस्तेषु विलसतीति भगवदेकतानत्वं सहजं तेन कथाप्राथम्यमलंकुर्वन्तु ते तत्सदृशाश्चापरेऽपि। साक्षाद् ज्ञानमयविग्रहस्य श्रीशिवस्यावतारत्वादन्ययोग्यता विचारायालमायासेन।

परीक्षिन्नृपतयोऽपि गुणातीतश्रेण्यामेव निवेक्ष्यन्ते। न राज्ञः कर्मफलासक्तिर्न वा राज्यादिरतिर्न शिष्यादिसंपादनलिप्सा न चाहंभावो यदहमधिको वक्त्रपेक्षया न स्वर्गादिलोकजिगमिषा न वानेकशास्त्रादिज्ञानविविदिषा न चोपदेशकेषु मुनिष्वनादरः संदेहो वा विवेच्यमाने विषये। केवलमखण्डरतिः श्रीव्रजपतिपदसरोजपरागेऽविचलमतिर्लीलापीयूषपाने, तेन स्थाने तेषां गुणातीतकक्षानिवेशः।

इत्थं साधारणासाधारणगुणातीतकक्षोक्तधर्मैरुपेतोऽथवाऽपेतो यः कोऽपि शुश्रूषुरथाधिकारी। अधिकारिणा साङ्गं श्रीमद्भागवतं शास्त्रं श्रोतव्यम्। अधिकारित्वं नाम तत्तत्कार्यक्षमगुणधर्मवत्त्वम्। तादृशाधिकारसम्पन्नो जिज्ञासयार्जवेन चाचार्यमुपसर्पति। उपसन्नाय तस्मा आचार्याः ज्ञानं प्रयच्छन्ति।

अतो ज्ञानस्य द्वितीयस्कन्धे चर्चा। तत्रापि भागवतविषयकज्ञानस्यैव विचारस्तस्मिन् स्कंधे। भागवतज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमिति कथने नातिरेकः किन्तु विवेकः। तेन किं तद्भागवतं ज्ञानं किं वा भागवतं शास्त्रं कोऽर्थस्तस्येत्याद्यूहेषु समाधये द्वितीये दशाध्यायास्त्रिभिः प्रकरणैर्निरूपिताः।

आनन्दस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थः, सा च सर्गविसर्गादिभेदैर्दशधा। तेन तन्निरूपकाः सूत्रात्मका दशाध्यायाः। एकैकशो दशाध्यायेषु दशस्कन्धाः सूत्रीभूय सन्निविष्टाः स्वयं च दशस्कन्धास्तद्भाष्यभूताः।

भागवतशास्त्रस्य द्विधा शब्दार्थौ भवति। तत्र दशलीलायुतो भगवान् ज्ञातव्य इत्येकोऽर्थः। साङ्गं श्रीमद्भागवतं श्रोतव्यमित्यपरश्चार्थः। एतेन द्वादशस्कन्धयुतं श्रीमद्भागवतं श्रोतव्यं तेन श्रवणेन दशलीलामयो भगवानधिगन्तव्यः।

द्वादशस्कन्धेषु किल क्रमशः प्रथमेऽधिकारो द्वितीये सहकारित्वेन फलं ज्ञानञ्च तृतीयादिषु दशसु श्रोतव्यस्य दशाङ्गस्य स्वरूपधर्मविचारश्चेत्थं विनिगमः। साङ्गस्य द्वादशस्कन्धात्मकस्य श्रवणं विधेयम्। श्रवणं नाम पदवाक्यानां तात्पर्यनिर्धारः। सोप्यभिधयैव विधेय इति भागवतार्थे महतामाग्रहः। तादृशस्य श्रवणस्य तत्त्वध्यानहृत्प्रसादमनननानीति त्रीणि प्रकरणानि।

तत्र तत्त्वध्यानप्रकरणे स्थूलसूक्ष्मयोर्विभेदेन द्वावध्यायौ। एकेन विराट्पुरुषस्य वर्णनं द्वितीयेन सेव्यस्य सूक्ष्मस्वरूपस्य च विमर्शः। स्थूलभगवतो विश्वात्मकस्वरूपे लब्धावसरं चेतः सूक्ष्मे भगवत्स्वरूपे निवेष्टुमर्हति।

ध्यानमपि प्रसन्नचेतोभ्यां श्रोतृवक्तृभ्यामेव सेत्स्यतीति तयोः प्रसन्नताऽऽपादनाय शौनकशुकाचार्यावभिलक्षीकृत्य तृतीयचतुर्थाध्याययोः स्तुतिसंग्रहो व्यलेखि। इन्द्रियाणामधोक्षजे ह्यविनियुक्तानामानर्थक्यमपयुक्तानाञ्च साफल्यमिति तृतीयस्य तात्पर्यं 'बिले बतोरुक्रम विक्रमान्यैरि'त्यादिभिः वचनैः सम्पादितम्। त्रयोदशभिश्च श्लोकैः शुकाचार्यमुनिभिर्विहितया स्तुत्या वक्तुश्चित्तप्रसादसंपादनसम्प्रसादः सम्पादितः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मननप्रकरणे षड्भिरध्यायैः सृष्टेर्जीवानां भगवतो भगवदवताराणाञ्चोत्पत्तिनिरोधवैषयिकी चर्चा ह्युपपत्त्योपपत्त्या च विचारिता। अनित्यानामुत्पत्तिः नित्यानां जीवानां देहादिपरिच्छेदोऽवताराणाञ्चाविर्भाव इत्यादिज्ञानं समालोचितम्।

ज्ञानालोचकोऽयं द्वितीयस्कन्धो भगवतः श्रीकृष्णस्य वामश्चरणः, यो हि सदैव वामाऽवामदेवानां देवानामदेवानामितरेषामधोक्षजचरणमुपेयुषां भीषणैषणाविभीषिक विभीषणः ज्ञानात्मकशृङ्गारविभूषणविभूषको भक्तजनकल्पतरुरेव विलसति।

संक्षेपतोऽस्मिन् लेखे स्कन्धद्वयमुद्दिश्यालिख्य विरमता मयाऽवश्यमुपकृतिस्मृतिर्न विस्मर्तव्योऽऽत्तजनानां तेषां येऽस्य प्रकटनप्रकाशनादिसुमङ्गलकार्यस्य प्रधानप्राणास्तेभ्य इयं मे वाक् कुसुममालिका।

ग्रन्थस्य प्रकाशनात्मककर्माध्वरस्याध्वर्युभूतोऽयं विद्याहितनिधिः। निधिनाऽनेनैकविधिना श्रमेण स्वयं प्रकाश्यते व्याख्यासमलङ्कृतोऽयमनुपमो ग्रन्थस्तस्मै विधये निधये भूयो भूयो नमोनमो वाक्कुसुमाञ्जलिः।

अस्मिन् भागवते वैदुष्यपूर्णां मननीयां भूमिकाम् आरचय्य पण्डितप्रवरश्रीमदनन्तशास्त्रिफडकेमहोदया अत्र स्वर्णसौरभमाहितवन्त इति सप्रणिपातं स्मरामो वयं तान्।

वाराणस्यां मुद्राप्यमाणेस्मिन्महार्णवमहीयसि गरीयसि ग्रन्थे क्षत्यन्वेक्षणकर्मणि दत्तावसरान् मनीषिणः श्रीजितेन्द्राचार्यसुहृदो बहुमानयामि विनयाञ्जलिसुमनोमालया साकं बहुविन्मन्मित्रवर्यश्रीप्राणलालशास्त्रिणोऽपि।

ग्रन्थमुद्र कर्मकर्तृश्रेष्ठिवरान् श्रीबलदेवदासमहाभागान् 'संसार' श्रीयन्त्रालयाधिपतीनपि विनयप्रसूनैः संतोषयामि।

परमकारुणिकस्य विश्वनाथस्य धामनि विद्याधामनि सम्प्रकाश्यमानग्रन्थविषये भगवतः श्रीनाथस्याऽमितमनुग्रहम्बहु मन्यमानो नमनततिवनमालयार्जवेन भक्त्या संसेवयामि तत्सुकोमलचरणकमलयुगलं विश्वनाथपदसरोजमपि प्रणमामि।

बहुशः शोध्यमानेऽपीत्यलमात्मश्लाघया किन्तु क्षतिरेकाऽपि क्षतिरेव गुणसन्निपातेष्विति न्यायमानयंश्चेतसि विलज्जमानोऽयञ्जनः साञ्जलि सुचेतसां प्रचेतसां क्षमां याचते।

श्रीमद्वल्लभाचार्यजयन्ती २०२१
'आतिथेयम्' नैमिषारण्यम्, नडियादः
(गुजरातराज्यम्)

विदुषां वशंवदः कश्चिद्
अतिथिः
(कृष्णशङ्करः)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, भारतनिधि, करौंदी वाराणसी-5

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्भागवतम्

अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

—:※:—

प्रथमः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

अर्थेषु (कार्य्याकार्य्येषु) अन्वयादितरतश्च (अन्वव्यतिरेकाभ्यां योऽस्ति), (अत एव) अस्य (जगतः) जन्मादि (जन्मस्थितिभङ्गं) यतः (भवति तं), (ततः) यः (च) अभिज्ञः (सर्वज्ञः) स्वराट् (स्वतःसिद्धज्ञानवान् तं), यत् (यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे) सूरयः (ब्रह्मादयोऽपि) मुह्यन्ति (तत्) ब्रह्म (तं वेदं) आदिकवये (ब्रह्मणे) हृदा (मनसैव यः) तेने (प्रकाशितवान् तं), (किञ्च) यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः (अन्यस्मिन्नन्यावभासः तेजसि वारिबुद्धिर्मृगतृष्णायां मृदि काचादौ जलबुद्धिरित्यादि तथा) यत्र (शुद्धभगवत्स्वरूपे) त्रिसर्गः (मायागुणसर्गः भूतेन्द्रियदेवतारूपः) अमृषा (सत्यः) (मृषा वा) (किञ्च) स्वेन धाम्ना (तेजसा) सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं (परमेश्वरं) धीमहि (ध्यायेम) इति समस्तान्वयः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

ॐनमो भगवते परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ।
वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि । यस्यास्ते हृदये सम्वित् तं नृसिंहमहं भजे ॥ १ ॥
विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् ॥ २ ॥
माधवोमाधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ । वन्दे परस्परात्मानौ परस्परनतिप्रियौ ॥ ३ ॥
सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः । श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ॥ ४ ॥
काहं मन्दमतिः क्वेदं मथनं क्षीरवारिधेः । किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मन्दरः ॥ ५ ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ६ ॥
श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्ताराङ्कुरः सज्जनिः स्कन्धैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः ।
द्वात्रिंशत्त्रिशतञ्च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥ ७ ॥

अथ नानापुराणशास्त्रप्रबन्धैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्र तत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणानुवर्णनप्रधानं श्रीमद्भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रत्यूहनिवृत्त्यादिसिद्धये तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरति–जन्माद्यस्येति । परं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परमेश्वरम्। धीमहि इति, ध्यायतेर्लिङि च्छान्दसं ध्यायेम इत्यर्थः। बहुवचनं शिष्याभिप्रायकम्। तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति। तत्र स्वरूपलक्षणम्-सत्यमिति। सत्यत्वे हेतुः-यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेन्द्रियदेवतारूपोऽमृषा सत्यः-यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तः-तेजोवारिमृदामिति। विनिमयो व्यत्ययो व्यत्यासोऽन्यस्मिन्नन्यावभासः, स यथाधिष्ठानसत्तया सत्यवत् प्रतीयते तद्वदित्यर्थः। तत्र तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचिकायां प्रसिद्धा, मृदि काचादौ वारिबुद्धिः, वारिणि काचादिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यम्। यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम्। यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति। यत्रेत्यनेन प्राप्तमुपाधिसम्बन्धं वारयति-स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं मायालक्षणं यस्मिन् तम्। तटस्थलक्षणमाह—जन्मादीति। अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभङ्गा यतो भवन्ति तं धीमहीति। तत्र हेतुः-अन्वयादितरतश्च अर्थेषु आकाशादिकार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणाऽन्वयात् अकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकाच्च। यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिः, इतरशब्देन व्यावृत्तिः। अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं ब्रह्म कारणं मृत्सुवर्णादिवत्। व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं घटकुण्डलादिवदित्यर्थः। यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तत् ततो भवतीति सम्बन्धः। तथा च श्रुतिः-"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्याद्या। स्मृतिश्च-'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये' इत्याद्या। तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वाद् ध्येयमभिप्रेतम्? नेत्याह-अभिज्ञो यस्तं 'स ईक्षत लोकन्नु सृजा इति स इमान् लोकानसृजत' इत्यादिश्रुतेः 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति न्यायाच्च। तर्हि किं जीवो ध्येयः स्यान्नेत्याह-स्वराट् स्वेनैव राजते यस्तं स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः। तर्हि किं ब्रह्मा ध्येयः 'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्' इति श्रुतेः। नेत्याह—तेने इति। आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म वेदं यस्तेने प्रकाशितवान्। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इत्यादिश्रुतेः। ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं. सत्यं; तत्तु हृदा मनसैव तेने विस्तृतवान्। अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्यर्थोऽपि दर्शितः। वक्ष्यति हि-'प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि। स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्' इति। ननु ब्रह्मा स्वयमेव सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन वेदमुपलभताम्। नेत्याह—यद्यस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यन्ति। तस्माद् ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् स्वतः सिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणम्। अत एव सत्योऽसतः सत्ताप्रदत्वाच्च परमार्थसत्यत्वेन सर्वज्ञत्वेन च निरस्तकुहकस्तं धीमहीति गायत्र्या प्रारम्भेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत् पुराणमिति दर्शितम्। यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे 'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्। प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम्॥ अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम्" इति। पुराणान्तरे च—'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः' इति। पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति श्रीगौतमवचनम्—'अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु। पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम्' इति। अत एव भागवतं नामान्यदित्यपि न शङ्कनीयम्॥ १॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः॥

श्रीकृष्णं राधिकानाथं वृन्दावननिकुंजगम्। वल्लवीगणसंवीतमाश्रये सर्वकारणम्॥ १॥
ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नम इत्यस्य व्याकृतिम्। श्रीवंशीधरशर्माहं करोमि विदुषां मुदे॥ २॥

अथ सर्वशास्त्रारंभ इयमेव दशाक्षरी विद्या स्मर्यते, तत्कथमन्येषां श्रीमहाविष्णवादीनां स्मरणस्यापि "मंगलानाञ्च मंगलम्" इत्यादिवाक्यैर्मंगलस्यापि मंगलत्वान्न स्मर्यते? इति चेत्-तत्रेदमववेयम्-अस्यामेव दशाक्षर्यां स्मृतायां सर्वदेवस्मरणसंभवादियमेव स्मर्या। किंचास्या दशाक्षर्याः सर्वदेवतानां मूलमंत्रत्वादप्यादौ जपो न्याय्यः; मूलमंत्रलक्षणस्य गरुडोक्तस्यात्र सत्त्वात्। तथा हि-"प्रणवादि नमोंतं च चतुर्थ्यंतं च सत्तम। देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः प्रकीर्तितः॥" इति। देवपूजायां जपरूपपूजाया एव श्रैष्ठ्यम्, "यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि" इति श्रीमुखोक्तेः। कथमत्र सर्वदेवतास्मरणमिति चेत्-तद्दर्शयन्नाह। तथा हि-"कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः॥" इति स्मृतेस्तस्यैवादिपूज्यत्वं निघ्ननाथत्वेन विघ्नवारकत्वात्। 'श्रीगणेशाय नमः'। नम आदियोगे चतुर्थी सर्वत्र बोध्या। गण्यन्ते दुःखप्रदत्वेनेति गणा विघ्नाः। "समूहे भगणे विघ्ने प्रमथेंद्रियदैवते। यमसैन्ये स्तवार्हेषु पार्षदे च गणः स्मृतः॥" इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासे। 'गण संख्याने' धातोः कर्मण्यप्रत्ययः। ईष्टे उपद्रवनाशकत्वेन द्योतत इतीशः। 'ईश ऐश्वर्ये', अतः कर्तरीगुपधान् कः। "ईशः स्वामिनि शंकरे" इति वामनः। गणानां विघ्नानां प्रमथानां वेशः स्वामी गणेशो हेरंबः। "रुद्रे विनायके विष्णौ विष्वक्सेने विधातरि। मुख्याधिष्ठातृसैन्येषु गणेशः परिकीर्तितः॥" इत्यप्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासे। श्रिया कीर्त्या दीप्त्या ऋद्धिसिद्धिभ्यां वा सहितो गणेशः श्रीगणेशस्तस्मै तथा। "ऋद्धिश्रीकीर्तिदीप्त्याशीर्गंगासु श्रीरितीरितः।" इत्यपि तत्रैव। स्वस्त्यस्तु नमस्कर्तुरिति शेषः। 'ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च' इत्यव्ययपाठात्। एतत्सर्वः कायादावंगीकार्यमिति भावः। "अनाराध्य गणाध्यक्षं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्कर्म क्रियते नरैः। तन्न सिद्धिमवाप्नोति ह्यत आदौ तमर्चयेत्'' इति पुराणात्। यद्वा कथंभूताय श्रीगणेशाय ? ॐ। कोऽर्थः ?। ब्रह्मरूपिणे। अव्ययत्वादेव चतुर्थ्या लुक्। सत्यपि लुकि विभक्त्यर्थानपायस्य 'उपविष्णुदेही'त्यादिप्रयोगेषु दर्शनादव्ययस्य तत्तद्विभक्त्यंतविशेषणत्वे न दोष इत्यवधेयमत्र। तथा च श्रुतिः–"ॐ नमस्ते गणपतये। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि" इति। अत्र विशेष्यसंबद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदकेनैवकारेण "पार्थ एव धनुर्धरः'' इत्यत्र च पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्येव गणपतेरन्यत्र साक्षाद्ब्रह्मत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यते। अतः श्रेयस्कामैः सर्वैरपि स एवाराध्यः, तत्पूजां विनान्यपूजाया वैयर्थ्यस्मरणेन फलजनकत्वायोगात्। 'अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरपेक्षितं समर्पणीय' मिति न्यायेन तदाराधनस्यावश्यकत्वात्कृते च तस्मिन् "विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम्। पुत्रार्थी लभते पुत्रं मोक्षार्थी परमं पदम्॥" इत्यादिवचनेभ्यः सर्वेष्टलाभसंभवे "अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमंजरी। अधीतेऽपि महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमंजरी" इति न्यायेनान्याराधने प्रयोजनाभावात्। सूर्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षांतकथनानंतरं 'सर्वमिच्छेद्गणाधिपात्' इति स्मरणमप्यत्र मानम्। तस्मादेव ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्यादिसामर्थ्यलाभश्च। अथ च गणपतेस्तत्त्वेन वर्णनमुपासनार्थं वास्तवाभेदबोधनार्थञ्च। न चैतावतान्यदेवानाराधनापत्तिः; प्रयाजादिषु कृतेष्वपि ज्योतिष्टोमादीनामननुष्ठानापत्तेः, इतरोपास्तिविधायकवाक्याप्रामाण्यापत्तेश्च। 'सर्वमिच्छेत्' इति तु विनायकाराधनस्य परंपरया सर्वत्रोपगमोपयोगवर्णनपरं न त्वितरनिषेधपरं तद्विधिविरोधात्। प्रयाजादयोऽङ्गानि, ज्योतिष्टोमो ह्यंगी; न ह्यंगैकदेशे कृते सर्वांगिनो यथा सिद्धिस्तथा श्रीगणेशार्चनस्य यज्ञादिकर्मप्रारंभरूपैकांगत्वान्न तत्कृते सर्वयज्ञसिद्धिरिति गणेशपक्षः॥ १॥

विष्णुपक्षेऽप्यस्य व्याख्या—ॐ नमः। कोर्थः ?। ब्रह्मणे नमः। "ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति ब्रह्मोपनिषदि श्रीगीतायां चाव्ययपाठेऽपि। "ॐमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च"। अव्ययत्वादेव विभक्तिलुक्। किंभूताय ॐ ?। श्रीगणेशाय। श्रयति विष्णुचरणमिति श्रीर्लक्ष्मीः। क्विबत्र कर्तरि। "कटप्रुज्वि–" त्यादिना दीर्घः। "कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरात्। श्रिया लक्ष्म्या गणाः पार्षदा इंद्राद्यास्तेषामीशः प्रेरकस्तस्मै। "इंद्राद्याः पार्षदा यस्याः सा लक्ष्मीर्वरदास्तु मे" इति पुराणांतरोक्तेः। यः श्रीपतिः स एव तदीयगणानां पतिः। पुरुषस्य स्त्रीपतित्वात्तत्संबंधिनिखिलोपकरणपतित्वस्य प्रथितत्वादतो लक्ष्मीगणानां पतिर्विष्णुरेवेति। किंभूताय ॐ ?। स्वस्ति कल्याणरूपिणे। स्वस्तीति कल्याणेऽर्थेऽव्ययम्। अत एवात्रापि पूर्ववच्चतुर्थ्या लुक्। "मंगलं भगवान्विष्णुः" इत्याद्युक्तेः। "नमस्ते कमलाकांत सर्वकल्याणरूपिणे" इति पुराणाच्च। ॐमित्यत्र ॐशब्दस्य ब्रह्मवाचित्वं स्वीकृतम्। तच्च सगुणस्यैवेति ज्ञेयम्। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च" इति श्रुतेर्ब्रह्मणो द्वैविध्यप्रसिद्धेर्मूर्तं सगुणममूर्तं च निर्गुणम्। निर्गुणस्य लक्ष्म्यादिपतित्वममूर्तत्वादेव न संगच्छते। सगुणस्य तु "लक्ष्मीकांतं कमलनयनम्" इत्यादिवाक्यात्॥ "श्रियः पतिर्यज्ञपतिर्धरापतिः" इति द्वितीयस्कंधोक्तेः। "श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत्""इत्यादिमहाकविप्रयोगाच्च तत्संगच्छत एवेति॥ २॥

श्रीविष्णोः सर्वदेवाधिपत्येनोत्कृष्टत्वात्तत्पक्षेऽन्योऽप्यर्थः। ॐ ज्ञानं तदेव स्वं धनं येषां ते। ॐस्वाः योगिनः "भक्तिर्धनं भक्तिमतां ज्ञानं हि योगिनां धनम्। विद्याधनं च विदुषां शीलं हि योषितां धनम्॥" इत्यभियुक्तोक्तेः। "महेशे ब्रह्मणि विष्णौ त्रिगुण्यां प्रणवेऽपि च। ॐकारः शब्द्यते शुद्धौ ज्ञाने त्रय्यां च कोविदैः॥" इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासोक्तेः। "स्वः स्वीयात्मधनेषु च" इति हलायुधः। ॐस्वा ज्ञानयोगिनस्तैः स्तीर्यते ध्यायत इति ॐस्वस्तिर्विष्णुः। 'स्तृञ्आच्छादने' इत्यस्मादौणादिको डिप्रत्ययस्ततष्टिलोपे रूपसिद्धेः। धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि स्तृणातेर्युक्तैव। "धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः। अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्" इति वैयाकरणराद्धांतात्। अत एवोक्तं "योगिभिर्ध्यानगम्यं", "ध्यायंति यं योगिनः" इति च। श्रिया सर्वोत्कृष्टकीर्त्या गण्यते संख्यायते स्तूयते वेति श्रीगणः; "सर्वोत्कृष्टा यस्य कीर्तिस्स श्रीगण उदाहृतः" इति निरुक्तेः। न हि विष्णोरधिका कस्यचिदपि कीर्तिरस्ति। "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इति श्रीगीतास्वर्जुनोक्तेः। स चासावीशः सर्वनियंता चेति श्रीगणेशः। 'सर्वस्येशानः सर्वस्य वशी च' इति श्रुतेः। पुनरोंस्वस्तिशब्देन कर्मधारयः। ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा। कोऽर्थः ?। विष्णवे नमः। "विष्णुरेव परं ब्रह्म" इति स्कांदोक्तेः॥ ३॥

परब्रह्मध्यानस्य परमानंदहेतुत्वात्पुनर्विष्णुपक्ष एव व्याख्यायते—"यदुवंशेऽवतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः" इति श्रीदशमोक्तेर्विष्णुशब्दः श्रीकृष्ण एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते, अत एवामरसिंहेन जैनेन प्रतिपक्षीभूतेनापि विष्णुनामकथनोत्तरं 'वसुदेवोऽस्य जनकः' इत्युक्त्या तस्यैव विष्णुत्वं व्याख्यातम्। अत एव श्रीव्यासदेवेनाप्युक्तम्—"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति। ॐविष्णुशब्दवाच्यः कृष्णस्तेन स्वस्ति कल्याणं यस्य तदोंस्वस्ति व्रजमंडलं "व्रजभूमिविहारी च व्रजमंडलस्वस्तिकृत्" इति व्रजमाहात्म्योक्तेः। तस्य ॐस्वस्तिनो व्रजमंडलस्य श्रीः शोभा गण्यते, येन स ॐस्वस्तिश्रीगणः श्रीकृष्णः "शोभा कल्याणलक्ष्मीषु श्रीशब्दः सेवने श्रुतौ" इति मार्तंडः। "व्रजाभा कृष्णचंद्रेण गण्यते सर्वदा प्रभो" इत्यपि व्रजमाहात्म्ये। पुनरीशशब्देन पूर्ववत्कर्मधारये पूर्ववत्॥ ४॥

अपरोऽप्यर्थः कृष्णपक्ष एव। ॐकृष्णस्तेन स्वस्ति कल्याणं यासां ता ॐस्वस्तयो गोप्यः। "सख्यः स्वस्तिकृदस्माकं न हि नंदात्मजं विना" इति व्रजमाहात्म्येऽन्योन्यं गोप्युक्तेः। "व्रजजनार्तिहन् वीरयोषिताम्" इति श्रीदशमोक्तेश्च। ॐ स्वस्तीनां गोपीनां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीः शोभा कल्याणं वा यया सा। ॐस्वस्तिश्रीः राधा, "राधा, गोपीकदंबस्य शोभा सृष्टेह चात्मना" इति। आत्मना श्रीकृष्णेन स्ववामांगतः सर्वगोपीनां समूहस्य शोभा राधैव सृष्टेति निरूपितं ब्रह्मवैवर्ते। सा गण्यते पत्नीत्वेन येन स ॐस्वस्तिश्रीगणः स चासावीशश्चेति तथा। यद्वा ॐस्वस्तिश्रिया गणा गोपीसमूहास्तेषामीशस्तथा राधापतये गोपीनाथाय वा कृष्णाय नम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ॐशुद्धिस्तां सूत इति ॐसूराचारः "शुद्धिराचारमाश्रिता" इत्युक्तेः। तेनासंति दीप्यंत इत्योंस्वस्तय ऋषयः 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकस्ततस्तिप्रत्ययः। तान्श्रीणाति हिनस्तीति ॐस्वस्तिश्री रावणः। धातूनामनेकार्थत्वादत्र श्रीणातिर्हिंसार्थकः, प्रत्ययोऽत्र क्विप्, तस्य गणा राक्षसास्तेषामीः संपत्तिः ॐस्वस्तिश्रीगणेस्तां शमयति रावणादिवधेन नाशयतीति ॐस्वस्ति श्रीगणेशो रामचंद्रस्तस्मै नमः। अत्र ण्यन्ताच्छमेर्डप्रत्ययः ॥ ६ ॥

अथवा "ज्ञानं महेश्वरादिच्छेत्" इत्युक्तेर्ज्ञानकामनया शिवपक्षेऽपि व्याख्यास्यामः। अवति पालयति विश्वमित्योम्। औणादिकप्रयोगः, ॐविष्णुस्तस्यैव पालकत्वात्। सुष्ठु दुष्टादितिजनाशकत्वेन साधुत्राणार्थमस्तिर्भवनमवतारो यस्य स स्वस्तिर्विष्णुः। "संरक्षणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥" इति श्रीमुखोक्तेः। "स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति" इति विष्णुसहस्रनामस्वपि स्वस्तिशब्दो विष्णुवाचको दृश्यते। ॐ चासौ स्वस्तिश्चेति ॐस्वस्तिः। यद्यपि स्वस्तिशब्दोऽव्ययेषु पठितः, तथापि "न तु शब्दनिर्देशे" इत्युक्तेर्विभक्तेर्लुङ्नेति ज्ञेयम् ॥ ॐस्वस्ति श्रयति सेवत इति ॐस्वस्तिश्रीर्महादेवः। "यमामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रांत उपारतं वै। स एष साक्षात्पुरुषः पुराणः" इति पार्वतीं प्रति स्वयं शिवेनाष्टमस्कंधे मोहिन्युपाख्याने उक्तत्वात्। "तव वरदवरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे यदि रचितधियं मां विद्यलोकोपविद्धम्" इति दक्षोपाख्याने च। "अतो महेशोऽपि विहाय भेदबुद्धिं सदा सेवत एव विष्णुम्" इति विद्वन्मोदतरंगिण्यां चिरंजीवभट्टोक्तेश्च। गणाः प्रमथास्तेषामीशो गणेशः, 'गणः संघे च प्रमथे' इत्यभिधानात्। ॐस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा, शिवाय नम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वयमपि पक्षो विष्णोरेव, ॐस्वस्तिं श्रयतीत्यनया निरुक्त्या विष्णोः प्राधान्यस्य शिवस्य च सेवकत्वस्योक्तत्वात्। यस्य पक्षो यत्र वर्ण्यते तत्र तस्यैव महत्त्वं वर्ण्यते, अतो मृडमहत्त्वसूचकोऽपरः पक्षोऽत्र विरच्यते। ॐमा शुद्धया स्वस्ति कल्याणं येषां ते ॐस्वस्तयो विप्राः "शुद्धया ब्राह्मणतावृद्धिरशुद्धया शूद्रता भवेत्" इत्यादिपुराणात्। तैः श्रीयते सेव्यत इति ॐस्वस्तिश्रीर्महादेवः "त्वं हि भगवन्देवेषु ब्राह्मणोऽहं मनुष्येषु ब्राह्मणः ब्राह्मणो हि ब्राह्मणमुपधावति" इति जाबालोपनिषदुक्तेः, "शिवो विप्रो हरिः क्षत्री" इत्यादिपराशरपुराणोक्तेश्चेशस्य ब्राह्मणदेवत्वाद्ब्राह्मणसेव्यत्वमस्तीति। ईं लक्ष्मीं गच्छतीतीगो विष्णुः 'लक्ष्मीरीकार उच्यते' इत्येकाक्षरात्। ईगेन नम्यत इतीगणः शिवः। निपातनान्नस्य णः। प्रत्ययश्चात्र डः। स चासावीशश्चेतीगणेशः, यद्वा ॐज्ञानं सूते इति ॐसूर्वेदः "वेदो वै ज्ञानकारणम्" इत्युक्तेः। ॐसुवो वेदस्यास्तिराविर्भावो यस्मात्स ॐस्वस्तिर्महादेवः। "त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा" इति "सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा" इति चाष्टमस्कंधे महादेवं प्रति लोकपालोक्तेः। "शास्त्रयोनित्वात्" इति सूत्राच्च। श्रीं गणयति भार्यात्वेनेति श्रीगणो विष्णुस्तस्येशः श्रीगणेशः, "सदाहं शंकरं सेवे वैकुंठेशोऽपि भो सुराः ॥" इति पाद्मपुराणात्। ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै तथा शिवाय नम इत्यर्थः ॥८॥ "आरोग्यं भास्करादिच्छेत्" इति स्मृतेर्वक्तृश्रोत्रोरारोग्याप्तये श्रीसूर्यं प्रणमति। ॐशब्देन ब्रह्मविष्णुरुद्राणां बोधो भवति, "अकारो वासुदेवः स्यादुकारः शंभुरुच्यते। मकारो विधिवाचकः" इत्येकाक्षरात्। स्वर् स्वर्गे तप्यते सर्वोत्कृष्टत्वेनेष्ट इति स्वस्तिरिंद्रः स्वरव्ययोपपदात्तप ऐश्वर्येऽस्माद्दैवादिकात्कर्तरि डिप्रत्यय औणादिकः। श्रिया धनसंपत्त्या गण्यत इति श्रीगणः कुबेरः 'कुबेरः श्रीगणः श्रीदः शिवमित्रो धनाधिपः।' इत्यभिधानात्। स्वस्तिश्च श्रीगणश्चेति स्वस्तिश्रीगणौ इंद्रकुबेरौ, ॐमा विष्णुरुद्रब्रह्मभिः सहितौ स्वस्तिश्रीगणौ ॐस्वस्तिश्रीगणौ, तयोरीश ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै। तथा तदुक्तं भविष्योक्तादित्यहृदये–"ब्रह्मेंद्रनारायणरुद्रवंदितः स नः सदा यच्छतु मंगलं रविः" इति इश एव वंद्यते नत्वनीशः। यतः सर्वैर्ब्रह्मादिदेवैः सूर्यो वंद्यतेऽतः स एव तेषामीश इति भावः। तथा च सूर्याय नमः, अस्त्वित्यध्याहार्यम्। "नहि क्रियाविनिर्मुक्तं वाक्यं भवती" त्युक्तेः। "कर्तृकर्मक्रियादीनां यदि स्थानं न लभ्यते। अध्याहारं तदा कुर्यान् मुख्यार्थप्रतिपत्तये ॥" इत्यभियुक्तोक्तेश्च। अपेक्षितपदानयनमध्याहारः। इति सूर्यपक्षः ॥ ९ ॥

चंद्रस्य "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" इति सर्ववेदाधिकरणब्राह्मणकुलस्याधीशत्वात्सर्वकर्मारंभेऽनुकूलचंद्रस्यैव शुभं भवति। "कुर्याच्चंद्रबले सर्वम्" इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेश्च प्रथमं तं नमति। श्रिया दीप्त्या विशिष्टा गणा भगणास्तेषामीशः श्रीगणेशः, यद्वा श्रिया शास्त्रसंपत्त्या विशिष्टो गणः श्रीगणः ब्राह्मणसमूहस्तस्येशस्तस्मै। किंभूताय श्रीगणेशाय ? ॐ। कोऽर्थः ? ब्रह्मरूपिणे, "नक्षत्राणामहं शशी" इति श्रीमुखोक्तेः। पुनः स्वस्ति कल्याणकारिणे "पितृदेवमनुष्याणां स्वस्तिकर्ता निशाकरः।" इत्यादिपुराणात्। इह स्वस्तिपदं स्वस्तिकर्तरि लाक्षणिकम्। लक्षणा हि मुख्यार्थबाधे गौणार्थकल्पनम्। सा चानेकविधा। 'मंचाः क्रोशंति' 'शोणो धावती'त्याद्युदाहरणैरुदाहृता ग्रन्थेषु। यथेह मंचपदं मंचस्थे शोणपदं रक्तवर्णवत्पश्वादौ लाक्षणिकं तथात्रापि स्वस्तीति स्वस्तिकर्तरि। लक्षणाबीजं त्वन्वयानुपपत्तिः। क्वचित्क्वचिच्च तात्पर्यानुपपत्तिः। इह च तात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यलमतिप्रसंगेन। इति चन्द्रपक्षः ॥ १० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथोंकारस्य "ओङ्कारो वै सर्वा वाग्" इत्यादिश्रुतेः सर्ववाग्रूपत्वात्तद्ध्यानस्य च "कामदं मोक्षदं चैव" इत्युक्तेः सर्वाभीष्टहेतुत्वाच्चादौ तदेवाह-ॐस्वस्ति श्रीगणेशाय नमः। अत्र षट् पदच्छेदाः कार्याः। हे श, कोऽर्थः? हे वरेण्य "शश्च शोभावरेण्ययोः" इति वामनः। ननु हेशब्दः संबुद्धिद्योतको भवत्यत्र तदभावात्कथं हेशेत्युक्तं? तत्रोच्यते-"हेशब्देन विनापि स्यात्कचिदंतेऽपि हेपदम्। यथा राम प्रसीद त्वं राम हे त्वां भजाम्यहम्" इति प्रबोधचंद्रिकोक्तेर्हेशब्देन विनापि संबुद्धिर्न विरुद्धेति। अथ प्रकृतम्। त्वमों, कोऽर्थः? ॐकारमक्षरं ब्रह्मस्वरूपमयध्याय। 'अय गता'वित्यस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि। "अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः" इत्यादिप्रयोगदर्शनादनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति बहुधा प्रपञ्चितं शाब्दिकैरतोऽयतेः परस्मैपदप्रयोगोऽपि न विरुद्ध इति। नन्वोङ्कारस्य ध्यानं न कोऽपि करोतीति चेत्तत्राह—"ॐकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः। कामदं मोक्षदञ्चैव ॐकाराय नमो नमः" इति मंत्रात्। तद्ध्यानं तु योगिनोऽपि कुर्वंत्यन्येषां तु का कथेति भावः। किंभूतम् ॐ?। नमः। सर्वोत्कृष्टत्वेन नमस्कारार्हम्। 'णम् प्रह्वत्वे' इत्यस्मादौणादिकोऽसुप्रत्ययः। सर्वोत्कृष्टत्वञ्च प्रणवस्य ब्रह्मविद्योपनिषदि व्याख्यातम्-"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः। शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा॥ तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः। तिस्रो मात्रार्द्धमात्राश्च अक्षरस्य शिवस्य च॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यश्च पृथिवी ब्रह्म एव च। अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः॥ यजुर्वेदोऽन्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च। विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः। सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च। ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः॥ सूर्यमंडलमाभाति अकारः शंखमध्यगः। उकारश्चंद्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः॥ मकारश्चाग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः। तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्नितेजसः॥ शिखा च दीपसंकाशा यस्मिन्नुपरि वर्तते। अर्द्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता। पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा या दृश्यते परा। सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथापरम्॥ द्वासप्ततिसहस्राणि सूर्यं भित्त्वा तु मूर्द्धनि। वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति॥ कांस्यघंटानिनादस्तु यथा लीयति शांतये। ॐकारस्तु तथा योज्यः शांतये सर्वमिच्छता॥ यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते। ध्रुवं हि चिंतयेद्ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते॥" इति। कस्मै? स्वस्ति। कोऽर्थः?। स्वस्तये मोक्षाय। अत्र चतुर्थी त्वव्ययत्वादेव न। "कल्याणे भवने मोक्षे स्वस्तीत्युक्तस्तथा हरौ" इत्यभिधानात्। यद्वा, किंभूतमोंस्वस्ति? मंगलरूपम्। "सर्वेषां मंगलानां च बीजं प्रणव एव हि" इत्यादिसंहितोक्तेः। च पुनः श्रीगणे कामाप्त्यै श्रियंते स्पृहयालुभिरिति श्रियः कामाः, गण्यते प्राप्यत इति गण्, गणनं प्रापणमित्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वादाप्त्यर्थाद्गर्भाभावे क्विपि रूपम्। श्रियां गण्, श्रीगण् तस्मै तथा। तथा च "ॐकारं बिन्दुसंयुक्तम्" इति मंत्रार्थोऽत्र ध्वनितः। इत्योंकारपक्षः॥ ११॥

अथ च शास्त्रज्ञानस्य "गुरुमूलमिदं सर्वं शास्त्रज्ञानं सुरेश्वरि" इति शंभुवाक्यात्। "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति श्वेताश्वतरश्रुतेश्च गुरुभक्तिजन्यत्वादादौ गुरुनतिरेव कार्या, अतो गुरुपक्षेऽपि दशाक्षरीं योजयति—ॐज्ञानं तदेव स्वं धनमोंस्वं तेन ज्ञानधनेन स्तभ्नाति विकर्मप्रवृत्त्या संसारे भ्रमन्तं शिष्यं रुणद्धीत्योंस्वस्तिर्गुरुः। "गिरतीह पाप्मानम्" इति श्रुतिप्रतिपादितो गुरुपदार्थोऽनेन ध्वनितः। 'स्तंभु रोधने' अस्मात्कैय्यादिकादौणादिको डिप्रत्ययः कर्तरीति। अत्र दृष्टांतः यथा कृतापराधं नरं गृहीत्वा राजपार्श्वे गच्छंतं तत्प्रियः कश्चिद्धनं दत्त्वा ततस्तं मोचयति, एवं गुरुरपि ज्ञानधनं दत्त्वा कर्मणः सकाशान्मोचयति शिष्यमिति ध्येयः। न हि गुरूपदेशं विना संसारः शाम्यतीति भावः। श्रीर्लक्ष्मीस्तां गच्छति प्राप्नोतीति श्रीगोविष्णुस्तं नमतीति श्रीगणः। साधनमस्य शिवपक्षे वर्णितम्। ॐस्वस्ति श्रीगणपदाभ्यामत्र "श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुत्यर्थोऽपि ध्वनितः। ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणश्चेति ॐस्वस्तिश्रीगणः। पुनरीशपदेन कर्मधारयः पूर्ववत्। किञ्च "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति श्रुतेर्भगवत्स्वरूपज्ञानमपि गुरुप्रसादादेव भवतीत्यलं विस्तरेण। इति गुरुपक्षः॥ १२॥

इन्द्रस्य सर्वदेवराजत्वात्सोऽपि शास्त्रादौ ध्येय एवेत्यत इंद्रपक्षेऽप्यस्य योजनामाह-ओमा विष्णुना वामनरूपेण स्वस्ति कल्याणं यस्य स ॐस्वस्तिरिन्द्रः श्रिया समेधिता गणाः श्रीगणा देवाः "श्रिया समेधिताः सर्वे उपारमत विग्रहात्" इति ब्रह्मप्रेषितनारदस्य देवासुरसंग्रामे देवान्प्रत्युक्तेः। अत्र मध्यमपदलोपी समासः, तेषामीशः॥ श्रीगणेशॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्च ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै इंद्राय नमः॥ १३॥

अथ शेषस्य सर्वाधारत्वात्सर्वसर्पगणमुख्यत्वेन सर्पादिभीतिवारणाय तमप्यत्र नमस्करोति-शाय नमः। कोऽर्थः? शेषाय नमः। "शं वदंति बुधाः शेषम्" इत्येकाक्षरात्। किंभूताय शाय?। ॐस्वस्तिश्रीगणे। ॐशब्देन सत्त्वादिगुणत्रयमुच्यते, "त्रिगुण्यां प्रणवेऽपि च" इत्यभिधानात्। तथा च ओमा गुणत्रयेण सुष्ठु अस्ति भवनं यस्य तदोंस्वस्तिभवनमत्र स्थितिसंहारयोरप्युपलक्षणम्। तच्च ब्रह्मांडं तस्य श्रीः शोभा गण्यतेऽत्रेत्योंस्वस्तिश्रीगण् तस्मै, तथा गणसंख्यानेऽतोऽधिकरणे क्विप्। सहस्रशिरसश्शेषस्य कस्मिंश्चिच्छिरोमुकुटैकदेशे सिद्धार्थ इव शोभां ब्रह्मांडस्येति पञ्चमस्कंधादौ विशेषतः प्रपंचितम्। वाक्यानि च विस्तरभियेह न लिखितानि। इति शेषपक्षः॥ १४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"अनाराध्य जगद्धात्रीं विष्णुभक्तिर्न जायते।" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखंडोक्तेः, किञ्च "आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा" इति मार्कंडेयोक्तेश्चैहिकामुष्मिकफलार्थिभिरवश्यं दुर्गा सेव्या। अतस्तत्पक्षेऽप्यस्या योजनां कुर्मः–ॐभ्यो वासुदेवादिभ्यः सुष्ठु अस्ति भवनं यस्याः सा ॐस्वस्तिः। "यदभूच्छांभवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखम्। ब्रह्मणस्तेजसा पादौ" इत्याद्युक्तेः। ॐभ्य इति बहुवचनं सप्तशतीस्तवप्रसिद्धदेवग्रहणार्थम्, अन्यथा ब्रह्मादित्रयाणामेव ग्रहणं स्यादिति। यद्वोंभ्यो विष्ण्वादिभ्यः सुष्ठु अस्तिराविर्भावो यासां ता ॐस्वस्तयो वैष्णव्याद्याः शक्तयः। तदुक्तम् "ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेंद्रस्य च शक्तयः। शरीरेभ्यो विनिष्कम्य तद्रूपैश्चंडिकां ययुः" इति मार्कंडेयोक्तेः। ताभिः श्रीर्द्युतिर्यस्याश्चंडिकायाः सा ॐस्वस्तिश्रीस्तस्या गणो महाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वतीरूपस्तस्येशो मूलप्रकृतिरूपस्तस्मै नमः। अत्र पुंस्त्वं तु "नागं लिंगं च योनिं च बिभ्रती नृपमूर्द्धनि" इति रहस्योक्तेस्तस्याः पुंरूपत्वं स्त्रीरूपत्वञ्चास्तीति न विरुद्धम्। "पुंस्त्वं नास्ति शंभुविधिकृष्णे स्त्रीत्वं नास्ति, तथैव भवान्याम्॥ कमलायां च तथैव च वाण्याम्" इति रघुनाथतीर्थोक्तेश्च। यद्वा ॐस्वस्तिश्रिया गणा भैरवादयस्तेषामीशाः, यद्वा "निश्वासान्मुमुचे यांश्च युध्यमाना रणेऽम्बिका। त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः॥"इत्युक्तेर्गणा निःश्वासोद्भूतास्तेषामीशा तस्यै नमः। अस्या आर्षत्वाट्टाबाडागमाद्यभावेन पुंस्त्वम्। ऋषिरत्र वेदः। वैदिकत्वं चास्य सर्ववाङ्मयादित्वेनापौरुषेयत्वादिति। "अपौरुषेयं वाक्यं वेदः" इति पूर्वमीमांसायां वेदलक्षणोक्तेः। न हि केनचित्पुरुषेणैतद्रचितमनादित इत्थमेवेयं दशाक्षरी विद्येति प्रसिद्धेः। इति दुर्गापक्षः॥ १५॥

अथ "वाय्वधीनमिदं जगत्" इत्यादिपुराणात्सर्वचेष्टाहेतुत्वाद्वायुमप्यत्र नमस्करोति–ॐभिस्सत्त्वरजस्तमोभिः सुष्ठु अस्ति भवनं स्थित्युत्पत्तिसंहृतिरूपं यस्य तद्ब्रह्मांडमोंस्वस्ति, तस्य श्रीः कल्याणं येन स ॐस्वस्ति श्रीर्वायुः "त्वं वायो सर्वब्रह्मांडे स्वस्तिकृत्प्राणदः सदा। त्वदधीनमिदं सर्वं जगतश्चेष्टितं विभो॥ अतीव कश्मलो देहस्त्वत्संयोगात्परः शुचिः। त्वत्त्यक्तस्तु पवित्रोऽपि विप्रदेहोऽशुचिर्भवेत्॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं मंगलानां च मंगलम्" इत्यादिसंहितोक्तेः। गण्यंते ज्ञानकर्मोपकारकत्वेनेति गणा इंद्रियाणि, तेषामीशः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्वामी गणेशः। प्राणवायुं विना किमपि कर्तुमिन्द्रियगणैर्न शक्यते, तेषां तदधीनत्वात्। प्राणेंद्रियसंवादोऽपि श्रूयते शास्त्रे। तथा हि–इंद्रियैरुक्तं-वयं शरीरधारकाणि, प्राणैरुक्तं वयमिति; परस्परं विवादकत्वात्तन्निर्णयाय ब्रह्मपार्श्वं गताः। ब्रह्मणोक्तं शरीरान्निर्गत्य पृथक्पृथक् प्रवेशः पुनः शरीरे क्रियतां, यत्प्रवेशेन शरीरमुत्तिष्ठते तदेव महदिति श्रुत्वा सर्वाणींद्रियाणि प्रविष्टानि। शरीरे चेष्टापि नागता, पुनर्ब्रह्मणा वायुं प्रत्युक्तं, त्वं प्रविश। ततः प्रविष्टे वायौ शरीरमुत्थितमभूत्ततो ब्रह्मणोक्तमयमेव शरीरधारकः सर्वेभ्यो महान्सर्वेषां भवतां स्वामीति। तथा च श्रुतिः "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति। अत एव वक्ष्यते–"उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा" इति प्रथमपंचदशाध्याये। अथ प्रकृतमनुसरामः। ॐ स्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा तस्मै प्राणरूपाय वायवे नमः। इति वायुपक्षः॥ १६॥

"ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम्" इति स्मृतेः, "अग्निमीळे पुरोहितम्" इति श्रुतेश्च, पुरोग्रेऽग्निमहमीळे ईडे डलयोरैक्यात्। किंभूतं हितं? सर्वहितकरम् "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" इति। तथा च पूर्वमग्निरेव हितेप्सुभिः सेव्योऽतोऽग्निपक्षेऽपि दशाक्षरीं योजयति–ॐमा ज्ञानेन स्वस्ति कल्याणं येषां ते ॐ स्वस्तयो जीवाः, "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इति श्रुतेः, "कषायपक्तिः कर्माणि ततो ज्ञानं प्रवर्तते। ज्ञानान्मोक्षमवाप्नोति" इति स्मृतेश्च। ताञ्जीवाञ्श्रयत्याश्रयतीत्योंस्वस्ति श्रीः संसारस्तस्य गणो लोभादयः। "न विद्यते ते ग्रहणानुबंधः कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृताः। लोभादयो ये बुधलिंगभावाः॥" इति गोवर्धनधारिणं प्रतींद्रोक्तेः। अग्रहणानुबंधः संसारस्तद्धेतवः, तत्कृता अज्ञानकृता इत्यर्थः। अत्र संसारस्य लोभादीनां चाज्ञानकार्यत्वेन समानत्वाद्गणगणिभावो ध्येयः। तस्य संसारगणस्य लोभादेरीशो निवर्तकः। अत्रायमाशयः–अग्नेर्यज्ञादिकर्मणो मुख्यसाधनत्वात्तत्साध्या चांतःकरणशुद्धिः। सा च लोभादिनिवृत्तिरूपैवातः शुद्धेऽन्तःकरणे ज्ञानमुदेति। अत एवोक्तम् "कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भवति अथामृतानि कर्माणि" इति श्रुत्या कर्मणाऽग्निसाध्येन यागादिनेत्यर्थः। तथा चाग्नये नमः। इत्यग्निपक्षः॥ १७॥

श्रीधर्मराजस्य सर्वरोगाधिपत्वाद्धर्माधर्मविवेचकत्वेन सर्वलोकहिताय प्रवृत्तत्वाच्च शास्त्रादौ वक्त्रध्येतॄणां रोगादिभयापनुत्तये ध्येयत्वान्नमस्करोति—ॐविष्णुः स च गदाधरो गयाक्षेत्राधीशरूपोऽत्र ग्राह्यस्तेन स्वस्तिर्मुक्तिर्येषां ते ॐस्वस्तयः पितरः। "गदाधरो गयाक्षेत्रे पितॄणां मोक्षदायकः।" इति बृहन्नारदीयोक्तेः। तैः श्रीयते सेव्यते इत्योंस्वस्तिश्रीर्धर्मराजः। "यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणाः" इत्यादिपंचमस्कंधोक्तेः। गणा निजसैनिकास्तेषामीशो गणेशः 'यमः सैन्ये स्तुत्यनरे' इति कोशात्। पुनरोंस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा तस्मै। यद्वा ओमा ज्ञानेनार्थात्तत्सदृशेन गयापिंडप्रदानेन स्वस्ति येषां त ॐस्वस्तयः पितरः। श्रिया-पितृलोकलक्ष्म्या विशिष्टा ये गणा एकत्रिंशत्संख्याः "विश्वो विश्वभुगाराध्य" इत्यादिना मार्कंडेयोक्तास्ते श्रीगणा ॐस्वस्तीनां पितॄणां श्रीगणास्तेषामीशः स्वामी धर्मराजस्तस्मै नमः "वाराणस्यां च यो वासो हरिभक्तिस्तथैव च। गयापिंडप्रदानं च ब्रह्मज्ञानं च तत्समम्" इति बृहन्नारदीयात्। इति धर्मराजपक्षः॥ १८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ च कुबेरस्य सर्वधनाधिपत्वात्तदाप्तये सोऽपि नमस्कार्य इति। ओमा शंकरेण स्वस्ति कल्याणं यस्य स ॐस्वस्तिः कुबेरस्तस्य शिवसखत्वप्रसिद्धेः। सखा हि सख्युः कल्याणं करोत्येवेति भावः। श्रीणां धनानां रक्षका गणाः श्रीगणा यक्षास्तेषामीशः श्रीगणेशः, ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा तस्मै कुबेराय नम इत्यर्थः। इति कुबेरपक्षः॥ १९॥

वरुणस्य जलाधीशत्वेन जलभीनिवृत्तये तमपि नमस्करोति-ॐज्ञानं तदेव स्वमोंस्वं तत् स्तृणंत्याच्छादयंत्योंस्वस्तीनि रत्नानि मुक्ताहीरकादीनि "न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः। श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्रीद्यूतमासवः" इति दशमे नारदोक्तेः। अत्र स्तृणातेर्डिः। तैः श्रीर्यस्य स ॐस्वस्ति श्रीर्वरुणः। "मुक्तावैदूर्यहीरकैः। अलंकृतशरीराय वरुणाय नतोऽस्म्यहम्" इति मंत्रात्। गणानां यादोगणानामीशो गणेशः "यादोगणानामृषभं प्रचेतसम्" इति तृतीयस्कंधोक्तेः। ॐस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशः ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै वरुणाय नम इत्यर्थः। इति वरुणपक्षः॥ २०॥

अथ वागधिष्ठातृदेवीमप्रतिबद्धवाग्व्यापाराय नमति-ॐज्ञानं सूत इत्योंसूः सरस्वती, "बुद्धिप्रदां शारदाम्" इत्युक्तेः। अस्ति श्रीरणयेत्यस्तिश्रीः "धनं शोभां सर्वमानं लभते वाक्प्रसादतः॥" इत्यादिपुराणात्। ॐसूश्चासावस्तिश्रीरित्योंस्वस्तिश्रीः। गणानां छात्रादिसमूहानामीशोऽनयेति गणेशा ॐस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशा च ॐस्वस्तिश्रीगणेशा, तस्यै तथा यथा पुंस्त्वमत्र तथा व्याख्यातमधस्तात् सरस्वत्यै नम इत्यर्थः॥ २१॥

श्रीभागवतपक्षेऽपि व्याख्यायते। तथा हि-"व्यासो नारायणः स्वयम्" इत्युक्तेरोंव्यासस्तस्य स्वस्ति स्वास्थ्यं येन तदों-स्वस्ति श्रीभागवतं श्रीः कीर्तिर्गण्यते संख्यायते येन तत् "विद्यावतां भागवते परीक्षा" इत्याद्युक्तेः, यद्वा श्रिया सर्वोत्कृष्टकीर्त्या गण्यते यत्तच्छ्रीगणम्; "क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा। तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः॥" तथा "राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे। यावन्न श्रूयते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम्। तथा भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम्" इति चोक्तेः। ॐस्वस्ति च तच्छ्रीगणं चेति ॐस्वस्तिश्रीगणं तच्चेशं ब्रह्मरूपत्वात्। ॐस्वस्तिश्रीगणेशं तस्मै श्रीमद्भागवताय नम इत्यर्थः। अत्र विशेषापेक्षा चेत्तर्हि आद्यपद्यव्याख्याशत्यां श्रीभागवतपक्षो द्रष्टव्यः। ग्रंथविस्तरभियात्र बहु वक्तव्यमप्युज्झितमिति॥ २२॥

अथ व्याख्यातां दशाक्षरीं विद्यां पुनरुल्लिख्य श्रीमद्भागवतं श्रीवंशीधरशर्मा दशाक्षरीनमस्कृतदेवानुकम्पया टीकान्तर-सम्मत्या व्याकरोति—

ॐस्वस्तिश्रीगणेशाय नमः। गणेशं गिरिजासूनुं श्रीस्कंदं श्रीशिवं गुरून्॥ भारतीं बुद्धिदां देवीं मातरं पितरं तथा॥ १॥ नमस्कृत्याखिलान्कुर्वे टीकाकारांश्च भक्तितः॥ श्रीधरस्वामिभावार्थदीपिकायाः प्रकाशनम्॥ २॥ हरिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यास-शुकदेवान्॥ वैशंपायनमुग्रश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुख्यान्॥ ३॥ त्रय्यारुणिं कश्यपञ्च सावर्णिमकृतव्रणम्॥ रोमहर्षणहारीतौ मैत्रेयञ्च मृकंडजम्॥ ४॥ शेषं सांख्यायनं चाथ चतुरः सनकादिकान्॥ श्रीमहाभारतं वेदान्कणादं जैमिनिं मुनिम्॥५॥ पतंजलि-मक्षपादं व्यासञ्च कपिलं हरिम्॥ छन्दःकृतः शोककृतः साहित्यकृतिनोऽखिलान्॥ ६॥ श्रीनृसिंहं प्रणम्यैव श्रीधरस्वामिनः कृतेः॥ विवृतिं श्रीधरस्यैव प्रसादादद्धुना ब्रुवे॥ ७॥ श्रीधरस्वाम्यभिप्रायं श्रीधरो वेत्ति सर्वथा॥ भविष्यति तत्कृपया तदभिव्यक्तिराशु मे॥ ८॥ कचिच्च श्रीधरत्यक्तपदानामपि वर्णनम्॥ यथामति माथुराणां प्रेरणातो मुहुर्मुहुः॥९॥ करिष्यामि विदां प्रीत्यै क्षमंतां ते मम त्वराम्॥ पूर्वाचार्यानुमहान्मे सर्वेऽर्थाः प्रतिभांतु वै॥१०॥ वृंदारण्यांतर्गते नंदजेन सेवाकुंजे संयुतां कीर्त्तिजाताम्॥ नत्वा तस्याः प्राप्य चाज्ञां स्वबुद्ध्या कुर्वे व्याख्यां श्रीधरस्वामिवृत्तेः॥ ११॥ वंशीधरः कौशिकगोत्रगौडवंश्यः कृती श्रीधरवृत्तिवृत्तिम्॥ करोमि तत्त्यक्तपदव्रजस्य तथा गुरूणामनुकंपयैव॥ १२॥ येषां न चेतो हरिभक्तिमध्ये मग्नं न षट्शास्त्रसमुद्रमध्ये॥ ते नैव ज्ञास्यंति मम प्रयासानन्धा यथा वारवधूविलासान्॥ १३॥ विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्॥ नहि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेद-नाम्॥ १४॥ तथापि क्रियते ग्रंथः संति यद्यपि दुर्जनाः॥ न हि दस्युभयाल्लोको दैन्यवानेव वर्त्तते॥ १५॥ किञ्च॥ वंदेऽहं दुर्जनान्पूर्वं सज्जनांश्च ततः परम्॥ मुखप्रक्षालनात्पूर्वं पायुप्रक्षालनं यथा॥ १६॥ लोके गरीयसी माता मातृतोऽप्यधिकः खलः॥ माता पुनाति हस्ताभ्यां खलास्तु जिह्वया मलम्॥ १७॥ अतिविशदहृदयाधिगम्ये काव्ये खिद्यति नरो न जाड्ये स्वे॥ निंदति कंचुककारं प्रायः शुष्कस्तनी नारी॥ १८॥ किञ्च॥ खलो मृगयते दोषं गुणपूर्णेषु वस्तुषु॥ वने पुष्पफलाकीर्णे पुरीषमिव सूकरः॥ १९॥ यदत्र स्खलितं किञ्चिद्विद्वांसः पूरयंतु तत्॥ यदत्र सौष्ठवं किंचित्तद्गुरोरेव मे न हि॥ यदत्रासौष्ठवं किंचित्तत्सर्वं मे गुरोर्नहि॥ २०॥ अल्पं गुणं परेषां प्रथितं कुर्वंति साधवो लोके॥ तेषामेष स्वभावस्तृप्ताः स्युस्ते परोदयेनैव॥ २१॥ इति॥ न मे शास्त्रबलं किञ्चिन्न च बुद्धिबलं कचित्॥ प्रवृत्तो बलमाश्रित्य गुरूणां केवलं कृतौ॥ २२॥ तरणज्ञानहीनो ना यथा तरति नौकया॥ नदीं प्रबलदुस्तीर्यामयत्नेन तथा ह्यहम्॥ २३॥ श्रीगुरूणां बलेनैव तरिष्यामि न संशयः॥ शास्त्रसिन्धुं विज्ञजनैर्दु-स्तीर्यमपि सर्वथा॥ २४॥ यशोदात्मज गोपीश यथा प्रेरयसीह माम्॥ तथा ब्रवीमि मे नाथ दोषो मास्तु कदाचन॥ २५॥ श्रीविश्वनाथविजयध्वजजीवगोस्वामीचित्सुखश्वसनजादिभिरीरितायाः॥ टीका अतीवगहनाः सुविलोक्य शास्त्रं श्रीभारतं च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रचितोऽयमपि प्रबंधः ॥ २६ ॥ अथ माथुरविद्वज्जनप्रेरणया श्रीवंशीधरशर्मा माथुरमण्डलावतीर्णश्रीकृष्णप्रीतये श्रीधरस्वामिभावार्थदीपिकारंभकृतश्रीरामप्रणतिलक्षणं मंगलं व्याकरोति–"ॐ नमः श्रीपरमहंसे"ति ॥ हंस-परमहंस-श्रीपरमहंसभेदात्त्रिधा हंसा भवंति। तत्र हंसा हि दुग्धजलविभेदनिपुणाः संति। येषां चंचुस्पर्शाज्जलाद्दुग्धं पृथग्भवति, ते च दुग्धं पीत्वांबु त्यजंति। परमहंसास्तु चिज्जडविभेदनिपुणा भवंति, ते च जडांशं प्रधानं पुरुषरूपमात्मानं पृथग्वर्णयित्वा स्वशिष्येभ्यो ज्ञापयंति। श्रीपरमहंसा हि चैतन्यैकनिष्ठाः प्रकृतिं सर्वथा विचारेण त्यक्त्वा कदापि तां न स्मरंति, किन्तु सर्वदा चैतन्यरूपमेव परमात्मानं भावयंति। ते च शुद्धप्रेमभक्ताः श्रीविष्णुमेवान्येभ्योऽप्युपदिशंति प्रकृतिं तच्छक्तित्वात्ततो भिन्ना नेच्छंति। प्रकाशशक्तिः रवेरिव तैः श्रीपरमहंसैः श्रीनारदादिशुद्धभक्तैरास्वादितः सेवितश्चासौ चरणकमलयोश्चिदेव मकरंदो यस्य तस्मै, भक्तजनानां मानसे चेतसि निवासो यस्य तस्मै, श्रयति सेवते सदा रामचरणमिति श्रीः। रमन्ते योगिनो ध्यानेन क्रीडन्त्यत्रेति रामः। यद्वा राति कुक्षौ विश्वं गृह्णाति प्रलये इति रः। यद्वा रापयति प्रकाशयति सर्वमिति रः। 'रा दीप्त्यादानयोः', अतः पक्षे केवलात्पक्षेंऽतर्भावितण्यर्थाड्डुः। अम्यते प्राप्यते भक्त्यादिनेत्यमः। 'अम गत्यादौ'। रश्चासावमश्चेति रामः। जगज्जन्मादिहेतुर्मुक्तप्राप्य इत्यर्थः। चंदत्यानंदयति त्रैलोक्यं रावणादिवधेनेति चन्द्रः। रामश्चासौ चंद्रश्चेति रामचंद्रः, श्रिया सहितो रामचन्द्रः श्रीरामचंद्रस्तस्मै। रात्यखिलं यद्वा राजते रघोः कुले वा रामः। यद्वा राणां राक्षसानां मरणं येनेति वा राम इति। अत्राथर्वणीयरामतापनीयोपनिषत्प्रमाणम्–"चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दाशरथे हरौ। रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः। राक्षसा येन मरणं यांति स्वोद्रेकतोऽथ वा ॥ रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः। राक्षसान्मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम्। धर्ममार्गचरित्रेण ज्ञानमार्गेण नामतः ॥ यथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं यस्य पूजनात्। तथा रात्यस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥ रमंते योगिनोऽनंते नित्यानंदे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां कार्यार्थे ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्यादि। ननु श्रीमद्भागवतशास्त्रे आदिमध्यावसानेषु श्रीकृष्णस्यैव प्रतिपाद्यत्वं मुख्यत्वेनास्त्यतस्तन्मंगलमेवादौ विधेयमस्ति, यद्वा श्रीधरस्वामिनो हीष्टदेवः श्रीनृसिंहोऽस्ति, तन्मङ्गलं वा विधेयम्। वस्तुतस्तु "कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः" इति स्मृतेर्गणेशमङ्गलस्याप्यावश्यकत्वमस्ति, तत्कुतः श्रीरामचंद्रमंगलं कृतमिति चेत्, अत्रेदमवधेयम्—यद्यपि श्रीभगवतः सर्वावताररूपाणां वस्तुतस्तुल्यतैव, तथापि श्रीरामचंद्रं विना समुद्रे सेतुर्न कुत्राप्यवतारे कृतोऽस्ति, अतस्तत्कृपया ममापि श्रीभागवतार्णवटीकारूपसेतुकरणं भूयादिति विमृश्यैव श्रीरामनतिरूपं मंगलं कृतमिति प्रतीयते। यद्वा बालगोपालानां श्रीराम एव परमेश्वरत्वेनावसितोऽतः सर्वप्रसिद्धपरेशनतिरेवादौ युक्तेति ॥ १ ॥

रसाकारब्रह्मभजनेनैवाभीप्सितचतुर्वर्गसिद्धिरिति श्रीमद्भागवतसिद्धांतं सूचयन्निजेष्टस्मरणमंगलमाह-वागीशेति। वाचामीशा सरस्वती। यद्वा ईशा विधिनिषेधयोर्जीवान्नियमयंती वेदलक्षणा वागिति। अनेन वदनस्मरणेनापरविद्यावाप्तिर्ध्वनिता। श्रीर्हेमरेखारूपेणास्ते इति। अनेनोरः स्मरणेनेष्टसंपल्लाभो ध्वनितः। तदेवमपरविद्यालक्ष्म्यवाप्त्या त्रिवर्गसिद्धिः सूचिता। संवित् परविद्या। अनेन हृदयस्मरणेन मोक्षावाप्तिश्च सूचिता। तदुक्तं-"या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये। तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥" इति। वक्ष्यति च–"धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः। एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम्" इति। त्रियते विक्षिप्यते चेतस्त्रैलोक्यं वाऽनेनेति ना विषयसमूहो हिरण्यकशिपुश्च, तं हिनस्तीति नृसिंहस्तम्। यद्वा नृणां सिंहः श्रेष्ठतमो वीर्यवत्तरश्चेति नृसिंहः। तदुक्तं नृसिंहतापनीये-"अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति ? यस्मात्सर्वेषां भूतानां सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपमक्षरं भवति। 'प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥' तस्मादुच्यते नृसिंहमिति" ॥ २ ॥

विश्वसर्गेति ॥ कृष्णाख्यमिति नामरूपोक्त्यापि मायातत्कार्यरहितमित्याह—परं धाम, मुक्तप्राप्यमित्यर्थः। इत्थमेव "वेत्ता च वेद्यं च परं च धाम" इति भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं जगतो धामेति लक्ष्यरूपतोपपादनम्। श्रीदशमे व्याख्यातव्यमपीहौत्सुक्याच्छ्रीकृष्णं प्रणौति स्वामी विश्वसर्गेति ॥ वयं तदनिर्वचनीयमियत्तया गुणरूपादि वेयदीदृगिति वक्तुमशक्यं धाम तेजोरूपं ब्रह्म नमाम। बहुत्वं शिष्याभिप्रायम्। नमतेः "विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। लोट् च" इति प्रार्थनायां लोट्। नमनेन प्रार्थयाम इत्यर्थः। ननु यत्तदोर्नित्यसंबंधादत्र यच्छब्दोपादानं कथं न कृतमिति चेत्तत्राह—'तत्त्वमसी'ति श्रुतौ 'तदिति ब्रह्मणो नामे'ति श्रुतौ च तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वदर्शनात्तच्छब्दोऽत्र ब्रह्मवाचकः। सोऽहं हंस इत्यत्र च। ततश्चात्र यच्छब्दोपादानं नापेक्षते "प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते" इति काव्यप्रकाशोक्तेः। यथा कुमारसंभवे "कला च सा कांतिमती कलावतः" इत्यत्रेति। "गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानी"त्यमरः। किंभूता ? श्रीयते सेव्यते ब्रह्मादिभिः श्रीकृष्णेन वेति श्री राधा "सर्वैरापूज्यते देवै राधा वृन्दावने वने" इति ब्रह्मांडे ब्रह्मोक्तेः, "यच्चिंत्यमखिलेश्वरैः" इति तत्रैव नारदोक्तेश्च। "राधैवाराध्यते मया" इति श्रीकृष्णोक्तेश्च। "राध्यते सा भगवता राधा इत्यभिधा स्फुटम्।" इत्यादिपुराणोक्तेश्च श्रीशब्दो राधार्थकः। यद्वा श्रयत्याराध्नोति सर्वदा वृन्दावननिकुंजगं श्रीनंदनंदनमिति निरुक्त्यापि श्री राधैव। "वृंदावने निकुंजस्थो राध्यते सर्वदा यया। नन्दसूनुरतो राधा सोच्यते मुनिसत्तम" इति नारदीयात्। कृषति निजसमीपमाकर्षति वेणुरवेण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वल्लवीगणमिति कृष्णो यशोदानंदनः। ननु मधुरगीतादिना त्वन्येऽपि प्रमदागणमाकर्पन्ति तत्र को विशेष इत्यरुच्याह—कृषति विलिखति निजानां संसारमिति कृष्णः। सदानन्दरूपो भक्तजनपापौघनाशकश्च "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इति तापनीयश्रुतेः सदानंदरूपः। "कोटिजन्मकृतं पापं कृषिरित्युच्यते बुधैः। तन्नाशनकरो देवः कृष्ण इत्यभिधीयते ॥" इति ब्रह्मवैवर्तोक्तेः। पापौघनाशकश्च कृष्णपदार्थः। श्रिया राधया सहितः कृष्णः श्रीकृष्णः। यद्वा "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्यौ" इति श्रुतौ श्रीपदेन राधा लक्ष्मीपदेन चाभ्यां तुलसीसरस्वत्यौ ग्राह्ये। "लक्ष्मी सरस्वती विष्णोस्तुलसी च तृतीयिका। गंगा चतुर्थी विज्ञेया भार्या वैकुंठवासिनः ॥" इति प्रकृतिखंडे वहुधोक्तेः। 'श्री'शब्देनैव गंगाया अपि ग्रहणम्। तथा च श्रीश्च श्रीश्च श्रीश्च श्रीश्चेत्येकशेषसमासेन श्रिय इति स्यात्। तथा च श्रीभी राधा-रामा-गंगा-गीर्भिस्सहितः कृष्णः श्रीकृष्णः स आख्याऽभिधा यस्य तच्छ्रीकृष्णाख्यम्। 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः। एतेनैताभिस्सह श्रीकृष्णनत्या प्रेमसंपत्पावित्र्यवाग्वैभवाश्च नमस्कर्तुरवश्यं भाविन इति ध्वनितम्, पुनः सर्गश्च विसर्गश्च सर्गविसर्गौ, विश्वस्य सर्गविसर्गौ विश्वसर्गविसर्गौ, तावादी येषां स्थानादीनां तानि च नवलक्षणानि विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणानि तैर्नवभिर्लक्षितं लक्ष्यत्वेन ज्ञापितं; यद्यपि "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वंतरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥" इति लक्षणानि दशोक्तानि, तथापीहाश्रयरूपस्य दशमस्य लक्ष्याभिप्रायेण नवेत्युक्तिर्बोध्या। पुनः परं सर्वेभ्यः परतरम् "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥" इति श्रुतेः। यद्वा परं निर्भयम्, "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतेः "यद्बिभेति स्वयं भयम्" इत्युक्तेश्चास्मात्सर्वेषां भयं न त्वस्य कस्यचिदपि तदित्यर्थः। अन्येषां देवानां गृहीतशस्त्रत्वेन सभयत्वप्रतीतेः श्रीकृष्णस्य वंशीविभूषितकरत्वान्निर्भयत्वं स्फुटमिति। पुनर्जगतामनेकब्रह्मांडानां धामेति तत्पुरुषेणाश्रयरूपलक्ष्यत्वञ्च स्फुटमेव। "ईदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्या वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्" इति परमेष्ठ्युक्तेः। जगंति स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि धामानि यस्येति समासस्तु सर्वांतर्यामितामाह। अत एव वक्ष्यति "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इति। ननु "तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्तेः सर्गादीनि दश महापुराणलक्षणानि श्रीमद्भागवतस्यैव संति कथं तानि श्रीकृष्णस्य संजाघटतीति। तत्रेदमवधेयम्—"इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमतम्" इत्युक्तेः "तेनेयं वाङ्मयी मूर्त्तिः श्रीकृष्णस्य न संशयः" इति पाद्मोक्तेश्च श्रीकृष्णश्रीभागवतयोर्भेदाभावेनैक्यात्तत्रापि तानि न विरुद्धानीति। किञ्चैतानि च सर्गादीनि सर्वमहापुराणसाधारणानि श्रीभागवतस्य लक्षणान्युक्तानि यत्त्वासाधारणं लक्षणं तदिहैव मात्स्याद्युक्तं वक्ष्यति "ग्रंथोऽष्टादशसाहस्र" इत्यादिना। लक्षणञ्च लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम्। लक्ष्यं च यदुद्दिश्य लक्षणं प्रवर्त्तते इति। इह च महापुराणं लक्ष्यं, तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं महापुराणत्वं, तत्समनियतत्वं सर्गादिदशकस्येति समन्वयः। श्रीभागवतस्य महापुराणत्वं तु द्वादशे वक्ष्यति—"श्रीमद्भागवतं नाम सर्गादिदशलक्षणम्। महापुराणमल्पञ्च पंचलक्षणमिष्यते ॥" इति। यत्त्वमरसिंहेन 'पुराणं पंचलक्षणम्' इत्युक्त्वा पंचलक्षणस्यैव पुराणत्वं प्रतिपादितं तदल्पपुराणविषयमेव; अन्यथा 'दशलक्षणसंयुक्तं पुराणं कवयो विदुः। केचित्पंचविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया।" इति व्यासोक्तिर्व्याकुप्येतेति ॥ ३ ॥

अथ हरिहरयोरभेदज्ञानान्निर्बाधेष्टसिद्धिरिति बोधयन्नेतौ स्मरति—माधवेति ॥ माया लक्ष्म्या धवः पतिर्मधुवंशे भवो वा, मां मायां धुनोति "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया।" इत्युक्तेर्द्रावयतीति वा माधवो विष्णुः, उमायाः पार्वत्याः धव उमाधवः, स च स च माधवोमाधवौ। 'मा मायालोकमात्रोः' इति 'धवः पतिर्धवो भीरुः' इति च धरणिः। 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः। सशक्तिकनतिस्तु वर्णनशक्त्याधिक्यलाभायेति ध्येयम्। ईशाविति ईश्वरद्वयासंभवादभेद एव तयोः पर्यवस्यतीत्याह—नामरूपादिभेदस्तु तत्तद्भक्तप्रीतिवशाज्जात इति। तदुक्तं—"हरहर्योः प्रकृत्यैक्यं साधनैक्यं तथापि तौ। प्रत्यये भजतां रुच्यां संप्राप्तौ भिन्नरूपताम् ॥" इति हरिहरशब्दयोस्तदर्थभूतविष्णुशिवयोश्च प्रकृतिश्चिद्रूपतास्वभावो 'हृञ् हरण' इति धातुश्च साधनं भजनादिकं कर्त्राद्यर्थप्रत्ययगुणोत्पादनञ्च प्रत्ययः, प्रतीतिः अकारेकारौ च रुचिरिच्छा मेघश्यामकर्पूरगौरकांतिश्च रूपं चतुर्भुजपंचमुखत्वादि अकारांतेकारांतशब्दरूपं च। भजतां नामसेविनाम्। इच्छयाऽकारेकारादिप्रत्यये कृते सतीत्यन्वयः। अथ भक्तानां प्रत्यये प्रतीतौ कांत्या भिन्नरूपतामिति च। सर्वाश्च ताः सिद्धयो जन्मौषधितपोमंत्रयोगजरूपास्तासां विधायिनौ कर्तारौ। जन्मसिद्धयः पक्ष्यादीनां वियद्गमनाद्या औषधिसिद्धयो रसायनादिना वलीपलितादिनाशनादयस्ताम्रादेः स्वर्णरूप्यादिसंपादनाद्याश्च तपःसिद्धयो यथा कर्दमादीनां विमानसंपादनाद्या मंत्रसिद्धयो वृश्चिकसर्पादेर्विषहरणाद्याः योगसिद्धयोऽणिमाद्या इति विवेकः। परस्परमात्माऽभेदो ययोस्तौ परस्परात्मानौ परस्परैकस्वरूपौ 'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः। ईषदप्यंतरं कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत्" इत्यादिपुराणात्। "यो हरिः स शिवः साक्षाद्यः शिवः स हरिः स्मृतः" इति हरिवंशाच्च, "मम रुद्रस्य यः कश्चिदंतरं परिकल्पयेत्। तस्य पुण्यक्रियाः सर्वा निष्फलाः स्युर्न संशयः" इति पाद्मे सत्यां प्रति श्रीकृष्णोक्तेश्च। पुनः परस्परं या नुतिः स्तुतिस्सा प्रिया ययोस्तौ। शिवस्तुत्या विष्णुः प्रीणाति विष्णुस्तुत्या च शिवः प्रीणातीति। 'नतिप्रियौ' इति पाठे तु परस्पराणामन्योन्यभक्तानां या नतिस्सा प्रिया ययोस्तौ तथा वैष्णवो भूत्वा यदि शिवं नमति तदा विष्णुः प्रीणाति शैवो भूत्वा

२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदि विष्णुं नमति तदा शिवः प्रीणातीति। "शैवो भूत्वा नमेद्विष्णुं तेन शंभुः प्रसीदति। वैष्णवश्चेन्नमेच्छंभुं तेन विष्णुः प्रसीदति॥" इति संहितोक्तेः। किञ्च लंकाविजयावसरे श्रीरामचन्द्रेणाब्धितटे शिवलिंगं संस्थाप्य तस्य 'रामेश्वर' इति नाम कृतं तदाकर्ण्य, मुनिभिः श्रीरामः पृष्टः–भगवान्! कोऽस्य पदस्यार्थः ?। तदा श्रीरामेणोक्तं–रामस्येश्वरो रामेश्वरः, पुनश्च संज्ञयाकुलितैः श्रीशिवः पृष्टः–भगवन्नब्धितटश्रीरामस्थापितरामेश्वराख्यलिंगस्य कोऽर्थः ? तदा श्रीशिवः प्राह–राम ईश्वरो यस्येति रामेश्वरः पुनर्मुनिभिर्विमृष्टमेतौ परस्परनुतिप्रियत्वाद्वस्तुत एकस्वरूपावेवेति। तदुक्तं–"रामस्तत्पुरुषं ब्रूते बहुव्रीहिं महेश्वरः। रामेश्वरपदे प्राप्ते मुनयः कर्मधारयम्" इति॥ ४॥

संप्रदायेति॥ संप्रदायो ब्रह्मादिपरंपरागताद्वैतरूपस्तदनुवर्तनेऽपि पौर्वापर्यस्मरणमावश्यकम्, अन्यथा "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इत्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचने 'अथाहमंशभागेन' इत्यादावंशावतारत्वादिव्याख्यानं स्यात्। अथवा संप्रदायः श्रीमद्भागवतव्याख्यानपद्धतिः सा यथा ब्रह्मणा नारदं प्रति "त्वमेतद्विपुलीकुरु" इत्युक्त्वा "यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति। सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय" इत्यादिरूपा। हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय, न तु भक्तिरसविघातेन केवलं तत्त्वमिति। यथा भगवत्पादैः "मामेव ये प्रपद्यंते" इत्यादिपदानां भगवदेकशरणाद्यर्थं विहाय ब्रह्मात्मैक्यज्ञानार्थतादिव्याख्यातं तथात्र भक्तिप्राधान्यविधौ "भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी। भक्त्याहमेकया लभ्यः" इत्यादौ भक्तिरसविघातकं ज्ञानादिप्राधान्यतया व्याख्यानं न कार्यमिति ब्रह्मणा पद्धतिर्विहिताऽत एव "नंदगोपकुमाराय" इत्यादौ नंदयतीति नंदः, गां वेदलक्षणां वाणीं पातीति गोपः, कुमविद्यां मारयतीति कुमारः, नन्दश्चासौ गोपश्चासौ कुमारश्चेत्येवं भागवतं व्याचिकीर्षुः कश्चिद्विपश्चिद्यतिः श्रीकृष्णेनैव वारित इति महाजनप्रसिद्धेः। तथा च ब्रह्मोपदिष्टसंप्रदायानुरोधेनेत्यर्थः। तदनुरोधेऽपि पौर्वापर्यानालोचने कृष्णेशतया व्याख्यानं मायाप्रतिबिंबत्वं मायिकविग्रहत्वं मन्वाद्यभिप्रेतकेवलभेदादिव्याख्यानं च स्यात्। स्वरसतः पौर्वापर्यालोचने नैतदिति ध्येयम्। अक्षरार्थपदार्थवाक्यार्थास्तु श्रीभागवतस्य दुर्ज्ञेया इति मत्वाह–श्रीभागवतस्य भावार्थानां निर्गलितानां यद्वा श्रीभागवते श्रीकृष्णे यो भावो भक्तिः स एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्सा चासौ दीपिका चेति तथा वितन्यते विस्तार्य्यते॥ ५॥

वस्तुतो नाहं भावार्थप्रकाशनेऽपि शक्त इत्याह–क्वेति। द्वौ क्वशब्दौ महदंतरं द्योतयतः। यत्र क्षीराब्धौ मंदरोऽयुतयोजनप्रमाणो गिरिभेदः मज्जत्यधो गच्छति तत्रैव क्षीराब्धौ परमाणुर्जालांतर्गतदृश्यत्रसरेणुषष्ठो भागः। तदुक्तं–"जलांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते॥" इति॥ ६॥

मूकमिति॥ वाचालं भूषितं पर्याप्तं वा, लंघयते। इह लंघनफलस्यानात्मगामित्वादात्मनेपदं नेष्टमिति न ध्येयम्; "ततान सोपानपरंपरामिव" इत्यादौ कालिदासादिभिस्तन्मर्यादाया अनादृतत्वात्। अत्र 'परमानंदमाधव' इति गुरुनामेति संप्रदायविदस्तेन गुरुवंदनमपि फलितम्। "एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा रसालसेकः पितृतर्पणञ्च" इति न्यायात्। मूकोऽत्र शास्त्राभ्यासरहितो ज्ञेयः। इह ध्रुवो दृष्टांतः। पंगुः पादरहितः। अत्र दृष्टांतो गरुडाग्रजः। यद्वा यत्कृपा यत्सामर्थ्यं वाचालमपि मूकं करोतीति। अत्र दृष्टांतः कात्यायनः। "कात्यायनो हि शंकरदत्तसूत्रव्याख्याप्रवृत्तपाणिनिं पराजिग्ये, स च रुद्रं प्रति वृत्तं श्रावयामास। रुद्रेणोक्तं–मदभिमुखं शास्त्रार्थे तं योजय, पुनस्तमहं शासिष्यामीति। स तथैव कृतवान्पुनः खंडनप्रवृत्तं कात्यायनं शंकरोऽहमित्युक्त्वा मूकं चकार। पुनः स रुद्रं ध्यानेनाराध्य वाग्व्यापारं लेभे, रुद्राज्ञया पाणिनिन्यूनतां स्ववार्तिकैः पूरयामासे"त्यैतिह्यात्। इहापि विष्णुशिवयोरभेद एवाभिप्रेतः॥ ७॥

भक्तिभक्तभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकं शास्त्रमपि श्रवणपठनपूजनवंदनादिभिः काममोक्षादिप्रदं किमुत भक्ता भक्तिर्भगवांश्चेति व्यंजयितुं श्रीमद्भागवतशास्त्रं स्तौति–श्रीमदिति। श्रीमद्भागवतमिति षडक्षरमभिधा यस्य "श्रीमद्भागवते महामुनिकृते" इति मूले व्यवहारात्। भागवतमिति व्यवहारस्तु भामा सत्येतिवत्। "तारः प्रणव ॐकार" इति विश्वः। स ब्रह्मैव जनिर्बीजं यस्य सः। स्कन्धैः प्रकांडैः ततो विस्तृतः। तनोतेः क्तः। प्रविलसंती देदीप्यमाना या भक्तिः सैवालवालः परितः कृतजलस्थित्यर्थं मध्यपरिमाणः खातस्तत्रोदयोऽत्र स्थितिर्यस्य सः। द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदद्वंद्वः। 'कपिंजलानालभेत' इतिवदनिर्द्धारितविशेषं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति; तेन पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याकाः शाखा इत्यर्थः। समाहारोत्तरद्वंद्वे तु त्रिशतीति स्यादिति। एतेनाघासुरवधाद्यध्यायाभिप्रायं द्वात्रिंशत्पदमिति कस्यचिदुत्प्रेक्षितं प्रत्युक्तम्; हरिलीलाग्रंथे वोपदेवेन–"निरोधो दशमस्कंधे नवत्यध्याय ईरित" इत्युपक्रम्य "वधश्च वत्सबकयोस्तथाघासुरभोगिनः। वत्सचोरब्रह्ममोहो ब्रह्मणा स्तवनं हरेः॥' इत्युक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेः। अष्ट दश च सहस्राणीति पृथक्पदेनान्वयः। समासे त्वष्टादशेति स्यात्। इष्टं सकामानां त्रिवर्गं निष्कामानामपवर्गं च ददातीतीष्टदः। अतिसुलभो नृणां कल्पवृक्षापेक्षया। सुरतरुर्हि स्वर्गं गत्वा लभ्यते, अयं त्वत्रैव लभ्यते इत्यत उक्तम्–अतिसुलभ इति। सर्वेभ्यः पुराणेतिहासादिशास्त्रेभ्य उपर्युपरिष्टादलौकिकफलदत्वादतिशयेन वर्तते॥ ८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदेव दर्शयितुं ग्रंथावतरणिकामाह—अथेति । नानापुराणानां श्रीमद्भागवतेतराणां शास्त्राणां धर्मशास्त्रवेदांतशास्त्राणाञ्च प्रबंधै रचनाभिः । चित्तस्य प्रसत्तिं प्रसादम् । तत्र तत्र पुराणेतिहासादिप्रबंधेषु श्रीमद्भगवतः श्रीकृष्णस्य गुणानां लीलानां वर्णनं प्रधानं मुख्यं यत्र तद्भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुः प्रारंभं कर्तुमिच्छन् । तस्मिञ्शास्त्रवर्णनादौ ये प्रत्यूहा विघ्नास्तेषां निवृत्त्यादिसिद्धये आदिना पुनर्विघ्नाभावसिद्धये तस्मिन्भागवते प्रतिपाद्या या परदेवता परब्रह्मरूपा तस्या यदनुस्मरणं मुहुः स्मरणं तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तथा । "मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषका आयुष्मत्पुरुषकाश्चाध्येतारो भवन्ति" इति भाष्यात् । यद्यपि शास्त्राणि "कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतंजलेः । व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राणि षड् विदुर्बुधाः ॥" इत्यभियुक्तोक्तेः षडेव संति । तथापीह सर्वधर्मादिपुरुषार्थशासनान्मुख्यं शास्त्रत्वं श्रीव्यासप्रणीतत्वाच्च षडंतर्वर्त्तित्वमपीति । किञ्च प्रकरणप्रतिपाद्यार्थानां कात्स्न्येंन प्रतिपादको ग्रंथः शास्त्रमेतस्य शास्त्रलक्षणस्यापि यथाकथंचिदत्र घटनादप्यस्य शास्त्रत्वमेवेत्यलम् । जन्मादीति ॥ परं परमेश्वरं बिंबभूतमीश्वरमित्यर्थः । तेन मायाप्रतिबिंबितेश्वरव्यावृत्तिः । द्वेधाऽत्र प्रक्रिया—तत्राद्या यथा अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरः । स चोपाधिभूतमायायास्त्रैगुण्यात्तत्तद्गुणविशिष्टमायाप्रतिबिम्बभेदेन ब्रह्मविष्णुशिवरूपो बिम्बभूतस्तु परमेश्वरो निरुपाधिकं ब्रह्मैवास चादिनारायणः श्रीकृष्ण इत्यादिपदैर्व्यवह्रियते । शिवपुराणादौ शिवादिपदैश्च । स च न स्वांशमायाप्रतिबिम्बितेश्वरधर्मैः सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिभिरभिलिप्यते । द्वितीया यथा—अविद्या माया च । एकैव तत्प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बभूतं चैतन्यमीश्वरो निरुपाधिक एक एव सृष्ट्याद्यारोपितधर्मैर्ब्रह्मविष्णवादिभेदव्यवहारभाक् । बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वाभ्यामनाक्रांतं शुद्धचैतन्यं निर्द्धर्मकं ब्रह्मेति द्विधैव प्रक्रियात्र शास्त्रे ह्युपलभ्यते । सर्वथैतच्छास्त्रपरमतात्पर्यगोचरो बिम्बभूतपरमेश्वरो निर्गुणं ब्रह्मैव तत्रोपलभ्यमानगुणानां चिन्मयत्वेन प्रकृतिपरिणामभूतगुणाश्रयत्वाभावात् । स्पष्टं चेदम्—"मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयो गुणाः ॥" इत्यादौ । तमेव परमेश्वरमेव ॥ स्वरूपतटस्थेति ॥ यत्स्वरूपांतर्गतं सदितरव्यावृत्ततया लक्ष्यं बोधयति तत्स्वरूपलक्षणं यथा—गोः सास्नाशृंगादियावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेन स्वरूपानंतर्गतं यल्लक्ष्यमितरव्यावृत्तं बोधयति तत्तटस्थलक्षणम् । यथा गोविशेषस्यालंकारविशेषादि देवदत्तगृहस्य काकादि वा । प्रकृते सत्यं ज्ञानमानंदश्च परमेश्वरस्वरूपमेव सत् । असज्जडदुःखप्रपञ्चव्यावृत्ततया बोधयतीति स्वरूपलक्षणं संपद्यते । जगज्जन्मादिकारणत्वं तु तटस्थलक्षणम् । न हि तत्सर्वदास्ति, प्रलयादिकाले तत्तदभावात् । अतः स्वरूपानंतर्गतं सदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरं लक्षयतीति तटस्थलक्षणमिति । त्रयाणामहंकारसंवलितानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेंद्रियदेवतारूपस्तामसाहंकाराद्भूतसर्गो राजसादिंद्रियसर्गस्सात्त्विकादिंद्रियाधिष्ठातृदेवतासर्ग इति विवेकः । यत्र परमेश्वरे इत्यर्थ इति ॥ 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्, इत्यादावन्यत्रापि सत्यशब्दप्रयोगस्त्वापेक्षिक एव । परमसत्यत्वं तु परमेश्वरस्यैवेति भावः । अत्रान्यसत्तयाऽन्यस्य सत्यत्वे इत्यर्थ इति । न हि परसत्तया परस्य सत्यत्वं वास्तवं भवतीति भावः । तत्रेति वाक्यालंकारे, यथायथेति यथायथम् । यथास्वे यथाशब्दस्य द्वित्वमूह्यमिति । वारिणि समुद्रजले दूरत्वदोषेण नीलशिलाबुद्धिः कामलया शंखे पीतबुद्धिश्च । यथा सदसि दुर्योधनस्य स्थलभ्रमः, यथा वान्धकारस्थरक्तरूपमृदि खदिरांगारभ्रमः इत्यादिपदाद् ग्राह्यम् । मिथ्यापदार्थस्यामिथ्यात्वसाधनं न शोभनमिति चेत्तत्राह—यद्वेति ॥ आधाराधेयभावेन सोपाधिकत्वमाक्षिप्यापाकरोति—तत्रेत्यादिना । कुहकमज्ञानम् । अनावृतसंविद्रूपे बिम्बभूत ईश्वरेऽज्ञानाश्रयत्वासंभवात् । अज्ञानविषयमात्रेण भ्रमाधिष्ठानता । न च तावतैश्वर्यहानिः, अज्ञानविषये मण्यादौ कपर्दिकाद्यारोपेऽपि स्वरूपप्रकाशादेर्बाधादर्शनात् जन्मादि यस्य स्थितिभंगस्य तथा तद्गुणसंविज्ञानः, यत इत्यव्ययनिर्देशः कारणस्याविकृतत्वमाह—तत्र परमेश्वरस्य कारणत्वे सद्रूपेण घटः सन्पटः सन्नित्येवं रूपेण यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं सोऽन्वयः घटादिसत्त्वे सत्तासत्त्वस्य दृश्यमानत्वादन्वयः । आदिना वंध्यात्मजादिग्रहः । यदभावे यदभावः स व्यतिरेकः । खपुष्पाद्यभावे तत्र सत्ताया अप्यभावात्खपुष्पं सदिति प्रयोगादर्शनाद्व्यतिरेकः । अत्र न केवलं सत एवान्वयव्यतिरेकौ विमृश्यौ । किं तु मृदादिस्तस्यैव सतस्तौ । तथा च मृदादिविशिष्टसत्ताव्यतिरेकाधिकरणं तु तत्त्वादिभावरूपमपि प्रसिद्धं तत्कथमलीकस्य खपुष्पादेस्तदधिकरणतेत्यपरितोषादाह—यद्वेति ॥ अनुवृत्तिस्तादात्म्येन प्रतीतिः व्यावृत्तिर्भेदः कार्येषु कारणस्यानुवृत्तिर्यथा सुवर्णकटकं सुवर्णमिति तादात्म्येन प्रतीतेः । कार्यस्य कारणावस्थायां नानुवृत्तिः । यथा सुवर्णे कुंडलं कटकं वेति प्रतीत्यभावात् । ननु मीमांसकैर्जगज्जन्माद्यनंगीकारात् कथं जन्मादिकारणत्वं भगवत इति चेदाह—यद्वा सावयवत्वेत्यादि ॥ घटादिष्वात्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वादिहेतोरस्य पदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादिसामग्रीबलाद्यजन्मादि निश्चितं तद्यतो भवतीति संबंधः । हेतुपुरस्सरान्वयव्याप्तिः साध्याभावपुरस्सरा व्यतिरेकव्याप्तिरिति भेदः । तथा च इदं विश्वं जन्मादिमत्सावयवत्वात् । यत्र सावयवत्वं घटादौ तत्र जन्मादिमत्त्वं .यत्र जन्माद्यभाव आत्मनि तत्र सावयवत्वाभाव इति तटस्थलक्षणप्रतिपादिकां श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ यतः परेशात् इमानि चराचराणि भूतानि जीवानि प्रयंति प्रलयं प्राप्नुवंति यद्यमभिसंविशंति सर्वतः प्रविशंतीति श्रुतिपदार्थः । एतदर्थिका स्मृतिरप्यस्तीत्याह—स्मृतिश्चेति ॥ आदौ सृष्ट्यारम्भे यो युगस्यागमस्तत्र चान्तमध्ये दत्र तिष्ठंतीत्यप्यनुसंधेयम् । "अव्यक्तादीनि भूतानि" इत्यादिश्रीगीतोक्तेरव्यक्तशब्दवाच्यप्रधानमत्र भगवच्छ्रीव्यासस्य ध्येयं प्रतीयत इत्याशंक्य समाधत्ते—तर्हीति ॥ तर्हि शास्त्रारंभे प्रधानं प्रकृतिः अभितो जानातीत्यभिज्ञः सर्वज्ञानवान् स परमेशः ऐक्षत विचारयामास अहं लोकान्नु इति वितर्के सृजै रचयानि । इमान् सर्वान्, श्रुत्यर्थनिर्णायको न्यायः, न्यायाच्छारीरिकसूत्रादित्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सांख्याभिमतं प्रधानं जगत्कारणं न, तत्र हेतुरशब्दमिति । अशब्दत्वाद्वेदाप्रतिपाद्यत्वात् । नहि वेदो जडं प्रतिपादयति तत्र हेतुः, ईक्षतेः 'स ऐक्षते' त्यत्र जगत्कर्तरीक्षणश्रवणात् । नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वादिकं वैषम्यादिदोषाप्रसंगार्थं जीवकर्मापेक्षं जीवश्च धर्मादिकर्ता कर्मद्वारेश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेन कारणताजयकर्तृवोधप्रयोजके जेतृत्वश्रुतेः । यथा च जीवो ध्येयत इति नेति । अविद्यावृत्तज्ञानैश्वर्यस्य जीवस्य ध्याने फलाभावात् । इत्यर्थ इति अल्पज्ञानजीवध्याने प्रयोजनाभावात्स्वतःसिद्धज्ञानमेव वयं धीमहीति ।

ननु समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य "हिरण्यगर्भः" इत्यादिश्रुतेस्तदैश्वर्यस्यान्यतः प्राप्त्यश्रवणात्तन्निदानज्ञानस्यापि तथात्वावगतेरनावृत्तत्वमिति श्रुत्यर्थः स्पष्ट एव ॥ नेति ॥ नानाविधस्तोत्रैस्तुष्टस्तस्मै वेदं ददाविति व्यंजयति कविपदम् । यः परेशः विदधाति उत्पादयति प्रहिणोति ददाति तस्मै ब्रह्मणे तं देवं देदीप्यमानं हि स्फुटं स्वबुद्धिप्रकाशकमहं मुमुक्षुः शरणं संसाराद्रक्षकमित्यर्थः । अत्राक्षिपति–नन्विति ॥ स्वानि शिक्षादियुक्तानि लक्षणानि यस्याः सा स्वलक्षणा । ऋषीणां ज्ञानदानामृषभः श्रेष्ठः, विशेषत इदं पद्यं द्वितीयस्कंधे व्याख्यास्यते । पुनराक्षिपति–नन्विति ॥ इह लोकेष्वतिप्रसिद्धोऽर्थो न्यायः पूर्वेद्युराचार्याद्वेदमधीत्य सुप्त्वा परेद्युः प्रबुद्ध आचार्यनिरपेक्ष एव पठति तद्वद्दैनंदिनकल्पेऽपि । महाकल्पादौ तु जातिस्मरवददृष्टविशेषात्कल्पांतरानुष्ठितकर्मोपासनवललब्धब्रह्मत्वाधिकारः कल्पांतरस्थवेदं स्मरत्वित्यर्थः । सूरयोऽपि कपिलादयोऽपि । अत एव स्वतःसिद्धज्ञानत्वादेव । असतः प्रपञ्चस्य गायत्र्या सर्वगायत्रीमंत्राव्यभिचारि धीमहीति पदसंवलितगायत्र्यर्थेन प्रारंभेणेत्यर्थः । चतुर्विंशत्यक्षरत्रिपाच्छंदसा प्रारंभ इत्यर्थो न युक्तः । चतुर्वेदैकगोचरतादृशच्छन्दोविशेषस्य क्वाप्यदर्शनेनैकस्मिन्नेव पुराणे तदसंभवात् । गायत्र्यर्थतास्येत्थम्–सवितृपदं जगत्प्रसवकारणपरं, तदर्थो 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन पालनादिक्रीडार्थकदेवपदार्थोऽप्यनेनैव जन्मादीत्यादिपदेन पालनादिग्रहात् वाक्यपदार्थः, परपदेन परत्वोपपादकानि, सत्यादिपदानि भर्गपदार्थो धामपदेन । धीमहीति पदं स्वरूपेणैव तृतीयपादार्थः । 'तेने ब्रह्महृदे' त्यादिना समष्टिगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तेः सर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकता त्वर्थसिद्धेति । गायत्रीमंत्रेण पदेन वा या ब्रह्मविद्या ख्यायते सारूप्यते प्रतिपाद्यते येन तद्रूपं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभेदविवक्षया श्रीमद्भागवतमित्यर्थः । ब्रह्मविद्यापदेनात्र सगुणनिर्गुणविद्ययोर्ग्रहणम् । अत्र प्रमाणमाह–यथोक्तमित्यादि । गायत्रीं गायत्र्यर्थं धर्मस्य 'धर्मः प्रोज्झितकैतव' इत्युक्तलक्षणभागवतधर्मादेर्विस्तरः वृत्रासुरस्य परमभागवतत्वात्तद्वधचरितस्यापि भागवतलक्षणत्वम् । अत्र सिंहपदेन सिंहासनं लक्ष्यते । भीमभीमसेनादिवत् । प्रोष्ठपद्यां भाद्रशुक्लपूर्णायाम् । अष्टादशसहस्राणि तत्पुराणं वेदाः प्रमाणमितिवद्व्यधिकरणसंबंधः । पुराणांतरे वामनपुराणे इत्यर्थः । हयग्रीवेणाश्वशिरोयुक्तेन दधीचिमुनिना प्रवर्तिता नारायणवर्माख्या ब्रह्मविद्येत्यर्थः । नारायणवर्मणो ब्रह्मविद्यात्वञ्च "एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतौ सत्यशंकितः" इत्यत्र टीकोत्थापितवचनेन गम्यते । शुकाय प्रोक्तं शुकप्रोक्तम् । केचित् शुकं प्रीणातीति शुकप्रो व्यासस्तेन प्रोक्तमित्याहुः । यद्वा शुकेन परीक्षिते प्रोक्तमिति चास्य शास्त्रस्यागताख्यानेनैव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव लक्षणोक्तिपूर्वकं पाठादिविधानादेवेत्यर्थः । अयं भावः–न लक्षणोक्तिं विना भागवतं दद्यादित्येवं दानादिविधाने भगवता प्रोक्तंभागवतमिति समाख्यां विचार्य च "एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः" इत्युक्त्या भगवद्व्यासप्रणीतत्वेन पुराणमात्रस्य भागवतत्वसंभवात् शिवविष्ण्वादिदेवपाणिन्यादिमुनिष्वपि भगवच्छब्दप्रयोगात्तत्प्रतिपादकशिवविष्णुब्रह्मपुराणादेरष्टाध्याय्यादेश्च भागवतत्वसंभवाच्च न सामंजस्येन पदार्थनिर्णयः । तथा च भागवतं नामान्यच्छिवविष्णुपुराणादिकमेव स्यादि-त्यतिव्याप्तिशंका स्याल्लक्षणोक्तौ विशेषनिर्णये न शंकनीयं न शंकितुं योग्यं भवति, सर्वत्र लक्षणोक्तेरतिव्याप्त्यादिनिरासार्थायाः सत्त्वात् । इत्यपि न शंकनीयमित्यत्रेत्यपीत्युक्त्या ब्रह्मविद्यारूपत्वोक्ते कर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपि न शंकनीयमिति बोध्यते । आलयमित्यादौ मुक्तादिसेव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च गरुडपुराणेऽप्यस्य प्रशंसा । "अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यभूतोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः ॥ पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः । ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः" इति ब्रह्मसूत्राणामर्थोऽकृत्रिमो भाष्यभूत इत्यर्थः, तस्मात्तद्भाष्यभूते स्वतः सिद्धे तस्मिन्सत्यर्वाचीनमन्यद्भाष्यं स्वस्वकपोलकल्पितं तदनुगतमेवादरणीयमिति गम्यते । भारतार्थस्य विनिर्णयो यत्र सः । एतेन भारतेनास्य कथाविरोधो हि प्रातीतिको न वस्तुतः; पदार्थानां दुर्ज्ञेयत्वात् । भारतस्यापि तात्पर्यं भागवतवद्भगवत्येवेत्यर्थः । यद्वा भारतस्यार्थविनिर्णयो वेदार्थतुल्यत्वेन विशिष्य निर्णयो यत्रेति गायत्रीभाष्यभूतोऽसाविति । यत्तु द्वादशे "ॐनमस्त" इत्यादिगद्येषु तदर्थत्वेन सूर्यः स्तुतस्तत्परमात्मदृष्ट्यैव, न तु स्वातंत्र्येणेत्यदोषः । तथैवाग्रे शौनकवाक्यम् "ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः" इति । न चास्य भर्गस्य सूर्यमंडलमात्राधिष्ठानत्वम् । मंत्रे वरेण्यशब्देनात्र च ग्रंथे परशब्देन पारमैश्वर्यपर्यंततादर्शितत्वात् । तदेवमग्निपुराणेऽप्युक्तं–"ध्यानेन पुरुषोऽयं च द्रष्टव्यः सूर्यमंडले । सत्यं सदाशिवं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति । भविष्येऽपि 'ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः । केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥" इति । श्रीमद्भागवताभिध इति ॥ भागवतत्वं तु भगवत्प्रतिपादकत्वं श्रीमत्त्वं भगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्त्वम् । नित्ययोगे मतुप् । अतः समस्ततयैव निर्दिश्य नीलोत्पलवद्भगवन्नामत्वमेव बोधितम्, अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांशतादोषः स्यात् । "अविमृष्टविधेयांशः समासपिहिते विधौ । विशंति विशिखप्रायकटाक्षाः कामिनां हृदि" इति चंद्रालोकोक्तेः । अत्र विशंतीवद्विशंतीति विधेयं तच्च प्रकृतसमासेन प्राप्यते । विशिखकटाक्षयोः साम्यमात्रं तु प्राप्यत इति । अत एवोक्तम्–श्रीमद्भागवते महामुनिकृते इति ॥ अष्टादशसहस्रसंख्यागणनाप्रकारस्त्वित्थम्–

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप्छन्दस्समूहे ग्रंथे द्वात्रिंशदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेन गणनायां पंचोनद्विशत्युत्तरषोडशसहस्रसंख्या १६१९५ संपद्यते। उवाचमंत्राः सप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्याकाः १२७० । अर्द्धश्लोकाः शतद्वयसंख्याः २०० । इति श्रीमद्भागवतेऽमुकस्कंधे प्रथमादिरध्याय इति वाक्यानामपि व्यासविरचितत्वेन ग्रंथसंख्यांतर्गतत्वेन तत्संख्या ३३५ । पञ्चत्रिंशदुत्तरत्रिशतीसंकलनयाष्टादशसहस्रसंख्या १८००० संपत्तिः । यद्वा चंडीसप्तशतीन्यायेन मंत्रविभागेनापीथं संख्या संभाव्यते। तथा हि–अनुष्टुप्श्लोकगद्यार्धरूपमंत्रा एकादशसहस्राणि द्विसप्तत्युत्तरे द्विशती च ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानां षट्पंचाशदधिकसप्तविंशति २७५६ संख्याकानामर्धकानि मंत्रा द्वादशाधिकसार्द्धपञ्चसहस्राणि ५५१२ अनुष्टुवर्द्धकान्येकादशाधिकद्विशती २११ उवाचमंत्राणां सप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानां मध्ये पञ्चषष्ट्युत्तरद्विशतानामनुवादरूपाणां पुरोवादशेषतया तावतो विहायावशिष्टा उवाचमंत्राः पंचोत्तरसहस्रं १००५, सर्वसंकलनयाष्टादशसहस्राणि १८००० आपातत एव संख्या। तेन तत्तदध्यायेषु तत्तन्मंत्रगणनया संख्यानाधिक्यसंकलनमूह्यम्। हेमाद्रिप्रभृतिधर्मशास्त्रग्रंथेषु कालखंडादौ 'कलिं सभाजयंत्यार्याः' इत्यादिश्रीमद्भागवतवचनोदाहरणेन कलिधर्मादिकांडत्रयरूपत्वेन सकलवेदादिसाररूपत्वं 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। किञ्च मुमुक्षूपकाराय हेमाद्रिप्रेरितवोपदेवेन कृते मुक्ताफलग्रंथे पुराणांतरं विहाय श्रीमद्भागवतश्लोकानामेवोदाहरणादेतस्यैव मोक्षैकफलरूपत्वेन मुमुक्षुसेव्यत्वं व्यज्यते। तथा च ग्रंथांतरे तत्पद्यं "विद्वद्वने सशिष्येण भिषक्केशवसूनुना। हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्॥" इति। अत एव स्वाम्युदाहृतं 'यदीच्छसि भवक्षय'मित्युक्तम्। अत्र 'शुकप्रोक्त'मिति विशेषणेन विष्णुपुराणादीनां योगवृत्त्या भागवतत्वनिरासः। शुकाय प्रोक्तं शुकप्रोक्तं, "शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः" इत्युक्तेश्चतुर्थीतत्पुरुषः। किञ्च योगवृत्त्या पुराणांतरस्यापि भागवतत्वे हेमाद्रिमाधवमधुसूदनस्वामिकमलाकरभट्टानंतदेवपर्यंतैर्महानिबंधकारैर्निरुपपदं भागवतमुच्चार्यैव पुराणस्यास्य वचांसि नोदाह्रियेरन्, किंत्वन्यभागवतव्यावर्तकविशेषणमुपादीयेत भागवत इत्युक्त्वान्यपुराणवाक्यमप्युदाह्रियेत। न चैवं काप्युपलभ्यते, तस्मादिदमेव भागवतं न त्वन्यत्। किं च श्रीनारदपुराणे पुराणसूत्रेषु मरीचये ब्रह्मणा भागवतसूत्राण्यप्युक्तानि। तथा हि—"ब्रह्मोवाच। मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम्। श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम्॥ तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम्। सुरपादपरूपोऽयं स्कंधैर्द्वादशभिर्युतः॥ भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी सनातनः। तत्र तु प्रथमे स्कंधे सूतर्षीणां समागमे॥ व्यासस्य चरितं पुण्यं पांडवानां तथैव च। पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्॥ परीक्षिच्छुकसंवादे सृष्टिद्वयनिरूपणम। ब्रह्मनारदसंवादे देवताचरितामृतम्॥ पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसंभवः। द्वितीयोऽयं समुदितः स्कंधो व्यासेन धीमता॥ चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य संगमः। सृष्टिप्रकरणं पश्चाद् ब्रह्मणः परमात्मनः॥ कापिलं सांख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः। सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः॥ पृथोः पुण्यं समाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः। इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गस्कंध उत्तमः॥ प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानां च पुण्यदम्। ब्रह्मांडांतर्गतानां च लोकानां वर्णनं ततः॥ नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पंचमो मतः। अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम्॥ वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम्। षष्ठोऽयमुदितः स्कंधो व्यासेन परिपोषणे॥ प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम्। सप्तमो गदितो वत्स वासनाकर्मकीर्तनम्॥ गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वंतरनिरूपणे। समुद्रमंथनं चैव बलिवैभवबंधनम्॥ मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः। सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम्॥ वंश्यानुचरितं प्रोक्तो नवमोऽयं महामते। कृष्णस्य बालचरितं कौमारं च व्रजस्थितिः॥ कैशोरे मथुराख्यानं यौवने द्वारकास्थितिः। भूभारहरणं चात्र निरोधे दशमः स्मृतः॥ नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्तितः। यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च॥ यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः। कलिनृपकथापूर्वं कलिधर्मास्ततो हरेः॥ अवतारश्च कल्क्याख्यो युगधर्मास्ततो लयः। चतुर्थो वर्णितो मोक्षः परीक्षिन्नृपतेस्ततः॥ वेदशाखाप्रणयनं पुराणस्य च लक्षणम्। मार्कंडेयकथा प्रोक्ता सूर्यव्यूहस्ततः परम्॥ पुराणसंख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम्। इत्येवं कथितं वत्स श्रीमद्भागवतं तव॥ श्रोतुर्वक्तुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च। साहाय्यकर्तुर्गदितं भुक्तिभक्तिविमुक्तिदम्॥ प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमन्वितम्। देयं भागवतायेदं द्विजाय प्रीतिपूर्वकम्॥ संपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता। योऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा॥ स पुराणश्रवणजं फलमाप्नोति निश्चितम्॥" इति। यत्तु शारीरके भागवतमतनिरसनं तद्धयग्रीवपंचरात्रे गणितभागवताख्यतंत्रस्यैवेति तत्रैव स्पष्टम्।

वासनाभाष्यसंबंधोक्तिविद्वत्कामधेनुहनुमद्भाष्यतत्त्वभावार्थदीपिकापरमहंसप्रियाशुकहार्दमनोहरातोषिणीसंदर्भिण्यादयष्टीकाग्रंथाश्चित्सुखाचार्यगौडाचार्यवल्लभाचार्यशंकराचार्यविजयध्वजादिभिः कृता बहुतरा विराजंते, तथापि श्रीधरस्वामिकृतटीकाया भगवत्प्रियत्वेन सर्वसंमतत्वात्सर्वत्र प्रसिद्धत्वाच्च व्याख्यातुमुत्सहे। भगवत्प्रियत्वं चास्याः काश्यां प्रसिद्धम्। कदाचिद् द्वैतवादिवैष्णवैरुक्तं श्रीधरस्वामिकृतटीकायामद्वैतस्य हठाद्वर्णनमतो व्यासाभिप्रायबोधिकास्त्वन्या एव टीकाः संति। ततः काशीस्थविद्वज्जनैरुक्तं—श्रीमदिष्टदेवः श्रीजगन्नाथो यद्येवं वदिष्यति तदैतदंगीकुर्मः। तदर्थं सर्वटीकानामंकितपत्राणि श्रीकाशीस्थश्रीजगन्नाथाख्यविष्णुमंदिरे स्थापितानि। कश्चिद् ब्राह्मणबालस्तदानयनार्थं प्रेषितः श्रीभगवदग्रस्थापितसंकलितपत्रेभ्य एकं पत्रमानयेत्युक्तवेति। तत्र तैः श्रीधरीयटीकापत्रमधः स्थापितमपि भगवता ततो निष्कास्य "व्यासो वेत्ति शुको वेत्ति शेषमैत्रेयनारदाः। पराश-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रोद्धवो वायुपुत्रश्चैव बृहस्पतिः ।। एतेषां निखिलाः शिष्याः श्रीमद्भागवतं विदुः । श्रीधरः सर्वथा वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः ।।" इति
तत्र लिखित्वा वालाय दत्तम् । एवं त्रिर्दत्तं; ततः सर्वैरुक्तमियमेव भगवत्प्रिया श्रीव्यासाभिप्रायबोधिका टीके'ति ।।

अत्र निराकारब्रह्मपरतया व्याख्यातमपि श्रीकृष्णलीलाया अत्र प्राधान्येन प्रतिपादनात्साकारब्रह्मपक्षेऽपि व्याख्यायते ।
तत्र परं परिपूर्णावतारित्वेनांशावतारेभ्य उत्कृष्टं श्रीकृष्णं धीमहीत्यन्वयः । अस्य स्वरूपलक्षणमाह—धाम्ना स्वेनेति ॥ आत्मीयेन
माथुराख्येन धाम्ना स्थानेन तन्निवासिनां सदा निरस्तं कुहकं मायाकार्यं संसारलक्षणं येन तम् । लीलामाह—जन्मेति ।। आद्यस्य
जन्मादिविकाररहितस्यापि यतः यत्र वसुदेवगृहे । सप्तम्यर्थे तसिः । तस्मादितरद् इतरत्र नंदगृहेऽपि योऽन्वयादन्वगच्छत् ।
परेणैव य इति पदेनान्वयः । कस्माद्धेतोरन्वगात्तत्राह अर्थेषु कंसवंचनादिप्रयोजनेषु । अभिज्ञ इति । यद्वाललीलारासलीलादिलोको-
त्तरविलासरूपेष्वर्थेष्वभिज्ञस्तादृशार्थसंपादननिपुण इत्यर्थः । ततः स्वराट् स्वैर्गोकुलवासिगोपालादिभिरेव राजत इति गोपाल-
लीलस्याप्यव्याहतैश्वर्यमाह—तेन इति ॥ यो ब्रह्मणे ब्रह्माणं विस्मापयितुं हृदा संकल्पमात्रेण ब्रह्म सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरस-
मूर्तिमयं वत्सपालादिरूपं वैभवं विस्तारितवान् , यत् यत्र सूरयो वलरामचतुर्मुखादयो मुह्यंति तत्त्वं ज्ञातुं न शक्नुवन्ति केयं
वा कुत आयाता सत्या वा कतरे न" इत्याद्युभयोक्तेः । यद्वा यल्लौकिकालौकिकतादृशलीलाभिः सूरयो लीलातत्त्वज्ञा भक्ता मुह्यंति
प्रेमातिशयोदयेन विवशा भवंति । यदित्युत्तरत्राप्यन्वेति यद्याभ्यो लीलाभ्यस्तेजोवारिमृदां यथा यथावत् विनिमयो भवति
तन्मुखकांत्या चंद्रादेर्निस्तेजस्त्वं तन्निकटवस्तूनां तत्तेजसा चंद्राधिकतेजोवत्त्वं वेणुनादलीलया वारिणः कठिनत्वं मृदः पाषाणा-
देर्द्रवत्वमिति यत्र श्रीकृष्णे निमित्ते सति त्रिसर्गः त्रिषु गोकुलमथुराद्वारवतीपुरेषु सर्गः गोपालराधिकादेरक्रूरोद्धवादे रुक्मिण्यादेश्च
प्रादुर्भावः अमृपा तेषां गोलोकवैकुण्ठादिवासित्वेन तद्विग्रहाणाञ्च भगवदवतारतुल्यत्वादिति काशीनाथः । विश्वनाथस्तु इह खलु
निखिलकल्याणगुणमाधुर्यवारिधौ महैश्वर्यसम्राजि स्वयं भगवति परमभास्वत्यधिधरणि यथासमयं बिलस्यांतर्हिते नानाशास्त्रपुराणे-
तिहासादीनां सर्वजननिकायत्रायकत्वरूपेष्वर्थेषु यामिकेष्विव कालेन दैवाद्वैगुण्योदयादालस्येनेव केषुचित्प्रसुप्तेषु तेष्वेव मध्ये
कैश्चित्कैश्चित्प्रत्युत 'जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रम' इत्यादितोऽवगतैरनर्थकारैश्चौरैरिवोद्भूय तत्तत्प्र-
णेतृपर्यंतानां सर्वेषां चित्तप्रसादरूपेषु महाधनेष्वपहृतेषु "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजाम्यहम् ।।" इति "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।।" इति श्रीगीतोक्तनिमित्तलब्धक्षणतया यादस्सु महामीन
इव विहंगेषु श्रीहंस इव नृषु स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण इव देवेषूपेन्द्र इव वेदेषु श्रीमद्भागवताख्यं शास्त्रचूडामणिः ।। "कृष्णे
स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ।।" इति वचनव्यंजितश्रीकृष्णप्रतिमूर्तिकत्वेन ममाह-
मेवाभिरूपः कैवल्यादिति निरस्ततद्भिनान्यसादृश्यतया श्रीशुकपरिक्षिद्भ्यां श्रीकृष्ण एव ज्योतिःषु सहस्रांशुरिव पुराणेषु भास्वान्द्वा-
दशस्कंधात्मकोऽष्टादशसहस्रच्छदनो महाजनवांछितार्थकल्पतरुरिवावततार । तत्प्रणेता प्रथमत एवाचार्यचूडामणिः श्रीकृष्णद्वैपायनः
स्वाभीष्टदैवतध्यानलक्षणमंगलमाचरति—जन्माद्यस्येति । परमतिशयेन सत्यं सर्वकालदेशवर्तिनं परमेश्वरं धीमहि ध्यायेम ।
बहुवचनेन कालदेशपरंपराप्राप्तान्सर्वानेव जीवान्स्वांतरीकृत्य स्वशिक्षया तान्ध्यानमुपदिशन्नेव क्रोडीकरोति । अनेन "अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रार्थः फलतो विवृतः । ध्यानस्यैव जिज्ञासायाः फलत्वात्तस्य परमैश्वर्यमाह—अस्य जगतो जन्मादि
जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तम् । तर्हि किं कालं ध्यायथ न । अन्वयादितरतश्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटे मृदन्वयः मृदि
घटव्यतिरेक इवेत्युपादानकारणमित्यर्थः । चकारात्स एव निमित्तकारणं च कालस्य तत्प्रभावरूपत्वात् । यद्वाऽन्वयात्प्रलये
विश्वस्य परमेश्वरेऽनुप्रवेशात् इतरतश्च सर्गे ततो विभागाच्च पृथिव्या जलमिव जलस्य तेज इव योऽधिष्ठानकारणमित्यर्थः ।
यद्वाऽन्वयात्कारणत्वेन यत्कर्तृकानुप्रवेशाज्जन्मकर्मफलदातृत्वेन यत्कर्तृकानुप्रवेशात्स्थितिः संहारकत्वेन रुद्ररूपेण यत्कर्तृकानु-
प्रवेशाद् भंगश्च यतो भवति तम् । अत्र कारणस्य कार्यसमन्वितत्वमेव कार्यानुप्रवेशो ज्ञेयः । तत्कार्यस्य विश्वस्य तत्स्वरूपत्वं
वारयन्विशिनष्टि—इतरत इति । सृज्य-पाल्यसंहार्याद्विश्वतः स्वरूपशक्त्याभिन्नात् चकारान्मायाशक्त्या तदभिन्नाच्च एवं "जन्माद्यस्य
यतः" इति "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रद्वयमुक्तम् ।

ननु च परमेश्वरस्योपादानत्वे विकारो दुर्वारस्तस्मात्प्रकृतिरेवोपादानं, परमेश्वरस्तु निमित्तमित्युच्यताम् । मैवं,—"यः
सर्वज्ञः सर्ववित्" इति "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिभिःश्रुतिभिश्चेतनस्यैव जगत्कारणत्व-
प्रतिपादनात्परमेश्वर एव जगत उपादानं निमित्तं च । तत्र प्रकृतेस्तच्छक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपा-
दानत्वं, स्वरूपेण तु प्रकृत्यतीतत्वात्तस्य निर्विकारत्वमेव । यथोक्तं भगवता—"प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभि-
व्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ।।" इति । प्रकृतेः स्वातंत्र्येणोपादानत्वमेव शास्त्रासंमतम् , तस्मात्परमेश्वरः सर्वज्ञ एव
स्वातंत्र्येण जगत्कारणमुच्यते; न तु जडा प्रकृतिरित्याह—अर्थेषु सृज्यासृज्यवस्तुमात्रेष्वभिज्ञो यस्तमित्यर्थः । अनेन "ईक्षतेर्ना-
शब्दम्" इति सूत्रार्थ उक्तः । स चायं प्रक्रांतं ब्रह्म जगत्कारणं भवति । कुतः ? ईक्षतेः ईक्षणात् जगत्कारणत्वप्रति-
पादकश्रुतिवाक्येषु तस्यैव विचारविशेषात्मकेक्षणश्रवणात् । अतो ब्रह्म नाशब्दं शब्दप्रमाणकं न भवति, किन्तु शब्दप्रमाणकमेवेति ।
तत्र श्रुतयः "तदैक्षतेति सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्सम्भूत" इति 'यतो वा इमानि' इत्याद्याः । स्मृतिश्च "यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे" इत्याद्या । ननु तदानीं महदाद्यनुत्पत्तेस्तस्य क्षणादिसाधनं न संभवतीत्यत आह–स्वराडिति । स्वस्वरूपेणैव तथा तथा राजत इति–"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इत्यादि "स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रिया च" इति श्रुतेः । ननु जगत्सृष्टौ ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यमैश्वर्यञ्चावगम्यते, "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" इति श्रुतेः, स एव ध्येयोऽस्त्वित्यत आह–तेन इति । ब्रह्मस्वतत्त्वं वेदं वा अतो ब्रह्मणोऽपि पारतंत्र्यं सूरीणामपि तत्र मोहाद् ब्रह्मणोऽपि न स्वतः शक्तिरिति । अनेन "नेतरोऽनुपपत्तेः" इति सूत्रार्थो विवृतः । ननु धीमहीति ध्यानम्, विषयत्वेन तस्य साकारत्वमभिप्रेतम्, अकारणञ्च त्रिगुणसृष्टत्वम्, तथात्वे चानित्यत्वं प्रसज्येतेत्यत आह–तेज इति । यथाऽज्ञानं तेजसि वारीदमिति वारिणि च स्थलमित्यादिबुद्धिस्तथैव पूर्णचिन्मयाकारे त्रिसर्गस्त्रिगुणसर्गोऽयमिति बुद्धिर्मृषैव । "तमेकं गोविंदं सच्चिदानंदविग्रहम् । वृन्दावनसुरतरुतलातलासीनम्" इति गोपालतापिनीश्रुतेः । "अद्वैमात्रात्मको रामो ब्रह्मानंदैकविग्रहः" इति रामतापिन्याश्च "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेशरिविग्रहम्" इति नृसिंहतापिन्याश्च "निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रमुखपादसरोरुहादि" रिति ध्यानबिंदूपनिषदश्च । "नन्दव्रजजनानंदी सच्चिदानंदविग्रहः" इति ब्रह्मांडपुराणात् "सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित्" इति महावाराहाच्च "स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य" इति च "बबंध प्राकृतं यथा" इति "त्वय्येव नित्यसुखबोधतनौ" इति "शाब्दं ब्रह्म वपुर्दधद्" इति "सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्त्तयः" इत्यादिश्रीभागवतादावपि तदाकारस्यामायिकत्वावगमात् "अनिंद्रिया अनाहारा अनिष्पन्नाः सुगंधिनः । एकांतिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥" इति नारायणीयात् । "देहेंन्द्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनाम्" इति सप्तमस्कंधाच्च तद्भक्तानामपि श्वेतद्वीपवैकुंठपुरवासित्वेन साकारत्वे लब्धेऽनिंद्रिया इत्यादिभिर्मायिकाकारत्वनिषेधात्तदाकारस्यामायिकत्वे कः संशयः ? । यत्तु–"माययोपात्तविग्रहम्" इति नवमे वक्ष्यति, तत्र च मायया कृपयेत्यर्थः । तत्रैव विशेषतो व्याख्यास्यामः । ननु तदप्यत्र केचिद्विवदन्त इत्यत आह–धाम्नेति धाम्ना स्वरूपशक्त्या स्वभक्तनिष्ठस्वानुभवप्रभावेण वा प्रतिपदसमुच्छलन्माधुर्यैश्वर्यभ्राजि श्रीविग्रहेण वा स्वेनासाधारणेन सदा कालत्रय एव निरस्ताः कुहका कुतर्कनिष्ठा येन तम् । "तर्काप्रतिष्ठानात्" इति सूत्रार्थः सूचितः । अत्र "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनु स्वाम्" इति श्रुत्या स्वशब्देन तनोः स्वरूपभूतत्वे लब्धे तथा प्रकृतिक्षोभात्पूर्वमेव 'बहु स्याम्' इति "स ऐक्षत" इत्यादिश्रुतिभिस्तदीयमनोनयनोदरमायिकत्वेऽवगमिते "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुत्या स्वाभाविकत्वे प्रकटमुक्ते "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिंत्यस्य लक्षणम् ॥" इत्यत्र 'न योजयेदि'ति लिङा 'परदारान्न गच्छेत्' इतिवत्तत्र कुतर्कयोजनाया निषिद्धत्वेऽपि यद्यसुरास्तदीयश्रीविग्रहं लक्षीकृत्य युक्तिशरानादित्सवो निरयेऽपि पतिष्यंति तदा पतंतु, तैरलं संलापेन । अथात्र शास्त्रे "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्" इति दशमस्याश्रयतत्त्वस्यैवांगित्वे तस्य च श्रीकृष्णरूप एव मुख्यत्वे तदसाधारणधर्मप्रस्तुतावप्यस्य प्रथमपद्यस्यौचिती भवत्यतस्तदेकपरस्य व्याख्यांतरस्यावकाशः । तद्यथा–"सत्यव्रतं सत्यपरम्" इत्यादौ 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः" इति श्रीकृष्णजन्मारंभोक्तेः "सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात्सत्यञ्च गोविंदस्तस्मात्सत्यो हि नाम ते" इत्युद्योगपर्वणि सञ्जयकृतकृष्णनाम्नां निरुक्तेश्च सत्यं श्रीकृष्णं धीमहि । "नराकृति परं ब्रह्म". इति ब्रह्मांडपुराणात्तस्मात्कृष्ण एव तु ध्यायेदिति गोपालतापिनीभ्यश्च परं स्वेन धाम्ना श्रीमथुराख्येन सर्वत्र तदानीं कृपया दर्शितेन श्रीविग्रहेण च सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तं मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा । तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते । इति गोपालतापनीप्रसिद्धेः "श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयंतेऽन्तेवसायिनः । तव ब्रह्ममयेशस्य किमुतेक्षाभिमर्शिनः ॥" इति दशमोक्तेश्च 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरः ।

ननु तद्विग्रहस्य प्रापंचिकलोकदृश्यत्वाद्यद्द् दृश्यं तदनित्यं घटवदिति न्यायेनानित्यत्वं प्रसज्येतेत्यत आह–तेजोवारिमृदामिति ॥ त्रयाणां दृश्यभूतानां यथा तथावद्विनिमयः परस्परमिलनं यत्र यथाभूतस्त्रिसर्गस्त्रिगुणसृष्टो देहो मृषा मिथ्यैव येन तत्रित्रयसृष्टस्तद्विग्रह उच्यते, तेन मृषैवोच्यत इत्यर्थः । प्रपंचातीतस्यापि तस्य यत्प्रापंचिकैरसुरैर्दर्शनं तत्खलु विचित्रलीलासाधिकया तदिच्छया दुस्तर्क्यस्वरूपयैव पित्तदूषितरसनैर्नरैर्मत्स्यंडिकाचर्वणमिव तन्माधुर्यानुभवहीनं तदन्यैश्च दुस्तर्क्यतत्कृपाप्रभावात्तन्माधुर्यानुभवसहितमेव । तदुक्तम्–"अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः । तेभ्य; स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशञ्च यच्छन् ॥" इत्यतोऽदृश्यस्यापि यद् दृश्यत्वं तत्कृपाया एव महैश्वर्यं ज्ञापयतीति ज्ञेयम् । अत एव भागवतामृतधृतं नारायणाध्यात्मवचनं "नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजभक्तितः । तामृते परमानंदं कः पश्येत्तमिमं प्रभुम्" इति तत्रत्या कारिका । अतः स्वयंप्रकाशत्वशक्त्या सोऽभिव्यक्तो भवेन्नेत्रे न नेत्रविषयः कृत इति, एवमेव "तासां मध्ये साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी" इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मभूतानामपि तद्धामादीनां दृश्यत्वं ततश्च यद्यद् दृश्यं चिद्भिन्नं तत्तद्भिन्नं घटवदित्यनुमिमते भागवताभिज्ञाः ।

एवमेव सारमूलकारणं कृपामुक्त्वा तस्य लीलामाह–अस्य यतो यत्र वसुदेवगृहे जन्मादि जन्मैश्वर्यप्रकटनपूर्ववृत्तकथनादि तत इतरतश्चेतरत्र नंदगृहे अनु अयादयमेवागच्छत् । किमर्थमयात् ? अर्थेषु कंसवंचनादिषु व्रजसंबंधिवात्सल्यादिप्रेमप्रकाशरूपेषु वाऽभिज्ञः न त्वन्यपरतंत्र इत्याह—स्वेनैव राजते इति ॥ यद्वा स्वैः पित्रादिभिः श्रीनंदाद्यैर्विराजमानत्वार्थमित्यभिप्रायः । न च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्र तत्र तत्तत्प्रेमाधीनतया तादृशलीलाविशिष्टत्वेऽपि तस्य मौग्ध्यमेव प्रत्येतव्यमित्याह—आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म ब्रह्मात्मकं वत्सबालकादि तेने प्रकाशयामास। तच्च हृदा संकल्पमात्रेणैव यत्र योगमायावैभवे सूरयो भवनारदादयोऽपि मुह्यंति, यद्वाऽऽदिकवेः स्वकुलस्यादिपुरुषः कविर्विज्ञश्च यस्सत्यव्रतमनुस्तस्मै ब्रह्म निर्विशेषं स्वरूपं तेने स्वांशमत्स्यदेवोक्त्या प्रकाशयामास। तदुक्तिर्यथा—"मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम्। वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि।" इति व्याख्यातं च श्रीधरस्वामिचरणैः। मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं ब्रह्मापरोक्षीकृतं वेत्स्यसीति ब्रह्मणस्तत्प्रसादीकृतत्वं च वेदस्तवारंभे व्याख्यास्यते। अथ तस्यापि शांतदास्यादिरसपरिकरविशिष्टत्वेऽपि। "तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः।" इत्यादिभ्यो व्रजदेवीसाहित्येन परममाधुर्योदयात्तदीयरसस्यातिशयेनोपादेयतां दर्शयन्पुनरप्यर्थांतरमत्रावकाशते। तद्यथा–आद्यस्य शृंगाररसस्य जन्म यतस्तं धीमहि पूर्वं तस्य परमार्थदर्शिभिः सद्भिर्विगीतत्वेन सतोऽपि नाश एवासीदिति भावः। अन्वयात्संयोगात् इतरतश्च विप्रलंभात् संयोगविप्रलंभाभ्यामेव शृंगाररसः सपरिकरः संपद्यत इति भावः। भीमसेनो भीम इतिवदाद्यरसोऽप्याद्यशब्देनोच्यते। यद्वाऽत्र 'पिबत भागवतं रस'मित्युक्तेः शास्त्रस्य रसरूपत्वादाद्यस्येत्यनेनार्थप्रत्यासत्त्या रसस्येत्यस्यैव विशेष्यपदस्योपस्थितेः किं वा संयोगविप्रयोगाभ्यां निष्पत्तिः स्वप्रतियोगिनं रसमेवोपस्थापयत्यतो न्यूनपदता नाशंकनीया। प्रत्युत तथा प्राप्तत्वेनादिरसस्य रहस्यत्वमेव द्योतितं तत्रालंबनविभावत्वे तस्यान्यतो वैशिष्ट्यमाह—अर्थेषु चतुःषष्टिकलादिरसोपयोगिसमस्तवस्तुषु अभिज्ञो विदग्धः। न च प्राकृतनलादिनायकवत्कालकर्मादिग्रस्त इत्याह—स्वराट्। किञ्च रसो ह्यन्यत्र नैव प्रसज्येतेत्याह—य आदिकवये आदिरसस्य कवये भरताय हृदैव तदीयमनसैव ब्रह्म आदिरसस्य तत्त्वं तेने, रसस्यैकतानत्वोद्घाटनार्थमित्यर्थः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः। तदपि यत्र तत्त्वे सूरयः कवयो मुह्यंति, प्राकृतनलादिनायकनिष्ठतया वर्णनात्। तत्र दृष्टान्तः—तेज इति। तेजआदिषु वार्यादिबुद्धिरिव भगवदेकनिष्ठे रसे प्राकृतजननिष्ठत्वबुद्धिरित्यर्थः। यत्र कृमिविडभस्मांतनिष्ठेषु प्राकृतनायकेष्वतिनश्वरेषु रसो न भवति विचारतो विभाववैरूप्यात्, तद्विपरीतं घृणामयं वैरस्यमेवोत्पद्यते तत्रैव रसं वर्णयंतीत्यर्थः। किं च त्रयाणां वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानामर्थानां ध्वनिगुणालंकाराणां वा सर्गो निर्माणप्रपंचः अमृषा सत्य एव भवन्नलौकिकत्वेन चमत्कारी स्यात्। अन्यत्र प्राकृतनायके कविप्रौढोक्तिमात्रप्राणो मिथ्यैवेत्यर्थः। ननु रसं केचिन्न मन्यन्ते तत्राह–धाम्ना माधुर्यास्वादसाक्षात्कारचमत्कारप्रकारेण स्वेनासाधारणेन निरस्ताः कुहका जरन्मीमांसका येन तम्। अथ तासामपि मध्ये "कस्याः पदानि चैतानि याताया नंदसूनुना। अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः।" इत्यादिभिः परममुख्यायाः श्रीवृंदावनेश्वर्याः साहित्येन परम एव माधुर्योत्कर्षो भवति, अतस्तत्प्रदर्शकोऽप्यर्थोऽस्मिन्नादिमे पद्येऽन्वेष्टव्यः। स यथा—यतो याभ्यामेवाद्यस्य रसस्य जन्म प्रादुर्भावः यावेवादिरसविद्यायाः परमनिधानमित्यर्थः। तत्र यश्च इतरत इति ल्यब्लोपे पंचमी। इतरां कान्तां परित्यज्यान्वयात्। "अत्रावरोपिता कांता पुष्पहेतोर्महात्मना। अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः" इत्यादिदृष्ट्या अनुगतेर्हेतोः अर्थेषु रसोपयोगिधीरललितेत्यादिमयमुख्यरसेष्वज्ञः। या च तत एव हेतोः स्वेन कांतेनैव राजत इति स्वराट्, स्वाधीनकांतेत्यर्थः। यश्च तत्तत्प्रकाशनार्थमादिकवये आदितो जन्मारभ्यैव कवयो तत्त्वज्ञाय श्रीशुकदेवाय ब्रह्म श्रीभागवतं मूर्द्धन्यरसमयं रासपञ्चाध्यायिकं हृदा तेने। "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम्" इति "शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्" इति "शुकवागमृताब्धीन्दु" इत्यादिभ्यः। यद्यतः श्रीभागवताद् यत्र रासे सति सूरयो मुह्यंति रसास्वादजनितामानंदमूर्च्छां प्राप्नुवंति। यद्वा सूरयो भक्ताः किं वा याभ्यां श्रवणनयनादिविषयीभूताभ्यां सूरयस्तत्परिकरभूता भक्ता मुह्यंति महाविज्ञा अपि मूढा भवन्तो धर्मविपर्ययं प्राप्नुवंतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तेनापरानपि संगृह्णाति तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः स्वस्वधर्मव्यत्ययः तत्र तेजसां चंद्रादीनां तदीयरासलीलादर्शनात्स्तंभेन स्वीयचलत्वधर्मव्यत्ययः। वारिणां तन्मुरलीवाद्यादिना स्तंभेन मृद्धर्मः मृदामपि पाषाणादीनां द्रवण वारिधर्मश्च यथेति यत्र ययोः स्वेन धाम्ना प्रभावेण तिसृणां श्रीभूलीलानां गोपीमहिषीलक्ष्मीणां वांतरंगा बहिरंगा तटस्थानां वा शक्तीनां सर्गोऽमृषा सत्य एव सदा तासां तद्धाममयत्वाद् यत्रेत्यधिष्ठानकारणत्वात्। याभ्यां सृष्टाः श्यादयः स्वमहसा सदा वर्तंत एवेत्यर्थः। यत्तदोर्नित्यसंबंधात्। तौ निरस्तकुहकं निष्कपटं यथा स्यात्सत्यं यथार्थस्वरूपं यथा स्यात्परं सर्वोत्कृष्टं यथा स्यात्तथा धीमहीति शास्त्रस्यास्य विषयो दर्शितः। अथ तथाभूतमप्याश्रयत्वं येनैव लभ्यते स शास्त्रस्याभिधेयो भक्तियोगस्तथा स एव परमकाष्ठामापद्य श्रीभगवदाकर्षको भवन्प्रेमाभिधः प्रयोजनं च। अनेन श्लोकेन स भक्तियोगोऽवश्यं माननीय इत्यतोऽर्थांतरमत्र तंत्रेणांतर्भवति। तद्यथा—"सत्यं तदेव सत्यं तदुहैव मंगलं यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते" इति द्वादशोक्तेः। तत्रापि परं श्रेष्ठं परं वास्तववस्तुरूपत्वात् त्रिगुणातीतं तथा सत्यं सद्भ्यो हितं परमकल्याणगुणमयं भक्तियोगं धीमहि। यदुक्तं—"लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।।" इति। "न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि। मयानुमोदितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः।।" इति च श्रुतिश्च गोपालतापिनी "विज्ञानघनानंदघना सच्चिदानंदैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति" इति। तस्य प्रभावमाह—यत एवाद्यस्य परमेश्वरस्य जन्म उपासकेषु भगवत्त्वेन प्रादुर्भावः। तथा इतरतः इतरेष्वर्थेषु निष्कामकर्मयोगज्ञानयोगेष्वन्वयात्। यत्साहित्याच्चाद्यस्य जन्म, उपासकेषु परमात्मत्वेन ब्रह्मत्वेन च साक्षात्कारो भवेदित्यन्वयः।

ननु ज्ञानेन केवलेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रसिद्धस्तत्राह—योऽभिज्ञः अभि सर्वतो भावेन ज्ञा ज्ञानं यतः ज्ञानस्य सात्त्विकत्वाद् गुणातीताया भक्तेस्तत्रान्वयं विना परमात्मनो ब्रह्मत्वज्ञानमेव न भवेदित्यर्थः। "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानमलं निरंजनम्" इत्याद्युक्तेः, "भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः" इत्यादेश्च । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थो ज्ञानयोगो यथा भक्तिमपेक्षते तथैव भगवत्साक्षात्कारार्थमपि भक्तियोगो ज्ञानयोगमपेक्षतामिति चेत्तत्राह—स्वराट् स्वेनैव राजत इति सः । सम्राडिव स्वतंत्रो न कस्याप्यधीन इत्यर्थः । "अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥" इति विधिवाक्यान्मेधाद्यमिलितेन केवलेन सौरकिरणेनेव ज्ञानाद्यमिश्रेणेति तीव्रेणेत्यस्यार्थः । तथा—"यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । सर्वं तद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ॥" इत्यादिवाक्याच्च । प्रत्युत "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥" इति तत्साहित्यनिषेधश्रवणाच्च । किं चैतादृशो भक्तियोगो भक्तानुग्रहं न लभत इत्याह—तेने इति । ब्रह्म हृदि यस्य तेन ब्रह्महृदा नारदेनादिकवये व्यासाय तेने प्रकाशितः ।

ननु सर्वज्ञस्य व्यासस्यापि भक्तियोगज्ञानमन्याधीनं कथं प्रतीमस्तत्राह—मुह्यंतीति । सूरयो वसिष्ठादयोऽपि यद्यस्मिन्मुह्यन्ति गुणातीतभक्तियोगे गुणजन्यानां बुद्ध्याद्यंतःकरणानां स्वतः प्रवेशाशक्तेर्मोहमज्ञानमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । "यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवंति । कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनंतगुणाय भूम्ने ॥" इति हंसगुह्योक्तेः । ननु भक्तियोगो न केवलं गुणातीत एव, तस्यापि तृतीयस्कंधे गुणमयत्वदर्शनादित्यत आह—यत्र त्रिसर्गस्त्रिगुणसृष्टत्वं मृषा; अवास्तव इत्यर्थः । यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मेलनं निस्तेजो निर्जलमपि निर्धूलिकमपि दुग्धं तप्तमिति जलवदिति मलिनमिति तत्तन्मेलनाद्भवति यथा तथैव त्रिगुणातीतोऽपि भक्तियोगः । पुरुषवर्तिसत्त्वादिगुणयोगात्सात्त्विको राजसस्तामसश्चोच्यते । ननु भक्तियोगस्य त्रिगुणातीतत्वे वहवो विवदंते तत्राह—धाम्ना स्वेनेति । स्वस्वरूपेणालौकिकमाधुर्यमयेन भवगोचरीभूतेनैव निरस्ताः कुहकाः कुतर्कवंतो येन तम् । न ह्यनुभूयमानेऽर्थे प्रमाणापेक्षेति भावः । इह किल "अध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम्" इति "कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः" इत्याभ्यां श्रीभागवतस्य प्रदीपत्वं, "पुराणार्कोऽधुनोदितः" इत्यनेनार्कत्वं, "निगमकल्पतरोर्गलितं फलं रसम्" इत्यनेन रसमयफलत्वं, "हरिलीलाकथाव्राताऽमृतानंदितसत्सुरम्" इत्यनेन मोहिनीत्वं च दृश्यते । तत्रास्मिन्पद्ये प्रथमेन व्याख्यानेन दीपत्वं, द्वितीयेनार्कत्वं, तृतीयचतुर्थपंचमेन रसमयफलत्वम् । किंच पञ्चानामेवैषामर्थानां परमदुर्लभातिस्वादुत्वेनामृतत्वाद्भक्तानामेव तत्संप्रदानभूतत्वेन देयत्वात् तत्तद्वाचकस्य शास्त्रस्यास्य तत्परिवेष्टत्वेन मोहिनीत्वं च ज्ञेयम् । एवं च यद्यपि सर्वस्य द्वादशस्कंधस्यैव शास्त्रस्यास्य रसमयफलत्वार्कत्वदीपत्वादीनि, तदपि 'भूम्ना व्यपदेशा भवंती'ति न्यायेन सर्गनिरोधे च क्वचित्तादृशस्तुत्यादौ चाध्यात्ममात्रप्रकाशत्वेन दीपत्वं विसर्गस्थानपोषणादिषु धर्मार्थकाममोक्षाणामन्येषाञ्चाशेषविशेषाणां प्रवृत्तनिवृत्तविहितनिषिद्धसाधनफलानामपि प्रकाशकत्वेनार्कत्वमाश्रयतत्त्वस्य भगवतस्तत्तद्भक्तानां च जन्मकर्मादिलीलाभक्तिप्रेमादौ च प्रस्तुते रसमयफलत्वं तत्र तत्रैव भक्तानुकूलेनार्थेन स्वभक्तवर्गानन्दनार्थं तत्प्रतिकूलेनार्थेनासुरसंघव्यामोहार्थं मोहिनीत्वं च ज्ञेयम् । न चास्य शास्त्रसाक्षाद्भक्तिरसमयस्य तत्तत्प्रतिकूलार्थप्रस्तुतिरसंगतेति वाच्यम्, सर्वशक्तिपरिपूर्णस्य साक्षाद्भगवत इवास्यापि विविधाधिकारिस्वस्वहृदयानुरूपार्थं सर्वशक्तिलिंगप्रकाशकत्वमौचित्यात् "मल्लानामशनिः" इत्यत्र "विराडविदुषाम्" इतिवत्सर्वं समंजसम् ॥ १ ॥ अत्र विजयध्वजः—परं गुणैः पूर्णमिति 'पॄ पालनपूरणयो'रिति धातोः । द्विविधा हि देवता ग्रन्थारम्भे नमस्कारादिमंगलक्रियामर्हति—आधिकारिकी अभीष्टा चेति । यथा ज्योतिःशास्त्रे सूर्यादिग्रहलक्षणा देवताधिकारिकी, नमनादिक्रियापि वरप्रेमादिविषयाद्यभीष्टा तथा भगवांस्तूभयरूप इत्यभिप्रेत्याह—परमिति । परमात्मा हि सर्वप्राणिनां संसारोन्मूलनायात्र शास्त्रे प्रतिपाद्यते, "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वन्तरन्तरं यदयमात्मा' इति श्रुतेः । स एव परमप्रेमविषयः परोऽपि नारायण एव नान्यः कश्चिदिति "तदेतत्परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते । स देवः पुंडरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः" इति हरिवंशे नारायण एव 'पर'शब्देनोक्तः । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति श्रुतेश्च । धीमहि ध्यायेम 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिविशेषणैः परशब्दोक्तान्गुणान् विशिनष्टि—पालनपूरणाभ्यां यथासम्भवं सृष्ट्यादयो वाच्या इत्यूहनीयम् । अलौकिकवस्तुनो लक्षणोपदेशमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वाच्छशविषाणतुल्यं तदित्यतो लक्षणमाह—जन्माद्यस्येति । अस्य प्रत्यक्षस्य जगतो जन्मादि यस्य तज्जन्मादि, तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः; यतो यस्माद्भवतीति [शेषः । 'आदि' शब्देन स्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानवन्धमोक्षा गृह्यन्ते, न केवलस्थितिसंहारौ; श्रुतिस्मृतिविरोधात् । यथा सास्नादिमान् गौरिति वृद्धोपदिष्टः सास्नादिमन्तं पदार्थमश्वादिभ्यो व्यावृत्तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति, तथा 'जन्मादिकारणं पर'मिति श्रुत्याचार्योपदिष्टं जन्मादिकं प्रत्येकं परब्रह्मलक्षणतया ज्ञातव्यम्; वेदांतशास्त्रेषु प्रतिपादितत्वात् । ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इति तत्राह—अन्वयादिति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति" इत्यादिश्रुतीनाम्, "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव हि" इत्यादिस्मृतीनां जगत्कारणे हरावन्वयाद् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गात्परब्रह्मैव जगत्कारणं नान्यदिति भावः । ननु रुद्रादीनामपि जगत्कारणत्वं श्रूयते, कथं परस्यैवेत्यवधार्यते ? उच्यते, यद्यपि रुद्रादीनां वेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वमस्ति तथाप्यनन्तवेदपदकदम्बप्रतिपादितत्वं विष्णोरेव, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ननु श्रुत्यादेः पिपीलिकादिलिपिवदप्रमाणत्वान्माणवकदृष्टशार्दूलकल्पेन तेन तन्निश्चयाभावादतः परमाणुपुंजस्यैव कारणत्वमिति तत्राह—इतरत इति ॥ प्रत्यक्षागमाभ्यनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात्परब्रह्मणः कारणत्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञायते। 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरि'ति भगवता कृष्णद्वैपायनेन निरस्तत्वात्। अस्यार्थः वैशेषिकस्तावत्परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशित्वांगीकारादात्मनः स्थायित्वांगीकाराच्चार्धवैनाशिकः। सर्वक्षणिकत्ववादिनस्तु पूर्णवैनाशिका इत्यर्द्धवैनाशिका इत्यर्द्धवैनाशिकवैशेषिकमतनिराकरणानन्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थमिदानीं निराक्रियते इत्यवान्तरसंगतिर्द्रष्टव्या। तत्र तावद् बुद्धमुनिनाऽऽगम उपदिष्टः। स चागमो वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादिसर्वशून्यवाद्याख्यचतुर्विधशिष्यप्रतिवैचित्र्याय चतुर्विधो भवति। तत्र वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्ज्ञानं तदतिरिक्तपदार्थाश्च सर्वे क्षणिकाः सत्यभूताः सन्ति। इयान्परमभेदः—वैभाषिकस्य घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः, सौत्रान्तिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकारे उत्पन्ने तेनाकारेणाप्रत्यक्षघटादयोऽनुमीयन्त इति। तत्रादौ वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्वाविशेषात् तयोर्मतमेकीकृत्य तन्मतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति संदेहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम्। तथा हि—पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि भूतानि चतुर्विधपरमाणुपुंजस्वरूपाणि, एवं भौतिकानि रूपादिविषयेन्द्रियाणि परमाणुपुंजस्वरूपाणि। न हि परमाणुसमूहव्यतिरेकेणावयविभूतं किंचित्कार्यमस्तीति परमाणहेतुक एव पृथिव्यादिसमुदायो बाह्यः। आध्यात्मिकश्च समुदायस्कंधहेतुकः। तथा हि—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराश्च पंच, ते स्कंधास्तत्र रूपस्कंधः सविषयेन्द्रियाणि विषयाणां रूपादीनामाध्यात्मिकत्वमाध्यात्मिकेन्द्रियसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम्। अहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः। गौरश्च इत्यादिशब्दादिविशिष्टवस्तुविषयकसविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः। तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमित्यात्मेति च गीयते। इतरे स्कन्धाश्चैत्ताः। एतेषां चित्तचैत्तानां स्कन्धानां समुदायः सर्वव्यवहारास्पद आध्यात्मिकश्च स्कन्धहेतुक इति सर्वक्षणिकत्ववादिनो वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्मतं तन्निराकरोति—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति। उभयहेतुकेऽपि समुदाये परमाणुहेतुके बाह्यसमुदाये स्कन्धहेतुके चाध्यात्मिकसमुदाये तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्याप्राप्तिरित्यर्थः। अचेतनानां परमाणूनां स्कन्धानां च स्वतः समुदायायोगादन्यस्य च स्थिरस्य समुदायकर्तुश्चेतनस्यानभ्युपगमादिति सूत्रवाक्यशेषः। अत्र श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात् केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्।

ननु कार्यं कारणपूर्वकं कार्यत्वादिति कारणसामान्यमात्रं सिद्धं; विशेषतः कुतः सिद्धिरिति चेत्—सत्यम्; प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातंत्र्याच्च क्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वं परिशेषसिद्धं, चेतनाद्धि पित्रादेः पुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तद्दृष्टांतेन ब्रह्मादिचेतनजातं परमचेतनाद्विष्णोरुत्पद्यत इति शुष्कोऽयं तर्कः समुत्तिष्ठते। चशब्दः समुच्चये, वेदानामपौरुषेयत्वेन कर्तृप्रसिद्ध्यभावादसंदिग्धप्रमाणत्वेन तदनुगृहीततर्कस्यापि प्रतितर्कपराहतिर्नाशंकनीयेत्यस्मिन्नर्थे वा। अनेन "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयात्" इति चतुःसूत्री च व्याख्याता। जिज्ञासैव धीमहीत्यनेनोच्यते। वेदविचारनिर्णेतृगुणोपसंहाररूपत्वात्। इयानेव विशेषः—ध्यानमेव ज्ञानसाधनं न कर्मादिकमित्यतो धीमहीति पदं, कर्मणा शुद्धांतःकरणस्य ध्यानसंभवात्। यस्तु श्रुतिस्मृती अनादृत्य केवलतर्केण ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वं घटयितुं प्रत्यवतिष्ठति स ऽन्वयव्यतिरेकात्मकतर्केणापहस्तितव्य इत्यतो वा आह—अन्वयादितरतश्चेति॥ अन्वयात् अन्वयानुमानाद् इतरतो व्यतिरेकानुमानात्तौ च दर्शितौ। चशब्दस्तु परोक्ततर्कस्य केवलस्य व्याप्तिशून्यत्वादस्य च प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकत्वेन वलीयस्त्वादप्रतिहतः स्वार्थं साधयतीत्येतस्मिन्नर्थे वर्त्तते। यथांबादेरचेतनस्य स्पंदनादिप्रवृत्तिदर्शनेन प्रधानस्य कारणत्वं किं न स्यात्तत्राह—अर्थेष्विति॥ अर्थेषु पटादिषु अभिज्ञः सर्वतोषविशेषाकारं जानातीत्यभिज्ञः। प्रधानस्य जडत्वेन ज्ञानाश्रयत्वलक्षणासंभवान्नितरां न सर्वज्ञत्वं; विष्णोस्तु सर्वज्ञत्वं स्मृतिश्रुतिसिद्धम्—"यः सर्वज्ञः सर्ववित्। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप" इत्यादिना। नन्वस्य हेतोः सर्वज्ञे रुद्रादावपि वृत्तेरसाधकत्वमिति तत्राह—स्वराडिति॥ स्वयमेव राजत इति स्वराट्। स्वस्य स्वयमेव राजा नान्योऽधिपतिरिति च। अयं भावः—"यं कामये तमुग्रं कृणोमि" इति रुद्रादीनां श्रीप्रसादायत्तज्ञानादिगुणवत्त्वदर्शनात् "मम योनिरप्स्वान्तः" इति। श्रियश्च विष्ण्वनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोश्चानन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वात्तद्गतानां विशेषाणामनंतानां तैरज्ञातत्वान्न तेषां निरुपमचरितसर्वज्ञत्वम्, अतो न तेषु तस्य हेतोर्व्यभिचार इति स एव कर्त्तेति। "न ते विष्णो जायमान एष भूताधिपतिः" इत्यादिश्रुतिरनन्याधिपतित्वे सर्वाधिपतित्वे च मानम्। स्रष्टुराज्ञांतररहित इति वा स्वराट्। स्वात्मानं स्वयमेव राजयति वा प्रकाशयति न परेच्छयेति वा। ननु श्रुतीनामनंतत्वादेकत्र हरेरनन्याधीनत्वकथनसंवादतः कुतो निश्चयः परोऽनन्याधीनस्तत्राह—तेन इति॥ यः पर आदिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्म सांगं वेदं हृदा स्नेहेन तेने विस्तारितवान्। तस्य सकृदुपदेशमात्रेणाशेषग्रहणसामर्थ्येऽपि विस्तारितमिति "वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा" इत्युपदेशशास्त्रमनुसृत्य 'तेन' इत्युक्तम्, शिष्यशिक्षायै तथोपदेशसंभवात्। चतुर्मुखस्य वेदोपदेशेन हरेरनन्याधिपत्वे किमायातमिति चेत्—न; "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव" इति श्रुतौ चतुर्मुखस्य निरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेष्टृत्वात्तस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोऽपि सिद्धः। आदिकवित्वं च ब्रह्मणः "कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत" इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। "ब्रह्मा वेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इति। 'हृत्स्नेहे मनसि स्निग्धे सुहृद्गन्धौ हरावपी'त्यभिधानम्। न प्रहेलिकावदुपदेश इति द्योतनाय 'हृदे'त्युक्तम्। तेने ब्रह्मेति सर्वज्ञत्वे हेत्वंतरं वा सकलचेतनराश्युत्तमस्य चतुराननस्योपदेष्टुः शार्ङ्गपाणेः सर्वज्ञत्वं न्यायप्राप्तमिति भावः। "वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतौ नारायणविषयज्ञाने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वातन्त्र्यकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैव तज्ज्ञानं कथं संगच्छत इत्याशंक्य "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेस्तत्प्रसादायत्तं तज्ज्ञानं, न तु स्वप्रतिभया; अन्यथा ज्ञानमेव न स्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह—मुह्यन्ति यत्सूरय इति ॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानब्रह्मादयो यत्प्रसादमन्तरेण मुह्यन्ति, 'मुह वैचित्त्ये' इति धातोश्चित्तिर्ज्ञानं न जानन्ति, क्वचिदन्यथा च जानन्तीत्यर्थः। तस्माद्ब्रह्मादिचेतनराश्यचिन्त्यमहिमामहीधर इति प्रतीयते। नन्वीश्वरः सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानः प्रयोजनार्थी सृजत्यन्यथा वा ? न प्रथमः; यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्त्तते पूर्वं तदभावादपूर्णत्वेनाशक्तत्वात्सृष्ट्यनुपपत्तेः। न द्वितीयः; प्रवृत्तिमात्रस्य स्वप्रयोजनोद्देशेन दृष्टत्वाद् वृथा तदनुपपत्तेः; अतो मायामयी सृष्टिरेष्टव्येत्यत आह—तेजोवारीति ॥ तेजोवारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गो यत्र भगवति मृषैव पूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापको नेत्यर्थः। कथं तर्हि प्रवृत्तिः ? इति चेदुच्यते—"देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा', "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति श्रुतिसूत्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्य हरेर्लीलयैव प्रवृत्तिरिति भावः, जीवेश्वरजडानां सर्गस्त्रिसर्गः। यथैकमेव मूलं तेजः स्वकार्येषु पार्थिवादिपदार्थेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति बहिश्च मथनादिनाविर्भवति; तथेश्वरोऽपि जगत्सृष्ट्वा बहुरूपीभूय जगदन्तः प्रविशति, बहिश्च भक्तानुकम्पया वासुदेवादिबहुरूप आविर्भवति—अयमीश्वरसर्गः। दीपाद्दीपान्तरोत्पत्तिर्यथा—तथा ईश्वरसर्ग इति वा। यथा सूर्यादितेजसां जलाद्युपाधिनिमित्तैर्बहूनि प्रतिबिम्बानि जायन्ते तथैव सूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैः प्रतिबिम्बभूता जीवा हरेरुत्पद्यन्ते—एष जीवसर्गः। यथा कुलालो मृदमुपादानीकृत्य घटादीन्सृजति तथेश्वरो जडप्रकृतिमुपादाय महदहंकाराद्यशेषजडपदार्थान्सृजति—इत्येष जडसर्गः। अनेन मायामयी सृष्टिरित्यस्य किमायातमिति चेदुच्यते—यत्रेश्वर इति। विशेषणादन्यत्र जगत्यमृषा मिथ्या न भवति। तथा च योजना—यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः कार्यमर्थक्रियायोग्यत्वात्सदसद्विलक्षणो न भवति, तथा यत्र यदाधारतया क्रियमाणस्त्रिसर्गो मृषा न भवति, अतोऽर्थक्रियोपपत्तिरेव मिथ्यात्वबाधिकेति भावः। ननु तेजःकार्यं स्फुलिंगादि वारिकार्यं फेनादि मृत्कार्यं घटादि यथा मिथ्या तथा यत्र जगन्मृषेत्यर्थः स्यात्। तथा च श्रुतिः "वाचारंभणं विकारः", अनुमानं च विमतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यतो मायामयी सृष्टिरित्यत आह—धाम्नेति ॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदा निरस्तं कुहकमिंद्रजालादिमाया येन यस्य वा स तथा तं, यः सर्वज्ञः 'अथैनमाहुः सत्यकर्मेति विश्वं सत्यम्' इत्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतेरर्थांतरत्वसंभवान्नित्यनिरस्तेंद्रजालो विष्णुर्मायामयीं सृष्टिं न विदधाति, किंतु सत्यमेव। लोके चासमर्थः सन्निंद्रजालादिकं सृजति, न तु समर्थः। विष्णुस्तु नित्यपरिपूर्णशक्तिः किमर्थं तत्करोतीत्यर्थः, मुक्तव्यावृत्तये सदेत्युक्तं, तेषां मुक्तेः पूर्वं बन्धनात्केन कुहकत्वसंभवात्। ननु विष्णोः सदानिरस्तकुहकत्वे मुक्तव्यावृत्तिर्घटेत। तदेव कुत इति चेत् तत्राह—सत्यमिति ॥ सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदाद्यनुभवरूपं "सच्छब्द उत्तमं वक्ति ह्यानंदंतीति वै वेदात्। येति ज्ञानं समुद्दिष्टम्" इति वचनान्नित्यनिरस्तकुहकत्वेन मुक्तव्यावृत्तिर्युज्यते इति भावः। एतदुक्तं भवति—उपक्रमादितात्पर्ययुक्त्युपेतसर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यपर्यालोचनया सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेष्टृत्वात्स्वानुग्रहमंतरेण दुर्ज्ञेयत्वात्स्वप्रयोजनानुद्देशेन केवललीलयैव जगत्सर्जनादिप्रवृत्तिमत्त्वात्सत एव नित्यनिरस्तेंद्रजालत्वेन सत्यमहिमत्वान्नित्यनिर्दुःखनिरतिशयानंदानुभवस्वरूपत्वाच्च सर्वगुणपूर्णो विष्णुः सर्वैर्ध्येय इति तात्पर्यार्थः।

ननु 'धीमही' ति च्छान्दसः प्रयोगः कस्मात्कृतः ?। उच्यते—गायत्रीप्रतिपाद्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्मैव, न तु सूर्यः "चक्षोः सूर्यो अजायत" इति श्रुत्या तदंगजननोक्तेरिति दर्शयितुं यथा वेदाध्ययनोपक्रमे गायत्र्यभिधीयते विशिष्टफलहेतुत्वात्तथा भागवतोपक्रमे इति वा गायत्र्याशेषवेदप्रतिपाद्यो नारायण एव भागवते प्रतिपाद्यते इति वा इतरेषां भगवत्कृतत्वेन तत्परत्वेति तद्व्यावृत्तये वा इतरेभ्योऽप्यस्य माहात्म्याधिक्यप्रकटनायेति वा धीमहीति छांदसं पदं प्रायुंक्त भगवान्बादरायण इति। अथौपनिषदव्याख्यानमाह—तं परं सत्यं वयं धीमहीति संबंधः। सत्यमबाध्यं तत्र किंचिद्व्यवहारमात्राबाध्यं तद्व्यावर्त्तयन्नाह—परमिति। परमार्थसत्यमत्यंताबाध्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "सत्यस्य सत्यम्" इति "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति प्राणशब्दोदितानां स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यानामधिष्ठानभूतं परमार्थसत्यमात्मानं दर्शयति। एवं "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतिरपि ब्रह्मात्मशब्दोदितं परं तत्त्वमबाध्यं दर्शयति-सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात्सर्वबाधावधित्वाच्च परमार्थसत्यत्वम्। नहि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति, न वा निरवधिर्बाधः। तत्र सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वं जन्माद्यस्येत्यादिना दर्शितम्। सर्वबाधावधित्वं च 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषे' त्यादिना। तं परं सत्यं सर्वाधिष्ठानसन्मात्रमखंडवाक्यार्थभूतं श्रुत्वा मत्वा च वयं मुमुक्षवो ध्यायेम निदिध्यासेम। ध्यानमत्र निदिध्यासनरूपमेवाभिप्रेतं न तूपासनम्। निदिध्यासनं हि वस्तुस्वरूपापेक्षप्रत्ययानंतरितशाब्दज्ञानसंततिरूपम्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्या "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिश्रुत्या चात्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन विहितम्। उपासनन्तु वस्तुस्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छामात्रतंत्रं मानसक्रियाप्रवाहरूपं यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यादि। इदं च वस्तुस्वरूपानपेक्षमपि तदविरोधि किंचिद्विरोध्यपि यथा वाचं धेनुमुपासीतेत्यादि। द्विविधमप्युपासनं श्रुत्या च ब्रह्मणि निषिद्धम्—"तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति शुद्धगोचराया वृत्तेरुपनिषन्मात्रकरणकत्वात् "तं त्वौपनिषदम्" इति श्रुतेस्तस्या एव चावर्त्यमानाया निदिध्यासनरूपत्वाद्युक्तं शुद्धगोचरत्वम्। एतावन्मात्रपर्यवसानाच्च सर्वसाधनविधीनां धीमहीत्युक्तम्। एतस्य च मंगलत्वं "सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम्। येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनो हरिः" इत्यादिशास्त्रसिद्धम्। एवं शुद्धस्य ब्रह्मणो निदिध्यास्यमानस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परमार्थसत्यतामुपपादयितुं तत्पदार्थरूपतामाह—जन्माद्यस्येत्यादिना। अस्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणसंनिधापितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तं सत्यं धीमहीति संबंधः। तथा च श्रुतिः–"यतो वा इमानि भूतानि जायंते। येन जातानि जीवंति। यत्प्रयंत्यभिसंविशंति" इत्याद्याः, "आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनंदादेव खल्विमानि भूतानि जायंते" इत्याद्या जगज्जन्मलयस्थितिकारणतां ब्रह्मणो दर्शयति। यत इति प्रकृतौ पंचमी, "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति पाणिनिस्मरणात्। जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। "सर्वादीनि सर्वनामानि" इतिवत्। जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च। ननु "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या कार्येष्वनुस्यूतत्वाच्छून्यमेव जगत्कारणमस्तु, नेत्याह–अन्वयादिति॥ इदं सदिदं सदिति सद्रूपस्यैव कार्येष्वनुस्यूतत्वात्। इतरतश्च असतोऽनन्वयात् शून्यमिदमिति प्रतीत्यभावात्। "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत" इति वाक्येनासतः कारणताप्रतिषेधाच्च सद्रूपं ब्रह्मैव जगदुपादानमित्यर्थः। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिवाक्यान्वयात्। इतरतश्च "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यसतः सत्तानन्वयाच्चेति वा, तथा चासत्पदं सूक्ष्मत्वेन गौण्या वृत्त्या सत्येव योजनीयम्। एतच्च "समाकर्षात्" इति समन्वयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थाधिकरणे प्रकृतस्यैव सत्यज्ञानादिलक्षणस्याकर्षणम् प्रतिपादनमाकर्षः नामरूपादिराहित्यं सूत्रेण व्याख्यातम्। इतरतश्चेत्यत्र चकारादसतोऽन्वयलाभः। अथ वा कार्यान्वयाद् ब्रह्म कारणमित्युक्तेः कार्यान्वयात्कार्यविनाशे तस्य विनाशमाशंक्योक्तम्—इतरतश्चेति। तथा हि-घटनाशेऽपि तदन्विता मृन्न नश्यति। तत्कस्य हेतोर्घटे भिन्ने शरावादौ तस्या अन्वयात्। एवं सदपि इतरत इतरत्र कार्यांतरे तदुपलंभान्वयादित्यर्थः। वाक्यार्थानुपपत्त्यादिदोषाच्च नासतो जगत्कारणतेत्याह—अर्थेष्वभिज्ञ इति॥ न हि सतोऽप्यर्थानविदित्वा कश्चिद्रचितुं शक्यते, किं पुनरवस्तुनेति भावः। तथा च श्रुतिः–"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इति "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" इत्याद्या च। स्वरूपसाधनप्रयोजनादिविज्ञानवत एव जगत्कारणत्वं दर्शयति–अभितः सर्वप्रकारेण। सामान्यतो विशेषतश्च सर्वं वस्तु जानातीत्यभिज्ञः 'सर्वविदि' ति पदद्वयार्थो दर्शितः। अर्थानामभिज्ञ इति दर्शिते अर्थेष्विति सप्तमी, सर्वत्रैकरूपैवावृत्त्या कल्पितत्वरूपा विषयतेति सूचयति–अथवान्वयादितरतश्चार्थेष्विति पूर्वेणैव संबंधः। एवं च सर्वज्ञत्वोपादानत्वेन परमाणुकारणवादः प्रधानकारणवादश्च निराकृतः। ननु मा भूत् कारणता परमाणूनां, प्रधानस्य तु भविष्यति; सत्त्वपरिणामेन सर्वज्ञत्वसंभवात् ब्रह्मणश्च निर्द्धर्मकत्वेन सर्वज्ञानाभावेनाकर्तृत्वादित्यत आह—स्वराडिति। स्वयमेव राजते प्रकाशत इति स्वराट्, अन्यानपेक्षप्रकाशरूप इत्यर्थः। तथा च सविता प्रकाशत इत्यादिवत्कर्तृत्वौपचारिकत्वेन सर्वविषयज्ञानस्वरूपत्वस्य विवक्षितत्वान् न प्रधानस्याचेतनस्य कारणताप्रसंग इत्यर्थः। एवं चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा समर्थिता भवति। अन्यथा प्रधानविज्ञाने तत्कार्यज्ञानसंभवेऽपि तत्कार्याणां ज्ञानासंभवात् ब्रह्मणि विदिते तु पुरुषाणां स्वत एव तद्रूपत्वात् इतरेषां च तत्र कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात् "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्यादिश्रुत्या "कस्मिन्नु भगवतो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्याद्यया "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातमिदं सर्वं विदितम्" इत्याद्यया च प्रतिपादितैकविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः। ननु ब्रह्मकारणत्वेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यते, वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वातंत्र्याभ्युपगमात् तस्य ब्रह्मकार्यत्वेन पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगात्। किं बलाद्ब्रह्मकारणतापि व्यवस्थाप्येत ? तस्मात्संकोचितायां प्रतिज्ञायां स्वकार्यापेक्षया प्रधानमपि लब्धप्रसवमित्याशंक्याह—तेन इत्यादि। ब्रह्म वेदं यस्तेने विस्तारितवान् श्वासप्रश्वासादिवल्लीलयाविर्भावितवान्। तथा च श्रुतिः—"अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्याद्या वेदस्यापि ब्रह्मोपादानतां दर्शयति। न च ब्रह्मकार्यत्वे सति तस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानामनित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकंमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसंगः। वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसंगः। तस्मान्मानांतरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम्। तच्च न वेदे वेदार्थस्य मानांतरागोचरत्वात्। इदमेव श्रुत्या निःश्वसितदृष्टांतेन दर्शितम्। यथा हि निश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः, सुषुप्तावपि तद्दर्शनात्। एवं वेदो ब्रह्मणः सकाशाज्जायमानोऽपि न ब्रह्मचिकीर्षाजन्यस्तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात्। तथा च वेदतदर्थज्ञानयोस्तुल्यकालत्वान्न ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यव्याघातो न वा वेदस्य पौरुषेयत्वम्; एवं च सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न संकोचनीया; बाधकाभावात्। अत्र चेदृशमनुमानं सूचितम्—वेदनिष्ठा सर्वार्थप्रकाशनशक्तिः सदुपादाननिष्ठा; कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वात्। वह्न्युपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिवत्, अतो वेदोपादानत्वेनापि ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसिद्धिः। केचित्तु हिरण्यगर्भ एव वेदवक्ता जगत्कारणञ्चेत्याहुः, तन्निराकरोति हृदा आदिकवय इति। आदिकविर्हिरण्यगर्भस्तस्मै हृदा सह यो ब्रह्म तेने अंतःकरणं सूक्ष्मपंचभूतकार्यमुत्पाद्य तदुपाधेर्हिरण्यगर्भस्य वेदतदर्थज्ञानं कारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "यो ब्रह्माणं विदधाति" इत्याद्या हिरण्यगर्भतद्वेदाविर्भावयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति। तदपि हृदा मनसैव तेने, न तु मुखेनाध्यापितवानिति वा। अनेन सर्वांतर्यामित्वं दर्शितम्। तथा च श्रुतिः—"य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतेभ्योऽन्तरात्मा यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत" इत्याद्या सर्वांतर्यामित्वेन परमात्मानं प्रतिपादयति। ननूदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न संभवति; ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानांतरायोग्यत्वात् अंततः स्वरूपचैतन्यस्यैव मानान्तरत्वात्। तथा च तत्संवादेश्रुतीनां नाज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विसंवादे तु बाधितविषयत्वात्सुतरामप्रामाण्यम् । तथा च प्रधानपरमाण्वादिकारणताबोधकमनुमानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्यत आह—मुह्यंतीति । यद्यत्र यस्मिन्विषयेऽखंडानंदाद्वयरूपचिन्मात्रलक्षणे सूरयस्तार्किकादयो मुह्यंति मोहमज्ञानमनुभवंति । मोहो हि द्विविधः—आवरणरूपो विक्षेपरूपश्च । तत्रावरणरूपोऽप्यसत्त्वावरणरूपो भानावरणरूपश्चेति द्विविधः । तत्र नास्ति शुद्धं ब्रह्म न भासते वेति द्विविधो मोहः । वेदांतशास्त्रविचारपराणां तु परोक्षज्ञानेनासत्त्वावरणनिवृत्तावप्यभानावरणमनुवर्तत एव; नास्ति प्रतीत्युदयेऽपि मम न भाति ब्रह्मेति तेषां प्रतीतेः । अत एव ते तद्भानावरणनिवर्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठंति । एवं च विक्षेपोऽप्यावरणकार्यभ्रमविशेषरूपः प्रत्यक्ष एव । यतो जीवाद्भिन्न एवेश्वरो जगतो निमित्तकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातंजलपाशुपतादयो व्यवहरंति । सांख्यमीमांसकादयस्तु जगन्निमित्तकारणत्वेनापीश्वरं नोपयंति, किं तु प्रधानपरमाण्वाद्येव तेन रूपेणोपास्यमाहुः । तस्माद्ब्रह्मविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात्स्वरूपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदनिवर्तकत्वान्निवर्तकवृत्त्युत्पादनेन वेदांतानां प्रामाण्यमव्याहतमेव सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मणो मानांतरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वेन व्युत्पादितं भाष्यकारप्रभृतिभिः । एवं पूर्वार्द्धेन तत्पदवाच्यार्थमुक्त्वा परार्द्धेन तल्लक्ष्यं वक्तुमारभते—"अध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपंचं प्रपंच्यते ।" इति न्यायेन—तेजोवारीत्यादिना । यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोवन्नानां सर्गस्त्रिसर्गः स मृषा मिथ्यैव शुक्तौ रजतवत् । छांदोग्ये सृष्टिप्रकरणे त्रयाणां तेजोवन्नानां साक्षात्पठितत्वात् त्रिसर्ग इत्युक्तं, वियदधिकरणन्यायेन तु पंचभूतसर्ग इति द्रष्टव्यम् । तथा हि—"न वियदश्रुतेः" वियदाकाशो नोत्पद्यते, कुतः ? छांदोग्ये तदुत्पत्तेरश्रवणात्, यद्यपि "आत्मन आकाशः संभूत" इति श्रुतिरस्ति, तथापि सा गौणीति गूढोऽभिसंधिः । तथा चाकाशोत्पत्तेरनभ्युपगमादेव न विरोधः । गूढाभिसन्धिमजानानः शंकते अस्ति तु[१]शब्दो वियतोऽनुत्पत्तिवारणार्थः कृतः । छांदोग्ये वियदुत्पत्त्यभावेऽपि सा श्रुतिस्तैत्तिरीयकेऽस्तीत्यर्थः । तथा च विरोधस्तदवस्थ इति शंकितुरभिप्रायः । २ एकदेशी स्वाभिप्रायं प्रकटयति, गौण्यसम्भवात् । ३ न ह्याकाशोत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या, किन्तु गौणी । कुतः ? असंभवात् । आकाशोत्पत्तौ समवायिकारणादिसामग्र्यभावाद्विभुत्वेन नित्यत्वादनुमानाच्चाकाशोत्पत्तेरसंभवादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । स्वीकृतेऽपि पांचभौतिकसर्गे त्रिवृत्सर्गस्तु सर्वथास्त्येवेति ज्ञेयम् । तन्मिथ्यात्वे दृष्टांतमाह—तेजोवारिमृदां विनिमयो व्यत्यासः व्यामिश्रीभावोऽन्यावभासरूप इति यावत् । तथा च श्रुतिः "यदग्ने रोहितं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" इत्यादिना । कृत्स्नस्यापि विकारस्यानृततां दर्शयति—न ह्यारंभवादो वा परिणामवादो वा संभवति । तथा हि—परमाणुः परमाण्वंतरेण यूज्यमानो द्व्यणुकमारभते इत्युपेयते । तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणीभूतः संयोगः परमाण्वोः कात्स्न्र्येन वा समवायैकदेशेन वा ? आद्ये प्रथिमानुपपत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । एवं परिणामोऽपि प्रधानस्य कात्स्न्र्येन वैकदेशेन वा ? आद्ये कारणविनाशापत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । न चेष्टमेवैतत् । सावयवत्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणविनाशापत्तिः । एवं कार्यमपि कारणव्यापारात्प्रागसत् सद्वा ? आद्ये कार्यकारणभावाग्रहः, नहि खपुष्पेण समं कस्यचित्सम्बन्धो गृह्यते, उत्पन्नघट इव प्रागभावप्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्यत्वं भविष्यतीति चेत्—हंत प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं वा साश्रयं ? आद्ये शशविषाणतुल्यता । द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः; प्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वेनैव कार्यसत्त्वांगीकारात् । न च सत्कार्यवादोऽपि घटते । अविद्याकारकव्यापारवैयर्थ्यापातात् आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पग्रासात् । तस्मात्सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयतैव कार्यकारणयोरिति विवर्तवादोऽवशिष्यते । तथा चाविद्यावशाच्छुद्धे ब्रह्मणि द्वैताभासो मिथ्येत्यर्थः । नन्वविद्याकार्याणामसत्त्वेऽप्यविद्यायाः सत्यत्वमस्तु, अनादिभावत्वात् ब्रह्मवत् कल्पकशून्यत्वाच्च । नहि द्वैतप्रपञ्चकल्पनाहेतोरविद्यायाः कल्पकांतरमस्ति, स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयात् । अविद्यांतराभ्युपगमे चानवस्था स्यात् । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव्याघातोऽनिर्मोक्षापत्तिश्चेत्यत आह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तं नित्यनिवृत्तं कुहकं कपटमविद्याख्यं यस्मिंस्तत्तथा । तत्र हेतुः—स्वेन धाम्नेति । अखंडानंदाद्वितीयचैतन्यरूपत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिः । अन्यथानुपपद्यमानैरेकाद्वितीयशब्दैरखंडमेव वस्तु प्रतिपादयति दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवाविद्यायाश्चैतन्यभास्यत्वनियमाच्च एकस्या एव च स्वपरसाधारणकल्पनामूलत्वान्नाविद्यांतराभ्युपगमः उत्पत्त्यनंगीकारेण ज्ञप्तेश्च नित्यत्वेन नात्माश्रयादिदोषः । अनादिभावत्वं चात्मनो नित्यत्वे प्रयोजकं न भवति, किंतु परमार्थसत्यत्वमविद्यायाश्चसदसद्विलक्षणत्वाज्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वोपपत्तेः । तथा च मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तत्पदलक्ष्यो दर्शितः । एतेनैव त्वंपदलक्ष्योऽपि दर्शितः । तस्यापि मायातत्कार्यशरीरादिहीनत्वात् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणस्तद्धर्त्त्वाभावात् । एवं च पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधे सति तदावृत्तिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नम् । अथ जन्माद्यस्य यत इत्यनेनानंदरूपत्वं दर्शितम्, "आनंदादेव खल्विमानि भूतानि जायंते" इत्यादिश्रुतेः । 'अन्वयादि' त्यनेन सद्रूपत्वं नित्यत्वं विभुत्वं; च सर्वदेशकालान्वयबोधनात् । 'स्वराडि' त्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं, धाम्ना स्वेन निरस्तकुहकमित्येनाद्वितीयत्वम् । 'सत्य' मित्यनेन परमार्थत्वमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिना वाक्यार्थो दर्शितः । अथ च त्वंपदार्थोऽपि शक्यतेऽनेन श्लोकेन दर्शयितुं श्लेषालंकारस्यात्यंतचारुत्वात् । तथा हि—यो जीवोऽस्य देहेंद्रियादेर्जन्मादिविकारजातमन्वयादनुगतवान् अविद्ययात्मन्यारोपितवांस्तं परं सत्यं धीमहीति संबंधः । अस्य कीदृशस्य ? यतः गच्छतः सर्वदा परिणममाणस्येत्यर्थः । जन्मादि गच्छत इति वा जातो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्यादिप्रतीतेः। 'तद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवमस्मादात्मनः सर्व एव आत्मनो व्युच्चरंती'ति
जन्मश्रुतेश्च। स्वत एव जन्मादिमाञ्जीवोऽस्तु नेत्याह—इतरतश्चेति। जन्माद्ययोगत्वादित्यर्थः। तथाच श्रुतिः "न जायते म्रियते
वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्याद्या स्मृतिश्च।
भगवद्गीता जीवस्य जन्मनाशौ वारयति कृतहान्यकृताभ्यागमादिदोषप्रसंगादुपाध्युत्पत्तिमात्रेणैव व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुत्युपपत्तेस्तद्गुण-
सारत्वादित्यादिन्यायाच्चेति चकारार्थः। 'तद्गुणसारत्वात्तु व्यपदेशः प्राज्ञत्वात्'। अस्यार्थः—तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासाय।
अणुर्जीवः किं ब्रह्मणस्तत्त्वांतरमुत विकारः, आहोस्विद्ब्रह्मणो भिन्नः ? नाद्यः; एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधात्। न द्वितीयः;
निर्विकारत्वात्। तस्मात्सर्वश्रुत्यनुसारी तृतीयः पक्षः परिशिष्यते। तथा च ब्रह्मणो नवाधिकमहत्त्वावगमाज्जीवोऽप्यनवधिक-
महत्त्ववान् "स वा एष महानज आत्मा योऽयं" विज्ञानमयस्य जीवस्य स्वतो महत्त्वावगमाच्च "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य"
इत्येतन्न जीवविषयं वेदितव्यत्वश्रवणात्, किन्तु चक्षुराद्यविषयत्त्वेन दुर्विज्ञेयब्रह्मविषयम्। 'बालाग्रशतभागस्ये'ति वाक्यं तु
जीवस्यौपाधिकमणुत्वमनूद्य स चानंत्याय कल्पत इति वाक्यशेषेणानंत्यमपरिच्छिन्नत्वं बोधयति। किञ्चात्मनोऽणुत्वे देहव्याप्यु-
पलंभो न स्यात्, न च चंदनबिंदुदृष्टांतः। तस्य सावयवत्वेनावयवद्वारा व्यापित्वसंभवात्। नापि व्याप्यज्ञानाद्व्याप्तिकार्यसंभवः।
गुणिव्यतिरेकेण गुणावस्थानां योगेन व्यापिज्ञानस्यासम्भवात्। न च गंधन्यायेन गुणस्य ज्ञानस्य गुणिव्यतिरेकसंभवः; गंधस्यापि
गणत्वेन साश्रयस्यैवागमनांगीकारात्। अन्यथा गुणत्वव्याहतेर्गंधस्य द्रव्यत्वेन तद्दृष्टांतो भवेत्। प्रज्ञया शरीरमारुह्येत्येतदपि
प्रज्ञया बुद्ध्याख्यांतःकरणेनेति व्याख्येयम्। कथं तर्हि जीवेऽणुत्वव्यपदेशः ? तद्गुणसारत्वादिति ब्रूमः। तस्या बुद्धेर्गुणा
अणुत्वोत्क्रांतिगत्यागतिसुखदुःखादयस्ते गुणाः सारं प्रधानं यस्य जीवस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्तद्व्यपदेशोऽणुत्वादिव्यपदेशो
न तु स्वाभाविकः प्राज्ञवत्, प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेपूपासनेषु "दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः अणीयान् व्रीहेर्यवाद्वे" त्यादिपूपाधि-
वशाद्यथाणुत्वादिकं व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः। किं च देहमिंद्रियं मनः प्राणं च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तान्निराकरोति। अर्थेष्वभिज्ञ
इति। न हि भौतिकानां देहेंद्रियप्राणमनसां ज्ञातृत्वं संभवति, घटादावपि तत्प्रसङ्गात्। एतेषां चानित्यत्वादात्मनित्यत्वस्य च
व्यवस्थापितत्वात्। एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातम्। नित्यत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वेऽनुपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा
व्यवतिष्ठेत। तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानुपलंभप्रसंगात्सकलदेहव्यापिकार्योपलब्धेश्च परममहत्त्व एव नित्यत्वं
व्यवतिष्ठेत। एतेन देहाद्यतिरिक्तोऽपि देहपरिमाण एवात्मेति क्षपणकपक्षो निरस्तः। अस्तु तर्हि देहेन्द्रियातिरिक्तो विभुरेवात्मा
ज्ञानाश्रयो न तु ज्ञानरूप इति मतं तत्राह—स्वराडिति। स्वयमेव राजत इति स्वराट्। स्वप्रकाशज्ञानरूप इत्यर्थः। "अत्रायं
पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति" इत्यादिश्रुतेः संदेहविपर्ययाद्यविषयत्वे सदा भासमानत्वात्। स्वजन्यज्ञानविषयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात्।
ज्ञोऽत एवेति न्यायाज्ज्ञानरूप एवात्मेत्यर्थः। अविरोधाध्याये तृतीयपादे द्वादशाधिकरणे ज्ञो नित्यचैतन्यरूपोऽयमात्मा अत
एवोत्पत्त्यसंभवादेव परमात्मवदिति न्यायार्थः। ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे च ब्रह्मणो भेदकाभावात्स्वत
एव च ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारंभो निरर्थकः। ब्रह्मावबोधस्य सर्वदा विद्यमानत्वादित्यत आह—तेनेऽब्रह्महृदा य आदिकवय इति।
हृदा मनसा उपाधिना तादात्म्यापन्नः सन्नब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारसंचरणरूपं विस्तारितवान्। तथा च
श्रुतिः—"समासमानः सन्नुभौ लोकावनु संचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वा" इत्याद्या धीसंबंधादसंसारिणोऽ-
संसारितां दर्शयति। तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मतोपदेशो युक्त इत्यर्थः। संसारस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति—आदिकवय इति।
आदिभूतं च यत्कं सुखं ब्रह्मानंदरूपो मोक्ष इत्यर्थः। तस्य वयः प्राप्तिः, तदर्थम् 'अयवय गता' विति स्मरणात्। निमित्तात्कर्मयोगे
चेयं सप्तमी। 'चर्मणि द्वीपिनं हंती' तिवत्। न हि संसाराभावे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानं संभवति। न च तदभावे तत्त्वज्ञानो-
दयः। न च तमंतरेणानाद्यविद्यानिवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—"रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति च "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मान-
मेवावैदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत्।" इति च। संसारद्वाराऽविद्यानिवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति। ननु तर्हि भवतु स्वप्रकाश-
ज्ञानरूप आत्मा, किं तु नानंदरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति सांख्यमतं तत्राह—मुह्यंति यत्सूरय इति। यत्र यस्मिञ्जीवस्वरूपे सूरयस्तार्किं-
काद्यपेक्षया सुधियोऽपि मुह्यंति भ्राम्यंति शुद्धस्वरूपं जानाना अपि आनंदरूपत्वं प्रतिदेहमेकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं चाजानंतः। तथा च
श्रुतयः "एष एव परमानंद" इति "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति "अयमात्मा ब्रह्म" इति तादृग्रूपतां जीवस्य बोधयंति।
"तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्ताच्चान्यस्मादन्तरं यदयमात्मा" इति श्रुत्यंतराच्च परमप्रेमास्पदत्वादानंदरूपत्वं नानात्वे भोगव्यवस्थानुप-
पत्तेश्च प्रतिदेहमेकत्वम्। न हि विभूनामात्मनां सर्वदेहसंबंधित्वाविशेषे कर्मप्रदेशानां भिन्नदिक्त्वमपि भोगनियामकं भवितुमर्हति,
अविशेषात्। एकात्मवादे तु तत्तदंतःकरणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यत एव व्यवस्था देहभेदादेव च प्रतिसंधानाभावः। एवं
च भेदकशून्यत्वाद् ब्रह्मभिन्नत्वमसिद्धम्। तदभिन्नत्वं तु सिद्धमेव लक्षणैक्यात्। एवं त्वंपदवाच्यार्थं पूर्वार्द्धेन प्रतिपाद्य तल्लक्ष्यमुत्त-
रार्द्धेन वक्तुमध्यारोपापवादन्यायेनारभते—तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यादिना। यत्रात्मनि त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाहेतूनां सर्गः संसर्गो मृषा मिथ्यैव। न तु परमार्थतः। "स यत्तत्र न किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष" इत्यादिश्रुतिभ्यः साक्ष्यस्य साक्षिधर्मानुपपत्तेर्भास्यस्य घटादेर्भासकदीपादिधर्मत्वादर्शनात्। मिथ्यात्वे दृष्टांतः–'तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इत्यादिना। वारिणि करकारूपे मृद्बुद्धिः। एवं काचादिरूपायां मृदि तेजोबुद्धिरित्युदाहार्यम्। तथा चेदमनुमानं सूचितम्—आत्मनि जाग्रदादिबुद्धिर्मृषा तदभाववति तद्बुद्धित्वात्। तेजसि वारिबुद्धिवत्। तदभाववत्त्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्निश्चितमिति नासिद्धिः। एवं लक्षणैक्येन ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति–धाम्ना स्पेन सदानिरस्तकुहकमिति तदेवं तत्पदार्थत्वं पदार्थतदैक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः। श्रवणमननयोस्तृतीयश्च निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते, श्रवणमननवतो विजातीयप्रत्ययनिवारणस्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्पाद्यमानत्वात् चतुर्लक्षणमीमांसारूपत्वं चास्य सूचितम्। तथा हि—पूर्वार्द्धेन "जन्माद्यस्य यत" इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः। अन्वयादित्यनेन "तत्तु समन्वयात्" इति। अर्थेष्वभिज्ञ इत्यनेन "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति। तेने ब्रह्महृदेत्यादिना "शास्त्रयोनित्वाद्" इति। मुह्यंति यत्सूरय इत्यनेन "एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता" इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः १ तेजोवारिमृदामित्यादिना "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः" इत्यादिन्यायसूचनादविरोधाध्यायार्थ; २ धीमहीत्यनेन "सहकार्यांतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवद्" इत्यादिन्यायसूचनात्साधनाध्यायार्थः; ३ धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं परं सत्यमिति फलाध्यायार्थः, ४ अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्युपलक्षितपरमानंदरूपावशेषात्। पूर्वोक्तन्यायार्थस्तु अस्य जगतो यतो जन्मादि तद्ब्रह्मैव साक्षाद्वेदांतप्रतिपाद्यं कुतः ? समन्वयात्। सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात्। अन्वयस्य सम्यक्त्वं तात्पर्यवत्त्वं वेदांता न कर्त्रादिप्रतिपादका भिन्नप्रकरणस्थत्वात्। तुशब्दोऽवधारणे इति। अशब्दं प्रधानं न जगत्कारणम्। कुतः ? ईक्षतेः। जगत्कर्तरीक्षितृत्वश्रवणादिति शास्त्रं वेदस्तद्योनित्वं तत्कर्तृत्वं तस्माद् ब्रह्म सर्वज्ञमित्यर्थः। एतेन प्रधानवादनिराकरणेन ये हेतवोऽशब्दत्वाचेतनत्वैकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्त्यादयस्तेषामण्वादिपक्षेऽपि ...ाम्येन सर्वेऽणुस्वभावासत्कारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याताः। अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः। तस्माद् ब्रह्मणः प्रपंचस्यानन्यत्वं पृथक्सत्ताराहित्यं कुतः ? आरंभणशब्दादिभ्यः। एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं दृष्टांत उपन्यस्तः। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति ज्ञानफलभूतसाक्षात्कारे श्रवणाद्यपेक्षया सहकार्यं तदस्य मौनस्य निदिध्यासनाख्यस्य विधिरित्यर्थः। ननु 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं वानप्रस्थं मौन' मित्यत्र मौनशब्दस्य पारिव्रज्ये प्रयोगात्कथमत्र मौनं निदिध्यासनं स्यादत आह—तृतीयमिति। श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयं निदिध्यासनमेवात्र मौनं विधेयमित्यर्थः। तत्रेतराश्रमसमभिहारबलान्निदिध्यासनप्रधानपारिव्रज्यं मौनशब्देन लक्ष्यते इति भावः। कस्यायं मौनविधिस्तत्राह—तद्वत इति। ब्रह्मपरोक्षज्ञानवतः पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य संन्यासिन इत्यर्थः। ननु सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य प्राप्तत्वान्न विधेयत्वमत आह—पक्षे नेति। यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राप्तिः, तस्मिन्पक्षे प्राप्त्यभावाद्विधिरर्थवानित्यर्थः। ननु ब्रह्मपरवाक्ये कथं मौनविधिरित्याशंक्य दृष्टांतमाह—विध्यादिवदिति। यथा दर्शपूर्णमासप्रधानपरे वाक्येऽन्वाधानादेरंगजातस्य विधिस्तद्वदित्यर्थः। प्रधानमारभ्यांगपर्यंतो विधिस्तदादिर्विध्यादिः प्रधानमिति यावत्। अत एव प्रयाजादिर्विध्यंत इत्यर्थः। ब्राह्मण्यस्य फलत्वान्न विधिकल्पना विफलेत्यर्थः। अथ प्रकृतमनुसरामः—एवं सति परमहंससंहितेति समाख्योपपद्यते। परमहंसानां वेदांतवाक्यार्थनिदिध्यासननिष्ठत्वात्। अत्रत्योपाख्यानां तत्तात्पर्यकत्वात्। अत्र गायत्र्यर्थसूचनाद्गायत्रीवदनिशं जप्तव्या गायत्र्यधिकारिभिरेव पठितव्या चेति दर्शितम्। अत्र च सर्गादीन्यपि दशलक्षणान्यनेन पद्येन सूचितानि। 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन सर्गविसर्गस्थानानि तृतीयचतुर्थपंचमस्कंन्धव्युत्पाद्यानि सूचितानि। 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं षष्ठस्कंधव्युत्पाद्यम्। 'मुह्यंति यत्सूरयः' इत्यनेन कर्मवासनारूपा गतिः सप्तमस्कंधव्युत्पाद्या। मन्वन्तरेशानुकथेऽष्टमस्कंधप्रमेये स्थानमध्य एवांतर्भूते। 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमये'इत्यनेन निरोधो दशमस्कंधार्थो दर्शितः। 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक' मित्यनेन मुक्तिरेकादशस्कंधार्था दर्शिता। 'सत्यं परमि' त्यनेनाश्रयो द्वादशस्कंधार्थो दर्शितः। 'धीमही' त्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कंधार्थस्तेनैव च ध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपो द्वितीयस्कंधार्थः इति कृत्स्नभागवतार्थसूचनमिति। अस्मिन्नेव पद्ये विशेषतो द्वादशस्कन्धकथासूचको लीलाकल्पद्रुमाख्यो ग्रंथोऽपि मया वंशीधरशर्मणैव संदृब्धस्तत्र सर्वाः कथाः स्फुटाः प्रतीयंत इति। व्याख्यानं चैतदौपनिषद्भ्यो रोचते। सात्वतास्तु वर्णयंति पंचीकृतपंचमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिविराडन्तर्यामिरूपमौतमित्यनिरुद्ध इति चाख्यायते। एवमपंचीकृतमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिरूपमनुज्ञातेति प्रद्युम्न इति चाख्यायते। एवं स्थूलसूक्ष्मभूतकारणीभूतं यन्मायात्मकमव्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तन्निष्ठचिदाभासोपलक्षितमनुज्ञेति संकर्षण इति चाख्यायते। अनुपहितं तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमानंदघनोऽविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते। संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि वासुदेवत्वं वर्त्तत एव। उपाधिकृतः केवलं विशेषः। एतच्च नृसिंहतापनीयोत्तरभागे व्याख्यातम्। औतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैः। स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरिति बहुकृत्वोऽभ्यासेन। अत्र च वासुदेवः परमात्मा संकर्षणो जीवः प्रद्युम्नस्तु मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति पाञ्चरात्रिकप्रक्रिया नादरणीया, तद्वचनविरोधाच्चेत्याद्युत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे व्याख्यातम्। केवलं परमात्मैवानुपहितो वासुदेवः कारणोपहितः संकर्षणः सूक्ष्मभूतोपहितः प्रद्युम्नः स्थूलभूतोपहितोऽनिरुद्ध इति व्यथाव्याख्यानमेवादरणीयं श्रौतत्वादुपपन्नत्वाच्च। एवं स्थिते योजना चेत्थम्—परं सत्यं वासुदेवाख्यं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धीमहि उपास्महे। ध्यानमत्रोपासनमेवाभिप्रेतम्, चतुर्व्यूहरचनाया उपासनार्थत्वात्। नन्वनुपहितस्य वासुदेवस्य बुद्ध्यावनारोहात्कथमुपास्यत्वं ? सत्यम्; अनिरुद्धादिरूपमप्यविवक्षितोपाधिसंबंधवासुदेवात्मकमेव क्षेत्रकूपद्वारादिकमिवाविवक्षिततत्तदुपाधिसंबंधमाकाशात्मकमेव विवक्षितोपाधिसंबंधे तु पृथग्व्यपदेशभेदं लभते, न तु तावता वस्त्वन्यता भवति। तथा च तया द्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तुमारभते—जन्माद्यस्येत्यादिना। अस्य जगतश्चतुर्दशभुवनरचनात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादिविकारजातं यतो भवति तं धीमहीति संबंधः। तस्य जगद्विरचनयोग्यतामाह—अर्थेष्वभिज्ञ इति। ब्रह्मांडाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह—स्वराडिति। ब्रह्मांडावच्छिन्नचिदाभासो हि विराड् जीवः, अयं तु तद्बिम्बभूतस्तदंतर्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट्। बिम्बभूतत्वेनान्यानपेक्षत्वात्। एवमनिरुद्धमोतमुक्त्वा प्रद्युम्नमनुज्ञातारमाह—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति। आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय ब्रह्म वेदं तदंतर्यामिरूपेण बिंबभूतो यस्तन्मनसैव तेने हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्वयमेवोक्तं संप्रति संकर्षणमनुज्ञामाह। ननु हिरण्यगर्भाय कारणोपाधिः संकर्षणो वेदमुपदिशतामिति चेदत्राह—मुह्यंतीति। यस्मिन्वेदे सूरयः कपिलादयोऽपि संकर्षणस्यापि कारणोपहितत्वान्मोहोऽस्ति न तद्बिंबभूते परमात्मनीति। अथाविकल्पं वासुदेवमाह—यत्र वासुदेवे त्रिसर्गोऽनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणरूपो भेदो मृषैव। मिथ्यात्वे दृष्टांतः—तेजोवारीति। धाम्ना स्वरूपस्फूर्त्या निरस्तमपास्तं कुहकं विराडाद्युपाधिरूपं यत्र तत्तथा। एतेनानिरुद्धादयो वासुदेवानतिरिक्ता एव तद्रूपेणैवोपास्या न पृथक्त्वेन। अन्वयादितरतश्चेति हेतुद्वयं जन्मादीत्यत्र ध्येयम्। निजाभासरूपेण विराडादावन्वयाद्बिम्बरूपेण तेभ्यो व्यतिरेकादिति। १२ अथ श्रीभागवतप्रतिपाद्यार्थो भगवानवतारी श्रीकृष्ण एतदवतारगुणवर्णनप्राचुर्यमन्यत्प्रासंगिकमिति स्थितम्। तत्र तावच्छ्रीवेदव्यासो नानाशास्त्रप्रबंधेन निरूपितश्रीकृष्णचारित्रोऽपि तत्र तत्र निरूपणाभावाच्चित्तस्वास्थ्यमलभमानो नारदोपदेशेन विदिततत्स्वरूपभक्तियोगः संस्तद्गुणप्रधानं श्रीमद्भागवतमारब्धुकामः। परममंगलमेव श्रीकृष्णं ध्यायति—जन्माद्यस्येति। परं परमेश्वरं श्रीकृष्णं हृदा मनसा धीमहि ध्यायेम। कथंभूतं ? सत्यं सर्वप्रकारेण सत्यम्। तदुक्तं गर्भस्तुतौ ब्रह्मादिभिः "सत्यव्रतम्" इत्यादि। इत्यनेन सत्यशब्दवाच्यः श्रीकृष्ण एव दर्शितः। ननु तस्यापि देहसंबंधात्कथं सत्यत्वमित्याशंक्याह—यत्र त्रिसर्गो मृषेति। यत्र श्रीकृष्णे त्रयाणां तमआदिगुणानां सर्गो भूतेंद्रियदेवतारूपोऽर्थाद्देहो मृषैव। आत्मनामप्यात्मत्वात्। तदुक्तं श्रीदशमे "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्। जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया॥ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम्। योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक्"। तस्माद्योगमायया परब्रह्मणो नराकृतित्वम्। अत्र दृष्टांतः—तेजोवारिमृदामिति। धाम्ना स्वरूपप्रकाशेन निरस्तः स्वयोगमायाकृतः कुहकः कपटो यस्य तं सूतीगृहे निजरूपेणाविर्भावात्। तत्रैव योगमायया नरबालकत्वं, तत्तु श्रीवत्सकौस्तुभादिचिह्नैः पूतनाशोषणविश्वदर्शनाद्यैश्वर्यप्रकाशैश्च सदैव निरस्तमिति। एवं तावत्स्वरूपलक्षणेन ध्यात्वा तटस्थलक्षणेन च तमेव ध्यायति—जन्माद्यस्येति। यतो यस्य। सार्वविभक्तिकतसि रूपम्। यस्यान्वयादन्वयप्रवर्तकरूपाद् गुणावताराद्ब्रह्मविष्णुरुद्रादस्य विश्वस्य जन्मादि तम्। अग्रे वक्ष्यति "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः" इति तटस्थलक्षणेन जगत्कारणमुक्त्वा ब्रह्मादीनां कारणत्वं तस्याह—इतरत इति। यतो यस्येतरस्माद्भयात् श्रीनारायणात्स्वराट् ब्रह्मा बभूव। कथंभूतः ? स्वराट् अर्थेषु सृष्टिकार्येष्वभिज्ञो निपुणः श्रीकृष्णस्यैव मूर्तिर्नारायण इति ब्रह्मापि वक्ष्यति "नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया" इत्यादिना ब्रह्मेत्युपलक्षणं तस्यैव महाविष्णुरूपाद् ब्रह्मादित्रयाणामपि ज्ञेयम्। तदुक्तं बृहन्नारदीये नारदेन सनत्कुमारं प्रति—"सृष्ट्यर्थमसृजद्देवो दक्षिणांगात्प्रजापतिम्। मध्ये रुद्राख्यमीशानं जगदंतकरं मुने॥ पालनायास्य जगतो वामांगाद्विष्णुमव्ययम्। आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवान्॥" इति ब्रह्मसंहितायाञ्च "वामांगादसृजद्विष्णुं दक्षिणांगात्प्रजापतिम्। ज्योतिर्लिंगमयं शंभुं कूर्चदेशादवासृजत्॥" तस्माद्यस्य गुणावताराद्विश्वस्य जन्मादि भवति इतरस्माद् गुणावताराणां जन्म तं श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म परमेश्वरं धीमहीति। अथ वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य विश्वस्य जन्मादि भवति यतस्तं "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिश्रुतेः, "यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे" इत्यादिस्मृतेश्च। एक एव सृष्ट्यादि करोतीत्येतद्वत्साहरणप्रस्तावे व्यक्तिभूतं "यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुः" इत्यादिना केवलात्सृष्टिर्दर्शिता। "एवमात्मात्मनात्मनं वत्सपालमिषेण सः। पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः॥" इत्यनेन पालकत्वं दर्शितम्। "तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यब्रह्माद्वयं परमनंतमगाधबोधम्। वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट॥" इत्यनेन स्वयमेव संहारकत्वं च दर्शितमिति। किं च परमगुरुत्वं च तस्य दर्शयति—तेन इति। आदिकवये ब्रह्मणे ब्रह्मरूपमात्मानं तेने। तथा द्वितीये ब्रह्माणं प्रति स्वयं वदति "अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्" इत्यादि। तथोद्धवाग्रे स्वयमेव वदति तृतीये "पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय" इत्यादि। तथा हंसावतारे यदुक्तं तत्सर्वमर्जुनोद्धवादिभ्यः कथितवान् अखंडज्ञानाप्रच्युतस्वरूपत्वाच्च। तदुक्तम्—"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति। नन्वेवंभूतः परमेश्वरश्चेत्तर्हि तस्य गोपबालकैः सह यथेच्छभोजनादि उग्रसेनादीनां कैंकर्यं वर्णाश्रमादिधर्माचरणमिति ? सत्यं; तस्य कैंकर्यं केऽपि न जानंतीत्याह—मुह्यंतीति। यद्यस्मिन्कृष्णे सूरयो ब्रह्मरुद्रादयो मुह्यंति तत्त्वं न जानंति। तदुक्तं दशमे "शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कवय आनतकंधरचित्ताः। कश्मलं ययुर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निश्चिततत्त्वा"दिति । तस्मादेवं सर्वभूतस्वरूपं परं ब्रह्म परमेश्वरं नारायणं पुरुषाद्यवतारकारणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वसेव्यं श्रीकृष्णं धीमहीति । अतस्तस्मिन्नेव परब्रह्मत्वाद्याविर्भावात् । तथा हि—अघासुरशिशुपालदंतवक्त्रादीनां जीवतत्त्वं तस्मिन्नेव प्रविष्टं परब्रह्मत्वाद् ब्रह्मत्वं यशोदाबंधने व्यक्तीभूतं ब्रह्ममहेश्वरयमवरुणेंद्रकंदर्पा लीलयैव पराजिताः परमेश्वरत्वात् । नारायणस्वरूपं ब्रह्महृदेऽक्रूरेण दृष्टं सर्वकारणत्वमर्जुनेन विश्वरूपदर्शने दृष्टमंतर्यामित्वं परीक्षिता गर्भे दृष्टं सर्वसेव्यत्वं राजसूये दृष्टम् । एवं सर्वावतारकार्याणि तत्तत्समये व्यक्तिभूतानीति दिक् । एवं स्वामिचरणैः संप्रदायविशुद्ध्यर्थं कथितं तदेवं स्पष्टतया दर्शितम् । इदानीं तदवशिष्टानर्थानेकीकरोति । तत्र तावत्कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाः सम्यक्सर्वत्र निरूपितास्तन्मध्ये भक्तियोगेनैव भगवाञ्छ्रीकृष्णो लभ्यते नान्यैरिति भागवते वक्तुं तमपि स्मरति—जन्माद्यस्येति । तं सत्यं भक्तियोगं धीमहि । कथंभूतं ? परं, कर्मज्ञानाभ्यां परं श्रेष्ठम् । येन विना तयोरसिद्धेः । तदुक्तं बृहन्नारदीये "अश्वमेधसहस्रं वा कर्म वेदोदितं कृतम् । तत्सर्वं निष्फलं ब्रह्मन् यतो भक्तिविवर्जितम् ।। धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तम । हरिभक्तिपराणां वै संपद्यंते न संशयः ।।" इत्यादिनाऽतो धर्मादीनां तदाश्रयत्वात्सत्यत्वमित्याह—यत्रेति । यत्र भक्तियोगे त्रिसर्गो धर्मार्थकामानां सर्गः पुनः पुनरुद्भवोऽमृषा सत्यः । आश्रयस्य सत्यत्वेनाश्रितानां सत्यतेति भावः । यथा तेजोवारिमृदां विनिमयस्तद्वत् । तदुक्तं बृहन्नारदीये "यथा भूमिं समाश्रित्य सर्वे जीवंति जंतवः । तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकार्याणि साधयेत्" इत्यादिना । स्वयं तु धर्मादिभ्यः पृथगित्याह—धाम्नेति । स्वेन धाम्ना प्रकाशेन निरस्तं ज्ञानकर्मांगत्वादि कुहकं येन तस्मात् ज्ञानकर्मसंसर्गरहितया भक्त्यैव भगवत्प्राप्तिरिति दर्शितम् । वक्ष्यत्येकादशे "भक्त्याहमेकया ग्राह्य" इति । एवं भक्तिद्वारा कर्मयोगसिद्धिमुक्त्वा ज्ञानयोगस्यापि तद्द्वारा सिद्धिमाह—जन्माद्यस्येति । जन्म आद्यं यस्य षड्भावविकारस्य स जन्माद्यस्तस्य जन्माद्यस्त जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड् योजनिकेयम् । अर्थेषु मायाकार्येषु देहेषु जन्माद्यस्याभिज्ञस्तत्त्वज्ञो जनो यतो भक्तियोगात् स्वराट् स्वरूपस्थं ब्रह्मान्वयात्प्राप्तवान् । तदुक्तं दशमे "पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया । विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते परां गतिम् ।।" इति भक्तियोगं विना मोहं प्राप्य स्वार्थाद् भ्रश्यंतीत्याह—इतरत इति । यद्यस्मादितरतः केवलाज्ज्ञानयोगाच्चकारात्कर्मयोगात्सूरयः सम्यगभिज्ञा अपि मुह्यंति स्वार्थाद्भ्रश्यंति । तदुक्तं "येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः" इत्यादि । अत्र स्वानुभवमाह—तेन इति । यो भक्तियोगः कवये मह्यमादि आद्यं यद्वस्तु श्रीकृष्णाख्यं तद्धृदा तेने विस्तीर्य प्रकाशितवान् । अत्रैव वक्ष्यति "भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले । अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायाञ्च तदुपाश्रयाम् ।।" इति तस्मादेवंभूतं भक्तियोगं धीमहीति भक्तियोगपक्षः ।। अथ देहात्मपक्षः—एवंभूतो भक्तियोगो देहातिरिक्तशुद्धात्मज्ञाने सति संभवति, अत एव देहत आत्मा पृथक्, आत्मनश्च देहोऽपि पृथगिति तृतीयस्कंधादौ वक्तुमुभावपि युगपत्स्मरति—जन्माद्यस्येति । तं सत्यमात्मानं सत्यात्परिभिन्नं देहं धीमहि । उभयोः प्राधान्याच्चकारादिनिर्देशो न कृतः । कोऽसौ देहस्तत्राह यत्रेति । यत्र देहे त्रिसर्गः त्रयाणां मायागुणानां सर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वसमूहः अमृषा सत्यः । कथंभूतः सर्गः ? तेजोवारिमृदां यथा यथावत्परिणामो यत्र सः । तत्र तेजसा रुधिरत्वं वारिणा क्लिन्नत्वं श्लेष्मत्वं वा मृदा मांसत्वमिति विनिमयः । वाय्वाकाशयोर्विकाराभावान्न निर्देशः । आत्मनि तु त्रिसर्गो मृषैव ज्ञेयः, देहादात्मनः पृथक्त्वात् । ननु देहात्मनोः पृथक्त्वे सति कथं देहस्य जडस्य जन्मादिकम् ? आत्मनोऽपि चिदंशस्य भोक्तृत्वमित्याशङ्क्याह—जन्माद्यस्येति । यतो यस्यात्मनोऽन्वयात्संबंधादस्य देहस्य जन्ममरणादि तथा देहस्यान्वयादस्यात्मनोऽपि जन्ममरणसुखदुःखभोक्तृत्वादि भवति, न तु स्वतस्तं च तं च । तत्र प्रकृतिपरिणामो देहः पुरुषांश आत्मा तस्मादुभयसंयोगादेवोभयोर्जन्मादि नान्यथेति । तदुक्तं वेदस्तुतौ- "न घटत उद्भव" इत्यादिना । किंचात्मनोऽन्वयाद्यो देहः अर्थेषु विषयेष्वभिज्ञो निपुणो भवति । आत्मा तु इतरतो देहाहंकाराभावात्स्वराट स्वरूपस्थो विराजते यः तं च तं च । किंच तेन इति । आत्मान्वयाद्देहः आदिकवये परमेश्वराय तं प्राप्तुं ब्रह्ममयं यज्ञं विस्तारितवान् । "तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्" इति गीतोक्तेः । यथा देहान्वयादात्मापि यदा गर्भस्थः सन्ब्रह्मज्ञानं तेने तं च तं च । तदुक्तं तृतीये जीवस्तुतौ-"ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवः" इत्यादिना । नन्वेवं चेत्तर्हि कथं मिथ्याभूते देहे विवेकिनामप्यात्मत्वेनाभिनिवेशो दृश्यते ? सत्यम्; आत्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्याह—मुह्यंतीति । यद्यस्मिन्नात्मनि सूरयस्तत्त्वज्ञा अपि मुह्यंति । तदुक्तं गीतासु "आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्" इति नन्वेवंभूतश्चेदात्मा कथं तर्हि तस्य विकारित्वं कथं वा बंध इत्याशंक्याह—धाम्नेति । स्वेन धाम्ना स्वरूपस्फुरणेन निरस्तो दूरीकृतो मायाकृतज्ञानदेहसंबंधविकारादिकपटो यस्य तम् । आत्मा सदैव निर्विकारो देहात्पृथक्स्थतुरीयावस्थायां योगिभिर्लभ्यते । तदुक्तमेकादशे "सन्ने यदेंद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः" इति तथा देहात्मवादिनामपि या देहात्मबुद्धिः सा निरस्ता । तद्यथा-धाम्ना स्वाश्रयेण मिथ्यात्वं दृश्यत एव । अत एवोभावपि सत्यासत्यत्वेन धीमहीति देहात्मपक्षे व्याख्यानम् । एतद्भक्तियोगपक्षे देहात्मपक्षव्याख्याद्वयं विद्वज्जनविनोदाय कृतमपि पारमार्थिकं ज्ञातव्यम् । प्रतिपदं प्रमाणवत्त्वात् । अथेदानीं मथुरामंडलवासिनां प्रीतये व्याख्यांतरमारभते—तत्र यस्तु तपोयोगसमाधिभिरप्यदृश्यो भगवान्, स तु मथुरामंडल आविर्भूतोऽतस्तमपि स्मरति—तं सत्यं मथुरामंडलं धीमहि । अत्र "मंडलं त्रिषु" इत्यमरोक्तेः पुल्लिंगत्वेन निर्देशोऽप्युचित एव । कथंभूतं ? परं सर्वतीर्थपुरीणां श्रेष्ठं, चतुर्धा मोक्षप्रदत्वात् । तदुक्तं वाराहे "काश्यादयो यद्यपि संति पुर्यस्तासां तु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मध्ये मथुरैव धन्या । या जन्ममौंजीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्द्धा विदधाति मुक्तिम् ॥" इति । न केवलं चतुर्द्धा मोक्षप्रदत्वेनैव तस्य परत्वमपि तु परमेश्वरनित्यसंबंधादपीत्याह—जन्मेति यत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिरूपं सप्तम्यंतम् । यतो यस्मिन् मथुरामंडले आद्यस्यादिपुरुषस्य श्रीकृष्णस्य जन्म तम् । कुतः ? अन्वयात् नित्यसंबंधात्, "मथुरा भगवान्यत्र नित्यं संनिहितो हरिः" इत्युक्तेः । हेत्वंतरमितरतो ब्रह्मादिप्रार्थनातश्च । किं च यः अर्थेषु योग्यायोग्यदानपात्रेषु अभिज्ञो वेत्ता तं "त्रिवर्गदा कामिनां या मुमुक्षूणां च मोक्षदा । भक्तीच्छोर्भक्तिदा या तु मथुरां को न तां वसेत् ॥" इति वाराहोक्तेः । यः स्वराट् स्वप्रकाशो ज्योतिर्मयस्तम् । किं च य आदिकवये विवेकिने जीवाय मृत्युकाले हृदा हृदि ब्रह्म मंत्रं तारकं तेने तम् । तस्मिन्काले कविश्चेत्स्वयमेव जानातु, नेत्याह—मुह्यंतीति । यद्यस्मिन्मृत्युकाले सूरयो विवेकिनोऽपि मुह्यंति व्यामोहं गच्छंति । अत एव संन्यासिनोऽपि विविक्तक्षेत्रमाश्रयंते । ननु ज्योतिर्मयश्चेत्कथं लोकैरन्यथा दृश्यते ? सत्यमविवेकिनामन्यस्मिन्नन्याभास इत्याहुः—तेज इति । तेजसि धातुरत्नाभासः यमुनामृते वारिबुद्धिः चिंतामणौ मृत्तिकाप्रतीतिरिति साधारणी दृष्टिरज्ञाततत्त्वानां भवति "भूमिश्चिंतामणिस्तोयममृतम्" इत्याद्युक्तेः । मथुरामाहात्म्ये तु "मथुरायां प्रकुर्वंति पुरीसाधारणीदृशम् । ते नराः खलु विज्ञेयाः पापराशिभिरन्विताः ॥" इति । नन्वेवं चेत्कथ-मत्रोच्चनीचादीनां जन्म तत्राह—यत्रेति । यत्र मथुरायां त्रिसर्गस्त्रयाणामुच्चनीचमध्यमानां सर्ग उत्पत्तिर्मृषैव ज्ञेया । यत्र सर्वेषां लक्ष्मीविष्णुरूपत्वात् । तदुक्तं संहितायां—"स्त्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुः" इत्यादिना । यद्वा त्रयाणां नरतिर्यक्स्थावराणां सर्गो जन्म मृषा, सर्वेषां भगवज्जनत्वात् । "अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणैः" इत्यादिना "हंतायमद्रिरबले"-त्यादिना स्थावराणां पार्षदत्वमुक्तम् । "प्रायो बतांग विहगा मुनयो वनेऽस्मिन्" इति तिरश्चां भागवतत्वमुक्तम् । "स्त्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुरि"त्यादिना मनुष्याणां तत्स्वरूपत्वमुक्तं, तस्मादत्र स्थावरादिजन्म मृषैव ज्ञेयम् । नन्विदमेव मथुरा-मंडलमिति कथं ज्ञायते तत्राह—धाम्नेति । धामाश्रयः श्रीकृष्णः स्वेन धाम्ना स्वाश्रयेण श्रीकृष्णेन केशवगोविंदगो-पालादिना स्वमूर्तिभेदेन निरस्तं लोकानां कुहकं भ्रांतिज्ञानं यस्मिंस्तं तस्मादेवंभूतं द्वादशारण्यसहितं श्रीमथुरा-मण्डलं धीमहीति मथुरामंडलपक्षः । अथ सर्वोत्सवानां मध्ये रासोत्सवः श्रेष्ठतमः, स तु मथुरामंडलांतर्वर्तिनि श्रीवृंदावने नित्यं वर्तते तं दशमे पञ्चाध्याय्या निरूपयितुमत्र स्मरति—जन्माद्येति । यतो यस्माद्रासोत्सवाद्धेतोरन्वयात्क्षत्रियकुला-दितरतो वैश्यकुलादाद्यस्य श्रीकृष्णस्य जन्माविर्भावस्तं परमोत्कृष्टं रासोत्सवं हृदा मनसा धीमहि । वसुदेवगृहान्नंदगृहे यशोदात्म-जत्वेन तस्याविर्भाव इत्यर्थः । किमर्थं धीमहि तत्राह । आदिकवये श्रीकृष्णं प्राप्तुमित्यर्थः । "तुमर्थाच्चे"ति चतुर्थी, स्नानाय व्रजतीत्यादिवत् । कथंभूतं ? सत्यं, सत्यानुष्ठानात् । पुनश्च धाम्नेति । स्वेन धाम्ना सदैव निरस्तो दूरीकृतः श्रीकृष्णगोपकन्यानामन्यो-न्यसंभवः कपटो येन तं तस्माच्छ्रीकृष्णस्य यत्कापट्यं सर्वाः स्त्रियो विहायैकां गृहीत्वा पलायनं तामपि त्यक्त्वांतर्द्धानादिकं तथा गोपकन्यानामपि यत्कापट्यमन्योन्यवंचनादिकं श्रीकृष्णेऽपि कृतघ्नोऽयमित्यसूयया यदंतः कोपादिकमेतत्सर्वं रासस्य महिम्ना निरस्तमित्यर्थः । तद्यथा—"न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापिवः" इत्यादिना स्वस्य निष्कापट्यमुक्तमिति । ननु कोऽयं रासोत्सवो यस्यायं महिमा तत्राह—तेज इति । यत्र रासे तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः यथायोग्यं विनिमयो विपरिवर्तनं तद्यथा तेजसां चंद्रादीनां गतिविस्मरणात्स्थगितत्वं वारिणां यमुनादिजलानां स्रोतसां परिवर्तनं मृद्भूमिस्तस्य विनिमय उच्छूनत्वं रोमांचितत्वमिति । तदुक्तं तत्रैव "कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः । कामार्दिताः शशांकश्च सगणे विस्मितोऽभवत्" इत्यनेन । तेजसां गतिविस्मरणत्वमुक्तं "नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुंदगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः" इत्यादिना वारिणां गतिवैप-रीत्यमुक्तं "किं ते कृतं क्षितितपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि" इत्यादिना मृत्तिकाया विनिमय उक्त इति । किंच यत्र त्रिसर्गोऽमृषा त्रयाणां नृत्यगीतवाद्यानां सर्गः संभवोऽमृषा सत्यः । यतस्तेन सर्वं जगदावृतम् । तदुक्तम्—"उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकंठ्यो रतिप्रियाः । कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम्" इति । नन्वेवंभूतो रासः कथं नंदादिभिर्न दृष्टस्तत्राह—अर्थेष्विति । अर्थेषु दर्शनयोग्यविषयेष्वेव स्वराट् विराजमानो नान्यत्र । यतोऽभिज्ञः विचक्षणः । अयमर्थः—नन्दादीनां गोपानां लज्जाविषयत्वाद्दर्शनायो-ग्यत्वमन्येषां मर्त्यानां मांसचक्षुष्ट्वाद्दर्शनायोग्यत्वं गंधर्वादीनां तदभावात्तैर्दृष्ट इति । तदुक्तं—"नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् । दिवौकसां सदाराणाम्" इति । "जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम्" इति "कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः" इत्यादिना । ननु रासो नामोत्सवधर्मविशेषोऽमूर्तः कथं तस्य स्वराट्त्वमभिज्ञत्वञ्चेति चेदाह—रासकर्तॄणां ये गुणास्ते रासोत्सवे उपचर्यंते; 'मंचाः क्रोशंति, सभा भाति, स्थाली पचती'तिवत् । अतो रासकर्तॄणां या शोभा भुजविधुतादिभिरुक्ताऽभिज्ञत्वादिकं च सर्वं रासस्येत्यु-पचर्यते । अहो रासस्थानां महिमानं पश्यतेत्याह—तेन इति । यद्यस्मिञ्छ्रीकृष्णे सूरयो ब्रह्मादयोऽपि मुह्यंति, तद्ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यमेक-मपि यो रासस्तेन विस्तारितवान् । तं धीमहीति । तदुक्तं "रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमंडलमंडितः । योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ प्रविष्टेन गृहीतानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः । कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः" इत्यादिनाऽतः सर्वोत्कृष्टं रासोत्सवं धीमहीति रासमंडलपक्षः । अत्र व्याख्याशतकमपि मया पृथगेव रचितं, विस्तरभियेह नो निक्षिप्तम् । तथा श्रीभागवतस्य सर्वकथा-प्रदर्शकलीलाकल्पद्रुमाख्यनिबंधोऽपि सपादशतव्याख्यात्मकोऽप्यत्र मया संबद्धः, सोऽपि विस्तरभियैवेह नो निक्षिप्तः । अत्र श्लोके "सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणवत्त्वाच्छार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ १ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

इह खलु परमकारुणिकः परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीधरयतीन्द्रः प्रारिप्सितायाः श्रीमद्भागवतटीकाया निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनशिष्टाचारपरिपालनफलं शिष्टाचारानुमितस्मृतिपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं स्वाभिमतदेवतातत्त्वानुसन्धानात्मकं मङ्गलमाचरति—वागीशा यस्य वदने इति। ईशा विधिनिषेधयोः जीवान् नियमयतीति वेदलक्षणा वाक् यस्य मुखे वर्त्तते अनेन तद्वदनानुस्मरणात् अपरा विद्यावाप्तिर्ध्वनिता । यदुरसि श्रीर्हेमरेखारूपेणास्ते इति सचिन्मूर्त्तौ भगवति चिज्जडभागाभावेन देहदेहिभागासम्भवेऽपि तद्वदनादिस्मरणात् इष्टसाधनसम्पल्लाभसिद्धिर्ध्वनिता तावता विद्यालक्ष्मीभ्यां त्रिवर्गलाभसिद्धेस्तद्वदनादिस्मरणात् त्रिवर्गलाभसिद्धिरिति । यस्य हृदये संवित् परा विद्या आस्ते इति तद्भजनाद् ब्रह्मात्मैक्यज्ञानरूपपराविद्यावाप्तिरिति मुक्तिसिद्धिः अत्र हृदयसंविदोरभेदात् पूर्ववद् व्यपदेशः । तं भगवन्तं श्रीनरसिंहमूर्त्तिं कीर्त्तननमनादिभिः सेवे इत्यर्थः ।

ततः श्रीमद्भागवतप्रतिपाद्यं श्रीकृष्णाख्यं सर्वाश्रयं परमात्मानं नमस्करोति विश्वसर्गविसर्गादीति । आदिपदेन स्थानं पोषणमूतिर्मन्वन्तराणि ईशानुकथा निरोधो मुक्तिरिति सप्तानां लक्षणानां ग्रहणम् । तत्र परमेश्वरात् कर्त्तुर्गुणानां परिणामात् आकाशादीनां शब्दादीनामिन्द्रियाणां महत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वयोश्च यत् विराड्रूपेण स्वरूपेण च जन्म स सर्गः । चतुर्मुखब्रह्मणा कृतश्चराचरसर्गो विसर्गः । भगवतः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । स्वभक्तेषु भगवदनुग्रहः पोषणम् । कर्मणां वासना एव ऊतयः, कर्मभिर्वर्धन्ते संश्लिष्यन्ते वेति ऊतिशब्दार्थः । भगवदनुगृहीतानां सतां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मो मन्वन्तराणि । हरेरवतारानुचरितम् अस्यानुवर्तिनाञ्च सतां कथा ईशानुकथाः । हरेर्योगनिद्रावलम्बनानन्तरं जीवानां स्वोपाधिभिः सह शयनं लयो निरोधः । अविद्यया अध्यस्तं कर्तृत्वादि हित्वा ब्रह्मतया व्यवस्थितिर्मुक्तिरिति । एवमेतत्पुराणोक्तेन विश्वसर्गादिनवलक्षणेन लक्षितं यत् श्रीकृष्णाख्यं परं धाम तत् जगद्धाम नमामीत्यर्थः । धाम इति आश्रयशब्दार्थः । तत्र सृष्टिर्लयश्च यतो भवति अध्यवसीयते प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्ध आश्रय इति । तदनेन 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः । दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा' इति द्वितीयस्कन्धान्तर्गतदशमाध्यायस्य प्रथमादिसंख्यश्लोकग्रन्थार्थोऽपि संक्षेपतो दर्शित इति ॥

एवं निर्गुणत्वेन प्रणम्य तमेव बहुश्रुतिस्मृतिसिद्धहरिहराद्वैतत्वप्रदर्शनपूर्वकं सगुणत्वेनाभिवन्दते—माधवोमाधवाविति । वन्दने कारणम्—सर्वसिद्धिविधायिनाविति । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । नन्वीश्वर एक एव सर्वशास्त्रसिद्धः कथमुभयोरीशत्वम् ? वदतो व्याघातात्; इति चेत्—मैवं; शब्दार्थयोरिव नाममात्रं तयोर्भेदसहिष्णुत्वेऽपि परमार्थतोऽभेद एवेत्याशयेनाह—परस्परात्मानाविति परस्परनतिप्रियाविति । भक्तकृतेनैकतरस्य नमस्कारेणोभौ प्रीतौ भवतः परस्परतादात्म्यादित्यर्थः ॥

व्याख्याक्रमं प्रतिजानीते—सम्प्रदायानुरोधेनेति 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशः सम्प्रदायः' इति भरतः । 'अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्' इत्यमरः । तथा च गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्त्तनेनेत्यर्थः । न चाहमेव केवलं गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्त्तने प्रवृत्तोऽस्मि, किन्त्वेवं बहव एव प्रवृत्ता इत्याह—पौर्वापर्यानुसारत इति किञ्चात्र सम्प्रदायविदः—सम्प्रदायोऽत्र ब्रह्मादिपरंपरागताद्वैतरूपः, तदनुवर्त्तनेऽपि पौर्वापर्यानुसरणमावश्यकम्, अन्यथा 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति (१. ३. २८.) इत्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचनेन 'अथाहमंशभागेन' (१०. २. ९) इत्यादावंशावतारत्वादिव्याख्यानं स्यात् । यद्वा यथा भगवता ब्रह्मणा नारदं प्रति—'यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति । सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय' (२. ७. ५२) इति हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय, न तु भक्तिरसविघातेन केवलं तत्त्वमित्युपदिष्टं तथेति ॥

ग्रन्थमहिमप्रदर्शनाय तद्व्याख्याने स्वायोग्यतामाह—क्वाहमिति । तत्र भगवत्कृपया सर्वं भवतीति सूचयन् पुनस्तमभिवन्दते—मूकमिति । मूकं सामान्यतो वाक्शक्तिहीनं ध्रुवमिति वा पङ्गुं सामान्यतो गतिशक्तिशून्यं अरुणमिति वा । गिरिं पर्वतं सुमेरुमिति वा ।

अथैतत्पुराणारूपकालङ्कारेण स्कन्धाध्यायादिसंख्यां सूचयन् स्तौति—श्रीमदिति । श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुकल्पवृक्षः सर्वोपरि सर्वशास्त्रोपरि वर्वर्त्ति अतिशयेन वर्तते । कथम्भूतस्तारांकुरः ? । तारः प्रणवः स एव अंकुरः प्ररोहो यस्य सः । सज्जनिः ततः विस्तृतः । सतः नारायणात् जनिरुत्पत्तिर्यस्य सः । किञ्च द्वादशभिः स्कन्धैः स्थूलशाखाभिः प्रविलसन्ती उद्रिक्ता या भक्तिः सा एव आलवालः तस्मिन्नेव उदयो यस्य स इत्यर्थः । आलवालश्च तरुमूले जलरक्षणार्थं मृदादिरचितपरिधिविशेषः । पुनस्तस्यैवार्थतो विशेषणमाह—द्वात्रिंशत्त्रिशतञ्च यस्य विलसच्छाखा इति । वर्त्तते इति शेषः । तथाहि—द्वाभ्यामधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत्, शतञ्च शतञ्च शतञ्च शतानि, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि च तेषां समाहारः । द्वात्रिंशत्त्रिशतम् । एवं सति पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयाध्यायाः (३३५) भवन्तीति महामहोपाध्यायगोपालभट्टाचार्यकृतव्याख्यालेशाख्यटिप्पनी, तत्रादौ द्वात्रिंशदित्यत्र 'शाकपार्थिवादीनाम्' इति समासः । ततः शतमित्यत्रैकशेषात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शतानीति। ततो द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति समाहारद्वन्द्वेनैकत्वमिति ज्ञेयम्। किञ्च—द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदद्वन्द्वः 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्रेवानिर्द्धारितविशेषं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति। तेन पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याकाः शाखा इत्यर्थः। समाहारोत्तरद्वन्द्वे तु त्रिशतीति स्यादिति वत्साहरणलीलारम्भे प्रपञ्चितम्। एतेनाघासुरवधाद्यध्यायाभावाभिप्रायं द्वात्रिंशत्पदमिति केनचिदुत्प्रेक्षितं प्रत्युक्तमिति भागवतटीकायां धर्मसिन्ध्वादिनिबन्धकारः श्रीकाशीनाथोपाध्यायः। अपि च—द्वात्रिंशदिति शाकपार्थिवादीनां सिद्धये 'उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेन मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमासं कृत्वा द्वाभ्यामधिका त्रिंशदिति विग्रहेण साधनीयम्। तच्च पृथक् पदम्। ततः शतमित्यत्रैकशेषात् शतानीति। ततः त्रयश्च शतानि चेति बहुप्रकृतिकद्वन्द्वे 'बहुतप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवत्'इत्यनुशासनादेकत्वं, तथा च त्रिशतमित्युत्तरं चशब्दस्यापि सार्थक्यम्। अथवा शतानीत्यत्र कपिञ्जलालभनन्यायेन अनिर्णीतबहुत्वस्यानवस्थाभिया त्रित्वमात्रे पर्यवसानात् त्रिशतमेव ज्ञेयमिति नव्यसूरिणः। केचित्तु द्वात्रिंशत्त्रिशतमिति पदान्तर्गतशतशब्दस्य त्रित्वपर्यवसायित्वस्वीकारभीरवो दशमस्कन्धस्याघासुरवधादिद्वादशाद्यध्यायत्रयाणामभागवतत्वं मन्यन्ते। अहो किमेषां मनोराज्यविजृम्भकाणां कूपमण्डूकानां साहसम्!। तैः किं ऋग्वेदीयमन्त्रभागवतं तथा बोपदेवीयमुक्ताफलहरिलीलादिग्रन्थोऽपि नादर्शि ?। पश्यन्तु तावत् ऋग्वेदीयमन्त्रभागवतस्य वृन्दावनकाण्डीय—द्वितीयसर्गे 'हिंक्रण्वती वसुपत्नी वसूनाम्' इत्यारभ्य 'यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा' इति (१०, ११, १२, १३, १४,) मन्त्रान् तदीयनीलकण्ठकृतटीकाञ्च, किञ्च बोपदेवीयमुक्ताफले विष्णुभक्तानामद्भुतरसकथने दशमाद्यङ्के 'तदस्तु मे नाथ स भूरिभाग' इत्यादिना गृहीतान् दशमस्कन्धीय-चतुर्दशाध्यायस्य त्रिंशत्तमश्लोकावधि चतुस्त्रिंशत्तमश्लोकपर्यन्तान् तदीयकैवल्यदीपिकाख्यटीकाञ्च तथा तदीयहरिलीलाग्रन्थे दशमस्कन्धवर्णनप्रघट्टने 'वधश्च वत्सबकयोस्तथाघासुरभोगिनः। वत्सचौरब्रह्ममोहो ब्रह्मणा स्तवनं हरेः' इत्येकादशश्लोकं मधुसूदनसरस्वतीकृततट्टीकाञ्च। वस्तुतस्तु तेषां मते 'द्वात्रिंशत्त्रिशतम्' इति पदान्तर्गतत्रिशतपदमेव न सिद्ध्येत्, शतत्रयबोधनाय समाहारद्वन्द्वातिरिक्तान्यसमासाप्राप्त्या तत्साधनस्य शशशृङ्गायमाणत्वात्। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इत्यनुशासनेन समाहारद्विगौ 'द्विगोश्च' इति ङीपो दुर्वारत्वेन त्रिलोकी पञ्चशूलीतिवत् त्रिशतीति प्रयोगापत्तेः। किञ्चात्र बहुतरप्राचीनपुस्तकसम्मतद्वादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायोक्तेनाघासुरवधो धात्रेत्यादिलीलानुवादकेनाष्टाविंशतितमश्लोकेनापि तल्लीलानुवादो दृश्यते। परमहंसप्रियादिप्राचीनटीकाकाराणां सम्मतिरपि दरीदृश्यते। श्रीश्रीधरयतीन्द्रोऽपि दशमस्कन्धीयप्रथमाध्याये स्कन्धानुक्रमणिकाकथने 'कृता नवतिरध्याया' इति। एवं 'नवतिरध्याया' इत्यनेन च दशमस्कन्धस्य पुनःपुनर्नवत्यध्यायान्वितत्वमुक्त्वा 'प्रोक्ताध्यायत्रयस्यापि व्याख्यानमचीकरत्' इति। तथा च व्याख्यालेशाद्युक्तिरेव समीचीनेति सर्वं चतुरस्रम्। पुनरर्थतो विशेषमाह—सहस्राणीति। अष्टादश च सहस्राणीति पृथक्पदेनान्वयः। समासे अष्टादशेति स्यात्। अष्टादश सहस्राणि अलं भूषणस्वरूपाणि पर्णानि श्लोकस्थानीयानि यस्य भवन्तीत्यध्याहारः। अत्र तु सुविख्यातमहाभारतादिटीकाकारमहामहोपाध्यायनीलकण्ठादिबहुप्राचीनसूरिसम्मतः काशीकाश्मीरादिसर्वदेशप्रचलितवेदव्यासाभिप्रेताष्टादशसहस्रश्लोकसंख्याक्रमोऽयम्—प्रत्येकम् उवाचान्त एकैकश्लोकः आर्य्यादिनानाविधच्छन्दसां गद्यानां पुष्पिकाणाञ्च द्वात्रिंशदक्षरगणनया ये अनुष्टुप्श्लोका भवन्ति ते प्रसिद्धानुष्टुप्श्लोकाश्चेति। काशीनाथोपाध्यायेन चण्डीसप्तशतीपाठक्रमेणापि अष्टादशसहस्रसंख्याः परिगणिता इति तद्व्याख्याने स्पष्टम्। पुनश्च कथम्भूतः ? इष्टदोऽतिसुलभश्चेति।

एवं मङ्गलाचरणादिकं कृत्वैतत्पुराणकथने व्यासस्य प्रवृत्तेः कारणमाह—अथेति। नारदोपदेशतः एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायोक्तप्रकारेण नारदोपदेशादित्यर्थः। परमित्यस्यार्थः परमेश्वरमिति, स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां तस्यैव बोधितत्वात्। तथा च श्रुतिः—'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्' इति (श्वेता० ६ खं. ७ मं.)। ध्यायतेर्लिङि छान्दसमिति। अत्रोपाध्यायः—लिङि विधिलिङि। छान्दसमिति। 'ध्यै चिन्तायाम्' इत्यस्मात् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रेण परस्मैपदव्यत्ययादात्मनेपदं 'छन्दस्युभयथा' इत्युभयसंज्ञायां सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सकारलोपः, आर्द्धधातुकत्वाच्छब्भावः, बाहुलकात् ध्यायतेः सम्प्रसारणं, 'हल' इति दीर्घः, इत्येवं वैदिकप्रक्रियास्थसूत्रैः साधनीयमिति। बहुवचनं शिष्याभिप्रायकमिति। इह खलु कर्त्तुः सविशेषणत्वाभावाद् बहुवचनमात्मनि सम्यगेव 'अस्मदो द्वयोश्च' इति पक्षे तद्विधानात्। तथा च श्रीधरस्वामिनां क्लिष्टकल्पनं निरर्थकमिति न शङ्कनीयम्। यतः 'अस्मदो द्वयोश्च' इति सूत्रम् अविशेषणास्मच्छब्दोत्तरबहुवचनप्रत्ययस्यैकत्वार्थे लक्षणाग्राहकम्। यद्यविशेषणास्मच्छब्दोत्तरबहुवचनस्य शक्तिप्रतिपाद्यरूपार्थप्रयोगनिर्वाहसम्भवः स्यात् तर्हि लक्षणाप्रयोगोऽनुचितः, सति शक्यार्थसम्भवे लक्षणाग्रहणस्य शास्त्रानभिमतत्वात्। किञ्च अविशेषणास्मद एकत्वरूपशक्यार्थे यद् बहुवचनं विहितं तदौपचारिकमिति शाब्दिकशिरोमणिगोपीचन्द्रसम्मतम्। एवञ्च सति बहुत्वरूपशक्यार्थसम्भवस्थले ह्यौपचारिकबहुवचनस्याग्राह्यत्वं स्पष्टमेव, तस्य चारोपितरूपत्वादिति। अत एव 'धीमहि' इत्यत्र बहुवचनं शिष्याभिप्रायकमिति श्रीधरस्वामिलिखनं बहुत्वरूपशक्यार्थसूचकमिति समीचीनमिति दिक्। तथाहि—धीमहि ध्यायेम समस्तजीवाभिप्रायेण बहुत्वमिति भागवतव्याख्यालेशाख्यटिप्पण्यामाद्यश्लोके गायत्र्यर्थव्याख्याने सुविख्यातमहामहोपाध्यायगोपालभट्टाचार्यः। धीमहीति बहुवचनं कालदेशपरम्पराश्रितस्य सर्वस्यापि तत्कर्तृत्वगताभिप्रायेणानन्तकोटिब्रह्माण्डान्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्यामिणां पुरुषाणामंशीभूते भगवत्येव ध्यानस्याभिधानादिति श्रीमद्भागवतसन्दर्भस्य तृतीयसन्दर्भे विख्यातनामा द्वैतवादाचार्यः श्रीजीवगोस्वामी। धीमहि ध्यायेम बहुवचनेन कालदेशपरम्पराप्राप्तान् सर्वानेव जीवान् स्वान्तरङ्गीकृत्य स्वशिक्षया तान् ध्यातुमुपदिशन्नेव क्रोडीकरोतीति सारार्थदर्शिन्याख्यभागवतटीकायां विश्वनाथचक्रवर्त्ती चेति। स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामिति। तदुक्तं—'स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रवेशात् स्वरूपेऽनिवेशात्। स्वरूपस्य सिद्धिर्द्विधा लक्षणाभ्यां यथा काकवन्तो गृहाः खं विलञ्च' इति। स्वसम्पत्तिसमर्पकत्वे सतीतरव्यावर्त्तकत्वं स्वरूपत्वम्। यद्वा यत् स्वरूपान्तर्गतं सत् इतरव्यावृत्ततया लक्ष्यं बोधयति तत् स्वरूपलक्षणं, यथा गोः सास्नाशृङ्गादि। स्वरूपाप्रविष्टत्वे सति विशेषणान्तरं संसूच्य इतरव्यावर्तकत्वं तटस्थत्वम्। यद्वा यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेन स्वरूपानन्तर्गतं सत् यल्लक्ष्यं इतरव्यावृत्तं बोधयति तत्तटस्थलक्षणं, यथा गोविशेषस्य अलङ्कारविशेषादि, देवदत्तगृहस्य काकादि वा। प्रकृते सत्यं ज्ञानमानन्दश्च परमेश्वरस्वरूपमेव सत्, असज्जडदुःखप्रपञ्चव्यावृत्ततया बोधयतीति स्वरूपलक्षणं सम्पद्यते। जगज्जन्मादिकारणत्वं तु तटस्थलक्षणं, न हि तत् सर्वदास्ति, प्रलयादिकाले तदभावात्। अतः स्वरूपानन्तर्गतं सदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरं लक्षयतीति तटस्थलक्षणमिति। तत्र स्वरूपलक्षणस्य मुख्यत्वात् आवृत्तिक्रममुल्लङ्घ्य प्रथमं व्याख्यायते—तत्र स्वरूपलक्षणमिति। सत्यपदं ज्ञानानन्दयोरुपलक्षणम्। यत्र यस्मिन्नधिष्ठाने इत्यर्थः। भूतेन्द्रियेति। तमःसर्गः आकाशादिभूतपञ्चकं, रजःसर्गः कर्मेन्द्रियपञ्चकं, प्राणपञ्चकञ्च सत्त्वसर्गः, ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकञ्च सत्त्वसर्गः, ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकम् अन्तःकरणचतुष्टयं तत्तदिन्द्रियाद्यधिष्ठातृदेवताश्चेति विभागः। उपाधिसम्बन्धमिति आधाराधेयभावम्। तथा सति द्वैतप्रसङ्गः स्यादिति भावः। स्वेनेति। स्वेनैव स्वस्वरूपेणैवेत्यर्थः। धाम्नेत्यस्यार्थः—महसेति। महसा तेजसा चिद्रूपेणेति यावत्। कं ब्रह्मसुखं पटते आच्छादयतीति कपटम् अज्ञानमित्यर्थः। माययैव भेदो भवति, सा च माया अखण्डचिद्रूपे एतस्मिन् वस्तुतो नास्त्येव, कुत उपाधिप्रसङ्ग इति भावः। लक्षणान्तरं प्रतिजानीते तटस्थेति। तत्र जन्मादीति जन्म उत्पत्तिरादिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। जन्मस्थितिभङ्गः समाहारः समासार्थः, समाहारे नपुंसकत्वैकत्वयोः सत्त्वात्। जन्मादीति नपुंसकैकवचनम्। यत इति पञ्चम्यर्थे तसिर्निमित्तोपादानोभयपरः। यस्मात् परमेश्वरात् कर्तुरुपादानाच्च भवतीत्यर्थः। यत इत्यव्ययनिर्देशेन कारणस्याविकृतत्वं ध्वन्यते। तत्र परमेश्वरस्योभयविधकारणत्वे हेतुः—अन्वयादिति। यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः, यथा मृदः कुलालस्य वा सत्त्वे घटोत्पत्तिसत्त्वम्, तदभावे तदभावाधिकरणे तन्त्वादौ घटोत्पत्त्य-भाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ प्रत्यक्षौ मृदादेः कारणत्वे घटादेः कार्यत्वे च मानम्। तथा यत्र यत्र सद्रूपेण परमेश्वरस्य सत्त्वं घटः सन् इति प्रत्यक्षतो दृश्यते तत्र कार्य्यत्वं यत्र खपुष्पादौ तदभावः, खपुष्पं सत् खपुष्पमस्तीत्यनुभावाभावात् तत्र कार्य्यत्वस्याभाव इति अन्वयव्यतिरेकौ ईश्वरस्य कारणत्वं जगतः कार्य्यत्वञ्च बोधयेते इत्यर्थः। अत्रार्थपदेन कार्य्यार्थकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपात्तं, व्यतिरेकग्रहाधिकरणं खपुष्पादिकन्तु व्यतिरेकार्थकादितरपदादाक्षेपलब्धमिति बोध्यम्। ननु मृदादिव्यतिरेकग्रहाधिकरणं तन्त्वादिभावरूपं प्रसिद्धं खपुष्पादिकं त्वलीकमनुपाख्यं तस्य कथं व्यतिरेकग्रहाधिकारणता इत्यपरितोषादाह—यद्वेति। अन्वया-दिपदस्य यत्सत्त्वे इत्यादिरर्थः पारिभाषिकः, तं विहाय अवयवार्थयोगी यौगिकोऽर्थः परिगृह्यत इत्यर्थः। अनुवृत्तिस्तादात्म्येन प्रतीतिः। व्यावृत्तिर्भेदः। अर्थेषु कार्यकारणेषु कारणस्यानुवर्त्तमानत्वे कार्य्यस्य व्यावृत्तत्वञ्च दृश्यते। तेन यदनुवर्त्तमानम् तत् कारणं, यद्व्यावृत्तं तत् कार्यमिति निश्चेतव्यम्। सुवर्णादि कारणं हि कारणावस्थायाम् अनुवर्त्तते, इदं सुवर्णकुण्डलं सुवर्णकटकं सुवर्णमिति तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात्। कटककुण्डलादिकार्य्यन्तु परस्परं कारणावस्थायाञ्च नानुवर्त्तते, कुण्डले सुवर्णपिण्डे च कटकादितादात्म्यप्रतीत्यभावात्। अतः कुण्डलं कटकं न सुवर्णपिण्डाः कटकं नेत्येवं भेदेन प्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वं कार्य्यस्य। एवं घटः सन् पटः सन् इति विश्वकार्य्ये सद्रूपं ब्रह्मानुवर्त्तते। घटादिकार्य्यन्तु पटादौ कार्य्ये सृष्ट्यग्रे कारणावस्थायाञ्च नानुवर्त्तते, सृष्टिप्राक्कालिकं ब्रह्म घटो न, घटः पटो नेत्यादिभेदप्रतीतेः। अतो व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्य्यं सद्रूपं ब्रह्म कारणमिति भावः। ननु सिद्धान्ते निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वं परमेश्वरस्येष्टम्। अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैव मृदादेर्घटादौ दृश्यते, न तु निमित्तस्य कर्तुः कुलालादेः; अतोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुना कार्यकारणभावसाधने परमेश्वरस्योपादानत्वमेव सिद्ध्येत्, न तु कर्तृत्वमपि, किञ्च पूर्वमीमांसकैः सृष्टिप्रलयानभ्युपगमात् जगतो जन्मादेरप्रसिद्धौ जन्मादिकारणत्वं कथं तटस्थलक्षणं स्यादित्याशङ्कायामाह—यद्वा सावयवत्वादन्वयेति। अत्रान्वयेतरपदाभ्याम् अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च गृह्यते। तेनार्थेष्विति बहुवचनव्यञ्जितवस्तुपरिच्छेद-सहचारितसावयवत्वादिहेतोरध्याहारः सूच्यते। तथा च अर्थेषु घटपटादिकार्य्येषु आत्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वादिहेतोरस्येतिपदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादिकारणसामग्रीबलाद् यज्जन्मादि निश्चितं तद् यतो भवति तं धीमही-त्यन्वयः। तत्र हेतुपुरःसरा व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः, साध्याभावपुरःसरा व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः। तथा च प्रयोगः—इदं विश्वं जन्मादिमत् सावयवत्वात्। यत्र यत्र सावयवत्वं घटपटादौ तत्र जन्मादिमत्त्वम्। यत्र जन्मादिमत्त्वाभाव आत्मनि तत्र सावयवत्वा-भावः। तथा पृथिव्यादिजगतोऽपि सावयवत्वाज्जन्मादिमत्त्वसिद्धिः। एवं परिच्छिन्नत्वदृश्यत्वादिहेतौ तस्य व्याप्तिपक्षतादिकं बोध्यम्। एवञ्च अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिमदनुमानेन जगति जन्मादिकं प्रसाध्य तत्कारणत्वम् उभयविधं परमेश्वरस्य श्रुत्यैव साधनीय मित्यभिप्रायः। तदाह—तथा च श्रुतिरिति। 'यतो वा इमानि' इति तैत्तिरीया श्रुतिः चरमवल्ल्यां १ अनुवाकस्य अन्वयव्याप्तिकमेव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनुमानं न व्यतिरेकव्याप्तिकम् इति वेदान्तिमते व्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिर्ग्राह्या। तथा च सावयवत्वाद्यन्यथाऽनुपपत्त्या च यज्ज-
न्मादि सिद्ध्यति तद् यत इत्यर्थः। यतो निमित्तोपादानरूपात् परमेश्वरात् भूतानि आकाशादीनि स्थूलशरीरान्तानि जायन्ते जातानि
सन्ति येन जीवन्ति पोषणपालनादिकं लभन्ते प्रयन्ति नश्यन्ति सन्ति यदभिसंविशन्ति यस्मिंस्तादात्म्येन प्रविशन्ति तद् ब्रह्मेति
श्रुत्यर्थः। आदिपदेन 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति तैत्तिरीयोपनिषदि आद्यवल्ल्यां ६ अनुवाकस्य ६ श्रुत्यैकदेशः 'तदात्मानं
स्वयमकुरुत' (उक्तवल्ल्यां ७ अनुवाकस्य आद्यश्रुत्यैकदेशः) इत्यादिश्रुत्यन्तरसंग्रह इति। तत्र स्मृतिमप्युदाहरति—स्मृतिश्चेति।
तामाह—यतः सर्वाणीति (महाभारतीयशान्तिपर्वणि दानधर्मोत्तरे विष्णुसहस्रनामप्रकरणे १३ वचनम्), ननु नेयं
श्रुतिरीश्वरस्य जगदुपादानत्वादिपरा चेतनद्रव्योपादानत्वादर्शनात्, घटादिकार्य्यं हि मृदाद्यचेतनोपादानकं दृश्यते, तेन
मोहजडदुःखात्मकजगतस्तत्सदृशं त्रिगुणं प्रधानमेव उपादानं युक्तं, पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानं स्वयमेव जगदाकारेण भवति, न
तत्र कर्त्तुरीश्वरापेक्षा तस्मात् 'यतः प्रधानात् भूतानि जायन्ते प्रधानमेवात्मानं जगदाकारेण कुरुते' इत्येवं श्रुतिभिरपि
प्रधानमेव जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति शङ्कते—तर्हीति। प्रधानं त्रिगुणात्मकम्, अव्यक्तमित्यर्थः। सिद्धान्तमाह—
नेति। अभिज्ञः सर्वज्ञ इत्यर्थः। प्रमाणमाह—स ईक्षत इति। (ऐतरेयोपनिषदि १ खण्डे १ ब्राह्मणम्)। स सर्वज्ञः
स्वाभाव्यादात्मा एकः सन् ईक्षत ऐक्षत आलोचितवानिति यावत्। ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकारणत्वात् कथमीक्षितवानिति
नाशङ्कनीयं, सर्वज्ञः स्वाभाव्यात्। तथा च श्रुतिः—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्यादि (श्वेताश्वतरोपनिषदि ३ अ. १९ मन्त्रः)
केनाभिप्रायेणेत्याह लोकान् अम्भःप्रभृतीन् प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान् नु सृजा सृजेयेत्यर्थः। 'स इमार्निति' (ऐतरेये १ खण्डे
२ ब्राह्मणम्)। एवमालोच्य स इमान् लोकान् असृजत इत्यर्थः। जगत्कारणस्य ईक्षणश्रवणाज्जडस्य प्रधानस्य ईक्षणाऽसम्भवात्
श्रुतिभिश्चेतनमेव जगत्कारणं प्रतिपाद्यते न प्रधानम्। जडमेव द्रव्योपादानम् इत्यादिनियम आरम्भादिवादे दृष्टो न तु विवर्त्तवादे।
रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमे जडरज्ज्वादेरपि सर्पादिचेतनत्वोपादानत्वादिदर्शनात् न विलक्षणत्वादित्यादि (शारीरके २ अ० १ पा० ४)
सूत्रैः 'यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्' इत्यादिश्रुत्या च जगद्विसदृशस्यैव ईश्वरस्योपादानत्वसम्भ-
वोक्तेश्चेति भावः। विस्तरोऽत्राकरे द्रष्टव्यः। न्यायः श्रुत्यर्थनिर्णायकसूत्रसमुदायः। तत्र 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति शारीरकमीमांसायाम्
आदितः पञ्चमाधिकरणे सिद्धान्तसूत्रम्। अस्यार्थः—न साङ्ख्याभिमतं प्रधानं जगत्कारणमिति प्रतिज्ञा। तत्र अशब्दमिति हेतुगर्भं
विशेषणम्। अशब्दत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः कुतो वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वम् इति शङ्कायामाह—ईक्षतेरिति। 'स ईक्षत' इत्यादि-
श्रुतिषु जगत्कारणस्येक्षणश्रवणादीक्षणम् जडे प्रधाने न सम्भवतीति वेदशब्दाप्रतिपाद्यम्, अतो न कारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रुतिरपि
कथञ्चित् प्रधाने योज्यत इत्यादिशङ्कानिकरनिनिरासाय। नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वादिकं वैषम्यादिदोषाप्रसङ्गार्थं जीवकर्मापेक्षं वाच्यं,
जीवश्च धर्मादिकर्मणां कर्त्ता उपादानञ्चेति कर्मद्वारेश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेन जगदुभयविधकारणत्वं पर्य्यवस्यति लोके जयकर्तृ-
योधप्रयोजके जेतृव्यवहारदर्शनात्। तथा च जीवो ध्येयः स्यादिति शङ्कते—तर्हिं किं जीव इति समाधत्ते नेत्याहेत्यादि। अविद्यावृ-
तज्ञानस्य जीवस्य ध्याने फलाभावात् स्वतःसिद्धज्ञानस्वरूपं धीमहीति भावः। ननु समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य अनावृतज्ञानै-
श्वर्य्यश्रुतेः स ध्येयोऽस्त्विति शङ्कते—तर्हिं किमिति। अग्रे व्यष्टिजीवोपाधिकभौतिकसृष्टेः पूर्वं हिरण्यगर्भः समुत्पन्नो जातः सन्
भूतश्च—जीवादिसङ्घस्यैकः पतिरासीदिति श्रुत्यर्थः। अत्रैश्वर्य्यस्यान्यतः प्राप्त्यश्रवणात् तन्निदानस्य ज्ञानस्यापि तथात्वावगतेरनावृ-
तत्वमिति भावः। समाधत्ते—नेत्याहेत्यादि। आदिकवये ब्रह्मण इति। तत्र नानाविधस्तोत्रैस्तुष्टस्तस्मै वेदं प्रकाशितवान् इति
व्यञ्जयितुं कविपदं तत्स्तोत्राणां निर्देशत्वाय—आदीति। य इति। यः परमेश्वरः पूर्वं महाकल्पादौ ब्रह्माणं विदधाति उत्पादयति
दैनन्दिनकल्पादौ सुप्तं प्रबोधयति यश्च तस्मै ब्रह्मणे वेदान् प्रहिणोति ददाति तद्बुद्धौ प्रकाशयतीत्यर्थः। उभयत्र भूतार्थे लट्। "तं
देवमात्मबुद्धिप्रकाशं देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे" इति (नृसिंहतापनीय) श्रुतेः आत्मज्ञानप्रदम्। यद्वा 'अहं ब्रह्मास्मि'
इत्यादिमहावाक्योत्थधीवृत्तित्वेन ब्रह्माकारबुद्धौ स्वप्रकाशतया प्रकाशत इति तं ह प्रसिद्धं मुमुक्षुर्मोक्तुमिच्छुरहं वै निश्चितं शरणं
प्रपद्ये तदेकशरणो भवामीत्यर्थः। भगवच्छरणत्वाविशेषः—'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा। भगवच्छरणत्वं स्यात्
साधनाभ्यासपाकतः॥' इति वचनैर्भगवद्गीताटीकायां 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' (गीता अ० १८ श्लो० ६६) इत्यत्र भक्तिरसायना-
ख्यग्रन्थादौ च पूज्यपादमधुसूदनसरस्वत्यादिभिरुक्तः। तत्राद्यस्य मृदुत्वं द्वितीयस्य मध्यत्वं तृतीयस्याधिमात्रत्वमुक्त्वा अम्बरीषगो-
पीप्रह्लादप्रभृतयस्तत्र तत्र भूमिकायामुदाहर्त्तव्या इति दर्शितश्चेति चिन्त्यम्। मनसैवेति। मनस्येव प्रकाशितवान् सप्तम्यर्थे तृतीया।
मनसि यथा वेदस्फूर्त्तिः स्यात्तथा मनोवृत्तिं प्रवर्त्तयामास इत्यर्थः। अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनेति। समष्टिजीवस्य ब्रह्मणो बुद्धिवृत्ति-
प्रवर्त्तकत्वेन व्यष्टिभूतानां जीवानामपि तत्प्रवर्त्तकत्वं बोध्यम्। भगवता ब्रह्मणो हृदि प्रथमं प्रकाशितो वेदस्तन्मुखतः प्रादुर्भूत
इत्यर्थं स्पष्टयितुं द्वितीयस्कन्धस्य (४ अ० श्लो० २२) श्लोकमाह—प्रचोदितेति। पुरा कल्पादौ अजस्य ब्रह्मणो हृदि सृष्टिविषयां
स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येन भगवता प्रेरिता सती वेदवाणी तस्यास्यतो मुखतः किल प्रादुर्भूता। स्वानि शिक्षादियुक्तानि
लक्षणानि यस्याः। ऋषीणां ज्ञानप्रदानां श्रेष्ठ इति तदर्थः। पुनश्चोदयति—ननु ब्रह्मेति। लोकेष्वतिप्रसिद्धोऽर्थोऽपि न्यायपदाभिधः।
यथा पूर्वेद्युराचार्य्याद्वेदमधीत्य सुप्त्वा परेद्युः गुरुनिरपेक्ष एव वेदं पठति तद्वद्दैनन्दिनकल्पे, महाकल्पादौ तु जातिस्मरवददृष्टविशेषात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, ... वाराणसी-5

कल्पान्तरानुष्ठितकर्मोपासनबललब्धब्रह्मत्वाधिकारः कल्पान्तरस्थं वेदं स्मरत्वित्यर्थः। तत् परिहरति—नेति। यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे सूरयोऽधिकारिणो ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्तीत्यर्थः। पूर्वोक्तस्मृतिपुराणबलात् ब्रह्मणः कल्पादौ वेदविषये मोहो निश्चीयते, तेन सुप्तप्रबुद्धन्यायस्य जातिस्मरत्वकल्पनस्य च बाध इत्यर्थः। पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भश्रुतौ तु श्रुत्यन्तरोक्ता परमेश्वराज्ज्ञानादिप्राप्तिरुपसंहर्त्तव्येति भावः। उक्तश्लोकार्थं निगमयति—अत एवेत्यदिना। स्वतःसिद्धज्ञानस्य परमेश्वरस्य प्रातीतिकजगत्कारणत्वेन सत्यत्वं प्रदर्श्य परमार्थसत्यतामाह—असत इति। परमात्मा सत्यो भवितुमर्हति, असतो जगतः सत्ताप्रदत्वात् रज्जुसर्पवदित्यनुमानेन परमात्मनः अनारोपितसत्यत्वं बोद्धव्यमिति।

गायत्र्या प्रारम्भेण चेति। सर्वगायत्रीमन्त्राव्यभिचारिधीमहीतिपदसंवलिगायत्र्यर्थेन प्रारम्भेणेत्यर्थः। अत्यन्तसुगोप्यायाः सर्वमन्त्रादिरूपाया गायत्र्याः प्रकाश्यतया पठाननर्हत्वादपि गायत्र्यर्थेन प्रारम्भ इति बोध्यम्। 'जन्माद्यस्य' इत्यत्र समग्रगायत्र्यर्थसन्निवेशलक्षणा बहुविधव्याख्या सुबोधिन्यादिबहुटीकाकृद्भिः कृता, तत्रातिविशदत्वादत्र व्याख्यालेशोक्तव्याख्येयं परिगृह्यते। 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन सवितुरित्यस्यार्थ उक्तः। यतः सूते इति सविता अत्र, स्थितिप्रलयावप्युपलक्षणीयौ। परमित्यनेन वरेण्यपदस्यार्थ उक्तः, उभयोरपि श्रेष्ठवाचकत्वात्। सत्यमित्यनेन भर्गपदस्यार्थ उक्तः, यतो ब्रह्मैव सदन्यदसत्यम्। तत्पदार्थस्तु विशेषणतया न स्वतन्त्रः। यद्वा तत् प्रसिद्धं स्वराडित्यनेन देवपदस्यार्थ उक्तः, यतो दीव्यति स्वतः प्रकाशते इति देवः स्वेनात्मनैव राजते इति स्वराट्। प्रकाशोऽत्र ज्ञानं तस्य द्योतनात्मकत्वात्। यदुक्तं ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्तीति तेन स्वतःसिद्धज्ञानः स्वप्रकाशः, अन्येषान्तु तदधीनप्रकाशः। तेन ब्रह्मेत्यादिपदपञ्चकेन 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति वाक्यस्यार्थ उक्तः। यो हि ब्रह्मणोऽपि वेदप्रदानेन प्रज्ञामचालीत्, स तु सर्वेषामस्माकं जीवानां बुद्धिवृत्तीः प्रवर्त्तयति, न त्वन्य इति वाक्यार्थः। धीमहीति तुल्यमेव। यद्वा बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तनेन पालनमुक्तं श्रेयः कर्माचरणेन निर्विघ्नसंसारचक्रवर्त्तनात् विपरीतप्रवर्त्तनेन संहारश्च, अतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुत्वम् इति तात्पर्यार्थः। यद्वा तदित्यव्ययं तं भर्गो भर्गं द्वितीयायां प्रथमा 'सुपां सुलुक्' इत्यनेन तं भर्गं परं ब्रह्म धीमहि ध्यायेम। समस्तजीवाभिप्रायेण बहुत्वम्, बिभर्ति पुष्णाति पालयतीति भर्गम्। भृञो गमादित्वात् गः बाहुल्याद् गुणश्च। जगदधिष्ठानं पालकञ्चेत्युक्तम्। किञ्च भञ्जति नाशयतीति भर्गः, औणादिको गः निरुक्तौ लोपगुणौ, प्रलयकर्त्तारमित्यर्थः। कथंभूतं ? सवितुः सवितारं जगदुद्भवकारणम्। पूर्ववत् षष्ठी। अनेन 'जन्माद्यस्य यत' इत्यस्यार्थ उक्तः। तदित्यस्यार्थः सत्यं परमित्यनेनैवोक्तः, यतो ब्रह्मैवाबाधितं सत् अन्यदसत्। जगदधिष्ठानत्वेन प्रलयावधित्वं तत्कर्तृत्वञ्चोक्तम्। कथंभूतं ? वरेण्यं वृणोति सर्वं व्याप्नोति इति वरेण्यस्तम्। 'अन्वयादितरतश्चार्थेषु' इत्यनेन अयमर्थ उक्तः, उपादानतया कार्य्यजातव्यापनात्। व्रियते प्रार्थ्यते चतुर्वर्गान् सर्वैरसौ इति वरेण्यस्त्वं सर्वस्य दातारं सर्वेश्वरञ्चेत्यर्थः। अत एव तस्यैव ध्यानमुचितम्, एतत् तु परमित्यनेनोक्तम्। एतेन यद् ब्रह्म सृष्टिस्थितिप्रलयकारि जगदधिष्ठानं जगद्व्यापि सर्वेश्वरं तद्ध्यायेमेत्यर्थः। एवमपि निर्लेपत्वमाह—देवस्येति। देवमित्यर्थः। पूर्ववद्विभक्तिव्यत्ययः। दीव्यति द्योतते प्रकाशते इति देवः। नित्यं स्वप्रकाशत्वेन निरञ्जनः। एतत् तु 'स्वराट्' इत्यनेन 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्' इत्यनेन चोक्तम्। किञ्च देवयति असदपि सद्रूपेण प्रकाशयतीति देवः। एतत् तु यत्र 'त्रिसर्गो मृषे'त्यनेनोक्तं मिथ्याभूतस्य मायात्रिगुणसर्गस्य स्वसत्तया तद्वत् प्रतीतिकरणात्। बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन तस्य भक्तिमुक्तिप्रदत्वमाह। धिय इत्यादि व्याख्यातम्। धियो बुद्धिवृत्तीः। प्रचोदयात् प्रवर्त्तयति। एतेन य यः सृष्ट्यादिकर्त्ता सर्वेश्वरः सर्वव्यापी बुद्धिप्रवर्त्तकः तं ध्यायेम, सत्कर्मसु नोऽस्मान् प्रवर्त्य भक्तिमुक्ती ददातु इति वाक्यार्थः। एतत् सर्वं तेनेत्यादिपदैरुक्तम्। यद्वा 'राहोः शिर' इतिवत् सवितुरित्यत्राभेदेऽपि भेदोपचारः सवितुर्जगत्कारणस्य तत् तं भर्गः भर्गं तेजःस्वरूपं ब्रह्म धीमहीत्यन्वयः। अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति गायत्र्याख्येति। गायत्रीमन्त्रेण गायत्रीपदेन वा आख्यायते या ब्रह्मविद्या सा रूप्यते प्रतिपाद्यते येनेति तद्रूपं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षया विद्यास्वरूपमेव वा श्रीमद्भागवतमित्यर्थः। यथोक्तमित्यनेन प्रतिज्ञातं मत्स्यपुराणवचनमुदाहरति—यत्रेति सार्द्धद्वाभ्याम्। अधिकृत्य आश्रित्य हेमसिंहसमन्वितं सुवर्णसिंहासनारूढम्। प्रौष्ठपद्यां भाद्रीयायाम्। 'पुराणान्तरे च' इत्यनेन प्रतिज्ञातं वामनपुराणीयं स्कन्दपुराणीयञ्च वचनमाह—ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्र इति सार्द्धेन। हयग्रीवब्रह्मविद्या हयग्रीवेणोक्ता ब्रह्मविद्या षष्ठस्कन्धीयनवमाध्यायप्रसिद्धा इति। पद्मपुराणीयपातालखण्डवचनमाह—अम्बरीषेति सम्बोधनम्। शुकेन प्रोक्तं शुकप्रोक्तमिति। नचैवं सति शुकानुक्तस्य प्रथमस्कन्धस्य द्वादशस्कन्धीयषष्ठाध्यायैकदेशावधिसमाप्तिपर्यन्तस्य च ग्रन्थस्य भागवतत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, अनागताख्यानेनैव गायत्र्यर्थद्योतक 'जन्माद्यस्य' इत्यारभ्य 'विष्णुरातममूमुचत्' इत्यन्ताया अनादिसिद्धाया भागवतसंहिताया व्यासादध्ययनपूर्वकं परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात्। तथाहि—'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्॥ ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। गायत्र्या च समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुः' इति। 'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः॥ तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम्। सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्। स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम्॥' (१ स्कं. ३ अ. ४०। ४१ श्लो०)। 'स वै मह्यं महाराज भगवान् बादरायणः। इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम्' (१२ स्कं. ४ अ. ४२ श्लो.) इति च। यद्वा शुकप्रोक्तं शुकाय शुकस्य तृप्तये प्रोक्तं कथितं व्यासेनेति शेषः। अश्वाय घास इतिवत्। तथाहि-'स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम्। शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुनिः' (१ स्कं. अ. ८ श्लो.) । अत्रानुक्रम्यशब्देन शोधयित्वेति ज्ञेयम्। न च संक्षेपेण कृत्वेति वाच्यम्। 'स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः। कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत्' (१ स्कं. ७ अ. ९ श्लो.) 'हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः। अध्यगान्महदाख्यानम्' (१ स्कं. ७ अ. ११ श्लो.) इति शास्त्रविरोधादिति। पठस्व स्वमुखेनापीति। अत्र अपीत्यनेन प्रतिनिधिनाऽपि पाठयस्वेति सूचितम्। अत एव भागवतं नामान्यदित्यपि न शङ्कनीयमिति। अत्रोपाध्यायः—ननु लक्षणमनुक्त्वैव दानश्रवणादिविधानं युक्तं, भगवता प्रोक्तं भागवतं भगवत इदं प्रतिपादकं भागवतमिति समाख्ययैव भागवतपदार्थज्ञानसम्भवादित्याशङ्कायामाह—अत एवेति। लक्षणोक्तिपूर्वकं दानपाठनादिविधानादेवेत्यर्थः। अयं भावः—लक्षणोक्तिं विना भागवतं दद्यादित्येवं दानादिविधाने 'एवञ्चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः' (१ स्कं. ४ अ. २४ श्लो.) इत्युक्त्या भगवद्व्यासप्रणीतत्वेन पुराणमात्रस्य भागवतत्वसम्भवात् श्रीविष्णुशिवयोर्द्वयोरपि भगवत्त्वेन तत्प्रतिपादकविष्णुशिवपुराणादेरपि भागवतत्वसम्भवाच्च न सामञ्जस्येन पदार्थनिर्णयः। तथा च भागवतं नामान्यत् शिवविष्णुपुराणादिकमेव स्यात्, लक्षणोक्तौ तु यथोक्तलक्षणलक्षितं शुकपरीक्षितसंवादरूपं द्वादशस्कन्धात्मकं भागवतमिति विशेषनिर्णयेन न शङ्कनीयं शङ्कितुं योग्यं न भवति, सर्वत्र लक्षणोक्तेरतिव्याप्त्यादिनिरासार्थायाः सत्त्वात्। इत्यपि न शङ्कनीयमित्यपि ब्रह्मविद्यारूपत्वोक्त्या कर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपि न शङ्कनीयम् इति बोध्यते। पिबत भागवतं रसमालयम्' इत्यादौ (१ स्कं. ३ श्लो.) मुक्तादिसेव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति सद्भिर्विभावनीयम्। तथा च गारुडे—'अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारार्थविनिर्णयः। गायत्रीभाष्यभूतोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः॥ पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः। ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः' इत्यत्रैतस्य ब्रह्मसूत्रार्थत्वात् ब्रह्मविद्यारूपत्वं व्यञ्जितम्। वेदेषु सामवत् पुराणेषु श्रेष्ठत्वात् सामरूपत्वम्। 'कस्मै येन विभाषितोऽयम्' इत्युपसंहारात् साक्षात् भगवदुक्तत्वम्। अतः साक्षाद्भगवता प्रोक्तं भागवतमिति निरुक्त्या योगरूढोऽयं भागवतशब्दो न केवलं यौगिकः इति न विष्णुपुराणादेर्भागवतत्वमिति। किञ्चात्र परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यरामाश्रमयतीन्द्रः—अथ भागवतं नामान्यदित्यपि न शङ्कनीयमिति श्रीधरस्वामिवचनाच्छङ्का प्रागस्तीति गम्यते, अन्यथा न शङ्कनीयमिति किमर्थमिति चेत्, उच्यते—मीमांसकवैशेषिकादिभिर्वेदस्य प्रामाण्यं साधितमिति प्राग्वेदाप्रामाण्यशङ्का स्थिता इति न स्वीकार्य्यमिति। वस्तुतस्तु श्रीधरस्वामिनां नायमाशयः, प्राक् शङ्का स्थितेति, किन्त्वन्य एव। तथाहि—सर्गादीनि दशलक्षणानि यत्रोक्तानि तद्भागवतमिति स्थिते द्वितीयस्कन्धस्य भागवतत्वमस्तु, दशानामपि लक्षणानां संक्षेपेणोक्तत्वात्, तृतीयादीनामपि तदस्तु, सर्गाद्यैकैकस्योक्तत्वात्। प्रथमस्कन्धस्य तु न कथमपि भागवतत्वम्, एकस्यापि लक्षणस्यानुक्तत्वादिति शङ्कते कश्चित्, तत् स्वामिभिर्निराक्रियते—अत एवेति। अन्यत् प्रथमव्यतिरिक्तं भागवतं नामेत्यपि न शङ्कनीयं प्रथमस्कन्धविशिष्टमेव भागवतं ज्ञेयमित्यर्थः। तत्र हेतुः—अत एव उक्तलक्षणवशादेव। अष्टादशसहस्रत्वद्वादशस्कन्धसम्मितत्वगायत्रीसमारब्धत्वादीनां प्रथमेन विना असम्भवात् उपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणेन प्रथमस्यापि भागवतत्वमस्तीत्यर्थः। यथा 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यारभ्य (गी. २ अ. ११ श्लो.) भगवद्गीतात्वेऽपि ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्योपोद्घातत्वेन गीतात्वमिति। किञ्चात्र नव्याः—भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या गङ्गेशोपाध्यायेन देवीपुराणमेव भागवतशब्देन व्यवहृतमिति रीत्या पूर्वमपि सा शङ्कासीत्तन्निवृत्तये स्वामिभिस्तथोक्तमिति चेत्—मन्यसे मन्यताम्; आस्तिकानां श्रुतिस्मृत्यादिप्रामाण्याशङ्काभावेऽपि जैमिनीयानां वेदानां काठककौथुमादिसमाख्यावदर्शनेन पौरुषेयत्वमाशङ्क्य तत्समाधानवदाचारमाधवादौ स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासवत् स्थूणानिखननन्यायेनैतद्दृढीकरणस्यावश्यकत्वात् टीकाकाराणामित्यवधेयम्। अलमत्र विस्तरेणेति॥ १॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

श्रीमते रामानुजाय नमः।

वन्दे वात्स्यमहोबलार्यतनयं वात्सल्यवारांनिधिं श्रीशैलेशगुरुं श्रियःपतिमपि प्राचार्यपारंपरीम्।
तुर्यं व्यूहमशेषहेतुमजितस्याजं तदुत्संगजं देवर्षिप्रवरं पराशरसुतं व्यासं च वैयासकिम्॥ १॥
श्रीशैलपूर्णादखिलेतिहासपुराणजालं समवाप्य येन। प्रावर्त्ति सन्दर्शयतेव शिष्यभावं मुनिं लक्ष्मणमाश्रयेऽहम्॥२॥
श्रीरामानुजयोगिपूर्णकरुणापात्रं महान्तं ततः संप्राप्ताखिलवेदविद्यमखिलान् यो द्राविडान् व्याकरोत्।
वेदान्तान्कुरुकेश्वरं गुणनिधिं श्रीविष्णुचित्तं गुरुं वात्स्यं तं वरदं च वाग्विजयजं व्यासार्यमीडीमहि॥ ३॥
श्रीमद्भागवतं पुराणमखिलं व्याख्यातृभिर्व्याकृतं व्यासार्यैर्यतिराजभाष्यवचसामर्हं बुधानां मुदे।
मन्दानामपि मादृशामवगमायाहं तदा दर्शितं पन्थानं समुपाश्रितो विवृणुयां मत्साहसं क्षम्यताम्॥ ४॥

तत्रभगवान्पाराशर्य्यः सत्यवत्यां भगवदंशेनावतीर्णो बादरायणोऽखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणेन परेण ब्रह्मणा विरचितेऽस्मिन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते देवमनुष्यपशुपादपस्त्रीपुंसचातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिभेदभिन्ने जगति तदुपकल्पिततदाराधनोपयुक्तकरणकलेवरान् चतुर्मुखादिपरंपराप्रवर्तितनिःश्वसितरूपधर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोध्यधीतवेदानपि स्वस्वकर्मवासनानुवर्तिबुद्ध्यनुगुणप्रवृत्तं कर्मानुगुणगर्भजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखोपहतानवगतवेदार्थान् जनानवलोक्यानुकम्पित-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनास्तदुज्जिजीविषया तेषां दुरवबोधं प्रतिजन्महितोपदेशेन मातापितृसहस्रेभ्यः प्रतिवत्सलतमं भागद्वयात्मकं वेदं व्याचिख्यासुस्तावत्स्वशिष्येण भगवता जैमिनिना महर्षिणा पूर्वभागं व्याख्याय्य स्वयमुत्तरभागं समीचीनैः शारीरकनयैर्व्याख्याय प्रायशः पूर्वभागोपबृंहणात्मकं पंचमवेदत्वेन प्रसिद्धं श्रीमहाभारताख्यमितिहासं निर्माय प्राधान्येन वेदान्तार्थोपबृंहणात्मकं श्रीमद्भागवताख्यपुराणरत्नं चिकीर्षुस्तावदिष्टदेवतोपासनात्मकं मंगलमाचरति प्रथमश्लोकेन—जन्माद्यीत्यादिना। यद्यपि केचिदिदं पुराणं शुककर्तृकमिति वदन्ति, यद्यपि चोपनिषद्भागोपबृंहणपरेषु तत्रापि सात्त्विकतया प्रत्यक्षश्रुत्यनुगुणार्थतया च प्रबलेषु प्रबन्धेषु वाशिष्ठपौत्रप्रत्यक्ष्यश्रुत्यभीष्टतमपंचमश्रुतिप्रवर्त्तकभगवदंशपाराशर्यतनयपरमर्षिप्रणीतं पुराणं श्रीमद्भागवतमशेषजगत्प्रथितं परमनिःश्रेयसाभ्यर्थिभिरत्यन्तमुपादेयं, यथा पाद्मे अम्बरीषं प्रति गौतमेनोक्तम्—'अम्बरीष शुकप्रोक्तं शृणु भागवतं सदा। पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम्' इति श्रीव्यासार्यसूत्रैश्च शुककर्तृकत्वमवगम्यते, तथापि तत्र प्रणीतमित्यस्य प्रवर्त्तितमित्यर्थः, पाराशर्य्येत्यस्य कृतेति शेषः, तनयेत्यस्य तदित्यादिः। अन्यथैतत्पुराणस्थबहुवचनविरोधापत्तेः। तथाहि—तावदस्मिन्नेव ग्रन्थे तृतीयाध्याये 'उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः। निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत्। तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मविदां वरं' इति व्यासकर्तृकत्वं स्पष्टं प्रतीयते। तथा श्रीनारदस्याज्ञयैतत्पुराणनिर्माणं तथास्मिन्नेव स्कन्धे स्पष्टीभविष्यति 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे। लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां' इति। तथा द्वितीये प्रथमेऽध्याये 'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम्' इति शुकोक्तेरपि तदवगम्यते, तथा नवमे द्वाविंशेऽध्याये 'यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला। वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम्॥ हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणिः। मह्यं पुत्राय शांताय परं गुह्यमिदं जगौ' इति शुकोक्तेश्च तदवगम्यते, उदाहृतव्यासार्यश्रीसूक्तिगतहेतुभिरेवास्य पुराणरत्नस्य प्रामाण्यमत एवोपादेयत्वं च स्पष्टमवगम्यत इति न तत्रास्माभिः कार्यो यत्नः पुराणान्तरसंवादाच्च तदनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र गायत्र्युपक्रमत्वं प्रतीयते—धीमहीति शब्दतः पदान्तरैरर्थतश्च तदुपक्रमत्वप्रत्यभिज्ञानात् गायत्र्युपक्रमत्वं चास्य स्कान्दे पुराणे उत्तरखण्डे—'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा॥ गायत्र्या च समारम्भो यत्र भागवतं विदुः' इति। तथा चोक्तं मात्स्ये—'आरभ्य यत्र गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधश्चापि यत्र भागवतं विदुः' इति। तत्र 'जन्माद्यस्य यतः' इति जगत्कारणत्वप्रतिपादनेन तदर्थकसवितृशब्दार्थ उक्तः। वेदान्तप्रसिद्धिं द्योतयता 'यत' इति पदेन तच्छब्दार्थश्च सूचितः। 'सूरय' इत्यनेन वरेण्यशब्दार्थ उक्तः। उक्तं हि सर्वज्ञैः सावित्रीविवरणे—'वरैर्नेयं वरेण्यं तु वरा ध्यातार ईरिता' इति। तेन इत्यादिना देवशब्दार्थ उक्तः, 'द्योतनः सर्वभावानां द्योतमानः स्वयं सदा। अज्ञानमखिलं द्यन्' इति तत्रोक्तम्। द्यन् खण्डयन् 'दो अवखंडने' द्योतनः प्रकाशकः। जन्मादीत्यनेन च देवशब्दार्थ उक्तः; जगद्व्यापारो हि तल्लीला, 'धाम्ने'त्यादिना भर्गशब्दार्थ उक्तः, 'भर्गस्तेजः समाख्यातं' 'भर्जयत्यखिलं कष्ट'मिति च तत्र युक्तम्। स्वराट् स्वतन्त्रः प्रेरकत्वेन धीप्रचोदनं द्योतनं धियो धीपूर्विकाश्चेष्टाः, 'प्रेरणं तु प्रचोदनं' इति हि तत्रोक्तं, एवं प्रदर्शितया दिशा गायत्र्युपक्रमत्वसिद्धिः। अथ पदानि योज्यन्ते—प्रबन्धस्य वेदान्तार्थोपबृंहणरूपतां दर्शितां द्योतयति—जन्मादीति। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति वेदान्तार्थप्रत्यभिज्ञानात् शरीरकार्थसंग्रहं चात्र द्योतयति; शारीरकद्वितीयसूत्रस्यैवादावुपादानात्। श्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञानादेव 'परं धीमही'त्यत्र 'ब्रह्म'इत्यध्याहारो बोध्यः। अस्य चिदचिन्मयस्य जगतो यतो जन्मादि तं सत्यं परं ब्रह्म धीमहीत्यन्वयः, कारणं तु 'ध्येय' इति श्रुतेरिति भावः। एवमन्येषामपि यच्छब्दानां जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, जन्मस्थितिलयं अन्यपदार्थः, अत एव नपुंसकमेकवचनत्वमतद्गुणसम्विज्ञानबहुव्रीहित्वे सृष्टिकारणत्वासिद्धिः। तथा स्थितिलययोरेवान्यपदार्थत्वेन जन्मादिशब्दस्य द्विवचनान्तत्वे 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति प्रगृह्यसंज्ञायां सन्ध्यभावप्रसङ्गः, तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वपक्षेऽपि जन्मादित्रयाणामसमुदितानामन्यपदार्थत्वे जन्मादिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वापत्तिः जन्मन एवान्यपदार्थत्वं समस्यमानपदार्थत्वं च विरुद्धम्। जन्म प्रत्येव तस्यादित्वानुपपत्तिश्च। अतो जन्मस्थितिलयसमाहारमन्यपदार्थं विवक्षित्वा जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः प्रयुक्तः, तस्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि समस्यमानपदार्था इति यावत् तेषां समित्येकीकारे संविज्ञानं विशेष्यभूतान्यपदार्थान्तर्भावे ज्ञानं यस्माद्बहुव्रीहेर्लम्बकर्णो गत इत्यादिः स तद्गुणसम्विज्ञानो बहुव्रीहिः। तद्विपरीतश्चित्रगुरित्यादिस्त्वतद्गुणसम्विज्ञानः। यतो जन्मादि तद्धीमहीत्यनेन जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं विवक्षितं, 'यतो वा इमानि'इत्यादिश्रुतौ प्रतिवाक्यं तद्ब्रह्मेत्यनुक्तेरनेकलक्षणवैयर्थ्याच्च जन्मादिहेतुत्वसमुदाय एकं लक्षणं, नतु जन्मकारणत्वं स्थितिकारणत्वं लयकारणत्वं चेत्यनेकं लक्षणम्। अत्र हि 'सत्यं परं ब्रह्म धीमहिं' इत्येतावन्मात्रोक्तौ ब्रह्मशब्दस्य बृहन्महदादिशब्दपर्य्यायत्वाभिधानेन प्रकृतिजीवादिपरत्वस्यापि सम्भवात् तेषामेवात्र ध्येयत्वं प्रसक्तं, तद्व्युदासायात्र ध्येयस्य ब्रह्मणो निरतिशयबृहत्त्वं तदेव स्वरूपगुणबृहत्त्वं तदेव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रकृत्यादि'षु ब्रह्मशब्दस्त्वौपचारिकश्चेति वक्तुमत्र लक्षणमुच्यते। तत्र चैकेनैव समुदायलक्षणेन ध्येयस्य ब्रह्मणो निरतिशयबृहत्त्वलाभात् तत एव प्रकृत्यादिव्युदासान्नानेकलक्षणत्वम्, अन्यथा सृष्टिकारणत्वमात्रान्तरानुकूलज्ञानशक्त्याद्यलाभेऽपि स्थित्याद्यनुकूलज्ञानशक्त्याद्यलाभेन निरतिशयबृहत्त्वासिद्धिः। नच त्रितयोक्तावपि मोचकत्वोपयोगिज्ञानशक्त्याद्यलाभ इति वाच्यं; मोक्षस्य स्थितिलयान्यतरान्तर्भूतत्वेन तत्कारणोक्त्यैव तल्लाभात् स्थितिर्नामानिष्टपरिहारपूर्वकेष्टप्रापणरूपा मोचकत्वं च तादृशमेव, यदि चायं मोक्ष आत्यन्तिकनाशरूपं इष्टस्तर्हि लयान्तर्भूतः।

५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत इति हेतौ पञ्चमी। ननु 'जनिकर्त्तुः प्रकृति'रित्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी, तथा सति स्थितिलययोरनन्वयः स्यात्। 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रे हि प्रकृतिशब्द उपादानकारणवाची; जायमानस्योपादानमपादानसंज्ञकमिति तत्सूत्रार्थात्। अत्र तत्सूत्रविहितापादानसंज्ञानिमित्तपंचम्यभ्युपगमे जन्मकारणत्वस्य लक्षणत्वलाभेऽप्यादिशब्दग्राह्यस्थितिलयकारणत्वस्य लक्षणत्वाभावात् तयोरनन्वयः स्फुट एव। हेत्वर्थपंचम्यान्तु हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारण्यात्तदन्वय उपपन्नः; तत्र भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वमुपादानत्वं निमित्तत्वं नाम कर्तृत्वं, एवं चात्र जगज्जन्मादि प्रत्युपादानत्वनिमित्तत्वरूपोभयविधकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं विवक्षितम्। ननु लोके मृत्कुलालयोर्विभिन्नयोरेवोपादानत्वनिमित्तत्वदर्शनात्कथमेकस्योभयविधकारणत्वमित्यत्राह—अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति। अर्थेषु कार्यभूतेषु देवमनुष्यादिष्वन्वयादनुवृत्तेरुपादानत्वम्, इतरतो व्यतिरेकादनन्वयात्प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणत्वेन तन्नियन्तृतया पृथगेवावस्थानान्निमित्तत्वं चैकस्यैव ब्रह्मण उपपन्नमित्यर्थः। कुलालस्यासर्वशक्तेर्घटादिषु मृत्कार्येष्वनन्वयान्नोपादानत्वम्। अचेतनाया मृदस्तु व्यतिरेकाभावान्निमित्तत्वं, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरानवगतस्य केवलवेदान्तैकसमधिगम्यस्य चिदचिद्विलक्षणस्योभयविधकारणत्वोपयुक्तसार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्यान्वयव्यतिरेकयोर्वेदान्तेभ्योऽवगतत्वादुभयविधकारणत्वोपपत्तिरिति भावः। वेदान्ताश्च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' इत्यादयोऽन्वयप्रतिपादकाः, 'तदैक्षत' 'यः पृथिव्यान्तिष्ठन्पृथिव्यां अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्याद्या व्यतिरेकप्रतिपादकाः। यद्वैवम्विधानामुभयविधकारणत्वनिर्वाहकान्वयव्यतिरेकप्रतिपादकानामुभयविधकारणत्वप्रतिपादकानां 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा' इत्यादीनां च वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रतिपादकतयाऽन्वयात्, अर्थेषु इतरतोऽनन्वयात् प्रकृतिपुरुषादिषूभयविधकारणत्वप्रतिपादकत्वेनान्वयाभावाच्च ब्रह्मैवोभयविधकारणमित्यर्थः।

यथा ब्रह्मस्वरूपगुणादिकं शास्त्रैकसमधिगम्यं तथा तदुभयविधकारणत्वं ब्रह्मण्येव शास्त्रेभ्योऽवगतं, नतु प्रकृत्यादिष्विति भावः। अस्मिन्पक्षे 'अन्वयादि'त्यनेन समन्वयाध्यायप्रथमपादार्थ उक्तः, 'इतरत' इत्यनेन त्रिपाद्यर्थः, ब्रह्म कारणमेव ब्रह्मैव कारणमित्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदेन कारणत्वं हि समन्वयाध्याये समर्थितम्। पूर्वव्याख्याने त्वनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यामुपादाननिमित्तत्वनिर्वाहकाभ्यां तदुभयविधकारणत्वे प्रसाधिते अर्थादेव प्रकृत्यादीनामकारणत्वसिद्धेरयोगान्ययोगव्यवच्छेदावर्थादेव सिध्यतः। यद्वा समन्वयादुभयविधकारणत्वस्य ब्रह्मण्येव सङ्गतेरर्थेषु प्रकृत्यादिषु इतरतोऽसङ्गतेश्च ब्रह्मण एव कारणत्वमित्यर्थः। 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यनेन हि कृत्स्नस्य जगत एकमेवोभयविधकारणमवगतं, तत्र प्रकृत्यादिषूभयविधकारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाद्यभावस्य ब्रह्मणि तत्सद्भावस्य च श्रुतिभ्य एव 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' 'ज्ञातौ द्वावजावीशानीशौ' 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिभ्योऽवगमादुभयविधकारणं ब्रह्मैवेति भावः। अस्मिन्पक्षे सार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिगुणप्रतिपादकत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मण्यन्वयात्तस्मिन्नुभयविधकारणत्वोपपत्तिः, तदुपपत्तेश्च जन्मादिकारणत्वस्य लक्षणत्वसिद्धिरवगन्तव्या। अस्मिन्नपि पक्षे अयोगान्ययोगव्यवच्छेदौ शाब्दौ, यद्वा ब्रह्मलक्षणेन प्रतिपत्तव्यम्, अनुमानेनाप्यवगन्तुं शक्यत्वात्। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् शास्त्रैकप्रमाणकत्वेऽपि वा तस्मिन्प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपरहिते अपुरुषार्थस्वरूपे न वेदान्तानां बोधकत्वेनान्वयः, पुरुषार्थपर्यवसानासम्भवान्न शास्त्रं प्रमाणमित्यत आह—अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति। अत्र 'अन्वयात्' इत्यनेन समन्वयाधिकरणसिद्धान्तार्थ उक्तः। शास्त्रयोन्यधिकरणार्थदत्र विवक्षितः, शास्त्रयोन्यधिकरणस्य लक्षणाक्षेपपरिहाररूपत्वेन लक्षणकथनेनैव तदाक्षेपपरिहारयोरप्यत्र विवक्षितत्वप्रतीतेः, समन्वयाधिकरणन्तु शास्त्रयोन्यधिकरणाक्षेपपरिहाररूपमिति तत् 'अन्वयादि'त्यनेन प्रदर्शितम्। अयम्भावः—न तावदनुमानगम्यं ब्रह्म तस्यासम्भवात्, यद्यपि घटादिवत् सावयवत्वादिना जगतः कार्यत्वमनुमीयते, कार्यं च तदभिज्ञकर्तृकमित्यनभिज्ञजीवव्यतिरिक्तः कृत्स्नजगन्निर्माणचतुर ईश्वरोऽनुमातुं शक्यते, तथापि लाघवात्कार्यत्वादिहेतुनाऽनुमीयमानो यः कश्चित्कर्त्ता जीव एव स्यात्, तस्य दृष्टत्वात्; तेन जीवक्लृप्तौ लाघवम्, ईश्वरक्लृप्तौ गौरवमिति नेश्वरसिद्धिः। ननु जीवानामल्पज्ञत्वात्कथं महीमहीधराद्यर्थकर्तृत्वमिति चेत्—न; तत्तद्विलक्षणपुण्यविशेषोपचितशक्तिविशेषाणां विश्वामित्रादीनामेव तत्संभवात्। अस्त्वेकस्मिन्नण्डे विश्वामित्रोऽन्यत्र स नास्तीति चेत्—न; अन्यत्राप्यन्यस्य विद्यमानत्वाद्भवद्भिरनन्ता एव योगिनः कल्प्यन्ते सर्वज्ञाः सर्वशक्तयश्चेति तैरेव तत्र विश्वसृष्टिः प्रवर्तताम्, किमनेन नित्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्तया विजातीयतया परिकल्पितेन? तथा चान्यथासिद्धिदूषितानि कार्यत्वाद्यनुमानानि ईश्वरमनुमातुं न प्रभवन्ति, तर्हि सर्वकार्यमेककर्तृककार्यत्वादिति साधयाम इति चेत्, तर्ह्यनेककर्तृकेषु घटादिषु व्यभिचारः अन्यथासिद्धिर्वा? नह्येककर्तृकत्वाभावे कोऽपि विरोधः स्यात्, अनेककर्तृकं न भवति कार्यत्वादित्युक्तेऽप्ययमेव दोषः, तस्मादनुमानानामनेकदोषदुष्टत्वाद्वेदान्तवाक्यानामप्राप्तत्वलक्षणं तात्पर्यलिङ्गमस्त्येवेति लक्षणमुपपन्नमिति। नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणोऽपुरुषार्थरूपत्वात्तत्र न पुरुषार्थपर्यवसायिनां वेदान्तानां च तात्पर्यमिति वाच्यम्; अन्वयाद्वेदान्तानां निरतिशयपुरुषार्थरूपे ब्रह्मणि तत्स्वरूपरूपादितात्पर्यकतयान्वयादितरतस्तद्व्यतिरिक्तेष्वर्थेषु पुरुषार्थाभासेषु "एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत" इत्यादिभिः प्रतिषेधाच्च तत्र शास्त्रं प्रमाणमेवेति। ब्रह्मणः पुरुषार्थरूपत्वं तु "आनन्दो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्म खं ब्रह्म रसो वैष रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयती" त्यादिभिरवगतं, निरतिशयसुखस्यैव पुरुषार्थत्वात् अयोगव्यवच्छेदिकां सर्वज्ञादिगुणवत्तामाह—अभिज्ञ इति। अभितः सर्वदा सर्वत्र सर्वं जानातीत्यभिज्ञः, सर्वज्ञ इदं च सार्वज्ञ्यं, निमित्तकारणत्वोपयुक्तं; तच्चोपादानकारणत्वोपयुक्तसर्वशक्तित्वस्याप्युपलक्षणं सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात्तस्योभयविधकारणत्वमुपपन्नमिति भावः। ननु सार्वज्ञ्यादिकं सुकृतहेतुकं स्यादित्येवं रूपं कर्मवश्यत्वमध्येयत्वापादकमाशङ्क्याह—स्वराडिति। स्वराट् स्वतन्त्रः अकर्मवश्यः कर्मवश्यानां प्रेरकः तस्माद्ध्येय एवेति भावः। यद्वा सार्वज्ञ्यत्वादिकं सुकृतहेतुकं चेत् सुकृतस्य तन्मूलकसार्वज्ञ्यादेश्च परिमितत्वसंभावनया कृत्स्नजगत्कारणत्वासिद्धिः, ततश्च कारणं तु ध्येय इति श्रुतिविरुद्धम्। अकारणवस्तुध्यानमनुचितमित्यत्राह—स्वराडिति। स्वेनैव राजते प्रकाशते सर्वं विषयीकरोति, न तु कर्मणेति स्वराट्। अनेन सार्वज्ञ्यादिकं स्वरूपानुबन्ध्येव, न तु कर्ममूलकमित्युक्तम्। एवं सार्वज्ञ्यादिगुणवत्ताकथनेन ब्रह्मणोऽकारणत्वव्यवच्छेदरूपोऽयोगव्यवच्छेद उक्तः, स एव पुनराक्षिप्य परिह्रियते—तेन इत्यादिना। अत्रेयमाशङ्का—यद्यपीश्वरः प्राक् सृष्टेरेक एव सन् सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वार्थशक्तियुक्तः स्वयमेव विचित्रं जगत्स्रष्टुं शक्नोति, तथापीश्वरकारणत्वं न सम्भवति, प्रयोजनवत्त्वात्; विचित्रसृष्टेरीश्वरस्य च प्रयोजनाभावात्। बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे द्विविधं हि प्रयोजनं—स्वार्थः परार्थो वा। नहि परस्य ब्रह्मणः स्वभावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किंचित्प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते। नापि परार्थः; अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहणेन भवति; न चेदृशगर्भजन्मजरामरणनरकादिनानाविधानन्तदुःखबहुलं जगत् करुणावान् सृजति, प्रत्युत सुखैकतानमेव जनयेज्जगत्करुणया हि सृजन्, अतः प्रयोजनाभावान्न ब्रह्मणः कारणत्वमुपपद्यते, इतीमामाशङ्कामर्थादेवापनयन्नाह—तेन इत्यादिना। हृदा सङ्कल्पेनादिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्मधर्मादिपुरुषार्थतत्साधनादिकं निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपगुणादिकं चावेदयतीति तथा तं वेदं तेने विस्तृतवान् प्रकाशितवान् प्रादादिति यावत्, "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः। शास्त्रप्रवर्त्तनं हितार्थमेवं च तुल्यन्यायतया जगत्सृष्टिरपि हितार्थैवेति सूचितम्। ततश्च कारुण्याच्चेतनानामपवर्गोपयुक्तज्ञानप्रवृत्तिनिष्पादककरणकलेवरप्रदानाय जगत्सृष्टिः तदपि परिपूर्णत्वादिति च फलितम्। गर्भजन्मादिदुःखानुभवस्तु स्वस्वकर्ममूलक इति नेश्वरस्य दोष इति भावः। 'तेन' इत्यादिना नामप्रपञ्चसृष्टिरुच्यते इति केचित्;—तत्र; नामकल्पनस्य सृष्ट्यन्तर्भावेण पृथगुक्त्यनपेक्षत्वात्। नामरूपव्याकरणं हि सृष्टिः, 'नामरूपे व्याकरवाणि तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति श्रुतेर्ब्रह्मशब्दस्य नामधेयपर्यायत्वाभावाच्च। स हि वेदपर्यायशब्दः ब्रह्म च स एव मूलं 'कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे'ति प्रयोगाच्चेति 'कवय' इत्यस्यानन्वयापत्तेश्च। यच्छास्त्रप्रवर्तनेन चिकीर्षितं हितं तद्दर्शयितुं तत्प्रवर्तनाभावेऽनर्थं दर्शयन्विशिनष्टि—मुह्यन्ति यत् सूरय इति। सूरयो ज्ञानवन्तः उपासका यं प्रति मुह्यन्त्यपरिच्छेद्यवैभवत्वाद्व्याकुलीभवन्तीत्यर्थः। अपरिच्छिन्नब्रह्मानुसंधानं हि शास्त्रप्रवर्तनस्य परमं प्रयोजनं शास्त्रप्रवर्तनाभावे अपरिच्छेद्यस्वरूपरूपगुणविभूत्यादीन् मानान्तरानवगम्यान्निरतिशयपुरुषार्थरूपानवगन्तुमशक्ताः सूरयो मुह्येयुः, अत एषां मोहो मा भूदित्येतदर्थं ब्रह्म तेन इत्यर्थः। यदिति पाठे यद्यस्माच्छास्त्रप्रवर्त्तनाभावे मुह्यन्ति। अतो ब्रह्म तेन इत्यन्वयः। यद्वा 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख' मित्यभियुक्तोक्तेश्चिकीर्षितकृत्स्नप्रबन्धार्थरूपवस्तुनः शारीरकाध्यायचतुष्टयार्थरूपस्यात्र प्रबन्धादौ निर्देष्टव्यत्वेन तत्र तावत् 'कवय' इत्यन्तेन समन्वयाध्यायार्थरूपं वस्तु निर्दिष्टं—मुह्यन्तीत्यादिना विनिमय इत्यन्तेन। द्वितीयाध्यायार्थरूपं वस्तु निर्दिश्यते। 'सूरय' इत्यनेन द्वितीयाध्यायाद्यधिकरणार्थानां 'तेजोवारिमृदां यतो विनिमय' इत्यनेन तदाध्यायान्त्यस्य संज्ञा मूर्तिक्लृप्त्यधिकरणस्य चात्र प्रत्यभिज्ञानात्। एवं चायमर्थः सूरयः कपिलहिरण्यगर्भकणभक्षाक्षपादक्षपणकपशुपत्यादयः साङ्ख्ययोगादितन्त्रप्रणेतारः प्रकृत्याद्युपादानत्वनिमित्तमात्रेश्वरवादिनो यं प्रति मुह्यन्ति, ईश्वरस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य जगद्रूपेण परिणामं तदुपयुक्तसर्वशक्त्यादिगुणयोगं चाजानन्तः प्रधानस्योपादानत्वं वदन्तस्तन्निर्वोढुं चासमर्था व्याकुलीभवन्तीत्यर्थः। 'यत्' इति पाठे यस्मिन् विषयभूते ब्रह्मणि मुह्यन्तीत्यर्थः। 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इत्येतदपि द्वितीयाध्यायार्थनिर्देशपरमिति कश्चित्संप्रदायः; तत्र न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणार्थप्रत्यभिज्ञानात्। यद्वा प्रतिपिपादयिषितार्थे प्रामाण्यजिज्ञासायां वेदान्तानामेव तत्र तत्प्रमापकत्वं वक्तुं, कृत्स्नस्य वेदस्यानादिनिधनावच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यदोषगन्धतां पूर्वतन्त्रनिर्णीतां स्मारयितुं, 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इत्युक्तम्; एवं कारणत्वासम्बन्धव्यवच्छेदरूपोऽयोगव्यवच्छेद उक्तः। अथान्येषु प्रधानादिषु कारणत्वसम्बन्धव्यवच्छेदरूपान्ययोगव्यवच्छेदाक्षेपपरिहारौ सूचयन् ध्येयं परमात्मानं विशिनष्टि—तेजोवारिमृदां यतो विनिमय इति। अत्रैवमाशङ्क्यते-तावत्पुरुषस्याकारणत्वं नोपपद्यते, कारणत्वावगमात्। तथा हि तावत् "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति त्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणे समानकर्तृके प्रतीयेते। त्रिवृत्करणं च हिरण्यगर्भरूपसमष्टिजीवकर्तृकं चतुर्मुखसृष्टेष्वण्डान्तर्वर्त्यग्न्यादिषूपदेशात् "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तदपाम्" इत्यादिभिः त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु एवं च त्रिवृत्कर्त्रैककर्तृकं नामरूपव्याकरणमप्यण्डाधिपतिचतुर्मुखकर्तृकमेवेति तमिममाक्षेपमभिप्रेत्य समाधत्ते—तेजोवारिमृदां यतो विनिमय इति। विनिमयः परस्परं मिश्रीकरणं तेजोवारिमृदां तेजोऽबन्नानां विनिमयः, यतो ब्रह्मणः चतुर्मुखादेरित्यर्थः। अयं भावः—तावत्त्रिवृत्करणं ह्यण्ड-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सृष्टयर्थम् 'नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागत्य कृत्स्नशः। समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते'। इत्यादिभिर्वैष्णवादिवचनैस्तस्यावगमात्। अण्डसृष्टयनन्तरं चतुर्मुखोत्पत्तिः,। 'तदण्डमभवद्धैमं' 'तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा' इति स्मरणात्। एवं चाण्डोत्पत्तेः प्राक्तनं त्रिवृत्करणं परमात्मकर्तृकमेवेति तत्कर्त्रैककर्तृकं नामरूपव्याकरणमपि परमात्मकर्तृकमेवेति। तस्यैव जगत्कारणत्वं, नतु जीवप्रधानयोरिति; तर्हि 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इत्यादि त्रिवृत्करणोपदेशपरश्रुतिविरोध इति चेत्—मैवम्; तत्र ह्यण्डान्तर्वर्तिष्वग्न्यादिषु न त्रिवृत्कृतभूतकार्यत्वप्रदर्शनायाग्न्यादीनां भूतत्रयात्मकत्वमात्रमुपदिश्यते। 'यथा' इति पाठे यथाविनिमयः यथायथं विनिमयः। यत इति पूर्वस्मादनुषङ्गः। नन्वेवमपि न ब्रह्मण्युपादानकारणत्वं, तद्धि 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' 'निष्क्रियं निष्कलं ,शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिभिर्निर्विकारमवगतम्। उपादानकारणत्वं च भाव्यव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वरूपं तच्च ब्रह्मणि नोपपद्यते, तथा सति ब्रह्मणो विकाराश्रय त्वापत्तेरुक्तश्रुतिविरोधप्रसङ्गादित्याशङ्कामभिप्रेत्याह—यत्र त्रिसर्गो मृषेति। त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः सृज्यत इति सर्गः। कर्मणि घञ्, गुणत्रयसृष्टः प्रपञ्चो यत्र यस्मिन् यत्स्वरूपेण मृषा मिथ्या, नास्तीति यावत्, त्रिसर्गस्य सत्त्वादिगुणगतत्वेन नतस्य ब्रह्मस्वरूपगतत्वमिति विकाराभावान्न निर्विकारश्रुतिविरोध इति भावः।

ननु विकाराश्रयत्वरूपं कारणत्वं निर्विकारत्वं चेत्युभयं परस्परविरुद्धं कथमेकस्मिन्नुच्यते ? इति चेत्—शृणु; तावत् ईश्वरप्रधानयोः स्वरूपभेदः सर्वसिद्धान्तसंप्रतिपन्नः। तथा जीवेश्वरयोरपि 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः। पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिभिः स्वरूपस्वभावभेदः श्रावितः। एवं स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्तविलक्षणयोः कार्यकारणोभयावस्थयोः प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मानं प्रति शरीरत्वम् 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् योऽव्यक्तमन्तरे संचरन् यस्याव्यक्तं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरम्' इत्यादिभिः श्रावितम्। एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं जगत्स एवेत्याहुः।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते' त्यारभ्य 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो !' इति तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत' 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजते' त्यारभ्य 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवदि'त्याद्याः। तदेवं भोक्तृभोग्यनियन्तृत्वेन विभक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य भोग्यगतनुत्पत्त्यादिकं भोक्तरि जीवे प्रतिषिध्य तस्य नित्यतां च प्रतिपाद्य भोग्यभूतप्रधानगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतं चापुरुषार्थाश्रयत्वं नियन्तरि प्रतिषिध्य तस्य नियन्तृत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वस्य पतित्वं च प्रतिपाद्य सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोस्तं प्रति शरीरत्वं च तस्य चात्मत्वं प्रतिपादितम्। अतः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म तत्कदाचित्स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तत्कारणावस्थं ब्रह्म कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिद्वस्तु शरीरं तच्च कार्यावस्थं, तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिसत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति। चिदंशस्य च संकुचितज्ञानस्य कर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानसङ्कोचावकाशात्मकस्वभावान्यथाभावरूपविकारो भवति। उभयप्रकारविशिष्टे नियन्त्रेशे तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति। कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः; अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूपविकारापेक्षया 'येनाश्रुतं श्रुत'मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तो 'यथा सोम्यैकेने' त्यादिना दर्शितः। ईदृशज्ञानसङ्कोचविनाशकतत्तद्देहसम्बन्धवियोगाभिप्राया जीवस्योत्पत्तिमरणवादिन्या 'प्रजापतिः प्रजा असृजते' त्याद्याः श्रुतयः अचिदंशवत् स्वरूपान्यथात्वाभावाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च। "न जायते म्रियत" इत्याद्या "नित्यो नित्यानाम्" इत्याद्याश्च श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वज्ञानसङ्कोचविकाशरूपोभयविधानिष्टविकाराभावाभिप्रायाः। 'निष्क्रियं निष्फलं' 'स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमृतो ब्रह्म', 'नित्यो नित्यानाम्' इत्याद्याः परमात्मविषयाः श्रुतयः। अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत्सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कारणमिति ब्रह्मोपादानत्वेऽपि संघातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासंकरोऽप्युपपन्नतरः। यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव तत्तच्छौक्ल्यादिसम्बन्ध इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसंकरः। तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसंकरः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इयांस्तु विशेषः—तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित्संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च, इह तु चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात्तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति स्वभावभेदस्तदसंकरश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यः। एवञ्च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरं, स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयावस्थानात्कार्यत्वमुपपन्नतरमवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यतेति सर्वमनवद्यमिति। तत्र जन्मादीत्यादिना जगदुपादनत्वं, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मनिष्ठं, 'तेने' इत्यादिना 'मृषे' त्यन्तेन निमित्तकारणत्वं, विशेष्यभूत-शुद्धस्वरूपनिष्ठमिति च सूचितं; शास्त्रप्रवर्त्तनत्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणत्रिसर्गस्रष्टृत्वादेर्विशेष्यनिष्ठत्वप्रतीतेः। एवमेकस्यैव ब्रह्मणो विशिष्टाकारेण जगदुपादानत्वं शुद्धस्वरूपेण निमित्तकारणत्वं चेत्युभयविधकारणत्वं समर्थितम्। एवञ्च जन्मादिकारणत्वं विशिष्ट-ब्रह्मणो विशेषणभूतं लक्षणं विशुद्धस्वरूपस्य तूपलक्षणतया लक्षणमित्यवगन्तव्यं; तस्य शुद्धस्वरूपनिष्ठत्वाभावस्य 'यत्र त्रिसर्गो मृषे' त्यनेनावगतत्वात्। न च तदनिष्ठस्य कथं लक्षणत्वं, तदसाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वादिति वाच्यम्। इतरव्यावृत्तवस्तुप्रत्यायकत्वस्यै-वात्रोपलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात्, जगत्कारणत्वस्य शुद्धस्वरूपनिष्ठस्यापि तदुपलक्षणतया सकलेतरव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मप्रत्यायकत्व सम्भवात्। नच तस्य शुद्धस्वरूपोपलक्षणत्वमपि न सम्भवति, तस्य तदवृत्तित्वादिति वाच्यम्। तटस्थस्यापि शाखाग्रत्वस्य चन्द्रोपलक्षकत्वदर्शनात् विशेष्यनिष्ठत्वानिष्ठत्वाभ्यां विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्भेदः। ततश्च कारणत्वस्य ब्रह्मनिष्ठतया विशेषणत्वं, प्रपञ्चगतजन्मादेस्तु ब्रह्मस्वरूपानिष्ठतयोपलक्षणत्वमिति विभावनीयम्। 'यत्र त्रिसर्गो मृषे' त्यनेनोपादानत्वप्रयुक्ताचिद्गतदोषो निवारितः। अथ चेतनगतं भ्रान्त्यादिकमन्यच्च सर्वमवद्यं नेति वदन् चिदचिद्व्यावृत्तं ब्रह्मस्वरूपं शोधयन् विशिनष्टि—धाम्नेति। ननु जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणेनैव सकलेतरवस्तुव्यावृत्तिः सिद्धेति किमनेन प्रयत्नेनेति चेत्—न; जगज्जन्मादिकारणत्वैरकार-णत्वव्यावृत्तिसिद्धावपि जीवजडजातीयत्वशङ्का स्यादेव, कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपसंस्थानविशेषवत्त्वादिना पटादिव्यावृत्तघटादेर्गन्ध-वत्त्वादिना तज्जातीयत्वदर्शनात्, अबादेस्तदभावेन तच्छङ्कानिवृत्तिदर्शनात्; अतस्तन्निवृत्त्यर्थं धाम्नेत्यादिविशेषणानि। ननु संस्थानविशेषो हि घटपटादिभ्य एव व्यावर्तयति, नतु पृथिवीमात्रात् पटस्यापि पृथ्वीत्वात्; एवञ्च संस्थानादिकं येभ्यः पटादिभ्यो व्यावर्त्तयति तद्विजातीयत्वमपि तेनैव सिद्धम्; अबादेरपि पृथिवीमात्रव्यावर्त्तकाप्त्वादियोगादेव हि पृथिवीजातीयात्संस्थानादिना वैजात्यं न सिद्ध्यति, तस्माद्व्यावर्त्तकत्वमपि संस्थानादेर्नास्ति; प्रकृते तु कारणत्वं जीवादिभ्यो ब्रह्म व्यावर्त्तयतीति कथं तेनाकार-णेभ्यो जीवादिभ्यो वैजात्यं तदन्तर्भावायोग्यत्वादिस्वरूपं न सिद्ध्येत्?। तदनिष्ठजातियोगित्वन्तु धाम्ना निरस्तकुहकत्वादिना लक्षणान्तरेणापि न सिद्ध्यति, कारणत्ववन्निरुपाधिकधामनिरस्तकुहकत्वादेरप्यजातिरूपत्वात्, तस्माद्धाम निरस्तकुहकत्वादिवत्का-रणत्वमपि स्वेतरसर्वव्यावर्त्तकमिति चेत्—उच्यते; वैजात्यं हि तद्वृत्तिधर्मयोगराहित्यं, तच्च व्यावृत्तिबोधककारणत्वबलान्न सिद्ध्यति। न हि धर्मभेदग्राहकसामग्र्येव तद्धर्माभावग्राहिका, किन्तु सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदं जगज्जन्मादिकारणत्वमिति। ततो विशिष्टस्येतरव्यावृत्तितद्वैजात्यसिद्धावपि केवले विशेष्यस्य विशेषणभूतचिदचित्साजात्यशङ्कायां तद्वारणार्थं धामनिरस्तकुहक-त्वादिकं स्वरूपलक्षणम्। वस्तुतस्तु 'यतो वे' त्यादिश्रुत्या ब्रह्मण्युपादानत्वस्याप्यवगमात् तस्य च मृदादौ विकारादौ दोषसहचरितत्व-दर्शनाद् ब्रह्मण्यपि तत्प्रयुक्तदोषशङ्कावारणार्थं निरुपाधिक-धाम-निरस्तकुहकत्वादिविशेषणत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यशङ्केति।

अत्र 'धाम्ने' त्यादिविशेषणत्रयेण "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति श्रुत्युक्तं विशेषणत्रयं प्रत्यभिज्ञाप्यते, 'धाम' पदेन ज्ञान-पदस्य 'पर' पदेनाधिक्यवाचिनाऽनन्तपदस्य 'सत्य' पदेन तस्य च प्रत्यभिज्ञानात्। धाम्ना तेजसा नित्यासङ्कुचितज्ञानरूपेण स्वेन स्वाभाविकेन निरुपाधिकेनेति यावत्, निरस्तकुहकं वञ्चकविषयभूतं वस्त्विति यावत्, तद्यस्य तं नित्यनिरुपाधिकासंकुचितधर्म-भूतज्ञानेनावगतवस्तुरहितमित्यर्थः। अनेन मुक्तजीवा व्यावृत्ताः। तेषां भक्तिदशायामसंकुचितज्ञानत्वेऽपि तस्य परमात्मप्रसा-दायत्तत्वेन सोपाधिकत्वात् बद्धदशायामभावेन नित्यत्वाभावाच्च 'सत्य' पदं निरुपाधिकसत्तायोगिकं परमपुरुषमाह। तेन विकारा-स्पदमचेतनं तत्संसृष्टचेतनश्च व्यावृत्तः, नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात्। परशब्दोऽधिकवाची संस्थानप्रमाणादपरिच्छिन्नाधिक्यपरः, अनन्तमित्यर्थः। आनन्त्यं चात्र देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वरूपं, तच्च सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चाभिप्रेतम्। अनेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्यसिद्धा व्यावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्त्तकत्वात्। सत्यादिवाक्यस्यात्र प्रत्यभिज्ञानादेव विशेष्यसमर्पकं ब्रह्मपदमध्याह्रियते, एवं च जगज्जन्मादिना लक्षणेनावगत-स्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविजातीयमिति लब्धम्। तत्र देशपरिच्छेदो नाम सर्वदेशवर्तित्वरूपः। इदमत्र भवति, अत्र तु न भवती-त्येवंविधः। कालपरिच्छेदस्त्विदमिदानीं भवतीदानीं तु न भवतीत्येवंविधः। वस्तुपरिच्छेदो नाम सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याभावः, स्वापेक्षयोत्कृष्टवस्तुसद्भावो वा तदभावो वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्। तत्राद्ये वस्तुपरिच्छेदराहित्यं ब्रह्मस्वरूपस्यैव, न तु तद्गुणानां; तत्स्वरूपस्य सर्ववस्तुशरीरकत्वेन सर्ववस्तुसमानाधिकरण्ये सत्त्वेऽपि तद्गुणानामसम्भवात्। द्वितीये तद्गुणानामपि तत्संभवति, ब्रह्मगुणापेक्षया उत्कृष्टगुणानामभावादिति विवेकः। सामानाधिकरण्यञ्च द्विविधं-शब्दसामानाधिकरण्यमर्थसामानाधिकरण्यं चेति। तत्र शब्दसामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन् विशेष्ये पर्यवसानमभिधानमित्यर्थः। यथा नीलोत्पल-शब्दयोः। अर्थसामानाधिकरण्यं तु भिन्नार्थानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः; यथा नीलत्वोत्पलत्वादीनाम्। अत्र विशेष्यसमर्पणायाध्याहृतो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मशब्दः स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं पुरुषोत्तममाह । तथा चाभाषि भगवद्भिः श्रीरामानुजमुनिभिः—'ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः, बृहत्त्वञ्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थ' इति । तत्र स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं; स्वभावत इत्यादिविशेषणद्वयं तु 'ब्रह्म' शब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वप्रतिपादनोपयोगितयोक्तं, नतु प्रवृत्तिनिमित्ततया बृहत्त्वस्य निरतिशयत्वं नामानन्त्यम् । ननु "बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां बृहत्त्वबृंहणत्वे उभे च प्रवृत्तिनिमित्ततयावगते, कथमिह बृहत्त्वमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ? गुणतो बृहत्त्वे बृंहणत्वस्याप्यन्तर्गतत्वादिति भावः । "स चानन्त्याय कल्पत" इति श्रुतिप्रसिद्धं सकलसङ्कोचनिवृत्तिपूर्वकनिरवधिकज्ञानविकाशरूपानन्त्यावहत्वं हि बृंहणत्वं, तद्धि सकलहेयप्रत्यनीकत्वक्षान्तिकारुण्यादिमोक्षप्रदत्वौपयिकगुणवत्त्वं, ब्रह्मशब्दश्च योगरूढिभ्यां श्रीनिवासमभिधत्ते । तथा च स्मर्य्यते श्रीमति गारुडे-पुराणे 'वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने !' इत्यारभ्य 'यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारत' इति । अनेन जगत्कारणभूतवस्तुविशेषजिज्ञासायां देवताविशेषावगमश्च सिद्धः । उक्तप्रकारेण सर्वविलक्षणं श्रियःपतिं धीमहि उपासिषीमहीत्यर्थः । धियं कुर्य्यामेति विग्रहे धीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचीष्टवद्भावात् "प्रकृतत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे तस्मादाशिषि लिङि "णिचश्च" त्यात्मनेपदे आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादार्षत्वाद्वा सीयुडिटोरभावे "णेरनिटि" इति णिलोपे च 'धीमही' ति रूपम् । वेदनोपासनध्रुवानुस्मृतिचिन्तास्मृतिभक्त्यादिशब्दपर्यायस्य धीशब्दस्य ध्यानमर्थः, लिङस्त्वलभ्यलिप्सारूपा आशीः । अनेन 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा' इत्यभियुक्तोक्ताशीश्च कृता भवति । अत्रोक्तविशेषणविशिष्टस्य ध्येयस्य ब्रह्मणो ध्यातुः स्वस्मादुत्कृष्टत्वावगमात् स्वस्य च ततोऽपकृष्टत्वावगमात्प्रह्वीभावावगमान्नमस्क्रियापि कृता भवति । पूर्वद्विकप्रतिपाद्यार्थरूपवस्तुसंग्रहस्तु 'जन्मादी' त्यादिना 'विनिमय' इत्यन्तेन कृतः पुरस्तादेव दर्शितः । 'यत्र त्रिसर्गो मृषे' त्यनेन प्रकृतिपुरुषगतदोषप्रसङ्गपरिहारपरेण जीवदोषकीर्त्तनपरतार्तीयप्रथमपादार्थः 'तेने सत्य' मित्यादिविशेषणेन च उभयलिङ्गपादार्थश्च निर्दिष्टः । धामनिरस्तकुहकत्वाद्यनेकगुणविष्टब्रह्मणो ध्येयत्वोक्त्या गुणोपसंहारपादार्थश्च सूचितः । 'धीमही' त्युक्तस्योपासनस्यानेकसाधनत्वापेक्षत्वप्रसिद्ध्या अङ्गपादार्थश्च सूचितः । अध्याहृतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतबृहत्त्वान्तर्भूतबृंहणत्वेनाभिप्रेतेन तुरीयफलाध्यायार्थश्च सूचितः । एवमभियुक्ताभिमतं त्रिविधं मङ्गलं मनसापि कर्तुं शक्यमपि शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ शब्दतोऽपि कृतमित्यवगन्तव्यम् । 'यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ने' त्यादिना 'परम्' इत्यन्तेन निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वकीर्त्तनात् सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदश्च दर्शितः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीगणेशाय नमः । श्रीवेदव्यासायः नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाय नमः ।
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः । ॐ नमो नारायणाय ॥

यतो जन्माद्यस्य श्रुतिसुनयमानैकविषयात् स्वतन्त्रस्तन्त्रज्ञो गुरुरपि गुरोर्यश्च जगताम् ॥
विमूढा यत्तत्त्वं प्रकटमिह वेत्तुं सुमनसो मुकुन्दं ध्यायामापहतकुहकं तं स्वमहसा ॥ १ ॥
त्रिसर्गो यत्रायं लसति चिदचिद्विष्णुविषयोऽनलोको नानेयं विकृतिरिव तेजोजलमृदाम् ॥
विशुद्धं चैतन्यं प्रकृतिविकलं यं च विततं परं ब्रह्मात्मानं स्मर हृदय सत्यं गुरुतमम् ॥ २ ॥
यदीयकृतिरञ्जसा सुमनसां सुमानं सतां सती सकलसन्नता सकलवेदवाणीनिधिः ॥
स चित्सुखपयोनिधिः सरसिजेक्षणः श्रीपतिः पराशरशरीरजः शरणमस्तु मे सन्ततम् ॥ ३ ॥
मम वचसि मङ्गलदेवता प्रणयतर्तिं सन्निदधात्वियम् । विलसदुरसीव मधुद्विषः कमलवनमध्य इवान्वहम् ॥ ४ ॥
जयति जनकः शम्भोरम्भोजनाभसुताग्रणीः प्रथमकवीनां मुख्यो यः सर्वजीवननायकः ॥
श्रुतिवितता वाग् यस्य ब्राह्मी प्रमाणमनाकुलं परमविषये सम्यक् प्रेक्षावतां न मृषा कचित् ॥ ५ ॥
हिमकरलसद्विम्बद्योतः सुधारसजित्वरीं स मम सुदृशं देयादानन्दतीर्थमहामुनिः ॥
मणिगणवराः शाणोल्लीढा इवाधिसमुत्त्विषः शमदमगुणा यत्रोल्लसन्ति सन्ततमेधसि ॥ ६ ॥
चरणनलिने दैत्यारातेर्भवार्णवान्तरसत्तरीम् । दिशतु विशदां भक्तिं मह्यं महेन्द्रतीर्थयतीश्वरः ॥ ७ ॥
क शब्दः काभ्यासः श्रुतिरपि गुरोः काग्रसरणीः समीक्षा पौराणी क खलु विबुधा मत्सरधियः ॥
तथापि व्यामोहाद् गुरुगुरुकटाक्षैकशरणो मनाग् व्याकुर्वेऽहं भागवतपुराणं प्रगहनम् ॥ ८ ॥
आचार्यैरपरैरपि प्रविवृते मार्गे मनश्चोदितां खद्योतस्तपनप्रकाशितपदे किं तत्र कुर्यादिति ॥
तन्मार्गानुगमेन वाक्तनुमनःशुद्धिक्रियायै ततः श्रीमद्भागवतं पुराणमतुलं व्याकर्त्तुकामो यते ॥ ९ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, भारतीय, भवनी वाराणसी-5

तदस्यां पद्यायां झटिति कृतयात्रे मयि कृपां महान्तः कुर्वन्तो दिवि भुवि वसन्तः सदयनाः ॥
निरस्तासूया ये परमपदभक्तिक्षितिधरोद्वहद्ब्रह्मग्रीवा विपुलकरुणाः सर्वसुहृदः ॥ १० ॥
आनन्दतीर्थविजयतीर्थौ प्रणम्य मस्करिवरवन्द्यौ ॥ तयोः कृतिं स्फुटमुपजीव्य प्रवच्मि भागवतपुराणम् ॥ १० ॥

अथ कलिमलापनुत्तये विधिभवपुरःसरैरमरवरैरादरात् प्रार्थितो दितिसुतबलभरपरिखिन्नधरणितले चिरसमयसमाचीर्णतपसा सत्यवत्यां पराशरादवतीर्णो व्यासनामा मुरमथनः समुद्धृतसमुत्सन्ननिगमकल्पतरुरल्पमतिमनुजदयालुः शाखोपशाखाभेदेन विभक्तवेदस्तदर्थनिर्णयेच्छुभिर्विरचितब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गाय प्रकाशितपुराणसंहितो वेदान्तार्थप्रकाशिकां द्वादशस्कन्धसम्मिताम् अष्टादशसहस्रसंख्योपेतां भागवतपुराणसंहितां चिकीर्षुः कालदोषेण पिहितान् भागवतधर्मानाविश्चिकीर्षुर्निरन्तरापरोहितब्रह्मस्वरूपो निरन्तरायोऽपि प्रेक्षावच्छिक्षायै मङ्गलाचरणानामनेकप्रयोजनाय च सर्वेष्टदेवतां नारायणाख्यामनुस्मरति—जन्माद्यस्य यत इति । अत्र यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । अस्य जगतो जन्मादि यतः यश्चार्थेष्वभिज्ञः यश्च स्वराट् यश्च ब्रह्म हृदा आदिकवये तेने यं प्रति सूरयो मुह्यन्ति तेजोवारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गोऽपि यत्र मृषा तं स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहीति समस्तान्वयः ॥

तत्र प्रथमं परं धीमहीति व्यस्तान्वयः, पश्चादाकाङ्क्षावशादादितः सर्वेषामन्वयः, परं पूर्णं गुणैरिति शेषः । 'पॄ पालनपूरणयोः' इति धातोः । द्विविधा हि देवता ग्रन्थारम्भे नमस्कारादिमङ्गलक्रियामर्हति—आधिकारिकी अभीष्टा चेति । यथा ज्योतिःशास्त्रे सूर्यादिग्रहलक्षणदेवताधिकारिकी नमनादिक्रियार्हा परमप्रेमादिविषया ह्यभीष्टा चेति । भगवांस्तूभयरूप इत्यभिप्रायेण 'पर' मित्युक्तम् । परमात्मा हि सकलप्राणिनां संसारोन्मूलनायास्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते "तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यदयमात्मा" इति श्रुतेः, स एव परमप्रेमविषयः । परोऽपि नारायण एव नान्यः कश्चित्, "यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते । स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः पर" इति हरिवंशे सत्यतपःप्रश्नोत्तरत्वेन दुर्वाससः प्रतिवचने परस्य नारायणत्वोक्तेः । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति श्रुतेश्च । 'धीमहि' ध्यायेम 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिविशेषणैः परशब्दोक्तान् गुणान् विशिनष्टि । पालनपूरणाभ्यां यथासम्भवं सृष्ट्यादयो वाच्या इत्यूहनीयम् । अलौकिकवस्तुनो लक्षणोपदेशमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् शशविषाणकल्पं तदित्यतो वा लक्षणमाह—जन्माद्यस्य यत इति । अस्य प्रत्यक्षस्य जगतो जन्म आदिर्यस्य तज्जन्मादिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, यतो यस्मात् भवतीति शेषः, आदिशब्देन स्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा गृह्यन्ते, न केवलं स्थितिसंहारौ, श्रुतिस्मृतिविरोधात् । यथा सास्नादिमान् गौरिति वृद्धोपदिष्टसास्नादिमन्तं पदार्थमश्वादिभ्यो व्यावृत्तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति, तथा जगज्जन्मादिकारणं परमिति श्रुत्याचार्योपदिष्टं जन्मादिकं प्रत्येकं परब्रह्मलक्षणतया ज्ञातव्यं, वेदान्तसूत्रेषु प्रतिपादितत्वात् । ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इति तत्राहुः—अन्वयादिति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति"इत्यादिश्रुतीनाम्, 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु ॥' इत्यादिस्मृतीनां च जगत्कारणे हरावन्वयात्, उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गात् परं ब्रह्मैव जगत्कारणं नान्यदिति भावः । ननु रुद्रादीनामपि जन्मादिकारणत्वं श्रूयते, अतः कथं परस्यैवेत्यवधार्यते ? उच्यते—यद्यपि रुद्रादीनां वेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वमस्ति तथाप्यनन्तवेदकदम्बप्रतिपादितत्वं विष्णोरेव । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ननु श्रुत्यादेः पिपीलिकादिलिपिवत् अप्रमाणत्वान्माणवकदृष्टशार्दूलकल्पनेन तन्निश्चयाभावादतः परमाणुपुञ्जस्यैव कारणत्वमिति तत्राह—इतरत इति । प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात् परब्रह्मणः कारणत्वं ज्ञायते, 'समुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः' इति भगवता कृष्णद्वैपायनेन परमाणुपुञ्जवादस्य निरस्तत्वात् । अत्र श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात् केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् । ननु कार्यं कारणपूर्वकं कार्यत्वादिति कारणसामान्यमात्रं सिद्धं, विशेषतः कुतः सिद्धिरिति चेत्—सत्यं; प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातन्त्र्याच्च क्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वं परिशेषसिद्धं, चेतनाद्धि पित्रादेः पुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मादिचेतनजातं परमचेतनाद्विष्णोरुत्पद्यत इति सुशकोऽयं तर्कः समुत्तिष्ठते । चशब्दः समुच्चये, वेदानामपौरुषेयत्वेन कर्तृप्रसिद्ध्यभावादसंदिग्धप्रमाणत्वे तदनुगृहीततर्कस्यापि प्रतितर्कपराहतिर्नाशङ्कनीयेत्यस्मिन्नर्थे वा । अनेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' 'जन्माद्यस्य यतः' 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्तु समन्वयात्' इति चतुःसूत्री च व्याख्याता । जिज्ञासैव 'धीमही'त्यनेनोच्यते, वेदविचारनिर्णीतगुणोपसंहाररूपत्वात् । इयानेव विशेषः—ध्यानमेव ज्ञानसाधनं न कर्मादिकमित्यतो 'धीमही'ति पदं कर्मणः शुद्धान्तःकरणस्य ध्यानसंभवादिति । यस्तु श्रुतिस्मृती अनादृत्य केवलतर्केण ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वं विघटय्य प्रत्यवतिष्ठते सोऽन्वयव्यतिरेकात्मकतर्केणापहसितव्य इत्यतो वाह—अन्वयादितरत इति । अन्वयात् अन्वयानुमानात् इतरतो व्यतिरेकानुमानात्, ते च दर्शिते । चशब्दसूक्ततर्कस्य केवलस्य व्याप्तिशून्यत्वादस्य च प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकत्वेन बलीयस्त्वादप्रतिहतः स्वार्थं साधयतीत्येतस्मिन्नर्थे वर्त्तते । ननु यथा पयोऽम्ब्वादेरचेतनस्य स्पन्दनादिप्रवृत्तिदर्शनात्तन्निदर्शनेन प्रधानस्य कारणत्वं किं न स्यादिति तत्राह—अर्थेष्विति । अर्थेषु घटपटादिष्वभितः सर्वतः अशेषविशेषाकारेण जानातीत्यभिज्ञः, प्रधानस्य जडत्वेन ज्ञानाश्रयत्वलक्षणसम्भवान्नितरां न

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वज्ञत्वं, विष्णोस्तु सर्वज्ञत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम्—'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप !' इत्यादि। नन्वस्य हेतोः सर्वज्ञे रुद्रादावपि वृत्तेरसाधकत्वमिति तत्राह—स्वराडिति। स्वयमेव राजत इति स्वराट्, स्वस्य स्वयमेव राजा नान्योऽधिपतिरिति वा। अयं भावः–'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमी'ति रुद्रादीनां श्रीप्रसादायत्तज्ञानादिगुणवत्त्वदर्शनात् 'मम योनिरप्स्वन्तः' इति श्रियश्च विष्णवनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोस्त्वनन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वात्तद्गतानां विशेषाणामनन्तानां तैरज्ञातत्वान्न तेषां निरुपचरितसर्वज्ञत्वम्, अतो नान्येषु तस्य हेतोर्व्यभिचार इति स एव सर्वकर्त्तेति। "न ते विष्णो जायमानः स एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः" इत्यादिश्रुतिरनन्याधिपतित्वे सर्वाधिपत्ये च मानं, स्रष्टृराजान्तररहित इति वा स्वराट्, स्वात्मानं स्वयमेव राजयति प्रकाशयति न परेच्छयेति वा।

ननु श्रुतीनामनन्तत्वादेकत्र हरेरन्याधीनत्वकथनसम्भावादतः कुतो निश्चयः ? परो नान्याधीन इति तत्राह—तेन इति। यः पर आदिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्म साङ्गं वेदं हृदा स्नेहेन तेने विस्तारितवान्, तस्य सकृदुपदेशमात्रेणाशेषविशेषग्रहणसामर्थ्येऽपि 'वक्तव्यं ब्रह्मगुरुणा चतुर्वारमथापि वा।' इत्युपदेशशास्त्रमनुसृत्य 'तेन' इत्युक्तं; शिष्यशिक्षार्थे तथोपदेशसम्भवात्, चतुर्मुखस्य वेदोपदेशेन हरेरनन्याधिपतित्वस्य किमायातमिति चेत्—न; 'प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव।' इति श्रुतौ चतुर्मुखस्य निरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेशात्तस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोऽपि सिद्धः। आदिकवित्वं च ब्रह्मणः 'कविर्यः पुत्रः स इमाचिकेत" इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। 'ब्रह्म देवस्तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः।' इत्यभिधानं "हृत्स्नेहे मनसि स्निग्धे सुहृद्बन्धौ हरावपि" इति च। न प्रहेलिकावदुपदेश इति द्योतनाय 'हृदे'त्युक्तं, 'तेने ब्रह्मे'ति सर्वज्ञत्वे युक्त्यन्तरं वा। सकलचेतनराश्युत्तमस्य चतुराननस्योपदेष्टुः शार्ङ्गपाणेः सर्वज्ञत्वं न्यायप्राप्तमिति भावः। 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।' इति श्रुतौ नारायणविषयज्ञाने स्वातन्त्र्यकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैव तज्ज्ञानं कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः। तत्प्रसादायत्तज्ञानेनैतद्विषयं ज्ञानं, न तु स्वायत्तम्, अन्यथा ज्ञानमेव न स्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह—मुह्यन्ति यं सूरय इति। भूतभविष्यद्वर्त्तमानब्रह्मादयो यत्प्रसादमन्तरेण मुह्यन्ति, 'मुह वैचित्ये' इति धातोश्चितिं ज्ञानं न जानन्ति, क्वचिदन्यथा च जानन्तीत्यर्थः। 'तेने' इत्युक्तेरस्माद् ब्रह्मादिचेतनराश्यचिन्त्यमहिमा महीधरः प्रसादाभावे इति प्रतीयते। नन्वीश्वरः सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानः प्रयोजनार्थी भवति, अन्यथा वा ? न प्रथमः; यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्त्तते तस्य तत्पूर्वं तदभावादपूर्णत्वेनाशक्तत्वात् सृष्ट्यनुपपत्तेः। न द्वितीयः; प्रवृत्तिमात्रस्य स्वप्रयोजनोद्देशेन दृष्टत्वाद् वृथा तदनुपपत्तेः, अतो मायामयी सृष्टिरेष्टव्येत्यत आह—तेजोवारीति। तेजोवारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गः यत्र यस्मिन् भगवति विषये मृषैव पूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापको न भवति, कथं तर्हि प्रवृत्तिरिति चेत्,—उच्यते—'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा', 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' २।१।३३ इति श्रुतिसूत्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्य हरेः लीलयैव प्रवृत्तिरिति भावः। जीवेश्वरजडानां सर्गस्त्रिसर्गः, यथा एकमेव मूलं तेजः स्वकार्य्येषु पार्थिवादिपदार्थेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति, बहिश्च मथनादिना विर्भवति तथेश्वरोऽपि जगत् सृष्ट्वा बहुरूपीभूय जगदन्तः प्रविशति, बहिश्च भूतानुकम्पया वासुदेवादिबहुरूप आविर्भवति। अयमीश्वरसर्गः। दीपाद्दीपान्त रोत्पत्तिर्यथा तथेश्वरसर्ग इति वा। यथा सूर्यादितेजसां जलाद्युपाधिनिमित्तैः बहूनि प्रतिबिम्बानि सूर्यकान्तादीनि सूर्यादेर्जायन्ते, तथैव सूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैः प्रतिबिम्बभूता जीवा हरेरुत्पद्यन्ते। एष जीवसर्गः। यथा कुलालो मृदमुपादानीकृत्य घटादीन् सृजति तथेश्वरो जडप्रकृतिमुपादाय महदहङ्काराद्यशेषजडपदार्थान् सृजति। एष जडसर्गः। अनेन मायामयी सृष्टिरित्यस्य किमायातमिति चेदुच्यते–यत्रेश्वर इति विशेषणादन्यत्र जगत्यमृषा मिथ्या न भवति। तथा च योजना–यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः कार्यम् अर्थक्रियायोग्यत्वात् सदसद्विलक्षणो न भवति, तथा यत्र यदाधारतया क्रियमाणस्त्रिसर्गो मिथ्या न भवति। अर्थक्रियोपपत्तिरेव मिथ्यात्वबाधिकेति भावः। ननु तेजःकार्यं केशोण्ड्रकादि वारिकार्य्यं फेनादि मृत्कार्य्यं घटादि यथा मिथ्या तथा यत्र जगन्मिथ्येत्यर्थः स्यात्। तथा च श्रुतिः—"वाचारम्भणं विकारः"। अनुमानं च—विमतं मिथ्या, दृश्यत्वादित्यतो मायामयी सृष्टिरित्यत आह—धाम्नेति। स्वेन धाम्ना स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदा नित्यं निरस्तं कुहकम् इन्द्रजालादिमाया येन यस्य वा स तथोक्तः तं यः सर्वज्ञः "अथैनमाहुः सत्यकर्मेति"। 'विश्वं सत्य'मित्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतेरर्थान्तरत्वसम्भवादनुमानस्य व्याप्तिशून्यत्वेन तद्विरोधाभावान्नित्यनिरस्तेन्द्रजालो विष्णुर्मायामयीं सृष्टिं न विदधाति। किन्तु सत्यामेव। लोके वा समर्थः सन् इन्द्रजालादिकं सृजति, न तु समर्थः। विष्णुस्तु नित्यपरिपूर्णशक्तिः किमर्थं तत् करोतीत्यर्थः। मुक्तव्यावृत्तये 'सदा'इत्युक्तम्, तेषां मुक्तेः पूर्वं बन्धभाक्त्वेन कुहकत्वसम्भवात्। ननु विष्णोः सदा निरस्तकुहकत्वे मुक्तव्यावृत्तिर्घटते, तदेव कुत इति तत्राह—सत्यमिति। सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दाद्यनुभवरूपम् "सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादानन्दन्तीति वै वदेत्। येति ज्ञानं समुद्दिष्टम्" इति वचनान्नित्यनिरस्तकुहकत्वेन मुक्तव्यावृत्तिर्युज्यत इति भावः। एतदुक्तं भवति—उपक्रमादितात्पर्ययुक्त्युपेतसर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यपर्यालोचनया जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेष्टृत्वात् स्वानुग्रहमन्तरेण दुर्ज्ञेयत्वात् स्वप्रयोजनानुद्देशेन केवललीलयैव जगत्सर्जनादिप्रवृत्तिमत्त्वात् स्वत एव निरस्तेन्द्रजालत्वेन सत्यमहिमत्वान्निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दाद्यनुभवरूपत्वाच्च सर्वगुणपूर्णो विष्णुः सर्वैर्ध्येय इति वा तात्पर्यार्थः। ननु 'धीमही'ति छान्दसः प्रयोगः कस्मात् कृतः ? उच्यते—गायत्री-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रतिपाद्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्मैव न सूर्यः, तस्य 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इति श्रुत्या तदङ्गजननोक्तेरिति दर्शयितुं यथा वेदाध्ययनोपक्रमे गायत्र्यभिधीयते, विशिष्टफलहेतुत्वात्, तथा भागवतोपक्रमे इति वा गायत्र्याद्यशेषवेदप्रतिपाद्यो नारायण एव भागवते प्रतिपाद्यत इति वा इतरेषां भगवत्कृतत्वेन तत्परत्वेऽपि तद्व्यावृत्तये इति वा इतरेभ्योऽप्यस्य माहात्म्याधिक्यप्रकटनायेति वा 'धीमही'ति छान्दसम्पदं प्रायुङ्क्त भगवान् बादरायणः। तथा च मत्स्यपुराणे पुराणदानमाहात्म्ये प्रस्तावमाहात्म्ये तल्लक्षणं प्रदर्श्यते—'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधश्चापि यत्तद्भागवतं विदुः॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्। पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदम्। अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्त्तितम्' इति। स्कान्दे—'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भो यत्र भागवतं विदुः' इति। गारुडे च—'अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः। गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः॥ पुराणानां साररूपः साक्षाद्भगवतोदितः। द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शतविच्छेदसंयुतः। ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः' इति। अन्ये 'चतुर्विंशत्साहस्रं भागवतम्' इति वदन्ति, तदसम्प्रदायविदां वचनमित्युपेक्षणीयम्। गायत्र्यर्थोऽप्यनेन श्लोकेन सूचितः। तथा हि—तत्सवितुर्देवस्येत्यस्यार्थः—जन्माद्यस्य यत इत्यादीति, "वामं वरेण्यं परम्" इत्यभिधानाद् वरेण्यमित्यस्य व्याख्यानम्—परमिति, भर्ग इत्यस्य व्याख्यानं—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति, भर्गः सकलदुरितभर्जनं ज्योतीरूपं तत्पदार्थव्याख्यानम्—स्वराडिति, धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्य विवरणं—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति। यः सविता जन्मादिकर्त्ता नः अस्माकं धियः धर्मादिविषया बुद्धीः; उपलक्षणमेतत्—सर्वेन्द्रियाणि इत्यादिस्वतत्त्वविषयं ज्ञानं गुरुमुखेनोपदिश्य तज्ज्ञानसाधनानि सर्वाणि करणानि प्रचोदयात् प्रचोदयति स्वात्मविषयतया प्रेरयति तस्य सवितुर्देवस्य क्रीडादिगुणसम्पन्नस्य नारायणस्य अनन्याधीनतया तत्तत्त्वाद्व्याप्तत्वात्तद्वरेण्यं सकलगुणाकरतया परममङ्गलं भर्गः ज्योतीरूपं भरणगमनयोगात् सर्वज्ञं वा वपुः ज्ञानादिगुणरचितकरचरणाद्यवयवमिति यावत् धीमहि ध्यायेम। ज्ञानमेव तत्प्रीतिजनकं न कर्मादिकं तस्मात् तच्चिन्तनं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

यत्तु केनचिद्वेदसम्मितैवंविधग्रन्थव्याख्यानारम्भसमये प्रजल्पितम्—'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपश्च समाधानमिति व्याख्यानलक्षणम्॥ अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत्। विप्रकृष्टं च सन्दध्यादानुपूर्व्यं च कल्पयेत्॥ लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योजयेच्चानुलोमतः। वाक्यार्थस्यानुसारेण तेषां च प्रत्ययोऽपि च' इति,—तदनुपासितग्रन्थसम्प्रदायवित्सज्जनचरणैरुपेक्षितमिति विदुषां परिषदि न स्वारस्यमाधत्ते। नहि यथा वेदादावकारीत्यत्राकरोदिति पदम् अशक्यनिवेशनं, तथात्राप्यतिरिक्तं पदं सन्त्यज्य हीनमप्रयोज्यं यत एतद्व्याख्यानम्। तल्लक्षणं न भवति, तस्माद्यथास्थितग्रन्थव्याख्यानमेव सज्जनचित्तरञ्जनमिति सन्तोष्टव्यम्। ननु नायं श्लोकार्थः—किन्त्वन्य एव; तथा हि—तं सत्यं धीमहि 'ननु मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति मृदादेरपि सत्यत्वं श्रूयते तद्वदस्यापीति तत्राह—परमिति। मृदादेः कार्यापेक्षया सत्यत्वमयन्तु पारमार्थिकः सत्यः "तत्सत्यं स आत्मा" इति श्रुतेः, परमसत्यस्यावाङ्मनोगोचरस्य कथं ध्यातृध्यानध्येयादिव्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्याह—जन्मादीति। अस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गा यतः परात्सत्यात् तं धीमहीत्यर्थः; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतिसिद्धजगत्कारणत्वरूपेणावाङ्मनोगोचरस्यापि ध्यातृध्यानादिव्यवहारो घटत इति भावः। ननु ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वात्प्रमाणान्तरागोचरत्वमतस्तत्र वेदान्तानामनुवादकत्वादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—अन्वयादिति। वेदान्तानां ब्रह्मण्येवान्वयात्तात्पर्यादित्यर्थः। तथा च श्रुतिस्मृती—'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन ह्यननुवादकत्वं सिद्धमित्यपि ज्ञातव्यम्। न केवलं श्रुत्यन्वयात् स्मृत्यन्वयाच्चेत्याह—इतरतश्चेति। 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'ति स्मृतितश्चेत्यर्थः। अथवा प्रतिपदोक्तविवक्षितार्थसिद्धये हेतुमाह—अन्वयादितरतश्चेति। अस्ति प्रकाशते इति ब्रह्मणश्च कार्यप्रपञ्चे मृदादेरिव घटादौ समन्वयादितरतः प्रकाशव्यतिरेकेण कदाचिदपि कस्याप्यप्रतिभासान्मृदादिव्यतिरेकेण घटादेरिवेत्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ, अथवा ब्रह्मणि कारणापन्ने महदादिकार्य्यदर्शनादन्यथाऽदर्शनादिति सत्तास्थित्योरन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ। ननु तर्हि सांख्यपरिकल्पितं प्रधानमेव जगत्कारणमस्तु, किं ब्रह्मणेति तत्राह—अर्थेष्वभिज्ञ इति। उत्पाद्यसर्वपदार्थेष्वभिज्ञः सः अभितः सर्वतः सर्वमिदं जानातीति एवम्विधस्यैव कारणत्वं नेतरस्य प्रधानस्य जडत्वान्न सर्वज्ञत्वम्। तथा च "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतिः, तर्ह्यर्थेष्वभिज्ञानां जीवानामेव जगत्कारणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—स्वराडिति। स्वयमेव राजत इति स्वराट्, जीवानां परिच्छिन्नज्ञानत्वेन पराधीनत्वान्न स्रष्टृत्वं सम्भवतीत्यर्थः। "एष सर्वेश्वरः एष सर्वलोकपाल" इति श्रुतेः। नन्वीश्वरस्यापि "न तस्य कार्यं करणं च विद्यत" इति श्रुत्या कार्यकारणाद्यभावात् कथं सर्वज्ञत्वमिति तत्राह—तेने ब्रह्मेति। आदिकवये ब्रह्मणे यः ब्रह्म ऋग्वेदादिलक्षणं साङ्गं वेदं हृदा मनसा मनोमात्रेण साधनान्तरनिरपेक्षतया तेने स्वरमात्रावर्णपदवाक्यादिक्रमेण विस्तारितवान्, ब्रह्मण उपाधिभूतां बुद्धिं निर्माय तत्र वेदं प्रकाशितवानित्यर्थः। अथवा हृदोपनिपदा सह सङ्कल्पमात्रेण कार्यकारणसम्बन्धरहितोऽपि भगवान् सर्वान्तर्यामी ब्रह्मादिकार्यकारणसाक्षित्वेन सर्वज्ञ इत्यर्थः। एवं जगत्कारणे सच्चिदानन्दात्मकं वेदैकवेद्ये निरवद्ये सर्वेश्वरे परैरुद्भाव्यदोषकलापि नास्तीत्यभिधत्ते—मुह्यन्तीति। यं प्रति सूरयः कपिलादयः शास्त्रप्रणेतारः मुह्यन्तीत्युक्ते तत्प्रणीतशास्त्रस्य निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधिग्रन्थो नास्तीत्यर्थः। नानाऽसत्तर्ककलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये भगवति को नु दुर्घट

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति श्लोके अतः परमसत्यादप्युत्पन्नस्य जगतः कुतः सत्यत्वं ? किन्तु मिथ्यात्वमेवेति दर्शयति— तेजोवारीति। विनिमयः कार्यं- तेजोविनिमयः केशोण्डकादिः, वारिणो विनिमयः हिमकरकादिः, मृदो विनिमयो घटादिः, यथा येन प्रकारेण तथा कारणसत्ता- प्रतीतिव्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक्सत्ताप्रतीतिशून्यत्वमेवात्र मिथ्यात्वं, तद्वत्तेजोवारिमृदामपि कारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेण कार्य्यस्य पृथक्सत्ताप्रतीत्यभावात् मिथ्यात्वमित्यर्थः। किं च त्रिवृत्कृतानां चोभयेषां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकव्याजेन मिथ्यात्वं कथित- मिति सम्प्रदायविदामभिप्रायः। ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे क्रियाकारकादिसम्बन्धात् 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति विरुद्धयेतेत्यतो वाह—तेजोवारीति।। त्रिसर्गस्त्रयाणां सर्गः तेजोवारिमृदां सर्गः। उपलक्षणं चैतत्—पञ्चभूतानां सृष्टिः यत्र मृषा, कथं ? यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मिथ्या तथा जगदपि मिथ्येत्यर्थः। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेः। इदानीमेवंविधप्रपञ्चकारणत्वेन कल्पितमायासम्बन्धनिबन्धनं किञ्चिदपि चिद्रूपपरमसत्यात्मके ईश्वरे स्वदृष्ट्या वस्तुगत्यापि नास्तीति दर्शयति—धाम्नेति। धाम्ना प्रकाशेन स्वेन स्वरूपभूतेनात्मचैतन्येनोपचारतः कारणत्वेन कल्पितेन सदा सर्वदा निरस्तं निराकृतं कुहकं कपटाख्यं येन स तथोक्तः तं सदेति। जीवाद्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय अर्थादसङ्गत्वं कूटस्थत्वं चोक्तं, तस्मादेकमेव ब्रह्मोपहितानुपहितभेदेन "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्तञ्च" इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते। तत्र सगुणब्रह्मोपासनाजनितेन ज्ञानेन शुद्धान्तःकरणस्य निर्गुणब्रह्मोपास्तौ बुद्धिरुपतिष्ठते। ततश्च 'सकलं स्वात्मानं पश्यन्नात्मव्यतिरिक्तं किंचिदप्यपश्यन्निर्गुण एवाव- तिष्ठते' इत्येषोऽर्थोऽनेन प्रतिपाद्यते, नापरोऽप्रामाणिक इति तदेतत्। कण्ठशोषणप्रलापज्वलनज्वालातुल्यमिति न परीक्षकाः क्षण- मपि कटाक्षेण प्रेक्षन्ते, पूर्वापरपर्य्यालोचनया स्वोत्प्रेक्षितयुक्तिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृतीनामतात्पर्य्यार्थत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रहरण- प्रहतशिरस्कत्वादाचार्य्यैस्तत्र तत्र निराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनां मिथ्यात्वपरत्वे विरोधस्य दर्शितत्वादस्मदुक्तार्थे बहुप्रमाणसम्भवाद् ग्रन्थबाहुल्यभयान्न तन्निराकरणं प्रपञ्च्यते। न हि अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम्" इति वदतां सम्प्रदायवित्त्वमिति ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥
श्रीमद्भागवतं नौमि यस्यैकस्य प्रसादतः। अज्ञातानपि जानाति सर्वः सर्वागमानपि ॥ २ ॥
श्रीभागवतसन्दर्भान् श्रीमद्वैष्णवतोषणीम्। दृष्ट्वा भागवतव्याख्या लिख्यतेऽत्र यथामति ॥ ३ ॥
यदत्र स्खलितं किञ्चिज्जायतेऽनवधानतः। ज्ञेयं न तत्तत्कर्तॄणां समाहर्तुर्ममैव तत् ॥ ४ ॥
येषां प्रोत्साहनेनास्मि प्रवृत्तोऽत्यन्तसाहसे। ते दीनानुग्रहव्यग्राः शरणं मम वैष्णवाः ॥ ५ ॥

अथ श्रीभागवतलोकहिताभिलापपरतया श्रीभागवतसन्दर्भनामानं ग्रन्थमारभमाणो महाभागवतकोटिबहिरन्तर्दृष्टि- निष्टङ्कितभगवद्भावं निजावतारप्रचारप्रचारितस्वस्वरूपभगवत्पदकमलावलम्बिदुर्लभप्रेमपीयूषमयगङ्गाप्रवाहसहस्रं स्वसम्प्रदाय- सहस्राधिदैवं श्रीश्रीकृष्णचैतन्यदेवनामानं भगवन्तं कलियुगेऽस्मिन् वैष्णवजनोपास्यावतारतयार्थविशेषालिङ्गितेन श्रीभागवत- संवादेन स्तौति—

कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्। यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥

एकादशस्कन्धस्य कलियुगोपास्यप्रसङ्गे पद्यमिदम्। अस्यार्थविशेषस्तत्रैव दर्श्यते। तन्निर्लितार्थमाह—

अन्तः कृष्णं बहिर्गौरं दर्शिताङ्गादिवैभवम्। कलौ सङ्कीर्तनाद्यैः स्मः कृष्णचैतन्यमाश्रिताः ॥

अथ निजगुरुपरमगुरू स्तौति—

जयतां मथुराभूमौ श्रीलरूपसनातनौ। यौ विलेखयतस्तत्त्वज्ञापकौ पुस्तिकामिमाम् ॥१॥
तौ सन्तोषयता सन्तौ श्रीलरूपसनातनौ। दाक्षिणात्येन भट्टेन पुनरेतद्विविच्यते॥ २॥
तस्याद्यं ग्रन्थनालेखं क्रान्तव्युत्क्रान्तखण्डितम्। पर्यालोच्याथ पर्यायं कृत्वा लिखति जीवकः ॥३॥
पूर्वं यान्येव वाक्यानि धृतान्यर्थविशेषतः। तानि मूलक्रमेणापि धार्याणि क्रमलब्धये ॥४॥
धार्याण्यर्थविशेषार्थमधृतान्यपि कानिचित्। तत्रेतिशब्दः कर्तव्यः क्वचिद्व्याख्या च केवला ॥५॥
स्थानञ्च मुहुरङ्काभ्यां ज्ञेयं सन्दर्भवाक्ययोः। तत्राङ्कास्तत आशब्दात् तदङ्कादिर्विवतीष्यताम् ॥६॥
व्याशब्दात् तत्तद्व्याख्यागतं तद्वाक्यमीयताम्। तथा पुनश्चेति शब्दादन्यत्रापीति दृश्यताम् ॥७॥
यत्र व्याख्यागतं वाक्यव्याख्यानं तच्छिदाकृते। द्वौ तत्र प्रणवौ लेख्यौ तयोर्मध्यन्तु गृह्यताम् ॥८॥
यः स्कन्धाध्याययोरङ्कः स तु तच्छेदकः स्फुटम्। न तत्र प्रणवोपेक्षापीति सर्वत्र वीक्ष्यताम् ॥९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, ... वाराणसी-5

अत्र सर्वग्रन्थार्थं संक्षेपेण दर्शयन्नपि मङ्गलमाचरति—

यस्य ब्रह्मेति संज्ञां क्वचिदपि निगमे याति चिन्मात्रसत्ताप्यंशो यस्यांशकैः स्वैर्विभवति वशयन्नेव मायां पुमांश्च । एकं यस्यैव रूपं विलसति परमे व्योम्नि नारायणाख्यं स श्रीकृष्णो विधत्तां स्वयमिह भगवान् प्रेम तत्पादभाजाम् ॥

अथैवं सूचितानां श्रीकृष्णवाच्यवाचकतालक्षणसम्बन्धतद्भजनलक्षणाभिधेयतत्प्रेमलक्षणप्रयोजनानां निर्णयाय पूर्वं तत्त्वसंदर्भादिषट्सन्दर्भा निरूपिताः । अधुना तु श्रीमद्भागवतक्रमव्याख्यानाय तत्रापि सम्बन्धाभिधेयप्रयोजननिर्णयदर्शनाय च सप्तमः क्रमसन्दर्भोऽयमारभ्यते—

श्रीभागवतनिध्यर्थो टीकादृष्टिरदायि यैः । श्रीधरस्वामिपादांस्तान् वन्दे भक्त्येकरक्षकान् ॥ १ ॥
स्वामिपादैर्न यद् व्यक्तं यद् व्यक्तं चास्फुटं क्वचित् । तत्र तत्र च विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमनामकः ॥ २ ॥
[अथात्र परिभाषेयं ज्ञातव्या यद्यपेक्ष्यते । मूलं सटीकमङ्काद्यैः परिच्छेद्यं सहानया ॥
अङ्का वाक्यान्त एवात्र देयाः पद्यान्ततो ननु । बहुपद्यैकवाक्यत्वे गर्भाङ्का विन्दुमस्तकाः ।
यस्मिन् पद्ये नास्ति टीका तदप्यंकेन योजयेत् । एकपद्यान्यवाक्यत्वे संख्याशब्दास्तु कान्तकाः ॥
बहुपद्यैकवाक्यत्वेऽप्यमी ज्ञेयास्तथाविधाः । यथार्थकं युग्मकञ्च त्रिकमित्याद्युदाहृतिः ॥]

'जन्माद्यस्ये'त्यत्र श्रीश्रीधरस्वामिचरणानामयमभिप्रायः—परं परमेश्वरमिति । न पुनरभेदवादिनामिव चिन्मात्रं ब्रह्मेत्यर्थः, ध्येयध्यातृध्यानभेदावगमात् । सत्यमिति । तदुपलक्षणत्वेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युक्तलक्षणमित्यर्थः । "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृंहति बृंहयति च" इति श्रुतेः । "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च यद्ब्रह्म परमं विदुः" इति विष्णुपुराणोक्तावात्रापि शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मशब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वात् । तत्र सत्यत्वसाधकं—यत्र त्रिसर्गो मृषेति । यत्र यदाश्रयतयेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—तेज इति । तद्वद् यत्रारोपित इत्यर्थः । तदारोपककर्तृत्वं चास्माकं जीवानामेवेति लभ्यते । यत्रारोप्यते तच्च परं यद्यचेतनं चेतनं वा स्यात्तदा जीवानामेवारोपकर्तृत्वेन तत्र स्वाज्ञानस्य त्रिवर्गस्य सम्बन्धो न स्यात्, किन्तु जीवेष्वेव मरीचिकादाविव जलादेस्तद्भ्रमहेत्वज्ञानस्य च । किन्त्वत्र तत्तु चेतनमभिज्ञ इति योजयिष्यमाणत्वात् । तत्रैव 'स्वराडि'त्यनेन ज्ञानरूपस्यापि स्वरूपज्ञानेनैव ज्ञातृत्वाङ्गीकाराच्च । ततो यद्व्यष्टयंशोपाधिकत्वेन जीवा भ्रान्ताः स्युस्तस्य समष्ट्युपाधित्वेन स तु सुतरां तादृशः स्यादित्याशङ्कामनूद्य सिद्धान्तयति—यत्रेत्यनेनेति । महसेति । स्वतः सिद्धपरमज्ञानशक्तित्वेनेत्यर्थः, तथाग्रे व्याख्यास्यमानत्वात् । स्वरूपमात्रे वाक्ये स्वशब्देनैव चरितार्थता स्यात् । कथञ्चित् तन्मात्रे वाच्येऽपि हेतुत्वलक्षणेन तृतीयार्थेन तच्छक्तित्वमेव बोधयेत् । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकार्थ एव विहितत्वात् । तस्य च ज्ञानोपाधिरूपत्वे स्वशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । कुहकमत्र मायोपाधिकृतभ्रमपराभवः, "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इति श्रीमदर्जुनवचनात् । किन्तु 'यत्रे'त्यनेन लब्धस्य परमेश्वरस्य चिन्मात्रेण स्वरूपांशेन सततानुभूयमानस्वाभेदमेवालम्ब्य भ्रमाधिष्ठानत्वं स्वीकृतं, न तु जीवस्य स्वाभेदमननांशेन । परमेश्वरस्य तु धातुरपि (ध्यातुमपि) प्रार्थनीय । तया स्वानुभवातीतत्वात्तदेकवस्तुत्वं व्याहन्येतेति विवेचनीयम् । अथ तत्तत् सर्वं घटयितुं तटस्थलक्षणम् । जन्माद्यस्य यत इति । न तु मरीचिकादौ जलादिवत् केवलमारोपितं स्वतस्त्वन्यत्र सिद्धं, किन्त्वनादिपरम्परया तत्रैव यदारोपितत्वं तन्मात्रसिद्धत्वाद्यत एवास्य जन्मादीति गम्यते, तद्दृष्टान्तेनैव जन्मादिसिद्धौ 'जन्माद्यस्य यत' इत्यस्य पुनरुक्तत्वापातात् । ततोऽस्य जन्मादौ हेतुः—अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति । तत्र प्रथमोऽर्थस्तु अन्वयेन तस्यैव कारणत्वबोधकः, व्यतिरेकेण तदकार्यस्यासत्त्वबोधको ज्ञेयः । अत्र व्यतिरेकपदेनार्थेतरदाक्षेपलब्धम् । तच्च खपुष्पादिरूपमिति । तथा व्याख्यातम् । द्वितीयस्तृतीयश्च तस्य कारणत्वं विश्वस्य कार्यत्वं बोधयतीति । अत्र द्वितीये त्वर्थशब्दः कार्यकारणपरः । कारणस्य स्वावस्थायां कार्यावस्थायाञ्चानुवृत्तित्वम् । कार्याणान्तु परस्परं कारणावस्थायाञ्च व्यावृत्तत्वं ज्ञेयम् । एवं शून्यवादारम्भवादौ परिहृतौ । तथा च बहिर्मुखप्रवृत्त्यर्थं युक्तीः प्रदर्श्य अन्तर्मुखान् प्रति "शास्त्रयोनित्वात्" १।१।३ इति न्यायेन श्रुतीर्दर्शयति—तथा चेति । अत्र च 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिवाक्यवत्व्यतिरेकोऽपि ज्ञेयः। कथमसतः सज्जायेतेत्यादि । तत्र यस्य मरीचिकादृष्टान्तेन प्राप्तमचेतनत्वं स्पष्टमेव निवारयन् परमतं प्रधानञ्च प्रत्याचष्टे—तर्हीत्यादिना अभिज्ञ इति । तत्रास्तु तावदचेतनत्वमभि सर्वतो भावेन च तज्ज्ञातृत्वं श्रूयते इत्यर्थः । तत्तत्सर्वविचारात्मकत्वादीक्षणस्य "ईक्षतेर्नाशब्दम्" १।१।५ इत्यस्यायमर्थः—परमतं प्रधानं विश्वकारणं न भवति—न विद्यते शब्दः प्रमाणं यत्र तथाभूतं हि तत् । कुतोऽशब्दत्वं तस्य तत्राह—ईक्षतेरिति । सच्छब्दवाच्यकारणव्यापाराभिधायित्वेन तत्रेक्षधातोः श्रवणात् । ईक्षणञ्च चेतन एव सम्भवति । प्रधानं त्वचेतनमिति । ननु यत्र त्रिसर्ग आरोप्यते तद्भवत्वचेतनं यस्त्वारोपकर्ता जीवः स खलु सर्वारोपकत्वाच्चेतनः सर्वज्ञश्च स्यात् । तस्य च 'बहु स्या' मित्यादिवाक्यं स्वज्ञानकल्पितत्वेन स्वप्नद्रष्टृवत् स्वाभेदापेक्षयेत्याशङ्क्याह—तर्हि किं जीवः स्यादिति । सिद्धान्तयति—नेत्याहेति । परसिद्धज्ञातृत्वेन सर्वज्ञत्वं सर्वस्रष्टृत्वञ्च न स्यात् । तस्मादन्तर्यामिश्रुत्युक्तं तत्सिद्धज्ञानत्वेनारोपणकर्तृत्वमपि तत एव सिद्ध्यतीति कर्तृत्वमपि तस्यैव स्यादिति भावः । तत्रोदाहरणाभासेन विरिञ्चेः स्वतः सिद्धज्ञानत्वमाशङ्क्याह—तर्हि किमिति । सिद्धान्तयति—नेत्याह, तेन इतीति । तद्वेवं ज्ञानप्रदत्वेन मोक्षप्रदत्वमपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दर्शितम्। एवं जीवस्य तज्ज्ञानस्य च तस्मादत्यन्तभेदप्राप्तावपि सिद्धान्तितं—'सत्य' मित्यनेनैव, तत्सत्तयैव सर्वसत्तास्वीकारात्। तदेवं सर्वसत्ताप्रदं सर्वाधिष्ठानं सर्वदोषास्पृष्टं स्वरूपसिद्धसर्वज्ञानादिसमवेतं सर्वकर्तृ मोक्षदातृ च सत्यानन्दज्ञानस्वरूपं परं ध्येयमिति वाक्यार्थः।

स्वतः सिद्धज्ञानादित्वं शारीरकभाष्यादौ च "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यत्र स्वीकृतं प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमीक्षणानुपपत्त्या। मन्त्रौ चेमावुदाहृतौ—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स। वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' इति। 'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति च। अत्राद्वैतवादिनः समादधते—'यदि ज्ञेयं स्यात्तदा तस्य ज्ञातृत्वमपि तथा स्यात्, त्रिसर्गस्याज्ञान-कल्पितत्वादज्ञानस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वादज्ञानिनो जीवस्य च तेनाज्ञानेनैव पृथक् प्रतीतत्वात् सत्यत्वं नास्त्येव, ततो ज्ञातृत्वमपि तत्र नास्त्येव, तथा शक्त्यन्तरमपी'ति। वैष्णवास्तु तदभ्युपगमवादेनैव वदन्ति। तर्हि किं मिथ्यैवेदं जीवानां भातीत्यपि ज्ञानं तस्याव्यभिचारि स्यात्। येन च ज्ञानेन मृषा निरस्यते तस्य तु सत्यत्वमेव स्यात्। किञ्च विश्वकार्याण्यन्यथानुपपत्त्या यथा परमकारणरूपं तदभ्युपगम्यते तथा तच्छक्तिरपि स्वाभाविक्येवाभ्युपगम्यते। कार्यविशेषोत्पत्तौ किञ्चित्कारणत्वेनैव कारणतया वस्तुविशेषाङ्गीकारात् किञ्चित्कारणत्वमेव स्वाभाविकशक्तिरिति। तदेवमज्ञानातिरिक्तस्वाभाविकज्ञानेन स्वगत-विशेषत्वे प्राप्ते 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति प्रतिपादितम्। तदेव स्वरूपशक्तिरिति सैव सर्वं भगवत्तत्त्वं साधयेत्। 'तेने ब्रह्म हृदे'ति व्यञ्जितमस्यैव महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुत्यन्तरम्। तस्य च निःश्वासस्याप्राकृतत्व-व्यञ्जकम् "नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीत्" इति श्रुत्यन्तरञ्च समुदितं सत्तस्याप्राकृतमूर्तित्वमपि व्यञ्जयति। तत्तन्निषेधस्तु प्राकृतपरिच्छिन्ननिषेधपर एव। यथोक्तं द्वितीयस्कन्धे वैकुण्ठवर्णने—'न यत्र माये'ति, दशमे च—'दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्' इति।

अत एवात्मारामाणामपि तच्छक्तिवैभवानुभवे परमानन्दविशेषो जायते। 'आत्मारामाश्च मुनय' इत्यादिभ्यः। अतो जीवानां तादृशशक्त्यैव तदीयरश्मिस्थानीयत्वेन नित्यसिद्धानां तन्मायावृतज्ञानानां तज्ज्ञानसिद्धये स एव ध्येय इति। 'तं धीमही'त्यादिप्रमाणवचनेन गायत्रीशब्देन तत्सूचकतदव्यभिचारि'धीमहि'पदसंवलिततदर्थं एवेष्यते। सर्वेषामपि मन्त्राणामादि-रूपायास्तस्याः साक्षाल्लिखनानर्हत्वात्। तदर्थता च 'जन्माद्यस्य यत' इति प्रणवार्थः सृष्ट्यादिशक्तिमत्तत्त्ववाचित्वात्। 'यत्र त्रिसर्गो मृषे'ति व्याहृतित्रयार्थः। उभयत्रापि लोकत्रयस्य तदनन्यत्वेन विवक्षितत्वात्। 'स्वराडि'ति सवितृप्रकाशकपरमतेजोवाचि। 'तेने ब्रह्म हृदे'ति बुद्धिवृत्तिप्रेरणाप्रार्थना सूचिता। तदेवं कृपया स्वाध्ययनाय बुद्धिवृत्तिं प्रेरयतादिति भावः। तच्च तेजस्तत्र 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (१।१।२०) इत्यादि। संप्रतिपन्नं यन्मूर्त्तं तदनाद्यनन्तमूर्तिमदेव ध्येयमिति। एवमग्निपुराणे गायत्र्यर्थः श्रीभगवानेवाभिमतः। तद्वचनानि तत्त्वसन्दर्भे दृश्यानि। अत्रैवाग्रे दर्शयितव्यानि। 'धर्मविस्तर' इत्यत्र धर्मशब्दः परमधर्मपरः, "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम" इत्यत्र प्रतिज्ञातत्वात्। स च भगवद्ध्यानादिलक्षण एवेति व्यक्तीभविष्यति। वृत्रासुरवधोपेतमिति। तस्य परमभागवतत्वात्तद्वधरूपस्य चरितस्य श्रीभागवतलक्षणत्वेन धृतिः। पुराणान्तरे वामनसंज्ञे, हयग्रीवब्रह्मविद्येति वृत्रासुरवध-साहचर्येण नारायणवर्मैवोच्यते। 'हयग्रीव' शब्देन ह्यत्राश्वशिरा दधीचिरेव लभ्यते। तेनैव च प्रवर्त्तिता नारायणवर्माख्या ब्रह्मविद्या। तस्याश्वशिरस्त्वं षष्ठे—'यद्वा अश्वशिरोनामे'त्यत्र प्रसिद्धं नारायणवर्मणो ब्रह्मविद्यात्वञ्च। 'एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः। प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्याञ्च सत्कृतौ सत्यशङ्कितः॥' इत्यत्र टीकोत्थापितवचनेन चेति। एवं स्कान्दप्रभासखण्डे च—यत्राधिकृत्य गायत्रीमित्यादि। 'सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तच्च भागवतं स्मृतम्॥' लिखित्वा तच्चे-त्यादि। अष्टादशसहस्राणीत्यादीति। श्रीमद्भागवतस्य श्रीमद्भगवत्प्रियत्वेन भागवताभीष्टत्वेन च परमसात्त्विकत्वमाह—पद्मपुराणे च इति। तत्रैव च श्रीगौतमस्याम्बरीषं प्रति प्रश्नः—'पुराणं त्वं भागवतं पठसे पुरतो हरेः। चरितं दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य च भूपते!'॥ तत्र वञ्जुलीमाहात्म्ये तस्य तस्मिन्नुपदेशः—'रात्रौ तु जागरः कार्यः श्रोतव्या वैष्णवी कथा। गीता नामसहस्रञ्च पुराणं शुकभाषितम्॥ पठितव्यं प्रयत्नेन हरेः सन्तोषकारणम्' इति। स्कान्दप्रह्लादसंहितायां द्वारिकामाहात्म्ये—'श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधौ। जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दसमन्वितः' इति। श्रीतत्त्ववादिधृते गारुडवचने च पूर्णः सोऽयमतिशयः—'अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः। गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः। पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः। द्वादशस्कन्धयुक्तोऽयं शतविच्छेदसंयुतः। ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध' इति। ब्रह्मसूत्राणामर्थः तेषामकृत्रिमभाष्यभूत इत्यर्थः। तस्मात्तद्-भाष्यभूते स्वतःसिद्धे तस्मिन् सत्यर्वाचीनमन्यदन्यद्भाष्यं स्वस्वकपोलकल्पितं तदनुगतमेवादरणीयमिति गम्यते। भारतार्थस्य विनिर्णयो यत्र सः भगवत्येव तात्पर्यात्तस्यापि यद्वा भारतस्यार्थविनिर्णयो वेदार्थतुल्यत्वेन विशिष्य निर्णयो यत्रेति। गायत्रीभाष्य-रूपोऽसाविति। यत्तु द्वादशे 'ॐनमस्ते' इत्यादिगद्येषु तदर्थत्वेन सूर्यः स्तुतः तत्परमात्मदृष्ट्यैव, न तु स्वातन्त्र्येणेत्यदोषः। यथैवाग्रे श्रीशौनकवाक्यम्—'ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्य्यात्मनो हरे'रिति। न चास्य भर्गस्य सूर्यमण्डलमात्राधिष्ठानत्वं; मन्त्रे वरेण्यशब्देनात्र च ग्रन्थे परशब्देन पारमैश्वर्य्यपर्य्यन्तताया दर्शितत्वात्। तदेवमग्निपुराणेऽप्युक्तम्—'ध्यानेन पुरुषोऽयञ्च द्रष्टव्यः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सूर्यमण्डले । सत्यं सदाशिवं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदम्' इति । श्रीमद्भागवताभिध इति । भागवतत्वं भगवत्प्रतिपादकत्वम्, श्रीमत्त्वं भगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्त्वम्। नित्ययोगे मतुप्। अतः समस्तत्वैव निर्दिश्य नीलोत्पलवत् तन्नामत्वमेव बोधितम्; अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांशतादोषः स्यात्। अत एवोक्तं श्रीमद्भागवते-'महामुनिकृत' इति। गारुडे च "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध" इति, स्कान्दे च—"श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधौ" इति। टीकाकृद्भिरपि 'श्रीमद्भागवताभिध' इति। अतः क्वचित् केवलभागवताख्यत्वन्तु सत्यभामा भामेतिवत्। पुराणानां सामरूप इति। वेदेषु सामवत् पुराणेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः। साक्षाद्भगवतोदित इति। 'कस्मै येन विभाषितोऽय'मित्युपसंहारवाक्यानुसारेण ज्ञेयम्। 'शतविच्छेदसंयुत' इति विस्तरभिया न विव्रियते संवत्सरप्रदीपधृतस्कान्दवचने। तदेवं श्रीमद्भागवतं सर्वशास्त्रचक्रवर्तिपदमाप्तमिति स्थिते 'हेमसिंहासनारूढ'मिति तैर्यद् व्याख्यातं तदेव युक्तम्। अतः श्रीमद्भागवतस्यैवाभ्यासावश्यकत्वं श्रेष्ठत्वञ्च स्कान्दे निर्णीतम्—'शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः। न यस्य तिष्ठते गेहे शास्त्रं भागवतं कलौ॥ कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ। गृहे न तिष्ठते यस्य स विप्रः श्वपचाधमः॥ यत्र यत्र भवेद्विप्रः शास्त्रं भागवतं कलौ। तत्र तत्र हरिर्याति त्रिदशैः सह नारद:॥ यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने! अष्टादशपुराणानां फलं प्राप्नोति मानव' इति॥ तदेवं परमार्थविवित्सुभिः श्रीभागवतमेव साम्प्रतं विचारणीयमिति स्थितम्। अत एव सत्स्वपि नानाशास्त्रेष्वेतदेवोक्तम्—'कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः' इति। अर्कतारूपकेण तद्विना नान्येषां सम्यग्वस्तुप्रकाशकत्वमिति प्रतिपाद्यते। यस्यैव श्रीमद्भागवतस्य भाष्यभूतं श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे शास्त्रकथनप्रस्तावे गणितं तन्त्र भागवतभिधं तन्त्रम्। यस्य साक्षात् श्रीहनुमद्भाष्यवासनाभाष्यसम्बन्धोक्तिविद्वत्कामधेनुतत्त्वदीपिकाभावार्थदीपिका परमहंसप्रियाशुकहृदयादयो व्याख्याग्रन्थास्तथा मुक्ताफलहरिलीलाभक्तिरत्नावल्यादयो निबन्धाश्च विविधा एव तत्तन्मतप्रसिद्धमहानुभावकृता विराजन्ते, यदेव च हेमाद्रिग्रन्थस्य दानखण्डे पुराणदानप्रस्तावे मत्स्यपुराणीयतल्लक्षणधृत्या प्रशस्तम्। परिशेषखण्डस्य कालनिर्णये च कलियुगधर्मनिर्णये "कलिं सभाजयन्त्यार्या" इत्यादिकं यद्वाक्यत्वेनोत्थाप्य यत्प्रतिपाद्यधर्म एव कलावङ्गीकृतः। संवत्सरप्रदीपे च तत्कर्त्रा 'शतशोऽथ सहस्रैश्चे'त्यादिकं प्राग्दर्शितस्कान्दवचनजातमुत्थाप्य सर्वकलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीमद्भागवतवचनानि लेख्यानीति लिखितानि। अत एव सर्वगुणयुक्तत्वमस्यैव दृष्टं—'धर्मः प्रोज्झितकैतवः' इत्यादौ 'वेदाः पुराणं काव्यञ्च प्रभुर्मित्रं प्रियेव च। बोधयन्तीति हि प्राहुस्त्रिवृद्भागवतं स्मृतम्' इति। मुक्ताफले हेमाद्रिकारवचने चेति—'मत्स्यादीनां यत्पुराणाधिक्यं श्रूयते तत्त्वापेक्षिक'मिति॥

अथ स्वव्याख्या—जन्माद्यस्येति। अत्र पूर्वार्द्धस्यार्थः—'अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणा'मिति गारुडोक्तेरस्य महापुराणस्य ब्रह्मसूत्राकृत्रिमभाष्यात्मकत्वात् प्रथमं तदुपादायैवावतारः। तत्र पूर्वम् "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति व्याचष्टे—तेजोवारिमृदामित्यर्द्धेन। योजनायां प्राथमिकत्वादस्य पूर्वत्वम्। अत्र 'ब्रह्मजिज्ञासे'ति व्याचष्टे—परं धीमहीति। परं श्रीभगवन्तं धीमहि ध्यायेम। तदेवं मुक्तप्रग्रहया योगवृत्त्या बृहत्त्वात् ब्रह्म यत् यत् सर्वात्मकं तद्बहिश्च भवति, तत्तु निजरश्म्यादिभ्यः सूर्य इव सर्वेभ्यः परमेव स्वतो भवतीति मूलरूपभगवत्प्रदर्शनाय परपदेन ब्रह्मपदं व्याख्यायते, तत्रात्र भगवानेवेत्यभिमतं, पुरुषस्य तदंशत्वात् निर्विशेषब्रह्मणो गुणादिहीनत्वात्। उक्तं हि श्रीरामानुजाचार्यचरणैः—'सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः प्रवृत्तः, बृहत्त्वञ्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्यार्थः, स च सर्वेश्वर एवे'ति। उक्तञ्च प्रचेतोभिः—'न ह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयत' इति। अत एव विविधमनोहरानन्ताकारत्वेऽपि तत्तदाकाराश्रयपरमाद्भुतमुख्याकारत्वमपि तस्य व्यञ्जितम्। तदेवं मूर्त्तत्वे सिद्धे तेनैव परत्वेन तस्य विष्णवादिरूपकभगवत्त्वमेव सिद्धं तस्यैव ब्रह्मशिवादिपरत्वेन दर्शितत्वात्। अत्र जिज्ञासेत्यस्य व्याख्या—धीमहीति। यतस्तज्जिज्ञासायास्तात्पर्यं तद्ध्यान एव। तदुक्तमेकादशे स्वयं भगवता 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि। श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षति' इति।

'ततो धीमही'त्यनेन (श्रीरामानुजमतं) जिज्ञासापदं निदिध्यासनपरमेवेति स्वीयत्वेनाङ्गीकरोति श्रीभागवतनामा सर्ववेदादिसाररूपोऽयं ग्रन्थ इत्यायातम्। 'धीमही'ति बहुवचनं कालदेशपरम्परास्थितस्य सर्वस्यापि तत्कर्त्तव्यताभिप्रायेण। अनन्तकोटिब्रह्माण्डान्तर्यामिणां पुरुषाणामंशीभूते भगवत्येव ध्यानस्य विधानात्। अनेनैकजीववादजीवनभूतो विवर्तवादोऽपि निरस्तः। ध्यायतिरपि भगवतो मूर्तत्वमेव बोधयति, ध्यानस्य मूर्त एवोत्कृष्टार्थत्वात्। सति च सुसाध्ये पुमर्थोपाये दुस्साध्यस्य पुरुषाप्रवृत्त्या स्वत एवापकर्षात् तदुपासकस्यैव युक्ततमत्वनिर्णयाच्च। तथा च श्रीगीतोपनिषदः—'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इति। इदमेव च विवृतं ब्रह्मणा—'श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो! क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्' इति।

अत एवास्य ध्येयस्य स्वयं भगवत्त्वमेव साधितं शिवादयश्च व्यावृत्ताः। तथा 'धीमही'ति लिङा द्योतिता पृथगनुसन्धानवहिःप्रार्थनाध्यानोपलक्षितं भगवद्भजनमेव परमपुरुषार्थत्वेन व्यनक्ति—ततो भगवतस्तु तथात्वं स्वयमेव सुव्यक्तम्। ततश्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथोक्तपरममनोहरमूर्त्तित्वमेव लक्ष्यते । तथा च 'साम्नि बृहद्वामं बृहत् पार्थिवं बृहदन्तरीक्षं बृहद्दिवं बृहद्वामं बृहद्भ्यो वामवामेभ्यो वामम्' इति । तदेवं ब्रह्मजिज्ञासेति व्याख्यातम् 'अथात' इत्यस्य व्याख्यामाह—सत्यमिति । यतस्तत्र 'अथ' शब्द आनन्तर्ये, 'अतः' शब्दः पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे वर्त्तते तस्मादथेति स्वाध्यायक्रमतः प्राक्प्राप्तकर्मकाण्डपूर्वमीमांसया सम्यक् कर्मज्ञानादनन्तरमित्यर्थः । 'अत' इति तत्क्रमतः समनन्तरप्राप्तब्रह्मकाण्डे तूत्तरमीमांसया निर्णेयसम्यगर्थेऽधीतचरात् यत्किञ्चिदनुसंहितार्थात् । कुतः ? कुतश्चिद्वाक्याद्धेतोरित्यर्थः । पूर्वमीमांसायाः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासरूपपूर्वपक्षत्वेन उत्तरमीमांसात्मके सम्यगर्थनिर्णायकसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपोत्तरपक्षेऽस्मिन्नवश्यापेक्षत्वादविरुद्धांशेन संह्यायत्वात् कर्मणः शान्त्यादिलक्षणसत्त्वशुद्धिहेतुत्वाच्च तदन्तरमित्येव लभ्यम् ।

वाक्यानि चैतानि 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति', 'न स पुनरावर्त्तत इति स चानन्त्याय कल्पत' इति, 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति च । तदेतदुभयं विवृतं (श्रीरामानुजेन) शारीरके मीमांसापूर्वभागजातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वं तदुपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्य त्वनन्ताक्षयफलत्वं श्रूयते । अतः पूर्ववृत्तात् कर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । तदाह सर्वादिवृत्तिकारो भगवान् बौधायनः—'वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषे'ति ।

एतदेव पुरञ्जनोपाख्याने च दक्षिणवामकर्णयोः पितृहूदेवहूशब्दनिरुक्तौ व्यक्तमस्ति—'तदेवं सम्यक् कर्मकाण्डज्ञानादनन्तरं ब्रह्मकाण्डगतेषु केषुचिद्वाक्येषु स्वर्गाद्यानन्दस्य वस्तुविचारेण दुःखरूपत्वव्यभिचारिसत्ताकत्वज्ञानपूर्वकं ब्रह्मणस्त्वव्यभिचारिपरमानन्दत्वेन सत्यत्वज्ञानमेव ब्रह्मजिज्ञासायां हेतु'रिति । 'अथात' इत्यस्यार्थे लब्धे तन्निर्गलितार्थमेवाह—सत्यमिति । सर्वसत्तादावव्यभिचारिसत्ताकमित्यर्थः, 'परम्' इत्यनेनान्वयात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र श्रुतौ च 'ब्रह्म' इत्यनेन तदेव मन्यस्व तदिच्छाधीनसत्ताकत्वेन व्यभिचारिसत्ताकत्वमायाति । तदेतदवधिव्यभिचारिसत्ताकमेव ध्यायन्तो वयम्, इदानीं तु अव्यभिचारिसत्ताकं ध्यायेमेति भावः । अथ परत्वमेव व्यनक्ति—धाम्नेति । 'धाम'शब्देनात्र प्रभाव उच्यते प्रकाशो वा "गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरादिनानार्थवर्गात् न तु स्वरूपम् । तथा 'कुहक'शब्देनात्र प्रतारणकृदुच्यते, तच्च जीवस्वरूपावरणविक्षेपकारित्वादिना मायावैभवं ज्ञेयम् । तदुक्तम्—मायां व्युदस्य चिच्छक्त्येति । तस्या अपि शक्तेरागन्तुकत्वे 'स्वेने'त्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । स्वस्वरूपेणेत्येव व्याख्याते तु स्वेनेत्यनेनैव चरितार्थता स्यात् । यथाकथञ्चित् तथा व्याख्यानेऽपि कुहकनिरसनलक्षणा शक्तिरेवापद्यते । सा च साधकतमतारूपा तृतीयया व्यक्तेति । एतेन मायातत्कार्यविलक्षणं यद्वस्तु तत्तस्य स्वरूपमिति स्वरूपलक्षणमपि गम्यम् । तच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतिप्रसिद्धमेव, एतच्छ्रुतिलक्षकमेव च सत्यमिति विन्यस्तम् । तदेवं स्वरूपशक्तिश्च साक्षादेवोपक्रान्ता । अतः सुतरामेवास्य भगवत्त्वं स्पष्टम् । अथ सत्यत्वे युक्तिं दर्शयति—यत्रेति । ब्रह्मत्वात् सर्वत्र स्थिते वासुदेवे भगवति यस्मिन् स्थितस्त्रयाणां गुणानां भूतेन्द्रियदेवतात्मको यस्यैवेशितुः सर्गोऽप्ययममृषा शुक्त्यादौ रजतादिकमिवारोपितो न भवति, किन्तु 'यतो वा इमानी'ति श्रुतिप्रसिद्धे ब्रह्मणि यत्र सर्वदा स्थितत्वात् ।

'संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्" (२।४।२०) इति न्यायेन यदेककर्तृकत्वाच्च सत्य एव । तत्र दृष्टान्तेनाप्यमृषात्वं साधयति—तेजआदीनां विनिमयः परस्परांशव्यत्ययः परस्परस्मिन्नंशेनावस्थितिरित्यर्थः । स यथा मृषा न भवति किन्तु यथैवेश्वरनिर्माणं तथेत्यर्थः । 'इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृदेकैका भवति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यत् शुक्लं यदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये'ति श्रुतेः ।

तदेवमर्थस्यास्य श्रुतिमूलत्वात् कल्पनामूलस्त्वन्योऽर्थः स्वत एव परास्तः । तत्र च सामान्यतया निर्दिष्टानां तेजआदीनां विशेषत्वे संक्रमणं न शाब्दिकानां हृदयमध्यारोहति । यदि च तदेवामंस्यत तदा 'वार्यादीनि मरीचिकादिषु यथे'त्येवावक्ष्यत । किञ्च तन्मते ब्रह्मतस्त्रिसर्गस्य मुख्यं जन्म नास्ति किन्त्वारोप एव जन्मेत्युच्यते, स पुनर्भ्रमादेव भवति, भ्रमश्च सादृश्यावलम्बी, सादृश्यन्तु कालभेदेनोभयमेवाधिष्ठानं करोति; रजतेऽपि शुक्तिभ्रमसम्भवात् । न चैकात्मकं भ्रमाधिष्ठानं, बह्वात्मकन्तु भ्रमकल्पितमित्यस्ति नियमः । मिथोमिलितेषु विदूरवर्त्तिधूमपर्वतवृक्षेष्वखण्डमेघभ्रमसम्भवात् । तदेवं प्रकृतेऽप्यनादित एव त्रिसर्गः प्रत्यक्षं प्रतीयते । ब्रह्म च चिन्मात्रतया स्वत एव स्फुरदस्ति । तस्मादनाद्यमायाक्रान्तस्य जीवस्य यथा सद्रूपतासादृश्येन ब्रह्मणि त्रिसर्गभ्रमः स्यात्, तथा त्रिसर्गेऽपि ब्रह्मभ्रमः कथं न कदाचित् स्यात् ? । ततश्च ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वमित्यनिर्णये सर्वनाशप्रसङ्गः । ततश्च श्रुतिमूल एव व्याख्याने सिद्धे सोऽयमभिप्रायः—यत्र हि यन्नास्ति किन्त्वन्यत्रैव दृश्यते, तत्रैव तदारोपः सिद्धः । ततश्च वस्तुतस्तदयोगात् तत्र तत्सत्तया तत्सत्ता कर्तुं न शक्यत एव । त्रिसर्गस्य तु तच्छक्तिविशिष्टात् भगवतो मुख्यवृत्त्यैव जातत्वेन श्रुतत्वात् तद्व्यतिरेकेण व्यतिरेकात् तत्रैव सर्वात्मके सोऽस्ति । ततस्तस्मिन् न चारोपितश्च । आरोपस्तु तथापि 'धाम्ने'त्यादिरीत्यैवाचिन्त्यशक्तित्वात् तेन लिप्तत्वाभावेऽपि तच्छक्तिरूप एव । तथा च 'एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा' इत्यनुसारेण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्सत्तया तत्सत्ता भवति। ततो भगवतो मुख्यं सत्यत्वं, त्रिसर्गस्य च न मृषात्वमिति। तथा च श्रुतिः–'सत्यस्य सत्यमिति यथा प्राणो वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति प्राणशब्दोदितानां स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यत्वेनाधिगतानां मूलकारणभूतं परमसत्यं भगवन्तं दर्शयतीति। अथ तमेव तटस्थलक्षणेन च तथा व्यञ्जयन् विशदार्थतया ब्रह्मसूत्राणामेव विवृतिरियं संहितेति, बुबोधयिषया च तदनन्तरं सूत्रमेव प्रथममनुवदति—जन्माद्यस्य यत इति। जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अस्य विश्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यविविधविचित्ररचनारूपस्य यतो यस्मात् अचिन्त्यशक्त्या स्वयमुपादानरूपात् कर्त्रादिरूपाच्च जन्मादि तं परं धीमहीत्यन्वयः।

अत्र विषयवाक्यञ्च–'भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार–अधीहि भगवो ब्रह्मे'ति आरभ्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मे'ति 'तत् तेजोऽसृजते'त्यादि च। जन्मादिकमिहोपलक्षणं, न तु विशेषणं; ततस्तद्ध्याने तन्न प्रविशति, किन्तु शुद्ध एव सन्ध्येय इति। किञ्चात्र प्रागुक्तविशेषणविशिष्टविश्वजन्मादेस्तादृशहेतुत्वेन सर्वशक्तित्वं सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तस्य सूचितम्। 'यः सर्वः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। यः सर्वस्य वशी'त्यादिश्रुतेः। तथा परत्वेन निरस्ताखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपत्वं ज्ञानाद्यनन्तकल्याणगुणत्वञ्च सूचितम्। "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत" इत्यादिश्रुतेः।

ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते "ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यत" इत्यसङ्गतं स्यात्, 'निरतिशयं बृहत् बृंहणञ्चे'ति निर्वचनात् 'तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारण'मिति। वचनाच्च एवमुत्तरेष्वपि सूत्रेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणान्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृतश्रुतयश्च नात्र प्रमाणम्। तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात् न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम्। जगज्जन्मादिभ्रमो यतस्तद्ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षे च न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः भ्रममूलमज्ञानमज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात्। साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयोच्यते। प्रकाशत्वन्तु जडाद्व्यावर्त्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति। तथा सति सविशेषत्वम्। तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् तुच्छतैव स्यात्। किञ्च 'तेजो वारिमृदा'मित्यनेनैव तेषां विवक्षितं सेत्स्यतीति 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इत्यप्रयोजकं स्यात्।

अतस्तद्विशेषवत्त्वे लब्धे स च विशेषः शक्तिरूप एव शक्तिश्चान्तरङ्गा बहिरङ्गा तटस्था चेति त्रिधा दर्शिता। तत्र विकारात्मकेषु जगज्जन्मादिषु साक्षाद्धेतुता बहिरङ्गाया एव स्यात् इति सा मायाख्या चोपक्रान्ता तटस्था च वयं 'धीमही'त्यनेन। अथ यद्यपि भगवतोंऽशात् तदुपादानभूतप्रकृत्याख्यशक्तिविशिष्टात् पुरुषादेवास्य जन्मादि तथापि भगवत्येव तद्धेतुता पर्यवस्यति समुद्रैकदेशे यस्य जन्मादि तस्य समुद्रत एव जन्मादीतिवत्। तथोक्तम्–'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम्' इति। तस्य भगवतो 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेनापि मूर्तत्वमेव लक्ष्यते। यतो मूर्तस्य जगतो मूर्तिशक्तेर्निधानरूपता दृशानन्तपरशक्तीनां निधानरूपोऽसावित्याक्षिप्यते, तस्य परमकारणत्वाङ्गीकारात्। न च तस्य मूर्तत्वे सत्यन्यतो जन्मापतेत् अनवस्थापत्तेरेकस्यैवादित्वेनाङ्गीकारात् 'सांख्यानामव्यक्तस्येव' 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इति श्रुतिनिषेधात् अनादिसिद्ध्याप्राकृतस्वाभाविकमूर्तित्वेन तस्य तत्प्रसिद्धेश्च। तदेवं मूर्तत्वे सिद्धे स च मूर्तो विष्णुनारायणादिसाक्षाद्रूपकः श्रीभगवानेव नान्यः। तथा च 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये॥' इत्यादिकं तत्प्रतिपादकं सहस्रनामादौ। तत्रैव तु यथोक्तम्–'अनिर्देश्यवपुः श्रीमानि'ति। एवञ्च स्कान्दे 'स्रष्टा पाता च संहर्त्ता स एको हरिरीश्वरः। स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदुच्यते॥ एकदेशक्रियावत्त्वान्न तु सर्वात्मनेरितम्। सृष्ट्यादिकं समस्तन्तु विष्णोरेव परं भवेत्' इति।

महोपनिषदि च—'स ब्रह्मणा सृजति स रुद्रेण विलापयति'इत्यादिकम्। अत एव विवृतम्–'निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः। हिरण्यगर्भः सर्वश्च कालस्यारुपिणस्तत' इति॥ तत्र यो रूपरहितः कालः कालशक्तिस्तस्य निमित्तमात्रत्वमिति व्यधिकरण एव षष्ठ्यौ। तथा 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्ये'त्यादि, 'यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा' इत्यादि च। तदेवमत्रापि तथाविधमूर्तिर्भगवानेवोपक्रान्तः। तदेवं तटस्थलक्षणेन परं निर्धार्य तदेव लक्षणं ब्रह्मसूत्रे 'शास्त्रयोनित्वात्' (१।१।३) 'तत्तु समन्वयात्' (१।१।४) इत्येतत्सूत्रद्वयेन स्थापितमस्ति। तत्र पूर्वसूत्रस्यार्थः कुतो ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वं तत्राह–'शास्त्रं योनिर्ज्ञानकारणं यस्य तत्त्वात् यतो वा इमानि'त्यादिशास्त्रप्रमाणकत्वादिति। नात्र दर्शनान्तरवत् तर्कप्रमाणकत्वं तर्काप्रतिष्ठानादत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वाद् ब्रह्मणश्चेति भावः। वैशेषिकाणान्त्वविरोधाध्याये तर्काः–'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (२।१।३३) इत्यादिना निराकरिष्यन्ते। अत्र तर्कश्चैवम्–ईश्वरः कर्त्ता न भवति; प्रयोजनशून्यत्वात्, मुक्तात्मवत्, तनुभुवनादिकं जीवकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत्, विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः; कालत्वात्, वर्त्तमानकालवदित्यादि। तदेवं दर्शनान्तरानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनान्तरप्रातिकूल्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः। शास्त्रन्तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविजातीयसार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारविचित्रगुणसागरं निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धः। अत एव स्वाभाविकानन्तनित्यमूर्त्तिमत्त्वमपि तस्य सिद्ध्यति। अथोत्तरसूत्रस्यार्थः–ब्रह्मणः कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं तत्राह–तत्त्विति। 'तु'शब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः। तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव, कुतः ? समन्वयात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादनं समन्वयस्तस्मात्। तत्रान्वयः–'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति 'आनन्दो ब्रह्मे'ति 'एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्मे'ति 'तत् सत्यं' 'स आत्मे'ति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'ति 'ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीदि'ति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'ति 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'पुरुषविध इति पुरुषो ह वै नारायण इति एको ह वै नारायण आसीदि'ति 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति 'तत्तेजोऽसृजते'ति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत' 'अथ नारायणादजोऽजायत' 'यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि', 'नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम्। ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इत्यादिषु।

अथ व्यतिरेकः 'कथमसतः सज्जायेते'ति 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्' 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'ति 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्म न च शङ्करः' इत्यादिषु। अन्येषाञ्च वाक्यानां समन्वयस्तत्रैव वक्ष्यते। 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (१।१।१२) इत्यादिना। स चैवं परमानन्दस्वरूपत्वेनैव समन्वितो भवतीति तमुपलभ्यैव परमपुरुषार्थसिद्धेर्न प्रयोजनशून्यत्वमपि। तदेवं सूत्रद्वयार्थे स्थिते तदेतद्व्याचष्टे–अन्वयादितरतश्चार्थेषु इति। अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्सु अन्वयादन्वयमुखेन यतो यस्मादेकस्मादस्य जन्मादि प्रतीयते तथा इतरतो व्यतिरेकमुखेन च यस्मादेवास्य तत् प्रतीयत इत्यर्थः। अत एव तस्य श्रुत्यन्वयव्यतिरेकदर्शितेन परमसुखरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वञ्च ध्वनितम्। 'एको ह वै नारायण आसी'त्यादिशास्त्रप्रमाणत्वेन प्राक्स्थापितरूपत्वञ्चेति। अथ 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (१।१।५) इति व्याचष्टे–अभिज्ञ इति। तत्र सूत्रस्यार्थः—इदमाम्नायते छान्दोग्ये–'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादि। तत्र परोक्तं प्रधानमपि जगत्कारणत्वेनायाति। तच्च नेत्याह—ईक्षतेरिति। यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति तदशब्दमानुमानिकं प्रधानमित्यर्थः। यतोऽशब्दमतो न तदिह प्रतिपाद्यम्। कुतोऽशब्दत्वं तस्येत्याशङ्क्याह–ईक्षतेः, सच्छब्दवाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिनः ईक्षतेर्धातोः श्रवणात्। तदैक्षतेति। ईक्षणं चाचेतने प्रधाने न सम्भवेत्। अन्यत्र चेक्षापूर्विकैव सृष्टिः "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इत्यादौ। ईक्षणञ्चात्र तदशेषसृज्यविचारात्मकत्वात् सर्वज्ञत्वमेव क्रोडीकरोति तदेतदाह—अभिज्ञ इति। ननु तदानीम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्युक्तेस्तस्येक्षणसाधनं न सम्भवति, तत्राह—स्वराडिति। स्वस्वरूपेण एव तथा तथा राजत इति। 'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' इत्यादौ 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः। एतेनेक्षणवन्मूर्त्तिमत्त्वमपि स्वाभाविकमित्यायातं निःश्वसितस्याप्यग्रे दर्शयिष्यमाणत्वात्। तच्च यथोक्तमेवेति। अथ 'शास्त्रयोनित्यादि'त्यस्यार्थान्तरं व्याचष्टे–तेन इति। तच्चार्थान्तरं यथा– कथं तस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कथं वा नान्यतन्त्रोक्तस्य प्रधानस्य न चान्यस्येति तत्राह–शास्त्रस्य वेदलक्षणस्य योनिः कारणं तद्रूपत्वात्। 'एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं सूत्राण्युपसूत्राणि खिलान्युपखिलानि चे'ति श्रुतेः।

शास्त्रं हि सर्वप्रमाणागोचरविविधानन्तज्ञानमयं, तस्य च कारणं ब्रह्मैव श्रूयते इति तदेव मुख्यं सर्वज्ञम्। तादृशं सर्वज्ञत्वं विना च सर्वसृष्ट्यादिकमन्यस्य नोपपद्यते इति प्रोक्तलक्षणं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानं न च जीवान्तरमिति। एतदेव विवृत्याह––तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति। ब्रह्म वेदमादिकवये ब्रह्मणे ब्रह्माणं प्रति हृदा अन्तःकरणद्वारैव न तु वाग्द्वारा तेने आविर्भावितवान्। अत्र बृहद्वाचकेन ब्रह्मपदेन सर्वज्ञानमयत्वं तस्य ज्ञापितम्। हृदेत्यनेनान्तर्यामित्वं सर्वशक्तित्वञ्च भगवतो ज्ञापितम्। आदिकवय इत्यनेन तस्यापि शिक्षानिदानत्वात् शास्त्रयोनित्वञ्चेति। श्रुतिश्चात्र–'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति। अनेन च शयनलीलाव्यञ्जितनिःश्वसितमयवेदो ब्रह्मादिविविधानुचराश्रयः पद्मनाभस्तदादिमूर्तिकः श्रीभगवानेवाभिहितः। विवृतञ्चैतत् 'प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती'त्यादिना। अथ 'तत्तु समन्वयादि'त्यस्यार्थान्तरम्, यथा शास्त्रयोनित्वे हेतुश्च दृश्यते इत्याह—तत्त्विति। समन्वयोऽत्र सम्यक् सर्वतोमुखोऽन्वयो व्युत्पत्तिर्वेदार्थपरिज्ञानम् तस्मात्, तत्तु शास्त्रनिदानत्वं निश्चीयत इति। जीवे सम्यग्ज्ञानमेव नास्ति, प्रधानं त्वचेतनमेवेति भावः। "स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता" इत्यादिश्रुतेः। तदेतस्य तदीयसम्यग्ज्ञानं व्यतिरेकमुखेन बोधयितुं जीवानां सर्वेषामपि तदीयसम्यग्ज्ञानाभावमाह—मुह्यन्तीति। सूरयः शेषादयोऽपि यत् यत्र शब्दब्रह्मणि। तदेतद्विवृतं स्वयं भगवता—'किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत्। इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन' इति। अनेन च साक्षाद्भगवानेवाभिहितः। तथा दशलक्षणार्थोऽप्यत्रैव दृश्यः। तत्र सर्गविसर्गस्थाननिरोधाः 'जन्माद्यस्य यत' इत्यत्र। 'मन्वन्तरेशानुकथे च स्थानान्तर्गते। पोषणं तेन' इत्यादौ 'ऊतिर्मुह्यन्ती'त्यादौ। मुक्तिर्जीवानामपि तत्सान्निध्ये सति कुहकनिरसनव्यञ्जकेन धाम्नेत्यादौ आश्रयः परं सत्यमित्यत्र। स च स्वयं भगवत्त्वेन श्रीकृष्ण एवेति पूर्वोक्तप्रकार एव व्यक्त इति। तदेवमस्मिन्नुपक्रमवाक्ये सर्वेषु पदवाक्यतात्पर्येषु तस्य ध्येयस्य सविशेषत्वं मूर्तिमत्त्वं श्रीभगवदाकारत्वञ्च व्यक्तम्। तच्च युक्तं, स्वरूपवाक्यान्तरव्यक्तत्वात्। समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयति। योऽस्योत्प्रेक्षक इति निमित्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रणत्वम् । 'योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः । यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम्' इति ।

अतो 'धर्मः प्रोज्झिते'त्यादावनन्तरवाक्येऽपि 'किं वा परै'रित्यादिना तत्रैव तात्पर्यं दर्शितम् । तथोपसंहारवाक्याधीनार्थत्वादुपक्रमवाक्यस्य नातिक्रमणीयत्वमेव 'कस्मै येन विभाषितोऽयम्' इत्यादिना दर्शितं तस्य तादृशविशेषवत्त्वादिकम् यथैव । 'आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्' (३।३।१७) इत्यत्र शङ्करशारीरकस्यापरस्यां योजनायामुपक्रमोक्तस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्मत्वमुपसंहारस्थादात्मशब्दात् लभ्यते, तद्वदिहापि चतुःश्लोकीवक्तुर्भगवत्त्वं दर्शितं श्रीव्याससमाधावपि तस्यैव ध्येयत्वम् । तदेव च 'स्वसुखनिभृते'त्यादि श्रीशुकहृदयानुगतमिति । य'द्वा पुनश्च विष्णुपुराणीयभगवच्छब्दनिरुक्तिवत् साक्षाच्छ्रीकृष्णाभिधेयत्वेनापि योजयति—जन्माद्यस्येति । "नराकृति परं ब्रह्म" इति पुराणवर्गात् । "तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्" इति श्रीगोपालतापनीश्रुतेश्च । परं श्रीकृष्णं धीमहि । अस्य स्वरूपलक्षणमाह—सत्यमिति । 'सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्य'मित्यादौ । 'सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात् सत्यञ्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामतः ॥' इत्युद्यमपर्वणि सञ्जयकृतश्रीकृष्णनाम्नां निरुक्तौ च तथा श्रुतत्वात् । एतेन तदाकारस्याव्यभिचारित्वं दर्शितम् । तटस्थलक्षणमाह—धाम्ना स्वेनेत्यादि । स्वेन स्वस्वरूपेण धाम्ना श्रीमथुराख्येन । सदा निरस्तं कुहकं मायाकार्यलक्षणं येन तम् ॥ 'मथ्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा । तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यत' इति श्रीगोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः । लीलामाह—आद्यस्य नित्यमेव श्रीमदानकदुन्दुभिव्रजेन्द्रनन्दनतया श्रीमथुराद्वारकागोकुलेषु विराजमानस्यैव स्वस्य कस्मैचिदर्थाय लोके प्रादुर्भावापेक्षया यतः श्रीमदानकदुन्दुभिगृहात् जन्म तस्माद् य इतरतश्च इतरत्र श्रीव्रजेश्वरगृहेऽपि अन्वयात् पुत्रभावतः तदनुगतत्वे नागच्छत् । उत्तरेणैव 'य' इति पदेनान्वयः । 'यत' इत्यनेन तस्मादिति स्वयमेव लभ्यते । कस्मात् ? अन्वयात् । तत्राह–अर्थेषु कंसवञ्चनादिषु तादृशभाववद्भिः श्रीगोकुलवासिभिरेव सर्वानन्दकदम्बकादम्बिनीरूपा सा कापि लीला सिद्ध्यतीति तल्लक्षणेषु वा अर्थेषु अभिज्ञः । ततश्च स्वराट् स्वैर्गोकुलवासिभिरेव राजत इति तत्र तेषां प्रेमवशतामापन्नस्याप्यव्याहतैश्वर्य्यमाह–तेन इति । य आदिकवये ब्रह्मणे ब्रह्माणं विस्मापयितुं हृदा सङ्कल्पमात्रेणैव ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तिमयं वैभवं तेने विस्तारितवान् । यद्यतस्तथाविधलौकिकालौकिकतासमुचितलीलाहेतोः सूरयस्तद्भक्ता मुह्यन्ति प्रेमातिशयोदयेन वैवश्यमाप्नुवन्ति । 'यत्' इत्युत्तरेणाप्यन्वयात् । यद् यत एव तादृशलीलातः तेजोवारिमृदामपि यथा यथावद्विनिमयो भवति । तत्र तेजसश्चन्द्रादेर्विनिमयो निस्तेजोवस्तुभिः सह धर्मपरीवर्त्तः । तच्छ्रीमुखादिरुचा चन्द्रादेर्निस्तेजस्त्वविधानात् निकटस्थनिस्तेजोवस्तुनः स्वभासा तेजस्वितापादानाच्च । तथा वारिद्रवश्च कठिनं भवति वेणुवाद्येन । मृत्पाषाणादिश्च द्रवतीति । यत्र श्रीकृष्णे त्रिसर्गः श्रीगोकुलमथुराद्वारकावैभवप्रकाशः अमृषा सत्य एवेति ।

अथ श्रीवृन्दावने तदीयस्वरूपशक्तिप्रादुर्भावाश्च व्रजदेव्यः । यथा ब्रह्मसंहितायाम्—'आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि' इति । ताभिः श्रीगोपिकाभिः कलाभिः शक्तिभिः निजरूपतया स्वीयतया शक्तित्वञ्च तासां पूर्वोक्तोत्कर्षेण परमपूर्णप्रादुर्भावाणां सर्वासामपि 'लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमान'मिति 'श्रियःकान्ताकान्तः परमपुरुष' इति च 'गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभ'मिति च ज्ञापयति । गोप्य एव श्रियः कान्तं मनोहरम् एकान्तवल्लभं रहोरमणम् । एतदभिप्रायेणैव स्वायम्भुवागमेऽपि श्रीभूलीलाशब्दैस्तत्प्रेयसीत्रयमुपदिष्टम् । तस्माल्लक्ष्मीत्वेऽप्यासां कुरुपाण्डवन्यायेन 'नायं श्रियोऽङ्ग' इत्यादि लक्ष्मीतोऽप्युत्कर्षवर्णनं परमव्योमादिस्थिताभ्यस्तत्तन्नाम्ना एव प्रसिद्धाभ्यो लक्ष्मीभ्य आधिक्यविवक्षयेति मन्तव्यम् । श्रीवृन्दावनलक्ष्म्यस्त्वेता एवेति । तास्तु नित्यसिद्धा एव, आसां महत्त्वन्तु ह्लादिनीसारवृत्तिविशेषप्राधान्यात् । तदुक्तम्—'आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिः' इति । आनन्दचिन्मयरसेन प्रेमरसविशेषेण भाविताभिस्तत्प्रधानाभिरित्यर्थः । अत एव तत्प्राचुर्य्यप्रकाशनाचिन्त्यानन्तशक्तियुक्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यापि तासु परमोल्लासप्रकाशो भवति, येन ताभी रमणेच्छा जायते । तथैवाह—भगवानपि ता रात्रीरिति । न केवलमेतावन्मात्रम्, किन्त्वेताभिः समं परप्रेमोल्लासावधित्वमवगम्यते, तथाह—त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधदिति । व्यरोचताधिकं तातेति । तत्रातिशुशुभे ताभिरिति च । अथ तासां नामानि श्रूयन्ते भविष्योत्तरमल्लद्वादशीप्रसङ्गे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे–'गोपीनामानि राजेन्द्र ! प्राधान्येन निबोध मे । गोपाली पालिका धन्या विशाखा ध्याननिष्ठिका ॥ राधानुराधा सोमाभा तारका दशमी तथा' इति । तथेति दशम्यपि तारकानाम्न्येवेत्यर्थः । स्कान्दे प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये 'श्रीललितोवाचे'त्यादिना—'ललिता श्यामला धन्या विशाखा राधा शैव्या पद्मा भद्रे'त्येतान्यष्टैव गृहीतानि । अथ च 'वनिताशतकोटिभि'रित्यागमप्रसिद्धेरन्यान्यपि लोकशास्त्रयोरवगन्तव्यानि ।

---

१. वृन्दावनमुद्रिताष्टटीकान्वितभागवतपुस्तके त्वयं पाठस्तद्द्वाविंशतिपृष्ठे आचतुर्दशपङ्क्तेस्त्रयोविंशतिपङ्क्तिं यावत् 'सत्य एव' इत्यन्तः मुद्रितः, स एव पुनः षड्विंशतिपृष्ठे दृश्यते । तदधस्ताच्च 'तत्रायुक्तोऽपि बङ्गाक्षरप्रामादिकपाठानुसारेण लिखितोऽधिक इत्युपेक्षणीयः, किन्त्वत्रैव स पाठो युक्तो ग्राह्य' इति टिप्पण्यामुल्लेखितं दरीदृश्यते । अस्माभिस्तु पूर्वत्र मुद्रितः पाठोऽस्थानपतित इति निष्कासितः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत्र शतकोटिधान्यान्यनुपपत्त्यापि तासां तन्महाशक्तित्वमहालक्ष्मीत्वमेवावगम्यते, तदेवं परममधुरप्रेमवृत्तिमयीषु तास्वपि तत्सारांशोद्रेकमयी श्रीराधिका तस्यामेव प्रेमोत्कर्षपरमावधित्वस्य दर्शितत्वात्, यत्र च तत्प्रेमवैशिष्ट्यं तत्रैव प्रकाशाधिक्यमपि। अत एव श्रीवृन्दावने राधिकाया एव परमलक्ष्मीत्वम्, अत एव सतीष्वन्यासु तास्वपि मुख्यत्वाभिप्रायेणैव, तस्या एव श्रीवृन्दावनाधिपत्येन नामग्रहणम्। पाद्मे च—'वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्यै प्रतुष्यता। कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने' इति। अत एव विशेषतः श्रीराधायास्तादृशत्वं बृहद्गौतमीये। तथा हि श्रीबलदेवं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्—'सत्त्वं तत्त्वं परतत्त्वञ्च तत्त्वत्रयमहं किल। त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका मम वल्लभा॥ प्रकृतेः पर एवाहं सापि मच्छक्तिरूपिणी। सात्त्विकं रूपमास्थाय पूर्णोऽहं ब्रह्म चित्परः॥ ब्रह्मणा प्रार्थिता सम्यक् सम्भवामि युगे युगे। तया सार्द्धं त्वया सार्द्धं नाशाय देवताद्रुहाम्'॥ इत्यादि सत्त्वं कार्यत्वं तत्त्वं कारणत्वं ततोऽपि परत्वं चेति यत् तत्त्वत्रयं तदहमित्यर्थः। तत्रैवाग्रे श्रीराधायाः—'देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता। सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहिनी परा' इति। ऋक्परिशिष्टश्रुतिश्च तथैवाह—'राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका'। विभ्राजन्ते जनेष्वा इति। विभ्राजन्तो 'विभ्राजत आ सर्वत' इति श्रुतिपदार्थः। एतत् सर्वमभिप्रेत्य मूर्धन्यश्लोके तादृशोऽप्यर्थः सन्दधे—जन्माद्यस्येति। यतोऽन्वयात् अन्वेति अनुगच्छति सदा निजपरमानन्दशक्तिरूपायां तस्यां श्रीराधायामासक्तो भवतीत्यन्वयः। श्रीकृष्णस्तादृशाद् यस्मात् तथा इतरतः इतरस्याश्च तस्य सदा द्वितीयायाः श्रीराधाया एव यतो यस्य आद्यस्य आदिरसस्य जन्म प्रादुर्भावः यावेव आदिरसविद्यायाः परमनिधानमित्यर्थः। अत एव तयोरत्यद्भुतविलासमाधुरीधुरीणतामुद्दिशति—यः अर्थेषु तत्तद्विलासकलापेषु अभिज्ञो विदग्धः या च स्वेन तथा तथाविधेन आत्मना राजते विलासतीति स्वराट्, अत एव सर्वतोऽप्याश्चर्यरूपयोस्तयोर्वर्णने मम तत्कृपैव सामग्रीत्याह—आदिकवये प्रथमं तल्लीलावर्णनमारभमाणाय मह्यं श्रीवेदव्यासाय हृदा अन्तःकरणद्वारैव ब्रह्म निजलीलाप्रतिपादकं शब्दब्रह्म यस्तेने आरम्भसमकालमेव युगपत् सर्वमिदं महापुराणं मम हृदि प्रकाशितवानित्यर्थः। एतच्च प्रथमस्य सप्तम एव व्यक्तम्। यद् यस्यां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति स्वरूपसौन्दर्यगुणादिभिरत्यद्भुता केयमिति निर्वक्तुमारब्धा निश्चेतुं न शक्नुवन्ति एवम्भूता सा यदि मयि कृपां नाकरिष्यत् तदा लब्धमाधवतादृशकृपस्यापि मम 'तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः। वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन्॥' इत्यादिना तस्या लीलावर्णनलेशोऽपि साहससिद्धिरसौ नाभविष्यदेवेति भावः। तयोराश्चर्यरूपत्वमेव व्यनक्ति—तेजोवारिमृदामचेतनानामपि यथा येन प्रकारेण विनिमयः परस्परं स्वभावविपर्ययो भवति तथा विभ्राजत इति शेषः। वाक्यशेषञ्च भावाभिभूतत्वेन न वक्तुं शक्तवानिति गम्यते। तत्र तेजसश्चन्द्रादेस्तत्पदनखकान्तिविस्फारितादिना वारिमृद्भ्निस्तेजस्त्वधर्मावाप्तिर्वारिणो नद्यादेश्च वंशीवाद्यादिना रव्यादितेजोवदुच्छलताप्राप्तिः। पाषाणादेर्मृदश्च स्तम्भताप्राप्तिः। मृदश्च पाषाणादेस्तत्कान्तिकन्दलीच्छुरितत्वेन तेजोवदुज्ज्वलताप्राप्तिर्वंशीवाद्यादिना वारिवच्च द्रवताप्राप्तिरिति। तदेतत् सर्वं तस्य लीलावर्णने प्रसिद्धमेव। यत्र यस्याञ्च विद्यमानायां त्रिधा सर्गः श्रीभूलीलेति शक्तित्रयीप्रादुर्भावोऽथवा द्वारकामथुरावृन्दावनानीति स्थानत्रयगतशक्तिवर्गत्रयप्रादुर्भावो वृन्दावन एव रसव्यवहारेण सुहृदुदासीनप्रतिपक्षनायिकारूपत्रिभेदानां सर्वासामपि व्रजदेवीनामेव प्रादुर्भावो वा मृषा वृथैव। यस्याः सौन्दर्यादिगुणसम्पदा ता रताः कृष्णे न किञ्चिदिव प्रयोजनमर्हन्तीत्यर्थः। ततः 'धीमही'ति यच्छब्दलब्धेन तच्छब्देनान्वयः। परमशक्तिशक्तिमत्त्वेनातिशयितमहाभावरसेन वा परस्परमभिन्नतां गतयोरनयोरैक्येनैव विवक्षितं—तदिति। अत एव सामान्यतया परामर्शात् नपुंसकत्वञ्च। कथम्भूतं ? स्वेन धाम्ना स्वप्रभावेण सदा निरस्तं स्वलीलाप्रतिबन्धकानां कुहकं माया येन तत्। तथा सत्यं तादृशत्वेन नित्यसिद्धम्। यद्वा परस्परं विलासादिभिरनवरतमानन्दसन्दोहदाने कृतसत्यमिव जातं तत्र निश्चलमित्यर्थः। अत एव परम् अन्यत्र कुत्राप्यदृष्टगुणलीलादिभिः विश्वविस्मापकत्वात् सर्वतोऽप्युत्कृष्टम्। अत्र एकोऽपि धर्मो भिन्नवाचकतया वाक्ययोर्निर्दिष्ट इत्युभयसादृश्यावगमात् प्रतिवस्तूपमानालङ्कारोऽयम्। इयञ्च मुहुरुपमितिमाला प्रतिवस्तूपमा। तेन तैस्तैर्मिथो योग्यतया निबद्धत्वात् समनामापि। एतदलङ्कारेण च अहो परस्परं परस्मात् परमपि तन्मिथुनीभूतं किमपि तत्त्वं मिथोगुणगणमाधुरीभिः समतामेव समवाप्तमिति सकलजीवजीवातुतमरसपीयूषधाराधाराधरतासम्पदा कस्मै वा निजचरणकमलविलासं न रोचयतीति स्वतःसम्भवि वस्तु व्यज्यते। तदाहुः—'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः। एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथग्' इति। इयं मायापि दृश्यते इति च। एवम् 'समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुन' इति। तथा—'वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः संभवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्' इति। अतः सर्वतोऽपि सान्द्रानन्दचमत्कारकश्रीवृन्दावनेऽपि परमाद्भुतप्रकाशः श्रीराधया युगलितः श्रीकृष्ण इति। तदुक्तं—'राधया माधवो देव' इत्यादिना। तदेवं सन्दर्भचतुष्टयेन सम्बन्धो व्याख्यातः, तस्मिन्नपि सम्बन्वे श्रीराधामाधवरूपेणैव प्रादुर्भावः, तस्य समन्वितः परमप्रकर्षः। एतदर्थमेव 'व्यतानिषमिमाः सर्वा अपि परिपाटी'रिति पूर्णः सम्बन्धः॥

गौरश्यामरुचोज्ज्वलाभिरमलैरक्ष्णोर्विलासोत्सवैर्नृत्यन्तीभिरशेषमादनकलावैदग्धदिग्धात्मभिः॥
अन्योऽन्यप्रियतासुधापरिमलस्तोमोन्मदाभिः सदा राधामाधवमाधुरीभिरभितश्चित्तं ममाक्रम्यताम्॥ १॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः।

कृपासुधावृष्टिभृतः स्वभक्तिस्वर्वाहिनी खेलितजीवपङ्क्ती। श्रीकृष्णचैतन्यघनः स विद्युद्गौरो मनोव्योमनि नश्चकास्तु ॥ १ ॥
नित्यानन्दाद्वैतचैतन्यमेकं तत्त्वं नित्यालंकृतब्रह्मसूत्रम्। नित्यैर्भक्तैर्नित्यया भक्तिदेव्या भातं नित्यं धाम्नि नित्ये भजामः ॥ २ ॥
रूपं नाम सनातनं गुरुकृपां नित्यान् गुणांस्तस्य तान् श्रीमद्भागवतात्तथैव विदितान् जुष्टाच्चिरेणाश्रयन्।
दृष्ट्वा वैष्णवतोषणीं प्रभुमतं विज्ञाय सन्दर्भतट्टीकां स्वाम्यनुकम्पितोऽस्य विदधे सारार्थसंदर्शिनीम् ॥ ३ ॥
न काचिन्मे वैदुष्यहह समुहासाहस इह स्वमौड्यं वा हेतुर्निरुपधिकृपा या (वा) भगवतः।
प्रभुत्वं वा हीनेऽप्युदयति यदाद्ये प्रहसितं द्वितीये त्वानन्दं प्रतिपदमिदं धोक्ष्यति सताम् ॥ ४ ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभूष्णवे। तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥ ५ ॥
सुरतरुफलदीपाहस्करब्रह्मधर्मान् यदिदमधितशास्त्रं नातिचित्रं तदेतत्।
हरिचरितसुधानां पायनाय प्रपेदे सदसि सदसतां यन्मोहिनीत्वं स्तुमस्तत् ॥ ६ ॥

इह खलु निखिलकल्याणगुणमाधुर्यवारिधौ महैश्वर्यसम्राजि स्वयं भगवति परमभास्वत्यधिधरणि यथासमयं विलस्यान्तर्हिते नानाशास्त्रपुराणेतिहासादीनां सर्वजननिकायत्रावकत्वरूपेष्वर्थेषु यापिकेष्विव कालेन दैवाद्वैगुण्योदयालस्येनेव केषुचित् प्रसुप्तेषु तेष्वेव मध्ये कैश्चित् कैश्चित् प्रत्युत "जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रम" इत्यादितोऽवगतैरनर्थाकारैश्चौरैरिवोद्भूय तत्तत्प्रणेतृपर्यन्तानां सर्वेषां चित्तप्रसादरूपेषु महाधनेष्वपहृतेषु; 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' इति 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' इति श्रीगीतोक्तनिमित्तलब्धलक्षणतया यादःसु महामीन इव, मृगेषु यज्ञवराह इव, विहङ्गमेषु श्रीहंस इव, नृषु स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण इव, देवेषूपेन्द्र इव, वेदेषु श्रीमद्भागवताख्यः शास्त्रचूडामणिः। 'कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह। कलौ नष्टदृशामेव पुराणार्कोऽधुनोदित' इति वचनव्यञ्जितश्रीकृष्णप्रतिमूर्तिकत्वेन ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादिति निरस्ततद्भिन्नान्यसादृश्यतया श्रीशुकपरीक्षिद्भ्यां श्रीकृष्ण एव ज्योतिःसु सहस्रांशुरिव पुराणेषु भास्वान् द्वादशस्कन्धात्मकोऽष्टादशसहस्रच्छदनो महाजनवाञ्छितार्थकल्पतरुरिवावततार। तत्प्रणेता प्रथमत एवाचार्यचूडामणिः श्रीकृष्णद्वैपायनः स्वाभीष्टदैवतध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरति—जन्माद्यस्येति। परमातिशयेन सत्यं सर्वकालदेशवर्तिनं परमेश्वरं धीमहि ध्यायेम। बहुवचनेन कालदेशपरस्पराप्राप्तान सर्वानेव जीवान् स्वान्तरङ्गीकृत्य स्वशिक्षया तान् ध्यानमुपदिशन्नेव क्रोडीकरोति। अनेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (१।१।१) इति सूत्रार्थः फलतो विवृतः, ध्यानस्यैव जिज्ञासायाः फलत्वात्। तस्य परमैश्वर्य्यमाह—अस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवति तम्। तर्हि किंकालं ध्यायथ? न; अन्वयादितरतश्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटे मृदन्वय इव मृदि घटव्यतिरेक इवेत्युपादानकारणमित्यर्थः। चकारात् स एव निमित्तकारणञ्च कालस्य तत्प्रभावरूपत्वात्। यद्वा, अन्वयात् प्रलये विश्वस्य परमेश्वरे अनुप्रवेशात् इतरतश्च सर्गे ततो विभागाच्च। पृथिव्या जलमिव जलस्य तेज इव योऽधिष्ठानकारणमित्यर्थः। यद्वा, अन्वयात् कारणत्वेन यत्कर्तृकादनुप्रवेशात् जन्मकर्मफलादातृत्वेन यत्कर्तृकादनुप्रवेशात् स्थितिः संहारकत्वेन रुद्ररूपेण यस्कर्तृकादनुप्रवेशाद् भङ्गश्च यतो भवति तम्। अत्र कारणस्य कार्य्यसमन्वितत्वमेव कार्य्येऽनुप्रवेशो ज्ञेयः। तत्कार्य्यस्य विश्वस्य तत्स्वरूपत्वं वारयन् विशिनष्टि—इतरत इति। सृज्यपाल्यसंहार्याद्विश्वतः स्वरूपशक्त्या भिन्नात्। चकारान्मायाशक्त्या तदभिन्नाच्च। एवम् 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इति, 'तत्तु समन्वयात्' (१।१।२) इति सूत्रद्वयमुक्तम्। ननु च परमेश्वरस्योपादनत्वे विकारो दुर्वारस्तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं, परमेश्वरस्तु निमित्तमित्युच्यताम्। मैवम्; 'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'ति 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजा' इति 'तदैक्षत 'बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभिश्चेतनस्यैव जगत्कारणत्वप्रतिपादनात् परमेश्वर एव जगत उपादानं निमित्तञ्च। तत्र प्रकृतेः तच्छक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात्। प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपादानत्वम् स्वरूपेण तु प्रकृत्यतीतत्वात् तस्य निर्विकारत्वञ्च यथोक्तं भगवता—'प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम्' इति प्रकृतेः स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमेव शास्त्रसम्मतम्। तस्मात् परमेश्वरः सर्वज्ञ एव स्वातन्त्र्येण जगत्कारणमुच्यते। न तु जडा प्रकृतिरित्याह—अर्थेषु सृज्यासृज्यवस्तुमात्रेषु अभिज्ञो यस्तमित्यर्थः। अनेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (१।१।५) इति सूत्रार्थ उक्तः। स चायम् प्रक्रान्तं ब्रह्म जगत्कारणं भवति। कुतः? ईक्षतेः, ईक्षणात् जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्येषु तस्यैव विचारविशेषात्मकेक्षणश्रवणात्। अतो ब्रह्म नाशब्दम् अशब्दप्रमाणकं न भवति, किन्तु शब्दप्रमाणकमेवेति। अथ श्रुतयः 'तदैक्षत बहु स्या'मिति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'ति, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'ति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याः।' स्मृतिश्च—'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये' इति। ननु तदानीं महदाद्यनुत्पत्तेस्तस्य ईक्षणादिसाधनं न सम्भवतीत्यत आह—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वराट्, स्वस्वरूपेणैव तथा तथा राजत इति। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादौ "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः। ननु जगत्सृष्टौ ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यमैश्वर्य्यं चावगम्यते। 'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदि'ति श्रुतेः। स एव ध्येयोऽस्त्वित्यत आह—तेन इति। आदिकवये ब्रह्मणे यो ब्रह्म वेदं स्वतत्त्वं वा तेने प्रकाशयामास। अतो ब्रह्मणोऽपि पारतन्त्र्यम्। ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनाद्यप्रसिद्धं सत्यं, तत्तु हृदा मनसैव तेने। 'प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि। स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यत' इति, किं वा 'सुदृष्टं हृदि मे तदैव' इत्यादेः। अनेन बुद्धिवृत्ति-प्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्यर्थश्च दर्शितः। तदुक्तं मात्स्ये—'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवत-मिष्यते॥' पुराणान्तरे च—'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा॥ गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः' इति। ननु सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन ब्रह्मा स्वयमेव वेदं तत्त्वं वा उपलभताम् इत्यत आह—यत् यस्मिन् वेदे तदीये तत्त्वे वा सूरयोऽपि मुह्यन्ति अतस्तस्मिन् ब्रह्मणः स्वतो न शक्तिः। एतेन 'नेतरोऽनुपपत्तेः' (१।१।१६) इति सूत्रार्थो विवृतः। ननु धीमहीति ध्यानविषयत्वेन तस्य साकारत्वमभिप्रेतम्। आकाराणाञ्च त्रिगुणसृष्टत्वम् तथात्वे चानित्यत्वं प्रसज्जे-दित्यत आह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः विपर्य्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः, यथा अज्ञानां तेजसि वारीदमिति वारिणि स्थलमिति मृदि काचादौ च वारीदमिति बुद्धिः, तथैव यत्र पूर्णचिन्मयाकारे त्रिसर्गः त्रिगुणसर्गोऽयमिति बुद्धिर्मृषा मिथ्यै-वेत्यर्थः। 'तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम्। वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनम्।' इति गोपालतापनीश्रुतेः "अर्द्धमात्रात्मको रामो नन्दैकविग्रह" इति रामतापन्याश्च। 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रह'मिति नृसिंहतापन्याश्च। 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः'॥ 'आनन्दमात्रमुखपादसरोरुहादि' इति ध्यानबिन्दूपनिषदश्च। 'नन्दव्रजजना-नन्दी सच्चिदानन्दविग्रह' इति ब्रह्माण्डपुराणात्। 'सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः। हानोपादानरहिता नैव प्रकृ-तिजाः कचित्।" इति महावाराहाच्च। स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्येति च। बबन्ध प्राकृतं यथेति। त्वय्येव नित्यसुखबोध-तनाविति। शाब्दं ब्रह्म वपुर्दधदिति। 'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय' इत्यादि श्रीभागवतादपि तदाकारस्यामायिकत्वाव-गमात्। 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्नाः सुगन्धिनः। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः॥' इति नारायणीयात्। 'देहेन्द्रियासुहीनानां विकुण्ठपुरवासिनाम्' इति सप्तमस्कन्धाच्च। तद्भक्तानामपि श्वेतद्वीपविकुण्ठपुरवासित्वेन साकारत्वे लब्धे अनिन्द्रिया इत्यादिभिर्मायिकाकारत्वनिषेधात् तदाकारस्यामायिकत्वे कः संशयः?

ननु तदप्यत्र केचन विवदन्ते इत्यत आह—धाम्नेति। धाम्ना स्वरूपशक्त्या स्वभक्तनिष्ठस्वानुभवप्रभावेण वा प्रतिपद-समुच्छलनमाधुर्यैश्वर्यभ्राजिश्रीविग्रहेण वा स्वेन असाधारणेन सदा कालत्रय एव निरस्ताः कुहकाः कुतर्कनिष्ठा येन तम्। एतेन 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (२।१।११) इति सूत्रार्थः सूचितः। यत्र 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इति श्रुत्या स्वशब्देन तनोः स्वरूपभूतत्वे लब्धे तथा प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमेव 'बहु स्या'मिति 'स ऐक्षते'त्यादिश्रुतिभिस्तदीयमनोनयनादेरमायि-कत्वेऽवगमिते। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुत्या स्वाभाविकत्वे प्रकटमुक्ते—'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति। अत्र न योजयेदिति लिङा 'परदारान् न गच्छेदि'तिवत् तत्र कुतर्कयोजनाया निषिद्धत्वेऽपि यद्यसुरास्तदीयश्रीविग्रहं लक्ष्यीकृत्य युक्तिशरानादित्सवो निरयेऽपि पतिष्यन्ति, तदा पतन्तु तैरलं संलापनेनेति। अथात्र शास्त्रे—'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्' इति दशमस्याश्रयतत्त्वस्यैवाङ्गित्वे तस्य च श्रीकृष्णरूप एव मुख्यत्वे तदसाधारणधर्मप्रस्तुतावप्यस्य प्रथमपद्यस्यौचिती भवति, अतस्तदेकपरस्य व्याख्यान्तरस्यावकाशः। तद्यथा—'सत्यव्रतं सत्यपर'मित्यादौ 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना' इति श्रीकृष्णजन्मारम्भोक्तेः। 'सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम्। सत्यात् सत्यञ्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामतः' इत्युद्यमपर्वणि सञ्जयकृतकृष्णनाम्नां निरुक्तेश्च सत्यं श्रीकृष्णं धीमहि "नराकृति परं ब्रह्म" इति ब्रह्माण्डपुराणात्। 'तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्' इति श्रीगोपालतापनीभ्यश्च परम्। स्वेन धाम्ना श्रीमथुराख्येन सर्वत्र तदानीं कृपया दर्शितेन श्रीविग्रहेण च सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तम्, 'मथ्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा। तत् सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते॥' इति गोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः। 'श्रवणात् कीर्त्तना-द्ध्यानात् पूयन्तेऽन्तेवसायिनः। तव ब्रह्ममयस्येश! किमुतेक्षाभिमर्शिन' इति दशमोक्तेश्च। "गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि" इत्यमरः। ननु तद्विग्रहस्य प्रापञ्चिकलोकदृश्यत्वात् यद् यद् दृश्यं तदनित्यं घटवदिति न्यायेनानित्यत्वं प्रसज्जेदित्यत आह—तेजोवारिमृदां त्रयाणां दृश्यभूतानां यथा यथावद् विनिमयः परस्परमि(मे)लनं यत्र तथाभूतस्त्रिसर्गस्त्रिगुणसृष्टो देहो मृषा मिथ्यैव येन तत् त्रितयसृष्टस्तद्विग्रह उच्यते, न मृषैवोच्यत इत्यर्थः। प्रपञ्चातीतस्यापि तस्य यत् प्रापञ्चिकैरसुरैर्दर्शनं तत् खलु विचित्र-लीलासाधिकया तदिच्छया दुस्तर्क्यस्वरूपयैव पित्तदूषितरसनैर्नरैर्मत्स्यण्डिकाचर्वणमिव तन्माधुर्य्यानुभवहीनम्। तदन्यैस्तु दुस्तर्क्यतत्कृपाप्रभावात् तन्माधुर्य्यानुभवसहितमेव। यदुक्तम्—'अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप! पपुर्दृशिभि-र्नृनार्य्यः। तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशञ्च यच्छन्॥' इत्यतोऽदृश्यस्यापि तस्य यद्दृश्यत्वं तत् कृपाया एव महैश्वर्य्यं ज्ञापयतीति ज्ञेयम्। अत एव भागवतामृतधृतं नारायणाध्यात्मवचनम् 'नित्यव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निजशक्तितः । तामृतं परमानन्दं कः पश्येतामितं प्रभुम्' इति । तत्रत्या कारिका च । 'ततः स्वयं प्रकाशत्वशक्त्या स्वेच्छाप्रकाशया । सोऽभिव्यक्तो भवेन्नेत्रे न नेत्रविषयः कृत' इति । 'एवमेव तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी ही'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मभूतानामपि तद्धामादीनां दृश्यत्वम् । ततश्च, यद् यद् दृश्यं चिद्भिन्नं तदनित्यं घटवदित्यनुमिमते भागवताभिज्ञाः । एवमवतारमूलकारणं कृपामुक्त्वा तस्य लीलामाह—अस्य यतो यत्र वसुदेवगृहे जन्मादि जन्मैश्वर्य्यप्रकटनपूर्ववृत्तकथनादि । तत इतरतश्च इतरत्र च नन्दगृहे अनु अयात् ? अयमेवागच्छत् । किमर्थमयात् अर्थेषु कंसवञ्चनादिषु व्रजसम्बन्धिवात्सल्यादिप्रेमप्रकाशरूपेषु वा अभिज्ञः । न त्वन्यपरतन्त्र इत्याह—स्वेनैव राजत इति । यद्वा स्वैः पित्रादिभिः श्रीनन्दाद्यैर्विराजमानत्वार्थमित्यभिप्रायः । न च तत्र तत्र तत्प्रेमाधीनतया तादृशलीलाविशिष्टत्वेऽपि तस्य मौग्ध्यमेव प्रत्येतव्यमित्याह—आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म ब्रह्मात्मकं वत्सबालकादि तेने प्रकाशयामास । तच्च हृदा सङ्कल्पमात्रेणैव । यत्र योगमायावैभवे सूरयो भवनारदाद्योऽपि मुह्यन्ति । यद्वा आदिकवये स्वकुलस्यादिपुरुषः कविर्विज्ञश्च यः सत्यव्रतमनुस्तस्मै ब्रह्म निर्विशेषं स्वरूपं तेने स्वांशमत्स्यदेवोक्त्या प्रकाशयामास । तदुक्तिर्यथा—'मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि' इति । व्याख्यातञ्च श्रीधरस्वामिचरणैः—मे मया अनुगृहीतं प्रसादीकृतं ब्रह्म अपरोक्षीकृतं वेत्स्यसीति ब्रह्मणस्तत् प्रसादीकृतत्वञ्च वेदस्तवारम्भे व्याख्यास्यते । अथ तस्यापि शान्तदास्यादिरसपरिकरविशिष्टत्वेऽपि "तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः" इत्यादिभ्यो व्रजदेवीसाहित्येन परममाधुर्य्योदयात् तदीयरसस्यातिशयेनोपादेयतां दर्शयत् पुनरप्यर्थान्तरमत्रावकाशते । तद्यथा आद्यस्य शृङ्गाररसस्य जन्म यतस्तं धीमहि । पूर्वं तस्य परमार्थदर्शिभिः सद्भिर्विगीतत्वेन सतोऽपि नाश एवासीदिति भावः । अन्वयात् संयोगात् इतरतश्च विप्रलम्भात् संयोगविप्रलम्भाभ्यामेव शृङ्गाररसः सपरिकरः सम्पद्यत इति भावः । भीमसेनो भीम इतिवदाद्यरसोऽप्याद्यशब्देनोच्यते । यद्वा अत्र 'पिबत भागवतं रस' मित्युक्तेः शास्त्रस्यास्य रसरूपत्वादाद्यस्येत्यनेनार्थप्रत्यासत्त्या रसस्येत्यस्यैव विशेष्यपदस्योपस्थितेः । किं वा संयोगवियोगाभ्यां निष्पत्तिः स्वप्रतियोगिनं रसमेवोपस्थापयत्यतो न्यूनपदता नाशङ्कनीया । प्रत्युत तथा प्राप्तत्वेनादिरसस्य रहस्यत्वमेव द्योतितम् । तत्रालम्बनविभावत्वे तस्यान्यतो वैशिष्ट्यमाह—अर्थेषु चतुःषष्टिकलादिरसोपयोगिसमस्तवस्तुषु अभिज्ञः विदग्धः । न च प्राकृतनलादिनायकवत् कालकर्मादिग्रस्त इत्याह—स्वराट् किञ्च रसो ह्यन्यत्र नैव प्रसज्जेदित्याह—य एवादिकवये आदिरसस्य कवये भरताय हृदैव तदीयमनसैव ब्रह्म आदिरसस्य तत्त्वं तेने, रसस्यैकतानत्वोद्घाटनार्थमित्यर्थः । "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः । तदपि यत्र तत्त्वे सूरयः कवयो मुह्यन्ति प्राकृतनलादिनायकनिष्ठतया वर्णनात् । तत्र दृष्टान्तः—तेज इति । तेजआदिषु वार्य्यादिबुद्धिरिव भगवदेकनिष्ठे रसे प्राकृतजननिष्ठत्वबुद्धिरित्यर्थः । यत्र कृमिविड्भस्मान्तनिष्ठेषु प्राकृतनायकेषु अतिनश्वरेषु रसो न भवति विचारतो विभाववैरूप्यात् तद्विपरीतं घृणामयं वैरस्यमेवोत्पद्यते तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । किञ्च यत्र त्रयाणां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामर्थानां ध्वनिगुणालङ्काराणां वा सर्गः निर्माणप्रपञ्चः अमृषा सत्य एव भवन्नलौकिकत्वेन चमत्कारी स्यात् । अन्यत्र प्राकृतनायके कविप्रौढोक्तिमात्रप्राणो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु रसं केचिन्न मन्यन्ते तत्राह—धाम्ना माधुर्य्यास्वादसाक्षात्कारचमत्कारप्रभावेण स्वेन असाधारणेन निरस्ताः कुहका जरन्मीमांसका येन तम् । अथ तासामपि मध्ये 'कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना । अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः' । इत्यादिभिः परममुख्यायाः श्रीवृन्दावनेश्वर्य्याः साहित्येन परम एव माधुर्य्योत्कर्षो भवति, अतस्तत्प्रदर्शकोऽप्यर्थोऽस्मिन् आदिमे श्लोकेऽन्वेष्टव्यः । स यथा—यतो याभ्यामेव आद्यस्य रसस्य जन्म प्रादुर्भावः । यावेव आदिरसविद्यायाः परमनिधानमित्यर्थः । तत्र यश्च इतरतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । इतराः कान्ताः परित्यज्य अन्वयात् 'अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना । अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ॥' इत्यादिदृष्ट्या अनुगतेर्हेतोः अर्थेषु रसोपयोगिधीरललितेत्यादिमयमुख्यरसेष्वभिज्ञः । या च तत एव हेतोः स्वेन कान्तेनैव राजते इति स्वराट् स्वाधीनकान्तेत्यर्थः । यश्च तत्तत्प्रकाशनार्थं आदिकवये आदितो जन्मारभ्यैव कवये तत्त्वज्ञाय श्रीशुकदेवाय ब्रह्म श्रीभागवतं मूर्द्धन्यरसमयरासपञ्चाध्यायीकं हृदा तेने "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मित" मिति । शुकमुखादमृतद्रवसंयुतमिति । शुकवागमृताब्धीन्दुरित्यादिभ्यः यत् यतः श्रीभागवतात् यत्र रासे (वा) सति सूरयो मुह्यन्ति रसास्वादजनितामानन्दमूर्च्छां प्राप्नुवन्ति, यद्वा ययोः सूरयो भक्ताः किं वा याभ्यां श्रवणनयनादिविषयीभूताभ्यां सूरयस्तत्परिकरभूता भक्ता मुह्यन्ति, महाविज्ञा अपि मूढा भवन्तो धर्मविपर्य्ययं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तेनापरानपि संगृह्णाति—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः स्वस्वधर्मव्यत्ययः । तत्र तेजसां चन्द्रादीनां तदीयरासलीलादर्शनात् स्तम्भेन स्वीयचलत्वधर्मव्यत्ययः । वारीणां तन्मुरलीवाद्यादिना स्तम्भेन मृद्धर्मः । मृदामपि पाषाणादीनां द्रवेण वारिधर्मश्च यथेति । यत्र ययोः स्वेन धाम्ना प्रभावेण तिसृणां श्रीभूलीलानां गोपीमहिषीलक्ष्मीनां वा अन्तरङ्गबहिरङ्गतटस्थानां वा शक्तीनां सर्गोऽमृषा सत्य एव । सदा तासां तद्धाममयत्वात् यत्रेत्यधिष्ठानकारणत्वात् याभ्यां सृष्टाः श्र्यादयः स्वमहसा सदा वर्त्तन्त एवेत्यर्थः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तौ निरस्तकुहकं निष्कपटं यथा स्यात् सत्यं यथार्थस्वरूपं यथा स्यात् परं सर्वोत्कृष्टं यथा स्यात् तथा धीमहि इति शास्त्रस्यास्य विषयो दर्शितः । अथ तथाभूतमप्याश्रयत्वं येनैव लभ्यते स शास्त्रस्याभिधेयो भक्तियोगस्तथा स एव परमकाष्ठामापद्य श्रीभगवदाकर्षको भवन् प्रेमाभिधः प्रयोजनञ्चेत्यनेनैव श्लोकेन स भक्तियोगोऽवश्यं माननीय

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यतोऽर्थान्तरमत्र मन्त्रेणान्तर्भवति। तद्यथा—'सत्यम्। तदेव सत्यं तदु हैव मङ्गलं यदुत्तम-श्लोकयशोऽनुगीयते' इति द्वादशोक्तेः। तत्रापि परं श्रेष्ठं परं वास्तववस्तुरूपत्वात् त्रिगुणातीतम्। तथा सत्यं सद्भ्यो हितं परमकल्याणगुणमयं भक्तियोगं धीमहि। यदुक्तम्—'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्येत्युदहृतम्' इति 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि। मयानुमोदितः सम्यङ् निर्गुणत्वादनाशिष' इति च। श्रुतिश्च गोपालतापनी—'विज्ञानघनानन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठती'ति। तस्य प्रभाव-माह—यत एवाद्यस्य परमेश्वरस्य जन्म उपासकेषु भगवत्त्वेन प्रादुर्भावः तथा इतरतः इतरेष्वर्थेषु निष्कामकर्मयोगज्ञानयोगेषु अन्वयात् यत्साहित्याच्च आद्यस्य जन्म उपासकेषु परमात्मत्वेन ब्रह्मत्वेन च साक्षात्कारो भवेदित्यन्वयः। ननु ज्ञानेन केवलेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रसिद्धस्तत्राह—योऽभिज्ञः अभि सर्वतो भावेन ज्ञा ज्ञानं यतः ज्ञानस्य सात्त्विकत्वाद् गुणातीताया भक्तेस्त-त्रान्वयं विना परमात्मनो ब्रह्मणश्च ज्ञानमेव न भवेदित्यर्थः। "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानम्" इत्यादेः। "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत" इत्यादेश्च। ननु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं ज्ञानयोगो यथा भक्तिमपेक्षते तथैव भगवत्साक्षात्कारार्थमपि भक्तियोगो ज्ञानमपेक्षताम् इति चेत्तत्राह—स्वराट् स्वेनैव राजते इति सः। सम्राडिव स्वतन्त्रो न कस्याप्यधीन इत्यर्थः।

'अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः। तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्॥' इति विधिवाक्यान्मेघाद्य-मिलितेन केवलेन सौरकिरणेनेव ज्ञानाद्यमिश्रेणेति तीव्रेणेत्यस्यार्थः। तथा—'तत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा॥' इत्यादिवाक्याच्च। प्रत्युत,—'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह॥' इति तत्साहित्यनिषेधश्रवणाच्च। किञ्चैतादृशो भक्तियोगो भक्तानुग्रहं विना न लभ्यत इत्याह—तेने इति। ब्रह्म हृदि यस्य तेने ब्रह्महृदा नारदेन आदिकवये व्यासाय तेने कृपया प्रकाशितः। ननु सर्वज्ञस्य व्यासस्यापि भक्तियोगज्ञानमन्याधीनं कथं प्रतीमस्तत्राह—मुह्यन्तीति। सूरयो वसिष्ठादयोऽपि यत् यस्मिन् मुह्यन्ति। गुणातीते भक्तियोगे गुणजन्यानां बुद्ध्याद्यन्तःकरणानां स्वतः प्रवेशाशक्तेः मोहमज्ञानमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।

'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति। कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने' हंसगुह्योक्तेः। ननु भक्तियोगो न केवलं गुणातीत एव तस्यापि तृतीयस्कन्धे त्रिगुणमयत्वदर्शनादित्यत आह—यत्र त्रिसर्गः त्रिगुणसृष्टत्वं मृषा अवास्तव इत्यर्थः। यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मेलनम्। निस्तेजोऽपि निर्जलमपि निर्धूलिकमपि दुग्धं तप्तमिति जलवदिति मलिनमिति तत्तन्मेलनाद्भवति यथा तथैव त्रिगुणातीतो भक्तियोगः पुरुषवर्तिसत्त्वादिगुणयोगात् सात्त्विको राजसस्तामसश्चोच्यते। ननु भक्तियोगस्य त्रिगुणातीतत्वे बहवो विवदन्ते तत्राह—धाम्ना स्वेनेति। स्वस्वरूपेणालौकिकमाधुर्यमयेन भक्तानामनुभवगोचरीभूतेनैव निरस्ताः कुहकाः कुतर्कवन्तो येन तं न ह्यनुभूयमानेऽर्थे प्रमाणापेक्षेति भावः। "इह किलाध्यात्म-दीपमतितितीर्षतां तमोऽन्ध" मिति, "कस्मै येन विभाषितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीप" इत्याभ्यां श्रीभागवतस्य प्रदीपत्वम्। "पुराणार्कोऽधुनोदित" इत्यनेनार्कत्वम्। 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं रस' मित्यनेन रसमयफलत्वम्। 'हरिलीलाकथाव्रातामृता-नन्दितसत्सुर' मित्यनेन मोहिनीत्वं च दृश्यते। तत्रास्मिन् पद्ये प्रथमेन व्याख्यानेन दीपत्वं, द्वितीयेनार्कत्वं, तृतीयचतुर्थपञ्चमेन रसमयफलत्वम्। किञ्च, पञ्चानामेवैषामर्थानां परमदुर्लभातिस्वादुत्वेनामृतत्वात् भक्तानामेव तत्सम्प्रदानभूतत्वेन देवत्वात् तत्तद्वाचकस्य शास्त्रस्यास्य तत्परिवेष्टृत्वेन मोहिनीत्वञ्च ज्ञेयम्। एवञ्च यद्यपि सर्वस्य द्वादशस्कन्धस्यैव शास्त्रस्यास्य रसमय-फलत्वार्कत्वदीपत्वादीनि तदपि 'भूम्ना व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायेन सर्गे निरोधे च क्वचित् तादृशस्तुत्यादौ च अध्यात्ममात्र-प्रकाशकत्वेन दीपत्वम्। विसर्गस्थानपोषणादिषु धर्मार्थकाममोक्षाणाम् अन्येषाञ्चाशेषविशेषाणां प्रवृत्तनिवृत्तविहितनिषिद्धसाधन-फलानामपि प्रकाशकत्वेनार्कत्वम्। आश्रयतत्त्वस्य भगवतस्तद्भक्तानाञ्च जन्मकर्मादिलीलाभक्तिप्रेमादौ च प्रस्तुते रसमयफलत्वम्; तत्र तत्रैव भक्त्यनुकूलेनार्थेन स्वभक्तवर्गानन्दनार्थं तत्प्रतिकूलेनार्थेनासुरसंघव्यामोहनार्थं मोहनीत्वञ्च ज्ञेयम्। न चास्य शास्त्रस्य साक्षाद्भक्तिरसमयस्य तत्तत्प्रतिकूलार्थप्रस्तुतिरसङ्गतेति वाच्यम्; सर्वशक्तिपरिपूर्णस्य साक्षाद् भगवत इवास्यापि विविधाधिकारि-स्वस्वहृदयानुरूपार्थग्रहणार्थं सर्वशक्तिलिङ्गप्रकाशकत्वस्यौचित्यात् 'मल्लानामशनि' रित्यत्र 'विराडविदुषा' मितिवदिति सर्वं समञ्जसम्॥ १॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अगणितगुणसिन्धुः स्वप्रपन्नैकबन्धुः सकलभुवनहेतुः सर्वसौन्दर्यहेतुः॥
विगतसकलदोषो वेदवेद्यः परेशो भवतु मम गतिः स सर्वदा गोपवेषः॥ १॥
नत्वा हंसं कुमारं च देवर्षिं निम्बभास्करम्। श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपोऽयं विरच्यते॥ २॥

इह खलु वेदव्यासात्मना भगवान् सर्ववेदोपबृंहणार्थं महाभारतं निर्मायाथ वेदान्तोपबृंहणार्थं श्रीमन्नारदाज्ञया मुमुक्ष्व-नुग्रहाय पञ्चत्रिंशदधिकत्रिंशताध्यायनिबद्धद्वादशस्कन्धयुतं कल्पद्रुमवदभीष्टार्थप्रदं श्रीमद्भागवतं महापुराणं प्रारिप्सुर्ग्रन्थविषय-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूतस्य परब्रह्मपरमात्मादिपदवाच्यस्य भगवतो मङ्गलाचरणव्याजेन लक्षणं वदन् परपक्षान्निराकरोति—जन्माद्यस्येति । ब्रह्म नास्तीति बाह्यपक्षं तावन्निराकरोति—सत्यं धीमहीति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतिप्रोक्तं भगवन्तं वयं ध्यायेमेत्यर्थः । स्वर्गादिप्राप्तेः परमपुरुषार्थत्वं मन्यमानस्य जैमिनेर्मतं निराकर्तुं जगत्कारणप्राप्तिः परमपुरुषार्थं इति सूचयन् सत्यं विशिनष्टि—परमिति । परं विश्वकारणम् । एतदेव द्रढयितुमाह—जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरत इति । अन्वयादनुवृत्तेः कार्योपादानतयानुगमनात् इतरतोऽनन्वयात्सृज्यमानविश्वेक्षणसृजननियमनादिनिमित्तकर्तृव्यापाराच्च यद्वान्वेति कार्याकारं प्राप्नोतीत्यन्वयः । विश्वोपादानहेतुः इतरस्तदीक्षणादिना तन्निमित्तहेतुः एवंभूतात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत तदैक्षत बहु स्याम्" इत्यादिश्रुतिप्रोक्ताद्यतो हेतोः अस्य विश्वस्य जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गमोक्षं भवति तमित्यर्थः । यत इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१ । ४ । ३०) इति जायमानहेतोरपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' (२ । ३ । २८) इति पञ्चमी । कूर्माङ्गप्रसारणापसारणन्यायेन सर्वात्मनः सर्वद्वैताद्वैतभूतस्य सर्वत्रोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य चोपपत्तेः सर्वात्मत्वं च । 'सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥' इत्यादौ स्फुटीभविष्यति । तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मे'ति । यतो जायन्ते इति जन्मोक्तिः, येन जीवन्तीति स्थित्युक्तिः, यं प्रयन्तीति प्रलयोक्तिः, अभिसंविशन्तीति मोक्षोक्तिः । विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभाख्ये सूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः । प्रधानजगत्कारणवादिकपिलमतं निराकर्तुमाह—योऽर्थेष्वभिज्ञः । अर्थेषु सृज्यमानेषु विविधविचित्रप्रकारेषु यः अभिज्ञस्तम्, "यः सर्वज्ञ" इति श्रुतेः । ननु बहुषु वेदपुराणप्रसिद्धेषु सत्सु एकस्य जगत्कारणत्वे किं बीजमित्यत आह—स्वराडिति । तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति च । यः शिवादिपित्रे पद्मजायापि वेदं प्रकाशितवान् तम् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।' इति श्रुतेः । नन्वेवंभूतं जगद्धेतुं कपिलादयः कुतो न जानन्त्यत्राह—मुह्यन्ति यत्सूरय इति । असदेव जगदुत्पद्यते तत्रापि परमाणुभ्य एव इति वैशेषिकमतं निराकर्तुमुत्पत्तेः प्रागपि कारणात्मना जगत्सदेव पुनः परमेश्वरशक्तिगुणेभ्य एव जायते इत्याह—तेजो वारिमृदां यथा विनिमय इति । यथा तेजोवारिमृदां विस्फुलिङ्गबुद्बुदघटादिरूपो विनिमयो विकारः सदेव जायते तथा यत्र अमृषा सदेव कारणात्मना विद्यमान एव त्रिसर्गः त्रयाणां प्रकृतिगुणानां सृज्यते इति सर्गः । कर्मणि घञ्, उत्पद्यते इत्यर्थः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः मायावादिना तु यत्र त्रिसर्गोऽमृषा यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते इति व्याख्यातं,-तदसत्; "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिविरोधात् जगत्सत्यं सदुपादानकत्वात् घटवत् इत्यन्वयात्, न यत्सदुपादानकं न तत् सत्यं खपुष्पवत् इति व्यतिरेकाच्च हेतोः निर्दोषत्वमाह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । परमात्मा स्वधाम्नैव सदा निरस्तकुहकः कुहकोपलक्षितसर्वत्रिगुणसर्गजन्यदोषास्पृष्टस्तमित्यर्थः । वक्ष्यते चैतत्—"एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः । न लिप्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रयात् ॥" उपक्रमश्लोके 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इति वेदान्तसूत्रोपन्यासो वेदान्तानां तथा धीमहीति गायत्रीपदोपन्यासश्च गायत्र्याः फलितार्थप्रकाशकं श्रीमद्भागवतमिति द्योतयति—सत्यत्वादिमत्त्वे सति जगज्जन्मादिहेतुत्वे मुख्यस्य शास्त्रविषयस्य भगवतो ब्रह्मणो लक्षणं, यत्तु सत्यमिति स्वरूपलक्षणं, जन्माद्यस्येति तटस्थलक्षणं, तन्न; जगत्कर्तृत्वस्य धर्मस्य "सोऽसृजत्सर्वांल्लोकान्" इति श्रुतेः, स्वरूपे उपपन्नत्वेन तटस्थलक्षणस्यासम्भवात् । विस्तरस्तु प्राचां ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता भागवतभावार्थप्रकाशिका व्याख्या

हरिः ॐ तत् सत् ।

श्रीकृष्णं परमं तत्त्वं नत्वा तस्य प्रसादतः । श्रीभागवतपद्यानां कश्चिद् भावः प्रकाश्यते ॥ १ ॥
अनुदिनमिदमायुः सर्वदा सत्प्रसङ्गैर्बहुविधपरितापैः क्षीयते व्यर्थमेव ।
परिचरितसुधाभिः सिच्यमानं तदेतत् क्षणमपि सफलं स्यादित्ययं मे श्रमोऽत्र ॥ २ ॥

कृत्स्नग्रन्थतात्पर्यविषयीभूतमर्थं दर्शयन् भगवान् बादरायणस्तमेव ध्येयत्वेनोपशिक्षयन् मङ्गलमाचरति—जन्माद्यस्येति । तं परं सत्यं वयं धीमहीति सम्बन्धः । सत्यम् अबाध्यम् । तत् किंस्विद् व्यवहारमात्राबाध्यं तद्व्यावर्त्तनायाह—परमिति । परमार्थसत्यम्, अत्यन्ताबाध्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति प्राणशब्दोदितानां व्यवहारतः सत्यानाम् अधिष्ठानभूतं परमार्थसत्यमात्मानं दर्शयति—'एवं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्यादि श्रुतिरपि ब्रह्मात्मशब्दोदितं परं तत्त्वमबाध्यं दर्शयति—सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात् सर्वबाधावधित्वाच्च परमार्थसत्यम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति, न वा निरवधिर्बाधः, तत्र सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वं 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना दर्शितम् । सर्वबाधावधित्वञ्च तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादिना । तं परं सत्यं सर्वाधिष्ठानसन्मात्रमखण्डवाक्यार्थभूतं श्रुत्वा मत्वा च वयं मुमुक्षवो ध्यायेम निदिध्यासेम । ध्यानमत्र निदिध्यासनरूपमेवाभिप्रेतं न तूपासनम् । निदिध्यासनं हि—वस्तुस्वरूपापेक्षप्रत्ययानन्तरितशाब्दज्ञानसन्ततिरूपम् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्या 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुत्या च आत्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन विहितम् । उपासनन्तु वस्तुस्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छामात्रं तत् मानसक्रियाप्रवाहरूपं यथा—'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्नि'त्यादि । इदञ्च वस्तुस्वरूपान-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पेक्षमपि तदविरोधि किञ्चित् । तद्विरोध्यपि यथा "वाचं धेनुमुपासीत" इत्यादि । द्विविधमप्युपासनं श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धम् । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति शुद्धगोचराया वृत्तेरुपनिषन्मात्रकरणकत्वात् 'तन्त्वौपनिषदम्' इत्यादिश्रुतेस्तस्य एव चावर्त्यमानाया निदिध्यासनरूपत्वाद् युक्तं शुद्धगोचरत्वम् । एतावन्मात्रपर्य्यवसानाच्च सर्वसाधनविधीनां 'धीमही'त्युक्तम् । एतस्य च मङ्गलत्वम् 'सर्वदा सर्वकार्य्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः ॥' इत्यादिशास्त्रसिद्धम् । एवं शुद्धस्य ब्रह्मणो निदिध्यास्यमानस्य परमार्थसत्यतामुपपादयितुं तत्पदार्थस्वरूपतामाह—जन्माद्यस्य यत इत्यादिना । अस्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणसन्निधापितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवतीति तं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्याद्याः; 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्या च । जगज्जन्मस्थितिलयकारणतां ब्रह्मणो दर्शयति—यत इति । प्रकृतौ पञ्चमी, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१।४।३०) इति पाणिनिस्मरणात् । जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः 'सर्वादीनि सर्वनामानि' (१।१।२७) इतिवत् । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्त्यपेक्षञ्च ।

ननु "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः शून्यमेव जगत्कारणमस्तु, नेत्याह—अन्वयादिति । इदं सदिदं सदिति सद्रूपस्यैव कारणस्य कार्येष्वनुस्यूतत्वात् इतरतश्च असतोऽनन्वयात् शून्यमिदमिति प्रतीत्यभावात् "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत" इति वाक्येनासतः कारणताप्रतिषेधाच्च सद्रूपं ब्रह्मैव जगदुपादानमित्यर्थः । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिवाक्यान्वयात् इतरतश्च 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यसतः सत्तान्वयाच्चेति वा । तथा चासत्यमिदं सूक्ष्मत्वेन गौणया वृत्त्या सत्ये च योजनीयम् । एतच्च 'समाकर्षात्' (१।४।१६) इति सूत्रेण व्याख्यातम् । इतरतश्च इत्यत्र चकारादसतोऽन्वयलाभः । अथवा कार्य्यान्वयात् ब्रह्म कारणमित्युक्ते कार्यविनाशे तस्य विनाशमाशङ्क्योक्तम्—इतरतश्चेति । तथा हि घटनाशेऽपि तदन्विता मृन्न विनश्यति, घटभिन्ने शरावादौ तस्या अन्वयात्; एवं सदपि इतरतः इतरत्र कार्य्यान्तरे तदुपलभ्यान्वयादित्यर्थः । वाक्यार्थानुपपत्त्यादिदोषाच्च नासतो जगत्कारणतेत्याह—अर्थेष्वभिज्ञ इति । न हि सताप्यर्थेनाविदित्वा कश्चिद्रचयितुं शक्यते, किं पुनरवस्तुनेति भावः । तथा च श्रुतिः—'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत' इति, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्या चित्स्वरूपसाधनप्रयोजनादिविज्ञानवत एव जगत्कारणत्वं दर्शयति-अभितः सर्वप्रकारेण सामान्यतो विशेषतश्च सर्वं वस्तु जानातीति अभिज्ञः सर्वज्ञः सर्वविदिति पदद्वयार्थो दर्शितः । अर्थेष्विति सप्तमी, सर्वत्रैकरूपैव वृत्त्या कल्पितत्वरूपा विषयतेति सूचयति—अथवा अन्वयादितरश्चार्थेष्विति पूर्वेणैव सम्बन्धः । एवञ्च सर्वज्ञत्वोपादानत्वेन परमाणुकारणवादः प्रधानकारणवादश्च निराकृतः । ननु मा भूत् कारणता परमाणूनां, प्रधानस्य तु भविष्यति सत्त्वपरिणामेन सार्वज्ञ्यसम्भवात् ब्रह्मणश्च निर्धर्मकत्वेन सर्वज्ञानाकर्तृत्वादित्यत आह—स्वराडिति । स्वयमेव राजते प्रकाशते इति स्वराट्, अन्यानपेक्षः प्रकाशरूप इत्यर्थः । तथा च "सविता प्रकाशते" इत्यादिवत् कर्तृत्वौपचारिकत्वेन सर्वविषयज्ञानरूपस्य विवक्षितत्वात् न प्रधानस्याचेतनस्य कारणताप्रसङ्ग इत्यर्थः । एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा समर्थिता भवति, अन्यथा प्रधानविज्ञानेन तत्कार्यज्ञानसम्भवेऽपि तदकार्याणां पुरुषाणां ज्ञानासम्भवात् ब्रह्मणि विदिते तु पुरुषाणां स्वत एव तद्रूपत्वात्, इतरेषाञ्च तत्र कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात् ।

"येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्यादिश्रुत्या 'कस्मिन्नु भगवन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती' त्याद्यया 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदित'मित्याद्यया च प्रतिपादितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः । ननु ब्रह्मकारणत्वेऽप्येकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यते; वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वातन्त्र्याभ्युपगमात् तस्य ब्रह्मकार्यत्वे पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् किम्वला ब्रह्मकारणतापि व्यवस्थाप्येत, तस्मात् सङ्कोचितायां प्रतिज्ञायां स्वकार्यापेक्षया प्रधानमपि लब्धप्रसरमित्याशंक्याह--तेने इत्यादि । ब्रह्म वेदं यस्तेने विस्तारितवान् श्वासप्रश्वासादिवल्लीलया आविर्भावितवान् । तथा च श्रुतिः---'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेद' इत्याद्या वेदस्यापि ब्रह्मोपादानतां दर्शयति--न च ब्रह्मकार्यत्वे सति तस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वात् मीमांसकम्मन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गः, वर्णनित्यतामात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः, तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च न वेदे, वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निःश्वसितदृष्टान्तेन दर्शितम् । यथा हि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः, सुषुप्तावपि दर्शनात्; एवं वेदो ब्रह्मणः सकाशाज्जायमानोऽपि न चिकीर्षाजन्यः, तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । तथा वेदतदर्थज्ञानयोस्तुल्यकालत्वान्न ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यव्याघातो न वा वेदस्य पौरुषेयत्वम् । एवञ्च सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न सङ्कोचनीया, बाधकाभावात् । अत्र चेदमनुमानं सूचितं-वेदनिष्ठसर्वार्थप्रकाशनशक्तिः सदुपादाननिष्ठा, कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वात्, वह्न्युपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिवदिति । अतो वेदोपादानत्वेनापि ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसिद्धिः । केचित् हिरण्यगर्भ एव वेदप्रवक्ता जगत्कारणञ्चेत्याहुस्तन्निराकरोति--हृदा य आदिकवये इति । आदिकविर्हिरण्यगर्भस्तस्मै हृदा सह यो ब्रह्म तेने अन्तःकरणं सूक्ष्मपञ्चमहाभूतकार्यमुत्पाद्य तदुपाधेर्हिरण्यगर्भस्य वेदार्थज्ञानं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः--'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह वेदमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति हिरण्यगर्भाद्वेदाविर्भावयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति--तदपि हृदा मनसा एव तेने, न तु मुखेनाध्यापितवानिति वा। अनेन सर्वान्तर्यामित्वं दर्शितम्। तथा च श्रुतिः--'यः सर्वेषु भूतेषु सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो मवयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्याद्या सर्वान्तर्यामित्वेन परमात्मानं प्रतिपादयति।

ननु उदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न सम्भवति, ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानान्तरायोग्यत्वात्। अन्ततः स्वरूपचैतन्यस्यैव मानान्तरत्वात्। तथा च तत्संवादे श्रुतीनां नाज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं, विसंवादे तु बाधितविषयत्वात् सुतरामप्रामाण्यम्। तथा च प्रधानपरमाण्वादिकारणताबोधकमनुमानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्याह--मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत् यत्र यस्मिन् विषये अखण्डानन्दाद्वये स्वरूपचिन्मात्रलक्षणे सूरयस्तार्किकादयो मुह्यन्ति मोहमज्ञानमनुभवन्ति। मोहो द्विविधः--आवरणरूपो विक्षेपरूपश्च। आवरणरूपोऽपि असत्तावरणरूपः अभानावरणरूपश्चेति द्विविधः। तत्र नास्ति शुद्धं ब्रह्म न भासते चेति द्विविधोऽपि मोहो वेदान्तशास्त्रविचारविमुखैरनुभूयते। वेदान्तशास्त्रविचारपराणां तु परोक्षज्ञानेनासत्तावरणनिवृत्तावप्यभानावरणमनुवर्त्तत एव, नास्ति ब्रह्मेति प्रतीत्यनुदयेऽपि मम न भाति ब्रह्मेति तेषां प्रतीतेः, अत एव ते तदभानावरणनिवर्त्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठन्ति। एवञ्च विक्षेपावरणकार्यभ्रमविशेषरूपं प्रत्यक्षमेव यतो जीवाद् भिन्न एवेश्वरो जगतो निमित्तकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातञ्जलपाशुपतादयो व्यवहरन्ति। साङ्ख्यमीमांसकादयस्तु जगन्निमित्तकारणत्वेनापि नेश्वरमुपपादयन्ति, किन्तु प्रधानपरमाण्वाद्येव तेन रूपेणोपास्यमित्याहुः। तस्मात् ब्रह्मविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात् स्वरूपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदनिवर्त्तकत्वात्तन्निवर्त्तकवृत्त्युत्पादनेन वेदान्तानां प्रामाण्यमव्याहतमेव। सिद्धत्वेऽपि च ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वेन व्युत्पादितं भाष्यकारप्रभृतिभिः। एवं पूर्वार्द्धेन तत्पदवाच्यार्थमुक्त्वा परार्द्धेन तल्लक्ष्यं वक्तुमारभमाणः "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत" इति न्यायेनाह—तेजोवारीत्यादिना। यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोऽबन्नानां सर्गः त्रिसर्गः स मृषा मिथ्यैव शुक्तौ रजतवत् छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे त्रयाणां तेजोऽबन्नानां साक्षात् पठितत्वात् 'त्रिसर्ग' इत्युक्तम्। वियदधिकरणन्यायेन तु पञ्चभूतसर्ग इति द्रष्टव्यम्। तन्मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति। विनिमयो व्यत्ययः व्यत्यासः व्यामिश्रीभावः अन्यस्मिन्नन्यावभासरूप इति यावत्। तथा च श्रुतिः—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्'। इत्यादिना कृत्स्नस्यापि विकारस्यानृततां दर्शयति—न ह्यारम्भवादो वा परिणामवादो वा सम्भवति। तथा हि—परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानो द्व्यणुकमारभत इत्यभ्युपेयते। तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणभूतः संयोगः परमाण्वोः कात्स्न्येन वा समवायादेकदेशेन वा ?। आद्ये प्रथमानुपपत्तिः। द्वितीये सावयवत्वापत्तिः। एवं परिणामोऽपि प्रधानस्य कात्स्न्येन वा ? एकदेशेन वा ?। आद्ये कारणविनाशापत्तिः। द्वितीये सावयवत्वापत्तिः। न चेष्टमेवैतत्, सावयवत्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः। एवं कार्यमपि कारणव्यापारात् प्राक् असत् सद् वा ?। आद्ये कथं कार्यकारणभावग्रहः ? न हि खपुष्पेण समं कस्यचित् सम्बन्धो गृह्यते। ननूत्पद्यते घट इतिवत् प्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्यत्वं भविष्यतीति चेत्,—हन्त प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं साश्रयं वा ? आद्ये शशविषाणतुल्यता। द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः। प्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वेनेव कार्यसत्त्वाङ्गीकारात्। न च सत्कार्यवादोऽपि घटते, कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः। आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पग्रासात्। तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयतैव कार्यकारणयोरिति विवर्तवादोऽवशिष्यते। तथा च अविद्यावशात् शुद्धे ब्रह्मणि द्वैताभासो मिथ्येत्यर्थः। नन्वविद्याकार्याणामसत्यत्वेऽपि अविद्यायाः सत्यत्वमस्तु, अनादिभावत्वात् ब्रह्मवत् कल्पकशून्यत्वाच्च। न हि द्वैतप्रपञ्चकल्पनाहेतोरविद्यायां कल्पकान्तरमस्ति, स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयत्वात् अविद्यान्तराभ्युपगमे चानवस्थानात् तथा विज्ञानेन चैकसर्वविज्ञानव्याघातः अनिर्मोक्षापत्तिश्चेत्यत आह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति। सदा निरस्तं नित्यनिवृत्तं कुहकं कपटमविद्याख्यं यस्मिन् तत्तथा तत्र हेतुः—स्वेन धाम्नेति। अखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यरूपत्वात् इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिरन्यथानुपपद्यमानैरेकैवाद्वितीयशब्दैरखण्डमेव वस्तु प्रतिपादयति—दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवाविद्यायाश्चैतन्यभास्यत्वनियमाच्च एतस्या एव च स्वपरसाधारणकल्पनामूलत्वान्नाविद्यान्तराभ्युपगमदोषः। उत्पत्त्यनङ्गीकारेण ज्ञप्तेश्च नित्यत्वेन नात्माश्रयदोषः। अनादिभावत्वञ्चात्मनो नित्यत्वप्रयोजकं न भवति, किन्तु परमार्थसत्यत्वम्। अविद्यायाः सदसद्विलक्षणत्वात् ज्ञाननिवर्त्त्यत्वोपपत्तिः। तथा च मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तत्पदलक्ष्यो दर्शितः। एतेनैव त्वम्पदलक्ष्योऽपि दर्शितः, तस्यापि मायातत्कार्यशरीरादिहीनत्वात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणस्तद्धत्त्वाभावात्। एवञ्च पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधे सति तदा वृत्तिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नम्। अथ 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेनानन्दरूपत्वं दर्शितम्। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः 'अन्वयादि'त्यनेन सद्रूपत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च सर्वदेशकालान्वयबोधात्। 'स्वराडि'त्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं, 'धाम्ना स्वेन निरस्तकुहक' मित्यनेनाद्वितीयत्वं, 'सत्य'मित्यनेन परमार्थत्वमिति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यार्थो दर्शितः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ च त्वम्पदार्थोऽपि शक्यते अनेन श्लोकेन दर्शयितुं श्लेषालङ्कारस्यात्यन्तचारुताहेतुत्वात्। तथा हि—यो जीवः अस्य देहेन्द्रियादेर्जन्मादिविकारजातम् अन्वयात् अनुगतवान् अविद्ययात्मन्यारोपितत्वात् तं परं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः। अस्य कीदृशस्य ? यतः गच्छतः सर्वदा परिणममानस्येत्यर्थः। जन्मादि गच्छत् इति वा। ननु जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेः। तद्यथा 'अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मवतः सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुतेश्च। स्वत एव जन्मादिमान् जीवोऽस्तु, नेत्याह—इतरतश्चेति। जन्माद्ययोग्यत्वादित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति, 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।' इत्याद्या स्मृतिश्च जीवस्य जन्मविनाशौ वारयति—कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गादुपाध्युत्पत्तिमात्रेणैव व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुत्युपपत्तेस्तद्गुणसारत्वादिन्यायाच्चे ति चकारार्थः। देहमिन्द्रियं मनः प्राणञ्च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तान् निराकरोति—अर्थेष्वभिज्ञ इति। न हि भौतिकानां देहेन्द्रियप्राणमनसां ज्ञातृत्वं सम्भवति, घटादावपि तत्प्रसङ्गात् एतेषां चानित्यत्वात् आत्मनित्यत्वात्, आत्मनित्यत्वस्य च व्यवस्थापितत्वात्। एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातम्। विभुत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वे नोपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा व्यवतिष्ठेत। एतेन देहाद्यतिरिक्तोऽपि देहपरिमाण एवात्मेति क्षपणकपक्षो निरस्तः। तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानुपलम्भप्रसङ्गात्, सकलदेहव्यापकोऽस्तु तर्हि देहेन्द्रियातिरिक्तो विभुरेवात्मा ज्ञानाश्रयो न तु ज्ञानरूप इति तत्राह—स्वराडिति। स्वयमेव राजत इति स्वराट् स्वप्रकाशज्ञानरूपः, न तु ज्ञानाश्रय इत्यर्थः। 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इत्यादिश्रुतेः संदेहविपर्ययाद्यविषयत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात्। 'ज्ञोऽत एव' (२।३।१९) इति न्यायात् ज्ञानरूप एवात्मेत्यर्थः। ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे च ब्रह्मणो भेदकाभावात् स्वत एव च ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारम्भो निरर्थकः, ब्रह्मावबोधस्य सर्वदा विद्यमानत्वादित्यत आह—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति। हृदा मनसा तदुपाधिना तादात्म्यापन्नः सन् अब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारं सन्तरणरूपं विस्तारितवान्। तथा च श्रुतिः—'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः शन्नो भूत्वा' इत्याद्या सम्बन्धादसंसारिणोऽपि संसारितां दर्शयति—तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मत्वोपदेशो युक्त इत्यर्थः। संसारस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति—आदिकवय इति। आदिभूतं कं सुखं ब्रह्मानन्दरूपो मोक्ष इत्यर्थः। तस्य वयः प्राप्तिस्तदर्थम्। 'अयवय गता'विति स्मरणात्, 'निमित्तात् कर्मयोगे' (२।३।२६ वा०) चेयं सप्तमी, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत्। न हि संसाराभावे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानं सम्भवति। न च तदभावे तत्प्रज्ञानोदयः, न च तमन्तरेण अनाद्यविद्यानिवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाये'ति 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि'ति 'आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत् सर्वमभवदि'ति च। संसारद्वारा अविद्यानिवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति। ननु तर्हि भवतु स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा, किन्तु नानन्दरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति सांख्यमतं तत्राह—मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत् यत्र यस्मिन् जीवस्वरूपे सूरयः तार्किकाद्यपेक्षया सुधियोऽपि सांख्याः मुह्यन्ति भ्राम्यन्ति शुद्धस्वरूपं जानन्तोऽपि आनन्दरूपत्वं प्रतिदेहमेकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वमजानन्तः। तथा च श्रुतयः—'एष एव परम आनन्द' इति 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इति। 'अयमात्मा ब्रह्मे'ति तादृग्रूपतां जीवस्य बोधयन्ति। 'तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादान्तरं यदयमात्मा' इति श्रुत्यन्तराच्च परमप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपत्वम्। नानात्वे भोगव्यवस्थानुपपत्तेः प्रतिदेहमेकत्वम्। नहि विभूनामात्मनां सर्वदेहसम्बन्धित्वाविशेषे कर्मादिकमपि भोगनियामकं भवितुमर्हति, अविशेषात्। एकात्मवादे तु तदन्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यत एव व्यवस्था, देहभेदादेव च प्रतिसन्धानाभावः। एवञ्च भेदकशून्यत्वात् ब्रह्माभिन्नत्वमपि सिद्धं लक्षणैक्यात्। एवं त्वम्पदवाच्यार्थं पूर्वार्धेन प्रतिपाद्य तल्लक्ष्यमुत्तरार्धेन वक्तुमध्यारोपापवादन्यायेनाऽऽभने— तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यादिना। यत्र आत्मनि त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाहेतूनां सर्गः संसर्गो मिथ्यैव न तु परमार्थतः। स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति 'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यः। साक्ष्यस्य साक्षिधर्मानुपपत्तेः, भास्यस्य घटादेर्भासकदीपादिधर्मत्वादर्शनात्। मिथ्यात्वे दृष्टान्तः—तेजोवारीति। वारिणि करकारूपे मृद्बुद्धिः। एवं काचादिरूपायां मृदि तेजोबुद्धिरित्युदाहार्यम्। तथा चेदमनुमानं सूचितम्—आत्मनि जाग्रदादिबुद्धिर्मृषा तदभाववति तद्बुद्धित्वात् तेजसि वारिबुद्धिवत्। तदभाववत्त्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्निश्चितमिति नासिद्धिः। एवं लक्षणैक्येन ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति। एष एव तत्पदार्थत्वम्पदार्थतदैक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः। तत्र श्रवणमनननिदिध्यासनयोस्तृतीयञ्च निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते, मनननिदिध्यासनवतो विजातीयप्रत्ययनिवारणस्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्पाद्यमानत्वात्। चतर्लक्षणमीमांसारूपत्वञ्चास्य सूचितम्। तथा हि—पूर्वार्धेन 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः। 'अन्वयादि'त्यनेन 'तत्तु समन्वयात्' (१।१।४) इति 'अर्थेष्वभिज्ञ' इत्यनेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (१।१।५) इति। 'तेने ब्रह्म हृ'दे'त्यादिना 'शास्त्रयोनित्वात्' (१।१।३) इति। 'मुह्यन्ति यत् सूरय' इत्यनेन 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' (१।४।२९) इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः। 'तेजोवारिमृदा'मित्यादिना 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (२।१।१४) इत्यादिन्यायसूचनादविरोधाध्यायार्थः। 'धीमही'त्यनेन 'सह कार्यान्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादिन्यायसूचनात् साधनाध्यायार्थः । 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं पर'मिति फलाध्यायार्थः, अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्युपलक्षित-परमानन्दरूपविशेषात् । एवं सति 'पारमहंसी संहितेति' समाख्योपपद्यते, परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिदिध्यासनरूपत्वादत्रत्योपाख्यानानां तत्तात्पर्यकत्वात् । एवं 'ध्यायेमे'ति पदस्थाने 'धीमही'ति छान्दसप्रयोगात् गायत्रीरूपत्वमस्याः सूचितम् । 'तत् सवितुर्वरेण्य'-मित्यस्यार्थः 'स्वराडि'त्यनेन सूचितः । 'भर्गो देवस्य धीमही'त्यस्यार्थः 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना सूचितः । 'धियो यो नः प्रचोदयादि'त्यस्यार्थः 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यादिना सूचितः । तथा च गायत्रीवदनिशं जप्तव्यैषा संहितेति दर्शितम् । लक्षणञ्च श्रीभागवतस्य सूचितम् । तथा च मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे—'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्वै भागवतं विदुः ॥' इति गायत्र्युपक्रमो लक्षणत्वेनोक्तः । एवञ्च सर्गादीन्यपि दशलक्षणान्यनेन श्लोकेन सूचितानि—'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन सर्गविसर्गस्थानानि तृतीयचतुर्थपञ्चमस्कन्धव्युत्पाद्यानि सूचितानि । 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्धव्युत्पाद्यं सूचितम् । 'मुह्यन्ति यत् सूरय' इत्यनेन कर्मवासनारूपा ऊतिः सप्तमस्कन्धव्युत्पाद्या सूचिता । मन्वन्तरेशानुकथे अष्टमनवमस्कन्धप्रमेये स्थानमध्ये एवान्तर्भूते । 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः । 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक'मित्यनेन मुक्तिरेकादशस्कन्धार्थो दर्शितः । 'सत्यं पर' मित्यनेनाश्रयो द्वादशस्कन्धार्थो दर्शितः । 'धीमही'त्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कन्धार्थः । तेनैव ध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपो द्वितीयस्कन्धार्थः । इति कृत्स्नभागवतार्थसूचनम् । तदेतद् व्याख्यानमौपनिषदाय रोचते । सात्त्वतास्तु वर्णयन्ति—पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानि विराडन्तर्यामिरूपम् ओतम् इत्यनिरुद्ध इति चाख्यायते । एवमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिरूपम् अनुज्ञात इति प्रद्युम्न इति चाख्यायते । एवं स्थूलसूक्ष्मभूतकारणीभूतं यन्मायात्मकम-व्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तन्निष्ठचिदाभासोपलक्षितम् अनुज्ञा इति सङ्कर्षण इति चाख्यायते । अनुपहितन्तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमानन्दघनमविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि वासुदेवत्वं वर्तत एव । उपाधिकृतः केवलं नामविशेषः । एतच्च नृसिंहतापनीयोत्तरभागे व्याख्यायते । 'ओतानुज्ञातानुज्ञाविकल्पैः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभि'रिति बहुकृत्वोऽभ्यासेन अत्र च वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवः, प्रद्युम्नस्तु मनः अनिरुद्धोऽहङ्कार इति पाञ्चरात्रिकप्रक्रिया नादरणीया, तद्वचनविरोधात् श्रुतिविरोधाच्चेत्यादि 'उत्पत्त्यसम्भवात्' (२।२।४०) इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । केवलं परमात्मैवानुपहितो वासुदेवः कारणोपहितः सङ्कर्षणः सूक्ष्मभूतोपहितः प्रद्युम्नः स्थूलभूतोपहितोनिरुद्ध इति यथा-व्याख्यानमेवादरणीयम् , श्रौतत्वादुपपन्नत्वाच्च । एवं स्थिते श्लोकयोजना—परं सत्यं वासुदेवाख्यं वयं धीमहि उपास्महे । ध्यान-मत्रोपासनरूपमेवाभिप्रेतं, चतुर्व्यूहरचनाया उपासनार्थत्वात् । नन्वनुपहितस्य वासुदेवस्य बुद्धावनारोहात् कथमुपास्यत्वम् ? सत्यम्—अनिरुद्धादिरूपमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धं वासुदेवात्मकमेव श्रोत्रकूपद्वारादिकमिवालक्षिततदुपाधिसंबंधमाकाशात्मकमेव । विवक्षितोपाधिसंबंधे तु पृथग्व्यपदेशभेदं लभते, न तु तावता वस्त्वन्यत्वं भवति । तथा च तद्द्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तु-मारभते—जन्माद्यस्य यत इत्यादिना । अस्य जगतश्चतुर्दशभुवनरचनात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादिविकारजातं यतो भवति तं धीमहीति सम्बन्धः । तस्य जगद्विरचनयोग्यतामाह—अर्थेष्वभिज्ञ इति । ब्रह्माण्डाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह—स्वराडिति । ब्रह्माण्डाव-च्छिन्नचिदाभासो हि विराड् जीवः । अयन्तु तद्बिम्बभूतस्तदन्तर्य्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट् , बिम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात् । एवमनिरुद्धमत्रिमुक्त्वा प्रद्युम्नमनुज्ञातमाह—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति । आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदा-भासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्म वेदं तदन्तर्यामिरूपेण बिम्बभूतो यस्तन्मनसैव तेने इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्ट-मेवोक्तम् । सङ्कर्षणरूपतामाह—मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत्र त्रिगुणात्मकमायाप्रतिबिम्बस्य जगत्कारणस्य बिम्बभूते सर्वान्तर्य्या-मिणि सङ्कर्षणाख्ये सूरयोऽपि भ्राम्यन्ति स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयं भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमाण्वादिरूपेण वा भ्राम्यन्ति । वासुदेव-रूपतामाह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति । त्रिविधः सर्गः त्रिसर्गः, आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविक-श्चेति । स यत्र मृषा सर्वथा असन्नेवेत्यर्थः । अपह्नववचनो 'मृषा' शब्दः त्रयाणामनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणोपाधीनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा । तदेवमुपहितत्वेऽनुपहितत्वे स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं निवृत्ताविद्यातत्कार्य्यबिम्बभूतत्वेनोपाधितद्धर्मैरसंस्पृष्टमत एव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमेति निर्गलितोऽर्थः । अत्रानिरुद्धपुरुषावतारो नारायणः प्रलयोदकशायी भुवनकमलमूलभूत इति सविस्तरं मूले एव व्यक्तीभविष्यति । इतरेषामपि रूपं वक्ष्यते । विस्तरश्चास्य प्रक्रियायां मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्यान इति तदेतद्व्याख्यानं पौराणिकाय रोचते ।

केवलभक्तिकारिकास्तु—केवलवासुदेवावतारश्रीकृष्णमात्रपरतया योजयन्ति । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां स्वसमाख्ययैव पृथगवतीर्णत्वाद्वासुदेवावतार एव श्रीकृष्णः कार्ष्णेयाध्यात्माद्युपाख्यानेष्वपि तथैव प्रतिपाद्यते, इहापि "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति । तस्मात्तत्परतयैव सर्वाणि पदानि योजनीयानि—तं परं सत्यं वासुदेवात्मकं श्रीकृष्णं वयं ध्यायेम । तस्य सर्वप्रेमास्पदत्वेन ध्येयतामाह—जन्माद्यस्य यत इति । यतः श्रीकृष्णात् यस्मिन् श्रीकृष्णे वा आद्यस्य रतिभावस्य प्रेमाख्यस्य जन्म भवति, सर्वेषा-मिति शेषः । रतिभावस्य चाद्यत्वम् 'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति भरतेनादौ पाठात्। सर्वप्राणिरतिविषयत्वं च परमानन्दरूपत्वात्। तथा च वक्ष्यति "त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्" इति दुर्वाससा चात्मवत्त्वं 'सर्वप्राणिनां प्रियो भवेः' इति वरो दत्त इति शान्तिपर्वणि दानधर्मे पठ्यते। प्रेमाख्यस्य रतिभावस्योत्पत्तौ कारणमाह—अन्वयादितरतश्चेति। अन्वयः सन्निकर्षः इतरो विप्रकर्षस्ताभ्याम्, तथा च वक्ष्यति–'गोपीनां परमानंद आसीद्गोविन्ददर्शने। क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत्॥' इति 'यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो! भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया। तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणोऽभवद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत॥' इति तथा सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां जायमानो रतिभावः स्थायी, तद्विषयः श्रीकृष्णो भक्तिरसावलम्बनं विभाव इत्यर्थः। विस्तरेण चैतद्वक्ष्यते। ननु तस्मिन् जायमानोऽपि प्रेमा निरर्थकः, तेनाज्ञानात् राजादिषु प्रेमापरिज्ञानेन विपरीतकार्यस्यापि दर्शनादित्यत आह–अर्थेष्वभिज्ञ इति। सर्वेष्वर्थेषु मनोवृत्त्यादिरूपेष्वपि सर्वप्रकारेण ज्ञः, एवञ्च सार्वज्ञ्यान्नास्त्यज्ञानकृतं वैयर्थ्यम्। प्रेमापरिज्ञानेऽपि तदाश्रयजनोपकारासामर्थ्यमाशङ्क्याह स्वराडिति। स्वतन्त्रः सर्वशक्तिरित्यर्थः। शक्तिह्रासे हि पारतन्त्र्यं स्यात्, तथा च न असामर्थ्यकृतं वैयर्थ्यम्। ननु गोपबालकस्य कथं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्यत आह–तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति। आदिकवये ब्रह्मणो वत्साहरणद्वारा स्वरूपजिज्ञासवे ब्रह्म निजरूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वशक्तिं च यस्तेने विस्तारितवान् प्रदर्शितवान् तदपि हृदा सङ्कल्पमात्रेणैवेत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति–'तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम्। वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट॥' इत्यादि।

ननु ब्रह्मा स्वयमेव जानाति; सर्वज्ञत्वात्, किं तज्ज्ञापनेनेत्यत आह–मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत् यत्र श्रीकृष्णस्वरूपे सूरयो ब्रह्मादयो मुह्यन्ति इदमित्थमिति निश्चयं कर्तुं न शक्नुवन्ति, तन्मायायाः सर्वमोहकत्वात्तथा च भगवतोक्तं गीतासु–'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः। मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥' इति ब्रह्मणो मोहे हेत्वन्तरं वदन् कारुणिकत्वं दर्शयति—तेजोवारिमृदामित्यादिना। ब्रह्मणा वत्सेषु तत्पालकेषु तदुपकरणशिक्यादिषु च स्वसृष्टेषु भौतिकेष्वपहृतेषु यत्र श्रीकृष्णे त्रिसर्गः त्रयाणां वत्सतत्पालकतदुपकरणानां सर्गः प्रादुर्भावाज्जात इति शेषः। तत्र दृष्टान्तः—'तेजोवारिमृदां विनिमयो यथे'ति। त्रिवृत्कृतभूतारब्धो यथा ब्रह्मणा कृतो वत्सतत्पालकतदुपकरणरूपः सर्गस्तथैव भगवता कृतः सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेनाभौतिकोऽपि भौतिकवददृश्यत इत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति—'एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः। सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथञ्चन॥' इति। तथा च के मया सृष्टा भौतिकाः के च भगवता सृष्टा अभौतिका इति निर्णयासामर्थ्ये च ब्रह्मणो मोहो युक्त इत्यर्थः। ननु भगवता किमित्यन्ये सृष्टाः? ब्रह्मणा हृतानामेवानेतुं शक्यत्वादित्यत आह—मृषेति। मर्षणं मृषा सहिष्णुतारूपा क्षमेत्यर्थः। 'मृष क्षमायाम्' इति स्मरणात्। तथा च वक्ष्यति—'ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृणां च कस्य च। उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः॥' इति तेषामानयने ब्रह्मणोऽसन्तोषस्तदन्येषां तत्तुल्यानां करणे तद्बन्धूनामिति विचार्य परमकारुणिकेन भगवता अन्ये सृष्टा इत्यर्थः। ननु महामायेन ब्रह्मणा विहितां मायां कथं कृष्णो ज्ञातवान्? ज्ञात्वा वा किमिति क्षान्तवान्? एतादृशेऽपराधे कोपस्योचितत्वादित्याशङ्क्याह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति। निरस्तं नितरां निराकृतं कुहकं कपटं ब्रह्मणा कृतं मोहनं तन्निमित्तकोपादिकञ्च येन इति तथा तम्। तत्र हेतुः—धाम्ना स्वेन सदेति। स्वरूपेण आत्मतत्त्वेन इनरूपेण प्रभुत्वेन सर्वनियामकत्वेन सदनं सत् अवस्थानं स्वेन सत्तया धाम्ना तद्रूपेण प्रभावेणेत्यर्थः। तथा चान्तर्य्यामित्वात् परिज्ञानम्, आत्मत्वाच्च क्रोधाभाव इति सर्वमनवद्यम्। एवं च सर्वप्रियत्वेन परमानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमोहनः सर्वसुखप्रदः सर्वापराधसहिष्णुः सर्वात्मा परमकारुणिको विदग्धतरश्च श्रीकृष्णो भक्तिरसालम्बनत्वेन सम्पूर्णग्रन्थप्रतिपाद्य इति ध्वनितम्। विशेषणद्वारा विशेष्योपस्थितिश्चालङ्कारिकाय रोचतेतराम्। साक्षादनभिधानञ्च अतिरहस्यत्वात्, अर्थभेदः कथञ्चन प्रतिपत्तृणां विचित्रप्रज्ञानां विनोदायेत्यलमतिविस्तरेण। भक्तिरसानुभवप्रकारश्च सर्वोऽप्यस्माभिर्भक्तिरसायने अभिहितः, अत्रापि कियान् वक्ष्यते॥ १॥

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पतिगोस्वामि भट्टाचार्यकृता तत्त्वसार व्याख्या

ॐ नमो नन्दसूनवे

श्रीकृष्णचरणाम्भोजे परानन्दामृताम्बुधौ। मनोमधुव्रतो नित्यं रमतां मलताङ्कितः॥
श्रीकृष्णभावलुब्धेन राधामोहनशर्म्मणा। श्रीमद्भागवतस्यायं तत्त्वसारः प्रकाश्यते॥

अथ द्वापरज्ञानवैकल्ये पुनर्ज्ञानवर्त्मप्रदर्शनाय ब्रह्मादिदैवतैरर्थितो भगवान् नारायणः व्यासत्वेनाववतार। ततश्च वेदान् बहुधा विभज्यापि तज्ज्ञानशक्तिविहीना मन्दमतयोऽल्पायुषो लोकाः कलौ भविष्यन्ति इति निश्चित्य स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनामपि निःश्रेयसाय भारतं पुराणान्तराणि च कृत्वा तत्रापि श्रीकृष्णगुणवर्णनमन्यधर्माद्यनुवादेन कीर्त्तितमिति चित्तप्रसत्तिमलभमानो वेदव्यासो नारदोपदेशतः श्रीकृष्णगुणवर्णनप्रधानं भागवताख्यं स्वकृतवेदान्तसूत्रव्याख्यानमयं प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यं परममङ्गलं ग्रन्थादौ निर्दिदेश—जन्माद्यस्येति पद्येन॥ तथा च स्कान्दे 'नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम्! किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम्॥ १॥ गौतमस्य ऋषेः शापाज् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते। संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः॥ २॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् । तैर्विज्ञापितकार्य्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥ ४ ॥ चतुर्द्धा व्यभजत्तांस्तु चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥५॥ कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥ ६ ॥' प्रथमे—स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । धर्म्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥ इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ।' अथ भारतादिव्यपदेशेन कर्मकाण्डवेदार्थमादिश्य परमार्थसाधनब्रह्मज्ञानसाधनप्रतिपादकश्रीभागवतपुराणमाह—जन्माद्यस्येत्यादिना । एतच्चाग्रे स्फुटीकृतम्—"भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शितः" इत्यादिना धर्मकाण्डवेदार्थस्य बाहुल्येन प्रदर्शकत्वमुक्तं भारतस्य—'भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् । येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि । नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ अथो महाभाग ! भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः । उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥' इति । नारदोपदेशानन्तरं श्रीभागवताख्यमहापुराणप्रकटनादस्य परमार्थसाधनत्वम् । तथाहि—'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा ॥' अत्र कृष्णभक्तेरुद्देश्यकथनेन परं 'धीमही' त्यत्र 'पर'पदेन कृष्ण एवोक्तः । एतेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (१।१।१) इति सूत्रं व्याख्यातम् । तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः । आनन्तर्यञ्च प्रागुक्तकर्मकाण्डपूर्वमीमांसाधीनसम्यक्कर्मकाण्डज्ञानस्य । भारतादिकञ्च पूर्वमीमांसानुसारीति । 'अतः'शब्दो हेत्वर्थः । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादितो वेदात् कर्मफलस्यानित्यत्वबोधनात् "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्या ब्रह्मावगतेर्नित्यफलावबोधनाच्च । कर्म्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा इत्यर्थः । अत्र 'ब्रह्मणो जिज्ञासेति कर्मपरषष्ठीतत्पुरुषेण ब्रह्म जिज्ञास्यं ज्ञातुमिष्टमित्यर्थो लभ्यते । ब्रह्मज्ञानस्य इष्टत्वे च ब्रह्मज्ञानमेव कार्यतया पर्यवस्यति । तथोक्तम् "समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम्" इति "तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतौ विजिज्ञासस्व विजानीहीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यैव निःश्रेयससाधनत्वेन विधेयत्वात् "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इति विज्ञानेच्छायाश्च विज्ञाने विधेयत्वावगमनेनैव सम्पत्तेस्तस्या अविधेयत्वाच्च सन्प्रत्ययार्थो न विवक्षित इति विज्ञानत्वं समाधिरूपं तस्यैव साक्षात् परमेश्वरज्ञानसाधनत्वात् । अत एव रामानुजचरणैः "ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जिज्ञासापदं निदिध्यासनपर" मित्युक्तम् । अनेन च ग्रन्थेन व्यासं प्रति नारदोपदेशेन कर्मकाण्डपरभारतादीनामनुपादेयत्वमस्यैव ब्रह्मपरत्वेनोपादेयतेत्युक्त्या परब्रह्मश्रीकृष्ण एव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । अथ पूर्वमीमांसाज्ञानानन्तरमेवोत्तरमीमांसया ब्रह्म जिज्ञास्यमित्येवाथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्राथशब्देन बोधितम्, तन्न सङ्गतं भाति; प्रागनधीतधर्मशास्त्रस्यापि वेदान्तविचारप्रवृत्तेः । धर्मज्ञानब्रह्मज्ञानयोः फलभेदाच्च । न च मोक्षविरोधिऋणत्रयापाकरणस्य ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वेन तत्र च देवर्णस्य यज्ञादिनिवर्त्यत्वात् यज्ञादेश्च पूर्वमीमांसार्थावधारणसम्पाद्यत्वात् आनन्तर्यक्रमो विवक्षितः । तथा च श्रुतिः-'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यो यज्वा ब्रह्मचारी वासीत' इति । स्मृतिश्च-'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥' (म० अ० ६ श्लो० ३५) इति वाच्यम् । 'न यदि वा इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् अथ पुनरव्रती व्रती वा किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः ।' याज्ञवल्क्यः 'प्रवव्राज ये प्रजामीषिरे ते श्मशानानि भेजिरे ये प्रजा नेषिरेऽमृतत्वं भेजिरे ।' इत्यादिश्रुत्या ऋणापाकरणं विनापि ब्रह्म विविदिषोः संन्यासविधानात् ऋणत्रयापाकरणपरश्रुत्यादीनामविरक्तविषयत्वात् । न चात्राथशब्दो मङ्गलार्थ एवेति वाच्यं; मङ्गलस्य ग्रन्थसमाप्तिप्रतिकूलविघ्नविनाशस्य च ब्रह्मजिज्ञासायामनपेक्षितत्वेनानन्वयात् । अर्थान्तरप्रयुक्तस्याथशब्दस्यैव मंगलरूपत्वात् । 'सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ । ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात् प्राथमिकौ क्रमात् ॥ तद्धेतुत्वं यतश्चापि तृतीयोऽत उदाहृतः । अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः ॥ तत्त्वौ प्राणात्मकौ प्रोक्तौ व्याप्तिस्थितिविधायकौ । अतश्च पूर्वमुच्चार्यौ सर्वत्र ते सतां मताः ॥ अथातः शब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः । सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवादौ प्रयुञ्जते ॥' इति गारुडादिति चेत्, उच्यते-पूर्वमीमांसायां विहितस्य स्वर्गादिफलस्य परमपुरुषार्थशङ्कायामुत्तरमीमांसायां स्वर्गादिफलस्य क्षयिष्णुत्वेन हेयत्वमापाद्य निःश्रेयससाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमिति निर्णीतं; तत्र च निरस्यज्ञानापेक्षत्वात् सिद्धान्तस्येति निरस्यस्वर्गादिफलकपूर्वमीमांसानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामिति । तथोक्तं बौधायने—'वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा' इति । एवम् 'तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥' इति स्मृत्या कर्मणां दुरितनाशद्वारा चित्तशुद्धत्वसम्पादनेन ब्रह्मज्ञानोपकारकता इति चित्तशुद्धिश्च 'प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे ॥' इत्याद्युक्त्या । तथा चाधिकारसम्पत्त्यर्थं पूर्वमीमांसापेक्षा,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवञ्च कर्माचरितचित्तशुद्ध्याद्यधिकारानन्तर्यमेवाथशब्दार्थः। तदुक्तम् गारुडे–'आनन्तर्येऽधिकारार्थे मङ्गलार्थे तथैव च। अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरित' इति। अधिकारिणमाह-भागवततंत्रे 'आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारञ्चाप्यनर्थकम्। विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः॥ स उत्तमाधिकारी स्यात् सन्न्यस्ताखिलकर्मवान्॥' इति, येषां कर्मजिज्ञासां विनापि चित्तशुद्धिस्तेषां प्राक्तनसाधनं लक्ष्यत इति। ब्रह्मपदञ्च श्रीकृष्णपरं स्वयंरूपत्वेन तस्यैव निर्णेयत्वादिति। 'राजायं गच्छती' त्यत्र सपरिकरराजग्रहणवत् अत्र ब्रह्मज्ञानशब्देन तत्साधनान्यपि लक्ष्याणीति। इत्थञ्च प्रकटितसूत्रार्थकनारदोपदेशतत्तात्पर्यपर्यवसितभगवन्निदिध्यासनं स्वाचरितपरममङ्गलमादौ शिष्यशिक्षार्थं निर्दिशति—परं धीमहीति। परं निरतिशयतत्त्वं धीमहि ध्यायेम। ध्यायतेर्लिङ् छान्दसः। बहुवचनं शिष्याभिप्रायम्। अथातःशब्दतात्पर्यपर्यवसितं परतत्त्वध्यानहेतुविशेषणमाह—सत्यमिति। अव्यभिचारिसत्ताकमित्यर्थः। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेः। अत्र स्वामिचरणैर्व्याख्यातमेव, स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयतीति, स्वरूपं स्वमेव लक्षणं व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणम्। तटस्थं यावल्लक्ष्यकालानवस्थितं विशेषणं तटस्थलक्षणमित्यर्थः। यथा पृथिव्यादेर्गन्धादिकमुत्पत्तिकाले घटादौ प्रलयकाले परमाणौ व्यभिचारेण तटस्थम्। सत्यत्वे हेतुः—यत्र यस्मिन् त्रिसर्गोऽमृषा सत्यः प्रतीयते इति शेषः। त्रयाणां मायागुणानां तमो-रजः-सत्त्वानां सर्गः कार्यं भूतेन्द्रियदेवतारूप इत्यर्थः। यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः। सत्यतया प्रतीतिस्तु घटः सन् इत्यादिरूपा, अन्यसत्यं सत्यत्वेन प्रतीयमानं मिथ्या प्रपञ्चाधिष्ठानत्वात् यथा जलाधिष्ठानं तेज इत्यनुमानेन सत्यत्वसिद्धिः। अथवा आरोपाधिकरणस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं विना आरोप्यमिथ्यासर्गस्य सत्यत्वेन प्रतीतिरनुपपन्ना इत्यनुपपत्तिज्ञानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः। अथवा घटः सन्नित्यादिप्रतीतिरधिष्ठानसत्तावलम्बिनी अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताभाववति सदभेदविषयकत्वात्, तेजसि जलप्रतीतिवदित्यनुमानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः, पक्षधर्मताबलादिति। 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इति दृष्टान्तं व्याकरोति—अन्यस्मिन् अन्यावभास आरोपः, अयं 'विनिमय'शब्दार्थः। ननु ब्रह्मसत्तया घटादिभानेन नीरूपस्यापि ब्रह्मणश्चाक्षुषापत्तिरित्यतस्त्रिधा सत्ता स्वीकार्या। तथा हि—पारमार्थिकसत्ता, व्यावहारिकसत्ता, प्रातिभासिकसत्तेति। तत्राद्या ब्रह्मणः; द्वितीया घटादेः प्रपञ्चस्य, तृतीया रज्जुसर्पादेः। पारमार्थिकत्वञ्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वम्। व्यावहारिकी चार्थक्रियोपयोगिनी वस्तुविचारे बोधिता अविद्याप्रयोज्या चेति। प्रातिभासिकी च अधिष्ठानगता आरोप्यप्रतिभासमाना स्फटिकादौ सन्निहितजपाकुसुमलौहित्यवत् व्यवहारानुपयोगिनी आगन्तुकदोषप्रयोज्या चेति। आगन्तुकदोषाश्च चाकचक्यादयः शुक्तिरूपादौ स्वप्नोपलब्धगजादौ च निद्रादय इति। घटादौ च प्रातिभासिकसत्तयैव सद्व्यवहारे जलाहरणादिव्यवहारानुपपत्तेः व्यावहारिकसत्तान्तरं स्वीकृतमित्यादिकमालोक्य कल्पान्तरमाह—यद्वा, तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तमिति। अत्र मिथ्यात्वं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्तात्यन्ताभाववत्त्वम्। कार्यजातं मिथ्या ब्रह्मेतरत्वात् रज्जुसर्पवदित्यनुमानसिद्धप्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञापनात् मिथ्यात्वप्रयोजकब्रह्मेतरत्वस्य ब्रह्मण्यसत्त्वेन मिथ्यात्वाभावनार्थायातं सत्यत्वमिति भावः। अथ कालदेशपरिच्छेदहेतुनैव मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य निर्णेयम्, अस्य च तदभावान्न मिथ्यात्वम् इति। श्रुतिश्च—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो!' इत्युपसंहरन्ती ब्रह्मणः सत्यत्वं स्वगतसजातीयभेदशून्यत्वरूपमेकत्वं स्वगतविजातीयभेदशून्यत्वरूपमद्वितीयत्वञ्च दर्शयित्वा 'ऐतदात्म्य' मित्यनेन विश्वस्य ब्रह्मारोपितत्वं दर्शितवती। एवं 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुत्या वाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शितम्। एवं जगतो मिथ्यात्वं घटादिप्रतीतिरारोपरूपैव सदधिष्ठानमन्तरेण न सम्भवति, निरधिष्ठानारोपाभावात्; तदधिष्ठानस्यासत्त्वे अनवस्थानादित्यवश्यं प्रपञ्चाधिष्ठानं सदित्यङ्गीकार्यम्। तस्य सत्यत्वं तत्स्वरूपमेव स्वनियतसत्ताकधर्मस्य स्वरूपानतिरेकात्। अतः 'सत्यत्वं स्वरूपलक्षण' मित्युक्तं टीकायाम्। महसा स्वप्रकाशज्ञानेन कपटं मायावैभवं जन्मादीति जन्मादिर्यस्य इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा जन्मस्थितिभङ्गमित्युक्तम्। भङ्गः प्रलयः। मूले 'इतरत' इति इतरपदस्य 'जन्मादी' त्यनेन 'यत' इत्यनेन 'अर्थेषु' इत्यनेन चान्वयः। तत्र जन्मादीत्यस्य इतरपदार्थान्वये षष्ठ्यर्थे प्रथमा, इतरपदस्य च अत्यन्ताभावपरत्वम्, तेषां जन्माद्यभावादित्यर्थः। 'अर्थेषु' इत्यस्य इतरपदार्थान्वये पञ्चम्यर्थे सप्तमी। इतरपदस्य च भेदावच्छिन्नपरत्वं तसिलश्च पञ्चमीसारकत्वं तेनार्थांतरेभ्योऽकार्येभ्यः। 'यत' इत्यत्र यस्य इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अवधित्वविवक्षया साध्वी, अन्यथा भेदप्रतियोगिवाचकपद एव पञ्चम्या इतरादिपदयोगेऽनुशिष्टत्वात् पञ्चम्यनुपपत्तेः। 'सार्वविभक्तिकस्तसिल्' इति सूत्रानुसरणेऽर्थेषु अकार्येषु इत्यपि स्यात्। इत्थं च कार्यजन्माद्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वे सति कार्यान्वयप्रतियोगित्वं कार्यजनकतादिप्रयोजकं लब्धं यत्तादृशकार्यान्वयप्रतियोगित्ववत् तज्जगदुत्पत्त्यादिजनकमिति व्याप्त्या जगदुत्पत्त्यादिकारणतया ब्रह्मसिद्धिरिति ज्ञापितम्। ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं, न तु परिणामोपादानत्वम् इति बोधनाय सद्रूपेणेति पूरितं, परिणामोपदानत्वमुपादानसत्तासमानसत्ताककार्योत्पादः, विवर्त्तोपादानत्वञ्च उपादानसत्ताविषमसत्ताककार्योत्पादः। वस्तुतः 'जन्मादी' त्यत्रादिपदेनैव जन्माद्यभाव उपस्थाप्यते, तस्य च 'इतरत' इत्यनेनान्वयः, अर्थेषु सद्रूपेणान्वयात्। यतोऽस्य जन्मादि इत्येकोऽर्थः। अनर्थेभ्यो यद्व्यतिरेकात् जन्माद्यभाव इत्यपरोऽर्थः। तथा च धूमेन हेतुना यथा कारणस्य वह्नेरनुमानं तथा कार्येण जन्मादिहेतुना जगति पक्षे किञ्चित् सदन्वयसाधने परिशेषाद् ब्रह्मणः सिद्धिरित्यन्वयादित्यन्तेन सूचितम्। 'इतरत' इत्यनेन च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

खपुष्पादिकं किञ्चित् प्रतियोगिताकाभावप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि जन्माद्यभावादित्यनुमानेन पक्षसाध्यहेतुस्पष्टतया व्यतिरेकप्रतियोगितया ब्रह्मणः सिद्धिरिति सूचितम्। अत्र 'इतरत' इत्येकपदोपस्थापितार्थानाम् अन्वये व्युत्पत्तिविरोधः अलीकखपुष्पादिभानविरोधश्चेत्यतो व्याख्यान्तरमाह टीकायाम्—अनुवृत्तत्वादिति। समन्वयादित्यस्यार्थः—अन्वयश्च यत्पदार्थे ब्रह्मणि अनुवृत्तत्वं व्यापकत्वमनुस्यूतत्वं भेदाप्रतियोगित्वं, तत्र प्रमाणं—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुतिः। जगतो ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं विना न सम्भवति इति जगत्कारणं ब्रह्मेति। न च ब्रह्मनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वेन ब्रह्मकारणत्वं ब्रह्मणः स्यादिति वाच्यं; तदन्यत्वे सति तन्निष्ठभेदाप्रतियोगित्वस्यैव प्रयाजकत्वात्। वस्तुतस्तु जगति ब्रह्मभेदो वर्तते, तदस्वीकारे जगतः सत्तापत्तिरतो वक्ष्यति "सत इदमुत्थितं सदिति चेन्नतु तर्कहत" मित्यादि। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मतादात्म्याध्यासेन जगतो ब्रह्मविवर्त्तोपादानकत्वं बोध्यते। इत्थं चानुस्यूतत्वं व्यापकत्वं वा अनुवृत्तत्वं बोध्यम्; अनुस्यूतत्वञ्चात्र भेदाप्रतियोगितया भानविषयत्वमिति व्यतिरेकत इत्यस्यार्थमाह—व्यावृत्तत्वात् इत्यस्येत्यनेनान्वयः। व्यावृत्तत्वञ्चानुवृत्तत्वाभाव एव। न च घटादिव्यावृत्तत्वं पटादावपीति घटादिकार्यत्वं पटादावपि स्यादिति वाच्यं; तत्स्वरूपत्वे सति तद्व्यावृत्तस्य तत्कार्यताप्रयोजकत्वात्, तत्स्वरूपमात्रस्य प्रयोजकत्वे स्वस्यापि स्वकार्यतापत्तेः। अत्र च 'यत' इति पञ्चम्या कारणत्वमेव प्रत्याय्यते, तन्निरूपकत्वमेव जन्मादौ लभ्यते। न तु विश्वनिष्ठकार्यत्वमपीति व्यावृत्तत्वादिति अनन्वयापत्तिरित्यतः कल्पान्तरमाह टीकायाम्—सावयवत्वादिति। एतच्च पूरितमन्वयव्यतिरेकप्रयोज्याकाङ्क्षानिवृत्तये। अन्वयः कदाचित् सत्त्वं, व्यतिरेकः कदाचिदसत्त्वम्। मूलेऽस्येत्यस्य पृथिव्यादेरित्यर्थः। तथा च पृथिव्यादिकं सहेतुकजन्मादिकं कादाचित्कत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन सहेतुकत्वसिद्धौ अन्यत्र वाधात् ब्रह्मैव सिद्ध्यति इति अत्र तात्पर्यम्। अत्रार्थेष्वित्यन्वयः 'अभिज्ञ' इत्यनेन बोध्यः। ननु 'श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च॥ श्रुतिस्मृतिसहायं तत् प्रमाणान्तरमुत्तमम्। प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा' इति कूर्मपुराणेन "तर्काप्रतिष्ठानात्" इति सूत्रेण च तर्कस्यास्वातंत्र्योक्तेरेतद्ग्रन्थस्यानुमानमात्रमूलकत्वेऽप्रामाण्यशङ्का स्यादित्यतः श्रुतीः प्रमाणयति—'यतो वा' इत्यादीः। "ईक्षतेर्नाशब्दम्" (१।१५) इति न्यायाच्च इति सांख्यपरिकल्पितसत्त्वादिगुणत्रययुक्तं प्रधानं न जगत्कारणं ब्रह्म यतोऽशब्दम्। अशब्दत्वञ्च शब्दाप्रतिपाद्यत्वम्। शब्दश्चात्र 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतिवाक्यम्। तथा च 'यतो वा' इत्यादिश्रुत्या प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाबोधनात् न तस्य ब्रह्मत्वमिति। ननु तादृशश्रुत्यैव कथं न प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वं बोध्यते इत्यत आह—ईक्षतेः ईक्षणकर्तृत्वश्रवणात्, 'स ऐक्षत बहु स्या' मित्यादिजगत्कर्तृत्वस्येक्षणकर्तृत्वबोधकश्रुतिबोधघटितत्वादिति यावत्। न चायं हेतुः शब्दनिष्ठः, न तु प्रधाननिष्ठ इति स्वरूपासिद्ध इति वाच्यम्; ईक्षितृजगत्कर्तृत्वबोधकत्वेन हेतुना प्रधानाबोधकत्वसिद्धौ तुल्यवित्तिवेद्यतया प्रधानेऽपि शब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यतीति। प्रधानस्य तादृशशब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यतीति प्रधानस्य तादृशशब्दबोध्यत्वाभावे प्रयोजकञ्च जडत्वेनेक्षणकर्तृत्वबाध एव। विशेषश्च भाष्ये तट्टीकादौ च द्रष्टव्यः। अत्र जगतो मिथ्यात्वे प्रमाणाभावः। न च ब्रह्मभिन्नत्वमेव मानं ब्रह्मभिन्नत्वस्यैवासिद्धेः। मिथ्याधिकरणभेदाङ्गीकारेऽपि भवन्मते जगति तद्बाधापरीहारात्। न च कालदेशपरिच्छेदहेतुनैव मिथ्यात्वं साध्यमप्रयोजकत्वात्। न च रज्जुसर्पदृष्टान्त एव प्रयोजक इति वाच्यम्; 'अयं सर्प' इति रज्जुज्ञाने अन्यत्र सिद्धस्य सर्पादेरभेदो रज्ज्वादौ पुरोवर्तिनि दोषवशाद्भासते। ननु तत्र मिथ्या रज्ज्वारोपितसर्पादेर्भानमिति दृष्टान्तासिद्धेश्च, किञ्चारोपो हि प्रसिद्धे वस्तुनि अन्यत्र प्रसिद्धस्य दोषवशाद्भवति, जगतो मिथ्यात्वे खपुष्पादितुल्यस्य तस्यारोपासम्भवः, जगद्भानस्यारोपरूपत्वे रज्जुसर्पारोपवदर्थक्रियाकारित्वं घटादेर्न स्यात्। व्यावहारिकसत्त्वस्याङ्गीकारे तस्य मिथ्यात्वेन तेन व्यवहारसिद्धिः। तस्य सत्यत्वे च सिद्धे ब्रह्मातिरिक्तमिति बुद्ध्या जीवोपाधेः सादित्वे प्राक्तनादृष्टादेरभावात् बुद्ध्याद्युत्पाद एव न स्यात्। न च युगपन्न सकलबुद्ध्यादिसृष्टिः स्वीक्रियते, पित्राद्यदृष्टवशाच्च पुत्रादिजीवोपाधिजन्म स्वीक्रियते इति वाच्यं; "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या अवान्तरप्रलये ब्रह्मातिरिक्तवस्तुमात्रत्वासत्त्वाप्रतिपादनेनाविद्याया अभावात् कुतः प्रपञ्चसर्ग इति सृष्टिसहकारिमायास्वभावोऽदृष्टादेस्तदानीं सत्तावश्यकतया सदेवेत्येवकारेण स्थूलप्रपञ्चस्यैव निषेधात् अविद्यालिङ्गशरीरादीनामनादित्वमङ्गीकार्यम्, अनादित्वे च तेषां नित्यत्वमायाति; अनादिभावस्य नित्यत्वनियमात् इति द्वैतसिद्धेः। साक्षितया सर्वत्र ब्रह्मावस्थानेन सर्वस्य ब्रह्मत्वमुक्तं श्रुत्यादाविति, इत्यस्य प्रपञ्चस्य नश्वरत्वमेव, न तु मिथ्यात्वमिति सात्वतमतानुसारेण श्रीमत्सन्दर्भसम्मतव्याख्या लिख्यते। यथा 'धीमही'ति निर्विशेषवस्तुनो ध्यानाशक्यतया मूर्तिमान् भगवान् एव परशब्दप्रतिपाद्य इति सूचितम्। निर्विशेषस्य कथञ्चिद्ध्येयत्वेऽपि तद्ध्यानस्य बहुतरक्लेशसाध्यत्वात् फलस्यानतिशयत्वाच्च तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः। तथा च भगवद्गीतासु'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यत' इति।

'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जित'मित्यनेन मूर्तभजनस्यैव नित्यत्वमुक्तमिति तद्ध्याने हेतुमाह सत्यमिति। एतच्च प्राग्व्याख्यातम्। परत्वमेव व्यञ्जयति—धाम्ना स्वेनेति। 'धाम'शब्देन तेजोवाचिना स्वप्रकाशत्वसाधर्म्येण स्वप्रकाशज्ञानमुच्यते तदात्मकेन स्वेन रूपेण निरस्तं कुहकं मोहविक्षेपादिकारितया माया यस्मादिति धामशब्देन ज्ञानमयी शक्तिरुच्यते। 'मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या' इत्युक्तेः। 'स्वेने'त्यनेन चिच्छक्तेरन्तरङ्गत्वं 'निरस्तकुहक'मित्यनेन मायाया बहिरङ्गत्वं दर्शितम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तेन मायागुणराहित्येन निर्गुणनिरञ्जनत्वादिकस्वरूपभूतगुणवत्त्वेन च सर्वशक्तिमत्त्वादिकम्। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। यस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्यच्च जायते॥' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः सोऽकामयत बहु स्यां तत्तेजोऽसृजत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः। 'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेश्च। 'ह्लादिनी सन्धिनी संवित्त्वय्येका सर्व्वसंश्रये। ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि ता गुणवर्जिते॥' इति विष्णुपुराणञ्च। सर्वं विन्दत इति सर्व्ववित् सर्व्वशक्तिरित्यर्थः। 'तप ऐश्वर्ये' इति दिवादिपठितधातुनिष्पन्नत्वात् तपःशब्देन ऐश्वर्यमुच्यते। ज्ञानमयम् इच्छाप्रधानं, ज्ञानपदेनेच्छाया मयट्प्रत्ययेन प्राधान्यस्याभिधानात्। अथवा ज्ञानमयं चिच्छक्तिविलसितमित्यर्थः। अथवा यस्य ज्ञानं यद्गोचरज्ञानं तन्मयं तदात्मकं तपः। मायानिरसनलक्षणतपःसाधनं "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था" इति श्रुतेः। ब्रह्म वेदं सर्वस्य वशी सर्वनियन्ता इत्यर्थः। अथवा 'धाम'शब्देन प्रभाव उच्यते। "गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि" इत्यमरात्। सत्यत्वे युक्तिमाह—यत्रेति। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्' इति श्रुत्या बोधितजगत्कारणे अन्तर्यामितया सर्वत्र स्थिते यस्मिन् स्थितोऽयं त्रिसर्गोऽमृषा सत्यः रज्जौ सर्पादिवदारोपितो न भवति, किन्तु सत्य एव असत्यत्वे सत्कार्यत्वानुपपत्तेः। असति प्रवेशासंभवात् नियम्यत्वाधेयत्वयोरसम्भवाच्च। एवमसतः सत्कारणत्वाद्यनुपपत्तेः। सदेव ब्रह्म कारणमन्तर्यामिजगदाधार इत्युन्नेयम्। सतः सज्जायत इति नियमात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः सतो विवर्त्तः प्रपञ्च इत्यनुपादेयम्। तथा चोक्तं भगवद्गीतासु—'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यतेऽसतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः' इति। अत्रासतः आकाशात् न भावः न सदुत्पत्तिः। सतः सकाशात् न अभावः न असदुत्पत्तिः। तत्त्वदर्शिभिर्विवेचकैः अनयोरुभयोरन्तो याथार्थ्यं सत्यत्वरूपं दृष्टः, न त्वन्यैरित्यर्थः। 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति च श्रुतेः। 'अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते' इति श्रुतेश्च। तेषां प्राणशब्दोदितस्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यत्वेनावगतानां मूलकारणभूतं परमसत्यं ब्रह्मेति तदर्थः। परन्तु भगवतः सत्यत्वं नित्यतया मुख्यं प्रपञ्चसत्यत्वमागमापायितया गौणम्। तेन प्रपञ्चो नश्वर इति अमृषात्वेऽपि मिथ्यात्वप्रवाद इति तु बोध्यम्। सत्यत्वे दृष्टान्तः—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः परस्परांशव्यत्ययः परस्मिन्नवस्थितिः। तथा च श्रुतिः—'इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृदेवैका भवति यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति। अथवा तेजोवारिमृदां यथा यथावद्विनिमयः परस्परस्मिन् परस्परांशसमाहारः स्थूलप्रपञ्चः यथावत् विनिमयः यत्रेति वा। त्रिसर्गः त्रयाणां मायागुणानां कार्यरूपः अमृषा सत्यः यत्र यस्मिन् शासितरि भवति तं सत्यं धीमहीत्यर्थः। यद्वा मृषा मृषावत् नश्वर इत्यर्थः। तथा च ब्रह्मणः सत्यत्वं विना शासनकर्तृत्वानुपपत्तिरिति।

अत्र सूत्रद्वयम्—"अक्षरमम्बरान्तधृतेः" (१। १। ९), 'सा च प्रशासनात्' (१। ३। १०) इति। तत्राद्यस्यायमर्थः—अम्बरान्तस्य आकाशपर्यन्तस्य सर्वस्य धृतेर्धारणात् ब्रह्मैवाक्षरं सत्यम्। तथा च श्रुतिः—'एतस्मिन्नक्षरे गार्ग्येक ओतश्च प्रोतश्च' इति 'स उ दधार पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा। भर्ता सन् प्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्ट' इत्यादि। स्कन्दपुराणाच्च—'पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत्। विष्णुरेको बिभर्तीदं नान्यस्तस्मात् क्षमो धृतौ॥' सा च धृतिः प्रशासनादित्याह द्वितीयसूत्रेणात्र। श्रुतिरपि—'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादि। धृतिः पतनाभावः। तेजआदितिसृणां समाहारमाह श्रुतिः—'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति। तिसृणां देवतानां तेजोऽबन्नात्मिकानां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं त्रिरूपां करवाणीतीक्षणं परमा देवता कृतवती चेत्यर्थः। त्रिवृत्करणञ्च तेजोऽबधीनां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधा विभागं स्वस्वद्वितीयं स्थूलभागं परित्यज्य अन्यदीयस्थूलभागयोरेकैकभागस्य योजनम्। त्रिवृत्करणानां पञ्चीकरणमेव लक्षितम्, परन्तु आकाशस्य सर्वावकाशतया वायोश्च सर्वचेष्टाहेतुत्वेन सर्वाविनाभूतत्वात् तयोस्तेजआदिष्वन्तर्भावं सिद्धवत् कृत्वा त्रिवृत्करणं श्रुतावुक्तमिति। एतदेव तटस्थलक्षणविशेषणेन द्रढयति—जन्माद्यस्य यत इति। अस्य विश्वस्य जन्मादि यत इति तत्परत्वमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानी' त्यादि। विश्वं सहेतुकं जन्मादिमत्त्वात् इत्यनुमानमत्र प्रमाणम्। ननु ईश्वरो न कर्ता प्रयोजनशून्यत्वात् मुक्तात्मवदित्यादिसत्प्रतिपक्षस्थापनेन परमेश्वरे जगत्कर्तृत्वानुमानं संदिग्धप्रामाण्यकम्। तथोक्तं—"तर्काप्रतिष्ठानात्" इत्यादिसूत्रे इति शास्त्रमेव प्रधानं प्रमाणेन वक्तव्यम्। तथोक्तं—"शास्त्रयोनित्वात्" (१।१।३) इति सूत्रेण शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्येति शास्त्रयोनिः तत्त्वात्। तत्र कथं शास्त्रयोनित्वमित्याशङ्कायां "तत्तु समन्वयात्" (१।१।४) इति सूत्रान्तरमुक्तम्। तदर्थश्च तत् शास्त्रयोनित्वं, 'तु' शब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः, समन्वयः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादनं तस्मात्। तत्रान्वयेन उपपादनं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि, व्यतिरेकेणोपपादनं 'कथमसतः सज्जायेतेति' 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिना प्रयोजनशून्यत्वेऽपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वे श्रुतिष्वानन्दरूपताप्रतिपादनेनैव समाहितम्। तथोक्तं नारायणसंहितायाम्—'सृष्ट्यादिकं हरेर्नैव प्रयोजनमपेक्षते। कुरुते केवलानन्दादुन्मत्तस्येव नर्तनम्' यथेति तदेव। 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्तु समन्वयात्' (१।१।४) इति सूत्रद्वयार्थं प्रमाणत्वेनाह—अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति। अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्सु अन्वयात् अन्वयमुखेन व्यतिरेकतश्च व्यतिरेक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुखेन श्रुतिवाक्येन यतोऽस्य जन्मादि प्रतीयते इत्यर्थः। तथा च जन्मादीत्यनन्तरं प्रतीयते इति पूरणीयम्। अथवा इतरत इति सप्तम्यन्तं, च अप्यर्थे, तथा च इतरेषु अर्थेषु सत्स्वपि अन्वयात् सर्ववेदवाक्यानां तात्पर्यावधारणात् तत्र "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतीनां साक्षात्परत्वं 'अस्थूलमनण्वह्रस्व'मित्यादिवाक्यानां निषेधावधित्वेन इन्द्रमुपासीतेत्यादिदेवतान्तरपराणामपि सर्वेषामंशीभूते तस्मिन् परमेश्वरे पर्यवसानेन। 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्' इति भगवदुक्तेः, श्रुत्यध्याये च 'कथमन्यथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नणाम्' इति। एवं क्रियापराणामपि वेदानां ज्ञानसाधने भगवत्परत्वम्। एवं जगत्कर्तृत्वादीनामन्यत्र बाधेन तत्र तात्पर्यावधारणादस्य विश्वस्य जगत्कर्तृत्वं निराकृतम्। ननु ब्रह्मणि श्रुत्यन्वयो दर्शितः, तत्कथं सङ्गच्छते ? ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् वेदस्य सगुणपरत्वात्। अत एव श्रुतिरपि—'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति, 'अशब्दमस्पर्शमरूप'मित्यादि च इत्यत आह—स्वराट् स्वेषु स्वकीयेषु भक्तेषु राजते प्रकाशते इत्यर्थः। 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्युक्तेः। भक्तेक्षणीयत्वादेव श्रुतिगोचरत्वमिति। तथा च श्रुतिः—'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति। 'सतं परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति च। एतेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (१।१।५) इति व्याख्यातम्। ब्रह्मेतिपक्षः पूरणीयः, ब्रह्म नाशब्दं न शब्दागोचरम्, ईक्षतेः ईक्षणविषयत्वादिति तदर्थादशब्दत्वञ्च अनन्तगुणत्वात् अभक्तज्ञानागोचरत्वाच्च। ननु हिरण्यगर्भादीनामस्तु जगत्कर्तृत्वमित्यत आह—तेने ब्रह्महृदेति। आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म ब्रह्मपरतया वेदं तेने उपादिदेश, तं धीमहीत्यर्थः। एतेन जगत्कर्तृत्ववेदकर्तृत्वबोधनेन हिरण्यगर्भस्य वेदोपदेशश्रवणेन च न हि हिरण्यगर्भस्य तत्त्वमिति फलितम्। एवं वेदस्य ब्रह्मबोधकत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपशास्त्रयोनित्वं प्राप्तं शास्त्रस्य योनिः करणम् इति व्युत्पत्तिलब्धं 'शास्त्रयोनित्वात्' इति शास्त्रस्यार्थान्तरं ब्रह्म तेने इत्यनेनोक्तवान्। स चोपदेशः हृदान्तःकरणद्वारैव, न तु वाग्द्वारा। एतेनान्तर्यामितया बुद्धिवृत्तिप्रेरकत्वमुक्तम्। तथा च श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति'त्यादि। 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदोऽजायत' इत्यादि च। स्मृतिश्च "प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते" इति। निःश्वसितञ्च निर्विशेषस्यासम्भवादतो मूर्तिमदेव वस्तु लक्ष्यम्, अनुमानञ्च वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वादित्यादि। ननु वेदस्य ब्रह्मपरत्वे कथं क्रियामात्रपरत्वं जैमिनिप्रभृतयो वदन्ति इत्यत आह—यत्सूरयोऽपि मुह्यन्ति। अत्र अनेन श्लोकेन गायत्र्यर्थो दर्शितः। तथा हि—'जन्माद्यस्ये'त्यनेन सवितुरित्यस्यार्थः। 'परम्' इत्यनेन वरेण्यमित्यस्यार्थः। 'धाम्ना स्वेने'त्यनेन भर्ग इत्यस्यार्थः 'स्वराडि'त्यनेन देवस्येत्यस्यार्थः। 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यनेन धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्यार्थः प्रकटितः। गायत्र्यां देवस्येति अभेदे षष्ठी बोध्या। उक्तञ्च 'यत्राधिकृत्य गायत्री'मित्यादि॥ १॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

वन्दे श्रीकृष्णदेवं मुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यं लोके भक्तिप्रसिद्ध्यै यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः॥
यस्यासीद्रूपमेव त्रिभुवनतरणे भक्तिवच्च स्वतन्त्रं शास्त्रं रूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः स नो भूतिहेतुः॥ १॥
कर्ता ज्ञः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि सन् सर्वस्यापि विधारणो विजयते निर्दोषसर्वेष्टदः॥
यो लीलाभिरनेकधा वितनुते रूपं निजं केवलः सोऽयं वाचि ममास्तु पूर्णगुणभूः कृष्णावतारः पतिः॥ २॥
श्रीमद्वल्लभविद्वदीशविलसद्वंशाब्धिपूर्णेन्दवे श्रीगोपीपतिवन्दिने सुमनसि ब्रह्मामृतस्यन्दिने॥
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टसूरिरिति यन्नामाखिलाभीष्टदं तस्मै तातमहाशयाय हरये कुर्मो नमः सिद्धये॥ ३॥
श्रीमद्भागवतागमः सुरतरुर्लोके फलत्वं गतो भाषाभेदविभेदतस्त्रयमपि स्यान्नो विरुद्धं महत्॥
भक्त्यंशे फलताप्रमाणसुबले वेदत्वमर्थैः पुनः स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः सुरतरुः शाखाद्विवह्विद्वयम्॥ ४॥
अर्थं तस्य विवेचितुं न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः॥
दत्त्वाऽऽज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यत्प्रसादतोऽहं मुदा गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम्॥ ५॥
लक्षणानां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम्। आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनाद्धते॥ ६॥
अविरोधेन सप्तानामर्थानामिह सङ्गतिः। उत्तरोत्तरदौर्बल्यं वाच्यं संकोचतः परम्॥ ७॥
भाषात्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः। भाषात्रयविभेदश्च लक्षणैर्ज्ञाप्यते पुनः॥ ८॥
अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम्। अत्र सन्तः स्वसंतोषैराज्ञां यच्छन्तु सिद्धये॥ ९॥

अथ व्याख्या—भगवदाज्ञया भक्तिजनिकां संहितामारभमाणः शिक्षार्थं मङ्गलमाचरन् बीजभावेन प्रथमं गायत्र्यर्थमुपनिबबन्ध जन्माद्यस्येति। अत्र हि श्लोकत्रयस्यासंगतिः। कथारूपं हि भागवतं, तत्तु नैमिष इत्यादिना निरूप्यते। तत्रोच्यते—'यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥' यथा हि यज्ञात्मको वृत्रः तद्वधनिरूपणेनात्र भक्तिः प्रवर्त्तयिष्यते। गायत्री हि वेदमाता वेदत्रयार्थप्रतिपादिका भवति। तदर्थो भागवते प्रथमं बीजार्थं निरूप्यते—यथा वेदस्तथा भागवतमिति, एकबीजात्। अतो गायत्र्यर्थनिरूपणेन वेदविरोधो वेदाद्दौर्बल्यञ्च परिहृतम्। किञ्च यथा हि वेदे यज्ञियाः पदार्था

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

योगजधर्मेणानुभूयन्ते फलसाधनसहिताः, तथात्रापि च योगजधर्मेण व्यासस्त्रयमनुभूतवान् "पुरुषो मायया बन्धो, मोचनं भक्तिहेतुकम्" इति 'अपश्यत्पुरुषं पूर्ण' मित्यादिना । एषा हि समाधिभाषा । तत्र हि पुरुषप्रयत्नो भक्तावेव माहात्म्यज्ञानपूर्वकं "सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा" इति वैष्णवतन्त्रवचनात् माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढ-सर्वतोऽधिकस्नेहो भक्तिः । सुदृढः सर्वतोऽधिकस्नेहस्त्वात्मत्वेन विज्ञाते भवति, माहात्म्यज्ञानं तु सृष्ट्यादिभिः, तत्र द्वयं साधयितुमेषा भागवती संहिता । यथा हि यज्ञा ब्रह्मात्मावगतिश्च काण्डद्वयार्थः अन्योऽन्यहेतुभूतः, तथात्र द्वयमपि भक्तिहेतुरिति निरूपयितुं गायत्रीबीजं 'वेदो वृक्षा भागवतं फल'मिति निरूप्यते । अतः काण्डद्वयार्थनिष्णातोऽपि अफलवृक्ष इव व्यर्थ इति भागवतारम्भः । तदत्र श्लोकत्रयेण निरूप्यते—यद्यपि, प्रणवो व्याहृतयश्च तथा भवन्ति, तथापि तेषामर्थः स्पष्टो नेति गायत्र्यर्थो निरूप्यते । किञ्च अग्न्युपस्थाने हि गायत्री नियुक्ता । तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह—प्रसूत्या इति । तथा मन्देहादिनिवारणे च गायत्र्याभि-मन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्तीत्यादिना । तेन निर्विघ्नं वाक्प्रसवार्थं गायत्र्या भगवदुपस्थानं कुर्वाणो गायत्र्यर्थमाह—तत्र गायत्र्यां जगत्प्रसवकर्तृत्वेन सर्वकर्तृत्वं, देवत्वेन च सर्वज्ञत्वं, षष्ठीद्वयेन निरूप्यते । वरेण्यमिति भक्तिबीजं, भर्ग इति संसारनिवृत्तिः । भर्जयत्यखिलाविद्यामिति । अतस्तदेव धीमहीति । आवश्यकत्वं चाह—'धियः सर्वेन्द्रियाण्येव मनसा सह सर्वदा । प्रेरयेद्यः समस्तानां तद्ध्यानं सर्वथा हितम्' इति ।

तदत्राप्याह—जन्मादि अस्य यत इति । जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत इति वा "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति श्रुतेः । गायत्र्यर्थे हि प्रसवमात्रमुक्तं न स्थितिप्रलयौ, वरेण्यभर्गःशब्दाभ्यां च पश्चात्सूचितौ, तदत्राप्युत्तरार्द्धे सूचयिष्यते । अथवा सूचितमप्यर्थमादाय उत्पत्तिस्थितिप्रलया निरूप्यन्ते । जन्मादिपदेन "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इति श्रुतेः, जन्म आदिर्यस्य स्थितिभङ्गस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । उत्पत्तिस्थितिभङ्गस्येति वा तद्गुणसंविज्ञानः । वेदार्थप्रतिपादकत्वान्नाधिकपुनरुक्ती, अस्येति ब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यस्येति माहात्म्यं, यत इत्यव्ययनिर्देशः अविकृतत्वाय, सर्वजगद्बीजमपि ब्रह्म न विकृतमिति निरूपयितुं, यथा कामधेनोः कल्पवृक्षात् चिन्तामणेर्मन्त्रादेश्च जायमानाः पदार्था दृश्यन्ते, न हि ते विकृता भवन्ति । अनेन 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा' (२ । १ । २६) इति पूर्वपक्षः परिहृतः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेऽपि शब्दन्यूनतादोषपरिहाराय अध्याहारः कर्तव्यः, यद्यपि तथापि गायत्र्यन्तर्गततच्छब्दव्याख्यान-रूपस्य 'सत्यं पर'मिति पदद्वयस्य विद्यमानत्वान्नाध्याहारः । तत्र ब्रह्मणः समवायित्वं प्रकृतेर्निमित्तत्वमिति केचिदाहुः, विपरीत-मित्यन्ये, कर्तृत्वमात्रमित्यपरे, तत्सर्वनिराकरणायाह—अन्वयादितरतश्चेति । अन्वेतीत्यन्वयः, समवायिकारणमितरत् निमित्तकारणं, यत्र येन यतो यस्येत्यादिश्लोकोक्ताः अनुक्ताश्चकारेण परिगृहीताः । अतः अभिन्ननिमित्तोपादानं जगत् ब्रह्मकारणकमित्युक्तं भवति । स्थितिप्रलयादावपि यथापेक्षं ग्रहणात् न समवायकथनदोषः । अथवा, वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारान्नाशेऽप्यव्यक्तस्थितेः समवाय्यपेक्षाऽस्त्येव, प्रत्यक्षानुग्राहकावन्वयव्यतिरेकाविह न भवतः । न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रत्यक्षसिद्धं, श्रुतिसिद्धं तु तत्, न वा ब्रह्मणः कश्चिद्व्यतिरेकः सम्भवति, खपुष्पादिकमपि तत्सत्तयैव भासते, 'यदस्ति तदस्ति यन्नास्ती'ति वाक्याच्च, तस्मात् सर्वप्रकारेणापि ब्रह्मैव जगत्कारणमित्युक्तं भवति । जगत्कारणत्वेन तदुपयोगिसर्वज्ञत्वे सिद्धेऽपि लोकवत् फलाज्ञानं सम्भवतीति तदाह—अर्थेष्वभिज्ञ इति । अनतिप्रयोजनाय सप्तमी, एकस्यापि प्रयोजनस्य बहुप्रयोजनार्थत्वं ज्ञापयितुं बहुवचनं, ज्ञानशक्तेः प्रयोजनानां च न समासः । तेन न हर्षविषादौ, अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । अथवा अर्थेषु निमित्तेषु चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं जगज्जननमित्यर्थः । सर्वजीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं जगदित्युक्तं भवति । एकस्यापि प्रयोजनस्य प्रयोजनकार्यकारणपरम्पराणां ज्ञानमभिशब्दार्थः । ज्ञानमार्गे केचन स्वार्थमेव सर्वं करोतीत्याहुः, तन्निराकरणायाह—स्वराडिति । यद्यपि जीवा अपि स्वरूपमेव, तथापि प्रकारभेदान्न दोषः, स्वेनैव राजते, न विषयेषु रमत इत्यर्थः । अथवा-विराडन्तर्गतः स्वराट्, तेन पूर्वोक्तसर्वज्ञता समर्थिता भवति । अक्लेशार्थं वा स्वरूपानन्दे रमत इत्यर्थः । एतावता रूपप्रपञ्चकारणत्वमुक्तम् । नामप्रपञ्चकारणत्वमाह—तेने इत्यादिना । यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं वक्तुं शक्यं, तथापि रूपप्रपञ्चे आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तं, बन्धमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतोर्भिन्नतया निरूपणम् । त्रिविधाप्युत्पत्तिर्वेदे नास्ति, किन्तु प्रलये सूक्ष्मतयावस्थानम् । यथा वर्णानामनेकभाषाविततत्वं विस्तारः, तथा श्रुतेरपि वेदशाखाभेदेन विस्तारः । ब्रह्म वेदम् अविकृतत्वाय तथा वचः । हृदेति मनःपूर्वकं स्वार्थमेतदिति भावः । पुराणेन सहेति वा "पुराणं हृदयं स्मृतम्" इति वचनात् ।

'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति ब्रह्मार्थं वेदविस्तारः । भगवत्तात्पर्यं वेद एव, न लोक इति वा 'हृदे'त्युक्तम् । य इति । गायत्रीतृतीयपादस्य ग्रहणं, तेन सर्वप्रेरकत्वमायाति, अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः, यत इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यत्वात् । आदिकवये ब्रह्मणे । वेदमार्गेण ब्रह्मैवमुच्यत इत्यर्थः । अन्येषां वेदार्थनिष्ठा-नामपि तद्रूपेणैव मुक्तिरिति भावः । शब्दरसाभिज्ञत्वाय 'कवि' पदप्रयोगः । गोपनार्थमन्यथा कथनसामर्थ्याय वा । न ह्यन्यस्तादृशो-ऽस्तीत्यादिपदं कविदोषाभावायेति वा । नानाविधस्तोत्रेण वा सन्तुष्टो भगवान् तस्मै वेदं प्रकाशितवानित्यादिकविपदप्रयोगः । अन्येषां वेदानुपयोगे हेतुमाह—मुह्यन्तीति । यस्मिन् वेदे सूरयोऽपि मुह्यन्तीत्यर्थः । वेदार्थे वा । यज्ञान् लौकिकान् फलसम्बन्धमात्रे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वैदिकान् ब्रह्म च जीवानामात्ममात्रमिति सांख्या योगिनश्च, न वैदिकाः पौराणिकाः परं सद्वादिनोऽपि पुरुषपर्यवसिताः, न तु पुरुषोत्तमविदः । अन्ये च तदनुवर्तिनः । मोहे भगवदप्रतिपत्तिर्हेतुः । तस्माद्भगवानेव तत्प्रपन्नो वा वेदार्थवित् । वेदस्य सर्वसमर्थत्वात् कामनया क्लिष्टेषु प्राणिषु कामनासिद्ध्यर्थं वेदप्रचारः । तथैव शाखाप्रणयनं, तथैव पुरूरवसो हृदि क्वचित् प्रणवमात्रं वा "वेद प्रणव एवाग्र" इति वचनात्, सर्वथा वेदोपयोगो ब्रह्मण एव स्थितः । अत एव वेदतात्पर्याज्ञानात् अन्यथा वेदार्थवक्तार उपेक्षणीयाः । प्रपञ्चेन बन्धः, वेदेन मोक्षः, उभाभ्यां हरिः क्रीडतीति माहात्म्यमेवं पूर्णगुणविग्रहत्वमुक्त्वा निर्दोषत्वं वदन् भर्गःशब्दार्थमाह—तेजोवारीति । वरणीयत्वं वा बोधयति, मायातत्कार्यसम्बन्धलेशाभावप्रतिपादनात् । दोषाभावपक्षे तु दोषो द्विविधः—स्वत एव दुष्टतापादकः सेवकानुद्धारो वा । तत्राद्याभावमाह—तेजोवारीति । देहेन्द्रियान्तःकरणधर्मसम्बन्धो दोषः । स च प्रत्येकमिति दृष्टान्तबाहुल्यम् । सात्त्विकादिभेदेन वा, पृथिव्यप्तेजसामन्योऽन्यस्मिन् अन्योऽन्यावभासो यथा मृषा, द्रष्टुरेव तथा बुद्धिजनकः, नतु विषयस्तादृश इत्यर्थः । तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये । वारिणि पृथिवीबुद्धिः तमिस्रायां जलादौ । तथा मण्यादिष्वग्निबुद्धिः । मृदि काचादौ वारिबुद्धिः । मेघेषु चन्द्रबुद्धिः । चन्द्रकिरणे वस्त्रबुद्धिः । सजातीयभ्रमाश्च शुक्तिरजतादिषु । ते यथा जीवानां बुद्धिपरिकल्पिताः, तथा च भगवति देहेन्द्रियान्तःकरणवत्त्वमवतारादिषु मृषेत्याह—यत्र त्रिसर्गो मृषेति । यत्रेति निमित्ताधिकरणयोर्ग्रहणं, ततो गुणत्रयकार्यदेहेन्द्रियमनांसि तद्धर्माः तत्कारणं वा तदधिकरणानि तदर्था वा अध्यासेन वसन्तीत्यर्थः । केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने यत्रेति वैयर्थ्यापत्तेः सर्वाधारत्वाच्च ब्रह्मणः तेनाध्यासेनैवेति वक्तव्यमेतदर्थमेव दृष्टान्तानाह—लोकदृष्ट्या प्रतीतिः । अन्यस्मिन् ब्रह्मणि अन्यधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां प्रतीतिर्मिथ्येति । प्रवृत्तिप्रकाशतद्राहित्यवैधर्म्यस्य स्पष्टस्यापि सतः, यथान्यस्मिन्नन्योऽन्याध्यासः । केचिद्भगवति देहेन्द्रियाणि परिकल्प्य तेषां चिदानन्दत्वं परिकल्पयन्ति । केचिच्चिदानन्दे देहेन्द्रियाणि, केचिद्बले कृष्णे जडजीवसम्बन्धं कल्पयन्ति, जडजीवविशेषे वा सामर्थ्यम् । केचिच्छरीरे मायातद्वतोरध्यासं प्रकल्पयन्ति, मायाविशिष्टे स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्धं वा । सर्वेषां तेषां बुद्धिरेव भ्रान्ता, न ब्रह्मणि शरीरेन्द्रियसम्बन्धः । यथा पुनर्ब्रह्मणि व्यवहारः, तथोत्तरत्रैव वक्ष्यते । एवं भगवति जडजीवधर्मा मृषेत्युक्तं, मायातत्कार्यसम्बन्धलेशाभावात् वरणीयं सुन्दरमिति स्वतो दोषाभाव उक्तः । भजनीयगुणान् वदन् सेवकोद्धारमाह—धाम्ना स्वेनेति । स्वरूपस्फूर्त्यैव सर्वेषां सर्वाविद्यानाशक इत्यर्थः । स्वरूपमेवाविद्यानाशकं प्रमेयबलमेतत् । सदेति । न कलिकालादिः प्रतिबन्धकः; कुहकम् कापट्यं, देहेन्द्रियात्मभाव इति यावत्, तस्मिन्निराकृते शिष्टं स्वत एव भविष्यति । एतेन "भर्जयत्यखिलाविद्याम्" इति 'भर्गस्'शब्दः सकारान्तो व्याख्यातः । तच्छब्दं व्याचष्टे—सत्यं परमिति । कालत्रयाबाधितं सर्वलोकप्रसिद्धं सत्यं परं श्रेष्ठं पुरुषोत्तमरूपं सर्ववेदप्रसिद्धं, धीमहीति ध्यायेम प्रीतिं वा कुर्म इत्यर्थः । इदमेवोभयत्र पदं वैदिकत्वबोधनाय । अनेन वेदसंमितं पुराणमित्युक्तं भवति एवं बीजभावो निरूपितः ॥ १ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे । यत्प्रकाशितहृद्देशा भक्त्यम्भोधितरङ्गिताः ॥ १ ॥
प्रभञ्जनशिलाशनिव्यथितसर्वदिङ्मण्डले सुरेश्वरनिदेशतः प्रलयवारिदे वर्षति ।
क्षितिध्रविमर्दीकृतक्षितिधरद्रुहः स्वीकृतव्रजेक्षितसुधाम्बुधेर्भगवतः कृपायै नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमद्भागवतं व्याचिख्यासवः श्रीमदाचार्यचरणास्तत्प्रतिपाद्यं भगवन्तमिष्टसिद्ध्यर्थं नमस्यन्ति—वन्दे श्रीकृष्णदेवमिति । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रुतेः 'कृष्ण'शब्देन परं वस्तूच्यते । श्रिया सहितः कृष्णः स चासौ देवश्च तं वन्देऽभिवादये स्तौमि चेत्यर्थः । 'श्री'पदेन ब्रह्मानन्दरूपायाश्चिच्छक्तेर्देवीरूपाया मायायाश्च सङ्ग्रहः । 'कृष्ण'पदेनावताररूपस्यापि सङ्ग्रहः । 'देव'पदेन लीलावैशिष्ट्यम् । तेन यः परपुरुषो द्विविधया श्रिया चतुर्भिर्व्यूहैर्नानावतारैः क्रीडति, स भजनीय इति सर्वस्य श्रीभागवतस्यार्थः । 'अपश्यत् पुरुषं पूर्ण' मित्यादिसन्दर्भेण तथा निश्चयात् । यद्यपि तेषु तेषु तन्त्रेषु तत्तद्व्यूहो भगवान् प्रतिपाद्यते, तथापि श्रीभागवते साक्षान्नारायणोदितपञ्चरात्ररीतिकश्चतुर्व्यूह एव प्रतिपादित इति तान् वदन्तः प्रथममनिष्टवारणार्थं तत इष्टप्राप्त्यर्थं च सङ्कर्षणवासुदेवव्यूहरूपत्वं विशेषणाभ्यां बोधयन्ति—मु[1]रनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यमिति । श्रीभागवते हि प्रादुर्भूत एव भगवानुच्यते । तत्रोक्तव्यूहाभ्यां कार्यसिद्धौ पूर्णाविर्भावः किमर्थमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः—लोक इत्यादि । अपारो यः प्रादुरासीदित्यन्वयः । 'तथा परमहंसाना' मिति वाक्यमत्रानुसन्धेयम् । अधिकरणनिर्देशेन प्रद्युम्नव्यूहरूपताप्यत्रोक्ता, तस्यैव वंशसम्बन्धात् । अनिरुद्धव्यूहत्वमाहुः—यस्यासीद्रूपमेव त्रिभुवनतरण इति । त्रिभुवनसहितं तरणं त्रिभुवनतरणम् । निमित्ते सप्तमी । तन्निमित्तम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विविधस्य धर्मस्य फलं त्रिलोकी मोक्षश्च तदुभयनिमित्तभूतं यस्य रूपमेवासीत् । अस्तिरुत्पत्त्यर्थः । 'हरितो रोहितादासीत्' इत्यादिप्रयोगात् । कुण्ठिते त्रिलोक्यादिहेतौ धर्मे तद्रक्षा[2]र्थं

१. दैत्यसंहारकत्वात् संकर्षणस्य मुरनरकभिदमिति विशेषणेन तद्बोधनम्, वेदवेदान्तवेद्यस्यैव मोक्षदातृत्वात् द्वितीयविशेषणेन वासुदेवव्यूहबोधनमिति भावः । २. धर्मरक्षारूपानिरुद्धकार्यदर्शनेन तद्रूपत्वमित्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकटमित्यर्थः। 'यदा यदा ही' त्यादिवाक्यमत्रानुसन्धेयम्। एवं रूपावतरणप्रयोजनमुक्त्वा नामावतरणप्रयोजनमाहुः—भक्तीत्यादि। प्रथमश्लोऽवधारणे, द्वितीयोऽप्यर्थे। तथा च, यथा मुदा स्वार्थं स्वतन्त्रभक्तिं प्रकटितवान्, तथा शास्त्रात्मकं रूपमपि मुदैव प्रकटितवानित्यर्थः। एतेन श्रीभागवतप्रकटने भगवदानन्द एव सङ्गतिरित्युक्तम्। एतत्कथनप्रयोजनमाहुः—स नो भूतिहेतुरिति। व्याख्यानरूपसम्पद्धेतुः सोऽस्माकमस्त्वित्यर्थः (१)।

आनुकूल्यमात्रेण व्याख्यानसम्पत्संभवेपि 'तत्र भगवदनधिष्ठाने तस्य लौकिकतुल्यतासंभवात् तन्निवारणाय तत्र पतित्वेन भगवत्स्थितिं प्रार्थयन्तः पूर्वमपि वाचि स्थितिं बोधयितुं श्रुतिसूत्रादिप्रतिपाद्यं तत्स्वरूपमाहुः कर्ता ज्ञ इत्यादि। य ईदृशो विजयते, य एवं वितनुते, स मम वाचि पतिरस्त्विति सम्बन्धः। 'कर्ता ज्ञः सकलस्ये'त्यनेन 'यतो वा इमानी'ति 'जन्माद्यस्य यत' इति श्रुतिसूत्रोक्तरूपत्वमुक्तम्। 'निगमभू'रित्यनेन शास्त्रयोनित्वसूत्रोक्तरूपत्वमुक्तम्। सर्वस्वरूपोपि सन् सर्वस्यापि विधारण इत्यनेनोपादानत्वमात्मत्वं सेतुत्वं चोक्तम्। तेन वाच्यपि स्थितिः साधिता। अन्तर्यामिब्राह्मणे 'यो वाचि तिष्ठ'न्निति श्रवणात्। प्रार्थितपूरकत्वमाहुः निर्दोषसर्वेष्टद इति। निर्दोषाणां सर्वेष्टदातेत्यर्थः। तेन प्रार्थितप्राप्तौ जीवधर्म एव हेतुः, न तु भगवद्धर्म इत्यपि बोधितम्। इष्टदाने प्रकारमाहुः यो लीलाभिरित्यादि। तापनीयानुसारेण मूलरूपतुल्यत्वं बोधयितुमाहुः पूर्णगुणभूरिति। एवं मूलरूपमवताररूपं च श्रीभागवतप्रतिपाद्यं निरूपितम् (२)।

अतः परं शिष्टाचारप्राप्तं पितृनमस्कारं कुर्वन्ति श्रीमदित्यादि। अत्र श्रीगोपीपतिवन्दिन इत्यनेन परंपरया विष्णुस्वामिमतानुवर्तिगोपालोपासकत्वं सूचितम्। सुमनसीत्यादिना ज्ञानोपदेशकथनादहंग्रहोपासकत्वम्। नाममाहात्म्यकथनेनाहंग्रहोपासनाजनितसामर्थ्यवत्त्वम्। पूर्णोपासकत्वबोधनाय हरय इति (३)।

एवं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्य मुख्यमध्यमजघन्याधिकारिणां यथार्हफलदातृत्वस्यारम्भे स्फुटमनुक्तत्वात् सर्वेषां श्रवणे प्रवृत्तिः कुण्ठिता भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं तत्तत्फलानुकूलं श्रीभागवतस्वरूपमिति निरूपयन्ति श्रीमद्भागवतेति। लोके इति। दैवसृष्टौ। नन्वेकस्यैवागमत्वं सुरतरुत्वं फलत्वं चेति त्रिरूपत्वं कथमित्याशङ्कायां समादधते भाषेत्यादि। 'भाषास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता' इति वाक्यात् भाषाणां लौकिकीमतान्तरसमाधिभाषाणां यो भेदो नानात्वं तेन यो विभेदस्तारतम्यं तस्माद्धेतोरयं पूर्वोक्तरूपत्रयं विरुद्धं नो स्यात्, यत इदं पुराणं महत्। मह पूजायाम्। पूजितमतो हेतोरित्यर्थः। नन्वेवं सत्यंशेन तथात्वम्, न तु सर्वस्य, ततश्च त्रिरूपत्वं भज्येतैव, यथा हि नखकेशनेत्रादिषु रूपान्तरसत्त्वेपि पुरुषो गौर एव व्यपदिश्यते, न तु नानारूप इति तद्वदिति शङ्कायां प्रतियोगिभेदेन पुरुषस्य पितृपुत्रादिरूपत्ववत् तत्तदधिकारिभेदे फलभेदात्तथात्वं समर्थयन्ति भक्त्यश इत्यादि। 'यस्यां वै श्रूयमाणाया'मिति वाक्ये भक्त्युत्पादकत्वकथनात् तस्यां जातायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन श्रवणादिना आस्वाद्यमाने भक्त्यंशे तं प्रति सम्पूर्णस्यैव फलता फलरूपत्वम्। इदं भगवता पूर्वमिति वाक्ये भगवत्प्रकाशितत्वकथनात् 'सर्ववेदेतिहासानां'मिति वाक्ये सारत्वकथनात् तदनुसंदधानात् प्रति प्रमाणसुबले, प्रमाणस्य शब्दस्य सुष्ठु यद्बलमनपेक्षत्वरूपं तस्मिन्नंशे संपूर्णस्यैव वेदत्वं वेदरूपत्वम्। 'विप्रोधीत्याप्नुयात्प्रज्ञा'मित्यादिवाक्यार्थमनुसन्दधानान् प्रति अर्थे, तत्तत्पुरुषार्थे सुरतरुस्तत्तत्कामपूरणात्। अतस्त्रिरूपत्वं संपूर्णस्यैवोपपन्नमित्यर्थः। एवञ्च 'केवल्यैकप्रयोजन'मित्यत्रैकशब्दो मुख्यवाचीति बोध्यम्। तथा कैवल्यपदमपि लीलामोक्षोभयपरम्, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति सूत्रे लीलाया अपि तथात्वेनोक्तेः। अतो न कोपि शङ्कालेशः।

प्रक्षिप्ताध्यायनिवृत्त्यर्थं शाखासङ्ख्यामाहुः शाखाद्विवह्निद्वयम्। ३३२। अङ्कानां वामतो गतिः। इयमेव सङ्ख्या श्रीधरीयेपि, 'द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखा' इति कथनात्। यद्यपि काव्यवदलङ्कारा आचार्यैर्नादृताः, तथापि केचन श्रुतौ सूत्रेप्यादृताः, यथा 'असावादित्यो देवमधु' इत्यत्र, 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीते'रित्यत्र। अतस्तद्बोधनायात्र रूपकमादृतमिति ज्ञेयम्। इदं च मूलेप्यभिप्रेतम्, अन्यथा भागेषु स्कन्धपदं व्यासचरणा न प्रयुञ्ज्युः (४)।

एवं तत्तत्फलानुकूलं श्रीभागवतस्वरूपं निरूप्य पूर्वं बहुभिर्व्याख्यातत्वेपि स्वस्य तत्र प्रवृत्तौ सङ्गतिं वदन्तो व्याख्यानं प्रतिजानते अर्थमित्यादि। विवं विगतं वं सुखं यस्मादिति विवस्वान्दर्शे लोके सति तस्य श्रीभागवतस्यार्थं अर्चितुम्, 'अर्च पूजने' 'अच इत्येके' इति पाणिनिना पठितत्वात् पूजितुं वक्ष्यमाणरीत्या सप्तार्थाविरोधेन प्रकटीकरणमेव पूजनं तत्कर्तुम्, हि यतो हंतो वैश्वानरादन्यो विभुर्न। विभुत्वे हेतुः वाक्पतेरिति। 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच'मित्यत्र यथा जाया स्वतनुं पत्ये प्रकटयति, एवं वागपि कस्मैचिदेव स्वार्थं प्रकटयतीति श्रवणात्। तत्र दृष्टान्तानुरोधेन दार्ष्टान्तिकेपि स्वपतावेव प्रकटयतीति ज्ञायते। पतित्वं

---

१. व्याख्यानरूपस्ववचने। २. त्रिरूपत्वम्। ३. अर्थमित्यादि। वस्तुतस्तु यङ्लुगन्ताद्विचेः पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेष्विति सूत्रेण तुमुन्। न च गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणे सति वेवेचितुमिति रूपं शंक्यम्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। नाप्येकाच उपदेशेनुदात्तादितीण्निषेधः शंक्यः। 'श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकी'त्यनुशासनेन तन्निषेधादिति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वद्वावेव। 'तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोविशत्पदम्। वाचा 'स्वांशेने'ति वाक्ये वाचोऽग्न्यंशत्वस्य स्मरणात्। तत्र तादृशेऽर्थार्चनहेतौ विभुत्वे सति श्रीपतिर्भगवान् व्यासवत् स्वांशं मां मानुषतनुं विधाय, आज्ञां च अर्थात् तत्कर्तुं दत्त्वा, यस्मात्कृपावलोकनपटुर्जातः, अत उक्तहेतोर्व्यासस्य विष्णोः प्रियं गूढार्थं मुदा बहुधा प्रकटीकरोमि। अत्र गूढार्थप्रकटीकरणे आज्ञाजनिता मुद्धेतुः। बहुधा प्रकटने उभयप्रियत्वं हेतुः। अतस्तथेत्यर्थः (५)।

प्रकटने प्रकारमाहुः लक्षणां नैवेति। सत्तानामिति। शास्त्रस्कन्धप्रकरणाध्यायवाक्यपदाक्षरीयाणाम्। इहेति। अस्मिन् व्याख्याने। सङ्कोचत इति। व्यवहारप्रयोजनकाच्छक्तिसंकोचात्। अर्थत्रयं तु वक्ष्यामीति। सोपपत्तिकमत्र वक्ष्यामि। निबन्धेक्ति चतुष्टयमिति। शास्त्रस्कन्धप्रकरणाध्यायानां येऽर्थास्तच्चतुष्टयं निबन्धे सोपपत्तिकमस्तीत्यतोत्तरत्रयं वक्ष्यामीत्यर्थः। शेषं स्फुटम्।

प्रथमे श्लोके। भगवदाज्ञयेति। 'दूतानामिव वर्णित'मिति न्यायकेन नारदोपदेशेनेत्यर्थः। ननु बीजभावेनैवोपनिबन्धेत्यत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गतः श्लोकत्रयसङ्गतिं व्युत्पादयन्ति अत्र हीत्यादि। ततश्च श्लोकत्रयार्थापत्तिरेव प्रमाणत्वेन फलिष्यति। गायत्र्यर्थस्य बीजत्वमुपपादयितुं प्रथमं लक्षणवाक्ये वृत्रासुरवधकथनप्रयोजनमाहुः यथा हीत्यादि। यज्ञात्मकत्वं तु 'तत्त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वे'ति श्रुतेराहुत्युत्पन्नत्वाद्बोध्यम्। भक्त्यात्मकत्वं च 'अहं हरे तवे'त्यादिषु तद्वाक्येष्वेव प्रकटम्। न चायं श्रौतानुवादः। 'जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ' इत्युत्पत्तिस्थानभेदकथनादिविरोधात्। तथा च प्रतिबन्धकनिवृत्त्यै वेदवदत्र तन्निरूपणमित्यर्थः। गायत्र्यारंभकथनप्रयोजनमाहुः गायत्रीत्यादि। ततश्च यदि बीजत्वाय गायत्र्यर्थनिरूपणं न स्यात्, तदा लक्षणवाक्ये 'गायत्रीमधिकृत्य धर्मविस्तारो वर्ण्यते' इत्यादिकं नोक्तं स्यात्। अतस्तथेति भावः। एवं चात्र लक्षणवाक्ये उभयोक्त्या भक्तिजनकधर्मनिरूपकत्वं भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकतन्निरूपकत्वं च लक्षणत्वेनोक्तं ज्ञेयम्। एवं प्रथमश्लोकसङ्गतिर्हेतुतारूपोक्ता।

द्वितीयस्याहुः किञ्चेत्यादि, संहितेत्यन्तम्। एषेति। व्यासानुभूतरूपा। किं तेनेत्याहुः तत्र हीत्यादि। तथा च धर्मपदेन भक्त्यर्थः प्रयत्नः उच्यते। वेद्यमित्यादिना ज्ञानस्य कथनेन ज्ञानस्य व्यापारता निरूप्यते। अयमेव च वेदार्थः। द्वितीयस्कन्धे 'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्र्येने'ति वक्ष्यमाणत्वात्। तावता वेदस्य वृक्षरूपताभिसन्धीयते। सुदृढ इत्यादि। एतेन दशस्कन्धानामर्थः सङ्गृहीतो ज्ञेयः। द्वादशे आश्रयनिरूपणेनात्मत्वस्य, शेषैश्च नवभिः प्रत्येकं त्रिविधानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां निरूपणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वाधिकस्नेह एव पर्यवसानात्।

तृतीयस्याहुः यथा हि यज्ञा इत्यादि। अन्योन्यहेतुभूत इति। परस्परोपकारकः। भक्तिहेतुरिति। साक्षात्परंपरया च तथा। निरूप्यत इति। तृतीये पानोपदेशान्निरूप्यते। अत इत्यादि। तथा चोपोद्घातसङ्गत्या श्लोकत्रयनिरूपणमित्यर्थः। ननु द्वादशे स्कन्धे ॐकारं प्रकृत्य 'स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातन'मिति कथनात् बीजता प्रणवस्य स्फुटा। 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यान'मित्यादिश्रुतेश्च। एवं व्याहृतिष्वपि स्मर्यते इति तत्सर्वमतिहाय कुतो गायत्र्या एवार्थो निरूप्यत इत्यत आहुः यद्यपीत्यादि। नन्वेवं सति गायत्र्येव कुतो नोपनिबद्धेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि। तथा च विनियोगद्वयदर्शनेनार्थे सन्देहात् तन्निरासायार्थमेवोक्तवान्। ततश्चोपस्थानस्थले 'एकं सद्विप्रा' इति श्रुतिस्वारस्येन तत्राप्यग्न्यन्तर्यामिणि तद्वदने तद्रूपके भगवत्येव तात्पर्यम्, न त्वग्नौ। भगवत्सामर्थ्येनैव च मन्देहादिनिवारणम्। 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत'इतिवद्वाक्यमात्रेणापि विनियोगसंभवेनार्थसन्देहानपायात्। निवारणे चेत्यत्र चोनुक्तसमुच्चायकः। तेनोपनयने विनियोगोपि सङ्गृह्यते। अत एवमर्थकथने विनियोगत्रयस्यापि परस्परानुगुण्यमिति बोधयितुमर्थकथनमिति भावः।

एवमर्थकथने उपपत्तिमुक्त्वा श्लोकं व्याख्यातुं प्रथमं गायत्र्यर्थमाहुः तत्रेत्यादि। अत्र षष्ठ्यन्तद्वयस्यार्थोक्त्या सूर्यो निवारितः। भर्गःशब्दस्यासुनन्तत्वबोधनेन शिवो निवारितः। धीपदव्याख्याने निरङ्कुशसर्वेन्द्रियप्रेरकत्वबोधनादितरवारणे ब्रह्मपरत्वे चोपपत्तिरुक्ता ज्ञेया। इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे प्रपञ्चितं मयेति नात्रोपपाद्यते। जन्म आद्यस्येति पक्षस्येतरैरनुक्तत्वात् तत्र प्रमाणमाहुः तस्माद्धेत्यादि। ननु जन्मादित्रयमनादृत्य जन्मैवात्र किमिति गृह्यते इत्यत आहुः गायत्र्यर्थ इत्यादि। तथा च

---

१. येनासौ वक्तव्यं प्रतिपद्यत इति। २. अर्थो भागवतार्थः तस्यार्चनं पूजनम्, तत्र हेतुः, सत्तार्थप्रकटनम्, तत्र विभुत्वे सतीत्यर्थः। ३. व्यवहारः प्रयोजनम्, यस्यैतादृशाच्छक्तिसंकोचात्। यथा शास्त्रार्थपदशक्तिः समग्रा भागवतार्थेऽस्ति, एवं स्कन्धार्थपदशक्तिर्न, किन्तु स्कन्धार्थे एव। एवमुत्तरत्रापि शक्तिसंकोचोवधेयः। ४. स यज्ञवैशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत्, तस्य यदत्यशिष्यत्, तत् त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत्। स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्। यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्य इन्द्रः शत्रुरभवदिति श्रुतेः। आहवनीयहोमं कृत्वा उप समीपे पश्चाद् दक्षिणाग्नौ प्रावर्तयत्। परावर्त्य दक्षिणाग्नौ होमं कृतवान्। आभिचारिकास्तत्रैव हुताः। ५. भक्तित्वम्। ६. भूर्भुवः सुवरिति लोकत्रयं व्याहृतिशब्देनोच्यते। 'भूर्भुवःसुवरिति वा तिस्रो व्याहृतयः'इति तैत्तिरीयश्रुतेः। ७. मन्देहादिराक्षसनाम्नैव द्वीपप्रसिद्धिः। अत उक्तं 'मन्देहारुणे द्वीप' इति श्रुतौ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गायत्र्यनुरोधात्तथेत्यर्थः। ननु यद्येवं तर्हि जन्मादीतिपक्षः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां तत्रोपपत्तिं वदन्त आहुः अथवेत्यादि। तथा च श्रुतिसिद्धत्वात् सोपि सङ्गृह्यते इत्यर्थः। स्थितिभङ्गस्येत्यादि। स्थितिसहितो भङ्गः स्थितिभङ्गः उत्तरपदलोपी समासः। जन्मादीति सामान्ये नपुंसकम्। अत्र जन्मनः कुटादिशब्दे कुटस्येव समुदायघटकत्वेनावयवत्वात्तदुपलक्षितसमुदायवर्तिधातुभ्यो विवक्षितप्रत्ययानां ङिद्भावे यथा न संविज्ञानम्, तथात्र जन्मन इत्यतद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। अधिकोक्त्यादिपरिहारायैवं व्याख्यातम्। अस्मिन् पक्षे कल्पनाबाहुल्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः उत्पत्तीत्यादि। जन्मनः समुदायविशेषणत्वविवक्षायां स इत्यर्थः। तर्ह्यधिकोक्त्यादिदूषणस्यावकाश इत्यत आहुः वेदार्थेत्यादि। तथा च 'यतो वे'त्यादिश्रुत्यर्थसङ्ग्रहपूर्वकमत्र तथोच्यते इत्यदोष इत्यर्थः। अनेनेति। कामधेन्वादिवदविकृतत्वबोधकाव्ययनिर्देशेन। विपरीतमित्यत्र परमाणुकारणवादस्यापि सङ्ग्रहः। अन्वेतीत्यन्वय इति। अनुर्लक्षणे, तत्तल्लक्षीकृत्य यस्तत्र तत्र व्याप्य वर्तते सोन्वय इत्यर्थः। एवञ्च, अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुवृत्तिः समवाय इति तत्स्वरूपमपि बोधितं ज्ञेयम्। यत्रेत्यादि। एतेनाखण्डब्रह्मवाद उक्तः। ननु व्यासचरणैस्तर्कपादे समवायो दूषित इति कथं समवायिकारणं ब्रह्मेत्युच्यते इत्यत आहुः स्थितीत्यादि। आदिपदेन भावविकारान्तरम्। यथापेक्षमिति। तत्तदनुकूलाधारत्वेन। तथा च व्यासपादैर्वैशेषिकादिप्रतिपन्नो दूष्यते, न तु तादात्म्यरूपोपीत्यतो न दोषः। कारणस्य नित्यत्वेनातिरिक्तपक्षेपि 'यत्र येने'ति श्लोके यथापदोक्तप्रकारमध्ये प्रवेशादपि न दोष इत्यर्थः। नन्वतिरिक्तपक्षे समवायस्य प्रलये अपेक्षाकथनमनुपपन्नम्, तस्य सम्बन्धत्वेन द्विनिष्ठत्वात्कार्यरूपप्रतियोगिनाश आधारनाशेन तत्स्थितेर्वक्तुमशक्यत्वादित्यत आहुः अथवेत्यादि। ननु लोकसिद्धावन्वयव्यतिरेकौ विहाय किमित्येवं व्याख्यायते इत्यत आहुः प्रत्यक्षेत्यादि। ननु तयोः शब्दानुग्राहकत्वाङ्गीकारेपि को दोष इत्यतः आहुः नवेत्यादि। एतेन श्रीधरोक्तिर्निरस्ता ज्ञेया। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। सर्वप्रकारेणेति। समवायित्वेन निमित्तत्वेनाधिष्ठानत्वेन प्रयोजकत्वेन चेत्यर्थः। अनतिप्रयोजनाय सप्तमीति। वैराग्यस्य पूर्णत्वेन कस्यापीप्सिततमत्वाभावेन कर्मषष्ठीमनुक्त्वा विषयसप्तम्युक्तेत्यर्थः। एतदेव विशदयन्ति ज्ञानशक्तेरित्यादिना। अर्थशब्देन कथं फललाभ इत्यत आहुः प्रयोजनवाचीति। 'अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वि'ति कोशादित्यर्थः। एवमौदासीन्ये उपेक्षा आयातीति परार्थसृष्टौ पुरुषार्थसिद्धिर्न स्यादिति तदर्थं पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तथा च 'निमित्तात् कर्मयोग'इत्यनेन फले सप्तमी। सा च कर्मभूतानां जीवानां योगस्य स्वस्वामिभावाद्यात्मकस्य यथापेक्षं सत्त्वात् बोध्या। तथा च जीवानामर्थेष्वभिज्ञ इत्यर्थः। प्रकारभेदादित्यादि। जीवानां स्वरूपत्वेपीश्वरत्वस्य तत्राप्रकारत्वात् तदर्थं सृष्टिकरणं न स्वराट्त्वव्याघातकमित्यर्थः। रमणश्रुत्यनुसारेण सृष्टेः स्वार्थत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तेनेति। रूढ्यादरेण। अपुष्टार्थत्वमाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अक्लेशार्थं वेत्यादि। तथा च प्रलयप्रयोजनमनेनोच्यते इत्यर्थः। एतावतेति। प्रथमपादेनेत्यर्थः। नास्तीति। तिरोभावाभावेन वेदस्वरूपस्य नित्यत्वान्नास्तीत्यर्थः। सूक्ष्मतयेति। भग्नावत्सङ्कुच्येत्यर्थः। तेन इत्यस्यार्थमाहुः य इत्यादि। यदिति लुप्तसप्तमीकमिति ज्ञापयन्ति यस्मिन्निति। वैदिकानिति। एवं वदन्तो मीमांसका मुह्यन्तीति शेषः। आत्ममात्रमिति वदन्तो वेदान्तैकदेशिनो मुह्यन्तीति शेषः। नैयायिकाद्यास्तु शिष्टापरिग्रहेण सूरित्वाभावादेव व्यावर्तिता ज्ञेयाः। ननु सूरित्वे कथं मोह इत्यत आहुः मोह इत्यादि। 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति 'मामेव ये प्रपद्यन्त' इति वाक्यद्वयविचारेण तथावसीयत इत्यर्थः। नन्वन्यस्य वेदार्थवित्त्वाभावे मीमांसकादिरीत्या यज्ञादिकरणेन फलाभाव आपाद्येत, तथा सति पुत्रेष्ट्यादावपि विसंवादः स्यादित्यत आहुः वेदस्येत्यादि। अत्र गमकद्वयमाहुः तथैवेत्यादिना। मन्दमत्यर्थं वेदविभाजनात्। पुरूरवसः कामनायामेव त्रेतायां त्रयीप्राकट्यात्तथेत्यर्थः। क्वचिदिति। पुरूरवसः पूर्वकृतयुगे वेत्यर्थः। 'वेदः प्रणव एवे'ति 'यो ब्रह्माण'मिति वाक्यद्वयविचारेण सिद्धं व्यासाशयमाहुः सर्वथेत्यादि। जलादावित्यादिपदेन यथा दुर्योधनस्य 'स्थलं मत्वा जलेऽपत'दिति मयमायाभ्रमस्तादृशः सङ्गृह्यते। मण्यादिष्विति। पार्थिवेषु। मेघेष्विति। वारिप्रधानेषु। एवं षड्भिर्दृष्टान्तैरेकैकस्मिन् द्वौ द्वौ विनिमयावुक्तौ। तत्र प्रथमषष्ठौ तेजोविषयौ, द्वितीयपञ्चमौ वारिविषयौ, तृतीयचतुर्थौ मृद्विषयौ बोध्यौ। सजातीयभ्रमा इत्यादिना 'तमिमं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम्। आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुध'इत्यादिभ्रमाः सङ्गृहीताः। अवतारादिष्वित्यादिपदेन प्राप्तफला भक्ता ग्राह्याः। 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मिति वाक्यात्। एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति निमित्ताधिकरणयोरित्यनेन। तथा च यदर्थः यन्निष्ठश्च त्रिसर्गो मृषेत्यर्थः। तत्कारणमिति प्रकृतिः। तदधिकरणानीति गुणाः। तदर्था इति रूपादयः। ननु मायावादिवद्देहेन्द्रियादीनां केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने को दोष इत्यत आहुः केवलेत्यादि। खपुष्पाधारत्वस्य कुत्राप्यव्यवहारात् त्रिसर्गस्य तद्वत्केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने तथेत्यर्थः। दूषणस्य लौकिकत्वात् नैर्बल्यमाशङ्क्य तदुपष्टम्भाय दूषणान्तरगर्भं हेत्वन्तरमाहुः सर्वाधारत्वादिति। 'सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वाधारत्वं श्राव्यते। सर्वस्य मिथ्यात्वे तदपि विरुध्येतेत्यर्थः। गमकान्तरमाहुः एतदर्थमित्यादि। एतदर्थमिति। अन्यत्र त्रिसर्गस्य सत्यत्वार्थम्। तथा च दृष्टान्तेषु तथैव सिद्धत्वादपि दार्ष्टान्तिके त्रिसर्गेन्यत्र सत्यत्वमुपेत्यैव ब्रह्मणि मिथ्यात्वं वक्तुमुचितमित्यर्थः। सिद्धमाहुः लोकदृष्ट्या प्रतीत इति। तत्र हेतुः अन्यस्मिन्नित्यादि। तथा चोक्तहेतोस्त्रिसर्गोऽवतारादिषु लोकदृष्ट्या प्रतीत इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तार्थं स्पष्टयन्ति प्रवृत्तीत्यादि। तेनान्यत्र सतां संसर्गिणां ब्रह्मणि संसर्ग एव मिथ्येति साधयित्वा संसर्गबोधकानि षण्मतान्याहुः केचिदित्यादिना। चञ्जे कृष्ण इति। आविष्टे कृष्ण इत्यर्थः। ननु यद्येवं तर्हि कथं भगवति देहादिव्यवहार इत्यत आहुः यथेत्यादि। उत्तरत्रेति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवमित्यादि । तथा चाध्यासराहित्येनाविवृत्ताविद्यत्वात् तन्निवारकत्वरूपो भर्गःशब्दार्थ उक्त इत्यर्थः । शिष्टमिति । यथाधिकारमभयम् । उभयत्रेति । गायत्र्यामत्र चेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥ ब्रह्मादिनर्त्तको यस्तु गोपीभिः सह नृत्यति ॥ कृपासिन्धुः स मे कुर्यादिष्टकापूर्तिमनोरथम् ॥ १ ॥ श्रीमन्मुकुन्दराद्याणां गोपालानां तथैव च ॥ व्यासादीनां स्वपितृणामाचार्याणां महात्मनाम् ॥ २ ॥ पादपद्मं नमस्कृत्य प्रार्थयित्वा पुनः पुनः ॥ वल्लभाचार्यवंश्येन श्रीमद्गोपालसूनुना ॥ ३ ॥ श्रीमद्गिरिधराख्येन स्वान्तःकरणतुष्टये ॥ बालानां सुखबोधाय भजनानन्दसिद्धये ॥ ४ ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ स्फुटार्था ऋजुमार्गेण क्रियते नातिविस्तरा ॥ ५ ॥ यद्यपि श्रीमद्भागवतार्थप्रतिपादकाः सुबोधिन्यादयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति, तथापि केषाञ्चित् सङ्क्षिप्तत्वेन केषाञ्चिद् भूयस्त्वेन काठिन्येन च तत्र बालानां प्रवेशो न भवति, अतो मया ऋजुमार्गेण यथापेक्षितग्रन्थेन चेयं टीका विरच्यते 'तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्' इत्यादिना श्रीभागवते श्रवणादिविषयत्वेन भगवानुक्तः, तत्र स्वरूपस्य श्रवणादेरसम्भवात् तल्लीलाप्रतिपादकाः शब्दाः श्रोतव्याः कीर्त्तितव्याश्चेत्यायाति । तथा च आनन्दात्मकस्य भगवतो लीला द्वादशस्कन्धात्मकस्य सम्पूर्णस्य श्रीभागवतस्यार्थः । तत्र लीलानां सर्गादिभेदेन दशविधत्वात् तासां च क्रमेण तृतीयादिस्कन्धेषु निरूपणात् तत्तत्स्कन्धस्य तत्तदेवार्थः । लीलाश्रवणकीर्त्तनयोः अधिकारसाधनसापेक्षत्वात् क्रमेण तयोः प्रथमद्वितीयस्कन्धयोर्निरूपणादधिकारः साधनं च क्रमेण प्रथमद्वितीयस्कन्धयोरर्थः । तत्र हीनमध्यमोत्तमभेदेन अधिकारस्य त्रिविधत्वात् तन्निरूपके प्रथमस्कन्धे प्रकरणत्रयम् । तत्र हीनाधिकारे जिज्ञासुत्वामात्सर्यश्रवणादरवत्त्वरूपश्रोतृगुणत्रयस्य अधीतशास्त्रत्वचातुर्यगुह्यज्ञानवत्त्वरूपवक्तृगुणत्रयस्य च मुख्यत्वज्ञापनाय अध्यायत्रयेण हीनाधिकारनिरूपणं क्रियते । मध्यमाधिकारेऽपि भगवत्कृपाभगवदीयत्वभगवदेकत्वरूपश्रोतृवक्तृगुणत्रयस्य च मुख्यत्वज्ञापनाय तस्याप्यध्यायत्रयेण निरूपणं क्रियते । उत्तमाधिकारस्य दृढवैराग्यसापेक्षत्वात् वैराग्यस्य भगवदेकतानत्वरूपस्यैव दृढत्वात् भगवतश्च पुरुषोत्तमरूपत्वात् तदेकतानताद्योतकद्वादशाङ्गपुरुषाधिक्यद्योतनाय त्रयोदशाध्यायेन उत्तमाधिकारप्रकरणनिरूपणं क्रियते । एवं प्रथमस्कन्धे एकोनविंशतिरध्याया भवन्ति । तत्र तु प्रथमेऽध्याये ह्यवतारादिप्रश्नतः ॥ जिज्ञासाधीतशास्त्रत्वं श्रोतृवक्त्रोर्निरूप्यते ॥ १ ॥ अथ महाभारतादिनानाशास्त्रप्रबन्धान् कृत्वाऽपि तैश्चित्तप्रसन्नतामलभमानः तत्र तत्र अपरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवल्लीलावर्णनप्रधानं श्रीमद्भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुर्वेदव्यासो 'लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ॥ येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनं हरिः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं ग्रन्थप्रचयपरिसमाप्तिफलकं स्वमनसा कृतं श्रीभागवतप्रतिपाद्यभगवत्स्मरणात्मकं मङ्गलं शिष्यपरम्पराशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति—जन्माद्यस्य यत इति । जन्म आद्यस्य आकाशस्य यतो भवति "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतेः । यद्वा अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवति "यतो वा इमानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्यादिश्रुतेः । तं परं सर्वोत्कृष्टं परमार्थरूपं सत्यं सच्चिदानन्दविग्रहं भगवन्तं धीमहि वयं ध्यायेमेत्यन्वयः । शिष्यसाहित्याभिप्रायेण बहुवचनम् । कुतो भगवतः सकाशादेव जगतो जन्मादीत्यपेक्षायामाह—अर्थेषु कार्यमात्रेष्वन्वयात् उपादानकारणतया सदिदमसदिदमिति प्रतीत्यानुवृत्तत्वादित्यर्थः । इतरतश्चेति निमित्तकारणत्वाच्चेत्यर्थः । चकारात् 'यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम्' इति श्लोकोक्ता अधिकरणादयोऽपि ग्राह्याः । ननु निमित्तत्वं च कर्त्तृत्वसाधारणं तत्कथमीदृशस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यस्य सर्वस्य जगतः सर्वज्ञं विना कर्त्तृत्वं सम्भवति, सर्वत्र तत्तत्कार्येषु तत्तज्ज्ञानवत एव कर्तृत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह—अभिज्ञ इति । यः अभितः सर्वप्रकारेण सामान्यतो विशेषतश्च सर्वं जानातीत्यभिज्ञः सर्वज्ञस्तमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि यत्पदस्य तत्पदशेषेणान्वयः । कथं तस्य सर्वज्ञता सिद्धा यदि जगत्कर्तृत्वेन तदान्योन्याश्रयापत्तिरित्याशङ्क्याह—तेने इति । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति श्रुतेः, आदिकवये ब्रह्मणे ब्रह्म वेदं यस्तेने विस्तारितवानित्यर्थः । शब्दरसाभिज्ञतासूचनाय कविपदम् । तस्य कविदोषराहित्यसूचनायादिपदम् । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धमेवेत्याशङ्क्याह—हृदेति । सत्यम् , तत्तु हृदा स्वसङ्कल्पमात्रेणैव, न तु लोकरीत्येत्यर्थः । ननु भवत्वेवं सर्वज्ञता, तथापि तज्ज्ञानप्रदः कश्चिदन्य एव स्यादित्याशङ्क्याह—स्वराडिति । यः स्वेनैव स्वरूपज्ञानेन राजते इति तथा, स्वतस्सिद्धज्ञानवानित्यर्थः । ननु कथं तस्य सच्चिदानन्दविग्रहत्वं रामकृष्णाद्यवतारेष्वस्मदादिवद्भौतिकत्वादिप्रतीतेरित्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र भगवद्विग्रहे त्रिसर्गः त्रयाणां प्रकृतिगुणानां तमोरजस्सत्त्वानां सर्गो भूतेन्द्रियदेवतारूपो मृषा मिथ्यैवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः व्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासो भ्रान्तिस्तथा सच्चिदानन्दविग्रहे भगवत्यपि त्रिगुणकार्यदेहेन्द्रियादिप्रतीतिरपि भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तेजसि सूर्यमरीचौ वारिबुद्धिः । तमिस्रायां रात्रौ वारिणि पृथिवीबुद्धिः । मृदि काचादौ वारिबुद्धिः । भगवद्विग्रहस्य तत्कृपां विना दुर्ज्ञेयत्वादेव मुह्यन्ति यत्सूरय इति । यत् यस्मिन् भगवद्विग्रहे सूरयो विवेकिनो ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

काऽन्यस्य मोहकथेत्यर्थः। ननु भवत्वेवं तथापि तद्ध्यानेन कथं तवाभीष्टसिद्धिरित्यपेक्षायामाह--धाम्नेति। स्वेन धाम्ना स्वरूपस्फूर्त्यैव सदा निरस्तं दूरीकृतं कुहकं ध्यातॄणां कापट्यं देहेन्द्रियाद्यात्मभावरूपमविद्याख्यं येन तमित्यर्थः। तत्राप्यविद्यानिवर्त्तनेन कलिकालादेः प्रतिबन्धकत्वमित्याशयेनाह--सदेति। तथा चाविद्यानिवृत्त्या यथावदर्थस्फुरणान्ममाभीष्टसिद्धिरिति भावः। यथा कामधेनोः कल्पवृक्षाच्चिन्तामणेर्मन्त्रादेश्च जायमानाः पदार्था दृश्यन्ते, तथापि कामधेन्वादयो विकृता न भवन्ति तथा जगद्बीजरूपोऽपि भगवान् विकृतो न भवतीति ज्ञापयितुं यत इत्यव्ययनिर्देशः। तेन जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन भगवत आनन्दात्मत्वमपि सूचितम् "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः। स्वराडित्यनेन चित्त्वं सूचितम्। अर्थेष्वन्वयादित्यनेन सर्वदेशकालाद्यन्वयबोधनाद्विभुत्वं सूचितम्। सत्यता च सत्यमिति स्पष्टैवोक्ता। तथा च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वव्यापकः सच्चिदानन्दविग्रहो निरस्तनिखिलदोषपूर्णगुणको भगवानिति प्रदर्शितम्। धीमहीति गायत्र्या प्रारम्भेणैकत्बीजत्वादस्य वेदादौर्बल्यं परिहृतम्। "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते" इति पुराणान्तरोक्तं भागवतलक्षणं च दर्शितम्॥ १॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीसूतजीसे शौनकादि ऋषियोंका प्रश्न

जिससे इस जगत् की सृष्टि, स्थिति और प्रलय होते हैं—क्योंकि वह सभी सद्रूप पदार्थोंमें अनुगत है और असत् पदार्थोंसे पृथक् है; जड नहीं चेतन है; परतन्त्र नहीं, स्वयंप्रकाश है; जो ब्रह्मा अथवा हिरण्यगर्भ नहीं प्रत्युत उन्हें अपने संकल्पसे ही जिसने उस वेदज्ञानका दान किया है; जिसके सम्बन्ध में बड़े-बड़े विद्वान् भी मोहित हो जाते हैं; जैसे तेजोमय सूर्यरश्मियोंमें जलका, जलमें स्थलका, स्थलमें जलका भ्रम होता है, वैसे ही जिसमें यह त्रिगुणमयी जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरूपा सृष्टि मिथ्या होनेपर भी अधिष्ठान-सत्तासे सत्यवत् प्रतीत हो रही है, उस अपनी स्वयंप्रकाश ज्योतिसे सर्वदा और सर्वथा माया और मायाकार्यसे पूर्णतः मुक्त रहनेवाले परम सत्यरूप परमात्माका हम ध्यान करते हैं॥ १॥

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्॥ २॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥

इदानीं श्रोतृप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति—धर्म इति। अत्र श्रीमति सुन्दरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते। परमत्वे हेतुः—प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटं यस्मिन् सः। प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः। केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यते। अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह—निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः, तद्रहितानां सतां भूतानुकम्पिनाम्। एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तं, ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यमाह—वेद्यमिति। वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम्, न तु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणादिरूपम्। यद्वा 'वास्तव'शब्देन वस्तुनोंऽशो जीवो वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यं जगच्च तत् सर्वं वस्त्वेव, न ततः पृथगिति वेद्यं, अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः। ततः किमत आह—शिवदं परमसुखदं, किञ्च आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनञ्च। अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितम्। कर्तृतोऽपि श्रैष्ठ्यमाह—महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते। देवताकांडविषयगतं श्रैष्ठ्यमाह—किं वेति। परैः शास्त्रैः तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं वा सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते। वाशब्दः कटाक्षे। किन्तु विलम्बेन कथञ्चिदेव, अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छुभिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते। ननु इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वन्ति तत्राह—कृतिभिरिति। श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः। तस्मादत्र काण्डत्रयार्थस्य च यथावत्प्रतिपादानादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं, अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः॥ २॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः॥

कांडत्रयं हि देवताकांड-कर्मकांड-ज्ञानकांडरूपं विषयो येषां शास्त्राणां तेभ्यः परमः सर्वोत्कृष्टः। ननु वैशेषिकादिशास्त्रस्याऽप्यंततस्तात्पर्यं वास्तववेदने एव। सर्वपदार्थनिरूपणं विना तद्भिन्नत्वेन तत्स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात्तदर्थमेव तेन पदार्थविवेचनं कृतमिति चेत्तत्राह--यद्वेति। इत्यर्थ इति। शास्त्रांतरोक्तसाधनानां दुःसंपाद्यत्वादिति भावः। ततः ततो भगवतो न पृथक्, वास्तव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वस्तुवेदनात् ॥ परमसुखं श्रीकृष्णप्रेमादि तत्प्रदम् । किं तु तद्रूपमेव । तदुक्तं "मनसा वचसा चैव गृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः । अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमंजसा" इत्येकादशे श्रीहंसावतारेण सनकादीन्प्रतीति । द्रव्यगुणादीनामवास्तवत्वं पराशरपुराणे खंडनादौ बहुधा प्रपंचितमेव । अवास्तववस्तुचिंतनेन युगसहस्रेणापि पुरुषार्थसिद्धिर्न भवेत् । अतस्तत्र रतिं त्यक्त्वेदमेवानवरतं मुमुक्षुभिश्चिंत्यमिति भावः ॥ ततो वास्तववस्तुचिंतनेन किं स्यादत आह—किञ्चेति । आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन तापस्त्रिधा । तथाहि आत्मानं शरीरमंतःकरणं वाधिकृत्य यज्जायते तदाध्यात्मिकं वातपित्तादिकोपजन्यं कामादिजन्यञ्च । तत्र भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य यज्जायते तदाधिभौतिकं व्याघ्रचौराद्युत्थम् । देवा अग्न्यादयस्तानधिकृत्य यज्जायते तदाधिदैविकं दाहशीतादिकृतं यक्षराक्षणग्रहाद्यावेशनिवंधनं चेति विवेकः । अनेन तापत्रयोन्मूलनपूर्वकपरमशिवाप्तिकथनेन । संक्षेपतश्चतुःश्लोकीरूपेण, 'स मुनिर्भूत्वा समचिंतयदि'ति श्रुतेः । यद्वा "कस्मै येन विभासितोऽयमतुल" इत्युक्तन्यायेन संपूर्ण एव कृते अन्यशास्त्रश्रवणादिना देवतांतरस्यैव हृदि वासो भवति, अस्य श्रवणादिना तु साक्षाद्धरेरेवेत्याह—देवताकांडविषयगतमिति । अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । "जन्मांतरे यदा पुण्यं तदा भागवतं लभेदि"ति पाद्मोक्तेः । अयं भावः—यत इदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम् । किञ्च कांडत्रयार्थोऽप्यत्र यथावत्तत्तत्स्थले प्रतिपादितः, ततोऽपीदमेव सेव्यमिति संदर्भेण धर्मस्य परमत्वं हरिभक्त्युत्पादकत्वेनैव । "स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे" इत्युक्तं तद्युक्तमेव । विजयध्वजस्तु श्रीमत्वं नाम श्रूयमाणरमणीयतयाऽर्थपर्यालोचनतया वाऽस्येतरेभ्यः श्रैष्ठ्यं "राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे । यावन्न श्रूयते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥" इति । ध्रियतेऽधः पतन्पुरुषोऽनेनेति धर्मः । धारयतीति धरो भगवान्समीयते ज्ञायतेऽनेनेति वा । दधाति कर्तारं रमयति मिनुते हिनस्ति पापमिति भगवत्प्राप्तिसाधनभूतः । "धरति यस्मादधो यांतं ज्ञायते येन वा हरिः । कर्तारं यो मोदयति हंति पापं सदाऽखिलम् ॥ तेन धर्म इति प्रोक्तो रूपसिद्धिर्निपाततः" इति शब्दार्थनिर्णयोक्तेः । ननु धर्मोऽन्यत्रापि प्रतिपाद्यते, किमत्रैवेति तत्राह—प्रोज्झितकैतवः कितवस्य भावः कैतवं, प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं येन स तथोक्तः । कितवो नाम लोके मनस्यन्यदभिसंधायान्यदभिधत्ते, अन्यदेवाभिचरति, तद्वदत्रापि भगवत्प्रीतिमंतरेण स्वर्गादिफलं मनस्यनुसंधाय भगवद्गुणप्रतिपादनलोलुपनिरासार्थमन्यथा वदन्स्वात्मनो देहेंद्रियाणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वं निगूह्य हरेः कारयितृत्वं फलदातृत्वमप्यगणय्याहमेवेदं करिष्ये । अर्थी समर्थो विद्वानहमेव स्वतंत्र इति बुद्ध्या कितवेन क्रियमाणो धर्मः कैतव इत्युच्यते । अतोऽफलकामनयैव धर्मः कर्तव्य इत्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । "तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये" इति विष्णुपुराणोक्तेः । तर्ह्येतावता पूर्यत इति चेत्तत्राह—परम इति । "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥" इति स्मृतेर्भगवदर्पणतः परमो भवतीत्यर्थः । परः परमात्मा मीयतेऽनेनेत्येतदभिप्रायेण परम इत्यभ्यधायि "परोऽरिपरमात्मनोः" इतीत्यभिधानात्परः शत्रुः संसाराख्यो मीयते प्रलीयते इति वा । 'मीञ् हिंसायाम्' । किं च यतोऽन्योऽधिकतमः सुखहेतुर्न भवति स परमो धर्मः स च भक्तियोगलक्षण एव । तथा च भारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे "को धर्मः सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा" इति । किं च "एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः । भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः । नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ॥ त्रिंशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मा येन तुष्यति" इति सप्तमोक्तेः । केषामधिकारः कश्च साक्षाद्विषय इति तत्राह—निर्मत्सराणामिति । भावप्रधानो निर्देशः । निर्गतं मात्सर्यं येषां ते तथोक्तास्तेषां प्रशस्तकर्मणां सतामपि कचिन्मात्सर्यं स्यात् ॥ अत उक्तं निर्मत्सराणामिति वेद्यं ज्ञेयम् ॥ कृद्योगे षष्ठी । सतामिति वा वास्तवं नित्यनिरस्तदोषं वस्तु अप्रतिहतनित्यवसनशीलं दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्य पुरुषार्थत्वात्तदभाववत्त्वात्किमनेनेति तत्राह—शिवदमिति । परमानंदं ददातीति वा आध्यात्मिकादिसकलदुःखनिवर्तकत्वं च "वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सद्भिरुदाहृतः" इत्यभिधानान्मुनयो ब्रह्मादयस्तेभ्योऽप्यतिशयितसर्वज्ञत्वान्महामुनिर्व्यासः साक्षान्नारायणः । "कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ॥" इति भारतोक्तेः । तेन कृते । ननु किमितीश्वरतुष्टिकरो भक्तियोगलक्षणो धर्म ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यो न धर्मादिरिति तत्राह—किं वेति ॥ भक्तियोगलक्षणधर्मस्य हरेरपरोक्षज्ञानमुत्पाद्य तत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गलक्षणानश्वरफलहेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेन स्वर्गादिक्षयिष्णुफलमुत्पाद्य संसारावृत्तिहेतुत्वाद्धर्मादिकथनैः किं वा प्रयोजनं न किमपीत्यतस्तानंतरेण भक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषय ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टफलस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्किमत्र दृष्टफलमिति तत्राह—ईश्वर इति । अस्मिञ्छ्रीमद्भागवते शास्त्रे सम्यगभ्यस्यमाने कृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिः शुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिर्गुर्वादिपरपुरुषपरिचर्याकरणकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरेभिः । ईश्वरो लक्ष्मीशादिचेतनगणाद्वर उत्तमः तत्प्रवर्त्तनशीलो वा परमात्मा हृदि हृदयकमले सद्यः शीघ्रं तत्क्षणात्कालव्यवधानमन्तरेणावरुध्यते भक्तिशृंखलया बद्धो दृश्यत इत्यर्थः । अत्र सद्यस्तत्क्षणशब्दावधिकारिविशेषद्योतकतया प्रयुक्तौ । ये साधनसामग्रीमंतस्तेषां यस्मिन्क्षणे ग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्नेव क्षणे भगवान्दृश्यते । तदुक्तं "शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः" इति । ये भविष्यत्साधनसंपत्तिसंपादनयोग्यास्तेषामपि सद्यः साधनसामग्र्यां सत्यां दृश्यते । किं च भक्तियोगलक्षणधर्मे ईश्वरविषयतया निर्मत्सरसदधिकारिभिः प्राप्यं निर्दुःखपरमानंदाख्यं प्रयोजनमित्येतत्त्रितयमत्र प्रतिपाद्यते इत्यभिप्रायेणात्रेति त्रिशः कथितः । कर्मवेदब्रह्मकांडार्थोऽप्यत्रैव निर्णीयते इति विशेषणं भिन्नत्वबोधनाय वा धर्म इति कर्मकाण्डार्थः । निर्मत्सराणां सतामिति देवताकांडार्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवानामेव मात्सर्यराहित्येन मुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारत्वाच्च । वेद्यमिति ब्रह्मकांडार्थः । तस्मान्नारायणावतारेण सर्वज्ञतमेन कृष्ण-
द्वैपायनेनात्युत्तमेन प्रणीतत्वात्प्रमाणतममिदं श्रीमद्भागवतं सर्वहितेप्सुभिरभ्यसनीयमिति सिद्धम् ।

ब्राह्मणपक्षेऽप्यस्य योजनास्ति । ब्राह्मणा एव सर्वथा शास्त्रप्रवर्तकत्वेन शास्त्रादौ ध्येया इति मनसि निधाय व्यासदेवः
स्वशिष्येभ्यो वदति मत्कृतव्याख्याशतके जन्माद्यस्येत्यस्य ब्राह्मणसंघे योजितत्वादत्रेत्यनेन ब्राह्मणपरामर्शः, त्यदादीनां बुद्धिस्थपरामर्श-
कत्वात् । भो शिष्याः ! अत्र विप्रसंघे धरति नरके पतंतमिति । किं भूतः ? प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं पाखंडलक्षणं यस्मिन्स तथा,
वेदविहित इत्यर्थः । तत्र हेतुः, पर उत्कृष्टो मा यस्मात्स परमः सर्वोत्कृष्टः श्रीकृष्णभक्तिलक्षणस्तं विना मोक्षासिद्धेः ।
तद्वक्ष्यति श्रीदशमे ब्रह्मा "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव
शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिना" मिति । सतां सदाचारपराणां वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु ब्रह्मात्रैव वेद्यं ब्रह्मकुलादेव
वेद्यं ज्ञातुं योग्यं, पंचम्यर्थे त्रल्प्रत्ययः, ब्रह्मकुलस्यैवाचार्यत्वात् "आचार्यत्वमाद्यवर्णे मया संस्थापितं धरे ।" इति
वाराहोक्तेः "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतेः । श्रोत्रियत्वं हि ब्राह्मण एव पर्यवस्यति ।
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियशब्दभाक्" इति स्मृतेः ।। "ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं
गुरुमुपासीत" इति श्रुतौ तु स्फुट एवायमर्थ उक्त इति । आधुनिकैर्विप्रद्विड्भिस्तु "जन्मना जायते शूद्रः" इति पाठः कल्पित,ः
स चानादरणीय एव । न हि ब्राह्मणाच्छूद्रो ब्राह्मण्यां जायते गोर्गर्दभोत्पत्तिप्रसंगात् । "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः स हि ब्राह्मण ईरित"
इति जातूकर्ण्यस्मृतेर्बाधप्रसंगाच्च । यच्च कैश्चिदुक्तं 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मणः' इति, तथात्वे 'गच्छतीति गौ' रिति निरुक्तेः यूकाया
अपि गोत्वं स्यात् । अतस्तदपि नादरणीयम् । लक्षणस्यैव वस्तुनिर्णायकत्वं, न निरुक्तेः । किंभूतानां सताम् ? परोत्कर्षासहनं
मत्सरस्तद्रहितानाम् । पाखंडानुगा हि विप्रोत्कर्षं न सहंते । ते चेत्थं वदंति यथान्ये प्राणिनस्तथा विप्राः, न तेषु किंचिदाधिक्यं किमर्थं
वयं तानाश्रयाम इति । ये मत्सरिणस्तद्भिन्नानां शास्त्रमार्गानुयायिनामित्यर्थः । किंभूतं वस्तु ? शिवं परमानंदं ददातीति शिवदं
मोक्षदमित्यर्थः । प्रकाशरूपस्य रवेः प्रकाशदत्ववच्छिन्नरूपस्यापि ब्रह्मणः शिवदत्वं न विरुद्धमिति । पुनः अध्यात्माधिदैवाधिभूत-
रूपतापत्रयाणामुन्मूलनमुत्पाटनकरम् । अध्यात्मतापाः कामादयः अधिदैवा वाय्वग्नितडित्पातादिजन्या अधिभूतास्सर्पव्याघ्रा-
दिजन्या इति विवेकः । किंभूते विप्रसंघे ? श्रीमद्भागवते "ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुतेर्वेदाभ्यास
एव श्रीः सा विद्यतेऽस्यास्मिन्वेति श्रीमान् "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीर्यते ।।"
इति स्मृतेर्भगः षड्विधमैश्वर्यं सोऽस्यास्तीति भगवान्कृष्णस्तं भगवंतमुपास्त इति भागवतः । अत्र कारकादण्, श्रीमांश्चासौ
भागवतश्चेति श्रीमद्भागवतस्तस्मिंस्तथा । श्रोत्रिये ब्रह्मनिष्ठे चेत्यर्थः । पुनर्मह्यते पूज्यते सर्वैरिति महान् । मन्यते जानाति सर्वमिति
मुनिः । महतेस्तृ, मन्यतेरिश्च प्रत्ययः । महांश्चासौ मुनिर्महामुनिर्महावंद्यो महामुनिः इति गोपालसहस्रनामसु पठितत्वान्महामुनिः
श्रीकृष्णस्तेन कीर्त्यते स्तूयते इति महामुनिकृतस्तस्मिंस्तथा "कृत संशब्दे" इत्यतः कर्मणि कः, धातोरुपधाया ह्रस्वश्च निपातनादुणादौ
बोध्यः । "ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् । बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ।।" इत्यादिना हरिणा विप्राः
स्तुता दृश्यंते । अन्यत्रापि "इयं ब्राह्मणनौ राजन्विपरीता भवार्णवे । तरन्त्यधोगता यस्या मज्जन्त्युपरिवर्तिनः" इत्यादिना,
'श्रीमद्भागवत' इत्यत्र च ब्राह्मणा विष्णोरुपासका उक्ताः । महामनिकृत इत्यत्र च विष्णुर्ब्राह्मणोपासक उक्तः, इतश्च विरोधः
प्रतीयते । न हि स्तोतैव स्तुत्यः स्तुत्यश्च स्तोता लोके कुत्रचिद्दरीदृश्यते,—इति चेदत्रेदमवधेयम् "ब्रह्मा विष्णुः शिवो विप्राः
सर्वदेवैः प्रपूजिताः । परस्परं स्तुवंत्येते लीलया भेदभावनात्" इत्यादिपुराणात् । किञ्च परैर्विप्रद्विड्भिः किमीश्वरो हृद्यवरुध्यते
किं तु न कदापि । अत्र विप्रसंघे शुश्रूषुभिः शुश्रूषां कुर्वद्भिस्तत्क्षणादेवावरुध्यते स्थिरीक्रियते । किंभूतो हरिः ? । द्येनाब्धिना
शयनार्थं वर्तते इति सद्यः । "द्योऽब्धिर्द्यौः स्यात् त्रिविष्टपम्" इति सौभरिनाममालायाम् । "विप्रद्विषं नरं दृष्ट्वा हरिर्दूरात्पलायते ।
विप्राणां सेवनादाशु हरिरायाति मानसे ।।" इति संहितोक्तेः । "सर्वं सहे महाराज विप्रद्वेषं न वै क्वचित् । विप्रा मे देवदेवस्य
सदोपास्या न संशयः ।।" इत्यादिनारदपुराणाच्च । तर्हि सर्वे विप्रानेव कथं न सेवन्ते तत्राह—कृतिभिर्जन्मांतरे कृतपुण्यपुञ्जैर्जन्मांत-
रीयपुण्यं विना तत्र विश्वासो न जायते । तदुक्तं—"तीर्थे देवे गुरौ विप्रे ईशनाम्नि च पार्थिव । स्वल्पपुण्यवतां लोके विश्वासो
नैव जायते ।।" इति पुराणांतरे युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तेरिति ब्राह्मणपक्षः । एतच्छास्त्रस्य श्रीकृष्णभक्तिप्रतिपादकत्वाद्भक्ति-
योगेऽप्येनं योजयति.। 'भोः शिष्या' इति संबोध्य व्यासो वदति भागवते । भगवतो विष्णोरयं भागवतो भक्तियोगस्तस्मिन्धर्मोऽस्ति ।
तत्र श्रीविष्णुपूजनादिरूपधर्मस्य विद्यमानत्वात् । किंभूतो धर्मः ? न विद्यते त्रपा नामोच्चारणदंडवत्प्रणत्यादिषु येषां तेऽत्रपा
वैष्णवास्ते रमंते क्रीडंत्यत्रेत्यत्रपरमः, यद्वा न विद्यते त्रपा स्त्र्यादिदर्शनादिषु येषां तेऽत्रपाः शुकादयस्ते रमंतेऽत्यत्रपरमः । वैष्ण-
वेतरास्तु हरिनामोच्चारणादौ लज्जंते मृषाभाषणपरस्त्र्युपरि पतनादौ तु न लज्जंते । तदुक्तं"नामोच्चारेऽथ साष्टांगप्रणतौ श्रीहरे-
र्नृणाम् । अभक्तानां यथा लज्जा जायते न तथा ध्रुवम् ।। मृषोक्तौ व्यभिचारादौ भक्तानां त्वन्यथा ततः" इत्यादिना बहु
प्रपञ्चितं श्रीहरिभक्तिप्रदीपे । इत्यभिप्रेत्यैव भगवंतं कुंती वक्ष्यति "जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् । नैवार्हत्यभिधातुं वै
त्वामकिंचनगोचरम् ।।" इति । एकादशेऽपि भगवानुद्धवं वक्ष्यति 'रजःसत्त्वतमोनिष्ठः' इत्यारभ्य 'मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्तापि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न रोचते' इत्यंतेन। पुनः प्रोज्झितं प्रकर्षेण त्यक्तं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं यत्र स तथा। "फलेच्छा यत्र जायेत स स्याद्धर्मः सकैतवः। निष्कामो यो भवेद्धर्मः स शुद्धः परिकीर्तितः॥" इति स्मृतेः। यद्वा प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं लक्षणं यत्रेति तथा। तद्वक्ष्यति चित्रकेतूपाख्याने "जितमजित तदा भगवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम्। निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय॥ विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति यदन्यत्र। विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः" इति। इत्यभिप्रेत्यैवोद्धवं प्रति भगवताप्युक्तं "कर्मशुद्धिर्मदर्पणम्" इति। सतां सदाचारतत्पराणां वास्तवं सत्यभूतं वस्तु परमात्माऽत्र भक्तियोग एव वेद्यः, "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः" इति श्रीमुखोक्तेः, "ज्ञानकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी" इति शिष्टोक्तेश्च। "न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि। सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये॥" इति श्रीकपिलोक्तेश्च। "भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य" इत्यादि बहुश उक्तेश्च। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेः परमात्मैव सत्यं वस्त्विति। किंभूतं वस्तु? निर्मत्सराणां शिवदं मोक्षफलदम्। सासूयानां जातमपि ज्ञानं न फलपर्यवसायि, "निःश्रेयसकरं ज्ञानं सुवृत्तानां प्रजायते। दुर्वृत्तानां कथमपि जातमप्यन्यथा भवेत्॥" इति पुराणांतरात्। पुनः किंभूतं? तापयंति क्लेशयन्तीति तापाः कामक्रोधलोभास्त एव त्रयस्तापत्रयास्तेषामुत्पाटनकरम्। "तपंति विविधांस्तापानैतान्मद्गतचेतस" इति कपिलोक्तेः। पुनः श्रीमत्। 'श्री' शब्दोदिता राधा, तद्युतमित्यर्थः। एतेन श्रीराधाकृष्ण एव परमार्थभूतं वस्तु, तद्भिन्नं सर्वमवस्त्वेव। "यस्मिन्सर्वं विलीयेत वस्तु तत्परमार्थकम्। एतादृशं परं ब्रह्म राधाकृष्णो न संशयः॥" इति गोस्वाम्युक्तेः। "कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने" इति मधुसूदनस्वाम्युक्तेश्च। "सर्वेषामेव भावनां भावार्थो भवति स्थितः। यस्यापि भगवान्कृष्णः किमु तद्वस्तु रूप्यताम्॥" इति वक्ष्यमाणत्वात्स एव सर्वं परमार्थभूत इत्यादि बहुश उक्तेश्च। किंभूते भागवते? महामुनयो नारदादयस्तैः कृते प्रवर्तिते। यद्वा महामुनिर्विष्णुरेव तेन प्रवर्तिते उद्धवादिभ्य उपदिष्ट इत्यर्थः। परैर्भक्तियोगेतरैः सांख्ययोगादिसाधनैरीश्वरः। किं सद्यो हृद्यवरुध्यते स्थाप्यते वेति विलंबेन। अत्र शुश्रूषुभिर्भक्तियोगं सेवमानैस्तत्क्षणादेवावरुध्यते। "न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता॥" इति भगवदुक्तेः। अत्र विशेषो हि मत्कृताद्यपद्यव्याख्याशत्युत्तरपद्यद्वयव्याख्यायां च द्रष्टव्यः। अत्रानेकजन्मानुष्ठितसुकृतत्वेन मत्सरादिदोषरहितः शुद्धांतःकरणोऽधिकारी साधनतया श्रवणादिधर्मस्तत्प्राप्यतया सच्चिदानंदात्मको भगवांश्च विषयः। निखिलदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानंदावाप्तिश्च फलापरपर्यायं प्रयोजनं, ग्रंथस्य विषयेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, प्रयोजनेन साध्यसाधनभावश्च संबंध इत्यनुबंधचतुष्टयं बोध्यम्। पूर्वोक्तं छन्दः॥ २॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

इदानीं मंगलाचरणानंतरं कांडत्रयविषयेभ्यः कांडत्रयं ज्ञानकर्मोपासनारूपं विषयः प्रवृत्त्युद्देश्यं प्रतिपाद्यं येषु तेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्य ईश्वराराधनलक्षणः ईश्वरार्पितवर्णाश्रमधर्मः। निर्मत्सराणामिति। विशेषणस्वारस्यात्सच्छब्देन भूतानुकंपिनामिति व्याख्यातं, एवं निरुक्तधर्मवर्णनप्रकारेण कर्मकांडविषयेभ्यः कर्मकांडमेव विषयः प्रतिपाद्यं येषु स्मृतिशास्त्रेषु तेभ्यः, एवं ज्ञानकांडमेव विषयः प्रतिपाद्यं येषु तेभ्योऽपि पूर्वार्थे क इह नु वेदवतावरजन्मलयोऽग्रसरमित्युक्तदुर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वापत्तिरतो यद्वेति। वास्तवश्च जीवः वास्तवी च माया वास्तवं जगत् एषामेकभावो वास्तवं, 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्येकशेषः, यथा शुक्लश्च शुक्लं च शुक्लमिति इति वेद्यमितीतिशब्दस्याध्याहारः। कथंभूतं तत्? तापत्रयोन्मूलनम्। तत्खलु आध्यात्मिकं आधिभौतिकमाधिदैविकं च। तत्राध्यात्मिकं द्विविधं–शारीरं मानसं च। वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं शारीरं, कामक्रोधलाभमोहभयेर्ष्याविषयविशेषादर्शननिबंधनं मानसं, ततः तादृशज्ञानात् अनेन तादृशज्ञानकथनेन 'महामुनि'शब्दस्य नारायणवाचकत्वे 'स मुनिर्भूत्वा समचिंतयदि'ति श्रुतिः प्रमाणम्। ननु कांडत्रयाच्छ्रैष्ठ्यं न वेदबाह्यत्वप्रतीतिरत आह—तस्मादिति। कांडत्रयवैशिष्ट्यात्। अत्र श्रीमति भागवते॥ २॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिरूपमनुबंधचतुष्टयमाह द्वितीयश्लोकेन—'प्रोज्झितकैतव' इत्यादिना। विषयो नाम प्रधानप्रतिपाद्यवस्तुरूपः। स चात्र धर्मः, सोऽपि साध्यः सिद्धश्चेति द्विविधः–सिद्धरूपे वस्तुनि धर्मशब्दप्रयोगो महाभारते दृष्टः। यथा 'ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः। ते वदंति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्' इति तथाभियुक्तैश्चालौकिकत्वे सति श्रेयःसाधनत्वं धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मन्वानैः सिद्धरूपेऽर्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः। 'द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैंद्रियकत्वेऽपि न तद्रूपेण धर्मते' ति। तत्र सिद्धधर्मः परमात्मा 'अमृतस्यैष सेतु' रित्यादिशास्त्रेण तस्यालौकिकत्वे सति श्रेयःसाधनत्वावगमात्। साध्यधर्मस्तु परमात्माराधनात्मिका भक्तिः, तत्र 'सताम्' इत्यंतेन साध्यधर्म उच्यते। 'वेद्य' मित्यादिना 'तापत्रयोन्मूलन' मित्यंतेन सिद्धधर्मः। 'ईश्वर' इत्यादिना प्रयोजनमुच्यते, तच्चापि द्विविधं व्यवहितमव्यवहितं चेति। तत्रायन्नेन हृदीश्वरावस्थापनमव्यवहितं फलम्। तापत्रयनिवृत्तिस्तु भगवदनुभवपरंपरया व्यवहितं फलम्। संबंधोऽपि द्विविधः—साध्यसाधनभावरूपः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपश्चेति। तत्र प्रयोजनोक्त्या साध्यसाधनभावरूपः विषयोक्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपश्चार्थो विवक्षितः। एवं सिषाधयिषुः प्रतिपिपत्सुरूपो मुमुक्षुरधिकार्यर्थतो विवक्षितो वेदितव्यः। तत्र साध्यधर्ममाह—धर्म इति। अत्रास्मिन्पुराणे प्रोज्झितकैतवः परमो निर्मत्सराणां सतां धर्मः साध्यतयोच्यत इत्यर्थः। कैतवं वंचनं; प्रोज्झितं नितरां त्यक्तं कैतवं यस्मिन्। अनेन विप्रलिप्सामूलबाह्यागमोक्तचैत्यवंदनादिव्यावृत्तिः। 'निर्मत्सराणां सता' मिति संबंधसामान्ये षष्ठी। निर्मत्सराणां सतां संबंधी धर्मोऽत्र साध्यतयोच्यत इत्यर्थः। संबंधश्चानुष्ठेयानुष्ठानभावरूपः। 'निर्मत्सराणां सतां धर्म' इत्यनेन वेदोक्ताभिचारादिव्यावृत्तिः। अभिचारादयो हि मत्सरादिमतामनुष्ठेयाः। परमः सर्वोत्कृष्टः अनेन क्षुद्रफलप्रदकाम्यकर्मव्यावृत्तिः। यद्वा 'मत्सर' शब्दः कामादीनां प्रदर्शनार्थः शमदमाद्युपेतानां मुमुक्षूणां धर्मः। अनेन स्वर्गाद्यर्थकर्मव्यावृत्तिः परमः 'सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधि'रित्युक्तप्रकारेण भगवत्सन्तोषैकफलत्वात्परमः। एवं साध्यधर्मरूपो विषय उक्तः। अथैवंविधमोक्षैकप्रयोजनसाध्यधर्मसमाराध्यमेतत्पुराणवेद्यं परब्रह्मात्मकं सिद्धधर्मरूपं विषयमाह—वेद्यमिति। सतामित्येतत्काकाक्षिन्यायादत्रापि संबध्यते। अत्रास्मिन्महामुनिकृते श्रीमद्भागवताख्ये पुराणे, अन्वर्थमिदं नाम भगवतः स्वरूपरूपगुणविभूतिप्रतिपादकत्वेन भगवत इदं भागवतमिति व्युत्पत्तेः। सतां वेद्यं वस्तु वास्तवं शिवदं तापत्रयोन्मूलनं वास्तवत्वादिगुणविशिष्टमित्यन्वयः। महामुनिना श्रीबादरायणेन कृते मुनेर्महत्त्वम्। अत्रासंभाव्यमानपौरुषेयदोषगन्धापौरुषेयप्रत्यक्षः श्रुतिवाक्येन, 'स होवाच व्यासः पाराशर्य' इत्यनेनाप्ततमतया श्रावितत्वरूपं विवक्षितम्। अनेनास्य पुराणस्य वक्तृवैलक्षण्यवत्त्वं सिद्धं, अत एव प्रमाणतमत्वं च इतरदेवतानामसद्गुणारोपेण स्तोतव्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं वास्तवमित्युक्तम्। वस्तुनो भावो वास्तवं, युवादित्वाद्भावनांत 'युवादिभ्योऽण्' इत्यण्, ततो मत्वर्थीयोऽच्, स्वाभाविकधर्मयुक्तमित्यर्थः। शिवदं मंगलदं मोक्षानंदप्रदम्। अनेनेष्टप्रापकत्वमुक्तम्। तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादितापत्रयोच्छित्तिकरम्। अनेनानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तं, यद्वा 'वास्तव'शब्देन शास्त्रांतराभ्युपेताब्रह्मात्मकस्वतन्त्रप्रधानादेर्वैलक्षण्यमभिप्रेतम्। अब्रह्मात्मकप्रधानादीनामप्रामाणिकत्वात् इतरविशेषणद्वयेन क्षुद्रोपद्रवशतोपप्लुतपरिमितसुखप्रददेवतांतरव्यावृत्तिः। एवं मोक्षसाधनधर्मस्तत्समाराध्यपरदेवता चास्य प्रबंधस्य विषय इत्युक्तं; यत एवेदमीदृशविशिष्टविषयकस्तत एव न शास्त्रांतरैः प्रयोजनमस्तीत्याह—किंवाऽपरैरिति। अपरैः शास्त्रजालैः, किं वा न किंचिदपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। अथ प्रयोजनमाह—ईश्वर इत्यादिना। शुश्रूषुभिः श्रवणेच्छामात्रवद्भिः अत एव तत्क्षणात् कृतिभिर्धन्यैः सद्य एतत्पुराणश्रवणानंतरमेव हृदीश्वरोऽरुध्यते। श्रुतिपथेन हृदयं प्रविशतीत्यर्थः। 'यत्नेन चित्ते विनिवेशयंति' इति न्यायेन दुर्ग्रहस्येश्वरस्यायत्नेन हृद्यवस्थानमव्यवहितं फलं तापत्रयनिवृत्तिश्च भगवदनुभवपरंपरया फलमित्युक्तं भवति। प्रयोजनेन साध्यसाधनभावरूपः विषयेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपश्च संबंधोऽधिकारी चार्थसिद्ध इति पुरस्तादेवोक्तम्॥ २॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन सकलपुराणार्थस्य संक्षेपतो दर्शितत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतो ग्रंथारंभे मंगलाचरणाद्युक्त्या नारायणस्य प्रस्तुतत्वं, न तु साक्षाद्विषयत्वेन, विषयस्त्वन्य एवेति शंकानिरासार्थं विषयतत्साधनाधिकारिप्रयोजनानि द्वितीयश्लोकेन दर्शयति—धर्म इति। ननु यदिष्टसाधनत्वावोधकं प्रायस्तदेव प्रमाणतयोपादेयं, अतः कथमस्य ग्रंथस्येत्यतो वाऽऽह—धर्म इति। अत्र श्रीमद्भागवते प्रोज्झितकैतवः परमो धर्मः प्रतिपाद्यते। अत्र श्रीमद्भागवते निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवं शिवदं तापत्रयोन्मूलनं वस्तु प्रतिपाद्यते। किं विशिष्टे? महामुनिकृते, अपरैः किं वा शुश्रूषुभिः कृतिभिः अत्र श्रीमद्भागवते अभ्यस्यमाने ईश्वरः सद्यस्तत्क्षणात् हृदि अवरुध्यत इत्येकान्वयः। अत्रास्मिन् श्रीमद्भागवते, श्रीमत्त्वं नाम श्रूयमाणरमणीयताऽर्थपर्यालोचनया चास्येतरेभ्यः आधिक्यम्। तथा चोक्तं—'राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे। यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं पर' मिति। ध्रियत अनेन अधः पतन् पुरुष इति धर्मः, धारयतीति धरो भगवान्समीयते ज्ञायते अनेनेति वा, दधाति कर्तारं रमयति मनुते हिनस्ति पापमिति वा भगवतः प्राप्तिसाधनभूतः। ननु धर्मोऽन्यत्रापि प्रतिपाद्यते, किमत्रैवेति तत्राह—प्रोज्झित इति। प्रोज्झितकैतवः कितवस्य भावः कैतवं प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं येन सः तथोक्तः 'कितवो नाम लोके मनस्यन्यद' भिसन्धायान्यदभिधत्ते अन्यदेवाभिचरति तद्वदत्रापि भगवत्प्रीतिमंतरेण स्वर्गादिफलं मनस्यनुसंधाय भगवद्गुणप्रतिपादनलोलुपनिगमार्थं अन्यथा वदन् स्वात्मनो देहेंद्रियाणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वं निगूह्य हरेः कारयितृत्वं फलदातृत्वमपि अगणय्य 'अहमेवेदं करिष्ये' 'अर्थी समर्थो विद्वानहमेव स्वतंत्र' इति बुद्ध्या वा युक्तः कितवः, तेन क्रियमाणो धर्मकैतव इत्युच्यते। अतोऽफलकामनयैव धर्मः कर्तव्य इत्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। 'तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये' इति श्रीविष्णुपुराणे। तर्ह्येतावता पूर्येत इति तत्राह—परम इति। 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥' इति स्मृतेः भगवदर्पणतः परमो भवतीत्यर्थः। किंच परः परमात्मा मीयतेऽनेनेत्येतदभिप्रायेण परम इत्यभिधायि 'परोऽरिपरमात्मनो' रित्यभिधानात्। स परः शत्रुः संसार मीयते प्रलीयते इति वा, 'मीङ् हिंसायां' 'प्रमीया हिंसा च संज्ञपन' मित्यभिधानं, किंच यतो अधिकतमः सुखहेतुर्भवति स परमो धर्मः, स च भक्तियोगलक्षण एव। तथा च भारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे—'को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मत' इति पृष्टे 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः। यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा' इति उक्तं च—'एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः। भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः॥ नृणामयं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ॥ त्रिंशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मा येन तुष्यती'ति स्वोक्तेः । केषामधिकारः, कश्च साक्षाद्विषय इति तत्राह—'निर्मत्सराणा'मित्यादिना, भावप्रधानो निर्देशः, निर्गतं मात्सर्यं येषां ते तथोक्ताः, तेषां सतां प्रशस्तकर्मणां पुरुषाणां सतामपि कचित्कचिन्मात्सर्यं स्यात्तन्न कर्त्तव्यं स्वोत्तमेष्वित्यतो निर्मत्सराणामित्युक्तं ज्ञेयम् । 'कृद्योगे षष्ठी'ति सतामिति । वेदनं ज्ञानमेव न कर्मादिकमित्यतो वेद्यमित्युक्तम् । वास्तवं नित्यनिरस्तदोषं पूर्णगुणं वस्तु अप्रतिहतनित्यत्वेन वसनशीलत्वादित्यर्थः । दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्य पुरुषार्थत्वात्तदभावात्किमनेनेति तत्राह—शिवदमिति । परमानंदं ददाति च तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादिसकलदुःखनिवर्तकं च 'वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सद्भिरुदाहृत' इत्यभिधानान्मुनयो ब्रह्मादयः तेभ्योऽप्यतिशयित-सार्वज्ञ्यान्महामुनिर्व्यासः साक्षान्नारायणः 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभु'मिति वचनं तेन कृते प्रणीते । ननु किमिति ईश्वरतुष्टिकरो भक्तियोगलक्षणो धर्म ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यो न धर्मादिरिति । तत्राह—किं वेति । भक्तियोगलक्षणधर्मस्य हरेरपरोक्ष-ज्ञानमुत्पाद्य तत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गलक्षणानश्वरफलहेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेन स्वर्गादिक्षयिष्णुवत् फलमुत्पाद्य संसारा-वृत्तिहेतुत्वात् धर्मादिकथनैः किं वा प्रयोजनं ? न किमपीत्यतः तानंतरेण भक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषय ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टफलप्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्र दृष्टफलमिति तत्राह—ईश्वर इति । अस्मिन् भागवतशास्त्रे सम्यग-भ्यस्यमाने कृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिः शुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वादिपरमपुरुषपरिचर्याकरणकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरेभिः ईश्वरः लक्ष्मीशादिचेतनगणाद्वर उत्तमः तत्प्रवर्तनशीलो वा परमात्मा हृदि हृदयकमले सद्यः शीघ्रं तत्क्षणात्कालव्यवधान-मंतरेण अवरुध्यते भक्तिशृंखलया बद्धो दृश्यत इत्यर्थः । अत्र 'सद्यः-तत्क्षण'शब्दावधिकारिविशेषद्योतकतया प्रयुक्तौ । ये साधन-सामग्रीमंतस्तेषां यस्मिन्क्षणे ग्रंथोपक्रमस्तस्मिन् क्षण एव भगवान् दृश्यते । तदुक्तं—'शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागत' इति । ये भविष्यत्साधनसंपत्तिसंपादनयोग्यास्तेषामपि सद्यःसाधनसामग्र्यां सत्यां दृश्यते, यन्नियतं कालांतरभावि तज्झटिति भवत्येवेति च वक्तुं शक्यत्वाद् भक्तियोगलक्षणधर्मेश्वरौ विषयतया निर्मत्सरसदधिकारिभिः प्राप्तं निर्दुःखपरमात्मानंदाख्यं प्रयोजनमित्येतत्त्रि-तयमत्र प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायेणात्रेति त्रिशः कथितम्, न तु सगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरः परमधर्मः निराकारं निर्गुणं ब्रह्म चेति त्रितयाभि-प्रायेणात्रेति त्रित्वमिति कर्मदेवब्रह्मकांडार्थोऽप्यत्रैव निर्णीत इति वा धर्म इति कर्मकांडार्थः । 'निर्मत्सराणां सतां'मिति देवताकांडार्थः । देवतानामेव मात्सर्यराहित्येन मुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमिति ब्रह्मकांडार्थः । तस्मान्नारायणावतारेण सर्वज्ञतमेन कृष्णद्वैपायनेनाप्ततमेन प्रणीतत्वेन प्रमाणतमत्वादिदं श्रीमद्भागवतं सर्वमुमुक्षुभिर्निरंतरमभ्यसनीयमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य कर्मज्ञानभक्तिप्रतिपादकेभ्यस्त्रिकांडविषयशास्त्रेभ्यो वैशिष्ट्यं दर्शयन् क्रमादुत्कर्षमाह—धर्म इति । अत्र यस्तावद्धर्मः निरूप्यते स खलु 'स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षज'इत्यादिकया 'अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रम-विभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषण'मित्यन्तया गीत्या, भगवत्सन्तोषणैकतात्पर्येण शुद्धभक्त्युत्पादनतया निरूपणात् परम एव । यतः सोऽपि तदेकतात्पर्यात् प्रोज्झितकैतवः । प्रशब्देन सालोक्यादिसर्वप्रकारमोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः । यत एवासौ तदेकतात्पर्यत्वेन निर्मत्सराणां फलकामुकस्येव परोत्कर्षासहनमत्सरस्तद्रहितानामेव तदुपलक्षणत्वेन पश्वालम्भने दयालूनामेव च सतां स्वधर्मपराणां विधीयते । एवमीदृशं स्पष्टमनुक्तवतः कर्मशास्त्रादुपासनाशास्त्राच्चास्य तत्तत्प्रतिपादकांशेऽपि वैशिष्ट्यमुक्तम्, उभयत्र वै परमधर्मोत्पत्तेः । तदेवं साक्षाच्छ्रवणकीर्तनादिरूपस्य वार्ता तु दूरत एव आस्तामिति भावः । अत्र ज्ञानशास्त्रेभ्योऽ-प्यस्य पूर्ववद्वैशिष्ट्यमाह—वेद्यमिति । तैर्व्याख्यातं भगवद्भक्तिनिरपेक्षप्रायेषु तेषु प्रतिपादितमपि 'श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य' इत्यादि-न्यायेन वेद्यं निःश्रेयसं न भवतीति । वस्तुनस्तस्य सशक्तित्वमाह—तापत्रयं मायाकार्यमुन्मूलयति तन्मूलभूताविद्यापर्यन्तं खंडय-तीति स्वरूपशक्त्या । तथा शिवं परमानन्दं ददात्यनुभावयतीति च तयैवेत्यनेनेदं ज्ञाप्यते । अन्यत्र मुक्तावनुभवमनेनेऽप्य-पुरुषार्थत्वापातः स्यात् । तन्मननादत्र तु वैशिष्ट्यमिति । न चास्य तत्तद्दुर्लभवस्तुसाधनत्वे तादृशनिरूपणसौष्ठवमेव कारणमपि तु स्वरूपमपीत्याह—श्रीमद्भागवतत्वं भगवत्प्रतिपादकत्वम् । श्रीमत्त्वं श्रीभगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्त्वम् । नित्ययोगे मतुप् । अत एव समस्ततयैव निर्दिश्य नीलोत्पलादिवत्तन्नामत्वमेव बोधितम्, अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांशतादोषः स्यात् । अत उक्तं गारुडे 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध' इति । 'श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधा'विति । टीकाकृद्भिरपि—श्रीमद्भागवताभिधः सुरुतरुरिति । अतः क्वचित् केवलं भागवताख्यत्वं तु सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशप्रभात्वे कारणं परमश्रेष्ठ-कर्तृकत्वमप्याह—महामुनिः श्रीभगवान् तस्यैव परमविचारपारङ्गतत्वात् महाप्रभावगणशिरोमणित्वाच्च । 'स मुनिर्भूत्वा सम-चिन्तयत्' इति श्रुतेः । तेन प्रथमं चतुःश्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशिते । 'कस्मै येन विभाषितोऽयम्' इत्याद्यनुसारेण सम्पूर्णं एव वा प्रकाशिते । तदेवं श्रैष्ठ्यजातमन्यत्रापि प्रायः सम्भवतु नाम, सर्वज्ञानशास्त्रपरमज्ञेयपुरुषार्थशिरोमणिश्रीभगवत्साक्षात्कारस्त्वत्रैव सुलभ इति वदन् सर्वोर्ध्वप्रभावमाह—किं वेति । अन्यैर्मोक्षपर्यन्तकामनारहितेश्वराराधनलक्षणधर्मब्रह्मसाक्षात्कारादिभिरुक्तै-रनुक्तैर्वा साध्यैरत्र किं वा कियद्वा माहात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः । इतो य ईश्वरः कृतिभिः कथञ्चित्तत्साधनानुक्रमलब्धया भक्त्या कृतार्थैः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सद्यस्तत्क्षणमेव व्याप्य हृदि स्थिरीक्रियते। स एवात्र श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणमारभ्य सर्वदैवेति। तस्मादत्र काण्डत्रयरहस्यस्य प्रव्यक्तप्रतिपादनादेर्विशेषत ईश्वराकर्षिविद्यारूपत्वाच्च इदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम्। अत एवात्रेति पदस्य त्रिरुक्तिः कृता, सा हि निर्धारणार्थेति। अत एव नित्यमेतदेव सर्वैः श्रोतव्यमिति भावः॥ २॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीभागवतस्य शास्त्ररूपत्वेन शास्त्राणां च जीवहिताहितप्रदर्शकत्वेन हिताहितयोश्चाधिकारिभेदाद्वादिभेदाच्च वैविध्ये सर्वमूलभूतहितस्य निश्चयाशक्तेर्विषीदतः श्रोतृनानन्दयन्नस्मादेव सर्वतोऽपि सार एव पदार्थः सर्वैरेव प्राप्तो भवतीति स्पष्टमाह–– धर्म इति। अत्र श्रीमति भागवते ईश्वर आश्रयतत्त्वं श्रीकृष्णः कृतिभिर्निर्मत्सरैरेव तत्पद्योक्तलक्षणाधिकारिभिरित्यर्थः। श्रवणादिभिः सद्य एव हृदि अवरुध्यते वशीक्रियत इति प्रेमा सूचितः। तस्य प्रेमैकवश्यत्वात् 'प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्म' इति। 'न रोधयति मां योग' इत्यादिभ्यश्च। ततश्च तत्क्षणादेव शुश्रूषुभिरिति। तत्क्षणमारभ्य तेषां श्रवणेच्छा च भवेदिति श्रद्धातः पूर्व्वमेव श्रवणे प्रेमा भवेत्। किं पुनः श्रद्धायां सत्यामिति भावः। 'सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा भृगुवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णनाम' इतिवत्। तथा ह्युक्तमलौकिकपदार्थानां शक्तेरचिन्त्यत्वप्रस्तावे 'यत्र स्वल्पोऽपि सम्बन्धः सद्धियां भावजन्मन' इति ईश्वरे मनः स्थिरीक्रियते इत्येव परमपुरुषार्थ उच्यते। अत्र तु ईश्वरो मनसि अवरुध्यते इति ततस्तन्निर्गमनासामर्थ्यं तच्चावरोधनं सद्य एव विनापि श्रद्धयेति कापि श्रीकृष्णाकर्षणीयं महाविद्येति गम्यते। अत्र 'कृतिभि'रिति 'सद्य' इति पदाभ्यामकृतिभिस्त्वसद्यः किञ्चिद्विलम्बेनेति लभ्यते। 'भावुकाः पिवत' इति 'संसारिणां करुणया ह'इत्युक्तिभ्यामुभयेषामप्यत्राधिकारात् श्लेषेण तस्य श्रीकृष्णस्य क्षणादुत्सवाद् हेतोरिति प्रेममयेन हृदा अवरोधादेव तस्य परमानन्द उत्पद्यत इति तत्सुखतात्पर्येण प्रेम्णो लक्षणमप्युक्तम्। अतः किं वापरैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा, न किमपि फलमित्यर्थः। एवमस्य शास्त्रस्य प्रयोजनवैशिष्ट्यमुक्तं, कर्तर्यपि वैशिष्ट्यमाह—महामुनिः श्रीभगवान् "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तय"दिति श्रुतेः। तेन कृते प्रथमं चतुःश्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशिते 'कस्मै येन विभाषितोऽयमतुल' इत्युक्तेस्ततः सम्पूर्ण एव प्रकाशिते। श्रवणादिभिः किमत्र ज्ञायते इत्यपेक्षायामाह— वेद्यमिति। वास्तवं आदिमध्यावसानेषु स्थिरं यद्वस्तु तन्निर्मत्सराणां वेद्यं विदितुं साक्षादनुभवितुं शक्यं, तेन समत्सराणां तु श्रवणाद्यवृत्त्या मत्सरापगम एवेति तैरपि नात्र प्रयत्नाभावः कर्तव्यः। तत्पक्षेऽपि वेद्यं वेदितुमर्हमित्यर्थलाभादिति भावः। तच्च भगवतः स्वरूपं नामरूपगुणादिवैकुण्ठादिधामानि च भक्ताश्च भक्तिश्चेति अन्यज्जगदादि सर्वमवास्तवमस्थिरं वस्त्वित्यर्थे लब्धे वैकुंठादिजगदाद्योर्वस्तुत्वेऽपि वास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यां भेदश्च बोधितः। ततश्च मिथ्याभूतखपुष्पादिकमेवावस्तु इत्यायातं; वेदनेन किं स्यात् तत्राह—शिवदं प्रेमवत्पार्षदत्वमित्यनुसंहितं फलं तापत्रयविनाशो मोक्ष इत्यननुसंहितं फलञ्च दर्शितम्। अत्र किमनुष्ठेयमित्यपेक्षायामाह—धर्म इति। प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटं यस्मिन् स इति सकामकर्मयोगो व्यावृत्तः। प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्त इति निष्कामकर्मशमदमाद्यङ्गज्ञानयोगाष्टाङ्गयोगाश्च व्यावृत्ताः। 'परम' इति सर्वश्रेष्ठत्वेन सर्वसुकरत्वे फलप्राप्तावप्यहेयत्वेन च शुद्धभक्तियोग एव उक्त इत्यभिधेयतत्त्वं विशिष्य दर्शितम्। 'स वै पुंसां परो धर्म' इत्यग्रिमोक्तेरत्र पुंमात्रस्यैवाधिकारित्वं ज्ञेयम्। तथा अत्रात्रेति पदस्य त्रिरुक्तिर्निर्द्धारणार्था। अत्रैवेश्वरोऽवरुध्यते, नान्यत्र; अत्रैव वास्तवं वस्तु वेद्यं, नान्यत्र; अत्रैव प्रोज्झितकैतवो धर्मः, नान्यत्रेत्यन्ययोगव्यवच्छेदः। अत्रावरुध्यत एवेत्यादिरयोगव्यवच्छेदकश्च ज्ञेयः॥ २॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

श्रीसर्वेश्वराय नमः। एवं मंगलमिषेण श्रीमद्भागवतविषयभूतस्य भगवतो लक्षणमुक्त्वाऽथ श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य विषयप्रयोजनसम्वन्धाधिकारोऽन्यशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं चाह—धर्म इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्। श्रीमद्भागवते भगवत्स्वरूपगुणादिवर्णनरूपा श्रीर्विद्यते यस्मिंस्तच्छ्रीमत्। भगवत इदं भागवतं तच्च तच्च तत्। एवंविधे भगवच्छास्त्रे महामुनिकृते महामुनिना सर्ववेदार्थविदा भगवदवतारेण पाराशर्येण मयैव कृते। कर्तृतोऽपि शास्त्रश्रैष्ठ्यकथनार्थमिदमुक्तं, न तु स्वप्रशंसार्थम्। परोत्कर्षासहनादिदोषवर्जितानां सताम्। निर्मत्सराणाम् प्रोज्झितकैतवः प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं यस्मिन्स परमो धर्मो भक्तिलक्षणो वेद्यः। किंचात्र तापानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभूतानामुन्मूलनं निर्नाशकं शिवदं मुक्तिदं तापत्रयोपलक्षितकार्यकारणरूपप्रकृतिसम्वन्धातिक्रमपूर्वकभगद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्रदं वस्तुलक्षणं श्रीकृष्णाख्यं तत्त्वं वेद्यम्। किंचात्र वास्तवं वस्तुनस्तस्यैव सम्बन्धि चेतनाचेतनात्मकं पदार्थद्वयं वेद्यम्। तत्र चेतनः पदार्थो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानाश्रयः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान् अणुपरिमाणको वद्धमुक्तादिभेदवान् जीवः, अचेतनपदार्थश्च प्राकृताप्राकृतकालभेदात्त्रिविधः। एवं चिदचिद्ब्रह्माख्यं तत्त्वत्रयं वेद्यमित्यर्थः। एवं कर्तृतोऽधिकारितो विषयतश्च शास्त्रश्रैष्ठ्यमुक्त्वा सद्य इष्टार्थप्रदत्वेनापि तद्दर्शयति—अत्र शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव पुण्यकृद्भिरीश्वरः श्रीकृष्णः सद्यो हृद्यवरुध्यते स्थिरीक्रियते। परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा किमवरुध्यते सद्यो नेत्यर्थः। किं चात्र पंचार्था अपि अनेनैव श्लोकेन प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञाताः। तथा हि वस्तूपास्योऽर्थः, चेतन उपासक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपोऽर्थः। कृपाफलरूपोऽर्थो भगवद्भावापत्तिलक्षणा मुक्तिः, चतुर्थो भक्तिरसः, पंचमोऽर्थो विरोधी, स च परशब्देन सूचितः। अन्यशास्त्राणि तदुक्तसाधनानि तदधिकारिणश्च भागवतधर्मतत्फलादौ च विरोधिन इति भावः। ते चोक्ताः पूर्वाचार्येण—'उपास्यरूपं तदुपासकस्य च कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम्। विरोधिनो रूपमथैतदाप्तेर्ज्ञेया इमेऽर्था अपि पंचसाधुभि'रिति। अपि विषयस्तत्त्वत्रयं पंचार्थाश्च वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः। निर्मत्सरोऽधिकारी मुक्तिः प्रयोजनमिति संक्षेपार्थः॥ २॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं बीजभावो निरूपितः। मध्यभावं निरूपयन् कल्पद्रुमत्वमाह—धर्मो ज्ञानं च साधनम्। भगवदाविर्भावः साध्यः, तदनु तत्र प्रवेशः फलम्। एतत् सर्वं भागवतादेव भवतीति विशिष्टकल्पद्रुमत्वं, विधिसंबंधो धर्मलक्षणम्। वेदश्च प्रमाणम्। स यज्ञात्मको धर्मः। आचारोऽपि धर्मः पौराणिकः। सत्यादयोऽपि धर्माः। तपःप्रभृतयश्च श्रवणादयश्च। तत्र यज्ञेषु पूर्वोक्तन्यायेन अतद्धेतोरपि फलसाधनतयोक्तरूपेण, स्वर्गादिपदभ्रमजननाद्वा कापट्यं संभवति। आचारेऽपि शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि—वस्तुष्वित्यादिन्यायेन प्रवृत्तिसंकोचार्थं, गुणदोषौ विधीयेते, इति कापट्यम्। सत्यादिष्वपि व्यवहारस्य संनिपातत्वात् कापट्यम्। तपःप्रभृतिषु च कः क्षेमो निजपरयोः क्रियान्वाऽर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण 'कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतस' इति वाक्यात् कापट्यम्। सर्वत्र विहितनिषेधात् कापट्यप्रतीतिः। न तथा श्रवणादिषु किंचित् कापट्यमस्ति। तद्धर्मकर्तृष्वपि कापट्याभावः प्रशब्दार्थः। प्रकर्षेण कैतवं उज्झितं यस्मात् स श्रवणादिधर्मो भागवत एव, परमश्चायं भगवद्धर्मत्वात्, परो मीयत इति भगवत्साक्षात्कार-हेतुत्वाद्वा परमः। कर्तृवैशिष्ट्यादपि धर्मोत्कर्षमाह—निर्मत्सराणां सतामिति। परोत्कर्षासहनं मत्सरो दोषः। कृपालुत्वादिधर्मसंबंधो गुणः। दोषाभावगुणयुक्ताः अस्य धर्मस्य संबंधिन इत्युत्कर्षः। अन्यत्र मात्सर्यादय स्पष्टा एव। ज्ञानमप्यत्रैवेत्याह—वेद्यमित्यादि। अत्र वास्तवं वस्तुवेद्यं यज्ञब्रह्मकालपुरुषा एव सर्वत्र वेद्या उक्ताः, तेषामपि वस्तुस्वरूपो भगवानत्र वै वेद्य उक्तः। तदेव हि वास्तवं रूपं सर्वेषाम्। किंच स्वप्रकाशस्यापि वेद्यता अत्रैव शास्त्रे सिद्धा नान्यत्र। अन्यत्र वेद्यस्यावास्तवत्वं, वस्तुनश्च वेद्यत्व-मिति स्थितिः। अविद्यावद्विषयत्वं च। भागवते तु मुक्तानामधिकारः। सर्वावेद्यस्यापि भगवतस्तदिच्छया प्राकट्ये वेद्यत्वं, अन्यत्र पर्यवसितबुद्धीनामेव तादृशे अवास्तवत्वप्रतीतिः। सर्वेषां वा वास्तवं रूपं वेद्यमिति। यज्ञादिषु कृतेषु ज्ञातेषु च न शांतपरमानंदा-वाप्तिः। पारलौकिकत्वाच्च तस्य फलस्य। सांप्रतं दुःखानुभवश्च। आत्मज्ञानेऽपि शांततापरं न परमानंदस्तस्यैव परमानंदत्वं शास्त्रैर्वि-प्रतिषिद्धं; भगवत्साक्षात्कारे तु अन्ततः सायुज्ये वा शांतता परमानंदः। तत्क्षणमेव तापत्रयस्योन्मूलनम्। तस्मादत्रैव फलं साधनं चेति ज्ञानोत्कर्षः। शब्दरसाभिज्ञानामपि इदमेवोत्कृष्टमित्याह। श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते भागवते—दशरसयुक्त इति यावत्। काव्येष्व-प्येतच्छायारूपमस्ति। तथापि निंदितत्वं कर्तृदोषात्। तदत्र शंकितमपि नेत्याह—महामुनिकृत इति। वेदव्यासकृत इत्यर्थः। समाधा-वनुभूय कृतत्वात् समाधिभावार्थं 'महामुनिकृत'मित्युक्तम्। असाधारणमुपासनाकांडोत्कर्षमाह—मंत्रशास्त्रमुपासनाकांडः पंचरात्रं च। तत्र मंत्रशास्त्रे देवता स्वाधीना भवति। परमेश्वररूपा पंचरात्रेऽपि मंत्राधिष्ठानस्वरूपेणैव स्वाधीनता, तथा स्थानाधिष्ठानेष्वपि। साक्षात्पुराणपुरुषस्त्वत्रैव हृद्यवरुध्यते। अत एव परैर्भगवद्व्यतिरिक्तप्रतिपादितैर्भेदेन प्रतिपादितैर्वा किं नाकिंचिदपीत्यर्थः। वाशब्दस्त्वनादरे। अत्र तु ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः, अदृष्टकालादिबाधकं परिहृत्य कर्तुं, अदृष्टादिकृतं दूरीकर्तुं च भ्रांतेष्वपि भक्तेष्वन्यथाकर्तुं च समर्थ ईश्वरः। सद्य इति। भागवतश्रवणमात्रेण हृदयारूढो भवति। विचारचिंतनव्यतिरेकेणापि। अत्र प्रतिपादकानां महापुरुषत्वात् तद्वाक्यं दुर्बोधमिति बोधनप्रकारमाह—'कृतिभिः शुश्रूषुभि'रिति बुद्धेः कौशलकृतित्वं उक्तबोधो-पयोगिशुश्रूषा तु कथनोपयोगिनी। तदुभयसंपत्तौ तत्क्षणादेवावरुध्यत इत्यर्थः। अथवा भागवतस्योत्कर्षमाह—किंवा परैरिति। भागवतस्य उत्कर्षहेतुभिः अन्यैरुक्तैः 'अलं वे'त्यनादरे। अर्थतः शब्दतः उत्कर्षप्रकारबहवः संत्येव। तथाप्ययं महानुत्कर्षः। यद् भगवानेव सद्यो हृद्यवरुध्यते। कैः? अत्र शुश्रूषुभिः। सा श्रवणेच्छा महाभाग्यैरेवेत्याह-कृतिभिः कुशलैः। भाषात्रयविरोधपरि-हारेण पदवाक्ययोर्भगवत्परता हि ज्ञातव्या। अन्यथा श्रुतं भवति। तत्क्षणादिति तदानीमेव भगवदर्थं प्रयत्नदर्शनात्। तस्मात् सर्वोत्कृष्टं भागवतमिति वस्तुनिर्देशः॥ २॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धर्मः प्रोज्झितेत्यत्र मध्यमभावमिति। बीजफलयोरन्तरा वर्तमानं वृक्षभावमित्यर्थः। कण्ठतः कल्पद्रुमत्वानुक्तेः कथं तत्प्रत्ययः इत्यतस्तदुपपादयन्ति धर्म इत्यादिना। धर्म इति श्रवणादिरूपः। ज्ञानमिति। भगवज्ज्ञानम्। विशिष्टकल्पद्रुम-त्वमिति। कामिताधिकदानात् तथा। वेदश्चेति। चो वेदाविरुद्धसमुच्चायकः। पूर्वोक्तन्यायेनेति। सूरिमोहकत्वेन। उक्तरूपेणेति। विधिबोधितत्वरूपेण। भागवत एवेत्येवकारेण भारतेपि कैतवं बोधितम्। भारते भगवद्धर्माणामप्यतिफलवचनात् कैतवम्, अत्र तु न क्वापि प्ररोचने'ति सूक्ष्मटीकायां कथनात्। कृपालुत्वेत्यादि। एकादशे भगवता साधुलक्षणत्वेन तेषामेवोक्तत्वात्तथेत्यर्थः। अविद्यावद्विषयत्वमिति। वेद्यस्येत्यनुपज्यते। शिवपदं विवृण्वन्ति यज्ञादिष्वित्यादि। नन्वत्र व्यासैर्मत्कृतमित्येव कुतो नोक्तम्,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत आहुः समाधावित्यादि। तथा च भगवत्प्रेरणया कृतत्वेन स्वस्यास्वातन्त्र्यज्ञापनाय तथोक्तिरिति भावः। उपासनाकाण्डोत्कर्षमिति। अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः। स्थानाधिष्ठानेष्विति। मथुरादिष्वपि तत्त्वावि[1]ष्टत्वादिरूपेणैव स्वाधीनतेत्यर्थः। प्रतिपादकानामिति। ब्रह्मनारदादीनाम्। वस्तुनिर्देश इति। मङ्गलरूप इत्यर्थः॥ २॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु धर्मज्ञानोपासनाप्रतिपादकानां ग्रन्थानां बहूनां विद्यमानत्वात् किमर्थोऽस्यारम्भः किमर्थं चास्य श्रवणमिति श्रोतृप्रवृत्तिप्रतिबन्धकरूपायाः शङ्काया निरासाय श्रोतृप्रवर्त्तनाय चास्य श्रीमद्भागवतस्य काण्डत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं च विषयप्रयोजनसम्बधाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं च दर्शयति—धर्म इति। अत्र श्रीमद्भागवते परमः शास्त्रान्तरोक्तधर्मेभ्य उत्कृष्टो धर्मो निरूप्यते इति शेषः। कथमेतस्योत्कृष्टत्वमित्यपेक्षायामाह—प्रोज्झितकैतव इति। प्रकर्षेण उज्झितं निराकृतं कैतवं कापट्यं परद्रोहफलाभिसन्ध्यादिलक्षणं यस्मिन् सः, श्रवणादिरूपो धर्म इत्यर्थः। यज्ञतपःप्रभृतिधर्मे तु परद्रोहादिकापट्यमस्ति 'कः क्षेमो निजपरयोः कियान् वाऽर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण।' 'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥' इत्यादौ निन्दाश्रवणात्। प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः। अत्र प्रतिपाद्यानां श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणानां धर्माणां बहुत्वेऽपि भगवत्स्वरूपप्राप्तिलक्षणफलैक्याद्धर्म इत्येकवचनम्। तथाच मन्वादिधर्मशास्त्रैरस्य न गतार्थत्वं तेषां संसारहेतुकाम्यधर्मप्रतिपादनप्रधानत्वादिति भावः। श्रीमत्त्वं च नानाविधरसव्यञ्जकमधुरयथार्थशब्दवत्त्वं तेनापि न ग्रन्थान्तरेणास्य गतार्थता, तत्र श्रीमत्त्वाभावात्। अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह—निर्मत्सराणां सतामिति। परोत्कर्षासहनं मत्सरो दोषस्तद्रहितानां सतां साधूनां—ते साधवः 'समचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः' इत्याद्युक्तकृपालुत्वादिगुणवतां सम्बन्ध्ययं, धर्म इत्यर्थः। यदि काम्यधर्मे तु मत्सरिण एवाधिकारिण इति स्पष्टमेवेति भावः। एवं कर्मकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्योऽस्य श्रैष्ठ्यमुक्तम्। अथ ज्ञानकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्योऽप्यस्य श्रैष्ठ्यमाह—वेद्यमिति। वास्तवं जगज्जन्मादिकारणत्वेन पूर्वोक्तं परमार्थभूतमेव वस्त्वत्र ग्रन्थे वेद्यं श्रोतृणां वेदनार्हं, न तु वैशेषिकादीनामिव द्रव्यगुणादिरूपं प्राकृतं वस्त्वित्यर्थः। तद्वेदने च किं फलमित्यपेक्षायां परमानन्दावाप्तिर्निखिलदुःखनिवृत्तिश्चेत्याह—शिवदमिति, परमानन्दप्रदमित्यर्थः। आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च आध्यात्मिको ज्वरशोकादिजनितः, आधिदैविको ग्रहावेशादिजनितः, आधिभौतिकः शीतोष्णव्याघ्रसर्पादिजनितश्च तापः। एवं च यत्परमपुरुषार्थभूतं शुद्धं तत्त्वं वासुदेवाख्यं चतुर्लक्षणमीमांसया विचार्य मुमुक्षुभिस्त्रैवर्णिकैः परमहंसपरिव्राजकैरेव कथञ्चिद्वेदनीयं तदत्र स्त्रीशूद्रादिभिरपि वेदितुं शक्यं, स्त्रीशूद्रादीनां चतुर्लक्षणमीमांसाश्रवणेऽनधिकारस्य तत्रैव व्युत्पादितत्वात्। मन्दमतीनां च त्रैवर्णिकानामधिकारसत्त्वेऽपि तादृशदुरूहतर्केष्वप्रवेशात्, इह त्वलौकिकरसव्यञ्जकैरेव शब्दैः कोमलोक्त्या भूयोभूयस्तत्प्रतिपादनात्। मन्दमध्यमोत्तमानां सर्वेषां तद्वेदनं भवतीति महानुत्कर्षोऽन्यग्रन्थादस्य सिद्ध्यतीति भावः। ननु तथाप्याधुनिकत्वादन्यकविप्रणीतकाव्यवदप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्याप्तकर्तृकत्वेनाप्यस्य श्रैष्ठ्यमाह—महामुनिकृत इति। भगवदवतारत्वान्महान् पूज्यो भगवान् बादरायणः, स एव सततं मननशीलत्वान्मुनिस्तेनापि नारदोपदेशमासाद्य कृते रचिते इत्यर्थः। यद्वाऽस्य श्लोकस्य व्यासवचनत्वान्महामुनिरत्र भगवानेव, तेन सङ्क्षेपतो ब्रह्मण उपदिष्टत्वात्तत्कृते इत्यर्थः। तथाच नाप्रामाण्यशङ्कालेशोऽपि किन्तु प्रमाणतमत्वमेवास्य 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। एवं ज्ञानकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्त्वा उपासनाकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्योऽप्यस्य श्रैष्ठ्यमाह—किंवा परैरित्यादिना। परैरेतद्भिन्नैर्नारदपञ्चरात्रादिभिर्ग्रन्थैः किंवा-वेति कटाक्षे न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्यर्थः। ननु कथं तेषां निष्प्रयोजनत्वमित्यपेक्षायामाह—ईश्वर इत्यादिना। ईश्वरः प्रथमश्लोकोक्तो जगज्जन्मादिकर्ता भगवान् वासुदेवः अत्र भागवते शुश्रूषुभिः एतद्ग्रन्थश्रवणेच्छावद्भिरेव हृद्यवरुद्ध्यते प्रेमरसनया बद्ध्यते, किं पुनः श्रवणपरैः। तदपि न विलम्बेन किन्तु सद्यस्तत्रापि तत्क्षणादेवेत्यन्वयः। सद्यस्तत्क्षणादिति पदद्वयोपादानमतिशैघ्र्यसूचनाय। ईश्वरस्य स्वतन्त्रस्यावरोधनं नाम स्वाधीनतयाऽवस्थापनं, तदपि न विस्तृते देशे किन्तु स्वहृदि अतिसंकुचिते स्थले, तदपि श्रवणेच्छामात्रेणैवातिशीघ्रं वेति कियानतिशयोऽस्य वक्तुं शक्य इत्यनेनैव प्रयोजनसिद्धेरन्येषां निष्प्रयोजनत्वं भवत्येवेति भावः। तर्हि सर्वे इदमेव कुतो न शृण्वन्ति तथापि ग्रन्थान्तरस्य वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—कृतिभिरिति। पुण्यवद्भिः कुशलैरित्यर्थः। पुण्यैर्विनेतच्छ्रवणेच्छैव नोदेतीति पुण्यविधुरा ग्रन्थान्तरं शृण्वन्तीति न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। अत्रानेकजन्मानुष्ठितसुकृतत्वेन मत्सरादिदोषरहितः शुद्धान्तःकरणोऽधिकारी, साधनतया श्रवणादिधर्मस्तत्प्राप्यतया सच्चिदानन्दात्मको भगवांश्च विषयः, निखिलदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिश्च फलापरपर्यायं प्रयोजनम्, ग्रन्थस्य विषयेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः प्रयोजनेन साध्यसाधनभावश्च सम्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयं दर्शितम्॥ २॥

---

१. तत्त्वादिरूपेणेति पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

महामुनि व्यासदेवके द्वारा निर्मित इस श्रीमद्भागवत महापुराण में मोक्षपर्यन्त फलकी कामनासे रहित परम धर्मका निरूपण हुआ है । इसमें शुद्धान्तःकरण सत्पुरुषोंके जाननेयोग्य उस वास्तविक वस्तु परमात्माका निरूपण हुआ है, जो तीनों तापोंका जड़से नाश करनेवाली और परम कल्याण देनेवाली है । अब और किसी साधन या शास्त्रसे क्या प्रयोजन ? जिस समय भी सुकृती पुरुष इसके श्रवणकी इच्छा करते हैं, ईश्वर उसी समय अविलम्ब उसके हृदयमें आकर बन्दी बन जाता है ॥ २ ॥

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं विधीयतेऽपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेण सेव्यमित्याह । निगमेति । निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात्तस्य फलं भागवतं नाम तत्तु वैकुण्ठगतं नारदेनानीय मह्यं दत्तम् । मया च शुकस्य मुखे निहितम् । तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरया शनैरखंडमेवावतीर्णम् । न तूच्चनिपातेन स्फुटितमित्यर्थः । एतच्च भविष्यदपि भूतवन्निर्दिष्टम् । अनागताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । अत एवामृतरूपेण द्रवेण संयुतम् । लोके हि शुकमुखस्पृष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धम् । अत्र शुको मुनिः । अमृतं परमानन्दः । स एव द्रवो रसः । "रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति श्रुतेः । अतो हे रसिका हे रसज्ञास्तत्रापि भावुका हे रसविशेषभावनाचतुराः । अहो भुवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः । इदं भागवतं नाम फलं मुहुः पिबत । ननु त्वगष्ट्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पातव्यं तत्राह । रसं रसरूपम् । अतस्त्वगष्ट्याद्येर्हेयांशस्याभावात्फलमेव कृत्स्नं पिबत । अत्र च रसतादात्म्याविवक्षया रसवत्त्वस्य विवक्षितत्वाद् गुणवचनेऽपि रसशब्दे मतुपः प्राप्त्यभावात्तेन विनैव रसं फलमिति सामानाधिकरण्यम् । तत्र फलमित्युक्ते पानासंभवो हेयांशप्रसक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं, रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वात्फलमिति द्रष्टव्यम् । नच भागवतामृतपानं मोक्षेऽपि त्याज्यमित्याह । आलयं लयो मोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य । नहीदं स्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतु सेव्यत एव । वक्ष्यति हि । "आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे । कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः" इति ॥ ३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

कल्पितं संकल्पितं राति ददातीति कल्पतरुः । पृषोदरादित्वादार्षत्वाद्वा कल्पितपदस्थेकारस्याकारः । यद्वा कल्पमतीव समर्थं चतुर्वर्गं तरति ददातीति कल्पतरुः । तस्य स्वाश्रितेभ्यो वांछितविविधपुरुषार्थरूपफलदायित्वेपि यत्साहजिकं तदिदं भागवतं फलं श्लेषेण भगवत्स्वामिकमिदं तेनैव स्वभक्तेभ्यो दत्तमिति तान्विना न कस्याप्यत्र स्वत्वारोपे शक्तिरिति भावः । गलितमिति । वृक्षपक्वतया स्वयमेव पतितं न तु बलात्पातितमिति । स्वादु संपूर्णत्वं न चोच्चनिपातेन स्फुटितमित्यर्थ इति । नाप्यनतिमधुरं चेत्याह । शुकेति । परमोर्ध्वचूडातः श्रीनारायणाद् ब्रह्मशाखायां ततोऽधस्तान्नारदशाखायां ततोऽधस्ताद्व्यासशाखायां ततः शुकमुखं प्राप्यातपान्मध्विवामृतद्रवं संयुतं शुकेनैव तेन स्वचंच्वाऽमृतनिष्क्रमणार्थं द्वारमपि कृतम् । अथ च तेन स्वादितत्वादतिमधुरं ततः सूतादिशाखातः शनैः शनैः पतनादखंडितं तेन गुरुपरंपरां विना स्वबुद्धिबलेनास्वादने श्रीभागवतस्याखंडितत्वे पानाशक्तिश्च सूचिता ।' अनागताख्यानमनादित्वं तेनैवेदं शास्त्रं प्रवृत्तं न तु व्यासदेवेन रचितं व्यासस्य प्राकट्यकर्तृत्वमेव नतूत्पादकत्वं कल्पितत्वे तु प्राकृतगाथावत्संसारनिस्तारकत्वमप्यस्य न सेत्स्यति । "कृतवान्द्वापरस्यांते" इत्यादौ करणं प्राकट्यकरणमित्येवं व्याख्येयम् । श्रीभगवतापि सृष्ट्यादौ ब्रह्मणे स्वस्मिन्नित्यस्थितमेवोपदिष्टं न तु कल्पयित्वा साक्षाद्वेदरूपत्वादस्य "पुराणं ब्रह्मसंमितम्" इत्याद्युक्तेर्ब्रह्मसंमितत्वं ब्रह्मण एव संपनीपद्यते । न त्वन्यवस्तुनस्तथात्वे रंगस्य हेमसाम्यं शूद्रस्य ब्राह्मणसाम्यं वैश्वामित्रवर्तुलाकारचरहीत्याख्यातस्य गोधूमसाम्यञ्च स्यादतोऽनाद्येतत्पुराणमेतच्च विशेषत आद्यपद्यव्याख्याशयां मत्कृतायां भागवतपक्षव्याख्याने वर्णितमस्तीत्युपरम्यते । किञ्च "पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवासीत्तदा कल्पान्तरेऽनघ । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ अंगानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तरम् । मीमांसा धर्मशास्त्रञ्च प्रतिगृह्य मया कृतम् ॥ प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः । कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप ॥ व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥ तथाष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेस्मिन्प्रकाश्यते । अद्यापि देवलोकेस्मिञ्शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ तदर्थोत्र चतुर्लक्षं संक्षेपेण प्रकीर्तितम्" ॥ इति मात्स्यपञ्चाशत्तमाध्याये मनुं प्रति श्रीमत्स्योक्तेः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुराणानामनादित्वमेव। अत्राक्षिपति। नन्विति। अष्टिः सावरणबीजम्। आदिना तदंतस्तृणादिग्रहः। अतो रसरूपत्वात्। तादात्म्यं ताद्रूप्यम्। ननु रसवदिति मतुपा भाव्यं रूपवान्घट इतिवत्। अन्यथा फलसामाधिकरण्यं न स्यात्तत्राह। अत्र चेति। अत्र प्रकृते रसवत्त्वस्याविवक्षितत्वान्मतुपः प्राप्तिरेव नास्तीति तं मतुपं विनैव रसतादात्म्यविवक्षया फलसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। ननु मतुपो लोपेनापि तद्वत्त्वविवक्षया नीलो घट इतिवत्सामानाधिकरण्यसंभवात्किमर्थं मतुपः प्राप्त्यभाव उच्यतेऽत आह। अगुणवचनेपीति। गुणं मुक्त्वा गुणिनि ये पर्यवस्यन्ति शब्दास्तेभ्यो मतुपो लोपो भवति। रसशब्दस्तु गुणवाची न तु गुणिनि पर्यवसायी रसः शर्करेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। मतुपो लोपेन सामानाधिकरण्यासंभवात्साधुत्वार्थं मतुपो प्राप्तिरेवेत्यर्थः। भिन्नप्रवृत्ति-निमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति। अगुणं गुणभिन्नं वक्तीत्यगुणवचनस्तस्मिंस्तथा। तत्र स्वीकृतेपि सामानाधिकरण्ये हेयांशः त्वगादिः। तन्निवृत्त्यर्थं हेयांशनिवृत्तये। भागवतामृतपानस्य सदा सेव्यत्वमाह। न चेति। मोक्षः सालोक्यादिर्जीवन्मुक्तत्वं वा तमभिव्याप्य तत्र तत्र भगवल्लीलागानप्रसिद्धेः। यद्वा लयः रसास्वादजनितः प्रलयोऽष्टमः सात्त्विकस्तत्पर्यंतम्। पिबतेत्यनेन पाने स्तंभाद्याः सात्त्विका भवन्तीति ज्ञेयम्। तत्र प्रलये सति पानस्यास्पष्टत्वात्। यद्यपि विरामस्तदपि पुनः प्रबोधे सति पुनरपि प्रलंयपर्यन्तं पिबत नतु त्यजतेति मुहुरिति पदम्। यद्वा मुहुरिति पीतस्यापि पुनः पाने स्वादाधिक्यमेवेत्यहो इत्यतिविस्मये। रसिकाः हे रसज्ञा इति भक्तानामेव जातरतित्वाद्रतेरेव स्थायिभावत्वात्स्थायिन एव रस्यमानत्वान्नात्र ज्ञानिकर्मयोगिनां कोपि दाय इति भावः। हे भावुकाः! तत एव यूयमेव कुशलिनोऽन्येऽमंगला एवेति भावः। भावका इति पाठे भावकत्त्वव्यापारवन्तः। तथा हि भावकत्त्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी भुज्यते इति भट्टनायकमतम्। अत्र श्लेषेण भगवतः स्वरूपं रस एव भवति। तथाहि तैत्तिरीयकोपनिषदि "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सकाशादाकाशादि-क्रमेणान्नमयविराट्पुरुषपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा तस्य चान्तरतः क्रमेण "तस्माद्वा एतस्मात्" इत्यादिनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान-मयानन्दमया आम्नायन्ते। तेष्वप्यानन्दमयस्यैव "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यनेन ब्रह्मत्वं मतभेदे च तत्पुच्छस्यैव। "आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यनेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एव प्रतिष्ठात्वं च प्रतिपादितम्। तदनन्तरं च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति श्रुतेः। तत्र श्रुतौ च स इत्यनेन प्रक्रांत आनन्दमयो वा तत्पुच्छं ब्रह्म वा न परामृश्यते पृथक्पृथगुत्तरोत्तरार्थप्रकर्षप्रतिपादिकास्वन्नमयादिश्रुतिष्वन्ते तस्याः पाठात्प्रक्रमभंगापत्तेः। ततश्च तस्या अयमर्थः। स प्रसिद्धो वै निश्चितं रस एव आनंदमयात्तथा ब्रह्मतोऽप्यांतरं प्रकृष्टं "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्यनेन श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मतः प्रकृष्टत्वं "मल्लानामशनिः" इत्यत्र तस्मिन्नेव यौगपद्येन सर्वरसस्य साक्षादुपलब्धेस्तत्र च शृङ्गारादिसर्वरसकदम्बमूर्त्तिर्भगवान्स्तदभिप्रायेण बभाविति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च तस्यैव सर्वरसरू-पत्वंचातः श्रीगीताश्रीभागवताभ्यामेव रसशब्देन श्रीकृष्णो व्याख्यातः। तमेवायं विज्ञानमयो लब्ध्वांनदपरावधिकाष्ठां प्राप्नोति "सैषानंदस्य मीमांसा भवति" इति तदुत्तरश्रुत्या रस एव तस्मिन्नानंदविचारपर्यवसानज्ञापनात्। यद्वाऽयमानंदमयोपि "द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा" इति "विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः इति" इत्यादिभ्यस्तमेव लब्ध्वानंदी भवतीति। ततश्च तं रसं श्रीकृष्णं फलं निगमकल्पतरोः सकाशाद्गलितम्। न तु तत्र साक्षात्स्थितमिति तदर्थं निगमो नान्वेष्टव्यः, किन्तु शुकमुखमेवेत्याह। शुक-मुखादिति फलमिदमतिस्वादु ज्ञात्वा तत आकृष्य व्यासेन स्नेहात्स्वपुत्रमुख एव निहितमिति संभाव्यत इति भावः। किंवा शुकमुखादिति हेतौ पंचमी। येषामहं प्रिय आत्मेत्यादि शुकवाक्यप्रामाण्याद् भुवि व्रजभूमावुत्पद्य हे भावुका रसिकाः प्रियाः सत्यः भागवतं भगवत्स्वरूपभूतं रसमाधुर्यं पिबत। यद्वा भगवतः श्रीकृष्णस्य रसमालयं लयः श्लेषालिंगनमिति यावत्। 'ली श्लेषण' इति धातुपाठात्। तमभिव्याप्य एतदभिप्रायेण न्यायरत्नाकरेऽप्युक्तं "परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः। विचिनुत भवनेषु बल्लवीनामुपनिषदर्थमुलूखले निबद्धम्॥" इति। अमृतोऽनश्वरो यो द्रवो मनोनयनद्रौत्यं तत्संयुतं यथा स्यात्तथा पिबतेत्यधरपानं सूचितमिदमेव निगमकल्पतरोर्गलितं परिपक्वं फलमिति फलतो गोपीजनानुगतिमयी रागानुगाख्या भक्तिरादिष्टा। यतो निगमोपि तल्लोभादेव बृहद्वामनदृष्टां तादृशीं भक्तिं विधाय व्रजभूमावुत्पद्य शतसहस्रशो गोप्यो भूत्वा तदधरामृतरसं पपाविति वेदस्तुतौ दृष्टमिति अतिरहस्योर्थः। "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्येतत्केचिदन्यथा व्याचक्षते। सत्यं तदप्राकरणिकत्त्वात्कल्पि-तत्वादयुक्तमेव मंतव्यं किं त्वेवमेव युक्तम्। तथाहि "मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च॥" इति। अनयोरर्थः। ननु त्वद्भक्त्या कथं निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः सा तु अद्वितीयतदेकानुभवेन भवेत्तत्राह। ब्रह्मणो हीति। हि यस्मात्परमप्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं श्रुतौ यद्ब्रह्म तस्याप्यहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयतेऽस्मिन्निति प्रतिष्ठाश्रयः। अन्नमयादिषु श्रुतिषु सर्वत्रैव प्रतिष्ठापदस्य तथार्थत्वात्। अत एवामृतस्य मोक्षस्याप्यहं प्रतिष्ठा। तस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वं वारयति। अव्ययस्येति। तथा शाश्वतस्य साधनफलदशयोरपि स्थितस्य धर्मस्य भक्त्याख्यस्याहं प्रतिष्ठा तथा तत्प्राप्यस्यैकांतिकस्य सुखस्य प्रेम्णश्च प्रतिष्ठाऽतः सर्वस्यापि मदधीनत्वात्कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्ममपि प्राप्नोतीति। अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि प्रमाणम्। "शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः" इति। व्याख्यातं च तत्रापि स्वामिचरणैः सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोप्याश्रयः प्रतिष्ठा। तदुक्तं भगवता "ब्रह्मणो हि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रतिष्ठाहम्'' इति । यथा विष्णुधर्मेपि नरकद्वादशीप्रसंगे "प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मणोपि च स प्रभुः । यथैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थितः ॥" इति । तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसंगे "यथाच्युतत्वं परतः परस्मात्स ब्रह्मभूतात्परतः परात्मा । तथाच्युतत्वं कुरु वांछितं तन्ममापदं चापहराप्रमेय ॥" इति । तथाहि हरिवंशेपि विप्रकुमारानयनप्रस्तावेऽर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं "तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ॥" इति । ब्रह्मसंहितापि "यस्य प्रभा प्रभवतो जगदंडकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् । तद्ब्रह्म निष्कलमनंतमशेषभूतं गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥" इति । अत एव श्रुतिश्च गोपालतापिनी "योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालस्तस्मै वै नमो नमः" इति । संदर्भस्तु त्रिकांडतोपि श्रैष्ठ्ये तदीयावयवसारत्वनिर्देशेन दोषपरिहारपूर्वकं कारणांतरं योजयन्पूर्वतोपि वैशिष्ट्यमाह । निगमेति । हे भावुकाः परममंगलायनाः ये रसिका भगवत्प्रीतिरसज्ञा इत्यर्थः । ते यूयं वैकुंठात् क्रमेण भुवि पृथिव्यामेव गलितमवतीर्णं निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुंठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोर्यत्खलु रसरूपं श्रीभागवताख्यं फलं तद् भुव्यपि स्थिताः पिबत आस्वाद्यांतर्गतं कुरुत । श्रीभागवताख्यं यच्छास्त्रं तत्खलु रसवदपि रसस्यैकमयताविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टं भागवतशब्देनैव तस्य रसस्यान्यदीयत्वं व्यावृत्तं भागवतस्य तदीयत्वाक्षेपात् । शब्दश्लेषेण च भगवत्संबंधिरसमिति गम्यते । स च रसो भगवत्प्रीतिमय एव । "यस्यां वै श्रूयमाणायाम्" इत्यादिफलश्रुतेः । यन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः प्रयुज्यते "रसो वै स" इति स एव च प्रशस्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति" । अत्र रसिका इत्यनेन प्राचीनर्वाचीनसंस्कारणामेव तद्विज्ञत्वं दर्शितम् । गलितमित्यनेन रसस्य सुपाकिमत्त्वेनाधिकस्वादुत्वमुक्त्वा शास्त्रपक्षे सुनिष्पन्नार्थत्वेनाधिकस्वादुत्वं दर्शितं रसमित्यनेन फलपक्षे हेयांशरहितत्वम् । भागवतमित्यनेन सत्स्वपि फलांतरेषु निगमस्य परमफलत्वेनोक्त्या तस्य पुरुषार्थत्वं दर्शितम् । एवं तस्य रसात्मकस्य फलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये सति परमोत्कर्षबोधनार्थं वैशिष्ट्यांतरमाह शुकेति । अत्र फलपक्षे कल्पतरुवासित्वादलौकिकत्वेन शुकोप्यमृतमुखोभिप्रेयते । ततस्तन्मुखं प्राप्य यथा तत्फलं विशेषतः स्वादु भवति यथा परमभागवतमुखसंबंधं भगवद्गुणमपि ततस्ताद्दशपरभागवतवृंदमहेंद्रश्रीशुकदेवमुखसंबंधं किमुतेति भावः । अत एव परमस्वादुपरमकाष्ठाप्राप्तत्वात्स्वतोऽन्यतश्च तृप्तिरपि न भविष्यतीत्यालयं मोक्षानंदमभिव्याप्य पिबतेत्युक्तम् । तथा च वक्ष्यते परिनिष्ठितोपीत्यादि । अनेनास्वाद्यांतरवन्नेदं कालांतरेप्यास्वादकबाहुल्येपि व्ययिष्यतीति दर्शितम् । यद्वा तत्र तस्य रसस्य भगवत्प्रीतिमयत्वेपि द्वैविध्यं तत्प्रीत्युक्तत्वं तत्प्रीतिपरिणामत्वं चेति । यथोक्तं द्वादशे "कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम् । वैराग्यविज्ञानविवक्षया विभो वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ यत्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः । तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥" इति । ततः सामान्यतो रसत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह अमृतेति । अमृतं तल्लीलारसः 'हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुर' इति द्वादशे श्रीभागवतविशेषणात् । लीलाकथारसनिषेवणमिति तस्यैव रसत्वनिर्देशाच्च । सत्सुरमिति । संतोऽत्रात्मारामाः इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्येत्यादिवत् त एव सुरा अमृतमात्रस्वामित्वात् । अत्रामतद्रवपदेन लीलारसस्य सार एवोच्यते । तस्मादेवं व्याख्येयम् । यद्यपि प्रीतिमयरस एव श्रेयांस्तथाप्यस्त्यत्र विवेकः । रसानुभविनो यत्र द्विविधाः । पिबतेत्युपदेश्याः स्वतस्तदनुभविलीलापरिकराश्च । अत्र लीलापरिकरा एव रससारमनुभवंति अंतरंगत्वात् । परे तु यत्किंचिदेव बहिरंगत्वात् । यद्यप्येवं तथापि तदनुभवमयरससारं स्वानुभवमयेन रसेनैकतया विभाव्य पिबत । यतस्ताद्दशतया ताद्दशशुकमुखाद्गलितं प्रवाहरूपेण वहंतमित्यर्थः । तदेवं भगवत्प्रीतेः परमरसतापत्तिः शब्दोपात्तैव । अन्यत्र च सर्ववेदांतसारमित्यादौ तद्रसामृततृप्तस्येत्यादि । एवमेवाभिप्रेत्य भावुका इत्यत्र रसविशेषभावनाचतुरा इति स्वामिचरणैर्व्याख्यातम् । तथा "स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जनः" इत्यादि । अत्र वैकुंठस्थितकल्पतरुफलस्य रसमात्ररूपत्वं च यथा हयशीर्षपंचरात्रे पञ्चतत्त्वनिरूपणे "द्रव्यतत्त्वं शृणु ब्रह्मन्प्रवक्ष्यामि समासतः । सर्वभोगप्रदा यत्र पादपाः कल्पपादपाः ॥ गंधरूपं स्वादुरूपं द्रव्यं पुष्पादिकं च यत् । हेयांशानामभावाच्च रसरूपं भवेच्च तत् ॥ त्वग्बीजं चैव सर्वेषां हेयांशं किल यद्भवेत् । सर्वं तद्भौतिकं विद्धि न ह्यभूतमयं हि तत् ॥ रसवद्भौतिकं द्रव्यमत्र स्याद्रसरूपकम्'' इति । अत्र वैकुंठे इति तत्प्रकरणलब्धम् । "द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणवत्त्वादिदं छंदो द्रुतविलंबितं नामेति ॥ हे भावुकाः कल्याणेप्स्वः "भावुकं भविकं भव्यम्" । इत्यमरः । भावुकमस्ति प्राप्यत्वेन येषां ते भावुकाः । मत्वर्थीयोच् । पुनर्हे रसिका रसज्ञाः । यूयं भुवि अमृतं मोक्षस्तस्य द्रवः प्राप्तिस्तेन संयुतं युक्तं विप्रकुलं पिबत आदरेण सेवध्वं यद्वा "वन संभक्तौ" इति धातुरार्षत्वाददादिकोत्र बोध्यस्तस्य लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनेऽपि पूर्वमिदं रूपं अनुनासिकस्य लोपः । इह सूत्रे वनतेरपि गृहीतत्वात् । "वष्टि भागुरिः" इति अप्युपसर्गाकारलोपः । "भूत्वा द्वित्वा द्विजवरस्त्वं वैमामुपेष्यसि केवलम्" इति श्रीकृष्णेन मुचुकुंदं प्रत्युक्तेः । विप्रदेहस्यैव मोक्षहेतुत्वात् । किं भूतम् अमृतद्रवसंयुतं ? शुकः श्रीशुकः मुखं प्रधानं येषु ते शुकमुखा योगीश्वरा नारदादयः तैरत्यते सातत्येन प्राप्यते इति शुकमुखात् "अत सातत्यगमने" अतः क्विप् । नारदेन कदाचित्सत्यभामादत्तः कृष्णः सदा ब्राह्मणदेहो मे भवत्विति प्रार्थितस्तथेत्युच्चारयित्वा मुक्त इति प्रसिद्धं हरिवंशे । पुनः निगमो वेदः स एव कल्पतरुस्तस्य फलं फलमस्त्यस्मिन्निति फलम् । मत्वर्थीयोच् । वेदफलं चाध्ययनाध्यापनादि । तद्विप्रकुलेऽस्त्येवेति भावः । पुनः किंभूतं भगवन्तमुपास्ते इति भागवतस्तं "किमु मत्कलया पुनः" इति श्रुतदेवं प्रति श्रीमुखोक्तेः । पुनः किम्भूतं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रस आनंदो मीयते प्राप्यतेऽनयेति रसमा सरस्वती तस्या आलयं स्थानम् । पुनः किंभूतं 'गॄ विज्ञाने' गीर्य्यते ज्ञायते परतत्त्वमनेनेति गरो ज्ञानं तज्जातमस्येति गरितं रलयोरैक्याद्गलितमिति । अहो अद्भुतेऽव्ययं तथा च "श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुत्यर्थो ध्वनितोऽत्रेति । इति ब्राह्मणपक्षेऽप्ययं योज्यः । "ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुमुपासीत" इति श्रुत्यर्थश्च ॥ ३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

इदानीमिति । निगमेति । नितरां गमयति धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थसाधनानि बोधयतीति निगमो वेदः । वेदफलरूपत्वादस्य प्रमाणतमत्वमपि ध्वनितम् । अनागताख्यानेनेति । यद्यप्येतद्ग्रन्थप्रणयनोपक्रमदशायामस्य शुकमुखाद् भुवि गलितत्वं न विद्यते, तथापि व्यासस्य सर्वज्ञत्वाद् भविष्यदपि भूतवत् कृत्वा तेनैवमुक्तमिति भावः । अगुणवचनेऽपि अविशेषणेऽपीत्यर्थः । अत्र 'रस'शब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि रसवत्त्वे विवक्षाभावात्, न तदुत्तरं मतुपः प्राप्तेरिति भावः । तेन विनैव मतुप्प्रत्ययं विनैव । सामानाधिकरण्यं विशेष्यविशेषणभावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं विषयप्रयोजनकथनेऽपि प्रामाण्यनिश्चयं विना श्रवणं नोपपद्यत इत्याशंक्य वेदांतमूलत्वं वदन् चेतनानभिमुखयति तृतीयश्लोकेन—निगमकल्पतरोरित्यादिना । हे रसिका रसज्ञाः भावुकाः भगवत्संशीलनपराः ! निगमो वेदः स एव कल्पतरुस्तस्य फलं फलरूपमिदं श्रीभागवतं पुराणं आलयमामरणं पुनः पिबत । निगमस्य कल्पतरुत्वनिरूपणं धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनद्वारा धर्मादिफलजनकत्वात्, भागवतस्य तत्फलत्वनिरूपणं निगमसारांशरूपत्वात्, 'खादत'इत्यनुक्त्वा 'पिबत'इति वदन्नेतत्सूचयति आम्रादिफलेष्विवानुपादेयांशस्त्वग्बीजादिरूपः कल्पतरुफले नास्ति, किंतु केवलं पेयः कृत्स्नो रस एव सन्नपि त्वग्बीजादिरप्युपादेयम् । एवमस्मिन्नपि पुराणे नानुपादेयांशो विद्यते, अपि तु सर्वोऽप्युपादेय एवेति । निगमद्रुमफलत्वं चास्य पुराणस्य स्वप्रधानप्रतिपाद्यनिरतिशयानंतब्रह्मानंदसाधनभूतभक्तिद्वाराावगंतव्यम् । एवम् 'अमृतद्रवसंयुतम्' इत्यादीन्यपि विशेषणानि । निगमफलत्वं स्वर्गादितत्साधनावबोधिवेदपूर्वभागोपबृंहणात्मककल्पसूत्रादेरप्यस्तीति तद्व्युदासायाह—अमृतद्रवसंयुतमिति । अमृतं मोक्षः मुक्तिः कैवल्यम्, 'निर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्'इति मुक्त्यादिशब्दपर्यायत्वस्मरणात्, स एव द्रवः सारांशस्तेन संयुतं रसं रसवत् गुणवचनेभ्यो 'मतुपो लुगिष्ट' इति लुक् । भगवदनुभवानन्दवदनेन भक्तिरूपत्वं सिद्धम् । भक्तिर्नाम 'स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयत' इति स्मरणात् प्रीतिमद्भगवत्स्मरणम् । फलमत्र सम्यग्ज्ञानात्मकं विवक्षितं, 'शुकमुखाद्गलित' मित्युक्तस्यं फलं शुकाख्यपक्षिमुखपातितं सुग्रहं स्यात्तद्वद्वेदवृक्षशाखाग्रगतं ज्ञानफलं शुकमुखसंबंधात्सुलभमित्यर्थः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजात' इति श्रुत्यनुसारेण बादरायणेः शुकाख्यपक्षिस्वरूपिण 'आलयादि'ति पाठे आमरणादित्यर्थः । निगमद्रुमफलत्वरूपणेन वेदमूलत्वं 'शुकमुखाद्गलित' मित्यनेन केवलनिवृत्तिधर्मपरायणास्वादितत्वप्रतीत्या शिष्टपरिगृहीतत्वमत एव प्रामाण्यं मुमुक्षुभिरतीवोपादेयत्वं चेत्यादि फलितम् । यद्यप्येतत्प्रबंधनिर्माणोपक्रमदशायामस्य शुकमुखास्वादितत्वं न विद्यते, तथापि भविष्यदभिप्रायेण त्रैकालज्ञस्य निर्मातुरेवमुक्तिः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवं ज्ञातफलानामपि प्रेक्षावतां प्रशंसाविधिभ्यां भागवतशास्त्रश्रवणाभ्यासे क्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादिति प्रशस्य विधत्ते—निगमकल्पतरोरिति । भुवि भावुका रसिकाः यन्निगमकल्पतरोर्गलितं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं भागवतं फलं तस्य रसमालयं मुहुः पिबतेत्येकान्वयः । मर्त्यलोके भवनशीलरसज्ञा यूयं निगमयति नितरां ज्ञापयत्यपेक्षिताशेषपुरुषार्थानिति निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः कल्पितं संकल्पितं भक्ताकांक्षितं तरति वितरति ददातीति कल्पतरुः सुरपादपः । उपसर्गः स्वयं धातुलीनमर्थं प्रकाशयति न स्वत उत्पादयतीति वृत्तिकारवचनदर्शनात्तरतिर्दानार्थोऽपि भवति । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यभिधानाच्च । तस्माद्व्यासनाम्ना मया गलितं पातितं शिवावतारस्य मत्पुत्रस्य शुकनाम्नो मुनेर्मुखात्परीक्षिते प्रवचनादमृतद्रवेण संयुतं पूर्वमप्यमृतवत् द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीव द्रवीकृतमित्यर्थः । तथा च पद्मपुराणे अंबरीषं प्रति गौतमवचनं–'अंबरीष शुकप्रोक्तं शृणु भागवतं सदा । पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम् ॥' इति । भागवताख्यं फलं निष्पन्नं पक्वमिति यावत् । तस्य फलस्य मधुरं रसं लिंगशरीरमोक्षपर्यंतं मुहुः परावृत्य श्रवणांजलिपुटैः पिबत पानं कुरुत श्रवणादिनाऽऽस्वादयतेत्यर्थः । 'अहो' इति बालानुन्मुखीकरोति । अस्य फलस्यामृतरसास्वादसुखानुभवं पश्यतेति रसशब्दस्य तिक्तादिषु षट्सु वृत्तावप्यमृतद्रवेत्यादिश्लोकोक्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या मधुररसो ग्राह्यः । पानप्रारंभसमयेऽतिमधुर एवायं रसः इति वा अहो इति । निगमकल्पः वेदाख्यकल्पवृक्षः 'कल्पः सुरपादपेऽपि संप्रोक्त'इति वचनात्तमेव तारयति प्रकाशयतीति निगमकल्पतरुः तस्माच्छुकाचार्याननात् गलितं व्याख्यातं परीक्षिते इति शेषः । अमृतं कैवल्यं तस्य द्रवो गतिः तया युक्तं कैवल्यप्रापकमिति यावत् । रससंपत्तेर्निवासस्थानं भागवतं फलं पिबतेति वा । अत्र पिबतिर्भक्षणार्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । न चायमाचार्योक्तोऽर्थो नेत्यश्रद्धेयं, चतुर्मुखमुखलेखबुद्धिगोचरापरि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मितार्थभागवततात्पर्यार्थं दर्शयतां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्ययं कश्चित् बुद्धिसमुद्रतरंग इति निश्चित्य वक्तुं शक्यत्वात्। भुवि गलितमिति वा देवलोके देवैः पीयमानं सज्जनमनुजकृपया भुवि पातितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्रिकांडतोऽपि श्रैष्ठ्यं तदीयावयवसारत्वनिर्देशेन दोषपरिहारपूर्वकं कारणान्तरं योजयन् पूर्वतोऽपि वैशिष्ट्यमाह—निगमेति । हे भावुकाः ! परममङ्गलायना ये रसिका भगवत्प्रीतिरसज्ञा इत्यर्थः । ते यूयं वैकुण्ठात् क्रमेण भुवि पृथिव्यामेव गलितमवतीर्णं निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुंठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोर्यत् खलु रसरूपं श्रीभागवताख्यं फलं तत् भुव्यपि स्थिताः पिवत आस्वाद्यान्तर्गतं कुरुत श्रीभागवताख्यं यच्छास्त्रं तत् खलु रसवदपि रसैकमयभावविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टं भागवतशब्देनैव तस्य रसस्यान्यदीयत्वं व्यावृत्तम्। भागवतस्य तदीयत्वेन रसस्यापि तदीयत्वाक्षेपात् शब्दश्लेषेण च भगवत्सम्बन्धिरसमिति गम्यते । स च रसो भगवत्प्रीतिमय एव । 'यस्यां वै श्रूयमाणाया'मित्यादि फलश्रुतेः यन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः श्रुतौ प्रयुज्यते 'रसो वै स' इति स एव च प्रशस्यते । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति । अत्र 'रसिका' इत्यनेन प्राचीनार्वाचीनसंस्काराणामेव तद्विज्ञत्वं दर्शितम् । 'गलित' मित्यनेन रसस्य सुपाकिमत्त्वेनाधिकस्वादुत्वमुक्त्वा शास्त्रपक्षे सुनिष्पन्नार्थत्वेनाधिकस्वादुत्वं दर्शितम् । 'रस' मित्यनेन फलपक्षे हेयांशरहितत्वं दर्शितम् । तथा 'भागवत' मित्यनेन सत्स्वपि फलान्तरेषु निगमस्य परमफलत्वेनोक्त्या तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितम् । एवं तस्य रसात्मकस्य फलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये सति परमोत्कर्षबोधनार्थं वैशिष्ट्यान्तरमाह—शुकेति । अत्र फलपक्षे कल्पतरुवासित्वादलौकिकत्वेन शुकोऽप्यमृतमुखोऽभिप्रेयते। ततस्तन्मुखं प्राप्य यथा तत्फलं विशेषतः स्वादु भवति तथा परमभागवतमुखसंबन्धं भगवद्गुणवर्णनमपि । ततस्तादृशपरमभागवतवृन्दमहेन्द्रश्रीशुकदेवमुखसंबद्धं किमुतेति भावः । अत एव परमस्वादु परमकाष्ठाप्राप्तत्वात् स्वतोऽन्यतश्च तृप्तिरपि न भविष्यतीत्यालयं मोक्षानन्दमप्यभिव्याप्य पिबतेत्युक्तम् । तथा च वक्ष्यते–'परिनिष्ठितोऽपी'त्यादि । अनेनास्वाद्यान्तरवन्नेदं कालान्तरेऽप्यास्वादकबाहुल्येऽपि व्ययिष्यतीत्यपि दर्शितम् । यद्वा तत्र तस्य रसस्य भगवत्प्रीतिमयत्वेऽपि द्वैविध्यं–तत्प्रीत्युपयुक्तत्वं तत्प्रीतिपरिणामत्वं चेति । यथोक्तं द्वादशे 'कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम् । विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभोर्वचोविभूतिर्नतु पारमार्थ्यम् ॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः । तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥' इति । ततः सामान्यतो रसत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह–अमृतेति । अमृतं तल्लीलारसः । 'हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुर'मिति द्वादशे श्रीभागवतविशेषणात् लीलाकथारसनिषेवणमिति तस्यैव रसत्वनिर्देशाच्च । सत्सुरमिति सन्तोऽत्रात्मारामाः। इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्येत्यादिवत् । त एव सुरा अमृतमात्रस्वादित्वात् अत्र त्वमृतलीलारसस्य सार एवोच्यते। तस्मादेवं व्याख्येयं—यद्यपि प्रीतिमयरस एव श्रेयान्, तथाप्यस्त्यत्र विवेकः । रसानुभविनो ह्यत्र द्विविधाः—पिबतेत्युपदेश्याः स्वतस्तदनुभविनो लीलापरिकराश्च । तत् लीलापरिकरा एव रससारमनुभवन्ति अन्तरङ्गत्वात् । परे तु यत्किञ्चिदेव बहिरङ्गत्वात् । यद्यप्येवं तथापि तदनुभवमयरससारं स्वानुभवमयेन रसेनैकतया विभाव्य पिबत । यतस्तादृशतया तादृशशुकमुखाद्गलितं प्रवाहरूपेण वहन्तमित्यर्थः । तदेवं भगवत्प्रीतेः परमरसतापत्तिः शब्दोपात्तैव । अन्यत्र च 'सर्ववेदान्तसार'मित्यादौ तद्रसामृततृप्तस्येत्यादेः । एवमेवाभिप्रेत्य 'भावुका' इत्यत्र 'रसविशेषभावनाचतुरा' इति टीका । तथा 'स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जन' इत्यादि । अत्र वैकुण्ठस्थितकल्पतरुफलस्य रसमात्ररूपत्वञ्च । यथा श्रीहयशीर्ष पंचरात्रे पंचतत्त्वनिरूपणे 'द्रव्यतत्त्वं शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि समासतः । सर्वभोगप्रदा यत्र पादपाः कल्पपादपाः ॥ गन्धरूपं स्वादुरूपं द्रव्यं पुष्पादिकञ्च यत् । हेयांशानामभावाच्च रसरूपं भवेच्च तत् ॥ त्वम्बीजञ्चैव हेयांशं कठिनांशञ्च यद्भवेत् । सर्वं तद्भौतिकं विद्धि न ह्यभूतमयं हि तत् ॥ रसवद्भौतिकद्रव्यमत्र स्याद्रसरूपक'मिति । अत्र 'वैकुंठ' इति तत्प्रकरणलब्धम् ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या

एवमस्य शास्त्रशिरोमणेरीश्वरावरोधकत्वादिप्रभावमयमैश्वर्यमुक्त्वा माधुर्यञ्चाह—निगमेति । निगमो वेदः स एव कल्पतरुः तस्य स्वाश्रितेभ्यो वाञ्छितविविधपुरुषार्थरूपफलदायित्वेऽपि तरुत्वात् यत् साहजिकं तदिदं भागवतं फलम् । श्लेषेण भगवत्स्वामिकमिदं तेनैव स्वभक्तेभ्यो दत्तमिति तान् विना न कस्याप्यन्यस्यात्र सत्त्वारोपे शक्तिरिति भावः । गलितमिति । वृक्षपक्वतया स्वयमेव पतितं, न तु बलात् पातितमिति स्वादुसंपूर्णत्वम् । न चोच्चनिपातनेन स्फुटितं नाप्यनतिमधुरं चेत्याह—शुकेति । परमोर्ध्वचूडातः श्रीनारायणात् ब्रह्मशाखायां ततोऽधस्तान्नारदशाखायां ततोऽधस्ताद्व्यासशाखायां ततः शुकमुखं प्राप्य आतपान्मध्विव अमृतद्रवसंयुतम् । शुकेनैव तेन स्वचञ्च्वा अमृतनिष्क्रमणार्थं द्वारमपि कृतम् । अथ च तेन स्वादितत्वादतिमधुरं ततः सूतादिशाखातः शनैः शनैः पतनादखंडितं, तेन गुरुपरम्परां विना स्वबुद्धिबलेनास्वादने श्रीभागवतस्य खण्डितत्वे पानाशक्तिः सूचिता । ननु कथं फलमेव पातव्यमित्यत आह—रसमिति । रसस्वरूपमेवेदं फलं, नात्र त्वगष्ठ्यादिर्हेयांशोऽस्तीति भावः । लयो मोक्षः सालोक्यादिजीवन्मुक्तत्वं वा तमभिव्याप्य तत्र तत्र भगवल्लीलागानप्रसिद्धेः । यद्वा लयः रसास्वादजनितः प्रलयोऽष्टमः सात्त्विक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्तत्पर्यन्तं पिबतेत्यनेन पाने स्तम्भाद्याः सात्त्विका भवन्तीति ज्ञेयम् । तत्र प्रलये सति पानस्यास्पष्टत्वात् यद्यपि विरामस्तदपि पुनः प्रबोधे सति पुनरपि प्रलयपर्यन्तं पिबत, नतु त्यजतेति मुहुरिति पदम् । यद्वा मुहुरिति पीतस्यापि पुनः पाने स्वादाधिक्यमेवेत्यहो इत्यतिविस्मये । रसिकाः हे रसज्ञा इति भक्तानामेव जातरतित्वाद्रतेरेव स्थायिभावत्वात् स्थायिन एव रस्यमानत्वात् नात्र ज्ञानिकर्मियोगिनां कोऽपि दाय इति भावः । हे भावुकास्तत एव यूयमेव कुशलिनो अन्येऽमङ्गला एवेति भावः । 'भावका' इति पाठे भावकत्वव्यापारवन्तः । तथा हि–भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी भुज्यते इति भट्टनायकमतम् । अत्र श्लेषेण भगवतः स्वरूपं रस एव भवति । तथा हि तैत्तिरीयकोपनिषदि 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युक्त्वा ब्रह्मणः सकाशात् आकाशादिक्रमेणान्नमय-विराट्पुरुषपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा तस्य चान्तरन्तःक्रमेण 'तस्माद्वा एतस्मादन्य' इत्यादिना अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया आम्नायन्ते । तेष्वपि आनन्दमयस्यैव 'आनन्दमयोऽभ्यासादि' त्यनेन ब्रह्मत्वम् । मतभेदे च 'तत् पुच्छस्यैव आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे' त्यनेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एव प्रतिष्ठात्वञ्च प्रतिपादितम् । तदनन्तरञ्च 'रसो वै सः; रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती' ति श्रूयते । तत्र श्रुतौ च 'स' इत्यनेन प्रक्रान्त आनन्दमयो वा तत् पुच्छं ब्रह्म वा न परामृश्यते, पृथक् पृथगुत्तरोत्तरार्थप्रकर्षप्रतिपादिकासु अन्नमयादिश्रुतिषु अन्ते तस्याः पाठात् प्रक्रमभङ्गापत्तेः । ततश्च तस्या अयमर्थः—स प्रसिद्धो वै निश्चितं रस एव आनन्दमयात् तथा ब्रह्मतोऽपि आन्तरः प्रकृष्टः, 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इत्यनेन श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मतः प्रकृष्टत्वम् । 'मल्लानामशनि' रित्यत्र तस्मिन्नेव यौगपद्येन सर्वरसस्य साक्षादुपलब्धेस्तत्र च शृङ्गारादिसर्वरसकदम्बमूर्तिर्भगवांस्तदपि प्रायेण बभाविति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च तस्यैव सर्वरसरूपत्वं च । अतः श्रीगीताश्रीभागवताभ्यामेव रसशब्देन श्रीकृष्ण एव व्याख्यातः, 'तमेवायं विज्ञानमयो लब्ध्वा आनन्दपरावधिकाष्ठां प्राप्नोति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' इति तदुत्तरश्रुत्या रस एव तस्मिन्नानन्दविचारपर्यवसानज्ञापनात् । यद्वा अयमानन्दमयोऽपि 'द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणे'ति विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धे' रित्यादिभ्यः 'तमेव लब्ध्वानन्दी भवती' ति । ततश्च तं रसं श्रीकृष्णं फलं निगमकल्पतरोस्तस्मात् सकाशात् गलितं न तु तत्र साक्षात् स्थितमिति । तदर्थं निगमो नान्वेष्टव्यः, किन्तु शुकमुखमेवेत्याह—शुकमुखादिति । फलमिदमतिस्वादु ज्ञात्वा तत आकृष्य आनीय व्यासेन स्नेहात् स्वपुत्रमुख एव निहितमिति संभाव्यत इति भावः । किं वा शुकमुखादिति हेतौ पञ्चमी, 'येषामहं प्रिय आत्मे' त्यादि शुकवाक्यप्रामाण्यात् । भुवि व्रजभूमावुत्पद्य हे भावुकाः रसिकाः स्त्रियः ! सत्यं भागवतं भगवत्स्वरूपभूतरसमाधुर्यं पिबत । यद्वा भगवतः श्रीकृष्णस्य रसं आलयं लयः श्लेष आलिङ्गनमिति यावत् , तमभिव्याप्य । अमृतोऽनश्वरो यो द्रवो मनोनयनद्रौत्यं तत् संयुक्तं यथा स्यात् तथा पिबतेत्यधरपानं सूचितमिदमेव निगमकल्पतरोर्गलितं परिपक्वं फलमिति फलतो गोपीजनानुगतिमथी रागानुगाख्या भक्तिरादिष्टा । यतो निगमोऽपि तल्लोभादेव बृहद्वामनदृष्टां तादृशीं भक्तिं विधाय व्रजभूमावुत्पद्य शतसहस्रशो गोप्यो भूत्वा तदधरामृतरसं पपाविति । वेदस्तुतौ दृष्टमिति अतिरहस्योऽर्थः । ननु 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह' मित्येतत्केचिदन्यथा व्याचक्षते—सत्यं; तदप्राकरणिकत्वात् कल्प्यत्वादयुक्तमेव मन्तव्यं, किन्त्वेवमेव युक्तम् । तथा हि—'माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चे ।' ति । अनयोरर्थः–ननु त्वद्भक्त्या कथं निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः ? सा तु अद्वितीयतदेकानुभवेन भवेत् तत्राह—ब्रह्मणो हीति । हि यस्मात् परमप्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं श्रुतौ 'यद्ब्रह्म तस्याप्यहं प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठीयतेऽस्मिन्निति प्रतिष्ठा आश्रयः, अन्नमयादिषु श्रुतिषु सर्वत्रैव प्रतिष्ठापदस्य तथार्थत्वात् । अत एवामृतस्य मोक्षस्याप्यहं प्रतिष्ठा । तस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वं वारयति—अव्ययस्येति । तथा शाश्वतस्य साधनफलदशयोरपि स्थितस्य धर्मस्य भक्त्याख्यस्य अहं प्रतिष्ठा । तथा तत्प्राप्यस्य ऐकान्तिकस्य सुखस्य प्रेम्णश्च प्रतिष्ठा । अतः सर्वस्यापि मदधीनत्वात् कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्ममपि प्राप्नोतीति । अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि प्रमाणं—'शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः' इति । व्याख्यातञ्च तत्रापि श्रीस्वामिचरणैः 'सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा ।' तदुक्तं भगवता 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह' मिति । तथा विष्णुधर्मेऽपि नरकद्वादशीप्रसङ्गे 'प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च स प्रभुः । यथैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थित' इति । तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसङ्गे 'यथाच्युतस्त्वं परतः परस्मात् स ब्रह्मभूतात् परतः परात्मा । तथाच्युत त्वं कुरु वाञ्छितं तन्ममापदं चापहराप्रमेये'ति । तथा हरिवंशेऽपि विप्रकुमारानयनप्रस्तावे अर्जुनं प्रति श्रीभगवद्वाक्यं 'तत् परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारते'ति । ब्रह्मसंहितापि 'यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादि-विभूतिभिन्नम् । तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामी'ति । अत एव श्रुतिश्च गोपालतापनी—'योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालस्तस्मै वै नमो नम' इति ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निगमकल्पतरुफलरूपत्वादस्यान्यशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह—निगमेति । निगमो वेदः स एव कल्पतरुः, तस्य शुकमुखाद्गलितमिदं फलम् । सर्ववेदसारं श्रीमद्भागवताख्यं महापुराणमित्यर्थः । 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृत'मिति वक्ष्यमाणात् । अखिलत्वसूचनार्थं फलमित्युक्तम् । असारांशवर्जितत्वसूचानार्थं रसमित्युक्तम् । अमृतेन मोक्षरूपेण द्रवेण रसेन प्रतिपादकतया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संयुतम् । हे रसिकाः हे भक्तिरसास्वादकुशलाः हे भावुकाः हे भावविशेषकुशलाः, आलयं मोक्षमभिव्याप्य पिबत मुमुक्षवस्थामारभ्य मुक्तावस्थायामपि पिबतेत्यर्थः । मुक्तावुपास्योपासकस्वरूपभेदः 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ब्रह्मणे'त्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादित एव । 'भुवि गलित' मित्यनेन वैकुंठादेवेदं मुमुक्षूपकारार्थं भगवता ब्रह्मादिद्वारा प्रवर्तितमित्यस्य शास्त्रस्य वेदसारभूतस्य नित्यता सूच्यते ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

काव्यवद्रूपकनिरूपणे स्पष्टोऽर्थो भवति यद्यपि तथापि भागवते तथा कथनमनुचितम्, सर्ववेदसारोद्धारत्वात् । रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितम् । अतो वाच्यार्थ एव वक्तव्यः तत्र प्रमेयस्याप्रसिद्धावपि एतद्वाक्यान्यथानुपपत्त्या तादृशं प्रमेयमस्तीति बोद्धव्यम् । तत्र व्यापकवैकुंठे अक्षरात्मके प्रणवबीजो वेदतरुरस्ति । ततः व्यासाख्यभगवदवतारे आदिनारायणावतारे वा सर्वजनाह्लादनायं मूर्तिभूतं देवतात्मकं तस्य फलमानीतम् । तदत्र निरूप्यते । मध्वादिवत् । 'तत्र असौ वा आदित्यो देवमध्वि' ति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु यथास्माकं सारघं तथा स्वर्गे कल्पवृक्षवत् वैकुंठेऽपि वेदैकसमधिगम्ये शब्दरसात्मकः, कल्पवृक्षः । न तु लक्षणा, वेदस्योत्कर्ष आर्थिकः । नितरां गमयति ब्रह्म बोधयतीति परमोपनिषत् निगमः । स एव कल्पतरुः सर्वफलदानसमर्थः । कल्पः स चासौ तरुश्चेति कल्पतरुः । निगम एव कल्पतरुः । अतिपक्वं हि फलं गलति । स्वत एव पतति । आगमनसमये पतितं वा शकुंतमिव फलं समानीतमिति भावः । शुको व्यासपुत्रः मुक्तत्वादधिकारी । पिता हि उत्कृष्टं पुत्रमुखे प्रयच्छति । फलं च विशेषतः । तच्च रसात्मकम् । निर्झरैर्जलमिव सर्वेन्द्रियैः संवद्धं प्रेमरसं जनयति । तदेकीभूतं, हृदये ह्रद इव तिष्ठति । तत्र भागवतं संश्लिष्टं सत् भक्तिरसालोडितं मुखान्निःसरतीति । शुकमुखं प्राप्य, अमृतं मोक्षमपि द्रावयति, शिथिलं करोतीति भक्तिरसः अमृतद्रवः । तेन संयुतं, अनेन रसादप्यधिकरस उक्तः । यदपि वृक्षोत्कर्ष एव तादृशफलजननादायाति । तथापि उत्कर्षहेतुः फलजननमिति प्रकृतोत्कर्षः । अथवा शब्दात्मके वृक्षे शब्दात्मकमेव फलम् । सर्ववेदार्थविचारे भगवद्धृदय एव फलितम् । निर्द्धारितार्थप्रतिपादकशब्दराशिः । "शुद्धाश्च सुखिनश्चैवं ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नान्य इत्यर्थतः फलम्" । अयमर्थो गोप्योऽपि भक्तचिंतया परवशस्य भगवतो हृदयादागतमिति गलितम् । अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा अतोऽत्यंतविरक्ते, शुके ग्रंथार्थः फलितः । अतस्तद्धृदये भक्तिरसः स्थितः । भागवतं च स्थितं, मुखान्निर्गमनसमये समानाधिकरणभक्त्या सह, निर्गच्छतीति तथेत्यर्थः । सम्यग्योगो हि यथाकथंचिच्छ्रवणेऽपि अधिकारिहृदये भक्त्यावेशात् । पिबतेत्युपदेशः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिवत् बहिःस्थितस्य इन्द्रियादिद्वारा अन्तःप्रवेशनं पानं तत् द्रवद्रव्यस्येति रसमित्युक्तम् । भागवतमिति ग्रंथनाम । भगवत्संबद्धमिति वा । शब्दश्रवणे न अर्थज्ञानं नेतरं रसास्वादनमतिरिक्तमिव भवति । सीत्कारेण तस्य पानात् तथा भागवतं पातव्यम्, नतु श्रवणमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः त्वगस्थ्यादिकन्तु नास्ति । निर्बीजदाडिमादिवत् । रसात्मकान्यपि कानिचित्फलानि संति, यथा पृथिव्यादिरसा उद्गीथांताः । तथा रसात्मकस्य भगवतो भागवतं रसः । ततः स्पर्शनमात्रयोग्यं न भवति, किंतु पानयोग्यमित्यर्थः । अस्य रसस्य ब्रह्मतामाह—आलयमिति । सर्वाधारभूतम् । आसमंताल्लयो यस्मादिति । सर्वप्रपंचलयहेतुभूतं वा । आ ईषल्लयो मोक्षो यस्मादिति वा । मोक्षेच्छां परित्यज्य तत्पातव्यमिति । मुहुरिति व्यासस्य परवशत्वमापादयति—अन्यथा रसिकाः स्वयमेव पास्यंतीति व्यर्थवचनं स्यात् । मुहुः पानं वा विधीयते रसज्ञानाय । प्राकृतकर्णैरापानतस्तद्रसास्वादनं न भवतीति, वक्ष्यति च । परस्परत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा इति । 'अहो रसिका' इत्याश्चर्येण संबोधनम् । भवतामेवार्थे अयं रसः समानीत इति । भूमौ भावुकाः भविष्णवः भावनाचतुरा वा । विस्मृतेऽपि रसे भावनया रसाभिनिवेशं कुर्वंतीति मुहुः पानं संभवति । भुवि भाग्यवतां च । बहुवचने च एकस्य रसाभिनिवेशो न भवतीति सूचितम् । एवं बीजमध्यभावफलरूपतामुक्त्वा श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते ॥ ३ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

निगमकल्पतरोरित्यत्र । रूपकादरणे निगमकल्पतरुपदे उपमितसमासादन्यत्र च सादृश्याद्गौणीप्रसक्त्या कैतवे जातेऽन्यत्रापि तथा शङ्का स्यादिति तन्निवृत्तयेऽत्रोक्तस्यार्थस्य वाच्यत्वमुपपादयितुं रूपकानादरे हेतुमाहुः काव्यवदित्यादिना । बुद्धिपरिकल्पितमिति । व्याकरणे व्युत्पत्तिपक्षवत्पुराणादिषु लोकसिद्धानुवादेपि शब्दार्थयोः सहजसम्बन्धाभावेन तथेत्यर्थः । प्रमेयस्वरूपमाहुः तत्र व्यापीत्यादि । ननु शब्दस्य मूर्तिभूतत्वं रसात्मकत्वं चाप्रयोजकमित्याशङ्कायां वेदात्मकस्य शब्दस्य तथात्वं स्पष्टयन्ति तत्रेत्यादि । तथा च यथा 'सैषा त्रय्येव विद्या तपती'ति श्रुत्या वेदात्मकत्वेन निश्चितस्याप्यादित्यस्य मधुविद्यायां मूर्तिभूतत्वं रसात्मकत्वं च सिद्धम्, तथेहापीत्यर्थः । न च 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रे व्यासपादैर्मधुविद्यायां गौणी प्रतिपादितेति तद्विरोधात् कथमत्र वाच्यार्थप्रतिपत्तिरिति वाच्यम्; 'वैषम्यनैर्घृण्य'सूत्रस्य लोकबुद्ध्यनुसारित्ववदस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वात् । पञ्चशिखप्रणीतसाङ्ख्यसमासवृत्तौ सूर्यस्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धस्य श्रुत्युक्तमधुत्वासंभवे तेनापि तत्र गौण्येवादरणीयेति तद्वदजाशब्देपि गौण्यादरणीयेति बोधनार्थत्वात् । अन्यथा ईक्षत्यादिष्वपि गौणीप्रसक्त्या सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्यादिसूत्रवैयर्थ्यापातात् । अतो 'वैषम्य'सूत्रस्य तथात्वे 'आत्मकृति' सूत्रवदेतस्य तथात्वे ईक्षत्यादिसूत्राणामेव गमकत्वान्न तद्विरोधः । नापि भाष्यविरोधः । 'कल्पनोपदेशाच्चे'ति चकारस्य परोक्षवादबोधकत्वेन व्याख्याततयास्यैवार्थस्यादरणादिति । अतः परं प्रत्यक्षविरोधोऽवशिष्यते, तं परिहर्तुमाहुः तथेत्यादि । तथाच विरोधाल्लक्षणाङ्गीकारे स्वाप्रत्यक्षमात्रे तथापत्त्या शक्त्युच्छेदे शास्त्रमेव विप्लुयेतेत्यन्यथानुपपत्त्यात्र शक्तिरेवादरणीयेत्यर्थः । ननु श्रीभागवतस्य वेदफलत्वमुक्तम् , तत्र फलं द्विविधम् , जघन्यं शिरस्थं च, आद्यं पनसादि, द्वितीयमाम्रादि, वेदे च काण्डद्वयम् , तत्र पूर्वकाण्डफलत्वे 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यस्यापि जघन्यत्वं स्यादिति तन्निवारणाय निगमपदस्यार्थमाहुः वेदस्येत्यादि । परमोपनिषदित्यनेन बृहज्जबालादिरूपा निवार्यते । तत्र भस्मग्रहणविध्यादिनिरूपणेन नितरां ब्रह्मगमकत्वाभावादिति । शिरस्थस्यापि फलस्यापक्वत्वे तथा रसाभावादस्यापि तथात्वे एतत्प्रतिपादितार्थस्याप्युत्कृष्टत्वं न स्यादिति तदभावाय गलितपदतात्पर्यमाहुः अतीत्यादि । अनधिकारिणि वृक इव, देवकार्यार्थं बलाविव, भगवद्वाक्यत्वाच्छलवादोपि संभवतीति तदभावायाहुः शुक इत्यादि । पिता हीत्यादि च । अमृत इवेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः तच्चेत्यादि । तच्चेति । श्रीभागवतम् । चोऽप्यर्थः प्रेमसमुच्चायकः । तदेकीभूतमित्यत्र तत्पदेन प्रेम बोध्यम् । अयमर्थः । सञ्जातभक्तीनामेव ह्यारोहतीति तदितरेषामर्थे 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'ति वक्ष्यमाणमनुसन्धाय पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तादृशशब्दराशिप्रतिपाद्यार्थरूपं फलमाहुः शुद्धा इत्यादि । तथा चैवमर्थे बुद्धे मन्दानामपि प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तादृशशब्दप्रकाशे हेतुमाहुः अयमित्यादि । फलप्राप्तौ निदर्शनमाहुः अन्य इत्यादि । संयुतत्वेपि निदर्शनमाहुः सम्यगित्यादि । इतिवदिति । आवश्यकत्वायेत्यर्थः । फलस्य रसात्मकत्वे प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय दृष्टान्तमाहुः निर्बीजेत्यादि । कानिचिदिति । द्राक्षाविशेषपीलूतूदादीनि । ननु तथापि पेयत्वं तु दुर्घटमित्यत आहुः यथेत्यादि, भावुका भविष्णव इति । 'लषपतपदस्थाभूवृषे'त्यनेन ताच्छील्यार्थे भुव उकञ् । भुवश्चेत्यत्र चकारेण भाषायाः समुच्चये इष्णुच् 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविते'त्यमरः । तथा च भवनसाधुकारिण इत्यर्थः । णिजन्तादेतमंगीकृत्य पक्षान्तरमाहुः भावनेत्यादि । भाग्यवाचिभावुकशब्दादर्श आद्यचि कृतेप्येवं प्रयोगो भवतीति तमप्यर्थं सङ्गृह्णन्ति भाग्यवतामिति ॥ ३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सर्वशास्त्रेभ्योऽस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्, इदानीं सर्वशास्त्रशिरोमणिवेदफलत्वादस्य प्रमाणतमत्वं सूचयन्निदमेव परमादरेण श्रोतव्यमित्याह—निगमेति । नितरां गमयति धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थसाधनानि बोधयतीति निगमो वेदः, अतः स एव कल्पतरुः कल्पः सर्वपुरुषार्थदाने समर्थः स चासौ तरुश्च इति व्युत्पत्तेः, तस्य फलं 'सारं सारं समुद्धृतम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् सारभूतमिदं भागवतं भगवता प्रणीतं भगवत्प्रतिपादकं च शुकमुखाद् भुवि गलितं हे रसिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हे रसविशेषविभावनचतुराः मुहुः निरन्तरं पिबतेत्यन्वयः । भागवतं शुकमुखात् भुवि गलितमित्यनेन एतत्तु वैकुण्ठगतं भगवता ब्रह्मणे दत्तं, तेन नारदाय दत्तं, तेन चानीय मह्यं दत्तं, मया च शुकस्य मुखे निहितं, ततश्च परीक्षिता श्रुतं, एवं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरम्परया शनैरखण्डमेवावतीर्णं, न तूच्चनिपातेन स्फुटितमिति सूचितम् । यद्यप्येतत्प्रबन्धनिर्माणोपक्रमदशायामस्य शुकमुखाद्गलितत्वं न विद्यते, तथापि निर्मातुर्व्यासस्य त्रैकालज्ञत्वाद्भविष्यदपि भूतवत्कृत्वा तेनैवमुक्तम् । इदं च श्रुत्वा स्वचित्ते प्रयत्नेन स्थापनीयं न तु श्रवणमात्रं कर्त्तव्यमिति सूचयितुं शृणुतेति पदं विहाय पिबतेत्युक्तम्, बहिस्स्थदुग्धादिपदार्थस्यान्तःस्थापनस्यैव पानपदार्थत्वात् । एकाकिनो यथावदेतद्रसाविर्भावो न भवतीति सूचयितुं रसज्ञा इति बहुवचनम्, परस्परं त्वगुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु त्वगष्ठ्यादिकं विहायैव फलाद्रसः पीयते इति प्रसिद्धमेव, तत्कथं फलस्यैव पानं विधीयते इत्याशङ्क्य रसरूपत्वेन त्वगष्ठ्यादिहेयांशस्याभावात् फलमेव कृत्स्नं पिबतेत्याशयेनाह—रसमिति । अत्र च रसतादात्म्यविवक्षया रसवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् गुणवचनेऽपि रसशब्दे मतुपः प्राप्त्यभावात् तेन विनैव रसं फलमिति सामानाधिकरण्यम् । अत्र फलमित्युक्ते पानासम्भवो हेयांशप्रसक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तम् । रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वात् फलमित्युक्तम् । अहो भुवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः । कथमस्य दुर्लभत्वमित्यपेक्षायामाह—अमृतद्रवसंयुतमिति । अमृतं मोक्षस्तमपि द्रावयति तिरस्करोतीति तथा भक्तिरसस्तेन संयुतं, सहितमित्यर्थः । यथा हि लोके शुकेन गृहीतं फलं अमृतमिवातिस्वादु भवति तथेदमपि सर्वतो विरक्तेन जीवन्मुक्तेन शुकेन गृहीतत्वादपि स्वादु । अतएव नास्य पानं जीवन्मुक्तदशायामपि त्याज्यमित्याहुः—आलयमिति । लयो मोक्षः, अभिविधावाकारः, लयमभिव्याप्य पिबतेत्यन्वयः । नहीदं स्वर्गादिसुखवज्जीवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते, किन्तु सेव्यते एव 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

रसके मर्मज्ञ भक्तजन ! यह श्रीमद्भागवत वेदरूप कल्पवृक्षका पका हुआ फल है । श्रीशुकदेवरूप तोतेके मुखका सम्बन्ध हो जाने से यह परमानन्दमयी सुधासे परिपूर्ण हो गया है । इस फलमें छिलका, गुठली आदि त्याज्य अंश तनिक भी नहीं है । यह मूर्तिमान् रस है । जब तक शरीरमें चेतना रहे, तब तक इस दिव्य भगवद्-रसका निरन्तर बार-बार पान करते रहो । यह पृथ्वीपर ही सुलभ है ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः। सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥
त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः। सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ। आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥
यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान् बादरायणः। अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥
वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात्। ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवमनेन श्लोकत्रयेण विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येन सुखसेव्यत्वेन च श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते। नैमिश इति। ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुंठीभवति यत्र तन्नेमिशं नेमिशमेव नैमिशम्। तथा च वायवीये। "एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते। यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः॥ इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम्। प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः॥ तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम्। प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत॥ तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितम्॥" इति। नैमिष इति पाठे वराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्। तथाहि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यम् "एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम्॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम्। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकम्॥" इति। अनिमिषः श्रीविष्णुरलुप्तदृष्टित्वात्तस्य क्षेत्रे। तथा चात्रैव शौनकादिवचनम् "क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम्" इति। स्वः स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हरिः स एव लोको भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तत्प्राप्तय इत्यर्थः। सहस्रं समाः संवत्सरा अनुष्ठानकालो यस्य तत्सत्रं सत्रसंज्ञकं कर्मोद्दिश्यासत उपविविशुः। यद्वा आसतार्कुर्वतेत्यर्थः। आलभेत निर्वपति उपयंतीत्यादिवत्प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनास्तेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात्॥ ४॥ ❀ ❀ प्रातःकाले हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते। अनेन नित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यं दर्शितम्। इदं वक्ष्यमाणमादरात्पप्रच्छुः ॥ ५॥ ❀ ❀ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुं सूतस्य सर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः। त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः। इतिहासो महाभारतादिस्तत्सहितानि। न केवलमधीतान्यपि त्वयाख्यातान्यपि व्याख्यातानि च। उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि॥ ६॥ ❀ ❀ किंच यानीत्यादि। विदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठो व्यासो यानि वेद। परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणि विदंतीति तथा॥ ७॥ ❀ ❀ वेत्थ जानासि। सौम्य हे साधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाह। ब्रूयुरिति। स्निग्धस्य प्रेमवतः। उत एव। गुह्यं रहस्यमपि ब्रूयुरेव॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

भागवतारंभे पुनर्मंगलमाचरति ॐमिति। "ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ॥" इति। ननु कंठभेदनात्कुतो मांगलिकत्वमिति चेन्न, महतां दूषणं भूषणमिति न्यायेन नीलकंठवत्। किञ्च शास्त्रस्यास्य प्रणवार्थविवृतिरूपत्वञ्च सूचयति नैमिश इति। निरुक्तौ प्रमाणमाह। तथा चेति। मूर्द्धन्यषांतपाठे प्रमाणांतरमाह। नैमिष इति। विशेषकं वैशिष्ट्यापादकम्। अत्रेदं विवक्षितम्। यत्र कामादीञ्शत्रूञ्शीघ्रमेव हंतुं प्रभवेत्तत्र वसेदिति भावः। इत्यर्थ इति। "तुमोप्रयुक्तस्य" इति कर्मणि चतुर्थी बोध्यात्रेति भावः। प्रथमं शौनकादीनां सकामकर्मपरत्वमेवासीद्रोमहर्षणसंगेन ततो नानापुराणादिशास्त्रश्रवणमननादिभिर्जिज्ञासुत्वमिति प्रसिद्धिः। ततश्च साधोरुग्रश्रवसः संगेन भक्तिरसे स्पृहा। तदुक्तं "कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान्। आपाययति गोविंदपादपद्मासवं मधु॥" इति। ततश्च जिज्ञासुत्वमपि शिथिलं कुर्वतां तेषां भक्तौ प्रवेशे स्वर्गार्थकं सत्रं तच्च मिषमेवाभूत्। तदुक्तं "कथायां सक्षणा हरेः" इति। एतच्च श्रीभागवतश्रोतृषु तेषु कर्मिषु कर्मनिष्ठाव्यवधानेन भक्तेः प्रभावद्योतनं तथैवं श्रीभागवतवक्तरि श्रीशुकदेवेपि "परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये" इत्यादिभिर्ब्रह्मनिष्ठाव्यवधानेनेति। यद्वा स्वः स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हरिः उरुगाय इति वत्। तस्य लोको वैकुंठस्तस्मै। ये ऋत्विजस्त एव यजमानाः। यत्र बहुकर्तृकयागस्तत्र सत्रशब्दः प्रयुज्यते, यद्वा "बहुभ्यो दीयते यत्र तृप्यंति प्राणिनो बहु। कर्तारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते॥" इति नीलकंठः। ननु सहस्रसममित्युक्तेः "शौनकस्य कुलपतेः सत्रे द्वादशवार्षिके" इति भारतविरोधस्तु द्वाभ्यां बिंदुभ्यामधिका दशेति द्वादश। दशसंख्याकांकोपरि बिंदुद्वयपातनेन सहस्रं भवतीति समासेन परिहरणीयः। कल्पांतरापेक्षया वा द्वादशेति पाठो भारतेऽस्तीति। यद्वा "यो मासः स संवत्सर" इति श्रुतेः। सहस्रमासिको वा यागो ज्ञेयः। एतद्वनपर्वणि पंचत्रिंशाध्यायेऽस्ति "मासः प्रतिनिधिः" इत्यत्र नीलकण्ठेनोक्तम्। उद्दिश्येत्यध्याहारे तु गौरवमेव प्रतिभाति। तं विनाप्यर्थसिद्धेः। "कर्तृकर्मक्रियादीनां यदि स्थानं न लभ्यते। अध्याहारं तदा कुर्यान्मुख्यार्थप्रतिपत्तये॥" इत्यभियुक्तोक्तेरत आह।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यद्वेति। इत्यर्थ इति "सर्वेषामेव धातूनामंतर्भूतकृञर्थता। सा वाच्या प्रत्ययार्थेन ह्येवं भाट्टादयो जगुः॥" इत्युक्तेरिति भावः। तत्तद्धात्वर्थस्तत्र तत्र न संभवतीति धातुं विना केवलप्रत्ययोच्चारणं न युज्यते। "न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययश्च।" इत्युक्तेः। प्रत्ययस्य तिबादेरुच्चारणमेवार्थः प्रयोजनं यत्र तादृशतया धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात्। "कृञर्थानुगतकर्तृवाचि प्रत्यये न कृञर्थस्तु समर्प्यते" इति। तथाहि "अग्निष्टोमीयपशोरालभनमालभते, अमावास्यायां पितृभ्यः श्राद्धं निर्वपति, अष्टवर्षायाः परिणयनमुपयंति" इति। इहालभते, कुरुते, निर्वपति, करोति, उपयंति, कुर्वंतीत्यर्थो विधेयः। कृञर्थानुगतप्रत्ययार्थस्यैव कर्तृरूपस्य विवक्षा, न तु धात्वर्थस्येति। "वायव्यं श्वेतमालभेत, अग्नये चरुं निर्वपति, प्रतितिष्ठंति ह वा एते य एता रात्रीरुपयंति" इत्यादीनामादिपदाद् ग्रहः। रात्रीः सत्राणि "शौनः सर्वविवेकः स्यात्" इति लीलावत्याम्। सर्वो विवेको यस्य सः सर्वविवेकः स एव शौनकः। सर्वविवेकोपि भगवद्भक्तानामेव भवति सर्वव्यापिनो भगवतो याथार्थ्येन ज्ञातत्वात्। भगवद्भावरसिको मुनिवरः स आदिर्येषां ते तथा। यद्वा शुनकस्यापत्यं शौनकः। "शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः" इति नवमस्कंधे वक्ष्यमाणत्वात्। विजयध्वजस्तु निमिषा ऋषिसेव्यफला वृक्षविशेषास्तेषां क्षेत्रं "चित्रकृन्निमिषो नेमिर्वञ्जुलोऽथापुराच्छदः" इत्यभिधानात्। निमिषनाम्नर्षिणा यत्र तपश्चीर्णं तन्नैमिषम्। तत्र सतः सुजनान् त्रायत इति सत्रम्। सतो ब्रह्मणस्त्राणमनेनेति यज्ञाभावे वेद एव लुप्येतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ननु "ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः" इति स्मृतेस्तस्य विलोमजातीयत्वेन शूद्रत्वात् "श्वचर्माणि यथा क्षीरमपेयं स्याद् द्विजातिभिः। तथा शूद्रमुखाच्छास्त्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥" इति भारतादिस्मृतेश्च। कथमतीव विज्ञाः शौनकादयः सूतात्साक्षाद्वेदरूपं श्रीभागवतं शुश्रुवुरिति चेदत्रेदमवधेयम्। न ह्ययं जातिसूतः। अस्योत्पत्तिस्तु वायुपुराणे "वैन्यस्य तु पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः। सूत्यायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतम्॥ ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः। जुहावेन्द्राय दैवेन ततः सूतो व्यजायत। शिष्यहव्येन संपृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः। अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतम्॥" इति। किंच "अग्निकुंडसमुद्भूत सूत निर्मलमानस" इति पुराणांतराच्च। रोमहर्षणो "ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत" इत्युक्तलक्षणो न जातिसूतः किं त्वग्निजः। ब्रह्मासनार्हता त्वस्य ब्राह्मणसंकल्पादेव धृष्टद्युम्नस्य क्षत्रियत्ववत्। यद्वा "अग्निर्वै ब्राह्मणः" इति श्रुतेरग्निजत्वेन ब्राह्मणत्वादेव ब्रह्मासनं मुनिभिर्दत्तमन्यथा "व्यासासनोपवेशाच्च शूद्रश्चांडालतां व्रजेत्। विप्रस्यैवाधिकारोस्ति व्यासासनसमाक्रमे ॥ धर्माणां श्रुतिगीतानामुपदेशे तथा द्विज ॥" इति संहितोक्तिर्व्याकुप्येत। किंच ब्रह्मासनं वैशंपायनहारीतशांतव्रतमार्कंडेयादिसमानस्तत्सजातीय एवार्हतीति न हीनः। न महांतः शौनकादयो हीनात्परं रहस्यं जगृहुरिति वक्तुं युक्तम्। "न हीनतः परमभ्याददीत" इति श्रुतेः। "नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या" इति त्वाक्तपरं वृत्त्युपयोगिविद्यापरं वा। अत एव तद्वधाद्बलरामेण ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णमिति स्मर्यते। "यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन। चरिष्यत" इति दशमे बलदेवं प्रति शौनकोऽपि वक्ष्यति च। सूतशब्दस्तु तत्र कथाप्रवक्तृसाम्यादेव पुराणानां प्रवक्तृत्वे "वरयेद् ब्राह्मणं गुरुम्" इति पुराणांतरेपि स्मर्यते। जातिसूतेषु पौराणिकपदप्रयोगः प्राचीनराज्ञामुत्साहौदार्यादिगुणवर्णनादेवेति। यद्यपि "मन्ये त्वा विषये वाचां स्नातमन्यत्र छांदसात्" इत्युक्तिस्तु जातिसूतविषयैव, तथापि त्वयि सूतशब्दप्रयोगात्त्वय्युपचर्य्यतेऽन्यथा "पुराणं ब्रह्मसंमितम्" इत्युक्तेः श्रीभागवतवक्तृत्वमपि न संभवतीति रहस्यम्। सत्कृतं तद्योग्यसत्कारैः पूजितम्। आसीनं सुखोपविष्टम्। अनेन हुतहुताग्नय इत्युच्चारणेन ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अनघेति। त्वयि सूतपदप्रयोगो हि हविषोर्वैपरीत्येनैव न तु जात्यभिप्रायेणातोहं विलोमजो ब्राह्मणेभ्यः कथमुपदिशामीति शंकां मा कार्षीर्यतस्त्वमनघोसीति भावः। पुराणानि मात्स्यादीनि, भारतादीतिहासादिना वाल्मीकीयादिग्रहः। चादुपपुराणान्यपि धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतस्मृतयः "मन्वाद्याः स्मृतयो धर्मशास्त्रमित्यभिधीयते" इति संग्रहोक्तेः। अधीतानीत्युक्त्या वेदवत्तासां गुरुमुखादेव पठनं न्याय्यमिति सूचितम्। उतेति पादपूरणेप्यर्थे वा। उतापि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अन्यदाह किञ्चेति। भगवान्साक्षान्नारायणत्वात्। "व्यासो नारायणः स्वयम्" इत्यादिपुराणात्। बदरीणां समूहो बादरं तदुपलक्षितमयनं निवासस्थानं "तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीखंडमण्डिते" इति वक्ष्यमाणत्वात्। यद्वा बादाननीश्वरवादादीन् रिणाति हिनस्तीति बादरायणः। 'री गतिरेषणयोः' रेषणं हिंसा कार्येयुण् वृद्ध्यायौ। अन्ये श्रीवसिष्ठप्रभृतयः। हे सूतेति। पौराणिकस्त्वमसीति भावः। "सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः पुराणं सर्वसंग्रहः" इति धरणिदेवः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे सौम्येति। सौम्यस्वभावत्वात्त्वयि गुरुप्रसादोऽवश्यमिति भावः। गुह्यं चेत्कथं ब्रूयुस्तत्राह। स्निग्धस्येति। ब्रूयुरिति विधिलिङेव। त्वयि स्निग्धे शिष्ये तेषामवश्यमेव रहस्यप्रकाशकत्वं तव च सर्वरहस्यविज्ञत्वमवगम्यते। अतस्तानपि प्रति स्वमतमेवोत्कृष्य ब्रुवतो मुनीनपहाय सर्वमतवक्ता त्वमेवास्माभिः पृच्छ्यस इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

ॐमिति। 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा'विति स्मरणादत्र प्रणवोपन्यासः शास्त्रारम्भे मङ्गलार्थः। अनेनास्य शास्त्रस्य प्रणवार्थविवृतिरूपत्वमपि सूचितम्। विस्तरोऽस्यान्यत्र (अस्माभिः प्रकाश्यमाने श्रीभागवतरहस्यसंदर्भे) द्रष्टव्यः। आलभत इति। 'पश्वालम्भनमालभते मासवापं निर्वपति कुशोपयमनम्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उपयन्ती'त्यादौ तिङर्थस्य कृञर्थमात्रस्य ग्रहणवदित्यर्थः। प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनेति। मुख्यधात्वर्थाविवक्षितत्वे दृष्टान्तः प्रकृतार्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत्र स्वीक्रियते इति भावः॥ ४॥ ❀ ❀ वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या सन्निहितत्वादिदमा निर्देश इत्याचार्यशैली॥ ५-६॥ ❀ ❀ परावरे इति। परः त्रिलिङ्गः उत्तर इति 'अश्वरश्वरम' इति च मेदिनी।अत एव श्रीश्रीधरस्वामिना ब्रह्मविशेषणत्वेन तदर्थमुक्तं सगुणनिर्गुणब्रह्मणी इति केचित्॥ ७-२३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवमनुष्ठितत्रिविधमंगलप्रदर्शितानुवन्धचतुष्टयप्रामाण्यो भगवान् बादरायणस्त्रैकालज्ञोऽस्य चिकीर्षितस्य वेदान्तार्थोपबृंहणरूपस्य पुराणस्य परीक्षिच्छौनकशुकसूताद्यष्टप्रतिवक्तृप्रश्नोत्तरमुखेन भाविनीं प्रवृत्तिमालोच्य तत्र तेषां प्रश्नोत्तररूपान् श्लोकान् स्वयमेव तत्र तत्र निर्मित्सुस्तावदुपोद्घातरूपेऽस्मिन्प्रथमस्कंधे प्रथमप्रष्टुः परीक्षितः प्रतिवक्तुः शुकस्य चैकत्र समावेशः। प्रतिवक्तुः शुकस्य समागमं परीक्षित्प्रश्नोद्योगहेतुप्रायोपवेशं तन्निमित्तविप्रशापं च विवक्षुः प्रायोपवेशात् प्राक्तनं जन्मावधिकं पारीक्षितं वृत्तांतं, ततः प्राक्तनं तत्पित्रादिवृत्तांतं तथैव तत्प्रबंधकर्तुः स्वस्यैव तन्निर्माणनिमित्तदर्शनसमागतदेवर्षेश्च संवादे तदाज्ञयैतत्प्रबंधनिर्माणं च शौनकसूतप्रश्नोत्तरमुखेन विवक्षुस्तावच्छौनकादीनां प्रश्नप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घातमाह—नैमिष इति। अत्र केचिच्छौनकादिप्रश्नरूपाः श्लोकास्तदर्वाचीनैर्निर्मायात्र तत्र तत्र निबद्धाः, परीक्षिदादिप्रश्नादिरूपास्तु सूतेनेति वदंति—तदसारं, त्रैकालज्ञस्य प्रबंधप्रबद्धुरेव तन्निर्माणोपपत्तेः। नहि सद्विद्यानंदवल्लीप्रतर्दनविद्यादिषु श्वेतकेतुर्हारुणेय आह तदा पितोवाच—'भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति'। 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगामे'त्यादीनां प्रश्नोत्तररूपाणां श्रौतवचसामाधुनिकत्वं वक्तुं युक्तम्। ननु वेदे कर्तुरभावाद्वेद एव प्रश्नोत्तररूपे प्रतिपिपादयिषितानर्थान्प्रतिपादयति। अत्र तु पौरुषेयेऽन्यकर्तृकाणामपि वचसां संदर्भस्तत्र तत्र न दोषावह इति चेत्, एवमपि कृत्स्नप्रवंधस्यैककर्तृकत्वासिद्धेः कृत्स्नस्य पुराणप्रपंचस्य प्रश्नोत्तररूपत्वेन कानि ग्रन्थकर्तुर्वचांसि कानि चेतरेषामिति विभागस्याशक्यत्वाच्च तस्माद्यथोक्तमेव युक्तम्। शौनक आदिर्येषां ते मुनयः ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुंठीभवति यत्र तन्निमिषं तदेव नैमिषं। तच्च वायुपुराणे प्रसिद्धम्॥ 'नैविश' इति पाठे निविशंत्यत्र महर्षय इति निविशं, तदेव नैविशं, इत्यन्वर्थं नाम नैविषाख्ये निमिषक्षेत्रे भगवत्सान्निध्यवतीति भावः। स्वर्गाय लोकाय स्वर्गो निरतिशयानन्दः तादृशो लोकः परं पदं तस्मै तत्प्राप्तये तत्साधनं सत्रं सहस्रसहस्रं संवत्सरमासतानुष्ठितवंतः 'स्वर्गो लोकोऽत्र परमपदमेव अनन्ते स्वर्गे लोकेऽजय्ये प्रतितिष्ठतीति स्वर्गे लोकेऽमृतत्वं भजंत' इति श्रुत्यनुरोधेनास्य निर्देशात्। अन्यथा शौनकादय इति न घटते। 'दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाये'ति वदतः परमभागवतस्य शौनकस्य प्रसिद्धस्वर्गाद्यर्थित्वायोगात् ऋत्विज एव यत्र यजमानास्तत्सत्रं, यद्वा 'सत्र'शब्देन भगवद्गुणानुभवात्मकं ब्रह्मसत्रं विवक्षितम्। तथा च तल्लक्षणं वक्ष्यति दशमे श्रुतिगीतायां 'तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे' इति। अत एवासीना दीर्घसत्रेणेति वक्ष्यमाणोपपत्तिः॥ ४॥ ❀ ❀ त इति। ते शौनकादयो मुनयः कदाचित्प्रातर्हुतहुताग्नयः। हुतेत्यर्हार्थे क्तः। हुतेन होमार्हद्रव्येण पयःसर्पिरादिना साधनेन हुता अग्नयः आहवनीयादयो यैस्तथाभूताः सत्कृतं यथोचितं बहुमतमासीनमुपविष्टं च सूतमिदं वक्ष्यमाणमादरादादरपूर्वकं पप्रच्छुः॥ ५॥ ❀ ❀ प्रश्नमेवाह—त्वयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। तावद्युष्मत्प्रश्नोत्तरं वक्तुं नाहं समर्थ इत्याशंकां निराकुर्वंत आहुः—त्वयेति। हे अनघ शास्त्रार्थाज्ञाननिमित्तकर्मरूपपापरहित! जातिप्रयुक्तावमत्वरूपाघरहितेति वा। त्वयेतिहाससहितानि सर्वपुराणानि उत अपि च यानि धर्मशास्त्राणि मानवादीनि तानि सर्वाण्यधीतान्याख्यातानि च॥ ६॥ ❀ ❀ कानि तानि पुराणधर्मशास्त्राणीत्यत आहुः—यानीति। वेदविदां स्वरूपतोऽनुष्ठानपर्यंतार्थतश्च वेदं विदन्तीति तथा तेषां मध्ये श्रेष्ठो भगवान् बादरायणः तथाविधा अन्ये च मुनयः पराशरादयो मन्वादयश्च परावरविदः परं परमात्मतत्त्वमवरप्रकृतिपुरुषतत्त्वं तद्विदः तत्त्वज्ञा याथात्म्यविदः यानि पुराणानि धर्मशास्त्राणि च विदुस्तान्यधीतान्याख्यातानि चेति पूर्वेणान्वयः। वेदविच्छ्रेष्ठो बादरायणोऽन्ये च मुनयो यानि विदुरित्यनेन स्मृतीतिहासपुराणानां वेदमूलत्वम्। अत एव प्रामाण्यं च दर्शितम्॥ ७॥ ❀ ❀ नन्वपशूद्राधिकरणन्यायेन अनधिकृतशारीरकोऽहं इतिहासपुराणाध्ययनजापातप्रतीतिमान्कथं भवत्प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रभुरितीमां शंकां वारयंत आहुः—वेत्थेति। हे सौम्य! सदनुग्रहात्सतो व्यासस्यानुग्रहात् पुराणाद्यर्थरूपं वस्तु यथावद्वेत्सि नत्वापातत इति भावः। सदनुग्रहादपि कथं शारीरकाध्ययनं निर्णेतव्यं वस्तुतत्त्वमहंविद्यामित्यत आहुः—ब्रूयुरिति। स्निग्धस्यानुरक्तस्य त्वादृशस्य शिष्यस्य गुरवो बादरायणादयो गुह्यमपि ब्रूयुः, शारीरकमुखेनानुक्त्वा केवलमुपदिशेयुरिति भावः॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा। अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ॥' इति स्मृतेः प्रकारांतरेणापि पुरुषार्थः स्यात्, किमनेनेत्यतोऽनेनैव पुरुषार्थो नान्येनेति ख्यापनयास्य शिष्टपरिगृहीतत्वज्ञापनाय श्रोतृप्रवक्तृणां महापुण्यफलवत्त्ववेदनाय च शौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिवचनरूपामाख्यायिकामाह—नैमिष इति। शौनकादय ऋषयः अनिमिषक्षेत्रे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नैमिषे स्वर्गाय लोकाय सहस्रसमं सत्रमासतेत्येकान्वयः। शुनकस्यापत्यं शौनकः, तदेव तस्य नाम शौरिरितिवत्, स आदिर्येषां ते तथोक्ताः। ऋषयस्त्रिकालदर्शिनः, मन्त्रद्रष्टारो वा, अनिमिषक्षेत्रे श्रीनरहर्यादिसुरवरसंनिधानावासे निमिषां ऋषिसेव्यफलाः वृक्षविशेषाः तस्मिन् संतीति नैमिषं 'चित्रकृन्निमिषो नेमिः, चक्रलोथायुगच्छद' इत्यभिधानात्, विशिष्टक्षेत्रदर्शनाय देवप्रेरितस्य सुदर्शनस्य नेमिर्यस्मिन् विशीर्यते तन्निमिषं, तदेव नैमिषं इति यत्तच्चिंत्यम्, निमिषनाम्ना ऋषिणा यत्र तपश्चीर्णं तत्संबंधाद्वा नैमिषैतस्मिन्नैमिषारण्ये स्वरतो विष्णुः तेन गतो लोको वैकुण्ठाख्यः तस्मै सदानन्दज्ञानमूर्तित्वात्स्वर्गो विष्णुः लोक आश्रयः तदर्थमिति वा स्वरिति विष्णुस्तं गमयति प्रापयति ज्ञापयतीति स्वर्गः, 'लुक् प्रकाशन' इति धातोर्लोकः प्रकाशं ज्ञानं विष्णुस्तद्विषय-पुराणधर्मज्ञानार्थमिति वा नतु मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्यय इति दुःखासंभिन्नदेवसेव्यदेशविशेषायेति, तस्य नश्यत्वश्रुतेः। सहस्रं समा यस्मिंस्तत्तथोक्तं वर्षसहस्रसमाप्यमित्यर्थः। सतः सुजनान् त्रायत इति सतो ब्राह्मणस्त्राणमस्येति वा सत्रं प्रशस्ततरकर्मसु श्रेष्ठमिति वा सत्रं बहुकर्तृकं यागविशेषम् आसत उपाविशन्, अदीक्षयन्नित्यर्थः॥ ४॥ ❀ ❀ ये सत्रयागे दीक्षितास्ते मुनयः सर्वज्ञा अपि एकदा कस्मिंश्चित्काले स्वाश्रमं प्रत्यागतं सत्कृतं तद्योग्यसत्कारैः पूजितमासीनं सुखं पीठे उपविष्टं सूतम् इदं स्वबुद्धिस्थितं पप्रच्छुः। किंविशिष्टाः? आदृताः विनीताः तेनापि पूजिता इति। वा हुतं हविरश्नातीति हुताशनोऽग्निः, प्रातःकाले हुतः हुताशनो यैस्ते तथोक्ताः, हुतेन पयआदिद्रव्येण हुतोऽग्निर्यैस्ते हुतहुताग्नय इत्यसत्, हुतशब्दस्य पयआदिष्वपाठात्। तुर्लोकानुकम्पाद्योतकः। पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वात् सूतमिदं पप्रच्छुरिति कर्मद्वयं युज्यते॥ ५॥ ❀ ❀ प्रशंसितः प्रवक्ता सूतः स्वप्रश्नोत्तरं संतुष्य सम्यग्वक्तीति हृदि कृत्वा प्रष्टव्यार्थं पृष्टतः कृत्वा तं प्रशंसंति शौनकादय इत्याह—त्वया खल्विति। अनघ "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इत्यभिधानान्निरस्तसमस्तकार्यव्यसन! त्वया सेतिहासानि पुराणानि चशब्दादुपपुराणानि अधीतानि वेदवत्पठितानि आख्यातानि व्याख्यातान्यपि यानि मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि तान्युत अपि अधीत्य व्याख्यातानीत्येकान्वयः॥ ६॥ ❀ ❀ तस्य ज्ञानेयत्तां वदंतीत्याह—यानीति। वेदविदां श्रेष्ठः बादरायणो भगवान् यानि वेद अन्ये च परापरविदः मुनयः तान्येव विद्धः, किंच ते मुनयो वेदादन्यत्र यानि विदुः हे सौम्य! त्वं तत्त्वतः तत्सर्वं वेत्थेत्येकान्वयः। वेदवादरतानां वादिनामाश्रयत्वाद्बादरायणः, बवयोः सावर्ण्यात् बादरायणसंबंधि यत् बादरं अयनं स्थानं यस्य स तथोक्त इति वा, परं ब्रह्म अपरं ब्रह्म विदंतीति परापरविदः अतीतानागतविदो वा, हे सौम्य! भक्तिज्ञानलक्षणसोमार्ह 'विद कृतौ' इति धातोः भगवान्यानि वेद चकार, अन्ये च मुनयो यानि चक्रुः तत्सर्वं जानासीति वा, गुरवः स्निग्धस्य स्नेहलक्षणभक्तिसंपन्नस्य शिष्यस्य गुह्यमप्यतिगोप्यमपि ब्रूयुरुत अपि तत्संभावितमित्यन्वयः, ब्रूयुरपिवेत्यर्थ इति वा॥ ७-८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रापि महापुराणस्यास्य प्रश्नोत्तराभ्यां श्रीकृष्णैकपरत्वं दर्शयितुमाह—ॐ नैमिष इत्यादि। टीकायामासतेत्यस्य व्याख्यान्तरे त्विदं ज्ञेयम्—तत्तद्धात्वर्थस्तत्र तत्र न सम्भवतीति धातुं विना च केवलप्रत्ययोच्चारणं न युज्यते इति प्रत्ययस्य तिबादेरर्थः प्रयोजनं तत्र तादृशतया धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् कृञर्थानुगतकर्तृवाचिप्रत्ययेन कृञर्थस्तु समर्थ्येत इति॥ ४-५॥ ❀ ❀ त्वयेति युग्मकम्। तत्त्वतो याथार्थ्येन। तत्तु गुह्यमिति चेत्तथापि वक्तव्यमित्याहुः—ब्रूयुरिति॥ ६-८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम्। लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये॥ १॥
तमश्छन्नदृशां यैनः कृते भावार्थदीपिका। कृता कृपालवस्तेऽत्र श्रीधरस्वामिनो गतिः॥ २॥
व्याख्या लेख्या तदीयया भक्तिचित्तप्रमोदिनी। काचित् प्रभूणां काचित्तु श्रीमद्गुरुकृपोदिता॥ ३॥

तदेवं श्रोतॄनभिमुखीकृत्य श्रीभागवतकथारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरति—ओमिति। तदुक्तं—'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभा'विति। शास्त्रस्यास्य प्रणवार्थविवृतिरूपत्वं सूचयति—नैमिष इति। ब्रह्मणा सृष्टस्य मनोमयचक्रस्य नेमिः शीर्यते यत्र तन्नेमिशं नेमिशमेव नैमिशम्। तथा च वायवीये—'एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते। यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः॥ इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम्। प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः। तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम्॥ प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत। तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजित'मिति। विविधभक्तिवासनावतां जनानां मध्ये यस्य यस्य यत्र यत्रैव स्थले शाम्यद्वेगं मनः स्थिरीभवति तस्य तस्य तत्र तत्रैव श्रीमद्भागवतार्थावगाहनेन स्वाभीप्सितं सिध्यति इत्येतन्मात्रविवक्षया प्रथमत एव शास्त्रस्य 'नैमिश' इत्यन्वर्थपदस्य न्यासो ज्ञेयः। मूर्द्धन्यषकारान्तपाठे वराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्। तथा हि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यं 'एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम्। अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम्। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषक'मिति। अत्रापि पाठे यत्र कामादीन् शत्रून् शीघ्रमेव निहन्तुं प्रभवेत् तत्रैव वसेदिति विवक्षितम्। स्वर्गायेति। प्रथमं शौनकादीनां सकामकर्मपरत्वमेवासीत्। रोमहर्षणसंगेन ततो नानापुराणादिशास्त्रश्रवणमननादिभिर्जिज्ञासुत्वमिति प्रसिद्धिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ततश्च साधोरुग्रश्रवसः संगेन भक्तिरसे स्पृहा । यदुक्तं—'कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् । आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मध्वि'ति । ततश्च जिज्ञासुत्वमपि शिथिलीकुर्वतां तेषां भक्तौ प्रवेशे स्वर्गार्थकं सत्रं तच्च मिषमेवाभूत् । यदुक्तं 'कथायां सक्षणा हरे'रिति । एतच्च श्रीभागवतश्रोतृषु तेषु कर्मिषु कर्मनिष्ठाव्यवधानेन भक्तेः प्रभावद्योतनं तथैव श्रीभागवतवक्तरि श्रीशुकदेवेऽपि परिनिष्ठितोऽपि 'नैर्गुण्य' इत्यादिभिर्ब्रह्म परिनिष्ठाव्यवधानेनेति । यद्वा स्वः स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हरिः उरुगाय इतिवत्, तस्य लोको वैकुण्ठस्तस्मै । अनिमिषो विष्णुः तस्य 'क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वय'मिति तेषामुक्तेः । सहस्रं समाः संवत्सराः अनुष्ठानकाला यस्य तत् सत्रसंज्ञं कर्म उद्दिश्य आसत उपविविशुः । यद्वा आसत अकुर्वत, अग्निष्टोमीयपशोरालभनमालभते । अमावास्यायां पितृभ्यः श्राद्धं निर्वपति । अष्टवर्षायाः कन्यायाः पाणिग्रहणमुपयन्तीतिवत् । धात्वर्थस्य बाधात् तत्सामान्यकृञर्थं एवात्रासधातुर्वर्तितः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इतिहासो भारतादिः । आख्यातानि व्याख्यातानि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विदां विदुषां परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदन्तीति ते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्निग्धस्य गुरुविषयकस्नेहवतः शिष्यस्य गुरवो गुह्यमपि ब्रूयुरिति विधिलिङैव त्वयि स्निग्धे शिष्ये तेषामवश्यमेव रहस्यप्रकाशकत्वं तव च सर्वरहस्यविज्ञत्वमवगम्यते । अतस्तानपि प्रति स्वं मतमेवोत्कृष्य ब्रुवतो मुनीन् अपहाय सर्वमतवक्ता त्वमेवास्माभिः पृच्छयसे इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तार्थं विस्तरतस्तत्तत्प्रश्नोत्तरैर्वक्तुं भगवान्वेदाचार्यः शास्त्रमाविष्करोति—नैमिशे इति । तपोवनपरीक्षार्थमृषिभिः प्रार्थितेन ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठीभवति । 'यत्र तन्निमिशं तदेव नैमिश'मिति वायुपुराणादवगंतव्यम् । वाराहपुराणे तु—'उवाच निमिषेणैव निहतं दानवं बलम् । अरण्येऽस्मिन् ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञित'मित्युक्तम् । अनिमिषक्षेत्रे विष्णुक्षेत्रे सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरनिष्पाद्यम् । 'सत्रं कर्तारो बहवो यत्र ह्रीज्यन्ते बहवस्तथा । बहुभ्यो दीयते यत्र तत्सत्रमभिधीयते'इति । एवंभूतं कर्मोपदिश्यासतोपविविशुः । कस्मै प्रयोजनाय ? स्वर्गाय लोकाय स्वः स्वर्गलोकस्तत्र गीयते इति स्वर्गायो भगवान्, तल्लोकप्राप्तये । यद्वा 'ये स्वर्गे लोकेऽमृतत्वं भजंते' इति श्रुतेः 'स्वर्ग'शब्दो भगवल्लोकपरः, तस्मै स्वर्गाय लोकाय, स च लोकः सत्यलोकादुपरिप्रोक्तो मुद्गलोपाख्याने—'ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदु'रिति । जापकोपाख्याने च 'एते वै निरयास्तात लोकस्य परमात्मनः । अभयं चानिमित्तं च न तत्क्लेशसमावृतम् ॥ द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव चे'त्यादि । विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रातःकाले हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते । आसीनं स्वस्थम् ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ विदां मध्ये श्रेष्ठः बादरायणो यानि वेद । श्रेष्ठत्वे हेतुः—भगवानिति । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती'ति स्मृत्युक्तेः । ब्रह्मणी विदन्तीति । परावरविदोऽन्ये च यानि विदुः । तानि त्वया आख्यातान्यप्यधीतानीति पूर्वेणान्वयः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत्र भागवतस्य परंपरागताः सप्तार्थाः कथार्थतोऽतिरिक्ता भवंति । अतो नान्यटीकासु ते निरूप्यंते । ते हि निबंधे 'शास्त्रे स्कंधे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधाजानन्नविरोधेन मुच्यत' इति निरूपिताः । तत्र आनंदस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थः । भक्तिजनिका हि संहिता । सृष्ट्यादीनां लीलात्वे ज्ञाते भक्तिर्भवति, न कार्यत्वे, कौतुकाधिष्ठितेन अनायासत्वेन क्रियमाणं कर्म लीला; तदा हि महत्त्वं निर्दुष्टत्वं च भवति । सा च लीला मुख्या दशविधा 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'ति श्लोकेन निरूपिता । सा च तृतीयादिदशमस्कंधैर्निरूप्या । श्रोतृवक्तृलक्षणं प्रथमे । अंगनिरूपणं द्वितीये । अतो द्वे गौणलीले । एवं द्वादश । तत्र प्रथमे स्कंधे अधिकारिलीला निरूप्यते हीनमध्यमोत्तमत्वतः । भागवतार्थज्ञाने प्रकारबोधनाय । नहि सर्वैरेकविधं भागवतं बुध्यते । सूतशौनकाभ्यां बुद्धमेकविधम् । तथा नारदव्यासाभ्यामपरविधम् । तथा शुकपरीक्षिद्भ्यामुत्कृष्टं एवं त्रैविध्यनिरूपणेन, यथाधिकारमर्थावबोधो भविष्यति, तत्र प्रथमं हीनाधिकार उच्यते अध्यायत्रयेण प्रश्नोत्तराभ्याम् । प्रश्न एकविधः उत्तरं द्विविधमिति । तत्र श्लोकद्वयेन प्रश्नसंगतिमाह । स्वरूपसंगतिभेदेन तत्र स्वरूपमाह–नैमिष इति । पुण्यतीर्थे पुण्यक्षेत्रे, यज्ञादिभिः शुद्धाः यज्ञरूपभगवदाविष्टाः, भगवत्प्रश्ने प्रथमाधिकारिणः । स्वरूपतोऽधिकारिणः । नेमिः शीर्यत इति नेमिशं, नेमिशमेव नैमिशं, प्रजापतिसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य ऋषीणां तपःस्थानज्ञापनार्थं यत्रास्य नेमिः शीर्यत इति पुण्याधिक्यमुक्तम् । 'नैमिष' इति पाठे यत्र निमिषमात्रेण दानवबलं निहतमिति नैमिषं सर्वदोषनिवारकम् । तस्य क्षेत्रस्य विष्णुर्देवतेत्याह अनिमिषक्षेत्र इति । अनिमिषो विष्णुस्तस्य क्षेत्रे दोषाभावगुणावुक्तौ । ऋषयो मंत्रद्रष्टारः शौनकादय इति प्रसिद्धाः । ऋषिपरंपरायां सत्रं सहस्रसममिति नाम यस्य, सहस्रसंवत्सरे साध्ये सत्रे समाना एव ऋत्विगध्वर्य्वादयः यत्र कर्म कुर्वन्ति तत्सत्रं, तत्र, पूर्वं सहस्रसंवत्सरे सत्रे, अलौकिकभगवदाविर्भावो दृष्टः । 'विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत' इत्यादौ । तथात्रापि सहस्रसमे आरब्धे, भागवतरूपस्य भगवत आविर्भावो भविष्यतीति ज्ञात्वा, ऋषीणां सत्रारंभ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यर्थः। स्वर्गाय भगवदानंदांशभूतः स्वर्गः। लोकात्मकस्तु महानैशः स ह्यत्र फलं, नतु स्वर्गीयत इति स्वर्गायो विष्णुः स चासौ लोकश्चे ति; 'स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयंत' इति श्रुतिविरोधात्। स च सुखविशेषशरीरः। देवविशेषो लोकरूपः। 'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकः स्थिरोऽभवदि' त्यत्र तथा निर्णयात्। सत्रे सर्वत्र आसतिरेव कृतिवाची। एवं तेषां स्वरूपोत्कर्ष उक्तः। संगतिमाह। ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उत्सर्गकालोऽयं दीक्षाकालो वा नित्यनैमित्तिकसर्वहोमान् कृत्वा भगवत्कथाश्रवणार्थे सावकाशा जाता इत्याह—प्रातर्हुतहुताग्नय इति। एकदेति हरिगाथोपगायनकाल उक्तः। तदैव सूतादीनामागमनं मुनय इति अलौकिकपरिज्ञानमुक्तम्। येन सूतपरिज्ञानं भवति। तत्प्रसंगे अन्येषां प्रश्नव्यावृत्त्यर्थं त इति प्रातरेव हुता एवाग्नयः पुनर्हुता येषान्ते प्रातर्हुतहुताग्नयः। न च वेदविरोधः शंकनीयः। तुशब्देन पक्षान्तरस्वीकारात्। तथाकरणे मननहेतुः कालगुणविशेषपरिज्ञानात्। अत एवाग्रे वक्ष्यति—'कर्मण्यस्मिन्ननाश्वास'इति। सत्कारसंभाषणादिना। ब्रह्मासनदानेन वा सूतः पौराणिकः उग्रश्रवाः। ब्राह्मणानां सदसि अन्येषामनुपवेशनात्। उत्थितस्य च पुनर्वैयग्र्यात् कथान्यूनभावाच्च तन्निराकरणाय आसीनमित्युक्तम्। भगवत्कथारसाभिनिवेशाद-हमहमिकया सर्वैः पृष्ट इति बहुवचनम्। इदमिति वक्ष्यमाणं सूतस्य भगवदादरात् पप्रच्छुरादरेण वा सर्वत्र भगवत्कथायामान्तरो भावो मुख्यः, नतु वाक्यमात्रम्। अत्र षट् प्रश्ना भगवद्विषयकाः कर्तव्याः। षड्गुणत्वाद् भगवतः। तदर्थं वक्तारमभिनन्दन्ति त्रिभिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ खल्विति स्तुतिव्यावृत्तिः। पुराणान्याकरस्थानि। मूलसंहिताचतुष्टयं वा। इतिहासो भारतम्। चकारा-दन्याश्च कथाः प्रगाथादयः। विद्योपजीवनं न करोतीत्यनघेत्युक्तम्। आख्यातान्यप्यधीतानि। पूर्वमधीत्य व्याख्याय पुनः पुनरधीतानीत्यर्थः। तदैव निःसन्देहः। धर्मशास्त्राणि चाधीतानि। "धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्था मनीषिणाम्। जीवेश्वर-विचारेण द्विधा ते हि निरूपिताः ॥" तत्रेश्वरविचारिताश्चत्वारो वेदा एव। जीवविचारितास्तु स्मृतिषु धर्मः, नीतिशास्त्रे अर्थः, वात्स्यायनादिषु कामः, सांख्यादिषु मोक्षः, तत्र तावत् सर्वज्ञत्वं न भवति यावद् भगवच्छास्त्रापरिज्ञानम्। तदर्थमाह—धर्मशास्त्राणीति। उत यानि प्रसिद्धानि अर्थशास्त्रादीनि लौकिकानि वा। सूतपारंपर्येण ज्ञातान्येव ज्ञातानि, नतु ब्राह्मणैर्ज्ञातानि इति शंकां वारयितुमाह ॥ ६ ॥ ❀ ❀ धर्मार्थकामाः सूतपारंपर्येणापि ज्ञायन्ते, मोक्षशास्त्राणि तु ब्राह्मणैरेव, तत्र सूतस्याज्ञानं संभवति, तन्निवृत्त्यर्थमाह—विदां श्रेष्ठो ज्ञानिनां श्रेष्ठः यानि वेदेति मोक्षशास्त्राणि सर्वाणि गृहीतानि। ननु तानि कथं व्यासस्तस्मै कथयेदित्याशंक्याह—भगवानिति। भगवतः सर्वं संभवति। तथाप्यनधिकारिणे कथमाहेत्याशंक्याह—बादरायण इति॥ अतितपसा तदधिकारसंपादनशक्तिरुक्ता। "नह्यकस्मात् गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात् सुपुष्कल"मिति वाक्यादसार्वज्ञ्यमित्याशंक्याह—अन्ये च मुनय इति। ते च मननशीला ज्ञानिनः अज्ञानादुपदेश इति न मन्तव्यं, यतः सूतः प्रसिद्धः, इति पुनः संबोधनं, तर्हि कथमुपदेशं इत्यत आह—परावरविदो विदुरिति। परे ब्रह्मादयः, अवरे अस्मदादयः, भूतभविष्यत्काला वा तान् जानन्तीति ईश्वरेच्छा तथैव कालश्च तथेति बोधनार्थं तथा वचनं फलितमाह ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शिष्यगुणानाह—सौम्येति। हे शांत! सेवादिगुणानां साधारण्येऽपि, असुरत्वाच्छूद्रस्य क्रौर्यादयः सम्भवन्ति, तदभावश्चेत् सिद्धा अन्ये सद्गुणा इति भावः। सूतेति संबोधनात् वेदव्यतिरिक्तमिति ज्ञातव्यम्। आपाततो ज्ञानं वारयति—तत्त्वत इति। उपदेशेऽपि कथमनधिकारिणो ज्ञानमित्याशंक्याह—तदनुग्रहा-दिति। गुरूणामनुग्रहात् सर्वं भवतीत्यर्थः। एवं सार्वज्ञ्यमुक्त्वा प्रथमतः फलं पृच्छन्ति—तत्र तत्रेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नैमिष इत्यत्र। न कार्यत्व इति। अत एवोपनिषदादिभ्यो न भक्तिः, तेषु सृष्ट्यादीनां कार्यत्वेनैव श्रावणादिति भावः। अनायासत्वेनेति। न विद्यते आयासो यस्येत्यनायासस्तत्त्वेनेत्यर्थः। स्वरूपसङ्गतिभेदेनेति। प्रश्नकर्तृस्वरूपवक्तृसङ्गत्योः कथनेनेत्यर्थः। शीर्यत इति। अत्रेति शेषः। प्रजापतीत्यादितदुक्तं वायवीये 'भ्रमतोऽधर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत। कर्मणा तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजित'मिति। निमिषमात्रे णेत्यादि। तदुक्तं वाराहे भगवता गौरमुखमुनिं प्रति 'उवाच निमिषेणेदं निहितं दानवं बलम्। अरण्येस्मिन् ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥ भविष्यती'त्यादिना सहस्रसंव'त्सरसाध्यमिति। एतेनास्मिन् सत्रे सहस्रदिन-साध्यत्वं वदन्तो भाट्टा निरस्ता वेदितव्याः। श्रीबलदेवतीर्थयात्रायां 'यावत्सत्रं समाप्यत' इति वाक्ये सत्र एव सूतवधात्। तस्यैवेदानीमप्यनुवर्तमानत्वात्। न च 'कलिमागतमाज्ञाये'ति वाक्ये आरम्भस्येव बोधनादिदं सत्रमन्यदेवेति वाच्यम्, तथापि परीक्षिद्राजस्य त्रिवर्षत्वाभावाद्युष्मदभिमतासिद्धेः। 'त्रिवृतः संवत्सरा' इत्यादौ लक्षणां विनैव निर्वाहाच्चेति। तत्र भगवदाविर्भा-वस्तु तृतीयस्कन्धीये सत्रे 'पुरा विश्वसृजां वसूना'मिति श्लोके सुबोधिन्यां प्रदर्शितः। भगवन्दानन्दांशभूत इति। 'एतस्यैवानन्द-स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः। श्रीधरमतं दूषयन्ति न तु स्वर्गीयतेत्यादि। लोकात्मकस्य स्वरूपमाहुः स चेत्यादि। तेन गृहविमानात्मके विद्यमानेपि यदभावे तत्र न सुखं तादृशो देवविशेषो लोकाधिदैविक इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ त एकदे-त्यत्र। ननु 'नाडिकाः षट्पञ्चाशत् प्रात'रिति वाक्ये यदा षट्पञ्चाशच्च नाडिका व्यतियन्ति, ततः प्रातः। तत्र होमो वेदोदित-सूर्योदयानन्तरहोमं विरुणद्धीति तत्राहुः न चेत्यादि। पक्षान्तरस्वीकारादिति। 'पूर्वात् परबलीयस्त्व'न्यायेन वैष्णवपक्षस्वीकारादित्यर्थः।

१. दिन।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

'उमिति प्रतिपद्यते' इति श्रुतौ स्फुटमिदमिति 'आदरादलोपा'धिकरणाज्ज्ञेयम् । तदुपपादयन्ति तथेत्यादिना । अन्येषामिति । क्षत्रधर्मोपजीवित्ववैद्यत्वरूपमध्यमजघन्यवृत्तिसूतानाम् । सूतोत्पत्तिवृत्ती तु वायवीये उक्ते । 'वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः । सूत्यायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतम् ॥ ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः । जुहावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ॥' तस्य मुख्यां वृत्तिं पौराणिकीमुक्त्वा 'मध्यमो ह्येष सूतानां क्षत्रधर्मोपजीवनम् । रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सित'मिति । न्यूनभावादिति । अनादरादित्यर्थः । भगवदादरादिति, 'ल्यब्लोपे पञ्चमी' । भगवदादरं वीक्ष्येत्यर्थः । आदरोक्तितात्पर्यमाहुः सर्वत्रेत्यादि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ त्वयेत्यत्र । आकरस्थानीति शतकोटिप्रविस्तरस्थानि । मूलसंहिताचतुष्टयमिति । सांख्ययोगपाशुपतवैष्णवरूपमिति प्रतिभाति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अन्ये चेत्यत्र । विपदासङ्ख्या पक्षान्तरमाहुः भूतभविष्यत्काला इति । भूता भविष्यन्तश्चार्थाः कालश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदेवमनेन श्लोकत्रयेण विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य विषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्यसुखसेव्यत्वादिप्रदर्शनेन श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रप्रवृत्तिसङ्गतिमाह—नैमिश इति । ब्रह्मणा विसृष्टचक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठीभवति यत्र तन्नेमिशं, नेमिशमेव नैमिशं तस्मिन्नित्यर्थः । तथा चोक्तं वायवीये—"एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः ॥ इत्युक्त्वा सूर्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् । प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥ तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत ॥ तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितम्' इति । नैमिष इति मूर्द्धन्यषकारपाठे तु वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यम्—'एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसञ्ज्ञितम् । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकम्' इति । अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात्तस्य क्षेत्रे । तथा चात्रैव शौनकादिवचनम् 'क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयमासीनाः' इति । स्वर्गाय लोकायेति स्वर्गः प्रसिद्धो देवलोकस्तस्मै, तत्प्राप्तय इत्यर्थः । प्रथमं शौनकादीनां सकामकर्मपरत्वमेवासीत् पश्चात्सूतसङ्गेन ततो नानापुराणश्रवणमननादिभिर्भक्तिरुत्पन्नेति ज्ञेयम् । यद्वा वैष्णवत्वेन स्वर्गार्थिताया असम्भवात् स्वः स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हरिः स एव लोको भक्तानां निवासस्थानं तस्मै, तत्प्राप्तये इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गलोको वैकुण्ठः, तस्यापि 'स्वर्वासं मेऽभिकांक्षन्ति' इति स्वर्गवाचिपदेन भगवतैकादशस्कन्धे उक्तत्वात् तत्प्राप्तये इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गायेति भगवदानन्दांशलाभायेत्यर्थः । अत एव कलियुगे साक्षाद्भगवदाविर्भावासम्भवेऽपि नामात्मकस्य श्रीभागवतरूपस्य भगवत आविर्भावो जातः । तदनन्तरं लोकाय वैकुण्ठलोकप्राप्तये चेत्यर्थः । शौनकादयः सहस्रसमं सहस्रं समाः संवत्सराः अनुष्ठानकालो यस्य तत् सत्रं यजमाना एव सर्वे ऋत्विक्कर्म कुर्वन्ति तत्सत्रसञ्ज्ञकं कर्मोद्दिश्य आसत उपविविशुरित्यर्थः । यद्वा "पशोरालभनमालभन्त, श्राद्धं निर्वपति, पाणिग्रहणमुपयन्ति" इत्यादिवत्प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनासधात्वर्थस्याऽविवक्षितत्वात् आसत अकुर्वतेत्यर्थः । न च शङ्कनीयमस्य कर्मण इदं फलं भविष्यत्येवेति कथं तेषां निश्चयो येन सत्रे प्रवृत्तिरिति, ऋषित्वेन भूतभविष्यदर्थनिश्चयादिति भावे तान्विशिनष्टि—ऋषय इति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ते पूर्वोक्ताः शौनकादय इदं वक्ष्यमाणमर्थं आदरात् आदरपूर्वकं सूतं पप्रच्छुरित्यन्वयः । तुशब्दोऽवधारणार्थकः । त एव पप्रच्छुर्नान्यः कश्चित्तदा किञ्चित्पप्रच्छेत्यर्थः । एकदेति कथोचितकाले इत्यर्थः । तदेव कालविशेषं दर्शयंस्तान् विशिनष्टि—प्रातर्हुतहुताग्नय इति । हुतेत्यर्हार्थे क्तः । प्रातःकाले हुतेन होमार्हेण पयोघृतादिद्रव्येण हुता अग्नय आहवनीयादयो यैस्ते, यद्वा प्रातर्हुता एव पुनर्हुता अग्नयो यैस्ते । इति नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठानानन्तर्यं कालस्य दर्शितम् । अयमुग्रश्रवा नाम सूतोऽस्मज्जिज्ञासितमर्थं जानातीति कथं तेषां परिज्ञानं जातमित्यपेक्षायां मुनित्वात्सर्वज्ञास्ते इति सूचयन्नाह—मुनय इति । तथापि सूतस्य हीनत्वेन कथायोग्यस्थानोपवेशनासम्भवेनोत्थितेनोदासीनेन च तेन कथं कथनं सम्भवति, येन पप्रच्छुरिति शङ्कां निवारयन्नाह—सत्कृतमासीनं चेति । मुनीनामाज्ञयाऽऽसीनमुपविष्टं, ब्रह्मासनदानेन सत्कृतं चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आदरश्चात्र तस्य सर्वशास्त्रज्ञानातिशयकथनं तदेव दर्शयति—त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः । खलुशब्दो निश्चयार्थः । तेन न केवलं स्तुतिमात्रं कुर्मः, किन्तु निश्चितमेव वदाम इति सूचयन्ति । इतिहासो महाभारतादिस्तत्सहितानि पुराणानि—उत अप्यर्थे—यान्यपि मानवादीनि धर्मशास्त्राणि तानि च त्वयाऽधीतानि आख्यातानि श्रावितानि च । तत्र तु जातिप्रयुक्तो दोषो नास्तीति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे अनघेति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु सूतपारम्पर्येणागतानि धर्मार्थकामविषयाणि शास्त्राण्येव सूतेन ज्ञातुं शक्यानि न ऋषिप्रणीतानि मोक्षविषयाणीति तैः संसारहेतुभूतैर्ज्ञातैरपि किमित्याशङ्क्याहुः—यानीति । यानि विदां ज्ञानिनां मध्ये श्रेष्ठो बादरायणो वेद, परं परमात्मानमवरं प्रकृत्यादितत्त्वं विदन्ति ते परावरविदोऽन्ये च मुनयो यानि विदुस्तत्सर्वं शास्त्रजातं त्वं वेत्थ जानासीत्युत्तरेणान्वयः । व्यासस्य विदां श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—भगवानिति । अनेन तदुपदेशो विस्मृत्या तिरोभवितुं नार्हतीत्यपि सूचितम् । तत्र च पुराणादिवृत्तिरुत्तमा तेनापि तज्ज्ञानमावश्यकमिति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे सूतेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आपाततो ज्ञानं वारयन्ति—तत्त्वत इति । तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाहुः—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदनुग्रहादिति । तेषां महतां व्यासादीनामनुग्रहादित्यर्थः । अनुग्रहेऽपि हेतुमाहुः—स्निग्धस्य प्रेमवतः शिष्यस्य गुह्यं सुगोप्यमपि तत्त्वं गुरवो ब्रूयुरेवेत्यन्वयः । उतेत्यवधारणे । तत्र च शिष्यगुणाः सन्तीत्यतोऽपि गुह्यकथनं सम्भवतीति भावेन सम्बोधयन्ति—हे सौम्येति ॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

कथाप्रारम्भ

एक बार भगवान् विष्णु एवं देवताओंके परम पुण्यमय क्षेत्र नैमिषारण्यमें शौनकादि ऋषियोंने भगवत्-प्राप्तिकी इच्छासे सहस्र वर्षोंमें पूरे होनेवाले एक महान् यज्ञका अनुष्ठान किया ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एक दिन उन लोगोंने प्रातःकाल अग्निहोत्र आदि नित्यकृत्योंसे निवृत्त होकर सूतजीका पूजन किया और उन्हें ऊँचे आसनपर बैठाकर बड़े आदरसे यह प्रश्न किया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ऋषियोंने कहा—सूतजी ! आप निष्पाप हैं। आपने समस्त इतिहास, पुराण और धर्मशास्त्रोंका विधिपूर्वक अध्ययन किया है तथा उनकी भलीभाँति व्याख्या भी की है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वेदवेत्ताओंमें श्रेष्ठ भगवान् बादरायणने एवं भगवान्के सगुण-निर्गुण रूपको जाननेवाले दूसरे मुनियोंने जो कुछ जाना है—उन्हें जिन विषयोंका ज्ञान है, वह सब आप वास्तविक रूपमें जानते हैं। आपका हृदय बड़ा ही सरल और शुद्ध है, इसीसे आप उनकी कृपा अनुग्रहके पात्र हुए हैं। गुरुजन अपने प्रेमी शिष्यको गुप्त-से-गुप्त बात भी बता दिया करते हैं ॥ ७-८ ॥

तत्र तत्राञ्जसाऽऽयुष्मन् भवता यद्विनिश्चितम् । पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥
प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन् युगे जनाः । मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥
भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः । अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मा सम्प्रसीदति ॥ ११ ॥
सूत जानासि भद्रं ते भगवान् सात्वतां पतिः । देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अंजसा ग्रंथार्जवेन । एकांततः श्रेयोऽव्यभिचारि श्रेयःसाधनम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अन्येपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चिन्वंतु नेत्याहुः प्रायेणेति । हे सभ्य साधो अस्मिन्युगे कलावल्पायुषो जनास्तत्रापि मंदा अलसास्तत्रापि सुमंदमतयस्तत्रापि मंदभाग्याः विघ्नाकुलास्तत्राप्युपद्रुताः रोगादिभिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ न च बहुशास्त्रश्रवणेऽपि तावतैव फलसिद्धिरित्याहुः । भूरीणीति । भूरीणि कर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि । समुद्धृत्य येनोद्धृतवचनेनात्मा बुद्धिः संप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रश्नान्तरं सूत जानासीति पंचभिः । भद्रं ते इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः । सात्वतां सच्छब्देन सत्त्वमूर्तिर्भगवान्स उपास्यतया विद्यते येषामिति सत्वंतो भक्ताः । स्वार्थेऽण् राक्षसवायसादिवत् । तस्य चाश्रवणमार्षम् । तदेवं सात्वंत इति भवति । तेषां पतिः पालकः । यस्यार्थविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तर्हि तत्सर्वमेव ब्रवीमीति किं तत्राह । तत्रेति । आयुष्मन्निति । त्वया बहुकालं व्याप्य तान्यधीत्य विचारितानीति भावः । यद्वा वयं ब्राह्मणाः स्वोपकारकेभ्योऽप्याशिषमेव दद्म इत्यत एवमायुष्मान्भविष्यसीति भावः । अंजसा शीघ्रं तत्र तत्र झटित्यर्थबोधकवाक्येष्वित्यर्थः । एकांतत एकांतेन सर्वथेत्यर्थः । यद्वा प्रथमान्तात्तसिः । एकमद्वितीयञ्च तारतम्यगणनायामंतर्भूतञ्च यतोऽन्यदधिकं श्रेयो नास्तीत्यर्थः । तच्च प्रेमैव । ननु स्वर्गापवर्गादिकं ब्रह्मपरमात्मभगवत्सु मुख्यस्य भगवत्स्वरूपस्यापि वशीकारकत्वादित्यग्रिमग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति । "तत्र तत्रांजसा" इत्यादिना "अतः साधो" इत्यंतेन सर्वशास्त्रसारोद्धारप्रश्नः प्रथमः । तत्रोत्तरं "स वै पुंसाम्" इत्यादिना "वासुदेवे" इत्यंतेन ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु मन्मुखात्तत्सर्वं श्रुत्वा युष्मदादय एव श्रेयो निश्चिन्वंतु । हे सभ्येति देशकालपात्रज्ञोसीति भावः । अस्मिन्कलौ प्रायेणाल्पायुषस्तत्राप्यल्पायुष्ट्वेपि तत्रापि सालसत्वेपि तत्रापि मंदमतित्वेपि तत्रापि विघ्नाकुलत्वेपि–अत्र चक्रवर्ती–यदि कथंचिद्दीर्घायुषस्तर्हि मंदाः परमार्थेष्वलसाः । यदि केचिन्निरलसा अपि तर्हि निर्बुद्धयः । यदि सुबुद्धयोपि स्युस्तदा मंदभाग्यास्त्वादृशसाधुसंगहीनाः, यदि लब्धसुसंगा अपि तदोपद्रुताः रोगाद्युपद्रववशात्तन्मुखाच्छ्रोतुं श्रुत्वा वा स्वश्रेयो निश्चित्य तत्तदनुष्ठातुं नावकाशं लभंत इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तावतैव बहुशास्त्रश्रवणेनैव । किंच तादृशस्य श्रेयसः साधनेषु मध्ये यन्मुख्यं कलिकालवर्त्तिभिर्जनैः सुशक्यं च तत्साधनं वदेति पृच्छति । श्रोतव्यानि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शास्त्राणि । प्रसीदति निर्मलीभवति । तच्च श्रवणकीर्तनादिकमेवेत्यग्रे ज्ञास्यते । साधो इति सारग्राहिणः परोपकारनिरता एव साधवो भवंतीति भावः । अत्र श्रोतव्येषु 'श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय वाच्यम् ।' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ 'सूत जानासि' इत्यारभ्य 'कलिमलापहम्' इत्यंतो द्वितीयः प्रश्नः । सूतेति । अहो सूत त्वयैते महानुभावा अपि सूतान्मत्तः पृच्छन्तीति विमृश्य झटिति वाच्यमिति भावः । यथा रक्ष एव राक्षसः वय एव वायसस्तथा सात्त्वंत एव सात्त्वता इति तस्याणप्रत्ययस्य तदेवमण्प्रत्ययाश्रवणे । अत्र सन्दर्भः । नानावतारावतारिष्वपि सत्सु महापुराणप्रारम्भ एव श्रीशौनकादीनां श्रीकृष्णैकतात्पर्यम् । यथात्र पूर्वं सामान्यतोऽस्माभिरेकांतश्रेयस्त्वेन सर्वशास्त्रसारत्त्वेनात्मप्रसादहेतुत्वेन च यत्पृष्टं तदेतदेवास्माकं भवति यच्छ्रीकृष्णलीलावर्णनमित्यभिप्रेत्याहुः । भद्रं त इति । श्रीकृष्णलीलाप्रश्ने महादरौत्सुक्यादाशीर्वादः । सात्वतां यादवानां वा । जातो जगद्दृश्यो बभूव । यद्वा "सातिः सुखे" सौत्रो धातुर्ण्यंतात्तस्मात्क्विपि सात्परमात्मा स सेव्यतयास्त्येषामिति मतुपि सात्त्वंतो भक्तास्तेषां पतिरिति । यस्य चिकीर्षया तच्च स्वयशःख्यापनमेव न तु भूभारहरणादेश्चिकीर्षया । वस्तुतः सिद्धांतसिद्ध-श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति कुंतीवाक्यपर्यवसानात् देवक्यां यशोदायां 'द्वे नाम्नी नंदभार्याया यशोदा देवकीति च ।' वसुना गोधनेन "वसु धने सुवर्णादौ गोष्वग्नौ गणदैवते" इति कोशात् । दीव्यति द्योतते इति वसुदेवः । वसुषु दीव्यति द्योतत इति वा वसुप्रवर इत्यर्थः । यद्वा वसुश्चासौ देवश्चेति वसुदेवो नंदः "द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया । जज्ञे नंद इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ॥" इति श्रीदशमोक्तेः । यथाश्रुतार्थस्तु प्रसिद्ध एव । एतेन कृष्णावतारद्वयमस्ति नंदगृहे वसुदेवगृहे च । तयोर्द्वयोरेव लीलायाः प्रश्न इति ध्येयं सुमतिभिः । एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं तस्य प्रतिवचनसामर्थ्यमाविष्कृत्य प्रष्टव्यं पृच्छंति—तत्रेति, हे आयुष्मन् ! पुंसामेकांततो नियमेन निरतिशयं श्रेयो यत् यतः साधनाच्छ्रेयो भवेत्तद् भवता तत्र तत्र पुराणादिषु निश्चितं निर्णीतं नोऽस्मभ्यं शंसितुं प्रस्तोतुमर्हसि । एवमुक्त-साधनभूतो धर्मः पृष्टः किं निरतिशयं श्रेयः को वा तत्साधनभूतो धर्म इति प्रश्नार्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अथ त्रिवर्गसाधनानामश्रोतव्यत्वं सूचयंतस्तन्निष्ठानां दौर्भाग्यं तैः श्रोतव्यानां बहुत्वं च वदंतः सर्वशास्त्रार्थसारभूतं मुक्तिसाधनमेव पृच्छंति—प्रायेणेति सार्धाभ्याम् । सभ्यास्मिन्कलौ युगे जना मानवाः प्रायेणाल्पायुषः । अनियतशतवर्षायुषः, अनेन कृतादियुगेष्विव यथेष्टं भोगानंतरं मुमुक्षोदयाऽसंभव उक्तः । मंदा मंदप्रकृतयः नितरां मंदबुद्धयः, उपद्रुताः तापत्रयवर्गत्रयतृष्णाभ्यामिति शेषः । 'सुमंदमतय' इत्यनेन झटिति श्रेय-स्तत्साधनानवगमः सूचितः । 'मंदा' इत्यनेन श्रेयःसाधनोपसंहाराऽसामर्थ्यं सूचितम् । 'उपद्रुता'इत्यनेन क्वचिच्छ्रेयःसाधनोद्योगस्या-नेकांतरायविहतत्वम् । अत एव ते जना मंदभाग्या दुर्भगा इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ हि यस्मादुपद्रुता अत एव तैर्विभागशः स्वस्वापेक्षितधर्मादिसाधनभेदेन श्रोतव्यानि भूरिकर्माण्यायासबहुलानि कर्माणि बहूनि संतीति पौंडरीकवाजपेयादिभेदेन भूरिणि एकैकस्मिन्ननेकेतिकर्त्तव्यताकलापवत्त्वेन भूरिकर्माणीति । यत एवमतोऽत्र श्रोतव्येषु मध्ये यत्सारमनिष्टनिवर्तकमिष्टप्रापकं सारं साधनं तन्मनीषया सूक्ष्मया धिया समुद्धृत्य दध्नो घृतमिवोद्धृत्य श्रद्दधानानां नोऽस्माकं ब्रूहि सारं विशिंषंति—येनेति ! येन सारेणात्मा चित्तं संप्रसीदति रागादिभिरकलुषं स्यात् तत्सारं ब्रूहीत्यन्वयः । प्रायेणेत्यल्पायुरादिभिः प्रत्येकं संबध्यते—प्रायेण मंदा इत्यादिना । तेन "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये" इति भगवद्वचनार्थः स्मारितः । 'येनात्मा संप्रसीदती'त्यनेनात्मप्रसादार्थमेव तावन्मुमुक्षुभिर्वर्तितव्यम् । सति चात्मप्रसादे"प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योप-जायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति" इत्युक्तरीत्या दुःखहान्यादिरर्थादेव भवतीति सूचितम् । यद्वा येन सारभूतेन साधनेनात्मा संप्रसीदति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । एवं च "किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतन" इति वक्ष्यमाणरीत्या ततः सर्वं संपद्यत एवेति भावः । भूरीणि श्रोतव्यानि विभागशः संति, तत्र सारं ब्रूहीत्यनेन भूरिकर्माणि न श्रोतव्यानि प्रतीयंते । यद्यपि कर्माण्यपि फलद्वारा हानाय स्वरूपेणोपादानाय च श्रोतव्यान्येव । अन्यथा सांसारिकफलनिर्वेदासंभवेन निःश्रेयःसाधनाव-बोध्याध्यात्मशास्त्रशुश्रूषाया एवासंभवात् परमात्मोपासनस्यानभिसंहितफलकर्मोपकार्यत्वज्ञानाभावप्रसंगाच्च, तथाप्येकयैवोक्त्या सर्वाणि फलतस्त्याज्यान्युपासनांगतया यथाशक्त्यानुष्ठेयान्येतावदेव श्रोतव्यं मुमुक्ष्वभिप्रायेणैवमुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं मुक्तिसाधनं पृष्ट्वाऽथ तदनुग्राहकेषु प्रधानतमं "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरण" मित्यादिषु प्रथमोपात्तं भगवच्चरित्रश्रवणं चिकीर्ष-वस्तत्रापि साधुपरित्राणायावतीर्णसमनंतरं श्रीकृष्णावतारचरितं पृच्छंति—सूत इत्यादि षड्भिः । हे सूत ! तुभ्यं भद्रं कल्याणमस्तु । सात्वतां भक्तानां पतिः पालयिता भगवान् वसुदेवस्य अपादानस्य संबंधविवक्षया षष्ठी, वसुदेवात्तद्भार्यायां देवक्यां यस्य चिकीर्षया यत्कर्म कर्तुमिच्छया जातोऽवतीर्णः । तत्सर्वं त्वं जानासीति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीमभिमतार्थमाहुरित्याह—तत्रेति । आयुष्मन् प्रशस्तायुष सूत ! भवता तत्र पुराणादिष्वंजसा ऋजुमार्गेण यत्पुंसा-मेकांततः श्रेयो निश्चितं तन्नः शंसितुमर्हसीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु किमिति संक्षिप्य कथनं विस्तरेण किं न स्यादिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्राह—प्रायेणेति। अस्मिन् कलौ युगे जनाः अल्पायुषः अत एव मर्त्याः मरणशीला मंदाः कर्मकरणशक्तिशून्याः सुमंदमतयः अत्यल्पप्रज्ञा मंदभाग्याः अल्पपुण्यभागिनः कुष्ठभगंदरादिव्याधिभिरुपद्रुताः। प्रायेणेति प्रत्येकमभिसंबध्यते। बहुलमेवं कश्चिदे-वोक्तार्थे अन्यथा स्यादित्यर्थे वर्तते इत्यन्वयः॥ १०॥ ❀ ❀ अल्पायुष्यादिभिः अत्यंतं दुर्बलानां श्रेयःसाधनशास्त्राणि हित्वा अर्थादिविषयानेकशास्त्रश्रवणं दुःशकमित्याहुरित्याह—भूरीणीति। विभागशः प्रत्येकं विभक्तानि तथाभूतानि भूरीणि बहूनि भूरिकर्माणि व्यापारवंति श्रोतव्यानर्थादिविषयशास्त्राणि संतीति यदित्यन्वयः। प्रश्नार्थं निगमयति—अत इति। एवमर्थादिविषय-शास्त्रज्ञानं दुःशकं श्रेयःपरिपंथि च आयुरादिकं चाल्पमतः साधो हीनजात्युत्पन्नत्वेऽपि निर्दोषः, अत्रैषु शास्त्रेषु यत्सारं तन्मनी-षया बुद्धया समुद्धृत्य इदमेवोपादेयमिति नः ब्रूहि। किमर्थं ? भूतानां भद्राय, येन भवदुक्तसारश्रवणेनात्मा हरिराशु प्रसीदति; अनुग्रहोन्मुखो भवतीत्येकान्वयः॥ ११॥ ❀ ❀ सारश्च हरेः कृष्णावतारकथैवेत्यावयवंतः पुनराहुरित्याह—सूतेति। भो सूत ! जानासि सकलमिति शेषः, ते तुभ्यं भद्रं मंगलमस्तु, ते तव बिंबभूतं भद्रं सर्वमंगलं भगवन्तं जानासीति वा। सात्त्वतां पति-र्भगवान् यस्य कार्यविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य सकाशाद्देवक्यां जातः तद्द्वारा प्रकाशितः॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुंसां कलिभाविपर्यन्तपुरुषाणाम्॥ ९॥ ❀ ❀ कलिपुरुषानेव वर्णयति—मन्दभाग्याः स्वल्पपुण्याः॥ १०॥ ❀ ❀ भूरीणीति सार्धकम्। श्रोतव्यानि शास्त्राणि। 'ब्रूहि भद्राय भूतानां'मिति क्वचित् पाठः॥ ११॥ ❀ ❀ सूतेत्यादि नवकं नानावतारावतारिष्वपि सत्सु महापुराणप्रारम्भ एव श्रीशौनकादीनां श्रीकृष्णैकतात्पर्यमिदम्। यथा अत्र पूर्वं सामान्य-तोऽस्माभिरेकान्तश्रेयस्त्वेन सर्व्वशास्त्रसारत्वेन आत्मसुप्रसादहेतुत्वेन च यत् पृष्टं तदेतदेवास्माकं भाति यत् श्रीकृष्णलीलावर्णन-मित्यभिप्रेत्याहुः—सूतेति। भद्रं त इति श्रीकृष्णलीलाप्रश्नेन सहादरौत्सुक्येनाशीर्व्वादः। भगवान् स्वयमेव सम्पूर्णैश्वर्यादि-युक्तः। सात्वतां सात्वतानाम्। नुडभाव आर्षः। यादवानामित्यर्थः, जातो जगद्दृश्यो बभूव॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

तर्हि तत्तत् सर्वमेव ब्रवीमीति किं तत्राहुः—तत्रेति। आयुष्मन्निति। त्वया बहुकालं व्याप्य तान्यधीत्य विचारिता-नीति भावः। अञ्जसा शीघ्रं, तत्र तत्र झटित्यर्थबोधकवाक्येष्वित्यर्थः। एकान्ततः एकान्तेन सर्वथेत्यर्थः। यद्वा प्रथमान्तात्तसिः। एकं अद्वितीयञ्च तारतम्यगणनायामन्तर्भूतञ्च यतोऽन्यदधिकं श्रेयो नास्तीत्यर्थः। तच्च प्रेमैव, न तु स्वर्गापवर्गादिकं ब्रह्म परमात्म-भगवत्सु मुख्यस्य भगवत्तत्त्वस्वरूपस्यापि वशीकारकत्वादित्यग्रिमग्रंथे व्यक्तीभविष्यति॥ ९॥ ❀ ❀ ननु मन्मुखात्तत्तत् सर्वं श्रुत्वा युष्मदादय एव श्रेयो निश्चिन्वन्तु तत्राहुः—हे सभ्य देशकालपात्रज्ञ ! अस्मिन् कलौ प्रायेण जना अल्पायुष एव, यदि कथञ्चिद् दीर्घायुषस्तर्हि मन्दाः परमार्थेष्वलसाः, यदि केचिन्निरलसा अपि तर्हि निर्बुद्धयः, यदि सुबुद्धयोऽपि स्युस्तदा मन्दभाग्याः तादृशसाधुसङ्गहीनाः, यदि लब्धसुसङ्गा अपि तदा उपद्रुताः रोगाद्युपद्रववशात् तन्मुखात् श्रोतुं श्रुत्वा वा स्वश्रेयो निश्चित्य तत्तदनुष्ठातुं नावकाशं लभन्त इति। यद्वा अल्पायुषस्तत्रापि मन्दा इत्यादि॥ १०॥ ❀ ❀ तादृशस्य श्रेयसः साधनेषु मध्ये यन्मुख्यं कलिकालवर्तिभिर्जनैः सुशक्यञ्च तत् साधनं वदेति पृच्छन्ति—भूरीणि कर्म्माण्यनुष्ठेयानि यत्र तानि श्रोतव्यानि साधनानि तादृशसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि वा। येनात्मा बुद्धिः प्रसीदति। तच्च श्रवणकीर्त्तनादिकमेवेत्यग्रे ज्ञास्यते॥ ११॥ ❀ ❀ तच्च साधनसारं श्रवणकीर्त्तनादिकं श्रीकृष्णयशोविषयकमेव वाचयितुं पुनः पृच्छन्ति—सूतेति। भद्रं त इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः। सन्तो भक्ता एव स्वविभुत्वेन वर्त्तन्ते यस्य स सत्वान् विष्णुः स एव भजनीयो येषामिति भक्तौ इति सूत्रेणाण्। सात्वता वैष्णवास्तेषां पतिर्नुडभावस्त्वार्षः। किं वा सातिः सुखार्थः सौत्रो धातुर्हेतुमण्यन्तः। "अनुपसर्गाल्लिम्प—" (३।१।१३८) इति सूत्रोक्तस्तस्माद्वा सरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा स सेव्यतयाऽस्त्येषामिति मतुपि सात्वन्तो भक्तास्तेषां पतिरिति। वसुदेवस्य देवक्यां भार्य्यायां यस्य चिकीर्षया तच्च स्वयशःख्यापनमेव तस्यैव नतु भूभारहरणादेश्चिकीर्षयेति वस्तुतः सिद्धान्तसिद्धं "श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्नि"ति कुन्तीवाक्यपर्यवसानात्।

तस्य जिज्ञासया किं फलमिति चेत् श्रुत्वा आत्मानं कृतार्थीकरिष्याम इत्याहुः—यस्येति सार्द्धैस्त्रिभिः। यस्यावतार एव क्षेमाय मोक्षाय भवाय भूत्यै सम्पत्तये किं पुनः स इत्यर्थः॥ १२-१३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अंजसा अनायासेन शास्त्रापीडनेन। एकांततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसाधनं नोऽस्मभ्यं हे आयुष्मञ्शंसितुमर्हसि ब्रूहीत्युपाश्रयप्रश्नः॥ ९॥ ❀ ❀ प्रश्नांतरं कर्तुं कर्तृकर्मणोरन्योन्यवैषम्यमाहुः। प्रायेणेति सार्द्धेन॥ १०॥ ❀ ❀ अतः कर्तृकर्मणोरन्योन्यानर्हत्वाद्धेतोः॥ अत्र शास्त्रे सारं सर्वशास्त्रनिष्पन्नं प्राप्यम्॥ ब्रूहीति उपेयप्रश्नः॥ ११॥ ❀ ❀ सूतेति। सात्वतां वैष्णवं शास्त्रं तदाचक्षते इति सात्वतस्तेषां पतिः। णिचि क्विपि णिलोपे रूपम्॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

फलार्थं हि साधनं मृग्यते। अतः किं फलं किमफलमिति भवति विचारणा। अभ्युदयो निःश्रेयसं वा भवति फलम्। अन्यद्वा, सर्वत्र दूषणान्यग्रे वक्ष्यंते। अतः संदेहात्प्रश्नः। तथापि प्रमाणवलविचारेण निर्णयस्तदाह। अंजसा ग्रंथार्जवेन आयुष्मन्नित्याशीर्भयाभावो वा सूच्यते। गुरूणामन्योन्यं विप्रतिपत्तावपि, बहुगुरुत्वेन बुद्धिवैशद्यात् स्वतो निर्द्धारणं संभवतीत्याह—भवता यद्विनिश्चितमिति। पुंसां स्वतंत्राणां, एकांततः श्रेयः कदापि सर्वान् प्रति श्रेयस्त्वं न त्यजतीत्यर्थः। स्वर्गिणां पुत्रादिषु न श्रेयस्त्वम्। तथा मुक्तानां मुक्तौ इति। किमत्रैकांततः श्रेयः इत्यर्थः। तदस्मभ्यं शंसितुमर्हसि। द्वितीयं प्रश्नमाह—प्रायेणेति सार्द्धाभ्याम्। साधनविषयकोऽयं प्रश्नः। स्वस्य ऋषित्वेन चिरजीवित्वात् तद्व्यतिरेकेणाह॥ ९॥ ❀ ❀ अनेन ऋषिव्यतिरिक्तानामयमुपाय इति गम्यते। आद्यस्तु तेषाम्। पुंसां न इति वा सामानाधिकरण्यं अल्पमायुर्येषां ते अल्पायुषः। अनेन सहस्र-समादयो न तेषां साधनमित्युक्तम्। प्रकृतानुपयोगात् अकथनमाशंक्याह—सभ्य इति। सभामर्हतीति सभ्यः। "सभां वा न प्रवेष्टव्य" मिति धर्मबोधनाय संबोधनम्। अत्यावश्यकमहत्कालसाध्यसाधनत्वे, अवक्तव्यत्वमाशंक्य कलिदोषेणैवाल्पायुष्ट्वं न स्वभावतः। तथा च कलिदोषपरिहारकेण तादृशेन साधनेन, आयुषोऽपि वृद्धिरित्यभिप्रायेणाह—कलावस्मिन् युग इति। तस्य कलेः कालांतरत्वे इदानीमुपायस्यावक्तव्यत्वमाशंक्याह—अस्मिन्निति। युगपदप्रयोगस्तत्रत्यानां पूज्यत्वाय। सहजसंसारित्वाभावाय जना इति। प्रादुर्भावादुत्कृष्टत्वम्। एवं सहजदोषमुक्त्वा आगंतुकदोषमाह मंदा इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः। मंदा अलसाः आलस्यं चित्तजाड्यम्। सुष्ठु मंदा मतिर्येषामिति ज्ञानेंद्रियदोषः। मंदभाग्या इति अदृष्टस्य कर्मेन्द्रियत्वाद्दोषः। उपद्रुता रोगादिभिरिति। चत्वारो दोषाः, एवमागंतुकदोषा उक्ताः। कालांतरेण व्याप्तता इत्याह—भूरीणीति॥ १०॥ ❀ ❀ अयं वाह्यो दोषः "नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदि" ति लौकिककर्मव्याप्रुताः। ततोऽपि विहितकर्मव्याप्रुताः। तत्र प्रमाणविचारे प्रकरणशः धर्मादिशास्त्राणि ज्ञातव्यानि। तानि च भूरीणि कर्माणि येष्विति भूरिकर्माणि। न च श्रवणमात्रेण कृतार्थता। किन्तु तदुक्तानि कर्माण्यपि कर्तव्यानि। ततो महान् दोषो बाह्यः। एवं त्रिदोषग्रस्तानामुपायं कथयेत्याहुः—अतः इति। प्रत्युपकारापेक्षाभावाय संबोधनं साधो इति। परदुःखदूरीकरणं साधोरावश्यकमिति भावः। अन्यार्थमुक्तस्य प्रासंगिकस्य वा साधनस्य निराकरणायाह—अत्रेति। एतादृशे दोषे अत्रापि बहूनि साधनानि चेत्, यत् सारं, तत् समुद्धृत्य वक्तव्यम्। यत्तदोर्नित्यसंबंधान्नाध्याहारदोषः। यदिति प्रसिद्धं वा, सारं पारंपर्यफलव्यभिचारादिदोषरहितम्। एकवचनेन असाधारण्यं सुगमत्वं चोक्तम्। प्रकरणेन विधयो बध्यंत इति न्यायेन यद्यपि सर्वं प्रकरणेषु सुसंबद्धं, तथापि तत्तत्स्थानादुद्धृत्य वक्तव्यमित्याह—समुद्धृत्येति। प्रकरणेषु तद्धर्मशून्यत्वाभावाय। मनीषयेति बुद्ध्यैवोद्धरणं, न कृतितः। मनस ईषा मनीषा। मनश्चांचल्यनिवारिका बुद्धिः। प्रार्थनायां प्राप्तकाले वा लोट्। भद्रं कल्याणं, त्रिविधदुःखाभावपूर्वकमहत्सुखावाप्तिः। तद्भगवत्प्रसादादिति चेत्तत्राह—येनात्मा सुप्रसीदतीति। येनैव हेतुना आत्मा भगवान् सुप्रसीदति। तर्हि तथैव कथयेत्यर्थः। भूतानामिति। पिशाचवज्जीवानां परिभ्रमणबोधनेन दया सूचिता। एवं फलसाधने प्रश्ने निरूपिते तत्राविर्भूतो भगवानेव फलसाधनं चेत्याशंक्य भगवदवतारो लोकानामर्थे वेति संदेहात् अवतारप्रयोजनं पृच्छंति—सूत जानासीति॥ ११॥ ❀ ❀ इदं त्वतिगूढमिति को वेद न जानातीति संदेहात्पृच्छंति—जानासीति। मुखप्रसादं दृष्ट्वा जानातीति ज्ञात्वा, हर्षेणाशीराहुः—भद्रं त इति। अस्त्वित्यर्थात्। महति ज्ञानोपदेशे दक्षिणा ह्येषा। श्रुतमस्ति, देवक्यां जातः कृष्णो भगवानिति। तत्र संदेहः—भगवतः षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्य ब्रह्मणः कार्यकारणार्थं न देहसंबंध उपेक्ष्यते। जीवधर्मास्तु ब्रह्मणि न संत्येव। प्रादुर्भावप्रकारस्तु जीवानामिव अतः संदेहः। किंच, सात्वतां पतिः सत्त्वैकनिष्ठाः सात्वंतः देवा मुक्ता वा। तत्परित्यज्य मनुष्येषु संसारेषु कथमाविर्भावः? पतित्वाच्चेषां परित्यागोनुचितः। किंच देवा मुक्ताः सनकादयो वा, तेपि ब्रह्मणो देहान्मनसो वा, उत्पद्यंते, न स्त्रियां, तत्रापि कस्यचित् कन्यायां देवक्यामिति देवकस्य कन्या देवकी। तथाच अप्सु नारायणावतारवन्न भवति। तत्रापि विशेषः वसुदेवस्येति, वसुदेवस्य भार्या पराधीना भगवदवतारे न भार्यादिविशेषसंबंधः, किन्तु संबंधमात्रमिति षष्ठीमात्रप्रयोगः। अतस्तादृशस्य तादृशावतारे किं कार्यं, तर्हि तथा न भविष्यतीत्याशंक्याह—जातः कंसादिवधस्त्वन्यस्मादपि भवतीत्यभिप्रायः, अतः यस्य चिकीर्षया जातः तन्नः कथयेति संबंधः। अनेन प्रासंगिकं प्रयोजनं निवारितम्। कालादिबाध्यता च। नन्वस्त्येव प्रयोजनं कारणदर्शनात्, योगेन च तज्ज्ञानंतीत्याशंक्याहुः—तन्नः शुश्रूषमाणानामिति॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

प्रायेणेत्यत्र। अनेनेति। अल्पायुष्ट्वकथनेन। आद्य इति। सहस्रसमादिरूपः। धर्मबोधनायेति। अस्मिन् वाक्ये सभाप्रविष्टस्य जानतस्तूष्णींभावेपि दोषकथनात्तद्बोधनायेत्यर्थः। साधनस्य इति। उत्तरकथनस्येति शेषः। पूज्यत्वायेति। 'कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा' इति वाक्यात्तथेत्यर्थः॥ १०॥ ❀ ❀ अत इत्यत्र। यदिति प्रसिद्धं वा सारमिति। 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षत' इति न्यायस्य यच्छब्देपि तुल्यत्वात् पक्षान्तरमाहुः यदित्यादि। पारम्पर्यफलव्यभिचारेति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्यभिचारशब्दो द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुभयत्र सम्बध्यते। ईषेति। 'ईष गतिहिंसादानेषु'। महत्सुखावाप्तिरिति। अत्र षष्ठीतत्पुरुषात् परममहत्परिमाणमिविवदात्वाभावः॥ ११॥ ❀ ❀ सूत जानासीत्यत्र। जीवधर्मा इति। अविद्याकामकर्माणि। मुक्ता वेति। सनकादय इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सर्वज्ञत्वेन तस्य प्रवचनसामर्थ्यमुक्त्वा प्रष्टव्यं पृच्छन्ति—तत्र तत्रेति। हे आयुष्मन्निति सम्बोधनेन तस्मिन्नायुः सञ्चारयन्ति। तत्र तत्र शास्त्रे यत्पुंसामेकान्ततः श्रेयः अविनाशि फलं भवता विनिश्चितं तन्नोऽस्मभ्यं त्वमञ्जसा ग्रन्थार्जवेन शंसितुं कथितुमर्हसीत्यन्वयः॥ ९॥ ❀ ❀ एवं फलं पृष्ट्वा युष्माकं महतामग्रे मया हीनेन किं वक्तव्यं ग्रन्थानां विद्यमानत्वात्तद्विचारेण भवन्तः स्वजिज्ञासितं स्वयमेव विनिश्चिन्वन्त्वितीमामाशङ्कां परिहर्तुं कलियुगे मनुष्यदोषान् वदन्तः श्रेयस्साधनं पृच्छन्ति—प्रायेणेति सार्द्धेन च द्वयेन। "सभां न प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषमनुस्मरन्। अब्रुवन् विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते" इति शास्त्रानुसारेण निर्वचनार्हस्य सभां प्रविष्टस्य तवाकथने दोषो भविष्यतीति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे सभ्य इति। अस्मिन्कलौ युगे जना मनुष्याः प्रायेणाल्पायुषस्तेन शास्त्रविचारमध्ये एव यदि मरणं स्यात्तदा तदुक्तानुष्ठानं तु नैव स्यात्। आयुस्सत्त्वेऽपि प्रायेण मन्दा अलसास्तेन शास्त्रविचार एव न सम्भवति। आलस्याभावे विचारप्रवृत्ता अपि प्रायेण सुमन्दमतयः, तथाच शास्त्रार्थ एव तेषां यथावन्न स्फुरति स्फूर्तिमन्तोऽपि प्रायेणोपद्रुताः रोगादिना कामकर्मभिश्च व्याकुलाः, अतः शास्त्रविचारावसर एव नास्ति कथमेवमित्यपेक्षायामाहुः—मन्दभाग्या इति। मन्दं दुष्टं भाग्यं प्रारब्धं कर्म येषां ते तथेत्यर्थः। प्रसिद्धमेवैतत्प्रत्यक्ष इति द्योतयितुमाहुः—हीति। न केवलं बहुशास्त्रश्रवणेन फलप्राप्तिः, किन्तु तदुक्तानुष्ठानादेव प्रायेणैतावत्तु जीवनमेव दुर्लभमिति भावेनाहुः—भूरीणि कर्माणि अनुष्ठेयानि येषु तानि भूरीणि शास्त्राणि विभागशः वर्णाश्रमविभागपूर्वकं श्रोतव्यानीति न सर्वे एकविधाः एवंविधाः वा इति प्रायोग्रहणम्॥ १०॥ ❀ ❀ यस्मात्कलियुगदोषेणास्माकं स्वतश्शास्त्रश्रवणादिना फलप्राप्तिनिश्चयो नास्त्यतो हेतोः हे साधो अत्र शास्त्रेषु यत्सारं सर्वानिष्टनिवर्त्तकाव्यभिचारि परमश्रेयस्साधनं येन चात्मा परमात्मा भगवान् सुप्रसीदति तन्मनीषया मनस ईषा चाञ्चल्यनिवर्तिका बुद्धिस्तया स्वबुद्ध्या सम्यक् यथावदुद्धृत्य नोऽस्माकं ब्रूहीत्यन्वयः। 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः' इति शास्त्रानुसारेण स्वेषां श्रवणाद्यधिकारित्वं दर्शयन्ति—श्रद्दधानानामिति। हे साधो इति सम्बोधनेन स्वपरकार्यं साधयतीति साधुस्तथाविधस्य तवास्मत्प्रश्नोत्तरदानेनास्माकं दुःखदूरीकरणमेवोचितमिति सूचितम्। भगवत्प्रसादे सति किमपि दुर्लभं नास्तीति तु सामान्यतो वयं जानीमः, परन्तु भगवत्प्रसाद एव केन भवतीति विशेषतो न जानीमः। अतस्तद्वक्तव्यमित्याशयेनोक्तं येनात्मा सुप्रसीदतीति॥ ११॥ ❀ ❀ पूर्णानन्दस्य भगवतोऽवतारो लोके किमर्थ इति पृच्छन्ति—सूतेति। भगवदभिप्रायं को वेदेत्युत्तरदानेऽभीष्टसिद्धिर्न स्यादत एवमयं मा वदत्विति तं प्रोत्साहयितुं सम्बोधयन्त आशिषं ददति। हे सूत ते तव भद्रं कल्याणं भवत्विति शेषः। तत्र सामान्यतः श्रुतमस्ति सात्वताम्पतिः सच्छब्देन सत्त्वमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव स उपास्यतया विद्यते येषां ते सत्त्वन्तो भक्ताः देवा जीवन्मुक्ता नारदसनकादयश्च तेषां पतिः पालको भगवान् वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जात इति सङ्कल्पमात्रेणानन्तब्रह्माण्डकर्तुस्तस्य निरतिशयषड्गुणपूर्णस्याविद्याकामकर्मादिजीवधर्माभावान्न कार्यार्थं देहसम्बन्धोऽपेक्ष्यते सङ्कल्पेनैव तत्कर्तुं शक्यत्वात्। प्रादुर्भावप्रकारस्तु जीवानामिवातो महान् संशयो जायते इति यस्य कार्यविशेषस्य चिकीर्षया कर्तुमिच्छयैवं जातस्तत्किं त्वं जानासीत्यन्वयः॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

आयुष्मन्! आप कृपा करके यह बतलाइये कि उन सब शास्त्रों, पुराणों और गुरुजनोंके उपदेशोंमें कलियुगी जीवोंके परम कल्याणका सहज साधन आपने क्या निश्चय किया है?॥ ९॥ ❀ ❀ आप संत-समाजके भूषण हैं। इस कलियुगमें प्रायः लोगोंकी आयु कम हो गयी है। साधन करनेमें लोगोंकी रुचि और प्रवृत्ति भी नहीं है। लोग आलसी हो गये हैं। उनका भाग्य तो मन्द है ही, समझ भी थोड़ी है; इसके साथ ही वे नाना प्रकारकी विघ्न-बाधाओंसे घिरे हुए भी रहते हैं॥ १०॥ ❀ ❀ शास्त्र भी बहुत-से हैं। परन्तु उनमें एक निश्चित साधनका नहीं, अनेक प्रकारके कर्मोंका वर्णन है। साथ ही वे इतने बड़े हैं कि उनका एक अंश सुनना भी कठिन है। आप परोपकारी हैं। अपनी बुद्धिसे उनका सार निकालकर प्राणियोंके परम कल्याणके लिये हम श्रद्धालुओंको सुनाइये, जिससे हमारे अन्तःकरणकी शुद्धि प्राप्त हो॥ ११॥ ❀ ❀ प्यारे सूतजी! आपका कल्याण हो। आप तो जानते ही हैं कि यदुवंशियोंके रक्षक भक्तवत्सल भगवान् श्रीकृष्ण वसुदेवकी धर्मपत्नी देवकीके गर्भसे क्या करनेकी इच्छासे अवतीर्ण हुए थे॥ १२॥

तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुम्। यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च॥ १३॥
आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन्। ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्॥ १४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः । सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥
को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः । शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अंग हे सूत तन्नोऽनुवर्णयितुमर्हसि । सामान्यतस्तावद्यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्प्रभावमनुवर्णयंस्तद्यशःश्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति । आपन्न इति त्रिभिः । संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोऽपि गृणन् । ततः संसृतेः । अत्र हेतुः । यद् यतो नाम्नो भयमपि स्वयमेव बिभेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ किं च यस्य पादौ संश्रयो येषामत एव प्रशमः अयनं वर्त्म आश्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेण सेविताः सद्यः पुनंति । स्वर्धुनी गंगा तस्याः आपस्तु तत्पादान्निःसृताः न तु तत्रैव तिष्ठन्ति अतस्तत्सम्बन्धेनैव पुनंत्योऽपि अनुसेवया पुनंति न तु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः कलिमलापहं संसारदुःखोपशमनम् ॥१६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य जिज्ञासया किं फलमिति चेत् श्रुत्वात्मानं कृतार्थीकरिष्याम इत्याहुः । यस्यावतार एव क्षेमायेत्यादि । किं पुनः स इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विवशोपि विशेषेण पराधीनः सन्नपि यस्य श्रीकृष्णस्य नाम । तस्य सर्वावतारित्वादवतारनाम्नामपि तत्रैव पर्यवसानात् । अत एव साक्षाच्छ्रीकृष्णादपि तत्तन्नामप्रवृत्तिः प्रकारान्तरेण श्रूयते श्रीविष्णुपुराणे । तत्र तु "अखिलानामेव भगवन्नाम्नां कारणान्यभवन्" इति गद्यं, तदिदं च वासुदेवदामोदरगोविंदकेशवादिनाम ज्ञेयम् । ततः संसृतेः अत्र घोरामिति विवश इति सद्य इति पदत्रयेणाजामिलादयः सूचिताः । स्वयं भगवानितिवत् । मूलभूतं भयं महाकाल एव बिभेति किं पुनर्मृत्युर्यमश्च किमुततरां यमदूता इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अन्यदाधिक्यमाह किञ्चेति । यस्य श्रीकृष्णस्य । पाद इत्येकत्वं सामान्याभिप्रायम् । पादावित्यर्थः । "प्रशमो भगवन्निष्ठबुद्धिता शमो मन्निष्ठता बुद्धेः" इति स्वयं श्रीभगवद्वाक्यात्स एव । प्रकृष्टः प्रशमः साक्षात्पूर्णभगवच्छ्रीकृष्णलीलाकृष्टचित्तमुनयः श्रीशुकदेवादयः सद्यः पुनंति सवासनपापेभ्यः शोधयन्ति । स्वर्धुनी गंगा । "योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपो जनार्दनः । स एव द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः" इति । स्वयं तथाविधरूपा अपि साक्षाच्छ्रीवामनदेवचरणनिस्सृता अपि अनुसेवया साक्षात्सेवाभ्यासेनैव शोधयन्ति न तु सन्निधानमात्रेण । साक्षात्सेवयापि न सद्य इति । तस्या अपि श्रीकृष्णमाश्रितानामुत्कर्षादुत्कर्षः । एवमेव तद्यशसोप्याधिक्यं वर्ण्यते । "तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचम्" इति । टीका च इतः पूर्वं स्वस्सरिदेव सर्वतोधिकं तीर्थमित्यासीत् । इदानीं तु यदुषु यदजनि जातं तीर्थं श्रीकृष्णकीर्त्तिरूपमेतत्स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमलं चक्रे इत्येषा । विश्वनाथस्तु यत्पादावेव संश्रित्यैव वर्त्तमानाः सद्य इति स्मृतिमात्र एव पुनंति अविद्यामालिन्यानि शोधयन्ति किं पुनर्दृष्टाः स्पृष्टाः सेविता वेति व्याख्येयम् । "येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यंति वै गृहाः । किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः" इत्यनेनैकार्थप्राप्तेः । स्वर्धुन्या आप इत्यत्रापि तस्याः सकाशाद् दूरदेशं नीता इत्येव व्याख्येयम् । "मुक्तिस्त्वदर्शनादेव न जाने स्नानजं फलम्" इति वाक्यार्थविरोधात् । किंच स्वर्धुन्या दर्शनादेव साधूनां तु स्मरणादपि मुक्तिरिति तदपि साधूनामेवोत्कर्षो ज्ञेयः । ततश्च तास्तु तत्पादान्निसृता एवातस्तत्सम्बन्धेन पुनन्त्योपि उपर्युपरि स्पृष्टाः सत्यः पुनन्ति । नुर्विकल्पे सेवया प्रणत्यादिना वाहता वा । स्वर्धुन्याप इति समासांताभावस्त्वार्षः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शुद्धिरात्मप्रसादः । "येनात्मा सुप्रसीदति" इति पूर्वोक्तेः । यशः ब्रह्मरुद्रेंद्रजयादिकं रासक्रीडादिकं चासाधारणमेव । "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकस्तु वैदेहः पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ पुण्यश्लोकः शान्तनवः पुण्यश्लोको बलिः स्मृतः । पुण्यश्लोको व्यासदेवः पुण्यश्लोकाः सनादयः ॥" इत्यादि पुराणोक्तेः । पुण्यश्लोकैर्युधिष्ठिराद्यैः । यद्वा पुण्यश्लोकश्चासावीड्यकर्मा चेति कर्मधारयः । कलेर्युगसम्बन्धीनि मलानि कलिं स्वांगावेशेन दुष्कृतप्रवर्त्तकस्वरूपं मलानि कायिकादिपापान्यपहंतीति । तथा को वेत्युक्त्या सर्वैः स्वांतःकरणशोधनार्थं कृष्णयश एव श्राव्यमिति भावः । सूत जानासीत्यारभ्य कोवेत्यंतेन कृष्णावतारप्रयोजनतच्चरितयोः प्रश्नाविति ज्ञेयम् । "तस्य कर्माण्युदाराणि" इत्यादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलाप्रश्नः । तस्योत्तरं "स एवेदं ससर्जाग्रे" इत्यादिना । उदाराणि भक्ताभीष्टप्रदानि परमानन्ददानि वा, "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः । दधदिति वर्त्तमानकालेन तदवताराणां नित्यत्वं तस्य च परिपूर्णत्वं कलाः पुरुषादिरूपा दधतस्तत्तदंशानप्यादाय तस्यावतीर्णस्य सत इति सन्दर्भः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्माद्वक्तुमर्हसीत्याहुः तदिति । तच्छ्रीकृष्णचरितं श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं वर्णितुमंग हे सूत ! अर्हसि । 'अर्हसी' त्यनेन सदनुगृहीतः कार्त्स्न्येन तच्चरित्रवेदी त्वं वक्तुं प्रभुरिति सूचितं महोपकर्तृत्वात्तदवतारचरित्रमवश्यं शुश्रूषितव्यमित्यभिप्रायेण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदवतारं विशिषंति—यस्येति। यस्य भगवतोऽवतारः। श्रीकृष्णरूपो भूतानां विभवाय योगापरपर्यायेष्टोदयाय क्षेमाय तत्पालनाय च। भक्तानामित्यनुक्त्या भूतानामिति वदतामयमभिप्रायः—शत्रूणामपि दमनपूर्वकमपवर्गदायित्वेन महोपकर्त्तेति किमु वक्तव्यम्? तदवतारो भूतानां योगक्षेमार्थं इति॥ १३॥ ❀ ❀ यतस्तन्नामैवानिष्टपरिहारेष्टप्रापणक्षममेवेत्यभिप्रायेण नामप्रभावमाहुः—आपन्न इति। घोरां गर्भजन्म-जरा-मरणादिरूपां संसृतिमापन्नः प्राप्तः पुमान् शत्रुरपि विवशः पारवश्येनापीत्यर्थः। यस्य श्रीकृष्णस्य यच्छब्दात्मको वा भगवतस्तस्येत्युत्तरत्रान्वयः। नामगृणन्नुच्चैर्देहाऽवसान इति शेषः ततः संसृतेः सद्य एव विमुच्येत मुक्तो भवेत्। कथं पारवश्येनाप्युच्चारणमात्रेणापि शत्रुरपि मुच्येतेत्यत्रोच्चारणं विशिषंति—यद्बिभेति स्वयंभव इति। यन्नामोच्चारणं प्रति भवः संसारः स्वयं बिभेति। 'भय'मिति पाठेऽपि जन्म—मरणादिभयहेतुत्वाद्भव एव भयशब्देन विवक्षितः। देहावसानकालिकभगवन्नामोच्चारणस्याव्यवधानेन मुक्तिसाधनत्वमितरकालिकस्य तु कर्मज्ञानयोगादिवद्भक्तियोगानुग्राहकत्वेन तद्द्वारेति विवेकः। एतच्च षष्ठेऽजामिलोपाख्याने प्रपंचयिष्यते॥ १४॥ ❀ ❀ आस्तां तावदवताराणां नाम माहात्म्यं तदीयानां माहात्म्यमेव वाङ्मनसामगोचरमित्यभिप्रायेणाहुः—यदिति। हे सूत! यस्य भगवतः पादसंश्रयाः पादावेव प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन संश्रयंत इति तथा। मुनयस्तत्पदारविंदमननशीलाः प्रशमायनाः शमदमादिगुणानामाश्रयाः तदीयाः स्पृष्टाः, पादयोरिति शेषः। पादस्पर्शमात्रेणापीति भावः। सद्य एव, पुनंति स्पृष्टानिति शेषः। एवं तत्पादसंबंधिन्याः स्वर्धुन्या गंगाया आपोऽप्यनुसेवया स्नानपानादिरूपया सेवया पुनंति स्वर्धुन्यापस्त्वनुसेवया पुनन्ति मुनयस्तदीयास्तूपस्पर्शमात्रेणापि पुनंतीति केचिद्व्याचक्षते। यथा स्वर्धुन्यापोनुसेवया पुनंति तथा मुनयोऽप्युपस्पृष्टाः पुनंतीति दृष्टांतो वाभिप्रेतः॥ १५॥ ❀ ❀ उक्तैरन्यैश्च गुणैस्तं विशेषतस्तच्चरित्रमवश्यात्मशुद्धिमिच्छद्भिः श्रोतव्यमित्यभिप्रायेणाहुः—को वेति। तस्योक्तविधस्य पुण्यस्य श‍ृण्वतां वदतां च पुण्यावहः श्लोक्यत इति श्लोको यशो यस्य। अत एव स चासावीड्यं स्तुत्यं कर्म चरित्रं यस्य तस्य भगवतो यशः कलिमलापहं कलिप्रयुक्तपापहंतृचित्तशुद्धिकामः को वा पुमान्न श‍ृणुयात्? सर्वोऽपि श‍ृणुयादेवेत्यर्थः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

यस्यावतारो भूतानां क्षेमायैहिकामुष्मिकसुखाय विभवायाभिवृद्धये भवति। अंग हे वत्स! तस्य कृष्णस्य तं कार्यविशेषं चरित्रापरपर्यायं शुश्रूषमाणानामस्माकमनुवर्णितुं सम्यग्वक्तुमर्हसीत्येकान्वयः। सात्वतामिति। सत् ब्रह्म कृष्णाख्यमुपास्यमेषामस्तीति सत्वंतः त एव सात्वंतः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्, तस्यादर्शनं छांदसम्; यद्वा सातिः सौत्रो धातुः सुखार्थः वासरूपन्याये क्विपि सात् सखा परमात्मा स एषामस्तीति सात्वंतो भक्तास्तेषां पतिः मरुत्वतामितिवत्सात्वतामिति रूपसिद्धिः। यद्वा सात्वतप्रातिपदिकात्तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि कृते क्विप् चेति क्विपि च कृते णिचो लोपे अतो लोपे च सात्वतामिति रूपसिद्धिः। सात्वतां पंचरात्रोक्तानुष्ठानकारिणां यादवानां वा॥ १३॥ ❀ ❀ सारत्वात् कृष्णचरितमेवानुवर्णनीयं नान्यद्यतस्तस्य वासुदेवादिनामोच्चारणादखिलबंधनिवृत्तिः तत्र किं वक्तव्यं तच्चरितश्रवणमननाभ्यामित्याशयवंत आहुरित्याह—आपन्न इति। भवः संसारः अहंकाररूपेण बंधको रुद्रो वा यं प्रति बिभेति भयादपसृतो भवति यन्नाम यस्य नाम गृणन् उच्चारयन् विवशः बद्धभ्यासात् घोरां संसृतिमापन्नः पुरुषः ततः घोरसंसारात्सद्यस्तदानीमेव विमुच्येत विशिष्टां मुक्तिमाप्नोति॥ १४॥ ❀ ❀ किंच यत्पादसंश्रयाः यस्य पादावेव संश्रयो येषां ते तथोक्ताः प्रकृष्टः शमो भगवन्निष्ठैवायनमाश्रयो येषां ते प्रशमायना मुनयः यैः प्राणिभिरुपस्पृष्टास्तान् सद्यः पुनंति पवित्रीकुर्वंति, 'यत्पादसंश्रयात्' इति पाठे यच्चरणनिषेवणादात्मानं पुनंतीत्यर्थः, तत्र निदर्शनमनुसेवया अनुसेवनेन निषेवणेन उपस्पर्शनस्नानाचमनादिना स्वर्धुनी गंगेव यथा लोकं पुनाति तथेत्यन्वयः। 'स्वर्धुन्याप'इति पाठे गंगाजलपरमाणवः चिरकालसेवया मुनयः सद्य इति शेषः॥ १५॥ ❀ ❀ पुण्यश्लोकैर्ब्रह्मादिभिः ईड्यं स्तुत्यं कर्म कंसवधादिचरितं यस्य स तथा पुण्यश्लोकश्चायमीड्यकर्मेति वा, तस्य हरेः कलिमलापहं कलिनिमित्तं मलं पापलक्षणमपहंतीति यशश्चरितापरपर्यायं शुद्धिकामः अंतःकरणनिर्मलतां कामयमानः को वा पुरुषः न श‍ृणुयादित्येकान्वयः॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सामान्यतस्तावत् यस्यावतारमात्रं क्षेमायेत्यादि॥ १३॥ ❀ ❀ विवशोऽपि विशेषेण पराधीनः सन्नपि। यस्य श्रीकृष्णस्य नाम। तस्य सर्वावतारित्वादवतारनाम्नामपि तत्रैव पर्यवसानात्। अत एव साक्षाच्छ्रीकृष्णादपि तत्तन्नामप्रवृत्तिः प्रकारान्तरेण श्रूयते श्रीविष्णुपुराणे। 'तत्र त्वखिलानामेव भगवन्नाम्नां कारणान्यभवन्नि'ति हि गद्यम्। तदिदञ्च वासुदेवदामोदरगोविन्दकेशवादिनामवज्ज्ञेयम्॥ १४॥ ❀ ❀ किञ्च यत्पादेति। यस्य श्रीकृष्णस्य पादौ सम्यगाश्रयौ येषाम्। अत एव प्रशमायनाः। शमो भगवन्निष्ठबुद्धिता। "शमो मन्निष्ठता बुद्धे"रिति स्वयं श्रीभगवद्वाक्यात्। स एव प्रकृष्टः प्रशमः साक्षात् पूर्णभगवच्छ्रीकृष्णसम्बन्धित्वात् प्रशम एव अयनं वर्त्म आश्रयो येषां ते श्रीकृष्णलीलारसाकृष्टचित्ता मुनयः श्रीशुकदेवादयः सद्यः पुनन्ति सवासनपापेभ्यः शोधयन्ति। स्वर्धुनी गङ्गा तस्या आपस्तु "योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः। स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः" इति स्वयं तथाविधरूपा अपि साक्षाच्छ्रीवामनदेवचरणान्निःसृता अपि अनुसेवया साक्षात् सेवाभ्यासेनैव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथा शोधयन्ति न सन्निधिमात्रेण सेवया साक्षात् सेवयापि न सद्य इति। तस्या अपि श्रीकृष्णमाश्रितानामुत्कर्षात्तस्योत्कर्षः। एवमेव ततस्तद्यशसोऽप्याधिक्यं वर्ण्यते। "तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित् पादशौच"मिति। टीका च इतः पूर्वं स्वःसरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत्, इदानीं तु यदुषु यदजनि जातं तीर्थं श्रीकृष्णकीर्तिरूपमेतत् स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे इत्येषा॥ १५॥ ❀ ❀ एतस्य दशमस्कन्धस्यैव संवादितां व्यनक्ति—को वेति। शुद्धिकामोऽपि यतः कलियुगस्यापि मलापहं यस्मादेवं तस्मात्॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततः संसृतेः। अत्र 'घोरामिति, विवश इति, सद्य' इति पदत्रयेण अजामिलादयः सूचिताः। यत् यतो नाम्नः एकस्मादपि स्वयं भयं स्वयं भगवानितिवन्मूलभूतं भयं महाकाल एव विभेति किं पुनर्मृत्युर्यमश्च किमुत यमदूता इति भावः॥ १४॥ ❀ ❀ यत्पादावेते संश्रित्यैव वर्तमानाः सद्य इति स्मृतमात्रा एव पुनन्ति, अविद्यामालिन्यानि शोधयन्ति, किं पुनर्दृष्टाः स्पृष्टाः सेविता वेति व्याख्येयम्। "येषां संस्मरणात् पुंसः सद्यः शुद्धयन्ति वै गृहाः। किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभि"रित्यनेनैकार्थ्यप्राप्तेः। स्वर्धुन्या आप इत्यत्रापि तस्याः सकाशाद् दूरदेशं नीता इत्येव व्याख्येयम्। "मुक्तिस्त्वद्दर्शनादेव न जाने स्नानजं फलम्" इति वाक्यार्थविरोधात्। "किंच स्वर्धुन्या दर्शनादेव साधूनां स्मरणादपि" मुक्तिरिति। तदपि साधूनामेवोत्कर्षो ज्ञेयः। ततश्च तास्तत्पादान्निःसृता एव अतस्तत्सम्बन्धेन पुनन्त्योऽपि उप उपरि स्पृष्टाः सत्यः पुनन्ति। नुर्विकल्पे, सेवया प्रणत्यादिना वा। आदृता वा। स्वर्धुन्याप इति समासान्ताभाव आर्षः॥ १५॥ ❀ ❀ शुद्धिरात्मप्रसादः येनात्मा सुप्रसीदतीति पूर्वोक्तेः। दशः ब्रह्मरुद्रेन्द्रजयादिकं रासक्रीडादिकं चात्रासाधारणमेव॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संसृतिं संसारलक्षणम्। ततः संसृतेर्विमुच्येत मुक्तो भवति॥ १४-१६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

बहूनामस्माकं श्रवणेच्छापूरणाय कथनीयम्। नहि श्रवणेच्छा योगेन निवर्तते। न वा योगः सर्वैः कर्तुं शक्यते। न वा योगेन भगवदीयः पदार्थो ज्ञातुं शक्यः श्रवणव्यतिरेकेण। अत एव भगवद्वाक्यं साक्षात् परंपरया वा भगवन्मुखोक्तं गुरुमुखात् श्रुतम्, अनु पश्चाद्वर्णयितुमर्हसि। पठितस्य हि अनुवचनमावश्यकम्। मंत्रादावपि परमधिकारविशेषे तच्छुश्रूषमाणानां वक्तव्यमेव, अंगेति कोमलसंबोधनम्, अंगत्वेन स्वाधीनत्वाय, असाधारणं तु प्रयोजनं पृच्छयते। साधारणं तु ज्ञायत इत्याहुः—यस्यावतार इत्यादिसार्द्धैस्त्रिभिः। तत्र प्रथममवतारद्वारा रूपप्रयोजनमाह–यस्येति। यस्य सामान्यतोप्यवतरणं, देवतिर्यङ्नरादिषु अलौकिकतेजसः संक्रमणं, भूतानां जातमात्राणां स्थावरजंगमानां क्षेमाय ऐहिकसर्वसुखाय। चकारात् सर्वदुःखनिवृत्तये भवाय मोक्षाय चकारादविद्यानिवृत्तये। भू सत्तायामिति सन्मात्रत्वायेत्यर्थः। 'चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वात्'। (४।४।६) इति चैतन्ये अनुप्रवेशो वा चकारार्थः। एवं सर्वेषामभ्युदयनिःश्रेयसार्थं भगवदवतार इत्युक्तम्। उत्पत्स्यमानानां तु नाम्ना पुरुषार्थसिद्धिरिति तन्माहात्म्यमाह–आपन्न इति॥१३॥ ❀ ❀ घोरां संसृतिं, सर्पादियोनिभूतां, महाव्याध्यादिरूपां वा, आपन्नः, यस्य अवतारस्य नाम विवशः परवशः वेः कालस्य वशो वा, गृणन्नुच्चरन्नेव ततः सद्यो विमुच्यते, तत्राह अंतकाले कालस्याधिकारी भयनामा कश्चित् मृत्युपाशेन सर्वानेव गृह्णाति। यच्चतुर्थस्कंधे वक्ष्यते 'सैनिका भयनाम्न' इत्यत्र। सद्यस्तस्य पाशान्मुंचति ननु कथं स नामकथनमात्रेण पाशान्मुञ्चति तत्राह–यद्बिभेति यस्मान्नाम्नो भयं स्वयं बिभेति। स्वरूपनाशेन बिभेति। ननु बहिःपदार्थनाशेन। एवं हि भगवन्नाममाहात्म्यं, यत् श्रोतॄन् मुक्तान् करोति। ततो भयमपि मुच्यते इत्यर्थः। अथवा स्वरूपभूतं भयमपि मुच्यत इत्यर्थः। द्वैतदृष्टिर्गच्छति। "द्वितीयाद्वै भयं भवतीति" श्रुतेः। अतः अग्रे उत्पत्स्यमानानां नाम्नामुक्तिः॥१४॥ ❀ ❀ ननु नामोच्चारणसामर्थ्यरहितानां वृक्षपश्वादीनां का गतिरिति चेत्तत्राह–यत्पादसंश्रया इति। भक्तस्पर्शेन तेऽपि मुच्यंत इत्यर्थः। यस्य भगवतः पादौ संश्रयभूतौ येषाम्। भगवतः समाश्रयणं ज्ञानमार्गेऽपि भवति। यथा च ज्ञानिनां देहाध्यासाभावात् तत्स्पर्शेन न मुक्तिः किंतु तदुपदेशेनेति, तद्व्यावृत्त्यर्थं 'पाद' पदप्रयोगः। पादसंश्रयणं भक्तिमार्ग एव। गुरुत्वप्रकारव्यावृत्त्यर्थं समुपसर्गः। सूतेति संबोधनं पावित्र्यानुभवज्ञापनार्थं, यथा सूतोऽपि सन् महापुरुषकृपया, ब्राह्मणैर्यज्ञादिष्वपि संव्यवहारं संभजते। ऋषयो मंत्रद्रष्टारः। प्रशमायनाः ज्ञानिनः प्रकृष्टः शमः अयनं येषामिति ते। उभयेऽपि यत्पादसंश्रयाः, पुनंतीति योजना। अथवा पादसंश्रयाः ऋषयः प्रशमायनाश्च भूत्वा, ज्ञानकर्मणीति प्राप्य, त्रितयसंपन्नाः, सर्वे पावित्र्यहेतवो भवंति। स्वयं हि शुद्धाः संतः परान् पुनंति। अतः स्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानकर्मणी युक्ते, नतु साक्षात्पावनसंबंधस्तयोः। उपस्पृष्टाः समीपे देहसंबंधमात्रेण पुनंतीत्यर्थः। कालव्यवधानेन हिं सर्वत्र पावनं दृष्टम्। "त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीत त्रिरात्रं वा सावित्रीं संवत्सरादेवात्मानं पुनीत" इत्यादिभिः। 'मुनये' इति पाठेऽपि मननं कर्मयोगो वा। कौर्यादिना स्पर्शव्यावृत्त्यर्थं उपेति। अग्रेण वा संबंधः। तेषां तु दृष्ट्यादिनापि पावनं संभवति। स्वर्धुन्यापो गंगाजलमनुसेवया पुनाति भगवत्सेवकानेव पुनातीत्यर्थः; "प्रायश्चित्तानि चीर्णानी" ति वाक्यात्। 'सद्यः पुनाति गंगेय' मित्यपि। नारायणसंमुखीकरणद्वारा पुनंति। अथवा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापः सद्यः पुनंतीति दृष्टांतः। नु इति वितर्के, भगवद्भक्ताः गंगा च पुनंतोपि भगवत्सेवया पुनंति, नान्यथेति वितर्कः। आपाततः पावनं तु नात्र विवक्षितं, परमपावनं तु मायास्पर्शाभावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं सार्धाभ्यां भगवद्रूपनाम-संबंधिनां माहात्म्यमुक्ते शंका भवति, कथमित्यवगतं भगवच्छास्त्रव्यतिरेकेण इति, अवगते तु पुनः शास्त्रप्रश्ना अनुपपन्नाः इत्यत आह-भगवद्यशःश्रवणेनास्माकं हृदये स्वतः स्फुरितम्। अतः सामान्यतो ज्ञानं विशेषार्थं प्रश्नः। यद्यपि भक्तिभावात्, स्वतः पुरुषार्थत्वेन, भगवद्यशःश्रवणं न भवति, तथापि सन्मार्गवर्तिनां शुद्धिरपेक्षत इति तदर्थं श्रवणम्। विशेषतः कलौ देशकालद्रव्यकर्तृ-मंत्रकर्मणां षण्णामप्यशुद्धकरणात्। स्वातंत्र्यव्यावृत्त्यर्थक इति। वेत्यानादरे, अश्रोतारो दैत्यांशा न गण्यंत एवेति। जीवानां स्वत उत्कृष्टा ब्राह्मणा एव, शुद्धिः भगवत इत्युक्तम्। तस्येत्यवतीर्णस्य सुलभत्वाय। लौकिकं प्रभुस्तोत्रवत् अन्नादकर्तृकव्यावृत्त्यर्थमाह-पुण्यश्लोकेड्यकर्मण इति। पुण्याः श्लोकाः कीर्तिर्येषाम्। कीर्तनकर्तृगामपि कीर्तिर्यत्र सर्वान् पुनाति, तत्र किं वक्तव्यम्? कीर्तनस्य सर्वपावकत्वम्। तानपि पुनातीति वा। तेषां पावित्र्यापेक्षा नास्तीति वा। अनेन कीर्तिः पवित्रेष्वेव प्रतिष्ठितेति बोधितम्। कर्म-सामान्यग्रहणादुत्कर्षाधायककर्मव्यतिरिक्तान्यपि कर्माणि पावनानीत्युक्तम्। पुण्यश्लोकवचनादेवं ज्ञायते। कीर्तिमद्भिः सह संबंधः प्रायेण सर्वेषां भवति। ते च भगवंतमेव कीर्तयंते। अतो भगवत्कीर्तिश्रवणं सुलभमिति। अत्र आपाततोऽपि शुद्धिः श्रवणेन तत्र शुद्धिकामः कथं च शृणुयात् आधारोत्कर्षाधायकसर्वलोकाह्लादकविसर्पिगुणः कीर्तिर्यशः कलौ सर्वेषाम् अपहतपाप्मत्वाभावान्न तैः कलिदोषनिवृत्तिः। भगवतस्तु कालात्परत्वात्तत्कीर्तेरपि तत्परत्वं, अतः कलिदोषनिवर्तकमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

यस्यावतार इत्यत्र। भवशब्दस्य संसारवाचित्वेन प्रसिद्धस्यान्यैः संपत्त्यर्थकत्वेन व्याख्यातस्याप्यत्र प्रकरणानुरोधात् मोक्षवाचित्वे उपपत्तिमाहुः भू सत्तायामित्यादि। मोक्षे सत्यविद्यानिवृत्तेरर्थादेव सिद्धेश्चकारवैयर्थ्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः चितीत्यादि। चैतन्येऽनुप्रवेशः परममोक्षः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ आपन्न इत्यत्र। तन्माहात्म्यमाहेति। अवतारस्य मोक्षार्थत्वं समर्थयितुमाहेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यत्पादेत्यत्र। तयोरिति। ज्ञानकर्मणोः। तत्र हेतुः कालेत्यादि। अग्रेण वा सम्बन्ध इति। उपस्पृष्टा इति। अस्येति शेषः। तत्र हेतुः तेषामित्यादि। 'सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी'त्यस्य यमुनासङ्गमोत्तरकाल-विषयत्वात् 'अनुसेवये'त्युपलक्षणे तृतीया, 'जटाभिस्तापस' इतिवदित्याशयेनाहुः भगवदित्यादि। पुनन्तीति। आप इत्यर्थात्। एवं व्यतिरेकेऽङ्गीक्रियमाणे योजना क्लिष्टा भवतीति पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। नन्वेवं बहुषु वाक्येषु लक्षणादिक्लेशः प्रसज्यत इत्याशङ्क्य तद्दोषनिवृत्तय आहुः आपातत इत्यादि। तथा च न क्वापि वाक्ये क्लेश इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ को वेत्यत्र। स्वतन्त्रव्या-वृत्त्यर्थमिति। स्वाभाविकाश्रोतृव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। पुण्यश्लोका ईड्यकर्माणो येनेति समासमभिप्रेत्यार्थान्तरमाहुः तानित्यादि। ईड्य-कर्मण इत्यर्थः। अस्यापुष्टार्थत्वमाशङ्क्य प्रथमपक्षस्यैव तात्पर्यान्तरमाहुः तेषामित्यादि कीर्तिरिति। ईड्यपदबोधिता सेत्यर्थः। यशो लक्षयन्ति आधारेत्यादि प्रतापवारणाय सर्वलोकाह्लादकेति। चन्द्रकिरणादिवारणाय गुण इति। विसर्पीति तु स्वभावकथनम् ॥१६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यदि जानासि तर्हि शुश्रूषमाणानां श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं तद्भगवदवतारप्रयोजनं त्वं वर्णितुं वर्णयितुमर्हसीत्यन्वयः। ननु हीनजातिरहं कथं वर्णनयोग्य इत्याशङ्क्य शास्त्ररहस्यज्ञत्वेन त्वमस्मत्समुदाये प्रविष्टोऽसीति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे अङ्गेति। असाधारणं प्रयोजनं पृच्छ्यते साधारणं प्रयोजनं तु ज्ञायत एवेत्याशयेन तद्दर्शयति—यस्येति। यस्य श्रीकृष्णस्यावतारो भूतानां जातमात्राणां स्थावरजङ्गमानां क्षेमाय ऐहिकसुखाय। चकारात्सर्वदुःखनिवृत्तये च। भवाय भू सत्तायामिति स्मरणात्स-न्मात्रत्वाय मोक्षाय। चकारादविद्यानिवृत्तये चाभूदिति शेषः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषामभ्युदयनिःश्रेयसार्थं भगवदवतार इत्युक्तं, तत्रावतारकाल उत्पन्नानां तत्तत्फलं भवतु, भगवतो वैकुण्ठगमनानन्तरोत्पत्स्यमानानां तत्फलं कथं स्यादित्याशङ्कायां इदानीन्तनानामपि तन्नामोच्चारणादिनैव पुरुषार्थसिद्धिरिति भगवन्माहात्म्यं वदन्तस्तद्यशश्श्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वन्ति—आपन्न इति त्रिभिः। घोरां निरन्तरतापत्रयवत्त्वेन भयङ्करां संसृतिं जन्ममरणादिलक्षणं संसारमापन्नः प्राप्तः प्राणी विवशः मरणसमये कालपाशगतोऽपि यस्य भगवतो नाम गृणन्नुच्चरन् ततः संसारभयात् सद्यस्तत्क्षणमेव विमुच्यते विमुक्तो भवेत्। तत्र हेतुमाहुः— यदिति। यस्मान्नामोच्चारणाद्भयं सैनिकाभयनाम्न इत्यत्र चतुर्थस्कन्धे वक्ष्यमाणः कालस्याधिकारी भयनामा कश्चिद्देवो यो मृत्युपाशेन सर्वानेव गृह्णाति स स्वयमेव बिभेति। यच्छब्दानां 'को वा भगवतस्तस्य' इति तृतीयश्लोकस्थेन तच्छब्देनान्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमत्र उत्पत्स्यमानानां चेतनानां नामोच्चारणेन मुक्तिरित्युक्तं तत्र नामोच्चारणसामर्थ्यरहितानां वृक्ष-पश्वादीनां कथमुद्धार इति शङ्कायामाहुः—यत्पादेति। यस्य भगवतः पादावेव संश्रयः आश्रयो येषां ते भक्ता उपस्पृष्टाः तथा यत्पादसंश्रयाः स्वर्धुन्याः गङ्गाया आपः जलानि अनुसेवया स्नानपानादिनाऽप्युपस्पृष्टा जन्तून्सद्य एव पुनन्तीत्यन्वयः। ननु कथमेवं सर्वविषयान् विहाय भक्तानां तत्पादाश्रयणमिति शङ्कायामाहुः—मुनय इति। मननशीलत्वान्मननेनैतत्सम्भवतीति भावः। विषयाविष्टचित्तानां मननमपि कथं सङ्गच्छते इत्यपेक्षायामाहुः—प्रशमायना इति, शमदमादिगुणवन्त इत्यर्थः। तत्रान्तः-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

करणनिग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः । न चेदमसम्भावितं व्यासादिमहापुरुषकृपया त्वं सूतोऽप्यस्मत्सभाप्रवेशेन प्रश्नयोग्योऽसीत्यनुभवसिद्धमेवेति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे सूतेति । तथाच भगवद्भक्तस्पर्शेन गङ्गाजलस्पर्शेन च इदानीन्तनानामप्युद्धार इति दर्शितम् । तत्र स्वर्धुन्याप इत्यन्यासामपि यमुनादिनद्यपामुपलक्षणं 'यत्र गङ्गादयो नद्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । न च तत्स्पर्शरहितानां कथमुद्धार इति वाच्यम्, सर्वोद्धारे जगदुच्छेदप्रसङ्गात्, तस्य च भगवतोऽनभिप्रेतत्वात्, तथाच केषाञ्चिदधिकारिणामेव तत्स्पर्शेनोद्धारो भगवतोऽभिप्रेत इति बोध्यम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यदि नामसङ्कीर्त्तनादिनैव संसारभयनिवृत्तिस्तदा तस्य भगवतो यशः को वा न शृणुयात् सर्वोऽपि शृणुयादेवेत्यन्वयः । ननु कीर्त्तनमात्रेण संसारभयनिवृत्तिश्चेत्तदा सर्व एव कुतो न कीर्तयन्त इत्यपेक्षायामनेकजन्मसुकृतानुष्ठानं विना भगवद्यशश्श्रवणसङ्कीर्तनादि दुर्लभमिति सूचयन्तो भगवन्तं विशिंषन्ति—पुण्यश्लोकेड्यकर्मण इति, पुण्यश्लोकैः अनेकजन्मसुकृतानुष्ठानेन पुण्याः श्लोकाः यशांसि येषां तैः ईड्यानि स्तव्यानि कीर्तनीयानि कर्माणि यशांसि यस्य तस्येत्यर्थः । ननु सर्वे तु तद्यशः शृण्वन्तो नैव दृश्यन्ते, कथमुच्यते को न शृणुयादितीत्याशङ्क्याहुः—शुद्धिकाम इति, स्वान्तःकरणविशुद्धिकाम इत्यर्थः । ननु भगवद्यशसः कथं विशुद्धिहेतुत्वमित्यपेक्षायामाहुः—कलिमलापहमिति । कलियुगे यथावद्यज्ञानुष्ठानादेरशक्यत्वाद् इदमेव मलापहं सर्वदोषनिवर्त्तकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

हम उसे सुनना चाहते हैं। आप कृपा करके हमारे लिये उसका वर्णन कीजिये; क्योंकि भगवान्‌का अवतार जीवोंके परम कल्याण और उनकी भगवत्प्रेममयी समृद्धिके लिये ही होता है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यह जीव जन्म-मृत्युके घोर चक्रमें पड़ा हुआ है—इस स्थितिमें भी यदि वह कभी भगवान्‌के मङ्गलमय नामका उच्चारण कर ले तो उसी क्षण उससे मुक्त हो जाय; क्योंकि स्वयं भय भी भगवान्‌से डरता रहता है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सूतजी! परम विरक्त और परमशान्त मुनिजन भगवान्‌के श्रीचरणोंकी शरणमें ही रहते हैं, अतएव उनके स्पर्शमात्रसे संसारके जीव तुरंत पवित्र हो जाते हैं। इधर गङ्गाजीके जलका बहुत दिनोंतक सेवन किया जाय, तब कहीं पवित्रता प्राप्त होती है ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ऐसे पुण्यात्मा भक्त जिनकी लीलाओंका गान करते हैं, उन भगवान्‌का कलिमलहारी पवित्र यश भला, आत्मशुद्धिकी इच्छावाला ऐसा कौन मनुष्य होगा, जो श्रवण न करे ॥ १६ ॥

तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः । ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥
अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः । लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥
वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे । यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १९ ॥
कृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केशवः । अतिमर्त्यानि भगवान् गूढः कपटमानुषः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

प्रश्नांतरम् । तस्येति उदाराणि महांति विश्वसृष्ट्यादीनि । सूरिभिर्नारदादिभिः । कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अथेति प्रश्नांतरे । अवतारकथाः स्थित्यर्थमेव तत्तदवसरे ये मत्स्याद्यवतारास्तदीयाः कथाः । स्वैरं लीलाः कुर्वतः । श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोऽपि जात एवेति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अत्यौत्सुक्येन पुनरपि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छन्तस्तत्रात्मनस्तृप्त्यभावमावेदयंति वयं त्विति । योगयागादिषु तृप्ताः स्मः । उद्गच्छति तमो यस्मात्स उत्तमस्तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे । तत्र हेतुः । यद्विक्रमं शृण्वताम् । यद्वा अन्ये तृप्यंतु नाम वयं तु नेति तुशब्दस्यान्वयः । अयमर्थः त्रेधा ह्यलंबुद्धिर्भवति । उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वान्न भरणमित्युक्तम् । रसाज्ञानमित्यनेन चाज्ञानतः पशुप्रवृत्तिर्निराकृता । इक्षुभक्षणवद्रसांतराभावेन तृप्तिं निराकरोति । पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाहुः । कृतवानिति । अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रांतानि गोवर्धनोद्धरणादीनि । मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"अथाख्याहि" इत्यादिनावतारांतरकथाप्रश्नस्तस्योत्तरं तृतीयाध्यायः । श्रीकृष्णस्य तावन्मुख्यत्वेन कथय । अथ तदनंतरमानुषंगिकतयैवेत्यर्थः । हरेः श्रीकृष्णस्य प्रकरणबलात् अवताराः पुरुषावतारा गुणावतारा लीलावताराश्च तेषां कथाः लीलाः सृष्ट्यादिकर्मरूपा भूभारहरणादिरूपाश्च आत्ममायया निजेच्छया शक्त्या "आत्ममाया तदिच्छा स्याद् गुणमाया जडात्मिका" इति महासंहितातः । शुभा अमायिकीः । दधत इति वर्त्तमानकालेन लीलानां नित्यत्वं आत्ममायया योगमाययेति विश्वनाथः । अथावतारनिर्णयः सर्वप्रधानानन्यापेक्षिमहैश्वर्यमाधुर्य्यैः श्रीकृष्ण एव स्वयंरूपः प्रायस्तस्य तुल्यशक्तिधारी यः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स तस्य विलासः। यथा वैकुंठनाथः न्यूनशक्तिधारी यः स स्वांशः यथा मत्स्यकूर्मादिः। यत्रैकशक्तिसंचारमात्रं स आवेशः यथा पृथुनारदादिः। पुरुषावतारगुणावतारलीलावतारभेदादवतारास्त्रिधा। महत्स्रष्टा कारणोदशायी प्रकृत्यंतर्यामी संकर्षणांशः पुरुषः प्रथमः। गर्भोदशायी समष्टिविराडंतर्यामी प्रद्युम्नांशो द्वितीयः पुरुषः। क्षीरोदशायी व्यष्टिविराडंतर्याम्यनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुष इति पुरुषावताराः। सत्त्वगुणेन विष्णुः पालनकर्त्ता क्षीरोदनाथ एव। रजोगुणेन ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता गर्भोदशायिनाभिपद्मोद्भवः। क्वचित्कल्पे तु तादृशपुण्यकारी जीव एव ब्रह्मा। तदा तत्रेश्वरस्य सृष्टिशक्तिसंचारेणावेशादावेशावतार एव। रजोगुणयोगाद् गुणावतारत्वमपि विष्णुना तस्य साम्यं तु क्वचित्कल्पे स्वयमेव ब्रह्मा भवति। यथा यज्ञः स्वयमेवेंद्रो जात इति। पातालादिसत्यलोकांतः समष्टिविराट्स्थूलो ब्रह्मण एव विग्रहः प्राकृतः। सोपि ब्रह्मा शुद्धो जीवः हिरण्यगर्भस्तस्यांतर्यामी तु गर्भोदशायीश्वर एव। अथ तमोगुणेन रुद्रः संहारकर्त्ता क्वचिद्विष्णुरेव सदाशिवः। किञ्च सदाशिवः स्वयं रूपांगविशेषस्वरूपो निर्गुण एव सगुणः शिवश्चांशः। ब्रह्मा तु शिवान्नाधिकः, सगुणत्वेप्यस्य विष्णुना साम्यमेवेति गुणावताराः। लीलावतारास्तु चतुःसननारदवाराहमत्स्ययज्ञनरनारायणकपिलदत्तहयग्रीवहंसपृश्निगर्भर्षभपृथुनृसिंहकूर्मधन्वंतरिमोहिनीवामनपरशुरामरघुनाथव्यासबलभद्रकृष्णबुद्ध-कल्कीत्यादयः, एते प्रतिकल्पं प्रादुर्भवन्ति। मन्वंतरावतारास्तु यज्ञविभुसत्यसेनहरिवैकुंठजितवामजसार्वभौमविष्वक्सेनर्षभधर्मसेतुसुधामयोगेश्वरबृहद्भानवः। युगावतारास्तु शुक्लरक्तपीतकृष्णाः। एषां मध्ये केचिदावेशाः केचित्प्रभावाः केचिद्वैभवाः केचित्परावस्थाः। चतुःसननारदहरिविष्णुपृथुप्रभृतय आवेशाः। ततोधिकशक्तिमंतः प्रभावा मोहिनीधन्वंतर्यृषभव्यासदत्तशुकादयः। ततोधिकशक्तिप्रकाशवैभवा मत्स्यकूर्मनरनारायणवराहहयग्रीवपृश्निगर्भबलदेवयज्ञादयः। ततोप्यधिकशक्तिमंतः परावस्था उत्तरोत्तरश्रेष्ठास्त्रयः नृसिंहरामकृष्णाश्च। कृष्ण एव स्वयं भगवान्न ततोधिकः कोऽप्यस्ति। तस्य वासस्थानानि पूर्वपूर्वमुख्यानि चत्वारि। व्रजमधुपुरद्वारावतीगोलोकाख्यानि। सपरिवारो बलदेवसहितो व्रजे पूर्णतमः, मथुरायां पूर्णतरः। द्वारकायां प्रद्युम्नानिरुद्धसहितः सपरिवारः पूर्णः। गोलेके पूर्णकल्पोपि वृंदावनीयलीलत्वात्पूर्णतमसजातीयः। पूर्वपूर्वेषु माधुर्याधिक्यतारतम्यादैश्वर्याच्छादनतारतम्यम्। उत्तरोत्तरेषु माधुर्यह्रासतारतम्यादैश्वर्यप्रकाशतारतम्यम्। यस्या जलेऽनेककोटिब्रह्मांडानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या विरजाया महावैकुंठलोकपरिखीभूताया उपरि महावैकुंठलोकः। तदूर्ध्वभागे गोलोकस्तत्र गोलोकनाथः श्रीकृष्णो देवलीलः सपरिवारो वर्त्तते। तस्य विलासो महावैकुंठनाथः परव्योमनाथनामा। तस्य विलासो वासुदेवस्तस्य विलासः परमात्मा। ब्रह्म च निर्विशेषरूपम्। गोलोकनाथस्य द्वितीयव्यूहो बलदेवस्तस्य विलासो महावैकुंठे संकर्षणस्तस्यांशः कारणार्णवशायी। तस्य विलासो गर्भोदशायी ब्रह्मांडांतर्यामित्वेन प्रद्युम्नांशस्तस्य विलासः क्षीरोदशायी। अनिरुद्धांशः तस्य विलासोंतर्यामी। मत्स्याद्यवतारास्तु गर्भोदशायिविलासाः। द्वारकामथुरावृंदावनाख्ये धामत्रये श्रीकृष्णस्य नरलीलत्वादैश्वर्याधिक्यतारतम्यात्क्रमेण माधुर्याधिक्यतारतम्यम्। सा लीला द्विधा। प्रकटाऽप्रकटा च। या बाल्यपौगण्डविलाससहस्रस्य सपरिकरस्य श्रीकृष्णस्यानंतप्रकाशेन नित्यमेवाप्रकटलीला वर्त्तन्ते ता एवैकेनैव प्रकाशेन सपरिकरेण कृष्णेन यदा प्रपंचे क्रमात्प्रकाश्यन्ते तदा प्रकटा इति। गमनागमने तु तत्तद्धामतः प्रकटलीलायामेवेति विशेषः। एकमेव वृंदावनमेकैव मथुरा एकैव द्वारवती ब्रह्मांडसमूहकोटिमध्यगतभारतभूमौ तत्तद्दंडवासिजनैर्दृश्यते। प्रकटलीला च जन्मादिमौशलांता प्रत्येकब्रह्मांडसमूहे क्रमेण तत्रतत्रस्थैर्दृश्या। यथा ज्योतिश्चक्रस्थ एव सूर्ये किरणावलीति। यथा ज्योतिश्चक्रस्थ एव सूर्य एकस्मिन्वर्षे पूर्वाह्णादिकं समाप्यान्यस्मिन्वर्षे प्रकाशयति एवमेव कृष्णः प्रकटप्रकाशो निजधामस्थ एव एकस्मिन्ब्रह्मांडे बाल्यादिलीलाः समाप्य प्रकटयति। अन्यस्मिन्किमपि न प्राकट्येत। बाल्यादिलीला नित्या एव सच्चिदानंदरूपाः। मौशलमहिषीहरणलीलास्तु कृत्रिमा एवेंद्रजालवत्। लीलांतरस्थनित्यत्वसंगोपनार्थत्वमेतयोरुपासकाभावात्। किञ्च प्रकटलीलायामपि श्रीवृंदावनस्य मणिमयभूम्यादिकल्पवृक्षादिमत्त्वं तत्परिवारेण केनचिदपि न दृश्यते, दृश्यते च केनचित्तदिच्छावशात्। प्रकटलीलासमाप्त्यनंतरं तु तत्रस्थजनेन भजनाधिक्येनात्युत्कंठायां जातायामेव दृश्यते। तत्रापि स्ववासनातदिच्छानुसाराभ्यामिति विवेकः। एवं च सर्वरूपेभ्यो व्रजेंद्रनंदनस्य मुख्यत्वम्। सर्वधामतो गोकुलस्य मुख्यत्वम्। तत्रापि "चतुर्द्धा माधुरी तस्य व्रज एव विराजते। ऐश्वर्यक्रीडयोर्वेणोस्तथा श्रीविग्रहस्य च"। भागवतास्तु "मार्कंडेयोंबरीषश्च वसुर्व्यासो विभीषणः। पुंडरीको बलिश्शंभुः प्रह्लादो विदुरोद्धवौ॥ दाल्भ्यः पराशरो भीष्मो नारदाद्याश्च वैष्णवाः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एषु प्रह्लादः श्रेष्ठस्ततोऽपि पांडवास्तेभ्योपि केचिद्यादवास्तेष्वप्युद्धवस्तस्मादपि व्रजदेव्यस्ताभ्योपि राधेति। तदुक्तं "त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या यत्र वृंदावनं वनम्। यत्र राधासखीवर्गस्तत्र राधा प्रिया मम ॥" इति कृष्णवाक्यं भागवतामृतेस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वयं त्वित्यादिद्वयं सूत जानासीत्येतत्प्रश्नानुवाद एव। अत्रोभयत्रोत्तरं "भावयत्येष सत्त्वेन" इति लोकपालनं तच्चरितमप्युक्तम्। एवं षट्प्रश्नाः द्वितीयाध्याये चत्वार्युत्तराणि। तत्र श्रवणे उत्तमैः श्लोक्यते कीर्त्यत इति उत्तमश्लोकः। अलमिति न मन्यामहे। एतेन योगयागादिषु तृप्ताः स्म इति भावः। तत्रातृप्तौ बहुश्रवणे कथं तृप्तिर्नेति चेत्तत्राह। यद्वेति। अत्राशयमाह। अयमर्थ इति। तत्र त्रिधालंबुद्धिमध्ये आकाशत्वादिति। "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" इति तल्लक्षणात्। विक्रमस्य चामूर्तत्वान्न भरणम्। पदे पदे प्रतिसुप्तिङंतमेव स्वादु स्वादुचर्वितस्येक्षुदंडादेरिव न नीरसत्वेन हेयत्वं प्रत्युतातिस्वादुत्वेन परमोपादेयत्वमिति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यतस्तत्रालंबुद्ध्यभावः अतो हेतोः। इत्यर्थ इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न हि वल्युतेनापि नरेण पर्वतश्चालयितुमपि शक्यते कुत उद्धर्तुमिति भावः। ननु मानुषः कथमतिमर्त्यानि कृतवांस्तत्राह। कपटमानवः। अत एव गूढः। स्वतस्तु तद्रूपतयैव भगवान्। अत एव स्यमंतकाहरणे 'पुरुषं प्राकृतं मत्वा' इत्यतेन जांववतोऽन्यथाज्ञानव्यंजकेन वाक्येन तस्य प्राकृतत्वं निषिद्धय पुरुषत्वं स्थाप्यते। एवं "मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्" इत्यादिष्वपि ज्ञेयम्। यस्मात्कपटमानुषस्तस्माद् गूढः। विश्वनाथः नराकृतिपरब्रह्मत्वान्मर्त्योऽप्यतिमर्त्यानि तात्कालिकमनुष्येष्वसंभावितानि तदपि गूढः। तत्र हेतुः कपटं भक्तहितार्थं ब्रह्मवेशादिना प्रार्थनलक्षणं मानुषेषु प्राकृतेषु जरासंधादिषु यस्य तथा। कपटं प्रेमविलासार्थं धर्मोपदेशादिलक्षणं मानुषेषु वेणुनादाकृष्टगोपीजनेष्वप्राकृतेषु यस्य सः सप्तम्याः परनिपातः। गड्वादित्वात्। तेषां तेषां मायया मोहनात् प्रेम्णा मोहनाच्चैवंकपटो नेश्वरो भवितुमर्हतीति प्रत्यायनाद् गूढ इत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतो लीलया न तु कर्मणेति भावः। कलाः मूर्तीरवतारांतररूपाः दधतस्तस्योदाराणि विपुलानि सूरिभिर्नारदपराशरपाराशर्यादिभिः परिगीतानि च कर्माणि चरितानि श्रद्धानानां नोऽस्मभ्यं ब्रूहीति लीलयेत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम्। 'कलाः दधत' इत्यनेन श्रीकृष्णस्यावतारित्वप्रतीत्या पूर्णावतारत्वं सूचितं; तेनैवावतारांतरकथाप्रश्नश्च कृत इत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ लीलयेत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम्। अथावतारचेष्टितानामकर्ममूलत्वं वदंतः कात्स्न्येन तदवतारचरित्राणि पृच्छंति—अथेति। हे धीमन्नात्ममायया आत्मनः स्वस्य मायया आश्चर्यशक्तियुक्तेन। आश्चर्यत्वं मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संकल्परूपज्ञानेन वा "मायावयुनम्" इति नैघंटुकाः "मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभ" मिति ज्ञानेऽभियुक्तप्रयोगः स्वैरं यथा तथा लीलाश्चेष्टा विदधतः कुर्वत ईश्वरस्य सर्वनियंतुर्हरेराश्रित-दुरितहरस्य भगवतः शुभाः शृण्वतां वदतां च शुभावहाः अवतारकथाः। अथ कात्स्न्येनाख्याहि कथय। "मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथेति" नैघंटुकाः। आत्ममायया स्वैरं लीला विदधत इत्यनेन देवमनुष्यादिजातीयानामवतारचेष्टानामात्मीयसंकल्पमूलत्वमकर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वं च सूचितम्॥ १८॥ ❀ ❀ नन्वाभीक्ष्ण्येण श्रुता एव भगवदवतारकथा भवद्भिरतस्ताः किमर्थं पृच्छ्यंते तत्राहुः—वयं यदुत्तमश्लोकचरितं शृण्वतामपि रसज्ञानां पदे पदे क्षणे क्षणे पुनः पुनर्वा स्वादु रुचिजनकं भवति पूर्वश्रवणापेक्षयोत्तरश्रवणेतीव रुचिकरमेव भवति इति श्रुतमपि पुनः पुनर्नवमेव भवतीति भावः। यद्यस्मात्पदे पदे स्वादुतः स्वादु तदुत्तमश्लोकविक्रमे न वितृप्याम इत्यन्वयः॥ १९॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाहुः—कृतवानिति। कपटमानवः छद्ममानवः, मनुष्यवत्प्रतीयमान इत्यर्थः। एवमपि भगवान्पूर्णषाड्गुण्यः तथापि गूढः तत्त्वतोऽयमीश्वर इति केनापि न ज्ञातः। केशवः "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्। आवां त्वदंगसंभूतौ तस्मात्केशवनामवानि"ति रुद्रनिरुक्तकेशवपदपुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयः श्रीकृष्णो बलरामसहितः अतिमर्त्यान्यतिमानुषाणि मनुष्यैः कर्तुमशक्यानीति यावत्, वीर्याणि चेष्टितानि कृतवानेवेति प्रसिद्धिः। मानुषाणि हि कर्माणि सकृत् श्रुतानि पुनः पुनः शुश्रूषां जनयेयुः, भगवद्वीर्याण्यतिमानुषत्वाद्विलक्षणविषयत्वादेव स्वविषयां शुश्रूषामप्युत्तरोत्तराधिकां विलक्षणां जनयंति, तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः। अतस्तत्र न वितृप्याम इति भावः। अतो भगवत्कर्मश्रवणे श्रद्धावतां नो तानि कथयेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न केवलं कृष्णकथैव वक्तव्या मत्स्याद्यवतारांतरकथापीत्याह—तस्य कर्माणीति। लीलया मत्स्यादिकलाः दधतः तस्य हरेः सूरिभिर्ब्रह्मादिभिः परिगीतान्युदाराण्यक्लिष्टान्युद्गतदोषाणि वा कर्माणि ब्रूहीत्येकान्वयः॥ १७॥ ❀ ❀ तदेवास्माकं वर्णनीयमित्यभिप्रेत्याहुरित्याह—अथेति। यत एवं यच्छ्रद्दधानानामस्माकं कलिमलापहमथ तस्मादात्ममायया स्वरूपभूतेच्छया स्वैरं यथेष्टं लीलाः प्रलयजलविहारादिक्रीडाः विदधत ईश्वरस्य स्वतंत्रस्य हरेः शुभाः मंगला अवतारकथाः हे धीमन्नस्माकमाख्याहीत्येकान्वयः॥ १८॥ ❀ ❀ भवतां बहुशः श्रुतहरिकथानां किमित्ययमुत्कण्ठाविशेष इत्यत उच्यते—वयमिति। वयमुत्तमश्लोकस्य हरेर्विक्रमैः श्रुतैर्न वितृप्यामः, अन्येषां तृप्तिरस्तु वा, नास्माकमलंबुद्धिरित्येतस्मिन्नर्थे तुशब्दः यद्विक्रमजातं शृण्वतां रसविवेकविदुषां स्वादु स्वाद्वति मधुरं भवतीत्येकान्वयः "रसो रागे विषे वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे" इति तद्विशेषज्ञा वा रसज्ञाः॥ १९॥ ❀ ❀ संप्रति कृष्णावतारचरितश्रवण एव उत्कंठाविशेष इत्यभिप्रेत्याहुरित्याह—कृतवानिति। स्वमहिम्ना गूढः कपटमानुषः केशवो भगवान् रामेण सह यानि मर्त्यवीर्यमतिक्रम्य विद्यमानानि वीर्याणि पराक्रमलक्षणानि कृतवान् किल तान्यस्माकं ब्रूहीत्येकान्वयः। मानुषेष्वपि कं सुखं पटति प्राप्नोतीति कपटमानुषः इत्यर्थोऽपि ग्राह्य इति॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्येति। उदाराणि परमानन्ददातॄणि जन्मादीनि। स्वयं परिपूर्णस्य लीलया अन्या अपि कलाः पुरुषादिलक्षणा दधतः तत्तदंशानप्यादाय तस्यावतीर्णस्य सत इत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ अथेति। श्रीकृष्णस्य तावन्मुख्यत्वेन कथय।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ तदन्तरं आनुषङ्गिकतयैवेत्यर्थः। हरेः श्रीकृष्णस्य। प्रकरणबलात् अवताराः पुरुषावताराः गुणावताराः लीलावताराश्च तेषां कथाः लीलाः सृष्ट्यादिमर्मरूपाः भूभारहरणादिरूपाश्च। आत्ममायया निजेच्छारूपया शक्त्या। "आत्ममाया तदिच्छा स्याद् गुणमाया जडात्मिकेति" महासंहितातः॥ १८॥ ❀ ❀ टीकायामिक्षुभक्षणवदिति। इक्षुभक्षणे यथा स्वादविशेषाभावो भवति तथात्र नेत्यर्थः। भगवद्विक्रममात्रे तु न तृप्याम एव। तत्रापि "तीर्थं चक्रे नृपोन" मित्याद्युक्तलक्षणस्य सर्वतोऽप्युत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमे विशेषेण न तृप्यामः॥ १९॥ ❀ ❀ ननु कथं वा मानुषः सन्नतिमर्त्यानि कृतवान् तत्राह—कपटमानुषः। पार्थिवदेहविशेष एव मानुषशब्दः प्रतीतः, तस्मात् कपटेनैवासौ तथा भातीत्यर्थः। वस्तुतस्तु—नराकृतेरेव परब्रह्मत्वेनासत्यपि प्रसिद्धमानुषत्वे नराकृतिनरलीलत्वेन लब्धमप्रसिद्धमानुषत्वमस्त्येव। तत् पुनरैश्वर्याव्याघातकत्वान्न प्रत्याख्यायत इति भावः। अत एव स्यमन्तकाहरणे 'प्राकृतं पुरुषं मत्वे'त्यनेन जाम्बवतोऽन्यथाज्ञानव्यञ्जकेन वाक्येन तस्य प्राकृतत्वं निषिध्य पुरुषत्वं स्थाप्यते। एवं "मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्नि" त्यादिष्वपि ज्ञेयम्। यस्मात् कपटमानुषः तस्मादेव गूढः। स्वतस्तु तद्रूपतयैव भगवानिति॥ २०-२२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कर्माण्यवतारान्तरसाधारणान्यसुरवधादीनि। उदाराणि भक्ताभीष्टप्रदानि। कला अवतारान् दधत इति वर्त्तमानकालेन तदवताराणां नित्यत्वं तस्य च पूर्णत्वमायातम्॥ १७॥ ❀ ❀ शुभा अमायिकीर्विदधत इति वर्तमानकालेन लीलानां नित्यत्वम्। आत्ममायया योगमायया॥ १८॥ ❀ ❀ उत्तमः सर्वश्रेष्ठः श्लोको यशो यस्य सः। यद्वा, उत्तमैः श्लोक्यते कीर्त्यते इति तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे, तेन यागयोगादिषु तृप्ताः स्म इति भावः। यद्विक्रमणं शृण्वताम्। यद्वा अन्ये तृप्यन्तु नाम वयं तु नेति तुशब्दस्यान्वयः। अयमर्थः—त्रेधा ह्यलंबुद्धिर्भवति। उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादविशेषाभावाद्वा तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोतस्याकाशत्वात् विक्रमस्य चामूर्तत्वात् न भरणम्। रसज्ञानमिति रसज्ञानेन पशुवत्तृप्तिर्निराकृता। पदे पदे प्रतिसुमिष्टन्तमेव प्रतिक्षणमेव वा स्वादुतोऽपि स्वाद्विति चर्वितस्य इक्षुदण्डादेरिव न नीरसत्वेन हेयत्वं प्रत्युतातिस्वादुत्वेन परमोपादेयत्वमिति॥ १९॥ ❀ ❀ विक्रममेव स्पष्टीकुर्वन्ति—कृतवानिति। अतिमर्त्यानि नराकृतिपरब्रह्मत्वात् मर्त्योऽपि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि तात्कालिकमनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः। तदपि गूढः। तत्र हेतुः—कपटमानुषः। कपटं भक्तहितार्थं ब्रह्मवेषादिना प्रार्थनलक्षणं मानुषेषु प्राकृतेषु जरासन्धादिषु यस्य। तथा कपटं प्रेमविलासार्थं धर्मोपदेशादिलक्षणं मानुषेषु वेणुनादाकृष्टगोपीकुलेष्वप्राकृतेषु यस्य सः, गडवादित्वाद् सप्तम्याः परनिपातः। तेषां तेषां मायामोहनात् प्रेम्णा मोहनाच्चैवं कपटी नेश्वरो भवितुमर्हतीति प्रत्यायनाद् गूढ इत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रश्नांतरं—तस्येति। उदाराणि विश्वजन्मादीनि॥ १७॥ ❀ ❀ प्रश्नांतरमथेति॥ १८॥ ❀ ❀ भगवद्गुणश्रवणे श्रद्धातिशयं भगवत्तत्त्वाभिज्ञत्वं भगवद्गुणश्रवणे प्राप्तावसरत्वं चाहुः—क्रमाद्वयमित्यादित्रिभिः। उत्तमश्लोकयशांसि यस्य तस्य विक्रमे चरित्रे॥ १९॥ ❀ ❀ क उत्तमश्लोक इत्यपेक्षायामाहुः—कृतवानिति। भगवान् षडैश्वर्यवान् केशवः "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्। आवां तवांगसंभूतौ तस्मात् केशवनामवानि" ति हरिवंशे शिवेनैवोक्तत्वात्। ब्रह्मेशजनकः मरणधर्मानतिक्रांतानि वीर्याणि कृतवान्, यः स उत्तमश्लोकः। नन्वेवमितरे कुतो न जानंतीत्यत आहुः—गूढः। मायामोहितैर्दुर्ज्ञेयः। कुतः? अतः कपटमानवः। कपटानां मायाश्रितानां मानवः मनुष्यवत्प्रतीयमानः। वक्ष्यति च "मायाश्रितानां नरदारकेणे"ति॥ २०-२१॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं प्रयोजनप्रश्नमाह—तस्य कर्माणीति। तादृशप्रयोजनस्य श्रुतस्य हृदये समागमनार्थंकमाण्येव पृच्छंति तस्य कर्माणीति। कर्मश्रवणे न सत्फलं भगवता देयमित्यपि नास्ति अन्यानि च फलानि कर्मैव पात्रापात्रविवेचनव्यतिरेकेणैवान्येभ्योपि बहुप्रयच्छंतीत्याह उदाराणीति। उदारादिविशेषणानि न व्यावर्त्तकानि किन्तु कर्मोद्देशेनोदारत्वादि विधीयते प्रथमत एव विशेष्यनिर्देशात् अवांतरफलप्राप्त्यर्थमुदारत्वनिर्देशः मुख्यं फलं भगवत एव तेषामज्ञानामावमाह परिगीतानि सूरिभिरिति परितो गीतानीति। सर्वतो दूराद् ब्रह्मणः सम्भवः सूरिभिरित्यन्यथाकथनव्यावृत्तिः तर्हि शौनकादीनामपि सुलभत्वादकथनमित्याशक्याह श्रद्दधानानामिति। श्रद्धया हि पुनः पुनः श्रवणेच्छानिरूपिता कदाचिदपि रुच्यभावो नास्तीत्यभिप्रायेणाहुः लीलया दधतः कला इति। अनायासेन हर्षात् क्रियमाणा चेष्टा लीला तया नूतना एव कलाः प्रतिक्षणं ध्रियंते भगवता यथातथा तत्कर्मणामपि चंद्रस्येव नूतनकलासंबंधात् कदाचिदपिनारुचिः इदं हि विशेषणं पूर्वोक्तनिर्वाहकम्॥ १७॥ ❀ ❀ एवमेकोपक्रमेण प्रयोजनकर्मणी पृष्टे। अथ भिन्नोपक्रमेण अवतारकथां पृच्छन्ति-अथाख्याहीति। यद्यपि केचन अवताराः तत्तदुपाख्यानश्रवणोपक्रमेण सर्वेऽवताराः सविशेषं ज्ञातव्याः। अत औत्सुक्यात् पृथक् पृष्टः। अथेति भिन्नोपक्रमे। हरेरिति। सामान्यतोऽवतारे परदुःखदूरीकरणं निमित्तमित्युक्तम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवतारस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् न सर्वजनानां ज्ञानमिति विशेषसंबोधनम्। धीमन्निति। अवताराणां कथाः। कथमवतारः, कस्यावतारः, कुत्रावतार इति किमर्थमवतारः। चतुर्धा कथावक्तृश्रोतृप्रवर्त्तकानां शुभफलप्रदाः। वस्तुतोऽपि शुभा लोके पुत्रजन्मकथावत्। यत्रापि येष्ववतारेषु स्वेच्छया लीलावताराः ते वक्तव्या इत्याह—लीला विदधत इति। स्वैरमिति मर्यादातिक्रमेणापि,तत्र हेतुरीश्वरस्येति, सर्वभवनसामर्थ्यं माया अन्यथा करणनिर्वाहे दोषाभावे च हेतुत्वेन निर्दिष्टा। आत्मेति नान्येन ज्ञातुमुल्लंघितुं वा शक्या॥ १८॥ ❀ ❀ नन्वेवं विशेषेण सर्वार्थपरिज्ञानवतां किं पुनः श्रवणेनेत्याशंक्याह—वयं त्विति। ये पुनः भगवत्कथारूपानभिज्ञाः, ते कियत्कालं श्रुत्वा निवर्तंते। न ह्यत्र रसज्ञा निवर्तंते। तस्माद्ये निवर्तंते ते तृप्ताः संतस्ते निवर्तंतां, वयं तु पुनः न वितृप्याम एव। कुतो निवृत्ता भविष्यामः ? निवृत्तिस्त्रेधा संभवति। इतोऽप्युत्कृष्टे रसांतरे संभवति। अस्याप्यभावे वा रसाज्ञानाद्वा। तत्र आद्ये निराकरोति– उत्तमश्लोकविक्रम इति। उत्तमैर्मुक्तैः ब्रह्मानंदानुभवयुक्तैरपि, श्लोक्यते भगवान्। तद्यथा–तथात्थं 'इ भूतगुणो' हरिरित्यत्र वक्ष्यते। तस्मान्न भगवत्कथारसादधिको रसः कश्चिदस्ति। ब्रह्मानंदरसोऽपि न्यून इति। अनेनैव दुर्लभतापि निवारिता। तस्य च विशेषेण क्रमः पादविक्षेपो यत्र स पराक्रमः। विशेषेण क्रियाशक्त्याविर्भावः स च पूर्णः सर्वत्र। तस्मान्न दुर्लभता। तृतीयं निराकरोति–यच्छृण्वतामिति। रसज्ञानं च, यथा हि लोके सूपकारविद्यासु नेच्छानिवृत्तिः। किं पुनर्मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिः। तथा श्रवणेपि विशेषोप्युक्तः। श्रवणेन गृहीतस्यामूर्त्तत्वात्। किं च, रसाभिज्ञाः सर्वथा ततो न निवर्त्तंते। रसस्यानिवर्त्तकत्वात्। अस्य चा रसस्य परात्परत्वात् किंच स्वादु स्वादु पदे पद इति यथाधिकारमत्र हि रसाविर्भावः। यथा यथा ह्यज्ञानं निवर्तते तथा तथा भगवद्रसास्वादो भवति, यथा यथा द्वारविमोकेऽन्नस्य प्रथमप्रयोगे हि अविद्यायाः पूर्णत्वात् अल्परसास्वादः, ततः प्रथमश्रवणे काचिदविद्या निवृत्ता चेत्तदा द्वितीयेऽधिको रसः। एवमुत्तरत्रापि। परमो रसः सर्वथामुक्तानाम्। किंच वाक्यसमुदाये भगवान् प्रतीतः पुनः प्रत्येकवाक्येषु ततः पदेपि पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदं प्रकृतिः प्रत्ययश्च। तेन अक्षरार्थत्वेन ज्ञातो भगवानतिरसप्रद इत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ किंच, विशेषाकारेण कृष्णावतारकथा श्रोतव्येत्यभिप्रायेणाह–कृतवानिति। किलेति प्रसिद्धे, आश्चर्येणात्र प्रसिद्धिरुक्ता, अवस्थासाधनविरहेपि वीर्यकरणात्। अतः कृष्णावतारवीर्याणि किल अलौकिकानि। किंच एकत्रैकदा अविशेषेणावतारेण च वीर्याणि न क्रियंते; अत्र तु रामेण सहेत्युभयरूपकरणमुक्तम्। किंच सर्वेष्ववतारेषु ब्रह्मेशयोर्न सुखदानं, तयोरपि गुणाधिष्ठातृत्वेन स्पर्द्धादिसंभवात्। तयोरर्थे हिताकरणात् तद्भक्तवधाच्च। तदत्र किमपि नास्तीत्याह—केशव इति। कश्च ईशश्च केशौ। केशयोर्वममृतं यस्मादिति तयोरप्यानंददायी। वीर्याणामुत्कर्षमाह–अतिमर्त्यानीति। अतिक्रातं मर्त्यं येभ्य इति। वीर्यश्रवणे हि, पुनर्न मर्त्यशरीरसंबंध इत्यर्थः। अथवा मर्त्यमतिक्रांतानि, आनंदमात्रकरपादमुखोदरादित्वात्। तत्र हेतुर्भगवानिति, न भगवदवतार इत्यर्थः। तर्हि कथं शरीरप्रतीतिस्तत्राह–गूढः कपटमानुष इति। अयं लोको हि गुप्तः स्वचिदानंदरूपतां न प्रकाशयति। तत्र हेतुभूतं विशेषणं—कपटमानुष इति। कपटेन लोकानां बुद्धिमोहनप्रकारेण मानुषः। तदेव रूपं मानुषरूपवत् प्रतिभासयतीत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्य कर्माणीत्यत्र। अवान्तरफलेति। अवान्तरफलं शुद्धिरूपम्। तथाचाविचारेण सर्वेषां शुद्धिदानार्थमुदारत्वोक्तिरित्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ वयं त्वित्यत्र। पदशब्दस्याक्षरवाचकत्वाय योगमाहुः पद्यत इत्यादि॥ १८॥ ❀ ❀ कृतवानित्यत्र। येभ्य इति हेतौ पञ्चमी बोध्या॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं श्रवणोत्सुक्यमाविष्कृत्य भगवच्चरितानि पृच्छन्ति—तस्येति। तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य कर्माणि नोऽस्माकं ब्रूहीत्यन्वयः। वयं श्रवणाधिकारिण इति सूचयन्त आहुः—श्रद्धानानामिति। भगवच्चरितमाधुनिका अपि वर्णयन्ति परन्तु तद्वाक्येऽप्रामाण्यशङ्का भवतीति तद्वारणायाहुः—परिगीतानि सूरिभिरिति, सूरिभिर्विवेकिभिर्नारदपराशरपाराशर्यप्रभृतिभिः परिगीतानीत्यर्थः। ननु तच्छ्रवणे भवतां किमित्याग्रह इत्यपेक्षायामाहुः—उदाराणीति, योग्यायोग्यविचारं विनैव श्रवणकीर्तनपराणां यथेष्टं धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थप्रदानीत्यर्थः। ननु कथमेवम्प्रभावाणि कर्माणीत्यपेक्षायामाहुः—लील्या दधतः कला इति। अनायासेन स्वेच्छया हर्षात् क्रियमाणा चेष्टा लीला तयैककला ब्रह्मरुद्रमत्स्यकच्छपाद्यनन्ता नानाविधा मूर्तीस्तत्रापि प्रतिक्षणं चन्द्रस्य कला एव जनाह्लादकानि स्वरूपान्तराणि च दधतो धारयत इत्यर्थः। अनेन भगवत्कर्मणां नास्मदादिकर्मवत्प्रारब्धाधीनत्वमिति मत्स्याद्यवतारावतारित्वेन श्रीकृष्णस्य पूर्णावतारत्वं च दर्शितं अत एवावतारान्तरकथाप्रश्नः। तथा च ऐश्वर्याद्यचिन्त्यानन्तगुणपूर्णस्य श्रीकृष्णस्य कर्मणामुक्तप्रभावत्वे न कश्चिच्छङ्कालेश इति भावः॥ १७॥ ❀ ❀ एवमेकोपक्रमेण श्रीकृष्णावतारप्रयोजनकर्मणी पृष्टे अथ भिन्नोपक्रमेण तदन्यावतारकथाः पृच्छन्ति—अथेति। भिन्नोपक्रमो न ह्येतज्ज्ञानं सर्वसाधारणं येनान्यः प्रष्टव्यस्त्वं तु सर्वं जानासीत्यत्याग्रहेण पृच्छ्यसे इति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—हे धीमन्निति। हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य अतः श्रवणकीर्तनादिपराणां स्वभक्तानां संसारदुःखदूरीकरणार्थमेव स्वैरं यथेष्टं मर्यादातिक्रमेणापि आत्मनः स्वस्य मायया अचिन्त्यशक्तिरूपया नानाविधलीलाः विदधतः ईश्वरस्य सर्वथा सर्वकरणे समर्थस्य शुभाः वक्तृश्रोतृप्रवर्तकानां यथेष्टं धर्मादिशुभफलावहाः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवतारकथास्त्वमाख्याहीत्यन्वयः । कोऽवतारः किमर्थः कथं कुत्र किमाकारश्चेत्यादि सर्वं कथयेत्यर्थः ॥१८॥ ❀ ❀ नन्वश्रुतभगवच्छास्त्राणां विशेषतः सर्वार्थपरिज्ञानाभावात् एवं प्रश्न एव न सङ्गच्छतेऽतो भवद्भिस्तच्छास्त्रं श्रुतं विशेषतः सर्वार्थपरिज्ञानवन्तश्चेति तु प्रश्नेनैव ज्ञायते तर्हि किं पुनः प्रश्नेन श्रवणेन वेत्याशङ्कयाहुः—वयं त्विति । उद्गच्छति तमः अविद्या यस्मात्स उत्तमस्तथाभूतः श्लोको यस्य स उत्तमश्लोकः । यद्वा उत्तमैर्ब्रह्मानन्दानुभवयुक्तैर्जीवन्मुक्तैरपि सनकादिभिः श्लोक्यते इत्युत्तमश्लोको भगवांस्तस्य विक्रमे विविधप्रकारलीलायां येऽन्ये रसानभिज्ञाः पशुतुल्याः कियत्कालं तच्छ्रुत्वा तृप्ताः सन्तस्ततो निवर्तन्ते ते निवर्त्तन्तां, वयं तु न तत्र विशेषेण तृप्यामः अलम्प्रत्ययं न लभामहे इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाहुः—यदित्यादिना । त्रिधा ह्यलम्बुद्धिर्भवति, उदराद्याधारभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वाच्छब्दस्य च गुणत्वेन द्रव्यव्यतिरिक्तत्वान्न तस्य तेन भरणं सम्भवतीति दर्शितम् । रसज्ञानामित्यनेन चाज्ञानतः पशुवदलम्बुद्धिर्निराकृता । इक्षुभक्षणवद्रसान्तराभावेनालम्बुद्धिं निराकरोति—यद्विक्रमं पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु भवतीति । यथा यथा श्रवणेनाविद्यानिवृत्तिस्तथा तथा लीलारसास्वादोऽधिकः, यथा यथा ज्वरनिवृत्तिस्तथा तथाऽन्नरसास्वादोऽधिकस्तद्वदिति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्रापि केशवः को ब्रह्मा ईशः श्रीमहादेवस्तयोरपि वं अमृतं यस्मात्स तयोरप्यानन्ददायी भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णः श्रीकृष्णः रामेण बलेन सह यानि वीर्याणि पराक्रमान् कृतवांस्तत्र तु वयं नैव वितृप्यामः अतस्तानि प्राधान्येन कथयेति शेषेणान्वयः । तत्र तृप्त्यभाव आश्चर्यजनकत्वं हेतुः प्रसिद्ध एवेति सूचयन्ति—किलेति । कथं तेषामाश्चर्यजनकत्वमित्यपेक्षायामाहुः—अतिमर्त्यानीति, मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसम्भावितानीत्यर्थः । ननु यद्ययं सच्चिदानन्दात्मकः साक्षाद्भगवानेव तर्हि कथमस्मदादितुल्यतया प्रतीयते इत्याशङ्कायामाहुः—गूढ इति । स्वाचिन्त्यया शक्त्या गुप्तः सन् सच्चिदानन्दात्मकतां न प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र हेतुभूतविशेषणान्तरमाहुः—कपटमानुष इति । कपटेन लोकानां बुद्धिमोहनप्रकारेण मानुषः, तदेव सच्चिदानन्दात्मकं रूपं मानुषरूपवत्प्रतिभासयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

लीलासे ही अवतार धारण करते हैं नारदादि महात्माओंने उनके उदार कर्मोंका गान किया है। हम श्रद्धालुओंके प्रति आप उनका वर्णन कीजिये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ बुद्धिमान् सूतजी ! सर्वसमर्थ प्रभु अपनी योगमायासे स्वच्छन्द लीला करते हैं। आर उन श्रीहरिकी मङ्गलमयी अवतार-कथाओंका अब वर्णन कीजिये ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पुण्यकीर्ति भगवान्‌की लीला सुननेसे हमें कभी भी तृप्ति नहीं हो सकती; क्योंकि रसज्ञ श्रोताओंको पद-पदपर भगवान्‌की लीलाओंमें नये-नये रसका अनुभव होता है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्ण अपनेको छिपाये हुए थे, लोगोंके सामने ऐसी चेष्टा करते थे मानो कोई मनुष्य हो। परन्तु उन्होंने बलरामजीके साथ ऐसी लीलाएँ भी की हैं, ऐसा पराक्रम भी प्रकट किया है, जो मनुष्य नहीं कर सकते ॥ २० ॥

कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् । आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥ २१ ॥
त्वं नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् । कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवम् ॥ २२ ॥
ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि । स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

ननु याजनाध्यापनादिव्यग्राणां कुतः एतच्छ्रवणावकाशः स्यादत आहुः । कलिमिति । कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भिया विष्णुपदं गन्तुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्र वैष्णवे क्षेत्रे आसीनाः हरेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अस्मिंश्च समये त्वद्दर्शनमीश्वरेणैव संपादितमित्यभिनंदंति । त्वमिति । कलिं संसारं निस्तर्तुमिच्छताम् । अर्णवं तितीर्षतां कर्णधारो नाविक इव ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुनः प्रश्नांतरम् । ब्रूहीति । धर्मस्य वर्मणि कवचवद्रक्षके स्वां काष्ठां मर्यादां स्वस्वरूपमित्यर्थः । अस्य चोत्तरम् "कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह" इत्ययं श्लोकः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधे भावार्थदीपिकायां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु याज्ञिकानां युष्माकमीदृशं कृष्णयशःश्रवणौत्सुक्यमति चित्रमित्याक्षिपति । नन्विति । सत्यं संप्रत्यस्माकं याज्ञिकत्वं प्रथामात्रमेव जातमिति जानीहीत्याहुः । कलिमिति । लब्धोत्सवाः । क्षण उत्सवे कालविशेषेऽवकाशे च ॥ २१ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सत्त्वहरं धैर्यहरम् 'सत्त्वं धैर्ये गुणे सत्ये' इत्यभिधानात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ योगेश्वर इति सामर्थ्यं ब्रह्मण्य इति दयालुत्वं स्वां काष्ठां स्वीयां स्थितिं मर्यादाम्। सा च (१) साविर्भावात् सपादशतवर्षान्ते प्रापञ्चिकजनदृष्ट्याविषयतैव "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इति 'मर्यादा धारणस्थितिः' इति चामरः। धर्मो भक्तिज्ञानलक्षणः। तत्र पुंसाम् एकान्ततः श्रेय इति साधनविषयः। सर्वशास्त्रसारं "ब्रूहि नः श्रद्धधानानां येनात्मा सुप्रसीदति" इति (२) देवक्यां किमर्थं जातः "तन्नः शुश्रूषमाणाना मर्हस्यंगानुवर्णितुम्" इति (३) तस्य कर्माणि "ब्रूहि नः श्रद्धधानानां लीलया दधतः कला" इति (४) "अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभा" इति (५) "ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे धर्मः कं शरणं गत" इति (६) षडेव प्रश्नाः एतत्प्रत्युत्तराण्येव सप्रसंगानि श्रीभागवतमिति विवेचनीयम् ॥ २३ ॥

इति भावार्थदीपिकाप्रकाशे वंशीधरशर्मसंदृब्धे प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु भगवद्वीर्याणि बहूनि महता कालेन श्रोतव्यानि, भवतां तु नित्यं तपश्चरतां कोऽवसर इत्याहुः—कलिमिति। कलिं तपोविघ्नकरं कलियुगमागतं प्रवृत्तं विज्ञायालक्ष्य वयमुपायांतरेण कलिं जेतुमशक्ता हरेः कलिकृतदोषहरस्य भगवतः कथायां निमित्तभूतायां कथाश्रवणार्थमित्यर्थः, सक्षणाः सावसराः लब्धावसरा इति यावत्, अस्मिन्वैष्णवे विष्णोः संबंधिनि तत्सान्निध्यवति क्षेत्रे नैमिषाख्ये दीर्घसहस्रेण सहस्रवत्सरपर्यंतेन ब्रह्मसत्रेण अध्ययनेन वसतीतिवद्धेत्वर्थे तृतीया, दीर्घसत्रार्थमित्यर्थः। आसीना उपविष्टा वयं भवामः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किंच पुंसां सत्त्वहरं तपआदिसारहरमत एव दुस्तरमुपायांतरैस्तर्तुं जेतुमशक्यं कलिं निस्तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां नोऽस्माकमर्णवं सागरं निस्तितीर्षतां जनानां कर्णधार इव त्वं धात्रा ईश्वरेण संदर्शितः, उपायत्वेनेति शेषः। दैववशादिदं संपन्नमिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्वस्ववर्णाश्रमधर्मेणैव कलिं तरतः किं हरिकथाश्रवणेनेति इमां शंकां निराकुर्वंतः प्रश्नमुपसंहरन्ति—ब्रूहीति। ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुः ब्रह्मण्यः तस्मिन् धर्मवर्मणि धर्मस्य वर्मवत्कवचवत्पालके योगेश्वरे भक्तियोगाराध्ये श्रीकृष्णेऽधुना स्वां काष्ठामभियोगप्रकर्षं स्वां दिशं वा वैकुण्ठलोकमिति यावत्। उपेते गते सति धर्मः वर्णाश्रमानुकूलः कं कृष्णादन्यं कं शरणं रक्षितारं गतः गच्छेन्न कमपीत्यर्थः। अधुना धर्मगोप्तुरभावात् कलिनाभिभूतो धर्मस्तं जेतुमप्रभुः। अतः केवलं कलिघ्नं भगवच्चरितमेव ब्रूहि इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेश्चक्रवर्तिनः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसादिततत्सूक्तिसमधिगतश्रीभागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां श्रीभागवतचंद्रिकायां श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दीर्घसत्रे दीक्षितानामस्माकं हरिकथाश्रवणावसरोऽस्तीत्याहुरित्याह—कलिमागतमिति। आगतं प्रविष्टं कलिमाज्ञायास्मिन् वैष्णवे क्षेत्रे दीर्घसत्रेणासीना व्यापारांतरं विहाय वयं हरेः कथायां कथाश्रवणे सक्षणाः सावसरा इत्येकान्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पुंसां सत्त्वगुणहरं दुस्तरं तर्तुमशक्यं कलिं निस्तितीर्षतां नितरां तर्तुमिच्छतां नः हे सूत त्वं धात्रा दैवेन संदर्शितः क इव दुस्तरमर्णवं निस्तितीर्षतां सांयात्रिकाणां कर्णधार इव कर्णधारो यूपकाग्रस्थायी पुरुषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ प्रश्नांतरं कुर्वंतीत्याह—ब्रूहीति। अधुना धर्मरूपाणि कर्माणि यस्य स धर्मकर्मा तस्मिन्। ब्रह्मण्ये ब्राह्मणहितकारिणि अणिमाद्यष्टयोगेश्वरे भक्तिज्ञानलक्षणयोगे वा योगीश्वरे वा "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥" इति वचनात्सच्चिदानंदलक्षणे कृष्णे स्वां काष्ठां गुणपूर्णस्वरूपमुपेते गतवति सति पूर्वनिर्दिष्टो धर्मः भक्तिज्ञानलक्षणः। कं पुरुषं शरणं गत इति तमस्माकं ब्रूहीत्येकान्वयः। पुंसामेकांतत इति श्रेयः साधनविषयः (१) ब्रूहि भद्रायेति प्रत्यगात्मविषयः (२) अर्हस्यंगानुवर्णितुमिति कृष्णावतारविषयः (३) ब्रूहि नः श्रद्धधानानामिति यशोविषयः (४) अथाख्याहीत्यवतारांतरविषयः (५) ब्रूहि योगेश्वर इति धर्मविषयः (६) एवं षट्प्रश्नाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ब्रूहीति। स्वां काष्ठां दिशं निजनित्यधामेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु याज्ञिकानां युष्माकमीदृशं कृष्णयशःश्रवणौत्सुक्यमतिचित्रम्; । सत्यं—सम्प्रति त्वमस्माकं याज्ञिकत्वं प्रथमामात्रमेव जातमिति जानीहीत्याहुः—कलिमिति । सक्षणा लब्धावसराः सोत्सवाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कर्णधारो नाविकः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ धर्मस्य वर्मणि कवचवद्रक्षके । तत्र हेतुः—योगेश्वर इति सामर्थ्यं ब्रह्मण्य इति दयालुत्वम् । स्वां काष्ठां स्वीयां स्थितिं मर्यादाम् । सा च स्वाविर्भावात् सपादशतवर्षान्ते प्रापञ्चिकजनदृष्टविषयता एव । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशी'ति 'मर्यादाधारणा स्थिति'रिति चामरः ॥ २३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

नन्वहं भवद्भिः कुतो ज्ञात इत्यत आहुः—त्वमिति । प्रश्नांतरं—ब्रूहीति ॥ २३ ॥

इती श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः सम्पूर्णः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तस्मात् त्वया वक्तव्यमिति सिद्धे । श्रवणे स्वाधिकारमाहुः द्वाभ्याम्—कलिमागतमिति । 'कलौ तु सर्वधर्माणां निवृत्तिरिति सूतके ।' सावकाश इव कलौ सावकाशाः, धर्माधिकारे हि सति धर्मत्यागभयात् वैयर्थ्यं करणं वा संभवति मर्यादातिक्रमे पुनः पापबाहुल्यात् भगवत्कथारुचिरेव निवृत्ता भवति, तस्मात् सर्वदोषनिवर्तकः । कलिरिति । तस्मिन्नागते कथायां सक्षणा वैष्णवा इति यत्र कचित् कथाश्रवणे दैत्यैर्बुद्धिनाशः संभवति तदा सर्वं नश्येत्, तन्निवृत्त्यर्थं क्षेत्रेऽस्मिन्नित्युक्तम्; किंच सत्रवेदिरेषा ततोपि न दैत्यसंबंध इति अस्मिन्निति निर्देशः कलिकालादेः स्मार्त्तत्वात्कथं वैदिकविचारेणानधिकार इत्याशंक्याह आसीना दीर्घसत्रेणेति । तथा च दीक्षितानामन्यकर्मनिवृत्तिः श्रौतात्समाप्तौ पुनः कर्मसंबंधात् दीर्घसत्रारंभः तस्मात् सर्वथा सावकाशा इत्याह कथायां सक्षणा इति । यदि कथासमारभ्यते तदासहस्रसंवत्सरमितः कालः क्षणायत इति क्षणपदप्रयोगः न सर्वत्र सक्षणाः किंतु हरेः कथायामेव ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अत्र ह्येका सामग्री न्यूना सा भगवता संपादितेत्याह—त्वं नः संदर्शित इति धात्रा सर्वकर्त्री भगवता ब्रह्मणा वा कथारसाभिज्ञेन त्वं च नः अस्मदीयः स्वाधीनस्वकथाभावे दुस्तरः कलिः दुःखेन तरस्तरणं यस्येति । ननु कथारहिता अपि कलिं तरिष्यंति ऋषयः, को भवत्सु विशेष इत्यत आह—सत्त्वहरमिति । विवेकधैर्यज्ञानहरं सत्त्वगुणे गते रजस्तमोभ्यां लयविक्षेपावेव, अतस्तेषां सर्वस्वनाशे न कलेस्तरणं भविष्यतीति भावः । अभीष्टकाले अभीष्टदेशसंबंधाभावः कर्णधाररहितसमुद्रे तथा भक्त्यभावे कलौ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किंच धर्मेण सह पूर्वं वयं स्थिताः वयं त्वत्र समागताः कथायां नियुक्ताः धर्मस्य का वार्तेति षष्ठं प्रश्नमाहुः—ब्रूहि योगेश्वर इति । एतच्च ब्रूहि धर्मस्य हि ग्लानौ तद्रक्षार्थं स भगवानवतरति "यदा यदा हि धर्मस्ये" ति वाक्यात् योगोपि धर्मरक्षकः । "अयं हि परमो धर्म" इति वाक्यात् तस्यापीश्वरे कृष्णे ब्राह्मणा अपि धर्मं प्रतिपालयंति तद्योगावतारब्रह्मण्यरूपे भगवति कृष्णे स्वां काष्ठां वैकुण्ठं गते धर्मस्य संभावितशरणाभावात् भगवद्विषयकबुद्धेः धर्मकार्यरूपायां विद्यमानत्वात् धर्मोऽस्तीति प्रतीतेः 'धर्मः कं शरणं गत' इति प्रश्नः ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कलिमित्यत्र । सर्वदोषनिवर्तक इति । विहितकर्मादिरूपप्रतिबन्धकनिवर्तक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति सुबोधिनीप्रकाशे प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्यायविवृतिः ॥ १ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी ।

ननु भगवद्वीर्याणि बहूनि सन्त्यतस्तच्छ्रवणे महान् कालोऽपेक्ष्यते, भवतां तु कर्मणि सँल्लग्नानां क तच्छ्रवणावकाश इत्याशङ्क्याहुः—कलिमिति । कलौ हि गृहे स्थितानां विषयाविष्टचित्तत्वेन लौकिकव्यापारासक्त्या वैदिकं कर्म वा कथाश्रवणादि भगवद्भजनं वा न सम्भवतीति कलिमागतमाज्ञाय ज्ञात्वा दीर्घेण सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेन सत्रसञ्ज्ञकेन यागविशेषेण गृहान्निस्सरणे निमित्तमात्रेणास्मिन् नैमिषारण्यसञ्ज्ञके वैष्णवे यत्र कुत्रचित् स्थितौ दैत्योपद्रवसम्भवात्तत्परिहाराय विष्णुसम्बन्धिनि क्षेत्रे वयमासीनाः । अतो हरेः कलिदोषहरस्य भगवतः क थायां कथाश्रवणार्थं सक्षणा लब्धावसरा एवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अत्र ह्येका वक्तृरूपा सामग्री न्यूना साऽपि भगवता सम्पादितेत्याहुः—त्वमिति । पुंसां भगवद्विमुखानां विषयाविष्टचित्तानां दुस्तरं भगवद्भजनातिरिक्तोपायसहस्रैरपि तर्तुं विजेतुमशक्यं कलिं निस्तितीर्षतां निस्तर्तुमिच्छतां नोऽस्माकं त्वं भगवद्भक्तस्तत्कथाश्रवणेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्पारप्रापको धात्रा भगवताऽन्तर्यामिणैव सन्दर्शितः प्रेषित इत्यन्वयः । कलेर्दुस्तरत्वे हेतुमाहुः—सत्त्वहरमिति । कलेस्तरणं नाम तद्दोषान् रागलोभक्रोधादीन् विवेकधैर्यादिना तिरस्कृत्य शुभाचरणेन स्वोद्धार एव । सत्त्वं सत्त्वकार्यभूतान् रागादिनिवर्त्तकान् विवेकधैर्यादिगुणानेव तावद्धरतीति । तत्र स्वोद्धारोऽशक्य एवेति भावः । प्रेषणे दृष्टान्तमाहुः—कर्णधार इवार्णवमिति, दुस्तरमर्णवं समुद्रं तितीर्षतां यथाऽन्तर्यामिणा कर्णधारो नाविकः प्रेष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं कलियुगे धर्मरक्षकं पृच्छति-ब्रूहीति । "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥" इत्यादिवाक्यानुरोधात् धर्मवर्मणि कवचवद्धर्मस्य रक्षके श्रीकृष्णेऽधुना स्वां काष्ठां दिशं लोकं वैकुण्ठमुपेते गते सति धर्मः कं शरणं गतः सम्भावितस्य धर्मरक्षकस्यादर्शनात् तत्कार्यस्य भक्त्यादेर्दर्शनाद्धर्मोऽस्तीति प्रतीतेस्तद्रक्षकोऽप्यस्तीति ज्ञायत एव, परन्तु स कस्तं ब्रूहीत्यन्वयः । योगेन धर्मस्य रक्षणं भवतीति चेत्तर्हि योगप्रवर्त्तकस्तद्रक्षकश्च स एवेति तदपि न सङ्गच्छते इत्याशयेनाहुः—योगेश्वर इति । अस्य चोत्तरं 'कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥' इत्ययं श्लोको भविष्यति ॥ २३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्र हीनाधिकाररूपणे ॥ विवृतः प्रथमोऽध्यायो जिज्ञासुत्वादिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

कलियुगको आया जानकर इस वैष्णवक्षेत्रमें हम दीर्घकालीन सत्रका संकल्प करके बैठे हैं। श्रीहरिकी कथा सुननेके लिये हमें अवकाश प्राप्त है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यह कलियुग अन्तःकरणकी पवित्रता और शक्तिका नाश करनेवाला है। इससे पार पाना कठिन है, जैसे समुद्रसे पार जाने वालोंको कर्णधार मिल जाय, उसी प्रकार इससे पार पानेकी इच्छा रखनेवाले हमलोगोंसे ब्रह्माने आपको मिलाया हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ धर्मरक्षक, ब्राह्मणभक्त, योगेश्वर भगवान् श्रीकृष्णके अपने धाममें पधार जानेपर धर्मने अब किसकी शरण ली है—यह बताइये ॥ २३ ॥

पहला अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ द्वितीयोऽध्यायः

व्यास उवाच

इति सम्प्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः। प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

सूत उवाच

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम्।
संसारिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥ ३ ॥
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः। द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेष्वथ ॥ १ ॥

विप्राणामित्येवंभूतैः सम्यक्प्रश्नैः सम्यग्पृष्टो रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवास्तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपचक्रमे उपक्रांतवान् ॥ १ ॥ ❋ ❋ प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह यमिति त्रिभिः। तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यं तच्चरितेनैव द्योतयन्नाह। यमिति यं प्रव्रजंतं संन्यस्य गच्छंतम् अनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमाचार्यमनुपसन्नम्। यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः। तत्र हेतुः अपेतकृत्यं कृत्यशून्यं कर्ममार्गे अप्रवर्तमानं नैष्ठिकत्वात्। द्वैपायनो व्यासो विरहात्कातरो भीतः सन्पुत्र ३ इति प्लुतेन आजुहाव आहूतवान्। दूरादाह्वाने प्लुते सत्यपि संधिरार्षः तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवंतः। पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय यो वृक्षरूपेण उत्तरं दत्तवानित्यर्थः। तं मुनिमानतोऽस्मि। तन्मयत्वोपपादनाय विशेषणम्। सर्वभूतानां हृत् मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तम् ॥ २ ॥ ❋ ❋ तत्कृपालुतां दर्शयन्नाह। य इति। अंधं गाढं तमः संसाराख्यमतितर्तुमिच्छताम्। पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यम्। तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि। स्वो निजोऽसाधारणोऽनुभावः प्रभावो यस्य तत्स्वानुभावम्। अखिलश्रुतीनां सारम्। एकमद्वितीयमनुपममित्यर्थः। आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकृत्य वर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात्प्रकाशकम्। उपयामि शरणं व्रजामि ॥ ३ ॥ ❋ ❋ जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रंथः तमुदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन्नन्यान्पौराणिकानुपशिक्षयति ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेवं पूर्वोक्तरीत्या तेषु षट्सु चतुर्णां शास्त्रसारवीर्यकर्मपालनरूपाणाम्। "रोमाणि हर्षयांचक्रे श्रोतॄणां यः स्वभाषणैः। कर्मणा प्रथितस्तेन रोमहर्षणसंज्ञया" इति कौर्मोक्तेरन्वर्थनामैव सूतो न तु डित्थादिवदर्थशून्यनामेति। उग्रस्य नृसिंहतापनीयोपनिषत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः श्रवः श्रवणं यस्य स उग्रश्रवा अपि तथाविधनामा ॥ १ ॥ ❋ ❋ तत्र त्रिषु। अनुपनीतस्य प्रव्रजनाऽनर्हत्वादाह। यद्वेति। इत्यर्थः इति। उप समीपमितः प्राप्त उपेतः, न उपेतोऽनुपेतोऽसंग इति भावः। तावासंगत्वे द्विर्गता अंतर्गता वाऽऽपोत्रेति द्वीपः "ऋक्पू" इत्यः समासांतः। "द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" द्वीप एवायनं स्थानं यस्य स तथा सत्यवत्या तत्र लज्जया स्थापितत्वादिति महाभारतादवसेयम्। केचित् "पुलिनं द्वीपमुच्यते" इत्याहुस्तन्मते पुलिनं जलादचिरनिर्गतं क्षेत्रं तदेवायनं तपोभूमिरस्येति तथा। ततः स्वार्थिकाणि द्वैपायनः। प्लुतेन त्रिमात्रस्वरांतेन। पुत्र इत्येवं रूपेण "अप्लुतवदितौ" इति सूत्रे इतिशब्दे प्लुतोऽप्लुतवदित्यत्रावैदिक इतिशब्दो गृहीतोऽस्य शास्त्रस्य साक्षाद्वेदरूपत्वादत्रा-प्लुतत्वं न भवति। किंतु प्लुतत्वमेवेत्यभिप्रेत्य स्वामिचरणैर्व्याख्यातं संधिरार्ष इति। इत्यर्थ इति। यथास्मासु जन्यजनकभावे विद्यमानेपि पितृपुत्रव्यवहारो नास्ति तथा त्वय्यपि नास्त्यतः पुत्रेत्याह्वानं व्यर्थमित्यर्थः। यद्वाऽयं सर्वभूतानि हरति प्राप्नोत्यं-तर्यामितयेति सर्वभूतहृत्। अतोपि पुत्रेत्याह्वानं सर्वांतर्यामिणि न युज्यत इति भावः। अत्र संदर्भः। अथोपक्रमे स्वगुरुं नमस्कुर्वं-स्तत्साद्गुण्यं स्मरति द्वाभ्याम्। तत्र यमित्यत्र तन्मयतयेति तच्छब्देन तत्तादात्म्यापन्नः परमात्मोच्यते। स हि तदानीं ध्यानावेशेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्राप्तसर्वांतर्यामितादात्म्यः । 'दृष्ट्वानुयांतम्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यत एव तस्य तदुत्तरदानानुसंधानराहित्ये सति तत्पक्षपातेनांतर्यामिणैव स्वयं तरूणामपि द्वारा तदुत्तरं दत्तमिति । यद्वा न केवलं सर्वात्मब्रह्मनिष्ठत्वान्निरपेक्षेपि तस्मिन्पितैव स्निग्धो जातः, अपि तु तरवोऽपि जाता इत्याह । तन्मयतया तद्वत्स्नेहमयतया तरवोऽपि अभि तदाभिमुख्येन नेदुः । किमुतान्ये जीवा इत्यर्थः । एतच्च तत्प्रभावादेव ज्ञेयम् । अत एव सर्वभूतानां हृदयं यस्मिंस्तम् । अनपेतमिति चित्सुखपाठांतरम् । विश्वनाथस्तु अत्रैवं सूतस्य परामर्शः । एतत्प्रश्नस्योत्तरं सर्वशास्त्रसारं किमपि वस्त्वहं ब्रवीमि । तेन चेदेषामात्मा न प्रसीदेत्तर्हि किं भविष्यति 'येनात्मा सुप्रसीदती'त्युक्तत्वात् । ततश्च सारेष्वपि मध्ये यस्यात्मप्रसादकत्वं भव्यैर्निरूपितं सोऽन्वेषणीयः । तत्रापि केषांचिन्मते सांख्यस्यैव केषांचिन्मीमांसादेः केषांचिदुपनिषदामेव केषांचित्तदर्थतात्पर्यनिर्णायकानां वेदांतसूत्राणामेवात्मप्रसादकत्त्वमस्ति यद्यपि तदपि न तत्प्रत्येतव्यं तेषामपि मुख्यस्य तत्तत्सर्वमतविदुषोपि कृतवेदांतसूत्रस्य श्रीकृष्णद्वैपायनस्यापि चित्ताप्रसाददृष्टेः । ततश्च यदाविर्भावेन तस्याप्यात्मा प्रसीदति स्म परीक्षिन्महासदसि तस्थुषामेव तेषां सर्वसारवादिनां महाज्योतिषामग्र एव परीक्षयोत्तीर्णं शुद्धं जांबूनदमिवात्मप्रसादकत्त्वे निर्विवादमेव । यत्स्थिरं व्यराजत तदेव श्रीभागवतं मम वक्तव्यमभूदिति ततस्तद्वक्तारं श्रीशुकदेवं शरणं यामीति तं प्रणमति यमिति ॥ प्रव्रजंतं संन्यस्य गच्छंतम् । अनुपेतं निकटमप्यप्राप्तम् । अपेतकृत्यमुपनयनादिरहितम् । हे पुत्रेति प्लुतेनाजुहाव । न केवलं परमनिरपेक्षेपि तस्मिंस्तत्पितैव स्निग्धोभूदपि तु "येनार्चितो हरिस्ते तर्पितानि जगंत्यपि । रज्यंति जंतवस्तत्र स्थावरा जंगमा अपि ॥" इति पाद्मोक्तेस्तरवोपीत्याह । तन्मयतया शुकमयतया तरवोऽपि अभिमुख्येन हेतुना हे पुत्रेति प्रतिध्वनिमिषेण व्यासवदाजुहुवुः । यो हि यस्मिन्नासज्जति स तन्मय उच्यते । यथा 'स्त्रीमयः कामुकः' इति । ततश्च सर्वेषां भूतानां हृदयं मनो यस्मिंस्तम् । तेन सर्वमनोहरे भगवद्विग्रह इव तस्मिन्स्नेहोयं न प्राकृतमोह इति व्यासस्याप्यविवेकोयमिति दोषः पराहतः । यद्वा तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोभिनेदुः प्रतिध्वनिमिषेण हे पुत्रेति प्रत्युत्तरं ददुः । यदि तवाहं पुत्रस्तदा त्वमपि मे पुत्र इत्यतः "कस्य के पितृपुत्राद्या मोह एव हि कारणम्" इति तत्त्वमविज्ञाय किमिति मुह्यसीति व्यंजयामासुः । तन्मयत्त्वोपपादनाय सर्वभूतानां हृत् मनोऽयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तम् । तेन स एव ममाप्यंतः प्रविश्य मन्मुखेनैव श्रीभागवतं वदतु । यो हि जडानपि वृक्षान्प्रविश्य प्रत्युत्तरेण पितरमपि समादधौ स एव चेतनं मां प्रविश्य श्रीभागवतेनैवैषां श्रोतृणामात्मानं प्रसादयत्विति प्रवचनकाले श्रीभागवतस्य वक्तान्योपि ध्यायेदिति सूचितम् ॥ २ ॥

❀ ❀ तद्वृत्तिस्तदितरावृत्तिरसाधारणः यः श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य प्रभावः सोन्यत्र नास्तीत्यर्थः संदर्भः । अतो य एवं साक्षाच्छ्रीकृष्णद्वैपायनेपि स्वपितर्यनुसंधानरहित आसीत्स एव श्रीभगवल्लीलावर्णनमयश्रीमद्भागवतनामैतद्ग्रंथावेशेनेदृशोपि जात इत्याह य इति । तदेतच्छ्रीसूतस्य शास्त्रोपक्रमाय श्रीगुरुप्रणतिरूपं वाक्यं 'स्वसुखनिभृतचेता' इत्यादिना तदुपसंहाराय तद्रूपेण वाक्येनैकीकृत्य व्याख्यायते । यः खलु "हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः । मह्यं पुत्राय शांताय परं गुह्यमिदं जगौ" इत्यनुसारेण पुराणगुह्यमिदं श्रीभागवताख्यमाह गिरा प्रकाशयामास तं "तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रः" इत्यस्य पूर्वोत्तरं प्रघट्टकानुसारेण मुनीनां गुरुमुपयामि शरणमाश्रये । कीदृशं तत् तत्राह । किं वापरैरीश्वर इत्याद्यनुसारेणासाधारणप्रभावम् । पुनः कीदृशं तत् । तत्राह "स्वसुखनिभृतचेताः" इत्याद्यनुसारेणात्मानं स्वचित्तमधिकृत्य वर्त्तते यत्परमरहस्यमजितरुचिरलीलाख्यं तत्त्वं तस्य दीपकं प्रकाशकम् । नन्वेवं चेत्तर्हि कथं प्रकाशयते तत्राह । अंधंकरणं यत्तमः सर्वावरकमज्ञानं तर्त्तुमिच्छतां संसारिणां करुणया तेषु यत्कारुण्यं तेन प्रीत्येत्यर्थः । यद्यप्यजितरुचिरलीलारहस्यं न ते जानंति तथापि तत्पर्यंतप्रकाशकं तत्प्रकाशयामासेत्यहो करुणाया गरिमा दृश्यतामिति भावः । सेयञ्च तस्य करुणा तल्लीलानुभवेन तत्स्वभावलाभाज्जाता केवलात्मारामत्वे "भजतोपि न वै केचिद्भजंत्यभजतः कुतः । आत्मारामा आप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः" इति श्रीभगवद्वाक्यविरोधादसौ न स्यादेवेति च । विश्वनाथस्तु अस्मिन्नर्थे तस्य कृपालुत्वमेव हेतुरस्त्येवेत्याह । य इति । संसारिणां करुणयाहेति न केवलमयं परीक्षिदेव तारयितव्यः किं त्वग्रेपि जनिष्यमाणास्संसारिणोऽनेनैव तरंत्विति तदैव सर्वानर्वाचीनान्सस्मारेति भावः । अंधं गाढं तमोऽविद्यामतिशयेन सुखेनैव तरीतुमिच्छतामात्मन्यधिष्ठितानि तत्त्वानि महदादीनि तेषां दीपं प्रकाशकमिति मुमुक्षूणामविद्याक्षयोऽनुसंहितं फलमुक्तं शुद्धभक्तानां त्वखिलानां श्रुतीनामुपनिषदां सारं श्लेषेण श्रुतीनां श्रवणानां श्रोत्रेंद्रियास्वाद्यानां सारमिति । अतः पूर्वोक्तं निगमकल्पतरुफलत्वमेवास्य सूचितम् । अपूर्वोक्तव्याख्यानङ्गीकारे "स संहितां भागवतीम्" इति "यत्रैषा सात्वती श्रुतिः" इत्यादिवाक्यैर्वेदवाचकसंहिताश्रुतिपदाभ्यां श्रीभागवतस्योक्तत्वेन साक्षाद्वेदाविर्भावकर्तृश्रीहयग्रीवभगवत्प्रेरितसरस्वतीप्रसादलब्धसूत्रसारस्वतव्याकरणप्रणेतृपरमाप्तश्रीस्वरूपान्तानुभूत्यादिमस्करिणा कारकप्रक्रियायां छान्दसप्रयोगोदाहरणे "दध्ना जुहोति" "पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः" इति वाक्यसमभिव्याहृतेन श्रीदशमस्कन्धीयेन "व्रजतीर्विरेजुः" इत्युदाहरणेनोपबृंहित—साक्षाद्वेदरूपत्वेन चास्य प्रश्नोऽपि श्रीशौनकर्षेर्न संभाव्येत । शौनकनामान्वर्थताव्याघातापत्तेः । "शोनः सर्वविवेकः स्यात्"इति लीलावतीकोशात्सर्वविवेकत एव शौनकत्वम् अद्विजातिसूतं प्रति तत्कृतप्रश्ने तन्न सेत्स्यतीति तत्त्वम् । त एव स्वः स्वत एवानुभावो सोत्कर्षप्रभावज्ञापको यस्य तत् । स्वसुखनिभृतचेता इत्यत्राजितरुचिरलीलाकृष्टसार इति हरेर्गुणाक्षिप्तमतिराख्यानं यदधीतवानित्यादिभ्यः । यद्वा स्वस्यानुभावः प्रभावो यस्मात् । यद्व्याख्यानादेव शुकस्य सर्वमुनिभ्योप्युत्कर्षोभूदिति भावः । एकमनुपममद्वितीय-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मित्यर्थः । मुनीनां परीक्षित्सभोपविष्टानां नारदव्यासादीनामपीदमश्रुतचरमिव जातमिति तानपि श्रीशुकदेव उपदिदेश । देश्यमिति ॥३॥ ❀ ❀ गुरुं नत्वा । देवतादीन्प्रणमति । नारायणमिति । देशाधिकारित्वेन नरनारायणावस्याधिष्ठातृदेवते निर्दिष्टे । नरोत्तममिति । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिश्चकाराद्व्यास ऋषिः । व्यासमिति पाठे स्पष्ट एव । बीजं तु प्रणवो ज्ञेयः । छंदोत्र प्राधान्येन गायत्र्येव ज्ञेया । तयैवारब्धत्वात् । तान्नमस्कृत्य । जयेति क्रियापदमाक्षेपलब्धं श्रीकृष्णसंबोधनकमुदीरयेदिति । स्वयं तथोदीरयन्नन्यानपि पौराणिकानुपशिक्षयति । अत्र क्त्वाप्रत्ययेनैवानंतर्ये सिद्धे तत इति कर्तृविशेषणं तन्यते विस्तार्यते स्वबुद्ध्यनुरूपो ग्रंथोऽनेनेति ततः । केचित्तु नरशब्दोत्र गुरुपरो ग्राह्यः नृणाति नयोपदेशेन शिष्यं संसारादुद्धरतीति नर इति व्युत्पत्तेः । नरोत्तमशब्देन वायुर्ग्राह्यः नरेषूत्तमो नरा उत्तमा येनेति वा नरोत्तमस्तं विना देहस्यास्पृश्यत्वदर्शनात् । प्राणेन्द्रियसंवादे्पूपनिषत्कथायां वायोरेवोत्कर्षस्य श्रवणाच्च । वायोर्नतिस्तु वक्तुः शरीरादिस्वास्थ्यार्थं श्रोतृणामपि तथात्वार्थं चेति ज्ञेयम् । श्रुतौ तु साक्षाद् ब्रह्मैवोक्तः "ॐ नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारम्" । जयति संसारमनेनेति जयः पुराणमहाभारतादिः । तदुक्तम् "अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा । कार्ष्णं वेदं पञ्चमञ्च यन्महाभारतं विदुः ॥ तथैव विष्णुधर्माश्च शिवधर्माश्च शाश्वताः । जयेति नाम तेषां च प्रवदंति मनीषिणः ॥" इति भविष्ये ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

पुंसामेकान्ततः श्रेयश्चावतारप्रयोजनम् ! तस्य कर्म्माण्यपि तथा चावतारकथा अपि ॥ १ ॥ कृष्णावतारचरितं धर्म्मः कं शरणं गतः । इत्येवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः ॥ २ ॥ इत्युदीची ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नरः भगवदवतारविशेषस्तम् । तस्य विशेषणं नरोत्तममिति ज्ञेयम् ॥ ४–५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं संपृष्टः निःश्रेयससाधनतदनुग्राहकप्राधान्यतमश्रीकृष्णचरित्रं सूतः शौनकादीनां प्रश्नमभिनन्दयंस्तेषामुत्तररूपं श्रीभागवताख्यं पुराणमाहेत्याह बादरायणः इतीति । अत्र श्रीसूत उवाच इति संप्रश्नसंपृष्ट इति क्वचित् पाठो दृश्यते, स चासंगतः इतीत्यादिश्लोकस्य सूतोक्तित्वाभावात् यं प्रव्रजंतमित्यादि हि सूतोक्तिरतस्ततः प्रागेव सूत उवाचेति पठितुं युक्तमिहतु श्रीव्यास उवाचेति । इतीत्थं विप्राणां शौनकादीनां तैः प्रश्नैः संहृष्टो रौमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यं पुमान् सूतः तेषां विप्राणां वचः प्रश्नात्मकं वचः प्रतिपूज्याभिनंद्य प्रतिवक्तुं प्रतिवचनरूपपुराणमिदं वक्तुं उपचक्रमे आरेभे । विप्राणामित्यनेन सापेक्षस्यापि संप्रश्नशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वादापेत्वाद्वा समासः तेषां विप्राणां वचः । प्रतिपूज्येति वान्वयः । संप्रश्नसंहृष्ट इति पाठान्तरं, तदा समीचीनः प्रश्नो यस्य तस्मै प्रतिवचनाय संपृष्टं प्रत्युत्तरं वक्तुं हृष्ट इत्यर्थः । यद्वा विप्राणामित्यस्य वच इत्यनेनैवान्वयः । सं शोभनाः प्रश्ना येषां तैः शौनकादिभिः संपृष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रश्नानामुत्तररूपमिदं पुराणं शुश्रावयिषुरन्यैरपि श्रावयितृभिरेवं कार्यमिति सूचयितुमेतत्पुराणप्रथमप्रवर्त्तकत्वरूपमहोपकर्तृबादरायणिरूपगुरुनमस्काररूपस्तच्चरणवरणात्मकं मंगलमाचरति सूतः यं प्रव्रजंतमिति द्वाभ्यां द्वैपायनः–श्रीव्यासः विरहकातरः सन् यं पुत्रेत्याजुहावाहूतवान् । तदा तन्मयतया तरवोभिनेदुः तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मीत्यन्वयः । कथंभूतं प्रव्रजन्तं दैवपैत्रादीन्परित्यज्य व्रजन्तम् । अनुपेतमुपेतरहितमसहायमित्यर्थः । अपेतं कृत्यं यस्य तं कर्त्तव्यांशरहितं निष्पन्नब्रह्मोपासनत्वात्कृतकृत्यमिति भावः, प्रव्रजन्तमित्यनेन देहानुबन्धित्याग उक्तः । अनेन ममताराहित्यं फलितम् । अनुपेतमित्यनेनासहायत्वमुक्तम् । अनेन देहपोषकसहायांतरराहित्यं सूचितं, तेन च देहात्मभ्रमरूपाहंकारराहित्यं फलितम् । द्वैपायनो विरहकातर आजुहावेत्यनेन द्वैपायनादप्यतिशयितज्ञानवत्त्वं सूचितम् । यद्यपि पुत्रेत्यस्य दूराद्धानविषयवाक्यत्वात् दूराद्धूतेच ॥ ८।२।८४ । इति प्लुतत्वे सति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५। इति प्रकृतिभावे च सति संधिर्दुर्लभस्तथापि "गुरोरनृत" ८।२।८६। इत्यत्र प्राचामिति योगं विभज्य सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।८।२।९२। इति सूत्रे सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता "विभाषा कर्त्तव्या इति" महाभाष्यकारोक्तेश्च प्लुताभावपक्षे संधिः सुलभ एवेति बोध्यं, साहसं शास्त्रत्यागस्तदनिच्छता शास्त्रमनुरुन्धानेनेत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यदिति केचित् । वस्तुतस्त्विवतिशब्दस्यैव वाक्यान्तत्वेन पुत्रशब्दे प्लुतप्रसंग एव नास्ति । अनुकार्यस्य पुत्रशब्दस्य संबोधनविषयत्वे पुत्रानुकरणस्य तस्य तदभावाच्च। तन्मयतयेत्यत्र मयट् प्राचुर्ये संबंधमात्रे वा तत्प्रचुरतया तत्संबंधितया वा तरवोऽभिनेदुः शुकात्मका वयमित्येवंरूपेण प्रतिदध्वनुरित्यर्थः । तत्प्राचुर्यं च तरूणां शुकेन व्याप्त्याधिष्ठितत्वादवगंतव्यम् । संबंधमात्रे मयट्पक्षेऽपि ज्ञानद्वाराधिष्ठेयभावरूप एव संबंधो बोध्यः । स्वरूपेण तर्वधिष्ठातृत्वासंभवात् "एषोऽणुरात्मा आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इत्यादिभिः श्रुतिभिर्जीवस्वरूपस्याणुत्वावगमात् । तत्स्वरूपेणानेकाधिष्ठातृत्वासंभवात् । यद्यपि धर्मभूतज्ञानस्यापि "स चानन्त्याय कल्पत" इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तिदशायामेवानंत्यमवगतं, तथापि शुकस्य परिनिष्पन्नब्रह्मोपासनत्वेन मुक्तानामिव निवृत्तज्ञानसंकोचककर्मरूपावरणत्वादपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानद्वाराऽनेकतर्वधिष्ठातृत्वमुक्तम् । अत एव तन्मयतया तरवोभिनेदुरत एव सर्वभूतहृदयं सर्वभूतानां हृदयते गच्छति ज्ञानद्वारा व्याप्नोतीति सर्वभूतहृदयस्तम् । अय गताविति धातुः । यद्वा सर्वभूतानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हृदयं यस्य ज्ञानद्वारा व्याप्यं स सर्वभूतहृदयस्तम् । यद्वा हृदयशब्देन धर्मभूतं ज्ञानं लक्ष्यते, हृदयस्य ज्ञानसाहचर्यात् । सर्वभूतेषु हृदयं धर्मभूतं ज्ञानमधिष्ठानं यस्य स तं मुनिं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलं श्रीशुकमिति विशेष्यमध्याहार्य्यम् । आनत इति कर्त्तरि क्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ य इति । यः करुणया पुराणगुह्यम् "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' ॥ २।१।५७ ॥ इति बहुलग्रहणात् विशेष्यस्यापि पुराणशब्दस्य पूर्वनिपातः गुह्यं पुराणम् । पुराणगतं गुह्यमाह तं मुनीनामपि गुरुं व्याससूनुमुपयामि शरणं व्रजामि । पुराणं कथंभूतं स्वानुभावं स्वेन शुकेनानुभावं कर्मणि घञ् प्रथममनुभूतमित्यर्थः, अखिलानां सारो यस्मिन्प्रतिपाद्यस्स तथा वेदपूर्वभागार्थभूतकर्मणामप्युत्तरत्र पुराणे भगवदाराधनरूपतायास्तत्र तत्र प्रतिपादनादखिलश्रुतिसारमित्युक्तम् । एवं स्वतुल्याधिकपुराणान्तररहितम् । अध्यात्मदीपम् । आत्मन्यधीत्यध्यात्ममिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यप्रकाशने दीपतुल्यमित्यर्थः । अतितितीर्षतां संसृतिं तर्तुमिच्छारहितानामपि संसारिणां तमोऽन्धं तमः संसृतिरुचिजनकमज्ञानमंधयति तिरोधाययति निवर्त्तयतीति तथा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं श्रावयितृभिरादौ महोपकर्तुर्बादरायणेर्नमस्कारात्मकं मंगलमनुष्ठेयमिति सूचितम् । न केवलं बादरायणिरेव नमस्कार्यः, अपि त्वन्येपि नारायणादय इत्यभिप्रायेणाह । नारायणमिति । नारायणादीन्नमस्कृत्य ततो जयमुदीरयेत्कथयेत् श्रावयेदिति यावत् । जयमित्यस्यैव पुराणस्यान्वर्थं नामांतरम् अखिलदुरितजयाविनाभूतत्वाज्जयमिति । तत्र नरनारायणयोर्बदर्याश्रमवासिनोर्भगवदवतारभूतयोः "यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् । धर्मज्ञानसमोपेत आकल्पादास्थितस्तपः" इति वक्ष्यमाणरीत्या शिष्याचार्यरूपेण स्वानुष्ठानद्वाराखिलधर्मप्रवर्त्तकत्वेन नारदादिमुखेनाखिलाध्यात्मशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन च गुरूणामपि गुरुत्वेन महोपकर्तृत्वात्तन्नमस्कृतिरवश्यं कार्येति भावः । वागधिष्ठातृदेवतात्वात् सरस्वती नमस्कार्येत्यभिप्रायेण सरस्वतीमित्युक्तं, देवस्य चतुर्मुखस्य स्त्री देवी तां "पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥" इति ङीष् । अत्र सरस्वत्याश्चतुर्मुखसम्बन्धप्रत्यायकदेवीत्वविशेषणेन चतुर्मुखनमस्कृतिरपि कार्येति सूचितम् । चतुर्मुखो हि अनिरुद्धाख्यभगवत्तुरीयव्यूहनाभिकमलसंभूततपस्तोषितानिरुद्धोपदिष्टभागवतचतुःश्लोकीं कृत्स्नैतत्पुराणनिदानभूतां नारदायोपदिदेश । अतः सोपि महानुपकर्तैव गुरुश्चेति नमस्कार्य इत्यभिप्रायः । अनेनैवानिरुद्धनारदयोरपि नमस्कार्यत्वमर्थसिद्धं वेदितव्यम् । अनिरुद्धाच्चतुःश्लोक्यधिगमो नारदाय तदुपदेशश्च द्वितीये स्पष्टीभविष्यति । नारदाच्चतुःश्लोकीमधिगम्य कार्त्स्न्येनैतत्पुराणनिर्मातृत्वेनोपकर्तृतमत्वाद्व्यासो नमस्कार्य इत्यभिप्रायेण व्यासमित्युक्तम् । तत्रायं क्रमो विवक्षितः तावन्नमस्कार्यः शुकस्ततो व्यासस्ततो नारदस्ततः सरस्वतीतद्वल्लभौ ततोऽनिरुद्धः ततश्च नरनारायणाविति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शौनकादिविप्राणामिति पूर्वोक्तैः षड्भिः समीचीनैः प्रश्नैः सम्यक्पृष्टः रोमहर्षणस्य अपत्यं रौमहर्षणिः सूतस्तेषां शौनकादीनां वचः प्रतिपूज्य प्रवक्तुं व्याख्यातुमुपचक्रम इत्येकान्वयः । एतद्व्यासवचनम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ शौनकादिप्रश्नपरिहारतया भागवतपुराणं व्याकर्तुकामः उरुश्रवाः स्वेष्टगुरुं रुद्रावतारं श्रीशुकमुनिं प्रणमति यमिति । विरहकातरः पुत्रवियोगे कातरः अधीर इव स्थितः स द्वैपायनो यदा प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं पुत्रेत्याजुहाव तदा तन्मयतया तरवोपि नेदुः अहं सर्वभूतहृदयं तं मुनिं सर्वज्ञमानतोस्मीत्येकान्वयः । द्वीपो नदीमध्यप्रदेशः स अयनमालयः यस्य सः तथा द्वीपायनः, स एव द्वैपायनः द्वीपस्यापत्यं द्वैपायनः नदीद्वीपे समुत्पन्नत्वात्तदपत्यत्वनिर्देश औपचारिकः, तद्वत्पराशरसुतत्वमप्यौपचारिकमिति ज्ञापयितुमेतदेव प्रसिद्धनामाकरोत् । प्रव्रजन्तं सर्वपरित्यागरूपमाश्रममाश्रयंतं तत्र कारणमाह अनुपेतं देहाद्यभिमानशून्यं केनापि सख्या रहितमेकाकिनमिति वा । न चोपनयनशून्योऽनुपेतः अनुपनीतस्य प्रव्रजनायोगात् न च प्रव्रजनं संन्यासः किं तर्हि प्रकर्षेण गमनमेवेति वाच्यम्, "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति गौतमसूत्रविरोधात्, अपगतं कृत्यं यस्मात्सोपेतकृत्यस्तं कृतकृत्यम्, अपेतं निराकृतं कृत्यं छेदनकर्म येन स तथा अवाप्ताहिंसालक्षणाश्रमत्वात्तमिति वा पुत्रेति दूरादाह्वाने प्लुताभावश्छांदसः । सर्वगतत्वज्ञापनाय वा तन्मयतया अहंकारात्मकरुद्रावतारशुकस्य व्याप्तिमत्तया वृक्षा अपि प्रतिशब्दं नेदुः किमुत शरीरिण इति द्योतयितुमपिशब्दः । सर्वभूतानां हृत्स्थानमयते गच्छतीति सर्वभूतहृदयस्तं अहंकारतत्त्वाभिमानित्वेन सर्वत्र स्थितमित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ पुनरपि भक्त्युद्रेकात्तमेव प्रणमति य इति । यः स्वानुभावं ब्रह्म आह उपादिशत् यश्चांधंतमः अंधत्वापादकमज्ञानं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां संसारिणां जीवानां करुणया अखिलानां श्रुतीनामर्थज्ञापकतया सारमुत्तमम्, अखिलस्य जगतः श्रुतेः श्रवणेंद्रियस्य सारं सुखदं वा एकं सकलपुराणोत्तमम् । देहादीश्वरपर्यंततत्त्वानि दीपयति प्रकाशयतीत्यध्यात्मदीपम् । पुराणगुह्यं पुराणेषु गोप्यं पुराणस्य भगवतः सन्निधातुं योग्यमिति वा, भागवताख्यं पुराणं मम व्याचख्यौ मुनीनां गुरुं तं व्याससूनुं श्रीशुकमुपयामि शरणं गच्छामीत्येकान्वयः । अखिलश्रुताः सरति गच्छति विषयतयेत्यखिलश्रुतिसारः कर्मण्यण् प्रत्ययः वेदार्थं सारभूतमिति वा, अध्यात्मं देहः तत्र दीपवद्वर्तमानं पुराणेषु गोपितं स्वानुभावं ममोपदिदेशेति वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इष्टदेवतां शास्त्रगुर्वादीन् प्रणमति नारायणमिति । नारायणं शास्त्रप्रतिपाद्यं तथा तमेव शास्त्रकर्तृत्वाद् गुरुं व्यासं च नमस्कृत्य सकलभाग्यात्मिकां श्रियं देवीं तथा परमगुरुं नरोत्तमं वायुं तथा विद्याभिमानिनीं सरस्वतीं तथोपसाधकं नरं शेषं प्रणम्य ततस्तेषां प्रसादात् श्रीभागवताख्यं ग्रन्थमुदीरये

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्याख्यास्ये भवत्प्रश्नपरिहारित्वेनेति शेष इत्येकान्वयः। श्रीभागवतादिसर्वशास्त्रप्रवक्तृश्रोतृभिस्ते अवश्यं नमस्कार्या इति द्योतयितुमेवेत्युक्तिः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकायां षट् प्रश्ना इति। तत्र तत्राञ्जसा इत्यादिना सूत जानासीत्यन्तेन कृष्णावतारप्रयोजनकृष्णचरितयोः प्रश्नौ। वयन्त्वित्यादि द्वयं सूत जानासीत्येतत्प्रश्नस्यैवानुवादः। तत्रोभयत्रोत्तरम्। भावयत्येष सत्त्वेनेति लोकपालनं हि तच्चरित्रमपि। एवमेव हि प्रथमाध्याये टीकाप्रतिज्ञाताः षट्प्रश्ना उपपद्यन्ते। द्वितीयेऽध्याये चत्वारि उत्तराणि। चतुर्थस्य तत्प्रश्नोत्तरस्य तत्रान्यत्रादर्शनात्। तस्य कर्म्माणीत्यादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलाप्रश्नः, तस्योत्तरं स एवेदं ससर्जाग्रे इत्यादिना। अथाख्याहीत्यादिना अवतारकथाप्रश्नः। तस्योत्तरं तृतीयोऽध्यायः। ब्रूहि योगेश्वर इत्यादिना धर्म्माश्रयः प्रश्नः। तस्योत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते इत्याद्यं तृतीयाध्यायपद्यमेव ॥ १ ॥ ❀ ❀ अथोपक्रमे स्वगुरुं नमस्कुर्व्वन् तत्प्रसादगुण्यं स्मरति द्वाभ्याम्। तत्र यंमित्यत्र तन्मयतयेति तच्छब्देन तत्तादात्म्यापन्नः परमात्मोच्यते। स हि तदानीं ध्यानावेशेन प्राप्तसर्व्वान्तर्यामितादात्म्यः। दृष्ट्वानुयान्तमित्यादिवक्ष्यमाणात्। यत एव तस्य तदुत्तरदानानुसन्धानराहित्ये सति तत्पक्षपातेनान्तर्य्यामिणैव स्वयं तरूणामपि द्वारा तदुत्तरं दत्तमिति। यद्वा न केवलं सर्व्वात्मब्रह्मनिष्ठत्वान्निरपेक्षेऽपि तस्मिन् पितैव स्निग्धो जातः अपि तु तरवोऽपि जाता इत्याह तन्मयतया तद्वत्स्नेहमयतया तरवोऽपि अभि तदाभिमुख्येन नेदुः। किमुतान्ये जीवा इत्यर्थः। एतच्च तत्प्रभावादेवेति ज्ञेयम्। अत एव सर्व्वभूतानां हृदयं यस्मिन् तम्। अनपेतमिति चित्सुखपाठान्तरम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ अतो य एवं साक्षाच्छ्रीकृष्णद्वैपायनेऽपि स्वपितर्यनुसन्धानरहित आसीत् स एव श्रीभगवल्लीलावर्णनमयश्रीमद्भागवतनाम्नैतद्ग्रन्थावेशेनेदृशोऽपि ज्ञात इत्याह य इति। तदेतच्छ्रीसूतस्य शास्त्रोपक्रमाय श्रीगुरुप्रपत्तिरूपं वाक्यं स्वसुखनिभृतेत्यादिना तदुपसंहाराय तद्रूपेण वाक्येनैकीकृत्य व्याख्यायते। यः खलु "हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः। मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ॥ इत्याद्यनुसारेण पुराणगुह्यमिदं श्रीमद्भागवताख्यमाह गिरा प्रकाशयामास। तं तत्रभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यस्य पूर्व्वोत्तरप्रघट्टकानुसारेण मुनीनां गुरुमुपयामि शरणमाश्रये। कीदृशं तत् तत्राह किं वा परैरीश्वर इत्याद्यनुसारेणासाधारणप्रभावं, पुनः कीदृशं तत् तत्राह निगमकल्पतरोरित्याद्यनुसारेणाखिलश्रुतिसारं, पुनः कीदृशं तत्राह निम्नगानां यथा गङ्गेत्याद्यनुसारेण पुराणानां मुख्यं, पुनः कीदृशं तत्राह स्वसुखनिभृतचेता इत्याद्यनुसारेणात्मानं स्वचित्तमधिकृत्य वर्त्तते यत् परमरहस्यमजितरुचिरलीलाख्यं तत्त्वं तस्य दीपं प्रकाशकं, नन्वेवं चेत् कथं तर्हि प्राकाशयत् तत्राह अन्धङ्करणं यत्तमः सर्व्वावरकमज्ञानं तत्तरीतुमिच्छतां संसारिणां करुणया तेषु यत् कारुण्यं तद्वशतयेत्यर्थः। यद्यप्यजितरुचिरलीलारसरूपं रहस्यं न ते जानन्ति तथापि तत्पर्यन्तप्रकाशकं तत् प्रकाशयामासेत्यहो करुणाया वरिमा दृश्यतामिति भावः। सेयञ्च तस्य करुणा तल्लीलानुभवेन तत्स्वभावलाभाज्जाता। केवलारामत्वे "भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः। आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥" इति श्रीभगवद्वाक्यविरोधादसौ न स्यादेवेति च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नारायणमित्यत्र शास्त्रस्यास्य नरनारायणावधिष्ठातृदेवते निर्द्दिष्टे। चकाराच्छ्रीकृष्णोऽस्य देवता। सरस्वती शक्तिः। चकाराद्व्यास ऋषिः। व्यासमिति पाठे स्पष्ट एव। बीजं तु प्रणव एव ज्ञेयः ॐ नैमिश इत्युक्तत्वात्। छन्दोऽत्र गायत्री ज्ञेया, तयैवारब्धत्वात्। तस्मात्ते नमस्या इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीति। सर्व्वशास्त्रसारं ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मा संप्रसीदतीति। देवक्यां किमर्थं जातस्तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुमिति। तस्य कर्म्माणि ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कला इति। अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभा इति। ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे धर्म्मः कं शरणं गत इति। षडेव प्रश्नाः। एतत्प्रत्युत्तराण्येव सप्तसङ्गानि श्रीभागवतमिति विवेचनीयम्।

द्वितीये त्वभिधेया श्रीभक्तिः प्रेमा प्रयोजनम्। विषयो भगवानत्रेत्यर्थत्रयनिरुपणम् ॥ रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्रैवं सूतस्य परामर्शः। एतत्प्रश्नस्योत्तरं सर्व्वशास्त्रसारं किमपि वस्त्वहं ब्रवीमि। तेन चेदेषामात्मा न प्रसीदेत् तर्हि किं भविष्यति येनात्मा सुप्रसीदतीत्युक्तत्वात्। ततश्च सारेष्वपि मध्ये यस्यात्मप्रसादकत्वं भव्यैर्निरुपितं सोऽन्वेषणीयः। तत्रापि केषाञ्चिन्मते सांख्यस्यैव केषाञ्चिन्मीमांसादेः केषाञ्चिदुपनिषदामेव केषाञ्चित्तदर्थतात्पर्य्यैनिर्णायकानां वेदान्तसूत्राणामेवात्मप्रसादकत्वमस्ति यद्यपि तदपि न तत् प्रत्येतव्यं, तेषामपि मुख्यस्य तत्तत्सर्व्वमतविदुषोऽपि कृतवेदान्तसूत्रस्य श्रीकृष्णद्वैपायनस्यापि चित्ताप्रसाददृष्टेः। ततश्च यदाविर्भावेन तस्यापि आत्मा प्रसीदति स्म। परीक्षिन्महासदसि तस्युपामेव तेषां सर्व्वसारवादिनां महाज्योतिषामग्र एव परीक्षयोत्तीर्णं शुद्धं जाम्बूनदमिवात्मप्रसादकत्वे निर्व्विवादमेव यत् स्थिरं व्यराजत तदेव श्रीभागवतं मम वक्तव्यमभूदिति। ततस्तद्वक्तारं श्रीशुकदेवं शरणं यामीति तं प्रणमति यमिति। प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तम्। अनुपेतं निकटमप्यप्राप्तम्। अपेतकृत्यमुपनयनादिरहितम्। हे पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, भारतनिधि, ... वाराणसी-5

न केवलं परमनिरपेक्षेऽपि तस्मिंस्तत्पितैव स्निग्धोऽभूदपि तु "येनार्चितो हरिस्तेन तर्पितानि जगन्त्यपि । रज्यन्ति जन्तवस्तत्र स्थावरा जङ्गमा अपि ॥" इतिपाद्मोक्तेस्तरवोऽपीत्याह तन्मयतया शुकमयतया तरवोऽपि आभिमुख्येन हेतुना हे पुत्र इतिं प्रतिध्वनिमिषेण व्यासवदाजुहुवुः ।-यो हि यस्मिन्नासज्जति स तन्मय उच्यते । यथा स्त्रीमयः कामुक इति । ततश्च सर्व्वेषां भूतानां हृदयं मनो यस्मिंस्तम् । तेन सर्व्वमनोहरे भगवद्विग्रहे इव तस्मिन् स्नेहोऽयं न प्राकृतमोह इति व्यासस्याप्यविवेकोऽयमिति दोषः पराहतः । यद्वा तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रतिध्वनिमिषेण हे पुत्र इति प्रत्युत्तरं ददुः । यदि तवाहं पुत्रस्तदा त्वमपि मे पुत्र इत्यतः । "कस्य के पितृपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ।" इति तत्त्वमविज्ञाय किमिति मुह्यसीति व्यञ्जयामासुः । तन्मयत्वोपपादनाय विशेषणं सर्व्वभूतानां हृत् मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्व्वभूतहृदयस्तम् । तेन स एव ममाप्यन्तः प्रविश्य मन्मुखेनैव श्रीभागवतं वदतु । यो हि जडानपि वृक्षान् प्रविश्य प्रत्युत्तरेण पितरमपि समादधौ स एव चेतनं मां प्रविश्य श्रीभागवतेनैव एषां श्रोतृणामात्मानं प्रसादयत्विति प्रवचनकाले श्रीभागवतस्य वक्तान्योऽपि ध्यायेदिति विधिश्च सूचितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अस्मिन्नर्थे तस्य कृपालुत्वमेव हेतुरस्त्येव इत्याह य इति । संसारिणां करुणयाहेति । न केवलमयं परीक्षिदेव तारयितव्यः, किन्त्वन्येऽपि जनिष्यमाणाः संसारिणोऽनेनैव तरन्त्विति तदैव सर्व्वानर्व्वाचीनान् सस्मारैवेति भावः । अन्धं गाढं तमोऽविद्याम् अतिशयेन सुखेनैव तरीतुमिच्छतांम् । आत्मनि अधिष्ठितानि तत्त्वानि महदादीनि तेषां दीपं प्रकाशकमिति मुमुक्षूणामविवक्षया योऽनुसंहितं फलमुक्तं शुद्धभक्तानाञ्च अखिलानां श्रुतीनाम् उपनिषदां सारं श्लेषेण श्रुतीनां श्रवणानां श्रोत्रेन्द्रियस्य आस्वाद्यानां सारमिति । अतः पूर्व्वोक्तं निगमकल्पतरुफलत्वमेवास्य सूचितम् । अत एव स्वः शुक एवानुभावः रसोत्कर्षप्रभावज्ञापको यस्य तं स्वसुखनिभृतचेता इत्यत्र अजितरुचिरलीलाकृष्णसार इति 'हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्व्याख्यानं यदधीतवान्' इत्यादिभ्यः । यद्वा । स्वस्यानुभावः प्रभावो यस्मात् तं, तद्व्याख्यानादेव शुकस्य सर्व्वमुनिभ्योऽप्युत्कर्षोऽभूदिति भावः । एकमनुपममद्वितीयमित्यर्थः । मुनीनां परीक्षित्सभोपविष्टानां नारदव्यासादीनामपीदमश्रुतचरमिव जातमिति तानपि श्रीशुकदेव उपदिदेश देश्यमिति सन्दर्भः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ गुरुं नत्वा देवतादीन् प्रणमति नारायणमिति । देशाधिकारित्वेन नरनारायणावस्याधिष्ठातृदेवते । नरोत्तममिति । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिश्चकाराद्व्यास ऋषिः । व्यासमिति पाठे स्पष्ट एव । बीजन्तु प्रणवो ज्ञेयः । छन्दोऽत्र प्राधान्येन गायत्र्येव ज्ञेयो तयैवारब्धत्वात् । तान्नमस्कृत्य जयेति क्रियापदमाक्षेपलब्धं श्रीकृष्णसम्बोधनकम् । उदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन्नन्यानपि पौराणिकानुपशिक्षयति । जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थमिति वा । अत्र क्त्वाप्रत्ययेनैवानन्तर्य्ये सिद्धे तत इति कर्तृविशेषणं क्तप्रत्ययान्तं ज्ञेयमिति केचित् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उपायोपेयभगवच्चिकीर्षिततदुदारकर्मविषयाणां चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरार्थोयमध्याय आरभ्यते इतीति । इतिसंप्रश्नसंहृष्टः । इत्येवमुक्तप्रकारैः षड्भिः विप्राणां सम्यक् प्रश्नैः सम्यग् हृष्टः । "रोमाणि हर्षयांचक्रे श्रोतृणां यः सुभाषितैः । कर्मणा तेन कथितो रोमहर्षण इत्युत ॥" इत्युक्तलक्षणस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः प्रश्नानां विस्तरत उत्तरभूतं श्रीमद्भागवतं शुश्रावयिषुः तेषां वचः मुनयः साधुपृष्टोऽहमित्यनेन प्रतिपूज्य प्रवक्तुं "स वै पुंसां परो धर्मः" इत्याद्यध्यायद्वयेन संक्षेपतः षण्णां प्रश्नानामुत्तरं वक्तुम् उपचक्रमे यं प्रव्रजंतमित्यादित्रिभिः । गुर्वादिनमस्काररूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र स्वगुरुं प्रणमति । यमिति । यं प्रवृत्तकर्मत्यागित्वादपेतकृत्यम् । अनुपेतम् एकाकिनम् । प्रव्रजंतम् "अंधकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यताम् ।" इति द्वैपायनोपदेशादेव प्रवृत्तिमार्गं त्यक्त्वा गच्छंतम् । भागवतपुत्रस्यातिदुर्ल्लभत्वाद्विरहकातरः । द्वैपायनो भगवान् हे पुत्रेत्याजुहाव आहूतवान् यदा तदा तन्मयतया तरवोभिनेदुः । शुकेति व्यासेनोक्ते सति भोरिति शुकेन प्रत्युत्तरे दत्ते द्रुमादयोपि भोरिति शुकवदभिनादं चक्रुरित्यर्थः । एतन्मोक्षधर्मे द्रष्टव्यम् । तं मुनिमानतोस्मि । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥" इति श्रुत्यर्थानुसारेण गुरोर्वासुदेवाभिन्नत्त्वमाह सर्वभूतहृदयमिति, सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां हृदि व्यापकतयाऽयते गच्छतीति स तम् अय गतावित्यस्य रूपम् । सर्वांतर्यामिणं वासुदेवमित्यर्थः । 'आचार्यं मां विजानीयादि'ति वक्ष्यमाणाच्च ॥ २ ॥ ❀ ❀ यः संसारिणां बुभुक्षूणां तमोन्धं संसारमतितितीर्षतां मुमुक्षूणां मुनीनां मुक्तानां च आलयं पिबतेत्युक्तेश्च करुणया पुराणगुह्यम् । पुराणानां मध्ये गोप्यम् । श्रीमद्भागवतमाह तमुपयामि शरणं व्रजामि । पुराणगुह्यत्वे चत्वारि विशेषणानि स्वो निजः सर्वोपकारकभूतोनुभावः प्रभावो यस्य तत् सर्ववेदार्थभूतभगवत्प्रतिपादकतया श्रुतीनां सारम् एकमनुपमम् । सर्वत्र हेतुमाह अध्यात्मदीपमिति आत्मनि जीवे वर्तमानमध्यात्मम् 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमात्मानं वेदे'त्यादिश्रुत्यर्थभूतं भगवत्तत्त्वं तस्य प्रकाशकम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्लोकद्वयेन श्रीगुरुं प्रणम्येदानीं हरिं नारदादींश्च प्रणमन् हर्यादीन्प्रणम्य शास्त्रमुदीरयेदित्यन्यं प्रत्युपदिशति नारायणमिति । "अर्थे धर्मे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदि'ति प्रथमपर्वोक्तेश्चतुर्वर्गप्रतिपादकस्यापि महाभारतस्य परमो विषयः परब्रह्मनारायणादिपदाभिधेयः श्रीकृष्णः तत्प्रणामार्थे तत्रास्य श्लोकस्य प्रतिपर्वपारः श्रीमद्भागवतस्य तु भगवत्स्वरूपगुणशक्त्यादिप्रधानस्य मोक्षैकप्रयोजनत्वादवश्यं तदुपक्रमादौ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवान्सर्ववेदेतिहासादिविषयो नमनीयः । अतो नारायणं यद्वंदनवेदनादिना सर्वेषां वंदनवेदनादिसिद्धिस्तं जन्माद्यस्येत्यत्रोक्तलक्षणं शास्त्रविषयमुपास्यं नरं च तदंशभूतं तत्सखायं तदुपासनतच्छास्त्रश्रवणादावुपकर्तारम्, अन्यनरव्यावृत्त्यर्थमाह नरोत्तमम् । सरस्वतीं देवीं च भगवच्छक्तिविशेषभूतां भगवच्छास्त्रकथनश्रवणादावुपकर्त्रीं व्यासं च शास्त्राचार्यं नमस्कृत्यैव जयमुदीरयेत् । कथयेत् । महाभारते तु जयो नामेतिहासोयमित्युक्तं तमुदीरयेदिह तु जयं श्रीमद्भागवतमिति भेदः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

श्रीकृष्णाय नमः ॥ कथाश्रवणमात्रेण मनोरथमहार्णवे । निमग्नान्सूतदानेन ह्युज्जहार ऋषीन् हरिः ॥ १ ॥
फलसाधनरूपाणां निर्णयः कर्मणामपि । त्रयाणां वक्ष्यतेऽध्याये द्वितीयेऽन्यत्र शेषिणाम् ॥ २ ॥

प्रथममुत्तराणि वक्तुं देवतागुरुनमस्कारमंगलमभिनन्दनं च सूतः करोतीति व्यास आह इति संप्रश्नेति । एवं पुरुषार्थपर्यवसायिभिः संप्रश्नैः सम्यग्विषयकैः प्रश्नैः सम्यगादरपूर्वकं पृष्टः विप्रैरिति प्रा पूरणे विशेषेण वक्तारमात्मानं वा भक्त्या पूरयंतीति विप्राः, अवश्यं तेषां वचने उत्तरं देयमिति रौमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यं रौमहर्षणिः रोम्नस्तु सर्वदा हर्षणं यस्य तस्य सर्वदा भक्त्युद्रेकः तथैवायमिति ज्ञापयति । प्रतिपूजनमभिनंदनं सामान्यतस्तद्ग्रन्थाद्बहिरिति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ क्रमानुरोधात् अग्रे त्वभिनंदनं सामान्योत्तरत्वेन ज्ञातव्यं, प्रवक्तुमिति स्वबुद्ध्या निर्द्धारितार्थं भागवतं च वक्तुमुपचक्रमे देवतागुरुनमस्कारं च कृतवान् । तत्रादौ गुरुनमस्कारमाह द्वाभ्यां वैराग्यज्ञानाभ्यां, तत्र प्रथमं वैराग्यमाह यं प्रव्रजंतमिति । अत्र हि यथा विरक्तस्तथा तथाधिकारी, तत्र शुकस्य पूर्वजन्मन्येव ज्ञानसहितत्वात् योग्यदेहार्थं विष्णोर्व्यासस्य सकाशाद्देहं प्राप्य उत्तमसंपत्तौ संगतनाशभयात् पूर्वसंस्कारस्य दृढत्वात् इदानीमनुपनीत एव प्रव्रजति । व्यासस्याधिकारित्वाद्देहादिधर्माः प्रवर्तंते वलिष्टस्य हि भयाभावः वलं भगवत एवेति कोपादिना गमनं वारयति, पुत्रेति निवारणे हेतुः । अनुपेतमिति गमने हेतुः, अपेतकृत्यमिति कार्ये विद्यमाने हि उपनयनं, विष्णोः सकाशाज्जातस्य पुनः संस्कारो नापेक्षते मोहे हेतुः । द्वैपायन इति द्विर्गता आपो यत्र तत् द्वीपमयनं जन्मस्थानं यस्य यमुनांतर्जले तथोत्पन्नत्वात् पराशरध्यातभगवदवताराद्वा सर्वं सुस्थं, नारदोपदेशात्पूर्वं विस्मृतात्मत्वाद्विरहकातरः । विरहेण कातरो दीनः पुत्रेति आह्वानं कृतवान्, प्रेम्णासन्न कंठत्वात् प्लुताभावस्ततः संधिः । 'स सर्वमभवदि'ति ब्रह्मज्ञाने फलस्योक्तत्वात् सर्वभावः स्फुरति । योगेन प्रवेशोपि संभवति, कर्तुः प्राधान्येपि यच्छब्देन कर्मसंबंधात् तच्छब्देन कर्मैवोच्यते यमिति तन्मयतया शुकमयतया विष्णोः सकाशादुत्पन्नास्तरवः । शुकोपि वैष्णवी वै वनस्पत इति श्रुतेः एकोपादानकत्वात्तन्मयत्वमभिनंदनं प्रतिध्वानरूपम् । अथवा "वाग्देवेभ्योपाक्रमद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग्वनस्पतिपुवदतीति श्रुतेः वृक्षेभ्य एव शब्दोत्पत्तिः । तेषां कथने हेतुं वदन् शुकस्य ब्रह्मभावमाह सर्वभूतहृदयमिति । सर्वभूतानां हृत् अयते प्रेरणार्थं गच्छतीति सर्वभूतेषु हृदयं यस्येति प्रेरणसामर्थ्यं वा गतस्य तूष्णींभावं निवारयति मुनिमिति ब्रह्मात्मभावं विचारयंतमासर्वतो नतोऽस्मि, सर्वत्रास्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं प्रथमं ज्ञानवैराग्ये उक्त्वा पश्चात् भक्त्या भगवद्भजनेऽतीव विशेषमाह यः स्वानुभावमिति । संगभयान्निवृत्तम् चिरमनने भगवदावेशे सति व्याससमीपागमनं भागवतपाठश्चार्थाल्लक्ष्यते, तदनु भागवतरसाभिनिविष्टमुनिभ्य उपदिशति तदाह गुरुं मुनीनामिति भागवतस्य स्वरूपोत्कर्षाय चत्वारि विशेषणानि प्रमेयरूपतां प्रमाणरूपताम् असाधारण्यसाधनोत्तमरूपतां प्रतिपादयंति क्रमेण । तत्र स्वानुभावं भागवतस्य भगवद्रूपत्वात् यथा भगवतः स्वः असाधारणोनुभावः सर्वभक्तेषु तथा भागवतस्यापि तच्चिंतकेषु । किंच अखिलश्रुतिसारं कर्मज्ञानकांडादिष्वपि प्रतिपादितस्य भक्तिशेषत्वकथनात् सर्वश्रुतितात्पर्यविषयभगवत्प्रतिपादनाच्च सर्वश्रुतिसारम् अखिलपदेन च देवदैत्यादिपु प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तदभिप्रायेणार्थकथनेऽखिलत्वमापद्यते तन्निर्वायते आकरस्थितानां सर्ववेदानामर्थरसभूतमित्यर्थः, एकमित्यसाधारणम्, अन्यथा एतस्यापि रसांतरसंभावना स्यात् बहूनां तादृशानां निर्द्धारणात् अध्यात्मदीपमिति, बहिः संति दीपाः बोधकाः पुरुषाश्च आत्मनि पुनर्विरलाः, वाचा बोधयत्येव नहि तादृशो भागवतादन्य उपायोस्ति गुरूपदेशतपःसाधनव्यतिरेकेण येन सर्वेषामात्मसाक्षात्कारो भवेत् । यथा गृहे दीपे स्थापिते घटादीनां न गुर्वाद्यपेक्षा तथा भागवते सति न काप्यपेक्षेत्यर्थः । अन्धं तमः अतितर्तुमिच्छताम् अध्यात्मदीपमिति योजना । आत्मानमधीति, आत्मसंबंधिसर्वपदार्थानां न केवलं मुनिभ्य एवाह संसारिणामपि करुणया परीक्षित्सभादिष्वपीत्यर्थः । यथा मलापाकरणे वस्त्रादौ मलनिवृत्तिः शुद्धिश्च भवति शुभ्राणां तु कर्मयोग्यतैव तथा संसारिणां मुनीनां च विशेष इति भावः । मायाशुकव्यावृत्त्यर्थं व्याससूनुमिति उपयामि शरणं गच्छामि इदानीमेव समीपे गत्वा तद्वाक्यं श्रुत्वा कथयिष्यामीत्युपशब्दार्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ असाधारणं मंगलमुक्त्वा सर्वैः कर्त्तव्यं साधारणं मंगलमाह नारायणमिति । जयो नाम पुराणादिकृष्णद्वैपायनेरितः । अष्टादशपुराणानि भारतं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥ नारायणे व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः । एक एव परो ह्यात्मा आदावंते निवेशितः ॥ उपसाधको नरश्चोक्तश्चकारात् गुरुमानपि । अवश्यमेवकारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः ॥ देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती । सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्या हि ते सदा ॥" व्यासेन क्रियमाणे तु नमस्कारे न व्यासपदप्रयोगः । सरस्वतीसमीपे चकारः तद्वक्तारं बोधयति तस्मात् पाठद्वयमपि लोकव्यवस्थया बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ द्वितीयाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिमाहुः कथेति द्वाभ्याम् । तथा च प्रश्नोत्तरभावः प्रथमाग्रिमाणां द्वितीयतृतीययोरवसरः शेषशेषिभावो वा सङ्गतिरित्यर्थः । फलसाधनरूपाणामिति । फलं च साधनरूपाणि चेति द्वन्द्वः । रूपाणि प्रकाराः शेषिणामिति । संसर्गे मत्त्वर्थीयः । शिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् । यं प्रव्रजन्तमित्यत्र । दूरादाह्वाने दूराद्धूते चेत्यनेन प्लुते जाते 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यनेन प्रकृतिभावात्सन्ध्यनुपपत्तिमाशङ्क्याहुः प्रेम्णेत्यादि । तथा चात्र सन्धेरार्षत्वं वदतः श्रीधरस्य विरहकातरपदतात्पर्यज्ञानमित्यर्थः । अभिनेदुरित्यनेनोक्तस्य प्रतिध्वानरूपस्याभिनंदनस्य वृक्षयुक्ते देशे अभाव इति तत्र तमुपपादयितुमाहुः स सर्वेत्यादि । तथा चातो वृक्षेष्वप्युत्तरदानरूपः प्रतिध्वनिर्युक्त इत्यर्थः । नन्वत्र यन्मयतया प्रतिध्वनिरुक्तः, सः कः, ज्ञानयोगयोः शुके व्यासे च सत्त्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः कर्तुरित्यादि । एतदुपष्टम्भायैतन्नियामकं शुकनिष्ठमाहुः विष्णोरित्यादि । एवं व्याख्यानं श्रीधरीयेपि । परमेवं व्याख्याने शुकस्तरुरूपेणोत्तरं दत्तवानिति भवति । तथा सति मूलोक्तं तरूणामभिनादकर्तृत्वं च विरुध्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि । अस्मिन् पक्षे तन्मयतयेत्यस्याजुहावेत्यनेन सम्बन्धः । अर्थस्तु शुकमयत्वमेव । तथा सति मूलेऽभिनादकथनप्रयोजनाभाव इति शङ्कायामाहुः तेषामित्यादि । तथा च सर्वभूतहृदयपदेन तदर्थसिद्धिः । अन्यथैतस्यानतिप्रयोजनत्वम् । अत इदमेव व्याख्यानं युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ य इत्यत्र । विशेषमाहेति । इतरेष्वपि ज्ञानदातृत्वेन गुरुत्वरूपं विशेषमाहेत्यर्थः । एतस्येति । सूतस्येत्यर्थः । तादृशानामिति । पुराणानाम् । 'सूत त्वं पूजितोस्माभिः सारात्सारं वदस्व न' इत्येवंजातीयवाक्यानां तत्रापि सत्त्वादिति । तथा च तद्व्यावृत्त्यर्थमेकपदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी

द्वितीये त्वृषिप्रश्नानामुत्तरस्य प्रदानतः । श्रोतुर्वक्तुरमात्सर्यं चातुर्यं च निरूप्यते ॥ १ ॥ ॥ एवमृषिभिः पृष्टः सूतः किं कृतवानित्यपेक्षायां व्यास आह—इतीति । इत्येवम्भूतैः विप्राणां सम्यक् प्रश्नैः सम्यग्घृष्टो रौमहर्षणिः रोमहर्षनाम्नः सूतस्य पुत्र उग्रश्रवास्तेषां वचः प्रतिपूज्य अभिनन्द्य प्रवक्तुमुत्तरं दातुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवानित्यन्वयः । सम्प्रश्नसम्पृष्ट इति पाठे तु समीचीनैः प्रश्नैः सम्यगादरपूर्वकं पृष्टो विप्रैस्तेषां विप्राणां वचः प्रतिपूज्येत्यन्वयः । उग्रश्रवा इति तन्नाम विहाय रौमहर्षणिरिति पितृनामग्रहणपूर्वकनामग्रहणेन भगवद्भक्त्युद्रेकेण सर्वदा रोमसु हर्षणं यस्य तस्य पुत्रोऽप्ययं तादृश एवेति सूचितम् ॥ १ ॥ वचः प्रतिपूजनप्रवचनोपक्रमयोः मूलोक्तक्रमाद्वैपरीत्येन क्रमो बोध्यः, मूले तथैव स्पष्टत्वात्, तत्र प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्काररूपः, तत्र गुरुं नमस्करोति—यमिति । यं प्रव्रजन्तं सन्न्यस्य गच्छन्तं अनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपयनार्थमनुपसन्नम् । तत्र हेतुमाह—अपेतकृत्यं कृत्यशून्यं सदा भगवद्ध्यानपरत्वेन कर्तव्यान्तररहितम् । सति हि कर्त्तव्ये तदङ्गतया उपनयनमपेक्ष्यते तस्य तु कृतकृत्यत्वान्नोपनयनादिसंस्कारापेक्षेति भावः । अत एव तद्विरहेण कातरो भीतो द्वैपायनो व्यासो यदा हे पुत्रेति आजुहाव आहूतवान् तदा तन्मयतया शुकव्याप्ततया तरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवन्तः, पितुः स्नेहानुबन्धपरिहाराय यो वृक्षद्वारोत्तरं दत्तवानित्यर्थः, तं श्रीशुकं मुनिं ब्रह्मात्मानुसन्धानपरं आ सर्वतो नतोऽस्मीत्यन्वयः । तन्मयत्वोपपादनाय विशिनष्टि—सर्वभूतानां हृन्मनः अयतेऽन्तर्यामितया प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तमिति । प्रव्रजन्तमित्यनेन सर्वत्र ममताराहित्यं द्वैपायनादपि अतिशयितज्ञानविरक्त्यादिमत्त्वं च सूचितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं श्रीशुकं तत्प्रभाववर्णनपूर्वकं नमस्कृत्येदानीं तत्कृपालुतां दर्शयन्मुनिप्रश्नोत्तरदाने सामर्थ्यलाभाय तं शरणं व्रजति—य इति । यः संसारिणां करुणया पुराणेषु गुह्यं सर्वपुराणसारभूतं श्रीभागवतमाह तं व्याससूनुं श्रीशुकमुपयामि शरणं व्रजामीत्यन्वयः । ननु कथमस्य संसारनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह—अध्यात्मदीपमिति । अन्धं गाढं तमः जन्ममरणादिसंसारकारणीभूतमविद्याख्यमतितितीर्षतां अतितर्तुमिच्छतामध्यात्मदीपं आत्मानं कार्यकारणसङ्घातरूपं अधिकृत्य वर्त्तमानं आत्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं, दीपवत्प्रकाशकमित्यर्थः । कुत एवमित्यपेक्षायामाह—स्वानुभावमिति । स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावोऽविद्यानिवर्त्तकत्वरूपो यस्य तदित्यर्थः । अत एवैकं स्वतुल्याधिकपुराणान्तररहितं, निरुपममित्यर्थः । कथमेवम्भूतं तदित्यपेक्षायामाह—अखिलश्रुतिसारमिति, कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादककाण्डत्रयविषयाणां अत्र यथावत्प्रतिपादनात् सर्वश्रुतिसारमेवेदमित्यर्थः । नन्वन्येऽपि मुनयो बहवः सन्ति, तान् विहाय शुकमेव कथं शरणं व्रजसीत्यपेक्षायामाह—गुरुं मुनीनामिति । यः स्वप्रभावेण मुनीनामपि ज्ञानं यथावत्प्रकाशयति तच्छरणेनैव ममाभीष्टसिद्धिर्नान्यथेति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवमसाधारणं स्वगुरुनमस्काररूपं मङ्गलं कृत्वा सर्वसाधारणं देवतानमस्काररूपं मङ्गलं स्वयं कुर्वन्नन्यानपि पौराणिकान् शिक्षयति—नारायणादीन्नमस्कृत्यैव जयत्यनेनाविद्यामिति जयः पुराणेतिहासादिग्रन्थस्तमुदीरयेत् कथयेदित्यन्वयः । नारायणं नरं च भगवदवताररूपम् । अन्यनरव्यावृत्त्यर्थमाह—नरोत्तममिति । चकारो नमस्कृत्येत्यस्यानुकर्षणार्थः । एवमग्रेपि । लोकेऽपि काचिदन्या सरस्वती नाम्नी स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—देवीमिति, वागधिष्ठातृदेवतां सरस्वतीं च नमस्कृत्येत्यर्थः । चैवेत्यत्र व्यासमिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

भगवत्कथा और भगवद्भक्तिका माहात्म्य

श्रीव्यासजी कहते हैं—शौनकादि ब्रह्मवादी ऋषियों के ये प्रश्न सुनकर रोमहर्षणके पुत्र उग्रश्रवाको बड़ा ही आनन्द हुआ। उन्होंने ऋषियोंके इस मङ्गलमय प्रश्न का अभिनन्दन करके कहना आरम्भ किया ॥ १ ॥ ❁ ❁ सूतजीने कहा—जिस समय श्रीशुकदेवजीका यज्ञोपवीत-संस्कार भी नहीं हुआ था, सुतरां लौकिक-वैदिक कर्मोंके अनुष्ठानका अवसर भी नहीं आया था, उन्हें अकेले ही संन्यास लेनेके उद्देश्यसे जाते देखकर उनके पिता व्यासजी विरहसे कातर होकर पुकारने लगे—'बेटा! बेटा!' उस समय तन्मय होनेके कारण श्री शुकदेवजीकी ओरसे वृक्षोंने उत्तर दिया। ऐसे सबके हृदयमें विराजमान श्रीशुकदेव मुनिको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २ ॥ ❁ ❁ यह श्रीमद्भागवत अत्यन्त गोपनीय—रहस्यात्मक पुराण है। यह भगवत्स्वरूपका अनुभव करानेवाला और समस्त वेदोंका सार है। संसारमें फँसे हुए जो लोग इस घोर अज्ञानान्धकारसे पार जाना चाहते हैं, उनके लिये आध्यात्मिक तत्त्वोंको प्रकाशित करनेवाला यह एक अद्वितीय दीपक है। वास्तवमें उन्हींपर करुणा करके बड़े-बड़े मुनियोंके आचार्य श्रीशुकदेवजीने इसका वर्णन किया है। मैं उनकी शरण ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥ ❁ ❁ मनुष्योंमें सर्वश्रेष्ठ भगवान् के अवतार नर-नारायण ऋषियों को, सरस्वती देवी को और श्रीव्यासदेवजी को नमस्कार करके तब संसार और अन्तःकरण के समस्त विकारों पर विजय प्राप्त करानेवाले इस श्रीमद्भागवत महापुराण का पाठ करना चाहिये ॥ ४ ॥

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम्। यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ५ ॥
स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे। अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सम्प्रसीदति ॥ ६ ॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम् ॥ ७ ॥
धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः। नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका व्याख्या

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत्प्रतिपूजनं करोति। हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः। यतो लोकानां मंगलमेतत्। यद्यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः। सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णे पर्यवसानादेवमुक्तम् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ तत्र यत्प्रथमं पृष्टं सर्वशास्त्रसारमैकांतिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरम्। स वै पुंसामिति। अयमर्थः धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च। तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः। यतस्तु धर्माच्छ्रवणादरादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्मः स एवैकांतिकं श्रेय इति। कथंभूता? अहैतुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ॥ ६ ॥ ❁ ❁ ननु "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन" इत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धं तत्कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते? सत्यम्। तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह। वासुदेव इति। अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरमौपनिषदमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ व्यतिरेकमाह। धर्म इति। यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनस्य कथासु रतिं नोत्पादयेत्तर्हि स्वनुष्ठितोऽपि सन्नयं श्रमो ज्ञेयः। ननु मोक्षार्थस्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्त्येवात आह। केवलं विफलः श्रम इत्यर्थः। नन्वस्ति तत्रापि स्वर्गादिफलमित्याशंक्यैवकारेण निराकरोति। क्षयिष्णुत्वान्न तत्फलमित्यर्थः। ननु "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिश्रुतेर्न तत्फलस्य क्षयिष्णुत्वमित्याशंक्य हिशब्देन साधयति। "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्या क्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

हे मुनय इति। मननशीला एवैतादृशप्रश्नान्कुर्वन्तीति भावः। अत एवोत्तरेष्वपि पद्येष्वधोक्षजवासुदेवसात्वताम्पति-कृष्णशब्दास्तत्प्राधान्यविवक्षयैव पठिताः। अत्र श्रेयःप्रश्नस्याप्युत्तरं लोकमंगलमित्येतावतैव दत्तं भवति। तथाप्यात्मप्रसाद-हेतोश्च 'येनात्मा सुप्रसीदति' इत्यनेन ये नव प्रश्नास्तत्र प्रश्नेपु अत्राशयमाह। अयमर्थ इति। तत्र द्वयोर्मध्ये। अत्र विश्वनाथः "सर्वशास्त्रसारमैकांतिकं श्रेयो ब्रूहि" इति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह। स वा इति। पुंसां पुम्मात्राणामेव धर्मः परः परमः श्रवणकीर्त्त-नादिलक्षणः। यदुक्तं "एतावानेव लोकेस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः। भक्तियोगो भगवति तन्नामश्रवणादिभिः" इत्यतः परशब्द-विशेषो धर्म्मो भक्तियोग एव भवेदिति। तथात्र वतुप्प्रत्ययेनैवकारेण चैतदन्यस्य परधर्मत्वं च निषिद्धं यतो भक्तिः प्रेमलक्षणा भवेत्। अहैतुकीं हेतुं विनैवोत्पद्यमानातिसगुणा व्यावृत्ताः। ननु महानयमपलापः क्रियते। मैवं श्रवणकीर्त्तनादिरूपो यो धर्मः स भक्तिरेव साधननाम्नी सैव पाकदशायां प्रेमनाम्नी ते द्वे अपि भक्तिशब्देनैवोच्येते। 'भक्त्या संजातया' 'भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तनुम्' इति "यतो भक्तिरधोक्षजे" इत्यादिपूत्तरस्या भक्तेः पूर्वा भक्तिः कारणं पक्काम्रस्य कारणमामाम्रमितिवत्। स्वादभेदनिबन्धनमेव तस्य कारणत्वं बालबोधनार्थं काल्पनिकमेव न तु वास्तवम्। न ह्येकस्यैव पुरुषस्य बाल्ययौवनाद्यनेकावस्थावतो हेतुहेतुमद्भावस्तात्त्विक इति घटपटौदनादिषु मृत्तन्तुतंडुलादीनां नामरूपलोप इवेति। न तादृशत्वमत्र व्याख्यातुं शक्यमित्यवसेयम्। न च भक्तेः प्रसिद्धो हेतुः साधुसंग एवास्तीति वाच्यम्, तस्याप्यादौ श्रद्धा ततः साधुसंगोथ भजनक्रिये। तत्रादौ भक्तेर्द्वितीयभूमिकात्वेनोक्तत्वात् भक्तित्वमेव 'स्यान्महत्सेवया विप्रा' इत्यग्रेपि व्याख्यास्यमानत्वाच्च। किञ्च दानव्रततपोहोमादिनिष्कामकर्मयोगश्च ज्ञानांगभूतायाः सात्त्विक्या एव भक्तेः कथंचिद्धेतुर्भवति न तु निर्गुणायाः। "यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि" इत्येकादशोक्तेः। न च निर्गुणाया भक्तेर्भगवत्कृपैव हेतुरिति वाच्यम्, तस्यापि हेतावन्विष्यमाणेऽनवस्थानात्। न च सा निरुपाधिरेव केवला हेतुरिति वाच्यम्, तस्या असार्वत्रिकत्वेन भगवति वैषम्यप्रसक्तेः। किंच भक्तकृपैव हेतुरित्युक्तेर्न किंचिदसामंजस्यम्। उक्तमभक्तानां वैषम्याभावेपि "प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः" इति मध्यमभक्तलक्षणे वैषम्यस्य दर्शनात्। ततश्च भगवतो भक्त्यधीनत्वात् भक्तकृपानुगामिनी भगवत्कृपा हेतुरिति सिद्धांतः। ननु तर्हि कथं भक्तेरहैतुकत्वमभूत्? उच्यते। भगवत्कृपाया भक्तकृपांतर्भूतत्वाद्भक्तकृपायाश्च भक्तसंगांतर्भूतत्वाद्भक्तसंगस्य भक्त्यंगत्वादहैतुकत्वमेव सिद्धम्। किंच भक्तकृपाया हेतुर्भक्तस्यैव तस्य हृदयवर्तिनी भक्तिरेव। तां विना कृपोदयसंभवाभावात् सर्वप्रकारेणापि भक्तेर्भक्तिरेव हेतुरिति निर्हेतुकत्वं सिद्धं भक्तिमते। भक्तिभक्तभजनीयतत्कृपादीनां न पृथग्वस्तुत्वमिति भक्तेः स्वप्रकाशकत्वेन भक्तिप्रकाश्यत्वेपि भगवतः स्वप्रकाशकत्वं नानुपपन्नमिति। अप्रतिहता केनापि निवारयितुमशक्या। तथा हि तल्लक्षणे "मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंबुधौ" इति वक्ष्यते। उक्तं च श्रीरूपगोस्वामिचरणैः "सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे" इति। ज्ञानकर्मादिभिरनावृतेति वा। यया भक्त्यात्मा मनः सम्यगेव प्रसीदतीति। कामनामालिन्ये सति मनःप्रसादहेतुत्वासंभवादस्या भक्तेर्निष्कामत्वं स्वत एवागतम्॥ ५-६॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति। नन्विति। वेदानुवचनं वेदाभ्यसनम्। अनाशकेन जीवाभयप्रदानेनेत्यर्थः। इत्यर्थ इति। "यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम्।" इत्युक्तेस्तर्कस्य विरोधित्वात्तदविषयमिति भावः। अत्र विश्वनाथः—ननु स एव किमाकार आत्मप्रसाद इत्यपेक्षायां सर्वद्रुविषयवैमुख्यापादकभगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवज्ञानमय एवायमित्याह। वासुदेव इति। प्रकर्षेण योजितस्संबद्धो दाससख्यादिसम्बन्धयुक्तः कृत इति यावत्। श्लेषेण प्रयोजनीकृतः। भक्तियोगस्य भक्तियोग एव प्रयोजनं नान्य इत्येवं विचारित इत्यर्थः। जनयतीति। ज्ञानवैराग्यार्थं पृथग्यत्नो भक्तैर्न कर्त्तव्य इति भावः। आशु शीघ्रं तत्काल एवेत्यर्थः। यद्वक्ष्यते "भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः। प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम्" इति। ननु तर्हि ज्ञानान्मोक्ष एव भावीति तत्राह। अहैतुकम्। अन्नस्य हेतोर्वसतीतिवद्धेतुः प्रयोजनं तदत्र सायुज्यं तन्नार्हतीति। तेन भगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवमयमेव ज्ञानमायातम्। एवमेव चतुर्थेपि वक्ष्यते "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः। सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति" इति। तत्र सध्रीचीनप्रकारं खलु मोक्षादिफलांतराभिसक्तिराहित्यमेवेति व्याख्यास्यते। "सोचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः। शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः" इत्यनंतरवाक्ये च तत्कारणं स एव दृष्ट इति। एवं च भक्तेः कारणं प्रयोजनं च भक्तिरेवेति व्यवस्थितम्। यद्वाऽकारो वासुदेवः स एव हेतुः प्रयोजनं यस्य तत्तथा भगवत्प्रसादजनकमित्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ वासुदेवभक्तिजनकत्वे धर्मस्य परत्वमन्यथाश्रमत्वमित्येवं व्यतिरेकमाह। विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनेव सेना भक्तिलक्षणा भक्तसंसारदुःखजेतृत्वाद्यस्य स विष्वक्सेनः। अत्राक्षिपति। नन्विति। इत्यर्थ इति। तस्य तु मोक्षाख्यं फलमपि। स तु सर्वथा श्रम एवेति भावः। पुनराक्षिपति नन्विति। तत्रापि मोक्षसाधनेतरधर्मेपि तत्फलं यन्न नश्यतीत्युक्तेस्तस्य नाशशीलत्वादफलत्वमेवेति भावः। पुनराक्षिपति। नन्विति। चातुर्मास्यो यागविशेषः सुकृतं पुण्यफलमक्षय्यमविनाशीत्यर्थः। कर्मणा चितः संपादितः कर्मचितो घटादिः पुण्यचितः स्वर्गादिः। अत्र विश्वनाथः—ननु वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्मः परः कथं न तत्राह। धर्म इति। यः पुंसां विप्रादीनां स्वनुष्ठितो धर्मः स विष्वक्सेनकथासु रतिं नोत्पादयेत् "कर्मणा पितृलोक" इति श्रुतेः। कर्मणां रत्यनुत्पादकत्वं च "कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः" इत्यादौ न। "यत्रात्मप्रदो हरिः" इति चतुर्थे नारदोक्तेरेव व्यक्तम्। यदा च रतिं नोत्पादयेत्तर्हि केवलं श्रम एव पितृलोकादेर्नश्वरत्वात्। तस्मात्स्वधर्मं त्यक्त्वा श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः पूर्वोक्तः परो धर्म एवानुष्ठेय इति भावः। यद्वा ननु च "अस्मिंल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्थोनघः शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया" इति श्रीभगवदुक्तेर्निष्कामभक्तियोग एव भक्तेर्हेतुरस्ति तत्कथं भक्तिरहैतुकीत्युच्यते। सत्यम्। तत्र कर्मयोगस्य ज्ञानजनकत्वमिव न साक्षाद्भक्तिजनकत्वं व्याख्यातुं शक्यम्। मध्ये यदृच्छयेति पदोपादानात्। ततश्च तत्र पुंसि भक्तेर्यदृच्छा स्वैरिता यदि स्याद्दैवादस्य निरपेक्ष एव शुद्धभक्तेः प्रवेशः स्यात्तदा तामपि स प्राप्नोतीति तत्रार्थः। 'यदृच्छास्वैरिता' इत्यभिधानात्। कष्टकल्पनया व्याख्यांतरे भक्तेः स्वप्रकाशत्वं न सिध्येदिति तदनादृतमित्यतो निष्कामोपि कर्मयोगो न भक्तेर्हेतुरित्याह। धर्म इति। य इति। "स वै पुंसां परो धर्मः" इति पद्योक्तात्परमधर्मादन्यो वर्णाश्रमाचारलक्षणः स्वनुष्ठितो निष्कामोपि धर्मो विष्वक्सेनकथासु रतिं प्रीतिं नोत्पादयेत्स केवलं श्रम एव। यदीति गर्हायाम्। श्रमजनकत्वाद्गर्हित इत्यर्थः। 'यदि गर्हाविकल्पयोः' इति मेदिनी। यद्वाऽसंदेहेपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संदेहवचनं "यदि वेदाः प्रमाणम्" इतिवत्। "धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि" इत्यत्र यदीतिशब्दो निश्चये इति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च। यद्वा ननु प्रसिद्धधर्मादपि कचिद्धरिकथासु रतिरुत्पद्यते इति श्रूयते। सत्यम्। तया विना धर्मफलाप्राप्तेः। सा खल्वौपाधिक्येव न तात्त्विकीत्याह। धर्म इति। य इति। स प्रसिद्धो धर्मः काम्यो नित्यो वा, स विष्वक्सेनकथासु रतिं यदि नोत्पादयेत्तदा श्रम एव। अयमर्थः—यथा कर्षकाणां नृपे प्रीतिं कृषिरेवोत्पादयत्यन्यथा तस्याः फलाप्राप्तेरेवमेव धर्मोपि विष्वक्सेनप्रीतिं विना स्वस्य वैफल्यदर्शनायैव तत्र विवेकिनां प्रीतिमुत्पादयेदेव। स यद्यविवेकिनां नोत्पादयेत्तदा श्रम एव। यथा नृपे प्रीतिं विना कृषिफलस्यालाभाच्छ्रम एव। तथा हरौ भक्तिं विना प्रवृत्तनिवृत्तधर्मफलयोः स्वर्गादिज्ञानयोरलाभाच्छ्रमः। तदुक्तं "कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्।" इति। यथा च कृषौ प्रीत्यनुरोधादेव नृपे प्रीतिर्न तु वस्तुतस्तथैव धर्मप्रीत्यनुरोधादेव तत्कथासु प्रीतिर्न तु तत्र वस्तुत इति विवेचनीयम्। अत एव प्रह्लादेनोक्तं "नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव" इति। संदर्भस्तु "निर्णीते केवलम्" इत्यमरः। केवलमित्यव्ययेन निमित्तमात्रलक्षणधर्मफलस्य ज्ञानस्य साध्यत्वं सिद्धस्यापि नश्वरत्वं तत्रापि तेनैव हिशब्देन "यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादिश्रुतिप्रमाणत्वं "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्।" इत्यादि "श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य ते" इत्यादि। "आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः" इत्यादिवचनप्रमाणत्वं च सूचितं श्लोकद्वयेन। भक्तिर्निरपेक्षा। ज्ञानवैराग्ये तु तत्सापेक्षे इति लभ्यते॥ ८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

यज्ञादीनां विशेषणमनाशकेनेति। कामानाशनमनाशकं तेन निष्कामेनेति यावत्॥ ७॥ ❋ ❋ विष्वक्सेनस्येति। विसूची व्यापिका सेना यस्य स विष्वक्सेनः भगवन्नारायणनामविशेष इति तस्येत्यर्थः॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं "मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्। जपतां जुह्वतां नित्यं विनिपातो न विद्यत" इत्युक्तरीत्या कृतगुरुदेवतोपासनात्मकमंगलस्तावत्प्रश्नमभिनंदति। मुनय इति हे मुनयः भवद्भिः साधु यथा भवति तथा लोकमंगलमिति प्रश्नसाधुत्वे हेतुः। लोकमंगलविषयकत्वात्प्रश्नः कृतः मङ्गलानां च मंगलमित्युक्तरीत्या निरतिशयः मंगलस्वरूपकृष्णविषयकसंप्रश्नः कृतस्ततो लोकमंगलमहं पृष्ट इत्यर्थः, कृष्णसंप्रश्नस्य लोकमंगलविषयत्वमेवोपपादयति येन कृष्णेन तद्विषयकप्रश्नेन वा हेतुना चात्मा चित्तं सुष्ठु प्रसन्नं भवति प्रश्नोत्तराभ्यां सस्वरूपगुणविभूतिः कृष्णोऽनुसंहितश्चित्तगतमालिन्यमपनयति चित्तप्रसादादेव लोकानां सर्वाणि मंगलानि सुलभान्येवेति भावः॥ ५॥ ❋ ❋ तत्र यत्तावत्पृष्टं "भवता यद्विनिश्चितं पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि" इति किं निरतिशयं श्रेयः को वा तत्साधनभूतो धर्म्मः श्रेष्ठ इति तत्र गर्भजरामरणाद्यनर्थरूपसंसृतिनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मानन्दानुभवात्मको मोक्ष एव निरतिशयं श्रेयः तत्साधनभूतधर्मश्च परब्रह्मोपासनात्मिका विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिता प्रत्यक्षतापन्ना प्रीत्यात्मिका तद्भक्तिरेव "तन्निष्पत्तिश्चानाभिसंहितफलैर्वर्णाश्रमधर्मैर्ज्ञानयोगशमदमादिभिः सत्संगत्यादिप्रणाल्या च भगवद्गुणश्रवणादिरुचिजननद्वारा भवतीति वक्तुं तावद्भक्तियोगानुग्राहक एव वर्णाश्रमप्रयुक्तो धर्मः श्रेष्ठस्तदन्यस्त्वभिसंहितफलः पुनः संसृतिहेतुत्वेनानर्थावह इत्याह स वा इति त्रिभिः। यतोऽनभिसंहितफलाद्धर्माद्वर्णाश्रमानुगुणादनुष्ठितादधोक्षजे भक्तिर्भवति स एव धर्मः पर उत्कृष्टः। भक्तिमपि विशिनष्टि अहैतुकी फलोपाधिरहिता अप्रतिहिता अंतरायानुपहता अव्यवहितेति पाठांतरं तदा विजातीयप्रत्ययांतराव्यवहिता यया भक्त्या आत्मा सुप्रसीदति पूर्वाल्पभक्तिरुत्तरभक्तिप्रकर्षौपयिकमनोनैर्मल्यहेतुरित्यर्थः। यद्वा ययात्मा सुप्रसीदति इत्यनेन प्रीत्यात्मकत्वमुच्यते अनुकूलज्ञानेनैव हि चित्तप्रसादः प्रतिकूलेन तु चित्तविक्षेप एव अनुकूलज्ञानमेव ह्यानंदः सुखं प्रीतिश्चेति पर्य्यायांतरैरुच्यते अव्यवहितेत्यनेन तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपत्वमुक्तम्॥ ६॥ ❋ ❋ नन्वव्यवहितेत्ययुक्तं शब्दादिविषयासक्तमनसाऽकामेनापि मध्ये मध्ये विषयांतरानुध्यानव्यवहितत्वप्रसंगादिति शंकां निराकुर्वन्नुक्तभक्तेरेव विशेषणांतरमाह। वासुदेव इति। भगवति षाड्गुण्यपरिपूर्णे वासुदेवे प्रयोजितो भक्तियोगः वैराग्यमाशु जनयति। "सर्वत्रासौ समस्ते च वसत्यत्रेव वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते" इति निरुक्तवासुदेवशब्देन सर्वांतरात्मत्वं सर्वाधारत्वं भगवच्छब्देन षाड्गुण्यपूर्त्तिश्चोक्ता। सर्वांतरात्मकत्वेन निरतिशयत्वं लब्धम्। आत्मैव हि निरतिशयप्रियः। एवमनेन पदद्वयेन शब्दादिलौकिकविषयेभ्यो वैलक्षण्यमभिप्रेतम्। एवं च विषयस्य विलक्षणत्वादेव तदनुध्यानरूपो भक्तियोगः। शब्दादिविषयेष्वनासक्तिरूपवैराग्यमाशु जनयति। कस्मिंश्चिद्विषये विलक्षणे अनुरागातिशयस्वविषयांतरवैतृष्ण्यावहत्वदर्शनात्। तस्माद्भक्तियोगनिष्ठमनसः शनैर्विषयांतरवैतृष्ण्यस्याथदैवोदयाद्विषयांतरानुध्यानाव्यवहितत्वं भक्तेः संपत्स्यत एवेति भावः। तथा यदहैतुकम्। "नाहं वेदेन तपसा" इत्युक्तरीत्या भक्तिव्यतिरिक्तहेत्वंतरालभ्यज्ञानसाक्षात्कारात्मकं तच्च जनयति अनेन भक्तेः साक्षात्कारात्मकत्वं विशेषणमुक्तम्॥ ७॥ ❋ ❋ तदेवं श्लोकद्वयेनोक्तविधभक्त्यनुग्राहक एवानभिसंहितफलवर्णाश्रमप्रयुक्तधर्मः श्रेष्ठ इत्युक्तम् अथास्य धर्मस्य भगवद्गुणादिरुचिजननद्वारा भक्तियोगानुग्राहकत्वं वदन्नभिसंहितफलधर्मस्य श्रमफलकत्वमाह। धर्म इत्येकेन यः सम्यगनुष्ठितोऽपि धर्मः पुंसां विष्वक्सेनस्य भगवतः कथासु रतिं रुचिं यदि नोत्पा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दयेत्तर्हि स धर्मः केवलं श्रम एव श्रमफलक एव संसृतिरूपानर्थावह एवेत्यर्थः; रतिं नोत्पादयेदित्यनेन रत्येकप्रयोजनतयानुष्ठितो धर्मः पर ऐहिकामुष्मिकफलार्थस्तु श्रमफलक इति प्रतीतेः फलानभिसंध्यभिसंधिभ्यां धर्मस्योत्कृष्टत्वापकृष्टत्वे वेदितव्ये ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संप्रति सूतः शौनकादिप्रश्नसंहृष्टस्तत्प्रश्नं स्तौतीत्याह मुनय इति । कृष्णविषयः समीचीन प्रश्नः कृत इति यद्यस्मात् अतोऽहं भवद्भिः साधुसर्वसाधनेपूत्तमसाधनं प्रति पृष्टः न केवलमुभयेषामस्माकं साधु, किंतु लोकं मंगलयतीति श्रवणमननाभ्यां कल्याणजनकत्वादित्यर्थः, कुतः येन कृष्णसंप्रश्नेनात्मा परमात्मा मनो वा प्रसीदति तस्मादित्येकान्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तिजनकत्वात् कृष्णसंप्रश्न एव परमधर्म इत्याह स वा इति । यतः कृष्णसंप्रश्नात् अधोक्षजे अहैतुकी अव्यवहिता भक्तिर्भवति पुंसां परमधर्मः स वा इत्येकान्वयः । अक्षजन्यज्ञानमधः कृत्वाऽतीत्य वर्तत इत्यधोक्षजः भगवत्प्रसादमंतरेण काम्यफलहेतुशून्याहैतुकी विक्षेपादन्यप्रसंगादिव्यवधानशून्याऽव्यवहिता 'नचान्योसावन्योहमस्मीति नाविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् भेदबुद्ध्यपरपर्यायव्यवधानशून्येत्यर्थ इति "व्यवधानं तिरोधानमथोच्यत" इत्यभिधानविरोधात् । न च श्रुतिस्मृतिविरोधः अनयोः अन्यार्थत्वात् अविष्णुः न विष्णुर्यस्य स तथा अतद्भक्त इत्यर्थः । अन्यः स्वतंत्रः अप्रतिहतेति पाठे अस्खलितेत्यर्थः, यया भक्त्या आत्मा आशु प्रसीदति । समुद्धृत्य मनीषयेत्युक्तं दर्शयति स इति । स एव परो धर्मः यतो धर्मादधोक्षजे भक्तिर्भवतीति वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भक्तिरपि वैराग्यद्वारेण अपरोक्षज्ञानसाधनमित्याह वासुदेव इति । वासुदेवे भगवति प्रयोजितो भक्तियोगः वैराग्यं यदहैतुकं ज्ञानं तच्च जनयतीत्येकान्वयः । वसति सर्वत्र स्वस्मिन् सर्वं वासयतीति वा वासुः क्रीडादिकरणाद्देवः वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः तस्मिन्, भक्तिलक्षण उपायः भक्तियोगः वैराग्यं विषयेष्वसारताबुद्धिं अकारवाच्यविष्णुप्रसाद एव हेतुर्निमित्तं यस्य तत्तथोक्तं द्रव्यलाभादिहेतुसंबंधींद्रजालादिज्ञानं न भवतीति वा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु नित्यनैमित्तिकादिधर्माणां सत्त्वात्कथमस्यैव परमत्वमित्याशंक्य तेषामपि कृष्णकथारतिजनकतया तत्साधनत्वेन परमत्वमित्याह धर्म इति । यः पुरुषैः स्वनुष्ठितो धर्मः विष्वक्सेनकथाश्रयां रतिं नोत्पादयेत्तर्हि पुंसां स केवलं श्रम एव हीत्येकान्वयः । शास्त्रोक्तसदाचारद्रव्यदेशकालादिभिर्नियततया सुष्ठ्वनुष्ठितः यन्नाम्नि कीर्तिते विष्वक् सर्वतः अर्चति दैत्यसेनामिति विष्वक्सेनस्तस्य कथासु रतिं निरंतराभ्यासरूपां केवलं श्रम एव क्रियाकाले उत्तरकालेपि दुःस्वस्वरूपत्वादायास एवेत्यर्थः । हिशब्देनानेवंवित् महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यांततः क्षीयत इति श्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

इतिसंप्रश्नसंहृष्ट इत्याद्यनन्तरं नारायणं नमस्कृत्य इत्याद्यन्तेन पुराणमुपक्रम्यैवाह मुनय इति । टीका च तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् प्रतिपूजनं करोति । हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मङ्गलमेतत् यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्व्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि श्रीकृष्णे पर्यवसानादेवमुक्तमित्येषा । यदिति । अत एवोत्तरेष्वपि पद्येषु अधोक्षजवासुदेवसात्वतां पतिकृष्णशब्दास्तत्प्राधान्यविवक्षयैव पठिताः । अत्र श्रेयःप्रश्नस्याप्युत्तरं लोकमङ्गलमित्यनेनैव तावद्दत्तं भवति तथात्मसुप्रसादहेतोश्च येनात्मा सुप्रसीदतीत्यनेन । समिति क्वचित् पाठः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवं सर्व्वशास्त्रसारस्य श्रीकृष्णाख्यस्वयंभगवदाविर्भावप्रश्नलक्षिततद्भक्तिलक्षणस्य श्रेयसः परमसर्व्वोत्तमत्वं बोधयितुं भगवदाविर्भावमात्रस्य भक्तेः सर्व्वोत्तमश्रेयस्त्वमाह स वै इत्यादिना । अतो वै कवय इत्यन्तेन ग्रन्थेन । यतो धर्म्मात् अधोक्षजे भक्तिः तत्कथाश्रवणादिषु रुचिर्भवति । धर्म्मः स्वनुष्ठित इत्यादौ व्यतिरेकेण दर्शयिष्यमाणत्वात् । स वै स एव । "स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणमि"ति वक्ष्यमाणरीत्या तत्सन्तोषणार्थमेव कुतो धर्म्मः परः सर्व्वतः श्रेष्ठः, न निवृत्तिमात्रलक्षणोऽपि वैमुख्याविशेषात् । तथा च श्रीनारदवाक्यं नैष्कर्म्यमपीत्यादौ "कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणमि"ति । ततः स एवैकान्तिकं श्रेय इत्यर्थः । अनेन भक्तेस्तादृशधर्म्मतोऽप्यतिरिक्तत्वमुक्तम् । तस्या भक्तेः स्वरूपगुणमाह—स्वत एव सुखस्वरूपत्वादहैतुकी फलान्तरानुसन्धानरहिता अप्रतिहिता तदुपरि सुखदपदार्थान्तराभावात् केनाप्यवबोधयितुमशक्या (केनापि व्यवधातुमशक्या) च ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जातायाञ्च तस्यां रुचिलक्षणायां भक्त्यां तयैव श्रवणादिलक्षणसाधनभक्तियोगः प्रवर्त्तितः स्यात् । ततश्च यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चनेत्याद्यनुसारेण भगवत्स्वरूपादिज्ञानं ततोऽन्यत्र वैराग्यञ्च तदनुगाम्येव स्यादित्याह वासुदेव इति । अहैतुकं ज्ञानम् आशु ईषत्तच्छ्रवणमात्रेण जनयति । ज्ञानञ्च यदहैतुकमिति पाठः क्वचित् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ वासुदेवतोषणाभावेन यदि तत्कथासु तल्लीलावर्णनेषु रतिं रुचिं नोत्पादयेत् तदा श्रम एव स्यात् न तु फलम् । कथारुचेः सर्व्वत्र बाद्यत्वात् श्रेष्ठत्वाच्च सैवोक्ता । तदुपलक्षणत्वेन भजनान्तररुचिरप्युद्दिष्टा । एवशब्देन प्रवृत्तिलक्षणकर्म्मफलस्य स्वर्गादेः क्षयिष्णुत्वम् । हिशब्देन तत्रैव "यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते" इति सोपपत्तिकश्रुतिप्रमाणत्वम् । "निर्णीते केवलमित्य'मरकोषात् केवलमित्यव्ययेन निवृत्तिमात्रलक्षणधर्म्मफलस्य सिद्धस्यापि नश्वरत्वं तत्रापि तेनैव हिशब्देन "यस्य देवे परा भक्तिरि"त्यादिश्रुतिप्रमाणत्वम् । "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमि"त्यादि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानस्यासाध्यत्वं 'श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो' इत्यादि "आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोनादृतयुष्मदङ्घ्रय" इत्यादिवचनप्रमाणत्वञ्च सूचितम्। श्लोकद्वयेन भक्तिर्निरपेक्षा ज्ञानवैराग्ये तु तत्सापेक्षे इति लभ्यते। तदेवं भक्तिफलत्वेनैव धर्मस्य साफल्यमुक्तम्॥ ८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् करोति। हे मुनयः साधु पृष्टः कुतः यतो लोकमङ्गलमेवाहं पृष्टः, तदेव कुतः यद्यस्मात् कृष्णविषयः सम्यक् प्रश्नः कृतः, सर्व्व एव प्रश्नः श्रीकृष्णविषयः कुतोऽवसितस्तत्राह येन प्रश्नेनैव आत्मा प्रसीदतीति श्रीकृष्णस्यैव सद्य आत्मप्रसादकत्वमस्मदनुभवसिद्धमिति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ सर्व्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह स वै पुंसां पुम्मात्राणामेव धर्म्मः परः परमः श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः, यदुक्तम् "एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्म्मः परः स्मृतः। भक्तियोगो भगवति तन्नामश्रवणादिभिः॥" इत्यतः परशब्दविशेष्यो धर्म्मो भक्तियोग एव भवेदिति तथात्र मतुप्प्रत्ययेनैवकारेण चैतदन्यस्य परधर्म्मपदवाच्यत्वञ्च निषिद्धम्। यतो भक्तिः प्रेमलक्षणा भवेत्। अहैतुकी हेतुं विनैवोत्पद्यमाना इति सगुणा व्यावृत्ता। ननु महानयमपलापः क्रियते। मैवम्, श्रवणकीर्त्तनादिरूपो यो धर्म्मः स भक्तिरेव साधननाम्नी सैव पाकदशायां प्रेमनाम्नी। ते द्वे अपि भक्तिशब्देनैवोच्येते। तदपि "भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुमिति 'यतो भक्तिरधोक्षजे' इत्यादिषु उत्तरस्या भक्तेः पूर्व्वा भक्तिः कारणं पक्वाम्रस्य कारणं आमाम्रमितिवत्, स्वादभेदनिबन्धनमेव तस्य कारणत्वं बालबोधनार्थं काल्पनिकमेव न तु वास्तवम्। न ह्येकस्यैव पुरुषस्य बाल्ययौवनाद्यनेकावस्थावतो हेतुहेतुमद्भावस्तात्त्विक इति। घटपटौदनादिषु मृत्तण्डुलादीनां नामरूपलोप इवेति न तादृशत्वमत्र व्याख्यातुं शक्यमित्यवसेयम्। न च भक्तेः प्रसिद्धो हेतुः साधुसङ्ग एवास्तीति वाच्यम्, तस्यापि "आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽथ भजनक्रिये"त्यादौ भक्तेर्द्वितीयभूमिकात्वेनोक्तत्वात् भक्तित्वमेव स्यान्महत्सेवया विप्रा इत्यग्रेऽपि तथा व्याख्यास्यमानत्वाच्च। किञ्च दानव्रततपोहोमादिर्निष्कामकर्म्मयोगश्च ज्ञानाङ्गभूतायाः सात्त्विक्या एव भक्तेः कथञ्चिद्धेतुर्भवति न तु निर्गुणायाः "यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी"त्येकादशोक्तेः। न च निर्गुणाया भक्तेर्भगवत्कृपैव हेतुरिति वाच्यम्, तस्यापि हेतावन्विष्यमाणे अनवस्थानात्। न च सा निरुपाधिरेव केवलाहेतुरित्यपि वाच्यम्। तस्या असार्व्वत्रिकत्वेन भगवति वैषम्यप्रसक्तेः। किञ्च भक्तकृपैव हेतुरित्युक्ते न किञ्चिदसामञ्जस्यम्। उत्तमभक्तानां वैषम्याभावेऽपि "प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यम" इति मध्यमभक्तलक्षणे वैषम्यस्य दर्शनात्। ततश्च भगवतो भक्ताधीनत्वात् भक्तकृपानुगामिनी भगवत्कृपा हेतुरिति सिद्धान्तः। ननु तर्हि कथं भक्तेरहैतुकत्वमभूत्? उच्यते, भगवत्कृपाया भक्तकृपान्तर्भूतत्वादुक्तकृपायाश्च भक्तसंगान्तर्भूतत्वादुक्तसंगस्य भक्त्यंगत्वादहैतुकत्वमेव सिद्धम्। किञ्च भक्तकृपाया हेतुर्भक्तस्यैव तस्य हृदयवर्त्तिनी भक्तिरेव, तां विना कृपोदयसम्भवाभावात्। सर्व्वप्रकारेणापि भक्तेर्भक्तिरेव हेतुरिति निर्हैतुकत्वम् सिद्धम्। भक्तिमते भक्तिभक्तभजनीयतत्कृपादीनां न पृथग्वस्तुत्वमिति भक्तेः स्वप्रकाशकत्वेन भक्तिप्रकाश्यत्वेऽपि भगवतः स्वप्रकाशकत्वं नानुपन्नमिति अप्रतिहता केनापि निवारयितुमशक्या। तथाहि तल्लक्षणे "मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥" इति वक्ष्यते। उक्तञ्च श्रीरूपगोस्वामिचरणैः "सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे" इति ज्ञानकर्म्मादिभिरनावृतेति वा। यया भक्त्या आत्मा मनः सम्यगेव प्रसीदतीति कामनामालिन्ये सति मनःप्रसादहेतुत्वासम्भवादस्या भक्तेर्निष्कामत्वं स्वत एवायातम्॥ ६॥ ❀ ❀ ननु स एव किमाकार आत्मप्रसाद इत्यपेक्षायां सर्व्वदुर्विषयवैमुख्यापादकभगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवज्ञानमय एवायमित्याह वासुदेव इति। प्रकर्षेण योजितः सम्बद्धः दास्यसख्यादिसम्बन्धयुक्तः कृत इति यावत्। श्लेषेण प्रयोजनीकृतः भक्तियोगस्य भक्तियोग एव प्रयोजनं नान्य इत्येव विचारित इत्यर्थः। जनयतीति ज्ञानवैराग्यार्थं पृथक् यत्नो भक्तैर्न कर्त्तव्य इति भावः। आशु शीघ्रं तत्काल एवेत्यर्थः। यद्वक्ष्यते "भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः। प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम्॥" इति। ननु तर्हि ज्ञानान्मोक्ष एव भावीति तत्राह अहैतुकम्। अन्नस्य हेतोर्वसति इतिवद्धेतुः प्रयोजनं तदत्र सायुज्यं तन्नार्हतीति तेन भगवद्रूपगुणमाधुर्य्यानुभवमयमेव ज्ञानमायातम्। एवमेव चतुर्थेऽपि वक्ष्यते। "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः। सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानञ्च जनयिष्यती"ति। तत्र सध्रीचीनप्रकारः खलु मोक्षादिफलान्तराभिसन्धिराहित्यमेवेति व्याख्यास्यते। "सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः। शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदास्यादधीयत" इत्यनन्तरवाक्ये तत्कारणञ्च स एव दृष्ट इति। एवञ्च भक्तेः कारणं प्रयोजनञ्च भक्तिरेवेति व्यवस्थितम्॥७॥ ❀ ❀ ननु वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्म्मः कथं न परस्तत्राह धर्म्म इति। यः पुंसां विप्रादीनां सुष्ठु अनुष्ठितो धर्म्मः स विष्वक्सेनकथासु रतिं नोत्पादयेत्। "कर्म्मणा पितृलोक" इति श्रुतेः कर्म्मणां रत्यनुत्पादकत्वञ्च। कर्म्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैरित्यादौ न यत्रात्मप्रदो हरिरिति चतुर्थे नारदोक्तेरेव व्यक्तम्। यदि च रतिं नोत्पादयेत् तर्हि केवलं श्रम एव पितृलोकादेर्नश्वरत्वात्। तस्मात् स्वधर्म्मं त्यक्त्वा श्रवणकर्त्तनादिलक्षणः पूर्वोक्तः परो धर्म्म एवानुष्ठेय इति भावः। यद्वा ननु च "अस्मिन् लोके वर्त्तमानः स्वधर्म्मस्थोऽनघः शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मद्भक्तिश्च यदृच्छया ॥" इति श्रीभगवदुक्तेर्निष्कामकर्मयोग एव भक्तेर्हेतुरस्ति तत् कथं भक्तिरहैतुकीत्युच्यते । सत्यम्, तत्र कर्मयोगस्य ज्ञानजनकत्वमिव न साक्षात् भक्तिजनकत्वं व्याख्यातुं शक्यं मध्ये यदृच्छयेति पदोपादानात् । ततश्च तत्र पुंसि भक्तेर्यदृच्छा स्वैरिता यदि स्यात्दैवादन्यनिरपेक्ष एव शुद्धभक्तः प्रवेशः स्यात् तदा तामपि स प्राप्नोतीति तत्रार्थः । "यदृच्छा स्वैरितेत्य"भिधानात् । कष्टकल्पनया व्याख्यानान्तरे भक्तेः स्वप्रकाशत्वं न सिद्धयेदिति तदनादृतमित्यतो निष्कामोऽपि कर्म्मयोगो न भक्तेर्हेतुरित्याह धर्म्म इति । य इति । स वै पुंसां परो धर्म्म इति पद्योक्तात् परमधर्म्मादन्यो यो वर्णाश्रमाचारलक्षणः स्वनुष्ठितो निष्कामोऽपि धर्म्मो विश्वक्सेनकथासु रतिं प्रीतिं नोत्पादयेत् स केवलं श्रम एव । यदीति गर्ह्यायां श्रमजनकत्वाद् गर्हित इत्यर्थः । "यदि गर्हा विकल्पयोरि"ति मेदिनी । यद्वा असन्देहेऽपि सन्देहवचनं यदि वेदाः प्रमाणमितिवत् । "धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्धनी"त्यत्र यदीति शब्दो निश्चय इति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च । यद्वा ननु प्रसिद्धधर्म्मादपि क्वचिन् हरिकथासु प्रीतिरुत्पद्यते इति श्रूयते । सत्यम्, तया विना धर्म्मफलाप्राप्तेः सा खल्वौपाधिक्येव न तात्त्विकीत्याह धर्म्म इति । य इति । स प्रसिद्धो धर्म्मः काम्यो नित्यो वा विष्वक्सेनकथासु रतिं प्रीतिं यदि नोत्पादयेत् तदा श्रम एव । अयमर्थः यथा कर्षकाणां नृपे प्रीतिं कृषिरेवोत्पादयत्यन्यथा तस्याः फलाप्राप्तेरेवमेव धर्म्मोऽपि विष्वक्सेनकथासु प्रीतिं विना स्वस्य वैफल्यदर्शनायैव तत्र विवेकिनां प्रीतिमुत्पादयेदेव । स यद्यविवेकिनां नोत्पादयेत् तदा केवलं श्रम एव । यथा नृपे प्रीतिं विना कृषिफलस्यालाभात् श्रम एव तथैव हरौ भक्तिं विना प्रवृत्तनिवृत्तधर्मफलयोः स्वर्गादिज्ञानयोरलाभात् श्रमः । यदुक्तम् "कुतः शाश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ।" इति । यथा च कृषौ प्रीत्यनुरोधादेव नृपे प्रीतिः न तु वस्तुतस्तथैव धर्म्मे प्रीत्यनुरोधादेव तत्कथासु प्रीतिर्न तु तत्र वस्तुत इति विवेचनीयम् । अत एव प्रह्लादेनोक्तम् "नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिवे"ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे मुनयः भवद्भिरहं साधु यथा भवति तथा पृष्टः यतः कृष्णसंप्रश्नः कृतः, जातावेकवचनम् । उपायादिप्रश्नानां सर्वेषां श्रीकृष्णे पर्यवसानादेकवचनम्, येन प्रश्नेन भवतां पृच्छकानां मम वक्तुश्च का कथा लोकानां श्रोतृणामपि मंगलं स्यात् । वक्ष्यति च "वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄन् तत्पादसलिलं यथा ॥" इति येनात्मा जीवः सुष्ठु प्रसन्नो भवति भगवज्ज्ञानभक्तिद्वारा परमानंदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह स इति । यतोऽधोक्षजे तत्कथाश्रवणादौ रुच्युत्पादद्वारा "भक्तिरेवैनं वर्द्धयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषः भक्तिरेव भूयसी"त्यादिश्रुतिप्रोक्ता भक्तिर्भवेत्स यज्ञव्रततपस्तीर्थवासमहत्सेवादिनानाविधोऽनभिसंहितफलः धर्मः उपाय इत्यर्थः । स्वर्गाद्यभिसंधिपूर्वकस्य हेयत्वं वक्तुं धर्मं विशिनष्टि पर इति, भक्तिं विशिनष्टि अहैतुकी अनभिसंहितफला, यद्वा श्रीकृष्णकृपेतरहेतुरहिता अप्रतिहता विरोधिभिरनभिभूयमाना यया परमोपायभूतया आत्मा जीवः वक्ष्यमाणमुपेयं प्राप्य तद्भावापन्नः सन् प्रसीदति प्रसन्नो भवति । तदुक्तं मोक्षधर्मे "ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव न निवर्तंति तेऽव्ययाः । प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदंतेऽक्षरमव्ययम्"इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ "त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्"इति भाल्लविश्रुतिप्रोक्तं संसाराद्वैराग्यं जनयति । यदहैतुकं भक्तीतरोत्पादकशून्यम् 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः, ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिश्रुतिप्रोक्तं ज्ञानं तच्च जनयति । प्रथम उपायो धर्मस्ततोहरिकथाश्रवणादिरूपा भक्तिः सा वैराग्यमुत्पाद्य भगवत्साक्षात्कारज्ञानाकारतया जात इति फलितोऽर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विष्वक्सेनकथासु उक्तलक्षणहरिभक्तिसाधनरूपेषु हरिकथाश्रवणादिषु भक्तिभेदेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

अभिनन्दनं वदन् प्रश्नानां निर्द्धारितार्थमाह मुनय इति । फलं कृष्ण एव सर्वप्राणिनामैहिकामुष्मिकफलदाता च स एव मुक्तिमुक्ती च लीला अवताराश्च धर्मरक्षकश्च स एव, अतः षण्णां प्रश्नानां स एवार्थः, द्वितीयप्रश्ने द्वितीयं फलमेभ्य एव भवति । हे मुनयः निर्द्धारितार्थाः यद्यपि यदेव पृच्छ्यते तत्रैवोत्तरं देयं तथापि पृष्टमेव साधु इदमेव हि लोकानां मंगलं यत् कृष्णः पृच्छ्यते येन च आत्मा कृष्णः प्रसीदति अंतःकरणस्यापि भगवतस्तद्धर्माणां वा आवेशे प्रसादः । इदं सामान्योत्तरं शास्त्रान्तरश्रवणानन्तरं मननिदिध्यासनाभ्यां कार्यसिद्धिः, अत्र तु सा प्रश्नैरेवेति प्रश्न एव शास्त्रसमाप्तिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इदानीं फलसाधने एकीकृत्य स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थं निरूपयति दशभिः । भगवत्साक्षात्कारः फलं साधनपारम्पर्ये प्रथमतो धर्मः, अन्तिमो भगवत्प्रसादः, स च खंडशः सर्वत्र साधनेषु वक्तव्यः, तथा सति परान्ते महाप्रसादे सति भगवानात्मानमाविष्करोति तत्र भक्तिस्त्रिविधा ज्ञानं च त्रिविधं रुचिः श्रवणादिः प्रेमवती भक्तिस्त्रिविधा आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भगवद्ध्यानं चेति त्रिविधं धर्मो वैराग्यं च साधनं तत्परम्परायां यथायोग्यं विवेशनं निरूप्यते । तत्र प्रथमेकां शृङ्खलामाह स वै पुंसामिति । धर्मः साधनम् । भक्तिफलं तत्र विहितश्रवणादीनां धर्मरूपाणां पृष्टप्रकारेणैव भक्तिसाधकत्वं स्नानादीनामदृष्टद्वारा तत्र साधनान्तरानुप्रवेशे व्यभिचारोऽपि सम्भवति । अत्र प्रथमं स्नानादिधर्मनिर्द्धारः क्रियते प्रमाणस्य तुल्यत्वेपि फलवत्वाद्विशेषः । अतः वै निश्चयेन पुंसां परो धर्मः स यतो भक्तिः श्रद्धा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लक्षणा भवति स्वर्गादिसाधकत्वे तु धर्मत्वं संदिग्धं परत्वं वा स चाग्रे विचारयिष्यति। धर्मे स्वातंत्र्यं च सहायः कर्तृविशेषणत्वेनोक्तः पुंसामिति परत्वं च विधीयते व्यावर्तकमिति केचित्। अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति इंद्रियाविषये, इंद्रियविषये हि कामादिभिरेव रुचिरुत्पद्यते किं धर्मेण धर्मादिपुरुषार्थो बलिष्ठः स च प्रतिबंधकानि दूरीकृत्य अपेक्षितानि साधनानि च संगृह्य पर्यवसायिफलं जनयति। तत्र रुचिश्चेत् भगवति साधनत्वेन उपहता वा दुःसंगादिभिः तदापि न धर्मत्वं तदाह अहैतुक्यप्रतिहतेति हेतुः फलाभिसंधानं प्रतिघातो रोगादिभिः। तस्यापि फलमाह आत्मा अंतःकरणसाक्षी भगवान् प्रसीदति स्वपर्यवसानात्॥ ६॥ ❀ ❀ सुष्ठु भक्तेर्विषयत्वं प्रयोजनं चाह वासुदेवे इति। शुद्धसत्त्वात्मके अंतःकरणे आविर्भूतो वासुदेवः सत्त्वं विशुद्धमिति वाक्यात् स च ध्यानादिभेदेन उपहता वा दुःसंगादिभिः तदापि न धर्मत्वं देवतांतरादिबलेनायापि भवति, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह भगवतीति रुचिमात्रत्वनिराकरणाय परम्परासिद्धये योग इति। भक्तिरेव योगः प्रकर्षो हि दीर्घकालादरनैरंतर्यं तस्य परमफलं भगवत्प्रसादः सर्वत्रानुवर्तते अन्यदप्याह जनयतीति आशु शीघ्रं विषयेषु वैराग्यमात्मनि च ज्ञानं तच्चाहैतुकं नानुमानगम्यं किंतु साक्षात्काररूपम्॥ ७॥ एवं धर्मादिज्ञानांता एका परंपरा निरूपिता तस्या अपि निर्धारिकामन्यां परंपरां वक्तुं धर्मस्य तदनुजनने बाधकमाह धर्मः स्वनुष्ठित इति। धर्मः साधनं कथारुचिः साध्या, तत्र स्वरूपोपकारी धर्मोऽग्रे वक्तव्यः, अदृष्टद्वारोपकारिणां व्यभिचारसंभावनाया विद्यमानत्वात् निंदति सम्यगनुष्ठितोपि स्नानादिधर्मः विष्वक् परितः सेना आज्ञा वा यस्य अनेन रत्यभावे सर्वमन्यथा भवेदित्यत्र हेतुरुक्तः। प्रासंगिकत्वाभावाय सप्तमीबहुवचनं सामान्यत्वाय वीर्यभावाय कथेति य इति धर्मस्य स्वरूपमाह श्रम एव हि केवलमिति। यथा मल्लानां गात्रचालनाद्यभ्यासः तथा स्नानाद्यभ्यासोऽपि एव अन्यव्यावृत्त्यर्थ एवकारः तेन नादृष्टमुत्पद्यत इत्यर्थः। हि युक्तोऽयमर्थःफलव्यभिचारात् ननु श्रमे बलवृद्धिर्मल्लादिषु दृष्टा, तथात्रापि लौकिकं किंचिद् भविष्यतीत्याशंक्याह केवलमिति फलांतरस्यादर्शनात् प्रतिष्ठापि न सद्भिर्निरूप्यते स्वर्गादीनां तु फलत्वमग्रे निराकरिष्यते। एवं साधारणधर्मस्य वैयर्थ्यमुक्तं पुत्रादिकामतया क्रियमाणो धर्मो धर्म एव न भवति, फलस्याविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात् किंतु भृत्यादिकृतिवन्नैमित्तिकमेव तत्र यजत्यादेरनुवादः चित्तशुद्ध्यभावेनाधिकाराभावादन्यथाकरणात् देवताधिष्ठानाभावात् क्रियाया लौकिकत्वं फलं साधनं च सामान्यतः पूर्वमेव प्रतीतं, तथा च औषधादिवत् तृतीयया करणत्वमात्रं बोध्यते, यजतिस्तु व्यर्थः तस्मान्न धर्मत्वम्॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मुनय इत्यत्र। द्वितीयप्रश्न इत्यादि। 'येनात्मा सुप्रसीदती'त्युक्ते प्रश्ने द्वितीयमन्तःकरणप्रसादरूपं फलमेभ्य एव मुन्यर्थमेव भवतीत्यर्थः। सामान्योत्तरमिति। इदं चतुर्थपादेन गम्यते। तस्य प्रश्नानुवादरूपत्वादिति। स वा इत्यत्र। निरूपयतीति। प्रथमपद्ये सामान्यत उक्तं विशेषाकारेण वक्तीत्यर्थः। स चेति। भगवत्प्रसाद इत्यर्थः। तत्परम्परायामित्यादि। साधनपरम्परायां धर्मवैराग्ययोर्यथायोग्यं निवेशनमुच्यत इत्यर्थः। आहेति। द्वाभ्यामाहेत्यर्थः। स चेति। स्वर्गादिसाधक इत्यर्थः। तेन तत्र धर्मत्वसन्देहस्तद्विचारे ज्ञातो भविष्यतीति भावः। व्यावर्तकमित्यादि। श्रीधरमतमिदम्। श्रवणादिलक्षणभक्तिजनकस्य परत्वमनूद्य स एवैकान्तिकं श्रेय इति तत्र व्याख्यानात्। साधनत्वेनेति। फलदानसाधनत्वेन॥ ६॥ ❀ ❀ वासुदेवेत्यत्र। अन्य इति। मूर्तिरूपोऽवताररूपो वेत्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ धर्म इत्यत्र। वक्तुमिति। 'धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्ये'त्यादिभिश्चतुर्भिर्वक्तुमित्यर्थः। अन्यव्यावृत्त्यर्थमिति। धर्मत्वव्यावृत्त्यर्थम्। एतेन पूर्वं स्वर्गादिसाधके धर्मत्वं सन्दिग्धमिति यदुक्तं तत्साधितम्। साधारणधर्मस्येति। सर्वेषामावश्यकस्य नित्यस्य॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं प्रवचनोपक्रमं कृत्वा तद्वचःप्रतिपूजनं करोति--मुनय इति। हे मुनय इति सम्बोधनेन मननशीलत्वात् मात्सर्यादिदोषराहित्यं विवेकादिगुणवत्त्वं च सूचयति--भवद्भिः साधु यथा भवति तथाऽहं पृष्टः। प्रश्नस्य साधुत्वे हेतुमाह--लोकमङ्गलमिति, लोकमङ्गलविषयकत्वात् प्रश्नः साधुरित्यर्थः। प्रश्नस्य कथं सर्वलोकमङ्गलविषयकत्वमित्यपेक्षायामाह--यदिति। यत् यस्मात् 'पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्' इति वचनाच्छ्रीकृष्ण एव सर्वप्राणिमङ्गलरूपस्तद्विषयक एव सम्प्रश्नो भवद्भिः कृत इत्यर्थः। येन सम्प्रश्नमात्रेणैव आत्माऽन्तरात्मा श्रीकृष्णः प्रसीदति। अन्तःकरणस्य तु भगवतस्तद्धर्माणां चावेशे प्रसाद आनुषङ्गिक एव। यदि श्रीकृष्णविषयकप्रश्नेनैव तत्प्रसादस्तदा तदाराधनेन तत्प्रसादे कः सन्देह इत्यपि सूचितम्॥ ५॥ ❀ ❀ एवमृषिप्रश्नाभिनन्दनं कृत्वा प्रश्नोत्तरं वदन् यत्पृष्टं 'पुंसामेकान्ततः श्रेयः' तत्साधनं च तत्र भगवत्साक्षात्कार एवैकान्ततः श्रेयो धर्मादिपरम्परैव तत्साधनमित्याह--स इति। वै अवधारणे। धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरो धर्मः संसारहेतुत्वात्। यतस्तु फलान्तराभिसन्धिरहितात् स्ववर्णाश्रमानुगुणात् स्वनुष्ठिताद्धर्मात् अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्मात्तस्मिन्नधोक्षजे भगवति पुंसां भक्तिर्भवति स एव पर उत्कृष्टो धर्म इत्यन्वयः। ननु 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते' इति वक्ष्यमाणत्वादत्र कीदृशी भक्तिर्विवक्षिता यद्धेतुत्वेन धर्मस्य परत्वमुक्तमित्यपेक्षाया-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माह—ययेति । यया भक्त्याऽऽत्मा सुप्रसीदतीत्यर्थः । साऽपि कीदृशीत्यपेक्षायामाह—अहैतुकीति, हेतुः फलाभिसन्धिस्तद्रहितेत्यर्थः, विघ्नरूपैर्लौकिककार्यान्तरैरप्रतिहता अव्युच्छिन्ना चेति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिश्रुतिभ्यो वर्णाश्रमधर्मस्य ज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धं तत्कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते इति चेत्, सत्यं, परन्तु भक्तिद्वारेणैव ज्ञानाङ्गत्वमित्याह—वासुदेव इति । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति निरुक्तेर्वासुदेवशब्देन सर्वान्तरात्मत्वं सर्वाधारत्वं चोक्तम् । तस्मिन् भगवति निरतिशयैश्वर्यादिषड्गुणपूर्णे भक्तियोगः प्रकर्षेण दीर्घकालादरनैरन्तर्येण योजितः कृतः आशु शीघ्रमेव ज्ञानं जनयतीत्यन्वयः । ननु घटपटादिविषयकं ज्ञानं सर्वदैव भवति विनश्यति च तज्जनने भक्तेः क उत्कर्ष इत्याशङ्क्य ज्ञानं विशिनष्टि—यदहैतुकमिति । हेतुरनुमानादितर्कस्तदगोचरं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूपं औपनिषदमित्यर्थः । ननु भवतु कदाचित्तथा ज्ञानं तथापि विषयान्तरासक्त्या तत्तु तिरोहितं स्यादेवेत्याशङ्क्याह—वैराग्यं चेति । विषयान्तरवैतृष्ण्यमपि स एव च जनयतीति न तज्ज्ञानं कदापि तिरोहितं भवतीति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदेवं फलाभिसन्धिमन्तरेणानुष्ठितो भगवद्भक्तिद्वारा ज्ञानवैराग्यजनक एव परो धर्म इत्युक्तम्; फलाभिसन्धिना तु कृतः स एव श्रमरूपानर्थहेतुरपरो धर्म इति फलसङ्कल्पतदभावाभ्यामेव धर्मेऽपकर्षोत्कर्षौ न स्वरूपत इत्याह—धर्म इति । यो धर्मः स्वनुष्ठितः सम्यक् कृतोऽपि विष्वक् सर्वतः सेना आज्ञारूपा यस्य तस्य भगवतः कथासु यदि पुंसां रतिं नोत्पादयेत्तदा स श्रम एव श्रमफलक एवेत्यन्वयः । ननु कथारुच्याद्युत्पादकधर्मानुष्ठानेऽपि श्रमो भवत्येवेत्याशङ्क्याह—केवलमिति । तस्य श्रमावहत्वेऽपि भक्त्युत्पादनद्वारा मोक्षफलकत्वात् स श्रमः सफलः, अयं तु विफलः श्रम इत्यर्थः । नन्वस्ति तत्रापि कामितं स्वर्गादिफलमित्याशङ्कानिराकरणार्थ एवकारः । स्वर्गादेः क्षयिष्णुत्वात्तस्य फलत्वमेव न सम्भवतीति भावः । ननु "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिश्रुतेर्न तत्फलस्य क्षयिष्णुत्वमिति शङ्कानिरासाय हिशब्दः । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्या क्षयिष्णुत्वप्रतिपादनस्य सिद्धत्वात् तर्कानुगृहीतत्वेनास्या बलवत्त्वात् पूर्वश्रुतेस्तु प्रवृत्त्यर्थरोचनापरत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

ऋषियों ! आपने सम्पूर्ण विश्वके कल्याणके लिये यह बहुत सुन्दर प्रश्न किया है; क्योंकि यह प्रश्न श्रीकृष्णके सम्बन्ध में है और इससे भलीभाँति आत्मशुद्धि हो जाती है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मनुष्योंके लिये सर्वश्रेष्ठ धर्म वही है, जिससे भगवान् श्रीकृष्णमें भक्ति हो—भक्ति भी ऐसी जिसमें किसी प्रकारकी कामना न हो और जो नित्य-निरन्तर बनी रहे; ऐसी भक्तिसे हृदय आनन्दस्वरूप परमात्माकी उपलब्धि करके कृतकृत्य हो जाता है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णमें भक्ति होते ही, अनन्य प्रेमसे उनमें चित्त जोड़ते ही निष्काम ज्ञान और वैराग्यका आविर्भाव हो जाता है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धर्मका ठीक-ठीक अनुष्ठान करनेपर भी यदि मनुष्यके हृदयमें भगवान् की लीला-कथाओंके प्रति अनुरागका उदय न हो तो वह निरा श्रम-ही-श्रम है ॥ ८ ॥

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता । जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ १० ॥
वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ११ ॥
तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्त[1]या । पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परो धर्म इत्युक्तम् । अन्ये तु मन्यंते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेंद्रियप्रीतिस्तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मार्थादिपरंपरेति । यथाहुः "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इत्यादि, तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्याम् । आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्य धर्मस्यार्थाय फलत्वायार्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति । तथार्थस्यापीवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय नहि स्मृतो मुनिभिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कामस्य च विषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति, किं तु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः । जीवनपर्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः । जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्य इह प्रसिद्धः सोऽर्थो न भवति, किंतु तत्त्वजिज्ञासैवेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु च तत्त्वजिज्ञासा नाम धर्मजिज्ञासैव, धर्म एव हि तत्त्वमिति केचित्तत्राह । तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं वदंति । किं तत् यज्ज्ञानं नाम अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्तयति । ननु तत्त्वविदोऽपि विगीतवचना एव । मैवम् । तस्यैव तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानादित्याह । औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानित्यभिधीयते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तच्च तत्त्वं सपरिकरया भक्त्यैव प्राप्यत इत्याह । तच्चेत्यन्वयः । ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्र ज्ञानं परोक्षम् । तच्च तत्त्वमात्मनि क्षेत्रज्ञे पश्यंति । किं तत् आत्मानं परमात्मानम् । श्रुतेन वेदांतादिश्रवणेन गृहीतया प्राप्तयेति भक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

१. प्रा. पा. युक्तयः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domajn, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदितरो हरिभक्तीतरः स्वर्गादिस्तत्र वैराग्यं जिहासात्मज्ञानं पर्यंतः फलं यस्य स परो धर्म इति । विश्वनाथस्तु–किञ्चात्र चतुर्विधा जनाः कर्मिणो ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च । तत्र "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति दृष्ट्या धर्मस्यार्थः फलं, तस्य कामस्तस्येंद्रियप्रीतिरिन्द्रियप्रीतौ च सत्यां तदर्थं पुनरपि धर्मादिपरंपरा । यथा कर्मिणां न तथोत्तरेषां त्रयाणामित्याह । धर्मस्य शमदमादेर्यमनियमादेश्च श्रवणकीर्त्तनादेश्चार्थः सर्वथा भवन्नप्यर्थाय फलत्वाय न कल्पते तमनुसंधाय तत्तदप्रवृत्तेः । यतः आपवर्ग्य-स्यापवर्गप्रयोजनकस्य तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे "स्वर्गादिभ्यो यः" इति स्वार्थिकाणंताद्यः प्रत्ययः । तेनापवर्ग एवानुसंहितं फलमिति भावः । ज्ञानियोगिनोर्मतेऽपवर्गो मोक्षः भक्तमते प्रेमभक्तिः । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति । योसौ भगवति वासुदेवेऽनन्यनि-मित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंग इति पञ्चमस्कंधे वक्ष्यमाणत्वात् । "येनाप-वर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः" इत्यादौ "खगेंद्रध्वजपादमूलम्" इत्यस्मिन्नेव स्कंधे वक्ष्यमाणत्वाच्च "निश्चला त्वयि भक्तिर्या सैव मुक्तिर्जना-र्दन । मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो यतो हरे ॥" इति स्कांदरेवाखंडाच्च । तथाऽर्थस्य धनादेः कामो विषयभोगः लाभाय फलत्वाय न । यतो धर्म एवैकांतं मुख्यफलं यस्य तस्य धर्म एवानुसंहितं फलमिति भावः । तथा ज्ञानियोगिनां शमदमादियमनि-यमाद्यनुकूले कर्मिणश्च धर्मविशेषेऽर्थस्य विनियोगः । भक्तस्य तु भगवतो भागवतानां वा सेवायां स्पष्ट एव ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति "सत्यां क्षितौ किं" इत्यादि "चीराणि किं पथि न संति" इत्याद्युक्तन्यायेनेति भावः । अत्र ज्ञानिनां योगिनां वार्थकामेंद्रिय-प्रीतयो ज्ञानयोगयोरानुषंगिकफलानि कर्मफलत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते । ज्ञानयोगयोस्तयोर्निष्कामकर्मपरिणामत्वादतो ज्ञानिनां योगिनां च दृष्टे सुखदुःखे कर्मफले एवोच्येते । भक्तानां त्वर्थकामेंद्रियप्रीतयो भक्तेरेवानुषंगिकफलानीति भक्तेः कर्मपरिणामत्वाभावान्न तेषां कर्मफलत्वव्यपदेशः । अतो भक्तानां दृष्टं सुखं भक्तिफलमेव । दुःखं तु "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । अतोऽधनं त्यजंत्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्" इत्यादिभगवद्वचनाद्भगवदुत्थं भक्त्यपराधफलञ्च यथायोगं विवेचनीयम् । अग्रे स्वामिव्या-ख्यानमेव ॥ १० ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति । नन्विति । पुनराक्षिपति । विगीतवचना विरुद्धवचनाः । अत्र विश्वनाथः-तत्त्वमेव किं तत्राह यदद्वयं ज्ञानं तत्तत्त्वम् । ज्ञानमेव किं तत्राह ब्रह्मेति । शब्द्यते ब्रह्मेतिपदेन यदुच्यते ज्ञानिभिस्तज्ज्ञानं तन्मते ज्ञानं निराकारं ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्यं, 'चित्सामान्यं चिद्विशेषाणां भगवद्धामादीनां तदनन्यत्वमननात् । जीवमाययोस्तच्छक्तित्वेन तदैक्यादिदंकारास्पदस्य कार्यस्य विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वादद्वैतम् । तथा परमात्मेति योगिभिर्यदुच्यते न तज्ज्ञानम् । एतन्मते परमात्मनश्चिदेकरूपत्वाज्ज्ञानमात्रत्वम् । ज्ञानमात्रत्वेपि साक्षित्वादेर्ज्ञानविशेषस्याश्रयत्वमपि द्युमणिदीपादेर्ज्योतीरूपत्वेपि ज्योतिष्म-त्त्वमिव नानुपपन्नम् । केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशे "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतम्" इत्यादेः साकारत्वञ्च मायायाः शक्तित्वान्मायिकानां च तदन्यत्वाज्जीवस्य तद्विभिन्नांशत्वात्ततो द्वितीयत्वाभावादद्वयत्वम् । तथा भगवानिति भक्तैर्यदुच्यते तज्ज्ञानमेतन्मते पूर्ववत् ज्ञानमात्रत्वेपि भगशब्दवाच्यषडैश्वर्यस्याप्यप्राकृतत्वेन चिन्मात्रत्वात्तद्रूपत्वम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गु-णादिभिः ॥" इति । तथैव द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वादिभिर्विविधचिद्घनाकारैर्बहिरंतर्वर्तित्वेपि 'न च्यवंते च मद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि' इति स्कांदादिवाक्यैः सदैव सेव्यसेवकादिविभागेप्यद्वयत्वं पूर्ववत्तच्छक्तीनां चिदादीनां तद्विलासानां च वैकुंठादीनां तदभिन्नत्वम-ननात् । ततो भिन्नत्वभावनैवाद्वयपदेन व्यावृत्ता । एवं च भगवतः सामान्यस्वरूपमात्रस्योपादेयत्वे ज्ञानिन्यधिकारिणि ब्रह्मेति अंतर्यामित्वादिद्वित्रधर्मवत्त्वस्योपादाने योगिन्यधिकारिणि परमात्मेति अचिंत्यानंतचिदानंदमयस्वरूपगुणलीलाद्यनेकधर्मवत्त्वस्य ग्रहणयोग्यतायां भक्ताधिकारिणि भगवानिति स एवैको भाति । किंच "यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्" इति "कृष्णाय परमात्मने" इति "मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।" इति "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इत्यादिवचनेभ्यस्तथा भगवदुपासकानां मोक्षप्राप्तेरपि दर्शनात् । ब्रह्मपरमात्मोपासकानां तु प्रेमप्राप्त्यदर्शनाद्भगवत एव ब्रह्मत्वपरमात्मत्वे इत्यतो भगवत्त्वमेव मूलमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ब्रह्मोपासकेभ्यो ज्ञानिभ्यः सकाशात्परमात्मोपासको योगी श्रेष्ठः । तेभ्यो योगिभ्योपि भगवदुपासकः श्रेष्ठ इति तारतम्यं गीतासु दृष्टं यथा "तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मनाम् । श्रद्धावा-न्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति । योगिनामिति पंचम्यर्थे षष्ठी । संदर्भस्तु विगीतवचना इति । स्वामिव्याख्याने परस्परमिति शेषः । तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानादिति धर्मिणि सर्वेषामभ्रमाद्धर्मे एव तु भ्रमादिति । यद्वा किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह वदंतीति । ज्ञानं चिदेकरूपमद्वयत्वं चास्य स्वयंसिद्धतादृशातादृशतत्त्वांतराभावात्स्वशक्त्येकसहायत्वात्परमाश्रयं तं विना तासाम-सिद्धत्वाच्च । तत्त्वमिति परमपुरुषार्थताद्योतनाय परमसुखरूपत्वं तस्य ज्ञानस्य बोध्यतेऽत एवं तस्य नित्यत्वं च दर्शितम् । अत्र श्रीमद्भागवताख्य एव शास्त्रे क्वचिदन्यत्रापि तदेकं तत्त्वं त्रिधा शब्द्यते क्वचिद्ब्रह्मेति क्वचित्परमात्मेति क्वचिद्भगवानिति च । किं त्वत्र श्रीव्याससमाधिलब्धाद्भेदाज्जीव इति च शब्द्यत इति नोक्तमिति । तत्र शक्तिवर्गलक्षणतद्धर्मातिरिक्तं केवलं ज्ञानं ब्रह्मेति शब्द्यते । अंतर्यामित्वमयमायाशक्तिप्रचुरचिच्छक्त्यंशविशिष्टं परमात्मेति, परिपूर्णसर्वशक्तिविशिष्टं भगवानिति, एवमेवोक्तं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीजडभरतेन "ज्ञानं विशुद्धं परमात्ममेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् । प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति" इति "तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।" इत्यत्र वरुणकृतस्तुतौ टीका च 'परमात्मने सर्वजीवनियंत्रे' इत्येषा । ध्रुवं प्रति मनुना च "त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंत आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ" इति । अत्रानंदमात्रं विशेष्यं समस्ताः शक्तयो विशेषणादिविशिष्टो भगवानित्यायातम् । भगवच्छब्दार्थश्च विष्णुपुराणे प्रोक्तः "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥" इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्प्राप्तिसाधनमाह । तज्ज्ञानं त्रिरूपं मुनयो मननशीला ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च पश्यंति । तत्र ब्रह्मेति मते आत्मनि च तत्पदार्थे ईश्वरे आत्मानं त्वंपदार्थं जीवं पश्यंत्यनुभवंति । परमात्मेति मते आत्मन्यंतर्हृदये आत्मानमंतर्यामिणं पश्यंति ध्यानेनालोकयंति । भगवानिति मते आत्मनि मनसि चकाराद्बहिश्च स्फुरंतमात्मानं भगवंतं स्वलोचनाभ्यामेव तन्माधुर्यमास्वादयंति । भक्त्येति । आदौ गुरुमुखात् श्रुत्वा पश्चाद्गृहीता तया भगवद्विषयिण्यैव, श्रवणकीर्त्तनादौ भक्तिशब्दस्य रूढेर्ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैश्च स्वस्य साध्यसिद्ध्यर्थं भगवति भक्तिः कर्त्तव्यैव । ज्ञानवैराग्ये पृथगेव । तेषामुभयेषां साधने ज्ञेये । भक्तमते भक्त्योत्थे एव ते भक्तेः प्रेमत्वव्यंजके ज्ञेये । "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह" इति शुद्धभक्तानां पृथक्त्वयोर्निषेधात् । अथवा तच्च त्रिरूपं ज्ञानं भक्तास्तु भक्त्यैवानुभवितुं शक्नुवंतीत्याह । तच्छ्रद्दधानाः केचित्तद्विरूपमप्यनुभवितुं साभिलाषा भवंतीत्यर्थः । तदा भक्त्यैव पश्यंति । तेन ब्रह्मपरमात्मनोः साधने ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ स्यातामिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

आपवर्ग्यस्येति । निवृत्तिलक्षणो धर्म्म एव सेव्यः, न तस्य फलमर्थ इति भावः ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ तदिति । तदित्यस्य एतत्पद्यीयपरपादोक्तचकारेण अन्वय इत्यर्थः । (एवमत्र श्रद्दधाना इत्यनेन श्रद्धोक्ता सा तु वेदान्तवाक्येषु विश्वासः, ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकः, वैराग्यमिहामुत्रफलभोगविरागः, एतद्युक्तया परमेश्वरानुरागलक्षणया भक्त्या जीवब्रह्मैक्यरूपं तत्त्वं साक्षाद् विन्दन्तीत्यर्थः) ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवमनभिसंहितफलो भगवद्गुणश्रवणादिरुचिजननद्वारा भक्तियोगानुग्राहक एव धर्मः, परोऽन्यस्तु श्रमफलक इत्युक्तम् । अथोक्तविधधर्मानुग्राह्यभगवद्भक्तियोगसाध्यमोक्षस्यैव निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति दर्शयितुं धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वं धर्मस्यार्थार्थत्वमर्थस्य कामार्थत्वं कामस्येन्द्रियतृप्त्यर्थत्वमिन्द्रियतृप्तेर्जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वमित्यादिरूपां चक्रवत्परिवृत्तिं लौकिकाभिमतां च निरस्य धर्मादीनामपि परम्परया निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनभक्तियोगानुग्राहकत्वमाह धर्मस्येति त्रिभिः । तत्र धर्मस्य फलमर्थः अर्थफलं कामः कामफलमिन्द्रियतृप्तिरिति लौकिकानां मतम् । तत्र धर्मफलत्वमर्थस्य निरस्यति धर्मस्येत्यर्धेन । आपवर्ग्यस्यापवर्गसाधनस्य अनभिसंहितफलत्वे सति परम्परया निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनीभविष्यतो धर्मस्यार्थाय प्रयोजनायार्थः धनं न प्रकल्पते, धनं धर्मस्य फलं न भवतीत्यर्थः । धर्मस्यार्थफलकत्वरूपलौकिकमतानुवादेनैव स्वतः पुरुषार्थत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एकस्यैव दानयागादिरूपस्य धर्मस्य फलाभिसंध्यनभिसंधिरूपाकारभेदेनोत्कृष्टापकृष्टफलसाधनत्वेऽवगते सति तत्रानभिसंहितफलत्वरूपाकारानादरेण सहेतरपुरुषार्थरूपार्थार्थत्ववादरूपं लौकिकानां मतमतीवानादरणीयमिति भावः । अर्थकामस्यार्थफलत्वं निरस्यति । नार्थस्येति । धर्मैकान्तस्य धर्मैकप्रयोजनस्यार्थस्य वित्तस्य लाभाय प्रयोजनाय कामो न स्मृतः । अर्थस्य प्रयोजनं न कामो भवतीत्यर्थः । अत्र कामशब्देन काम्यते इति काम इति व्युत्पत्त्यान्नपानादिरुच्यते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अथ कामस्येन्द्रियतृप्तिफलकत्वं निरस्यति कामस्येति । यावतान्नपानादिना कामेन काम्यमानेन वस्तुना जीवंति तावतोऽन्नादेर्भोग्यवस्तुनः लाभः फलं नेन्द्रियतृप्तिः, किन्तु देहधारणमेवान्नपानादिकामफलमित्यर्थः । अथ जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वं निरस्यति । जीवस्य जीवनस्य प्रयोजनं तत्त्वजिज्ञासैव, न तु इह लोके यः कर्मभिः साध्यो धर्मः सोऽर्थः प्रयोजनम् । अत्र धर्मार्थकामजीवनानां क्रमेणार्थकामेन्द्रियतृप्तिधर्मार्थत्वं निरस्य तेषां क्रमेणापवर्गधर्मदेहधारणमात्रतत्त्वजिज्ञासार्थत्वोक्तेः अयं भावः । सति वित्ते तेनानभिसंहितफलं धर्मं संपाद्य तेन धर्मेणापवर्गसाधनभूतं भक्तियोगमुपकुर्यात् । सति तु कामे तेन देहधारणमात्रोपयुक्तेन देहं धृत्वा तेन देहेन भजनीयतत्त्वजिज्ञासा कार्येति ॥ १० ॥ ❀ ❀ जीवस्य प्रयोजनं तत्त्वजिज्ञासैवेत्युक्तम् । किं तत्त्वं यज्जिज्ञासितव्यमित्यत आह वदंतीति । यज्ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगुणकं च अद्वयं स्वतुल्याभ्यधिकवस्त्वंतररहितमवयवभेदरहितं वा जात्यादिभेदरहितं वा ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दाभिहितं तदेव तत्त्वमिति तत्त्वविदो वदंति । ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दाः सामान्यविशेषशब्दाः प्रयुक्ताः । एवं प्रयुंजानस्य सदाकाशादिशब्दा अपि कारणवाक्यगता भगवत्परा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं परधर्मादिवर्गस्यापि परंपरयाऽपवर्गसाधनत्वं प्रसंगाद् भजनीयवस्तुस्वरूपं चोक्तम् । अथ यद्विवक्षितं मोक्ष एव निरतिशयं श्रेयस्तत्साधनं तु भक्तिरेव । तन्निष्पत्तिश्च वर्णाश्रमधर्मज्ञानयोगसमाधिभिरिति तदुपपादयति तदित्यादिभिः सार्द्धैर्दशभिः । तत्तस्माद् भक्तियोगानुग्राहकस्यैव धर्मस्य परत्वात्त्रिवर्गस्यापि परंपरयापवर्गा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्थत्वादपवर्गातिरिक्तनिरतिशयपुरुषार्थाभावाच्चेत्यर्थः। श्रुतं यज्ञादिकर्म तस्य कर्त्तव्यतया वेदे श्रुतत्वात्तेन गृहीतयाऽनुगृहीतया ज्ञानवैराग्याभ्यां युक्तया भक्त्या आत्मनि जीवात्मन्यंतरात्मतया स्थितं ब्रह्मादिशब्दवाच्यं भगवंतं श्रद्धाना एते एवंविधया भक्त्या पश्यंति। ज्ञानशब्देन प्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानयोगो विवक्षितः। वैराग्यं विषयांतरेषु वैतृष्ण्यं तेन शमादिसंग्रहः। एभिरंगैरुपकृतया भक्त्या आत्मनि स्थितं परमात्मानं पश्यंति साक्षात्कुर्वंति इत्यनेन भक्तेरेव परमात्मदर्शनसमनंतरभाविमोक्षसाधनत्वमुक्तम्। कर्मयोगज्ञानयोगयोः शमादीनां च भक्तियोगानुग्राहकत्वं च "भिद्यते हृदयग्रंथिरि"ति श्रुत्या तदर्थानुवादिना वक्ष्यमाणश्लोकेन च मोक्षस्य दर्शनानंतरभावित्वमवगतम्। एवं च भक्त्या पश्यंति इत्यस्य दर्शनरूपापन्नाया भक्तेरव्यवधानेन मोक्षसाधनत्वमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु धर्मस्य भगवत्कथारत्यजनकत्वे कथं श्रमैकफलत्वं धर्मादर्थोऽर्थात्कामः कामात्सुखमित्यर्थशास्त्रादौ प्रसिद्धेरिति तत्राह धर्मस्येति। अपवर्गो मोक्षः, तत्साधनमापवर्ग्यं तस्य धर्मस्य इहार्थः काञ्चनादिद्रव्यमर्थाय फलाय न कल्पते, हि यस्मात्तस्माद्धरिकथारतिजनकत्वमेव फलमित्यर्थः। धर्म एव एकान्तं नियमेन फलं यस्य स धर्मकान्तः तस्य धर्मसाधनस्यार्थस्य कामो लाभाय प्रयोजनाय न स्मृतः, विद्वद्भिरिति शेषः। अत्रापि हिशब्दो हेतौ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कामस्येन्द्रियप्रीतिर्लाभो न भवति, तर्ह्यशनाच्छादनाद्यभावे क्षुधादिना मरणमेव स्यात्तत्राह जीवेतेति। यावतार्थादिना जीवति शरीरयात्रानिर्वाहको भवति तस्मादर्थशास्त्रादौ प्रतिपादितक्रमो बहिर्मुखानामिति भावः। ब्रह्मार्पणबुद्ध्याऽकृतस्य कर्मणो भगवत्कथारतिसाधनत्वमित्याह जीवस्येति। इह कर्मभिर्योर्थः भगवत्कथारतिलक्षणः सः अतत्त्वजिज्ञासोर्जीवस्य न भवति, भगवत्तत्त्वमजानतः पुरुषस्य तदनर्पणबुद्ध्या कृतैः कर्मभिः फलमैहिकामुष्मिकं न स्यादिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु अतत्त्वजिज्ञासोरित्युक्तं किं तत्तत्त्वं येन तदज्ञस्य कर्मभिः पुरुषार्थो न स्यादिति तत्राह वदंतीति। अद्वयमसमाधिकं ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं देशकालादिपु बृंहितत्वात्सर्वांतर्यामित्वादैश्वर्यादिगुणवत्त्वात् ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ 'सत्तामात्रं तु यत्किंचित्सदसच्चाविशेषणम्। उभाभ्यां भाष्यते साक्षाद्भगवान् केवलः स्मृतः ॥' यच्च सत्तामात्रं केवलानंददेहमत एव यत्किंचिल्लोकविलक्षणं तत्तत्त्वं वदंतीति त्रिकालेप्यनन्यथाभूतमेकविधं ब्रुवते, न ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वं युक्तिमल्लोके ज्ञानस्य विषयापेक्षयोत्पत्तिविनाशधर्मदर्शनादस्यापि तथात्वेनानित्यत्वप्रसंगादिति तत्राह सदसदिति। सत्कार्यमसत्कारणं च अविशेषणं न स्वनियतविशेषापादकं यस्येति शेषः, विषयापेक्षया अनुत्पाद्यमिति उभाभ्यां सदसद्भ्यां भाष्यते मृत्स्रष्टृघटस्रष्टृमृज्ज्ञातृघटज्ञात्रित्याद्यनंतकार्यकारणविशिष्टतया व्यवह्रियते। अतो भगवान् साक्षात्केवलः प्रकृतिसंबंधविधुरः स्मृतः। यद्विषयज्ञानं भक्तियोगं जनयेत् तत् ब्रह्म किं प्रमाणगोचरः उतागोचरः? गोचरश्चेद्घटादिवदब्रह्मत्वमगोचरश्चेन्नास्त्येवेत्याशंक्योभयदोषपरिहारायाह वदंतीति। न वयं प्रमाणैरनुमिमीमहे, न चैतावता नास्ति किं तर्हि यद्ज्ञानमद्वयं ज्ञातृज्ञेयलक्षणरहितं तत्त्वविदस्तत्तत्वं जगदाकारेण विवर्तत इति वदंति तदेव वेदांतिभिर्ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते, तत्रायं विभागः बृहत्त्वात् ब्रह्मेति वेदांतिनः, परं केवलमादानादिकर्तृत्वादात्मेति योगिनः, षड्गुणयुक्तत्वाद् भगवानिति पौराणिकाः, तत्रापि किं तत्सत्यमिति तत्राह सत्तेति। तस्मादत्र सगुणं प्रमाणवेद्यं न निर्गुणमिति शास्त्रमथितार्थ इति केचिद्व्याचक्षते तदसारम्, अत्रैव पूर्वापरवाक्यार्थपर्यालोचनया स्वविरोधात् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

तत्र यदन्ये मन्यन्ते धर्म्मस्यार्थः फलं तस्य कामः तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्म्मादिपरम्परेति तच्चान्यथैवेत्याह द्वाभ्याम्। धर्म्मस्येति। आपवर्ग्यस्य यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति सर्व्वात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिबन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग इति पञ्चमस्कन्धगद्यानुसारेण अपवर्गो भक्तिः। तथा च स्कान्दे रेवाखण्डे "निश्चला त्वयि भक्तिर्या सैव मुक्तिर्जनार्द्दन। मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो यतो हरे" इति। तत उत्करीत्या भक्तिसम्पादकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेवं तत्र ज्ञानं यस्या भक्तेरवान्तरफलमुक्तं सैव परमं फलमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ वदन्तीति तैर्व्याख्यातम्। तत्र विगीतवचना इत्यत्र परस्परमिति शेषः। तत्त्वस्य नामान्तरैरभिधानादिति धर्म्मिणि सर्व्वेषामभ्रमात् धर्म्मे एव तु भ्रमादिति। यद्वा किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह वदन्तीति। ज्ञानं चिदेकरूपम्। अद्वयत्वं चास्य स्वयंसिद्धतादृशातादृशत्वान्तराभावात् स्वशक्त्येकसहायत्वात् परमाश्रयं तं विना तासामसिद्धत्वाच्च। तत्त्वमिति परमपुरुषार्थताद्योतनया परमसुखरूपत्वं तस्य ज्ञानस्य वोध्यते। अत एव तस्य नित्यत्वञ्च दर्शितम्। अद्वयमिति तस्याखण्डत्वं निर्दिश्यान्यस्य तदनन्यत्वविवक्षया तच्छक्तित्वमेवाङ्गीकरोति। अत्र श्रीमद्भागवताख्य एव शास्त्रे क्वचिदन्यत्रापि तदेकं तत्त्वं त्रिधा शब्द्यते, क्वचिद् ब्रह्मेति क्वचित् परमात्मेति क्वचिद् भगवानिति च। किन्त्वत्र श्रीव्याससमाधिलब्धाद्भेदात् जीव इति च शब्द्यते इति नोक्तमिति ज्ञेयम्। तत्र ब्रह्मभगवतोर्व्याख्यातयोः परमात्मा स्वयमेव व्याख्यातो भवतीति प्रथमतस्तावेव प्रस्तूयेते। मूलानुक्रमाद्वैशिष्ट्यद्योतनाय

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथा विन्यासः । अयमर्थः—तदेकमेवाखण्डानन्दस्वरूपं तत्त्वं थूत्कृतपारमेष्ठ्यादिकानन्दसमुदायानां परमहंसानां साधनवशान् तत्तादात्म्यमापन्ने सत्यपि तदीयस्वरूपशक्तिवैचित्र्यांशग्रहणासमर्थे चेतसि यथा सामान्यतो लक्षितं तथैव स्फुरदविविक्तशक्ति-शक्तिमत्त्वभेदतया प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मेति शब्द्यते । अथ तदेव तत्त्वं स्वरूपभूतयैव शक्त्या कमपि विशेषं धर्तृ परासामपि शक्तीनां मूलाश्रयरूपं तदनुभवानन्दसन्दोहान्तर्भावितताद‍ृशब्रह्मानन्दानां भागवतपरमहंसानां तथानुभवैकसाधकतमतदीयस्वरूपानन्द-शक्तिविशेषात्मकभक्तिभावितेष्वन्तर्बहिरपीन्द्रियेषु परिस्फुरद्विविक्तताद‍ृशशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेन प्रतिपाद्यमानं भगवानिति शब्द्यते इति । परमात्मा सुतरां व्याख्यातः । तत्र शक्तिवर्गलक्षणतद्धर्म्मातिरिक्तं केवलं ज्ञानं ब्रह्मेति शब्द्यते । अन्तर्यामित्वमयमाया-शक्तिप्रचुरचिच्छक्त्यंशविशिष्टं परमात्मेति, परिपूर्णसर्व्वशक्तिविशिष्टं भगवानिति । एवमेवोक्तं श्रीजडभरतेन "ज्ञानं विशुद्धं परमात्ममेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् । प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ती"ति । "तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने" इत्यत्र वरुणकृतस्तुतौ टीका च परमात्मने सर्व्वजीवनियन्त्रे इत्येषा । ध्रुवं प्रति श्रीमनुना च "त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्ते आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्ताविʼʼति । अत्रानन्दमात्रं विशेष्यं समस्ताः शक्तयो विशेषणानि, विशिष्टो भगवा-नित्यायातम् । भगवच्छब्दार्थश्च श्रीविष्णुपुराणे प्रोक्तः "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणा-दिभिरिʼʼति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तच्च त्रिधाविर्भावयुक्तमेव तत्त्वं भक्त्यैव साक्षादपि क्रियत इत्याह तदिति । भक्त्या तत्कथादिरुचेरेव परावस्थारूपया प्रेमलक्षणया । तत् पूर्व्वोक्तं तत्त्वं आत्मनि शुद्धे चेतसि पश्यन्ति च । कीद‍ृशं तत् आत्मानं स्वरूपाख्यजीवाख्य-मायाख्यशक्तीनामाश्रयम् । ज्ञानवैराग्ययुक्तया स्वात्मजाभ्यां ताभ्यां सेवितया । अत एव ते पृथक् च विशिष्टं च स्वेच्छया पश्यन्तीत्यायाति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्चात्र लोके चतुर्विधा जनाः कर्म्मिणो ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च । तत्र "धर्म्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति द‍ृष्ट्या धर्म्मस्य अर्थः फलं अर्थस्य कामः कामस्य इन्द्रियप्रीतिः इन्द्रियप्रीतौ च सत्यां तदर्थं पुनरपि धर्म्मादिपरम्परा यथा कर्म्मिणां न तथा उत्तरेषां त्रयाणामित्याह—धर्म्मस्य शमदमादेर्यमनियमादेः श्रवणकीर्त्तनादेश्च अर्थः सर्व्वथा भवन्नपि अर्थाय फलत्वाय न कल्पते, तमनुसन्धाय तत्तदप्रवृत्तेः । यतः आपवर्ग्यस्य अपवर्गप्रयोजनकस्य । तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे स्वर्गादिभ्यो य इति स्वार्थिकाणन्तात् यप्रत्ययः । तेन अपवर्ग एव अनुसंहितं फलमिति भावः । ज्ञानियोगिनोर्मते अपवर्गो मोक्षः । भक्तमते प्रेमभक्तिः । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति "योऽसौ भगवति वासुदेवे अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्या-ग्रन्थिबन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग" इति पञ्चमस्कन्धात् येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिरित्यादौ खगेन्द्रध्वजपादमूलमिति प्रथमस्कन्धाच्च । "निश्चला त्वयि भक्तिर्या सैव मुक्तिर्जनार्दन । मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो यतो हरे" इति स्कान्दरेवाखण्डाच्च । तथा अर्थस्य कामो लाभाय फलत्वाय न यतो धर्म्मैकान्तस्य धर्म्म एव अनुसंहितं फलमिति भावः । तथा ज्ञानियोगिनोः शमदमादियमनियमाद्यनुकूले कस्मिंश्चन धर्म्मविशेषे अर्थस्य विनियोगः । भक्तस्य तु भगवतो भागवतानां वा सेवायां स स्पष्ट एव ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति, किन्तु यावता जीवेत तावानेव जीवनपर्य्याप्तः कामः सेव्यत इत्यर्थः । अत्र ज्ञानिनां योगिनां वार्थकामेन्द्रिय-प्रीतयो ज्ञानयोगयोरानुषङ्गिकफलानि कर्म्मफलत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते । ज्ञानयोगयोस्तयोर्निष्कामकर्म्मपरिणामत्वादतो ज्ञानिनां योगिनाञ्च द‍ृष्टे सुखदुःखे कर्म्मफले एवोच्येते । भक्तानां त्वर्थकामेन्द्रियप्रीतयो भक्तेरेवानुषङ्गिकफलानि । भक्तेः कर्म्मपरिणामत्वा-भावात् न तेषां कर्म्मफलत्वव्यपदेशः । अतो भक्तानां द‍ृष्टं सुखं भक्तिफलमेव । दुःखन्तु "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥" इत्यादिभगवद्वचनात् भगवदुत्थं भक्त्यपराधफलञ्चेति यथायोग्यं विवेचनीयम् । जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा फलं कर्म्मभिः पुनरप्यनुष्ठितैर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः स नैव ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्त्वमेव किं तत्राह वदन्तीति । यदद्वयं ज्ञानं तत् तत्त्वम् । ज्ञानमेव किं तत्राह ब्रह्मेति । शब्द्यते ब्रह्मेति पदेन यदुच्यते ज्ञानिभिस्तद् ज्ञानम् । तन्मते ज्ञानं निराकारं ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्यं चित्सामान्यं चिद्विशेषाणां भगवद्धामादीनां तदनन्यत्वमननात् । जीवमाययोस्तच्छक्तित्वेन तदैक्यादिदङ्कारास्पदस्य कार्यस्य विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वादद्वैतम् तथा परमात्मेति योगिभिर्यदुच्यते तज् ज्ञानम् । एतन्मते परमात्मनश्चिदेकरूपत्वाज्ज्ञानमात्रत्वं ज्ञानमात्रत्वेऽपि साक्षित्वादेर्ज्ञानविशेषस्याश्रयत्वमपि । द्युमणिदीपादे-र्ज्योतीरूपत्वेऽपि ज्योतिष्मत्त्वमिव नानुपपन्नम् "केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि'त्यादेः साकारत्वञ्च मायायाः शक्तित्वान्मायिकानाञ्च तदन्यत्वाज्जीवस्य तद्विभिन्नांशत्वात् तवो द्वितीयत्वाभावादद्वयत्वम् । तथा भगवानिति भक्तैर्य-दुच्यते तज्ज्ञानम् । एतन्मते पूर्व्ववज्ज्ञानमात्रत्वेऽपि भगशब्दवाच्यषडैश्वर्यस्यापि अप्राकृतत्वेन चिन्मात्रत्वात् तद्रूपत्वम् । यदुक्तं विष्णुपुराणे—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजां-स्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिरिʼʼति । तथैव द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वादिविविधचिद्घनाकारैर्बहिरन्तर्वर्त्तित्वेऽपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"न च्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदी"ति स्कान्दादिवाक्यैः सदैव सेव्यसेवकसेवादिविभागेऽपि अद्वयत्वं पूर्व्वन्नत्तच्छक्तीनां चिदादीनां तद्विलासानां च वैकुण्ठादीनां तदभिन्नत्वमननात् ततो भिन्नत्वभावनैवाद्वयपदेन व्यावृत्ता। एवञ्च भगवतः सामान्य-स्वरूपमात्रस्योपोदयत्वे ज्ञानिन्यधिकारिणि ब्रह्मेति अन्तर्यामित्वादिद्वित्रधर्म्मवत्त्वस्योपादाने योगिन्यधिकारिणि परमात्मेति। अचिन्त्यानन्तचिदानन्दमयस्वरूपरूपगुणलीलाद्यनेकधर्म्मवत्त्वस्य ग्रहणयोग्यतायां भक्तेऽधिकारिणि भगवानिति स एवैको भाति। "किञ्च यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमि"ति। 'कृष्णाय परमात्मने' इति। 'मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितमि'ति। 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमि'ति 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदि'त्यादिवचनेभ्यस्तथा भगवदुपासकानां मोक्षप्राप्तेरपि दर्श-नात् ब्रह्मपरमात्मोपासकानाञ्च प्रेमप्राप्त्यदर्शनाद् भगवत एव ब्रह्मत्वपरमात्मत्वे इत्यतो भगवत्त्वमेव मूलमिति द्रष्टव्यम्। अत्र ब्रह्मोपासकेभ्यो ज्ञानिभ्यः सकाशात् परमात्मोपासको योगी श्रेष्ठः। तेभ्यो योगिभ्योऽपि भगवदुपासकः श्रेष्ठ इति तारतम्यं गीतासु दृष्टम्। यथा "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोधिकः। कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्ज्जुन ॥ योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो माम् स मे युक्ततमो मत" इति। योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी श्रीरामानुजाचार्य-चरणैर्व्याख्यातेति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्प्राप्तिसाधनमाह। तज्ज्ञानं त्रिरूपं मुनयो मननशीला ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च भक्त्या पश्यन्ति। तत्र ब्रह्मेति मते आत्मनि च तत्पदार्थे ईश्वरे आत्मानं त्वम्पदार्थं जीवं पश्यन्त्यनुभवन्ति। परमात्मेति मते आत्मन्यन्तर्हृदये आत्मानमन्तर्यामिणं पश्यन्ति ध्यानेनालोकयन्ति। भगवानिति मते आत्मनि मनसि चकाराद्बहिश्च स्फुरन्तम् आत्मानं भगवन्तं पश्यन्ति स्वलोचनाभ्यामेव तन्माधुर्यमास्वादयन्ति। भक्त्येति। आदौ गुरुमुखाच्छ्रुता पश्चाद्गृहीता तया भगवद्विषयिण्यैव, श्रवणकीर्त्तनादौ भक्तिशब्दस्य रूढेर्ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैश्च स्वस्वसाध्यसिद्ध्यर्थं भगवति भक्तिः कर्त्तव्यैव। ज्ञानवैराग्ययुक्तयेति ज्ञानवैराग्ये पृथगेव तेषामुभयेषां साधने ज्ञेये। भक्तमते भक्त्युत्थे एव ते भक्तेः प्रेमत्वव्यञ्जके ज्ञेये। "तस्मा-न्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे"ति। शुद्धभक्तानां पृथक्तयोर्निषेधात्। अथवा तत्र त्रिरूपं ज्ञानं भक्तास्तु भक्त्यैवानुभवितुं शक्नुवन्तीत्याह। तच्छ्रद्दधानाः केचित् तत्त्रिरूपमप्यनुभवितुं साभिलाषा भवन्तीत्यर्थः। तदा भक्त्यैव पश्यन्ति। तेन ब्रह्मपरमात्मनोः साधने ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ स्यातामिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदेव कर्मज्ञानवैराग्यभक्तिभेदाद्बहुविध उपाय इत्युक्तम्, इदानीं तु जीवनफलं धर्मस्तत्फलमर्थस्तत्फलं कामस्तत्फलमि-न्द्रियप्रीतिः पुनर्जीवनं पुनस्तत्फलं धर्म इत्येवं चक्रवत्पौनःपुन्यं केचिन्मन्यंते तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्याम्। आपवर्ग्यस्योक्त-रीत्यापवर्गसाधनस्य धर्मस्य अर्थः भोग्यपदार्थः स्वर्गादिः अर्थाय फलत्वाय न कल्पते योग्यो न भवति। धर्मकांतस्य नियमेन धर्म-साधनस्य अर्थस्य कामः भोगः लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कामस्येंद्रियप्रीतिः लाभः फलं न, किन्तु यावता कामेन जीवेत तावतः कामस्य लाभः जीवनं फलमित्यर्थः। जीवस्य जीवनस्य यः कर्मभिः साध्यः स नार्थः फलं न भवति। जीवनस्य धर्मद्वारा स्वर्गादिः फलं न भवतीति यावत्, किंतु तत्त्वजिज्ञासा फलं भवति। तत्त्वजिज्ञासाशब्दस्य लक्षणया तत्त्वविचारे वृत्तिः ॥१०॥ ❀ ❀ जीवनस्य फलं तत्त्वविचार एवेत्युक्तम्। इदानीं तत्त्वमपि चिंत्यते तत्र तावत्केचिदाहुरात्मा जड इति। अन्ये त्वाहुः क्षणिकः, अपरे कर्मांगमात्मानमाहुः। केचिदाहुः परमात्मा नास्ति, नानात्मानः स्वतंत्राः संतीति। केचित्प्रकृतिविकृतिभिन्नं पुष्करपलाशवदसंगं निर्धर्मकं पुरुषं वदंति ते सर्वे वेदबाह्याः। स्वकपोलकल्पिततत्त्ववादिनः। श्रेयस्कामैर्मुमुक्षुभिर्दूरतो हेया इत्याह वदंतीति। अत्रैकैकस्य विशेषणस्य परपक्षनिराकरणत्वादितिशब्दावृत्तिः, यत्र स नास्ति तत्रापि योज्यः। तत्त्वविदस्तु यच्छब्द्यते शब्दैरनादि-सिद्धैर्वेदैर्यदभिधीयते तत्तत्त्वं वदंति। "सर्वे वेदा यत्पदमामनंति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"ति श्रुतेः। "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति स्मृतेः 'शास्त्रयोनित्वात् ॥ १।१।३ ॥' इति सूत्राच्च। कथंभूतं वदंति ज्ञानम्? ज्ञातृत्ववत्त्वे सति ज्ञानस्वरूपमिति वदंति न तु जडम् अद्वयम्, क्षणिकविज्ञानप्रवाहविपरीतमेकमनादिसिद्धज्ञानरूपमिति ब्रह्मेति बृहद्वस्तुभूतं वदंति, न तु जीवकर्तृककर्मांगम्। परमात्मेति सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हि उत्कृष्टं वदंति। भगवानिति षाड्गुण्यसिंधुं वदंति न पुनर्निर्धर्मकम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तद्वैदैक-समधिगम्यं तत्त्वं ज्ञानवैराग्ययुक्तया भक्त्यैव साक्षात्क्रियत इत्याह। तच्छ्रद्दधाना इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

ननु कामितं फलं पुरुषार्थः, तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वम्? तत्राह धर्मस्येति। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्ति-ष्वि"ति कोशात् अर्थशब्दस्य पंचार्थाः। तत्र शब्दप्रकरणाभावान्नाभिधेयत्वम्, उपपदस्याभावान्न निवृत्तित्वं, ततो रैवस्तुप्रयोजनान्यव-शिष्यन्ते, तत्र धनपशुपुत्रादयो रैरूपाः, ते धर्मकार्या न भवन्ति। धर्मो हि चोदनालक्षणः, तत्र लौकिकत्वेन विधिस्पर्शाभावान्न धर्मत्वम् अन्यथा भेषजपानादेरपि धर्मत्वं स्यात् तथा प्रतिग्रहस्य अपूर्वांशस्तु नास्त्येव। किंच एते हि वस्तुतोऽनर्थाः, आत्मनाशकत्वात्। तथा च यथा श्येनादयो न धर्माः, तथा धनार्था अपि साधनधर्माः ये पुनर्द्धर्माः ते न धनादिसाधका इत्यर्थः। तथा न परमार्थाय स्यादित्याह आपवर्ग्यस्येति। अपवर्गसम्बन्धिनः अपवर्गपर्यन्तं वा क्रियमाणस्य। ननु धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पदार्थाः पूर्वपूर्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

साधनरूपाः, तथा च धर्मः कथं नार्थाय तत्राह नार्थस्येति । अदृष्टाद् दृष्टं हि बलवत् अर्थेन हि धर्मो दृश्यते न हि धर्मेणार्थः । धर्म एव एकः अन्तः पर्यवसितं कार्यं यस्येति । तथा च येन केनाप्युपायेन अर्थं संपाद्य धर्मः कर्त्तव्यः, नतु धर्मेणार्थसंपादनं, ननु तर्हि अर्थः सर्वसाधकोस्तु, कामस्यापि तत्कार्यत्वेन दर्शनात् । तत्राह कामो लाभायेति कामो विषयसुखमिन्द्रियविषयाधानं हि तत् तत्र विषयांशेनार्थोपयोगः रूपादीनामेव विषयत्वात् न च विषयादिरूपादिसंपादकः, सिद्धानि रूपाणि अन्यस्य भवन्तीति यद्विपरीतमायातम् अर्थे प्राप्ते रूपादि गच्छति गते चार्थे रूपादिप्राप्तिरिति परावृत्तावपि साध्यसाधनता चेत्तत्रापि वैपरीत्यमुक्तं, तथा च वस्तुव्यत्यासे च तत् अर्थेनार्थे च न कामः । न च विषया एव अर्थरूपाः कामसाधका इति वाच्यम्, लोकप्रसिद्ध्यभावात् अर्थसाधकस्यापि धर्मत्वापत्तेश्च । लोके साहचर्यमात्रेण साधकत्वप्रतीतिः कदर्यस्यार्थवतोऽपि कामाभावाच्च पश्वादीनामर्थाभाववतामपि कामदर्शनाच्च । तथा मस्करिणः, तथा च "आत्मकामाप्तकाम" इति श्रुतेः, तथा च क्वचित् क्वचित् साहचर्यदर्शनेन न साधनभाव इति हिशब्दार्थः ॥९॥ ❀ ❀ किं च तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन अर्थेन कामः साध्यतां, स कियान् कामः कीदृशश्च? जीवनमात्रपर्यवसितश्चेत् स च आब्रह्मतृणस्तंबपर्यन्तं स्वतः सिद्धो नार्थसाध्यः अर्थेन्द्रियप्रीतिरूपः, अनलत्वात् तस्य न पूर्त्तिरस्ति "न जातु कामः कामानामि"ति वचनात् अनुभवाच्च, प्रवृत्तिस्तु भ्रान्त्या । तथा च कामो विषयभोगः इंद्रियप्रीतिहेतुर्न भवति । लाभपदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते, तस्मात् क्रमः साधनपरम्परारूपः कामे न जीवनमर्थरूपं जीवने धर्मः ज्ञानं च तेन च मोक्ष इत्यभिप्रायेणाह जीवस्य तत्त्वजिज्ञासेति । जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा तत्त्वविचारः इच्छापूरकज्ञानसाधकः जीवस्य तत्त्वजिज्ञासालाभ इति पूर्वेण सम्बन्धः । कर्मभिः साध्यः यः कामो वा अर्थो वा धर्मस्तु न केवलं कर्मसाध्यः किन्तु श्रुतिबोधितकर्मसाध्यः । तत्रापि इह कर्मभिः साध्यो न पुरुषार्थः संसारविषयकः यो वा दैवगत्या प्राप्तः सोपि न भवतीति चकारार्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्त्वजिज्ञासेत्यत्र संदेहः तत्त्वानां जिज्ञासा तत्त्वस्य वेति । तत्त्वपदेऽपि संदेहः तस्य भावास्तत्त्वमनारोपितं रूपं वा । तस्य भाव इति पक्षे पूर्वोक्तस्याभावात् न किंचित्तत्त्वं स्यात्, समुदायपक्षे अभ्रांतज्ञानाविषयत्वेन सर्वमेव तत्त्वं स्यात् । तत्त्वानां जिज्ञासेति सांख्यपरिकल्पितानां मध्ये एकस्यापि जिज्ञासा कठिना । तत्त्वस्य जिज्ञासेति तु न सर्वेषामेकतत्त्वमस्ति शास्त्राणामन्योन्यविरोधात्, तस्मात्कथं तत्त्वजिज्ञासेत्याशंक्याह वदंति तत्तत्त्वविद इति । यद्यपि सर्वे स्वस्वशास्त्रे तत्त्वविद इति प्रसिद्धाः, तथापि प्रमाणबलविचारेण वेदानां सर्वोपजीवकत्वात् वेदार्थविदस्तत्त्वविद इति मंतव्यम् । ननु सर्वेऽपि वेदार्थविदः ऋषित्वात्, सत्यं, तथाप्यन्योन्यविरोधात् केचनैव तत्त्वविद इति वक्तव्यं, तत्र येष्वक्षरमात्रेऽपि वेदे न विरोधः ते तत्त्वविद इति मंतव्यं, न च ते न संत्येवेति मंतव्यं, वेदस्य प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । ते किंवदंतीत्यत आह यत् तद्विषयं ज्ञानमिति द्वैतनिवर्त्तकं ज्ञानं तत्त्वमित्यर्थः । तत्त्वज्ञाने मोक्ष इति सर्वजनीनत्वात् । श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तस्यैव नामभेद इत्याह क्रमेण 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत' इति शब्दमात्रं भिद्यते न त्वर्थभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं तत्त्वपर्यंतं पदार्थानां स्वरूपं क्रमं चोक्त्वा फलितमाह तच्छ्रद्दधाना इति तत्तस्माद्धेतोः तद्ब्रह्म वा तत्रैवं क्रमः जीवस्य तत्त्वजिज्ञासाफलमुक्तं तच्च साक्षात्कारपर्यवसितं, तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति, तथाप्यंतःकरणदोषात् न साक्षात्कारः सिध्यति, तदर्थं प्रथमं धर्मः ततोऽतःकरणशुद्धौ वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा ततस्तदर्थस्य मननं ततो निदिध्यासनेन साक्षात्कार इव ज्ञानं ततो विषयेषु वैराग्यं ततः श्रवणादिसाधनभक्तिः ततः परमभक्तिः ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारः हृदि बहिरपीत्यर्थः । आत्मानं तं भगवंतमात्मरूपं तत्र यावत्साधनं साध्यस्थितिः । तत्र ज्ञानवैराग्ययोः सहभावनिरूपणात् भक्तिर्मुख्या, तस्याः स्थितिहेतुमाह श्रुतिगृहीतेति । श्रुत्या गृहीता भवति यथा यथा श्रवणं तथा तथा भक्तिस्थितिः ततः सर्वमिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धर्मस्येत्यत्र । ननु भवतु सामान्यधर्मस्य तथात्वम्, तस्य 'दतौ धावती'त्यादिवत्फलसंस्कारत्वेन स्वतःफलवत्त्वाभावात्, मुख्यकर्माभावे केवलस्य तस्याप्रयोजकत्वाच्च, परन्तु फलसाधकत्वेन विहितस्य काम्यस्य कथं न धर्मत्वमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयन्ति पुत्रादीत्यादि । फलस्येत्यादि । तस्मिन् पुत्रादिरूपेण फलत्वाभिमानस्याविद्याकार्यत्वेन तस्य तथात्वादित्यर्थः । तथा चानर्थसाधकत्वेनार्थत्वाभावान्न धर्म इति भावः । तत्स्वरूपं किमित्याकाङ्क्षायां तत्परिच्छिन्दन्ति किन्त्वित्यादि । भित्त्यादिकृतिवदिति । यथा कामनाविशेषरूपे निमित्ते भित्त्यादिकरणेन स्वसम्बन्धो नियम्यते, तथा तादृशधर्मेणापि कामनाविशेषरूपे निमित्ते स्वस्य सम्बन्धो नियम्यत इति तथेत्यर्थः । 'काम्ये नैमित्तिकत्वम्, नैमित्तिके विकारः स्या'दिति सूत्रात् सिद्धम् । ननु यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्, सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दित्यादौ नैमित्तिकस्यापि निर्वापस्य धर्मत्वम्, एवं 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'देविकया निर्वपेत् प्रजाकाम' इत्यादावपि चोदनारूपस्य धर्मलक्षणस्य सत्त्वात् कथं न धर्मत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । ननु तत्र 'देवांश्च याभिर्यजत' इतिवद्यदुपबन्धाद्यभावात् कथमनुवादत्वनिश्चय इत्यत आहुः चित्तेत्यादि । 'क्षुत आचामे'दित्यादिना शुद्धिविधायकशास्त्रेण, 'शुद्धः कर्माचरे'दित्यादिना च शुद्धेरङ्गत्वावगमात् तस्या बाह्याया इवान्तर्याया अप्यावश्यकत्वात् तदभावेनाधिकाराभावात् 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति' 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri
Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नाविदुषो भवे'दित्यादिभिश्च ज्ञानस्याप्यङ्गतया वाक्यतात्पर्यज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात् , तदभावेनान्यथाकरणे देवताधिष्ठानाभावात्
क्रियाया लौकिकत्वम् । तथा च शुष्केष्टिवदनुकरणरूपत्वात् यजतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः फलमित्यादि । तथा च यथा
'देवांश्चे'त्यत्र वाक्यान्तरसिद्धानुवादकत्वम् , तथा तेषु लोकसिद्धानुवादकत्वमिति यजतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु कामितमित्यादि ।
'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति सूत्रस्य 'वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म' इत्यर्थकथनात् कामितमित्यकथनात् कामितस्यैव
प्रयोजनत्वात् तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वमित्यर्थः । ननु वाक्येषु तत्तत्फलोद्देशेनैव तस्य तस्य यागादेर्विधानदर्शनात् कथं विधि-
स्पर्शाभावोवगन्तुं शक्य इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । लौकिकेपि विधिस्पर्शो यद्यभ्युपेयते, तदा तथा स्यात् , अतस्तत्र तृतीयाबोधित-
करणत्वेन फलसिद्धिः; न तु धर्मत्वमपि तत्र प्रयोजकम् , अतस्तदनुरोधेन लक्षणार्थस्तथा न शक्यवचन इत्यर्थः । ननु तया क्रियया
अपूर्वजननात् कथं न तस्या धर्मत्वमित्यत आहुः अपूर्वेत्यादि । आरोग्यधनादिरूपदृष्टफललाभेनादृष्टस्यापूर्वस्य कल्पनमप्रयोजकम् ,
अतो नेत्यर्थः । ननु यागोत्तरं कालविलम्बेन फलजननात् मध्येऽपूर्वं क्रिययैवोत्पद्यत इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् , अन्यथा तदैव फलं
स्यात् , नैव स्याद्वा । तत्राद्ये प्रत्यक्षविरोधः, अन्त्ये श्रुतौ दोषप्रसक्तिः, तदुत्पद्यत एवेति कथं न धर्मत्वमिति शङ्कायां तदुत्पत्ति-
मुपगम्य दूषणान्तरमाहुः, किञ्चैते हीत्यादि । एवं रैरूपस्यार्थस्य धर्मकार्यत्वं खण्डितम् । शेषं खण्डयन्ति तथा नेत्यादि । अपरत्वान्न
परमार्थरूपाः । 'प्रकर्षेण युज्यते' इति 'युज्यतेऽनेने'ति वा प्रयोजनं तदुभयरूपत्वाभावान्न प्रयोजनरूपा इत्यर्थः । नन्वेवं सति
काम्येष्टिपशुकाण्डस्य धर्मपरत्वहानिः, तथा च 'वेदोऽखिलो धर्ममूल'मित्यखिलविरोध इत्याशङ्कायां गौणधर्मत्वं तत्रोपगम्याहुः किञ्च
धर्म इत्यादि । तथा चेयमत्र व्यवस्था, यदा लौकिकफलासक्त्या वेदस्य तत्परत्वं निश्चित्य काम्यं कर्म करोति, तदा तस्य श्येनादि-
वदनर्थत्वात् न धर्मत्वम् । यदा च भगवत्कृपादिना तस्यौषधरोचनवत् प्ररोचनयातिबहिर्मुखसांमुख्यार्थतां ज्ञात्वा लोकसंग्रहाय
करोति, तदा गौणधर्मत्वमित्युभयथापि पुत्रादीनां लौकिकानां न धर्मफलत्वमिति सिद्धम् । एवं धर्मस्यार्थसाधकत्वं दूषितम् ।
अतः परमर्थस्य कामसाधकत्वं दूषयितुं धर्मसाधकत्वं च साधयितुमग्रिममवतारयन्ति नन्वित्यादि । पूर्वपूर्वसाधनरूपा इति । पूर्वं
पूर्वं यथा स्यात्तथा साधनरूपा इत्यर्थः । 'धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते' इत्यादि 'कामाः फलभूताश्च धर्मार्थयो'
रित्यादि चात्र साधकं ज्ञेयम् । अत्र कामस्य मोक्षसाधकत्वं 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थ' इति दृष्टान्तद्वारा प्रतिभाति । एवं
कार्यकारणभावं प्रत्यक्षविरोधाद् दूषयन्ति अदृष्टादित्यादि । दृश्यत इति । होमदानादिरूपो दृश्यते । तथा च यथा 'एष उ एव साधु
कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्युक्तमपि ईश्वरप्रवर्तकत्वमतं मीमांसकैर्नाद्रियते, तथा अपूर्वद्वारा धर्मोऽर्थसाधक इति मतं दृष्टविरोधान्मुमुक्षूणा-
मप्यनादरणीयमित्यर्थः । तर्हीति । अर्थत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावव्यभिचारेपि कामत्वेनार्थत्वेन कार्यकारणभावस्याढ्येषु दर्शनात्
धर्मत्वेनार्थत्वेन कार्यकारणभावस्य साधितत्वादव्यभिचाराच्चेत्यर्थः । इदं दूषयन्ति काम इत्यादि । विषयसुखमिति । 'इन्द्रियाणां स्वे
स्वे विषये आनुकूल्येन प्रवृत्तिः काम' इति कामसूत्रे आनुकूल्यपदेन सुखस्य बोधनात् तदेव कामः । तथा चायमपि कार्यकारणभावः
प्रत्यक्षविरुद्ध इत्यर्थः । ननु विषयकोटावर्थस्य निवेशात् विषयकारणतायाश्चाङ्गीकारात् कथं प्रत्यक्ष विरोध इत्यत आहुः तत्रेत्यादि ।
विषयांशेऽर्थस्य स्रक्चन्दनवनिताधनादिरूपस्य उपयोगोपि न, इति कुतस्तरां कारणतेत्यर्थः । ननु मास्त्वर्थस्य कामं प्रति साक्षा-
त्कारणता, तथापि स्रक्चन्दनवसनादिभी रूपादीनामुत्कर्षः सम्पाद्यते इत्युत्कर्षं प्रयोजकतया कारणत्वं केन वार्यतामित्यत
आहुः न चेत्यादि । अर्थ इति शेषः । कुतो नेत्यत आहुः सिद्धानीत्यादि । अर्थस्य किं स्वनिष्ठरूपादिसम्पादनेन कामजनकत्वम् ,
उतार्थान्तरनिष्ठतत्सम्पादनेनेति विचारणीयम् । तत्राद्यं प्रत्यक्षविरुद्धम् , स्रगादेः स्वगुणोत्कर्षसंपादकत्वादर्शनात् । द्वितीयं चेत् ,
तत्रापि विचारणीयम् , किं भोक्तृनिष्ठतत्सम्पादनेन, उत भोग्यनिष्ठतत्संपादनेन । तत्राद्ये त्वर्थे प्राप्ते रूपादिकं गच्छति । युद्धप्रति-
ग्रहादिनार्थप्राप्तौ तथा दर्शनात् । अर्थस्य विषयनाशकत्वेन कामनाशकत्वम । द्वितीये तु स्वीयोऽर्थो भोग्याधीनो भवतीति स्वतो
गतेऽर्थे रूपादिविषयप्राप्तिरित्यर्थनाशनद्वारा विषयस्यैव कामजनकत्वम् , न त्वर्थस्य विषयोत्कर्षजननद्वारेत्युभयथा वैपरीत्यमायात-
मित्यर्थः । ननु द्वितीये स्वीयार्थस्य भोग्याधीनतया गमनेपि तेन भोग्यरूपकस्त्र्यादेरर्थस्य स्वाधीनतासंपादनात्तेन स्त्र्यादिना
चोत्कृष्टविषयसुखसिद्धेरर्थस्य कामजनकत्वं सिद्धमिति चेत् , तत्राहुः परावृत्ताविल्यादि । साध्यसाधनतेति । कामसाधनता । तथा
चार्थस्यार्थान्तरसाधकतया कामजनकतया कामजनकत्वं यद्युपेयते, तदापि स्त्रिया पुत्ररूपार्थप्राप्तौ स्त्रीरूपनाशदर्शनात् विषयना-
शनद्वारा कामनाशकत्वरूपं पूर्वोक्तमेव वैपरीत्यमापतित मित्यर्थः । सिद्धमाहुः तथा चेत्यादि । अर्थरूपा इति । अर्थ्यते अभीप्स्यते
इत्यर्थ इति योगेनार्थरूपा इत्यर्थः । लोकेत्यादि । 'रूढिर्योगमपहरती'ति न्यायात्तथेत्यर्थः । अर्थेत्यादि । एवं प्रयोजकत्वेनार्थस्य
कामजनकत्वाङ्गीकारेऽर्थस्य धर्मजनकत्वदर्शनादर्थसाधकस्य करदण्डचौर्यादेरपि धर्मजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । तर्हि लोके कथं साधन-
त्वप्रत्यय इत्यत आहुः लोक इत्यादि । तर्हि प्रसिद्धेः सार्वजनीनत्वात्तादृशप्रतीतेः भ्रान्तत्वं कथं वक्तुं शक्यमित्यत आहुः कदर्यस्ये-
त्यादि । ननु कदर्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् नान्वयव्यभिचार इत्यत आहुः पश्चार्द्धनामित्यादि । ननु तृणारणिमणिन्यायेन पशुत्वस्यापि
व्यक्तिविशेषं प्रति कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारोपि नेत्यत आहुः तथेत्यादि । तथा चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् प्रसिद्धिर्दे-
हात्मप्रसिद्धिवद् भ्रान्तेत्यर्थः । तथा चेत्यादि । घटादिरूपा पृथिवी, लोहलेख्या, पार्थिवत्वात् , वृक्षादिवदित्यत्र लोहलेख्यत्व-
पार्थिवत्वयोरिव साहचर्यमात्रमप्रयोजकमित्यर्थः । एवं कामो लाभायेति व्याख्यातम् । ननु मास्तु कामार्थयोरवच्छेदकावच्छेदेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कार्यकारणभावः, परं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नः सः प्रत्यक्षेण वसनालङ्कारवनितादिषु प्रमितः केन वार्यतामित्याकाङ्क्षायां कामस्य नेत्यर्थं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि । जीवनमात्रपर्यवसित इति । 'शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामा' इति वात्स्यायनसूत्रसिद्धः । अनशनादिना रोगादिदर्शनात् तन्निवृत्त्या जीवनमात्रसाधक इत्यर्थः । स्वतः सिद्ध इति । ईश्वरनिर्मितः । मवान्तरे अदृष्टनियतः । सुखात्मकस्य कामस्यात्र ग्रहणे साध्यसाधनभावव्याघातात्कामपदमत्र लाक्षणिकत्वेन व्याकुर्वन्ति विषयभोग इति । उभयत्रेति । पूर्वोर्धोत्तरार्धयोः । क्रम इति । उच्यमानोङ्गीकार्य इति शेषः । अर्थो वेति । स जीवनस्यार्थो न इति शेषः ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ वदन्तीत्यत्र । समुदायपच इति । तेषां भावस्तत्त्वमिति पक्षे । सर्वोपजीवकत्वादिति । सर्वे उपजीवका यस्य तस्य तथात्वात् , सर्वोपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तच्छ्रद्दधाना इत्यत्र । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वश्लोकोक्तं धर्ममादाय श्लोकोक्तसाधनानां क्रमं वदन्ति तदर्थमित्यादि ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं फलाभिसन्धिराहित्येन ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितस्य वर्णाश्रमधर्मस्य परम्परया मोक्षहेतुत्वात् परत्वं तस्यैव फलाभिसन्धिना अनुष्ठितस्य धर्मस्य संसारहेतुत्वादपरत्वमित्युक्तम् , तत्र ये 'धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते' इति वदन्तो धर्मस्यार्थफलकत्वमर्थस्य कामफलकत्वं कामस्येन्द्रियप्रीतिफलकत्वमिन्द्रियप्रीतेश्च पुनरपि धर्मादिपरम्पराहेतुत्वमिति मन्यन्ते तन्मतं निराकरोति—धर्मस्येति द्वयेन । आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेन फलाभिसन्धिराहित्येन भक्तिद्वारा अपवर्गसाधनस्य धर्मस्य अर्थो धनपशुपुत्रादिरूपः अर्थाय फलत्वाय नोपकल्पते योग्यो न भवति । तथाच मोक्षमनादृत्य धनाद्यभिसन्धिना धर्मो नानुष्ठेयः, तथानुष्ठानपरा मूर्खा एवेति भावः । तेषां मूर्खत्वं तु 'किं प्रजया करिष्यामः किं धनेन' इत्यादिशास्त्रसिद्धमेवेति सूचयन्नाह—हीति । तथा धर्मैकान्तस्य धर्मे एकस्मिन् मोक्षहेतुत्वेन साधनोत्तमे अन्तः पर्यवसानं यस्य तस्य अर्थस्य कामः काम्यते इति कामो विषयभोगो लाभाय फलत्वाय तत्त्वदर्शिभिर्न स्मृतो न निरूपितः । एतदपि शास्त्रप्रसिद्धमेवेति सूचयन्नाह—हीति । तथाच धर्मासाधारणकारणीभूतोऽर्थो विषयभोगार्थं न विनियोजनीयस्तदर्थं विनियोजयन्तो मूर्खा एवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कामस्य विषयभोगस्येन्द्रियप्रीतिः ऐन्द्रियकं सुखं लाभः फलं न भवति, किन्तु जीवनमेव, अतो यावताऽन्नादिभोगेन जीवेत तावदेव भोक्तव्यं, नेन्द्रियसुखार्थमिति शेषः । यश्चेह लोके कर्मभिस्तत्तद्व्यापारैः प्रसिद्धोऽर्थो भोग्यपदार्थः स्रक्चन्दनवनितादिरूपः स जीवस्य जीवनस्यार्थः फलं न भवति, किन्तु तत्त्वजिज्ञासा तत्त्वविषयको विचार एव फलम् । तथाच तत्त्वविचारं विहाय विषयासक्तिर्न कर्त्तव्या, तदासक्ता मूर्खा एवेति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ किं तत्तत्त्वं यज्जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायामाह—वदन्तीति । तत्त्वविदो वेदस्य सर्वप्रमाणोपजीवकत्वात् वेदान्तिनो यज्ज्ञानं चिद्रूपं तदेव तत्त्वमिति वदन्ति । ननु वेदानुयायिनोऽपि विरुद्धवचना एवेत्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । उपनिषत्सु ब्रह्मेति स्मृतिषु परमात्मेति पुराणेषु भगवानिति तदेव तत्त्वं शब्द्यतेऽभिधीयते । तथा च नाममात्रे भेदो न वस्तुभेद इति भावः । तत्र हेतुमाह—अद्वयमिति, सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तच्च तत्त्वं केन साधनेन प्राप्यते न तत्प्राप्तिमन्तरेण केवलविचारमात्रेणैव कृतार्थतेत्यपेक्षायां सपरिकरया भक्त्यैव तत्प्राप्यते इत्याह—तदिति तच्च तत्त्वमात्मानं परमात्मानं आत्मनि कार्यकारणसङ्घात एव श्रुतेन श्रवणेन यद्वा कर्त्तव्यतया श्रुतेन स्वधर्मानुष्ठानेन गृहीतया उत्पन्नया ज्ञानं शास्त्रजन्यं परोक्षज्ञानं वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यं ताभ्यां युक्तया भक्त्या श्रद्दधानाः श्रद्धावन्तो मुनयो मननशीलाः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

धर्मका फल है मोक्ष । उसकी सार्थकता अर्थप्राप्तिमें नहीं है । अर्थ केवल धर्मके लिये है । भोगविलास उसका फल नहीं माना गया है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भोगविलासका फल इन्द्रियों को तृप्त करना नहीं है, उसका प्रयोजन है केवल जीवननिर्वाह । जीवनका फल भी तत्त्वजिज्ञासा है । बहुत कर्म करके स्वर्गादि प्राप्त करना उसका फल नहीं है ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्त्ववेत्ता लोग ज्ञाता और ज्ञेयके भेदसे रहित अखण्ड अद्वितीय सच्चिदानन्दस्वरूप ज्ञानको ही तत्त्व कहते हैं । उसीको कोई ब्रह्म, कोई परमात्मा और कोई भगवान्के नामसे पुकारते हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ श्रद्धालु मुनिजन भागवतश्रवणसे प्राप्त ज्ञानवैराग्ययुक्त भक्तिसे अपने हृदयमें उस परमतत्त्वरूप परमात्माका अनुभव करते हैं ॥ १२ ॥

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥
तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥
यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् । छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥ १५ ॥
शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः । स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

धर्मस्य फलं भक्तिर्नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति । अत इति । हे द्विजश्रेष्ठाः हरितोषणं हरेराराधनम् । संसिद्धिः फलम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्माच्च भक्तिहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्भक्तिप्रधान एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्याह । तस्मादिति । एकेनैकाग्रेण मनसा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भक्तिरहितो धर्मः केवलं श्रम एवेति प्रपंचितम् । इदानीं तु भक्तेर्मुक्तिफलत्वं प्रपंचयति । यदिति । यस्यानुध्यानं सैवासिः खङ्गस्तेन युक्ताः विवेकिनो ग्रंथिमहंकारं निबध्नाति यत्कर्म तच्छिंदंति तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु सत्यमेव कर्मनिर्मूलनी हरिकथारतिः तथापि तस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्मः तत्राह शुश्रूषोरिति । पुण्यतीर्थनिवेषणान्निष्पापस्य महत्सेवा स्यात् तया च तद्धर्मश्रद्धा ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिः स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

तदेवं धर्मः स्वनुष्ठित इत्यादिना कर्मणः श्रमत्वमेव ज्ञानयोगयोरपि "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो" इति । "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्" इति । "पुरेह भूमन्बहवोपि योगिनः" इत्यादिभ्यो भक्त्या विना श्रमत्वमेव । भक्तेश्च कर्मयोगज्ञानादौ मिश्रिताया एव शुद्धाया आत्मप्रसादकत्वं प्रकरणतोऽवगतम् । तत्रैव शंकते ननु ज्ञानयोगयोरप्रवृत्तौ न काचिच्चिंता । कर्मणां तु नित्यानामकरणे महान्प्रत्यवायो दुर्गतिहेतुस्तत्र का वार्त्तेत्यत आह अतः पुंभिरिति । यत उक्तन्यायेनोत्कृष्टावपि ज्ञानयोगौ भक्त्येव सिद्धौ भवेतां भक्तिश्च ताभ्यां विनापि स्वयं सिद्ध्यति, अतो हेतोर्हरितोषणं भक्त्यैव जातं चेत्तदा धर्मस्य संसिद्धिः । यो यत्नादनुष्ठितोपि कर्मिणां सांगोपांगतया प्रायः सिद्धो न भवति सोपि भक्तिमतामननुष्ठितोपि सम्यगेव सिद्धो भवति । "यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्" इत्यादौ "सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा" इति भगवदुक्तेः । तेन कर्माकरणजनितप्रत्यवायो भक्तानां पराहतः । ननु यदि भक्त्या धर्म्मः संसिद्धस्तर्हि धर्मफलमपि तैर्लभ्यताम् । सत्यम् । सकामत्वे सति लभ्यत एव, निष्कामत्वे सति तेषां नैष्कर्म्यमेव भवति । तथा च गोपालतापनीयश्रुतिः "भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्" इति । तदेवं "यथा तरोर्मूलनिषेचनेन" इति न्यायेन भक्त्यैव धर्म्माः संसिद्धा एवातो भक्तानां कर्मण्यधिकार एव दूरीकृतो भगवता । तदुक्तम् । "तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" इति । "धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मा भजेत स सत्तमः" इति । "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इति । तदपि यत्प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्मिकुलसंघट्टगतत्वेनैव तदनुरोधवशादीपत्कर्मकरणमेव श्रद्धाराहित्यात् । "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" इति भगवदुक्तेः । संदर्भस्तु तदेवं श्रुतगृहीतया मुनयः श्रद्दधाना इति पदत्रयेण तस्या एव भक्तेर्दौर्लभ्यं दर्शितम् । यद्गुरोः सकाशाद्वेदांताद्यखिलशास्त्रार्थविचारद्वारा यदि स्वावश्यकपरमकर्त्तव्यत्वेन जायते । पुनश्च "भगवान्ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीपया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्" इति यत् । यदि विपरीतभावनात्याजकौ मननयोग्यताममताभिनिवेशौ स्यातां ततः श्रद्दधानैः सा भक्तिरुपासनाद्वारा लभ्यत इति । अतः श्रुतिरपि तदर्थमागृह्णाति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः" इति । अत्र निदिध्यासनमुपासनं दर्शनं साक्षात्कार उच्यते । सा चैवं दुर्लभा भक्तिः श्रीहरितोषणे प्रयुक्तात्स्वानिदिध्यासनमुपासनं भाविकधर्मादपि लभ्यते । तस्माद्धरितोषणमेव तस्य परमं फलमित्याह । अत इति । स्वनुष्ठितस्य बहुप्रयत्नेनाच्छिद्रमुपार्जितस्येति तुच्छे स्वर्गादिफले तत्प्रयोगोऽतीवायुक्त इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भक्तिहीनो भक्तिः श्रवणादिरुचिस्तद्विहीनस्तदनुत्पादक इत्यर्थः, तस्माद्भक्तिप्रधान इति । यद्वा यद्येवं श्रीहरिसंतोषकस्यापि धर्मस्य श्रवणादिलक्षणा भक्तिरेव फलं तत्प्रवर्त्तितश्च ज्ञानवैराग्यादिगणास्तदा साक्षाच्छ्रवणादिरूपा भक्तिरेव कर्त्तव्या, किं तत्तदाग्रहेणेत्याह तस्मादिति । एकेन धर्माद्याग्रहशून्येन श्रवणं नामगुणादीनां तथा कीर्त्तनञ्च ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु च "मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" इति "श्रद्धालुर्मे कथां शृण्वन्" इति "जातश्रद्धो मत्कथाम्" इत्यादिभगवदुक्तेः कथायां श्रद्धावानेव भक्तावधिकारीत्यतः श्रद्धा कथं स्यादित्यत आह । यदन्विति । स्वसञ्चितधनेभ्यः पृथक्कृत्य किंचिन्मात्रमेकैकदिनभोजनार्थं जनाः स्वग्रंथौ निबध्नंति यथा तथैव ग्रंथिनिबन्धनं वर्तमानजन्मयोग्यं प्रारब्धं कर्म तदपि छिंदंति । तस्य कथायां रतिं प्रीतिं को न कुर्यादिति तत्कथायां प्रीतिरपि सहसा जायते, किं पुनरधिकारव्यंजिका श्रद्धेति भावः । युक्ताः संयतचित्ता वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । तस्य कथारुचिर्मंदभाग्यानां न जायते इत्याशंक्य तत्र सुगमोपायं वदंस्तामारभ्य नैष्ठिकभक्तिपर्यंतां भक्तिमुपदिशति पञ्चभिः । शुश्रूषोरिति । "भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा" इत्याद्यनुसारेण प्रायस्तत्र महत्संगो भवतीति तदीयटीकाइत्यर्थ इति । रुच्युत्पादनार्थमियमेव पद्धतिर्ग्राह्येति भावः । अत्र संदर्भः "पुण्यतीर्थनिवेषणादिभिः" इति अयमप्येको मार्गः स्यात् । "ते पुनंत्युरुकालेन" इत्यादिना । "सद्यः पुनंत्युपस्पृष्टाः" इत्यादिना च ऋजुमार्गोप्यस्ति । यद्वा नन्वेवमपि तुमत्या च पुण्यतीर्थतीर्थनिषेवणाद्धेतोर्लब्धा यदृच्छया महत्सेवा तया वासुदेवकथारुचिः स्यात्कार्यांतरेणापि तीर्थे भ्रमतां महतां प्रायस्तत्र भ्रमतां तिष्ठतां वा दर्शनस्पर्शसंभाषणादिलक्षणसेवा स्वत एव संपद्यते । तत्प्रभावेण तदीयाचरणे श्रद्धा भवति, तदीय-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वाभाविकपरस्परभगवत्कथायां किमेते संकथयंतीति तच्छृणोमीति तदिच्छा जायते, तच्छ्रवणेन च तस्यां रुचिर्जायत इति। तथा च महद्भ्य एव श्रद्धा झटिति कार्यकरेति भावः। तदुक्तं श्रीकपिलेन "सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः। तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति।" विश्वनाथस्तु कथायां प्रीतेराविर्भावप्रकारं शृणुतेत्याह। शुश्रूषोरिति। महत्सेवया याद्दच्छिकमहत्कृपाजनितया महतां सेवया जातश्रद्धस्य पुंसः पुण्यतीर्थं सद्गुरुस्तस्य निषेवणं चरणाश्रयणं स्यात् "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टेजले गुरौ।" इत्यमरः। तस्माच्च शुश्रूषोः सेवमानस्य वासुदेवकथारुचिः स्यादित्यन्वयः। यद्वा पुण्यतीर्थानां श्रीमद्भागवतादिशास्त्राणां गंगादिनदीव्रजभूम्यादिक्षेत्राणां सेवयेत्यर्थः॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

श्रुतगृहीतयेत्यनेन वर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वमुक्तं, धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिना धर्मस्य भक्तियोगानुग्रहप्रकार उक्तः, इदानीमन्यथापि तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति अत इति। यतो भक्तेरेव साक्षान्मुक्तिसाधनत्वमतो हे द्विजश्रेष्ठाः पुंभिर्वर्णाश्रमविभागश अवस्थितस्येति शेषः। तद्वर्णाश्रमानुगुणस्येत्यर्थः। वर्णादिभिदेनास्थितैः पुंभिरिति वा सम्यगनुष्ठितस्य पंचमहायज्ञादिरूपस्य संसिद्धिः फलं हरितोषणमेव। अयं भावः स्वनुष्ठिताद्धर्मात् भक्तियोगप्रतिबन्धनिवृत्त्यनुकूलसंकल्पहेतुर्हरितोषः ततश्च भक्तियोगसंपन्नप्रतिबन्धपापक्षयस्ततो भक्तियोगनिष्पत्तिरिति। यद्वा हरिस्तुष्यते येनानुध्यानेन तद्धरितोषणम्। तदेव धर्मस्य स्वनुष्ठितस्य संसिद्धिः फलम्। भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधनिरसनद्वारा हरितोषहेतुभक्तियोगनिष्पत्तिरेव धर्मस्य फलमित्यर्थः। अन्यथा "धर्मेण पापमपनुदति अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे"त्यादिश्रुतेर्द्धर्मस्य भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापनिरासकत्वं वदंत्या विरोधापत्तेः धर्मस्यैव हरितोषफलकत्वे भक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने"ति भक्तियोगस्यैव सर्वदुरितनिवर्तकत्वस्मरणात्। भक्तियोगवद्धर्मस्यापि हरितोषहेतुत्वमेव युक्तमिति चेच्छृणु प्रापकप्रतिबंधकं प्राप्तिप्रतिबंधकं चेति द्विविधं दुरितम्। तत्र प्रापकस्य भक्तियोगस्य यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं दुरितं तद्धर्मापनोद्यम्। एवं धर्मनिरस्तप्रतिबन्धके भगवत्प्रापकभक्तियोगे निष्पन्ने तेन यद्भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं दुरितं तदपनोद्यते तदभिप्रायकाणि ज्ञानाग्निरित्यादीनि वचनानि॥ १३॥ ❁ ❁ एवं वर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगोपकारस्तत्प्रकारश्च भक्तियोगप्रतिबन्धनिरसनेन भगवद्गुणादिश्रवणरुचिजनकद्वारा वेति द्विधा संदर्शितः। अथ तुल्यन्यायतया भगवद्गुणरूपादिश्रवणादीनामपि भक्तियोगोपकारकत्वमुपकारप्रकारं च वक्तुं तेषामवश्यकर्तव्यतां तावदाह तस्मादिति द्वाभ्याम्। तस्माद्धर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वतत्प्रकारप्रदर्शनादेव तुल्यन्यायतया भगवद्भक्तियोगोपकारकत्वेन सात्वतां भक्तानां पतिर्भगवानेकेनैकाग्रेण मनसा नित्यदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यः ध्येयः स्मर्त्तव्य पूज्यश्च, ध्यानमत्र श्रुतार्थप्रतिष्ठापनात्मकं मननापरपर्यायं स्मरणं विवक्षितम्। भक्त्याख्यस्य श्रवणाद्यनंतरभावित्वं हि वक्ष्यते॥ १४॥ ❁ ❁ यस्य भगवतोऽनुध्या अनुध्यानं भक्तिः सैवासिः खड्गस्तेन युक्ताः सहिता कोविदाः कुशलाः कर्मैव ग्रंथिस्तद्रूपं निबंधनं बंधनं छिंदंति। कर्मणो ग्रंथित्वरूपणं ग्रंथिवद्दुर्मोच्यत्वात् दुर्विमोच्येन कर्मणा निबध्यत इति निबंधनं कर्मायत्तः संसारस्तं छिंदंति इति वा तस्य कथासु रतिं को वा पुमान्न कुर्यात्सर्वोपि कुर्यादेवेत्यर्थः। यस्य भक्तिरनर्थावहसंसृतिनिरासहेतुस्तस्य महोपकर्तुर्भक्तियोगस्यानुग्राहकतया तत्कथासु रतिं सर्वोऽपि जनः कुर्यादेवेत्यर्थः॥ १५॥ ❁ ❁ यद्यपि धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामिति धर्मस्य वासुदेवकथारुचिजननद्वारा भक्तियोगानुग्रहकत्वोक्त्यैव कथारुचिजनकत्वमप्युक्तमेव भवति, तथापि न साक्षादेव धर्मः कथारतिहेतुः, अपितु सत्संगादिद्वारा हेत्वंतरेण वेत्याह शुश्रूषोरिति। श्रोतुमिच्छोः स्वधर्मनिरस्तशुश्रूषाप्रतिबंधकस्येत्यर्थः। श्रद्धायुक्तस्य पुंसः वासुदेवकथायां रुचिः हे विप्राः महतां सेवया पुण्यतीर्थानां गंगादीनां निषेवणाच्च भवति॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदाह तदिति। एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मपरमात्माद्यनंतवैदिकादिपदवाच्यतया सगुणः सर्वजगत्कर्ता परमात्मैव तत्त्वमिति यस्मात्तस्मान्मुनयो ज्ञानिनः श्रद्दधानाः शास्त्रोक्तवस्तुगत्यास्तिक्यबुद्धियुक्तश्रुतिगृहीतया वेदांतश्रवणेन दृढगृहीतया तत्त्वज्ञानेन विषयवैराग्येण युक्तया भक्त्या तमेवात्मानं परमात्मानमात्मनि हृदि पश्यंति। चकारः "स्वात्मन्येवात्मानं पश्येदि"ति श्रुतिप्रसिद्धिद्योतको न त्वात्मनि क्षेत्रज्ञे जीवे आत्मानं परमात्मानं पश्यंति परमात्मनि क्षेत्रज्ञं चेति समुच्चयार्थः। तस्माज्जगदाकारेण विवर्तितं तत्त्वमन्यन्निर्गुणमन्यत्तत्त्वमिति नार्थः॥ १३॥ ❁ ❁ उपसंहरति अत इति हे द्विजश्रेष्ठाः संसिद्धिः फलम्॥ १४॥ ❁ ❁ कृष्णसंप्रश्नस्य परमधर्मत्वं निगमयति तस्मादिति। यतः कृष्णसंप्रश्नस्यैव परमधर्मत्वं तस्माद्धेतोः एकेन एकाग्रेण चकारौ परस्परसमुच्चयार्थे श्रवणादितत्तत्काले कर्तव्यं न क्वचित्कालो वृथा यापनीय इत्यस्मिन्नर्थे नित्यदाशब्दः॥ १५॥ ❁ ❁ फलदर्शनं पुरोधाय प्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिना किं फलमिति तत्राह यदिति। यं भगवंतमनुसवनं निरंतरं ध्यातुं शीलमेषामिति यदनुध्यायिनः युक्ताः मनोयोगयुक्ताः कर्मपाशेन नितरां बंधनं तत् छिंदति तस्य कथासु रतिं को न कुर्यात्। अतः श्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिरेव॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं श्रुतगृहीतया मुनयः श्रद्दधाना इति पदत्रयेण तस्या एव भक्तेर्दौर्लभ्यं दर्शितम् । सद्गुरोः सकाशात् वेदान्ताद्यखिलशास्त्रार्थविचारश्रवणद्वारा यदि स्वावश्यकपरमकर्त्तव्यत्वेन ज्ञायते । पुनश्च "भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेदि"तिवद् यदि विपरीतभावनात्याजकौ मननयोग्यतामननाभिनिवेशौ स्यातां ततः श्रद्धानैः सा भक्तिरुपासनद्वारा लभ्यत इति । अतः श्रुतिरपि तदर्थमागृह्णाति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति । अत्र निदिध्यासनमुपासनम् । दर्शनं साक्षात्कार उच्यते । सा चैवं दुर्लभा भक्तिः श्रीहरितोषणे प्रयुक्तात् स्वाभाविकधर्म्मादपि लभ्यते तस्माद्धरितोषणमेव तस्य परमं फलमित्याह अत इति । स्वनुष्ठितस्य बहुप्रयत्नेनाच्छिद्रमुपार्जितस्येति तुच्छे स्वर्गादिफले तत्प्रयोगोऽतीवायुक्त इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र भक्तिविहीन इति । भक्तिः श्रवणादिरुचिस्तद्विहीनस्तदनुत्पादक इत्यर्थः । तस्माद्भक्तिप्रधान इति भक्तिः श्रवणादिरुचिरित्यर्थः । यद्वा यद्येवं श्रीहरिसन्तोषकस्यापि धर्म्मस्य फलं श्रवणादिरुचिलक्षणा भक्तिरेव तत्प्रवर्त्तिताश्च ज्ञानवैराग्यादिगुणा इत्यायातम् । तदा साक्षात् श्रवणादिरूपा भक्तिरेव कर्त्तव्या, किं तत्तदाग्रहेणेत्याह तस्मादिति । एकेन कर्म्माद्याग्रहशून्येन । श्रवणमत्र नामगुणादीनां तथा कीर्त्तनञ्च ॥१४॥ ❀ ❀ तत्र चान्तिमभूमिकापर्यन्तां सुगमां शैलीं वक्तुं धर्म्मादिकष्टनिरपेक्षेण युक्तिमात्रेण तत्प्रथमभूमिकां श्रीहरिकथारुचिमुत्पादयन् तस्य गुणं स्मारयति यदिति । कोविदा विवेकिनः । युक्ताः संयतचित्ताः । यस्य हरेरनुध्या अनुध्यानं चिन्तनमात्रं सैवासिः खड्गः तेन ग्रन्थिं नानादेहेष्वहङ्कारं निबध्नाति यत् तत् कर्म्म छिन्दन्ति तस्यैवम्भूतस्य परमदुःखाद्दुद्धर्त्तुः कथायां रतिं रुचिं को न कुर्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शुश्रूषोरिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिरिति अयमप्येको मार्गः स्यात् । 'ते पुनन्त्युरुकालेने'त्यादिना 'सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टा' इत्यादिना च । ऋजुमार्गोऽप्यस्ति अत एव यद्वा नन्वेवमपि तस्य कथारुचिर्मन्दभाग्यानां न जायत इत्याशङ्क्य तत्र सुगमोपायं वदन् तामारभ्य नैष्ठिकभक्तिपर्यन्तां भक्तिमुपदिशति पञ्चभिः । तत्र शुश्रूषोरिति । "भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदा" इत्याद्यनुसारेण प्रायस्तत्र महत्सङ्गो भवतीति तदीयटीकानुमत्या च पुण्यतीर्थनिषेवणाद्धेतोर्लब्धा यदृच्छया या महत्सेवा तया वासुदेवकथारुचिः स्यात् । कार्यान्तरेणापि तीर्थं भ्रमतो महतां प्रायस्तत्र भ्रमतां तिष्ठतां वा दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादिलक्षणा सेवा स्वत एव संपद्यते, तत्प्रभावेण तदीयाचरणे श्रद्धा भवति । ततः तदीयस्वाभाविकपरस्परभगवत्कथायां किमेते संकथयन्ति तत् शृणोमीति तदिच्छा जायते । ततश्च तच्छ्रवणेन तस्यां रुचिर्जायत इति क्रमः । तथाच महद्भ्य एव श्रुता झटिति कार्यकरीति भावः । तथाच श्रीकपिलदेववाक्यम् "सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती"ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं धर्म्मः स्वनुष्ठित इत्यादिना कर्म्मणः श्रमत्वमेव ज्ञानयोगयोरपि "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो" इति । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्ज्जितमि'ति । 'पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिन" इत्यादिभ्यो भक्त्या विना श्रमत्वमेव । भक्तेस्तु कर्म्मयोगज्ञानाद्यमिश्रिताया एव शुद्धाया आत्मप्रसादकत्वं प्रकरणतोऽवगतम् । तत्रैवं शङ्कते ननु ज्ञानयोगयोरप्रवृत्तौ न काचिच्चिन्ता । कर्म्मणां तु नित्यानामकरणे महान् प्रत्यवायो दुर्गतिहेतुस्तत्र का वार्त्तेत्यत आह अतः पुंभिरिति । यत उक्तन्यायेनोत्कृष्टावपि ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ भवेताम् । भक्तिस्तु ताभ्यां विनापि स्वयं सिद्ध्यति । अतो हरितोषणं भक्त्यैव जातं चेत् तदा धर्म्मस्य संसिद्धिः । यो यत्नादनुष्ठितोऽपि कर्म्मिणां साङ्गोपाङ्गतया प्रायः सिद्धो न भवति सोऽपि भक्तिमताम् अननुष्ठितोऽपि सम्यगेव सिद्धो भवति । "यत् कर्म्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्" इत्यादौ "सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे'ति श्रीभगवदुक्तेः । तेन कर्म्माकरणजनितप्रत्यवायो भक्तानां पराहतः । ननु यदि भक्त्या धर्म्मः संसिद्धस्तर्हि धर्म्मफलमपि तैर्लभ्यतां, सत्यम् , सकामत्वे सति लभ्यते एव, निष्कामत्वे सति तेषां नैष्कर्म्यमेव भवति । तथा च श्रुतिर्गोपालतापनी "भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम् ।" तदेवं "यथा तरोर्मूलनिषेचनेने"ति न्यायेन भक्त्यैव धर्म्माः संसिद्धा एवातो भक्तानां कर्म्मण्यधिकार एव दूरीकृतः । भगवता यदुक्तम् "तावत् कर्म्माणि कुर्व्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत" इति । "धर्म्मान् संत्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत् स च सत्तमः" इति 'सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'ति । (तथा सति यथा तरोर्मूलनिषेचनेनेत्यादौ यथैव सर्व्वार्हणमच्युतेज्या इत्यत्र यथाच्युतपूजनमेव सर्व्वेषां देवपित्रादीनामर्हणरूपं भवति तद्वदत्र हरितोषणमेव स्वनुष्ठितधर्म्मस्य सम्यक् सिद्धिरूपं भवतीत्यर्थः । तथा चाच्युतस्य पूजने तोषणे च जाते देवपित्रादिनां पूजनरूपस्य स्वनुष्ठितधर्म्मस्य संसिद्धिः स्वयमेव जातेति भावः । एवमेव दृष्टान्तेऽपि तरोर्मूलनिषेचनेनैव शाखापल्लवादीनां सेचनं स्वयमेव जातमिति ज्ञेयम्) तदपि यत् प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्म्मिकुलसंघट्टगतत्वेनैव तदनुरोधवशादीषत् कर्म्मकरणं तत् कर्म्माकरणमेव, तत्र श्रद्धाराहित्यात् । "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह इह ॥" चेति भगवदुक्तेः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं तस्मादेकेन कर्म्मज्ञानाद्यनुष्ठिाशून्येन ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु च "मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत" इति श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्निति जातश्रद्धो मत्कथास्वित्यादि भगवदुक्तेः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कथायां श्रद्धावानेव भक्तावधिकारीत्यतः श्रद्धा कथं स्यादित्यत आह यदन्विति। यस्मादनुध्यानमेवासिः खड्गस्तेन युक्ताः सहिताः जनाः ग्रन्थिनिबन्धनं ग्रन्थिरहङ्कारो निबध्यते येन तत् कर्म्म। यद्वा स्वसञ्चितधनेभ्यः पृथक्कृत्य किञ्चिन्मात्रमेकैकदिनभोगार्थं जनाः स्वग्रन्थौ निबध्नन्ति यथा तथैव ग्रन्थिनिबन्धनं वर्त्तमानजन्मभोग्यं प्रारब्धं कर्म्म तदपि छिन्दन्ति तस्य कथायां रतिं प्रीतिं को न कुर्यादिति तत्कथायां प्रीतिरपि सहसा जायते किं पुनरधिकारव्यञ्जिका श्रद्धेति भावः॥ १५॥ ❀ ❀ तदपि कथायां प्रीतेरेवाविर्भावे प्रकारं शृणुतेत्याह शुश्रूषोरिति। महत्सेवया याद्दच्छिकमहत्कृपाजनितया महतां सेवया श्रद्धानस्य जातश्रद्धस्य पुंसः पुण्यतीर्थं सद्गुरुस्तस्य निषेवणं चरणाश्रयणं स्यात्। "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरावि"त्यमरः। तस्माच्च शुश्रूषोस्तस्य वासुदेवकथासु रुचिः स्यादित्यन्वयः॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अतः धर्मस्यापवर्ग्यत्वात् संसिद्धिः फलम्॥ १३॥ ❀ ❀ यस्माद्धर्मस्य हरितोषणं फलं तस्मात् एकेन हरितोषण-फलकधर्मप्रधानेन॥ १४॥ ❀ ❀ अनुध्यासिना ध्यानखड्गेन कर्म छिंदंति कथंभूतं ग्रंथिनिबंधनं देहादावात्मत्वबुद्ध्यादि-रूपं ग्रंथिं निबध्नातीति तत्॥ १५-१८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं द्वितीयप्रकारेण ज्ञानमुक्तं तत्र द्वितीये धर्मस्य सम्बन्धमाह अतः पुंभिरिति। धर्मसामान्यस्य प्रथमे साधनता उक्ता, विशेषस्य तु द्वितीये, ततो भगवत्प्रसादव्यतिरेकेण नान्तःकरणशुद्धिर्नवा रुचिः, अतः धर्मस्य मुख्यं फलं भगवत्प्रसादः बीजसंस्कार-संस्कृताः कुर्वंति धर्मपोषकभगवदिच्छया वा ममैव कामो भूतानामिति वाक्यात् पुंभिरिति कर्मणि प्रयोगेणैव ह्यापितमनुष्ठानेन कर्मैवोपक्षीणं न कर्त्तेति तदैव हि भगवत्प्रसादः, अन्यथा कर्मणैव फलमिति द्विजश्रेष्ठा इति द्विजेभ्यः श्रेष्ठाः त्रिजन्मानः, अनेन भवद्भिः क्रियमाणेन कर्मणा भगवान् पुष्यतीति सूचितम्। वर्णधर्माः शमदमादयः कालद्रव्यज्ञादिभेदा वा गुरुशुश्रूषादय आश्रम-धर्माः, शस्प्रत्ययेन च परमधर्मो निवारितः, तेन च "विधर्मः परधर्मश्चेति दोषो निवारितः, सम्यगनुष्ठानं कालादिभिः षड्भिः शुद्धैर्ज्ञात्वाऽनुष्ठानं स एव वा धर्मः "अधर्मो ह्यन्यथा भवेदि"ति वाक्यात् सम्यक्सिद्धिः फलम्॥ १३॥ ❀ ❀ यद्यपि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठेत्यादिश्रुत्या बहूनि धर्मस्य फलानि सन्ति, तथापि भगवान् सत्त्वेन परितुष्यति तदा सफलं नो चेत् धर्मो व्यर्थ इत्यर्थः। आत्मार्थं हिं सर्वं सर्वेषामात्मा च भगवान् "येषां न तुष्टो भगवानि"ति वाक्यार्थो हिशब्देन सूचितः। तत्रैवं संदेहः बहव एव वर्णाश्रमविभागेन धर्मान् कुर्वन्ति, न च तेषु भगवच्छास्त्रानुसारिणी भक्तिरुपलभ्यते, अतो ज्ञायते भगवान्न परितुष्ट इति तथा च कर्मकरणदशायां व्यभिचारदर्शनात् कथं निर्विचिकित्सा प्रवृत्तिः, अतः येषु धर्मेषु न व्यभिचारः ते विशेषेण कर्त्तव्या इत्याह तस्मादिति। यस्मादन्यत्र व्यभिचारोऽपि अतः श्रवणादिकमेव कर्त्तव्यमिति श्रवणादिकमपि धर्मः "शृणुयात् श्रावयेदि"ति विधिस्पर्शात् एकेन मनसेति वैयग्रयाभावयुक्तेन श्रवणस्य यथा न व्यभिचारः तथाग्रे वक्ष्यति अन्यधर्मपरित्यागो वा सूच्यते एकेनेति भगवानिति श्रवणादिविषयत्वं न जीवपुरःसरतया किं तत् साक्षाद् ब्रह्मणः, तत्रापि वैष्णवशास्त्रानुसारेण एतदेव सूचयति सात्वतां पतिरिति शुद्धे सत्त्वे आविर्भूतः सत्त्वो भगवान् स वर्त्तते येषां ते सात्त्वन्तः तत्र "बहुलं छन्दसी"ति वकारलोपः, तेषामलौकिकत्वात्तेषां पतिः सर्वनिर्वाहकः, स्वस्यापि तथात्वे न काचिच्चिन्तेतिभावः। श्रवणादीनां सुलभत्वाय वा यतः स्वपतिः सर्वैरेव श्रूयते कीर्त्यते च इदं च, श्रवणादिकं धर्मरूपं प्रकरणात्। द्वितीयस्कन्धे तु भक्तिरूपो लक्ष्यते भगवद्वाचकैः पदैर्वाक्यैश्च भगवति शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः श्रवणं शक्तितात्पर्यनिर्द्धार-बोधनं कीर्त्तनं तथा ज्ञातानां वा स्वत एवोच्चारणम् उभयं संगृहीतं, चकारेण अन्योन्यनिर्वाहकत्वं च तदग्रे वक्ष्यते इदं द्वयं बाह्येंद्रियसाध्यम्, आंतरमाह ध्येयः पूज्यश्चेति ध्यानं भगवति चित्तस्थिरीकरणं भगवन्मूर्त्तेरनुसंधानं वा पूजा बाह्यांतरभेदेन द्विधा चकारेण संगृहीता। व्यासंगांतराभावाय नित्यदेति तस्मादयमेव मुख्यो धर्मः सर्वथा कर्त्तव्य इति॥ १४॥ ❀ ❀ ननु तथापि रत्यभावात् कथमेतत्सेत्स्यतीत्याशंक्याह यदनुध्यासिनेति। सर्वत्रालौकिकेषु पदार्थेषु माहात्म्यश्रवणाद्रुचिरुत्पद्यते तत्र भगवच्छास्त्रस्याप्रसिद्धावपि योगादीनां प्रसिद्धत्वाद् भगवद्ध्यानं प्रसिद्धं तस्याप्येवं माहात्म्यमंगभूतस्यापीत्यसिपदप्रयोगः। यस्यानु-ध्यानं सैवासिः, नचापि सेवने भगवत्प्रसादः किंतु तेनैव युक्ताः कर्म छिंदंति कर्मसु विद्यमानेषु जन्मानुच्छेदात् तेषां वा भुक्ताना-मक्षयाद् भोगेव वा तत्क्षये तद्धेतुना पुनः कर्मान्तरार्जनात् कर्मविच्छेदः कठिनः। तदपि ध्यानेन भगवतीति छिंदंतीत्युक्तम्। ननु किं कर्मच्छेदनमात्रेण जीवभावस्य विद्यमानत्वादित्याशंक्याह ग्रंथिनिबंधनमिति ग्रंथिरविद्यया चिदचिद्ग्रंथिः मोहग्रंथिश्च तन्निरतरां बध्नातीति ग्रंथिनिबंधनं पूर्व वासनारूपेण विद्यमानस्य कर्मणैव दृढीकरणम्, अतस्तदभावे सोऽपि गमिष्यतीति भावः घुणाक्षरन्यायं वारयति बहुवचनम्। अत्र हि नैपुण्यमपेक्ष्यते अनुध्यानस्यान्यत्र विनियोगसंभवात् अतो योगसिद्धिमनपेक्ष्य ज्ञानेनाविद्यामेव निव-र्तयन्ति ते कोविदाः तत्र ध्यानस्य स्वतो माहात्म्यजनकत्वं नास्ति, विषयध्यानस्य सुतरां बंधहेतुत्वात्। अतो भगवन्माहात्म्येनैव तस्य तत्त्वमित्याह तस्येति तादृशस्येत्यर्थः, यत्र तद्धर्मेणापि कार्यसिद्धिः तत्र यदा कथाभिः स एव चित्ते युक्तो भवतीत्याभिप्रायेणाह को न

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कुर्यादिति ॥१५॥ ❀❀ अकर्तृणां माहात्म्यज्ञानाभावः, एवं द्वितीया भक्तिर्निरूपिता । एवं ज्ञानभक्ती मध्यमे निरूप्य उत्तमे निरूपयति शुश्रूषोरित्यादिसप्तभिः । अत्राह फलमुखानि साधनानि निरूप्यंते, येषु व्यभिचारशंकापि नास्ति वैराग्यं च हेतुः । तत्रायं क्रमः आदौ गृहत्यागेन तीर्थपर्यटनम्, अन्यथा महत्सेवायामुद्वेगः स्यात् ततो महत्संगः ततस्तेषां सेवा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततः कथारुचिः ततः कथायां तेषु च श्रद्धा ततः शुश्रूषेति एवमेतादृशधर्मेण स्वरूपोपकारिणाऽव्यभिचारिणा शुश्रूषा उत्पद्यते, अत्र पूर्वपूर्वसाधनानां दृढत्वात् नोत्तरेषां निवृत्तिः, तादृशाधिकारो दुर्लभ इति सूचितम् । शुद्धसत्त्वे ह्याविर्भूतस्य श्रवणे सद्यश्चित्तप्रसाद इति वासुदेवे-त्युक्तम्, अस्यांगीकाराय महत्पदप्रयोगः, पुण्यरूपं तीर्थं पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्रं गंगा च तयोर्नितरां सेवनं देववज्जलस्य सेवनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

अतः पुम्भिरित्यत्र । बीजेत्यादि । पञ्चाग्निविद्याप्रकारेण सिद्धशरीरास्तादृशं धर्मं कुर्वन्तीत्यर्थः । तादृशशरीराभावेपि केचन तादृशधर्मकर्तारो दृश्यन्ते, तत्र कारणाकाङ्क्षायामाहुः धर्मेत्यादि । ममैष काम इति । इदं षष्ठस्कन्धे प्राचेतसं दक्षं प्रति भगवद्वाक्यम् 'प्रीतोहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्बृंहणं तपः । ममैष कामो भूतानां यद् भूयासुर्विभूतय' इति । अत्र दक्षकृततपःपोषकत्वेन प्रकृतार्थसिद्धिः । कर्मणि प्रयोग इत्यादि । कर्मणि प्रयोगे हि 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यत' इत्यादौ क्रियाजन्यं विक्लत्तिरूपं फलं कर्मरूपे तण्डुल एव, न तु कर्तरि देवदत्ते । तथात्रानुष्ठाने सुष्ठुत्वेन धर्म एव यदोपक्षीणो भवति विक्लत्त्या तण्डुल इव सुष्ठुत्वेन व्याप्तो भवति, न तु कर्तापि तज्जन्यप्रतिष्ठादिना, प्रतिष्ठादिफलेप्सुर्न भवतीत्यर्थ इति । फलमिति । कर्तृकामितम्, न भगवत्प्रसाद इत्यर्थः । शमादय इति । 'शमो दमः तपः शौच' मिति गीताद्युक्ताः । कालद्रव्ययज्ञादिभेदा इति । कालयज्ञभेदा अग्निहोत्रादयः । द्रव्ययज्ञादि-भेदाः 'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा' इति वाक्योक्ताः शस्प्रत्ययेनेति मङ्गलवचन एव शस्प्रत्ययस्य प्राचुर्येण प्रयोगात् तेन तथेत्यर्थः स एव वा धर्म इति । यः स्वनुष्ठितः स एव धर्म इत्युद्देश्यविधेयभावादित्यर्थः । सुबोधिन्यां संसिद्धिर्ह्यात्मतोषणमिति पाठो भाति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदनुध्यासिनेत्यत्र । तद्धे तुनेति । क्षयहेतुना भोगेनेत्यर्थः विद्यामानस्येति । चिदचिद्ग्रन्थेर्मोहग्रन्थेश्चेत्यर्थः । घुणाक्षरन्यायमिति । घुणः कीटः, तच्चरणेन यदृच्छया कदाचिद्भूमौ अक्षराणि भवन्ति तन्न्यायमित्यर्थः । बहुवचनमिति । यद्येक एव यदनुध्यानेन कर्मग्रन्थि-निबन्धनं छिनत्ति, तदायं न्यायः प्रसरेत्, किन्तु बहव इति कोविदा इत्यर्थः, स्वत इति । ध्यानत्वेन रूपेण तद्धर्मेणेति ध्यानरूपेणेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमित्यादि । कामादिभगवत्तोषान्तया श्रवणादिधर्मपरम्परया । शुश्रूषोरित्यत्र । निरूपयतीति गृहत्यागादि-शुश्रूषान्तकथनेन निरूपयतीत्यर्थः सूचितमिति । वाक्येन सूचितम् । अस्याङ्गीकारायेति । किरातहूणान्ध्रे' तिवाक्यात् भगवदाश्रिता-श्रयणे शुद्धिरिति महत्पदेन भगवदाश्रिता एव गृह्यन्ते, तथा च तत्सेवने अस्याप्यङ्गीकारो भवतीति ज्ञापनाय तथा प्रयोग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एतावता फलितमाह—अत इति । यतोऽर्थकामादीनां संसारहेतुत्वाद्धर्मफलत्वं न सम्भवति, अतो हेतोर्हे द्विजश्रेष्ठाः वर्णाश्रमविभागेन पुम्भिः सुष्ठु सम्यक् अनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिः परमं फलं हरिस्तुष्यत्यनेनेति हरितोषणं भक्तियोग एव, नार्थका-मादीत्यन्वयः । द्विजश्रेष्ठा इति सम्बोधनेन भवतां धर्मानुष्ठानेन तु भगवत्तोषिका भक्तिरुत्पद्यते एवेति सूचितम् ॥१३॥ ❀ ❀ अथ यद्यपि प्रथमतो वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं ततोऽन्तःकरणविशुद्धिस्ततो भगवत्कथारुच्यात्मिका भवितस्ततस्तत्कथाश्रवणं ततो भगवत्परोक्ष-ज्ञानं विषयेषु वैराग्यञ्च ततो मननं निदिध्यासनं च ततश्च प्रेमप्रवाहरूपा भक्तिः ततश्च परमफलरूपो भगवत्साक्षात्कार इति क्रमो विवक्षितः, तथापि वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानसत्त्वेऽपि विघ्नवशाद्भक्त्याद्यदर्शनेन व्यभिचारनिश्चयादव्यभिचारिसाधनान्तराण्याह—तस्मा-दिति । यस्माद्धर्मेषु व्यभिचारो दृश्यते तस्मादेकेन एकाग्रेण मनसा भगवान् सर्गादिदशाविधलीलायुक्तः श्रोतव्यः । तथाविध एव कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च । कदाचिच्छ्रवणादिसत्त्वेऽपि भक्त्यदर्शनेन व्यभिचारस्य तुल्यत्वमाशङ्क्य निरन्तरं श्रवणादि प्रत्येकं यथा-सम्भवं कर्त्तव्यमित्याह—नित्यदेति । ननु भगवत्कथाश्रवणादि यद्विधीयते तदतिदुष्करमेव संसारिणामित्याशङ्क्याह—सात्वताम्पति-रिति, सात्वतां भक्तानां पतिः पालकः । तथाच श्रवणाद्युन्मुखानां स्वभक्तानां सहायतां स्वयमेव करिष्यतीति तत्सुकरमेवेति भावः ॥१४॥ ❀ ❀ सर्वत्र तन्माहात्म्यश्रवणादेव तत्र रतिर्भवतीति भगवन्माहात्म्यवर्णनपूर्वकं तत्कथारतिमुत्पादयति—यदनुध्यासिनेति । यस्यानुध्या अनु निरन्तरं ध्यानमेवासिः खड्गस्तेन युक्ताः कर्म च्छिन्दन्ति तस्य कथारतिं को न कुर्यादित्यन्वयः, ननु कर्मविच्छेदेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह—ग्रन्थिनिबन्धनमिति । ग्रन्थिः चिदचिद्ग्रन्थिरूपोऽहङ्कारस्तं नितरां बध्नाति दृढीकरोतीति तथाभूतं कर्मेत्यर्थः । तथाच कर्मविच्छेदेनैव तद्धेतुकाहङ्कारस्यापि विच्छेदात् तद्धेतुकसंसारविच्छेदे विमुक्तिरेव स्यादिति भावः । यद्वा कर्मग्रन्थिनि-बन्धनमित्येकमेव पदम् । कर्मैव ग्रन्थिर्ग्रन्थिवद्दुर्मोच्यत्वात्तद्रूपं निबन्धनं छिन्दन्ति । यद्वा कर्मरूपं ग्रन्थिं नितरां बध्नातीति तथा तद्देहाद्यात्माध्यासलक्षणमविद्याख्यं छिन्दन्तीत्यर्थः । सर्वथापि विमुक्तिरेव फलम् । कर्मापि त्रिविधम्—प्रारब्धं सञ्चितं आगामि च । तत्र प्रारब्धस्य भोगेनैव नाशः, भगवद्भक्तेष्वागामिकर्मास्पर्शस्य 'स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानाः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽत्र सञ्चितकर्मविच्छेदो बोध्यः । ननु तर्हि संसारदुःखनिवर्तकत्वेन महाफलत्वात् सर्वे एव भगवद्ध्यानपराः कुतो न भवन्ती-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्यपेक्षायां मूर्खत्वादेवेति हेतुं सूचयन् तान्विशिनष्टि—कोविदा इति, परमविवेकिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भवत्वेवं संसारदुःखनिवर्तिका भगवत्कथारतिः, परन्तु सैव कथमुत्पद्यते इत्यपेक्षायामाह—शुश्रूषोरिति । हे विप्रा इति सम्बोधनेन विप्रत्वाद्युष्माकं नैतद्गुप्तमिति सूचयति । पुण्यतीर्थानि कुरुक्षेत्रपुष्करगङ्गाप्रयागादीनि तेषां नितरामादरेण सेवनात्प्रतिबन्धकपापनिवृत्त्या महत्सङ्गस्ततस्तेषां सेवा तया तद्धर्मे तेषु च श्रद्धा, ततो भगवत्कथाश्रवणेच्छा ततस्तच्छृण्वतस्तस्यां रुचिः स्यादिति क्रमोऽत्र बोध्यः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकादि ऋषियों ! यही कारण है कि अपने-अपने वर्ण तथा आश्रमके अनुसार मनुष्य जो धर्मका अनुष्ठान करते हैं, उसकी पूर्ण सिद्धि इसीमें है कि भगवान् प्रसन्न हों ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इसलिये एकाग्र मनसे भक्तवत्सल भगवान्का ही नित्य-निरन्तर श्रवण, कीर्तन, ध्यान और आराधन करना चाहिये ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कर्मोंकी गाँठ बड़ी कड़ी है। विचारवान् पुरुष भगवान् के चिन्तनकी तलवारसे उस गाँठको काट डालते हैं। तब भला, ऐसा कौन मनुष्य होगा, जो भगवान्की लीला-कथामें प्रेम न करे ? ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शौनकादि ऋषियो ! पवित्र तीर्थोंका सेवन करनेसे महत्सेवा, तदनन्तर श्रवणकी इच्छा, फिर श्रद्धा, तत्पश्चात् भगवत्-कथामें रुचि होती है ॥ १६ ॥

शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया[1] । भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥
तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये । चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥
एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः । भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्च । शृण्वतामिति । पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः । सतां सुहृत् हितकारी । हृदि यान्यभद्राणि कामादिवासनास्तानि । अंतःस्थो हृदयस्थः सन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततश्च नष्टप्रायेष्विति । सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायोग्रहणम् । भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वा सेवया नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ रजश्च तमश्च ये च तत्प्रभवाः भावाः कामादयः एतैरनाविद्धमनभिभूतम् । प्रसीदत्युपशाम्यति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसंगस्य ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततश्च रुचेरनंतरमंतस्थः कथाद्वारा भावनापदवीं गतः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नष्टप्रायेष्विति । नामापराधलक्षणस्याभद्रस्य कश्चन कश्चन प्रबलो भागः क्षीणत्वं गच्छन् रतिपर्यंतोपि भवतीति भावः । निष्ठा चित्तैकाग्र्यं तां प्राप्ता ॥ १८ ॥ ❀ ❀ रजस्तमोभ्यां भाव उत्पत्तिर्येषां ते चित्तविक्षेपलयादयः । आदिशब्दात् क्रोधमोहमात्सर्याणि । अनाविद्धमविकृतं भवति । तेन विषयेष्वरुच्या श्रवणकीर्तनादिषु स्वादुत्वभानलक्षणा रुचिर्भवतीत्यायातम् । तेन पूर्वदशायां कामलोभाद्यैस्तीक्ष्णशरायितैराविद्धं चेतः कथं प्रसीदतु, कथं वा कीर्तनादेः सम्यगास्वादं लभताम् । न हि व्याधिना जर्जरितायान्नादिकं सम्यग्रोचते इति भावः । ततश्च सत्त्वे शुद्धसत्त्वमूर्तौ भगवति स्थितमासक्तम् । तदैव त्रिभुवनविभवहेतवेप्यकुंठस्मृतिरित्याद्युक्तरीत्या सर्ववासनानाशाच्चित्तं शुद्धसत्त्वमयं सद्भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारयोग्यं भवतीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासक्तिपूर्वकं प्रतिक्षणं भगवतः कृष्णस्य भजनं कुर्वतः प्रसन्नमनस उत्पन्नरतेरित्यर्थः, रत्या विना सर्वथा विषयासंस्पर्शस्यानुत्पत्तेस्तेन विना च मनःप्रसादासंभवादिति । ततश्च भगवति भक्तियोगः प्रेमा तस्माच्च भगवत्तत्त्वस्य स्वरूपगुणलीलैश्वर्यमाधुर्यस्य विज्ञानमनुभव इत्यनुसंहितं भक्तेः फलमुक्तम् । "जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम् ।" इति यत्पूर्वमुक्तं तदिदमेव ज्ञेयम् । मुक्तसंगस्योत्पन्नवैराग्यस्य त्यक्तकामादिवासनस्येति यावत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

श्रवणादीनां भक्तियोगोपकारप्रकारं दर्शयति शृण्वतामिति द्वाभ्याम् । पुण्यं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य स कृष्णः स्वकथां शृण्वतां सतां साधूनां हृदयांतःस्थितः सन्नभद्राणि भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधकानि दुरितानि विधुनोति । सुहृदिति हेतुगर्भमिदं सुहृत्त्वाद् धुनोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह नष्टप्रायेष्विति नित्यं

---

१. प्रा० पा०–भगवदाश्रयात् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भागवतानां सतां सेवया तत्सेवापूर्वकभगवद्गुणश्रवणेनेत्यर्थः। अभद्रेषु नष्टप्रायेषु सत्सु उत्तमश्लोके भगवति नैष्ठिकी दृढा भक्तिर्भवति। नष्टप्रायेष्विति प्रायोग्रहणेन भक्तियोगापनोद्यं प्राप्तिप्रतिबंधकमुत्तरपूर्वार्धरूपं त्ववशिष्यत इति सूचितम्। एवं तुल्यन्यायतया स्वधर्मेणाप्युपायोत्पत्तिप्रतिबंधकमात्रमेव निरस्यत इति सम्यगुक्तं प्राक्॥ १८॥ ❀ ❀ कथमभद्रेषु नष्टेष्वपि भक्तिर्भवतीत्यत्राह तदेति। नृणां सततं महत्सेवैव धर्मस्तस्मादभद्रेषु नष्टेषु तन्मूलाः चित्तविक्षेपावरणहेतवो रजस्तमसोर्भावा धर्माः कार्यभूता इति यावत्, ये कामलोभादयः संति आदिशब्दग्राह्याः क्रोधमोहादयस्ते सर्वे नश्यंति। नष्टेषु च रजस्तमोभावेषु एतै रजस्तमोभावैरनाविद्धमविक्षिप्तमविमूढं चात एव सत्त्वे रजस्तमोभ्यामनभिभूते सत्त्वगुणे स्थितं सत्त्वप्रधानं सत् स्थिरं सदिति यावत्प्रसीदति। प्रसन्ने च चेतसि नैष्ठिकी भक्तिरप्युद्भवतीति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ तदेवाहएवमिति। एवमुक्तरीत्या प्रसन्नं मनो यस्य तस्य विरक्तस्य पुंसः नैष्ठिकी भक्तिर्भवतीति शेषः। तस्माच्च भक्तियोगाद् भगवत्तत्त्वविज्ञानं भगवत्स्वरूपगुणयाथात्म्यसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं जायते। दृष्ट इत्यनंतरोक्तेः तच्च ज्ञानं परभक्तेः फलम् "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपे"तिवचनात्॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

हरिकथारतिः केन स्यादिति तत्राह शुश्रूषोरिति। हे विप्राः शुश्रूषोर्गुर्वादिपरिचर्याशीलस्य वेदादिषु श्रद्धानस्य महतां सेवया पुण्यतीर्थानां भागवतादिसच्छास्त्राणां गंगादितीर्थानां च नितरां सेवनाच्च वासुदेवकथारतिः स्यादित्येकान्वयः॥ १७॥ ❀ ❀ श्रवणफलमाह शृण्वतामिति। सुहृदनिमित्तबंधुः पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य स तथा॥ १८॥ ❀ ❀ सर्वामंगलनाशफलमाह नष्टेति। लिंगशरीरभंगपर्यंतमभद्राणां संभवात् प्रायेष्वित्युक्तं नैष्ठिकी अचला उत्तमः उद्गतदोषः श्लोकः कीर्तिर्यस्य स तथोक्तः तस्मिन्॥ १९॥ ❀ ❀ भक्तिफलमाह तदेति। यदा हरावचला भक्तिस्तदा ये रजआदयो भावाः एतैरनाविद्धमसंसक्तं शुद्धसत्त्वे स्थितं वा बलज्ञानसमाहारवति हरौ स्थितं वा चेतः प्रसीदति। सकलदोषविधुरतया निरंतरं परमात्मानं स्मरतीत्यर्थः। रजस्तमोभ्यां भाव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ताः कामलोभादयः चकारात्प्रमादादय इति वा॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कथाद्वारा अन्तःस्थो भावनापदवीं गतः सन् हृदि अभद्राणि वासनाः॥ १७॥ ❀ ❀ नष्टप्रायेषु न तु ज्ञानमिव सम्यक् नष्टेष्वेवेति भक्तेर्निरर्गलस्वभावत्वमुक्तम्। भक्तिरनुध्यानरूपा। नैष्ठिकी सन्ततैव भवति॥ १८॥ ❀ ❀ तदैव "त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरि"त्याद्युक्तरीत्या सर्व्ववासनानाशात् चित्तं शुद्धसत्त्वमग्नं सत् भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारयोग्यं भवतीत्याह तदेति॥ १९॥ ❀ ❀ एवं पूर्व्वोक्तप्रकारेण प्रसन्नमनसस्ततो मुक्तसङ्गस्य त्यक्तकामादिवासनस्य भक्तियोगतः पुनरपि क्रियमाणात् विज्ञानं साक्षात्कारः मनसि बहिर्व्वा भावनां विनैवानुभवो यः स जायते॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततश्च शृण्वतामिति क्रमेण श्रवणकीर्त्तने उक्ते। ततश्च हृदि यान्यभद्राणि पापानि तान्यन्तःस्थः सन् विधुनोतीति स्मरणम्॥ १७॥ ❀ ❀ भागवतानां वैष्णवानां भागवतस्य शास्त्रस्य च। नष्टप्रायेष्विति नामापराधलक्षणस्याभद्रस्य कश्चन कश्चन प्रबलो भागः क्षीणत्वं गच्छन् रतिपर्यन्तोऽपि भवतीति भावः। नैष्ठिकी निष्ठा चित्तैकाग्र्यं तां प्राप्ता॥ १८॥ ❀ ❀ रजस्तमोभ्यां भाव उत्पत्तिर्येषां ते विक्षेपलयादयः। आदिशब्दात् क्रोधमोहमात्सर्याणि अनाविद्धं अविकृतं भवति तेन विषयेष्वरुच्या श्रवणकीर्त्तनादिषु स्वादुत्वभानलक्षणा रुचिर्भवतीत्यायातम्। तेन पूर्व्वदशायां कामलोभाद्यैस्तीक्ष्णशरायितैराविद्धं चेतः कथं प्रसीदतु कथं वा कीर्त्तनादेः सम्यगास्वादं लभताम्? न हि व्यथाजर्जरितस्यान्नादिकं सम्यक् रोचते इति भावः। ततश्च सत्त्वे शुद्धसत्त्वमूर्त्तौ भगवति स्थितम् आसक्तम्॥ १९॥ ❀ ❀ एवमनेन प्रकारेणासक्तिपूर्व्वकं प्रतिक्षणं भगवतः कृष्णस्य भजनं कुर्व्वतः प्रसन्नमनसः उत्पन्नरतेरित्यर्थः। रत्या विना सर्व्वथा विषयासंस्पर्शस्यानुत्पत्तेस्तेन विना च मनः प्रसादासम्भवादिति। ततश्च भगवति भक्तियोगः प्रेमा तस्माच्च भगवतस्तत्त्वस्य स्वरूपगुणलीलैश्वर्यमाधुर्यस्य विज्ञानमनुभवः इत्यनुसंहितं भक्तेः फलमुक्तम्। "जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकमि"ति यत् पूर्व्वमुक्तं तदिदमेव ज्ञेयम्। मुक्तसङ्गस्य उत्पन्नवैराग्यस्य॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ये रजआदयः ये च तज्जाः कामाद्याः एतैः अनाविद्धम् अनभिभूतं चेतो यदा भवति तदा सत्त्वे स्थितं सत् प्रसीदति॥ १९-२२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नन्ववहेलनं कथंचिदपि ततः किमत आह शृण्वतामिति। एतादृशसाधनेनोत्पन्नायां शुश्रूषायां न श्रवणादिनिवृत्तिः कदाचिदिति शृण्वतामित्युक्तम्। स्वकथामिति। स्वरूपभूताः कथाः स्वीयकथात्वे भगवतः स्वतंत्रत्वान्न कार्यकारणं संभवति। कथायां स्वस्यापि स्वतो माहात्म्ये तु तयैव वशीकृतः सर्वं कुर्यादिति एतादृशकथाबाहुल्यं कृष्णावतार एवेति कृष्ण इत्युक्तं, भक्तियोगविधानार्थं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चावतारः निरंतरमुत्पन्नानां पापानां निवृत्तौ नान्यदपेक्षते साधनं, किंतु श्रवणकीर्तनाभ्यामेव भवतीति, शुद्धं हृदयं भगवान् प्रविशतीत्यभिप्रायेणाह पुण्यश्रवणकीर्तनः। श्रोतृवक्तृदोषौ न संबध्येते, अपहतपाप्मत्वात्तयो यतश्च श्रवणकीर्त्तने उत्पद्यमाने पापसामानाधिकरण्येनोत्पद्येते एव सूर्योदयसंभावनायामेव तमोनिवृत्तिवत् श्रवणासंभावनायामेव पापनिवृत्तिरित्यर्थः। वहिः स्थितस्य अंतःकार्यकारणासंभवात् इच्छामात्रेण तत्करणे लोकानां प्रतीत्यभावेन अभजनापत्तेर्दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायाः असंभवात् सर्वत्र स्थितस्य क्लेशाभावाच्च हृद्यंतस्थितस्य क्लेशाभावाच्च हृद्यंतस्थित एव करोति हृदये हि केचन पदार्था वहिः स्थिता अपि भवंति केचनांतः स्थिताः, तत्र येषु विस्मरणसंभावना ते वहिः स्थिताः। प्रकृते भगवतः विस्मरणसंभावनापि नास्तीत्यंतस्थित इत्युक्तम्। तादृशस्य तथाकरणमुचितमिति भावः। अभद्राणि कर्मादीनि पापस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात्। विशेषेण धूननं शिथिलीकरणं यथा जलकश्मलवत् पुनर्मेलनं न भवति तथेत्यर्थः। तथा चास्मिन् पक्षे प्रथमश्रृङ्खलास्वसाध्या द्वितीया भगवत्साध्या तदैव तृतीया भवतीति क्रमेण बोध्यते। कामादीनामशिथिलत्वे भक्तिर्नोत्पत्स्यत इति। ननु भगवत एवं करणे को हेतुस्तत्राह सुहृत्सतामिति। सुहृत्सहकार्यकर्त्ता मित्रमिति यावत्॥ १७॥ ❀ ❀ सुहृद्भिः श्रवणाद्युपदेशेन प्रथमपरंपरायां कृतायां द्वितीयां चेद्भगवान्न कुर्यात्तदा मित्रत्वं भज्येतेति धुतेषु कामादिषु तत्स्यात्तदाह नष्टप्रायेष्विति। धुता एव कामादयो न नाशिता इति कचित्तेषां सत्त्वं प्रतीयते। श्रवणे आग्रह इव प्रतिबंधे क्रोध एव तत्संबंधे लोभः प्रभवेदित्यादि बोधयितुं प्रायोग्रहणम्। तथा च तेषां प्रतिबंधकत्वाभावात् भगवत्कथाया नित्यं श्रवणं भगवद्भक्तानां च सेवनं च नित्यं भवतीत्याह नित्यमिति। पूर्वं कथायाः श्रवणमेव इदानीं देववत्संभावनमिति सेवार्थः, एवं कथायां क्रियमाणायां भगवति प्रेमोत्पद्यत इत्याह भगवतीति। अत्र सर्वत्र भगवच्छब्देन शुद्धं परं ब्रह्मोच्यते। उत्तमः श्लोक इति, उत्तमैः श्लोक्य इति उत्तमा वा श्लोका यस्येति सद्भिः कथया च सहिते भक्तिर्भवतीत्यर्थः। ततश्च जातायामपि भक्तौ संतः कथाश्च न त्यज्यंत इति भावः महतापि बाधकेनाचलनं निष्ठा निष्ठां प्राप्ता नैष्ठिकी। तथाहि कालाद्युपद्रवा न स्फुरिष्यंतीत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ एतावत्पर्यंतपुरुषप्रयत्नः अग्रिमस्त्वयमेव भवतीत्याह तदेति त्रिभिः। तदा तु चित्तस्य स्वरूपं नश्यति त्रिगुणात्मकं हि तत्। तथा च स्वस्वकार्यं गुणाः कुर्वंत्येव तथाच तद्धृदयं कदाचिदपि भगवदासक्तं न भवति। यदा पुनः रजस्तमसोः सत्त्वता भवति यथा स्पर्शमणिस्पर्शेन ताम्रलोहयोः सुवर्णता तथाच त्रिभिर्निर्मितं पात्रं सर्वं स्वर्णं भवति तथा भक्त्या स्पृष्टं चित्तं सर्वं सत्त्वं भवति रजस्तमोभावाः कामक्रोधादयः कामलोभादयश्च मिश्रस्वभावाः चकारान्मिश्रा अन्येपि भावाः ते तटस्थतया निर्दिष्टा ये च प्रसिद्धा मोहादयस्तान् सर्वान् गतगृहानिव निर्दिशति। अत एव न प्रथमार्थे क्रियासंबंधः। ननु ते आगंतुकं प्राप्ता अपि पूर्ववासनया कथं चित्तेन न संबध्यंते इत्यत आह चेत इति। एते हि सूत्ररूपाः मूलगुणव्यतिरेकेण न वेधनसमर्थाः अत एतैरनाविद्धं चित्तं स्थितं भवति तदा लयावस्थां प्राप्नुवदपि चित्तं निरंतरोत्पन्नभक्त्यनुरोधेन भूतसत्त्वनिमित्तं भगवदावेशेन प्रसीदति। प्रसादो हि तेन कार्यकर्तॄणां सर्वकार्यसिद्धिहेतुप्रकाशविशेषः॥ १९॥ ❀ ❀ तेन यज्जातं तदाह एवमिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थिरसाधनपरं परया प्रसन्नं मनो यस्य मनसः सत्त्वात्मकत्वे "सत्त्वात् संजायते ज्ञानमि"ति सर्ववस्तूनां तत्त्वज्ञानं भवति, न तु भगवत्स्वरूपज्ञानं तस्य गुणता तत्त्वेन गुणकार्यगम्यत्वाभावात्। अत आह भगवद्भक्तियोगत इति अन्तःकरणप्रसादो भक्त्यर्थमेव भक्त्यैव तु भगवज्ज्ञानं "भक्त्या मामभिजानाती"ति वाक्यात् तत्त्वपदेन यावानित्याद्यर्थः परिगृहीतः, विपदेन करतलामलकज्ञानवत् ज्ञानविशेषो विवक्षितः। अत्र संन्यासोऽप्यंगत्वेनापेक्ष्यत इत्याह मुक्तसंगस्येति। अंतर्बहिः संगनिवृत्तिः "विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरत" इति न्यायेन परित्यागव्यतिरेकेण न भगवदावेशः अतो न साक्षात्कार इति संन्यासस्य कारणत्वम्॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

श्रृण्वतामित्यत्र। स्वशब्दस्यात्मीयेपि रूढत्वात्तद्विहाय कुत एवं व्याख्यायते इत्यत आहुः स्वीयेत्यादि। स्वीया इति व्याख्याने स्वस्येमा इत्यर्थात् कथासम्बन्धिनो भगवतः स्वातन्त्र्याद्धृदि आयाति, नायाति वा, ततश्चाभद्रधूननमपि सन्दिग्धं स्यात्, अतस्तद्विहायैवं व्याख्यायते इत्यर्थः। पुण्यशब्दार्थमाहुः अपहतेत्यादि। कामादीनीति। आदिपदेनाविद्या कर्म च। क्रमेणेति। शुश्रूषोः श्रृण्वताम्, नष्टप्रायेष्विति श्लोकक्रमेणेत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ नष्टप्रायेष्वित्यत्र। भगवद्भक्तानां चेति। चकारेण तत्कथा समुच्चीयते॥ १८॥ ❀ ❀ तदेत्यत्र। कामलोभादीनां मिश्रसत्त्वभावस्यानुभाविकत्वादाहुः कामक्रोधादय इति। तटस्थतयेति। तद्वाचकशब्दाकथनात्तथेत्यर्थः। यत्पदस्य कामादिविशेषणत्वे तत्पदाध्याहारापत्तिः, अतस्तन्निवृत्तये यत्पदार्थमाहुः ये चेति। कामक्रोधादि कामलोभादिमोहादयः, एतैरनाविद्धमिति योजना। गतगृहानिवेति। गृहाणि रजस्तमसी, तद्रहितानि वेत्यर्थः। कथमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। रजस्तमोरूपगृहाभावादेव तद्धर्माणां सत्ताभावाद्भवन्तीति न क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः। मूलगुणसूचिव्यतिरेकेणेति। अन्तःस्थो भगवानभद्राणि धुन्वंस्तानपि कुण्ठितान् करोतीति तेषां सूचित्वाभावो ज्ञेयः। तदा लयावस्थामित्यादि। रजस्तमोरूपमूलगुणकौण्ठ्ये भगवता कृते सत्त्वस्थे भगवति लीयमानमित्यर्थः। सत्त्वनिमित्तमिति। सत्त्वार्थम्। सत्त्व इति। मूलस्थसप्तमीव्याख्यानमिदम्, तेनेति। चित्तेन॥ १९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कथां शृण्वतां फलमाह—शृण्वतामिति। स्वकथां शृण्वतां हृदयान्तःस्थितः सन् श्रीकृष्णस्तत्रत्यानि अभद्राणि पापनिवृत्तेस्तीर्थसेवादिनैव सूचितत्वात् कामक्रोधलोभादिवासनारूपाणि विधुनोति दूरीकरोतीत्यन्वयः। एतादृशकथाबाहुल्यं कृष्णावतार एवेति सूचयितुमाह–कृष्ण इति। नन्वेवं सञ्चितपापविनाशेऽपि निरन्तरमुत्पद्यमानानां पापानां कथं निवृत्तिः? अन्यथा तैरेव पुनः श्रवणप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्कयाह—पुण्यश्रवणकीर्त्तन इति, पुण्यं शृण्वतां कीर्तयतां च पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य सः तथा च "पुण्येन पापमपनुदति" इति श्रुतिप्रामाण्यात् कथाश्रवणकीर्तनपराणां पापानां तच्छ्रवणादिजन्यपुण्येनैव दूरीकरणान्न तदर्थसाधनान्तरापेक्षेति भावः। ननु किमर्थं भगवानेवं करोतीत्यपेक्षायामाह—सुहृदिति। सतां स्वतो भक्तानां सुहृत् मित्रमिति यावत्। कृपयैव तत्करोति न ततः किञ्चिदप्यपेक्षते इति भावः। बहिस्स्थितस्यान्तःकार्यकरणासम्भवात् सर्वत्र व्यापकतया सर्वस्य हृदयस्थत्वेन तस्याल्पदेशहृदयस्थितिक्लेशाभावाच्च हृद्यन्तस्स्थित एव अभद्राणि विधुनोतीत्युक्तम्। न च तदा सर्वेषां हृदि स्थितत्वात् सर्वेषामेवाभद्राणि कुतो न दूरीकरोतीति शङ्कनीयम्, अस्याः शङ्कायाः सतामित्यनेनैव पदेन निरस्तत्वात्। श्रवणादिपराणां स्वभक्तानामेव तानि दूरीकरोति, न सर्वेषाम्, अन्यथा संसारोच्छेदप्रसङ्गात्तस्य चानभीष्टत्वादिति ज्ञेयम्। शास्त्रप्रसिद्धत्वाद्युक्तिसम्भवाच्च नात्र सन्देह इति सूचयन्नाह—हीति॥ १७॥ ❀ ❀ ततः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह—नष्टप्रायेष्विति। नित्यं निरन्तरं भागवतानां भगवद्भक्तानां भागवतशास्त्रस्य च सेवया भक्तसेवापूर्वकभगवद्गुणश्रवणेन अभद्रेषु कामक्रोधादिषु नष्टप्रायेषु सत्सु भगवति परमेश्वरे भक्तिर्भवतीत्यन्वयः। भक्तिरपि साध्यसाधनभेदेन द्विधा। तत्र साधनभक्तिरपि कथाश्रवणकीर्तनादिरूपा, तत्र रुच्यात्मिका च, तत्र साधनभक्तिनिराकरणाय भक्तिं विशिनष्टि—नैष्ठिकीति। महतापि बाधकेनाचालनं निष्ठा, तां प्राप्ता नैष्ठिकी, निश्चलप्रेमप्रवाहरूपेत्यर्थः। एवं फलभूतायां भक्तौ जातायां प्रयोजनाभावात् साधनभूता श्रवणादिभक्तिस्त्याज्या ग्राह्या वेत्यपेक्षायां भगवन्तं विशिनष्टि—उत्तमश्लोक इति। उद्गतं तमोऽविज्ञानलक्षणं येषां ते उत्तमसस्तैरपि श्लोक्यते स्तूयते इति तथा तस्मिन्नित्यर्थः। तथाच भक्तौ जातायामपि श्रवणादित्यागो नास्तीति भावः। सर्वथा कामादिवासनानाशस्तु भगवत्साक्षात्कारानन्तरमेवेति सूचयितुं प्रायोग्रहणम्॥ १८॥ ❀ ❀ एवं भगवता कामादिनिराकरणेऽपि दृढा भक्तिः कथं भवतीत्यपेक्षायां चित्तप्रसादादित्याह—तदेति। यदा भगवदावेशदशायां ये रजस्तमोभावाः रजस्तमसोः कार्यभूताश्चित्तविक्षेपावरणहेतवः कामलोभादयः—आदिपदेन क्रोधमोहादयश्च—भगवत्सम्बन्धादेव नष्टप्राया भवन्ति तदा तैरेतैरनाविद्धं अतएव सत्त्वे स्थितं सत् चेतः प्रसीदति लयविक्षेपहेत्वभावात् भगवत्सम्बन्धाच्च स्वच्छं चित्तं प्रसन्नं भवति। यथा स्पर्शमणिस्पर्शेन ताम्रलोहसुवर्णनिर्मितं पात्रं सर्वमेव सुवर्णं भवति, तथा त्रिगुणमपि चित्तं भगवत्सम्बन्धात् सर्वसत्त्वं भवतीति ततो निश्चला भक्तिर्भवतीति शेषः॥१९॥ ❀ ❀ ततश्च किं भवतीत्यपेक्षायां 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं, भक्त्या मामभिजनाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यादिवाक्यानुसारेण भगवत्साक्षात्कार एवेत्याह—एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण प्रसन्नं मनो यस्य तस्य भगवद्भक्तियोगतो मुक्तसङ्गस्य विषयाद्विरक्तस्य पुरुषस्य भगवत्स्वरूपगुणयाथात्म्यसाक्षात्कारात्मकं विज्ञानं जायते इत्यन्वयः। ननु 'विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावेशः सुदूरतः। वारुणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैन्द्रीं किमाप्नुयात्' इति वाक्यात्कथं विषयासक्तस्य प्रसन्नमनसोऽपि भगवद्भक्तिस्तत्तत्त्वविज्ञानं वा सम्भवतीत्याशङ्कयाह–मुक्तसङ्गस्येति। मनसः प्रसादस्य विषयवैतृष्ण्याविनाभूतत्वात्प्रसन्नमनसो मुक्तसङ्गत्वं भवत्येवेति भक्त्याद्युत्पत्तौ न किञ्चित्प्रतिबन्धकमिति भावः॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्णके यशका श्रवण और कीर्तन दोनों पवित्र करनेवाले हैं। वे अपनी कथा सुननेवालोंके हृदय में आकर स्थित हो जाते हैं और उनकी अशुभ वासनाओंको नष्ट कर देते हैं; क्योंकि वे संतोंके नित्यसुहृद् हैं॥ १७॥ ❀ ❀ जब श्रीमद्भागवत अथवा भगवद्भक्तोंके सेवनसे अशुभ वासनाएँ नष्ट हो जाती हैं, तब पवित्रकीर्ति भगवान् श्रीकृष्णके प्रति स्थायी प्रेमकी प्राप्ति होती है॥ १८॥ ❀ ❀ तब रजोगुण और तमोगुणके भाव–काम और लोभादि शान्त हो जाते हैं और चित्त इनसे रहित होकर सत्त्व गुण में स्थित एवं निर्मल हो जाता है॥ १९॥ ❀ ❀ इस प्रकार भगवान्की प्रेममयी भक्तिसे जब संसारकी समस्त आसक्तियाँ मिट जाती हैं, हृदय आनन्दसे भर जाता है, तब भगवान्के तत्त्वका अनुभव अपने-आप हो जाता है॥२०॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे॥ २१॥
अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा। वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम्॥ २२॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥ २३॥
पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः। तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम्॥ २४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ज्ञानफलमाह । भिद्यत इति । हृदयमेव ग्रंथिश्चिज्जडग्रथनरूपोऽहंकारः । अत एव सर्वे संशयाः असंभावनादिरूपाः । कर्माण्यनारब्धफलानि । आत्मनि स्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे साक्षात्कृते सति । एवकारेण ज्ञानानंतरमेवेति दर्शयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्र च सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति । अत इति । आत्मनः प्रसादनीं मनःशोधनीं वासुदेवे भक्तिं कुर्वंतीति भजनीयविशेषो दर्शितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवोपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मकत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह । सत्त्वमिति । इह यद्यप्येक एव परः पुमानस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिप्रलयार्थं हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः केवलं भिन्नाः धत्ते । 'हरिविरिंचिहरा इति वक्तव्ये संधिरार्षः । तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव स्युः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं सदृष्टान्तमाह । पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशाद् धूमः प्रवृत्तिस्वभावः त्रयीमयो वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः । तस्मादप्यग्निस्त्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् । एवं तमसः सकाशाद्रजो ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकम् । तुशब्देन लयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्वथा तत्प्रकाशकत्वं विक्षेपकत्वात् । यत्सत्त्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् । अतस्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि यथोत्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अविद्या वा हृदयग्रंथिः भिद्यत इति कर्मकर्तरि प्रयोगेणाविद्याध्वंसो भक्तानामननुसंहितं फलम् । अत एवाहंकारादिध्वंसादेव । आदिपदाद्विपरीतभावनादिग्रहः । आत्मनीतीश्वरविशेषणम् । यद्वात्मन्येव मनस्येव दृष्टे किं पुनः साक्षात् दृष्टे सतीति स्फूर्तिसाक्षात्कारावुक्तौ "सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः ॥ भजनेषु स्पृहा भक्तिरनर्थापगमस्ततः । निष्ठा रुचिरथासक्ती रतिः प्रेमाथ दर्शनम् ॥ हरेर्माधुर्यानुभव इत्यर्थाः स्युश्चतुर्दश" इति विश्वनाथः । संदर्भस्तु तस्य च परमानन्दैकरूपत्वेन स्वतः फलरूपस्य साक्षात्कारस्यानुषंगिकफलमाह । भिद्यंत इति । श्रवणमननादिप्रधानानामपि तस्मिन्द्रष्टर्येव सर्वे संशयास्समाप्यंत इत्यर्थः । अतः श्रवणेन तावज्ज्ञेयगता संभावना छिद्यते । मननेन तद्गतविपरीतभावना । साक्षात्कारेण आत्मयोग्यतागतासंभावनाविपरीतभावने इति ज्ञेयम् । क्षीयंते तदिच्छामात्रेणैव तदाभासः किञ्चिदेव तेष्ववशिष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्र चात्मसाक्षात्कारेण दुःखनिवृत्तिरूपहेतोर्भक्तिमार्गे च, अतो निःशेषदुःखनिवृत्तबुद्धिगोचरसुखानुभवलक्षणमोक्षाख्यपुरुषार्थलाभात् । परमया मुदेति कर्मानुष्ठानवन्न साधनकाले साध्यकाले वा भक्त्यनुष्ठानं दुःखरूपं प्रत्युत सुखरूपमेवेत्यर्थः ॥ आत्मप्रसादिनीं विष्णुप्रसादजननीं वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव वासुदेवभजनमेव । संदर्भस्तु तदेवं कर्मज्ञानवैराग्ययत्नपरित्यागेन भगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति मतम् । कर्मविशेषरूपं देवतांतरभजनमपि न कर्तव्यमित्याह सप्तभिः । तत्रान्येषां का वार्त्ता । सत्यपि श्रीभगवत एव गुणावतारत्वे श्रीविष्णुवत्साक्षात्परब्रह्मत्वाभावात्सत्वमात्रोपकारकाभावाच्च । प्रत्युत रजस्तमोबृंहणत्वाच्च । ब्रह्मशिवावपि श्रेयोर्थिभिर्नोपास्यावित्याह । सत्त्वमिति द्वाभ्याम् । इह यद्यप्येक एव पुमानस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः पृथक्पृथक् तदधिष्ठाता, तथापि परस्तत्तदसंश्लिष्टः सन् हरिविरिंचिहरेति संज्ञा भिन्ना धत्ते, तत्तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तथापि तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि धर्मार्थकाममोक्षाख्यानि शुद्धफलानि सत्त्वतनोरधिष्ठितसत्त्वशक्तेः श्रीविष्णोरेव स्युः अयम्भावः—उपाधिदृष्ट्या तौ द्वौ सेवमाने रजस्तमसोर्घोरमूढत्वात् भवंतोपि धर्मार्थकामा नातिसुखदा भवंति । तथोपाधित्यागेन सेवामाने भवन्नपि मोक्षो न साक्षान्न च झटिति । किं तु कथमपि परमात्मांश एवायमित्यनुसंधानाभ्यासेनैव परमात्मन एव भवति । तत्र तत्र साक्षात्परमात्माकारेणाप्रकाशात् । तस्मात्ताभ्यां श्रेयांसि न भवंतीति । अथोपाधिदृष्ट्यापि श्रीविष्णुं सेवमाने सत्त्वस्य शांतत्वाद्धर्मार्थकामा अपि सुखदाः । तत्र निष्कामत्वेन तु तं सेवमाने "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इति चोक्तेर्मोक्षश्च साक्षात् । अत उक्तं स्कांदे "बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः ॥ " इति । उपाधिपरित्यागेन तु पंचमः पुरुषार्थो भक्तिरेव भवति । तस्य परमात्माकारेणैव प्रकाशात् । तस्माच्छ्रीविष्णोरेव श्रेयांसि स्युरिति । अत्र विश्वनाथः एवं कर्मज्ञानादिकमतिक्रम्य भक्तेरेव यथा कर्तव्यत्वमुक्तं तथैव देवतांतरोपासनामप्यपहाय भगवानेवोपास्य इत्युच्यते । स च भगवानेक एवापि क्रीडयाऽवतरन्ननेकोपि भवति । "बहुमूर्त्त्येकमूर्तिकम्" इति दशमात् । तस्यावतारा द्विविधाश्चिच्छक्त्या मायाशक्त्या च । चिच्छक्त्या मत्स्यकूर्मादयो भजनीया एव । मायाशक्त्या च ये सत्त्वरजस्तमोभिर्विष्णुब्रह्मरुद्रास्तेषु विष्णुरेव भजनीय इत्याह । सत्त्वमिति । यद्यप्येक एव पुमानादिपुरुषः अस्य विश्वस्य स्थित्याद्यर्थं तैस्सत्वादिभिर्युक्तो हर्यादिसंज्ञा धत्ते । संधिरार्षः । पर इति । गुणैर्युक्तोप्यचिंत्यशक्त्या तेभ्यो बहिः पृथक् स्थित्यैव तेषामस्पर्शनात्परोऽयुक्त इत्यर्थः । तदपि श्रेयांसि भक्तानामभीष्टानि तत्र तेषु मध्ये सत्वतनोः "भेजिरे मुनयोथाग्रे भगवंतमधोक्षजम् । सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पंते ये तु तानिह" इत्युत्तरश्लोकदृष्ट्या विशुद्धसत्त्वात्मकशरीराद्धरेरेव स्युः । "साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च" इति "सत्त्वादयो न संतीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति "हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाद्धरौ मायागुणस्य सत्त्वस्य युक्तत्वेपि तस्यायोग एव । सत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वादौदासीन्याच्च । तेन सच्चिदानन्दवस्तुनो महाप्रकाशकस्योपरागासंभवात्प्राकृतसत्त्वस्य न हि हरिशरीरारंभकत्वम् । रजस्तमसोस्तु विक्षेपरूपत्वावरण-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपत्वाभ्यानुपकारकत्वापकारकत्वाभ्यां च ताभ्यामानंदस्य विक्षिप्तत्वमावृतत्वमित्युपरागसंभवात्। ब्रह्मरुद्रयो रजस्तमस्तनुत्वमेवेति तयोः सगुणत्वं हरेर्निर्गुणत्वञ्च युक्तिसिद्धमेव। निर्गुणत्वेपि प्राकृतसत्त्वस्य प्रकाशरूपेण तत्समीपवर्त्तितया तत्र स्थितत्वाद्विश्वपालन-लक्षणस्तद्धर्मे औदासीन्येन हरौ प्रतीयते। न च तेन तस्य निर्गुणत्वं व्याहतमिति वाच्यम्। संयोगसमवायसंबंधाभ्यां प्राकृतसत्त्वस्य तत्रासंभवात्सामीप्यसंबंधेनैव तत्र स्थितत्वादिति। स्वभक्तिज्ञानस्फूर्तिसाक्षात्कारादिदानेनैवासक्त्यैव। स्वभक्तपालनं तु स्वरूपभूतस्य शुद्धसत्वस्य धर्मो ज्ञेयः। किञ्चात्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वात् "नेतरोनुपपत्तेः" इति न्यायेन तस्येश्वरत्वाभावात्। जीवत्वेन तद्वति रजसि परमेश्वरस्य योगात्तत्रावेशादेवावतारत्वम्। तदुक्तं ब्रह्मसंहितायाम्—"भास्वान्यथाश्मशकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत्प्र-कटयत्यपि तद्वदत्र। ब्रह्मा य एव जगदंडविधानकर्ता गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति। शिवस्य तु जीवत्वाभावाद् गुण-युक्तेश्वरत्वमेव। तदुक्तं तत्रैव "क्षीरं यथा दधिविकारविशेषयोगात्संजायते न तु ततः पृथगस्ति हेतोः। यः शंभुतामपि तथा समुपैति कार्याद्गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि" इत्यतो ब्रह्मशिवयोर्मध्ये शिवस्येश्वरत्वमिति केचिदाहुः। केचित्तु तैर्युक्त इति नियामकसंबंधेन सामीप्यसंबंधेन च योगो ज्ञेयः। तत्र सत्वादीनां नियामकतासंबंधेन सति पुरुषः स्वस्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवति। रजसि तमसि च संयोगसंबंधेन योगे स एव पुरुषो ब्रह्मा रुद्रश्च सगुण एव भवति। सत्त्वे सामीप्यसम्बन्धेन योगे स एव पुरुषो विष्णुस्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवतीत्याचक्षते। अतएव योगो नियामकतया गुणैः संबंध उच्यते, अतः स तैर्न युज्येत। तत्र स्वांशपरस्य य इति भागवतामृतकारिकार्थ उपपद्यत इति। अत्र च शास्त्रांतरविचारतो वस्तुतो ब्रह्मादित्रयाणामभेद एव। "त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्। सर्वभूतात्मनो ब्रह्मन्स शांतिमधिगच्छति" इति चतुर्थस्कंधोक्तेरभेदस्यैव शांतिपदवाच्यमोक्षहेतुत्वात्स एवात्र विचार्य्यते। तथा हि। एक एवेशः स्वोपाधिमायागुणत्रयप्रयुक्तसर्गादिकर्मभेदेन ब्रह्मविष्णु-रुद्रशब्दैरुच्यते। यथैक एव क्षेत्रे बीजवापं कुर्वन्नावापकः सस्योपेतं तदेव क्षेत्रं जलसेकादिना पालयन् पालकोन्ते दात्रादिना तदुपसंहँरल्लावक इत्युच्यते। तत्र कारणीभूतरजोगुणग्रहणेन सर्वप्रपंचस्य स्रष्टा सन्स एव ब्रह्मेत्युच्यते। हिरण्यगर्भस्तु यद्यप्य-पंचीकृतस्रष्टृत्वाभावान्न ब्रह्मा। तथापि पंचीकृतभूतभौतिकस्रष्टृत्वात्क्वचिद्ब्रह्मेत्युपचर्यते। स च जीवः कल्पांतरीयसूत्रात्माहंग्रहो-पासनया तद्भावं प्राप्त इति प्रसिद्धमितिहासादिषु। अतस्तदीशत्वबोधका वाचस्तदंतर्यामिपरा एव। एवं विराड्वह्नीन्द्रसूर्यादी-शत्वबोधका अपीति बोध्यम्। तदंतर्यामिणश्च वस्तुतस्तदभेदेपि भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिसूत्रेभ्यः "यश्चादित्ये तिष्ठन्नादित्या-दन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंतरो यमयति। भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च व्यावहारिकभेदोपि स्वीक्रियते। कारणीभूतसत्त्वगुणमादाय सर्वचराचरप्रपञ्चं पालयन्स विष्णुरित्युच्यते। तादृशतमोगुणमादाय उपसंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते। एवञ्चैकस्यैव वस्तुनः परब्रह्मपरमशिवमहाविष्णुवासुदेवादिशब्दगोचरस्य चतुर्मुखचतुर्भुजपंचमुखरूपाः पुमाकारा वाणीरमोमारूपास्त्र्याकाराः लीलाविग्रहाः। ननु चतुर्मुखाकारो विधेश्चतुर्भुजाकारो हरेः पंचमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो विधे रमाकारो हरेरुमाकारो हरस्य विग्रह इति विशिष्य वक्तव्यम्। गुणत्रयभेदेन तदवच्छिन्नानां भेदात्। तथा च कथमेकस्ये-त्युक्तमिति चेच्छृणु। चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयोजकं विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यं, दैत्यसंहारादिरूपस्य तमोऽवच्छिन्नरुद्रकार्यस्य दर्शनात्। तस्य सुरादिरक्षणफलकत्वेपि तमःकार्यत्वेन तदवच्छिन्नरुद्रकार्यत्वात्। एवं पंचमुखाकारावच्छिन्नस्येशस्य त्रिपुरादि-दैत्यसंहर्तृत्वेपि न केवलरुद्रत्वरूपनिर्णयः। संहारस्य देवादिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात्। "शिव एको ध्येयः शिवंकरः। प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी" इत्यादि श्रुत्या "स मोचयति सुप्रीतः। मोचयामि श्वपाकं वा" इत्यादिस्मृत्या च मुक्तिदानादिरूपस्य सत्त्वावच्छिन्नविष्णुकार्यस्य प्रतीतेश्च। "तमूचुर्भ्रांतरो रुद्रः सेवितः सात्त्विकैर्जनैः। मोचयेत्सत्वसंयुक्तः पूजयेशमतो हरम्॥" इति। कौर्मे तु रुद्रे साक्षादेव सत्त्वयोगः प्रतिपादितः। एतेन तामसत्वेन रुद्रस्यापकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्तः। निरंतरे दुःखमयसंसारपरिवृत्तिश्रांतानां जीवानां कंचित्कालं विक्षेपविगमसमुल्लसदात्मानंदानुभवेन विश्रांतिं संपादयितुकामस्य तस्य संहाराय तमोग्रहणस्य दुश्चिकित्सव्रणपीडितानां व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्यायेन "निदानज्ञस्य भिषजो रुग्णहिंसां प्रयुंजतः। न किंचिदपि नैर्घृण्यं घृणैवात्र प्रयोजिका॥" इति शिवपुराणव्याख्यानेन निरतिशयकरुणांबुधित्वलिंगात्। ब्रह्मकोटौ गुणवश्य-त्वासंभवात्। निद्रालस्यादेस्तमःकार्यस्य तत्राप्रसिद्धेश्च। तमोयोगमात्रेण तत्पारवश्यस्य शंकितुमशक्यत्वात्। अन्यत्राप्यति-प्रसंगादुत्कर्षापकर्षाभावे श्रुतिस्मृतिविगीतत्वस्य प्रतिपिपादयिष्यमाणत्वाच्च "सत्त्वोद्रिक्तस्ततो ब्रह्मा" इति विष्णुपुराणादौ ब्रह्मणोपि सत्त्वगुणयोगेन विष्णुत्वं प्रतीयते। भारते चातिवृद्धानां प्रजानां विधेः कोपाग्निनोपसंहर्तृत्वस्य स्मरणेन रुद्ररूपत्वं चावगम्यते। वासिष्ठे तु "सत्त्वं देवा हरादयः" इति साम्येन सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधित्वमुक्तम्। एवं भवान्या दैत्यादिसंहर्तृत्वेपि पालनरूपविष्णुकार्यप्रतीतेः। "नृणां भवति मुक्तये" इति मार्कण्डेयोक्तेर्मोचकत्वरूपसत्त्वावच्छिन्नविष्णुकार्यप्रतीतेश्च। महिषा-सुरयुद्धेऽसंख्यगणोत्पादकत्वरूपरजोवच्छिन्नब्रह्मकार्यप्रतीतेश्च न केवलरुद्ररूपत्वनिर्णयः। ननु मोक्षप्रदत्वादिकमिदं महालक्ष्म्या उक्तं "सा चान्यैव समष्टिरूपा" इति मार्कण्डेयप्राधानिकरहस्यगततन्माहात्म्यालोचनेन बुध्यते। तथा च कथमनेन पार्वत्या मोचकत्वाद्युक्त्यां विष्ण्वादिरूपतोच्यते इति चेत्। सत्यम्, एवं प्रतीयतेऽल्पश्रुतानाम्। बहुश्रुतैस्तूमावतार एव सेति निर्द्धार्यते। तथाहि मार्कण्डेये तस्य महिषशुंभादिहंतृत्वं नंदपुत्रीत्वादिकं च यदुक्तं तत्सर्वं हरिवंशे गौर्या उक्तम्। तत्र तावत्प्रद्युम्नशंबरयुद्धे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"हतायां सर्वमायायां शंबरोऽचिंतयत्पुनः । अस्ति मे कालदंडाभो मुद्गरो हेमभूषितः । पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया ॥ गृहाण शंबरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् । मायांतकरणं नाम सर्वासुरविनाशनम् । अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ । शुंभश्चैव निशुंभश्च सगणौ सूदितौ मया" इति पार्वत्या एव ससैन्यशुंभहंतृत्वमुक्तम् । ततः शक्रप्रेषितनारदेन मुद्गरवृत्तांतं तस्य शांत्यै गौर्युपासनं चोपदिश्य गते सति दैत्येन तस्मिन्गृह्यमाणे सति तदुपादानाद् द्वादशादित्योत्थान्महोत्पातान्दृष्ट्वा प्रद्युम्नः शंभुप्रियां हृदि स्मृत्वा भूमौ शिरसा प्रणम्य तुष्टाव "ॐनमः कात्यायन्यै गुहस्य जनन्यै नमः । नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः ॥ नमस्ये शुंभमथिनीं निशुंभहृद्विदारिणीम् । विंध्यवासिनीं दुर्गघ्नीं रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥ त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् । सिंहवाहां नमस्यामि" इत्यादिना मध्यमोत्तमचरितोक्तं सर्वं गुप्तमत्र विषयमुपपादितम् । प्रथमचरितदेवता तु योगनिद्रारूपा तामसी शक्तिः । सा च रुद्रांतर्भूतैवेति न विवादः । यद्यपि तत्र शुंभनिशुंभयोः शूलखड्गाभ्यां हननमत्र तु मुद्गरेणेति विरोधस्तथापि स कालभेदेनापास्तुं शक्यः । "वैवस्वतेन्तरे" इत्यादिभगवत्युक्तेः । हरिवंश एवानिरुद्धविष्णुकृते भीष्मपर्वणि पार्थकृते च स्तवे पुराणांतर्गतोमामाहात्म्यवचनेष्वयमेवार्थः स्पष्टः । ग्रन्थविस्तरभिया वाक्यानि नेह लिख्यंते । यानि तूमादेर्महालक्ष्मीविभूतित्व-वचांसि तानि विष्णवादेर्नृसिंहविभूतित्वबोधकवचांसीवोपासनार्थस्तुतिपराणि । वस्तुतस्तु गौरीत्वमेवेत्यादीनि साक्षादभेदपराण्येव । अन्यथा "त्वमक्षरं ब्रह्म" इत्यादेरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रसंगेनाक्षरस्य परब्रह्मणोपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्व-प्रसंगः । अवतारावतारिणोश्चात्यंताभेद एव । किञ्च "न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः । तन्मायाहं परं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः" इति कौर्मे शिवयैव स्वस्या विष्णुरूपत्वमुक्तम् । "सदाशिवांकमारूढा शक्तिरिच्छाह्वया शिवा । महालक्ष्मीः" इति शैवे साक्षान्महालक्ष्मीरूपतो माया इत्युक्ता । लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्म्याः काल्यादेः स्वावतारत्वोक्तेरपि सोभयोरभेदपरैव, "हिरण्य-गर्भरुचिरौ स्त्रींपुंसौ कमलासनौ" इत्यादिप्राधानिकरहस्ये रमाया रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते अतोस्या न केवलविष्णुरूपत्व-निश्चयः । न चैतेनास्याः केवलं विधिरूपत्वमस्तु । कौर्मे "इयं सा परमा शक्तिर्मन्माया ब्रह्मरूपिणी" इति विष्णूक्त्या विष्णुपुराणा-दिवचनैश्चास्या विष्णुरूपत्वस्यापि प्रतीतेः । एवम् "मोक्षदे मुक्तिमार्गे" इत्यादिरुद्रयामलोक्त्या सरस्वत्या मोक्षादिरूपसत्त्वावच्छिन्न-कार्यप्रतीतेः । "सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ" इति प्राधानिकरहस्ये श्वेतरूपत्वात्साक्षात्सत्त्वयोगोक्तेश्च न केवलब्रह्म-रूपत्वनिर्णयः । एतच्च शिवेऽपि तुल्यम् । तस्मात्सर्वेषां सर्वे देहा इति सिद्धम् । तथा च एकरूपत्वमेव सर्वेषां पर्यवसन्नम् । तदुक्तं हरिवंशे "यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः । एकमूर्त्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः ॥ वरदा लोककर्त्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः । अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिताः ॥" इत्यादि । एतेन "रुद्रो नारायणश्चै-वेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम्" इत्यादिभारतादिवचनमाश्रित्य शिवविष्णू एव सत्त्वावच्छिन्नेशरूपौ । ब्रह्मा तु जीव एवेशाविष्टः स्रष्टा भवतीति ब्रुवाणा निरस्ताः । यत्तु हरादिषु कचित्कस्माच्चित्कस्यचित्कदाचित्केनचिन्निमित्तेन लीलया वाविर्भाव उच्यते, सोपि विचार्य्यमाण ऐक्य एव पर्यवस्यति । तथाहि कचिद्विधेरुभयोराविर्भाव उच्यते । यथा "यथा यजुर्भ्योथ विष्णुम्" इत्यादिश्रुतावष्टमूर्त्तिब्राह्मणे चान्यत्रापि पुराणादिषु कचिकचिद्धरात् । तथा च श्रुतिः "अण्डं हिरण्मयं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं संबभूव तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जातः" इत्यादि । हरिवंशे च हरं प्रति हरिवचनम् "अहं ब्रह्मा कपिलोथाप्यनंतः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीर्याः । त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ॥" इति कचिद्धरेर्यथा "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणादिन्द्रो जायते नारायणाद् द्वादशादित्या रुद्रः सर्वे देवताः" इत्यादिश्रुतौ । यथा च भारते "त्वद्विस्तारो यतो ब्रह्मा अहं भूतपतिस्तथा" इति एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषूदाहृतानीदृशानि वचांसि स्मर्तव्यानि । एतानि कल्पभेदेन व्यवस्थितानि । एत-द्व्यतिविस्तरेण श्रीवसिष्ठो वासिष्ठे श्रीरामं प्रति कथयामास । तत्रैवेशश्चाह वसिष्ठं प्रति "एवं सर्गे हि कस्मिंश्चित्प्रथमोऽथ सदाशिवः । कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः । पितामहस्स कस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपि चेतरः ॥" इति । इतरो दुर्गाभैरवविनायकादिः । तेषामपि तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्माद्युद्भवहेतुत्वसिद्धेः । भगवान्वायुश्चाह "ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पांतरेऽसृजत् । कल्पांतरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मयः ॥ विष्णुश्च भगवांस्तद्वद् ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः ॥ एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायंते परस्परजयैषिणः ॥ तत्तत्कल्पांतवृत्तांतमधिकृत्य महर्षिभिः । प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवात् ॥" इति । कौर्मे च "कचिद्रुद्रः कचिद् ब्रह्मा कचिद्विष्णुः प्रशस्यते । नान्येन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन ॥ तत्तत्कल्पांतवृत्तांतमधिकृत्य महर्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यति" इत्युक्तम् । मार्कंडेयेपि "विष्णुः शरीरग्रहण-महमीशान एव च । कारितास्ते यतोतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत् ॥" इत्यादिना दुर्गाया विष्णवाद्युदयमुक्त्वा यस्तद्देहेभ्योऽस्या उद्भव उक्तः सोपि कालभेदेन व्यवस्थितः । एवं गणेशपुराणादौ विनायकादेर्ब्रह्माद्याविर्भाव उक्तः सोपि समाधातुं शक्य इति न कुत्रापि विरोधः । इत्थं सर्वेषां सत्त्वतनुत्वात्सत्त्वतनुत्वेन या विध्यादेरप्युपासना सापि श्रेयोहेतुरिति सिद्धम् । अत्र बहु वक्तव्यमस्ति ग्रन्थविस्तरभिया नोक्तमित्यलम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेर्धूमदर्शने सत्यधुनाग्निरप्याविर्भवति । जातश्चाधुना होम-नैकट्यमिति ज्ञानात् । इतिभाव इति । उपाधिरेव वैशिष्ट्यावैशिष्ट्यहेतुस्स्वतस्त्वेकरूपतैवेत्याशयः । अत्र सन्दर्भः—अत्र यत् त्रयाणाम-भेदवाक्येनोपजंप्तमतयो विवदन्ते । तत्रेदं ब्रूमः । यद्यपि तारतम्यमिदमधिष्ठानगतमेव । अधिष्ठाता तु परः पुरुष एक एवेति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भेदासम्भवात्सत्यमेवाभेदवाक्यम् । यथापि तस्य तत्र तत्र साक्षात्त्वासाक्षात्त्वभेदेन प्रकाशेन तारतम्यं दुर्निवारमेवेति सदृष्टांतमाह पार्थिवादिति । पार्थिवान्न तु धूमवदंशेनाग्नेयात् । तत्र तत्र वेदोक्तकर्मणः साक्षात्प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद् दारुणः यज्ञियात् मंथनकाष्ठात्सकाशादंशेनाग्नीयो धूमस्त्रयीमयः पूर्वापेक्षया वेदोक्तकर्माधिक्याविर्भावास्पदं तस्मादपि स्वयमग्निस्त्रयीमयः साक्षात्तदुक्तकर्माविर्भावास्पदम् । एवं काष्ठस्थानीयात्सत्त्वगुणविदूरात्तमसः सकाशाद्धूमस्थानीयं किंचित्सत्त्वसंनिहितं रजो ब्रह्मदर्शनं वेदोक्तकर्मस्थानीयस्य ब्रह्मणस्तु तत्तदवतारिणः पुरुषस्य प्रकाशद्वारम् । यदग्निस्थानीयं सत्त्वं साक्षाद्ब्रह्मणो दर्शनं साक्षादेव सम्यक्तत्तद्गुणरूपाविर्भावद्वारम् । अतो ब्रह्मशिवयोरसाक्षात्त्वं सिद्धमिति भावः । तथा च श्रीवामनपुराणे "ब्रह्मविष्णवीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः स शिवरूपः शिवे स्थितः ॥ पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी जनार्दनः ।" इति श्रीदशमे च शिवः शक्तियुतः "शश्वत् त्रिलिंगोगुणसंवृतः" इत्यादौ "हरिर्हि निर्गुणः साक्षादीश्वरः प्रकृते परः । स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥" अत एव श्रीविष्णोरेव परमपुरुषेण साक्षादभेदोक्तिः "सृजामि तन्नियुक्तोहम्" त्यादिना द्वितीये तदुक्तं स एव विष्णुरिति । श्रुतिश्च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजो जायते यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि । नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलमिति" "एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । स मुनिर्भूत्वा समचिंतयत् । तत एवैते व्यजायंत । विश्वे हिरण्यगर्भोऽग्निर्वरुणरुद्रेंद्रा" इति च । एवं त्रिदेवीपरीक्षायामपि श्रीविष्णोरेवाबाध्यत्वं स्पष्टम् । एवं भगवदवतारानुक्रमणिकासूत्राणां भेदमंगीकृत्यैव केवलश्रीदत्तस्य गणना सोमदुर्वाससोस्त्वगणना । तदेवं श्रीविष्णोरेव सर्वोत्कर्षे स्थिते यदन्यत्र विष्णुशिवयोर्भेदे नरकः श्रूयते । तदनैकान्तिकवैष्णवशास्त्रत्वादनैकान्तिकवैष्णवपरमेव । तद्विपरीतं हि श्रूयते पाद्मोत्तरखंडादौ "यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः। समत्वेनैव वीक्षेत स पाखंडी भवेद् ध्रुवम् ॥" इत्यादि । तथा च विष्णुधर्मोत्तरांते लिंगस्फोटनृसिंहोपाख्यानम् । विष्वक्सेननामा विप्रः कश्चिदेकान्ते विष्णुभक्त आसीत्तस्य पृथिवीं भ्रमतो दैवात्केनचिद् ग्रामाध्यक्षपुत्रेण मिलनमभूत । तयोः संकथा चेयम् "देवकर्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शंकरम् । देवतायतनं गत्वा तत्र तात प्रतिष्ठितम् ॥ लिंगमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्मलम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकांतिनः श्रुताः ॥ चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावगतोथवा । पूजयामश्च नैवान्यं तस्मात्त्वं गच्छ मा चिरम्" इत्यादिका । ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते तद्धस्तेन मृत्युमनभीप्सन्स इदं विचारयामास भवतु तत्रैव गच्छाम इति । ततो लिंगसमीपं गत्वा तस्मिन्नधिष्ठाने श्रीनृसिंहाय नम इति पुष्पांजलौ विक्षिप्ते तच्छ्रुत्वा पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य तल्लिंगं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन सपरिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि छिन्नानीति । तदेतदुक्तं स्कांदे "शिवशास्त्रेषु तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यत्" इति । मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने "सांख्यं च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेपि राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणम्" इति । महाभारते "यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुमुष्टिं जिघृक्षति ॥" इति । अत एवोक्तं नारदेन "अविस्मृतं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन शमं प्रशांतम् । विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलांगुलेनातितितर्त्ति सिंधुम् ॥" श्रीहरिवंशे "हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । विष्णुमंत्रं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ॥" इति । अत एव विष्णुमंत्रजापकस्याधिक्यं श्रीनृसिंहतापिन्यां श्रुतौ "अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां शतं पूर्णमेकेन रुद्रजापेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वांगिरसशिखाध्यापकेन तत्समम् । अथर्वांगिरसशिखाध्यापकशतमेकमेकेन मंत्रराजाध्यापकेन तत्समम्" इति । मंत्रराजः श्रीनृसिंहमंत्र एव । अत एवोक्तं वाराहे "जन्मांतरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेद्धीमान्सर्वपापक्षये सति" इति । यत्तु श्रीभागवत एव "त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् । सर्वभूतात्मतां ब्रह्मन्स शांतिमधिगच्छति" इत्यादि । तत्खलु श्रीविष्णोः सकाशादन्यास्वातंत्र्यापेक्षयैव । तदुक्तं श्रीब्रह्मणा "सृजामि तन्नियुक्तोहं हरो हरति तद्वशः । विष्णुः पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्" इति । श्रीसंकर्षणेन च "ब्रह्मा हरोहमपि यस्य कलाः कलायाः" इति । "यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" इति च । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं पाद्मेपि "शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः" इति । अत्र श्रीविष्णुनेति तृतीयाया निर्देशादत्रैव श्रीशब्ददानाच्च श्रीमतः सर्वशक्तियुक्तविष्णोः सर्वव्यापकत्वेन तन्नाम्नस्तत्साद्यः शिवस्य गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं स्वतंत्रं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्कण्डेयं प्रति श्रीशिववाक्यं चेदमेव--"न ते मय्यच्युतेऽत्रे च भिदामण्वपि चक्षते । नात्मनश्च परस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥" तत्तेभ्योपि सर्वसमदृष्टिभ्यो वयं युष्मानेव ईमहि प्रियत्वेन जानीम इति । "अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा । न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योस्ति कर्हिचित्" इति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः । अत एव तत्पूर्वं "नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत । भक्तिं परां भगवति लब्धवान्पुरुषेऽव्यये" इति । श्रीशिवोक्तमहिमभक्त्या भगवति समाधिस्थस्य तस्य देव्यै महिमदर्शनार्थं हृदि छलेन स्वयं शिवे प्रविष्टे विरतिर्जाता । यथोक्तं "किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः" इति । "तच्चान्यथा न संभवति" इति । श्रुतौ च श्रीविष्णोरेव सर्वोत्कर्षत्वमुक्तम्, "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं सु मेधाम्" इत्यादिना । तस्मात्तदीयत्वेनैव ब्रह्मरुद्रभजने न दोषः । "स आदिदेवो जगतां परो गुरुः" इति, "वैष्णवानां यथा शंभुः" इत्याद्यंगीकारात् । यथानुष्ठितं श्रीप्रह्लादेन "ततःसंपूज्य शिरसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ववंदे परमेष्ठिनम् । भवं प्रजापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥" इति । युधिष्ठिरेण च "क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः । यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥" इति । "स्वतन्त्रेण तु भजने भृगुशापो दुरत्यय" इति । तथा चतुर्थे "भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् । भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रताः ॥ पाखंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥" इत्यादि । वेदविहितमेवात्र भवव्रतमनूद्यतेऽन्यविहितत्वे पाखंडिविधानायोगः स्यात् । पूर्वत एव पाखण्डित्वसिद्धेः । तस्मात्स्वतंत्रत्वेनैवोपासनायामयं दोषः । यतश्च तत्रैव तेन श्रीजनार्दनस्यैव वेदमूलत्वमुक्तम् । "अत एव हि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः । यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥" इति । एष वेदलक्षणः । यत्प्रमाणः यत्र मूलमित्यर्थः । स्वतन्त्रोपासनायां तत्प्राप्तिः श्रीगीतोपनिषत्स्वेव निषिद्धा । "येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोपि माम्" इति । अवज्ञानादिकं तु सर्वथा परिहरणीयम् । यथा पाद्मे "हरिरेव सदाराध्यः सर्वदेवेश्वरेश्वरः । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन ॥" श्रीभगवद्वाक्यं च "यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमास्थितः । विनिंदन्देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥" गौतमीये च "गोपालं पूजयेद्यस्तु निंदेद्यद्यन्यदेवताः । अस्तु तावत्परो धर्मः पूर्वधर्मो विनश्यति ॥" "हयशीर्षा मां पथि देवहेलनात्" इति नारायणवर्मणि तदागःप्रायश्चित्तं चतुर्थे नंदीश्वरशापश्च "संसरन्त्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम्" इति । अत्र विशेषजिज्ञासा चेत्परमात्मभक्तिसंदर्भौ द्रश्यौ । विश्वनाथस्तु आवरणविक्षेपप्रकाशधर्माणां तमोरजःसत्त्वानां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यम् । तथा सत्त्वस्य शुद्धसत्त्वे प्रातिकूल्याभावं च सदृष्टांतमाह । पार्थिवात्स्ववृत्तिप्रकाशप्रवृत्तिरहिताद्दारुणः काष्ठाद्धूमः प्रवृत्तिस्वभावः श्रेष्ठस्ततोऽप्यग्निः प्रवृत्तिप्रकाशधर्मकः वेदोक्तकर्मसाधनत्वात्त्रयीमयः। एवं तमसो लयात्मकत्वाद्रजो विक्षेपकं श्रेष्ठम् । ततोपि सत्त्वं लयविक्षेपशून्यं ब्रह्मदर्शनं "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इत्युक्तेः । शुद्धसत्त्वे तस्य प्रातिकूल्याभावेनोपरागाभाव उक्तः । तेन ब्रह्मदर्शने तस्य व्यवधायकत्वाभाव एव साधकत्वमौपचारिकं भक्त्या विना ब्रह्मदर्शनासंभव इत्यग्रिमग्रंथे प्रतिपादनात् । एवं च "आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्" इति परमेश्वरस्यानन्दरूपत्वात् "माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना" इत्यादेर्मायागुणानां रजःसत्त्वतमसां परमेश्वरस्पर्शे स्वतः सामर्थ्याभावात्परमेश्वरेणैव स्वेच्छया तत्स्पर्शे स्वीकृतेपि ब्रह्मणि विक्षेपविशिष्टो विष्णौ प्रकाशविशिष्टः शिवे आवरणविशिष्ट आनन्द इत्यत आनन्दस्य प्रकाशयुक्तत्वे न क्षतिरिति विष्णुरेवोपास्य इति विवेकः । अत्र दारुणि शुद्धतेजस उपलब्धेर्धूमे त्वनुपलब्धेर्धूमस्थानीयाद्रजसः सकाशाद्दारुस्थानीयं तमः श्रेष्ठं तत्कार्यसुषुप्तावपि केवलात्मानुभवादिति रजस्तमोवतोर्ब्रह्मरुद्रयोर्मध्ये रुद्र एव श्रेष्ठ इति केचिदाहुः । अतो भगवदवतारत्वे त्रयाणां साम्यम् । गुणोपरागानुपरागाभ्यामसाम्यं चेत्यभेदभेदप्रतिपादकानि पौराणिकवाक्यानि संगमनीयानि । अत्र "असंगो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः परमात्मा जीवात्मा च यद्यपि स्वरूपतो गुणसंगरहित एव भवति, तदपि परमात्मनश्चिन्महोदधित्वात्परमेश्वरत्वात्स्वातंत्र्यात्स्वैरलीलत्वाच्च स्वेच्छयैव स्वकर्तृकेण गुणस्पर्शेन शंभुत्वे सति गुणकार्यक्रोधादिमत्त्वेप्यात्मारामत्वमसंसारित्वं स्वाज्ञानापचयश्च भवति । जीवात्मनश्च चित्कणत्वादल्पप्रकाशकत्वादीशितव्यत्वादस्वातंत्र्यादल्पबलत्वाच्च गुणकर्तृक एव तत्स्पर्शे सति स्वज्ञानलोपः संसारश्च भवतीति विवेचनीयम् ॥२४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

सत्त्वमिति । (सत्त्वं सत्वमिति च द्विविध एव शब्दः कोषादिषु प्रसिद्धः ।) अयम्भावः ब्रह्मविष्णुमहेशानां भेदस्तावन्नास्त्येव 'एकः परः पुरुष' इत्युक्तेः । तथापि यत् सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव श्रेयांसि स्युरित्युक्तम् । तद्वस्तुवारतम्यान्न, किन्तु गुणतारतम्यादेव । एवञ्च सत्त्वोपाधेर्ब्रह्मणो हरस्य च सेवया श्रेयांसि स्युरेवेति विचारितं दशमस्कन्धे (८८ अध्याये) हरिर्हि निर्गुणः साक्षादिति पञ्चमश्लोकटीकायां स्वामिपादैरिति व्याख्यालेशः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तिप्रकाशरहितादिति । प्रवृत्तिः कर्मारम्भः तस्य हेतुः प्रकाशः दीप्तिः तद्रहितात् न हि केवलदारुसान्निध्ये होमप्रत्यासत्तिः । एवं लयात्मके तमसि ब्रह्मज्ञानलेशोऽपि नास्ति । मथ्यमानाद्दारुणः सकाशात् धूममुत्पन्नं दृष्ट्वाग्न्युत्पत्त्याशंसया होमारम्भप्रत्यासत्तेः ईषदिति । एवं कर्म्मस्वभावे रजसि कर्म्मणा शुद्धस्य ब्रह्मज्ञानाशंसा रजसो विक्षेपकत्वात् न तथा सर्व्वदा ब्रह्मप्रकाशकत्वं किन्तु ईषदिति । प्रकाशस्वभावे तु सत्त्वे साक्षात् ब्रह्मप्रकाशः यथा अग्नौ होमः इत्यर्थः । एतदुपाधिविषयविशेषः दशमस्कन्धीयाष्टाशीतितमाध्यायस्य पञ्चमश्लोकीयस्वामिवृतटीकायां द्रष्टव्यः ॥ २४–२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं साक्षात्कारपर्यंतभगवद्भक्तियोगसाध्यं फलमाह भिद्यत इति । आत्मनि परमात्मनीश्वरे भगवति दृष्ट एव दृष्टमात्रे सत्येवास्य द्रष्टुः पुंसः सर्वकर्माणि भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकानि उत्तरपूर्वाघरूपाणि क्षीयंते नश्यंत्यत एव तन्मूलकाः सर्वे संशयाः नश्यंति । सर्वशब्देनान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानाज्ञानसंग्रहः । ततस्तन्मूलको हृदयग्रंथिवदनिर्मोच्योऽहंममाभिमानो भिद्यते समूला संसृतिर्निवर्तते तन्निवृत्तौ च ब्रह्मप्राप्तिस्तदनुभवश्चायत्नसिद्ध इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ उक्तार्थस्यानुष्ठानं दर्शयति अत इति । यतो मोक्ष एव निरतिशयपुरुषार्थस्तत्साधनं तु भक्तिरेवातः कवयो निरतिशयश्रेयस्तन्साधनाभिज्ञाः परमया मुदा भगवति वासुदेवे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भक्तिमात्मप्रसादिनीं कुर्वंति ॥ आत्मप्रसादिनीं भक्तिं कुर्वंतीत्यनेनारब्धभक्तियोगस्य चित्तप्रसादोपि शनैः शनैः भक्तियोगादेव भवतीति सूचितम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु सृष्ट्यादिकारणेषु ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु सत्सु कथं वासुदेवभक्तिरेव मोक्षोपायत्वेनोच्यत इति शंकायामाह सत्त्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। तत्र भगवान्वासुदेवहिरण्यगर्भरुद्राख्यजीवशरीरकतया स्वावताररूपेण च जगत्सृष्टिस्थितिलयकारणभूतस्तत्र साक्षाद्वासुदेवभक्तिरेव मोक्षोपायभूता तच्छरीरभूतहिरण्यगर्भादिभक्तिश्च "यो यो यां यां तनुं भक्त" इत्याद्युक्तरीत्या तत्तल्लोकादिप्राप्त्युपायः यद्यपि हिरण्यगर्भादिजीवशरीरकतया तद्रूपेणावस्थितः परमात्मैव, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं जीवगतमेव न परमात्मगतम्। नहि शरीरगतधर्माणां शरीरिणि प्रसक्तिरित्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते, सत्त्वमिति सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतेर्गुणाः प्रकृतेरिति सावधारणं विवक्षितं प्रकृतेरेव गुणा नतु जीवस्येश्वरस्य वेत्यर्थः। तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः परः पुरुषः परमपुरुषः योगोऽत्र शरीरात्मभावरूपो विवक्षितः। एक सृष्टेः प्रागिति शेषः "सदेव सौम्येदमग्र आसीदि"त्यादिश्रुत्यनुरोधात्। एकत्वं च कार्यदशावस्थानामरूपविभागप्रयुक्तबद्धप्रतिसंबंधिनामरूपविभागाभावप्रयुक्तविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वं सृष्टेः प्राक् नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीकतयैक एव सन्नित्यर्थः। अस्य स्थूलचिदचिदात्मकस्य जगतः स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं स्थितिप्राथम्यं भगवत्प्राथम्यविवक्षया परमपुरुष एव ब्रह्मरुद्ररूपेण तन्मध्ये स्वावताररूपेण स्थितिसृष्ट्यादिकृद्धरिविरंचिहरेति संज्ञा ब्रह्मविष्णुरुद्रसंज्ञाः, इतिः प्रकारार्थः, तेन रूपसंग्रहः, हर्यादिरूपाणि तद्वाचकानि हर्यादिनामानि च धत्ते बिभर्त्ति। तत्र सत्त्वं तनुः शरीरमधिष्ठेयं यस्य तस्मात्सत्त्वप्रवर्त्तकाद्विष्णोरेव नृणां भजतां श्रेयांसि ज्ञाननिष्पत्तिभवनिवृत्तिपरप्राप्तिरूपाणि स्युः खलु। सर्वकारणत्वात्सर्वस्मात्परत्वात्सम्यग् ज्ञानवर्द्धकसत्त्वप्रवर्त्तकत्वाच्च वासुदेवभक्तिरेव मोक्षप्रदेत्यर्थः। नन्वेक एव हर्य्यादिसंज्ञा धत्ते इत्यनेन हर्यादीनां परस्परं संज्ञाभेद एव, न वस्तुभेद इति प्रतीत्या त्रयाणामैक्यमेव द्रष्टव्यं तथा च श्रूयते "ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायण" इति स्मर्यते च ब्रह्मनारायणाख्योसौकल्पादौ भगवान्यथा। प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥ ततः स भगवान्विष्णू रुद्ररूपधरोव्ययः। ततः कालाग्निरुद्रोसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः ॥ सर्गस्थित्यंतकारिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्। संज्ञां संयाति भगवानेक एव जनार्दन ॥ इति ततश्च वासुदेवस्य सर्वस्मात्परत्वं नोपपद्यते किं चैक एव हर्यादिसंज्ञा धत्त इत्यनेन न हर्यादिभ्यः परं तत्त्वमस्तीत्यवगम्यते। युक्तं चैतत् अत एव विष्णुर्मन्वादयः कालः यस्मिन् ब्रह्मा विष्णुरुद्रेंद्राः सर्वे संप्रसूयंते तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं य एतद्विदुरमृतास्ते भवंतीति विष्णोरपि परतत्त्वविभूतित्वं तत उत्पत्तिः पुरुषशब्दनिर्दिष्टनारायणातिरिक्ततत्त्वस्य मोक्षहेतुत्वमित्यादिकं सर्वं श्रूयमाणं संगच्छते। किंचामृतस्यैष सेतुरिति सेतुवद्भगवतोऽन्यप्रापकत्वोक्तेश्च त्रिमूर्त्युत्तीर्णमेव सर्वजगत्कारणमिति नारायणस्य न परत्वं नापि तद्भजनान्मुक्तिः कारणं तु ध्येयमिति श्रुतिविरोधप्रसंगादिति चेदत्रोच्यते—न तावत्त्रिमूर्त्यैक्यमुपपन्नं नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणद्रुद्रो जायते नारायणाद् द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छंदांसि नारायणादेव समुत्पद्यंते। एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ स मुनिर्भूत्वा समचिंतयत् तत एते व्यजायंत विश्वे हिरण्यगर्भोग्निर्यमवरुणरुद्रेंद्राः यन्नाभिपद्माद‌भवत् स ह महात्मा प्रजापतिः तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोजायत सोग्रे भूतानां मृत्युमसृजत ॥ त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खंडपरशुम्। ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय "ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजंतवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ रुद्रः कालांतकाद्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः। चतुर्विधाश्च ते सर्वे जनार्दनविभूतयः ॥ अद्यो नारायणो देवस्तस्माद्ब्रह्मा ततो भवः। परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः ॥ तस्माद्रुद्रोऽभवद्देवीक इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम्। आवां त्वदंगसंभूतौ तस्मात्केशवनामभाक् ॥ तवांतरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः। सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ॥ तदा दर्शितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ॥ सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते ॥ हरो हरति तद्वशः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्मरुद्रयोः परमपुरुषसृज्यत्वतद्विभूतित्वतदवरत्वतत्प्रसादायत्तज्ञानवत्त्वतच्छरीरत्वादिधर्म्माणां तदैक्यविरुद्धानामवगतत्वात्। 'ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायण' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्य च 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते। हरो हरति तद्वश' इति प्रमाणांतरानुगुण्येनांतरात्मतया आकृत्यधिकरणन्यायेन शरीरवाचिनां शरीरिपर्यंतत्वेनाप्युपपत्तेः। बहुप्रमाणावगतभेदस्य निर्वाहासंभवाच्च नापि नारायणादुत्तीर्णं तत्त्वान्तरमस्ति 'विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति। पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, 'यमंतः समुद्रे कवयो वयंति न तस्येशे कश्चन तस्य नाममहद्यशः ॥ परात्परंयन् महतो महांतम्। न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, अग्निरवमो देवानां विष्णुः परमः। मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय। आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान्। एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः स्मृतः ॥ न परः पुंडरीकाक्षाद् दृश्यते पुरुषर्षभः। परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतो न भविष्यति ॥ न विष्णोः परमो देवो विद्यते नृपसत्तम। न वासुदेवात्परमस्ति दैवतम्। न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति ॥ देशतः कालतो व्याप्तिर्मोक्षदत्वं तथैव च। हरेर्विभूतिमात्रं तु केवलं संप्रभाषितम् ॥ न देवः केशवात्परः राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः संति परावरेश" इत्यादिभिर्बहुभिः प्रमाणैर्विष्णोः सर्वाधिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं तदधिकदेवतांतरनिषेधात् ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्ते सर्वे संप्रसूयंत इत्यत्र तु विष्णोरुत्पत्तिरवताररूपा स्वसंकल्पमूलोच्यते, न तु ब्रह्मरुद्रादीनामिव कर्ममूला। कारणवाक्येष्वेकस्यैव कृत्स्नजगत्कारणत्वावगमात् त्रयाणां समुच्चित्य कारणत्वानुपपत्तेः कारणत्वोपास्यत्वबोधकवाक्यगतानां शिवशंभ्वादि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सामान्यशब्दानां छागपशुन्यायेन विशेषवाचिनारायणशब्दार्थपर्यवसानोपपत्तेः अचितः सर्वकारणत्वानुपपत्तेरीक्षणार्थविरोधाच्च रुद्रादीनाम् अनपहतपाप्मा वा अहमस्मीत्यादिना कार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणाद्वासुदेवादिपदवाच्यस्य कुत्रापि कर्मवश्यत्वाद्यश्रवणात् तदुत्पत्तेश्च 'अजायमानो बहुधा विजायत' इत्यवताररूपत्वश्रवणात् अजायमान इति कर्मायत्तोत्पत्तिनिषेधाच्च कर्मकृतत्वस्यापोदितत्वाच्चेतरोत्पत्तेस्तथापवादकाभावाच्च ततो यदुत्तरतरमित्यनेन किमुच्यते इति चेदुच्यते—त्रिमूर्तिमध्ये रक्षकत्वेनावतीर्णस्य नारायणस्य अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नीत्यादिनावगतस्याद्भ्यः संभूत इत्यत्र पूर्वानुवाकोक्तं महापुरुषत्वं वेदाहमेतमित्यनेनैव वाक्येन प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य श्रियः पतित्वमहापुरुषत्वादिश्रवणात्तमेव सर्वोत्तरं महापुरुषं यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति प्रत्यभिज्ञाप्योपरि च 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवानि'ति सहस्रशीर्षत्वादिधर्मान्प्रत्यभिज्ञाप्य तयोर्वाक्ययोर्मध्ये प्रयुक्तस्य ततो यदुत्तरमिति वाक्यस्य संदंशन्यायेन नारायणपरत्वस्यावश्यकत्वात् तत इत्यस्य शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञापि तत्तद्धेतुपरामर्शत्वस्यैव न्याय्यत्वादन्यथा यस्मात्पुरुषादपरं व्यतिरिक्तं परमुत्कृष्टं नास्तीति पूर्ववाक्येनोक्तं पुरुषमेव परामृश्य तद्व्यतिरिक्तस्योत्तरत्वप्रतिपादने पूर्वापरव्याघातप्रसंगाच्च । तत उक्तहेतुभ्यः यत्पुरुषशब्दवाच्यं तत्त्वं तदेवोत्तरं तत्त्वमिति अमृतस्यैष सेतुरित्यनेनापि विष्णोर्न तत्त्वांतरप्रापकत्वमुच्यते अपितु स्वप्राप्तौ स्वयमेव हेतुरिति दिक् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु प्रकृतिगुणत्वेन समानेऽपि कथं मोक्षहेतुः कथमितरौ गुणौ तदहेतू सर्वमपि मोक्षहेतुर्न वा स्यादिति शंकायां दृष्टांतेन गुणानां वैषम्यमुपपादयति पार्थिवादिति । दारुण इति पंचमी पार्थिवात्पृथिवीपरिणामरूपाद्दारुणः काष्ठात्तावद्धूमः उत्पद्यते तस्माद्धूमादनंतरमित्यध्याह्रियते धूमो ह्यग्नेः पूर्वमुत्पद्यते तस्माद्धूमादनंतरमग्निरुत्पद्यते स च त्रयीमयः यथा पार्थिवदारुत्पन्नत्वाविशेषेऽपि धूमो न प्रकाशकः न च स्वर्गाद्यौपयिकः अग्निस्तु प्रकाशकः त्रयीप्रतिपाद्यतारूपेण स्वर्गप्रदश्चेति तयोर्दृष्टकार्यवैषम्यसिद्धिः । एवं सुषुप्तस्य पुरुषस्य तमोगुणानंतरं मनसो नाविलत्वहेतुर्यत्सत्त्वं तदेव ब्रह्मदर्शनसाधनमिति कार्यवैचित्र्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

निरंतरं हरिस्मरणफलमाह एवमिति । भगवत्तत्त्वविज्ञानं स्वबिंबापरोक्षविज्ञानम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अपरोक्षज्ञानफलमाह भिद्यत इति । आत्मनि हृत्कमलकर्णिकामध्ये स्वबिंबे सर्वेश्वरे दृष्ट एव तस्मिन् क्षण एव हृदयग्रंथ्याख्यलिंगं मनो भिद्यते । तस्मिन् भिन्ने सति ईश्वरादितत्त्वविषयाः सर्वसंशयाः छिद्यंते । तेषु छिन्नेषु सत्सु पूर्वकृतपापकर्माणि क्षीयंते उत्तराणि न श्लिष्यंत इत्येकान्वयः । संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमिति भावः । आत्मनि जीवे ईश्वरे ब्रह्मणि जीवे दृष्टे चेति परस्परभेदनिरासेनाहमेव ब्रह्मेत्येवं दृष्टे व्यतिहारन्यायेन हृदयग्रंथिरहंकारः भिद्यत इति केचित्तदयुक्तं श्रुतिस्मृतिविरोधात् । 'सत्यमात्मा सत्यो जीवः, द्वासुपर्णाविन्यात्मनि भिदाबोधः भेदसृष्ट्यभिमानेनेति भागवतज्ञानादद्वैतज्ञाननिषेधाच्च ॥२२॥ ❀ ❀ निगमयति अत इति । अतो निःशेषदुःखनिवृत्त्यलंबुद्धिगोचरसुखानुभवलक्षणमोक्षाख्यपुरुषार्थलाभाद्धि कवयः परमया मुदा आत्मप्रसादनीं भक्तिं वासुदेवे भगवति कुर्वंतीत्येकान्वयः । आत्मप्रसादनीं मनसो नैर्मल्यापादनीं विष्णुप्रसादजननीं वा, मुक्तामुक्ताश्चेत्युभयेऽपि हरौ भक्तिं कुर्वंतीत्येतस्मिन्नर्थे वैशब्दः । उक्तश्रवणभक्त्यादिलभ्यमुक्तौ कोऽधिकारीत्याशंक्य सात्त्विकप्रकृतिरेव तत्राधिकारीति वक्तुं सत्त्वादिगुणांस्तदाश्रयांश्चाह सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येते त्रयो गुणाः जडप्रकृतेः स्वरूपभूताश्रितप्रकृत्यभिमताः हरेर्जगदुत्पत्तौ उपादानभूताः तैर्गुणैः स्वयमगुणः सन्नपि तत्प्रवर्तकतया युक्तः परः पुरुषोऽस्य जगतः स्थित्यादये पालनसृष्टिसंहारान्कर्तुं हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः नामानि एव धत्ते विष्णुर्ब्रह्मा शिव इति संज्ञावत्त्वेनावतरति । तत्र सत्त्वगुणसंबंधविधुरोऽपि सत्त्वगुणप्रवर्तनेन जगत्पालयन् विष्णुसंज्ञो हरिरनन्याधिष्ठिततया पृथगेव स्थितः, चतुर्मुखस्थो ब्रह्माख्यो विष्णुः स्वयमरजा अपि रजोगुणमुपादानीकृत्य जगत्सृजन्नास्ते, शिवाख्यो विष्णुः स्वयमतमाः अपि तमोगुणप्रवर्तकतया जगत्संहरन् शिवे तिष्ठति, तत्सन्निधानविशेषादेव कमलासनवृषासनयोर्ब्रह्मशिवसंज्ञः । तस्माद्धरेरेव त्रिसंज्ञाः न तु लोकप्रसिद्धहरिब्रह्मशिवभेदनिरासेन संज्ञाः । तथात्वे 'ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः सन्नि'त्यादिवामनपुराणविरोधात् । एवं त्रयोऽपि गुणा विष्ण्वाश्रयास्तथापि सात्त्विकराजसतामसशरीरिणां नृणां मध्ये सत्त्वतनौ सात्त्विकशरीरिणि देवप्रकृतौ जीवराशावेव श्रवणभक्त्यादिश्रेयांसि स्युर्न राजसतामसशरीरिषु मिश्रमनुष्येषु असुरेषु च इत्येकान्वयः । सत्त्वतनोर्विष्णोः केवलं भवतीति दर्शयितुं मूर्तित्रयस्वरूपमाह सत्त्वमिति । सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त एकः परपुरुषः हर्यादित्रिसंज्ञा धत्ते । किमर्थं जगतः स्थितिसृष्टिभंगार्थं तत्र तेषां त्रयाणां मध्ये सत्त्वगुणः तनुः शरीरं यस्य सः सत्त्वतनुः तस्माद्विष्णोः श्रेयांसि स्युरिति वाणी न युक्ता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिव्याकोपात्, न चास्याः सर्वगुणराहित्यमर्थः । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म 'गुणाः सर्वेपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः । आनंदादयः प्रधानस्ये'ति स्मृतिसूत्रैर्ज्ञानादिगुणगणविधानात् अत्रापि साक्षी चेता केवलं इत्यादिसाक्षित्वादिगुणप्रतीतेश्च । तस्मात्सत्त्वादिगुणराहित्यमेवास्या अर्थ इति संतोष्टव्यम् । किंच हरिविरिंचिहरा इत्युक्तिं विहाय हरेत्युक्तेः प्रमाणसिद्धः कश्चिदर्थविशेषोस्तीति विज्ञायते सच सकलसुरवरपुरटमुकुटपटलकोटितटपरिघट्टितचरणकमलपरागैः श्रीमद्वादरायणांतेवासिप्रवरैः श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यैर्दर्शित इति नोऽस्माभिरत्र प्रयतितव्यम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु त्रयाणां गुणानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकृतत्वादविशेषेण कथं सत्त्वस्यैव श्रेयःप्राप्तिहेतुत्वमित्याशंक्य सात्त्विकानामेवोत्तमत्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वप्रतिपादनाय गुणत्रितये सत्त्वगुणस्योत्तमत्वं सोदाहरणमाह पार्थिवादिति। अत्रोत्तमपदमध्याहृत्य व्याख्येयम्। पार्थिवात्पृथिवीकार्याद्दारुणो वृक्षात् पार्थिवो धूम उत्तमः लोकोपकारकमेघरूपत्वात्तस्मात् धूमात् पार्थिवोग्निरुत्तमः कीदृशः त्रय्यां प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः सकलपदार्थप्रकाशकः। अत्र यथा वृक्षधूमाग्नीनां पार्थिवत्वाऽविशेषेप्यग्निराधानेन संस्कृतो विशिष्टपुरुषार्थसिद्धये याज्ञिकैरुत्तमत्वेन पूज्यते तथा प्राकृतात्तमसस्तमोगुणाद्रजोगुण उत्तमः तस्मात्सत्त्वं परं ब्रह्मादिसकलदेवतातत्त्वप्रकाशकः यद्यस्मात्सत्त्वगुणाद् ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं भवतीति शेषः, यत्सत्त्वं ब्रह्म दर्शयत्यपरोक्षयतीति तस्मात्सात्त्विका एव ब्रह्मज्ञानाधिकारिण इति सिद्धम्। अनेन चेतनानामपवर्गनरकतमःप्राप्तियोग्यानां त्रैविध्यं सूचितम्॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य च परमानन्दैकरूपत्वेन स्वतः फलरूपस्य साक्षात्कारस्यानुषङ्गिकं फलमाह भिद्यत इति। हृदयग्रन्थिरूपाद्यहङ्कारः। सर्व्वसंशयाश्छिद्यन्त इति श्रवणमननादिप्रधानानामपि तस्मिन् दृष्ट एव सर्व्वे संशयाः समाप्यन्त इत्यर्थः। तत्र श्रवणेन तावज्ज्ञेयगतासम्भावना छिद्यते। मननेन तद्गतविपरीतभावना। साक्षात्कारेणात्मयोग्यतागतसम्भावनाविपरीतभावने इति ज्ञेयम्। क्षीयन्ते तदिच्छामात्रेणैव तदाभासः किञ्चिदेव तेष्ववशिष्यत इत्यर्थः॥ २१ ॥ ❀ ❀ अत्र प्रकरणार्थे सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति अत इति। न केवलमेतावद्गुणत्वं तस्याः किञ्च परमया मुदेति कर्म्मानुष्ठानवन्न साधनकाले साध्यकाले वा भक्त्यनुष्ठानं दुःखरूपं प्रत्युत सुखरूपमेवेत्यर्थः। अत एव नित्यम्। साधकदशायां सिद्धदशायाञ्चैतावत् कुर्व्वन्तीत्युक्तम्॥ २२॥ ❀ ❀ तदेवं कर्म्मज्ञानवैराग्ययत्नपरित्यागेन भगवद्भक्तिरेव कर्त्तव्येति मतम्। कर्म्मविशेषरूपं देवतान्तरभजनमपि न कर्त्तव्यमित्याह सप्तभिः। तत्रान्येषां का वार्त्ता सत्यपि श्रीभगवत एव गुणावतारत्वे श्रीविष्णुवत् साक्षात् परब्रह्मत्वाभावात् सत्त्वमात्रोपकारकत्वाभावाच्च। प्रत्युत रजस्तमोबृंहणत्वाच्च ब्रह्मशिवावपि श्रेयोऽर्थिभिर्नोपास्यावित्याह सत्त्वमिति द्वाभ्याम्। इह यद्यप्येक एव पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः पृथक् पृथक् तत्तदधिष्ठाता तथापि परः तत्तदसंश्लिष्टः सन् हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा भिन्ना धत्ते। तत्तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थः। तथापि तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि धर्म्मार्थकाममोक्षभक्त्याख्यानि शुभफलानि सत्त्वतनोरधिष्ठितसत्त्वशक्तेः श्रीविष्णोरेव स्युः। अयं भावः–उपाधिदृष्ट्या तौ द्वौ सेवमाने रजस्तमसोर्घोरमूढत्वात् भवन्तोऽपि धर्म्मार्थकामा नातिसुखदा भवन्ति। तथोपाधित्यागेन सेवमाने भवन्नपि मोक्षो न साक्षान्न च झटिति किन्तु कथमपि परमात्मांश एवायमित्यनुसन्धानाभ्यासेनैव परमात्मन एव भवति। तत्र तत्र साक्षात् परमात्माकारेणाप्रकाशात् तस्मात्ताभ्यां श्रेयांसि न भवन्तीति। अथोपाधिदृष्ट्यापि श्रीविष्णुं सेवमाने सत्त्वस्य शान्तत्वात् धर्म्मार्थकामा अपि सुखदाः। तत्र निष्कामत्वेन तु तं सेवमाने सत्त्वात् संजायते ज्ञानमिति कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति चोक्तेर्म्मोक्षश्च साक्षात्। अत उक्तं स्कान्दे "बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः। कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः" इति। उपाधिपरित्यागेन तु पञ्चमः पुरुषार्थो भक्तिरेव भवति। तस्य परमात्माकारेणैव प्रकाशात्। तस्माच्छ्रीविष्णोरेव श्रेयांसि स्युरिति॥ २३॥ ❀ ❀ अत्र तु यत् त्रयाणामभेदे वाक्येनोपजप्तमतयो विवदन्ते तत्रेदं ब्रूमः। यद्यपि तारतम्यमिदमधिष्ठानगतमेव, अधिष्ठाता तु परः पुरुष एक एवेति भेदासम्भवात् सत्यमेवाभेदवाक्यम्, तथापि तस्य तत्र तत्र साक्षात्त्वासाक्षात्त्वभेदेन प्रकाशेन तारतम्यं दुर्निवारमेवेति सदृष्टान्तमाह पार्थिवादिति। पार्थिवात् न तु धूमवदंशेनाग्नेयात्। तत एव वेदोक्तकर्म्मणः साक्षात् प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद् दारुणः यज्ञियात् मन्थनकाष्ठात् सकाशात् अंशेनाग्नेयो धूमस्त्रयीमयः। पूर्व्वापेक्षया वेदोक्तकर्म्माधिक्याविर्भावास्पदम्। तस्मादपि स्वयमग्निस्त्रयीमयः। साक्षात्तदुक्तकर्म्माविर्भावास्पदम्। एवं काष्ठस्थानीयात् सत्त्वगुणविदूरात् तमसः सकाशात् धूमस्थानीयं किञ्चित् सत्त्वसन्निहितं रजो ब्रह्मदर्शनम्। वेदोक्तकर्म्मस्थानीयस्य ब्रह्मणस्तु तत्तदवतारिणः पुरुषस्य प्रकाशद्वारम्। यदग्निस्थानीयं सत्त्वं तत् साक्षाद् ब्रह्मणो दर्शनम्। साक्षादेव सम्यक् तत्तद्गुणरूपाविर्भावद्वारम्। अत्र दारुस्थानीयं तमः धूमस्थानीयं रजः अग्निस्थानीयं सत्त्वं त्रय्युक्तकर्म्मस्थानीयं ब्रह्म। पार्थिवादिति। यथा धूमोंऽशेनाग्नेयो भवति दारु तु तथा नेति। तत्र स्वल्पं त्रयीमयत्वं भवति। एवं रजसः सत्त्वसन्निहितत्वं तथा तमसो नेति ब्रह्मसन्निहितत्वं स्वल्पं ज्ञेयम्। ततश्च त्रय्युक्तकर्म्म यथाग्नावेव साक्षात् प्रवर्त्तते नान्ययोस्तद्वत् परब्रह्मभूतो भगवानपि सत्त्व एवेत्यर्थः। अतो ब्रह्मशिवयोर्द्वयोरसाक्षात्त्वं श्रीविष्णोस्तु साक्षात्त्वं सिद्धमिति भावः। तथा च श्रीवामनपुराणे "ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः। ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः स शिवरूपः शिवे स्थितः॥ पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी जनार्दन" इति। श्रीदशमे च 'शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृत' इत्यादौ 'हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः। स सर्व्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदि'ति। अत एव श्रीविष्णोरेव परमपुरुषेण साक्षादभेदोक्तिः। 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहमि'त्यादिना द्वितीये। तदुक्तं स उ एव विष्णुरिति। श्रुतिश्च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत। यतः प्रजाः सर्व्वाणि भूतानि। नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम्। ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति। एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः। स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत एवैते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्व्वरुणरुद्रेन्द्रा" इति च। एवं त्रिवेदीपरीक्षायामपि श्रीविष्णोरेवाराध्यत्वं स्पष्टम्। एवं भगवदवतारानुक्रमणिकासूत्राणां भेदमङ्गीकृत्यैव केवलश्री-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दत्तस्य गणनासोमदुर्व्वासयोस्त्वगणना । तदेवं श्रीविष्णोरेव सर्व्वोत्कर्षे स्थिते यदन्यत्र श्रीविष्णुशिवयोर्भेदे नरकः श्रूयते तदनैकान्तिकवैष्णवशास्त्रत्वादनैकान्तिकवैष्णवपरमेव । तद्विपरीतं हि श्रूयते पाद्मोत्तरखण्डादौ । 'यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी भवेद्ध्रुवमि'त्यादि । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरान्ते लिङ्गस्फोटनृसिंहोपाख्यानम् । विष्वक्सेननामा विप्रः कश्चिदेकान्तविष्णुभक्त आसीत् । तस्य पृथिवीं क्रमतो दैवात् केनचिद् ग्रामाध्यक्षपुत्रेण मिलनमभूत् । तयोः संकथा चेयम् । "देवकर्म्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम् । देवतायतनं गत्वा तत्र तात प्रतिष्ठितम् ।। लिङ्गमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्म्मलम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः श्रुताः । चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावगतोऽथवा । पूजयामश्च नैवान्यं तस्मात्त्वं गच्छ मा चिरमि"त्यादिका । ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते तद्धस्तेन मृत्युमनभीप्सन् स इदं विचारयामास । भवतु तत्रैव गच्छाम इति । ततो लिङ्गसमीपं गत्वा तस्मिन्नधिष्ठाने श्रीनृसिंहाय नम इति पुष्पाञ्जलौ विक्षिप्ते तत् श्रुत्वा पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य तल्लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन सपरिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि च्छिन्नानीति । तदेतदुक्तं स्कान्दे 'शिवशास्त्रेषु तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यदि'ति । मोक्षधर्म्मे नारायणीयोपाख्याने 'सांख्यञ्च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्व्वे निखिलेऽपि राजन् । सर्व्वैः समस्तैरृषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमि'ति । महाभारते 'यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुमुष्टिं च जिघृति ।।' अत एवोक्तं श्रीनारदेन 'आवासतं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् । विनोपसर्पत्यपरम् हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्त्ति सिन्धुम् ।।' श्रीहरिवंशे 'हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । विष्णुमन्त्रं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवमि'ति । अत एव विष्णुमन्त्रजापकस्याधिक्यं श्रीनृसिंहतापन्यां श्रुतौ 'अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् ।। गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समम् ।। यतीनां शतं पूर्णमेकेन रुद्रजापकेन तत्समम् । रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व्वाङ्गिरसशिखाध्यापकेन तत्समम् । अथर्व्वाङ्गिरसशिखाध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्सममि'ति । मन्त्रराजश्च श्रीनृसिंहमन्त्र एव । अत एवोक्तं वाराहे 'जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेद्धीमान् सर्व्वपापक्षये सती'ति । यत्तु श्रीभागवत एव 'त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् । सर्व्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छती'त्यादि, तत् खलु श्रीविष्णोः सकाशात् अन्यास्वातन्त्र्यापेक्षयैव । तदुक्तं श्रीब्रह्मणा 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृगि'ति । श्रीसङ्कर्षणे च 'ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया' इति । 'यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूदि'ति च । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं पाद्मेऽपि 'शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिसकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः ।' इति । अत्र श्रीविष्णुनेति तृतीयाया अनिर्देशादत्रैव श्रीशब्ददानाच्च श्रीमतः सर्व्वशक्तियुक्तविष्णोः सर्व्वव्यापकत्वेन तन्नाम्नस्तस्माद् यः शिवस्य गुणनामादिसकलं धिया भिन्नं स्वतन्त्रं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्कण्डेयं प्रति श्रीशिववाक्यञ्चेदमेव 'न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते । नात्मनश्च परस्यापि तद्युष्मान् वयमीमहि ।।' तत्तेभ्योऽपि सर्व्वत्र समदृष्टिभ्यो वयं युष्मानेव ईमहि प्रियत्वेन जानीम इति । 'अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा । न मद्भागवतानाञ्च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचिदि'ति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः । अत एव तत्पूर्वं 'नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत । भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये' इति श्रीशिवोक्तमहिमभक्त्या भगवति समाधिस्थस्य तस्य देव्यै महिमदर्शनार्थं हृदि च्छलेन स्वयं शिवे प्रविष्टे विरतिर्ज्ञाता । यथोक्तं 'किमिदं कुत एवेति समावेर्व्विरतो मुनिरि'ति । तच्चान्यथा न सम्भवतीति । श्रुतौ च श्रीविष्णोरेव सर्व्वोत्कर्ष उक्तः 'यं कामये तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'त्यादिना । तस्मात्तदीयत्वेनैव ब्रह्मरुद्रभजने न दोषः । 'स आदिदेवो भजतां परो गुरुरि'ति । 'वैष्णवानां यथा शम्भुरि'त्याद्यङ्गीकारात् । यथानुष्ठितं श्रीप्रह्लादेन 'ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् । भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः' इति । श्रीयुधिष्ठिरेण च 'क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः । यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत् सम्पादय नः प्रभो' इति । स्वतन्त्रत्वेन भजने भृगुशापो दुरत्ययः । यथा चतुर्थे 'भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् । भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।। पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ।।' इत्यादि । वेदविहितमेवात्र भवव्रतमनूद्यते । अन्यविहितत्वे पाखण्डित्वावधानायोगः स्यात्, पूर्व्वत एव पाखण्डित्वसिद्धेः । तस्मात् स्वतन्त्रत्वेनैवोपासनायामयं दोषः । यतश्च तत्रैव तेन श्रीजनार्द्दनस्यैव वेदमूलत्वमुक्तं 'एष एव हि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः । यं पूर्व्वे चानुसन्तस्थुर्यत् प्रमाणं जनार्द्दनः' इति । एष वेदलक्षणः । यत्प्रमाणं यत्र मूलमित्यर्थः । स्वतन्त्रोपासनायां तत्प्राप्तिः श्रीगीतोपनिषत्स्वेव निषिद्धा । 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकम् ।। अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ।। यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।।" इति । अवज्ञादिकन्तु सर्व्वथा परिहरणीयम् । यथा पाद्मे 'हरिरेव सदाराध्यः सर्व्वदेवेश्वरेश्वरः । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन ।।' श्रीभगवद्वाक्यञ्च 'यो मां समर्च्चयेन्नित्यमेकान्तभावमाश्रितः । विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ।।' गौतमीये च 'गोपालं पूजयेद्यस्तु निन्दयेदन्यदेवताम् ।अस्तु तावत् परो धर्म्मः पूर्व्वधर्म्मो विनश्यति ।।' 'हयशीर्षे मां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पथि देवहेलनादि'ति श्रीनारायणवर्म्मणि तदागःप्रायश्चित्तं चतुर्थे नन्दीश्वरशापश्च 'संसरन्निह ये चामुमनुसर्व्वाविमानिनमि'ति। अत्र विशेषजिज्ञासा चेत् परमात्मभक्तिसन्दर्भौ द्रष्टव्यौ। तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां 'भास्वान् यथाश्मशकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र। ब्रह्मा य एव जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामी'ति। 'दीपार्च्चिरेव हि दशान्तरमभ्युपेत्य दीपायते विवृतहेतुसमानधर्म्मा। यस्तादृगेव हि च विष्णुतया विभाति गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामी'ति। क्षीरं यथा दधिविकारेत्यादि। नच दधिदृष्टान्तेन विकारित्वमायाति "तस्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि"ति न्यायेन मुहुः परिहृतत्वात्। यथोक्तं 'यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वा विकृतादि'ति। दृष्टान्तत्रयेण तु क्रमेणेदं लभ्यते। सूर्यकान्तस्थानीये ब्रह्मोपाधौ सूर्य्यस्येव तस्य किञ्चित्-प्रकाशः। दधिस्थानीये शम्भूपाधौ क्षीरस्थानीयस्य न तादृगपि प्रकाशः। दशान्तरस्थानीये विष्णूपाधौ तु पूर्ण एव प्रकाशः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हृदयग्रन्थिरविद्या भिद्यत इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगेणाविद्याध्वंसो भक्तानामननुसंहितं फलम्। एवमेव 'छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः' असम्भावानादिरूपाः। आत्मनीति ईश्वर इत्यस्य विशेषणम्। यद्वा आत्मन्येव मनस्येव दृष्टे किं पुनः साक्षाद् दृष्टे सतीति स्फूर्त्तिसाक्षात्कारावुक्तौ। "सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः। भजनेषु स्पृहा भक्तिरनर्थापगमस्ततः॥ निष्ठा रुचिरथासक्ती रतिः प्रेमाथ दर्शनम्। हरेर्माधुर्यानुभव इत्यर्थाः स्युश्चतुर्द्दश"॥ २१॥ ❀ ❀ परमया मुदेति साधनदशायामपि कष्टाभाव उक्तः॥ २२॥ ❀ ❀ एवं कर्म्मज्ञानादिकमतिक्रम्य भक्तेरेव यथा कर्त्तव्यत्वमुक्तं तथैव देवतान्तरोपासनामप्यपहाय भगवानेवोपास्य इत्युच्यते। स च भगवानेक एवापि क्रीडयावतरन्ननेकोऽपि भवति 'बहुमूर्त्यैकमूर्त्तिकमि'ति दशमात्। तस्यावतारा द्विविधाः चिच्छक्त्या मायाशक्त्या च। चिच्छक्त्या मत्स्यकूर्मादयो भजनीया एव। मायाशक्त्या च ये सत्त्वरजस्तमोभिर्विष्णुब्रह्मरुद्रास्तेषु विष्णुरेव भजनीय इत्याह सत्त्वमिति। इह यद्यपि एक एव पुमान् आदिपुरुषः अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्त एव हरिविरिञ्चिहरा इति संज्ञा धत्ते। सन्धिरार्षः। परः इति गुणैर्युक्तोऽपि अचिन्त्यशक्त्या तेभ्यो बहिः पृथगवस्थित्यैव तेषामस्पर्शनात् परः अयुक्त इत्यर्थः। तदपि श्रेयांसि भक्तानामभीष्टानि। तत्र तेषु मध्ये सत्त्वतनोः। "भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम्। सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिहे"त्युत्तरश्लोकदृष्ट्या विशुद्धसत्त्वात्मकशरीरात् हरेरेव स्युः। "साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चे'ति। 'सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।' इति 'हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः पर" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्। हरौ मायागुणस्य सत्त्वस्य युक्तत्वेपि तस्य योग एव। सत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वादौदासीन्याच्च तेन सच्चिदानन्दवस्तुनो महाप्रकाशस्योपरागासंभवात् प्राकृतसत्त्वस्य न हि हरिशरीरारम्भकत्वम्। रजस्तमसोस्तु विक्षेपरूपत्वावरणरूपत्वाभ्यामुपकारकत्वापकारकत्वाभ्याञ्च ताभ्यामानन्दस्य विक्षिप्तत्वमावृतत्वमित्युपरागसंभवात् ब्रह्मरुद्रयो रजस्तमस्तनुत्वमेवेति तयोः सगुणत्वं हरेर्निर्गुणत्वञ्च युक्तिसिद्धमेव। निर्गुणत्वेऽपि प्राकृतसत्त्वस्य प्रकाशरूपेण तत्समीपवर्त्तितया तत्र स्थितत्वाद्विश्वपालनलक्षणस्तद्धर्म्मं औदासीन्येन हरौ प्रतीयते। न च तेन तस्य निर्गुणत्वं व्याहतमिति वाच्यं, संयोगसमवायसम्बन्धाभ्यां प्राकृतसत्त्वस्य तत्रासम्भवात्। सामीप्यसम्बन्धेनैव तत्र स्थितत्वादिति। स्वभक्तिज्ञानस्फूर्त्तिसाक्षात्कारादिदानेनैवासक्त्यैव। स्वभक्तपालनं तु स्वरूपभूतस्य शुद्धसत्त्वस्य धर्मो ज्ञेयः। किञ्चात्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वात् 'नेतरोऽनुपपत्तेः १।१।१७' इति न्यायेन तस्येश्वरत्वाभावात् जीवत्वेन तद्वति रजसि परमेश्वरस्य योगात् तत्रावेशादेवावतारत्वम्। यदुक्तं ब्रह्मसंहितायाम् "भास्वान् यथाश्मशकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र। ब्रह्मा य एव जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति। शिवस्य तु जीवत्वाभावाद् गुणयुक्तेश्वरत्वमेव। यदुक्तं तत्रैव, 'क्षीरं यथा दधिविकारविशेषयोगात् संजायते न तु ततः पृथगस्ति हेतोः। यः शम्भुतामपि तथा समुपैति कार्याद्गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामी'त्यतो ब्रह्मशिवयोर्मध्ये शिवस्येश्वरत्वमिति केचिदाहुः। केचित्तु तैर्युक्त इति नियामकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन सामीप्यसम्बन्धेन च योगो ज्ञेयः। तत्र सत्त्वादीनां नियामकसम्बन्धेन योगे सति पुरुषः स्वस्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवति। रजसि तमसि च संयोगसम्बन्धेन योगे स एव पुरुषो ब्रह्मा रुद्रश्च सगुण एव भवति। सत्त्वे सामीप्यसंबन्धेन योगे स एव पुरुषो विष्णुः स्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवतीत्याचक्षते। अत एव योगो नियामकतया गुणैः सम्बन्ध उच्यते। अतः स तैर्न युज्यते स्वांशः परस्य यः इति भागवतामृतकारिकार्थ उपपद्यत इति॥ २३॥ ❀ ❀ आवरणविक्षेपप्रकाशधर्म्माणां तमोरजःसत्त्वानां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं तथा सत्त्वस्य शुद्धसत्त्वे प्रातिकूल्याभावञ्च सदृष्टान्तमाह पार्थिवात् स्ववृत्तिप्रकाशप्रवृत्तिरहितात् धूमः प्रवृत्तिस्वभावः श्रेष्ठस्तस्मादप्यग्निः प्रवृत्तिप्रकाशधर्म्मकः वेदोक्तकर्म्मसाधनत्वात् त्रयीमयः। एवं तमसो लयात्मकात् रजो विक्षेपकं श्रेष्ठम्। तस्मादपि सत्त्वं लयविक्षेपशून्यं ब्रह्मदर्शनम्। सत्त्वात् संजायते ज्ञानमित्यादेः शुद्धसत्त्वे तस्य प्रातिकूल्याभावेनोपरागाभाव उक्तः। तेन ब्रह्मदर्शने तस्य व्यवधायकत्वाभाव एव साधकत्वमौपचारिकं, भक्त्या विना ब्रह्मदर्शनासम्भव इत्यग्रिमग्रन्थे प्रतिपादनात्। एवञ्च आनन्दो ब्रह्मणो रूपमिति परमेश्वरस्यानन्दरूपत्वात्। 'माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना' इत्यादेर्मायागुणानां रजःसत्त्वतमसां परमेश्वरस्पर्शे स्वतः सामर्थ्याभावात् परमेश्वरेणैव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वेच्छया तत्स्पर्शे स्वीकृतेऽपि ब्रह्मणि विक्षेपविशिष्टो विष्णौ प्रकाशविशिष्टः शिवे आवरणविशिष्ट आनन्द इयत आनन्दस्य प्रकाशयुक्तत्वे न क्षतिरिति विष्णुरेवोपास्य इति विवेकः। अत्र दारुणि शुद्धतेजस उपलब्धेर्धूमे तु तदनुपलब्धेर्धूमस्थानीयाद्रजसः सकाशात् दारुस्थानीयं तमः श्रेष्ठं तत्कार्य्यसुषुप्तावपि केवलात्मानुभवादिति रजस्तमोगुणवतोर्ब्रह्मरुद्रयोर्मध्ये रुद्र एव श्रेष्ठ इति केचिदाहुः। अतो भगवदवतारत्वे त्रयाणां साम्यम्। गुणोपरागानुपरागाभ्यामसाम्यञ्चेत्यभेदभेदप्रतिपादकानि पौराणिकवाक्यानि सङ्गमनीयानि। अत्र 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः। परमात्मा जीवात्मा च यद्यपि स्वरूपतो गुणसङ्गरहित एव भवति, तदपि परमात्मनश्चिन्महोदधित्वात् परमेश्वरत्वात् स्वातन्त्र्यात् स्वैरलीलत्वाच्च। स्वेच्छयैव स्वकर्तृकेण गुणस्पर्शेन शम्भुत्वे सति गुणकार्यक्रोधादिमत्त्वेऽप्यात्मारामत्वमसंसारित्वं स्वाज्ञानापचयश्च भवति। जीवात्मनस्तु चित्कणत्वादल्पप्रकाशकत्वादीशितव्यत्वादस्वातन्त्र्यादल्पबलत्वाच्च गुणकर्तृक एव तत्स्पर्शे सति स्वज्ञानलोपः संसारश्च भवतीति विवेचनीयम्॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

नित्यं परमया मुदा वासुदेवे भक्तिं कुर्वंतीत्युक्तं तत्र वासुदेवस्य निःसमानाधिकत्वे सत्युपपद्येतेत्याकांक्षायां भगवतो निःसमानाधिकत्वं दर्शयति सत्त्वमित्यादिना। एकः समानाधिकशून्यः परः पूर्णः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषः प्रकृत्याख्यशक्तिनियंता "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः संति परावरेशे। पुरुष एवेदं सर्वं प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सत्यकामः सत्यसंकल्प" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः 'स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि। वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः॥' इत्यादिनात्रैव प्रसिद्धः श्रीवासुदेवः सर्वचेतनाचेतनप्रवर्तको विश्वसिसृक्षुः महदादिपृथिव्यंतं सर्वं विश्वं केनापि स्वांशेन स्रष्टुमशक्यं स्वयं सृष्ट्वा पुनरस्य विश्वस्यांतरीयस्थित्यादये स्थितिसृष्टिसंहारार्थं ये शक्तिभूतायाः प्रकृतेः सत्त्वरजस्तम इति गुणास्तैर्युक्तः स्वावतारेण स्वांशभूतक्षेत्रज्ञद्वयेन तानधिष्ठाय स्थितः हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः धत्ते बिभर्ति, संधिरार्षः। तत्र सृष्ट्यर्थं स्वप्रसादविषयेण स्वशक्तिलेशोपबृंहितेन स्वांशभूतेन क्षेत्रज्ञविशेषेण रजोगुणयुक्तेन विरिंचिरिति संज्ञां धत्ते, तथैव संहारार्थंमपरेण क्षेत्रज्ञेन स्वकीयसंहारशक्तिलेशोपबृंहितेन तमोगुणाधिष्ठात्रा हर इति संज्ञां धत्ते, तथा जीवानां विश्वपालनाधिकारयोग्यतामदृष्ट्वा स्वावतारेण स्थित्यर्थं सत्त्वगुणनियंतृतया हरिरिति संज्ञां धत्ते। एवमर्कचंद्रेंद्राद्या अपि वासुदेवेनैव तत्तदधिकारेषु नियुक्ता इति ज्ञेयम्। तथा चोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे विष्णुपुराणे च "ब्रह्मा शंभुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः। एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा॥ जगत्कार्यावसाने तु वियुज्यंते च तेजसा। नहि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम्॥ स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचिदि"ति वक्ष्यति च 'सृजामि तन्नियुक्तोहं हरो हरति तद्वशः' इति। तत्र तेषु त्रिगुणाधिष्ठातृषु मध्ये नृणां श्रेयांसि तु साधनसंपत्तिबंधनिवृत्तिपरमपदप्राप्तिरूपाणि सत्त्वतनोः सत्त्वनियंतुः सकाशादेव स्युः। तस्य वासुदेवावतारत्वात्, अतः सर्वकारणः सर्वशक्तिसर्वज्ञः परमकारुणिकः समानातिशयशून्यः श्रीवासुदेव एव भजनीयः॥ २३॥ ❀ ❀ रजस्तमोऽधिष्ठातृभ्यां सत्त्वाधिष्ठातुः वासुदेवावतारतया श्रेयःप्रदत्वेन श्रैष्ठ्यमुक्तमिदानीरजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य श्रेयोद्वारत्वेन श्रैष्ठ्यमाह पार्थिवादित्यादिना। पार्थिवात् पृथिवीविकारात् दारुणः काष्ठात् धूमोऽग्निप्रत्यायकस्तस्मादग्निः श्रेष्ठः यतस्त्रयीमयऋग्यजुःसामोक्तकर्मप्रचुरः, एवं तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं श्रेष्ठं यद्यस्माद्धेतोः सत्त्वं ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारभूतम्॥ २४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं विज्ञाने जाते यत्फलं तदाह भिद्यत इति चिदचिद्ग्रंथिरविद्याकार्यं तद्ज्ञानेन निवर्त्तते 'यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति सर्ववस्तूनां यथार्थज्ञाने सर्वे संदेहा निवर्तंते। मिथ्याज्ञानसलिलासिक्तायामात्मभूमौ कर्मबीजं प्ररोहति, नतु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्पीतसलिलत्वयौषरायामिति कर्माण्यपि क्षीयंते। एतत्सर्वं न येन केनापि प्रकारेण जातज्ञानकार्यं, किंतु ब्रह्मात्मैक्यानुभवकार्यमित्याह दृष्ट एवेति। आत्मत्वेन भगवदनुभवेनान्यथेत्येवकारार्थः, आत्मनो ह्यनीश्वरत्वेन जाताः पदार्था ईश्वरत्वेन निवर्त्तंते अन्यस्यैश्वर्यत्वे ज्ञातेऽपि न ह्यन्यस्येश्वरत्वात् ज्ञानं स्वस्य संसारहेतुर्भवति॥ २१॥ ❀ ❀ एवं सर्वप्रकरणार्थं निरूप्य कुत्र पुरुषप्रयत्नः पर्यवसित इति संदेहे प्रयत्नविषयमाह अतो वै कवय इति। शुद्धे सत्त्वात्मके अंतःकरणे आविर्भूते भगवति परमप्रेम कर्तव्यमिति प्रयत्ननिष्कर्षः। तेन भगवत्प्रसादः अंतःकरणे भगवत्साक्षात्कारो वेति फलं वै निश्चयेन स्वस्यैवं निश्चयः कवयः शब्दतात्पर्यभिज्ञाः शब्दबलविवेकादेवमर्थप्रत्यय इति भावः। साधनस्य सुखात्मकत्वादपि सदा भक्तिं कुर्वंति क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं भगवदाविर्भावेन परमा मुद्योत्पद्यते विषयस्तु सत्त्वगुणाविर्भूतः भक्तिश्च ज्ञानजनिका प्रयत्नभक्तौ साधनत्वेनेति शब्दबलविवेकश्च इति प्रथमाधिकारः॥ २२॥ ❀ ❀ तत्र विषये संदेहाः कोयं नियमः सत्त्वमूर्त्तावेव भक्तिः कर्त्तव्येति रजस्तमोमूर्त्तावपि भक्तिकरणं ब्रह्मज्ञानसाधकं, तथाच विष्णुभक्तिवच्छिवादिभक्तिरपि ज्ञानसाधिका ब्रह्मणस्तुल्यत्वादित्याशंक्य तत्र निर्द्धारमाह पंचभिः सत्त्वमित्यादिभिः। ब्रह्मणो विशेषत्वाभावेपि उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं नतु चैतन्यस्वरूपं भिद्यते, केषांचिद्वैष्णवानां मत इव तेपि गुणा न ब्रह्मणः। तथा सति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उच्चावचगुणजनकत्वेन स्वरूपमपि विलक्षणं स्यात्, कार्यवशात्तथापेक्षायां न दोषः। एकस्यैव स्नानभोजनांतःपुरकार्यदर्शनात्। ननु पुरुषस्त्रिगुणः तस्माद् गुणप्रेरणया तत्तत्कार्यकरणं संभवति प्रकृतेऽपि तथाचेत् गुणांतरपरंपरया अनवस्था स्यात्। ततः क्वचित्सहजो गुणसंबन्धो वक्तव्यः। तथा सति स्वरूपमपि भिद्येतेति चेत् अत्र हि बहवो वादिनः पृथक् पृथक् निरूपयंति। सांख्यास्तु नित्यसंबन्धं प्रकृतेराहुः। अन्ये तु नास्त्येव संबन्धः, भ्रमादेव प्रतीयत इत्याहुः। भागवतसिद्धांते तु भगवति सहजं कर्तृत्वं तत्र किंचिद्रूपं प्रकृतिपुरुषविभेदेन द्विरूपत्वमापद्यते, यथा भौतिकनिर्माणे भूतापेक्षा तथा प्राकृतनिर्माणे करणत्वेन प्रकृत्यपेक्षा। नैतावता स्वरूपे दोषो वा संभवतीति एक एव पुरुषोऽस्य जगतः उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थं गुणत्रयमाददानः पर एव पुरुषो ब्रह्मभूतः हरिविरिंचिहर इति "सर्वो द्वंद्वो विभाषा एकवद्भवति" इति न्यायेन संज्ञात्रयं संधत्ते सुपां सुलुगिति लुग्वा, इतिशब्दो वा द्वंद्वांते श्रूयमाणः सर्वेत्राभिभिवध्यते, संज्ञायाः स्वरूपमात्रत्वान्न प्रत्ययोत्पत्तिः यथा 'देवदत्तेति संज्ञा' इतिशब्दः प्रकारार्थश्च, तेन अन्यापि संज्ञा एकस्य बह्व्यः संतीत्यर्थः। तथाद्वैते गुणाः कार्यार्थं करणत्वेन गृहीता अपि निरंतरग्रहणादुपाधिरूपा जाताः। तेन यद्भजनं तदुपाधावेव पर्यवसितं भवतीति सत्त्वोपाधिरेव सेव्य इत्यभिप्रायेणाह श्रेयांसीति। तत्रैवं निर्णयः सेवकः सेव्यं यादृशं रूपं पश्यति स्वस्यापि तादृशं रूपं संपादयति। साधनानि च तानि यद्यपि अपहतपाप्मानं भगवंतम् अन्यथा कर्तुं न शक्नुवंति तथापि जीवमन्यथा कुर्वंत्येव। ततश्च यादृशेन रूपेण साधनेन वा नान्यथाभावः तादृशरूपवानेवेश्वरः सेव्यः, नाशशंकाभावात्। यदि पुनः सेवकस्य बुद्धिर्नोपाधिपर्यवसायिनी तत्र यत्र क्वचिद् सेवायामपि न काचित् चिंता, यथा ब्रह्मविदः तं यथायथोपासत इत्यत्र तथा निर्णयात् श्रेयांसि शुभफलानि तत्र भजनीयरूपेषु खल्विति संमतिः सोपपत्तिका सा निरूपिता। सत्त्वतनोरिति ननुशब्दात् दृष्टोपाधित्वमुक्तं नृणां साधारणजीवानां नियतानां तु तेन सहोपाधिरिति सर्वं सुस्थम्॥ २३॥ ❋ ❋ अयमर्थो गूढ इति दृष्टांतमाह पार्थिवादिति। प्रकाशापेक्षिणा हि तेजो मृग्यते तत्राप्यग्निसाध्येष्वग्निः, स च लोकदारुप्रतिष्ठितः, तानि पुनः पृथिवीप्रकृतिकानि तेषां पृथिवीसंबंधः वृक्षरूप इति यावत्, तत्र छेदनेन शोषेण वा काष्ठताजलांशकत्वेन धूमजनकत्वं तेजोंशेनाग्निजनकत्वमिति, तत्राप्यलौकिकाहवनीयादिदेवतासंबंधे वेदप्रतिपाद्यत्वं तत्र लोके कालांतरागन्याच्छायां सार्द्धभूसंबद्धकाष्ठसंग्रहः, ततः पार्थिवशब्देनोक्तं तस्मादपि धूमः शुक्लः ततोपि लोकांतरे प्रकाशार्थं त्रयीमयस्ततः पूर्वरूपं मृत्पिण्डसमानकाष्ठता अंतिममाहवनीय इति। अथवा जले ह्याधारमात्रत्वं दातुः संपादयति धूमः शोषणं पाकमग्निः, एवं घटस्यामस्य नोपकारसंपादकत्वं तेजस एवोपाधिवैलक्षण्यात् तथा ब्रह्मणोपि तमसा लौकिकभोगसंपादकत्वं रजसा कर्मसत्त्वेन ज्ञानमिति यद्ब्रह्मेति पूर्वोक्तरूपता उक्ता। यद्ब्रह्म तमसः तस्माद्यद् ब्रह्मरजः तदुन्नतं ततोपि सत्त्वं तत्तु ज्ञानरूपमेवेति दर्शनमनुभवः, अदूरविप्रकर्षेण एतदुक्तमित्यर्थः। अनेन सोपहितं कार्यमपि विलक्षणं जनयतीत्युक्तं पूर्वश्लोके जीवपुरःसरेण त्रैविध्यं निरूपितमनेन तु ब्रह्मपुरःसरेणेति विशेषः॥ २४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भिद्यत इत्यत्र। विद्याया अविद्यानाश इव पुनरविद्यया विद्यानाशोपि भवतीत्याहुः आत्मनो हीत्यादि। 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' विति जाताः पदार्था इत्यर्थः। न निवर्तन्त इति। नारदेन तथात्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। जातेपीति। न निवर्तन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः॥ २१॥ ❋ ❋ अतो वै इत्यत्र। क्रतेरनित्यत्वात् नित्यं कृत्यसंभवेन यावज्जीवाग्निहोत्रे सायंप्रातःकालवदत्र कालविशेषो विवक्षितस्तस्य वाक्येऽदर्शनात् सदापदव्याख्यातमपि कालं पुनर्व्याकुर्वन्ति क्षणे क्षण इति। एवमप्यपुष्टार्थत्वमित्यतो मुत्पदेन तद्योजयन्ति प्रतिक्षणमित्यादि। सूतादीनामधिकारस्य स्वरूपमाहुः विषय इत्यादि। विषय इति। भक्तिविषयः॥ २२॥ ❋ ❋ सत्त्वमित्यत्र। ब्रह्मणोपीत्यत्रापिः शङ्कागर्हायाम्। शेषत्वाभावेपीति। गुणशेषत्वाभावेपि। उपाधीत्यादि। तथा चोपाधीनां सत्त्वादीनां प्रयोजकत्वात्तथेत्यतो नियम इत्यर्थः। केषाञ्चिदिति। माध्वानाम्। इवेति। वैधर्म्ये दृष्टान्तः। न ब्रह्मण इति। 'निर्गुणस्य गुणात्मय' इत्यत्र द्वितीयस्कन्धे वक्ष्यमाणा नेत्यर्थः। अत्र चैतन्यस्वरूपमभेदवादी शङ्कते नन्वित्यादि। पुरुष इति। शारीरः। गुणप्रेरणयेति। गुणकृतप्रेरणया। साङ्ख्यास्त्वित्यादि। तेषां कार्येश्वरवादात् प्रकृत्या नित्यसम्बद्धं चैतन्यमेवेश्वर इति तेषां मतम्। अन्ये इति। पातञ्जला मायावादिनश्च। भ्रमादिति। उपधानप्रयुक्तात् भ्रमात्। किञ्चिद्रूपमिति। कूटस्थचैतन्यस्याक्षरात्मन एकदेशः। ननु प्रकृतिपुरुषौ विना कार्यादर्शनात्करणरूपौ तौ विना तयोर्निर्माणासंभवात् तौ नित्यावेव स्वीकार्यौ, ततश्च साङ्ख्यवत्तत्रैव विश्रान्तिरापद्येतेति को विशेषः साङ्ख्यात्, अथ भ्रमात्सम्बन्धो वाच्यः, तर्हि को विशेषो मायावादिभ्य इत्याकाङ्क्षायां तौ विनापि तयोर्जननं दृष्टान्तेन समर्थयन्ति यथेत्यादि। प्रकृत्यपेक्षेति। न प्रकृतिपुरुषनिर्माण इति शेषः। नैतावतेति। न तज्जननोत्तरं सत्येनापि तत्सम्बन्धेन। लुग्वेति। ह्र्यादिशब्दाज्जातस्य सोर्लुक्। न प्रत्ययोत्पत्तिरिति। डुदाञ् दाने। अत सातत्यगमन इत्यादाविव द्वन्द्वान्तादपि सा नेत्यर्थः। सम्पादयतीति तत्क्रतुन्यायेन संपादयति। तानीति। सत्त्वादीनि। नाशशङ्काभावादिति। सत्त्वोपाधेः स्थापकत्वात्तथेत्यर्थः। मुख्यपक्षमाहुः यदीत्यादि। तेन सहोपाधिरिति। यादृशं यं भजन्ति तेन सह स एवोपाधिस्तेषामपि भवति। तथा च तस्योपाधिनिवृत्तौ तत्सायुज्यं प्राप्तानां तेषामप्युपाधिनिवृत्तिः, न तु ततः पूर्वमित्यर्थः॥ २३॥ ❋ ❋ पार्थिवादित्यत्र। अयमर्थो गूढ इत्यादि। स्वरूपैक्येपि उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यरूपोऽर्थ उपाधेरप्रयोजकत्वस्फूर्त्या सन्देहेन ज्ञातुमशक्य इति दृढोपाधि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वेन तत्तत्कार्यजननत्वे दृष्टान्तमाहेत्यर्थः। तत्रापीति। तेजोमार्गेणेपि। तेषामिति। तेजोदृढोपाधिभूतानां दारूणाम्। इतीति उपाधिभूतानां तेषां एवं स्वनिष्ठोपाधिवशेन तत्तत्कार्यजनकत्वम्। तत्रापीति तदुपहितेनावपि। एवं तेजोदृढोपाधिभूतानां दारूणां स्वावान्तरोपाधिवशेन त्रयीमयत्वपर्यन्तं हीनमध्यमोत्तमकार्यजनकत्वं व्याख्यातम्। एवं व्याख्याने उपाधेरेव कार्यजनकत्वमायाति, न तूपहितस्य, इत्यतः प्रकारान्तरेणाहुः तत्र लोक इत्यादि। तदिति। सामान्ये नपुंसकम्। अधूमः शुष्क इति। सङ्ग्रह इति शेषः। पूर्वं रूपमिति। अग्नेः प्राथमिकं रूपम्। अस्मिन्नपि पक्षे प्राथमिकरूपस्य तथोपकारकत्वं नायातीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवा जल इत्यादि। भूयसो जलस्य स्वल्पाग्निनाशकत्वादार्द्रामघटे विद्यमानेपि जले तस्य घटस्याग्न्याधारत्वं दारु संपादयतीत्यर्थः। पूर्वोक्तरूपत्वेति। दृढोपाधिरूपता। कार्यमिति। सेवककार्यम्। जीवपुरःसरत्वेति। नृणामित्युक्त्या तथेत्यर्थः॥ २४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च कृतकृत्यः सन् संसारबन्धाद्विमुच्यते इत्याह—भिद्यते इति। आत्मनि स्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे सत्येव अस्य द्रष्टुः पुरुषस्य हृदयग्रन्थिः ग्रन्थिरिव दुर्मोचत्वात् चिदचिद्रूपत्वाच्च हृदय एव ग्रन्थिर्भिद्यते। अत एव सर्वे संशयाः देहेन्द्रियाद्यात्माभिमानरूपाः, यद्वा देहेन्द्रियादावात्माभिमानदर्शनात् शास्त्रेण च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादनाद्देहादिरेवात्मा ततो भिन्नो वेत्याकाराश्छिद्यन्ते। अत एव देहाद्यात्माभिमानहेतुकान्यनारब्धफलानि कर्माणि क्षीयन्ते। ततश्च भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये देहपातानन्तरं विमुच्यते। 'तस्य तावदेव चिर'मिति श्रुतेः। देहादिव्यतिरिक्तब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे सत्येव देहाद्यात्माभिमानो निवर्त्तते नान्यथा, सर्वत्राधिष्ठानसाक्षात्कारस्यैव भ्रमनिवर्त्तकत्वदर्शनादिति सूचनार्थ एवकारः॥ २१॥ ❀ ❀ एतावता ग्रन्थेनोक्तेऽर्थे सदाचारं प्रमाणयति—अत इति। यतो भक्त्यैव प्रसन्नः सन् भगवानाविर्भवति अतएव कवयो विवेकिनो निरतिशयश्रेयस्तत्साधनाभिज्ञाः परमया मुदा कायक्लेशाद्यभावात् हर्षेणैव नित्यं सर्वदा आत्मप्रसादनीं परमात्मनः प्रसादहेतुभूतां भगवति भक्तिमेव कुर्वन्तीत्यन्वयः। कुत्र भक्तिं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह—वासुदेव इति। 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्' इति वाक्याद्वसुदेवशब्दितशुद्धसत्त्वे आविर्भूते विष्णावित्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ ननु तत्र तत्र ब्रह्मरुद्रयोरपि परब्रह्मत्वेन निरूपणात्तयोरपि भजनं पुरुषार्थपर्यवसायि भवेदेव कुतो वासुदेवस्यैव भजनीयत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मत्वेऽपि सत्त्वादिगुणोपाधिभेदात् तत्र सत्त्वोपाधेर्वासुदेवस्यैवाधिक्यमित्याह—सत्त्वमिति। यद्यपि यः सृष्टेः प्रागेकः परः पुरुषः पुरुषोत्तमः स एवेहेदानीं सत्त्वं रजस्तम इति ये प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः सन् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिप्रलयार्थं हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः केवलं भिन्ना धत्ते, तथापि खलु निश्चयेन तत्र तेषां हर्यादित्रयाणां मध्ये सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव नृणां तद्भक्तानां श्रेयांसि शुभफलानि स्युर्भवन्तीत्यन्वयः। तत्र रजोगुणाङ्गीकारेण सृष्ट्यर्थं विरिञ्चिरिति सञ्ज्ञा, स्थित्यर्थं च सत्त्वगुणाङ्गीकारेण हरिरिति सञ्ज्ञा, उपसंहारार्थं च तमोगुणाङ्गीकारेण हर इति सञ्ज्ञेति विवेकः। 'हरिविरिञ्चिहरा इति' वक्तव्ये सन्धिरार्षः। यद्यपि तत्तत्कार्यार्थं स्वातन्त्र्येण स्वेच्छया गृहीता गुणास्तस्मिन् भगवति लयविक्षेपादीन् स्वदोषानाधातुं न शक्नुवन्ति, तथापि 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति वाक्यादुपासनया उपाधौ पर्यवसानादुपासकेषु स्वगुणदोषान् सम्पादयन्त्येव। अतः सत्त्वस्य शान्तिजनकत्वात् सत्त्वोपाधिर्वासुदेव एव भजनीयस्तमोरजसोर्लयविक्षेपोपपादकत्वान्न तदुपाधिकयोः रुद्रब्रह्मणोर्भजनीयत्वम्। न च तर्हि 'त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्। सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति' इत्यादिषु कथं ब्रह्मरुद्रयोर्विष्णुतुल्यत्वमुपासनीयत्वं चोक्तमिति शङ्कनीयम्, यदि तु सेवकस्य बुद्धिरुपाधिपर्यवसायिनी न स्यात्तदा यत्र कुत्रापि सेवायां न काचिच्चिन्ता, पुरुषोत्तमस्य सर्वत्रैकत्वादित्यभिप्रायेण तुल्यत्वं ब्रह्मरुद्रयोरुक्तम्। अत्र तु सोपाधिकभजने सत्त्वोपाधेर्विष्णोरेव भजनीयत्वमुक्तमतो न शङ्कालेशोऽपीति ध्येयम्॥ २३॥ ❀ ❀ ननु प्रकृतिगुणत्वाविशेषेऽपि कथं सत्त्वस्य ज्ञानहेतुत्वं न तमोरजसोरपीत्याशङ्क्य स्वभाववैचित्र्यादिति सदृष्टान्तमाह—पार्थिवादिति। यथा पार्थिवात् पृथिवीपरिणामरूपात् स्वतःप्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशाद् धूमः प्रवृत्तिस्वभावः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः, अग्निस्तु तस्मादपि त्रयीमयः साक्षात् कर्मसाधनत्वात्, तथा तमसः सकाशाद्रजो ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकम्। तुशब्देन लयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किञ्चिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्वथा तत्प्रकाशकत्वं विक्षेपकत्वात्। यत्तु सत्त्वं तत्तु साक्षाद् ब्रह्मदर्शनम्। अतस्तदुपाधीनां रुद्रादीनामपि यथोत्तरमेव वैशिष्ट्यमिति भावः॥ २४॥

हिन्दी अनुवाद

हृदयमें आत्मस्वरूप भगवान्का साक्षात्कार होते ही हृदयकी ग्रन्थि टूट जाती है, सारे सन्देह मिट जाते हैं और कर्मबन्धन क्षीण हो जाता है॥ २१॥ ❀ ❀ इसीसे बुद्धिमान् लोग नित्य-निरन्तर बड़े आनन्दसे भगवान् श्रीकृष्णके प्रति प्रेम-भक्ति करते हैं, जिससे आत्मप्रसादकी प्राप्ति होती है॥ २२॥ ❀ ❀ प्रकृतिके तीन गुण हैं—सत्त्व, रज और तम।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इनको स्वीकार करके इस संसारकी स्थिति, उत्पत्ति और प्रलयके लिये एक अद्वितीय परमात्मा ही विष्णु, ब्रह्मा और रुद्र—ये तीन नाम ग्रहण करते हैं। फिर भी मनुष्योंका परम कल्याण तो सत्त्वगुण स्वीकार करनेवाले श्रीहरिसे ही होता है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जैसे पृथ्वीके विकार लकड़ीकी अपेक्षा धूआँ श्रेष्ठ है और उससे भी श्रेष्ठ है अग्नि—क्योंकि वेदोक्त यज्ञ-यागादिके द्वारा अग्नि सद्गति देनेवाला है—वैसे ही तमोगुणसे रजोगुण श्रेष्ठ है और रजोगुणसे भी सत्त्वगुण श्रेष्ठ है; क्योंकि वह भगवान्का दर्शन करानेवाला है ॥ २४ ॥

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् । सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ । नारायणकलाः[1] शान्ता[2] भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै । पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥
वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः । वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति । भेजिर इति । अथातो हेतोरग्रे पुरा विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वमूर्तिं भगवंतमधोक्षजम् । अतो येताननुवर्तंते त इह संसारे क्षेमाय कल्पंते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नन्वन्यानपि केचिद्भजंतो दृश्यंते । सत्यम् । मुमुक्षवस्त्वन्यान्न भजंति किं तु सकामा एवेत्याह मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् । भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् । अनसूयवो देवतांतरानिंदकाः संतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषां ते । अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषाम् । श्रिया सहैश्वर्यं प्रजाश्चेप्संतीति तथा ते ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवो भजनीय इत्युक्तम् । सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्याम् । वासुदेव एव परस्तात्पर्यगोचरो येषां ते । ननु वेदा मखपरा दृश्यंते इत्याशंक्य तेऽपि तदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् । मखा इति । योगा योगशास्त्राणि । तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत इति । अथ शब्दार्थः । यतः सत्त्वतनोरेव श्रेयांसि अत इत्यर्थः । विश्वनाथस्तु विशुद्धं सत्त्वं स्वरूपभूता चिच्छक्तिरेव तन्मयम् । "विद्याविद्याभ्यां भिन्नः ।" इति गोपालतापनीश्रुतेः "छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ" इति स्मृतेश्च । "सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः" इति दशमाच्च । विष्णुवपुषो मायातीतत्वात् । मायाशक्तिवृत्तिर्विद्यैव विशुद्धसत्त्वशब्दवाच्येति न व्याख्येयम् । क्षेमाय मोक्षाय ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । अन्यान्भैरवादीन् । अथातो हेतोर्विशुद्धसत्त्वरूपत्वादित्यर्थः ॥२६-२७॥ ❀ ❀ ननु वेदैरेव पित्रादयो भजनीयत्वेनोच्यंते तेषां को दोषस्तत्राह वासुदेव एव परस्तात्पर्यगोचरस्तात्पर्यविषयो येषां ते "कालेन प्रलये नष्टा वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥" इति "किं विधत्ते किमाचष्टे" इत्यतो "मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्" इत्यादिभगवदुक्तेश्च । "ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम्" इति वाराहचरितोक्तेश्च "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति गीतोपनिषद्येवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदाच्च । वेदतात्पर्यमनवबुद्ध्यैव पित्रादीन्भजंतीति भावः । पुनराक्षिपति नन्विति । मखादिपरत्वं दृश्यते सत्यम्, "स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः । आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥" इति श्रीनारदोक्तेर्मखादौ वेदस्य तात्पर्याभावात् "धर्मो यस्यां मदात्मकः" इति भगवदुक्तेः । "तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते" इति श्रीदेवहूत्युक्तेः । "यथा तरोर्मूलनिषेचनेन" इति नारदोक्तेश्च वासुदेव एव वेदतात्पर्यावगमाच्च सर्ववेदार्थः केवलभगवद्भक्तिरेवेति । यद्वा मखस्य वासुदेवभुजाद्यंगविभूतींद्रादिदेवताराधनमयत्वेन वासुदेवपरत्वमादिभरतचरिते प्रसिद्धम् । "संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु यजमानो ये यज्ञभाजो देवास्तान्पुरुषावयवेष्वभ्यध्याय दि"त्याद्युक्तेः । योगस्यापि कापिलेये भगवद्ध्यानादिपरत्वं प्रसिद्धम्, कर्मणामपि तत्समर्पणं विना फलासिद्धेस्तत्परत्वम् ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वासुदेव इति । वसति भूतेषु अन्तर्यामितया इति वासुः दीव्यति द्योतते न क्वापि सज्जते इति देवः । स चासौ स चेति सर्व्वत्र नियामकतया तिष्ठन्नपि क्वापि न सक्त इत्यर्थः । यद्वा वसंत्यत्र भूतानीति वासुः स च देवः सर्व्वाधिष्ठानमपि नोपाधिभूतः । यद्वा वसुदेवे शुद्धसत्त्वे प्रकाशते इति वसुदेवः शैषिकश्चाण् । वक्ष्यति हि चतुर्थस्कन्धे (३ अं० २३ श्लो०) 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृत' इति व्याख्यालेशः ॥ २८-२९ ॥

[1] प्रा. पा. कलां । [2] प्रा. पा. शान्तां ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतः सत्त्वस्यैव ब्रह्मदर्शनत्वं ततश्च सत्त्वप्रवर्त्तकाद्विष्णोरेव नृणां श्रेयांस्यत एव सत्त्वतनुं विष्णुमेव मुनयोऽभजन्नित्याह भेजिर इति । अथ तस्मादग्रे पूर्वकाले मुनयः विशुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं सत्त्वं सत्त्वशरीरकं तत्प्रवर्त्तकं भगवंतमधोक्षजं भेजिरे उपासांचक्रिरे । एवमिह तान्मुनीननुसृत्य सत्त्वतनुं भगवंतं ये जना उपासते इत्यर्थः, ते क्षेमाय कल्पंते श्रेयोयुक्ता भवंतीत्यर्थः । रजस्तमःप्रधानौ ब्रह्मरुद्रौ भजंतस्तु न क्षेमाय कल्पंते अपि त्वंतवत्फलभाजो भवंतीति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु केचिद् ब्रह्मरुद्राद्युपासका अपि दृश्यंते, सर्वेऽपि विष्णुमेव किं न भजंत इति शंकायामुपासकानां स्वस्वगुणानुसारेणोपास्यदेवताविषयकोपासनायां रुचिर्जायत इत्याह मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् । मुमुक्षवः सत्त्वगुणप्रधानाः अनसूयवः घोररूपान्भूतपतीन् रुद्रादींस्तमःप्रधानान् हित्वा शांताः शुद्धसत्त्वप्रवर्त्तका नारायणस्य कला अवतारान् भजंति । अनसूयव इत्यनेन विष्णुभक्तानां देवतांतरेषु तदुपासकेषु चासूयाराहित्यं देवतांतरभक्तानां तु विष्णौ तत्परेषु चासूयावत्त्वं चास्तीति सूचितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रजस्तमःस्वभावास्तु जनाः समशीलान् रजस्तमःस्वभावान्पितृभूतेशान् रुद्रादीन्प्रजेशान् हिरण्यगर्भादीन् आदिशब्देन संकीर्णदेवताः सरस्वतीप्रभृतीश्च "प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः" इत्युक्तान्भजंति । कथंभूताः श्रीमच्चैश्वर्यमाधिपत्यं च प्रजाः पुत्राद्यश्च ता ईप्सता आप्तुमिच्छंतीति तथाभूताः । अनेन विष्णुभक्तानामनन्यप्रयोजनत्वमनंतस्थिरफलप्राप्तिरन्येषां त्वंतवत्फलप्राप्तिश्चेति सूचितम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अथ "सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति, इष्टापूर्त्ते बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः, तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचंद्रमाः, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, यो यो यां यां तनुं भक्त" इत्युक्तरीत्या भागद्वयात्मकवेदवेद्यश्चतुर्मुखरुद्रादिशरीरकस्तदंतर्यामितयांतवच्छ्रियैश्वर्यादिफलदश्च वासुदेव एवेत्यभिप्रायेणाह वासुदेवपरा इति द्वाभ्याम् । वेदाः पूर्वोत्तरभागद्वयात्मका वेदाः वासुदेवपराः वासुदेवः परस्तात्पर्यभूमिर्येषां तथाभूताः । नन्वग्न्यादिदेवतोद्देश्यकयागदानहोमादिकर्मप्रतिपादकपूर्वभागस्य कथं वासुदेवपरत्वमित्यत आह वासुदेवपरा मखा इति । मखा अग्न्यादिदेवतापूजात्मका यागादयो वासुदेवपराः वासुदेवः परः प्रधानतया आराध्य एषां तथाभूताः, अग्न्यादिशरीरकतया तद्रूपो वासुदेव एव मखैराराध्य इत्यर्थः । केवलमग्न्यादिदेवतापूज्यमात्रत्वाभिमानेन ये मखाननुतिष्ठंति तेषामपि तत्समीहितं फलं तैरविज्ञातोपि वासुदेवोग्न्याद्यंतर्यामितयाराधितः प्रयच्छतीति भावः । एवमाराधितोंतवत्फलं प्रयच्छतीति भावः तथा चोक्तम् "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥" इति । एवं तुल्यन्यायतया वेदांतेषु कचित्कचित्कालाग्निरुद्रोपनिषत्प्रतर्दनविद्यादिषु रुद्रेंद्राद्युपासनात्मका योगा अपि रुद्रादिशरीरकवासुदेवविषया इत्याह वासुदेवपरा योगा इति वासुदेवः परो विषयो येषां त इत्यर्थः प्रायशो वेदांतेषु विहिता योगा वासुदेवविषया एव श्रूयंते, क्वचिदापाततो रुद्रादिविषयत्वेन प्रतीयमाना अपि तत्तत्प्रकरणगतैर्लिंगैः रुद्रादिष्वसं भाव्यमानैस्तच्छरीरकवासुदेवविषयत्वेनैव निश्चीयंत इति भावः । एवं निखिलनिगमवेद्यो वासुदेव एवेत्युक्तम् । अथ तत्पूर्वभागोपबृंहणात्मकतन्मूलकस्मृत्यादिप्रतिपाद्यः स्मार्त्तक्रियाराध्यश्च स एवेत्याह—वासुदेवपराः क्रिया इति । क्रियाः स्मार्त्यः, श्रौतीनां तु मखा इत्युक्तत्वात् पूर्ववदर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तार्थे शिष्टाचारं दर्शयति भेजिर इति । अथ तस्मात्सात्त्विकानां उत्तमाधिकारत्वात् अग्रे पूर्वं मुनयो ज्ञानिनो ब्रह्मादयोऽधोक्षजं भेजिरे । तस्मादिह गुणेषु विशुद्धं सत्त्वं क्षेमाय मोक्षाय कल्पते नेतरौ तमोरजोगुणौ मुक्तये न कल्पेते इत्येकान्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इदानीमपि सदाचारं दर्शयति मुमुक्षव इति । ब्रह्मादिपरमसात्त्विका वासुदेवं भेजिर इति यस्मादथ तस्मादसूयादिदोषरहिता दुस्तरसंसारात् मुमुक्षवः वर्त्तमानभविष्यत्सात्त्विका अपि घोररूपान् राजसतामसान् भूतपतीन् रुद्रादीन् हित्वा शांताः परिपूर्णसुखात्मिकाः वासुदेवकलाः भगवन्मूर्तीः संप्रति भजंति भजिष्यंति हि चेत्येकान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रसंगात्तामसराजससेव्यानाह रज इति । श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः रजस्तमःप्रकृतयः पुरुषाः समशीलान् पितृभूतप्रजेशादीन् भजंतीत्येकान्वयः । 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'ति वचनात् समं ब्रह्म तच्छीलान् सेवकस्य यच्छीलं सेव्यस्यापि तच्छीलमस्तीति वा समशीलान् । श्रीकामः प्रजेशानैश्वर्यकामः भूतपतीन्प्रजाकामः पितॄन् श्रियं च ऐश्वर्यं च प्रजां च प्राप्तुमिच्छंतः श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सकलशास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनया सकलैरवश्यं सेव्यः श्रीनारायण एवेत्यभिप्रेत्याह वासुदेवपरा इति । अत्र वेदा वासुदेवपरा इत्यादिप्रतिपादनमन्वेतव्यम् । वासुदेवगुणोत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यवंतः मखाः संसारमदं खनंतीति नाशयंतीति मखाः अग्निष्टोमादयः वासुदेवोद्देश्याः नान्योद्देश्याः । योगाः अष्टांगाः वासुदेवविषयाः श्रुतिस्मृतिविहितसंध्योपासनादिकाः क्रियाः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

देवतान्तरपरित्यागेनापि भगवद्भक्तौ सदाचारं प्रमाणयति—भेजिर इति । सत्त्वं विशुद्धं विशुद्धसत्त्वात्मकमूर्त्तिम् । भगवन्तं प्राकृतसत्त्वातीतञ्च । तस्य विवृतं भगवत्सन्दर्भे सप्तदशाधिकशततमवाक्यमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नन्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्यान् भैरवादीन् देवानपि केचिद्भजन्तो दृश्यन्ते। सत्यम्। यतस्ते सकामाः किन्तु मुमुक्षवोऽप्यन्यान्न भजन्ते किमुत तद्भक्त्येकपुरुषार्था इत्याह मुमुक्षव इति॥ २६॥ ❀ ❀ ननु कामलाभोऽपि लक्ष्मीपतिभजने भवत्येव, तर्हि कथमन्यांस्ते भजन्ते तत्राह रज इति। रजस्तमःप्रकृतित्वेनैव पित्रादिभिः समं शीलं येषाम्। समशीलत्वादेव तद्भजने प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ २७॥ ❀ अतो वासुदेव एव भजनीय इत्युक्तम्। सर्व्वशास्त्रतात्पर्यञ्च तत्रैवेत्याह द्वाभ्याम्। अत्र योगादीनां कथञ्चिद्भक्तिसचिवत्वेनैव तत्परत्वं मुख्यं द्रष्टव्यम्। वेदानाञ्च कर्म्मकाण्डगतानामेव ज्ञेयम्। केषाञ्चित् साक्षाद्भक्तिपरत्वमपि दृश्यत इति। "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥" इत्यादेः॥ २८-२९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अथ अत एव विशुद्धं सत्त्वं स्वरूपभूता चिच्छक्तिरेव तन्मयं विद्याविद्याभ्यां भिन्न इति गोपालतापनीश्रुतेः। 'छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षावि'ति स्मृतेश्च। 'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय' इति दशमाच्च। विष्णुवपुषो मायातीतत्वान् मायाशक्तिवृत्तिविद्यैव विशुद्धसत्त्वशब्दवाच्येति न व्याख्येयम्। ये तान् मुनीननुवर्त्तन्ते ते इह संसारे मोक्षाय कल्पन्ते॥ २५॥ ❀ ❀ भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामप्युपलक्षणम्। अनसूयवः तत्तद्देवानिन्दकाः॥ २६॥ ❀ ❀ प्रकृतिः स्वभावः अतएव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते। श्रियेति सहार्थे तृतीया॥ २७॥ ❀ ❀ ननु वेदैरेव पित्रादयो भजनीयत्वेनोच्यन्ते तेषां को दोषस्तत्राह। वासुदेव एव परस्तादुपर्यगोचरो येषां ते "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता। मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्म्मो यस्यां मदात्मक" इति। किं विधत्ते किमाचष्टे इत्यतो मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादि भगवदुक्तेस्ते वेदतात्पर्यमबुद्ध्वैव पित्रादीन् भजन्तीति भावः। ननु वेदानां मखयोगादिपरत्वं तत्र तत्र प्रकटं दृश्यते। सत्यम् "स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः। आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्म्मकमतद्विद" इति श्रीनारदोक्तेर्मखयोगादौ वेदस्य तात्पर्याभावात् धर्म्मो यस्यां मदात्मक इति श्रीभगवदुक्तेः। "तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते" इति श्रीदेवहूत्युक्तेः। "यथा तरोर्मूलनिषेचनेने"ति नारदोक्तेश्च वासुदेव एव तात्पर्य्यावगमाच्च सर्व्ववेदार्थः केवला भगवद्भक्तिरेवेति। यद्वा मखस्य वासुदेवभुजाद्यङ्गविभूतीन्द्रादिदेवताराधनमयत्वेन वासुदेवपरत्वमादिभरतचरिते प्रसिद्धम्। योगस्यापि भगवद्ध्यानादिपरत्वं कापिलेये प्रसिद्धम्। कर्म्मणामपि तत्समर्पणं विना फलासिद्धेस्तत्परत्वम्॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथशब्दो हेत्वर्थः, अतो हेतोः सत्त्वाधिष्ठातुः सत्त्वस्य च श्रेष्ठत्वाद् अग्रे ये मुनयः सनकप्रभृतयः ते सत्त्वं सत्त्वनियंतारं विशुद्धं विशेषतः शुद्धं प्राकृतदोषास्पृष्टमधोक्षजं भगवंतं भेजिरे उपासांचक्रिरे। इह ये तान्मुनीननु तदनुवर्त्तिनः क्षेमाय मोक्षाय कल्पंते॥ २५॥ ❀ ❀ लोके वेदे च वासुदेवोपासकः ब्रह्मरुद्राद्युपासकाश्च दृश्यंते, तत्राधिकारिभेदाद्व्यवस्थामाह मुमुक्षव इत्यादिद्वाभ्याम्। भूतपतीन् रुद्रादीन् बहुवचनेन पितृप्रजेशादीनां ग्रहणम्॥ २६॥ ❀ ❀ समशीलाः पितृभूतपत्यादिभिः समं शीलं येषां ते॥ २७॥ ❀ ❀ पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीत्युपायप्रश्ने कृते उपायाकांक्षायां सत्याम् 'अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया। ब्रूहि नः श्रद्दधानानामि'त्युपेयाकांक्षापूरणार्थं सर्वशास्त्रसारं ब्रूहीति प्रश्नः कृतस्तत्रोत्तरमाह वासुदेवपरा वेदा इति। वासुदेवः परो मुख्यो विषयो येषां ते वासुदेवपराः "सर्वे वेदा यत्पदमामनंती"ति श्रुतेः 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रीमुखवचनाच्च पूर्वोक्तः सपरिकरो भक्तियोग उपायः सर्वशास्त्रसारं वासुदेवतत्त्वं तदेवोपेयमिति भावः। वेदानां नानार्थपरत्वमाशंक्य वेदोक्तरीत्यैव सर्वश्रुतीनां वासुदेवे समन्वयमाह। वासुदेवपरा मखाः मखा यज्ञाः विविदिषोत्पादनद्वारा वासुदेवपराः "तमेवमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने"ति श्रुतेः। योगाः इन्द्रियसंयमादयः वासुदेवपरा एव "यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिमि"ति श्रुतिप्रोक्ताः समनस्केंद्रियबुद्ध्यादिसंयमो वासुदेवध्यानार्थः, बहुवचनेन "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि"ति श्रुत्युक्तः वैराग्ययोगो गृह्यते। क्रियाः सर्वाः वेदोक्ताः वासुदेवपराः "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि"ति श्रीमुखोक्तेः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत्र सदाचारं प्रमाणयति भेजिर इति। आत्मार्थं भजने भगवंतमेव भेजिरे इत्यात्मनेपदात् बहुवचनादाचारदार्ढ्यकर्तृदोषाभावमाह मुनय इति। मननपर्यंतं पदार्थानुष्ठानेन सत्त्वमुक्तम्। अथेत्यज्ञानदशायां भजनं निवारितं मुनयो भूत्वा पश्चाद्भजंत इत्यर्थः। अग्रे सत्ययुगे पुरातनयुग इत्यादिवाक्यात् ब्रह्मरूपतामलौकिकरूपतां चाह पदद्वयेन भगवंतमधोक्षजमिति। उपाधेर्मुख्यताप्रतिपादनार्थं सत्त्वमिति सामानाधिकारण्येन प्रतिपादनं, विशुद्धमिति ब्रह्मादिषु विद्यमानसत्त्वनिवृत्तिः, तेषां किं फलं जातमिति जिज्ञासायां किंतु तेषां फलं वक्तव्यं तत्सेवका अपि मुच्यंत इत्याह कल्पंत इति। तानु ये तत्सेवका ये तन्मार्गवर्त्तिनो वा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तेऽपि क्षेमाय स्वरूपानंदाय कल्पन्त इत्यर्थः, तत्रापि इहैव न भवांतरे, तस्माच्छ्रीशुद्धफलसाधकत्वात् सत्त्वरूपमेव सेव्यमित्युक्तम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धर्मावतारा: ज्ञानक्रिया शक्तिरूपाः, मत्स्याद्यवतारान् रामादिरूपांतरेषु दुष्टबुद्धिरहिता भजंत इत्यर्थः। नेदं भक्तिमार्गभजनं किंतु जीवानां स्वपुरुषार्थसिद्धये धर्ममार्गेण तथा सति सर्वथा निःसंदिग्धमेव भजंते न नृसिंहादिरूपं, भक्तिमार्गे तु विषयस्य प्राधान्यात् प्रयोजनस्य दुर्बलत्वात्सर्वाण्येव रूपाणि भजनीयानि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रूपांतरे भजनसामग्र्याः स्वरूपमाह रजस्तम इति। शरीरगुणस्वभावभेदेन गुणास्त्रिविधाः, तत्र स्वाभाविका अनुल्लंघनीयाः शरीररूपा मौढ्यदशायामेव वलिष्ठाः, धर्मरूपास्तु संगशास्त्रैर्वर्धंते च तत्र ये विवेकिनोपि सच्छास्त्रं सत्संगं ज्ञात्वापि स्वभावतो राजसास्तामसाश्च तादृशानेव भजंते। भजनं हि सख्यपर्यवसायि तच्च समानरूप एव भजंतीति समानशीलानेव भजंत इति निश्चयार्थः। तयोः परिकरोपि तादृश इति ज्ञापयितुं पितरो भूतानि प्रजाश्च तेषामीशाः कालशिवब्रह्मरूपाः ते आदिभूता येषां तान् क्षुद्रदेवान् भजंते। तत्र श्राद्धादिना पितृभजने शक्तिभजने च धनप्राप्तिः फलम् ईश्वरभजने त्वैश्वर्यप्राप्तिः प्रजेशभजने प्रजायाः, तत्रापि सेवाप्राप्तिस्तु दुर्लभा दातृणां तामसत्वात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं सत्त्वमूर्तौ भजनं सोपपत्तिकमुपपाद्य तत्रैव सर्वप्रमाणानां साधनानां च तत्रैव परिसमाप्तिरित्याह वासुदेवपरा वेदा इति श्लोकद्वयेन। प्रथमाधिकारे सर्वगुणमयमिति ज्ञानं मुख्यं युक्तेः प्राधान्यात्। अतः सत्त्वपरत्वं सर्वेषामिति तत्र वेदाः सात्त्विकं प्रमाणं यज्ञाश्च सात्त्विकाः योगाः स्नानादिक्रियाश्च ज्ञानं तपः आचारः स्वर्गश्च सात्त्विकः, अन्यप्राधान्यप्रतिपादकानि तु शास्त्राणि न प्रमाणानि, किंतु राजसानि, तामसानि एवं साधनान्यपि। एवं सर्वसात्त्विकभावः कर्त्तव्य इति प्रथमाधिकारः। एत एव मध्यमाधिकारकरणे अन्यथा वक्तव्याः। उत्तमाधिकारे च सर्वेषामेषां च अंतःकरणशोधकत्वात्सत्त्वपरत्वं सुखफलत्वाच्च सुखस्य सात्त्विकत्वात् शुद्धांतःकरणे स्फुरितब्रह्मानंदस्यापि सात्त्विकत्वं सर्वाणि पंचशास्त्राणि श्रुतिसांख्ययोगपशुपतिवैष्णवाख्यानि मुख्यानि, अंगभूतं च धर्मशास्त्रं, सर्वेषां तत्रेदं वैष्णवं शास्त्रं, पशुपतिमतं तु परमतोपन्यासेनोक्तम् अपेक्षितरूपेण प्रमाणं नतु सर्वथा। तत्र यावदन्येषां त्रयाणां धर्मशास्त्रस्य च नैकवाक्यता तावन्न वैष्णवशास्त्रस्य दार्ढ्यमित्येकवाक्यता निरूप्यते। तत्र प्रथमं वेदवेदार्थो यज्ञाश्च तथा सांख्यं तदुक्तं परमसाधनं तपश्च धर्मशास्त्रं तदुक्तं च गतिश्च तदेतत्सर्वं वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ २८-२९ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भेजिरे इत्यत्र। सत्त्वमुक्तमिति। कार्योक्त्यानुमापितमित्यर्थः। सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति विरुद्धार्थयोरभेदान्वये समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्तथेत्यर्थः। स्वरूपानन्दायेति । जीवानन्दाय ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मुमुक्षव इत्यत्र। तथा सतीति। धर्मे सति। नेति। शान्तत्वसन्देहान्नेत्यर्थः। भजनीयानीति। भक्ताभयङ्करत्वाद्भजनीयानीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रज इत्यत्र। निश्चयार्थं इति। वैशब्द इत्यर्थः। ईश्वरभजन इति। भूतेशभजने ॥ २७ ॥ ❀ ❀ वासुदेवेत्यत्र। सर्वगुणमयमिति। सत्त्वमित्यर्थात्। गुणशब्दोत्र दोषविरुद्धपरः। युक्तेः प्राधान्यादिति। प्रथमाधिकारे युक्तेः प्राधान्यादित्यन्वयः। सर्वाणि पञ्चेति। 'साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथेति' मोक्षधर्मवाक्यात्तथेत्यर्थः। परमतोपन्यासेनेति। 'एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च। परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यत' इति परस्पराङ्गकथने तत्रैव पाशुपतानुक्तेस्तथेत्यर्थः। अपेक्षितरूपेणेति। 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते। यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः परः' इति तत्रैव वाक्यात् पाशुपतस्यापि वासुदेवपरत्वे सिद्धे पुरःस्फूर्तिकस्य पशुपतिभजनस्य प्रथमाधिकारत्वबोधकेन रूपेणेत्यर्थः। वासुदेवपरमिति। पूर्वोक्तरीत्या प्रमाणप्रमेयसाधनानां सत्त्वेन फलस्य सुखांशत्वेन च वासुदेवतात्पर्यकत्वम् ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

न केवलमिदानीमेव भगवन्तं भजन्ति किन्तु पूर्वमपि विवेकिनस्तं भजन्ति स्मेत्याह—भेजिरे इति। यतः सत्त्वमेव ब्रह्मदर्शनं यतश्च सत्त्वमूर्तेर्वासुदेवादेव नृणां श्रेयांसि भवन्ति अथ तस्मादेव अग्रे पूर्वकाले मुनयो विशुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं सत्त्वं सत्त्वमूर्तिं भगवन्तं वासुदेवमेव भेजिरे उपासाञ्चक्रिरे इत्यन्वयः। ननु यद्येवं तदा सर्वे एव तं कुतो न भजन्ते स्म यदि च केचित्साधारणा भजन्ते स्म सदा तद्भजनेऽपि किं तेषामप्रामाणिकत्वादिति शंकानिराकरणाय मुनय इत्युक्तम्। तथाच मननशीला एव शास्त्रगुरुभ्यां तस्य भजनीयत्वं निश्चित्य तं भेजिरेऽन्येषां साधारणानां तथात्वेन तत्परिज्ञानाभावान्न सर्वसाधारणभजनापत्तिरिति भावः। यस्य दुर्ज्ञेयत्वमेव दर्शयति—अधोक्षजमिति। अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्मात्तमतीन्द्रियमित्यर्थः। मिश्रं सत्त्वं तु ब्रह्मादिष्वप्यस्तीति तद्वारणायाह—विशुद्धमिति। एवं भजने तेषां किं फलं जातमिति जिज्ञासायां किं तु तेषां फलं वक्तव्यं तदनुयायिनोऽपि विमुच्यन्ते एवेत्याह—कल्पन्ते इति। ये त्विहेदानीं तान्मुनीननुवर्तन्ते तेऽपि क्षेमाय स्वरूपानन्दाय कल्पन्ते योग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नन्वन्यानपि भजन्तो दृश्यन्ते, सत्यं,परन्तु मुमुक्षवस्त्वन्यान्न भजन्ति किन्तु सकामा एवेत्याह—मुमुक्षव इति द्वयेन। 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति शास्त्रविचारानन्तर्यमथशब्दार्थः। मुमुक्षवः सत्त्वप्रधानाः घोरत्वापत्तिभयेन घोररूपान् तामसान् भूतपतीन् रुद्रादीन् हित्वा विहाय शान्ताः शुद्धसत्त्वात्मिकाः नारायणस्य कला अवतारान् भजन्तीत्यन्वयः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तर्हि तेषां तेषु त्यागहेत्वसूया जाता भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अनसूयव इति। अनेन भगवद्भक्तानां देवतान्तरेषु तदुपासकेषु चासूयाराहित्यं देवतान्तरभक्तानां तु भगवति तदुपासकेषु चासूयावत्त्वं चास्तीति सूचितं भवति। प्रसिद्धं चैतदिति सूचयन्नाह—हीति परगुणेषु दोषारोपोऽसूया॥ २६॥ ❀ ❀ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषां ते तु जनाः पितृभूतप्रजेशादीनेव भजन्ति। वैशब्दोऽवधारणे। भजनं हि सख्यपर्यवसायि सख्यं च समशीलेष्वेव भवति न विषमस्वभावेष्वित्यभिप्रेत्याह—समशीलानिति, रजस्तमस्स्वभावानित्यर्थः। प्रथमान्तपाठेऽप्ययमेवार्थः। तत्र पितॄणामीशा अर्यमादयः, भूतेशा रुद्रादयः, प्रजेशा हिरण्यगर्भादयः। तेषां तद्भजने प्रयोजनमाह—श्रियैश्वर्यप्रजेप्सव इति, श्रिया सम्पद्रूपया सहैश्वर्यमाधिपत्यं प्रजाश्च पुत्रादीनीप्सन्तीति तथाभूताः। अनेन भगवद्भक्तानामनन्यप्रयोजनवत्त्वमनन्तफलप्राप्तिः अन्यभक्तानां तु अन्तवत्फलप्रयोजनवत्त्वं तत्प्राप्तिश्चेति सूचितम्॥ २७॥ ❀ ❀ न केवलं मोक्षप्रदत्वेनैव वासुदेवो भजनीयः, किन्तु "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति। तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रामाण्येन सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपि स एव भजनीय इत्याशयेनाह वासुदेवपरा वेदा इति द्वयेन। वासुदेवः परः तात्पर्यगोचरो येषां ते वासुदेवपरा वेदाः। अनेनैव वेदमूलत्वात् सर्वाण्यपि शास्त्राणि वासुदेवपराणीत्यर्थात् ज्ञेयम्। ननु तेषामपि मखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वात् कथं वासुदेवपरत्वमित्याशङ्क्य मखादीनां तत्तद्देवताराधनपरत्वेन प्रतीतावपि तेषां फलप्रदानेऽन्तर्याम्यधीनत्वात् मुख्यतया सर्वदेवतान्तर्यामिवासुदेवाराधनपरत्वात् तत्प्रतिपादकशास्त्राणामपि वासुदेवपरत्वं युक्तमेवेत्याशयेन मखादीनामपि तत्परत्वमाह—वासुदेवपरा मखा इति, वेदपूर्वभागप्रतिपादिता मखा अपि वासुदेवपराः। यथोक्तं गीतासु—'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते' इति। तथा पातञ्जलादिशास्त्रोक्ता यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाष्टाङ्गा योगा अपि वासुदेवपराः। तथा पञ्चरात्रादिवैष्णवशास्त्रोक्ताः क्रियाः पूजाप्रकारा अपि वासुदेवपराः॥ २८॥

हिन्दी अनुवाद

प्राचीन युगमें महात्मालोग अपने कल्याणके लिये विशुद्ध सत्त्वमय भगवान् विष्णुकी ही आराधना किया करते थे। अब भी जो लोग उनका अनुसरण करते हैं, वे उन्हींके समान कल्याणभाजन होते हैं॥ २५॥ ❀ ❀ जो लोग इस संसारसागरसे पार जाना चाहते हैं, वे यद्यपि किसीकी निन्दा तो नहीं करते, न किसीमें दोष ही देखते हैं, फिर भी घोररूपवाले—तमोगुणी-रजोगुणी भैरवादि भूतपतियोंकी उपासना न करके विष्णु भगवान् और उनके अंश—कलास्वरूपोंका ही भजन करते हैं॥ २६॥ ❀ ❀ परन्तु जिनका स्वभाव रजोगुणी अथवा तमोगुणी है, वे धन, ऐश्वर्य और सन्तानकी कामनासे भूत, पितर और प्रजापतियोंकी उपासना करते हैं; क्योंकि इन लोगोंका स्वभाव उन (भूतादि) से मिलता-जुलता होता है॥ २७॥ ❀ ❀ वेदोंका तात्पर्य श्रीकृष्णमें ही है। यज्ञोंके उद्देश्य श्रीकृष्ण ही हैं। योग श्रीकृष्णके लिये ही किये जाते हैं और समस्त कर्मोंकी परिसमाप्ति भी श्रीकृष्णमें ही है॥ २८॥

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः। वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः॥ २९॥
स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया। सदसद्रूपया चासौ गुणमय्यागुणो विभुः॥ ३०॥
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव। अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः॥ ३१॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम्। ननु च तज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तम्। तपोऽत्र ज्ञानम्। धर्मो धर्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयम्। ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य गम्यत इति गतिः स्वर्गादिफलं साऽपि तदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम्। यद्वा वेदा इत्यनेनैव तत्मूलत्वात्सर्वाण्यपि वासुदेवपराणीत्युक्तम्। तत्र ननु तेषां मखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वान्न तदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपि तत्परत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ २९॥ ❀ ❀ ननु जगत्सर्गतत्प्रवेशनियमनादिविलासयुक्ते वस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते। कथं वासुदेवपरत्वं सर्वस्य तत्राह। स एवेति चतुर्भिः। एतैरेव श्लोकैस्तस्य कर्माण्युदाराणि ब्रूहीति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्। सदसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया अगुणश्चेत्यन्वयः। स्वतो निर्गुणोऽपि सन्नित्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तं प्रवेशनियमनलक्षणां लीलामाह। तयेति विलसितेषूद्भूतेषु गुणेष्वाकाशादिष्वंतः प्रविष्टः सन्गुणवानिव मदधीना एते गुणा इत्यभिमानवानिव न तु वस्तुतस्तथा। यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृंभितोऽत्यूर्जितः॥ ३१॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ज्ञानशास्त्रं वेदान्तशास्त्रम्। अत्राक्षिपति नन्विति। तत्परत्वं ज्ञानशास्त्रेणापि वासुदेव एव ज्ञेयत्वेन प्रतिपाद्यतेऽतस्तस्यापि तत्परत्वमेव। "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेस्तपो ज्ञानम्। येन ज्ञेयसाक्षात्कारस्तज्ज्ञानम् "ज्ञानं ज्ञेयं परं ब्रह्म" इति स्मृतेर्ज्ञानस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वासुदेवस्वरूपत्वात्तदपि तत्परमेव। यत्र दानानां व्रतानाञ्च महिमा वर्ण्यते तच्छास्त्रं महाभारतादि। अत्राक्षिपति नन्विति। तद्धर्मशास्त्रम्। आदिना कुबेरादिलोकपालग्रहः। तस्य परमात्मन आनन्दांशरूपत्वात् "तस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवन्त्यन्यानि" इत्यादिश्रुतेः। अत्र हस्तिपदन्यायेन वेदस्य सर्वमूलत्वाद्भिन्नत्वेन कथनमनुचितमिति चेत्तत्राह–यद्वेति। तत्र पूर्ववाक्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति। नन्विति। सर्गः सृष्टिः प्रवेशः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुत्युक्तः प्रवेशः। नियमनं "यः पृथिवीमंतरा यमयति" इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्तम्। आदिना पालनादिग्रहः। वस्तुनि सत्यरूपे ब्रह्मणि "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिश्रुतेः। सर्वशास्त्राणां समन्वयस्तात्पर्यम्। तत्राह–यस्मिन्सर्वशास्त्रसमन्वयः स एव परमात्मा भगवान्वासुदेवः "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति गीतोक्तेः। ब्रह्मण एवापरपर्यायो भगवच्छब्दवाच्यो वासुदेवो नान्य इति "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इत्युक्तेः। इत्यर्थ इति। वस्तुतो निर्गुण एव मायया सगुण इव स आभातीति भावः॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रतियोगिनोत्रांतःकरणानि देहा वा तेषां नानात्वेन सांख्यादिमतमादायाह–क्षेत्रज्ञरूपेणेति। अवस्थितः सदा स्थितो यथा तथा विश्वात्मांतर्यामी भूतेषु प्राणिषु। यदि तेष्वेवाग्निर्मथनेन प्रकटीकृतः स्यात्तदा तान्येव दहति। एवमेव श्रवणादिभिः साधनैः साक्षात्कृतः परमात्मा मायिकमुपाधिं जीवस्य दूरीकरोतीति भावः॥ ३१–३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

प्रश्नस्य पूर्वाध्यायान्तर्गतसप्तदशश्लोकोक्तस्य उत्तरं भवतीति शेषः॥ ३०—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ वेदांतार्थोपबृंहणार्थतया प्रवृत्तकपिलाद्यागमोक्तप्रकृतिपुरुषविषयकज्ञानमपि प्रकृतिपुरुषशरीरकपरमात्मविषयकमेवेत्याह वासुदेवपरं ज्ञानमिति। ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविषयकं वासुदेवविषयकं विशेषणबुद्धिशब्दयोर्विशेष्यपर्यंतत्वादित्यर्थः। कपिलादिभिस्तु तथा न बुद्धमिति भावः, तथा वेदांतार्थोपबृंहणपरं मन्वादिस्मृत्युक्तकृच्छ्रचांद्रायणानशनादितपश्च वासुदेवाराधनरूपमित्याह वासुदेवपरं तप इति। किं बहुना सर्वे वैदिकाः स्मार्त्ताश्च धर्मास्तत्प्राप्या गतयश्च वासुदेवाधीना इत्याह वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिरिति॥ २९ ॥ ❀ ❀ कथं वेदादीनां वासुदेवपरत्वमित्याशंकायां "तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युक्तरीत्या सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं स्वात्मानं जगद्रूपेण परिणमय्य तत्तद्रूपेण वासुदेवस्यैवावस्थानाद्वासुदेवात्मकं विना वस्त्वभावादित्याह स इति द्वाभ्याम्। अग्रे सृष्टेः प्राक्स एव वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकतयावस्थित इत्यर्थः। एवकारेण तच्छब्दपरामृष्टभगवद्वाचकवासुदेवशब्दावयवार्थेन चेदं लब्धम्। यद्वा इदं परिदृश्यमानं जगदग्रे सृष्टेः प्राक्स एवासीदित्यध्याहारः। "सदेव सौम्येदमग्र आसीदि"ति स्थानप्रमाणात्। एवं चेदमित्यनेन नामरूपविभागभिन्नं जगन्निर्दिश्य तस्य वासुदेवरूपेणावास्थानोक्त्या वियदादिवस्त्वंतरव्यावर्त्तकैवकारप्रयोगेण च "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपी"ति स्मृत्यनुरोधाच्च अन्यथा न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादित्युक्तन्यायेनाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषप्रसंगाच्च सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यं लब्धम्। सृष्टेः प्रागेवमवस्थितो भगवानात्मनः स्वस्य मायया स्वशरीरभूतया गुणमय्या सत्त्वादिगुणप्रचुरतया सदसद्रूपया महदादिपृथिव्यंतकार्यकारणरूपेण परिणममाणया विभुर्व्यापकः सदसद्रूपेष्वंतरात्मतयानुप्रविष्ट इत्यर्थः। अथागुणः व्याप्य तद्गुणैरस्पृष्ट इदं जगत्ससर्ज॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं समष्टिव्यष्ट्यवस्था चिदंतर्यामितया तत्कारणतया च तद्रूपेणावस्थानमुक्तम्। अथोभयावस्थप्रकृतिसंसृष्टजीवशरीरकतया तदंतरात्मतया तद्रूपेण वासुदेवस्यैवावस्थितिमाह तयेति। तयात्ममायया विलसितेषु रचितेषु एषु परिदृश्यमानेषु गुणशब्दो लाक्षणिकः गुणकार्यभूतशब्दादिस्तंबपर्यंतेष्वित्यर्थः, विज्ञानेन जीवेन "विज्ञानं यज्ञं तनुते, य आत्मनि तिष्ठन्यो विज्ञाने तिष्ठन्नि"ति श्रुतिप्रयोगात् तेन विजृम्भितः विशिष्टतच्छरीरक इत्यर्थः। "यस्य विज्ञानं शरीरम्" इति श्रुतेः। यद्वा विज्ञानरूपेण विजृम्भितः भाष्यमाणः तच्छरीरतया तदंतरात्मतया च तद्रूपेण प्रकाशमान इत्यर्थः। अंतः प्रविष्टः जीवद्वारा देवादिशरीरेष्वनुप्रविष्टः गुणवानिव साक्षाद्देवादिशरीरतच्छरीरकजीवगतधर्मवानिवाभाति। इवशब्दस्यायमभिप्रायः "काठिन्यवान्यो बिभर्ति नृसिंहरूपी भगवांश्चेत्" इत्यत्र काठिन्यवञ्चेत्यादिवच्छरीरभूतजीवे हेयसंबंधः। न तु शरीरिणि वासुदेवे इति। तथा तस्यैकस्यैव देवादिशरीरभेदेनानेकधावस्थितिश्चेति॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानम् औपनिषदं, तपः कृच्छ्रचांद्रायणादिकायक्लेशः, धर्मो दानादिः गम्यत इति गतिः फलं परलोकः। अनेन हरेरखिलऋग्वेदादिशास्त्रमुख्यविषयत्वेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम्॥ २९ ॥ ❀ ❀ अत्र हेतुमाह स एवेति। यः सर्ववेदांतादिमुख्यविषयः परमसात्त्विकब्रह्मादीष्टदेवता वासुदेवः सोसावेवागुणः सत्त्वादिगुणविधुरः मुख्यकारणं वा विभुर्व्याप्तः भगवान्नारायणः अग्रे सृष्टेः पूर्वमात्ममायया स्वेच्छया निमित्तकारणरूपया सदसद्रूपया व्यक्ताव्यक्तरूपया गुणमय्या सत्त्वाद्गुणात्मिकजडप्रकृत्योपादानकारणरूपया चेदं जगत्ससर्जेत्येकान्वयः। अतो विष्णुरेव सत्यजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वोत्तम इत्यर्थः॥ ३० ॥ ❀ ❀ नियंतृत्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मपि तदेकनिष्ठमित्याह तयेति । स हरिः तया सदसद्रूपया विलसितेषु भूतभौतिकदेहेंद्रियाद्यात्मना परिणतेष्वेषु गुणेषु अंतःप्रविष्टो गुणवान् जीव इवाभाति अज्ञानामिति शेषः । कुतः विज्ञानेन विजृम्भितः विज्ञानपूर्णः इदं हेतुगर्भं विशेषणं नानाकर्मविपाकिनां जीवानां विज्ञानाभावादस्य परिपूर्णत्वात्तेन नियम्यत्वं तेषामिति भावः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(तदेवं तद्भजनस्यैवाभिधेयत्वं दर्शयित्वा पूर्व्वोक्तं सर्व्वशास्त्रसमन्वयमेव स्थापयति स एवेदमिति) ननु भवतु स्वयं भगवतो वासुदेवस्य तादृशत्वं गुणावतारस्य विष्णोः किमायातमित्याशङ्क्य तत्पर्यन्तानामन्येषामपि तदभिन्नत्वं दर्शयितुं प्रकरोति स एवेति पञ्चभिः । इदं महदादिविरिञ्चिपर्यन्तम् । एवं प्रवेशादिकापि उत्तरश्लोकेषु द्रष्टव्या । तत्र स एवेति महत्स्रष्टा तदभिन्नत्वेन दर्शितः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तयेत्यण्डसंस्थितः पुरुषः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानतपसोर्ब्रह्मपरत्वमेव कर्म्मयोगस्य पूर्व्वश्लोकोक्तेः धर्म्मपदेन परमधर्म्मः श्रवणकीर्त्तनादिर्गतिस्तत्प्राप्यप्रेमापवर्गादिस्तयोस्तु वासुदेवपरत्वमेव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किञ्च ये पितृभूतप्रजेशादयो भजनीयास्तेषामपि स्रष्टा वासुदेव एवेति स एव सेवार्ह इत्याह स एवेति । सदसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया । स्वयं त्वगुणः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सृज्यानां तेषां स एवान्तर्यामीत्याह त्रिभिः । गुणेषु गुणोपाधिकजीवेषु तया मायया विलासविषयीकृतेषु गुणवानिव गुणसंसर्गवानिव भाति न तु तथा, यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भितः अत्यूर्जितः ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञानं ज्ञानप्रधानमुपनिषद्रहस्यं वासुदेवपरमेव, तपः तीर्थवासदेहशोषणव्रतनियमादिरूपं वासुदेवपरमेव, धर्मः स्वस्ववर्णाश्रमधर्मः वासुदेवपरः, गतिरर्चिरादिमार्गरूपा वासुदेवपरा एव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ तस्य कर्माण्युदाराणि ब्रूहीति प्रश्नस्योत्तरमाह स एवेति चतुर्भिः । स एव वासुदेवः विभुः असौ मम हृदि भासमानः आत्ममायया स्वशक्तिभूतया सदसद्रूपया स्थूलसूक्ष्मरूपया गुणमय्या सत्त्वादिगुणप्रचुरया अगुणस्तद्गुणास्पृष्टस्वरूपः इदं चिदचिद्रूपमग्रे ससर्ज्ज सूक्ष्मचिदचिच्छक्तिरेक एव विभुर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः सजातीयविजातीयभेदशून्यः अचिच्छक्तिं सूक्ष्मरूपां महदादिस्तम्बपर्य्यंतस्थूलाकारतया सृष्टिसमये प्रसार्य चिच्छक्तिं जीवाख्यां देवमनुष्यादिनानादेहरूपायां स्थूलावस्थापन्नायां प्रकृतौ यथाकर्म संस्थाप्येदं विश्वं शक्तिद्वयात्मकं ससर्ज्ज । शक्तिद्वयस्य शक्तित्वेन भिन्नत्वेपि शक्तिमद्भिन्नस्थितिप्रवृत्त्यसंभवाच्छक्तिमतोऽभिन्नत्वं ज्ञेयम्, एवं सति शक्तिमतो जगदुपादानकारणत्वान्निर्गुणत्वं वर्तते जगत्कर्तृत्वेन स्वाभाविकगुणवत्त्वं चोपपद्यते इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं भगवतः विश्वरचनात्मकं कर्म दर्शयित्वा प्रवेशलक्षणं कर्म दर्शयति । तयेति । तया गुणमय्या विलसितेषु रचितेषु गुणकार्येषु महदादिस्तंबपर्यंतेषु भगवान् विज्ञानेन ज्ञानस्वरूपेण स्वांशेन जीवेन स्वकृतपुण्यापुण्यकर्मफलभोगाय विजृम्भितः । प्रवर्त्तितः यद्वा विज्ञानेन जीवकर्मफलदानाय स्वसंकल्पेन विजृम्भितः प्रवर्त्तितः अतः प्रविष्टः गुणवान् इव वैषम्यनैर्घृण्यलक्षणलौकिकगुणयुक्त इव आभाति प्रतीयते न तु वैषम्यनैर्घृण्यवान्, तत्तत्कर्मसापेक्षत्वात् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं सोपपत्तिकं फलसाधनस्वरूपं निर्णीतं तृतीयं कृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नं प्रथमाधिकारात् अवतारतुल्येनात्रानुक्त्वा पश्चादवतारेष्वेव कथयिष्यति । ततश्च चतुर्थः प्रश्नः तस्य कर्माणीति तत्रोत्तरमाह स एवेदमिति पंचभिः । सृष्टिप्रवेशनानात्वभोगरक्षारूपाः पंचलीलाः क्रमेण पंचभिः प्रतिपाद्याः सगुणनिर्गुणयोर्भेदाभावाय स एवेति । सृष्टिस्त्वगुणादेव गुणत्रयेणापि सृष्टिः रजोमिश्रितेन तत्तमोमिश्रितेन त्रयेणापि संहारः तथा सत्त्वमिश्रितेन पालनमिति शुद्धास्त्वधिष्ठातृदेवताशरीररूपाः इदं जगत् द्वयस्य सर्वस्यापि जगतः कार्यत्वं न त्वाकाशादेर्नित्यतेति अग्रे प्रथमम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी"ति श्रुत्या साक्षात्सर्वकारणं प्रथमा सृष्टिः । अन्येपि सृष्टिभेदाः संति ते निबंधे निरूपिताः । भगवानिति वैष्णवशास्त्रे एवेयं प्रथमा सृष्टिः । वैदिके तु स्वधर्मत्वशक्तिकालकर्मस्वभावानां सृष्टिः प्रथमा । अतोऽनंतगुणपूर्ण एव भगवान् स्वस्य मायया शक्त्या सर्वभवनसामर्थ्यरूपया इदमात्मभूतं जगत् सृष्टवान् । मायास्वरूपमाह सदसद्रूपयेति । साद्युच्चनीचसर्वप्रतिकृतिरूपा । तस्यामात्मानं संयोज्य प्रकटीकुर्वन् जगद्रूपेण जायते । एवं सति सुगमा सृष्टिर्भवति सुवर्णकाराणां प्रतिमादिनिर्माणवत् सा हि भगवन्निकटे तिष्ठति । निद्रापि शक्तिः सा जीवं भगवत्समीपे नयति, तत्र मायापर्यंतं गमने स्वप्नः, भगवत्पर्यंतं गमने सुषुप्तिः, पुनश्च सा यथास्थानमानयति । विद्या तु भगवत्समीपमेव नयति नानयति । एवमनंताः शक्तयो भगवतः । वेदे तु मायासाधनराहित्येनैव स्वत एवात्मानं जगद्रूपं करोतीत्युच्यते घटितपूरणपात्रभेदवद्वैदिकपौराणिकजगतोर्भेदः व्यलीकपक्षस्तु न प्रामाणिकः । चकारादन्येपि सृष्टिप्रकाराः सूच्यंते । असाविति भगवद्धर्मनिरूपणेन हृदये स्फुरितं भगवंतं बहिः पश्यन्निवांगुल्या निर्दिशति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वस्यानंतगुणस्पर्शेन तादृशाकृतिरूपा गुणमयी भवति । तेषामुत्तममध्यमनिकृष्टभेदेन त्रिराशित्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणवाच्यता । अस्याः पुनः स्पर्शेन भगवति गुणाकृतित्वम् , अतः अगुणः प्राकृतगुणरहितः; कथं ? स्वसंबंधेनैव मायाया गुणवत्त्वम् । कथं वा मायायां प्रविष्टोपि जगद्रूपेण जातोऽप्यगुणस्तत्राह विभुरिति सर्वसमर्थ इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं सद्रूपेण जगत्सृष्टिमुक्त्वा आनंदरूपेणांतर्यामिसृष्टिमाह तयेति । तया मायया आकारसमर्पणेन विलसितेषु चित्रेषु देवादिदेहेषु भूतेषु च गुणेषु येषु परिदृश्यमानेषु गुणवानिव तेषां तेषां तत्रैव प्रवर्त्तनात् खदिरांगाररक्तिमेव अंतःप्रविष्टः स एवाभाति अयोगोलकनिविष्टाग्निवत् बहिरपि स्फुरति आसमंताद्भाति चिज्जडांशयोर्ज्ञानशक्तितिरोभावोस्ति तद्वदत्रापि भविष्यतीत्याशंक्याह विज्ञानेन विजृम्भित इति । अत्रांतर्यामिणः सर्वज्ञस्य जीवं सर्वत्र प्रेरयतः तद्विधज्ञानवतः कार्यावेशेन स्फुरणमिव विजृम्भा तद्वानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवमिति । फलसाधनयोर्बोधकत्वेन परम्परात्रयेण विषयादिबोधनेन चेत्यर्थः । निर्णीतमिति । फलं वासुदेवसाक्षात्कारः सर्वेषां श्रेयस्तत्साधनं च धर्मादिकथारत्यन्तमात्मप्रसादनमिति निर्णीतमित्यर्थः । अवतारतुल्यत्वेनेति । अवतारान्तरतुल्यत्वज्ञानेन । कथयिष्यतीति । अवसरसङ्गत्यात्र वक्तुमुचितमिति तत्र कथयिष्यतीत्यर्थः । स एवेदमित्यत्र । पञ्चभिरिति । एतेन पञ्चमः श्लोकः कृष्णवतारप्रयोजनप्रश्नोत्तररूप इति श्रीधरमतं निवारितम् । तत्र सामान्यतः कथनेन विशेषाकांक्षाया अपूरणात् । सृष्टिस्त्वगुणादेवेति । मूलसृष्टिः प्राथमिकी सा तथा, अगुणादेव गुणसृष्टेर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । गुणत्रयेणापीत्यादि । ब्रह्मणः शिवस्य विष्णोश्च शुद्धरजस्तमःसत्त्वरूपत्वात्तादृशेभ्यः प्रत्येकं रजस्तमःसत्त्वमिश्रणे सृष्टिसंहारपालनानि भवन्तीत्यर्थः । एतच्च वायुसंहितादौ ब्रह्मा पुरुषकालविराड्भिः, विष्णुरनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणैः, शिवो भवमृडहरैः सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीत्येवं प्रकारेण बोधितम् । कौर्मेपि । 'एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥ द्वितीया रुद्रसंज्ञा स्यात्तामसी शेषसंज्ञिता । विहन्ति सकलं चान्या वैष्णवी परमा तनुः ॥ सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता । जगत्पालयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ॥ चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या पुरुषः सृष्टिकारिके'ति । एतेनैव सगुणनिर्गुणयोरभेदोपि सिद्धो ज्ञेयः । गुणस्यासनत्वस्फूर्तावगुणत्वात्तदभिमानित्वस्फूर्तौ तस्यैव सगुणत्वादिति । एवमेव ब्रह्मशिवयोरपि निर्गुणसगुणभावो ज्ञेयः । ननु त्रिभ्योपि कार्यत्रये शुद्धा गुणाः कथं बोद्धव्या इत्यत आहुः शुद्धा इत्यादि । इयमिति । मायाकरणिका । वैदिकप्रथमसृष्टेः सकाशादस्याः को भेद इत्यत आहुः वैदिके त्वित्यादि । तथा च वेदे शक्तेर्जननम् , अस्यां तु सा करणम् , तेन सा सृष्टिरितः प्राथमिकीत्यर्थः । प्रतिकृतिरूपेति । सच्छायकरूपा । संयोज्येति । पूरयित्वा । चकारसूचितमर्थं वक्तुं प्रसङ्गादाहुः निद्रापीत्यादि । वैदिकपौराणिकजगतोर्भगवद्रूपत्वाविशेषेपि यो भेदस्तं प्रकारं बोधयितुमाहुः वेदे त्वित्यादि । स्वस्यानन्तेत्यादि । वैदिक्यां सृष्टावुत्पन्ना सा भगवत्स्पर्शेन सङ्क्रान्तभगवद्गुणा सती गुणमयी भवतीत्यर्थः । गुणाकृतित्वमिति । पूरितपात्रन्यायेन तथात्वम् । प्राकृतगुणरहित इति । गुणानां प्राकृतत्वस्य भगवत्सम्बन्धानन्तरभावित्वात्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तयेत्यत्र । अन्तर्यामिणोन्तःप्रविष्टस्य क्वचिदीषत्क्वचिद् भूयः स्फुरणे दृष्टान्तद्वयमाहुः खदिरेत्यादि । तथा च प्रेरकत्वस्य तद्धर्मत्वाद्यत्र स्वल्पं तद्यथास्मदादिषु तत्रेषद्भानम् , यत्र भूयस्तत्रासमन्ताद्भानम् , यथा नृपादिष्विति भावः । प्रथमे आङीषदर्थः । स्फुरणमिति । तत्तज्ज्ञानस्य प्रकाशः । अस्मिन् मते जीववदुपाधिवशेनैकस्यैवान्तर्यामिणोपि नानात्वं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तथा वेदोत्तरभागप्रतिपादितं ज्ञानमपि वासुदेवपरमेव । तथा धर्मशास्त्रोक्तं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोऽपि वासुदेवपरम् । तथा दानादिधर्मः पूर्त्तसञ्ज्ञकः स्मृतिप्रतिपादितोऽपि वासुदेवपरः । स च धर्मः—'वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते' इत्याद्युक्तः । ननु कचित् कचित् तत्तद्धर्माणां स्वर्गादिलोकप्राप्तिफलत्वं प्रतीयते तत्कथं तेषां वासुदेवपरत्वमित्याशङ्क्य स्वर्गादिलोकानामपि "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेर्वासुदेवानन्दांशरूपत्वात् सर्वेषां धर्माणां वासुदेवपरत्वमित्याह—वासुदेवपरा गतिः गम्यते इति गतिः स्वर्गादिलोको वासुदेवपर एव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्ते वस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं तेषां वासुदेवपरत्वमित्याशङ्क्य तथाभूतो वासुदेव एवातो युक्तं तेषां तत्परत्वमिति सूचयन् भगवतो जगत्कर्तृत्वादिलीलामाह—स एवेति पञ्चभिः । स वासुदेव एव स्वयमगुणो निर्गुणोऽपि गुणमय्या सत्त्वादित्रिगुणात्मिकया अत एव सदसद्रूपया कार्यकारणरूपेण परिणममानया चात्मनः स्वस्य मायया अनन्ताचिन्त्यरूपधारणसमर्थया प्रकृत्याऽग्रे सृष्ट्यादौ इदं विश्वं ससर्जेत्यन्वयः । ननु माययाऽपीत्थं कथमात्मानं विश्वं कर्तुं शक्यते तथात्वेऽपि कथं न विकारित्वं स्यान्मायासम्बन्धस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह—विभुरिति, सर्वथा सदा सर्वत्र समर्थ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भगवानिति, यतो निरतिशयैश्वर्यादिपूर्ण इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं भगवतो जगत्कारणत्वमुक्त्वा तत्प्रवेशनियमलक्षणां लीलामाह—तयेति । तया स्वमायया विलसितेषु विरचितेषु एषु दृश्यमानेषु गुणेषु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गुणकार्येषु पञ्चमहाभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तशरीरेषु चान्तःप्रविष्टो निर्गुणोऽपि गुणवानिव शरीरादिमानिव जीववदाभाति, न तत्पृथक्त्वस्वरूपेण। तथापि विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भितः प्रकाशमानः, नतु जीववदाच्छादितचैतन्यरूपः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

हिन्दी अनुवाद

ज्ञानसे ब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्णकी ही प्राप्ति होती है। तपस्या श्रीकृष्णकी प्रसन्नताके लिये ही की जाती है। श्रीकृष्णके लिये ही धर्मोंका अनुष्ठान होता है और सब गतियाँ श्रीकृष्णमें ही समा जाती हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि भगवान् श्रीकृष्ण प्रकृति और उसके गुणोंसे अतीत हैं, फिर भी अपनी गुणमयी मायासे जो प्रपञ्चकी दृष्टिसे है और तत्त्वकी दृष्टिसे नहीं है—उन्होंने ही सर्गके आदिमें इस संसारकी रचना की थी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ये सत्त्व, रज और तम—तीनों गुण उसी मायाके विलास हैं, इनके भीतर रहकर भगवान् इनसे युक्त-सरीखे मालूम पड़ते हैं। वास्तवमें तो वे परिपूर्ण विज्ञानानन्दघन हैं ॥ ३१ ॥

यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु। नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः। स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥
भावयत्येष सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः। लीलावतारानुरतो[1] देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

बहुलीलारूपत्वमाह। यथेति। स्वयोनिषु स्वाभिव्यंजकेषु। अवहितो निहितः। विश्वात्मा पुमान्परमेश्वरः। भूतेषु प्राणिषु। अंतर्यामिणोऽपि प्रतियोगिनानात्वेन नानात्वमिवोच्यते। क्षेत्रज्ञरूपेण वा ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भोगरूपां लीलामाह। असाविति। असौ हरिर्भूतसूक्ष्माणि चेंद्रियाणि चात्मा मनश्च तैः स्वयं निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधेष्विति भोगे स्वातंत्र्यं द्योत्यते। तद्गुणांस्तत्तदनुरूपान्विषयानिच्छया भुंक्ते भोजयतीति णिजर्थो वा ज्ञेयः। पालयतीति वा। तदा त्वात्मनेपदमार्षम्। "भुजोऽनवने" इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इदानीं सूत जानासीति प्रश्नस्योत्तरमाह। भावयति पालयति। एतत्तु सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनम्। विशेषतः कृष्णावतारस्य कुंतीस्तुतौ वक्ष्यते। लोकभावनो लोकभर्ता। देवादिषु ये लीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भुंक्ते इति। जीवानां भोक्तृत्वमंतर्यामिणा विना न सिद्ध्यतीति जीवस्य तदीयतटस्थशक्तित्वाद्वा जीवद्वारा स्वयमंतर्यामी भुंक्त इति युज्यत इति। जीववदीशस्य गुणभोक्तृत्वं सर्वथानुचितमेवेति मन्वानं प्रत्याह-भोजयतीति। णिजर्थोन्तर्भावितणिजर्थः। इत्यर्थः। धातोः पालनार्थमादायाह-पालयतीति। तदा पालनार्थांगीकारेऽनवनेऽपालने भुजेरात्मनेपदं भवतीति। स्मरणात्पाणिनिसूत्रात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ लोकान्भावयत्युत्पादयति ब्रह्मद्वारेति तथाभूतो विष्णुः। एतत् विश्वपालनलक्षणम्। आदिशब्दात्स्तंभाच्छ्रीनृसिंहाविर्भावश्रवणात्तत्रापि लीलावतारानुगत इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे भावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

प्रतियोगिनानात्वेन उपाधिनानात्वेनेति पूर्वाचार्याः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भुजोऽनवने इति पाणिनीयव्याकरणस्य प्रथमाध्यायीयतृतीयपादस्य षट्षष्टितमं सूत्रम् ॥ ३३ ❀ ❀ भावयतीति श्लोकेन सूत जानासीति द्वादशादिश्लोकोक्तप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तमिति ज्ञेयम्। श्रीकृष्णावतारप्रयोजनकथनेन तन्मूलकतच्चरितप्रश्नस्याप्युत्तरकथनसिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-
दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतदेव दृष्टांतमुखेनोपपादयति। यथेति। अभिव्यक्तिस्थानमात्रं योनिशब्देनोक्तम्। न तु तदुपादानं न हि प्रकृतिर्जीवस्योपादानं न वा वह्नेर्दारूपादानं किन्तु निमित्तम्। "अग्नेरापः अद्भ्यः पृथ्वी"ति हि सृष्टिक्रमः। यथादारुभ्योवह्निरवहितः व्यतिरिक्त

१. प्रा० पा०—लीलावतारानुरतस्तिर्यङ्नरसुरादिषु।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवावसन्स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थलेषु दारुषु नानेकधेव भाति ज्वलति, अग्नित्वस्यैकरूपत्वेऽपि तार्णपार्णशाखादिभेदवान् भाति। एवं प्रकृतिपरिणामरूपदेहेष्वभिव्यक्तो जीवो ज्ञानानंदरूपत्वेनैकरूपोऽपि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देवादिभेदभिन्नो भातीत्यर्थः। पुमुशब्दो जीववाची तच्छरीरपरमात्मपर्यंतः पुमान् विश्वात्मा जीवशरीरकः सर्वेश्वर एक एव देवादिरूपेण नाना भातीत्यर्थः। दारुषु भूतेष्विति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरधिष्ठेयवहुत्वोक्त्या यथाह्रस्वत्वस्थूलत्ववक्रत्वादिभेदश्च दारुगत एव नाग्निगतः तथा देवत्वाज्ञत्वदुःखित्वादिभेदोऽपि न विश्वात्मगतः किन्तु देवादिशरीरदारुभेदस्तद्गततच्छरीरकजीवगत इति सूचितम्। वह्निर्विश्वात्मेत्येकत्वनिर्देशेनाग्निवद्विश्वात्मनोऽपि सर्वत्रावस्थितस्य स्वरूपतः स्वभावतो वा नावस्थांतरापत्तिरिति सूचितम्। इयांस्तु विशेषः दारुष्वग्निः साक्षादभिव्यक्तो नाना भाति दार्ष्टान्तिके जीवद्वारा देवादिरूपेण नाना भाति इति जीवविशिष्टदेवादिशरीराणामेवाधिष्ठेयत्वात्॥ ३२॥ ❀ ❀ यथा विश्वात्मनः स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषद्वारा देवादिरूपेण नानाभानमेवं सुखःदुःखादिभोक्तृत्वं तन्निमित्तं कर्तृत्वं च स्वशरीरभूतजीवद्वारैव स्वतस्तु तदुभयरहित इत्याह असाविति। असौ विश्वात्मा गुणमयैः सत्त्वादिगुणपरिणामरूपत्वेन तत्प्रचुरैर्भूतसूक्ष्मादिरूपैर्भावैः पदार्थैस्तत्र भूतानि पृथिव्यादीनि सूक्ष्माणि गंधादीनीद्रिंयाणि श्रोत्रादीनि ज्ञानेंद्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि पादादीनि चात्मांतःकरणं जीवो वा एभिः। स्वेनैव कर्त्रा निर्मितेषु भूतेषु देवादिषु निर्विष्टः जीवद्वारानुप्रविष्टः तद्गुणान्पृथिव्यादिभूतगुणान् गंधादीन्विषयान्भुंक्ते जीवद्वारा विषयान् भुंक्ते न तु स्वत इत्यर्थः। भोक्तृत्वसमव्याप्तं कर्तृत्वमप्यत्र विवक्षितं जीवद्वारा पुण्यापुण्यरूपाणि कर्माणि च करोतीत्यर्थः। अत्र विश्वात्मेत्युच्यमानं भोक्तृत्वं कर्तृत्वं च प्रयोजककर्तृत्वं विवक्षितम्॥ ३३॥ ❀ ❀ यद्वा। सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणाः स्युरित्यादिना सर्वकारणात् परमपुरुषादेवोपास्यमानान्नृणां श्रेयांसि कारणत्वेनोपास्यत्वमोक्षप्रदत्वादीनां "कारणं तु ध्येय अमृतस्यैष सेतुरित्या"दिप्रमाणैरेकनिष्ठत्वावगमात् न तु ब्रह्मरुद्रादिभ्यः, तेषां कर्मवश्यत्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वादिनोपासकतुल्यत्वादिति सूचितम्। अथ तदुपपादनाय सर्वजीवानां परमपुरुषसृष्टकर्मानुगुणकरणकलेवरादिसंबंधं तत्प्रयुक्तकर्तृत्वं भोक्तृत्वमेषां कर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वेनौपाधिकत्वं स्वभावतस्तु ज्ञानैकाकारत्वं चेत्याह स एवेत्यादिचतुर्भिः। यथोक्त एवार्थः तयेति तया इति आत्ममायया विलसितेषु रचितेषु एषु गुणेषु गुणकार्येषु ब्रह्मादिशरीरेष्वंतःप्रविष्टो जीव इति शेषः, पुमानित्यस्योत्तरश्लोकादपकर्षो वा विज्ञानेन स्वधर्मभूतज्ञानेन विजृंभितः देहमात्मत्वेनाभिमन्वान इत्यर्थः, गुणवानिव देवत्वादिधर्मवानिवाभाति देवोहं मनुष्योहं कृशोहं स्थूलोहमित्यभिमन्यत इत्यर्थः। इवशब्देन वस्तुतो देहविलक्षणस्तद्गतधर्मैरस्पृष्ट एवेति सूच्यते॥ क०॥ तदेव दृष्टांतेनोपपादयति यथेति। यथैक एव वह्निः स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थानेषु तृणपर्णादिष्वभिव्यक्तो नानेव भाति तार्णत्वपार्णत्वादिभेदेन भाति, इवशब्देन वस्तुतो वह्नित्वेन रूपेणैकरूप एव, एवं विश्वात्मा विश्वस्याचेतनजातस्यात्मा पुमान् जीवोपि भूतेषु देवादिशरीरेषु नानेव भाति देवोहं मनुष्योहमित्यादिरूपेण नाना भाति वस्तुतो ज्ञानैकाकारेणैकरूप एवेत्यर्थः॥ पुमानिति जात्यभिप्रायक एकत्वनिर्देशः "एको व्रीहिः सुसंपन्नः सुपुष्टं कुरुते प्रजा" इत्यत्र व्रीहिशब्दवत्। एवं च जीवैकत्वभ्रमो न कार्यः। दृष्टांतेपि वह्नित्वेनैकेनापि व्यक्तिभेदोभिप्रेतः। न चैवमेकैकस्य जीवस्य देवादिशरीरस्थस्य युगपन्नानाप्रतिभानाभाव इति वाच्यम्, एकैक एव जीवः क्रमेण देवमनुष्यादिशरीरराण्युपाददानः देवोहं मनुष्योहमित्याभातीत्येवमभिप्रायात्। नहि दृष्टांतेपि तार्णस्य वह्नेः पार्णत्वेन भानमस्ति॥ ख॥ असौ जीवः गुणमयैः सत्त्वादिगुणत्रयात्मकभगवन्मायापरिणामरूपैः पृथिव्यादिभूतगंधादितन्मात्राज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियांतःकरणैर्भावैः पदार्थैः स्वनिर्मितेषु स्वकर्मानुसारेण निर्मितेषु भूतेषु देवादिशरीरेषु निर्विष्टः गुणान् शब्दादिविषयान् भुंक्ते, तन्निमित्तानि कर्माणि च पुण्यापुण्यरूपाणि करोतीति च विवक्षितं वेदितव्यम्। यद्वा तया विलसितेष्वित्यादिभिः केवलं परमात्मैव प्रतिपाद्यते तदा विज्ञानेनेत्यस्य संकल्परूपज्ञानेनेत्यर्थः, पुमान्परमपुरुषः गुणान् भुंक्ते इत्यस्य लीलारसरूपान् गुणान् भुंक्ते इत्यर्थः॥ ग॥ ❀ ❀ तदेवं पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीत्यस्योत्तरमुक्तम्। 'सूत जानासि भद्रं ते' इत्यादिना श्रीकृष्णावतारं तच्चरित्रं तदितरावतारतच्चरित्रादिकं च पृष्टं तत्र श्रीकृष्णावतारं तच्चरित्रादिकं विशिष्य दशमैकादशस्कंधाभ्यां सर्वावतारांस्तच्चरित्राणि च विशिष्य तत्र तत्र तृतीयादिषु विवक्षुस्तावत्समासतः सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनमाह भावयतीति। एष सर्वेश्वरो लोकस्रष्टृत्वेन लोकान् भावयन्कर्मवश्यांश्चेतनानुज्जीवयितुं सत्त्वेनोपलक्षितः शुद्धसत्त्वमूर्त्तिः तिर्यङ्नरसुरादिषु लीलावतारेष्वनुरतो भवति। भावयतीति पाठे लोकभावनो लोकस्रष्टा एव सर्वेश्वरः तिर्यगादिषु मत्स्यादिषु मध्ये ये लीलया अवतारास्तेष्वनुरतः लीलावतारैर्भक्तेष्वनुरतो वा सत्त्वेन लोकान् भावयति त्रायति साधुपरित्राणाय मत्स्याद्यवतारं धत्त इत्यर्थः॥ ३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न च स्थानभेदादद्वयस्य हरेर्भेदाशंका कार्येत्याह यथेति। यथैको वह्निः स्वस्वयोनिषु स्वस्य व्यक्तिस्थानेषु दारुषु व्यवहितः भूतानामदृश्यतया स्थितः नानेव भाति मथनादिनेति शेषः दारूणानामानंत्यात्तथैको विश्वात्मा विश्वव्याप्तः पुमान् भूतेषु प्रविष्टो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नानेव भाति न तु नाना "नेह नानास्ति किंचने"ति श्रुतेः। अग्नेः कश्चिद्विशेषसंभवोपि नास्य कश्चिद्विशेष इति इवशब्दार्थः ॥ ३२॥ ❀ ❀ न च दुर्भगशरीरेषु प्रविष्टस्य जीववद्दुःखभोगः संभाव्यत इत्याह असाविति। असौ परमात्मा सत्त्वादिगुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैः भूत-सूक्ष्मेंद्रियात्मभिः पंचमहाभूतपंचतन्मात्रादशेंद्रियमनोभिर्भावैः तत्त्वैरुपादानरूपैः स्वनिर्मितेषु स्वेन तत्त्वेषु प्रविष्टेन विरचितेषु भुतेषु निर्विष्टः योगैश्वर्यादसंगतया प्रविष्टस्तद्गुणानानंदादीनेव भुंक्ते, न तु दोषनिमित्तदुःखादीन्। तस्माद् दुर्भगशरीरस्थत्वेऽपि न दुःखादिभोगस्तस्य स्वातंत्र्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उत्तराध्याये अथाख्याहीति प्रश्नं परिहरिष्यन् तदर्थं संक्षेपतो दर्शयति भावयन्निति। लोकभावनः जगदुत्पादकः सत्त्वेन गुणेन इतर-गुणानभिभूय लोकान् भावयन् पालनेन वर्धयन्नेष परपुरुषस्तिर्यङ्नरसुरादिषु तिर्यग्वराहादिजातिषु नरेषु मनुष्येषु देवेषु आदि-शब्दात्स्तंभादिषु लीलावतारानुगतो भवतीति विशेषणान्वयः। लीलयैवावतारान् अनुगच्छति न तु पूर्वकर्मणा। यो योवतारो जगद्-वनादावनुकूलः स्यात्तं तमवतारं गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे अनुशब्दः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथेति। सर्व्वभूतस्थः पुरुषः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ असाविति तत्तल्लीलावान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भावयतीति विष्णु-रिति ज्ञेयम्। एतेन पूर्वोक्तेषु ब्रह्मत्वादिषु त्रिषु परमात्मत्वं दर्शितम्। अन्ये द्वे दर्शयिष्येते ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अवहितः सदा स्थितो यथा तथा विश्वात्मा अन्तर्यामी भूतेषु प्राणिषु। यदि तेष्वेवाग्निर्मथनेन प्रकटीकृतः स्यात् तदा तान्येव दारुणि दहति। एवमेव श्रवणादिभिः साधनैः साक्षात्कृतः परमात्मा मायिकमुपाधिं जीवस्य दूरीकरोतीति ध्वनिः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ असौ विश्वात्मा भूतसूक्ष्माणि विषयाश्च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च तैर्गुणमयैर्भावैः स्वनिर्म्मितेषु देवतिर्यगादिषु भूतेषु निर्विष्टः प्रविष्टः सन् तद्गुणान् तदनुरूपान् विषयान् वैषयिकसुखानि भुङ्क्त इति जीवानां भोक्तृत्वमन्तर्यामिणा विना न सिद्ध्यतीति वा जीवस्य तदीय-तटस्थशक्तिद्वारा जीवद्वारा स्वयमन्तर्यामी भुङ्क्त इति प्रयुज्यते भोजयति जीवानिति णिजर्थो वा ज्ञेयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ❀ एवमन्तर्यामिणः प्रतियोगिनानात्वेन नानात्वमौपाधिकमुक्तम्। भगवतस्तु विनैवोपाधिं नित्यैव लीलया स्वरूपेणैव नानात्व-माह। भावयति पालयतीति। यद्वा लोकान् भागवतं स्वप्रेमयुक्तान् करोतीति सर्व्वावतारसाधारणप्रयोजनं लोकभावनः यतो लोककर्त्ता ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। द्वितीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ प्रेरणरूपं कर्म भगवतो दर्शयति यथेति। आर्द्रशुष्कोत्तमाधमादिषु स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थानेषु दारुषु वह्निरेक एव अवहितः समास्थितः नानेव भाति तत्तत्काष्ठस्वभावानुसारेण सर्वप्रतापकोपि अल्पानल्पग्राह्याग्राह्यतया नानेव भाति, न तु नाना तथा विश्वात्मा सर्वात्मा पुमान् परमपुरुषः भूतेषु स्थावरजंगमेषु हन्यहंत्रादिषु एक एव प्रेरकतया समास्थितः तत्तत्कर्मानुगुण्यात् अन्योन्यविषमप्रेरकतया नानेव प्रतीयते नतु नानेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अथ स्वभक्तवशवर्तिनो वासुदेवस्य स्वभक्तार्पितपदार्थ-भोगरूपं कर्म दर्शयति असौ विश्वात्मा भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः भूतसूक्ष्माणि च समनस्कानि वागादीनि यानींद्रियाणि च जीवरूपा आत्मानश्च तैः गुणमयैः सत्त्वादिगुणप्रचुरैः जीवानामपि गुणमयोभयदेहयोगात्तन्मयत्वमुपचर्यते एवंविधैश्चिदचिद्रूपैर्भावैः स्वेन भगवता निर्मितेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु निर्विष्टः तद्गुणान् भुंक्ते "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः" इति श्रीमुखोक्तेः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथ 'सूत जानासि भद्रं ते भगवान् सात्वतां पतिः। देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया॥"इति प्रश्नस्योत्तरमाह भावयतीति। लोक-भावनः लोकान् भावयति। उत्पादयतीति स तथा सर्वलोककारणभूतः "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानम-धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामि"'ति श्रीमुखवचनात् देवतिर्यङ्नरादिष्वाविर्भाव-स्थानेषु सत्त्वेन नियम्य गुणेनोपलक्षितः लीलावतारानुरतः लीलावतारैर्वामनवराहादिरूपैरनुरतस्तत्तत्काले धर्मत्राणाद्यर्थमुद्यतो भवति यः। एवं भवद्भिर्देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षयेति यस्य चिकीर्षितं पृष्टं स भगवान् लोकान् भावयति स्म देवक्यां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जातः सन्निति शेषः। तत्र कांश्चित्पुत्रत्वादिना सुखयति स्म कांश्चिन्नानैश्वर्यदानेन पालयति स्म कांश्चिदसुरादिभ्यः कांश्चित्संसारभयात् नानाशास्त्रार्थोपदेशेन पालयति स्म। विस्तरस्तु देवक्यामाविर्भावप्रयोजनं कुंतीस्तुतौ द्रष्टव्यम्॥ ३४॥

इती श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः॥ २॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवमन्तर्यामिभावं निरूप्य जीवभावं निरूपयन् नानात्वलीलामाह यथेति। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥ १।४।२२॥' इतिवत् केनचिद्रूपेणावस्थितो भगवानेव जीव इति तद्रूपमुच्यते दारुषु यथा वह्निस्तथा भूतभौतिकेषु जीवः स चैकः उपाधिव्यतिरेकेण स्वतो वैलक्षण्याभावात् यथा मथनव्यतिरेकेण काष्ठेष्वग्निर्न प्रतीयते तथा योगव्यतिरेकेणांतःकरणे जीवः यथाकरणाद्यवयवाः शरीरेभ्यो न भिद्यंते तथा महाकाष्ठे सर्वत्रैक एव विद्यमानो मथनस्थानेपूद्गच्छति तथा प्रतीयते च भेदः स च न प्रामाणिकः महाकाष्ठे एकस्यैव वह्नेः सिद्धत्वात्तथा काष्ठवहुत्वेप्यनुमंतव्यम्। एवं सर्वेषु देहेषु सर्वेषु भूतेषु च तिरोहितः समवस्थितः स जीव इति हिशब्दार्थः, किंच यत्र हि आविर्भवति तत्र तिष्ठतीति निश्चितं योगेन ज्ञानेन वाऽयं सर्वत्र आविर्भवति, अतस्तानि भूतानि यानि रूपाणि तेष्वेक एव वह्निर्नानाप्रतीयत इत्यर्थः। किंच विश्वात्मा चायं विश्वस्यैकमेव हि स्वरूपं एकवचनप्रयोगात्तस्यात्मा कथमनेको भवेत् उपाधिभेदात् भेद इव प्रतीयते चकाराद्भौतिकेषु, किंच पुमानयं ब्रह्मांडविग्रहः स्वराट् पुरुष एक एव सर्वत्र ब्रह्मांडे तस्य चावयवभूतानि मध्यस्थानि भूतानि भौतिकानि च तेषां भेदप्रतीतावपि पुरुषो न भिद्यते यथा करचरणादिषु नानाभेदप्रतीतावपि अधिष्ठातुर्भेदः तथा सर्वत्र ब्रह्मांडे पुरुषस्येति॥ ३२॥ ❀ ❀ एक एव सर्वत्र गुप्तो नानेव प्रतीयमानो जीव इत्युक्तं भवति। तद्रूपेणैव भोगलीलेत्याह असाविति। चतुर्विधा हि सदृशसृष्टिः अंतःकरणम् इन्द्रियाणि तन्मात्राणि भूतानि चेति। तानि त्रिगुणात्मकानि। गुणमयत्वकथनात् स्वांशरूपता निरूपिता। तैर्निर्मित्तेषु देवतीर्यङ्नरादिषु भूतेषु नितरांविष्टः अनध्यासेन स्थितो भुंक्ते। विषयानात्मसात्करोति। भोगमुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यामः। एतावता भोगसृष्टिभेद उक्तो भवति। साक्षात्सृष्टेः पूर्वं निरूपणात् मायाकरणकत्वाच्चापि हेतुभूतादीनां करणत्वं कर्तृत्त्वं स्वस्मिन्निर्मितेषु स्वार्थं वा निर्मितेषु स्वेन वा निर्मितेष्विति गुणास्त्रयः। तत्र सात्त्विकामन्तःकरणम्। सात्त्विकराजसानीन्द्रियाणि। राजसतामसानि तन्मात्राणि। तामसानि भूतानि चेति। धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्द्धा भेदः। देहेन धर्मः तन्मात्रैरर्थः इंद्रियैः कामः अंतःकरणेन मोक्ष इति। तत्र जीवस्यैकत्र मुख्यतया स्थितौ अन्ये ह्यंगभावं प्राप्नुवंति। अत एव तद्गुणान् चतुर्विधपुरुषार्थरूपान् भुंक्त इत्युक्तम्॥ ३३॥ ❀ ❀ एवं भोगलक्षणलीलामुपपाद्य तत्सिद्धये पालनलक्षणलीलामाह। भावयतीति। भावयति पालयति एष एव जीवरूपेण अभिन्नः पालने सत्त्वगुण एक एव करणं लोकान् भुवनजनरूपान्। अथवा सत्त्वेन भावयति सत्त्वयुक्तान् करोतीत्यर्थः। उभयत्र हेतुमाह लीलावतारानुरत इति। अवतारैर्दैत्यानां वधं विधाय सर्वलोकान् पालयति। अवतारैश्चरित्राणि विधाय सर्वान् लोकान् सत्त्वयुक्तान् करोति मुक्तये। ननु सत्त्वमात्रेण कथं मुक्तिः अवतारैर्वा कथं पालनं तत्राह। लोकभावन इति। लोकैर्भावनं यस्येति मुक्तिप्रकारः। अवताराणामविद्यमानदशायामपि भावनैव सर्वानिष्टनिवृत्तेः पालनमित्यर्थः। अथवा लोकान् भावयतीति। सर्वदा लोकानां चिंतया तेषामेव दुःखनिवारणाय अवतारान् कृत्वा पालयतीत्यर्थः। ननु कथं तमःप्रकृतिषु लीलेत्यत्र आह अनुरत इति। यथा जीवास्तत्र तत्र रताः रतिव्यतिरेकेण तादृशशरीराभावात्। तदनुस्वयमपि रत इत्यर्थः। देवादयः सत्त्वादिभेदाः, आदिशब्देन मिश्रभेदाः। अनेनायुक्तेष्वपि सर्वेषु भगवदवतारो ज्ञातव्यः। वक्ष्यति च 'अवतारा ह्यसंख्येया' इति देवेषु वामनः तिर्यक्षुमत्स्यादयः नरेषु रामादयः मिश्रेषु नृसिंहादय इति॥ ३४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे द्वितीयाध्यायविवरणम्॥ २॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

असाविस्यत्र। स्वांशरूपतेति। गुणानां भगवदंशत्वात्तथेत्यर्थः। नितरामिति। एतेन निर्विष्टपदे वर्णागमो बोधितः। कर्तृकरणयोर्भेदेन सृष्टिभेदं समर्थयन्ति साक्षादित्यादिना। हेतु इत्यत्र 'इह तु' इति पाठो भाति। सप्तमीसमासे चतुर्थीसमासे च करणत्वम्, तृतीयासमासे कर्तृत्वमिति त्रिधापि सृष्ट्योर्भेद एवेत्यर्थः। मुख्यतया स्थिताविति। दृढाध्यासे॥ ३३॥ ❀ ❀ भावयतीत्यत्र। उभयत्र हेतुमाहेति। एतेन लीलाभिरवतारैरिति तृतीययोर्लुका पदभेदो बोधितः॥ ३४॥

इति प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वितीयाध्यायविवरणम्॥ २॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी।

एवमन्तर्यामिभावं निरूप्य जीवभावं निरूपयन् सदृष्टान्तां नानात्वलीलामाह—यथेति। स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थानेषु काष्ठेषु अवहितो निहितो वह्निर्यथैक एव नानेव भाति काष्ठभेदेन भिन्न इव काष्ठह्रस्वत्वस्थूलत्ववक्रत्वादिना सोऽपि तथा भाति तथैव विश्वात्मा भगवानेक एव भूतेषु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदभिन्नेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तशरीरेषु पुमान् जीवरूपः सन्नानेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भातीत्यन्वयः। अयं दृष्टान्तः प्रसिद्ध एव नात्र सन्देहः कश्चिदिति सूचयन्नाह—हीति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तद्रूपेण भोगलीलामाह—असाविति। भूतानि पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्माणि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकानि इन्द्रियाणि च आत्माऽन्तःकरणं च तैर्गुणमयैर्भावैर्गुणकार्यभूतैः स्वेन निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधशरीरेषु असौ भगवानेव जीवरूपेण निविष्टस्तत्तदिन्द्रियानुरूपान् गुणान् विषयान् भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथ 'सूत जानासि भद्रं ते' इत्यादिना यच्छ्रीकृष्णावतारप्रयोजनं तच्चरितं च पृष्टं तत्तु विशिष्य दशमस्कन्धादिषु वक्ष्यते, इदानीं तु सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनं वदन् पालनरूपां लीलामाह—भावयतीति। देवादिषु ये लीलावतारास्तेषु अनुरतः अनुरक्तः संस्तत्तदवतारैरेष वासुदेव एव सत्त्वेन गुणेन युक्तो लोकान् सजीवान् अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकान् भावयति पालयति। ततो लोकभावनः लोककर्त्ता यदि कर्त्ता न पालयेत्तदा कः पालयेत्? लीलावतारानुरत इत्यनेनैव पालने तस्यायासो नास्तीति सूचितम्। वै एवकाराथ। तत्र देवेषु वामनादयः, तिर्यक्षु मत्स्यादयः, नरेषु रामकृष्णादयः, आदिपदेन मिश्रेषु नरसिंहहयग्रीवादयः ॥ ३४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्र हीनाधिकारवर्णने ॥ विवृतो द्वितीयोऽध्यायश्चामात्सर्यादिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

अग्नि तो वस्तुतः एक ही है, परन्तु जब वह अनेक प्रकारकी लकड़ियोंमें प्रकट होती है तब अनेक-सी मालूम पड़ती है। वैसे ही सबके आत्मरूप भगवान् तो एक ही हैं, परन्तु प्राणियोंकी अनेकतासे अनेक-जैसे जान पड़ते हैं ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भगवान् ही भूत-तन्मात्रा, इन्द्रिय तथा अन्तःकरण आदि गुणोंके विकारभूत भावोंके द्वारा नाना प्रकारकी योनियोंका निर्माण करते हैं और उनमें भिन्न-भिन्न जीवोंके रूपमें प्रवेश करके उन-उन योनियोंके अनुरूप विषयोंका उपभोग करते-कराते हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वे ही सम्पूर्ण लोकोंकी रचना करते हैं और देवता, पशु-पक्षी, मनुष्य आदि योनियोंमें लीलावतार ग्रहण करके सत्त्वगुणके द्वारा जीवोंका पालन-पोषण करते हैं ॥ ३४ ॥

दूसरा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ तृतीयोऽध्यायः

सूत उवाच

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः। सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥
यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः। नाभिह्रदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका व्याख्या

अवतारकथाप्रश्ने तृतीये तूत्तराभिधा। पुरुषाद्यवतारोक्त्या तत्तच्चारित्रवर्णनैः ॥ १ ॥

यदुक्तम् 'अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः' इति तदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन्प्रथमं पुरुषावतारमाह। जगृह इति पंचभिः। महदादिभिर्महदहंकारपंचतन्मात्रैः सम्भूतं सुनिष्पन्नम्। एकादशेंद्रियाणि पंच महाभूतानीति षोडश कला अंशा यस्मिन्। यद्यपि भगवद्विग्रहो नैवंभूतस्तथापि विराड्जीवांतर्यामिणो भगवतो विराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ भगवानित्यपेक्षायां तं विशिनष्टि। यस्यांभसि एकार्णवे शयानस्य विश्रांतस्य तत्र च योगः समाधिस्तद्रूपां निद्रां विस्तारयतो नाभिरेव ह्रदस्तस्मिन्यदंबुजं तस्मात्सकाशाद्ब्रह्मासीदभूत्पाद्मे कल्पे स पौरुषं रूपं जगृहे ॥ २ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

अवतारकथानां प्रश्ने या उत्तराभिधा उत्तरकथनं सा तृतीयेऽध्याये तत्तदवतारचरित्रवर्णनपूर्वकमुच्यते (१) अत्र "कलाश्च पञ्चभूतानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च। पंच पंच मनश्चेति षोडशोक्ता महर्षिभिः" इति तीर्थः। "यस्मिन्नेताः षोडकलाः प्रविशन्ति" इति श्रुतेः। अत्र सन्दर्भः–तत्र ब्रह्मेति परमात्मेत्यत्र यो भगवान्निर्दिष्टः स एवेदमित्यादौ च यस्यैवाविर्भावा महत्स्रष्ट्रादयो विष्णुपर्यंता निर्दिष्टाः स भगवान्स्वयं श्रीकृष्ण एवेति पूर्वदर्शितशौनकाद्यभीष्टनिजाभिमतस्थापनाय परमात्मनो विशेषानुवादपूर्वकं दर्शयितुं तत्प्रसंगेनान्यानवतारान्कथयितुं तत्रैव ब्रह्म च निर्देष्टुमारभते जगृहे इति। यः श्रीभगवान्पूर्णषडैश्वर्यत्वेन पूर्णो निर्दिष्टः स एव पौरुषं रूपं पुरुषत्वेनाम्नायते। यद्रूपं तदेवादौ सर्गारम्भे जगृहे प्राकृतप्रलये स्वस्मिँल्लीनं सत्प्रकटतया स्वीकृतवान्। किमर्थं तत्राह–लोकसिसृक्षया तस्मिन्नेव लीनानां लोकानां समष्टिव्यष्ट्युपाधिजीवानां प्रादुर्भावनार्थमित्यर्थः। कीदृशं सत्तद्रूपं लीनमासीत्तत्राह–महदादिभिः संभूतं मिलितम् अंतर्भूतमहदादितत्त्वमित्यर्थः। "संभूयांभोधिमभ्येति महानद्या नगापगाः" इत्यादौ हि संपूर्वो भवतिर्मिलनार्थः। अत्र हि महदादीनि लीनान्यासन्निति। तदेवं "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः। एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्। तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥" इति नारदीयतन्त्रादौ महत्स्रष्टृत्वेन प्रथमं पुरुषाख्यं यद्रूपं श्रूयते "तस्मिन्नाविरभूल्लिंगे महाविष्णुर्जगत्पतिः" इत्यादि। "नारायणः स भगवानापस्तस्मात्सनातनात्। आविरासन्कारणार्णोनिधिः संकर्षणात्मकः। योगनिद्रां गतस्तस्मिन्सहस्रांशुः स्वयं महान्" इत्यादिब्रह्मसंहितादौ कारणार्णवशायिसंकर्षणत्वेन श्रूयते। तदेव जगृहे इति प्रतिपादितम्। पुनः कीदृशं षोडशकलं तत्सृष्ट्युपयोगिपूर्णशक्तिरित्यर्थः। तदेवं यस्तद्रूपं स भगवान्। यत्तु तेन गृहीतं तत्तु स्वसृज्यानामाश्रयत्वात्परमात्मेति पर्यवसितम्। विश्वनाथस्तु पूर्वाध्यायान्ते लीलावतारानुरत इत्युक्तं तत्र कास्तस्य लीलाः केऽवतारा इत्यपेक्षायां प्रथमं पुरुषावतारमाह–जगृह इति पंचभिः। पौरुषं पुरुषाकारं पुरुषसंज्ञं वा। ननु जगृह इति चेदुच्यते तर्हि तद्रूपं पूर्वं नासीदित्यवगत्या तद्रूपस्याऽनित्यत्वं प्रसक्तमित्यत आह सम्यग्भूतं परमसत्यं पूर्वपूर्वमपि सदैव स्वरूपेण स्थितमेव तज्जगृहे। लोकसृष्ट्यर्थमुपादत्त। ग्रहणस्य विद्यमानवस्तुविषयत्वात्। घटस्याविद्यमानत्वे घटं जग्राहेति प्रयोगादर्शनाच्च। राजा सेनान्यं दिग्विजिगीषया स्वसंगे जग्राहेतिवत्। "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समेषु" इत्यमरः। इतरत्रापि 'स एव प्रथमं देव' इत्यादौ सर्वत्र संभूतमिति पदमनुवर्त्तनीयम्। महदादिभिर्महत्तत्त्वाहंकारादिभिर्लोकानां समष्टिव्यष्टीनां भुवनानां वा स्रष्टुमिच्छा तया षोडशैव कला यस्मिन् राकाचन्द्रमिव मत्स्यकूर्माद्यवतारानपेक्ष्य परिपूर्णमित्यर्थः। "कला तु षोडशो भागः" इत्यमरः। अत्र योयं भगवान्स परव्योमनाथस्तेन गृहीतं यत्षोडशकलं रूपं स महाविष्णुः प्रकृतीक्षणकर्त्ता संकर्षणांशः कारणार्णवशायी प्रथमः पुरुषो भागवतामृतोक्तयुक्त्या ज्ञेयः। यद्वा "ताः षोडशकलाः प्रोक्ता वैष्णवैः शास्त्रदर्शनात्" शक्तित्वेन ता भक्तिविवेकादिषु संमताः "श्रीर्भूः कीर्तिरिलाकान्तिर्लीलाविद्येति सप्तकम्। विमलाद्या नवेत्येता मुख्याः षोडश शक्तयः। विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च। प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहेति नव स्मृताः ॥" इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र चैकार्णवे पाद्मे ब्राह्मे। विश्वनाथस्तु यस्य पुरुषस्यांभसि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वरोमकूपस्थे ब्रह्माण्डान्तरे एकैकप्रकाशेन प्रविश्य स्वसृष्टे गर्भोदे शयानस्य यस्यावयवानां संस्थानैः प्रदेशविशेषैर्लोकविस्तरः पातालादिसत्यांतभुवनविन्यास इत्ययं प्रथमः। पद्मनाभोऽनिरुद्धांशो गर्भोदशायी द्वितीयो ज्ञेयः। यस्तु पूर्वाध्याये "हरिविरिंचि-हरेतिसंज्ञा" इत्यत्र हरिरिति पठितः स क्षीरोदशायी, अनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुषो ज्ञेय इति पुरुषत्रयम्। अत्र प्रथमः प्रकृतेरंतर्यामी द्वितीयः समष्टिविराजस्तृतीयो व्यष्टीनामिति त्रय एवांशेनान्तर्यामिणः। तदुक्तं "एकं तु महतः स्रष्टृ" इत्यादिना। एवं चैतत्प्रकरण-व्यंजिका महाविष्णोर्लीलाकथापरिपाटी चेयं यदैव तस्य पुनरपि प्रदेशविशेषे शयनेच्छाऽजनिष्ट तदा कारणार्णवे शयान एव स्वनिश्वासनिष्क्रमणप्रथमक्षणे स्वशक्तिं मायामैक्षिष्ट। तया च तदिंगितज्ञया तदिच्छावलाङ्घसामर्थ्यया महत्तत्त्वादितत्त्वानि स्वत एव निष्कास्य ब्रह्माण्डं तैः सृष्ट्वा स्वप्रभुर्विज्ञाप्यते स्म। हे नाथ शयितुमागच्छेति। ततोसौ तत्र गत्वा निमेषमात्रं शयित्वा यदैव पुनरागतवांस्तदैव तद्ब्रह्माण्डं शयनमन्दिरं निर्माल्यमिव माययैव स दूरीचकार। पुनरपि नवीनमन्दिरे तं शाययितुमेवं च ब्रह्मणः परार्द्धद्वयं गच्छति स्म। तदुक्तं तृतीये "निमेष उपचर्यते" इति। सन्दर्भस्तु यस्य च तादृशत्वेन तत्र शयानस्य अवयवसंस्थानैः साक्षाच्छ्रीचरणादिसन्निवेशैः लोकस्य विस्तरो विस्तारो विराडाकारः प्रपञ्चः कल्पितः यथा तदवयवसन्नि-वेशास्तथैव "पातालमेतस्य हि पादमूलम्" इत्यादिना नवीनोपासकान्प्रति मनःस्थैर्याय प्रख्यापितः, न तु वस्तुतस्तदेव तस्य रूपमित्यर्थः। यद्वा "चन्द्रमा मनसो जातः" इत्यारभ्य "पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकानकल्पयत्" इत्यादिश्रुतेस्तैस्तैर्हेतु-भूतैर्लोकविस्तारो रचित इत्यर्थः। तथा च मोक्षधर्मे नारायणीये गर्भोदके शयानस्य रूपांतरेण श्वेतद्वीपपतेर्वाक्यम् "अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम्। स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोप्यजीजनत्॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोहं सर्गो मम पुनः पुनः। अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः। ब्रह्मणः सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च॥" तत्रैव वेदव्यासः "परमात्मेति यं प्राहुः साङ्ख्ययोगविदो जनाः। महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा॥ तस्मात्प्रभूतमव्यक्तं प्रधानं यद्विदुर्बुधाः। अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थ-मीश्वरात्॥ अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते। योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम्" इति। तदेवं संकर्षणस्य वैभवमुक्त्वाऽनिरुद्धस्याप्याह—अनिरुद्धो हीति। लोकेषु प्रत्येकब्रह्माण्डेषु महानात्मा परमात्मा व्यक्तत्वं प्राकट्यं प्रद्युम्नादिति शेषः। सूतेन त्वभेदविवक्षया प्रद्युम्नः पृथङ्नोक्तः "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि" इतिवत्। सेयं प्रक्रिया द्वितीयस्कन्धस्य षष्ठे दृश्यते। यथा "स एव आद्यः पुरुषः" इत्यादिपद्ये टीका। स एवाद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादिकं करोतीत्येषा। एवम् "आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य" इत्यस्य टीका परस्य भूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्त्तकः यस्य सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योवतार इत्येषा। तथा तृतीयस्य विंशे "दैवेन" इत्यादिकं "सोनु" इत्यन्तं सटीकं प्रकरणमत्रानुसंधेयम्। तस्माद्विराट्त्वेन तद्रूपं न व्याख्येयम्। तस्माच्च वासुदेवस्थानीयो भगवान्पुरुषादन्य एवेत्यायातम्॥ २॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

अथाख्याहीति पूर्वाध्यायस्य अष्टाविंशश्लोकः॥ १-८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं प्रथमेऽध्याये प्रश्नः कृतः द्वितीये तु सर्वप्रवर्त्तकभगवद्भक्तेरेव मोक्षप्रदत्वाद्भगवदीयप्रबंध एव श्रोतव्य इति स्थापितमवतारप्रयोजनं चोपक्षिप्तम्। अथ भगवदवतारविशेषं तच्चरितानि विस्तरेणोपरिविवक्षता सूतेन भगवतोनेकेवताराः संति इति प्रतिपाद्यते तृतीयाध्याये जगृहे इत्यादिना। अवताराश्च द्विविधाः अनुप्रवेशावताराः स्वेन रूपेणावताराश्चेति। अकर्महेतुत्वा-विशेषादुभयत्रावतारशब्दप्रयोगः कृतः। द्विविधानपि तान्वक्तुं तदुपयोगित्वेन प्रथमं चेतनमिश्रं प्रकृतिप्राकृतजातमेकं शुद्धसत्त्व-मयमपरं चेति रूपद्वयं भगवतोस्तीति विवक्षन्पूर्वं प्रकृतिप्रकृतात्मरूपपरिग्रहमाह जगृह इति। पुरुषाः क्षेत्रज्ञास्तत्संबंधि पौरुषं तन्मिश्रमित्यर्थः। एकादशेद्रियपंचभूतात्मकः षोडशकला यस्मिंस्तत्तथा महदादिभिः संभूतं रूपमण्डकारणं समष्टितत्त्वजातमिह रूप-शब्देन विवक्षितं समुदायस्य महदादिभिः संभूतमित्युक्तं लोकसिसृक्षया जगृहे ब्रह्मांडतदंतर्वर्तिकार्यजातसिसृक्षया रूपं जगृहे इत्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ अथ स्वासाधारणं रूपमाह यस्येति। प्रथमस्येति शब्दस्य योर्थः स तद्वा इति तच्छब्देन परामृश्यते। द्वितीयं तु यस्येति पदं चतुर्मुखपरम्। चतुर्मुखशरीराद्धि देवमनुष्यादिसृष्टिः पुराणांतरेषु दृष्टा। यस्यावयवसंस्थानैर्यच्छरीरावयवपरिणामैर्देव-मनुष्यादिलोकविस्तरः स ब्रह्मा विश्वसृजां मरीच्यादीनां पतिः यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः अनिरुद्धस्य नाभिह्रदां-बुजादासीत्तद्भगवतो रूपमूर्जितं विशुद्धं सत्त्वं शुद्धसत्त्वमयमिति श्लोकद्वयस्यैकवाक्यम्। तस्य रूपस्य ज्ञानदृश्यमपरिच्छेद्यत्वं सर्वा-वतारनिदानत्वं चाह यस्याम्भसीति सार्द्धेन। यद्वा जगृह इत्यादिश्लोकानामेवमर्थः—अजडेष्वनुप्रवेशरूपेण च द्विविधावतारे तत्र प्रथमस्य देवादिष्वनुप्रवेशरूपत्वात्तत्र वक्तव्यस्वभावात्त्वेन रूपेणावतारोपयोगिदिव्यमंगलविग्रहयोग उच्यते। यस्यानिरुद्धस्यावयव-संस्थानैः शरीरभूतप्रकृत्येकदेशपरिणामैर्लोकविस्तरः कल्पितस्तस्य भगवतो रूपं शुद्धसत्त्वमयमूर्जितमुत्कृष्टमित्यर्थः॥ २॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भावयन्नेष सत्त्वेनेति द्वितीयाध्यायांते सूचितानवतारान् कथयितुं प्रथमतः परमपुरुषाख्यभगवदभिव्यक्तिप्रकार-माह जगृह इति। भगवानादौ लोकसिसृक्षया महदादिभिः संभूतं षोडशकलं पौरुषं रूपं जगृह इत्येकान्वयः। प्रलयकालीन-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वगूहकतमःपानेन परमपुरुषाख्यं निजं रूपमाविश्चक्रे। न तु विराड्रूपं महदादिभिः प्रलयकाले स्वोदरनिविष्टैर्महदहंकारादिसप्तप्रकृतिविकृतिभिः शरीरस्थानीयादिभिः संभूतं सहितं कलाश्च पंचभूतानि ज्ञानकर्मेंद्रियाणि च 'पंच पंच मनश्चेति षोडशोक्ता महर्षिभिरि'ति षोडशकला अंतर्गता यस्मिन्निति तत् षोडशकलम्। "यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवंती'ति श्रुतेः प्राणादिषोडशकलासहितं वा। सिसृक्षया सृष्टीच्छया। यः प्राक् जगत्संहृत्य सूक्ष्मरूपतया स्वोदरे निवेश्य प्रलयोदके श्रीपर्यंके श्रीभुजांतर्गतः प्रकृतिमयतमसा निगूढः स्थितः स एव परमपुरुषः पुनरुत्पत्तिकाले स्वगूहकं तमः पीत्वाऽऽत्मानं प्रकाशितवानित्येतदेवात्र पुरुषरूपग्रहणमभिप्रेतं रामकृष्णादिवल्लोकव्यक्त्यभिप्रायोऽपीत्युक्तं भवति ॥ १ ॥ ** एवं स्वगूहकतमःपानेन प्रकाशितः परमपुरुषः महदादितत्त्वान्युत्पाद्य तैर्ब्रह्मांडं सृष्ट्वा तदंडांतः प्रविश्यांतरुदके शेषपर्यंकशायिनाभेर्लोकात्मकं पद्मं निर्माय पद्मनाभनामा भूत्वा तस्मात्पद्माच्चतुर्मुखमस्राक्षीदित्याह यस्येति। अंभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः यस्य भगवतः नाभिह्रदांबुजाद्विश्वसृजां दक्षादीनां पतिर्ब्रह्मा आसीत् ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु पूर्वं ब्रह्मादितया त्रिधैव तत्त्वमेकमुक्तम्। तत्र ब्रह्मणः किं लक्षणं भगवत्परमात्मनोर्वा तत्र तत्र विशेषः कश्चिद् वा किमस्तीति श्रीशौनकादिप्रश्नमाशङ्क्य ब्रह्मेति परमात्मेत्यत्र यो भगवान् निर्दिष्टः स एवेदमित्यादौ च यस्यैवाविर्भावा महत्स्रष्ट्रादयो विष्णुपर्यन्ता निर्दिष्टाः, स भगवान् स्वयं श्रीकृष्ण एवेति पूर्वदर्शितशौनकाद्यभीष्टनिजाभिमतस्थापनाय परमात्मनो विशेषानुवादपूर्वकं दर्शयितुं तत्प्रसङ्गेनान्यानवतारान् कथयितुं तत्रैव ब्रह्म च निर्देष्टुमारभते जगृह इति। यः श्रीभगवान् पूर्णषडैश्वर्यत्वेन पूर्वं निर्दिष्टः स एव पौरुषं रूपं पुरुषत्वेनाम्नायते यद्रूपं तदेवादौ सर्गारम्भे जगृहे प्राकृतप्रलये स्वस्मिन् लीनं सत् प्रकटतया स्वीकृतवान्। किमर्थम्? तत्राह लोकसिसृक्षया। तस्मिन्नेव लीनानां लोकानां समष्टिव्यष्ट्युपाधिजीवानां सिसृक्षया प्रादुर्भावनार्थमित्यर्थः। कीदृशं सत् तद्रूपं लीनमासीत्तत्राह महदादिभिः सम्भूतं मिलितम्। अन्तर्भूतमहदादितत्त्वमित्यर्थः। "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगेत्या"दौ हि सम्भवतिर्मिलनार्थः। तत्र हि महदादीनि लीनान्यासन्निति। तदेवं "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः। एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्॥ तृतीयं सर्व्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते"इति। नारदीयतन्त्रादौ महत्स्रष्टृत्वेन प्रथमं पुरुषाख्यं रूपं यत् श्रूयते (तस्मिन्नाविरभूल्लिङ्गे महाविष्णुर्जगत्पतिरित्यादि। नारायणः स भगवानापस्तस्मात् सनातनात्॥ आविरासन् कारणार्णोनिधिः सङ्कर्षणात्मकः। योगनिद्रां गतस्तस्मिन् सहस्रांशुः स्वयं महानित्यादि) यच्च ब्रह्मसंहितादौ कारणार्णवशायिसङ्कर्षणत्वेन श्रूयते। तदेव जगृह इति प्रतिपादितम्। पुनः कीदृशं तद्रूपं तत्राह षोडशकलं तत्स्रष्टृयुपयोगिपूर्णशक्ति इत्यर्थः। तदेवं यस्तद्रूपं जगृहे स भगवान्। यत्तु तेन गृहीतं तत्तु स्वसृज्यानामाश्रयत्वात् परमात्मेति पर्यवसितम् ॥१ ॥ ** तस्य पुरुषरूपस्य विसर्गनिदानत्वमपि प्रतिपादयितुमाह सार्धेन यस्याम्भसि शयानस्येति। यस्य पुरुषरूपस्य द्वितीयेन व्यूहेन ब्रह्माण्डं प्रविश्य अम्भसि गर्भोदके शयानस्येत्यादि योज्यम्। अत्र टीकायां पाद्म इत्यत्र ब्राह्म इति वाच्यम् (पुरुषावयवैर्लोकरचनोक्तेः) ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अवतारकथा ब्रूहीत्यस्योत्तरतयोच्यते। भगवान् जन्मकर्मभ्यां तृतीयेऽनेकमूर्त्तिमान्॥ पूर्वाध्यायान्ते लीलावतारानुरत इत्युक्तम्। तत्र कास्तस्य लीलाः के वा अवतारा इत्यपेक्षायां प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृह इति पञ्चभिः। पौरुषं पुरुषाकारं पुरुषसंज्ञं वा। ननु जगृहे इति चेदुच्यते तर्हि तद्रूपं पूर्वं नासीदित्यवगत्या तद्रूपस्यानित्यत्वं प्रसक्तमित्यत आह सम्यग् भूतं परमसत्यं पूर्वपूर्वमपि सदैव स्वरूपेण स्थितमेव, तत् जगृहे लोकसृष्ट्यर्थमुपादत्ते। ग्रहणस्य विद्यमानवस्तुविषयत्वात्। घटस्याविद्यमानत्वे घटं जग्राहेति प्रयोगादर्शनाच्च राजा सेनान्यं दिग्विजिगीषया 'खसङ्गे जग्राहेति'वत्। "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्वि"त्यमरः। उत्तरत्रापि स एव प्रथमं देव इत्यादौ सर्व्वत्र सम्भूतमिति पदमनुवर्त्तनीयम्। महदादिभिर्महत्तत्त्वाहङ्कारादिभिर्लोकानां समष्टिव्यष्टीनां भुवनानां वा या स्रष्टुमिच्छा तया षोडशैव कला यस्मिन्निति राका चन्द्रमिव मत्स्यकूर्म्माद्यवतारानपेक्ष्य परिपूर्णमित्यर्थः। "कला तु षोडशो भाग" इत्यभिधानात्। अत्र योऽयं भगवान् स परव्योमाधिनाथः। तेन गृहीतं यत् षोडशकलं रूपं स महाविष्णुः प्रकृतीक्षणकर्त्ता सङ्कर्षणांशः कारणार्णवशायी प्रथमः पुरुषो भागवतामृतोक्तयुक्त्या ज्ञेयः॥ १ ॥ ** यस्य पुरुषस्य अम्भसि स्वरोमकूपस्थब्रह्माण्डान्तरे एकैकप्रकाशेन प्रविश्य स्वसृष्टे गर्भोदे शयानस्य योगः समाधिस्तद्रूपां निद्रां विस्तारयतः यस्य नाभिह्रदाम्बुजस्य अवयवानां संस्थानैः प्रदेशविशेषैर्लोकविस्तरः पातालादिसत्यान्तभुवनविन्यासः, इत्ययं पद्मनाभः प्रद्युम्नांशो गर्भोदशायी द्वितीयो ज्ञेयः। यस्तु पूर्वाध्याये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा इत्यत्र हरिरिति पठितः स क्षीरोदशायी अनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुषो ज्ञेय इति पुरुषत्रयम्। अत्र प्रथमः प्रकृतेरन्तर्यामी। द्वितीयः समष्टिविराजः। तृतीयो व्यष्टीनामिति। त्रय एवांशेनान्तर्यामिणः। तदुक्तं 'एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्। तृतीयं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्व्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत ॥' इति। एवञ्चैतत्प्रकरणव्यञ्जिता महाविष्णोर्लीलाकथापरिपाटी चेयम्। यदैव तस्य पुनरपि प्रदेशविशेषे शयनेच्छा अजनिष्ट तदा कारणार्णवे शयान एव स्वनिश्वासनिष्क्रमणप्रथमक्षणे स्वशक्तिं मायामैक्षिष्ट। तया च तदिङ्गितज्ञया तदिच्छाबलाल्लब्धसामर्थ्यया महत्तत्वादितत्त्वानि स्वत एव निष्काश्य ब्रह्माण्डं तैः सृष्ट्वा स्वप्रभुर्विज्ञाप्यते स्म हे नाथ शयितुमागच्छेति। ततोऽसौ तत्र गत्वा निमेषमात्रं शयित्वा यदैव पुनरागतवान् तदैव तद्ब्रह्माण्डं शयनमन्दिरं निर्म्माल्यमिव माययैव स दूरीचकार। पुनरपि नवीनमन्दिरे तं शाययितुमेवञ्च ब्रह्मणः परार्द्धद्वयं गच्छति स्म। यदुक्तं तृतीये निमेष उपचर्यत इति ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

'अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभा' इत्यस्योत्तरमाह जगृहे इत्यादिना। भगवान्स्वाभाविकैश्वर्यादिगुणवान् महदादिभिः संभूतं संजातं षोडशकलम् एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि षोडशकलाः अंशाः यस्मिन् तत् पौरुषं पुरुषाः क्षेत्रज्ञास्तत्संबंधिनिखिलबद्धजीवालयं पुरुषस्य स्वावतारस्य नियम्यं वा समष्टिकार्यात्मकं व्यष्ट्युपादानभूतं रूपम् लोकसिसृक्षया जगृहे। तस्य हि पुरुषावतारस्य शरीरत्रयं ज्ञेयम्, तत्रैकं सूक्ष्मं 'अतः परं यदव्यक्तमि'ति वक्ष्यमाणम्, द्वितीयं विराडाख्यम्, तृतीयमप्राकृतम्। तस्य च पुरुषनारायणानिरुद्धादीनि नामानि विराट्शरीरे वर्तमानत्वात्स एव वैराज इत्युच्यते। शरीरतद्वतोरभेदविवक्षया विराडित्युच्यते। एतत्सर्वं द्वितीयस्कंधे स्फुटीभविष्यति ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत एव ब्रह्मोत्पत्तिमाह यस्येति। यदुक्तं मोक्षधर्मे श्रीमुखेन 'तपो यज्ञश्च स्रष्टा च पुराणः पुरुषो विराट्। अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ब्रह्मेति रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः। प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ॥ ततो ब्रह्मा समभवदि'त्यादि ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

निरूपिताः पंचलीलाः फलसाधननिर्णये। तृतीये त्ववशिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् ॥ कृष्णावतारकार्यार्थं न सूतो ज्ञातवान् स्फुटम्। अतः साधारणं प्रोक्तं निर्णयश्च तथाधिकः ॥ षट्प्रश्नपूरणं तेन वस्तुतः पंचपूरणम् अथाख्याहि हरेर्धीमन्निति पृथक्तयावतारप्रश्नात् अध्यायांतरेणावतारानाह जगृहे इति षड्विंशत्या। अवतरणमवतारः व्यापिवैकुण्ठात् भगवतः प्रपंचसमागमनं, तत्र यद्यप्यक्षरकालकर्मस्वभावावतरणमस्ति तथापि तेषु द्वैतरूपता वर्त्तत इति नावतारत्वं, लीला विदधतः स्वैरमिति प्रश्ने विशेषकथनाद्वा नहि तेषु स्वेच्छास्ति। भूतलीला द्विविधा, साक्षात्परंपराभेदेन भौतिकलीलापि द्विविधा ब्रह्मांडं निर्मायानिर्माय च। निर्माणपक्षेपि यथा दशरथपुत्रेषु कश्चिदवतारः कश्चिन्न, तथा विश्वसृजां गर्भो विराट् कदाचित् ब्रह्मशरीरं कदाचिज्जीवशरीरम्। तत्र ब्रह्मशरीरपक्षे तत्रत्यानां मुक्तिः सुलभा। अतः प्रथमं पुरुषावतारत्वमाह पंचभिः। अत्र तादृशाधिकारिजीवस्याभावात् स्वयमेव पुरुषो जातः। विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानीत्यपि। एतादृशविषयं पुरुषशब्दस्त्रेधा व्युत्पद्यते-पुरि वसतीति पुरमुषतीति पुरा आस्त इति च पुरास इति। आकारे व्यत्ययो वहुलमित्युकारः। अस्मिन् पक्षे न शरीरसंबंधः। प्रथमपक्षे न संप्रसारणषत्वे। उष दाह इति प्रथमे जीवोऽपि भवति द्वितीयतृतीययोस्तु भगवानेव भवति। तत्र द्वितीयमाह तप्तायःपिंडेग्निरिव अंडजत्वादंतरेव सर्वनिर्माणं सर्वस्यापि मुक्तिदानार्थमिति। अस्य ब्रह्मांडस्य पुरुषाकृतिरूपत्वं न पुरुषत्वं ममायतनमुत्तममिति वचनात् शुद्धसत्त्वात्मत्वं शरीरमिव पुरुषरूपं तत्त्वैर्निर्मितं स्वयं गृहीतवान् अधिकारिव्यावृत्त्यर्थं भगवानिति। अप्सु बीजब्रह्मांडवैलक्षण्यायाह महदादिभिरिति महदहंकारपंचतन्मात्राभिः सप्तभिः एकादशेंद्रियाणि पंच महाभूतानि च षोडशकलाः, एवंप्राकृतिको गणस्त्रयोविंशः। अस्यां सृष्टौ प्रकृतिपुरुषौ स्वयमेव, अतो न किंचिदवशिष्टमियं हि आद्या सृष्टिः। द्वितीयादिसृष्टावधिकारिपुरुषार्थं ब्रह्मांडदेहः परिगृहीतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ननु कानुपपत्तिः कीदृशस्य कर्तृत्वमित्यत आह यस्यांभसीति। नेदं दैनंदिनप्रलयशयनं किंतु वैष्णवतंत्रोक्तं चतुर्मूर्तिसृष्टिहेतुभूतनारायणशयनं, 'तदुक्तम् 'आसीदुदारगुणवारिधिरि'त्यादौ। स हि स्वोदरस्थान् जीवान् निर्मिमीते तत्रोदरात्सर्वथा बहिर्निर्गमने सायुज्यसृष्टिवदयुक्तं स्यात्। अतो ब्रह्मांडरूपं द्वितीयं कोशमुत्पाद्य तत्र सर्वान् सृजति। नन्वस्य शयनपरित्यागेन सृष्टिकरणे महान् क्लेश इत्याशंक्य शयानादेव सर्वं जातमित्याह अंभसि शयानस्येति। भगवान् शयान एव स्थितः अंभसीति शीतलकोमलत्वे शय्यायाः सूचिते। ननु शयनं नाम स्वरूपविस्मरणेन मायाया भगवतो वा समीपगमनं, तत् कथं भगवति संभवतीत्याशंक्याह योगनिद्रामिति। नहि भगवान् शेते वस्तुतः अस्ति च योगभूतनिद्रा काचिच्छक्तिः। सा हि जीवानां क्लेशनाशिनी स्वसमीपं चानयति गुह्यं च प्रकटीकरोति। तामल्पभूतां स्वरूपे प्रसार्य महतीं कार्यक्षमां च सृष्ट्युपयोगाय करोतीत्यर्थः। तदर्थं प्रयतमानैरेव सृष्टिः क्रियत इति भावः। तथा भगवत्यपि जातमित्याह नाभिह्रदांबुजादिति। उदरस्थजगज्ज्ञापनाय नाभिपदं पंकजाशोषाय ह्रदः, अंबुजं च त्रैलोक्यात्मकं तेन भगवतो माहात्म्यमपि सूचितं प्रथमकार्यत्वात् ब्रह्मशब्दवाच्य एव कर्तृत्वेन स्वातंत्र्यख्यापनाय परं पुल्लिंगनिर्देशः। ततो मरीच्यादयोपि जाताः। तेषामयमाज्ञापकश्च जात इत्याह विश्वसृजां पतिरिति। पतिशब्देन अनुल्लंघ्या तस्याज्ञेति सूचितम्। अनेन हि शयनादेव सर्वलोका उत्पन्ना इत्युक्तम् ॥ २ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वदन्तः कृष्णावतारप्रयोजनस्यानुक्तत्वं ज्ञापयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्ति निरूपिता इत्यादि। निर्णय उच्यत इति शेषः। अवतारेति। अवतारा रामादयः अर्थाः, सर्वसामर्थ्यो भगवान् धर्मी पुरुषस्तेषामित्यर्थः। तेनावसरः सङ्गतिरित्यर्थः। अनुक्तत्वे श्रोतृजिज्ञासापूर्तिः कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः कृष्णेत्यादिसाधर्म्यं साधारणमिति। सामान्यमुत्तर-'मसा' विति श्लोके। निर्णय इति। देवतिर्यङ्नरादिषु अवतारनिर्णयोऽधिकः विशेष इति पूर्वश्लोके इत्यर्थः। तेनेति। निर्णयेन। षष्ठस्योत्तरमत्राध्याये कथ्यत इत्यत आहुः वस्तुत इति। जगृहे इत्यत्र। अवतारकथोत्तरस्य पुरुषमारभ्यैव कथने बीजमाहुः यद्यपीति। 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्त' इति गीतावाक्ये परमधामत्वकथनादक्षरं व्यापिवैकुण्ठात्मकं तस्याधिभौतिकमाध्यात्मिकं वा प्रकृतिपुरुषजनकं तदंशाः कालकर्मस्वभावाः कार्याणि तत्त्वानि तेषु 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' 'कालरूपोवतीर्णे' इत्यादिवाक्यैरव-तरणमस्ति, तथापि द्विरूपता योनित्वाधिकारित्वादिरूपता वर्तत इति तथेत्यर्थः। द्वैतरूपतेत्यपि पाठेऽयमेवार्थः। ननु मनुष्यत्वादिना द्विरूपताग्रे वक्ष्यमाणेषु कुमाराद्यवतारेषु वर्तते इति द्विरूपता नाक्षरादित्यागबीजत्वेन शक्यवचनेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः लीला इत्यादि। केचिदत्र विराड्जीवान्तर्यामिणो भगवतो विराड्रूपेणोपासनार्थं ब्रह्माण्डस्य भगवच्छरीरत्वं कल्पनयोच्यत इत्याहुः, तथा सति 'जगृहे' इति भूतप्रयोगो विरुध्येत इति, तदभावाय विराजो वस्तुतो भगवच्छरीरं वक्तुं पीठिकामाहुः भूतेत्यादि। अत्र साक्षाल्लीला 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिश्रुत्युक्ता। द्वितीया तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्याद्युक्ता। ब्रह्माण्डं विराड्रूपम्। निर्माणपक्षः पुरुषसूक्ते। अनिर्माणस्तूक्तश्रुतिषु ज्ञेयः। ननु पुंसूक्ते ब्रह्माण्डस्य जीवशरीरताप्युच्यते, तस्य का गतिरित्यत आहुः निर्माणपक्ष इत्यादि। कश्चिन्नेति। भारते सभापर्वणि यमसभायां दाशरथे रामस्य कथनात्कस्मिंश्चित्कल्पे रामा-वतारो नेत्यर्थः। मुक्तिः सुलभेति। भगवत्त्वेन ज्ञानादि दत्वापि मोचयतीति सुलभा। जीवत्वे तु 'युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवै' रिति ध्रुवत्वाभावादेकांशस्थितविश्वो ददातीत्येतदपेक्षया सा मुक्तिर्न सुलभा। किञ्च तत्तद्रूपस्थानां श्रीकृष्णावतारातिरिक्तोपासकानां जीवोपासकतया न मुक्तिः सुलभा। 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय' मिति श्रीकृष्णावतारातिरिक्तावताराणां पुरुषावतार-निधानत्वात्। ब्रह्मत्वे तु ब्रह्मनिधानत्वादवताराणामिति तदुपासकानां मुक्तिः सुलभेत्यर्थः। अस्त्वेवं द्वैविध्यम्, तथाप्यत्र ब्रह्म-शरीरत्वं कुत इत्यपेक्षायामाहुः अत्रेत्यादि। प्रमाणमत्राहुः विष्णोरित्यादि। इदं वाक्यं श्रीधरीये, 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषा-ख्यान्यथो विदुः। प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति। रूपत्रित्वे बीजमाहुः पुरुषशब्द इत्यादि। एतास्तिस्रोपि व्युत्पत्तयः श्रौत्यः। 'पुरा आसे' ति 'पुरमुषती' ति द्वयं बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे 'स यत्पूर्वोस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मादुच्यते पुरुष इति'। तृतीयापि तत्रैव मधुब्राह्मणे 'पुरः पुरुष आविशत्' इति। अस्मिन् पक्ष इति। तृतीयपक्षे देहाध्यासो नेत्यर्थः। पुरा विद्यमानत्वेन शरीरोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्सत्ताज्ञापनात्। मधुब्राह्मणश्रुतेः, अध्यासस्तु परमाणूनां रेतःकणाश्रयजीवेन मिलने रजस्वला.........वकरणे भवति, प्रकृते तु तदभावः। 'उष दाह इती' ति पक्षे त्वमिति शेषः जीवोपीति। पुरि वसनसम्भवाज्जीवोपि भवतीत्यर्थः। भगवानेवेति। पुरदाहपुरासनयोर्जीवे अभावादिति भावः। द्वितीय एवात्रोच्यत इत्यत्र गमकमाहुः अण्डजत्वादित्यादि। प्रकरणानुरोधेन मुक्त्यर्थमेवावतारकथाप्रश्नस्यापि सिद्धेस्तदर्थकस्यैवोत्तरस्य वाच्यत्वादन्तर्निर्माणस्य खगादिष्वन्तरेव दृष्टत्वात्। अतोऽत्र द्वितीय एवोच्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्यत आहुः अस्येत्यादि। मूले 'पौरुषं रूप' मित्यनेन पुरुषसम्बन्धित्वमुच्यते। तेन पुरुषविधमभिप्रेतम्। तदेवैकादशेपि 'तन्मायाफलरूपेणे' त्यादिना भगवता निरूपितमतस्तथेत्यर्थः। यदि तृतीयपक्षः स्यात्, अन्तर्यामीव प्रविशेत्, प्रकृते तु सर्वनिर्माणं भोगश्चेति द्वितीयपक्ष एवेति भावः। अधिकारीति। अधिकारी जीवो नास्तीति बोधनार्थम्। व्याख्याने तु वाक्यार्थ उक्त इत्यपौनरुक्त्यम्। अप्स्विति। तृतीयस्कन्धे षष्ठे 'हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान्। आण्डकोशमुवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः॥ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान्। विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा॥ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः। आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यत' इत्यत्रोक्ताप्सु बीजजब्रह्माण्डम्। एवं त्रयोविंशे सिद्धे सत्त्वादिगुणानां पुरुषस्य च ब्रह्माण्डे न्यूनतां परिहरन्ति अस्यां सृष्टाविति। स्वयमिति 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ' इत्यादिवाक्येभ्यः। न किञ्चिदिति। प्रकृतेरंशत्रयं पुरुषः स्वयं चेत्यष्टाविंशतितत्त्वेषु न किञ्चिदवशिष्टमित्यर्थः। अवशिष्टानामत्रैवान्तर्भावे वा। अधिकारीति। ब्रह्मादीनामित्यर्थः ॥ १॥ ❀ ❀ यस्याम्भसीत्यत्र। ननु केति। देहपरिग्रहं विना केत्यर्थः। दैनंदिनेति। ब्रह्मकल्पान्ते नैमित्तिकप्रलय इत्यर्थः। सायुज्यसृष्टिवदिति। सायुज्योत्तरं पुनस्तेषां सृष्टिवदित्यर्थः। योगभूतत्वं तस्याः स्फुटीकुर्वन्ति गुह्यं चेत्यादि। यथा योगो गुप्तं जीवं प्रकटीकरोति, तथेयं सुषुप्तौ प्राज्ञसम्बन्ध्यानन्दं प्रकटीकरोतीति इत्यर्थः। तदर्थमिति। आनन्दार्थं योगार्थं वेत्यर्थः॥ २॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तृतीये भगवल्लीलावर्णनेन समासतः। श्रोतुः प्रेम तथा वक्तुर्गुह्यज्ञानं निरूप्यते॥

एवं सामान्यतो भगवदवतारप्रयोजनमुक्त्वा यदुक्तं 'अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः' इति तदुत्तरत्वेनावताराः तच्चरितानि चानुक्रमिष्यन् प्रथमं पुरुषावतारमाह—जगृहे इति। महदादिभिः महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैः सप्तभिः सम्भूतं रचितं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्माण्डात्मकं एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश कलाः अंशा यस्मिंस्तत् षोडशकलं पौरुषं रूपं सृष्ट्यादौ लोकानां प्राणिनां तद्योग्यपदार्थानां च सिसृक्षया सृष्टुमिच्छया भगवान् जगृहे गृहीतवानित्यन्वयः । भगवतः पुरुषाख्यानि त्रीणि रूपाणि । तथा चोक्तं विष्णुस्वामिना—'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति । तदत्र विराडन्तर्यामी 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणः उपास्यतया ग्राह्यः ॥ १ ॥ ❁ ❁ कोऽसौ भगवान् य एवं रूपं गृहीतवानित्यपेक्षायामाह—यस्येति । यस्याम्भसि एकार्णवोदकशयानस्य नाभिरेव ह्रदस्तस्मिन् यदम्बुजं तस्मात्सकाशात् ब्रह्मा आसीत् अभूत् पाद्मे कल्पे । स भगवान् पौरुषं रूपं जगृहे इत्यन्वयः । ननु शयानस्येत्युक्त्या तस्यापि किं तमोरूपा निद्राऽस्तीत्याशङ्क्याह—योगेति । योगः समाधिस्तद्रूपां निद्रां विस्तारयत इत्यर्थः । भगवतो माहात्म्यातिशयं सूचयंस्तदुत्पन्नस्य ब्रह्मणो माहात्म्यमाह—विश्वेति । विश्वसृजां दक्षमरीच्यादीनां पतिरधिष्ठातेत्यर्थः ॥ २ ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीसूतजी कहते हैं—सृष्टिके आदिमें भगवान्ने लोकोंके निर्माणकी इच्छा की । इच्छा होते ही उन्होंने महत्तत्त्व आदिसे निष्पन्न पुरुषरूप ग्रहण किया । उसमें दस इन्द्रियाँ, एक मन और पाँच भूत ये सोलह कलाएँ थीं ॥ १ ॥ ❁ ❁ उन्होंने कारण जलमें शयन करते हुए जब योगनिद्राका विस्तार किया, तब उनके नाभि सरोवरमेंसे एक कमल प्रकट हुआ और उस कमलसे प्रजापतियोंके अधिपति ब्रह्माजी उत्पन्न हुए ॥ २ ॥

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥
पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कीदृशं रूपं तदाह । यस्येति । ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य योंऽभसि शेते स्म तदाह । तत्तस्य भगवतो रूपं तु विशुद्धं रजआद्यसंभिन्नमत एवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वम् ॥ ३ ॥ ❁ ❁ एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमित्याह । पश्यंतीति । अदभ्रमनल्पं ज्ञानात्मकं यच्चक्षुस्तेन । सहस्रमपरिमितानि यानि पादादीनि तैरद्भुतम् । सहस्रं मूर्धादयो यस्मिन् तत् । सहस्रं यानि मौल्यादीनि तैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ तस्य पुरुषस्य सामान्यत एकत्वेन स्वरूपमाह तदिति । तत् श्रीभवतः पौरुषं रूपं, वै प्रसिद्धौ । विशुद्धोर्जित-सत्त्वादिभिर्व्यक्तत्वाच्छक्तिस्वरूपयोरभेदाच्च तद्रूपमेवेत्यर्थः । उक्तं च द्वितीयं पुरुषव्यूहमधिकृत्य स्वरूपत्वं तद्रूपस्य "नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपम्" इत्यत्र विशुद्धं जात्यंशेनापि रहितम् । स्वरूपशक्तिवृत्तित्वात् । ऊर्जितं सर्वतो बलवत् । परमानन्द-रूपत्वात् । "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति श्रुतेः । तस्मात्साक्षाद्भगवद्रूपे तु कैमुत्यमेवा-यातमिति ॥ ३ ॥ ❁ ❁ तदेव पुरुषस्य द्विधा स्थानकर्मणी उक्तं स्वरूपवदाकारं त्वेकप्रकारमाह पश्यन्तीति । अदः पौरुषं रूपमदभ्रचक्षुषा भक्त्याख्येन "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।" इत्युक्तेः । "भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति" इत्यादिश्रुतेश्च । प्रथमपुरुषस्य सहस्रपादादित्वं परमात्मसंदर्भे व्यंजितम् । तृतीयस्याष्टमं तु द्वितीयं पुरुषव्यूहमुपलक्ष्य "वेणुभुजां-घ्रिपांघ्रेः" इति "दोर्दण्डसहस्रशाखम्" इति "किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गम्" इति च । तथा नवमस्य चतुर्दशे "सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् । जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः" इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पश्यंतीति अत एतदनिरुद्धाख्यं रूपमदभ्रचक्षुषाऽनल्पज्ञानेन मनसा पश्यंति "मनसा तु विशुद्धेन, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि"त्याद्युक्तरीत्या योगपरिशुद्धमनसा पश्यंतीत्यर्थः । प्रत्येकं सहस्रसंख्याकैः पादादिभिरद्भुतं तथा प्रत्येकं सहस्रं मूर्धादयो यस्मिंस्तत् तत्र श्रवणे श्रोत्रे सहस्रेण मौलिभिः किरीटैरंबरैर्वस्त्रैश्च कुंडलैश्चोपशोभमानं रूपं भवतीति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स एव पुनर्ब्रह्मांडे नाभ्या आसीदंतरिक्षमित्यादिना अंतरिक्षादिलोककल्पकावयववान् पुरुषाख्योवततारेत्यभिप्रेत्याह यस्येति । पातालमित्यादिलोकविस्तरः चतुर्दशभुवनविस्तरः यस्य पुरुषानाम्ना अवतीर्णस्य वयवसंस्थानैश्चरणाद्यवयवविन्यासैः कल्पितः तदुत्पन्नत्वेन तदाधारत्वेन विद्भिर्निरूपितः न तु तदात्मत्वेन सच्चिदानंदरसब्रह्मचैतन्यमविद्यादर्पणे प्रतिबिंबितं स जीव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यभिधीयते तदेव ब्रह्म वशीकृतमायमीश्वर इति तत्र सच्चिदानंदब्रह्मलक्षणपुरुषो भगवानीश्वरः पौरुषं रूपं जगृहे पौरुषं विराड्रूपं स्वमायया कल्पितं महदहंकारादिभिः संभूतमुत्पन्नमत एव पंचभूतादिषोडशकलोपेतं किमर्थं अनेन लोकसिसृक्षया। कोसौ भगवानित्यपेक्षायामाह यस्येति। स्वमायापरिणतभूतसूक्ष्मेषु शयानस्य तत्तद्रूपेण व्याप्तस्य योगनिद्रां जगत्कारणमायाशक्तिं वितन्वतो विस्तारयतः सृष्टौ प्रेरयतो यस्य नाभिह्रदांबुजात् पंचीकृतभूतनिष्पन्नलोकपद्मात् ब्रह्माऽऽसीद्यस्य ब्रह्मोत्पादकजगत्पद्मस्यावयवविन्यासैः पद्मदलायमानैर्लोकविस्तारः कल्पितः। न वस्तुतः सत्यः। तद्भगवतस्त्रैलोक्यात्मकं प्रथमं रूपमिति केचित्तद् दूषयति तदिति। भगवतस्तद्रूपं पुरुषादिरूपत्रयं विशुद्धं निर्दोषम् ऊर्जितम् उद्रिक्तं सत्त्वं संपूर्णत्वलज्ञानादिसर्वगुणसमूहं वा-इति पदेन परकृताप-व्याख्यानस्य प्रमाणविरोधं च दर्शयति "निरनिष्ठे निरवद्य" इति श्रुतेर्नित्यनिरस्ताविद्याविलासस्य ब्रह्मणो विद्यादर्पणे प्रतिबिंबीभूय जीवत्वं न घटते। नहि नित्यनिर्मुक्तशिरोवेदनो लीलया कदाचित्तद्वान् स्यामिति कामयते, पंचीकरणमपि स्वकल्पनामंतरेण न प्रमाणपदवीमध्यास्ते। अत उपेक्षणीयमेतन्मतम्॥ ३॥ ❀ ❀ इतोपि तन्मतमयुक्तमित्याह पश्यंतीति। अदभ्रचक्षुषः पूर्णज्ञानाः ब्रह्मादयः अदो रूपत्रयं पश्यंति कीदृशं सहस्रशब्दोऽनंतत्ववाची प्रत्येकमभिसंबध्यते सहस्रं पादा ऊरवश्च भुजाश्च आननानि च सहस्रपादोरुभुजाननानि तैरद्भुतं सहस्रं मूर्धश्रवणाक्षिनासिका यस्मिन् तत्तथोक्तं सहस्रमौल्यंबरकुंडलैरुल्लसच्छोभमानं निरस्ताऽविद्यैरुत्तमाधिकारिभिर्ब्रह्मादिभिरपरोक्षतया दृष्टत्वान्नैतद्रूपत्रयं मायाकल्पितमिति भावः॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

व्यक्तत्वं प्राकट्यं प्रद्युम्नादिति शेषः। सूतेन त्वभेदविवक्षया प्रद्युम्नः पृथङ्नोक्तः। विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणीतिवत्। सेयं प्रक्रिया द्वितीयस्कन्धस्य षष्ठे दृश्यते, यथा 'स एष आद्यः पुरुष' इत्यादि-पद्ये टीका। स एष आद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादिकं करोतीत्येषा। एवमाद्योऽवतारः पुरुषः परस्यैतस्य च टीका। परस्य भूम्नः। पुरुषः प्रकृतिप्रवर्त्तकः। यस्य सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतार इत्येषा। तथा तृतीयस्य विंशे दैवेनेत्यादिकं सोऽन्वित्यन्तं सटीकमेव प्रकरण-मत्रानुसन्धेयम्। तस्माद्विराट्त्वेन तद्रूपं न व्याख्यातं, तस्माच्च वासुदेवस्थानीयो भगवान् पुरुषादन्य एवेत्यायातम्। अथ तस्य रूपद्वयस्य सामान्यत एकत्वेन स्वरूपमाह तदिति। तत् श्रीभगवतः पौरुषं रूपम्। वै प्रसिद्धौ। विशुद्धोर्जितसत्त्वादिभिर्व्यक्तत्वात् शक्तिस्वरूपयोरभेदाच्च तद्रूपमेवेत्यर्थः। उक्तञ्च द्वितीयं पुरुषव्यूहमधिकृत्य स्वरूपत्वं तद्रूपस्य। नातः परं परमंयद्भवतः स्वरूप-मित्यत्र। विशुद्धं जाड्यांशेनापि रहितं स्वरूपशक्तिवृत्तित्वात् ऊर्जितं सर्वतो बलवत् परमानन्दरूपत्वात्। 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'ति श्रुतेः। तस्मात् साक्षाद्भगवद्रूपे तु कैमुत्यमेवायातम्॥ ३॥ ❀ ❀ तदेवं पुरुषस्य द्विधा स्थानकर्म्मणी उक्त्वा स्वरूपवदाकारस्त्वैकप्रकारमाह पश्यन्तीति। अदः पौरुषं रूपम्। अदभ्रचक्षुषा भक्त्याख्येन। 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेत्यु'क्तेः। "भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयती" त्यादिश्रुतेश्च। तत्र प्रथमपुरुषस्य सहस्रपादादित्वं परमात्मसन्दर्भे व्यञ्जितम्। तृतीयस्य चतुर्थे तु द्वितीयं पुरुषव्यूहमुपलक्ष्य वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेरिति दोर्दण्ड-सहस्रशाखमिति किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमिति च तथा नवमस्य चतुर्दशे 'सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात्। जातस्या-सीत् सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैरि'ति॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तन्मूर्त्तीनामप्राकृतत्वमाह। विशुद्धं रजआद्यमिश्रम् अत एवोर्जितं श्रेष्ठम् अप्राकृतं सच्चिदानन्दघनमित्यर्थः॥ १३॥
❀ ❀ एतच्च भक्त्या सिद्धानां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति। अदभ्रमनल्पम् अप्राकृतं यच्चक्षुस्तेन॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्य स्थूलशरीरावयवसंस्थानैः लोकविस्तरः कल्पितः यद्विशुद्धमप्राकृतं तत्तु भगवतो मुख्यं रूपम्॥ ३॥ ❀ ❀ अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेन सहस्रेण प्रत्येकमनन्तैः पादादिभिरद्भुतम्, सहस्रं प्रत्येकं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत् प्रत्येकं सहस्रेण मौल्यादिभिरुल्लसत् शोभमानम्॥ ४-५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

तेषां स्थानं वक्तुं लोकशब्दस्य भुवनवाचित्वात् तेषां जडत्वेन स्वतो जननाभावात् निद्रितस्य तज्जननमित्याशंक्य पुरुषशरीरस्थूलावयवा एव तथाविधा जाता इत्याह यस्यावयवसंस्थानैरिति। स च युक्त्या मध्ये भावे तिष्ठतीति ज्ञायते। वस्तुतस्तु जीवात्मकः सर्वकार्येषु निर्विष्ट इति अयमूर्ध्वगोलो देहः, यैर्यैर्यथा यथा स्थितैर्येये लोकास्तानग्रे वक्ष्यति 'पातालमेतस्य हि पादमूल-मि'त्यादिभिः। शरीरे लोकनिर्माणे लोकानामनित्यत्वमाशंक्य निराकरोति विस्तर इति। एवं भुवनजननिर्माणेनावतारप्रयोजनमुक्त्वा ब्रह्मांडांतरवत् इदमपि केवलं जडमित्याशंक्य पूर्वोक्तमवताररूपमुपसंहारार्थमनुवदति तद्वै भगवत इति। तत् पूर्वोक्तं ब्रह्मांडरूपमुक्तो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पपत्तिर्वैशब्देनोच्यते तद्भगवत एव रूपं नान्यत्किंचिदित्यर्थः। ननु भगवतः प्राकृतं रूपमेव नास्ति, शुद्धसत्त्वात्मकमेव भवति, तत्कथं ब्रह्मांडस्य देहत्वमत आह विशुद्धं सत्त्वमिति। शुद्धसत्त्वात्मकमेवेदं शरीरमित्यर्थः। ऊर्जितमिति न शांतं किंतु सर्वकार्यकरणोन्मुखमित्यर्थः। हर्षेणोत्फुल्लता ऊर्जः तद्रजोगुणव्यतिरेकेणापि भगवदावेशेन भवति॥ ३॥ ❀ ❀ ननु ब्रह्मांडस्य परिग्रहः कारणत्वेनापि संभवति तत्कथमेकांततो देहत्वमित्याह पश्यंतीति। योगिनां योगजधर्मसाक्षात्कार एव भगवदवतारत्वे प्रमाणं प्राकृतचक्षुषा भगवतः प्रतिकृतिरूपत्वेन वेदप्रतिपाद्यस्य संबंधे शरीरमपि विश्वतश्चक्षुरिति श्रुतिप्रतिपादितरूपवद् ध्येयं जातमित्याह सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतमिति। सहस्रमित्यपरिमितं नाम 'अनेकवक्त्रनयनमि'ति गीताप्रतिपादितरूपवत् सहस्रपादोरुभुजाननैः अत्यद्भुतम्, अत्र क्रियाशक्तिप्रधानानि चत्वार्यंगानि निरूपितानि, गतिश्च सृष्टिजननं गतिश्च परिभाषणमिति ज्ञानप्रधानान्याह सहस्रमूर्द्धश्रवणादिनासिकमिति सहस्रं मूर्द्धसु श्रवणे अक्षिणी नासिके च यस्य त्रीण्येव द्विदैवत्यानि ज्ञानांगानि प्रसिद्धानि न बहिरिसनेन्द्रियं त्वांतरमेव आननपदेनैव संगृहीतम्। त्वचो न नानात्वपरिकरमाह 'सहस्रमौल्यंबरकुण्डलोल्लसदि'ति। सहस्रं मौलयः मुकुटानि अंबराणि कुंडलानि च तैरुल्लसदतिशोभायुक्तमित्यर्थः। परिकराणामवरोहप्रकारेण प्रतीतत्वाद्यथाक्रमं निर्देशः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यस्यावयवेत्यत्र। स चेति। विराड्देहः मध्यभाव इति। वृक्षभावे जरायुभावे वेति प्रतिभाति। बीजं पूर्वभावः, वृक्षो मध्यभावः, फलमुत्तरभावः। बीजं पूर्वभावः, जरायुर्मध्यभावः, देह उत्तरभाव इति जरायुभावे जरायोरन्तरव्याप्तावत्रापि तथात्वसिद्ध्या 'अवयवसंस्थानैः कल्पित' इति विरुद्धं स्यात्, अत आहुः वस्तुतस्त्विति। उक्तोपपत्तिरिति। बीजत्वरूपेत्यर्थः, तथा च भगवतो रूपं तत्, भगवतो बीजत्वादिति भावः। रजोनुवेधाभावेपि कार्योन्मुखत्वे हेतुं व्याकुर्वन्ति हर्षेणेत्यादि॥ ३॥ ❀ ❀ पश्यन्तीत्यत्र। करणत्वेनेति। लोकरचनायां करणत्वेन, यतो लोकरचना ब्रह्माण्डेन जायत इति। अतो न पुरुषो नावतार इत्यर्थः। रूपमिति। करादिविशिष्टं रूपं व्यवहारयोग्यम्, साकारता चानन्दयोगात्। तथा च सदानन्दमित्यर्थः। सृष्टिजननमिति। गुह्यादिस्थानानां गुरुपदेनैव ग्रहणात् अत्र सृष्टिजननमुक्तम्। न नानात्वमिति। श्रोत्रातिरिक्तेन्द्रियाण्यपेक्ष्यापि न नानात्वम्, किन्त्वेकत्वमेव, सर्वत्र स्पर्शोपलब्धेरित्यर्थः। पादपदेन भुजपदेन वोपलक्षितं न नानात्वमिति। तथा चासङ्ग्रहेप्यर्थादेव त्वगिन्द्रियमपि सिद्धमित्यर्थः। एवमेव शिष्टं कर्मेन्द्रियं बोध्यम्॥ ४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यद्रूपं भगवान् गृहीतवांस्तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह यस्येति। योऽम्भसि शेते तस्य रूपं कीदृशमित्यपेक्षायामाह—तदिति। भगवतस्तद्रूपं तु विशुद्धं रजस्तमोभ्याममिश्रम्, अत एवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वात्मकमित्यर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ ननु पुरुषावतारे किं प्रमाणं कीदृशो वा तस्य विग्रह इत्यपेक्षायां योगिजनप्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्याह—पश्यन्तीति। अदभ्रमनल्पं योगजधर्मेण सिद्धं दिव्यं यच्चक्षुस्तेन अदः पुरुषरूपं पश्यन्तीत्यन्वयः। तद्विशिनष्टि—सहस्रमपरिमितानि यानि पादादीनि तैरद्भुतम्, सहस्रं मूर्द्धादयो यस्मिंस्तत्, सहस्रं यानि मौल्यादीनि तैरुल्लसत् शोभमानम्॥ ४॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्‌के उस विराट रूपके अङ्ग-प्रत्यङ्गमें ही समस्त लोकोंकी कल्पना की गयी है, वह भगवान्‌का विशुद्ध सत्त्वमय श्रेष्ठ रूप है॥ ३॥ ❀ ❀ योगीलोग दिव्यदृष्टिसे भगवान्‌के उस रूपका दर्शन करते हैं। भगवान्‌का वह रूप हजारों पैर, जाँघें, भुजाएँ और मुखोंके कारण अत्यन्त विलक्षण है, उसमें सहस्रों सिर, हजारों कान, हजारों आँखें और हजारों नासिकाएँ हैं। हजारों मुकुट, वस्त्र और कुण्डल आदि आभूषणोंसे वह उल्लसित रहता है॥ ४॥

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्। यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः॥ ५॥
स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः। चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम्॥ ६॥
द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम्। उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः॥ ७॥
तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः॥ ८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतत्तु कूटस्थं न त्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदिति। एतदादिनारायणरूपम्। निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम्। कार्यावसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः। बीजमुद्गमस्थानम्। बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किं त्वव्ययम्। न केवलमवता-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राणामेव बीजं किंतु सर्वप्राणिनामपीत्याह। यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ॥ ५॥ ❀ ❀ सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरित्रं चाह। स एवेति। कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि। यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन्ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार। प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६॥ ❀ ❀ वराहावतारमाह। द्वितीयमिति। अस्य विश्वस्य भावायोद्भवाय। महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः। एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म चोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥ ७॥ ❀ ❀ नारदावतारमाह तृतीयमिति। ऋषिसर्गमुपेत्य तत्र च देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः। सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागममाचष्टोक्तवान्। यतस्तंत्रान्निर्गतं कर्मत्वं बंधहेतुत्वं येभ्यस्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यम्। कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

कूटस्थं लयविक्षेपशून्यम्। इत्यर्थ इति। अंशीभूतमिति भावः ॥ ५॥ ❀ ❀ अथ प्राचुर्येण तदवतारान्कथयंस्तदैक्यविवक्षया तदंशांशिनामप्याविर्भावमात्रं गणयति विंशत्या। तत्र स एवेति योम्भसि शयानो यश्च सहस्रपादादिरूपः स एव पुरुषाख्यो देवः। "एते चांशकलाः सर्वे कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इत्युपसंहारस्यापि संवादात्। "ब्रह्मा विप्रो विधाता च" इत्यभिधानात्। निर्देशः कथनं तन्मात्रापेक्षया "निर्देशः शासनेऽपि स्यात्कथनोपान्तयोः" इति मेदिनी ॥ ६॥ ❀ ❀ सूकरस्येदं सौकरम् ॥ ७॥ ❀ ❀ तत्र च ऋषिसर्गेपि इत्यर्थ इति। देवत्वे सति ऋषित्वं ब्रह्मपुत्रर्षित्वमिति भावः। "ये जाता ब्रह्मणो देहात्ते देवर्षय ईरिताः। सृष्ट्यादौ कर्दमाद्या वै देवता अपि ते स्मृताः" इत्युक्तेः। निष्कर्मशब्दे कर्मशब्दो भावप्रधानो ज्ञेयोऽत उक्तं निर्गतं कर्मत्वम्। इत्यर्थ इति। "एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः। त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे" इत्युक्तन्यायेन बन्धकानामपि मोचकत्वमिति भावः ॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतदनिरुद्धाख्यं रूपं नानाविधानामवताराणां निदानं मूलकारणं बीजं कृत्स्नजगद्बीजभूतं कृत्स्नजगत्स्रष्टृचतुर्मुखोत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः। अव्ययमपक्षयविकाररहितमनेनाप्राकृतत्वमुक्तं यस्येति, यस्य भगवतोऽनिरुद्धस्यांशांशेन शरीरभूतचिदचित्तत्त्वैकदेशेन देवादयः सृज्यंते ॥ ५॥ ❀ ❀ स देवः परमपुरुष एव ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरकः सन्प्रथमं कौमारं सर्गं सनत्कुमारादिसर्गमास्थितः सनकादिरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः, अखंडितं निर्विघ्नं ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्कत्वोपेतं भगवदुपासनं चकार। ते च कुमाराः प्रथमावताररूपाः प्रथममिति विशेषणाद् द्वितीयमित्यनंतरोक्तेश्च इमे च कुमारा अनुप्रवेशावताररूपाः। तथा चतुर्मुखोपि ब्रह्मरूपधरः "ब्रह्मा नारायणात्मक" इत्यादिभिः सृष्ट्यादिकाले तदात्मकतया योगिभिश्चिंत्यत्ववचनात् भगवता शौनकेन च "आब्रह्मस्तंबपर्यंता जगदंतर्व्यवस्थिताः। प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः। अविद्यांतर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः॥ पश्चादुद्भूतबोधास्ते ध्यानेनैवोपकारकाः। नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यत" इति चतुर्मुखसनकादीनां जगदंतर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयत्वानर्हतामुक्त्वा बद्धानामेव सतां पश्चाद्योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च स्वतः शुद्धिविरहेण मुमुक्षूपास्यत्वनिषेधात् "सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते" इति श्रीजन्मरहस्यवचनैकार्थ्याच्च। तदेवं चतुर्मुखसनकादयः भगवदनुप्रवेशावतारः प्रथमश्चेत्युक्तं भवति। ब्रह्मचर्यं चचारेत्यवतारप्रयोजनमुक्तमेवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६॥ ❀ ❀ अथ वराहावतारमाह द्वितीयं त्विति। अस्य जगतः भवायाभ्युदयाय रसातलगतां महीं पृथ्वीमुद्धरिष्यन्यज्ञेशो भगवान् द्वितीयं सौकरं वाराहं वपुरादत्त जगृहे; वराहो द्वितीयावतार इत्यर्थः। अयं च स्वेन रूपेणावतारः। यज्ञेश इत्यनेन यज्ञाराध्यत्वतत्फलदत्वयोः कथनात्तच्छरीरकत्वायुक्तः वपुरुपादत्तेति वपुर्मात्रपरिग्रहोक्तेः अस्य भवायेति केवलसाधुपरित्राणार्थत्वसूचनाच्च ॥ ७॥ ❀ ❀ नारदावतारमाह तृतीयमिति। तृतीयं वपुरुपादानमृषिसर्गः ऋषिरूपजन्मेत्यर्थः तत्र तृतीयेवतारे स भगवान् देवर्षित्वं नारदरूपमापद्य नारदाख्यं जीवमनुप्रविश्येत्यर्थः सात्वतं तं पंचरात्रशास्त्रमाचष्टावोचत्प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः। तंत्रं विशिनष्टि यतस्तंत्रात् कर्मणां निवृत्तिधर्मवतां नैष्कर्म्यं निवृत्तिधर्मैविरहं प्रवृत्तिधर्माणामकर्त्तव्यतावगम्यत इति ॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्रयाणां रूपाणां मध्ये पद्मनाभाख्यं रूपमवतारकारणमित्याह एतदिति। यत्क्षीरार्णवशायि पद्मनाभामिधं रूपं एतन्मत्स्यादिनानावताराणां बीजं व्यंजकं निधानम्। अंततोत्र सर्वावतारा निधीयंते एकीक्रियंत इति न व्येतीत्यव्ययं यस्य पद्मनाभस्यांशांशेन सामर्थ्यैकदेशेन देवादयः सृज्यंते स पद्मनाभ एव सर्वावतारहेतुरित्यर्थः ॥ ५॥ ❀ ❀ स एव पद्मनाभो देवः प्रथमं स्वस्मादेव कौमारं सनत्कुमाराभिधमवतारम् आस्थितः ब्रह्मा बृंहितः स्वतः पूर्णो विशिष्टजनशिक्षणायान्यैर्दुश्चरब्रह्मचर्यमखंडितमप्रतिहतं यथा भवति तथा चचारेत्यर्थः। सनत्कुमारोन्यः सनकादिषु पठितः ॥ ६॥ ❀ ❀ रसातलगतां महीमुद्धरिष्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्मुद्धर्तुकामो यज्ञेशः श्रीनारायणोऽस्य जगतः भवाय तु स्थित्यर्थमेव सौकरं सूकरस्य वराहस्य विग्रमानं वपुरुपादत्तेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❋ ❋ ऋषिषु सर्गोऽभिव्यक्तिर्यस्य स तथोक्तः ऋषीणां स्वभावो यस्य स तं तृतीयं महिदासाभिधावतारमुपेत्य देवर्षित्वं चोपेत्य स भगवांस्तत्रावतारे सात्वतं पंचरात्रं नाम ग्रंथविशेषमाचष्ट व्याचख्यौ नारदादेरिति शेषः। यतः सात्वततंत्रोक्तानुष्ठानात्कर्मणा नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वं स्यादित्यन्वयः 'सर्गः स्वभावनिर्मोकनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वि'त्यभिधानं, श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतकेन वैशब्देन देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्येत्यपव्यख्यानमपहस्तितमिति ज्ञातव्यम्। भो शौनकादयः तृतीयमृषिसर्गं वित्तेति वा तदवतारप्रयोजनमाह देवर्षित्वमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

तत्र श्रीभगवन्तं सुष्ठु स्पष्टीकर्तुं गर्भोदकस्थस्य द्वितीयस्य पुरुषव्यूहस्य नानावतारित्वं विवृणोति एतदिति। एतद्-ब्रह्माण्डस्थमित्यर्थः। निधानं सागराणां समुद्र इव सदैवाश्रयः अत एवाव्ययम् अनपक्षयं बीजम् उद्गमस्थानम्॥ ५॥ ❋ ❋ अथ प्राचुर्येण तदवतारान् कथयन् तदैक्यविवक्षया तदंशांशिनामयविर्भावमत्रं गणयति विंशत्या। तत्र स एवेति। योऽम्भसि शयानो यश्च सहस्रपादादिरूपः स एव पुरुषाख्यो देवः। 'एते चांशकलाः पुंसः' इत्युपसंहारस्यापि संवादात्। कौमारं चतुःसन-रूपम्॥ ६-७॥ ❋ ❋ तृतीयमिति। ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रापि देवर्षित्वं श्रीनारदत्वमुपेत्य कर्म्मणां कर्म्माकारेणापि सतां श्रीभगवद्धर्माणां यतस्तन्त्रात् नैष्कर्म्यं कर्मबन्धमोचकत्वेन कर्म्मभ्यो निर्गतत्वं तेभ्योऽभिन्नत्वं प्रतीयत इति शेषः॥ ८-९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षोडशकलत्वेन यत् पूर्णत्वमुक्तं तद्दर्शयति एतदिति। बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किन्तु निधानं निधिराशीभूतमित्यर्थः। वक्ष्यमाणा अवतारा एतस्यांशा इति भावः। न व्येतीत्यव्ययं नित्यं यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेनेति। देवादयो विभू-तय उक्ताः॥ ५॥ ❋ ❋ सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरितं चाह स एवेति। यस्याशांशेन देवादयः सृज्यन्ते स एव पद्मनाभ इत्यर्थः। कौमारं सर्गमाश्रितः कुमारेषु प्रादुर्भावं प्राप्तः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार स्वयमाचरन् लोकेषु प्रचारयामा-सेत्यर्थः। प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रापेक्षया॥ ६॥ ❋ ❋ भवाय क्षेमाय। उद्धरिष्यन्निति कर्म्मोक्तिः। एवं सर्व्वत्रा-वतारस्तत्कर्म्म चोक्तमित्यनुसन्धेयम्॥ ७॥ ❋ ❋ ऋषिषु सर्गं प्रादुर्भावम् उपेत्य तत्र च देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्येत्यर्थः। सात्वतं पञ्चरात्रागमम्। यवस्तन्त्रात् कर्म्मणां तत्रोक्तानां नैष्कर्म्यं कर्म्मबन्धमोचकत्वम्॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीकुमारावतारमाह स एवेति। स एव भगवान् कौमारं सर्गं प्रादुर्भावमाश्रितः ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा अखंडितं दुश्चरं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं संप्रदायप्रवृत्त्यर्थं चचार एतेनावतारप्रयोजनमप्युक्तम् एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। प्रथमद्वितीयादिशब्दाः निर्देशमात्रा-पेक्षया॥ ६॥ ❋ ❋ अथ वराहावतारमाह द्वितीयमिति। अस्य जगतः भवाय उद्भवाय उपादत्त जगृहे॥ ७॥ ❋ ❋ नारदावतारमाह तृतीयमिति। सः भगवान् तृतीयम् ऋषिसर्गम् ऋषिजन्म उपादत्त तत्र देवर्षित्वमुपेत्य यतस्तंत्रात् कर्मणां निवृत्तलक्षणानां नैष्कर्म्यं ज्ञायते निर्गतं कर्म संसारहेतुत्त्वं येभ्यस्तानि निष्कर्माणि तद्भावो नेष्कर्म्यम्, तत्तंत्रं सात्त्वतं वैष्णवम् अवोचत्॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु "वाचं धेनुमुपासीते"तिवत् उपासनाप्रकारेण भगवद्रूपत्वेन जगतो ध्यानसंभवात् कथमेकांततोवतार इत्याशंक्याह एतन्नानावताराणामिति। अयमर्थः अवताराणां मूलभगवान्मूलावतरणं वा तत्र तत्त्वनिर्मितत्वान्न भगवान् तद्यद्यवताररूपमपि न भवेत् अवताराणां मूलमपि न भवेत् अवतारोत्कर्षश्च। अतः पुरुषस्यावतारत्वेन संदेहः। नानावताराणां मत्स्यादीनां निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं स्थानं बीजमुद्गमे हेतुः तच्चाविनाशि कंदवदंकुरोत्पत्तौ न नश्यतीत्यर्थः। अवतारप्रयोजनं सूचितं विस्तारयति यस्यांशांशेनेति। अंशो ब्रह्मा तस्य मरीच्यादिः जघनादयो वा देवादयः सात्त्विकादिप्रधानाः॥ ५॥ ❋ ❋ एवं पुरुषावतारमुक्त्वा तत्-प्रकृतिरूपान् तदंशसृष्टवव्यवतारानाह स एवेत्याद्येकविंशश्लोकैः। सर्वत्रावतारनामप्रयोजनं चोच्यते अवतरणरूपस्य तुल्यत्वेन आवेशावतारयोरविशेषेण निरूपणं "सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः संक्रमः स्मृतः। अशुद्धशुद्धभेदेन शरीराणामतो द्विधा" कार्यकाले संक्रमणमावेशः सर्वदा परतंत्रनिर्णयो वैष्णवतंत्रे निरूपितः "क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्या चावतारं करोत्यजः। वाराहादिस्वरूपेषु बलकार्यं जनार्द्दनः॥ दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यं तथा प्रभुः। मत्स्यकूर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः॥ राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्ण-द्वैपायनस्तथा। कपिलो दत्त ऋषभः शिशुमारो रुचेः सुतः। नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च। महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान्। तथैव वडवावक्त्रः कल्की धन्वंतरिः प्रभुः। इत्याद्याः केवलो विष्णुर्न विशेषोत्र कश्चन॥ श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च कवींद्रः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

काम एव च। कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चंद्रो बृहस्पतिः। धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा॥ मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा। कश्यपः सनकाद्याश्च ब्रह्माद्याश्चैव देवताः। भरतः कार्तवीर्यश्च वैनाद्याश्चक्रवर्त्तिनः। गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणिनंदनाः॥ प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्राश्चानिरुद्धकः। नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषा वशिनो हरेः॥ इह्योक्तिरविशेषेण सामान्यत इति स्फुटम्।" प्रथमं ब्रह्मणः सनकादय उत्पन्नाः तदावेशस्तस्य प्रयोजनं ब्रह्मचर्यमिति। न हि जीवस्य ब्रह्मचर्यत्वं संभवति इंद्रियवत्त्वात्। यथाहि क्षुदग्निराविर्भूतः सोढुमशक्यः, एवं बीजाधारकामाग्निरपि तत्र यथा जलपानं तथा स्त्रीप्रेक्षणादि यथान्नतृप्तिस्तथा-स्त्रिया रेतोनिवृत्तिः। तत्र मनसा स्त्रीनामस्मरणेन रेतोधारणं ब्रह्मचर्यं भगवदावेशेनैव भवतीति प्रथमं सनत्कुमारः। स एव देवो नारायणः कौमारं सनत्कुमाररूपं स्त्रीभिर्जलरूपैः बीजे वृद्धे यौवनं भवति, तदभावात्तेषु सर्वदा कौमारमेव कुत्सितो मारो यस्मादिति दुश्चरणमिति लोकेऽस्य चरणमप्रसिद्धम् अखंडितं यथा भवति तथा अस्य हि प्रतिक्षणं नाशसंभवः॥ ६॥ ❀ ❀ स्वर्गादौ जगन्निर्माणे अस्य प्रपञ्चस्य भूयस्त्वं न भवेदिति वराहेण भूम्युद्धरणं द्वितीयम्। एषामवताराणां विचारो द्वितीयस्कंधे करिष्यते। अत्र तूद्देशमात्रेण निरूपणम्। आदिवराहकल्पे निर्मिता भूमिः वराहकल्पे उद्धृता तदाह रसातलगतामिति। विरोधपरिहारं चाग्रे वक्ष्यामः, उद्धारं करिष्यन् सौकरं वपुरुपादत्त। नायं पुरुषावतारः किंतु यज्ञाधिष्ठातृधर्मरूपभगवदवतारः क्रियायास्तन्मूलकत्वात् अयं मन्युरूपः क्षत्रिये प्रतिष्ठित इति द्वितीयत्वम्॥ ७॥ ❀ ❀ नारदे हि भगवदावेशः 'ऋषयो हि मंत्रद्रष्टारः' ते च कर्मांगभूता इति तृतीयत्वं द्रव्यदेवतामन्त्रभेदेन वा स पुरुष एव प्रथमतो ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रावतारकार्यमपश्यन् ततो देवर्षित्वमुपेत्य नारदे आवेशं प्राप्य सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्ररूपम् आचष्ट। भगवत्परिचर्यानिरूपणं न भगवद्व्यतिरेकेणान्यशक्यमिति कर्मणां प्ररोहनाशास्तेनेति-परिचर्यायां सर्वाणि कर्माणि अंगभावं भजंते। परिचर्याया भगवद्भक्तित्वेन भगवत्त्वे सर्वेषामेव नैष्कर्म्यम्॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एतन्नानेत्यत्र। जघनादय इति। ब्रह्मणोंशा जघनादयः, तेभ्योपि सृष्टिस्सरणात्॥ ५॥ ❀ ❀ स एव प्रथममित्यत्र। स्मृत इति। अवतारत्वेन पञ्चरात्रस्मृतावुक्तः। शुद्धभावेनेति। शुद्धसत्त्वात्मकमिश्रसत्त्वात्मकभावेन। द्वैविध्यमिति शेषः। द्विधेति। अवतारो द्विधा। परमिति अवतरणम्। नन्वत्राविशेषेण कथनादवतारावेशभेदः कुतो निश्चेय इत्यत आहुः तत्र निर्णय इत्यादि। नारायण इति। धर्मपुत्रः। कृष्णस्तापस इति। कूर्मपुराणादौ साम्बजननार्थं तपः कुर्वाणः। मनुरिति। स्वायंभुवः। कामकामपुत्रौ व्यूहरूपौ। नरो धर्मपुत्रः। विशेषावेशिन इत्यत्र विशेषपदं सूतादिव्यावृत्त्यर्थम्, कथावदनादिकाले तेष्वप्यावेशादिति। अविशेषेणेति। सङ्क्रमणतौल्येन, न तु कालविचारेणेत्यर्थः। तत्र गमकमाहुः स्फुटमिति। 'अन्ये चांशकला' इत्यत्र पदद्वयोक्त्या निर्णयात्तथेत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ द्वितीयमित्यत्र। एतस्यावतारिका स्वर्गादावित्यादि। न भवेदिति। स्वर्गादेः कर्मभूमित्वाभावान्न भवेदित्यर्थः। द्वितीयस्कन्ध इति। सप्तमाध्याये। आदिवराह इत्यादि। एतच्च तृतीयस्कन्धे त्रयोदशाध्याये वर्तते। आदिस्तु सर्वेषां च कल्पानामाधिदैविकं रूपम्। 'सृजतोर्मोक्षनिर्वामिः प्लाव्यमाना रसां गते'ति वाक्यात्। अग्र इति। तृतीयस्कन्धत्रयोदशाध्याये। वराहकल्पे वराहजन्मदिने निर्मिते। विरोधेति। अत्र विराजो वाराहोत्पत्तिः, तत्र ब्रह्मण इति विरोधस्तत्परिहारम्। अत्र प्रथमद्वितीयादिशब्दो निर्देशमात्रापेक्षया श्रीधरीय उक्तः, तत्र, किन्तु हेत्वन्तरेणेति तं बोधयितुमाहुः अयं मन्युरूप इत्यादि। 'पशूनां वा एष मन्युर्यद्वराह' इति श्रुतेस्तद्रूप अश्वमेधादिरूपेण क्षत्रिये प्रतिष्ठित इति ब्राह्मणोत्तरभावित्वात् द्वितीयत्वमित्यर्थः। नारदस्य पूर्वभावित्वात् सङ्ख्या विरुध्यत इत्यत एवमुक्तम्। एवमग्रेपि बोद्धव्यम्॥ ७॥ ❀ ❀ तृतीयमित्यत्र। इति तृतीयत्वमिति। अधिकरणकर्मणोरपेक्षतया तथेत्यर्थः। अधिकरणत्वस्य नारदेपि सत्त्वात् पक्षान्तरमाहुः द्रव्येत्यादि। तेनेति। परिचरणेन॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तर्हि तन्मूलभूतं जलशायिरूपं नित्यमनित्यं वेत्याकाङ्क्षायां कूटस्थं सदैवैकरूपं तन्नान्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह-एतदिति। एतत् आदिनारायणरूपं नानावताराणां निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति तथा कार्यावसाने प्रवेशस्थानम्। तथा बीजं प्रादुर्भावस्थानम्। ननु बीजत्वे तस्य विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह-अव्ययमिति, क्षयवृद्ध्यादिविकाररहितमित्यर्थः। एतद्रूपेणावस्थितेः प्रयोजनमाह-यस्येति। यस्यांशो ब्रह्मा तदंशो मरीच्यादिस्तेन देवतिर्यङ्नरादयः सृज्यन्ते इत्यर्थः॥ ५॥ ❀ ❀ सनत्कुमाराद्यवतारांस्तच्चरितानि चाह-स इति। यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः क्रीडापरः कौमारं सर्गमाश्रितः सनत्कुमारादिरूपः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचारेत्यन्वयः। ननु ब्रह्मचर्यं तु जीवा अपि चरन्त्येव तेन कथं तस्य भगवदवतारत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह-अखण्डितमिति। एवं ब्रह्मचर्यं भगवद्व्यतिरिक्तेन कर्तुमशक्यमिति भावः॥ ६॥ ❀ ❀ वाराहावतारमाह-द्वितीयमिति। अस्य विश्वस्य भावाय उद्भवाय रसातलगतां महीमुद्धरिष्यन् यज्ञेशो विष्णुर्द्वितीयं तु सौकरं वपुरुपादत्त गृहीतवा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदावतारमाह–तृतीयमिति । स भगवान् तृतीयमृषिसर्गं गृह्णन् देवर्षित्वमुपेत्य सात्वतं वैष्णवं तन्त्रं पञ्चरात्रागममाचष्ट उक्तवान्। एतदपि भगवद्व्यतिरिक्तेन कर्तुमशक्यमित्याशयेनाह–नैष्कर्म्यमिति । यतस्तन्त्रात् निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येभ्यस्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यं कर्मणा भवति। भगवत्सेवापरत्वेन मोचकत्वमेव भवति तदाचष्टेत्यन्वयः ॥८॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्‌का यही पुरुषरूप, जिसे नारायण कहते हैं, अनेक अवतारोंका अक्षय कोष है—इसीसे सारे अवतार प्रकट होते हैं। इस रूपके छोटे-से-छोटे अंशसे देवता, पशु-पक्षी और मनुष्यादि योनियोंकी सृष्टि होती हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उन्हीं प्रभुने पहले कौमारसर्गमें सनक, सनन्दन, सनातन और सनत्कुमार—इन चार ब्राह्मणोंके रूपमें अवतार ग्रहण करके अत्यन्त कठिन अखण्ड ब्रह्मचर्य का पालन किया ॥ ६ ॥ ❀ ❀ दूसरी बार इस संसारके कल्याणके लिये समस्त यज्ञोंके स्वामी उन भगवान्‌ने ही रसातलमें गयी हुई पृथ्वीको निकाल लानेके विचारसे सूकररूप ग्रहण किया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ऋषियोंकी सृष्टिमें उन्होंने देवर्षि नारदके रूपमें तीसरा अवतार ग्रहण किया और सात्वत तन्त्रका (जिसे 'नारद-पाञ्चरात्र' कहते हैं) उपदेश किया; उसमें कर्मोंके द्वारा किस प्रकार कर्मबन्धनसे मुक्ति मिलती है ? इनका वर्णन है ॥८॥

तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी । भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोद् दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥
पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥
षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया । आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत । स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायम्भुवान्तरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नरनारायणावतारमाह । तुर्ये इति । तुर्ये चतुर्थेऽवतारे । धर्मस्य कलांशो भार्येत्यर्थः । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेः । तस्याः सर्गे । ऋषिः भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह । पंचम इति । आसुरये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय । तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् शास्त्रे तत्सांख्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह । षष्ठमिति । अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सम्प्राप्तः । "अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्टः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथं प्राप्तः । अनसूयया मरुद्दत्तशापत्यमिषेण मामेवापत्यं वृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः । आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् । प्रह्लादादिभ्यश्च । आदिपदाय-दुहैहयाद्या गृह्यंते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह । तत इति । स यज्ञो यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवास्तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वंतरं पालितवान् । तदा स्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्यपि कलांशकः षोडशांशे वर्त्तते तथाप्यत्रार्द्धे एव ज्ञेयः । दायविभागप्रकरणे "कला ज्येष्ठाय दातव्या कलायामितरे सुताः" इति कलाऽर्द्धं ज्येष्ठाय पुत्राय दायाद्भागो देयः कलायामपरार्द्धभागे इतरे पुत्रा भागिन इत्यर्थः । "कला स्यादंशमात्रके" इति मेदिन्युक्तेर्वा कलाशब्दोऽर्धपरः । अत उक्तं भार्येत्यर्थ इति । वक्ष्यमाणश्रुतिप्रामाण्याद्भार्यैवार्धमिति भावः । यत्पत्नीति लोके कथ्यते एष आत्मनो देहस्यार्धोऽर्धभागः । यद्यपि समेंशकेऽर्धशब्दस्य क्लीवत्वं भवति तथाप्यत्रार्षत्वात्पुंस्त्वमिति भावः । "पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके" इत्यमरः । भूत्वेति व्यक्तिद्वयत्वेऽप्येकावतारतामाह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सिद्धेशः योगीश्वरः । तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां ग्रामः संघः "ग्रामः संघे चावसथे" इति कोशात् । "ऋषिं प्रसूतं कपिलम्" इति श्रुतावपि कपिलावतारो वर्णितः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । भक्तवात्सल्येन भक्ताभीष्टसंपादकत्वादिति भावः । यद्वाऽनसूययाऽत्रिपत्न्या वृतः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे पतिव्रतोपाख्याने "अनसूयाब्रवीन्नत्वा देवान्ब्रह्मेशकेशवान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वराहो यदि चाप्यहम् । प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथ" इति । श्रीविष्णोरेवावतारोयमिति । श्रुतिरपि "यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्र यस्तमन्वविंदन्न ह्यन्येऽशक्नुवन्" इति सूर्यमात्मानं स्वर्भानुर्माया तमसा विपर्ययेणाविध्यत् जीवत्वमनयत् । अत्रेरप-त्यान्यात्रेयो दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थम् । तमात्मानं साक्षादीश्वरं ज्ञानवन्तम् । ईश्वरावतारत्वेन मायावशत्वाभावादित्यर्थः । अन्ये त्वविद्यावृतत्वान्न विदुरिति श्रुतिपदार्थः । अलर्काय राज्ञे । आदिना यदुग्रहः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनु आकूत्यां स्वायंभुवपुत्र्यां रुचेः प्रजापतेः यज्ञो नाम "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" इति श्रुतेः । इत्यर्थ इति । तदान्यस्य देवपालनासमर्थत्वात्स स्वयमेवेंद्राधिकारं शिष्टवानिति भावः ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

भार्येति। धर्म्मस्य भार्यायाम्, मूर्त्तिनाम्न्यामिति शेषः॥ ९॥ ❀ ❀ आसुरिस्तावत् तत्रभवतः कपिलदेवस्य आद्यशिष्य इतीश्वरकृष्णीयसाङ्ख्यकारिकायां सुस्पष्टम्॥ १०॥ ❀ ❀ अत्रेरपत्यमिति द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य चतुर्थश्लोकः। अन्वीक्षते आत्मा इत्यन्वीक्षा, तामधिकृत्य कृताम्। तामेवाह स्वामिपादः आत्मविद्यामिति॥ ११-१२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तुर्ये इति। धर्मकलासर्गे धर्मात्पितुः कलासर्गे देहजन्मरूपे तुर्ये चतुर्थावतारे नरनारायणाख्यावृषी भूत्वा आत्मोपशम इन्द्रियनिग्रहः तेनोपेतं दुश्चरम् इतरैश्चर्तुमशक्यं तपश्चकार॥ ९॥ ❀ ❀ पंचम इति पंचमोवतारः कपिलो नाम कपिलाख्यः सिद्धानामात्मयाथात्म्यानुसंधानयोगेन सिद्धानां स्वस्वरूपापन्नानामीशः कालेन प्रवर्त्तयितृरहितेन कालेन विप्लुतं तिरोहितं सांख्यं कथंभूतं तत्त्वानां प्रकृतिमहदादीनां ग्रामस्य कलापस्य विनिर्णयो याथात्म्यनिर्णयो यस्मात्तथाभूतमासुरये प्रोवाच। आसुरिर्नाम-सिद्धेषु प्रधानस्तस्मै॥ १०॥ ❀ ❀ षष्ठमिति अत्रेः प्रजापतेरपत्यत्वं प्रति वृतः मम पुत्रो भवेत्यत्रिणा वृत इत्यर्थः, अनसूययाऽत्रेर्भार्यया प्राप्तः तस्याः पुत्रो दत्तात्रेयाख्यो भूत्वेत्यर्थः अलर्काय प्रह्लादादिभ्यश्चान्वीक्षिकीमध्यात्मविद्यामूचिवान्, तं षष्ठमवतारं विद्यादिति यत्तच्छब्दाध्याहारेणान्वयः, षष्ठं षष्ठरूपं त्विति वा॥ ११॥ ❀ ❀ तत इति। ततः सप्तमेऽवतारे रुचेस्तद्भार्याया-माकूत्यां व्यजायत स च यज्ञ इति प्रसिद्धः, स यज्ञः याम आद्यो येषां तैः सुरगणैः सह स्वायंभुवमन्वंतरमपात्पालयामास॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भो शौनकादयः! तुरीयं चतुर्थं शृणुत कथं स पद्मनाभः धर्मनाम्नि भगवति कलासर्गे स्वांशावतारे नाम्ना नरनारायणा-वृषी भूत्वा अज्ञलोकदुष्टचात्मनोंतःकरणस्य उपशमेनाधिकशांत्या उपेतं युक्तम् अन्यैः कर्तुमशक्यं तपः अकरोदित्येकान्वयः। अत्र कलासर्ग इत्युक्त्या नारायणस्यावतारत्वं नरे तु विशेषावेश इति ज्ञातव्यम्। तुर्ये इति केचित्पठंति, तत्र तुर्ये चतुर्थे धर्मकलासर्ग इति सुगमोन्वयः॥ ९॥ ❀ ❀ पंचमोवतारोपि कपिलो नामेत्यन्वयः। स सिद्धेशः कपिलः कालत्वलेन तिरोहितं तत्त्वानां चतुर्विंशतिसंख्यकानां ग्रामः समूहः तस्य विशेषेण निर्णयो भगवत्परत्वेन यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। सांख्यं भगवज्ज्ञानप्रतिपादनपरं वेदार्थपरिवृंहितं नाम्ना आसुरये सच्छिष्याय प्रोवाचेति पश्चादन्वयः। अत्राज्ञलोकप्रसिद्धसांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः तच्छिष्यः आसुरिश्चान्य एवेति सतां संप्रदायः। यः पद्मनाभः अनसूयया अत्रिपत्न्या वृतः अत्रेर्ऋषेरनसूयायामपत्यत्वं प्राप्तः आन्वीक्षिकीं तत्त्वविद्यामलर्काय प्रह्लादादिभ्यश्चोचिवान् तमवतारं षष्ठं वित्त॥ ११॥ ❀ ❀ ततः स पद्मनाभः सप्तमो रुचेः आकूत्यां पत्न्यां यज्ञोभ्यजायत जातः, स यज्ञो नाम्ना यामा आद्या येषां ते तथा तैः सुरगणैः सह स्वायंभुवमन्वंतरमपात् अरक्षदित्यन्वयः। प्रतिमन्वंतरं देवानां नामभेदाद्यामा इत्युक्तम्॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

पञ्चम इति। आसुरिनाम्ने विप्राय॥ १०॥ ❀ ❀ षष्ठमिति। अत्रिणा तत्सदृशपुत्रोत्पत्तिमात्रं प्रकटं याचितमिति चतुर्थस्कन्धाद्यभिप्रायः। एतद्वाक्येनानसूयया तु कदाचित् साक्षादेव श्रीमदीश्वरस्यैव पुत्रभावो वृतोऽस्तीति लभ्यते। उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने "अनसूयात्रवीन्नत्वा देवान् ब्रह्मेशकेशवान्। यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि वाप्यहम्। प्रसादाभिमुखाः सर्व्वे मम पुत्रत्वमेष्यथ" इति श्रीविष्णोरेवावतारोऽयम्॥ ११—१४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्म्मस्य कला अंशः भार्येत्यर्थः, "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः। तस्यां सर्गे प्रादुर्भावे ऋषी भूत्वेति द्वाभ्यामेकावतारं दर्शयति॥ ९॥ ❀ ❀ आसुरये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय॥ १०॥ ❀ ❀ अनसूयया अत्रेः पत्न्या वृतः सन्नपत्यत्वं प्राप्तः। यदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने "अनसूयात्रवीन्नत्वा देवान् ब्रह्मेशकेशवान्। यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि चाप्यहम्॥ प्रसादाभिमुखाः सर्व्वे मम पुत्रत्वमेष्यथ" इति। आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् प्रह्लादा-दिभ्यश्च॥ ११॥ ❀ ❀ स यज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवास्तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रोऽभूदित्यर्थः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नरनारायणावतारमाह तुर्ये इति। धर्मकलासर्गे तपोलक्षणधर्मभागार्थसर्गे॥ ९॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह पंचम इति। आसुरये शिष्याय। हेयसांख्यप्रवर्तकोन्य इत्याकरे स्थितम्॥ १०॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह मम पुत्रो भवेत्यनसूयया वृतः सन् तद्भर्तुरत्रेरपत्यत्वं षष्ठं जन्म प्राप्तः आन्वीक्षिकीम् अध्यात्मविद्याम्॥ ११॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह तत इति सप्तमेऽवतारे स भगवान् यामः आद्यो येषां तैः सह स्वायंभुवं मन्वंतरम् अपात्पालयामास॥ ११॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

नरनारायणयोश्चतुर्थाश्रमधर्मप्रतिपादकत्वेन तुरीयत्वम् अथवा ब्रह्मचर्ययज्ञभगवत्परिचर्योपशमाः क्रमेणाश्रमधर्माः धर्मकराः श्रद्धादयः तासां सर्गे जाते पश्चान्मूर्ती भूतधर्मरूपा मूर्त्तिः धर्मस्तु वेदमूल इति मूर्त्या ऋषिरूपेणाविर्भूतौ । पारमहंस्य-धर्मो द्विविध इति सहस्रकवचवधार्थमित्यन्यत्र नारायणोवतारः नरे आवेशः, तयोस्तपोज्ञानसहितमित्याह आत्मोपशममिति आत्मनः उपशमः शांतिः ज्ञानं ज्ञानसाध्या वा सर्वत्र हि तपः क्रोधसहितः, शांतिसहितस्तु लोके दुर्लभ इति दुश्चरमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सांख्यस्य वेदानंतरभावित्वात् श्रमानंतरत्वेन पंचमत्वम् । पूर्वं हि पुराणेषु सांख्यं सिद्धं तत्पुराणानामप्रचारात् योगादिभिः सांकर्याच्च संन्यासस्य चांगभूतस्याभावात् सांख्यं कालेन विप्लुतं पुनः कालविप्लवशंकां वारयति सिद्धेश इति । सिद्धियुक्ताः सिद्धाः तेषां मनः सिद्धत्यैव न प्लुतं भविष्यतीति भावः । आसुरिऋषिः इदं ज्ञानं स्त्रीशूद्रसाधारणमिति प्रवर्त्तकस्य तादृशं नाम । संख्या हि पदार्थानामसांकर्यप्रतिपादिका भवति साधर्म्यवैधर्म्यरूपा, तस्याः फलमाह तत्त्वग्रामविनिर्णयमिति तत्त्वानां समूहस्य विशेषेण निर्णायकम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ योगस्य षष्ठत्वात्तत्प्रवर्तकमाह षष्ठमिति । अनसूया मत्सादृश्यव्याजेन मामेव वृतवतीतीर्ष्या-भावेन मात्रा वा, आन्वीक्षिकी योगपुरःसरात्मविद्या अलर्को राजा स हि राजसः तत्र शास्त्रपरिनिष्ठायाः संदिग्धत्वात् प्रह्लादादिभ्य उक्तवान् । प्रह्लादस्तु स्पष्टः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं ब्राह्मणानां षड्विधत्वमुक्तम् । षट्कर्माणि ब्राह्मणे प्रसिद्धानि, त्रीणि क्षत्रिये, तदर्थं त्रीनाह यज्ञऋषभपृथुरूपान् शत्रुजयः धर्मनिष्ठा प्रजापालनं चेति त्रिषु प्रतिष्ठितम् अतो भिन्नप्रक्रमं वक्तुं तत इत्याह । आकूतिर्मनुकन्या, स च यज्ञः रुचेर्जातोपि पुत्रिकापुत्रः यज्ञो हि ब्राह्मणैः क्रियमाणः क्षत्रिये फलितं तथा सोपि यामाद्यैः प्रथममन्वंतरदेवादिभिश्चतुर्विधैः समं तपसि स्थितमनुरक्षां विधाय तदंतरं पालितवानिति अवतारप्रयोजनम् । प्रियव्रतादयस्तु कल्पांतरे राजानः प्रथममसमर्था इत्यग्रे उपपादयिष्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तुर्ये धर्मकलेति श्लोकं व्याचक्षते ।· नरनारायणेत्यादि । अत्र तुरीयत्वोपपादनाय ब्रह्मचर्येत्यादि फक्किकापेक्षिता, तदग्रे अथवेत्यादि । धर्माकरा इत्यत्र धर्मकलेत्येवं क्रमः पाठश्च प्रतिभाति । पक्षान्तरमुपपादयन्ति श्रद्धेत्यादिना द्विविध इत्यन्तैः । श्रद्धादयः स्वायंभुवदक्षसुताः धर्मपत्न्यस्ताश्च धर्मकलाः, 'अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति श्रुतेः । द्विविध इति । भक्तियुक्तः एकः, वैराग्ययुक्तोपर इति तथा । तथा च धर्मचातुर्विध्यात्तुरीयत्वमित्यर्थः । अन्यत्रेति । नात्र तद्विवक्षितमित्यर्थः । ज्ञानसाध्येति । सुखरूपा । तादृशमिति । कर्पान् विषयात्मकान् लातीति । स्त्रीशूद्रयोः स्त्रीशूद्रयोः पापयोनित्वेन विषयात्मकत्वात् तयोर्हितमिति ज्ञापनाय कपिल इति नामेत्यर्थः ।॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततः सप्तम इत्यत्र । ब्राह्मणानां षड्विधत्वमिति । यद्यपि वाराहस्य क्षत्रिये प्रतिष्ठितत्वम्, तथापि प्राकट्यं ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मभावेनेति सङ्ख्यापूर्तिः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नरनारायणावतारमाह-तुर्ये इति । तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्मस्य कलांऽशः भागः "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेर्भार्या, तस्याः सर्गे पुत्रत्वे नरनारायणावृषी भूत्वा आत्मनोऽन्तःकरणस्योपशमः शान्तिस्तदुपेतं तत्सहितं दुश्चरमन्यैश्चरितुमशक्यं तपश्चचार जनशिक्षार्थं कृतवानित्यन्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह-पञ्चम इति । पञ्चमोऽवतारः कपिलो नाम कपि-लाख्यः सिद्धानां आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन स्वस्वरूपापन्नानामीशः सन् कालेन प्रवर्त्तकरहितेन विप्लुतं तिरोहितं साङ्ख्यं शास्त्रमा-सुरये तन्नाम्ने ऋषये प्रोवाचेत्यन्वयः । तत्प्रवचनमपि भगवद्व्यतिरिक्तेन कर्तुमशक्यमिति सूचयन् साङ्ख्यं विशिनष्टि-तत्त्वेति, तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषमहदादीनां ग्रामस्य कलापस्य विशेषेण याथात्म्येन निर्णयो यस्मात्तथाभूतमित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह-षष्ठमिति । अनसूयया अत्रिभार्यया वृतः सन्-तथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने 'अनसूयाऽब्रवीन्नत्वा देवान् ब्रह्मेशकेशवान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि चाप्यहम् ॥ प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथ' इति महाप्रजामात्समसं मह्यं प्रयच्छन्त्विति चिन्तयन्निति वक्ष्यमाणत्वात् अनसूयया मत्सदृशापत्यमिषेण मामेवापत्यं वृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन्-यदत्रेरपत्यत्वं प्राप्तस्तं षष्ठमवतारं विद्धीति शेषेणान्वयः । तदवतारप्रयोजनमाह-अलर्को नाम राजा तस्मै प्रह्लादादिभ्यश्च आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामूचिवानिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह-तत इति । ततः सप्तमेऽवतारे रुचिप्रजापतिसकाशात्तस्य भार्यायां यज्ञनामको भगवानजायत । तच्चरितमाह-स इति । स च यज्ञो रुचिगृहे जातोऽपि पुत्रिकाधर्मेण मातामहेन स्वायम्भुवेन मनुना स्वगृहं नीतः स्वयमिन्द्रः सन् याम आद्यो येषां तैः सुरगणैः सह तस्य स्वायम्भुवस्यान्तरं मन्वन्तरमपात् पालयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

धर्मपत्नी मूर्तिके गर्भसे उन्होंने नर-नारायणके रूपमें चौथा अवतार ग्रहण किया । इस अवतारमें उन्होंने ऋषि बनकर मन और इन्द्रियोंका सर्वथा संयम करके बड़ी कठिन तपस्या की ॥ ९ ॥ पाँचवें अवतारमें वे सिद्धोंके स्वामी कपिलके रूपमें

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकट हुए और तत्त्वोंका निर्णय करनेवाले सांख्य-शास्त्रका, जो समयके फेरसे लुप्त हो गया था, आसुरि नामक ब्राह्मणको उपदेश किया ॥ १० ॥ ❀ ❀ अनसूयाके वर माँगनेपर छठे अवतारमें वे अत्रिकी संतान—दत्तात्रेय हुए। इस अवतारमें उन्होंने अलर्क एवं प्रह्लाद आदिको ब्रह्मज्ञानका उपदेश किया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सातवीं बार रुचि प्रजापतिकी आकूति नामक पत्नीसे यज्ञके रूपमें उन्होंने अवतार ग्रहण किया और अपने पुत्र याम आदि देवताओंके साथ स्वायंभुव मन्वन्तरकी रक्षा की ॥ १२ ॥

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः। दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥
ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः। दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥ १४ ॥
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसम्प्लवे। नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥ १५ ॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

ऋषभावतारमाह। अष्टम इति। सर्वाश्रमनमस्कृतमंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन्नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभो जातः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पृथ्ववतारमाह ऋषिभिरिति। पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम्। पाठांतरे पृथोरिदं पार्थवम्। ओषधीरित्युपलक्षणम्। इमां पृथ्वीं सर्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध। अडागमाभावस्त्वार्षः। हे विप्रास्तेन पृथ्वीदोहनेन। सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः। वश कांताविस्मात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह। रूपमिति। चाक्षुषमन्वंतरे य उदधीनां संप्लवः संश्लेषस्तस्मिन् यद्यपि मन्वंतरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित्कौतुकेन सत्यव्रताय माया प्रदर्शिता यथाऽकांडे मार्कण्डेयायेति द्रष्टव्यम्। महीमय्यां नावि। नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः। अपाद्रक्षितवान्। वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कूर्मावतारमाह। कमठः कूर्मस्तद्रूपेणैकादशेऽवतारे विभुर्दध्रे दधार ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

मेरुदेवी नाभिनृपपत्नी तस्यां धीराणां ब्रह्मविद्यारतानाम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पाठांतरे पार्थवमिति पाठे उपलक्षणं काकदधिरक्षणन्यायः। यथा तत्र न हि काकेभ्यो दधि रक्षित्वा वानरेभ्यो दीयते, किं तु काकपदेन सर्वेभ्यो रक्षणमुक्तं तथात्रापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। भगवदिच्छया भूरेव नौकाभूदिति भावः। विष्णुधर्मोत्तरे तु "मन्वन्तरे परिक्षीणे कीदृशी द्विज जायते" इत्यादिवज्रप्रश्नांते मार्कण्डेयोक्तम् "उर्मिमाली महावेगः सर्वमावृत्य तिष्ठति। भूर्लोकमाश्रितं सर्वं तदा नश्यति यादव ॥ न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्वताः। नौर्भूत्वा तु मही देवी" इत्यादिः। एवमेव "मन्वन्तरे तु संहारः" इत्यादिप्रकरणमत एव भागवतामृते प्रतिमन्वन्तर एव प्रलय उक्तः। श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च तदप्यत्र चाक्षुष एवेत्युक्तिः। सत्यव्रतस्य मनोर्मत्स्यदेवपरमभक्तत्वाद्भक्तोत्कर्षादेव भगवत्प्रादुर्भावस्याप्युत्कर्षस्याप्युत्कर्षात्। "भक्तेच्छोपात्तदेहाय" इत्यादिभिर्युक्तिसिद्धात्। सर्वमन्वन्तराण्युपलक्षयति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अमृतोत्पादनार्थमिति शेषः, पातालं विशन्तं मन्दरगिरिम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

ऋषभेति। द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य दशमश्लोके द्रष्टव्यः ॥ १३—१४ ॥ ❀ ❀ अकाण्डे इति असमये इत्यर्थः। एतद्विशेषश्च द्वादशस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अष्टमेऽवतारे उरुक्रमो भगवान्नाभेः स्वायंभुवपौत्रस्य भार्यायां मेरुदेव्याम्। जातः स च ऋषभाख्यः धीराणां योगीश्वराणां वर्त्मानुष्ठेयं धर्ममार्गं दर्शयन् दर्शयितुं जात इत्यर्थः। वर्त्म विशिनष्टि सर्वैराश्रमैराश्रमस्थैर्नमस्कृतं पूजितम् आश्रमधर्मवर्त्मभ्य उत्कृष्टमिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिरिति हुंकारैर्वेनं हतवद्भिः ऋषिभिर्याचितः जगत्पालनार्थं याचितो भगवान्नवमं पार्थिवं पृथोः संबंधि वपुर्भेजे प्राप्तः। अंशेनानुप्रविष्टं पृथ्व्याख्यजीवानुप्रवेशेन पृथुरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः। हे विप्राः शौनकादयः! स इमां पृथ्वीं गोरूपं धृतवतीम् ओषधीर्दुग्धदुदोह, अडभाव आर्षः यतोऽदुग्ध तेन कारणेन स पृथुरुशत्तमः सर्वेषामिष्टतमो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ रूपमिति चाक्षुषांतरं चाक्षुषमन्वंतरं तत्र यः संप्लवः प्रलयः तस्मिन्स भगवान् मात्स्यं दशमं रूपं जगृहे। अवतारप्रयोजनमाह नावीति। वैवस्वतं मनुं वैवस्वतमनुरूपेण जनिष्यमाणं सत्यव्रतं महीमय्यां पृथ्वीरूपायां नाव्यारोप्यापाद्रक्ष ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एकादशे त्ववतारे विभुर्भगवान् सुरासुराणामुदधिममृतार्थं मथ्नतां सतां कमठरूपेण पृष्ठे मंदराख्यमचलं दध्रे धृतवान् ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

य उरुक्रमः नाभेराग्नीध्रपुत्रात् मेरुदेव्यां पत्न्यां जातः सर्वाश्रमनमस्कृतं धीराणां विचारतानां वर्त्म पारमहंस्याश्रमं दर्शयन्नभूत्तस्य सोऽष्टमोऽवतारः। न शुक्रशोणितमिश्रतयास्य जननं किंतु द्वारमात्रमित्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः॥ १३॥ ❀ ❀ ऋषिभिः प्रार्थितः पद्मनाभः नवमावतारं पार्थिवं पृथुचक्रवर्तिशरीराविष्टरूपं भेजे, हे विप्राः ज्ञानिनः ! गोरूपिण्याः भुवः ओषधीः क्षीरात्मिका दुग्धवान् इति येन तेन कर्मणाऽयं भगवानुशत्तमः सत्यकामेषु श्रेष्ठः उश इच्छायां 'च' शब्दो दोहनकर्मणोऽमानुषत्वं द्योतयति॥१४॥ ❀ ❀ स भगवान् चाक्षुषांतरसंप्लवे चाक्षुषमन्वंतरप्रलये मात्स्यं मत्स्यस्य विद्यमानं रूपं जगृहे, किं च महीमय्यां नावि तरीस्थानीयभूमौ वैवस्वतं मनुमारोप्यापादित्यन्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ सुरासुराणामुदधिं समुद्रं प्रमथ्नतां यो भगवान् पातालमाविशंतं मंदरं पर्वतं कूर्मरूपेण पृष्ठे दध्रे बभारेत्येकान्वयः। तमवतारमेकादशं विदुरिति॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

रूपमिति। चाक्षुषमन्वन्तरे तदन्ते य उदधिसंप्लवस्तस्मिन्। वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा सत्यव्रतस्य। प्रतिमन्वन्तरावसानेऽपि प्रलयः श्रूयते विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे "मन्वन्तरे परिक्षीणे कीदृशी द्विज जायते" इत्यादिश्रीवज्रप्रश्नस्य मन्वन्तरे परिक्षीणो इत्यादि श्रीमार्कण्डेयदत्तोत्तरे "ऊर्म्मिमाली महावेगः सर्व्वमावृत्य तिष्ठति। भूर्लोकमाश्रितं सर्व्वं तदा नश्यति यादव॥ न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्व्वताः। नौर्भूत्वा तु मही देवी"त्यादि। एवमेव मन्वन्तरेषु संहार इत्यादि प्रकरणं श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च स्पष्टमेव। अतश्चाक्षुषेत्युपलक्षणमेव ज्ञेयम्॥ १५-१६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभो जातः॥ १३॥ ❀ ❀ पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम्। पार्थवमिति पाठे पृथुसम्बन्धि। ओषधिरित्युपलक्षणम्। इमां पृथ्वीं सर्व्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध। अडागमाभाव आर्षः। तेन हेतुना सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः। वशकान्ताविर्त्येतस्मात्॥ १४॥ ❀ ❀ चाक्षुषे मन्वन्तरे य उदधिसंप्लवस्तस्मिन्। चाक्षुषान्तरसंप्लव इति च पाठः; महीमय्यां नावि नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः। अपात् रक्षितवान्। वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा। यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति, तथापि केनचित् कौतुकेन सत्यव्रताय माया दर्शिता यथा मार्कण्डेयायेति श्रीधरस्वामिपादाः। विष्णुधर्म्मोत्तरे तु "मन्वन्तरे परीक्षीणे कीदृशी द्विज जायते" इत्यादिवज्रप्रश्नान्ते मार्कण्डेयोत्तरम् 'उर्म्मिमाली महावेगः सर्व्वमावृत्य तिष्ठति। भूर्लोकमाश्रितं सर्व्वं तदा नश्यति यादव॥ न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्व्वताः। नौर्भूत्वा तु मही देवी'त्यादिः। एवमेव मन्वन्तरे तु संहार इत्यादिप्रकरणम्। अत एव भागवतामृते प्रतिमन्वन्तरान्त एव प्रलय उक्तः श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च। तदप्यत्र चाक्षुष एवोक्तः, सत्यव्रतस्य मनोर्मत्स्यदेवपरमभक्तत्वाद्भक्तोत्कर्षादेव भगवत्प्रादुर्भावस्याप्युत्कर्षात् भक्तेच्छोपात्तदेहायेत्यादिभिर्युक्तिसिद्धात् सर्व्वमन्वन्तराण्येवोपलक्षयति॥ १५॥ ❀ ❀ सुरासुराणाममृतोत्पादनार्थमिति शेषः। कमठरूपेण कच्छपरूपेण॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ऋषभावतारमाह अष्टम इति। सर्वाश्रमनमस्कृतं सर्वाश्रमेभ्यः उत्कृष्टं पारमहंस्यं वर्त्म॥ १३॥ ❀ ❀ पृथ्ववतारमाह-पार्थिवं वपुः राजशरीरं भेजे प्राप्तः इमां पृथिवीम् ओषधीः दुग्ध अडभाव आर्षः, तेन पृथिवीदोहनेन उशत्तमः कमनीयतमः॥ १४॥ ❀ ❀ स देवो मात्स्यं रूपं जगृहे एकीभूतत्त्वाच्चक्षुषा ग्राह्याः चाक्षुषा उदधयः, तैः संप्लवः प्रलयस्तस्मिन् "आसीदतीतकल्पांते ब्राह्मो नैमित्तिको लय इति वक्ष्यमाणे वैवस्वतं तद्रूपेण जनिष्यमाणं सत्यव्रतम् अपात् रक्षितवान्॥ १५॥ ❀ ❀ कमठरूपेण दध्रे दधार॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

स्वस्थे हि देशकाले सर्वाश्रमधर्मा इति यज्ञानंतरमृषभकथापूर्वोक्तक्रमस्योत्तरत्र विवक्षितत्वादष्टमादिपदप्रयोगः। मेरुदेवी मेरुदुहिता मातृपुत्रत्वं वारयितुं तुशब्दः प्रतिपक्षशंकाभावार्थं वा। अयं तु गुणावतारस्य विष्णोरवतारस्तदाह उरुक्रम इति। ऋषभनिरूपितसंन्यासधर्मे मुख्यं धैर्यसाध्यं साधनम्, अंत्याश्रमत्वाच्च सर्वाश्रमनमस्कृतम् एष हि परा काष्ठा निवृत्तिमार्गे नत्वन्याश्रमित्वेन पाखंडत्वसंभावनेति नमस्कृतम्, पृथुस्त्वावेशी पृथोः संबंधिवपुरिति वचनाच्च अयं पुमानेव स इति वचनात्, श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामिति वचनात् सर्वात्मकत्वाच्च भगवतः सर्वहितकारी धर्मः ऋषभधर्मादप्युत्तम इति पृथोर्नवमत्वम्॥ १३॥ ❀ ❀ ननु कथं वेदनादववारः तत्राह ऋषिभिर्याचित इति, तत्रापि न साक्षात् किंतु पृथुशरीरे दुग्धा अदुग्ध दोग्धा वा, अलौकिकत्वार्थं छांदसपदप्रयोगः, इमामोषधीरिति द्विकर्मत्वं कर्मद्वयस्याप्यभीष्टत्वात्, एवं सर्वेषु द्विकर्मकेषु बोद्धव्यं, विशेषेण पूरका इति संबोधने भवद्भिरेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बहुदोहनेन सर्वं पूरितमिति ज्ञापितं दोहनमेवावतारकार्यं न जीवसाध्यमिति, तेनायं स तेन हेतुना पृथुर्नारायण इत्यर्थः; विशेषमाह उशत्तमः एवं सर्वोपकारः अवांतरेष्वपि दुर्लभ इति अतिकमनीय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं क्षत्रियभावेन त्रितयं निरूप्य वैश्यभावेन चतुष्टयमाह रूपमित्यादित्रिभिः । वचनेन कार्येसिद्धिर्वैश्यता 'सत्यानृतं तु वाणिज्यमि'ति वचनादेकं वंचकमपरं न विपरीतं च चाक्षुपमन्वंतरानंतरं प्रलयोपाधित इति मायिकत्वं केचिदाहुः । वस्तुतस्तु स्वायंभुवादीनां क्रमनियमेन न प्रतिकल्पं चतुर्दशत्वमधिकारिणां मुक्तिसंभवात् तस्माच्चाक्षुप एव कदाचिच्चतुर्दशो भवति । कल्पेषु सात्त्विकादिविभेदान् मुख्यस्य प्राथम्यं सात्त्विकानि चत्वारि इतरयोः पंच पंच अतो बहुवाक्यानुरोधात् उपपत्तिसंभवाच्च न प्रलयस्य मायिकत्वं, मार्कंडेयदृष्टस्य तु तत्रैव स्फुटं प्रतिपादितमित्यदोपः पृथिव्या देवरूपत्वात् नौकारूपतापि भवति । स च मन्वंतरांतरे विवस्वत उत्पन्न एव अस्मिन्मन्वंतरेऽधिकारी भवति । अतो न मायिकत्वं भक्तपरिपालनमवतारधर्मः, वैवस्वतमनुरिति भाविनी संज्ञा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कापट्येनैवामृतमथनार्थप्रवृत्तेः कूर्मस्यापि 'वंचकहितकारित्वादत्र प्रवेशः । पूर्वकल्पस्थत्वान्मत्स्यस्य न क्रमो बाधकः, वचनाधिक्यात् एकादशत्वम् । एवमुत्तरत्रापि उदधिं मथ्नतां सुरासुराणां संबंधिमथनसाधनं मन्दराचलं घृतवान् कमठः कच्छपः पृष्ठेन धारणमवतारसाध्यं जलं ह्यनाधारे, ननु पृष्ठस्यापि च्छलत्वात् कथं धारणं संभवति तत्राह विभुरिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अष्टम इत्यत्र । प्रतिपक्षशङ्कामिति । बुद्धावतारवद्वेदविरुद्धशङ्काम् । अन्त्याश्रमित्वाच्चेति । श्वेताश्वतरोपनिषदि अन्त्याश्रमः प्रसिद्धस्तद्वत्त्वाच्च । चकारेण धैर्यात् । सर्वाश्रमनमस्कृतत्वे बीजमाहुः एषा हीत्यादिना ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिरित्यत्र । कर्मद्वयस्येत्यादि । 'अकथितं चे'ति सूत्रेऽपादानादिविशेषैरविवक्षितस्य कर्मसंज्ञाविधानेप्युदासीनस्य कर्मत्वादर्शनादकथितेपीप्सितत्वमिष्यते एव, अन्यथा योग्यस्यापि कर्मत्वेन ग्रहणापत्तेरतस्तथेत्यर्थः । रूपं स इत्यत्र । एकमिति । रूपम् अपरमिति । वचनम् । विपरीतमिति । वैश्याद्विपरीतम् । वैश्ये हि रूपमवञ्चकं वचनं वञ्चकम् । प्रकृतेषु तु रूपं वञ्चकम्, वचनं मात्स्यकौर्मायुर्वेदरूपमवञ्चकमतस्तथेत्यर्थः । बाधित इति । कल्पसमाप्तौ दैनन्दिनप्रलयात् कल्पस्य च चतुर्दशमन्वन्तरात्मकत्वात् तत्समाप्तिश्चतुर्दशमन्वन्तरोत्तरं भवति । चाक्षुषस्तु षष्ठ इत्यतो बाधित इत्यर्थः । केचिदिति श्रीधरादयः । क्रमनियमेनेति । वैवस्वतोत्तरं सावर्णिरौच्यभौत्यमेकसावर्णिऋतुऋतुधामविष्वक्सेना मात्स्ये । तथैव 'सावर्णाः पञ्च रौच्यश्च भौत्यस्त्वागामिनस्त्वमी'ति । मार्कण्डेये चान्येषां क्रमान्तरेण दर्शनात् । अधिकारिणामिति । भक्तत्वादिति शेषः । तथा चोक्तं मात्स्ये 'स्वकीर्तये सर्वमिदमुत्पाद्य सचराचरम् । कल्पक्षये विनिर्वृत्ते मुच्यन्ते ब्रह्मणा सहे'ति । तथापि चाक्षुषस्य चतुर्दशकत्वे का वा युक्तिरित्यत आहुः कल्पेष्वित्यादि । तथा च सात्त्विके सात्त्विकमन्वन्तरस्य राजसे राजसस्येत्येवं प्राथम्ये कदाचिद्राजसस्यापि प्राथम्यात् चाक्षुषस्यापि चतुर्दशत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मन्वन्तरान्तरे उत्पन्न इति । उत्तमतामसवदित्यर्थः । भाविनी संज्ञेति । वाग्दानोत्तरं विवाहाभावेपि स्नुषेतिवदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सुरासुराणामित्यत्र । ननु मत्स्यस्य वञ्चकहितकारित्वे मूले स्पष्टेन कूर्मस्येति कथमस्य वैश्यकोटौ निवेश इत्यत आहुः कापट्येनेत्यादि । कापट्येनेति । 'क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहा' इति बोधितेन । ननु मत्स्यावतारं चाक्षुषे प्रलय उक्त्वा कूर्म एकादश उक्तः, ततश्च दशमत्वं मत्स्य आयाति, नवमसङ्ख्यासंदंशाच्च । ततश्च क्रमविचारे चाक्षुषमन्वन्तरीयस्य कूर्मस्य पाश्चात्यत्वात् पूर्वप्रलयो मायिक एव सेत्स्यति न वास्तवः, क्रमेण बाधादित्यत आहुः पूर्वेत्यादि । तथा च कल्पान्तरे कूर्मावतार इति न प्रलयो मायिक इति भावः । वचनाधिक्यादिति । पूर्वमहिमुखग्रहणादिना तथात्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी ।

ऋषभावतारमाह–अष्टम इति । अष्टमेऽवतारे तु धीराणां सर्वत्यागसमर्थानां परमविवेकिनां परमहंसानां सर्वाश्रमनमस्कृतं सर्वाश्रमस्थैर्जनैः स्तुत्यं वर्त्म मार्गं दर्शयन् उरुक्रमो भगवान् मेरुकन्यायां मेरुदेव्यां मातरि नाभेः पितुः सकाशाज्जात इत्यन्वयः ॥१३॥ ❀ ❀ पृथोरवतारमाह–ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्हुङ्कारेण वेनं हतवद्भिर्याचितः जगत्पालनार्थं प्रार्थितो भगवान् नवमं पार्थिवं राजदेहं पृथुरूपं– पार्थवमिति पाठान्तरे तु पृथोः सम्बन्धि वपुः–भेजे प्राप्तः । हे विप्रा इति सम्बोधनेन विशेषेण पूरकैर्भवद्भिरेव पृथोरुत्पादनेनेदं पूरितमिति सूचयति । येन स पृथुरिमां गोरूपं धृतवतीं पृथ्वीमोषधीर्दुग्ध सर्वाणि वस्तून्यदुग्ध । अडागमाभावस्त्वार्षः । तेन पृथ्वीदोहनेन हेतुना सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः, अभीष्टतम इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह–रूपमिति । चाक्षुषमन्वन्तरे य उदधीनां सम्प्लवः संश्लेषस्तस्मिन् सति स भगवान् दशमं मात्स्यं रूपं जगृहे । तदवतारप्रयोजनमाह–नावीति । वैवस्वतमनुरूपेण जनिष्यमाणं सत्यव्रतनामकं राजानं महीमय्यां नावि नौकारूपेण जातायां सद्यामारोप्य अपात् ररक्षेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कूर्मावतारमाह–सुरासुराणामिति । एकादशे त्ववतारे सुरासुराणां अमृतार्थमुदधिं मथ्नतां सतां कमठरूपेण विभुः सर्वथाभवनसर्वकरणसमर्थो भगवान् स्वपृष्ठे मन्दरसञ्ज्ञकमचलं दध्रे दधारेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

राजा नाभिकी पत्नी मेरुदेवीके गर्भसे ऋषभदेवके रूपमें भगवान्‌ने आठवाँ अवतार ग्रहण किया। इस रूपमें उन्होंने परमहंसोंका वह मार्ग, जो सभी आश्रमियोंके लिए वन्दनीय है, दिखाया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ऋषियोंकी प्रार्थनासे नवीं बार वे राजा पृथुके रूपसे अवतीर्ण हुए। शौनकादि ऋषियों! इस अवतारमें उन्होंने पृथ्वीसे समस्त औषधियोंका दोहन किया था, इससे यह अवतार सबके लिये बड़ा ही कल्याणकारी हुआ ॥ १६ ॥ ❀ ❀ चाक्षुष मन्वन्तरके अन्तमें जब सारी त्रिलोकी समुद्रमें डूब रही थी, तब उन्होंने मत्स्यके रूपमें दसवाँ अवतार ग्रहण किया और पृथ्वीरूपी नौकापर बैठकर अगले मन्वन्तरके अधिपति वैवस्वत मनुकी रक्षा की ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जिस समय देवता और दैत्य समुद्र-मन्थन कर रहे थे, उस समय ग्यारहवाँ अवतार धारण करके कच्छपरूपसे भगवान्‌ने मन्दराचलको अपनी पीठपर धारण किया ॥ १६ ॥

धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च। अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥ १७ ॥
चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम्। ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा ॥ १८ ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः। पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥ १९ ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान्। त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

धन्वंतर्यवतारमाह। धान्वंतरं धन्वंतरिरूपम्। द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः। त्रयोदशतममेव रूपं तच्चरितेन सह दर्शयति। अपाययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः। मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेणान्यानसुरान्मोहयन् धन्वंतरिरूपेणामृतमानीय मोहिन्याऽपाययदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नृसिंहावतारमाह। नारसिंहं रूपं बिभ्रत् एरकां निर्ग्रंथितृणम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह। पंचदशमिति। दुष्टानां मदं वामनयतीति वामनकं रूपं ह्रस्वं वा, प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह। अवतार इति। त्रिस्त्रिगुणं यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारानेकविंशतिवारानित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बिभ्रदिति शेषः। इत्यर्थ इति। अवतारद्वयकर्म चेत्थं ज्ञेयमिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ निर्ग्रन्थिर्ग्रन्थिरहितोतिलंबायमानस्तृणविशेषः। कटस्तृणास्तरणम्। ऊर्जितमतिबलिनम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अध्वरो यागः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्रयो वारा इति त्रिः। सुच्प्रत्ययः। सप्तवारान् इति सप्तकृत्वः। इत्यर्थ इति। त्रिगुणिताः सप्तैकविंशतिर्भवन्तीति भावः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

कटकृदिति। 'कटः पुंसि किलिञ्जक' इत्यमरः। तत्कृत्तृणविशेषेणास्तरणनिर्म्मातेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पदत्रयमिति। अत्र पदशब्देन छलः पदं स्थानं पृथिव्यादिपादपरिमितभूमिश्च इति व्याख्यालेशः ॥ १९-२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

द्वादशमं वपुस्तु धान्वन्तरं धान्वन्तराख्यजीवातुप्रवेशरूपमित्यर्थः। त्रयोदशमं तु रूपं तु यन्मोहिन्याख्ययाऽन्यानसुरान् मोहयन्सुरानमृतमपाययत् तदेव मोहिनीरूपं त्रयोदशमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नारसिंहं चतुर्दशं रूपं बिभ्रदूर्जितं बलिष्ठं दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं वक्षसि करजैर्नखैर्ददार यथा कटकृदास्तरणकृदेरकांस्तदर्थतृणविशेषान्विदारयति तद्वत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वामनकं वामनाख्यं पंचदशं वपुः कृत्वा धृत्वा बलेरध्वरं यज्ञवाटमगाज्जगाम प्रयोजनमाह त्रिविष्टपं प्रत्यादित्सुराहृत्येन्द्राय दातुमिच्छुः पदत्रयं पदत्रयव्याजेन त्रिलोकीं याचमानः याचिष्यमाणोऽध्वरमगादित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ षोडशमेऽवतारे भार्गवरामाख्यो नृपान् कार्तवीर्यादीन् ब्रह्मद्रुहः ब्रह्मकुलद्रोहकान् नृपान् कुपितः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं महीं निःक्षत्रां क्षत्रबीजरहितामकरोत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्वादशमवतारं धान्वन्तरं धन्वन्तर्याख्यरूपसम्बन्धिनं विदुः। स हरिर्यस्मिन् अवतारे मोहिन्या मोहकशक्तिमत्या स्त्रिया स्त्रीमूर्त्याऽन्यानसुरान् मोहयन् सुधामपाययत्तं त्रयोदशमेव विदुरित्येकान्वयः। चशब्दो मोहयन्नित्युक्त्या मायामयं तद्रूपमिति शंकानिरासार्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नरसिंहसम्बन्धिविग्रहं बिभ्रत्स भगवान् करजैर्नखैरूर्जितं हिरण्यकशिपुम् ऊरौ अंके

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निपात्य तथा ददार यथा कटकृत्तृणास्तरणकर्ता एरकान् दीर्घाकारांस्तृणविशेषान् ददार दारयति तमवतारं चतुर्दशं विदुरित्येकान्वयः ॥ १८॥ ❀ ❀ त्रिविष्टपं त्रैलोक्यं प्रत्यादित्सुः बलेराच्छिद्य इन्द्रायेदं दातुकामः तदर्थं बलिं पदत्रयं याचमानः स पद्मनाभः पंचदशमवतारं वामनसम्बन्धिनं कृत्वा बलेरध्वरं यज्ञमगादित्यन्वयः ॥ १९॥ ❀ ❀ षोडशतमे अवतारे स भगवान् जमदग्निसुतो भूत्वा ब्रह्मद्रुहः ब्रह्मद्रोहिणो नृपान् यच्छन् घ्नन् त्रिः सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं महीं निःक्षत्रियां क्षत्रियजातिरहितामकरोदित्येकान्वयः। कुपिताकारं दर्शयन्न तु कुपितः। न हि ईश्वरस्य कोपः संभवत्यशक्तस्य सः 'कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदि'ति हेयत्वात्तस्येति ॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धान्वन्तरमिति। बिभ्रदित्युत्तरेणान्वयः। द्वादशमं धान्वन्तरं रूपं बिभ्रत्। त्रयोदशञ्च मोहिनीरूपं बिभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति शेषः, केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेणेत्यर्थः। किं कुर्व्वन् अन्यानसुरान् मोहयन् धन्वन्तरिरूपेण सुधाञ्चोपहरन्निति शेषः। अजितस्यावतारा एते त्रयः ॥ १७॥ १८॥ ❀ ❀ पञ्चदशमिति। कृत्वा प्रकटयन् ॥ १९॥ ❀ ❀ अवतार इति। अवतारे श्रीपरशुरामाभिधे ॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

धान्वन्तरं धन्वन्तर्यवतारस्वरूपं द्वादशमं भवतीत्यन्वयः। सुधाकलशानयनं चास्य कर्म्म ज्ञेयम्। द्वादशमादिः प्रयोगस्त्वार्षः। त्रयोदशमं रूपं बिभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति शेषः, केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया अन्यानसुरान् मोहयन् ॥ १७॥ ❀ ❀ एरका निर्ग्रन्थितृणविशेषः ॥ १८॥ ❀ ❀ प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः ॥ १९॥ ❀ ❀ सप्तकृत्वः सप्तवारान् कीदृशान् त्रिः त्रिगुणितान्। अत्र सप्तकृत्व इति कृत्वसुचाभिहिताया अभ्यावृत्तिक्रियायाः पुनरभ्यावृत्तिगणनेन सुच् प्रत्ययः ॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नारसिंहरूपं बिभ्रत् दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुम्, एरका निर्ग्रन्थिस्तृणजातिः ॥ १७-१८॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह वामनकं ह्रस्वं रूपं कृत्वा प्रत्यादित्सुः आदातुमिच्छुः ॥ १९॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह अवतारे इति ॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एकस्य द्विरूपमाह धान्वन्तरमिति। अत्र मादेशश्छान्दसः द्वादशे मातीति वा, धन्वन्तरिपदेनैव आयुर्वेदप्रवर्त्तनादेः स्पष्टत्वात् प्रकृते त्वन्यार्थकथनात् नावतारप्रयोजनमित्युक्तं धान्वन्तरमेव त्रयोदशमम्। एवं च सन्देहविरोधनिवारको धान्वन्तरं रूपं धन्वन्तरेः सम्बन्धिदेवकर्तृकपानकर्मत्वादमृतस्य न भगवत्कार्यमिति प्रयोजककर्त्तरि सुरा एव कर्तृत्वेनोक्ताः, अर्थादमृतमत्र त्रयोदशस्यैव चरित्रमुच्यते अपाययदिति अन्यानसुरान् स्त्रिया करणभूतया अमोहयदिति च। अयमभिप्रायः नहि भगवान्स्त्रीरूपेण सर्वैर्दृश्यते सुरैर्भगवद्रूपेणैव दृश्यते। राहुसूचनाच्च, अतो वस्तुतो धन्वन्तरिरूपमेव। आकृत्यन्तरबोधनं तु सामर्थ्यात् अमृतहस्तस्य निर्गतस्य विच्छेदेनास्य रूपस्य दर्शनात् त्रयोदशत्वम् ॥ १७॥ ❀ ❀ एवं चतुष्टयं निरूप्य पुनरन्येनोत्कृष्टप्रकारेण परम्परां निरूपयितुं नारायणवत् नृसिंहं निरूपयति पुष्टिमार्गोऽयमिति पूर्वस्माद्विशेषः, पूर्वस्य क्रमस्य विवक्षितत्वाच्चतुर्दशत्वं नरसिंहसम्बन्धि नारसिंहं रूपं द्विरूपत्वेनालौकिकत्वात् पुष्टित्वम्। अत्र हि भक्तिरेव मुख्या यतः स्वीयमपि हत्वा तदीयं पालितवान् दैत्येन्द्रं हत्वा दैत्यं च इन्द्रपदेनावध्यता सूचिता वधे हेतुरूर्जितमिति करजैर्नखैः ऊरावित्ति ब्रह्मवाक्यसत्यकरणार्थम् एरका कटतृणविशेषः, नखैर्दारणे दृष्टान्तः कटकृद्यथेति लोकहितार्थं तद्वध इति सूचितम् ॥ १८॥ ❀ ❀ एवं भक्तिमार्गे नवावतारान् कथयन् प्रथमं प्रह्लादरक्षको नृसिंहो मुख्य इति मूलत्वेन कथितः ततो ब्रह्मभावेन त्रयः, त्रयश्च क्षत्रभावेन, एको वैश्यभावेन, पुनरग्रिमस्य मूलरूपमेकेनेति नवधा निरूपणं भक्तिरनवच्छिन्ना न निवर्त्तेत इति सायुज्यसेवारम्भवत् कलेरग्रिमारम्भ इति हेतुः कश्यपाददित्यां जातो वामनेन रूपेण ब्रह्मचारी पञ्चदशः। अवामनोपि वामनकं रूपं कृत्वा बलेरध्वरमगादिति भक्तहितार्थं स्वस्य धर्मस्य चान्यथा करणं पूर्वस्माद्विशेषः। प्रत्यादानं दत्तस्य पुनर्ग्रहणम् इह परमात्मनः पदत्रयं गमने कामितोर्थं उत्तरार्द्धनिरूपितः चरित्रं तु गमनमेव ॥ १९॥ ❀ ❀ क्षत्रियायां जातं परशुरामरूपं षोडशम्। सप्तधा जननेति बीजत्वं जातं पुनर्ब्राह्मणादुत्पन्नाः सप्तद्वाः। पुनः सप्तधा एवमेकविंशतिधा, निःक्षत्रिया पृथिवी कृता पितृवधस्य निमित्तत्वेपि ब्रह्मरक्षैव हेतुः ॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धान्वन्तरमित्यत्र। धन्वन्तर्यवतारस्य किं प्रयोजनममृतपानादेर्मोहिन्यवतारकार्यत्वेनाष्टमे कथितत्वादित्याशंकायामाहुः धन्वन्तरीत्यादि। तथा चायुर्वेदप्रवर्तनादिकमेव प्रयोजनमित्यर्थः। स्फुटं तर्हि प्रकृते कुतो नोक्तिमित्यत आहुः प्रकृत इत्यादि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आयुर्वेदस्य जीवार्थत्वेन तदवतारेऽनुपयोगान्न तत्त्वेन स्फुटमुक्तमित्यर्थः। ननु पानकर्मत्वेनामृते वक्तव्ये देवा एव किमित्युक्ता इत्यपेक्षायामाहुः देवेत्यादि । न भगवत्कार्यमिति । तत्पानमिति शेषः । प्रयोजककर्तरीति । पाययितरि मोहिनीरूपे । कर्मत्वेनेति । कर्तुरीप्सिततमत्वेनेति भावः। सर्वैर्न दृश्यत इत्यत्र मानमाहुः सुरैरित्यादि । मूले 'मोहिन्याऽन्यानमोहय' दित्युक्त्वा देवानां मोहाभावात् तथेत्यर्थः। ननु मोहस्य भावजनकत्वेनोक्तत्वात्तदभाव एव सुराणामस्तु, स्त्रीरूपादर्शने किं मानमत आहुः राहुसूचनादिति । यदि चन्द्रार्काभ्यां स्त्रीरूपं दृष्टं स्यात्, तदा तस्यां राहुदण्डसामर्थ्याभावात् तस्यै सूचनमसंगतं स्यात्, अतस्तदन्यथानुपपत्तिरेव तथेत्यर्थः । नन्वेवं सत्येकमेव रूपमिति संख्याविरोध इत्यत आहुः अमृतेत्यादि । विच्छेदेनेति । विभागेन । तथा च धन्वन्तरिविभक्तत्वेन दैत्यैर्दर्शनात्संख्याया अविरोध इत्यर्थः॥ १७ ॥ ❀ ❀ चतुर्दशमित्यत्र । नारायणवदिति । यथा नारायणः साक्षाद्भगवदवतारः, तथा नृसिंह इत्यर्थः। स्वीयमिति। द्वारपालम् । तदीयमिति पुत्रम् । ऊर्जितमिति । अवध्यत्वहर्षेण भिन्नमर्यादम्। ननु पुनर्मूलरूपनिरूपणेऽस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तदाहुः भक्तिरित्यादि । मूलरूपे जातभक्तिर्मूलरूपानवच्छिन्ना अंशमात्रपर्यवसानेन निवर्तत इति ज्ञापनाय पुनस्तदुक्तिरित्यर्थः। कल्केर्मूलरूपत्वं कथमित्यत उपपत्तिमाहुः सायुज्य इत्यादि । भगवत्स्वरूपैक्ये सेव्यसेवकभावनिवृत्तावपि भगवत्सामर्थ्येनैव पुनर्भेदाद्यथा सेवारम्भः, तथात्र सकलसाधननिवृत्तावपि भगवदङ्गरागसुगन्धसंसर्गमात्रेण पुनः कृतारम्भ इति तादृशसामर्थ्यमेव मूलत्वे हेतुरित्यर्थः॥१८॥ ❀ ❀ पञ्चदशमित्यत्र । धर्मस्येति । ऐश्वर्यस्येत्यर्थः । पूर्वस्मादिति । नृसिंहस्वरूपात्-पूर्वोक्तेभ्यश्चतुर्दशभ्यो वा । इह परात्मान इति । इहलोकपरलोकदेहाः ॥ १९ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अवतारद्वयमाह-येन तु रूपेणामृतं प्रगृह्य समुद्राद्विनिस्सृतस्तत्तु धान्वन्तरं रूपं द्वादशमित्यन्वयः । येन तु मोहिन्या स्त्रिया मोहिनीस्त्रीरूपेण अन्यान् असुरान् मोहयन् सुरान् स्वभक्तान् अमृतमपाययत्तच्च त्रयोदशमेव रूपमित्यन्वयः। अत्रोभयत्र मट्प्रत्ययप्रयोगः आर्षः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नरसिंहावतारमाह-चतुर्दशमिति। चतुर्दशं नारसिंहरूपं बिभ्रत् ऊर्जितं वृद्धमतिबलिष्ठं दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं वक्षसि करजैर्नखैर्ददारेत्यन्वयः। तत्रानायासेन विदारणे दृष्टान्तमाह-एरकामिति । एरकां निर्ग्रन्थितृणं यथा कटकृदास्तरनिर्माता विदारयति तथेत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह-पञ्चदशमिति। पञ्चदशेऽवतारे वामनकं ह्रस्वं वपुः कृत्वा बलेरध्वरं यज्ञवाटमगात् जगामेत्यन्वयः। तत्प्रयोजनमाह-पदत्रयं याचमान इति । ईश्वरः स्वयं कथं पदत्रयं याचमानो जात इत्यपेक्षायामाह-प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपमिति । तस्माद्धर्मात्मनः स्वभक्ताद्बलात्कारेण स्वर्गग्रहणस्यानुचितत्वात् पदत्रययाच्ञाव्याजेन त्रिविष्टपं स्वर्गमिन्द्राय दातुं प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्य गृहीतुमिच्छुः सन्नित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह-अवतार इति। षोडशेऽवतारे भार्गवो रामस्तु नृपान् कार्तवीर्यार्जुनादीन् ब्रह्मद्रुहो ब्राह्मणकुलद्रोहकर्तॄन् पश्यन् कुपितः सन् त्रिस्सप्तकृत्वः त्रिस्सप्तवारान् एकविंशतिवारान् महीं निःक्षत्रां क्षत्रियबीजरहितामकरोदित्यन्वयः॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

बारहवीं बार धन्वन्तरिके रूपमें अमृत लेकर समुद्रसे प्रकट हुए और तेरहवीं बार मोहिनीरूप धारण करके दैत्योंको मोहित करते हुए देवताओंको अमृत पिलाया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ चौदहवें अवतारमें उन्होंने नरसिंहरूपधारण किया और अत्यन्त बलवान् दैत्यराज हिरण्यकशिपुकी छाती अपने नखोंसे अनायास इस प्रकार फाड़ डाली, जैसे चटाई बनानेवाला सींकको चीर डालता है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पंद्रहवीं बार वामनका रूप धारण करके भगवान् दैत्यराज बलिके यज्ञमें गये। वे चाहते तो थे त्रिलोकीका राज्य, परन्तु माँगी उन्होंने केवल तीन पग पृथ्वी ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सोलहवें परशुराम अवतारमें जब उन्होंने देखा कि राजालोग ब्राह्मणोंके द्रोही हो गये हैं, तब क्रोधित होकर उन्होंने पृथ्वीको इक्कीस बार क्षत्रियोंसे शून्य कर दिया ॥ २० ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥
ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाजनसुतः[1] कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

---

1. प्रा० पा०—जिनसुतः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

व्यासावतारमाह । तत इति । अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान्पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाश्चक्रे ॥ २१ ॥ ❁ ❁ रामावतारमाह नरेति । नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् । अतः परमष्टादशे ॥ २२ ॥ ❁ ❁ रामकृष्णावतारमाह । एकोनेति । विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छंदोनुरोधेन । रामकृष्णावित्येवं नामनी प्राप्य ॥ २३ ॥ ❁ ❁ बुद्धावतारमाह । तत इति । अजनस्य सुतः । जिनसुत इति पाठे । जिनोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः सर्वव्यापी ॥ २१ ॥ ❁ ❁ समुद्रनिग्रहस्याद्यापि सेतुबन्धरूपेण दृश्यमानत्वात्तत्रैव च महैश्वर्यस्याविष्काराच्च । तस्यैव प्राधान्येन निर्देशः समुद्रनिग्रहादीनीति ॥ २२ ॥ ❁ ❁ भगवानिति । साक्षाच्छ्रीभगवत एवाविर्भावोऽयं न तु पुरुषसंज्ञस्यानिरुद्धस्येति विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तत्र तस्य साक्षाद्रूपत्वात्कृष्णरूपेण निजांशरूपत्वाद्रामरूपेणापि भारहारित्वं भगवत एवेत्युभयत्रापि भगवानहरद्भरमिति श्लिष्टमेव । अतो रामस्याप्यनिरुद्धावतारत्वं प्रत्याख्यातम् । श्रीकृष्णस्य वासुदेवत्वाच्छ्रीरामस्य संकर्षणत्वात् युक्तमेव च तदिति ॥ २३ ॥ ❁ ❁ सुरद्विषां त्रिपुरवासिनां दैत्यानामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्त्तमानानां संमोहाय मोहनाय कीकटेषु मगधेषु "निन्द्ये नीवृति कीकट" इत्यभिधानात् । नीवृद्देशः स च "अंगवंगकलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयोगं विना गत्वा पुनः संस्करमर्हति" इत्यादिस्मृत्युक्तेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततः सप्तदशेऽवतारे पराशरात्सत्यवत्यां जातो बादराणाय इति प्रसिद्धः अल्पमेधसः कृत्स्नवेदतदर्थावगमोपयुक्तबुद्धिशून्यान्पुंसः पुरुषान् दृष्ट्वा वेद एव तरुस्तस्य शाखाश्चक्रे ऋग्यजुःसामादिभेदेन तदवांतरभेदेन च विभक्तवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❁ ❁ नरदेवत्वमिति अतः । परमष्टादशेऽवतारे सुरकार्यं रावणवधरूपं कर्त्तुमिच्छया नरदेवत्वं क्षत्रियत्वं प्राप्तः श्रीरामरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः । समुद्रविषयको निग्रहः आदिर्येषां तानि वीर्याणि कर्माणि चक्रे ॥ २२ ॥ ❁ ❁ एकोनविंशे विंशतिमे चावतारे भगवान् वृष्णिषु यादवेषु रामकृष्णाविति जन्मनी रामः बलरामः कृष्णश्चेति द्वे जन्मनी प्रादुर्भावरूपे प्राप्य भुवो भारमहरत् रामस्त्वेकोनविंशः कृष्णस्तु विंशतितमोवतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ ततः कलौ युगे संप्रवृत्ते सति सुरद्विषामार्हतानामसुराणां वा संमोहनार्थं भगवान् कीटकेषु जिनस्य सुतो भविष्यति नाम्ना बुद्ध इति प्रसिद्धः । अयमेव विंशोवतारः ॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

ततः स हरिः सप्तदशेऽवतारे पराशरात्सत्यवत्यां जातोऽल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान् पुरुषान् दृष्ट्वा वेदतरोः शाखाश्चक्रे कृतवान् । रामावतारात्पूर्वं व्यासावतारसत्त्वं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ अतः परं सप्तदशात्परं पश्चादष्टादशावतारे देवकार्यकरणेच्छया नरदेवत्वं राजत्वं प्राप्तः समुद्रनिग्रहादीनि सेतुबंधनपूर्वाणि वीरकर्माणि कृतवानित्येकान्वयः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ स भगवानेकोनविंशतितमेऽवतारे वृष्णिषु नाम्ना रामकृष्णाविति जन्मनी प्राप्य भुवो भरमसुरपृतनालक्षणमहरदित्येकान्वयः । जन्मनी इति द्विवचनाद् बलभद्रे विशेषावेशो ज्ञातव्यः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ ततः कलौ युगे संप्रवृत्ते सति सुरद्विषां त्रिपुरवासिनां दैत्यानामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्त्तमानानां मोहाय नाम्ना बुद्धः कीकटेषु मगधविषयेषु जिनसुतः जिनेन सुतत्वेन वृतः भविष्यतीत्यन्वयः ॥२४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततः सप्तदश इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ नरदेवत्वमिति । अस्य स्कान्दे श्रीरामगीतायां विश्वरूपं दर्शयतो ब्रह्मविष्णुरुद्रकृतस्तुतिः श्रूयते ॥ २२ ॥ ❁ ❁ एकोनविंशः इति भगवानिति साक्षात् श्रीभगवत एवाविर्भावोऽयं न तु पुरुषसंज्ञस्यानिरुद्धस्येति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तत्र तस्य साक्षाद्रूपत्वात् श्रीकृष्णरूपेण निजांशरूपत्वाद्रामरूपेणापि भारहारित्वं भगवत एवेत्युभयत्रापि भगवानहरद्भरमिति श्लिष्टमेव । अतो रामस्याप्यनिरुद्धावतारत्वं प्रत्याख्यातम् । श्रीकृष्णस्य वासुदेवत्वात् श्रीरामस्य च सङ्कर्षणरूपत्वात् युक्तमेव च तदिति ॥ २३-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या

अल्पमेधसोऽल्पज्ञान् । चक्रे व्यासः ॥ २१ ॥ ❁ ❁ नरदेवत्वं श्रीरामत्वं समुद्रनिग्रहादीनि समुद्रनिग्रहस्यैवाद्यापि सेतुबन्धरूपेण दृश्यमानत्वात् तत्रैव च महैश्वर्याविष्काराच्च तस्यैव प्राधान्येन निर्देशः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ विंशतितम इति

२५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वक्तव्ये तकारलोपश्छन्दोऽनुरोधेन । रामकृष्णाविति नामभ्यामित्यर्थः । जन्मनी प्रादुर्भावद्वयं प्राप्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अजनसुतोऽजिनसुतश्चेति पाठद्वयम् । कीकटेपु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीमद्वेदव्यासावतारमाह । तत इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ श्रीरामावतारमाह । नरदेवत्वमिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एकोनविंशे विंशतितमे अवतारे रामकृष्णावित्येवं जन्मनी प्राप्य भुवो भरमहरत् रामः एकोनविंशः श्रीकृष्णः विंशतितमः अवतारः ॥ ❀ ❀ एकविंशः अवतारः कीकटेषु अजिनस्य सुतः नाम्ना बुद्धो भविष्यति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ततः उपरिचरवसोः मत्स्यगर्भाज्जातायां दासीकन्यायां तथा पराशराज्जातो वेदव्यासः सप्तदशः प्रकृते तृतीयः वेदस्य तत्त्वं पूर्वं निरूपितं अनंतमूर्त्तेर्यज्ञस्य ब्रह्मशिरसः एका मूर्तिर्यावता वेदभागेन प्रतिपाद्यते सा एका शाखा स एवमन्याश्च यद्यपि ब्राह्मणेन सर्वो वेदः पठनीयस्तथापि प्रमेयवलमालंब्य एकैव मूर्तिः सर्वा मूर्त्तय इत्यल्पमेधसोपि पुरुषस्य वेदाध्ययनं भक्त्यर्थमपरश्च कालो यथावशिष्यते तदर्थं खंडशः कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भिन्नप्रक्रमार्थे रघुनाथादिरूपत्रयं वक्तुं ततः परमित्युक्तम् । क्षत्रियभावोत्र विवक्षितः । यद्यपि सोमसूर्यभावेन द्विविधः तथापि सोमस्य वृद्धि क्षयरूपत्वेन द्विरूपत्वात् त्रेधा निरूपणं नरदेवत्वं राजत्वं सुरकार्यं रावणवधः अवतारचरित्रं समुद्रनिग्रहः तथा मरुस्थलीकरणं परशुरामजयः वालिवधश्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अतः परमष्टादशे वलरामे आवेशः कृष्णावतारः । एकोनविंशे विंशतिमे । अत्र तकारलोपः छांदसः । वस्तुतः सोमस्यैकत्वादेकश्लोकेन निरूपणं वार्ष्णेय इति वक्तव्ये अब्यादयस्तद्राजा इति तद्राजसंज्ञायां 'तद्राजस्य वहुषु । २।४।६२ ।' इति प्रत्ययलोपे वृष्णिष्वित्युक्तम् । अत्र हि चतुर्णामवताराणां कृष्णरूपं स्थानं नारायणांशस्य केशस्य सुतपावृष्णिप्रसन्नस्य भगवतश्च तत्रैकमेव रूपं वहुवृष्णिषु प्राप्तिरूपत्वेन विवक्षितम् । बलरामस्त्वेक एव, एवं पंचावताराः जन्मद्वयं तदुक्तं वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी इति । ततश्च लोके नामद्वयं प्रसिद्धमित्याह रामकृष्णाविति जन्मविशेषणं कार्यं तु भगवतैव कृतमित्याह भगवानहरद्भरमिति । भूभारहरणम् अवतारकार्यं सामान्यतो लोकप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भिन्नप्रक्रमार्थं कलौ सम्यक् प्रवृत्ते तद्धर्मप्रचारे जाते सुरद्विषां दैत्यराक्षसानां वैदिकेपूत्पन्नानां वेदत्यजनार्थं कीकटदेशेषु जिनस्य अजिनस्य वा सतो बुद्धो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः

ततः सप्तदश इत्यत्र । (प्रकृत इति । ब्रह्मभावेन निरूपणे तृतीय इत्यर्थः) । प्रमेयबलमालम्ब्येति । प्रमेयस्य यज्ञब्रह्मरूपस्य वलं भुक्तिमुक्तिदातृत्वरूपमालम्ब्य विचार्येत्यर्थः । भक्त्यर्थमित्यनेन प्रयोजनान्तरमुक्तम् । (अपरश्चेति । स्वशाखातिरिक्तो वेदभागः) ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एकोनविंश इत्यत्र । अत्र तकारलोप इति विंशतिमशब्दे तमप्प्रत्ययतकारलोपः ॥ २३ ॥

श्रीगिरिधरकृवा बालप्रबोधिनी

व्यासावतारमाह-तत इति । तदनन्तरमल्पमेधसः कृत्स्नवेदतदर्थावगमोपयुक्तबुद्धिशून्यान् पुंसः पुरुषान् दृष्ट्वा सप्तदशेऽवतारे पराशरात् पितुः सकाशात् सत्यवत्यां मातरि जातः सन् वेदरूपस्य तरोः शाखाश्चक्रे । यथाऽल्पबुद्धिभिरपि पाठतोऽर्थतश्च धारयितुं शक्यते तथा ऋगादिविभागान् कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ श्रीरामावतारमाह-नरदेवत्वमिति । अतःपरमष्टादशेऽवतारे सुराणां कार्यं रावणवधादिरूपं तस्य कर्त्तुमिच्छया भगवान्नरदेवत्वं राजत्वमापन्नः प्राप्तः सन् समुद्रस्य निग्रहः आदिर्येषां तानि वीर्याणि कर्माणि चक्रे इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीरामकृष्णावतारमाह-एकोनविंशे विंशतितमे चावतारे भगवान् वृष्णिषु यादवेषु रामकृष्णावित्येवंनामनी जन्मनी प्राप्य भुवो भारमहरदित्यन्वयः । विंशतितमे इति वक्तव्ये तकारलोपश्छान्दसः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह-तत इति । तदनन्तरं कलौ सम्प्रवृत्ते सति सुरद्विषां दैत्यासुरादीनां सम्मोहाय कीकटेषु गयाप्रदेशेषु जिनस्य सुतो नाम्ना च बुद्धो भविष्यतीत्यन्वयः । अजनसुत इति पाठान्तरमर्थस्तु समान एव ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसके वाद सत्रहवें अवतारमें सत्यवतीके गर्भसे पराशरजीके द्वारा वे व्यासके रूपमें अवतीर्ण हुए । उस समय लोगोंकी समझ और धारणाशक्ति कम देखकर आपने वेदरूप वृक्षकी कई शाखाएँ बना दीं ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अठारहवीं बार देवताओंका कार्य सम्पन्न करनेकी इच्छासे उन्होंने राजा के रूपमें रामावतार ग्रहण किया और सेतु-बन्धन, रावण वध आदि वीरतापूर्ण बहुत-सी लीलाएँ कीं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उन्नीसवें और बीसवें अवतारमें उन्होंने यदुवंशमें बलराम और श्रीकृष्णके नामसे प्रकट होकर पृथ्वीका भार उतारा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इसके वाद कलियुग आ जानेपर मगधदेश (विहार) में देवताओंके द्वेषी दैत्योंको मोहित करनेके लिये अजनके पुत्ररूपमें आपका बुद्धावतार होगा ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु। जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः॥ २५॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः। यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः॥ २६॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः। कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा॥ २७॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे॥ २८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कल्क्यवतारमाह अथेति। युगसंध्यायां कलेरंते विष्णुयशसो ब्राह्मणात्सकाशाज्जनिता जनिष्यते॥ २५॥ ❀ ❀ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह। अवतारा इति। असंख्येयत्वे दृष्टांतः। यथेति। अविदासिन उपक्षयशून्यात् दसु उपक्षय इत्यस्मात् सरसः सकाशात्कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः॥ २६॥ ❀ ❀ विभूतीराह। ऋषय इति॥ २७॥ ❀ ❀ तत्र विशेषमाह। एते चेति। पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कला विभूतयश्च। तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम्। कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः, तत्र कुमारादिषु ज्ञानावेशः। कृष्णस्तु भगवान् नारायण एव, आविष्कृतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इंद्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंति सुखिनं कुर्वंति॥ २८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिका प्रकाशः

युगादावंशः,युगाते संध्या च भवति। तच्च तृतीयस्कन्धे वक्ष्यति "संध्यांशयोरन्तरेण" इत्यादिना। कलिं युगं जनानां क्लेशं वा कृणोति हिनस्तीति कल्किः। कृ हिंसायामत औणादिकडिप्रत्यये कलेरिकारलोपे रूपसिद्धेः॥ २५॥ ❀ ❀ अथ श्रीहयग्रीवहरिहंसपृश्निगर्भविभुसत्यसेनवैकुण्ठाजितसार्वभौमविष्वक्सेनधर्मसेतुसुधामयोगेश्वरबृहद्भान्वादीनां शुक्लादीनां चानुक्तानां संग्रहार्थमाह-अवतारा इति। असंख्याताः सहस्रशः संभवंति। हि प्रसिद्धौ। असंख्येयत्वे हेतुः सत्त्वनिधेः सत्त्वस्य स्वप्रादुर्भावशक्तेः शेवधिरूपस्य। तत्रैव दृष्टांतः यथेति। कुल्यास्तत्स्वभावकृता:निर्वारा अविदासिनः सहस्रशः संभवन्तीत्यर्थः। अत्र येंशावतारास्तेषु चैव विशेषो ज्ञेयः। श्रीकुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु ज्ञानशक्त्यंशावेशः श्रीपृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः। कचित्तु स्वयमेवावेशस्तेषां भगवानेवाहमिति वचनात्। अथ श्रीमत्स्यदेवादिषु साक्षादंशत्वमेव। तत्रांशत्वं नाम साक्षाद्भगवत्त्वेप्यव्यभिचारितादृशतदिच्छावशात्सर्वदैवैकदेशतया वानभिव्यक्तशक्त्यादिकत्वमिति ज्ञेयम्। तथैवोदाहरिष्यते। रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोदित्यादि। विश्वनाथस्तु सत्त्वानां शुद्धसत्त्वचिदंशानां निधेः। श्लेषेण तु पुरुषाद्या अवताराः ख्याता अन्ये तु न सम्यक्ख्याता वर्त्तंते एवेति ज्ञाप्यते। तदुक्तं प्रह्लादेन "इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान्। धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ सत्त्वम्॥" इति। छन्नत्वादेवासंख्यात इत्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ अल्पशक्तेः प्रकाशत्वाद्विभूतित्वम्॥ २७॥ ❀ ❀ तत्र तेषु अंशः शक्तिसमावेशः। कलाज्ञानं बोधनम्। "सर्वेश्वरोहमत्रैव राधिकाप्राणवल्लभः" इति नन्दिनीं सखीं प्रति श्रीकृष्णवाक्यमादिपुराणीयवृन्दावनमाहात्म्ये। अत्र संदर्भः। तदेवं परमात्मानं सांगमेव निर्द्धार्य प्रोक्तानुवादपूर्वकं श्रीभगवन्तमप्याकारेण निर्द्धारयति एत इति। एते पूर्वोक्ताः चादनुक्ताश्च प्रथममुद्दिष्टस्य पुंसः पुरुषस्यांशकलाः। केचित्स्वयमेवांशाः साक्षादंशत्वेनांशांशत्वेन द्विविधाः। केचिदंशाविष्टत्वादंशाः। केचित्तु कलाविभूतयोः इह यो वंशतितमावतारत्वेन कथितः कृष्णस्तु भगवान् एष पुरुषस्याप्यवतारी भगवानित्यर्थः। अत्र "अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्" इति दर्शनाच्छ्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्मः साध्यते। न तु भगवतः श्रीकृष्णत्वमित्यायातम्। ततः श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणधर्मत्वे सिद्धे मूलत्वमेव सिध्यति न तु ततः प्रादुर्भूतत्वम्। एतदेव व्यनक्ति स्वयमिति। तत्र च स्वयमेव भगवान्न तु भगवतः प्रादुर्भूतत्वेन, न तु वा भगवत्त्वाध्यासेनेत्यर्थः। न चावतारप्रकरणे पठित इति संशयः। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायात्। यथा "अतिष्ठोमे यद्युद्गाता विच्छिद्यादक्षिणेन यजते यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेन" इति श्रुतेः। तयोश्च कदाचिद् द्वयोरपि विच्छेदे प्राप्ते विरुद्धयोः प्रायश्चित्तयोः समुच्चयासंभवं च प्रायश्चित्तं सिद्धांतितं तद्वदिहापीति। अथवा "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति श्रुत्या प्रकरणस्य बाधः। यथा शंकरशारीरिकभाष्ये "श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधाः" इति सूत्रे "ते हैते विद्याचित एव" इति श्रुतिर्मनश्चिदादीनामग्नीनां प्रकरणप्राप्तं क्रियानुप्रवेशलक्षणमस्वातंत्र्यं स्थापयति तद्वदिहापि इति। अत एतत्प्रकरणमप्यत्र क्वचिदपि भगवच्छद्ममकृत्वा तत्रैव भगवानिति भगवानहरद्भरमिति कृतवान्। ततश्चास्यावतारेषु गणना तु स्वयं भगवानप्यसौ स्वरूपस्थ एव निजपरिजनवृन्दानन्दविशेषचमत्काराय किमपि माधुर्यं निजजन्मादिलीलया पुष्णन् कदाचित्सकललोकदृश्यो भवतीत्यपेक्ष्यैवेत्यागतम्। यथोक्तं ब्रह्मसंहितायां "रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोद्भुवनेषु किन्तु। कृष्णः स्वयं समभवत्परमः पुमान्यो गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवतारश्च प्राकृतवैभवेऽवतरणमिति कृष्णसाहचर्याद्रामस्यापि पुरुषांशतात्पर्यो ज्ञेयः। अत्र तुशब्दोंशकलाभ्यः पुंसश्च सकाशाद्भगवतो वैलक्षण्यं बोधयति। यद्वानेन तुशब्देन सावधारणा श्रुतिरियं प्रतीयते। ततश्च सावधारणा श्रुतिर्बलवतीति न्यायेन श्रुत्यैव श्रुतमप्यन्येषां महानारायणादीनां स्वयं भगवत्त्वं गुणीभूतमापद्यते। एवं पुंस इति भगवानिति च प्रथममुपक्रमोद्दिष्टस्य तस्य शब्दद्वयस्य तत्सहोदरेण तेनैव चशब्देन प्रतिनिर्देशात्तावेव खल्वेताविति स्मारयति। उद्देशप्रतिनिर्देशयोरप्रतीतिः स्थगितता तन्निरसनाय विद्वद्भिरेक एव शब्दः प्रयुज्यते तत्समो वा। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे "वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवतीति। इन्द्रारीति पद्यार्द्धं तत्र नान्वेति। तुशब्देन वाक्यस्य भेदात्। तत्र तावतैवाकांक्षापरिपूर्तेः। एकवाक्यत्वे तु चशब्द एवाकरिष्यत। ततश्चेंद्रारीत्यत्रार्थत एव पूर्वोक्ता मृडयंतीत्यायाति। अत्र विशेषजिज्ञासायां कृष्णसंदर्भो दृश्यः। अत्र विश्वनाथः। नन्वेषां सर्वेषां तुल्यत्वमेवास्ति वा तारतम्यमित्यपेक्षायामाह—एते चेति। एते पूर्वोक्ताः चादनुक्ताश्च पुंसः प्रथमनिर्दिष्टस्य पुरुषस्यांशकलाः। केचिदंशा मत्स्यकूर्मवराहाद्याः केचित्कलाः कुमारनारदाद्याः आवेशाः। तदुक्तं भागवतामृते "ज्ञानशक्त्यादिकलया यत्राविष्टो जनार्दनः। त आवेशा निगद्यन्ते जीवा एव महत्तमाः॥ वैकुंठेऽपि यथा शेषो नारदः सनकादयः॥" तथा पाद्मे "आविष्टोभूत्कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः।" तथा तत्रैव "आविवेश पृथुं देवः शंखी चक्री चतुर्भुजः" इति। "एतत्ते कथितं देवि जामदग्नेर्महात्मनः। शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शार्ङ्गिणः प्रभोः" इति। "कलेरन्ते च संप्राप्ते कल्किनं ब्रह्मवादिनम्। अनुप्रविश्य कुरुते वासुदेवो जगत्स्थितिम्" इति। अत्र कुमारनारदादिषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः। पृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः। ते चावेशा महाशक्त्याऽल्पशक्त्या चेति द्विविधाः। प्रथमाः कुमारनारदाद्या अवतारशब्देनोच्यन्ते। द्वितीया मरीचिमन्वाद्या विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः। इह यो विंशतितमावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान्न त्वंशो न चांशी पुरुषः किं तु भगवान्। "जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः" इति पद्योक्तो यः पुरुषस्यावतारी भगवान्स एवेत्यर्थः। "अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्" इति दर्शनात्कृष्णस्यैव भगवल्लक्षणो धर्मः साध्यते। न तु भगवतः कृष्णत्वं तेन कृष्ण एव भगवान्मूलभूत इति तदेव पुनः स्पष्टीकुर्वन्नाह–स्वयमिति। तेन पुरुषावतारिणो भगवतो महानारायणादपि कृष्णस्योत्कर्षः साधितः। अत एव छान्दोग्ये पंचमप्रपाठके "ज्यायांश्च पुरुषः सर्वं खल्विदं ब्रह्म यत्प्राणा आदित्याः" इत्याद्युक्त्वा पश्चादुपसंहृतं "कृष्णाय देवकीपुत्राय" इत्यादिना। तेनात्र पुरुषादिभ्योपि श्रेष्ठो देवकीपुत्र एव ज्ञेयः। तदप्यवतारमध्ये तस्य गणनं तु भूर्लोकस्थमथुरादिधामविलासित्वान्नरलीलत्वात्प्रापंचिकलोकेषु करुणाधिक्यादाविर्भावतिरोभावाभ्याञ्च। तथा च गोपालतापनीश्रुतिः "सहोवाचाब्जयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकास्तुष्यंति देवास्तुष्टा भवंति यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात्संसाराद्भवन्ति" इति। ननु "तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः" इति। "दिष्ट्यांब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवायनः" इति "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ" इत्यादिबहुवाक्यविरोधे "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्"इत्येकेनैव वाक्येन कृष्णस्य पूर्णत्वं कथं व्यवतिष्ठताम्? अत्रोच्यते। श्रीभागवतशास्त्रारंभे जन्मगुह्याध्यायोयं सर्वभगवदवतारवाक्यानां सूचकत्वात्सूत्रम्। तत्र च "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति परिभाषासूत्रम्। यत्र यत्रावताराः श्रूयन्ते तत्रान्यान्पुरुषांशत्वेन जानीयात्। कृष्णस्तु स्वयं भगवत्त्वेनेति प्रतिज्ञारूपमिदं सर्वत्रोपतिष्ठेत। परिभाषा ह्येकदेशस्था सकलं शास्त्रमभिप्रकाशयति यथा वेश्मप्रदीप इति प्राञ्चः। सा च शास्त्रे सकृदेव पठ्यते। न त्वाभ्यासेनेति वाक्यानां कोटिरप्यनेनैकेनापि महाराजचक्रवर्त्तिनेव शासनीया भवेदित्येतद्विरुद्धायमानानां तेषां वाक्यानामेतदनुगुणार्थतैव तत्र तत्र व्याख्येया। किं च तेषां वाक्यानां प्राकरणिकत्वेन दुर्बलत्वात् अस्य तु श्रुतिरूपत्वेन प्रबलत्वात् "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति न्यायेन तान्येवथांतरतया संगमनीयानि। न तु तदनुरोधेनैतदित्यतः श्रीधरस्वामिपादैरपि तत्र तत्र तथैव समाहितमिति। ननु मत्स्यकूर्माद्यवताराणां कृष्णस्य च द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वबालत्वकिशोरत्वाद्याकाराणां च सर्वेषां च नित्यश्रवणादनेकेश्वरत्वप्रसक्तिः। मैवम्, "बहुमूर्त्येकमूर्त्तिकम्" इति दशमात्। यथैकस्यैव जीवस्य कालभेदेनाल्पशक्तिकबहुशक्तिकत्वेन नश्वरस्वभिन्नविग्रहधारित्वं प्रतीयते। एवमेकस्यैवेश्वरस्य सर्वव्यापकस्यचिंत्याशक्त्या यौगपद्येनैवानन्तनित्यस्वभिन्नविग्रहधारित्वं जीवानामनन्तानामानन्त्यमीश्वरस्य चैकस्यैवानंत्यमिति जीवदृष्ट्यैव तद्विलक्षण ईश्वरस्य प्रत्येतव्य इति। नन्वानन्दमात्रस्य चिद्वस्तुनो व्यापकस्य परमेश्वरस्य किं नामांशित्वमंशत्वं वा? परिच्छिन्नस्यैव वस्तुनो भागविभागादिसंभवात्। तदुक्तं महावाराहे "सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः। हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित्॥ परमानन्दसंदोहाज्ज्ञानमात्राश्च सर्वतः। सर्वे सर्वैर्गुणैः पूर्णाः सर्वे दोषविवर्जिताः" इति। सत्यम्, तदपि तस्य माधुर्यैश्वर्यकारुण्यादिशक्तिप्राकट्यतारतम्येनैवांशत्वपूर्णत्वव्यवस्था। आविर्भावितपूर्णसर्वशक्तित्वं पूर्णत्वम्। आविर्भावितयथाप्रयोजनाल्पशक्तित्वमंशत्वम्। तदुक्तं भागवतामृते "शक्तेर्व्यक्तिस्तथाव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणम्" इति। "शक्तिः समापि पुर्व्यादिदाहे दीपाग्निपुञ्जयोः। शीताद्यार्त्तिक्षये चाग्निपुंजादेव सुखं भवेत्" इति। एवं च पूर्णत्वांशत्वाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ महानुभावमुनीनामप्यनुभवसिद्धौ ज्ञेयौ। यथा तृतीये "आसीनमुर्व्यां भगवंतमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठधिष्ण्यम्। विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोन्वपृच्छन्॥ स्वयमेव धिष्ण्यं बहु मानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति". इति। अतश्चिद्वस्तुनोंशांशित्वभेदो न विरुद्धः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदुक्तं वाराहे "स्वांशश्चायं विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते" इत्यादि। तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्कारणं कुमारनारदादिष्वधिकारेषु यथोपयोगमंशकलावेश इति श्रीधरस्वामिपादाः। अत्र प्राचां कारिकाः "नृसिंहो जामदग्न्यश्च कल्की पुरुष एव च। भगवत्त्वे च तत्रादेरैश्वर्यस्य प्रकाशकाः॥ नारदोथ तथा व्यासो वाराहो बुद्ध एव च। धर्माणामेव वैविध्यादमी धर्मप्रदर्शकाः॥ रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्तिप्रदर्शिनः। बलरामो मोहिनी च वामनः श्रीप्रधानकाः।" श्रीरत्र सौन्दर्यम् "दत्तात्रेयश्च मत्स्यश्च कुमारः कपिलस्तथा। ज्ञानप्रदर्शका एते विज्ञातव्या मनीषिभिः॥ नारायणो नरश्चेति कूर्मश्च ऋषभस्तथा। वैराग्यदर्शिनो ज्ञेयास्तत्तत्कर्मानुसारतः॥ कृष्णः पूर्णषडैश्वर्यमाधुर्याणां महोदधिः। अंतर्भूतसमस्तावतारो निखिलशक्तिमान्॥" इति। गर्गसंहितायां तु "अंशांशोंशस्तथावेशः कला पूर्णः प्रकथ्यते। व्यासाद्यैश्च स्मृतः षष्ठः परिपूर्णतमः स्वयम्॥ अंशांशस्तु मरीच्यादिरंशो ब्रह्मादयस्तथा। कला कपिलकूर्माद्या आवेशा भार्गवादयः॥ पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपाधिपो हरिः। वैकुंठोपि तथा यज्ञो नरनारायणः स्मृतः॥ परिपूर्णतमः साक्षाच्छ्रीकृष्णो भगवान्स्वयम्॥ असंख्यब्रह्मांडपतिर्गोलोके धाम्नि राजते। कार्याधिकारं कुर्वंतः सदांशास्ते प्रकीर्त्तिताः॥ तत्कार्यभारं कुर्वंतस्तेंशांशा विदिताः प्रभोः। येषामंतर्गतो विष्णुः कार्यं कृत्वा विनिर्गतः। तानावेशावतारांश्च विद्धि राजन्महामते॥ धर्मं विज्ञाप्य कृत्वा यः पुनरन्तरधीयत। युगे युगे वर्तमानं सोवतारः कला हरेः॥ चतुर्व्यूहो भवेद्यत्र दृश्यंते च रसा नव। अतः परं च वीर्याणि स तु पूर्णः प्रकथ्यते॥ यस्मिन्सर्वाणि तेजांसि विलीयन्ते स्वतेजसि। तं वदन्ति परं ज्ञानं परिपूर्णतमं स्वयम्॥" इति। किञ्च "अंशांशेभ्यः समुन्मील्य पूर्णरूपकलायुतः। श्रीकृष्णचन्द्रो भगवान्" इति सम्मोहनतन्त्रे श्रीशङ्करोक्तेश्च। श्रीकृष्ण एव परिपूर्णतमः। सर्वेषां साधारणं प्रयोजनमाह–इंद्रारीति। यद्वा "इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इह श्रुताविंद्रपदमात्मपरं दृश्यते। तथा चेंद्र आत्मा तदरयः कामादयस्तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्तैरुपद्रुतं लोकं विश्वं ज्ञानोपदेशेन मृडयन्ति स्वदत्तज्ञानेन संसाराच्चारयन्तीत्यर्थः। एतच्च सर्वावतारैः कृतमित्यनुसंधेयं तत्तच्चरिते॥ २८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एते चांशकला इति। तथा च ब्रह्मसंहितायाम्––'रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन् नानावतारमकरोत् भुवनेषु किन्तु। कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि।' इति व्याख्यालेशः॥ २८ —३१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथासौ जगत्पतिः भगवान् युगयोः कलिकृतयुगयोः संध्यायां संधौ राजसु दस्युप्रायेषु चौरप्रायेषु केवलमधर्मैकबहुलेषु सत्सु तद्वधार्थं विष्णुयशसो जनिता विष्णुयशसः पुत्ररूपेणावतरिष्यति। स च नाम्ना कल्किरिति प्रसेत्स्यति॥ २५॥ ❀ ❀ दिङ्मात्रमेतद्दर्शितमित्यभिप्रायेणाह अवतारा इति। हे द्विजाः सत्त्वनिधेः शुद्धसत्त्वमूर्त्तेर्भगवतोऽनिरुद्धादेतेऽवतारा अन्येप्यसंख्येयाः स्युः प्रवर्त्तंते, यथा अविदासिनोऽशोष्यात् सरसः सहस्रशः कुल्याः स्युः स्पंदंते तद्वत्। कुल्याः क्षुद्रनद्यः॥ २६॥ ❀ ❀ के त इत्यत आह ऋषयः इति। ऋषयो मंत्रद्रष्टारो वशिष्ठादयो मुनयः केवलस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलाः, शुकादयः देवा इंद्रादयः, मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः महौजसः महाप्रभावाः सप्रजापतयः दक्षादिभिः सहिताः प्रजापतयश्चेत्यर्थः, त एते सर्वे हरेरेव कलाः स्मृताः भगवदंशेनैव संभूता इत्यर्थः। तथा चोक्तं भगवता "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवमि"ति॥ २७॥ ❀ ❀ (श्रीकृष्णाय नमः)॥ एतद्वचनार्थमेवाह एत इति। एते ऋषिप्रभृतयस्तु पुंसोऽनिरुद्धाख्यस्यांशकलाः अंशांशसंभूताः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति श्रीकृष्णस्य पूर्णावतारत्वमुक्तम्। उदाहृतभगवद्वचनेन विभूत्यादिमतां जंतूनां ममत्वेन निर्दिष्टश्रीकृष्णस्य तेजोंशसंभवत्वं श्रीकृष्णस्य पूर्णत्वं स्थापितम्। अत्रापि भगवानित्यनेन पूर्णषाड्गुण्यत्वमवगतम्। यद्वा अत्रैतदित्यनेन पूर्वोक्तेषु हिरण्यगर्भसनकादिषु केषांचिद्वराहनारायणमत्स्यकूर्ममोहिनीनृसिंहवामनश्रीरामावताराणां पूर्णानां सत्त्वेपि द्वित्रिन्यायेन सर्वेप्यवताराः परामृश्यंते। तत्र पूर्णत्वं नाम षाड्गुण्यपूर्णत्वेन रूपेण साक्षादवतीर्णत्वम्। अंशांशसंभूतत्वं नाम तत्तज्जीवांतरात्मतयावस्थितस्य षाड्गुण्यपूर्णस्य भगवतः केनाप्यैश्वर्यवीर्यादिगुणलेशेन जीवद्वाराविर्भूतेन विशिष्टतया संजातत्वं, निरंशस्य ब्रह्मस्वरूपस्यैकदेशभेदेनाविर्भावासंभवात्। ननु धर्मिस्वरूपैकदेशवाचिनोंशशब्दस्य कथं गुणपरत्वमिति चेन्न, अपृथक्सिद्धविशेषणस्याप्यंशशब्दवाच्यत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वस्यैवांशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वस्यैवांशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वं च विशेषणविशेष्ययोरेकदेशतया द्वयोरप्यविशिष्टं वाराहाद्यवताराणां पूर्णत्वं तु तत्तत्पुराणादिभ्य एवावगंतव्यं, सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनमुपसंहरति इंद्रेति इंद्रारिभिरसुरादिभिर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं युगे युगे प्रतियुगं मृडयन्ति॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ बुद्धावतारादनंतरमसौ जगत्पतिः पद्मनाभो युगसंध्यायां प्राप्तायां राजसु दस्युप्रायेषु बहुलं चोरेषु सत्सु नाम्ना कल्किनाम्ना विष्णुयशसो विप्राज्जनित उत्पत्स्यतीत्येकान्वयः॥ २५॥ ❀ ❀ हरेरवताराणामनंततत्वादनंतपुरुषायुषापि समा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पयितुं नास्माकं शक्तिरस्तीत्यभिप्रेत्याह अवतारा इति । हे द्विजाः सत्त्वनिधेर्बलज्ञानादिमहागुणनिधानस्य हरेरवतारा असंख्येया हि यस्मात्तस्मात्प्राधान्यतः संख्याताः, न साकल्येन समापयितुं शक्याः–तत्रोदाहरणमाह यथेति । यथाविदासिन उन्नतस्थलात् भिन्नाद्वा सरसः सहस्रशः कुल्याः क्षुद्रनद्यः स्युरिति । इदं मन्दमतीनपेक्ष्योक्तं न तु योगिनः । क्षुद्रनदीनां तैः संख्येयत्वेपि न हरेरवताराः संख्यातुं शक्यंत इत्यतो बुद्धयवतारार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रतिबिंबांशानाह ऋषय इति । मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः । प्रजापतिभिर्दक्षादिभिः सहिता एते ऋष्यादयः । हरेः कलाः भिन्नांशाः स्मृतिपु उक्ताः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तर्हि के स्वरूपांशा इति तत्राह एत इति । स एव प्रथममित्यारभ्याथासावित्यंतेन प्रोक्ता एते शेषशायिनः परमपुरुषस्य स्वांशकलाः स्वरूपांशावताराः न तत्रांशांशिनां भेदः प्रतिबिंबांशवत् किमुक्तं भवति कृष्णो मेघश्यामः शेषशायी मूलरूपी पद्मनाभो भगवान् स्वयं तु स्वयमेव न शाखिशाखावत् भेदाभेदोपीति भाव इत्याह इन्द्रारिभिर्दैत्यैर्व्याकुलं जनं तत्स्थानं च युगे युगे अवतीर्य मृडयन्ति रक्षंतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ श्रीहयग्रीव-हरि-हंस-पृश्निगर्भ-विभु-सत्यसेन-वैकुण्ठाजित-सार्व्वभौम-विष्वक्सेन–धर्म्मसेतु-सुधाम-योगेश्वरबृहद्भान्वादीनां शुक्लादीनाञ्चानुक्तानां संग्रहार्थमाह अवतारा इति। हरेरवतारा असंख्येयाः सहस्रशः सम्भवन्ति। हि प्रसिद्धौ। असंख्येयत्वे हेतुः। सत्त्वनिधेः सत्त्वस्य स्वप्रादुर्भावशक्तेः शेवधिरूपस्य। तत्रैव दृष्टान्तः यथेति। अविदासिनः उपक्षयशून्यात् सरसः सकाशात् कुल्यास्तत्स्वभावकृता निर्वारा अविदासिन्यः सहस्रशः सम्भवन्तीत्यर्थः। अत्र ये अंशावतारास्तेषु चैष विशेषो ज्ञेयः। श्रीकुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः श्रीपृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः। कचित्तु स्वयमेवावेशः;तेषां भगवानेवाहमिति वचनात्। अथ श्रीमत्स्यदेवादिषु साक्षादंशत्वमेव। तत्र चांशत्वं नाम साक्षाद्भगवत्त्वेऽप्यव्यभिचारिताद्दशतदिच्छावशात् सर्व्वदैवैकदेशतयैवाभिव्यक्तशक्त्यादिकत्वमिति ज्ञेयम्। तथैवोदाहरिष्यते। रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन;।तिष्ठन्नानावतारमकरोदित्यादि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ विभूतीराह ऋषय इति। कलाः विभूतयः अल्पशक्तेः प्रकाशाद् विभूतित्वं महाशक्तेस्त्वावेशत्वमिति भेदः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तदेवं परमात्मानं साङ्गमेव निर्द्धार्य प्रोक्तानुवादपूर्व्वकं श्रीभगवन्तमप्याकारेण निर्द्धारयति एत इति। एते चांशकला इत्येव पाठः स्वामिसम्मतः। ऊननवतितमे तथा टीकायां दर्शनात्। ततश्च एते पूर्व्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च प्रथममुद्दिष्टस्य पुंसः पुरुषस्य अंशकलाः, केचित् अंशाः स्वयमेवांशाः साक्षादंशत्वेनांशांशत्वेन द्विविधाः। केचिदंशाविष्टत्वादंशाः, केचित्तु कला विभूतयः। इह यो विंशतितमावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् एष एव पुरुषस्याप्यवतारी भगवानित्यर्थः। अत्र "अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदि"ति दर्शनात् श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्म्मः साध्यते, न तु भगवतः श्रीकृष्णत्वमित्यायातम्। ततश्च श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणधर्म्मित्वे सिद्धे मूलत्वमेव सिद्ध्यति न तु ततः प्रादुर्भूतत्वम्। एतदेव व्यनक्ति स्वयमिति। तत्र च स्वयमेव भगवान् न तु भगवतः प्रादुर्भूततया न तु वा भगवत्ताध्यासेनेत्यर्थः। न चावतारप्रकरणे पठित इति संशयः। पौर्व्वापर्ये पूर्व्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायात्। यथा अग्निष्टोमे 'यद्युद्गाता विच्छिद्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्व्वस्वदक्षिणेने'ति श्रुतेः। तयोश्च कदाचिद् द्वयोरपि विच्छेदे प्राप्ते विरुद्धयोः प्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवे च परमेव प्रायश्चित्तं सिद्धान्तितं तद्वदिहापीति। अथवा 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि'ति श्रुत्या प्रकरणस्य बाधः। यथा शङ्करशारीरकभाष्ये। "श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध'इति सूत्रे ते हैते विद्याचित एवेति श्रुतिर्मनश्चिदादीनामग्नीनां प्रकरणप्राप्तं क्रियानुप्रवेशलक्षणमस्वातन्त्र्यं बाधित्वा विद्यात्वेनैव स्वातन्त्र्यं स्थापयति तद्वदिहापीति। अत एतत्प्रकरणेऽप्यन्यत्र क्वचिदपि भगवच्छब्दमकृत्वा तत्रैव भगवानिति भगवानहरद्भरमिति कृतवान्। ततश्चास्यावतारेषु गणना तु स्वयं भगवानप्यसौ स्वरूपस्थ एव। निजपरिजनवृन्दानामानन्दविशेषचमत्काराय किमपि माधुर्य्यं निजजन्मादिलीलया पुष्णन् कदाचित् सकललोकदृश्यो भवतीत्यपेक्षयैवेत्यागतम्। यथोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् 'रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोद्भुवनेषु किन्तु। कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥"इति। अवतारश्च प्राकृतवैभवेऽवतरणमिति कृष्णसाहचर्य्येण रामस्यापि पुरुषांशत्वात्ययो ज्ञेयः। अत्र तुशब्दोंऽशकलाभ्यः पुंसश्च सकाशात् भगवतो वैलक्षण्यं बोधयति। यद्वा अनेन तुशब्देन सावधारणा श्रुतिरियं प्रतीयते। ततश्च सावधारणा श्रुतिर्बलवतीति न्यायेन श्रुत्यैव श्रुतमप्यन्येषां महानारायणादीनां स्वयं भगवत्त्वं गुणीभूतमापद्यते। एवं पुंस इति भगवानिति च प्रथममुपक्रमोद्दिष्टस्य तस्य शब्दद्वयस्य तत्सहोदरेण तेनैव चशब्देन प्रतिनिर्द्देशात् तावेव खल्वेताविति स्मारयति। उद्देशप्रतिनिर्द्देशयोः प्रतीतिस्थगिततानिरसनाय विद्वद्भिरेक एव शब्दः प्रयुज्यते तत्समो वा। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवतीति। इन्द्रारीति पद्यार्द्धं त्वत्र नान्वेति। तुशब्देन वाक्यस्य भेदनात्। तच्च तावतैवाकांक्षापरिपूर्त्तेः एकवाक्यत्वे तु चशब्द एवाकरिष्यत। ततश्चेन्द्रारीत्यत्र अर्थात् त एव पूर्व्वोक्ता मृडयन्तीत्यायाति। अत्र विशेषजिज्ञासायां कृष्णसन्दर्भो दृश्यः।। तत्तत्प्रसङ्गे दर्शयिष्यते ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, ... वाराणसी-५

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

विष्णुयशसो ब्राह्मणात् सकाशात् ॥२५॥ ❀ ❀ हयग्रीवहंसाद्यनुक्तसर्व्वसंग्रहार्थमाह अवतारा इति । असंख्येयत्वे हेतुः सत्त्वानां शुद्धसत्त्वचिदानन्दानां निधेः शेवधिरूपस्य । तत्र दृष्टान्तः यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात्, दसु उपक्षय इत्यस्मात् सरसः सकाशात् कुल्यास्तत्स्वभावकृता निर्वाराः अविदासिन्यः सहस्रशः स्युः असंख्याता इति श्लेषेणैते पुरुषाद्या एवावताराः ख्याताः, अन्ये तु न सम्यक् ख्याता वर्त्तन्ते एवेति ज्ञाप्यते । यदुक्तं प्रह्लादेन "इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् । धर्म्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ सत्त्व"मिति छन्नत्वादेवासंख्यात इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अवतारानुक्त्वा विभूतीराह ऋषय इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नन्वेषां सर्व्वेषां तुल्यत्वमेव वा अस्ति वा तारतम्यमित्यपेक्षायामाह एते चेति । एते पूर्व्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च पुंसः प्रथमनिर्द्दिष्टस्य पुरुषस्य अंशकलाः । केचिदंशाः मत्स्यकूर्म्मवराहाद्याः । केचित् कलाः, कुमारनारदादयः आवेशाः । यदुक्तं भागवतामृते–"ज्ञानशक्त्यादिकलया यत्राविष्टो जनार्द्दनः । त आवेशा निगद्यन्ते जीवा एव महत्तमाः । वैकुण्ठेऽपि यथा शेषो नारदः सनकादय" इति । तथा पाद्मे–"अविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः ।' तथा तत्रैव आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुजः इति । 'एतत्ते कथितं देवि जामदग्न्येर्महात्मनः । शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शार्ङ्गिणः प्रभोरि'ति । 'कलेरन्ते च संप्राप्ते कल्किनं ब्रह्मवादिनम् । अनुप्रविश्य कुरुते वासुदेवो जगत्स्थितिमि'ति । तत्र कुमारनारदादिषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः । पृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः । ते चावेशा महाशक्त्या अल्पशक्त्या चेति द्विविधाः । प्रथमाः कुमारनारदाद्याः अवतारशब्देनोच्यन्ते । द्वितीया मरीचिमन्वाद्याः विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः । इह यो विंशतितमावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् न त्वंशः न चांशी पुरुषः, किन्तु भगवान् । 'जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिरि'ति पद्योक्तो यः पुरुषस्यावतारी भगवान् स एवेत्यर्थः । 'अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदि'ति दर्शनात् कृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्म्मः साध्यते न तु भगवतः कृष्णत्वं तेन कृष्ण एव भगवान् मूलभूत इति । एतदेव पुनः स्पष्टीकुर्व्वन्नाह स्वयमिति । तेन पुरुषावतारिणो भगवतो महानारायणादपि कृष्णस्योत्कर्षः साधितः । अत एव छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके "ज्यायांश्च पुरुषः सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म यत् प्राणा आदित्य' इत्याद्युक्त्वा पश्चादुपसंहृतं कृष्णाय देवकीपुत्रायेत्यादिना । तेनात्र पुरुषादिभ्योऽपि श्रेष्ठो देवकीपुत्र एव ज्ञेयः । तदप्यवतारमध्ये तस्य गणनम् । भूर्लोकस्थमथुरादिधामविलासित्वान्नरलीलत्वात् प्रापञ्चिकलोकेषु करुणाधिक्यादाविर्भावतिरोभावाभ्याञ्च । तथा च गोपालतापिनी श्रुतिः–"स होवाचाजयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकास्तुष्यन्ति देवास्तुष्टा भवन्ति । यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् तरन्ती"ति । ननु "तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्य्याणि शंस नः" इति । "दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान् भवाय नः" इति । 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागताविं'त्यादि बहुवाक्यविरोधे कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येकेनैव वाक्येन कृष्णस्य पूर्णत्वं कथं व्यवतिष्ठताम् ? अत्रोच्यते श्रीभागवतशास्त्रारम्भे जन्मगुह्याध्यायोऽयं सर्व्वभगवदवतारवाक्यानां सूचकत्वात् सूत्रम् । तत्र चैते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति परिभाषासूत्रम् । तत्र यत्रावताराः श्रूयन्ते तत्रान्यान् पुरुषांशत्वेन जानीयात् कृष्णन्तु स्वयं भगवत्त्वेनेति । प्रतिज्ञारूपमिदं सर्व्वत्रोपतिष्ठते । परिभाषा ह्येकदेशस्था सकलं शास्त्रमभिप्रकाशयति यथा वेश्म प्रदीप इति प्राञ्चः । सा च शास्त्रे सकृदेव पठ्यते, नत्वभ्यासेनेति वाक्यानां कोटिरपि अनेनैकेनापि महाराजचक्रवर्तिनेव शासनीया भवेदित्येतद्विरुद्धायमानानां तेषां वाक्यानामेतदनुगुणार्थतैव तत्र तत्र व्याख्येया । किञ्च तेषां वाक्यानां प्राकरणिकत्वेन दुर्ब्बलत्वात् अस्य तु श्रुतिरूपत्वेन प्राबल्यात् । 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि'ति न्यायेन तान्येवार्थान्तरतया संगमनीयानि । न तु तदनुरोधेनैतदित्यतः श्रीधरस्वामिपादैरपि तत्र तत्र तथैव समाहितमिति । ननु मत्स्यकूर्म्माद्यवताराणां कृष्णस्य च द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वबालत्वकिशोरत्वाद्याकाराणाञ्च सर्व्वेषां नित्यत्वश्रवणात् अनेकेश्वरत्वप्रसक्तिः । मैवम् । बहुमूर्त्येकमूर्त्तिकमिति दशमाद्यथा एकस्यैव जीवस्य कालभेदेनाल्पशक्तिकबहुशक्तिकानन्तनश्वरस्वभिन्नविग्रहधारित्वं प्रतीयते । एवमेकस्यैवेश्वरस्य सर्व्वव्यापकस्याचिन्त्यशक्त्या यौगपद्येनैवानन्तनित्यस्वाभिन्नविग्रहधारित्वम् । जीवानामनन्तानामानन्त्यम् । ईश्वरस्यैकस्यैवानन्त्यमिति जीवदृष्ट्यैव तद्विलक्षण ईश्वरश्च प्रत्येतव्य इति । नन्वानन्दमात्रस्य चिद्वस्तुनो व्यापकस्य परमेश्वरस्य किं नामांशित्वमंशत्वं वा ? परिच्छिन्नस्यैव वस्तुनो भागविभागादिसम्भवात् । यदुक्तं महावाराहे "सर्व्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥ परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्व्वतः । सर्व्वे सर्व्वगुणैः पूर्णाः सर्व्वदोषविवर्जिता" इति । सत्यम् । तदपि तस्य माधुर्य्यैश्वर्य्यकारुण्यादिशक्तिप्राकट्यतारतम्येनैवांशत्वपूर्णत्वव्यवस्था आविर्भावितयथाप्रयोजनाल्पशक्तित्वमंशत्वम् । यदुक्तं भागवतामृते 'शक्तेर्व्यक्तिस्तथाऽव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणमि'ति । शक्तिः समापि पुर्य्यादिदाहे दीपाग्निपुञ्जयोः । शीताद्यार्त्तिक्षये चाग्निपुञ्जादेव सुखा भवेदिति । एवञ्च पूर्णत्वांशत्वाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ महानुभावमुनीनामप्यनुभवसिद्धौ ज्ञेयौ । यथा तृतीये "आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं सङ्कर्षणं देवमकुण्ठधिष्ण्यम् । विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यद्वासुदेवाभिधमामनन्ती"ति । अतश्चिद्वस्तुनः परमेश्वरस्यांशांशित्वभेदो न विरुद्धः । यदुक्तं वाराहे "स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते" इत्यादि । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्व्वज्ञत्वसर्व्वशक्तित्वेऽपि यथोपयोगमेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः, इति श्रीधरस्वामिपादाः । अत्र प्राचां कारिकाः । "नृसिंहो जामदग्न्यश्च कल्की पुरुष एव च । भगवत्त्वे च तत्रादेरैश्वर्य्यस्य प्रकाशकाः ॥ नारदोऽथ तथा व्यासो वराहो बुद्ध एव च । धर्म्माणामेव वैविध्यादमी धर्म्मप्रदर्शकाः ॥ रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्तिप्रदर्शिनः । बलरामो मोहिनी च वामनः श्रीप्रधानकाः ॥ (श्रीरत्र सौन्दर्य्यम्) दत्तात्रेयश्च मत्स्यश्च कुमारः कपिलस्तथा । ज्ञानप्रदर्शका एते विज्ञातव्या मनीषिभिः ॥ नारायणो नरश्चेति कूर्म्मश्च ऋषभस्तथा । वैराग्यदर्शिनो ज्ञेयास्तत्तत्कर्म्मानुसारतः ॥ कृष्णः पूर्णषडैश्वर्य्यमाधुर्य्याणां महोदधिः । अन्तर्भूतसमस्तावतारोनि खिलशक्तिमान् ॥" इति । सर्व्वेषां साधारणप्रयोजनमाह । इन्द्रारयोऽसुरास्तैस्तन्मतैश्च व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयन्ति सुखिनं कुर्वन्ति । युगे युगे तत्तत्समये ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

कल्क्यवतारमाह अथेति । युगसंध्यायाम् । युगस्य कलेः युगस्य संध्यायामादौ शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगांते इति वक्ष्यमाणात् कलेरंते तथा च कलिकृतयोः संधावित्यर्थः, विष्णुयशसः ब्राह्मणात्सकाशात् जनिता जनिष्यते दस्युप्रायेषु वधार्हेषु सत्सु ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विदासोऽपक्षयस्तद्रहितात्सरसः सकाशात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विभूतीराह ऋषय इति ऋषयः भृगुवशिष्ठादयः मनवः स्वायंभुवप्रभृतयः देवा वासवादयः मनुपुत्राः प्रियव्रतेक्ष्वाकुप्रभृतयः महौजसः शिवादयः सप्रजापतयः ब्रह्मकश्यपदक्षादिभिः सहिताः एते सर्वे हरेरेव कलाः "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवमि"ति श्रीमद्भगवद्वचनाच्च ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एते पुंसः पुरुषावतारस्य अंशकलाः छत्रिणो यांतीति न्यायेन केचिदंशाः केचित्कलाः केचिद्विभूतयः केचित्स्वरूपावतारा इति बोध्यम् । कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यन्वयः । जगृहे पौरुषं रूपं भगवानिति प्रागुक्तो यस्य पुरुषोप्यवतारः स भगवान् श्रीकृष्ण इत्यर्थः । महत्स्रष्टुरपि पुरुषस्य श्रीकृष्णावतारत्वं 'त्वत्तः पुमान्समधिगम्यस्य यथास्यवीर्यं धत्ते महांतमिव गर्भममोघवीर्यः । सोयं तयानुगत आत्मन आंडकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतमि'त्येकादशे प्रसिद्धमेव "शुद्धे महाविभूत्याख्ये परब्रह्मणि वर्त्तते । मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥" इत्येवं श्रीपराशरादिभिर्व्याख्यातः स्वयं भगवान् विनिखिलेभ्यः परः ब्रह्मनारायणवासुदेवादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्ण इति भावः । 'मत्तः परतरं नान्यदि'ति श्रीमुखोक्तेश्च । सर्वेषां प्रयोजनमाह मृडयंतीति सुखिनं कुर्वंति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अथेति महान् भिन्नक्रमः, कूर्ममारभ्य बुद्धांतं न पुरुषस्यावताराः, कल्की तु पुरुषस्यावतार इत्याह असाविति, अत्र कूर्मः आदिकूर्मस्य धन्वंतरिर्विष्णोः नृसिंहः कालस्य वामनो विष्णोर्वैश्वानरस्य परशुरामः संकर्षणस्य बलरामः व्यासो विष्णोर्ज्ञानस्य वासुदेवस्य रामः चतुर्णां कृष्णः वासुदेवस्य बुद्ध इति युगसंध्यायां जातायां समाप्तायां न संत्येव राजानः भूमिश्च शून्यप्राया । तथापि विद्यमाना अपि राजानो दस्यवः प्रायोग्रहणं विष्णुभक्तिप्रतिपादकब्राह्मणसंगेन केषांचिदतथात्वमिति । अत एव विष्णुयशा नाम शंभलग्रामवैष्णवस्तस्य पत्न्यां भविष्यतीत्यर्थः । जगत्पतिरित्यवतारप्रयोजनं जगतः क्षीणत्वात् पुनरुद्भवकर्त्तेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अवताराणामेतावत्त्वं निवारयति अवतार इति । सत्त्वनिधेरिति हेतुः पालनोद्भवादेरावश्यकं सत्त्वं, द्विजा इति संमत्यर्थं संबोधनं बहुकालर्षित्वात् । अवताराणां स्वरूपमाह यथाविदासिन इति । अविदासिनः अक्षयजलस्य कुल्याः क्षुद्रप्रवाहा दक्षिणदेशे प्रसिद्धाः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सर्वेषां सामान्यतः स्वरूपं प्रकृतिफलं चाह ऋषय इति द्वाभ्याम् । ऋषयः अर्यमादयः मनवः स्वायंभुवादयो देवाः वस्वादयः मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः महौजसः अन्येष्वतिवीर्यवंतः एते सर्वे सत्त्वमूर्त्तेर्भगवतो विष्णो रिरक्षिषोः कलाधर्मावेशिन इति अर्थः । प्रजापतयो मरीच्यादयः चकारेणान्यसंबंधं वारयति स्मृता इति । प्रमाणं पूर्वोक्ताः कुमारादयस्तु केचन अंशाः केचन कलाः ते चावतारावेशभेदेन निरूपिताः, चकारादनुक्ता अपि पुंसो नारायणस्य ब्रह्मांडमूर्त्तेः अंशाः कलाश्च । कृष्णेति तथात्वं सामान्यतः प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्त्तयति यस्यांशाः पुरुषादयः स भगवान् कृष्ण इत्यर्थः । सामान्यतः प्रयोजनमाह इन्द्रेति । इंद्रारयो दैत्याः तैर्व्याकुलं जगन्मृडयंति सुखयंति प्रतियुगं चैतेऽवताराः प्रतिकल्पं चतुर्दशमन्वंतराणीव असंख्यातानामुक्तत्वात् यथाप्रयोजनं सर्वत्रावतार इति बोद्धव्यम् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

अथासावित्यत्र । आदिकूर्मस्येति । 'विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्यो वितथाभिसन्धिः । कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहारे'त्यष्टमे पुरुषोत्तमस्योक्तः, तथापि भक्तिदानाद्यभावादादिकूर्मस्येति, स तु पञ्चमेऽष्टादशे 'हिरण्मयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राण' इत्यादिना स्तुतोस्ति । विष्णोरिति । आयुर्वेदप्रणेतृत्वेन पालकत्वाद्विष्णोरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ २५-२८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कल्क्यवतारमाह–अथेति। अथ तदनन्तरमसौ भगवान् युगयोः कलिकृतयुगयोः सन्ध्यायां सन्धौ राजसु दस्युप्रायेषु चौरप्रायेषु अधर्मेण प्रजाधनादिग्रहणपरेषु सत्सु तन्निग्रहार्थं विष्णुयशसः सकाशात् तत्पुत्ररूपेण नाम्ना कल्किर्जनिता प्रादुर्भविष्यतीत्यन्वयः। तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह–जगत्पतिरिति, जगत्पालकत्वाद्यदि सोऽवतीर्य दस्यून् निराकुर्यात्तदा कः कुर्यादिति भावः ॥ २५ ॥ ❋ ❋ दिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितं सर्वावतारप्रदर्शने कः समर्थ इत्याशयेनाह–अवतारा इति हे द्विजाः! हरेरवतारा असङ्ख्याता अनन्ताः सन्तीत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह–सत्त्वनिधेरिति, विशुद्धसत्त्वमूर्तेरित्यर्थः। पालकस्य तस्य पालनार्थं तत्तदवसरेऽवतारावश्यकमिति भावः। शास्त्रेषु प्रसिद्धमेव तस्यावतारानन्तत्वमिति सूचयन्नाह–हीति। युष्माकमप्येतत्सम्मतमेवेति सम्बोधनेन सूचितम्। तत्र दृष्टान्तमाह यथेति। यथा अविदासिन उपक्षयशून्यात् सरसः सकाशात् सहस्रशः कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः स्युस्तथा सत्त्वमूर्तेरवतारा अनन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❋ ❋ कलावतारानाह–ऋषय इति। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो वसिष्ठादयः। मनवः स्वायम्भुवादयः। मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः। सप्रजापतयः प्रजापतिभिर्दक्षादिभिः सहिताः महौजसः महाप्रभावाः अन्येऽपि ये केचन ते सर्वे हरेरेव कलाः स्मृताः भगवदंशसम्भूतत्वेनैवोक्ता इत्यर्थः। तथाच स्मृतिः–'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्' इति ॥ २७ ॥ ❋ ❋ एवमवताराणां मध्ये सामान्यतो गणनात् श्रीकृष्णस्याप्यवतारान्तरतुल्यत्वं प्राप्तमतस्तत्र विशेषमाह–एत इति। एते पूर्वोक्ताः–चकारादनुक्ता अपि–पुंसो नारायणस्य केचिदंशाः केचिच्च कलाः। कृष्णस्तु भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णो नारायणः स्वयमेव। पूर्णत्वं नानाविर्भूतसर्वशक्तित्वम्। अंशकलात्वं च तत्तज्जीवप्रवेशेन तत्कार्यानुरूपाविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तित्वम्। तत्रापि प्रविष्टस्य महाशक्त्याविर्भावेऽंशत्वव्यवहारः। अल्पशक्त्याविर्भावे तु कलाविभूतिरिति व्यवहारः। तथा चोक्तं पाद्मे–'आविष्टोऽभूत्कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः। आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुजः॥ एतत्ते कथितं देवि जामदग्नेर्महात्मनः। शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शार्ङ्गिणः प्रभोः॥ कलेरन्ते च सम्प्राप्ते कल्किनं ब्रह्मवादिनम्॥ अनुप्रविश्य कुरुते वासुदेवो जगत्स्थितिम्' इति। अन्यथा विभागरूपांशत्वे तु अच्युतत्वाविकारित्वाकारित्वादिप्रतिपादकशास्त्रविरोधापत्तेः। सर्वावताराणां साधारणं प्रयोजनमाह–इन्द्रेति। इन्द्रारिभिर्दैत्यैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं युगे युगे प्रतियुगं तत्तदवसरेऽवतारा मृडयन्ति सुखिनं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसके भी बहुत पीछे जब कलियुगका अन्त समीप होगा और राजालोग प्रायः लुटेरे हो जायँगे, तब जगत्के रक्षक भगवान् विष्णुयश नामक ब्राह्मणके घर कल्किरूपमें अवतीर्ण होंगे[1] ॥ २५ ॥ ❋ ❋ शौनकादि ऋषियों! जैसे अगाध सरोवरसे हजारों छोटे-छोटे नाले निकलते हैं, वैसे ही सत्त्वनिधि भगवान् श्रीहरिके असंख्य अवतार हुआ करते हैं ॥ २६ ॥ ❋ ❋ ऋषि, मनु, देवता, प्रजापति, मनुपुत्र और जितने भी महान् शक्तिशाली हैं, वे सब-के-सब भगवान्के ही अंश हैं ॥ २७ ॥ ❋ ❋ ये सब अवतार तो भगवान्के अंशावतार अथवा कलावतार ही हैं, परन्तु भगवान् श्रीकृष्ण तो स्वयं भगवान् (अवतारी) ही हैं। जब लोग दैत्योंके अत्याचारसे व्याकुल हो उठते हैं तब युग-युगमें अनेक रूप धारण करके भगवान् उनकी रक्षा करते हैं ॥ २८ ॥

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः। सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥
एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः। मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥
यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले। एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥
अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम्। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति। गुह्यमतिरहस्यं जन्म। प्रयतः शुचिः सन् दुःखग्रामात्संसारात् ॥ २९ ॥ ❋ ❋ विमुच्यत इति यदुक्तं तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहद्वयसंबंधस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्च-

[1] यहाँ बाईस अवतारोंकी गणना की गयी है, परन्तु भगवान्के चौबीस अवतार प्रसिद्ध हैं, कुछ विद्वान् चौबीसकी संख्या यों पूर्ण करते हैं—राम कृष्णके अतिरिक्त बीस अवतार तो उपर्युक्त हैं ही, शेष चार अवतार श्रीकृष्णके ही अंश हैं। स्वयं श्रीकृष्ण तो पूर्ण परमेश्वर हैं, वे अवतार नहीं—अवतारी हैं। अतः श्रीकृष्णको अवतारोंकी गणनामें नहीं गिनते। उनके चार अंश ये हैं—एक तो केशका अवतार, दूसरा सुतपा तथा पृश्निपर कृपा करनेवाला अवतार, तीसरा संकर्षण-बलराम और चौथा परब्रह्म। इस प्रकार इन चार अवतारोंसे विदिष्ट पाँचवें साक्षात् भगवान् वासुदेव हैं। दूसरे विद्वान् ऐसा मानते हैं कि बाईस अवतार तो उपर्युक्त हैं ही, इनके अतिरिक्त दो और हैं—हंस और हयग्रीव।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यत इत्याशयेनाह। एतदिति पञ्चभिः। अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्यैतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम्। क आत्मनि आत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणेन तदध्यासत इति सदृष्टांतमाह यथेति। यथा वाय्वाश्रितो मेघौघो नभस्याकाशेऽबुद्धिभिर्ज्ञैरारोपितः। यथा वा पार्थिवो रेणुस्तद्गतं धूसरत्वाद्यनिले एवं द्रष्टर्यात्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ किंच। अतः स्थूलाद्रूपात्परमन्यदपि रूपमारोपितमित्यनुषंगः। कथंभूतं तत्? यदव्यक्तं सूक्ष्मम्। तत्र हेतुः अव्यूढगुणव्यूहितं व्यूहः करचरणादिपरिणामः, न तथा अव्यूढा अपरिणताः ये गुणास्तैर्व्यूहितं रचितम्। आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः। एतदेव कुतस्तत्राह। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वाद् यच्चाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवद् दृश्यते श्रूयते वा इंद्रादिवत्। इदं तु न तथा। तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह। सजीवः जीवोपाधिः। 'जीवो जीवेन निर्मुक्तो' 'जीवो जीवं विहाये'त्यादौ जीवोपाधौ लिंगदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः। ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह। यद् यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनर्जन्म। उत्क्रांतिगत्यागतीनां तेन विनाऽसंभवादिति भावः॥ ३२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

जन्मान्याविर्भावाः गुह्यान्यनधिकारिजनाद् गूहितुं योग्यानि यस्मिन्नध्याये स जन्मगुह्यस्तं "पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः। गृणन्भवेदिति शेषः॥ २९॥ ❀ ❀ तत्रेति वाक्यालंकारे। तद्विमुक्तिर्दुःखग्रामाद्विमुक्तिः। "विद्याविद्ये मम तनू मायया मे विनिर्मिते" इत्युक्तेरविद्यापि भगवन्मायात एवोत्तिष्ठते। एतच्छ्रवणादिना जन्मगुह्याध्यायश्रवणादिना जनिता या विद्या तया तन्निवृत्तिः संसारनिवृत्तिः। आदिना पाठविचारादिग्रहः। इत्यर्थ इति। स्थूलरूपस्यारोपितत्वादवास्तवमेव। तदिति तन्निवृत्तिरपि संपत्स्यत इति भावः। अत्र विश्वनाथः-ननु "पातालमेतस्य हि पादमूलम्" इत्यादिना द्वितीयस्कंधे योयं विराड्रूपी भगवान्प्रथममुपास्यत्वेनोक्तः स कथमवतारमध्ये न गणितस्तत्राह-एतत्समष्टिव्यष्टिविराडात्मकं जगच्चिदात्मनश्चिन्मयविग्रहस्य अत एवारूपस्य प्राकृतरूपरहितस्य भगवतो रूपं स्थूलशरीरम्। किं तु मायागुणैर्महदादिभिः पृथिव्यंतैस्तत्त्वैर्विरचितमात्मनि स्वस्मिन्नंतर्यामिण्यधिष्ठाने स्थितमित्यर्थः। अतो विशुद्धसत्त्वरूपमत्स्यकूर्माद्यवतारमध्ये मायिकरूपी विराडेव न पठित इति भावः। संदर्भस्तु-तदेवमेतानि साक्षाद्रूपाण्याविष्टरूपाणि चोपदिश्योपासनार्थं शास्त्रेण भगवत्यारोपितं रूपमुपदिशति। एतद्रूपमिति। अरूपस्य प्राकृतरूपासंबद्धस्य मायागुणैर्विरचितमेवैतज्जगदाकारं रूपं तच्चात्मनि जीवे एव विरचितं तत्संबंधतयैव कल्पितं न तु परमेश्वरसंबंधतयेत्यर्थः। आसंगादनासंगाच्चेति भावः॥ ३०॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। अज्ञानेनारोपितत्वादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्तिरपि संगच्छत एवेति भावः। विश्वनाथस्तु-कस्मिन्किमिवेत्यपेक्षायामाह यथेति। एतद्विराड्रूपमिति पूर्वेणान्वयः। तेन यथा मंचस्थः पुरुषो मंच उच्यते तथा भगवति स्थितो विराडपि भगवानुच्यते। एवमेवाधिष्ठितधर्मो दृश्यत्वमपि द्रष्टरि भगवत्यदृश्येप्यारोपितमित्यर्थः। अबुद्धिभिरल्पबुद्धिभिः यथाऽदृश्ययोरपि नभोनिलयोर्नीलं नभ इति धूसरोऽनिल इति मेघरेणुधर्मो नीलिमधूसरत्वलक्षणं दृश्यत्वमारोपितम्। ततश्च भगवानयं विराट् दृश्यः प्रथमदशास्थैर्योगिभिराराध्य इत्युपपन्नम्॥ ३१॥ ❀ ❀ अन्यदाह किं चेति। पूर्ववाक्यस्थपदानुवर्तनमनुषंगः। तत्र सूक्ष्मत्वे। इत्यर्थ इति। आकारवद्वस्त्वेव व्यक्तं भवति। तस्य तद्रहितत्वात्तथात्वमुचितमेवेति भावः। एतदेवाव्यक्तत्वमेव। इत्यर्थ इति। संभाव्यत एव न तु दृश्यत इति भावः। अत्राक्षिपति नन्विति। इति भाव इति। स्थूलदेहस्तु न कुत्रापि परलोकादौ गमनागमनं करोति। तस्यात्रैव स्थितिदर्शनात्। अतस्तदेव यातनादेहादौ प्रविष्टं गमनागमनादिमदिति तात्पर्यम्। अत्र संदर्भः-तस्य यथा स्थूलं रूपं तथा सूक्ष्ममपीत्याह-अतः परमिति। अतः स्थूलात्। सूक्ष्मत्वे हेतुः अदृष्टेति। अदृष्टत्वादश्रुतमित्यन्तोऽप्यश्रुतत्वाच्चेत्यर्थः। तत्र हेतुः अव्यूढेति। अस्पष्टशब्दादिगुणमित्यर्थः। यद्यस्मादेकरूपाद्धेतोः यदंशावशेनैवेत्यर्थः। स जीवन् पुनर्भवो भवति पुनः पुनर्जन्मादिकं लभत इत्यर्थः। तदपि मायागुणैर्विरचितमिति पूर्वेणानुषंगः। पूर्ववदुपासनार्थमेवेदं रूपमारोपितमिति भावः। वक्ष्यते च "अमुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते। उभे अपि न गृह्णंति मायासृष्टेविपश्चितः" इति। विश्वनाथस्तु-यथा स्थूलं रूपं भगवद्रूपत्वेनोक्तमपि योगिभिरुपास्यमपि मायागुणैर्विरचितं तथैव सूक्ष्ममपि रूपम् "अमुनी भगवद्रूपे" इत्यनेन भगवद्रूपत्वेन प्रयुक्तमपि "कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः" इति। "सर्वात्मनोन्तःकरणं गिरित्रम्" इत्याद्युक्तेर्योगिभिरुपास्यमपि मायिकमेवेत्याह-अतः स्थूलादित्यादि सर्वं स्वामिवद्व्याख्यातम्। तेन च समष्टिव्यष्टिविराजां जीवत्वात्तत्स्थूलसूक्ष्मरूपयोर्मायिकत्वात्तत्र चेश्वरत्वमारोपितमेव न तु साहजिकमिति भावः। यदुक्तं "विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः। ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्प्रचक्षते" इति। अत्रापि वक्ष्यते "अमुनी भगवद्रूपे" इत्यादिना॥ ३२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

जीवो जीवेनेति एकादशस्कन्धीयपञ्चविंशाध्यायस्य षट्त्रिंशश्लोकः॥ उत्क्रान्तिगत्येति। उत्क्रान्तिगतिर्देहत्यागः तथा गतीनां देहान्तराणाम् असम्भवात् स्थूलस्य ध्वस्तत्वात्। गम्यन्ते प्राप्यन्ते इति गतयः। इति व्याख्यालेशः॥ ३२-३३॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अवतारकीर्त्तनादिफलमाह जन्मगुह्यमिति यः कश्चिन्नरो भगवतः एतज्जन्मगुह्यमवताररहस्यं सायं प्रातः समाहितचित्तो भक्त्या गृणन्कीर्त्तयन् दुःखजाताद्विमुच्यते संसारान् मुक्तो भवतीत्यर्थः। जन्मगुह्यमित्यनेन भगवज्जन्म न जीवजन्मवत्कर्ममूलमपितु स्वसंकल्पमूलमित्यभिप्रेतम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयिष्यन् रूपप्रसंगान्न केवलमवतीर्णमेव रामकृष्णाद्याख्यं भगवतो रूपमपि तु परिदृश्यमानं प्रकृतिगुणवैषम्यमूलमहदादिकृतं जगदपि तद्रूपमित्याह एतद्रूपमिति। चिदात्मनः ज्ञानस्वरूपस्यात एवामूर्त्तस्वरूपस्य भगवतः मायागुणैर्गुणपरिणामरूपैर्महदादिभिरात्मन्याधारभूते स्वस्मिन्नेतत्परिदृश्यमानं जगदात्मकं रूपं चिदचित्त्वम्, आत्मनीत्यनेन रूपशब्देन च जगतो भगवद्रूपत्वमुपपादितं शरीरस्यात्मनो धार्यत्वनियमात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं जगदन्तर्गतदेवमनुष्यादिशरीराणामपि भगवद्रूपत्वे सति जीवानां केवलं देवोहं मनुष्योहमित्यभिमानिनो भ्रम एवेत्याह यथेति। यथा मेघसमूहा नभस्याकाशेऽबुद्धिभिराकाशयाथात्म्याविद्भिरारोपिता यथा च पृथिव्याः सम्बन्धी रेणुर्धूलिरनिले तद्याथात्म्याविद्भिरारोपिता एवमबुद्धिभिः प्रत्यगात्मयाथात्म्याविद्भिर्द्रष्टरि जीवे दृश्यत्वमारोपितं देवादिशरीरजातमहं ममाभिमानविषयत्वेनारोपितमित्यर्थः अतो न देवादिशरीरजातं जीवस्वरूपमिति भावः। यद्यपि देवादिशरीरस्य तदभिमानिजीवेन धार्यत्वात्तं प्रतिरूपत्वमस्त्येव। तथापि "य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीरमि"त्याद्युक्तरीत्या जीवस्यापि परमपुरुषधार्यत्वान्मुख्यधारकत्वं परमात्मनिष्ठमेवेति तं प्रत्येव देवाद्यचेतनजातं मुख्यं रूपं देहात्मनो रुभयोरपि परमपुरुषधार्यत्वज्ञानं भ्रमरूपं प्रकृतिपुरुषयोरब्रह्मात्मकत्वज्ञानं प्रकृत्यादौ चात्माभिमानः स्वातंत्र्याभिमानः प्रकृतेः प्रसंगादात्मैकधार्यत्वाभिमानश्चाबुद्धिकृत इत्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु दृश्यधर्मस्तस्मिन्नारोपितश्चेत्स जीवः कीदृश इत्यत्राह अत इति। अतः अचिदात्मकदृश्यप्रपंचात्परं विलक्षणं तत्त्वं स जीवः। परत्वमेव दर्शयितुं विशिनष्टि अव्यक्तं बाह्येन्द्रियैर्द्रष्टुमशक्यं कुत इत्यपेक्षायां हेतुरदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति तत्र हेतुमाह अव्यूढगुणबृंहितमिति व्यूढैर्गुणैर्बहुधा विभक्तैर्गुणैर्बृंहितं स्थूलीकृतं यन्न भवति तदव्यूढगुणबृंहितम्, अनेनाचिद्वयावृत्तिः कारणदशायामस्थूलमचेतनं कार्यदशायां हि व्यूढैर्गुणैः सत्त्वादिभिश्चान्वितं स्थूलीभवति न तथेत्यर्थः। अत एवादृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्तदन्यार्थत्वात् तत्र दृष्टं कार्यावस्थितमचिद् द्रव्यं श्रुतं तु कारणावस्थम् 'अचेतनापरार्था च नित्या सततविक्रिये'त्यादिशास्त्रैः श्रुतं तदुभयविलक्षणवस्तुत्वादव्यक्तम् 'अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते' इति हि भगवता गीयते, एवंभूतं यद्वस्तु स जीवः यः पुनर्भव प्रकृतिसंगात्पुनः पुनर्जन्मभागित्यर्थः। यत्पुनरिति पाठे यतो यत्सम्बन्धात्पुनर्भवस्ततः परमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

फलमाह जन्मेति। प्रयतः प्रकर्षेण निर्जितेन्द्रियग्रामो यो नरो जन एवमुक्तप्रकारेण जन्मरहस्यं सायं प्रातर्भक्त्या गृणन् पठन्सांसारिकदुःखसमूहात् मुच्यत इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रतिमारूपमाह एतदिति। मायागुणैः प्रकृतिविकारैः महदहंकारादिभिरुपादानकारणैः आत्मनि सर्वगते हरिणा विरचितमेतत् जडं ब्रह्मांडमरूपस्य प्रकृतिविकृतिरूपरहितस्य चिदात्मनः केवलज्ञानस्वरूपस्य भगवतो रूपं प्रतिमास्थानीयं हि हेतोर्यस्माज्जडं तस्मात्प्रतिमैव न साक्षात्स्वरूपं, चिदेकरूपस्य भगवतो मायाकल्पितसत्त्वादिगुणैर्महदाद्याकारेण परिणतैरेतत्प्रतीयमानं विराड्रूपमात्मनि चिद्रूपे कल्पितम् अत एव तन्मिथ्या अतस्मिंस्तद्बुद्धेरिति यैः कैश्चिदुच्यते तन्न युक्तं प्रमाणविरोधादित्यस्मिन्नर्थे वा हिः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रतिमात्वकल्पनामन्तरेण साक्षाद्रूपत्वं किं न स्यादित्याशंक्य सा भ्रान्तिरिति सोदाहरणमाह यथेति। यथा मेघौघा नभस्यारोपिता मेघौघान् दृष्ट्वाऽयमाकाश इति कल्पयन्ति विवेकशून्याः यथा अनिले वायौ पार्थिवो रेणुरारोपितः वायुनोद्धूयमानमूर्ध्वमुखं रेणुं दृष्ट्वाऽयं वायुरिति आकाशवाय्वोश्चाक्षुषत्वाभावाद् भ्रान्तिरेव सा एवं द्रष्टरि सर्वगे भगवति प्रतिमां दृष्ट्वा मनुष्यदृष्टयगोचरे अबुद्धिभिरज्ञैर्भ्रान्त्या दृश्यत्वं जडरूपत्वमारोपितं जल्पितं तस्मात्तद्भ्रान्तमतो न साक्षाद्रूपं प्रतिमैवेति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं हरेर्वासुदेवादिपरमं रूपं ब्रह्मांडाख्यं प्रतिमारूपं च निरूप्य जैवं रूपमाह अत इति। यज्जैवं रूपमत उक्तयोः जडेश्वररूपयोः परं यदव्यक्तं सूक्ष्ममव्यूढगुणबृंहितम् अनादिकालात् कदाचिदप्यनपगतसत्त्वरजस्तमोगुणपूर्णं पश्चाददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादश्रुतामतानुपासितानपरोक्षितपरमात्मस्वरूपत्वात्पुनः पुनर्भवः उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्च स जीवः। तस्मान्निर्विवादमीश्वरवशं जैवं रूपमिति भावः। अतः कार्यरूपात् परं व्यतिरिक्तं यदव्यक्तं यदनभिव्यक्तं रूपादिव्यक्तिकारणसाधनैः शून्यमव्यूढमनभिव्यक्तं गुणानां बृंहितं कार्यं यस्मिन् तदव्यूढगुणबृंहितम् अत एव अदृष्टाश्रुतवस्तु तस्मादव्यक्तं स प्रसिद्धो जीवो यद्यस्मात्पुनर्भवतीति पुनर्भवः देहादिप्रपंचलक्षणः संसारो यस्माद्भवतीति च तत्कारणमिति यद्व्याख्यानं तददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति हेत्वभिधानं विरुध्यते। तस्मिन् पक्षे यददृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टं तद्वस्तु मूलकारणमिति वक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तं च। अत्र देवादिप्रपंचस्य मिथ्यावाचिपदं प्रक्षेप्यमतो यत्किंचिदेतत् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः।

जन्मेति। स्पष्टम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवमेतानि साक्षाद्रूपाण्याविष्टरूपाणि चोपदिश्य उपासनार्थं शास्त्रेण भगवत्यारोपितं रूपमुपदिशति एतद्रूपमिति। अरूपस्य प्राकृतरूपासम्बद्धस्य मायागुणैर्विरचितमेवैतज्जगदाकारं रूपम्। तच्चात्मनि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जीव एव विरचितं तत्सम्बन्धतयैव कल्पितं न तु परमेश्वरसम्बन्धतयेत्यर्थः। असङ्गादनासङ्गाच्चेति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तर्हि कथं तस्यैतद्रूपमित्युक्तम्। पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना च तथा वर्णयितव्यम्। उच्यते अङ्गदृष्ट्यपेक्षया तदुपासनार्थं तदध्यासेनैवेत्याह यथेति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य यथा स्थूलं रूपं तथा सूक्ष्ममपीत्याह अतः परमिति। अतः स्थूलाद्रूपात् परम् अन्यदपि यदव्यक्तं सूक्ष्मं तस्य रूपम्। सूक्ष्मत्वे हेतुः अदृष्टेति। अदृष्टत्वाददृष्टमित्यन्यतोऽप्यश्रुतत्वाच्चेत्यर्थः। तत्र हेतुः अव्यूढेति। अस्पष्टशब्दादिगुणमित्यर्थः। यद् यस्मादेव रूपाद्धेतोः यदंशावेशेनेत्यर्थः। स जीवोऽपि पुनर्भवो भवति पुनः पुनर्ज्जन्मादिकं लभत इत्यर्थः। तदपि मायागुणैर्व्विरचितमिति पूर्व्वेणानुषङ्गः। पूर्व्ववदुपासनार्थमेवेदं रूपमारोपितमिति भावः। वक्ष्यते च "अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते। उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित" इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतत्कीर्त्तनफलमाह जन्मेति। गुह्यमतिरहस्यं यो गृणन् कीर्त्तयन् भवेत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना द्वितीयस्कन्धादौ योऽयं विराड्रूपी भगवान् प्रथममुपास्यत्वेनोक्तः स कथमवतारमध्ये न गणितस्तत्राह एतत् समष्टिव्यष्टिविराडात्मकं जगच्चिदात्मनश्चिन्मयविग्रहस्य अत एवारूपस्य प्राकृतरूपरहितस्य भगवतो रूपं स्थूलं शरीरं किन्तु मायागुणैर्महत्तत्त्वादिभिः पृथिव्यन्तैस्तत्त्वैर्व्विरचितम्। आत्मनि स्वस्मिन्नेतदन्तर्यामिन्यधिष्ठाने स्थितमित्यर्थः। अतो विशुद्धसत्त्वरूपमत्स्यकूर्म्माद्यवतारमध्ये मायिकरूपी विराडेव न पठित इति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कस्मिन् किमिवेत्यत आह। यथा नभसि आकाशो मेघसमूहः। अनिले च पृथ्वीविकारो रेणुस्तथैव आत्मनि एतद्विराड् रूपमिति पूर्व्वेणैवान्वयः। तेन मञ्चस्थः पुरुषो यथा मञ्च उच्यते तथा भगवति स्थितो विराडपि भगवानुच्यते इत्यर्थः। एवमेवाधिष्ठितधर्म्मो दृश्यत्वमपि द्रष्टरि भगवत्यदृश्येऽपि आरोपितमित्यर्थः। अबुद्धिभिः अल्पबुद्धिभिः यथा अदृश्ययोरपि नभोऽनिलयोर्नीलं नभ इति धूसरोऽनिल इति मेघरेणुधर्म्मो नीलिमधूसरत्वलक्षणं दृश्यत्वमारोपितं ततश्च भगवानयं विराड् दृश्यः प्रथमदशास्थैर्योगिभिराराध्य इत्युपपन्नम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तथा स्थूलं रूपं भगवद्रूपत्वेनोक्तमपि योगिभिरुपास्यमपि मायागुणैर्विरचितं तथैव सूक्ष्ममपि रूपम् अमुनी भगवद्रूपे इत्यनेन भगवद्रूपत्वेन प्रयुक्तमपि कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्द इति। सर्व्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रमित्याद्युक्तेर्योगिभिरुपास्यमपि मायिकमेवेत्याह। अतः स्थूलादन्यत् अव्यक्तं सूक्ष्मम्। तत्र हेतुः–अव्यूढाः करचरणादित्वेनापरिणता ये गुणास्तैर्बृंहितं रचितम् आकारविशेषरहितमित्यर्थः। एतदेव अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्। यच्चाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवद् दृश्यते श्रूयते वा इन्द्रादिवत् इदन्तु न तथा। ननु तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह। स जीवः जीवोपाधिः। "जीवो जीवेन निर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय चे"त्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः। ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वात् जीवस्योपाधिरस्तु, किमन्यकल्पनया इत्यत आह। यद्यस्मात् सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म उत्क्रान्तिगत्यागतीनां तेन विना असम्भवादिति भावः। तेन च समष्टिव्यष्टिविराजां जीवत्वात्तत् स्थूलसूक्ष्मयोरूपयोर्मायिकत्वात् तत्र चेश्वरत्वमारोपितमेव, न तु साहजिकमिति भावः। यदुक्तम्। "विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः। ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत् प्रचक्षत" इति। अत्रापि वक्ष्यते। "अमुनी भगवद्रूपं मया ते ह्यनुवर्णिते। उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित" इति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अवतारकीर्तनादिफलमाह जन्मेति। कर्मोपलक्षणम् उक्तप्रकारं जन्मकर्मरहस्यमित्यर्थः, गृणन्नित्युपलक्षणं जन्मकर्मगुह्यश्रवणमननादेः दुःखग्रामात्संसाराद्विमुच्यते मुक्तो भवति। उक्तं च श्रीमुखेनापि "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुने"ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथैवं दर्शितस्य भगवज्जन्मकर्मरहस्यस्य वेदगुह्यत्वं कविज्ञेयत्वं च वक्ष्यन् प्रसंगाज्जीवबन्धमोक्षप्रकारमाह पंचभिः श्लोकैः। ननु जन्मगुह्यं गृणन् यो दुःखग्रामाद्विमुच्यते तस्य तावत् बन्धः कथमस्तीत्यत आह एतद्रूपमिति चिदात्मनः जीवस्य एतद्रूपम् इदं स्थूलं शरीरं भगवतः प्रकृतिगुणैर्महदादिभिर्विरचितम् आत्मनि तत्स्थाने कृतम्, अनादिकर्मवश्येन जीवेन आत्मतया स्वीकृतमिति फलितोऽर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नन्वनात्मात्मतया कथं स्वीकृत इत्यत आह यथेति। वाय्वाश्रितोपि मेघः यथा अबुद्धिभिर्नभसि आरोपितः यथा वा अनिले वायुस्थाने पार्थिवो रेणुः रेणुसंघः आरोपितः एवमज्ञानादेवाऽबुद्धिभिर्द्रष्टरि दृश्यविलक्षणे जीवे दृश्यत्वं शरीरत्वम् आरोपितम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अतः इति। अतः स्थूलशरीरात् परमुत्कृष्टम् अधिककालस्थायि अव्यक्तं सूक्ष्मम् अव्यूढैः सूक्ष्मैर्गुणैः गुणकार्यैः एकादशेन्द्रियपंचतन्मात्रैर्बृंहितं रचितं यत् येनानुवर्त्तमानेन पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म भवति तदपि स जीव इत्यबुद्धिभिः स्थूलदेहपरित्यागग्रहणान्तराले आत्मत्वेनारोपितमिति पूर्वेणैवान्वयः। तत्र हेतुमाह इतरेतरपृथक्तयाऽदृष्टाश्रुतानि वस्तूनि आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाणि यैस्ते अदृष्टाश्रुतवस्तवस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्माददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादित्यर्थः एतेन येषां देहदेहिज्ञानं नास्ति तेषां परमात्मज्ञानं नास्तीति किमु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वक्तव्यम् । किंचानेनोभयशरीरमूलभूतायास्त्रिगुणायाः प्रकृतेः संगश्चोक्तः तत्त्वत्रयाविवेकादनादिमायापरियुक्तरूपत्वाज्जीवात्मनो बन्ध-इति फलितोऽर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

कृष्णावतारप्रयोजनं नोक्तमिति स्वस्याज्ञानदोषं निवारयन्नवताराणां दुर्ज्ञेयत्वमाह जन्म गुह्यं भगवत इति । भगवतः कृष्णस्य जन्म गुह्यं गोप्यं न प्रकटतया वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि कथं निस्तार इत्याशंक्याह य एतदिति । एतदवताररूपं सामान्यतोऽस्मदुक्तं प्रयतः सावधानः शुचिः शुद्धः सायं प्रातर्भक्त्या स्तोत्रपाठं कुर्वन् दुःखग्रामात् दुःखसमूहाद्विशेषेण मुच्यते । जन्मरहस्यज्ञानाभावेपि केवलं जन्मकीर्तनमात्रेणापि सर्वदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । श्रद्धया गृणन् मुच्यत एव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं पुरुषावतारं स्वांशावतारैः सपरिकरं निरूप्य तस्य विचारमाह एतद्रूपमित्यादिपंचभिः । एतद्रूपं ब्रह्मांडात्मकं भगवतो रूपं पूर्णब्रह्मण एव सत्योपहितस्य सत्यरूपं शरीरव्यतिरेकेणात्मनोन्यत्र वृत्तिलाभाभावात् "अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ३ । २ । १४ ।" इति न्यायेन ब्रह्मणि स्वतो रूपं नास्ति तत्र हेतुः चिदात्मन इति जडमेव हि रूपं भवति, चैतन्यमात्रस्यामूर्तत्वस्य हि रूपाभावादिति हिशब्दार्थः । तर्हि कथं ब्रह्मांडशरीरत्वमुक्तं मायागुणैर्विरचितमिति वैष्णवतन्त्रे आधिदैविकस्य शक्तिर्माया तस्या एव त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तैरेव महदादयो जाताः, तैः स्वशरीर एव तच्छरीरं निष्पादितम् । इदं हि भगवच्छरीरमत्र भगवान् समाहितो भजनीयो भविष्यतीति । ततश्च महदादिकृपया भगवानत्र संहित आविर्भूतस्तत्प्रायोगोलके बहिरिव तिष्ठतीति बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥ ननु जडरूपे कथमस्मिन् ब्रह्मप्रतीतिः, तथा सति न चेतनत्वं प्रतीयते, ततश्च दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च न भगवदावेशोत्रास्तीति कथमिदं शरीरं तत्राह यथा नभसीति । अयं हि द्रष्टा देवदत्तवद्भगवान् सर्वं पश्यति यद्यपि शरीरमपि दृश्यं तथापि द्रष्टा व्याप्तमिति तद्व्यतिरिक्तस्यैव दृश्यत्वप्रतीतिर्लोके । तत्र ये महांतस्ते सर्वत्र ब्रह्मांडेऽयोगोलके वह्निमिव भगवन्तं पश्यन्ति ये पुर्नमूढास्ते तस्मिन् द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपयन्ति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु कथमन्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोप इत्याशंक्याह दृष्टान्तं यथा नभसि मेघौघ इति । वस्तुतस्त्वाकाशोऽदृश्यः ततश्च तदाधारत्वेन कथं मेघा दृश्या भवेयुः । येषामपि मते दृश्यस्तेषामपि मतेनाकाशे मेघाः किन्तु वायावेव तत्र यथान्यत्र स्थितानामन्यत्र प्रतीतिः अत्र विशिष्टप्रतीतिरारोपितेन सह तथा नास्तीति दृष्टान्तान्तरमाह । रेणुर्वा पार्थिवोऽनिल इति यथा वात्यादौ तद्विशिष्टरेणुप्रतीतिः ततो भ्रान्ताः वात्या इति रेणुं मन्यन्ते वस्तुतस्तु पार्थिवो रेणुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं प्रपंचे जडबुद्धिर्भ्रान्ता भगवद्बुद्धिर्मुख्येति निरूप्य जीवेऽपि भगवद्बुद्धिरेव मुख्या न जीव बुद्धिरिति निरूपयति अतः परमिति । अतो ब्रह्माण्डविग्रहात् सूक्ष्मं सर्वेन्द्रियागोचरम् अव्यक्तापरपर्यायं करचरणाद्याकारेणापरिणतैर्गुणैः स्वाभाविकैर्व्याप्तम् अस्तीति सम्बन्धः । तत् किमित्याकांक्षायां स जीव एव जीवजडभगवद्व्यतिरेकेण चतुर्थपदार्थस्याभावात् । ननु तथापि जीवत्वं कुतः ? अत आह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति । यदि तज्जडं स्यात् दृश्यं स्यात् यदि वा भगवद्रूपं स्यात् वेदादौ श्रुतं स्यात् । न वा निःस्वभावं शशशृङ्गवत् वस्तुत्वात्, तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव । केचन तं जीवोपाधिं मन्यन्ते तथा प्राप्तविवेकेन भगवद्व्यतिरिक्तस्य जीवस्याभावात् कस्योपाधिः स्यात्तस्माज्जीव एव सः । किंच यस्मात् पुनर्भवः पुराणे लोके चैवं प्रतीयते पूर्वमयं देवः स्थितः, इदानीं मनुष्यत्वमापन्न इति, अतः पुनर्भवन्यथानुपपत्त्या भगवदुपाधिः सूक्ष्मो जीवः कश्चिदस्तीति मन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एतद्रूपमित्यत्र । विचारमाहेति । ऊहापोहेन विवक्षितसाधनं विचारः । तथा चोहापोहेन तस्य भगवत्त्वशासनप्रकारमाहेत्यर्थः । रूपमिति शरीरमित्यर्थः । तेनाधिदैवादिकवादो विशिष्टाद्वैतापरपर्यायोत्र ज्ञाप्यते, तदाहुः अरूपवदिति । अयं न्याय उत्तरतन्त्रे साधनाध्याये द्वितीयपाद उभयलिङ्गाधिकरणेऽस्ति, तदर्थस्तु—तद्ब्रह्म अरूपवदेव हि । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं रूपवद्विश्वम्, ब्रह्म तु तद्विलक्षणमेव, कार्यादंशाच्च कारणस्यांशिनो वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । ननु कारणत्वादवैलक्षण्यमपि युक्तमत आह—तत्प्रधानत्वात् । तस्य प्रकरणिनः प्रधानत्वात् मुख्यत्वात् । यत्र हि यत् प्रतिपाद्यते, तत्र तदेव हि मुख्यम्, अत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति ब्रह्मधर्माः प्रशासनादय एव, न तु जडजीवधर्मा इति । अत्र शरीरप्रकरणाद्रूपपदेन शरीरमुच्यते । इदं चैकदेशिमतं सूताधिकारानुसारेणोच्यते, सिद्धान्ते त्वहिकुण्डलन्यायः । स तु मुख्यसिद्धान्ते वक्ष्यते । तस्या एवेति । जाता इत्यर्थः । न तु सात्र गुणमयी । निष्पादितमिति । मन्दिरवन्निष्पादितम् । सन्निहित इत्यस्यैव व्याख्यानमाविर्भूत इत्यादि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यथा नभसीत्यत्र । तथा सतीति । ब्रह्मणो वह्निवदाविर्भूतत्वे सति । ततश्चेति । प्रतीतिविरोधात् । अयमिति । एतच्छरीरविशिष्टो भगवान् । तद्व्यतिरिक्तस्येति । द्रष्टृव्यतिरिक्तस्य । कथमिति—अदृश्येऽध्यारोपासम्भवात्कथमित्यर्थः । वस्तुत इत्यादि । तथा चादृश्य आकाशे यथा मेघा आरोपिताः, तथा ब्रह्मशरीरे ब्रह्माण्डे दृश्यत्वमप्यारोपितम् । ततश्च यथा मेघद्रष्टॄणामाकाशधर्मोऽवकाशो न प्रतीयते, तथा प्राकृतत्वेन द्रष्टॄणां चेतनत्वमपि न प्रतीयत इति तदप्रत्ययमात्रेण भगवदना-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विष्टत्वस्य न सिद्धिरित्यर्थः। ननु 'पराञ्चि खानी'ति श्रुतेर्भगवान् पराचामदृश्यः, आकाशस्तु केषाञ्चिन्मते पराचामपि दृश्य इति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यत आहुः येषामित्यादि। तथा चाकाशेऽसम्भवदाधाराणां वायुस्थितानामाकाशस्थत्वप्रतीतिवत्स्वविषयस्थित-दृश्यत्वस्य ब्रह्मशरीरे प्रतीतिरित्यस्मिन्नंशे दृष्टान्त इत्यर्थः। तर्हि द्वितीयदृष्टान्तस्य किं प्रयोजनमत आहुः-अत्रेत्यादि। उक्तदृष्टान्ते। तथा नास्तीति दार्ष्टान्तिकसमानता नास्ति। दृष्टान्ते ह्यदृश्यधर्मो दृश्ये आरोप्यते, दार्ष्टान्तिके तु दृश्यधर्मस्यादृश्ये आरोपो विवक्षित इत्यसमानता, तेनास्वरसेन दृष्टान्तान्तरमुच्यत इत्यर्थः। यथा वाय्वेत्यादि। वायुः सर्वमतेऽप्यदृश्यः, तत्र यथा पृथिव्या दृश्याया रेणुरारोपितस्तथेत्यर्थः। तथा च यदि वाचो धेनुत्ववत् भगवतो ब्रह्माण्डं भगवत्यारोपितमित्यभिप्रेयात्, तदा द्रष्टरि दृश्यमारोपितमिति ब्रूयात्। न तु दृश्यमिति। तेन दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमिति व्याख्यानं न युक्तम्, दृश्यपदे लक्षणा-प्रसंगात्। जगृह इति भूतार्थवादस्य योगजधर्मीयदर्शनादेश्च बाधप्रसंगादित्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ अतः परमित्यत्र। इति निरूपयतीति। इति वक्तुं भगवदुपाध्यन्तरं जीवं निरूपयतीत्यर्थः। वस्तुत्वादिति। चेष्टाद्यनुमेयवस्तुत्वात्। केचनेत्यादि। श्रीधराद्याः। 'जीवो जीवेन निर्मुक्त' इत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गशरीरेपि जीवपदप्रयोगदर्शनाज्जीवपदेन लिङ्गशरीरं मन्यन्त इत्यर्थः। तत् दूषयन्ति तथेत्यादि। तथा सति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भगवानुपक्रान्तत्वात्प्राप्तः, जीवस्त्वनुपक्रान्तत्वादप्राप्त इति तद्विचारेण तथेति नात्र लिङ्गशरीरमुच्यत इत्यर्थः। तथा च ब्रह्मणोंशतो लिङ्गशरीरसम्बन्धोऽनुचितो जीवतुल्यतामतिश्चेति भावः। पुनर्भव इति। अस्तीति शेषः। तथा च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यादिना श्रुतौ लिङ्गभूतानामनूत्क्रमः श्राव्यते, न तूत्क्रमः, अत उत्क्रमणलिङ्गेनापि न जीवोपाधिरत्रोच्यत इति तथेत्यर्थः। भगवदुपाधिरिति। भगवतान्तर्यामिरूपेणोप समीपे धीयते पोष्यत इति तथा॥ ३२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एतदवतारकीर्तनादिफलमाह-जन्मेति। नात्र वर्णाश्रमादिनियमः किन्तु यः कश्चिदपि नरः प्रयतः समाहितचित्तो भूत्वा सायम्प्रातः एतद्भगवतो जन्मगुह्यमवताररहस्यं भक्त्या गृणन् कीर्त्तयन् दुःखग्रामात् दुःखानां ग्रामो निवासभूतो यः संसारस्तस्माद्वि-मुच्यते इत्यन्वयः॥ २९॥ ❀ ❀ ननु 'संसाराद्विमुच्यते' इति यदुक्तं तत्र देहद्वयसम्बन्धे सति कथं तद्विमुक्तिः सम्भवती-त्याशङ्क्य देहद्वयसम्बन्धस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वात् एतच्छ्रवणकीर्त्तनादिजनितविद्याया अविद्यानिवृत्त्या देहाद्यध्यास-निवृत्तिस्ततो विमुक्तिरुपपद्यते इत्याह-एतदिति पञ्चभिः। अरूपस्य प्राकृतरूपरहितस्य। तत्र हेतुमाह-चिदात्मन इति। चिदात्मनो ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य एतत् दृश्यमानं स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया प्रकृत्याख्या तस्याः गुणैर्गुणपरिणामरूपैर्महदादिभिर्विर-चितम्। तच्चात्मनि आत्मस्थाने कृतमित्यर्थः। देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिसमानाधिकरणतया प्रतीतेः॥ ३०॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति-यथेति। यथा वाय्वाश्रितो मेघौघो नभसि आकाशे अबुद्धिभिराकाशयाथात्म्याविद्भिरारोपितः, वा अथवा पार्थिवो रेणुः तद्वत् धूसरत्वादिकमनिले तद्याथात्म्याविद्भिरारोपितः। एवं द्रष्टरि जीवे दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमबुद्धिभिः प्रत्यगात्म-याथात्म्याविद्भिर्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यारोपितमित्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ किञ्च अतः परमिति। अतः स्थूलरूपात् परमन्यदपि अन्तःकरणेन्द्रियादिसङ्घातरूपं आत्मन्यबुद्धिभिः आरोपितमित्यनुषङ्गः। सुख्यहं दुःख्यहं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यध्यासप्रतीतेः। तद्दर्शयति-यदव्यक्तं बाह्येन्द्रियाविषयः। तत्र हेतुमाह-अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति। अतिसूक्ष्मतया दुर्वितर्क्यत्वादित्यर्थः। तत्रापि हेतु-माह-अव्यूढगुणबृंहितमिति। व्यूढाः करचरणादिरूपेण परिणतास्तथा अपरिणता अव्यूढा ये गुणास्तैर्बृंहितं रचितमित्यर्थः। तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह-स जीव इति, जीवोपाधितया कल्पित इत्यर्थः। ननु स्थूलदेह एव भोगायतनत्वाज्जीवस्यो-पाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्याशङ्क्याह-यदिति। यद्यस्मात् सूक्ष्माज्जीवस्य पुनर्भवः पुनर्जन्म भवति। स्थूलदेहस्यात्रैव पतितत्वेनो-त्क्रान्तिगत्या गतीनां तेन विना असम्भवादिति भावः। न च जीवोपाधौ कथं जीवशब्दप्रयोग इति शङ्क्यम् 'जीवो जीवेन निर्मुक्तो जीवं जीवो विहाय च। एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम्॥ एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते। अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति' इत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहेऽपि जीवशब्दप्रयोगदर्शनादिति॥ ३२॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्के दिव्य जन्मोंकी यह कथा अत्यन्त गोपनीय-रहस्यमयी है; जो मनुष्य एकाग्रचित्तसे नियमपूर्वक सायङ्काल और प्रातःकाल प्रेमसे इसका पाठ करता है, वह सब दुःखोंसे छूट जाता है॥ २९॥ ❀ ❀ प्राकृत रूपरहित चिन्मय भगवान्का जो वह स्थूल-जगदाकाररूप है, यह उनकी मायाके महत्तत्त्वादि गुणोंसे भगवान्में ही कल्पित है॥ ३०॥ ❀ ❀ जैसे बादल वायुके आश्रय रहते हैं और धूसरपना धूलमें होता है, परन्तु अल्पबुद्धि मनुष्य बादलोंका आकाशमें और धूसरपनेका वायुमें आरोप करते हैं-वैसे ही अविवेकी पुरुष सबके साक्षी आत्मामें स्थूल दृश्यरूप जगत्का आरोप करते हैं॥ ३१॥ ❀ ❀ इस स्थूल रूपसे परे भगवान्का एक सूक्ष्म अव्यक्त रूप है-जो न तो स्थूलकी तरह आकारादि गुणोंवाला है और न देखने-सुननेमें ही आ सकता है, वही सूक्ष्मशरीर है। आत्माका आरोप या प्रवेश होनेसे यही जीव कहलाता है और इसीका बार-बार जन्म होता है॥ ३२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा । अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥
यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः । सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥
एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च । वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ३५ ॥
स वा इदं विश्वममोघलीलः सृज्यत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह । यत्रेति यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा श्रवणमननादिभक्त्या स्वरूपसम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः । ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे तमेव हेतुमाह । अविद्ययात्मनि कृते कल्पिते इति हेतोः तद्ब्रह्म तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । कथंभूतम् । दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथापि भगवन्मायायाः संसृतिकारणभूताया विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मता तत्राह । यदीति । यदीत्यसंदेहे संदेहवचनम् । यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् । वैशारदी विशारदः सर्वज्ञः ईश्वरस्तदीया देवी संसारचक्रेण क्रीडन्ती एषा माया यद्युपरता भवति । किमित्युपरता भवेत्तत्राह । मतिर्विद्या । अयं भावः-यावदेषाविद्यात्मन आवरणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेण परिणता तदा तद्रूपं जीवोपाधि दग्ध्वा निरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः । किमतः यद्येवं स्वे महिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते । विराजत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यथा जीवस्य जन्मादिमाया एवमीश्वरस्यापि जन्मादिमायेत्याह एवमिति । अकर्तुः कर्माणि अजनस्य जन्मानि हृत्पतेरंतर्यामिणः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः ? स्वातंत्र्यमेव विशेष इत्याह । स वा इति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गंधवद् गृह्णाति न तु सज्जत इत्यर्थः । कुतः षड्गुणेशः षडिंद्रियनियंता ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तमेव मायागुणैर्विरचितमेव । इत्यर्थ इति । उपाधिनिवृत्त्या निरुपाधि शुद्धं ब्रह्मैव जायत इति भावः । अत्र विश्वनाथः नन्वेवं चेदिदं सर्वं वस्तुतो मायादर्शनमेव ब्रह्मदर्शनं किमित्यपेक्षायामाह । यत्र भगवति मे सदसद्रूपे उक्तलक्षणे मायिके स्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे भवतः । तेनामायिकं रूपं तस्य न प्रतिषिद्धं भवतीति भावः । केन स्वेषां भक्तानां संविदाऽनुभवेन । ते कथं भगवति न स्त इत्यत आह । अविद्ययाऽऽत्मनि जीव एव कृतेऽध्यस्ते न त्वीश्वरे । तदुक्तं "देहाहंकरणाद्देहाध्यासो जीवे ह्यविद्यया । न तथा जगदध्यासः परमात्मनि युज्यते" इति । तत् ततश्च तस्य ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः स्यात् । यद्येषा माया देवी उपरता स्यात् । तथा वैशारदी विशारदो भक्तानां हिते निपुणो भगवानेव । तदीया मतिर्मामयं पश्यत्विति कृपामयी तदिच्छा यदि प्रवृत्ता स्यात्तदैव, नान्यथा "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम्" इति श्रुतेः । यद्वा वैशारदी भगवद्विषयिणी पुरुषस्य स्यादिति । संदर्भस्तु "यत्र स्वसंविदा" इत्युक्त्या जीवस्वरूपज्ञानमपि तदाश्रयमेव । भवतीति । तथा केवलस्वसंविदा ते न निषिद्धे भवत इति च ज्ञापितम् । ततश्च जीवत एवाविद्याकल्पितमायाकार्यसंबंधमिथ्यात्वज्ञापकजीवस्वरूपसाक्षात्करणतादात्म्यापन्नब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तिविशेष इत्यर्थः । ईदृशमेव तन्मुक्तिलक्षणं कापिलेये "मुक्ताश्रयं यर्हि" इत्यादिचतुष्टये दर्शितम् । तस्मादस्य प्रारब्धकर्ममात्राणामनभिनिवेशेनैवोपभोगः । एवमेवोक्तं "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति । स्वामिचरणास्तु यद्यप्यविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मत्वमुक्तं तथापीति । अत्राशयमाह-अयं भाव इति । यावन्मायाऽविद्यारूपेण । विश्वनाथस्तु संपन्न एव तन्मतिमानेव पुरुषः संपन्नोऽन्यस्तु दरिद्र इत्यर्थः । विदुस्तज्ज्ञाः स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये वर्तमानः स महीयते पूज्यतेऽन्यथा स्वमाहात्म्याद् भ्रष्टः स निन्द्यत इति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ संदर्भस्तु-अथांतिमां ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणां मुक्तिमाह-यदीति । एषा जीवन्मुक्तिदशायां स्थिता विशारदेन परमेश्वरेण दत्ता देवी द्योतमाना मतिर्विद्या तद्रूपमायास्वरूपशक्तिवृत्तिभूतविद्याविर्भावद्वारलक्षणा सत्त्वमयी मायावृत्तिः सा यदि उपरता निवृत्ता भवति तदा व्यवधानाभासस्यापि राहित्यात् संपन्ना लब्धपरमानन्दसंपत्तिरेवेति विदुर्मुनयः । ततश्च तत्संपत्तिलाभात्स्वे महिम्नि स्वरूपसंपत्तावपि महीयते पूज्यते प्रकृष्टप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ संदर्भः-एवं भगवत्त्वं दर्शयित्वा ब्रह्मत्वं दर्शितम् । ननु ब्रह्मानुभवेनैव यदि मुक्तिः स्यात्तर्हि कथं जन्मगुह्यमित्यादिना तत्कीर्त्तनमात्रेण संसारविमोक्ष उक्तस्तत्राह एवमिति । यथैवाव्यवहितपूर्वोक्ताविद्यामायोपरतावेव ब्रह्मानुभवसंपत्ती भवतः । एवं प्राकृतजन्मकर्मरहितस्य हृत्पतेः सर्वबुद्धयगोचरस्य जन्मानि कर्माणि च कवयो वर्णयन्ति । तत्तदुपरतावेव जन्मकर्मानुभवसंपत्ती साधकानां भवत इति मन्यन्त इत्यर्थः । संपत्तिरत्र साक्षाल्लब्धिः । अत एव वेदगुह्यानीति । तथोक्तं भगवता "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन" इति, तथैव तेषु श्रीशुकदेवादीनामपि ब्रह्मनिष्ठापरित्यागेनापि रागतः प्रवृत्तिर्वर्णयिष्यते द्वादशे "स्वसुखनिभृतचेताः" इत्यादौ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अतो ब्रह्मवत्तन्निदिध्यासनेनैव संसारदुःखोपक्षयः स्यात्तदनुभवसंपत्ती च भवत इत्यर्थः। पृथगर्थस्त्वेवमित्यस्य व्यवहितवाक्यार्थेनान्वयायोगात्कष्टाय संपद्यते च। विश्वनाथस्तु–एवमनेनोक्तलक्षणप्रकारेण मायिकशरीरद्वयप्रतिषेधेनेत्यर्थः। अजनस्य जन्मानि "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतेः। अकर्तुः कर्माणि "न चास्य कार्यं करणं च विद्यते" इत्यादौ "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः। ननु जीवस्यापि वस्तुतोऽजनस्यैवाकर्तुरेव जन्मानि कर्माणि च दृश्यन्ते। सत्यम्। तस्य तानि मायासंबंधेन, अस्य तु मायाप्रतिषेधेनेत्येष एव भेद इत्याह। वेदेषु वेदैर्वा गुह्यानि रहस्यत्वेन परमोपादेयत्वेन च संवृत्य स्थापितानि तात्त्विकानि। जीवस्य तु तानि मायिकत्वेन हेयान्यवास्तवानीत्यर्थः। तदुक्तं श्रीगीतोपनिषदि "जन्म कर्म च मे दिव्यम्" इत्यादि। हृत्पतेरंतर्यामिणः विराड्रूपस्यैवंभूतत्वाभावादवतारमध्ये गणना तस्य न कृतेति प्रकरणार्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ अथ प्राकृतासंगरहितस्यानन्दैकलीलत्वमाह–स वा इति। षड्भिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्भगाख्यैरीष्टे यः स षड्गुणेशः षाड्वर्गिकं जिघ्रति। तेषु नानाभेदत्वाद्वर्गात्मकेषु चरति। यद्भक्तानां भक्तिसुखं यद्वा "तत्तेऽर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाकर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम्॥ संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत" इति श्रीप्रह्लादसंमत्या षड्वर्गसंसेवातः संजातं यत्प्रेम भक्तिसुखं तदेव जिघ्रति अन्विष्यास्वादयतीत्यर्थः। ततश्च न चास्येति तादृशतल्लीलानभिज्ञानां कुमनीषत्वे स वेदेति तादृशतल्लीलातत्त्वस्य भक्त्येकानुभवनीयत्वे संगमनीयम्। अत एव "अथेह धन्या" इत्यादीनि सुष्ठु संगतानि स्युरिति संदर्भः। विश्वनाथः-भगवतस्त्वन्यानि ततो वैलक्षण्यानि बहूनि सन्ति, तत्र प्रथमं निरंकुशैश्वर्यमाह–स वा इति। षाड्वर्गिकमिन्द्रिय षड्वर्गविषयमित्यादि स्वामिवत्॥ ३६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

किमिति किं रूपेणेत्यर्थः। विद्येति विद्यारूपा सतीत्यर्थः॥ ३४–३५॥ ❀ ❀ इन्द्रियषड्वर्गः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्चे ति॥ ३६–४३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तर्हि केनोपायेन प्रकृतिमूलसंज्ञकपुनर्भवस्य निवृत्तिः? कीदृशं वा निवृत्तपुनर्भवं जीवरूपमित्यत्राह यत्रेति द्वाभ्याम्। सदसच्छब्दौ कार्यकारणपरौ "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत" इति प्रयोगात्कारणावस्था च प्रलयदशा ततश्चायमर्थः-यत्रात्मनीमेऽचिद्गते सदसद्रूपे उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः अविद्ययाऽज्ञानेनात्मनि कृते आरोपिते च तस्मिन्नात्मनि स्वसंविदा स्वशरीरकपरमात्मविषयसम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे निवृत्ते भवतः अनेन स्वसंविदेव पुनर्भवनिवृत्तेर्हेतुरिति दर्शितम् इति शब्दः प्रकारवाची इत्येवंविधं स्वसंविन्निवृत्तोत्पत्तिविनाशमित्यर्थः। अत एव दर्शनं ज्ञानं प्रकृतिसंगवियुक्तकेवलपरिशुद्धात्मस्वरूपज्ञानं यत्तद् ब्रह्म गुणतो बृहत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यं मुक्तात्मस्वरूपं "ब्रह्मभूयाय कल्पते। ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमि"ति मुक्तात्मन्यपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो दृश्यते॥ ३३॥ ❀ ❀ यदिति। यदि यदा एषा वैशारदी महदादिकार्यमुखेन विपुला एषा माया तन्मूला मतिरभिमतिः देहात्माभिमानादिरूपा चोपरता निवृत्ता भवति, उपरतिरत्र सम्बन्धविरहः "नित्या सततविक्रिया, गौरनाद्यन्तवतीति माया शब्दावाच्यायाः प्रकृतेर्नित्यत्वावगमेन विनाशायोगात् एवेत्यस्य तदेत्यादितदैव संपन्ने परमात्मप्राप्त्या अभिव्यक्ते स्वे स्वकाये महिम्नि गुणाष्टकरूपे मुक्तैश्वर्यात्मके महिम्नि महीयते, मह पूजायां महशब्दादाचारक्यजंतात्कर्मण्यात्मनेपदम्। स्वकीयमहिमलब्ध्या हेतुना परमव्योमवासिभिर्बहुमतो भवतीति विदुः मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविदः। यद्वा संपन्न इति प्रथमांततया छेदे स्वमहिम्नि मुक्तैश्वर्ये संपन्नः तल्लब्ध्या समृद्धः महीयत इति निरवशेषत्वेन प्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यनिवृत्तावाविर्भूतगुणाष्टकयुक्तः परब्रह्मानुभवनपरमव्योमनिवासिभिर्बहुमतोऽवतिष्ठते इत्यर्थः। अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमहिम्नि "प्रकाशयन्ते न जन्यन्त" इत्यादिशास्त्रेभ्यः स्वाभाविकत्वावगमात् स्वे महिम्नीत्युक्तं भवति॥ ३४॥ ❀ ❀ तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्ततया जीवस्वरूपं स्थितम्। अथ परमप्रस्तुतस्य भगवज्जन्मनो विलक्षणत्वमाह एवमिति। अजनस्य जीववत् कर्मायत्तजननरहितस्याकर्तुस्तद्वदेव पुण्यपापात्मककर्मरहितस्य हृत्पतेः हृदयकमलमध्यावस्थानेन पाति सर्वाणि भूतानि नियमयतीति हृत्पतिः, तस्य सर्वांतरात्मनो भगवतः एवमुक्तविधानि जन्मानि कर्माणि कवयो वेदगुह्यानि वर्णयन्ति कवयो ज्ञानाधिकाः "न मुह्यांचिंतयन् कविरि"ति प्रयोगात् वेदगुह्यानि वेदरहस्यानि वर्णयन्ति "अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिमि"त्यादि हि वेदतात्पर्यविषयविभागप्रदर्शनपूर्वकं यादृशानि भावयति तादृशानि वर्णयन्ति, तत्र ह्यजायमान इत्यनेन जीवस्य या कर्मायत्तोत्पत्तिः सेश्वरस्य प्रतिषिध्यते, बहुधा विजायत इत्यनेनाकर्मायत्ता स्वसंकल्पमूला चोत्पत्तिर्बोध्यते, न हिंस्याद्भूतानि, पशुमालभेतेत्यादिवद्विधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वावश्यंभावात्तयोरेकविषयत्वे पूर्वोत्तरव्याघातापत्तेः। एवमुत्सर्गापवादसामान्यविशेषन्यायादिभिर्निर्णेतव्यमिममर्थं कवय एव जानन्तीत्यभिप्रायेणोक्तं 'तस्य धीराः परिजानन्ति योनिमि'ति तस्य प्रस्तुतस्य भगवतो योनिमधिष्ठेयं शरीरं धीराः परिजानन्ति अकर्मायत्तत्वस्वेच्छोपात्तत्वाजहत्स्वभावत्वादिरूपेण धीरा एव जानन्तीत्यर्थः। अकर्तुः कर्माणि वेदगुह्यानि इत्यनेन कर्मविधिनिषेधवादिन्यो "निष्क्रियं निष्कलं, यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्य" इत्यादिश्रुत्योरपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कविभिर्निर्णेतव्यो विषयविभागो द्रष्टव्य इति सूचितम् । इदं सगुणनिर्गुणसशरीराशरीरसविकाराविकारजीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविषयविभागस्याप्युपलक्षणम् । एवं च जन्मकर्मगुणशरीरविकारभेदप्रतिपादकानां वेदांतवाक्यानां तत्प्रतिषेधपरैर्वाक्यैर्वाध्यत्वं मृषावादिभिरुक्तमनादरणीयमिति भावः । तथा चोक्तं वात्स्यैर्वरदगुरुभिः "यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादिगोचरधियः प्रतिषेधवाचः । अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हंति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः ॥" इति । अकर्तुः कर्माणि वेदगुह्यानि इत्यनेन भगवच्चेष्टितानां जगद्व्यापाररूपाणां जीवचेष्टितसजातीयतया चिंतयितुमशक्यानि, किंतु तद्वैजात्येन वेदादेवावगन्तव्यानि । तथैव च कविभिरपि वर्ण्यंत इति चोक्तं कवयो वर्णयंतीत्यनेन कवीनां भगवज्जन्मकर्मयाथात्म्यवेदनमूलकतद्वर्णयितृत्वोक्त्या कुबुद्धीनां भगवज्जन्मकर्मादियाथात्म्यावेदित्वं च सूचितमिति ॥ ३५ ॥ ❋ ❋ तदेवोपपादयितुं तावद्भगवतस्तच्चेष्टितस्य जीवतच्चेष्टिताभ्यां वैजात्यं दर्शयति स वा इति । स वै भगवानमोघलीलः अमोघा वितथा लीला यस्य सः, इदं परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकं जगत्सृजत्यवति रक्षति अत्ति संहरति न चास्मिन् जगति सज्जते च । लीलाशब्देन जगद्व्यापारस्य लीलात्वमुक्तम् । अनेन प्राचीनकर्मवासनानुगुणप्रवृत्तबुद्ध्यनुगुणकेवलसुखदुःखाद्यर्थजीवकर्मव्यावृत्तिः, अमोघपदेन निर्विघ्नसमाप्तिं वदताप्यनेकांतरायोपहतजीवकर्मवैजात्यमुक्तं, समुदायेन जीववैजात्यं विश्वं सृजत्यवत्यत्तीत्यनेन सर्गादिकर्मणः कृत्स्नजगद्विषयकत्वोक्त्यानल्पत्वमवगतम् । अनेनाल्पजीवव्यावृत्तिः, अस्मिन्न सज्जत इति संगनिषेधेन संगहेतुकरागद्वेषादिराहित्यं लब्धं, तेन वैषम्यनैर्घृण्याभावः । एवं च जीवव्यावृत्तिः, किंच भूतेषु चिदचिदात्मकेषु "न हिंस्याद्भूतानी" त्यादाविवात्र भूतशब्दोऽचेतनसंसृष्टचेतनवाची । अंतर्हितः अंतरात्मतयावस्थितोऽपि भूतैरविज्ञात इत्यर्थः । जीवस्त्वनुमापकैर्लक्षणैर्विज्ञायत इति ततो व्यावृत्तिः । आत्मतंत्रः स्वतंत्रः । जीवस्तु कालकर्मदैवादिपरतंत्रः । षड्गुणेशः ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां षण्णां गुणानामीशः अधिपतिराश्रय इति यावत् । जीवस्तु तद्विपरीतगुणाश्रयः षाड्वर्गिकं षडिंद्रियवेद्यं शब्दादिकं भुंक्ते तेन लीलारसमनुभवति, जीवस्तु सुख्यति दुःख्यति मुह्यति चेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जीवस्यैवं विधानादिबन्धनिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमेव, न कर्मादिकमित्यभिप्रेत्याह यत्रेति । यत्र परमात्मनि सदसद्रूपे व्यक्ताव्यक्तमिति प्रकृतिप्राकृतरूपे स्वसंविदास्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे अनादित एव निवृत्ते अविद्यया अज्ञानेन आत्मनि जीवे कृते इति यद्दर्शनं ज्ञानं तद्ब्रह्मज्ञानं संसारनिवर्तकमिति शेष इत्येकान्वयः ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ कंठोक्त्याऽऽह यदिति । यदि सम्यगपरोक्षज्ञानोदयसाध्योत्तमप्रसादरूपैषा विशारदस्य हरेर्विद्यमाना देवी द्योतमाना मतिर्ज्ञानरूपा मायेच्छा अपरोक्षज्ञानदानेन नैनं जीवं संसारयामीत्युपरता तस्मान्निवृत्ता तर्हि तं जीवं संपन्न एवेति परं ब्रह्म प्राप्त एवेति विदुः । किंच स्वस्वरूपे ज्ञानानंदाद्यात्मके महिम्नि स्थितः स्वावरमुक्तजनैर्महीयते पूज्यत इत्यन्वयः । महीयत इत्युक्त्या एषा कार्यकारणलक्षणप्रपंचविवर्तरूपा देवस्य विष्णोः सम्बन्धिनी माया वैशारदी विघटमानसंसाररूपा मतिर्बुद्धिर्यद्युपरता तदा स्वात्मरूपं ब्रह्मसम्पन्नं तदैक्यमापन्नं विदुरित्येतन्निरस्तं भेदनिष्ठत्वात्पूजकभावस्येति भावः ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ हरेरेवंविधावतारकर्मभिराप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेपि जीवानां प्रयोजनमस्तीत्याह एवमिति । अनन्याधीनकर्तृत्वात्फलोद्देशाभावाद्वाऽकर्तुरजनस्य जनविलक्षणस्य वा हृत्पतेः मनःप्रेरकस्य विष्णोरेवंविधानि वेदगुह्यानि उपनिषत्प्रतिपाद्यानि जन्मानि कर्माणि च कवयः संसारमोक्षाय वर्णयंति स्म । हिशब्देन हरेः साकल्येन क्रियाराहित्यं प्रतिषेधति, अन्यथोत्तरश्लोकविरोधादित्येकान्वयः । तस्माज्जीवानां संसारमोक्ष एव भगवदवतारपराक्रमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❋ ❋ फलाभिसंध्यभावादकर्तृत्वं न कर्तृत्वाभावादिति यत्तत्स्पष्टमाह स वा इति । अमोघलीलः सत्यकामलक्षणक्रीडः स पद्मनाभ एव इदं विश्वं सृजति अवति रक्षति अत्ति संहरति न रुद्रादिः, तथाप्यस्मिन् जगति न सज्जते लौकिककर्तृवत्फलासक्तो न भवति, अतोऽकर्ता नतु कर्तृत्वाभावात् । अभोक्तृत्वमपि दुःखाभोगादेव न तु भोगाभावात्, सुखभोक्तृत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह भूतेष्विति । पंचभूतैः संभूयोत्पन्नत्वात् भूतेषु शरीरेष्वंतर्हितमनःश्रोत्रादिषडिंद्रियवर्गग्राह्यशब्दादिविषयसारं जिघ्रति भुंक्ते, नतु दुःखादिकं कुतः ? आत्मतंत्रः नहि स्वतंत्रस्य दुःखादनं घटते । इतोपि नेत्याह षडिति । षड्गुणेशः षडिंद्रियविषयेशः अतश्च सारभुक् तस्मादभोक्तृत्वं नाम दुःखाभोग एव न तु भोक्तृत्वाभावादित्यर्थः । आत्मतंत्र इत्यनेन विशेषणेन ईश्वर एव देहप्रविष्टो जीवो भवति नान्य इत्यर्थः, स वा इदमित्यनेन समर्थ्येत इत्येतद् दूषितम् । न हि सुखमेव स्याद् दुःखमण्वपि न स्यादिति कर्तुं समर्थ ईश्वरः सुखदुःखपात्रीभूतं जीवत्वमभिकांक्षति, ईश्वरत्वविरोधात् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ जीवस्वरूपे भगवत्स्वरूपे च तत्सम्बन्धं वारयति पूर्वाध्यायोक्तं ब्रह्म च लक्षयति यत्रेति द्वाभ्याम् । यत्र यस्मिन् दर्शने स्थूलसूक्ष्मे रूपे शरीरे स्वसंविदा जीवात्मनः स्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः । केन प्रकारेण वस्तुत आत्मनि ते न स्त एव, किन्त्वविद्ययैवात्मनि कृते अध्यस्ते इति एतत्प्रकारेणेत्यर्थः । तद् ब्रह्मदर्शनमिति यत्तदोरन्वयः । ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः । यत्र स्वसंविदेत्युक्त्या जीवस्वरूपज्ञानमपि तदाश्रयमेव भवतीति तथा केवलस्वसंविदा ते निषिद्धे न भवत

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति च ज्ञापितम्। ततश्च जीवत एवाविद्याकल्पितमायाकार्य्यसम्बन्धमिथ्यात्वज्ञापकजीवस्वरूपसाक्षात्करणतादात्म्यापन्नब्रह्म-साक्षात्कारो जीवन्मुक्तिविशेष इत्यर्थः। ईदृशमेव तन्मुक्तिलक्षणं श्रीकापिलेये मुक्ताश्रयमित्यादिचतुष्टये दर्शितम्। तस्मादस्य प्रारब्धकर्म्ममात्राणामनभिनिवेशेनैव भोगः। एवमेवोक्तं "तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत" इति॥ ३३॥ ❀ ❀ अथान्तिमां ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणां मुक्तिमाह यदीति। एषा जीवन्मुक्तिदशायां स्थिता। विशारदेन परमेश्वरेण दत्ता, देवी द्योतमाना मतिर्विद्या तद्रूपा माया स्वरूपशक्तिवृत्तिभूतविद्याविर्भावद्वारलक्षणा सत्त्वमयी मायावृत्तिः सा यदि उपरता निवृत्ता भवति तदा व्यवधानाभासस्यापि राहित्यात् सम्पन्नो लब्धब्रह्मानन्दसम्पत्तिरेवेति विदुर्मुनयः। ततश्च तत्सम्पत्तिलाभात् स्वे महिम्नि स्वरूपसम्पत्तावपि महीयते पूज्यते प्रकृष्टप्रकाशो भवतीत्यर्थः॥ ३४॥ ❀ ❀ एवं भगवत्त्वं दर्शयित्वा ब्रह्मत्वं दर्शितम्। ननु ब्रह्मानुभवेनैव यदि मुक्तिः स्यात्तर्हि कथं जन्मगुह्यमित्यादिना तत्कीर्तनमात्रेण संसारविमोक्ष उक्तस्तत्राह एवमिति। यथैवाव्यवहितपूर्व्वोक्ताविद्यामायोपरतावेव ब्रह्मानुभवसम्पत्ती भवतः, एवं प्राकृतजन्मकर्म्मरहितस्य हृत्पतेः सर्व्वबुद्ध्यगोचरस्य जन्मानि कर्माणि च कवयो वर्णयन्ति। तत्तदुपरतावेव तज्जन्मकर्म्मानुभवसम्पत्ती साधकानां भवतः इति मन्यन्त इत्यर्थः। सम्पत्तिरत्र साक्षाल्लब्धिः। अत एव वेदगुह्यानीति। तथोक्तं श्रीभगवता "जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्ज्जन्म नैति मामेति सोऽर्ज्जुने"ति। तथैव तेषु श्रीशुकदेवादीनामपि ब्रह्मनिष्ठापरित्यागेनापि रागतः प्रवृत्तिर्व्वर्णयिष्यते द्वादशे 'स्वसुखनिभृतचेता' इत्यादौ। अतो ब्रह्मवत्तन्निदिध्यासनेनैव संसार दुःखोपक्षयः स्यात्तदनुभव-सम्पत्ती च भवत इत्यर्थः। पृथगर्थस्त्वेवमित्यस्य व्यवहितवाक्यार्थेनान्वयायोगात् कष्टाय सम्पद्यते चेति॥ ३५॥ ❀ ❀ अथ प्राकृतासङ्गरहितस्यानन्दैकलीलत्वमाह स इति। षड्भिरैश्वर्य्यादिभिर्गुणैर्भगाख्यैरीष्टे यः स षड्गुणेशः षाड्वर्गिकं जिघ्रति तेषु नानाभेदत्वाद्वर्गात्मकेषु चरति, यद्भक्तानां भक्तिसुखम्। यद्वा 'तत्तेऽर्हत्तम नमस्तुतिकर्म्म पूजाकर्म्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम्। संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेते'ति श्रीमत्प्रह्लादसम्मत्या षडङ्गवर्गसंसेवातः संजातं यत् प्रेमभक्तिसुखं तदेव जिघ्रति अन्विष्य आस्वादयतीत्यर्थः। ततश्च न चास्येति तादृशतल्लीलानभिज्ञानां कुमनीषित्वे स वेदेति तादृशतल्लीलातत्त्वस्य भक्त्येकानुभवनीयत्वे सङ्गमनीयम्। अत एव अथेह धन्या इत्यादीनि सुष्ठु सङ्गतानि स्युः॥ ३६-३९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

नन्वेवं चेदिदं सर्व्वं वस्तुतो मायादर्शनमेव ब्रह्मदर्शनं किं तदित्याकाङ्क्षायामाह। यत्र भगवति इमे सदसद्रूपे उपलक्षणे मायिके स्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे भवतः, तेनामायिकन्तु रूपं तस्य न प्रतिषिद्धमिति भावः, केन स्वेषां भक्तानां संविदा अनुभवेन। ते कथं भगवति न स्त इत्यत आह। अविद्यया आत्मनि जीवे एव कृते अध्यस्ते न त्वीश्वरे। यदुक्तम्—"देहाहङ्करणाद्देहाध्यासो जीवे ह्यविद्यया। न तथा जगदध्यासः परमात्मनि युज्यते" इति। तत् ततश्च तस्य ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः स्यात्। यद्येषा माया देवी उपरता स्यात् तथा वैशारदो भक्तानां हिते निपुणो भगवानेव तदीया मतिर्मोमयं पश्यत्विति कृपामयी तदिच्छा यदि प्रवृत्ता स्यात् तदैव नान्यथा। "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामि"ति श्रुतेः। यद्वा वैशारदी भगवद्विषयिणी मतिः पुरुषस्य स्यात्॥ ३३॥ ❀ ❀ सम्पन्न एव तन्मतिमानेव पुरुषः सम्पन्नोऽन्यस्तु दरिद्र इत्यर्थः। विदुस्तत्त्वज्ञाः। स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये वर्त्तमानः स महीयते पूज्यते। अन्यथा स्वमाहात्म्याद् भ्रष्टः स निन्द्यत इति भावः॥ ३४॥ ❀ ❀ एवमनेनोक्तलक्षणप्रकारेण मायिकशरीरद्वयप्रतिषेधेनेत्यर्थः। अजनस्य जन्मानि, "अजायमानो बहुधाभिजायत" इति श्रुतेः। अकर्त्तुः कर्म्माणि, "न चास्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादौ 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतेः। ननु जीवस्यापि वस्तुतोऽजनस्यैवाकर्त्तुरेव जन्मानि कर्म्माणि दृश्यन्ते। सत्यम्। तस्य तानि मायासम्बन्धेन अस्य तु तानि मायाप्रतिषेधेनेत्येष एव भेद इत्याह। वेदेषु वेदैर्व्वा गुह्यानि रहस्यत्वेन परमोपादेयत्वेन च संवृत्य स्थापितानि तात्त्विकानि। जीवस्य तु तानि मायिकत्वेन हेयान्यवास्तवानीत्यर्थः। यदुक्तं गीतोपनिषदा "जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत" इति। हृत्पतेरन्तर्यामिणः अतो विराड्रूपस्यैवम्भूतत्वाभावादवतारमध्ये तस्य न गणनेति प्रकरणार्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ भगवतस्त्वन्यान्यपि ततो वैलक्षण्यानि बहूनि सन्ति तत्र प्रथमं निरङ्कुशमैश्वर्य्यमाह स वा इति। षाड्वर्गिकमिन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गन्धवद् गृह्णाति न तु सज्जत इत्यर्थः। कुतः षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता। यद्वा षड्भिर्गुणैर्भगशब्दवाच्यैरैश्वर्य्याद्यैरीशः। अतः षडैश्वर्य-वर्गोत्थं सुखमनुभवति॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

मोक्षप्रकारमाह यत्रेति द्वाभ्याम्। यत्र यस्मिन् काले जन्मनि वा भगवज्जन्मकर्मकथनश्रवणविषये इत्यर्थः। यत्र भगवज्जन्म-कर्मकथनश्रवणमननादिना स्वस्योपास्यभूतस्य 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवती'त्येवं भूतस्य संविज्ञानं स्यात् तेन ज्ञानेन पूर्वमविद्यया अज्ञानेन आत्मनि कृते आत्मत्वेन स्वीकृते इमे सदसद्रूपे स्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे अनात्मत्वेन निवारिते भगवतः चिदचिच्छक्तिम-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दुत्रह्मज्ञानेनैवात्मानात्मज्ञानोदयात्तदा इति इत्येवं प्रकारेण तद् ब्रह्मदर्शनं भवति तत्परब्रह्मज्ञानं भवति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यदि यदैव एषा कार्यकारणात्मिका देवस्य शक्तिरूपा माया उपरता स्यात् तदैव वैशारदी मतिः विशारदः सर्वज्ञः परमपुरुषस्तद्विषयगा मतिः। ध्रुवा स्मृतिर्भवति तदनंतरं च प्रारब्धकर्मक्षये सति प्रकृतिसंबंधवियुक्तः अपहतपाप्मत्वादिगुणसंपन्न एव भवति। तदा स्वे महिम्नि भगवद्भावापत्तिलक्षणे महीयते पूज्यते। परमधामवासिभिः सत्कृतो भवतीत्यर्थः। मह पूजायामित्यस्य रूपम्। इति इत्येतत्सर्वं तत्त्वज्ञा विदुः। एवं बद्धस्य भगवज्जन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिना मुक्तिर्भवतीति प्रासंगिकप्रकरणार्थः। तदुक्तं भगवता पूर्वाचार्येण "ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम्। अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववंतं यदनंतमाहुः॥ अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादादि"ति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतं समापयन् स्वमते बहुकविसंमतिं दर्शयति एवमिति। हृत्पतेरंतर्यामिवासुदेवस्य अजनस्य देहे जाते आत्मानं जातं मन्यते स जनः जीवः, तद्भिन्नस्य स्वात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वाणि स्वेच्छकानि जन्मानि अकर्तुः कर्मवश्यतया शुभाशुभकर्मकर्ता जीवस्तद्भिन्नस्य कर्माणि च वेदगुह्यानि। "अजायमानो बहुधा व्यजायत, यस्य चैतत्कर्म स वेदितव्य" इत्यादिवेदे गोप्यतया स्थितानि। 'जगृहे पौरुषं रूपमि'त्यादिना 'जन्मगुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः। सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते॥' इत्यंततो जीवजन्मकर्मविसदृशानि मया वर्णितानि। यथा एवमन्येपि कवयः क्रांतदर्शिनो वर्णयंतीत्यन्वयः॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भगवतो जन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिना जीवः संसाराद्विमुच्यते इति भगवदुत्कर्ष उक्तः। अथ निखिलजगज्जन्मादिहेतुत्वेनासंगत्वस्वतंत्रत्वादिना पुनरुत्कर्षः, को मुच्यते कश्चनेत्याकांक्षायां बद्धं मुमुक्षुं चेति जीवद्वैविध्यं चाह स वै इति त्रिभिः। षाड्वर्गिकमिंद्रियषट्कवेद्यम्। जिघ्रति भुंक्ते यतः षडिंद्रियेशः। यद्वा ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजओजसामीशः॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

किमतो यद्येवं तत्राह यत्रेमे इति। वस्तुतस्तु सर्वो भगवानेव न जीवो नापि जडः, प्रतीतिस्त्वाविद्यकी। यदा पुनः स्वस्मिन्नेवाधिष्ठाने इमे स्थूलसूक्ष्मे ब्रह्मानुभवेन प्रतिषिद्धे भवतश्चेत्, प्रतिषेधे हेतुमाह अविद्ययात्मनि कृते इति। ब्रह्मानुभवव्यतिरेकेणात्मनि कृते, आत्मस्थाने तत् प्रतीयत इत्यर्थः। इतिशब्दो हेतौ। तत्तदैव ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मानुभवो भवतीत्यर्थः। सर्वत्र ब्रह्मप्रतीतिस्तिष्ठति जडजीवप्रतीतिर्गच्छतीति भावः॥ ३३ ॥ ❀ ❀ किं तावता कदा वा प्रतीतिरेषा गच्छतीति तद् द्वयं निरूपयति यद्येषेति। एषा माया भगवतो विशारदस्य संबंधिनी देवी देवतारूपा पूर्वावस्था चेदुपरता भवति तथापि तस्या नेति स्वभावत्वं भवेत्। किंतु सा मतिरूपा भवति यदा प्रकृतिरूपा भवति तदा मायानिवृत्तिरूपा मतिरिति विशेषः। तदाऽयं जीवः स्वे महिम्नि संपन्न एव स्वरूपं प्राप्त इव महीयते स्वाराज्यं करोतीत्यर्थः। एवं सर्वं हरिरित्येतदर्थं सपरिकरः पुरुषावतारो निरूपितः। एवमन्यत्रापि। कृष्णे पुरुषोत्तमे जन्मकर्मनिरूपणं तस्य भगवत्तत्त्वज्ञानार्थमेवेत्यर्थः॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवमिति। ननु उपदेशातिदेशयोः को विशेष इत्यत आह अजनस्य जन्मानि अकर्तुः कर्माणीति विरुद्धधर्माश्रयत्वेन माहात्म्यं विशेषः, "एतावानस्य महिमे"ति वचनात्। एवमेव हि कवयो वर्णयंति विरुद्धधर्माश्रयत्वेन माहात्म्यं विशेषः। ननु कथं प्रतीतिरविरोधेन तत्राह वेदगुह्यानीति वेदेपि गोप्यानि भ्रांतानां विरुद्धवत् प्रतीत्यर्थं तथा वचनं, वस्तुतस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोध एव नास्ति। किंच हृत्पतेः सर्वेषां हृदयानां स एव प्रेरकः। तत्र यथा अनेकविधं प्रेरयति तथाऽनेकविधो भवतीत्यर्थः॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कथं वर्णयंति का वा तस्य लीला किं स्वरूपं कथं ज्ञायते इत्याकांक्षायामाह स वा इदमिति त्रिभिः। अथवा 'सूत जानासी'त्यस्य वा उत्तरं स पुरुषोत्तमः वै निश्चयेन कालादीनां तत्प्रेर्यत्वात् इदं विश्वमिति प्रपंचे भेदो निवारितः अक्षरकालकर्मस्वभावप्रकृतिपुरुषैः क्रियते जगदिति यत् बहुधा निरूपितं तद्वस्तुतो भगवानेव करोति तत्र हेतुः अमोघलील इति। केवलमक्षरादिभिः कृतस्वतंत्रस्य भगवत इच्छाभावे सति क्रिया व्यर्था स्यात्। कार्यैव्यावृत्तत्वेन सम्यक्स्फुरणाभावाच्च भगवतस्तु लीला सा जगतो भोग्यत्वात् व्रीहीणि वा, सृजत्यवत्यत्तिलक्षणाकथनात् अन्येषां कर्मकरत्वेनाप्रयोजकत्वमुक्तं, जीवानामपि तथात्वेन वैलक्षण्यमाह न सज्जत इति। तत्कृतगुणदोषमाह षडिति। यः संगः तन्नास्ति तत्र प्रमाणमिव कथयन्नस्मिन्निति निर्दिशति तेषु स्वांशभूतेषु जीवेषु च न संगः, जीवजडयोरनासक्तिरुक्ता। ननु सर्वत्र कार्यकारणयोर्दर्शनात् भगवतश्चादर्शनात् कथं भगवान्करोति, दृष्टे भवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च तत्राह अंतर्हित आत्मतंत्र इति। अंतर्हितत्वाददर्शनम् आत्मतंत्रत्वान्न दृष्टसंभवः, दृष्टानां परतंत्रत्वात् ननु सर्वत्रांतर्हितः अनुप्रविष्टश्चेत्करोति तदा भोगे दोषः, जीवैः सह भोगात् प्रथमत एव वा भोगे भुज्यमानानामभावत्वापत्तिः, इत्याशंक्याह षाड्वार्गिकं जिघ्रति, भोगो हींद्रियसाध्यः, इंद्रियाणि तु धर्मानेव गृह्णंति न धर्मिणः। तत्र केवलानां ग्रहणं जीवैरशक्यमिंद्रियाणां च क्षणमात्रं धर्मैकदेशसंबंधः। तथा च विषयाणां भोगः भगवत्साध्य एव। जिघ्रतीति धर्माणामेव ग्रहणं लोके केवलधर्मग्रहणं घ्राण इत्युक्तम्। षण्णामिंद्रियाणां पंचपर्वाविद्याव्याप्तत्वेन प्रत्येकं पंचरूपत्वात् पंचविधत्वं वर्गत्वं, तथा च त्रिंशद्भेदा भवंति अष्टाविंशतिभेदो निःस्वयंभक्तिश्चेति तेषां रसान् स्वयमेवानुभवतीत्यर्थः। ज्ञानसहितानां रूपादीनां न जीवं प्रति सर्वभावेनात्मसमर्पणं किंत्वेकदेशेन कथंचिदेव। न तथा भगवद्भक्तिरित्याह षड्गुणेश इति। ईशत्वेन नियामकत्वं चोक्तम्। इत्यत्यंतसूक्ष्मेक्षिकया पदार्थो निरूपितः॥ ३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यद्येषेत्यत्र । न निस्स्वभावत्वमिति । नासत्त्वम् । तस्याः पूर्वावस्थामाहुः यदेति । मतिरिति, विद्या । स्वाराज्यं करोतीति । इति विदुस्तत्त्वज्ञा इति शेषः । तथा च मायाया विद्यारूपेण परिणामे जीवोऽयं जडोऽयमिति भेदबुद्धिर्गच्छति, तावता स्वरूपलाभोऽस्य भवतीत्यवतारकथायां शुभं फलमुक्तम् । सर्वं हरिरित्येतदर्थमिति । द्वितीयाध्याये 'सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शन'मित्यनेन सत्त्वस्यादूरत्वेन ब्रह्मानुभवरूपत्वं यदुक्तमासीत्, तस्यानुभवस्याकारः 'सर्वं हरि'रिति, तत्प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं जन्मानीत्यत्र । अन्यत्रापीति । अवतारान्तरेऽपि । उपदेशातिदेशयोरित्यादि । उपदेशः प्राथमिकं कथनम्, अतिदेशस्तु अन्यत्र प्रसिद्धस्य धर्मस्यान्यत्र कार्यवशात्प्राप्तिः । प्रकृते तु पुरुषावतारजन्मादिकथनमुपदेशः, 'एवं जन्मानी'त्यनेनान्यत्र तदतिदेशस्तयोः को विशेष इति । अवतारकथाप्रश्नेन भगवत्त्वादेरपृष्टत्वात्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । नास्तीति । 'न हि विरोध उभय'मिति वाक्यान्नास्तीत्यर्थः । अनेकविधो भवतीति । तेन मायिकरूपमायावादयोरप्येकदेशत्वेन संग्रहः, अथवा प्रेरणाविशेषरूपधर्मभेदादनेकविधो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स वा इत्यत्र । वर्णयन्तीति यदुक्तं तस्यैवाग्रिमश्लोकत्रयं प्रपञ्च इति बोधयन्ति कथं वर्णयन्तीत्यादि । तथा च जगत्कर्तृत्वादिना वर्णयन्ति । सृजतीति । सर्गादिलीलाः । अमोघलील इति । स्वरूपं सृष्टिद्वारा च ज्ञायत इति बोध्यम् । ननु द्वितीयाध्याये 'स एवेद'मित्यादिना लीलानामुक्तत्वात्पुनस्तत्कथने प्रयोजनं तथा न दृश्यत इति षट्प्रश्नपूरणं च न जातमिति चारुच्योर्निवृत्तये पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अत्र तच्छब्दः प्रसिद्धार्थविषयः, ननु प्रकान्तविषय इत्याशयेनाहुः पुरुषोत्तम इति । 'अतोऽस्मि लोके वेदे चे'ति वाक्यात् । अत्रापि पूर्वं 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति कथनात्, अवसरस्यापि सत्त्वाच्च इदमिति । परिदृश्यमाने विश्वत्वस्य । निवारित इति । समभिव्याहारेण भगवत्कृतपरिदृश्यमानयोर्विधेयत्वबोधनान्निवारितः । व्यर्था स्यादिति । फलासिद्ध्या तथा, नात्रानित्यत्वं जगतो भविष्यति, तत्कृता फलासिद्धिरपि तु भगवतीवाक्यरादिषु ह्यमोघलीलत्वं न भवतीति निष्फललीलया फलासिद्धिरिति भावः । हेतुमाहुः कार्येति । कालाक्षरपुरुषाणां स्यात् । लीला सेति । तेन सम्यक्स्फुरणमित्यर्थः । अन्येषामिति । अक्षरकालपुरुषाणां कार्यव्याप्तत्वेनेत्यर्थः । तथात्वेनेति भोक्तृत्वेनेत्यर्थः । सज्जन्ते, 'भगवांस्त्वभिचाकशीति' अतो न सज्जत इति जीवेभ्यो वैलक्षण्यम् । प्रमाणमित्वेति । सूतः स्वानुभवं कथयन्नित्यर्थः । उक्तेति । तथा च देहेषु जीवानामध्यासः सम्बन्धः । न दृष्टसम्भव इति । न दृष्टे निरंकुशकारणत्वसम्भव इत्यर्थः । तदा भोगे दोष इति । अत्तीत्यनेन भोगस्याप्युक्तत्वात्समये भोगे जीवतुल्यत्वम् । अभावत्वापत्तिरित्याशंक्याहेति । क्षयादसत्त्वापत्तिरित्याशंक्य तदुभयाभावप्रकारमाहेत्यर्थः । भोग इति जीवकर्तृकभोगः । तत्रेत्यादि जीवकर्तृके भोगे । केवलानां धर्मरहितानां धर्मिणां ग्रहणं जीवैरशक्यम्, तथा च धर्मरहिता धर्मिणो धर्मिरहिता धर्माश्च भगवद्भोग्याः, इतरेतरसंसृष्टा गन्धवत्पुष्परूपा धर्मधर्मिणस्तु जीवभोग्या इति भोग्यभेद इत्यर्थः । प्रकारभेदमाहुः इन्द्रियाणामित्यादि । भोग इति । सर्वांशेन भोगः । जिघ्रतीत्यादि । तथा च गन्धमुपाददातीत्यर्थात्केवलधर्ममात्रं गृह्णातीत्यर्थः । लक्षणां वारयितुमाहुः लोक इत्यादि । इत्युक्तमिति । इतिहेतोर्जिघ्रतीत्युक्तम् । तथा च केवलधर्मग्रहणस्यानुभवसंवादित्वाय धर्मग्रहणबोधकः शब्दोऽत्र प्रयुक्तोऽतो न लाक्षणिक इत्यर्थः । एवकारेण रसनादयो व्यवच्छिद्यन्ते, तत्र धर्मिणोऽपि ग्रहात् । षडिन्द्रियाणां वर्गत्वं साधयित्वा तद्विषयाणां तावत्त्वं बोधयन्ति अष्टाविंशतीत्यादि । अष्टाविंशतिभेदानीति पाठे तत्त्वानीति शेषः । तेषु भगवद्भोग्यमाहुः तेषां रसानिति । सारभूतानंशान् । तथा च प्रकारभेदान्न जीवतुल्यत्वम्, भोग्यभेदान्न क्षय इत्यर्थः । जीवानामेकदेशसम्बन्धे हेतुमाहुः ज्ञानसहितानामित्यादि । मुख्यतया मनोग्राह्यं ज्ञानमेवेत्यतो रूपादीनां तत्साहित्यमत्रोक्तम् । तदधीनत्वमिति । ईश एव रसाधीन इत्यर्थः । एवं चास्मिञ्छ्लोके प्रथमावतरणिकोक्तं वर्णनं लीला च प्रतिपादिता, द्वितीयपक्षे तु रसभोगात्मकमवतारप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तद्विविक्तस्वरूपज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं भवतीत्याह–यत्रेति । यत्र यदा इमे सदसद्रूपे स्थूलसूक्ष्मे उपाधिभूते शरीरे स्वसंविदा स्वरूपसम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे स्वव्यतिरिक्ततया ज्ञाते भवतस्तदैव ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो भवतीत्यन्वयः । आत्मज्ञानेन तत्प्रतिषेधार्हत्वे हेतुमाह–अविद्ययेति । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् अविद्यया स्वरूपाज्ञानेन आत्मनि कृते देवोऽहं मनुष्योऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमिति प्रतीतेः आत्मस्थाने कृते कल्पिते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स्वरूपज्ञानमपि कदा भवतीत्यपेक्षायामाह–यदीति । एषा संसारचक्रेण क्रीडन्ती देवी देवस्य जगज्जन्मादिक्रीडानिरतस्य भगवतः शक्तिरूपा माया जीवानां स्वरूपावरणविक्षेपकर्त्री यद्युपरता भवति तदा सम्पन्न एव आवरणविक्षेपाभावात् स्वरूपं प्राप्त एवेति तत्त्वज्ञा विदुर्जानन्तीत्यन्वयः । सर्वेश्वरस्य शक्तिरूपा मायैव कथमुपरमेतेत्यपेक्षायामाह–वैशारदी मतिरिति । विशारदो भक्तानां बन्धविमोचने निपुणो भगवांस्तदीया एतस्मान्माया निवृत्ता भवत्वित्याकारा मतिरिच्छा यदा भवति तदा माया निवृत्ता भवति "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेरित्यर्थः । यद्वा पुरुषस्य वैशारदी भगवद्विषयिणी भगवदेकशरणतयैव संसारदुःखनिवृत्तिर्नान्यथेत्याकारा यदा मतिर्भवति तदा माया ततो निवृत्ता भवति । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति भगवद्वचनादित्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेऽपि किं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह–महिम्नीति। भयहेतोर्जीवोऽयं जडोऽयमिति भेदबुद्धेर्निवृत्तत्वात् स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये परमानन्दस्वरूपे वर्तमानो महीयते, पूज्यते विराजते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अवतारवर्णनं निगमयति–एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण हृत्पतेः हृद्यवस्थानेन सर्वाणि भूतानि पाति संरक्षतीति तथा तस्य अजनस्य जन्मरहितस्य जन्मानि अकर्तुश्च कर्माणि कवयो विवेकिन एवं वर्णयन्ति स्म। अन्ये तु न जानन्त्येव, वर्णनं तु दूरत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह–वेदगुह्यानीति। हि यस्मात् परस्परविरुद्धतया "अजायमानो बहुधाऽभिजायते, न वाऽस्य कार्यं करणं च विद्यते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिवेदेष्वपि गुह्यानि अप्रकटितरहस्यानीत्यर्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ ननु तथापि वेदेषु कथमेवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवत उक्तं, न ह्येकस्यैव जन्मादि तद्राहित्यं च सम्भवतीत्याशङ्क्य जीवानां देवोऽहं मनुष्योऽहं अहं करोमीत्यादिप्रतीतेर्देहादावाध्यासिकसम्बन्धस्य सत्त्वाजन्मकर्मादिव्यवहारः। तथोक्तमेकादशे भगवतैव–'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद' इति। भगवतस्तु लोकदृष्ट्या जन्मकर्मादिसत्त्वेपि तत्राभिमानाभावान्न जन्मादिव्यवहार इत्याशयेनाह–स वा इति। स सर्वान्तर्यामी भगवानेवेदं दृश्यमानं विश्वं सृजति उत्पादयति अवति रक्षति अत्ति संहरति च, परन्तु अस्मिन् विश्वस्मिन् न सज्जते मया कृतं ममैवेदमित्यभिमानं न करोति, किन्तु सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हितः सन् षाड्वर्गिकं मनइन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव साक्षितया पश्यतीत्यर्थः। 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति। सर्वत्र प्रविष्टस्य सर्वं पश्यतोऽपि कथं तत्रासक्तिराहित्यमित्याकांक्षायामाह–आत्मतन्त्र इति, जीववत् कालकर्मस्वभावाद्यधीनतारहित इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह–षड्गुणेश इति 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना' इत्युक्तानामैश्वर्यादिषण्णां भगशब्दवाच्यानां गुणानामीशो भगवानित्यर्थः। नन्वेवम्भूतश्चेत्तर्हि किमर्थं सृष्ट्यादि करोतीति शङ्कानिरासायाह–अमोघलील इति। अमोघा धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थहेतुभूता लीला यस्य स इत्यर्थः। तथा च प्राणिनां धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये भगवान् सृष्ट्यादिलीलाः करोतीति भावः॥ ३६॥

हिन्दी अनुवाद

उपर्युक्त सूक्ष्म और स्थूल शरीर अविद्यासे ही आत्मामें आरोपित हैं। जिस अवस्थामें आत्मस्वरूपके ज्ञानसे यह आरोप दूर हो जाता है, उसी समय ब्रह्मका साक्षात्कार होता है॥ ३३॥ ❀ ❀ तत्वज्ञानी लोग जानते हैं कि जिस समय यह बुद्धिरूपा परमेश्वरकी माया निवृत्त हो जाती है, उस समय जीव परमानन्दमय हो जाता है और अपनी स्वरूप-महिमामें प्रतिष्ठित होता है॥ ३४॥ ❀ ❀ वास्तवमें जिनके जन्म नहीं है और कर्म भी नहीं हैं, उन हृदयेश्वर भगवान्के अप्राकृत जन्म और कर्मोंका तत्त्वज्ञानी लोग इसी प्रकार वर्णन करते हैं; क्योंकि उनके जन्म और कर्म वेदोंके अत्यन्त गोपनीय रहस्य हैं॥ ३५॥ ❀ ❀ भगवान्की लीला अमोघ है। वे लीलासे ही इस संसारका सृजन, पालन, और संहार करते हैं, किन्तु इसमें आसक्त नहीं होते। प्राणियोंके अन्तःकरणमें छिपे रहकर ज्ञानेन्द्रिय और मनके नियन्ताके रूपमें उनके विषयोंको ग्रहण भी करते हैं, परन्तु उनसे अलग रहते हैं। वे परम स्वतन्त्र हैं–ये विषय कभी उन्हें लिप्त नहीं कर सकते॥ ३६॥

न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः।
नामानि रूपाणि मनोवचोभिः सन्तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः॥ ३७॥
स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः।
योऽमायया संततयानुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम्॥ ३८॥
अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोक[1]नाथे।
कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः॥ ३९॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वा तत्राह न चेति। धातुः जगद्विधातुरीश्वरस्य ऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः निपुणेन तर्कादिकौशलेन नावैति न जानाति। मनसा रूपाणि वचसा नामानि संतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः। वचोभिरितिबहुत्वं श्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिः सहेति वा॥ ३७॥ ❀ ❀ भक्तस्तु कथंचिज्जानातीत्याह स वेदेति। अमाययाऽकुटिलभावेन संततया निरंतरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येन भजेत॥ ३८॥ ❀ ❀ भक्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति। यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वं जानाति। अथ अतो भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतो धन्याः कृतार्थाः। कुतः? यद्यस्मादित्थं

---

१. प्रा० पा०—ऽखिलविश्वनाथे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वंति। सर्वात्मकमैकांतिकम्। यत्र यस्मिन्भावे सति भूयः उग्रो गर्भवासादिदुःखरूपः परिवर्तो जन्ममरणाद्यावर्तो न भवति॥ ३९॥ ॐ ॐ सूत किमेतच्छास्त्रमपूर्वं कथयसि? तत्राह। ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यम्। उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिंस्तत्। ऋषिर्व्यासः॥ ४०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति-नन्विति। "लीलावासनयोरुतीस्तंतूनां तननेपि च" इति निरुक्तिः। आदिना शास्त्रकौशलादिग्रहः। श्रुत्यभिप्रायेण "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति श्रुत्यभिप्रायेण। कचिद्वृत्त्यभिप्रायेणेत्यपि पाठः। अत्र सहार्थस्य गम्यमानत्वात्तत्रैवेयं तृतीयेत्याह-मनोवचोभिः सहेति। स्वीयं मनोपि भक्ताभिलषितपूरणे वाचश्च विस्तारयत इति मनसा संचिन्त्य वाचापि वदतीत्यर्थः। विश्वनाथः ज्ञानागम्यत्वमाह–निपुणेन ज्ञानयोगादिनैपुण्येन ऊतीर्लीलानामानि रूपाणि च मनोवचोवृत्तिभिर्नावैति। मनोवचसोरगम्यत्वादिति भावः। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः। कुमनीष इति। जन्तुरिति यो हि भक्तिहीनो ज्ञानी नामरूपवद्वस्तुमात्रं मिथ्येत्याचष्टे तं प्रत्ययमाक्षेपः। संतन्वतः अवतीर्य्यावतीर्य कृपया तानि विस्तारयतः। अज्ञाने दृष्टांतः-नटस्य चर्यां पाण्यादिभिरभिनीयमानस्य गतिपदार्थस्य चंद्रकमलादेर्नामरूपादिप्रदर्शनां यथाऽज्ञो नावैति अतो नास्वादं लभते ततश्च रसममूलकं ब्रूते। विज्ञः सभ्यस्तु सकलसहृदयसाक्षिकं रसं साक्षादेवानुभवतीत्यर्थः। यद्वा नटपदेन वंशस्तंभबद्धरज्ज्वादिषु नर्त्तको ज्ञेयः। स यथा पादयोर्महिषशृंगे सित्वां ते च कांस्यस्थाल्यादिषु निधाय हस्ताभ्यामतिदीर्घवंशं गृहीत्वाकाशबद्धरज्जूपरि चलंस्तन्मार्गागतमन्यं नटं चाण्डालोहमिति मां मा स्पृशेति वदंस्तमस्पृश्यैव लंघते, तच्चर्यां यथा तद्विद्याऽनभिज्ञो न जानाति तद्वदित्यर्थः॥ ३७॥ ॐ ॐ ननु यदि कोपि न जानाति तर्हि निर्मोक्षप्रसंगः स्यादित्यत आह–भक्तस्त्विति। धातुः सर्वपालकस्य पदवीं स्वरूपं "स्वरूपेऽध्वनि पादुके पदवी स्थानमात्रके" इति निरुक्तिः॥ ३८॥ ॐ ॐ उग्रो गर्भवासादिदुःखप्रदः। यद्वा उँ रुद्रमपि ग्रसतीत्युग्रः। ग्रसतेर्डप्रत्ययः॥ ३९॥ ॐ ॐ सर्ववेदतुल्यम्। अनेन "वेदाक्षराणि यावंति पठितानि द्विजोत्तमैः। तावंति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः॥" इति शौनकस्मृतेः प्रत्यक्षरं हरिनामोच्चारणफलदमिति ध्वनितम्। यद्वा नराकृतिपरब्रह्मणा श्रीकृष्णेन तुल्यमिति। "कृष्णे स्वधामोपगते" इत्याद्युक्तेः। धन्यं पुरुषार्थावहम्। अत एव स्वस्त्ययनं सर्वमंगलावहं महत् सर्वतः श्रेष्ठम्॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नेति। यत एवमत एवास्य मनसा संकल्पेन वचोभिर्वेदात्मकैश्च नामानि देवमनुष्यादिनामानि रूपाणि देवादिरूपाणि च नटचर्यामिव वितन्वतः दधतो धातुरीश्वरस्योतीर्गतीः अवतेर्गतिश्चार्थः, पदवीः प्रकारानिति यावत्, निपुणेन भावप्रधानो निर्देशः–नैपुण्येनापि जन्तुः नावैति नावगच्छति। अनवगतौ हेतुं वदन् जन्तुं विशिनष्टि–कुत्सिता मनीषा बुद्धिर्यस्य शब्दादिविषयासक्तबुद्धिरज्ञः अहंममाभिमानाभ्यां स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानभिज्ञः मनोवचोभिर्नामानि रूपाणि च वितन्वत इत्यत्र मनसा संकल्पेन रूपसृष्टिर्वेदवचोभिर्नामकल्पनमिति विवेकः "नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपंचनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स" इति वचनात्, नटचर्यामिवेति चिदचिद्गतदोषराहित्यं विवक्षितम्। यद्वा नटचर्यामिव नटो यथा विचित्रवेषानुपादत्ते तद्वद्रूपाणि मत्स्यकूर्मादीनि तन्नामानि च संतन्वतः बिभ्रतोऽस्य धातुर्जगत्स्रष्टुरीश्वरस्योतीर्गतीर्जंतुर्मनसा वचोभिश्च निपुणेन तत्र नैपुण्येन च नावैतीत्यर्थः। अत्र पक्षे नटचर्यामिवेति दृष्टान्तेनेदं विवक्षितम्–नटस्यानेकवेषपरिग्रहेऽपि यथा स्वस्वभावात्यागः वेषाणां चेष्टामूलत्वं चर्यायाश्च लीलात्वं तद्वदस्यापीति। कुमनीषोऽज्ञो जंतुर्नावैतीत्यनेन शब्दादिषु विरक्तः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलस्त्ववैत्येवेति सूचितम्॥ ३७॥ ॐ ॐ तदेवाह स इति। यः पुमानमायया मायागुणकामादिरहितया संततया अनुस्यूतया दुरन्तवीर्यस्यापारवीर्यस्य रथांगपाणेरनुवृत्त्या सेवया तस्य रथांगपाणेः पादसरोजगन्धं भजेतानुभवेत् स धातू रथांगपाणेः पदवीं वेद जानाति। तथा चोक्तं भगवता "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपे"ति॥ ३८॥ ॐ ॐ एवं मयोपपादितं भगवदवतारादिरहस्यम् अमायिकाविच्छिन्नभगवद्भक्तियोगनिष्ठावन्तो जानंत्येवात्र न विप्रतिपत्तिरिति सूचितम्। श्रोतॄणां शौनकादीनां कृतार्थतां सहेतुकामाविष्करोति अथेति। भगवन्त इति सम्बोधनं यूयमित्यध्याहारः। यद्वा हे मुनयः भगवन्तः पूज्या भवन्तः धन्याः कृतार्थाः। कुतः? हि यस्मादिह लोकेऽखिललोकनाथे वासुदेवे सर्वात्मकं सर्वप्रकारकं करणत्रयेणापीत्यर्थः, सर्वात्मक इति पाठे सर्वस्यात्मनि सर्वशरीरके वेति वासुदेवविशेषणम्, आत्मभावं भावः योगः आत्मनो भावः आत्मकर्तृकः। सर्वात्मन इति पाठे आत्मना मनसा यो भावो भक्तिस्तं कुर्वन्ति ततो धन्या इत्यर्थः। कथं भक्तियोगमात्रकर्तृकत्वेन धन्यतेत्यपेक्षायामात्मभावं विशिनष्टि–यत्र यस्मिन्नात्मभावे उग्रः गर्भजन्मजरामरणादिदुःखहेतुत्वेन घोरः परिवर्त्तः संसारपरिवृत्तिर्भूयो न भवति॥ ३९॥ तदेवं पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीत्यादिना शौनकादिप्रश्नानां संग्रहेणोत्तराण्यभिधायाथैतच्छुश्रावयिषितभागवताख्यपुराणमुखेन तान्येव विस्तरतः प्रतिपिपाद-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यिषुस्तावदेतत्पुराणनिर्माणप्रकारं निर्मातुर्बादरायणस्य निर्माणप्रवृत्तिनिमित्तं निर्मितस्य पुनः शुकं प्रत्यध्यापनं तेनाधीतस्य राज्ञे श्रावणं च सहेतुकं प्रष्टुमवसरप्रदानाय भगवान्बादरायणस्तदिदं पुराणं निर्माय पुत्रमध्याप्य तन्मुखेन प्रवर्त्तयामास। तदहं तत्तन्मुखेनाधिगतमिदं पुराणं वः श्रावयिष्यामीत्याह सूत इदमिति। इदं भागवतमिति प्रसिद्धं पुराणं ब्रह्मसंमितं ब्रह्म वेदस्तेन सम्मितं समीकृतं वेदतुल्यमित्यर्थः। यद्वा ब्रह्मपरं ब्रह्म तत्सम्यक् मीयतेऽनेनेति ब्रह्मसम्मितं बाहुलकात्करणे क्तः, परं ब्रह्मप्रमापकमित्यर्थः। यद्वा सम्यक् मीयते प्रमीयत इति कर्मण्येव क्तः, ब्रह्मसंमितं यस्मात्तद् ब्रह्मसम्मितं सम्पूर्वादिण् गतावित्यस्माद्वा कर्मणि क्तः "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्" इति ङमुडागमः, ब्रह्म सम्यगितमवगतं येन यस्माद्वा तद् ब्रह्मसंमितं तत्र हेतुं गदन् विशिनष्टि उत्तमश्लोकस्य भगवतश्चरितं चरितप्रतिपादकं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षयोत्तमश्लोकचरितमित्युक्तम्। एवंविधं पुराणं भगवानृषिर्निखिलनिगमद्रष्टा व्यासश्चकार ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवंविधमिथ्याज्ञानी तत्स्वरूपाज्ञानाद्भगवद्वञ्जनादावनधिकारीत्याह न चेति। वचोभिः संकीर्तनयोग्यानि नामानि मनोभिः स्मरणयोग्यानि रूपाणि सम्यक्तन्वतः विस्तारयतः मनोवचोभिर्नामरूपात्मकं प्रपंचं सृजतो वा सतां निपुणं भद्रं विधातुः अस्य हरेः मतिमभिप्रायं गतिं वा कश्चिदपि नावैति न जानाति। कीदृशः कुमनीषः मिथ्याज्ञानी जन्तुः कृमिसदृशः, जन्तुरिति पुनर्जायमानो म्रियमाणः मिश्रबुद्धिः संसारी कुमनीष इति कुत्सितं प्रमाणविरुद्धं सर्वमिथ्यात्वं मनसा मन्यते न तु युक्त्या वक्तुं शक्नोतीत्यद्वैतवादी वा, कथमिव नटस्यांगुल्याद्यभिनयविशेषानभिज्ञो नटचर्यां भरतादिकथात्मिकां यथा न जानाति तथायमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तर्हि कीदृशो वेदेति तत्राह स इति। यो वेदप्रामाणिकः अमायया अव्याजेन इदमखिलं मायाकल्पितमनिर्वाच्यं न भवतीति भावेन वा संततया निरन्तरया प्रवाहरूपया अनुवृत्त्या सेवया हृत्कमलमध्यनिवासिनस्तस्य पादसरोजयोर्गंधं भजेत अत्रैवास्वाद्य मग्नमना भवेत् स पुरुषः दुरन्तवीर्यस्य असंख्यातपराक्रमस्य परस्य पूर्णस्य धातुः पोषणादिकर्तुः रथांगपाणेः श्रीनारायणस्य पदवीं मार्गं स्वरूपस्थितिं वेदेत्येकान्वयः। धातुरित्युक्ते चतुर्मुखोपि स्यादित्यतः परस्येति। चतुर्मुखपरत्वमप्यक्षरस्यास्ति, अतो रथांगपाणेरिति। तस्माद्भागवता एव भगवदपरोक्षं लभन्ते नेतर इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भागवता अपि भवादृशा एवेत्याशयवानाह अथेति। हे भगवन्तः पूजावन्तः भाग्यवन्तो वा, यत्र यस्मिन् भगवत्यात्मभावे स्वामिभृत्यभावे क्रियमाणे सति भूयः पुनः उं रुद्रमपि प्रसतीति उग्रः क्रूरः परिवर्तः संसारः मरणं वा न स्यात्, तस्मिन्नखिललोकनाथे सर्वात्मके सर्वांतर्यामिणि वासुदेवे इत्थमुक्तप्रकारेणात्मभावं कुर्वंतीति यत् यस्मात् अथ तस्मादिह चेतनराशौ यूयं धन्या निरपेक्षगुणपूर्णाः कृतकृत्या इत्येकान्वयः। यत्र यस्मिन्नात्मभावे क्रियमाणे परिवर्तो न स्यात् तमात्मभावमिति वा ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ धर्मः कं शरणं गत इति प्रश्नं परिहरति इदमित्यादिना। ऋषिः सर्वज्ञो व्यासो भगवान् ब्रह्मणा वेदेन सम्मितं तुलितम् उत्तमश्लोकस्य हरेश्चरितानि यस्मिन् सन्ति तत्तथोक्तम् इदं बुद्धिस्थं भागवतं पुराणं चकार ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तल्लीलामयत्वादेवास्य पुराणस्य सर्व्वशास्त्रसारत्वमाह इदमिति सार्द्धकम्। ब्रह्मसम्मितमिति। नराकृतिपरब्रह्मणा श्रीकृष्णेन तुल्यमिति वा। कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात्। धन्यं सर्व्वपुरुषार्थावहम्। अत एव स्वस्त्ययनं सर्वमङ्गलावहं महत् सर्व्वतः श्रेष्ठञ्च ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानाद्यगम्यत्वमाह न चेति। निपुणेन ज्ञानयोगादिनैपुण्येन ऊतीर्लीलाः नामानि रूपाणि मनोवचोवृत्तिभिर्नावैति, मनोवचसोरगम्यत्वादिति भावः। कुमनीष इति जन्तुरिति, यो हि भक्तिहीनो ज्ञानी नामरूपवद्वस्तुमात्रमेव मिथ्येत्याचष्टे तं प्रत्ययमाक्षेपः। सन्तन्वतः अवतीर्यावतीर्य कृपया तानि विस्तारयतः। अज्ञाने दृष्टान्तः—नटस्य चर्य्यां पाण्यादिभिरभिनीयमानस्य गीतपदार्थस्य चन्द्रकमलादेर्नामरूपादिप्रदर्शनां यथा अज्ञो नावैति। अतो नास्वादं लभते, ततश्च रसममूलकं ब्रूते। विज्ञः सभ्यस्तु सकलसहृदयसाक्षिकं रसं साक्षादेवानुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ भक्तिगम्यत्वमाह स वेदेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भक्तिविहीना वयमेवाक्षेपविषयीभूता भवामेति विषीदतः शौनकादीनाह अथेहेति। भगवन्तः सर्व्वज्ञाः! "वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानि"ति वैष्णवनिरुक्तेः। सर्व्वात्मकमैकान्तिकम् आत्मनो मनसो भावं यत्र सति परिवर्त्तो जन्ममरणाद्यावर्त्तः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सूत किमिदमपूर्व्वमश्रुतचरं शास्त्रं कथयसीति तत्राह इदमिति। ब्रह्म श्रीकृष्णस्तत्तुल्यम्। ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतः मनसा संकल्पेन वचोभिर्वेदरूपैः। नामानि देवमनुष्यादिपदानि। रूपाणि पदार्थभूतानि देवमनुष्यादिशरीराणि विस्तारयतः ऊतीर्गतीः पदवीरित्यर्थः, कुत्सिता मनीषा विषयप्रवणा बुद्धिर्यस्य स निपुणेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तर्कादिकौशलेनापि नावैति नावगच्छति नटचर्याम् अज्ञ इव। भगवत्पदव्यनभिज्ञानां नित्यबद्धानां जीवानां तज्जन्मादिरहस्यश्रवणाद्यसंभवात्संसाराद्विमुक्तिर्नास्तीति भावः॥ ३७॥ ❀ ❀ मुमुक्षुस्तु कथंचिदवगच्छतीत्याह स इति। अमायया दंभादिदोषशून्यया संततया निरंतरया अनुवृत्त्या॥ ३८॥ ❀ ❀ भवंतस्तु मुमुक्षव इति मुनीनभिनंदति अथेति। हे भगवंतः इह लोके भवन्तः धन्याः कृतार्थाः। तत्र हेतुमाह यदिति। यतः इत्थं प्रश्नशब्देन भगवदनन्यविषयेण वासुदेवे आत्मभावं चित्तैकाग्र्यं सर्वात्मकं संपूर्णं कुर्वंति, यत्र यस्मिन् भावे सति उग्रो दुःसहः भूयः विपुलः परिवर्तः जन्ममरणप्रवाहः न भवति॥ ३९॥ ❀ ❀ अथ "ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि। स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः" इति। षष्ठस्य प्रश्नस्य सर्वशास्त्रोत्तममिदं श्रीमद्भागवतं पुराणं 'धर्मः शरणं गत' इत्युत्तरं दर्शयन् षण्णां प्रश्नानां विस्तरतः प्रत्युत्तराणि प्रतिपिपादयिषुः श्रीमद्भागवतं श्रावयिष्यामीति च प्रतिजानन्संक्षेपतः प्रतिवचनार्थकाध्यायद्वयार्थमुपसंहरति इदमित्याद्यध्यायशेषेण। ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यम्। यद्वा परं ब्रह्म सम्यक् मीयते यत्र तद् ब्रह्मसंमितम्, कर्मणि क्तः॥ ४०-४१॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

वस्तुतस्तु न सम्यक् ज्ञायत एवेत्याह न चास्येति। अयमभिप्रायः सर्वरसास्वादनं भगवत उक्तम्। ते च रसा उत्कृष्टाः अपकृष्टाः स्वतः आधारतः अधिकारिभेदेन च भवंति। ते च भगवता अनुभूयंते न वेति संदेहः सर्ववस्तुषु रसरूपेण भगवत एव प्रविष्टत्वात् न स्वात्मानं प्रति उत्कृष्टता अपकृष्टता वा सर्वरूपता च, द्वितीयापि कोटिः चकारात्प्रमाणांतरस्यापि निवृत्तिः। एवं निरूपणेन भक्त्या भगवदाविर्भावात् पश्यन्नाह यस्येति। कृष्णस्य कश्चिदिति ब्रह्मापि निपुणेनापि प्रमाणकरणेन, तत्र हेतुः धातुरिति उत्पादको हि भगवान् तदुपादानकोपलंभकः कस्मै प्रयोजनाय कथं सृष्टवानिति कथमन्यो विजानीयात्? कृमितुल्यः ऊहापोहकौशल्यरहितः, भगवतोपि न स्वाभाविकाः क्रियाः, किंतु ऊतीः निपातप्रयोगश्चावांतरभेदापरिज्ञानाय सर्वथाज्ञानहेतुः मनोवचोभिः सह नामानि वेदानुरूपाणि सह विषयान् संतन्वतो विस्तारयतः "चतुर्भिश्च महारोगैर्व्याप्ता ऊतीर्न जानते" नटवच्चापि करणमन्यथा प्रतिभासनात् प्रमाणबलेन हि परिज्ञानं प्रमाणव्यामोहार्थमेव नटप्रवृत्तिरित्याह नटचर्यामिति सुतरामज्ञः पुष्टिमार्गानभिज्ञ इत्यर्थः॥ ३८॥ ❀ ❀ तर्हि कथं निस्तार इत्याह स वेदेति। धातुरिति पूर्ववत् स तु न ज्ञात एव अज्ञायमानस्वरूपत्वात्, कार्यं तु लौकिकं तन्मार्गपरिज्ञाने समागमनं बुद्ध्वा सहभावात् कार्याणां तत्त्वं ज्ञायते इति तस्य गतिर्मार्गो ज्ञातव्यः। लौकिकवैदिकप्रमागाज्ञानभावे हेतुमाह परस्येति सर्वप्रमाणात् दूरे वर्त्तमानस्येत्यर्थः। कदाचिदशक्तावल्पचलने तत्रत्यैर्ज्ञायेतेत्याशंक्याह दुरंतवीर्यस्येति। दुष्टः अन्तो यस्य वीर्यस्य पराक्रमो न समाप्यत एव कदाचिदपि समाप्तिश्चेत् प्रलय एवेति दुरंतता प्रलयानंतरं तु ज्ञातैव नास्तीति भावः। किंच कालस्यैव परिज्ञानं संभवति, तच्च कालचक्रं पाणौ यस्य कालमपि स्थिरीकृत्य तिष्ठति अथवा सर्वमेव जगद्रथः, तस्याप्यधश्चक्रं तत्पाणौ यस्येति हस्तचालनेन चलति हस्ताधारश्च स कथं शकटस्थैर्ज्ञातुं शक्यते? अतो भगवदनुवृत्तिरेव ज्ञानहेतुरित्याह यो माययेति। दीर्घकालादरनैरंतर्यसेवायां मायाभावोप्यंगं सर्वो हि लौकिको वैदिकश्च मायया भगवंतं भजते। एवं हि कृते अयमस्मभ्यमिदमिह दास्यतीति बुद्ध्या भगवतः सकाशात् पदार्थान् ग्रहीतुं भगवद्वचनार्थप्रयत्नकरणात् भगवांस्तु ततोपि चतुरः, अतो माया त्याज्या, स्वमुक्तिविचारो मायेति पर्यायः संतता निरंतरा अनु पश्चाद्वृत्तिरिति गतिपश्चाद्भवोक्तिः दीर्घकालादरौ बोधितौ चरणपरिज्ञानं हि मार्गज्ञाने हेतुः तदेव पंकजं तस्य गन्धः भगवतः शयने पादसंवाहने ऊर्ध्वमुखस्य चरणस्य आघ्राणे गन्धोनुभूयते तथा येषां हृदये भगवान् स्वच्छन्दं शेते बहिरिंद्रियाणि च गन्धेनाकृष्टानि तत्रैव प्रविशन्ति स च भगवन्मार्गं जानातीति ज्ञानपक्षः। भक्तिपक्षे तु तस्य चरणो भक्तिमार्गः, स च शुद्धे विशदेऽतःकरणे आविर्भूतं सरोजं तत्र गन्धः सतः प्रेमवातस्य भजनं निरन्तरानुवृत्तिरिति॥ ३८॥ ❀ ❀ एवं प्रासंगिकमुक्त्वा भिन्नोपक्रमेण प्रस्तुतमाह अथेति। प्रश्नेनैव ज्ञायते भवन्तो भगवन्निष्ठा इति। इह संसारे भगवन्तो भवन्तः 'यो यच्छब्दः स एव स' इति वचनात् धन्या इति धनं भगवद्भक्तिर्ज्ञानं वा अर्हंतीति धन्याः। इत्थमिति हीनमपि सम्बोध्य अनवसरमवसरीकृत्य तन्मुखादपि परमादरेण श्रवणेनैवं प्रकारः वासुदेव इति देवतांतराभजनं निरूपितम्। अखिललोकनाथ इति तस्य सर्वेश्वरत्वं च ज्ञात्वा वेदांतवेद्यतां च। एवं माहात्म्यज्ञानार्थं सुदृढस्नेहार्थं च विशेषणद्वयमुक्त्वा रुच्यर्थमात्मपदं प्रयुज्य भावं देवत्वेन रतिं कुर्वन्ति यतः अतो धन्या इति पूर्वेण सम्बन्धः। अस्य फलं पुनः कालसंसारचक्रे महावर्त्तरूपे पुनः पतनाभावः। एतद्देहावसानपर्यंतं यथा भवतु तथेति पुनः शब्दार्थः। अनादराभावायोग्र इति॥ ३९॥ ❀ ❀ कुत इदमुद्धृतमित्याकांक्षायामाह इदं भागवतमिति भगवतः सर्वसम्बन्धि भागवतं नामेति प्रसिद्धं पुरातनं पुराणमिति जातिशब्दो वा, वेदेन सम्यङ्मितं मतांतरेष्विव नात्र वेदविप्रतिषेधः। वस्तुनिरूपणार्थं प्रासंगिककथापि पुरुषोत्तमकथैवेत्याह उत्तमश्लोकचरितमिति। उत्तमश्लोकस्य चरितं यत्र सर्वज्ञानेन भगवान् वेदव्यासः अनुभूय आह॥ ४०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

न चास्येत्यत्र। वस्तुतस्त्विति। 'अविज्ञातं विजानता'मिति श्रुतेरित्यर्थः। स्वतः आम्रादयः कर्कटीविशेषप्रभृतयः अधिकरणतः श्वदृतौ भृतं दुग्धादि, अधिकारिभेदेन कीटादिदूषितान्नादि। द्वितीयापि कोटिरिति नानुभूयन्त इति कोटिः। तथा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च साकारव्यापकत्वाद्रूपान्तरेणानुभूयन्ते, न तु स्वेनेत्यर्थः। प्रमाणान्तरस्येति 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'ति शब्दादतिरिक्तस्य। तथा च कालरूपेण ब्रह्मक्षत्त्रादि भुनक्ति, न तु स्वयमिति भावः। कस्मै प्रयोजनायेत्यादि। 'अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूवे'ति श्रुतेरित्यर्थः। कौशल्येति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्। कौशलेनेति वा पाठः। ऊतीरिति। उतयः कर्मवासनाः कर्माभिव्यंग्या दृष्टरूपा इत्यर्थः। निपातेत्यादि ऊतियूतीत्यादिना ऊतिशब्दो निपातितः, तत्र यथा उ शब्द इति धातोरुपूर्वस्य क्तिनि ऊतिरिति भवति ज्वरेत्यू अवते रूपम्, तथापि नितरां विचारात्पातनादज्ञानं तद्भेदानां प्रेमपरवशतां वा द्योतयत्ययं ग्रन्थः। अथवा लीलापदं स्वरूपपदं वा परित्यज्योतिपदं प्रयुक्तं कर्मवासनावान्तरभेदा न ज्ञायन्ते यथा, तथा भगवतोऽपीति बोधयति। अथवा सूत्रकृता स्वरप्रक्रियायामूतिरुदात्त इत्यनुक्तात्र पठिता, सूत्रकृदादिमते प्रकृतिप्रत्ययभेदाज्ञानं द्योतयति तद्वदित्यर्थः। विस्तारयत इति। तथा च वेदादीनामप्यर्वाचीनतया न तैरपि ज्ञायते इत्यज्ञाने हेतुरित्यर्थः। चतुर्भिरिति धातृपदसूचितार्वाचीनत्वजन्तुत्वकुमनीषित्वाज्ञत्वैः। अत्रापि यथायथं स्वरूपाज्ञानं कथं करोति, किमर्थं वा करोति, कथं किमर्थं वा जिघ्रतीति भोगादिप्रकाराज्ञानं चोक्तं ज्ञेयम्॥ ३७॥ ❀ ❀ स वेदेत्यत्र। ननु धातृत्वादज्ञानेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन ज्ञातो भविष्यतीत्यत आहुः कार्यं तु लौकिकमिति। 'कर्मगुणप्रवाह' इति वाक्यात्कार्यं लोकान्तःपाति, अतो यथाकथञ्चिज्ज्ञापकम्, न तु वस्तुत इदमित्थं ज्ञानजनकमित्यर्थः। तर्हि कथं ज्ञानमित्याकांक्षायां तदुपायमाहुः तदित्यादि। तत्कार्यं मार्गपरिज्ञाने सति ज्ञापकं भवतीति शेषः। तन्मार्गेति। अनेन पदवीपदप्रयोगतात्पर्यमुक्तं भवति। मार्गो भक्तिः। कथमेवमित्यपेक्षायां तत्प्रकारमाहुः समेत्यादि। सहभावादिति गतिसहभावात्। तथा च गत्याधारभूतो मार्गः कार्यभूत इति गतिज्ञाने तदाधारभूतकार्यतत्त्वज्ञानं भवति, तेन ज्ञानेन धूमप्रमित्या वह्नेरिव भगवतो ज्ञानं भवतीति तदर्थं गतिः मार्गपदवीपदोक्तो ज्ञातुमावश्यकमित्यर्थः। मनआदौ भगवत आविर्भावस्तत्प्राप्तिरित्यर्थः। ननु विवर्ते मनआदौ आविर्भूतमपि तथेति किमनेनेत्यत आहुः बुद्ध्येति। बुद्ध्या सहभावं प्राप्य कार्याणां तत्त्वं परमार्थतत्त्वं ज्ञायेतेत्यर्थः। तस्येत्यादि। 'धातुः पदवीं वेदे'त्यस्य तात्पर्यम्। प्रमाणाज्ञानभाव इति। प्रमाणैरज्ञानसत्तायामित्यर्थः। ननु वैकुण्ठादिस्थैर्ज्ञातो भगवानुपदेष्टव्य इति वक्तुमाहुः कदाचिदिति। न समाप्यत इति। तथा चातिवेगवशान्मनोवत्साकारोऽपि न ज्ञायतेऽप्यधिकाराभावाच्च नोपदिश्यत इत्यर्थः। प्रलय एवेति। जगदनुकूलक्रियाभावात्प्रलय इत्यर्थः। ननु गतिज्ञानाय किमिति साधनोपदेशः, 'गतिर्वय' इति वाक्यात्कालस्य गतित्वेन तस्येव गत्यन्तरस्याप्यनुमानेन शक्यज्ञानत्वादित्यत आहुः किञ्चेत्यादि। तथा च कालोऽपि दुर्ज्ञेयश्चेत्तद्दृष्टान्तेन गत्यन्तरज्ञानं दुर्घटमिति साधनोपदेश आवश्यक एवेत्यर्थः। कालस्य दुर्ज्ञेयत्वं तु ब्रह्मपुराणोपान्त्ये मायानुकीर्तनाध्याये द्रष्टव्यम्। अथवा कालरूपदृष्टान्ताभावादेव न तद्वज्ज्ञानमित्यर्थः। कालशब्दाभिजप्यस्य सत्त्वात्पक्षान्तरमाहुः अथवेति। हस्तेत्यादि। लोके तथा प्रसिद्धिः। अवयवित्वेन हस्ताधारो विरुद्धधर्मवत्त्वज्ञापनायेदम्। शकटस्थैरिति। शकटं जगत्। गतीति। मायाज्ञानपश्चाद्भाव इत्यर्थः। बोधिताविति। सन्ततानुवृत्तिपदाभ्यां बोधितौ। चरणेति। यस्तत्पादसरोजगन्धं भजेत, स तत्पदवीं वेदेति तथा। लोकेऽप्येवम्। स चेति। 'स वेदे'त्यादेरर्थः। भक्तिपक्षे त्वित्यादि। अस्मिन्पक्षे परोक्षवाद इति लक्षणा न दोषायेति ज्ञेयम्। भक्तिमार्ग इति। 'भवत्पदाम्भोरुहनाव' मित्यत्र व्याख्यातः॥ ३८॥ ❀ ❀ अथेत्यत्र। हीनमपीति सूतम्। 'यानि वेदविदां श्रेष्ठ' इत्यत्र, 'कथायां सक्षणा हरे'रित्यत्र च सिध्यति। एवं प्रकार इति। धन्यत्वस्येत्यर्थात्। मूलस्थसर्वात्मकपदे ऐकान्तिकमित्यर्थः। श्रीधरीये व्याख्यातः, अत्र तु सर्वात्मक इति सप्तम्यन्तं वेदान्तवेद्यतां चेत्यनेन व्याख्यातम्। सर्वात्मक एव वेदान्तवेद्यता, आकाशादिपदानां श्रवणात्। तथा च सर्वात्मक आत्मभावमिति पाठः। सुदृढेति वेदान्तवेद्य एव सुदृढस्नेह इति बोधार्थम्। प्रयुज्येति। तथा चात्मनि भाव आत्मभाव इति समासे एकदेशान्वयः सप्तम्यन्तानाम्। पुनःशब्दार्थ इति। अर्थैक्यात्पुनःशब्दः॥ ३९॥ ❀ ❀ इदमित्यत्र। जातिशब्द इति। पुराणत्वं जातिरित्यर्थः॥ ४०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु तर्हि सर्वेषां पुरुषार्थसिद्धौ कस्यापि दुःखं न स्यादनुभूयते च बहूनां दुःखमित्याशङ्क्य विषयासक्तानां तल्लीलावेदनाभावान्न तेषां पुरुषार्थसिद्धिरतो दुःखानुभवो युक्त एवेत्याशयेनाह—न चेति। कुत्सिता विषयाविष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स जन्तुः कृमितुल्यो जीवः कश्चिदपि मनसा सङ्कल्पमात्रेण नानाविधानि रूपाणि वचोभिर्वैदैर्नामानि च सन्तन्वतो विस्तारयतोऽस्य धातुः सर्वकारणभूतस्य भगवत ऊतीर्लीलाः निपुणेन तर्कादिकौशलेन न चावैति नैव जानातीत्यन्वयः। कुमनीषत्वे हेतुमाह—अज्ञ इति, आत्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानशून्य इत्यर्थः। तथा च यदि जीवेश्वरतत्त्वं जानीयात्तदा विषयासक्तो न स्यादिति भावः। अज्ञाने दृष्टान्तमाह नटचर्यामिवाज्ञ इति। नटो यथा स्वरूपे स्थित एवात्मानं नानारूपं दर्शयति तच्चरितमज्ञो न जानाति तथा भगवानप्यप्रच्युतस्वरूप एवात्मानं नानाविधं दर्शयतीति तत्तत्त्वमप्यज्ञो न जानातीत्यर्थः॥ ३७॥ ❀ ❀ तर्हि कस्तस्य लीलां जानातीत्यपेक्षायां विषयाद्विरक्तो भगवद्भक्त एवेत्याह—स इति। अमायया भगवतः सकाशात् फलग्रहणाभिलाषो माया, कापट्यं तद्राहित्येन सन्ततया दीर्घकालादरनैरन्तर्यया अनुवृत्त्या सेवया हेतुभूतया यस्तस्य भगवतः पादसरोजगन्धं भजेत प्राप्नुयात् सेवावशाद्यस्य विशुद्धान्तः-

२८

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

करणस्य हृदयकमले भगवान् शेते विषयोन्मुखानि च सर्वेन्द्रियाणि विषयेभ्यः परावृत्त्य भगवत्पादसरोजगन्धेनान्तराकृष्टानि भवन्ति स तस्य रथाङ्गपाणेः रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य भगवतः पदवीं लीलामार्गं वेद जानातीत्यन्वयः। तस्य दुर्ज्ञेयत्वसूचनाय विशेषणानि-धातुरिति, सर्वकारणकारणस्येत्यर्थः। अत एव दुरन्तममितं वीर्यं प्रभावो यस्य तस्येत्यर्थः। अत एव परस्य सर्वप्रमाणागोचरस्येत्यर्थः। एवम्भूतस्य रहस्यं भक्तिं विना कथं जानीयादिति भावः। तथा चोक्तं भगवता-'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा भक्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीनभिनन्दति-अथेति। यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वं जानाति अथ अतो भगवतः 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इति वाक्यात् सर्वज्ञा भगवन्तो धन्याः कृतार्था एव। कुतः ? यत् यस्मादित्थं हीनमपि मां सत्कृत्यानवसरमपि अवसरीकृत्य सादरप्रश्नैरखिललोकनाथे वासुदेवे सर्वात्मकमैकान्तिकमात्मनो मनसो भावं वृत्तिं कुर्वन्तीत्यन्वयः। तेन कथं कृतार्थतेत्यपेक्षायामाह-यत्रेति। यस्मिन् भावे सति उग्रो भयङ्करः परिवर्तः जन्ममरणाद्यावर्तो भूयो देहपातानन्तरं पुनर्न भवति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्क्षेपत उक्तमर्थं पुनर्भागवतव्याख्यानेन विस्तरतो वक्तुं श्रीभागवतं स्तौति-इदमिति। इदं वक्ष्यमाणं भागवतं नाम पुराणं भगवान् भगवदवताररूपऋषिः सूक्ष्मतत्त्वज्ञो व्यासश्चकारेत्यन्वयः। किमर्थं चकारेत्यपेक्षायामाह-लोकस्य प्राणिसमूहस्य निःश्रेयसाय विमुक्तये इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह-उत्तमेति, उत्तमश्लोकस्य अविद्यानिवर्त्तकयशसश्चरितं यस्मिंस्तदित्यर्थः। अत एव ब्रह्म सम्यक् मीयतेऽनेनेति ब्रह्मसम्मितम्। यद्वा तर्हीदानीन्तनत्वात् अन्यकाव्यवदप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्याह-ब्रह्मेति, ब्रह्म वेदस्तेन सम्मितं समीकृतं वेदतुल्यमित्यर्थः। तर्हि धर्मादिहेतुत्वमस्य न स्यादित्याशङ्क्याह-धन्यं धनावहम्, स्वस्त्ययनं धर्मकामादिमङ्गलकरमित्यर्थः। यतो महत्सर्गादिदशविधलीलानिरूपकत्वेन महापुराणमित्यर्थः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे अनजान मनुष्य जादूगर अथवा नटके सङ्कल्प और वचनोंसे की हुई करामातको नहीं समझ पाता, वैसे ही अपने सङ्कल्प और वेदवाणीके द्वारा भगवान्‌के प्रकट किये हुए इन नाना नाम और रूपोंको तथा उनकी लीलाओंको कुबुद्धि जीव बहुत-सी तर्कयुक्तियोंके द्वारा नहीं पहचान सकता ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ चक्रपाणि भगवान्‌की शक्ति और पराक्रम अनन्त हैं-उनकी कोई थाह नहीं पा सकता। वे सारे जगत्‌के निर्माता होनेपर भी उससे सर्वथा परे हैं। उनके स्वरूपको अथवा उनकी लीलाके रहस्यको वही जान सकता है, जो नित्य-निरन्तर निष्कपट भावसे उनके चरणकमलोंकी दिव्य गन्धका सेवन करता है-सेवा-भावसे उनके चरणोंका चिन्तन करता रहता है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ शौनकादि ऋषियो ! आपलोग बड़े ही सौभाग्यशाली तथा धन्य हैं जो इस जीवनमें और विघ्न-बाधाओंसे भरे इस संसारमें समस्त लोकोंके स्वामी भगवान् श्रीकृष्णसे वह सर्वात्मक आत्मभाव, वह अनिर्वचनीय अनन्य प्रेम करते हैं, जिससे फिर इस जन्म-मरणरूप संसारके भयंकर चक्रमें नहीं पड़ना होता ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवान् वेदव्यासने यह वेदोंके समान भागवतचरित्रसे परिपूर्ण भागवत नामका पुराण बनाया है ॥ ४० ॥

निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत्। [1]तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥
सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्। स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥ ४२ ॥
प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः। [2]कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ॥ ४३ ॥
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः। तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ॥ ४४ ॥
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात्। सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां [3]प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह। तदिदमिति। सुतं शुकम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रायेण मृत्युपर्यंतानशनेनोपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ हे विप्राः, विप्रर्षेः सकाशात् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अध्यगमं ज्ञातवानस्मि तत्र कीर्तयतस्तत्र निविष्ट इति चान्वयभेदपदावृत्तिरदोषः। यथाधीतं न तु स्वमतिविलसितम्। तत्रापि यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं विस्तरतः श्रावयिष्यामि ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

१. प्रा० पा०-ततः संग्राहयामास। २. 'कृष्णे स्वधामोपगते' इत्यारम्य '...ऽधुनोदितः।' पर्यन्तः पाठः प्राचीने पाठे न। ३. अत्र प्राचीने पाठे 'जन्मगुह्यं' इत्यधिकः पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदिदं तल्लीलामयं महापुराणं ब्रह्मानुभविगुरुणा श्रीशुकेनाप्युपादेयत्वेन गृहीतमित्येव जन्मानि कर्माणीत्यस्योदाहरणत्वेनाह–तदिदमिति। वक्ष्यते च परिनिष्ठितोपीत्यादि"हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्" इत्यादि च। तस्मात्तज्जन्मकर्मलीलामयेनानेन दुःखग्रामाद्विमुच्यते। इत्येतावन्मात्रं किं वक्तव्यं किं तु तद्विधानामपि परमपुरुषार्थ इति भावः। अत एवाह सर्ववेदेतिहासानां समुद्धृतो यः सारस्तद्रूपमिति। किं च यद्द्रव्यमतीव गुह्यं तत्खलु पुत्राय सुवृत्ताय दीयते इति विमृश्य व्यासदेवेन वेदांस्तु पैलादीन्पाठयित्वापि ततोऽप्यस्यातीव रहस्यत्वात्तान्विहायैवात्मजायेदं श्रीभागवतं दत्तम्। तत्र हेतुः आत्मवतां सुबुद्धीनां मध्ये वरं मुख्यम्॥ ४१॥ ❁ ❁ नवनीतवत्सारम्। तेनान्यच्छास्त्रं तक्रादिवच्छ्रीभागवतवन्न सरसमिति भावः॥ ४२॥ ❁ ❁ "प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः" इति मेदिनी। तत्र गंगातटस्थपरमर्षिसभायाम्। हे विप्रा इति। यूयमेव विप्रत्वात्पुराणेतिहासश्रावणयोग्या नाहमिति भावः। यद्वा विशेषेण प्रांति सेवकमनोरथान्पूरयंतीति विप्राः "समीहितार्थार्पणकामधेनवो विपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः। अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनंतु मा ब्राह्मणपादरेणवः" इत्यादिपुराणाद्विप्राणामतीव पूज्यतमत्वेन श्रीमत्सु कथाश्रावणायोग्योपि भवदाज्ञयैव श्रावयिष्यामि। "इदमेव परं श्रेयो यदाज्ञापालनं गुरोः" इत्युक्तेरिति भावः। विप्रर्षेः सर्वाभीष्टप्रदज्ञानवतः श्रीशुकदेवात्॥ ४३॥ ❁ ❁ तत्र परीक्षिदर्थमिलितर्षिसमाजे। तदनुग्रहाच्छ्रीशुकानुग्रहात्। "एता वक्ष्यत्यसौ सूतः" इति द्वादशोक्तेः। यथामतीति सर्वमर्थजातं तु स श्रीशुकदेव एव वेत्तीति भावः॥ ४४॥ ❁ ❁ तदिदं पुराणं न तु शास्त्रांतरतुल्यं किं तु श्रीकृष्णप्रतिनिधिरूपमेवेत्याह–कृष्ण इति। स्वस्य कृष्णस्य धाम नित्यलीलास्थानमुपगते सति श्रीकृष्णे तत्र च "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" इति "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्" इति चानुसृत्य परमप्रकटतयाऽवगते भगवद्धर्मभगवज्ज्ञानादिभिरपि सह स्वधामोपगते सति कलौ नष्टदृशां तादृशधर्मज्ञानविवेकरहितानां कृते तदिदं पुराणमेवार्कः न तु शास्त्रांतरवद्दीपस्थानीयं यत्तथाविधोयं पुराणार्क उदितः। तादृशधर्मज्ञानप्रकाशनात्तत्प्रतिनिधिरूपेणाविर्बभूव। अर्कवत्तत्प्रेरिततयैवेति भावः। विश्वनाथस्तु किं बहुना यद्युष्माभिः पृष्टं "धर्मः कं शरणं गत" इति तदिदमेव बुद्ध्यस्वेत्याह–कृष्ण इति। स्वधाम्नो द्वारकातः सकाशात् उप समीपं प्रभासं गते धर्मज्ञानादिभिः षड्भिरैश्वर्यैः तत्रांतर्दधाने सतीत्यर्थः। तल्लीलाया भक्तक्षोभकारित्वात्स्पष्टतयानुक्तिः। नष्टदृशां लुप्तज्ञानानाम्। अत्र दृक्पदेन तत्र चैकदेशांते "दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा"। इति प्रयुक्तेन कृष्णस्य सूर्यत्वं मथुराया उदयशैलत्वं प्रभासस्यास्ताचलत्वं शिष्टानां चक्रवाकत्वं दुष्टानां नीहारत्वं पापानां तमस्त्वं भक्तानां कमलवनत्वं च बोधितम्। अतस्तृतीये "कृष्णद्युमणिनिम्लोचे" इति स्पष्टतया सूर्योक्तिः। एष पुराणार्क इति। कृष्णसूर्येऽस्तमिते सति पुराणसूर्योयमुदित इति सूर्यस्य प्रतिमूर्त्तिःसूर्य एव भवेदिति भावः॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे भावार्थदीपिकाप्रकाशे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

संक्षेपत इति। संक्षिप्तव्याख्यया सह कथितं मूलं बाहुल्यव्याख्यानेन सह श्रावयिष्यामीत्यर्थः॥ ४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-
दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किमर्थं लोकस्य शृण्वतो जनस्य निःश्रेयसार्थं तदेव दर्शयितुं विशिनष्टि धन्यं सम्यग्ज्ञानजननद्वारा कृतार्थत्वावहं स्वस्त्ययनं मंगलास्पदम्। "पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मगलम्" इत्युक्तरीत्या निरतिशयमंगलावहं भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेन मंगलास्पदमित्यर्थः। तदुक्तविधमिदं पुराणमात्मवतां ज्ञानिनां श्रेष्ठं सुतं श्रीशुकं ग्राहयामासाध्यापयामास॥ ४१॥ ❁ ❁ पुराणमेव विशिनष्टि। सर्वेषां पूर्वोत्तरभागात्मकानां वेदानां इतिहासानां च सारं सारं समुद्धृतम् एतत्पुराणरूपेणेति शेषः। सारं सारांशः समीचीनन्यायैः परिष्कृतोऽर्थ इति यावत्। सारं सारं समुद्धृतमित्यनेन वेदेतिहासादिसिद्धस्यार्थशरीरस्य क्रमविशेषनिवेशनं वेदार्थपरिष्करणं च व्यासबुद्ध्यधीनमवगम्यते। स त्वधीतैतत्पुराणः। शुकस्तु परीक्षितं महाराजमिदं संश्रावयामास शृणोतेः शब्दकर्मणो ण्यंते कर्तुः परीक्षितः णौ 'गतिबुद्धी'ति कर्मसंज्ञायां द्वितीया, एवं ग्राहयामास सुतमित्यत्रापि, तत्र ग्रहेरपि शब्दकर्मकत्वात्॥ ४२॥ ❁ ❁ परीक्षितं कथंभूतं गंगायां प्रायोपविष्टमनशनव्रतदीक्षितमृषिभिः परीतं परिवेष्टितं तत्र परीक्षितः संनिधौ भूरितेजसो विप्रर्षेः शुकस्य कीर्त्तयतः श्रावयतः सतः हे विप्राः॥ ४३॥ ❁ ❁ अहमिति तत्र निविष्टोऽहं तदनुग्रहादध्यगममधिगतवानस्मि पुराणमिति शेषः। गमेर्लृदित्वादङि अध्यगममिति रूपं, स तदनुग्रहादधिगतैतत्पुराणोऽहं च यथाधीतं यद्वा अधितमिति भावे क्तः यथाध्ययनमध्ययनमनतिक्रम्याध्ययनानुसारेणेत्यर्थः, यथामति श्रावयिष्यामि। यथामतीत्यनेन पुराणस्य दुरवबोधत्वं सूचयते॥ ४४॥ ❁ ❁ पुराणं स्तौति कृष्ण इति। कृष्णे भगवति धर्मज्ञानादिभिः सह स्वधाम स्वलोकं गतवति सत्यत एव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कलौ युगे नष्टदृशां नष्टप्रज्ञानां जनानां दृष्टिप्रदानक्षम एव पुराणरूपोऽर्कः सूर्योऽधुनोदितः । यथा रात्रौ नष्टदृष्टीनामर्कोदये सति दृष्टिः स्वविषयग्रहणसमर्था भवत्येवं रात्रिरूपे कलौ नष्टप्रज्ञानां पुनरेतत्पुराणार्कोदयेन प्रज्ञा वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमर्थं लोकस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय धन्यं पुष्टिकरं स्वस्त्ययनं सर्वमंगलानामालयम् अर्थतः शब्दतोऽपि महत् यदेवं-विधं तदिदं स व्यास आत्मवतां वरं वशीकृतमनसां वरं सुतं शुकं ग्राहयामास ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कुत एतदेवाग्राह-यदिति तत्राह सर्वेति । वेदादिसर्वशास्त्रोत्तमत्वादिदमेव ग्राहितमिति भावः । स तु शुकः परमऋषिभिः परीतं समन्वितं गंगायां प्रायोपविष्टमनशनव्रतमाचरंतं परीक्षितं नाम महाराजं चक्रवर्तिनं श्रावयामास ॥ ४२-४३ ॥ ❀ ❀ किं च अहं च हे विप्राः तदनुग्रहात्तत्र गंगायां तदंतिके निविष्टः योग्यस्थाने उपविष्टः भूरितेजसः क्षात्रसामर्थ्योपेतस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानवतो वा तस्य राजर्षेरर्थे कीर्तयतः शुकादध्यगमं पठितवानस्मि । योऽहं तत्राध्यगमं सोऽहं तत्रेत्यादिप्रश्नपरिहाराय सर्ववेदेतिहासादिसारत्वेन भगवता कृतं श्रीभागवतं युष्माकं श्रावयिष्यामि यथापठितं यथाप्रज्ञमित्येकान्वयः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ यत्पृष्टं धर्मः कं शरणं गत इति तत्रोत्तरं धर्मज्ञानादिभिः सह कृष्णे स्वधाम वैकुंठं प्राप्ते सति कलियुगे नष्टज्ञानानां पुंसां सर्व-सद्धर्मप्रकाशकश्रीभागवतपुराणार्कोऽमुना वेदव्यासेन उदितः उदयं प्रापितः । तस्मात्स धर्मः सच्छास्त्रैर्ज्ञानसद्धर्मप्रवर्तकं तमेव व्यास-रूपिणं कृष्णं शरणं गत इति भावः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदिदं तल्लीलामयं महापुराणं ब्रह्मानुभविगुरुणा श्रीशुकेनाप्युपादेयत्वेन गृहीतमित्येव जन्मानि कर्माणीत्यस्योदाहरण-त्वेनाह तदिदमिति । वक्ष्यते च परिनिष्ठितोऽपीत्यादि । हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीनित्यादि च । तस्मात्तज्जन्मकर्मलीलामयं नानेन दुःखग्रामाद्विमुच्यत इत्येतावन्मात्रं किं वक्तव्यम् । किन्तु तद्विधानामपि परमपुरुषार्थ इति भावः । अत एवाह सर्ववेदे-तिहासानां समुद्धृतो यः सारः सारस्तद्रूपमिति ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ तदिदं पुराणं न तु शास्त्रान्तरतुल्यं किन्तु श्रीकृष्णप्रति-निधिरूपमेवेत्याह कृष्ण इति । स्वस्य कृष्णरूपस्य धाम नित्यलीलास्थानमुपगते सति श्रीकृष्णे तत्र च धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रेति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमिति चानुसृत्य परमप्रकृष्टतया अवगतैः भगवद्धर्म्मभगवज्ज्ञानादिभिरपि सह स्वधामोपगते सति कलौ नष्टदृशां तादृशधर्मज्ञानविवेकरहितानां कृते तदिदं पुराणमेवार्कः । न तु शास्त्रान्तरवद्दीपस्थानीयं यत्तथाविधोऽयं पुराणार्क-उदितः । तादृशधर्मज्ञानादिप्रकाशनात्तत्प्रतिनिधिरूपेणाविर्बभूव । अर्कवत्तत्प्रेरिततयैवेति भावः ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दधिमथनादुद्धृतं नवनीतमिव यद्वेदादीनां सारं सारं वस्तु तदेवेदं भागवताख्यं स्नेहेन सुतं शुकं ग्राहयामास वेदादि-दधिमथनश्रमं च सफलीचकारेति भावः । आत्मवतां वरमिति तादृशोऽपि सुतः स्वादाधिक्येनैवेदं लोभाद् गृह्णाति स्मेति भावः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रायोपविष्टं प्रायो मृत्युपर्यन्तानशनं तं व्याप्य कृतोपवेशं गोदोहमास्त इतिवत् । "प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरि"ति मेदिनी ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किं बहुना यद्युष्माभिः पृष्टं 'धर्म्मः कं शरणं गत' इति तदिदमेव बुद्ध्यस्वेत्याह कृष्णे इति । स्वधाम्नो द्वारकातः सकाशात् उप समीपं प्रभासं गते धर्म्मज्ञानादिभिः षड्भिरैश्वर्यैः सह तत्रान्तर्द्धाने सतीत्यर्थः । तल्लीलाया भक्तक्षोभकारित्वात् स्पष्टतयानुक्तिः । नष्टदृशां लुप्तज्ञानानां जनानाम् । अत्र दृक्पदेन तत्र चैकदेशान्ते 'दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टे'ति प्रयुक्तेन कृष्णस्य सूर्यत्वं मथुराया उदयशैलत्वं प्रभासस्य अस्ताचलत्वं शिष्टानां चक्रवाकत्वं दुष्टानां नीहारत्वं पापानां तमस्त्वं भक्तानां कमलवनत्वञ्च बोधितम् । अतस्तृतीये 'कृष्णद्युमणिनिम्लोचे' इति सूर्यतया स्पष्टोक्तिः । एष पुराणार्क इति कृष्णसूर्येऽस्तमिते सति पुराणसूर्योऽयमुदित इति सूर्यस्य प्रतिमूर्त्तिः सूर्य एव भवेदिति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तत्र सभायां कीर्त्तयतो विप्रर्षेः शुकदेवात् सकाशात् अध्यगमम् इदं शास्त्रमधिगतवानस्मि । तस्यानुग्रहमवाप्य तत्र सभैकदेशे निविष्ट एतां वक्ष्यत्यसौ सूत इति द्वादशोक्तेः । यथाधीतं न तु स्वकपोलकल्पितं तत्रापि यथामति स्वबुद्ध्या यावदवधृतं तावदेव सर्व्व-मर्थजातं तु स एव शुकदेवो वेदेति भावः ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । तृतीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुतं श्रीशुकम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ प्रायोपविष्टं परमवैराग्यसूचकेन मृत्युपर्यंतानशनेनोपविष्टम् ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ पुराणार्कः इति । अन्येषु युगेषु ह्यार्दतमोनिर्नाशकः वेदार्क आसीत् अधुनेदानीं कलौ तु तद्दोपबाहुल्येन नष्टदृशां नष्टप्रज्ञानां वेदार्थज्ञानाभावात् । तन्मुखार्थप्रकाशकः पुराणरूपोऽर्क उदितः ॥ ४५ ॥

इती श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ग्रंथप्रवृत्तिः सर्वमुक्तये धनप्राप्तिः कल्याणं च लक्ष्म्याः समागतायाः भक्तायाः श्रवणात् महदिति वस्तुतो गुणतोऽर्थतश्च स्वस्य ज्ञानार्थपरंपरामाह व्यासः शुकं वेदवत् पाठितवान् । गोप्यत्वाय सुतमिति । जितेंद्रियताज्ञानं चात्रांगं तस्योत्कर्षे भागवतं फलतीत्यर्थपरम्परामाह आत्मवतां वरमिति । प्रमाणांतरचिंता न कर्त्तव्येत्याह त्रैवर्णिकानामुद्धारार्थं वेदः स्त्रीशूद्राणामितिहासः उभयसारोद्धारत्वात्सर्वोद्धारकपरंपरामाह सर्वेति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रायो मरणपर्यंतमन्ननिवृत्तिः, गंगायामिति देशोत्कर्षः, परमर्षिभिरिति सत्संगः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्वस्य प्राप्तिप्रकारमाह तत्रेति । विप्रा इति संबोधनेन सर्वपूरकत्वात् शुकः प्रथमं पूरितवान् । अधुना पुनः स्मरणेन भवंतः पूरयंतीति लौकिकत्वाभावाय ऋषिरिति । असंदिग्धमर्थकथनायोत्तरत्र प्रकाशनाय च भूरितेजस इति भूरितेजोज्ञानप्रकाशो यस्य ब्रह्मवित्त्वेन तेजोविशेषो वा । सर्वज्ञत्वाय ततः सर्वतोमुखं भागवतं जातमित्याह अहं चेति । सर्वं एवाधीतवंतः अहं च । तत्र उपदेशसभायां प्रसंगान्न श्रुतं किंतु शुकानुग्रहात् तत्रोपविश्य अनुग्रहं प्राप्य तत्र निविष्टः सोऽहमुपदेशात्प्राप्तं भागवतं वो युष्मान् अध्ययनमनतिक्रम्य तन्मध्ये यथामति स्वबुद्धयनुसारेण, अनेन गर्वपरिहारः, उक्तादप्यधिकोऽर्थोस्यास्तीति ज्ञाप्यते ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ 'धर्मः कं शरणं गत' इति षष्ठप्रश्नस्योत्तरमाह कृष्ण इति । धर्मस्तु भगवतैव सह गतः, स्थिते शरणचिन्ता । कलिरंधकारतुल्यस्तेन पिहितदृष्टीनां न त्वंधानां स्वतो दुष्टानां पुनर्धर्मादिज्ञापनार्थं पुराणरूपोर्कोऽधुनोदितः स्थित एव लोके प्रकटीभूत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

निःश्रेयसायेत्यत्र । लक्ष्म्या इति । लक्ष्म्याः श्रवणात् । भागवते भगवतः श्रवणमाशंक्याहुः सर्वगताया इति । तथा च भगवच्छ्रवणेऽपि लक्ष्मीश्रवणमिति भावः । कथं कल्याणहेतुत्वं लक्ष्म्याः श्रवणस्येत्यत आहुः भक्ताया इति । तथा च भक्तायाः श्रवणाद्भक्त्या कल्याणमित्यर्थः । स्वत इति । 'सारं सारं समुद्धृत'मिति श्लोकात् । गुणत इति । वास्तववस्तुवेद्यत्वतः । अर्थत इति । अर्थो हि भगवान् ततः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कृष्ण इत्यत्र । स्थित इति । धर्मे स्थिते धर्मस्य शरणचिन्ता ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तत्रेत्यत्र । पूरितवानिति । भगवद्रसेन शुकं पूरितवान् । अहं चेत्यत्र । यस्येति श्रीभागवतस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-तदिति । तत्पूर्वोक्तमिदं सर्वेषां पूर्वोत्तरभागात्मकानां वेदानामितिहासानां च महाभारतादीनां सारं सारं साधनजातं समुद्धृतं दधिमथनादुद्भूतं नवनीतमिव पृथक्कृतं भागवताख्यं स्नेहेन सुतं शुकं व्यासो ग्राहयामासेत्यन्वयः । सर्वत उत्कृष्टं वस्तु स्वसुतस्य दीयते इति लोकप्रसिद्धेः सुताध्यापनेन व्यासदृष्ट्याऽपि श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वमिति बोध्यम् । सर्ववेदादिसारोद्धारकथनेन श्रीभागवतलाभे सति न वेदादिप्रमाणान्तरापेक्षा, यतस्त्रैवर्णिकानामुद्धारार्थं वेदाः, स्त्रीशूद्राद्युद्धारार्थमितिहासाः, उभयसारोद्धारत्वात् सर्वोद्धारकमिदमिति सूचितम् । सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेण ज्ञानवता शुकेन ग्रहणादपि अस्य सर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टत्वं ज्ञेयमिति सूचयन्नाह-आत्मवतां वरमिति, सर्वज्ञानिनां मध्ये श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स तु अधीतैतत्पुराणः शुकस्तु परीक्षितं सम्यक् प्रीतिपूर्वकं सकलमिदं श्रावयामासेत्यन्वयः । एतद्ग्रहणे वैराग्याद्यङ्गमिति सूचयन् श्रोतुर्वैराग्यादि दर्शयति-प्रायेति । प्रायेण मरणपर्यन्तानशनसङ्कल्पेनोपविष्टम् । कथमेवमुपवेशमात्रेण वैराग्यसिद्धिरित्याशङ्कानिरासायाह-महाराजमिति । चक्रवर्तिराज्यपरित्यागपूर्वकमेवमुपवेशाद्वैराग्यसिद्धिरिति भावः । गङ्गायां गङ्गातीरे इति स्थानस्य विशुद्धतोक्ता । सत्सङ्गतिं विना श्रीभागवतं दुर्लभमिति सूचयंस्तां दर्शयति-परीतमिति, परमर्षिभिः परीतं परिवेष्टितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किं बहुना ? यद्युष्माभिः पृष्टं 'धर्मः कं शरणं गतः' इति तद्धर्मशरणमिदमेवेत्याह-कृष्ण इति । 'कृष्णद्युमणिनिम्लोचे' तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्धर्मादिप्रकाशके श्रीकृष्णरूपे सूर्ये धर्मज्ञानादिभिः सह स्वधामोपगते प्राप्ते सति कलौ निमित्ते च सति नष्टदृशां लुप्तप्रज्ञानां अधुना कलियुगे प्रज्ञाप्रवर्त्तनेन धर्मादिप्रकाशक एष पुराणरूपोऽर्कः सूर्य उदित इत्यन्वयः । अत्र कृष्णस्य सूर्यत्वं मथुराया उदयशैलत्वं प्रभासस्यास्ताचलत्वं शिष्टानां चक्रवाकत्वं दुष्टानां नीहारत्वं पापानां तमस्त्वं धर्मादीनां प्रकाशत्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भक्तानां कमलत्वं पुराणस्य सूर्यत्वं कले रात्रित्वं च बोध्यम्। तथा च यथा रात्रिदोषेण लुप्तदृष्टीनामेव सूर्यः प्रकाशको भवति, न तु स्वतोन्धानां सूर्ये उदितेऽप्यन्धानामुलूकादीनां च प्रकाशाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। तथा कलिदोषेण लुप्तप्रज्ञानामेवायं प्रकाशकः, न तु स्वतः प्रज्ञाशून्यानां विषयाविष्टानां दैत्यादीनाम्, अतः कथमस्य विद्यमानत्वे सर्वेषां न धर्मादिप्रकाश इति न शङ्कावकाश इति सूचितम्। उदित इत्यस्यानादित्वमपि सूचितम्, विद्यमानस्य प्रादुर्भावस्यैवोदयशब्दार्थत्वात्॥ ४३॥ ❀ ❀ त्वया चेदं कथं प्राप्तमित्यपेक्षायामाह–तत्रेति। हे विप्रा इति सम्बोधनेन विप्रत्वात् विशेषेण सर्वपुरुषार्थपूरकत्वात् प्रथमं शुकः पूरितवान्, अधुना पुनर्भगवल्लीलास्मारणेन भवन्तः पूरयन्तीति सूचयति। तत्र परीक्षित्सन्निधौ विप्रर्षेः शुकस्य कीर्तयतः श्रावयतः सतस्तत्र सभायां निविष्टोऽहमप्येतदध्यगमं अधिगतवानस्मि। तदपि नान्यसाधारणं ममाध्ययनं किन्तु तस्य शुकस्योद्देशपूर्वकमित्याह–तदनुग्रहादिति। विप्रत्वेन परोपकारित्वं ऋषित्वेन यथार्थवक्तृत्वं भूरितेजस्त्वेन श्रोतृहृदयेऽर्थसञ्चारसामर्थ्यं च शुकस्य सूचितम्॥ ४४॥ ❀ ❀ त्वयैवं श्रुतं तेनास्माकं किमित्याकाङ्क्षायामाह–स इति। सोऽधीतभागवतोऽहं यथाधीतं स्वाध्ययनानुसारेण न त्वत्र स्वकल्पितं किञ्चित्तथा यथामति स्वमत्यनुसारेण च वो युष्मान् श्रावयिष्यामीत्यन्वयः। यथामतीत्यनेन मत्कथनादप्यधिकोऽर्थोऽस्ति, तन्मयाऽपि वक्तुं न शक्यते, अनवबोधादिति सूचयति॥ ४५॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥
रचिता प्रथमे तत्र हीनाधिकारवर्णने॥ विवृतस्तृतीयः श्रोतृप्रेमादिविनिरूपकः॥ ३॥

हिन्दी अनुवाद

उन्होंने इस श्लाघनीय, कल्याणकारी और महान् पुराणको लोगोंके परम कल्याणके लिये अपने आत्मज्ञानिशिरोमणि पुत्रको ग्रहण कराया॥ ४१॥ ❀ ❀ इसमें सारे वेद और इतिहासोंका सार-सार संग्रह किया गया है। शुकदेवजीने राजा परीक्षित्को यह सुनाया॥ ४२॥ ❀ ❀ उस समय वे परमर्षियोंसे घिरे हुए आमरण अनशनका व्रत लेकर गङ्गातटपर बैठे हुए थे। भगवान् श्रीकृष्ण जब धर्म, ज्ञान आदिके साथ अपने परमधामको पधार गये, तब इस कलियुगमें जो लोग अज्ञानरूपी अन्धकार से अन्धे हो रहे हैं उनके लिए यह पुराणरूपी सूर्य इस समय प्रकट हुआ है। शौनकादि ऋषियों! जब महातेजस्वी श्रीशुकदेवजी महाराज वहाँ इस पुराणकी कथा कह रहे थे, तब मैं भी वहाँ बैठा था। वहीं मैंने उनकी कृपापूर्ण अनुमतिसे इसका अध्ययन किया। मेरा जैसा अध्ययन है और मेरी बुद्धिने जितना जिस प्रकार इसको ग्रहण किया है, उसीके अनुसार इसे मैं आपलोगोंको सुनाऊँगा॥ ४३-४५॥

तीसरा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ चतुर्थोऽध्यायः

व्यास उवाच

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् । वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

शौनक उवाच

सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर । कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥ २ ॥
कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना । कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ् निर्विकल्पकः । एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

तुर्ये भागवतारंभकारणत्वेन वर्ण्यते । व्यासस्यापरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभिः ॥ १ ॥

इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयिष्यामीति ब्रुवाणम् । मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृद्धो वृद्धेष्वपि बहुषु यः कुलपतिर्गणमुख्यस्तेष्वपि बहुषु यो बह्वृचः ऋग्वेदी तेन वक्तव्यम् । अत एवंभूतत्वाच्छौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ यत् यां कथामाह ॥ २ ॥ ❀ ❀ कस्मिन्वा स्थाने केन हेतुनेति । महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः । कुत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । केन प्रवर्तित इत्यर्थः । कृष्णो व्यासः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यदुक्तम् 'स तु तं श्रावयामास' इति तच्छुकस्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुं तस्यासंगोदासीनतामाह द्वाभ्याम् । तस्येति । समदृक् समं ब्रह्म पश्यति । अतो निर्विकल्पकः स्वार्थे कः । निरस्तभेदः । किं च एकस्मिन्नेवांतः समाप्तिर्यस्यास्तथाभूता मतिर्यस्य सः यत उन्निद्रो मायाशयनादुद्बुद्धः । "या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी" इति स्मृतेः । अत एव गूढोऽप्रकटः मूढ इव प्रतीयते ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रवचनं वेदाभ्यासः । आदिना ग्रन्थनिर्माणादिग्रहः । तपआदिभिः श्रीव्यासदेवस्य चेतसि योऽपरितोषः स एव भागवतारंभे कारणमित्यर्थः । "एको दशसहस्राणि योन्नदानादिना भरेत् । स वै कुलपतिः प्रोक्तः" इति श्रीभारतटीकायां नीलकण्ठोक्तेः कुलपतिर्बहुपालकः ॥ १ ॥ ❀ ❀ सूत सूतेति । वीप्सादरे ज्ञेया । सुवति प्रेरयति शुभे कर्मणि व्यासशिक्षया लोकानिति सूत इत्यभिप्रेत्याह–महाभागेति । श्रीकृष्णकथावक्तृश्रोत्रनुमन्तार एव महाभागा भवन्ति "ते धन्यास्ते महाभागा येषां कृष्णकथारतिः" इत्याद्युक्तेः । वदतां कथयतां वर श्रेष्ठ । तथा च कृष्णकथावक्तैव श्रेष्ठवाग्भवति "सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते" इत्युक्तेः । भगवान्सर्वज्ञः "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥" इत्युक्तलक्षणवान् शुकः । शोचयति हरिविमुखान्निजशास्त्रश्रावणेनेत्यन्वर्थनामा श्रीशुकदेवः । अत एवोक्तं "यैर्न श्रुतं भागवतं पुराणं नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः । हुतं मुखे नैव धरामराणां तेषां वृथा जन्म गतं नराणाम्" इति संहितायाम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ संहितां वेदरूपाम् । "सम्यग्हितं या वदति संहिता सा प्रकीर्त्तिता । हितं वेदानुगमनमहितं च तदन्यथा" इति वारतांतविः । इत्यर्थ इति । तृतीयार्थे तसिरत्रेति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य व्यासस्य "निर्दोषं हि समं ब्रह्म" इत्युक्तेर्मया लक्ष्म्या वा सह वर्तते इति सममिति निरुक्तेश्च समपदं ब्रह्मवाचकमस्तीति । अतः समदर्शित्वात् । न स केवलं निरस्तभेद एवापि तु भगवत्समर्पितधीश्चेत्याह-किं चेति । उद्बुद्धः ब्रह्मसाक्षात्कारवान् । सर्वभूतानामज्ञानां या निशेव निशा ब्रह्मविचारस्तस्यां ब्रह्मनिष्ठायां संयमी यमादिसाधनसंपन्नः । अत एव ब्रह्मनिष्ठत्वादेव प्रतीयते मूढैरेव न तु विज्ञैस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

कुलपतिरिति । ऋषीणां गणेषु मुख्यः कुलपतिरित्युच्यते । तल्लक्षणं यथा 'मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः' ॥ १–२ ॥ ❀ ❀ इयं संहिता । तत्र "संहिता श्रुतिजीविके"ति शब्दरत्नावलिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स त्विति पूर्वाध्यायस्य ४२ श्लोकः ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं लब्धावसरः शौनकः पृच्छतीत्याह व्यास इतीति। अत्र व्यास उवाचेति पठ्यते, युक्तं चैतत् कृत्स्नप्रबंधस्य व्यासोक्तिरूपत्वेऽपि परीक्षिच्छुकशौनकसूतप्रश्नोत्तररूपेण प्रणतित्वात्तत्र तत्र परीक्षिदादिप्रश्नोत्तरत्वज्ञापनाय राजोवाच-शुक-उवाचेत्यादीनां पाठेऽपि यत्र शौनकसूतकृतप्रश्नोत्तरप्रकारानुकाररूपाः श्लोका दृश्यंते, तेषां सर्वेषामादौ शौनकसूतप्रश्नोत्तरत्व-ज्ञापनाय तेषां व्यासोक्तित्वज्ञापनाय च तदादौ व्यास उवाचेत्यस्य पाठावश्यंभावात्क्वचित्तदभावेऽप्यर्थतस्तस्य विवक्षित-त्वाच्छौनकादेरर्वाचीनस्य नियतप्रष्टृंतरादेरभावादेवामुक उवाचेति पाठायोगात्। एतेनात्रैव व्यास उवाचेति पठ्यते, न क्वाप्यन्य-त्रास्मिन्पुराणे, तत्र मूलं मृग्यमिति केषांचिदाशंका प्रत्युक्ता। इतीत्थं ब्रुवाणं सूतं संस्तूय दीर्घसत्रिणां ब्रह्मसत्रेण दीक्षितानां मुनीनां कुलस्य समूहस्य पतिः कुलशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वाद्देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव समासः। वृद्धः ज्ञानेन वयसा च वृद्धः बह्वृचः ऋग्वेदी शौनकोऽब्रवीत्॥ १॥ ❀ ❀ तदेवाह सूतसूतेत्यादिभिर्द्वादशभिः। हे सूत सूत आदरात्संभ्रमाद्वा द्विरुक्तिः। हे महा-भाग भाग्यवान् भाग्यमत्र निखिलतत्त्वज्ञानित्वरूपं हे वदतां वर भागवतीं श्रीमद्भागवतमहापुराणप्रतिपाद्यां कथां नोऽस्मभ्यं वद। भागवतं विशिनष्टि यद्भागवतं भगवान् शुक आह परीक्षित इति शेषः। वृत्तस्यापि भागवतस्य बुद्ध्या निष्कृष्टस्य यदित्यनेन परामर्शः॥ २॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतः पृष्ट्वा विशेषतः पृच्छति कस्मिन्निति। इयं भागवती कथा कस्मिन्युगे प्रवृत्ता इत्येकः प्रश्नः, कस्मिन् स्थाने इत्यपरः, केन हेतुनेति तृतीयः, कुतः कस्माद्धेतोः केन पुंसा संचोदितः कृष्णो मुनिर्द्वैपायनः इमां संहितां भागवतरूपां कृतवानिति चतुर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ यदुक्तं तासु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितमिति तदघटमान इवाभि-प्रेत्य तद्धेतुभूतैर्विशेषणैः शुकं विशिनष्टि तस्येत्यादिभिः पंचभिः। तस्य कृष्णस्य मुनेः पुत्रः शुको महायोगिश्रेष्ठः। श्रेष्ठत्वमेवाह समदृक् सर्वदेवमनुष्यादिशरीरजातं प्रधानपरिणामरूपत्वेन पराक्त्वेन च जीववर्गं ज्ञानैकाकारत्वेन सर्वत्रानुस्यूतं परमात्मानं सत्य-ज्ञानादिकल्याणगुणाकरत्वेन चेत्येवं रूपं समं पश्यतीति समदृक्। एवं समविधमेव समदर्शित्वं "विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः" इत्यादावप्यधीयते। निर्विकल्पकः भेदानुसंधानरहितः देहगतविकल्पानां देव-मनुष्यत्वादीनामात्मनि नारोपयिता। यद्वा अत्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुरहितः एकांतमतिः एकांताऽव्यभिचारिणी निश्चितेति यावत् मतिर्भगवति यस्य तथाभूतः। उन्निद्रः जागरूकः "या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी"त्युक्तविधजागरूक इत्यर्थः। गूढः स्वमाहात्म्यानाविष्कारशीलः मूढोऽज्ञ इवेयते दृश्यत इत्यर्थः॥ ४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति सूतेनोक्तोऽपि शौनकः श्रीभागवतश्रवणे श्रद्धालुत्वदर्शनाय विशेषप्रश्नाय सूतमाह इतीति। दीर्घसत्रिणां दीर्घकालीनं सत्रमेषामस्तीति तेषां मध्ये ज्ञानवयोवृद्धः ऋषिकुलाचाररक्षकः बह्वृचः ऋग्वेदेषु निष्णातः शौनकः इति ब्रुवाणं सूतं संस्तूय सूतमत्रवीदित्यन्वयः॥ १॥ ❀ ❀ महाभाग भाग्ययुक्त सूतसूतेति तात्पर्ये द्विरुक्तिः। एकत्र पुण्यकर्म-वासनेति वा शुको भगवान् पूजावान् पुनातीति पुण्यां यां भागवतीं कथां आह परीक्षित इति शेषः, हे वदतां वर तां कथां नोऽस्माकं वदेत्यन्वयः॥ २॥ ❀ ❀ विशेषप्रश्नं दर्शयति कस्मिन्निति। चतुर्णां युगानां मध्ये कस्मिन्नियं प्रवृत्ता कस्मिन्वा स्थाने देशे केन वा कारणेन कस्माद्धेतोः संचोदितः कृष्णद्वैपायन इमां संहितां कृतवानित्यन्वयः॥ ३॥ ❀ ❀ शुकः परीक्षितं श्रावयामासेति त्वद्वचनमनुपपन्नमेव, केनापि श्रीशुकावगमनस्यासुलभत्वादित्याशयवानाह तस्येति। तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकः महायोगी महाज्ञानी महाध्यानी वा। अत एव सर्वदेशकालवस्तुषु ज्ञानादिसर्वगुणैः सममेकप्रकारं ब्रह्म पश्यतीति समदृक् मया श्रिया सह वर्तत इति वा समम्। अत एव निर्विकल्पकः इदं मदीयं तत् तदीयमिति भेदबुद्धिमपहाय सर्वमीश्वराधीनमिति स्थितः। अत एव एक एवांतः एकांतः तस्मिन् हरौ मनसः संततगतिर्यस्य स तथा, अत एवोद्गता निद्रा अज्ञानादिदोषपरंपरा यस्मात्स तथा। भस्मनावगूढः मूढ इव अज्ञ इव ईयते दृश्यते अज्ञेनेति शेषः। तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमिति मन्य इत्यन्वयः॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तुर्येऽस्य शास्त्रवर्यस्य वक्तुः श्रोतुश्च सर्वतः। श्रैष्ठ्यं व्यासप्रसादश्च कथ्यते यद्विनैव हि॥

वृद्धो वयसा कुलपतिरिति कुलेन च बह्वृच इति वेदाभ्यासोत्थेन ज्ञानेन चेति शौनक एव प्रश्नकर्तृत्वेन तैर्व्यवस्थापित इति भावः॥ १॥ ❀ ❀ सूत सूतेति हर्षेण द्विरुक्तिः। यत् याम्॥ २॥ ❀ ❀ कुत इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः केनेत्यर्थः। कृष्णो व्यासः॥ ३॥ ❀ ❀ निर्व्विकल्पकः निर्भेदज्ञानवान्। एकस्मिन्नेवान्तः समाप्तिर्यस्य सः। निद्रा अविद्या तस्याः सकाशादुद्गतः। "या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी"ति स्मृतेः। ईयते प्रतीयते॥ ४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वः श्रावयिष्यामीति ब्रुवाणम्। वह्वृचः ऋग्वेदी ॥ १ ॥ ❀ ❀ यत् याम्, शुक आह परीक्षिते इति शेषः, तां नो वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ कस्मिन् युगे संहिता प्रवृत्ता कस्मिन्स्थाने केन हेतुना कुतः ? केन संचोदितः कृष्णः श्रीव्यासः संहितां कृतवानित्यन्वयः। कुत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितमित्युक्तम्। तत्र शुकस्य व्याख्यानादिदमघटमानमिवाभिप्रेत्याह तस्येति। तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकः चिदचिद्रूपमिदं विश्वमेकस्यैवानंतशक्तेः कार्यं नात्र किंचिदुपेक्षणीयमादरणीयं वेति समं पश्यतीति समदृक् अत एव कार्यस्य शरीरेण भिन्नत्वेपि कारणव्यतिरिक्तस्थिति-प्रवृत्त्याद्यभावाद्ब्रह्माभिन्नत्वे सति ब्रह्मैवेदं सर्वमिति विज्ञानान्निर्विकल्पको भेदानुसंधानरहितः स्वार्थे कः। एकांता भगवद्ध्यान-निष्ठा मतिर्यस्य सः एकांतमतिः, अत एव उन्निद्रः जागरूकः "या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी"ति स्मृतेः। गूढः गुप्तविद्यः। अत एव मूढ इवेयते प्रतीयते ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तुर्ये भागवतारंभकारणत्वेन वर्ण्यते। व्यासस्यापरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभिः ॥ १ ॥
एवं भागवतस्यार्थनिर्द्धारः स्वाधिकारतः। त्रिभिः कृतो द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमन्वितः ॥ २ ॥
मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते। नारदस्याधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चिताकुलत्वतः ॥ ३ ॥
तत्राध्याये चतुर्थे तु व्यासचिंता निरूप्यते। उत्तमप्रक्रिया पश्चाद्वक्तुर्हेतुनिरूपणात् ॥ ४ ॥

पूर्वप्रकरणे स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थो निरूपितः। तत्र मूलत्वेन भागवतमुक्तं यस्मिन् भागवते श्रुते सूतस्यायं शास्त्रार्थः प्रतिभातः। तदेवास्माभिरपि श्रोतव्यमित्यभिप्रायेण शौनकः सूतं पृच्छतीत्याह व्यास उवाच इति ब्रुवाणमिति। सर्वत्र हि वक्तुर्वाक्यसमाप्त्यनंतरं श्रोतुः प्रश्नाः। अत्युत्कंठे त्विहासमाप्तावेव प्रश्न इत्याह ब्रुवाणमिति। संभवनामात्रेण पृष्टे अमले शास्त्रार्थे निरूपिते वक्तरि महत्या श्रद्धया सम्यक् स्तोत्रं कृतवंत इत्याह संस्तूयेति। संस्तवनं ग्रंथाद्बहिः पूर्वमाकांक्षायाः प्राबल्यात् सर्वैरेव पृष्टम्, अधुना किंचिदुत्कृष्टमध्यर्धसहस्रसंवत्सरे च भगवदवतार-निश्चयात्तदर्थमेव च सत्रारंभात्कोलाहले सम्यक् श्रवणं न भविष्यतीति सर्वेषु शृण्वत्सु तत्संबंधी देवतास्वरूपाभिज्ञः शौनकः पृच्छतीत्यर्थः। वृद्धो ज्ञानवृद्धः कुलस्य ऋषिकुलस्य पतिर्नियामकः बुद्धेर्निर्द्धारो ज्ञानवृद्धे भवति। उत्तरत्र प्रचारार्थं वचनविश्वासः कुलाचार्ये भवतीति वृद्धः कुलपतिरिति पदद्वयेन ज्ञापितम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ चतुर्द्धा ह्यत्र प्रश्नः। भागवतविषयकः कर्तृविषयको वक्तृविषयकः श्रोतृविषयकश्चेति। तत्र प्रथममाह। सूत सूतेति आदरे वीप्सा। तव तु महाभाग्यं यद्भागवतं श्रुतवानसीति महाभागेति संबोधनम्। नः अस्मभ्यं न श्रोतृत्वमात्रमस्मासु किंतु अस्मभ्यं भागवतं देय-मिति चतुर्थीप्रयोगः। वदतां मध्ये श्रेष्ठ, निर्द्धारणान्न समासः। वदतां मध्ये त्वमेव श्रेष्ठः। यस्यां कथायां श्रुतायां त्वयैव शास्त्रार्थो निरूपितस्तामेव कथां वद। पुण्यां धर्मरूपां विहितत्वाद्यागवत्। श्रद्धाधिक्ये हेतुः यद्यस्मात् कारणात् भगवान् शुक आह। शुक इति मुक्तः। भगवानिति पूर्णगुणः ॥ २ ॥ ❀ ❀ द्वितीयं प्रश्नमाह। कस्मिन् युग इति। कर्तुः परिकरापेक्षत्वात् कर्तृप्रश्ने परिकराणामपि प्रश्नः। कालदेशहेतवो हि परिकराः प्रयोजककर्त्ता च त्रिषु प्रवृत्तेयमिति संबंधः। कस्मिन् युगे इयं प्रवृत्ता कस्मिन् वा स्थाने केन वा हेतुना ? यथाऽत्र चित्तवैयग्र्यं तदभावो हेतुः। केन वा प्रेरितो भवतु। कुतो वा हेतोः प्रेरितः, प्रवृत्तौ त्रयः प्रश्नाः, करणे चैकः। मुनिरिति मननप्रतिबंधिकायाः संहितायाः कथं करणम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तृतीयमाह पंचभिः। तस्य पुत्र इति। वक्तृत्वेन पृष्टत्वात् नाध्येतृत्वनिमित्तसंदेहा इहोच्यंते ते चाग्रे वक्तव्याः। महायोगी समाधिस्थः प्रथमं योगो दुःखदोपि भवति। प्रवृद्धस्तु सुखदः। तादृशस्य कथाकथनमयुक्तमिति भावः। किंच समदृक् ब्रह्मविदित्यर्थः। उच्चावचबुद्धिसाध्यं च प्रवचनम्। किंच। निर्विकल्पकः। सांख्यप्रोक्तज्ञानसक्तिसिद्धः, निर्गता विकल्पाः प्राकृता यस्य। किंच एकांतमतिः विरक्तः एकांते मतिर्यस्य। किंच उन्निद्रः उद्गता निद्रा यस्येति स्वप्नदृष्टारिष्टनिवृत्त्यपेक्षारहितोऽपि। किंच गूढः संगात् भृशमुद्विजमानः। अत एव च लोके अप्रसिद्धः किंतु मूढ इव ईयते ज्ञायते ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वादग्रिमस्य प्रारप्स्यमाणत्वात्तयोः पूर्वापरीभावे हेतुं स्फुटीकर्तुं द्वयोरर्थमाहुः एवमित्यादि। स्वाधिकारत इति। ल्यब्लोपे पञ्चमी, स्वाधिकारमाश्रित्येत्यर्थः। त्रिभिरिति। अध्यायैः त्याज्यसमत्वत इति। अदृष्टद्वारेणोपकारी धर्मः। फलव्यभिचारत्वात्त्याज्यः, तस्यात्रापि तेन रूपेण तुल्यत्वात्। शास्त्रमिति। उपदेशः। त्याज्यसाम्यादत्र प्रथमत्वं वा अवताराद्युत्तमत्वं वा वक्तव्यम्, न तु मध्यमत्वमित्याशङ्क्य मध्यमत्व उपपत्तिमाहुः नारदेत्यादि। नारं नरसम्बन्धिज्ञानं ददातीति नारद इति निरुक्त्या ज्ञानदाने नारदस्याधिकारो ज्ञेयः। स चाध्यायसमाप्तौ स्फुटिष्यति। तथा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चोत्तमत्वस्यौचित्येऽप्युक्तहेतुभ्यां मध्यमत्वमित्यर्थः। एतेन पूर्वापरीभावे हेतुरप्युक्त एव। तेन व्यासोक्तिविचारे प्रसङ्गः सङ्गतिः स्फुटति। अतः परं सूतोक्तौ सङ्गतिं वदिष्यन्तोध्यायार्थमाहुः तत्रेत्यादि। हेतुर्वैराग्यम्। 'तस्य पुत्रो' 'दृष्ट्वानुयान्तमि'त्यादिभिः शुकस्यापि विरक्ततावोधनात् स्वापेक्षयायासस्योत्कृष्टत्वाच्च तत्कथाया मध्यमत्वं तत्रापि स्फुटतीति तद्विचारेपि स एवार्थ इत्यर्थः। इतीत्यत्र। पृच्छन्तीत्याह। व्यास इति। एतेन प्रसङ्गः प्रश्नः सङ्गतिरित्युक्तम्। पृष्ट इति भावे क्तः॥ १॥ ❀ ❀ सूत सूतेत्यत्र। निर्धारणादित्यादि। 'न निर्धारणे'ति सूत्रेण समासनिषेधात्तथेत्यर्थः॥ २॥ ❀ ❀ कस्मिन् युग इत्यत्र। हेतुनेति। निमित्तेन प्रयोजकेन च। उदाहरणेन तं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादि। श्रीभागवतप्रवृत्तौ चित्तवैयग्र्यं निमित्तं तदभावः प्रयोजक इति। भवत्विति। प्रेरणं भवतु, तथापि प्रेरकः कुतः प्रेरितवानित्यर्थः। एक इति। प्रेरकप्रश्नः॥ ३॥ ❀ ❀ तस्य पुत्र इत्यत्र। स्वप्नदृष्टेत्यादि। इदं ब्रह्मवित्त्वपोषकम्। ब्रह्मविदः स्वप्नाभावस्य तृतीयस्कन्धनिबन्ध उपपादितत्वात् श्रुत्युक्तासु हिताख्यासु नाडीषु जीवस्येन्द्रियैः सह प्रवेशे 'तत्रैनं घ्नन्तीव जिघ्रन्तीवे'त्यादिश्रुत्युक्तानि यानि स्वप्नदृष्टान्यरिष्टानि तान्यपि 'मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसति। भविष्याणि च भद्रं ते' इति वाक्याद्भूतभावीन्येव, तथा तेषां ज्ञाने तन्निवृत्त्यपेक्षा स्यात्, जाते ज्ञाने तु मूलाविद्यानाशात् तदाधिभौतिक्या निद्राया अपि निवृत्तेर्मनसा तेषामशंसने तन्निवृत्तिज्ञानात् तदपेक्षारहित इत्यर्थः॥ ४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

त्रिभिरेवं तु हीनानामधिकारो निरूपितः। मध्यमानां त्रयेणाथो अधिकारो निरूप्यते॥ १॥
तत्राध्याये चतुर्थे तु तपःप्रवचनादिभिः। चित्तस्यापरितोषेण व्यासचिन्ता निरूप्यते॥ २॥

सर्वत्र हि वक्तुर्वाक्योपरम एव श्रोतुः प्रश्नः प्रवर्त्तते। अत्र तु अत्युत्कण्ठावशान्मध्य एव प्रश्नः प्रवृत्त इत्याह-इतीति। अहं वः श्रावयिष्यामीत्येवं ब्रुवाणमेव सूतं संस्तूय शौनकोऽब्रवीत् पप्रच्छेत्यन्वयः। ननु पूर्वं त्वृषयः शौनकादयः पप्रच्छुरित्युक्तम्। अत्र तु शौनकोऽब्रवीदित्युच्यते तत्र किमन्येषां श्रवणोत्कण्ठा न जाता? येन स एवैकः पप्रच्छेत्याकाङ्क्षायामन्येषामपि श्रवणोत्कण्ठासत्त्वेऽपि एकदा सर्वप्रश्नप्रवृत्तौ सम्यक् श्रवणं न स्यादिति तैः स्वगणमुख्यः शौनक एव प्रश्नकर्तृत्वेन स्थापित इत्याशयेनाह-दीर्घं सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं सत्रं येषां तेषां मुनीनां कुलपतिः, गणमुख्य इत्यर्थः। मुख्यत्वे हेतुमाह-वयसा वृद्ध इति। वृद्धोऽपि यदि बुद्धिहीनो भवेत्तदा कथं तस्य मुख्यत्वं कथं वा प्रश्नाधिकार इत्याशङ्क्याह-बह्वृच इति। ऋग्वेदित्वेन ज्ञानाधिकश्चेत्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ सूतसंस्तुतिपूर्वकान् शौनकप्रश्नानेव दर्शयति-सूत सूतेति-द्वादशभिः। आदराद्धर्षेण सम्भ्रमाद्वा द्विरुक्तिः। एतच्छ्रवणं अनेकजन्मोपार्जितभाग्यं विना न सम्भवति, त्वया तु श्रुतमित्यनुमीयते, तव तादृशं भाग्यमस्तीति सूचयन् सम्बोधयति-हे महाभागेति। अतः श्रुतभागवतत्वादेव हे वदतां वक्तॄणां मध्ये वर श्रेष्ठ! यत् यां पुण्यां श्रोतृवक्त्रोः पुण्यावहत्वेन पापनिवर्तकत्वेन संसारदुःखनिवर्तिकां भागवतीं कथां परीक्षितं प्रति भगवान् सर्वज्ञानिशिरोमणिः शुक आह तां त्वं नोऽस्मान् प्रति वदेत्यन्वयः॥ २॥ ❀ ❀ इयं भागवती कथा कस्मिन् युगे प्रवृत्ता प्रादुर्भूता कस्मिन् वा स्थाने प्रवृत्ता? महाभारतादिकृतवतो व्यासस्यैतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः। कुत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः। केन सञ्चोदितः प्रवर्तितो मुनिर्मननशीलः कृष्णो व्यास इमां भागवतीं संहितां कृतवानित्यन्वयः॥ ३॥ ❀ ❀ यदुक्तं 'स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम्' इति तदघटमानमिवाभिप्रेत्य तद्धेतुभूतैर्विशेषणैः शुकं विशिनष्टि-तस्येत्यादिपञ्चभिः। तस्य व्यासमुनेः पुत्रः शुको महायोगी सर्वदा असम्प्रज्ञातसमाधिस्थः एतदेव विवृणोति-एकान्तमतिरिति। एकस्मिन् भगवत्यन्तः पर्यवसानं स्थितिर्यस्याः सा तथाभूता मतिर्यस्य सः। ननु देवमनुष्यादिविविधाकारे प्रपञ्चे विद्यमाने तत्पश्यतः कथमेवमेकान्तमतित्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह-निर्विकल्पक इति, जीवजडान्तर्यामिदेवमनुष्यतिर्यगादिभेददर्शनरहित इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह-समदृगिति। समं जीवजडान्तर्यामिषु सर्वत्रैकरूपं परं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा सः। एवंविधमेव समदर्शित्वमुद्दिश्य भगवतोक्तम्-'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इति। तत्रापि हेतुमाह-उन्निद्र इति। उद्गता निद्रा अविद्यारूपा यस्मात्स इत्यर्थः। अत-एवोक्तम्-'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति। अतएव गूढः स्वमाहात्म्यानाविष्कारशीलतया लोके तथात्वेनाप्रसिद्ध इत्यर्थः। अतो मूढ इवेयते प्रतीयते इत्यर्थः॥ ४॥

हिन्दी अनुवाद

महर्षि व्यासका असंतोष

व्यासजी कहते हैं—उस दीर्घकालीन सत्रमें सम्मिलित हुए मुनियोंमें विद्या-वयोवृद्ध कुलपति ऋग्वेदी शौनकजीने सूतजी की पूर्वोक्त बात सुनकर उनकी प्रशंसा की और कहा॥ १॥ ❀ ❀ शौनकजी बोले—सूतजी! आप वक्ताओंमें श्रेष्ठ हैं तथा बड़े

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भाग्यशाली हैं। जो कथा श्रीशुकदेवजीने कही थी वही भगवान्‌की पुण्यमयी कथा कृपा करके आप हमें सुनाइये ॥ २ ॥ ❀ ❀ वह कथा किस युग में, किस स्थानपर और किस कारणसे हुई थी ? मुनिवर श्रीकृष्णद्वैपायनने किसकी प्रेरणासे इस परमहंसोंकी संहिताका निर्माण किया था ? ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उनके पुत्र शुकदेवजी बड़े योगी, समदर्शी, भेद-भाव रहित, संसार-निद्रासे जगे एवं निरन्तर एकमात्र परमात्मामें ही स्थित रहते हैं। वे छिपे रहनेके कारण मूढ़-से प्रतीत होते हैं ॥ ४ ॥

दृष्ट्वानुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ।
तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुम्भिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥
कथमालक्षितः पौरैः सम्प्राप्तः कुरुजाङ्गलान् । उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाह्वये ॥ ६ ॥
कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह । संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥
स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् । अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

निर्विकल्पकत्वं प्रपंचयति दृष्ट्वेति । आत्मजं शुकं प्रव्रजंतमनुगच्छंतमृषिं व्यासमनग्नमपि दृष्ट्वा जले क्रीडंत्यो देव्योऽप्सरसो ह्रिया लज्जया परिदधुर्वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः । अनग्नमपीत्यनेनार्थात्तत्सुतो नग्न इत्युक्तम् । नग्नस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य तु ह्रिया न परिदधुः तच्चित्रं वीक्ष्य । इयं स्त्री अयं पुमानिति भिदा भेदस्तवास्ति । विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवंभूतोऽसौ कथमालक्षितो ज्ञातः । कुरवो जांगलाश्च देशविशेषास्तान्संप्राप्तः प्रथमम् । ततो गजसाह्वये विचरन् गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य तस्मिन्हस्तिनापुरे । हस्ती नाम राजा तेन निर्मितत्वात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सः एवंभूतेन मुनिना सह । यत्र संवादे एषा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एतद् व्याख्यानं बहुकालावस्थानापेक्षं तस्य त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति । गोदोहनमात्रं कालं प्रतीक्षते तदपि न भिक्षार्थं किंतु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थीकुर्वन्पवित्री-कुर्वंस्तस्मादेवंभूतोऽत्र वक्तेत्याश्चर्यम् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तच्चित्रम् अहो युवानं तत्रापि नग्नं तत्रापि सर्वत्र स्पष्टं विलोकयन्तं मत्पुत्रं वीक्ष्यैता न लज्जिताः, मां तु वृद्धं सवसनम् । इतो युवतयः खेलन्तीति तद्दिशि दृशमप्यददानं विलोक्य लज्जंते स्म, तदिमा एवार्जवेन कारणं पृच्छामीति मुनौ पृच्छति सति जगदुः । पूता द्वैतमलरहिता कामादिमलरहिता वा दृष्टिर्यस्य स तथा । वयं युवतिजनाः, कलाभिज्ञाः स्त्रीपुंसयोर्न-यनदर्शनेनैव तदंतस्तत्त्वं सर्वं ज्ञातुं प्रभवाम इति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जडः कार्यविवेकशून्यः । लोकविपरीतचेष्टावैशिष्ट्ये उन्मत्तवदिति दृष्टान्तः । लोकरञ्जकव्यापाराहित्ये मूकवदिति, सर्वथोद्यमराहित्ये जडवदिति भेदः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मुनिना श्रीशुकेन ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पवित्रीकुर्वन् "येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुध्यन्ति वै गृहाः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । गृहपदेनात्र गृहस्था ग्राह्याः मंचाः क्रोशन्तीतिवत् । यद्वा तत्रत्यजीवमात्रेभ्योपि सद्गतिं दातुमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनी व्याख्या

देव्यः अप्सरस इति । देवीशब्देन अप्सराजातेर्ग्रहणं कथमिति चेत् पश्यन्तु तावत्-"तस्यां क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणा" इति महाभारतीयशान्तिपर्वणि ३५३ अध्यायवचनम् ॥ ५—७ ॥ ❀ ❀ गोदोहनकालो मुहूर्त्ता-ष्टमभागः पञ्चदशकलात्मकः स्मृत्यादौ प्रसिद्धः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्य ज्ञानाधिक्यमेव व्यंजयितुं कंचिदितिहासमाह दृष्ट्वेत्यनेन । कदाचित्कचिदेव स्त्रियः नग्ना जले विहरंत्यः पुरतो गच्छंतं शुकमालोक्य वासांसि न परिदधुस्ततः पृष्ठतः आयांतं व्यासमालोक्य तु ह्रिया परिदधुः । तदिदं चित्रमवलोक्य श्रीव्यासे पृच्छति 'शुकमवलोक्यापि वासांसि किं न परिधत्थ ? मां त्ववलोक्य परिधत्थे'ति तदा ता ऊचुः 'तव तु स्त्रीपुरुषविवेकोस्ति, तव सुतस्य तु परमात्मनिष्ठैकमनसस्तद्व्यतिरिक्तज्ञानाभावेन स्त्रीपुंविभागो नास्ति । अतस्तमवलोक्यापि लज्जारहिता न परिदधीमे'ति । सोऽयमत्रोच्यते-आत्मजमनुयांतमनग्नमपि ऋषिं व्यासं दृष्ट्वा देव्यो देवानां स्त्रियः ह्रिया लज्जया परिदधुः वासांसीति शेषः । सुतस्य

---

१. प्रा० पा०—मप्सु मग्नाः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नग्नस्यापि दर्शने न परिदधुः, तद्विचित्रं वीक्ष्य मुनौ व्यासे पृच्छति सति जगदुः देव्य इत्यनुषंगः, किमिति–तव स्त्रीपुंभेदोस्ति त्वत्सुतस्य तु नास्ति। तत्र हेतुः विविक्ते प्रकृतिपुरुषविलक्षणे परमात्मन्येव दृष्टिर्यस्य तथाभूतत्वात्तद्दर्शनेनापि नास्माकं लज्जा बभूवेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवंभूतः सदा कुरून् जांगलांश्च उन्मत्तवद् मूढवज्जडवच्च विचरन् कथं वा गजसाह्वये हास्तिनाख्ये पुरे संप्राप्तः कथं च पौरैर्जनैरालक्षितः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कथं वा पांडवेयस्य राजर्षेः परीक्षितो मुनिना शुकेन सह संवादः संबभूव ? संवादं विशिनष्टि–यत्र संवादे एषा सात्वती सातयति सुखयतीति, सात्परमात्मा सातेः सुखार्थात्सौत्राद्धातोर्हेतुमण्ण्यंताद्वासरूपविधिना "अनुपसर्गाल्लिंपविंद" इत्यादिना शप्रत्ययाभावपक्षे क्विपि सादिति व्युत्पत्तेः स प्रतिपाद्यतयास्तीति सात्वती, मतुप्युगित्वान्ङीप्। श्रुतिः श्रुतितुल्या प्रवृत्ता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ संवादस्यासंभावनां व्यंजयन्नाह स इति। स महायोगी शुकः गृहमेधिनां गृहाश्रमिणां गृहेषु गोदोहनमात्रं यावता कालेन गौर्दुह्यते तावंतं कालमवेक्षते प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति न त्वधिकमित्यर्थः, विरक्तत्वादिति भावः। कथमवेक्षते तेषां गृहमेधिनामाश्रमं तीर्थीकुर्वन्पवित्रीकर्तुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुरुजांगलं कुरुविषयं प्राप्तः गजसाह्वये हस्तिनापुरे क्वचिदुन्मत्तवत्क्वचिन्मूकवत् क्वचिज्जडवद्विचरन् मुनिः पुरवासिभिः कथमालक्षितः शुकत्वेनेति शेषः, पौरैरपि यज्ज्ञानं दुःशकं किं पुनरंतःपुरनिवासिभिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ किंच परीक्षितः तद्दर्शनानंतरकालीनस्तेन सह संवादः सुतरामसुलभ इत्याशयवानाह कथं वेति। यत्र ययोः संवादे सात्वतो हरेस्तत्संबन्धिनी सात्वती श्रुतिर्वर्तते तादृशः संवादः पांडवेयस्य राजर्षेः परीक्षितः तेन मुनिना सह कथं वा समभूत् ? न कथमपि घटत इत्येकान्वय ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इतोपि तस्य तेन सह संवादो दुर्घट इत्याशयवानाह स इति। तदाश्रमं तेषां गृहस्थानां सतां गृहं तीर्थीकुर्वन् स्वपादक्रमणेन पवित्रीकुर्वन् महाभागः गृहमेधिनां गृहं गत्वा पाणिभिक्षामाचरन् गोदोहनमात्रं ततो नाधिकम् अवाङ्मुखतयैकमनास्तिष्ठति, परमन्यतो याति। हि यस्मात्तद्दर्शनमसुलभमित्येकान्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किंच हे सूत सुज्ञाः अभिमन्युसुतं परीक्षितं भागवतश्रेष्ठं प्राहुः। किमिति तत्राह तस्येति। तस्य परीक्षितः महाश्चर्यं श्रोतृणामिति शेषः, जन्मकलिबन्धनादीनि कर्माणि च अस्माकं गृणीहीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दृष्ट्वेत्यादौ मय्यनग्नत्वस्यापरिधाने हेतुत्वं, तेन मर्यादावत्त्वस्य लक्षिततत्वान्निकटागमनदृष्टिक्षेपाद्यसम्भावनया तासां युक्तम्। सुते तु नग्नत्वस्य तद्वैपरीत्येन परिधाने हेतुत्वं युक्तमिति यद्यपि स्यात्तथापि यन्मद्दर्शने परिदधुर्न तु तद्दर्शने तच्चित्रम्। तस्मादमुं न ददृशुरिति निश्चित्याप्युत्कण्ठया कथञ्चिद्ददृशुरेवेति सम्भाव्य तासामपलापखण्डनार्थं दर्शनमेव भङ्ग्या निश्चित्य पृच्छति सतीत्यर्थः ॥ ५–६ ॥ ❀ ❀ श्रुतिर्व्वेदसारः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अवेक्षते प्रारब्धाभासेन न तु तत्राप्यावेशेनेति ज्ञेयम्। स्त्रीपुंभिदाज्ञानस्याप्यभावात्। अत एव तीर्थीकुर्व्वन्निति स्वभावत एव ॥ ८–१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निर्विकल्पकत्वं प्रमाणयति दृष्ट्वेति। आत्मजं शुकं प्रव्रज्य यान्तम् अनुयान्तम् ऋषिं व्यासम् अनग्नमपि दृष्ट्वा देव्यो जलक्रीडनादुत्थिता लज्जया परिदधुः स्वस्ववस्त्राणीत्यर्थः। न तु सुतस्य शुकस्य दर्शने इत्यर्थः। तच्चित्रम्, अतो युवानं तत्रापि नग्नं तत्रापि सर्व्वत्र स्पष्टं विलोकयन्तं मत्पुत्रं वीक्ष्य एता न लज्जिताः, मां तु वृद्धं सवसनं 'इतो युवतयः खेलन्तीति' तद्दिशि दृशमप्यददानं विलोक्य लज्जन्ते स्म। तदिमा एव आर्ज्जवेन कारणं पृच्छामीति मुनौ पृच्छति सति जगदुः–इयं स्त्री, अयं पुमानिति तव स्त्रीपुंभिदा अस्ति न तु तव सुतस्य। ननु कथमेतज्ज्ञानं तत्राहुः। विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य तस्येति। वयं युवतिजनाः कलाभिज्ञाः स्त्रीपुंसयोर्नयनदर्शनेनैव तदन्तस्तत्त्वं सर्व्वं ज्ञातुं प्रभवाम इति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कुरुजाङ्गलान् देशविशेषान्। गजेन सह आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे विचरन् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पाण्डवेयस्य परीक्षितः। मुनिना शुकेन। श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शुकस्य तेन सह बहुकालावस्थितिरेतद्ग्रन्थाख्यानुरोधेनैव संभवेन्नान्यथेत्याह–स गोदोहनमात्रं कालं भिक्षामिषेण प्रतीक्षते, वस्तुतस्तु तेषामाश्रमं तीर्थीकुर्व्वन्। तत्रत्यजीवमात्रेभ्योऽपि सद्गतिं प्रदातुमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य समदर्शित्वेन निर्विकल्पत्वं दर्शयति दृष्ट्वेति। "धर्मपुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ। क्षुत्पिपासे च वायुश्च जय नित्यं जितेंद्रिय ॥" इत्येवंविधैः श्रीमद्व्यासवाक्यैरेव प्रव्रजंतम् आत्मजं शुकम् अनुयांतम् अनुगच्छतम् ऋषिं व्यासं तु अनग्नमपि दृष्ट्वा नद्यां क्रीडंत्यो देव्यः ह्रिया परिदधुः, वासांसीति शेषः। न त्वात्मजं दृष्ट्वा परिदधुः, तदसंगत्वं चित्रमद्भुतं पुत्रस्य वीक्ष्य किमस्य स्त्रीपुंभिदास्ति न वेति मुनौ श्रीव्यासे पृच्छति सति विविक्ते दृष्टिः विविक्तजगद्विलक्षणे ब्रह्मणि दृष्टिर्यस्य तस्य तव सुतस्य स्त्रीपुंभिदा नास्तीति देव्यः जगदुरित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवंभूतः कुरुजांगलान्देशान्प्राप्तः गजसाह्वये हस्तिनापुरे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उन्मत्तमूकजडवत् विचरन् पौरैः कथमालक्षितः ज्ञातः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आसक्तस्य विरक्तेन संवादो दुर्घट इत्याह–कथमिति। राजर्षेः परीक्षितः एवंभूतेन मुनिना सह कथं संवादः संबभूव। यत्र संवादे श्रुतिः तत्तुल्या सातयति सुखयतीति सात् भगवान्सातेः सौत्रस्थण्यंतस्य क्विपि रूपम्, स विषयतयास्या अस्तीति सात्वती एषा संहिता प्रवृत्ता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्थायिनो यायिना संवादो दुर्घट इत्यभिप्रायेणाह स इति। गोदोहनमात्रं यावता कालेन गौर्दुह्यते तावंतं कालं तीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

किञ्च सर्वदा असंप्रज्ञातसमाधिस्थः वहिः संवेदनरहित इति वक्तुमुपाख्यानमाह दृष्ट्वाऽनुयांतमिति। अत्र ह्येवं कथा–कचित्सरोवरे नग्नाप्सरसः स्नांति, तत्र नग्नं शुकं पुत्रमनुयांतं व्यासं दृष्ट्वा वस्त्राणि पर्यधुः। ततो व्यासस्य संदेहो जातः। कथं मां वृद्धमनग्नं दृष्ट्वा वस्त्राणि परिदधति, पुत्रं तरुणं नग्नं दृष्ट्वा नेति संदेहात्ताः पृष्टवान्। तासामुत्तरं 'तवास्ति स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्ये'ति। यद्यपि शाब्दं ज्ञानं वेदव्यासस्य निर्विचिकित्सं स्वरूपज्ञानं च, तथाऽपि बहिः संवेदनमस्ति, अधिकारित्वात्। पुत्रस्य तु नित्यारुढ-समाधित्वान्न वहिः संवेदनमस्ति। तदाह–विविक्तदृष्टेरिति। विविक्ता अनात्मस्पर्शरहिता दृष्टिर्यस्येति। एवमष्टगुणानां भगवत्कथा-बाधकानां विद्यमानत्वात् कथं कथाप्रवचनमिति। यद्यपि प्रव्राजकधर्मकरणात् "कीटवत्पर्यटेन्महीम् इति" वाक्यात् समाधेरुत्थितः कैश्चिद् दृष्टः प्रार्थितो निर्बन्धेन कथां कथयतीति न मंतव्यम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लोकानां ज्ञापकधर्मो महानयमिति नास्मिन्विद्यत इत्याह कथमालक्षित इति। कुरुजांगलान् हस्तिनापुरदेशं आसमंताच्छुकोऽयमिति। पौरैरिति पुरवासाद् बुद्धिर्वक्रा भवति। ज्ञानं हि त्रेधा भवति–बहिः स्थैर्यादिना वचनेन सदाचारेण च। तन्नितयं नास्तीत्याह–उन्मत्तमूकजडवदिति। गजेन समानः आह्वयो नाम यस्य तद्गजसाह्वयं नगरनामनिरुक्त्या तत्रत्या मत्ता इति लक्ष्यंते। अत एव ज्ञानभयाभावात्तीर्थविशेषत्वात् शुकस्य परिभ्रमणम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अस्तु वा नगरे केषांचित् ज्ञानं तथाऽपि राज्ञा सह संवादः अनुचितः। राज्ञो राजर्षित्वात् अनाचारिषु श्रद्धाभावः। शुकस्य च मुनित्वात् सर्वज्ञत्वेन संवादसंभावनायां गमनाभावः। स च संबंधो बहुकालसाध्यः, तदाह–यत्रैषा सात्वती श्रुतिः वैष्णवो वेदः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अस्तु वा तथापि गोदोहनकालादधिककाले गृहस्थगृहे संन्यासिनो वासोऽनुचितः। सोऽपि वासो न रागात्। तथा सति रागपूर्त्यर्थं चिरकालमपि वासः संभाव्यते, किंतु गृहस्थानामाश्रमं तीर्थीकुर्वन्। गृहे मेधा बुद्धिः अतिप्रवृत्तिनिष्ठा तथा तेषामेव चाग्रे संन्यासः। तथा सति पूर्वदोषस्य विद्यमानत्वात् नाधिकारः संगदोषाच्च। अतः परमहंसैः गृहस्थाश्रमः अतीर्थोऽपि तीर्थीक्रियते। ततो दोषद्वयं गच्छतीत्याह। स गोदोहनमात्रमिति। यथा हि गौर्धर्मदोहार्थं तावत्कालं निर्बन्धं सहते तथा जगन्मित्रैरपि सोढव्यमिति हिंशब्दार्थः। इयमवस्था महाभाग्येन प्राप्यत इति महाभाग इति विशेषणम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कथमित्यस्याभासे। कथयतीति न मन्तव्यमिति। कथयतीति सम्भवति, तथापि न मन्तव्यमित्यर्थः। विवृतौ। बहिःस्थैर्यादिनेति। बाह्यायां स्थिरचेष्टायाम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कथं वेत्यस्याभासः। अस्तु वा नगर इत्यादि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स गोदोहनेत्यत्र। अस्तु वेति। संवाद इति शेषः। तीर्थीकरणप्रयोजनमाहुः तथेत्यादिना। तथेति। यथेदानीमतिप्रवृत्तिनिष्ठा, तथेत्यर्थः। सङ्गदोषादिति। 'गृहेष्वि' त्यनेन सूचितात्। धर्मदोहार्थमिति। अग्निहोत्रोपयोगिदोहार्थम् ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य निर्विकल्पकत्वमेवेतिहासेन द्रढयति। आत्मजं शुकं प्रव्रजन्तं अनु पश्चात् यान्तं गच्छन्तं ऋषिं व्यासमनग्नमपि दृष्ट्वा देव्यो जले क्रीडन्त्योऽप्सरसः ह्रिया लज्जया वासांसि परिदधुः वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः। अनग्नमपीत्यपिशब्देन सुतो नग्नो गत इत्युक्तम्। तस्य नग्नस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य तु ह्रिया वासांसि न परिदधुः। तच्चित्रमाश्चर्यं वीक्ष्य मुनौ व्यासे पृच्छति युवानं नग्नं शुकं विलोक्य किं न वासांसि परिधत्थ ? अनग्नं वृद्धमपि मां विलोक्य किं वासांसि परिधत्थेति पृच्छति सति इयं स्त्री अयं पुमानिति भिदा भेददर्शनं तवास्ति अतस्त्वां दृष्ट्वा वासांसि परिदधीम। तव सुतस्य तु स्त्रीपुम्भेददर्शनं नास्ति। तत्र हेतुः–विविक्तदृष्टेरिति। विविक्ता स्त्रीपुंसादिभावरहिते सच्चिदानन्दविग्रहे भगवति सर्वात्मके दृष्टिर्यस्य तस्य, सर्वत्रैकरूपं भगवन्तमेव पश्यत इत्यर्थः। अतस्तं दृष्ट्वा वासांसि न परिदधीमेति ता देव्यो जगद्गुरुत्तरं ददुरित्यन्वयः। अत्र यद्यपि शाब्दं ज्ञानं निर्विचिकित्सं स्वरूपज्ञानं च वेदव्यासस्याप्यस्ति, तथाप्यधिकारित्वाद्बहिर्वेदनमप्यस्ति। अत एव तस्य मध्यमाधिकारित्वं, शुकस्य तु सदा समाधिनिष्ठतया बहिर्वेदनाभावादुत्तमाधिकारित्वमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ न च समाधेरुत्थितः सन् 'कीटवत्पर्यटेन्महीं' इति वाक्यात् प्रव्राजधर्मनिर्वाहार्थं महीं विचरन् कैश्चिद् दृष्टः प्रार्थितो निर्बन्धेन कथां कथितवानिति शङ्क्यं, अयं महांस्तत्त्वज्ञ इति ज्ञापकधर्माभावात्तज्ज्ञानं विना प्रार्थनाऽसम्भवादित्याशयेनाह–कथमिति। कुरवो जाङ्गलाश्च देशविशेषास्तान् प्रथमं सम्प्राप्तस्ततो गजसाह्वये गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य तस्मिन्–हस्तिनामा राजा तन्निर्मितत्वात्–हस्तिनापुरे विचरन् पौरैः पुरवासिभिः कथमालक्षितः ज्ञान्ययमिति कथं ज्ञात इत्यन्वयः। त्रेधा हि तथा ज्ञानं सम्भवति सुखरूपेण किञ्चिद्भाषणेन सदाचारेण वा, तत्र किमपि नास्ति तद्विरुद्धा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ङ्गीकारादित्याह–उन्मत्तमूकजडवदिति । वस्तुतस्तु तथा नास्तीति सूचनाय वतिप्रयोगः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सूतं प्रोत्साहयन् सम्बोधयति–हे तातेति । एवम्भूतेन मुनिना शुकेन सह पाण्डवेयस्य राजर्षेः परीक्षितः संवादः कथं वा समभूत् ? यत्र यस्मिन् संवादे एषा सात्वती श्रुतिः भागवती संहिता प्रवृत्ता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ श्रीभागवतव्याख्यानं च बहुकालमेकत्रावस्थानापेक्षं, शुकस्य त्वेकत्रावस्थानमेव दुर्लभमिति कथं तद्घटितमित्याशयेनाह–स इति । स सर्वतो विरक्तः शुकः गृहमेधिनां गृहे मेधा बुद्धिर्येषां तेषां गृहाश्रमिणां गृहेषु तेषामाश्रमं तीर्थीकुर्वन् पवित्रीकर्तुं यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालं भिक्षामिषेणावेक्षते प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति, न त्वधिकम् । हि यस्मात् महाभागो जन्मत एव ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिपरिपूर्ण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

व्यासजी जब संन्यासके लिये वनकी ओर जाते हुए अपने पुत्रका पीछा कर रहे थे, उस समय जलमें स्नान करनेवाली स्त्रियोंने नंगे शुकदेवको देखकर तो वस्त्र धारण नहीं किया, परन्तु वस्त्र पहने हुए व्यासजीको देखकर लज्जासे कपड़े पहन लिये थे। इस आश्चर्यको देखकर जब व्यासजीने उन स्त्रियोंसे इसका कारण पूछा, तब उन्होंने उत्तर दिया कि 'आपकी दृष्टिमें तो अभी स्त्री-पुरुषका भेद बना हुआ है, परन्तु आपके पुत्रकी शुद्ध दृष्टिमें यह भेद नहीं है' ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कुरुजाङ्गल देशमें पहुँचकर हस्तिनापुरमें वे पागल, गूँगे तथा जडके समान विचरते होंगे। नगरवासियोंने उन्हें कैसे पहचाना ? ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पाण्डवनन्दन राजर्षि परीक्षित्का इन मौनी शुकदेवजीके साथ संवाद कैसे हुआ, जिसमें यह भागवतसंहिता कही गयी ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ महाभाग श्रीशुकदेवजी तो गृहस्थोंके घरोंको तीर्थस्वरूप बना देनेके लिये उतनी ही देर उनके दरवाजेपर रहते हैं, जितनी देरमें एक गाय दुही जाती है ॥ ८ ॥

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् । तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥

स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः । प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥

नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः ।
कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रोतुस्तु चरितमतीवाश्चर्यमतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः । गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सम्राट् चक्रवर्ती । वेति वितर्के । कस्य वा हेतोः कस्मात्कारणात् । अधिराट्श्रियम् अधिराजां श्रियं संपदमनादृत्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ यस्य पादनिकेतं चरणपीठम् । ह स्फुटम् । धनानि आनीय शत्रवः नमंति । अंग हे सूत । युवा तरुण एव । ऐषत ऐच्छत् । अत्रार्षमात्मनेपदम् । असुभिः प्राणैः सह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्, तत्राह । शिवायेति । लोकस्य शिवाय सुखाय, भवाय समृद्ध्यै, भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवंति न त्वात्मार्थम् । एवं सति असौ राजा निर्विद्य विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोः मुमोच । न हि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुमुचितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

अभिमन्युसुतं न भीर्येषां तेऽभयः, ह्रस्वस्त्वत्र पृषोदरादित्वात्, ते च द्रोणकर्णादयस्तैरपि मन्यते शूरत्वेन श्लाघ्यत इत्यभिमन्युस्तस्य सुतं परीक्षितम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ "येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडिति कथ्यते" इत्यभिधानात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु "परिश्रान्तो वयस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः । क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिसत्तमम्" इति महाभारतविरोधाद्युवेति कथमुक्तं तत्राह भारतवाक्यस्य त्वयमर्थः–"आचत्वारिंशाद्यौवनमाषष्टि मध्यमं वयः" इत्युक्तेर्यद्यपि षष्टिवर्षो मध्यवया भवति, तथापि यौवनस्य तत्प्राग्वर्तित्वेन तत्संबद्धत्वात्तदपि यौवनमेव न स्थाविर्यं सशक्तिदेहत्वात् । "तथा च षष्टिवर्षोऽपि वयस्थस्तरुणो युवा" इत्युक्तेर्युवैव "वार्द्धक्यं षष्टितः परम्" इत्युक्तेः । अन्यथाऽत्र वयस्थपदमयुक्तं स्यादिति भावः । जराजीर्ण इत्यस्य त्वयमर्थः । जीर्य्यतेम्बुपानेनेति जरा तृषा, तदन्वितः क्षुधित इत्यग्रे दर्शनात् । एवं च "क्षुधितस्तृषितो भृशम्" इति वक्ष्यमाणेन "युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः" इत्यनेन च समानार्थकतया विरोधोत्र न सेत्स्यतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । परोपकृतियुक्तदेहस्त्वकृत्येनापि रक्षणीय इति भावः ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

प्रायोपविष्ट इति । प्रायेण मरणपर्यन्तानशनेनेति । परन्तु अयनम् आयः प्रकृष्टः आयः प्रायो मरणं भावे घञ्प्रत्ययः । मरणार्थमुपविष्ट इत्यर्थः–इति बुधरञ्जनी ॥ १०–१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यच्च पृच्छति अभिमन्युसुतमिति । हे सूत अभिमन्योः सुतं परीक्षितं महाभागवतं प्राहुः, अतस्तस्य महाश्चर्यं जन्मकर्माणि च नोऽस्माकं गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स इति पांडवानां पांडुवंशजानां मानं प्राशस्त्यं वर्द्धयतीति वर्द्धनः, नंदादित्वात्कर्तरि ल्युः, सम्राट् सार्वभौमः स परीक्षित्कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरधिराट् श्रियमधिराज्यसंपदमनादृत्य गंगायां प्रायोपविष्टः ॥ १० ॥ ❀ ❀ नमंतीति शत्रवः आत्मनः स्वस्य शिवायात्मनां योगक्षेमाय धनान्यानीयादाय समर्प्येत्यर्थः यस्य परीक्षितः पादनिकेतं पादपीठं नमंति हेत्याश्चर्ये स वीरः परीक्षिद्युवा सन्नपि दुस्त्यजां श्रियमधिराट् श्रियमसुभिः प्राणैः सहोत्स्रष्टुं त्यक्तुमैषत्-ऐच्छत् ? अहो अत्याश्चर्यमेतत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ननु महाभागवतं प्राहुरिति त्वयैवोक्तत्वाद्भागवतानां च देहतदनुबंधिषु विरक्तेः स्वाभाविकत्वाच्च नेदमाश्चर्यमित्यत आह । शिवायेति यद्यपि भागवता विरक्तास्तथापि उत्तमश्लोको भगवानेव परमयनं प्राप्यः प्रापक आधारश्च येषां ते जना भागवता नात्मार्थं जीवंति, किंतु लोकस्य शिवाय मंगलाय भूतये श्रियै भवाय तस्या उत्तरोत्तरोदयाय च जीवंति एवं पराश्रयं परैर्लोकैः शिवाद्यर्थमाश्रयणीयं परोपकारकमित्यर्थः । कलेवरं कुतो हेतोर्निर्विद्य हेयं मत्वा मुमोच तत्याज ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य वैराग्यहेतुं पृच्छति स सम्राडिति । पांडवानामभिमानवर्धनः स सम्राट् अप्रतिहताज्ञश्चक्रवर्ती कस्य वा हेतोरधिराट्श्रियं चक्रवर्तिसंपदं लक्ष्मीमनादृत्य तृणवत्कृत्वा गंगायां प्रायोपविष्टोऽभूदित्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवंविधश्रीसंगत्यागे महत्कारणेन भवितव्यं तत्किमित्याशंक्याह नमंतीति । शत्रवः मंडलपतयः आत्मनः शिवाय स्वकल्याणाय धनानि चानीय यस्य परीक्षितः पदयोर्निकेतं पीठाख्यस्थानं नमन्तीत्यन्वयः । अंग सूत, स धीरः असुभिः सह दुस्त्यजां श्रियं अधिराजसंज्ञामुत्स्रष्टुं हातुं इयेष ऐच्छदहो आश्चर्यमेतदतो महता हेतुना भवितव्यं तत्किमिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पुनरपि तदेव पृच्छति शिवायेति ये उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ते लोकस्य शिवादिप्राप्तये जीवंति न स्वार्थं जीवंतीत्यन्वयः । तस्मात्परार्थैकजीवनोऽसौ कस्मात्कारणात् परामुत्कृष्टां श्रियं निर्विद्य विरज्य कलेवरं देहं मुमोचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इहास्यामवस्थायां प्रश्नराशौ यत्किंचित्प्रश्नरूपं पृष्टस्त्वं तत्सर्वं किंचनेत्यनुवर्तीकृत्य सम्यगाचक्ष्व । कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्र पुराणादौ वाचां विषये स्नातं निष्णातं मन्य इति यस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अधिकृत्य राजन्तीत्यधिराजो युधिष्ठिराद्यास्तेषामपि श्रियं प्राप्तामनादृत्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ पादनिकेतं पादपीठम् । ह स्फुटम् । युवा न तु वृद्धः । ऐषत ऐच्छत् । असुभिः प्राणैरपि सह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ लोकस्य शिवाय मङ्गलाय । तदेव द्विधाभूतं विवृणोति । भवाय भवः संसारस्तन्निवृत्त्यै मशकाय धूम इतिवत् । यद्वा भवं संहर्तुं क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । भूतये सम्पत्त्यै । पराश्रयं परेषामुपकारि । न हि परोपजीव्यं वस्तु निर्विद्यापि त्यक्तुमुचितमिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नोऽस्माकं गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सम्राट् सार्वभौमः गंगायां कस्मात् प्रायोपविष्टः ॥ १० ॥ ❀ ❀ युवैव तरुण एव कथं कस्मात् असुभिः प्राणैः सह श्रियम् उत्स्रष्टुम् ऐषत ऐच्छत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ शिवाय कल्याणाय भूतये ऐश्वर्याय भवाय ऐश्वर्यस्योत्तरोत्तरोदयाय ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

श्रोतुः प्रश्नमाह चतुर्भिः । अभिमन्युसुतमिति । "पितृनाम्ना महत्त्वं हि मातृनाम्ना तु हीनता । इति सर्वत्र बोद्धव्यं श्रीमद्भागवतेऽपि च" अभितः परितो (सर्वतो) मन्युर्यस्य न त्वंतः क्षत्रियस्य चायं धर्मः । अंतः क्रोधाभावाच्च वैष्णवः । सूतेति संबोधनं वृत्तांतपरिज्ञानाय । लोकवृत्तपरित्यागेन भगवदेकपरायणो महाभागवतः–"विसृजति हृदयं न यस्येति" वा प्राहुरिति सर्वलोकप्रसिद्धः । पूर्वमेव तादृशस्य भागवतेन यो विशेषस्तत्परिज्ञानाय पूर्वं विशेषं पृच्छंति । तस्य जन्मेति महदाश्चर्यं यत्र मृतस्य गर्भोत्पतितस्य पुनर्जीवनमिति भारतादिष्वेवमेव कथा । कलिनिग्रहादीनि कर्माणि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वैष्णवस्य प्रायोऽनुचित इत्यभिप्रायेणाह स इति । परीक्षिति लौकिकोऽप्युत्कर्षोऽस्ति । सम्राट् चक्रवर्त्ती । पांडूनामपि मानं वर्द्धयति । पांडवप्रतिष्ठया नास्य प्रतिष्ठा किंतु विपरीतेत्यर्थः । गंगयैव च सर्वपुरुषार्थसिद्धिः किं गंगायां प्रायोपवेशनेन । पराजयस्त्वसंभावित

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एव, यतः अधिका राज्ञामपि श्रीर्गृहे यस्य वर्त्तते तामप्यनादृत्य। एवं लोकवैष्णवाभ्यां प्रायोऽनुचितः॥ १०॥ ❁ ❁ किंच लज्जा तु सर्वतो महती। विशेषतः स्वेषु तत्कथं राज्ञां मध्ये प्रायोपवेशनमित्यभिप्रायेणाह–नमन्तीति। पादयोर्निकेतं पादपीठं पादुके वा। सर्वत्र देशेष्वस्य सिंहासने गत्वा स्वापराधमार्जनार्थं धनानि आनीय हेत्याश्चर्ये शत्रवोऽपि नमंति। आत्मनः शिवायेति। देशस्तु पूर्वमेवापहृतः स्वयं च संकटे पतिताः पुनः स्वदेशप्राप्त्यर्थं धनानि प्रयच्छंतीत्यर्थः। असमर्थस्तस्य पुरुषार्थो न भवतीति न मंतव्यम्, यतो वीरः। वीररसस्य विद्यमानत्वात्। वीरस्य हि प्रायोपवेशेन मरणं लज्जाकरं भवति। किंच धनाद्यर्थं प्रायश्चित्तार्थं वा लोके प्रायोपवेशनं सिद्धं तत्सार्वभौमश्रियास्त्यागविषयत्वात् धनार्थं न भवति। तदर्थत्वे च कथं श्रियं त्यक्तवानिति। तत्रापि प्राणैः सह को वा मोक्ष्यति। लोके हि प्राणापेक्षयाऽपि धनं दुस्त्यजं तस्करादिषु निर्णयात्। तत्रापि यूनः इच्छामात्रमपि दुर्ल्लभं किं पुनः करणम्। सत्यवार्त्तायामहो इत्याश्चर्यम्॥ ११॥ ❁ ❁ प्रायश्चित्तादिना तु परलोकसाधनार्थं वैष्णवस्य प्रायोपवेशनं न भवति, किंतु जीवनमेवेत्याह शिवायेति। प्रमादाद् महापातकसंबंधेऽपि वैष्णवस्य न देहत्याग उचितः। तेषां स्वतः सेवासामर्थ्याभावेऽपि तान् दृष्ट्वा लोकानां करणं संभवति, अतस्तेषां जीवनमेव सर्वेषां शिवाय भवति। शिवं शांतं सुखं भवः उद्भवः लोके पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिः "अमोघवीर्या हि नृपा" इति वाक्यात्। भूतये ऐश्वर्याय। अणिमाद्यष्टैश्वर्यं भगवत्सेवायां प्रासंगिकं "महापुरुषपूजाया" इति वचनात्। अतः सर्वेषां पुरुषार्थसाधकस्य देहस्य त्यागोऽनुचितः। निर्वेदेन देहादिपरित्यागो भूतहितार्थः, "अभयमभयं भूतेभ्य" इति वचनात्। तच्च वैष्णवानां विपरीतमित्यभिप्रायेणाह। पराश्रयं निर्विद्येति। निर्वेदहेतुरेव परित्यक्तव्यो न तु कलेवरम्। कस्यचिदेव हि धर्मस्य हेतुत्वं कले च अव्यक्तमधुरे वरमिति नामनिरुक्त्या अव्यक्तरसाविर्भावे हेतुरिति प्रतिभाति। स च भक्तिरसः अन्यस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात्। अतो भक्तिरसाविर्भावकं शरीरं कथं त्यक्तवानित्यर्थः॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

शिवाय लोकस्येत्यत्र। पराश्रयमिति। परेषां शरणभूतम्। निर्वेदहेतुरित्यादि। राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणां मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन 'विससर्ज हे' तिवत् स त्यक्तत्र्य इत्यर्थः। ननु राजधर्मस्यापि द्विषद्भयजनकत्वादस्ति निर्वेदहेतुत्वमिति चेत्, तत्राहुः कस्येत्यादि। हेतुत्वमिति। निर्वेदहेतुत्वम्। तथा च तद्विचारेपि शस्त्रसंन्यास उचितः, न तु देहत्याग इत्यर्थः। देहस्यात्याज्यत्वे हेतुमाहुः कल इत्यादि॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यत्तु श्रोतुश्चरितं प्रायोपवेशनं तदप्यतीवाश्चर्यमतस्तच्चरितमपि जन्मत एव कथयेत्याह–अभिमन्युसुतमिति पञ्चभिः। हे सूत भगवद्भक्तानामेव चरितमस्माभिः श्रोतव्यं तं चाभिमन्योः सुतं परीक्षितं वृद्धा भागवतेषु भगवदीयेषूत्तमं प्राहुरतस्तस्य महाश्चर्यं जन्मकर्माणि च नोऽस्माकं गृणीहि कथयेत्यन्वयः। महाश्चर्यमित्यनेन भगवता गर्भे एव तस्य रक्षा कृतेति तु श्रुतमस्ति, तत्पुनस्त्वत्कथनेन स्पष्टं भविष्यतीति सूचयति॥ ९॥ ❁ ❁ तस्य प्रायोपवेशनमपि न सम्भवतीत्याह–स इति। वेति वितर्के। स परीक्षित् कस्य वा हेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियं अधिकानामुत्कृष्टानां राज्ञां श्रियं सम्पदमनादृत्य प्रायोपविष्टः मरणपर्यन्तं अनशनसङ्कल्पेनोपविष्ट इत्यन्वयः। धनाभावात्तदर्थमुपविष्ट इति शङ्का तु अनादृत्येत्यनेनैव निरस्ता, सा श्रीः कथं प्राप्तेत्याकाङ्क्षानिरासायाह–सम्राडिति, चक्रवर्तीत्यर्थः। स्वजनापमानात्तथोपविष्ट इति तु न सम्भवतीत्याह पाण्डूनामिति, पाण्डूनां पण्डुकुलोत्पन्नानां मानं वर्द्धयतीति तथा सः। न च प्रायश्चित्तार्थं तथोपवेशनमित्याशयेनाह–गङ्गायामिति। गङ्गास्पर्शमात्रेणैव सर्वपापप्रायश्चित्तसम्भवान्मरणपर्यन्तम् अनशनसङ्कल्पस्य किं प्रयोजनमिति भावः॥ १०॥ ❁ ❁ न च शत्रुभयादेवमुपवेशनं सम्भवतीत्याह–नमन्तीति। त्वमस्मच्छरीरतुल्योऽसीति न तवाग्रे प्रश्नेऽस्माकं कश्चित्सङ्कोच इति तं प्रोत्साहयन् सम्बोधयति–हे अङ्गेति। शत्रवः अपहृतदेशा आत्मनः शिवाय तत्प्रसादेन स्वस्य सुखाय धनान्यानीय समर्प्य यस्य पादनिकेतं पादपीठं नमन्ति–हेति स्फुटमेतत्–स असुभिः प्राणैः सह दुस्त्यजां श्रियं कथमुत्स्रष्टुं त्यक्तुं ऐषत ऐच्छत्। आत्मनेपदमार्षम्। एवं त्यागेच्छाऽपि दुर्घटा, त्यागस्तु सुतरामसम्भावित एवेति भावः। न च पूर्वं शत्रुविजये जातेऽपीदानीं तथा पराक्रमाभावात् पराजयशङ्कयैतत्कृतवानिति सम्भवति, यतो वीर इदानीमपि पौरुषयुक्तः। तत्रापि हेतुमाह–युवेति। अत एवं परित्याग आश्चर्यजनक एवेत्याह–अहो इति॥ ११॥ ❁ ❁ ननु 'प्राहुर्भागवतोत्तमम्' इति त्वयैवोक्तत्वाद्भागवतानां च देहतदनुबन्धिषु विरक्तस्वभावत्वान्नेदमाश्चर्यमित्यत आह–शिवायेति। यद्यपि सर्वतो विरक्तास्तथापि ये उत्तमश्लोको भगवान् स एव परं सर्वत उत्कृष्टं अयनमाश्रयो येषां तथाभूताः भागवता जनास्ते आत्मार्थं स्वप्रयोजनार्थं न जीवन्ति, भगवदीयत्वेनैव करतलीकृतसर्वपुरुषार्थत्वात् किन्तु लोकस्यान्यजनस्य शिवाय भक्त्यादिमार्गोपदेशेन परमानन्दरूपमोक्षाय भूतये विभूतये ऐश्वर्याद्यर्थपदार्थलाभाय भवाय उद्भवाय कामरूपपुरुषार्थसिद्धये। 'धर्ममूलमिदं स्मृतम्' इति वचनात् ऐश्वर्यादिकारणधर्मलाभायेति त्वर्थादेव सिद्धम्। एवं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धये जीवन्ति। अतोऽसौ परीक्षिदपि भागवतः पराश्रयं पुरुषार्थलाभाय परैराश्रयणीयं स्वकलेवरं निर्विद्य हेयं मत्वा कुतो हेतोर्मुमोच तत्याजेत्यन्वयः। न हि परोपजीव्यवस्तुविनाकर्तृत्वं वैष्णवस्याप्युचितमिति भावः॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

सूतजी ! हमने सुना है कि अभिमन्युनन्दन परीक्षित् भगवान्के बड़े प्रेमी भक्त थे। उनके अत्यन्त आश्चर्यमय जन्म और कर्मोंका भी वर्णन कीजिये ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वे तो पाण्डववंशके गौरव बढ़ानेवाले सम्राट् थे। वे भला, किस कारणसे साम्राज्यलक्ष्मी का परित्याग करके गङ्गातटपर मृत्युपर्यन्त अनशनका व्रत लेकर बैठे थे ? ॥ १० ॥ ❀ ❀ शत्रुगण अपने भलेके लिये बहुत-सा धन लाकर उनके चरण रखनेकी चौकीको नमस्कार करते थे। वे एक वीर युवक थे। उन्होंने उसी दुस्त्यज लक्ष्मीको, अपने प्राणोंके साथ भला, क्यों त्याग देनेकी इच्छा की ? ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जिन लोगोंका जीवन भगवान्के आश्रित है, वे तो संसारके परम कल्याण, अभ्युदय और समृद्धिके लिये ही जीवन धारण करते हैं। उसमें उनका अपना कोई स्वार्थ नहीं होता। उनका शरीर तो दूसरोंके हितके लिये था, उन्होंने विरक्त होकर उसका परित्याग क्यों किया ? ॥ १२ ॥

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन। मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥

सूत उवाच

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये। जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥
स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि। विविक्तदेश आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥
परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा। युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

यत्किंचन पृष्टोऽसि तत्सर्वं नः अस्मभ्यं समाचक्ष्व। यत् यस्माद्वाचां विषये गिरां गोचरेऽर्थे स्नातं पारंगतं त्वां मन्ये, छांदसादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण। अत्रैवर्णिकत्वात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कस्मिन्युगे इत्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापर इति। द्वापरे समनुप्राप्ते। कदेत्यपेक्षायामाह। तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्ते। वासव्यामुपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी ज्ञानी व्यासो जातः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जलमुपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः। आसीनः। बभूवेति शेषः। विविक्ते देशे इत्यादि। चित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम्। अनेनैव बदरिकाश्रमस्थानं सूचितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्र च स ऋषिः युगधर्मव्यतिकरादिकं वीक्ष्य सर्ववर्णाश्रमाणां यत् हितं तत् दध्याविति तृतीयेनान्वयः। परावरज्ञः अतीतानागतवित्। अव्यक्तं रंहः वेगो यस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं प्राप्तं वीक्ष्य। तथा भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सूतजातेस्त्रैवर्णिकत्वाभावात्। अत्र क्रमसंदर्भः–वेदपुराणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकवद्भेदाभेदव्यवस्थयोक्तम्। माध्यंदिनश्रुतौ च वेदपुराणेतिहासानामपौरुषेयत्वेनाभेदनिर्देशः कृतः। यथा "एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः" इत्यादिना। ब्रह्मयज्ञाध्ययनेपि विनियोगो दृश्यतेऽमीषाम् "यद्ब्राह्मणानितिहासपुराणानि" इति। अनेन च प्रणवादिमयं छंदः सवर्णं यद्वाक्यमत्रास्ति तत्रापि तस्याधिकारित्वं दर्शितम्। किं त्वत्र कश्चिदुच्चारो भेदको गम्यः। यः खलु स्वरप्लुतादिवैशिष्ट्यमयो वैदिकस्तदभावात् तदज्ञानात्। तच्च सूतेन नावगतमित्यत उक्तं छान्दसादन्यत्रेति। हे छान्दस त्वामहमत्र जगति वाचां वाग्रूपाणां शास्त्राणां विषये स्नातं मन्ये किंभूतं स्नातमनि इति योज्यम्। "छन्दो वेदे च पद्यादाविच्छाह्लादनदीप्तिषु" इति निरुक्तिकोशाच्छन्दोभिर्वेदैः स्तुतश्छान्दसोऽग्निः "ॐमूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतमाजातमग्निम्। कविं सम्राजमतिथिं जनानाम्" इत्याद्यानन्तश्रुतेः, तमतति सातत्येन गच्छति तदुद्भूतत्वेन प्राप्नोतीति छांदसात्। यद्वा छन्दसां मात्रावर्णभेदादिनार्यानुष्टुभादीनां समूहश्छान्दसं तमतति सामस्त्येन जानातीति छान्दसात्। क्विबत्र कर्त्तरि। गत्यर्थानां ज्ञानार्थतानियतत्वात्। "यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः। अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः॥ वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात्" इत्यादेः। अ कोर्थ आदौ निकोर्थो नीत्यक्षरं यस्य तत् अनि स्नातशब्दतः पूर्वभागे नीति लिखिते निष्णातं स्यात्तथा च तत्पदं कौशलार्थकं जातम् "निनदीभ्यां स्नातेः सस्य षः कौशले" इति शाब्दिकोक्तेः। "अ आदावधिक्षेपवर्जनामन्त्रणेषु च" इति कोशात्। तर्हि "स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व" इति व्यासोक्तेः। का गतिरिति चेद्धातूनामनेकार्थतैवेत्यवेहि। सात्र कथं नाश्रिता पूर्वोक्तयोजनाया इह गतित्वात्तत्र त्वगतिकत्वादेव स्नातेः कुशलार्थतेति। यद्वाऽव्ययानां यथेष्टयोगित्वान्न्यूनमिह नि ऊनमित्यवग्रहेण निकारस्नातस्येत्यनेन युज्यते। तथा च निष्णातस्येति स्यात्तेन "निनदीभ्याम्" इति सूत्रसार्थक्यं च। यद्वाऽन्यान्संसृतितप्तांस्नाति हरिकथामृतपायनेन जीवयतीत्यन्यत्रस्तत्संबुद्धौ हे अन्यत्र! त्वामहं वाचां विषये स्नातं मन्ये। अत्र हेतुगर्भितसंबोधनमाह–हे छान्दसादिति। "तव कथामृतं तप्तजीवनम्" इत्यादिश्रीगोपीवाक्यमन्यरक्षकत्वे मानम्। स्वामिचरणैस्तु "वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाता" इति "दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः" इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदुक्तं तेन तदाश्रित्यैवापाततोऽत्रैवर्णिकत्वादिति व्याख्यातम्। वस्तुतस्तु तत्रापि विगतानि लोमानि सलोम्नो दहनावसरे प्रथमं यस्मात्स विलोमाग्निः तदुद्भूतत्वाद्विलोमजाता इत्युक्तम्। किञ्च महतामभिधानं नामोच्चारणं तेनापि योगः संबंधो दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति। अहं दुष्कुलजो नास्मि यतो महन्नामोच्चरितम्। यद्वा मां महान्त आहूय पृच्छन्ति दौष्कुलजेन तेन संभाषणं कुर्वंति। सोपि तन्नामादि नो वक्ति। ततोयमाधिर्न कार्य इति। तथा च पूज्यानां नामोच्चारणादियोगो यदि मानसीं व्यथामपाकरोति तर्हि किं महत्तराणां किंतरां महत्तमानाञ्च। स यदि तमपाकरोति। तदुक्तं "महान्तो जन्मना विप्रा विद्यावन्तो महत्तराः। महत्तमा विष्णुभक्तास्तत्संबन्धो महत्त्वकृत्" इति संहितोक्तेः। प्रकृतमनुसरति। किं चास्य पुराणस्य "स संहितां भागवतीम्" इत्यत्र "यत्रैषा सात्वती श्रुतिः" इत्यत्र च वेदवाचकसंहिताश्रुतिशब्दाभ्यामुपात्तत्वात्साक्षाद्वेदत्वमेव ध्वनितमतोऽत्रैवर्णिके सूते शौनकादिकृतानुयोगोपि न संगच्छेत। किं च तैरेवोक्तं श्रीबलदेवं प्रति सूतवधोत्तरं "यदेतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं न करिष्यसि" इति, तदपि न संगच्छेत। तथा च यद्वा "श्रीधरस्वाम्यभिप्रायं श्रीधरो वेत्ति सर्वथा" इति शिष्टोक्तिरपि संगतैव। न चैवं सूताधिकारात्पुराणादीनां न्यूनत्वमाशंक्यम्, सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवन्नाम्नि सर्वेषामधिकारात्सर्वयज्ञाद्यधिकश्रीभगवद्भक्त्यन्तरवत्। श्रीभागवते त्वात्मारामशिरोमणेः श्रीशुकस्यापि सर्वस्ववदावेशात्॥ १३॥ ❀ ❀ युगानां सत्यादीनां बहूनां पर्ययोऽतिक्रमो यत्र तस्मिन् "पर्ययोतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः" इत्यमरः। बहुयुगातिक्रमे। यद्वा परं तस्मिंस्तच्च कृष्णावतारसंबंध्येव ज्ञेयम्। तदवतारश्च वैवस्वतमन्वंतरीयाष्टाविंशतितमे द्वापरे व्याख्यास्यते। कीदृशे तृतीये संध्यारूपयुगरूपसंध्यांशरूपाणीति सर्वयुगानि त्रिरूपाणि भवन्त्यतस्तृतीये संध्यांशरूपे इति विश्वनाथः। तीर्थस्तु कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापरे समनुप्राप्ते किंभूते युगस्य पर्ययोऽवसानं यत्र तस्मिन् द्वापरान्त इत्यर्थमाह। अत्रेयं भारताद्युक्ता कथानुसंधेया—उपरिचरवसुनामा चेदिपो राजा शक्रसेवया विमानं लब्ध्वा तेनोपरितनलोकेषु गच्छति यतोऽतस्तन्नामोपरिचरवसुरिति जातः। स कदाचित्पित्राज्ञया मृगयां गतः स्वपत्नीं गिरिकाख्यामृतुस्नातां स्मृत्वा तद्रूपस्मरणेन रेतस्त्यक्त्वा वटपर्णपुटे क्षिप्त्वा श्येनाय दत्त्वा स्वपत्न्यै प्रेषितवान्; मार्गे यान्तं तं श्येनं तदन्यो मांसभ्रांत्या तेन युयुधे। ततस्तद्रेतः कालिंद्यां पपात। तच्च जलेऽघमर्षणं जपता केनचिन्मुनिना पादग्रहणाच्छप्ताद्रिकाप्सरा मत्स्यीभूता जगार। सा च गर्भवती सती केनचिन्मत्स्यजीविना दाशेन गृहीत्वा तद्देशराज्ञे दत्ता। विदारितोदरायास्तस्या मिथुनं बहिर्गर्भात्पपात। यश्च पुत्रः स तु तेन राज्ञा गृहीतो मत्स्यनामा राजाभूत्। या च कन्या सा दाशेन गृहीता वासवी काली मत्स्योदरीति नामभिः प्रसिद्धाभूत्। मत्सी तु देहान्ते स्वर्गं ययौ। वासवीं दाशः पालितवान्। अथ कदाचित्तीर्थयात्राप्रसंगेन तत्रागतः पराशरमुनिस्तां दाशमाह—मां शीघ्रं पारं नयस्व। स च भोजनं कुर्वाणस्तां स्वपुत्रीभूतां वासवीं त्वमुडुपेनर्षिं पारं प्रापयेत्युवाच। सा च पितुराज्ञया तथा चकार। तामतीव सुन्दरीं वीक्ष्य कामार्त्तो मुनिर्मैथुनाय ययाचे। सा च नैतत्त्वादृशामृषीणामुचितं कर्मेति बहुशो बोधयामास तम्। किं च दुर्गंधाहं कन्याहं लोकः पिता देवाश्च पश्यन्तीत्याद्युवाच। स च प्रसह्य तां ययाच। वरं च दत्तवान्। योजनगंधा भविष्यसि। पुत्रस्ते विष्णोरंशः पुराणाचार्यो भविष्यति चेत्युक्त्वा स्नात्वर्षिस्तु स्वाश्रमं गतः। सा च सद्यो गर्भं धृत्वा कर्णतो वीर्यग्रहणात्कर्णत एव पुत्रं प्रासूत। तं च द्वीपे स्थापयित्वा पालयामास कंचित्कालम्, अतो द्वैपायन इति नाम तस्य जातम्। स च मातरमामंत्र्य ततः स्वपितरमवधार्य कार्यकाले स्मरणादेवं तव पार्श्वमागमिष्यामीत्युक्त्वा पित्राश्रमं जगामेति भारताद्युक्तेः॥ १४॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। "उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" इति मेदिन्युक्तेरयं भावः। अनेन विविक्तासीनत्वकथनेन सूचितमिति चिंत्यम्। तत्र सरस्वत्याः श्रवणात् शम्याप्राश इत्येव तस्य नाम वक्ष्यत इति संदर्भः। स्वामिचरणैर्हि न गंधमादनस्थवदरिकाश्रमोऽभिप्रेतः। किं तु सिंधुवनस्थोभिप्रेतस्तत्रैवादिवदरिकाश्रमप्रसिद्धेस्तत्र सरस्वतीवदरीखंडयोरपि सत्त्वादिति ज्ञेयं सुज्ञैः॥ १५॥ ❀ ❀ तत्र चाश्रमे आदिना शक्तिह्रासादिग्रहः॥ १६-१७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

तृतीय इति। तृतीयत्वं कलिमादाय वैपरीत्येन गणनया त्रेतायुगावसाने इत्यर्थः—इति व्याख्यालेशः। परिवर्त्ते समाप्तिकाले सन्ध्यावित्यर्थः—इति बुधरञ्जनी॥ १४-२१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नमुपसंहरति तदिति। नोस्माभिः पृष्टस्त्वं तदेतत्पृष्टं सर्वं सम्यगाचक्ष्वाख्याहि यदपि किंच नापृष्टमस्ति तदपि समाचक्ष्व। यदसीति पाठे यद्यस्मात्पृष्टस्त्वं ततः पृष्टं तदेतत्सर्वमन्यदपि किंचित्समाचक्ष्व। त्वामन्यत्र छांदसाद्वेदवाक्यं विना वाचामितिहासपुराणादिरूपाणां विषये स्नातं पारंगतमधिकृतं वा मन्ये। वेदवाक्यव्यतिरिक्तेतिहासपुराणादिश्रवणे त्वामेवाधिकारिणं व्यासानुमहात् रोमहर्षणसुतं मन्य इत्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ एवमापृष्टः सूतः कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नान्प्रति विवक्षुस्तावत्तदुपोद्घातरूपं जन्मप्रभृत्येतत्पुराणोद्योगावधिकं श्रीव्यासचरित्रं तदनुप्रयुक्तं श्रीनारदवृत्तान्तं चाह द्वापर इत्यादिना यावत् पञ्चाध्यायसमाप्ति। द्वापरे युगे समनुप्राप्ते तत्रापि तृतीयेऽस्य युगस्य पर्यायेऽवसाने पराशराद्धेर्वास-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्यामुपरिचरवसुवीर्यजातायां सत्यवत्यां हरेः कलयांशेन योगी श्रीव्यासो जातः जज्ञे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स व्यासः कदाचित्सरस्वत्यां नद्यां शुचि पवित्रं जलमुपस्पृश्याचम्येदं नित्यकर्मोपलक्षणं रविमण्डले उदिते सति एकोऽसहायः विविक्ते निर्जने देशे आसीन उपविवेश ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ऋषिर्निखिलनिगमद्रष्टा परावरज्ञः प्रकृतिपुरुषेश्वररूपोत्कृष्टापकृष्टतत्त्वयाथात्म्यदर्शी स व्यासः अव्यक्तं रंहः वेगो यस्य तेन दुर्निरीक्ष्यवेगेन कालेन हेतुना भुवि भूलोके प्रतियुगं प्राप्तं धर्मव्यतिकरं धर्मव्यत्यासं कृतादियुगक्रमेण प्राप्तं धर्मस्य वृद्धिह्रासादिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कस्मिन्युगे इति प्रश्नं परिहरति द्वापर इति। कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापरे युते युगपर्यवसाने समनुप्राप्ते सति हरेः कलयांशेन पराशरात्पराकृतः शरो हिंसा येन स तथोक्तः, तस्माद्वासव्यां वसोरुपरिचरस्य पुत्र्यां सत्यवत्यां योगी नित्यज्ञानी नाम्ना व्यासो जातोऽवतीर्णोऽतो द्वापरे युगपर्यवसाने भागवतप्रवृत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अवतारप्रयोजनमाह स कदाचिदिति। स व्यासो भगवान् शुचिः शुद्धः कदाचित्सरस्वत्या नद्या जलमुपस्पृश्य संध्याक्रियादिकं निर्वर्त्य पश्चाद्रविमंडले उदिते सति तत्तटे विविक्ते एकान्ते स्वाश्रम एवासीन एकाकी ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परावरज्ञः कालत्रयज्ञानी सः सर्वतः सारः सर्वोत्तमः ऋषिकुलावतीर्णः परावरज्ञत्वे हेतुर्वा त्रिकालदर्शित्वाद्वा अव्यक्तरंहसा अनभिव्यक्तवेगेन भुवि युगे युगे प्राप्तं युगधर्मव्यतिकरं युगधर्मसांकर्यम् १५ ॥ ❀ ❀ तथा तत्कृतं कालकृतं भौतिकानां भूतकार्याणां भावानां पदार्थानां शक्तिह्रासं चात एव जनांश्चाश्रद्दधानान् तात्पर्यशून्यान्निःसत्त्वान्निरुत्साहान् दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधास्तान् धारणाशक्तिशून्यान्वा, एधशब्दवदयमप्यकारान्तः। ह्रसितायुषः अल्पायुषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

छान्दसादिति। वेदपुराणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकवद्भेदाभेदव्यवस्थयोक्तम्। माध्यन्दिनश्रुतौ च वेदपुराणेतिहासानामपौरुषेयत्वेनाभेदनिर्देशः कृतः। यथा "एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद" इत्यादिना। ब्रह्मयज्ञाध्ययनेऽपि विनियोगो दृश्यतेऽमीषाम्–यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानीति। अनेन च प्रणवादिमयं छन्दः सवर्णं यद्वाक्यमत्रास्ति तत्रापि तस्याधिकारित्वं दर्शितम्। किन्त्वत्र कश्चिदुद्धारो भेदको गम्यः। यः खलु स्वरप्लुतादिवैशिष्ट्यमयो वैदिकस्तदभावात्। न चैवं सूताधिकारात् पुराणादीनां न्यूनत्वमाशङ्क्यम्। सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवन्नाम्नि सर्व्वेषामधिकारात् सर्व्वयज्ञाद्यधिकश्रीभगवद्भक्त्यन्तरवत्। श्रीभागवते तु आत्मारामशिरोमणेः श्रीशुकस्यापि सर्व्वस्ववदावेशात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ युगस्य तस्य द्वापराख्यस्य तृतीये पर्यये युगत्रयमन्यदतिक्रम्यातिक्रम्य वैवस्वतमन्वतरादितस्तृतीय आगमने सतीत्यर्थः "पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय" इत्यमरः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स इत्यस्य टीकायां बदरिकाश्रमस्थानं सूचितमिति सरस्वत्यास्तत्र श्रवणात्। शम्याप्राश इत्येव तु तस्य नाम वक्ष्यते ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परावरज्ञ इति त्रिकम् ॥ १६–१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्नातं पारगं वक्तुमतिसमर्थमित्यर्थः। छान्दसात् वैदिकाद्वाक्यादन्यत्र, तत्रानधिकारादित्यर्थः। न चैवं सूताधिकाराद्वेदेभ्योऽस्य शास्त्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्यं सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवन्नाम्नि सर्व्वेषामधिकारात्। निगमकल्पतरोः फलमित्यखिलश्रुतिसारमित्यत्रैवोक्तेः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कस्मिन् युग इत्यादिप्रश्नानामुत्तरं वक्तुं व्यासजन्मकर्म्माण्यपि संक्षेपेणाह द्वापर इति। युगानां सत्यादीनां बहूनां पर्ययोऽतिक्रमो यत्र तस्मिन्, "पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय" इत्यमरः। बहुयुगादिक्रमे यद्द्वापरं तस्मिन्। तच्च कृष्णावतारसम्बन्ध्येव ज्ञेयम्। तदवतारश्च वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमे द्वापरे व्याख्यास्यते। कीदृशे तृतीये सन्ध्यारूपयुगरूपसन्ध्यांशरूपाणीति सर्व्वयुगानि त्रिरूपाणि भवन्त्यतस्तृतीये सन्ध्यांशरूपे। वासव्याम् उपरिचरस्य वसोर्वीर्य्याज्जातायां सत्यवत्याम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उपस्पृश्य आचम्य सर्व्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तदध्याविति चतुर्थेनान्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परावरज्ञः अतीतानागतविज्ञः युगधर्म्माणां व्यतिकरं कालेन नाशम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नोऽस्माभिर्यत्किंचित्पृष्टोऽसि तत्सर्वं समाचक्ष्व सर्वमाख्याहि, यतः छान्दसात् वैदिकवाक्यात् अन्यत्र वाचाम् इतिहासादिरूपाणां विषये प्रतिपाद्यार्थे स्नातं कृतसमाधिं त्वां मन्ये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं वक्तुं तावद्व्यासजन्मादिकमाह द्वापरे इति। द्वापरे "अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिषु" इति हरिवंशे सत्यवतीजन्मस्मरणात् तत्रैव अष्टावतारानुक्त्वा "नवमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराभवत्। वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातुकर्ण्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरस्कृत" इति श्रीवेदव्यासजन्मस्मरणाच्च, समनुप्राप्ते सम्यगनु पश्चाद्गते सति तृतीये युगपर्यये युगस्य द्वापरस्य त्रेतानन्तरः दिव्यसंवत्सरशतद्वयात्मकः प्रथमः पर्ययः । द्विसहस्रदिव्यसंवत्सरात्मको द्वितीयः पर्ययः । दिव्यसंवत्सरशतद्वयात्मकः चरमभागः तृतीयः पर्ययः । सन्ध्यांशलक्षणः सन्निहितः कालस्तस्मिन् "पुनस्तिष्ये च सम्प्राप्ते कुरवो नाम भारताः । भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ तेषान्त्वतः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति । परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसे तपसान्वितः । कृष्णे युगे च सम्प्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसी"ति मोक्षधर्मोक्तेः । वासव्यां वसुकन्यायाम् ॥ १४-१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं प्रश्नचतुष्टयमुक्त्वोपसंहरति तत्सर्वमिति । उत्तरोत्तरप्रश्नेऽपि पूर्वस्य न दौर्बल्यम् । तदाह सर्वमिति । ननु भागवतार्थेऽस्माकं परिचयः नान्यत्रेति न वक्तव्यमित्याह । मन्य इति । अत्रैवर्णिकत्वाद्वेदे परं न परिचयः । तदाह–अन्यत्र छान्दसादिति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रथमप्रश्नस्य स्कन्धान्तरेपूत्तरं तृतीयचतुर्थयोरुत्तमप्रकरणे, अतो हेतुभूतत्वात् द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह द्वापर इति । भागवतनिर्माणार्थमेव मुख्यतया तस्यावतार इति प्रथमं जन्माह–ब्रह्मकल्पस्य प्रथममन्वन्तरस्य तृतीययुगपर्यावृत्तौ व्यासस्य जन्म । प्रथमं युगपर्यायो ज्ञानस्य संसाधनस्य कालः । द्वितीयः कर्मणः । तृतीयस्तु भक्तेः । तथापि धर्माणां बाधकत्वात् कृते त्रेतायां च न जन्म, किंतु धर्मस्य द्विपरतायां संदेहे सर्वेषामेव संदेहः संशब्दार्थः । पराशरस्य भक्तत्वं पुराणान्तरेष्वेवं सिद्धम् । मार्कण्डेयनमस्कारे वयोवृद्धवचनात् । उपरिचरवसोः पुत्री वासवी मत्स्यगर्भे जाताऽपि बीजधर्मयुक्तैव । अवतारप्रयोजनं योगीति योगः प्रवर्त्तनीयः । तत्रापि हरेः कलया सर्वदुःखदूरीकर्तुर्ज्ञानकलया । योगस्तु भक्तियोगः । ज्ञानस्य त्ववतारादेव तस्यापि फलं भक्तिः प्रयोजनं, एवं भक्तिप्रवर्त्तनार्थमेवावतार इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रासंगिकमाह स कदाचिदिति । स भक्त्यर्थमवतीर्ण एव कदाचिन्मार्गत्रयनाशे सति स्वस्यापि ज्ञानविस्मरणे सरस्वत्याः शुचि जलमुपस्पृश्य तेन प्रबुद्धसार्वज्ञः पापपराजितमिव न भवतीत्याह शुचीति । अनेन ज्ञानकलायां धर्मांशा एवाभिव्यक्ताः, ततः स्वावतारप्रयोजनं विचारयन् सर्वेषां हितार्थे धर्ममपश्यदित्याह विविक्त इत्यारभ्य कृपया मुनिना कृतमित्यन्तम् । विविक्ते एकान्ते मनःस्थैर्यार्थमेतत् । तदा एकः आसीनः । भौतिकदैविकात्मीयदोपत्रयाभाव उक्तः । उदिते रविमंडल इति आवश्यककर्मकालाभाव उक्तः । पुण्यनक्षत्रस्य काल्गुणानां च ज्ञापकं वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परे कालादयः अवरे अस्मदादयः करिष्यमाणेऽर्थे कालादीनां प्रतिबन्धकाभावं प्राणिनां तथाऽदृष्टं च ज्ञातवानित्यर्थः । एतदनन्तरं स ऋषिर्जातः । धर्मांशस्यैव प्रकटत्वात् । कालो हि महानधिकारी भगवतः सर्वकर्ता सर्वनियन्ता च । एवं सति व्यर्थः प्रयासोऽन्येषामिति कालनियन्तुर्भगवतोऽवतार इति ज्ञापयितुं कालकृतमुपद्रवं प्रथमत आह–कालेनाव्यक्तेनाक्षरेण रंहो वेगो यस्येति, अव्यक्ते प्रकृतौ वा रंहो वेगो यस्येति प्रकृतिप्रभृतीनां कालाधीनत्वमुक्तम् अक्षरसम्मतिर्वा । अव्यक्तो रंहो यस्येति वेति प्रतिक्रियाऽकरणार्थे हेतुरुक्तः । एतावता भगवद्व्यतिरिक्ताः तदधीनास्तदनुगुणा वेति निरूपितम् । फलितमाह युगधर्मेति । चतुर्युगानां धर्माः तपोयज्ञस्वाध्यायदानादयः, तेषां व्यतिकरो नाशः । अनधिकारिषु वा प्रवृत्तिः । स च व्यतिकरो नाकस्मिकः, किन्तु नियतः भुव्येव, न स्वर्गे । नाकस्मिकं किन्तु युगे युगे प्राप्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

द्वापर इत्यत्र । कर्तृप्रश्ने सपरिकरः कर्ता वक्तव्यः, न तु तज्जन्मापीति शङ्कायां जन्मकथनप्रयोजनमाहुः भागवतेत्यादि । ब्रह्मकल्पस्येत्यादि । अत्रायमाशयः–मूले 'तृतीये युगपर्यये' इति कथनादष्टाविंशतिपर्यायद्वापरस्य निवृत्तौ तत्रोत्पन्नायाः सत्यवत्या एतन्मन्वन्तरीयतृतीयपर्यायद्वापरेऽभावात् तस्यापि निवृत्तौ तस्याः सोमवंशीयत्वेन तद्रहितमन्वन्तराणामपि निवृत्तावेतत्कल्पस्यैव निवृत्तेर्भूतस्य कल्पान्तरस्यावश्यं मृग्यत्वात् तस्मिन् विचार्यमाणे रजोगुणस्यैव प्रथमं क्षोभात् 'प्रथमः कल्पो राजस' इति ब्रह्मकल्पस्य राजसत्वे 'चाक्षुषो दधिसम्भूव' इत्यत्रोक्तन्यायेन तत्र राजसमन्वन्तरप्राथम्ये प्राप्ते, तत्र सूर्याद्यपेक्षासत्त्वात् 'मृतेण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड' इति निरुक्त्या जगतोग्नीषोमात्मकत्वेन च सोमस्यापि तदा सत्त्वेन तद्वंशे जाते तृतीयपर्यायद्वापर एव सत्यवत्या उत्पत्तौ वक्ष्यमाणयुक्त्या पराशरस्यापि तदानीं सत्त्वात् तृतीयपर्यावृत्तौ व्यासजन्मेत्यर्थः । तृतीय इत्यादिकथनस्य प्रयोजनमाहुः प्रथममित्यादि । तथा च भक्तिप्रचारार्थत्वात्तृतीये पर्याये जन्मेति भावः । माध्वास्तु 'अधीतवान् द्वापरादा' वित्यस्य व्याख्याने 'व्यासः पट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजन' दिति वाक्यादस्मिन् कल्पे व्यासजन्माहुः । द्वापरस्य तात्पर्यमाहुः तथापीत्यादि । धर्माणां बाधकत्वादिति । कृतत्रेतयोर्धर्मसन्देहाभावेनासन्दिग्धतया क्रियमाणानां तेषां भक्तिबोधकत्वात् । द्विपरतायां सन्देह इति । 'द्वापरौ युगसंशया' विति कोशात् द्वापरशब्द उभयार्थः, प्रकृते शक्तिनियन्त्रणाभावादेकयोक्त्या पुष्पवच्छब्दवदुभयं वक्ति । द्विपरता तूक्ता मात्स्ये 'द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृता' वित्यादिना । एवञ्च द्वापरान्ते व्यासावतार आयाति, तदाहुः सर्वेषामिति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऋषीणाम्। एवं जन्मकालस्वरूपं निर्णीयाधिकरणस्वरूपमाहुः पराशरस्येत्यादि। पुराणान्तरेष्विति। विष्णुपुराणादिषु। मातुर्भक्त्यायाहुः उपरीत्यादि। उपरिचरस्य वैष्णवत्वं मात्स्य एव प्रसिद्धम्। बीजधर्मयुक्तेति। वैष्णवत्वयुक्ता। तथा चैतयोरेतादृशत्वात्तत्र व्यासावतार इत्यर्थः। ज्ञानस्य त्विति। प्रवृत्तिरिति शेषः। प्रयोजनमिति। अवतारप्रयोजनम्॥ १४॥ ❀ ❀ स कदाचिदित्यत्र। प्रासङ्गिकमिति। अवतारकार्यम्। अनेनेति। पापापराजितसरस्वतीजलोपस्पर्शनेन। पुण्यनक्षत्रस्येत्यादि। 'यत्पुण्यं नक्षत्र' मित्यत्र श्रुतौ आदिमजघन्यपुण्यनक्षत्राङ्कितमार्गे इत्यत्र यावत्सूर्यगतिः, तावत्कालस्य पुण्याहरूपस्य ज्ञापकं कालगुणा आर्तवास्तेषां च ज्ञापकमित्यर्थः॥ १५॥ ❀ ❀ परावरे अवतार इति। व्यासावतारः। व्यतिकरशब्दस्य नाशे प्रसिद्ध्यभावात् पक्षान्तरमाहुः अनर्थेत्यादि। तथा चानधिकारसम्मिश्रणमित्यर्थेऽङ्गीकृतेऽर्थादेव नाशप्राप्तिरित्यर्थः॥ १६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रश्नमुपसंहरति-तदिति। यत्किञ्चनार्थजाते नोऽस्माभिरिहेदानीं त्वं पृष्टोऽसि तत्सर्वं समाचक्ष्व सम्यगाख्याहि। न जानामीति न वक्तव्यं यतश्छान्दसादन्यत्र अत्रैवर्णिकत्वेन वेदेऽधिकाराभावाद्वैदिकव्यतिरेकेण वा विषये इतिहासपुराणादीनामर्थेऽहं त्वां स्नातं पारङ्गतं मन्ये इत्यन्वयः। न चैवं सूताधिकारादस्य शास्त्रस्य वेदेभ्यो न्यूनत्वमाशङ्क्यम् 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं' 'निखिलश्रुतिसारं' 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्' 'इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते' इत्यादिपूत्कृष्टत्वेनोक्तत्वात्॥ १३॥ ❀ ❀ एवमापृष्टः सूतः 'कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं' इत्यादिप्रश्नान् प्रति विवक्षुस्तावत्तदुपोद्घातरूपं जन्मप्रभृति एतत्पुराणोद्योगावधिकं व्यासचरितं तदनुप्रयुक्तं श्रीनारदवृत्तान्तं चाह-द्वापर इत्यादिना यावदष्टाध्यायसमाप्ति। कृतादिचतुर्युगस्य पर्यये गणनायां तृतीये युगे द्वापरे समनुप्राप्ते सति वासव्यां उपरिचरस्य वसोर्बीजात् मत्स्यगर्भे जातायां सत्यवत्यां पराशरसकाशात् हरेर्ज्ञानस्य कलया अंशेन योगी भक्तिज्ञानादियोगयुक्तो व्यासो जात इत्यन्वयः॥ १४॥ ❀ ❀ स व्यासः कदाचित् कस्मिंश्चिद्दिवसे सरस्वत्याः शुचि पवित्रं जलमुपस्पृश्य आचम्य-उपलक्षणमिदम्-नित्यकर्माणि कृत्वा रविमण्डले उदिते सति चित्तैकाग्र्यार्थमेकः असहायः विविक्ते निर्जने देश आसीनः सन् सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तद्ध्यौ चिन्तयामासेति चतुर्थेनान्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ किं वैगुण्यं तेन दृष्टं येन सर्वहितं दध्याविव्यपेक्षायां व्यासस्य तद्दर्शनयोग्यताप्रदर्शनपूर्वकं तद्दृष्टं वर्णयति-परावरज्ञ इति सार्द्धद्वयेन। स व्यासः परावरज्ञः अतीतानागतवित् ऋषिर्निखिलनिगमार्थदर्शी अव्यक्तं रंहो वेगो यस्य तेन कालेन हेतुना भुवि लोके युगे युगे प्रतियुगं युगधर्माणां तपोयज्ञस्वाध्यायदानादीनां व्यतिकरं नाशमनधिकारिषु प्रवृत्तिरूपं सङ्करं वा वीक्ष्येति सर्वत्र द्वितीयान्तेनान्वयः। अव्यक्तरंहसेत्यनेन तत्प्रतिक्रियां कर्तुं केनापि न शक्यते इति सूचितम्॥ १६॥

हिन्दी अनुवाद

वेदवाणीको छोड़कर अन्य समस्त शास्त्रोंके आप पारदर्शी विद्वान् हैं। सूतजी! इसलिये इस समय जो कुछ हमने आपसे पूछा है, वह सब कृपा करके हमें कहिये॥ १३॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा—इस वर्तमान चतुर्युगीके तीसरे युग द्वापरमें महर्षि पराशरके द्वारा वसुकन्या सत्यवतीके गर्भसे भगवान्के कलावतार योगिराज व्यासजीका जन्म हुआ॥ १४॥ ❀ ❀ एक दिन वे सूर्योदयके समय सरस्वतीके पवित्र जलमें स्नानादि करके एकान्त पवित्र स्थानपर बैठे हुए थे॥ १५॥ ❀ ❀ महर्षि भूत और भविष्यको जानते थे। उनकी दृष्टि अचूक थी। उन्होंने देखा कि जिसको लोग जान नहीं पाते, ऐसे समयके फेरसे प्रत्येक युगमें धर्मसङ्करता और उसके प्रभावसे भौतिक वस्तुओंकी भी शक्तिका ह्रास होता रहता है। संसारके लोग श्रद्धाहीन और शक्तिरहित हो जाते हैं। उनकी बुद्धि कर्तव्यका ठीक-ठीक निर्णय नहीं कर पाती और आयु भी कम हो जाती है। लोगोंकी इस भाग्यहीनताको देखकर उन मुनीश्वरने अपनी दिव्यदृष्टिसे समस्त वर्णों और आश्रमोंका हित कैसे हो, इस पर विचार किया॥ १६–१८॥

भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम्। अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान् ह्रसितायुषः॥ १७॥
दुर्भगांश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा। सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक्॥ १८॥
चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम्। व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम्॥ १९॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः। इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते॥ २०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भौतिकानां शरीरादीनाम्। तत्कृतं कालकृतम्। निःसत्त्वान्धैर्यशून्यान्। दुर्मेधान् मंदमतीन्॥ १७–१८॥ ❀ ❀ ततश्च होत्रोपलक्षिताः चत्वार ऋत्विजः चतुर्होतारः तैः अनुष्ठेयं कर्म चातुर्होत्रम्। शुद्धं शुद्धिकरम्। यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय॥ १९॥ ❀ ❀ चातुर्विध्यमेवाह। ऋगिति। उद्धृताः पृथक्कृताः॥ १९–२१॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

दुर्भगान्मंदभाग्यान्। दिव्येन तपोजन्ययोगचक्षुषा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ चत्वारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणो होतारो यत्र तस्मिन्यद्वा दर्शहोत्रादिचातुर्होत्रपर्यंतैर्मंत्रैः प्रकाश्यं वाऽग्निष्टोमादिकं प्रजानां वैदिकीनां यज्ञसंतत्यै यज्ञानामग्निष्टोमादीनां परंपराप्रवर्तनायैकमविभक्तं वेदमृगादिभेदेन चतुर्विधमकरोत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मूलवेदसिंधोरुद्धृता न तु कृताः। तदर्थज्ञानाय कृतमितिहासपुराणं च वेदार्थविदकत्वात्पंचमो वेद इत्युच्यते। पञ्चमो वेद इत्युक्तेरितिहासादीनामर्थतो रचनाभाव एव सूचितः। वेदवत्तेषामप्याविर्भाव एव व्यासेन कृतो न तु रचना, तेषामपि नित्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तथा तत्कृतं धर्मकृतं भौतिकानामाकाशादिभूतपरिणामरूपाणां देवादिशरीराणां भूतानां तत्स्रष्टानां जीवानां च शक्तिह्रासं शक्तिक्षयं च तथा जनानभिवीक्ष्य कथंभूतानश्रद्दधानान् श्रद्धामकुर्वाणान्स्वस्ववर्णाश्रमानुगुणधर्मानुष्ठानविषयकत्वरारहितान्निःसत्त्वान् दुर्बलान्सत्यामपि श्रद्धायां दुर्बलान्सत्यपि सत्त्वे दुर्मेधान् ह्रसितं संकुचितमायुर्येषां ताननुष्ठानोपयुक्तज्ञानायूरहितान् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अत एव दुर्भगान्भाग्यहीनान्मुनिः परमात्मयाथात्म्यमननशीलः अत एवामोघदृगवितथसंकल्पः दिव्येन चक्षुषा योगपरिशुद्धेन मनसा सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च हितं दध्यौ चिंतितवान् चिंतापूर्वकं चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह प्रजानां त्रैवर्णिकानां संबंधितया श्रेयःसाधनतयाऽनुष्ठेयं वैदिकं वेदपूर्वभागबोध्यमत एव विशुद्धं भ्रमविप्रलंभादिपुरुषदोषास्पृष्टविधिबोधितं चातुर्होत्रं चातुर्होत्रशब्दवाच्यमंत्रप्रकाश्यं कर्म वीक्ष्य प्रजानामनुष्ठेयमालोच्य तावद्यज्ञानां संतत्यै कर्तव्ययज्ञकलापादिविषयकबोधार्थं तद्वेदं पूर्वमेकरूपेणावस्थितवेदमृग्यजुःसामाथर्वभेदेन चतुर्विधं विदधे व्यभांक्षीत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ चातुर्विधेन विधानमेव दर्शयति ऋगिति। ऋगाद्याश्चत्वारो वेदादुद्धृताः मिश्रीभूतवेदराशेरुद्धृत्य संनिवेशविशेषेण योजिता इत्यर्थः। तथा इतिहासः पुराणानि च उद्धृतानीत्यनुषंगः। कालेन विप्लुतानि मत्स्यादिपुराणानीतिहासाश्चोद्धृता इत्यर्थः। इतिहासं पुराणानि च विशिनष्टि पंचमो वेद उच्यते पंचमवेदत्वेन प्रसिद्धयंत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुष्टभाग्यान्वीक्ष्य मुनिर्मौनवान् दिव्येन चक्षुषा अपरोक्षज्ञानेन सर्वाश्रमाणां यद्धितं तच्चिरं दध्यौ चिंतितवानित्येकान्वयः। सर्वज्ञस्य चिरध्यानमज्ञदृष्ट्यपेक्षया दुष्टमोहनाय चेति ज्ञातव्यम्। अमोघदृक् अवन्ध्यज्ञानः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किं हितमपश्यदिति तत्राह चातुर्होत्रमिति। चत्वारो होतारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणो यस्मिंस्तत्तथोक्तं दशहोत्रादिचातुर्होत्रपर्यंतैर्मंत्रैः प्रकाश्यं वा अग्निष्टोमादिकं कर्म प्रजानां वैदिकीनां शुद्धं शुद्धिकरं रागादिवर्जितं वा वीक्ष्य यज्ञसंतत्यै अग्निष्टोमादियज्ञपरंपराप्रवर्तनाय एकमविभक्तं वेदमृगादिभेदेन चतुर्विधं व्यदधादित्येकान्वयः। आदिमध्यावसानेषु हरिस्मृत्या तत्पूज्यत्वेन क्रियमाणं कर्म प्रजानां ज्ञानद्वारा शुद्धिकरमपश्यदिति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कथं विभक्ता इति तत्राह ऋगिति। वेदव्यासेन मूलवेदसमुद्रात् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चत्वारो वेदा उद्धृताः, न तु कृताः। तदर्थज्ञानाय कृतम् इतिहासपुराणं च वेदार्थविदकत्वात्पंचमो वेद इत्युक्ते इतिहासादीनां शब्दतो रचनं न त्वर्थतः, तस्य नित्यत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्र तेषां वेदानां मध्ये ऋग्वेदप्रवर्तकः पैलोभूदिति प्रत्येकमन्वयः। जैमिनस्यापत्यं जैमिनिः साम गायति शिष्येषु गमयति प्रवर्तयतीति वा सामगः कविः सूक्ष्मज्ञानी। ततो जैमिनेरनंतरमेकः प्रधानः वैशंपायन एव यजुर्वेदानां निष्णातः प्रवर्तकतयेति शेषः, एवशब्देन सूर्यादन्यः प्रतिषिध्यते न तु सूर्यः, तथा सति वक्ष्यमाणविरोधात् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

इतिहासेति। तथा च साम्नि कौथुमीयशाखायां छान्दोग्योपनिषदि 'ऋग्वेदं भगवो अध्येमि यजुर्व्वेदं सामवेदमाथर्व्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमि'त्यादि। अन्यत्र च 'वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमानि'ति। अन्यथा पञ्चमत्वं नावकल्पेत, समजातीयत्वात्संख्यायाः। तृतीयस्कन्धे च वक्ष्यते "इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः। सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शन" इति। पञ्चमत्वे कारणं वायुपुराणे सूतवाक्यम्—"एक आसीद् यजुर्व्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत्। चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन् तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च। उद्गात्रं सामभिश्चैव ब्रह्मत्वं चाप्यथर्व्वभिः ॥ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिर्द्विजसत्तमाः। पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ यच्छिष्टन्तु यजुर्व्वेद इति शास्त्रार्थनिर्णयः ॥" इति स्कान्दमाग्नेयमित्यादिसमाख्यास्तु प्रवचननिबन्धनाः काठकादिवत् ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भौतिकानां भावानां शरीरादीनाम्। तत्कृतं कालकृतम्। निःसत्त्वान् रजस्तमोमयान्॥ १७-१८ ॥ ॐ ॐ ततश्च ज्ञानयोगभक्त्ययोग्यानां सर्व्वासां प्रजानां कर्म्मैव शुद्धं शुद्धिकरम्। कीदृशं होता उद्गाता अध्वर्युर्ब्रह्मेति चत्वारोऽपि होतारस्तन्निमित्तं चातुर्होत्रम्। यज्ञानां सन्तत्यै अविच्छेदाय॥ १९-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तद्दध्यौ इत्युक्तम्। तत्र त्रैवर्णिकहिताचरणमाह चातुर्होत्रमिति। प्रजानां त्रैवर्णिकानां संबंधिवैदिकम्। चातुर्होत्रम्। चातुर्होत्रसंज्ञकाः 'चितिस्रुक्चितमाज्यमि'त्याद्यो मंत्रास्तत्पूर्वकम् अग्निहोत्रादिसोमांतं प्रवृत्तं कर्म। वीक्ष्य आलोच्य यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय। "यो वै वेदांश्चाप्रहिणोती"ति श्रुतेः। अनादिसिद्धा एव सर्वे वेदाः पूर्वं मिश्रिता आसन्। तमेकं सर्वसमुदायभूतं वेदं चतुर्विधं व्यदधात् व्यभांक्षीत्॥ १९॥ ॐ ॐ चातुर्विध्यमाह ऋगिति। त्रैवर्णिकानामन्येषां च हिताय। इतिहासः पुराणानि च उद्धृतानि। तेषां समुदायः पञ्चमो वेद इत्युच्यते। तत्रायं विवेकः महाभारतः प्राचीन एव कालविलुप्तः "सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदि"तिवदुद्धृतः। एवं पुराणान्यपीति संक्षेपः॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

कालेन धर्मनाशमुक्त्वा पदार्थनाशमप्याह भौतिकानामिति। भौतिकानामस्मदादीनां चकाराद्भूतानां शक्तिः। स्वाध्यायादीनां कृषिवृष्ट्यादीनां वा तत्कृतम्। कालकृतं कर्तृदोषानाह अश्रद्दधानानिति सर्वत्र श्रद्धारहितान्। सत्त्वं बलं विवेको वा। दुर्मेधान् बुद्धिरहितान्। चित्तमनोबुद्धिनाशा उक्ताः। अंतःकरणेष्वहंकार एव पुष्ट इत्यर्थः। अत एव आयुषोऽप्यपचय इत्याह॥ १७॥ ॐ ॐ कर्मणा हि भाग्यमुत्पद्यते तत्कालादीनां शुद्धितारतम्येन महाभाग्यजनकत्वं द्वापरादौ तु षण्णां दुष्टत्वात् दुर्भाग्यत्वम्। एतत्सर्वं न तर्कितम्, किंत्वार्षज्ञानेन प्रमितं तथा सत्युपायज्ञानं भवतीत्यर्थः। पाखंडधर्माः स्वत एवोत्पद्यंत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सर्ववर्णाश्रमाणामिति। चकारात् अवांतरदेशादिधर्माः। अनेन वर्णाश्रमदेशव्यतिरिक्ता धर्माः पाखंडा इति निरूपितम्। तेषामपाखंडानामिदं दध्यौ। सत्यसंकल्पात् हितं स्फुरतीत्यत आह। अमोघदृगिति॥ १८॥ ॐ ॐ यज्ञ एव सर्ववर्णाश्रमहितकर इत्याह। आर्षज्ञानत्वान्न युक्तिरपेक्ष्यते। युक्तिस्तु आधिदैविकः कालो वा भौतिककालकृतदोषदूरीकरणसमर्थः। अथवा कालनियामको विष्णुः। तदुभयात्मकत्वाद्यज्ञस्य स च श्रौतो विष्णुः, प्रमाणांतराच्च वेदो बलिष्ठः सर्ववेदैकवाक्यतां वक्तुं तस्य स्वरूपमाह चत्वारो होतारो यत्रेति। ते गणनायका होतृशब्देनोच्यंते। अध्वर्युप्रभृतयः अथवा दश होता चतुर्होता पंचहोता षड्ढोता सप्तहोतेति चतुर्होतारः। ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति। चातुर्होत्रमग्निहोत्रादिपंचकं यत्कर्म कर्मेति नामधेयम्। तद्धि ससाधनं नित्यमिति कालास्पर्शाच्छुद्धम्। प्रकर्षेण जातानां तत्र वेदः प्रमाणमित्याह। वैदिकमिति। तेषां यज्ञानां विस्तारार्थं वेदं चतुर्धा कृतवानित्याह व्यदधादिति। अक्रूरतया निरूपणात् बुद्धिसौकर्येण यज्ञसंततिः अभिन्नेष्वंशभेदव्यवस्थया वा॥ १९॥ ॐ ॐ तान् भेदानाह ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या इति। ऋग्वेदेन होता करोति यजुर्वेदेनाध्वर्युः सामवेदेनोद्गाता चतुर्थेन ब्रह्मा। तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां मंत्राणां ब्राह्मणानां च खंडा उद्धृता वेदशब्दवाच्या जाताः। तेषामपेक्षितधर्मप्रतिपादकः पंचमो वेदः इतिहासपुराणाख्यः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अश्रद्दधानानित्यत्र इत्याहेति। 'ह्रसितायुष' इति विशेषणमाहेत्यर्थः। चातुर्होत्रमित्यत्र। ननु कालकृते दोषे तदधीनस्य यज्ञस्य कथं सर्वहितकरत्वमित्यत आहुः आर्षेत्यादि। तथापि मन्दबोधनाय तामाहुः युक्तिरिति। तदुभयात्मकत्वादिति। 'स विष्णवाख्योधियज्ञोसौ कालः कलयतां वर' इति वाक्यादित्यर्थः। स चेति यज्ञश्च। 'यज्ञो वै विष्णु' रिति श्रुतेः। तथा च प्रमाणतः प्रमेयतश्च यज्ञस्य बलिष्ठत्वं युक्तिरित्यर्थः। सर्ववेदैकवाक्यतामित्यादि। यज्ञस्य सर्ववेदार्थतां वक्तुं यज्ञस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः। त इति, अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माणः। एवं व्याख्याने सोममात्रप्रतिपादकत्वं स्यात्, नत्वग्निहोत्रादिप्रतिपादकत्वमपीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। 'चित्तिः स्रु गि'त्यादिः 'सामाध्वर्यु' रित्यन्तो दशहोतृमन्त्रः। 'पृथिवी होते' त्यादि 'रूपवक्ते' त्यन्तश्चतुर्होत्राख्यः। 'अग्निर्होते' त्या'द्युपवक्ते' त्यन्तः पञ्चहोत्राख्यः। 'सूर्यं ते चक्षु' रित्यादिः 'शरीरै' रित्यन्तः 'वाग्घोते' त्यादि 'र्जुहोमी' त्यन्तश्चेति द्वौ षड्ढोतृमन्त्रौ। 'महाहवि' रित्यादिरुद्गातान्तो मन्त्रः सप्तहोत्राख्यः। एतेषां मन्त्राणां यज्ञहेतुत्वं चातुर्होत्रशब्दवाच्यत्वं च ब्राह्मणे दर्शितम्। 'चतुर्होतृभ्योधियज्ञो निर्मित' इत्यादिना। 'त्वं वै मे हूतः प्रत्यश्रौषी' रित्यादि च तत्र हि। तदेतदभिसन्धायोक्तं ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति। ननु कर्मणस्त्रिक्षणावस्थायित्वनियमदर्शनात् प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः कर्मेति। नामधेयमित्यादि। तथा च स्वरूपस्य भेदान्न तस्य तथात्वम्। लौकिकक्रियायां तु तदभिव्यञ्जकत्वेन यागादिप्रयोगो भाक्त इत्यदोषः। अक्रूरतयेति तत्तद्यागप्रकरणभेदने-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नामिश्रतया एवं सति पञ्चविधत्वं स्यात्। ततश्च चतुर्विधपदं विरुध्येतेति पक्षान्तरमाहुः अभिप्रेत्यादि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ऋग्यजुरित्यत्र। वेदशब्देत्यादि। वेदानां लक्षणमेवं ज्ञेयम्। सच्छन्दस्कं वाक्यं ऋक् तद्भूयिष्ठो वेदः ऋग्वेदः। एवमग्रेपि। तद्रहितं यजुः। गानप्रयुक्तमुभयं साम। वेदत्रितयभिन्नो वेदोऽथर्व इति। तस्यैभ्य एव निर्गतत्वात् पृथग्लक्षणं प्रसिद्धं नास्ति ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तथा भौतिकानां आकाशादिमहाभूतपरिणामरूपाणां भावानां देवमनुष्यादिशरीराणां शक्तिह्रासं च प्रतियुगं तत्कृतं धर्मव्यतिकरकृतं वा वीक्ष्य। तथा अश्रद्दधानान् सन्मार्गश्रद्धारहितान्, निस्सत्त्वान् सत्त्वगुणरहितान् रजस्तमोमयान्, यद्वा दुर्बलानित्यर्थः। दुर्मेधान् मन्दमतीन्, ह्रसितमल्पमायुर्येषां तान् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र हेतुमाह–दुर्भगानिति। पुण्यहीनान् पापयुक्तान् जनान् दिव्येन अलौकिकेन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा वीक्ष्य दध्याविव्यन्वयः। तथा चक्षुष्वे हेतुमाह–मुनिरिति, परमात्मयाथात्म्यमननशील इत्यर्थः। तद्धितचिन्तनेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह–अमोघदृगिति। सत्यसङ्कल्पः सर्वहितकारीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततश्च होत्रोपलक्षिताश्चत्वार ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयं चातुर्होत्रं कर्म प्रजानां ज्ञानभक्तिहीनानां त्रैवर्णिकानां शुद्धं शुद्धिकरं ध्याने वीक्ष्य यज्ञानां सन्तत्यै अविच्छेदायैकं यज्ञादिकर्मबोधकं प्रथममेकरूपेणावस्थितं वेदं चतुर्विधं यथा स्यात्तथा व्यदधात् व्यभांक्षीत्। कर्मणः शुद्धिकरत्वे हेतुमाह–वैदिकमिति, अतो भ्रमप्रमादविप्रलम्भादिपुरुषदोषास्पृष्टविधिबोधितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ चातुर्विध्येन विधानमेव दर्शयति–ऋगिति। ऋगाद्याश्चत्वारो वेदा उद्धृताः, मिश्रीभूतवेदराशेः पृथक्कृत्य सन्निवेशविशेषेण योजिता इत्यर्थः। तत्र ऋग्वेदेन होता यजुर्वेदेनाध्वर्युः सामवेदेनोद्गाता अथर्ववेदेन च ब्रह्मा कर्म करोतीति विवेकः। नन्वत्रैवर्णिकानां स्त्रीणां च कथमुद्धार इत्यपेक्षायामाह–इतिहासेति। इतिहासादिकं च वेदराशेरेवोद्धृतमवस्तत्सर्वं पञ्चमो वेद उच्यते, तदुक्तमार्गेण तेषां निस्तार इति भावः। वेदत्वोक्त्या तेषां वेदादौर्बल्यं परिहृतम् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

उन्होंने सोचा कि वेदोक्त चातुर्होत्र[1] कर्म लोगोंका हृदय शुद्ध करनेवाला है। इस दृष्टिसे यज्ञोंका विस्तार करनेके लिये उन्होंने एक ही वेदके चार विभाग कर दिये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ व्यासजीके द्वारा ऋक्, यजुः, साम और अथर्व—इन चार वेदोंका उद्धार (पृथक्करण) हुआ। इतिहास और पुराणोंको पाँचवाँ वेद कहा जाता है ॥ २० ॥

तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः। वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः। इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥
त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा। शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥
त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा। एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दारुणः क्रूरः, अथर्वोक्ताभिचाराद्प्रिवृत्तेः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ व्यस्यन् विभक्तवन्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वेदविभागप्रयोजनमाह। त एवेति। ये पूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंते स्म ते एव ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

तत्र तेषां वेदानां मध्ये ऋग्वेदप्रवर्तकः पैलस्तन्नामर्षिः साम गायति स्वशिष्येभ्यो गमयतीति सामगः। कविः सूक्ष्मदर्शी। एवकारेण मनुष्येषु तत्प्रवर्तकः स एव देवेषु सूर्य इवेत्युक्तम्। यजुषां यजुर्वेदानां निष्णातः कुशलः प्रवर्त्तकतयेति शेषः ॥ २१ ॥ अथर्वांगिरसामथर्ववेदानां निष्णात इति योज्यमत्र। एवमितिहासपुराणानां निष्णात इति "आर्षादिबहुधाख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम्। इतिहासमिति प्रोक्तं भविष्यद्भूतधर्मयुक् ॥" केचित्तु "धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्। पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥" किंच "वर्ण्यंते यत्र सर्गाद्याः पञ्च वा दश वा च तत्। पुराणं प्रोच्यते वेदाखिलार्थानां प्रपूरणात् ॥" इति विष्णुपुराणटीकोक्तेः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ शाखिनः शिष्यप्रशिष्यादिभिस्तत्तन्नामपूर्वंशाखावंतोऽभवन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ व्यासनामनिर्वचनमाह–दुर्मेधैरल्पमतिभिरपि धार्यते पठित्वाऽवधृतार्थाः क्रियंते। तथा शिष्यप्रशिष्यादिभिः शाखोपशाखाभेदेन चकार व्यसत्तस्माद्व्यास इति भगवान् "व्यासो नारायणः स्वयम्" इत्यादिपुराणात् ॥ २४ ॥

---

१. होता, अध्वर्यु, उद्गाता और ब्रह्मा–ये चार होता हैं। इनके द्वारा सम्पादित होनेवाले अग्निष्टोमादि यज्ञको चातुर्होत्र कहते हैं।

२. प्रा० पा०—एकस्तु।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अथर्व्वाङ्गिरसामित्यस्यार्थः अथर्व्वणामिति। निष्णात इति पूर्व्वेणान्वयः। अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रेषु निष्णात आसीदित्यर्थः। गङ्गाधरभूधर इत्यादिवदत्र कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति विवेकः। दारुणः भयानक इत्यर्थः। इतिहासपुराणानामिति। अत्रापि पूर्व्ववत् निष्णात इत्यनुषञ्जनीयः। ननु 'अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विने'त्यादिपुराणवचनात् कथं सूतस्याध्यापनाधिकारः पाठकत्वेनाधिकारो वेति चेन्मैवं, तस्य भगवदवतारविशेषत्वात्। तथाहि कूर्म्मपुराणीयत्रयोदशाध्यायवचनानि-"वेणपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे। सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः॥ प्रवक्ता सर्व्वशास्त्राणां धर्म्मज्ञो गुणवत्सलः। तं मां वित्त मुनिश्रेष्ठाः पूर्व्वोद्भूतं सनातनम्। एतस्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम्। श्रावयामास सम्प्रीत्या पुराणं पुरुषोत्तमः॥ मदन्वये च ये सूताः सम्भूता वेदवर्ज्जिताः। तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरासीदजाज्ञया" इत्यादीनि॥ २२-२३॥

श्रीराधारमाणदासगोस्वामिविरचिता प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये दीपनी व्याख्या समाप्ता॥ ४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र ऋगादीनां मध्ये ऋग्वेदधरः पैलः अध्ययनपूर्वकमृग्वेदं पैलो मुनिर्दधारेत्यर्थः। कविर्विद्वान् जैमिनिस्तु सामगः अध्ययनपूर्वकमृगाधाराणि सामानि जगावित्यर्थः। वैशंपायन एक एव ऋषिर्यजुषां निष्णातः पारंगतः मतः स्मृतः। अवांतरभेदाभिप्रायेण यजुषामित्युक्तम्॥ २१॥ ❋ ❋ एवमथर्वांगिरसामित्यत्रापि तेषां निष्णातः दरुणोपत्यं दारुणः सुमंतुर्नाम मुनिरासीत्। अथर्वाख्यानां गिरांसि तेषामितिहासानां पुराणानां च निष्णातस्तु मे मम सूतस्य पिता लोमहर्षणः॥ २२॥ ❋ ❋ सर्व एवैते भगवतो व्यासस्यानुग्रहादेव निष्णाता बभूवुरित्यर्थंतो द्रष्टव्यम्। ततस्त एते पैलादयः स्वं स्वं वेदं शिष्यैः प्रशिष्यैः शिष्याणामपि शिष्यैस्तेषामपि शिष्यैश्च शिष्यादिद्वारेत्यर्थः। अनेकधा व्यस्यन् व्यभांक्षुरित्यर्थः। ततस्ते वेदाः शाखिनोऽभवन् व्यस्तशाखा अभवंस्तत्र ऋग्वेद एकविंशतिशाखाभेदं प्राप्तः, यजुर्वेदस्तु एकशतधा सामवेदस्तु सहस्रधा आथर्वणस्तु नवधेति विवेकः॥ २३॥ ❋ ❋ किमर्थमेवमात्मना शिष्यादिमुखेन च व्यभांक्षीदित्यपेक्षायां प्रयोजनं दर्शयन् व्यासनाम निर्वक्ति त इति। दुर्मेधैरल्पप्रज्ञैः पुरुषैस्त एते वेदा यथा धार्यंते यथा संनिवेशितेषु धार्यंते एवं तथा चकार भगवान् श्रीव्यासस्तत्र हेतुः कृपणेषु वत्सलः वात्सल्ययुक्तः। यतो वेदान् व्यस्यत् व्यभांक्षीदत एव व्यास इति प्रसिद्धो बभूवेति भावः॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वारुणो वरुणपुत्रः सुमंतुर्नाम मुनिरथर्वांगिरसाम् अथर्ववेदानां प्रवर्तक आसीत्। मे पिता रोमहर्षण इतिहासपुराणानां प्रवर्तकः॥२१॥ ❋ ❋ भगवदाज्ञाप्रवर्तकं चतुर्णां वेदानां शाखोपशाखाभेदेन ऋषिकृतविभागमाह त एवेति। त एव पैलादयः ऋषयः स्वं स्वं वेदमनेकधा व्यस्यन् व्यभजन्नित्यन्वयः। ते वेदाः शिष्यप्रशिष्यादिभिः शाखिनः तन्नामपूर्वशाखावंतोऽभवन्नित्यन्वयः॥२२॥ ❋ ❋ व्यासनामनिर्वचनायाह त एवेति। दुर्मेधैः अल्पप्रज्ञैः पुरुषैः त एव वेदा यथा धार्यंते पठिताः अवधृतार्थाः क्रियंते एवं तथा शिष्यप्रशिष्यादिभिः शाखोपशाखाभेदेन व्यस्यत् चकार तस्मात् व्यास इति। किमर्थमिति तत्राह कृपणवत्सलः दीनजनस्निग्धः॥ २३॥ ❋ ❋ एवं भगवदुक्तानां त्रैवर्णिकानां वैदिककर्मानुष्ठानेन शुद्धांतःकरणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेन मुक्तिः स्यादिति व्यासेन स्थापितं तदनधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां हरिभजनं कुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह स्त्रीशूद्रेति। वेदोक्तकर्माख्यश्रेयसि पुरुषार्थसाधने मूढानामत एवानधिकारिणां स्त्रीशूद्रद्विजाधमानां त्रयी त्रयो वेदाः श्रोतुं न योग्याः, इति तस्मादत एवं मया करिष्यमाणभारतादिशास्त्रोक्तविधिना इह जने श्रेयो भवेदिति कृपया मुनिना सर्वज्ञेन व्यासेन भारताख्यानं कृतमित्यन्वयः। अत्रैतत्प्रमेयमवगंतव्यम्-स्त्रीशूद्रादिकृपया भगवता भारताख्यानस्य कृतत्वात्तेषामेव तत्राधिकारो नान्येषामिति शंका मा भूत्, "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि"ति वचनात् ब्राह्मणादीनामपि वेदार्थपरिज्ञानाय भारताद्यभ्यासस्य आवश्यकत्वेनोक्तत्वादुभयत्राधिकारो युज्यते। तेषां स्त्रीशूद्रादीनां तु गत्यंतराभावात्तदुक्तानुष्ठानेन मुक्तिरिति भावः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एक एवेति पैप्पलादिष्वप्यन्वितम्॥ २१॥ ❋ ❋ अथर्व्वाङ्गिरसामाथर्व्वणानाम्॥ २२-२९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दारुणः अभिचारादिप्रवृत्तेः॥ २२॥ ❋ ❋ व्यस्यन् विभक्तवन्तः॥ २३-२४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यजुषामिति बहुवचनं स्वगतप्रकरणभेदाभिप्रायम्, अथर्वांगिरसामिति बहुवचनं पूर्ववत्। अथर्वसंज्ञकानि अंगिरसा दृष्टानि। आंगिरांसिकप्रकरणानि तेषाम्॥ २१-२२॥ ❋ ❋ ते पैलादयः व्यस्यन् विभक्तवंतः। ते च वेदाः पैलप्रभृति-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शिष्याद्यैर्व्यस्ताः शाखिनोऽभवन् । तत्र ऋग्वेद एकविंशतिशाखाः, यजुर्वेद एकोत्तरशतसंख्याकाः, सामवेदे च सहस्रसंख्याकाः, अथर्वणे तु नवैव शाखा इति विवेकः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ दुर्मेधैर्मंदप्रज्ञैः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भिन्नेष्वंशप्रतिष्ठापनार्थमाह तत्रेति । अत्र तु क्रमो मंत्राणामिति न विरोधः । पैलादयः ऋषयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सुमंतुर्दारुण इति आभिचारिकबाहुल्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु स्वाभाविकदुष्टत्वात् अग्रे यज्ञेषु तस्याप्रवेश इति । तथाऽपि पाठने हेतुः मुनिरिति । इतिहासपुराणानां सर्वाधिकाराय रोमहर्षण उक्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तैः पञ्चभिरपि स्वांशः खंडशो बहुधा व्यस्त इत्याह त एत इति । ऋषित्वात्खंडशो व्यासे न दोषः । शाखानां शाखित्वम् । बहुधा व्यस्ताऽप्येका शाखा धारणेऽशक्या जातेत्याह । त एवेति । दुर्मेधैः बुद्धिरहितैरपि यथा यथावत् अर्थज्ञानाभावेऽपि लक्षणैः समानादिभिः बहुकालाभ्यासेन कथंचिद्धार्यंत इत्यर्थः । अवांतरमुपसंहरति । एवमिति मूर्खसंधारणपर्यंतमेवं कृतवान् । तत्र हेतुः भगवानिति । भगवतः तथैवेच्छा यन्मूर्खपर्यवसानं भविष्यतीति । तर्हि न कर्त्तव्यं स्यात्, अत्रतानर्थज्ञधारणे वेदानां निर्वीर्यत्वप्रसंग इत्यत आह व्यास इति । व्यासत्वात्कृतवानित्यर्थः । तथाऽपि महतोऽधिकारिणोऽपि नान्यथाकरणमुचितमित्यत आह कृपणवत्सल इति । अपहतपाप्मत्वात्स्वाध्यायस्य तावन्मात्रेणापि कृतार्थता भविष्यतीति प्रजासु दयया कृतवानित्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तत्रेत्यत्र । ननु धर्मस्य चोदनालक्षणत्वात्तस्याश्च यजुर्वेदसिद्धत्वात् पूर्वं यजुर्वेदः कुतो नोक्तः, किञ्च विभागोक्तौ ऋग्यजुःसामेति क्रमः, अत्र तु 'ऋक्सामयजुषा' मिति विरोध इत्यत आहुः अत्र त्वित्यादि । तथा च 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल' मित्यत्र ऋक्सामयजुषामेव क्रम उक्त इति तं मन्त्रक्रममादायात्र तथोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त एत इत्यत्र । खण्डशो व्यास इति । खण्डशो विस्तारे । त एव वेदा इत्यत्र । लक्षणैः समानादिभिरिति । लक्षणैः प्रातिशाख्यग्रन्थैस्तत्रोक्तैः समानादिभिरित्यर्थः । व्यासत्वादिति । तदर्थमधिकारित्वात् ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्र ऋगादीनां मध्ये ऋग्वेदधरः पैलः अध्ययनपूर्वकं ऋग्वेदं पैलो मुनिर्दधारेत्यर्थः । कविर्विवेकी जैमिनिस्तु सामगः अध्ययनपूर्वकमृगाधाराणि सामानि जगावित्यर्थः । उत अपि वैशम्पायन ऋषिरेक एव यजुषां निष्णातः पारङ्गत इत्यर्थः । अवान्तरभेदाभिप्रायेण यजुषामिति बहुवचनं, तेषां विस्तृतत्वादेकेन तद्धारणमाश्चर्यमित्येक एवेति विशेषणेन सूचितम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सुमन्तुनामको मुनिरथर्वाङ्गिरसां पारङ्गत आसीत् । अत्रापि बहुवचनमवान्तरभेदाभिप्रायेण । ननु तत्राभिचारकर्मबाहुल्यात् कथं तेन तदध्ययनं कृतमित्यपेक्षायामाह-दारुण इति, क्रूरस्वभावत्वेन तस्याप्यभिचारप्रियत्वादिति भावः । लोमहर्षणो मे मम पिता इतिहासपुराणानां पारङ्गत आसीदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एते पैलादय ऋषयः स्वं स्वं वेदमनेकधा व्यस्यन् व्यभांक्षुस्तथा तेषामपि शिष्यैः प्रशिष्यैर्विभक्तास्त एव वेदाः शाखिनो बहुशाखावन्तोऽभवन्नित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं वेदविभागप्रयोजनमाह-त एवेति । ये तु पूर्वमतिमेधाविभिर्धृता आसंस्त एव वेदा इदानीं दुर्मेधैर्मन्दबुद्धिभिरपि पुरुषैर्यथा धार्यन्ते एवं तथा व्यासो विभागं चकारेत्यन्वयः । यतो वेदान् व्यस्यते इति तन्नामनिरुक्तिरपि सिद्धा । एवं करणे तस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह-कृपणवत्सल इति, कृपणेषु दीनेषु वात्सल्ययुक्तः । कृपयैव तत्कृतवान्न फलमुद्दिश्येति भावः । एवं केवलकृपयैव तथाकरणे तत्र सामर्थ्ये च हेतुमाह-भगवानिति । यदि भगवानेवं न कुर्यात्तदा कः कुर्यात्कथं वा कृपणानां पुरुषार्थः सिद्ध्येदिति भावः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनमेंसे ऋग्वेदके पैल, सामगानके विद्वान् जैमिनि एवं यजुर्वेदके एकमात्र स्नातक वैशम्पायन हुए ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथर्ववेदमें प्रवीण हुए दरुणनन्दन सुमन्तु मुनि । इतिहास और पुराणोंके स्नातक मेरे पिता रोमहर्षण थे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इन पूर्वोक्त ऋषियोंने अपनी-अपनी शाखाको और भी अनेक भागोंमें विभक्त कर दिया । इस प्रकार शिष्य, प्रशिष्य और उनके शिष्यों द्वारा वेदोंकी बहुत-सी शाखाएँ बन गयीं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कम समझवाले पुरुषोंपर कृपा करके भगवान् वेदव्यासने इसलिये ऐसा विभाग कर दिया कि जिन लोगोंको स्मरणशक्ति नहीं है या कम है, वे भी वेदोंको धारण कर सकें ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥
एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः। सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ। वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥
धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः। मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच। स्त्रीशूद्रेति। द्विजबंधवः त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषाम्। कर्मरूपे श्रेयसि श्रेयःसाधने। एवं भवेत् अनेनैव प्रकारेण भवतु। इति अत एव। तेषां कृपया भारताख्यानं मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवम् अनेन प्रकारेण। भूतानां श्रेयसि हिते सर्वात्मकेनापि कर्मणा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ न अतिप्रसीदद् हृदयं यस्य सः। चित्ताप्रसत्तौ हेतुं वितर्कयन् इदम् उवाच स्वगतम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्व्यलीकेन निष्कपटबुद्ध्या। मानिताः पूजिताः ॥ २८-२९ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवं त्रैवर्णिकानां वैदिककर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेन मुक्तिस्स्यादिति व्यासदेवेन स्थापितम्। तदनधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां कथं सा स्यादित्याकांक्षायामाह–स्त्रीशूद्रेति। वेदोक्तकर्माख्यश्रेयसि पुरुषार्थसाधने मूढानामयोग्यानां त्रयी त्रयो वेदाः श्रोतुमप्ययोग्याः कुतोऽध्येतुमिति भावः। इति यस्मादत एवं मया करिष्यमाणभारतशास्त्रोक्तविधिना इह स्त्रीशूद्रजने श्रेयो भवेदिति कृपया मुनिना सर्वज्ञेन श्रीव्यासेन भारताख्यानं कृतमित्यन्वयः। अत्रायं भावः–स्त्रीशूद्रादिकृपया भगवता भारताख्यानस्य कृतत्वात्तेषामेव तत्राधिकारो नान्येषामिति न ध्येयम्। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्" इति वचनाद् ब्राह्मणादीनामपि वेदार्थज्ञानायावश्यं भारताद्यभ्यासस्योक्तत्वादुभयत्राधिकारो युज्यते। तेषां स्त्रीशूद्रादीनां वेदाक्षरोच्चारणाच्च "शूद्रश्चांडालतां व्रजेत्" इति स्मृतेः। "सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात्स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति। तस्मात्सर्वदा नाचष्टे। यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव मृतोऽधो गच्छति" इति नृसिंहतापनीयोक्तेश्च। सर्वथा साक्षाद्वेदाध्ययनश्रवणादिनिषेधेन गत्यन्तराभावाद्भारताद्युक्तानुष्ठानेन मुक्तिरिति "मूढो योग्ये यथाजाते विचित्ते विकलेऽपि च" इति निरुक्तिः। त्रैवर्णिकेष्वधमाः कुण्डगोलव्रात्यादिरूपाः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ साक्षाद्भगवदवतारस्यापि दुर्जनमोहनाय लोकानुकरणमाह–एवमिति हे द्विजा इति। यूयं तु द्विजत्वात्साक्षाद्वेदाधिकारिण एव, कथमस्माकं भद्रं स्यादिति भीर्भवतां नास्तीति भावः। ततः सर्वभूतहितप्रवृत्तेरपि यदा हृदयं नातुष्यत्तदेदं प्रोवाचेत्यग्रिमेणान्वयः। धर्मवित्सर्वधर्मज्ञो व्यासः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ धृतव्रतेन लौकिकाचारापेक्षया वेदव्रतधारणावता मया छंदांसि वेदाः गुरवोध्यापकाः त्रेताग्नयः मानिताः सत्कृता अनुशासनमाज्ञा। हिशब्देन विप्रादिभिर्वेदे व्रतादि वैदिकं कर्मावश्यं कर्त्तव्यमित्यसूचि ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं कृतवतापि मुनिना व्यासेन स्त्रीणां शूद्राणां च द्विजबंधूनां त्रैवर्णिकाभासानां च श्रुतिगोचरा श्रवणविषयः त्रयी ऋगादिभिन्नो वेदः न भवति अध्ययनस्योपनयनांगकत्वादुपनयनस्य च त्रैवर्णिकादित्वात् स्त्रीशूद्रादीनां वेदाध्ययनयोग्यता नास्ति। अत एव कर्मश्रेयसि वैदिककर्मसाध्ये श्रेयसि मूढानां पुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनविषयकज्ञानविधुराणामन्यथा श्रेयो न भवेदित्थं तु भवेदिति हेतुमालोचयता ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कृपया भारतमाख्यानं कृतं हे द्विजाः, एवं सर्वात्मकत्वेन प्रकारेणापि भूतानां लोकानां श्रेयसि निमित्ते सदा प्रवृत्तस्यापि बादरायणस्य हृदयं मनो यदा नातुष्यन्न जहर्ष ततस्तदा नातीव प्रसीदत्प्रसन्नं हृदयं यस्य तथाभूतः शुचौ परिशुद्धे सरस्वत्यास्तटे विविक्ते निर्जने देशे स्थितः वितर्कयन्नसंतोषहेतुः को वेति विचारयन् धर्मविद्बादरायण इदं स्वगतं वक्ष्यमाणमुवाच च ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह धृतव्रतेनेत्यादिचतुर्भिः। धृतं व्रतं छंदो गुर्वग्निसेवोपयुक्तं येन तेन मया छंदांसि छंदोधिदैवतानि गुरवोऽग्नयो निर्व्यलीकेन निष्कपटभावेन मानिता बहुमानिताः पूजिता इति यावत्, छंदआदीनामनुशासनं गृहीतं कृतं च ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

केन हेतुना कुतः संचोदित इति प्रश्नं परिहरिष्यन् प्रायः कृतावतारकार्यस्य दुर्जनान् मोहयतो व्यासस्य लोकानुकरणप्रकारमाह एवमित्यादिना। हे द्विजाः भूतानां सदा श्रेयसि नित्यमुक्तिसाधने एवं प्रवृत्तस्यापि यदा हृदयं सर्वात्मकेन नातुष्यत् मे मनोवतारप्रयोजनेन सर्वप्रकारेणालमित्यलंबुद्धिं नापत् तदा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धर्मज्ञानी नातिप्रसन्नहृदयः अवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान् सरस्वत्यास्तटे तत्रापि शुचौ देशे विवक्तस्थ एकांते तिष्ठन् लोकदृष्ट्याऽनलंबुद्धिकारणं किं चेति विविधं तर्कयन्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विचारयन्निदं वक्ष्यमाणमेवात्मानं प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ धृतव्रतेन लौकिकाचारोपेक्षया वेदव्रतधारणवता मया निर्व्यलीकेन निर्व्याजेन चेतसेति शेषः । छंदांसि वेदाः । गुरवोऽध्यापकाः त्रेताग्नयः मानिताः सत्कृताः । अनुशासनमाज्ञा च गृहीता, हिशब्देन विप्रादिभिर्वेदव्रतादि वैदिकं कर्मावश्यं कर्तव्यमिति दर्शयति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ यत्र भारते स्त्रीशूद्रादिभिरपि त्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयो धर्मो दृश्यते, तस्य भारतस्य करणे नाम्नायार्थः वेदादिसंप्रत्ययार्थः प्रदर्शितो हि । तत्र किंचिदुर्वरितं नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्विजबन्धवः त्रैवर्णिकेषु हीनाः कर्मरूपे श्रेयसि श्रेयःसाधने ॥ २५ ॥ ॐ ॐ सर्वात्मकेन सर्वात्मना, स्वार्थे कः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ अतिशयेन न प्रसीदद्धृदयं यस्य सः । चित्ताप्रसत्तौ हेतुं वितर्कयन् स्वगतम् ॥ २७–२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी श्रुतिगोचरा न भवति, अत एव कर्मश्रेयसि वेदोक्तकर्मके कल्याणे मूढानामिह लोके एवं महाभारतादिप्रतिपादितेन धर्मेण श्रेयो भवेदिति । कृपया मुनिना भारताख्यानं कृतम् । उपलक्षणं चैतत्पुराणानाम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ सर्वात्मकेनापि संपूर्णेनापि यत्नेन भूतानां श्रेयसि सदा प्रवृत्तस्य यदा हृदयं नातुष्यत् न जहर्ष, ततस्तदनंतरं नातिप्रसीदद्धृदयः इदमुवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ नातिप्रसीदद्धृदयः नातिप्रसीदत् प्रसन्नं हृदयं यस्य तथाभूतः सन् असंतोषहेतुं वितर्कयन् इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥ ॐ ॐ निर्व्यलीकेन निष्कपटभावेन मानिताः पूजिताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

अन्येषामुपायमाह स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनामिति । यद्द्वारा हि वेदे स्त्रीणामुपयोगः । अवीरवतीनां तु तदभावात् त्रैवर्णिकस्त्रीणामपि वेदश्रवणनिषेधः, शूद्राः स्वतंत्राः नतु सेवकाः, त्रैवर्णिकयाज्ञिकसेवकानां तदन्नभक्षणेन वेदार्थोपयोगिनामापाततो वेदश्रवणस्यावश्यकत्वात्, द्विजबंधवः कुंडगोलकाः संस्काररहिताश्च । तेषामपि श्रुतिश्रवणे नाधिकारः । गोचरशब्दस्तु नियतपुल्लिंगः । केचन गोचरेति छांदसत्वात् पठंति । कर्मश्रेयसि कर्मसाध्ये श्रेयसि पुत्रस्वर्गादौ मूढानां साधनज्ञानरहितानाम् । एवं मनसि विचारितेन प्रकारेण इह अस्मिन्नेवार्थे यद्यपि लौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमपि अलौकिकमिति नान्येन तत्सिद्धिः । अथाप्यर्द्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विव पुराणेऽप्यर्द्धलौकिकन्यायेन वा भारतादिना कार्यं सेत्स्यतीति भावः । एवमभिप्रेत्य यत्कृतवान् तदाह इति भारतमिति । भरतवंशोत्पन्नानां संबंधि भारतम् । आख्यानमिति वचनात् । न केवलं ग्रंथनाम किंत्वन्वर्थं तेन भारतश्रवणात् मायामोहाभावाद्धर्मादीनां तत्तत्त्वावगतिः सुगमेति मननादवगम्य परदुःखप्रहाणेच्छया कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ एवं व्यासस्य परोपकारलक्षणो धर्मो महान् वेदव्यासे सिद्धः । धर्मस्य चान्तःकरणपरितोषः फलम् । तदभावे धर्मः श्रम इति पूर्वमुक्तम् । अत्र दुःखहेतुरिति वक्तुं पूर्वोक्तस्मारणार्थं द्विजा इति संबोधनम् । अधीतावधारणं हि द्विजधर्मः । किंच केवलं धर्मव्यभिचारेऽपि ज्ञानसहितस्य न तथात्वम् । इह तु तादृशोऽपि नांतःकरणसुखजनको जात इत्याह–सर्वात्मकेनापीति । सर्वत्र आत्मा येन तत्सर्वात्मकं ज्ञानं अथवा दयावत् अन्ये प्रकाराः सर्वे कृताः, सर्वप्रकारेणापि धर्मेणेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ अधिकारित्वात्फलाभावो जात इत्याह नातिप्रसीदद्धृदय इति । धर्मात्स्वस्यापि फलाभावे कथमन्यस्य भविष्यतीति सर्वनाशादप्रसादः । भगवदिच्छया काचिदन्यथा वर्तते इति ज्ञानावतारत्वेन ज्ञात्वा किंचित् प्रसीदद्धृदयो जातः । न त्वत्यंतं प्रसीदद्धृदय इति पूर्ववत् ज्ञानोदयो भविष्यतीति सरस्वत्यास्तट इत्युक्तम् । शुचाविति पापसंबंधाभाव उक्तः । एवं शुद्धदेशे स्वार्थचिंतायां तर्केण कश्चिन्निर्धार उत्पन्न इत्याह वितर्कयन्निति । विविक्तस्थः एकांतस्थो महाधिकारित्वात् । इदं वक्ष्यमाणं धर्मवित् धर्मस्याव्यभिचारसाधनत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तत्र प्रथमं धर्ममाह धृतव्रतेनेति द्वाभ्याम् । ब्रह्मचर्यव्रतानि वेदव्रतानि च धृतानि येन छंदांसि वेदाः तेषां सम्माननं तदुक्तार्थस्य ज्ञात्वाऽनुष्ठानं गुरवोऽपि प्रसादिताः । अग्नयः सुहुताः । एतदेव सम्माननं व्यलीकं कपटम् ईश्वरवल्लोकप्रवर्त्तनार्थं पाखंडिवद्वंचनार्थं वा । अनुशासनमध्यापनम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स्त्रीशूद्रेत्यत्र । अवीरवतीनामिति पतिपुत्रहीनानाम् । अस्मिन्नर्थ इति मनसि विचारित एवार्थ इत्यर्थः । ननु त्रयीसाध्यस्य फलस्य भारतेन कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामेवंपदोक्तं विचारितप्रकारमाहुः यद्यपीत्यादि । अर्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विति । भट्टमते यथा लौकिकक्रियारूपस्य यागस्यापूर्वरूपालौकिकव्यापारवत्तयार्धलौकिकत्वम्, तथा पुराणेषु भारते च सर्वाधिकारिकत्वाद्वेदव्याख्यानरूपत्वाच्च तथेति तेन न्यायेनेत्यर्थः । अन्वर्थमिति प्रकथनार्थम् । तथात्वावगतिरिति अलौकिकत्वावगतिः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ एवं प्रवृत्तस्येत्यत्र । वेदव्यास इति भारतरूपे वेदव्याख्याने । श्रीधरोक्तं व्याख्यानं सङ्गृह्णते अथवेत्यादि । तथा च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वप्रकारेण (दया) यथा कृता, तथा अत्रानुक्ता अपि धर्मस्य प्रकारास्तदर्थं कृता इति धर्मस्यैव सर्वात्मकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नातिप्रसीदद्दित्यत्र । अधिकारित्वादित्यादि । यो हि यत्राधिकृतः, तस्य पूर्णे स्वकार्ये निष्पन्ने तोष इति तदभावात्फलाभाव इत्यर्थः । महाधिकारित्वादिति । एकान्तस्थित्यभावे धर्मादिप्रश्नकर्तॄणां बहूनामागमनादिना वैयग्र्यापत्तेरिति भावः ॥ २७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

द्विजबन्धवो यथोचितकालसंस्कारादिरहितास्त्रैवर्णिकाभासाः । वेदत्रयी स्त्र्यादीनां श्रुतिगोचरा श्रवणयोग्या न भवति, अतो वेदोक्ते कर्मणि श्रेयसि तत्फले च मूढानामुभयज्ञानरहितानां तेषामिह जन्मनि संसारे वा श्रेयः फलं एवमितिहासादिश्रवणद्वारेण भवेन्नान्यथेति विचार्य मुनिना व्यासेन कृपया भारतमाख्यानं कृतमिति सार्द्धस्यान्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्वकर्त्तव्यस्य सम्पन्नत्वे चित्तसन्तोष आवश्यक इति तु द्विजत्वाद्भवतामपि विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति–हे द्विजा इति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वात्मना सर्वथाऽपि भूतानां श्रेयसि हिते उपकारे प्रवृत्तस्यापि व्यासस्य यदा ततस्तस्मात् स्वकृत्यकरणात् हृदयं मनो नातुष्यत् सन्तोषं प्रसन्नतां न प्राप ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदा नातिप्रसीदत् प्रसन्नं हृदयं यस्य स व्यासः चित्तैकाग्र्यार्थं शुचौ परिशुद्धे सरस्वत्यास्तटे विविक्ते निर्जने देशे स्थितो वितर्कयन् ममासन्तोषहेतुः को वेति विचारयन् इदं वक्ष्यमाणं स्वमनस्येव प्रोवाचेत्यन्वयः । एवं वितर्कणे हेतुमाह–धर्मविदिति । अधिकारित्वाद्यदि मत्कृतेन ममैव सन्तोषरूपफलं न जातं तर्हि ततोऽन्येषां किं भविष्यतीति धर्मरहस्यं वेत्तीति तथा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तद्वितर्कवाक्यान्येव दर्शयति–धृतव्रतेनेत्यादिभिश्चतुर्भिः । धृतं व्रतं छन्दोगुर्वग्निसेवोपयुक्तब्रह्मचर्यादि येन तथाभूतेन मया निर्व्यलीकेन व्यलीकं कपटं श्रद्धाविश्वासादिराहित्यं तद्राहित्येन श्रद्धादिपूर्वकं छन्दआदयो मानिताः पूजिताः । छन्दांसि वेदास्तेषां पूजा अध्ययनम् । गुरुपूजा प्रसिद्धा । अग्निपूजा होमः । तेषामनुशासनं च गृहीतम्, तदुक्तं च कृतमित्यर्थः । अत्र न सन्देह इति सूचयन्नाह–हीति ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

स्त्री, शूद्र और पतित द्विजाति—तीनों ही वेद-श्रवणके अधिकारी नहीं हैं । इसलिये वे कल्याणकारी शास्त्रोक्त कर्मोंके आचरणमें भूल कर बैठते हैं । अब इसके द्वारा उनका भी कल्याण हो जाय, यह सोचकर महामुनि व्यासजीने बड़ी कृपा करके महाभारत इतिहासकी रचना की ॥ २५ ॥ ❀ ❀ शौनकादि ऋषियो ! यद्यपि व्यासजी इस प्रकार अपनी पूरी शक्तिसे सदा-सर्वदा प्राणियोंके कल्याणमें ही लगे रहे तथापि उनके हृदयको सन्तोष नहीं हुआ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ उनका मन कुछ खिन्न-सा हो गया । सरस्वती नदीके पवित्र तटपर एकान्तमें बैठकर धर्मवेत्ता व्यासजी मन-ही-मन विचार करते हुए इस प्रकार कहने लगे–॥ २७ ॥ ❀ ❀ 'मैंने निष्कपट भावसे ब्रह्मचर्यादि व्रतोंका पालन करते हुए वेद, गुरुजन और अग्नियोंका सम्मान किया है और उनकी आज्ञाका पालन किया है ॥ २८ ॥

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः । दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥
तथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः । असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ॥ ३० ॥
किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः । प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥
तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः । कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः । पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने [१]चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

देह्यः देहे भवः आत्मा जीवः, वस्तुतो विभुः परिपूर्ण एव आत्मना स्वेन रूपेणासंपन्नः तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति । ब्रह्मवर्चसं वेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवः ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि । यद्वा न केवलमसंपन्न इव आभाति, प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसवानपि असत्तम इव आभाति । पाठांतरे कमनीयतमोऽपीति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असंपत्तौ हेतुं स्वयमेवाशंकते किं वेति । प्रायेण भूयस्त्वेन हि यस्मात् ते एव धर्माः अच्युतस्य प्रियाः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ खिलं न्यूनम् । खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः । कृष्णस्य व्यासस्य । प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तं नारदम् आगतम् अभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामास । सुरपूजितमिति । ब्रह्मलोकादागतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१. अत्र प्राचीने पाठे 'नारदागमनं' इत्यधिकः पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आम्रायतेऽभ्यस्यते त्रिवर्णैरित्याम्नायः। यद्वाम्नायते पुरुषार्थचतुष्टयमनेनेत्याम्नायो वेदः "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः" इत्यमरः। यत्र भारते आदिनान्त्यजादिग्रहः। अपि नो। तेन च न केवलं स्त्रीशूद्रादिभिरेवापि तु ब्राह्मणादिभिरपीत्युच्यते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथापि एवं सत्यपि भूतश्रेयसि प्रवृत्तस्यापीत्यर्थः। तादात्म्यं ताद्रूप्यम्। वस्तुत इवेन प्राप्तिरेवोक्तेति 'स्वगुणाविष्क्रिया दोष' इत्युक्तेः स्वात्मश्लाघामयोग्यां मत्वाह-यद्वेति। पाठांतरे ब्रह्मवर्चस्युशत्तम इति पाठे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असंपत्तौ तादात्म्याप्राप्तौ। अत्र भागवतधर्मपदेन ज्ञानं व्याख्यातुं न शक्यते किन्तु भक्तिरेव "नामान्यनन्तस्य यशोंकितानि" इति "भवतानुदितप्रायो यशो भगवतोऽमलम्" इत्यादेः। ततश्च परमहंसपदेनाप्यत्र भक्ता एव ग्राह्याः। सारग्राहित्वात् "सारोत्र श्रीहरेर्भक्तिस्तदन्योऽसार एव हि" इत्युक्तेः। अतः पारमहंसी संहितेयं श्रीभागवतमिति ज्ञानिभिरेवात्र स्वत्वं नारोपणीयमिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ "कृष्णः श्रीवासुदेवे च सत्यवत्याः सुतेऽर्जुने" इत्यभिधानात्। अत्र भगवदवतारत्वादसंभाविनावप्यसर्वज्ञताचित्ताप्रसादौ व्यासस्य स्वयं भगवता श्रीकृष्णेनैव स्वसदृशस्य सर्वशास्त्रशिरोमणेः श्रीभागवतस्य प्रादुर्भावार्थमेव बलादुपपादिताविल्यवसीयते। यथा ब्रह्ममोहनप्रस्तावे स्वलीलासौंदर्यार्थं श्रीबलदेवस्याप्यसर्वज्ञता कल्पिता। नारदोपदेशात्प्रादुर्भूते च यस्मिन् "सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा" इति। "किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि। किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः"इति वाक्याभ्यां सर्वार्थमुख्यो मोक्षोपि भक्त्यैव लभ्यते, न तु साधनान्तरेणेति सर्वशास्त्रविलक्षणार्थः सर्वैरेव दृष्टो भवतीति ज्ञेयः॥ ३२ ॥ ❀ ❀ विधिवत् विधिं ब्रह्माणमिव। "इव वद्वा च सादृश्ये" इत्यभिधानादत्र वच्छब्देन सह समासः। यथा विधातुः पूजा क्रियते तद्वन्नारदमपूजयदित्यर्थः। यद्वा यथा स्वाश्रमागतमहतां पूजा विहिता तथा पाद्यार्घ्यादिभिरर्चयामासेत्यर्थः॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे भावार्थदीपिकाप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किंच भारतव्यपदेशेन भारतव्याजेनाम्नायानां वेदानामर्थश्च दर्शितः। भारतं विशिनष्टि यत्र भारते स्त्रीशूद्रादिभिरपि धर्मो दृश्यते स्वसापेक्षितश्रेयःसाधनः स्वानुरूपो धर्मो दृश्यतेऽवगम्यते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथाप्येवं सति वतेति खेदे, मे मम दैह्यः देहस्थो विभुः प्रभुरात्मा प्रत्यगात्मा आत्मनांतःकरणेन सह। यद्वा दैह्यो विभुरात्मांतःकरणमात्मना स्वयं ब्रह्मवर्चसि कृतस्वाध्यायनिमित्ते तेजसि, समासांतविधेरनित्यत्वात् 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" इत्यजभावः, उशत्तमः शुद्धतमोप्यसंपन्न इवासमृद्ध इवाभाति। असत्तम इति पाठे ब्रह्मवर्चस्वरहित इवाभाति यथाऽसत्तमः असज्जनतम इवाभाति तद्वत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं वितर्क्य सूक्ष्मदर्शित्वादसंतोषहेतुमुत्प्रेक्षते किंवेति। यतो भागवता धर्माः प्रायशो मया न निरूपिताः, ततो वासौ किमसंतोषः पारिशेष्यादयमेव भागवतधर्मानिरूपणमेवासंतोषहेतुर्भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणानिरूपणस्यासंतोषहेतुत्वमुपपादयति प्रिया इति। सर्वांतरात्मनि भगवति प्रीते सति हि तन्नियाम्यस्य मनसस्तोषः। स च भगवान्भागवतेषु तुष्टेषु सत्सु स्वयं तुष्यति, तेषां च संतोषहेतवस्त एव भागवतधर्मा एव, तदनिरूपणादुचित एवासंतोष इति भावः। प्रायेणेत्यनेन क्वचित् क्वचिदेव भारते भागवतधर्मनिरूपणमिति सूचितम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमित्थमात्मानं खिलं न्यूनं मन्यमानस्यात एव खिद्यतस्तस्य कृष्णस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं पूर्वमुक्तसरस्वतीतीरस्थाश्रमं प्रति नारदोऽभ्यागादध्यागच्छत् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तमागतमभिज्ञाय चिह्नैर्नारदमुनिं ज्ञात्वा सहसा त्वरया विधिवत्पूजयामास। कथंभूतं सुरैः पूजितं पूज्यमानं "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथापि भारतकृत्या आम्नायार्थप्रदर्शनानंतरमपि दैह्यो देहरूप आत्मा आत्मना स्वत एव विभुर्व्याप्तो मे ममात्मा अवतारप्रयोजनासंपत्त्या असंपन्नोऽप्राप्तप्रयोजन इवाभाति। कीदृशः ब्रह्मवर्चस्विसत्तमः वृत्ताध्ययनसंपन्नानां मध्ये श्रेष्ठ इत्यन्वयः। ब्रह्मवर्चस्यसत्तम इति पाठेप्ययमेवार्थः॥ २९ ॥ ❀ ❀ प्राय इदमेवानलंबुद्धौ कारणमाह किं वेति। भागवताधर्माः प्रायेण न निरूपिताः। किंच भारते निरूपिता अपि पुनः शास्त्रांतरेण निरूपणीया इत्यतः प्रायेणेत्युक्तम्। किंविशिष्टाः परमहंसानां प्रियाः। ततः किं ते परमहंसा एवाच्युतप्रियाः, हि यस्मादसंपन्न इवाभावीति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ केनचित्प्रेरित एव महापुरुषः स्वकार्ये प्रवर्तत इति न्यायात् भागवतकृतिरेवालंबुद्धिहेतुरिति निश्चयवानपि नारदप्रेरितः भागवतमकार्षीदिति नारदस्य लोके महती कीर्तिः स्यादिति भक्तवत्सलत्वान्नारदागमनमाकांक्षमाणं व्यासं प्रति तदागमनमाह तस्येति। खिन्नम् अनलंबुद्धिमाप्तम् अतः खिद्यतः खिद्यमानस्य अनलंबुद्धिं गतस्य ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अभिज्ञाय संज्ञापूर्वकं विज्ञाय सहसा कालक्षेपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमस्थितो भागवतधर्मज्ञापनहेतोर्नारदेन चोदितः श्रीकृष्णो भागवतसंहितामकरोदिति शौनकप्रश्नपरिहारः॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विभुः स्वतः ज्ञानादिसम्पन्नोऽपि आत्मना भगवता असम्पन्न इव तद्धेतुकसम्पत्तिविशेषमप्राप्त इवाभाति । यो हि वक्ष्यते श्रीनारदेन इमं स्वनिगममित्यन्तेन ग्रन्थेन । उशत्तम इति पाठे ब्रह्मवर्चसीति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्वयमपि तथैवाह प्रिया इति ॥ ३१-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

दैह्यः देहस्थः आत्मना स्वरूपेण विभुस्तपोज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽपि असम्पन्न इव अपूर्ण इव । न केवलमसम्पन्न इव किन्तु ब्रह्मवर्चसं वेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजस्तद्वानपि असत्तम इव । उशत्तम इति पाठे कमनीयतमोऽपि । तथा समासांताभावे मत्वर्थीयविन्प्रत्ययेन ब्रह्मवर्चस्वी असत्तम इति उशत्तम इत्याभ्यां वकारवत्संयोगेन पाठद्वयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असम्पत्तौ हेतुं स्वयमेवाशङ्कते किम्वेति । प्रायेण भूयस्त्वेन । त एव परमहंसा एव । अत्र भागवतधर्म्मपदेन ज्ञानं व्याख्यातुं न शक्यते, किन्तु भक्तिरेव 'नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानीति, भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलमि'त्यादेः । ततश्च परमहंसपदेन भक्ता एवोच्यन्ते न तु ज्ञानिनः । अतः पारमहंसी संहितेयं श्रीभागवतमिति ज्ञानिभिरत्र स्वत्वं नारोपणीयम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ खिलं न्यूनम् । कृष्णस्य व्यासस्य आश्रमं प्रागुदाहृतं सरस्वतीतटस्थम् । अत्र भगवदवतारत्वादसम्भाविनावप्यसर्व्वज्ञताचित्ताप्रसादौ व्यासस्य स्वयं भगवता श्रीकृष्णेनैव स्वसदृशस्य सर्व्वशास्त्रशिरोमणेः श्रीभागवतस्य प्रादुर्भावार्थमेव बलादुपपादितावित्यवसीयते । यथा ब्रह्ममोहनप्रस्तावे स्वलीलासौन्दर्य्यार्थं बलदेवस्यापि असर्व्वज्ञता कल्पिता । नारदोपदेशात् प्रादुर्भूते च सति यस्मिन् 'सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे'ति । 'किम्वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किम्वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः' इति वाक्याभ्यां सर्व्वपुरुषार्थमुख्यो मोक्षोऽपि भक्त्यैव लभ्यते, न तु साधनान्तरेणेति सर्व्वशास्त्रविलक्षणोऽर्थः सर्व्वैरेव दृष्टो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ विधिवत् विधिं ब्रह्माणमिव । 'इव वद् वा व सादृश्ये' इत्यभिधानम् । अत्र वत्शब्देन सह समासः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । चतुर्थः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भारतव्यपदेशेन भारतव्याजेन यत्र भारते स्त्रीशूद्रादिभिः स्त्रीशूद्रद्विजबंधुभिरपि धर्मादि धर्मार्थकाममोक्षं दृश्यते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ बतेति खेदे, अहो कष्टम्, दैह्यो देहस्थो विभुः ब्रह्मवर्चसि शब्दब्रह्मश्रवणाध्ययनोत्कर्षजे तेजसि उशत्तमः कमनीयतमोपि आत्मना स्वयम् असंपन्नः असमृद्ध इवाभाति 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस' इत्यजभावः, समासांतविधेरनित्यत्वात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असंतोषहेतुं स्वयमेव शंकामुखेनाह किंवेति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ खिलम् न्यूनम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

भारतकरणं च धर्मार्थमेवेत्याह भारतव्यपदेशेनेति । वस्तुतः कल्पसूत्रवत् वेदार्थप्रतिपादक एव इतिहासवाचकशब्दकरणं तु व्याजमात्रम् । तदाह भारत इति व्यपदेशमात्रम् अन्यथा शूद्रादीनामधिकारो न स्यादिति हिशब्दार्थः । आम्नाये दृष्टांतार्थमुक्तो धर्मः लौकिकोऽत्र प्रयुक्तो न तु यज्ञादिः 'धन्वन्निव प्रपाऽसी'त्यादौ यथा । अत एव वेदे प्रतिपादितधर्मो न शूद्रादिभिर्ज्ञातुं शक्यः, अत्र तु शक्य इत्याह । दृश्यत इति उपदेशव्यतिरेकेणापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं धर्मान्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह अथापीति । धर्मकरणे प्रयासस्मरणात् । बतेति नित्यानामुपाधिभेदात् भेदं मन्यते ब्राह्मणदेह एव आत्मनो ब्राह्मणोऽहमिति बुद्धिः न देहांतरे । मानसश्च योगी भवति अन्नमयत्वात् । नैयायिकवद्वा मनसो भेदः । अभ्यासेन वा भेदः अग्निवत्संक्रमणेन वा । तदाह दैह्यो ह्यात्मा तेनैव देहाभिमानिना न संतुष्यति । चकारान्मानसश्च । यथा देहाभिमानी दैहिकान् विषयान् प्राप्य तुष्यति तथांतःकरणाभिमानी तद्विषयान् । तत्र विषयाभावं निवारयति विभुरिति । सर्वसमर्थोऽयमात्मा । असंपन्न इव प्राप्यापि सर्वविषयानसंपन्नः । इवेति कदाचित् कदाचित्तथा स्फुरणात् । स्वस्मिन्विरुद्धधर्मावभासमाह ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तम इति । वस्तुतो ब्रह्मवर्चस्वी, प्रतीतिरसत्तम इति । पाठांतरे तु ब्रह्मवर्चस्येन सत्तमः ब्राह्मणानां हि ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । तत्संपत्तावप्यसंपन्न एवेति वा विरोधः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कार्ये सति कारणस्यावश्यकत्वात् कारणजिज्ञासायां योगजधर्मेण स्फुरितं कारणमाह किं वेति । भागवताः प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्संबंधिनः । ते अनुष्ठिता अपि न निरूपिताः, अधिकारो हि निरूपणे । सर्वे धर्मा निरूपिताः सर्वेषां न परमहंसानाम् । यद्यपि तुर्याश्रमधर्मा निरूपिताः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवधूतधर्माश्च, तथाऽपि ते न तेषां प्रियाः क्लेशभूयैल्पसारत्वात्। नन्वानुशासनिके तेऽपि निरूपिताः। तत आह प्रायेणेति। भागवता धर्मास्तु स्वतंत्राः, ते ह्यन्यशेषेण निरूपिता न निरूपिता एव। आनुशासनिके हि कालादिशेषत्वेन निरूपिताः। परमस्य हंसाः परमहंसाः परमाश्च ते हंसाश्चेत्यत्रापि परमत्वं भगवदीयत्वेनैव। परमहंसत्वसाधका एवान्ये धर्माः। सिद्धे पुनः परमहंसत्वे भगवद्धर्मा एव प्रियाः परमात्मत्वाद्भगवतः। गंगादर्शनानन्तरं यथा गंगादेवतादिदृक्षा तथात्मज्ञानानंतरं परमात्मदिदृक्षा सा धर्मैरेव संपद्यत इति। ननु तथापि कोऽयमत्याग्रहस्तत्राह त एव हि अच्युतप्रिया इति। त एव धर्मा एव हीति आत्मपर्यवसानात्। यदि ते परमहंसास्तदापारंपर्याद्गौणता भगवतो भगवदीयानां च प्रिया इत्यर्थः। पाखंडनिवृत्तये स्वाश्रमपदप्रयोगः मुख्ये संप्रत्यय इति च॥ ३१॥ ❀ ❀ एतादृशे विषये नारदस्याधिकारात्कथमागत इत्याह तस्येति। खिलं न्यूनं स्वत एव भगवद्धर्मनिरूपणे तु पूर्वोक्तभारतादेरस्य च विरोधात् विरुद्धवक्तृत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्। अतः खिद्यता नारदवचनात्तु तथा कथने न विरोधः। कृष्णस्येति वाच्यनाम्नोत्तमवक्तृत्वं बोधयति। अथवा कृष्णस्य नारद इति प्रागुदाहृतं सरस्वतीतटे॥ ३२॥ ❀ ❀ साकांक्षस्य कृत्यमाह तमभिज्ञायेति। नारदेति स्वकार्यसाधक इति वा, सहसेति अनभ्युत्थानकालेपि मुनिः अकालाभ्युत्थानयोर्गुणदोषद्रष्टा विधिवद् गुरुजनपूजायां यो विधिः। अथवा विधिमिव नारदस्य ब्रह्मपूजेव शुद्धसात्त्विकानामपि किंचिज्ज्ञेयमस्ति अत एव देवैर्नारदपूजनम्, अत एव स्वस्यापीति नात्रालौकिकं किंचित्॥ ३३॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भारतव्यपदेशेनेत्यत्र। कल्पसूत्रवन्मुख्यवेदार्थप्रतिपादकत्वे शूद्रादीनां द्रष्टृत्वं न स्यात्, अन्यप्रतिपादकत्वे आम्नायार्थदर्शकत्वं भारते न स्यादित्युभयसामञ्जस्यार्थं यादृशो धर्मो भारते प्रतिपादितस्तमाहुः आम्नाय इत्यादिना। तथा चात एवार्धालौकिकत्वं तदुक्तधर्मस्येति भावः॥ २९॥ ❀ ❀ अथापीत्यत्र। फलव्यभिचारमुपपादयन्ति आत्मनामित्यादि। अयमर्थः सत्त्वशुद्धौ कैवल्यस्फूर्तेस्तदभावे भेदस्फुरणाद्देहाद्युपाधिभेदमादायात्मनां भेदं मन्यते। तथा च देह्य इत्यादिप्रयोगेण सर्वात्मभावतिरोभावो ज्ञाप्यते। तेन फलव्यभिचार उपपन्न इति भावः। देह्यत्व उपपत्तिमाहुः ब्राह्मणेत्यादि। नन्वात्मनो देह्यत्वं देहात्मस्फूर्तौ, व्यासस्य तु योगित्वात् तदभाव इति कथमियमुक्तिरित्यत आहुः मानसश्च योगीति। मनसि साधुर्मानसः। तथा च योगिनो मानसत्वेन योगिमतेपि पुरुषभेदाङ्गीकारात् ततोपि न सर्वात्मभाव इति भावः। तन्मतेपि पुरुषाणां व्यापकत्वाद्विवक्षितो भेदो नोपपन्न इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अन्नेत्यादि। श्रौतविचारे अन्नांशभेदान्नैयायिकविचारे द्रव्यान्तरत्वान्मनसो भेद इति तमुपाधीकृत्य वा आत्मभेद इत्यर्थः। एवमप्येकस्यात्मन एकस्यैव मनस उपाधित्वाद्–'मे देह्य' इति स्वस्य देह्याद्भेदो न सङ्गच्छत इत्यतः पक्षद्वयमन्यदाहुःअध्यासेनेत्यादि। अग्निवत्सङ्क्रमणं नाम चिदात्मनस्तत्तद्वृत्त्युपारोहः। तथा सति तत्तद्वृत्तिभेदात्सङ्क्रान्तस्यापि भेद इति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः। तत्रेति, देह्ये। तथा स्फुरणादिति असम्पन्नत्वस्फुरणात्। स्वस्मिन्निति। मे इत्यनेनोक्ते सङ्घातरूपात्मनि। ब्रह्मवर्चस्येनेति। 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेन निमित्तार्थे यत्, निमित्तं चात्र संयोगः। तथा च वेदाध्ययनाध्यापनाद्युत्कर्षजन्या चेतनकान्तिर्ब्रह्मवर्चसं तत्संयोगेनेत्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ किं वेत्यत्र। त एवेत्यत्र त इत्यनेन धर्मा एवोच्यन्ते, न तु सन्निहिता अपि परमहंसा इत्याहुः यदीत्यादि। पारम्पर्यादक्षरनिष्ठत्वाद्गौणता, न तु मुख्यत्वम्। तथा च तेष्वच्युतप्रियत्वस्यासम्भवान्मूलविरोधः स्यादिति तच्छब्दस्य व्यवहितपरामर्शित्वमेव युक्तमित्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ आश्रमपदप्रयोग इति परमहंसपदप्रयोगः। ननु भागवतधर्माणां सर्वाधिकारत्वात् कथं परमहंसपदप्रयोग इत्यतः आहुः मुख्येत्यादि। एतादृश इति योग्याज्ञानदानरूपे। तस्येत्यत्र। कथमिति किमर्थमित्यर्थः। न विरोध इति पश्चाज्ज्ञानेन कथनान्न विरोधः॥ ३२॥ ❀ ❀ तमित्यत्र। साकाङ्क्षस्येति। खेदनिवृत्तिसाकाङ्क्षस्य। अभिज्ञायात्रिविधं स्वरूपमाहुः नारदेत्यादि। स्व इति आत्मीयः। अत्रेति उक्तविधे खेदे। अलौकिकमिति अदृष्टार्थम्॥ ३३॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्थाध्यायविवरणम्॥ ४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च भारतव्यपदेशेन भारतनिरूपणव्याजेन आम्नायानां वेदानामर्थश्च दर्शितः। यत्र भारते तु स्त्रीशूद्रादिभिरप्यनुष्ठेयं धर्मादि दृश्यते। अन्यथा वैदिककर्मणि तेषामधिकाराभावात् पुरुषार्थो न सिद्ध्येदित्यनेन तेषामप्युपकारो जातः। अत्रापि सन्देहाभावज्ञापनाय हिशब्दप्रयोगः॥ २९॥ ❀ ❀ एवं स्वाचरितान् धर्मान्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह–अथेति। अथ तस्मादेवं धर्माचरणात् मे मम देह्यो देहाभिमानी–चकारान्मनसो मनोभिमानी च–आत्मा जीवो ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनाध्यापनोत्कर्षजं तेजस्तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्यास्तेषु सत्तमः। अपीति श्रेष्ठः। ब्रह्मवर्चस्व्युशत्तम इति पाठे ब्रह्मवर्चस्विषु कमनीयतमः। आत्मना स्वरूपेण विभुः पुनर्धर्माद्याचरणे सर्वथा समर्थोऽपि असम्पन्नः अप्राप्तमनोरथः असन्तुष्ट इवाभातीत्यन्वयः। एतत्सर्वं निश्चित-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मेवेति सूचयन्नाह–हीति। ह्वानित्वेन वस्तुतो मनोरथाभावान्नोद्वेग इत्यभिप्रायेण इवशब्दप्रयोगः। स्वप्रयासनिष्फलत्वेन खेदं द्योतयति–वतेति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असन्तोषरूपकार्ये सति तत्कारणस्याऽवश्यम्भावात् सूक्ष्मदर्शित्वेन स्फुरितं कारणं स्वयमेवोत्प्रेक्षते–किं वेति। यतो भागवताः प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्सम्बन्धिनो धर्माः प्रायेण मुख्यत्वेन मया न निरूपितास्ततो वाऽसौ किमसन्तोष इति शेषेणान्वयः। पारिशेष्यादयं भागवतधर्मानिरूपणमेवासन्तोषहेतुर्भवितुमर्हति। तत्र हेतुमाह–प्रिया इति, परमहंसानां परमविवेकिनां भगवद्भक्तानां ते धर्मा एव प्रियाः। तेषां प्रियनिरूपणेऽपि कथं सन्तोषः स्यादित्यपेक्षायामाह–त एव हीति। हि यस्मात् ते परमहंसा एव अच्युतस्य परिपूर्णगुणस्य भगवतः प्रियाः। तथा च सर्वान्तरात्मनि भगवति प्रीते सत्येव तन्नियम्यस्य मनसः सन्तोषः। स च भगवान् स्वभक्तेषु प्रीतेषु सत्सु स्वयं प्रीतो भवति। तेषां च प्रीतिहेतवो भागवतधर्मा एवातस्तन्निरूपणादेव सन्तोषो भवितुमर्हति नान्यथेति भावः। महाभारते आनुशासनिके हि कालादिशेषतया भागवतधर्माणां निरूपितत्वात्प्रायग्रहणम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमात्मानं खिलं न्यूनं मन्यमानस्य अत एव खिद्यतः खेदं कुर्वतस्तस्य कृष्णस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं कथितं सरस्वतीतीरस्थमाश्रमं प्रति नारदोऽभ्यागात् आगच्छदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा झटिति प्रत्युत्थाय मुनिर्व्यासो विधिव गुरुजनपूजने यो विधिः प्रकारस्तथा पूजयामासेत्यन्वयः। ननु नारदवद्व्यासस्यापि भगवदवतारत्वात् कथं तेन तस्य गुरुवत्पूजनं सम्भवतीति शङ्कानिरासायाह–सुरपूजितमिति, उभयोर्भगवदवतारत्वसाम्येऽपि व्यासस्य ब्रह्मर्षित्वात् नारदस्य तु देवर्षित्वाद्व्यासापेक्षया तस्योत्कृष्टत्वेन पूज्यत्वे न सन्देह इति भावः ॥ ३३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे मध्यमाधिकारनिरूपणे ॥ चतुर्थो विवृतोऽध्यायो व्यासचिन्तानिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

महाभारतकी रचनाके बहाने मैंने वेदके अर्थको खोल दिया है—जिससे स्त्री, शूद्र आदि भी अपने-अपने धर्मकर्मका ज्ञान प्राप्त कर लेते हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि मैं ब्रह्मतेजसे सम्पन्न एवं समर्थ हूँ तथापि मेरा हृदय कुछ अपूर्णकाम-सा जान पड़ता है ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अवश्य ही अबतक मैंने भगवान्‌को प्राप्त करानेवाले धर्मोंका प्रायः निरूपण नहीं किया है। वे ही धर्म परमहंसोंको प्रिय हैं और वे ही भगवान्‌को भी प्रिय हैं (हो-न-हो मेरी अपूर्णताका यही कारण है)' ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णद्वैपायन व्यास इस प्रकार अपनेको अपूर्ण-सा मानकर जब खिन्न हो रहे थे, उसी समय पूर्वोक्त आश्रमपर देवर्षि नारदजी आ पहुँचे ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ उन्हें आया देख व्यासजी तुरंत खड़े हो गये। उन्होंने देवताओंके द्वारा सम्मानित देवर्षि नारदकी विधिपूर्वक पूजा की ॥ ३३ ॥

चौथा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ पञ्चमोऽध्यायः

सूत उवाच

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः। देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १॥

नारद उवाच

पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना। परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥
जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम्। कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥
जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातनम्। अथापि[1] शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पंचमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तनगौरवम्। व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते ॥

उप समीप आसीनं विप्रर्षिं व्यासं बृहच्छ्रवाः महायशाः। स्मयन् ईषद्धसन्निवेत्यनेन मुखप्रसत्तिर्द्योत्यते। यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम्। अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः ॥ १ ॥ शारीरः शरीराभिमानी आत्मा, आत्मना तेन शरीरेण कच्चित् किं परितुष्यति मानसः आत्मा मनोभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कच्चित् किं वा ॥ २ ॥ ❀ ❀ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि यत् सुसम्पन्नं सम्यग्ज्ञातम्। अपिशब्दादनुष्ठितं चेत्यर्थः। अधीति पाठे सम्बोधनम्। सुसम्पन्नत्वे हेतुः महदद्भुत-मित्यादि। सर्वैः अर्थैः धर्मादिभिः परिबृंहितं परिपूर्णम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ किं च यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म च तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितमधीतमधिगतं प्राप्तं चेत्यर्थः। अथापि शोचसि। तत्किमर्थमिति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वधर्मेभ्यो यज्ञदानादिभ्यः गौरवमाधिक्यम्। अथाश्रमप्राप्तेरनन्तरम्। उपासीनमातिथ्यार्थमासनार्घ्यपाद्यादिभिरुपासनां कुर्वन्तमेवाह। स्मयन्निवोष्ठाधराभ्यां स्मितं निष्क्रमयन्निव सर्वज्ञतया तं प्रत्यन्तः प्रसादं नानाप्रश्नकौतुकार्थमवहित्थया गोपयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः। स्वामिचरणैस्तु न हि स्मितेन केवलं प्रसत्तिरेव द्योत्यते, किं त्वयोग्यतापीत्यभिप्रायेणोक्तं यद्वेति। अहो महानयं मुग्धीभवितुं नार्हतीति सूचनार्थं स्मयं चकारेत्यर्थः ॥१॥ ❀ ❀ मोहायोग्यतां सूचयन्नामन्त्रयति–महाभागेति। न हि महाभाग्यस्य तवायं विषादो युक्तः। अत्र हेतुत्वेन सम्बुद्ध्यन्तरमाह–पाराशर्येति। नहि सर्वज्ञमुन्यात्मजस्यापरं बोधयितुं समर्थस्य तव सर्वथा मोहो योग्य इति भावः ॥२॥ ❀ ❀ न च तव शास्त्रज्ञानं किंचिदपेक्षितव्यं तदलब्धिमूलकोयं विषाद इति वाच्यम्। यतो जिज्ञासितमिति कृतवान्भारतमित्यस्य यद्विरोधि मात्स्ये "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्" इति। अत्र "स संहितां भागवतीं कृत्वा" इति सप्तमाध्यायवाक्येन समाधानं दृश्यते। प्रथमतः सामान्यतः कृत्वा पश्चान्नारदोपदेशतोनुक्रम्य तत्संमत्यानुक्रमेण विशेषतः कृतवेत्यविरोधः। नारदेनापि "भवतानुदितप्रायम्" इत्युक्तेः सामान्यतस्तूक्तमेवेति सूचितम्। न केवलं भारतमेव कृतमपि तु सनातनं ब्रह्म वेदः परमात्मा च "शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू" इति श्रीमुखोक्तेरुभे एवाधिगते त्वयेति, अहो पुनरपि शोकः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। अनुभवगोचरीकृतमित्याशयः। अहो कृतावतारकार्योपि पुनः कथं त्वं शोचसीति हे प्रभो इति। भगवदवतारस्य तव शोकोनुचित इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

महदद्भुतमित्यादि। महद्ग्रन्थतः अद्भुतमर्थतः ॥ ३–१० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ यथावत्पूजानंतरं सुखमासीनः बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्य वीणा पाणौ यस्य स देवर्षिर्नारदः स्मयन्निव स्वाज्ञया आसीनमुपविष्टं विप्रर्षिं व्यासं प्राह ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह पाराशर्येति त्रिभिः। असंतोषमालक्ष्याह कच्चिदिति इष्टप्रश्ने, हे

1. प्रा० पा०—तथापि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पाराशर्ये हे महाभाग भवतः स्वात्मना स्वयं शारीर आत्मा क्षेत्रज्ञः मानसः मनःसंबंधी मनःकरणकः समनस्क इति यावत् परितुष्यत्येव हि कच्चित् ॥ २ ॥ ❀ ❀ ते त्वया जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं सुसंपन्नमपि ? अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः ज्ञातमेव हीत्यर्थः । पद गतौ गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, उपबृंहितं येन तदिति वा अत एव महद्विपुलमत्यद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च चित्रं भारतं कृतवानतः सुसंपन्नं जिज्ञासितमिति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ किंच जिज्ञासितमिति यत् सनातनमनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायं ब्रह्म वेदरूपदधीतं जिज्ञासितं च, सनर्थस्त्वविवक्षितः, विचारितमिति वा । पूर्वोत्तरमीमांसयोः प्रणायनप्रणयनाभ्यामिति भावः । तथाप्येवं कृतकृत्योपि त्वमकृतार्थः अकृतकृत्य इव हे प्रभो शोचसि शोचन्निव लक्ष्यस इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथार्घ्यपाद्यादिसमर्हणानंतरं सुखमुपविष्टो विस्तृतकीर्तिः वीणा महती नाम पाणौ यस्य स तथोक्तः, मंदस्मितं कुर्वन्निव प्रसन्नवदनो देवर्षिः समीप उपविष्टं तं विप्रर्षिं व्यासं प्राहेत्येकान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ विज्ञातभगवदभिप्रायः तदनुकारणानुगुणानुकारणवान्नारदो नित्यकुशलं तस्य संजानन्नपि तदनुवदन्निव कुशलं पृच्छतीत्याह पाराशर्येति । महाभाग ऐश्वर्याद्यनंतभाग्यनिधे पाराशर्य पराशरपुत्र ! भवतः शारीरः मानसो वा शरीररूपो वा भेदाभावादेवमुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनं कृत्वा आत्मना स्वत एव परितुष्यति कच्चित्स्वतंत्रतया कृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ कुत इति तत्राह जिज्ञासितमित्यादि । यस्त्वं धर्मादिसर्वपुरुषार्थबृंहितं पूर्णं भारतं कृतवांस्ते त्वया सुसंपन्नं सुखपूर्णमद्भुतं सर्वस्मादाश्चर्यतमं अत्ता रुद्रो यस्माद्भवति तदद्भुतं वा । महद्देशतः कालतो गुणतश्चापरिच्छिन्नं ब्रह्म जिज्ञासितं विचारितं अपिचशब्दौ वक्ष्यमाणसमुच्चये, शब्दतोर्थतोपि महत् अद्भुतं गहनं 'व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु'ति वचनात्तन्न्यायेनार्थशब्दस्य द्विरावृत्त्या सर्वशास्त्रार्थपरिबृंहितं कृतवानिति यस्मात्तस्मात्तेन लोकानां ज्ञातुमिष्टं सुष्ठु सुपूर्णमभूदिति वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ किंच यच्चोपाध्यायपरंपरया भवताधीतं सनातनं नित्यं वेदात्मकं शब्दब्रह्म तदपि जिज्ञासितं विचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपि तत एव नातुष्टिकारणं पश्यामीत्यर्थः, तथाप्येवमपि कृतावतारकार्योपि अकृतावतारप्रयोजन इवात्मानं शोचसि प्रकाशयसि हे प्रभो ! प्रभूतज्ञानेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कृतवान् भारतमित्यस्य यद्विरोधि मात्स्ये श्रूयते "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितमि"ति । तत्र "स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम्" इति सप्तमाध्यायवाक्येन समाधानं दृश्यते । प्रथमतः सामान्यतया कृत्वा नारदोपदेशानन्तरम् अनुक्रम्य तत्सम्मत्यानुक्रमेण विशेषतः कृत्वेति ह्यत्रार्थः । भवत इति । यशोवर्णनाभावमयेन ब्रह्मज्ञानेनापि खिलमिति भगवदाख्यपूर्णतत्त्वाविर्भावाभावात् ॥ ३-८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पञ्चमे ज्ञानकर्म्मादिवैयर्थ्यमुपपादयन् । भक्तिं कीर्त्तनमुख्याङ्गां नारदस्तमुपादिशत् ॥

उपासीनमातिथ्यार्थमासनार्घ्यपाद्यादिभिः उपासनां कुर्वन्तमेवाह । स्मयन्निव ओष्ठाधराभ्यां स्मितं निष्क्रमयन्निव सर्व्वज्ञतया तं प्रत्यन्तः प्रसादं नानाप्रश्नकौतुकार्थमवहित्थया गोपयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ शारीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण किं तुष्यति । मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा कच्चिदिति प्रश्ने, किं परितुष्यति नो वा । पाराशर्येति महाभागेत्याभ्यां पैतृकस्वीयमहाप्रभाववतो भवतोऽपि कोऽयं विषाद इति विस्मयो व्यञ्जितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ न च तव शास्त्रज्ञानं किञ्चिदपेक्षितव्यं तदलब्धिमूलकोऽयं विषाद'इति वाच्यम् । यतो जिज्ञासितमित्यादि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न चानुभवज्ञानमपेक्षितव्यम् इत्यपि वाच्यम् । यतः सनातनं नित्यं ब्रह्म व्यापकं निर्विशेषस्वरूपं यत्तदपि जिज्ञासितं वेदान्तसूत्रकरणैर्विचारितम् । न केवलं जिज्ञासितमेव, अपि तु अधीतमवगतमनुभवगोचरीकृतमित्यर्थः । अत्र अधीतम् अधिगतं प्राप्तमित्यर्थ इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथेति पूजानंतरम् , सुखमासीनः बृहच्छ्रवाः बृहत्कीर्तिः अहो परोपकाराय महांत एवं यतंतीति हर्षेण स्मयन्निव देवर्षिर्भगवान्नारदः उप समीपे आसीनं विप्रर्षिं श्रीव्यासं प्राह ॥ १ ॥ ❀ ❀ शारीरः शरीराधिष्ठाता मानसो मनोनियंताऽऽत्माऽऽत्मना स्वतः परितुष्यति कच्चिदितीष्टप्रश्ने ॥ २ ॥ ❀ ❀ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं सुसंपन्नं गत्यर्थस्य पद गतावित्यस्य ज्ञानार्थत्वात् सुष्ठु ज्ञातम् । यत् यतः महदद्भुतं शब्दार्थाभ्यां विचित्रम् । सर्वार्थपरिबृंहितम् 'धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदि'ति तत्रैवोक्तेः, सर्वैः सांगोपांगैः धर्मादिभिरर्थैः परिबृंहितं पूर्णम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यत्सनातनं ब्रह्म वेदरूपं तत्त्वया शब्दतोऽधीतमर्थतश्च जिज्ञासितम् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

चतुर्थे सर्वधर्माणां संदेहो विनिरूपितः । निरूप्यते भक्तिमार्गे पंचमे तस्य निर्णयः ॥ १ ॥
उट्टंकणं मध्यमत्वात् दृष्टांतस्य प्रदर्शनम् । आदावंते निर्णयार्थं हेतुत्वादुत्तरस्य हि ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायांते नारदः पूजित इत्युक्तं तत्र प्रतिपूजनादिकमकृत्वा भिन्नक्रमेण पृच्छति अथेति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तमुत्तरपरिज्ञानात् निर्भयः सुखमासीनः उत्तरप्रश्नार्थमुपासीनं महतो न्यूनताप्रश्नः साधारणस्य न घटत इत्याह बृहच्छ्रवाः बृहत्कीर्तित्वादुक्तविश्वासार्थं वा देवऋषिः देवानामपि देवप्रतिपादकमंत्रद्रष्टा स ह्यलौकिको भवति विप्रर्षिं पश्चिमबुद्धीनामुपायवक्तारं सर्वपूरकाणां पूरकं वा भागवतधर्माणामुत्तमत्वं ख्यापयन्निति वीणापाणिः स्वावसरं प्राप्य ऊर्जितो विकसन्मुखः लोके हसन्निव ॥ १ ॥ ❀ ❀ इष्टो महानपि मुह्यतीति इच्छतो मूलमपि नष्टमित्यभिप्रायेण स्वाभाविकं कुशलं पृच्छति पाराशर्य इति । पराशरस्त्वतिवैष्णवस्तत्पुत्रः कथं भगवन्मार्गे संदिग्ध इति पितृनाम्ना संबोधनेन तदुद्बोधितं समर्थस्याधिकारे भगवन्मार्गबोधनसंभवात् कृतार्थत्वमाह हे महाभागेति । कच्चिदिति कोमलप्रश्ने, शारीर आत्मा आत्मना भवतः स्वेन वा भवत इति तु समुदायः विषयाप्राप्तौ तु स्वेनैवापरितोषः भगवता तु अनेन अलौकिकमलौकिकं वा निमित्तं पृष्टं भवति, एवं मानसः । एवशब्देन पूर्वरूपे गौणता सूचिता ॥ २ ॥ ❀ ❀ उत्तरार्थं तत्कृतं पूर्वपक्षं नाभिनंदति जिज्ञासितमिति । विचारितं सर्वलोकहिताचरणं सुष्ठु संपन्नम्, एककृत्यैव आकल्पकरणसिद्धेः । अपीत्याश्चर्ये । भगवतोपि प्रत्येककृत्यपेक्षा, तव तु तदपि नास्तीत्याह इति ते महदद्भुतमिति । इतीति समाप्तौ, अद्भुतस्यैव महत्त्वसंपत्तिमेवाह कृतवानिति । एकं हि शास्त्रमेकपुरुषार्थप्रतिपादकं भारतं तु धर्मादिचतुष्टयप्रतिपादकमित्याह–सर्वैधर्मादिपुरुषार्थैः परितः साधनसहितैः बृंहितं संवद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्वाभाविकधर्मैर्विशेषमाह जिज्ञासितमिति । ब्रह्म परब्रह्म वेदश्च तत्रैकं जिज्ञासितमपरमधीतं चकारादध्यापितम् । धर्मश्च जैमिनेरपि तदुक्तार्थपरिबंधनात् । अथवा प्रथमजिज्ञासा ब्रह्मविषयिणी द्वितीया वेदस्य यत्तदिति अतिप्रसिद्धं सनातनमविकृतं ब्रह्मशब्देन बृहत्त्वमेवोक्तं फलविपर्ययेण दूषयति तथापीति "तरति शोकमात्मविदि"ति 'श्रुतेः अनीहया शोचति मुह्यमान' इति च ज्ञानधर्मसंपत्तौ शोकाभावः श्रुतिसिद्धः । स चानुभवेन बाध्यते । न चायं शोको लौकिक इत्याह अकृतार्थ इवेति । यथा जिज्ञास्यद्वयाभावे असिद्धपुरुषार्थस्य शोकः तथा संपन्नदशायामपीति ।अत्रोत्तरकथनसामर्थ्यं तवास्तीत्यत आह प्रभो–इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ पञ्चमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तामाहुः चतुर्थे इत्यादि । सन्देह इति । फलाजननाद्धर्मस्यापरत्वं यथोक्तरीत्या करणात्परत्वं चावगाहमानः स्वरूपविषयकः संशय इत्यर्थः । निर्णय इति । ,अपरत्वरूपः सः । तेन सूतोक्तौ शेषशेषिभावः, व्यासोक्तौ तु सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । अवान्तरवाक्यसङ्गतिमाहुः उट्टङ्कणमित्यादि । मध्यमत्वमधिकारित्वं तस्मादुट्टङ्कणं न खेददूरीकरणाय तर्ककरणं 'पाराशर्ये' त्यादिभिस्त्रिभिरादौ दृष्टान्तस्य स्वदृष्टान्तस्य 'अहंपुरे' त्यादिभिरन्ते यन्निरूपणं तद्धि यतो हेतोः उत्तरस्य हेतुत्वान्निर्णयहेतुत्वादस्ति तेन हेतुना उपोद्घातश्च सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ पाराशर्येत्यत्र । सन्दिग्ध इति तिङन्तमिदम् । सम्बोधनमात्रेण कथमुद्बोध इत्यत आहुः समर्थस्येत्यादि । अधिकार इति योग्यतायाम् । कृतार्थत्वमिति कृतकार्यत्वम् । समुदाय इति । व्यासचिन्तायां 'मे देह' इत्यत्र 'मे' इत्यनेन यथा सङ्घातः परामृश्यते तथाऽत्र 'भवत' इत्यनेन सङ्घातः परामृश्यत इत्यर्थः । स्वेनैवेत्यादि । सङ्घाताभिमानिनैवापरितोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तुशब्दकथनेनाग्रिमे पक्षे विषयप्राप्तावपरितोषो बोध्यते । अनेनेति अर्थद्वयसङ्ग्राहकेणात्मनेति-पदेन । एवं मानस इति । उभयथा परितुष्यतीति शेषः । पूर्वरूप इति शारीररूपे ॥ २ ॥ ❀ ❀ जिज्ञासितं सुसम्पन्नमित्यत्र । पाठान्तरमाहुः इति ते महदिति ॥३॥ ❀ ❀ जिज्ञासितमधीतं चेत्यत्र । धर्माध्यापने गमकमाहुः जैमिनिरित्यादि । औत्पत्तिकसूत्रादौ व्यासोक्तानुवादादित्यर्थः । द्वितीया वेदस्येति । एतेन पूर्वमीमांससूत्राण्यपि प्रणीतानि बोध्यन्ते । सनातनपदवैयर्थ्यपरिहारायाहुः बृहत्त्वमेवोक्तमिति । अनीहयेति धर्माभिव्यञ्जकचेष्टाराहित्येन । इति चेति इति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

व्यासचित्तप्रसादाय हरिकीर्त्तनगौरवम् । पञ्चमे पूर्ववृत्तं स्वं नारदेन निरूप्यते ॥

अथ यथावत्पूजानन्तरमुपासीनमात्मासन्तोषकारणं प्रष्टुं सङ्कुचन्तं तं समीप उपविष्टं विप्रर्षिं व्यासं देवर्षिर्नारदः स्वयमेव अहो महानपि मुह्यतीतीषदुपहसन्निव प्राह सङ्कोचत्यागेन प्रश्ने प्रवृत्त्यर्थं पप्रच्छेत्यन्वयः । इवशब्देन मुखप्रसत्त्या तथा द्योत्यते । न तु मुखेन तथोक्तवानिति सूचितम् । ननु प्रश्नप्रवृत्तौ तस्यैवोत्तरदाने क्लेशः स्यादिति कथं स्वयमेव तदुद्यमं कृतवानित्याशङ्क्य तस्य तदुत्तरदाने क्लेशो नास्तीति सूचयंस्तं विशिनष्टि–सुखमासीन इति, सुखं यथा भवति तथाऽनुद्विग्नतया आसीन उपविष्ट इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह–बृहच्छ्रवा इति, बृहत् सर्वत्र प्रसृतं श्रवः सर्वज्ञतया कीर्तिर्यस्य सः । एवं तस्य सर्वज्ञता-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कीर्तिश्च कथमित्यपेक्षायां वीणावादनपूर्वकनिरन्तरभगवद्यशोगानादेवेति सूचयन्नाह-वीणापाणिरिति ॥ १॥ ❀ ❀ नारदप्रश्नमेव दर्शयति—पाराशर्येति त्रिभिः। हे पाराशर्य हे महाभागेति सम्बोधनद्वयेन पराशरस्य परमवैष्णवस्य पुत्रत्वात्त्वतोऽपि सर्वथा परोपकारनिष्ठत्वात्तवैवं विषादो न युक्त इति सूचयति। भवतः शारीरः शरीराभिमानी आत्मना शरीरेण मानसो मनोभिमानी आत्मना मनसा आत्मा कच्चित् किं परितुष्यति नो वेत्यन्वयः। एवकारः पक्षे निषेधार्थकः ॥ २॥ ❀ ❀ कथमेवं तवात्र सन्देह इत्यपेक्षायां धर्मद्वयस्फूर्तिर्हि संशयबीजं कृतकर्त्तव्यत्वाच्छोकदर्शनाच्च संशय इत्याह-जिज्ञासितमिति द्वयेन। ते त्वया यज्जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि तत्सर्वं सुसम्पन्नं सुखेन सम्यग्ज्ञातम्, यद्वा "अथातो धर्मजिज्ञासा, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा" इत्यादौ जिज्ञासापदस्य विचारेपि रूढत्वात् यज्जिज्ञासितं विचारितं सर्वलोकहिताचरणं तदपि सुतरां सम्पन्नं संसिद्धम्। कुत इत्यपेक्षायामाह—य इति। यस्त्वं अद्भुतं अत्याश्चर्यजनकं भारतं कृतवान्। तस्माद्धुतत्वमेव विवृणोति-सर्वेति, सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिश्चतुर्विधपुरुषार्थैः परितः साधनसहितैर्बृंहितं सम्वर्द्धमित्यर्थः। अत एव महत् ग्रन्थतोऽपि विपुलम् ॥ ३॥ ❀ ❀ किञ्च यत्सनातनं अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायं ब्रह्म वेदस्तदधीतं जिज्ञासितं विचारितं च तथापि एवं कृतकृत्योऽपि त्वं हे प्रभो सर्वथा समर्थः अकृतार्थः अकृतकृत्य इव आत्मानं किमर्थं शोचसीति शेषेणान्वयः॥ ४॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्‌के यश-कीर्तनकी महिमा और देवर्षि नारदजीका पूर्वचरित्र

सूतजी कहते हैं—तदनन्तर सुखपूर्वक बैठे हुए वीणापाणि परम यशस्वी देवर्षि नारदने मुस्कराकर अपने पास ही बैठे ब्रह्मर्षि व्यासजीसे कहा ॥ १॥ ❀ ❀ नारदजीने प्रश्न किया—महाभाग व्यासजी! आपके शरीर एवं मन-दोनों ही अपने कर्म एवं चिन्तनसे सन्तुष्ट हैं न?॥ २॥ ❀ ❀ अवश्य ही आपकी जिज्ञासा तो भलीभाँति पूर्ण हो गयी है; क्योंकि आपने जो यह महाभारतकी रचना की है, वह बड़ी ही अद्भुत है। वह धर्म आदि सभी पुरुषार्थोंसे परिपूर्ण है ॥ ३॥ ❀ ❀ सनातन ब्रह्मतत्त्वको भी आपने खूब विचारा है और जान भी लिया है। फिर भी प्रभु! आप अकृतार्थ पुरुषके समान अपने विषयमें शोक क्यों कर रहे हैं?॥ ४॥

व्यास उवाच

अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे।
तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम्॥ ५॥
स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः।
परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः॥ ६॥
त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व॥ ७॥

श्रीनारद उवाच

भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम्। येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम्॥ ८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मा शारीरो मानसश्च। तन्मूलं तस्य अपरितोषस्य कारणमव्यक्तमस्फुटम्, हे नारद! त्वा त्वां पृच्छामि आत्मभवो ब्रह्मा तस्य आत्मनः देहादुद्भूतः तम् अत एवागाधोऽतिगम्भीरो बोधो यस्य तम्॥ ५॥ ❀ ❀ अगाधबोधतां प्रपंचयन्नाह स वा इति द्वाभ्याम्। सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः-यद्यस्मात् पुराणः पुरुष उपासितस्त्वया। कथंभूतः परावरेशः कार्यकारणनियंता। मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि॥ ६॥ ❀ ❀ किं च त्वं त्रिलोकीं पर्यटन्नर्क इव सर्वदर्शी योगबलेन प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः, अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निष्णातस्य तदुक्तं याज्ञवल्क्येन "इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति। अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये। व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्य मेऽलमत्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय॥ ७॥ ❀ ❀ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम्। विमलं भगवद्यशो विना येनैव धर्मादिज्ञानेनासौ भगवान्न तुष्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं मन्येऽहम्॥ ८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे इति संबुद्ध्यर्थेऽव्ययम् । तेन हे नारदेति लब्धम् । अत एव ब्रह्मपुत्रत्वादेव ॥ ५ ॥ ❁ ❁ अत्राशयमाह–पराशरपुत्रत्वेन महाभागत्वेन चतुर्वेदज्ञत्वेन ब्रह्मानुभवित्वेन च त्वयाहमुक्तस्त्वं तु ब्रह्मपुत्रोऽगाधबोधः सर्वज्ञो भगवदुपासक इति मत्तः सर्वथैव विशिष्ट इति भावः । यः परावरेशः स त्वया यद्यत उपासितोऽतो भवान्समस्तगुह्यं वेदेत्यन्वयः । असंगः गुणसंगरहितः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ न्यूनं नितरामुर्वरितम् ॥ ७ ॥ ❁ ❁ भगवतो यशः सर्वेस्वरूपेभ्यो भगवत्स्वरूपोत्कर्षः सर्वोत्कर्षद्योतिनी तस्य लीला भक्तिश्च । ननु मया ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तदर्शनं कृतं तत्राह–येनेति । तद्दर्शनं दर्शनशास्त्रमपि खिलं न्यूनमेव मन्ये तद्दर्शनकर्तुरेव तवापि चित्तप्रसादश्चेत्तर्ह्यधीत्याधीत्य तद्दर्शनाभ्यासिनामपि कथं चित्तं प्रसीदेदित्यत्र भवानेव प्रमाणमिति भावः । स्वामिचरणोक्तेरपि तदेव दर्शनं खिलं मन्ये भगवद्यशसोऽप्राधान्येन वर्णनकरशास्त्रवर्णनमेवेत्यर्थः ॥८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्ट आह व्यासः अस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः । त्वयोक्तं सर्वमिदं जिज्ञासितं सुसंपन्नमित्यादिनोक्तं ममास्त्येव, तथापि ममात्मा न परितुष्यते तस्यासंतोषस्य मूलं निमित्तमव्यक्तं न मया ज्ञातमतस्त्वामेवागाधबोधमपारज्ञानं सर्वज्ञमिति यावत्, आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनः शरीरादुत्संगादुद्भूतं पृच्छामहे ॥ ५ ॥ ❁ ❁ नाहं जानामीति मा वोच इत्यभिप्रायेणाह स वा इति । स वै ज्ञानिनामग्रणीर्भवान्समस्तं गुह्यं देहिनामन्तर्गतं वेद जानाति, कुतः यद्यस्मात्त्वया पुराणः पुरुषः सर्वजगत्कारणभूतः सर्वज्ञः परमपुरुष उपासितः । कथं परमपुरुषोपासनमात्रेणाहं जानीयामित्यत्राह–परावरेशः परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात्स चासावीशः सर्वनियन्ता भगवान् मनसैव संकल्पमात्रेणैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति संहरति च, अथापि गुणैः सत्त्वादिभिर्न सज्जते इत्यसंगः स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वनियन्तुः सर्वप्राण्यन्तर्गतवस्तुवेदित्वाद्यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवतीति न्यायेनेश्वर-वत्सर्वमुक्तप्रायस्त्वमपि जानास्येवेति भावः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ एतदेवोपपादयन्नसंतोषनिमित्तं वदेत्याह त्वमिति । त्वमर्कः सूर्य इव त्रिलोकीं पर्यटन् बहिष्ठवस्तुद्रष्टा वायुरिवान्तश्चरः ज्ञानव्याप्त्या सर्वेषामन्तश्चरन्नात्मसाक्षी आत्मनोन्तःकरणस्य साक्षी द्रष्टा हृद्गतार्थवेदीत्यर्थः । अतः परं चावरं च तयोः समाहारस्तस्मिन्ब्रह्मणि परे ब्रह्मणि तदावेदके वेदाख्ये ब्रह्मणि च विषये धर्मतो निवृत्तिधर्मैः व्रतैः कांडव्रतादिभिश्च स्नातस्य पारंगतस्य समाप्तधर्मव्रतस्येत्यर्थः मम न्यूनमसंतोषरूपमलं विचक्ष्व न्यूनशब्दस्त-द्धेतावुपचाराद्वर्त्तते, न्यूनहेतुं विचक्ष्व चक्षि–दर्शनेपि वर्त्तते, पश्यालोचयेत्यर्थः । अलं द्रष्टुं समर्थस्त्वम् । यद्वा न्यूनमिति भावप्रधानो निर्देशः । अलमधिकं न्यूनं न्यूनत्वं विचक्ष्व । अथवा चक्षिर्भाषणार्थ एव, न्यूनताहेतुं विचक्ष्वेत्यर्थः । इत्थं प्रचोदित आह भगवान्नारदः यावदध्यायसमाप्ति ॥ ७ ॥ ❁ ❁ किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिता इति तदुत्प्रेक्षितमेव तावदसंतोष-हेतुमाह भवतेति द्वाभ्याम् । अमलं शृण्वतां वदतां चाखिलदुरितापहं भगवतो यशः भवतानुदितप्रायं प्रायेणावर्णितमित्यर्थः । प्रायग्रहणेन भारते प्रासंगिकतयाऽप्राधान्येन भगवद्यशः क्वचित्क्वचिदुदितं, न तु कृत्स्नप्रबन्धानुस्यूतत्वेन प्राधान्येन चोदितमिति सूच्यते । येन भगवद्यशोऽननुवर्णितेनैवासौ तवात्मा न तुष्येत, असौ तवात्मा भगवान्वा न तुष्येत, भगवदपरितोषेऽपि सति तन्नियम्यं त्वदीयमन्तःकरणमपि न तुष्यत्येवेति भावः । यद्वा येनैव कारणेन न तुष्येतासौ तवात्मा भगवान्वा तत्कारणं किमिति चेत् खिलं न्यूनं तद्दर्शनमेव भगवद्दर्शनमेव भगवत्स्वरूपगुणविभूतियाथात्म्यज्ञानपूर्वकं प्राधान्येन तद्वर्णनाभाव एवेति मन्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवं नारदेन पृष्टोऽपरिमितज्ञानस्वरूपोऽपि अज्ञवत् दुष्टजनमोहनाय तत्कारणं तमेव पृच्छतीत्याह अस्त्येवेति । हे नारद ! त्वयोक्तमिदं सर्वं मे अस्त्येव न किंचिदवशिष्टमस्ति, तथापि मे आत्मा मनः न परितुष्यते नालंबुद्धिं प्राप्नोति । तुष्यतीति वक्तव्ये 'तुष्यते' इति प्रयोगात् अज्ञजनमोहनार्थमेव हरिणा प्रश्नः क्रियते नाज्ञानादिति महान्विशेषो विज्ञायते । आत्मनो विष्णो-र्भवतीत्यात्मभवो ब्रह्मा, तस्यात्मनः शरीरादुद्भूत उत्पन्न आत्मभवात्मभूतः ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः । आत्मनि भवतीति वा त्वेति त्वामव्यक्तं सूक्ष्मं तस्यापरितोषस्य मूलं कारणं पृच्छामहे । अल्पज्ञश्चेत्प्रश्नोत्तरं कथं ब्रूयादिति तत्राह अगाधेति । अपरिमितज्ञानं प्रश्नोत्तरवचन-समर्थमित्यर्थः । अत्रापि समित्युपसर्गमन्तरेण पृच्छतेरात्मनेपदप्रयोगेण नारदस्य ज्ञानं चुलुकजलपरिमितं व्यासज्ञानं प्रलय-समुद्रवदपरिमितमिति तात्पर्यं शब्दज्ञैरेव ज्ञायते । आत्मभुवात्मभूतमिति केचित्पठन्ति, तत्रोवङादेशश्छांदसः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ नारदस्य स्वात्मानलम्बुद्धिहेतुवेदनकारणं वक्तीत्याह स वा इति । यो गुणैर्विरचितशरीरगतसुखदुःखफलसंगरहितो विश्वं मनसैव स्वतन्त्रसाधनान्तरनिरपेक्षतया सृजत्यवति संहरति स परावरेशो मुक्तामुक्तप्रपञ्चयोरीश इति परावरेशः । जगदुत्पत्तेः पुराप्यस्तीति पुराणः पुरमणतीति वा पुरूणि कर्मफलानि सनोति ददातीति पुरुषः, उपासित इति–अतः भवान् समस्तगुह्यं वेदेत्येकान्वयः । एतदुक्तं भवति चतुर्मुखप्रियपुत्रत्वात्तवैव सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेन सर्वज्ञत्वात्तत्प्रसादादस्मदनलम्बुद्धिहेतुवेदनमस्तीति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ ६ ॥ ❀ ❀ तव भगवत्प्रसादेन जनितापरोक्षज्ञानेन सर्वत्राव्याहतगतिकर्मणा च योगप्रभावेन सर्वप्राणिशरीरान्तश्चरणेन चानलम्बुद्धिहेतुवित्त्वमित्याह त्वमिति। त्रिलोकीं पर्यटन् अर्क इव त्रिलोक्यां अव्याहतगतिः सर्वप्राण्यन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी सर्वजीवबुद्धिवर्तिवृत्तज्ञः त्वं परे ब्रह्मणि तथा अवरे तत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतो वेदोक्तभगवद्धर्मानुष्ठानेन तदधिकारोपपादकवेदव्रतादिभिश्चानुष्ठापितैः लोकमोहाय च मयानुष्ठितैः स्नातस्य कृतकृत्यस्य मे अवतारप्रयोजनं न्यूनं नितरामुर्वरितमलं यथा भवति तथा विचक्ष्व विशिष्टतया ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदोपि सर्वज्ञस्य व्यासस्य हृदि स्थिताभिप्रायं विद्वान् तत्प्रसादमादित्सुरवतारप्रयोजनं वक्तीत्याह भवतेति। हे व्यास, भवता भगवतो हरेरमलं यशोऽनुदितप्रायं बहुत्वेन न प्रतिपादितं, येनानुदितेन यशःप्रतिपादकशास्त्रेणासौ भवत आत्मा नैव तुष्येत, अहं तस्य यशसः प्रतिपादकं शास्त्रं खिलमुर्वरितं मन्य इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्यापरितोषस्य मूलं कारणम् अव्यक्तमस्माभिर्दुर्ज्ञेयं त्वां वयं पृच्छाम। अत्र हे इति सम्बोधनेन न चाहमपि न जानामीति वाच्यम्, यत आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहात् भूतं जातमिति पैतृकप्रभावः अगाधबोध इति स्वीयश्च प्रभावस्तज्ज्ञाने कारणमस्त्येवेति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ त्वया यत् पुराणः पुरुष उपासितः तेन पराशरपुत्रत्वेन महाभागत्वेन चतुर्वेदज्ञत्वेन ब्रह्मानुभवित्वेन च त्वयाहमुक्तः, त्वं तु ब्रह्मणः पुत्रोऽगाधबोधः सर्व्वज्ञो भगवदुपासक इति मत्तः सर्व्वथैवातितरामेव विशिष्ट इति भावः। परावरेश इत्यादिविशेषणकः स वै निश्चितं भवानेव, भगवदवतारत्वात्। अतो भवान् समस्तानां समस्तञ्च गुह्यं वेद ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सर्व्वलोकहितार्थमेव पुराणपुरुषस्त्वद्रूपेणावतीर्णस्तन्ममाद्य हितं कुरुष्वेत्याह त्रिलोकीं पर्य्यटन् अर्क इव सर्व्वदर्शी। वायुरिवान्तश्चरः। आत्मेव साक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः। अतः परे ब्रह्मणि धर्म्मतः योगेन निष्णातस्य। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन-'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्म्मणाम्। अयन्तु परमो धर्म्मो यद्योगेनात्मदर्शनमि'ति। अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य अलमत्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अनुदितप्रायम् अनुक्तप्रायम्। भगवतो यशः सर्व्वस्वरूपेभ्यो भगवत्स्वरूपस्योत्कर्षः सर्व्वोत्कर्षद्योतिनी तस्य लीला भक्तिश्च। ननु मया ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तदर्शनं कृतं तत्राह येनेति। तद्दर्शनं दर्शनशास्त्रमपि खिलं न्यूनमेव मन्ये। तद्दर्शनकर्तुरेव तवापि चित्ताप्रसादश्चेत् तर्हि अधीत्याधीत्य तद्दर्शनाभ्यासिनामपि कथं चित्तं प्रसीदत्वित्यत्र भवानेव प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे इति। हे नारद, तत्तस्यापरितोषस्य मूलहेतुं त्वा त्वाम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यद्यस्मात् त्वया पुरुषः उपासितः मनसैव संकल्पेनैव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमर्क इव त्रिलोकीं पर्यटन् आत्मसाक्षी शरीररूपात्मद्रष्टा बाह्येन्द्रियवृत्तिद्रष्टेत्यर्थः। वायुरिवान्तश्चरः सन् आत्मसाक्षी। अंतःकरणवृत्तिद्रष्टा परे ब्रह्मणि धर्मतः निवृत्तिधर्मतः अवरे शब्दब्रह्मणि व्रतैः तदध्ययनार्थकैर्नियमैः स्नातस्य कृतावगाहनस्य मे अलं अत्यर्थं न्यूनं विचक्ष्व मम तपो व्रतज्ञानप्रयत्नादिषु अपूर्णं यदस्ति तदालोचय ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भवता भगवतः अमलं श्रावयितॄणां श्रोतॄणां च मलघ्नं यश अनुदितप्रायमवर्णितप्रायम्। येनैव भगवद्यशोवर्णनमन्तरेण दर्शनेन असौ तवात्मा न तुष्येत तत्ते दर्शनं ज्ञानं खिलमपूर्णं मन्ये ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

प्रमाणबलविचारकाणां नात्रोत्तरस्फूर्त्तिरित्याह अस्त्येवेति। साधनस्य फलव्यभिचारे यन्मूलं तदव्यक्तं न प्रकटो लोकवेदयोरसिद्धत्वात् अतः अगाधबोधं त्वां पृच्छामहे। अगाधं प्रमाणागम्यं तत्रापि प्रमेयबलाद्बोधः तदाह आत्मभवात्मभूतमिति। आत्मा नारायणः तद्भवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहाज्जातम् (आत्मेर्भवान्तसेवां धन वाहं भगवदवतार आत्मवित् "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती"ति श्रुतेः आत्मैव जातः?) असाधनसम्बन्धो वा सूचितः, भगवत्सेवकं वा 'भूतानि विष्णोः सुरपूजितानी'ति वाक्यात् ॥५॥ ❀ ❀ तस्य प्रमेयबलमाह स वै भवानिति। वेदानां समस्तं गुह्यं भवानिति वा उभयत्रापि हेतुः, उपासित इति पुराणत्वमुत्तमत्वाय तेन पुरुषोत्तमः सेवित इति कालादिनिरपेक्षः सेव्यसामर्थ्येन सेवकसामर्थ्यं वक्तुं भगवद्गुणानाह परेति। सर्वेश्वरत्वं सर्वकर्तृत्वं च चिंतनमात्रेण गुणाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नारदस्य स्वतोऽपि सामर्थ्यहेतुमाह पर्यटन्निति। बहिरन्तः सर्वपरिज्ञानार्थं दृष्टान्तद्वयमपेक्षितरूपं च क्रियया सर्वेलोकगमनं योगेनांतः प्रवेशः ज्ञानेन सर्वसाक्षित्वम्। एवं सार्द्धश्लोकेन भक्त्यादिभिः सर्वसामर्थ्यं प्रतिपाद्य स्वसंदेहं पृच्छति परावरे ब्रह्मणीति। परं वेदान्तप्रतिपाद्यम् अवरं वेदः तत्र क्रमेणैव धर्मतः यज्ञादिकरणात् ब्रह्मणि निष्णातः तदुभयनिष्णातस्य यन्मूलं तद्विचारय। आपाततो विचारितं न भविष्यतीत्याह अलमिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदस्तु विचारितमेव वर्त्तत इति सिद्धवत्कारेणाह। अग्निहोत्रसुवर्णस्त्रीज्ञानसद्भावेऽपि यथा दीपसूर्यादिव्यतिरेकेण न बहिः प्रकाशः तथा भगवद्यशोव्यतिरेकेण नान्तः प्रकाशः, भगवदीयास्तु धर्मा न ज्ञानादिभिः प्रकाश्याः। ते च महान्तो बहवश्च यद्यपि व्याप्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तिष्ठति स च विषयो न ज्ञानादिभिः प्रकाश्यते। यद्यपि भारते भगवद्यशःप्रतिपादनं गीतायां च विशेषतः, तथापि इतरशेषत्वेन प्रतिपादनात् व्यामोहकलीलात्वेपि हृदये तथैवावेशात् पूर्वकांडशेषत्वेनोक्तरकाण्डनिरूपणेन वेदान्तैः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्रतिपादनं तथा भगवद्यशोऽपि गीतादौ तदेवाह। अमलं यशस्तेनैवान्तःकरणदोषाभावः तद्व्यतिरेकेणापि सर्वं भविष्यतीति ज्ञाने खिलता ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अस्तीत्यत्र। तन्मूलपदं व्याकुर्वन्ति साधनेत्यादि। प्रमेयबलादिति। भगवन्नप्तृत्वेन भगवन्नै कट्यतस्तत्स्वरूपबलादित्यर्थः। असाधनफलसम्बन्ध इति। साधनाभावेपि भगवदैक्यप्राप्तिरित्यर्थः। श्रुतिविरोधमिवाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः भगवत्सेवकमिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स वै भवानित्यत्र। कालादिनिरपेक्ष इति। इदं वेदगुह्यत्वज्ञापकमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमित्यत्र। स्वतोपीति। भगवदवतारत्वादित्यर्थः। अपेक्षितरूपमिति। व्यासस्य नारदे यादृशं ज्ञानं स्वखेदनिवृत्त्यर्थमपेक्षितम्, तादृग्रूपं ज्ञानं नारदे वर्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भवतेत्यत्र। सिद्धवत्कारेणाहेति। हेतुपूर्वकं तज्ज्ञानन्यूनत्वस्य कारणमाहेत्यर्थः। न्यूनत्वहेतुं व्याकर्तुमुपपादयन्ति अग्निहोत्रेत्यादि। तथा च यथाग्निहोत्रादिवाह्यविषयकज्ञानस्य सत्त्वेपि दीपादिव्यतिरेकेण तदलाभात् सतोपि ज्ञानस्य खिलता, तथान्तःप्रकाशकव्यतिरेकेणान्तरार्थालाभात्तज्ज्ञानस्यापि सेति यशःकथनाभावो न्यूनत्वहेतुरित्यर्थः। ननु तदकथनाभावेपि ज्ञानादिभिरान्तराणामहमादीनां प्रकाशान्न तस्य न्यूनत्वहेतुतेत्यत आहुः भगवदीयेत्यादि। कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ते चेत्यादि। तथा च यथा स्वल्पेन दीपेन न महागृहादिप्रकाशः, तथा स्वल्पेन ज्ञानेन तेषामिति तथेत्यर्थः। ननु यशस्तु गीतम्, अतः कथमप्रकाशः, कथं वा दर्शनस्य खिलत्वमत आहुः यद्यपीत्यादि। व्यामोहकलीलात्वेपीति। सारथ्यादेरित्यर्थः। अत एव 'यच्चावहासार्थमि'त्याद्यर्जुनवाक्यम्। तथैवेति व्यामोहकत्वेनेत्यर्थः। दृष्टान्तमाहुः आहेति। अनुदितप्रायपदेनाह। खिलत्वस्वरूपमाहुः अमलमित्यादिना अमलमिति। मलमावरकं तद्रहितम्। तथा च भारते इतरशेषत्वाद्यावरकसत्त्वाद्यशसोऽमलत्वाभावः खिलत्वहेतुरिति तेन तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्टो व्यास आह—अस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः। 'जिज्ञासितं सुसम्पन्नं' इत्यादिना यत्त्वयोक्तं तदिदं सर्वं मे ममास्त्येव, तथापि मे शारीरो मानसश्चात्मा न परितुष्यते तस्यासन्तोषस्य मूलं कारणमव्यक्तं ममाज्ञातमतस्त्वा त्वां पृच्छाम। हे इति सम्बोधनम्। हे नारद त्वयाऽहमपि न जानामीति न च वाच्यम्, यत आत्मा श्रीनारायणस्तद्भवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहादुत्सङ्गात् भूतो जातस्त्वमित्याह—आत्मभवात्मभूतमिति। न केवलं पैतृक एव तव प्रभावः, किन्तु स्वतोऽपि त्वं गुह्यज्ञानवानित्याह अगाधबोधमिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ वा इत्यवधारणे। स ज्ञानिश्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धो भवान् समस्तं सर्वं गुह्यं वेद जानाति ममासन्तोषकारणज्ञाने कः सन्देहः। सर्वगुह्यज्ञाने हेतुमाह—यदिति। यत् यस्मात् पुराणः सर्वकारणभूतः पुरुषो भवतोपासितः सेवितोऽतस्तत्कृपया सर्वं जानातीत्यर्थः। तत्कृपयाऽपि कथं सर्वज्ञता तत्राह—परावरेश इति, यतः परे ब्रह्मादयः अवरेऽस्मदादयस्तेषामीशो नियन्ताऽन्तर्यामीत्यर्थः। कुत एवं तस्येशत्वमित्यपेक्षायामाह—मनसेति। यतो मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव विश्वं सृजति अवति रक्षति अत्ति संहरति च। अथापि गुणैः सत्त्वादिभिस्तस्यासङ्गः, तत्र न सज्जते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गुह्यज्ञानवत्त्वमेव दृष्टान्तेनोपपादयन्ममासन्तोषहेतुं वदेत्याह—त्वमिति। त्वं हि त्रिलोकीं पर्यटन्नर्क इव बहिः सर्वदर्शी योगबलेन वा प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामन्तश्चरः सन् आत्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः। अतः परे ब्रह्मणि भगवति धर्मतो ध्यानात्मकयोगेन निष्णातस्य तत्परस्य। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति। तथा च अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य पारङ्गतस्य मे यन्न्यूनं न्यूनत्वमसन्तोषकारणं तदलमतिशयेन सम्यग्विचक्ष्व वितर्कय। ततश्च तद्वदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टो नारदो व्यासेन 'किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः' इति यदुत्प्रेक्षितमसन्तोषकारणं तदेवाह—भवतेति। अमलं शृण्वतां चाखिलदुरितनिवर्त्तकं भगवतो यशो भवताऽनुदितप्रायं प्रायेणानुदितम्। अत एव तव सन्तोषो न जात इति शेषः। ननु वेदविभागवेदान्तसूत्रमहाभारतादिकरणेन सर्वोपकारस्य जातत्वात्तेन कथं न सन्तोष इत्याशङ्क्य यद्व्यासेन 'प्रियाः परमहंसानाम्' इत्यादिकारणं तर्कितं तन्मनसि निधायोत्तरमाह—येनेति। असौ सन्तोषकर्त्ता सर्वान्तर्यामी भगवान् येन न तुष्येत तद्दर्शनं शास्त्रं खिलं न्यूनं निरर्थकमेवाहं मन्ये इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

व्यासजीने कहा—आपने मेरे विषयमें जो कुछ कहा है, व सब ठीक ही है। वैसा होनेपर भी मेरा हृदय सन्तुष्ट नहीं है। पता नहीं, इसका क्या कारण है ? आपका ज्ञान अगाध है। आप साक्षात् ब्रह्माजीके मानसपुत्र हैं। इसलिये मैं आपसे ही इसका कारण पूछता हूँ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नारदजी ! आप समस्त गोपनीय रहस्योंको जानते हैं; क्योंकि आपने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उन पुराणपुरुषकी उपासना की है, जो प्रकृति-पुरुष दोनोंके स्वामी हैं और असङ्ग रहते हुए ही अपने सङ्कल्पमात्रसे गुणोंके द्वारा संसारकी सृष्टि, स्थिति और प्रलय करते रहते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आप सूर्यकी भाँति तीनों लोकोंमें भ्रमण करते रहते हैं और योगबलसे प्राणवायुके समान सबके भीतर रहकर अन्तःकरणोंके साक्षी भी हैं। योगानुष्ठान और नियमोंके द्वारा परब्रह्म और शब्दब्रह्म दोनोंकी पूर्ण प्राप्ति कर लेनेपर भी मुझमें जो बड़ी कमी है, उसे आप कृपा करके बतलाइये ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदजीने कहा—व्यासजी ! आपने भगवान्‌के निर्मल यशका गान प्रायः नहीं किया। मेरी ऐसी मान्यता है कि जिससे भगवान् संतुष्ट नहीं होते, वह शास्त्र या ज्ञान अधूरा है ॥ ८ ॥

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥
न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥ १० ॥
तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु भगवद्यश एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति । चशब्दाद्धर्मादिसाधनानि च । तथा धर्मादिवत्प्राधान्येन वासुदेवस्य महिमा न हि उक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्यं च खिलमेवेत्याह नेति । चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानमुशन्ति मन्यन्ते । कुतः । मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसा यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते । उशिक्क्षयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते । यथा प्रसिद्धा हंसा मानसे सरसि चरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्ते काकक्रीडास्थाने न निरमंत इति श्लेषः ॥ १० ॥ ❀ ❀ विनापि पदचातुर्यं भगवद्यशःप्रधानं वचः पवित्रमित्याह तदिति । तद्वाग्विसर्गः स चासौ वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगः । जनानां समूहो जनता, तस्या अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा सः । यस्मिन्वाग्विसर्गे अबद्धवत्यप्यपशब्दादियुक्तेऽपि प्रतिश्लोकमनन्तस्य यशसांऽकितानि नामानि भवन्ति । तत्र हेतुः । यद्यानि नामानि साधवो महांतो वक्तरि सति शृण्वंति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्ति कीर्तयन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भक्तिहीनं कर्म शून्यमेवेति कैमुत्यन्यायेन दर्शयति नैष्कर्म्यमिति । निष्कर्म ब्रह्म तदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यम् । अज्यतेऽनेनेत्यंजनमुपाधिस्तन्निवर्तकं निरंजनम् । एवंभूतमपि ज्ञानमच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेदलमत्यर्थं न शोभते । सम्यगपरोक्ष्याय न कल्पत इत्यर्थः । तदा शश्वत्साधनकाले फलकाले चाभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं तच्चेति चकारस्यान्वयः । तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं चेत्कुतः पुनः शोभते ? बहिर्मुखत्वेन सत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति नन्विति । तत्र तत्र पाद्मब्रह्माण्डादिपुराणेषु । इत्यर्थ इति । पुरुषार्थशिरोमणिरपि वासुदेवमहिमा पुरुषार्थत्वेनापि न वर्णितः । किं तु मोक्षसाधनत्वेन वर्णितोऽतोऽत्यादरणीयवस्तुन आदराभावश्चित्तस्याप्रसादमपि किं न करोत्विति भावः । ननु अन्यत्र पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् । "मुक्तैः प्राप्यो हरेर्भक्तिर्मथुरायां च लभ्यते" इति । "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्यादिभिस्तत्र तत्र क्वचिन्मोक्षोपर्य्यपि भक्तिरुक्तेत्यत आह–अन्विति । अन्वनु पौनःपुन्येन न वर्णितः । "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यत्राभ्यासस्यैव शास्त्रतात्पर्यज्ञापकत्वेनोक्तत्वात् । अतो भगवन्महिम्न एव फलत्वेनोत्कर्षं पौनःपुन्येन यदा वर्णयिष्यसि तदैव ते चित्तप्रसादो भावीति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ चित्राणि गुणालंकारयुक्तानि पदानि यत्र श्लेषेण चित्रस्य विस्मयस्य स्थानमपि यथा मन्त्रशास्त्रादि झटिति फलप्रदर्शकतया विस्मयकारि । कीदृशं जगदपि पवित्रयति स्वश्रोतृवक्त्राद्यात्मकं सर्वं जगदपि पुनाति किं पुनः स्वमिति जीवत्तुल्येन तद्यशसा विना कविवचोऽलंकारादियुक्तमपि मृतशरीरमिवापवित्रं भवतीति भावः । वायसं वयसो देहावस्थाया निर्वाहकं जीवनोपयोगिगणितायुर्वेदादिरूपं वा । यद्वा वायसं वयो हन्तीति वायसं कर्मकारकादत्र हननेऽर्थेऽण्प्रत्ययः । "किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः" इत्युक्तेः । मानसा हरेर्मनसि स्थिता भक्ताः "स त्वं हरेरनुध्यातः" इत्युक्तन्यायेन यत्र न नितरां रमन्ते सर्वथैव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न रमन्ते इत्यर्थः। यद्वा "यमकश्लेषचित्रेषु शसयोर्बवयोर्न भित्" इत्यालंकारिकोक्तेः, वा निश्चयेन आयशमयशस्करं तीर्थं शास्त्रमित्यर्थः। न यशो यस्मात्तदयशम्, समासान्तो डः, पुनः स्वार्थिकाण्यायशमिति "निपानागमयोस्तीर्थम्" इति कोशः। तच्चानंगरंगादिकामशास्त्राणीति ध्येयम्। यद्वा मानसाः सनकादय इत्युशन्तीत्यस्य कर्तृपदं कमनीयं सरो ब्रह्म वा। वश कान्तावत औणादिकः किच्प्रत्ययः। किन्त्वात्संप्रसारणे प्रतिपदिकसंज्ञोत्तरं "चोः कुः" इति कुत्वे रूपमुशिगिति। यद्वा जगदेव पविर्वज्रं "कुलिशं भिदुरं पविः" इत्यमरोक्तेस्तस्मात्त्रायत इति। यद्वा जगत्पिबति संहरतीति जगत्पः कालस्तस्मात्त्रियत इति तथा, "जगदघभिदलं स्याच्छ्रावयेद्वा मुरारेः" इति श्रीदशमोक्तेः। यद्वा जगत्पान्ति तत्त्वोपदेशादिनेति जगत्पाः शुकसनकादयस्तैर्विशेषेण त्रायते वर्ध्यते इति जगत्पवित्रम्। अत्र वचःशब्देन वाक्येऽभिधीयमाने "नाभागा नभगापत्यं यतंतं भ्रातरः कविम्। यविष्ठं व्यभजन्दायं ब्रह्मचारिणमागतम्" इत्यादीनां श्रीभागवतीयानामपि पृथग्वाक्यानां वायसतीर्थत्वं प्रसज्येत, शास्त्रेऽभिधीयमाने व्यासादिकृतेषु पुराणादिषु न कुत्रापि हरियशःसामान्याभाव इति न कस्यापि वायसतीर्थत्वं स्यात्। तस्मात् "कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम्। इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसंगैः" इति द्वादशोक्तेरत्र वचःशब्देनोत्तरत्र वाग्विसर्गपदेन च कथाप्रसंग एवोच्यते। एवं च सन्त्यत्रत्यानि सर्वाण्येवोपाख्यानानि हरियशोलंकृतान्येवान्यत्र पुराणादौ बहून्येवोपाख्यानानि हरियशोरहितानि वायसतीर्थान्येवेति संगतिः॥ १०॥ ❀ ❀ व्यतिरेकेणोक्त्वाऽन्वयेनाह- विनापीत्यादिना। "अबद्धं स्यादनर्थकम्" इत्यमरः। प्रतिश्लोकं श्लोकमात्रे प्रतीतसांकेतादित्वादसम्यगर्थबोधकेपि यस्मिन्यश उपाख्याने, यद्यशोपाख्यानं तत्र जनताघविप्लवत्वे हेतुरिति स्वामिचरणानाम्। शृण्वन्ति श्रुत्वापि गायंति गीत्वापि गृणन्ति न तृप्यंतीति भावः॥ ११॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। "ज्ञानकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी" इति वाक्यात्। "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्" इति ब्रह्मवाक्याच्चायं भावः। यद्वा नैष्कर्म्यं ज्ञानमत्र वेदान्तशास्त्राभ्यासः। निष्कर्मतापादकं गीतोक्तम् "अभयं सत्त्वसंशुद्धिः" इत्यादिरूपं वा। अत्र विश्वनाथः-न केवलं वचोमात्रमेव भक्तिरहितं व्यर्थमपि तु श्रौतवचसापि प्रतिपाद्यमपरोक्षं ज्ञानमपि भक्तिरहितं व्यर्थं किमुत परोक्षं ज्ञानं किमुततरां निष्कामकर्म किमुततमां सकामकर्म व्यर्थमित्याह नैष्कर्म्यरूपम्। अच्युतभावश्चिदानंदविग्रहत्वभावनया या भक्तिस्तद्वर्जितं चेज्ज्ञानं न शोभते। तेन तस्मिन्मायाशबलतालक्षणापकर्षभावनया मोक्षसाधकं न भवतीत्यर्थः। अलमतिशयेन। निरञ्जनम् अंजनमविद्या तद्रहितमपरोक्षमपि, किं पुनः परोक्षमित्यर्थः। न च वाच्यमुपाध्यभावे मोक्षस्यासंभावना नास्तीति। भगवतोऽचिंत्यशक्त्या नष्टस्याप्युपाधेः पुनः पुनः प्ररोहात्। तथा हि वासनाभाष्यधृतं परिशिष्टवचनं "जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बंधनं यान्ति कर्मभिः। यद्यचिंत्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिनः" इति। तत्रैवान्यत्र च "जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते कचित्संसारवासनाम्। योगेन न विलिप्यंते कर्मभिर्भगवत्पराः" इति। तथा "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति। ज्ञानकार्यं नैष्कर्म्यमपि न शोभते। तथाहि-रथयात्राप्रसंगे विष्णुभक्तिचन्द्रोदयधृतं पुराणान्तरवाक्यं "नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं जगदीश्वरम्। ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद् ब्रह्मराक्षसः" इति। अत एवाग्रे वक्ष्यते "आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः" इति। ज्ञानस्याप्यच्युतभाववर्जितत्वे तस्मिन्भगवति मायामयत्वभावनादिलक्षणोऽपराधो दुर्निवारण एव। एवं च यदि तादृशभक्तिहीनं ज्ञानमपि विफलं तदा कुतः पुनरिति स्वामिवत्॥ १२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

जनतेति। 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' इति सूत्रेण जनशब्दात् समूहार्थे तल्प्रत्ययो बोद्धव्यः॥११॥ ❀ ❀ नैष्कर्म्यमिति। निष्कर्मणो मोक्षस्य साधनं वा नैष्कर्म्यम्। अज्यत इति। अज्यते म्रक्ष्यते इत्यर्थः॥ १२-१४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रायशब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति यथेति। हे मुनिवर्य ! धर्मादयो धर्मार्थकामादयोऽर्थाः पुरुषार्थाः यथा ससाधनैरनुकीर्त्तिता भारते इति शेषः, तथा वासुदेवस्य महिमा ते त्वया नानुवर्णितः॥ ९॥ ❀ ❀ एवं तदुत्प्रेक्षितमेवासंतोषहेतुं दृढीकृत्याह प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रिया इति। तदुत्प्रेक्षितमेव दृढीकर्तुं भागवतधर्माप्रतिपादकस्य प्रबंधस्य परमहंसैरनादरणीयत्वमित्याह नेति। तच्चित्राणि पदानि यस्मिन् अथ वैचित्र्यस्याप्युपलक्षणमेतदेवंविधमपि यद्वचः वाक्यं प्रबंध इति यावत्, पवित्रं शृण्वतां वदतां च पवित्रत्वापादकं हरेर्यशः कचिदपि न प्रगृहीत नोपाददीत चेन्न प्रगृणीतेति पाठे न वदेत चेत्प्रबंधयितृगतं वदनं प्रबंधे आरोप्य न गृणीतेत्युक्तम्। यद्वा यच्चित्रपदमपि वचस्तत्र हरेर्यशो न प्रगृणीत चेत्प्रबंधकर्त्तेति शेषः, तद्वाचः प्रबंधं वायसं तीर्थमुशंति वायसतीर्थतुल्यमिच्छंति। तीर्थं विशिंषन्निच्छाफलमाह-यत्र वायसे तीर्थे मानसा हंसा उशिक्क्षयाः कमनीयनिवासाः न निरमंति मानसाख्यसरोवरकमनीयनिवासस्थानविहारिणो मानसहंसा यथा वायसं तीर्थमुच्छिष्टयात्रादिषु रथ्योदकयुक्तं क्षेत्रं वायससंचारयोग्यमुशंति मन्यंत इति यावत्, यत्र न निरमंति न नितरां रमंते क्षणमात्रमपि न, तत्रावतिष्ठंत इत्यर्थः। तथोशिक्कमनीयं निरतिशयप्रियं ब्रह्मैव क्षयमाश्रयो येषां मानसाः मनस इमे मानसा ब्रह्मानंदानुभाविका हंसा विशुद्धांतःकरणाः परमहंसा इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यावत् , तद्वचः वायसंतीर्थमुशंति वायसतुल्यानां कामुकानामनुभवयोग्यं मन्यंते । यत्र न निरमंति नाद्रियंते न तत्र कर्णं दत्वा शृण्वंतीत्यर्थः । (उशिक्षतयेति पाठे उशब्दोऽवेधावणपरप्रेरणयापीत्यर्थः) ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवं भगवद्यशोऽनंकितप्रबंधस्य शब्दतोऽर्थतश्चित्रपदस्यापि भगवतानुपादेयत्वमुक्तम् , अथ तदंकितस्य वैचित्र्यरहितस्यापि प्रत्युत शब्दतोऽर्थतश्च दुष्टस्याप्यतीव तदुपादेयत्वमाह तदिति । प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि शब्दतोऽर्थतश्च दोषवत्यपि यस्मिन्प्रबंधेऽनंतस्य भगवतो यशसांकितानि चिह्नितानि भगवद्गुणप्रत्यायकानि नामानि नारायणवासुदेवकृष्णादिनामानि दृश्यंते इति शेषः, तद्वाग्विसर्गः स वाक्सृष्टिरूपः प्रबंधः जनता जनानां समूहः "ग्रामजनबंधुभ्यस्तल्" इति समूहार्थे तलप्रत्ययः, तलंतं स्त्रियामिति स्त्रीत्वं, तस्या अघं पापं विप्लवयति नाशयतीति विप्लवः अंतर्भावितण्यर्थात् प्लवेः पचादित्वादच् , यद्वा भावे 'ऋदोरप्' इत्यप् , जनताया अघस्य विप्लवो नाशो यस्मात्स तथा । अत एव भागवता उपाददत इति वदन् विशिनष्टि यच्छृण्वंति इति यद्वाग्विसर्गं साधवः शृण्वंति श्रावयितृसद्भावे गृणंति कथयंति श्रोतृसद्भावे तदुभयाभावे केवलं स्वयं गायन्ति सामान्याभिप्रायेण यत्तदिति नपुंसकनिर्देशः, शब्ददोषो नामानुपस्थाप्यार्थाभिप्रायेण प्रयोगः, यथा स्व इत्यस्य ज्ञातिधनाभिप्रायेण प्रयोगः । अर्थदोषो नामानुपस्थापकशब्दोपस्थाप्यत्वं, यथात्मात्मीययोः स्वशब्दोपस्थाप्यत्वम् । तदेवं त्रिवर्गतत्साधनप्रतिपादकं प्रबंधं भागवतानुपादेयं निंदित्वा भगवद्यशःप्रतिपादकस्यैव तदुपादेयत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ननु धर्मादितत्साधनानामपि पुरुषाभिलषितत्वेन हितत्वात्तन्निरूपणमप्यर्थवदेवेत्याशंकायां विषमिश्रपयःप्रशंसातुल्यं तन्निरूपणमित्यभिप्रायेणैश्वर्यकैवल्यतत्साधनानां पुरुषार्थत्वतत्साधनत्वं प्रतिक्षिपति नैष्कर्म्यमिति । निर्गतं कर्मणो निष्कर्म निष्कर्मैव नैष्कर्म्यं स्वार्थे ष्यञ् , कर्मणो वहिर्भूतं कर्मेतरदात्मयाथात्म्योपासनात्मकज्ञानमित्यर्थः, तन्निरंजनं रागद्वेषाद्यंजनरहितं रागादिभिरनुपप्लुतमप्यच्युतस्य भगवतो भावेन भक्तियोगेन वर्जितं चेद् ज्ञानानां मध्ये मलवद्धीनमत एव न शोभते । यद्वा नैष्कर्म्यं निरंजनं ज्ञानमप्यच्युतभाववर्जितं चेन्नालं शोभते नातीव शोभत इत्यर्थः । "सर्व्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभागि"ति केवलिनोऽपि पुनः च्यवनधर्मोक्तेस्तावत्कैवल्यस्य न पुरुषार्थत्वं नापि तत्साधनयोगस्य पुरुषार्थसाधनत्वमिति भावः । यतो नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगमेव न शोभते, कुतः पुनः तत्कर्म शोभते-किं यत्तत्कर्म-ईश्वरे न चार्पितमनर्पितमभिसंहितार्थकामादिफलमच्युतभाववर्जितं चेत्यर्थः । अत एव शश्वत्सदा फलानुभवदशायामनुष्ठानदशायां चाभद्रं दुःखं यस्मिंस्तदनुष्ठानदशायामभद्रवत्त्वं कायक्लेशाद्यावहत्वेन दुष्टमेव । फलदशायामपि पुनः पतनभयशंकयाऽभद्रवत्त्वमवगंतव्यम् । यदप्यकारणं निष्कामकर्माप्यच्युतभाववर्जितं चेन्न शोभते । अयमर्थः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च भगवद्भक्तिवर्जितो न शोभते । काम्यं कर्म न शोभते इति कैमुत्यन्यायसिद्धमिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भारतादिशास्त्रेषु हरियशसो वहूदितत्वात् कथं खिलं मन्य इत्युच्यत इति तत्राह यथेति । हे मुनिवर्य सर्वज्ञतम मुनिभिर्व्रियत इति वा मुनिवर्य ! धर्मादयः पुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथा वासुदेवस्य महिमा नातुवर्णितः, हि यस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः । धर्मादीनामल्पकथनेनापि पूर्तिः स्यान्न तथा वासुदेवस्य महिम्नो भारतादावतिकथितस्यापि सतां तत्र तात्पर्यातिशयात्फलाधिक्याच्च न हि सूर्योदयमाकांक्षमाणस्य खद्योतोदयेनेच्छा निवर्तत इत्येतदर्थं हिशब्देनाह, द्वितीयो हिशब्दो हेत्वर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ धर्मादीनामल्पकथनेन कथं पूर्तिः स्यादिति तत्राह नेति । यद्वचो जगत्पावनकरं हरेर्यशो न गृणीत कर्हिचिदपि न प्रतिपादयेत्तच्चित्रपदमपि चित्राणि पदानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं तत् वचः शास्त्रं न भवतीत्यर्थः । कुतः ? तद्वायसं वयोमात्रानुजीवितार्थं शास्त्रमुशंति इच्छंति, यत्र काकोच्छिष्टतीर्थे मानसाः प्रेक्षावंतः मानसाख्यसरोविहारिणो वा हंसाः परमहंसाः धवलपक्षा वा जलपयोविवेककारिणः मिमंक्षया विचारलक्षणस्नानेच्छया न न्यपतन् न निपतंति न प्रविशंतीति यथा तथा यत्र यस्मिन् तीर्थे मानसाः ब्रह्मणो मनसो जाताः सनकादयः हंसाः निर्लेपा इति वा । तस्मात् सज्जनानादरणीयत्वेन धर्मादीनामल्पकथनेन पूर्तिरिति भावः । विरसंत्युशिक्क्षया उशिक्शुद्धं क्षयं स्थानं येषां ते तथोक्ताः । शुद्धं ब्रह्म तदेव क्षयो येषां ते तथोक्ता इति वेति पठित्वा केचिद्व्याचक्षते तच्चिंत्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापि कथं न पूर्तिरिति तत्राह स वागिति । यस्मिन्निबंधे प्रतिश्लोकमपशब्दाद्यबद्धवत्यपि शाब्दिकैर्जुगुप्सिते देशकालगुणैरनंतस्य हरेः पारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानि नारायणादिनामानि संति साधवः परमभागवताः शुकादयो यच्च शृण्वंति गायंति गृणंति स जनतायाः जनसमूहस्याघं पापं विप्लावयति नाशयतीति जनताघविप्लवः वाचां विसर्गः विशिष्टरचनाविशेष इत्येकान्वयः । यस्मिन् सति प्रशस्तानि अनंतस्य नामानि साधवः शृण्वंतीति यत् यस्मात्तस्मात्स एव वाग्विसर्ग इति वा । जनतापापविनाशहेतुत्वात् सज्जनगृहीतत्वाच्च वासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेव शास्त्रं नान्यदतस्तदेव शास्त्रप्रणेतृभी रचनीयमिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ न केवलं वासुदेवमहिमद्योतकयशोंकविधुरशास्त्ररचनमेव मोघं किंतु हरिभक्तिविरहितनिर्निमित्तज्ञानकर्मणी अपि निष्फले एवेति विज्ञापयतीत्याह नैष्कर्म्यमिति । नैष्कर्म्यं स्वतो निष्कर्मणो मुक्तेः साधनम् अलं निरंजनं विषयसंमार्जनमलरहितम् अत्यंतविरक्तिमद्वेदार्थविषयं परोक्षज्ञानमप्यच्युतभाववर्जितं भगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततया निरंतरभावनया मनोयोजनेन रहितं वा न शोभते अधिकारिणोभीष्टफलं न प्रकाशयति, बंधकतया शश्वत्सर्वदा अभद्रममंगलमीश्वरे हरौ न चार्पितं कर्म न शोभत इति कुतः पुनः किमु वक्तव्यं ? यद्यप्यकारणं फलकामनादिविधुरं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथापीत्यर्थः । शश्वदभद्रमनुष्ठानकाले फलकाले वामंगलं यत्काम्यं कर्म न शोभत इति कुतः पुनः यदप्यकारणं नित्यं कर्म हरौ नार्पितं चेत्तन्न शोभत इति किं वक्तव्यमिति वा । अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वात् परोक्षोपपदमेवात्र ज्ञानं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तथा तद्वदपि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्सम्बंधमात्रं नास्ति तत् पुनरतिनिन्दितमित्याह न यद्वच इति । कर्हिचित् कुत्रचिदपि न प्रकर्षेण केनाप्यंशेन गृणीत ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवं व्यतिरेकेण तद्यशः स्तुत्वा अन्वयेनापि स्तौति । स वाचां प्रयोगो जनपरम्पराया अपि अघविप्लवो यस्मात् तथाविधः । कीदृशोऽपि यस्मिन् श्लोकं श्लोकं वर्णनं वर्णनं प्रति अबद्धवत्यपि तत्तच्छ्लोकमात्रं यत्किंचित्प्रतीतिसंकेतादित्वादसम्यगर्थबोधकेऽपि तस्य यशोवर्णनलेशसंयोजितानि नाममात्राणि सन्ति, न तु वर्णनचातुर्य्याणि तादृशोऽपि । अहो तस्य नामाभासमात्रसिद्धजनताघविप्लवमात्रत्वं कियन्नाममाहात्म्यं यत्तादृशकनिष्ठवाग्विसर्गमयमपि यशः साधवः पूर्वोक्तप्रोज्झितकैतवा अपि भक्ताः परमानन्दावेशात् विविधतयानुशीलयन्तीत्याह यच्छृण्वन्तीति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं हरियशोवर्णनोपलक्षितभक्तितो ब्रह्मज्ञानस्यापि न्यूनत्वे सकामनिष्कामकर्म्मन्यूनत्वं किमुतेत्याह नैष्कर्म्यमिति तैः ॥ १२–१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु पुराणेषु पाद्मादिषु भगवद्यशो वर्णितमेवेति तत्राह यथेति । चकारोऽप्यर्थे । धर्म्मादयोऽपि वासुदेवमहिमतोऽतिनिकृष्टा अपि यथा अर्था अनुकीर्त्तिताः पुरुषार्थत्वेनोक्ताः तथा वासुदेवस्य महिमा न वर्णितः पुरुषार्थत्वेनापि न वर्णितः, वाणतोऽपि भूरिशस्तत्र तत्र तन्महिमा अन्ततो मोक्षसाधनत्वेनोक्तः । अतोत्यादरणीयस्य वस्तुनः आदराभावश्चित्तस्याप्रसादमपि किं न करोत्विति भावः । ननु अन्यत्र पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् 'मुक्तैः प्रार्थ्या हरेर्भक्तिर्मथुरायाञ्च लभ्यते' इति 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इत्यादिभिस्तत्र तत्र क्वचिन्मोक्षोपर्य्यपि भक्तिरुक्तेत्यत आह अन्विति । अन्वनु पौनःपुन्येन न वर्णितः 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यत्र अभ्यासस्यैव शास्त्रतात्पर्य्यज्ञापकत्वेनोक्तत्वात् । अतो भगवन्महिम्न एव फलत्वेनोत्कर्षे पौनःपुन्येन स्पष्टतया यदा वर्णयिष्यसि तदैव ते चित्तप्रसादो भावीति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वासुदेवमहिमवर्णनाभावे कविकृतिमात्रस्यैव जुगुप्सितत्वमेवाह न यदिति । यद्वचः कर्तृ चित्राणि गुणालंकारयुक्तानि पदानि यत्र तत् श्लेषेण चित्रस्य विस्मयस्य स्थानमपि हरेर्यशो न प्रगृणीत, कीदृशं ? जगदपि पवित्रयतीति तत् स्वश्रोतृवक्त्राद्यात्मकं सर्व्वं जगदपि पुनाति किं पुनः स्वमिति । जीवनतुल्येन तद्यशसा विना कविवचोऽलंकारादियुक्तं मृतशरीरमिवापवित्रं भवतीति भावः । तद्वायसं तीर्थम् उच्छिष्टविचित्रान्नादियुक्तं गर्तविशेषं काकतुल्यानां कामिनामभिलषणीयत्वात् उशन्ति मन्यन्ते । कुतः मानसा मानससरोवरस्था हंसाः पक्षे मानसा हरेर्मनसि स्थिता भक्ता यत्र न नितरां रमन्ते न सर्व्वथैव रमन्त इत्यर्थः । 'साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्' इति भगवदुक्तेः । यद्वा मानं तद्वचस आदरम् अरमणात् स्यन्ति नाशयन्ति । यद्वा मानसाः सनकादय इत्युशन्तीत्यस्य कर्तृपदम् । यतः उशिक् कमनीयं सरो भगवद्धाम च क्षयो निवासो येषां ते । अत्र वचःशब्देन वाक्ये अभिधीयमाने 'नाभागो नभगापत्यं यतंतं भ्रातरः कविम् । यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतमि'त्यादीनां श्रीभागवतीयानामपि पृथग्वाक्यानां वायसतीर्थत्वं प्रसज्जेत । शास्त्रेऽभिधीयमाने व्यासादिकृतेषु पुराणादिषु न कुत्रापि हरियशःसामान्याभाव इति न कस्यापि वायसतीर्थत्वं स्यात् । तस्मात् 'कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् । इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैरि'ति द्वादशोक्तेरत्र वचःशब्देनोत्तरत्र वाग्विसर्गपदेन च कथाप्रसङ्ग एवोच्यते । एवञ्च सति अत्रत्यानि सर्वाण्येवोपाख्यानानि हरियशोऽलंकृतान्येव । अन्यत्र पुराणादौ बहून्येवाख्यानानि हरियशोरहितानि वायसतीर्थान्येवेति सङ्गतिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ व्यतिरेकेणोक्त्वा अन्वयेनाह तद्वागिति । स चासौ वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगश्चेति स जनतायाः जनसमूहस्याघं विप्लावयति नाशयतीति स प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि बंधोऽपि गाढः शिथिलो वा क्वापि श्लोके यत्र नास्ति किं पुनरलंकारादिरित्यर्थः । अपशब्दवत्यपीति स्वामिचरणाः । तथाभूतेऽपि यत्र वाग्विसर्गे उपाख्याने नामानि सन्ति । किंच यद्यदेवोपाख्यानं शृण्वन्ति श्रुत्वापि पुनर्गायन्ति गीत्वापि पुनर्गृणन्ति न तु तृप्यन्तीति भावः । यद्वा वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा स्वयं गायन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ न केवलं वचोमात्रमेव भक्तिरहितं व्यर्थम्, अपि तु श्रौतवचसापि प्रतिपाद्यमपरोक्षं ज्ञानमपि भक्तिरहितं व्यर्थं, किमुत परोक्षं ज्ञानं किमुततरां निष्कामकर्म्म किमुततमां सकामकर्म्म व्यर्थमित्याह नैष्कर्म्यमिति । अच्युते भावश्चिदानन्दविग्रहत्वभावनया या भक्तिस्तद्वर्जितं चेज्ज्ञानं न शोभते । तेन तस्मिन् मायाशबलतालक्षणापकर्षभावनया भक्तिसत्त्वेऽपि मोक्षसाधकं न भवतीत्यर्थः । कीदृशम् ? अलम् अतिशयेन निरञ्जनम् अञ्जनमुपाधिरविद्या तद्रहितमपरोक्षमपि किं पुनः परोक्षमित्यर्थः । न च वाच्यमुपाध्यभावे मोक्षस्यासम्भावना नास्तीति । भगवतोऽचिन्त्यशक्त्या नष्टस्याप्युपाधेः पुनः पुनः प्ररोहात् । तथाहि वासनाभाष्यधृतं परिशिष्टवचनम्–'जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बन्धनं यान्ति कर्म्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पराधिनः ॥" इति । तत्रैवान्यत्र च-'जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते क्वचित् संसारवासनाम् । योगिनो न विलिप्यन्ते कर्म्मभिर्भगवत्पराः ॥' इति । तथा 'ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुने'ति ज्ञानकार्य्यं नैष्कर्म्यमपि न शोभते । तथाहि रथयात्राप्रसङ्गे विष्णुभक्तिचन्द्रोदयधृतं पुराणान्तरवचनम्-'नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं जगदीश्वरम् । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मापि स भवेद् ब्रह्मराक्षसः॥' इति । अत एवाग्रे वक्ष्यते-'आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ।' इति । ज्ञानस्याप्यच्युतभाववर्जितत्वे तस्मिन् भगवति मायामयत्वभावनादिलक्षणोऽपराधो दुर्निवार एव । एवञ्च यदि तादृशभक्तिहीनं ज्ञानमपि विफलं तदा कुतः पुनः शश्वत् फलकाले साधनकाले अभद्रं दुःखरूपं कर्म्म प्रवृत्तिपरं यदप्यकारणं निवृत्तिपरञ्च कर्म्म ईश्वरे अनर्पितं सन् न शोभते साफल्याय न भवतीति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु 'भगवान्वासुदेवश्च वर्ण्यतेत्र सनातनः' इति प्रतिज्ञापूर्वकं भगवद्गुणस्वरूपादि वा महाभारते वर्णितमेव । कथं मम दर्शनमपूर्णमित्यत आह यथेति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वासुदेवेतरविषयं वचोपि खिलमेवेत्याह नेति । चित्राणि पदानि यस्मिन् तच्चित्रपदमपि यद्वचः जगतः पवित्रत्वापादकं हरेर्यशः न प्रगृणीत न वदेत्, तत् वायसं तीर्थं वायसगुणयुक्तानां कामिनां रतिस्थानं मानसा वासुदेवमननप्रवणे मनसि स्थिताः उशिक्क्षयाः उशिक् कमनीयं प्रसिद्धमानसाख्यसरोवरोपमं भगवद्यशःप्रतिपादकं शास्त्रं क्षयो रमणस्थानं येषां ते हंसा विवेकिन उशंति मन्यंते, अत एव यत्र रथ्यांबुगर्तोपमे काकोपमजनप्रिये भगवद्यशोऽप्रतिपादके वचसि कर्हिचिदपि न निरमंति नितरां न रमंते ॥ १० ॥ ❀ ❀ वासुदेवेतरप्रतिपादकं वचश्चित्रपदमपि विवेक्यनुपादेयमित्युक्तं वासुदेवप्रधानं तु पदचातुर्यवर्जितमपि महतादरेण तेषामुपादेयमित्याह तदिति । स वाचो विसर्गः जनताघविप्लवः जनताया जनसमूहस्य अघं पापं विप्लावयतीति तथा । जनताघविप्लवत्वे हेतुमाह । यस्मिन्निति यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि दोषयुक्तमपि वाग्विसर्गे अनंतस्य नामानि संति अतो यत् यं वाग्विसर्गं साधवः गुर्वादिभ्यः शृण्वंति शिष्यादिभ्यो गृणंति कथयंति स्वयं गायंति च ॥ ११ ॥ ❀ ❀ 'यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्य्यानुकीर्तिताः' इत्यनेन धर्मादिषु मुमुक्षुजनापेक्षया अरुचिरुक्ता, तत्र शतसाहस्र्यां संहितायां यो धर्मः प्रोक्तः काम्यो हिंस्रः स हि विशेषतोऽरुचिहेतुः स भागवतैर्मुमुक्षुभिरनुपादेयः, यश्च निष्कामोपि भगवद्भाववर्जितः सोप्यसम्यगेव, यच्च कपिलपतंजलिमतानुसारिभगवद्भाववर्जितं ज्ञानं मोक्षधर्मादौ दर्शितं तदप्यसंगतमेव । यच्च भागवतजनानुग्रहकामेन भगवद्गीतानुसारेणोक्तम्, मुद्गलोपाख्यानादिषु भृगुभारद्वाजादिसंवादेषु वार्ष्णेयाध्यात्मादिप्रकरणेषु कर्मज्ञानवैराग्यभक्तिरहस्यं तत् सर्वं परमादरेणोपादेयमित्याशयेनाह नैष्कर्म्यमिति । निर्गतानि कर्माणि यतस्तन्निष्कर्म तदेव नैष्कर्म्यं स्वार्थे ष्यञ् । निरंजनं रागद्वेषादिदोषशून्यमेवं अच्युतस्य भावेन योगेन वर्जितं चेत् अलमत्यंतं न शोभते तदा शश्वदभद्रं सदैवोपक्रमकाले अनुष्ठानकाले फलकाले च दुःखावहं न च सर्वकर्मवैगुण्यापह ईश्वरेर्पितं यत्कर्म काम्यं तत्कुतः पुनः शोभते ? यदप्यकारणमकाम्यं तदप्यच्युतभाववर्जितं चेन्न शोभते । भगवद्भाववर्जितो ज्ञानयोगो निष्कामकर्मयोगश्च यदा न शोभते तदा काम्यं कर्म भगवद्भाववर्जितं न शोभते इति किमु वक्तव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

"सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः । तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्शन । पांडवानां भवान्नाथो भवंतं चाश्रिता वयम् ॥" 'करिष्ये वचनं तवे'त्यादिश्लोकसहस्रैः स्वातंत्र्येण भगवद्यशसः प्रतिपादनात् कथमुच्यतेनुदितप्रायमिति तत्राह यथेति । सत्यं प्रतिपादितं, तथापि प्रकरणाभावात् 'प्रकरणेन विधयो बध्यंते' इति न्यायात् तत्रत्यानां तच्छेषत्वम् । आनुशासनिकेपि भगवद्धर्माणां धर्मत्वेन प्रतिपादनं न यशस्त्वेन तदाह धर्मार्थकाममोक्षा यथा प्रकरणभेदेन प्रतिपादिताः न तथा भगवन्महिमा प्रकरणभेदेन प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु प्रतिपादकानां कथं न फलसाधकत्वं तत्राह न तद्वचश्चित्रपदमिति । कीदृशमत्र फलं मृग्यते अंतःकरणप्रसादः परमानंदश्चेति चेत् न तस्येदं तीर्थं किंतु काव्यवत् शृंगारादिरसाविष्टानां कामिनामाश्चर्यरसजनकत्वं काकानामिवोच्छिष्टगर्तः । प्रमाणबलं दुर्बलमिति वक्तुमाह चित्रपदमिति । अर्थमिति अर्थविशेषाभावे पदचित्रता 'हीनत्वबोधिका' 'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतमि'ति वाक्यात् विपयत्रैर्भोजनवच्च तत्रत्यं प्रमेयं न हरिरूपं किन्तूत्कृष्टत्वेन प्रतिपादितं तदाह हरेर्यश इति । जगत्पवित्रमिति, साधारणानां हि भारतं पावित्र्यजनकं, न पतितानां न वा शुकादितुल्यानाम् । तेन न सर्वाकांक्षापूरकम्, इदं तु जगत एव पवित्रं वच इति शब्दमात्रं तेन सामरागादीनामपि निवृत्तिः, कर्हिचिदिति मुख्यगौणलक्षणाप्रकरणादिभेदेषु एकस्मिन्नप्यंशे भगवत्प्रतिपादने न दोष इति सूचितम् । तन्नकाकवत्पदार्थप्रतिपादकं वायसं तीर्थं काकतीर्थमिति यावत्, वायसा वृद्धाः काकाः लोके चतुराश्च तथा कामिनो राजपुत्रादयः न त्वन्येषां काकानां च न तवोधिकदोषनिवृत्तिः, न वा तादृशगर्त्तनिर्मातुः ततश्च न निवृत्तिः हंसत्वाच्च तस्य उशंति वदंति मानसा इति मनस्येव तिष्ठंति न देहादौ, देहहितकरं च भारतं च अहं च इति ब्रह्मात्मबुद्धिः तद्युक्ताः परोक्षेण हंसा इत्युच्यंते क्षीरनीरविवेकिनश्च सहजसिद्धमपि संश्लेषं त्याजयंति न

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संश्लेषजनके रमंते। 'पुंसां किलैकांत धियामि'ति वाक्यात् भगवच्चरित्रं तादृशं उशिक् कमनीयं क्षयो निवासस्थानं येषां यथा यथा कमनीयता स्वरूपतो ज्ञानतश्च तथा तथा हंसनिवासत्वं यतो युक्तितः दृष्टांताच्च नान्यथा करणं तथापि भगवद्विषयकत्वात्॥ १०॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तविपरीतमस्मदादीनां वचनमित्याह तद्वागिति। स चासौ वाग्विसर्गश्च स इति प्रसिद्धः भक्तकृतः भाषागीतगोविंदादिरपि जनतायाः प्राणिमात्रस्य अघं विशेषेण प्लावयति। सर्वथात्र शब्दबलमप्रयोजकमित्याह यस्मिन्निति। यस्मिन्वाग्विसर्गे भाषाग्रंथश्लोकेषु व्याकरणदुष्टस्य प्रयोगः अबद्धस्नानार्थं वा अर्द्धप्रयोगः अभ्युपगमेन वा मूर्खहृदये। तत्र हेतुः नामान्यनंतस्येति एकस्मिन्नप्यर्थे बहूनि नामानि प्रयुज्यंते यथा त्रिभवनात्मभवनेत्यादि सर्वतोनंतस्य अनंतान्येव नामानि भवंति न केवलं संज्ञाप्रतिपादकानि। किन्तु यशसा अंकितानि श्रवणे हेतुः यस्मिन् यस्माद्वा वक्तरि सति शृण्वंति श्रोतरि सति गायंति अन्यथा च गृणंति एतच्च पूर्वोक्तहंसादिसतां कृत्यं भगवत्संबंधिनां धर्माणां भगवता सह अभेदात् यत्र क्वचिदवतीर्णो भगवान् यथा सेव्यते तथा क्वचिदपि स्थितानि नामानि श्रूयंते इत्यर्थबलम्॥ ११॥ ❀ ❀ एवं शब्देषु भगवच्छब्दा एवोत्तमाः नान्य इति निरूपितं, इदानीमर्थे विचारः क्रियते तत्र ज्ञानं स्वरूपतः फलतश्च महत् तथा यज्ञादि तथैवाचारः तथान्ये धर्मादयः एते भगवता भगवदीयैश्च सह स्वरूपतः फलसमाना आहोस्विन्नेति भवति विचारणा। तत्र प्रथमं ज्ञानं निंदति नैष्कर्म्यमिति। भक्तिसहितज्ञानादौ फलसिद्धेर्भवति संदेहः किं भक्तेः फलं ज्ञानस्येति वा, तदर्थं केवलनिर्णय उच्यते अच्युतभक्तिरहितं ज्ञानं सांख्यं वैदिकं वा भक्त्यानलंकृतत्वान्न शोभते, ज्ञानस्य शोभया तद्वत् शोभा भवति अज्ञाननिवृत्तिश्च दीपवत्सुवर्णपुत्तलिकाप्यनलंकृता न शोभते, यद्यपि निरीश्वरसांख्यमते ईश्वराभावादेव भक्तिर्नास्ति, निरूप्येथें श्रद्धामात्रं सेश्वरेपि गुण एवेश्वरः, वैदिकोपि यजमानादिदेवतावेशाभावे लौकिकत्वात् सर्वापेक्षायाश्चोक्तत्वात् अंतःकरणशुद्ध्यर्थं भक्तिरपेक्ष्यते। सा च भगवच्छास्त्रानुसारिण्येव निर्गतमंजनं यस्मादिति अविद्यानिवर्तकं निरुपाधिकं वा किं बहुना सर्वेषु शास्त्रेषु यत् ज्ञानमुक्तं तस्य स्वरूपोपकारिणी वा भक्तिरिति भक्त्यभावे स्वरूपं फलं वा न सिध्येदित्यर्थः। कर्मापि भक्तिसापेक्षमित्याह किं पुनरिति। तत्र कर्म विविधं कामनया क्रियमाणं ज्ञानांगेश्वराराधनलक्षणं च। तत्राद्ये भक्त्यपेक्षाऽनियता तदाह शश्वदभद्रमिति। साधनकाले फलकाले च क्लेशरूपत्वात् भक्त्यभावे न पुरुषार्थरूपं स्यात्। द्वितीये भगवति समर्पणव्यतिरेकेण ज्ञानांगतैव नास्ति, समर्पणमेव भक्तिः भक्तिसाध्यं वा। तदाह न चार्पितं कर्मेति। न च भगवति अर्पितं कर्म भवतीत्यर्थः, चकारादीश्वरार्थं वा क्रियमाणं यदपि अत्र करणं पंचरात्रोक्तं तस्य लौकिककर्मवत् संसारकारणत्वाभावात् तस्मात्सर्वकर्मसु भक्तिः सहकारिणी॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

न यदित्यत्र। प्रतिपादकानामिति। इतरशेषत्वेन यशःप्रतिपादकानाम्। प्रमाणेत्यादि। भारतस्याम्नायार्थत्वान्नैवमिति शङ्कायामिति शेषः। विषपत्रैर्भोजनवदिति। तैर्भोजने तृप्तिमात्रम्, परमग्रेऽनिष्टम्, तथात्र अन्यशेषत्वेन श्रवणे श्रवणाभिमानमात्रम्, परमग्रे न कृतार्थत्वादिकम्, किन्तु धर्मादय एवेत्यर्थः। कथमर्थविशेषाभावात् इत्यत आहुः—तत्रत्यमित्यादि हरेर्यश इति। हरेर्यशो न, किन्तु तत्त्वेन प्रतिपादितम्, वाचो धेनुवदित्यर्थः। प्रकारान्तरेणापि फलाभावं व्युत्पादयन्ति वच इत्यादि, तथा च साम्नो भगवत्प्रियत्वाद्रागादीनां च मोक्षमार्गत्वात्तदभावेनापि तथेत्यर्थः। मुख्येत्यादि। भारतानां प्रतिपादकमिति भारतवदिति च भारतपदव्युत्पत्त्या भगवत्प्रतिपादकत्वाभावेन भगवतः शास्त्रार्थत्वाभावान्न मुख्यतया प्रतिपादकत्वम्, तत्प्रमेयस्य भगवत्कार्यकर्तृत्वाभावाद्भगवज्जातीयत्वाभावात्तत्सारूप्याभावादेकत्र मुख्यतया प्रतिपादितस्य प्रशंसार्थत्वाभावात् 'छत्रिणो यान्ति, कुन्ताः प्रविशन्ती'तिवह्लिङ्गभूमभ्यामपि तदभावाच्च न गौण्यापि, शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गङ्गापदेन तीरवन्न तत्पदैः कृतार्थताद्यर्थं भगवान् लक्ष्यत इति न लक्षणयापि। प्रकरणभेदाभावान्न तेनापि। आदिपदेन व्यञ्जनातात्पर्ये। न च 'मुनिर्विवक्षु' रिति वाक्यात्तात्पर्यं भगवतीति वाच्यम्, तत्रापि धर्मत्वेन विवक्षुरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। यथाकथञ्चिदापादनेपि मोक्षधर्म इत्यादिसमाख्यया फलव्यभिचारेण च तथा निर्णयात्। तदेतदभिसन्धायाहुः न दोष इति। अकृतार्थत्वादिदोषो नेत्यर्थः। वयस इमे वायसा इति योगं रूढिं च पुरस्कृत्याहुः वृद्धाः काका इति॥ १०॥ ❀ ❀ तद्वागित्यत्र। अभ्युपगमेन वेति। अबद्धत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः, प्रथमपक्षेऽबद्धत्वं कर्तृदोषात्। द्वितीये बुद्धिपूर्वकम्। तृतीये आरोपितमिति ज्ञेयम्। तत्रेति। अघविप्लावने अस्मिन् श्लोके सिद्धमर्थमाहुः भगवत्सम्बन्धिनामित्यारभ्य इतिनिरूपितमित्यन्तम्। भगवच्छब्दा इति। मुख्यतया भगवत्प्रतिपादकाः शब्दाः॥ ११॥ ❀ ❀ नैष्कर्म्यमित्यत्र। इदानीमिति। शब्दोत्तमत्वादेरर्थोत्तमत्वाद्यधीनत्वात्तन्निकर्षनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। अत्र साङ्ख्यं वैदिकमिति द्वैविध्यं नैष्कर्म्यनिरञ्जनपदबोधितम्। भक्त्यनलङ्कृतस्य केवलस्य तस्योभयविधस्याशोभायां गमकमाहुः ज्ञानस्येत्यादि। तथा च गृहशोभया दीपस्येव ज्ञानवतो भवतो मनःप्रसादाभावेनाशोभया ज्ञानस्याशोभा गम्यत इत्यर्थः। अशोभा चात्राल्पप्रकाशकत्वरूपा विवक्षितफलाजनकत्वरूपा च ज्ञेया। ननु भक्त्यभावेपि भगवदवतारत्वात् व्यासस्य कथमशोभेत्यत आहुः सुवर्णेत्यादि। ननु साङ्ख्ये पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानेन वेदे 'तमेव विदित्वे'त्यादिषु ब्रह्मज्ञानेनैव फलस्योक्तत्वात् तत एव तत्सिद्धेः कथमशोभेत्याकांक्षायां तां व्युत्पादयन्ति यद्यपीति। निरूप्येथें इति। कार्येश्वरे। तथा च तदभावादेव 'शैवान् पाशु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पतान् दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सर्वासां जल्मा विशेदि'ति पुराणेषु तस्याशोभेत्यर्थः । तर्हि सेश्वरे कथमशोभेत्यत आहुः सेश्वरेत्यादि । तथेत्यध्याहार्यम् । तथा सेश्वरेपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः सगुण एवेति । तन्मते ईश्वरस्य सर्वदा सात्त्विकविग्रहाविनाभावाङ्गीकारात्तन्मतीयेश्वरस्य नाच्युतत्वमिति प्रणिधानरूपतद्भक्तेरपि नाच्युतभक्तित्वम् । अत एव तदशोभेत्यर्थः । तर्हि वैदिके कथमशोभेत्यत आहुः वैदिक इत्यादि । समन्वयाध्याये 'शब्द इति चे'दिति सूत्रे वैदिक्याः सृष्टेर्नित्यायाः सिद्धत्वात् पुरुषसूक्ते च तथासिद्धत्वाज्ज्ञानपूर्वकं यज्ञादिकरणे यजमानादिरूपदेवतानां यजमानादिष्वावेशेन यज्ञस्याधिदैविकत्वम्, तदभावे यज्ञस्य लौकिकत्वात् । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववं'दिति तार्तीयीकेधिकरणे ज्ञानस्वरूपोपकारार्थं सर्वापेक्षायाश्चोक्तत्वात्सर्वपदे च भक्तेः सङ्ग्राह्यत्वेन सा तथेति तदभावे ज्ञानाभावादेवाशोभेत्यर्थः । ननु 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इत्यादावुपास्तिरूपाया भक्तेः श्रावितत्वात् तत्सत्त्वे कथं भक्त्यभाव इत्याकाङ्क्षायां भावपदतात्पर्यमाहुः सा चेत्यादि । तथा च स्नेहरूपत्वाभावान्न सा भक्तिरित्यर्थः । अपेक्षार्थकत्वेनानुक्तसमुच्चायकत्वमभिप्रेत्याहुः किं बहुनेत्यादि । इत्याहेति । इति कैमुतिकन्यायेनाहेत्यर्थः । कुतः पुनरिति । अत्रापि शोभत इत्यनुषज्जते । विशेषणत्रयतात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । नेति । अग्रे संसारजननात्तथेत्यर्थः । नास्तीति । 'यत्करोषी'त्यादिगीतावाक्येऽर्पण एव कर्मबन्धनमोक्षकथनात्तथेत्यर्थः । तदाहेति । तस्मात्तदभावेऽशोभामाहेत्यर्थः । भवतीति । फलसाधकं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी ।

नन्वितिहासपुराणादिषु तत्र तत्र भगवद्यशो वर्णितमेव, कथमवर्णितमित्याशङ्क्य प्रायशब्दग्रहणाभिप्रायं व्यनक्ति-यथेति । तव तु भगवद्यशोऽव्यतिरिक्तवर्णनमयुक्तमेव मननशीलेषु श्रेष्ठत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति-हे मुनिवर्येति । यथा च प्राधान्येन धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थास्तत्र तत्र त्वयाऽनुकीर्त्तिताः तथा प्राधान्येन वासुदेवस्य सर्वान्तर्यामिणो महिमा न हि नैवानुवर्णित इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतस्तद्वर्णनं विनाऽन्यविषयकवाक्यबन्धस्तु सद्भिरनुपादेयत्वाद्व्यर्थ एवेत्याह-नेति । चित्राणि गुणालङ्कारयुक्तत्वेन चित्तचमत्कारजनकानि पदानि यस्मिन् तथाभूतमपि यद्वचो वाक्यबन्धः जगत्पवित्रं जगतां शृण्वतां वदतां प्राणिनां पवित्रत्वापादकं हरेर्यशो न प्रगृणीत न प्रवदेत् तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्यन्ते । अत एव यत्र च कर्हिचिदपि नितरां प्रीत्या न रमन्ति । के ते इत्यपेक्षायामाह-उशिक्क्षया इति, उशिक् अतिकमनीयं भगवच्चरणकमलं क्षयो निवासो येषां ते भगवद्भक्ताः । कथं तेषां सर्वत्यागेन तत्र निवास इत्याकाङ्क्षायामाह-हंसा इति । यथा क्षीरनीरविवेकिनो हंसास्तद्वत्तेऽपि विषयभोगस्य दुःखहेतुत्वं भगवच्चरणारविन्दसेवायाः परमानन्दजनकत्वं जानन्त्यतस्तत्सेवन्ते इत्यर्थः । कथमेवं तेषां विवेक इत्यपेक्षायामाह-मानसा इति "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" । "साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वकीयत्वेन भगवन्मनसि वर्त्तमाना इत्यर्थः । अत्रायं दृष्टान्तः सूचितः । यथा मानसे सरसि विचरन्तः कमनीयपद्मखण्डनिवासिनः प्रसिद्धाः हंसास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीडास्थाने न निरमन्ते तथा भगवद्भक्ता अपि कामिजनरतिजनके विषयभोगे न निरमन्ते इति । अत्र कर्तृगतं वदनं शब्द आरोप्य यद्वचो न प्रगृणीतेति सामानाधिकरण्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ विनाऽपि पदवैचित्र्यं भगवन्नामप्रधानो वाक्प्रबन्धस्तु सकलोद्धारकत्वात् सद्भिरादरणीयत्वाच्च सफल इत्याह-तद्वाग्विसर्ग इति । स चासौ वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगः जनानां समूहो जनता तस्या अघं मोक्षप्रतिबन्धकीभूतं पापं विप्लावयति नाशयतीति तथा सः । स क इत्यपेक्षायामाह—यस्मिन् वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि काव्यालङ्कारादिकल्पितशब्ददोषादियुक्तेऽपि प्रतिश्लोकं अनन्तस्य यशोभिरङ्कितानि नामानि भवन्ति । ननु भगवन्नामाङ्कितस्यैव वाग्विसर्गस्य पापनिवर्त्तकत्वे किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह यदिति । साधवः परकार्यसाधनपरा विवेकिनो यत् यानि नामानि वक्तरि सति शृण्वन्ति, श्रोतरि सति गृणन्ति वर्णयन्ति, अन्यदा स्वयमेव गायन्ति, अतः सदाचार एव तत्र प्रमाणमिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ न केवलं भक्तिं विना वाक्यबन्धस्यैव वैयर्थ्यं किन्तु परमपुरुषार्थमोक्षसाधनस्य ज्ञानस्यापि तद्विना वैयर्थ्यमेव, कर्मणां तु तद्विना वैयर्थ्ये किं वक्तव्यमित्याह—नैष्कर्म्यमिति । निष्कर्म शुभाशुभकर्मलेपरहितं ब्रह्म तदेकाकारं नैष्कर्म्यम्, अत एव अज्यतेऽनेनेत्यञ्जनं अविद्याख्यं तन्निवर्त्तकं निरञ्जनम्, एवम्भूतमपि ज्ञानमच्युते भगवति यो भावो भक्तिस्तद्वर्जितमलमत्यर्थं न शोभते सम्यगपरोक्षाय न भवति । यद्येवं तदा शश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखप्रदं यत्काम्यकर्म यदकारणं कारणं फलाभिसन्धिस्तद्रहितं तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं असमर्पितं कुतः पुनः शोभेत कथं फलमुत्पादयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

आपने धर्म आदि पुरुषार्थोंका जैसा निरूपण किया है, भगवान् श्रीकृष्णकी महिमाका वैसा निरूपण नहीं किया ॥ ९ ॥ ❀ ❀ जिस वाणीसे चाहे वह रस-भाव-अलङ्कारादिसे युक्त ही क्यों न हो—जगत्को पवित्र करनेवाले भगवान् श्रीकृष्णके यशका कभी गान नहीं होता वह तो कौओंके लिये उच्छिष्ट फेंकनेके स्थानके समान अपवित्र मानी जाती है। मानसरोवरके कमनीय कमलवनमें विहरनेवाले हंसोंकी भाँति ब्रह्मधाममें विहार करनेवाले भगवच्चरणारविन्दाश्रित परमहंस

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भक्त कभी उसमें रमण नहीं करते ॥ १० ॥ ❀ ❀ इसके विपरीत, जिसमें सुन्दर रचना भी नहीं है और जो दूषित शब्दोंसे युक्त भी है, परंतु जिसका प्रत्येक श्लोक भगवान्के सुयशसूचक नामोंसे युक्त है, वह वाणी लोगोंके सारे पापोंका नाश कर देती है; क्योंकि सत्पुरुष ऐसी ही वाणीका श्रवण, गान और कीर्तन किया करते हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ वह निर्मल ज्ञान भी, जो मोक्षकी प्राप्तिका साक्षात् साधन है, यदि भगवान्की भक्तिसे रहित हो तो उसकी उतनी शोभा नहीं होती । फिर जो साधन और सिद्धि दोनों ही दशाओंमें सदा ही अमङ्गलरूप है वह काम्य कर्म और जो भगवान्को अर्पण नहीं किया गया है, ऐसा अहैतुक (निष्काम) कर्म भी कैसे सुशोभित हो सकता है ? ॥ १२ ॥

अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।
उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥
ततोऽन्यथा किंचन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।
न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् ॥ १४ ॥
जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।
यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि व्यर्थान्येव यतोऽतो हरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह । अथो अतः कारणात् । अमोघा यथार्था दृक् धीर्यस्य शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य सत्ये रतो धृतानि व्रतानि येन स भवानेवं महागुणस्तावत् । अत उरुक्रमस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येणाखिलस्य बंधमुक्तये त्वमनुस्मर स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः । एतच्च वाक्यांतरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विपक्षे दोषांतरमाह तत इति । तत उरुक्रमचेष्टितात्पृथग्दृशोऽत एवान्यथा प्रकारांतरेण यत्किंचिदर्थांतरं विवक्षतस्तया विवक्षया कृतैः स्फुरितैः रूपैर्नामभिश्च वक्तव्यत्वेनोपस्थितैर्दुःस्थितानवस्थिता सती मतिः कदाचित्क्वापि विषये आस्पदं स्थानं न लभेत वातेनाहता घूर्णिता नौरिव । तदुक्तं गीतासु "व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्" इत्यादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं हरियशो विना भारतादिषु कृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तं प्रत्युत विरुद्धमेव जातमित्याह जुगुप्सितमिति । जुगुप्सितं निंद्यं काम्यकर्मादि स्वभावत एव रक्तस्य तत्र रागिणः पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थमनुशासतस्तव महानयं व्यतिक्रमोऽन्यायः । कुत इत्यत आह । यस्य वाक्यतोऽयमेव मुख्यो धर्म इति स्थित इतरः प्राकृतो जनः तस्य काम्यकर्मादेरन्येन तत्त्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वा त्वया क्रियमाणं यद्वा "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति श्रुत्या क्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति न मन्यते । किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदिति कल्पयति । तदुक्तं मतांतरोपन्यासे भट्टैः "तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽधपंग्वादयो नराः । गृहस्थत्वं न शक्ष्यंति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकतापि वा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते ॥" इत्यादि ॥ १५ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । स्मरणे प्रयोजकता मत्कर्तृका सा वर्णनायैवेति भावः । विश्वनाथस्तु–सत्यं तर्ह्यच्युतभाव एव सर्वोत्कृष्टत्वेन तवाभिमतः । स च तन्नामलीलाकीर्त्तनश्रवणादिभिरेव भवति । तत्र नाम रामकृष्णादि प्रसिद्धमेव । लीला कीदृशी तवाभिमता तामुपदिशेत्यपेक्षायामाह–अथो इति । अमोघदृक् अव्यर्थज्ञानः । लीला हि भक्तिमति शुद्धे चित्ते स्वयमेव स्फुरति । तस्याः स्वप्रकाशत्वादनन्तत्वादतिरहस्यत्वादन्यथा केनापि वक्तुं गृहीतुं चाशक्यत्वादिति भावः । स्मृत्वा च वर्णय तदेव शुद्धयशस्त्वममोघदृक्त्वमन्यथा नैवेति । यद्वाऽमोघे दृशौ नेत्रे यस्य शुचिनी श्रवसी कर्णौ यस्येति काचिल्लीला नेत्राभ्यां दृष्टा काचित्कर्णाभ्यां श्रुता च । तथा सत्यरत इति धृतव्रत इति आसक्तिनिश्चयसूचिताभ्यां मनोबुद्धिभ्यामदृष्टाऽश्रुताप्यवकलितैव सा । संप्रति चित्तैकाग्र्येण स्मर्यतां स्मृत्वा च वर्ण्यतामिति स्वामिचरणोक्तमेतच्चेतिपदम् । तदर्थस्तु एतदुरुक्रमस्येत्यादि । अथो महाभाग इत्यतः पृथग्वाक्यमिति । तत्र व्रतानि शरणागतपालनादीनीति ज्ञेयम् । महाभागेति । महस्यात्युत्सवरूपस्याप्रसिद्धो भागोंऽशो महाभागस्तदवतार इति यावत् । अत एवामोघदृगिति । तीर्थस्तु समाधिना दर्शनगुह्यसमाधिभेदेन त्रिधा भिन्नानां भाषाणां मध्ये यथास्थितवस्तुकथनलक्षणया समाधिभाषयाऽनुस्मर । श्रीभगवन्महिमप्रतिपादकश्रीभागवताख्यं ग्रन्थं कुरु । तेन न्यूनता नंक्ष्यतीत्याह ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विपक्षे भगवद्यशो विहाय काम्यकर्मादिवर्णने तद्बुद्धेरनवस्थानमुक्तं भगवतेत्यर्थः । व्यवसायात्मिकात्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्या विवक्षिता । सांख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका। निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादितरास्त्वव्यवसायात्मिका बुद्धयो बाध्या इति भगवत्पादाः। परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यन्ये। कर्मकांडे पुनर्बहुशाखा अनंतभेदाः कामानामानन्त्यादनन्ताश्च। तत उरुक्रमचेष्टितादन्यथा यत्किंचनापि किं पुनर्बहु विवक्षतो वक्तुमिच्छतोपि किं पुनर्वदतोपि किं पुनस्तन्मुखाच्छ्रुत्वा तदनुतिष्ठतः सर्वत्र हेतुः पृथग्दृशः तच्चेष्टितात्पृथग्वस्तुन्येव दृग्दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य तस्य अतस्तत्कृतै रूपैर्निरूपणीयैरर्थैर्नामभिस्तद्वाचकैः शब्दैश्चानवस्थिता मतिः कदाचिदपि काले क्वापि देशे वा तेन घूर्णयित्वा नानास्थानं नीत्वाऽऽहता व्याहता ततो निमज्जत एव यथा तथा तैर्ज्ञानकर्मकाव्यकौशलादिभिरपीति विश्वनाथः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रत्युत वाक्यालंकारे। तव तु का वार्त्ता ? साक्षाद्वेदेनोक्तमपि न मनुत इत्याह–यद्वेति। तत्प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयत्वमेव। भट्टैर्मीमांसकैः। यत्रान्धपंग्वादयस्संन्ति तत्रेत्यर्थः। विश्वनाथस्तु–ननु मया भगवद्यश एव ग्राहयितुं भारतादिशास्त्रं कृतं किं तु कामिलोकानां भगवद्भक्तिमनिच्छूनां शास्त्रे प्रवर्त्तनार्थमेव प्रथमं ग्राम्यसुखप्रक्षेपो दत्तः। न तु मे तत्र तात्पर्यं "मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः। यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम्" इति विदुरोक्तिरेव प्रमाणमिति चेत्सत्यम्। उपकारे प्रवृत्तात्त्वत्त एव लोकानामपकार एवाभूदित्याह–जुगुप्सितमिति। धर्मकृते विदुरोक्तन्यायेन भगवद्धर्मग्रहणार्थमेव जुगुप्सितमनुशासतः काम्यधर्माद्युपदिशतस्त्वत्तः सकाशादेव स्वभावरक्तस्य विषयेषूत्पत्तित एव रागिणो लोकस्य महान्व्यतिक्रम उपप्लवो जातः। कुत इत्यत आह–यद्वाक्यतो वेदव्यासवाक्यतो धर्म इति। इतरः प्राकृतो जनः "देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक्" इत्यादिविधावेव स्थितस्तस्य धर्मस्य निवारणं "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इत्यादिवाक्येन क्रियमाणं न मन्यते, किं तु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयमेतद्वाक्यमिति कल्पयति। तदुक्तमित्यादि स्वामिवत्। अत्र संदर्भस्तु–तदेवं हरियशो गौणीकृत्य भारतादिषु कृतं जुगुप्सितकाम्यकर्मादिवर्णनप्राचुर्यं लोकानां तदेकनिष्ठत्वाय जातमित्याह–जुगुप्सितमिति। स्वभावरक्तस्यानादिविषयवासनया स्वभावत एव कामनापरस्य पुरुषस्य धर्मकृते भगवद्धर्मपर्यंतस्य निष्कामस्य धर्मस्य कृते भगवद्धर्ममेव तत्र पर्यवसाययितुमनु निरन्तरमेव निन्द्यं काम्यं कर्म शासत उपदिशतो न तु वेदे प्रवर्तनार्थं तत्प्ररोचनया यत्किंचिदनूद्य मुहुरपवदतः कस्यचिदन्यस्यापि महान्व्यतिक्रमो वेदतात्पर्यलंघनेनान्यायः स्यात्, भवतः स्यादिति तु कथं ब्रवाणीति भावः। ननु वेदेपि तादृक्काम्यकर्मकथनस्य निरंतरता दृश्यते तत्राह यद्वाक्यत इति। यस्य तद्विधस्य वाक्यतो दुरूहवेदार्थनिर्णायकाद्वाक्याद्वचनमात्रात्। किमुत ब्रह्मलोकप्रसिद्धशतकोटिविस्तरपुराणेतिहासतः स्वेच्छया येन संगृहीतात्तत्तद्वाक्यादितरो जनस्तदेव कर्त्तव्यमिति परामृशन्स्थितो यत्र निश्चलस्तस्य स्यात्तद्विधस्य निवारणमन्यथा वक्तृतया चिन्तनं तव स्वल्पतमवाक्येनान्यस्य प्रचुरतमवाक्येनापि न मन्यते, यस्मात्तव शिष्याणामपि जैमिन्यादीनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते तस्मात्प्रवृत्तञ्च परित्यज्य "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात्" इत्यादिरीत्या सर्वेषां सर्वापच्छमकं काम्यञ्च यद्भगवद्यशस्तदेव वर्ण्यतामिति भावः। अतो "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्। जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्॥" इति श्रीगीतावाक्यं ज्ञानाद्युपदेष्टृविषयमेव न तु भगवद्धर्ममहिम त्वतादृशविषयम्। तदुक्तं श्रीमदजितेन "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः" इति तादृशोपदेशे सर्वेषामेव परमविश्वासास्पदत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

न कर्म्मणेति। कैवल्योपनिषदि चतुर्थब्राह्मणम्। तत्र धनेनेत्यत्र पूर्व्वनकारस्यानुषङ्गः। एके महात्मानः आनशुः आनशिरे प्राप्ताः। इति श्रीमच्छंकरानंदस्वामी ॥ १५–१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं लोकहितार्थं प्रवृत्तस्य तव केवलत्रिवर्गतत्साधननिरूपणमनुचितमित्युक्तं भवति। यतः त्रैवर्गिककर्मणोऽनर्थगर्भत्वमतस्त्वमखिलानिष्टपरिहारेण प्रायेण भगवद्भक्तियोगनिष्पादकतच्चेष्टितज्ञानजनकं प्रबंधं कुर्वित्याह अहो इति। हे महाभाग, भगमत्र भगवदंशभूतत्वमखिलनिगमद्रष्टृत्वं च। भवान्सत्यरतः सत्यं भूतहितं तस्मिन् रतः न केवलं सत्यरत एवापि त्वमोघदृक् सत्यमूलममोघमवितथं पश्यतीति तथाभूतहिताचरणाय बद्धदीक्ष इत्यर्थः, कथमेवमहोभाग्यं ज्ञायते इत्यतो विशिनष्टि–शुचिश्रवाः शुचि विशुद्धं श्रवः लोकहितार्थमवतीर्णो व्यासः इत्येवंविधा प्रथा यस्य सः हेतुगर्भाण्येतानि विशेषणानि, एवंविधस्यानर्थगर्भत्रैवर्गिकनिरूपणमनुचितमिति भावः। उक्तविधस्त्वमुरुक्रमस्य उरवः विपुलाः क्रमाः पादविन्यासाः त्रिलोके यस्य तस्य भगवतो यद्विचेष्टितं तदेव नृणामखिलानां बंधानां गर्भजन्ममरणादिरूपाणां मुक्तये बंधेभ्यो मुक्तये वा समाधिना अनुस्मर, सम्यगालोचनपूर्वकं प्रबधानेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं चेत्त्वदात्मन्यसंतोषो निवर्त्तेत नान्यथेत्याह अत इति। अतोन्यथोरुक्रमचेष्टाकथनादन्यथा वैपरीत्येन तत्कृतरूपनामभिः पृथग्दृशः पृथग्भूतान्संबंधरहितानर्थान् विवक्षतः वर्णयतस्तवात एव दुःस्थिता मतिः कदाचिदपि क्वचिदपि यत्किंचिदप्यास्पदमव्याकुलतामिति यावन्न लभेत, प्रत्युत व्याकुलैव भवतीत्यर्थः। यद्वा ततोऽन्यथा यत्किंचन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विवक्षसे चेन्नानाविधार्थदर्शिनस्ते मतिः क्वापि तत्कृतरूपनामभिः–कृत इति भावे क्तः कर्मेत्यर्थः–तस्योरुक्रमस्य कर्मरूपनामभिः हेतुभिरास्पदं प्रतिष्ठां न लभते । वुद्धेरव्याकुलत्वं नाम भगवत्कर्मरूपनामगोचरत्वं तन्न सिध्यतीत्यर्थः, यथा वा तेन वायुना हतोत्पथं नीता नौरास्पदं न लभते तद्वत्, यद्वाऽतः उरुक्रमादन्यथा सत्त्वेन उरुक्रमानात्मकत्वेनात्रह्यात्मकस्वतंत्रवस्तुत्वेनेति यावत् यत्किंचन वस्तु विवक्षतः वर्णयितुमिच्छतः अत एव तत्कृतैरुरुक्रमकृतैर्देवमनुष्यादिरूपनामभिर्हेतुभिः पृथग्दृशः पृथग्दृष्टेस्तवात एव दुःस्थिता मतिः क्वापि कर्हिचिदप्यास्पदं न लभेत । यत्किंचन विवक्षितं चेत्तदुरुक्रमात्मकतया तद्विभूतित्वेनैव वर्णयेश्चेत्तव मतिः सुस्था सत्यास्पदं लभेत । अतदात्मकतया स्वतंत्रवस्तुत्वेन वर्णयितुमुद्युक्तं चेत्तर्ह्यत एव पृथग्दृष्टेस्तव दुःस्थिता सती मतिरास्पदं न लभेत इत्यर्थः । प्राधान्येनोरुक्रमचेष्टितं वर्णनीयं तत्प्रसंगादपि यत्किंचिद्वस्तु वर्णयितुमिष्टं तदपि तद्विभूतितयैव वर्णनीयमेवं चेन्मतिरव्याकुलान्यथा तु व्याकुला भवतीति भावः ।। १४ ।। ❀ ❀ भूतहिताचरणार्थे प्रवृत्तस्त्वमहितमेव कृतवानसीत्याह जुगुप्सितमिति । स्वभावरक्तस्येत्यर्थकामयोरित्यादिरर्थकामयोः स्वभावत एव रक्तस्य जनस्य धर्मकृतेर्थकामसाधनधर्मार्थमनुशासतः भारतनिर्माणद्वारा बोधयतस्तवायं महान् व्यतिक्रमः चिकीर्षितविपरीतानुष्ठानरूप आपतितः । भूतहितं चिकीर्षितमधुना तद्विपरीतमेव कृतमित्ययं महान् व्यतिक्रम इत्यर्थः । अत इदं जुगुप्सितं निंदितं कृतं स्वभावत एवार्थकामपारवश्यमूलकतापत्रयाभिहतं जनं प्रति पुनरर्थकामसाधनमेवानुतिष्ठेत्यनुशासनं निंदितमिति भावः । ननु मयैवमनुशासने कृतेपि स्वरुच्यनुसाराल्लोको निःश्रेयससाधन एव प्रवर्ततां भारतेपि क्वचिदर्थकामयोर्हेयत्वेनोक्तत्वान्न दोषश्चेत्यत आह यद्वाक्यत इति । परः कृत्स्नवेदांतरस्ततोर्वाचीनोऽकृत्स्नविज्जनः यस्य तव वाक्यादर्थकामसाधनमेव धर्म इति स्थितः, अर्थकामावेव निरतिशयपुरुषार्थौ तत्साधनमेव निरतिशयधर्म इत्यध्यवसाययुक्तः तस्य त्रिवर्गस्य निवारणं न मन्यते । त्वया त्रिवर्गस्य विस्तरेण प्रतिपादितत्वात् त्रिवर्गस्य निवारणं त्वदभिप्रेतमिति जनो न जानातीत्यर्थः ।। १५ ।।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

अधुनालंबुद्धिहेतुं विज्ञापयतीत्याह अत इति । हे महाभाग अपरिमितभाग्यनिधे, उक्तप्रकारेण कर्मज्ञानयोर्हरिभक्तिरहितयोर्निष्फलत्वाद्धर्मादीनामल्पकथनेनापि पूर्तिर्भगवन्महिम्नातिकथितेनाप्यपूर्तिरेवेति यतः साक्षाच्छुचिश्रवाः विष्णुरेवात एव सत्ये निर्दुःखानंदानुभवैरतः शरणागतपालनादिधृतं व्रतं येन स तथा अत एवामोघज्ञानोऽत एव भवान्पूज्यस्त्वं सकलसज्जनसंसारवंधनविध्वंसनाय उरुक्रमस्य वहुपराक्रमस्य तव यज्जगत्सृष्टिपालनादिविशिष्टचेष्टितं तत्समाधिना दर्शनगुह्यसमाधिभेदेन त्रिधा भिन्नानां भाषाणां मध्ये यथास्थितवस्तुकथनलक्षणया समाधिभाषयानुस्मर भगवन्महिमप्रतिपादकश्रीभागवताख्यग्रंथं कुरु । तेन कृतावतारप्रयोजनालंबुद्धिर्भविष्यतीति भावः । 'अखिलधर्मगुप्तये इति पाठे' समस्तभागवतधर्मरक्षणायेत्यर्थः ।। १३ ।। ❀ ❀ केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृत्यानर्थोपि भवतीति ज्ञापयतीत्याह अतोन्यथेति । अत एव भगवन्महिम्नोन्यथा विरुद्धतया यद्धर्मादिपुरुषार्थकथनाय विवक्षितं तत्किंचन यत्किंचिन्न पुरुषार्थोपयोगि कुतस्तत्कृतरूपनामभिस्तस्मिन् ग्रंथे धर्मादिफलत्वेन प्रतिपादितस्वर्गादिगतलावण्यादिरूपमदनकलिकेत्यादिनामवत्पदार्थैः पृथग्दृशस्ते मम सुखहेतव इति वस्त्वयथार्थज्ञानिनो रागादिदोषदुष्टत्वेन दुःस्थिता मतिः कर्हिचित्क्वापि कस्मिंश्चिद्विषयेपि समुद्रे वातेन वायुना आहता विघटिता नौस्तरीवास्पदमाश्रयं न लभेतेत्येकान्वयः । तस्मात्केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृतिरनर्थकारीति भावः । अतोन्यथा श्रीभागवतकृतिमंतरेण यत्किंचन ग्रंथकरणं विवक्षितं तद्ग्रन्थतत्कल्पितरूपनामभिर्मुग्धस्येति वा । चशब्दान्नरकपातफलमेव स्यादिति सूचयति ।। १४ ।। ❀ ❀ न केवलमनर्थकार्येव भवेदन्येषां निंदिताधर्मकारी चेति ज्ञापयति जुगुप्सितमिति । स्वत एव प्रवृत्तिधर्मादिषु रागिणोऽज्ञस्य प्रवृत्तिधर्मादिकृतेनुशासनं कुर्विति प्रेरणं जुगुप्सितं त्वादृशैरिति शेषः, न केवलं निंदितं किंतु महान्व्यतिक्रमः वृक्षादधः पतितस्य दंडेन ताडनवन्निःसीमोऽन्यायः । कुतः 'स यत्प्रमाणं कुरुत' इति न्यायाद्यद्वाक्यतो धर्म इति तस्य जनस्य इतरस्थितो जनो निवारणं न मन्यते इत्यन्वयः । यस्य भवादृशस्य वचनाद्धर्मोऽयमित्यनुतिष्ठतस्तस्य प्रवृत्तिमार्गस्थितस्य जनस्येतरस्मिन्निवृत्तिमार्गस्थितः जनः शुकादिर्नायं धर्मः न चरतेति निवारणं न करोति तस्मात्तादृशग्रंथकृतिरनपेक्षितेति भावः । .यद्वाक्यत इति । यस्य भवादृशस्य श्रेष्ठस्य वाक्यतो वचनात् प्रतीत एव धर्मः मुख्यपुरुषार्थहेतुरिति यदुत्तरो जनः अधिकारी स्थितः विश्वस्तस्तस्य जनस्य कुमार्गप्रवर्तमानस्य निवारणं सः न मन्यते चेत्तस्य श्रेष्ठस्य महान् व्यतिक्रमः अन्यायो यतः, अतो जुगुप्सितमिति संबंधः । कुमार्गसक्ताः स्वस्मिन् विश्वस्ताश्चेत्तस्मात्ते वारणीया एव, न पुनः प्रवर्तनीया इति कृपालोर्धर्म एवेति भावः ।। १५ ।।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं हरियशो गौणीकृत्य भारतादिपूक्तं जुगुप्सितकाम्यकर्मादिवर्णनप्राचुर्यं लोकानां तदेकनिष्ठत्वाय जातमित्याह जुगुप्सितमिति । स्वभावरक्तस्य अनादिविषयवासनया स्वभावत एव कामनापरस्य पुरुषस्य धर्मकृते भगवद्धर्मपर्यंतस्य निष्कामस्य धर्मस्य कृते भगवद्धर्ममेव तत्र पर्यवसाययितुमनु निरंतरमेव निन्द्यं काम्यं कर्म शासतः उपदिशतो न तु वेदे प्रवर्तनार्थं तत्प्ररोचनया यत्किंचिदनूद्य मुहुरपवदतः कस्यचिदन्यस्यापि महान् व्यतिक्रमो वेदतात्पर्योल्लंघनेनान्यायः स्यात्, भवतः स्यादिति तु कथं ब्रवाणीति भावः । ननु वेदेपि तादृशकाम्यकर्मकथनस्य निरंतरता दृश्यते तत्राह यद्वाक्यत इति । यस्य त्वद्विधस्य वाक्यतो दुरूहवेदार्थ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्णायकाद्वाक्याद्वचनमात्रात् किमुत ब्रह्मलोकप्रसिद्धशतकोटिविस्तरपुराणेतिहासतः स्वेच्छया येन संगृहीतात् तत्तद्वाक्यादितरो जनस्तदेव कर्तव्यमिति परामृशन् स्थितो यत्र निश्चलः स्यात् तस्य तद्विधस्य निवारणमन्यथा वक्तृतया चिंतनं तव स्वल्पतमवाक्येनान्यस्य प्रचुरतमवाक्येनापि न मन्येत यस्मात्तव शिष्याणामपि जैमिन्यादीनाम् अन्या प्रपत्तिः दृश्यते, तस्मात्प्रवृत्तं धर्मं परित्यज्य निवृत्ततर्षैरुपगीयमानादित्यादिरीत्या सर्वेषां सर्वापच्छमकं काम्यं च यद्भगवद्यशस्तदेव वर्ण्यतामिति भावः । 'अतो न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्नि'ति श्रीगीतावाक्यं तु ज्ञानाद्युपदेष्टृविषयमेव, न तु भगवद्धर्ममहिमज्ञत्वादृशविषयम् । तदुक्तं श्रीमदजितेन 'स्वयं निश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वांछतोपि भिषक्तमः ॥' इति तादृशे उपदेशे सर्वेषामेव परविश्वासास्पदत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

सत्यं तर्ह्यच्युते भाव एव सर्व्वोत्कृष्टत्वेन तवाभिमतः, स च तन्नामलीलाकीर्त्तनश्रवणादिभिरेव भवति । तत्र नाम रामकृष्णेत्यादि प्रसिद्धमेव, लीला कीदृशी तवाभिमता तामुपदिशेत्यपेक्षायामाह अथो इति । अमोघदृक् अन्वर्थज्ञानः शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य तथाभूतो भवान् भवति । अतः सत्ये रतो दृढव्रतश्च सन् अखिलानां जनानाम् अखिलस्य बंधस्य वा विमुक्तये तस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण स्मर । लीला हि भक्तिमति शुद्धे चित्ते स्वयमेव स्फुरति, तस्याः स्वप्रकाशत्वादनंतत्वादतिरहस्यत्वादन्यथा केनापि वक्तुं ग्रहीतुं चाशक्यत्वादिति भावः । स्मृत्वा च वर्णय । तदैवामोघदृक्त्वं शुद्धयशस्त्वम्, अन्यथा नैवेति भावः । यद्वा अमोघे दृशौ नेत्रे यस्य शुचिनी श्रवसी कर्णौ यस्येति, काचित् लीला नेत्राभ्यां दृष्टा काचित् कर्णाभ्यां श्रुता च तथा सत्यरत इति धृतवत इति आसक्तिनिश्चयसूचिताभ्यां मनोबुद्धिभ्यामपि काचिदतिरहस्या अदृष्टश्रुताप्यवकलितैव, सा सा सम्प्रति चित्तैकाग्र्येण स्मर्य्यतां स्मृत्वा च वर्ण्यताम् । अत्रानुस्मरेति मध्यमपुरुषो वाक्यभेदात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अन्वयेनोक्त्वा व्यतिरेकेणाह तत इति । तत उरुक्रमचेष्टितात् अन्यथा यत् किञ्चनापि किं पुनर्बहु विवक्षतः वक्तुमिच्छतोऽपि किं पुनर्व्वदतः वदतोऽपि किं पुनस्तन्मुखात् श्रुत्वा तदनुतिष्ठतः । सर्व्वत्र हेतुः पृथग्दृशः तच्चेष्टितात् पृथग्वस्तन्येव दृक् दृष्टिस्तात्पर्य्यं यस्य तस्य, अतस्तत्कृतै रूपैर्निरूपणीयैरर्थैर्नामभिस्तद्वाचकैः शब्दैश्च दुःस्थिता अनवस्थिता मतिः । कदाचिदपि काले क्वापि देशे । आस्पदं स्थानम् । वाताहतनौरिवेति । वातेन घूर्णयित्वा नानास्थानं नीत्वा आहता व्याहता अन्ततो निमज्जते एव यथा तथा तैर्ज्ञानकर्म्मकाव्यकौशलादिभिरिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु मया भगवद्यश एव ग्राहयितुं भारतादिशास्त्रं कृतम् । किंतु कामिलोकानां भगवद्भक्तिमनिच्छूनां शास्त्रे प्रवर्त्तनार्थमेव प्रथमं ग्राम्यसुखप्रक्षेपो दत्तः । न तु मे तत्र तात्पर्य्यम् । 'मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः । यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायामि'ति विदुरोक्तिरेव प्रमाणमिति चेत्–सत्यम्, उपकारे प्रवृत्तात् त्वत्त एव लोकानामपकार एवाभूदित्याह जुगुप्सितमिति । धर्म्मकृते विदुरोक्तन्यायेन भगवद्धर्म्मग्रहणार्थमेव जुगुप्सितम् अनुशासतः काम्यधर्म्माननुपदिशतस्त्वत्तः सकाशादेव स्वभावरक्तस्य विषयेषूत्पत्तित एव रागिणो लोकस्य महान् व्यतिक्रमः उपप्लवो जातः । कुत इत्यत आह यद्वाक्यतो वेदव्यासवाक्यतो धर्म्म इति इतरः प्राकृतो जनः 'देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभागि'त्यादिविधावेव स्थितः, तस्य धर्म्मस्य निवारणं 'सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'त्यादिवाक्येन क्रियमाणं न मन्यते, किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयमेतद्वाक्यमिति कल्पयति । तदुक्तं मतान्तरोपन्यासे भट्टैः–'तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ये पङ्ग्वादयो नराः । गृहस्थत्वं न शक्यन्ते कर्त्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकं ब्रह्मचर्य्यं वा परिव्राजकताथ वा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते ॥' इत्यादि ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

यतो भगवदीयानि ज्ञानकर्मवाक्चातुर्याणि मुमुक्षूपकारकाणि अथो अतः कारणात् उरुक्रमस्य उरवः बहुविस्तृताः क्रमाः चरणविन्यासा यस्य तस्य यद् विचेष्टितं चरित्रप्रतिपादकं पुराणमिति यावत्, अखिलानां मुमुक्षूणां बंधविमुक्तये तत् समाधिना त्वमनुस्मर तन्निर्माणार्थमिति शेषः । ननु तत्र मम का शक्तिरित्यत आह हे महाभाग, भवानमोघदृगस्ति अमोघदृक् शुचि शुद्धं श्रवो यस्य स शुचिश्रवाः सत्ये ब्रह्मणि रतः सत्यरतः धृतानि लोकहितावहानि व्रतानि येन स धृतव्रतः–एवंभूतस्य तव किमसाध्यमिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भगवद्विविधचेष्टितबोधकपुराणनिर्माणं तवात्माऽसंतोषापहं मयोपदिष्टम्, अन्यथा तु त्वदात्माऽसंतोषनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अत इति । अत उरुक्रमचरित्रबोधकपुराणप्रकाशनात् पृथग्दृशः अन्यदृष्टेः अन्यथोक्तोपाथाद्वैपरीत्येन आत्मासंतोषनिवर्तकं यत्किंचनार्थांतरं विवक्षतः वर्णयतस्तव तत्कृतरूपनामभिः तया विवक्षया कृतैः संकल्पितैः रूपैर्नामभिश्च दुःस्थिता अविषये प्रवृत्ता व्यामोहिता सती मतिः कर्हिचित्कदाचिदपि क्वचित्कस्मिंश्चिदपि विषये आस्पदं स्थानं न लभेत वाताहतनौरिव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवम् 'ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येतन्न कश्चिन्मे शृणोति वै । धर्मादर्थश्च कामश्च स कस्मान्नैव सेव्यते ॥' इत्याद्याग्रहेण भारतादिषु धर्मादिप्रतिपादनमनुचितमेवेत्युक्तं, तन्मुमुक्षून्प्रत्यनुचितमस्तु, बुभुक्षुजनोपकारार्थं तु कथंचिदुचितं भवतु, "द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह । त्रीन्मासानाविकेनैव चातुर्मास्यं शशेन तु ॥ अजेन मासान् प्रीयंते पंचैव पितरो नृप । वराहेण तु षण्मासा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्सप्त वै शाकुनेन तु ॥ मासानष्टौ पार्षतेण रौरवेण नवैव तु। गवयस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान्दशैव तु ॥ मांसेनैकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु। गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥" श्राद्धकल्पे जुगुप्सितं स्वभावरक्तस्य जीवस्य धर्मकृते पितृपोषणाख्यधर्मार्थम् अनुशासतो भवतः महान्व्यतिक्रमः। ननु मंदानां स्वाभाविकप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमार्थमिदमुक्तं पुनः सदुपदेशेन तन्निवारणं शक्यमत आह यदिति। यद्यस्य तव वाक्यतः इतरः लौकिको जनः धर्मोयमिति दृढविश्वासेन स्थितः तस्य हिंस्रस्य कर्मणः सद्भिः क्रियमाणं निवारणं न मन्यते ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

यतो भक्तिव्यतिरेकेण ज्ञानं कर्म वा न फलसाधकम् अत आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च मुख्यतया भक्तिरेवोपदेष्टव्या, सा च श्रवणरूपा प्रथमं श्रवणसापेक्षा वा। अतः श्रोतव्यविषयत्वेन भगवच्चरित्रं भक्तिमार्गानुसारियोगजधर्मेण स्मृत्वा कथयेत्याह अतो महाभाग इति। यद्यपि अस्माभिर्ज्ञायते तथाप्यधिकाराभावात् वक्तुं न शक्यते, तव त्वेतादृशाधिकार इति महाभागेति संबोधनम्। मनसा भावितोर्थः कदाचिदन्यथा भविष्यतीति न शंका कर्तव्या, यतो भवानमोघदृक् अमोघा दृष्टिर्यस्येति, नापि त्वदुक्तमन्यैर्नांगीकर्त्तव्यमिति शंकनीयमित्यभिप्रायेणाह शुचिश्रवा इति। शुचि पवित्रं श्रवः कीर्तिर्यस्येति लोके ह्यादरणीयरूपमेतदेव किंच तत्राप्येतदेवाभीष्टमित्याह सत्यरत इति। सत्ये रतः भगवद्धर्मव्यतिरेकेण अन्येषामसत्यत्वात्। किंच यथा व्रताचरणं धर्महेतुः तथा भगवच्चरित्रश्रवणमपीत्यभिप्रायेणाह धृतव्रत इति। धृतानि व्रतानि स्वाध्यायादीनि येन भगवद्धर्मस्फुरणे वा हेतुः। न च तादृशधर्मा भगवति न संतीति मंतव्यं, यतोयमुरुक्रमः उरु अधिकः क्रमः पादविक्षेपो यस्य वामनस्य क्रमात् एकेन पदा सर्वलोकाक्रमणमित्यग्रे विस्तारयिष्यामः। स च कालनियामकभगवच्चरित्रावेशादेव भवतीत्याह–सर्वे हि जीवाः स्वभावतो वद्धाः कालपाशेन, तेषां वंधननिवृत्तिर्महानुपकारः। सा च कालनियामकभगवच्चरित्रावेशादेव भवतीत्याह अखिलवंधमुक्तय इति। लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् उपायांतरमाह समाधिनेति। भगवानेव स्वयं सर्वोच्चारकः स्फुरिष्यति अनु पश्चात् त्वयापि स्मर्त्तव्यं विशेषचेष्टितभक्तिजनकं न तु व्यामोहकं, तस्यापि व्यामोहकत्वे जातिविशेषचेष्टितत्वमेव ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विपरीते वाधकमाह ततोन्यथेति। अभिधेयापर्यवसानं हि सर्ववस्तुषु मरीचिकावन्नियतत्वाभावात् भगवतो गुणानामनंतत्वेपि नियतत्वम्, अतः कार्यसमाप्तिशंकया प्रथमत एव तन्नारंभणीयम्। किंच विचारदशायामपि दुःखात्मकत्वात् तद्विचारिका वुद्धिरपि दुःखिता भवति तदाह अन्यथेति। ततो भगवच्चरित्रात् यद्यपि सर्वमेव भगवच्चरित्रत्वेनानिरूपणात् तत्त्वेपि न तथात्वमित्याह अन्येति। किंचनेत्यव्ययसमुदायः यत्किंचिदित्यर्थः। अनादरणीयमिति वाक्यसमाप्तिः, तदनूद्य दूषयति यद्विवक्षत इति। वचनानंतरं ममैव दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यं तद्वक्तुमिच्छत एव भवति, तत्र हेतुः पृथग्दृशः भगवत्त्वेन स्तोत्रेण तत्पर्यवसानाभावात् भिन्नतया निरूपणमावश्यकं, तथाच भगवद्धर्मास्फुरणादन्यत्रोत्कर्षाभावात् अविद्यमानविवक्षायां वुद्धिर्दुःस्था भवति। किंच तत्कृतानि पृथग्दर्शनकृतानि पदार्थांतरस्य रूपनामानि भगवत्कृतानि ततश्च सिद्धत्वाभावान् स्वयं कृत्वा स्वयं निरूपणे स्वयमेव पर्यवसानमिति कर्हिचिदपि कस्मिंश्चित् काले कस्मिंश्चिद्देशे च बुद्धिरास्पदं न लभेत। सर्वस्यापि वुद्धिकृतत्वात् अन्यदन्यस्यास्पदं भवति, अत्रह्मत्वेन स्वाश्रयाभावाच्च दुःस्थिता दुष्टतयावस्थिता स दोषो वायुवत् सर्वतारिकां वुद्धिनौकामिव नाभीष्टदेशं प्रापयतीत्याह वाताहतेति। आहता घूर्णिता एवमपर्यवसानेन वुद्धिदुःखदातृत्वेन च अन्यत्र वक्तव्यमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रतारकशास्त्रवत् अन्यकथनं पापहेतुरित्याह जुगुप्सितमिति। यथा अपेयपानादिकं धर्म इति वोधकस्य नरकपातस्तथा देहादिष्वात्माध्यासं कृत्वा तन्निर्वाहार्थं यतनीयमिति वक्तुर्नरकपातः। न तु दुष्टत्वात्स्वत एव लोको न प्रवर्त्तते किं कथनेनानिष्टं स्यादित्यत आह–स्वभावरक्तस्य 'अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणान्यपी'ति न्यायात् रागे विद्यमाने न दोषस्फूर्तिः, तस्य चास्वाभाविकत्वे ज्ञाते कदाचिन्न प्रवर्त्तेतापि धर्मत्वेपि ज्ञाते कदाचिदपि न निवर्त्तेतेति भगवदाज्ञोल्लंघनरूपो महान् व्यतिक्रमः कूपेंधपातनेनेव। नन्वन्यो निवारयतु, तथाच फलभावान्नातिक्रमो भविष्यतीत्यत आह यद्वाक्यत इति। इतरः स्वतो विचाराक्षमः पुरातनचक्रविश्वासात् धर्मोयमिति निश्चितवुद्धिः अन्येन अस्मदादिना क्रियमाणं निषेधं न मन्यते, यतो जननधर्मा जनन एवाभिरतः वहुधा श्रुत्वापि निषेध ऊर्ध्वरेतसां प्रशंसेति। तथा च भट्टाः 'येंधपंग्वादयो नरा गार्हस्थ्यानर्हाः ते संन्यासादावधिकारिण इति विकल्पो वा उभयं व्राह्मणमि'तिवत् ॥ १५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

अतो महाभागेत्यत्र। इत्याहेति। इतीदमनेन सन्दर्भेणाहेत्यर्थः। तादृशा इति सर्वमोचकाः। अप्रसिद्धत्वादिति। चरित्रयाथात्म्यज्ञापनहेतोस्तथात्वात्। ननु समाधौ भगवत्स्फुरणे व्यामोहकमपि स्फुरिष्यतीति चेत्, तत्राहुः तस्यापीत्यादि। तथा च तस्य तथात्वे ज्ञाते तदपि भक्तिमेव जनयिष्यतीति भावः। एवं पूर्वोक्तखेदनिवृत्त्यर्थः, भगवद्गुणस्मरणं साधनमुपदिष्टम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततोन्यथेत्यत्र। विपरीते वाधकमाहेति। अधिकारसार्थक्यनिष्पादकं भगवच्चेष्टितोपदेशरूपं साधनान्तरमुपदेष्टुं चरित्रातिरिक्तकथने वाधकमाहेत्यर्थः। वाधकमुपपादयन्ति अभिधेयेत्यादिना। नियतत्वाभावादिति। वुद्धिकल्पितत्वेन स्थिरत्वाभावात्। तथा चैकैकस्य धर्मादेर्वुद्धिकल्पितत्वेनानन्त्यादेकस्यापि स्वरूपं न सम्यङ्निरूपयितुं शक्यम्, 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दितिवच्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथेत्यभिधेयापर्यवसानमतिरिक्तकथने बाधकमित्यर्थः। ननु भगवद्गुणेष्वप्यानन्त्यस्य भवद्भिरुक्तत्वादयं दोषस्तत्रापि तुल्य इति चेत्, तत्राहुः भगवत इत्यादि। तथा च बुद्धिकल्पितत्वाभावेन स्थिरत्वात्तेषां सम्यक्कथनं सम्पद्यत इति न तत्रायं दोष इत्यर्थः। अत इति। निरूपणीयविषयेयत्ताभावात्। दोषान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। दुःखात्मकत्वादिति। 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेस्तथेत्यर्थः। एवं वैयासज्ञानस्य स्वरूपखिलत्वबोधकं दोषद्वयमुक्त्वा मूलव्याख्यानेन स्फुटीकुर्वन्ति तदाहेत्यादि। अन्यथेति। आनन्दरूपाच्चरित्रादन्यप्रकारकम्। ननु वास्तवविचारे तु न दोष इति शङ्कायां तदविचार एव दोष इत्याहुः यद्यपीत्यादि। नन्वस्त्वयं दोषः, परं तस्य कथं निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां किञ्चनेत्यस्य फलितार्थं वदन्तस्तन्निवृत्तिप्रकारमाहुः अनादरणीयमिति। अत्र ततोन्यथेत्युद्दिश्य किञ्चनेत्यनादरणीयत्वं विधीयत इत्यनादरणीयत्वकथनादेव वाक्यसमाप्तिरिति तद्दोषनिवृत्तिरित्यर्थः। वदन्नुचेति अन्यथाकथितमनादरणीयत्वेनानूद्य। तत्पर्यवसानाभावादिति। भगवत्पर्यवसानाभावात्। दुःस्थेति दुःखिता। दुःस्थितपदस्यायमर्थ उक्तः। अनास्पदत्वे हेतुमाहुः किञ्चेत्यादि। पृथग्दर्शनकृतानीत्यादि। प्रवाहे पदशक्त्यादरणात्तन्नित्यत्वेऽभ्युपगते पदार्थानामनित्यत्वात्तथेत्यर्थः। स्वयंपदेनात्र बुद्धिर्ज्ञेया सर्वत्र। अन्यदित्यादि। तथा चान्यस्य कल्पितत्वेनाभिन्नत्वाद् बुद्धेरास्पदालाभ इत्यर्थः। एवं दृष्टिसृष्टिवाद इवापद्यत इत्यर्थान्तरमाहुः दुःस्थितेत्यादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जुगुप्सितमित्यत्र। भट्टा इति-'तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्धपङ्ग्वादयो नराः। गृहस्थत्वं न शक्ष्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकताथवा। तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते' इति मतान्तरोपन्यासे आहुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यतो ज्ञानकर्मणोस्तत्र तत्रोक्तं फलं भक्तिसाहित्येनैव, न स्वातन्त्र्येणेति त्वद्वर्णितस्यापि भारतादेर्वैयर्थ्यमेव। अथो तस्मात् हे महाभाग, उरवः क्रमा लीला यस्य तस्य यद्विविधं चेष्टितं लीला तत्समाधिनाऽनुस्मर, स्मृत्वा चाखिलप्राणिनां बन्धमुक्तये वर्णयेति शेषेणान्वयः। तत्र च तव सामर्थ्यमस्ति यतो भवान् धृतव्रतः धृतानि व्रतानि ब्रह्मचर्यादीनि येन सः। तद्धारणमपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवेति सूचयन्नाह-सत्यरत इति, सत्ये भगवति रतः प्रीतियुक्तः। अतो भगवत्प्रसादेन तव वर्णितं नान्यथा भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह-अमोघदृगिति। अमोघा यथार्था दृक् दृष्टिर्यस्य सः। व्यवहारतोऽप्येतद्वर्णनं भवतो युक्तमित्याशयेनाह-शुचिश्रवा इति, शुचि शुद्धं श्रवः सर्वलोकहितार्थमवतीर्णो व्यास इति कीर्तिर्यस्य सः। यद्यस्माभिरपि तच्चेष्टितं ज्ञायते तथाप्यधिकाराभावान्न वर्णयितुं शक्यते। तव त्वत्राधिकारोऽस्तीति महाभागेति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विपक्षे दोषमाह-तत उरुक्रमविचेष्टितात् पृथग्दृशः पृथग्वस्तुन्येव दृक् दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य तस्य अत एवान्यथा मदुक्तात्प्रकारान्तरेण यत्किञ्चन यत्किञ्चिदप्यर्थान्तरं विवक्षतो वक्तुमिच्छतस्तव तया विवक्षया कृतैः स्फुरितैः रूपैः पदार्थैः नामभिस्तद्वाचकशब्दैश्च दुःस्थिता अनवस्थिता सती मतिः कर्हिचित् कदाचिदपि काले क्वापि देशे विषये वा आस्पदं स्थानं न लभेत। तत्र दृष्टान्तमाह-वातेति, वातेन वायुना आहता घूर्णिता नौर्यथा इष्टं स्थानं न लभते तद्वदित्यर्थः। तदुक्तं गीतासु-'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्' इत्यादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु कामिजनानां भगवद्यशःश्रवणे प्रवृत्त्यर्थमेव प्रथमतो महाभारतेऽर्थकामादिवर्णनं कृतं, न तत्र तात्पर्यमिति चेत्, सत्यं तथापि तद्विरुद्धमेव जातमित्याह-जुगुप्सितमिति। स्वभावत एवार्थकामयोः रक्तस्य रागवतः पुरुषस्य धर्मकृते भागवतधर्मग्रहणार्थमेव जुगुप्सितं निन्द्यं काम्यकर्मादि अनुशासतः भारतादिनिर्माणद्वारा बोधयतस्तव महान् व्यतिक्रमः चिकीर्षितविपरीतानुष्ठानरूपोऽन्याय आपतितः। यतो भूतहितेच्छया कृतं तत्तेषामहितमेव जातम्, कथमेवमित्यपेक्षायामाह-यदिति। यस्य तव 'देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्' इत्यादिवाक्यतोऽर्थकामादिसाधनमेव मुख्यो धर्म इत्येवं स्थितः कृतनिश्चयः इतरो विवेकिव्यतिरिक्तः प्राकृतो जनस्तस्यार्थकामसाधनधर्मस्य निवारणं त्वयैवान्यत्र क्रियमाणं अन्येन वा तत्त्वज्ञेन क्रियमाणम् "न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुत्या वा क्रियमाणं 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति भगवतापि क्रियमाणं न मन्यते 'अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणान्यथा' इति न्यायात्। तत्र रागस्य सत्त्वाद्यथार्थमिदं निवारणमिति न मन्यते, किन्तु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदिति कल्पयति। तदुक्तं मतान्तरोपन्यासे भट्टैः-'तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्धपंग्वादयो नराः। गृहस्थत्वं न शक्ष्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकतापि वा। तैरवश्यं गृहीतव्या तेनादावेतदुच्यते' इत्यादि ॥ १५ ॥

हिन्दी अनुवाद

महाभाग व्यासजी ! आपकी दृष्टि अमोघ है। आपकी कीर्ति पवित्र है। आप सत्यपरायण एवं दृढव्रत हैं। इसलिए अब आप सम्पूर्ण जीवोंको बन्धनसे मुक्त करनेके लिए समाधिके द्वारा अचिन्त्यशक्ति भगवान्के लीलाओंका स्मरण कीजिये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जो मनुष्य भगवान्की लीलाके अतिरिक्त और कुछ कहनेकी इच्छा करता है, वह उस इच्छासे ही निर्मित अनेक नाम और रूपोंके चक्करमें पड़ जाता है। उसकी बुद्धि भेदभावसे भर जाती है। जैसे हवाके झकोरोंसे डगमगाती

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हुई डोंगीको कहीं भी ठहरनेका ठौर नहीं मिलता, वैसे ही उसकी चञ्चल बुद्धि कहीं भी स्थिर नहीं हो पाती ॥ १४ ॥ ❀ ❀ संसारी लोग स्वभावसे ही विषयोंमें फँसे हुए हैं। धर्मके नामपर आपने उन्हें निन्दित (पशुहिंसायुक्त) सकाम कर्म करनेकी भी आज्ञा दे दी है। यह बहुत ही उल्टी बात हुई; क्योंकि मूर्खलोग आपके वचनोंसे पूर्वोक्त निन्दित कर्मको ही धर्म मानकर 'यही मुख्य धर्म है' ऐसा निश्चय करके उसका निषेध करनेवाले वचनोंको ठीक नहीं मानते ॥ १५ ॥

विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ।
प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः ॥ १६ ॥
त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥
न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् ।
स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १९ ॥
इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।
तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै[1] प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निंद्यते तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागेनैव पारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेः किं तद्यशःकथनेनापि तत्राह। विचक्षण इति। विचक्षणो निपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्यास्य विभोः सुखं निर्विकल्पकसुखात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति। न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः। विभुत्वे हेतुः अनंतः कालतो देशतश्च पारं न यस्य तस्य विभोश्चेष्टितम्। ततः कारणात् हे विभोऽनात्मनो देहाद्यभिमानिनोऽत एव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य दर्शय। भवानिति त्वमित्यर्थः। पाठांतरे हे भवन्निति सम्बोधनम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं तावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तमिदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति। ननु स्वधर्मत्यागेन भजन् भक्तिपरिपाकेन यदि कृतार्थो भवेत्तदा न काचिच्चिंता, यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह। ततो भजनात्कथंचित्पतेद्भ्रश्येन्म्रियेत वा यदि तदापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारान्नानर्थशंका। अंगीकृत्याप्याह वाशब्दः कटाक्षे। यत्र क्व वा नीचयोनावप्यमुष्य भक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किं नाभूदेवेत्यर्थः। भक्तिवासनासद्भावादिति भावः। अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वा अर्थ आप्तः। अभजतामिति षष्ठी तु सम्बन्धमात्रविवक्षया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु स्वधर्ममात्रादपि "कर्मणा पितृलोकः" इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह। तस्यैवेति। तस्यैव हेतोस्तदर्थं यत्नं कुर्यात्। यदुपरि ब्रह्मपर्यंतमधः स्थावरपर्यंतं च भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते। षष्ठी तु पूर्ववत्। तत्तु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत्। तदुक्तम् "अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायांति देहिनाम्। सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते" इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं यत्र क्व वाभद्रमभूदिति तदुपपादयति। न वा इति मुकुन्दसेवी जनो जातु कदाचित्कथंचन कुयोनिगतोऽपि संसृतिं नाव्रजेन्नाविशेत्। अंग अहो! अन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवदिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः। कुत इत्यत आह। मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनं पुनः स्मरन्विहातुं नेच्छेत्। यतोऽयं जनो रसग्रहः रसेन रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते यद्वा रसे रसनीये ग्रह आग्रहो यस्य। तदुक्तं भगवता "यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन। पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः" इति ॥१९॥ ❀ ❀ तदेवं भगवल्लीलां प्राधान्येन वर्णयेत्युक्तं तत्र को भगवान् काश्च तस्य लीला इत्यपेक्षामाह। इदं विश्वं भगवानेव। स त्वस्माद्विश्वस्मादितरः। ईश्वरात्प्रपंचो न पृथगीश्वरस्तु प्रपंचात्पृथगित्यर्थः। तत्र हेतुः। यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवंति। अनेनैव लीला अपि दर्शिताः। यद्वा इदं विश्वं भगवान्। इतर इव यः स जीवोऽपि भगवान्। चेतनाचेतनः प्रपंचस्तद्व्यतिरेकेण नास्ति, स एवैकस्तत्त्वमित्यर्थः। हिशब्देन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि प्रमाणं सूचितम्। तद्धि स्वयमेव भवान्वेद। प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रमाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनाय प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

---

१. प्रा० पा०—ते प्रदेश० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति-नन्विति। इत्यर्थ इति। भवच्छब्दयोगे मध्यमपुरुषप्रयोग आर्षः। पाठान्तरे भवन्निति पाठे हे भवन्निति सर्वदा विद्यमानत्वेन त्वं साक्षादीशत्वात्समर्थोऽसीति भावः। विश्वनाथस्तु-किञ्च तदपि धर्मान्तरं विनिंद्य भगवद्यश एव वर्णयेत्याह-विचक्षण इति। इतरः प्राकृतो विवेकशून्यो जनः स्थित इत्युक्तं विचक्षणो विवेकी जनस्तु अस्य विभोः सुखं निवृत्तितस्तदितरग्राम्यसुखनिवृत्त्या वेदितुमर्हति। तत्र हेतुः। अनन्तपारस्य। तेन साक्षादल्पप्रमाणाच्च विषयसुखान्निवृत्त्य अनन्तमपारप्रमाणं च विभोः सुखं विदित्वा तदर्थं भक्तिमेव कर्तुमर्हतीति भावः। ततश्च विचक्षणजनस्य भक्तौ प्रवृत्तिमालोक्य "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इति न्यायेनाविचक्षणोऽपि तत्रैव प्रवर्त्तेतेत्यतस्तदर्थमपि भगवच्चरितं वर्णयेत्याह। गुणैः प्रवर्तमानस्यात एवानात्मनो बुद्धिविवेकशून्यस्य जनस्य बन्धमुक्तये चेष्टितं लीलां दर्शय। हे विभो तत्र समर्थ! यतोऽसावपि सर्वतो निवृत्य शुद्धां भक्तिं कृत्वा तदीयं सुखं लभतामिति भावः। यद्वा एवमवतारणीयम्। ननु यदि निवारणं जनो न मन्यते तर्ह्यधुना त्वदुपदेशेनाप्यारब्धेन तत्तत्सर्वमतनिवर्त्तकभक्तिमात्रप्रवर्त्तकेन शास्त्रेणालम्। मैवम्, न ह्यस्मिञ्जगति सर्व एवाविवेकिनो विवेकिनोऽपि सन्तीत्याह-विचक्षण इति। विभोः कथंभूतस्यानन्तपारस्य। तत्र कालतोऽन्ताभावमाह। प्रकर्षेणाधुनापि वर्त्तमानस्य। तेन तस्य तच्चेष्टितस्य भूतपूर्वमात्रत्वं न ज्ञेयमिति भावः। प्रमाणतोऽन्ताभावमाह। गुणैः सत्त्वादिभिर्न भवत्यात्मा देहो यस्य चिदानन्दमयविग्रहस्येत्यर्थः। न हि घनचिद्वस्तु केनापि प्रमातुं शक्यत इति भावः। सन्दर्भस्तु पूर्वमभिप्रेतं यशोवर्णनमेवोपदिशति। विचक्षणो भवानित्यन्वयः। हे विभो यतो विचक्षणो भवान् सर्वतो निवृत्तिपूर्वकमस्य विभोः श्रीभगवतः सम्बन्धि सुखं भक्तिरूपं वेदितुमर्हति योग्यो भवति ततो हेतोरनात्मनः पारमार्थिकबुद्धिहीनस्यात एव गुणैर्विषयैस्तत्सुखेन प्रवर्त्तमानस्यापि जनस्य कृते तस्य चेष्टितं लीलामेव त्वं वर्णय "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात्" इति तस्याप्यनायासेन सुखप्राप्त्युपपत्तेः। ततो निवृत्तानां तु सुतरामेव तदुद्भूतं भवतीति भावः। ततश्च विचक्षणो यो भवति स एव सर्वविषयनिवृत्त्या भजनान्तरेण यदस्य भक्तिरूपं सुखं तद्वेदितुमर्हति। अतो यद्यपि "स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम्। शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम्" इति। तथा "हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः। मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ" इति तस्यैव मुख्याधिकारित्वमुक्तम्। तथापि "निवृत्ततर्षैः" इत्यादिन्यायेन गुणैः प्रवर्त्तमानस्यापि हितार्थं तस्य चेष्टितमेव वर्णयेत्यादि पूर्ववत्॥ १६॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-नन्विति। इत्यर्थ इति। तस्यां तस्यां स लभते पौर्वदैहिकम् इत्याशयः। अत्र विश्वनाथः-ननु "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्। जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्" इति श्रीगीतोपनिषद्वाक्येन कर्मत्याजनं निषिद्धम्। सत्यम्। तज्ज्ञानोपदेष्टृविषयमेव। ज्ञानस्यान्तःकरणशुद्ध्यधीनत्वात्तच्छुद्धेस्तु निष्कामकर्माधीनत्वात्। भक्तेस्तु स्वतः प्राबल्यादन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तानपेक्षकत्वान्न भक्त्युपदेष्टृविषयम्। तदुक्तं श्रीमदजितेन "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणोऽपथ्यं वांछतोऽपि भिषक्तम" इति। तस्मात् "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इति "धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः" इत्यादिभगवद्वाक्यबलान्नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठाया अपि त्याजनयैव केवलैव हरिभक्तिरुपदेष्टव्येत्याशयेनाह-त्यक्त्वेति। क्त्वाप्रत्ययेन भजनारम्भदशायामपि कर्मानुवृत्तिर्निषिद्धा। "स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजन्स्यादमुष्याभद्रं तावन्न भवेदेव देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणाम्" इत्यादेः। यदि पुनरपक्वो भगवत्प्राप्त्ययोग्यो म्रियेत जीवन्नेव कथंचिदन्यासक्तस्ततो भजनाद् दुराचारतया वा पतेत्तदपि कर्मत्यागनिमित्तमभद्रं सम्भवेदेव। भक्तिवासनाया अनुच्छित्तिधर्मत्वात्सूक्ष्मरूपेण तदापि सत्त्वात्, कर्मानधिकारादित्याह-यत्र क्व वा जन्मनि किमभद्रमभूदाभूदेव। वाशब्दस्य कटाक्षार्थकत्वात् "तुष्यतु दुर्जनः" इति न्यायेनैव पाताद्युपगमः। न तु वस्तुतः पातस्तद्धेतुकं नीचयोनित्वं च। "न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि" इति श्रीभगवद्वाक्यादमोघभक्त्यंकुरस्यावश्यभाव्यपत्रपुष्पफलादित्वादिति भावः। तत्र भवेदित्युक्त्वा भूतनिर्देशस्तु वादिनं प्रत्याक्षेपं सूचयति। सन्दर्भस्तु यदि भगवत्प्राप्त्ययोग्यः स्यादायुःक्षयेण चित्रकेतुवदपराधेन वा देहान्तरं प्राप्नुयात्। भरतवत्तस्मिन्नेव देहेपि बाल्याद्याविष्टः स्यात्तदा तस्य भक्त्यभावसमयेपि यः स्वधर्मत्यागस्तेनापि नाभद्रं भवेद्भक्तिवासनाया अनुच्छित्तिधर्मत्वात्। ततश्च यत्र क्वाप्यवस्थायां तस्याभद्रं न स्यादेव। अभक्तानां तु को वाऽर्थः सततमव्यभिचारी स्यादपि तु सर्वोपि व्यभिचार्येव स्यादिति भावः॥ १७॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-नन्विति। "अपाम सोममममृता अभूम" इत्यादयोऽदृष्टस्वर्गादिसुखे तथा कृषिवाणिज्यादयो दृष्टसुखे च जनान्प्रवर्त्तयन्ते, तत्तत्सुखमनपेक्ष्य स्वधर्मं त्यक्त्वा कथं भक्तौ जनाः प्रवर्त्ततामिति चेत् सत्यम्। कोविदस्तु नैवं तैः प्रतारितः स्यात्कर्मणा यो योर्थ आभासते स पुनरर्थाभास एव नार्थ इति विमृश्येत्याह-तस्यैवेति। यत्स्वरूपसाक्षात्कारपूर्वकं परमानन्दसुखं भगवद्विग्रहध्यानादिभक्तिसुखं वा तस्यैवेत्यर्थः। पूर्ववत् अभजतामित्यत्र यथा तृतीयार्थे षष्ठी तथात्रापीत्यर्थः। नरकादौ इत्यादिना शूकरादिग्रहः। तत्प्रयत्नं विना दुःखादिप्रापणमुक्तं भारतादावित्यर्थः। अत्र यत्नकरणे दैन्यमात्राधिक्यमिति भावः। अत एव ग्रन्थान्तरेप्युक्तम्। "आयू रक्षति मर्माणि त्वायुरन्नं प्रयच्छति। अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम्" इति। तस्माद्दैहिकार्थं सुतरां कर्म न कर्त्तव्यमिति भावः। कालोऽत्र प्राचीनकर्मभोगावसरः॥ १८॥ संसृतिं कर्मफलभोगमयीं नाव्रजेत्। तस्य भगवदुत्थशुभाशुभफलभोगवत्त्वात्तदुत्थशुभाशुभयोः कर्मजन्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वाभावादिति भावः। "त्वदवगमी न वेति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयात्" इति श्रुत्युक्तेः। "न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते" इति पाद्मोक्तेश्च। ततश्च पूर्वाभ्यासादेव मुकुन्दस्यांघ्योरुपगूहनं मनसा परिष्वंगं स्मरन्पुनस्त्यक्तुं नेच्छेत्। "अत्रांघ्री स्मरन्" इत्यनुक्त्वा "तदुपगूहनम्" इति पुनरिति पादाभ्यामेकद्वित्रिवारं स्वेच्छयैव दुरभिनिवेशवशाद्भजनं त्यक्त्वापि कियतः समयादनन्तरं स्वपूर्वापरदशयोस्तत्स्मरणसुखमस्मरणदुःखं च स्मृत्वा कृतानुतापो हन्त हन्त दुर्बुद्धिरहं किमकरवम्। भवतु नामातः परं तु न प्रभोर्भजनं हास्यामीति पुनरपि भजनमारभत एवेत्यर्थः। अत्र विजह्यादित्यनुक्त्वा विहातुं नेच्छेदित्यनेन तस्य गर्वराहित्यं सूचितम्। भजनं न हास्यामीतीच्छामात्रं मया क्रियते। तन्निर्वाहस्त्वीश्वरस्यैव पाणाविति तदाशयः। तत्र हेतुः—रसे ग्रहः आग्रहो यस्य रस एव ग्रह इव यं न हास्यतीति वा। अयमर्थः—भजनमेव निष्ठारुच्यशक्त्यंते रतिदशायां साक्षादेव रसो भवेदतो भजनस्य प्रथमारम्भदिनेऽपि प्रच्छन्नतया रसांशत्वमस्त्येव तदुक्तं "भक्तिः परेशानुभवे विरक्तिः" इत्यत्र "तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोनुघासम्" इति। स च स्वादविशेषो भक्तेन दुस्त्यजस्तेन च भक्त इति। ततश्च भजनस्याविच्छेद उत्पद्यमाने भजनीयस्य मुकुन्दस्याचिरादेव प्राप्तिरित्यत्र कः सन्देह इति भावः। सन्दर्भस्तु तर्हि किं संसारध्वंस एव पुरुषार्थ इत्याशंक्य तत्राप्यस्ति वैशिष्ट्यमित्याह—स्मरन्निति। यस्तु तद्भक्तिरसग्रहः स पुनरित्यन्वयः। वक्ष्यते च "त्रिभुवनविभवहेतवेप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्। न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः" इति। "न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यम्" इत्यादि॥ १९॥ ❀ ❀ तत्र भगवल्लीलयोर्मध्ये। इत्यर्थ इति। कारणाद्धि कार्यं न पृथगस्ति मृदो घटवत्कारणं हि कार्यात्पृथगस्त्येव घटान्मृदिवेति भावः। तदेवाह—तत्रेति। तत्रः प्रपञ्चात्पृथक्त्वे अनेनैव विश्वस्थानादिकथनेन श्रीनारदेन श्रीव्यासदेवाय सर्गादिदशलक्षणवच्छ्रीमद्भागवतं सूत्ररूपेण सूचितं स्थानपदेन स्थानं तु प्रत्यक्षत एव दृश्यते। पोषणमन्वंतरवंशवंश्यानुचरितोक्तीनामपि स्थित्यन्तर्गतत्वमेव विमर्शत आयाति। संभवपदेन सर्गविसर्गावुक्तौ। निरोधपदेन मुक्तिराश्रयश्चोक्ताविति। आत्यंतिकलयेऽवधित्वेन हरिरेवाश्रय आत्यन्तिकलय एव हि मोक्षः। यद्वेदं हि विश्वमिति पूर्वार्द्धेन जीवन्मुक्तिरप्युक्ता। तस्याः सर्वत्रात्मदृष्टिभावनारूपत्त्वादित्यर्थः। पूर्वव्याख्याने विश्वपदेन केषांचिन्मते जडप्रपञ्च एव गृह्यते जीवस्य चेतनत्वात्। तेन तद्ग्रहणं न स्यादित्यस्वारस्यादाह—यद्वेति। श्रुतिर्व्याख्यातप्रायैवेति। अत्र विश्वनाथः—एवं भक्तिमुपदिश्य भजनीयेश्वरस्यैतावदेव ज्ञानं भक्तैः प्रथममपेक्षितव्यमिति तदुपदिशति—इदं दृश्यमानं विश्वं भगवानिव सदिव चेतनमिवानंदरूपमिव। न तु साक्षात्सच्चिदानंदरूपो भगवानेवेत्यर्थः। भगवतः सत्त्वादीनां सार्वकालिकत्वाद्विश्वस्य सत्त्वादीनां काचित्कत्वादिति भावः। यतोऽसौ भगवानितरः विश्वस्मादस्मादन्यः कथं विश्वं भगवानिव कथं भगवान्विश्वस्मादितरस्तत्राह—यत इति। यस्मान्मायाशक्तिमतो भगवतः सकाशाज्जगतः स्थाननिरोधसंभवा इति विश्वस्य कार्यरूपत्वात्केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते। भगवतस्तत्कारणत्वात्तदितरत्वमित्यतः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभिरपि ब्रह्मकार्यत्वादेव ब्रह्मत्वातिदेशो ज्ञाप्यते। तत्सर्वं भगवदवतारत्वात्त्वं वेद एव, तथापि "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति न्यायेन प्रादेशमात्रं दिङ्मात्रं कोटिपरार्द्धादप्यधिकप्रमाणस्य भगवतस्तद्भक्तेश्च तदैश्वर्यज्ञानस्य च प्रादेशमात्रं दशांगुलमात्रे प्रदर्शितम्। "प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते" इत्यमरः॥ २०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अङ्ग अहो इति। 'अङ्ग सम्बोधने हर्षे सम्भ्रमासूययोरपी'ति मेदिनी॥ १९॥ ❀ ❀ भगवानेवेति। अत्रत्य एवशब्दः खलु मूलोक्त इवशब्दस्यार्थभूतः॥ २०-२१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नन्वकृत्स्नविज्जनो न जानातु नाम, कृत्स्नवित्तु ममाभिप्रायं जानात्येवेत्यत आह विचक्षण इति। यदप्यस्य विभोर्भगवतः अनंतपारस्य कर्मणि षष्ठीयं अपारं चेष्टितं विचक्षणः निपुणबुद्धिर्निवृत्तिधर्मरतः निवृत्तिधर्मनिष्ठतया सुखं यथा तथा वेदितुमर्हति निवृत्तिधर्मनिष्ठो भगवद्वैभवाभिज्ञो दुर्लभ इति भावः, तथापि गुणैः रजआदिगुणमूलकै रागादिभिः प्रवर्त्तमानस्यानात्मनः आत्मज्ञानरहितस्य जनस्य विभोश्चेष्टितं दर्शय प्रबंधनिर्माणेन वर्णयेत्यर्थः। शासनं नामाज्ञातज्ञापनरूपं, तत्रार्थकामयोः क्वचिदपि हेयत्वानुक्तावपि विचक्षणो जनो जानात्येव। अतस्तं प्रति क्वचिदप्यर्थकामयोर्हेयत्वज्ञापनं व्यर्थमेव, अविचक्षणं त्वदभिप्रायानभिज्ञं प्रत्यपि तद्व्यर्थमेवातो विचक्षणजनस्यापि सुखप्रतिपत्तये अर्थकामयोर्हेयत्वं भगवच्चेष्टितज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वं च विपुलप्रबंधनिर्माणेन दर्शयेति भावः॥ १६॥ ❀ ❀ यदुक्तं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्मेति कर्मणोऽभद्रगर्भत्वं भगवद्भक्तियोगस्य शश्वद्भद्रगर्भत्वं च तदुभयमुपपादयति त्यक्त्वेति। पतेदिति शरीरपातोक्तिः, ईश्वरे न चार्पितं स्वधर्मं स्वसमीहितं फलसाधनं धर्मं त्यक्त्वा हरेश्चरणांबुजं भजन्भजमानो यः सन्नपक्वः अपक्वकषायः पतेन्म्रियेत यदि अमुष्य यत्र क्वापि किमभद्रं भविष्यति न किंचिदपीत्यर्थः, 'न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति। प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते। अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामि'ति भगवदुक्तेरिति भावः। अभजतामिति च्छेदः हरेश्चरणांबुजमभजतां यद्वा स्वधर्मत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः स्वधर्मं भजतां स्वधर्म-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनुतिष्ठतां कर्तरि षष्ठीयं को वार्थः आप्तः प्राप्तः न कोपीत्यर्थः । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति' इति भगवदुक्तेरिति भावः । अंतवदेवास्य तद्भवति 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा' इत्यादिश्रुतेश्चेति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं भगवद्भक्तिस्वधर्मयोः शश्वद्भद्रगर्भाभद्रगर्भत्वे प्रतिपादिते, अथ तत्फलयोरुपायांतरालभ्यत्वलभ्यत्वे वदन् उपायांतरेभ्यस्तु सुखसाधनोपयुक्तमेव भूतहितं कार्यमित्याह तस्यैवेति । उपरि ब्रह्मलोकादिष्वधःपातालादिषु भ्रमतां जीवानां परब्रह्मानुभवात्मकं न लभ्यते तस्यैव हेतोस्तत्सुखसाधनोपयुक्तोपायदर्शनार्थमेव कोविदो निपुणबुद्धिस्तादृशो यतेत एवं चेद् भूतहितकारित्वं, नान्यथेति भावः । तत्सुखं वैषयिकसुखं तु सर्वत्र उपर्यधश्च गभीररंहसा दुर्लक्ष्यवेगेन कर्मणोप्युक्तलक्षणमिदं भ्रमतामित्यनुषंगः, कालेन तदुद्बोधेन प्राचीनेन कर्मणा च भ्रमतां जायमानानां जनानामित्यर्थः, अन्यतदुपायांतरादेव कालकर्मादिरूपाल्लभ्यते दुःखवद्यथा दुःखं तद्वत् अप्रार्थितमपि दुःखं कालकर्मादिहेत्वंतरेणैव भवति तद्वद्वैषयिकसुखमपीत्यर्थः । यद्वा भक्तिसाध्यनैश्रेयससुखस्याभूतपूर्वत्वदुःखासंभिन्नत्वज्ञापनाय भक्तिव्यतिरिक्तोपायांतरसाध्यस्य सर्वस्यापि दुःखमिश्रत्वमाह तदिति । अन्यतः अनभिसंहितफलवर्णाश्रमधर्मोपकृतभगवद्भक्तिव्यतिरिक्तोपायाद्यत्सुखं महता कालेन सर्वत्र लभ्यते तद् दुःखवत् दुःखमिश्रमेव, दुःखासंभिन्नं तु प्रागुक्तोपायादेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किमिति काका सूचितमभिप्रायं सिंहावलोकनन्यायेन विवृणोति न वा इति । अंग हे बादरायण ! मुकुंदसेवी मुकुंदभक्तो जनः कदाचिदपि कथंचिदपि संसृतिं नाव्रजेत्किंतु ततो मुच्येतैवेत्यर्थः, इदं निष्पन्नभक्तियोगनिष्ठपुरुषाभिप्रायकं 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति श्रुतेः । अनिष्पन्नभक्तियोगोपि जनः अन्यवत्केवलकाम्यकर्मिवन्न संसृतिं व्रजेत् , 'नहि कल्याणकृत्कश्चिद्' इत्याद्युक्तरीत्या कर्मिविलक्षणमेव प्राप्नोतीति भावः । तदेव विशदयति 'स्मरन्निति मुकुंदांघ्र्युपगूहनं, गुह-संवरण इति धातुः, मुकुंदांघ्र्योः संवरणं सम्यग्वरणं प्रपदनमिति यावत् , तत्स्मरन्पौर्वदेहिकं स्मरन्नित्यर्थः तत्पुनर्विहातुं त्यक्तुं नेच्छेत् । कुतः यतो मुकुंदसेवी जनः रसग्रहः 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवती'त्युक्तरीत्या निरतिशयानंदात्मकरसरूपपरमात्मानं गृहीतवानित्यर्थः । तथा चोक्तं भगवता 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः' इत्यादिना ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु के ते भगवद्गुणा ये मया वर्णनीया इत्यपेक्षायां तेषामानंत्यान्न मयोपदेष्टुं साकल्येन त्वया वर्णयितुं वा शक्याः । किंतु संग्रहेण तान् दर्शयामीत्याह इदमिति । यतो यस्माज्जगत्स्थितिसंहारसर्गाः प्रवर्त्तंते स भगवानिदं विश्वं एवमितर इवेतर एव वा 'यथैवैवमि'ति वशब्दस्याप्येवशब्दपर्यायत्वानुशासनात् , विश्वाभिन्नोपि विश्वविलक्षण इत्यर्थः, यत इति जन्माद्यस्य यत इत्यत्रेव हेतौ पंचमी । भगवानिदमित्यनेन 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति श्रुत्यर्थोभिप्रेतः । एवं जगदुपादानत्वजगन्निमित्तत्वतदुभयाक्षिप्तसर्वशक्तित्वं उपादानकारणाक्षिप्तसर्वान्तरात्मत्वचिदचिद्विशिष्टत्वतन्मूलकजगदभिन्नजगद्विशेष्यत्वतन्मूलकतद्विलक्षणत्वकारणत्वाक्षिप्तोपास्यत्वमोक्षप्रदत्वादयो गुणाः सामर्थ्यादत्र फलिताः, एवमादयस्त्वया वर्णनीया इति भावः । तद्धि उक्तगुणादिजातं भवान्स्वयमात्मना वेद, तथापि मया भवतः प्रादेशमात्रं प्रदेश एव प्रादेशः स्वार्थेऽण् , प्रादेशमात्रं गुणानामेकदेशमात्रमेव प्रदर्शितम् । यद्यपि जगदुपादानत्वादीनां भगवद्गुणानामानंत्यं भवान् जानात्येव, तथापि पृष्टेन मया दिङ्मात्रं प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समाधिभाषात्मकग्रंथेऽधिकार्यभावादुपरम्यत इति न वक्तव्यमिति विज्ञापयति विचक्षण इति । निवृत्तितो गुणैः प्रवर्तमानस्यानात्मनोस्यानंतपारस्य विभोः सुखं विचक्षणो वेदितुमर्हति यस्मात्ततो भवान् पूज्यस्त्वं विभोश्चेष्टितं दर्शयेत्येकान्वयः । अनुष्ठितनिवृत्तिधर्मात्सत्त्वादिगुणैर्जगत्सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानस्यानात्मनः अस्वामिकार्यस्य जीवस्य अपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतः सकाशात् यद्भविष्यत्सुखं भवति तत्सुखं विचक्षणो विशिष्टाचार्यः सात्त्विकप्रकृतिर्ज्ञातुं योग्य इति यस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्य हरेश्चरितं समाधिभाषात्मकग्रंथकरणेन ज्ञापयेत्यतोधिकार्यभावान्नोपरंतव्यमिति भावः । अनात्मनो बुद्ध्यादेर्गुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिषु प्रवर्तमानस्य जनस्य सुखाय विभोश्चेष्टितं दर्शयेति वा ॥ १६ ॥ ❀ ❀ इतोपि प्रवृत्तिधर्मोपदेशो वरीयानित्याह त्यक्त्वेति । अथ स्वधर्मं त्यक्त्वा हरेश्चरणांबुजं भजंस्ततः यद्यपक्वः पतेत्तदा अमुष्य यत्र क्व वा भद्रमभूत् , स्वधर्मं भजतां को वा अर्थ आप्त एवेत्येकान्वयः । भगवदविषयस्वधर्मानुष्ठानात्मकप्रवृत्तिधर्मं त्यक्त्वा निवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रोक्ताचारैः हरेः पादपद्मं सेवमानः पुरुषस्तस्मादनभिगतापरोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाके रागाद्यंतरायविहतः स्खलेत्तथाप्यमुष्य पुंसः 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मे'त्यादिप्रमाणाद्यत्र क्व वा जन्मांतरे श्रीमदादिकुलोद्भूतस्य निवृत्तिधर्मात्मकं भद्रमेष्यतु निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यत इति वचनादभूद्भविष्यत्येव । केवलं प्रवृत्तिधर्मं भजतामनुतिष्ठतां अस्खलनेपि धर्मादिषु को वा पुरुषार्थ आप्तो न कोपीति भावः । तस्मान्निवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रं भवान्करोत्विति प्रार्थये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्माद्विवेकिना प्रवृत्तिधर्मं विहाय निवृत्तिधर्म एवानुष्ठेय इत्याह तस्येति । कोविदस्तस्यैव हेतोः प्रयतेत उपर्यधो भ्रमतां यन्न लभ्यते गभीररंहसा कालेनान्यतः सर्वत्र दुःखवत् सुखं लभ्यत इत्येकान्वयः । अनंतपारस्येति हरेर्मुख्यप्रसादलभ्यं यत्सुखमुक्तं तस्यैव हेतोर्नान्यस्य तत्सुखहेतुनिवृत्तिधर्माख्यसाधनस्यार्थे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रयत्नं कुर्यात् । यत्सुखं भूस्वर्गादिषु प्रवर्तमानानां प्रवृत्तिधर्माणां पुरुषाणां न सुलभं निरंतरं निवृत्तिधर्मं सेवमानानामव्यक्तवेगेनानेकजन्मपरिमितेन कालेनाग्रतः सर्वदेवेभ्योऽत्यंतभिन्नाद्धरेः सर्वदेशकालेषु निर्दुःखस्वरूपसुखमभिव्यज्यते तस्मान्निवृत्तिधर्म एव श्रेयानिति भावः । यथा पापिना प्रयत्नमंतरेण दुःखं लभ्यते तथा निवृत्तिधर्माणामपि साधनसामग्रीं विना निरायासेन सुखं लभ्यत इत्यस्मिन्नर्थे दुःखवदिति दृष्टांतो वा । स्वर्गादौ भ्रमतां यत्सुखं न लभ्यते विवेकी तस्यैव सुखस्य हेतोः प्रयतेत । एवशब्दव्यावर्त्यमाह तदिति । अन्यतो विषयभोगात् यद् दुःखोपेतं सुखं तद् गभीररंहसा कालेन सर्वत्र लभ्यते । तस्मात्तादृशसुखार्थं न यतनीयं किंतु तद्व्यतिरिक्तस्य नित्यस्य केवलस्य स्वरूपसुखस्येति वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इतोपि निवृत्तिधर्म एव श्रेयानित्याह न वा इति । अंग हे भगवन् मुकुंदसेवी जनोऽन्यवन् मुकुंदासेवमानवज्जातु कदाचिदपि कथंचन कस्मान्निमित्तात्संसृतिं न व्रजेत् । वैशब्देन 'न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति' इति वाक्यं प्रमाणयति कुत इति तत्राह स्मरन्निति । मुकुंदस्य मनसा चरणारविंदालिंगनसुखं स्मरन्ननुभवन् रसज्ञो जनः पुनर्विहातुं नेच्छेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मुकुंदरूपमाह । इदमिति स भगवानिदं विश्वमिव न तु विश्वं किंतु इतरः विलक्षणलक्षणः कुतः जगत्स्थाननिरोधसंभवा इति यतः जगत्स्थापयति निरोधयति संहरति संभावयति उत्पादयतीति तथोक्तः जत्कृष्टत्वादिलक्षणलक्षितसार्वज्ञ्यसर्वस्वातंत्र्यसर्वशक्तिसर्वस्वामित्वादिगुणपूर्णत्वादसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टाज्जगतो भेदोनुभवसिद्ध इति हिशब्दः । किं च भगवान्स्वयं तद्वैलक्षण्यं वेद जानाति । हि यस्मादैक्यकथनं प्रमाणविरुद्धमिति भावः । तथापि भवतः सर्वं सिद्धं न मया वक्तव्यांशोस्ति, तथाप्युपाध्यायपुरो बालवदव्याकृताकाशसदृशज्ञानवतः भवतः केवलप्रादेशाकाशपरिमितं ज्ञानं प्रदर्शितं मयेति शेष इत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्व्वमभिप्रेतं यशोवर्णनमेव स्पष्टमुपदिशति विचक्षण इति । विचक्षणो भवान् इत्यन्वयः । हे विभो यतो विचक्षणो भवान् सर्व्वतो निवृत्तिपूर्व्वकमस्य विभोः श्रीभगवतः सम्बन्धि सुखं भक्तिरूपं वेदितुमर्हति योग्यो भवति ततो हेतोरनात्मनः पारमार्थिकबुद्धिहीनस्य अत एव गुणैर्विपर्य्यस्तत् । सुखेन प्रवर्त्तमानस्यापि जनस्य कृते तस्य चेष्टितं लीलामेव त्वं वर्णय 'निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद् भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामादि'ति तस्याप्यनायासेन तत्सुखप्राप्त्युपपत्तेः । ततो निवृत्तानां तु सुखमेव तदुद्भूतं भवेदिति भावः । भवन्निति पाठे सम्बोधनम् । ततश्च विचक्षणो यो भवति स एव सर्व्वविषयनिवृत्त्या भजनांतरेण यदस्य भक्तिरूपं सुखं तद्वेदितुमर्हति । अतो यद्यपि 'स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिमि'ति तथा 'हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः । मह्यं पुत्राय शान्ताय परं शास्त्रमिदं जगावि'ति तस्यैव मुख्याधिकारित्वमुक्तं, तथापि निवृत्ततर्षैरित्यादिन्यायेन गुणैः प्रवर्त्तमानस्यापि हितार्थं तस्य चेष्टितमेव दर्शयेत्यादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ अधुना स्वधर्म्मपरित्यागेऽपि दोषं परिहरति त्यक्त्वेति-अयमर्थः । स्वधर्म्मं त्यक्त्वा यो भजन् स्यात् अमुष्याभद्रं तावन्न भवत्येव देवर्षिभूताप्तनृणामित्यादेः । तत्र यदि भगवत्प्राप्तियोग्यः स्यात् आयुःक्षयेण चित्रकेतुवत् अपराधेन वा देहान्तरं प्राप्नुयात्, भरतवन् तस्मिन्नेव देहेऽपि वा अन्याविष्टः स्यात्, तदा तद्भक्त्यभावसमयेऽपि यः स्वधर्म्मत्यागस्तेनापि नाभद्रं भवेत् । भक्तिवासनायास्त्वनुच्छित्तिधर्म्मकत्वात् ततश्च यत्र काप्यवस्थायां तस्याभद्रं न स्यादेव । अभक्तानान्तु को वा अर्थः सततमव्यभिचारी स्यादिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्यैव हेतोरिति । कर्म्मणा योऽर्थः आप्यते स पुनरर्थाभास एव नार्थ इति भावः । तल्लभ्यत इति । तस्मादैहिकार्थं सुतरां कर्म्म न कर्त्तव्यमिति भावः । कालोऽत्र प्राचीनकर्म्मभोगावसरः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं संसारध्वंस एव पुरुषार्थ इत्याशंक्य तत्राप्यस्ति वैशिष्ट्यमित्याह स्मरन्निति । यस्तु तद्भक्तिरसग्रहः स पुनरित्यन्वयः, वक्ष्यते च-'त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् । न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥" इति । 'न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यमि'त्यादि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रूयते । ब्रह्म च भगवदेकरूपमेव । ततः कथं भगवत एतादृशत्वं तत्राह इदं हीति । हि यस्मादिदं विश्वं भगवानिव नतु भगवानेव स्यात्, यतोऽसौ विश्वस्मादितरो विलक्षणः । कथं विश्वं भगवानिव कथं वा भगवान् विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति । विश्वस्य तत्कार्य्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते । भगवतस्तु तत्कारणत्वात् परत्वम् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुत्यन्तरात् । तत्र सर्व्वज्ञस्यापि भवतः सम्प्रति अपरितोष एवायं प्रमाणमित्याह तद्धीति । मया तु यत्किंचिदेवोपदिश्यत इत्याह तथापीति । तदेवमपि परमात्मसन्दर्भे यदन्यथा व्याख्यातं तत्तु नातिह्यमिति मन्तव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या

किञ्च तदपि त्वं धर्मान्तरं विनिन्द्य भगवद्यश एव वर्णयेत्याह विचक्षण इति । इतरः प्राकृतो विवेकशून्यो जनः स्थित इत्युक्तम्, विचक्षणः विवेकी जनस्तु अस्य विभोः सुखं निवृत्तितः तदितरग्राम्यसुखनिवृत्त्या वेदितुमर्हति । तत्र हेतुरनन्तपारस्य न अन्तः कालत एवमेव पारं च प्रमाणतो यस्य तस्य । तेन सान्तादल्पप्रमाणाच्च विषयसुखान्निवृत्य अनन्तमपार-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रमाणञ्च विभोः सुखं विदित्वा तदर्थं भक्तिं कर्त्तुमर्हतीति भावः। ततश्च विचक्षणजनस्य भक्तौ प्रवृत्तिमालोक्य 'यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इति न्यायेनाविचक्षणोऽपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यतस्तदर्थमपि भगवच्चरित्रं वर्णयेत्याह। गुणैः प्रवर्त्तमानस्य तत एवानात्मनो बुद्धिविवेकशून्यस्य जनस्य बन्धविमुक्तये चेष्टितं लीलां दर्शय। हे विभो तत्र समर्थ! यतोऽसावपि सर्वतो निवृत्य शुद्धां भक्तिं कृत्वा तदीयं सुखं लभतामिति भावः। यद्वा एवमवतारणीयम्—ननु यदि निवारणं जनो न मन्यते तर्ह्यधुनापि त्वदुपदेशेनाप्यारब्धेन तत्तत्सर्वमतनिवर्त्तकभक्तिमात्रप्रवर्त्तकेन शास्त्रेणालम्। मैवम्, न ह्यस्मिन् जगति सर्व एवाविवेकिनो विवेकिनोऽपि संतीत्याह विचक्षण इति। विभोः कथम्भूतस्य अनन्तपारस्य। तत्र कालतोऽन्ताभावमाह प्रकर्षेणाधुनापि वर्तमानस्य तेन तस्य तच्चेष्टितस्य भूतपूर्वमात्रत्वं न ज्ञेयमिति भावः। प्रमाणतोऽन्ताभावमाह—गुणैः सत्त्वादिभिर्न भवत्यात्मा देहो यस्य चिदानन्दमयविग्रहस्येत्यर्थः। न हि घनचिद्वस्तु केनापि प्रमातुं शक्यत इति भावः॥ १६॥ ❀ ❀ ननु 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्। जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्नि'ति श्रीगीतोपनिषद्वाक्येन कर्मत्याजनं निषिद्धम्। सत्यम्। तच्च ज्ञानोपदेष्टृविषयमेव। ज्ञानस्यान्तःकरणशुद्ध्यधीनत्वात् तच्छुद्धेस्तु निष्कामकर्माधीनत्वात् भक्तेस्तु स्वतः प्राबल्यादन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तानपेक्षकत्वात् न भक्त्युपदेष्टृविषयम्। यदुक्तं श्रीमदजितेन 'स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणोऽपथ्यं वांछतोपि भिषक्तमः॥' इति। तस्मात् 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'ति 'धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च सत्तमः' इत्यादिभगवद्वाक्यबलान्नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठाया अपि त्याजनयैव केवलैव हरिभक्तिरुपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति। क्त्वाप्रत्ययेन भजनारम्भदशायामपि कर्मानुवृत्तिर्निषिद्धा। स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजन् स्यादमुष्याभद्रं तावन्न भवेदेव 'देवर्षि-भूताप्तनृणां पितॄणामि'त्यादेः। यदि पुनरपक्वो भगवत्प्राप्तियोग्यो म्रियेत जीवन्नेव वा कथञ्चिदन्यासक्तस्ततो भजनात् दुराचारतया वा पतेत् तदपि कर्मत्यागनिमित्तमभद्रं न भवेदेव, भक्तिवासनायास्त्वनुच्छित्तिधर्मकत्वात् सूक्ष्मरूपेण तदापि सत्त्वात् कर्मानधिकारादित्याह—यत्र क्व वा जन्मनि किम् अभद्रम् अभून्नाभूदेव। वाशब्दस्य कटाक्षार्थकत्वात् 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनैव पाताभ्युपगमः, न तु वस्तुतः पातस्तद्धेतुकं नीचयोनित्वञ्च। 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपी'ति श्रीभगवद्वाक्यादमोघभक्त्यंकुरस्यावश्यभाव्यपत्रपुष्पफलादित्वादिति भावः। अत्र भवेदित्यनुक्त्वा भूतनिर्देशो वादिनः प्रत्याक्षेपं सूचयति अभजताम्, अभजद्भिस्तु स्वधर्मतः को वा अर्थ आप्तो न कोऽपीत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ ननु 'कर्म्मणा पितृलोक' इति 'अपाम सोमममृता अभूमे'त्यादयः श्रुतयोऽदृष्टस्वर्गादिसुखे तथा क्वापि वाणिज्यादयो दृष्टे च सुखे जनान् प्रवर्त्तयन्ते। तत्तत् सुखमनपेक्ष्य स्वधर्म्मं त्यक्त्वा कथं भक्तौ जनाः प्रवर्त्तन्तामिति चेत्? सत्यम्। कोविदस्तु नैव तैः प्रतारितः स्यादित्यत आह तस्यैवेति। कोविदो विवेकी तस्यैव हेतोः प्रयतेत प्रयत्नं कुर्य्यात् यद्वस्तु उपरि ब्रह्मपर्य्यन्तम् अधः स्थावरपर्य्यन्तञ्च भ्रमतां भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते। तत्तु विषयसुखम् अन्यतः प्राचीनकर्म्मत एव सर्व्वत्र नारकशूकरजन्मादावपि लभ्यते। तदुक्तम् 'अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम्। सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते' इति॥ १८॥ ❀ ❀ यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्रमिति तदुपपादयति न वै इति। मुकुन्दसेवी जनः जातु कदाचिदपि कथञ्चन दुरभिनिवेशादिवशादपि अन्यवत् कर्म्मिजनादिवत् कर्म्मफलभोगमयीं संसृतिं नाव्रजेत्। किंतु भगवदुत्थशुभाशुभभोगमयीमेवेत्यर्थः। तस्य भगवदुत्थशुभाशुभफलभोगवत्त्वात् तदुत्थशुभाशुभयोः कर्म्मजन्यत्वाभावादिति भावः। 'त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयानि'ति श्रुत्युक्तेः, 'न कर्म्मबन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते' इति पाद्मोक्तेश्च। ततश्च पूर्वाभ्यासादेव मुकुन्दस्याङ्घ्र्योरुपगूहनं मनसा परिष्वङ्गं स्मरन् पुनस्त्यक्तुं न इच्छेत्। अत्राङ्घ्री स्मरन्नित्यनुक्त्वा तदुपगूहनमिति पुनरिति पदाभ्यां एकद्वित्रिवारं स्वेच्छयैव दुरभिनिवेशवशाद्भजनं त्यक्त्वापि कियतः समयादनन्तरं स्वपूर्व्वापरदशयोस्तत्स्मरणसुखमस्मरणदुःखञ्च स्मृत्वा कृतानुतापो 'हन्त हन्त दुर्बुद्धिरहं किमकरवं भवतु नाम, अतः परं तु न प्रभोर्भजनं हास्यामी'ति पुनरपि भजनमारभत एवेत्यर्थः। अत्र विजह्यादित्यनुक्त्वा विहातुं नेच्छेदित्यनेन तस्य गर्व्वराहित्यं सूचितं, 'भजनं न हास्यामी'तीच्छामात्रं मया क्रियते तन्निर्व्वाहस्त्वीश्वरस्यैव पाणाविति तदाशयः। तत्र हेतुः। रसे ग्रह आग्रहो यस्य रस एव ग्रह इव यं न त्यजतीति वा। अयमर्थः—भजनमेव निष्ठारुच्यासक्त्यन्ते रतिदशायां साक्षादेव रसो भवेदतो भजनस्य प्रथमारंभदिनेऽपि प्रच्छन्नतया रसांशत्वमस्त्येव। यदुक्तं—'भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरि'त्यत्र 'तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासमि'ति। स च स्वादविशेषो भक्तेन दुस्त्यजस्तेन च मुक्त इति। ततश्च भजनस्याविच्छेदे उत्पद्यमाने भजनीयस्य मुकुन्दस्याचिरादेव प्राप्तिरित्यत्र कः सन्देह इति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ एवं भक्तिमुपदिश्य भजनीयेश्वरस्यैतावदेव ज्ञानं भक्तैः प्रथममपेक्षितव्यमिति तदुपदिशति—इदं दृश्यमानं विश्वं भगवानिव सदिव चेतनमिव आनन्दरूपमिव न तु साक्षात् सच्चिदानंदरूपो भगवानेवेत्यर्थः। भगवतः सत्त्वादीनां सार्व्वकालिकत्वात् विश्वस्य सत्त्वादीनाञ्च कैञ्चित्कालिकत्वादिति भावः। यतोऽसौ भगवानितरः अस्माद्विश्वस्मादन्यः। कथं विश्वं भगवानिव कथं विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति। यस्मान् मायाशक्तिमतो भगवतः सकाशाज्जगतः स्थाननिरोधसंभवा इति विश्वस्य तत्कार्य्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते। भगवतस्तत्कारणत्वात् तदितरत्वमित्यतः 'सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिरपि ब्रह्मकार्य्यत्वादेव अस्य ब्रह्मत्वातिदेशो ज्ञाप्यते। तत् सर्व्वं भवान् भगवतोऽवतारत्वात् स्वयं वेद। तदप्याचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति न्यायेन प्रादेशमात्रं दिङ्मात्रं कोटिपरार्द्धादप्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धिकप्रमाणस्य भगवतस्तदीयाया भक्तेस्तदैश्वर्यज्ञानस्य च प्रादेशमात्रं दशांगुलमात्रं प्रदर्शितम् । 'प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते' इत्यमरः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु 'वेदे रामायणे चैव भारते पंचरात्रके । आदावंते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥' इति वचनात्सर्वत्र हरिचेष्टितं वेदितव्यम् ! न च वाच्यं कर्मादिषु प्रवृत्तेन हरिचेष्टितं तत्तद्ग्रन्थे स्थितमपि कुतो वेदितुं शक्यमतो निवृत्तिमार्गप्रदर्शनपूर्वकं हरिचेष्टितं पुराणं वक्तव्यमिति 'न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुरि'त्यादिश्रुतेः, 'द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मेश्च द्विविधः स्मृतः । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तोस्मि प्रतिग्रहादि'त्यादिस्मृतेश्च निवृत्तिमार्गावगमात् चेष्टितस्य तत्र तत्र द्रष्टव्यत्वाच्च तत्राह विचक्षण इति । अस्य विभोर्विचेष्टितमुक्तश्रुतिस्मृतिगम्यात् निवृत्तितो निवृत्तिमार्गात् सुखं यथा भवति तथा वेदितुं विचक्षणः कश्चिदधिकारी अर्हति, न त्वनात्मा । अतः अनात्मनः अकृतबुद्धेः त्वं चेष्टितं दर्शय । भगवच्चेष्टितबोधकं शास्त्रं दर्शयेति भावः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं तावद्भगवद्भक्तिवर्जितं कर्मादि सर्वमशोभनमतो भगवच्चेष्टितं दर्शयेत्युक्तं संप्रत्येतद्दार्ढ्याय कर्मनिरपेक्षहरिभजनस्यायथावदनुष्ठितस्यापि भद्रपदत्वं हरिभजननिरपेक्षस्य कर्मणो निरर्थकत्वं चाह श्रीमन्नारदः-त्यक्त्वेति-अभजतामभजद्भिः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिः कर्मफलमाह कथमुच्यते को वार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मत इत्यत्र हरिभजनं निरतिशयनित्यप्राप्तब्रह्मानन्दफलकं, कर्मफलं तु स्वर्गादिसातिशयमनित्यं दैवात्सुलभं चेत्याशयेनाह तस्यैवेति, भ्रमतां भ्रमद्भिः तत्कर्मफलसुखम् अन्यतो दैवतः, कथंभूतं उत्सुखं दुःखवत् बहुदुःखयुक्तम् । तदुक्तं भगवता "ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः" इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भजनफलमुपर्यधो भ्रमद्भिरपि यन्न लभ्यते तन्निरतिशयानन्तानन्दरूपं कर्मफलं तु दुःखोदर्कमित्युक्तं तदेव प्रपंचयति नेति । अन्यः कर्मनिष्ठः स हि कर्मफलभोगानन्तरं संसृतिं जन्ममरणप्रवाहरूपां पुनः प्राप्नोति, 'गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यती'ति वचनात् 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति भगवद्वचनाच्च तद्वत् मुकुन्दसेवी तु मुकुन्दं प्राप्य वै निश्चयेन जातु कदाचिदपि कथञ्चन केनापि प्रकारेण संसृतिं नाव्रजेत् 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति भगवद्वचनात् । मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनमालिंगनं स्मरन् स्वयं विहातुं नेच्छेत् । यतः कारणात् पुनश्च रसेन रसमूर्तिना मुकुन्देनापि गृह्यते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु को मुकुन्दो यः सेव्यो यत्सेवी संसारं न व्रजति कश्च तेन स्वसेवकस्य संसारस्य च सम्बन्ध इत्यत आह इदमिति । यत उपादाननिमित्तरूपात् जगत्स्थाननिरोधसंभवाः स भगवान् मुकुन्दः सेव्यः, कारणं तु ध्येयमिति श्रुतेः, जगत्कारणव्यतिरिक्तमुपास्यं नास्तीति भावः । तेन सह चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य सम्बन्धमाह-इदं कार्यरूपं चिदचिदात्मकं विश्वं तदुपलक्षितं कालादिकं च भगवानेव छंदोनुरोधेनैकारस्थाने इकारः । ननु भगवतः परिणामित्वं प्रसज्येत इत्यत आह-स्वरूपतो विश्वेतरः भिन्नः । तदेवं चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मणा सह भेदाभेदः सम्बन्धः "अंशो नाना व्यपदेशात्, अन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके, उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्" इत्यादिसूत्रेभ्यः । विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः । तदेतत्पूर्वोक्तं सर्वं भवानपि वेद तथापि प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु तथापि मीमांसाद्वयेन मार्गद्वयस्य सिद्धत्वात् किमनेन तृतीयेनेत्यत आह विचक्षण इति । आत्मसुखं हि निवृत्तिमार्गे प्रकटीभवति । ब्रह्मसुखं च परं शुकवत् सर्वपरित्यागेन वैराग्यं च नेदानीं संभवति तदर्थं च नूतनप्रयत्नेन तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति न्यायेन स्वतंत्र एवायं मार्गोऽस्त्वित्यभिप्रायेणाह-विचक्षणः कश्चिदेव अस्य जगदनंतपारस्य देशकालापरिच्छिन्नस्य सर्वेहोपरतितनुसुखं वेदितुमर्हति तावतापि न कार्यसिद्धिरित्याह विभोरिति । अनात्मनो देहादेः गुणैर्विषयैः प्रवर्तमानस्य न तत्सुखमिति पूर्वेण संबंधः । नेत्यध्याहारः, अथवा तस्य निवृत्तितस्तत्संगाभावेन । ननु तेषामपि कृतार्थकरणे समर्थः । यद्वा प्रवर्तमानस्यार्थे तत्संबंधी वा भवान् तदर्थं यन्नकरणात् तदुद्धारार्थं भगवद्गुणा वक्तव्या इत्यर्थः । निर्वाहकमाह विभोरिति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं चतुर्भिः श्लोकैः उपक्रमोपसंहाराभ्यां चरित्रकथने विधिर्निरूपितः । तस्य मीमांसामाह द्वाभ्यां त्यक्त्वेति । ननु भगवत्कथा केन श्रोतव्या किं धर्मकर्तृभिर्लौकिकैः अधर्मकर्तृभिर्वा ? तत्राद्यस्यानवकाशः, द्वितीयस्य लौकिकव्यापारेऽनाविष्टस्य न प्रवृत्तिः, तृतीये दुष्टाधिकारित्वादुच्छास्त्रता स्यात्, सर्वाधिकारित्वान्न निवृत्तिमार्गनिष्ठत्वं तथा सति वा अवक्तव्यमिति तत्रोच्यते-धर्मकर्तृभिरेव श्रोतव्यं परं धर्मपरित्यागेन जन्मांतरसहस्रेष्विति वाक्यात् यथा निवृत्तिमार्गे धर्मपरित्यागः तथात्रापि 'तावत्कर्माणि कुर्वीते'ति भगवद्वाक्यात् बाधकानां वा चिरकालसाध्यानां वा परित्यागः । तथा च त्यक्त्वेति विधिः स्यात्तदशेषु धर्मत्यागवचन इत्यत्रोक्तार्थोऽनुसंधेयः । तत्र हेतुः अस्वधर्ममिति देहादिधर्मं तदधिकारेण वा प्रभृतं स्वस्य तु जीवस्य दासत्वात् भगवत्सेवैव स्वधर्मः 'दाशकितवादिकमप्यधीयत' एके ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवा इति । इदं विस्तृतमस्माभिः 'अंशो नाना व्यपदेशादि' त्यत्र । हरेर्भगवतः परब्रह्मणः भक्तिमार्गानुसारेण चरणसेवा जीवानां स्वाभाविको धर्मः । अंशत्वेपि अंशिनः सेवा मुख्या । येषामप्येतदवास्तवं तेषामपि देहधर्मापेक्षया अंतरंगम् अत्र मतांतरमनूद्य दूषयति यद्यपक्व इति । अथ यदि पतेदिति जीवस्य दासत्वेन स्वधर्मत्वात् पतनशंकैव नास्ति । भगवत्सायुज्यसाधन-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वाच्च अयमेव च तस्य पाकः। पर्यवसानात् यत्त्वौपाधिकं जीवत्वं तदा अस्वाभाविकाधिकारकृतत्वात् अपक्वता स्यात्, तथापि न पतनशंका परमोपाधित्वात्। अथ भिन्नप्रक्रमेण विचार्यते ब्रह्मभावं प्राप्तस्य नायं धर्म इति, तथा सति पतेत् पुनर्जीवभावं प्राप्नुयात् तत्रापि भजनात् नान्यत इत्याह तत इति। एवमपक्वपक्षं ब्रह्मभावाच्च भ्रंशपक्षमनूद्य दूषयति यत्र क वेति। साक्षाद्भगवत्सायुज्यहेतुभगवत्सेवायामपि यदि पातः तदा क साधनांतरे तस्य भद्रं भविष्यति। साधनं हि पूर्वावस्थासाध्यमेव वेत्यनादरे कापि साधने तस्य भद्रं न भविष्यतीत्यर्थः। यदा स्वाभाविकभजनज्ञानादीनां न पुरुषार्थपर्यवसायित्वं तदा दूरापास्तमन्यधर्माणामित्याह को वार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मत इति। अभजतामसेवकानां केवलदेहाद्यध्यासेन प्रवृत्तानां लौकिकानां ब्राह्मणाद्यधिकारेण प्रवृत्तानां वैदिकानां च ये धर्मास्ते वस्तुतः सतां परधर्माः। ततश्चान्यधर्मैः को वार्थः प्राप्त इति स्वशब्देनोच्यते। अभजतां हि फलं ब्रह्मांडमध्यस्थानप्राप्तिः तद्गते ब्रह्मांडे गच्छति स्पर्द्धासूयादयश्च नियताः। 'विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः। अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत्'। इति भगवद्विमुखानां धर्मः परधर्मत्वात् त्याज्य एव। अथ पतेदित्यत्रापि न साधनानुष्ठानेन कश्चित्पतति, स्थूणानिखननन्यायेन न केनापि विरोधः॥ १७॥ ❀ ❀ किंच प्रमाणबलविचारेण साधनमुखत एतदुक्तं प्रमेयबलविचारेण फलमुखतोऽधुना निरूप्यते। 'तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः।' पुरुषोत्तमः तदनु तस्यैव रूपांतरमक्षरं सर्वकार्यकर्तृ तस्यापि रूपांतरं सर्वाधिकारी कालः, कालस्यांशभूतौ कर्मस्वभावौ, पुनरक्षरस्य रूपांतरं यज्ञाः, पुनरक्षराद्रूपभेदे प्रकृतिपुरुषौ, ततस्तत्त्वानि ततो ब्रह्मांडं तत्र पुरुषांशा अस्मदादयः। तेषां प्रयत्नव्यतिरेकेणापि प्रलये पुरुषतामध्ये कालाधीनाः केवलं बुद्बुदवत् नानाभावं प्राप्नुवंति। तत्र विचारयतु देवानां प्रियः किं फलमिति ? तस्मात् अक्षरपर्यंतमनित्यत्वेन तुच्छत्वात् कालेनापि सिद्धेः न तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः। भगवद्भजनं तु न कालसाध्यम्। पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्। न हि पुरुषोत्तमसेवा तदंतरंगैः क्रियमाणा बहिरधिकारिप्रेरिता भवति, कालगम्यत्वाभावात् सर्वत्र भगवन्मार्गे भगवत एव साधनत्वेन विधानाच्च। दृश्यते च लोके महाराजातरंगसेवकानां नाधिकार्यधीनत्वम्। ननु देहेंद्रियाणां कालप्रवाहस्थानां परिग्रहात्कथं न कालाधीनत्वमिति-पुरुषोत्तमपरिग्रहादिति ब्रूमः। तस्मात् तस्यैव हेतोस्तदर्थमेव भगवत्परिग्रहार्थमेव कोविदो यतेत न मूर्खो दृष्टा यत्र क्वचित्। ननु कथमत्र विधिः ? अप्राप्तांशाभावात् लोकवेदयोरीश्वरभजनस्य सिद्धत्वात्तत्राह 'न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध' इति उपरिब्रह्मपर्यंतं स्थावरपर्यंतं भ्रमतां जीवानां तत्र शरीरेण तत्तच्छरीरधर्मेण वा यन्न लभ्यते तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः। तद् द्विविधं यत्नस्तु पूर्वोक्तचरणसेवा धर्मरूपा, सेवाया लोकवेदसिद्धत्वेऽपि न भक्तिसेवा तत्सिद्धा। यद्यपि ज्ञानार्थमपि प्रयत्न एतादृशो भवति, तथाप्यक्षरपर्यवसानात् न पुरुषोत्तमप्राप्तिः, अव्यक्तचेतसामिति वाक्यात् अव्यक्तस्वरूपाक्षयप्राप्तिरेव फलम्। नन्वदृष्टेन न कथं भक्तिसिद्धिः ? सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वात् तत्रोच्यते-कालसाध्य एव कर्मस्वभावयोः प्रवृत्तिः नाकालसाध्ये। किंच अदृष्टं नाम पूर्वजन्मनि कृतकर्मणोवांतरव्यापाररूपधर्माधर्मलक्षणम्। तत् कस्य कर्मणः ? किं भगवत्प्रीतिहेतोरहेतोर्वा, आद्यस्तु नादृष्टं जनयति, दृष्टेनैव भगवत्प्रीतिजननात् फलविपर्ययस्त्वसंगतः। नापि प्रीतिहेतोः, अफलत्वेन तदर्थं न व्यापारजननं संभवति। किंच कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वात् जन्मनो नांतिमत्वसाधकत्वम्। अंतिमे च जन्मनि भगवद्भक्तिः भगवत्प्रसादैकलभ्यत्वात् 'स एष साधो चरमो भवानामि'ति वाक्यात्। जातकेपि धर्मरूपसेवाया एव फलत्वेन शुभग्रहैर्ज्ञायमानत्वं तस्मादनन्यसिद्धत्वाद्भगवद्भक्तावेव यत्नः कर्तव्यः। न च लौकिकसुखदुःखाभावार्थे यतनीयं, कालेनैव तत्सिद्धेः, दुःखवत्। अतो देहप्राप्तावेव तद्भोगस्य सिद्धत्वात् स्वस्य पिष्टपेषणमित्याह तल्लभ्यत इति। अन्यतः पितृपुत्रभार्यादिभ्यः तेषामपि प्रेरकः कालः, स च कालकृतिसाध्यो न भवति, न च देशः स्वतंत्रतया साधनं तस्यापि कालाधीनत्वात्। तुल्यत्वेपि नियतसहभावात् तदाह-सर्वत्रेति प्रतीकाराकरणार्थमाह गभीररंहसेति। तस्माद्भजनार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः॥ १८॥ ❀ ❀ तत्र तर्कमाह न जनो जात्विति। ननु वैकुंठगतानामपि जयविजयादीनां पुनरागमनश्रवणात् नैकांततो भक्तिः फलसाधनं भगवतोप्यवतरणात् तत्संगेनावतारसंभवाच्च पराधीनत्वेनापराधसंभवाच्च तस्माद्भक्तिरपि नोत्कृष्टफलेति। तत्राह-न वै जनो जात्विति। अंगीकृत्यापि परिहारः। वस्तुतस्तु जयविजययोः धर्ममार्गानुसारेण कृत्रिमवैकुंठप्राप्तिः, अत एव तत्रैव वर्णनायां 'ये निमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिम्। वैकुंठः कल्पितो येने'ति च भगवता सह त्वागमनं परमानंदत्वात्फलमेव साधारणानामपि भागवतानां भगवत्सेवकसेवकानां दूषणमंगीकृत्यापि परिहार उच्यते, यथा भरतादिः यतो मुकुंदसेवी सर्वेभ्यो मोक्षदातुः सेवकः, अन्यवत् यथा सत्यवादी ब्राह्मणः तत्र हेतुः स्मरन्निति वाक्शरीरभक्त्यभावेपि कामुकस्य कामिनीस्मरणमिव परमानंदरूपचरणालिंगनं पूर्वजन्मनि जातमधुना स्मरन् यतो रसग्रहः रसेन ग्रहणं यस्य स तथोक्तः भगवत्कृपाभावेपि मार्गस्यैव बलिष्ठता तदाह यत इति॥ १९॥ ❀ ❀ एवं सोपपत्तिकं भगवन्मार्गस्योत्कृष्टत्वं प्रतिपाद्य भगवतो दुर्लभत्वे तच्चरित्रस्य भूयस्त्वकथनं चानुपपन्नमिति को वा भगवानित्याकांक्षापूरणाय 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति च शास्त्रार्थत्त्वाय च भगवंतं निरूपयति इदं हि विश्वमिति। भगवत्स्वरूपं च निरूपणीयं तद्द्वयं भेदेन निरूपणीयं तथा सति चरित्रस्यानात्मत्वेन न तद्भावनायां संसारः स्यात्। अतो द्वयमभेदेन निरूपयति-इदं हि विश्वं भगवान् विश्वमनूद्य भगवत्त्वं विधीयते, तथा सति सर्वत्र भगवद्दृष्टिश्चेत् कृतार्थो भवतीति कार्यं भगवत्त्वेन निरूपितं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति श्रुतिर्हिशब्देन सूचिता। उत्तममध्यमाधमाधिकारभेदेन त्रिधात्र निरूपणं कर्तव्यं, तत्रोत्तमे निरूपितं, मध्यमे त्वेवम्-इदं विश्वं भगवानिव न तु भगवान् तेनात्र सम्माननादिकं कर्तव्यं, नासक्तिरिति। निकृष्टे तु इदं विश्वं भगवानितरः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अस्मादन्यः, अतः प्रपंचदर्शी बहिर्मुखो भ्रष्टो भवतीति । एवं सर्वत्र प्रकारत्रयेण निरूपणीयम् । नन्वेकस्य जगतः कथं त्रिरूपत्वं तत्राह यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवा इति । तत्र जगतः स्थितिर्भगवत्येवेति भगवानेव जगतीति स्वाधारत्वाद्भगवतः भगवानेव जगत् । मध्यमे तु भगवतः सकाशाज्जगदुद्भवः, तेन कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् कार्यात्मना भेदः कारणात्मनाऽभेद इति भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति वचनात् जगत् भगवानिवेति । मूढे तु भगवतः प्रलयकर्तृत्वान्नाशप्रतियोगि जगत् भगवांश्च सदातन इतीतरः, किंच पूर्वं भगवच्चरित्रं निरूपितम् । इदं हि विश्वं भगवानिवेतर इति, इदानीं भगवंतं निरूपयति यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवा इति, जन्माद्यस्य यत इति लक्षणं निरूपितं भवति । एवमर्थभेदमधिकारिभेदं च संक्षपतो निरूप्य गुप्तस्यास्य विवरणं न कर्तव्यमित्याह तद्धि स्वयं वेद भवानिति तत् पूर्वोक्तं स्वयमेव भवान् वेद, न गुर्वपेक्षा अजगत्स्वयं भवानित्यर्थः । अत एव भवान् वेद तर्हि ब्रह्मण-उपदेशो निष्फल इत्यत आह, तथापि वै प्रादेशमात्रमिति तथापि ब्रह्मत्वेपि प्रमाणवलात् वै निश्चयेन गुरूपदेशः अपेक्ष्यते । तत्र लौकिकपरिमाणे यथा प्रादेशप्रदर्शिते तद्द्विगुणादिरूपं हस्तादिकं जानाति तथा जगत्कर्तृत्वे ज्ञाते सर्वेश्वरत्वादयः ज्ञाता भवंति । अथवा प्रकर्षेण आदेशः तन्मात्रं गूढतया शास्त्रार्थनिरूपणं भवदर्थे प्रकर्षेण दर्शितं, अनेन गूढमेव स्पष्टमिव प्रदर्शनीयमित्युपदेशः ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

विचक्षण इत्यत्र । इत्याहेति–इति शङ्कायां तृतीयस्य प्रयोजनमाहेत्यर्थः । निवृत्तिमार्गं इति निष्कामं कर्म कार्यमिति मार्गे । ब्रह्मसुखं चेति । ज्ञानमार्ग इत्यर्थः । निवृत्तिमार्ग इत्यनेनैव विधान्तरस्यापि सङ्ग्रहान्न तस्य पृथगुक्तिः । प्रयत्न इति । कर्तव्य इति शेषः । अस्त्विति । 'न निर्विण्णो नातिसक्त' इति पृथगुक्तित्वादस्त्वित्यर्थः । निवृत्तितः सुखमित्यस्यार्थः । 'सर्वेहोपरतिस्तनुः सुख'-मिति । 'सुखमित्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु'रिति सप्तमस्कन्धे वाक्यात् सर्वेहोपरतिस्तनुः स्थापिका यस्येत्यर्थः । निवृत्तित इति सार्वविभक्तकस्तसिः प्रथमार्थे । तथा च सर्वेहोपरतिर्निष्क्रियत्वं तनुराकारो यस्य तादृशं सुखमित्यर्थः । वाक्यसिद्धत्वादेवंशब्द उक्तः । तावतापीति । तादृशसुखज्ञानेपीत्यर्थः । विभोरिति । विष्णुः प्रभुः स्वतन्त्रः, तथा च ज्ञातेपि सुखे तददित्सायां तत्प्राप्त्यभावान्न कार्यसिद्धिरित्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचक्षते अनात्मन इत्यादि । पूर्वेणेति । पूर्वार्धे उक्तेन सुखपदेन । अध्याहारदोषाभावाय योजनान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अनात्मनो गुणैः प्रवर्तमानस्य निवृत्तितस्तत्सङ्गाभावेनानन्तपारस्य विभोः सुखं वेदितुं को विचक्षणोऽर्हतीति, न तु तेषामनात्मगुणानां तथा करणे समर्थः, ततस्तदर्थं भवान् दीप्तिमान् त्वं विभोश्चेष्टितं दर्शयेति योजना । अस्मिन् पक्षे दूरान्वयदोषात् पक्षान्तरमाहुः–यद्वेति । तथा चात्मनो निवृत्तिः सुखं पूर्वोक्तो वेदितुं योग्यः, न त्वेतादृशः । ततो हेतोः प्रवर्तमानस्यार्थे दर्शयेत्यर्थः । एवमपि तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठीति क्लेशात् पक्षान्तरमाहुः तत्सम्बन्धी वेति । विधिर्निरूपित इति । एतेनास्मिन्नपि सिद्धान्ते धर्मत्वमिति प्रतिभाति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ त्यक्त्वेत्यत्र । तथा सतीति । सर्वाधिकारवत्त्वेन जघन्यत्वे सति । जन्मान्तरेत्यादि । अस्मिन् वाक्ये भक्त्युद्भवस्योक्तरीत्या पापक्षये उक्तत्वात् लौकिकाधर्मिणोश्च पापक्षयाभावादर्थबलेन कर्मकर्तुरधिकारलाभ इति विरोधात्तथेत्यर्थः । एवं लब्धेप्यधिकारे तुल्यबल (श्र) वणाशक्तिरिति तत्परिहारायाहुः–यथेत्यादि । अत्रापीति । विहितभक्तिमार्गेपि । नन्वेवं सत्यारम्भदशायामुच्छृङ्खलतैवापततीत्यत आहुः बाधकानामित्यादि । बाधकानि काम्यानि, चिरकालसाध्यानि तीर्थसत्रादीनि ज्ञेयानि । तथा चेति । 'तावत्कर्माणी'ति वाक्ये कर्मकरणस्योत्तरावधेरुक्तत्वात् तद्विचारेणेत्यर्थः । ननु दासत्वाद्युक्तिः श्रुतावंशत्वसमर्थनार्था, न तु सेवकत्वार्था, ब्रह्मसूत्रे तथा निर्णयादित्यत आहुः अंशत्वेपीत्यादि । एतदिति अंशत्वम् । अन्तरङ्गमिति भजनं सगुणोपासनारूपत्वाद्धर्मायपेक्ष्योत्कृष्टमित्यर्थः । भजनापक इति दूषयन्ति जीवस्येत्यादि । सायुज्यसाधनत्वादिति । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' इत्यादि वाक्यैस्तथेत्यर्थः । पाताभावेप्यपकता तु वर्तत इति शङ्कां निराकुर्वन्ति अयमेवेति । भजनधर्म एव सायुज्यसाधनत्वरूपोर्थो वा । परमोपाधित्वादिति । परं सगुणं ब्रह्म मीयतेऽनेनेति परमस्तादृशोपाधित्वादित्यर्थः । स्वशब्देनेति । अभजतां ततः फलाभावं ज्ञापयितुं लौकिकवैदिकधर्मस्य स्वधर्मत्वं स्वशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तत्साध्यस्यार्थस्यानर्थत्वं बोधयन्ति अभजतामित्यादिना । देहाद्यधिकारेण प्रोक्तस्यापि धर्मस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तत्त्यागे दोषोपि सम्भाव्यते इत्याशङ्कायां तयोरधिकारिभेदेन दोषाभावायाहुः विधर्म इत्यादि । तथाचान्तर्मुखत्वेनाधिकारभेदात्तैस्त्याज्य एवेत्यर्थः । इदं सप्तमस्कन्धे नारदवाक्यम् । एतेषां स्वरूपमपि तत्रैवोक्तं 'धर्मबुद्ध्या विधर्मः स्यात् परधर्मोन्यचोदितः । उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात् पृथ'गिति । श्रीधरीये विवृतश्च । धर्मबुद्ध्या यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स विधर्मः । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । उपमा उपधर्मः । शब्दभिच्छब्दभेदोन्यथा व्याख्यानम् । यथा 'दशावरान् भोजये'दित्यत्र दशभ्योऽवरानिति । शब्दभृदिति पाठे शब्दमात्रं बिभर्ति, यथा 'गां दद्या'दित्युक्तेर्मेरिष्यन्त्या गोर्दानमिति । ननु भजने यदि पाताभावः, तदाशङ्कानुत्थानादनुवाद एव बाधित इति वैतण्डिकशङ्कायां तत्तात्पर्यमाहुः–अथेत्यादि । तथा चोक्तन्यायेन तत्कथनमिति न शङ्कालेश इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अधिकारभेदान्न केनापि प्रमाणेन विरोध इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्यैवेति श्लोकमवतारयन्ति किञ्चेत्यादि । साधनमुखत इति साधनस्वरूपद्वारा । तत्रेति प्रमेयबलविचारे । तत्र विचारयत्विति फेनबुद्बुदरूपत्वे विचारयतु अक्षरपर्यन्तमिति अक्षरप्राप्तिपर्यन्तम् अक्षरावधीति वा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विधिरिति । प्रयतेतेत्युक्तो यत्नविधिः । तद्धि वैधमिति । तथा च फलस्यापूर्वत्वेन तत्साधनत्वस्याप्राप्तत्वात्तत्साधनत्वं वैधमित्यर्थः । पूर्वग्रन्थानुरोधेन धात्वर्थं सङ्कोच्य वैधस्वरूपमाहुः यत्न इत्यादि । 'तं भजे'दित्यादिश्रुत्यनुवादत्वनिरासायाहुः धर्मेत्यादि । भक्तिसेवेति । भक्त्यर्थं सेवा निरुपधिप्रेम्णा सेवा वा । ननु भगवत्प्रीतिहेतुना कर्मणा भक्तिजनकादृष्टाङ्गीकारे किं बाधकमित्यत आहुः फलेत्यादि । अकामितस्याप्यदृष्टस्य जन्मान्तरे फलसमर्पणार्थमङ्गीकारः । प्रकृते तु भगवत्यर्पितं कर्म भगवत्प्रीतिहेतुः । 'तत्कुरुष्व मदर्पणम्' 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः' 'एतान्यपि तु कर्माणी'त्यादिषु तादृशस्य भगवतोक्तत्वात्तथा कृतेन भगवानेव प्रीयते, आज्ञाकरणात्, सा च तेनाविर्भूता नित्या, न तु जन्या, भगवद्धर्मत्वात् । अत एव चानश्वरा । एवं सति जन्मान्तरे तथैव फलसिद्धावदृष्टोपगमोऽप्रामाणिकत्वाद्गौरवग्रासाच्च फलविपर्ययरूपोऽसङ्गत इत्यर्थः । अफलत्वेनेत्यादि । भक्तेस्तत्फलत्वाभावेन भक्त्यर्थमदृष्टजननं न सम्भवतीत्यर्थः । नान्तिमत्वसाधकमिति अदृष्टमिति शेषः । ननु भक्तेः कालाद्यजन्यत्वं चेत्स्यात्, तदा ज्योतिर्ग्रन्थे जातके देवपूजारतिर्वैकुण्ठादागतिः पुनर्वैकुण्ठगतिश्च शुभग्रहफलतया न ज्ञायेतेत्यत आहुः जातकेपीत्यादि । तस्मादिति कालादृष्टाजन्यत्वात् । उत्तरार्धं व्याचक्षते न चेत्यादि । ननु सुखार्थं पित्रादयोनुकूलयितव्या इति कथं भक्त्यर्थमेव यत्नः सिध्यतीत्यत आहुः । तेषामित्यादि । तथा च कालप्रातिकूल्ये क्रियाया न सिद्धिरित्यर्थः । तर्हि काल एवानुकूलयितव्य इति चेत्, तत्राहुः स चेत्यादि । ननु सुखार्थं देशापेक्षासत्त्वान्न केवलं कालेन सुखसिद्धिरिति तत्सम्पादनाय तु यतनीयमेवेति कथमेकान्ततो भजनयत्नसिद्धिरित्यत आहुः न चेत्यादि । तथा चाकालाननुकूल्ये तदर्थोपि यत्नो व्यर्थ इत्यर्थः । ननु कालोपि न स्वतन्त्रः, देशं विना फलानुत्पादकत्वादित्याशङ्कायामाहुः तुल्यत्वे इत्यादि । तथा चैवमपि कालापेक्षानपायाद्व्यर्थ एव यत्न इत्यर्थः । ननु मास्तु सुखार्थो यत्नः, दुःखभावाय तु प्रतिविधातव्यमित्यत आहुः प्रतीत्यादि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ न वै इत्यत्र । तर्कमिति बाधकनिवर्तकं तर्कम् । तं व्याख्यातुं बाधकं विशदयन्ति नन्वित्यादि । पराधीनत्वेनेति कालाद्यधीत्वेन अङ्गीकृत्यापीति । 'तुष्यतु दुर्जन'इति न्यायेनेत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि तुष्यतु दुर्जनन्यायकस्यापि परिहारस्य किं प्रयोजनमत आहुः साधारणेत्यादि । यथा भरतादिरिति । साधारणभक्तः । स यथा जन्म प्राप्तवान्, तद्दृष्टान्तेन पातः शंक्येतेति तादृशस्थलेपि तदभावाय परिहार इत्यर्थः । सत्यवादी ब्राह्मण इति । उद्योगपर्वणि कौशिकः कश्चित्सत्यवादी चौरैः पृष्टः सार्थं कचिन्निलीनं तेभ्य आचख्यौ, ततस्ते सर्वे चौरैर्लुण्ठिता मारिताश्च, ततस्तेन सत्यवादेन स नरके पपातेति भगवताऽर्जुनं प्रत्युक्तम्, स यथा सत्येन तथाभूत्, एवं भगवत्सेवकोपि भगवदपराधाद्भगवता तथा भविष्यति, भरतवत् । तथा च यदि भक्तिरेकान्ततः फलसाधिका स्यात्, भरतो न पतेत्, यतो नैवमतो नैवमिति बाधकतर्कमङ्गीकृत्यापीत्यर्थो भवति । परिहारतर्कस्तु, मुकुन्दसेवी यदि संसृतिमाव्रजेत्, यदि तथा स्यात्, तदा संसृतिं विहातुं नेच्छेत्, इतरसेवकवत् । यतः संसृतिं विहातुमिच्छति, तस्मादितरवन्न संसृतिं व्रजति, यतस्तथा न व्रजति, ततो भक्तिरेकान्ततः फलसाधिकेति । इच्छामपीति मात्रादीच्छाम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इदं हीत्यत्र । दुर्लभस्व इति । भ्रमतां कालादिभिरलभ्यत्वे । भूयस्त्वकथनं चेति । चोप्यर्थे । इति शास्त्रार्थत्वायेति । इति श्रुतेर्भगवतः शास्त्रार्थरूपत्वायेत्यर्थः । निरूपणीयमिति : सुलभत्वाय भूयस्त्वकथनोपपत्तये च निरूपणीयम् । कार्यमिति भगवत्समवेतं कार्यम् । उत्तम इति उत्तमाधिकारिविषये । प्रकारत्रयेण निरूपणीयमिति । निरूपणीयोऽर्थः प्रकारत्रयेण निरूप्यत इत्यर्थः । तर्हीति स्वस्य सर्वस्य च भगवत्त्वे । २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु यदि मूर्खो मदभिप्रायमज्ञात्वा काम्यकर्मनिवारणं न मन्यते तर्हि मा मन्यतां, मया तदर्थे किं कर्तव्यं ? विवेकी तु मदभिप्रायं ज्ञात्वा भगवद्भजनेन कृतार्थः स्यादित्याशङ्क्य विवेकी तु त्वत्प्रयत्नं विनापि कृतार्थस्तवावतारस्तु मूर्खोद्धारार्थ एवातस्त्वया तदर्थः प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्याह–विचक्षण इति । विचक्षणो निपुणः आत्मानात्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्तु स्वयमपि निवृत्तितः सर्वविरुद्धक्रियात्यागपूर्वकभगवद्भजनेनास्य विभोर्महतः परमेश्वरस्य सुखं परमानन्दात्मकं स्वरूपं वेदितुं साक्षात्कर्त्तुमर्हति । ततस्तस्मात् हे विभो मूर्खजनोद्धारे समर्थ ! गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्त्तमानस्य स्वर्गनरकादौ गच्छतः सुखदुःखाद्यनुभवत उद्धारार्थं भवान् त्वं विभोर्भगवतश्चेष्टितं दर्शय वर्णयेत्यन्वयः । विभुत्वमेव स्पष्टयति–अनन्तेति, न अन्तः कालतः पारं च देशतो यस्य तस्येत्यर्थः । गुणैः प्रवर्त्तमानत्वे हेतुमाह–अनात्मन इति, विवेकबुद्धिहीनस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं तावत्काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात् तं विहाय भगवल्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तम्, इदानीं तु नित्यनैमित्तिकमपि भक्तिबाधकं स्वकर्म विहाय केवलं भगवद्भजनमेव उपदेष्टव्यमित्याशयेन तत्र विचारमाह–त्यक्त्वेति त्रयेण । ननु स्वधर्मत्यागेन भगवन्तं भजन् भक्तिपरिपाकेण यदि कृतार्थो भवेत्तदा तु न काचिच्चिन्ता, यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—स्ववर्णाश्रमाचारेण प्राप्तं स्वधर्मं भजनबाधकत्वेन त्यक्त्वा हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य चरणाम्बुजं भजन् सेवमानः अपक्वोऽथ भगवत्प्राप्तियोग्योऽपि यदि ततो भजनात् पतेत् रोगादिना मरणेन विषयान्तरासक्त्या वा विमुखः स्यात्तदापि 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा यावत्प्रीतिर्न जायते ॥' 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्' इत्यादिशास्त्रानुसारेण भक्तिरसिकस्य तस्य कर्मानधिकारान्नानर्थशङ्कालेशः । यद्यनर्थो भवत्येवेति निर्बन्धस्तदा । वाशब्दः कटाक्षे । यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्य अभद्रमभूत्किं नाभूदेवेत्यर्थः । 'न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गच्छति । पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः' इत्यादिशास्त्रेण गजेन्द्रप्रह्लादादीनां नीचयोनावपि भक्त्या कृतार्थत्वश्रवणेन च भक्तिवासनासद्भावनिश्चयादिति भावः । अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वाऽर्थः आप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । अभजतामिति षष्ठी तु सम्बन्धमात्रविवक्षया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु स्वर्गादितत्तत्सुखमुद्दिश्यैव शास्त्रेण तत्तत्कर्मविधानात् कथं तस्य फलं नास्तीत्याशङ्क्याह–तस्येति । उपरि ब्रह्मलोकपर्यन्तं अधः स्थावरपर्यन्तं च भ्रमद्भिर्जीवैर्यन्न लभ्यते कोविदः स्वार्थे निपुणो विवेकी चेत्तर्हि तस्य भगवदनुभवेन परमानन्दस्यैव हेतोस्तल्लाभार्थमेव प्रयतेत प्रयत्नं कुर्यात्, न स्वर्गादिविषयानुभवजनितसुखार्थम् । कुतः ? यतस्तद्विषयसुखं त्वन्यतः प्राचीनकर्मत एव सर्वत्र पश्वादियोनावपि कालेनैव लभ्यते । तत्र दृष्टान्तमाह—दुःखवदिति, दुःखं यथा प्रयत्नं विनाऽपि प्रारब्धकर्मणैव कालेन सहकारिणा कर्मपाकनिमित्तेन सर्वत्र लभ्यते तथेत्यर्थः । तदुक्तमन्यत्रापि—'अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते' इति । तर्हि कुतो न लोको ज्ञायते इदं सुखादिकं कालेन प्राप्यते इति यदि जानीयात्तदा दुःखप्रतीकारं चिन्तयेत् सुखस्यापि निश्चितत्वात्तदर्थं यत्नं च न कुर्यादित्याशङ्क्याह–गभीररंहसेति, अलक्षितवेगेनेत्यर्थः । तथा च कालकर्तव्यं न कोऽपि जानातीति भावः । न च स्वर्गादिसुखस्य पूर्वकर्मजन्यप्रारब्धाधीनत्वाङ्गीकारेऽपि कर्मणां सफलत्वमागतमेव । कथं तर्हि निष्फलत्वमिति शङ्कनीयम् 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इत्यादिभगवदुक्तेः क्षयिष्णुत्वेन स्वर्गादिसुखस्य फलत्वानङ्गीकारात्तत्साधनानां कर्मणां निष्फलत्वमिति ध्येयम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ 'यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं' इति काका सूचितमभिप्रायं सिंहावलोकनन्यायेन विवृणोति–न वा इति । त्वमपि भगवदवतारत्वेन ममाङ्गभूतोऽस्यतो रहस्यं शृण्विति सूचयन् सम्बोधयति–अङ्गेति । मुकुन्दसेवी जनो जातु कदाचिदपि संसृतिं नैव आव्रजेत्, यदि कथञ्चन महदपराधशापादिवशादाव्रजेत्तदापि अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवन्नाव्रजेत् । तेषामिव तत्र दुराचारं न कुर्यात् तथा दुःखं च नानुभवेत् । कुत एवमिति चेत् यतः पूर्वं कदाचिद्ध्यानादौ प्रादुर्भूतस्य मुकुन्दस्य मुक्तिदातुर्भगवतोऽङ्घ्र्योरुपगूहनमालिङ्गनं स्मरन् विहातुं तद्विस्मर्तुं पुनर्नेच्छेत् । तत्र हेतुमाह—रसग्रहो यत इति । यतः रसेन परमानन्दस्वरूपेण ग्रहो ग्रहणं यस्य सः । तथा च निरन्तरभगवच्चरणारविन्दस्मरणस्यान्यवद्दुराचारो दुःखानुभवश्च न सम्भवति । मनसोऽन्यत्र लग्नत्वेन तत्रावकाशाभावादिति भावः । तथा चोक्तं भगवताऽपि 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन' इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवं भगवल्लीलां प्राधान्येन वर्णयेत्युक्तं तत्र को भगवान् काश्च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह–इदमिति । तत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति इदं दृश्यमानं विश्वं भगवदुपादानकत्वाद्भगवानित्यन्वयः । मध्यमाधिकारिणं प्रति इदं विश्वं भगवानिव भगवद्रूपेणोपासनीयं न पृथक्त्वेनेत्यर्थः । हीनाधिकारिणं प्रति तु इदं दृश्यमानं विश्वं भगवांस्त्वितरः अस्माद्भिन्न इत्यन्वयः । एवमधिकारभेदेन भगवत्स्वरूपं निरूप्य तस्य लीलां दर्शयति–यत इति । यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थितिः पालनं भवति निरोधः संहारो भवति सम्भव उत्पत्तिश्च भवति । हिशब्देनात्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिप्रमाणं सूचितम् । तत्पूर्वोक्तं हि सर्वं यद्यपि भवान् स्वयमेव वेद जानाति तथापि "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इत्यादिशास्त्रमर्यादासम्पादनाय मया प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् । अत्र जगज्जन्मादिहेतुत्वकथनेनैव भगवतो जगदुपादानत्वजगन्निमित्तत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वान्तर्यामित्वसर्वोपास्यत्वादयो गुणा अर्थादेव फलिता ज्ञेयाः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् अनन्त हैं । कोई विचारवान् ज्ञानी पुरुष ही संसारकी ओरसे निवृत्त होकर उनके स्वरूपभूत परमानन्दका अनुभव कर सकता है । अतः जो लोग पारमार्थिक बुद्धिसे रहित हैं और गुणोंके द्वारा नचाये जा रहे हैं, उनके कल्याणके लिये ही आप भगवान्की लीलाओंका सर्वसाधारणके हितकी दृष्टिसे वर्णन कीजिये ॥ १६ ॥ ❀ ❀ जो मनुष्य अपने धर्मका परित्याग करके भगवान्के चरणकमलोंका भजन-सेवन करता है–भजन परिपक्व हो जानेपर तो बात ही क्या है–यदि इससे पूर्व ही उसका भजन छूट जाय तो क्या कहीं भी उसका कोई अमङ्गल हो सकता है ? परंतु जो भगवान्का भजन नहीं करते और केवल स्वधर्मका पालन करते हैं, उन्हें कौन-सा लाभ मिलता है ? ॥ १७ ॥ ❀ ❀ बुद्धिमान् मनुष्यको चाहिये कि वह उसी वस्तुकी प्राप्तिके लिये प्रयत्न करे, जो तिनकेसे लेकर ब्रह्मापर्यन्त समस्त ऊँची-नीची योनियोंमें कर्मोंके फलस्वरूप आने-जानेपर भी स्वयं प्राप्त नहीं होती । संसारके विषय-सुख तो जैसे बिना चेष्टाके दुःख मिलते हैं वैसे ही, कर्मके फलरूपमें अचिन्त्यगति समयके फेरसे सबको सर्वत्र स्वभावसे ही मिल जाते हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ व्यासजी ! जो भगवान् श्रीकृष्णके चरणारविन्दका सेवक है, वह भजन न करनेवाले कर्मी मनुष्योंके समान दैवात् कभी बुरा भाव हो जानेपर भी जन्म-मृत्युमय संसारमें नहीं आता । वह भगवान्के चरणकमलोंके आलिङ्गनका स्मरण करके फिर उसे छोड़ना नहीं चाहता; उसे रसका चसका जो लग चुका है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ जिनसे जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय होते हैं, वे भगवान् ही इस विश्वके रूपमें भी हैं । ऐसा होनेपर भी वे इससे विलक्षण हैं । इस बातको आप स्वयं जानते हैं, तथापि मैंने आपको संकेतमात्र कर दिया है ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥
इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धि[1]दत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानु[2]वर्णनम् ॥ २२ ॥
अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।
निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥ २३ ॥
ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि[3] ।
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

न च तवाचार्यापेक्षा ईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति। हे अमोघदृक् त्वमात्मना स्वयमात्मानमजमेव संतं जगतः शिवाय प्रजातमवेहि ? कुतः। परस्य पुंसः कलामंशभूतम्। तत्तस्मान्महानुभावस्य हरेरभ्युदयः पराक्रमः अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यताम्॥ २१ ॥ ❀ ❀ अनेनैव तपआदि सर्वं तव सफलं स्यादित्याह। इदं हीति। श्रुतादयो भावे निष्ठा। इदमेव हि तपःश्रवणादेरविच्युतो नित्योऽर्थः फलम्। किं तत्? उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति यत्॥ २२ ॥ ❀ ❀ सत्संगतो हरिकथाश्रवणादिफलं स्ववृत्तांतेन प्रपंचयति। अहमिति। अहं पुरा पूर्वकल्पेऽतीतभवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां दास्याः सकाशादभवं जातोऽस्मि। निरूपितो नियुक्तः। क्व? योगिनां शुश्रूषणे। प्रावृषि वर्षोपलक्षिते चातुर्मास्ये निर्विविक्षतां निर्वेशमेकत्र वासं कर्तुमिच्छताम्॥ २३ ॥ ❀ ❀ अपेतानि गतान्यखिलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन्। दांते नियतेंद्रिये। अधृतक्रीडनके त्यक्तक्रीडासाधने। अनुवर्तिन्यनुकूले॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वयं वेदेति यदुक्तं तदुपपादयति त्वमिति। अमोघा लोककल्याणकरा दृग्दृष्टिर्ज्ञानमिति यावत्। यस्य हि एतादृक् "सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक्" इत्युक्तेः। अत्र विश्वनाथः-तदेवं धर्मान्परित्यज्य भक्त्यैव कृतार्थीभवतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इदानीं कस्यचिद्भक्तस्य केषुचित्कर्मसु यदि स्पृहा स्यात्तदा ते धर्मा अपि भक्त्यैव भवन्तीत्याह-अविच्युतो-ऽव्यभिचारी अर्थो हेतुः। "अर्थो विषयानर्थयोर्धनकारणवस्तुनि। अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने" इति मेदिनी। "यत्कर्मभिर्यत्तपसा" इत्यादिभगवदुक्तेस्तपआदिफलानामपि सिद्धिर्भवेत्किं पुनस्तेषाम्। "स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्। सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः" इत्यादिवाक्यतः सर्वेषामपि धर्माणां किं पुनस्तपआदिमात्राणामिति। यद्वा तपस इति तपःश्रुतादिविधायकश्रुतिवाक्यानां भगवद्भक्तिविधान एव तात्पर्याद्धरिकीर्त्तनमेवाविच्युतोऽर्थोऽभिधेयः "धर्मो मदात्मकः" इति भगवदुक्तेः। सर्वशास्त्रवाक्यानां श्रीभगवत्येव तात्पर्यमिति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानाच्च। तपः कायक्लेशलक्षणं व्रतादि श्रुतं शास्त्रश्रवणं स्विष्टमुत्तमकल्पतया यजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धिर्ज्ञानं दत्तं दानम्। बुद्धमिति पाठः प्रशस्तः। निष्ठेति क्तप्रत्ययसंज्ञा पाणिनीयनये॥ २२ ॥ ❀ ❀ यादृच्छिकी भगवद्भक्तकृपैव शुद्धाया उक्तलक्षणाया भक्तेर्हेतुर्नान्यत्तपआदिकमिति वक्तुं स्वपूर्ववृत्तांतमाह-अहमिति। योगिनां "तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायताम्" इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भक्तियोगवतां निरूपितो नियुक्तोऽस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्यक्तक्रीडासाधने बाल्योचितं क्रीडनमप्यकुर्वति यद्यपि ते तुल्यदर्शनाः सुशीलेषु दुःशीलेषु च सत्कुर्वत्सु तिरस्कुर्वत्सु च सदाचारेषु दुराचारेषु च जगज्जनेषु यद्यपि समदृष्टयः को वा तेषामनुग्राह्यः को वा निग्राह्यस्तदपि मयि कृपां चक्रुः। सर्वत्र साम्येपि महत्सु भरतप्रह्लादादिषु कृपाया वैषम्यदर्शनादिति भावः। अत्र मत्सौशील्यानुवृत्त्यादिकमनपेक्ष्यैव प्रथमं कृपां चक्रुः। ततश्च तत्कृपाजन्यसौशील्यानुवृत्त्यादिकं पुनरपि तेषां कृपातिशयस्यैव कारणमभूदिति तेषां निरुपाधिकरुणत्वमप्यवश्यमेव व्याख्येयम्। ते यद्यपि तुल्यदर्शनास्तदपि अचापल्यादिगुणविशिष्टे मयि कृपां चक्रुरिति व्याख्याने गुणदोषदर्शनप्रसक्त्या तेषां तुल्यदर्शनत्वं व्याहन्येत। प्रथमकृपायाश्च निरुपाधित्वं न स्यादिति न तथा व्याख्येयम्। कृपा हि द्विविधा गुणमयी निर्गुणा च। तत्राद्या सर्वेषां सांसारिकाणामपि सर्वत्र गुणोपाधिका यथासंभवं भवेत्। गुणापाये तदपायश्च दोषे द्वेषादयश्च। द्वितीया तु निस्तीर्णसंसाराणां तादृशानां परमभक्तिमतां निरुपाधिकैव सर्वत्र साम्येन मायिकं कमपि गुणमनपेक्ष्य "गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम्। यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा" इति शुकोक्तन्यायेन कदाचित्कमपि जनं विषयीकरोति। सा ह्यन्तःकरणस्य गुणकृतायाः कठोरताया भगवद्भक्त्यैव ध्वंसे सति तयैव द्रवीभावमापादिते तत्रैवान्तःकरणे आविर्भवेत्। तदुक्तं

१. प्रा० पा०—बुद्ध० २. प्रा० पा०—गुणानुकीर्तनम्। ३. प्रा० पा०—सुतो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते" इति । एवं "सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः" इति भूमिकाचतुष्टयं सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

स्विष्टस्य शोभनयज्ञस्येत्यर्थः । सूक्तस्य सामान्यतः शोभनोक्तेर्वेदाङ्गात्मकविशेषोक्तेर्वेति । बुद्धदत्तयोः ज्ञानदानयोरित्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नाहं जानामीति मा वोच इति वक्तुं त्वमात्मानं भगवदंशसंजातं जानीहीत्याह त्वमिति । अमोघदृक् अमोघं सत्यं सर्वं यथावत्पश्यतीत्यमोघदृक्त्वं परस्य पुंसः परमपुरुषस्य कलामंशमजं कर्मायत्तोत्पत्तिरहितमथापि जगतः शिवाय हिताय स्वेच्छया जातमात्मानमात्मना स्वयमेवावेहि कलाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्स्त्रीपुंसयोरपि विशेषणविशेष्यभाव उपपत्तेः । यतोऽमोघदृग्भगवदंशसंभूतः तस्मादेवंभूतेन त्वया महानुभावस्य भगवतोभ्युदयः जन्मकर्मगुणादीनामप्युपलक्षणमिदं जन्मकर्मगुणादिरधिगण्यतां कथ्यतां प्रबध्यतामिति यावत् । एवं चेत्कृतकृत्यस्य तवात्मन्यसंतोषो निःशेषं निवर्त्तेत इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु महानुभावाभ्युदयाधिगणनमात्रेण कथं कृतकृत्यत्वं कथंतरामसंतोषनिवृत्तिश्चेत्यत आह इदमिति । उत्तमश्लोकस्य गुणानामनुवर्णनमिति यत्तदिदमेव कृतार्थीभवितुमिच्छतः पुंसः संबंधिनां तपआदीनामविच्युतश्च्यवनरहितः प्रतिहतिरहितोर्थः प्रयोजनं विभिर्निरतिशयप्रयोजनयाथात्म्यविद्भिर्निरूपितः । अत्र तपोऽनशनादिमंत्रजपो वा श्रुतमध्ययनं स्विष्टं यागादिपूर्तं वापीकूपतडागखननादिबुद्धिः ज्ञानं दत्तं दानं भारतादेरतिविस्तृतत्वात्तत्र सारग्रहणं जलधिमथनात्सुधाकल्पमविचक्षणैर्दुष्करं तस्मात् मुमुक्षूणामतीव सेव्यं सारमर्थजातं संकल्प्य दर्शय एतावत् कर्तव्यमित्युक्तं भवति । उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनश्रवणस्याप्युपलक्षणं, तपआदीननुतिष्ठतः पुंसो यद्युत्तमश्लोकगुणानुवर्णनश्रवणयो रुचिर्जायते तदैव तेषां साफल्यमन्यथा तु तपआदीनां वैयर्थ्यमेवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु भगवद्गुणवर्णनादेरपि तपआदितत्तत्क्रियारूपत्वं न स्वतः पुरुषाराधनत्वादविच्युतार्थत्वमस्येति चेत्तत्प्रतिवक्तुं तत्र दृष्टांततया स्वस्य पौर्वदैहिकं वृत्तांतमाह अहमित्यादिना यावत्समाप्ति । हे मुने पुरा पूर्वस्मिन् कल्पेऽतीतभवे जन्मन्यहं कस्याश्चिद्वेदवादिनां दास्या अभवं पुत्र आसमित्यर्थः । वेदवादिनां गृहेषु प्रावृषि वर्षर्तौ निर्विविक्षतां नितरां वेष्टुं प्रवेष्टुमिच्छतां चातुर्मास्यदीक्षां प्रवेष्टुमिच्छतां योगिनां संन्यासिनां शुश्रूषणे निमित्ते शुश्रूषणार्थं बालक एव सन्नहं वेदवादिभिर्निरूपितः नियोजितोस्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह ते मयीति । यद्यपि ते योगिनस्तुल्यदर्शनाः समदर्शिनस्तथापि मयि कृपां चक्रुः । कृपाकरणे हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि–अर्भके बालेऽथाप्यपेतं त्यक्तमखिलं चापलं जैह्म्यादिकं येन अधृतक्रीडनके इति च्छेदः–अधृतान्यपरिगृहीतानि क्रीडनकानि बालक्रीडासाधनानि भावे वा ल्युट् क्रीडा वा येन अनुवर्तिनि अनुकूले शुश्रूषमाणे तदनुशासनशुश्रूषापूर्वकसेवां कुर्वत्यल्पभाषिणि मितभाषिणि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

तद्धि स्वयं वेदेत्युक्तं विविच्य विज्ञापयति त्वमिति । हे अमोघदृक् त्वमजमात्मानं परमात्मनः परस्य पुंसः कलां जगतः शिवाय प्रजातमात्मनाऽवेहीत्यन्वयः । आदानादिकर्तुः परमपुरुषस्यांशमवतीर्णं स्वत एव परोपदेशमंतरेण जानासि । अत्र लोट् लङर्थे, अन्यथाऽमोघदृक्त्वमेवानुपपन्नं स्यात् तद्धि स्वयं वेदेति च विरुद्धं स्यात्तन्महानुभावाभ्युदयः तस्य तव महासामर्थ्यलक्षणचरितोदयस्त्रिलोकहिताय गणयतां प्राधान्येन संख्याय कथ्यताम् । तेन जगतः शिवं भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथं जगतः शिवं स्यादिति तत्राह इदमिति । यदुत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुवर्णनं इदं हि पुंसस्तपआदेरपरोक्षज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वात्कविभिरविनष्टफलात्मकोर्थो निरूपितः । हिशब्दोवधारणे हेतौ वा । तपः कायक्लेशलक्षणं श्रुतं शास्त्रश्रवणं स्विष्टं उत्तमकल्पतया यजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धं ज्ञातं दत्तं दानं एवं हरिमहिमानुवर्णनेन सर्वस्य शिवसंभवात्तदेव त्वया कर्तव्यमिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं हरिकथाश्रवणादि शिवकरमिति वक्तुं स्वातीतजन्मकथनपूर्वकं स्वस्य भागवतसंगतिप्रकारमाह अहमिति । पुराशब्दस्यातीतकालसामान्यवाचित्वेन निश्चयानुदयात्तदर्थमतीतेत्युक्तं अनंतरातीतजन्मनीत्यर्थः । तुशब्द इतरदासीजातिवैशिष्ट्यद्योतनार्थः, योगिनां संन्यासिनां कप्रत्ययः प्रशंसायां, लौल्यादिदोषरहितो बालः प्रावृषि वर्षाकाले निर्विविक्षतां एकत्र स्थितिमिच्छताम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ शिष्यगुणेन तेषां प्रवृत्तिमाह त इति । निरस्तसमस्तचंचलस्वभावे जिह्वादींद्रियनिग्रहवति अत एव निरस्तबालक्रीडासाधने अनुकूलवर्तिनि परिचरति अत्यल्पबालविग्रहधारिणि मयि ते योगिनोऽनुग्रहलक्षणां कृपां चक्रुरित्यन्वयः । किंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः यद्यपि तुल्यं गुणक्रियारूपैः समं ब्रह्म पश्यंतः यथास्थितवस्तुदर्शिनो वा तथापीति शेषः ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेव विशिष्याह त्वमिति। हे अमोघदृक् त्वमात्मना स्वयमात्मानं स्वं परस्य पुंसः कलामंशभूतमवेहि अनुसंधेहि। पुनश्च जगतः शिवायाधुनैव श्रीकृष्णरूपेण यश्चाजोऽपि प्रजातस्तमवेहि। तदेतद्द्वयं ज्ञात्वा महानुभावस्य सर्वावतारावतारिवृन्देभ्योऽपि दर्शितप्रभावस्य तस्य श्रीकृष्णस्यैव अभ्युदयो लीला अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यताम्। त्वमीश्वरोऽपि भवान् निजाज्ञानरूपां मायां न प्रकटयत्विति भावः॥ २१-२५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वयं वेदेति यदुक्तं तदुपपादयति त्वमिति। हे अमोघज्ञान! तत् तस्मात् महानुभावस्य हरेरभ्युदयः परममंगलं यशः अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यताम्॥ २१॥ ❀ ❀ तदेवं धर्मान् परित्यज्य भक्त्यैव कृतार्थीभवतीत्युक्तम्। इदानीं कस्यचित् भक्तस्य केषुचिद्धर्मेषु यदि स्पृहा स्यात् तदा ते धर्मा अपि भक्त्यैव भवन्तीत्याह इदं हीति। पुंसस्तपआदीनाम् अविच्युतोऽव्यभिचारी अर्थो हेतुः इदं उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमेव निरूपितः। 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु। अभिधेये च प्रयोजने' इति मेदिनी। यत् कर्मभिर्यत् तपसा इत्यादिभगवद्वाक्याद्भक्त्या तपःआदिफलानामपि सिद्धिर्भवेत् किं पुनस्तेषाम्। 'स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातुचित्। सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः॥' इत्यादिवाक्यतः सर्वेषामपि धर्माणां किं पुनस्तपआदिमात्राणामिति। यद्वा तपस इति। तपश्श्रुतादिविधायकश्रुतिवाक्यानां भगवद्भक्तिविधान एव तात्पर्यात् हरिकीर्त्तनमेवाविच्युतोऽभिप्रेयः। 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इति भगवदुक्तेः सर्वशास्त्रवाक्यानां श्रीभगवत्येव तात्पर्य्यमिति श्रीमधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानाच्च॥ २२॥ ❀ ❀ यादृच्छिकी भगवद्भक्तकृपैव शुद्धाया उक्तलक्षणाया भक्तेर्हेतुर्नान्यत्तपआदिकमिति वक्तुं स्वपूर्ववृत्तान्तमाह अहमिति। पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां कस्याश्चन दास्याः सकाशादभवं जातोऽस्मि। प्रावृषि वर्षाकाले निर्विविक्षतां निर्व्वेशं एकत्र वासं कर्त्तुमिच्छतां योगिनां तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भक्तियोगवतां शुश्रूषणे निरूपितः नियुक्तोऽस्मि॥ २३॥ ❀ ❀ दान्ते नियतेन्द्रिये। अधृतक्रीडनके बाल्योचितक्रीडनमप्यकुर्वति। यद्यपि ते तुल्यदर्शनाः सुशीलेषु दुःशीलेषु च सत्कुर्वत्सु तिरस्कुर्वत्सु च सदाचारेषु असदाचारेषु च जगज्जनेषु यद्यपि समदृष्टयः। को वा तेषामनुग्राह्यः को वा निग्राह्यस्तदपि मयि कृपां चक्रुः। सर्वत्र साम्येऽपि महत्सु भरतप्रह्लादादिषु कृपाया वैषम्यदर्शनादिति भावः। अत्र मत्सौशील्यानुवृत्त्यादिकमनपेक्ष्यैव प्रथमं कृपां चक्रुः ततश्च तत् कृपाजन्यसौशील्यानुवृत्त्यादिकं पुनरपि तेषां कृपातिशयस्यैव कारणमभूदिति तेषां निरुपाधिकरुणत्वमवश्यमेव व्याख्येयम्। ते यद्यपि तुल्यदर्शनास्तदपि अचापल्यादिगुणविशिष्टे मयि कृपां चक्रुरिति व्याख्याने गुणदोषदर्शनप्रसक्त्या तेषां तुल्यदर्शनत्वं व्याहन्येत, प्रथमकृपायाश्च निरुपाधित्वं न स्यादिति तथा व्याख्यायेम्। कृपा हि द्विधा गुणमयी निर्गुणा च। तत्राद्या सर्वेषां सांसारिकाणामपि सर्वत्र गुणोपाधिका यथासंभवं भवेत्, गुणापाये तदपायश्च, दोषे द्वेषादयश्च। द्वितीया तु निस्तीर्णसंसाराणां तादृशानां परमभक्तिमतां निरुपाधिकैव, सर्वत्र साम्येन मायिकं कमपि गुणमनपेक्ष्य। 'गिरयो मुमुचुस्तोयं कचिन्न मुमुचुः शिवम्। यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा॥' इति शुकोक्तन्यायेन कदाचित् कमपि जनं विषयीकरोति। सा ह्यन्तःकरणस्य गुणकृतायाः कठोरताया भगवद्भक्त्यैव ध्वंसे सति तयैव द्रवीभावमापादिते तत्रैवान्तःकरणे आविर्भवेत्। यदुक्तं 'रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते' इति। एवं 'सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः' इति भूमिकाचतुष्टयं सूचितम्॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

तद्धि स्वयं वेद भवानित्यत्र हेतुमाह त्वमिति। हे अमोघदृक् परमात्मनः कलामजमात्मानं जगतः शिवाय कल्याणाय प्रजातमवेहि। तत्तस्मै प्रयोजनाय जगतः कल्याणाय महानुभावाभ्युदयः परमात्मनः पराक्रमः अधिगण्यताम् अधिकं निरूप्यताम्॥ २१॥ ❀ ❀ हरिपराक्रमश्रवणेन जगतः कल्याणं भवतीति दर्शितं प्रत्युत तद्वर्णयितुरपि तपआदि सर्वं सफलं स्यादित्याह इदमिति। अविच्युतः अस्खलितः अर्थः फलम्॥ २२॥ ❀ ❀ तत्संगलब्धेन हरिकथाश्रवणादिनैव कल्याणं भवतीति स्ववृत्तान्तेन दर्शयति भगवान्नारदः-अहमिति। पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि दास्याः सकाशादभवम् तदा निर्विविक्षतां निर्वेशं कर्तुमिच्छतां योगिनां भक्तियोगादिनिष्ठानां मोक्षधर्मे 'आचार्या मोक्षशास्त्रस्येत्या'दिना प्रसिद्धानां छांदोग्यादौ सनत्कुमारकल्पादौ च नारदगुरुत्वेन प्रसिद्धानां स्वशिष्यं शापाक्रांतमुद्धर्तुमागतानां गृहस्वामिभिर्वेदवादिभिर्निरूपितोस्मि॥ २३-२४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

किंच स्वावतारप्रयोजनं जानीहि किमर्थमवतीर्णोऽसि। भगवान् स्वयमवतीर्य सर्वभक्तोद्धारार्थं स्वांशज्ञानकलारूपं भगवंतमवतारितवान्। अतश्चरित्राकथने तवावतारो निष्प्रयोजन इति भगवदिच्छया चांतःकरणविषादः। अतो भगवदाज्ञां परिपालय स्वजन्मसाफल्यं चेत्याह। त्वमात्मनात्मानमिति। त्वमात्मानं परस्य पुंसः कलामवेहि। जीवस्य ब्रह्मोपदेशवत् अयमुपदेश

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति निराकर्त्तुमाह। कलामिति साधनं च तव स्वरूपमेव ज्ञातं स्वरूपं तथा ज्ञापयिष्यतीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यमाह अमोघदृगिति। ननु सर्वे जीवाः भगवदंशकलाः कोऽयं मयि विशेषस्तत्राह परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य अन्ये त्वक्षरस्य पुरुषस्य वा, नन्वक्षरपुरुषयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषस्तत्राह परमात्मन इति। परमश्चासावात्मा चेति गंगाजलदेवतयोरिवात्मपरमात्मनोः स्वरूपमिति भावः। तर्हि कथं ममोत्पत्तिस्तत्राह अजं प्रजातमिति। अनुत्पन्न एव त्वं आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिव्यसरूपेणावतीर्णः। अतः सर्वस्यापि जगतः शांतसुखाय महानुभावस्य भगवतः अभ्युदयः चरित्रं अधिकं गण्यताम्। उद्देशमात्रेणोच्यताम्। अस्य भगवतश्चरित्रं भक्तसंबंधिसंबंधिष्वपि परममनुभावं संभावयतीति महानुभावः। तस्याभ्युदयः परमोत्सवः तस्याधिक्यं ज्ञानादिभ्यः अवाङ्मनोगोचरत्वादिदमित्थन्तया निरूपणमशक्यम्। अतः उद्देशमात्रं कर्त्तव्यमिति॥ २१॥ ❁ ❁ ननु धर्मसहितं चरित्रमुपदेष्टव्यं केवलं वेति शंकायामाह इदं हीति। इदं चरित्रश्रवणं तपआदिभिस्तुल्यं फलतः स्वरूपतः साधनतश्च भगवत्त्वात्। सर्वस्यापि तानि भगवानिति तत्र धर्मविशेषो वर्णाश्रमेषु प्रतिष्ठितः, तत्र तपः वानप्रस्थेषु संन्यासिषु वा श्रुतं श्रवणं वेदांतानां तत्संन्यासिषु। स्विष्टं गृहस्थे सूक्तमध्ययनं ब्रह्मचारिषु, क्षत्रियवैश्ययोः बुद्धिदाने। एवं सर्वैर्द्धर्मैर्यैर्भवति तानि च अविच्युतोऽर्थः न विच्युतः अर्थो येन। शास्त्रसिद्धावपि लोकसिद्धिर्न भविष्यतीत्यत आह कविभिरिति। नितरामिति युक्तिसहितम् उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमनूद्याविच्युतार्थत्वं विधीयते। अत एकेनैव सर्वसिद्धेर्न तेषां पृथक्करणं नाप्यकरणमिति सिद्धान्तः। निषिद्धं तु न कर्त्तव्यम्॥ २२॥ ❁ ❁ एवं सामान्यत उपदेशमुक्त्वा आदिसाधनमारभ्य फलपर्यंतं पदार्थानां क्रमं वक्तुं निदर्शनेन स्वचरित्रमाह सप्तदशभिः अहमिति। अतिहीनस्याप्युत्कृष्टपदप्राप्तिरस्मिन्नेव मार्गे न मार्गांतर इति शापेन शूद्रत्वं प्राप्तस्य देवर्षित्वं निरूप्यते। अतीतभवे पूर्वजन्मनि नैकस्य भ्रमव्यावृत्त्यर्थं पुरेति। एतज्जन्मनोऽजरामरत्वख्यापनाय। मुन इत्युक्तविश्वासाय संवादात्। पितृनाम न गृहीतं तदानीमज्ञानात् पितुर्हीनत्वख्यापनाच्च, वस्तुतस्तु ब्राह्मणः। अन्यथा अनुमोदनादिकं न संभवति कस्याश्चिद्प्रसिद्धायाः। अन्यथा आदरः संभवेत्ततो बंधः। अनेनास्मिन्मार्गे यथा यथा निरादरत्वं तथा तथा कार्यसिद्धिरिति। वेदवादिनः श्रोत्रियाः। अनेन भगवन्मार्गपरिज्ञानमुक्तम्। आश्रमिणां संन्यासिनामयं धर्मः यन्मासाष्टकं कीटवत्पर्यटनं विधाय आषाढ्यां यत्र गच्छंति तत्र ब्राह्मणनिर्मितविविक्तस्थाने तिष्ठंतीति। तथा दैवयोगान्नारदस्थितिगृहे प्रार्थनया ब्राह्मणानुज्ञया भाविसनकादयश्चत्वारः परमहंसाः स्थिताः। अपृथग्धर्मशीलत्वाच्चतुर्णां संगः। योगनिष्ठाश्च। अतः सेवापेक्षा। तेषां शुश्रूषणार्थं ब्राह्मणैरेवाहं निरूपितस्त्वमेतेषामेव सेवां कुरु नान्यत्किंचिदिति नियुक्तः मत्स्वरूपमज्ञात्वाऽपि बालक एव नियुक्तः योगिनां शुश्रूषार्थं "स्थास्यामश्चतुरो मासानिति" मासचतुष्टयमेकत्रैव नितरां वासमिच्छताम्। एवमेकेन सत्संबंध उक्तः। सेवार्थं सत्संग इति प्रथमं साधनम्॥ २३॥ ❁ ❁ ततस्तेषां कृपामाह ते मयीति। सत्सेवकयोर्गुणदोषाभावा अत्र निरूप्यंते। सतां गुणत्रयं कृपालुत्वं ब्रह्मविद्या मननं चेति, धर्मो ज्ञानं साधनं चोक्तम्। अग्रे साधनकथनं ज्ञानानुवृत्तये। सेवकस्य दोषाभावास्त्रयः गुणाश्चत्वारः। चपलता दोषः। तद्देहेंद्रियांतःकरणानां प्रयत्नदार्ढ्याभावात् चपलता दोषः सहजः, स आदौ दृढप्रयत्नेन निवारणीयः। तदाह–अपेतानि अखिलानि चापलानि यस्मादिति। अर्भकत्वं दीनत्वबोधको गुणः। तदनु दोषाभावद्वयमाह। दांते अधृतक्रीडनके सति। इन्द्रियाणां विषयाकांक्षाराहित्यकरणं दमः। न धृतानि क्रीडनकानि येन इन्द्रियकालकृतौ नियतौ दोषौ विषयसंबंधः क्रीडासाधनपरिग्रहश्च। तदभावे सर्वदोषनिवृत्तिः। ततोंतरंगं गुणमाह अनुवर्तिनीति। एवं स्वतः पंचसु संपन्नेषु तेषां परदुःखप्रहाणेच्छा जाता। परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदने तृष्णा भवतीति। नन्वेतद् ब्रह्मविदोऽनुचितं तत्राह यद्यपि तुल्यदर्शना इति। निर्दोषं हि समं ब्रह्म तुल्यशब्दवाच्यम्। ब्रह्मज्ञानकृतं वा। स्वपरयोः सुखदुःखसमत्वज्ञानं तुल्यं तस्य दर्शनं येषामिति परदुःखं दृष्ट्वा तत्प्रहाणेच्छैव जाता। न ज्ञानमन्यथा जातमित्यर्थः। दुर्बलत्वादिच्छामूलभूतज्ञानस्य। ननु कार्यक्षमा कृपा न भविष्यति, बाधकज्ञानस्य विद्यमानत्वादत आह शुश्रूषमाण इति। सेवायाः सेच्छायाः सेव्यवश्यत्वं सर्वजनीनम्। नन्वनपेक्षायाः कथं वश्यताहेतुत्वं तत्राह मुनय इति। मननबाधकनिवर्तिका सेवाऽपेक्ष्यत एव, सेवायां सांसर्गिको दोषो बहुभाषणमभाषणं वा। तदुभयनिवर्तको गुणः अल्पभाषणम्। अनेन निर्दुष्टा सेवा द्वितीयं साधनमिति॥ २४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स्वमात्मनात्मानमित्यत्र। साफल्यं चेति कुर्वंति शेषः। साधनमिति ज्ञानसाधनम्। तथेति कलात्वम्। तत्रेति। कलात्वज्ञाने तथा च यथा धर्मादयोऽर्थाः स्वतः स्फुरिताः, तथेदमपि स्फुरिष्यतीत्यर्थः। अवतीर्ण इति। अत्र व्यापिवैकुण्ठादत्रागमनरूपोऽवतारपदार्थो ज्ञातव्यः। तत्पदस्यार्थः अत इति। शिवपदस्यार्थः शान्तसुखायेति। तन्महानुभावेति समस्तमभिप्रेत्याहुः अस्येत्यादि। अवाङ्मनोगोचरत्वादित्यत्र वाक्सहितं मन इत्येवं समासो बोध्यः॥ २१॥ ❁ ❁ इदं हि पुंस इत्यत्र। तानीति स्वरूपसाधनफलानि। उक्तत्रिरूपतां विवृण्वन्ति एवं सर्वैरित्यादिना। अर्थशब्दस्य वस्तुनि प्रयोजने च रूढत्वात्तृतीयार्थे बहुव्रीहौ गूढोत्मेतिवद्वर्णविकृतावविच्युतोर्थ इति पदं साधनमपि बोधयतीति त्रितयलाभ इत्यर्थः। अविच्युतार्थ इति वा मूलपाठोभिप्रेत इति न कोपि शङ्कालेशः। निषिद्धमिति। 'कः क्षेमो निजपरयोः'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राम' मित्यादिपु यन्निन्दितं तदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अहं पुरेत्यत्र । उक्तविश्वासाय संवादात् । मननेन ज्ञातस्य मज्जन्मनो वाक्येन संवादादुक्तविश्वासायेत्यर्थः तदानीमिति । तस्मिन् जन्मनि वा । परमहंस-सेवातः प्राग्वा । न सम्भवतीति । शूद्रस्योच्छिष्टदाननिषेधात् । आश्रमिणामित्यादि । 'वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टमास्स्वेकाकी यतिश्चरे' दित्यारुणीश्रुतेः । 'चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे नगरेपि वा वसे'दिति कठश्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ते मयीत्यत्र । स धनकथनमिति । गुणगानरूपसाधनकथनम् । तदाहेति । तस्य स्वत एव निवृत्तिमाहेत्यर्थः । बाधकज्ञानस्येति । तुल्यदर्शनरूपस्य । सेव्यवश्यत्वमिति । फलमिति शेषः । अनपेक्षाया इति । न विद्यते अपेक्षा यस्याः सानपेक्षा, तुल्यदर्शनत्वेनापेक्षितायाः सेवाया इत्यर्थः । द्वितीयमिति । निर्दुष्टानुवृत्तिः प्रथमं साधनम् , तदपेक्षयेदं द्वितीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

इतो विस्तरतो भगवद्यशोवर्णनेऽपि तवाचार्यापेक्षा नास्ति भगवदवतारत्वादित्याशयेनाह–त्वमिति त्वमात्मानम् अजं कर्माधीनजीववज्जन्मरहितमेव प्रजातं स्वेच्छयाऽवतीर्णं आत्मना स्वयमेव अवेहि जानीहीत्यन्वयः । अतः किमित्यपेक्षायामाह–अमोघदृगिति, अमोघा यथार्था दृक् दृष्टिर्यस्य स सर्वज्ञ इत्यर्थः । ननु कर्मानायत्तत्वेऽपि कथं सर्वज्ञतेत्याशङ्क्याह–परस्य पुंस इति, यतः पुंसः पुरुषोत्तमस्य कलां ज्ञानांशमित्यर्थः । कलाशब्दस्य नियतस्त्रीलिङ्गत्वादात्मशब्दसामानाधिकरण्येन विरोध इति ज्ञेयम् । कोऽसौ पुरुषोत्तम इत्यपेक्षायामाह–परमात्मन इति, सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वान्तर्यामी परमात्मा तस्येत्यर्थः । किमर्थमेवम्भूतस्यावतार इत्यपेक्षायामाह–जगतः शिवायेति, भगवद्यशःप्रदर्शनेन प्राणिनां परमानन्दलाभायेत्यर्थः । यस्मादेवं तत्तस्मात् महानुभावस्य भगवतोऽभ्युदयः परममङ्गलं यशः अधि अधिकं यथा स्यात्तथा गण्यतां निरूप्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र फलसिद्धावेव सन्तोषदर्शनाद्भगवद्गुणवर्णनस्य तपआदिफलत्वादनेनैव तव सन्तोषो भविष्यति नान्यथेत्याशयेनाह–इदं हीति । हिशब्दोऽवधारणे । यदुत्तमश्लोकस्य अविद्यानिवर्तकयशसो भगवतो गुणानामनुवर्णनम् । अनुवर्णनमिति श्रवणस्मरणयोरपि उपलक्षणम् । तदिदमेव सदाचारनिष्ठस्य पुंसः सम्बन्धिनां तपआदीनामविच्युतोऽविनाशो अर्थः प्रयोजनं फलं कविभिः निरतिशयप्रयोजनयाथात्म्यविद्भिः निरूपितः निश्चयेनोक्त इति । नात्र प्रमाणं वक्तव्यमिति भावः । तत्र तपः अनशनादि, श्रुतमध्ययनम्, स्विष्टं यागादि, सूक्तमध्यापनम्, बुद्धिः शास्त्राभ्यासजन्या व्युत्पत्तिः, दत्तं दानम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु त्वं कथमेव सर्वं रहस्यं जानासीत्यपेक्षायां सर्वतो हीनस्यापि सर्वत उत्तमत्वे हेतुरयं भक्तिमार्ग एवेति सूचयन् आदिसाधनमारभ्य फलपर्यन्तं स्ववृत्तान्तमाह–अहमिति । मननपूर्वकं सावधानतया श्रोतव्यमिति सूचयन् सम्बोधयति–हे मुने ! पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि अहं वेदवादिनां ब्राह्मणानां कस्याश्चन दास्याः सकाशादभवं जातोऽस्मि । तदा प्रावृषि वर्षोपलक्षितचातुर्मास्ये तेषां ब्राह्मणानां गृहे निर्विविक्षतां निर्वेशमेकत्र वासं कर्तुमिच्छतां योगिनां भक्तियोगवतां शुश्रूषणे सेवायामहं बालक एव तैर्ब्राह्मणैर्निरूपितो नियोजितः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ते मुनयो यद्यपि तुल्यं सर्वसमं भगवन्तमेव पश्यन्तीति तुल्यदर्शनास्तथापि मयि कृपां चक्रुरित्यन्वयः । एवं कृपालुत्वं मननशीलत्वं समदर्शित्वं च गुरुगुणाः प्रदर्शिताः, तत्कृपाहेतुत्वेन शिष्यगुणान् दोषाभावांश्च दर्शयन्नात्मानं विशिनष्टि, तत्र दीनत्वमत्र गुणस्तद्दर्शयन्नाह–अर्भक इति । तथा च क्रीडासक्तिर्दोषस्तन्नास्तीत्याह–अधृतक्रीडनक इति, अधृतानि अपरिगृहीतानि क्रीडनकानि बालक्रीडासाधनानि येन तस्मिन् । तत्र हेतुत्वेन चाञ्चल्याभावमाह–अपेतेति, अपेतानि निवृत्तानि अखिलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन् । तत्रापि हेतुत्वेन वशीकृतेन्द्रियत्वं गुणमाह–दान्त इति । तत्रापि बहुभाषणे तेषां मननविक्षेपः स्यात्तदपि नास्तीत्याह–अल्पभाषिणीति । सर्वसेव्यवशीकरणगुणमाह–शुश्रूषमाण इति, सेवां कुर्वतीत्यर्थः । तत्रापि कापट्यं चेत्कथं तयापि प्रसन्नता स्यात्तदपि नास्तीत्याह–अनुवर्तिनीति, अनुकूले इत्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

व्यासजी ! आपकी दृष्टि अमोघ है; आप इस बातको जानिये कि आप पुरुषोत्तम भगवान्के कलावतार हैं। आपने अजन्मा होकर भी जगत्के कल्याणके लिये जन्म ग्रहण किया है। इसलिये आप विशेषरूपसे भगवान्की लीलाओंका कीर्तन कीजिये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विद्वानोंने इस बातका निरूपण किया है कि मनुष्यकी तपस्या, वेदाध्ययन, यज्ञानुष्ठान, स्वाध्याय, ज्ञान और दानका एकमात्र प्रयोजन यही है कि पुण्यकीर्ति श्रीकृष्णके गुणों और लीलाओंका वर्णन किया जाय ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मुने ! पिछले कल्पमें अपने पूर्वजीवनमें मैं वेदवादी ब्राह्मणोंकी एक दासीका लड़का था। वे योगी वर्षा-ऋतुमें एक स्थानपर चातुर्मास्य कर रहे थे। बचपनमें ही मैं उनकी सेवामें नियुक्त कर दिया गया था ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मैं यद्यपि बालक था, फिर भी किसी प्रकारकी चञ्चलता नहीं करता था, जितेन्द्रिय था, खेल-कूदसे दूर रहता था और आज्ञानुसार उनकी सेवा करता था। मैं बोलता भी बहुत कम था। मेरे इस शील-स्वभावको देखकर समदर्शी मुनियोंने मुझ सेवकपर अत्यन्त अनुग्रह किया ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥
तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रुचिः[1] ॥ २६ ॥
तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने[2] प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥
इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपहा[3] ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उच्छिष्टस्य लेपान्पात्रलग्नांस्तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुंजे स्म । तेन भोजनेनापास्तकिल्बिषो जातोऽस्मि । तेषां धर्मे परमेश्वरभजने एवात्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषंगः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अशृणवं श्रुतवानस्मि । मे श्रद्धया ममैव स्वतःसिद्धया न त्वन्येन बलाज्जनितया । अतो ममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् । अनुपदं प्रतिपदम् । प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रियं श्रवो यस्य तस्मिन्भगवति लब्धरुचेर्ममास्खलिताऽप्रतिहता मतिरभवदित्यनुषंगः । यया मत्या परे प्रपंचातीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत्स्थूलं सूक्ष्मं चैतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं न तु वस्तुतोऽस्तीति तत्क्षणमेव पश्यामि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं शुद्धे त्वंपदार्थे ज्ञाते देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिका दृढा भक्तिर्जातेत्याह । इत्थमिति । हरेर्यशः । अनुसवं त्रिकालम् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु "न शूद्राय मतिं दद्यान्नैवोच्छिष्टं कदाचन" इति मनूक्तिस्तु गृहस्थशूद्रपरैव । तदुक्तं व्याघ्रमुनिना "उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने । गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने" इति । अतो मम तदा गृहस्थत्वाभावादुच्छिष्टभुजौ न दोषः । किं च "शूद्रस्तु ब्राह्मणोच्छिष्टभोजनान्नाशुचिर्भवेत्" इति पुराणान्तरात् । ब्राह्मणेन तु कदाचिदपि कस्यचिदप्युच्छिष्टं नादनीयम् । तदुक्तं "ब्राह्मणो यश्च लोभेन स्वादेनाद्यान्न कस्यचित् । उच्छिष्टं तस्य सततं नरकाः क्रमशो नृप" इत्युक्तेः । स्वयमपि ब्राह्मणायोच्छिष्टं न दद्यात् । "आत्मोच्छिष्टं तु मिष्टान्नं पयो दधि घृतं मधु । ब्राह्मणाय न दातव्यं दत्त्वा निरयमाप्नुयात्" इति स्मृतेः । यच्च "गुरुमूर्त्तेः सदा ध्यानं गुरूच्छिष्टस्य भोजनम्" इत्युक्तं तद्भक्षितावशिष्टं भोजनपात्रस्थमन्नं न वक्ति, किन्तु पाकभांडस्थमेव गुरुभोजनतोवशिष्टमिति । अन्यथा "उच्छिष्टभोजिनश्श्वानः" इत्युक्तिर्विरुध्येत । यद्वा निषेधो हि विहितेतरपरो बोध्यः । विहितास्तु निर्णयसुधाकरे उक्ताः । "पितुर्ज्येष्ठस्य भ्रातुर्हि भोज्यमुच्छिष्टमेव हि । गुरुवद् गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् ॥" इत्यादिना । यद्वा प्राणाहुत्यनन्तरं भोजनस्य समाप्तत्वादतिप्रेमवते शिष्याय किंचिदन्नं देयमित्यभिप्रायिका चेयमुक्तिरिति "प्राणस्याहुतिपर्यन्तं भोजनं परिकीर्त्तितम् । पश्चाज्जठरपूर्त्यर्थमन्नं प्राशयते जनैः" इति । "गुरोरुच्छिष्टं वा भुञ्जीत" इति श्रुतिर्हि सामयिकं तदशनं वदति न सार्वकालिकमित्यलम् । यद्वा उच्छिष्टस्य लेपो मार्जनं पात्रपक्षे भस्मना भूमिपक्षे गोमयादिना । बहुत्वं द्विजापेक्षया उच्छिष्टमार्जनं प्रति द्विजैरनुमोदित आज्ञप्तः तैः सह सकृदेकवारं भुञ्जे स्म । यथा ते प्रत्यहं सकृदेव भुञ्जते तथाहमपीत्यर्थः । द्विजा अत्र सनकादयो ज्ञेयाः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते "एकस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्रमन्दिरे । शिशवः पंचवर्षीया महतां च महीयसः ॥ फलमूलादिकं काले चत्वारो मुनिपुंगवाः । विप्रदत्तं बुभुजिरे तच्छेषं बुभुजे शिशुः ॥" इति । अत्रापि शेषभुजिरेवोक्ता, न तूच्छिष्टभुजिरिति तेनर्षिभोजनावशिष्टभोजनेन तदुच्छिष्टपात्रादिमार्जनेन वा निरस्तपाप्माहं जातोस्मि । एवं भजनेषु स्पृहा भक्तिरनर्थापगमस्तथा निष्ठा रुचिरिति पंच भूमिकाः अनेन श्लोकार्धेन सूचिताः । "लेपो लेपनवृद्धयोश्च शोधनाशनयोरपि" इति कोशात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र तदा विप्राश्रमे वा कृष्णकथा नन्दनन्दनस्य जन्मादिलीला अन्वहम् । श्रद्धयेति । श्रद्धापदेनासक्तिर्दशमी भूमिका सूचिता । प्रतिपदं प्रतिक्षणं प्रतिसुप्तिङंतं वा । प्रियश्रवसि कृष्णे । कृष्णे रतिमित्येकादशी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ लब्धरुचेर्लब्धास्वादविशेषस्य स्खलनशून्या मतिरभूत् । अत्र विश्वनाथः—स्वमायया हेतुना मयि वर्त्तमानं यदेतत्स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं तत् यया मत्या परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे विषये एव कल्पितं पश्ये पश्यामि कल्पितं क्लृप्तीकृतं स्थापितमिति यावत् । तथाहि स्थूलं शरीरं भगवज्जलकलशवहनदण्डवत्प्रणत्यादौ न तु स्वीये व्यावहारिके क्वापि कृत्ये सूक्ष्मं श्रवणनयनमनो-

---

१. प्रा० पा०—ममाभवद्रतिः । २. प्रा० पा०—महामते । ३. प्रा० पा०—तमोहरा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बुद्ध्यादिकं तदीयगुणरूपमाधुर्यास्वादादावेव कल्पितं न तु वैषयिके कापि स्वभोग्ये वस्तुनीति पश्ये इति यत्पूर्वं वह्वायासेनापि भगवति क्लृप्तं नासीत् तदेव मनोनयनादिकं रतौ जातायां स्वं स्वं बहुकालाभ्यस्तमपि विषयं त्यक्त्वा तत्रैव क्लृप्तमिति साक्षादनुभवामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ऋतू ऋतुद्वयं व्याप्य "कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे" द्वितीया। भक्तिः प्रेमा। आत्मनां जीवमात्राणामपि रजस्तमसी अपहंतीति सा तदा तां भगवद्भक्तिं पृष्टवतामन्येषामपि रजस्तमसोर्नाशोऽभूदित्यर्थः। भूमिकेयं द्वादशी। ततो दर्शनसाक्षान्माधुर्यानुभवावुत्तराध्याये वक्ष्येते॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कृपाफलं वदन्नात्मानं विशिनष्टि उच्छिष्टेति। द्विजैर्योगिभिरनुमोदितः तैर्दत्तानुच्छिष्टलेपान्भुक्तावशिष्टानन्नादीन् सकृद् भुंजे स्म भुक्तवानस्मि। तेन भोजनेनापास्तानि किल्बिषाणि भागवतधर्मरुचिप्रतिबंधकानि यस्य तथाभूत आसम्। एवं भागवतशुश्रूषणे प्रवृत्तस्यात एव विशुद्धं भागवतधर्मरुचिप्रतिबंधरहितं चेतो यस्य तस्य मम तद्धर्मे एवात्मन्यंतःकरणे रुचिः प्रजायते प्राजायत ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रात्मरुचौ जातायां सत्यामन्वहमनुदिनं कृष्णस्य भगवतः कथाः प्रगायतां कथयतां योगिनामनुग्रहेण मनोहरा मनोज्ञाः कथाः अशृणवं श्रुतवानस्मि ताः कृष्णकथा अनुसवनं त्रिकालं श्रद्धया विशृण्वतो मम अंग हे व्यास! प्रियं श्रोतॄणां प्रीत्यावहं श्रवः कीर्तिर्यस्य तस्मिन् भगवति रतिरनुरागो अभवद्बभूव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदा तस्मिन्प्रियश्रवसि वद्धा रुचिर्येन तस्य मम हे महामते प्रियश्रवसि मतिरस्खलिता स्थिरा बभूव। अस्खलितां मतिं विशिनष्टि–यया मत्या परे ब्रह्मणि परब्रह्मधार्ये मयि वर्तमानमेतत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत्स्वमायया स्वसंबंधिन्या प्रकृत्या कल्पितं निष्पादितं न तु स्वत इत्यर्थः। पश्ये दृष्टवानस्मि"तद्यथारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेर्पिताः" "जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्" इत्युक्तप्रकारेण प्रकृतिश्चेतनधार्या चेतनः परमात्मधार्य इति देहात्मभेदमात्मपरमात्मसंबंधं च ज्ञातवानस्मीत्यर्थः॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्थं शरत्प्रावृषिकौ शरत्प्रावृषौ ऋतू अनुसवममलं महात्मभिर्मुनिभिः संकीर्त्यमानं हरेर्यशो विशृण्वतो ममात्मनि ये रजस्तमसी तयोरपहंत्री भक्तिः प्रवृत्ता बभूव ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किं तच्छुश्रूषा कर्मेति तत्राह उच्छिष्टेति। ब्रह्मकुलोद्भवानामेव चतुर्थाश्रम इति प्रकाशनाय द्विजैरिति कथितम्। उच्छिष्टपात्रोद्धरणं गोमयोदकेन मार्जनं वा तत्स्थले लेपनं तत्रानुज्ञातः न हि शूद्रस्य तदनुज्ञानाभावे उच्छिष्टस्पर्शनं सुतरां तद्भक्षणं वा शक्यं-लिप्यंते उपलिप्यंते सिध्यंते प्राणा एतैरिति लेपा ओदनास्तद्भुक्तोच्छिष्टानामोदनानामदनं प्रत्यनुज्ञात इति वा। अनेन स्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह, तदनुवर्तित्वं स्पष्टमाह, सकृदिति चशब्द एवार्थे यतयः सकृदेव भुञ्जते तथाहमपि सकृदेव भुंजे तत्फलमाह। तदिति तेन कर्मणा सकृद्भोजनेन अपास्तं निरस्तं किल्बिषं पापं यस्य स तथा। ततः किमभूदिति तत्राह एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तमानस्य विशेषेण शुद्धांतःकरणस्य तेषां परमहंसानां धर्मे विषयवैराग्यलक्षणे भगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणे वा अभिरुचिरुत्कंठा प्रजायते इत्यन्वयः। संततानुवृत्तिसूचनाय लट्प्रयोगः॥२५॥ ❀ ❀ अभिरुच्या किं जातमिति तत्राह तत्रेति। तत्र तत्सकाशे मनोहराः कृष्णकथा अनुदिनं प्रातः सवनादनंतरं प्रगायतां कीर्तयतां परमहंसानां अनुज्ञालक्षणानुग्रहेण अशृणवमित्यन्वयः। अंग श्रीवेदव्यास तदा श्रद्धयानुसवं त्रिसंध्यमर्पिताः कथा विशृण्वतो मे मतिः ध्यानलक्षणोपासना प्रियश्रवसि परममंगलकीर्तौ हराव-भवदित्यन्वयः॥२६॥ ❀ ❀ अखंडस्मरणोपासनाफलमाह तस्मिन्निति। रागाद्यवद्यैरनुपहतत्वादस्खलिता निरंतरं स्थिरतयाऽखंडोपासनमभवदित्यन्वयः। अहं ययाऽखंडोपासनया एतत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगन्मयि स्थिते विंबभूते ब्रह्मणि पूर्णे हरौ तत्सृष्टं तत्पालितं तत्संहृतं चेति पश्ये। कथंभूतं स्वमायया स्वेच्छया मदनुग्रहाभिमुख्या यत्र स्वीयतामिति कल्पितं संकल्पितमित्यन्वयः। ब्रह्मण्यध्यस्तं जगत्पश्य इत्यंगीकारे मिथ्याज्ञानित्वं प्रसज्जते, न हि शुक्त्यध्यस्तरजतं पश्यन् यथार्थज्ञानी भवति। किंतु नेदं रजतं शुक्तिरेवेति पश्यंस्तथा नेदं जगत्किंतु ब्रह्मैवेति न चात्र तथेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २७॥ ❀ ❀ भक्त्युपासनयोरन्योन्यनिमित्तकभावोस्तीत्यभिप्रेत्याह इत्थमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण मुनिभिः सम्यक्कीर्त्यमानममलं हरेर्यश अनुसवनं शरत्प्रावृषिकावृतू विशेषेण शृण्वतो मम हरौ तदितरविरागवती आत्मनो मनसो रजोगुणतमोगुणनिमित्तरागाद्यन्यथाज्ञानादिदोषहरा महत्त्वज्ञानलक्षणा भक्तिः प्रवृत्ताभूदित्यन्वयः॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रेति। कृष्णकथाः श्रीनन्दनन्दनस्य जन्मादिलीलाः। 'यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णे'त्यादेः प्रियं सर्व्वेषां प्रतिविषयं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ततश्च स्वस्मिन् भगवति चापरमार्थारोपस्य मृषात्वदर्शकः परमपरमार्थतदीयस्वरूपरूपगुणचिन्तनावेशो जात इत्याह तस्मिन्निति द्वाभ्याम्। यया मत्याहमेतत् सदसद्व्यष्टिसमष्टयात्मकं यज्जगत् तद्व्यष्ट्यंशं मयि जीवरूपे स्वविषयकभगवन्मायया कल्पितं पश्ये। परब्रह्मणि तु समष्ट्यात्मकं तया कल्पितं पश्ये ज्ञातवानस्मि। तत्र तत्सम्बन्धः पुनर्मम नास्फुर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्याशंक्याह इत्थमिति । या पूर्वोक्ता रजस्तमोऽपहा मतिरूपा भक्तिः सैव प्रवृत्ता । नदीव प्रकर्षेण मुहुर्वर्त्तमानाऽभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततश्च उच्छिष्टस्य लेपान् तेषां भोजनपात्रलग्नान् ओदनान् सकृदेकवारं भुञ्जे स्म । कीदृशः द्विजैस्तैस्तदर्थं मया प्रार्थितैरनुमोदितः दत्तानुज्ञः तेनैव अपास्तानि विनष्टानि किल्बिषाणि भक्तिप्रतिबंधका अनर्था यस्य सः । ततश्च नित्यमेव भुक्ततदुच्छिष्टस्य मम श्रवणकीर्त्तनस्मरणात्मिका भक्तिरनायासेनैवाभवदित्याह । एवं प्रवृत्तस्यान्यस्यापि जनस्य भक्तानामुच्छिष्टं यो भुङ्क्ते तस्य तेषामेव धर्मे श्रवणकीर्त्तनादावात्मनो मनसो रुचिः प्रकर्षेणावश्यमेव जायते । एवं भजनेषु स्पृहा भक्तिरनर्थापगमस्ततः निष्ठा रुचिरिति पञ्च भूमिका अनेन श्लोकार्धेन सूचिता ज्ञेयाः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ताः श्रद्धयेति । श्रद्धापदेनासक्तिर्दशमी भूमिका अनुपदं प्रतिक्षणं प्रतिसुप्तिङन्तं पदं वा । मे मम प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् प्रियश्रवसि कृष्णे मम रतिरभूदित्यतो ममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् । कृष्णे रतिरित्येकादशी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ लब्धरुचेर्लब्धास्वादविशेषस्य स्खलनशून्या मतिरभूत् । स्वमायया हेतुना मयि वर्त्तमानं यदेतत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च शरीरं तत् यया मत्या परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे विषये एव कल्पितं पश्ये पश्यामि । कल्पितं क्लृप्तीकृतं स्थापितमिति यावत् । तथाहि स्थूलं शरीरं भगवज्जलकलशवहनदण्डवत् प्रणत्यादौ न तु स्वीये व्यावहारिके क्वापि कृत्ये । सूक्ष्मं श्रवणनयनमनोबुद्ध्यादिकं तदीयगुणरूपमाधुर्यस्वादादावेव कल्पितं नतु वैषयिके क्वापि स्वभोग्ये वस्तुनि इति । पश्ये इति यत् पूर्व्वं बह्वायासेनापि भगवति कृप्तं नासीत् तदैव मनोनयनादिकं रतौ जातायां स्वं स्वं बहुकालाभ्यस्तमपि विषयं त्यक्त्वा तत्रैव क्लृप्तमिति साक्षादनुभवामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ऋतुद्वयं व्याप्य । अनुसवं प्रतिसमयम् । भक्तिः प्रेमा । आत्मनां जीवमात्राणामपि रजस्तमसी अपहंतीति सा । तदा तां भगवद्भक्तिं दृष्टवतामन्येषामपि रजस्तमसोर्नाशोऽभूदित्यर्थः । भूमिकेयं द्वादशी । ततो दर्शनसाक्षान्माधुर्य्यानुभवावुत्तराध्याये वक्ष्येते ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्तेन उच्छिष्टलेपादिना तद्धर्मभक्तियोगादौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अनुसवं त्रिकालं प्रियश्रवसि वासुदेवे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अस्खलिताऽविचला मम मतिर्बभूव यया मत्या मयि ध्यातरि विस्फुरमाणे परे ध्येये ब्रह्मणि जगत्कारणे भगवति एतत्सदसत्स्थूलसूक्ष्मात्मकं स्वमायया स्वकीयया प्रकृत्या भगवच्छक्त्या कल्पितं निष्पादितं पश्ये दृष्टवानस्मि ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ततो यज्जातं तदाह उच्छिष्टेति । पापनाशस्तद्धर्मरुचिश्च ततोऽप्यंतरंगं साधनम् । उच्छिष्टं भोजनशेषः । लेपः पात्र्यां लग्नमन्नं चतुर्णां तानेकीकृत्य सकृद्भक्षणं पापक्षयसाधनम् । ननु "न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतमित्यादि" मनुवाक्यैर्निषिद्धमुच्छिष्टादिदानं कथं कृतवंतस्तत्राह अनुमोदित इति । तस्यैवेयमिच्छा उत्पन्ना शुद्धसत्त्वांधसा महापुरुषोच्छिष्टेनातिपवित्रेणात्मानं पावयिष्यामीति तत उच्छिष्टं दृष्ट्वा मोदो जातस्तत्र प्रार्थनायामनुमोदनमात्रं कृतं न तु स्वयमुद्गम्य दत्तमिति । न चायं सर्वथा शूद्रः ब्रह्मबीजत्वात्, गृहस्थानां चायं धर्मः, तत्रापि साधारणेषु सेवा च पुष्टिमार्गे सस्नेहा कृपाफलं चैतत् यथौषधेनाजीर्णनिवृत्तिस्तथाऽन्नमयस्य देहस्य उच्छिष्टान्नसाधितदेहेन दोषसंताननिवृत्तिरित्यर्थः । तदाह तदपास्तकिल्बिष इति । उच्छिष्टभोजनैकनियमेनापि दोषनिवृत्तिर्लोकसिद्धेति स्मेत्युक्तम् । रोचकद्रव्येणारुचिनिवृत्ताविव सद्धर्मरुचिप्रतिबंधकदोषनिवृत्तौ स्वत एव रुचिर्जातेत्याह । एवमिति । प्रवृत्तस्येति निरंतरकरणमुक्तम् । नियमेन चित्तं शुद्धं जातमित्याह । विशुद्धचेतस इति । तेषां धर्मः अपरिग्रहसंगनिवृत्तिभगवच्चिंतनादिः । तत्र प्रेरणाव्यतिरेकेण आत्मन एव रुचिरुत्पन्ना सा च वृद्धिं प्राप्तेत्यर्थः । अस्य न्यायसिद्धत्वकथनाय लट्प्रयोगः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमांतरं दोषाभावं गुणं चोक्त्वा बहिर्गुणमाह तत्रेति । अन्वहमित्यशृणवमित्यनेन संबध्यते । परमहंसानां वा नित्योऽयं धर्म इति ख्यापयितुम् । कृष्णपदात्परमहंसा अप्येते भक्ता इति ज्ञापितम् । गानं प्रेमाधिक्यात् । प्रकृष्टज्ञानं तद्भावेन । अनुग्रहेणेत्याज्ञया श्रवणं बोध्यते । न तु प्रासंगिकम् । कथामनोरमपदाभ्यां अर्थमभिप्रायं ते बोधयंतीति लक्ष्यते । निर्बंधेन श्रवणाभावायाह । मनोरमा इति मनसो रमणं यासु । एवमेका श्रवणभक्तिः सिद्धा । तस्या नारदत्वपर्यंतं फलम् । ततः कीर्त्तनमिति । सांप्रतं तु कीर्त्तनम् । एवमग्रे स्मरणादिवृद्धौ तावद्भिः कल्पैः नवविधसाधनभक्तौ सिद्धायां प्रेम्णा भगवत्सायुज्यं भवतीति शास्त्रार्थः । तत्र श्रवणफलमाह ताः श्रद्धयेति । श्रवणादीनां नादृष्टद्वारा फलसाधकत्वम् । किंतु स्वरूपेणैव । फलं च भगवद्याथार्थ्यज्ञानम् । तदैव हि कीर्त्तने अधिकारः । उत्तरस्यादिना हि पूर्वस्यावसानम् । अतः श्रवणस्य नैरंतर्यं कर्त्तव्यम् । तदाह ताः कथाः अत्यादरेण । अनुपदमिति पदार्थाक्षरार्थसहितेन वाक्येन हि श्रवणम् । ततो भगवति रुचिः परं श्रवणद्वारा । तदाह प्रियश्रवसीति । प्रियं श्रवः श्रवणं कीर्तिर्वा यस्य । अंगेति कोमलामंत्रणमप्रतारणाय । प्रमाणबलं परित्यज्य इन्द्रियाणां स्वाभाविकविषयग्रहणं रुचिः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह । तस्मिन्निति । रुच्या हि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवदनुभवार्थं यत्नो लोकसिद्धः । स च यत्नो ज्ञानात्मक इति तदाह रुचेः फलस्य कालांतरत्वं व्यावर्त्तयति । तदेति । रुचेर्द्दढत्वाय लब्धेति । महामुने इति संबोधनं रुचिमत्योर्नियमार्थं प्रोषितभर्तृकावदभिध्यानमत्र मतिः शास्त्रतो वा याथार्थ्यज्ञानम् । तत्र स्खलनं विषयांतरानुसंधानं संदेहो वा तदुभयं नास्तीत्यस्खलिता । तत्रापि श्रवणपुरःसरेणेति प्रियश्रवसीत्युक्तम् । "यो यच्छ्रद्धः स एव सः" इति वाक्यात् परमश्रद्धायामुत्पन्नायां सफलरुचिरूपायां तत्त्वमावश्यकमिति तदाह ययाऽहमिति । प्रथमाधिकारार्थमाह । यया मत्या अहमेव ब्रह्म मय्येव सकलं जातं परे मायया परिकल्पितम् । एतत्स्थूलसूक्ष्मं शरीरं जगद्वा मायया पूर्वोक्तया । अस्य जगतः प्रतीतिमात्रस्य अहं ब्रह्माधिकरणं मायाकरणमिति ज्ञातवानित्यर्थः । प्रपंचव्यतिरिक्ततया ब्रह्मात्मानुभवो जात इति यावत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं भगवद्भावमापन्नस्य निरन्तरमनुवर्त्तमानश्रवणेन ज्ञानभक्तिभ्यां परमस्नेहो जात इत्याह इत्थमिति । श्रवणस्य भेदांतराणि सन्तीति तन्निवृत्त्यर्थमित्थमिति शरत्प्रावृषिकावृतू मासचतुष्टयं पंचकं वा । देहादिक्लेशस्यास्फुरणमाह । हरेरिति विशेषेण शृण्वत इति श्रवणानुवृत्तिः, न यतः कुतश्चित् तथा सति निरंगत्वात् फलं न साधयेत् । अतो मुनिभिर्महात्मभिः संकीर्त्यमानमिति । मुनिभिरिति स्वफले श्रवणवत् मननं ज्ञानसाधनम् । कीर्त्तनानुवृत्त्यर्थं महात्मभिरिति । "महात्मानस्तु मां पार्थेति" श्लोकद्वयार्थोऽत्रानुसन्धेयः । सा भक्तिः स्पर्शमणिरूपा जातेत्याह । आत्मरजस्तमोपहेति अंतःकरणं वसुदेवरूपं जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

उच्छिष्टलेपेत्यत्र । अयं धर्म इति । शूद्रायामत्यदानादिरूपः । तत्रापि साधारणेष्विति । शूद्रेपि सेवकव्यतिरिक्तेषु । 'न शूद्राये'ति वाक्यस्य स्नातकप्रकरणस्थत्वेन शूद्रस्य चाविशिष्टत्वेन तथेत्यर्थः । मार्गभेदेनाप्यदोषमाहुः सेवा चेत्यादि । अस्य न्यायेत्यादि । 'यस्य येन गुणः, तस्य तत्र रुचि'रिति लोकन्यायसिद्धत्वकथनाय स्मेत्यनुषज्य प्रजायत इति लट्प्रयोगः कृतः । अन्यथा व्यजायतेत्येव प्रयुञ्ज्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रान्वहमित्यत्र । ख्यापयितुमिति । अन्वहमित्यस्य प्रगायतामित्यनेन सम्बन्ध इति शेषः । तद्भावेनेति भगवति प्रेम्णेत्यर्थः । तथा इत्यादि । तया श्रवणभक्त्या नारदत्वं सम्पादितमिति सान्यस्याप्येतावत्त्वसम्पादिकेत्यर्थः । श्रवणफलमिति । श्रवणस्य प्राथमिकं फलम् । अत इति । उत्तरारम्भाभावे पूर्वविच्छेदस्याप्रयोजकत्वात् । अनुपदमिति । पदं लक्षीकृत्येत्यर्थः । हिर्हेतौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्नित्यत्र । नियमार्थमिति । कार्यकारणभावाव्यभिचारार्थम् । तत्त्वमावश्यकमिति । तद्रूपतावश्यभाविनीत्यर्थः । पूर्वोक्तयेति 'स एवेदं ससर्जे'त्यत्रोक्तया । अस्येत्यारभ्य यावदित्यन्तेन । 'इदं हि विश्वमि'ति श्लोकोक्तत्रेधानिरूपणमध्ये 'इतरो भगवा'निति प्रथमाधिकारकज्ञानस्यात्र स्वस्मिन् प्रथमं भवनं विवृतम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्थमित्यत्र । मासचतुष्टयमित्यनुक्त्वा 'शरत्प्रावृषिकावृतू' इत्युक्त्या सूचितमर्थान्तरमाहुः पञ्चकं वेति । वैद्यके 'प्रावृण्मिथुनकर्कटौ' 'सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिककौ शरदिति' कथनात् शरदो वृश्चिकान्तत्वेन पञ्चर्तुपक्षे प्रावृषश्चतुर्मासात्मकत्वेन षण्मासप्राप्तावपि आषाढीमारभ्यैव संन्यासिनः स्थितेरुक्तत्वात् गते मिथुने मासपञ्चकमेव ऋतुद्वयं भवतीति तथेत्यर्थः । ज्ञानसाधनमिति । तेषामित्यर्थात् ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कां कृपां कृतवन्त इत्यपेक्षायां तां दर्शयंस्तत्फलं चाह–उच्छिष्टेति । महापुरुषोच्छिष्टभोजनेनात्मानं पावयिष्यामीति भावेन प्रार्थितैस्तैर्द्विजैर्योगिभिरनुमोदितो दत्तानुज्ञोऽहं उच्छिष्टस्य भुक्तावशिष्टस्य लेपान् पात्रलग्नान् अन्नादीन् सकृदेकवारं भुञ्जे स्म भुक्तवानस्मि । तत्तेन सकृद्भोजनेनाऽपास्तानि किल्बिषाणि भागवतधर्मरुचिप्रतिबन्धकरूपाणि पापानि यस्य तथाभूत आसम् । एवं नित्यं तत्सेवापूर्वकं तदुच्छिष्टभोजने प्रवृत्तस्य अत एव विशुद्धं प्रतिबन्धकपापरहितं चेतो यस्य तस्य मम तेषां महात्मनां धर्मे श्रवणकीर्त्तनादिभगवद्भजन एवात्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र समाजे अन्वहं प्रतिदिनं कृष्णस्य परमानन्दविग्रहस्य भगवतः कथाः लीलाः प्रकर्षेण परमप्रेम्णा गायतां तेषामनुग्रहेण प्रीतिपूर्वकमाज्ञया ता मनोहरा मनोज्ञाः कृष्णकथा अहमशृणवं श्रुतवानस्मि । ताः कृष्णकथा अनुपदं प्रतिक्षणं निरन्तरमनुशृण्वतो मे प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् भगवति मम रुचिरभवदिति । अन्वयभेदात् मे ममेति पदद्वयेऽपि न पुनरुक्तिदोषः । अङ्गेति सम्बोधनेन त्वं मदीयोऽसि अतस्तवैतत्त्वरहस्यं सुगोप्यमपि कथयामीति सूचयति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मननेन त्वयाऽप्येतत्सर्वं ज्ञायत एवेति सूचयन् सम्बोधयति–हे महामुने तदा रुच्युत्पत्त्यनन्तरमेव तस्मिन् भगवति लब्धा रुचिः प्रमाणबलं विनैव विषयग्रहणात्मिका बुद्धिवृत्तिर्येन तस्य मम तस्मिन् प्रियश्रवसि अस्खलिता विषयान्तरानुसन्धानरहिता मतिर्बुद्धिवृत्तिर्बभूव । यया मत्या विद्यात्मिकया अहमेतत्सदसत् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयं स्वमायया आत्मविद्यया ब्रह्मणि ब्रह्मांशत्वादंशांशिनोरभेदात् ब्रह्मस्वरूपे परे देहद्वयव्यतिरिक्ते मयि कल्पितं देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यारोपितं पश्ये पश्यामीत्यन्वयः । भक्त्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्त्या तन्मूलको देहान्तःकरणाद्यात्माध्यासोऽपि निवृत्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू मासचतुष्टयपर्यन्तं अनुसवं प्रतिसमयं तैर्महात्मभि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्भगवद्भक्तैर्मुनिभिः सङ्कीर्त्यमानं अमलं सर्वदोषनिवर्त्तकं हरेर्यशो विशृण्वतो मे मम आत्मन्यन्तःकरणे ये रजस्तमसी तयोरपहन्त्री भक्तिः प्रवृत्ता, भगवति सर्वतोऽधिको दृढः स्नेहो जात इत्यर्थः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनकी अनुमति प्राप्त करके बरतनोंमें लगा हुआ जूँठन मैं एक बार खा लिया करता था। इससे मेरे सारे पाप धुल गये। इस प्रकार उनकी सेवा करते-करते मेरा हृदय शुद्ध हो गया और वे लोग जैसा भजन-पूजन करते थे, उसीमें मेरी भी रुचि हो गयी॥ २५॥ ❀ ❀ प्यारे व्यासजी! उस सत्सङ्गमें उन लीलागानपरायण महात्माओंके अनुग्रहसे मैं प्रतिदिन श्रीकृष्ण की मनोहर कथाएँ सुना करता था। श्रद्धापूर्वक एक-एक पद श्रवण करते-करते प्रियकीर्ति भगवान्‌में मेरी रुचि हो गयी॥ २६॥ ❀ ❀ महामुने! जब भगवान्‌में मेरी प्रीति हो गयी, तब उन मनोहरकीर्ति प्रभुमें मेरी बुद्धि भी निश्चल हो गयी। उस बुद्धिसे मैं इस सम्पूर्ण सत् और असत् रूप जगतको अपने परब्रह्मस्वरूप आत्मामें मायासे कल्पित देखने लगा॥ २७॥ ❀ ❀ इस प्रकार शरद् और वर्षा—इन दो ऋतुओंमें तीनों समय उन महात्मा मुनियोंने श्रीहरिके निर्मल यशका सङ्कीर्तन किया और मैं प्रेमसे प्रत्येक बात सुनता रहा। अब चित्तके रजोगुण तमोगुणको नाश करनेवाली भक्ति का मेरे हृदयमें प्रादुर्भाव हो गया॥ २८॥

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः। श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥ २९ ॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम्। अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥
येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः। मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ३१ ॥
एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्। यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

यस्येति तस्य ज्ञानशुद्धत्वंपदार्थस्य दृढभक्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य॥ २९॥ ❀ ❀ गुह्यतममिति। साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यं तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तत्प्राप्येश्वरज्ञानं गुह्यतमम्। भगवतोदितं भागवतं शास्त्रमन्ववोचन्नुपदिष्टवन्तः॥ ३०॥ ❀ ❀ तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानाद्विवेकेन दर्शयति। येनैवेति। अविदं ज्ञातवानहम्॥ ३१॥ ❀ ❀ तत्साधनधर्मरहस्यं च सूचितमित्याह। एतदिति। तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्तकं तत्त्वशोधकमिति यावत्। किं तत्। भगवति भावितं समर्पितं यत्कर्म तत्। कथंभूते भगवति ईश्वरे सर्वनियंतरि। एवमपि च ब्रह्मण्यप्रच्युतपूर्णरूपे॥ ३२॥

- श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु सद्गुरूपदेशमंतरेण केवलयशःश्रवणेनैव कथं ज्ञानोदय इति चेत्तत्राह—तस्येति युग्मेन। एवंभूतस्य मे ममोत्पन्नप्रेमभक्तेः साक्षाद्भगवता देवकीनन्दनेनोदितं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम्। तत्र केवलज्ञानप्रधानात् भक्तिमिश्रज्ञानप्रधानं शास्त्रगुह्यं ततोपि ज्ञानमिश्रभक्तिप्रधानं गुह्यतरं ततोपि केवलभक्तिप्रधानं गुह्यतमं यदुद्धवं ब्रह्माणं च प्रति श्रीभागवतमर्जुनं प्रति श्रीगीताभिधं च गमिष्यन्तः श्वो वयं यास्याम इति विभाव्यान्ववोचन्। सन्दर्भस्तु ज्ञानं ज्ञानविज्ञानादिसारं चतुःश्लोकीरूपं तदर्थरूपं न तु साक्षाच्छ्लोकात्मकं तत्रानधिकारादित्यर्थः। तस्य रहस्याख्यभक्त्येकतात्पर्यादिति भावः। साक्षाद्भगवतोदितमिति "पुरा मया प्रोक्तमजाय" इत्यादिकं स्मारयति। गुह्यतमं ब्रह्मज्ञानादपि रहस्यतममित्याह॥ २९-३०॥ ❀ ❀ येनैव श्रीभागवतेन भगवतो मायायाश्चिच्छक्तेरैश्वर्यमाधुर्यज्ञानस्य कृपाशक्तेस्त्रिगुणमायाशक्तेश्चानुभावं कार्यं प्रभावं वाऽविदं ज्ञातवानस्मि "त्रिगुणात्मिकाथ ज्ञानं च विष्णुशक्तिस्तथैव च। मायाशब्देन भण्यन्ते कृपालीलार्थवेदिभिः॥" इति शब्दमहोदधिः। "माया च वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टुः। "माया स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योः" इति त्रिकाण्डशेषः। "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वः। अत एव स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतम्। "अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम्" इति माध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिश्च। एवमग्रिमेषु ग्रन्थेष्वपि मायाशब्देन यथासम्भवं चिच्छक्तित्रिगुणशक्त्यादयो व्याख्येयाः। यद्वाऽविदं हेयत्वेन ज्ञातवानस्मि। स्वमते मायाशब्दस्य चिच्छक्तिवाचित्वे तूपादेयत्वेन तत्पदं तस्य चरणारविन्दं गच्छन्ति परमप्रीत्या साक्षात्कुर्वन्ति इमं स्वनिगममित्यादि श्रीनारदस्वप्राप्तौ तत्फलपराकाष्ठादर्शनाच्च॥ ३१॥ ❀ ❀ एवं च शुद्धां निर्गुणां भक्तिं मयि प्रेमपर्यंतां प्रवर्त्यानुभाव्य च भक्तेः साक्षाद्वाचकं श्रीभगवदुक्तं श्रीभागवतं चोपदिश्य ज्ञानकारणं ज्ञानं च मोक्षप्रयोजनकमजिज्ञासवेपि मह्यं सम्प्रति बालस्यास्य वयोवृद्धावायत्यां कदाचिज्जिज्ञासा जनिष्यते वेति विभाव्य नैरपेक्ष्यार्थभंग्या ज्ञापितमित्याह—एतदिति। संसूचितं न तु साक्षादुक्तं मत्प्रयोजनाभावादिति भावः। किं तत् तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्त्तकम्। तदेव किं यत्स्वस्वभावानुसारेणेश्वरे परमात्मनि वा भगवति षडैश्वर्यवति वा ब्रह्मणि तदीयनिर्विशेषस्वरूपे वा कर्म भावितं समर्पितम्॥ ३२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्य प्रवृत्तभक्तेरनुरक्तस्य बालस्यापि प्रश्रितस्य विनीतस्य हतमेनः पापं यस्य श्रद्धायुक्तस्य दांतस्य जितेंद्रियस्यानुचरस्यानुवर्तिनो मे मह्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यद्भगवता साक्षादुदितं ज्ञानं तद्गमिष्यंतः गंतुमुद्यता दीनवत्सलाः योगिनः कृपयाऽवोचन्नुपदिदिशुरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ज्ञानं विशिनष्टि येन ज्ञानेनाहं भगवतो वेधसः विश्वविधातुर्वासुदेवस्य मायानुभावं त्रिगुणात्मिकप्रकृतिमहिमानमविदं ज्ञातवानस्मि । अनेन विरोधिस्वरूपज्ञानमुक्तं येन च ज्ञानेन तस्य वासुदेवस्य परं स्थानं गच्छंति । अनेन प्राप्यप्रापकविषयज्ञानमुक्तं अर्थपंचकज्ञानमुपदिदिशुरिति फलितम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्वपूर्वजन्मवृत्तांतदृष्टांतेन भगवद्गुणश्रवणादेस्तद्भक्तियोगसाधनत्वमुक्तं भक्तियोगस्य शश्वद्ब्रह्मगर्भत्वं पूर्वमेव प्रतिपादितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्येत्यनेन त्रैगिकमर्मकूलकतापत्रयाभिहतजनोद्देशेन पुनस्त्रैवर्गिकधर्मानुशासनं तापत्रयनिमित्तधर्मार्थत्वेन निंदितमित्युक्तं तेनेश्वरे न चार्पितं कर्मेत्यनेन चानभिसंहितफलस्य कर्मणो भक्तियोगनिष्पादनद्वारा तापत्रयनिवृत्तिहेतुत्वं वदंस्त्रैवर्गिकस्य कर्मणः पुनः पुनः तापत्रयहेतुत्वमेव सदृष्टांतमुपपादयति एतदिति त्रिभिः । हे ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं तापत्रयप्रतीकारमित्यर्थः, तदेतदेव संसूचितं श्रुतिस्मृत्यादिभिरिति शेषः । किं यत् ब्रह्माणि ईश्वरे भगवति भावितं समर्पितं कर्मैव तापत्रयचिकित्सितमिति सूचितमित्यर्थः । "धर्मेण पापमपनुदति, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे"त्यादिका श्रुतिः, स्मृतिश्च "यज्ञदानतपःकर्म पावनानि मनीषिणाम्" इत्यादिका । तापत्रयं हि पापमूलकं अनभिसंहितफलेन कर्मणा पापनिवृत्तिभक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा तापत्रयं निवर्त्तत इति श्रुतिस्मृतिभिः सूच्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु सद्गुरूपदेशमंतरेण केवलं यशःश्रवणेनैव कथं ज्ञानोदय इति चेत्तत्राह तस्येति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गमिष्यंतश्चातुर्मास्यानंतरम् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ एतन्मयोक्तं ज्ञानं तापत्रयात्मकसंसारनिवर्तकौषधं समीचीनं सूचितं लोकयेति शेषः । तस्मादेतादृशं ज्ञानमेवापाद्यमिति भावः । तर्हि कर्मकरणं व्यर्थमिति तत्राह यदीति । यायजूकैः क्रियमाणमग्निष्टोमादि तदपि यदि ब्रह्मणि अपरिच्छिन्नगुणे ईश्वरे ईशादपि परे हरौ भावितमर्पितं तर्हि ज्ञानमुत्पद्यते तेन तापत्रयचिकित्सितं एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन कर्मणा शुद्धांतःकरणस्य विषयविरक्तिद्वारा भगवति तीव्रया भक्त्या जनितापरोक्षज्ञानेन तापत्रयात्मकः संसारो निवर्तत इति यत् ब्रह्माणि भावितं यत्कर्म तदेतत्तापत्रयचिकित्सितं संसूचितमित्येकान्वयो वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्येति युग्मकम् । एतदनन्तरं परमरहस्यमन्यदप्युपदिदिशुरित्याह ज्ञानविज्ञानादिसम्वलितं चतुश्श्लोकीरूपमित्यर्थः । तस्य रहस्याख्यभक्त्यैकतात्पर्य्यत्वादिति भावः । साक्षाद्भगवतोदितमिति पुरा मया प्रोक्तमजायेत्यादिकं स्मारयति । गुह्यतमं ब्रह्मज्ञानादपि रहस्यतमम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ अविदं हेयत्वेन ज्ञातवानस्मि । स्वमते मायाशब्दस्य चिच्छिक्तिवाचित्वे तूपादेयत्वेन । तत्पदं तस्य चरणारविन्दं गच्छन्ति परमप्रीत्या साक्षात् कुर्व्वंति । इमं स्वनिगममित्यादिवक्ष्यमाणात् श्रीनारदत्वप्राप्तौ तत्फलपराकाष्ठादर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्वचरितद्वारा सर्व्वनिरपेक्षमहद्द्वारकश्रीभगवद्यशःश्रवणमेव परश्रेयस्त्वेनोक्तम् । तत्र यत् पूर्व्वम् इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्येत्यादिना तपआदिजन्यमुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमुक्तं तत्तु तस्य तदासक्तानां तद्द्वाराविर्भावित्वमेवेति ज्ञापितम् । अथ तस्य तदप्युपपादयितुं सामान्यतस्तावत्त्रिविधपरमतत्त्वाविर्भावे समर्पितस्य कर्म्मणो माहात्म्यमाह एतदिति त्रिभिः । संसूचितं शास्त्रज्ञैः । ईश्वरः परमात्मा तस्मिन् वा भगवति वा ब्रह्मणि वेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शनी

तस्यैवम्भूतस्य मे मम उत्पन्नप्रेमभक्तेः । साक्षाद्भगवता देवकीनंदनेन उदितम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् । तच्च केवलज्ञानप्रधानात् भक्तिमिश्रज्ञानप्रधानं शास्त्रं गुह्यम् । ततोऽपि ज्ञानमिश्रभक्तिप्रधानं गुह्यतरम् । ततोऽपि केवलभक्तिप्रधानं गुह्यतमम् । यदुद्धवं ब्रह्माणञ्च प्रति श्रीभागवतम् अर्ज्जुनं प्रति श्रीगीताभिधञ्च । गमिष्यंतः श्वो वयं यास्याम इति विभाव्य अन्ववोचन् उपदिष्टवन्तः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ येनैव श्रीभागवतेन भगवतो मायायाश्चिच्छक्तेरैश्वर्य्यमाधुर्य्यज्ञानस्य कृपाशक्तेस्त्रिगुणमायाशक्तेश्च अनुभावं कार्य्यं प्रभावं वा अविदं ज्ञातवानस्मि । 'त्रिगुणात्मिकाथ ज्ञानञ्च विष्णुशक्तिस्तथैव च । मायाशब्देन भण्यंते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिरि'ति शब्दमहोदधिः । 'माया च वयुनं ज्ञानमि'ति निघण्टुः । 'माया स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योरि'ति त्रिकाण्डशेषः । 'माया दम्भे कृपायाञ्चे'ति विश्वः । अत एव 'स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमि'ति माध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिश्च । एवमग्रिमेष्वपि ग्रन्थेषु मायाशब्देन यथासम्भवं चिच्छक्तित्रिगुणशक्त्यादयो वाचनीयाः ॥३१॥ ❀ ❀ एवञ्च शुद्धां निर्गुणां भक्तिं मयि प्रेमपर्य्यंतां प्रवर्त्त्य अनुभाव्य च भक्तेः साक्षाद्वाचकं भगवदुक्तं श्रीभागवतशास्त्रञ्चोपदिश्य ज्ञानकारणं ज्ञानञ्च मोक्षप्रयोजनकमजिज्ञासवेऽपि मह्यं सम्प्रति बालस्यास्य वयोवृद्धावायत्यां कदाचित् जिज्ञासा जनिष्यते वेति विभाव्य नैरपेक्षार्थं भक्त्या ज्ञापितमित्याह एतदिति । संसूचितं न तु साक्षादुक्तं तत्प्रयोजनाभावादिति भावः । किं तत् तापत्र-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यस्याध्यात्मिकादेः चिकित्सितं भेषजं निवर्त्तकम्। तदेव किं यत् स्वस्वभावानुसारेण ईश्वरे परमात्मनि वा भगवति षडैश्वर्य्यवति वा ब्रह्मणि तदीयनिर्विशेषस्वरूपे वा कर्म्म भावितं समर्पितम्॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

प्रश्रितस्य विनीतस्य॥ २९॥ ❀ ❀ यत्साक्षाद्भगवतोदितं गुह्यं पुराणगुह्यं सूक्ष्मं श्रीभागवतं तेभ्यो योगिभ्यः उपदिष्टं ज्ञानं तदर्थज्ञानं तत् तदेव संप्रदायप्राप्तम् अन्वबोचन् उपदिदिशुः॥ ३०॥ ❀ ❀ येनैव अर्थतः स्वरूपतश्च मुनिभ्यः प्राप्तेन सूक्ष्मभागवतेन वेधसो निखिलविधातुर्वासुदेवस्य मायानुभावं मायया प्रकृत्या स्वशक्तिभूतया विश्वसृष्टिनाशादिकौशलात्मकमनुभावम् अविदम् ज्ञातवानस्मि। एवं देवर्षेर्भगवदवताराणां श्रीव्यासादीनामप्युपदेष्टुरस्योपदेष्टॄन् सनकादीन् देवर्षिगुरून् वेदप्रसिद्धान् विहाय प्राकृता योगिनस्तदुपदेष्टारो न कल्पनीयाः, उपस्थितपरित्यागेऽनुपस्थितस्वीकारे च मानाभावात्॥ ३१॥ ❀ ❀ किंच एतदपि संसूचितं तैर्योगिभिरिति शेषः, किं तत् यद्भगवति भावितं समर्पितं कर्म तत्तापत्रयचिकित्सितम् आध्यात्मिकादिदुःखप्रतिकारकमिति॥ ३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत्र हि भगवदावेशव्यतिरेकेणाविर्भावो न भविष्यंतीति तेषां कृपया तज्जातमित्याह तस्यैवमिति द्वाभ्याम्। पूर्वजातसाधनानां वासुदेवपर्यंतं अनुवृत्तिः कारणीयेति तान्यनुवदति। अनुरक्तस्येति। अनुवृत्तिपर्यंतानि गृहीतानि। शुश्रूषालक्षणो विनयः भिन्नप्रक्रमेणेति पृथगुक्तः तथा पापनिवृत्तिः अत्युपकारित्वादीनत्वस्य पृथगुक्तिः। अनुक्तसर्वसमुच्चयार्थं चकारः। अनुवादे क्रमापेक्षाऽभावाद्विपर्ययेण कथनं न दोषः॥ २९॥ ❀ ❀ अस्ति किंचिज्ज्ञानं सर्ववेदांतप्रतिपाद्यं पंचरात्राद्यागमैश्च गुरूपदेशेन च यदभिव्यज्यते। यथा कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपाख्याने यस्मिन् जाते पुमान् ब्रह्मविद्भवति सर्वज्ञस्तेजस्वी च। ततोऽपि महोपनिषत्प्रतिपाद्यं देवगुह्यत्वाद्गुह्यतरं ततोऽपि पुरुषोत्तमप्रतिपाद्यं "भक्त्या मामभिजानातीति" रूपं यस्मिन्ननुसंहिते भगवदाविर्भावो भवत्येव तद्गुह्यतमम्। साक्षाद्भगवता कृष्णेनोक्तम्। यत्तदिति। विशेषतोऽवक्तव्यम्। तेषामपि हृदये भगवदिच्छया उपदेशार्थमागतम्। अनु पश्चादवोचन्। एतस्य परमकाष्ठात्वज्ञापनायाह। गमिष्यंत इति। एतत्कथने प्रश्नांतरं साधनांतरं च नास्तीयाह। कृपयेति। तत्रापि हेतुः। दीनवत्सला इति। वत्सं लातीति वत्सलो ग्राहकः स्नेहः तद्वान् वा। पिता पुत्र इव दीनेषु त इत्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ ततस्तव किं जातं तद्वक्तव्यमित्याकांक्षायामाह। येनैवाहमिति। भगवतो वासुदेवस्येति हृदये विद्यमानस्यैव। अहो इत्याश्चर्यं विद्यमानः प्रकाशमान एव न स्फुरतीति मायानुभावः। लेखनदशाऽनुसंधेया। येन गच्छंति तत्पदमिति क्रममात्रेण हेतुना, न तु तत्र कश्चन व्यापारो मृग्य इति भावः॥ ३१॥ ❀ ❀ एवं भगवत्पदप्राप्तिपर्यंतं पदार्था निरूपितास्तत्रैवं संदेहः "ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके" इत्यादिसाधनानि कुतो भवंतीति कर्मकालादीनां प्रतिबंधकत्वात्। तत्र कालस्य प्रतिबंधकत्वाभावाय उपायमाह। एतदिति। कथारत्नभावे अशनादयः प्रतिबंधका दृष्टाः कर्म चादृष्टद्वारा तद्द्वारा हेतुः कालः तत्र प्रथमं दृष्टिप्रतिबंधको दूरीकर्त्तव्यः स च तापत्रयात्मकः "एतैरुपद्रुत इति" वचनात्। तत्र यदपि तत्संगेन कथा साधनत्वेनोक्ता तथापि बहुसापेक्षत्वात्सैव न भविष्यति स्वतंत्रमेकं साधनमाह। एतत् वक्ष्यमाणम्। सम्यक् सूचितं न स्पष्टतयोक्तं नापि संदिग्धम्। तस्य परिज्ञानं तव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह। हे ब्रह्मन्! तापत्रयनिराकरणार्थं चिकित्सितम्। यथा विषं सर्वनाशकमपि सर्वरोगनिवर्तकत्वेन द्रव्यांतरैर्भावनया चिकित्स्यते तथा कर्मापि सर्वनाशकं सर्वदोषनिवृत्तये भगवद्रूपेण चिकित्स्यमत इत्याह। यदीश्वर इति। प्रभुरूपेण षडैश्वर्यसंपन्ने उत्कृष्टैः पदार्थैः सुंदरे ब्रह्मणि अपाखंडे वेदांतवेद्ये कर्म भावितं योजितमित्यर्थः। भावनया प्रापितं वा॥ ३२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्यैवमित्यत्र। पृथगुक्तिरिति। बालपदेन पृथक्कथनम्॥ २९॥ ❀ ❀ ज्ञानं गुह्यतममिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति अस्ति किञ्चिदित्यादिना। वत्सं लातीत्यादि। अत्र स्नेहपक्षे दीनेषु वत्सलो येषामिति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः॥ ३०॥ ❀ ❀ येनेत्रेत्यत्र। अहो इति पाठान्तरं ज्ञेयम्। ननु प्रकाशमानस्य कथमस्फूर्तिरित्यत आहुः लेखनदशानुसन्धेयेति। यथा हृदि विद्यमानानां प्रकाशमानानामपि वाक्यानां लेखनवैयग्र्येण न स्फूर्तिः, तथात्रेति बोध्यमित्यर्थः। भगवदुक्तज्ञानस्य फलं वदन्तो येनेतिपदस्यार्थमाहुः क्रमेत्यादि। तथा च मायानुभावज्ञानक्रममात्रेण, न तु तद्व्यापारीकृत्येत्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ एतदित्यत्र। एतैरुपद्रुत इति। 'तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति। ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः' 'एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः। न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम्'इति वचनादित्यर्थः। योजितमिति 'यत्करोषि यदश्नासी'त्युक्तया रीत्या भगवत्यर्पितम्। तत्र 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः। संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसी'ति कथनात्। भावनया प्रापितमिति। यथोक्तं राजधर्मे व्यासेन 'यथा हि पुरुषो वृक्षं छिन्द्यात्परशुना वने।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्तुरेव भवत्येवं परशोर्न कथञ्चन ॥ न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलम् । प्राप्नुयाद्यदि तस्माद्वापीश्वरे तन्निवेशयेति । प्राप्नुयादिति । अन्यः प्राप्नुयात् । तथा च ईश्वरः कारयतीति भावनया ईश्वरे प्रापितमित्यर्थः । अत एवं प्रकारद्वयेन भगवत्सम्बद्धं कर्मैव तापत्रयचिकित्सितरूपमिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्यैवं श्रवणादिना प्रवृत्तज्ञानभक्तेरपि मे गमिष्यन्तः चातुर्मास्यसमाप्त्यनन्तरं गन्तुमुद्यतास्ते महात्मानः कृपया अस्य ज्ञानादिशैथिल्यं मा भवत्वितीच्छया गुह्यतमं ज्ञानमन्ववोचन्निति द्वयोरन्वयः । साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यम्, तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरम्, तत्प्राप्यं पुरुषोत्तमज्ञानं गुह्यतममिति विवेकः । तज्ज्ञानं तर्हि कथं प्रवृत्तमित्यपेक्षायामाह–यदिति, यज्ज्ञानं भगवता ब्रह्माणं प्रति अर्जुनं प्रति उद्धवं प्रति साक्षादुदितमुक्तं तदित्यन्वयः । ननु तेषामेवं ज्ञानोपदेशे किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह–दीनवत्सला इति । दीनेषु तेषां कृपा स्वाभाविक्येव न तु किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्येति भावः । तथापि त्वयि कथं कृपां कृतवन्त इत्यपेक्षायां स्वस्य कृपापात्रत्वघटकीभूतान् दीनत्वादिशिष्यगुणानाह–बालस्येति, दीनस्येत्यर्थः । श्रद्दधानस्येति, शास्त्रगुरुवाक्येषु श्रद्धावत इत्यर्थः । बालस्य श्रद्धामात्रेण किं स्यात् इन्द्रियपारवश्येन चाञ्चल्यसम्भवादित्याशङ्क्य तदपि नास्तीत्याह–दान्तस्येति, जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । अनुचरस्येति, स्वसेवकस्येत्यर्थः । सेवाऽपि परमप्रेम्णेत्याह–अनुरक्तस्येति, भगवति गुरौ च परमप्रेमवत इत्यर्थः । प्रश्रितस्येति, विनीतस्येत्यर्थः । सर्वत्र हेतुमाह–हतैनस इति, निष्पापस्येत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ येनैव भगवदुक्तज्ञानेन भागवतशास्त्रेणाहं भगवतो वासुदेवस्य सर्वान्तर्यामिणः श्रीवसुदेवनन्दनस्य मायानुभावं लीलामाहात्म्यमविदं ज्ञातवानस्मि । तत्प्रभावस्य दुर्ज्ञेयत्वं सूचयन् भगवन्तं विशिनष्टि–वेधस इति, अनन्तकोटिब्रह्माण्डविधातुरित्यर्थः । तज्ज्ञानस्य फलमाह–येनेति, येन मायानुभावज्ञानेन भगवद्भक्तास्तस्य भगवतः पदं स्थानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ नन्वत्र प्रथमं महत्सेवा ततश्च तत्कृपा ततश्च तद्धर्मे श्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः । तया च देहद्वयविवेकात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिस्ततो भगवतो माहात्म्यज्ञानमिति क्रमो दर्शितः, तत्र तापत्रयाभितप्तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण महत्सेवैव न सम्भवति, कुतस्तत्कृपादीत्याशङ्क्य पुनस्तापत्रयनिवर्त्तकोपायकथनपूर्वकं भगवत्तत्त्वज्ञानपर्यन्तं क्रममाह–एतदिति सप्तभिः । इदं रहस्यं तवापि विदितमेवेति सूचयन्सम्बोधयति–हे ब्रह्मन्निति । यदीश्वरे सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि सर्वव्यापके भगवति ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णे भावितं समर्पितं कर्म तदेतदाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयस्य चिकित्सितं भेषजं तापजनकपापनिवर्तकत्वेन निवर्तकं संसूचितम् । "धर्मेण पापमपनुदति, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" 'यज्ञदानतपःकर्म पावनानि मनीषिणाम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां सम्यक् प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैं उनका बड़ा ही अनुरागी था, विनयी था; उन लोगोंकी सेवासे मेरे पाप नष्ट हो चुके थे। मेरे हृदयमें श्रद्धा थी, इन्द्रियोंमें संयम था एवं शरीर, वाणी और मनसे मैं उनका आज्ञाकारी था ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उन दीनवत्सल महात्माओंने जाते समय कृपा करके मुझे उस गुह्यतम ज्ञानका उपदेश किया, जिसका उपदेश स्वयं भगवान्‌ने अपने श्रीमुखसे किया है ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उस उपदेशसे ही जगत्‌के निर्माता भगवान् श्रीकृष्णकी मायाके प्रभावको मैं जान सका, जिसके जान लेनेपर उनके परमपदकी प्राप्ति हो जाती है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सत्यसंकल्प व्यासजी! पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्णके प्रति समस्त कर्मोंको समर्पित कर देना ही संसारके तीनों तापोंकी एकमात्र औषधि है, यह बात मैंने आपको बतला दी ॥ ३२ ॥

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत । तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयनिवर्तकत्वम् । सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् । य आमयो रोगो येन घृतादिना जायते तदेव केवलमामयकारणभूतं द्रव्यं तमामयं न पुनाति न निवर्तयतीत्यर्थः । किन्तु चिकित्सितं द्रव्यांतरैर्भावितं सत्पुनात्येव यथा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथात्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति, परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः सन्तः । अत्र च प्रथमं महत्सेवा ततश्च तत्कृपा ततस्तद्धर्मश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिस्तया च देहद्वयविवेकात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिस्ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भाव इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमो दर्शितः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु च ज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशस्तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात्तत्राह । यदत्रेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति । यत्र यदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवंति तदा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि गृणंत्यनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः । इयं च भगवच्छिक्षा–"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्" इति ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति नन्विति । इत्यर्थ इति । पवनं पवित्रीकरणमिति पूञ्धातोरर्थः । तच्च मलापकर्षणमेव मलदूरीकरणमिति यावत् । अत उक्तं निवर्त्तयतीति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सर्वे इत्युक्त्या शुभकर्मणामपि "सत्त्वं सुखे संजयति" इत्युक्तेस्संसृतिहेतुत्वेन बन्धकत्वमेव न हि सुवर्णशृङ्खला बन्धिका नायस्येव बन्धिकेति युक्तं सौवर्ण्यमौल्यमात्रमेवाधिकं बन्धकत्वं तुल्यमेवास्येति । तथा च शुभकर्मणोपि सुखासक्तिजनकत्वेन बन्धकत्वमेवेत्यर्थः । संसृतिहेतवो बन्धनहेतवः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । भक्तियोगसमन्वितं यज्ज्ञानं तत् हि निश्चितमत्र लोके भगवत्परितोषणं यत्कर्म पुरुषैः क्रियते तदधीनमित्यन्वयः । भगवदर्पितकर्मणा भगवद्भक्तियुक्तं ज्ञानमुत्पद्यते । तथा च कर्मनिवर्त्तकभक्तियुक्तज्ञानोत्पादनद्वारा कर्मणा· कर्मनाशकत्वमिति भावः । चक्रवर्त्तिनापीत्थमेव व्याख्यातम् । तथा हि तदेवेश्वरार्पितं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद् ज्ञानसाधनं भवतीत्याह । भगवदर्पितत्वाद्भगवत्परितोषणं निष्कामं यत्कर्म तदधीनं ज्ञानं तज्जन्यत्वादित्यर्थः । "कर्मणा ज्ञानमाप्नोति ज्ञानेनामृती भवति अथामृतानि कर्माणि" इति श्रुतेः । कर्मणा ज्ञानं जायते हि यतोऽतः कर्म ज्ञानद्वारा बन्धनिवर्त्तकमिति भावः । कीदृशं यत् भक्तियोगसमन्वितम् । अन्यस्य भक्तिरहितस्य ज्ञानस्य तु मोक्षसाधकत्वाशक्तेः "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्" इत्यादिना तिरस्कार एव दृष्टः । भक्तियोगोऽत्र श्रवणकीर्त्तनादिरूपः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं भक्तिमिश्रेण कर्मणा भक्तिमिश्रं ज्ञानं मोक्षसाधनं भवतीत्युक्तम् । इदानीं भक्तिमिश्रनिष्कामकर्मवतां तादृशभक्तसंगभाग्येन केषांचित्कदाचित्कर्ममिश्रा भक्तिरपि भवेदित्याह कुर्वाणा इति । यत्र भक्तिमिश्रकर्मणि स्थिता अकस्माद्भक्तसंगभाग्येन भगवच्छिक्षया कर्माणि कुर्वाणाः संतः केचित्कृष्णस्य गुणनामानि गृणंति स्मरंति च कीर्त्तनस्मरणाद्यात्मिकां भक्तिं कुर्वंतीत्यर्थः । भगवच्छिक्षाया यत्करोषीत्यादिकाया भक्तिप्रकरणपठितत्वान्न कर्मविषयतया व्याख्या युक्ता । कर्मिणो हि कर्मवैफल्याभावार्थं वैदिकमेव कर्मार्पयन्ति । भक्तास्तु भगवत्स्वामिकत्वेनैवात्मानं जानन्तः स्वकर्त्तव्यं वैदिकं लौकिकं दैहिकं च कर्म स्वप्रभुप्रवर्त्यमानं प्रतियंतः सर्वमेव तस्मिन्समर्पयन्तीति महान्भेदः । अत एवात्र 'यदश्नासी'त्युक्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

यदितीति । अत्र कर्म्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं भगवत्प्रीतिकरं यत्कर्म्म क्रियते यद्भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानं तत् तदधीनं तस्य कर्म्मणः अधीनं हीत्यर्थः ॥ ३५–३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

त्रैवर्गिककर्मणस्तापत्रयहेतुत्वं वक्तुं तावद् दृष्टांतमाह । आमय इति । यद्यप्युदाहृतश्रुतिस्मृतिवचोभिः पापस्यैव तापत्रयमूलत्वं सूचितं, तथापि त्रैवर्णिककर्मणोऽततोऽनिष्टावहत्वेन पापवदनिष्टसाधनत्वात्तदपि तापत्रयनिमित्तमेव । हे सुव्रत यथा येनापथ्यान्नादिना भूतानां य आमयो रोगो जायते तदामयकारणं द्रव्यं चिकित्सितमपि प्रतीकारत्वेन सेवितमप्यामयं न पुनाति न शोधयति । चिकित्सितोपि व्याधिरपथ्यादिना पुनर्वर्द्धत इत्यर्थः । चिकित्सितमित्यामयविशेषणं वा आमयकारणेन चिकित्सितं प्रतिकृतमप्यामयं व्याधिं तदामयकारणं द्रव्यं न पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दृष्टांतेनाभिमतमर्थं दार्ष्टांतिकेनुगमयति एवमिति । एवमपथ्यान्नादेरामयकारणवन्नृणां सर्वे क्रियायोगा अनभिसंहितफलकर्मव्यतिरिक्ताः सर्वे त्रैवर्गिकाः क्रियायोगाः संसृतेर्हेतवः । अत एव परस्मिन्नात्मन्यकल्पिताः असमर्पिता आत्मविनाशाय कल्पंते आत्मनः अंततः स्थावरत्वरूपविनाशाय कल्पंते संपन्ना भवंति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तर्हि परस्मिन्कल्पिताः क्रियायोगाः किं वा साक्षान्निःश्रेयसहेतवः न भक्तियोगनिष्पादनद्वारेत्याह यदिति । भगवान्परितुष्यते भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधकनिरसनोपयुक्तपरितोषयुक्तो भवति, येन तदाराधनरूपेण कर्मणा तद्भगवत्परितोषणं यत्कर्मात्र लोके क्रियते अनुक्रियत इति पाठे अनुस्यूततयाऽऽशरीरपातं क्रियते तदधीनं तत्कर्माधीनं तन्निष्पाद्यमेव भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानमत्र ध्यानसाध्यं दर्शनात्मकं विवक्षितं "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपे"त्युक्तत्वात् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ न केवलभगवत्परितोपणात्मकं कर्मैव भक्तियोगानुग्राहकमपि तु भगवद्गुणश्रवणादिकमपीत्याह । कुर्वाणा इति भगवच्छिक्षया "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि, मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्ये"त्याद्युक्तभगवच्छिक्षया असकृत्कर्माणि वर्णाश्रमानुरूपाणि कुर्वाणाः कृष्णस्य भगवतः गुणा नामानि च कल्याणगुणप्रकाशकानि वा गायंति अनुस्मरंति नामानि गृणंति गुणाननुस्मरंति चेत्यर्थः । भक्तियोगनिष्पत्तिकामा इति कर्तृपदमध्याहर्त्तव्यं, यथा भगवच्छिक्षयाऽसकृत् कृतानि कर्माणि भक्तियोगानुग्राहकाणि तथा गुणनामानुस्मरणादिकमपीति भावः ॥ ३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु कर्मणां बंधस्वभावात् कथं तापत्रयभैषज्यमिति तत्राह आमय इति । सुखमेव व्रतं येन स तथा तस्य संबुद्धिः हे सुव्रत, सत्यसंकल्पादिव्रतोपेते वा येन द्रव्येण भूतानामामयं आमयः श्लेष्माद्यो जायते तदेवामयकारणं द्रव्यं चिकित्सितमौषधीकृतं तद्रोगलक्षणं पुनाति परिहरति । हि तदिदमनुभवसिद्धमिति हिशब्दार्थः । एवकारस्तु तस्य प्राधान्यद्योतनार्थः न तु द्रव्यांतरनिषेधार्थः । कुतः औषधीकरणाय द्रव्यान्तरसंयोगदर्शनाचशब्द उपमार्थः स यथा ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ एवं तथा नृणां संसारिणां क्रियालक्षणा योगा उपायाः स्वतः संसारहेतवः त एव क्रियायोगाः परे पूर्णे ब्रह्मणि कल्पिताः आत्मविनाशाय अर्पिताः । अनेकजन्मसंचिततद्दुष्कर्मस्वरूपनाशाय कल्पंते । तस्मात्केवलं कर्मबंधकं ब्रह्मार्पणेनौषधीकृतं भक्तिज्ञानद्वारा संसाराख्यरोगनिवर्तकमिति भावः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ ज्ञानद्वारा कर्मणो मोचकत्वमाह यदिति । अत्र कर्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं यत्कर्म जीवैः क्रियते यद्भक्तियोगसमन्वितं परोक्षापरोक्षोपपदं ज्ञानं तज्ज्ञानं तस्य कर्मणोधीनं हि 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणी'ति श्रुतेः कर्मणा ज्ञानं जायते हि यस्मात्तस्मात्कर्म ज्ञानद्वारा बंधनिवर्तकमिति भावः । अत्राग्निष्टोमादिकर्मसु यत्कर्म भगवत्परितोषणमिति वा ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ कथंकारं कर्मणा ज्ञानमुत्पद्यत इति तत्राह कुर्वाणा इति । यत्र यस्य यजमानस्यार्थे यस्मिन्यज्ञे हवनादीनि कर्माणि कुर्वाणा वैदिका ऋत्विगादयः "स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचिदि"ति भगवच्छिक्षयाऽसकृन्निरंतरं आदिमध्यावसानेषु वा कृष्णस्य गुणान् स्मरंति नामानि गृणंति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवमिति । आत्मशब्दोऽत्र कर्मजातिपरः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ अथ भगवत्परितोषणात्मकस्य तस्य माहात्म्यं विशेषत आह यदत्रेति । भक्तियोगः कीर्त्तनस्मरणादिरूपः तत्समन्वितं तेन समवेतं यज्ज्ञानं भागवतं तदपि तदधीनं तदव्यभिचारिफलमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ कथं तत्राह कुर्वाणा इति । भगवच्छिक्षया 'यत् करोषि यदश्नासी'त्यादिकथा यत्र भगवत्सन्तोषणे निमित्ते कर्माण्यपि कुर्वाणास्तादृशरुचिस्वाभाव्येनासकृत् गृणन्तीत्यादि । श्रीशौनकादिवदिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु संसारहेतोः कर्म्मणः कथं तापत्रयनिवर्तकत्वम् ? सत्यम्, सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् । य आमयो रोगः येन घृतादिना जायते तदेव घृतादि द्रव्यं चिकित्सितमौषधान्तरवासितं सत् आमयं न पुनाति न रक्षति, नाशयतीति यावत् । पुनातिरत्र रक्षणार्थको ज्ञेयः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ क्रियायोगाः कर्मयोगाः सर्व्वे नित्याः काम्याः नैमित्तिकाश्च निष्कामाः परमेश्वरे कल्पिताः समर्पिताः सन्तः आत्मविनाशाय कर्म्मनिवृत्तये कल्पंते समर्था भवन्ति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तदेवेश्वरार्पितं कर्म सत्त्वशोधकत्वात् ज्ञानसाधनं भवतीत्याह भगवदर्पितत्वात् भगवत्परितोषणं निष्कामं यत्कर्म्म तदधीनं ज्ञानं तज्जन्यत्वादित्यर्थः । कीदृशं यद्भक्तियोगसमन्वितम् अन्यस्य भक्तिरहितस्य ज्ञानस्य तु मोक्षसाधकत्वाशक्तेः 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमि'त्यादिना तिरस्कार एव दृष्टः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ एवं भक्तिमिश्रेण कर्म्मणा भक्तिमिश्रं ज्ञानं मोक्षसाधनं भवतीति उक्तम् । इदानीं भक्तिमिश्रनिष्कामकर्मवतां तादृशभक्तसंगभाग्येन केषांचित् कदाचित् कर्म्ममिश्रा भक्तिरपि भवेदित्याह कुर्व्वाणा इति । यत्र भक्तिमिश्रकर्म्मणि स्थिता अकस्माद् भक्तसंगभाग्येन भगवच्छिक्षया कर्म्माणि कुर्वाणाः सन्तः केचित्कृष्णस्य गुणनामानि गृणन्ति स्मरन्ति च कीर्तनस्मरणाद्यात्मिकां भक्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः, भगवच्छिक्षा चेयम् "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि"ति शिक्षायाश्चास्या भक्तिप्रकरणपठितत्वात् न कर्म्मिविषयतया व्याख्या युक्ता । कर्म्मिणो हि कर्म्मवैफल्याभावार्थं वैदिकमेव कर्म्मार्पयन्ति । भक्तास्तु भगवत्स्वामिकत्वेनैवात्मानं जानंतः स्वकर्त्तव्यं वैदिकं लौकिकं दैहिकञ्च कर्म्म स्वप्रभुप्रवर्त्त्यमानं प्रतियन्तः सर्वमेव तस्मिन् समर्पयन्तीति महान् भेदः । अत एवात्र यदश्नासीत्युपन्यस्तम् । एवमेव तत्र श्रीरामानुजाचार्य्यचरणैरपि व्याख्यातम् । अत्र कुर्वाणा इति वर्त्तमाननिर्देशात् भक्तिं कुर्वंतीत्याख्यातक्रियाया मुख्यत्वाच्चेयं कर्म्मयोगसहिता भक्तिरित्यतो भक्तेरस्याः कर्म्ममिश्रता ज्ञेया । कर्म्ममिश्रया भक्त्या साध्या ज्ञानमिश्रा तया च साध्या मुक्तिसहिता भगवद्रतिः शान्तभक्तिनाम्नी 'आत्मारामाश्च मुनय' इत्यादेर्ज्ञेया ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कर्मणैव संसारः । भगवति समर्पितं तु कर्म संसारनिवर्तकमिति सदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् । तत्र दृष्टांतमाह आमय इति । येन द्रव्येण य आमयो जायते तद्द्रव्यं तमामयं न पुनाति न निवर्तयति । चिकित्सितं द्रव्यांतरेण मिश्रितं तु पुनात्येव ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ तथा कर्मणैव संसारः भगवति समर्पितं तु कर्म संसारं निवर्तयत्येवेत्याह एवमिति । परे परमात्मनि कल्पिताः समर्पिताः आत्मविनाशाय अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते इत्येवंभूतस्यात्मनः कर्मप्रवाहस्याविद्यारूपस्य नाशाय हानये कल्पंते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समर्था भवंति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उपादेयं साधनचतुष्कं संक्षिप्य दर्शयति । यदिति । अत्र साधनापेक्षायां यद्भगवत्परितोषणं भगवान् परितुष्यते येन तत् कर्म क्रियते स्वीक्रियते, न त्वैहिकामुष्मिकभोगसाधनम् । अनेन कर्मवैराग्यात्मकं साधनद्वयमुक्तम् , यत्तदधीनं भगवद्विषयकं तज्ज्ञानं भक्तियोगसमन्वितं क्रियते इति च साधनद्वयमुक्तम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतदेव शिष्टाचारकथनेन दर्शयति कुर्वाणा इति । यत्र यस्मिन् काले शास्त्रप्रसिद्धाः शिष्टाः "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि"ति भगवच्छिक्षया कर्माणि कुर्वाणाः कृष्णस्य गुणनामानि गृणंति गायंति कृष्णमनुस्मरंति ध्याने तत्साक्षात्कारं कुर्वंति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत्रैव विशेषमाह । आमय इति । येनैव कर्मणा नाशः शंकनीयः तदेव भगवति भावनीयमिति । आमयः कफपित्तादिः येन माषादिना सुव्रतेति संबोधनात् तादृशं तु तव नास्तीति तव महद्भाग्यमिति प्रशंसा । तदेव चिकित्सितं आमयद्रव्यं न किं तु अन्यदपि द्रव्यांतरं पूर्वभक्षितं पुनाति । अतो येनैव कर्मणा बंधस्तदेव कर्म भगवति भावितं पुरुषं पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु पूर्वकृतकर्मणां बाधकानां विद्यमानत्वात्तैस्तापत्रयजननाच्च किमग्रिमेण भावितेनेति तत्राह एवं नृणामिति । यथा भगवति संबंधेन कर्मणा तापत्रयनाशः एवमेव पूर्वकर्मणामपि भगवति समर्पणात्पूर्वस्वरूपनाशे सति तापाद्यनुत्पादकत्वात् । नृणामिति कर्माधिकारो द्योतितः । सर्वे पुण्यजनका अपि संसृतिहेतवः जननमरणहेतवः । त एव सर्वे योगाः परे कल्पिताः समर्पिता आत्मविनाशाय कल्पंत यथा प्रज्वलितेऽग्नौ तृणादि । कुतस्तस्य तापजनकत्वमित्यर्थः । एवं स्वाभाविकानां लौकिकानां संसारहेतुभूतकर्मणां कृतानां क्रियमाणानां च विनियोग उक्तः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अधुना विहितानां भगवत्प्रीत्यर्थं क्रियमाणानां किं फलमित्याकांक्षायामाह यदत्रेति "यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता" इत्यत्र भगवत्प्रसादहेतुत्वेन प्रार्थनात् नियतफलत्वाच्च एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वन्यायेन दध्यादिवदुभयसाधकं स्यात्तथा सति संसारः । पूर्वोक्तानुभयरूपत्वात् । तत्रोच्यते–अत्र निर्णये यत्कर्म भगवत्परितोषणं क्रियते भगवत्परितोषार्थं क्रियते तेन कर्मणा भगवद्भक्तिज्ञाने उत्पद्येते । "ततो ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी"ति न्यायेन सर्वकर्मक्षयः इत्यभिप्रायेणाह । ज्ञानं यत्प्रसिद्धं भक्तियोगसमन्वितं तत् तदधीनं यादृशकर्माऽधीनं हीति "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति न्यायः सूचितः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ननु पंचरात्रोक्तकर्मणां भगवदाज्ञया अर्जुनादिभिः कृतानां युद्धादीनां च का गतिस्तत्राह कुर्वाणा यत्रेति । यत्र कर्मनिर्णये विषये वा भगवच्छिक्षया कुर्वाणा भवंति तत्कर्म भक्तिजनकं भवतीत्याह । तदा पुरुषाः असकृद्वारं वारं कृष्णस्य गुणनामानि पांडवरक्षकद्रौपदीलज्जानिवारकगोवर्धनोद्धरणेत्यादीनि गृणंति । अनु पश्चात्स्मरंति च कृष्णम् । अतस्तेषां कीर्तनस्मरणभक्तिहेतुत्वात् सर्वोत्कृष्टमेव तत्कर्म । न तेन संसारशंकाऽपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

आमय इत्यत्र । तत्रैवेति । भगवति भावनीये कर्मण्येव । योगा इति क्रियायोगाः । दध्यादिवदिति । यथा 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' 'खादिरे बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इत्यादिविहितदध्यादिवदित्यर्थः । सर्वापेक्षा चेति । अयं न्याय उत्तरतंत्रे तृतीयस्य तुरीयपादेऽस्ति । तत्र हि पूर्वं 'पुरुषार्थोतः शब्दा'दित्यादिभिर्ज्ञानस्य फलसाधने कर्मापेक्षा नास्तीति साधयित्वा, अथेदानीं चिन्त्यते, ज्ञानस्वरूपोपकारित्वं कर्मणोस्ति, न वेति । तत्र'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेर्गुरूपसत्तितदुपदेशादिभिरेव तत्सम्भवान्न तदपेक्षेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, सर्वापेक्षा सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनामस्ति पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तौ ह्यपेक्षा, कुतः, यज्ञादिश्रुतेः, वेदः सर्वोपि पुरुषार्थपर्यवसायी, पुरुषार्थश्च भगवत्प्राप्तिरेव, नान्यत् , सा चेज्ज्ञानादेव तदा यज्ञादीनां निरूपणमनर्थकं स्यात् , अतस्तत्परिहाराय मन्तव्ये कर्मणा पुरुषार्थसाधकत्वे ज्ञानस्वरूपोपकारकत्वेन तथात्वं मन्तव्यम् । तदपि निष्कामकर्मकर्तृत्वे । वाजसनेयिशाखायां 'यथाकारी यथाचारी तथा भवती'त्यादिना सकामस्य कर्तुः पुनरावृत्तिमुक्त्वा, 'अथाकामयमानो योऽकाम' इत्यादिना 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यन्तेन पूर्वोक्तकर्मकर्तुरेवाकामत्वे तत्फलकथनात् । 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति स्मृतेश्च । तत्र दृष्टान्तः अश्ववदिति । स्वेष्टफलसाधकदेशव्यवधानात्मकदेशातिक्रम एवाश्वस्य यथा साधनत्वम् , न तु तत्फलसिद्धाविति, तथाधिकारित्रिविधप्रतिबन्धनिवृत्तावेव कर्मणां साधनत्वमुपकारकत्वम् , न तु भगवत्प्राप्तिरूपे ज्ञानफलेपीति । सूचित इति । व्यासस्य स्वोक्तिस्मारणाय सूचितः । तथा च पूर्वतन्त्रापेक्षयोत्तरतन्त्रस्य प्रबलत्वात्संयोगपृथक्त्वन्यायबाधेन ततो न पुनः संसार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु संसारतापहेतूनां कर्मणां कथं तापत्रयनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्य सहकारिभेदेन तत्सम्भवतीति सदृष्टान्तमाह–आमय इति द्वयेन । तव कर्मणां तापहेतुत्वं नास्तीति सूचयन् सम्बोधयति–हे सुव्रतेति । य आमयो रोगो येन घृतादिना भूतानां जायते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदेवामयकारणभूतं द्रव्यं तमामयं न पुनाति न निवर्तयति, किन्तु चिकित्सितं द्रव्यान्तरैर्भावितं सत्पुनात्येव यथा एवमित्युत्तरेणान्वयः। पुनाति-धातुरत्र रक्षार्थकः॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं तथा नृणां कर्मण्यधिकृतानां सर्वे लौकिका अलौकिकाश्च क्रियायोगाः पुण्यपापद्वारा जन्ममरणादितापत्रयलक्षणसंसृतिहेतवोऽपि परे परमेश्वरे कल्पिताः समर्पिताः सन्तस्ते पूर्वसञ्चिततापत्रयहेतुकर्मसहितानामात्मनां स्वेषां विनाशाय कल्पन्ते समर्था भवन्त्येवेत्यन्वयः॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इत्यादौ ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं श्रुतं तत्कथं कर्मणां कर्मनाशकत्वमित्याशङ्क्य तत्तु ज्ञानं कर्मत एवोत्पद्यतेऽतस्तेषां तन्नाशकत्वमित्यभिप्रेत्य तदुत्पत्तिक्रममाह–यदिति। अत्र मर्यादामार्गे भगवत्परितोषकं भगवति समर्पितं कर्म पुरुषेण क्रियते भक्तियोगसमन्वितं यत् कर्मनिवर्त्तकत्वेन प्रसिद्धं ज्ञानं तत्तदधीनमेवेत्यन्वयः। भगवदर्पितं कर्म ततोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा भगवद्भक्तिस्ततो भक्तिसमन्वितं कर्मवासनानिवर्त्तकं ज्ञानमिति क्रमो बोध्यः। यथौषधं न केवलं रोगमेव निवर्त्तयति, किन्तु पुष्ट्यादिकमपि जनयति स्वयं च विनश्यति तथा भगवदर्पितं कर्मापि न केवलं तापमेव निवर्त्तयति किन्तु भक्त्यादिकमपि जनयति स्वयं च विनश्यतीति सूचयन्नाह–हीति॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ननु भगवदर्पितं कर्म भक्तियोगं जनयतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षायां सदाचारं प्रमाणमाह–कुर्वाणा इति। यत्र यदा ये भगवच्छिक्षया असकृत् निरन्तरं कर्माणि कुर्वाणा भवन्ति तदा त एव श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यादिगुणप्रकाशकानि पाण्डवरक्षकद्रौपदीलज्जारक्षकगोवर्धनोद्धरणेत्यादीनि नामानि गृणन्ति उच्चारयन्ति तानि कृष्णं चानु पश्चात्स्मरन्ति च। इयं च भगवच्छिक्षा 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्' इति॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्राणियोंको जिस पदार्थके सेवनसे जो रोग हो जाता है, वही पदार्थ चिकित्साविधिके अनुसार प्रयोग करनेपर क्या उस रोगको दूर नहीं करता ?॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इसी प्रकार यद्यपि सभी कर्म मनुष्योंको जन्म-मृत्युरूप संसारके चक्रमें डालनेवाले हैं तथापि जब वे भगवान्‌को समर्पित कर दिये जाते हैं, तब उनका कर्मपना ही नष्ट हो जाता है॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इस लोकमें जो शास्त्रविहित कर्म भगवान्‌की प्रसन्नताके लिये किये जाते हैं, उन्हींसे पराभक्तियुक्त ज्ञानकी प्राप्ति होती है॥ ३५ ॥ उस भगवदर्थ कर्मके मार्गमें भगवान्‌के आज्ञानुसार आचरण करते हुए लोग बार-बार भगवान् श्रीकृष्णके गुण और नामोंका कीर्तन तथा स्मरण करते हैं॥ ३६ ॥

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि। प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च॥ ३७ ॥
इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम्। यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान्॥ ३८ ॥
इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम्। अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः॥ ३९ ॥
त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम्।
आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसंवादे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्यां नम इति। नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि॥ ३७॥ ❀ ❀ अमूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यम्। यजते पूजयति स पुमान्सम्यग्दर्शनो भवति॥ ३८॥ ❀ ❀ एवं कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह। इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मदनुष्ठितं मयानुष्ठितमवेत्य ज्ञात्वा। भावं च प्रीतिं च॥ ३९॥ ❀ ❀ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह। त्वमिति अदभ्रमनल्पं श्रुतं यस्य, हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः प्रख्याहि कथय। येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते, यद्यतो दुःखैः पीडितानां कलेशशांतिं प्रकारांतरेण न मन्यंते॥ ४०॥

इति प्रथमे टीकायां पंचमोऽध्यायः॥ ५॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

तदेवं भक्तिरहितानां ज्ञानकर्मादीनां नैष्कर्म्यमित्यादिना विनिंद्य सर्वथा हेयत्वमुक्त्वा 'त्यक्त्वा स्वधर्मम्' इत्यादिश्लोकत्रय्या परमोपादेयां शुद्धां निर्गुणां भक्तिं स्तुत्वा "अहं पुरातीतभवे" इत्यादिश्लोकषट्केन तस्या एव भक्तेराविर्भावप्रकारं प्रेमपर्यंतां वृद्धिं चोक्त्वाऽधिकारिविशेषे पुनरुपादेयं भक्तिमिश्रज्ञानं ततोऽधिकां कर्ममिश्रां भक्तिं चोक्त्वेदानीं "ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत"इत्युक्तेः श्रीगुरोः प्राप्तं स्वमंत्रमपि तमुपदिदिक्षुस्तत्र श्रद्धामुत्पादयन्नाह द्वाभ्याम् ॐ नम इति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मको मंत्रः, चतुर्व्यूहात्मको भगवानत्र देवता, संकर्षणादिक्रमविपर्ययेणात्र निर्देशस्तु श्रीकृष्णचतुर्व्यूहत्वं बोधयितुं तत्पुत्रपौत्रत्वेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोस्तन्निकटपाठात्। यद्वा प्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणानां क्रमेण सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वात्तथोक्तिः। नमो धीमहि नमस्कारं ध्यायेम। मनसा नमनं कुर्वीमहीत्यर्थः। भगवते षडैश्वर्यपूर्णाय। सर्वत्र वसति दीव्यति चेति वासुदेवः। सर्वान्तर्यामी सर्वप्रकाशकस्तस्मै प्रकृष्टं द्युम्नं वित्तं हिरण्यं तद्वद्रूपाय। "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः" इति श्रुतेः। यद्वा प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य कामदेवरूपत्वात् "कामो हि बलवत्तमः" इत्याद्युक्तेः स तथा। "द्युम्नं वित्ते बलेपि च" इति मेदिनी। न केनापि स्वेच्छां विना निरुद्धोऽनिरुद्धः। अनो मुख्यप्राणः सोऽस्ति जितत्वेनास्येत्यनी तेन मुख्यप्राणजयवता रुद्धो वशीकृत इति वा। न निरुद्ध्यंते विषयैर्नाब्रियंते इत्यनिरुधो विवेकिनस्तान्दधाति पोषयति धारयति वेत्यनिरुद्धस्तस्मै। अनिरस्तमुदाख्यं नाम धत्त इति वा "तस्योदिति नाम" इति श्रुतेः। सम्यक्पापकर्षणशीलत्वात्संकर्षणः। सम्यक्कं हस्तं ददाति निजप्रियगोपेभ्य इति वा "हास्यहस्तग्रहादिभिः" इत्युक्तेः। कशब्दाकारलोपस्तु पृषोदरादित्वाद्धयेयः। मंत्रश्चायं पञ्चरात्रवक्तुः श्रीनारायणादेव लब्धो ब्रह्मपुत्रजन्मन्येव, न तु पूर्वजन्मनीति संदर्भः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इति मूर्त्तीनां वासुदेवादीनामभिधानेन नामचतुष्टयेन यजते पञ्चरात्रोक्तविधिना वासुदेवाय नमः प्रद्युम्नाय नम इत्येवं षोडशोपचारैर्यः पूजयेन्मत्रध्यानोक्तमूर्त्तिं मंत्रेणैव जपितेनाविर्भवति मूर्त्तिः शरीरं यस्येति वा। यद्वा "मंत्रेण चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा" इत्यादिमंत्रेण प्रतिपादिताकारं यज्ञपुरुषम् "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः, यज्ञ एव पुरुषोऽन्तर्यामी तन्मूर्त्तिकं प्राकृतमूर्त्तिरहितं कठिनं कृपार्द्रमिति वा। "मूर्त्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः। स सम्यग्दर्शनः तं दृष्ट्वाऽन्योपि कृतार्थीभवतीत्यर्थः। यद्वा दर्शनं ज्ञानं यद्वा दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं शास्त्रं भक्तिप्रतिपादकं पञ्चरात्रादि सम्यग्धन्यमात्मप्रसादकत्वात्। न तु "येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम्" इत्युक्तलक्षणं भक्तिरहितं शास्त्रमेव खिलमित्यर्थः। ततश्च कृते वेदान्तदर्शनस्यापि तवायमात्मा न वै परितुष्टः, मम तु कृतपंचरात्रशास्त्रस्यात्मा सदा प्रसन्न एवेति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ स्वनिगमं निजांतरंगवेदोक्तं ज्ञानं प्रथमतः स्वानुभवं तत ऐश्वर्यं स्वाणिमादिरूपं ततस्तत्र ममानासक्तिमभिप्रेत्य भावं स्वमहाप्रमाणं चादात् ततश्च मह्यमपीमं मंत्रं कृपयोपदिशेति प्रार्थितेन श्रीनारदेन व्यासस्तमेव मंत्रमुपदिष्ट इति सुधीभिर्बोद्धव्यम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अदभ्रश्रुत सर्वज्ञेत्यर्थः। "दभ्रो दम्भवदल्पयोः" इति निरुक्तिः। येन विश्रुतेन यशसा समाप्यते तद्यशोमृतास्वादनिमग्नानां सदा तदेकभक्तिगतानां ज्ञानाय स्पृहैव न भवेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते श्रीभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मूर्त्यभिधानेनेति मूर्त्तिवाचकेन मंत्रेणेत्यर्थः ॥ ३८-४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इति इत्थममूर्तिकं कर्मवश्यप्राकृतमूर्तिरहितं मंत्रमूर्तिमोमित्याद्युक्तमंत्रप्रकाश्या मूर्तिरप्राकृता अकर्ममूला स्वेच्छोपात्ता च यस्य तं मंत्रशरीरकं वाभिध्यायन् ओमादिनामान्यनुगृणंश्च यज्ञाराध्यं परमपुरुषं यो यजते स्वधर्मेणाराधयति स एव पुमान् सम्यग्दर्शनः "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि" त्युक्तविधोधिकारीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं यजतामाशु भक्तियोगो निष्पद्यते इत्यभिप्रायेणात्मानं दृष्टांतयति इममिति। हे ब्रह्मन्मदनुष्ठितमिमं स्वस्य भगवतो निगममनुशासनमवेत्य दृष्ट्वा केशवः स्वस्मिन्भवं भक्तिं तत्साध्यं दर्शनात्मकं ज्ञानमैश्वर्यं च देवर्षित्वोचितमदाददावित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उत्तरमुपसंहरति त्वमिति। हे अदभ्रश्रुतानल्पकीर्ते त्वं विभोर्भगवतो विश्रुतं यशः प्रख्याहि प्रबध्नीहि येन विश्रुतप्रख्यानेन विदां बोद्धॄणां बुभुत्सितं बोद्धुमिष्टं समाप्यते आपूर्यते न निरवशिष्यत इति यावत्। यच्छ्रुतस्य तस्य जिज्ञासितव्यं नावशिष्यते तथाविधमाख्यानं कुर्वित्यर्थः। किंच दुःखैस्त्रिभिस्तापैर्मुहुर्मुहुरर्दितः पीडितः आत्मा मनो येषां क्लेशनिर्वाणं क्लेशा आध्यात्मिकादयस्ते निर्वाप्यंतेऽपनोद्यंते येन अन्यथोपायांतरेण तु न निर्वाप्यंते तथाविधं यथोशंति अतीवाद्रियंते तादृशं प्रख्याहीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यो यजमानः स्वयं च नियमों नमो भगवत इत्यादिमूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मंत्रेण मंत्रप्रतिपाद्यमूर्तिम् अमूर्तिकं प्रकृतिवैकृतिविग्रहविधुरं वासुदेवादिरूपं यज्ञपुरुषं "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा" इत्यादिऋक्प्रतिपाद्याकारं भगवन्तं उद्दिश्य यजते स पुमान् यजमानः परोक्षापरोक्षज्ञानवान् भवति। ते च ऋत्विगादयः सम्यग्दर्शनाः समीचीनशास्त्रविज्ञानाः सर्वज्ञाश्च सम्यग्भगवंतं दर्शयंति ज्ञापयंतीति सम्यग्दर्शनाः। सर्वेषां हरिपरायणत्वात् ॐसर्वगुणपूर्णसर्वजनरंजकेति वा ओमित्येवंरूप

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवते षड्गुणपूर्णाय तुभ्यं नमः। सर्वत्र वसति दीव्यतीति वासुदेवः, बलज्ञानरूपत्वाद्दैत्यनिरसनशीलत्वात् क्रीडाशीलत्वाद्वा तस्मै धीमहि स्मरेम। प्रकृष्टं द्युम्नं हिरण्यमेव रूपं यस्य सः प्रद्युम्नः "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण" इति श्रुतेः, तस्मै। न केनापि निरुद्ध इत्यनिरुद्धः, अनो मुख्यप्राणः सोऽस्यास्तीत्यनी तेनानिना मुख्यप्राणप्रसादवता पुरुषेण रुद्धः वशीकृत इति वा। अनिरुधः संसारमुक्तास्तान् दधाति धारयति पोषयतीति वा। अनिरस्तमुदाख्यं नाम धत्त इति वा "तस्योदिति नामे"ति श्रुतेः, तस्मै। सम्यक् पापकर्षणशीलत्वात्संकर्षणः समीचीनं करं सनोति ददाति इति वा तस्मै। चशब्दः प्रत्येकं पृथङ्मंत्रत्वद्योतनार्थः, इतिशब्दः प्रभृतिवचनः, तस्मादृत्विगादिभिर्वैष्णवैर्यजमाना भगवंतमीजाना ज्ञानवन्तो भवंतीति भावः॥ ३७-३८॥ ❁ ❁ स्वानुभवसिद्धमेतदिति विज्ञापयति इममिति। केशवः मदनुष्ठितमिमं स्वधर्मनियममवेत्य ऐश्वर्यमीश्वरविषयं ज्ञानं स्वस्मिन् भावं भक्तिं च मे मह्यम् अदादित्यन्वयः॥ ३९॥ ❁ ❁ इदानीमवतारप्रयोजनालंबुद्धिकारणविज्ञापनमुपसंहरति त्वमिति। हे अदभ्रश्रुत "श्रोतामंते"त्यादेः संपूर्णश्रोतृत्वादिगुणसंपन्न त्वमीश्वरोपि ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नत्वेनाप्तव्यार्थविधुरोपि सज्जनवात्सल्यादेव येन तत्कीर्तिगर्भग्रंथकरणेन विदुषां विदंतीति विदो ज्ञानलाभकामाः, तेषां वा विचारकाणां वा बुभुत्सितं ज्ञातुमिष्टं समाप्यते संपूर्णं भवति तादृशं श्रीभागवतलक्षणं विभोः समर्थस्य तव विश्रुतं यशः प्रख्याहि प्रख्यापयेत्यन्वयः। तस्मादन्येषां भागवतकरणशक्त्यभावात्तत्कृतिरेवालंबुद्धिकारणमिति भावः॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ पञ्चरात्रवक्तुः श्रीनारायणादेतज्जन्मनि लब्धं सप्रणवं मंत्रञ्चोपदिशति ॐ नम इति। चतुर्व्यूहात्मको भगवानेवात्र देवता। तत्र श्रीवासुदेवसङ्कर्षणौ वामदक्षिणयोर्मध्यतो ज्ञेयौ। प्रद्युम्नः सङ्कर्षणस्य दक्षिणे। अनिरुद्धो वासुदेवस्य वामे। सङ्कर्षणादिक्रमविपर्य्ययेण निर्देशस्तु श्रीकृष्णचतुर्व्यूहत्वं बोधयति तत्पुत्रपौत्रत्वेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोस्तन्निकटपाठात्॥ ३७॥ ❁ ❁ मंत्रमूर्त्तिं तदुक्तमूर्त्तिं तथाप्यमूर्त्तिकं प्राकृतमूर्त्तिरहितम्। यज्ञपुरुषं पूजायां ध्येयाकारमित्यर्थः। दर्शनस्य सम्यक्त्वं श्रीभगवदाविर्भावात्, न तु ब्रह्मदर्शनवत् खिलत्वमिति॥ ३८॥ ❁ ❁ स्वनिगमं निजांतरंगपरमवेदरूपम्। प्रथमतो ज्ञानं स्वानुभवं ततः ऐश्वर्य्यं स्वाणिमादिरूपं ततस्तत्रानासक्तौ भवं स्वमहाप्रेमाणञ्च॥ ३९॥ ❁ ❁ यस्मादेवं मम तदेतत्पर्य्यंतं सर्व्वं तद्गुणश्रवणनिदानकं तच्छ्रवणमेव तपआदीनां परमं फलं तस्मात्त्वमपीति॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं भक्तिरहितानां ज्ञानकर्म्मादीनां 'नैष्कर्म्यं'त्यादिना निन्दया सर्व्वथा हेयत्वमुक्त्वा 'त्यक्त्वा स्वधर्म्ममि'त्यादिश्लोकत्रय्या परमोपादेयां शुद्धां निर्गुणां भक्तिं स्तुत्वा 'अहं पुरातीतभवे' इत्यादिश्लोकषट्केन तस्या एव भक्तेराविर्भावप्रकारं प्रेमपर्य्यन्तां वृद्धिञ्चोक्त्वा अधिकारिविशेषे पुनरुपादेयं भक्तिमिश्रं ज्ञानं ततोऽधिकां कर्म्ममिश्रां भक्तिञ्चोक्त्वा इदानीं 'ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत' इत्युक्तेः श्रीगुरुभ्यः प्राप्तं स्वमंत्रमपि तमुपदिदिक्षुस्तत्र श्रद्धामुत्पादयन्नाह द्वाभ्याम् ॐ नम इति। त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मको मंत्रः। चतुर्व्यूहात्मको भगवानत्र देवता। सङ्कर्षणादिक्रमविपर्य्ययेण निर्देशस्तु श्रीकृष्णचतुर्व्यूहत्वं बोधयति तत्पुत्रपौत्रत्वेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोस्तन्निकटपाठात्। यद्वा प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणानां क्रमेण सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वात् तथोक्तिः। नमो धीमहि नमस्कारं ध्यायेम मनसा नमनं कुर्व्वीमहीत्यर्थः॥ ३७॥ ❁ ❁ इति मूर्त्तीनां वासुदेवादीनाम् अभिधानेन नामचतुष्टयेन यजते पञ्चरात्रोक्तविधिना वासुदेवाय नमः प्रद्युम्नाय नम इत्येवं षोडशोपचारैर्यः पूजयते। मंत्रमूर्त्तिं मंत्रध्यानोक्तमूर्त्तिंमंत्रेणैव जपितेनाविर्भवति मूर्त्तिः शरीरं यस्येति वा। अमूर्त्तिकं प्राकृतमूर्त्तिरहितम् अकठिनं कृपार्द्रमिति वा, 'मूर्त्तिः काठिन्यकाययोरि'त्यमरः। यज्ञपुरुषं यजनीयं पुरुषम्। सम्यग्दर्शनः तं दृष्ट्वा अन्येऽपि कृतार्था भवन्तीत्यर्थः। यद्वा दर्शनं ज्ञानं यद्वा दृश्यते अनेनेति दर्शनं शास्त्रं तदेव शास्त्रं भक्तिप्रतिपादकं पञ्चरात्रादिसम्यग्धन्यमात्मप्रसादकत्वात्, न तु 'येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलमि'त्युक्तलक्षणं भक्तिरहितं शास्त्रमिव खिलमित्यर्थः। ततश्च कृतवेदान्तदर्शनस्यापि तवायमात्मा नैव परितुष्टः, मम तु कृतपञ्चरात्रशास्त्रस्यात्मा सदा प्रसन्न एवेति भावः॥ ३८॥ ❁ ❁ स्वनिगमं निजान्तरंगवेदोक्तं ज्ञानं प्रथमतः स्वानुभवं तत ऐश्वर्य्यं स्वाणिमादिरूपं ततस्तत्र ममानासक्तिमभिप्रेत्य भावं स्वमहाप्रेमाणञ्च अदात्। ततश्च महामपीमं मन्त्रं कृपयोपदिशेति प्रार्थितेन श्रीनारदेन व्यासस्तमेव मन्त्रमुपदिष्ट इति सुधीभिर्बोद्धव्यम्॥ ३९॥ ❁ ❁ हे अदभ्रश्रुत अनल्पवेदशास्त्र! हे सर्व्वज्ञेत्यर्थः, विभोर्विश्रुतं यशः प्रख्याहि कथय, येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते। तद्यशोऽमृतास्वादनिमग्नानां सदा तदेकभक्तिमतां ज्ञानाय स्पृहैव न भवेदित्यर्थः। अन्यथा प्रकारान्तरेण दुःखैः पीडितानां जीवानां क्लेशशान्तिं न उशन्ति न मन्यन्ते विवेकिनः॥ ४०॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नतिपूर्वकं मुख्यं भगवत्प्राप्त्युपायं ध्यानं यजनं च दर्शनं च उत्तमाधिकारिणं स्तौति द्वाभ्याम् । वासुदेवाय भगवते नमः प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय संकर्षणाय च नमः, भगवन् तुभ्यं त्वदर्थं त्वां धीमहि ध्यायेम ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इतीति इत्थं मूर्त्यभिधानेन अमूर्तिकं प्राकृतमूर्तिशून्यं मंत्रमूर्तिकम्, मंत्रः वाच्यवाचकयोरभेदात् वासुदेवादिनाममंत्रवाच्या मूर्तिर्यस्य स मंत्रमूर्तिकोऽप्राकृतमूर्तिः, तं यज्ञपुरुषं यो यजते स सम्यग्दर्शनः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं नतिपूर्वकध्यानयजनपराणां भगवतो दर्शनं भक्तिश्च प्राकृतदेहवियोगपूर्वकाप्राकृतदेहप्राप्तिश्च भवतीति स्ववृत्तांतकथनेन सूचयति—हे ब्रह्मन् स्वनिगमं स्वोपदेशं मयानुष्ठितमवेत्यावधार्य केशवः ब्रह्मशिवजनकः, ज्ञानं स्वस्मिन् भावं भक्तिम् ऐश्वर्यम् अप्राकृतदेहादिकमग्रिमाध्याये वक्ष्यमाणमदात् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ हे अदभ्रश्रुत हे विपुलकीर्ते ! त्वमपि विभोः विश्रुतं यशः प्रख्याहि श्रीभागवतनिबंधेन कथय, येन विश्रुतप्रबंधेन विदां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते यद्यतः अन्यथा दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां क्लेशनिर्वाणं न उशंति न मन्यंते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

यानि तु पुनः पंचरात्रे मंत्राराधनप्रकारेण पुरश्चरणादीनि कर्माणि तेषां निर्णयमाह द्वाभ्यां नमो भगवत इति । इयं हि भगवद्गायत्री नारदोपास्या, अत्र चतुर्मूर्तीनामभिधानं धीमहीत्यर्थाच्चतुर्मूर्तीर्ध्यायेम । तस्य फलं चतुर्मूर्तिः तदपि न भोगार्थं किंतु नमनार्थं तदपि न परोक्षतया किंतु प्रत्यक्षतया चतूरूपस्यापि चतूरूपमपि भगवानित्यर्थः । चकारादन्यान्यपि रूपाणि संगृहीतानि हयग्रीवादीनि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अस्या गायत्र्या विनियोगमाह—एवंरूपेण मूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मंत्रेण करणेन मंत्रे मूर्तिः शरीरं यस्य मंत्रार्थरूपममूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तप्राकृतमूर्तिरहितं यज्ञपुरुषं यज्ञरूपं पुरुषं वा यो यजते जपहोमादिना सम्यग्दर्शनो भवति, भगवंतं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अत्र फलं मयानुभूतमिति संदेहाभावायाह इमं स्वनिगममिति । स्वस्य निगमो वेदः, आज्ञेति यावत्, सा आज्ञा मया कृता यथोक्तः पंचरात्रमार्गोनुष्ठितः पूर्वकल्प एव तद् मह्यं ज्ञानं दत्तवान् ऐश्वर्यं च भक्तिं च यथा ब्रह्मशिवयोः, तदाह केशव इति केशयोर्वं सुखं यस्मादिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषां कर्मणां निर्णय उक्त इति सर्वमुपपाद्य उपसंहरन् निर्धारितमुपदेशमाह त्वमपीति । यथा मया तस्याज्ञा परिपालिता तथा त्वमपि परिपालय, आज्ञापरिपालनसामर्थ्यं सिद्धवत्कारेणाह अदभ्रश्रुत इति । अनल्पं वेदादीनां श्रवणं यस्येति विभोः विश्रुतं कीर्तिः चरित्रमिति यावत् मध्ये चरित्रस्य माहात्म्यमाह येन विश्रुतेन वेदान्तज्ञानिनां बुभुत्सितं भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा समाप्यते "यावद् यश्चास्मि यादृश" इति बुभुत्सा वा परमभक्तिं जनयित्वा न जानाति तस्मात्तदाख्याहि । किंच निस्तारार्थं सर्वैर्यत्नः कर्त्तव्यः संक्लेशाभिभूतैः कर्त्तुमशक्य इति क्लेशनिवृत्त्यर्थं चाख्याहि । आख्यानेनैव दुःखैर्मुहुरर्दितानां संक्लेशनिवारणमुशंति सर्वे प्रमाणविदः । अत्र उपायांतरं नास्ति क्लिष्टानां क्लेशनाशकं तदाह नान्यथेति ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नमो भगवत इत्यत्र । तस्य फलमिति । ध्यानस्य फलम् ॥ ३७ ॥

इति प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं भगवत्समर्पितकर्मणां श्रवणादिभक्तिहेतुत्वमुक्तं तत्र कथं कीर्तयन्ति किञ्च तस्य फलमित्यपेक्षायां स्वोक्तनारदपञ्चरात्रतन्त्रप्रकारेण कीर्तनं प्रदर्शयंस्तत्फलं तत्त्वज्ञानमित्याह—नम इति द्वयेन । तुभ्यं चतुर्मूर्त्तये भगवते निरतिशयैश्वर्यादिमते नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहीत्यन्वयः । वासुदेवाय चित्ते उपास्याय मूलभूताय । प्रद्युम्नाय बुद्धावुपास्याय सृष्टिकर्त्रे । अनिरुद्धाय मनस्युपास्याय सर्वपालकाय । सङ्कर्षणाय अहङ्कारे उपास्याय संहारकर्त्रे । चकारादन्यासामपि भगवन्मूर्तीनां ग्रहणम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इत्येवं मूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकमन्त्रेण यो मन्त्रमूर्तिं मन्त्रैः प्रतिपादिताः सच्चिदानन्दात्मिका मूर्तयो यस्य तम्, अमूर्तिकं कर्माधीनप्राकृतमूर्तिरहितं यज्ञपुरुषं यज्ञादिकर्मफलदातारं यजते जपहोमनमस्कारादिना पूजयति स एव पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति । लीलाविशिष्टं भगवन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अत्र सन्देहो न कर्त्तव्यो मयाऽनुभूतत्वादित्याशयेनाह—इममिति । अस्मिन्नुक्तेऽर्थे विश्वासयोग्यस्त्वमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । इमं क्रमेण पूर्वोक्तं स्वनिगमं स्वाज्ञारूपवेदप्रतिपादितं साधनजातं मदनुष्ठितमवेत्य ज्ञात्वा केशवः ब्रह्मरुद्रयोरपि सुखदाता भगवान्मे मह्यं स्वतत्त्वज्ञानं अणिमाद्यैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं भक्तिं चादादित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ निर्धारितमुत्तरमुपसंहरति—त्वमिति । हे अदभ्रश्रुत इति सम्बोधनेन अदभ्रमनल्पं बहु वेदादीनां श्रुतं श्रवणं यस्य तस्य तवैतदशक्यं नास्तीति सूचयति । विभोर्विविधरूपेण विक्रीडतो भगवतो विश्रुतं कीर्तिं चरित्रं त्वमपि प्रख्याहि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकर्षेण प्राधान्येनाख्याहि वर्णयेत्यन्वयः। एतेन सिद्धानां साधकानां तव च महानुपकारो भविष्यति, तत्र सिद्धानामपि भगवच्चरित्रबुभुत्सा भवति साऽपि येन वर्णितेन विश्रुतेन समाप्यते निवर्त्तते, साधकानां तु परमं साधनमिदमित्याह-दुःखैरिति। आध्यात्मिकादिभिस्त्रिविधैस्तापैर्मुहुः पुनः पुनरर्दितः पीडित आत्माऽन्तःकरणं येषां तेषां संक्लेशानां निर्वाणं निवृत्तिमन्यथा भगवद्यशश्रवणकीर्त्तनादि विना प्रकारान्तरेण न उशन्ति सर्वे प्रमाणविदो न मन्यन्त इत्यर्थः। सर्वोपकारार्थं अवतीर्णस्य तवाप्यवतारसाफल्यं आत्मसन्तोषश्चानेनैव भविष्यति नान्यथेति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे मध्यमाधिकारनिरूपणे ॥ विवृतः पञ्चमोऽध्यायो व्यासोत्तरनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रभो! आप भगवान् श्रीवासुदेवको नमस्कार है। हम आपका ध्यान करते हैं। 'प्रद्युम्न, अनिरुद्ध और संकर्षणको भी नमस्कार है' ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार जो पुरुष चतुर्व्यूहरूपी भगवन्मूर्तियोंके नाम द्वारा प्राकृत-मूर्तिरहित अप्राकृत मन्त्रमूर्ति भगवान् यज्ञपुरुषका पूजन करता है, उसीका ज्ञान पूर्ण एवं यथार्थ है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्! जब मैंने भगवान् की आज्ञाका इस प्रकार पालन किया, तब इस बातको जानकर भगवान् श्रीकृष्णने मुझे आत्मज्ञान, ऐश्वर्य और अपनी भावरूपा प्रेमाभक्तिका दान किया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ व्यासजी! आपका ज्ञान पूर्ण है; आप भगवान्की ही कीर्ति का उनकी प्रेममयी लीलाका वर्णन कीजिए। उसीसे बड़े-बड़े ज्ञानियोंकी भी जिज्ञासा पूर्ण होती है। जो लोग दुःखोंके द्वारा बारबार रौंदे जा रहे हैं, उनके दुःखकी शान्ति इसी से हो सकती है, और कोई उपाय नहीं है ॥ ४० ॥

पाँचवाँ अध्याय समाप्त

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदा
वाराणसी-5

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ षष्ठोऽध्यायः

सूत उवाच

एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च। भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

व्यास उवाच

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव। वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥
स्वायम्भुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः। कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३ ॥
प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम। न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

व्यासस्य प्रत्ययार्थं च षष्ठे प्राग्जन्मसम्भवम्। स्वभाग्यं नारदः प्राह कृष्णसंकथनोद्भवम्॥

स्वयमपि तथा चिकीर्षुर्गुरूपदेशानन्तरभावि तच्चरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति। विप्रवसिते दूरदेशगमने कृते सति विज्ञानस्यादेष्टृभिरुपदेशकर्तृभिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ परं वय उत्तरमायुस्ते त्वया वर्तितं नीतम्। इदमिति दासीपुत्रभूतं कलेवरमुदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एष कल्पांतलक्षणः कालस्ते स्मृतिं कथं न व्यवधान्न खंडितवान्। अडागमाभावस्त्वार्षः। हि यत एष सर्वस्य निराकृतिरपलापो यस्मात्सः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

प्रत्ययार्थं विश्वासार्थं कृष्णसंकथनेन कृष्णकीर्त्तनेनोद्भवो यस्य तत्स्वभाग्यम्। इदं व्यासनारदसंवादोपाख्यानं सूतः शौनकादिभ्योऽब्रवीदिति विज्ञापयितुमाह–एवमिति। हे ब्रह्मन्निति। त्वं तु सर्वं जानास्येव परं तु ब्राह्मणानां परोपकृतिस्वभावत्वादयमपि हरियशोवर्णनेन शुद्धो भवत्विति कृपया मां पृच्छसीति भावः। अत्र ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणजातिपरो ज्ञेयः। "व्यासः सत्यवतीसुतः" इत्यनेनाहो ब्रह्मवीर्यमहत्त्वं दाशावितमत्स्युदरजातकन्योद्भूतोपि वेदविभाजकत्वाद्व्यास इति नाम विप्रर्पिरभूदिति ध्वनितम्। तथा चिकीर्षुरहमपि नारदशिष्यत्वान्नारदाचरितमेव ग्रहीष्यामीतीच्छावान्। विप्रवसित–इह संप्रसारणाभाव आर्षः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततः भिक्षुप्रवासानंतरं तेषां गृहस्थेतरत्वाद्भिक्षुत्वम्। गृहस्थेतरके। "भिक्षुराश्रमे ब्राह्मणेऽपि च" इति निरुक्तिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्वयंभुवो ब्रह्मणः सकाशाद्योनिव्यवधानं विना भवतीति स्वायंभुवस्तत्संबुद्धौ तथा। अत्रोवङादेशस्त्वार्षः। ब्रह्मपुत्रत्वात्तव त्रिकालज्ञत्वमस्तीत्यत एतद्वृत्तं वदेति भावः। उत्तरं बाल्यावस्थापश्चिमम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपलापो नाशः ॥ ४ ॥

अस्मिन्पर्याये दीपनी न।

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

'अन्ववोचन् गमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः' इत्युक्तं तत उपरितनं देवर्षिवृत्तांतं जिज्ञासुः पृच्छति व्यास इत्याह सूत एवमिति। इत्थं वर्णितं देवर्षेर्जन्म कर्म च पौर्वदैहिकं निशम्य स सत्यवत्याः सुतो भगवान् श्रीव्यासः तं देवर्षिं हे ब्रह्मन् शौनक भूयः पुनः पप्रच्छ ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमेवाह भिक्षुभिरिति त्रिभिः। ते तव विज्ञानादेष्टृभिर्विज्ञानोपदेष्टृभिः भिक्षुभिः संन्यासिभिर्विप्रवसिते चातुर्मास्यांतेऽन्यत्र गते सति ततः पश्चाद्भवानाद्ये वयसि वर्त्तमानः किं कृतवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे स्वायंभुव ते त्वया परं वयः भिक्षुविप्रवासप्रभृतिवयः कया वृत्त्या वर्त्तितं नीतं कथं वा प्राप्तकाले इदं कलेवरमुदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसि ? प्राक्कालीयमपि कलेवरं वृत्तांतकथनमुखेन प्रस्तुतत्वादिदमिति सन्निहिततया परामृश्यते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हे मुनिसत्तम प्राक्कल्पविषयां पूर्वकल्पीयामेतां भिक्षूपदेशप्राप्तां भगवत्स्मृतिमेष कालो न व्यवधान्न तिरोहितवान्। अडभाव आर्षः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा न व्यवधान् किमिति प्रश्नो विवक्षितः। व्यवधायकत्वसूचनाय कालं विशिनष्टि–एष कालः सर्वनिराकृतिः सर्वविनाशकः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदं व्यासनारदसंवादोपाख्यानं सूतः शौनकादिभ्योऽब्रवीदिति विज्ञापयितुमाह एवमिति। हे ब्रह्मन् सत्यवतीसुतो व्यासः देवर्षेर्जन्म कर्म च एवं श्रुत्वा पुनरपि तं नारदं पप्रच्छेत्येकान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ नारद स्नेहपाशात्तद्यशःख्यापनाय च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वज्ञोपि व्यासस्तद्वयःशेषवृत्तिं पृच्छति भिक्षुभिरिति। तव विशिष्टज्ञानोपदेष्टृभिर्भिक्षुभिर्ज्ञानभिक्षादानशीलैर्विप्रवसिते देशांतरं गते आद्ये बाल्ये वयसि वर्तमानो भवान् तदनंतरं किमकरोदित्येकान्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदेव विविच्य पृच्छति स्वायंभुवेति। स्वयंभुवो ब्रह्मणः पुत्र ते तव परं ज्ञानोपदेशोत्तरकालीनं वयः कया वृत्त्या वर्तितं मरणकाले प्राप्ते इदं शरीरं वा उदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसीत्येकान्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सर्वेषां पूर्वजन्मसंज्ञादीनां निराकृतिर्निराकरणं यस्मात्सर्वनिराकृतिरेष कालः सुरसत्तम ज्ञानिश्रेष्ठ! तवातीतब्रह्मकल्पविषयामेतां स्मरणशक्तिं नैव व्यवधात् तिरोहितां नैवाकरोत् आश्चर्यमेतदित्यस्मिन्नर्थे हिशब्दः, एवकारस्त्ववधारणार्थः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विशेषज्ञानार्थं भूयः पप्रच्छ ॥ १ ॥ ❀ ❀ भिक्षुभिर्विप्रवसिते भिक्षूणां विशेषेण प्रवासे जाते सतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इदं सम्प्रति वर्ण्यमानम् ॥ ३–१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षष्ठे गत्वा वनं कृष्णदर्शनं तद्वचःश्रुतिः। तद्दत्तचिन्मयतनोर्नारदेनाप्तिरुच्यते ॥ १ ॥ ❀ ❀ विप्रवसिते तस्मात् प्रवासतो विच्युते, संप्रसारणाभाव आर्षः। किमकरोदिति त्वच्छिष्योऽहमपि तथा चिकीर्षामीति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इदं दासीपुत्रभूतं कलेवरं कथम् उत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न व्यवधात् व्यवधाय न खण्डितवान्, अडागमाभाव आर्षः। निराकृतिर्विनाशः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विप्रवसिते चातुर्मास्यांतेऽन्यत्र गमने कृते ॥ १ ॥ ❀ ❀ परं वयः गुरुवियोगोत्तरवर्ति वयः उदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न व्यवधात् न तिरोहितवान्, अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

मध्यमेनाधिकारेण पदार्था विनिरूपिताः। श्रवणस्य फलं चांतर्ज्ञानरूपं प्रदर्शितम् ॥
षष्ठे तु बाह्यं तस्यैव कीर्त्तनावधि वर्ण्यते। बाह्याभावे त्वांतरस्य व्यर्थतेति निरूप्यते ॥

पूर्वाध्यायांते अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यमित्युक्तं तत्र संदेहः श्रवणमेव निरूपितमवांतरज्ञानं च। किं तदानीमेव भगवता ऐश्वर्यं दत्तं कालांतरे वेति श्रोतव्यविषयनिरूपकस्य फलकथनार्थं भवति विचारणा। अतः पृच्छतीत्याह एवमिति। नारदोक्तौ यथार्थत्वमित्यवगतौ हेतुमाह भगवानिति। असंभावितत्वं निराकरोति देवर्षेरिति। हे ब्रह्मन् शौनक भूयः प्रश्नस्तूष्णींभावात् आदराधिक्ये ज्ञात एव विशेषकथनात् भगवत्कृपया एतावज्ज्ञातमिति कथितोपि पुनः प्रश्नः। अनतिप्रयोजनं पृच्छतीति च सत्यवतीसुत इत्युक्तम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमाह त्रिभिः, भिक्षुभिरिति। प्रकृतशरीरत्यागज्ञाननाशाभावः ब्रह्मविदो न किंचित् कर्त्तव्यमिति योगेनैव शरीरत्यागो मोक्ष इति कालस्त्वनतिक्रमणीय इति पृष्टः ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्वायंभुवेतीदानींतनसंबोधनं वृत्तिर्जीविका शरीरनिर्वाहिका कथमिति योगादिप्रकाराः वार्थविशेषे पुनरित्यर्थः। काले प्राप्ते अप्राप्ते वेति प्रश्नः। इदमिति बुद्ध्या पुरः स्थितं वेति पाठेऽप्यनादरः। कालजन्यं कालो गृह्णातीति वा आह काल इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एतां स्मृतिं संस्कारनाशेन पूर्वकल्पविषयेभ्यः व्यवहितां कथं न क्षयं कृतवान्, तदा इयं स्मृतिः शब्दमूला स्यात् इदानीं तु प्रत्यक्षमूलेति देवानां भक्तानामपि सतां स्मृतिं कालो नाशयति तव तु नेत्याश्चर्येण संबोधनम्। अल्पस्याप्येतदभावाभाव एवकारः। कार्यदर्शनाद्युक्तता हिशब्दार्थः कालमाहात्म्यं च प्रत्यक्षसिद्धं भगवत्त्वात् कालं साक्षात् कृत्वाह एष इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ षष्ठाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं द्वयोरर्थमाहुः मध्यमेनेत्यादि। तस्यैवेति श्रवणस्यैव। वर्ण्यत इति। फलमित्यनुषज्यते। बाह्याभाव इति। कीर्तनाभावे। इति निरूप्यत इति। इतो हेतोर्व्यासपादैरुपनिबध्यते। तथा च फलोपोद्घातः सङ्गतिरित्यर्थः। श्रोतव्यविषयनिरूपकस्येति श्रोतव्यो यो विषय ऐश्वर्यदानरूपस्तन्निरूपयितुर्नारदस्येत्यर्थः। भवतीति श्रोतुर्भवतीत्यर्थः। एवं निशम्येत्यत्र। तूष्णीम्भावे हेतुमाहुः आदरेत्यादि। तथा च मदुक्तौ व्यासस्यादरोस्ति न वेति ज्ञातुं नारदस्य तूष्णींभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ भिक्षुभिरित्यत्र। तदेति। कालेन संस्कारनाशे ॥ २ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कृष्णभक्तिप्रभूतं च व्यासचिन्तानिवृत्तये। अद्भुतं स्वफलं षष्ठे नारदेन निरूप्यते ॥

'इमं स्वानिगमं ब्रह्मन्' इति सङ्क्षेपत उक्तं श्रीनारदचरितं स्वयं विस्तरेण तच्छ्रोतुकामो व्यासस्तं पुनः पृष्टवानित्याह–एवमिति। भगवद्भक्तानां भगवद्भक्तचरितश्रवणे सङ्क्षेपतः सन्तोषो न भवतीति तु स्वदृष्टान्तेन ज्ञेयमिति सूचयन् सम्बोधयति–हे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मन्निति । एवं देवर्षेर्जन्म कर्म च निशम्य श्रुत्वा सत्यवतीसुतो भगवान् सर्वज्ञो व्यासस्तं नारदं भूयः पुनः पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमेव दर्शयति-भिक्षुभिरिति त्रिभिः । तव विज्ञानादेष्टृभिर्भिक्षुभिः संन्यासिभिर्विप्रवसिते चातुर्मास्यान्तेऽन्यत्र गमने कृते सति ततस्तदनन्तरं भवान् किमकरोदित्यन्वयः । एवं तत्त्वोपदेशे जातेऽपि बालस्य तवान्यत्रासक्तिस्तत्त्वविस्मृतिश्च सम्भवत्यतः कथमुपदेशसाफल्यं फलं च दृश्यते इत्याश्चर्येणाह-आद्ये वयसि वर्त्तमान इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ तव वचने मम महान् विश्वासोऽस्तीति सूचयन् ब्रह्मपुत्रत्वेन सम्बोधयति-हे स्वायम्भुवेति । ते त्वया परं वयस्तदुत्तरमायुः कया वृत्त्या जीविकया वर्तितं नीतम् । मृत्युकाले प्राप्ते इदं वृत्तान्तकथनमुखेन प्रस्तुतं दासीपुत्ररूपं कलेवरं कथमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सुराणामपि प्राक्स्मृतिविनाशो दृश्यते, तव तन्नास्तीत्यतो ज्ञायते त्वं तेभ्योऽपि श्रेष्ठोऽसीति । सूचयन् सम्बोधयति-हे सुरसत्तमेति । प्राक्कल्पविषयां प्राक्कल्पीयामेतां भिक्षूपदेशादिविषयां ते तव स्मृतिमेष कालः कथं न व्यवधात् कथं न तिरोहितां चकारेत्यन्वयः । अडागमाभाव आर्षः । हि यस्मादेष कालः सर्वनिराकृतिः सर्वस्य निराकृतिः निराकरणं विनाशो यस्मात्तथाभूतः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

नारदजीके पूर्वचरित्र का शेष भाग

श्रीसूतजी कहते हैं—शौनकजी ! देवर्षि नारदके जन्म और साधनाकी बात सुनकर सत्यवतीनन्दन भगवान् श्रीव्यासजीने उनसे फिर यह प्रश्न किया ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीव्यासजीने पूछा—नारदजी ! जब आपको ज्ञानोपदेश करनेवाले महात्मागण चले गये, तब आपने क्या किया ? उस समय तो आपकी अवस्था बहुत छोटी थी ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्वायम्भुव ! आपकी शेष आयु किस प्रकार व्यतीत हुई और मृत्युके समय आपने किस विधिसे अपने शरीरका परित्याग किया ? ॥ ३ ॥ ❀ ❀ देवर्षे ! काल तो सभी वस्तुओंको नष्ट कर देता है, उससे आपकी इस पूर्वकल्पकी स्मृतिका कैसे नाश नहीं किया ? ॥ ४ ॥

नारद उवाच

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम । वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतद'कारषम् ॥ ५ ॥
एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी । मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥ ६ ॥
सास्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती । ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥
अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया । दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

अकार्षं कृतवानहम् । रेफषकारयोर्विश्लेषश्छंदोऽनुरोधेन ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र तावत्कंचित्कालं तत्रैव मातृस्नेहयंत्रितो न्यवसमित्याह त्रिभिः । एक एव अहमात्मजः यस्याः सा । योषिदिति मूढेति च स्नेहानुबंधे हेतुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किंकरीत्यस्यार्थं प्रपंचयति । सेति । अस्वतंत्रा सा अतो न कल्पा न समर्था आसीत् । दारुमयी योषेत्यतिपारवश्ये दृष्टांतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदेवं सा स्नेहं चक्रेऽहं च दिगादिष्वनभिज्ञोऽतस्तत्रैव न्यवसमित्याह । अहं च तस्मिन्ब्रह्मकुले तस्याः मातुः स्नेहानुबन्धस्यावेक्षया कदा विरमेदिति प्रतीक्षयेत्यर्थः । ऊषिवान्वासं कृतवान् । पंचहायनः पंचवर्षः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतद्वक्ष्यमाणम् । छन्दोनुरोधेन छंदोभंगभयात् । तदुक्तम् "मूर्द्धरेफा विकल्प्यंते छन्दोभंगभयादिह" इति विश्वनाथेन ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र तावदिति वाक्यालंकारे । तत्रैव विप्राश्रम एव । योषितां मूढानां च पुत्रादिषु स्नेहाधिक्यात् । योषितां मध्ये मूढेति वाऽत एव किंकरी दास्यमापन्ना । नान्या गतिराश्रयो यस्य तस्मिन्मयि स्नेहस्यानुबन्धनं चक्रे । "अनुबन्धस्तु बन्धे स्यात्" इत्यभिधानात् । अत्रानुपसर्गो धात्वर्थानुगाम्येवातः स्नेहबन्धनं चक्र इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतोऽस्वतंत्रत्वात् अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः । मत्पुत्रस्य सुखमुद्वाहादि भवतु, यदधुनास्य सुखाद्यस्ति तदन्वहमेधतामित्येवं सदैवेच्छेत्यर्थः । ईशस्य स्वामिनो वशे लोकः सेवकजन इति वा । दारुमयी योषा काष्ठपुत्तलिका यथा प्रनर्त्तकपुरुषाधीना तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अतो दिगाद्यनभिज्ञत्वात् । ब्रह्मकुले ब्राह्मणगृहे । "कुलं वंशे गृहे सार्थे जातिसांकर्ययोरपि" इत्यभिधानात् । इत्यर्थ इति । कदेयं मां त्यक्ष्यति मरिष्यतीति प्रतीक्षां कुर्वाणस्तत्रैवावसमिति भावः । पञ्च हायनाः परिच्छेदका यस्य स तथा, "हायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

योगक्षेमम् अलब्धलाभलब्धपरिरक्षणरूपमित्यर्थः ॥ ७-११ ॥

---

१. प्रा० पा०—कारिषम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अस्मिन्पयार्ये दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्टः यथावत्स्ववृत्तान्तं वक्तुमारेभे नारदः । भिक्षुभिरिति । तत इत्यन्तस्य पूर्ववदेवार्थः । एतद्वक्ष्यमाणमकारषमकार्षं कृतवानिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह एकात्मेत्यादिना कल्पांत इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । एकोहमात्मजः पुत्रो यस्याः सा मम जननी माता योषेति स्वभावोक्तिः जननीत्यनेनैव स्त्रीत्वोक्तेः । अत एव मूढा किंकरी, अनेन पराधीनत्वमुक्तम् । अनन्यगतौ गतिः पोषणोपाय अनन्यपोषके मय्यात्मजे स्नेहानुबन्धनं स्नेहपारवश्यं चक्रे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सा मम जननी अस्वतन्त्रा किंकरीत्वादत एव मम योगक्षेममिच्छत्यपि न कल्पनसमर्था बभूव । योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः, योगोऽलब्धलाभः, लब्धपरिरक्षणं रक्षितविवर्द्धनं तस्य पात्रे प्रतिपादनं च क्षेमः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अहं च तदा पंचहायनः पंचवर्षवयस्को बालकः । अत एव दिग्देशकालाव्युत्पन्नः दिग्देशकालस्वभावानभिज्ञः तदवेक्षया मात्रवेक्षया तद्देहावसानप्रतीक्षणेन हेतुत्वेनेत्यर्थः, तस्मिन्ब्रह्मकुले ब्राह्मणगृहे उषितवानस्मि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विज्ञातस्वकीर्तिवितरणव्यासाभिप्रायो नारदस्तत्प्रश्नं परिहरति भिक्षुभिरिति । उक्तार्थश्लोकोयम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स्वस्य संन्यासिनामनुगमने कारणमाह एकात्मजेति । अहमेक एव आत्मजोपत्यं यस्याः सा, तथा योषितां मध्ये मूढा विवेकज्ञानशून्या किंकरी दासी च एवंविधा मम जननी न अन्या गतिराश्रयो यस्य सोऽनन्यगतिः तस्मिन्नात्मजे मयि स्नेहानुबन्धनं चक्र इत्येकान्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ केवलं स्नेहमेव बद्धवती न त्वशनवसनादिदानपूर्वकमित्याह सेति । मम योगक्षेममप्राप्तस्य प्राप्त्युपायं योगं प्राप्तस्य प्रतिपालनं क्षेममिच्छती अस्वतन्त्रा पराधीना कल्पा समर्था नासीदित्येकान्वयः, कुतो लोकः सेवको जनः ईशस्य स्वामिनो वशे हि यस्मात्तस्मादित्यर्थः । ईशावास्यमिति श्रुतेरीशस्य परमेश्वरस्येति वा कथमिव दारुमयी काष्ठनिर्मिता योषा यथा जडप्रवर्तकयन्त्रपुरुषाधीना तथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तर्हि किमिति तत्र वास इति तत्राह अहमिति । चशब्द एवार्थः पूर्वेण समुच्चयार्थो वा । अहं तस्याः मातुरपेक्षया तस्मिन् ब्रह्मकुल एव ब्राह्मणगृह एव ऊषिवानित्यन्वयः । 'कुलं वंशे गृहे नार्थे जातिसाङ्कर्ययोरपी'त्यभिधानात् तत्र वासे हेत्वन्तरमाह दिगिति । दिगाद्यनभिज्ञाने कारणमाह बालक इति-पंच हायनाः संवत्सराः यस्य स तथोक्तः योहं दिगाद्यनभिज्ञः पंचहायनो बालकः सोहमित्येकान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अकारषमिति रेफषकारविश्लेषः छन्दोऽनुरोधेन । यदुक्तम् 'ऊर्द्ध्वरेफा विकल्प्यन्ते छन्दोभंगभयादि'हेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एकोऽहमेवात्मजो यस्याः सा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अस्वतन्त्रा अतो न कल्पा न समर्था ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदपेक्षया तत्कर्त्रीका या अपेक्षा तया सा मां न त्यजतीत्यहमप्यवसमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अकार्षम् कृतवानहम् ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ ऊषिवान् वासं कृतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

शास्त्रार्थदार्ढ्याद्वा प्रथमप्रश्ने उत्तरमाह भिक्षुभिरित्यादिना एवं कृष्णमतेरित्यन्तेन । ब्रह्मविदोपि भगवदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः दृष्टे च भगवति तदाज्ञा कर्त्तव्येति अनुवादतः प्रतीयते । पूर्वावधारणात् एतदपि वक्ष्यमाणं त्रिभिः प्रतिबंधकतामेकेनाभावं चाह भगवाननुगुणश्चेदग्रिमावस्था संपादनीयेति नान्यथा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नारदस्तु भगवत्प्रतीक्षया स्थित इत्याह त्रिभिः एकात्मजेति । एक एव आत्मजो यस्याः सा आसक्त्याधिक्ये हेतुः, मे जननीति पूर्वावस्थां स्मृत्वा जनयित्री योषितामपि मध्ये मूढा उपदेशाभावायोक्तं किंकरीति । उपदेशावसराभावः सूचितः । आत्मजे अनन्यगताविति स्वभाविकौपाधिकहेतू स्नेहस्य निरूपितौ ॥६॥ ❀ ❀ स्नेहेन अनु पश्चादात्मनो बंधनं तत्र स्नेहानुबंधनमेव जातं न कार्यं अन्यथा विषयेण ममापि बंधः स्यादित्यभिप्रायेणाह-सा माता अस्वतन्त्रा स्वाम्यधीना वा अत एव न कल्पा मम योगक्षेमादौ न समर्था । कुंडलादौ योगः, प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः, ब्रह्मविदः सर्वदेवतासन्निधानेन कथं न योगक्षेमप्राप्तिः, तत्राह-ईशस्य वशे लोक इति मत्त एव पृथग्विधा इति प्रमाणं हिशब्देन सूचितम् ईशस्य भगवतः कालस्य वा यथा स्त्रीप्रतिमा कुहकेच्छया नृत्यति एवं सर्वोऽपि लोकश्चेष्टते इति भगवज्ज्ञानवतो बुद्धिः कालपक्षेपि तथा कर्मभूतभौतिकपक्षे त्वन्यथा तदग्रे वक्ष्यामः, यथा योषित्पुत्तलिकां कुहकोपि न स्वातन्त्र्यादिधर्मयुक्तां करोति तथा भगवानपि जीवान् तदाह योषेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अहं चेति । चकारात् यथा माता ईश्वराधीना तथाहमपि, भिन्नतया ग्रहणं विशेषतस्तदधीनत्वात् तद्ब्रह्मकुले स्वामित्राह्मणानां कुले अनेनान्नदोषो निवारितः । तदवेक्षया मातृकृतप्रतिबन्धकाभावापेक्षया दिशः पूर्वादयः, देशः स्वदेशादयः कालाः, दिनरात्रिप्रभृतयः, तेन क स्वातन्त्र्यमिति विवेकरहितः । अनेन लौकिकापरिज्ञानं अतस्तेनापि न बंधात्मविस्मरणे बालक इति विषयसंबंधाभावः पंचहायन इति पराधीनता च ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

उत्तरग्रन्थे भिक्षुभिरित्यत्र। प्रथमप्रश्न इति कृतिप्रश्ने। एतेषां त्रयोविंशतिश्लोकानां तात्पर्यमाहुः ब्रह्मविद् इत्यादि। 'एकात्मजे'त्यादिश्लोकचतुष्टयोक्तितात्पर्यमाहुः भगवानित्यादि। अग्रिमावस्था भगवत्साक्षात्कारार्थकयत्नकरणावस्था। आनुगुण्यसन्देहे यत्कार्यं तदाहुः अन्यासक्तिरित्यादि। तादृशमिति आनुगुण्यजनकम्॥५॥ ❀ ❀ एकात्मजेत्यत्र। आत्मन इति ममेत्यर्थः। तत्रेति मातृकर्तव्यपदार्थमध्ये। योग इति अलब्धस्य सम्पादनम्॥ ६-८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमापृष्ट उत्तरमाह–भिक्षुभिरित्यादिना। तत इत्यन्तस्यार्थ उक्त एव। एतद्वक्ष्यमाणकार्यं कृतवानहम्॥५॥ ❀ ❀ तत्र प्रथमं स्वमातुर्वृत्तान्तमाह–एकात्मजेति। मे मम जननी माता मयि स्नेहस्यानुबन्धनं चक्रे इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह–आत्मजे इति। पुत्रे स्वभावत एव स्नेहो भवतीति तु सर्वजनप्रसिद्धमेव, तत्रापि पुत्रान्तरे सति स्नेहो विभक्तो भवति तदपि नासीदित्याह–एकात्मजेति। एकोऽहमेवात्मजो यस्याः सा। एवमपि पित्रादिरक्षकान्तरे सति मातुर्मनसः स्वास्थ्यं भवति तदपि नासीदित्याह–अनन्यगताविति, नास्ति अन्या गतिः मातुः सकाशाद्रक्षकान्तरं यस्य तस्मिन्। ननु विवेके सति कथमेवं मोह इत्याशङ्क्याह–मूढेति। तत्र हेतुमाह–योषिदिति। स्वभावतो योषितां मूढता प्रसिद्धैव। ननु काचिच्छ्रवणादिना विवेकवत्यपि भवतीत्याशङ्क्य तस्याः श्रवणादिसावकाश एव नासीदित्याशयेनाह–किङ्करीति॥६॥ ❀ ❀ सा मम जननी मम योगक्षेममिच्छत्यपि कल्पा तत्तत्सम्पादने समर्था नासीदित्यन्वयः। कुतः? यतोऽस्वतन्त्रा। तत्र लौकिकदृष्ट्या तु पारतन्त्र्यं किङ्करीत्यनेनैव सूचितम्। परमार्थदृष्ट्या सर्वोऽपि लोक ईश्वराधीनः सर्वोऽपि स्वयोगक्षेममिच्छति सति तत्सिद्धिस्तु ईश्वराधीनैवातस्तस्याः पारतन्त्र्ये तु किं वक्तव्यमित्याशयेनाह–ईशस्येति। तत्र "ईशावास्यमिदं सर्वं" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं सूचयति–हीति। तत्र दृष्टान्तमाह–योषेति, दारुमयी योषापुत्तलिका यथा नर्त्तकवशेन नृत्यति तथेत्यर्थः। तत्रालब्धलाभो योगः, लब्धपरिरक्षणं रक्षितस्य वर्द्धनं पात्रे प्रतिपादनं च क्षेमस्तयोः समाहारो योगक्षेममिति॥७॥ ❀ ❀ इदानीं स्ववृत्तं दर्शयन् मातृस्नेहयन्त्रितोऽहं कञ्चित्कालं तत्रैव न्यवसमित्याह–अहमिति। अहं च तदा पञ्चहायनः पञ्चवर्षवयस्को बालकः। अत एव दिग्देशकालाव्युत्पन्नः दिशः पूर्वादयः, देशाः प्रयागादयः, काला दिनरात्रिप्रभृतयस्तदनभिज्ञः तदवेक्षया मातृकृतस्नेहरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यपेक्षया तद्ब्रह्मकुले मातृसेवितब्राह्मणानां गृहे ऊषिवान् न्यवसमित्यन्वयः॥८॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीनारदजीने कहा—मुझे ज्ञानोपदेश करनेवाले महात्मागण जब चले गये, तब मैंने इस प्रकार अपना जीवन व्यतीत किया—यद्यपि उस समय मेरी अवस्था बहुत छोटी थी॥५॥ ❀ ❀ मैं अपनी माका इकलौता लड़का था। एक तो वह स्त्री थी, दूसरे मूढ़ और तीसरे दासी थी। मुझे भी उसके सिवा और कोई सहारा नहीं था। उसने अपनेको मेरे स्नेहपाशसे जकड़ रक्खा था॥६॥ ❀ ❀ वह मेरे योगक्षेमकी चिन्ता तो बहुत करती थी, परन्तु पराधीन होनेके कारण कुछ कर नहीं पाती थी। जैसे कठपुतली नचानेवालेकी इच्छाके अनुसार ही नाचती है, वैसे ही यह सारा संसार ईश्वरके अधीन है॥७॥ ❀ ❀ मैं भी अपनी माके स्नेहबन्धनमें बँधकर उस ब्राह्मण-बस्तीमें ही रहा। मेरी अवस्था केवल पाँच वर्ष की थी; मुझे दिशा, देश और कालके सम्बन्धमें कुछ भी ज्ञान नहीं था॥८॥

एकदा निर्गतां गेहाद् दुहन्तीं निशि गां पथि। सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः॥ ९॥
तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः। अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम्॥ १०॥
स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान्। खेट[1]खर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥ ११॥
चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान्। जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः॥ १२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गेहान्निर्गतां गां दुहंतीम्। हेतौ शतृप्रत्ययः। दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः। पदा पादेनास्पृष्टः ईषदाक्रांतोऽदशद्खादत्॥९॥ ❀ ❀ तन्मातुर्मरणं भक्तानां शं कल्याणमभीप्सतः ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि॥ १०॥ ❀ ❀ स्फीतान् जनपदादीनतियातः सन्महद्विपिनमद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः। जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन्गतोऽहमिति तात्पर्यार्थः। स्फीतान्समृद्धान् जनपदान्देशान्। तत्र तस्यां दिशि। पुरग्रामव्रजाकरान्। तत्र पुराणि राजधान्यः। ग्रामाः

१. प्रा० पा—खेटान्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भृगुप्रोक्ताः "विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसंति ते। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च" इति। व्रजाः गोकुलानि। आकराः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि तान्। खेटाः कर्षकग्रामाः। खर्वटाः गिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्ता वा "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्। मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" इति। वाट्यः पूगपुष्पादीनां वाटिकास्ताः। वनानि स्वतःसिद्धवृक्षाणां समूहाः। उपवनानि रोपितवृक्षाणां समूहास्तानि च ॥ ११ ॥ ❁ ❁ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैर्विचित्रानद्रींश्च। इभैर्भग्नाः भुजाः शाखाः येषां ते द्रुमाः येषु तान्। शिवानि भद्राणि जलानि येषां तान्। नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शतृप्रत्यये दोहनार्थं गृहाद्गोशालां गच्छंतीं मार्गे कृपणामनाथामदशदिति भावः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ तदा मातृमरणोत्तरावसरे मातैव मम बन्धनमासीत्तन्मरणान्मम बंधननिवृत्त्येशानुग्रहो जात इति भावः ॥ १० ॥ ❁ ❁ "नीवृज्जनपदो देश" इत्यमरः। "अटव्यरण्यं विपिनम्" च। तत्र तेषां मध्ये अग्रे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ ❁ ❁ "इभः स्तंबेरमः पद्मी" इत्यमरः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

नलिनीः पद्मयुक्तदेशाः, 'कुमुदिन्यां नलिन्यान्तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः' इत्यमरकोषाभिधानात् तानित्यर्थः। अत एव तस्यार्थः सरसीति स्वामी, तत्र सरसीः सरोवरान् वृहज्जलाशयानिति यावत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं स्थिते कदाचिन्निशि गेहान्निर्गतां गां दुहंतीं दोग्धुं प्रवृत्तां कृपणां मम मातरं पथि मार्गे पदा पादेन स्पृष्टः कालचोदितः कालशरीरकेण दैवेन चोदितः सर्पः अदशददंशत साऽम्रियतेत्यर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ ❁ ❁ तदाहं तन्मरणं भक्तानां शं सुखमभीप्सतः कामयमानस्येशस्य भगवतोनुग्रहरूपं मन्यमान उत्तरां दिशं प्रति प्रातिष्ठं प्रस्थितवानस्मि ॥ १० ॥ ❁ ❁ तत्र प्रस्थाने स्फीतान्समृद्धान् जनपदान् देशान् द्वितीयांतानामतियात इत्युपरिष्टादन्वयः। पुराणि पट्टणानि ग्रामान् हट्टरहितान् व्रजान् गोपालनिवासान् आकरान् रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि खेटान् कृषीवलग्रामान् खर्वटान् निषादादिग्रामान् वाटीः पुष्पवाटिकाः वनान्यरण्यरूपाणि उपवनानि कृत्रिमवनानि च ॥ ११ ॥ ❁ ❁ तथा चित्रैर्नानाविधैर्धातुभिर्गैरिकादिभिर्विचित्रान् नदीपर्वतान् इभैर्गजैर्भग्नाः विच्छिन्ना भुजाः शाखा येषां तान् द्रुमान् शिवानि विशुद्धानि जलानि येषु तान् जलाशयान्सरांसि तथा सुरैः सेविताः क्रीडिताः नलिनीयाकरान् कथंभूताः चित्रा नानाविधाः स्वना येषां तैः पत्ररथैः पत्राणि तद्रूपात्मकाः पक्षा रथा रथवत् गमनसाधनानि येषां तैरित्यर्थः। पक्षिभिः संकुल इति शेषः, भ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कियंतं कालमवात्सीदिति प्रश्नस्य मातृमरणपर्यंतमवात्समिति परिहारमभिप्रेत्याह एकदेति। स्पृश उपताप इति धातोः, आक्रमणेन तप्तः गां गोमतल्लिकाम् अदशत् अभक्षयत् कालेन मृत्युना चोदितः प्रेरितः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ सोहं तदा मातुरंत्यं कर्म कृत्वा तन्मरणं भक्तानामभीष्टमीशस्यानुग्रहं मन्यमान उत्तरां दिशं प्रातिष्ठमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ❁ ❁ एक एव सहायरहितः अहं तत्रोत्तरस्यां दिशि देशान् समेतानतीत्य यात इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः। व्यालाश्च दुष्टगजाश्च उलूकाश्च शिवाः शृगालश्च व्यालोलूकशिवाः तासामजिरं क्रीडास्थानं प्रतिभयाकारं मृत्युमाह्वयदिव स्थितमत एव घोरमहदपारं विपिनमद्राक्षमित्येकान्वयः। सर्वर्तुसंपत्त्या स्फीतान् समृद्धान् पुराणि ग्रामाश्च व्रजाश्च आकराश्च पुरग्रामव्रजाकराः। पुरं राजाश्रयः ग्रामो बहुजनाकीर्णः गोपालानां गवां च निवासस्थानं व्रजः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानमाकरः खेटान् मृगयोपजीवनप्रदेशान् पट्टनानि वाट्यश्च तास्तथोक्तास्ताः पट्टनवाटीः जलस्थलायतिस्थिता राजधानीपट्टनं पुष्पोपजीविनां निवासस्थानं वाटी, वृक्षसमुदाय उपवनम् ॥११॥ ❁ ❁ इभैर्गजैर्भग्ना भुजद्रुमा भूर्जवृक्षा येषु ते तथोक्ताः "भूर्जपत्रे भुजो भूर्जे मृदुत्वक् चर्ममल्लिकावि"ति यादवः। इभभग्नाः भुजाः शाखा येषां ते तथोक्ताः इभभग्नभुजद्रुमाः येषु ते तथोक्ता इति वा तान्, विचित्रधातुभिः नानाविधगैरिकहरितालादिभिः चित्रा आश्चर्यरूपा अद्रयः गिरयः तान् शिवजलान् गुरुत्वादिदोषरहितान् जलाशयान् सरोवरादिजलाधारान्, देवनिषेविता नलिनीः पुष्करिणीः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दुहन्तीं दोग्धुम् ॥ ९ ॥ ❁ ❁ तन्मातुर्मरणम् ईशस्य मय्यनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठम् अकृततत्साम्परायिकविधिरेव गतवान्। परस्मैपदमार्षम् ॥ १० ॥ ❁ ❁ जनपदादीनतियातः सन् महद्विपिनमद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः। तत्र पुराणि राजधान्यः, ग्रामा भृगुप्रोक्ताः 'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव चे'ति, व्रजा गोकुलानि। आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि। खेटाः कर्षकग्रामाः। खर्वटा गिरितटग्रामा भृगुप्रोक्ता वा 'एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्थितम्। मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमि'ति। वाट्यः पूगपुष्पवाटिकाः। वनानि स्वतःसिद्धवृक्षसमूहाः, उपवनानि रोपितवृक्षसंघाः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ चित्रैर्धातुभिः सुवर्णरजताद्यैर्विचित्रान् अद्रीन्। इभैर्भग्ना भुजाः शाखा येषां ते द्रुमा येषु तान्। नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

गां दुहंतीं हेतौ शता, गेहान्निशि गां दोग्धुं निर्गताम् पदा स्पृष्टः पादेनास्पृष्टः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शं सुखमभीप्सतः कामयमानस्य तन्मातृमरणम् अहमनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स्फीतान्समृद्धान् जनपदान् देशान् तत्र तेषु जनपदेषु पुरग्रामव्रजाकरान् पुराणि पट्टणानि ग्रामान् हट्टशून्यान् विप्रादिनिवासान् व्रजान् गोपनिवासान् आकरान् रत्नाद्यालयान् खेटान् कर्षकनिवासान् खर्वटान् निषादादिनिवासान् वाटीः पुष्पाढ्याः वनानि अरण्यरूपाणि उपवनानि कृत्रिमाणि वृक्षस्थानानि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भगवतापि किंचित् विवेकार्थं प्रतिबंधः स्थापितः, जाते तु विवेके तत् दूरीकृतवानित्याह एकदेति। यदा सर्वेऽपि गृहस्थाः स्वस्वकार्ये व्यावृत्ता गेहान्निर्गतामिति गृहान्निर्हरणक्लेशोऽपि निवारितः। शुद्धिश्च गोस्पर्शे दुहंतीमिति सर्वसत्क्रियाव्यावृत्तत्वं पथि स्थितः सर्पः भगवत्प्रेरणया समागतः भगवत्कृतत्वज्ञापनाय पदा स्पृष्टः इति तस्या अपराध उक्तः। वस्तुतस्तस्या अपि न दोषः न वा तस्येत्याह कालचोदित इति कालादयो भगवदिच्छानुसारेण कार्यकर्त्तारः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मयापि स भगवदुपकार इति ज्ञात्वा तथैव कृतमित्याह तदा तदहमीशस्येति सर्वदा हि भगवान् भक्तानामेव कल्याणमीष्टे तथापि, कदाचित् प्रतिबंधकानामप्याप्तत्वात् न दूरीकरोति। यदि तदपि कुर्यात्तदा महाननुग्रहोऽयमिति ज्ञात्वा चिकीर्षिते न विलम्बः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेणाह अनुग्रहं मन्यमान इति उत्तरामिति "एषा वै देवमनुष्याणां शांता दिगि"ति श्रुतेः ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवत्कृतेन प्रतिबंधं ज्ञापयितुं भूजलद्रुमातिक्रममाह स्फीतानिति सार्धद्वाभ्याम्। तत्रैकेन भूमिविशेषानाह स्फीतान् सस्यादियुक्तान् जनपदान् मालवादीन् पुरान् नगरान् स्थूलान् ग्रामाः सूक्ष्मावासाः व्रजा गवां स्थानानि आकरा लवणादीनां खेटाः कृषीवलग्रामाः खर्वटा अग्निहोतॄणाम् एकतो नदी अपरतः तादृशाः वाटीः पुष्पादिवाट्यः वनानि मध्यस्थानानि सहजानि उपवनानि आरोपितवृक्षाणां चकारात् खलादीनि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ वृक्षसहितपर्वतानामतिक्रममाह। चित्रधात्विति। चित्रैर्धातुभिः विचित्रानद्रीन् तेषामेव विशेषणम् इभैर्भग्ना भुजा येषां तादृशा द्रुमा येषामिति रागभयनिमित्ते उक्ते, विश्रामनिमित्तानि जलान्याह जलाशयान् महापुष्करिणीः, तासामेव विशेषणं शिवजलान् शीतलं रोगाद्यनुत्पादकजलं शिवं नलिनीः कमलादियुक्तदेवखाताः सुरसेविताः देवालयादिसहिताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एकदेत्यत्र। भगवानिति। दूरीकृतवानित्यनेन सम्बध्यते। स्थापित इति। य इति शेषः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदा तदहमित्यत्र। ईशस्य भक्तानामिति समभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः भक्तानामित्यादि। भक्तानामेव कल्याणमभीप्सन्निष्ट इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ चित्रधात्वित्यत्र। देवखाता इति। पुष्करिणीरिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सोऽपि प्रतिबन्धो भगवत्कृपया निवृत्त इत्याह—एकदेति द्वयेन। एवं स्थिते एकदा कदाचित् निशि रात्रौ गां दुहन्तीं—हेतौ शतृप्रत्ययः—दोग्धुं गेहान्निर्गतां कृपणां मम योगक्षेमे प्रसक्तां मातरं पथि मार्गे पदा तत्पादेन स्पृष्ट आक्रान्तः कालेन भगवत्प्रेरितेन सर्वमारकेण चोदितः प्रेरितः सर्पोऽदशत् ददंश। तेन च सा मृतेत्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदाऽहं तन्मातृमरणं भगवद्भजनानन्दप्रतिबन्धकनिवृत्तिरूपत्वात् भक्तानां शं परमानन्दं अभीप्सतः कामयमानस्येशस्य भगवतोऽनुग्रहरूपं मन्यमान उत्तरां "एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्" इति विघ्नराहित्येन श्रुतिप्रतिपादितां दिशं प्रति प्रातिष्ठं प्रस्थितवानस्मीत्यन्वयः। प्रातिष्ठमिति परस्मैपदमार्षम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्र तस्यां दिशि स्फीतान् समृद्धान् जनपदादीनतियातः अतिक्रम्य यातः सन् महद्विपिनमद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः। जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन् गतोऽहमिति तात्पर्यार्थः। तत्र जनपदा मालवादयो देशाः, पुराणि राजधान्यः, ग्रामाः 'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च' इति भृगुप्रोक्ताः हट्टरहिताः, व्रजा गोगोपालनिवासाः, आकराः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि, खेटाः कर्षकग्रामाः, खर्वटाः गिरितटग्रामा निषादादिस्थानानि भृगुप्रोक्ता वा 'एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्। मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्' इति। इत्युक्तलक्षणाः, वाट्यः पूगपुष्पादीनां वाटिकाः, वनानि स्वतसिद्धवृक्षाणां समूहाः, उपवनानि आरोपितवृक्षाणां समूहाः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ ११ ॥ ❀ ❀ चित्रैर्नानाविधैर्धातुभिः स्वर्णरजतगैरिकादिभिर्विचित्रानद्रीन् । इभैर्गजैर्भग्नाश्छिन्नाः भुजाः शाखा येषां तान् द्रुमान् । शिवानि निर्मलानि जलानि येषु तान् जलाशयान् सरांसि । तथा सुरैः सेविताः विक्रीडिताः नलिनीः पद्माकरान् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

एक दिन की बात है, मेरी मा गौ दुहनेके लिये रातके समय घरसे बाहर निकली। रास्तेमें उसके पैरसे साँप छू गया, उसने उस बेचारी को डस लिया। उस साँपका क्या दोष, कालकी ऐसी ही प्रेरणा थी ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मैंने समझा, भक्तोंका मंगल चाहनेवाले भगवान्का यह भी एक अनुग्रह ही है। इसके बाद मैं उत्तर दिशा की ओर चल पड़ा ॥ १० ॥ ❀ ❀ उस ओर मार्गमें मुझे अनेको धनधान्यसे सम्पन्न देश, नगर, गाँव, अहीरोंकी चलती-फिरती बस्तियाँ, खानें, खेड़े, नदी और पर्वतोंके तटवर्ती पड़ाव, वाटिकाएँ, वन-उपवन और रंग-बिरंगी धातुओंसे युक्त विचित्र पर्वत दिखायी पड़े। कहीं-कहीं जंगली वृक्ष थे, जिनकी बड़ी-बड़ी शाखाएँ हाथियोंने तोड़ डाली थीं। शीतल जलसे भरे हुए जलाशय थे, जिनमें देवताओंके काममें आनेवाले कमल थे; उनपर पक्षी तरह-तरहकी बोली बोल रहे थे और भौंरे मँडरा रहे थे। यह सब देखता हुआ मैं आगे बढ़ा। मैं अकेला ही था। इतना लंबा मार्ग तै करनेपर मैंने एक घोर गहन जंगल देखा। उसमें नरकट, बाँस, सेंठा, कुश, कीचक आदि खड़े थे। उसकी लंबाई-चौड़ाई भी बहुत थी और वह साँप, उल्लू, स्यार आदि भयंकर जीवोंका घर हो रहा था। देखनेमें बड़ा भयावना लगता था ॥ ११–१४ ॥

चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः । [1]नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ॥ १३ ॥
एक एवातिया[2]तोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् । घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥१४॥
परिश्रान्तेन्द्रियात्माहं तृट्परीतो बुभुक्षितः । स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः ॥ १५ ॥
तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रि[4]तः । [5]आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

चित्राः स्वनाः येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिस्तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः । विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः नलिनीरतियावोतिक्रम्य गतः सन्महद्विपिनं वनमद्राक्षम् । कीदृशम् ? नलवेणुशराणां स्तंबैः कुशैः कीचकैश्च गह्वरं दुर्गमम् । तत्र वेणुजातय एव विपुलांतरालगर्भाः कीचकाः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ घोरं दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकररूपं व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परिश्रांतानींद्रियाण्यात्मा देहश्च यस्य तृषा परीतो व्याप्तः उपस्पृष्टः आचांतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः उपविष्टः । आत्मना बुद्ध्या मनसा वात्मस्थं हृदिस्थमात्मानं परमात्मानम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"पत्री पत्ररथः पक्षी" इत्यभिधानात् । इत्यर्थ इति पक्षिशब्दं श्रुत्वा जागरमितैर्द्विरेफैरिति भावः । नलाः पोटगला वेणवोऽसुषिरवंशाः शरास्तेजनकास्तेषां स्तंबास्तृणसंघाः कुशा दर्भाः कीचकाः शुष्कवंशाः वायुनोद्धतस्वना वेणवो वा तैर्गह्वरं निबिडम् । "नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेपि कुनद्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः" इति मेदिनी । "वेणुर्नृपांतरे त्वक्सारेपि" इति च । "शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले" इति "ना दर्भेऽस्त्री कुशं जले" इति । "स्तंबो गुच्छे समूहे च" इति धरणिः । "कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः" इत्यमरः । "कीचको दैत्यभेदे च शुष्कवंशे नृपान्तरे" इति विश्वः । "गह्वरो गुहागहनदंभेषु निकुंजे तु पुमानयम्" इति मेदिनी ॥ १३ ॥ ❀ ❀ व्याला दुष्टगजा उलूका घूकाः शिवाः शृगाल्यः "व्यालो दुष्टगजे सर्पे श्वापदे नान्यवत्सले" इति मेदिनी "शिवा गौर्यभवा फेरुभार्या चामलकी तथा" इति च "अजिरं प्रांगणे वाते" इति च । तेषु तेषु बहुविस्मयास्पदेषु भीत्यास्पदेषु च दृष्टेष्वपि न मे विस्मयो नापि भीतिरभूत् । तदा मन्मनसो भगवन्माधुर्यास्वादमात्राविष्टत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ "ह्रदो घट्टेऽगाधजले" इति धरणिः । नद्या घट्टे उपस्पृष्टः पादप्रक्षालनादिपूर्वकमाचांतः स्नात्वा पीत्वा च गतश्रमो भूत्वा तस्मिन्नरण्ये आत्मानं परमात्मानमचिंतयमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ निर्मनुजे मनुष्यसंचाररहिते यथाश्रुतं भिक्षुद्विजैर्यथोपदिष्टं "पिप्पलं सलिले क्लीवमश्वत्थे ना पतत्रिणि । निरंशुके वस्त्रभेदे कणायां पिप्पली मता" इति कोशात् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

कीचकाः सच्छिद्रवंशाः । तथाच रघौ "सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यमि"ति ॥ १३–१४ ॥

१. प्रा० पा०—स्तम्बरेणु. । २. प्रा० पा०—कीचकमस्करी । ३. प्रा० पा०—एवाभि. । ४. प्रा० पा०—आश्रितः । ५. प्रा० पा—आत्मनाऽऽत्मस्थमात्मानम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतियातोऽतिक्रांतः एकोऽसहाय एवाहं नलादिभिर्गह्वरं महद्विपिनं वनमद्राक्षं दृष्टवानस्मि । तत्र नलो ग्रंथिपर्णी वेणवः स्थूलवंशाः सशब्दाः कीचकाः सूक्ष्माः सचित्राः शरस्तंबाः अश्ववालाः कुशाः प्रसिद्धाः । विपिनमेव विशिनष्टि घोरमुग्रं दुष्प्रवेशमत एव व्यालानां दुष्टगजानामजगराख्यसर्पाणां वा उलूकानां शृगालविशेषाणां चत्वरं क्रीडास्थानम् । अतीव प्रतिभयाकारं प्रतिमुखं गच्छतां भयापादकम् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ तत्राहं परिश्रांतानींद्रियाण्यात्मा देहश्च यस्य तृषा पिपासया परीतः व्याप्तः बुभुक्षितः क्षुधितश्च नद्यां ह्रदे स्नात्वोपस्पृष्टः कर्त्तरि क्तः, आचांतः पीत्वा जलमिति शेषः, गतः श्रमो यस्य तथाभूतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्निर्मनुष्येऽरण्ये विपुलस्याश्वत्थस्योपस्थे मूले आश्रित उपविष्टः आत्मस्थं जीवात्मनि स्थितं हृदयकमलस्थं वा आत्मानं परमात्मानमात्मना मनसाऽचिंतयं ध्यातवानस्मि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

चित्रस्वनैर्नानाविधस्वरमधुरैः पत्ररथैः पक्षिभिः सह विभ्रमंतः इतस्ततश्चलंतः भ्रमरा भृंगाः विभ्रमद्भ्रमराः विभ्रमद्भ्रमराणां श्रीः शोभा समृद्धिर्वा यासु तास्तथोक्तास्ताः शराणां स्तंबा शरस्तंबाः नलानि च वेणवश्च शरस्तंबाश्च कुशाश्च ते तथोक्ताः तैर्गह्वरः निबिडोऽरण्यविशेषः वायुना उद्भूतस्वतःस्वनाः वेणवः कीचका उच्यंते ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ तृषा परीतः पानीयपानेच्छुः बुभुक्षितो अन्नकामः अत एव परिश्रांतेंद्रियदेहोहं तत्र महारण्ये नद्यां ह्रदे उपस्पृष्टः कृतपादप्रक्षालनादिकः-स्नात्वा तर्पणादिसकलाः क्रियाः विधाय स्वादूदकं पीत्वा तेन हेतुना गतश्रमोऽपगतालस्यो भूत्वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मनुष्यसंचाररहितेऽरण्ये पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः स्वस्तिकासन उपविष्टः समाहितचित्तो भूत्वा आत्मना विषयेभ्यः आहृतेन मनसा हृदि संस्थितमात्मानं प्रत्यगात्मानं यथा परमहंसेभ्यः श्रुतं तथा अचिंतयमित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः ।

परिश्रान्तेति युग्मकम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कीदृशीः पत्ररथैः ? पक्षिभिर्हेतुभूतैर्विभ्रमद्भिः प्रबुद्धय इतस्ततश्चलद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः, अतियातः अतिक्रम्य यातः सन्नलादिभिर्गह्वरं विपिनमद्राक्षमित्यन्वयः । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । घोरं दुष्प्रेक्ष्यम् । यतः प्रतिभयाकारं भयंकररूपम् । व्यालादीनाम् अजिरं क्रीडास्थानं तेषु बहुविस्मयास्पदेषु च दृष्टेष्वपि न मे विस्मयो नापि भीतिरभूत्, मन्मनसस्तदा भगवन्माधुर्यमात्राविष्टत्वादिति भावः ॥ १३-१४-१५ ॥ ❀ ❀ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः आविष्टः । आत्मा बुद्ध्या आत्मस्थम् उत्पन्नप्रेमत्वान्मनस्यविच्छेदेनैव कृतवासमात्मानं परमात्मानम् । तथापि यथाश्रुतं मन्त्रोपदिष्टध्यानमनतिक्रम्य अचिन्तयम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कथंभूता नलिनीः ? पत्ररथैः पक्षिभिरुपलक्षिताः, विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः, स्फीतान् जनपदादीन् नलिन्यंतान् भावान् अतियातः सन् विपिनमद्राक्षमित्यनेनान्वयः । कथंभूतं विपिनं नलादिभिर्गह्वरं दुर्गमम् । तत्र विपुलांतरालगर्भः वेणुभेदः कीचकः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रतिभयाकारं भयंकररूपम्, व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानम्, व्यालो दुष्टगजः सर्पो वा 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इति मेदिनीकारकोशात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नद्यास्तद्विपिनगतायाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आत्मानं परमात्मानम् । आत्मनि हृदि आत्मना चेतसा अचिंतयं ध्यातवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

आश्चर्यरसायाह-चित्रः स्वनो येषां तादृशैः पक्षिभिः सह विशेषभ्रमणयुक्तानां भ्रमराणां श्रियो यासु एवमनूद्य तेषामतिक्रमणमाह नलवेणुशराणां स्तंबाः कुशाः कीचकाः सरन्ध्राः स्थूला वेणवस्तैर्गह्वरं महद्वनम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एक एवातियातोहं कियद्देशातिक्रमोऽत्र विवक्षितः, अथवा पूर्वोक्तानामेवातिक्रमः पूर्वोक्तान् अतियातोहं पूर्वपथिका अन्ये स्थिताः । तत्र तत्र घोरं महद्विपिनं तु एक एव अद्राक्षम् तस्य भयजनकत्वेपि न मम भयं जातमित्याशयेनाह-घोरं व्याघ्रविदारितमांसादिभिः भयस्यापि प्रतिभयजनकः आकारो यस्य व्याघ्रादयोपि ततो भीता भवन्तीत्यर्थः । मध्ये अवृक्षदेशोपि भयानक इत्याह-व्यालोलूकभयानकदर्शनात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शिवाजिरं, व्यालाः सर्पाः उलूकाः दिवाभीताः शिवाः शृगालाः तेषामंगणत्वेन तद्भक्षितमांसादियुक्तं पूर्वं भगवच्चिंतनेन गतस्याप्यति- बहिर्मुखत्वे जाते परिश्रान्तेन्द्रियात्मा परितः श्रान्तानि इन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य तथा तृट्परीतः बुभुक्षितश्च जातः । कस्याश्चिन्नद्याः पार्वत्याः कुण्डभूतो ह्रदः स वृक्षादिना शीतलो भवति तत्र स्नात्वा च पीत्वा च पुनरात्मचिन्तनार्थमुपस्पृष्टः आचम्य चिन्तनमात्रेणैवान्तःकरणक्लेशनिवृत्तिः देहेन्द्रियाणां च स्नानपानादिना ॥ १५ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं सावधानो भूत्वा मनुष्यसंबंधाभावमात्रेण कोलाहलपापादिसंबंधाभावात् उत्तमदेशारण्ये तत्रापि पिप्पलोपस्थे आस्थितः आश्रितः पश्चाद्भागेन वृक्षस्पर्शात् आत्मानमचिंतयम् 'कोहमिति' तथा च तस्मिन्नात्मत्वेन ज्ञाते केनाहमेतादृशो भास इत्याकांक्षायां स्वेनैव स्वप्रकाशेनैव आत्मना एवं स्वप्रकाशात्मज्ञानानन्तरं पुनर्गूढोपदेशस्मरणेन यस्याहमात्मा पीठभूतः स कोयमिति जिज्ञासायां आत्मन्येव प्रकाशमानं भगवद्रूपं दृष्टवान्। सा तु चिंतनीया मानसी मूर्त्तिः यथाश्रुतमिति वचनात् तल्लब्ध्वा चिन्तायामारब्धायां भक्तिरुत्पन्ना तस्यामुत्पन्नायां चरणांभोजध्यानमारब्धम्॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

परिश्रान्तेत्यत्र। परिश्रमे हेतुमाहुः बहिर्मुखत्वे जात इति। भगवदनुसन्धानविच्युतौ जातायामित्यर्थः॥ १४॥ तस्मिन्निति श्लोकं व्याकुर्वन्ति। एवं सावधान इत्यादि॥ १५॥ ॐ ॐ ध्यायत इति श्लोकं व्याचक्षते तस्मिन्नित्यादि। रूपमिति श्लोकं व्याचक्षते। ततो भगवदित्यादि। भर्तृत्वेनेति। कान्तपदस्यार्थः॥ १६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तानेव विशिनष्टि-चित्रा नानाविधाः स्वना येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः सङ्कुला इति शेषः। विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः। वनं वर्णयति-नलवेणुशराणां स्तम्बैः कुशैः कीचकैश्च गह्वरं दुर्गमम्। तत्र वेणुजातय एव विपुलान्तरालगर्भाः सच्छिद्राः सशब्दाश्च कीचकाः "वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरवाक्यात्॥ १३॥ ॐ ॐ घोरं दुस्सहं यतः प्रतिभयाकारं भयङ्करस्वरूपम्। यद्वा घोरमतिकठिनहृदयत्वेन क्रूरं प्रत्यपि भयङ्करम्। तत्र हेतुमाह-व्यालेति। व्यालाः अजगरशब्द-वाच्याः सर्पाः उलूका घूकाः शिवाः शृगालास्तेषामजिरं क्रीडास्थानमित्यर्थः। तैर्भक्षितमांसास्थ्यादिप्रदर्शनेन भयजनकमिति भावः। तत्रापि तत्र मम भयं न जातमित्यभिप्रायेणाह-एक एवेति॥ १४॥ ॐ ॐ दूरदेशागमनेन परिश्रान्तानीन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य सः, अत एव तृषा पिपासया परीतो व्याप्तः बुभुक्षितः क्षुधितश्चाहं नद्या ह्रदे कुण्डे स्नात्वा जलं च पीत्वा उपस्पृष्ट आचान्तश्च अतो गतः श्रमो यस्य तथाभूतः॥ १५॥ ॐ ॐ तस्मिन्नरण्ये पिप्पलस्य अश्वत्थस्य उपस्थे मूले आश्रितः उपविष्टः सन् गुरुमुखात् यथा सच्चिदानन्दविग्रहं श्रुतं तथैवात्मस्थं स्वहृदयकमलस्थमात्मानं परमात्मानमात्मना मनसा अचिन्तयं ध्यातवानस्मीत्यर्थः। स्थानं च ध्यानयोग्यमेव लब्धमित्याशयेनाह-निर्मनुज इति, मनुष्यमात्रवर्जित एकान्त इत्यर्थः॥ १६॥

हिन्दी अनुवाद

चलते-चलते मेरा शरीर और इन्द्रियाँ शिथिल हो गयीं। मुझे बड़े जोरकी प्यास लगी, भूखा तो था ही। वहाँ एक नदी मिली। उसके कुण्डमें मैंने स्नान, जलपान और आचमन किया। इससे मेरी थकावट मिट गयी॥ १५॥ ॐ ॐ उस विजन वनमें एक पीपलके नीचे आसन लगाकर मैं बैठ गया। उन महात्माओंसे जैसा मैंने सुना था, हृदयमें रहनेवाले परमात्माके उसी स्वरूपका मैं मन-ही-मन ध्यान करने लगा॥ १६॥

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा। औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः॥ १७॥
प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः। आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने॥ १८॥
रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं शुचापहम्। अपश्यन्[1] सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव॥ १९॥
दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि। वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः॥ २०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं यच्चेतस्तेन। औत्कंठ्येनाश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य। प्रेम्णोऽतिभरेण निर्भिन्नपुलकान्यंगानि यस्य। आनंदानां संप्लवे महापूरे परमानंदे। उभयात्मानं परं च॥ १८॥ ॐ ॐ मनसः कांतमभीष्टम्। शुचा शोकस्तामपहंतीति तथा तत् उत्तस्थे व्युत्थितोस्मि॥ १९॥ ॐ ॐ हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्यावितृप्तोहमातुर इव अभवमिति शेषः॥ २०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हृदि मनस्येव ध्यायतो मम हरिः क्रमेणासीदागत्याग्रे बभूव। यद्वा शनैः प्रथमं हृद्याविर्बभूव ततो हृद्वृत्तिषु तिसृषु नासिकाश्रोत्रचक्षुःष्वपि स्वांगसौरभान् पुरु सौस्वर्यसुखसौन्दर्यग्राहणार्थमाविर्बभूव। किंभूतस्य? औत्कंठ्येनाश्रूणि कलयतो धारयतोऽक्षिणी यस्य तस्य॥ १७॥ ॐ ॐ निर्भिन्नानि अतिभिन्नानि पुलकानि रोमांचा यस्य च तथा। "पुलकः कृमिप्रभेदे

---

१. प्राचीन पाठे 'अपश्यन् सहसोत्तस्थे……' इत्यारभ्य '……दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम्' इति सार्धत्रयः श्लोका न सन्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रस्तरभेदे च मणिदोषे। रोमांचे हरिताले गजान्नपिंडे च गंधर्वे"इति मेदिनी। हे मुने इति। मुनित्वाद्भगवद्ध्यानानंदं त्वं जानास्येवेति भावः॥ १८॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तं तत्राह-रूपमिति। शुचेति। भागुरिमतेन हलंताट्टाबन्तः। वैक्लव्याद्वैकल्यात्। यथा प्राप्तच्युतनिधिर्जनो दुर्मना भवति तथैवेत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ रोगीवासंतुष्टोऽभवमित्यर्थः॥ २०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

महापूरे महाप्रवाहे इत्यर्थः॥ १८-२१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भावनिर्जितेनाभ्यासवशीकृतेन चेतसा चरणांभोजं ध्यायतः चिन्तयतः औत्कण्ठ्यात् प्रेमपूर्वकानुध्यानाद्धेतोरश्रूणामानन्दजनेत्रजलानां कलाबिन्दवो ययोस्ते अक्षिणी यस्य तस्य मे मम हृदि शनैः हरिरासीदाविरासीत्॥ १७॥ ❀ ❀ तदा प्रेमाधिक्येन हेतुना निर्भिन्ना अभिव्यक्ताः पुलकाः रोमांचा यस्मिंस्तदंगं शरीरं तस्य स अतीव निर्वृतः सुखितः आनन्दसम्प्लवे आनन्दप्रवाहे लीनो मग्नः हे मुने उभयं देहमात्मानं च नापश्यं न दृष्टवानस्मि॥ १८॥ ❀ ❀ यदाविर्भूतं मनःकान्तं मनसोतीव प्रियमत एव शुचापहं शुचायाः शोकस्यापहंतृ भगवतो रूपं तत्पुनरपश्यन्वैक्लव्यात्तद्दर्शनकृताद्धाष्टर्याद्दुःखितमनाः सहसा आसूत्तस्थावुत्थितवानस्मि। कैवल्यादिति पाठांतरम्॥ १९॥ ❀ ❀ तदाऽसहायत्वात्तद्रूपं भूयः पुनः द्रष्टुमिच्छुरहं हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य वीक्षमाणश्चितयन्नपि नापश्यमत एवातुर इव विषयातुर इवावितृप्तोऽभवमिति॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथाश्रुतमचिंतयमित्येतद्दर्शयितुं जाग्रदाद्यवस्थास्वरूपं निरूपयति स्वप्न इति। स्वप्नाद्यवस्था आत्मनः परमात्मनः सकाशादात्मनो जीवस्योत्पद्यंते इत्यन्वयः। तंत्रेणोपात्तत्वादात्मशब्दस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या। जीवमनःस्थितमायाख्यदृष्टश्रुतवस्तुसंस्कारोपादानको जाग्रत्पदार्थसदृशकरितुरगाद्यनेकपदार्थदृष्टिरूपः स्वप्नः, सर्वेन्द्रियोपरतिरूपत्वात्स्वप्नजागरितविषयग्रहणरहिता शय्यापरपर्याया सुषुप्तिः, नामरूपक्रियासु वृत्तिर्यस्य स तथोक्त आभासः प्रत्ययः, नामरूपक्रियाविषयप्रत्ययो जाग्रत्, एतदवस्थात्रयकारणं ब्रह्म न मृदादिवत् कार्यानुस्यूतं किं तु ततो विलक्षणं तदित्यभिप्रेत्याह संविदिति। समीचीना प्रकृतिप्राकृतमिश्ररहिता विज्ञानं यस्य तत्तथोक्तं सम्यक् निर्दोषमात्मानं वेत्तीति संवित् "तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मी"ति श्रुतेः; शास्त्रं सर्वनियंतृ, पद्यत इति पदं परमसुत्तमं प्राप्तव्योत्तमम् एवं जाग्रदाद्यवस्थाकर्तृत्वेनात्मादिभ्योत्यंतोपकारकं विशिष्टज्ञानघनं सर्वांतर्यामिप्राप्तव्योत्तमं तुर्यं ब्रह्मस्वरूपं श्रुतं तदेवाचिंतयमिति भावः॥ १७॥ ❀ ❀ एतदेव विविच्य दर्शयति नेति। चित्रमाश्चर्यरूपं चित्रमविमिश्रमज्ञानात्मकं वा चित्तं चेतनं जीवं त्रायत इति वा चिद् ज्ञानं तनोति राति ज्ञानिनां बहुलीकरोति तदन्येषां ददाति गुरुमुखेनेति वा चित्तरतं वा "स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृत" इति स्मृतेः; चिनोतीति चित् चेता स्रष्टा ब्रह्मा तं तरति अतीत्य वर्तते, चिनोति सृजति रमयति वा तस्मादुत्तममिति वा भगवदैश्वर्यादिगुणसामग्रीमत्पदं रूपं हरेरिति शेषः, तत्ततं व्याप्तं भगवतः हरेः पदं वा एवंविधं तत्प्रकृत्यादिसंबंधविधुरत्वादिंद्रियार्थं जाग्रदवस्थां नानुगच्छेन्न स्वप्नावस्थानं न सुषुप्त्यवस्थां 'चिंतितोर्थो मनोरथ' इत्यभिधानात् न मनोरथमत एव न निरोधं मरणमनुगच्छेदित्यस्य प्रत्येकमन्वयः। चशब्दो मिथः समुच्चयार्थे॥ १८॥ ❀ ❀ ननु कालतोपि स्वप्नाद्युत्पत्तिदर्शनात्तत्कर्तृत्वं हरेः कथमित्याशंक्य सकलप्रपंचकर्तृत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदंतःपातिस्वप्नाद्यवस्थाकर्तृत्वं किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्रपंचसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह स इति। सृष्ट्यग्रे स एको भगवानासीदित्यवांतरान्वयः। स पुनः सिसृक्षुः अंतर्यामितया अवतारैश्च क्रीडिष्यन् क्रीडितुमिच्छन्नात्मनः स्वस्मात्स्वोदरात् ब्रह्मादिपरमाणुपर्यंतमिदं जगत्सृष्ट्वा अंतर्यामितया प्रविश्य प्रादुर्भावैश्च विहृत्य पुनश्च तज्जग्ध्वा संहृत्य प्रलये केवल एकाकी उदास्ते जीवप्रवृत्ति प्रत्युदासीनो वर्तत इत्यन्वयः। जग्ध्वा उदास्त इति संध्यभावः। प्रकृत्यादिसाधनांतरमंतरेणापि स्रष्टुं शक्त इति माहात्म्यं द्योतयितुं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमेव न ज्ञानादिकर्तृत्वं चास्तीति॥ १९॥ ❀ ❀ इदानीमुपास्तिफलमाह ध्यायत इति। भावेन भक्त्या निर्वृतं परमानंदमाप्तं चेतो यस्य स तथा तस्य उत्कंठायाः जातानामश्रूणां बाष्पाणां कलाभिर्बिंदुभिर्युक्ते अक्षिणी यस्य स तथा तस्य शनैरव्यग्रेण स्वचरणकमलं ध्यायतो मे हृदि हरिरासीत् प्रत्यक्षोभूदित्येकान्वयः॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

ध्यायत इति शनैः सौरभ्यादिक्रमेण हृद्यासीत्स्वयमेवाविर्भूतवान्॥ १७-२१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

भावनिर्जितेन प्रेमवशीकृतेन चेतसा मनसा हृदि मनस्येव ध्यायतो मम हरिः शनैः क्रमेणासीत् आगत्याग्रे बभूव। यद्वा शनैरिति प्रथमं हृद्याविर्बभूव ततो हृद्वृत्तिषु तिसृषु नासिकाश्रोत्रचक्षुःष्वपि स्वांगसौरभ्यनूपुरसौस्वर्यश्रीमुखसौन्दर्यग्राहणार्थमाविर्बभूव। कीदृशस्य मम औत्कंठ्येन अश्रूणि कलयतो धारयतोऽक्षिणी यस्य तस्य॥ १७॥ प्रेम्णोऽतिभरेण अत्या-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धिक्येन निर्भिन्नानि अभिन्नानि पुलकयुक्तानि च अंगानि यस्य सः। प्रेमरूपाण्येव सर्वाण्यंगानि तदानीमभूवन्नित्यर्थः। यद्वा निःशेषेणाभिन्नानि विदीर्णानीव वोढुमसामर्थ्यादेवेति भावः। आनन्दसंप्लवे लीनो लब्धानन्दी मुमूर्च्छ इत्यर्थः। उभयम् आत्मानं परञ्च नापश्यम्॥ १८॥ ❀ ❀ पुनश्च सहसैव तद्रूपम् अपश्यन् उत्तस्थे व्युत्थितोऽस्मि। यथा प्राप्तच्युतनिधिर्जनो दुर्मना भवति तथैवेत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ प्रणिधाय स्थिरीकृत्य॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भावेन हरिभक्तियोगेन निर्जितं यतस्ततो निवार्य चरणांभोजे स्थापितं यच्चेतस्तेन॥ १७॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्यत्राह प्रेम्णोऽतिभरेणाधिक्येन निर्भिन्नाः पुलका येषु तानि अंगानि यस्य सः निर्वृतः अत्यंतसुखसंपन्नः आनंदसंप्लवे लीनः उत्तरोत्तरशतसंख्यानंदवल्ल्यां पठितानामानंदानां प्लवोऽवधिभूतपूरः तस्मिन् लीनः सन्नुभयं ध्यातृध्येययुग्मं नापश्यम् न दृष्टवानस्मि॥ १८॥ ❀ ❀ तदनंतरं किं वृत्तमित्यत्राह—यत्पूर्वं दृष्टं भगवतोऽसाधारणं रूपं हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इत्यादिश्रुतिप्रोक्तं मनसोऽतीव दृष्टं शुचं शोकमपहंतीति शुचापहं तदपश्यन् वैक्लव्यादधाष्टर्यात् दुर्मना इवोत्तस्थावुत्थितोस्मि॥ १९॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्यत्राह स्तन्यामृतपानतः अवितृप्त इव यथा बालः तथा रूपदर्शनादवितृप्तोऽत एवातुरः सन् भूयः दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः मनो हृदि प्रणिधाय स्थिरीकृत्य वीक्षमाणोपि नापश्यं न दृष्टवानस्मि॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ततश्चरणांभोजं भक्त्या निर्जितचेतसा ध्यायतो भक्त्यानंदः पूर्णो जातः, तेन प्रेमौत्कंठ्यात् आनंदाश्रुप्रभृतयो जाताः। तत अत्युत्कंठाश्रुकलाक्षस्य हृदये सर्वथा बहिर्दर्शनाभावे चिंतनानुवृत्त्यर्थं भगवान् शनैराविरासीत्॥ १७॥ ❀ ❀ मानसकल्पितमूर्त्तौ अभ्यंतराद्भगवदाविर्भावे मानसाविर्भूतयोरैक्यं यज्जातं तदाह। प्रेमातिभरेति। भयं हि भगवत्साक्षात्कारः एवमेव ब्रह्मसाक्षात्करोमि यथा गंगाजले देवतारूपाया गंगाया ध्याने क्रियमाणे साक्षाद्भगवत्यप्याविर्भवति तथा सर्वेषामात्मनामात्मभूते आत्मस्थे भगवति ध्यायमाने साक्षाद्भगवत आविर्भावश्चेत् स्वतः तत्र स्थिरीभूते प्रवेशः सायुज्यं यथा जलस्य देवतायां प्रवेशे नदी शुष्यति यथा जीवो ब्रह्म संपद्यते एवमाविर्भूते भगवति सांनिध्यात् परमप्रेम्णः अतितरां महापूरः सांनिध्यलक्षणानामुत्तरे अत्युत्कृष्टत्वात् तेन पूरेण निर्भिन्नाः पुलकाः रोमांचाः तस्य रोमकूपद्वारा बहिर्निर्गत इत्यर्थः। एवं सर्वांगे आनंदे पूर्णे परमा निर्वृतिर्जाता, शांतानंदमयो जात इत्यर्थः। स च पुनरानंदसंप्लवे गंगात एवोद्धतकलशजलं पुनर्गंगायां प्रक्षिप्तं सत् गंगैव भवति तथा आनंदसंप्लवे लीनः तदा आत्मानं भगवंतं च उभयं नापश्यं हे मुने इति संबोधनसंवादार्थं कदाचिन्मुनीनामेवं भावः आनंदे चैतन्यभावः प्रविष्टः न चित्त्वेन स्फुरित इत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ ततो भगवदिच्छया भगवति तिरोभूते स्वस्याप्यानंदांशे तिरोभूते मानस्यपि मूर्तिस्तिरोभूता बलवत्या ह्यभिभवात् तदा भगवतो रूपं मनसो भर्तृत्वेन प्रकाशमानं सर्वदुःखनाशकमपश्यन् कचिदितो गत इति बुद्ध्या सहसोत्तस्थौ उत्थितवानस्मि। नन्वंतः पदार्थस्य कुतो बहिर्गमनसंभावना तत्राह वैक्लव्यात् विक्लवतया न स्फुरितमित्यर्थः। विकलता हि सर्वविस्मारिका। किंच दुर्मना इव जातः दुर्गतं मनो यस्य यथा सर्वस्वनाशे सर्वस्वाविष्टं चित्तं नष्टमिव भवति तथा भगवन्मूर्त्तौ तस्य चित्तं जातमिति दुष्टत्वम्। पुनः कियत्कालसमाधाने ज्ञातवान् भगवानाविर्भूतः इति तेन चैतत् सर्वं जातमिति॥ १९॥ ❀ ❀ ततः सावधानो भूत्वा पुनर्भगवद्दर्शनार्थं ध्यानमारब्धवानित्याह दिदृक्षुस्तदहं भूय इति। तद्भगवत्स्वरूपमाविर्भूतं दिदृक्षुः तत्र भगवद्ध्यानमेव साधनमिति ज्ञात्वा पुनर्मनो हृदि भगवन्मूर्त्तिव्याप्तं स्थिरीकृतवान्। ततो मानसीं मूर्तिं पश्यन्नपि न भगवंतं दृष्टवान् तदाह। वीक्षमाणोपि नापश्यमिति तदा संताप उत्पन्न इत्याह अवितृप्त इवातुर इति। यथा त्वातुरः ज्वरादिरोगवान् कदाचिद् द्राक्षादिके दत्ते अवितृप्तः सन् पुनः प्रार्थनायां न प्राप्नोति ततश्च रसाभिविष्टो महद्दुःखं प्राप्नोति, न हि ज्वरितस्य बह्वी द्राक्षा तु पथ्याय किंतु रोचिका मार्गस्य संवादेन सत्यत्वज्ञानात् भगवदाविर्भावाच्च काचित् तृप्तिर्जातैव भुक्त्वांतवत् तथापि न विशेषेण तृप्तः॥ २०॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भावेन भक्त्या निर्जितं स्ववशीकृतं विषयचिन्तातः परावर्तितं यच्चेतस्तेन चरणाम्भोजं ध्यायतो दर्शनौत्कण्ठ्येन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य मे मम हृदि हरिः शनैराविरासीदित्यन्वयः॥ १७॥ ❀ ❀ तदा प्रेम्णोऽतिभरेण आधिक्येन हेतुना निर्भिन्नाः अभिव्यक्ताः पुलकाः रोमाञ्चा यस्मिन् तदङ्गं शरीरं यस्य सः, अत एव अतिनिर्वृतः सुखितः ततश्चानन्दानां सम्प्लवे महापूरे लीनो निमग्नः सन् हे मुने उभयमात्मानं परमात्मानं च नापश्यं न दृष्टवानस्मि। मुनीनामेवं कदाचिद्भवतीति तु तवापि सम्मतमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे मुने इति॥ १८॥ ❀ ❀ यदाविर्भूतं भगवतो रूपं पुनश्च तदिच्छया तिरोधानात् सहसा झटित्येव तदपश्यन् वैक्लव्यात् व्याकुलत्वात् दुर्मना इव उत्तस्थे ध्यानाद्व्युत्थितवानस्मि। व्याकुलतायां हेतुमाह—शुचापहमिति। शुचां शोकमपहन्तीति तथा तत्। तत्रापि हेतुमाह—मनःकान्तमिति, मनोहरमित्यर्थः। एवम्भूतमपश्यतो व्याकुलता भवत्येवेति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ तद्भगवद्रूपं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुरहं भूयः पुनर्हृदि मनो निधाय स्थिरीकृत्य वीक्षमाणो ध्यायन्नपि यदा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नापश्यं तदा आतुरो व्याकुल इवाभवम्, यतो दर्शनेन अवितृप्त इति। भजनान्दमनुभवतो भगवद्भक्तस्य लौकिकप्राणिवद् दुर्मनस्त्वं व्याकुलत्वं न भवतीति सूचयितुमुभयत्रेवशब्दप्रयोगः॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तिभावसे वशीकृत चित्तद्वारा भगवान्के चरणकमलोंका ध्यान करते ही भगवत्-प्राप्तिकी उत्कट लालसासे मेरे नेत्रोंमें आँसू छलछला आये और हृदयमें धीरे-धीरे भगवान् प्रकट हो गये॥ १७॥ ❀ ❀ व्यासजी! उस समय प्रेमभावके अत्यन्त उद्रेक से मेरा रोम-रोम पुलकित हो उठा। हृदय अत्यन्त शान्त और शीतल हो गया। उस आनन्दकी बाढ़में मैं ऐसा डूब गया कि मुझे अपना और ध्येय वस्तुका तनिक भी भान न रहा॥ १८॥ ❀ ❀ भगवानका वह अनिर्वचनीय रूप समस्त शोकोंका नाश करनेवाला और मनके लिए अत्यन्त लुभावना था। सहसा उसे न देख मैं बहुत ही विकल हो गया और अनमना-सा होकर आसनसे उठ खड़ा हुआ॥ १९॥ ❀ ❀ मैंने उस स्वरूपका दर्शन फिर करना चाहा, किंतु मनको हृदयमें समाहित करके बार-बार दर्शनकी चेष्टा करनेपर भी मैं उसे नहीं देख सका। मैं अतृप्तके समान आतुर हो उठा॥ २०॥

एवं यतन्तं विजने मामाहागोचरो गिराम्। गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव॥ २१॥
हन्तास्मिञ्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति। अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम्॥ २२॥
सकृद् यद् दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ। मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुञ्चति हृच्छयान्॥ २३॥
सत्सेवया दीर्घया ते जाता मयि दृढा मतिः। हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि॥ २४॥
मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित्। प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात्॥ २५॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूत ईश्वरः॥ २१॥ ❀ ❀ हंतेति सानुकंपसंबोधने। मेति। मां द्रष्टुं नार्हति। यतो न विपक्वाः दग्धाः कषायाः मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम्॥ २२॥ ❀ ❀ कुतस्तर्हि दृष्टोसि तत्राह। सकृद्दर्शितं मयेति यदेतत्कामाय मय्यनुरागाय। त्वत्कामेन किमित्यत आह। मत्कामः पुमान्। हृच्छयान्कामान्॥ २३॥ ❀ ❀ अदीर्घयाऽपि सतां सेवयावद्यं निंद्यमिमं लोकं देहं, मज्जनतां मत्पार्षदतां गंतासि॥ २४॥ ❀ ❀ प्रजानां सर्गे सृष्टौ निरोधे संहारेऽपि। प्रजासर्गस्य निरोध इति वा॥ २५॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

विजने जनसंचाररहिते वन इत्यर्थः। गिरामगोचरः "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति श्रुतेः। सर्वैरेव वचनगोचरीकर्त्तु-मशक्योपि भगवान्मामाह स्वीयवचनसौस्वर्यं श्रवणाभ्यामनुभावयामास। एवं नारदस्य वैधभक्तिमत्त्वाद् भगवत्सौरभ्यसौस्वर्य-सौन्दर्याणां त्रयाणामेव माधुर्याणामनुभवः साधकदेहे अन्येषां सर्वेषां सिद्धदेह एव तन्माधुर्याणामनुभवो भावीति ज्ञेयम्। शुचस्त-दर्शनोद्भूतदुःखशोकान्प्रशमयन्नपाकुर्वन्। अत्र वियोगौत्कंठ्यवतः प्रेम्णा सर्वथा तृप्त्यभावधर्मत्वादिवशब्दः॥ २१॥ ❀ ❀ किमाहत्येत आह-हन्तेति। अस्मिञ्जन्मनि साधकदेहे तुभ्यं तु दर्शनं दत्तमेवेति त्वं तु कुयोगी न भवसीति भावः। संदर्भस्तु "भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा" इत्युक्तः कषायोत्र सात्त्विको वनवासाद्याग्रहः "वनं तु सात्त्विको वासः" इत्याद्युक्तेः। उत्कंठा-वर्द्धनार्थमेतत्॥ २२॥ ❀ ❀ तर्हि हाहा पुनरप्येकवारं दर्शनं देहीत्यत आह-सकृदिति। एतदेकवारदर्शनं ते कामाय त्वन्मनोरथं साधयितुं योग्यमित्यर्थः। न तु मुहुर्दर्शनम् औत्कंठ्यस्यानतिवृद्ध्या प्रेम्णोऽप्यनतिवृद्धेस्तस्य तारुण्यं न स्यादिति भावः। अत एव जातप्रेम्णे भक्ताय साधकदेहे एकवारमेव दर्शनं ददामीति मम नियमः यथा बालभूतः साधकदेहे प्रेमा वियोगौ-त्कंठ्येन लब्धातिवृद्धिः सिद्धदेहे तरुणः सन्स्वाधारं भक्तं मुहुरपि मां दर्शयति साक्षात्सेवयति च, स्वभक्तमनोरथपूर्त्तिप्रकारमहमेव जानामि न तु मे स्वभक्त इति भावः। मत्कामः यो हि मां कामयते मात्रं मद्दर्शनालाभेपीत्यर्थः। हृच्छयान् विषयवासनाः तत्रापि "सर्वान्मोक्ष्यसि हृच्छयान्" इत्युक्तेर्नारदं प्रति नेदं वाक्यं, किन्तु स्वभक्तेः स्वभावं तं ज्ञापयामासेत्येवात्र तत्त्वं, सर्वमिदं दैन्यवर्द्ध-नार्थमित्येके॥ २३॥ ❀ ❀ देहं दासीपुत्रकलेवरम्। यद्वा निन्द्यं लोकं सांसारिकजनावासं त्रिभुवनमेव त्यक्त्वेत्यर्थः॥ २४॥ ❀ ❀ ननु यद्यंतरेव सा नश्येत्तदा किं कार्यं तत्राह-मतिरिति। स्मृतिश्चैतज्जन्मविषया। सर्गे हि मतेर्नाशो न सर्वथेति चेत्त त्राह-प्रजासर्गस्येति। यतो मयि निबद्धा स्थापिता प्रेम्णाऽतो न विपद्येत न नश्येत्। मम नित्यत्वान्मतिरपि नित्यैव स्यादिति-भावः॥ २५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

कुयोगिनामिति कुशब्दोऽयम् ईषदर्थे, न तु कुत्सायाम् । ईषद्योगयुक्तानां तत्कालयोगप्रवृत्तानामित्यर्थः । योगमार्गप्रवृत्तस्य कुत्साया अभावादिति व्याख्यालेशः ॥ २२-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं द्रष्टुं पुनः पुनः यततं यत्नं कुर्वंतं मामुद्दिश्य गिरामगोचरः 'यतो वाचो निवर्त्तंते' इत्युक्तरीत्या वागविषयः अपरिच्छेद्यत्वादिति भावः । अदृश्यः सन्निति तात्पर्यं, भगवानिति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं, गगने गंभीरया वाचा शुचः शोकन्प्रशमयन्निवाह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवाह हंतेति चतुर्भिः इह लोकेऽस्मिन् जन्मनि भवान्मां द्रष्टुं मार्हति नार्हतीति माशब्दोयं नञ् पर्यायः, अतो 'माङि लुङि'ति लुङभावः । दर्शनानर्हत्वे हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि अविपक्वोऽविनष्टः दर्शनप्रतिबंधकः पुण्यपापात्मकः कषायः कषायवद्दुरपनेयः कर्मोपाधिर्येषां तेषां कुयोगिनामहं दुर्दर्शः दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि सकृत्कथं दृष्टोऽसीत्यत्राह सकृदिति । हे अनघ सकृद्रूपं मदीयं दर्शितमिति यत्तत्तव मत्कामाय मद्विषयकदिदृक्षायै । 'एतत्कामाय ते' इति पाठांतरं, तत्र ते तुभ्यं सकृद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय द्रष्टुमिति शेषः । निवृत्तप्रेरणात्स्वार्थणिजंतात्कर्महेतुमण्णिचि 'णिचश्चे'ति वैकल्पिकं परस्मैपदं, किं काममात्रेणेत्यत आह मत्कामः मां द्रष्टुं कामयमानः साधुचरितः पुमान् शनैः सर्वान् हृच्छयान् हृद्गतान् रागादिदोषान्मुंचति निरस्यति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यतस्ते तवादीर्घयाऽल्पकालिकयैव सतां सेवया मयि दृढा मतिः जाता, तस्मादिममवद्यं लोक्यत इति लोको देहस्तं शूद्रदेहमित्यर्थः, हित्वा त्यक्त्वा मज्जनतां मद्भृत्यतां गंता गमिष्यसि कल्पांतर इति शेषः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यदनुग्रहाद्धेतोः कर्हिचित्प्रजासर्गनिरोधे प्रलयकालेपि मयि निबद्धा निश्चितेयं मतिः स्मृतिश्च न विपद्येत न नश्येत कर्हिचिन्मयि निबद्धा मतिः प्रजासर्गनिरोधेपि स्मृतिश्च न विपद्येतेति वान्वयः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रेम्णातिशयितभारेण निर्भिन्नः समुल्लसन् जातः पुलकः रोमांचः प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकोंऽगे यस्य स तथा आनंदसम्प्लवे सुखप्रलयोदके मग्नोहं तमेवापश्यमुभयं द्वितीयं समाधिकं वा नापश्यं सर्वोत्तमत्वादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततः परं किमभूदिति तत्राह रूपमिति मनःकांतं मनोहरं हरेर्यद्रूपमद्राक्षं तत्सहसा अपश्यन्नचक्षाणो दुर्मनाः दुःखितांतःकरणः मुक्तिं प्राप्तः कैवल्यान्मोक्षादिवोत्तस्थावुदतिष्ठमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुनः हरेरूपं दिदृक्षुः हृदि मनः प्रणिधाय स्थितः आतुरो रोगीवावितृप्तः असंतुष्टो वीक्षमाणोऽप्यहं नापश्यमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हरेर्भक्तिवात्सल्यमाश्चर्यमिति दर्शयति एवमिति । गिरां वाचामगोचरोऽविषयोऽदृश्यो गंभीरया अगाधया श्लक्ष्णया मधुरया वाचा मानसीः शुचः प्रशमयन्निव नष्टाः कुर्वन्निव स्थितो हरिरेवं विजने जनसंचाररहिते द्रष्टुं यतमानमाहेत्येकान्वयः ॥२४॥ ❀ ❀ किमाह हरिरिति तत्राह-हंतेति हंत विस्मये । भवानिह भूलोके अस्मिन् जन्मनि शूद्रयोनौ मां द्रष्टुं नार्हति, कुतः कषेण भोगेनायते गच्छतीति कषायः पापम्, अभुक्तपापफलानां कुयोगिनां जन्मनाऽनभिज्ञानेन वा कुत्सितः योगो ध्यानादिक एषामस्तीति कुयोगिनः । तेषां पुंसां दुर्दर्शः द्रष्टुमशक्यः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हन्तेति । भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोऽपहा इत्युक्तत्वात् कषायेऽत्र सात्त्विको वनवासाद्याग्रहः । 'वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते । तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतन्तु निर्गुणमि'त्युक्तेः । उत्कण्ठावर्धनार्थञ्चेदम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तथैवाह सकृदिति । येन कषाया अपि नश्यन्तीत्याह मत्काम इति । हृच्छयान् अन्यवासनाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मतिरिति अस्खलिता मतिरिति स्वयमुक्ता या सैव । मतेः फलमाह हित्वेति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ननु पद्यन्तरा एव सा नश्येत् तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मतिर्मयीति । मतिरिति किं वक्तव्यं स्मृतिश्चैतज्जन्मविषया ॥ २५-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गिराम् अगोचरः "यतो वाचो निवर्त्तंते" इति श्रुतेः, सर्व्वैरेव वचनगोचरीकर्त्तुमशक्योऽपि भगवान् माम् आह । स्वीयवचनसौस्वर्य्यं श्रवणाभ्यामनुभावयामास । एवं नारदस्य वैधभक्तिमत्त्वाद् भगवत्सौरभ्यसौन्दर्य्यसौस्वर्य्याणां त्रयाणामेव माधुर्य्याणामनुभवः साधकदेहे अन्येषां सर्व्वेषां तु तन्माधुर्य्याणां सिद्धदेहे एव भावी ज्ञेयः । शुचस्तददर्शनोद्भूतदुःखशोकान् प्रशमयन् दूरीकुर्वन् । अत्र वियोगौत्कण्ठ्यवतः प्रेम्णः सर्व्वथा तृप्त्यनुभवधर्म्मत्वात् इवशब्दः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किमाहेत्यत आह । हन्तेति सानुकम्पं सम्बोधनम् । अस्मिन्जन्मनि साधकदेहे मा इति मां द्रष्टुं नार्हति । न विपक्वाः न दग्धाः कषाया मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनाम् अहं दुर्दर्शः अदृश्यः, तुभ्यं तु दर्शनं दत्तमेवेति त्वं तु कुयोगी न भवसीति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि हाहा !! पुनरप्येकवारं दर्शनं देहि इत्यत आह सकृदिति । एतदेकवारदर्शनं ते कामाय त्वन्मनोरथं साधयितुं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

योग्यमित्यर्थः। न तु मुहुर्दर्शनम् औत्कण्ठ्यस्यानतिवृद्ध्या प्रेम्णोऽप्यनतिवृद्धेस्तस्य तारुण्यं न स्यादिति भावः। अत एव जातप्रेम्णे भक्ताय साधकदेहे एकवारमेव दर्शनं ददामीति मम नियमः। यथा साधकदेहे बालभूतः प्रेमा वियोगौत्कण्ठ्येन लब्धातिवृद्धिः सिद्धदेहे तरुणः सन् स्वाधारं भक्तं मुहुरपि मां दर्शयति साक्षात् सेवयति चेति स्वभक्तमनोरथपूर्तिप्रकारमहमेव जानामि, न तु मे स्वभक्त इति भावः। मत्कामः यो हि मां कामयते मात्रं मद्दर्शनालाभेऽपीत्यर्थः, हृच्छयान् विषयवासनाः। अत्रापि सर्वान् मोक्ष्यसि हृच्छयानित्यनुक्तेर्नारदं प्रति नेदं वाक्यं किन्तु स्वभक्तेः स्वभावं तं ज्ञापयामासेत्येवात्र तत्त्वम्। सर्वमिदं दैन्यवर्द्धनार्थमित्येके ॥२३॥ ❀ ❀ अदीर्घया अल्पयापि। अवद्यं निन्द्यलोकं सांसारिकजनावासं त्रिभुवनमेव त्यक्त्वा मज्जनतां मत्पार्षदत्वं गन्तासि ॥२४॥ ❀ ❀ न विपद्येत यतो मयि निबद्धा मयि बद्ध्वा स्थापिता प्रेम्णैवेत्यर्थः। मम नित्यत्वात् मतिरपि नित्यैवेत्यर्थः ॥२५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अगोचरो गिरामिति "सर्वे वेदा यत्पदमामनंति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां वेदविषय एव इयत्तानवच्छिन्नत्वाद्वाचामविषयो हरिः एवं भूयो भूयो यततं मां गंभीरया श्लक्ष्णया वाचा शुचः शोकान्शमयन्निवाह ॥२१॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति हंतेति चतुर्भिः। हंतेति वात्सल्यसूचके संबोधने मार्हति नार्हति अविपक्वकषायाणामदग्धदर्शनप्रतिबंधककर्मणाम्, कुयोगिनामपक्वयोगानाम् दुर्दर्शः दुर्घटदर्शनः ॥२२॥ ❀ ❀ कथं तर्हि सकृद्भवता रूपं दर्शितमत्राह सकृदिति। मे मया सकृद्यद् रूपं दर्शितं तदेतत्कामाय एतस्मिन्नेव रूपे रुच्युत्पादनाय ॥२३॥ ❀ ❀ सदिति "याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः। तावद्दास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम्" इति विश्वसृक्शापरूपमवद्यम् इमं पांचभौतिकं देहं च हित्वा अप्राकृतदेहभावरूपां मज्जनतां मत्पार्षदतां लोकमभीष्टं च गंतासि। तदनींतनो देहस्त्ववद्यो न भवति तदापि सत्सेवायां वासुदेवे दृढायां मतौ सर्वपरित्यागपूर्वकभगवद्ध्याने भगवद्दर्शने च हेतुत्वेन भगवतोऽतिप्रियत्वात्। अन्यथा "अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम्, अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज" इत्यादिवक्ष्यमाणस्य सर्वस्य ग्रंथस्य वैयर्थ्यं स्यात् "अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः" इति स्ववचनविरोधश्च स्यात् ॥२४॥ ❀ ❀ न विपद्येत न विनश्येत् ॥२५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तथापि यत्नं न त्यक्तवान् इत्याह एवं यततमिति। मनुष्यांतरवाक्यसंभावनाभावः कोयं स इत्याकांक्षायामाह–अगोचरो गिरामिति। "यतो वाचो निवर्त्तंत" इति श्रुतेः तत् स्थावरं ब्रह्म भगवच्छास्त्रसिद्धमिति तस्य वाक्यमाह–गंभीरश्लक्ष्णया वाचा गंभीरत्वेन न प्रतिध्वनिः, श्लक्ष्णत्वान्नाकाशपुरुषस्य वाणी, तस्य शोकोयं किं मया भ्रमात् किंचिदनुभूतं आहोस्वित् स्वप्न इति, तथा सति न शास्त्रं प्रमाणमिति महद्दुःखं दिदृक्षाकृतं च एवं नानाविधाः शुचः ताः प्रशमयन्निव अस्तित्वेन शमनम् अग्रे एव संभविष्यति। इदानीं नास्तीति च तस्मादाह शमयन्निवेति ॥२१॥ ❀ ❀ भगवद्वाक्यमाह हंतास्मिन्निति। हंतेति स्नेहेन दुःखितस्य संबोधनम्। अस्मिन् जन्मनि मां द्रष्टुं भवान्नार्हति नवा इहेति, अन्यथा मरणपर्यंतमत्रैव तिष्ठेत्, अतो वैकुंठेन्यत्र वा जन्मान्तरे भविष्यति। इहादर्शने हेतुः अविपक्वकषायाणां न विशेषेण पक्वा रागादयो येषाम्। इदानीं भक्तिज्ञानादेरुद्गमात् अभिभूतास्तिरोहितास्तिष्ठंति, पुनः कालांतरे निमित्तांतरमासाद्य प्रवुद्धा भविष्यंति। अतस्तेषां पाको मृग्यत इति "कषायपक्तिः कर्माणी"ति श्रुतेः पाचककर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः। अपक्वेऽपि कषाये साधनेष्वतिनिर्बंधश्चेत् कदाचित् दुःखेन द्रष्टुं शक्येतापि। तदाह दुर्दर्श इति कुयोगिनामिति अंतरायैर्विहितानां तस्मान्न कषायपाकपूर्वसिद्धिः ॥२२॥ ❀ ❀ सकृद्दर्शनं तु प्रमेयवलादित्याह। सकृद्यद्दर्शितं रूपमिति यदिदं रूपं सकृद्दर्शितं तत्ते कामोत्पत्त्यर्थं तद्गतेच्छाविशेषार्थं येन कामेन नात्र स्थातुं न शक्नुयात्। कामनायां किं स्यात्तदाह मत्काम इति। मयि कामः शनकैरिति कामद्वारा यथा यथाहं प्रविष्टः तथा तथा कामान् मुंचतीति। किंच प्रथमतः साधुर्भवति साधुभिरेव प्राप्यत्वात् रागादिभिश्च साधुत्वापगमात्। ततः सर्वानेव हृच्छयान् रागादीन् मुञ्चति ॥२३॥ ❀ ❀ तर्हि किं साधनं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायामाह सत्सेवयेति। साधनं तु तव निष्पन्नं यतः अदीर्घयापि सत्सेवया मयि दृढा मतिर्जाता। तर्हि कानुपपत्तिस्तत्राह हित्वावद्यमिति, देहस्तु दुष्टः तस्मिन्नपगते भविष्यति। नन्वेतत्प्ररोहत्वादग्रिमोपि देहस्तादृशो भविष्यतीति। तत्राह मज्जनता मम जनः सेवकः तत्ता मज्जनता असेवकोऽपि सेवकशरीरं प्राप्स्यसि ॥२४॥ ❀ ❀ ननु तदा शरीरांतरे ज्ञानादिसाधनाभावात् कथं तव दर्शनं तत्राह मतिर्मयि निबद्धेयमिति। इदमेव ज्ञानं तदाप्यनुवर्तिष्यते नाशशंका नास्त्येव मयि नितरां संबद्धत्वात् यथा मत्सायुज्ये जीवानामविद्यया न तिरोभावः तथा ज्ञानादीनामपि मदज्ञानमिव तदपि भविष्यतीत्यनुग्रहस्तदाह कर्हिचिदिति। बाधककालद्वयमनूद्य निषेधति प्रजासर्गनिरोधेपीति। अपरं च वरमाह स्मृतिश्चेति सर्वपदार्थानां पूर्वानुभूतानां स्मरणं च न विपद्येतेत्यर्थः। अनेन सर्वदा सावधानो भवति। एतावदत्र सिद्धं कषायपाकः कर्त्तव्यः, अंतरायैरनुपहतश्च भवेत् अन्यत्तु मयैव कृतं मयि कामः विषयेष्वकामः एतद्देहावसान एव मत्पार्षदशरीरप्राप्तिः ज्ञानानाशः सर्वपदार्थस्मरणं च, तत्र निर्विघ्नेन कषायपाकोपायस्त्वया शीघ्रमेव कर्त्तव्य इति सिद्धम् ॥२५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

हन्तेत्यत्र । अन्यथेति । देशानुक्तौ ॥ २१ ॥ ❁ ❁ मतिर्मयीत्यत्र । अनेनेति भगवदनुग्रहजन्येन पूर्वजन्मादिस्मरणेन । तत्रेति भगवद्वाक्ये ॥ २४ ॥ ❁ ❁ एतावदित्यत्र । जातमिति भूतपदस्यार्थः । तथाकथन इति अदृश्येन रूपेण कथने । आत्मातिरिक्तरूपस्याप्यनुमानगम्यत्वं नास्तीत्याहुः अतिरिक्तेत्यादि । सर्वत्रेति अस्मदादिकृतेषु साधनेषु । उक्तमिति । नमनमुक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विजने एकान्ते एवं भगवद्दर्शनार्थं यतन्तं प्रयत्नं कुर्वन्तं मां गिरामगोचरो "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतेर्वागविषयो भगवान् गम्भीरया सुस्वरया श्लक्ष्णया मधुरया वाचा मम शुचः स्वादर्शनजन्यशोकान् प्रशमयन्निवाहेत्यन्वयः । सर्वथा शोकप्रशमस्तु मनोर्थितेन दर्शनेनैव स्यादिति ज्ञापनायेवशब्दप्रयोगः ॥ २१ ॥ ❁ ❁ तदुक्तिमेवाह–हन्तेति चतुर्भिः । हन्तेति कोमलसम्बोधने । हे तात इह स्थाने अस्मिन् जन्मनि च भवान् मां द्रष्टुं नार्हति, यतोऽहं कुयोगिनां दुर्दर्शः दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यः । के ते कुयोगिन इत्यपेक्षायां तान् विशिनष्टि–अविपक्वेति, अविपक्वः अविनष्टः कषायः कषायवद्दुरपनेयो दर्शनप्रतिबन्धको विषयरागलोभादिरूपो येषां तेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ तर्हि सकृत्कथं दृष्टोऽसीत्यत आह–सकृदिति । अन्यवत्तव दुर्निवार्यो दोषो नास्तीति सूचयन् सम्बोधयति–हे अनघेति । सकृदेकदा यन्मया स्वरूपं दर्शितं तत् ते तव एतत्कामाय तवाप्यनुरागदार्ढ्यायेत्यर्थः । न ह्यदृष्टेऽनुरागदार्ढ्यं भवतीति भावः । त्वदनुरागेण किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह–मत्कामः पुरुषः शनकैः साधुः सर्वतो विरक्तः सन् सर्वान् हृच्छयान् हृदि स्थितान् कामक्रोधलोभमोहादीन् दोषान् विमुञ्चति ॥ २३ ॥ ❁ ❁ साधनं तव निष्पन्नमेव, प्रारब्धमात्रं तु प्रतिबन्धकं, तस्मिन्भोगेन क्षीणे सति देहपातानन्तरं त्वं मत्सेवको भविष्यसि तदा तव मद्दर्शनं सुलभमित्याह–सत्सेवयेति । अदीर्घया अल्पकालिकयाऽपि सतां सेवया ते तव मयि दृढा मतिर्जातैव वर्त्तते । अथेमं दृश्यमानमवद्यं मांसादिचयरूपत्वात् कर्मकालादिवश्यत्वाच्च निन्द्यं लोक्यत इति लोकं देहं हित्वा मज्जनतां मद्भृत्यतां गन्तासि गमिष्यसीत्यर्थः । अवद्यं हित्वेत्यनेन भगवत्पार्षददेहानामप्राकृतत्वं कर्माद्यनधीनत्वं च सूचितम् ॥ २४ ॥ ❁ ❁ तर्हि देहपातानन्तरं ममेदं भक्त्यादिसाधनं विनश्येदिति शोचन्तं प्रत्याह–मतिरिति । मदनुग्रहाद्धेतोः कर्हिचिदपि प्रजासर्गस्य निरोधे प्रलये सत्यपि मयि निबद्धा तवेयं मतिः पूर्वपूर्वानुभूतविषया स्मृतिश्च न विपद्येत न विनश्येतेत्यन्वयः । अनेनैव प्राक्कालविषयां ते स्मृतिं कालः कथं न खण्डितवानिति प्रश्नस्योत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार निर्जन वनमें मुझे प्रयत्न करते देख स्वयं भगवान्ने, जो वाणीके विषय नहीं हैं, बड़ी गम्भीर और मधुर वाणीसे मेरे शोकको शान्त करते हुए-से कहा ॥ २१ ॥ ❁ ❁ 'खेद है कि इस जन्ममें तुम मेरा दर्शन नहीं करोगे । जिनकी वासनाएँ पूर्णतया शान्त नहीं हो गयी हैं, उन अधकचरे योगियोंको मेरा दर्शन अत्यन्त दुर्लभ है ॥ २२ ॥ ❁ ❁ निष्पाप बालक ! तुम्हारे हृदयमें मुझे प्राप्त करनेकी लालसा जाग्रत् करनेके लिये ही मैंने एक बार तुम्हें अपने रूपकी झलक दिखायी है । मुझे प्राप्त करनेकी आकांक्षासे युक्त साधक धीरे-धीरे हृदयकी सम्पूर्ण वासनाओंका भली-भाँति त्याग कर देता है ॥ २३ ॥ ❁ ❁ अल्पकालीन सन्तसेवासे ही तुम्हारी चित्तवृत्ति मुझमें स्थिर हो गयी है । अब तुम इस प्राकृतमलिन शरीर छोड़कर मेरे पार्षद हो जाओगे ॥ २४ ॥ ❁ ❁ मुझे प्राप्त करनेका तुम्हारा यह दृढ़ निश्चय कभी किसी प्रकार नहीं टूटेगा । समस्त सृष्टिका प्रलय होनेपर भी मेरी कृपासे तुम्हें मेरी स्मृति बनी रहेगी' ॥ २५ ॥

एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद् भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।
अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णावनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २६ ॥
नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् विमदो[1] विमत्सरः ॥ २७ ॥
एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः । कालः प्रादुरभूत्काले तडित्[2]सौदामनी यथा ॥ २८ ॥
प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् । आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः ॥ २९ ॥

---

१. प्रा० पा० प्रतीक्षन्नमदो । २. प्रा० पा० विद्युत् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्प्रसिद्धं महद्भूतम् । "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । कीदृशम् । ईश्वरं सर्वनियंतृ नभसि लिंगं मूर्तिर्यस्य तन्नभोलिंगं संनिहितमपि न लिंग्यते इत्यलिंगं तस्मै अदृष्टायावनामं प्रमाणं विदधे कृतवानहं तेनानुकंपितः सन् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अनंतस्य नामानि पठन्ननवरतं गृणन् हृतत्रपस्त्यक्तलज्जो विमत्सरो जात इति शेषः ॥ २७ ❀ ❀ काले स्वावसरे कालो मृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव । अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टांतः तडिदिति । सौदामनीति । विशेषणं स्फुटत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि सुदामा माला तत्र भवा सौदामनी मालाकारेत्यर्थः । यद्वा सुदामा नाम कश्चित्स्फटिकपर्वतः । ततः "तेनैकदिक्" इति सूत्रेणाण् । स्फटिकादिमयपर्वतप्रांतभवा हि विद्युदतिस्फुटा भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा तडिदित्यंतिके इत्यर्थः । "तडिदित्यंतिकवंधयोः" इति नैरुक्तस्मरणात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रयुज्यमाने मयि तामिति । अयमर्थः 'हित्वावद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसि' इति या भागवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धा सत्त्वमयी तनुः प्रतिश्रुता तां प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं समाप्तं यस्य । आरब्धकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति वा स पंचभूतात्मको देहो न्यपतत् । अनेन पार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादि सूचितं भवति ॥ २९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महद्भूतमिति । भगवतो नामैवात एवं क्लीवत्वम् । यस्य निःश्वसितमेव चत्वारो वेदास्तस्य वचनं तु ततोप्यतिप्रमाणमिति भावः । ईश्वरम् अतिनिकृष्टाय दासीपुत्रायापि मह्यं तथा वरप्रदानं यदिदमपि तस्यैकमीश्वरत्वमिति भावः । नभसि हार्दाकाशे लिंग्यते ज्ञायते इति वा । यद्वा नभो लिंगं दृष्टान्तत्वेन गमकं यस्य तत्तथा "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति । नभोलिंगं शरीरं यस्येति वा तथा "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्मरन्नेव न तु प्रकाशयन् । तत एव तुष्टमनाः स्पृहाशून्यश्च सन् पूर्वत एव विमदो विमत्सरश्च सन् केवलं कालं तत्कृपावसरं प्रतीक्षमाणोहं बभूवेति संदर्भः । कालं प्रतीक्षन्स कालो मे कदा भविष्यति यत्र तत्पार्षदतां यास्यामीति भगवत्पार्षदो भविष्यामि । कोन्यो वराको मत्सम इत्येवं मदमत्सरौ मम नाभूताम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कालस्तत्कृपावसरः प्रादुरभूत् । यथावग्रहक्षये तडित्सौदामनीति गोवलीवर्दन्यायेन चेयमुक्तिरिति संदर्भः । स्वामिचरणास्तु भवार्थप्रत्ययस्यैवार्थाप्रसिद्धेराहुः । यद्वेति सुदाम्नाऽद्रिणा एका दिक् सौदामनी सर्वव्यापिन्यास्तस्या नियतमेकदिक्त्वं न संभवतीति पुनराह-यद्वेति । इत्यर्थ इति । तडिदित्यव्ययमपीति भावः । नैरुक्तस्मरणान्निरुक्तिकारवचनात् । विश्वनाथस्तु-काले मम स्थूलदेहभंगसमये कालः प्रादुरभूत् । यं कालं प्रतीक्षमाणः पूर्वं चिरादभूवं स इत्यर्थः । राज्ञो गमनसमये तस्य गमनसमयमितिवत् । बुद्धिर्हि भगवति अभेदेपि भेदं जनयतीत्यनुपन्यासः । कालयोस्तयोरकस्माद्युगपदेवाधाराधेयभावेन प्रादुर्भावे दृष्टांतः । तडिति विद्युति सौदामनी यथा एकस्यां सौदामन्यां तथैवान्या सौदामनी कदाचिद्यथा भवति तथैव मम पांचभौतिकदेहभंगकाले एव पार्षददेहप्राप्तिकालोभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नीयमाने सति न्यपतदिति गोषु दुह्यमानासु गत इतिवत् । यथा गोदोहनगमनयोरतुल्यकालत्वं तथा मम भौतिकदेहत्यागचिन्मयदेहप्राप्त्योरपीति भावः । "हित्वावद्यमिमं लोकम्" इति भगवदुक्तौ क्त्वाप्रत्ययस्तुल्यकाल एव । तदुक्तं "क्वचित्तुल्यकालेपि । उपविश्य भुंक्ते, झणत्कृत्वा पतति, चक्षुः संमील्य हसति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिकमुपसंख्येयम्" इति भाष्यवृत्तौ । अनेन वृत्तेन पार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादि सूचितं भवतीति स्वामिचरणाः । अत्रारब्धानां कर्मणां नायकत्वादग्नितुल्यानां निर्वाणो नाशो यत्र स इति बहुव्रीहिणा न केवलं तदानीमेव प्रारब्धनाश इति लभ्यते । देहपातात्पूर्वकालेपि तन्नाशे तत्प्रयोगसिद्धेः । न च जातप्रेम्णो भक्तस्यापि प्रारब्धं तिष्ठतीति शुद्धभक्तानां मतं साधनदशायामेव तन्नाशात् । यद्वक्ष्यते प्रियव्रतकथायां "नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानाम् । चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति तन्वम्" इति । अस्यार्थः-एवंविधं पौरुषं न चित्रम् । चित्रं खल्वेतदेव किं तदित्यत आह-विदूरविगतोंत्यजोपि यन्नामधेयं सकृदाददीत यः स अधुना नामग्रहणकाल एव तन्वं तनूं जहाति । अत्र नामग्रहणसमकाले तनुत्यागादर्शनात् । तन्वारंभकं प्रारब्धकर्मैव तनूशब्देन लभ्यते इत्येके प्राहुरपरे तु भक्तिसंपर्कात्स्पर्शमणिन्यायेन त्रिगुणमयतनूरेष त्रिगुणातीतो भवति । ध्रुवादौ तथा दर्शनात् । अत्र तस्यास्त्रैगुण्यत्याग एव तनुत्याग उच्यते । एतच्च रासारंभे "जहुर्गुणमयं देहम्" इत्यत्र प्रपंचयिष्यते चक्रवर्त्तिना । क्वचित्तु स्वभक्तानां देहत्यागोपि भगवता दर्श्यते इत्याहुः । यथा जातप्रेम्णोपि नारदस्य देहत्यागस्तदपि प्रारब्धकर्मनाशो भक्त्यारंभ एव व्याख्येयस्तदुक्तं श्रीरूपगोस्वामिचरणैः-"यद्ब्रह्मसाक्षात्कृतिनिष्ठयापि विनाशमायाति विना न भोगैः । अपैति नामस्मरणेन तत्ते प्रारब्धकर्मेति विरौति वेदः" इति । प्रारब्धनाश एव देहपातमित्यभिप्रायेण "प्रारब्धकर्मनिर्वाणे न्यपतत्पांचभौतिके" इति सप्तम्यंतमेव पदं प्रयुज्यत इत्यवधेयम् । तदप्रयुज्य बहुव्रीहिप्रयोगेण भक्तानां प्रारब्धकर्मनिर्वाणाधिकरणीभूत एव देहः पतेन्न तु ततोन्य इति ज्ञापितम् ॥ २९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

महद्भूतमिति भगवन्नामप्रथमैकवचनम् । तत्र प्रमाणम् 'अस्य महतो भूतस्ये'त्यादिश्रुतिः । अस्येत्यादिकर्तरि षष्ठी । महतोऽनवच्छिन्नस्य परमात्मनः प्रकृतस्य भूतस्य ईश्वरस्येति यावत् । निश्वसितं निश्वासवदप्रयत्नेनैव जातमित्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❀ ❀ 'तेनैकदिक्' इति सूत्रं पाणिनीयव्याकरणस्य चतुर्थाध्यायीयतृतीयपादे द्वादशाधिकशततमम्। सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी इति तस्य भट्टोजिदीक्षितकृता वृत्तिः। यद्वेति। अस्मिन् पक्षे तडित्सौदामनीत्यत्र सप्तमीतत्पुरुषसमासो ज्ञेयः। नैरुक्तेति वैदिकमन्त्राणामर्थज्ञापको भगवद्यास्कमुनिविरचितो वेदांगशास्त्रविशेषो निरुक्तस्तत्रत्यं वचनं नैरुक्तमिति तस्य स्मरणादित्यर्थः॥ २८-२९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अलिंगं कर्म देहरहितं नभोलिंगमाकाशशरीरकमीश्वरं सर्वनियंतृ ऐश्वरमिति पाठे ईश्वरशब्दवाच्यं तन्महत्सर्वव्यापकं भूतं स्वाधीनसमाधिकरहितं महद्ब्रह्म "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमि"ति श्रुतेः। एतावदुक्त्वा विरराम तूष्णीमास ततो महसां तेजस्विनामपि महीयसे तस्मै महते भूताय तेनानुकंपितोऽहमवनामं प्रणामं विदधे कृतवानस्मि॥ २६॥ ❀ ❀ ततोऽनंतस्य भगवतो नामान्यहं गतलज्जः पठन् भद्राणि लोकानां मंगलावहानि गुह्यानि वेदगुह्यानि जन्मानि कर्माणि च स्मरन् गां भूमिं पर्यटन् तुष्टं मनो यस्य, गता स्पृहा शब्दादिविषया यस्य, विगतो मत्सरो भूतविषयको यस्य, विगतः मदो देहपारवश्यरूपो यस्य सः। अपद इति पाठेऽनिकेतः कालं देहावसानकालं प्रतीक्षन्नासमिति क्रियापदमध्याहार्यं यावत्कल्पावसानं जीवितवानस्मीत्यर्थः॥ २७॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्! कृष्णे भगवत्येव मतिर्यस्यात एवामलो विशुद्धः आत्मा मनो यस्यात एव शब्दादिविषयेष्वसक्तस्य मम काले देहारंभकप्रारब्धावसानकाले कालः मृत्युकालः प्रादुरभूदुपस्थितो बभूव। मृत्युकालस्य क्षणिकत्वद्योतनाय दृष्टांतमाह सौदामिनी सुदाम्नः पर्वतस्यादूरभवा सौदामिनी चातुरर्थिकोऽण् अन्नितिप्रकृतिभावे नांतत्वात् ङीप् सौदामनीत्यपि पाठः॥ २८॥ ❀ ❀ तदा तां प्रसिद्धां सर्वजीवलयाधारभूतामित्यर्थः शुद्धामप्राकृतां भागवतीमनिरुद्धाख्यां तनुं प्रति मयि प्रयुज्यमाने संश्लिष्यमाणे लयं प्राप्तुमुद्युक्ते सतीत्यर्थः, आरब्धकर्मनिर्वाणः तद्देहावस्थितिनिमित्तस्य प्रारब्धकर्मणः निर्वाणमवसानं यस्य स पांचभौतिको देहो न्यपतत्॥ २९॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्हि किमिति दर्शितमिति तत्राह सकृदिति। अनघ सांसारिकदुःखरहित ते तव कामाय अथ कदानु पश्येयमित्युत्कंठायै। तया किं फलमभूदिति तत्राह मत्काम इति मद्भक्तः पुरुषः क्रमेण सर्वान् हृच्छयान् प्राकृतान्कामान् साधु मुञ्चतीत्यन्वयः॥ २६॥ ❀ ❀ परमहंससेवाफलमाह सदिति। दीर्घया बहुकालीनया सतां परमहंसानां सेवया परिचर्यया मयि दृढा मतिः मननलक्षणा भक्तिर्जाता, वै यस्मादतः अवद्यं दोषरूपशूद्रजातित्वादिमं लोकं देहं हित्वा पश्चाद्ब्रह्मपुत्रत्वेन जातस्त्वं मज्जनतां मम जनतां परमभागवतत्वं गंतासीत्यन्वयः॥ २७॥ ❀ ❀ मयि निबद्धा इयं मतिः कदाचिदपि न विपद्येत न नश्येत्, प्रजानां सर्गः सृष्टिः निरोधः संहार एतयोः स्मृतिनाशकयोः स्मृतिर्जातिस्मरणशक्तिश्च न विपद्येत कस्मान्मदनुग्रहात्। अनेन भगवद्भक्तसंगोभिमतफल इत्युक्तं भवति॥ २८॥ ❀ ❀ ईश्वरम् ईशनशीलं सकलजनप्रवर्तनशक्तिमत् अलिंगं जडशरीररहितं रुद्रादन्यद्वा ईश्वरमित्युक्त्या भूतविग्रहवान् हर इति शंकानिरासार्थं वा अलिंगमित्युक्तं नभः लिंगं गमकं दृष्टांतत्वेन यस्य तत्तथोक्तम् आकाशवत्सर्वगमित्यर्थः, तन्महद्भूतं ब्रह्म एतावदुक्त्वा विरराम, तेनानुकंपितः कृपापात्रीकृतः अहं च महतां महीयसे तस्मै महाभूताय शीर्ष्णा शिरसा अवनामं नमस्कारं विदधे कृतवानित्यन्वयः॥ २९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुह्यानि गोप्यानि यानि भद्राणि सर्वोत्तमानि कृतानि प्रेयस्यादिभिः सह प्रेमपरिपाटीमयलीलास्तानि तु यथाधिकारं स्मरन्नेव न तु प्रकाशयन्। तत एव तुष्टमनाः स्पृहान्तरशून्यश्च सन् पूर्ववत् एव तु विमदो विमत्सरश्च सन् केवलं कालं तत्कृपावसरं प्रतीक्षमाणोऽहं बभूवेति शेषः॥ २७॥ ❀ ❀ कालस्तत्कृपावसरः प्रादुरभूत् यथा वृष्टिप्रतिबन्धकावग्रहक्षये तडित् सौदामिनीति। गोबलीवर्दन्यायेन चानधिकार्थमिदम्॥ २८॥ ❀ ❀ भागवतीं भगवदंगज्योतिरंशरूपाम्। शुद्धां प्रकृतिस्पर्शशून्याम्। न्यपतदिति प्राक्तनलिंगशरीरभंगोऽपि लक्षितः, तादृशभगवन्निष्ठे प्रारब्धकर्मपर्यंतमेव तत्स्थितेः। इत्थमेव टीका च अनेन पार्षदतनूनामित्यादि॥ २९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महद्भूतमिति क्लीबलिंगं भगवन्नाम "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इत्यादिश्रुतेः। तेन यस्य निश्वसितमेव चत्वारो वेदास्तस्य वचनं ततोऽप्यतिप्रमाणमिति भावः। ईश्वरम् अतिनिकृष्टाय दासीपुत्रायापि मह्यं तथा वरप्रदानं यत् इदमपि तस्यैकमीश्वरत्वमिति भावः। नभसि आकाशे एव लिंगं चिह्नं श्रीमुखवचनरूपं यस्य तत्। यतो न लिंग्यते न लक्ष्यते चक्षुर्भ्यामदृष्टत्वादलिंगम्॥ २६॥ ❀ ❀ कृतानि चरित्राणि। कालं प्रतीक्षन् स कालो मे कदा भविष्यति यत्र तत्पार्षदतां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यास्यामीति। भगवत्पार्षदो भविष्यामि कोऽन्यवराको मत्सम इत्येवं मदमत्सरौ मम नाभूताम्॥ २७॥ ❀ ❀ काले मम स्थूलदेहभंगसमये कालः प्रादुरभूत्। यं कालं प्रतीक्षमाणः पूर्वं चिरादभूवं स इत्यर्थः। राज्ञो गमनसमये तस्यागमनसमय इतिवत्, बुद्धिर्हि भागवती अभेदेऽपि भेदं जनयतीत्यनुपन्यासः। कालयोस्तयोरकस्माद् युगपदेवाधाराधेयत्वेन प्रादुर्भावे दृष्टान्तः तडिदिति। विद्युति सौदामिनी यथा। एकस्यां सौदामिन्यां तदैवान्या सौदामिनी कदाचिद् यथा भवति तथैव मम पाञ्चभौतिक-देहभंगकाले एव शुद्धपार्षददेहप्राप्तिकालोऽभूदित्यर्थः॥ २८॥ ❀ ❀ तां पूर्वोक्तां 'हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसी'ति भगवता प्रतिश्रुतां शुद्धां शुद्धसत्त्वमयीं यतो भागवतीं न तु मायिकीं तनुं प्रति मयि प्रयुज्यमाने भगवतैव नीयमाने सति मम पाञ्चभौतिको देहो न्यपतत्। गोपु दुह्यमानासु गत इति दोहनगमनयोरिव मम भौतिकदेहत्यागचिन्मयदेहप्राप्त्योस्तुल्यकाल-त्वमेवाभूदित्यर्थः। हित्वावद्यमिमं लोकमिति भगवदुक्तो क्त्वाप्रत्ययस्तुल्यकाले एव। यदुक्तं क्वचित्तुल्यकालेऽपि 'उपविश्य भुंक्ते झणत्कृत्य पतति चक्षुः संमील्य हसति मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिकमुपसंख्येयमि'ति भाषावृत्तौ। अनेन पार्षदतनूनामकर्म्मा-रब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादि सूचितमिति श्रीधरस्वामिचरणाः। अत्रारब्धानां कर्म्मणां तापकत्वादग्नितुल्यानां निर्वाणो नाशो यत्र स इति बहुव्रीहिणा न केवलं तदानीमेव प्रारब्धनाश इति लभ्यते देहपातात् पूर्व्वकालेऽपि तत्रांशे तत्प्रयोगसिद्धेः। न च जातप्रेम्णो भक्तस्यापि प्रारब्धं तिष्ठतीति शुद्धभक्तानां मतं साधनदशायामेव तन्नाशात्। यद्वक्ष्यते प्रियव्रतकथायां—"नैवं-विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानाम्। चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति तन्वमि"ति। अस्यार्थः एवंविधं पौरुषं न चित्रं चित्रं खल्वेतदेव। किं तदित्यत आह। विदूरविगतोऽन्त्यजोऽपि यन्नामधेयं सकृदा-ददीत यः सः अधुना नामग्रहणसमकाले एव तन्वं तनुं जहाति। अत्र नामग्रहणसमकाले तनुत्यागादर्शनात् तन्वारम्भकं प्रारब्ध-कर्मैव तनुशब्देन लभ्यते इत्येके प्राहुः। अपरे तु भक्तिसम्पर्कात् स्पर्शमणिन्यायेन त्रिगुणमयी तनुरेव त्रिगुणातीता भवति ध्रुवादौ तथा दर्शनात् अत्र तस्यास्त्रैगुण्यत्याग एव तनुत्याग उच्यते। एतच्च रासारम्भे 'जहुर्गुणमयं देहमि'त्यत्र प्रपञ्चयिष्यते। क्वचित्तु मतान्तरोत्खाताभावार्थं स्वभक्तानां देहत्यागोऽपि भगवता दर्श्यते इत्याहुः। यथा जातप्रेम्णोऽपि नारदस्य देहत्यागस्तदपि प्रारब्ध-कर्मनाशो भक्त्यारम्भे एव व्याख्येयः। यदुक्तं श्रीरूपगोस्वामिचरणैः "यद्ब्रह्मसाक्षात्कृतिनिष्ठयापि विनाशमायाति विना न भोगैः। अपैति नामस्मरणेन तत्ते प्रारब्धकर्मेति विरौति वेदः॥" इति। प्रारब्धनाशे एव देहपात इत्यभिप्राये प्रारब्धकर्मनिर्माणे न्यपतत् पांचभौतिक इति सप्तम्यन्तमेव पदं प्रयुज्यते इत्यवधेयम्। तदप्रयुज्य बहुव्रीहिप्रयोगेण भक्तानां प्रारब्धकर्मनिर्वाणाधि-करणीभूत एष देहः पतेन्न तु ततोऽन्य इति ज्ञापितम्॥ २९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद" इति श्रुतिप्रसिद्धं यत्तन्महद्भूतं ब्रह्म नभोलिङ्गं नभसि हृद्याकाशे "अंगुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मनि तिष्ठती" ति श्रुतेः नभोगते सूर्ये वा "स एष आदित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति श्रुतेः लिंगं मूर्त्तिर्यस्य तत् अलिंगं प्राकृतमूर्तिवर्जितम्, ईश्वरं सर्वनियंतृ एतावदुक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूव। अहं च तेनानुकंपितोऽनुगृहीतोवनामं तस्मै प्रणामं विदधे कृतवान्॥ २६॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह नामानीति। गंता मज्जनतामसीति भगवत्प्रोक्तं कालं प्रतीक्षन्नामादेः पाठादि कुर्वन् विमत्सर आसम्॥ २७॥ ❀ ❀ कृष्णमतेस्तद्भक्तस्य असक्तस्य संसाराद्विरक्तस्य काले प्रारब्ध-कर्मावसानसमये कालो मृत्युः प्रादुरभूत् आविर्बभूव, अकस्मान्मृत्यूपस्थितौ दृष्टांतमाह सौदामिनी तडित् यथा सुदाम्नो गिरेः प्रान्ते भवा विद्युदिव॥ २८॥ ❀ ❀ शुद्धां सर्वदोषवर्जितां भागवतीं भगवत्पार्षदरूपामप्राकृतां नित्यां तनुमाविष्कर्तुं भगवता मयि प्रयुज्यमाने प्रारब्धकर्मणो निर्वाणमवसानं यस्य स पांचभौतिको न्यपतत्। अयमर्थः नित्यशरीरवान् सात्त्वत-तन्त्रकर्त्ता श्रीनारदः। केनापि कौतुकेन गन्धर्वशरीरं बिभ्रद् द्विजशापवशात्तद्धित्वा दासीपुत्रत्वं प्राप्तस्तद्धित्वा स्वकीयां तनुमाविश्चकार॥ २९॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एतावत् अग्रे उपायमनुक्त्वैव स्वतः स्फुरिष्यतीति पूर्वोक्तमात्रमुक्त्वा विरराम। प्रामाण्यार्थं वक्तारं विशिनष्टि विशेषतः अज्ञानान्नपुंसकपदप्रयोगः, तदित्यनुवादः महद्भूतमिति "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमि" ति वेदोद्गममूलभूतं प्रामाण्यार्थमेव महद् जातमिति आकाशपुरुषं व्यावर्त्तयति नभोलिंगमिति। आकाशं तु भगवत अनुमापकं प्रथमकार्यत्वात् तथा कथने वा हेतुः यतस्तत्कार्यमपि तथा कथयतीति आलिंगनं न हि भगवाननुमानगम्यः आत्मत्वेन प्रत्यक्षत्वात् अतिरिक्तरूपे पुनर्व्याप्त्यादीनां भगवन्नियामकत्वं तदाह ईश्वरमिति। अन्यथाकरणसामर्थ्यात् न हेतुवह्न्यादिरिव भगवान् सिद्ध्यतीत्यर्थः। एवं सर्वप्रमाणातीतः सर्वत्र प्रमाणमित्युक्तं मयापि तदुक्तं कृतमित्याह अहं चेति। तत्र निर्विघ्नार्थं भगवन्तं नमस्करोति तस्मै पूर्वपरिचयात् ईश्वरफल-दानपक्षेपि यथा फलं प्रयच्छेत् तदर्थमुक्तम्। ननु नमस्कारमात्रेण तत् कथं कुर्यात्तत्राह। महतां महीयस इति अतिमहति तावदेव कर्त्तव्यमिति बहिःशब्दश्रवणात् बहिः स्थितो भगवानिति बहिः शीर्ष्णावनामं साष्टांगनमस्कारं कृतवान्। युक्तं चैतत् यतो भगवान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

महतीं कृपां कृतवान् तदाह अनुकम्पित इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कषायपाकसाधनं कौमरीत्याह नामानीति । कषायास्त्रिविधाः साक्षाद्रागादयस्तामसाः, तेषामपि वासनारूपा राजसाः अविद्यारूपाः । ते च क्रमात् कर्मणा भक्त्या ज्ञानेन च नाश्यन्ते । तत्र चाधिकाराः पृथक् पृथक्, अतो नैकेन नैकदा कर्तुं शक्याः । तस्मादेषां त्रयाणामेकोनुकल्पः कर्त्तव्यः तद्भगवत्कृपया सन् स्फुरितं तन् कृतवान् "चक्रांकितस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेदि" ति वाक्यात् नामसु न देशकालयोरपेक्षा । एकवचनमनावर्त्तनीयं, ब्रह्मविदः सर्वैरेव रूपैर्भगवत्सेवनस्य श्रुतिसिद्धत्वात् एकनाम्न आवृत्तौ रूपविशेषस्येति न, सर्वैः सर्वत्र रक्षा स्यात् । श्रोतुर्वक्तुश्च परिच्छेदबुद्धिः पाखंडताशंकापि स्यात् । तत्र हेतुमाह-अनन्तस्येति । अनन्तरूपस्य तथा सत्यनन्ता एव भगवद्धर्माः नामसु स्मृता भवन्ति । अलौकिकं हि लोकमध्ये कुर्वन् गुप्तं करोति लोकोपहासभिया देहकुलांतःकरणधर्म्मैश्च लज्जा भवति विहितत्वेपि लोकोपहासात् तथा सति लोकबुद्ध्या न भगवति शुद्धो भावो भवेत् । अतस्तान् त्याजयति, हतत्रप इति हत्वा न पुनर्जीवनं क्रियाकर्ममध्ये अधिकारिपदात् नामोच्चारण एव हतत्रपत्वं स्वाधीतानामर्थानुष्ठानपूर्वकमुच्चैरुच्चारणं पठनं, शतृप्रत्ययेन निरंतरता चोक्ता । चित्तस्य चंचलत्वात्तस्य भिन्नमवलंबनमाह गुह्यानीति । यानि चरित्राणि गुह्यानि लोकस्पष्टतया वक्तुं युक्तानि पुष्ट्याकृतानि द्रौपद्यर्जुनादिषु शयनस्थानादिषु शयनस्थानादीनि भद्राणि मनोहरादीनि स्वस्यावंधकानि कृतानि चेति स्पष्टतया कृतानि । अथवा कृतानि करिष्यमाणानि च भगवत्कृपया तत्स्फुरणं, शरीरकृत्यमाह गां पर्यटन्निति । अत्यंतसंयोगे द्वितीया, गोशब्दाद् गोसेवावद्धर्मजनकत्वं परितः अटनम् । अनेन ऋजुतया एकमार्गेण देशातिक्रमो निवारितः । एकमंगं साधनसाधनत्वेनोक्त्वा पंचांगानि फलसाधनत्वेनाह । तुष्टमना इत्यादि-भूमिपर्यटनं यद्यन्यार्थं स्यात् तदा मनसो न तावन्मात्रेण परितोषः स्यात् । अतस्तुष्टमना भवेत्, पर्यटनमेव फलत्वेन जानीयात्, यद्यपि तथा पर्यटनेन लौकिकालौकिकानि फलानि भवंति, तथापि तेषु स्पृहा न कर्त्तव्या । तदाह नन्वपरिच्छिन्नानि कर्माणि कर्त्तुमशक्यानि, अत एव द्वितीयाध्याये कर्मभेदो निरूपितः । तत्र परिच्छेदकः देशः कालो वा भवति । ततश्चापरिच्छेदकदेशकालसंबंधे किं कुर्यादित्यत आह कालं प्रतीक्षन्निति । शतृप्रत्ययेन आदित आरभ्य कालप्रतीक्षा कर्त्तव्या । ततः शरीररक्षादिसाधनाभावे बाधके वा नांतःकरणे क्लेशो भवति, दैवगत्या सन्मानने प्राप्तेपि गर्वो न कर्त्तव्यः । न हि पूजनेन तस्य महत्त्वं प्रत्युत तद्बाधकं "जनेनाभिमतो योगी योगसिद्धिं न विंदती" ति वाक्यात्, विषयाप्राप्तौ न वा मत्सरः कर्त्तव्यः । प्रत्युत कालसाधकत्वेन तेषामुपकारो मंतव्यः, न वा विपरीतो मत्सरः कर्त्तव्यः । अबाधकविषयप्रापकेषु भगवदाज्ञानिर्वाहकत्वात् निषिद्धप्रापकेषु तु बाधकवत्सहनम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं षडंगसहितं नामोच्चारणपूर्वकं भूपर्यटनं कषायपाके हेतुः, तस्य किं दृष्टद्वारा अदृष्टद्वारा वा कषायपाकहेतुत्वमित्याकांक्षायामाह एवं कृष्णमतेरिति । एवं पर्यटने कृष्णे मतिर्भवति । तदैव विषयेष्वसंगः, यदा कृष्णो रोचते तदैव विषया न रोचंते, ब्रह्मन्निति संबोधनमपि संवादाय कृष्णस्य मत्या विषयासंगे जाते तदैवांतःकरणं शुद्धं जातं तदैव कषायाः पक्का इत्यर्थः । पाकार्थमेव शरीरस्य रक्षितत्वात् पक्वे च कषाये शरीरस्य प्रयोजनांतराभावात्तद्ग्रहणाय कालः प्रादुरभूत् । काले शरीरप्रारम्भकादृष्टसमाप्तौ शापसमाप्तौ वा उत्तरत्र वा संबंधः । काले वर्षाकाले तडिदिति शीघ्रमिति । केचित् सौदामिनी वसुदामा पर्वतस्तज्जाता तडित् सौदामिनीत्येकं वा पदं तडिदिव पीत इत्यादावेकदेशप्रयोगः, यथा प्रथमत एव स्तनयित्नुदृष्टेर्विद्युत् तथा शरीरनाशकरोगाद्यपेक्षया कालो जीवप्रणेता प्रथमत एव प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तं तदाह प्रयुज्यमान इति । देहवियोगक्लेशो न ज्ञातोऽत एव प्रथमत एव भगवत्संबंधी शुद्धसत्त्वपरिणामरूपो देह उपस्थितः । कालेन चाहं तत्र शीघ्रमेव नीतः, तस्मिन् मयि नीयमाने कियद्दूरं शरीरमप्युद्गतं विमानसंमुखतया परं भौतिकत्वाद् गुरुत्वेन पंचभूतानि क्रमेण वैकुंठगमाद्वा न्यपतत् । ननु योगे ब्रह्मसंपत्तावपि शरीरं तिष्ठति कथमिदं पतितं तत्राह आरब्धकर्मनिर्वाण इति । येन कर्मणा इदं शरीरमारब्धं तस्य निर्वाणः समाप्तिर्यस्य निर्वाणशब्देन कर्मापि मुक्तं परंपराजनकत्वाभावात् वरादिकं तु आरंभककर्मरूपं भवति । तस्य च समाप्तिर्देहग्रहणमात्रेणैव, देहस्तु ब्रह्मांडपर्यवसाने तद्व्यावृत्त्यर्थं भौतिक इति ॥ २९ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नामानीत्यत्र । अविद्यारूपा इति । योगदर्शने 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति विपर्ययं लक्षयित्वा 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा' इति विपर्ययस्य भेदा उक्ताः । तेषामेव भाष्ये व्यासपादैः 'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोन्धतामिस्र' इति पर्वत्वेन व्याख्यातत्वात्तत्पर्वरूपा इत्यर्थः । तत्र चेति । कर्मादिषु च । पृथगिति । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिद' इत्येकादशे वाक्यादित्यर्थः । यदिति । अनुकल्परूपम् । श्रुतिसिद्धत्वादिति । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतमग्निरित्युपासतेऽध्वर्यव' इत्युपक्रम्य यजुःसामादिरूपाण्युक्त्वा, 'तस्मादेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीते'ति श्रावणादित्यर्थः । न सर्वैरित्यादि । 'तद्धैतान् भूत्वावती'ति श्रुतावुपास्यरूपेणैव रक्षोक्तेः सर्वरूपानुपासने तद्रूपेणाभवनात् सर्वत्र त्रिविधरागनिवृत्तिः प्रतिबन्धान्तरनिवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः श्रोतुरित्यादि । सर्वत्रायं ब्रह्म न जानातीति श्रोतुर्बुद्धिः स्यात्, सर्वत्राज्ञानेऽस्य श्रुतिविरुद्धत्वात्पाषण्डताशङ्का स्वस्यापि स्यादित्यर्थः । तत्रेति । नाम्नामानन्त्ये । तानिति लोकान् । नामोच्चारण एवेति । ननु वस्त्रादित्यागेपीत्यर्थः । स्वस्याबाधकानीति चित्ताविक्षेपकाणि । कृतपदं करिष्यमाणानामप्युपलक्षकमित्याशयेनाहुः अथवेत्यादि । चरित्रस्मरणरूपमङ्गं नामोच्चारणसाधनत्वेनोक्त्वेत्यर्थः । लौकिकालौकिकानीति । सन्माननानाश्चर्यावलोकनादीनि पुण्यदेशानुभवा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञादीनि चेत्यर्थः। तदाहेति गतस्पृहपदेनाहेत्यर्थः। अपरिच्छिन्नानीति। देशकालकृतनियमरहितानि। अत एव यावज्जीवाधिकारकत्वानिर्वाहादेव। द्वितीयाध्याये जैमिनिसूत्रीये कर्मभेदः नित्यकाम्याग्निहोत्रादेः प्रयोगभेदः। परिच्छेदकदेशकालसम्बन्धे 'प्रयागे वपनं कुर्यात्' 'तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नर' इत्यादिवाक्योक्तदेशकालसम्बन्धे, किं कुर्यात्, परिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोर्वपनादिपर्यटनयोर्मध्ये कतरत्कुर्यादित्यर्थः। तत इत्यादि। तथा च कृतिसाध्यत्वासाध्यत्वविचारो हि शरीररक्षाविचारमूलकस्तस्याविचार्यत्वेन तदप्यविचार्यं पर्यटेदेवेत्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ एवं कृष्णमतेरित्यत्र भोगसमाप्ताविति। चरमक्षणे। शापसमाप्ताविति। ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मणा नारदं प्रति 'गृहस्थाश्रमं कुरु त्वमि'त्याज्ञप्ते नारदो न कृतवानित्यतः शापो दत्तः, 'त्वं स्त्रीकामो दासीसुतश्च भविते'ति कथितम्, तेनाहं पूर्वमुपबर्हणगन्धर्वो भूत्वा, ततो दास्यामुत्पन्नः, तस्य शापस्य समाप्तावित्यर्थः। केचिदिति। विजयध्वजादयः। अस्मिन् पक्षे तडित्पदं क्रियाविशेषणम्। एतस्याः शैघ्र्ये प्रसिद्धयभावाच्छ्रीधरोक्तपक्षान्तरमाहुः सौदामिनी वेति। सपर्वते स्फटिकमये इति तत्प्रान्तसम्भवात्तडिदतिस्फुटा भवतीति कालस्य तद्वदतिस्फुटत्वाय दृष्टान्तः। श्रीधरीयेऽन्यदपि पक्षद्वयमुक्तम्। सुदाममाला तत्र भवेति मालाकारेत्यर्थं इति। 'तडिदित्यन्तकवधयो'रिति नैरुक्तिकसरणात् तडिदन्तिक इत्यर्थं इति च। एतेषु सर्वेषु पक्षेष्वपुष्टार्थत्वं सौदामिनीपदे इकारदौर्लभ्यं चेति दूषणसत्त्वात्पक्षान्तरमाहुः एकं वा पदमिति। तथा प्रसिद्धयभावाद्विकल्पवाचकपदोक्तिः। अत्रापि दोषमाशङ्क्य परिहरन्ति तडिदित्यादि। आदिपदेन 'तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धा'-दित्यादिप्रयोगः सङ्गृह्यते॥ २७॥ ❀ ❀ प्रयुज्यमान इत्यत्र। नन्वारब्धकर्मनिवृत्तौ 'गन्ता मज्जनतामसी'ति वरादेरपि निवृत्तेरग्रे शरीरं कथमभूदित्यत आहुः वरादिकमिति। तथा चारब्धत्वाभावान्न पूर्वं निवृत्तिः, किन्तु देहग्रहणोत्तरं तस्याप्यरब्धत्वे जाते निवृत्तिरित्यर्थः। ब्रह्माण्डपर्यवसायीति। ब्रह्माण्डात्मा। तर्हीति। ब्रह्माण्डात्मकत्वे॥ २८॥ ❀ ❀ कल्पान्त इत्यत्र। ब्रह्मापि नाभिद्वारेत्यादि। एतदुक्तं कौर्मे 'ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः। अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुने'ति॥ २९॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे षष्ठाध्यायविवरणम्॥ ६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी।

एतावत् पूर्वोक्तमात्रमुक्त्वा तत् "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद-" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं महद्व्यापकं ब्रह्मोपरराम तूष्णीमासेत्यन्वयः। तद्वचनप्रामाण्ये मम विपरीतभावना न जातेत्याशयेन तद्विशिनष्टि-भूतं सत्तात्मकम्। नभोलिङ्गमिति, सर्वत्र व्यापकत्वेऽपि नभोवन्निर्लेपमदृश्यं च लिङ्गं मूर्तिर्यस्य तत्। अलिङ्गं प्राकृतमूर्तिरहितम्। ईश्वरं सर्वनियन्तृरूपम्। अहं च स्वरूपप्रदर्शनेन वचसा आश्वासनेन च तेनानुकम्पितः कृपाविषयीकृतः संस्तस्मै महतां ब्रह्मादीनामपि महीयसे महत्तमाय पूज्यतमाय शीर्ष्णा मस्तकेन अवनामं प्रणामं विदधे कृतवानित्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ ततश्च कषायनिवर्त्तकं साधनं कृतमित्याह-नामानीति। तत्र भगवन्नामोच्चारणमेव मुख्यं साधनं तत्र तस्यालौकिकत्वात् सर्वदा सर्वत्र तदुच्चारणे लोकोपहासेन लज्जां प्रतिबन्धिकां तां त्यक्तवानित्याह-हतत्रप इति। त्यक्तलज्जोऽहमनन्तस्य नामानि पठन्। अनन्तरूपस्य भगवत एकनामावृत्तौ रूपान्तरेण कृते कार्येऽन्यकृतत्वशङ्कया स्वभजनीये परिच्छिन्नत्वबुद्धिर्न्यूनत्वबुद्धिश्च स्यात्तदा सर्वत्र सर्वरूपैश्च स्वरक्षा न स्यादतः सर्वाणि नामानि यथासम्भवमावर्त्तितानि, तथा सति परिपूर्णता अनन्ता गुणाश्च स्मृता भवन्ति सदा सर्वत्र सर्वैरेव रूपैश्च रक्षा भवतीति सूचयति-अनन्तस्येति। ननु मनश्चञ्चलत्वात् कदाचिन्नामोच्चारणात्तस्मिन् प्रचलति सति त्वं किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह-गुह्यानीत्यादि। वेदनिरूपितत्वेन लोके अप्रसिद्धानि भद्राणि कामादिकषायमूलपापवासनानिवर्त्तकानि मङ्गलरूपाणि कृतानि भगवच्चरित्राणि च स्मरन्। कुत्राप्यासक्तिर्योगभ्रंशिकाऽतस्तद्धिया गां पृथिवीं पर्यटन्। तथाप्युच्चनीचवस्तुदर्शनेन तेषु स्पृहा सम्भवति, साऽपि भगवत्कृपातो निवृत्तेत्याह-गतस्पृह इति। तत्र हेतुमाह-तुष्टमना इति। न च परविभवासहनात्मको मत्सर आसीदित्याह-विमत्सर इति। अहमेवंविधसाधनसम्पन्न इत्यहङ्कारात्मको मदोऽपि तत्कृपया न जात इत्याह-विमद इति। विषयासक्त्याद्यनर्थकारणं वैराग्यतिरस्कर्त्री मृत्युकालविस्मृतिरेव, साऽपि तत्कृपया मम न जातेत्याह-कालमिति। 'हित्वाऽवद्यमिमं लोकम्' इति यः कालो भगवतोक्तः स कदा स्यादिति कालं प्रतीक्षन् प्रतीक्षमाण आसमिति शेषः॥ २७॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्निति सम्बोधनेन तवाप्येतत्सम्मतमेवेति सूचयति एवमुक्तप्रकारेण आसक्तस्य शब्दादिविषयेष्वासक्तिरहितस्य मम कालो मरणसमयः प्रादुरभूदित्यन्वयः। विषयेष्वनासक्तौ हेतुमाह-अमलात्मन इति, अमलो रागादिरहितः आत्माऽन्तःकरणं यस्य तस्येत्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह-कृष्णमतेरिति, श्रीकृष्णे एव मतिर्यस्य तस्येत्यर्थः। अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टान्तमाह-काले इति। काले वर्षाकाले तडिद्विद्युद्यथा प्रादुर्भवति तथेत्यर्थः। तस्या अतिस्फुटत्वार्थं तां विशिनष्टि-सौदामनीति। सुदामा नाम पर्वतः, 'तेनैकदिक् इति' सूत्रेणाण्। तथाच यथा स्फटिकादिमयपर्वतप्रान्ते प्रादुर्भूता विद्युदपि स्फुटा भवति तथा कालोऽपि स्फुरित इत्यर्थः॥ २८॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां देहवियोगे महान् क्लेशो भवति स भगवत्कृपया मम नाभूदिति सूचयन्नाह-प्रयुज्यमान इति। तामिति 'हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि' इति भगवता प्रतिश्रुतां शुद्धां शुद्धसत्त्वात्मिकां भागवतीं भगवत्सेवानुरूपां तनुं प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने सति आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समाप्तं यस्य सः पाञ्चभौतिकः पञ्चमहाभूतकार्यभूतो देहो न्यपतदित्यन्वयः। अनेन भगवत्पार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वं नित्यत्वम-प्राकृतत्वं च सूचितम् ॥ २९॥

हिन्दी अनुवाद

आकाशके समान अव्यक्त सर्वशक्तिमान् महान् परमात्मा इतना कहकर चुप हो रहे। उनकी इस कृपाका अनुभव करके मैंने उन श्रेष्ठोंसे भी श्रेष्ठतर भगवान्‌को सिर झुकाकर प्रणाम किया ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तभी से मैं लज्जा-संकोच छोड़कर भगवान्‌के अत्यन्त रहस्यमय और मङ्गलमय मधुर नामों और लीलाओंका कीर्तन और स्मरण करने लगा। स्पृहा और मद-मत्सर मेरे हृदयसे पहले ही निवृत्त हो चुके थे, अब मैं आनन्दसे कालकी प्रतीक्षा करता हुआ पृथ्वीपर विचरने लगा ॥ २७॥ ❀ ❀ व्यासजी! इस प्रकार भगवान्‌की कृपासे मेरा हृदय शुद्ध हो गया, आसक्ति मिट गयी और मैं श्रीकृष्णपरायण हो गया। कुछ समय बाद, जैसे एकाएक बिजली कौंध जाती है, वैसे ही अपने समयपर मेरी मृत्यु आ गयी॥ २८॥ ❀ ❀ मुझे शुद्ध भगवत्पार्षद-शरीर प्राप्त होनेका अवसर आनेपर प्रारब्धकर्म समाप्त हो जानेके कारण पाञ्चभौतिक शरीर नष्ट हो गया ॥ २९॥

कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः। शिशयिषोरनुप्राणं विविशेऽन्तरहं विभोः ॥ ३०॥
सहस्रयुगपर्यन्ते उत्थायेदं सिसृक्षतः। मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ॥ ३१॥
अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन् पर्येम्यस्कन्दितव्रतः। अनुग्रहान्महा[1]विष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

इदं त्रैलोक्यमादायोपसंहृत्योदन्वत एकार्णवस्यांभसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणोंऽतर्मध्यमनुप्राणं निःश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोऽहम्। "ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः। अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना" इति कौर्मोक्तेः। स्वायनेंभसीति पाठे स्वायने स्वस्यायने आश्रयेंभसि शिशयिषोर्ब्रह्मण इति श्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमित्यवगंतव्यम् ॥ ३०॥ ❀ ❀ प्राणेभ्य इंद्रियेभ्योऽहं मरीचिमिश्रास्तन्मुख्याः ऋषयश्च जज्ञिरे ॥ ३१॥ ❀ ❀ ये कर्मिणस्ते बहिर्न यांति। ये तपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेंतर्न यांति। अहं तु महाविष्णोरनुग्रहाद-खंडितब्रह्मचर्यव्रतः सन्नंतर्बहिश्च पर्येमि पर्यटामि। क्वचिदप्यविघाताप्रतिहता गतिर्यस्य सः ॥ ३२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

ननु तव नित्यतनुत्वे कथमस्मिन्कल्पे स्वायंभुवे मन्वन्तरे। "उत्संगान्नारदो जज्ञे" इति ब्रह्मणः सकाशात्तव जन्मप्रसिद्धिः। सत्यं, नित्यतनोरेव भगवतो लीलाविशेषार्थं देवक्यादिगर्भे प्रवेश इव ममापि ब्रह्मपुत्रत्वलीलार्थं पूर्वकल्पांत एव ब्रह्मणोभूदित्याह–कल्पान्त इति ॥ ३०॥ ❀ ❀ सहस्रयुगेति। युगशब्दोत्र चतुर्युगपरः। जज्ञिमह इति वक्तव्ये जज्ञिर इत्यार्षम्। मरीचिमिश्रा इत्यस्यायं भावः, यथा मरीच्यादीनां ब्रह्मकल्पादनुवृत्तानां संप्रति सुप्तप्रबुद्धतैव जन्मोच्यते तथेति ज्ञेयम्। अत्रेदं विवेचनीयम्। सर्वेषु वैकुण्ठेषु सर्वेषु कालेषु च श्रीनारदस्य नित्यता श्रूयते। यद्यप्येतन्न घटते, तथापि नित्यश्रीनारदस्य रूपादिकं प्राप्तं महाभागवेयं जीवविशेषमवलंब्य घटेतेति ॥ ३१॥ ❀ ❀ न च मरीच्यादयः प्राकृताः स्वस्वकर्मपविता इवाहं क्वापि कर्मणि। नापि सनकाद्या इव ज्ञानेपि नियुक्तः। किं त्वहं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मातीतो हरिं भजन्नेव स्वच्छंदेन वर्ते इत्याह–अंतरिति। ये कर्मिणस्ते त्रिलोक्या बहिर्न यान्ति। "अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्व्रत" इत्युक्तेः। ये तपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते त्रिलोक्या अंतर्न यांति, कर्मबंधभीतेः। अहं त्वखंडितस्वभक्तिनिष्ठः सन्नंतर्बहिश्च पर्येमि पर्यटामि। यद्वा बहिर्ब्रह्मांडान्महावैकुंठेपि। अत एवोक्तं नारसिंहेपि "सनकाद्या निवृत्त्याख्ये ते च धर्मे नियोजिताः। प्रवृत्त्याख्ये मरीच्याद्या मुक्त्वैकं नारदं मुनिम्" इति ॥ ३२॥

अस्मिन्पर्याये दीपनी न।

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं प्राकृतीयशरीरपातावधिवृत्तांतः कथितः। अथ तदुपरितनवृत्तांतमाह कल्पांत इत्यादिना। तदा कल्पांते इदं जगदादाय स्वस्मिन्प्रविलाप्य उदन्वतः प्रलयार्णवस्यांभसि शयानेऽनिरुद्धाख्ये भगवति शिशयिषोस्तन्नाभिपद्मे शिशयिषोर्विभोश्चतुर्मुखस्यांतः प्राणमनुविविशेऽनुप्रविष्टवानस्मि। सनर्थस्त्वविवक्षितः ॥ ३०॥ ❀ ❀ सहस्रयुगावसान उत्थाय नाभिकमलादिति शेषः, इदं व्यष्ट्यात्मकं जगत्सिसृक्षोश्चतुर्मुखस्य प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः मरीचिमिश्रा ऋषयो वशिष्ठादयः अहं नारदश्च जज्ञिरे उद्बभूवुः। अहं च जज्ञ इति पुरुषविपरिणामेनान्वयः ॥ ३१॥ ❀ ❀ ततो महाविष्णोरनुग्रहात्क्वचिदप्यविघाताऽप्रतिहता गतिर्यस्यास्कंदितमखंडितं व्रतं ब्रह्मचर्यं यस्य सोऽहं त्रिलोकानंतर्बहिश्च पर्येमि परितः संचरामि ॥ ३२॥

---

१. प्रा. पा. अनुग्रहाददं विष्णोः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गतत्रपः लज्जारहितः अनन्तस्य हरेः कृतानि कर्माणि विक्रमलक्षणानि गां भूमिं तुष्टमनाः यदृच्छालाभेनालं बुद्धिमान् गतस्पृहः परवस्तुस्पृहारहितः । पटगताविति धातोः पटो गतिः न विद्यते गतिरीश्वरादन्यो यस्य सोऽपटः अनन्यगतिरित्यर्थः, असंगतो विरक्त इति वा, कंथादिप्रावरणरहितो वा । अ आ अं अः पुराणर्षिरिति वाक्यात् 'अ इति संबोधनं वा' हे व्यास पटः समर्थः । अपटो निकेतरहित इति केचित्तन्निंद्यं, विमत्सरः विगतमात्सर्यः । एवंविधोहं मरणकालं प्रतीक्षमाणोऽभवमिति शेषः ॥ ३० ॥ ❋ ❋ कृष्णे परमानंदबलात्मके हरौ मतिर्यस्य स तथा तस्य कालः मरणाख्यः प्रावृट्काले प्राप्ते सौदामिन्याख्या विद्युद्यथा सहसा पद्यते तथेत्यर्थः 'तडिद्दीप्तशतह्रदा सौदामिन्यैरावती च तद्भेदेप्यभिमंत्रणमि'ति वचनात् कुरुपांडववत्पृथ-गुक्तिर्युज्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ मयि शुद्धां निर्दोषां भागवतीं तनुं हरिमूर्तिमेवं प्रयुंजाने ध्यायति सति फलदानाय प्रारब्धकर्मविनाशवान् पञ्चभिर्भूतैर्निर्मितो देहो न्यपतदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विविशे इत्यादि लीलयैवेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सहस्रयुगेति । युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपरः । जज्ञिमहे इति वक्तव्ये जज्ञिरे इति आर्षम् । मरीचिमिश्रा इत्यस्यायं भावः—यथा मरीच्यादीनां ब्राह्मकल्पादनुवृत्तानां सम्प्रति सुप्तप्रबुद्धतैव जन्मोच्यते तथेति ज्ञेयम् । अत्रेदं विवेचनीयं–सर्वेषु वैकुण्ठेषु सर्व्वेषु कालेषु च श्रीनारदस्य नित्यता श्रूयते इति यद्यपि तन्न घटते, तथापि नित्यश्रीनारद-सारूप्यादिकं प्राप्तं महाभागधेयं जीवविशेषमवलम्ब्य घटत इति ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ अस्कन्दितव्रतः निश्चलभगवद्भक्ति-नियमः । क्वचित् वैकुण्ठादावपि ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु तव नित्यतनुत्वे कथमस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवे "उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे" इति ब्रह्मणः सकाशात् तव जन्मप्रसिद्धिः । सत्यम् । नित्यतनोरेव भगवतो लीलाविशेषार्थं देवक्यादिगर्भे प्रवेश इव ममापि ब्रह्मपुत्रत्वलीलार्थं पूर्व्वकल्पान्त एव ब्रह्मशरीरे प्रवेशोऽभूदित्याह–कल्पान्त इति । इदं त्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वतः एकार्णवस्याम्भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अन्तर्मध्यम् अनुप्राणं विविशे प्रविष्टोऽहम् । "ततोऽवतीर्य्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुने" ति कूर्म्मोक्तेः । स्वायनेऽम्भसीति पाठे स्वस्याधिकरणेऽम्भसीति नारायणेनाभेद-विवक्षयेति मन्तव्यम् ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सहस्रयुगस्य पर्य्यन्ते परिसमाप्तौ पूर्व्वकल्पान्ते एतत्कल्पादावित्यर्थः । मरीचिमिश्रा मरीच्याद्याः । प्राणेभ्यः इन्द्रियेभ्यः । जज्ञिमहे इति वक्तव्ये जज्ञिरे इत्यार्षम् ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ न च मरीच्यादयः प्राकृताः स्वस्वकर्म्मपतिता इवाहं कापि कर्म्मणि नापि सनकाद्या इव ज्ञानेऽपि नियुक्तः । किन्त्वहं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्म्मातीतो हरिं भजन्नेव स्वच्छन्देन वर्त्ते इत्याह–अन्तरिति । ये कर्म्मिणस्ते वहिर्न यान्ति अशक्तेः, तपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गता अन्तर्न यान्ति कर्म्मबन्धभीतेः । अहन्तु अखण्डितस्वभक्तिनिष्ठः सन्नन्तर्बहिश्च पर्य्येमि पर्य्यटामि । यद्वा वहिर्ब्रह्माण्डात् महावैकुण्ठादपि । अत एवोक्तं नारसिंहे "सनकाद्या निवृत्ताख्ये ते च धर्म्मे नियोजिताः । प्रवृत्ताख्ये मरीच्याद्या मुक्त्वैकं नारदं मुनिमि"ति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कल्पान्ते चतुर्मुखाहरन्ते उदन्वत एकावस्थांभसि इदं त्रैलोक्यमादाय स्वस्मिन् प्रविलाप्य शयाने पुरुषावतारे शिशयिषोर्विभोः शयनं कर्तुमिच्छोर्ब्रह्मणोंऽतर्मध्यम् अनुप्राणं प्राणमनु अहमपि विविशे प्रविष्टवान् । विभुत्वं तस्य समष्टिशरीराभि-प्रायम् । कल्पान्ते ब्रह्मणो हरौ प्रवेश उक्तो हरिवंशे "ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रभवं विश्वतो मुखम् । सर्वे देवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशच्च छंदजाः । प्रविशन्ति महायोगिं हरिं नारायणं प्रभुमि"ति ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सहस्रयुगपर्यन्ते सहस्रयुगसंख्यक राज्यावसाने उत्थायेदं त्रैलोक्यं सिसृक्षतः पद्मजस्य प्राणेभ्यः इन्द्रियेभ्योऽहं मरीचिमुख्याः ऋषयश्च जज्ञिरे उद्बभूवुः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ अस्कंदितम-स्खलितं ब्रह्मचर्यं यस्य सः पर्येमि पर्यटामि ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तर्हि ब्रह्मणः सकाशात् कथमुत्पत्तिस्तदाह कल्पांत इति द्वाभ्याम् । यदा कल्पांतो भवति तदा सर्वं स्वकृतमुररीकृत्य नारायणः शेते ब्रह्माऽपि नाभिद्वारा उदरं प्रविशति ततो नारायणेन सहैक्यं प्राप्य शेते सहस्रयुगपर्यंतं तदा नित्यत्वादस्मच्छरीरस्य शयनार्थमहमपि ब्रह्मणो नासापुटवायुना सह अन्तः प्रविष्टः । वायोरेव गमनाऽऽगमने अहं तु तत्रैव स्थितः । प्रविष्टधारण-सामर्थ्यमाह विभोरिति ॥ ३० ॥ ❋ ❋ अन्तःस्थितस्य कालः सहस्रयुगपर्यंतम् । तदा राजसकल्पे भगवान् तिरोहितः ब्रह्मा तु निर्गतः निर्गत्य शयनादुत्थाय इदं जगत् पूर्ववत् स्रष्टुमियेष, तदा सिसृक्षतस्तस्य अवयवेभ्यः मरीचिमुख्या ऋषयः अहं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च जज्ञिरे तत्र "उत्संगान्नारदो जज्ञे" इति वचनात् भगवतो भक्तत्वादयमुत्संगे स्थापितः । ततः प्रजापतावन्तःप्रविष्टत्वात् ब्रह्मणः प्राणरूपेभ्यो भगवदंशेभ्यस्तत्तत्स्थाने स्थितेभ्यो जाता इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सा कृपा जातेऽपि तथैवानुवर्त्तत इत्याह–अन्तर्बहिरिति । यथा बालकः पुत्रः गृहमध्ये बहिरपि परिभ्रमति तथा ब्रह्मांडांतर्बहिश्च त्रिलोक्या वांतर्बहिश्च साधारणन्यायेन बहिः परिभ्रमणे वा सम्भवत्यंतरित्युक्तम् । द्वितीया त्वत्यंतसंयोगे । ननु किमेतावता अचेतनानां वाय्वादीनामपि तथात्वात् अस्कंदितव्रत इति न स्कंदितं भगवद्दर्शनलक्षणं व्रतं यस्येति । भगवतः सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देशविशेषाविवक्षायां भक्तेः सर्वत्र दर्शनं कर्त्तव्यम् । ततश्च यत्रैव भगवन्तं न पश्येत् तत एव व्रतहानिर्भवेत् अतो मम सर्वत्र परिभ्रमणेन भगवद्दर्शनान्न व्रतहानिरित्यर्थः । ननु मशकादिहृदयेऽपि भगवतो विद्यमानत्वात् कथं तादृशेषु तव गतिरिति तत्राह । अनुग्रहान्महाविष्णोरिति । व्यापकस्तु देशकालपरिच्छिन्नः महाविष्णुस्तु वस्त्वपरिच्छिन्नोऽपि तस्यानुग्रहोऽपि तादृश एव, अतः न विद्यते विघातो यस्याः तादृशी गतिर्यस्येति । क्वचिदपीत्यर्थे क्वचित् ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं प्राक्कल्पीयो वृत्तान्तः कथितः, अथ तत उपरितनं वृत्तान्तमाह–कल्पान्त इत्यादिना । कल्पस्यान्ते प्रलये इदं त्रैलोक्यमादाय स्वस्मिन् प्रविलाप्य उदन्वतः एकार्णवस्याम्भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोः विभोः ब्रह्मणः अन्तः मध्यं अनुप्राणं निश्श्वासेन सहाहं विविशे प्रविष्टः । आत्मनेपदमार्षम् । 'ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना' इति कौर्मोक्तेः । स्वायनेऽम्भसीति पाठे तु स्वस्यायनेऽम्भसि शिशयिषोर्ब्रह्मण इति श्रीनारायणेनाऽभेदविवक्षयैवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सहस्रयुगपर्यन्ते चतुर्युगसहस्रस्य परिसमाप्तौ एतत्कल्पादौ उत्थायेदं विश्वं सिसृक्षतो ब्रह्मणः प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्योऽहं मरीचिमिश्राः ऋषयश्च जज्ञिरे जाता इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अस्मिन् जन्मनि तु मयि भगवतः पूर्ण एवानुग्रहोऽस्तीत्याह–अन्तरिति त्रिभिः । ये कर्मिणस्ते त्रिलोक्या बहिर्न यान्ति, ये तु ज्ञानतपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तदन्तर्न आयान्ति, अहं तु भगवतो महाविष्णोरनुग्रहान्न कर्मण्यधिकृतो न वा ज्ञानादावधिकृतः, किन्तु भगवद्भजने एव । तदुक्तं नारसिंहे–"सनकादयो निवृत्ताख्ये ते च धर्मे नियोजिताः । प्रवृत्ताख्ये मरीच्याद्या मुक्त्वैकं नारदं मुनिम्" इति । अतः अस्कन्दितं ब्रह्मचर्यादिपूर्वकं भगवद्भजनरूपं व्रतं यस्य सः क्वचिदपि अन्तःपुरादिषु स्त्र्यादिनिवासत्वेन अतिदुःखप्रवेशस्थानेष्वपि न विघातो न प्रतिरोधो यस्यास्तथाविधा गतिर्यस्य तथाविधश्च सन् अन्तर्बहिश्च त्रीन् लोकान् पर्यटामीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

कल्पके अन्तमें जिस समय भगवान् नारायण एकार्णव (प्रलयकालीन समुद्र) के जलमें शयन करते हैं, उस समय उनके हृदयमें शयन करनेकी इच्छासे इस सारी सृष्टिको समेटकर ब्रह्माजी जब प्रवेश करने लगे, तब उनके श्वासके साथ मैं भी उनके हृदयमें प्रवेश कर गया ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एक सहस्र चतु र्गी बीत जानेपर जब ब्रह्मा जगे और उन्होंने सृष्टि करनेकी इच्छा की, तब उनकी इन्द्रियोंसे मरीचि आदि ऋषियोंके साथ मैं भी प्रकट हो गया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तभीसे मैं भगवान्की कृपासे वैकुण्ठादिमें और तीनों लोकोंमें बाहर और भीतर बिना रोक-टोक विचरण किया करता हूँ । मेरे जीवनका व्रत भगवद्भजन अखण्डरूपसे चलता रहता है ॥ ३२ ॥

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् । मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः । आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३४ ॥
एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः । भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३५ ॥
यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः । मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माद्धा न शाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

किमिति पर्यटसि ईश्वराज्ञया लोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः–देवेन ईश्वरेण दत्ताम् । स्वराः "निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाः" इति सप्त । त एव ब्रह्म । ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेन विभूषिताम् । स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः, मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनालापवतीं कृत्वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ परप्रयोजनमाह–एतद्धीति । मात्रा विषयाः तेषां स्पर्शाः भोगाः तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनं यद् एतदेव भवसिंधौ प्लवः पोतः । न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन, किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतदेवेत्युक्तमवधारणानुभवेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्रढयति-यमादिभिरिति । यमादिभिः तथा न शाम्यति, यद्वत् मुकुंदसेवया अद्धा साक्षादात्मा मनः शाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति, किं पुनस्तद्गुणवर्णनेनेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

स्वर्गापवर्गविलक्षणा सर्वैरन्यैर्दुर्लभा मम भोगसामग्री तु सदा सर्वत्रेत्याह । देवेन श्रीकृष्णेन दत्ताम्। तथोक्तं लिंगपुराणे उपरिभागे तेनैव तस्य वीणाग्रहणं प्रसिद्धं "श्रीकृष्णदेवो भगवान्स्वरब्रह्मविभूषिताम्। कल्पादौ दत्तवान्वीणामृषये नारदाय वै" इति । स्कांदीयकेदारखण्डे तु "रागज्ञानं तथा वीणां नारदाय महेश्वरः। प्रादात्तत्तपसा प्रीतः पार्वतीपतिशंकरः" इत्युक्तं तत्कल्पांतरापेक्षमिति ध्येयम् । "स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदांबुज" इत्युक्तेः। स्वराणां निषादादीनां साक्षाद्ब्रह्मानंद इव श्रवणेनानन्दजनकत्वाद्ब्रह्मत्वमित्युक्तम्। स्वराणामारोहणक्रमो मूर्च्छा तद्वतीं वीणां कृत्वेति भावः । अथ स्वरादिकथनं संगीतार्णवात् "सामवेदात्स्वरा जाताः स्वरेभ्यो ग्रामसंभवः। ग्रामेभ्यो जातयो जाता जातिभ्यो रागसंभवः॥ सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चेकविंशतिः। द्वाविंशतिश्च श्रुतय एतेभ्यो रागसंभवः ॥ षड्जर्षभकगांधारमध्यपञ्चमधैवताः। निषादश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः॥ षड्जादयः स्वराः सप्त ग्रामौ च षड्जमध्यमौ । केचिद्गांधारमप्याहुः स तु नेहास्ति भूतले॥ चतुर्दशैव श्रुतयस्तावन्मानाश्च मूर्च्छनाः । गीयंते मानवैर्भूमावन्यास्तु त्रिदशालये ॥ स्वयं यो राजते नादः स स्वरः परिकीर्त्तितः। स्वरैश्च निखिलं व्याप्तं तद्विज्ञेयं पृथक्पृथक्॥ उच्चैर्निषादगांधारौ नीचैरृषभधैवतौ। शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जपञ्चममध्यमाः ॥ षड्जं वदेन्मयूरो हि ऋषभं चातको वदेत् । अजा वदति गांधारं क्रौञ्चो वदति मध्यमम्॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलः पंचमं वदेत्। दर्दुरो धैवतं चैव निषादं च वदेद्गजः॥ हास्यशृंगारयोः कार्यौ स्वरौ पञ्चममध्यमौ। षड्जर्षभौ तथा ज्ञेयौ वीररौद्राद्भुते रसे॥ गांधारश्च निषादश्च कर्त्तव्यौ करुणारसे। धैवतश्चैव कर्त्तव्यो बीभत्से च भयानके॥ चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च चतुःश्रुतिः। चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्चेतिभेदकाः॥" श्रुतिश्च स्वरारंभकः शब्दविशेषः । लक्षणं चास्या आद्यपद्यव्याख्याशतकांतर्गतनारदपक्षव्याख्याने उक्तम्। अथ प्रसंगाद्रागनामानि "भैरवः पंचमो नाटो मल्लारो गौडमालवः । देशाखश्चेति षड्भागाः प्रोच्यंते लोकविश्रुताः॥ बंगपालो गुणकरी मध्यमादिर्वसंतकः। धन्या श्रीश्चेति पंचैते रागा भैरवसंश्रयाः॥ ललिता गूर्जरी देशी वराठी रामकृत्तथा। मता रागार्णवे रागाः पंचैते पञ्चमाश्रयाः॥ नटो नारायणः पूर्वं गांधारः सालगस्तथा। ततः केदारकर्णाटौ पंचैते नाटसंश्रयाः॥ मेघमल्लारिका मालकौशिकः प्रतिमंजरी। आसावरी च पंचैते रागा मल्लारसंश्रयाः॥ हिंदोलस्त्रिगुणाधालीगौडीकोलाहलास्तथा। पंचैते गौडनामानं रागमाश्रित्य संस्थिताः॥ भौपाली हरिपालश्च कामोदी धोरणी तथा। वेलावली च पंचैते रागा देशाखसंश्रयाः। अन्येऽपि बहवो रागा जाता देशविशेषतः। मारुप्रभृतयो लोके ते च भद्रेशिकाः स्मृताः॥ न रागाणां न तालानामंतः कुत्रापि विद्यते। संतोषाय शिवस्यैते ज्ञेया बुधजनैः सदा॥ तथा नयति कैलासं न गंगा न सरस्वती। यथा नयंति रागास्ते नरं गायनकोविदम्॥ अपि ब्रह्मपरानंदादिदमप्यधिकं ध्रुवम्। जहार नारदादीनां चित्तानि कथमन्यथा॥" इह तालतानध्रुवकादि बहु वक्तव्यमस्ति। तत्र संगीतार्णवादिभ्योऽवसेयम्। रागाणामन्यथा गुणप्रधानभावेन कचित्कथनं तु वक्तुरिच्छयैवेति ध्येयम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पोतः "यानपात्रं तु पोतः" इत्यमरः। "प्लवो भेकेर्भके पोते मृगपक्षिविशेषयोः" इति निरुक्तिः। इत्यर्थ इति। साक्षात्प्रत्यक्षीकृतो नात्र प्रमाणापेक्षेति भावः। तीर्थवच्छोधकौ पादौ तीर्थं गंगाख्यं पादे वा यस्य स तथा॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यत्र हरिचर्यानुवर्णनं ध्रुवप्रह्लादादिषु तत्र संसारतरणमपि दृष्टं यत्र वेनादौ तदभावस्तत्र संसारतरणस्याप्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकावत्र ज्ञेयौ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भक्तिसद्भाव एव निस्तार इति निर्द्धारेपि यथा केवलया भक्त्यात्मा साक्षाच्छाम्यति न तथा भक्तिमिश्रैर्योगज्ञानादिभिरित्याह-यमादिभिस्तथा न शाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धा साक्षादेव। अत्र पुरेह भूमन्नित्यादिना नैष्कर्म्यमित्यादिना च योगादीनां भक्तिराहित्ये वैयर्थ्याद्भक्तिमिश्रैरेव यमादिभिरिति लभ्यते। अतस्तैरात्मा यद्यपि शाम्यति तदपि यद्वन्मुकुंदसेवया यमादिविनाभूतत्वात्केवलयेत्यर्थः। अत्र भवतानुदितप्रायमित्यादिना तथात्माद्धा न शाम्यतीत्यंतेन ग्रंथेन भक्तेरेव निस्तारोपायत्वेनोक्तेपि तस्यास्त्रैविध्यं दृश्यते। केवलत्वं प्राधान्यं गुणभावश्च "त्यक्त्वा स्वधर्मम्" इत्यादिषु "अहं पुरातीतभवे" इत्यादिषु केवलत्वं "कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षया सकृत्। गृणंति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च" इत्यादिषु प्राधान्यं "यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम्। ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम्" इत्यत्र गुणभावः। तत्र केवलत्वे निष्कामाधिकारिणो भक्तिरनन्या शुद्धा निर्गुणोत्तमाऽकिंचनेत्यादिनाम्नी प्रेमफला भवति। प्राधान्ये कर्ममिश्रा ज्ञानमिश्रा योगमिश्रेत्यादिनाम्नी भक्तिः शांताधिकारिणो रतिफला कस्यचिन्मोक्षफलापि भवति। दास्यादिभाववत्साधुसंगवशात्कस्यचिदास्याद्यभिलाषिणो भक्तेरतिप्राधान्ये सत्यैश्वर्यप्रधानदास्यादिभावप्रदा प्रेमफलापि भवति। गुणभावे तु स्वीयं नाम फलं च प्रकाशयति। कर्मज्ञानयोगादीनां तया विना प्रतिस्वफलं सम्यक्साधयितुमसमर्थानां तत्र साहाय्यमात्रं कुर्वती स्वयं तटस्थैव भवति। ततश्च भक्तिमिश्रं कर्म ज्ञानं योगश्च मोक्षं साधयतीत्यतोत्र शास्त्रे भक्तिर्द्विविधैव। केवला प्रधानीभूता चेत्येतत्सर्वं नारदेनोपदिष्टो व्यासो द्वादशसु स्कंधेषु प्रपंचयिष्यतीति ज्ञेयम्॥ ३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अस्मिन्पर्याये दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

देवेन भगवता ब्रह्मणा वा दत्तां स्वरा निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाख्याः सप्त एव ब्रह्म तेन विभूषितां स्वरैः सन्निधापितेन ब्रह्मणा भगवता विभूषितामिमां पाणिस्थां वीणां मूर्च्छयित्वा वादयित्वा मूर्च्छा वीणादिवादनं "वादने मूर्च्छना मते"ति वैजयंतीकोशात् हरिकथां गायमानोऽहमेवं चरामि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ प्रियं भक्तानां प्रीत्यावहं श्रवः यशो यस्य, तीर्थौ पवित्रौ गंगादितीर्थाश्रयौ वा पादौ यस्य तीर्थं पादे यस्येति वा, स भगवान्स्ववीर्याणि यशांसि प्रगायतो मम चेतस्याहूत इव शीघ्रं दर्शनं याति दृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदेवमापृष्टं यथावदनुवर्ण्याथ सर्वथा त्वं हरिचरित्राण्येवानुवर्णयेत्यभिप्रायेण तापत्रयातुरजनानां भगवद्गुणवर्णनानुश्रवणमंतरेण तापत्रयविघातकं नोपायांतरमस्तीत्याह एतदिति द्वाभ्याम्। असकृन्मात्रास्पर्शेच्छया मात्राः शब्दादिविषयास्तासां स्पर्शेच्छयानुभवतृष्णया आतुरं पीडितं चित्तं येषां जनानां भवसिंधोः प्लवः पूरः स हि यस्मात् कारणाददृष्टो दृष्टो भवति तदेव किं हरिचर्याया अनुवर्णनमिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मुहुः कामलोभाभ्यां हत आत्मा मनः यद्वद्यथा मुकुंदसेवया गुणानुश्रवणादिरूपयाऽद्धा स्फुटं शाम्यति कामादिरहितो भवति यथा तथा यमादिभिर्योगमार्गैर्न शाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरिं ध्यायन् मुक्तस्त्वं कं लोकं गत इति तत्राह कल्पांत इति। अहं कल्पावसाने स्वसृष्टमिदं विश्वमादाय स्वोदरे निवेश्य उदन्वतोऽम्भसि शेषपर्यंके शयाने हरौ शिशयिषोः शयितुमिच्छोर्विरिंचस्य अंतरनुप्राणमंतर्गच्छच्छ्वासमनुविवेश प्रविष्टवानस्मीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सहस्रयुगपर्यंते चतुर्युगसहस्रपरिमितस्वनिशावसाने विष्णोरुत्थायोत्पाद्यमिदं सिसृक्षतो विरिंचस्यांकादहं जज्ञे मरीच्यत्रिमुख्या ऋषयश्च तस्य प्राणेभ्यो जज्ञिर इत्येकान्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विष्णुनाम्नो यजमानादपि महतो विष्णोरनुग्रहादप्रतिहतगमनोऽस्खलितब्रह्मचर्यादिव्रतोहं त्रीन् लोकानंतर्बहिश्च पर्येमि पर्यटामीत्येकान्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह। देवेति स्वरब्रह्मविभूषितां सप्तस्वरलक्षणां वेदेनालंकृतां नाम्ना देवदत्तामिमां वीणां मूर्च्छयित्वा स्वराणामारोहणावरोहणक्रमो मूर्च्छा, मूर्च्छनां गतिं कारयित्वा हरिकथां गायमानोऽहं चरामीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

देवः श्रीकृष्ण एव। लिंगपुराणे उपरिभागे तेनैव तस्य स्वयं वीणाग्राहणं हि प्रसिद्धम्। स्वराणां ब्रह्मत्वमत्र तस्यां वीणायां विन्यस्तानां तेषां सहसा श्रीकृष्णस्फोरकताशक्तेः। सा च स्वरब्रह्माणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजमिति तद्विधानुभावात्। देवदत्तामिति कृतोपकारितायाः स्मर्य्यमाणत्वेन तमनुसन्धायैव तदुक्तेः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवतः प्रियश्रवस्त्वं नाम 'अतः सर्वेषां सुखमेव भवतात् नेतरदि'ति दयामात्रापेक्षया न तु स्वप्रतिष्ठेच्छयेति विवेचनीयम्। अत्र यद्रूपेण वीणा ग्राहिता तद्रूपेणैव चेतसि दर्शनं स्वारस्यलब्धम् ॥ ३४-३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वर्गापवर्गविलक्षणात्सर्वैरन्यैर्दुर्ल्लभा मम भोगसामग्री तु सदा सर्व्वत्रेत्याह द्वाभ्याम्। देवेन श्रीकृष्णेन दत्तां लिंगपुराणे तेनैव स्वयं तस्य वीणाग्राहणं हि प्रसिद्धम्। स्वराः षड्जादय एव ब्रह्मस्फोरकत्वाद् ब्रह्म। मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनां बलवतीं कृत्वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ प्रियश्रवा इति स्वयशःप्रियत्वाद् यत्र यत्र यशोगानं तत्रायाति तीर्थपाद इति यत्रायाति तत्तीर्थं भवति। आहूत इव आह्वानं विनापीति भगवतो भक्तिवश्यत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदिति। मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शा भोगास्तदिच्छया व्याकुलचित्तानां यो भवसिन्धुस्तस्य प्लवः पोतः दृष्टः मया साक्षात् प्रत्यक्षीकृतः। नात्र प्रमाणापेक्षेति भावः। एतदेव किं हरिचरितस्यानुवर्णनम् अत्र सर्वत्रैव बह्वंगाया अपि भक्तेः कीर्त्तनस्य मुख्यत्वात् कीर्तनोपलक्षिता सर्वैव भक्तिर्ज्ञेया ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भक्तिसद्भाव एव निस्तार इति निर्द्धारेऽपि यथा केवलया भक्त्या आत्मा साक्षान् शाम्यति न तथा भक्तिमिश्रैर्योगज्ञानादिभिरित्याह—यमादिभिस्तथा न शाम्यति यद्वन्मुकुन्दसेवया अद्धा साक्षादेव। अत्र पुरेह भूमन्नित्यादिना नैष्कर्म्यमित्यादिना च यमादीनां भक्तिराहित्ये वैयर्थ्याद्भक्तिमिश्रैरेव यमादिभिरिति लभ्यते। ततस्तैरात्मा यद्यपि शाम्यति तदपि यद्वन्मुकुन्दसेवया यमादिविनाभूतत्वात् केवलयेत्यर्थः। अत्र भवतानुदितप्रायमित्यादिना तथात्माद्धा न शाम्यतीत्यन्तेन ग्रन्थेन भक्तेरेव निस्तारोपायत्वेनोक्तत्वेऽपि तस्यास्त्रैविध्यं दृश्यते केवलत्वं प्राधान्यं गुणभावश्च, 'त्यक्त्वा स्वधर्म्ममि'त्यादिषु। 'अहं पुरातीतभव' इत्यादिषु च केवलत्वम्। 'कुर्व्वाणा यत्र कर्म्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत्। गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति चे'त्यादिषु प्राधान्यम्। 'यदत्र क्रियते कर्म्म भगव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्परितोषणम्। ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियागसमन्वितमि'त्यत्र गुणभावः। तत्र केवलत्वे निष्कामाधिकारिणां भक्तिरनन्या शुद्धा निर्गुणा उत्तमा अकिञ्चनेत्यादिनाम्नी प्रेमफला भवति। प्राधान्ये कर्म्ममिश्रा ज्ञानमिश्रा योगमिश्रेत्यादिनाम्नी भक्तिः शान्ताधिकारिणां रतिफला कस्यचिन्मोक्षफलापि भवति। दास्यादिभाववत् साधुसङ्गवशात् कस्यचित् दास्याद्यभिलाषिणो भक्तेरतिप्राधान्ये सत्यैश्वर्य्यप्रधानदास्यादिभावप्रदा प्रेमफलापि भवति। गुणभावे तु स्वीयं नाम फलं चाप्रकाशयन्ती कर्म्मज्ञानयोगादीनां तया विना प्रति स्वफलं सम्यक् साधयितुमसमर्थानां तत्र साहाय्यमात्रं कुर्व्वती स्वयं तटस्थेव भवति। ततश्च भक्तिमिश्रं कर्म्म ज्ञानं योगश्च मोक्षं साधयतीत्यतोऽत्र शास्त्रे भक्तिर्द्विविधैव। केवला प्रधानीभूता चेत्येतत् सर्व्वं नारदेनोपदिष्टो व्यासो द्वादशसु स्कन्धेषु प्रपञ्चयिष्यतीति ज्ञेयम्॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वरब्रह्मविभूषिताम् "स्वतो रंजयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यत" इति स्वरः निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमभेदः स एव ब्रह्म तेन विभूषिताम् 'स्वतः स्वराभिव्यंजनवादने मूर्च्छना' चेति वैजयंतीकोशात् वादयित्वा॥ ३३–३७॥

सुबोधिनी

एवं सत्संगन श्रवणमारभ्य सर्वत्र भगवद्दर्शनपर्यंतमेका श्रवणभक्तिरुक्ता। द्वितीया भगवत्कृपया समारब्धेत्याह देवदत्तामिति। भक्तिमार्गे देवकृतोऽपि विघ्नः कदाचित्संभाव्येतेति शंकानिवृत्त्यर्थं कीर्तनांगभूतां वीणां दत्तवंत इति देवदत्ता। श्रुतिपूरिका हि सा तत्रांगुल्यादिचालनप्रयासोऽपि निवारितः। स्वरब्रह्मेति स्वराः षड्जादयः नारदब्रह्मात्मकत्वात् तदेव ब्रह्म तेन विशेषेण भूषितां तादृशी मूर्च्छना संगीतशास्त्रसिद्धा तां प्रापयित्वा तथा सति रसाऽऽविर्भावात् अश्रांतं संकीर्तनं भवतीति तथा कृत्वा हरिकथां गायमानश्चरामि। परिभ्रमणं तु कीर्त्तनेऽप्यंगम्॥ ३३॥ ❀ ❀ ननु पूर्वस्मात् कोऽत्र विशेषो जातस्तत्राह—प्रगायत इति, पूर्वं यद्दर्शनार्थं भूयान् यत्नः कृतः, स इदानीं स्वत एव भवति। तत्र हेतुः प्रगायत इति। यस्तु स्ववीर्याणि प्रकर्षेण गायति तस्याग्रे वीर्यास्फुरणं मा भवत्विति स्वयमेव तत्स्फुरणार्थं विषयांतरसंचाराभावाय शीघ्रं चित्ते समायाति। ननु श्रोतुरभावात् अनंगं कीर्त्तनं कथं फलायेति तत्राह। तीर्थपाद इति। तीर्थानि संतः पादे यस्य, सर्वे हि संतः सायुज्यं प्राप्ता भगवत्पादे वर्तंते अन्येऽपि भक्तिवशात्। तादृशो हि भक्तिगुणः। पादं च हृदि स्थापयित्वा गायतीति सतां श्रोतॄणां विद्यमानत्वात् कीर्त्तनं नांगविकलम्। ननु कथमेवं भगवान् सर्वां सामग्रीं संपादयतीति तत्राह प्रियश्रवा इति। प्रियं श्रवः कीर्तिर्यस्य तत्संपादनार्थं सर्वं संपादयतीति भावः। अग्रे वीर्यास्फुरणे भगवतः स्मरणमाह्वानमिव संजातं प्रियत्वादाह्वाने च समागमनम्॥ ३४॥ ❀ ❀ एवं कीर्तनं सपरिकरं निरूप्य सर्वत्र लोके तत्सिद्ध्यर्थं तद्विषयवर्णनं त्वया कर्तव्यमित्यभिप्रायेण कीर्त्तनमनुवादेन स्थिरीकरोति एतद्धीति। मात्रास्पर्शेच्छया आतुरचित्तानां हरिचर्यानुवर्णनमेव भवसिंधुप्लवः दृष्टः। एतदिति स्वक्रियमाणसमानं हीति पूर्वोक्ता हेतव उक्ताः। मां मायां त्रायंत इति मात्रा विषयाः तेषामपि स्पर्शमात्रम्। शब्दव्यंग्येन च महापातकत्वं सूचितम्। हरिचर्यानुवर्णने तेषां श्रवणं भविष्यति। अन्यथा महारोगस्य संजातत्वात् क्वापि परलोकसाधने न प्रवृत्तिः। प्रवृत्तावपि तस्य रोगजनकत्वं ज्वरमध्ये भक्षितपथ्यादेरिव। श्रवणस्य तु न मात्रासाधकत्वं प्राप्तेऽपि विषये इच्छाया निवृत्तत्वात् मुहुरित्युक्तम्। अयं च सुखेनैव संसारतारको मयैव दृष्टः। साधनतामनूद्य रूपमाह हरिचर्यानुवर्णनमिति॥ ३५॥ ❀ ❀ तस्य दृष्टोपायत्वं वदन् साधनानामतथात्वमाह यमादिभिरिति। चित्तसाधनार्थमेव योगः प्रवृत्तः "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" योगसूत्रात् इति। तथापि स्वस्थे चित्ते तत्संभवः, प्राणिनां त्वंतःकरणं मृतमस्ति कामेन ज्वलितो लोभेन प्लावितः। तस्य हि मृतसंजीविकया विद्यया जीवनं भवति। यमादयश्च योगमार्गास्तत्र यश्चलितुं शक्तस्तस्येष्टसिद्धिः। मुहुश्चायं हत इति कामलोभपरवशत्वम्। उभयोर्बीजमंतः क्रोधादेर्बहिरिति तयोर्ग्रहणम्। संसारमग्नानां मोक्षदातृत्वात् मृतसंजीवकत्वं मुकुंदत्वम्। सेवा तु रोगनिवर्तिका। श्रवणेन च अंतः प्रविशति भगवान् तत्र चित्ते सेवां भावयति। अतः श्रवणप्रकरणेऽपि सेवोक्ता। यद्यपि भगवदाश्रितो योगोऽपि क्रमेण तथा करोति सेवा त्वद्धा साक्षात्। योगसेवापेक्षयाऽपि योगेशसेवाया उत्तमत्वात्। आत्मेति सजातीयस्य शीघ्रशामकत्वमिति अंतःकरणस्यात्मपदप्रयोगः॥ ३६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं च स्वर्गापवर्गविलक्षणा भगवत्कृपां विना दुर्लभा मम गतिरित्युक्तम्, एवं पर्यटने किं प्रयोजनं सिद्ध्यतीत्यपेक्षायां सर्वलोकमङ्गलमेवेत्यभिप्रेत्याह—देवदत्तामिति। देवेन भगवता दत्तां—इत्यनेन भगवदाज्ञयैव लोकमङ्गलार्थं पर्यटामीति सूचितम्—निषादर्षभगान्धारपड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्याः सप्त, ते एव ब्रह्मानन्दाभिव्यञ्जकत्वाद् ब्रह्म, तेन विभूषितामिमां मत्पाणिस्थां वीणां मूर्च्छयित्वा स्वराणां मूर्च्छना सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धा तां प्रापय्य हरिकथां गायमानोऽहं चरामीत्यन्वयः॥ ३३॥ ❀ ❀ एवं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सामान्यतः प्रयोजनं निरूप्य विशेषतस्तन्निरूपयन् स्वप्रयोजनमाह–प्रगायत इति, स्ववीर्याणि स्वयशांसि प्रकर्षेण प्रेमपूर्वकं गायतो मे चेतसि भगवान् आहूत इव शीघ्रं दर्शनं याति, दृष्टो भवतीत्यर्थः। प्रगायने हेतुमाह–प्रियश्रवा इति, प्रियं भक्तानां प्रीत्यावहं श्रवो यशो यस्य सः। तस्य दर्शनं दुर्लभमिति सूचयन्नाह–तीर्थपाद इति, गङ्गादीनि तीर्थानि पादे यस्य सः। वस्तुत आह्वानं तु मया न क्रियते, किन्तु कृपया स्वयमेव प्रादुर्भवतीति सूचनायैवशब्दप्रयोगः। यद्वा दर्शनदाने हेतुमाह–प्रियश्रवा इति, प्रियं श्रवः स्वकीर्तिर्यस्य स तथा। तथा चानाहूतोऽपि स्वयशश्श्रवणार्थमेवं दीनस्वभक्तजनानुग्रहेण दर्शनप्रदानेन स्वयशस्सम्पादनार्थं वा प्रादुर्भवतीति सूचनायैवशब्दप्रयोगः॥ ३४॥ ❀ ❀ परप्रयोजनमाह–एतद्धीति। हीत्यवधारणे। मां मायामविद्यां त्रायन्त इति मात्राः शब्दादयो विषयास्तेषां स्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषां तेषां भवसिन्धोः दुस्तरत्वेन जन्ममरणादिलक्षणसमुद्रस्य प्लवः पोतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञैरेतदेव दृष्टमित्यन्वयः। किं तदित्यपेक्षायामाह–हरिचर्येति। हरेर्भक्तजनदुःखहरणशीलस्य चर्याणां लीलानामनुवर्णनं महद्भिः कृतं यत्तदित्यन्वयः। वर्णितं भगवच्चरितमेव वक्तृश्रोतृस्मर्तृणां सर्वतृष्णानिवर्त्तकत्वेन संसारोद्धारकमिति भावः। 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।' 'यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान्। तावन्तो निखनन्त्येव हृदये शोकशङ्कवः॥ यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः॥' 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिवाक्यान्यत्रानुसन्धेयानि। विषयभोगे जातेऽपि तदिच्छायाः पुनः पुनरुद्भवस्य प्रसिद्धत्वान्मुहुरित्युक्तम्॥ ३५॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्ट इति यदुक्तं तदेव द्रढयति–यमादिभिरिति। मुहुः कामलोभाभ्यां हतो मलिनीकृत आत्माऽन्तःकरणं यद्वत् यथा मुकुन्दसेवया शाम्यति कामक्रोधादिसन्तापरहितो भवति तथा योगमार्गैर्यमादिभिर्न शाम्यतीत्यन्वयः। श्रवणादि विना सेवाया असम्भवात् श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्यर्थादायान्ति तानि सेवापर्यन्तमावर्त्तनीयानीति ज्ञापयितुं श्रवणादिप्रकरणेऽपि सेवोक्ता। ननु 'चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः' तदङ्गैर्यमादिभिः कथं तथा न शाम्यतीत्यपेक्षायामाह–अद्धेति। यमादिभिरप्यात्मा शाम्यति परन्तु अत्यायासेन भक्तिद्वारैव, भक्त्या त्वनायासेन साक्षादेवेति महान् विशेष इत्यर्थः॥३६॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्‌की दी हुई इस स्वरब्रह्मसे विभूषित वीणापर तान छेड़कर मैं उनकी लीलाओं का गान करता हुआ सारे संसारमें विचरता हूँ॥ ३३॥ ❀ ❀ जब मैं उनकी लीलाओंका गान करने लगता हूँ, तब वे प्रभु, जिनके चरणकमल समस्त तीर्थोंके उद्गमस्थान हैं और जिनका यशोगान मुझे बहुत ही प्रिय लगता है, बुलाये हुएकी भाँति तुरंत मेरे हृदयमें आकर दर्शन दे देते हैं॥ ३४॥ ❀ ❀ जिन लोगोंका चित्त निरन्तर विषय-भोगोंकी कामनासे आतुर हो रहा है, उनके लिये भगवान्‌की लीलाओंका कीतन संसार-सागरसे पार जानेका जहाज है, यह मेरा अपना अनुभव है॥ ३५॥ ❀ ❀ काम और लोभकी चोटसे बार-बार घायल हुआ हृदय श्रीकृष्णसेवासे जैसी प्रत्यक्ष शान्ति का अनुभव करता है, यम-नियम आदि योगमार्गोंसे वैसी शान्ति नहीं मिल सकती॥ ३६॥

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ। जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणम्॥ ३७॥

सूत उवाच

एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम्। आमन्त्र्य वीणां रणयन् ययौ यादृच्छिको मुनिः॥ ३८॥

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं[1] शार्ङ्गधन्वनः। गायन्माद्यन्निदं तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत्॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसम्वादे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भवतो मनःपरितोषकं मम जन्मकर्मरहस्यं च आख्यातम्॥ ३७॥ ❀ ❀ आमन्त्र्यानुज्ञाप्य। यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः॥ ३८॥ ❀ ❀ हरिकथागायकनारदभाग्यं श्लाघते–अहो इति। माद्यन् हृष्यन्। तन्त्र्या वीणया॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे भावार्थदीपिकायां टीकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

सर्वभक्तेराविर्भावप्रकारो वृद्धिः फलं तद्वतो जनस्य चेष्टाप्रारब्धकर्मनाशः साधकदेहत्यागप्रकारोऽकर्मारब्धचिन्मयदेहप्राप्तिश्च। रहस्यं वेदांतदर्शिभिरप्यगम्यम्॥ ३७॥ ❀ ❀ यदृच्छया चरतीति यादृच्छिकः। हेतुशून्यगमनादिक्रियः

---

१. प्रा० पा० यः कीर्तिं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तेन च भक्तिर्यादृच्छिकी भक्तोऽपि यादृच्छिकस्तत्संगोपि व्यासस्य यादृच्छिक इति भक्तिमतां यादृच्छिकत्रयी जीवतु ॥ ३८॥ नरे परमेश्वरे सदा तिष्ठतीति नारं ज्ञानं तद्ददाति व्यासादिभ्य इति नारदः। यद्वा नरेषु जीविषु तिष्ठतीति नारमज्ञानं द्यति खण्डयतीति नारदः। अरदो दोषदो न भवतीति वा। यद्वाऽऽरः शस्त्रभेदस्तद्वदायुःखण्डको न भवतीति। यद्वा नारं नरसमूहं दयते पालयति ज्ञानदानेनेति नारदः। छन्दोभंगस्त्वार्षः "श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्" इत्युक्तिविरोधात्। यस्तंत्र्याऽऽतुरं संसारक्लेशाक्रांतं जगद्रमयत्यानंदयति अयं देवर्षिर्धन्य इत्यन्वयः॥ ३९॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति सर्वमिति। हे अनघ त्वयाहं यत्प्रति पृष्टस्तदेतत्सर्वमाख्यातमित्यन्वयः॥ ३७॥ ❀ ❀ व्यासनारदसंवादमुपसंहरति सूत एवमिति। एवमित्थं संभाष्य भगवान्नारदो मुनिः वासवीसुतमुपरिचरवसुवीर्यजायाः सत्यवत्याः सुतं व्यासमामंत्र्यापृच्छय वीणां रणयन्यादृच्छिकः स्वेच्छानुचारी ययौ॥ ३८॥ ❀ ❀ देवर्षिं स्तौति अहो इति, धन्यत्वं स्वस्य परस्य च सुखापादकत्वं तदेवाह यो देवर्षिः शार्ङ्गधन्वनो भगवतः कीर्तिं गायंस्तंत्र्या वीणया माद्यन्मदं प्राप्नुवन्स्वयं वीणास्वनजहर्षमग्नः सन्नित्यर्थः, आतुरं तापत्रयातुरं जगदपि रमयति सुखयति॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तीर्थं गंगाख्यं पादे यस्य स तीर्थपात्तस्य वीर्याणि चरितलक्षणानि प्रकृष्टं गायतः चशब्द एवार्थे, एवमुपासकस्यैव मम चेतसि प्रियश्रवाः भगवान् आहूत इव शीघ्रमविलंबितं दर्शनं याति अपरोक्षो भवतीत्यन्वयः॥ ३७॥ ❀ ❀ हरिचर्यानुवर्णनं समाधिभाषया भगवच्चरितवर्णनं यत्तदेतत् मुहुर्मात्रास्पर्शेच्छया तत्प्राप्तिनिमित्तमातुरचित्तानां क्लिष्टमनसां पुंसां भवसिंधुप्लवः संसारसागरतरीविशेषः दृष्टः साक्ष्यादिप्रमाणैरिति शेषः, इति यस्मात्तस्मात्सात्त्विकहिताय सैव वर्णनीयेति भावः॥ ३८॥ ❀ ❀ तर्हि यमादियोगानुष्ठानविधानं व्यर्थमिति तत्राह यमादिभिरिति मुकुंदकथासेवया यथात्मा जीवोंऽजसा शाम्यति भगवन्निष्ठबुद्धिमान् भवति तथा कामलोभाभ्यां वैरिभ्यां हतः पीडितोनुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरद्धा न शाम्यति। तस्माद्धरिकथासेवैव संसारतरीत्येकान्वयः ॥ ३९॥ ❀ ❀ उपसंहरति सर्वमिति। अतीतजन्मविषयत्वाद्रहस्यं मम जन्म कर्म प्रत्यहं त्वया पृष्टः तदिदं सर्वमाख्यातं तुभ्यमिति शेषः। कीदृशं नित्यसंतुष्टस्य तवापि भवतः आत्मनो मनस्तोषणं तुष्टिजनकं भवत आख्यातमिति वा चशब्दः जन्मकर्मणोः समुच्चये, श्रोतृणामात्मनां जीवानां तृप्तिजनकमिति वा॥ ४०॥ ❀ ❀ सूतः व्यासनारदसंवादं शौनकादीन् ब्रूत इत्याह एवमिति। वासवीसुतं सत्यवत्याः पुत्रं व्यासं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संभाष्य उक्त्वा गच्छामीति आमंत्र्य आज्ञां गृहीत्वा वीणां रणयन् ध्वनयन् ययौ यादृच्छिकः अतर्किततद्गमनागमनः यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामः॥ ४१॥ ❀ ❀ शार्ङ्गधन्वनो हरेः कीर्तिं माध्व्या मधुरया गिरा तंत्र्या वीणया गायन् आतुरं क्लिष्टं जगद्रमयति यः सोयं देवर्षिर्नारदः धन्यः कृतकृत्यः, अहो आश्चर्यमेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारं ज्ञानं ददातीति नारदः, अरदो दोषदो न भवतीति वा, आरवदंगारकवदायुःखण्डको न भवतीति वा। दो अवखंडने॥ ४२॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे विजयध्वजटीकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वं भक्तेराविर्भावप्रकारो वृद्धिः फलं तद्वतो जनस्य चेष्टा प्रारब्धकर्मनाशः साधकदेहत्यागप्रकारोऽकर्मारब्धचिन्मयदेहप्राप्तिश्च। रहस्यं वेदान्तदर्शिभिरप्यगम्यम्॥ ३७॥ ❀ ❀ आमन्त्र्य अनुज्ञाप्य। यदृच्छया चरतीति यादृच्छिकः हेतुशून्यगमनादिक्रिय इत्यर्थः। तेन च भक्तिर्यादृच्छिकी भक्तोऽपि यादृच्छिकस्तत्सङ्गोऽपि व्यासस्य यादृच्छिक इति भक्तिमतस्य यादृच्छिकत्रयी जीवातुः॥ ३८॥ ❀ ❀ अतो विस्मयं प्रकाशयन्नाह अहो इति तन्त्र्या वीणया॥ ३९॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। षष्ठोऽयं प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यादृच्छिकः कृष्णेतरवस्त्वनासक्त्या यदृच्छाचारी॥ ३८॥ माद्यन् कृष्णावेशेन हृष्यन्॥ ३९॥

इति श्रीसनत्कुमारसंततिप्रवर्त्तकभगवन्निंबार्कचरणचिंतकशुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कंधीये षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः॥ ६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इतोऽपि किंचिद्रहस्यं भविष्यतीत्याशंक्योपसंहरति सर्वं तदिति । स्वत एव नारदो महानिति लोके प्रसिद्धिः, मया त्वेतावान् क्लेशोऽनुभूत इति रहस्यम्, तवापि चित्तोद्वेगे हेतुरुक्तः । सर्वत्र भगवान् हेतुरिति कथने हेतुः आत्मतोषणमिति । भगवत्प्रीतिहेतुरंतःसुखजनकं वा ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नारदस्याऽद्यापि साधनपरत्वमिति ख्यापयितुमाह एवमिति । भगवानिति प्रत्युपकारानपेक्षा । वासवीसुतमिति अनुगमनाद्यभावात् पूर्वोक्तं संभाषणशेषत्वेनानूद्य आमंत्र्य गच्छामीत्युक्त्वा भक्तिमार्ग एव इति ख्यापयितुं वीणां रणयन् ययौ । यादृच्छिक इति पुनरागमनसंभावनाऽभावः । मुनित्वात् कार्यं सर्वं कृत्वा गतः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ गते तु तस्मिन् अस्यापि हृदये भक्तिमार्गः समागत इत्यभिप्रायेण नारदवर्णनमाह अहो इति । देवर्षिरिति दृष्टफलसिद्धिः । गायन्माद्यन्निति स्वतंत्रभक्तिः । अयमेव परोपकार इति ज्ञातवान् तदाह रमयतीति ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति–सर्वमिति । यतस्त्वं योग्योऽसीति सूचयन् सम्बोधयति–हे अनघेति । मे मम जन्मकर्मणोः रहस्यं भवतः आत्माऽन्तःकरणं तुष्येत येन तच्च यत्त्वयाऽहं पृष्टस्तदिदं सर्वं मयाऽऽख्यातमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ व्यासनारदसंवादं उपसंहरति–एवमिति । नारदो मुनिर्वासव्या उपरिचरवसुवीर्यजातायाः सत्यवत्याः सुतं व्यासं एवं पूर्वोक्तं सर्वं सम्भाष्य कथयित्वा आमन्त्र्य गच्छामीति पृष्ट्वा वीणां रणयन् वादयन् ययावित्यन्वयः । उपदेशे सामर्थ्यमाह–भगवानिति, सर्वज्ञ इत्यर्थः । गमने हेतुमाह–यादृच्छिक इति, स्वप्रयोजनसङ्कल्परहित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सर्वोऽपि जनः स्वसुखमेवेच्छति नारदस्तु प्राणिमात्रं सुखयतीत्याश्चर्येण तं स्तौति–अहो इति । अयं देवर्षिर्धन्यः कृतार्थ एव । कुतः ? यत् यतः शार्ङ्गधन्वनो भगवतः कीर्तिं गायन् माद्यन् स्वयं हृष्यन् तापत्रयेण आतुरं व्याकुलं सर्वं जगदपि तन्त्र्या वीणया रमयति सुखयतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे मध्यमाधिकारनिरूपणे ॥ षष्ठो वृत्तिं गतो देवर्षिफलस्य निरूपकः ॥

हिन्दी अनुवाद

व्यासजी ! आप निष्पाप हैं । आपने मुझसे जो कुछ पूछा था, वह सब अपने जन्म और साधनका रहस्य तथा आपकी आत्मतुष्टिका उपाय मैंने बतला दिया ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियों ! देवर्षि नारदने व्याससे इस प्रकार कहकर जानेकी अनुमति ली और वीणा बजाते हुए स्वच्छन्द विचरण करनेके लिए वे चल पड़े ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अहा ! ये देवर्षि नारद धन्य हैं, क्योंकि ये शार्ङ्गपाणि भगवान्‌की कीर्तिको अपनी वीणापर गा-गाकर स्वयं तो आनन्दमग्न होते ही हैं, साथ-साथ इस त्रितापतप्त जगत्‌को भी आनन्दित करते रहते हैं ॥ ३९ ॥

छठवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ सप्तमोऽध्यायः

शौनक उवाच

निर्गते नारदे सूत भगवान् बादरायणः । श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥

सूत उवाच

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे । शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ २ ॥

तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते । आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयम् ॥ ३ ॥

भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले । अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथ भागवतश्रोतुर्जन्म वक्तुं परीक्षितः । सुप्तबालकवधाद् द्रौणेर्दंडः सप्तम उच्यते ॥

तस्य नारदस्य अभिप्रेतं श्रुतवान्सन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदैवत्यायां ब्राह्मणैराश्रितायां च । सत्रं कर्म वर्धयतीति तथा ॥ २ ॥ ❀ ❀ बदरीणां षंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीचकार "समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम्" इति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रणिहिते निश्चले । अत्र हेतुः–भक्तियोगेन अमले । पूर्वं प्रथमं पुरुषम् । ईश्वरम् अपश्यत् । पूर्णमिति वा पाठः । तदुपाश्रयाम् ईश्वराश्रयां तदधीनां मायां च अपश्यत् ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ नारदजन्मादिवर्णनानंतरं द्रौणेरश्वत्थाम्नः (१) ततो नारदाभिप्रायश्रवणानन्तरम् । विशेषेण भाति वेदविभागादिषु इति विभुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मनद्यां वेदानां विप्राणां तपतां परमेश्वरस्य वा संबन्धिन्यां नद्यां "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यमरः । सतस्त्राति सदाचारपरान्त्रक्षतीति सत्रो हरिस्तेन वर्द्धयते स्वस्थित्या जगति ख्याप्यत इति सत्रवर्द्धनः । शम्या युगकीलाः प्रास्यंते प्रक्षिप्यंते परिध्यर्थेऽस्मिन्निति शम्याप्रासः, लकुटीकृतशम्या नाम यज्ञियतरुशाखापतितस्थले कृतशालांतर्यज्ञकरणाच्छम्याप्रास इति तीर्थः । यद्वा शम उपशमोऽस्त्येषामिति शमिनः । शम इत्युपलक्षणं दमोपरत्यादेः । तेन शमादियुक्ता आसमन्तात्प्रकर्षेणासते तिष्ठन्त्यत्रेति शम्याप्रासः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । अयं चाश्रमः सिन्धुवनांतर्गत एव न गंधमादनग इति शिष्टाः, तत्रैवादिबदरिकाश्रमोयमिति प्रसिद्धेः । सरस्वत्यपि तत्रास्त इति । इत्यर्थ इति । ध्यानस्यैव प्रणिधिपदार्थत्वादिति भावः । उपस्पृश्य स्नानादि कृत्वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अत्र निश्चलत्वे । अत्र संदर्भः–भक्तियोगेन प्रेम्णा "अस्त्येवमंग भजतां भगवान्मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्" इत्यादौ "भक्त्या संजातया भक्त्या" इत्यादौ च प्रसिद्धेः । प्रणिहिते समाहिते "समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम्" इति तं प्रति नारदोपदेशात् । पूर्णपदस्य मुक्तप्रग्रहया वृत्त्या "भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधिश्च वर्तन्ते वासुदेवेखिलात्मनि" इति पाद्मोत्तरखंडवचनावष्टम्भेन तथा "कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परम् । अकामः सर्वकामो वा" इत्यादौ "यजेत पुरुषं परम्" इत्यस्य वाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्ये पुरुषं परं प्रकृत्यैकोपाधिमुत्तरवाक्ये पुरुषं पूर्णं निरुपाधिमिति टीकानुसारेण पूर्णः पुरुषोत्र स्वयं भगवानेवोच्यते । पूर्वमिति पाठे पूर्वमेवाहमिहासमिति "तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति श्रौतनिर्वचनविशेषपुरस्कारेण स एवोच्यते । तमपश्यच्छ्रीवेदव्यास इति स्वरूपशक्तिमंतमेवेत्येतत्स्वयमेव लब्धम् । पूर्णचंद्रमपश्यदित्युक्तेः कांतिमंतमपश्यदिति हि लभ्यत एव । वक्ष्यते च "त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये पर आत्मनि" इति, अत एव "मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इत्यनेन तस्मिन् अप अपकृष्ट आश्रयो यस्याः निलीय स्थितत्वादिति मायाया न स्वरूपभूतत्वमित्यपि लभ्यते । वक्ष्यते च "माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना" इति । स्वरूपशक्तिरियमत्रैव व्यक्तीभविष्यति । "अनर्थोपशमं साक्षात्" इत्यनेन "आत्मारामाश्च मुनयः" इत्येनेन च । पूर्वत्र हि भक्तियोगप्रभावः खल्वसौ मायाभिभावकतया स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेनैव गम्यते । परत्र ते च गुणाः ब्रह्मानंदस्याप्युपरिचरतया स्वरूपशक्तेः परमवृत्तितायामेवार्हंति । मायाधिष्ठातृपुरुषस्तु तदंशत्वेन ब्रह्म च तदीयनिर्विशेषाविर्भावरूपत्वेन तदंतर्भावेणापृथग्दृष्टत्वात् पृथङ् नोक्त इति ज्ञेयम् । तदेतच्च द्वितीयतृतीयसंदर्भयोः प्रतिपादितमस्ति । अत्र विश्वनाथः–पुरुषं पुरुषाकारं श्रीकृष्णमित्यर्थः । "कृष्णे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0: In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परमपूरुषे" इत्यग्रिमोक्तेः। पूर्णमिति पदेन तस्य स्वरूपभूतं चिच्छक्तिमंशकलावतारान् पूर्तिलिंगेन ब्रह्म चापश्यदिति गम्यते। पूर्णं चंद्रमपश्यदित्युक्ते चंद्रस्य कांतेरंशककलानां च पूर्त्तंच दर्शनं स्वत एव भवेदित्यर्थः। किं तु तस्य बहिरंगायाः शक्तेर्मायाया- स्तद्विपरीतधर्मवत्यास्तद्दर्शनेन दर्शनं न भवतीति तां पृथग्लिखति मायां चेति। तस्यायम् अपरः पश्चिमभाग एवाश्रयो यस्यास्ताम् "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुया" इत्यनेन तस्या भगवत्पृष्ठदेशाश्रयत्वेनोक्तेः॥ ४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

शम्याप्राश इति पाठे शमीभिः आ सर्व्वतः प्राश्यते व्याप्यते वेष्ट्यते वा असौ शम्याप्राशः। इति व्याख्यालेशः ॥ २॥ ❀ ❀ समाधिनेति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशश्लोकः॥ १–५॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वासवीसुतमामंत्र्य नारदो ययावित्युक्तं तत उपरितनं व्यासवृत्तांतं पृच्छति शौनकः–निर्गत इति। हे सूत तदभिप्रेतं 'किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः' इत्युत्प्रेक्षितमेव नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवान्भगवान्मुनिर्बादरायणो नारदे निर्गते सति किमकरोत्॥ १॥ ❀ ❀ इत्थमापृष्ट आह सूतः ब्रह्मनद्यादिभिः सप्तभिः। ब्रह्मनद्यां ब्रह्मर्षिभिः सेवितायां नद्यां सरस्वत्या- ख्यायां पश्चिमे तटे शम्याप्रास इति प्रसिद्धो व्यासस्याश्रमः सर्वर्षीणां सत्रवर्द्धनः सत्राणि वर्द्धंतेऽस्मिन्निति तथा॥ २॥ ❀ ❀ तस्मिन् बदरीणां वृक्षाणां खंडैर्मंडिते आश्रमे शम्याप्रासे व्यासोऽप उपस्पृश्याचम्य स्वयमात्मना मनः प्रणिदध्यौ विषयांतरेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मस्थमकरोदित्यर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तियोगेनामले मनसि सम्यक् प्रणिहिते समाहिते पूर्वं तावत् पुरुषं परमपुरुषमपश्यत् ततस्तदपाश्रयां पुरुषापाश्रयां तदाधेयां तच्छरीरभूतामिति यावत् मायामपश्यत्॥ ४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भागवतकरणापदेशेन भगवति भक्तिस्तन्माहात्म्यं च प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये निर्गत इति। तदभिप्रेतं भागवतकरणं तस्य नारदस्य वा, ततो नारदनिर्गमनानंतरम्॥ १॥ ❀ ❀ लकुटीकृतशम्यानामयज्ञियतरुशाखापतितस्थले कृतशालांतर्यज्ञकरणात् शम्याप्रास इति लोके रूढिः, सत्रं वर्धयति अधिकफलं करोतीति सत्रवर्धनः॥ २॥ ❀ ❀ ऋष्युपयोगयोग्यफलबदरीवृक्ष- समूहालंकृते ऋषिसामान्याश्रमे अतीतानागतवर्तमानानंतकोटिब्रह्मांडबाह्याभ्यंतरवर्त्यपरिमितपदार्थानशेषविशेषैः सह करतला- मलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वतश्चिरं मनः प्रणिधानमसुरजनमोहनायेति बोद्धव्यम्॥ ३॥ ❀ ❀ ध्यानेन किं लब्धमभूदिति तत्राह भक्तीति। भक्तियोगेन सम्यगेकाग्रतया हरौ प्रणिहिते सम्यक् स्थापिते अमले रागादिदोषरहिते सतां पुरुषाणां मनसि प्रत्यक्षीभवंतं पूर्णं देशतः कालतो गुणतश्चापरिच्छिन्नं पुरुषं परमात्मानं जीवानां संसारकरीं मायां बंधकशक्तिं च तदपाश्रयां तस्य हरेरधीनामपश्यदित्येकान्वयः। प्रकृतिपुरुषौ विविक्ततया द्रष्टुं लोकानां मनसि सम्यक् प्रणिहिते सति शक्यावित्यपश्यदिति वा। एतदभिप्रायेण तदपाश्रयामित्युक्तं ततोपगत्याश्रित्य स्थितां 'स्थातुमीक्षापथेमुये'ति वक्ष्यति॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भक्तियोगेन प्रेम्णा 'अस्त्येवमंग भजतां भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमि'त्यादौ 'भक्त्या संजातया भक्त्ये'त्यादौ च प्रसिद्धेः। प्रणिहिते समाहिते। 'समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितमि'ति तं प्रति नारदोपदेशात्। पूर्णपदस्य मुक्त- प्रग्रहया वृत्त्या 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधिश्च वर्त्तते वासुदेवेऽखिलात्मनी'ति पाद्मोत्तरखण्डवचनावष्टम्भेन। तथा 'कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम्। अकामः सर्वकामो वे'त्यादौ 'यजेत पुरुषं परमि'त्यस्य पूर्ववाक्ये पुरुषं परम्। प्रकृत्येकोपाधिमुत्तरवाक्ये पुरुषं पूर्णं निरुपाधिमिति टीकानुसारेण पूर्णपुरुषोऽत्र स्वयं भगवानेवोच्यते। पूर्वमिति पाठे पूर्व- मेवाहमिहासमिति तत्पुरुषत्वमिति श्रौतनिर्वचनविशेषपुरस्कारेण स एवोच्यते। तमपश्यच्छ्रीवेदव्यास इति स्वरूपशक्तिमन्त- मेवेत्येतत् स्वयमेव लब्धम्। पूर्णचन्द्रमपश्यदित्युक्ते कान्तिमन्तमपश्यदिति हि लभ्यत एव। वक्ष्यते च 'त्वमाद्यः पुरुषः साक्षा- दीश्वरः प्रकृतेः परः। मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनी'ति। अत एव 'मायाञ्च तदपाश्रयामि'त्यनेन तस्मिन् अप अपकृष्ट आश्रयो यस्याः निलीय स्थितत्वादिति मायाया न स्वरूपभूतत्वमित्यपि लभ्यते। वक्ष्यते च 'माया परैत्यभिमुखे च विलज्ज- माने'ति स्वरूपशक्तिरियमत्रैव व्यक्तीभविष्यति–अनर्थो यं समं साक्षादित्यनेन, आत्मारामाश्च मुनय इत्यनेन च। पूर्वत्र हि भक्तिः योगप्रभावः खल्वसौ मायाभिभावकतया स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेनैव गम्यते। परत्र ते च गुणा ब्रह्मानंदस्याप्युपरिचरतया स्वरूपं शक्तेः परमवृत्तितामेवार्हन्ति। मायाधिष्ठातृपुरुषस्तु तदंशत्वेन ब्रह्म च तदीयनिर्विशेषाविर्भावरूपत्वेन तदन्तर्भावेणापृथग्दृष्टत्वात्पृथङ् नोक्त इति ज्ञेयम्। तदेतच्च तृतीयद्वितीयसंदर्भयोः प्रतिपादितमस्ति। अतोऽत्र पूर्ववदेव सम्बन्धित्वं निर्द्धारितम्॥ १–७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे सर्व्वशास्त्रार्थं समाधौ व्यास ऐक्षत। ब्रह्मास्त्रस्योपसंहारो द्रौणेर्दण्डश्च कथ्यते॥

ब्रह्मनद्यां वेदानां विप्राणां तपसां परमेश्वरस्य वा सम्बन्धिन्यां नद्याम्। "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यमरः॥ २॥ ❀ ❀ मनः मनसा प्रणिदध्याविति "समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितमि"ति नारदोपदेशात्॥ ३॥ ❀ ❀ प्रणिहिते निश्चले। अत्र हेतुः भक्तियोगेनामले। पुरुषं पुरुषाकारम्। पूर्णं श्रीकृष्णमित्यर्थः, कृष्णे परमपुरुषे इत्यग्रिमोक्तेः। पूर्व्वमिति पाठे "पूर्व्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमि"ति प्रौढनिर्व्वचनविशेषपुरस्कारेण च स एवोच्यते। पूर्णमिति पदेन तस्य स्वरूपभूतां चिच्छक्तिम् अंशकलावतारान् पूर्त्तिलिंगेन ब्रह्म च अपश्यदिति गम्यते। पूर्णं चन्द्रमपश्यदित्युक्ते चन्द्रस्य कान्ते-रंशकलानाञ्च पूर्त्तेश्च दर्शनं स्वत एव भवेदित्यर्थः। किन्तु तस्य बहिरंगायाः शक्तेर्मायायास्तद्विपरीतधर्म्मवत्यास्तद्दर्शने दर्शनं न भवतीति तां पृथगुल्लिखति मायां चेति। तस्य अप अपरः पश्चिमभाग एव आश्रयो यस्यास्तां "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षा-पथेऽमुये" त्यनेन तस्या भगवत्पृष्ठदेशाश्रयत्वेनोक्तेः॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ततः किं वृत्तमिति पृच्छति शौनकः निर्गते इति॥ १॥ ❀ ❀ ब्रह्मनद्यां ब्राह्मणसेवितायां सत्रं कर्म वर्द्धतेऽस्मिन् स तथा॥ १॥ ❀ ❀ बदरीणां षंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीकृतवान्॥ ३॥ ❀ ❀ हरिभक्ति-योगेनामलेऽत एव सम्यक् समाहिते मनसि पूर्णं पुरुषं परमात्मानमपश्यत् परमात्मनो लक्षणमुक्तं पूर्वाचार्येण "स्वभावतोपास्त-समस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम्। व्यूहांगिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिमि"ति, तदुपाश्रयां तच्छक्तिभूतां मायां चापश्यत्। सा चाप्युक्ता पूर्वाचार्येण 'मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं शुक्लादिभेदैश्च समर्पितं वे'ति॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वातंत्र्येणानिरूपणात्। नारदव्याससंवादः निरूप्याथोत्तमाभिधा॥ १॥
त्रयोदशभिरध्यायैः साधकोयं प्रजापतिः। स्वतंत्र उत्तमस्यैव साधकोयं निरूप्यते॥ २॥
द्वादशांतश्च सहितो ह्यधिकारो निरूप्यते। हेतुः षड्भिर्विरक्तिश्च तथा स्वातम् अमंतिके॥ ३॥

हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सन्निधामतः विशेषः पंचधा प्रोक्तः सप्तमे त्रितयं जगौ। अत्र ह्यन्यतमोधिकारो निरूपणाय स्वतंत्रतया श्रवणकीर्त्तनरूपः। स च हेतुवैराग्याभ्यां सहित उत्तमो भवति। हेतुर्भगवान् महता क्लेशेन भागवतश्रोतारं पालितवान्, यस्तु सर्वोत्तमः सर्वमृग्यः सर्वेषां मुक्तिदाता सर्वेषां ज्ञानदः सर्वेषां सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिप्रदः भक्तमनोरथपूरकश्च स स्वयमुद्यम्य महता यत्नेन पालयति समूलतः भागवतश्रवणेऽधिकारी, एवं षड्भिरध्यायैर्निरूप्यते यस्याधिकारो निरूपणीयः। प्रथमं स निरूपणीयः तद्वक्ता च। अतः सप्तमे अध्याये भागवतोत्पत्तिप्रवृत्ती भक्तानां मनोरथपूरणं च निरूप्यते। तत्र प्रथमं शौनकः भागवतोत्पत्तिप्रश्नमाह भगवानिति। सहजशक्तिः बादरायण इति आगंतुकतपःशक्तिः बदरफलेन वर्त्तमानः बादरायणः तदभिप्रायं भगवद्गुणानां याथात्म्यप्रतिपादकग्रंथकरणम्॥ १॥ ❀ ❀ नारदवचनानंतरं भगवदिच्छानिर्द्धारार्थं समाधिं कृतवान् तत्र शुद्धे देशे भगवदाविर्भावः, शुद्धश्च देवयजनमिति व्यासनिवासस्थानस्य देवयजनत्वमाह ब्रह्मनद्यामिति। सामीप्ये सप्तमी, ब्रह्मदैवत्यायां सरस्वत्यामिति तत्रैव वेदादिविद्यास्फूर्त्तिः सहसा पश्चिमे तटे इति पुरतो नदी देवयजने भवति पुरो ह विश्वतद्देव-यजनम्। किंच शम्या प्रास्यते अस्मिन्निति शम्याप्रासः "तदग्नेः प्रियं धाम भवति तदैवाग्निः स्वस्थानात् आशाम्यायताशाद-पक्षायति यदि परस्तरामपक्षायेदि"ति वा शम्याः प्रास्यंते अस्मादिति वा तस्य स्थानस्य बलमाह ऋषीणां सत्रं वर्द्धयतीति॥ २॥ ❀ ❀ देवयजनत्वं निरूप्य तत्र व्यासस्य समाधिमाह तस्मिन्निति। स्वाश्रम इति। अपराधीनत्वेन निर्भयचित्तप्रसादहेतौ व्यास इत्यधिकारी बदरीखंडमिति पाठः, बदरी अमृतदरी परमानंददायिनी तस्य षंडः समूहः खंडो वा तेन च मंडिते अनेन तपःस्थानं मोक्षस्थानं च तदिति सूचितं भवति, तस्मिन्नासीनः सर्वदेवताप्रसादाय चाचमनं "यन्निराचामति तेन ऋचः प्रीणाती"ति श्रुतेः योगेन साधितं मनः तदुक्तमार्गव्यतिरेकेण स्वतंत्रतया यदत्र भगवताऽभीष्टं तत्स्फुरिष्यतीति बुद्ध्या स्वयं मनः स्थिरीकृतवान्॥ ३॥ ❀ ❀ तदा समाधिभाषाविषयाः पदार्थाः स्फुरिता इति तान् वर्णयितुं प्रथमं तदाधारं वर्णयितुं प्रथमं तदाधारं वर्णयति भक्तियोगेनेति। वायुवशात् स्थिरीभूतश्चेन् नारदवत् स्फूर्त्तिरिति तदाह। भक्तियोगेनेति निष्कामत्वादमले तत्र यद् दृष्टवान् तदाह अपश्यदिति द्वयेन। साकारं ब्रह्म शुद्धं हि माया तच्छक्तिरुत्तमा 'तया सर्वत्र संमोहः साक्षाद्भक्तिश्च मोचि-के'ति पूर्णं पुरुषं पुरुषोत्तमं जीवराशिभिराकीर्णं ब्रह्मांडकोटिभिर्वा मायां चापश्यत् भगवदेकशरणाम्॥ ४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ सप्तमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वादुत्तरस्य चारप्स्यमाणत्वात्तयोः सङ्गतिं वक्तुमाहुः एवमित्यादि । एवं शौनकप्रश्नमुखेन त्रिभिर्नारदव्याससम्वादं निरूप्य, मध्यमस्याधिकारस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात् निरूपणं विधाय, अथैतदनन्तरमुत्तमाभिधा उत्तमाधिकाराभिधानं त्रयोदशभिरध्यायैर्व्यासचरणैः क्रियत इति शेषः । तथा च व्यासपादोक्ताववसरः प्रसङ्गो वा, सूतोक्तौ तु प्रश्नोत्तरभाव एव सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वस्य कथमुत्तमत्वमित्याकांक्षायामाहुः साधक इत्यादि । अयं वर्ण्यमानो भगवानत्र प्रजानां दीनतया साधारणरूपाणां पतिः समन्ततो रक्षकः सन् साधकः । अधिकारश्च स्वतन्त्रः, अत उत्तमत्त्वम् । मध्यमे भगवतः साधकत्वेपि नारदस्य प्रजारूपत्वाभावान्न प्रजापतित्वेन साधकत्वम् । प्रथमे चाधिकारस्य न स्वातन्त्र्यम् । प्रकृते तूभयसत्त्वादुत्तमत्वमित्यर्थः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आहुः साधकोयमित्यादि । निरूप्यत इति । सप्तमे सप्तमादिषडध्याय्यां वा निरूप्यत इत्यर्थः । अस्तूत्तमत्वम् , परमध्यायाः किमित्यधिका इत्यत आहुः द्वादशेत्यादि । निरूप्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । चावधारणे । अवान्तरप्रकरणानि विभजन्ति निरूप्यते षड्भिरित्यादि । तथेति षड्भिरित्यर्थः । हेतुषडध्यायीं विभजन्तः प्रस्तुताध्यायस्यार्थमाहुः हेतुरित्यादि । द्विविध इति । सामान्यविशेषभेदेन द्विविधः । नन्वेवमष्टविधत्वेऽष्टाध्याया अपेक्षिता इत्यत आहुः सप्तम इत्यादि । एतदेव प्रपञ्चयन्ति अत्र हीत्यादिना । निरूप्यत इति । उक्तक्रमप्रातिलोम्येन निरूप्यते । सामान्यहेतुत्रयं स्फुटीकुर्वन्ति यस्येत्यादि । श्रीभागवतव्यासयोरपि भगवद्रूपत्वान्नोक्तविरोधः । भक्तमनोरथपूरणमिति । तेन प्रकारेणाश्वत्थाममोचनाद्भीमद्रौपद्यादिमनोरथपूरणम् । एवञ्चात्र सामान्यहेतुत्वं भगवतो भक्तमनोरथपूरकत्वेन विशेषरूपत्वेपि देहरक्षकत्वेन ज्ञेयम् । ब्रह्मनद्यामित्यत्र । पुरो हविश्चेति । 'पुरोहविषि देवयजने याजये'दिति विधाय 'एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुब्रुवन्नग्निमप अप आदित्यमभिविपश्यती'ति । तल्लक्षणं तैत्तरीये षष्ठाष्टके श्रावितं तादृशमित्यर्थः । शम्या प्रास्यतेऽस्मिन्निति । शम्या गदाकारकाष्ठविशेषो यज्ञायुधम् , प्रास्यते प्रविध्यते बलेन प्रक्षिप्यत इति यावत् । यस्मिन् देशे स इत्यर्थः । नाम निरूप्य तत्तात्पर्यमाहुः तदग्नेरित्यादि । तदुपपादयन्ति तदैवेत्यादि । यदा तत्प्रियं धाम भवति, तदैवाग्निः गार्हपत्यादिः स्वस्थानात्कुण्डादाशम्याप्रासात् शम्याप्रवेधदेशमभिव्याप्यापक्षायति अङ्गाररूपेण बहिः पततीत्यर्थः । इदमेव कल्पकारेणोक्तम् । 'यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदाशम्याप्रासा'दिति । अत्रैव प्रकारान्तरेणाहुः यदीत्यादि । यदि परस्तरां शम्यापतनदेशादन्यदेशे अपक्षायेत्, अङ्गारोऽपगम्य पतेदित्यर्थः । इयं श्रुतिर्ब्राह्मणेऽच्छिद्रेस्ति कल्पसूत्रे च ॥ २ ॥ ❀ ❀ भक्तियोगेनेत्यत्र । तदाधारमिति । स्फुरितपदार्थाधारं मन इत्यर्थः । अपश्यदित्यत्र । पुरा आसेति व्युत्पत्त्या पुरुषपदेनैव पुरुषोत्तमप्राप्तेः पूर्णपदमनतिप्रयोजनमित्यरुच्या पूर्णपदस्य प्रयोजनान्तरमाहुः जीवेत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं त्रिभिर्मध्यमस्याप्यधिकारो निरूपितः । त्रयोदशभिरध्यायैरुत्तमस्य निरूप्यते ॥ १ ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र सप्तमे करणं ततः । शुकस्याध्यापनं द्रौणेर्दण्डश्च विनिरूप्यते ॥ २ ॥

व्यासं पृष्ट्वा नारदो ययावित्युक्तं तत उपरितनं व्यासवृत्तान्तं पृच्छति—निर्गत इति । अनुद्वेगादयः स्वप्रेम सूचयन् सम्बोधयति—हे सूतेति । स्वाश्रमान्नारदे निर्गते सति तस्याभिप्रेतं भगवल्लीलाप्रतिपादकग्रन्थकरणं श्रुतवान् सन् बादरायणः बदरफलेन च वर्त्तमानः तपोनिष्ठो व्यासस्ततस्तदनन्तरं किमकरोदित्यन्वयः । तत्करणे तु तस्य सामर्थ्यमस्तीत्याह—विभुरिति, समर्थ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भगवानिति, भगवदवतार इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ शुभस्थाने एव भगवत्प्रादुर्भावो भवतीति तत्स्थानस्योत्तमत्वं दर्शयति—ब्रह्मनद्यामिति । ब्रह्मदैवत्यायां सरस्वत्यां—सप्तमी षष्ठ्यर्था, तस्याः पश्चिमे तटे ऋषीणां सत्राणि कर्माणि वर्द्धयतीति तथाभूतः शम्याप्रास इति प्रोक्तः प्रसिद्धो व्यासस्याश्रमोऽस्तीति शेषेणान्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ बदरीणां खण्डेन समूहेन मण्डिते शोभमाने अत एव रम्ये मनोहरे तस्मिन् स्वे स्वकीये आश्रमे अप उपस्पृश्य "यत्त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति" इति श्रुतिविहिताचमनं कृत्वाऽऽसीनः स्वयमधिकारित्वात् परप्रेरणां विनैव व्यासो मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीकृतवान् । 'समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम्' इति नारदोक्तसमाधिं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ समाधौ यदपश्यत्तद्दर्शयति—भक्तियोगेनेति सार्द्धद्वयेन । भक्तियोगेन अमले विषयवासनाशून्ये अत एव सम्यक् प्रणिहिते निश्चले मनसि पूर्णं पुरुषं पुरुषोत्तममपश्यदित्यन्वयः । पूर्वमिति पाठे तु प्रथममित्यर्थः । तदुपाश्रयां तदधीनां मायां चापश्यदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

अश्वत्थामाद्वारा द्रौपदीके पुत्रोंका मारा जाना और अर्जुनके द्वारा अश्वत्थामाका मानमर्दन

श्रीशौनकजीने पूछा—सूतजी ! सर्वज्ञ एवं सर्वशक्तिमान् व्यासभगवान्‌ने नारदजीका अभिप्राय सुन लिया । फिर उनके चले जानेपर उन्होंने क्या किया ? ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीसूतजीने कहा—ब्रह्मनदी सरस्वतीके पश्चिम तटपर शम्याप्रास नामका एक आश्रम है । वहाँ ऋषियोंके यज्ञ चलते ही रहते हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ वहीं व्यासजीका अपना आश्रम है । उसके चारों

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ओर बेरका सुन्दर वन है। उस आश्रममें बैठकर उन्होंने आचमन किया और स्वयं अपने मनको समाहित किया॥ ३॥ ❀ ❀ उन्होंने भक्तियोगके द्वारा अपने मनको पूर्णतया एकाग्र और निर्मल करके आदिपुरुष परमात्मा और उनके आश्रयसे रहनेवाली मायाको देखा॥ ४॥

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम्। परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते॥ ५॥
अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे। लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम्॥ ६॥
यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे। भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा॥ ७॥
स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम्। शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः॥ ८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ईशमायाकृतं च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह ययेति। यया संमोहितः स्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोऽपि गुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थं च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति॥ ५॥ ❀ ❀ अनर्थम् उपशमयति यः अधोक्षजे साक्षाद्भक्तियोगः तं च अपश्यत्। एतत्सर्वं स्वयं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकस्य अर्थे सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चक्रे। तदनेन श्लोकत्रयेण भागवतार्थः संक्षेपतो दर्शितः। एतदुक्तं भवति—विद्याशक्त्या मायानियंता नित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितः तिरोभूतस्वरूपः तद्विपरीतधर्मा जीवः तस्य च ईश्वरभक्त्या लब्धज्ञानेन मोक्ष इति। तदुक्तं विष्णुस्वामिना—"ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः। स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः" तथा—"स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दितः। स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः॥ स्वादृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः। यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुमः" इत्यादि॥ ६॥ ❀ ❀ संहितायाः अनर्थोपशामकत्वं दर्शयति—यस्यामिति। यस्यां वै श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ अनुक्रम्य शोधयित्वा॥ ८॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिधेयस्य प्रयोजनस्य च स्थापकं जीवस्य स्वरूपत एव परमेश्वराद्वैलक्षण्यमपश्यदित्याह-ययेति। यया मायया संमोहितो जीवः स्वयं चिद्रूपत्वेन त्रिगुणात्मकाज्जडात्परोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं जडं देहादिसंघातं मनुते तन्मननकृतमनर्थं संसारव्यसनं चाभिपद्यते। तदेवं जीवस्य चिद्रूपत्वेपि यया संमोहित इति मनुते इति स्वरूपभूतज्ञानशालित्वं व्यनक्ति। प्रकाशैकरूपस्य तेजसः स्वपरप्रकाशनशक्तिवत्। "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इति गीतादिभ्यः तदेवमुपाधेरेव जीवत्वं तन्नाशस्यैव च मोक्षत्वमिति मतांतरं परिहृतवान्। अत्र यया संमोहित इत्यनेन तस्या एव तत्र कर्तृत्वं भगवतस्तु तत्रोदासीनत्वं मतम्। वक्ष्यते च"विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुया। विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः" इति। अत्र विलज्जमानयेत्यनेनेदमायाति। तस्या जीवसंमोहनं कर्म श्रीभगवते न रोचते इति। यद्यपि सा स्वयं जानाति तथापि "भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययस्मृतिः" इत्यादिदिशा जीवानामनादिभगवदज्ञानमयवैमुख्यमसहमाना स्वरूपास्फुरणमस्वरूपावेशं च करोति। श्रीभगवांश्चानादित एव भक्तायां प्रपंचाधिकारिण्यां तस्यां दाक्षिण्यं लंघितुं न शक्नोति। तथा तद्भयेनापि जीवानां स्वसांमुख्यं वांछन्नुपदिशति"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति। "सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः। तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति" इति च। लीलया श्रीमद्व्यासरूपेण तु विशिष्टतया तदुपदिष्टवानित्यनंतरमेवायास्यति। अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोग इति तस्माद्द्वयोरपि तत्तत्समंजसं ज्ञेयम्। ननु माया खलु शक्तिः शक्तेश्च कार्यक्षमत्वं तत्र धर्मविशेषः तस्य कथं लज्जादिकम्। उच्यते, एवं सत्यपि भगवति तासां शक्तीनामधिष्ठातृदेव्यः श्रूयन्ते। यथा केनोपनिषदि महेन्द्रमाययोः संवादः। तदास्ताम्। प्रस्तुतं प्रस्तूयते। तत्र जीवस्य तादृशचिद्रूपत्वेपि परमेश्वरतो वैलक्षण्यं तदपाश्रयामिति यया संमोहित इति च दर्शयति। यद्यैव यदेकं चिद्रूपं ब्रह्म मायाश्रयतावलितं विद्यामयं तर्ह्येव तन्मायाविषयतापन्नमविद्यापरिभूतं चेत्ययुक्तमिति जीवेश्वरविभागोऽवगतः। ततश्च स्वरूपतयोर्विभागः स्यात्। तत्र यद्युपाधेरनाविद्यकत्वेन वास्तवत्वं तर्ह्यविषयस्य तस्य परिच्छेदविषयत्वासंभवः। निर्धर्मकस्य व्यापकस्य निरवयवस्य च प्रतिबिंबत्वायोगोऽप्युपाधिसम्बन्धाभावाद्बिम्बप्रतिबिम्बभेदाभावाद् दृश्यत्वाभावाच्च। उपाधिपरिच्छिन्नाकाशस्थज्योतिरंशस्यैव प्रतिबिंबो दृश्यते नत्वाकाशस्य दृश्यत्वाभावादेव तथा वास्तवपरिच्छेदादौ सति समानाधिकरणज्ञानमात्रेण न तत्त्यागश्च भवेत्। तत्पदार्थप्रभावस्तत्र कारणमिति चेदस्माकमेव संमतम्। उपाधेराविद्यकत्वे तत्र न तत्परिच्छिन्नत्वादेरप्यघट-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मानत्वादाविद्यकत्वमेवेति । घटाकाशादिषु वास्तवोपाधिमयतद्दर्शनया न तेषामवास्तवस्वप्रदृष्टांतोपजीविनां सिद्धांतः सिद्ध्यति । घटमानाघटमानयोः संगतेः कर्त्तुमशक्यत्वात् । ततश्च तेषां सर्वमविद्याविलास एवेति स्वरूपमप्राप्तेन तेन तत्तद्व्यवस्थापयितुमशक्यमिति ब्रह्माविद्ययोः पर्यवसाने सति यदेव ब्रह्म चिन्मात्रत्वेनाविद्यायोगस्यात्यंताभावास्पदत्वाच्छुद्धं तदेव तद्योगादशुद्धया जीवः पुनस्तदेवाविद्याकल्पितोपाधौ तस्यामीश्वराख्यायां विद्येति तथा विद्यावत्त्वेपि मायित्वमित्यसमंजसा च कल्पना स्यादित्याद्यनुसंधेयम् । किं च यद्यत्राभेदवाद एव तात्पर्यमभविष्यत्तर्ह्येकमेव ब्रह्माऽज्ञानेन भिन्नं ज्ञानेन तु तस्य भेदमयदुःखं विलीयते इत्यपश्यदित्येवावक्ष्यत् । तथा भगवल्लीलादीनां वास्तवत्वाभावे सति शुकहृदयविरोधश्च जायते । तस्मात्परिच्छेदप्रतिबिम्बत्वादिप्रतिपादकशास्त्राण्यपि कथंचित्साद‍ृश्येन गौण्यैव वृत्त्या प्रवर्त्तेरन् । 'अंबुवदग्रहणान्न तथात्वं वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवमि'ति पूर्वोत्तरपक्षमयन्यायाभ्यां तत एवाभेदशास्त्राण्युभयोश्चिद्रूपत्वेन जीवसमूहस्य दुर्घटघटनापटीयस्याः स्वाभाविकतदचिंत्यशक्त्याः स्वभावत एव तद्रश्मिपरमाणुगणस्थानीयत्वात्तद्व्यतिरेकेऽव्यतिरेकेण च विरोधं परिहृत्यैवाग्रे मुहुरपि तदेतद्व्यासमाधिलब्धसिद्धांतयोजनाय योजनीयानि । तदेवं मायाश्रितत्वमायामोहितत्वाभ्यां स्थिते तयोर्भेदे तद्भजनस्याभिधेयत्वमायातम् । अतः श्रीभगवत एव सर्वहितोपदेष्टृत्वात्सर्वदुःखहरत्वाद्रश्मीनां सूर्यवत्सर्वेषां परमस्वरूपत्वात्सर्वाधिक्यगुणशालित्वात्परमप्रेमयोग्यत्वमिति प्रयोजनं च स्थापितमिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु–ननु भगवद्रूपगुणलीलामाधुर्यवर्णनार्थं भगवद्दर्शनमपेक्षणीयमेव व्यासस्य मायादर्शनं किमर्थं तत्राह यया संमोहित इति । अयमर्थः–यदर्थं श्रीभागवतं प्रारिप्सितं स जीवो मायारोगग्रस्तः कथं स्वयं स्वादयतु तन्माधुर्यम्, अतस्तस्य रोगदर्शनं विना चिकित्सा न भवति । तया च विना रोगिणस्तस्य कथमौषधपथ्ययोर्व्यवस्थेति मायाजीवावपि द्रष्टुमवश्यमेवापेक्षणीयाविति यया संमोहितः स्वरूपावरणविक्षेपाभ्यां भ्रमितः परोपि तस्या मायाया गुणत्रयातिरिक्तोपि तत्कृतं गुणकृतमनर्थं तदभिमानेन प्राप्नोति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ श्लोकत्रयेण भक्तियोगेनेत्यादिवृत्तत्रयेण । अत्राशयं द्योतयति-एतदुक्तं भवतीति । तज्जीवेश्वरस्वरूपम् । ह्लादिन्या तदाख्यया संविदा ज्ञानशक्त्या य आश्लिष्टः सर्वदा युक्तः स सच्चिदानंद ईश्वर इत्यर्थः । यस्तु स्वाविद्यया स्वरूपाज्ञानेनाच्छादितः स जीवः क्लेशसमूहखनिः अर्दितः स्वाधीनीकृतः स्वस्मिन्नाविर्भूतः परानंदो यस्य स तथेतीशविशेषणम् । स्वस्मिन्नाविर्भूतानि यानि सुदुःखान्यात्यंतिकदुःखानि तेषां भूः क्षेत्रमिति जीवविशेषणम् । स्वस्याद‍ृशाऽऽदर्शनेनोत्थो यो विपर्यासो देहाद्यात्मधीस्तस्माद्भवंत्युद्भवंतीति स्वाद‍ृगुत्थविपर्यासभवाः ताश्च भेदजभीशुचश्चेति स्वाद‍ृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचस्ता जुषन्यन्मायया तिष्ठति भेदाद्भयं शोकश्च भवत्येव "द्वितीयाद्वै भयं भवति" "अनीशया शोचति मुह्यमानः" इत्यादिश्रुतिभ्यामिति । अत्र संदर्भः–तत्राभिधेयं च ताद‍ृशत्वे द‍ृष्टवानपि यतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं श्रीभागवताख्यामिमां संहितां प्रवर्त्तितवानित्याह–अनर्थोपशममिति । भक्तियोगोत्र कीर्त्तनश्रवणादिलक्षणः । साधनभक्तिर्न तु प्रेमलक्षणः । अनुष्ठानं ह्युपदेशापेक्षं प्रेम तु तत्प्रसादापेक्षमिति । तथापि तस्य तत्प्रसादहेतोस्तत्प्रेमफलगर्भत्वात्साक्षादेवानर्थोपशमनत्वं नत्वन्यसापेक्षत्वेन "यत्कर्मभिर्यत्तपसा" इत्यादेः । ज्ञानादेस्तु भक्तिसापेक्षत्वमेव "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य" इत्यादेः । अथवाऽनर्थस्य संसारव्यसनस्य तावत्साक्षादव्यवधानेनोपशमनमिति । विश्वनाथस्तु–तस्य यदौषधं तदपि द‍ृष्टमित्याह । अनर्थमुपशमयति यस्तं भक्तियोगमपश्यत् । अत्र दर्शनेऽयं क्रमः । प्रथमं भगवन्तमपश्यत् । पूर्णेतिपदप्रयोगादंशान्विना कथं पूर्णत्वमिति तदंशान्पुरुषावतारगुणावतारादीनपश्यत् । पूर्त्तिमत्वं पूर्णत्वमिति पूर्त्तिरूपं ब्रह्मापश्यत् । तत्कांतिभूतां विमलोत्कर्षिण्याद्यनेकप्रभेदवतीं चिच्छक्तिमपश्यत् । पृष्ठे बहिरंगां मायां शक्तिमपश्यत् । तया मोहितां जीवशक्तिं तदनंतरमपश्यत् । तस्यास्तन्मोहनिवर्त्तिकां सर्वतोपि महतीं चिच्छक्तिमुख्यां भक्तिरूपां शक्तिमनुग्रहशक्तिविलासभूतां भगवतो वशयित्रीं भगवत्येवापश्यत् । तदेतत्सर्वं स्वयं द‍ृष्ट्वाऽजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहितामेतत्सर्वतत्त्वप्रकाशिकां श्रीभागवताख्यां चक्रे । "ईशः स्वतंत्रश्चित्सिंधुः सर्वव्याप्येक एव हि । जीवोधीनश्चित्कणोपि स्वोपाधिव्यापिशक्तिकः ॥ अनेकोऽविद्ययोपात्तस्त्यक्ताविद्योपि कर्हिचित् । माया त्वचित्प्रधानं चाविद्या विद्येति सा द्विधा ॥" ईश्वरजीवजगतां स्वरूपशक्तेर्भक्तेश्च स्वरूपलक्षणप्रमाणादिकं वेदस्तुतिव्याख्यायां व्यक्तीभविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । श्रोतुमुद्यतस्य चेद्भक्तिरुत्पद्येत । श्रुतायां तस्यां चेद्भक्तिः स्यात्तर्हि किमु वक्तव्यमिति भावः । संदर्भः–अथ प्रयोजनं स्पष्टयितुं पूर्वोक्तस्य पूर्णपुरुषस्य च श्रीकृष्णरूपत्वं व्यञ्जयितुं ग्रंथफलनिर्देशद्वारा तत्र तदनुभावांतरं प्रतिपादयन्नाह–यस्यामिति । भक्तिः प्रेमा श्रवणरूपया साधनभक्त्या साध्यत्वात् उत्पद्यत आविर्भवति । तस्यानुषंगिकं गुणमाह–शोकेति । अत्रैषां संस्कारोपि नश्यतीति भावः । "प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत्" इति ऋषभदेवोक्तेः । परमपुरुषे पूर्वोक्ते पूर्णपुरुषे किमाकारे इत्याकांक्षायामाह-कृष्ण इति । "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इत्यादिशास्त्रसहस्रसंभावितांतःकरणानां परंपरया तत्प्रसिद्धमध्यपातिनां चासंख्यलोकानां तन्नामश्रवणमात्रेण यः प्रथमप्रतीतिविषयः स्यात्तथा तन्नाम्नः प्रथमाक्षरमात्रं मंत्राय कल्पमानं यस्याभिमुख्याय स्यात्तदाकारामित्यर्थः । आहुश्च नामकौमुदीकाराः–'कृष्णशब्दस्य तमालश्यामलत्विषि श्रीयशोदास्तनंधये परब्रह्मणि रूढिरि'ति । विश्वनाथस्तु संहितायाः श्रेयःसाधनत्वमाह । यस्यां श्रूयमाणायां किं पुनः श्रुतायां किंतरां कीर्त्यमानायां किंतमां कीर्त्तितायां भक्तिः प्रेमा ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यते । अत्र कृतिभिरित्युक्तेरीश्वरावरोधस्य फलस्य प्रेम्ण एव लिंगात् भक्तानामननुसंहितं फलं संसारनिवृत्तिः । सा च भक्तानामेव भवतीत्याह–शोकेत्यादि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यैव प्रयोजनस्य प्रेम्णो ब्रह्मा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नंदानुभवादपि परमत्वमनुभूतवानेव यतस्तादृशं शुकमपि प्रेमानंदस्य वैशिष्ट्योपलंभनाय तामध्यापयामास। लोके हि स्वादितापूर्वमिष्टवस्तुकः पित्रादिरवश्यमेव पुत्रादिकं तत्तदास्वादयितुं प्रयतते इत्याह—स संहितामिति। कृत्वानुक्रम्य चेति प्रथमतः स्वयं संक्षिप्तभक्तिकं कृत्वा पश्चान्नारदोपदेशादनुक्रमेण श्रीभगवदुक्त्यैकप्रधानतयाऽनुक्रम्य संशोध्येत्यर्थः। स च नारदोपदेशः श्रीकृष्णांतर्द्धानानंतरं परीक्षित्कर्तृककलिनिग्रहात्पूर्वं ज्ञेयस्तदैव कलिना स्वाधिकारारंभे स्वप्रावल्यप्रकटनाद्धार्मिकाणामपि शास्त्रदर्शिनामप्यधर्मे प्रवृत्तेः। यत एव व्यासस्य चित्ताप्रसादः। तदुक्तं "जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः" इत्यत्र "न मन्यते तस्य निवारणं जनः" इति कलियुगात्पूर्वमेव चित्ताप्रसादे न मंस्यत इति प्रयुज्येत। अतस्तदैव पूर्वनिर्मितस्यैव श्रीभागवतस्यानुक्रमणम्। तदुक्तं "कृष्णे स्वधामोपगते" इत्यत्र "पुराणार्कोधुनोदितः" इति। अत एवेदं श्रीमद्भागवतं भागवतानंतरं यदत्र श्रूयते यच्चान्यत्राष्टादशपुराणानंतरं भागवतमिति तद् द्वयमपि संगतं स्यात्। निवृत्तिनिरतं ब्रह्मानुभविनमपि ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

तच्च अपश्यदिति भक्तियोगेनेत्यादिपूर्व्वश्लोकोक्तक्रियायामन्वयः। ह्लादिन्येति। ह्लादिनी परमानन्दमयी शक्तिः तया संविदा ज्ञानेन। स्वाविद्या स्वाज्ञानम्। श्लोकान्तरञ्च। "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः। साविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते" इति। श्रुतिश्च 'कार्य्योपाधिरयं जीवः करणोपाधिरीश्वर' इति। ततः अधोक्षजे भक्तियोगं च अपश्यत्। एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा एवम् अजानतो लोकस्य हिताय भागवतीं संहितां चक्रे ॥ ६–९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मायां विशिनष्टि ययेति। परोऽपि मायाख्यप्रकृतेर्विलक्षणोऽपि जीवो यया मायया मोहितः त्रिगुणात्मकं गुणत्रयपरिणामात्मकं शरीरमेवात्मानं मनुते मन्यते तत्कृतं देहात्मभ्रमकृतमनर्थं च तापत्रयस्वरूपं प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ ❁ ❁ किंच अनर्थोपशमं तापत्रयरूपानर्थोपशमनात्मकमुपायमजानतो लोकस्याधोक्षजे भक्तियोगमेवानर्थोपशमं विद्वान्सर्वज्ञानवान् व्यासोऽपश्यदित्यनुषंगः। भगवद्भक्तियोगमेवानर्थोपशमनोपायत्वेन निश्चितवानित्यर्थः। ततः सात्वतसंहितां श्रीभागवतरूपां संहितां, संहितासंदर्भविशेषः सात्वतशब्दस्तु पुरस्तादेव निरुक्तः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ तामेव विशिनष्टि यस्यामिति। यस्यां सात्वतसंहितायां श्रूयमाणायां शोकाद्यपहर्तरि परमपुरुषे कृष्णे भक्तिरुत्पद्यते, ततो मोहो नाम "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिरि"त्युक्तविधः शोको बाह्यक्लेशः दुःखमान्तरः भयमागामिदुःखदर्शनजं प्रतिकूलं ज्ञानं पूरुष इति दीर्घश्छांदसः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ स व्यासोऽनुक्रम्य विवक्षितार्थान् क्रमविशेषेण विन्यस्य तदनुक्रमेणैवेमां संहितां कृत्वा सुतं शुकमध्यापयामास। प्रश्नावसरदानाय शुकं विशिनष्टि निवृत्तिनिरतं सांसारिकधर्मवैमुख्यद्वारा केवलचित्तैकाग्र्यावहशमदमादिभिर्निवृत्तिः, तत्र निरतं मुनिं परब्रह्मयाथात्म्यमननशीलम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

अनिर्वाच्याविद्या माया नाम अतः कथं बंधकशक्तिरियमित्याशंक्य अनिर्वाच्यायाः अर्थक्रियायोगादस्यास्तद्दर्शनादत्र बंधकशक्तिरेवोच्यत इत्यभिप्रेत्याह ययेति। परोऽपि त्रिगुणात्मकप्रकृतेरन्योपि यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं त्रिगुणोपादानकदेहरूपं मनुते तत्कृतं मायाकृतं तादृशमानकृतं वा जननमरणाद्यनर्थमहं कर्तेत्यनर्थं चाभिपद्यत इत्यन्वयः। तस्मादेवंविधमायाबंधनिवर्तकमपरोक्षज्ञानद्वारा भक्तियोगमद्राक्षीदिति भावः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ ततः किमकरोदिति तत्राह अनर्थेति। तन्निवृत्तिसाधनमाहेति वा अनर्थेति। साक्षादाहेतीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायमजानतो लोकस्य सात्त्विकप्रकृतेर्बन्धकशक्तिनिमित्तमनर्थमुपशमयति नाशयति इत्यनर्थोपशममधोक्षजे भक्तियोगं विद्वान् महत्त्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगप्रदर्शनाय सात्वतसंहितां चक्र इत्येकान्वयः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ अनया कथं भक्तिरुत्पद्यत इति तत्राह यस्यामिति ॥ ७ ॥ ❁ ❁ अनुक्रम्य संशोध्य न त्ववद्यबुद्ध्या निवृत्तिनिरतमित्यस्य फलाभिसंधिरहितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ अभिधेयस्य प्रयोजनस्य च स्थापकं जीवस्य स्वरूपत एव परमेश्वराद्वैलक्षण्यमपश्यदित्याह ययेति। यया मायया संमोहितो जीवः स्वयं चिद्रूपत्वेन त्रिगुणात्मकाज्जडात् परोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं जडं देहादिसंघातं मनुते। तन्मननकृतमनर्थं संसारव्यसनञ्चाभिपद्यते। तदेवं जीवस्य चिद्रूपत्वेऽपि यया संमोहित इति मनुत इति स्वरूपभूतज्ञानशालित्वं व्यनक्ति। प्रकाशैकरूपस्य तेजसः स्वपरप्रकाशनशक्तिवत्। "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" इति श्रीगीतादिभ्यः। तदेवमुपाधेरेव जीवत्वं तन्नाशस्यैव च मोक्षत्वमिति मतान्तरं परिहृतवान्। अत्र यया संमोहित इत्यनेन तस्या एव तत्र कर्त्तृत्वम्। भगवतस्तु तत्रोदासीनत्वं मतम्। वक्ष्यते च "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया। विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः" इति। अत्र विलज्जमानयेत्यनेनेदमायाति। तस्या जीवसंमोहनं कर्म श्रीभगवते न रोचते इति यद्यपि सा स्वयं जानाति तथापि "भयं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृति"रित्यादिदिशा जीवानामनादिभगवदज्ञानमयवैमुख्यमसहमाना स्वरूपास्फुरणमस्वरूपावेशं च करोति। श्रीभगवांश्चानादित एव भक्तायां प्रपञ्चाधिकारिण्यां तस्यां दाक्षिण्यं लंघितुं न शक्नोति तथा तद्भयेनापि जीवानां स्वसांमुख्यं वांछन्नुपदिशति "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते" इति। "सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः। तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती"ति च। लीलया श्रीमद्व्यासरूपेण तु विशिष्टतया तदुपदिष्टवानित्यनन्तरमेवायास्यति। 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगम्' इति तस्माद् द्वयोरपि तत्तत् समंजसं ज्ञेयम्। ननु माया खलु शक्तिः। शक्तिश्च कार्यक्षमत्वं तच्च धर्मविशेषः, तस्य कथं लज्जादिकम्? उच्यते, एवं सत्यपि भगवति तासां शक्तीनामधिष्ठातृदेव्यः श्रूयन्ते। यथा केनोपनिषदि महेन्द्रमाययोः संवादः। तदास्तां प्रस्तुतं प्रस्तूयते। तत्र जीवस्य तादृशचिद्रूपत्वेपि परमेश्वरतो वैलक्षण्यम्। तदपाश्रयामिति। यया संमोहित इति च दर्शयति यर्ह्येव यदेकं चिद्रूपब्रह्ममायाश्रयतावलितं विद्यामयं तर्ह्येव तन्मायाविषयतापन्नमविद्यापरिभूतं चेत्ययुक्तमिति जीवेश्वरविभागोऽवगतः। ततश्च स्वरूपसामर्थ्यवैलक्षण्येन तद् द्वितयं मिथो विलक्षणस्वरूपमेवेत्यागतं, न चोपाधितारतम्यमयपरिच्छेदप्रतिविम्बत्वादिव्यवस्थया तयोर्विभागः स्यात्। तत्र यद्युपाधेरनाविद्यकत्वेन वास्तवत्वं तर्ह्यविषयस्य तस्य परिच्छेदविषयत्वासम्भवः। निर्द्धर्मकस्य व्यापकस्य निरवयवस्य च प्रतिविम्बत्वायोगोऽपि उपाधिसम्वन्धाभावात् विम्वप्रतिविम्बभेदाभावात् दृश्यत्वाभावाच्च उपाधिपरिच्छिन्नाकाशस्थज्योतिरंशस्यैव प्रतिबिम्बो दृश्यते नत्वाकाशस्य दृश्यत्वाभावादेव। तथा वास्तवपरिच्छेदादौ सति सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रेण न तत्त्यागश्च भवेत्। तत्पदार्थप्रभावस्तत्र कारणमिति चेदस्माकमेव मतं सन्मतं, उपाधेराविद्यकत्वे तु तत्र तत्परिच्छिन्नत्वादेरप्यघटमानत्वादाविद्यकत्वमेवेति घटाकाशादिषु वास्तवोपाधिमयतद्दर्शनया न तेषामवास्तवस्वप्नदृष्टान्तोपजीविनां सिद्धान्तः सिध्यति, घटमानाघटमानयोः संगतेः कर्तुमशक्यत्वात्। ततश्च तेषां तत्तत्सर्वमविद्याविलास एवेति स्वरूपमप्राप्तेन तेन तेन तत्तद्व्यवस्थापयितुमशक्यमिति ब्रह्माविद्ययोः पर्य्यवसाने सति यदेव ब्रह्मचिन्मात्रत्वेनाविद्यायोगस्यात्यन्ताभावास्पदत्वाच्छुद्धं तदेव तद्योगादशुद्धया जीवः पुनस्तदेव जीवाविद्याकल्पितमायाश्रयत्वादीश्वरस्तदेव च तन्मायाविषयत्वाज्जीव इति विरोधस्तदवस्थ एव स्यात्। तत्र च शुद्धायां चित्यविद्या तदविद्याकल्पितोपाधौ तस्यामीश्वराख्यायां विद्येति तथा विद्यावत्त्वेऽपि मायिकत्वमित्यसमञ्जसा च कल्पना स्यादित्याद्यनुसन्धेयम्। किञ्च यद्यत्राभेदवाद एव तात्पर्यमभविष्यत्तर्ह्येकमेव ब्रह्म अज्ञानेन भिन्नं ज्ञानेन तु तस्य भेदमयदुःखं विलीयत इत्यपश्यदित्येवावक्ष्यत्। तथा श्रीभगवल्लीलादीनां वास्तवत्वाभावे सति श्रीशुकहृदयविरोधश्च जायते। तस्मात् परिच्छेदप्रतिबिम्बत्वादिप्रतिपादकशास्त्राण्यपि कथञ्चित्तत्तत्सादृश्येन गौण्यैव प्रवृत्त्या प्रवर्तेरन् "अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वं वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमि"ति पूर्व्वोत्तरपक्षमयन्यायाभ्यां तत एवाभेदशास्त्राण्युभयोश्चिद्रूपत्वेन जीवसमूहस्य दुर्घटघटनापटीयस्याः स्वाभाविकतदचिन्त्यशक्त्याः स्वभावत एव तद्रश्मिपरमाणुगणस्थानीयत्वात् तद्व्यतिरेकेऽव्यतिरेकेण च विरोधं परिहृत्यैवाग्रे मुहुरपि तदेतद्व्याससमाधिलब्धसिद्धान्तयोजनाय योजनीयानि। तदेवं मायाश्रितत्वमायामोहितत्वाभ्यां स्थिते तयोर्भेदे तद्भजनस्यैवाभिधेयत्वमायातम्। अतः श्रीभगवत एव सर्वहितोपदेष्टृत्वात् सर्वदुःखहरत्वात् रश्मीनां सूर्यवत् सर्वेषां परमस्वरूपत्वात् सर्व्वाधिकगुणशालित्वात् परमप्रेमयोग्यत्वमिति प्रयोजनञ्च स्थापितम्॥ ५॥ ❀ ❀ तत्राभिधेयञ्च तादृशत्वेन दृष्टवानपि। यतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं श्रीभागवताख्यामिमां सात्वतसंहितां प्रवर्त्तितवानित्याह, अनर्थेति। भक्तियोगोऽत्र श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः साधनभक्तिः नतु प्रेमलक्षणः। अनुष्ठानं ह्युपदेशापेक्षं प्रेम तु तत्प्रसादापेक्षमिति। तथापि तस्य तत्प्रसादहेतोस्तत्प्रेमफलगर्भत्वात् साक्षादेवानर्थोपशमनत्वं न त्वन्यसापेक्षत्वेन। "यत् कर्म्मभिर्यत्तपसे"त्यादेः। ज्ञानादेस्तु भक्तिसापेक्षत्वमेव "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्ये"त्यादेः। अथवा अनर्थस्य संसारव्यसनस्य तावत् साक्षात् अव्यवधानेनोपशमनम्। सम्मोहादिद्वयस्य तु प्रेमाख्यस्वीयफलद्वारेत्यर्थः। अन्यत् तैः। तत्र स्वादृगुत्थेति। स्वादृक् स्वाज्ञानं तेनोत्थितो यो विपर्य्यासः स्वरूपान्यथा ज्ञानं तद्भवो यो भेदः भिन्ने देहादावहंममतारूपः तस्मात् जाता या भीः शुचश्च ता जुषमाण आस्ते इत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ अथ प्रयोजनञ्च स्पष्टयितुं पूर्वोक्तस्य पूर्णपुरुषस्य च श्रीकृष्णरूपत्वं व्यञ्जयितुं ग्रन्थफलनिर्देशद्वारा तत्र तदनुभवान्तरं प्रतिपादयन्नाह यस्यामिति। भक्तिः प्रेमा, श्रवणरूपया साधनभक्त्या साध्यत्वात्। उत्पद्यते आविर्भवति। तस्यानुषङ्गिकं गुणमाह शोकेति। अत्रैषां संस्कारोऽपि नश्यतीति भावः। "प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावदि"ति श्रीऋषभदेववाक्यात् परमपुरुषे पूर्व्वोक्ते पूर्णपुरुषे। किमाकारे इत्यपेक्षायामाह कृष्णे "कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि"त्यादिशास्त्रसहस्रभावितान्तःकरणानां परम्परया तत्प्रसिद्धमध्यपातिनां चासंख्यलोकानां तन्नामश्रवणमात्रेण यः प्रथमप्रतीतिविषयः स्यात् तथा तन्नाम्नः प्रथमाक्षरमात्रं मन्त्राय कल्पमानं यस्याभिमुख्याय स्यात्तदाकार इत्यर्थः। आहुश्च नामकौमुदीकाराः—'कृष्णशब्दस्य तमालश्यामलत्विषि श्रीयशोदास्तनन्धये परब्रह्मणि रूढिरि'ति ॥ ७॥ ❀ ❀ अथ तस्यैव प्रयोजनस्य ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवान्। यतस्तादृशं शुकमपि तदानन्दवैशिष्ट्यलम्भनाय तामध्यापयामासेत्याह संहितामिति। कृत्वानुक्रम्य चेति विवृतमस्ति। ब्रह्मानन्दानुभवनिमग्नत्वान्निवृत्तिनिरतं, सर्वतो निवृत्तौ निरतं तत्राप्यभिचारिणमपीत्यर्थः॥ ८-९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

ननु भगवद्रूपगुणलीलामाधुर्य्यवर्णनार्थं भगवद्दर्शनमपेक्षणीयमेव व्यासस्य मायादर्शनं किमर्थं तत्राह यया सम्मोहित इति। अयमर्थः यदर्थं श्रीभागवतमारिप्सितं स जीवो मायारोगग्रस्तः कथं स्वयं स्वादयतु तन्माधुर्य्यम्। अतस्तस्य रोगदर्शनं विना विचिकित्सा न भवति तथा च विना रोगिणस्तस्य कथमौषधिपथ्ययोर्व्यवस्थेति मायाजीवावपि द्रष्टुमवश्यमेवापेक्षणीयाविति। यया सम्मोहितः स्वरूपावरणविक्षेपाभ्यां भ्रमितः परोऽपि तस्या मायाया गुणत्रयातिरिक्तोऽपि तत्कृतं गुणकृतमनर्थं तदभिमानेन प्राप्नोति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्य यदौषधं तदपि दृष्टमित्याह अनर्थमुपशमयति यस्तं भक्तियोगञ्चापश्यत्। अत्र दर्शनेऽयं क्रमो ज्ञेयः। प्रथमं भगवन्तमपश्यत्। पूर्णेति पदप्रयोगादंशान् विना कथं पूर्णत्वमिति तदंशान् पुरुषावतारगुणावतारादीन् अपश्यत्। पूर्त्तिमत्त्वं पूर्णत्वमिति पूर्त्तिरूपं ब्रह्म अपश्यत्। तत्कांतिभूतां विमलोत्कर्षिण्याद्यनेकप्रभेदवतीं चिच्छक्तिमपश्यत्। पृष्ठे वहिरंगां मायाशक्तिमपश्यत्। तया मोहितां जीवशक्तिं तदनन्तरमपश्यत्। तस्यास्तन्मोहनिवर्तिकां सर्वतोऽति महतीं चिच्छक्तिमुख्यां भक्तिरूपां शक्तिमनुग्रहशक्तिविलासभूतां भगवतोऽपि वशयित्रीं भगवत्येवापश्यत्। तदेतत् सर्वं स्वयं दृष्ट्वा अजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहिताम् एतत् सर्वतत्त्वप्रकाशिकां श्रीभागवताख्यां चक्रे। "ईशः स्वतंत्रश्चित्सिन्धुः सर्वव्याप्येक एव हि। जीवाऽधीनश्चित्कणोऽपि स्वोपाधिव्यापिशक्तिकः। अनेकोऽविद्ययोपात्तस्त्यक्ताविद्योऽपि कर्हिचित्। माया त्वचित् प्रधानञ्चाविद्याविद्येति सा त्रिधा॥" ईश्वरजीवमायाजगतां स्वरूपशक्तेर्भक्तेश्च लक्षणप्रमाणादिकं वेदस्तुतिव्याख्यायां व्यक्तीभविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ संहितायाः प्रेमसाधनत्वमाह। यस्यां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायां किन्तरां कीर्त्यमानायां किन्तमां कीर्त्तितायां भक्तिः प्रेमा ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुद्ध्यतेऽत्र कृतिभिरित्युक्तेरीश्वरावरोधस्य फलस्य प्रेम्णः एव लिङ्गत्वात् भक्तानामनुसंहितं फलं संसारनिवृत्तिः, साच भक्तानामेव भवतीत्याह शोकेत्यादि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यैव प्रयोजनस्य प्रेम्णो ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवानेव यतस्तादृशं शुकमपि प्रेमानन्दस्य वैशिष्ट्योपलम्भनाय तामध्यापयामास। लोके हि स्वादितापूर्व्वमिष्टवस्तुकः पित्रादिः स्वयमेव पुत्रादिकं तत्तदास्वादयितुं प्रयतते इत्याह स संहितामिति, कृत्वानुक्रम्य चेति। प्रथमतः स्वयं संक्षिप्तभक्तिकं कृत्वा पश्चान्नारदोपदेशादनुक्रमेण श्रीभगवद्भक्त्येकप्रधानतया अनुक्रम्य संशोध्येत्यर्थः। स च नारदोपदेशः श्रीकृष्णान्तर्द्धानानन्तरं परीक्षित्कर्त्तृककलिनिग्रहात् पूर्व्वं ज्ञेयः, तदैव कलिना स्वाधिकारारम्भे स्वप्रावल्यप्रकटनात् धार्मिकाणामपि शास्त्रदर्शिनामप्यधर्मे प्रवृत्तेः, यत एव व्यासस्य चित्ताप्रसादः। यदुक्तं–'जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासत' इत्यत्र 'न मन्यते तस्य निवारणं जन' इति। कलियुगात् पूर्वमेव चित्ताप्रसादे न मंस्यत इति प्रयुज्येत। अतस्तदैव पूर्वनिर्मितस्यैव श्रीभागवतस्यानुक्रमणम्। यदुक्तम् 'कृष्णे स्वधामोपगते' इत्यत्र 'पुराणार्कोऽधुनोदित' इति। अत एवेदं श्रीमद्भागवतं भागवतानन्तरं यदत्र श्रूयते यच्चान्यत्र अष्टादशपुराणानन्तरं भागवतमिति तद्द्वयमपि संगतं स्यात्। निवृत्तिनिरतं ब्रह्मानुभविनमपि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

जीवः परमात्मनोंऽशभूतः परोऽपि देहादिविलक्षणोपि यया मोहित आत्मानं त्रिगुणात्मकं देहं मनुते मन्यते जीवलक्षणमुक्तं पूर्वाचार्येण "ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम्। अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववंतं यदनंतमाहुः॥ अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादादि"ति। विस्तरस्तु सूत्रभाष्ये वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः। तत्कृथं देहात्माभिमानकृतमनर्थमभिपद्यते प्राप्नोति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अनर्थम्। जन्ममरणादिसंतापमुपशमयतीत्यनर्थोपशमं भक्तियोगं चापश्यत् "मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" इति श्रीभगवदुक्तं तद्भावापत्तिरूपं फलमप्यपश्यत्साधनस्य साध्यलक्षकत्वात्। तथा चोपास्यपुरुषं तदुपासकं जीवं मायां तत्प्राप्तौ विरोधिनीं भक्तिरसं फलं चेत्यर्थपंचकमपश्यत्। अन्येपि साधनादौ विरोधिनो मायोपलक्षिता ज्ञेयाः, ते चाग्रे स्फुटीभविष्यन्ति। इत्येवमर्थपंचकमजानतो लोकस्यार्थे। सद्भगवानुपास्यतयास्ति येषां ते सत्वंतः सत्वंत एव सात्वताः, राक्षसवायसादिवत्स्वार्थे अण्, तेषां संहिता भागवतरूपा तामर्थपंचकबोधिनीं सात्वतसंहितां चक्रे। वक्ष्यति च–"श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनमि"ति ॥ ६–८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तस्याः कार्यं चापश्यत् यया संमोहित इति। यद्यपि प्रपंचोऽपि तस्याः कार्यं तथापि तत्र कारणत्वेन तस्या अन्वयः, संमोहने तु कर्तृत्वेन स्वातंत्र्यात्। एतदेवाह ययेति। वस्तुतो जीवोपि ब्रह्मैवेति परोपि प्रकृतेर्नियामकोपि त्रिगुणात्मकं गुणत्रयभावापन्नं जडरूपं मन्यते तत्कृतं च अनर्थं जन्ममरणादि प्राप्नोति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र निस्तारोपायं चापश्यदित्याह अनर्थोपशममिति। ज्ञानकाशया मायया मोह इति न ज्ञाने विश्वासः कर्तुं शक्यः। ननु साधनैरुत्पन्नं ज्ञानं अकस्मादुत्पन्ना मायेति संदेहो न भविष्यतीति चेत् साधनानामपि द्विरूपत्वात् कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तत्वादिभिः तन्निर्णयेपि न साक्षात्तस्यानर्थनिवर्त्तकत्वं यथा दर्पणे मुखं नास्तीति प्रतीतिदार्ढ्येऽपि दर्पणरूपदोषस्य विद्यमानत्वात् कदापि न मुखाभावप्रतीतिः। दर्पणाभावश्च न ज्ञानसाध्यः, तथा मूलभूताया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विद्यमानत्वान्न कदाप्यनर्थनिवृत्तिः शास्त्राप्रामाण्येन समाधिना ज्ञानेऽपि जाते पुनर्मायया मोहः "ज्ञानिनामपि चेतांसी"ति वाक्यात्। शास्त्रं तु भक्तिद्वारा साधकं वदति साक्षाद्वक्तव्यात्रानर्थनिवृत्तौ ज्ञानमिति "मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते" एतत्कारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह-हि अतः साक्षादनर्थनिवृत्तिहेतुर्भक्तिरेव दृष्टे सा लौकिकी कर्म वेति तद्व्यावृत्त्यर्थमधोक्षज इति इंद्रियातीते भक्तिः शास्त्रीय इव। अनेन वस्तुत एव पदार्थाः नान्यथेति बोधितम्, अन्यथा पदार्थनिरूपणं तु ऋषीणां बुद्धिदोषात् योगोपि राजसादिभिस्तद्भावापन्न इति न वस्तुयाथात्म्यं बोधयति। अन्यथा विवादो न स्यात्। तस्माद्भगवद्वाक्येन वेदेन वा संवादी योगजधर्मः पदार्थयाथात्म्यं बोधयति नान्यस्तस्मान्नारदवाक्येन फलसंवादिना भगवद्वाक्येन संवादिना भगवद्वाक्येन संवादियोगप्रमाणमिति ज्ञात्वा अजानतो लोकस्यार्थे युक्तिसहितं ज्ञात्वा सात्वतसंहितां भगवत्प्रोक्तपदार्थप्रतिपादिकां वेदत्वाय संहितां चक्रे॥ ६॥ ❀ ❀ ननु किमनया संहितया पदार्थज्ञानैर्वा किं साधनकथनेपि प्राणिनां तथाधिकाराभावात् व्यर्था संहितेत्याशंक्य तस्याः फलमाह यस्यां वै श्रूयमाणायामिति। भक्त्युत्पत्तिपर्यंतमियं श्रोतव्या, इयं च दृष्टद्वारा भक्तिजनिका, दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् यथा चास्य दृष्टोपयोगः तदुपपादितं प्रथमश्लोके कृष्णे आविर्भूते भगवति परमपूरुषे सर्वप्रमाणसमन्वये कालादिनियंतरि वा भक्तिरुत्पद्यते स्वतंत्रस्य शोकमोहभयानि रजस्तमःतत्त्वकार्याणि तान्यपहंतीति तथा अनर्थनिवृत्तिर्दूरं गुणकार्यमात्रं एव निवर्त्तत इत्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ एवं भागवतस्योत्पत्तिमुक्त्वा प्रचारमाह स संहितामिति। संहितां भागवतीमित्यनुवादः बहुसंहिताकरणादन्यव्यावृत्त्यर्थः, अनुक्रमेण शोधयित्वा आनुपूर्व्येण वा इदमन्येन न प्रसृतं भविष्यतीति स्वसदृशं पुत्रमध्यापयामास। इदं दोषवता न प्रसृतं भविष्यतीति मननादवगत्य मुक्तं शुकमध्यापयामास। मुक्तोपि लीलया लोकानुवर्त्ती ईश्वरवत् तेनापि नास्य प्रचारो भविष्यतीति तदर्थमाह निवृत्तिनिरतमिति॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अनर्थोपशममित्यत्र। ननु मोहस्याज्ञानकार्यत्वाज्ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिसम्भवेन मोहनिवर्तकतया ज्ञानस्यैव दर्शनं युक्तमिति कुतो भक्तेस्तथात्वेन दर्शनमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानस्यातथात्वं भक्तेस्तथात्वं च व्युत्पादयन्ति ज्ञानकाशयेत्यादि। इतीति। अतो ज्ञानस्वरूपस्य सन्दिग्धत्वादित्यर्थः। द्विरूपत्वादिति। 'आगमोर्थः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च। ध्यानं मन्त्रोथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः। तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते। निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितमि'ति वाक्ये। वृद्धवाक्यैः सात्त्विकत्वज्ञानोक्त्या वृद्धानामपि बहुविधत्वेन तथात्वादित्यर्थः। ननु मायाज्ञानोपायः सन्ध्याधिकरणे व्यासपादैरुक्त इति तदनुसारेण ज्ञातायां तद्विलक्षणतया ज्ञानस्वरूपमपि ज्ञास्यत इत्यत आहुः कात्स्न्र्येनेत्यादि। आदिपदेन बाधाभावः शास्त्रसम्वादः फलसम्वादश्च सङ्गृह्यते। अनर्थनिवर्तकत्वमिति जन्मादिनिवर्तकत्वमिति। जन्मादिनिवर्तकत्वं कुतो नेत्याकांक्षायामाहुः यथेत्यादि। नन्वनर्थप्राप्तिजनको मोहश्चेज्ज्ञानेन निवृत्तः, तदा मायाया विद्यमानत्वेप्यकिञ्चित्करत्वम्, अन्यथा ज्ञानेनानर्थनिवृत्तिबोधकानां शास्त्राणामप्रामाण्यप्रसङ्गेन महानुपप्लवः स्यादित्यत आहुः शास्त्रेत्यादि। तथा चातो मायानिवृत्तिरावश्यकैवेत्यर्थः। तर्हि शास्त्रस्य का गतिरित्यत आहुः शास्त्रं त्वित्यादि। साधकमिति ज्ञानसाधकम्। ज्ञानमिति। उत्पद्यत इति शेषः। अत्र प्रमाणमाहुः मामेवेत्यादि। शास्त्रीय इवेति। शास्त्रीये धर्मे यथा श्रद्धा, तथेत्यर्थः। ननु यद्येवमेव पदार्थाः, तदान्येषामपि ऋषीणां योगिनां तथा भासेरन्, यदि भासेरन्, तदा तथोच्येरन्, यतो नैवम्, अतो नैवमिति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि। राजसादिभिरिति। कर्तृभिः साधनैश्च क्रियमाण इति शेषः॥ ६॥ ❀ ❀ अस्यामित्यत्र। तदुपपादितं प्रथमश्लोके इति। 'जन्माद्यस्ये'ति श्लोके 'यथा हि वेदे यज्ञीया' इत्यारभ्य 'भागवतसंहिते'त्यन्तेनोपपादितमित्यर्थः। इतः प्रथमश्लोके वा। कृष्ण इत्यादिपदद्वयव्याख्यानेनोत्तममध्यमप्रथमाधिकारिणां भक्तिविषय उक्तो ज्ञेयः। स्वतन्त्रस्येति। इदं 'पुंस' इत्यस्य व्याख्यानम्। स्वातन्त्र्यं चात्र देवतान्तरे साधनान्तरे च निष्ठाराहित्यं बोध्यम्॥ ७॥ ❀ ❀ स संहितामित्यत्र। अन्यव्यावृत्त्यर्थ इति। संहितान्तरपाठनादिव्यावृत्त्यर्थः। अनुक्रमेण शोधयित्वेति। यथाक्रममुक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तां कृत्वा। अयं पक्षः श्रीधरोक्तः। अस्मिन् पक्षे समाधेः सदोषत्वमायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः आनुपूर्व्येण वेति। समाधौ क्रियमाणे सर्वा लीला युगपदेव भाता इति पूर्वं भानानुसारेणोक्त्वापि पश्चाद्यथास्थानं तन्निबन्धनं आनुपूर्व्यं तत्कृत्वेत्यर्थः। पाठनं तु द्वादशानामपि स्कन्धानां भाति। आरम्भे एव 'शुकमुखादमृतद्रवे'ति कथनात् समाप्तौ सूतेनापि 'कस्मै येने'ति श्लोके 'योगीन्द्राय तदात्मना च भगवद्राताये'ति कथनाच्च। लोकानुवर्तीति। चेदिति शेषः॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नन्वनर्थनिवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तेन व्यासेन तदुपायदर्शनस्यैवोचितत्वात् मायादर्शनं किमर्थमित्याशङ्क्य यथा रोगकारणज्ञानं विना तदौषधविधानमशक्यं तथा सर्वानर्थमूलमायाज्ञानं विना तन्निवृत्त्युपायविधानमप्यशक्यमिति मायादर्शनं युक्तमेवेति सूचयन्नाह-ययेति। यया मायया सम्मोहितः स्वरूपावरणेन विक्षिप्तो जीवः परोऽपि वस्तुनो मायागुणत्रयात् व्यतिरिक्तोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं गुणत्रयकार्यभूतं देहेन्द्रियादिरूपं मनुते देवोऽहं मनुष्योऽहं पश्याम्यहं काणोऽहं सुख्यहं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बुभुक्षितोऽहमित्यादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् । तत्कृतं देहाद्यात्माभिमानकृतमनर्थं पुण्यपापजन्ममरणादिद्वारा आध्यात्मिकादितापत्रयं चाभिपद्यते प्राप्नोति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अनर्थोपशमं अनर्थनिवर्त्तकं च अधोक्षजे लौकिकेन्द्रियजन्यज्ञानागोचरे भगवति साक्षाद्भक्तियोगमपश्यदित्यनुषङ्गेणान्वयः । तत्तत्फलाभिसन्धिना कृतस्य भक्तियोगस्य तत्तत्फलहेतुत्वेन अनर्थोपशामकत्वाभावात् साक्षादित्युक्तम्, फलापेक्षारहितमित्यर्थः । एतत्सर्वं स्वयं दृष्ट्वाऽतः स्वयं विद्वान् जानन् । एतदजानतो लोकस्योपकाराय सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चक्रे इत्यन्वयः । अनेन श्लोकत्रयेण विद्याशक्त्या मायानियन्ता नित्याविर्भूतपरमानन्दस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमेश्वरः तन्मायया सम्मोहितस्तिरोभूतस्वरूपानन्दस्तद्विपरीताज्ञत्वादिधर्मो जीवः, तस्य च भगवद्भक्त्या मायानिवृत्त्या मोक्ष इति संक्षेपतो भागवतार्थो दर्शितः । क्वचिदेतद्विरुद्धवाक्यं तु मतान्तरेणाऽनुवादमात्रमित्यनुसन्धेयम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भक्तेरेवानर्थनिवर्तकत्वात् संहिताकरणेन किमित्यत आह-यस्यामिति । वा इत्यवधारणे । यस्यां भागवतसंहितायां श्रूयमाणायामेव पुंसां वर्णाश्रमादिहीनानामपि कृष्णे भक्तिरुत्पद्यते इत्यन्वयः । भक्तेः प्रभावमाह-शोकेत्यादि । कथमेवं तत्प्रभाव इत्यपेक्षायां श्रीकृष्णस्य सर्वोत्कृष्टत्वादित्यभिप्रेत्य कृष्णं विशिनष्टि-परमपूरुषे इति । शोकमोहभयापहेत्यनेन ज्ञानवैराग्यसाहित्यं भक्तेर्लक्ष्यते । 'वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥ ज्ञानं यत्तदधीनं वै भक्तियोगसमन्वितम् ।' भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरेषा त्रिक एककालं भवति । 'तरति शोकमात्मवित्' । 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा निश्चयात् । अत्र श्रूयमाणायामेव यदि भक्तिरुत्पद्येत तदा किं पुनः श्रुतायां किन्तरां कीर्त्यमानायां किन्तमां कीर्तितायामित्याद्युत्तरोत्तरं कैमुत्यन्यायो दर्शितः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं श्रीभागवतोत्पत्तिमुक्त्वा तत्प्रचारमाह-स इति । स व्यासो भागवतीं संहितां कृत्वा समाधौ तावद् दृष्ट्वा लीलादर्शनानुसारेण लिखित्वा ततोऽनुक्रम्य च आनुपूर्व्येण यथाख्यानक्रमेण विन्यस्य च शुकमध्यापयामासेत्यन्वयः । लोके हि सर्वत उत्तमं वस्तु पित्रा पुत्राय दीयते । पुत्राध्यापनाच्चास्य पुराणादिशास्त्रान्तरादुत्तमत्वमिति सूचयन्नाह-आत्मजमिति । ननु शुकस्याऽऽत्मजत्वेऽपि यदि तस्यानधिकारित्वं तदा तदध्यापनमनुचितमेव स्यादित्याशङ्क्य निवृत्तिनिरतत्वात् स एव मुख्योऽधिकारीत्याशयेनाह-निवृत्तिनिरतमिति । एतत्संहिता करणेऽधिकारिपरीक्षणे च तस्य सामर्थ्यमस्ति मननशीलत्वादित्याशयेनाह-मुनिरिति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसी मायासे मोहित होकर यह जीव तीनों गुणोंसे अतीत होनेपर भी अपनेको त्रिगुणात्मक मान लेता है और इस मान्यताके कारण होनेवाले अनर्थोंको भोगता है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इन अनर्थोंकी शान्तिका साक्षात् साधन है-केवल भगवान्का भक्तियोग। परंतु संसारके लोग इस बातको नहीं जानते। यही समझकर उन्होंने इस परमहंसोंकी संहिता श्रीमद्भागवतकी रचना की ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इसके श्रवणमात्रसे पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्णके प्रति परम प्रेममयी भक्ति हो जाती है, जिससे जीवके शोक, मोह और भय नष्ट हो जाते हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उन्होंने इस भागवत-संहिताका निर्माण और पुनरावृत्ति करके इसे अपने निवृत्तिपरायण पुत्र श्रीशुकदेवजीको पढ़ाया ॥ ८ ॥

शौनक उवाच

स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः । कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

सूत उवाच

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ १० ॥
हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः । अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् । संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कस्य वा हेतोः । बृहतीं विततम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु-"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" इति यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः, निवृत्तहृदयग्रंथय इत्यर्थः । ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह-इत्थंभूतगुण इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु भक्तिं कुर्वंतु नाम, एतच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमिति । अत आह-हरेरिति । अध्यगात् अधीतवान् । विष्णुजनाः प्रियाः यस्येत्यर्थः । व्याख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः । एतेन "तस्य पुत्रो महायोगी" इत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति "तस्य जन्म महाश्चर्यम्"

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह–परीक्षित इति । विलायनं मुक्तिं मृत्युं वा । संस्थां महाप्रस्थानम् । श्रीकृष्णकथानाम् उदयो यथा भवति तथा ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स शुकः उपेक्षत औदासीन्येन वर्त्तत इत्युपेक्षकः । ग्रंथेभ्य इत्युक्ते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ श्रीभागवतस्यापि हेयत्वं प्रसक्तमित्यत आह–यद्वेति । इत्यर्थ इति । "भिद्यते हृदयग्रंथिः" इत्युक्तेरयं भावः । अत्राक्षिपति–नन्विति । यद्वा निर्ग्रंथा विधिनिषेधग्रंथातीता इति । तदुक्तं "चरेदविधिगोचरः" इति । ननु मुक्तानां किं भक्त्या, निर्ग्रंथानां किं भक्तिग्रंथेन श्रीभागवतेन, निरभिमानानां किं पुनः सेव्यसेवकलक्षणाभिमानेन, विधिनिषेधातीतानां किं पुनः श्रीभागवतोक्तेन भक्तेर्विधिनेत्यादि–सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह–इत्थंभूता आत्मारामाणामप्याकर्षणशीला गुणा यस्य सः । तेन मूलत एव भक्तिप्राधान्याभ्यासेन वा मद्गुणानुभव एषामस्त्विति सनकादिषु भगवत्कृपयैव श्रीकृष्णगुणानुभवो मत्सुतस्यास्त्विति श्रीशुके व्यासस्येव भगवतो भक्तानां वा कृपया यैरात्मारामैस्तद्गुणानुभवयोग्यतां लब्धा त एवाहैतुकीं भक्तिं कुर्वंति । अन्ये त्वात्मारामाः सायुज्यार्थां भक्तिं कुर्वंतीत्यहैतुकीपदव्यावृत्तिरनुसंधेया । तदुक्तं "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥" इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अत्राशंकते–नन्विति । इति भाव इति । "संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपि सत्संगः शेवधिर्नृणाम्" इत्येकादशोक्तेः । सत्समाजो हि विना शास्त्रश्रवणाद्यर्थं न भवतीत्याशयः । श्रीभगवदाज्ञया वै तच्छास्त्रमधीतवांस्तदुक्तं नारदपुराणे सनत्कुमारेण नारदाय सुमेरुपर्वते "आकल्पांतं तपःसंस्थौ नरनारायणावृषी । तयोर्निदेशतो व्यासो जनकस्त्वव सुव्रत ॥ कर्त्ता भागवतं शास्त्रं तदधीष्व भुवं व्रज । स तप्यति तपस्त्वद्य पर्वते गंधमादने । त्वद्वियोगेन खिन्नात्मा तं प्रसादय मत्प्रियम् ॥ एवमुक्तः शुको विप्रं नमस्कृत्य चतुर्भुजम् । यथागतो निवृत्तोसौ पितुरंतिकमागतम् ॥ पुत्रं प्राप्य प्रहृष्टात्मा नारायणनियोगतः । चकार संहितां दिव्यां नानाख्यानसमन्विताम् ॥ वेदतुल्यां भागवतीं हरिभक्तिविवर्द्धिनीम् । निवृत्तिनिरतं पुत्रं शुकमध्यापयच्च ताम् ॥ त्वन्मुखेन समावाप्नामष्टादशसहस्रिकाम् ॥" इति । अत्र विश्वनाथः–नारदकृपया व्यासस्येव व्यासकृपया शुकस्यापि तद्गुणमाधुर्यानुभवो विशेषत एवाभूदित्याह–हरेरिति । हरेर्गुणेनाक्षिप्ता आक्षेपविषयीकृता मतिर्ब्रह्मानंदो येन सः 'धिङ् मे मतिर्यैत ईदृशे भगवद्गुणमाधुर्य्ये सत्यपि एतावान्कालो ब्रह्मानुभवेन मया वृथैव यापित.' इति । ततश्च तत्कथासौहार्देन विष्णुजना एव । न तु केवला आत्मारामाः प्रिया यस्य सः षष्ठीसमासो वा । अत्र व्यास एव भगवद्गुणाभिव्यंजकाञ्छ्रीभागवतीयान्कांश्चन श्लोकाँल्लोकद्वारा विविक्तारण्ये सदा समाधिस्थमपि शुकं श्रावयामास । ततस्तच्छक्त्यैव भग्नसमाधिस्तन्माधुर्य्याकृष्टचित्तस्तादृशं समाधिमप्याक्षिप्य सर्वज्ञतया ताञ्छ्लोकाञ्छ्रीभागवतीयाञ्ज्ञात्वा तत्प्रकाशकं च स्वपितरं ज्ञात्वा तदंतिकमागत्य श्रीभागवतमध्यैष्टेति ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण कथा ज्ञेया । तदेवं व्यासशुकौ पितापुत्रौ ब्रह्मानुभवचूडामणी अपि विजित्य भक्तिरेकच्छत्रामिव सर्वजगतीं चक्रे । तदपि ये तां तथा न मन्यंते कुपथगामिनश्चौरास्ते यमेनैव दंड्या इति । संदर्भस्तु–तमेवार्थं श्रीशुकस्याप्यनुभवेन संवादयति हरेरिति । श्रीव्यासादेव श्रुतेन यत्किंचिद्गुणेनाक्षिप्ता मतिर्ब्रह्मानंदानुभवो यस्य स पश्चादध्यगात् । महद्विस्तीर्णमपि । ततश्च तत्सत्कथासौहार्देन नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य तथाभूता वा तेषां प्रियो वा स्वयमभवमित्यर्थः । अयं भावः–ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण पूर्वं तावदयं गर्भमारभ्य श्रीकृष्णस्य स्वैरितया मायानिवारकत्वं ज्ञातवान् । ततः स्वनियोजनया श्रीव्यासदेवेनानीतस्य तस्य दर्शनात्तन्निवारणे सति कृतार्थमन्यतया स्वयमेकान्तमेव गतवांस्तत्र श्रीव्यासदेवस्तं वशीकर्तुं तदनन्यसाधनं श्रीभागवतमेव ज्ञात्वा तद्गुणातिशयप्रकाशमयांस्तदीयपद्यविशेषान्कथंचिच्छ्रावयित्वा तेनाक्षिप्तमतिं कृत्वा तदेव पूर्णमध्यापयामासेति श्रीभागवतमहिमातिशयः प्रोक्तः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विलापनं विपूर्वाल्लिपेर्ण्यंताल्ल्युट् । श्रीभागवतकथावाचनमित्यर्थः । कृष्णकथोदयमित्यनेन श्रीभागवतस्य तत्रैव तात्पर्यात् । किञ्चानेन मुख्यतया तेन पृष्टानां कृष्णकथानामारंभोपि सूचितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र लब्धावसरः पृच्छति शौनकः स इति । वा इत्यवधारणे, निवृत्तिनिरतः मुनिरत एव सर्वत्र श्रोतव्येष्वध्येतव्येषु चोपेक्षकः आदररहितः आत्मारामः परमात्मैकपरः एवंविधः कस्य वा हेतोरिति शेषः । कस्माद्धेतोर्बृहतीं विपुलामेतां संहितामभ्यसदधीतवान् कथमेकाग्रचित्तो भगवन्मननपरस्तद्विरोधिनीमेतां बृहतीं संहितामभ्यसदिति प्रश्नाशयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नेयं संहिता भगवन्मननविरोधिनी प्रत्युत तदुपयुक्तभगवत्स्वरूपगुणविवरणरूपत्वादतोऽधीतवानित्युत्तरं वक्तुं तद्भक्तेः स्वरूपगुणविषयकताामाह सूत आत्माराम इति । यद्यपि मुनय आत्मारामाः परमात्मैकनिष्ठा अत एव निर्ग्रंथाः लौकिकार्थप्रबंधधारणरहिताः । अनिर्ग्राह्या इति पाठे अशिक्षणीया अपरप्रेक्षा इत्यर्थः । तथापि ते उरुक्रमे भगवत्यहैतुकीमनन्यप्रयोजनां भक्तिं कुर्वंति । सविषयाया भक्तेः स्वरूपमाह इत्थमिति । इत्थंभूता एवंविधा गुणाः यस्यां तथाविधो हरिरिति एवंविधां भक्तिं कुर्वंतीत्यन्वयः–हरिरेवं विविध-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गुणकचित्स्वरूपक इति समनुध्यानात्मकत्वाद्भक्तेस्तत्र भजनीयस्वरूपगुणविषयकज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तद्विवरणरूपामिमां संहितामधीतवानिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवाह । हरेरिति हरेर्गुणैर्वेदांतेभ्योऽवगतैरनुभूयमानैर्गुणैराक्षिप्ता आकृष्टा मतिर्यस्य स भगवान् बादरायणिः शुकः 'नित्यं विष्णुजनप्रियः' अहर्दिवमाख्यानमध्यगादधीतवान् हरेरिति हरेर्गुणाक्षिप्तमतिः विष्णुजनप्रिय इतीदं विशेषणद्वयं हेतुगर्भं विष्णोर्जना भक्ताः प्रिया यस्येति बहुव्रीहिः । अयं भावः–यद्यपि भगवद्गुणा वेदान्तेभ्योऽवगतास्तथापि "स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायवान् भवेदि"त्युक्तरीत्या भगवद्गुणप्रतिपादकप्रबंधसंशीलनस्यावश्यापेक्षितत्वात्कात्स्न्येनास्य प्रबंधस्य भगवद्गुणप्रतिपादकत्वात्सावतारतद्गुणकसविभूतिकसभक्तितद्गुणभगवतोऽस्यैवानुभाव्यत्वादवतारतद्गुणानां विशिष्य वेदान्तेभ्योऽवगतानां वेदांतावगतगुणेभ्योप्यतिशयितानामस्मादाख्यानादवगमादिदमध्यगादिति । अनेन प्रबंधप्राशस्त्यं सूचितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरमुक्तम् अथ तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिप्रश्नस्योत्तरं विवक्षिष्यंस्ताव "द्भिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् । तस्य जन्ममहाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि न"इत्यादिप्रश्नानामुत्तरं सोपोद्घातं वक्तुं प्रतिजानीते परीक्षित इति । परीक्षितो राजर्षेर्जन्मकर्माणि विलायनं विलयं च तेषां समाहारः तदुपोद्घातरूपपांडुपुत्राणां संस्थानं स्थितिवृत्तांतमिति यावत् तदेतत्सर्वं कृष्णस्य भगवतः कथाया उदय अनुप्रसक्तिरस्मिस्तद्वक्ष्ये । संस्थां च कृष्णकथोदयामिति च पाठांतरं, तदा कृष्णकथोदयामिति संस्थाविशेषणं संस्थाशब्दस्य यथोक्त एवार्थः । तत्र पांडुपुत्राणां संस्थां परीक्षिज्जन्मकर्माद्युपोद्घातरूपां परीक्षिज्जन्मकर्मादिकं त्वितः प्रभृतिप्रधानप्रतिपाद्यं, तदुभयानुप्रसक्ता कृष्णकथा । सर्वोऽयं स्कंधः कृष्णप्रबंधोपोद्घातरूप इति विवेकः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

अविद्वानिव शौनकश्चोदयति स वा इति । आत्मनि रमत इत्यात्मारामो मुनिः सर्वज्ञो मौनी वा अत एव सर्वत्र शिष्यसंग्रहणादावुपेक्षक उदासीनबुद्धिर्निवृत्तिनिरतः शुकः कस्य फलस्यार्थे बृहतीं महतीमेतां समभ्यसद्वा इत्यन्वयः । चतुर्षु पुरुषार्थेषु कस्य पुरुषार्थस्येति विकल्पार्थो वाशब्दः, शुक–गताविति धातोः परब्रह्मण्यव्याहतबुद्धिगतित्वाच्छुकः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ परिहरतीत्याह आत्मारामा इति । चशब्दोऽप्यर्थे । आत्मारामाः स्वरूपसुख एव रममाणा अप्यत एव निर्ग्रन्था निरुपाद्येयाः मुनयः उत्तमाधिकारिणः उरुक्रमे उरवः क्रमाः पादविक्षेपाः यस्य स तथा, तस्मिन् अहैतुकीं प्रयोजनविधुरामानंदरूपां भक्तिं कुर्वंतीति किं वर्णनीयमित्येकान्वयः । इत्थंभूतगुणः निरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमः किमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुण इति वाच्यमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अतः शुकेन भागवताभ्यसनं कृतमित्याह हरेरिति । हरेरतिशयज्ञानानंदादिगुणैराक्षिप्ता आकृष्टा मतिर्यस्य स तथोक्तः । बादरायणसुतो भगवान् नित्यं भागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानं आख्यायते भगवन्महिमाऽनेनेत्याख्यानं भागवतपुराणमध्यगादन्यांश्चाख्यापयामास चेत्येकान्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कस्मिन् युग इत्यादिशौनकप्रश्नं परिहरतीत्याह परीक्षित इति । अथ परीक्षितो राजर्षेर्जन्म कर्म विलापनं मरणं वक्ष्ये । तदर्थे प्रथमतः पांडुपुत्राणां संस्थां स्वर्गारोहणं युद्धादुपरितनमहाभिषेकादिमहाप्रस्थानांतां संस्थां स्थितिं च वक्ष्ये, कीदृशीं संस्थां कृष्णकथाया उदयो यस्यां सा तथोक्ता ताम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तमेतं श्रीवेदव्यासस्य समाधिजातानुभवं श्रीशौनकप्रश्नोत्तरत्वेन विशदयन् सर्वात्मानुभावेन सहेतुकं संवादयति आत्मारामाश्चेति । निर्ग्रन्था विधिनिषेधातीताः । निर्गताऽहंकारग्रन्थयो वा अहैतुकीं फलाभिसन्धिरहिताम् । इत्थमिति आत्मारामाणामप्याकर्षणस्वभावो गुणो यस्य स इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तमेवार्थं श्रीशुकस्याप्यनुभवेन संवादयति हरेरिति । श्रीव्यासादेव यत्किञ्चित् श्रुतेन गुणेन पूर्वमाक्षिप्ता मतिर्ब्रह्मानन्दानुभवो यस्य सः पश्चादध्यगात् । महद्विस्तीर्णमपि ततश्च तत् सत्कथासौहार्देन नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य तथाभूतो वा तेषां प्रियो वा स्वयमेवाभवदित्यर्थः । अयम्भावः–ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण पूर्वं तावदयं गर्भमारभ्य श्रीकृष्णस्य स्वैरितया मायानिवारकत्वं ज्ञातवान् । ततः स्वनियोजनया श्रीव्यासदेवेनानीतस्य तस्य दर्शनात् तन्निवारणे सति कृतार्थंमन्यतया स्वयमेकांतमेव गतवान् । तत्र श्रीव्यासदेवस्तु तं वशीकर्त्तुं तदन्यसाधनं श्रीभागवतमेव ज्ञात्वा तद्गुणातिशयप्रकाशमयांस्तदीयपद्यविशेषान् कथञ्चिच्छ्रावयित्वा तेनाक्षिप्तमतिं कृत्वा तदेव पूर्णमध्यापयामासेति श्रीभागवतमहिमातिशयः प्रोक्तः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कृष्णकथानामुदयो यत्र तद्यथा भवतीति मुख्यतया तेन पृष्टानां कृष्णकथनारम्भोऽपि सूचितः ॥ १२–२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कस्य वा हेतोः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ निर्ग्रन्था जिज्ञासितग्रन्थेभ्यो निर्गताः । यदुक्तं "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" इति । यद्वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थः, निर्गताहंकारग्रन्थयः, यदुक्तं "भिद्यते हृदयग्रन्थि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रिति" । यद्वा विधिनिषेधग्रन्थातीताः । यदुक्तं 'चरेदविधिगोचरः' इति तथाभूतामपि अहैतुकीं फलाभिसन्धिरहितां भक्तिं कुर्वंति । भक्त्या ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिः ततोपि भक्तिरित्युरुः श्रेष्ठः एव क्रमो यस्मिन् तस्मिन् । ननु मुक्तानां किं भक्त्या निर्ग्रन्थानां किं भक्तिग्रन्थेन श्रीभागवतेन निरभिमानानां किं पुनः सेव्यसेवकलक्षणेनाभिमानेन विधिनिषेधातीतानां किं पुनः श्रीभागवतोक्तेन भक्तेर्विधिनेत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह । इत्थंभूतः आत्मारामाणामप्याकर्षणशीलो गुणो यस्य सः । तेन मूलत एव भक्तिप्राधान्याभ्यासेन वा भगवद्गुणानुभव एषामस्त्विति सनकादिषु भगवत्कृपैव श्रीकृष्णगुणानुभवो मत्सुतस्यास्त्विति श्रीशुके व्यासस्येव भगवतो भक्तानां वा कृपया यैरात्मारामैस्तद्गुणानुभवयोग्यता लब्धा त एवाहैतुकीं भक्तिं कुर्वंति । अन्ये त्वात्मारामाः सायुज्यार्थं भक्तिं कुर्वंतीत्यर्थः, अहैतुकीपदव्यावृत्तिरनुसंधेया—यदुक्तं "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरमि"ति ॥ १० ॥ ❀ ❀ नारदकृपया व्यासस्येव व्यासकृपया शुकस्यापि तद्गुणमाधुर्य्यानुभवो विशेषत एवाभूदित्याह हरेरिति । हरेर्गुणेन आक्षिप्ता आक्षेपविषयीकृता मतिर्ब्रह्मानुभवो येन सः, 'धिङ् मे मतिं यत ईदृशे भगवद्गुणमाधुर्य्ये सत्यपि एतावान् कालो ब्रह्मानुभवेन मया वृथैव यापितः' इति । ततश्च तत्कथासौहार्देन विष्णुजना एव न तु केवला आत्मारामाः प्रिया यस्य सः षष्ठीसमासो वा । अत्र व्यास एव भगवद्गुणाभिव्यञ्जकान् श्रीभागवतीयान् कांश्चन श्लोकान् श्लोकद्वारा विविक्तारण्ये सदा समाधिस्थमपि शुकं श्रावयामास । तत्स्थतच्छत्त्यैव भग्नसमाधिस्तन्माधुर्य्याकृष्टचित्तस्तादृशं समाधिमप्याक्षिप्य सर्व्वज्ञतया तान् श्लोकान् श्रीभागवतीयान् ज्ञात्वा तत्प्रकाशकञ्च स्वपितरं ज्ञात्वा तदन्तिकमागत्य श्रीभागवतमध्यैष्टेति ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण कथा ज्ञेया । तदेवं व्यासशुकौ पितापुत्रौ ब्रह्मानुभविचूडामणी अपि विजित्य भक्तिरेकच्छत्रामिव सर्व्वजगतीं चक्रे । तदपि ये तां तथा ते मन्यन्ते कुपथगमिनश्चौरा यमेनैव दण्ड्या इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तं यदन्यत् पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्ममहाश्चर्य्यमित्यादिना तस्योत्तरमाह परीक्षित इति । विलापनं मृत्युं यद्वा लपेर्ण्यन्ताल्ल्युट् श्रीभागवतकथावाचनमित्यर्थः । संस्था महाप्रस्थानं कृष्णकथानामुदयो यत्र तद्यथा स्यादिति श्रीभागवतस्य तत्रैव तात्पर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वत्रोपेक्षक; सर्वाध्ययनाध्यापनशून्यः कस्य हेतोः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आत्मारामाः परमात्मध्याननिष्ठाः ध्यानविरुद्धेभ्यो ग्रन्थेभ्यो निर्गता अपि उरुक्रमे तु भक्तिं ध्यानादिरूपां कुर्वन्त्येव । भक्तिस्वरूपयाथात्म्यबोधार्थं भक्तिबोधिनी संहिता निवृत्तिनिरतैरवश्यमुपादेयेति भावः । 'यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपुरुषे । भक्तिरुत्पद्यते' इति प्रागुक्तेः इत्येकः संहिताध्ययने हेतुरुक्तः । अथैवंभूतभगवत्प्रतिपादकं ग्रन्थं निवृत्तो वा कः शरणं व्रजेदिति हेत्वन्तरमाह । इत्थंभूतगुणो हरिरिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ द्वितीयं हेतुं विवृणोति । हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्महदाख्यानमध्यगादधीतवानिति । हेत्वन्तरगर्भं विशेषणमाह—नित्यं विष्णुजनप्रिय इति । विष्णुजनसंगतिसिद्ध्येपि महदाख्यानमध्यगात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदित्थं "कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुने"त्यादिप्रश्नानामुत्तराण्युक्तानि । संप्रति तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिप्रश्नोत्तरं वक्ष्यन् ताव'दभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् । तस्य जन्ममहाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥' इति यत्पृष्टं तदुत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति । जन्मकर्माणि च विलायनं भगवत्प्राप्तिश्च तेषां समाहारस्तत् कथंभूतं कृष्णकथोदयम् । कृष्णकथानां भक्तपरित्राणादिरूपाणामुदयो यस्मात्तत् भगवदावेशेन सर्वपरित्यागपूर्वकशरीरविसर्ज्जनरूपां संस्थां चकारेण भगवत्प्राप्तिं वक्ष्ये । लिंगव्यत्ययेन कृष्णकथोदयां संस्थामित्येवं योज्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

कदाचिदपि प्रवृत्तिस्वभावत्वे तद्दोषेण संबंधात् न भक्तिजनिका स्यात्, विषयावेशविष्ण्वावेशयोर्विरोधात् एवञ्च मननादवगतमिति विचारेण ततः प्रतिपन्नं तदाह । मुनिरिति ॥ ८ ॥ ❀ ❀ ननु भागवतस्य विषयपरत्वे सति नाधिकार इति निवृत्तिनिरतो योजितः स च न भागवतार्थं तथाविधः, किंतु ज्ञानार्थमिति तथा सति ज्ञाने प्रवृत्तिमात्रस्यैव बाधकत्वात् यथा लौकिकी प्रवृत्तिस्त्याज्या तथा भक्तिमार्गानुसारिणी भागवतप्रवृत्तिरपि । तथा च व्यासः स्वकार्यानुरोधेन यद्यपि शुकं योजयति तथापि स कथं स्वकार्यविरोधे प्रवर्तेति पृच्छति स वै निवृत्तिनिरत इति । भागवतस्य पाठः प्रवृत्तिरूपः येनोपनयनवेदाध्ययनं नित्यमपि परित्यक्तं निवृत्तावेव नियतत्वात् । न च पितुर्भगवतो वानुरोधात् पठतीति वाच्यं, फलतो वा स्वरूपतो वा तदुपकारानपेक्षणात् । यद्यपि ईश्वरगुरूपकाररूपं ज्ञानमपेक्षते तथापि ज्ञानबाधकप्रवृत्तिरूपोपकारं नापेक्षते । तदाह—सर्वत्रोपेक्षक इति न च भ्रमाद् ज्ञानसाधनत्वेन भागवतपाठ इति तत्राह मुनिरिति । मननमेव हि साक्षात्कारे एकवाक्यतयोक्तम् । अतः संभावितहेतूनामभावात् कस्य वा हेतोः बृहतीं स्वरूपतोऽर्थतश्च भावसहितार्थावबोधपूर्वकस्वाधीनोच्चारणपर्यंतं कथमभ्यसत् ? न च कौतुकाविष्टचित्तः, आत्मारामत्वात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यत्रोत्तरमाह आत्मारामाश्चेति । कौतुकसाधनाविद्यानिवर्त्तकत्वेन अन्यथासिद्धिर्नास्तीति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विशेषणत्रयम् । चकारादन्यैर्न क्रियत इति न, किंतु तेपि कुर्वंतीत्यलौकिकत्वम् । अपिशब्दात् भक्तिमार्गेस्थिताः मार्गांतरस्थस्तु वैकल्याभावात् प्रचारणसमर्थ इति स योजितः न तु मार्गस्थाभावात् निवृत्तितात्पर्याच्च उरुक्रम इति अलौकिकीं भक्तिं कुर्वंतीत्यनुवादः । तत्रोपपत्तिः-इत्थम्भूतगुणो हरिरिति, भगवद्गुणाः प्रवृत्तिरूपा निवृत्तिस्वभावाः परमानंदरूपाश्च ज्ञानरूपाश्च तस्माद्यः कश्चित् यत्र कुत्रचित् आसक्तो भगवद्गुणेषु रमत एव सर्वप्रतिकृतिरूपत्वात् गुणानां ज्ञानवशीकरणस्वभावाच्च ॥ १० ॥ ❀ ❀ नन्वस्तु भगवद्गुणानां तादृशत्वं ग्रंथे किमागतमित्यत आह हरेर्गुणाक्षिप्तमतिरिति । गुणानामनुपनिबद्धानां स्वबुद्ध्या स्मरणकल्पनया क्लेशः । उपनिबंधने तु सिद्धत्वात् सुलभं स्मरणमिति भगवद्गुणैर्वशीकृतमतिः सन् आक्षेपान्नान्यत्र वृत्तिः मतिरिति फलं गृहीतं तेनान्यत्र विषयेंद्रियसंयोगेऽपि न व्युत्पत्तिरिति भावः । एतज्जीवविचारेणोक्तं, वस्तुतस्तु शुको महादेवः तदाह भगवानिति । कृतिप्रवृत्त्यर्थं विष्णुर्महादेवश्चावतीर्णाविति तदाह बादरायणिरिति, अतो महदुपाख्यानमधीतवान् । नन्वनाहूतः स्वयं गत्वा कथं प्रचारितवान् तत्राह नित्यं विष्णुजनप्रिय इति । नित्यं विष्णुजनप्रिया यस्य कामः कामिनीमिव भगवद्गुणाः स्वप्रतिष्ठार्थं भक्तं प्रापयंति, अतः सर्वदा ये भगवद्भक्ताः अकृत्रिमनित्यवैष्णवास्ते प्रिया यस्येति न हि स्नेहः संगे हेत्वंतरमपेक्षते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं भागवतस्योत्पत्तिप्रवृत्ती निरूप्य श्रोतुः सर्वथा भगवदीयत्वाभावे न प्रतिष्ठितं भवेदिति गर्भसंस्कारमारभ्य भगवतैव स्वतेजः परिपालितमिति वक्तुं पूर्वरूपस्य ब्रह्मास्त्रेण दाहं निरूपयितुं तादर्थ्यमपि वैष्णव एवेति तेषां पांडवानां संतत्यन्तरस्य दाहं निरूपयन् प्रजा तस्य दाहहेतुमाह परीक्षितोऽथेत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्ति । अश्वत्थाम्नो महदपमानं हेतुः पुत्रांतरदाहस्तूभयत्र संरक्षायामपमानेन अपृष्टं नोच्यत इति पृष्टमनूद्य प्रतिजानीते परीक्षित इति । अथ भागवतनिरूपणानंतरं तच्छ्रोतुः परीक्षितः बीजसंस्कारार्थं जन्मकर्मधर्मरक्षा भगवत्कार्यकरणात् विलायनं भागवतश्रवणार्थं पुरुषत्रयशुद्ध्यर्थं अप्रतिबंधार्थं च संस्थां पांडुपुत्राणां प्रथमत एव चकारात् धृतराष्ट्रस्यापि मुक्तत्वान्न सहोक्तिः, प्रतिबंधकत्वं भ्रातॄणामेकजातानामित्यभिप्रायेण मुक्तावप्यतिदेशाच्चकारेण ग्रहणम् । अत एव पांडुपुत्राणामित्युक्ते पांडवानां कृष्णकथाप्रतिपादकत्वादेतेषां वचनम् । अन्यथा त्वसंगतिः तदाह कृष्णकथेति । कृष्णकथाया उदयो यत्रेति । न हीयं भगवतः स्वतश्चरितरूपा किंतु नैमित्तिकी, अतो हेतुनिमित्तं स्वरूपोपकारिहेतुरिति तन्निरूप्यत इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

स वा इत्यत्र । उक्तमिति । मन्तव्य इति श्रुतौ हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आत्मरामा इत्यत्र । नन्वेषा भक्तिजनिका संहितेति भक्तिमार्गीयाणां तत्रादरात् ते किं न स्थिता इत्तान् विहाय व्यासचरणा मुक्तं शुकं तत्प्रचाराय योजितवन्त इत्यत आहुः मार्गान्तरेत्यादि ॥ १० ॥ ❀ ❀ हरेर्गुणेत्यत्र । फलं गृहीतमिति । विषयेन्द्रियसंयोगफलं ज्ञानं तद्गुणैर्गृहीतमित्यर्थः । शुको महादेव इति । "द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां स्वं प्राप परमं पद"मिति कूर्मपुराणात्तथेत्यर्थः । स्वप्रतिष्ठार्थमिति स्वस्य प्रकर्षेण स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ परीक्षित इत्यत्र । परिपालितमिति । भावे क्तः परिपालनमित्यर्थः । परिपालित इति वा पाठः । तावदर्थ्यमिति । तावदर्थस्य भावस्तावदर्थ्यम्, एवं प्रकारकं परिपालनमित्यर्थः । पृष्टमित्यादि । पृष्टं परीक्षितमनूद्य तद्दाहतज्जन्मादिहेतुकथनं प्रतिजानीत इत्यर्थः । एतेनाधिकारोक्तिं प्रति हेतुतागर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्ता ज्ञेया । ननु पाण्डवसंस्थादेरपृष्टत्वात्तदुक्तेः किं प्रयोजनमत आहुः पुरुषेत्यादि । संस्थामिति । सम्यक्स्थितिः प्रकारम्, देहत्यागप्रकारं चेत्यर्थः । अप्रतिबन्धार्थमित्युक्ते कथं प्रतिबन्धसंभावनेति शङ्कोदेति, तन्निवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रतिबन्धकत्वेत्यादि । यद्यप्यत्र नैकजातत्वम्, तथाप्येकस्वामिकक्षेत्रजातत्वात्तथेति भावः । ग्रहणमिति । मुक्तेर्ग्रहणम् । अत एवेति पाण्डुमोचनादेव । अन्यथेति सर्वथापृष्टत्वे । प्रथमाध्याये 'को वा भगवतस्तस्ये'त्यनेन भगवद्यशःश्रवणादरस्य सूचितत्वान्नासङ्गतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु व्यासस्याधिकारित्वात् स्वकृतग्रन्थप्रचारार्थं तदध्यापनसम्भवेऽपि शुकस्यैतदध्ययनं कथं सम्भवतीति पृच्छति-स इति । वा इत्यवधारणे । स शुकः सर्वत्र अध्ययनाध्यापनादावप्युपेक्षक एवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-निवृत्तावेव निरतां रतः न कदापि प्रवृत्तिमार्गे । तत्रापि हेतुमाह-आत्माराम इति । एवम्भूतः कस्य वा हेतोरेतां संहितां समभ्यसत् अल्पाभ्यासेनाधीतवान् । एतदभ्यासस्यात्मारामत्वविरोधित्वमेव बहुकालसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-महतीमिति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च बृहतीमित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उत्तरमाह-आत्मारामेति । आत्मारामत्वेन निर्ग्रन्था ग्रन्थेभ्यो निर्गताः 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इति भगवदुक्तरीत्याऽध्ययनाध्यापनादितो विरक्ता अपि मुनयो मननशीला उरुक्रमे अनन्तलीलाविशिष्टे भगवति भक्तिं कुर्वन्तीत्यन्वयः । 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इत्यादौ परमप्रेमलक्षणाया भक्तेर्ज्ञानोत्तरत्वप्रतीतेः । तेषां भक्तेः किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह–अहैतुकीमिति, प्रयोजनानुसन्धानरहितामित्यर्थः । प्रयोजनमनुद्दिश्य कथं तद्भजने प्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह–इत्थम्भूतगुणो हरिरिति, इत्थम्भूता आत्मारामाणामपि आकर्षणशीला गुणा यस्य स तथाभूतो हरिरित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ भक्तिं कुर्वन्तु नाम, तथापि शुकस्यैतच्छास्त्राभ्यासे किं कारणमित्यपेक्षायामाह–हरेरिति । भगवान् श्रीमहादेवावतारत्वेन सर्वतो विरक्तः सर्वज्ञोऽपि बादरायणिः शुकः यतो हरेर्गुणैराक्षिप्ता आकृष्टा मतिर्यस्य स तथाभूतः । अत एतस्य समग्रस्य भगवद्गुणप्रतिपादकत्वात् महदप्येतदाख्यानमध्यगात् अधीतवानित्यन्वयः । ननु तथापि परीक्षितं प्रति एतदाख्याने तस्य प्रवृत्तिः कथमिति यत् 'तस्य पुत्रो महायोगी' इत्यादिना पृष्टं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कयाह–नित्यमिति । न केवलमात्माराम एव सः, किन्तु नित्यं सर्वदा विष्णुजनाः प्रियाः यस्येति । राज्ञो भगवद्भक्तत्वात्तत्प्रीत्यर्थमेतद्व्याख्यानं घटते इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयमित्यादेरुत्तरमुक्त्वा 'तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः' इति प्रश्नस्योत्तरं सोपोद्घतं वक्तुं प्रतिजानीते–परीक्षित इति । अथ भागवतोत्पत्त्यादिनिरूपणानन्तरं तच्छ्रोतुः परीक्षितो जन्म कर्माणि च विलायनं मोक्षश्च तेषां समाहारः तथा तदुपोद्घातरूपपाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां संस्थां वृत्तान्तं च कृष्णस्य भगवतः कथाया उदयः अनुप्रसक्तिर्यथा स्यात्तथा वक्ष्ये इत्यन्वयः । निरूपणीयं प्रधानमर्थं मनसि निधाय तत्प्रसङ्गेनार्थान्तरनिरूपणलक्षणपरीक्षिज्जन्मादिकथनं समाप्यभीष्टं तस्य भगवद्भक्तित्वेन तद्गुणादिकथनेन वाण्याः साफल्यादिति सूचयन् विशिनष्टि–राजर्षेरिति, राजत्वेऽप्यृषिवद्वर्त्तमानस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीशौनकजीने पूछा–श्रीशुकदेवजी तो अत्यन्त निवृत्तिपरायण हैं, उन्हें किसी भी वस्तुकी अपेक्षा नहीं है । वे सदा आत्मामें ही रमण करते हैं । फिर उन्होंने किसलिये इस विशाल ग्रन्थका अध्ययन किया ? ॥ ९ ॥ ❀ ❀ श्रीसूतजीने कहा–जो लोग ज्ञानी हैं, जिनकी अविद्याकी गाँठ खुल गयी है और जो सदा आत्मामें ही रमण करनेवाले हैं, वे भी भगवान्की हेतुरहित भक्ति किया करते हैं; क्योंकि भगवान्के गुण ही ऐसे मधुर हैं, जो सबको अपनी ओर खींच लेते हैं ॥ १० ॥ ❀ ❀ फिर श्रीशुकदेवजी तो भगवान्के भक्तोंके अत्यन्त प्रिय और स्वयं भगवान् वेदव्यासके पुत्र हैं । भगवान्के गुणोंने उनके हृदयको अपनी ओर खींच लिया और उन्होंने उससे विवश होकर ही इस विशाल ग्रन्थका अध्ययन किया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ शौनकजी ! अब मैं राजर्षि परीक्षित्के जन्म, कर्म और मोक्षकी तथा पाण्डवोंके स्वर्गारोहणकी कथा कहता हूँ; क्योंकि इन्हींसे भगवान् श्रीकृष्णकी अनेकों कथाओंका उदय होता है ॥ १२ ॥

यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥
भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ।
उपाहरद् विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥
माता शिशू[1]नां निधनं सुतानां निशम्य घोरं परितप्यमाना ।
तदारुदद् बाष्पकलाकुलाक्षी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥
तदा शुचस्ते प्र[2]मृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वा[3]ऽऽक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६ ॥
इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन् आदौ तावद्गर्भस्थ एव अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात् कृष्णेन रक्षित इति वक्तुं कथां प्रस्तौति–यदेत्यादिना । यदा द्रौणिः अश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांसि उपाहरत्–तदा तन्माता अरुदत् । तां च सांत्वयन्किरीटमाली अर्जुन आहेति तृतीयेनान्वयः । किमिति बालानां शिरांस्यानीतवानित्यपेक्षायामाह । मृधे युद्धे । यद्यपि

१. प्रा० पा०— माता सुतानां निधनं शिशूनां । २. प्रा० पा०—विमृजामि । ३. प्रा० पा०—आक्रम्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पांडवा अपि कौरवा एव। तथापि सृंजयवंशजः धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरिति सृंजयानामित्युक्तम्। वीरगतिं स्वर्गम्। अथो अनंतरम्। वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः। अभिमर्शेन अभिघातेन भग्नौ ऊरुदंडौ यस्य तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भर्तुः दुर्योधनस्य। स्मेति वितर्के। इति एवं प्रियं स्यादिति पश्यन्। तस्य तद्विप्रियमेवेति वाक्यांतरम्। विप्रियत्वे हेतुः। जुगुप्सितमिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ घोरं दुःसहं यथा भवति। बाष्पस्य कलाभिः बिंदुभिः आकुले अक्षिणी यस्याः। किरीटस्यैकत्वेऽपि तदग्राणां बहुत्वात् किरीटमालीत्युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि यद् यदा ब्रह्मबंधोः ब्राह्मणाधमस्य। आततायिन इति। "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः" इति स्मरणादत्र आततायी शस्त्रपाणिः। तेन च पुत्रहंतृत्वं लक्ष्यते, गांडीवात् धनुषः मुक्तैः विशिखैः बाणैः उपाहरे त्वत्समीपम् आनयामि। यत् शिरः आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रा सती ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वल्गवः रम्याः विचित्राः जल्पाः भाषणानि तैः स अर्जुनः। अच्युत एव मित्रं सूतश्च यस्य। दंशितो बद्धकवचः। उग्रं धनुश्चापं यस्य। कपिः हनुमान् ध्वजे यस्य सः। गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाद्रवद् अन्वधावत् ॥ १७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वीरगतिम्मुक्तिं "यमिह निरीक्ष्य हता गताः सरूपम्" इति भीष्मोक्तेः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्य दुर्योधनस्य तद्बालहननं। विप्रियमप्रियमेव। वस्तुतः प्रथमं शत्रुवधश्रवणेन हर्षोदयात्पश्चात्स्पर्शेन भीमादीनां स्वशत्रूणामवधश्रवणाद्बालवधाच्च कुरुवंशलोपश्रवणाच्च विषादोत्पत्तेर्हर्षविषादाभ्यां च तन्मृत्युप्राप्तेरिति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ किरीटे माला पुष्पस्रगस्येति वा किरीटमाली ॥ १५ ॥ ❀ ❀ "शुक्छोकेश्रुणि शुद्धौ च" इति निरुक्तिः। भद्र इति। मां तद्वधप्रवृत्तमपि त्वं भद्रस्वभावत्वाद्वारयिष्यसीति भावः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ "वल्गु स्याच्छगले पुंसि सुंदरे त्वभिधेयवत्" इति मेदिनी। "दंशितमपि जातदंशितेऽपि स्यात्कवचान्विते" इति च। उग्रो महादेवस्तत्प्रसादलब्धं धनुरस्येत्युग्रधन्वा। यद्वा उं रुद्रं ग्रसतीत्युग्रं तद्धनुरस्येति। एतच्च भारते किरातीयोपाख्याने वनपर्वणि सर्वशरक्षयेऽर्जुनेन किरातरूपरुद्रकंठे धनुः क्षिप्त्वा पुनस्स आकृष्ट इति। यद्वोग्रं भयंकरं धनुरस्येति स तथा ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तावत्परीक्षितो जन्मकर्मादिकं वक्तुं पाण्डुपुत्राणां संस्थानमाह यदेत्यादिना। यावत्पंचदशाध्यायसमाप्ति तत्र परीक्षितो जन्म उपोद्घात एवांतर्भाव्योच्यते कर्मादिकं तु तत उपरितनग्रन्थेनेति विवेकः। यदेत्यस्य तदा तृतीयेनान्वयः। मृत्रे युद्धे कौरवाणां सृंजयानां च वीरगतिं वीराणां गतिं गतेषु प्राप्तेषु सत्सु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेण भीमेनापविद्धायाः प्रयुक्ताया गदाया अभिमर्षेणाघातेन भग्नावूरू एव दण्डौ यस्य तथाभूते सति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ द्रौणिरश्वत्थामा स्वचिकीर्षितं भर्तुर्धृतराष्ट्रस्याप्रियमपि पश्यन्मन्यमानः स्वपतां शयानानां कृष्णायाः द्रौपद्याः सुतानां शिरांसि अपाहरत् छित्वा नीतवान्, इदं कर्म तस्य धृतराष्ट्रस्य विप्रियमेव। यद्वा तस्याश्वत्थाम्नः कर्म विप्रियमेव सर्वलोकस्यापीति शेषः। अत एव जुगुप्सितं विगर्हयन्ते अधुनापि विनिन्दयन्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यदैवं तदा माता द्रौपदी शिशूनां सुतानां घोरं निधनं मरणं निशम्य दृष्ट्वा परितप्यमाना बाष्पैराकुले अक्षिणी यस्याः तथाभूता बभूवेति तदा तां द्रौपदीं सांत्वयन्नुपच्छंदयन् किरीटमाली किरीटानां राजान्तरकिरीटानामाज्ञा एव माला अस्यास्तीति किरीटमाली अर्जुनः, व्रीह्यादेराकृतिगणत्वाद् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः, इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह। हे भद्रे! ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्याततायिनः "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनः" इति शस्त्रपाणेराततायित्वस्मरणादाततायिन इत्युक्तं, शस्त्रपाणिर्नाम शस्त्रधारणेन निरपराधप्राणिघातुकः। तस्य शिरो गाण्डीवेन मुक्तैर्विशिखैर्बाणैर्यद्यदा आहरेयं यद्यदा वाहृतं शिरः पादेनाक्रम्य दग्धपुत्रा त्वं स्नास्यसि तदा ते तव शुचः विमृजामि मार्जयामि ॥ १६ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं वल्गुभिः सुन्दरैः विचित्रैश्च जल्पैर्भाषणैः प्रियां द्रौपदीं सांत्वयित्वा अच्युतः कृष्णो मित्रं सूतः सारथिश्च यस्य सारथीकृताच्युत इत्यर्थः, दंशितः कवचितः उग्रं धनुर्गाण्डीवं यस्य कपिध्वजः हनुमच्चिह्नितः ध्वजो यस्य सोऽर्जुनः रथेन साधनेन गुरोर्द्रोणाचार्यस्य पुत्रमश्वत्थामानमन्वाद्रवदन्वधावत् ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथो कथांतरं निरूप्यते यदेति। कौरवपांडवानां मृत्रे युद्धे भीष्मादिषु वीरेषु वीरगतिं स्वर्गं गतेषु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेणाविद्धाया भ्रांताया गदाया अभिमर्षेण सम्यक्ताडनेन भग्न ऊरुदंडो यस्य स तथोक्तः तस्मिन् सति दुर्योधनपातमारभ्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भर्तुः स्वस्वामिनो दुर्योधनस्य मया प्रियं कार्यमिति स्म पश्यन्निरूपयन् द्रौणिर्यदा स्वपतां निद्रां कुर्वतां कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्यपाहरत्तदा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सुतानां माता द्रौपदी शिशूनां सुतानां निधनं निशम्य घोरं यथा भवति तथा परितप्यमाना निधनं विश्रंभणं वा तस्य द्रौणेर्जुगुप्सितं निन्दितं एतच्छिशुनिधनाख्यं कर्म विगर्हयन्ती अरुददित्येकान्वयः। कीदृशं कर्म द्रौणेरेव विप्रियं न तु दुर्योधनस्य भारते पांस्वभिषेकादिनाऽप्रियत्वोक्तेः। इदानीं द्रौणिना शिश्वादिवधात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पूर्वदृष्टं स्वप्नमाह तामिति। किरीटमाली अर्जुनः सांत्वयन् दुःखं शमयन् तां द्रौपदीमाह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गांडीवनिःसृतैर्विशिखैः विविधशिखैः शरीरं खनित्वा विशन्तीति वा शरैरातताथिनः हनिष्यन्मरिष्यामीति क्रूरक्रियाकारिणः ब्रह्मबन्धोर्ब्राह्मणाधमस्य द्रौणेः पुरतः स्थितं पदाक्रम्य पुत्रवधदुःखनिमित्तनयनजातैर्जलैः स्नास्यसि स्नानं करिष्यसीति यस्मात्तस्मात् हे भद्रे मा शुचः शोचनं मा कुरु, अश्रु पाणिना निरुजन् हे भद्रे मारुदेत्यसांत्वयदित्यन्वयः। शुचोऽनेनेति वा। "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः" इति "आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्" इति स्मृतेः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ स कपिध्वज इति वल्गवो मनोहराः विचित्रा विविधाश्चर्यभूता जल्पा वाग्विशेषा ये ते तथोक्ताः तैः प्रियां भार्यां सांत्वयित्वा रथेन गुरुपुत्रमभ्यद्रवदित्यन्वयः। अच्युत एव मित्रमनिमित्तबन्धुः सूतो यंता यस्य स तथोक्तः, दंशितः कवचितः, उग्रं भयंकरं धनुः यस्य स तथोक्तः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

कृष्णकथानामुदयो यत्र तद्यथा भवतीति मुख्यतया तेन पृष्टानां कृष्णकथानामारम्भोऽपि सूचितः ॥ १२-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र गर्भस्थ एव परीक्षित् श्रीकृष्णदर्शनं प्रापेति वक्तुं कथां प्रस्तौति। यदा द्रौणिरश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्युपाहरत् तदा तन्माता अरुददिति तृतीयेनान्वयः। कौरवाः दुर्य्योधनाद्याः सृंजयवंशोद्भवस्य धृष्टद्युम्नस्य पांडवसेनापतित्वात् सृञ्जयपदेन पाण्डवा लक्ष्यन्ते। वीरगतिं भीष्मोक्तयुक्त्या मोक्षं स्वर्गञ्च। वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः अभिमर्षेण घातेन भर्त्तुर्दुर्य्योधनस्य एवं प्रियं स्यादिति पश्यन् वस्तुतस्तु तस्य दुर्य्योधनस्य विप्रियमेव तत् प्रथमं शत्रुवधश्रवणेन हर्षोदयात् स्पर्शेन भीमादीनां स्वशत्रूणामवधज्ञानात् बालवधाच्च कुरुवंशलोपश्रवणाच्च विषादोत्पत्तेर्हर्षविषादाभ्याञ्च तन्मृत्युप्राप्तेरिति भावः। अत एवाह जुगुप्सितमिति। किरीटाग्राणां बहुत्वात् किरीटस्था माला वा यस्यास्ति स किरीटमाली अर्ज्जुनः ॥ १३-१५ ॥ ❀ ❀ शुचः शोकान् यत् यदा ब्रह्मबन्धोर्ब्राह्मणाधमस्याततायिनः शस्त्रपाणेः "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्द्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" इति स्मरणात् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ अच्युत एव मित्रं सूतश्च यस्य सः दंशितो बद्धकवचः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

तत्र परीक्षितो जन्म वक्ष्यन् तत्पितामहादीनां कथामाह यदेति। यदेत्यस्य तदा किरीटमाली आहेति तृतीयेनान्वयः। कुरुसृंजयानां कुरूणां भीष्मादीनां सुयोधनपक्षीयाणां धृष्टद्युम्नादीनां युधिष्ठिरपक्षीयाणां मृधे युद्धे उभयपक्षीयेषु वीरगतिं गतेषु सत्सु सुयोधनमहारथेष्ववशिष्टेषु कृपकृतवर्मद्रौणिष्वन्यत्र विद्रुतेषु सत्सु अवशिष्टेन सैन्येन सह कृष्णेषु पांडवेष्ववस्थितेषु सत्सु भीमसुयोधनयोर्गदायुद्धे अथानंतरं श्रीकृष्णप्ररितेन वृकोदरेणाविद्धायाः क्षिप्तायाः गदाया अभिमर्शेन घातेन भग्नौ ऊरु एव दंडौ यस्य तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे सुयोधने सति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं जितकाशिषु पांडवेषु कृष्णाज्ञया शिविरं विहायान्यत्र नक्तं विश्राम्यमाणेषु कृपकृतवर्मभ्यां सहागत्य द्रौणिः सुयोधनेन सुप्तवधार्थमाज्ञप्तः भर्तुः सुयोधनस्य प्रियं स्यादिति पश्यन् शिविरे सुप्तानां कृष्णासुतानां द्रौपदीसुतानां शिरांसि छित्त्वापाहरत्, तत् द्रौणिकर्म तस्य सुयोधनस्य विप्रियं जातं तस्यैवाकार्यकारयितृत्वान्। यतः शिष्टाः जुगुप्सितं कर्म गर्हयंति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ बाष्पकलाभिराकुले अक्षिणी यस्याः सा कृष्णाऽरुदत् तदा किरीटमाली इंद्रदत्तस्य किरीटस्याग्राणां बाहुल्यमाश्रित्येदमुच्यते किरीटानां माला एव माला अस्यास्तीति स तथा अर्जुन इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यद्यदाऽऽततायिनः शस्त्रपाणेः "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन" इति स्मृतेः, ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य शिरः आहरे आनयामि यदाहृतं शिरः आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रा स्नास्यसि तदा शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि मार्जयामि, अच्युतो मित्रं सूतश्च यस्य सः, दंशितः धृतकवचः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत्र पुत्रांतराणां मारणं वक्तुं हेतुमाह यदा मृध इति। सृंजयवंशोत्पन्नो धृष्टद्युम्नः पांडवानां चमूपतिरिति स्वतः पांडवानां कौरवत्वेपि विरोधनिमित्तं द्रौपदीति पांडवानां धृष्टद्युम्नप्रवेशात् अयुक्तपरिहाराय च सृंजयानामित्युक्तं तेषां संबंधिनां च मुक्तिरिति निरूपयति वीरगतिमिति "द्वौ संमताविह मृत्यू" इति वाक्यात्। अनेन पुत्राणामेव अन्यायमरणमिति शोकहेतुः सूचितः। अथो इति, मध्ये भिन्नप्रक्रमवचनात् "पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्ये"ति च निरूपितं दुर्योधनस्यायुक्तमरणमाह वृकोदरेति। वृको दशविधः प्राण उदरे यस्य तिष्ठति स वृकोदर इत्युक्तो भगवत्कार्यसाधक इति वाक्यात् भीमसेनप्रक्षिप्तगदाया अभिमर्षणेन भग्ने उरू एव दंडौ यस्य दंड इति ताडनहेतुः द्रौपद्याः प्रदर्शने दुःखजनकत्वात् धृतराष्ट्रपुत्र इति अंधपुत्रत्वादविवेकित्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अत एव तत्सेवकोप्यविवेकी जात इत्याह भर्तुरिति। द्रौणिरिति वैरानुबंधे मूलहेतुः मातृपुत्रत्वात् स्वातः, अनेनैकपुत्रत्वान्मातुर्ग्रहणं, अत एव भगवान् वंशार्थं तेन रक्षितः। कृष्णा द्रौपदी प्रसवमात्रं तस्याः नोद्धार इति सुतानामिति कृष्णेति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पदं "यो यच्छ्रद्धः स एव स" इति वाक्यात् तद्भावापत्तिं सूचयति। प्रदर्शनार्थं शिरसामुपाहरणं तेनार्द्रदाहादतिदुःखं दुर्योधनस्यापि तन्मारणमभीष्टं लोकवाच्यता न दुर्योधने स्थिता, इदं तु लोका विगर्हयंतीति तदाह विप्रियमिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ माता द्रौपदी रोदने मातृत्वमेव हेतुः, शिशूनामिति स्नेहाधिक्यं श्रवणादधिकक्लेशः घोरमिति रात्रौ सौषुप्तिकपर्वकथा सूचिता, यदा अरुदत् तां सांत्वयन्निति संबंधः। किरीटमाली अर्जुनः एकस्मिन्नपि किरीटे किरीटबाहुल्यप्रतीतिः वहुपुरुषवत् युद्धकरणाद्वा स्त्रीवशा अपि भक्ता भगवता परिपाल्यन्ते इति अर्जुनस्य प्रतिज्ञानमाह। अथवा तां सांत्वयन्निति वचनान्न यथार्थत्वं प्रतिज्ञायाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शोकापनोदनं स्त्रियाः भर्त्रा करणीयं तत्र तूष्णीं प्रोंछनमशक्तविषयं अप्रतीकार्ये च तत्र मृतानां जीवनमशक्यं मारकवधस्तु शक्य इति तत्कृत्वा तत्राश्रुप्रोंछनं कर्त्तव्यमित्याह तदेति। क्रूरे हि क्रूरमश्रु प्रोंछयते शुच इति शोकाश्रूणि पुनरुद्गमाय हेतुशब्दवाच्यता। ननु विपरीतौ किमुत्तरं तत्राह भद्रे इति। तव वैधव्यलक्षणाभावात् न तथा भविष्यतीति भावः। ब्रह्मबंधो इति ब्रह्म ब्राह्मणजातिः वंधुरेव कदाचिदागच्छति कदाचिन्नेति न सदा तस्य ब्राह्मण्यं तिष्ठति देवविरोधित्वादसुरावेशाच्च "दैव्यौ वै वर्णब्राह्मणः असुर्यः शूद्र" इति श्रुतेः। किंच आततायिनः "अग्निदो गरदश्चे"ति वाक्यात् "आततायिनमायांतमपि वेदांतपरगम्। जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदि"ति स्मृतेश्च न तद्वधे दोषः। वाणैरेव छित्वा समानयनं स्पर्शः, दुष्टत्वात् तथा करणे सामर्थ्यमाह गांडीवमुक्तैरिति। शिरस आक्रम्य स्नानं क्षत्रियधर्मत्वेन वैरनिर्यातने उक्तं दग्धपुत्रेति सौप्तिक एव दाहः संस्कारदाहो वा प्रथमतः शोकाधिक्यहेतुः द्वितीयः स्नानहेतुः यदा स्नास्यसि तदा शुचः प्रमृजामीति संबंधः। क्षत्रियत्वान्नान्यत्स्वभावतः शोकः कामपराणामेव तन्न क्रोधपराणाम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं कथने हेतुः प्रियामिति वल्गु मनोहरं आक्रम्य स्नास्यसीति विचित्रं विशिखैरुपाहर इति। जल्पैरिति स्त्रैणवाक्यं तत् तस्या अपि क्षत्रियत्वात् सम्यक् सांत्वनम्। एतादृशकार्यसिद्धौ हेतुः अच्युत-मित्रसूत इति अच्युतत्वेन स्वरक्षा सूतत्वात् कार्यसिद्धिः अनुपश्चादाद्रवणं पलायनं शंकया पश्चादेव कवचपरिधानं धनुषश्च ग्रहणं धनुष उग्रत्वं वधपर्यवसायित्वात् कपिध्वज इत्यतिसामर्थ्यं सूचितम्। अथवा दंशित इति स्वरक्षा उग्रत्वाद्धनुषः कपिध्वजत्वाद-प्यस्या गुरुपुत्रमित्यनर्थपर्यवसायित्वं रथेनेति न स्वाशक्तिः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः

इति प्रियामित्यत्र। स्वरक्षेति। रक्षापदं धनुषि च रथे च सम्बध्यते ॥ १७ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी।

तल्लक्षणमुपोद्घातमाह—यदेति। यदेत्यस्य तदेति तृतीयेनान्वयः। कौरवाणां सृञ्जयानां च मृधे युद्धे वीरेषु वीराणां गतिं 'द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापौ' इति वाक्यान्मुक्तिं गतेषु सत्सु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेण भीमेन आविद्धारा: आक्षिप्ताया गदाया अभिमर्शेन आघातेन भग्नावूरू एव दण्डो यस्य तथाभूते सति। सृंजयवंशजस्य धृष्टद्युम्नस्य पाण्डवसेनापतित्वात् सृञ्जयानामिति लक्षणया पाण्डवानामित्येवार्थो वोद्धव्यः, तेषामेव कौरवप्रतियोगिकयुद्धकर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वात्। अथो तदनन्तर-मित्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ मम भर्तुर्दुर्योधनस्य प्रियमित्येवं स्यादिति स्म पश्यन् आलोचयन् द्रौणिर्द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा स्वपतां कृष्णाया द्रौपद्याः सुतानां शिरांसि उपाहरच्छित्वाऽऽनीतवान्। तत्तस्य कर्म दुर्योधनस्य सर्वलोकस्य च विप्रियमेव जातम्। यतो जुगुप्सितं दुर्योधनस्यापि कुलक्षयेण श्राद्धतर्पणादिविलोपात् सुप्तवालवधेऽस्य लोकघृणावहत्वाच्च निन्द्यमित्यर्थः। अत एवा-धुनाऽपि सर्वे विगर्हयन्ति निन्दन्ति। कथमेवं तस्य विपरीता बुद्धिर्जातेति वितर्कं सूचयति—स्मेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदा माता द्रौपदी सुतानां तत्रापि शिशूनां वालानामतिस्नेहविषयाणां घोरं दुस्सहं निधनं मरणं निशाम्य दृष्ट्वा परितप्यमाना अत एव वाष्पकलाभिः अश्रुविन्दुभिराकुले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता सती अरुदत्, तां सान्त्वयन् किरीटमाली अर्जुनः प्राहेत्यन्वयः। किरीटस्यैकत्वेऽपि तदग्राणां वहुत्वात्किरीटमालीत्युक्तम्। यद्वा राजान्तरकिरीटानां माला समूहः प्रणमन्त्यस्यास्तीति तथा। यद्वा किरीटस्य मालाऽस्यास्तीति तथा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वाक्यमेवाह—तदेति। हे भद्रे यत् यदा गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैर्बाणै-र्ब्रह्मवन्धोर्ब्राह्मणाधमस्य अश्वत्थाम्नः शिरस्त्वा त्वां प्रत्युपाहरे त्वत्समीपमानयामि, यच्च शिर आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रा मृतपुत्रा त्वं स्नास्यसि तदा ते तव शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामीत्यन्वयः। ब्रह्मवन्धुपदेन तद्वधे दोषाभावः सूचितः। तत्कथमस्य ब्रह्मवन्धुत्वमित्यपेक्षायां 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इत्यादिस्मृत्यनुरोधेन तस्य शस्त्रग्रहणपूर्वकवालघातित्वेन आततायित्वादित्याह—आततायिन इति। तच्छिरःप्रच्छेदनसाधनं तु ममालौकिकमस्तीति गाण्डीवनामकेन धनुषा मुक्तैरित्यनेन सूचितम्। सम्वोधनेन तु तव सौभाग्य-वलात्ततो मम मरणं तु नैव भविष्यतीति सूचितम्। प्रमृजामीति वर्त्तमानत्वनिर्देशेनात्र विलम्बो नास्तीति सूचितम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ सोऽर्जुन इत्येवं वल्गुभिर्मनोहरैर्विचित्रैश्च जल्पैर्भाषणैः प्रियां द्रौपदीं सांत्वयित्वा दंशितो बद्धकवचश्च सन् रथेन साधनेन गुरोर्द्रोणस्य पुत्रमश्वत्थामानमन्वाद्रवत् अन्वधावदित्यन्वयः। सहायसाधनसम्पत्तिसद्भावात्तस्य भयं नास्तीति सूचयंस्तं विशिनष्टि—अच्युतः स्वरूपतो गुणतश्च च्युतिरहितः, यद्वा न च्यवन्ति भक्ताः यस्य सः। स श्रीकृष्ण एव मित्रं सूतः सारथिश्च यस्य सः। उग्रं शत्रुभिरप्रधृष्यं धनुर्यस्य सः। कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः ॥ १७ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जिस समय महाभारत-युद्धमें कौरव और पाण्डव दोनों पक्षोंके बहुत-से वीर वीरगतिको प्राप्त हो चुके थे और भीमसेनकी गदाके प्रहारसे दुर्योधनकी जाँघ टूट चुकी थी, तब अश्वत्थामाने अपने स्वामी दुर्योधनका प्रिय कार्य समझकर द्रौपदीके सोते हुए पुत्रोंके सिर काटकर उसे भेंट किये, यह घटना दुर्योधनको भी अप्रिय ही लगी; क्योंकि ऐसे नीच कर्मकी सभी निन्दा करते हैं ॥ १३-१४ ॥ ❋ ❋ उन बालकोंकी माता द्रौपदी अपने पुत्रोंका निधन सुनकर अत्यन्त दुःखी हो गयी । उसकी आँखोंमें आँसू छलछला आये-वह रोने लगी । अर्जुनने उसे सान्त्वना देते हुए कहा-॥ १५ ॥ ❋ ❋ 'कल्याणी ! मैं तुम्हारे आँसू तब पोछूँगा, जब उस आततायी ब्राह्मणाधमका सिर गाण्डीव-धनुषके बाणोंसे काटकर तुम्हें भेंट करूँगा और पुत्रोंकी अन्त्येष्टि क्रियाके बाद तुम उसपर पैर रखकर स्नान करोगी ॥ १६ ॥ ❋ ❋ अर्जुनने इन मीठी और विचित्र बातोंसे द्रौपदीको सान्त्वना दी और अपने मित्र भगवान् श्रीकृष्णकी सलाहसे उन्हें सारथि बनाकर, कवच धारणकर और अपने भयानक गाण्डीव धनुषको लेकर वे रथपर सवार हुए तथा गुरुपुत्र अश्वत्थामाके पीछे दौड़ पड़े ॥ १७ ॥

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात् कुमारहोद्विग्नमना रथेन ।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथार्कः ॥ १८ ॥
यदाशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम् । अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥
अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः । अजानन्नुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥
ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्वतो दिशम् । प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥

अर्जुन उवाच[1]

कृष्ण कृष्ण महाभाग[2] **भक्तानामभयंकर । त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥**

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

आपतंतम् आधावंतं सः द्रौणिः । कुमारहा बालघाती । उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः । प्राणपरीप्सुः प्राणान् लब्धुमिच्छुः न तु कीर्तिम् । यावद्गमं यावद् गंतुं शक्यं तावद् उर्व्यां पराद्रवत्पलायत । को ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां यन्धुमुद्यतः सन् रुद्रस्य भयाद्यथा पलायते स्म । अर्क इति पाठे वामनपुराणकथा सूचिता । तथा हि विद्युन्माली नाम कश्चिद्राक्षसो माहेश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तम् । ततोऽसौ अर्कस्य पृष्ठतो भ्राम्यन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् । ततोऽर्केण निजतेजोभिः द्रावयित्वा तद्विमानं पातितम् । तत् श्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादर्कः पराद्रवत् । ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दंदह्यमानः पतन् वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यात इति ॥ १८ ॥ ❋ ❋ अशरणं रक्षकरहितम् । ननु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुंठितत्वादित्याह-श्रांताः वाजिनो यस्य तम् । ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । द्विजात्मज इति अदीर्घदर्शितामाह ॥ १९ ॥ ❋ ❋ तद् ब्रह्मास्त्रम् । समाहितः कृतध्यानः । उपसंहारमजानतोऽपि संधाने हेतुः-प्राणकृच्छ्र इति ॥ २० ॥ ❋ ❋ ततः अस्त्रात् सर्वतोदिशं प्रादुष्कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य समंताद्विलोक्य ततः प्राणापदं च अभिप्रेक्ष्य अर्जुनः कृष्णमुवाच ॥ २१ ॥ ❋ ❋ प्रस्तुतं विज्ञापयितुं प्रथमं स्तौति । कृष्णेति चतुर्भिः । संसृतेर्हेतोः दह्यमानानां तस्याः अपवर्गः अपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तमर्जुनम् । केचित्तु रुद्रभयाद्यथार्किरिति समागतं शनैश्चरं दृष्ट्वा कुपितेन रुद्रेण तृतीयनेत्राद्वह्निरुद्भावितः । तं दृष्ट्वा यथा शनैश्चरः पलायतेति पुराणांतरे ॥ १८ ॥ ❋ ❋ ब्रह्मेति पदं शिरस्यग्रभागे यस्यास्त्रस्य तद्ब्रह्मशिरो ब्रह्मास्त्रमित्यर्थः । यदपि स्वामिचरणैर्व्याख्यातमित्थं तथापि ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रात्पृथगप्यस्तीत्युक्तं स्कान्दे । अथ प्रसंगादन्यान्यप्यस्त्राणि कथ्यंते "अथास्त्राणि प्रवक्ष्यामि सावधानोऽवधारय । ब्रह्मास्त्रं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं ब्रह्मदंडकम् ॥ १ ॥ ब्रह्मशिरस्तृतीयं च तुर्यं पाशुपतं मतम् । वायव्यं पञ्चमं ज्ञेयमाग्नेयं षष्ठकं स्मृतम् ॥ २ ॥ नारसिंहं सप्तमं च तेषां भेदा ह्यनंतकाः । ससंहारं सविक्षेपं शृणु द्रोण यथातथम् ॥ ३ ॥ वेदमाता सर्वशस्त्रं गृह्यते क्षिप्यतेऽथ वा । तत्प्रयोगं शृणु प्राज्ञ ब्रह्मास्त्रं प्रथमं शृणु ॥ ४ ॥ दादिदंताश्च सावित्रीं विपरीतां जपेत्सुधीः । जप्त्वा पूर्वं निखर्वं चाभिमंत्र्य विधिवच्छरम् ॥ ५ ॥ क्षिपेच्छत्रुषु सहसा नश्यंति सर्वजातयः । बाला वृद्धाश्च गर्भस्था ये च योद्धुं समागताः ॥ ६ ॥ सर्वे ते नाशमायांति मम चैव प्रसादतः । यथाक्रमं दादिदंतं जपेत्संहारसिद्धये ॥ ७ ॥ ब्रह्मदण्डं

१. प्राचीनपाठे 'अर्जुन उवाच' इति पदं न । २. प्रा० पा०—महाबाहो ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रवक्ष्यामि प्रणवं पूर्वमुच्चरेत्। ततः प्रचोदयाज्ज्ञेयं ततो नो यो धियः क्रमात्॥ ८॥ ततो धीमहि देवस्य ततो भर्गोवरेणियम्। सवितुस्तच्च योक्तव्यममुकशत्रूंस्तथैव च॥ ९॥ ततो हनहनहुंफट् जप्त्वा पूर्वं द्विलक्षकम्। अभिमंत्र्य शरं तद्वत्प्रक्षिपेच्छत्रुषु द्रुतम्॥ १०॥ नश्यंति शत्रवः सर्वे यमतुल्या अपि ध्रुवम्। एतदेव विपर्यस्तं जपेत्संहारसिद्धये॥ ११॥ ब्रह्मशिरः प्रवक्ष्यामि प्रवणं पूर्वमुच्चरेत्। धियो यो नः प्रचोदयाद्भर्गो देवस्य धीमहि॥ १२॥ तत्सवितुर्वरेणियं शत्रून्मे हनहनेति च। हुं फट् चैव प्रयोक्तव्यं क्षिपेद् ब्रह्मशिरस्ततः॥ १३॥ पुरश्चर्यां पुरः कृत्वा त्रिलक्षं नियतः शुचिः। नश्यंति सर्वे रिपवः सर्वे देवासुरा अपि॥ १४॥ इदमेव विपर्यस्तं प्रयोक्तव्यं विकर्षणे। अतः परं प्रवक्ष्यामि शस्त्रं पाशुपतं मम॥ १५॥ यस्य विज्ञानमात्रेण नश्यंति सर्वशत्रवः। दादिदंतां च सावित्रीं प्रोच्य प्रणवमेव च॥ १६॥ श्लींपशु हुंफट् अमुकशत्रून्हनहनहुंफट्। जप्त्वा पूर्वं द्विलक्षं च ततः पाशुपतं क्षिपेत्॥ १७॥ पुनस्तदेव व्यस्तं स्यात्संहारे तां न योजयेत्। एतत्पाशुपतं शस्त्रं सर्वशत्रुनिवारणम्॥ १८॥ वह्निम वायव्यमस्त्रं ते येन नश्यंति शत्रवः। ॐ वायव्ययावायव्ययाण्यौर्वाययावा तथा॥ १९॥ अमुकशत्रुं हनहनहुंफट् चैव प्रकीर्त्तयेत्। पूर्वमेव तथा जप्त्वा नियुतद्वितयं तथा॥ २०॥ पुनः संहाररूपेण संहारं च प्रकल्पयेत्॥ अस्त्रं वायव्यकं नाम देवानामपि वारणम्॥ २१॥ आग्नेयं संप्रवक्ष्यामि यतः परभयं ददेत्। ॐ अग्निस्यता हृदुभूं च शिवं वनाश्वाविणि च हृगादुतिदशहपनः सदवेति ततः क्रमात्॥ हादतितोयतिरामतथामसोहिवावानसुसेदवेदया च वदेदमुकादींस्ततो वदेत्॥ २२॥ पूर्वोक्तां च पुरश्चर्यां कृत्वा शस्त्रेभियोजयेत्। इमं मंत्रं पुनर्व्यस्तं संहारे चैव योजयेत्॥ २३॥ ॐ वन्जनस्वन्जदं ष्ट्रायुधाय महासिंहाय हुंफट्। पूर्वं जप्त्वा च लक्षं हि नारसंहं च योजयेत्॥ २४॥ सिंहरूपास्तथा बाणाः पतंति शात्रवे वने। पूर्वोक्तेन प्रकारेण संहारं च प्रकल्पयेत्॥ २५॥ संक्षेपतो महाभाग तवोक्तानि महामते। भेदास्त्वेषां धनुर्वेदे ह्यनंताः परिकीर्तिताः॥ २६॥" इति केदारखंडे द्रोणं प्रति श्रीशिवेनोक्तम्॥ १९॥ ❁ ❁ अथेक्षणानंतरम्। उपस्पृश्याचम्य॥ २०॥ ❁ ❁ ततस्तेजसः। जिष्णुरर्जुनः। "अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः सव्यसाची धनंजयः। बीभत्सुर्विजयः कृष्णः किरीटी श्वेतवाहनः। कपिध्वजश्च गांडीवी शिवशिष्यश्च कर्णहा।" इत्यभिधानात्। सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः। सर्वा दिशमित्यर्थः। "उभसर्वतसोः" इत्याद्युक्तेर्द्वितीया। एकत्वं जात्यभिप्रायम्। सर्वत्र दिक्ष्वित्यर्थः॥ २१॥ ❁ ❁ अत्र संभ्रमे वीप्सा कृष्ण कृष्णेति। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभिप्रायेण द्विरुक्तिः। एकत्र सदानंदत्वमपरत्र प्रपन्नापन्नाशकत्वमिति विवेकः। न हि सदानंदस्वरूपस्य निजकृशकर्षकस्य च तव पार्श्वे ममैतद् दुःखमुचितमिति भावः। ननु त्वमपि कृष्णोसि कथं मामेव कृष्णकृष्णेति ब्रूषे इति चेत्तत्राह–हे महाभागेति। मह्यंते पूज्यंते सर्वैरिति महा इंद्रादयो देवास्तैरासमंताद्भज्यते सेव्यते इति महाभागस्तत्संबुद्धौ तथा। तथा च नाममात्रेणैवाहं कृष्णो न तु महाभागोस्मीति भावः। त्वमपि पांडुराजपुत्रत्वान्महाभाग एवेति चेत्तत्राह–हे भक्तानामभयंकरेति। मया तु स्वभयमपि नापाकर्तुं शक्यते, किमुतान्यस्यातस्त्वमेव संबुद्धिवतुष्टयो नाहमिति भावः। इति। "वृजी वर्जने" इत्यतो घञि रूपमेतदिति अतस्त्वमपवर्गरूपोसि, तेनास्माकं संसृतेर्मोक्षमपि दास्यसि किमुतास्मादग्नेस्त्राणमात्रमिति भावः॥ २२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

सूतः सारथिरित्यर्थः॥ १८–२१॥ ❁ ❁ तस्याः संसृतेः संसरणस्येत्यर्थः॥ २२–४७॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

आपतंतं तमर्जुनं दूरादेव विलक्ष्य प्रत्यभिज्ञाय कुमारहा कुमारघाती सोश्वत्थामा उद्विग्नं भीतं मनो यस्य तथाभूतः प्राणपरीप्सुः प्राणानाप्तुमिच्छुर्जिजीविषुरित्यर्थः, उर्व्यां भूमौ यावद्गमं यावद्गंतुं शक्यं तावद्रथेन साधनेन पराद्रवत्पलायितवान् को दक्षः यथा रुद्रभयात्तद्वत्॥ १८॥ ❁ ❁ यदाऽशरणं रक्षकरहितं श्रांता वाजिनो यस्य तमैक्षत पर्यालोचितवान् तदा स द्विजात्मजो द्रौणिरात्मा त्रायतेऽनेनेत्यात्मत्राणं स्वरक्षणोपायं ब्रह्मशिरोनामकमस्त्रं मेनेऽवबुध्यते, ब्रह्मशिरोऽस्त्रेणार्जुनं हत्वात्मानं रक्षिष्यामि इत्यध्यवसितवानित्यर्थः॥ १९॥ ❁ ❁ अथ सलिलमुपस्पृश्याचम्य समाहितः अस्त्रप्रयोगोपयुक्तमनःप्रणिधानयुक्तः संहारमस्त्रोपसंहारमजानन् प्राणकृच्छ्रे प्राणापद्युपस्थितायां तद् ब्रह्मशिरोस्त्रं संदधे प्रयुयोज॥ २०॥ ❁ ❁ ततः सर्वतोदिशं सर्वदिक्षु प्रादुःकृतं प्रादुर्भूतं प्रचंडमुग्रं तेजः प्राणापदमभिप्रेक्ष्य प्राणविपत्तिकारित्वेन उत्प्रेक्ष्य जिष्णुरर्ज्जुनो विष्णुं श्रीकृष्णमुवाच॥ २१॥ ❁ ❁ तदेवाह कृष्णकृष्णेत्यादिपंचभिः। प्रादुःकृतं तेजो याथात्म्यात्तदुपसंहाराणामज्ञस्तदुपज्ञापनाय भगवंतं कृष्णं प्रष्टुकामो नाहमपि वेद्मीति मा वोच इत्यभिप्रायेण तावद्भगवंतं स्वाभाविकैर्द्धर्मैः स्तौति चतुर्भिः–हे कृष्ण "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक" इत्युक्तकृष्णशब्दोपस्थापितसर्वलोकसुखावहत्वरूपगुणानुसंधानकृतसंभ्रमाद् द्विरुक्तिः, हे महाबाहो "बाहूराजन्यः कृत" इत्युक्तरीत्या राजन्यकुलप्रभववाहो, भक्तानाभयं करोतीति तथाभूतस्तस्य संबोधनं, दह्यमानानां संसृतेरपवर्गः पारभूतः संसाराद्विमोचक इति यावत्, त्वमेक एव कृत्स्नजगत्सुखावहस्य तत्रापि भक्तानामभयंकरस्य संसृतिरूपमहाभयक्षपणक्षमस्य तव कियानेतदुपस्थितभयापनयने प्रयास इति भावः॥ २२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुमारहा कुमारान् हतवान् द्रौणिरुर्व्यां भूमौ यावद्गमं गंतुं शक्यं तावद्रथेन पराद्रवदित्यन्वयः । किं कृत्वा आपतंतं तमर्जुनं दूराद्विलोक्य उद्विग्नमनाः संभ्रांतचेताः प्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः क इव रुद्रस्य भयात् आर्किरर्कपुत्रः शनैश्वरः, पुरा यथा रुद्रस्य तृतीयनेत्रस्य तेजसो भयादार्किः परिधावति तथेति वायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं, यथा क इति केचित् पठंति, ब्रह्मपंचमशिरश्छेदनाय प्रवृत्तं रुद्रं दृष्ट्वा ब्रह्मा परिधावतीत्येतदसुरजनमोहायेति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अशरणं पालकरहितम् आत्मत्राणं आत्मानं त्रायत इति ब्रह्मशिरो नामास्त्रम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मास्त्रप्रयोग इतिकर्तव्यतामाह अथेति । अथ ईक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारमुपसंहारम्, अपिशब्देन विद्याया असंकल्पं दर्शयति तर्हि किमर्थं संदध इति तत्राह प्राणेति ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततस्तस्मादस्त्रादुत्पन्नं सर्वतोदिशं प्राप तद्व्याप्नुवत्प्रचंडमभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा जिष्णुः अर्जुनः हेत्यनेन मनस्याश्चर्यं कृतवेति दर्शयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कृष्ण सदानंदात्मक कृष्ण दुःखकर्षणशील संसृतेर्जातेन तापाग्निना दह्यमानानां पुंसां त्वमेक एव संसृतेरपवर्गोऽसि दुःखनाशकरोऽसीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वतोदिशमिति सर्वत इत्यस्य योगे द्वितीया, दिशमिति जात्येकत्वं दिशां सर्वत्रेत्यर्थः, सार्वविभक्तिकस्तसिल् वा सर्वां दिशमित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कः ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां यभितुमुद्यतः सन् रुद्रस्य भयात् यथा पलायते स्म, अर्क इति पाठे वामनपुराणकथा ज्ञेया-तथाहि विद्युन्माली राक्षसः शैवः शिवदत्तेन सौवर्णेन विमानेन अर्कस्य पृष्ठतो भ्राम्यन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् । ततः कुपितोऽर्को निजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं पातयन् तदैवायातस्य रुद्रस्य भयात् ततः पलायमानः पतन् वाराणस्यां लोलार्को बभूवेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अशरणं रक्षकरहितम् आत्मत्राणम् आत्मरक्षोपायं, द्विजात्मज इत्यदीर्घदर्शित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ समाहितः कृतध्यानः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ अपवर्गो मोक्षरूपोऽसि तेनास्माकं संसृतेर्मोक्षमपि दास्यसि, किमुतास्मान् अग्नेस्त्राणमात्रमिति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

विलक्ष्य प्रत्यभिज्ञाय प्राणपरीप्सुः प्राणान्प्राप्तुमिच्छुः यावद्गमं यावद् गंतुं शक्यं तावद् भूमौ पराद्रवत् पलायितवान् यथा रुद्रभयादर्कः । एवं हि वामनपुराणे कथास्ति विद्युन्माली राक्षसः शिवभक्तः स हि प्रसन्नाच्छिवात्सौवर्णं विमानं प्राप्यार्कवन्मेरोः परितः भ्रमन् रात्रिं विलोपितवान् । लोकहितचिकीर्षुरर्कस्तद्विमानं पातयामास, ततो भक्तपक्षपातिनि रुद्रे कुपितेऽर्कः पराद्रवदित्यादि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ऐक्षत पर्यालोचितवान् । आत्मा त्रायतेऽनेन तदात्मत्राणम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदस्त्रम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततोऽस्त्रात् प्रादुःकृतं प्रादुर्भूतम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किमिदमिति विज्ञापयितुं तावत्कृष्णेति चतुर्भिर्भगवंतं स्तौति संभ्रमे द्विरुक्तिः, हे कृष्ण "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः" इत्युद्योगोक्तनिरुक्तेः, हे मपरमसदानंद पुनर्हे कृष्ण कर्षति स्वानन्यभक्तं स्वसाधर्म्यं प्रापयतीति हे स्वसाधर्म्यप्रद ! एकः निःसमानातिशयः, दह्यमानानां संसारिणां संसृतेः संसारस्य अपवर्गो नाशकः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

दृष्टेऽपि न गतिर्मंदा जाता ततो वधपर्यवसायित्वं ज्ञातं तदाह आपतंतमिति । सापराधत्वात् दूरादेव दर्शनं क्षत्रियधर्माश्रितस्य युद्धोपस्थितौ प्रोत्साहो भवति बालवधात्तस्य पापेन मनस उद्वेगः, युद्धसाधनं रथः पलायनसाधनं जातमिति रथेनेत्युक्तं पलायने हेतुः प्राणपरीप्सुरिति, येषां रक्षणार्थे नीचसेवा पितृवधः अन्याय्यकरणं चांगीकृतं तेषां रक्षार्थं पलायनं किमाश्चर्यमिति । उर्व्यां यावद्गन्तुं शक्यते यावन्नद्यादिकं न व्यवधायियोगमंत्रादिना लोकांतरगमनेऽपि निस्तारो न भविष्यतीति दृष्टांतमाह–रुद्रभयाद्यथार्क इति । यथार्कः विद्युन्मालिनिराकरणे कृते स्वभक्तत्वाद्रुद्रस्य क्रोधो जातः, ततः शूलमुद्यम्य अर्कवधार्थं प्रवृत्तः । ततोऽर्कः पलायन् भूमौ पतितः काश्यां लोलार्कसंज्ञो जातः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तथायमपि लोकांतरेऽपि परिभ्रमन् पतेत्, अतः भूमावेव यावद्गन्तुं शक्यते तावत्पलायितवानित्यर्थः । तदा भयात् शरणान्वेषणे भगवद्वैमुख्येन गच्छतीति कोऽपि महादेवादिर्न शरणमभूत् पलायनं च कर्तुमशक्तः अश्वानां श्रांतत्वात् तदा ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रं आत्मनः शरणं भविष्यतीति ज्ञातवान् । न विद्यते शरणं यस्य स अशरणः श्रांता वाजिनो यस्य "आध्यात्मिकं चाधिदैवं ब्रह्मास्त्रं द्विविधं स्मृतम् । निवर्त्यमनिवर्त्यं च मंत्रयोः सुप्रतिष्ठितम् ॥" द्रोणाचार्येणास्मै ब्रह्मास्त्रद्वयं दत्तम्, उपसंहारस्तु न शिक्षितः, शरीरे विद्यमान एव मृग्योः (त्योः) पालयिष्यतीति इदानीमस्य उपसंहारज्ञानाभावेऽपि प्रयोगेच्छा द्विजात्मजत्वेनादीर्घदर्शनाज्जाता ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततः पलायनं त्यक्त्वा भिन्नप्रक्रमेण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आचमनं विधाय समाहितः सन् देवतासान्निध्यार्थं उपसंहाराज्ञाने संधाने लोकक्षयान्महत्पापं च भविष्यतीति ज्ञात्वापि प्राणकृच्छ्रे उपस्थिते अयुक्तमप्यापदि कर्तव्यमिति बुद्ध्या तत् संदधे ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततो यज्जातं तदाह ततः प्रादुरभूत्तेज इति। प्रचंडमप्रतिक्रियं प्रचंडमित्यादि भिन्नं वाक्यं, सर्वतोदिशं अर्जुनस्य अत एव प्राणापहम् ॥२१॥ ❀ ❀ द्रौणेरिदमस्त्रमित्यज्ञात्वा किंचिदन्यदेव दैवयोगान्नाशकमुपस्थितमिति तदपनोदनार्थं तत्स्वरूपज्ञानार्थं च भगवंतं प्रष्टुं प्रथमं स्तौतीति—चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्भिः श्लोकैः स्तौति कृष्णकृष्णेत्यादिभिः। आदरे वीप्सा भयाद्वा द्विरुक्तिः, महांतो बाहवो यस्य इंद्रादयो बाहवो यस्य अनेन क्रियाशक्तेराधिक्यमुक्तं पालकत्वं वा सामान्यतः सर्वेषां पालकत्वमुक्तं भक्तान् प्रति विशेषेण पालकत्वमाह भक्तानामभयंकरेति, अन्येषामुपस्थिते भये परिपालनं करोति भक्तानां तु अभयमेवोपस्थापयति न भयं, किंच त्वत्तो दूरे स्थिता दह्यमाना भवंति, दाहेष्वपि महान् संसारदाहः जन्ममरणरूपः तस्य त्वमपवर्गः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामेकस्त्वमेवापवर्गः "आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन। मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति ॥ २२ ॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तमर्जुनमापतन्तं अनुधावन्तं दूरादालक्ष्य दृष्ट्वा उद्विग्नं भयेन कम्पितं मनो यस्य सः प्राणपरीप्सुः प्राणान् प्राप्तुमिच्छुर्जिजीविषुः सोऽश्वत्थामा यावद्गमं यावद्गन्तुं शक्यं तावदुर्व्यां रथेन साधनेन परान्द्रवत् पलायतेत्यन्वयः। ननु महाशूरतया प्रसिद्धस्य कथं भयं जातमिति वीक्षायां बालहत्यावशादित्यभिप्रायेणाह—कुमारहेति, बालघातीत्यर्थः। पलायने दृष्टान्तमाह—रुद्रभयाद्यथा क इति। को ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां यच्छुमुद्यतः सन् रुद्रस्य भयाद्यथा पलायते स्म तथेत्यर्थः। अर्क इति पाठे तु वामनपुराणकथा सूचिता। तथाहि—विद्युन्माली नाम कश्चिद्राक्षसो रुद्रभक्तस्तस्मै तेन सौवर्णं विमानं दत्तं ततोऽसावर्कस्य पृष्ठतो भ्राम्यन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान्। ततोऽर्केण निजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं पातितं, तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादर्कः पर्याद्रवत्। ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दह्यमानः पतन्वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यातो जात इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ द्विजात्मज इति तस्यादीर्घदर्शिता सूचिता, उपसंहारज्ञानाभावेन तत्प्रयोगस्यानुचितत्वात्। यदात्मानमशरणं भगवद्विमुखत्वाद्रक्षकहीनमैक्षत पर्यालोचितवांस्तदा आत्मा त्रायतेऽनेनेत्यात्मत्राणं स्वरक्षणोपायं ब्रह्मशिरोनामकमस्त्रं मेने अवाबुद्धयत। ब्रह्मशिरोस्त्रेणार्जुनं हत्वाऽऽत्मानं रक्षिष्यामीत्यध्यवसितवानित्यर्थः। अन्यशरणाभावेऽपि पलायनं तु रक्षकमस्त्येवेति चेन्न, तस्यापि कुण्ठितत्वादित्याह—श्रान्तवाजिनमिति। श्रान्ता वाजिनो यस्य तम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अथ तथा निश्चयानन्तरं सलिलमुपस्पृश्य आचम्य समाहितः एकाग्रमनाः उपसंहारमजानन्नपि तद्ब्रह्मास्त्रं सन्दधे प्रयुयोज। यद्युपसंहारं न ज्ञातवांस्तदा कथं तत्प्रयोगं कृतवानित्यपेक्षायामाह—प्राणानां कृच्छ्रे कष्टे उपस्थिते प्राप्ते सतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततो ब्रह्मास्त्रात् सर्वतोदिशं सर्वदिक्षु प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतम् अत एव प्रचण्डमुग्रं भयङ्करम् अत एव प्राणापहं प्राणवियोजकं तेजोऽभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा तन्निदानम् अजानन् जिष्णुरर्जुनो विष्णुं स्वसारथ्ये वर्तमानं श्रीकृष्णमुवाचेत्यन्वयः। हेत्यनेन भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं सूचयति। यत्सारथ्यमङ्गीकृत्यापि तन्मायावरणं न दूरीकृतवानिति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तं तेजस्तत्त्वं प्रष्टुं धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थदातृत्वात् प्रथमं चतुर्भिः श्लोकैर्भगवन्तं स्तौति—कृष्णकृष्णेति भयाद् द्विरुक्तिः। संसृतेर्जन्ममरणादिरूपाया हेतोर्दह्यमानानां प्राणिनामपवर्गो मोक्षस्वरूपस्त्वमेक एवासीत्यन्वयः। कथमेवमित्यपेक्षायां परमानन्दस्वरूपत्वादित्याशयेन सम्बोधनं कृष्ण कृष्णेति 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति वाक्यात्। न केवलं मोक्षस्वरूप एव त्वं किन्तु मोक्षदाताऽपि त्वमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—हे भक्तानामभयङ्करेति। तत्र समर्थत्वे "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुत्युक्तानन्ताचिन्त्यशक्तिमत्त्वं हेतुं सूचयन् पुनः सम्बोधयति—हे महाबाहो इति ॥ २२ ॥

हिन्दी अनुवाद

बच्चोंकी हत्यासे अश्वत्थामाका भी मन उद्विग्न हो गया था। जब उसने दूरसे ही देखा कि अर्जुन मेरी ओर झपटे हुए आ रहे हैं, तब वह अपने प्राणोंकी रक्षाके लिये पृथ्वीपर जहाँ तक भाग सकता था, रुद्रसे भयभीत सूर्यकी-भाँति भागता रहा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ जबसे उसने देखा कि मेरे रथके घोड़े थक गये हैं और मैं बिल्कुल अकेला हूँ, तब उसने अपनेको बचानेका एकमात्र साधन ब्रह्मास्त्र ही समझा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि उसे ब्रह्मास्त्रको लौटानेकी विधि मालूम न थी, फिर भी प्राणसङ्कट देखकर उसने आचमन किया और ध्यानस्थ होकर ब्रह्मास्त्रका सन्धान किया ॥ २० ॥ ❀ ❀ उस अस्त्रसे सब दिशाओंमें एक बड़ा प्रचण्ड तेज फैल गया। अर्जुनने देखा कि अब तो मेरे प्राणोंपर ही आ बनी है; तब उन्होंने श्रीकृष्णसे प्रार्थना की ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अर्जुनने कहा—श्रीकृष्ण! तुम सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा हो, तुम्हारी शक्ति अनन्त है। तुम्हीं भक्तोंको अभय देनेवाले हो। जो संसारकी धधकती हुई आगमें जल रहे हैं, उन जीवोंको उससे उबारने वाले एकमात्र तुम्हीं हो ॥ २२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः। मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि॥ २३॥
स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः। विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम्॥ २४॥
तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया। स्वानां चानन्य[1]भावानामनुध्यानाय चासकृत्॥ २५॥
किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहम्। सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम्॥ २६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यतः त्वमीश्वरः साक्षात्। कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः। तत्कुतः यतः आद्यः कारणम्। कारणत्वेप्यविकारितामाह। मायां व्युदस्य अभिभूय कैवल्यरूपः आत्मन्येव स्थितः॥ २३॥ ❀ ❀ त्रिवर्गदातापि त्वमेवेत्याह स इति। यस्त्वं मायामभिभूय स्थितः स एव मायाभिभूतस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन् विधत्से। वीर्येण प्रभावेण॥ २४॥ ❀ ❀ तथा चानेनावतारेण तव साधुपक्षपातो लक्ष्यत इत्याह। तथेति। किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न भवति तत्राह। स्वानां ज्ञातीनाम् अनुध्यानाय च तथा अनन्यभावानाम् एकांतभक्तानां च॥ २५॥ ❀ ❀ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति–किमिति। किमात्मकमिदं कुतो वा आयातीति। स्विद्वितर्के॥ २६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्प्रकृतिपरत्वम्। अत्र सन्दर्भः–मायाहेतुकायाः संसृतेर्नाशकत्वेन मायातो विलक्षणां शक्तिं दर्शयति। त्वं साक्षात्पुरुषो भगवान् तथा य ईश्वरो अन्तर्याम्याख्यः पुरुषः सोपि त्वमेव। तदेवमुभयस्मिन्नपि प्रकारे प्रकृतेः परस्तदसंगी। ननु कथं केवलानुभवानन्दस्यापि तदनुभवित्वं यतो भगवत्त्वमपि लक्ष्यते। कथं वेश्वरत्वात्प्रकृत्यधिष्ठातृत्वेपि तदसंगित्वं तत्राह–मायां व्युदस्येति। अव्यभिचारिण्या स्वरूपशक्त्या तामाभासशक्तिं दूरे विधाय तयैव स्वरूपशक्त्या कैवल्ये "परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः। केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः" इत्येकादशोक्तरीत्या कैवल्याख्ये केवलानुभवानन्दे आत्मनि स्वरूपे स्थितः अनुभूतस्वरूपसुख इत्यर्थः। तदुक्तं षष्ठे देवैरपि "स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्" इति। संदोहशब्देन चैकादशे वैचित्री दर्शिता। सा च शक्तिवैचित्र्यादेव भवतीति। अत एव सत्येव स्वरूपशक्तिः प्रकृतिर्नामात्र मायायास्त्रैगुण्यम्। एवमेव शक्तित्रयविवृत्तिः श्रीस्वामिभिरेव दर्शिता। "परं प्रधानं पुरुषम्" इत्यादिदेवहूतिवाक्ये तत्र पुरुषस्यापि मायांतःपातित्वं तदधिष्ठातृतयोपचर्यते। एवं वस्तुतः तस्य तु तस्याः परत्वं यथा श्रीकपिलवाक्ये "अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः। प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम्॥' इति। त्रिशक्तिनिरूपणे विशेषजिज्ञासा चेद्भगवत्सन्दर्भो द्रष्टव्यः। अथवा श्रीवैकुंठे मायां निषेधन्नपि साक्षात्स्वरूपशक्तिमेवाह–त्वमिति। कैवल्ये मोक्षाख्ये श्रीवैकुंठलक्षणे आत्मनि स्वांश एव स्थितः। किं कृत्वा तत्रातिविराजमानया चिच्छक्त्या मायां दूरस्थितामपि तिरस्कृत्यैव। मतं चैतन्मायादिकं निषेधता श्रीशुकदेवेन "प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः" इति। "मोक्षं परं पदं लिंगममृतं विष्णुमंदिरम्" इति पाद्मोत्तरखंडे वैकुण्ठपर्यायाः। विश्वनाथः–ननु त्वन्मातुलेयोहं त्वत्सम एव। मैवं वादीरित्याह–त्वमिति। ननु त्वं प्रकृतेः पर इति। किं प्रकृतिशब्देनाविद्यां मायां वा ब्रूषे तत्राह–चिच्छक्त्या स्वरूपभूतया शक्त्या सुभगया पट्टमहिष्येव मायां विद्याविद्येति वृत्तिद्वयवतीं दुर्भगामिव स्वशक्तित्वात्प्राप्तां व्युदस्य दूरीकृत्य तया शक्त्या सहित एव त्वमात्मनि चिन्मये स्वरूपे स्थितः। ननु चिच्छक्त्येत्यस्याः कारणत्वेन मत्तो भिन्नतया स्थितत्वं कथं ममात्मनि स्थितत्वमित्यत आह–कैवल्य इति। केवलस्य भावः कैवल्यं तस्मिन्निति तया सहितत्वेपि तव कैवल्यमेव, तस्याः स्वरूपशक्तित्वात्। तस्मिंश्च सति त्वमात्मनि स्थितो वस्तुत एवेति भावः। अतः स्वरूपभूता चिच्छक्तिः या त्वत्तः सदाऽभिन्नैव त्वद्देहेंद्रियपरिकरादिरूपेण तिष्ठति "परास्य शक्तिर्बहुधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः। माया तु छायेव त्वदस्वरूपत्वात् ज्ञानाज्ञानगुणमयजगद्रूपेण वर्त्तत इति त्वत्तो भेद एव तस्या मायायास्त्वच्छक्तित्वात्क्वचिदभेदोपीति, भिन्नाभिन्नरूपा सा शक्तिरित्यर्थः। मायैव शक्तिरेका नान्येति मतं परास्तम्। पुरुषपदं तीर्थेन प्रकारांतरेण व्याख्यातम्। पापान्यौषददहदिति पुरुषः "सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः" इति श्रुतेः। पुरु बहु सरतीति वा पुरुषः। "स भगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतिर्हि कैवल्ये स्थित इह प्रमाणम्॥ २३॥ ❀ ❀ आदिनार्थकामग्रहः॥ २४॥ ❀ ❀ यथा भगवतस्तवान्येवताराः पुंसामनुध्यानादिना मोक्षहेतवस्तथायमप्यवतारः प्राकट्यं परमभक्ताया भुवो भारजिहीर्षया जातोऽप्यन्येषां स्वानां भक्तानामसकृदनुध्यानाय स्यादित्यतो मोक्षं साधयतस्तव भक्तैहिकदुःखनिवारकत्वं किं वर्णनीयमिति भावः॥ २५॥ ❀ ❀ यत्तेजः परमदारुणं सर्वतोमुखं सर्वदिङ्मुखं तदिह किं स्वित्कुतो

[1] प्रा० पा०—स्वानामनन्य०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वेति पृष्टे भगवानुवाच। कंचिद्देवं पृच्छ किमिदमिति चेत्तत्राह-हे देवदेवेति। त्वं तु देवानामपि देवः। न हि त्वत्तः परः कश्चिद्देवोस्तीति भावः॥ २६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नन्वेवंविधस्त्वीश्वरो नाहमित्यत आह त्वमिति। त्वमेव साक्षादीश्वरः यत्किंचिदीशितव्यत्वापेक्षया सर्वोपि लोक ईश्वर एवेतीतरसाधारणैरभिप्रेतमीश्वरमितरस्माद्व्यावर्त्तयति-आद्य आदौ भवः निखिलजगत्कारणत्वेनावस्थितः पुरुषः सर्वांतरात्मतया सर्वप्रशासितृत्वेन सर्वहृदयांतर्वर्तीत्यर्थः, अथापि प्रकृतेः परः "भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अपरेयमितस्त्वन्यामि'त्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रकृतिद्वयाद्विलक्षणः पुरुषशब्देन "पूःसंज्ञे वै शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिरि"ति निरुक्तेन सर्वांतरात्मत्वं सर्वाधारत्वं च फलितम्। प्रकृतेः पर इत्यनेन प्रकृतिगतधर्मास्पर्शश्च। नन्वीश्वरश्च सर्वाधारकश्चेत्तस्य किं धारकं देहाद्विलक्षणस्यापि जीवस्य देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देहधर्मस्पर्शदर्शनात्कथं तस्य प्रकृतिधर्मास्पर्शश्चेत्यतो विशिनष्टि चिच्छक्त्या। शक्तिशब्दः सर्वत्र कार्योपयोगापृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्चिच्छक्त्या ज्ञानशक्त्या नित्याविर्भूतापरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानशक्त्या मायां प्रकृतिं चेतनाचेतनात्मिकां व्युदस्य मायाशब्दोत्रोपचारान्मायाधर्मपरः, मायाधर्मान् व्युदस्य मायाधर्मैरस्पृष्ट इत्यर्थः। केवल एव कैवल्यः स्वार्थे ष्यञ्, केवले आत्मनि स्थितः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः इत्युक्तरीत्या आधारांतरानपेक्ष इत्यर्थः। जीवस्तु कर्मणा संकुचितज्ञानत्वाद्देहात्मभ्रमे देहधर्मानात्मन्यध्यस्यति ईश्वरस्तु चिच्छक्त्या तान् व्युदस्य तत्र जीवांतरात्मतया तत्तज्जीवकर्मानुरूपं फलं प्रयच्छति तदाधार्योवतिष्ठतीति भावः॥ २३॥ ❀ ❀ तदेवाह य इति उक्तविध ईश्वर एव त्वं मायया देहात्मभ्रमस्वतंत्रात्मभ्रमादिरूपमायाकार्येण मोहितं चेतो यस्य तस्य जीवलोकस्य धर्मादिलक्षणं धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयरूपं श्रेयस्तद्विपर्ययरूपमश्रेयश्च तत्तत्कर्मानुगुण्येन स्वेन स्वेन वीर्येण स्वाभाविकानामच्युतेन माहात्म्येनोपलक्षितः विधत्से प्रयच्छसि॥ २४॥ ❀ ❀ न केवलमंतरात्मतयैवं विधत्सेऽपि त्ववतारमुखेनापीत्यभिप्रेत्याह तथेति। भुवो भारभूतानां दुष्कृतजिहीर्षया संहारेच्छयाऽनन्यभावानामनन्यप्रयोजनभक्तियोगनिष्ठानां स्वकीयानामसकृदनुध्यानाय चायं तवावतारः॥ २५॥ ❀ ❀ एवं संस्तुत्य प्रकृतं पृच्छति किमिति, इदं तेजः किंस्विदिति याथात्म्यप्रश्नः कुतो वेति हेतुप्रश्नः कुतो वा आगच्छति कुतश्च शमिष्यति इत्यर्थः। स्वस्य त्वेतदज्ञानमावेदयति न वेद्म्यहमिति, तर्हि किं जानासीत्यत्राह सर्वतोमुखं परमदारुणं तेज आयात्येतावदेव वेद्मीत्यर्थः॥ २६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनिष्टपरिहारसामर्थ्यं तवास्तीत्याह त्वमिति। पापानि औषदहदिति पुरुषः "सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मात्पुरुष" इति श्रुतेः, पुरुषः पुरु बहु सरतीति वा, सर्वेषामादौ भवनादाद्यः साक्षादीश्वरः निरुपचरितैश्वर्योपेतः। तत्कथमिति तत्राह। प्रकृतेरिति चित्प्रकृतेरप्युत्तमः एवंविधस्त्वं चिच्छक्त्या स्वरूपज्ञानशक्त्या मायां बंधकशक्तिं निरस्य कैवल्ये प्रकृतिप्राकृतबंधरहिते आत्मनि स्वरूपे स्थितो यतोऽत इत्यन्वयः। "स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नी"ति श्रुतेः॥ २३॥ ❀ ❀ स प्रकृतिप्राकृतसंबंधरहित एव बंधकशक्त्या मोहितबुद्धेर्जीवलोकस्य स्वरूपवीर्येण धर्मादिलक्षणं श्रेयो विधित्सुरवतरतीत्यन्वयः॥ २४॥ भगवदवतारास्ते यथा पुंसामनुध्यानादिना मोक्षहेतवस्तथा भुवो भारजिहीर्षया कृतोऽयं चावतारश्चानन्यभक्तानां स्वानामसकृदनुध्यानाय स्यादित्यतो मोक्षं साधयतस्तव भक्तैहिकदुःखनिवारकत्वं किं वर्णनीयमिति भावः। भूभारानुध्यानयोः समुच्चये चशब्दः॥ २५॥ ❀ ❀ यत्तेजः परमं दारुणं सर्वतोमुखमायाति हे देव तदिदं किंस्वित्कुतो वेति अहं न वेद्मीत्यन्वयः॥ २६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मायाहेतुकायाः संसृतेः नाशकत्वेन मायातो विलक्षणां शक्तिं दर्शयति त्वमिति। त्वं साक्षात् पुरुषो भगवान् तथा य ईश्वरः अन्तर्याम्याख्यः पुरुषः सोऽपि त्वमेव तदेवमुभयस्मिन्नपि प्रकाशे प्रकृतेः परस्तदसंगः। ननु कथं केवलानुभवानन्दस्यापि तदनुभवित्वं यतो भगवत्त्वमपि लक्ष्येत कथमीश्वरत्वात् प्रकृत्यधिष्ठातृत्वेपि तदसंगित्वं तत्राह-मायां व्युदस्येति, अव्यभिचारिण्या स्वरूपशक्त्या तामाभासशक्तिं दूरे विधाय तस्यैव स्वरूपशक्त्या कैवल्ये 'परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः। केवलानुभवानन्दसंदोहो निरुपाधिकः॥' इत्येकादशोक्तरीत्या कैवल्याख्ये केवलानुभवानन्दे आत्मनि स्वरूपे स्थितः, अनुभूतस्वरूपसुख इत्यर्थः। तदुक्तं षष्ठे देवैरपि 'स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवानि'ति। संदोहशब्देन चैकादशे वैचित्री दर्शिता, सा च शक्तिवैचित्र्यादेव भवतीति अत एवमस्त्येव स्वरूपशक्तिः प्रकृतिर्नाममात्र मायायास्त्रैगुण्यम्, एवमेव शक्तित्रयविवृतिः श्रीस्वामिभिरेव दर्शिता। परं प्रधानपुरुषमित्यादिदेवहूतिवाक्ये अत्र पुरुषस्यापि मायान्तःपातित्वं तदधिष्ठानात् तथोपचर्य्यते एव। वस्तुतः तस्य तु तस्याः परत्वं यथा श्रीकपिलवाक्ये-'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः। प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितमि'ति। त्रिशक्तिनिरूपणे विशेषजिज्ञासा चेत् भगवत्संदर्भो द्रष्टव्यः। अथवा त्वमाद्य इत्यादि मूलपद्यमेवमवतार्य्यम्-श्रीवैकुण्ठे मायां निषेधन्नपि साक्षात् स्वरूपशक्तिमेवाह त्वमिति, कैवल्ये मोक्षाख्ये श्रीवैकुण्ठलक्षणे आत्मनि स्वांशे एव स्थितः, किं कृत्वा तत्रातिविराजमानया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चिच्छक्त्या मायां दूरस्थितामपि तिरस्कृत्यैव मतं चैतन्मयाधिकं निषेधता श्रीशुकदेवेन 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः' इति, 'मोक्षं परं पदं लिङ्गममृतं विष्णुमन्दिरमि'ति पाद्मोत्तरखंडे वैकुण्ठपर्य्यायशब्दः ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ यथान्ये पुरुषादयोऽवतारास्तथायमवतारः साक्षाद्भगवतः कृष्णाख्यस्य तवैव प्राकट्यम्, परमभक्ताया भुवो भारजिहीर्षया जातोऽपि अन्येषां स्वानां भक्तानामसकृच्च मुहुरनुध्यानाय निजभजनसौख्याय भवति ॥ २५-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु त्वन्मातुलेयोऽहं त्वत्सम एव, मैवं वादीरित्याह त्वमिति । ननु त्वं प्रकृतेः पर इति किं प्रकृतिशब्देनाविद्यां मायां वा ब्रूषे तत्राह । चिच्छक्त्या स्वरूपभूतया शक्त्या सुभगया पट्टमहिष्येव मायां विद्याविद्येति वृत्तिद्वयवतीं दुर्भगामिव स्वशक्तित्वात् प्राप्तां व्युदस्य दूरीकृत्य तया शक्त्या सहित एव त्वम् आत्मनि स्वचिन्मयस्वरूपे स्थितः । ननु चिच्छक्त्येत्यस्याः कारणत्वेन मत्तो भिन्नतया स्थितत्वं कथं ममात्मनि स्थितत्वमित्यत आह कैवल्य इति । केवलस्य भावः कैवल्यं तस्मिन् इति तया सहितत्वेऽपि तव कैवल्यमेव तस्य स्वरूपभूता चिच्छक्तिः, सा त्वत्तः सदा अभिन्नैव, त्वद्देहेन्द्रियपरिकरादिरूपेण तिष्ठति "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" श्रुतेः । माया तु छायेव त्वदस्वरूपत्वात् ज्ञानाज्ञानगुणमयजगद्रूपेण वर्त्तते इति त्वत्तो भेद एव तस्या मायायास्त्वच्छक्तित्वात् क्वचिदभेदोऽपीति भिन्नाभिन्नरूपा सा शक्तिरित्यर्थः । मायैव शक्तिरेका नान्येति मतं परास्तमेव ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स एव कैवल्ये स्थित एव ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तथा तेनैव प्रकारेण व्युदस्तमायस्वचिन्मयस्वरूपेण अयमवतारः प्रापंचिकलोके प्राकट्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति किमिदमिति ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आद्ये विश्वहेतुत्वेन सर्वेभ्यः पूर्वः पुरुषः सर्वान्तरात्मा साक्षादीश्वरः स्वयं प्रभुः प्रकृतेः, "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदि"ति भगवदुक्तायाः अपरायाः परायाश्च परप्रकृतिमत्तयोत्कृष्टः । एतदेवाह मायामपरां प्रकृतिं चिच्छक्त्या धर्मभूतज्ञानरूपया व्युदस्याभिभूय स्थितः । पराप्रकृतितः परमोत्कृष्टत्वं दर्शयति कैवल्ये-स्वार्थे ष्यञ्-आत्मनि स्वस्मिन्नेव स्वयं स्थितः "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अणोरणीयान्महतो महीयानि"त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एतदुपपादनाय पुरुषार्थप्रदत्वं दर्शयति स एवेति । स एवं त्रिगुणप्रकृतिमोहितचेतसः पराप्रकृतेर्जीवस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्यं श्रेयो विधत्से प्रयच्छसि । ननु मायामये लोके मायामोहितेषु जीवेषु मध्ये त्वदुक्तलक्षणस्य ममावतरणं किमर्थमित्यत आह तथेति ॥ २४-२५ ॥ अथ प्रस्तुतं विज्ञापयति किमिति ॥ २६-२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत्रोपपत्तिं श्लोकद्वयेनाह । स वै पतिः स्यादिति न्यायेन प्रथमतः स्वस्य दोषाभावः, तदनु परस्य दोषदूरीकरणमिति । तत्र दोषाः पंचविधाः कर्मजाः कालजाः स्वभावजाः पापाद्भवाः देशोद्भवाश्चेति । ते क्रमेण निवार्यंते कर्मापेक्ष्याप्याद्यत्वात् स्वतंत्रत्वेन तदधीनत्वाभावाच्च न तस्मिन् कर्मजाः । किंच सर्वेषामयं नियामकः भगवान् साक्षादात्मनामपि, अतः कालस्यापि नियामक इत्युक्तं भवति, तेन न कालजाः । प्रकृतिनियामकत्वाच्च न प्राकृताः । भगवतस्तु बह्व्यः शक्तयः संति अन्योन्यविरुद्धाः तत्तत्कार्यार्थं निर्मिताः । तत्र यस्यामेव आसक्त्या क्रीडायां क्रियमाणायां तद्दोषप्रादुर्भावः संभाव्यते तदैव तद्विरुद्धशक्तिप्रादुर्भावनेन पूर्वान् दूरीकरोति तथा चिच्छक्त्या मायां व्युदस्य तिष्ठतीति न मायिकदोषसंबंधः । देशदोषस्तु न संभाव्य एव, सर्वधर्मास्पृष्टे केवल एवात्मनि विद्यमानत्वात् अतः स्वतः पंचविधदोषरहितः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अन्येषां दोषदूरीकरणं कैमुत्यन्यायेनाह स एवेति । पूर्वोक्तगुणयुक्त एव मायामोहितचेतसो जीवस्य भ्रांतस्य भ्रांत्या यदेव प्रार्थयते तस्मै प्रयच्छसीति सर्वाभीष्टदातृत्वमुक्तं, अन्यथा सर्वेषामभजनीयः स्यात् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ किंच सामान्यत एतत्तव स्वरूपमुक्तं विशेषतस्तव स्वरूपविचारे अस्मदादीनां न किंचित् कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह तथायमिति । तथा चायमवतारस्ते यथा भवान् सर्वदोषरहितः सर्वाभीष्टदः तथा अवतारोप्ययम् । येषां मते भगवानेव साकारः आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः मायाजवनिकादूरीकरणेन प्रादुर्भूत इति तेषां न किंचित् वक्तव्यम्, येषामपि मते स्वेच्छामये शरीरविशेषे भगवतोऽनंतसूर्यप्रकाशस्य अयोगोलके वह्नेरिव आगमनमवतार इति तन्मतेनैवं कथनं, तस्यावतारस्य प्रयोजनद्वयं सर्वजनीनं भुवो भारदूरीकरणं वैष्णवशास्त्रे तु स्वानामजन्यभावानां निरंतरानुध्यानार्थम् । उभयम् अर्जुनस्याभिप्रेतमिति उभयथाप्यस्माकं हितकरणं भूभारहरणसहायात् भक्तत्वाच्च ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं स्थिते किमिदमकस्मादाविर्भूतमिति तत्कथयेत्याह सर्वेदिशत्वात् कुतो वेति न ज्ञायते कुत्र वा मूलमिति । अवतारेपि तव न किंचिदज्ञातं देवकार्यसाधनत्वात् तदाह देवदेवेति । तथात्वमपीत्याशंक्य अत्रज्ञत्वान्नाहं वेद कीदृशुपपत्तिः अत्र न संभवति यतः, सर्वतो मुखस्वरूपशक्तित्वात् तस्मिंश्च सति त्वमात्मनि स्थितं वस्तु त एवेति भावः ॥ २६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

त्वमाद्य इत्यत्र । न प्राकृता इति । न स्वभावजाः । अत्र प्रकृतिमाययोर्भिन्नतया निर्देशात् प्रकृतिपदस्य स्वभावपरत्वं बोध्यम् । पूर्वानिति दोषतया सम्भावितान् धर्मान् ॥ २३-२६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

निखिलजगत्कारणमपि त्वमेवेत्याह-त्वमाद्य इति । सकलप्राणिनियन्ताऽपि त्वमेवेत्याह-साक्षादीश्वर इति । परम्परया कालकर्मादयोऽपि नियन्तारो भवन्तीति तन्निरासाय साक्षादित्युक्तम् । तथा च विकारित्वं स्यादिति शङ्कानिरासायाह-प्रकृतेः परः पुरुष इति । कथं सकलकारणस्य सर्वनियन्तुश्च प्रकृतिपरत्वं सम्भवतीति वीक्षायां जीववदहन्ताममतारहितत्वादित्याह-चिच्छक्त्याऽहन्ताममताकारणभूतां मायामविद्यां व्युदस्य तिरस्कृत्य कैवल्यरूपे आत्मनि स्वरूपे एव स्थित इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ पुरुषार्थदानेन सर्वपालकत्वमाह-स एवेति । उक्तविध ईश्वर एव त्वं मायया अविद्यया मोहितं देहेन्द्रियाद्यात्माभिमानवच्चेतो यस्य तस्य जीवलोकस्य प्राणिजातस्य स्वेन वीर्येणाचिन्त्यप्रभावेण तत्तत्कर्मानुगुण्येन धर्मादिलक्षणं धर्मार्थकाममोक्षःश्रेयः पुरुषार्थं विधत्से प्रयच्छसीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यथा रूपान्तरेण धर्मादि विधत्से तथा भुवो भारभूतानां दुराचाराणां जिहीर्षया संहारेच्छया स्वानां स्वकीयानाम् अनन्यभावानामनन्यप्रयोजनभक्तियोगनिष्ठानाम् असकृन्निरन्तरम् अनुध्यानाय च ते त्वयाऽयं चावतारः कृत इति शेषेणान्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं संस्तुत्य प्रकृतं पृच्छति-किमिदमिति । यत्परमदारुणमतिभयङ्करं तेजः सर्वतोमुखमायाति तदिदं किंस्वित् परमार्थतः किंरूपं कुतो वा हेतोरायातीत्यहं न वेद्मि न जानामीति त्वं वदेति शेषेणान्वयः । अहमपि न जानामीति त्वया न वक्तव्यं सर्वदेवाराधितचरणत्वेन सर्वज्ञत्वादित्याशयेन सम्बोधयति-हे देवदेवेति ॥ २६ ॥

हिन्दी अनुवाद

तुम प्रकृतिसे परे रहनेवाले आदि पुरुष साक्षात् परमेश्वर हो । अपनी चित्-शक्ति (स्वरूपशक्ति) से बहिरङ्ग एवं त्रिगुणमयी मायाको दूर भगाकर अपने अद्वितीय स्वरूपमें स्थित हो ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वही तुम अपने प्रभाव से माया-मोहित जीवोंके लिये धर्मादिरूप कल्याणका विधान करते हो ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तुम्हारा यह अवतार पृथ्वीका भार हरण करनेके लिये और तुम्हारे अनन्य प्रेमी भक्तजनोंके निरन्तर स्मरण-ध्यान करनेके लिये है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्वयम्प्र-काशस्वरूप श्रीकृष्ण ! यह भयङ्कर तेज सब ओरसे मेरी ओर आ रहा है । यह क्या है, कहाँसे, क्यों आ रहा है ? इसका मुझे बिल्कुल पता नहीं है ! ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच

वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् । नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते ॥ २७ ॥
न ह्यस्यान्यतमं किञ्चिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनम् । जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

सूत उवाच

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा । स्पृष्ट्वापस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय सन्दधे ॥ २९ ॥
संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते । आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं तेन च प्राणबाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं न तत्प्रयोगे कुशल इत्यर्थः । यतः असौ उपसंहारं न वेद । एतच्च त्वं तु वेत्थ जानासि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रत्यवकर्शनं कृशत्वकरं निवर्तकमित्यर्थः । अतः तदस्त्रतेजः उन्नद्ध-मुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि घातय । त्वत्प्रयुक्तं च शस्त्रं तदुपसंहृत्य स्वयमुपशाम्येत-यतः त्वमस्त्रज्ञोऽसि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ परे शत्रवः त एव वीराः तान् हंतीति तथाविधः फाल्गुनः अर्जुनः अपः स्पृष्ट्वा आचम्य तं श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततश्च उभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववृधाते अवर्धेताम् । किं कृत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमंतरिक्षं च आवृत्य । यथा प्रलये संकर्षणमुखाग्निः उपरि स्थितोऽर्कश्च संहत्य वर्धेते तद्वत् ॥ ३० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

द्रोणपुत्रस्याश्वत्थाम्नः। इत्यर्थ इति। प्राणसंकटे कार्याकार्यज्ञानं नश्यतीति भावः॥२७॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। कृशो भूत्वा स्वयमेव नश्यतीति भावः। यतोऽस्यास्त्रस्यान्यदस्त्रं निवर्तकं नास्त्यतो हेतोः॥२८॥ ❀ ❀ फाल्गुनः फाल्गुनी-नक्षत्रजातोऽर्जुनः, ततश्चार्जुनकृतब्रह्मास्त्रप्रयोगोत्तरञ्च॥२९-३०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवान्सर्वज्ञ आह वेत्थेति द्वाभ्याम्। प्राणबाध उपस्थिते सति द्रोणपुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी, तेन प्रदर्शितं प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमिदं तेजो वेत्थ जानीहि। असौ द्रोणपुत्रः संहारं प्रयुक्तब्रह्मास्त्रोपसंहारं न वेद न जानाति॥२७॥ ❀ ❀ तर्हि कथमिदमुपसंहर्तव्यमित्यत्राह नेति। अस्य द्रोणपुत्रप्रदर्शितस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रत्यवकर्षकं प्रतिभटमस्त्रं ततोऽन्यतमं किंचिदपि न विद्यतेऽतोऽस्त्रज्ञः ब्रह्मास्त्रप्रयोगोपसंहाराभिज्ञस्त्वमस्त्रतेजसा ब्रह्मास्त्रतेजसैवोन्नद्धमुद्रिक्तमस्त्रतेजः ब्रह्मास्त्रतेजो जहि त्वमपि ब्रह्मास्त्रेणैव तदभिभावयेत्यर्थः॥२८॥ ❀ ❀ इत्थं भगवता प्रोक्तमस्त्रसंहारोपायं श्रुत्वा परवीरहा फाल्गुनोऽर्जुनः अप आचम्य तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मास्त्राय प्रतिभटं ब्राह्ममेवास्त्रं संदधे प्रयुयोज॥२९॥ ❀ ❀ ततस्तयोरुभयोरस्त्रयोस्तेजसी शरैर्व्याप्ते अन्योन्यं संहत्य संगत्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्यावेष्ट्यार्कवह्नी इव ववृधाते वृद्धिं गते॥३०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यत्तेजः तदिदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं वेत्थेत्यन्वयः। कीदृशं प्राणबाधे जीवाधिष्ठितदेहनाशे उपस्थिते आसन्ने सति प्रदर्शितं, प्राणबाध इत्येतत्कुतो वाऽवगतमिति तत्राह नेति। असौ द्रौणिः अस्य अस्त्रस्य संहारं न वेद यस्मादतो ज्ञायते प्राणबाधे मुक्तमिति॥२७॥ ❀ ❀ अस्त्राणामन्यतमं किंचिदस्त्रमस्य प्रत्यवकर्षणं प्रतीकारसमर्थं निवर्तकं न हि। अतोऽस्त्रज्ञः विसर्गोपसंहार-पूर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रतेजसा उन्नद्धमुद्धतमस्त्रतेजो जहीत्यन्वयः। हिशब्दो हेतौ॥२८॥ ❀ ❀ परेषां शत्रूणां संबंधिनो वीरान् हंतीति परवीरहा शत्रुवीरानिति वा, तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य॥२९॥ ❀ ❀ उभयोः शरसंवृते तेजसी अन्योन्यं संहत्य संघट्टनं कृत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्यार्कवह्निवत् ववृधाते इत्यन्वयः॥३०॥

अस्मिन्पद्यार्थे क्रमसंदर्भो न।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रदर्शितमिति दृष्ट्वैव किं न परिचिनोषि किं मां पृच्छसीति भावः। संहारमस्योपसंहारं न वेद तर्हि कथमेतत् प्रयुक्त-वानित्यत आह प्राणबाध इति॥२७॥ ❀ ❀ तर्हि वारुणास्त्रादिना वह्निमुपशमयामीति चेत्तत्राह न ह्यस्येति प्रत्यवकर्षणं निवर्त्तकं तस्मात्त्वम् अस्त्रतेजसा स्वप्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसैव ब्रह्मास्त्रतेजो जहि यतोऽस्त्रज्ञोऽसि॥२८॥ ❀ ❀ तं श्रीकृष्णं ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रं निवर्त्तयितुम्॥२९॥ ❀ ❀ उभयोः ब्रह्मास्त्रयोस्तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववृधाते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यथा प्रलये संकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्च ताविव॥३०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अस्य ब्रह्मास्त्रस्य अन्यतमतोऽन्यतमं प्रत्यवकर्षणं निवारकं नहि अतोऽस्त्रतेजसा ब्रह्मास्त्रतेजसैव॥२८॥ ❀ ❀ तं श्रीकृष्णम्॥२९॥ ❀ ❀ उभयोरस्त्रयोः शरसंवृते तेजोमयशरसंयुक्ते तेजसी अन्योन्यं संहत्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्य प्रलयेऽर्कवह्निवत् ववृधाते अवर्धेतामित्यन्वयः॥३०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भगवानाह वेत्थेति। गुरुपुत्रत्वाद् गुरुणा ब्रह्मास्त्रमस्मै दत्तं तदस्त्रं मत्तस्त्वं वेद तदेवेदमिति तु जानीहि। ननु ब्रह्मा-स्त्राण्यपि बहूनि दृष्टानि प्रयुक्तानि च, कदाचिदपि नैवं दृष्टमिति च तत्राह नैवासौ वेद संहारमिति। अतः अनभिज्ञेन प्रयुक्तत्वात् सर्वतोमुखमायाति। तर्हि कथं प्रयुक्तवान् तत्राह प्राणकृच्छ्रे उपस्थित इति यावद्। द्वयमपि भिन्नं भिन्नं वाक्यम्॥२७॥ ❀ ❀ तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह नह्यस्येति, ब्रह्मास्त्रे ब्रह्मास्त्रमेव प्रयोक्तव्यं नान्यत्तत्प्रतीकारमर्हति। अतः अस्त्रज्ञो भवान् उन्नद्धं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि, त्वयापि प्रयुक्तमेतादृशमेव तेजो भविष्यति, येनास्य प्रतीकारः स्यादिति॥२९॥ ❀ ❀ एवं भगवतोक्ते यदासीत्तदाह श्रुत्वेति, परवीरहेति सामर्थ्यं तं परिक्रम्येति कार्यसिद्धिः। अस्य ब्रह्मास्त्रस्य पूर्वब्रह्मास्त्रनिवर्त्तकत्वमेव, नतु प्रयोक्तृघातकत्वं तदुक्तं ब्राह्मायेति॥३०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

श्रुत्वा भगवतेत्यत्र । प्रयोक्तृघातकत्वमिति । प्रथमत्रह्मास्त्रप्रयोक्तृद्रौणिघातकत्वम् ॥ २९ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं संस्तुतः पृष्टश्च भगवानुत्तरमाह–वेत्थेति द्वाभ्याम् । इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं तेन च प्राणबाधे उपस्थिते प्राप्ते सति प्रदर्शितं प्रयुक्तं केवलं, न तु तत्प्रयोगे कुशलः । यतोऽसावुपसंहारं न वेद न जानाति, त्वं तु वेत्थ जानासि ॥ २७ ॥ ❋ ❋ तर्हि मया किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह–नहीति । हि यस्मादस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रत्यवकर्शनं कृशत्वापादकं प्रतिभटमस्त्रं ततोऽन्यतमं किञ्चिदपि वास्यत उन्नद्धमुद्रिक्तमपि ब्रह्मास्त्रतेजः स्वप्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा जहि उपसंहर, हि यस्मात्त्वमस्त्रज्ञो ब्रह्मास्त्रप्रयोगोपसंहाराभिज्ञोऽसीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❋ ❋ भगवता प्रोक्तमस्त्रोपसंहारोपायं श्रुत्वा फाल्गुनः अर्जुनः अपः स्पृष्ट्वाऽऽचमनं कृत्वा कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वदेवदेवं मङ्गलरूपं तं श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रोपसंहाराय ब्राह्ममस्त्रं सन्दधे प्रयुयोजेत्यन्वयः । तस्य ततो भयं नासीद्युद्धेनैकदानुभूतत्वादिति सूचयन्नाह–परवीरहेति । परेषां शत्रूणां वीरान् योधान् हन्तीति तथा ॥ २९ ॥ ❋ ❋ ततस्तयोरुभयोरस्त्रयोस्तेजसी शरैर्व्याप्ते अन्योन्यं संहत्य सङ्गत्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमन्तरिक्षं चावृत्य आवेष्ट्य ववृधाते इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह–अर्कवह्निवदिति, प्रलये यथा सङ्कर्षणमुखाग्निरुपरि श्रितोऽर्कश्च संहत्य वर्द्धते तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्‌ने कहा—अर्जुन ! यह अश्वत्थामाका चलाया हुआ ब्रह्मास्त्र है। यह बात समझ लो कि प्राण-संकट उपस्थित होनेसे उसने इसका प्रयोग तो कर दिया है, परन्तु वह इस अस्त्रको लौटाना नहीं जानता ॥ २७ ॥ ❋ ❋ किसी भी दूसरे अस्त्रमें इसको दबा देनेकी शक्ति नहीं है। तुम शस्त्रास्त्र-विद्याको भलीभाँति जानते ही हो, ब्रह्मास्त्रके तेजसे ही इस ब्रह्मास्त्रकी प्रचण्ड आगको बुझा दो ॥ २८ ॥ ❋ ❋ सूतजी कहते हैं—अर्जुन विपक्षी वीरोंको मारनेमें बड़े प्रवीण थे। भगवान् की बात सुनकर उन्होंने आचमन किया और भगवान्‌की परिक्रमा करके ब्रह्मास्त्रके निवारणके लिये ब्रह्मास्त्रका ही सन्धान किया ॥ २९ ॥ ❋ ❋ बाणोंसे वेष्टित उन दोनों ब्रह्मास्त्रोंके तेज प्रलयकालीन सूर्य एवं अग्निके समान आपसमें टकराकर सारे आकाश और दिशाओंमें फैल गये और बढ़ने लगे ॥ ३० ॥

दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान् प्रदहन्महत् । दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥
प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् । मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥
तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् । बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥
शिबिराय निनीषन्तं दाम्ना[1] बद्ध्वा रिपुं बलात् । प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षणः ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तयोः द्रौणिफाल्गुनयोः । तेन दह्यमानाः सांवर्तकं प्रलयाग्निम् अमंसत मेनिरे ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ लोकानां व्यतिकरं व्यत्ययं नाशमित्यर्थः । वासुदेवस्य मतं च आलक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ गौतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतम् । अमर्षेण कोपेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सः, निष्कृपत्वे दृष्टांतः–पशुं यथेति । तस्य बंधनं धर्म इत्यत्र दृष्टांतः–यथा याज्ञिकः पशुमिति । रशनया रज्ज्वा बध्नाति ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ शोकरोषादियुक्तस्यापि अर्जुनस्य धर्मनिष्ठाख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह षड्भिः–शिबिराय राजनिवेशाय नेतुमिच्छंतमर्जुनं प्रकुपित इवेति ॥ ३४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दृष्ट्वेति । प्रदहत् प्रदग्धुमारभमाणम् । दह्यमाना दग्धुमारभ्यमाणाः, "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति लट् ॥ ३१ ॥ इत्यर्थ इति "अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषंगयोः । समूहनाशयोर्देशे योगराजकरे क्रुधि" इति कोशाद्व्यतिकरेण नाशो ग्राह्य इति भावः । मतं चेति । प्रथमं भगवतास्त्रप्रतिघातनमात्रं समादिष्टं न तु संहरणम् । तत्र नूनं परास्त्रं न संहर्तुं शक्यमिति स्वशस्त्रेणैक्यं विधाय संहरणाभिप्रायेण । तत्तु तदाज्ञामात्रेण कृत्वापि पश्चात्प्रयुत ताभ्यां वृद्धाभ्यामुपद्रवे सति स्थगितायमानमर्जुनं प्रति संहारोनुमत इति भावः ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ ततोऽस्त्रद्वयसंहारोत्तरम् । "रज्ज्वां वै रशना क्षुद्रघण्टिकाजिह्वयोरपि" इति कोशात् ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ "स्कंधावारे तु शिबिरम्" इत्यभिधानात्सेनानिवेशस्थानं स्कंधावारः । अरुणेक्षण इत्यनुक्त्वांबुजेक्षण इत्युक्ते बहिरेव प्रकुपित इत्यभिप्रायेण स्वामिचरणैः प्रकुपित इवेत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

---

१. प्रा० पा०—रज्ज्वा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किंच ततस्त्रींल्लोकान्प्रदहत्तयोर्द्रौण्यर्जुनयोरस्त्रतेजसोः तत्प्रयुक्तास्त्रतेजो दृष्ट्वा तेन दह्यमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्तकं प्रलयाग्निममंसतामन्यंत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ लोकव्यतिकरं लोकोपमर्दनरूपं प्रजोपद्रवं वासुदेवस्य मतमभिप्रायं चालक्ष्यार्जुनः द्वयं ब्रह्मास्त्रद्वयं संजहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तत आसाद्य समीपमेत्य दारुणमुग्रं गौतम्या द्रोणपत्न्याः कृप्याः सुतं द्रौणिममर्षेण क्रोधेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सोऽर्जुनस्तरसा बलेन ववंध यथा रज्ज्वा पशुं तद्वत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ रिपुं द्रौणिं बलाद्रज्ज्वा वद्ध्वा शिबिराय राजनिवेशमयं शिविरं प्रति निनीषंतं नेतुमिच्छंतमर्जुनं भगवानंवुजेक्षणः कृष्णः प्रकुपित आह धर्मपरीक्षार्थमिति भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सांवर्तकं प्रलयकालीनदाहम् अमंसत न्यरूपयन् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ व्यतिकरो नाशः, अस्त्रोपसंहारलक्षणं वासुदेवमतम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ गौतमीसुतं कृपीपुत्रं रशनया रज्ज्वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शिविराय स्कंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेति यावत्, निनीषंतं नेतुमिच्छंतम् ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दृष्ट्वेति प्रदहत् दग्धुमारभमाणम्। दह्यमानाः दग्धुमारभ्यमाणाः। 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वे'ति पाणिनिसूत्रम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मतं चेति। प्रथमं श्रीभगवतास्त्रप्रतिघातनमात्रं समादिष्टं न तु संहरणम्। तच्च नूनं परास्त्रं न संहर्तुं शक्यमिति स्वशस्त्रेणैक्यं विधाय संहरणाभिप्रायेण। तत्तु तदाज्ञामात्रेण कृत्वापि पश्चात् प्रत्युत ताभ्यां वृद्धाभ्यामुपद्रवे सति स्थगितायमानमर्ज्जुनं प्रतिसंहारोऽनुमत इति भावः ॥ ३२–३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तयोर्द्रौण्यर्ज्जुनयोः सांवर्त्तकं प्रलयाग्निम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ लोकानां भूरादीनां व्यतिकरं नाशम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ . गौतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शोकरोपादियुक्तस्याप्यर्ज्जुनस्य लोके धर्म्मनिष्ठाख्यापनाय प्रकर्षेणाह पञ्चश्लोकीम्-अरुणेक्षण इत्यनुक्त्वा अम्बुजेक्षण इत्युक्ते बहिरेव प्रकुपित इति गम्यते ॥ ३४–३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तयोर्द्रौण्यर्जुनयोः अमंसत मेनिरे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रजाया उपप्लवमुपद्रवं लोकानां व्यतिकरं संहारं वासुदेवस्य मतमभिप्रायं चालक्ष्यास्त्रद्वयं संजहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ गौतमवंशात् शरद्वतो जाता गौतमी कृपी तस्याः सुतम् तरसा बलेन ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शोकाद्याविष्टस्याप्यर्ज्जुनस्य धर्मपरीक्षार्थं भक्तप्रियो भगवान् शिविराय सेनानिवेशस्थानाय रिपुं निनीषंतं नेतुमिच्छंतमाह ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तयोर्यज्जातं तदाह संहृत्येति उभयोस्तेजसी अन्योन्यं संहृत्य मूलदार्ढ्याय शरयोः संवेष्टिते भूत्वा द्यावापृथिव्यौ अंतरिक्षं चावेष्टय सांवर्तकं सूर्यसंकर्षणमुखानलवत् सर्वनाशार्थं ववृधाते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एतयोर्निवृत्तौ हेतुमाह दृष्ट्वास्त्रतेज इति। मिलितत्वादेकवचनं प्रजा दक्षादयः, अन्येऽपि भगवत्सांनिध्यात्। अतः परमनुपसंहारे प्रलयो भविष्यतीति भगवदभिप्रायं च ज्ञात्वा लोकानां नाशं भूरादीनां च सर्वोपकारार्थं एकगुरुत्वात् द्वयमात्मन्येवोपसंहृतमित्याह संजहारेति संजहार उभयोस्तेजसी शरसंवृते आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवदिति पूर्वोक्तदाहलक्षणं, चकारात् स्वस्यापि तेजोलाभात् भगवतः संबंधादप्येतन्मतमित्याह वासुदेवेति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ततः स्वस्मिन् तेजोद्वयसंक्रमणानंतरं आसाद्य निकटे गत्वा दूराद्दारुणपाशादिभिर्बंधनेन महान् क्लेशो भवतीति तरसा शीघ्रं प्रतिक्रियामवसराय दारुणमिति बंधने हेतुः, मरणशापं मारणं वा ईश्वरभजनादिना वा कुर्यादिति। ननु गुरुपुत्रं कथं बबंध तत्राह गौतमीसुतमिति। नायं गुरोः सम्मतः पुत्रः, गौतमी तस्य माता गौतमवंशोत्पन्नत्वात्। अनेन पुत्रस्नेहसंबद्धभार्याप्रार्थनया राजसंबंधो मरणं सूचितं अमर्षताम्राक्ष इति अनेन ब्रह्मण्यादयो न स्फुरिताः, अवश्यं बंधनीय इति दृष्टांतमाह पशुमिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ नहि पराजितः शत्रुः अबध्वा त्यक्तुं शक्यते। रशनया बन्धनं ध्वजस्तम्भे चेति नीत्वा च परोक्षमारणं च तदभिप्रेतं तस्य शिविरे नयनमनुचितमिति भगवान्निषेधयति शिविरायेति। सर्प इवायं न स्प्रष्टव्यः स्पृष्टश्चेन्मारणीय एव अपकृतस्तु सर्वथा मारणीयः। तत्र गते च मरणं भविष्यति भगवान्निषेधयति शिविरायेति। अतोऽत्रैव मारणीय इत्यभिप्रायेणाह नीतिकार्यविचारे मारणीयः धर्मविचारे बन्धनीयोपि न, रिपुश्च गृहे न नेयः बलाच्च न नेयः, तत्र असावधाने किंचिदपकुर्यादिति शिविरं कटकोत्तरणस्थानं, भगवानिति सर्वमारकत्वं सूचितम्, अम्बुजेक्षण इति भक्तरक्षकत्वं सूचितं, तस्मादेतद्वधे सर्वं सुस्थमिति नो चेद्बहु कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

प्रजोपप्लवमिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति अतः परमित्यादि । उपसंहृतमिति । अर्जुनेनेति शेषः । स्वस्यापीति । दाहलक्षणमिति शेषः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तत आसाद्येति श्लोकं व्याकुर्वते तत इत्यादि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शिबिरायेत्यत्र सूचितमिति । कालरूपत्वात्सूचितम् ॥ ३४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततस्त्रींल्लोकान् प्रदहन्महत् तयोर्द्रौण्यर्जुनयोरस्त्रतेजो दृष्ट्वा तेन च दह्यमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्त्तकं प्रलयाग्निममंसतामन्यन्त ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ लोकव्यतिकरं भूरादिलोकोपमर्दनं तमेव प्रजोपप्लवं प्रजानामुपद्रवं च वासुदेवस्य कृष्णस्य मतम्, अतः परमनुपसंहारे प्रलयो भविष्यत्यत उपसंहरेत्यभिप्रायं चालक्ष्य अर्जुनो ब्रह्मास्त्रद्वयं सञ्जहार उपसंहृतवानित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ततस्तेन उपसंहारानन्तरं अमर्षेण पुत्रवधादितत्कर्मासहनेन ताम्रे रक्ते अक्षिणी यस्य सोऽर्जुनः तरसा वेगेन गौतमीसुतं गौतमवंशजातायाः कृप्याः पुत्रम् अश्वत्थामानमासाद्य समीपं गत्वा बबन्धेत्यन्वयः । एवं बन्धने बालवधात्तस्य क्रौर्यं हेतुं सूचयन् विशिनष्टि-दारुणमिति । ननु गुरुपुत्रस्य तस्य बन्धनमधर्म एव, तत्कथं कृतवानित्याशङ्क्यातताय्त्विात्तस्य बन्धनं धर्म एवेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह-पशुमिति, याज्ञिकः पुरुषो रशनया रज्ज्वा यथा पशुं बध्नाति तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दाम्ना रज्ज्वा रिपुं बलाद्बद्ध्वा शिबिराय कटकोत्तरणस्थानाय निनीषन्तं नेतुमिच्छन्तम् अर्जुनं प्रति प्रकुपितो भगवान् प्राहेत्यन्वयः । प्रकोपस्तूपर्येव, अन्तस्तु कृपापूर्ण इति सूचयन् अरुणेक्षण इति विहायाह-अम्बुजेक्षण इति ॥ ३४ ॥

हिन्दी अनुवाद

तीनों लोकोंको जलानेवाली उन दोनों अस्त्रोंकी बढ़ी हुई लपटोंसे प्रजा जलने लगी और उसे देखकर सबने यही समझा कि यह प्रलयकालकी सांवर्तक अग्नि है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उस आगसे प्रजाका और लोकोंका नाश होते देखकर भगवान्‌की अनुमतिसे अर्जुनने उन दोनोंको ही लौटा लिया ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अर्जुनकी आँखें क्रोधसे लाल-लाल हो रही थीं । उन्होंने झपटकर उस क्रूर अश्वत्थामाको पकड़ लिया और जैसे कोई रस्सीसे पशुको बाँध ले, वैसे ही बाँध लिया ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अश्वत्थामाको बलपूर्वक बाँधकर अर्जुनने जब शिविरकी ओर ले जाना चाहा, तब उनसे कमलनयन भगवान् श्रीकृष्णने कुपित होकर कहा-॥ ३४ ॥

मैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि । योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् । प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥
स्वप्राणान् यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः । तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥
प्रतिश्रुतं च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम । आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनागसो निरपराधान् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ रिपोरपि सुप्तस्य बालस्य च वधो न धर्म इत्यन्यार्थैर्दर्शयति-मत्तमिति । मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तम् अनवहितम् । उन्मत्तं ग्रहवावादिना । जडम् अनुद्यमम् । प्रपन्नं शरणागतम् । विरथं भग्नरथम् ॥ ३६ ॥ तद्वधो दंडरूपः तस्यैव श्रेयः पुरुषार्थः । यद्यतः दंडप्रायश्चित्तरहितात् दोषात् स पुमानधो यातीति । तथा च स्मरंति-"राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥" इति ॥ ३७-३८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पार्थेति । पृथाया मत्पितृभगिन्याः पुत्रत्वात्तव ममापि तव दुःखेन दुःखमत इमं मा रक्षेति भावः । यद्वा पृथाया अस्मद्वंशजायाः पुत्रेण त्वया ब्रह्महत्या कर्तुं नोचितेति गूढोभिप्रायः । शयाना भुंजते यवना इतिवत्सुप्तानीति । न हि शयानैर्निद्राग्रस्तैर्भोक्तुं शक्यते किं तु शयनोद्यता एव भुंजत इत्यर्थः । तथा सुप्तान् स्वप्तुमुद्यतान् सुप्तमस्ति कर्त्तव्यत्वेन येषामिति मत्वर्थीयाच्चायमर्थो लभ्यः । अन्यथा महाभारतश्रुततत्कर्तृकयुद्धश्रुतिविरोधः स्यात् । बालकानिति । शिष्यपुत्रत्वेन बालकवत्पालनीयात्र वधार्हानित्यर्थः, न तु ते बालका महाभारते तेषामतिशौर्यैत्वश्रवणात् । यद्वा बलमेव बालं तेन कायन्ति युद्धे गर्जंतीति बालकाः । यद्वा बलानां सेनानां समूहो बालं, तत्किरंति विक्षिपंति कृण्वंति हिंसंतीति वा बालकाः । "कॄ विक्षेपे, कृ हिंसायां" चेत्युभयोर्डप्रत्यये रूपम् । तेन महारथा इत्यर्थः । अत्र तीर्थेन "अनागसं प्रसुप्तं च बालकं हन्ति यो नरः । स खंडशो विधातव्य इत्येवं मनुरब्रवीत्"

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति श्लोकोपि प्रमाणितः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मद्यादिना धत्तूरकादिग्रहः । अनवहितमसावधानम् । ग्रहः पिशाचादिर्वातो रोगः । आदिनेष्टवियोगादिग्रहः । बालं दिग्देशादिज्ञानशून्यम् । जडं विवेकशून्यं वा भीतं युद्धमार्गादपसृतम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ खल इंद्रियारामः । अघृणो निर्दयः । दंडस्य श्रेयस्त्वे प्रमाणमाह-तथा चेति । स्मरंति भृग्वादय इति शेषः । स्पष्टार्था स्मृतिः ॥ ३७ ॥ प्रतिज्ञा च रक्षणीयेत्याह-प्रतिश्रुतं चेति । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । पांचाल्यै द्रौपद्यै । हे मानिनीति यथा त्वं प्रसन्ना स्यास्तथा ते मानं करिष्यामीति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवाह नैनमिति पंचभिः । हे पार्थ इमं ब्रह्मबंधुं त्रातुं जीवयितुं नैवार्हसि, किंतु जहि "आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्नि"ति स्मृतेरिति भावः । तदेवाह योसौ ब्रह्मबन्धुर्निशि बालकांस्तत्रापि सुप्तानवधीत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ धर्मवित्पुमान्मत्तादिरूपं रिपुं न हन्ति, एवं तु धर्मस्थितिरित्यर्थः । तत्र मत्तं मधुना प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तं पित्तादिना जडं केवलमज्ञम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ योऽघृणः निष्कृपावानत एव खलो दुरात्मा यः पुमान्परेषां प्राणैः स्वप्राणान्प्रपुष्णाति तस्य वधस्तस्यैव श्रेयस्करः । अन्यथामनरकादकृतप्रायश्चित्ताद्दोषात्पुमानधः नरके पतति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किंच मम शृण्वतः सतो भवता पांचाल्यै द्रौपद्यै प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं किमिति हे मानिनि यस्तव पुत्रहन्ता तस्य शिर आहरिष्यामीति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे पार्थ ब्रह्मबन्धुं ब्राह्मणाधममेनमश्वत्थामानं त्रातुं नार्हसि, किन्तु योसौ निशि रात्रौ सुप्तान् बालकान् अवधीदितीमं जहि हनेत्यन्वयः । अनागसः अकृतापराधान् तत्राश्वत्थाम्नो वध्यत्वे अनागस्त्वं सुप्तत्वं बालकत्वमिति हेतुत्रयमनादृत्य तद्धननं कारणमिति ज्ञातव्यम् "अनागसं प्रसुप्तं च बालकं हन्ति यो नरः । स खंडशो विधातव्य इत्येवं मनुरब्रवीदि"ति स्मृतेः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ रिपुणा नैते हन्तव्या इत्याह मत्तमिति । मत्तं मद्यादिपानेन मदांधं प्रमत्तं विस्मृतिमन्तम् उन्मत्तं ग्रहग्रस्तं जडं स्वतो विवेकज्ञानशून्यं सुप्तं निद्रितं बालं विशेषानभिज्ञं स्त्रियं बाल्ये तारुण्ये वार्धके च पराधीनवृत्तिं प्रपन्नं शरणागतं विरथं रथादिसाधनरहितम् । विपथं युद्धमार्गादपक्रांतमिति केचित् पठित्वा व्याचक्षते तद्वयचलनयोरिति धातोः भीतं चलितं युद्धमार्गादपसृतमित्यनेन पुनरुक्तं नच कम्पितार्थत्वं पाठविरोधादतोतुपासितगुरुचरणैरुत्प्रेक्षितमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ खल इन्द्रियारामः अघृणः दयारहितः तद्वधः तस्य हिंरुकस्य हननं श्रेयः साधु, कुतः येषां हिंसादिदोषादधो नरकं यातीति यस्मात्तस्मादिति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ प्रतिज्ञा च रक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुतमिति हे मानिनि मानार्हे ! यस्ते तव पुत्रान् हतवान् तस्य शिर आहरिष्य इति मम शृण्वतः सतः पांचाल्यै द्रौपद्यै प्रतिज्ञातं च यस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्मत्तं ग्रहवातादिना ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तद्वधो दंडरूपस्तस्यैव श्रेयः । तथा च स्मरन्ति–"राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृतिनो यथे"ति । अन्यथा यद्यतो दोषात् ॥ ३७–३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तं धनादिना । उन्मत्तं ग्रहादिना । जडं पूर्वबुद्धिकापराधवर्जितम् । तत्र द्रौणिः सुप्तघ्नः ॥ ३५–३६ ॥ तद्वधस्तस्यैव श्रेयः । तथा च स्मृतिः "राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृतिनो यथे"ति । यद्यतः राजदण्डादिप्रायश्चित्तरहिताद्दोषादधो नरकम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ पांचाल्यै द्रौपद्यै ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तदेवाह नैनमिति । पृथासम्बन्धिनी भक्ता चेति तथा वचनं मारणेऽपि दोषाभावे हेतुद्वयमाह ब्रह्मबन्धुरिति अवधीदिति पित्रादिभिरपकृते अनपराधिनः पुत्रस्य बद्ध्वा नयनमुचितं न मारणं सुप्तस्य कस्यापि मारणमनुचितं निशि चौर एव मारयति न साधुः । बालकास्तु सर्वेषामेव अवध्याः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विचारेणास्य वध्यतां वक्तुं वध्यावध्यनिर्णयमाह मत्तमिति । शत्रवोपि दशविधा अवध्याः, मत्तो मदिरादिना प्रमत्तः असावधान उन्मत्तः पिशाचादिभिः जडः स्वभावतः । अयं तु दशानां नान्यतमः तस्माद्वध्यः, किंच सुप्तबालयोर्वधात् अधर्मयोद्धा ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ नन्वस्य भवत्वधर्मः, अयं कथं वध्यः ? ब्राह्मणशरीरस्य पुरुषार्थसाधकत्वात् तस्मादस्य सर्वपुरुषार्थवधे स्वस्याधर्म इति तत्राह स्वप्राणानिति । यदयं न वध्यते तत्र को हेतुः प्रमाणनिषेधस्तु नास्ति "जिघासन्तं जिघांसीयादि"ति । ब्राह्मणे धर्मः प्रतिष्ठित इति यद्यवध्यः तदास्मिन् धर्मो नास्ति, दयया चेदवध्यः तदैतद्वधे बहूनां प्राणिनां जीवनं भवति । अवधे त्वस्यैव कश्चन देहादिना उपकारो भविष्यतीति तदपि नास्ति तदाह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति प्राणापानैर्जीवनं यस्यं तत्र प्राणैः प्राणजीवनमुक्तं धर्मे तु युक्तम् उभयतारकत्वात् अवश्यमेकस्य ब्राह्मणस्य संक्षये स्वस्यैव युक्तः धर्म्यात् तत्रापि प्रकर्षेण पोषणमयुक्तं बालानपि यो हन्ति स अघृणः घृणा कृपा तद्रहितः, खलः सूचकः पिशुन इति यावत्, तस्मात् दुष्टवधः स्वधर्मः, तस्यापि दुष्टशरीरे गते शरीरांतरेण धर्मो भवतीति पूर्वजीवनस्याधर्मैकसाधनत्वात् ॥ ३७ ॥ किंच महतां प्रतिज्ञापालनं महान् धर्मः, त्वया च प्रतिज्ञातमित्याह प्रतिश्रुतमिति अर्थतोयमनुवादः 'आहरिष्य' इति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स्वप्राणानित्यत्र । प्राणाप्राणैर्जीवनमित्यत्र प्राणापानैरिति पाठो भाति । यस्य तत्रेत्यादि । यस्य पुंसस्तत्र तयोः प्राणापानयोः जीवनहेत्वोर्मध्ये प्राणैः प्राणजीवनं तदयुक्तमित्यर्थः । ननु नेदमयुक्तं यागे व्यभिचारादित्यत आहुः धर्मे त्वित्यादि । उभयतारकत्वादिति । 'सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती' ति तैत्तरीये श्रवणेन तस्या हिंसायाः कर्तृपशुतारकत्वादित्यर्थः । युक्त इति । प्राणसङ्क्षय इति शेषः । धर्म्यादिति धर्मजनकायुद्धात्, तथा च युद्धेन मारणीय इत्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भगवद्वाक्यान्येव दर्शयति–मैनमिति पञ्चभिः । तव हितमेव वदामि पैतृष्वस्रेयत्वादिति सूचयन्सम्बोधयति–हे पार्थेति । एनं त्रातुं जीवयितुं मैवार्हसि किन्त्विमं जहि । ब्राह्मणः कथं हन्तव्य इत्याशङ्क्याह–ब्रह्मबन्धुमिति, ब्राह्मणत्वेप्याततायिनमित्यर्थः । तथा चैतद्वधस्य 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति विहितत्वान्न दोष इति भावः । आततायित्वमेव दर्शयति–य इति । योऽसावनागसो निरपराधान्निशि सुप्तान् बालकानवधीदित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्वहं धर्मज्ञ एनं कृतापराधं रिपुमपि कथं हन्यामित्याशङ्क्य धर्मवित् मत्तादिदशविधान् रिपून्न हन्ति, अस्य तु तद्व्यतिरिक्तत्वान्नास्य वधे कश्चिद्दोष इत्याह–मत्तमिति । यद्वा नन्वेवमेकदापराधे ज्ञातेऽपि धर्मज्ञत्वादस्य वधे धर्महानिप्रसङ्गेन तद्दोषो मम स्यादित्याशङ्क्य धर्मविन्मत्तादिदशविधान् रिपून्न हन्ति, अयं तु बालान् हतवानतो न धर्मवित् । अतो नास्य वधे दोषः कश्चिदित्याशयेनाह–मत्तमिति । तत्र मत्तं मद्यादिना विवशम्, प्रमत्तं कार्यान्तरासक्त्याऽनवहितम्, उन्मत्तं पिशाचादिभिरुपद्रुतम्, जडं स्वभावतो मूर्खम्, प्रपन्नं शरणागतं तवास्मीति वादिनम्, विरथं भग्नरथम्, भीतं भयेन पलायमानं विलीनं च ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तथापि ब्राह्मणशरीरस्य पुरुषार्थसाधकत्वात् तद्वधे सर्वपुरुषार्थनाशान्ममाधर्मः स्यादित्याशङ्क्याह–स्वप्राणानिति । यः खलस्तस्य वधो दण्डरूपत्वात्तस्यैव श्रेयः पुषार्थसाधकः । यत् यस्माद्दोषाद्दण्डप्रायश्चित्तादिरहितात् परपीडाजनितात् पापात् स पापी पुमानधो नरकं यातीत्यन्वयः । तथा च स्मृतिः–'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथा' इति । कोऽसौ खल इत्यपेक्षायामाह–यः परेषां प्राणैः प्राणसङ्कटैः हिंसाभिः स्वप्राणान् पुष्णातीति । कथमेवं परपीडायां प्रवृत्तिर्दयारूपप्रतिबन्धकसद्भावादित्याशङ्क्याह–अघृण इति, घृणा दया तद्रहित इत्यर्थः । यद्वा तद्वधस्तस्य खलस्य वधस्तस्य हन्तू राज्ञः श्रेयः । कथं ? यद्दोषाद्यस्य खलस्य दोषात्पापात्पुमान् राजा अधो नरकं याति 'स्तेनो राजनि किल्बिषम्' इत्यादिवचनात् । शेषं समानम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स्वप्रतिज्ञापालनार्थमप्यस्य वध उचितोऽन्यथा तव प्रतिज्ञाहानिलक्षणो दोषः स्यादित्याशयेनाह–प्रतिश्रुतमिति । हे मानिनि यस्ते पुत्रान् हतवांस्तस्य शिरस्ते तुभ्यमहमाहरिष्ये आनेष्यामीति मम शृण्वत एव सतो भवता पाञ्चाल्यै द्रौपद्यै प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं तदपि तद्वधं विना कथं सिद्ध्येदिति शेषेणान्वयः ॥ ३८ ॥

हिन्दी अनुवाद

'अर्जुन ! इस ब्राह्मणाधमको छोड़ना ठीक नहीं है, इसको तो मार ही डालो । इसने रातमें सोये हुए निरपराध बालकोंकी हत्या की है ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ धर्मवेत्ता पुरुष असावधान, मतवाले, पागल, सोये हुए, बालक, स्त्री, विवेकज्ञानशून्य, शरणागत, रथहीन और भयभीत शत्रुको कभी नहीं मारते ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ परन्तु जो दुष्ट और क्रूर पुरुष दूसरोंको मारकर अपने प्राणोंका पोषण करता है, उसका तो वध ही उसके लिये कल्याणकारी है; क्योंकि वैसी आदतको लेकर यदि वह जीता है तो और भी पाप करता है और उन पापोंके कारण नरकगामी होता है ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ फिर मेरे सामने ही तुमने द्रौपदीसे प्रतिज्ञा की थी कि 'मानवती ! जिसने तुम्हारे पुत्रोंका वध किया है उसका सिर मैं उतार लाऊँगा' ॥ ३८ ॥

तदसौ वध्यतां पाप आतताय्यात्मबन्धुहा । भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः । नैच्छद्धन्तुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥

अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः । न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥

तथाऽऽहृतं पशुवत् पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ।
निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यद्यपि चोदितः । तथापि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं पुत्रहंतारमपि । यतः महान् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ गोविंदः प्रियः सारथिः यस्य सः । आत्मजान् शोचंत्यै ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तथा परिभवेन आहृतमानीतम् । कर्मणः जुगुप्सितेन दोषेण अवाङ्मुखम् । अपकृतम् अपकारिणम् । कृपया निरीक्ष्य । वामः शोभनः स्वभावः यस्याः सा ॥ ४२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

यद्यतोसौ पापस्तत्तस्माद्वध्यतामित्यन्वयः । आत्मबंधुहा पुत्रहा "आत्मबंधुः सुतस्तोको राजीवोंगज आत्मजः" इत्यभिधानात् । वीरेति । न हि वीरैर्ब्राह्मणो हन्यत इति गूढोभिप्रायः । यद्वा वीरेणैव वैरनिर्यातनं कर्तुं शक्यं नान्येनेति भावः । कुलपांसनः कुलनिन्दाहेतुः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ धर्मं परीक्षमाणेन यद्यपि चोदितस्तदपि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं पुत्रहन्तारमपि । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । यतो महान् कृष्णस्य स्वभावाभिज्ञः । तस्य चायं स्वभावः स्वयं सर्वज्ञोपि धर्मादिनिष्ठाख्यापनाय तद्वतो भक्तान्परीक्षत इति । तत्र "मैनं पार्थार्हसि त्रातुम्" इत्यादिना वीररौद्ररसं प्रदर्श्य धर्मवन्तमर्जुनं यथा परीक्षते स्म तथा "भर्त्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मः" इत्यादिना "भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्" इत्यादिना "अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोन्तरं बहिः" इत्यादिना च कर्मज्ञानयोगौ प्रदर्श्य प्रेमवतीर्गोपीः "वरं च मत्कंचन मानवेन्द्र वृणीष्व" इत्यादिना "वरं वृणीष्व भद्रं ते कामपूरोऽस्म्यहम्" इत्यादिना च भोगैश्वर्यादीन्प्रदर्श्य भक्तिमतः पृथुप्रह्लादादीन् "दीयमानं न गृह्णन्ति" इत्यादिनाऽन्यानपि भक्तान्परीक्षाञ्चकारैवेति । तदीयसिद्धभक्ता अपि तथा परीक्षन्ते । तथा हि शुक एव षष्ठस्कन्धे पापनिस्तारार्थं पृष्टः प्रायश्चित्तमात्रमुक्त्वा परीक्षितः सिद्धान्ताभिज्ञतां नवमे श्रीकृष्णलीलां संक्षेपेणोक्त्वा लीलौत्सुक्यं द्वादशे ब्रह्मज्ञानमुपक्षिप्य भक्तिनिष्ठां परीक्षाञ्चक्रे इति न तत्र तत्र स्पष्टेर्थे तात्पर्यम् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ अथ कृष्णवाक्यश्रवणोत्तरं तमश्वत्थामानं न्यवेदयत्प्रादर्शयत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कृष्णा द्रौपदी ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र यस्मादसौ पापात्मा आततायात्मनस्तव बंधुहा कुमारघाती हे वीर भर्तुर्धृतराष्ट्रस्य विप्रियमिदं कर्म कृतवान् कुलपांसनः कुलदूषकश्चातो वध्यताम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इत्थं धर्मं परीक्षता धर्मपरीक्षार्थमेवं कृतवता कृष्णेन चोदितोऽपि पार्थोऽर्जुन आत्मजहनमपि सुतहनमपि तं गुरुसुतं द्रौणिं हंतुं नैच्छत् । यतोऽर्जुनो महान् गुरुकृतोपकाराभिज्ञः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ ततो गोविंदः प्रियः सारथिश्च यस्य सोऽर्जुनः स्वशिबिरमागत्य हतानात्मजान्प्रति शोचंत्यै द्रौपद्यै तं द्रौणिं न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तथाहृतमानीतं पशुना तुल्यं पशुवत्पाशेन बद्धं पशुर्यथा पाशेन बध्यते तद्वद्बद्धं कर्मणः स्वकृतस्य जुगुप्सितेन जुगुप्साशब्दात्स्वार्थसन्नंताद्भावे क्तः, निंदया हेतुना अवाङ्मुखमपकृतमपकारिणमर्जुनेनापकृतं वा गुरोः सुतमश्वत्थामानं निरीक्ष्य दृष्ट्वा द्रौपदी वामस्वभावा हेतुगर्भमिदं सुस्वभावत्वान्ननाम ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

"आत्मबंधुः सुतस्तोकः पुत्रोंगज उदाहृतः" इत्यभिधानादात्मबंधून् सुतान् हतवानित्यन्वयः । तस्मादसौ पापः विप्रियं तु लोकदृष्टयेति ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ❀ हरिणाऽर्जुनं प्रति द्रौणिवधप्रतिपादनमर्जुनस्य धर्मपरीक्षणाभिप्रायमेव, न तु वधाभिप्रायमिति कथनपूर्वकमर्जुनस्य भक्त्यतिशयं कथयति एवमिति । पार्थः गुरुसुतं हंतुं नैच्छदित्यन्वयः । कथंभूतः यद्यप्येवं धर्मं परीक्षता कृष्णेन चोदितः तथापि नैच्छत् कथंभूतम् आत्मानं हतवंतम् अयमपि कश्चिद्धेतुः पुनरपि कथंभूतः महान् महापुरुषः महत्त्वाद् नैच्छदिति भावः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ अथ गोविंदः प्रियश्च सारथिश्च यस्य स तथोक्तः स पार्थः स्वशिबिरमुपेत्य द्रौणिना हतानात्मजान् पुत्रान् प्रति शोचंत्यै प्रियायै द्रौपद्यै तं न्यवेदयदित्येकान्वयः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ वामस्वभावा मृदुस्वभावा चारुतरशीलेति यावत्, कृष्णा तथाहृतं तदेवाह पशुत्वात्पाशेन बद्धं कर्म जुगुप्सितेन कर्मणा लज्जयावाङ्मुखं अपकृतं पुत्रहत्ययाऽपकर्तारमपि गुरोः सुतं निरीक्ष्य कृपया ननामेत्येकान्वयः ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपकृतमिति किंचन्तम् ॥ ४०–४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

धर्म्मं परीक्षमाणेन यद्यपि चोदितः तदपि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं पुत्रहंतारमपि । यतो महान् कृष्णस्य स्वभावाभिज्ञः । तस्य चायं स्वभावः स्वयं सर्व्वज्ञोऽपि धर्म्मादिनिष्ठाख्यापनाय तद्वतो भक्तान् परीक्षते इति । तत्र 'नैनं पार्थार्हसि त्रातु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मि'त्यादिना रौद्ररसं प्रदर्श्य धर्म्मवन्तमर्ज्जुनं यथा परीक्षते स्म तथा 'भर्त्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्म' इत्यादिना 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्व्वात्मना' इत्यादिना 'अहं हि सर्व्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं वहिरि'त्यादिना च कर्म्मज्ञानयोगौ प्रदर्श्य प्रेमवतीर्गोपीः। 'वरञ्च मत् कश्चन मानवेन्द्र वृणीष्वे'त्यादिना 'वरं वृणीष्व भद्रं ते कामपूरोऽस्म्यह'मित्यादिना च भोगैश्वर्य्यादीन् प्रदर्श्य भक्तिमतः पृथुप्रह्लादादीन् 'दीयमानं न गृह्णन्ती'त्यादिना अन्यानपि भक्तान् परीक्षाञ्चकारैवेति। तदीयसिद्धभक्ता अपि तथा परीक्षन्ते। तथाहि शुक एव षष्ठस्कन्धे पापनिस्तारार्थं पृष्टः प्रायश्चित्तमात्रमुक्त्वा परीक्षितः सिद्धांताभिज्ञतां नवमे श्रीकृष्णलीलां संक्षेपेणोक्त्वा लीलौत्सुक्यं द्वादशे ब्रह्मज्ञानमुपक्षिप्य भक्तिनिष्ठां परीक्षाञ्चक्रे इति न तत्र तत्र स्पष्टेऽर्थे तात्पर्यम्॥ ४०॥ ❀ ❀ न्यवेदयत् अयं ते पुत्रहन्ता आनीत इत्युक्तवान्॥ ४१॥ ❀ ❀ तथा तेन प्रकारेण आहृतम्, आनीतं कर्म्मजुगुप्सितेन कर्म्मणो जुगुप्सया। अपकृतमिति किंवन्तम्, अपकारिणम्। कृपया निरीक्ष्य। वामः शोभनः। ननाम च उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः। सती तद्बन्धनासहत्वादियं भगवता धार्मिकत्वे परीक्षितादर्ज्जुनादपि साधुत्ववतीत्यर्थः॥ ४२-४३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भर्तुः सुयोधनस्य रात्र्यां सुप्तान्हत्वा तच्छिरश्शतशः पातनेनाप्रियं कृतवान् आत्मनस्तव बंधुहा॥ ३९॥ ❀ ❀ आत्महनं पुत्रघ्नम्॥ ४०-४१॥ ❀ ❀ तथावज्ञापूर्वकमाहृतमानीतं सुप्तवधरूपकर्मजनितदोषेणावाङ्मुखमपकृतमर्जुनेनावमानितम्। वामः सुशोभनः स्वभावो यस्याः सा॥ ४२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तस्मात् सर्वथा अयं वध्य इत्युपसंहरति तदसाविति। आत्मनः पुत्रान् तद्वं धूंश्च हंतीति स्वामिहिताचरणमपि न जातमित्याह भर्तुश्चेति। वंशे विद्यमाने तस्याप्युपकारो भवेत् कुलद्वयकलंकजननाच्च तस्मादस्य वधे कस्यापि नापकारः॥ ३९॥ ❀ ❀ तत्रैतानि वचनानि धर्मपरीक्षकाणीति सूतज्ञानात् सूत आह एवमिति। वस्तुतस्तु बंधनमेवायुक्तं धर्मं परित ईक्षिता वा ईश्वरवचनोल्लंघनाभावाय वा अर्जुनेन तथा ज्ञातमिति तदुक्तं "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति तु धर्मः, त्रयो ह्यत्र संति भगवानर्जुन अश्वत्थामा चेति, त्रिष्वप्येकैकोऽवध्यहेतुरस्ति, परीक्षा भगवति महत्त्वमर्जुने शिष्टे गुरुपुत्रत्वमिति॥ ४०॥ ❀ ❀ प्रकारांतरेण शनैर्गृहे समागमनमाह अथेति कार्यसिद्धौ हेतुपदं गोविंदेति उपसंहारेप्युक्तम्। अयं तु शत्रुहस्ते पतितो मृत एव देहस्तु बाणस्थानीयः प्रतिज्ञातं तु शिरः समानीतमिति न्यवेदयत्। शोकमध्य एतस्याः धर्मज्ञानमिति शोचंत्या इत्युक्तं भार्याहितार्थं तु मारणं तत्तयानुक्तत्वात् संदेहादत्रैव समानीतः, आज्ञायां मारणीय इति निवेदनाभिप्रायः॥ ४१॥ ❀ ❀ तस्यास्तु तथा हरणमेव अनभिप्रेतं दूरे मारणमित्याह तथा हृतमिति कर्मणि जुगुप्सितं युद्धे बालकमारणं तेन मुखाप्रदर्शनादवाङ्मुखत्वं कृष्णा द्रौपदी वामो मनोहरः स्वभावो यस्याः सर्वहितभावनात् महत्त्वबुद्धया नमनाभावेऽपि अहो कष्टं ब्राह्मण्यमेतादृशे स्थाने पतितमिति कृपया ननाम। तस्यापि तद्दुःखदूरीकरणेच्छा कृपा आश्वासनहेतुत्वान् मनस्यतथात्वम्॥ ४२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तदसावित्यत्र। आत्मन इत्यस्यार्थः पुत्रानिति। भर्तुश्चेति चकारसूचितमर्थमाहुः कुलेत्यादि। द्रोणकुले दुर्योधनकुले चेत्यर्थः। अवध्यत्वहेतुरिति। द्रौणेरवध्यत्वप्रयोजको हेतुः। तथा चैतत्त्रयं ज्ञात्वा कामतो वधोऽर्जुनेन न कृत इत्यर्थः॥ ३९-४०॥ अथोपेत्येत्यत्र। हेतुपदमिति। हेतुभूतं पदम्। नन्वेतदानयने 'विशिखैः शिर उपाहरे' इति प्रतिज्ञायाः कथं पूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः अयं त्विति। देहस्त्विति। प्रतिज्ञातं त्विति च॥ ४१॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यस्मादाततायी शस्त्रधारी आत्मनस्तव बन्धुहा कुमारघाती स्वभर्त्तुर्दुर्योधनस्यापि सन्तत्युच्छेदेन श्राद्धतर्पणादिक्रियालोपेन विप्रियमेव कृतवान्। दुष्कृतकरणेन कुलपांसनः स्वकुलस्यापि दूषकः। न केवलमिदमेव दुष्कृतं कृतं किन्त्वेवं सर्वदैव तत्करोतीति सूचयन्नाह-पाप इति, पापात्मेत्यर्थः। तत्तस्मादसौ वध्यताम्। नैतद्वधे तव कश्चिदपि दोषो भविष्यति तस्य क्षात्रधर्मत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति-हे वीरेति॥ ३९॥ यद्यप्येवं कृष्णेन चोदितस्तथापि पार्थः अर्जुनः आत्महनं स्वपुत्रहन्तारमपि अश्वत्थामानं हन्तुं नैच्छदित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह-गुरुसुतमिति। ननु तथापि 'ब्राह्मणं बालं वृद्धं वा अपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' इति स्मृतेस्तद्वधे दोषाभावात् कथं न तदैच्छदित्याशङ्क्याह-महानिति, धर्मज्ञ इत्यर्थः। 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इत्यर्थशास्त्रं, न तु धर्मशास्त्रं, तेनार्थसिद्धावपि धर्मोत्पत्त्यभावात् 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि, ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादि तु धर्मशास्त्रं हिंसानर्थमूलं क्षमया धर्मोत्पत्तिरिति च बोधयतीति धर्मपक्षमेव स्वीकृतवानिति भावः। तर्हि भगवांस्तु सर्वज्ञः स कथं तत्र चोदितवानित्यपेक्षायामाह-धर्मं परीक्षतेति। तथाच स्वभक्तस्यार्जुनस्य धर्मज्ञत्वधैर्यादिगुणख्यापनार्थं तत्र स प्रचोदितः, न तु तत्र तात्पर्यम्। अन्यथा 'आज्ञोल्लङ्घी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः' इति वाक्यादाज्ञोल्लङ्घनेऽर्जुनस्यापि दोषः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्यादिति भावः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं गोविन्दः प्रियः सारथिश्च यस्य सोऽर्जुनः स्वस्य शिविरं सेनोत्तरणस्थानमेत्य आगत्य हतानात्मजान् शोचन्त्यै प्रियायै द्रौपद्यै तं द्रौणिं न्यवेदयत् अयं ते पुत्रहन्ताऽऽनीत इत्युक्तवान् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्यास्तथा तदानयनमेवानभिप्रेतं मारणं तु दूरत इत्याह-तथेति। तथाऽपमानेन आहृतमानीतं पशुवत्पाशेन बद्धं कर्मजुगुप्सितेन जुगुप्सितेन निन्दितेन बालवधरूपेण कर्मणाऽवाङ्मुखं अधोमुखं लज्जया मुखमप्रदर्शयन्तं अपकृतं कृतापकारमपि गुरोः सुतमश्वत्थामानं कृष्णा द्रौपदी कृपया निरीक्ष्य ननाम चेत्यन्वयः। मृतपुत्राया अपि तस्मिन् कृपादृष्ट्यादौ हेतुमाह-वामस्वभावेति। वामो मनोहरः ऋजुः स्वभावो यस्याः सा। ननाम चेति चकारेण तस्याः सम्भ्रमः सूचितः ॥ ४२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस पापी कुलाङ्गार आततायीने तुम्हारे पुत्रोंका वध किया है और अपने स्वामी दुर्योधनको भी दुःख पहुँचाया है। इसलिये अर्जुन! इसे मार ही डालो ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णने अर्जुनके धर्मकी परीक्षा लेनेके लिए इस प्रकार प्रेरणा की, परन्तु अर्जुनका हृदय महान् था। यद्यपि अश्वत्थामाने उनके पुत्रोंकी हत्या की थी, फिर भी अर्जुनके मनमें गुरुपुत्रको मारनेकी इच्छा नहीं हुई ॥ ४० ॥ ❀ ❀ इसके बाद अपने मित्र और सारथि श्रीकृष्णके साथ वे अपने युद्ध-शिविरमें पहुँचे। वहाँ अपने मृत पुत्रोंके लिये शोक करती हुई द्रौपदीको उसे सौंप दिया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ द्रौपदीने देखा कि अश्वत्थामा पशुकी तरह बाँधकर लाया गया है। निन्दित कर्म करनेके कारण उसका मुख नीचेकी ओर झुका हुआ है। अपना अनिष्ट करनेवाले गुरु-पुत्र अश्वत्थामाको इस प्रकार अपमानित देखकर द्रौपदीका कोमल हृदय कृपासे भर आया और उसने अश्वत्थामाको नमस्कार किया ॥ ४२ ॥

उवाच चासहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती। मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥
सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः। अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥
स एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते। तस्यात्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥
तद् धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम्। वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननाम चोवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः। बन्धनेनानयनमसहमाना ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सरहस्यः गोप्यमन्त्रसहितः। विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसंयमः उपसंहारः ताभ्यां सहितः अस्त्रसमूहश्च ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किं च तस्य द्रोणस्य आत्मा देहः तस्या अर्धं कृपी आस्ते। अर्धत्वे हेतुः-पत्नी। 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेः 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इति श्रुतेरुभयोरेकाकारत्वावगमाच्च। ननु भर्तरि मृते सा कथं जीवति तत्राह-नान्वगात् भर्तारं-यतः वीरसूः पुत्रवती ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत् तस्माद्गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः कर्तृभिः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति, किं तु पूज्यं वंद्यं च ॥ ४६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

अस्याश्वत्थाम्नः। सती तद्बन्धनासहत्वादियं भगवता परीक्षितादर्जुनादपि धार्मिकत्वे साधुत्ववती। एष यतः सर्वेषां वर्णाश्रमाणां गुरुरस्माकं तु नितरामतिशयेन गुरुः। अहो गुरोर्बन्धनमतीवानुचितं कृतवानस्यातो मुच्यतामिति संभ्रमे वीप्सा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ यदनुग्रहाद्यत्कृपातः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ प्रजारूपेण "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति श्रुतेः। भगवान् तद्वत्पूज्यः। स्वसाध्वीत्वमुद्भावयति-किं चेति। श्रुतिः स्पष्टार्था। आदधीयातामाधानं कुर्वीयाताम्। एककारकत्वमत्राग्न्याधाने कर्तृत्वं तस्यावगमाद्दर्शनात्। अत्राक्षिपति-नन्विति। पुत्रहीना तु भर्तारं विना स्वयोगक्षेममपश्यंत्यनुगमनं कुर्यात्समर्थपुत्राया-स्त्वत्रोचितमित्याह-वीरसूरिति। ब्राह्मण्या अनुगमनं वैकल्पिकमिति भरतोपाख्याने पञ्चमस्कन्धे व्याख्यास्यामः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यतोऽयं गुरुपुत्रस्ततो हेतोः। हे धर्मज्ञेति। त्वं तु धर्मं गुरुसेवातदपराधसहनादिलक्षणं जानास्येवेति भावः। पुनरैहिकामुष्मिक-भयं द्योतयंत्याह-हे महाभागेति। एतादृशकर्मणा महाभागत्वं न स्यात्स्यतीति भावः। "वृजिनं कल्मषे दुःखे केशे ना कुटिले त्रिषु" इत्यभिधानात्। अभीक्ष्णशः मुहुर्मुहुः पूज्यम् ॥ ४६ ॥

अस्मिन्पर्याये दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अस्य गुरुसुतस्य बंधनेनानयनं बंधनपूर्वकमानयनं,बंधनमानयनं च वा अस्यार्जुनस्यार्जुनकर्तृबंधनायनमिति वा असहंती सती द्रौपदी उवाच उक्तिमेवाह मुच्यतामित्यादिभिः सार्द्धैः पंचभिः। एष द्रौणिर्मुच्यतां मुच्यतां त्वरया द्विरुक्तिः,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मोचनीयत्वे हेतुं दर्शयंती विशिनष्टि ब्राह्मणस्तत्रापि गुरुः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ न ह्येष गुरुरपि त्वस्यायं पितेत्यत आह सरहस्य इति । भवता यस्यानुग्रहाद्रहस्येन सहितो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितोऽस्त्रग्रामः अस्त्रसमुदायश्च शिक्षितः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ स भगवान् द्रोण एवैष प्रजारूपेण वर्त्तते । एतच्छब्दो द्रोणस्यैवाकारांतरेणावस्थितिपरामर्शकः "आत्मा वै पुत्र" इति श्रुतेरिति भावः, पुत्रविषयापकारेण पितैवापक्रियते इति भावः, ननु स स्वर्गतः इत्यत्राह तस्येति–तस्य द्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धमर्द्धांशरूपा तत्पत्नी कृपी वीरसूः पुत्रवत्यास्तेनान्वगान्नानु सा मरणं कृतवती । अर्द्धमिति समांशाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी"ति श्रुत्यभिप्रायेणार्द्धमित्युक्तं, द्रोणस्य स्वर्गतत्वेऽपि तदर्द्धशरीरभूता तत्पत्न्यपक्रियेतैवेति भावः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ तत्तस्मात् हे धर्मज्ञ मदुक्तधर्माभिज्ञ हे महाभाग गुर्वपमानराहित्यरूपमहाभाग्ययुक्त भवद्भिर्गुरूणां बहुमंत्रभिर्गौरवं कुलं गुरोः संबंधि कुलं वृजिनं दुःखं प्राप्तुं प्रापयितुं भवद्भिर्हेतुभिर्वृजिनं प्राप्तुमिति वा नार्हति, किंत्वभीक्ष्णशः पौनःपुन्येन पूज्यं वंदनीयं च, भवद्भिरित्यनुषंगः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न केवलं नत्वा तूष्णीमभूत्किंतु वचनं चोवाचेत्याह उवाचेति–अस्य द्रौणेर्बंधनेनानयनमसहमाना सती प्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मण एव वर्णानां गुरुः अयं च नितरां युष्माकं गुरुः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ अतिशयितगुरुत्वमाह सरहस्येति, सरहस्यः सकीलकः धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामः ब्रह्माद्यस्त्रसमूहः यस्य द्रोणस्यानुग्रहात् भवता शिक्षितः अभ्यस्तः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ स एष द्रोणो भगवान् प्रजारूपेण "आत्मा वै पुत्रनामासी"ति श्रुतेः पुत्ररूपेण वर्त्तते, यतो गुरुपुत्रस्य गुरुत्वपूजार्हत्वादिति भावः । किंतु अन्योपि हेतुरस्तीत्याह तस्येति तस्य द्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धम् अर्धांगी सती वीरसूः वीरपुत्रवती कृपी संप्रत्यास्ते पतिं नान्वगात् अनुगमनं न कृतवती, यतोऽतो गुरुपत्नी भक्त्या च मुच्यतामिति भावः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ न केवलं गुरुभक्तिरेवात्र हेतुः, अन्योप्यस्तीत्याह तदिति । गुरौ गुरुपुत्रेपु वाचारनमनलक्षणो यो धर्मः तं जानातीति धर्मज्ञः हे धर्मज्ञ ! भगानां भाग्यानां समुदायो भागः महान्भागो यस्य स तथा तस्य संबुद्धिर्महाभाग, अश्वत्थाम्नो दुःखे सति तन्मातुरपि दुःखं स्यात्तेन तत्कोपे मास्मत्कुलस्यापि पापं भवेदिति यस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः सर्वदा सर्वैः पूज्यं वंद्यं गौरवं कुलं भवद्भिर्वृजिनं पापं तन्निमित्तं दुःखं वा प्राप्तुं नार्हति योग्यं न भवति ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गोपसंहाराख्यां सहित इति यदि ब्रह्मास्त्रस्य विसर्गोपसंयमावेतत्पितुः सकाशान्नाज्ञास्यस्तदा कथमिमं बद्ध्वा त्वमानेष्य इत्यकृतज्ञता ध्वनिता ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ प्रजारूपेण 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति न्यायेन । आत्मनो देहस्यार्द्धं कृपी पत्नी "अर्द्धो वा एष आत्मा यत् पत्नी"ति श्रुतेः । अत एव भर्त्तारं नान्वगात् यतो वीरसूः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ गौरवं गुरोः सम्बन्धि कुलं कर्त्तृ भवद्भिः करणैः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति यतः पूज्यमिति ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

बंधनपूर्वकमानयनमसहंती ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ सरहस्यः सगुह्यमंत्रः सविसर्गोपसंयमः सप्रयोगोपसंहारः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ स भगवान्द्रोणः एष प्रजारूपेण वर्तते "आत्मा वै पुत्रनामासी"ति श्रुतेः । तस्य द्रोणस्य आत्मनोर्द्धं शरीरस्यार्द्धं पत्नी कृपी आस्ते । "एष आत्मनो यत्पत्नी"ति श्रुतेः नान्वगाद्भर्तारम् । यतो वीरसूः पुत्रवती ॥ ४५–४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

बहिर्दुःखदूरीकरणार्थमुवाच च असहंती परदुःखं दृष्ट्वा स्वयमपि दुःखिता देहधर्माद्धर्मो महानिति तस्याः कृपाधिक्यमुक्तं सतीति धर्मस्वभावत्वं भर्तारमपि धर्मप्रमादे बोधयेदिति षडंगसहितं धर्मवाक्यमाह–मुच्यतामिति द्विरुक्तिः संदेहाभावाय विलंबाभावाय च तत्र हेतुः एष ब्राह्मण इति । एकस्मिन् धर्मिणि बहूनां धर्माणां स्थितावपि यो महान् धर्मः स आदरणीयः धर्मांगं च देहो गौणः । धर्मश्च मुख्यः देहविचारेण च शत्रुत्वं धर्ममूलं च ब्राह्मणः । तस्मात्तद्बलिष्ठमिति, किंच धर्मो हि गुरुमूलं स च भगवान् तन्मुखत्वाद्ब्राह्मणो गुरुः लौकिकोपदेशकगुर्वपेक्षया भगवन्मुखस्यात्यंतगुरुत्वान्नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ न्यायविरोधे धर्मो दुर्बल इति तदविरोधं वदन्ती लौकिकन्यायेनापि गुरुत्वमाह सरहस्य इति । रहसि भवो रहस्यो मंत्रविसर्गः अस्त्राणां मोचनप्रकारः उपसंयमः उपसंहारः पुत्रादिष्वपि तथा अवचनात् अस्त्रग्रामश्च ब्रह्मास्त्रादयः । न ह्येतत् पाठमात्रेण स्फुरति, किंतु कृपयेति तदाह यदनुग्रहादिति ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ स द्रोणो नायमित्यत आह स एष इति । तस्यैतद्रूपत्वे हेत्वंतरमाह भगवानिति । ब्रह्मविदो हि स्वेच्छया देहत्यागः तत्र भवतामुपकाराय देहत्यागदशायां हतं पुत्रं श्रुत्वा तन्माभूदिति तद्रूपेणैवाहं जीविष्यामीति पितृशरीरं त्यक्तवान् , अतः स एवायं द्रोणः "आत्मा वै पुत्रनामासी"ति श्रुतेः प्रजारूपेण । वः निवृत्तिधर्मविरोधी च धर्मो न युक्त इति । करुणामाह तस्यात्मनोर्द्धमिति । मूलरूपेप्यात्मनोर्द्धं पत्न्यास्ते पुत्ररूपेण भर्त्ता जीवतीति पुत्र-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वतीनां न हि गमनं, ततः पुत्रवधे तस्या अतः तस्याः कृपीति नाम व्यलीकं कापट्यं तदपि धर्मे बाधकं तस्मादस्य मोचनं निर्व्यलीकमिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तदाह तद्धर्मज्ञेति यदि केनापि प्रकारेण गुरुकुले दुःखप्रापणं तदा कृतो गुरुसेवालक्षणो धर्मः सकपटो भवति तथा धर्मे कापट्यं जानन्नपि यस्तथा करोति स न धर्मज्ञः त्वं तु तद्धर्मज्ञः अतो हे धर्मज्ञ, किंच महाभाग्येन गुरूणां सेवाकरणसामर्थ्यं भवति, तज्ज्ञातोपि सामर्थ्ये यदि सेवां न कुर्यात्तदा महदभाग्यं त्वं तु तद्विपरीत इति महाभागः। किंच अन्यैर्गुरुकुले वृजिने प्राप्ते भवद्भिस्तत् दूरीकर्त्तव्यं तत्र तद्विपरीतं दृश्यते भवद्भिरेव गौरवं कुलं वृजिनं प्राप्नोति तन्न युक्तं तत्तथा नार्हति तत्र हेतुः पूज्यं वंद्यमिति सर्वथा महद्भिर्गौरवं कुलं पूजामेवार्हति तत्प्रसादादेव महत्त्वस्य जातत्वात्। किंच अनम्रतया पूजामपि नार्हति किंतु सर्वदा नमनमप्यर्हतीत्यर्थः। किंच धर्मे ज्ञानाभावोपि बाधकः "यदेव विद्यया करोति" इति श्रुतेः। ततः स्वस्मिन्निवास्मिन्नपि यः सुखदुःखे समे पश्यति तत्कृतो धर्मः, अन्यस्तु 'विषमधिया रचितो य' इति वाक्यात् अधर्मप्रायः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

उवाचेत्यत्र। षडङ्गसहितमिति। 'धर्म्यं न्याय्य'मित्येतद्विवरिष्यमाणषडङ्गसहितम्। बलिष्ठमिति ब्राह्मण्यमिति शेषः। नितरां गुरुरिति। एतेन भगवन्मुखत्वरूपो धर्मो महत्त्वादादरणीय इत्युक्तम्। स एष इत्यत्र। नान्वगादिति। द्रोणानुगमनं न कृतवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तद्धर्मज्ञेत्यत्र। वृजिने प्राप्ते इति अन्तर्भावितण्यर्थः। अधर्मप्राय इति। 'विषमधिया रचितो य' इति वाक्यं चित्रकेतुस्तुतौ षष्ठस्कन्धे। अत्र पूर्वश्लोके भागवतधर्मस्यानवद्यतामुक्त्वा 'विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र। विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः' इति वाक्यकथनादत्रापि धर्म एव परामृश्यत इति तथेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

न केवलं ननाम किन्तु अस्य गुरुपुत्रस्य बन्धनेन आनयनमसहन्ती सती अर्जुनं प्रत्युवाच चेत्यन्वयः। किमुवाचेत्यपेक्षायां तदुक्तिमेवाह–मुच्यतामित्यादिभिः सार्द्धैः पञ्चभिः। एष मुच्यतां मुच्यतामिति द्विरुक्तिर्मोचने सन्देहाभावाय विलम्बाभावाय च। मोचनीयत्वे हेतुं दर्शयन्ती विशिनष्टि–गुरुरिति। इदानीं तस्य गुरुत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह–नितरामिति। तत्रापि हेतुमाह–ब्राह्मण इति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अस्यापमाने तव कृतघ्नतारूपो दोषः स्यादिति सूचयन्ती गुरुत्वमेव स्पष्टयति–सरहस्य इति। रहसि भवो रहस्यो मन्त्रस्तत्सहितो धनुर्वेदः विसर्गोऽस्त्रप्रयोगः उपसंयम उपसंहारस्ताभ्यां सहितः अस्त्रग्रामोऽस्त्रसमूहश्च भवता यस्यानुग्रहाच्छिक्षितः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स भगवांस्त्वयि मन्त्रास्त्रादिसञ्चारसमर्थो द्रोण एवैष प्रजारूपेण वर्तते "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेरेतदपकारो द्रोणापकार एवेति भावः। किञ्च तस्यात्मा देहस्तस्यार्द्धं कृपी आस्ते। अर्द्धत्वे हेतुमाह–पत्नीति "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेः। भर्त्तरि मृते सा कथं जीवतीत्यपेक्षायामाह–वीरसूरिति। यतः पुत्रवती अतो भर्त्तारं नान्वगात् अनुमरणं न कृतवती, पुत्रवतीनां तन्निषेधात् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तथा च पुत्रवधे तस्या महद् दुःखं स्यादतस्त्वयाऽयं न हन्तव्य इत्याह–तदिति। अज्ञः कश्चिदधर्मं कुर्यात्तदा नाश्चर्यं धर्मज्ञस्य भवतस्त्वधर्माचरणमयुक्तमेवेत्याशयेन सम्बोधयति–हे धर्मज्ञ इति। धर्मिष्ठत्वादेव भवतो महद्भाग्योदय इत्याशयेन पुनः सम्बोधयति–हे महाभागेति। तत्तस्मादनुचितत्वादेव गौरवं गुरोः सम्बन्धि कुलं–कर्तृ भवद्भिर्हेतुभिर्वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति, किन्तु अभीक्ष्णशः पुनः पुनः पूज्यं वन्द्यं चेति ॥ ४६ ॥

हिन्दी अनुवाद

गुरुपुत्रका इस प्रकार बाँध-कर लाया जाना सती द्रौपदीको सहन नहीं हुआ। उसने कहा–'छोड़ दो इन्हें छोड़ दो। ये ब्राह्मण हैं। हमलोगोंके अत्यन्त पूजनीय हैं ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ जिनकी कृपासे आपने रहस्यके साथ सारे धनुर्वेद और प्रयोग तथा उपसंहारके साथ सम्पूर्ण शस्त्रास्त्रोंका ज्ञान प्राप्त किया है, वे आपके आचार्य द्रोण ही पुत्रके रूपमें आपके सामने खड़े हैं। उनकी अर्धाङ्गिनी कृपी अपने वीर पुत्रकी ममतासे ही अपने पतिका अनुगमन नहीं कर सकीं, वे अभी जीवित हैं ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ महाभाग्यवान् आर्यपुत्र! आप तो बड़े धर्मज्ञ हैं। जिस गुरुवंशकी नित्य पूजा और वन्दना करनी चाहिए, उसीको व्यथा पहुँचाना आपके योग्य कार्य नहीं है ॥ ४६ ॥

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता। यथाहं मृतवत्साऽऽर्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥
यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः। तत् कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचा[१]र्पितम् ॥ ४८ ॥

१. प्रा० पा०—शुचार्दितम्।

आम्नाय-ग्रन्थालय, भारतनिधि, करौंदी वाराणसी-5

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सूत उवाच

धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत्। राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनन्दद्वचो द्विजाः ॥ ४९ ॥
नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः। भगवान् देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

मृतवत्सा मृतपुत्रा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ विपक्षे, दोषमाह–यैरिति। तेषां राजन्यानां कुलं कर्म, कथंभूतं? सानुबन्धं सपरिवारम्। शुचा शोकेन अर्पितं व्याप्तं च ब्रह्मकुलं कर्तृ प्रदहति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः। तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं, मुच्यतां मुच्यतामिति। न्याय्यं न्यायादनपेतं, सरहस्य इत्यादि। सकरुणं तस्यात्मनोऽर्धमिति। निर्व्यलीकं तद्धर्मज्ञेति। समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः। महच्चैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात्। एवंभूतं राज्ञ्याः वचो हे द्विजाः, प्रत्यनन्ददनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन्। युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"वत्सः पुत्रे प्रिये चाल्पे वक्षस्तर्णकयोरपि" इति धरणिः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ विपक्षे पूर्वोक्ताकरणे। अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे द्विजाः शौनकादयः! भवन्तो हि द्वितीयजन्मवत्त्वादुपनयनोत्तरं शास्त्राभ्यासबलेनैतज्ज्ञानंत्येवेति भावः ॥ ४९–५० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

कुलं कर्म्मेति। कुलमिति परार्द्धश्लोकोक्तपदं कर्म्म द्वितीयैकवचनं कर्म्मपदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ 'धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति सूत्रेण धर्म्मशब्दात् अनपेतमित्यर्थे यत्प्रत्ययोऽवगन्तव्यः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ भगवान् देवकीपुत्र इति। सर्व्वेषां सत्त्वपरीक्षार्थं प्रथमं किञ्चिन्नोक्त्वा पश्चादनुमोदितवान्। भगवान् दुर्ज्ञेयाभिप्रायः प्रथममर्ज्जुनस्य तद्वधाय प्रवर्त्तनात् पश्चाद् द्रौपदीवचनानुमोदनाच्च। इति व्याख्यालेशः ॥ ५०–५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतद्विषयात् कृत्यात्कृपी नितरामहमिव दुःखिता स्यात्तत्तवानुचितमित्यभिप्रायेणाह मृता वत्सा पुत्रा यस्याः साऽत एवार्ताहं मुहुर्मुहुरश्रुमुखी यथा रोदिमि तथास्य ब्राह्मणस्य जननी पतिरेव देवता यस्याः सा गौतमी गौतमस्य दुहिता कृपी मा रोदीत् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ किंचेदं कर्मासत्कुलस्याप्यनर्थकारीत्याह यैरिति। अजितात्मभिरजितः क्रोधपरवश आत्मा मनो येषां तैर्यैं राजन्यैर्ब्रह्मकुलं विप्रकुलं कोपितं कोपविषयीकृतमत एव शुचा शोकेनार्पितं प्रापितं दुःखितं सदित्यर्थः तेषां राजन्यानां कुलं सानुबंधमनुबंधसहितमादहति। अत्र प्रदहनक्रियाकर्तृ ब्रह्मकुलं कर्म तु राजन्यकुलम् ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे द्विजाः! इत्थं धर्म्यं धर्मादनपेतं न्याय्यं न्यायान्नीतेरनपेतं सकरुणं करुणायुक्तं निर्व्यलीकमनृताप्रियरहितं सममविषममनुरूपं महदाशयगंभीरं च राज्ञ्या द्रौपद्या वचो निशम्य धर्मसुतो युधिष्ठिरः प्रत्यनंदत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तथा नकुलादयः ये चान्ये तद्व्यतिरिक्ताः पुरुषा याश्च स्त्रियः सर्वे ते प्रत्यनंदन्निति वचनविपरिणामेन पूर्वेणान्वयः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा अश्रुमुखी मृतवत्सा मृतपुत्रा अत एवार्ताहं मुहुरनिशं रोदिमि तथा पतिरेव देवता यस्याः सा तथा गौतमी कृपी अस्याश्वत्थाम्नो जननी माता मा रोदीदित्येकान्वयः। तस्मादसत्कुलहिताय वा मुच्यताम् अयं गुरुपुत्र इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ विपक्षे बाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिर्यैं राजन्यैर्ब्राह्मणकुलं कोपितं तत्कुपितं शुचार्पितं प्राप्तशोकं सानुबंधं समूलभूतं तेषां राज्ञां कुलं तत्क्षणमेव प्रदहतीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ धर्म्यं धर्मादनपेतं न्याय्यं न्यायादनपेतं दयासहितं निर्व्यलीकं समं शत्रुमित्रभावशून्यं सर्वशास्त्रानुसृतं वा अर्थतो महत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एते नकुलादयश्च प्रत्यनंदन् इत्याद्याहृत्यान्वयः। युयुधानः सात्यकिः ये चान्येऽनुजीविनः ते च याश्च स्त्रियः ताश्च ननंदुरिति भावः ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यैरिति। शुचा शोकेन अर्पितं स्वस्मिन् प्रापितं व्याप्तमित्यर्थः। यद्वा शुचा शुक् तस्यामर्पितं निमज्जितं तया व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४८–५१ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मा रोदीत् मा रोदितु ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ सानुबन्धं सपरिवारं शुचायामर्पितं शोकव्याप्तं तत्कुलं कर्म्म प्रदहति ब्रह्मकुलमेव कर्तृ ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ धर्म्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्व्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः। तत्र धर्म्म्यं धर्म्मादनपेतं, मुच्यतां मुच्यतामिति। न्याय्यं न्यायादनपेतं, सरहस्य इत्यादि। सकरुणं तस्यात्मनोऽर्द्धमिति। निर्व्यलीकं तद्धर्म्मज्ञेति। समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः। महत् यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन्। युयुधानः सात्यकिः ॥ ५०-५१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्मकुलं कर्तृ तत्कुलं राजन्यकुलं दहति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे द्विजाः! राज्याः स्वभार्य्यायाः, राजा युधिष्ठिरः प्रत्यनंदत्। अनुमादितवान् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ नकुलाद्याः प्रत्यनंदन् युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत एकपुत्रमरणेन रुदतां प्राणिनां यथान्यो विनश्येत् तद्विदिदमित्याह मा रोदीदिति। तद्दुःखेनाहमतिदुःखिता अत एव मा रोदीदिति प्रार्थना। गौतमीति ऋषिवंशोद्भवत्वात्तद्रोदने महाननर्थ इति सूचितं स्वरूपतोपि सा महती तदाह पतिदेवतेति। पतिव्रताया नयनजलं भूमौ पतेच्चेत् तदा निर्वीर्या भूमिर्भवतीति प्रथा। ननु पतिव्रता सर्वतत्त्वज्ञा अतो न रोदनं करिष्यतीति तत्राह यथाहमिति। विषय एतादृशो न तत्त्वज्ञानेन निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ यथा वह्नेर्दाहकत्वे ज्ञातेपि दाहे वेदना भवत्येवेति भावः। धर्मस्तु ईश्वराविरोधी भवति तत्र धर्मप्रवर्तकत्वात्। ब्राह्मणा ईश्वरा एव, तच्चेदन्यैः क्षत्रियादिभिः कोपयुक्तं क्रियेत तदा अन्येषां कुलं सानुबंधं विनश्यतीति महतामुपदेशात् महद्वाक्याविरोधेन च धर्मः कर्त्तव्य इति तस्माच्छीघ्रं मुच्यतामिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ सूतस्तु द्रौपदीवाक्यमनूद्य सर्वसंमत्या तथेति स्थापयति धर्म्यमिति द्वाभ्याम्। धर्मादनपेतं धर्म्यम् एवं न्याय्यं निर्व्यलीकं निष्कपटं समं समबुद्ध्योक्तं महद्राजवदुक्तम्। एवं वाक्ये षड्गुणाः तत्र तत्रैव नियताः। प्रथमतो राज्ञोऽभिनंदने हेतुः धर्मपुत्र इति इयमपि तद्भार्येति तदाह अत्र संमत्यर्थं द्विजा इति संबोधनम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ नकुलः सहदेवश्चेति चकाराद्यथा युयुधानः सात्यकिः अर्जुनशिष्यः अर्जुनश्च गुरुशिष्ययोरेकत्र संमतिकथनं तथैव धर्मनिर्णय इति ख्यापनार्थं भगवतोत्राभिनंदनं भक्तकृपया तदाह देवकीनंदन इति। देवकीनंदनपदं भक्तवश्यताज्ञापनार्थं सर्वजनीनोयं धर्म इति ख्यापयितुं सर्वस्त्रीपुरुषाणां संमतमित्याह ये चान्य इति। योषित्पदमपि मूढत्वज्ञापनार्थम्, अतो न पुनरुक्तिः। धर्मो द्विविधः तत्त्वसहितः प्रमाणसहितश्चेति। तत्र प्रामाणिका व्यवहारे तत्त्वसहितं धर्मं न मन्यंते, तत्र प्रमाणे मूलमासन्यः, सूत्रात्मकत्वात् अतः सूत्रभूतवाय्ववतारो भीमः ॥ ५० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

यैः कोपितमिति। श्लोकं व्याकुर्वन्ति धर्मस्त्वित्यादि। तच्चेदिति ब्रह्मकुलं चेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च मृता वत्साः पुत्राः यस्याः सा, अत एवार्ता दुःखिताऽश्रुमुखी चाहं यथा मुहुर्मुहुः रोदिमि तथाऽस्याश्वत्थाम्नो जननी गौतमी गौतमकुलोत्पन्ना कृपी मा रोदीदित्यन्वयः। अस्या रोदने तव महाननर्थः स्यादिति सूचयन्त्याह-पतिदेवतेति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ किञ्चेदं कर्म असत्कुलस्याप्यनर्थकारीत्याह-यैरिति। अजितः कामक्रोधादिपरवश आत्मा मनो येषां तैर्यैः राजन्यैर्ब्रह्मकुलं कोपितं तत्-कर्तृ शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तं सत्तेषां राजन्यानां कर्मभूतं-कुलमाशु शीघ्रमेव प्रदहतीत्यन्वयः। प्रसिद्धोऽग्निस्तु कदाचिद्दाह्यसम्बन्धिनं त्यजत्यपि, कोपितब्राह्मणकुलाग्निस्तु सानुबन्धं भृत्यामात्यादिसहितं राजन्यकुलं दहति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे द्विजा इति सम्बोधनेन धर्मज्ञत्वात् युष्माकमप्येवम्भूतं वचनं सम्मतमिति सूचयति। धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः। तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं, मुच्यतां मुच्यतामिति, न्याय्यं न्यायान्नीतेरनपेतं, सरहस्य इत्यादि, सकरुणं तस्यात्मनोऽर्द्धमिति, निर्व्यलीकं अनृताप्रियरहितं तद्धर्मज्ञेति, समं पक्षपातशून्यं मा रोदीदस्य जननीति दुःखसाम्योक्तेः, महत् हितं यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात्। एवम्भूतं राज्या द्रौपद्या वचो राजा युधिष्ठिरः प्रत्यनन्ददित्यन्वयः। तत्प्रतिनन्दनेपि किमित्यत आह-धर्मसुत इति। धर्मपुत्रत्वेन परमाप्तत्वात्प्रतिनन्दनेन वचसः प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तथा नकुलादयो ये चान्ये पुरुषा याश्च योषितः स्त्रियस्ते च सर्वे प्रत्यनन्दन्निति विपरिणामेन पूर्वेणान्वयः। युयुधानः सात्यकिः। धनञ्जयः अर्जुनः ॥ ५० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जैसे अपने बच्चोंके मर जानेसे मैं दुःखी होकर रो रही हूँ और मेरी आँखोंसे बार-बार आँसू निकल रहे हैं, वैसे ही इनकी माता पतिव्रता गौतमी न रोयें ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ जो उच्छृङ्खल राजा अपने कुकृत्योंसे ब्राह्मणकुलको कुपित कर देते हैं, वह कुपित ब्राह्मणकुल उन राजाओंको सपरिवार शोकाग्निमें डालकर शीघ्र ही भस्म कर देता है' ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा—शौनकादि ऋषियों! द्रौपदीकी बात धर्म और न्यायके अनुकूल थी। उसमें कपट नहीं था, करुणा और समता थी। अतएव राजा युधिष्ठिरने रानीके इन हितभरे श्रेय वचनोंका अभिनन्दन किया ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ साथ ही नकुल, सहदेव, सात्यकि, अर्जुन, स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण और वहाँपर उपस्थित सभी नर-नारियोंने द्रौपदीकी बातका समर्थन किया ॥ ५० ॥

तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः। न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा[1] ॥ ५१ ॥
निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः। आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥

श्रीकृष्ण[2] उवाच

ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य आततायी वधार्हणः[3]। मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥
कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम्। प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य तथाविधस्य द्रौणेः वध एव श्रेष्ठः। अन्यथास्य नरकपातप्रसंगात्। तदाह-न भर्तुरिति। अहन् जघान ॥ ५१ ॥ चतुर्भुजोक्तेरयं भावः-भीमे तं हन्तुं प्रवृत्ते द्रौपद्यां च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तायाम् उभयोः संवरणाय आविष्कृतचतुर्भुज इति। संदिहानस्य सख्युरर्जुनस्य ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ वधार्हणः वधार्हः। मयैव शास्त्रकृता "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" तथा-"आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इति च वदता। तदुभयमपि अनुशासनं परिपालय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ तव च प्रतिज्ञां पूरयेत्याह-कुर्विति। प्रियां सांत्वयता त्वया यत् प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं कुरु, प्रियं च कुरु। मह्यं मम। तत्र वधे भीमस्य प्रियं भवति, अवधे द्रौपद्याः, द्वये श्रीकृष्णस्य ॥ ५४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र तदाऽमर्षितो जातक्रोधः। तथाविधस्य बालहन्तुस्तत्तथाविधत्वम्। भर्तुर्दुर्योधनस्य आत्मनः स्वस्य च श्यन्ति तनूकुर्वन्ति शत्रुबलानीति शिशवस्तान्। "श्यतेः कुः सन्वच्च" इति सूत्रेण रूपसिद्धेः। महाबलानित्यर्थः। यद्वा शिशूनिति। पित्रपेक्षयाऽशीतिवर्षोपि शिशुरेवेति भावः। "शिशुर्वर्षत्रयो बाल" इति यथाश्रुतार्थांगीकारे महाभारतश्रुततत्पुरुषार्थविरोधः स्यात् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ हसन्निवेति। 'अद्य सखे ते बुद्धेः सौक्ष्म्यमहं परीक्षिष्ये' इत्येतद्व्यंजकं स्मितमात्रमाविष्कुर्वन्न तु हास्यमिति भावः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ जिघांसाऽस्यास्तीति जिघांसी जिघांसन्तमियाद्गच्छेदित्यर्थः। आयांतमुद्यतम्। अत एवोद्यतस्य द्रोणस्य वधोऽनुमतो न तु वद्धस्यास्येत्यर्थः। ब्रह्मबन्धुत्वमप्याततायित्वादेवास्य विवक्षितं न वस्तुतः ॥ ५३-५४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र भीमस्त्वमर्षित आह किमिति तस्य ब्रह्मबंधोर्द्रौणेर्वध एव श्रेयान् स्मृतः। कुतः ? यतोऽयं भर्त्तुर्धृतराष्ट्रस्यात्मनः स्वस्य चार्थे प्रयोजनाय न सुप्तान् शिशून् हतवान्, किंतु वृथैव हतवानिति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ भीमस्य द्रौपद्याश्च गदितं वाक्यं श्रुत्वा चतुर्भुजो भगवान् श्रीकृष्णः सख्युरर्जुनस्य वदनमालोक्य ईषद्धसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह ब्रह्मबंधुरिति द्वाभ्याम्। ब्रह्मबंधुरिति हेतुगर्भं ब्रह्मबंधुत्वादयं न हंतव्यः, आततायीत्यपि हेतुगर्भं, आततायित्वादयं वधार्हणः वधमर्हतीति वधार्हणः नंद्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः, मयैवमुभयमाम्नातं तथार्हत्वमनर्हत्वं चेत्युभयमपि सहेतुकमिति अनुशासनं मदनुशासनं 'न ब्राह्मणं हन्यात्' 'आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्नि'त्यादिशास्त्रानुमतमिदमुभयं पाहि पालय नातिक्रमस्व। यथैतदुभयं पालितं

१-२. प्राचीने पाठे 'वृथा' शब्दादारभ्य 'श्रीकृष्ण उवाच' इत्यस्य 'श्री' शब्दपर्यन्तो भागः खण्डितः, तथा तत्र 'कृष्ण उवाच' स्थाने 'भगवानुवाच' इति पाठः। ३. प्रा० पा०—वधार्हकः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्यात्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ तत्रान्यतरकरणेऽन्यदकृतं स्यात्तत्तवानुचितमित्यभिप्रायेणाह कुर्विति । प्रियां द्रौपदीं सांत्वयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं शिरश्छिद्यामिति तदपि सत्यं यथार्थं कुरु भीमादीनां प्रियं च कुरु ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्र तस्यामवस्थायाममर्षितो भीम आहेत्यन्वयः । यो भर्तुर्दुर्योधनस्यात्मनः स्वस्य च नार्थे सुप्तान् शिशून् वृथाऽहन् हतवान् । वृथाशब्दो वध्यविषयः वध्यानामर्थे च न भवति तस्य वधस्तस्यैव श्रेयान्स्मृतः, नास्माकं पापमिति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ चतुर्भुजः भीमगदितं श्रुत्वा द्रौपद्याश्च वचनमिति शेषः सख्युरर्जुनस्य वदनमवलोक्य मंदस्मितं कुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ॥ ५२ ॥ हन न हनेत्युभयं मयैवाम्नातम् अभिहितं यस्मात्तस्मादनुशासनमात्मवचनं परिपाहीत्यन्वयः ॥ ५३-५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

चतुर्भुज इति तैः । यद्वा मयैवोभयमाम्नातमिति स्वादेशमाननाय दर्शितैश्वर्य्ये इति भावः ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ टीकायां तव च प्रतिज्ञामित्यत्र चशब्दाद् भीमादीनामिच्छाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्भुज इति भीमे तं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्याञ्च तन्निवारणे प्रवृत्तायामुभयोर्वारणार्थं भुजचतुष्टयं प्रकटयामासेति भावः । हसन्निवेति सखे त्वद्बुद्धेरद्य सूक्ष्मत्वं परीक्षिष्ये इत्येतद्व्यञ्जकं स्मितमात्रमाविष्कुर्व्वन् नतु हास्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न दोषो मनुरब्रवीत्" इति उभयमेवाम्नातम् आम्नायकृता मयैवानुज्ञातं शासनं परिपालय । तेन ब्राह्मणत्वं वर्त्तते एव, इदानीं शस्त्रपाणित्वाभावात् आततायित्वं न वर्त्तते, इत्यश्वत्थामा न हन्तव्य इति मम मतम् । यत्तु ब्रह्मबन्धुमिमं जहीति पूर्व्वमुक्तं तत् तव धर्म्मपरीक्षार्थमेव । तत्रापि ब्रह्मबन्धुमिमं मा जहि त्रातुमर्हसि तथा विरथं भीतं रिपुं धर्म्मविन्न हन्तीति तथा तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति न तु वधकर्त्तुरिति तथा तदसौ वध्यतां वन्धनविषयीभूतः क्रियतामिति तत्र. तत्र वास्तवोऽर्थोऽपि मयार्पित इति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ त्वया यत् प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् आहरिष्ये शिरस्तस्येति तदस्य शिरश्छेदं वधं कुरु । तमेव भीमसेनस्य प्रियं कुरु । पाञ्चाल्याः प्रियमवधं च मह्यं मम च मदादीनां मत्प्रियत्वादुभयमपि प्रियं कुरु ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अहन् जघान ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ द्रौपद्याः मुच्यतां मुच्यतामिति । भीमसेनस्य वधः श्रेयानिति गदितं निशम्य सख्युरर्जुनस्य वदनमालोक्याह ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ 'ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य' इति 'आततायी वधार्हण' इति च मयैवोभयमाम्नातं तदनुकूलं 'ब्राह्मणो नैव हंतव्य' इति "आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्नि" ति । अनुशासनं शास्त्रं च परिपाहि पालय ॥ ५३-५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

द्रौपद्युक्ततत्त्वसहितं धर्ममनंगीकृत्य स्वयं स्वतंत्रधर्मनिरूपणेन तद्वधार्थं प्रवृत्त इत्याह तत्रेति । अधर्मप्रतिपक्षत्वात् क्रोधः, दर्शनेनैव दैत्यभयं जनयतीति भीमः । तस्य रक्षणापेक्षया वध एव श्रेयान् यतोऽयं निशि वृथैव सुप्तान् शिशून् अहनत्, एवमन्यदप्यविचरितं करिष्यतीति वधः श्रेयानित्यर्थः । भगवांस्तूभयरूपं धर्ममुक्तवानिति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ द्रौपदीभीमयोः परस्परविरोध उभयसमाधानार्थं क्रियाशक्तिद्वयाविर्भावाय भुजचतुष्टयाविर्भावं कृतवानित्याह निशम्येति । चतुर्भुजो जात इति भिन्नं वाक्यम् । परस्परविरोधे हि न प्रकारांतरस्थितिर्नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोध इति परस्परकार्यजननाय स्वयं तावेव स्तंभितवान् अर्जुनस्तु सख्यपर्यंतमागत इति । तत्र हापयितुं तन्मुखं विलोक्याभिप्रायमाह अर्जुनोऽपि संमोहित इव जातः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ इति हसन्निवोक्तम्, अन्यथा द्रौपदीवाक्यस्याभिनंदितत्वात् सन्मानं कृत्वैव तं विसृजेत्, भीमवाक्यं वा श्रुत्वा मारयेत् । तथापि नानर्थो भवेत्, अत उभयाकरणात् भगवान् मोहयन्निवाह एकं चेन्न करोषि तर्हि उभयात्मकं कुरु । ननु विरुद्धं कथमुभयं कर्तुं शक्यमिति चेत्तत्राह मयैवोभयमाम्नातमिति । भगवता ह्युभयात्मकं वस्तु दृष्ट्वा उभयमाम्नातम्, अन्यथा अनात्मत्वप्रसंगात् । तच्च ज्ञात्वा मया समाम्नातं तत् ज्ञात्वा मत्सखित्वात् त्वयापि कर्तव्यम् । अन्यथा सखित्वं न स्यादित्यभिप्रायेणाह परिपाह्यनुशासनमिति परिपालय मदाज्ञाम् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ एतावता सर्वेषां संमतं भविष्यतीत्याह कुरु प्रतिश्रुतमिति । स्वप्रतिश्रुतं शिरसः समाहरणे तच्छिरोमणिहरणेन पालितं भविष्यति, भीमसेनस्य प्रियं वधेन तद्वपनादिना पालितं भवति, द्रौपद्याश्च प्रियं मोचनेन तदपि तेनैव पालितं भवति, मह्यं च प्रियमुभयात्मककरणेन ॥ ५४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तत्राहेत्यत्र। तत्त्वसहित इति। तत्त्वमनारोपितं रूपं तेन युक्तः। प्रामाणिका इति प्रमाणपर्यवसितमतयः। सूत्रात्मकत्वे क्रोधो न युक्त इत्यत आहुः अधर्मेत्यादि। भीमवचनस्यार्थमाहुः तस्येत्यादि ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ निशम्येत्यत्र। उक्तवानिति। पूर्ववाक्यप्रतिनन्दनसूचितवाक्याभ्यां कथितवान्। भिन्नं वाक्यमिति। भगवत्कृतप्रतिनन्दनकथनोत्तरं चतुर्भुजपदप्रयोगादेवाव-गन्तव्यमिति शेषः। नैकतापि विरुद्धानामिति। विरुद्धानां वाक्यानां एकतापि एकवाक्यतापि नेत्यर्थः। परस्परेत्यादि। ताभ्यां वाक्याभ्यां सम्भूयैककार्यजननाय तावेव तदुभयवाक्यार्थावेव स्तंभितवान् स्थापितवानित्यर्थः। आहेति। भगवानाहेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मयैवोभयमित्यत्र। ज्ञात्वा मया समाम्नातमिति। द्रौपदीभीमहार्दं ज्ञात्वा समाम्नातम्, न तु शास्त्रत्वेनेत्यर्थः ॥ ५३-५८ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्रैवं द्रौपदीवचने सर्वैः प्रतिनन्दिते सति अमर्षितस्तत्प्रतिनन्दनमसहमानो भीम आहेत्यन्वयः। तद्वाक्यमेव दर्शयति-तस्याश्वत्थाम्नो वध एव श्रेयान् स्मृतः। तथा च स्मृतिः-'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। विधूतकल्मषा यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथा' इति। अन्यथाऽस्य नरकपातः स्यादिति सूचयंस्तदपराधमाह-नेति। योऽयं सुप्ताञ्छिशून् वृथैवाहन् जघान। वैयर्थ्यमेव स्फुटयति-न भर्त्तुर्दुर्योधनस्य, नच आत्मनः स्वस्यार्थे इति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ भीमस्य द्रौपद्याश्च गदितं वचनं निशम्य श्रुत्वा चतुर्भुजो भगवान् श्रीकृष्णः सख्युरर्जुनस्य वदनमालोक्य हसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः। हे सखे! त्वद्बुद्धेः सूक्ष्मत्वमद्य परीक्षिष्ये इत्येतद्व्यञ्जकं स्मितमात्रमाविष्कुर्वन्न तु हास्यमिति भावेनेवशब्दप्रयोगः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ भगवद्वाक्यमेव दर्शयति-ब्रह्मबन्धुरिति। 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' इति वदता शास्त्रकृता मयैवोभयमाम्नातं कथितं तदुभयमप्यनुशासनं परिपालय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ प्रियां द्रौपदीं सान्त्वयता त्वया यत् 'आहरिष्ये शिरस्तस्य' इति शिरश्छेदनं प्रतिज्ञातं तदपि सत्यं यथार्थं कुरु। तथा भीमसेनस्य द्रौपद्याः पाञ्चाल्या मह्यं मम च प्रियमेव कुर्वित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय क्रोधित होकर भीमसेनने कहा, 'जिसने सोते हुए बच्चोंको न अपने लिये और न अपने स्वामी के लिये, बल्कि व्यर्थ ही मार डाला, उसका तो वध ही उत्तम है' ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णने द्रौपदी और भीमसेनकी बात सुनकर और अर्जुनकी ओर देखकर कुछ हँसते हुए-से कहा ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्ण बोले—'पतित ब्राह्मणका भी वध नहीं करना चाहिये और आततायीको मार ही डालना चाहिये'-शास्त्रोंमें मैंने ही ये दोनों बातें कही हैं। इसलिये मेरी दोनों आज्ञाओंका पालन करो ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ तुमने द्रौपदीको सान्त्वना देते समय जो प्रतिज्ञा की थी, उसे भी सत्य करो; साथ ही भीमसेन, द्रौपदी और मुझे जो प्रिय हो, वह भी करो ॥ ५४ ॥

सूत उवाच

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय[1] हरेर्हार्दमथासिना। मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥ ५५ ॥
विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम्। तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥
वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥
पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया। स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे द्रौणिनिग्रहो[2] नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हार्दमभिप्रायमाज्ञाय ज्ञात्वा न ह्यशक्यमुभयं विदध्यादतोऽस्यायमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः। असिना खड्गेन। मूर्धन्यं मूर्धनि जातम्। सहमूर्धजं सकेशम् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ मणिना च हीनं निरयापयन्निःसारितवान् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ अनेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं सम्पादितमित्याह। वपनमिति ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१. प्रा० पा०—सहसा ज्ञात्वा। २. प्राचीने 'द्रौणिनिग्रहो' स्थाने 'पारीक्षिते' इत्यस्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उभयं वधावधं विदध्यादयं कुर्यात् । एतदशक्यं न हि । अतो हेतोरस्य भगवतोऽयमभिप्रायः । इत्यर्थ इति । "आहरिष्ये शिरस्तस्य" इति मया प्रतिज्ञातोऽस्य शिरश्छेद एव "कुरु प्रतिश्रुतं सत्यम्" इति वदता भगवताप्यभिप्रेतः । पुनश्च पांचाल्याः प्रियं कुर्विति वदता शिरसो न च्छेदश्च विहितोऽतो मयेत्थमुभयमेव कर्त्तव्यमिति निश्चित्येति भावः । तेन शिरस्थमपि वस्तु लक्षणया शिरःशब्देनोच्यते इति शिरश्छेद एव, अभिधया तु न शिरश्छेदः, इत्यश्वत्थाम्नो वधोऽवधश्च कृत इत्याशयः । यत्तु भारते सौप्तिकपर्वणि व्यासेनोक्तमश्वत्थाम्ने "मणिं चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पांडवाः ॥" इत्याकर्ण्याश्वत्थाम्ना बहूनि वाक्यान्युक्त्वा "प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पांडवानां महात्मनाम्" इत्यत्राप्ययमेवार्थो लभ्यते । न ह्यत्र स्वहस्तेन तेन मणिर्दत्त इत्युक्तं किं तु प्रदायेति । तथा च तेनोक्तं मम शिरसो मणिर्गृह्यतामित्युक्तेऽर्जुनेन सहजो मणिरसिनोद्धृतस्सकेश इति । यद्वाऽसिना सह मणिं सकेशं जहार स्वीकृतवान् । तेन शिरस उत्पाट्य सकेशो मणिरसिश्च दत्तः । अत एव द्रौपदीं भीमेनोक्तं तत्रैव "वियोजितश्च मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि" इति । द्विजस्येत्युक्त्यायमेव ब्राह्मणवध इति ध्वनितम् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तेजसा तेजोवता मणिना । यद्वा तेजसा शरीरकांत्या मणिना च ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ अनेन मणिग्रहणादिना वपनं मुंडनं द्रविणस्य हिरण्यादेरादानं ग्रहणं स्थानान्निर्यापणं देशान्निष्कासनम् । दैहिकः शिरश्छेदशूलारोपणकर्णनासादिकर्त्तनरूपो वधो ब्राह्मणस्य नास्तीत्यर्थः । सहमूर्द्धजमित्युक्त्या वपनं, मण्यादानेन द्रविणादानं, शिबिरान्निर्यापणेन स्थानान्निर्यापणं चेति त्रयमेवात्र सम्पादितमिति । महाभारते हि भीमसेन एव तद्वधार्थं गतः । "मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने" इत्यश्वत्थामोक्तेः, "तमभ्यधावत्कौंतेयः प्रगृह्य सशरं धनुः । भीमसेनो महाबाहुः" इत्यतः पूर्वमुक्तेश्च । यद्यपीत्थं तथापि श्रीकृष्णाज्ञयाऽर्जुनोपि गतस्तेनैवास्त्रं प्रतिसंहृतमिति ज्ञेयम् । "अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते । द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पांडव ॥" इति श्रीकृष्णोक्तिमाकर्ण्यास्त्रवारणार्थमस्त्रमर्जुन एव युयुज इति सर्वं सौप्तिकपर्वणि विस्तृतमस्तीत्युपरम्यते ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ कृष्णया द्रौपद्या । आदिना जलपिंडदानादिग्रहः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वपनमिति सर्व्वंमुण्डनमित्यर्थः । द्रविणस्य धनस्य आदानं ग्रहणं द्रविणादानमिति ॥ ५५-५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-
दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत एव मुक्तोऽर्जुनो भावज्ञो हरेर्हार्दं हृद्गतमभिप्रायमाज्ञायासिना खड्गेन साधनेन द्विजस्य द्रौणेर्मूर्द्धन्यं मूर्ध्नि धारितं मणिं मूर्द्धजैः केशैः सहितं यथा तथा जहार हृतवान् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ ततो रशनां विमुच्य पूर्वमेव बालानां हत्यया हता प्रभा यस्य तं तेजसा तेजःपदेन मणिना च हीनं रहितं सुतरां हतप्रभं शिबिरान्निरयापयद्बहिर्निःसारयामास ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमपि स्वप्रतिश्रुतं भीमगदितं च न कृतमेवेत्याशंकमानं शौनकं प्रत्याह सूतः वपनमिति । वपनं मुंडनं द्रविणादानं धनापहरणं स्थानान्निर्यापणं चेत्येष एव हि ब्रह्मबंधूनां वधः, अन्यो दैहिकः शिरःपाण्यादिच्छेदरूपो नास्ति हि, तत्रैतत्त्रयमपि कृतमेव तेनैव वधोपि कृतप्राय एवेति भावः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ततः सर्वे पांडवा युधिष्ठिरादयः कृष्णया द्रौपद्या सह शोकपीडिताः संतो मृतानां स्वानां पुत्रबंधूनां यत्कर्त्तव्यं निर्हरणादिकं तच्चक्रुः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अर्जुनः सहसा झटिति हरेः हृदि स्थितम् आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा क्षुरधारेण असिना द्विजस्य सहमूर्धजं केशैः सहितं मूर्ध्नां सहोत्पन्नं मणिं जहारेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तेजसा सामर्थ्येन शरीरकांत्या वा रत्नेन च रहितं शिशूनां वधेन हतप्रभम् अलक्ष्मीनिधानं रज्ज्वा बद्धं विमुच्य शिबिरान्निरयापयत् शवनिर्गमनवन्निष्कासयामासेत्येकान्वयः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मबंधूनां प्राणत्यागलक्षणमरणप्रतिनिधिरयं वध इत्याह बंधनमिति ब्रह्मबंधूनामेष एव वधः वधप्रतिनिधिः, अन्यो दैहिको नेत्रोत्पाटनादिको नास्तीत्यन्वयः । शास्त्रविहितो नास्तीति भावः । कोऽसाविति तदाह बंधनमिति । पाशेन करौ पृष्ठे कृत्वा बंधनं द्रविणा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दानं हिरण्याहरणं स्थानान्निर्यापणं स्वदेशान्निर्यापणं तथाशब्दः प्रत्येकमभिसंबंधयितव्यः। सांत्वयन्निलारभ्य नान्योस्ति-दैहिक इत्यंतं यदुक्तं तदिदं द्रौणिना स्वप्ने दृष्टं संकथितम्। अन्यथा ग्रंथांतरविरोधः, तत्र भीमेन कृतमित्युक्तत्वादिति ज्ञातव्यम्॥ ५७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः।

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञायेत्यस्यायं भावः—श्रीकृष्णेनानेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येषा श्रुतिर्ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य इत्यनेन स्पष्टीकृता। तत्र बन्धुरपीति हि तस्यास्तात्पर्य्यम्, ब्रह्मबन्धुत्वं चास्याततायित्वेनैव विवक्षितम्। वधार्हणत्वं त्वाततायिमात्रेण विहितम्। यत्रायान्तं जिघांसन्तमिति विशेषणं तत्परीक्षार्थं गोपितम्। तत्र हि तत्र तत्रोद्यतस्यैव हननमायाति विशेषणवैय-र्थ्यात्। अत एव प्रतिज्ञातत्वेन तुल्यत्वेऽपि द्रोणस्योद्यतस्य वधोऽनुमतो बद्धस्य तु नास्य। आततायित्वं न्याये युद्धेऽपि मतम्, 'आततायिनो मे' इति श्रीभीष्मवचनात्। यत्तु परिपाह्यनुशासनमित्युक्तं तच्च ब्रह्मबन्धुमिमं जहीति पूर्वोक्तानुसारेणैव। तदेव-मस्यानुशासनत्रयस्य द्रौपदीभीमयोर्मिथो विरुद्धवाक्यद्वयस्य स्वप्रतिज्ञायाश्च युगपत् समाधायकं मणिहरणादिकमेव करि-ष्यामीति॥ ५५-५८॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हार्दमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वेति आहरिष्ये शिरस्तस्येति मया प्रतिज्ञातोऽस्य शिरश्छेद एव। कुरु प्रतिश्रुतं सत्यमिति वदता भगवताप्यभिप्रेतः, पुनश्च पाञ्चाल्याः प्रियं कुर्विति वदता शिरसो न छेदश्च विहितः। न ह्यशक्यमुभयं विदध्यात्। अत एव मया कर्त्तव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः। मूर्द्धन्यं मूर्ध्नि भवम्, मूर्द्धजाः केशास्तैः सहितं चिच्छेद। तेनं शिरस्थमपि वस्तु लक्षणया शिरःशब्देनोच्यते इति शिरश्छेद एव अभिधेयस्तेन शिरश्छेद इत्यश्वत्थाम्नो वधोऽवधश्च कृत इत्यर्थः॥ ५५-५६॥ ❀ ❀ शास्त्रोक्तं धर्म्ममेव कृतवानित्याह वपनं शिरोमुण्डनम्॥ ५७॥ ❀ ❀ निर्हरणं दाहार्थं नयनम्॥ ५८॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मूर्द्धन्यं मूर्द्धनि जातम्। जहार हृतवान्॥ ५५॥ ❀ ❀ शिविरान्निरयापयत् निःसारयामास॥ ५६-५७॥ ❀ ❀ निर्हरणादिकं मृतानां यत्कृत्यं दाहार्थं निःसारणादिकं तच्चक्रुः॥ ५८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

भगवत्कृपया अर्जुनः सर्वरूपमेकं ज्ञात्वा तथा कृतवानित्याह द्वाभ्याम् अर्जुन इति। कृत्वा हेतुत्वात् सहसेति अथ तदनंतरमेव विमोचनात् पूर्वमसिना खड्गेन शिरसश्चूडामणिं शिखासहितं द्विजस्य हृतवान्। इदं ह्युभयात्मकं तदग्रे वक्ष्यते त्रिसंगत्वादुभयात्मकस्य॥ ५५॥ ❀ ❀ तृतीयमाह विमुच्येति। पूर्वं रशनाबद्धं तस्य तूर्णीभावे हेतुः बालहत्याहतप्रभमिति तेजसा मणिना हीनमिति तृतीयसमीपे द्वयोरनुवादः। शिविरात् स्वकटकात् निरयापयदिति सतां स्थानान्निर्यापणं न सर्वत्रैव सत्-सुतस्य प्रवेशो न भविष्यतीति ज्ञापितम्॥ ५६॥ ❀ ❀ कृतस्य सर्वरूपस्य तथात्वं विवृणोति वपनमिति। हीति पूर्वोक्त-प्रमाणादयोऽनुसंधेयाः, ब्रह्मबंधूनां दैत्यांशब्राह्मणानां दैहिको देहच्छेदनात्मकः॥ ५७॥ ❀ ❀ प्रासंगिके गते प्रस्तुतमुप-संहरति पुत्रेति॥ ५८॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्र वधे भीमसेनस्य प्रियं भवति, अवधे द्रौपद्याः, द्वये च श्रीकृष्णस्य, एतच्चाशक्यं, न ह्यशक्यमुभयं विदध्यादतोऽयमेवाभिप्राय इति हरेर्हार्दं अभिप्रायं अर्जुन आज्ञाय ज्ञात्वा अथ अनन्तरमेव असिना खड्गेन मूर्द्धन्यं मूर्द्धनि भवं सहमूर्द्धजं केशैः सहितं द्विजस्य तस्य मणिं जहार च्छित्वा हृतवानित्यन्वयः॥ ५५॥ ❀ ❀ ततो रशनया बद्धं तं विमुच्य शिविरात् स्वकटकस्थानान्निरयापयत् बहिर्निस्सारयामासेत्यन्वयः। तथापि ब्राह्मणत्वात्तदपमानेन अनिष्टं स्यादित्याशङ्कानिरासाय तं विशिनष्टि—बालेति, बालानां हत्यया हृता प्रभा बहिश्शोभा यस्य तम्। तेजसा अध्ययनाध्यापनमन्त्रजपादिजनितेन मणिना च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हीनम् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमपि स्वप्रतिज्ञातं भीमगदितं च तद्धननं कृतमेवेत्याशङ्कयाह–वपनमिति । वपनं मुण्डनम्, द्रविणादानं धनापहरणम्, तथा निवासस्थानान्निर्यापणं निस्सारणं चेत्येष एव ब्रह्मबन्धूनां ब्राह्मणाधमानां वधः । इतोऽन्यो दैहिकः शिरश्छेदादिरूपो वधो नास्ति, शास्त्रे 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति निषेधात् । न च 'आततायिनं' इत्यादिना दैहिक-वधस्यापि विधानमस्त्येवेति शङ्क्यं, तस्यार्थशास्त्रत्वेन 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति धर्मशास्त्रतो दुर्बलत्वादित्याशयः । तथा च वपनादित्रयेणैव वधोऽपि जातप्राय एवेति भावः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ कृष्णया द्रौपद्या सह पुत्रशोकेनातुराः पीडिताः सर्वे पाण्डवाः मृतानां स्वानां बन्धूनां यन्निर्हरणादिकं दाहार्थनयनादिकं कृत्यं कर्त्तव्यं तच्चक्रुरित्यन्वयः ॥ ५८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ सप्तमो विवृतोऽध्यायो द्रौणिदण्डनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

सूतजी कहते हैं–अर्जुन भगवान्‌के हृदयकी बात तुरंत ताड़ गये और उन्होंने अपनी तलवारसे अश्वत्थामाके सिरकी मणि उसके बालोंके साथ उतार ली ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ बालकों की हत्या करनेसे वह श्रीहीन तो पहले ही हो गया था, अब मणि और ब्रह्मतेजसे भी रहित हो गया । इसके बाद उन्होंने रस्सीका बन्धन खोलकर उसे शिविरसे निकाल दिया ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ मूँड़ देना, धन छीन लेना और स्थानसे बाहर निकाल देना–यही ब्राह्मणाधमोंका वध है । उनके लिये इससे भिन्न शारीरिक वधका विधान नहीं है ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ पुत्रोंकी मृत्युसे द्रौपदी और पाण्डव सभी शोकातुर हो रहे थे । अब उन्होंने अपने मरे हुए भाई बन्धुओंकी दाहादि अन्त्येष्टि क्रिया की ॥ ५८ ॥

सातवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथाष्टमोऽध्यायः

सूत उवाच

अथ ते[1] सम्परेतानां स्वानामुदकमिच्छताम्। दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥
ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः। आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥
तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम्। गान्धारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥
सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धूञ् शुचार्पितान्[2]। भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

अष्टमे कुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षा परीक्षितः। श्रीकृष्णेन स्तुतिः कुंत्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते ॥

ते पांडवाः संपरेतानां मृतानां गंगायामुदकं दातुं सकृष्णा श्रीकृष्णेन सहिताः स्त्रियः स्त्रीः पुरस्कृत्याग्रतः कृत्वा। तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ निनीय दत्त्वा। हरिपादाब्जरजोभिः पूता या सरिद्गङ्गा तस्या जले। पुनर्ग्रहणादादावपि स्नाता इति गम्यते ॥ २ ॥ ❀ ❀ कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिभिः सहितम्। पुत्रशोकार्तामिति तिसृणां विशेषणम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मुनिभिः सहितः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

श्रीकृष्णेन परीक्षितो रक्षेत्यन्वयः (१) अथ निर्हरणाद्यनन्तरम् ॥१-२॥ ❀ ❀ तत्र गंगातटे। पुत्रशोकार्त्तामिति तिसृणां विशेषणम्। गांधार्या दुर्योधनादयः, पृथायाः कर्णः, कृष्णाया द्रौपद्याः प्रतिविंध्यादयः। कृष्णापदेन सुभद्रापि गृह्यते, तस्या अभिमन्युरितिनामानः पुत्रास्तेषां तस्य तस्य च शोकेनार्ताम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मुनिभिर्द्वारभूतैः। यद्वा तैः सह सांत्वयामास तत्तच्छास्त्रादिवाक्यैर्बोधयामास। हता बन्धवो येषां तान्युधिष्ठिरादीन्। अप्रतिक्रियां दुर्निवार्याम्। "नांतकस्य क्रिया कापि नापराधो न च त्रपा। न गौरवं भयं प्रीतिर्भूतसंघातमश्नुते॥" इत्यादिवाक्यात्। "समुद्रा यद्रथाघातजाताः सोपि प्रियव्रतः। अदर्शनं गतो भागीरथ्या नेता भगीरथः॥ येन ग्रामादिरचना कृता सोपि पृथुर्नृपः। कालेनादर्शनं यातः का कथान्यनृणामिह॥" इत्यादिबहुविधवाक्यैः सांत्वनं चकारेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्पर्यायै दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ ते पांडवाः संपरेतानां स्वानामुदकं तिलोदकम् एतच्छ्राद्धादीनामप्युपलक्षणम् इच्छतां प्रेतरूपेण कामयमानानां दातुमुदकं दातुं स्त्रियः द्रौपद्यादिस्त्रीः पुरस्कृत्य कृष्णेन सहिता गंगां ययुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र ते सर्वे पांडवादयो भृशं पुनः विलप्य संपरेतानामुदकं निनीय प्रदाय हरेः कृष्णस्य पादाब्जयो रजसा पूते सरितः गंगाया जले आप्लुताः स्नात्वा विशुद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र गंगातीरे आसीनमुपविष्टं सहानुजं कुरूणां पतिं धृतराष्ट्रं पुत्रशोकार्त्तामिति गांधारीकृष्णयोर्विशेषणं, तत्र गांधारी धृतराष्ट्रभार्या पृथा कुंती कृष्णा द्रौपदी माधवः कृष्णः सांत्वयामासेत्युत्तरेणान्वयः। सहानुजमित्यत्रानुजशब्दः पांडुसुतधर्मराजादीनामुपलक्षकः, तेषामप्यत्र शोकार्त्तत्वेन सांत्वनीयत्वान्न तु विदुरपरः, तस्य पूर्वमेव धृतराष्ट्रेण निर्यापितत्वाद्यादवक्षयानंतरमागामिनस्तदावस्थानासंभवात्। एतच्चास्मिन् तृतीये स्कन्धे स्फुटीभविष्यति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हता बंधवो येषां तानत एव शुचा शोकेनार्पितानर्दितान् धृतराष्ट्रादीन् बंधून् भूतेषु लोकेषु न विद्यते प्रतिक्रिया प्रत्युपायो यस्यास्तां कालस्य गतिं जन्ममरणाद्युत्पादनरूपां दर्शयन् मुनिभिः सह सांत्वयामास। माधव इति कर्तृपदमनुषंगेण योजनीयम्, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

---

१. प्रा० पा०—तेषां परेतानां। २. प्रा० पा०—शुचार्दितान्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

'स्त्रियः पुरस्कृत्य संपरेता युद्धे मृताः सकृष्णा द्रौपद्या सहिताः कृष्णेन यादवेंद्रेण सहिता वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ ते पांडवास्तिलोदकं निनीय दत्त्वा भृशं विलप्य परिवेदनलक्षणं रोदनं कृत्वा पश्चाद्धरेः पादपद्मपरागेण पूते शुद्धे सरितो गंगायाः जले आप्लुताः स्नाता अभूवन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अनुजेन संजयेन सह वर्तमानम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मुनिभिः सह हताः पुत्रा येषां ते तथा तान् भूतेषु प्राणिषु कालरूपस्य हरेः गतिं विक्रममप्रतिक्रियामपरिहार्यां दर्शयन् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मुनिभिर्द्वारभूतैः ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पुनर्ब्रह्मास्त्रतोऽरक्षत् तान् गर्भे च परीक्षितम्। कृष्णः स्तुतश्च पृथया राज्ञः शोकस्तथाष्टमे ॥

स्त्रियः पुरस्कृत्येति तस्मिन् कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥१॥ ❀ ❀ निनीय दत्त्वा ॥२॥ ❀ ❀ कुरुपतिं युधिष्ठिरम्। सहानुजं भीमादिसहितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मुनिभिः सहितः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अथेति। गंगायाम् उदकं दातुं सकृष्णाः श्रीकृष्णसहिताः ययुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ निनीय दत्त्वा ॥ २ ॥ ❀ ❀ कुरुपतिं युधिष्ठिरम् ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता। सर्वहेतुकथायै च सप्तमे विनिरूपिता ॥ १ ॥
अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्वद्धि जायते। दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणत्वे दाहपोषणम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायांते अश्वत्थाम्नोऽपमाननं निरूपितम्। अनिवर्त्यत्रह्मास्त्रप्रक्षेपहेतुत्वेन। अष्टमे तु पदार्थचतुष्टयं निरूप्यते भगवतोद्भुतकर्मनि- रूपणाय ब्रह्मास्त्रदाहः तस्य रक्षा ततोद्भुतकर्मनिर्णयस्तोत्रं ततोऽद्भुतकर्म। तत्र प्रथमं ब्रह्मास्त्रप्रसंग- माह अथेति। शुद्ध्यनंतरं हि संस्कारः कर्त्तव्यः। सा च शुद्धिर्बाह्याभ्यंतरभेदेन द्विधेति प्रथमं बाह्यशौचमाह द्वयेन। मृतानां प्रेतत्वविमोके हि जीवतां शौचं ततस्तेषां प्रथमं तद्विमोकहेतुक्रियामाह दाहं कुरुक्षेत्र एव कृत्वा हस्तिनापुरे जलदानार्थं सर्वे गताः। ब्रह्मदंडहता अपि यज्जलस्पर्शमात्रेण विमुच्यंते तत्र धर्मयुद्धे हताः मुच्यंत इति किं वक्तव्यं "प्रत्तं जलं त्र्यंजलमात्मजेन प्रेतस्य तापं प्रशमं करोती" ति तापापनोदार्थं जलमपेक्ष्यते। तथा च मूलभूततापत्रयनिराकरणार्थमपि एकहेलया जलं देयमिति निश्चित्य गंगायां गता इति। निरूप्यते अथेत्यवैरभावेन संपरेतानामिति सामान्यतः सर्वेषां तत्रापि स्वानां बहुपुरुषसंबद्धानामपि तत्रापि उदकदायिनां सप्तपुरुषसंबद्धानां तेषां मुक्तिदानार्थं भगवता सहेति सकृष्णा इत्युक्तं, स्त्रियः पुरस्कृत्येति लोकाचारः ॥ १ ॥ ❀ ❀ उदकं निनीय प्रेतेभ्यो जलं दत्वा "रोदनप्रियाः पितर" इति विलप्यते, येष्वपि येषां न खेदः तेपि विहितत्वात् सर्वेपि विलापनं कृतवंतः। भृशमिति पुनर्विलापाभावाय चकरादन्यदपि कर्त्तव्यं कृत्वा पूर्वं जलदानार्थं कृतस्नाना अपि पुनः सर्वशुद्धयर्थं भक्त्यर्थं ज्ञानाधिकारार्थं गंगायां स्नातवंत इत्याह आप्लुता इति। यद्यपि पूर्वमेव तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिं- जल्कोपरंजितेति वचनात् धातुः कमंडलुजलमिति वचनाच्च सर्वमेव गंगाजलं तादृशं भवति, तथापि नदीत्वेन जलांतरस्पर्शसंभाव- नया पूर्वस्नातजलं तादृशं भवति न वेति संदिह्य उपरिभागे भगवंतं स्थापयित्वा तच्चरणोदकेन स्नातवंत इत्यर्थः। अनेन ते तदीया इति सर्वथा ज्ञापितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वकर्त्तव्ये कृते तादृशेषु भगवता यत्कर्त्तव्यं तदाह तत्रासीनमिति द्वाभ्याम्।

---

१. सूतउवाच ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया ॥ स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ १ ॥
अथो निशामयामास कृष्णायै भगवान्पुरा ॥ पतितायाः पादमूले रुदंत्या यत् प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥
पश्य राज्यरिदारांस्ते रुदतो मुक्तमूर्द्धजान् ॥ आलिंग्य स्वपतीन्भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ॥ ३ ॥

इति विजयध्वजीयेऽधिकपाठः।

भक्तिविधानार्थं भक्तवात्सल्याद्यचिंत्यमाहात्म्यं मुरारेर्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये। तदर्थं मृतानां यत्कर्तव्यं लौकिकं तत् उच्यते पुत्रशोकेति। सर्वे पांडवाः मृतानां प्राणवियोगं प्राप्तानां स्वानां बंधूनां यत्कृत्यं निर्हरणादिकं तच्चक्रुरित्यन्वयः ॥ १ ॥ भीमहतान् दर्शय इति पुरा यत्प्रतिश्रुतं तदस्यै द्रौपद्यै निशामयामास दर्शयाञ्चकारेत्यन्वयः ॥ २ ॥ हे राज्ञि ते तव अरिदारान् शत्रुभार्याः मुक्तमूर्धजान् मुक्तकेशीः भीमस्य गदया भग्ना ऊरवः उत्संगाश्च वक्षांसि च येषां ते तथोक्ताः, उरूणि विस्तीर्णानि वक्षांसीति वा ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आसीनमित्यन्वयप्रत्वाय कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं विदुरसहितं भीमादिसहितं वा तीर्थाटनकथा कल्पांतरीया। स्त्रियः सर्वा एव पुत्रशोकार्ताः, अतः पुत्रशोकार्तमिति विशेषः। सर्वत्र कृष्णा द्रौपदी, चकारात् सुभद्रादयः। स्त्रीणां सान्त्वनहेतुः माधव इति माया धवः, सर्वासामेव लक्ष्म्यंशत्वात्॥ ३॥ ❁ ❁ सांत्वनं वस्तुयाथात्म्यज्ञापनेन मुनिभिरिति संवादार्थं हता बांधवा येषां शोकापनोदनं तत्त्वज्ञानाद्भवति। नन्वीश्वरेण सांत्वनमनुचितं सर्वकर्तृत्वादित्याशंक्य स्थापितकालरूपाधिकारिणस्तद्गृहे जातेषु दंडादिकमीश्वरस्याप्यप्रतीकार्यं, नहि स्त्रीपुत्रादिताडने राजदंडो भवति कालस्यापि भक्तत्वात्, कदाचिदपि भक्तानप्युपेक्षते इमां सिद्धांततामाह भूतेष्विति। काले जातेषु कलयतीति कालः गतिं प्रवृत्तिं न विद्यते प्रतिक्रिया यस्याः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथाष्टमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं द्वयोरर्थमाहुः एवमित्यादिद्वाभ्याम्। एवमुक्तप्रकारेण या निरूपिता, सा सर्वहेतुकथायै सर्वेषां मनोरथपूरणे यो हेतुः भक्तिरूपस्तत्कथनार्थं निरूपिता, चकारेण सूतोक्तावपि हेतुनिरूपणेन तत्रापि श्रीभागवतप्रतिष्ठाहेतुभूतं यत्परीक्षितो भगवदीयत्वं तत्रापि हेतुस्तत्पूर्वजानां वैष्णवत्वं तत्कथनार्थं निरूपिता। अष्टमे वाक्यकरणफलं सूतोक्तौ वैष्णवत्वदार्ढ्याय निरूप्यत इति शेषः। अत्रेदं बोध्यम्–चतुर्थाध्याये शौनकादिभिः श्रीभागवतविषयकः तत्कर्तृविषयको वक्तृविषयकः श्रोतृविषयकश्चेति चत्वारः प्रश्नाः कृताः। तन्मध्ये प्रथमस्योत्तरमग्रिमस्कन्धैर्वक्तव्यम्। द्वितीयस्योत्तरं 'द्वापरे समनुप्राप्त' इत्यारभ्य 'शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनि'रित्यन्तैः साधिकैस्त्रिभिरध्यायैरुक्तम्। तदवान्तरप्रश्नोत्तरं चोक्तम्। ततस्तृतीयस्य तु कथनाध्ययनभेदेन वारद्वयं प्रश्नेपि सप्तमाध्याये अध्ययनविषयकस्योत्तर एव 'नित्यं विष्णुजनप्रिय' इत्यनेन कथनविषयकस्याप्युत्तरं सूचितम्। अतः परं चतुर्थोऽवशिष्यते, स तु जन्मकर्मप्रायोपवेशहेतुप्राणत्यागविषयत्वेन चतुर्धा। तत्र जन्मनो महाश्चर्यत्वस्य तैर्ज्ञातत्वात् तत्र हेतुर्वक्तव्यः। अन्यथा विशेषणस्यापार्थत्वप्रसक्तेः। एवञ्च तद्धेतुर्महाश्चर्यत्वहेतुर्भगवदीयत्वम्, तत्रापि हेतुः पूर्वजानां वैष्णवत्वम्, तत्रापि प्राथमिकस्तद्धेतुः सर्वेषां भगवद्वाक्यनिष्ठत्वरूप एव सप्तमे सिद्ध इति सोत्रानूदितः। तेनात्र सूतोक्तौ हेतुहेतुमद्भाव एवंप्रकारक इति बोधितम्। पूर्वं तु व्यासोक्तसङ्गतिप्रदर्शनाय भक्तमनोरथपूरकत्वमर्थ उक्त इति न पूर्वोत्तरविरोधः। अत एवात्र 'कथायै चे'ति चकारो भक्तमनोरथपूरकत्वेपि भगवद्वाक्यनिष्ठत्वस्य हेतुतासूचनायोक्त इति। एवमष्टमाध्यायार्थेपि द्रष्टव्यम्। आहेति। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तदाहेत्यर्थः। अत्रैकं षोडशश्लोकैः सेत्स्यति, तदनन्तरं तु द्वितीयं पृथास्तोत्रान्तैः सेत्स्यति, शेषानुतापकथा त्वेतदुपोद्घातत्वेनेति सूतोक्तौ प्रासङ्गिकी भगवत्कथा। व्यासोक्तौ तु सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिप्रदत्वमिति बोद्धव्यम्। एवमग्रिमाध्यायेपि॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

रक्षा परीक्षितः श्रोतुः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा। स्तुतिः कुन्त्याष्टमे राज्ञः शोकश्च विनिरूप्यते॥

पूर्वाध्यायान्ते 'स्वानां मृतानां यत्कृत्यं तच्चक्रुः' इति संक्षेपत उक्तमेव स्पष्टयति–अथेति। अत्र द्रौणिदण्डानन्तरं सम्परेतानां मृतानाम् अत एवोदकं तिलोदकं श्राद्धादिकमिच्छतां प्रेतरूपेण कामयमानानां तद्गङ्गायां दातुं सकृष्णाः कृष्णेन सहितास्ते पाण्डवाः स्त्रियः स्त्रीः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा गङ्गायां गङ्गां ययुरित्यन्वयः॥ १॥ ❁ ❁ ते सर्वे पाण्डवादयो हरेः कृष्णस्य पादाब्जयोः रजसा पूते सरितः गङ्गायाः जले आप्लुताः स्नाताः सन्त उदकं निनीय दत्त्वा भृशमत्यन्तं विलप्य–चकारादन्यदपि कर्तव्यं कृत्वा–पुनरपि गङ्गायामाप्लुता इत्यन्वयः॥ २॥ ❁ ❁ तत्र गङ्गातीरे आसीनान् युधिष्ठिरादीन् मुनिभिः सह माधवः मधुवंशजः श्रीकृष्णः सान्त्वयामासेति द्वयोरन्वयः। सहानुजमनुजैर्भीमादिभिः सहितं कुरुपतिं युधिष्ठिरम्। धृतराष्ट्रं तद्भार्यां गान्धारीं च। पुत्रशोकेनार्त्तामिति गान्धारीकृष्णयोर्विशेषणं, द्वयोरपि पुत्राणां मरणात्। पृथां कुन्तीम्। कृष्णां द्रौपदीम्॥ ३॥ ❁ ❁ सान्त्वने हेतुमाह–शुचा शोकेनार्पितान् व्याप्तान्। तत्रापि हेतुमाह–हताः बन्धवः पुत्रादयो येषां तानिति। कथं सान्त्वयामासेत्यपेक्षायामाह–भूतेषु भूतकार्येषु देहादिषु अप्रतिक्रियां निवर्त्तकोपायरहितां कालस्य गतिमुत्पत्तिविनाशनिमित्तभूतानां प्रवृत्तिं दर्शयन्निति॥ ४॥

हिन्दी अनुवाद

गर्भमें परीक्षित्की रक्षा, कुन्तीके द्वारा भगवान्की स्तुति और युधिष्ठिरका शोक

सूतजी कहते हैं—इसके बाद पाण्डव श्रीकृष्णके साथ जलाञ्जलिके इच्छुक मरे हुए स्वजनोंका तर्पण करनेके लिये स्त्रियोंको आगे करके गङ्गातटपर गये॥ १॥ ❁ ❁ वहाँ उन सबने मृत बन्धुओंको जलदान दिया और उनके गुणोंका स्मरण करके बहुत विलाप किया। तदनन्तर भगवान्के चरण-कमलोंकी धूलिसे पवित्र गङ्गाजलमें पुनः स्नान किया॥ २॥ ❁ ❁ वहाँ अपने भाइयोंके साथ कुरुपति महाराज युधिष्ठिर, धृतराष्ट्र, पुत्रशोकसे व्याकुल गान्धारी, कुन्ती और द्रौपदी–

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सब बैठकर मरे हुए स्वजनोंके लिये शोक करने लगे। भगवान् श्रीकृष्णने धौम्यादि मुनियोंके साथ उनको सान्त्वना दी और समझाया कि संसारके सभी प्राणी कालके अधीन हैं, मौतसे किसीको कोई बचा नहीं सकता॥ ३-४॥

साधयित्वाजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम्। घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः॥ ५॥
याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः। तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत्॥ ६॥
आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः। द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः॥ ७॥
गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः। उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम्॥ ८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः। द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतं नष्टमायुर्येषां तान्॥ ५॥ ❀ ❀ याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः। शतमन्योः शतक्रतोरिव॥ ६॥ ❀ ❀ शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिस्तेन चोद्धवेन च संयुतः॥ ७॥ ❀ ❀ रथमास्थितः सन्नुत्तरां परीक्षिन्मातरं भयेन विह्वलां व्याकुलाम् अभिमुखं धावंतीमुपलेभे ददर्श॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कचानां द्रौपदीकेशानां स्पर्शेन हतमायुर्येषां दुःशासनदुर्योधनादीनां तान्। अत्र तीर्थेन सुयोधनादीनामजातसंज्ञावत्त्वे "सुयोधनादयः सर्वे त्वजाता जज्ञिरे घटात्। व्यासेनानन्तवीर्येण मार्त्तण्डाधिकतेजसा" इति ग्रन्थांतरीयश्लोकः प्रमाणत्वेन न्यस्तः। तथा चाजाता दुर्योधनदुःशासनाद्याः शत्रवो यस्य स तथा। तस्य युधिष्ठिरस्य स्वं पितृपितामहक्रमात्प्राप्तम्॥ ५॥ ❀ ❀ उत्तमाः कल्पकाः सामग्र्यो यद्वोत्तमा व्यासादयः कल्पकाः कारयितारो येषु तैरश्वमेधैः त्रिभिरिति एकस्मिन्नेव यागे त्रिगुणदक्षिणादानादेकस्यैव यागस्य त्रियागत्वं जातमिति महाभारतेऽश्वमेधपर्वणि विवृतम्। वाक्यानि चेह विस्तृतिभयान्नोदाहृतानि। तस्य युधिष्ठिरस्य यशः शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स तथा तस्य। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यभिधानात्। यथा वामन इन्द्रयशो विस्तृतवांस्तथा श्रीकृष्णोपि युधिष्ठिरस्येत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ आदिना धौम्यादिग्रहः॥ ७॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्निति मत्कथनात्पूर्वमपि त्वं तपोबलेनैतज्जानासीति भावः॥ ८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

उत्तमेति। उत्तमः कल्पो येषु यद्वा मुख्यः कल्पो येषु तैः। कल्पो विधानं कल्प्यतेऽनेन कल्पोऽङ्गं स उत्तमो येषु। यद्वा कल्पयन्तीति कल्पकाः अनुष्ठातारः ते उत्तमा येषु तैरिति व्याख्यालेशः॥ ६-११॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कितवैरक्षद्यूताद्युपायेन वंचकैर्दुर्योधनादिभिर्हृतमजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य स्वं राज्यं साधयित्वा राज्ञ्या द्रौपद्याः कचस्पर्शेन केशपाशग्रहणेनैव क्षतं क्षीणमायुर्येषां तानसतो दुष्टान् दुःशासनादीन् घातयित्वा अर्जुनादिभिरिति शेषः॥ ५॥ ❀ ❀ उत्तमकल्पकैर्मुख्यकल्पैरन्यूनमन्त्रदक्षिणैः त्रिभिरश्वमेधैः युधिष्ठिरं याजयित्वा पावनं पवित्रं तस्य युधिष्ठिरस्य यशः शतमन्योः शक्रस्य यश इव व्यतनोद्विस्तारयामास॥ ६॥ ❀ ❀ ततः पांडुपुत्रान् चशब्दादन्यांश्च आमन्त्र्यापृच्छ्य शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः शैनेयोद्धवाभ्यां सात्यक्युद्धवाभ्यां सहितः। आत्मना पूजितैः द्वैपायन आदिर्मुख्यो येषां तैर्विप्रैः प्रतिपूजितैर्द्वारकां प्रति गंतुं कृतमतिर्निश्चितमतिर्हे ब्रह्मन् रथमास्थितः अधिष्ठितः॥ ७॥ ❀ ❀ तदाभिधावंतीं भयेन विह्वलामुत्तरामभिमन्युपत्नीमित्थं विज्ञापयंतीमिति शेषः, उपलेभे पथि ददर्शेत्यर्थः, यद्वाऽभिधावंतीं विज्ञापनपूर्वकमनुवर्तमानाम् उपलेभ इत्यन्वयः॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

घातयित्वा वधं कारयित्वा पांडवैरिति शेषः, कचानां केशानां स्पर्शेन हतानि नष्टानि आयूंषि येषां ते तथा तान्, अजातः सुयोधनः शत्रुर्यस्य सः तथोक्तः, तथा चोक्तं "सुयोधनादयः सर्वे त्वजाता जज्ञिरे घटात्। व्यासेनानंतवीर्येण मार्तंडाधिकतेजसा" इति प्रयोगात् न जातः शत्रुर्यस्य स तथोक्त इति केचित्। कितवैश्चोरप्रायैर्दुर्योधनादिभिः॥ ५॥ ❀ ❀ मध्यमाधमकल्पयोरुत्तमकल्पकः शतं मन्यवः क्रतवो यस्य स तथा तस्येंद्रस्य यशो वामनावतारे हरिर्यथा ततान तथाऽतनोत्, तनु विस्तारे॥ ६-७॥ ❀ ❀ भगवान् यदा द्वारकां गंतुं कृतमतिः रथमास्थितः तदा पाहिपाहीत्यादिवादिनीं भयेन विवशामात्मानमुद्दिश्यागच्छन्ती-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुत्तरामुपलेभे ददर्शेत्यन्वयः। यत्र मर्त्यलोके परस्परं मृत्युः तत्र त्वदन्यमभयप्रदं च न पश्ये। स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेपदप्रयोगः ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ संक्षेपेणोक्त्वा पुनः प्रस्तुतमाह आमन्त्र्येत्यादिना ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतमायुर्येषां तान् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंच कितवैर्दुर्यूतदेविभिः शकुनिसुयोधनादिभिः असतः सुयोधनदुःशासनजयद्रथप्रभृतीन् कचस्पर्शक्षतायुषः दुःशासनकृतेन द्रौपदीकेशग्रहणेन विनष्टजीवितान् ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ शैनेयः शिनेः पौत्रः युयुधानः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उत्तराम-भिमन्युभार्यां ददर्श ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवमपि तदानीमक्रियमाणमपि भक्तानां हितमेव करोतीति ज्ञापयितुं लौकिकप्रतीत्यापि यद्धितं तत्करिष्यमाणमपि भगवदिच्छायां जातायां कृतमेव लोकेनाभिव्यक्तमिति सिद्धांतज्ञापनार्थं तन्निरूपयति साधयित्वेति द्वाभ्याम्। न जाताः शत्रवो यस्येति भक्तावुत्तमाधिकारो द्योतितः। दाने हेतुः स्वराज्यमिति तत्रापि हेतुः कितवैर्हृतमिति कपटद्यूते दुर्योधनादिभिर्हृतं हस्तिनापुरमपि तदा पांडोरेव राजत्वात् अत एव कितवैरिति बहुवचनम्। ननु कालस्याप्रतिक्रियत्वे तेषामायुषो विद्यमानत्वात् कथं तद्घातनं तत्राह घातयित्वेति। सर्वे ह्यसंतो राजानः दुःशासनेन सह ऐक्यभावात् कचस्पर्शो द्रौपद्याः तेनैव क्षतमायुः सर्वेषां निरपराधाया भक्तायाः प्राणानामुत्तमादायुषः शिरसि विद्यमानत्वात् बलिष्ठप्राणेन दुर्बलानां क्षतकरणं युक्तमेव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ "तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यामि"ति श्रुतेराहारपृथक्त्वपक्षे नाश्वमेधत्रयकरणम्, उत्तमकल्पकैः उत्कृष्टसाधनसहितैः उत्तमं वा कल्पयंतीति प्रायश्चित्तरूपैः स्वसांनिध्यात् त्रिभिरेव शताश्वमेधसमानयशोजनकत्वं त्रैलोक्येपि तस्य यशः अनेनैकोपक्रमेण अश्वमेधत्रयं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतोऽत्रत्यलौकिकसर्वधर्मसमाप्तिसूचनायाभ्यनुज्ञामाह सार्द्धेन आमंत्र्येति। बांधवा ऋषयश्च अभ्यनुज्ञाकर्त्तारः पृथगुक्ताः, चकारादन्ये सर्वे। शैनेयः सात्यकिः, द्वैपायनादीनां स्वस्थत्वात् अभ्यनुज्ञातुल्येपि पूजनमधिकम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्निति। ब्राह्मणस्य महाक्रोध इति सूचितम्। रथारोहणपर्यंतं स्वक्रिया। अग्रे यंतुरश्वानां च भक्तस्य कार्ये उपस्थिते प्रारब्धमपि स्वकार्यं त्यजतीति ज्ञापयितुं तस्मिन् समये उत्तरां दृष्टवान् इत्याह उपलेभ इति। सा हि भक्तावुत्तरा उत्कृष्टेत्यर्थः। अत एव ब्रह्मास्त्रदर्शनं तस्याः प्रथमं मुख्यमेवास्त्रम्। आयसशरेण संबद्धमुत्तरां प्रति गच्छति, तदनु तस्मादुद्गताः पंचशराः पांडवान् प्रति गच्छंति, मूलोच्छेदेऽधिकव्यापारात् अकौरववदपांडवमपि करिष्यामीति तस्याभीष्टत्वात् आभिमुख्येन धावंतीं भयविह्वलां वस्त्रादिष्वसावधानां प्रावृत्त्याद्यभावात् आगच्छन्त्या एव पाहीति वचनात् आहेत्याद्यनुक्तिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

घातयित्वेत्यत्र। कचस्पर्शमात्रेण कथमायुषः क्षय इत्याकाङ्क्षायामाहुः निरपराधेत्यादि। प्राणानामुत्तमादिति। आयतनादिति शेषः। 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमि'ति श्रुतिव्याख्याने 'शिरो वै अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः प्राणा वै यश' इति श्रावणात् प्राणानामुत्तमायतनं शिरस्तत्प्राप्य आयुषः प्राणाधीनस्य तत्र तथात्वात्तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ याजयित्वेति श्लोकं व्याचक्षते तरतीत्यादिना। रात्रिसत्राधिकरणेनार्थवादिकफलस्यात्रोपादेयत्वे सिद्धे आहारपृथक्त्वपक्षेण आहार आहरणं प्रयोगस्तत्पृथक्त्वपक्षस्य 'तत्र सर्वेऽविशेषादि'त्यधिकरणे सिद्धत्वात्तेनेत्यर्थः। इदं पूर्वतन्त्रे चतुर्थस्य तृतीयपादे चिन्तितम्। तथाहि 'सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणादि'त्यस्मिन्नधिकरणे दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेः सर्वकामार्थत्वं सिद्धम्। तत्र कामा नैमित्तिकाः, ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम्। तत्र सर्वेषु कामेष्वविशिष्टमिति सकृज्ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानेप्येकमिवा(न्यो?)न्यान्यपि फलानि बाधकाभावाद्भवन्तीति युगपत्सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते, कामानामननुष्ठेयत्वात्, किन्तु पुरुषस्य स्वत एव प्राप्तान् कामानुद्दिश्य ज्योतिष्टोमादिर्विधीयते। अतस्तेषां स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात् तत्तत्साधनत्वेन चोद्यमानो ज्योतिष्टोमादिरपि तत्तदर्थं पृथक् प्रयोगमर्हतीति वाक्यविचारादवसीयत इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ ६ ॥ ❀ ❀ उपलेभ इत्यत्र । प्रारम्भाद्यभावादिति । अत्र पाठः प्रावृत्याद्यभावादिति भाति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पाहि पाहीत्यत्र । आगच्छन्नेवेति । अत आगच्छन्त्या एवेति, प्रदर्शयन्नित्यत्र प्रदर्शयन्त्या इति, बोधयन्नित्यत्र बोधयन्तीवेति पाठो भाति । इत्युक्तं भवतीति । यथा पिवेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्याभिनयेन प्रतीतिः तथात्रापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

माधव इत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य कितवैरक्षद्यूताद्युपायेन वञ्चकैर्दुर्योधनादिभिर्हृतं स्वराज्यं साधयित्वा तद्वशे कृत्वा, राज्ञ्याः द्रौपद्याः कचस्पर्शेन केशाकर्षणेनैव क्षतं क्षीणमायुर्येषां तानसतो दुष्टान् दुश्शासनादीन् भीमार्जुनादिभिर्घातयित्वा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उत्तमकल्पकैः मुख्यकल्पैः अन्यूनमन्त्रदक्षिणैस्त्रिभिरश्वमेधैस्तं युधिष्ठिरं याजयित्वा तस्य यशो दशसु दिक्षु आतनोत् विस्तारयामासेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह–शतमन्योरिवेति, इन्द्रस्य यश इवेत्यर्थः । लोके लोकस्य केचिन्मित्राणि सुयशः कीर्त्तयन्ति, केचिच्छत्रवस्त्वपयशः कीर्त्तयन्ति, तस्य तु भगवत्कृपयाऽजातशत्रुत्वादपयशो नैवाभूत् किन्तु यश एवेत्याशयेनाह–पावनमिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततश्च पाण्डुपुत्रान् चशब्दादन्यांश्च आमन्त्र्य पृष्ट्वा शिनेर्नप्ता शैनेयः सात्यकिस्तेनोद्धवेन च संयुतः सहितः आत्मना पूजितैर्द्वैपायनादिभिर्विप्रैः प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवान् स्वसङ्कल्पं विहायापि भक्तमनोरथं पूरयतीति सूचयन् सम्बोधयति–हे ब्रह्मन्निति । द्वारकां प्रति गन्तुं कृता मतिर्येन स रथमास्थितः अधिष्ठितः सन् भयेन विह्वलां व्याकुलामभिधावन्तीं स्तुवन्तीं साम्मुखमागच्छन्तीम् उत्तरामुपलेभे ददर्शेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार भगवान् श्रीकृष्णने अजातशत्रु महाराज युधिष्ठिरको उनका वह राज्य, जो धूर्तोंने छलसे छीन लिया था, वापस दिलाया तथा द्रौपदीके केशोंका स्पर्श करनेसे जिनकी आयु क्षीण हो गयी थी, उन दुष्ट राजाओंका वध कराया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ साथ ही युधिष्ठिरके द्वारा उत्तम सामग्रियोंसे तथा पुरोहितोंसे तीन अश्वमेध यज्ञ कराये । इस प्रकार युधिष्ठिरके पवित्र यशको सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्रके यशकी तरह सब ओर फैला दिया ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इसके बाद भगवान् श्रीकृष्णने वहाँसे जानेका विचार किया । उन्होंने इसके लिये पाण्डवोंसे विदा ली और व्यास आदि ब्राह्मणोंका सत्कार किया । उन लोगोंने भी भगवान्‌का बड़ा ही सम्मान किया । तदनन्तर सात्यकि और उद्धवके साथ जानेके लिये वे रथपर सवार हुए । उसी समय उन्होंने देखा कि उत्तरा भयसे विह्वल होकर सामनेसे दौड़ी चली आ रही है ॥ ७–८ ॥

उत्तरोवाच

पाहि पाहि महायोगिन्देवदेव जगत्पते । नान्यं[1] त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ९ ॥
अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो । कामं दहतु[2] मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥ १० ॥

सूत[3] उवाच

उपधार्य[4] वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः । अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥
तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् । आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहि पाहीति द्वाभ्याम् । अन्यस्तु प्रार्थनायोग्यो नास्तीत्याह । त्वत् त्वत्तोऽन्यमभयं भयरहितं न पश्यामि यत्र लोके । परस्परमन्योऽन्यं मृत्युर्भवति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र प्रस्तुतं भयमावेदयति । अभिद्रवत्यभिमुखमायाति । तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य सः । अतिकार्पण्येनाह । काममिति । कामं यथेच्छम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ पराभवेनातिकुपितस्य द्रौणेरपांडवं पांडवशून्यमिदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अत एव बहुमुखं तदागतमित्याह । तर्ह्येवेति । तर्ह्येव तदानीमेव ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

वीप्सात्र संभ्रमे । किं यामीति चेत्तत्राह–हे महायोगिन्निति । योगिनः "अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः" इति वाक्यात्सर्वज्ञाः सन्ति । त्वं तु महायोग्यतो जानास्येवेति भावः । तर्हि रक्षास-

---

१. प्रा० पा०—नान्यत्र त्वभयं । २. प्रा० पा०—दहति । ३. प्राचीन पाठे 'सूत उवाच' नास्ति । ४. प्रा० पा०—भृगुश्रेष्ठ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मर्थास्तु देवाः सन्तीति चेत्तत्राह–हे देवदेवेति । त्वं तु देवानामपि देव इति भावः । ननु देवदेव इन्द्रो महादेवो वास्ति नाहमिति चेत्तत्राह–हे जगत्पते इति । आस्तां तौ देवदेवौ, जगत्पाता त्वमेवासि । तथा च सर्वजगत्पातुस्ते मद्गर्भरक्षणं त्वल्पतरमेवेति भावः । यत्र जगति परस्परमेकस्य मृत्युरन्यस्तस्यापरस्तस्याप्यन्य इत्येवं मृत्युरस्ति । तत्र त्वत्त्वत्तोऽन्यमभयं भयनिवर्त्तकं न पश्यामीत्यर्थः । "यद्बिभेति भयं स्वयम्" इत्यादेः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र तदा तद्वारणे सर्वथा भगवत्तत्सामर्थ्यं द्योतयन्नाह–हे ईशेति । त्वमीशत्वान्ममाभिलषितपूरणे समर्थोसीति भावः । अभिलषितदानेऽन्येपि देवाः समर्थाः सन्तीति चेत्तदाह–विभो इति । ते तु परिच्छिन्नत्वान्न त्वादृशास्त्वमेव विभुरसीति भावः । अभिद्रवतीति । यान्प्रति शरः प्रयुक्तस्त एव तं पश्यन्ति नान्य इति सूचयति । नन्वभिमन्युना तेन पत्या विनापि जीवितं प्रार्थयन्ती न लज्जसे ? तत्राह–कामं यथेच्छम् । हे नाथेति । सर्वविधैश्वर्ययुक्तस्य तव मद्धननेऽपि मद्गर्भरक्षणसामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्या उत्तरायाः । उपधार्य श्रुत्वा । यतो भगवानतोऽबुध्यत ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अत एव अपांडवजगत्करणाद्धेतोरेव । पांडवा इति । यो यो हि पांडुवंशजः स एव पश्यति नान्य इति ज्ञेयम् । तर्ह्येव तदानीमेव सायवत्यंतं कारयन्तीति सायकाः । यद्वा स्यन्त्यन्तं कुर्वंतीति सायकाः । षोंतकर्मणि ण्वुल् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

एकस्यैव ब्रह्मास्त्रस्य बहुमुखत्वात् पञ्च सायकान् इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विज्ञापनमेवाह पाहीति द्वाभ्याम्–हे देवानामपि देव हे जगत्पते निखिलजगत्त्रातः हे महायोगिन्सूक्ष्मार्थदर्शिन्पाहि पाहि, न विद्यते भयं यस्मात्तथाभूतं त्वत्त्वत्तोऽन्यं न पश्ये । अदर्शनहेतुं वदंस्त्वन्यान् विशिनष्टि यत्र त्वद्व्यतिरिक्तेषु परस्परं मृत्युः, मृत्युग्रस्ता इत्यर्थः, नहि स्वयं मृत्युवश्योऽन्यं मृत्योस्त्रातुं प्रभुरिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु किं तव भयमुपस्थितं यस्मात्त्वं मया रक्षणीयेत्यत्राह अभिद्रवतीति । हे ईश विभो तप्तश्चासावायसोऽयसो विकारः शरः मामभिद्रवति अभिमुखमागच्छति । हे नाथ, स शरो मां कामं यथेच्छं दहतु, मम गर्भश्च यथा मा निपात्यतां तथानुगृहाणेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्या उत्तराया वचोऽवधार्याकर्ण्य भक्तवत्सलो भगवानवुध्यताध्यवस्यत् किमिति अपांडवं पांडवाभावं कर्त्तुमिदं शररूपेण द्रवत् द्रौणेरस्त्रं द्रौणिप्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यथा भगवानेवमवुध्यत तर्हि तथैव हे भृगुश्रेष्ठ शौनक ! पांडवा अपि आत्मनोभिमुखमागच्छतः दीप्तान्पंच सायकान् शरानालक्ष्यास्त्राणि उपाददुः जगृहुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अयसो विकार आयसः तप्तश्चासावायसश्चेति तथोक्तः शरः हननशीलो बाणः शरीरविनाशनशक्तिप्रकाशनाय आयसेति, अपरिच्छन्नस्य तव गर्भरक्षणं शक्यसाधनमिति द्योतनाय विभो इति, नाथ ऐश्वर्यशक्तियुक्त मां यथेष्टं दहतु, किं तर्हि मम गर्भो मा निपात्यतामिति ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ भगवानस्या उत्तराया वच उपधार्य श्रुत्वा निश्चित्य इदमवनिमण्डलमपांडवं पांडुपुत्ररहितं कर्तुं मुक्तं द्रौणेरस्त्रमवुध्यतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ हे भृगुश्रेष्ठ अथ तर्ह्येव तदानीमेव पंच पांडवाः आत्मनोऽभिमुखान् ज्वलितान् पंचसायकानंतकरान् बाणानालक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददुरित्येकान्वयः। षोंऽतकर्मणीति धातोः समंतं कुर्वंतीति सायकाः, ण्वुल् आयादेशश्च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

अभिद्रवतीत्यादौ यान् प्रति प्रयुक्तः शरस्त एव तं पश्यन्तीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ उपधार्य्य सावधानं श्रुत्वा । तत्र हेतुर्भक्तवत्सल इति ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

त्वत्तोऽन्यम् अभयं न पश्यामि । परस्परम् एकस्य मृत्युरन्यस्तस्य मृत्युरपरस्तस्याप्यन्य इत्येवम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नन्वभिमन्युना तेन पत्या विनापि जीवितं प्रार्थयसे न लज्जसे ? तत्राह काममिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ इदं विश्वमपाण्डवं कर्त्तुं प्रवृत्तस्य द्रौणेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पाण्डवा इति । यो यो हि पाण्डुवंशजः स एव पश्यति नान्य इति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्वत्त्वत्तोऽन्यमभयं न पश्ये, यत्र त्वदन्ये ब्रह्मादिस्वबंधुपर्यंतजने परस्परं मृत्युर्भवति स त्वदन्यो जनः मां पातुं कथं शक्नुयादिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तप्तमायसं शल्यं यस्य सः मामभिद्रवति मामभिमुखमागच्छति, कामं यथेच्छम् ॥ १० ॥ अस्त्रं ब्रह्मास्त्रम्, ननु गर्भमात्रविनाशेन विश्वं पांडवशून्यं कथं भवेदित्यत्रास्त्रस्य बहुमुखत्वं सूचयति तर्ह्येवेति ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

तस्या भयोद्विग्नाया वाक्यमाह पाहि पाहीति। कायवाग्भ्यामेकार्थप्रतिपादनाय न कर्मनिरूपणं शब्दतः, किंतु आत्मानं प्रदर्शयन्ती पाहीति वचनात् आत्मानं पाहीत्युक्तं भवति। महायोगिन्निति सामर्थ्यं प्रकारं च बोधयंतीव संबोधयति। सर्वात्मकत्वेन शरपक्षपातेपि सांप्रतं देवहितकर्तृत्वेन तन्निराकरणं युक्तमित्याह देवदेवेति। रक्षकाभावाचाराजकराज्ये सर्वरक्षार्थं च गर्भो रक्षणीय इति संबोधयति जगत्पत इति। कथं श्वशुरादिषु विद्यमानेषु मामेव प्रार्थयसे इत्यत आह नान्यमिति। जगति त्वत्तः अन्यमभयं भयरहितमेव न पश्ये मृत्युव्याप्तत्वात्। अभीतो हि शरणयोग्यः, किंच समानशीलव्यसनानां सख्यमपेक्ष्यते, तत्र परस्परघातकत्वमत्याश्चर्यं ततो ज्ञायते कश्चित् सर्वत्राविष्टो मारयतीति न तेषां शरणगमनं प्रयोजनापेक्षेत्याह यत्र मृत्युरिति। अतस्त्वमेव शरणार्ह इति भावः॥ ९॥ ❀ ❀ प्रस्तुतमाह अभिद्रवतीति। ईशेति प्रतिक्रियायां मूलज्ञाने च विभोरिति संबोधनद्वयं मृत्योरप्रतीकार्यपक्षे स मृत्युर्मां दहतु मे गर्भो मा निपात्यतां योगबलाद्गर्भं पालय। अनेन भक्तरक्षा गर्भरक्षैव मुख्या न मद्रक्षेति ज्ञापितम्॥ १०॥ ❀ ❀ तप्तायसः शरः सत्यमागत इति तस्या वच उपधार्य निश्चित्य उपधारणे हेतुर्भगवानिति प्रतिक्रियायां हेतुर्भक्तवत्सल इति। अपमानितोऽश्वत्थामा तथा कृतवानित्याह अपांडवमिति। इदं जगदपांडवं कर्तुं द्रोणाज्जातस्य अस्त्रमबुध्यतेत्यर्थः, अथवा एतस्य ब्रह्मशिरसो यदस्त्रत्वं क्षेपणधर्मत्वम् अपांडवं कर्तुमिति उभयथापि पांडवनाशार्थमस्त्रं प्रयुक्तमिति ज्ञातवानित्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ तस्मिन्नेव समये व्यसनांतरमप्यागतमित्याह तर्ह्येवेति। तर्ह्येवेत्यव्ययसमुदायः परमाश्चर्यबोधकः। मुनिश्रेष्ठेति संबोधनं विश्वासात् संवादहेतुः, पंचेत्युभयत्र संबद्धं तथा सत्येकैकः सायकः एकैकस्थाने समागत इत्युक्तं भवति। आलक्ष्य दृष्ट्वा द्रौणेरिति बुद्ध्वा वा अस्त्राण्युपाददुरिति परलोकशुद्ध्यर्थं प्रतिक्रियार्थं वा अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि॥१२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अभिद्रवतीत्यत्र। अप्रतिकार्यपक्ष इति अप्रतिकार्यत्वपक्षे॥ ९॥ ❀ ❀ तर्ह्येवेत्यत्र। उभयत्रेति। पाण्डवेषु सायकेषु च॥ ११॥ ❀ ❀ व्यसनमित्यत्र। दूरापास्तमिति। प्रतिकारकरणमिति शेषः। तद्वैनानित्यादि। तथाच विषयरूपेण विषयार्थं रक्षिता इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

मम रक्षायां सर्वथा त्वं समर्थोऽसीति सूचयन्ती सम्बोधयति-हे महायोगिन्निति। अत एव सत्कृत्य देवाराधितचरणकमलस्त्वमित्याशयेन पुनः सम्बोधयति-हे देवदेवेति। जगत्पालकस्य तव स्वभक्तरक्षाऽऽवश्यकीति सूचयन्ती सम्बोधयति-हे जगत्पते इति। त्वं मां पाहि पाहि रक्ष रक्षेति व्याकुलत्वाद् द्विरुक्तिः। नन्वन्यान् देवान् विहाय मामेव किं प्रार्थयसे इत्याशङ्क्याह-नान्यमिति। त्वत् त्वत्तोऽन्यं न विद्यते भयं यस्मात्तं भयनिवर्त्तकं न पश्ये। कुत इत्यपेक्षायामाह-यत्रेति, यत्र लोके परस्परमपि मृत्युर्भवति, सर्वे मृत्युग्रस्ता इत्यर्थः। नहि स्वयं मृत्युग्रस्तोऽन्यं मृत्योस्त्रातुं समर्थ इति भावः॥ ९॥ ❀ ❀ ननु किं तव भयमुपस्थितं यस्मात्त्वं मया रक्षणीयाऽसीत्यपेक्षायामाह-अभिद्रवतीति। सर्वान्तर्यामिणस्तव किमस्माभिर्विज्ञापनीयमित्याशयेन सम्बोधयति-हे ईशेति। समर्थस्य तव किमशक्यमिति सूचयन्ती सम्बोधयति-हे विभो इति। स्वामित्वात् स्वभक्तरक्षां करिष्यस्येव किं बहुप्रार्थनयेति भावेन सम्बोधयति-हे नाथेति। तप्तश्चासावायसः अयसो विकारश्च तथाभूतः शरो मामभिद्रवति मदभिमुखमागच्छति। स कामं यथेष्टं मां दहतु, मम स्वमरणभयं नास्ति, परन्तु तेन मम गर्भस्तु यथा मा निपात्यतां तथाऽनुगृहाणेति शेषेणान्वयः॥ १०॥ ❀ ❀ भगवान् सर्वज्ञः श्रीकृष्णः तस्या उत्तरायाः वचोऽवधार्य श्रुत्वा इदं विश्वमपाण्डवं पाण्डवरहितं कर्तुं शररूपेण द्रवत् द्रौणेरस्त्रं द्रौणिप्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमबुद्ध्यत ज्ञातवानित्यन्वयः। ननु सर्वतः परिपूर्णस्य भगवतः किं तद्वचनश्रवणेनेत्याशङ्क्याह-भक्तवत्सल इति। कृपापारवश्येन तच्छ्रवणं तत्प्रतिकारे प्रवृत्तिश्चेति भावः॥ ११॥ ❀ ❀ तस्मिन्नेव समये व्यसनान्तरमप्यागतमित्याह-तर्हीति। अथशब्द आश्चर्यसूचकः। हे मुनिश्रेष्ठ इति सम्बोधनं विश्वासार्थम्। पञ्च पाण्डवा आत्मनोऽभिमुखान् सम्मुखमागच्छतो दीप्तान् पञ्च सायकानालक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमप्यस्त्राण्युपाददुर्जगृहुः॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

उत्तराने कहा—देवाधिदेव! जगदीश्वर! आप महायोगी हैं। आप मेरी रक्षा कीजिये, रक्षा कीजिये। आपके अतिरिक्त इस लोकमें मुझे अभय देनेवाला और कोई नहीं है; क्योंकि यहाँ सभी परस्पर एक दूसरेकी मृत्युके निमित्त बन रहे हैं॥ ९॥ ❀ ❀ प्रभो! आप सर्वशक्तिमान् हैं। यह दहकते हुए लोहेका बाण मेरी ओर दौड़ा आ रहा है। स्वामिन्! यह मुझे भले ही जला डाले, परन्तु मेरे गर्भको नष्ट न करे—ऐसी कृपा कीजिये॥ १०॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—भक्तवत्सल भगवान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीकृष्ण उसकी बात सुनते ही जान गये कि अश्वत्थामाने पाण्डवोंके वंशको निर्बीज करनेके लिए ब्रह्मास्त्रका प्रयोग किया है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ शौनकजी ! उसी समय पाण्डवोंने भी देखा कि जलते हुए पाँच बाण हमारी ओर आ रहे हैं। इसलिये उन्होंने भी अपने-अपने अस्त्र उठा लिये ॥ १२ ॥

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम्। सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥ १३ ॥
अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः। स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥ १४ ॥
यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम्। वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद् भृगूद्वह ॥ १५ ॥
मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते। य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात्तद् दुष्परिहरं व्यसनं वीक्ष्य। अनन्यविषयः आत्मा येषां स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वैराट्या उत्तराया अन्तस्थः सन् गर्भमावृतवान्। तत्र हेतुः। यत आत्मांतर्यामी। योगेश्वर इति बहिष्ठस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तम्। कुरूणां तंतवे सन्तानाय। पांडवानामपि कुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अमोघमप्रतिक्रियं च समशाम्यत् संशांतमासीत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यं मा मंस्था न मन्यस्व। इदं जगत् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एकेन ब्रह्मास्त्रेण पूर्ववदर्जुनप्रयुक्तेनापि प्रतिजनाभिमुखमागतस्य पृथक्पृथक् ब्रह्मास्त्रस्य दुर्निवारत्वात्तत्प्रयोगादिकालविलम्बासहत्वाच्च दुष्परिहरं वीक्ष्य विचार्य न्यस्तशस्त्रोऽपि सुदर्शनेनेत्यादि। तेन स्वप्रतिज्ञाभंगेनापि भक्तवात्सल्यनामानं स्वधर्ममसाधारणं ररक्षेति भावः। अस्त्राणि शस्त्राणि। "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इति कोशात्। विपदं भ्रंशं वा। इत्यर्थ इति। श्रीभगवन्तं विना स्वरक्षकमन्यममन्यमानानामिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अन्तस्थः सन्नन्तर्यामितया स्थितोऽपि योगेश्वरः योगबलेन हरिरिति कृष्णरूपेण गर्भमावृणोत् आवृत्य स्थितो ररक्षेत्यर्थः। स्वमायया योगमाययेति। वैराट्या तु तथाभूतत्वेनाज्ञात इत्यर्थः। तीर्थस्तु स्वमायया स्वसामर्थ्येन तथावृणोद्यथा ब्रह्मास्त्रं न दहेदात्मना गूहितमकरोदित्याह। ब्रह्मास्त्रप्रभावं क्षयं नीतवानिति भावः। "माया तु ज्ञानसामर्थ्यकृपेच्छावञ्चनास्वपि" इत्यभिधानात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भगवत्सामर्थ्यं सर्वतः प्रबलतममित्याह-यद्यपीति। हे भृगूद्वहेति। सम्बुद्धिर्दृष्टान्तगर्भेति ज्ञेयम्। भृगुं तद्गोत्रमुद्वहति धारयतीति भृगूद्वह इति। यथा सर्वविधविप्रेषु भृगुस्तपसातीव समर्थोभूत्तेन भगवानपि पदा ताडितस्तथा सर्वदेवेषु भगवानेवातीव समर्थो नान्य इति प्रदर्शनार्थमुक्तं हे भृगूद्वहेति। "प्रधाने च परिणये उद्वाहो धारकेऽपि च" इति धरणिः। भृगुकुलमुख्यत्वादेव त्वामिदं ब्रवीमीति वाभिप्रायः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सर्वाश्चर्याणि स्वरूपं यस्येति। स्वरूपेप्यमृतमय इतिवन्मयट्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। तदेवाह-यदेदमिति। माययेच्छया देव्या देदीप्यमानया। अच्युते विनाशशून्ये ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

सुदर्शनेनेति युधिष्ठिरादीनामेव ज्ञेयम्। परीक्षितस्तु गदया-अस्त्रतेजः स्वगदया विधमन्तमिति भ्रामयन्तं गदां मुहुरित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणेन वाक्येनैकवाक्यत्वात्। यद्वा स्वास्त्रपदेन गदा वाच्येति व्याख्यालेशः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ भृगुवंश्यानाम् उद्वहः श्रेष्ठः। भृगूद्वहः शौनक इत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदाऽनन्यविषय आत्मा मनो येषां तेषामत्र च रक्षकाणां पांडवानां तद्व्यसनं दुःखमवलोक्य विभुः कृष्णः स्वासाधारणेन सुदर्शनेनास्त्रेण स्वानां पांडवानां रक्षां व्यधादकरोत्। सुदर्शनेन तान्सायकान्निरस्य पांडवान् ररक्षेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततः सर्वान्तरात्मतयाऽवस्थितः आत्मांतःप्रविश्य धारकश्च भगवानत एव योगेश्वरः निरतिशयसूक्ष्मार्थदर्शी उत्तरागर्भप्रविष्टपांडवास्त्रदर्शीत्यर्थः, हरिः कृष्णः कुरुतंतवे कुरुवंशविस्तारार्थं वैराट्या विराटपुत्र्या उत्तराया गर्भं स्वयमात्मनैवावृणोद्वैराट्या उदरं स्वयं प्रविश्य तद्गर्भो यथा ब्रह्मास्त्रेण न ह्रसेत्तथावृणोद्गर्भमासाद्य सुदर्शनेनास्त्रं चिच्छेदेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कथं न प्रतिभटं ब्रह्मास्त्रं सुदर्शनेनापि निरस्तमिति शौनकाभिप्रेतं दोषमनूद्य तं प्रतिक्षिपति यद्यपीति। ब्रह्मशिरोनामास्त्रमप्रतिक्रियं केनाप्यनिवार्यमत एवामोघमप्रतिहतम्, तथापि हे भृगूद्वह ! वैष्णवं विष्णोः संबंधि तेजः तेजोरूपं सुदर्शनमासाद्य समगात्। सुदर्शनेतराप्रतिक्रियं ब्रह्मास्त्रं,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सुदर्शनमेव सर्वाप्रतिक्रियमिति भावः ॥१५॥ ❀ ❀ तत्र न विस्मयः कार्य इत्याह मेति । सर्वेभ्योप्याश्चर्येभ्योऽप्याश्चर्यमये आश्चर्यशक्तिप्रचुरेऽच्युते स्वाश्रितान्नभूषणगुणविभूत्यादीन्न च्यावयति न पृथक् करोतीत्यच्युतः तथाभूते भगवत्येतत्सुदर्शनेन ब्रह्मास्त्रं निरस्तमित्येतदाश्चर्यं मा मंस्था न मन्यस्व। सर्वाश्चर्यमयत्वमेव व्यंजयितुं विशिनष्टि यो भगवानच्युतः अजः स्वयं कर्मायत्तोत्पत्त्यादिषड्भावविकाररहितः इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगन्मायया देव्या देवस्य स्वस्य संबंधिन्या माययाऽऽश्चर्यशक्त्या सृजत्यवति हन्ति च। कृत्स्नजगत्सृष्टिस्थितिलयलीलस्य कियदेतत्सुदर्शननिरस्तब्रह्मास्त्रमिति, अतो नाश्चर्यं कार्यमित्यर्थः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न अन्य विषय आत्मा येषां तेऽनन्यविषयात्मानः तेषाम् अन्येषु भगवद्वार्तारहितेषु विषयेषु शब्दादिषु आत्मा मनो न गच्छति येषां ते तथोक्तास्तेषामिति वा पांडवानां तद्व्यसनं वीक्ष्य विभुः सुदर्शनाख्यस्वास्त्रेण स्वानां पांडवानां रक्षां व्यधादित्येकान्वयः॥ १३॥ ❀ ❀ सर्वप्राणिनामंतर्हृदि संस्थितः आत्मा आदानादिकर्ता योगैश्वर्यवान् सहजाणिमादियोगैश्वर्यवान् सर्वोपायानामीश्वरो वा हरिः संसारदुःखहरणशीलः कुरूणां संतत्यविच्छेदाय वैराट्याः विराटपुत्र्याः उत्तरायाः गर्भं स्वमायया स्वयोगसामर्थ्येन यथा ब्रह्मास्त्रं न दहेत्तथावृणोत्, आत्मना गूहितमकरोदित्येकान्वयः॥ १४॥ ❀ ❀ यद्यपि ब्रह्मशिरोऽस्त्रं त्वमोघमव्यर्थमप्रतिक्रियं प्रतिकाररहितं च, तथापि वैष्णवं तेज आसाद्य सम्यगशाम्यदित्येकान्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ यो मायया देव्या दीप्यमानया इच्छया ब्रह्मादि जगत्सृजति रक्षति संहरति स्वयं जन्मादिरहितस्तस्मिन् सर्वाश्चर्यस्वरूपे अच्युते विनाशरहिते हरौ एतद् ब्रह्मास्त्रोपशमनलक्षणमाश्चर्यं मा मंस्था न चिंतयेत्येकान्वयः॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत् झटित्यशक्यसमाधानं व्यसनं विपदम्॥ १३॥ ❀ ❀ सर्व्वभूतानामात्मा परमात्मेत्यन्तःस्थः। तर्हि कथं वहिष्ठः? तत्राह योगेश्वर इति। स्वेषु पाण्डवेषु या माया कृपा तया। तामेव दर्शयति कुरुतन्तवे इति तैः॥ १४-१७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रान्तरैरनिवार्यत्वात् तथा एकेन ब्रह्मास्त्रेण पूर्व्ववदर्ज्जुनप्रयुक्तेनापि प्रतिजनाभिमुखमागतस्य पृथक् पृथक् ब्रह्मास्त्रस्य दुर्निवारत्वात् तत्प्रयोगादिकालं विलम्बासहत्वाच्च व्यसनं दुष्परिहरं वीक्ष्य विचार्य्य न्यस्तशस्त्रोऽपि सुदर्शनेनेत्यादि। तेन स्वप्रतिज्ञाभङ्गेनापि भक्तवात्सल्यनामानमसाधारणं स्वधर्म्मं ररक्षेति भावः॥ १३॥ ❀ ❀ अन्तःस्थ इति वैराट्या अपि अन्तर्यामिरूपेण स्थितोऽपि योगेश्वरः योगबलेन हरिरिति कृष्णरूपेण प्रविश्य गर्भ्भमावृणोत् आवृत्य स्थितो ररक्षेत्यर्थः। स्वमायया योगमाययेति वैराट्या तु तथाभूतत्वेनाविज्ञात इत्यर्थः। कुरूणां तन्तवे सन्तानाय। पाण्डवा अपि कुरुवंशजा एवेत्येवमुक्तम्॥ १४-१६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कथंचिदर्ज्जुनः स्वात्मानं पूर्ववद्रक्षितुं शक्नुयादपि नान्ये शक्नुयुरित्यतस्तेषां श्रीमत्सुदर्शनेन रक्षां व्यधादकरोत्॥ १३॥ ❀ ❀ हरिः स्वानन्यजनदुःखहरणस्वभावः योगेश्वरः। दूरस्थभक्तमनोरथसंपादनदक्षोपि सर्वभूतानामात्मांतर्यामी। सर्वत्र नित्यं प्राप्तः, अत एव भक्तवात्सल्येन गृहीतः। सूक्ष्ममंगलमूर्तिः प्रतिगृहीतचक्राद्यायुधः वैराट्याः विराटपुत्र्याः। अतःस्थ एव कुरुतंतवे तत्संतानाय स्वयं गर्भमावृणोदावृतवान्॥ १४॥ ❀ ❀ अमोघमनिष्फलम्। अप्रतिक्रियमप्रतिभटम्। वैष्णवं तेजः सुदर्शनादिरूपमासाद्य समशाम्यत् सम्यक् शांतमासीत्॥ १५॥ ❀ ❀ सर्वमाश्चर्यमयं यस्मिन् स तथा तस्मिन्। एतदुदरे आविर्भूय गर्भरक्षणं बहुसुखब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यमिति मा मंस्था मन्यस्व। इदं विचित्रं विश्वं मायया स्वशक्तिभूतया॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत्र भगवतोपि क्रियासामर्थ्यात् दूरापास्तं पांडवानामिति वक्तुं भगवान् स्वभक्तानां रक्षामेव कृतवान् नास्त्रस्य प्रतिक्रियामित्याह। न अन्यो विषयः आत्मनि येषां स्वभावेन सर्वे विषया भवंतु नाम, चित्ते तु भगवल्लक्षण एव विषयस्तेषामस्ति अतः "तद्वैतान् भूत्वाऽवती"ति विषयार्थमेव ते रक्षिताः। तत्र सुदर्शनचक्रकमलातचक्रवत् शरपांडवानां मध्ये परिभ्रमति। अतस्तेन तेषां रक्षां कृतवान्। स्वानामिति तेषां रक्षायां हेतुः, विभुरिति सामर्थ्ये, स्वास्त्रपदेन बुद्धिपूर्वकरक्षाकरणत्वं सुदर्शनस्य सूचितम्॥१३॥ ❀ ❀ प्रधान उत्तरागर्भे प्रकारांतरेण रक्षामाह अंतस्थ इति। गर्भं प्रविष्टस्यार्थस्य गर्भरक्षार्थम् 'ओषधे त्रायस्वैनमि'तिवत् मायया गर्भशरीरमावृतवान्। तत्र बहिः स्थितस्य आवरणं न संभवतीति तदर्थं चत्वारि विशेषणानि चतुर्विधमायाव्याप्तिप्रतिपादकानि। तत्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मध्य एव भगवान् स्थितः सुवर्णतेजोवत् तं पालयतीत्याह अंतस्थ इति। सर्वभूतानां मध्ये स्थितः किंच अन्यस्यान्यपालनं सर्वथा न संभवतीति गर्भरूपो भूत्वा पालितवानित्याह, किंच बहिरपि तच्छरीररक्षार्थमाह योगेश्वर इति। योगबलेन स्वयं तत्र शरीराभ्यंतर्मध्ये स्थित्वा पालयतीत्यर्थः। अन्यथा ब्रह्मास्त्रशरीरसंबंधेदोषो वा संक्रमेदिति। ननु किमित्येवंप्रकारैः पालयतीति चेत्तत्राह हरिरिति। सर्वेषां दुःखहरणस्वभावत्वात् समुदायरक्षात्वे तत्साध्या स्वमायया स्वाधीनमायया ब्रह्मांडकोटिभ्रमनिवर्त्तकज्ञानाग्न्यावरकरूपत्वान्मायायास्तस्यावरणं युक्तं वैराट्या इति संबंधात्तस्योदरदाहोपि यथा न भवति तथा कृतवानिति लक्ष्यते। उभयवंशयोर्भक्तत्वात् एषा रक्षितेत्याह वैराट्याः कुरुतंतवे इति। तंतुः परंपरापालको वा॥ १४॥ ❀ ❀ ननु ब्रह्मास्त्रं गर्भे प्रयुक्तं दाहकैकस्वभावत्वात्। तत्रासमर्थमन्यत् कुतो न दहति तत्राह यद्यप्यस्त्रमिति। सत्यमुक्तं सर्वदाहकमेतत् महादेवस्यापि पिशाचत्वं यतो जातं तत् ब्रह्मशिरः ब्रह्मणः पंचमं शिरः तस्य गुणद्वयं सहजममोघं सर्वदा कार्यं करोतीत्यर्थः अप्रतिक्रियं च, न विद्यते प्रतिक्रिया प्रतिकूलक्रिया व्यावर्त्तकक्रिया वा यस्येति, तथापि किंचिदद्भुतं जातमित्याह। वैष्णवं तेज आसाद्येति यथा व्याघ्रो मंत्रबलेन गौर्भवति तथा परमसात्त्विकं वैष्णवं तेज आसाद्य प्राप्य सम्यगशाम्यत् शांतमभूत्। प्राकृतं देहं प्रज्वाल्य भगवद्भावापन्नं वैष्णवं देहं ज्वालयितुं प्रवृत्तं सन्मध्ये वैष्णवं तेज आसाद्य तद्रूपं सत् तदैक्यं प्राप्तवदित्यर्थः। तत्र विश्वासार्थमाह हे भृगूद्वहेति-भृगूणां हि पूर्वं वैष्णवनिर्णयः कृतः। अन्यथा राजसास्तामसाश्च भक्त्या भगवत्संबंधं प्राप्य सात्त्विका भूत्वा कथं सायुज्यं प्राप्नुयुः॥ १५॥ ❀ ❀ नन्वस्त्वजीवानां मुक्तियोग्यानां शास्त्रसिद्धत्वात्तथात्वं ब्रह्मतेजस्त्वचेतनं देवताधिष्ठितं मंत्राधिकारिरूपं कथमन्यथा भवेत्? तथा सति भगवता युद्धे प्रयोज्यमानानां ब्रह्मास्त्रादीनां तथात्वं न स्यात्। अत्र च परीक्षितः पांडवानां च रक्षणात् महदाश्चर्यमिदं वृत्तमित्याशंक्याह मा मंस्था इति। तदाश्चर्यं मा मंस्थाः एतदाश्चर्यं मा मंस्थाः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात्। न हि दृष्टांतव्याप्त्यादिना भगवति पदार्थनिर्णयः कर्तुं शक्यते "अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि" ति वाक्यात्। किंच सर्वाश्चर्यमये विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रये भगवति अलौकिकसर्वपदार्थमये किमाश्चर्यं न ह्येतदन्यस्योच्यते। किंच च्युतिरहितः स्वयमात्मन एवात्मानं सर्वं च्युतं करोति तत्र किमेतदाश्चर्यमिति। किंच माया नाम काचिच्छक्तिः पूर्वं निरूपिता, सा च देवतामायास्वरूपभूता तया किल विश्वं सृजति अवति हंति च। एकं वस्तु असहाय एकस्यैव अनेकभावं संपादयतीत्यर्थः। किंच अत एव जायते विरुद्धधर्मसंबंधेऽपि न पूर्वधर्मनिवृत्तिः॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अन्तःस्थ इत्यत्र। ओषधे त्रायस्वैनमितिवदिति। दीक्षणीयायां दीक्षाङ्गत्वे विहिते केशश्मश्रुवपने क्षुरस्य नतिर्यग्विधानमनया श्रुत्या कल्पे विहितं 'ओषधे त्रायस्वैनमिति स्वधिते नयेर्द्ध्वं निदधाती'ति। तथा चौषधे दाहनिधान एनं यजमानं त्रायस्व त्वक्छेदनाकरणाद्रक्षेत्यर्थात् यथा स्वधितिना रक्षा, तथा मायासंबंधिदोषाजननात्तया आवरणमित्यर्थः। बहिः स्थितस्येति। बहिःस्थितकर्तृकमित्यर्थः। सुवर्णतेजोवदिति। तस्य तैजसत्वात् तेजो यथा कारणत्वेनान्तःस्थितं तथेत्यर्थः। दोष इति। ब्रह्मास्त्रस्य ब्रह्मशिरोरूपत्वात्तत्सम्बन्धे शिवस्येव पिशाचत्वदोष इत्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ यद्यपीत्यत्र। प्रतिकूलक्रियेति। नाशिका क्रिया। व्यावर्तकक्रियेति स्तम्भिका क्रिया अन्ययेति वैष्णवनिर्णयाभावे॥ १४॥ ❀ ❀ मा मंस्था इत्यत्र। तथात्वमिति सात्त्विकत्वम्। तथात्वं न स्यादिति स्वकार्यैकरणसमर्थत्वं न स्यात्। एवं भगवद्वाक्यकरणजनितदोषस्य भगवत्कृतं समाधानमुक्तम्। अतः परं गुणपोषणमुच्यते, तत्र रक्षणं गुणस्तस्य पोषणं भक्त्यर्थत्वम्, तदत्र पृथास्तुत्या उच्यत इत्याशयेनाहुः एवं भगवतेत्यादि। स्तुत्यर्थबोधककारिकायां कृतहेलाज्ञेति एकं पदम्। कृतहेलाज्ञानवतीत्यर्थः। अग्रिमस्यारस्यात्पदद्वयं वा॥१५-१६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विभुः सर्वथा समर्थः श्रीकृष्णस्तेषां पाण्डवानां तद्ब्रह्मास्त्रजन्यं व्यसनं दुःखं वीक्ष्य स्वास्त्रेण सुदर्शनेन रक्षां व्यधात् अकरोत्, सायकान्निरस्य पाण्डवान् ररक्षेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह–स्वानामिति, स्वभक्तानामित्यर्थः। स्वभक्तत्वमेव स्पष्टयति–अनन्येति, नान्यविषयः आत्माऽन्तःकरणं येषां तेषामित्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ ततश्च हरिर्भक्तदुःखहर्त्ता श्रीकृष्णः कुरूणां तन्तवे वंशविस्तारार्थं स्वमायया स्वशक्त्या सूक्ष्मरूपेण वैराट्या उत्तरायाः कुक्षिं प्रविष्टो गर्भं बालमावृणोत्, सर्वतः परिभ्रमन् ब्रह्मास्त्रतो ररक्षेत्यर्थः। तस्य तत्र प्रवेशो नानुपपन्नः, यतो योगेश्वर इति। योगिनोऽपि तदुक्तसामर्थ्येन परकायं प्रविशन्ति तर्हि तस्य तत्र प्रवेशे काऽनुपपत्तिरिति भावः। तदुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह–सर्वभूतानामन्तस्थ आत्मा, अन्तर्यामीत्यर्थः। पाण्डवा अपि कौरवा एवातः कुरुतन्तवे इत्युक्तम्॥ १४॥ ❀ ❀ कथमप्रतिभटं ब्रह्मास्त्रं सुदर्शनेनापि निरस्तमिति शौनकाभिप्रेतं चोद्यमनूद्य प्रतिवक्ति–यद्यपीति। यद्यपि ब्रह्मशिरोनामकमस्त्रमप्रतिक्रियं केनाप्यनिवार्यम् अत एवामोघमप्रतिहतं च, तथापि हे भृगूद्वह वैष्णवं विष्णोः सम्बन्धि तेजः तेजोरूपं सुदर्शनमासाद्य प्राप्य सम्यगशाम्यत् शान्तमासीदिति सम्बन्धः। सुदर्शनेतरास्त्राप्रतिक्रियं ब्रह्मास्त्रं सुदर्शनमेव तु सर्वास्त्राप्रतिक्रियमिति भावः। अग्रे भृगुणा वैष्णवप्रभावो निर्द्धारित इति सम्बोधनेन सूचितम्॥ १५॥ ❀ ❀ वस्तुतस्तु नायं प्रभावः सुदर्शनस्य, किन्तु भगवत एवातोऽत्र त्वया विस्मयो न कार्य इत्याह–मेति। अच्युते स्वरूपतः शक्तितश्च च्युतिरहिते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीकृष्णे एतत् सुदर्शनेन ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यं मा मंस्थाः न मन्यस्वेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-सर्वाश्चर्यमये इति, आश्चर्यजनकानन्तशक्तिप्रचुरे इत्यर्थः । हिशब्देन "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिशास्त्रेष्वेतस्यार्थस्य प्रसिद्धिं सूचयति । सर्वाश्चर्यमयत्वमेव व्यञ्जयितुं तं विशिनष्टि-य इति । यः स्वयमजः कर्माधीनजन्मादिषड्विकाररहित एव देव्या देवस्य स्वस्य सम्बन्धिन्या मायया अचिन्त्यशक्त्या इदं विश्वं सृजति उत्पादयति अवति रक्षति हन्ति उपसंहरति चेत्यन्वयः । सकलजगत्सृष्टिस्थितिलीलस्य कियदेतत् सुदर्शनेन ब्रह्मास्त्रनिवारणं येनाश्चर्यं कार्यमिति भावः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने अनन्य प्रेमियों पर—शरणागत भक्तोंपर बहुत बड़ी विपत्ति आयी जानकर अपने निज अस्त्र सुदर्शन चक्र से उन निजजनों की रक्षा की ॥ १३ ॥ ❀ ❀ योगेश्वर श्रीकृष्ण समस्त प्राणियोंके हृदयमें विराजमान आत्मा है। उन्होंने उत्तराके गर्भको पाण्डवों की वंश-परम्परा चलानेके लिए अपनी मायाके कवचसे ढक दिया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शौनकजी ! यद्यपि ब्रह्मास्त्र अमोघ है और उसके निवारण का कोई उपाय भी नहीं है, फिर भी भगवान् श्रीकृष्णके तेजके सामने आकर वह शान्त हो गया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यह कोई आश्चर्यकी बात नहीं समझनी चाहिए; क्योंकि भगवान् तो सर्वाश्चर्यमय हैं, वे ही अपनी निज शक्ति मायासे स्वयं अजन्मा होकर भी इस संसार की सृष्टि, रक्षा और संहार करते हैं ॥ १६ ॥

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया । प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १७ ॥

कुन्त्युवाच

नमस्ये पुरुषं त्वाऽऽद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् । अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहि[1]रवस्थितम् ॥ १८ ॥
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् । न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १९ ॥
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्णया सह ॥ १७ ॥ ❀ त्वा त्वां नमस्ये नमस्करोमि । ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषि तत्राह । आद्यं पुरुषं कुतः प्रकृतेः परम् । तत्कुतः । ईश्वरं प्रकृतेरपि नियन्तारम् । अत एव सर्वभूतानामन्तर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितं तथाप्यलक्ष्यम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुः । मायैव जवनिका तिरस्करिणी तयाच्छन्नं प्रतिच्छन्नम् । अतोऽहमज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि । अधोक्षजमिंद्रियजं ज्ञानं यस्मात्तम् । अव्ययमपरिच्छिन्नम् । तत्प्रपंचः । मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा न त्वं लक्ष्यसे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ किं च परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसेऽतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम । यद्वा परमहंसादीनामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वाम् आत्मारामाणामप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुमवतीर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ब्रह्मपदमत्र ब्रह्मास्त्रपरमेकदेशन्यायेन । तथा च ब्रह्मास्त्रादभिनिर्मुक्तैरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । तत्प्रकृतिपरत्वम् । अत एव प्रकृतिनियंतृत्वादेव । तथाप्यंतर्बहिष्ठेपि । अत्र विश्वनाथः-ज्ञाततात्कालिकश्रीकृष्णसर्वकृत्या कुन्ती हृद्युदितस्य तन्महैश्वर्यस्य वेगं सोढुमपारयन्ती स्तौति-नमस्य इति । किं भ्रात्रेयं मां नमस्यसि । तत्राह-पुरुषं न तु पुरुष एवासि कोत्र सन्देहस्तत्राह-आद्यम् । ननु देहानामेवागमापायित्वं पुरुषो जीवस्त्वाद्य एव सर्वस्तत्राह-ईश्वरम् । ननु स्वर्गे इन्द्रचन्द्राद्या भूमौ राजानोऽपीश्वरा उच्यन्ते, तत्राह-प्रकृतेः परम् । किमहमन्तर्यामी पुरुषः न । अलक्ष्यम् । अन्तर्यामी बुद्ध्यादिप्रकाशलक्ष्य एव किं ब्रह्म न । अन्तर्बहिश्चावस्थितम् । यस्मादन्तरुत्तरागर्भस्थो बालकं च रक्षितवानसि बहिश्चास्मांश्च रक्षन्समीपे तिष्ठसीति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ किं त्वं परिच्छिन्नोसि व्यापको वेति त्वामहं ज्ञातुं न शक्नोमीत्याह-मायैव जवनिका तिरस्करिणी

१. प्रा० पा०—बहिरपि ध्रुवम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तया च्छन्नं पश्यामीत्यर्थः। किं माया मामावृणोति तत्राह–अज्ञा मेघाच्छन्नं सूर्यमहं न पश्यामीतिवन्मायया मद्दृष्ट्याच्छादनात्त्वा त्वामप्याच्छन्नं पश्यामीत्यर्थः। यतोधोक्षजमधःस्थितमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्य तम्। इन्द्रियजं ज्ञानं यन्न स्प्रष्टुं प्रभवतीत्यहमैन्द्रियिकज्ञानवत्यज्ञैव। न च मादृशनिकृष्टजनाज्ञेयत्वे तव कापि क्षतिरित्याह–अव्ययमिति। ननु मां साक्षात्पश्यसि स्तौषि प्रकृतेः परत्वेन जानासि तदप्यज्ञास्मीत्यात्मानं किमिति निन्दसीत्यत आह–न लक्ष्यस इति। नाट्यधरः गीयमानगीतपदार्थाभिनयरसानुरूपनृत्यतालादिविशिष्टो नटो मूढदृशा संगीतशास्त्रानभिज्ञेन नटोयं नटतीत्येवं दृष्टोपि यथा न लक्ष्यते न ज्ञाततत्त्वो भवति तथैव त्वं मया दृष्टोपि न लक्ष्यसे इति तथेत्यस्य पूर्वेणैवान्वयः। पांडवान्पालयन्नपि सर्वांतर्याम्यपि मुहुरश्वत्थामादीन्पांडववधार्थं मन्त्रं ग्राहयसि। स्वयं न्यस्तशस्त्रोप्यस्त्रं गृह्णासि, शिष्टपालनप्रवृत्तोपि भीष्मादीन्संहारयसि। द्रौपदीसुभद्रयोरतिस्निह्यन्नपि तत्पुत्रान्घातयसीत्येवमादिका लीला तव किन्तत्त्वेत्यहं न जानामीति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ स्त्रीजातेर्मम का वार्ता, सर्वज्ञा मुनयः परमहंसा अपि न जानन्तीत्याह–किं चेति। तेन दुर्ज्ञेयेन यतो न लक्ष्यसेऽतो हेतोः तव भक्तिं कर्त्तुं वयं त्वां कथं पश्येमेत्यर्थः। त्वां भजन्तोऽपि लीलामाधुर्याकृष्टचित्तास्तव तत्त्वं न जानन्ति यतोऽतस्तेषां भक्तियोगे प्रवर्त्तयितुं स्वीकृतविग्रहं वयं कथं जानीम इत्याह यद्वेति। इत्यर्थ इति। अमलात्मनां गुणमयमालिन्यान्निष्क्रांतानां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः। तेषामपि भक्तियोगविधानमेवार्थः प्रयोजनं यस्य तम्। "आत्मारामाश्च मुनयः" इत्याद्युक्तेरयं भावः॥ २०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अध इत्यादि स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः॥ १९–२१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततो ब्रह्मतेजसा ब्रह्मास्त्रेण विनिर्मुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः कृष्णया द्रौपद्या च सह सती पृथा कुंती प्रयाणाभिमुखं कृष्णम् इदं वक्ष्यमाणमाह॥ १७॥ ❀ ❀ तदेवाह नमस्य इति षड्विंशत्या। प्रयाणाभिमुखं कृष्णमवलोक्य तद्विश्लेषमसहमाना तं ततो निवर्त्तयितुं लौकिकोऽपि कश्चिद् गुणाढ्यः पुमानाश्रितान्न हातुमुत्सहते परमकारणस्य सर्वांतरात्मनोऽचिंत्यविविधविचित्रशक्तेः स्वेच्छोपात्ताप्राकृताश्चर्यदिव्यतनोराश्रितवात्सल्यजलधेराश्रितार्तिहरस्य निरतिशयसुखदस्य योगपरिशुद्धमनसैव गोचरस्याविज्ञातचिकीर्षितस्य सर्वशरीरकस्य सर्वसुहृदोऽचिंत्यविविधविचित्रचेष्टितस्यावितर्क्यावतारस्य तव पदांबुजमंतरेण नास्माकं शरणमस्त्यतः कथमनन्यात्मनोस्मान्विहाय गंतुमुमुक्षे इति विज्ञापयति। तत्र तावल्लौकिकपुरुषवैजात्यज्ञापनायानितरसाधारणैर्द्धर्मैर्विशिष्टं नमस्करोति नमस्य इति। आद्यं सर्वजगत्कारणं प्रकृतेः परं पुरुषमीश्वरं त्वां नमस्करोमि नमस्कारेण पूजयामीत्यर्थः। नमःशब्दात् "शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणे" इत्यतः करण इत्यनुवर्तमाने "नमो वरिवश्चित्रङःक्यच्" इति करोत्यर्थे क्यच्यार्षत्वादात्मनेपदम्। सांख्याभिमतपुरुषव्यावृत्त्यर्थमीश्वरमित्युक्तं सापेक्षमीश्वरत्वं ब्रह्मादिसाधारणमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं सर्वभूतानामंतर्बहिश्चावस्थितमित्युक्तम्। अनेन "यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा। अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित" इति श्रुतिरुपबृंहिता भवति। अनेन देवताविशेषत्वं च फलितं सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्थावरांतानामन्तर्बहिश्च व्याप्य नियंतृतयावस्थितमित्यर्थः। प्रकृतेः परत्वे हेतुरलक्ष्य इति प्रकृतिवन्न लक्ष्यते न दृश्यते इत्यलक्ष्यं यद्वा अंतर्बहिश्चावस्थितमप्यलक्ष्यमदृश्यम्॥ १८॥ ❀ ❀ तत्रहेतुः–मायाजवनिकाच्छन्नं मायैव जवनिका नेपथ्यं तद्वत्तिरोधायकत्वात् तया जीवाज्ञानरूपया हेतुभूतया छन्नं तिरोहितमिंद्रियाविषयमिति यावत्। किं सर्वेषामप्यतींद्रियं नेत्याह अज्ञेति। अक्षजा इंद्रियवृत्तय अधोऽक्षजा यस्मात्सोऽधोक्षजः, इंद्रियवृत्त्यविषयः। अज्ञानामनुपासकानामधोक्षजमज्ञाधोऽक्षजं तत्र हेतुरव्ययमिति न व्येति विविधं विकारं गच्छतीत्यव्ययं विविधविकारभाज एवाज्ञाक्षजविषयत्वादज्ञाधोक्षज इत्यर्थः। अनेनैतत्सूच्यते योगविशुद्धमनसानुग्राह्य इति। तथा च श्रूयते "न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥ हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तय एनं विदुः" इत्यादि तदेवाह न लक्ष्यसे मूढदृशेति। योगापरिशुद्धधिया न लक्ष्यसे न दृश्यसे। ननु सर्वैरपि दृश्य एवासौ इत्यत्राह नटो नाट्यधरो यथा नटो यथा दृश्यते तथा दृश्यस इत्यर्थः। यद्वा मूढदृशा जानता पुंसा नाट्यधरो नटो यथा न लक्ष्यते अयमेवंविध इति न ज्ञायते किंतु नाट्योपयुक्तवेषविशिष्टतयैव दृश्यते तद्वत्। अनेनाज्ञाधोक्षज इत्यनेन च योगपरिशुद्धमनोग्राह्योऽपरिशुद्धमनसा त्वग्राह्य इति तत्र न लक्ष्यसे इत्यनेनाग्राह्यत्वमुपपादितम्॥ १९॥ ❀ ❀ अथ परिशुद्धमनोग्राह्यत्वं वदंती योगानधिकारिण्योऽपरिशुद्धमनसः स्त्रियो वयं कथं जानीम इत्याह तथेति। तथा तथापीत्यर्थः, मुनीनां सदा त्वत्स्वरूपमननशीलानाममलात्मनां विशुद्धमनसां परमहंसानां भक्तियोगविधानार्थम् अर्थशब्दोऽत्र विषयीभूतपदार्थवाची भक्तियोगप्रपंचस्यार्थं विषयभूतं भक्तियोगदृश्यं त्वां स्त्रियो वयं कथं पश्येमहि जानीमहि। तर्हि किं जानासीत्यपेक्षया नटं नाट्यधरं नाट्योपयुक्तनामरूपादिविशिष्टतयैव जानते न तु तत्त्वतोऽयमेतज्जातिनामरूपगुणक इति तद्वदस्मिन्नवतारे यानि कृष्णवासुदेवदेवकीनंदनादिनामानि यच्च पंकजनाभाद्यवयवोपेतं तान्येव सर्वेषामेव समानानि केवलं जानीम इत्यभिप्रायेण उक्तनामरूपविशिष्टं नमस्करोति कृष्णायेति श्लोकद्वयं निगदेनैव व्याख्यातम्॥ २०–२२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मास्त्रतेजोमुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः पुत्रैः सह सती साध्वी ॥ १७ ॥ ❀ ❀ संसारव्यावृत्तये आद्यं पुरुषमिति हिरण्यगर्भव्यावृत्तये ईश्वरमिति जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यवत्त्वं न ततो व्यावृत्तमित्यतः प्रकृतेः परमिति एतत्सर्वं कुत इत्युक्तमलक्ष्यमिति लक्षणया वृत्त्यापि ज्ञातुमशक्यं तर्हि शून्यप्रायमित्यत उक्तं सर्वभावानाम् "अंतर्बहिश्च तत्सर्वमि" ति श्रुतेः। आद्यस्य कथमंतर्बहिश्च व्याप्य स्थितत्वमित्यत उक्तं भूतप्रलयेऽपि ध्रुवं नित्यमविनाशिनम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्वां नमस्ये इत्यपरोक्षतयोक्तस्य कथमलक्ष्यत्वमिति तत्राह मायेति। हे अधोक्षज वशीकृतेन्द्रिय जीवस्वगुणाच्छादकपरमाच्छादकोभयविधमायाख्यतिरस्करिण्या छन्नस्त्वं मूढदृशा विपरीतज्ञानया मर्त्यया मया लक्ष्यमाणोऽपि न लक्ष्यसे यथा नाट्यधरो नटो दृश्यमानोपि तदंगुल्याद्यभिनयलक्षितकथाविशेषाज्ञेन नरेण न लक्ष्यते तथा तस्मादलक्ष्यस्त्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इतोऽपि मादृशीनां त्वद्दर्शनमसुशकमित्याह तथेति अमलात्मनाम् अविद्याकामकर्मादिमलरहितमनसां मुनीनां सर्वज्ञानां परमहंसानां सनकादीनां भक्तियोगविधानार्थं भक्तियोगकरणविषयं त्वां तेऽपि पश्यंति तथा रागादिमत्यः स्त्रियो वयं कथं त्वां पश्येमहीत्येकान्वयः। स्त्रीपु तारतम्यविशेषद्योतनार्थमात्मनेपदप्रयोगः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नमस्ये इति सार्द्धकम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अलक्ष्यत्वे हेतुर्मायेत्यादि पदद्वयम्। तत्र प्रथममनधिकारिणः प्रति प्राकट्यावसरेऽपि द्वितीयमन्यदा स्वरूपत एवेन्द्रियज्ञानातीतत्वात् सर्वत्र स्थितत्वेऽपि। अव्ययं तेन सह न व्येतीति। मायेत्येतत् प्रपंचयति न लक्ष्यसे इति सार्द्धकम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तथेति तथाच सतीत्यर्थः। अमलात्मनां मुनीनां मध्ये ये परमहंसा आत्मारामास्तेषां स्वप्रेमसंपादनप्रयोजनकं त्वाम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृष्णया द्रौपद्या सह। सती वैष्णवी ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ज्ञाततात्कालिकश्रीकृष्णसर्वकृत्या कुंती हृद्युदितस्य तन्महैश्वर्यस्य वेगं सोढुमपारयंती स्तौति नमस्ये इति। किं भ्रात्रेयं मां नमस्यसि तत्राह पुरुषम्। ननु पुरुष एवास्मि कोऽत्र संदेहस्तत्राह आद्यम्। ननु देहानामेवागमापायित्वं पुरुषो जीवस्त्वाद्य एव सर्वस्तत्राह ईश्वरम्। ननु स्वर्गे इन्द्रचन्द्राद्या भूमौ राजानोऽपि ईश्वरा उच्यन्ते तत्राह प्रकृतेः परम्। किमहम् अन्तर्यामिपुरुषः। न। अलक्ष्यम्। अंतर्यामिबुद्ध्यादिप्रकाशलक्ष्य एव। किं ब्रह्म न। अन्तर्बहिश्च अवस्थितम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यस्मादन्तरुत्तरागर्भस्थो बालकं च रक्षितवानसि बहिश्चास्मांश्च रक्षन् समीपे च तिष्ठसीति किं त्वं परिच्छिन्नोऽसि व्यापको वेति त्वामहं ज्ञातुं न शक्नोमीत्याह। मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया आच्छन्नम्। ननु किं माया मामावृणोति तत्राह अज्ञा मेघाच्छन्नं सूर्यमहं न पश्यामीतिवन्मायया मद्दृष्ट्याच्छादनात् त्वामप्याच्छन्नं पश्यामीत्यर्थः। यतोऽधोक्षजं अधः स्थितमक्षजं ज्ञानं यस्येति ऐंद्रियकं ज्ञानं यस्याधः स्थितमेवन्न स्प्रष्टुं प्रभवतीत्यहमैन्द्रियकज्ञानवती अज्ञैव, न च मादृशनिकृष्टजननाज्ञेयत्वे तव कापि क्षतिरित्याह अव्ययमिति। ननु मांसाक्षात् पश्यसि सौपि प्रकृतेः परत्वेन जानासि तदप्यज्ञासीत्यात्मानं किमिति निंदसि इत्यत आह न लक्ष्यसे इति। नाट्यधरः गीयमानगीतपदार्थाभिनयरसानुरूपनृत्यतालादिविशिष्टो नटो मूढदृशा संगीतशास्त्रानभिज्ञेन नटोऽयं नटतीत्येवं दृष्टोऽपि यथा न लक्ष्यते न ज्ञाततत्त्वो भवति तथैव त्वं मया दृष्टोऽपि न लक्ष्यसे इति तथेत्यस्य पूर्वेणैवान्वयः। पाण्डवान् स्वभक्तान् पालयन्नपि सर्वान्तर्यम्यपि मुहुरप्यश्वत्थामादि पाण्डववधार्थमस्त्रं ग्राहयसि स्वयं न्यस्तशस्त्रोऽपि अस्त्रं गृह्णासि शिष्टपालनप्रवृत्तोऽपि भीष्मादीन् संहारयसि द्रौपदीसुभद्रयोरतिस्निह्यन्नपि तत्पुत्रान् घातयसीत्येवमादिका तव लीला कितत्त्वेत्यहं न जानामीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्त्रीजातेर्मम का वार्ता सर्वज्ञा मुनयः परमहंसा अपि यल्लीलामाधुर्येण कृष्टा भजंत्येव तद्भजनतत्त्वमप्यविद्वांसो लीलातत्त्वं किं ज्ञास्यन्तीत्याह परमेति। अमलात्मनां गुणमयमालिन्यान्निष्क्रांतानां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः। तेषामपि भक्तियोगविधानमर्थः प्रयोजनं यस्य तं यदुक्तम्-आत्मारामाश्चेत्यादौ कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमिति ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पृथा कुंती इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १७ ॥ ❀ ❀ त्वा त्वां नमस्येऽहं नमस्करोमि। ननु भ्रातृपुत्रं युधिष्ठिरभीमाभ्यां स्वपुत्राभ्यामपि कनिष्ठं कस्मान्नमस्करोषि तत्राह आद्यमिति। किं प्रधानं नेत्याह। प्रकृतेः परं पुरुषमिति। किं कमपि जीवविशेषं नेत्याह। ईश्वरमिति। ननु जीवेषु केचिदीश्वरा अपि संति तं नमस्करोषि किं नेत्याह सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितमिति "अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां, यच्च किंचित् जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे"त्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यं परं तत्त्वमित्यर्थः। तर्हि सर्वत्र कुतो मां जना न पश्यंति तत्राह। अलक्ष्यमिति साधारणैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यमित्यर्थः "न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेन" मित्यादिश्रुतेः। योगशुद्धैः करणैस्तु भवदनुग्रहभाजनो भवंतं पश्यत्येवेति भावः, "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्यासूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मायावृतत्वेनाल्पज्ञत्वेनात्मनो दैन्यं निवेदयंती अनावृततया भगवंतं विशिनष्टि। माया त्रिगुणा सैव जवनिका "प्रतिसीरा जवनिका स्यात्स्यात्तिरस्करिणी च से"ति कोशाज्जवनिका व्यवधानपटी तया अच्छन्नमनावृतम् 'एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः। न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रये'ति। 'विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुये'ति च वक्ष्यमाणात्, अधोक्षजम्। अधोऽक्षजमिंद्रियजन्यं ज्ञानं यस्मात्तं सर्वज्ञम्। अव्ययं निर्विकारम्, अहमज्ञा अल्पज्ञा जीवस्य मायावृतस्याज्ञो जंतुरित्यादिवाक्यैरज्ञत्वावगमात्। नमस्ये इति पूर्वेणान्वयः। ननु धृतराष्ट्रादिभिस्त्वत्पूज्यैः पांडवकृते पंचग्रामयाचनाय सभायां प्रविष्टं तदप्रदानेनासत्कृतं मां किमेवं नमस्करोषीत्यत्राह नेति। नाट्यधरः मूढदृग्धनादानाय स्वज्ञातिचेष्टावान् नटः स्वरूपेणैवावस्थितः मूढदृशा न लक्ष्यते यथा तथा त्वमपि तस्य दुर्वृत्तस्यैश्वर्यं जिहीर्षुः स्वरूपेणैवावस्थितः सर्वेश्वरोयमिति मूढदृशा न लक्ष्यसे स्म ॥ १९ ॥ ❀ ❀ किं चैतावत्त्वेन तु कोपि त्वां न जानातीत्याह तथेति यथानंताचिंत्यस्वरूपगुणशक्त्याद्याश्रयस्तथा परमहंसानाम् आत्मानात्मविवेकवतां मुनीनामात्मादिमननशीलानाम् अमलात्मनामात्मादिजिज्ञासार्हाणाम् न लक्ष्यसे तृतीयार्थे षष्ठी। तैः साकल्येन न लक्ष्यसे इत्यर्थः "कोद्धा वेद न यद्वागभ्युत्पद्यते न मनो नविद्मो यथैतदनुशिष्यादि" श्रुतेः, 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः' इति श्रीमुखोक्तेश्च। अतः स्त्रियो वयं भक्तियोगविधानार्थं भक्तियोगं विधातुं त्वां कथं पश्येम। अत्र यदि परमहंसैर्लब्धात्मादिविवेकैर्न लक्ष्यसे तर्हि विवेकार्थं मननपरैर्न लक्ष्यसे इति किमु वक्तव्यमित्येवमुत्तरोत्तरं कैमुत्यन्यायो ज्ञेयः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं भगवता सर्वे रक्षिताः, तत्र कुंत्यादीनामेवं भ्रम उत्पन्नः, वयं सर्वे विषयार्थं रक्षिता इति तथा सति व्यर्थं रक्षणमिति मत्वा भक्त्युपयोगार्थमेतद्भवत्विति प्रार्थयितुं भगवंतं स्तोतुमुपक्रमते इत्याह ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरिति। स्वभगिनीं तु स्वयमेव कृतार्थीकरिष्यति उत्तरां च। अतो द्रौपद्या सह पुत्रैश्च सह प्रयाणाभिमुखम् अर्द्धं कार्यं कृत्वा गच्छंतं वक्ष्यमाणमाह तत्र हेतुः सतामिति। सतामयं धर्मः यद्भक्तयर्थमेव सर्वं जीवनादि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स्वरूपगुणलीलादिदुष्टदुर्ज्ञेयत्वलक्षणैः जन्मकारणनिर्द्धारफलदैन्यनिजार्थनैः हृषीकेशं पृथास्तौषीन्नमस्कारपुरःसरम् 'संबंधात् कृतहेलाज्ञा स्वरूपाप्त्यै भवच्छिदम्।' तत्र स्वरूपमाह त्रिभिः नमस्य इति। त्वा त्वां भ्रात्रेयं नमस्कारस्यानुचितत्वमाशंक्य स्वरूपमाह पुरुषमिति नवभिर्विशेषणैः, एतादृशस्य सर्वात्मत्वाद्भेदबोधकनमस्कारानौचित्यमाशंक्याह आद्येति। एवमज्ञात्वा आत्मत्वेन ज्ञातुमेव नमामीत्यर्थः। दृश्यमानापेक्षयानुचितत्वे शंकते परमार्थकथनानुपपत्तिमाशंक्य दृश्यमानं परमानंदरूपं च वदन् नमस्यतीति भावः। आद्यं मूलभूतं बिंबमिति यावत्, जडव्युदासार्थं पुरुषमिति जीवव्युदासार्थमाद्यमिति, एतादृशस्य सर्वकारणत्वात् पितृरूपत्वमुक्तं, स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं रूपद्वयमाह-ईश्वरं प्रकृतेः परमिति। ईश्वरमिति बहिः फलदातृत्वं प्रकृतेः परमित्यंतः फलदातृत्वम्, एतादृशस्य सर्वजनीनत्वे सर्वमुक्तिप्रसंगः वेदानां वैयर्थ्यं च स्यादिति तदर्थमाह अलक्ष्यः सर्वभूतानामिति। प्रत्यक्षतो न दृश्यत एव कार्यद्वारापि लक्षितुं न शक्यते, कार्यकारणयोरेकत्र काप्यनुपलंभात्। अत एव सर्वभूतानां ब्रह्मादीनामपि आकृष्टस्तेन वा लक्ष्यत इति स्वप्रकाशं गुरुणा वा लक्ष्यत इति "आचार्यवान् पुरुषो वेदे"ति श्रुतेः। ततश्च न वेदवैयर्थ्यं न वा सर्वमुक्तिरित्यर्थः, वस्तुत एवायं दुर्ज्ञेयः। न साधनांतराभावादिति "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि"ति श्रुतेः "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनंक इत्था वेद यत्र स ॥" इति तस्मात् दुर्ज्ञेय एव भगवान् किं तत्प्रार्थनयेति तत्राह सर्वभूतानामंतर्बहिः स्थितमिति भगवान् सर्वत्र वर्त्तते ज्ञानं च तस्य सुलभं ज्ञापक एव दुर्लभः। सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वात् सर्वज्ञकथनं तु विरुद्धधर्मबोधाय। तस्मात् सर्वत्र विद्यमानत्वात् भगवज्ज्ञानं सुलभमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु तथा सति कथं न सर्वैः प्रत्यक्षीक्रियते घटादिवत् तत्राह-मायाजवनिकाच्छन्नमिति, मायैव जवनिका तिरस्करणी अंतःपट इत्यर्थः, तया आच्छन्नं सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वेपि माययान्यथा भासमानत्वात् न प्रत्यक्षीक्रियत इत्यर्थः। अत एव ममापि बहिर्मुखत्वात् न ज्ञानमित्यज्ञा, ननु न सर्वे सर्वत्र भ्रांताः किंतु कचिदेव कश्चिद् दोषसहकृतेंद्रियजन्यत्वाद् भ्रमस्य, अतः कदाचिन्निर्दुष्टैरिंद्रियैर्घटवद् गृह्येतेति चेत्तत्राह अधोक्षजमिति अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् इन्द्रियजन्यज्ञानं भगवंतं न विषयीकरोति "परांचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः। तस्मात् पराङ्पश्यति नांतरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि"ति श्रुतेः। अतो वस्तुस्वरूपत्वेपि नेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं भगवतः। ननु सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वमनुपपन्नं सर्ववस्तूनां नाशप्रतियोगित्वात् कारणत्वेपि कारणत्वं गच्छेत् आधारत्वम् आधेयत्वेप्याधेयत्वमिति अतोऽधर्मरूपेण धर्मरूपेण वात्ययसंबंधसंभवात् कथं ब्रह्मत्वमत आह अव्ययमिति। सर्वरूपत्वेपि व्ययं तं विनाशित्वं विरुद्धधर्मत्वेनोक्तत्वात् तस्मान्निर्दुष्टं पूर्णगुणविग्रहं त्वां नमस्य इति। ननु तादृश एव स एवाहं चेदवतीर्णः तदा सर्वप्रत्यक्षं मां कथं न जानीयुः धर्माणामपि स्वप्रकाशत्वात् तत्राह न लक्ष्यस इति। मूढदृशा न लक्ष्यसे। ननु प्रत्यक्षः कथं न लक्ष्यते तत्राह नटो नाट्यधरो यथेति यथा नटः स्त्रीरूपं प्रकटयन् बहिर्मुखैर्न ज्ञायते पुरुष इति, तथा नटभावं प्रकटयन् आविर्भूतो भगवत्त्वेन न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु आविर्भावान्यथानुपपत्त्या सर्वेषां ज्ञापनार्थमेवाविर्भूत इति कथमुच्यते न ज्ञायस इति। नहि भगवान् वंचनार्थ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माविर्भूतो रसजननायैवेत्याशंक्याह तथा परमहंसानामिति। भगवान् भक्तियोगार्थमाविर्भूतः वेदान् ऋषींश्चावतारयित्वा तैः ससाधने ज्ञाने उत्पन्ने यदग्रिमं कार्यं तदर्थमवतीर्णः। तद्ज्ञाने संन्यासोंऽगं यतः करणबोधकत्वात् "संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वा" इति श्रुतेः, अन्नादेर्दोषाजननाच्च तदनुमननमंगं, श्रवणस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वात् तदनु निदिध्यासनयुक्तानां च। निदिध्यासनं हि चित्तैकाग्र्यं तत्र भगवन्निर्धारो वा तत्रांतरंगमंगं श्रद्धांतःकरणे तेषां ज्ञानाधिकारिणां जाताज्ञानानां वा भक्तियोगव्यतिरेकेण भगवज्ज्ञानं सायुज्यं वा न भवतीति तथा अवतीर्णमित्यर्थः। हंसास्तु विविक्तज्ञा ज्ञानवंतः केवलमात्मानमेव ये पश्यंति ते परमहंसाः यद्यपि सर्वे नित्यं पश्यंति, तथापि रसिकानामेव रसोत्पत्तिः, नहि नपुंसकानां स्त्रीणां वा स्त्रीरूपेण नृत्ये क्रियमाणे शृंगाररस उत्पद्यते, प्रत्युत स्वसमानधर्माविष्कारं कृत्वा विडंबयतीति खेद उत्पद्यते तथा साधारणस्त्रीपुरुषाणां दैत्यांशानां च रसो न ज्ञानं न वा भक्तिरिति तद्वचनार्थं नटलीलां करोतीति स्त्रियो वयं कथं जानीमः। प्रत्युत लज्जाकार्याद्यस्मद्दोषहेतुरूपप्राकट्यात् दोषयुक्ताः परं भविष्याम इत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नमस्य इत्यत्र। एवमज्ञेति। एतादृशं भवन्तं शब्दादिना जानन्त्यप्यात्मत्वेनाजानन्तीत्यर्थः। दृश्यमानापेक्षयेति। दृश्यमानं मनुष्यत्वक्षत्रियत्वादि तदपेक्षया। जडव्युदासार्थमिति। आद्यत्वं प्रकृत्याकाशादीनामपि तत्तन्मते वर्तते इति तद्व्युदासार्थमित्यर्थः। तर्ह्याद्यपदमनतिप्रयोजनमित्याशङ्कायामाहुः जीवेत्यादि। पितृरूपत्वमिति। 'पिताहमस्य जगत' इति वाक्योक्तं तद्रूपत्वम्। न दृश्यत इति। 'पराञ्चि खानी'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः। कार्येत्यादि। सर्वानुमानापेक्षया कार्यलिङ्गकानुमानस्य सर्वथानुमापकत्वेपि भगवतोऽदृश्यत्वेन कार्यस्य तत्सहचारादर्शनेन व्याप्तिनिश्चया(भावा)त्तथेत्यर्थः। अत एवेति। उक्तस्वभावत्वादेव अपीति। अलक्ष्यमिति शेषः। तेनालक्ष्यपदस्यावृत्तिर्बोध्या। गुरुणा वेति। अपदस्य गुरुवाचकत्वात्तथेत्यर्थः। अज्ञत्वकथनमिति। 'न वेद स' इति श्रुतावज्ञत्वकथनमित्यर्थः। कारणत्वं गच्छेदित्यादि। कारणत्वादीनां स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन स्वरूपद्वयात्मकत्वादेकतरनाशेपि तथात्वादित्यर्थः॥ १७-१८॥ ❀ ❀ तथा परमेत्यत्र। आविर्भावान्यथानुपपत्त्येति अज्ञापनार्थत्वे तदनुपपत्त्येत्यर्थः। रसजननायेति नवरसोत्पादनायेत्यर्थः। दोषहेतुरूपेति। दोषप्राकट्यहेतुरूपेत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ कृष्णायेत्यत्र। स्वोद्धारार्थमिति। स्वकीयोद्धारार्थम्। अज्ञानदशायामनमस्कार्यत्वे दृष्टान्तः यथेत्यादि। अस्मिन् पक्षे वासुदेवपदं मूलरूपपरम्। इदं च सूतेनानूद्यते इति सत्त्वोपहितमेव मूलरूपं स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कृष्णायेति वेति। पालकपुत्र इति। पालकस्य पुत्र इत्यर्थः। ननु कुमारपदेन कथमेतदुपलभ्यत इत्यत आहुः स्कन्द इत्यादि। वसतीवरीवदिति। यथायं शब्दो यज्ञियजलविशेषवाचको निगमसिद्धस्तथेत्यर्थः। सम्बन्धमोचकत्वमिति सम्बन्धेन मोचकत्वम्॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च ब्रह्मतेजसा ब्रह्मास्त्रेण विनिर्मुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः कृष्णया द्रौपद्या च सह पृथा कुन्ती प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः। यतः सती भगवद्भक्तेत्यर्थः॥ १६॥ ❀ ❀ कुन्तीवाक्यान्येव दर्शयति–नमस्य इति षड्विंशत्या। त्वा त्वां नमस्ये नमस्करोमीत्यन्वयः। भ्रातृव्यनमस्कारस्यानौचित्यमाशङ्क्येश्वरत्वमुपपादयति–पुरुषमिति नवभिर्विशेषणैः। पुरुषं सर्वान्तर्यामिणम्। आद्यं सर्वोपादानम्। ईश्वरं सर्वपालनोपसंहारादिकर्त्तारम्। तर्हि सर्वत्रासक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह–प्रकृतेः परमिति, प्रकृतिकार्येष्वहम्ममेत्यभिमानरहितमित्यर्थः। एवम्भूतः स क्वास्तीत्यपेक्षायामाह–सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामन्तर्बहिश्चावस्थितमिति। तथापि सर्वेषामलक्ष्यमिति॥ १८॥ ❀ ❀ तत्र हेतुमाह—मायेति, माययैव जवनिका तिरस्करणी तया आच्छन्नं तिरोहितस्वरूपमित्यर्थः। अत एव अज्ञाधोक्षजमिति। अज्ञानां अविवेकिनां अनुपासकानां अधः अक्षजं अक्षाणि इन्द्रियाणि तज्जं ज्ञानं यस्मात्स तथा तम्, अज्ञेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयमित्यर्थः। अव्ययं न व्येति न विविधं जन्मादिविकारं गच्छतीति तथा तमित्यर्थः। अज्ञाधोक्षजत्वमेव सदृष्टान्तमुपपादयति–नेति। यथा नाट्यधरो नटो मूढदृशा तद्याथात्म्यमजानता पुंसा नाट्योपयुक्तवेषविशिष्टतया दृश्यमानोऽपि परमार्थस्वरूपेण न दृश्यते तथा मूढदृशा देहाद्यात्माभिमानिना अज्ञेन त्वद्भक्तिहीनेन पुंसां त्वं मनुष्यनाट्यधरस्तेन रूपेण दृश्यमानोऽपि सच्चिदानन्देश्वरस्वरूपेण न लक्ष्यसे न दृश्यसे इत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ तदेवं "न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्। न मांसचक्षुरधिवीक्षते तम्। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिशास्त्रसिद्धम् अशुद्धेन्द्रियमनसा अग्राह्यत्वमुक्तम्, तर्हि कैः परमार्थस्वरूपेण दृश्यते इत्यपेक्षायां 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः। मनसैवानुद्रष्टव्यः' इत्यादिशास्त्रसिद्धं योगपरिशुद्धमनोग्राह्यत्वं दर्शयन्ती तत्र स्वस्यानधिकारमाह–तथेति। अमलात्मनां शुद्धान्तःकरणानां भक्तियोगविधानार्थम् अवतीर्णं त्वां वयं स्त्रियः योगादिसाधनहीना अज्ञास्तथा सच्चिदानन्दविग्रहत्वेन कथं पश्येमहीत्यन्वयः। कथं तेषाममलात्मत्वमित्यपेक्षायामाह–परमहंसानामिति। सारासारविवेकित्वेन परमसारभगवद्भजनैकनिष्ठानामित्यर्थः। भगवद्भजनादेवामलात्मत्वमिति भावः। कथं तेषामेवं विवेक इत्यपेक्षायामाह–मुनीनामिति, मननशीलानामित्यर्थः। शास्त्रतात्पर्यविचारादेव तथा विवेक इति भावः॥ २०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जब भगवान् श्रीकृष्ण जाने लगे, तब ब्रह्मास्त्रकी ज्वालासे मुक्त अपने पुत्रोंके और द्रौपदीके साथ सती कुन्तीने भगवान् श्रीकृष्णकी इस प्रकार स्तुति की ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कुन्तीने कहा—आप समस्त जीवोंके बाहर और भीतर एकरस स्थित हैं, फिर भी इन्द्रियों और वृत्तियों से देखे नहीं जाते; क्योंकि आप प्रकृतिसे परे आदि पुरुष परमेश्वर हैं। मैं आपको नमस्कार करती हूँ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियोंसे जो कुछ जाना जाता है, उसकी तहमें आप विद्यमान रहते हैं और अपनी ही मायाके परदेसे अपनेको ढके रहते हैं। मैं अबोध नारी आप अविनाशी पुरुषोत्तमको भला कैसे जान सकती हूँ ? जैसे मूढ़ लोग दूसरा भेष धारण किये हुए नटको प्रत्यक्ष देखकर भी नहीं पहचान सकते, वैसे ही आप दीखते हुए भी नहीं दीखते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आप शुद्ध हृदयवाले विचारशील जीवन्मुक्त परमहंसोंके हृदयमें अपनी प्रेममयी भक्तिका सर्जन करनेके लिये अवतीर्ण हुए हैं, फिर हम अल्पबुद्धि स्त्रियाँ आपको कैसे पहचान सकती हैं ? ॥ २० ॥

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च। नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २१ ॥
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने। नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २२ ॥
यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता।
विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २३ ॥
विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः।
मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला अस्ति यस्य पंकजवत्प्रसन्ने नेत्रे यस्य पंकजांकितावंघ्री यस्य तस्मै ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्कृतोपकारानुस्मरति यथेति द्वाभ्याम्। अयमर्थः-मातृतोऽपि मय्यधिका तव प्रीतिः। तथाहि हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता अहं च तथैव किं विमोचितेति काका महान्विशेष उक्तः। तं दर्शयति साऽतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सकृद्विमोचिता। तथा शुचार्पिता च सती। न च तस्याः पुत्राः रक्षिताः। अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः। अहं तु विपद्गणात्तत्रापि मुहुः शीघ्रं च सात्मजा च त्वयैव च नाथेनेति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विपद्गणमेव दर्शयति। विषाद्भीमस्य विषमोदकदानात्। महाग्नेर्जतुगृहदाहात्। पुरुषादाः हिडिंबादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात्। असत्सभायाः द्यूतस्थानात्। अभितो रक्षिता आस्म अभवाम ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेवं भूतस्त्वमहो अस्माकमित्थं सुखदस्तापहारी च संवृत्तोसीति तत्तत्स्मृत्वा नमस्करोति। सर्वावतारेष्वयमेव तवावतारो धन्योऽतोहं कृष्णाय नमस्करोमीति। तत्रापि यांस्त्वं स्वीकरोषि तेष्वपि प्रेमवत्सु धन्येषु मध्ये-मद्भ्रातापि धन्यो यस्ते पितेत्याह-वासुदेवायेति। ततोप्यधिकप्रेमवती देवकी धन्या या ते मातेत्याह-देवकीं नन्दयसि तदीयगर्भे स्थित्वा तां सर्वतोपि समृद्धिमतीं करोषीत्यर्थः। ततोप्यधिकप्रेमवान्नंदो धन्य इत्याह-नन्दगोपस्य कुमाराय। कौमारलीलामाधुर्यं स एवास्वादितवानिति भावः। ततोपि प्रेमवती धन्या यशोदेत्यग्रिमपद्ये वक्ष्यते। कौमारलीलातोपि व्रजस्थस्य नवकैशोरलीलामाधुर्यमधिकमित्याह गोविन्दायेति। कैशोरारम्भ एव अभिषेकानन्तरं गोविन्दनामख्यातेः। तदैव गाः सर्वेषां सर्वेन्द्रियाणि विन्दत्याकृष्य प्राप्नोषीत्यर्थः। ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदेवमेव सुखदत्वतापहारित्वरूपं निजस्वभावं प्रकटयन्निव पंकजाभैर्निजांगैर्विराजस इत्याह-नम इति। पंकजाकारं भगवल्लक्षणं नाभौ यस्य तस्मै इति सन्दर्भः। तव नाभिमालानेत्रादिषु पतिता मे दृष्टिः शीतलीभवतीति भावः ॥ २२ ॥ तत्कृतोपकारैः स्वतापहारित्वं दर्शयन्ती दीनाहं त्वया स्वमातृवत्पालितेत्याह-हे हृषीकेशेति। मदन्तःकरणं त्वमेव जानासीति भावः। अहं तु तथा न मोचिता किं तु सहात्मजेति मयि विशेषेण तव दया। तत्र हेतुः शुचार्पिता। शुचायां शोक एव मत्कर्मणाऽहमर्पितेति तस्याः सकाशादप्यहमतिदुःखिनीत्यर्थः। किं च त्वयैव नाथेनेति। तस्यास्तु नाथो विद्यत इत्यपत्यांतरोत्पत्तिसम्भावनाया विद्यमानत्वात्। त्वं चापत्यचूडामणिरभूरेव किमन्यैरपालितैर्निकृष्टैः षड्गर्भैरिति भावः। किञ्चाहं मुहुः पुनः पुनरपि यो विपदां गणस्तस्मान्मोचिता। सा तु सकृदेव कंसहेतुको यो विपद्बन्ध एव तस्मान्मोचिता। तत्रापि मद्गर्भे परमेश्वरो जनिष्यत इति मनोनुलाप सुखाभिमानवत्याः कुतो विपद्बन्धोपि। तदनन्तरं विपत्कापि तस्या नाभूदेवेति। अहमेव सर्वतोप्यतिदीनेति मयि तव दीनबन्धुत्वादेव दया। न त्वहं देवकीव त्वयि प्रेमवती भाग्यवती चेति भावः। स्वामिचरणैरयमेवार्थः स्फोटितः अयमर्थ इत्यादिना। त्वयैवेत्येवकारेण बलदेवस्याप्यन्यत्र पक्षपातदर्शनमसूचीति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आदिना बककिर्मीरादिग्रहः। अनेके द्रोणभीष्मकर्णशल्याद्या ये महारथास्तेषामस्त्रेभ्यः ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

जगत्कारणतामाह। नमः पंकजनाभायेति। पंकजं लोकात्मकं पद्मं नाभौ यस्य अपरिच्छेद्यतामाह पंकजमालिने इति। एवंभूतानां पंकजानां माला श्रेणी यस्यास्ति अशेषब्रह्माण्डाधार इति व्याख्यालेशः॥ २२-३६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नन्ववतारदशायामयोगपरिशुद्धमनोभिरपि सर्वैर्दृश्यमानस्य भगवतः कथमलक्ष्यमज्ञाधोक्षजं न लक्ष्यसे मूढदृशेत्युक्तम् "न मांसचक्षुरभिवीक्षते तं न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि"त्यादिभिः श्रुतं चादृश्यत्वमिति चेन्न, सर्वैर्देवमनुष्यादिसाजात्येन दृश्यमानत्वेऽपि त्वद्विलक्षणत्वेनादृश्यत्वाद्विलक्षणदर्शनमेव ह्यलक्ष्यमित्यादिभिः प्रतिषिध्यते। नटदृष्टांतेनापि तदेवावगंतव्यं जानंत्या अपि कथं पश्येमहि स्त्रिय इत्युक्तिर्लोकपरिपाट्यभिप्रायिका। यतस्त्वं साक्षात्प्रकृतेः परः, परमपुरुष ईश्वरस्तत एवास्यामवतारदशायामपि स्वभावमजहत्स्वासाधारणान् धर्मान् दर्शयसीत्यभिप्रायेणाह यथेति। हे हृषीकेश खलेन दुरात्मना कंसेन चिरं शुचा शोकेनार्पिता नित्यार्पिता शोकं प्रापितेति यावत्, या च देवकी यथा विमोचिता तथाऽहमपि सपुत्रा हे विभो सर्वशक्ते त्वयैव नाथेन विपदां गणान्मुहुर्विमोचिता, किं किमेतस्य नेत्यादि विमोचितैवेत्यर्थः। अनेन स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखनिराचिकीर्षारूपं कृपालुत्वम् आश्रितानिष्टपरिहर्तृत्वं निम्नोन्नतानादरेणाश्रितमात्रपक्षपातित्वं च प्रदर्शितमिति फलितम्॥ २३॥ ** कोऽसौ विपद्गणः यस्मात्त्वं विमोचितेत्यत्राह विषादिति। महाग्नेर्लाक्षागृहाग्नेः पुरुषादानां राक्षसानां दर्शनाद्भयात् वनवासकृच्छ्रतः वनवासक्लेशात् मृधे मृधे प्रतियुद्धं महारथानामस्त्रेभ्यः द्रौण्यस्त्रतः ब्रह्मास्त्राद्धे हरे रक्षिताः स्म अभवाम। विषादिभ्यो रक्षणप्रकारो महाभारतादवगंतव्यः, विस्तरभयान्नात्र लिख्यते॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्हि स्त्रीणां भगवदुपासनाभावेन तज्ज्ञानाभावान्मोक्षाभाव इत्याशंक्य तत्स्तुतिरेव अपरोक्षज्ञानजनकतया मोक्षसाधिकेत्यभिप्रेत्य कृष्णं स्तौति कृष्णेति। कृषति विलिखति दारयति मोहपटलमिति कृष्णः तस्मै नमो नमः। नीलोत्पलदलश्यामलाय वा। वसुना दीव्यतीति वसुदेवः आनकदुंदुभिः, तस्य पुत्रो वासुदेवः तस्मै इति। वस आच्छादन इति धातोः इदं जगदाच्छाद्य दीव्यतीति वासुदेवः तस्मै इति वा। बलात् दैत्यनिरसनशीलक्रीडादिगुणसंपन्नाय वासुदेवाय इति वा। देवकी लक्ष्मीः तां नंदयितुं शीलमस्येति देवकीनंदनः तस्मै। नंदगोपनाम्नो राज्ञः कुत्सितं कुष्ठं मारयति नाशयतीति नंदगोपकुमारः, तस्मै। पुराणांतरसिद्धार्थमवलंब्य कथितोयमर्थः। अन्यः प्रसिद्धः गवां विदो लाभो यस्य स तथा तस्मै गवा वेदेन लभ्यत इति गोविन्द इति वा॥ २१॥ पंकजं नाभौ यस्य स तथा तस्मै, पंकाज्जनं जननं यस्य तत्पंकजनं पद्मं तत् आभवति अभिभवति आभातीति वा पंकजनाभः, तस्मै। पंकजै रचिता मालाऽस्यास्तीति पंकजमाली तस्मै। पंकजदलवन्नेत्रे यस्य स तथा तस्मै। पंकजै रचिता रेखा तद्युक्तोऽङ्घ्रिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मै॥ २२॥ ** हृषीकेश इंद्रियगणनाथ 'कसि हिंसायामि'ति धातोः कंसेन हिंसाशीलेन इन्द्रियारामेणाचिरकारागृहे रुद्धा शुचार्पिता देवकी त्वया यथा विमोचिता हे विभो सहात्मजा पुत्रैः सहिताऽहं त्वयैव नाथेन विपद्गणात् मुहुर्विमोचितेत्येकान्वयः॥ २३॥ ** विपद्गणं विविच्याह विषादित्यादिना। हे हरे वयं भीमाय दत्तात् कालकूटविषात् जतुगृहदाहप्रयुक्तमहाग्नेः पुरुषादानां हिडिंबबककिर्मीरादीनां दंशनाद्भक्षणादसतां दुर्योधनादीनां द्रौपदीकेशग्रहणादिनिंदितकर्मणां सभायाः वनवाससंकटान्मृधे मृधे रणे रणे अनेकेषां महारथानां नागाद्यस्त्रतः तथाश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्राच्च त्वयाऽभिरक्षिता आस्म इत्येकान्वयः। तस्मादहमद्य त्वां शरणं गताऽस्मीति वाक्यशेषः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तद्देवंभूतोऽपि त्वमहो अस्माकमित्थं सुखदस्तापहारी च संवृत्तोऽसीति तत् तत्स्मृत्वा नमस्करोति कृष्णायेति॥ २१॥ तदेवमेव सुखदत्वतापहारित्वरूपं निजस्वभावं प्रकटयन्निव पंकजनाभैर्निजांगैर्विराजसे इत्याह नम इति। पंकजाकारं भगवल्लक्षणं नाभौ यस्य। पंकजे इव अंघ्री यस्य॥ २२॥ ** स्वतापहारित्वमेव दर्शयति यथेति। त्वयैवेति बलदेवस्याप्यन्यत्र पक्षपातदर्शनेन स्वपुत्रादिसाहाय्यमपि त्वदनुग्रहेणेति भावः॥ २३॥ ** असत्सभाया द्रौपदीवस्त्रवर्धनादि॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतः सर्वावतारेषु मध्ये त्वमेवातिश्रेष्ठ इत्याह कृष्णायेति। तत्रापि यांस्त्वं स्वीकरोषि तेष्वपि प्रेमवत्सु धन्येषु मध्ये मद्भ्राता अतिधन्यो यस्ते पितेत्याह वासुदेवायेति। ततोऽपि अधिकप्रेमवती देवकी धन्या या ते मातेत्याह। देवकीं नन्दयसि तदीयगर्भे स्थित्वा तां सर्वतोऽपि समृद्धिमतीं करोषीत्यर्थः। ततोऽप्यधिकप्रेमवान् नन्दो धन्य इत्याह। नन्दगोपस्य कुमाराय कौमारलीलामाधुर्यं स एवास्वादयामासेति भावः। ततोऽपि प्रेमवती धन्या यशोदेत्यग्रिमश्लोके वक्ष्यते। कौमारलीलातोऽपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्रजस्थस्य तव कैशोरलीलामाधुर्य्यमधिकमित्याह गोविंदायेति । कैशोरारंभे एवाभिषेकानन्तरं गोविंदनामख्यातेः तदैव गाः सर्वेषां सर्वेन्द्रियाणि विंदसे आकृष्य प्राप्नोषीत्यर्थः । असाधारण्येन तदास्वादकजनास्तु रहस्यत्वेन स्वीयरसास्वादनानौचित्येन च नोट्टंकिताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अहं तु तेषां मध्ये न गणनीया, तदपि मन्नेत्रसुखदोऽसीत्याह नमः पंकजेति । तव नाभिमाला नेत्रादिपु पतिता मे दृष्टिः सुखशीतला भवतीति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किञ्चाहमतिदीना त्वया मातेव पालितेत्याह यथेति । हे हृषीकेशेति मदन्तःकरणं त्वमेव जानासीति भावः । अहञ्च तथा मोचिता किन्तु सहात्मजेति मयि विशेषेण तव दया । तत्र हेतुः शुचार्पिता शुचायां शोके एव मत्कर्म्मणा अहमर्पिता इति तस्याः सकाशादप्यहमतिदुःखिनीत्यर्थः । किञ्च त्वयैव नाथेनेति तस्यास्तु नाथो वसुदेवो विद्यते इत्यपत्यान्तरोत्पत्तिसंभावनाया विद्यमानत्वात् त्वञ्चापत्यचूडामणिरभूरेव किमन्यैरपालितैर्निकृष्टैः षड्गर्भैरिति भावः । किञ्चाहं मुहुः पुनः पुनरपि यो विपदां गणस्तस्मान्मोचिता । सा तु सकृदेव कंसहेतुको यो विपद्गन्ध एव तस्मादेव मोचिता तत्रापि मद्गर्भे परमेश्वरो जनिष्यते इति मनोऽनुलापसुखाभिमानवत्याः कुतो विपद्गन्धोऽपि तदनन्तरं विपन् कापि तस्या नाभूदेवेति अहमेव सर्वतोऽप्यतिदीनेति मयि तव दीनबन्धुत्वादेव दया न त्वहं देवकीवत्त्वयि प्रेमवती भाग्यवती वेति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विपद्गणमेव दर्शयति । विषाद् भीमस्य विषमोदकदानात् । महाग्नेर्जतुगृहदाहात् । पुरुषादा हिडिम्बादयो राक्षसाः । असत्सभाया द्यूतस्थानात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अतो "ब्रह्मविदाप्नोति परम् । ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती"त्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण भगवन्तं ज्ञात्वा प्रेम्णा नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्याम् ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ अथ यथेति द्वाभ्यां भगवत्कृतोपकारान्स्मरति । यथा त्वया देवकी विमोचिता तथाहं च विमोचितेति सामान्योक्तिः । तत्र विशेषं दर्शयति सा तु शुचार्पिता कंसहतपुत्रशोकव्याप्ता सुचिरं खलेन दुरात्मना कंसेन रुद्धा सती सकृद्विमोचिता । अहं तु विपद्गणात्सहात्मजा मुहुः । शीघ्रं च विमोचितेति मातृतस्तव मयि कृपातिशय इति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । विषात्कामकोष्टयाख्ये गंगायां स्थाने दुर्योधनेन भीमाय दत्तात् । महाग्नेर्वारणावते ग्रामे जतुगृहदाहात् । पुरुषाददर्शनात्पुरुषादानां हिडिम्बबकजटासुरादीनां दर्शनात् । असत्सभाया द्यूतस्थानात् । वनवासकृच्छ्रतः वनवासे प्राप्तात् बहुविधात्क्लेशात् । मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतः । प्रतियुद्धमनेकानां महारथानां भगदत्तादीनां विष्णवस्त्रादिभ्यः । द्रौण्यस्त्रतः । छद्मना पितरं हतं दृष्ट्वा प्रकुपितेन द्रौणिना सर्वेषां नाशाय प्रादुष्कृतान्नारायणास्त्रात् ब्रह्मास्त्राच्च । हे हरे त्वयाभितः परितो रक्षिताः । आस्म भवामः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं स्वरूपमुक्त्वा गुणान् वदन्ती सर्वसंबंधेन नमस्यति कृष्णायेति । नाम्ना भ्रातृपुत्रत्वं यान्येव नमस्करणीयानि रूपाणि तान्येव भगवान् स्वोद्धारार्थं स्वस्य सर्वसंबंधान् पुरस्कृत्यावतीर्ण इति ज्ञातेन नमस्करणीयानि । भवंति यथा महतः प्रक्षीणदशायां सेवकत्वे लज्जया नमस्कारं करोति लोकः । ननु केवलं मन्यते कृष्णायेति वा मूलरूपस्यानुवादः मूलमनूद्य हि संबंधनिरूपणेन नमस्करणीयो भवति वासुदेवायेति भ्रातृपुत्रत्वं भ्रातृनिरूपणेन भ्रातरं मोचयन् तद्भगिनीमपि मोचयेदिति तथा देवकीनंदनायेति देवकीं मोचयन् तन्ननन्दामपि मोचयेदिति चकारात् पितृभ्रामकं मोचयन् तत्पत्नीमपि मोचयेदिति पांडवप्रियायेति नमस्करणीयं रूपं तथा दूरसंबंधेऽपि मोचयेदिति वसुदेवमित्रसंबंधमाह नंदगोपकुमारायेति । कुमारः पालकपुत्रः स्कांदे तथोपलब्धेः, गोपसंबंधेनापि मोचयेदिति गोपपदं सन्मार्गवर्त्तिनां सर्वेषामेव सर्वाभीष्टप्रद इति । गवामिन्द्राय 'इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्याम' इति वचनात् गोविंदायेति निगमादस्य सिद्धिः निगमनिरुक्तव्याकरणैस्त्रेधा पदसिद्धिः गोविन्द इति । चाभ्यधादिति निगमस्थानीयं वसतीवरीवत् निगमनाद् द्विरुक्तिरादरात् । अनेन संबंधमोचकत्वं गुणोऽप्युक्तः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ गुणांतरानाह-नमः पंकजनाभायेति जगत्कारणत्वभूपितत्वकृपाश्रयत्वसुखसेव्यत्वगुणैर्नमस्यति । नमनं हि स्वरूपे गुणे वा न लीलादौ रसावेशात् पंकजं नाभौ यस्येति ब्रह्मपितृत्वं पंकजमालिने इति । लक्ष्मीपतित्वं सा हि विवाहे नवपंकजमालां प्रक्षिप्तवती पंकजनेत्रायेति । सर्वपतित्वं वश्यतासंपादकत्वेनामृतवर्षणाद्वा पंकजांघ्रय इति । भक्तिप्रवर्तकाय सवेजनकत्वेन सर्वमुत्पाद्यापि प्रयच्छेत् ऐहिकामुष्मिकं प्रयच्छति भक्तिं चेति गुणाः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ लीलामाह त्रिभिः यथेति । मुख्यलीला हृषीकेशेति । सर्वेषामिंद्रियाणां नियामकत्वेन भर्तृवद्रमणात् त्वत्तः सर्वेन्द्रियप्रीतिमनुभूय तद्रसाभिनिविष्टाः के वा न नमेयुरित्यर्थः । किंच तवैषा महती लीला मातरं पितरं च खलेन बंधनं कारयित्वा बहुकालं च दुःखानुभवं च कारयित्वा पश्चान्मोचयसीति अतस्तदपेक्षया वयमेव कृतार्था इति । तवैषा लीला वक्तुमप्यशक्या भक्तमोचकस्य गुणत्वेऽपि लीला गुह्या, गुण एव तथात्वेन कर्त्तव्यः यथा खलेन कंसेन देवकी च रुद्धा सती त्वया विमोचिता अतिचिरं शुचार्पितापि विमोचिता शोकमपि दूरीकृतवान् तथाहं च चकरात् यशोदानंदयोरपि मयि पुनर्विशेषोऽप्यस्तीत्याह सहात्मजा अनेन ममात्मजा अपि मोचिताः तस्यास्तु भवानेवात्मज इति । नात्मजांतरापेक्षा अथवा तस्या बहवः पुत्रा मारिताः, ममत्वेक एवेति तद्विपरीतत्वं मयि कथमेवं करणं तत्राह विभो इति । हे सर्वकरणसमर्थ, किंच

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वयैव नाथेन त्वमेव नाथो भूत्वा मोचयसे अथवा नाथेन सह सा मोचिता। अत्र तु तदभावान् त्वमेव नाथ इत्यर्थः। तत्र नाथभवननाथमोचनयोराद्य एव श्रेयानित्यहमुत्तमा लीलायां विपरीतकथनमप्युत्तमम्। किंच विपद्गणात् मुहुः सा न मोचिता किंतु वारद्वयमेव, अहं तु बाल्यादारभ्य वारं वारं विमोचितेति। किंच विपद्गणात् विपदां समूहात् एकस्यामापदि गणशोऽप्यन्या आपदः समायांति ता भारते प्रसिद्धाः॥ २३॥ ❀ ❀ ता आपदो गणयति विषादित्यादि। भगवत्त्वेन सर्वकर्तृत्वात् विषादावपि मोचकत्वमुक्तं विषात् विषमोदकात् सर्पविषाच्च महाग्निर्लाक्षागृहे हिडिंबादयः पुरुषादाः तेषां दर्शने जातेऽपि रक्षिताः, असत्सभाया द्रौपदीनिग्रहे कबरे केशाकर्षणादौ वनवासकृच्छ्रतः द्रौपदीहरणदुर्वासः-प्रभृतीनां वनवासकृच्छ्रत इति वनेऽपि राज्यैश्वर्यदानात् तदनु युद्धं मृधे गोग्रहणमारभ्य अद्यावधि यावंतः संग्रामा जाताः। अनेके महारथा भीष्मादयः, तेषां ब्रह्मास्त्रादिभिः भगदत्तकर्णादीनां त्वप्रतीकार्यता भवद्रक्षा च तत्रैव सिद्धा। सा रक्षा न प्रार्थनया, बाधकस्वरूपाज्ञानात्, अत आह हरे इति हे हरे अभितो रक्षिताः स्मः॥ २४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नम इत्यत्र। पङ्कजनेत्रायेति सर्वपतित्वमिति। 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवे'दित्यादिषु पुराणवाक्येषु पुण्डरीकाक्षपदस्य विष्णौ रूढत्वाद्विष्णोश्च लौगाक्षिगृह्ये 'विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहे'ति वाक्येन सर्वाधिपतित्वस्योक्तत्वात्पङ्कजनेत्रत्वात्तथात्वं कल्पनाक्लेशेनायातीति तद्विहाय प्रकारान्तरेण सर्वपतित्वमाहुः वक्ष्यतेत्यादि। प्रयच्छेदिति। भक्तिं प्रयच्छेत्॥ २१॥ ❀ ❀ यथेत्यादि। महतीति। कौतुकजनकत्वेन दुर्ज्ञेयेत्यर्थः। तर्हि तल्लीलानुसन्धाने किं वक्तव्यमित्यपेक्षयामाहुः भक्तेत्यादि। गुणत्वेपीत्यत्र गुणत्वेनेति पाठो भाति॥ २२॥ ❀ ❀ विषादित्यत्र। आस्मेति श्रीधरीये पाठः, अत्र तु स्मेत्येव पाठः॥ २३॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं ज्ञानस्य दुर्लभत्वमुक्त्वा भक्तेस्तु सुकरत्वं मत्वा तस्य भक्तवात्सल्यं सूचयन्ती पुनः केवलं नमस्करोति–कृष्णायेति द्वयेन॥ २१॥ ❀ ❀ पङ्कजं त्रिलोकात्मकं नाभौ यस्य तस्मै नमः। पङ्कजानां माला लक्ष्मीसमर्पिताऽस्त्यस्येति तथा तस्मै लक्ष्मीपतये नमः। पङ्कजवन्मनोहरे तापनिवर्तके नेत्रे यस्य तस्मै नमः। पङ्कजाङ्कितौ पङ्कजवत्कोमलौ चाङ्घ्री यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमः॥ २२॥ ❀ ❀ त्वया तु मातृतोऽपि मय्यधिका प्रीतिः कृतेति सूचयन्ती तत्कृतोपकारान्निवेदयति–यथेति द्वयेन। हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशस्य नियामकस्य तव किमविदितं यन्मया विज्ञापनीयमिति सूचयन्ती सम्बोधयति–हे हृषीकेशेति। समर्थस्य दीनरक्षणमुचितमेवेति सूचयन्ती सम्बोधयति–हे विभो इति। खलेन दुर्जनेन कंसेन रुद्धा देवकी त्वया यथा विमोचिता तथाऽहमपि त्वयैव विमोचितेत्यन्वयः। चशब्देन विशेषः सूचितः। साऽतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सकृदेव विमोचिता तथा शुचार्पिता। पुत्रशोकेन व्याप्तैव विमोचिता न तु तस्याः पुत्रा अपि रक्षिता इति। अहं तु शीघ्रं मुहुर्वारं वारं विपद्गणात् सहात्मजा त्वयैव नाथेन रक्षिताऽस्मि। एवकारेण तस्यास्तु रक्षकान्तरमप्यस्ति मम तु त्वमेवेति दर्शितम्॥ २३॥ ❀ ❀ कोऽसौ विपद्गणो यस्मात्त्वं विमोचिताऽसीत्यपेक्षायां तं दर्शयति–विषादिति। भीमस्य विषमोदकदानात्। महाग्नेर्लाक्षागृहदाहात्। पुरुषा हिडिम्बादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात् तज्जन्यभयात्। असत्सभायाः द्यूतस्थानात्। वनवासकृच्छ्रतः वनवासे यो दुर्वासःप्रभृतिजनितः क्लेशस्तस्मात्। मृधे मृधे प्रतियुद्धं येऽनेके महारथा भीष्मादयस्तेषामस्त्रेभ्यः। द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतश्च। हे हरे भक्तदुःखहरणस्वभावत्वादेव सर्वतो रक्षिता आस्म अभवाम। पुत्रादिसाहित्याभिप्रायेण बहुवचनम्॥ २४॥

हिन्दी अनुवाद

आप श्रीकृष्ण, वासुदेव, देवकीनन्दन, नन्दगोपके लाड़ले लाल गोविन्दको हमारा बारम्बार प्रणाम है॥ २१॥ ❀ ❀ जिनकी नाभि से ब्रह्मा का जन्मस्थान कमल प्रकट हुआ है, जो सुन्दर कमलोंकी माला धारण करते हैं, जिनके नेत्र कमल के समान विशाल और कोमल हैं, जिनके चरण-कमलोंमें कमलका चिन्ह है–श्रीकृष्ण! ऐसे आपको मेरा बार-बार नमस्कार है॥ २२॥ ❀ ❀ हृषीकेश! जैसे आपने दुष्ट कंसके द्वारा कैद की हुई और चिरकालसे शोकग्रस्त देवकीकी रक्षा की थी; वैसे ही पुत्रोंके साथ मेरी भी आपने बारबार विपत्तियोंसे रक्षा की है। आप ही हमारे स्वामी हैं। आप सर्वशक्तिमान हैं। श्रीकृष्ण! कहाँतक गिनाऊँ–विषसे, लाक्षागृहकी भयानक आगसे, हिडिम्ब आदि राक्षसोंकी दृष्टिसे, दुष्टोंकी द्यूत-सभासे, वनवासकी विपत्तियोंसे और अनेक बारके युद्धोंमें अनेक महारथियोंके शस्त्रास्त्रोंसे और अभी-अभी इस अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रसे भी आपने ही हमारी रक्षा की है॥ २३-२४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विपदः सन्तु नः¹ शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो। भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ २५ ॥
जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान्। नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिञ्चनगोचरम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यत् यासु विपत्सु कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् ॥ २५ ॥ ❁ ❁ सम्पदस्तु श्रेयःपरिपंथिन्य इत्याह। जन्म सत्कुले जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः। अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमपि अकिंचनानां गोचरं विषयभूतम् ॥ २६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भगवत्स्मरणविरोधिसम्पत्परम्परातो भगवद्दर्शनकारिविपत्परम्परैव श्रेयसीत्याह। विपदः तत्र तत्र सांसारिकव्यापारेषु अपुनर्भवो मोक्षस्तस्य दर्शनं यस्मात्। हे जगत्पते इति विपदंजनप्रदानेन सम्पन्मदान्धजगतां हितकारी त्वमसीति भावः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ परिपंथी विरोधी प्रतिपक्षीति पर्यायाः। ऐश्वर्यं प्रभुत्वं श्रुतं शास्त्रं श्रीर्धनं श्रीकृष्णादन्यन्न किंचनोपादेयं येषां तेऽकिञ्चना भक्ताः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यदेतद्विपद्गणनिवारकत्वन्तदेतत्तव कियदर्थादेव तन्निवृत्तेरित्यभिप्रायेणाह विपद इति। हे जगद्गुरो तत्र शश्वत् सदा तास्त्वया निरसनीया आश्रितानां विपदः संतु असतां न तन्निरसनाय यत्नस्त्वया कार्य इति भावः। यद्यद्यपुनर्भवदर्शनं भवतो दर्शनं स्यात् न विद्यते पुनर्भवस्य संसृतेर्दर्शनं यस्मात्तथाभूतं भवद्दर्शनं यदि स्यात् संभावनायां लिङ् सकलापन्मूलसंसृतिपरिहारक्षमं तद्यदि स्यात् विपदः संतु नाम अर्थादेव तन्निवृत्तेरिति भावः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ नन्वहमीश्वरश्चेत्तर्हि त्वमिव सर्वेऽपि मामेवंविधं किं न वदन्तीत्यत आह जन्मेति। ऐश्वर्यशब्दो धनपरः, श्रुतशब्दो विद्यापरः, जन्मैश्वर्यश्रुतानां सत्कुलप्रसवधनविद्यानां श्रीभिः समृद्धिभिरेधमानः मदो यस्य स पुमांस्त्वामभिधातुं न चार्हति। त्रिमदोन्मत्तत्वेनेश्वरपरयाथात्म्यविवेकाभावादिति भावः। अनर्हतामेव सूचयितुं विशिनष्टि-अकिंचनगोचरं नास्ति किंचन येषां ते अकिंचनाः निःकामास्तेषां गोचरम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्स्मरणविरोधिसंपत्परंपरायाः भगवद्दर्शनकरविपत्परम्परैव श्रेयसी भगवद्दर्शनहेतुत्वादतः संपद्भ्यो भगवद्दर्शनकरविपद एवास्माकं संत्विति विज्ञापयति विपद इति। हे जगत्पते नोऽस्माकं तत्र तत्र सांसारिकव्यापारेषु निरन्तरं विपदः संतु, यासु यासु विपत्सु अपुनर्भवं मोक्षं दर्शयतीत्यपुनर्भवदर्शनं स्यादिति यद्यस्मात्तस्मात्ताः स्युरिति वाक्यशेषः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ संपद्भ्यो विपदां श्रेयस्त्वं कुत इति तत्राह जन्मेति। अभिजनैश्वर्यशास्त्रश्रवणजनितविद्याधनश्रीमदैर्वर्धमानमदः पुमान् अकिंचनानां परमहंसानां विषयं ज्ञातुं योग्यं त्वामितीत्थं त्वामभिधातुं वक्तुमुपलक्षणमेतत् स्मर्तुं वा नार्हः। वै यस्मात्तस्मात्स्मरणहेतुविपद एव श्रेयस्यः संपद्भ्य इति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

विपद इति। दर्शनमवलोकनम् यत् यासु। अपुनर्भवम् अन्यत्र कुत्रापि ईदृशमाधुर्य्याभावात् पुनर्न जातं दर्शनं सम्यक् प्रतीतिर्यस्य तत् अपूर्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ मद्विधसम्पदस्तु त्वत्सम्बन्धमात्रपरिपन्थिन्य इत्याह जन्मेति ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

किञ्च ता विपद एव मे सम्पद एवेत्याह विपद इति। हे जगतां गुरो हितकारित्वेन स्वकृपोत्थविपदञ्जनप्रदानेन सम्पत्प्रमादघूर्णाध्वंसिन् यत् यासु विपत्सु भवतो दर्शनम्। कीदृशं नास्ति पुनरपि भवस्य संसारदुःखस्य दर्शनम् यतः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ लोके सम्पद एव विपद इत्याह जन्मेति। अभिधातुं कृष्ण गोविन्देत्यभिधानमपि वक्तुम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यासु भगवत्स्मरणदर्शनादिकं स्यात्ता विपदोऽपि युक्ताः यासु तन्न स्यात्ताः संपदोऽप्ययुक्ता इत्याह विपद इति द्वाभ्याम्। हे जगद्गुरो ता विपदोऽपि तत्र तत्र जन्मनि जन्मनि नः स्युः। काः ? यत् यासु भवतो दर्शनं स्यात् कीदृक् दर्शनं

१. प्रा० पा०—ताः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्राह अपुनर्भवदर्शनमिति । नास्ति पुनरपि भवस्य जगतो दर्शनं यस्मात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिः सन्-कुलजन्मधनविद्याश्रीभिरेधमानो मदो यस्य सः, नास्ति किंचन येषां तेषां निःकामानां गोचरं विषयमाराध्यं त्वामभिधातुम् हे कृष्णेति वक्तुमपि नार्हति ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं नानाविधलीलया भगवत्कृतां रक्षां प्रतिपाद्य लीलाया अद्भुतकर्म वक्तुं रक्षापेक्षया आपद एव समीचीना इति क्षुधितस्यान्नभोजनसुखवत् विपत्पीडितानां भगवद्दर्शनानंदो दुर्लभ इति । लोकानां विपदामनिष्टत्वेऽपि भक्तानामिष्टसाधनत्वात् ताः प्रार्थयते विपद इति । एषा भगवतो विपरीतलीला आपत्सु परमानन्दं प्रयच्छति तदभावे परमानन्दतिरोभावं करोतीति । तत्र यत्रैव स्थीयते गम्यते च, ननु कथमेवं निर्द्धारः क्रियते विपद एव संत्विति कुतः । शिक्षितमेतत्तत्राह जगद्गुरो ! एतत् शिक्षितं यद्विपदः समीचीना इति अंतर्यामितया प्रेरणाद्बहिरप्युपपत्तिदर्शनाच्च यथा सर्वप्राणिनां शिक्षितप्रकारमाह भवतो दर्शनं यत् स्यादिति याभ्यो विपद्भ्यः । दर्शनं यस्य स्यात् तवैव फलरूपदर्शनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमवगतम् । न विद्यते पुनर्भवस्य दर्शनं यस्मात् पुनः शरीरं न पश्येदित्यर्थः । अथवा अपुनर्भवानां जीवन्मुक्तानां दर्शनं यस्मात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमद्भुतलीलामुपपाद्य दुष्टदुर्ज्ञेयत्वमाह चतुर्भिः जन्मैश्वर्येति । भगवतो हि नव प्रकारा धर्मा ज्ञेयाः नवविधभक्तिहेतवः स्वरूपगुणादिप्रकारेण भिन्नाः । तत्र स्वरूपे ज्ञाते श्रवणं भवति गुणेषु ज्ञातेषु कीर्तनं भवति लीलायां स्मरणम् एवमेकः खंडः । द्वितीयखंडे समीपगमनपूजनवंदन-दास्यानि । तृतीये सख्यात्मनिवेदने । तत्र दुष्टदुर्ज्ञेयत्वादीनां तत्र तत्र कारणतामुपपादयिष्यामः । तत्र प्रथमं तावत् दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्यते । तत्र जन्म सत्कुले ऐश्वर्यं राज्यादौ श्रीपतेर्न ज्ञायते तावत् दुष्टानां बाधककायवाङ्मनोव्यापाराणां दर्शनात् भगवत्समीपं न गच्छेत् ज्ञाते तु पुनः । अंधो न पश्यतीति चक्षुष्मताऽपि न द्रष्टव्यमितिवत् असद्बुद्धीनां बाधप्रतीतिरिति द्वितीये खंडे प्रवर्त्तते । अतः पदसेवनार्थं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्यते । तत्र जन्म सत्कुले ऐश्वर्यं राज्यादौ श्रुतं शास्त्रादौ श्रीः संपत् एताभिरेधमानो मदो यस्य अयमर्थः—यथा तंडुलादेस्तुन्दनद्वारा पितृदेवमनुष्यादीनां तृप्तिजनकत्वेनामृतत्वेऽपि मदापेक्षिणां स्वमलत्वेन पर्यवसानात् मादकत्वं तथा सति सत्कुलोत्पन्न इति न तस्य संग्रहः कर्तव्यः । एवमुत्तरत्रापि इममेवान्तं "विद्यामदो धनमद" इति वाक्यं प्रवृत्तं पुमानिति । स्वातन्त्र्येण गुरुभिरनियम्य इत्युक्तम् । अत एव त्वामभिधातुं नार्हति यथा पूर्वं ब्राह्मणोऽपि जात्यन्तरमापन्नो मदिरामत्तो वेदं पठितुं नार्हति पठनेऽप्युन्मत्तप्रलपितमेव तन्न श्रोतव्यम् । यद्यपि भक्तौ सर्वेऽधिकारिणस्तथापि कृत्रिममदिरादि-सम्बन्धे वेदाधिकाराभाववत् मादकस्य न भगवच्छब्दोच्चारणाधिकारः । अतस्तदाचारान्न काचिद्व्यवस्था । ननु "जन्मकर्माव-दातानामि"ति वेदाधिकारोक्तेस्तादृशस्य वेदानधिकारो भवतु नाम, भगवतः पुनः सर्वात्मकत्वात् "चक्रांकितस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेदि"ति स्मृतेश्च "पतितः स्खलित" इति वाक्यात् महापातकिनोऽपि प्रायश्चित्तत्वेनोक्तत्वाच्च कथं मत्तस्य नाधिकार इति चेत्तत्राह । अकिंचनगोचरमिति अकिंचनाः पूर्वोक्तरहिताः । तेषां गोचरो गम्यः । अयमर्थः—न तादृशस्याधिकार इति न स्वरूपतोऽधिकारो निवार्यते किन्तु फलतः । भगवानेव हृदये नायाति । भगवद्गुणाश्च मुखे आगच्छन्तो व्यवहारत्वेनागच्छन्ति शौचे गंगाजलवत् अकिंचनगोचरस्वभावत्वात् अद्यापि लोके सर्वे संभाष्यन्ते न मत्ताः । अतस्तेषु कदाचिदपि भगवत्सान्नि-ध्याभावादनधिकार इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

जन्मैश्वर्येत्यत्र नवप्रकारा इति स्वरूपगुणेति कारिकया पूर्वमुक्ताः । तदाहुः स्वरूपेत्यादि । तदुपपादयन्ति तत्रेत्यादि । ज्ञात इति । उक्तश्लोकत्रयोक्तप्रकारेण ज्ञाते । एवमग्रेऽपि । समीपगमन इत्यादि । समीपगमनपदेन पादसेवनम् । तस्मिन् सति तानि भवन्तीति समीपगमनादिर्द्वितीयः खण्ड इत्यर्थः । सख्यात्मनिवेदने इति । एतयोर्दैन्यनिवारकत्वात्तृतीयत्वं बोध्यम् । अग्रेत्येति श्लोके तद्व्युत्पादयिष्यते । तत्रेति तेषु षट्सु । तत्र तत्रेति तत्तच्छ्लोकव्याख्याने । दुष्टदुर्ज्ञेयत्वस्य पादसेवनं प्रति कारणतामुप-पादयन्ति तत्र प्रथममित्यादिना । दुष्टानामित्यादि । दुष्टसम्बन्धिनो ये तादृशव्यापारास्तेषाम् । पेयमिति सुरारूपमन्नमलमिति-शेषः । तत्कुलस्येति तस्य कुलस्येत्यर्थः । जात्यन्तरमापन्न इति म्लेच्छादिभावं प्राप्तः । मादकस्येति मादकसम्बन्धिन इत्यर्थः । पूर्वोक्तरहिता इति । उक्तचतुर्विधमदरहिताः । इतीति । इदं बोधयतानेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एषा हि भगवतो लोकविपरीता लीला यदापत्सु भक्तानां सन्निधाने स्थित्वा यत्परमानन्दं प्रयच्छति सम्पत्सु तु वियोगेन परमानन्दतिरोभावं करोतीति लौकिकानां विपदामनिष्टत्वेऽपि भक्तानां त्विष्टसाधनत्वात्ता एव प्रार्थयते—विपद इति । 'तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम्' इत्यादित्वद्वचनादेवैवं निश्चितमिति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे जगद्गुरो इति । यत्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च यत् यासु विपत्सु भवतो दर्शनं स्यात्तत्र तत्र ता विपद एव शश्वत्सर्वदा नोऽस्माकं सन्त्वित्यन्वयः। मम दर्शनमात्रेण किं स्यादित्यपेक्षायां परमानन्दावाप्तिपूर्वकसंसारदुःखोच्छेद एवेत्यभिप्रेत्य तद्विशिनष्टि-अपुनर्भवदर्शनमिति, नास्ति पुनर्भवस्य जन्मादिलक्षणसंसारस्य दर्शनं यस्मात्तदित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु सम्पदो विहाय विपदः किमिति प्रार्थयसे इत्याशङ्कय सम्पदां श्रेयःपरिपन्थित्वमाह-जन्मेति । जन्म सत्कुले प्रादुर्भावः, ऐश्वर्यं धनादिसम्पत्, श्रुतं विद्या । जन्मैश्वर्यश्रुतानां श्रीभिः समृद्धिभिरेधमानो वर्धमानो मदो यस्य सः पुमान् त्वामभिधातुं रामकृष्णगोविन्देति तव नामोच्चारयितुं नैवार्हतीत्यन्वयः । शास्त्रेयु-विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः' इति मदान्धत्वस्मरणेन तेषां याथात्म्यविवेकाभावं सूचयति-वा इति । विवेकिन एव सर्वं त्यक्त्वा त्वां भजन्ते इत्याह-अकिञ्चनगोचरमिति । नास्ति त्वद्व्यतिरिक्तं परमार्थतयाऽभिप्रेतं किञ्चनापि वस्तु येषां ते अकिञ्चनास्तेषां गोचरं भजनविषयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जगद्गुरो ! हमारे जीवनमें सर्वदा पद-पदपर विपत्तियाँ आती रहें; क्योंकि विपत्तियोंमें ही निश्चितरूपसे आपके दर्शन हुआ करते हैं और आपके दर्शन हो जानेपर फिर जन्म-मृत्युके चक्करमें नहीं आना पड़ता ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ऊँचे कुलमें जन्म, ऐश्वर्य, विद्या और सम्पत्तिके कारण जिसका घमंड बढ़ रहा है, वह मनुष्य तो आपका नाम भी नहीं ले सकता; क्योंकि आप तो उन लोगोंको दर्शन देते हैं, जो अकिञ्चन हैं ॥ २६ ॥

नमोऽकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये । आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः ॥ २७ ॥
मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् । समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रस्तुतमनोरथपूरणाय पुनः प्रणमति । अकिंचना भक्ता एव वित्तं सर्वस्वं यस्य तस्मै । ततः किम् । निवृत्ताः गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषया यस्मात्तस्मै । तत्कुतः आत्मारामाय । तत्कुतः शांताय रागादिरहिताय किं च कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तत्राह । मन्ये त्वां कालं न तु देवकीपुत्रम् । तत्र हेतवः ईशानं नियंतारम् । अनादिनिधनम् आद्यंतशून्यम् । विभुं प्रभुम् । समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरन्तम् । ननु पार्थसारथेः कथं मम साम्यं तत्राह । यद्यतस्त्वत्तो निमित्तभूताद्भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति न तु स्वतस्त्वयि वैषम्यम् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न विद्यते किंचिन्मात्रं प्राकृतं वस्तु, अपि तु त्वल्लक्षणं पूर्णचिदानन्दस्वरूपं वस्त्वस्ति येषां त एकांतभक्ता एव वित्तानि धनानीवातिप्रेमास्पदानि सर्वतः संगोपनीयाश्च यस्य तस्मै तेषां वित्तायेति वा । नन्वकिञ्चना दरिद्रा उच्यन्ते । सत्यम्, भगवद्भक्तानां मायागुणवृत्त्याख्याः सम्पदो न सन्तीत्याह-निवृत्ता गुणवृत्तयो विषयभोगा यस्मात्तस्मै । यद्वा निवृत्ता गुणागुणकार्यभूता रागद्वेषादयो येषां ते निवृत्तगुणा जीवन्मुक्तास्तेषु वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य । यद्वा तेषां वृत्तिर्यस्मिन् स निवृत्तगुणवृत्तिस्तस्मै । यद्वा गुणैर्वृत्तिर्येषां ते गुणवृत्तयो लम्पटाः, निवृत्ता गुणवृत्तयो यस्मात्तस्मै । अकिंचनेष्वासक्तोऽप्यन्यत्रोदासीन एवेत्याह-आत्मारामाय स्वानन्दमग्नाय । तदात्मारामत्वम् । यद्वा भक्तानामपराधे सत्यपि न त्वं कुप्यसीत्याह-शांताय स्वभक्तेष्वनुग्रहाय । मुमुक्षुभक्तेषूपकारकत्वमाह-कैवल्येति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । तत्र कालत्वे पुनराक्षिपति । न चासक्त्यौदासीन्योपकारापकारकर्त्वैरपि त्वयि वैषम्यमित्याह-सममिति । यद्यत्र मिथः कलिः कलहः ईश्वरो दुःखदः सुखदः समो विषमो निर्घृणः सघृण इत्यादि । यद्वा येषु भावेषु भूतानां मिथः कलिर्भवति तेषु समं चरन्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यैश्च चिदचिद्व्यावर्त्तकैरीश्वरासाधारणधर्मैर्विशिंषन्ती नमस्करोति नम इति । अकिंचनानां वित्ताय विद्लृ लाभे इति धातुः । विद्यते लभ्यते इति वित्तः तस्मै, निवृत्ता गुणानां रजआदीनां वृत्तयः कामक्रोधादयो यस्य तस्मै, अनेनाचिद्व्यावृत्तिः । शान्तायोर्मिषट्करहिताय । अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवः षडूर्मयः । अनेन बद्धजीवव्यावृत्तिः । तत्र हेतुरात्मारामाय स्वानुभवैकपराय कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् तस्य पतिस्तस्मै मोक्षप्रदायानेन मुक्तनित्यजीवव्यावृत्तिः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्यन्यतमः । कश्चिदुक्तविधो न त्वहमित्यत्राह मन्य इति । ईशानं ब्रह्मादीनपि च वशीकुर्वाणं कालं त्वां मन्ये कालशरीरकं त्वां मन्य इत्यर्थः । अत एव कालकृतजन्ममरणादिरहितम् । नन्वहमपि प्राकृतवद्वैषम्यादिमानेव ततः कालं विशिनष्टि । सर्वत्र समं चरंतं कलयन्तं यद्यस्मात्कालनिमित्ताद् भूतानां मिथः कलिः । कलहो भवति समं चरन्तमित्यनेन कालशरीरकस्य तव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न वैषम्यनैर्घृण्यादिकमस्तीति सूचितं यन्मिथः कलिरित्यनेन । अथापि तत्तज्जीवकर्मानुसारेण सुखदुःखादीन्प्रति भिन्नतया निमित्तमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीकृष्णादन्यत्किंचनोपादेयं न विद्यते येषां ते अकिंचनास्त एव वित्तं यस्य स तथा तस्मै । निवृत्ताः सत्त्वादिगुणानां वृत्तयो जाग्रदाद्यवस्था यस्मात्स तथोक्तः, तस्मै । अकिंचनैर्ज्ञातायेति वा । निरन्तरं वृत्ताज्ञानादिगुणानां वृत्तिः स्थितिर्यस्मिन् स तथोक्तः तस्मै वा । अत एवात्मन्यारमत इत्यात्मारामः, तस्मै । आत्मनां चेतनानां आरामाय क्रीडाकृत्रिमभवनाय अत एव शान्ताय सुखपूर्णायात एव कैवल्यपतये मुक्तिनाथाय नम इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ न विद्येते आदिनिधने यस्य स तथा तमनादिनिधनम् , अनस्य प्राणस्य जन्मलयकर्तारमिति वा । ईशं शिवमानयति चेष्टयतीति ईशानः, तं सर्वेश्वरं वा । जगच्चेष्टाशक्तिमन्तं वा । परं सर्वस्मादन्यं सर्वत्र स्वपरेषु समं यथायोग्यं चरन्तं त्वां कालं संहर्त्तारं मन्ये । कुरुपांडवादिभूतानां यद्यस्मात्त्वं मिथोऽन्योऽन्यं कलिः कलहस्तं त्वामिति वाक्यशेषः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु अकिञ्चनवित्तत्वेन कियन्माहात्म्यं जातं तत्राह निवृत्तेति । गुणवृत्तिरहितस्य तव यद्भक्तवित्तत्वं तत् परममहदेवेति भावः । तद्धि भक्तानां निर्गुणत्वं सर्वगुणमयादुत्कृष्टत्वञ्च व्यनक्ति आत्मारामायेत्यनेन । ततोऽप्याधिक्यम् आत्मारामस्यापि तद्वित्तत्वात् । एवं शान्तायेत्यादि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स तु तव सुखभावस्तर्कागोचर एवेत्याह मन्ये इति चतुर्भिः । कालमन्तर्यामिणम् ईशानं वहिश्च सर्व्वनियन्तारम् । यद्यत्र येषु भावेषु भूतानां मिथः कलिर्भवति तेषु समं चरन्तम् । अत्र प्रथमे समत्वं, द्वितीये समत्वेऽपि भक्ततद्द्वेषिणोरनुग्रहनिग्रहरूपचरितत्वम् , तृतीये तदर्थतल्लीलावतारे परम आवेशः, चतुर्थे तु तत्रापि परम इति ॥ २८-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अकिञ्चना न विद्यते किंचिन्मात्रं प्राकृतं वस्तु अपि तु त्वल्लक्षणं पूर्णचिदानन्दस्वरूपं वस्तु अस्ति येषां ते एकान्तभक्ता एव वित्तानि धनानीवातिप्रेमास्पदानि सर्व्वतः संगोपनीयाश्च यस्य तस्मै येषां वित्तायेति वा । नन्वकिंचना दरिद्रा उच्यन्ते । सत्यम् , भगवद्भक्तानां मायागुणवृत्त्युत्थाः सम्पदो न भवन्तीत्याह । निवृत्ता गुणवृत्तयो विषयभोगा यस्मात् तस्मै अकिंचनभक्तेष्वेवासक्तिमुक्त्वा अन्यत्र त्वौदासीन्यमाह आत्मारामायेति । भक्तानाम् अपराधे सत्यपि न त्वं कुप्यसीत्याह शान्ताय । स्वभक्तेष्वनुग्रहाय मुमुक्षुभक्तेषु उपकारकत्वमाह कैवल्येति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भक्तापराधिषु संहारकत्वमाह कालमिति । तथा तथा सामर्थ्ये कारणमाह ईशानमिति तथा रुपत्वेन सर्व्वकालदेशस्थितिमाह अनादीति विभुमिति । न त्वासक्त्यौदासीन्योपकारकत्वापकारकत्वैरपि त्वयि वैषम्यमित्याह सममिति । यत् तत्र मिथः कलिः कलहः ईश्वरो दुःखदः सुखदः समो विषमो निर्घृणः सघृण इत्यादि ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पुनः भगवद्गुणान्वक्तुं तावत्प्रणमति । निवृत्ताः रजआदिवृत्तयो यस्मात्तस्मै, कैवल्यं कार्यकारणरुपप्रकृतिसम्बन्धराहित्यं तत्पतये तद्दातुं समर्थाय ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु निवृत्तगुणवृत्तित्वादात्मारामत्वं शान्तत्वं त्वत्पुत्रसारथ्यादिकर्म च कथं घटते तत्राह मन्ये इति । त्वां कालं "यः कालकाल" इति श्रुतिप्रसिद्धं कालशक्तिं जगत्कालयन्तं मन्ये इत्यर्थः । ईशानं सर्वचिदचिदात्मकं विश्वं स्ववशीकुर्वाणम् । आदिश्च निधनं चादिनिधने न विद्येते आदिनिधने यस्य स तथा तं विभुं सर्वत्र व्यापकम् । समं यथा स्यात्तथा सर्वत्र चरन्तम् । ननु धृतराष्ट्रपुत्रपौत्रादिनाशहेतोर्भवत्याः पुत्राणां प्राणादेर्दातुः कथं साम्यं तत्राह यन्मिथः कलिरिति, यस्मात्तत्तत्कर्मफलदातुः सर्वोपकर्तुर्मिथोऽन्योऽन्यदोषेणैव कलिर्भवति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु शिष्टैरपि न ज्ञायते । भगवतोऽचिन्त्यमहिमत्वात् । सत्यं तथापि न ज्ञायत इति । ज्ञायते तदाह नमोऽकिञ्चनवित्तायेति । अकिञ्चना वित्तं यस्य अकिञ्चनानां वा वित्तं, वित्तं हृद्यपि तिष्ठति बहिरपीति । वित्तवतां तथा तेषु भगवान् भगवति च ते, अतस्ते एव जानन्ति नान्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह निवृत्तगुणवृत्तय इति, निवृत्ता गुणा येषां ते निवृत्तगुणाः । तैर्वर्त्तनं यस्य तेषु वृत्तिर्यस्येति वा । "हरिर्हि निर्गुणः । मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमि" ति च भगवद्वाक्यात् । अतो निर्गुणगम्ये न सगुणगम्यत्वं यथा चक्षुर्गम्ये न रसगम्यत्वं तत्रापि हेतुः—आत्मारामायेति आत्मन्येवारामो यस्य । अनेन स्वापेक्षाभाव उक्तः । परापेक्षायामपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शान्ताय शान्तरूपत्वान्न क्रूरैरपेक्ष्यत इत्यर्थः । किञ्च यैरपेक्ष्यते तैर्मोक्षार्थमपेक्ष्यते, नियतफलत्वात् तस्य । अन्यत्तु काकतालीयं कदाचिद्भवति । अतो मोक्षपतित्वान् मुक्त्यधिकारिभिरेव सेव्यो नान्यैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं प्रसंगात् स्वरूपं कथयन्ती तन्मनस्का पुनः प्रकृतं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽह मन्य इति । दुष्टा द्विविधाः विषयपराः पूर्वोक्ताश्च । तत्र पूर्वोक्तानामगम्यता निरूपिता । विषयपराणां चागम्यतामाह संभावनया । एवं हि संभाव्यते यदि विषयपरा भगवन्तं जानीयुस्तदा कालग्रस्ता न भवेयुरिति भगवत एव कालत्वात् ज्ञाते पुनर्ज्ञानी प्रियतमो मत इति वाक्यात् स्वप्रियं न भक्षयेत्कालः । अतः कालव्याप्तेः न भगवन्तं जानन्तीति मन्ये । ननु कालस्य कथं भगवत्त्वं तत्राह ईशानमिति । सर्वत्र तस्यैश्वर्यात् न ह्येतत् अभगवत्त्वे संभवति । किञ्च "सदेव सौम्येदमग्र आसीदि"त्यत्र "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि"त्यत्र च अग्रे तदानींपदवाच्यः कालः तस्याभगवत्त्वे वाक्यार्थो बाध्येत । अत एव अनादिनिधनत्वात् कालो भगवान् । किञ्च कालवशात् सर्वं भवति अन्यथा, शीतादिषु किं निमित्तं स्यात् । अतः सर्वभवनसमर्थत्वात् कालो भगवान् । किंच 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'ति वचनात् समत्वं भगवद्धर्मः । स च काले वर्तत इति भगवानित्याह । समं चरन्तं सर्वत्रेति सर्वत्र कालः । समानेनैव ब्रह्मरूपेण प्रविशति तत्रोत्पत्तिः । यत् यस्मात् कालात् मिथः परस्परं भूतानामपि कलहः पूर्वमेकप्राणभूता अपि कालमेव निमित्तमासाद्य कलहेन म्रियन्त इत्यर्थः । एवं त्वमेव काल इति कालप्रासादवगम्यते, न कोऽपि त्वां जानातीति ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

न वेदेत्यत्र । चिकीर्षितावेदने हेतुमाहुः सामान्यत इत्यादि । कश्चिदिति कस्मिन्नपि काले । स्वाभाविकधर्मस्य भ्रमहेतुत्वे भगवद्धर्माणामेव मित्रादिभावं प्रति हेतुतायातीत्याशङ्क्यां वारयितुमाहुः स्वाभाविकस्येत्यादि । सर्वभावित इति इतजन्तम्, सञ्जातसर्वभाव इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भगवतो भक्तवात्सल्यं स्मरन्ती नमस्करोति–नम इति । अकिञ्चना उक्तलक्षणा भक्ता एव वित्तं धनवत् अतिप्रेमास्पदत्वेन सङ्गोपनीया यस्य तस्मै नमः । ननु समृद्धानां संरक्षणे तेभ्यः पूजादिलाभसम्भवेऽपि तान् विहाय किञ्चनसंरक्षणे भगवतः किं फलमित्याशङ्क्य केवलं भक्तवात्सल्यमेव तत्र हेतुः, न पूजादि, भगवतः पूजाद्यपेक्षाभावादित्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह–शान्तायेति, अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवः षडूर्मयस्तद्रहितायेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह–निवृत्तगुणवृत्तये इति । निवृत्ता गुणानां रजस्तमस्सत्त्वानां वृत्तिर्वर्तनं यस्मात्तस्मै नमः । तत्रापि हेतुमाह–आत्मारामायेति । आत्मनि अगणितानन्दस्वरूपे एव आरामः रमणं यस्य तस्मै नमः । एवं सर्वत उदासीनस्य भजने भक्तानां किं फलं भवतीत्यपेक्षायां आध्यात्मिकादितापत्रयनिवृत्तिपूर्वककैवल्यशब्दवाच्यस्वरूपानन्दलाभ एवेति सूचयन्त्याह–कैवल्यपतये नम इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषीत्याशङ्क्याह–मन्ये इति । ईशानं सर्वनियन्तारं अनादिनिधनं जन्ममरणादिरहितं विभुं व्यापकं सर्वत्र समं चरन्तं कालयन्तं कालं त्वामहं मन्ये इत्यन्वयः । सममिति तत्तत्प्राणिकर्मानुसारेण दुःखसुखादिफलदातृत्वमेव समत्वमभिप्रेतमित्युपलक्षणविधयाऽऽह–भूतानामिति । यत् यस्मात् कालरूपात्त्वत्तो भूतानां मिथः परस्परं कलिः कलहो भवति । कलिरिति मित्रत्वादीनामप्युपलक्षणम् ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

आप निर्धनोंके परम धन हैं । मायाका प्रपञ्च आपका स्पर्श भी नहीं कर सकता । आप अपने आपमें ही विहार करनेवाले, परम शान्तस्वरूप हैं । आप ही कैवल्य मोक्षके अधिपति हैं । आपको मैं बार-बार नमस्कार करती हूँ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आपको अनादि, अनन्त, सर्वव्यापक, सबके नियन्ता कालरूप परमेश्वर समझती हूँ । संसारके समस्त पदार्थ और प्राणी आपसमें टकराकर विषमताके कारण परस्पर विरुद्ध हो रहे हैं, परंतु आप सबमें समानरूपसे विचर रहे हैं ॥ २८ ॥

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद् द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २९ ॥
जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः । तिर्यङ्नृ॑षिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३० ॥
गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद् या ते ²दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥ ३१ ॥

---

१. प्रा० पा०—नृष्वपि यादस्सु । २. प्रा० पा०—मृषा० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

ननु निग्रहानुग्रहरूपं मयि प्रसिद्धं वैषम्यमत आह न वेदेति। नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतः यस्मिंस्त्वयि विषमा मतिरनुग्रहनिग्रहरूपा भवति॥ २९॥ ❀ ❀ तेऽजस्य जन्म। अकर्तुः कर्म। तिर्यक्षु वराहादिरूपेण। नृषु रामादिरूपेण। ऋषिषु वामनादिरूपेण। यादस्सु मत्स्यादिरूपेण। ॥ ३०॥ ❀ ❀ नरविडम्बनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति। गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति यावद्दाम रज्जुमाददे जग्राह तावत्तत्तत्क्षणमेव या ते दशाऽवस्था सा मां विमोहयति। किंभूतस्य। अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमंजनं ययोस्ते च ते संभ्रमे व्याकुले अक्षिणी यस्मिंस्तद्वक्त्रं निनीयाधः कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य। यद्यतस्त्वत्तो भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा॥ ३१॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

पुनराक्षिपति-नन्विति। अत्र विश्वनाथः-ननु तत्र कलहे तत्त्वनिश्चायकः को भवेत्तत्र न कोपीत्याह-न वेदेति द्वाभ्याम्। नृणां शास्त्रविवादिनां तेषां विडम्बनं ज्ञानवैफल्यमीहमानस्येच्छतः। यद्वा रामकृष्णाद्यवतारे स्वीयेन नरत्वेन नृणां नरमात्राणामेव विडम्बनमीहमानस्य तादृशसौन्दर्यसाद्गुण्यचरित्राद्यदर्शनादन्ये नरा विडम्बिता एव भवन्तीति भावः। नृणां नरमात्राणां विषमा मतिरिति। यथा सूर्यस्य सूर्यकांतशिलायां स्वतुल्यधर्मत्वप्रदानेनासक्तौ अन्धेष्वौदासीन्ये चक्रवाकेषूपकारित्वे घूकतस्करांधकारादिष्वपकारित्वे लक्ष्यमाणेपि न तस्य वैषम्यम्। किं तु तत्र तत्र वस्तुसाद्गुण्यवैगुण्यादेव कारणमिति ज्ञेयम् ॥ २९॥ ❀ ❀ किं च तदपि तव साम्यवैषम्यकर्तृत्वाकर्तृत्वजन्मवत्त्वाजत्वादिषु सिद्धान्तान्निर्विद्य लीलैवास्वादनीयेत्याह-जन्मेति द्वाभ्याम्। अजस्य जन्माकर्तुः कर्म तत्रापि तिर्यगादिषु तत्र तत्र तव सर्वोत्कृष्टस्येश्वरस्यात्यंतविडम्बनं तत्तज्जातीयार्थेनात्मना न्यूनत्वांगीकारात्। तथाहि वाराहजन्मनि "घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्" इत्यादिना सर्वज्ञत्वेपीश्वरत्वेऽपि वास्तवशूकर एवाभूर्यमवलोक्य "जहास चाहो वनगोचरो मृगः" इत्येव। न तत्त्वज्ञास्त्वां कर्माधीनं जीवमेव मन्यन्त इति भावः। अत्राजत्वकर्तृत्वयोरेव सत्यत्वे जन्मकर्मलक्षणयोर्लीलयोर्मिथ्यात्वं तथात्वे च तया शुकदेवाद्यात्मारामगणचित्ताकर्षणत्वासंगतिः। "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः" इति भगवदुक्तेश्च। जन्मकर्मणां सत्यत्वेऽजत्वाकर्तृत्वयोरसंगतिरिति। तस्मादचिंत्यानंतशक्तिमतो भगवतः को वेद तत्त्वमिति भावः। "अतर्क्येन कृतौ दीर्घलम्बने च विडम्बनम्। हासास्पदे निविष्टे च" इति धरणिः ॥ ३०॥ ❀ ❀ तस्मात्तव लीलामेवास्वादयामीत्याह-गोपीति। एतेन नन्दगोपादप्यतिप्रेमवती श्रीयशोदा धन्या यया तवैतादृशो वशीकार इति सूचितम्। तत्र "भीरपि यद्बिभेति" इत्युक्त्यैव कुन्त्या ऐश्वर्यज्ञानं व्यक्तीकृतं भयभावनया स्थितस्येत्यन्तभयस्य च तया सत्यत्वमेवाभिमतम्। अनुकरणमात्रत्वे ज्ञाते तस्य मोहो न सम्भवेदिति ज्ञेयम्। अत एवेहमानस्य नृणां विडम्बनमित्यादौ विडम्बनमनुकरणमिति व्याख्यान्तरं पराहतम्॥ ३१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नन्वहमपि कांश्चिदनुगृह्णन्कांश्चिन्निगृह्णन् कथं वैषम्यादिरहित इत्यत आह नेति। हे भगवन्नृणां विडंबनमनुकारमीहमानस्य कुर्वाणस्य तव चिकीर्षितं न कोऽपि वेद। क्वचिन्निग्रहोऽप्यंततोऽनुग्रहरूपतया फलतीति न वैषम्यादिकमस्ति पूतनाशकटयमलार्जुनधेनुककेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिकतोसलकंसादिविषयनिग्रहस्यांततस्तेषां निरतिशयपुरुषार्थरूपमुक्तिहेतुत्वदर्शनादिति भावः। यत एवमत एव त्वयि वैषम्यादिरहिते तदापादयतां नृणां मतिरेव विषमेत्याह न यस्येति। कर्हिचिदपि दयितः प्रियो द्वेष्यश्च नास्ति यस्मिन्नृणां मतिर्विषमा रजस्तमोन्वयादयथार्था भवति। नृणां विडंबनमीहमानस्येत्यनेन नरचेष्टानुकारमात्रमेव न तु सर्वथा तत्सजातीयचेष्टितम् "जन्म कर्म च मे दिव्यमिति" भगवतैवोक्तत्वात् इति सूचितम्॥ २९॥ ❀ ❀ विडंबनत्वमेवान्यथानुपपत्त्या दृढयति जन्मेति। अजस्य जन्मरहितस्य कर्माद्यत्तोत्पत्तिरहितस्याकर्तुः प्राचीनकर्मानुरूपप्रवृत्तबुद्ध्यधीनकर्मरहितस्यात्मनः सर्वांतरात्मनस्तव तिर्यगादिषु जन्म तत्सजातीयं कर्म चेति यत्तदत्यंतविडंबनमेव, अन्यथाऽजस्याकर्तुरात्मनश्च तन्न घटत इति भावः। तत्र तिर्यक्षु वराहादिषु ऋषिषु भार्गवदत्तात्रेयकार्दमादिषु नृषु राघवयादवादिषु यादस्सु मत्स्यकूर्मादिषु जलौकःसु विडंबनमात्रम्॥ ३०॥ ❀ ❀ न चेदं घटत इत्यभिप्रायेणाऽऽह गोपीति। तावद्यथा त्वयि कृतमगोऽपराधो येन तथाभूते सति गोपी यशोदा दाम रज्जुमाददे त्वद्बंधनार्थं परिजगृहे तदाश्रुभिः कलिलं कलुषितमंजनं ययोस्ते संभ्रमे भयसूचकाटोपयुक्ते अक्षिणी यस्य तद्वक्त्रं निनीय उन्नीय उत्तम्य अश्रुकलिलेत्यादिक्रियाविशेषणं वा, अश्रुकलांजनसंभ्रमाक्षं यथा तथा वक्त्रं निनीय प्रापय्येत्यर्थः यस्माद्यतो भीरपि बिभेति तस्य तव भयभावनया भयाभिनयेन स्थितस्य या दशा सा मां विमोहयति। अत्र भीशब्देन सर्वेषां भयहेतुर्मृत्युर्लक्ष्यते "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम" इत्युक्तविधस्याभयस्य तवेत्यर्थः। तावद्विमोहयति मूढां करोति पश्चात्तु नरचेष्टानुकारमात्रमिदमिति ज्ञापयतीति तावच्छब्दाशयः॥ ३१॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समं चरंतमित्येतद्विवेचयति न वेदेति । यस्य तव योग्यतातिरेकेण कर्हिचित्कश्चिद्दयितो नास्ति, कश्चिद्द्वेष्यो नास्तीति शेषः, एवमपि यस्मिंस्त्वयि नृणामासुरप्रकृतीनां मतिर्विषमा अर्जुनोऽनुग्राह्योऽयं दुर्योधनो द्वेष्य इति ताभ्यामुभाभ्यां बहूपचितपुण्यद्वेपनिचयावगणय्य हे भगवन् नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य चेष्टमानस्य द्विषंतं नैव भोजयेदित्यादिवचनात्तस्य तव कश्चित् पुरुषः चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं न वेद न जानातीत्येकान्वयः । अथवा लोके यस्मिन्पुंसि योग्यतातिरेकेण स्नेहद्वेषकारिणि नृणां मतिर्विषमा अस्य दयितोऽयमस्य द्वेषीति न भवांस्तादृश इत्यतः समचारीति वैदिका इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अधुनाऽनादिनिधनत्वं समर्थयते जन्मेति–हे विश्वात्मन् सर्वांतर्यामिन् अजस्याजातस्यानायासेन फलानपेक्षया अकर्तुरात्मनः स्वामिनस्तव तिर्यङ्नृपशुषु यादःसु जलजंतुषु यज्जन्म तज्जात्यनुकारि कर्म च तदतिशयेन विडंबनमतोऽनादिनिधनोऽसीति भावः, अजस्यात्मनस्तिर्यगादिषु यज्जन्माकर्तुरात्मनस्तज्जात्यनुसारि यत्कर्म तदुभयमत्यंतविडंबनमिति वा योजना ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इदं चातिविडंबनं विदुषामपि मोहकमित्यभिप्रेत्याह गोपीति । त्वयि कृतागसि दधिभांडं भित्त्वा नवनीतापहारिणि सति यदा गोपी नाम्ना यशोदा नित्यमुक्तं त्वां बद्धुं दाम आददे तावत्तदा यं त्वां प्रति भीः सर्वजनस्य भयकारिणी दुर्गापि बिभेति यस्य भयभावनया अश्रुभिः कलिलं कलुषं अंजनं यस्य तत्तथोक्तं अश्रुकलिलांजनं च तत्संभ्रमयुक्तं अक्षि यस्य तत्तथोक्तं वक्त्रं विनम्यावाचीनतया कृत्वा स्थितस्य ते तव या दशाऽवस्था सा मां विमोहयतीत्येकान्वयः । तस्मात्तदनुकरणं विदुषामपि मोहकमिति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गोपीति । अत्र भीरपि यद्बिभेतीत्युक्त्या तस्य ऐश्वर्य्यज्ञानं व्यक्तम् । ततो यदि सा भीः सत्या न भवति तदा तस्य मोहोऽपि न संभवेदिति गम्यते । स्फुटमेव चान्तर्भयमुक्तं भयभावनया स्थितस्येति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु तत्र कलहे तत्त्वनिश्चायकः को भवेत् तत्र न कोऽपीत्याह न वेदेति द्वाभ्याम् । नृणां शास्त्रविवादिनां तेषां विडम्बनं ज्ञानवैफल्यम् ईहमानस्य इच्छतः । यद्वा रामकृष्णाद्यवतारे स्वीयेन नरत्वेन नृणां नरमात्राणामेव विडम्बनम् ईहमानस्य तादृशसौन्दर्य्यसाद्गुण्यचरित्राद्यदर्शनात् अन्ये नरा विडम्बिता एव भवन्तीति भावः । नृणाम् अज्ञजनानाम् । विषमा मतिरिति यथा सूर्यस्य सूर्य्यकान्तशिलायां स्वतुल्यधर्म्मत्वप्रदानेनासक्तौ अन्येषु औदासीन्ये चक्रवाकेषूपकारित्वे घूकतस्करान्धकारादिष्वपकारित्वे लक्ष्यमाणेऽपि न तस्य वैषम्यं, किंतु तत्र तत्र वस्तुसाद्गुण्याद्येव कारणमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किञ्च यदपि तव साम्यकर्तृत्वाकर्तृत्वजन्मवत्त्वाजत्वादिषु सिद्धांतान्निर्विद्य लीलैवास्वादनीयेत्याह । अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म । तत्रापि तिर्य्यगादिषु तत्र तत्र तव सर्वोत्कृष्टस्येश्वरस्यात्यन्तविडम्बनम् । तत्तज्जातियाथार्थ्येन आत्मनो न्यूनत्वांगीकारात् । तथाहि वाराहे जन्मनि "घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्नि"त्यादिना सर्व्वज्ञत्वेऽपि वास्तवशूकर एवाभूर्यमवलोक्य 'जहास चाहो वनगोचरो मृगः' इत्येवमतत्त्वज्ञास्त्वां कर्म्माधीनं जीवमेव मन्यन्ते इति भावः । अत्राजत्वाकर्तृत्वयोरेव सत्यत्वे जन्मकर्म्मलक्षणयोर्लीलयोर्म्मिथ्यात्वम् । तथात्वे च तया शुकदेवाद्यात्मारामगणचित्ताकर्षणस्यासंगतिः । "जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत" इति भगवदुक्तिश्च जन्मकर्म्मणोः सत्यत्वे अजत्वाकर्तृत्वयोरसङ्गतिरिति तस्मादचिंत्यानन्तशक्तिमतो भगवतः को वेद तत्त्वमिति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्मात् तव लीलामेवास्वादयामीत्याह । गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिमन्थनीस्फोटनं कृतवति सति यावद्दाम रज्जुम् आददे जग्राह तावत् तत्क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति । किंतु तस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रम् अंजनं संभ्रम आवेगश्चाक्ष्णोर्यत्र तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य यद् यतस्त्वत्तः भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा । तेन पूर्व्वोक्तान्नंदगोपादप्यतिप्रेमवती यशोदा धन्या यया तवैव तादृशो वशीकार इति सूचितम् । अत्र भीरपि यद्बिभेति इत्युक्त्यैव कुंत्या ऐश्वर्य्यज्ञानं व्यक्तीभूतं भयभावनया स्थितस्येत्यन्तर्भयस्य च तया सत्यत्वमेवाभिमतम् । अनुकरणमात्रत्वे ज्ञाते तस्या मोहो न संभवेदिति ज्ञेयम् । अत एव तवेहमानस्य नृणां विडम्बनमित्यादौ विडम्बनमनुकरणमिति व्याख्यान्तरं परास्तम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु देवराजः स व्रजो मां हंतुं यत्नं कृतवान्, नृपतयो जरासंधचैद्यप्रभृतयो बहुशो ममावज्ञां कृतवंतस्तदिदं समं चरंतं सर्वत्रेत्यादि भवत्या वचनं कथमर्थवत्स्यादत्राह न वेदेति । हे भगवन् षडैश्वर्यसंपन्न नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य तत्तद्भक्तानुरूपं चरितं कुर्वाणस्य तव चिकीर्षितं तत्तत्कर्मानुसारेण कर्तुमभीष्टं कश्चिदपि न वेद । एवं स्वतो यस्मिन् प्रियाप्रियरहिते त्वयि विषमा मतिर्नृणामज्ञानाद्भवति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अजस्य कर्मजन्मोत्पत्तिशून्यस्य स्वेच्छया जन्म अकर्तुः सत्त्वादिगुणहेतुककर्तृत्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शून्यस्य स्वेच्छकं कर्म चात्यंतं विडंबनमनुकरणम्। तत्र तिर्यक्षु वराहादिरूपेण नृषु रामादिरूपेण ऋषिषु भार्गवादिरूपेण यादःसु मत्स्यादिरूपेण ॥ ३० ॥ ❀ ❀ साक्षादवतारिणस्तव प्रादुर्भावे यच्चेष्टितं तदत्यंतं मां विमोहयतीत्याह एकदेशकथनेन गोपीति। त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति गोपी श्रीयशोदा यावद्दामाददे रज्जुं जग्राह तावत्कालमेव ते तव या दशाऽवस्था सा मां विमोहयति देहगेहस्मृतितश्चालयति। कीदृशस्य अश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षं अश्रुव्यामिश्रांजने संभ्रमे भयसूचकवैक्लव्ययुक्ते अक्षिणी यस्य तद्वक्त्रं भयभावनया निनीय स्थितस्य यद्यतो भीरपि बिभेति तस्य ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

इदानीमवतीर्णं तु सुतरां भक्ता अपि न जानंतीत्याह न वेद कश्चिदिति। किं कर्तुं भगवान् विचारयतीति न कोऽपि वेद। ननु कार्यदर्शनेन ज्योतिःशास्त्रेण वा यदेव ज्ञायते तदेव भगवच्चिकीर्षितमिति कुतो न वेद तत्राह तवेहमानस्येति, नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य चिकीर्षितं न वेदेत्यर्थः। सामान्यव्यापारेणैव कार्यस्य सिद्धत्वात् विशेषरूपमनुकरणं किंकार्यायेति भवति संदेहः। नन्वस्यानुकरणस्य कार्यं स्पष्टमेव पांडवरक्षा कौरववधश्चेति भूभारहरणम् अर्जुनादीनां यशोदानं च, तदपि नेत्याह न यस्य कश्चिदिति पांडवरक्षादिकं च तदा विशेषकार्यं स्यात् यदि भगवते मित्रोदासीनविद्विषो भवेयुः। तथा सति भगवत्त्वमेव न स्यात्। कश्चिदपि दयितो न एवं द्वेष्यश्च, कचिदपि चकरादुदासीनः, तर्हि कथं कार्यं दृश्यते पांडवरक्षादि न च कालादिति वक्तव्यं, कदाचिदपि कौरवरक्षाश्रवणात् तत्राह यस्मिन् विषमा मतिर्नृणामिति। यस्मिन् त्वयि नृणां वा दीना विषमा मतिर्भवति अयमस्माकं मित्रम्, अयं शत्रुरिति न हि कलशादिषु वस्तुषु गृहे नीयमानेषु दर्शनाच्छकुनादिसंपत्तौ न तेषां स्वरूपं भिद्यते, शुक्तिकायां वा रजतादिप्रतीतौ तस्य स्वाभाविकधर्मव्यतिरेकेण कश्चिदस्ति भ्रमहेतुः, स्वाभाविकस्यैव भ्रमहेतुत्वे सर्वेषामेव भ्रमः स्यात्। तस्मात् स्वगतदोषेणैव रागादिना त्वयि मित्रत्वादिप्रतीतिः, ननु त्वयि तादृशो धर्मः कश्चिदस्तीत्यर्थः। ननु तदनुसरणं धर्मो भगवत्यस्ति यतः सर्वभावित इव भवति तदपि नास्तीत्याह चकारेण मित्रत्ववत् अनुसारित्वमपि भ्रांतमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्य लक्षणं निरूपयति द्वाभ्यां जन्मकर्म चेति। भगवतः सर्वानुकरणरूपो धर्मः लक्षणमसाधारणो धर्मः नटादिरपि किंचिद्द्रव्यांतरसंबंधेन तथा स्वात्मानं प्रकाशयति भगवांस्तु केवलं अविक्रियमाण एवायमानंदरूप एव नरदेहेंद्रियरूपेण दृश्यरूपेण स्वात्मानं स्थापयति-एतद्भगवतोऽसाधारणं लक्षणम्। एतदज्ञाने कोपि भगवंतं न पूजयेत्। नवाऽस्य मोहकत्वं लक्षणत्वात्, अन्यथा सर्वेषामपि मोहो भवेत्, तस्मादनुकरणं भगवल्लक्षणमिति ज्ञेयम्। तत्र चेद् भ्रमः पूर्ववत् स्वदोषेणैव दुष्यति न भगवतः कश्चिद्दोष इत्यर्थः। ननु युक्तिबाधितं न वेदोऽपि बोधयतीति कथं भगवतोऽनुकरणं संभवति तत्राह विश्वात्मन्निति, यथा भगवानविक्रियमाण एव विश्वरूपो जातस्तस्यानुकरणे कः प्रयास इति भावः। अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म पुरुषोत्तमस्य आत्मनो व्यापकस्य तिर्यक्षु वराहादौ ऋषिषु वामनादौ यादःसु मत्स्यादौ तत्तद्रूपेण स्फुरणमत्यंतमनुकरणं पुरुषोत्तमत्वमपि ज्ञापयन् मनुष्यत्वादिकमपि ज्ञापयति। विश्वस्मिंस्तु ज्ञाते जगत्त्वेन न ज्ञायते तस्मादनुकरणलक्षणं असाधारणो भगवद्धर्मः। अतो नानेनापि भगवति संदेहो युक्त इति सिद्धम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु विशेषदर्शनात् संदेहो गमिष्यति, किं तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञापनेन तत्राह गोप्याददे इति। एतादृशमनुकरणं भगवतः यद्विशेषदर्शनेऽपि जाते भ्रममुत्पादयति तत्राहमेव दृष्टांतः, कदाचिदहं गता गोकुले त्वां द्रष्टुं तस्मिन् समये गोपी यशोदा शिलापुत्रेण भांडभेदने कृते कृतागसि त्वयि दाम आददे तदा तावत्तदानीमेव या ते दशा जाता ननु सा स्वभावत एव दशा भवति तत्राह-अश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षमिति। अश्रुभिः कलिलं यदंजनं तेन सम्यग्भ्रमयुते अक्षिणी यस्येति तादृशं मुखं नीचतया स्थापयित्वा स्थितस्य तवेति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं सर्वैर्ज्ञातं सर्वथा भीत इति। नन्वेवमेवास्तु को दोष इति चेत्तत्राह भीरपि यद्बिभेतीति, यद्भयं यतो भगवतो भवति भीतत्वं भयहेतोर्बाधको धर्मः, न हि तस्मिन् विद्यमाने कस्यचिद्भयं संभवति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

जन्म कर्म चेत्यत्र। न पूजयेति। मनुष्यादिरूपतयैव ज्ञानात्तथेति लक्षणज्ञानस्यैव तद्रूपपूजनहेतुत्वमित्यर्थः। अस्यानुकरणस्यात्यन्ततां स्फुटीकर्तुमाहुः विश्वस्मिन्नित्यादि। तथा चास्मिन्ननुकरणे उभयथा ज्ञायस इति हेतोरस्यात्यन्तत्वमित्यर्थः। अत्यन्तत्वमत्राश्चर्यजनकत्वरूपं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गोपीत्यत्र। सा कुतो न स्वाभाविकीत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्राहेति। तदुपपादयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ केचिदाहुरित्यत्र। भगवदिच्छाज्ञानादिति इच्छाया अज्ञानादित्यर्थः। यशःस्वरूपं तद्बीजकथनमुखेनाहुः तद्दृश्येत्यादि। यथा चन्दनसन्निहितवृक्षान्तराणां तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नन्वेवम्भूतस्य सर्वनियामकस्य मम किमर्थं जन्मेत्याशङ्क्याह-न वेदेति। अचिन्त्यैश्वर्यादिगुणपूर्णत्वादिहेतुं सूचयन्ती सम्बोधयति-हे भगवन्निति। नृणां मनुष्याणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतस्तव चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं कश्चिदपि न वेदेत्यन्वयः। नन्वस्यानुकरणस्य कार्यं पाण्डवरक्षाकौरववधादिकं स्पष्टमेव, तत्कथं न वेदेत्याशङ्क्य शत्रुत्वमित्रत्वादिवैषम्यरहितस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वत्र समस्यैतदपि न घटते इत्याशयेनाह–न यस्येति। यस्य तव कर्हिचित् कदाचिदपि कश्चिदपि दयितः प्रेयान्नास्ति द्वेष्यः शत्रुश्च नास्तीत्यन्वयः। तर्हि कथमित्यर्जुनमित्रत्वादिव्यवहार इत्यपेक्षायां भ्रमादेवेत्याह–यस्मिन्निति, यस्मिंस्त्वयि नृणां विषमेयं पाण्डवमित्रं कौरवशत्रुरित्याद्याकारा मतिर्भ्रान्तिर्भवतीत्यर्थः॥ २९॥ ❀ ❀ आस्तां तावन्मनुष्यविडम्बनस्य वार्ता, तिर्यगादिषु तव जन्मादिविडम्बनमत्याश्चर्यजनकमित्याह–जन्मेति। हे विश्वात्मन्निति सम्बोधनेन न मम तिर्यगादिषु जन्मादि किन्त्वन्यस्यैवेति चोद्यं वारयति, त्वदन्यस्यैवाभावादिति भावः। तिर्यगादिषु यत् अकर्तुः कर्मवत्तदत्यन्तं विडम्बनमनुकरणमात्रमित्यन्वयः। कुत इत्यपेक्षायामाह–आत्मन इति। परमात्मनः पुण्यपापाद्यसम्भवेन तिर्यगादिषु जन्माद्यसम्भवादिति भावः। तिर्यक्षु वराहादिः। नृषु रामादिः। ऋषिषु वामनादिः। यादस्सु मत्स्यादिः॥ ३०॥ ❀ ❀ नरावतारेष्वपि बालविडम्बनमत्याश्चर्यमिति सूचयन्ती स्वमोहं दर्शयति–गोपीति। गोपी यशोदा यदा त्वयि कृतागसि दधिभाण्डस्फोटनरूपापराधं कृतवति सति त्वद्बन्धनार्थं दाम रज्जुमाददे जग्राह तावत्तदा अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमञ्जनं ययोस्ते च ते सम्भ्रमे व्याकुले च अक्षिणी यस्मिंस्तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा मां ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयतीत्यन्वयः। कुत एवं विमोह इत्यपेक्षायामाह–भीरिति, यद्यस्मात्त्वत्तो भीरपि स्वयं बिभेतीति। भयाभिमानिदेवस्यापि भयजनकस्य तत्र भयासम्भवादिति भावः॥ ३१॥

हिन्दी अनुवाद

भगवन्! आप जब मनुष्योंकी-सी लीला करते हैं, तब आप क्या करना चाहते हैं–यह कोई नहीं जानता। आपका कभी कोई न प्रिय है और अप्रिय। आपके सम्बन्धमें लोगोंकी बुद्धि ही विषम हुआ करती है॥ २९॥ ❀ ❀ आप विश्वके आत्मा हैं, विश्वरूप हैं। न आप जन्म लेते हैं और न कर्म ही करते हैं। फिर भी पशु-पक्षी, मनुष्य, ऋषि, जलचर आदिमें आप जन्म लेते हैं और उन योनियोंके अनुरूप दिव्य कर्म भी करते हैं। यह आपकी लीला ही तो है॥ ३०॥ ❀ ❀ जब बचपनमें आपने दहीकी मटकी फोड़कर यशोदा मैयाको खिझा दिया था और उन्होंने आपको बाँधनेके लिये हाथमें रस्सी ली थी, तब आपकी आँखोंमें आँसू छलक आये थे, काजल कपोलोंपर बह चला था, नेत्र चञ्चल हो रहे थे और भयकी भावनासे आपने अपने मुखको नीचेकी ओर झुका लिया था! आप की उस दशाका–लीला-छविका ध्यान करके मैं मोहित हो जाती हूँ, भला, जिससे भय भी भय मानता है, उसकी यह दशा?॥ ३१॥

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये। यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम्॥ ३२॥
अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात्। अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम्॥ ३३॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात्तव जन्मादि बहुधा वर्णयन्तीत्याह। केचिदिति चतुर्भिः। पुण्यश्लोकस्य युधिष्ठिरस्य कीर्तये यदोरेव कीर्तये इति वा मलयस्य कीर्तये वंशे वा चन्दनं यथा॥ ३२॥ ❀ ❀ तथा वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यामज एव त्वमभ्यगात्। पुत्रत्वमिति शेषः। प्रथमपुरुषस्त्वार्षः, अर्भत्वमिति पाठः सुगमः। ताभ्यामेव पूर्वं सुतपःपृश्निरूपाभ्यां याचितः सन्। अस्य जगतः क्षेमाय॥ ३३॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतस्तव कर्मातर्क्यमत एवेत्यर्थः। एवं त्वं च न चेन्नटवत्प्रादुरभविष्यस्तदा जगन्मोहनीयं लीला केन वास्वादयिष्यतेति प्रादुर्भावकारणमेव मतभेदेन बहुधाह–केचिदिति। पुण्यश्लोकस्य युधिष्ठिरस्य "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः" इति पुण्यश्लोकत्वेन तदानीं तस्यैव प्रसिद्धेः॥ ३२॥ ❀ ❀ अर्भत्वं बालत्वम्॥ ३३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतो विडंबनमात्रं न तु तात्त्विकमत एव त्वदवतारप्रयोजननिमित्तं चेदमेवेति निश्चेतुमशक्तया तत्र नाना तर्कयंतीत्याह केचिदिति पंचभिः। केचित्तदवतारप्रयोजननिर्णयप्रवृत्तानां मध्ये अजमपि त्वां प्रियस्य भक्तस्य पुण्यश्लोकस्य यदोः कीर्त्तये तद्वंशे जातमाहुः। यदुवंशकीर्त्तिजननाय तत्र त्वां जातमाहुरित्यर्थः। यथा मलयस्य पर्वतस्य कीर्त्तये चंदनं जातं वदंति तद्वत्॥ ३२॥ ❀ ❀ अपरे त्वत्र साधुलोकस्य क्षेमाय सुरद्विषां वधाय च जातस्त्वं वसुदेवस्य देवक्यां ताभ्यां पूर्वजन्मनि याचितः अभ्यगात् पुत्रत्वं प्राप्त इत्याहुः। वसुदेवस्येत्यपादानस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी॥ ३३॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीमेवंविधस्य तव देवक्यां जन्मानुकरणे निमित्तं विद्वांसोऽनेकधा वदंतीति विज्ञापयति केचिदित्यादिना । केचिद्विद्वांसः पुण्यकीर्त्तेर्भगवद्भक्तस्य यदोः राज्ञोऽन्ववाये तस्य कीर्त्तये जातं त्वामाहुरित्यन्वयः । नाम्ना मलयस्य पर्वतस्य कीर्त्तये चंदनमिव ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अपरे वुधाः देवैर्याचितोऽजस्त्वमस्य सज्जनस्य क्षेमाय सुरद्विषां वधाय च वसुदेवस्य सकाशाद्देवक्यामभ्यगादाविर्भूत इति ब्रुवते ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

केचिदिति चतुष्कम् ॥ ३२-३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं च त्वं न चेत् प्रादुरभविष्यस्तदा जगन्मोहिनी इयं लीला केन वाऽऽस्वादयिष्यतेति प्रादुर्भावकारणमेव मतभेदेन वहुप्रकारमाह केचिदिति । पुण्यश्लोकस्य युधिष्ठिरस्य "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिर" इति पुण्यश्लोकत्वेन तदानीं तस्यैव प्रसिद्धेः, यदोरन्ववाये वंशे यदोरेव कीर्त्तये वंशे वा चन्दनं यथा ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषस्त्वार्षः । अर्भत्वमिति पाठः सुगमः, ताभ्यामेव पूर्व्वं सुतपःपृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवतः स्वरूपगुणादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तत्प्रादुर्भावप्रयोजनमपि दुर्ज्ञेयमित्याह केचिदिति चतुर्भिः । अन्ववाये वंशे ॥ ३२ ॥ वसुदेवस्य पत्न्यां देवक्या गर्भं त्वमभ्यगात्प्राप्तः याचितः ताभ्यां प्रार्थितः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुवोधिनी व्याख्या

एवं भगवति विरुद्धधर्मत्वं तत्संबंधादन्यत्रापि विरुद्धधर्मत्वमिति लक्षणमुक्तं जन्मकारणनिर्द्धारमाह केचिदाहुरिति चतुर्भिः । नमनार्थं जन्मनिर्द्धारः कर्त्तव्यः देहांतःकरणात्मनामुत्तरमुत्तरं श्रेयः । ततो देहत्वेनानमनीयत्वेऽपि भगवदवतारत्वे ज्ञाते नमनीयत्वं सिद्ध्यति । तत्र तादृशस्य कथमनमनीयदेह इति शंका । तत्र ऋषिभेदेन स्वयोगजधर्मभेदात् परमार्थतो भगवदिच्छाज्ञानाच्च । चतुर्विधा ऋषयः स्वस्ववुद्ध्यनुसारेण देहसंवंधप्रयोजनं कथयंति "वंशकर्त्ता पिता चैव मुख्यौ देहनिरूपकौ । दुखाभावश्च मोक्षश्च द्वावर्थाविह संमतौ" अर्थद्रव्यविरोधे अर्थो बलीयानिति तदयं मतभेदः । अर्थस्य गुणभावदेहे मुख्यतया द्वयम् । अर्थप्राधान्ये च मतद्वयमस्ति तत्र वंशकर्त्तुर्मुख्यत्वात् । महत्त्वाच्च दीपत्वख्यापनेन तस्य कीर्त्तिर्भवतीति धर्मप्राधान्येन यदुवंशेऽवतीर्ण इत्याह केचिदाहुरिति अजं जातमिति । पूर्ववद्विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । पुण्यश्लोकस्य यदोः । अत एव तथैव शास्त्रार्थो निर्धारित इति । तत्रांशेनावतीर्णस्येत्युक्तं प्रियस्येति पुष्टिमार्गभक्तत्वात् मलयस्येव चन्दनमिति । यथा वन्दामहे मलयमेवेत्यादिमलयस्य यशः एवं यदोरपि तद्वंश्यानां भगवत्संनिधानेन भगवत्सारूप्यात् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अपरे पुनर्दूरसम्वन्धमसहमानाः प्रसंगादपि कीर्त्तिसंभवात् कृतप्रयत्नत्वाच्च वसुदेवस्य निर्दुष्टत्वाच्च अर्थपुरःसरं प्रवर्त्तमाना ऋषयः वसुदेवस्य सम्वन्धिन्यां देवक्यां पुत्रत्वेन याचितः सन्नज एव जात इत्याहुस्तदाह अपर इति । सोऽजस्त्वमेवेति पृथग्योजना । "पित्रोः संपश्यतोः सद्य" इति प्राकृतरूपप्रदर्शनाद्भिन्नशंका स्यात्, साऽप्यनेन निवारिता तत्र हेतुः अस्य क्षेमायेति । जगतः युधिष्ठिरस्य वा । अत एव "जातः कंसवधार्थाय" इत्यादिवाक्यानि । अनेन द्वयं प्रयोजनं भिन्नमिति ज्ञापितं देवानां भिन्नतया हितकरणात् । चकारात्तेषामपि कृतार्थत्वाय सुरद्वेषित्वेन स्वतो मुक्त्यभावात् । अनेन भगवतो दोषाभावो निरूपितः, अत एवोभयोः कार्यता । अन्यथा वैषम्यं स्यात् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः

अपर इत्यत्र । देहमुख्यत्वेपि तुल्ये कथं द्वितीयमतमित्यपेक्षायां मतान्तरे बीजमाहुः अपर इत्यादि । कृतप्रयत्नत्वादित्यपि वसुदेवविशेषणम् । कृततपस्त्वादित्यर्थः । अनेनेति । अजस्यैव जातत्वकथनाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनेनेत्यर्थः । तत्रेति । अनेनेति । दैत्यमुक्तिदातृत्वसूचनेन । अत एवेत्यादि । दैत्यमुक्तिदातृत्वादेव उभयोः एतत्क्षेमासुरवधयोः भगवत्कार्यत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । मुक्तिदानं विना । असुरवधस्य कार्यत्वाङ्गीकारे ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भारावतारणेत्यत्र । कालान्तरीयत्वादिति । पूर्वजन्मद्वयसम्वन्धेन तथात्वात् तथा च तदर्थमाविर्भावे पूर्ववदंशेन प्रादुर्भवेत्, न तु पूर्णस्तथा भवेत्, अतो नेदं प्रयोजनमिति तेषामाशयः । कामप्रधाना इति । त्रिवर्गप्रधानाः । स्वतन्त्रफलतेति । भारावतरणस्येति शेषः । तथा च सुखसाधनस्य स्वतन्त्रफलतेति विरुद्धमापद्येतेति भावः । दैहिक इव भवतीति । दैहिक इव भासते । ननु विस्मरणे कथमुत्तारणमिवेत्यत आहुः बुद्ध्या हीत्यादि । तथा चारोपका-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावादधः पात इत्युत्ताराणमित्यर्थः। अनेनेति उदधिनौदृष्टान्तेन। अनभिप्रेतत्वमिति। भारावतारणार्थं स्वावतारस्य तथात्वमित्यर्थः। एवं कृतमिति। अनेन प्रकारेण भारावतरणं कृतम्। ननु देवहितकरणादीनामपि प्रयोजनानां दृश्यमानत्वात् कथमेकमेव प्रयोजनत्वेनोच्यते इत्यत आहुः–एकपक्ष इत्यादि। सर्वेषां मुख्यप्रयोजनत्वाङ्गीकारे को दोष इत्याकांक्षायामाहुः अन्यथेत्यादि। एकस्मिन् देहे प्रयोजनभेदेन नानारूपस्थितेः श्रुतिसिद्धत्वेन निबन्धे दर्शितत्वादत्रापि तद्भेदे तथा स्यादित्यर्थः॥ ३३॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

जन्मप्रयोजनस्यानिश्चयादेव तद्बहुधा वर्णयन्तीत्याशयेनाह–केचिदिति। पुण्यश्लोकस्य 'पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः' इति वाक्येन पुण्यश्लोकत्वेन प्रसिद्धत्वाद्युधिष्ठिरस्य कीर्त्तये यदोरन्ववाये वंशे अजं कर्माद्यधीनजन्मशून्यमेव त्वां जातं प्रादुर्भूतं केचिदाहुरित्यन्वयः। युधिष्ठिरकीर्तिवर्द्धने को वा हेतुरित्यपेक्षायामाह–प्रियस्येति। तत्र दृष्टान्तमाह–मलयस्येति, यथा मलयाचलस्य कीर्त्तये चन्दनं जातमित्यर्थः॥ ३२॥ ❀ ❀ अपरे तु वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां ताभ्यामेव पूर्वं सुतपःपृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् अस्य विश्वस्य क्षेमाय स्वस्त्यर्थं सुरद्विषां दैत्यानां वधाय च अजः कालकर्माद्यधीनजन्मरहित एव त्वं पुत्रत्वं अभ्यगात् स्वीकृतवानसीत्याहुरित्यन्वयः। प्रथमपुरुषस्त्वार्षः। अभेत्वमिति पाठस्तु सुगमः॥ ३३॥

हिन्दी अनुवाद

आपने अजन्मा होकर भी जन्म क्यों लिया है? इसका कारण बतलाते हुए कोई-कोई महापुरुष यों कहते हैं कि जैसे मलयाचलकी कीर्तिका विस्तार करनेके लिये उसमें चन्दन प्रकट होता है, वैसे ही अपने प्रिय भक्त पुण्यश्लोक राजा यदुकी कीर्तिका विस्तार करनेके लिये ही आपने उनके वंशमें अवतार ग्रहण किया है॥ ३२॥ ❀ ❀ दूसरे लोग यों कहते हैं कि वसुदेव और देवकीने पूर्वजन्ममें (सुतपा और पृश्निके रूपमें) आपसे यही वरदान प्राप्त किया था, इसीलिए आप अजन्मा होते हुए भी जगत्के कल्याण और दैत्योंके नाशके लिए उनके पुत्र बने हैं॥ ३३॥

> भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ। सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः॥ ३४॥
> भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः। श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्य[1]न्निति केचन॥ ३५॥
> शृण्वन्ति गायन्ति [2]गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः।
> त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम्॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया॥ ३४॥ ❀ ❀ मतांतरम्। परमानन्दस्वरूपाज्ञानमविद्या ततो देहाद्यभिमानात्कामस्ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन्॥ ३५॥ ❀ ❀ अस्य पक्षस्य सिद्धान्ततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह। शृण्वंतीति। नन्दंत्यन्यैः कीर्त्यमानमभिनन्दन्ति ये जना ईहितं चरितं तावकं त्वदीयं पदाम्बुजं त एव पश्यंत्येवाचिरेणैवेति च सर्वत्रावधारणम्। कीदृशम्। भवप्रवाहस्य जन्मपरम्पराया उपरमो यस्मिंस्तत्॥ ३६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अन्ये इत्याहुः–सीदंत्या आसन्नमज्जनायाः॥ ३४॥ ❀ ❀ ततोऽविद्यातः ततः कामात् क्लिश्यमानानां सांसारिकाणामपि प्रेमभक्तिसिद्धयर्थमेव कर्माणि करिष्यन्। "जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः। लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयस्त्वां तमहं प्रपद्ये॥" इति दशमे श्रीनारदोक्तेः। "ततः स कीर्तिं सुश्लोक्यां वितत्य ह्यंजसा नु कौ। तमोनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः" इति चैकादशोक्तेश्च। क्लेशनिवृत्तिस्त्वानुषंगिकी। इतरश्लोके पदांबुजदर्शनस्यैव श्रवणादिफलत्वोक्तेः। तद्दर्शनं तु प्रेमलभ्यमेव॥ ३५॥ ❀ ❀ शृण्वंतीति। भवेस्मिन्नित्यस्य पूर्वपद्यस्यैवोपोद्बलकत्वेनोक्तं न तु तस्यैव स्वमतत्वेन श्रीयुधिष्ठिरादीनां परमभक्तानां सम्बन्धेनैव तत्तल्लीलाश्रवणादिकमन्येषां भवतीति प्रत्युत तत्र तत्रैव मुख्यत्वमवसीयते। तदेवं तत्तन्मतसमाहारेण समुदायस्य कारणत्वेऽप्यवांतरतारतम्यं विवेचनीयम्। मम तु "गोप्याददे" इति वर्णिता यशोदैव सर्वोत्तमतया भातीति कुन्तीदेव्यभिप्रायः। चक्रवर्तिनात्वर्थसौन्दर्याय षड्वधारणानि सूचितानि। त एव न त्वन्ये, पश्यंत्येव न तु न पश्यन्ति, अचिरेणैव न तु चिरेण, तावकमेव न तु त्वदंशस्य कस्यचित्, भवप्रवाहोपरममेव न तु संसारानिवर्त्तकं, पदाम्बुजमेव न तु तव निर्विशेषं स्वरूपमिति॥ ३६॥

---

१. प्रा० पा०—करिष्य इति। २. प्रा० पा०—वदन्त्य०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्ये तूदधौ अर्णवे नाव इव भूरिभारेण सीदन्त्याः क्लिश्यन्त्या भुवो भारापहारायात्मभुवा च चतुर्मुखेनार्थितो भगवान् जात इत्याहुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ केचन अस्मिन् लोके अविद्यादिभिः। क्लिश्यमानानां जनानां श्रवणस्मरणाद्यर्हाणि चेष्टितानि करिष्यन्कर्तुं जात इत्याहुरित्यर्थः। अविद्या देहात्मभ्रमादेर्निमित्तमज्ञानं कामस्तन्मूलकशब्दादिविषयाभिलापः। कर्माणि तदनुकूलव्यापारात्मकानि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अविद्यादिभिः क्लिश्यमानानां जनानां श्रवणाद्यर्हाणि इत्यनेन भगवच्चेष्टितानां क्लेशापहर्तृत्वं सूचितम्। तच्च न साक्षात्किन्तु संसृतिनिवर्त्तकभगवच्चरणारविंदसाक्षात्कारावहभक्तियोगनिष्पादनद्वारेत्यभिप्रायेण भगवच्चेष्टितश्रवणादिपराणामेतच्चरणाम्बुजसाक्षात्कारो नान्येषामित्याह श्रृण्वन्तीति। ये जनास्तवेहितं चेष्टितं श्रृण्वन्ति वक्तृसान्निध्ये गृणन्ति श्रोतृसान्निध्ये, तदुभयासन्निधौ च स्वयं गायन्ति स्मरन्ति नन्दन्ति, त एव भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमो यस्मात्तत्तावकं त्वदीयं पदाम्बुजमचिरेण पश्यन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्ये प्राज्ञा उदधौ हिरण्याक्षादिभूरिभारेण सीदन्त्या आसन्नमज्जनाया नाव इव दुःसहासुरजनभारेण परिखिन्नाया भुवः आत्मभुवा प्रार्थितः भारावतारणाय जातोऽसीत्याचक्षते ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ केचन पंडिता अस्मिन् भये संसारे अविद्याकामकर्मभिः। क्लिश्यमानानां दुःखेन परिभूयमानानां श्रवणार्हाणि नामानि स्मरणार्हाणि रूपाणि करिष्यन्नवातरदिति वदन्ति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कर्मणां श्रवणस्मरणैः किं फलमिति तत्राह श्रृण्वन्तीति। ये जनास्तवेहितं चेष्टितमभीक्ष्णशः श्रृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति स्मरन्ति नन्दन्ति त एवाचिरेण क्षिप्रं भवप्रवाहोपरमं संसारप्रवाहस्य उपरमो निवृत्तिः विनाशो यस्मिन् तत्तावकं पदाम्बुजं पश्यन्तीत्येकान्वयः। तस्मात् त्वत्कर्मश्रवणादिफलं मुक्तिरेवेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रृण्वन्तीति भवेऽस्मिन्नित्यस्य पूर्व्वपद्यस्यैवोपोद्वलकत्वेनोक्तम्। ननु अस्यैव स्वमतत्वेन श्रीयुधिष्ठिरादीनां परमभक्तानां सम्बन्धेनैव तत्तल्लीलाश्रवणादिकम् अन्येषां भवतीति प्रत्युत तत्र तत्रैव मुख्यत्वमवसीयते। तदेवं तत्तन्मतसमाहारेण समुदायस्य कारणत्वेऽप्यवान्तरतारतम्यं विवेचनीयम्। मम तु गोप्याददे इति वर्णिता श्रीयशोदैव सर्व्वोत्तमतया भातीति श्रीकुन्तीदेव्यभिप्रायः ॥ ३६–३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षयेति सर्व्वं मतान्तरम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स्वमतमाह। अविद्या अज्ञानं ततः कामः ततः कर्म्माणि तैः क्लिश्यमानानां सांसारिकाणामपि प्रेमभक्तिसिद्ध्यर्थमेव कर्म्माणि करिष्यन् क्लेशनिवृत्तिस्त्वानुषङ्गिकी उत्तरश्लोके पदाम्बुजदर्शनस्यैव श्रवणादिफलत्वोक्तेः। तद्दर्शनन्तु प्रेमलभ्यमेव ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अस्य पक्षस्य सिद्धान्तत्वमभिप्रेत्याह श्रृण्वन्तीति। ते एव न त्वन्ये पश्यन्त्येव न तु न पश्यन्ति अचिरेणैव न तु चिरेण तावकमेव न तु त्वदंशस्य कस्यचित् भवप्रवाहोपरममेव न तु संसारानिवर्त्तकं पदाम्बुजमेव न तु तव निर्व्विशेषं स्वरूपमिति। अर्थसौन्दर्य्यलाभाय षडवधारणानि द्रष्टव्यानि ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मभुवा ब्रह्मणा ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अविद्याऽऽत्मानात्मज्ञानाभावस्ततः। कामो विषयाभिलाषस्तन्निमित्तैः कर्मभिः। क्लिश्यमानानां जनानां क्लेशनिवृत्तये श्रवणस्मरणाद्यर्हाणि चेष्टितानि करिष्यन् जात इति केचन मन्यन्ते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ चरमपक्षस्य सिद्धान्तत्वं सूचयन् श्रवणादिफलं दर्शयति। श्रृण्वन्तीति। तवेहितं चेष्टितं गुरोः सकाशात् श्रृण्वन्ति शिष्यादीन्। प्रति गृणन्ति कचिच्च गायन्ति स्मरन्ति नन्दन्ति च ते एव भवप्रवाहोपरमं संसारनिवर्त्तकं पदाम्बुजमचिरेण पश्यन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अन्ये पुनः कालान्तरीयत्वात् वसुदेवस्यापि "अर्थो बलीयान्" इति न्यायं पुरस्कृत्य कामप्रधाना भूमिभारहरणार्थं भगवानागत इत्याहुः। तदाह भारेति। ननु भगवति सपरिकरे समागते परमधिको भारो भवति न तु भारावतरणम्। भारकर्तृषु भूमौ वा बलत्वेन प्रविष्टे भारनाश एव न तु भारोत्तरणम्। भारकर्तृणामधःपातेन वैषम्यं मुक्तिदाने पूर्वोक्तपक्षाविशेषः स्वतन्त्रफलता च स्यादिति चेन्न। अयं भारो न दैहिकः किं तूद्धतचेष्टाहेतुको मानसः, सोऽप्यतिभावनया दैहिक इव भवति। तत्र भूमौ भगवति समागते तत्र चित्ते जाते उद्वेजकविस्मरणाद्भारोत्तारणम्। बुद्ध्या हि भार आरोपितः। शीघ्रं प्रतीकारकरणायाह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नाव इवोदधाविति। अनेन वैषम्यात्कालस्यापि मज्जनहेतुत्वं सूचितम्। यथा तरंगादिराधारदोषस्तथा धर्मक्षयादिरपि कालदोषः। तस्मात्कालधारायाः पृथिव्या आधाराधेयोभयदोषसंभवाच्छीघ्रं प्रतीकारः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अन्यथा पुनर्भूमेरुद्धारः कर्तव्यः पतति सृष्टिश्च अत एव ब्रह्मणः प्रार्थनेत्याह। आत्मभुवाऽर्थित इति। आत्मभुवेति स्वस्यापि ब्रह्मजननं पततीति भावः। स्त्रीपुत्रार्थनया कृतमिति कामत्वाद्भगवतोऽनभिप्रेतत्वं सूचितम्। अवसादनेन विशीर्णतायां पुनर्निर्माणं कर्तव्यं स्यात्। तथा चैकदेशनिर्माणासंभवात् नूतनब्रह्माण्डनिर्माणमप्यापतेत्, अतो भगवतैवं कृतमिति एकपक्षे इतरप्रयोजनं प्रासंगिकमिति द्रष्टव्यम्। अन्यथा अर्थभेदादवतारभेदो भवेत्॥ ३४॥ ❀ ❀ एतेषां पक्षाणां पूर्वपक्षत्वान्न पर्यवसानकथनम्। केचन पुनर्भगवद्विचारेण त्रैवर्गिकार्थस्य हीनत्वं विचार्य भगवत्क्रियमाणेनैव हेतुना सर्वमुक्त्यर्थं भगवदवतार इत्याहुः। तदाह भवेऽस्मिन्निति। स्वाभिप्रेतत्वं तु स्वरूपनिरूपण एवोक्तम्। मुक्तिप्रकरणे श्रवणादीनां धर्मत्वेन भक्तित्वमिति विशेषः। भव इति। निरन्तरोत्पत्तिमार्गात् गमनेन अस्मिन्निति अनेकदुःखदर्शनात् स्थित्यापि क्लेशस्यासह्यता निरूपिता। अविद्या स्वरूपाज्ञानं ततः कामः विषयेच्छा। न हि परमानन्दे स्फुरति विषयेच्छा भवति, ततस्तदर्थं त्रिविधानि कर्माणि, श्रवणादेः कर्मणः अविद्याकामकर्मनिवर्त्तकत्वं पंचमाध्याये निरूपितम्। श्रवणस्मरणयोर्भगवद्धर्मपरत्वे प्राकृतबाह्याभ्यन्तरसंगाभावात् न जन्मक्लेशः, अर्थविवक्षया च स्थितौ सर्वस्य भगवत्त्वेन ज्ञानात् न दुःखदर्शनक्लेशोऽपि। अन्यथा परमकारुणिको भगवान् कूपेन्धपातनन्यायेन लोकानां त्रैवर्गिकसिद्धये नावतरेत् दृढमूलत्वज्ञापनाय त्रिविधतापपदं परित्यज्य अविद्यादिपदप्रयोगः कृतः। अहेतुकक्लेशप्रदर्शने तु निर्मूलकत्वात् स्वत एव दुःखनाशो भवेदिति। श्रवणादीनां वैयर्थ्यं स्यात्। अतो भगवान् मुक्त्यर्थमेवावतीर्ण इति सिद्धम्। अवतीर्ण एव भगवत्यर्हता भवति श्रवणादिविषयस्य॥ ३५॥ ❀ ❀ एवं जन्मकारणनिर्द्धारमुक्त्वा फलनिर्द्धारमाह। शृण्वन्तीति दास्ये हि फलनिर्णयः कर्त्तव्यः। धर्मादिवद्व्यभिचारिफलत्वे परम्पराफलत्वे अन्यफलत्वे वा स्वतः सेवां कः कुर्यात्, यद्यपि स्वरूपनिरूपणेनैतत् सिद्ध्यति। परब्रह्मत्वे भगवतः। स्वस्य च जीवत्वे दासत्वाद्दास्यसिद्धिरिति तथापि, योग्यतामात्रं सिद्ध्येत् न फलमुखतया। अतः श्रवणादिभिर्यदि पदं पश्येत् तदैव दास्यं कुर्यादिति युक्तं फलनिरूपणम्। ईहितं चेष्टितं भगवत्प्रयत्नमात्रनिष्पन्नमित्यर्थः। तवेत्यवतीर्णस्य यथा सर्वे पदार्था जगति तत्र तत्र सिद्धाः तथा संतो भगवत्कथा च गंगावद्देशविशेषे नियताः। तथा च गंगायां स्नायादित्यत्र न गंगायामागतायां स्नायादिति। किन्तु स्वयमुद्यम्य तीर्थमुद्धृत्य महता प्रयत्नेनान्तःप्रविश्य स्नायादिति। एवमत्रापि वक्तरि सति शृण्वन्तीति न किंतु सतां स्थाने गत्वा यथा वदन्ति तथोपायं विधाय समनस्केन्द्रियैः सम्यक् शक्तितात्पर्यनिर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः। कृते च निर्णये तदानन्दे हृद्याविर्भूते रसेन गायन्ति ततो रसपरवशाः संतः अन्यान् पुरस्कृत्य गृणन्ति उपदिशन्ति। एतेषां हेतुहेतुमद्भावोऽग्रे वक्तव्यः। ततः सर्वेषां पदार्थानां भगवत्सम्बन्धित्वेन श्रुतत्वात्। यं कंचन पदार्थं दृष्ट्वा ईहितमेव स्मरन्ति ततः स्वतन्त्रफलत्वात् आनन्दहेतुत्वाच्च स्वत एव नन्दन्ति अन्तरानन्दयुक्ता भवन्तीत्यर्थः। एवं श्रवणकीर्त्तनानि सावान्तरफलानि निरूपितानि। अतो महाफलनिरूपणाय अवान्तरफलवतामेव महाफलमिति निरूपयति। त एव पश्यन्तीति। अचिरेणेति पदादेव अयोगो व्यवच्छिन्नः। कालस्याहेतुत्वादेव न कालविलंबो बाधकः यथा कश्चित् समुद्रे मज्जन् तत्तीरं पश्येत् तथा भवप्रवाहस्य उपरमो यत्र तादृशतीरभूतं पदांबुजं पश्येत्॥ ३६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भवेस्मिन्नित्यत्र। स्वरूपनिरूपण इति। 'तथापरमहंसानामि'ति श्लोके इत्यर्थः। ननु तत्रापि भक्तियोगपदेन श्रवणादिरेव विवक्षित इति तस्मादस्य को विशेषो येनास्य पूर्वपक्षकोटिपात इत्यत आहुः मुक्तीत्यादि। निरन्तरोत्पत्तिमार्गाद्गमनेनेति। 'जायस्व म्रियस्वे'ति श्रावितो निरन्तरोत्पत्तिमार्गः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तं प्राप्य कालिकप्रलयादिति विचारेण यद्गमनं पूर्वावस्थानिवृत्तिस्तेन भवे उत्पत्तिरित्यर्थः। स्थित्येति वर्तमानार्थकशानज्बोधितया स्थित्या। निरूपितमिति। 'एवं नृणां क्रियायोगा' इत्यादिना निरूपितम्। भगवद्धर्मपरत्व इति। तद्विषयत्वे॥ ३४॥ ❀ ❀ शृण्वन्तीत्यत्र। स्वतः सेवामिति स्वतः पुरुषार्थरूपां सेवाम्। एतदिति स्वतः सेवनरूपं दास्यम्। तर्हि किमिति फलनिरूपणमित्यत आहुः तथापीत्यादि। एवमत्रापीति स्वयमुद्यम्येत्यर्थः। एतेषामिति। श्रवणगानोपदेशानां स्मरणनन्दनसहितानां वा। श्रवणकीर्तनानीति बहुवचनं गानस्याप्युपलक्षकम्। अवान्तरफलं स्मरणानन्दौ। अत इति श्रवणादिभ्यः॥ ३५॥ ❀ ❀ अप्यद्येत्यत्र। दैन्यं निरूपयतीति। दैन्यमनोजस्त्वं तद् दृष्ट्वा हि भगवान् भक्तेषु सख्यं प्रकटयति, यथा पुरञ्जनोपाख्यानेऽन्तर्यामिणा प्रकटितम्, अतः सख्यं प्रति तस्य कारणत्वबोधनाय तन्निरूपयतीत्यर्थः। विषयाभाव इति। दुःखाभावे। त्यागसम्भावनायां बीजमाहुः अन्यदेत्यादि॥ ३६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अन्ये तु आत्मभुवा ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् उदधौ नाव इव दैत्यानां भूरिभारेण सीदन्त्याः क्लिश्यन्त्या भुवो भारावतारणाय जात इत्याहुरित्यन्वयः। अस्य पक्षस्य प्रसिद्धत्वं द्योतयति–हीति॥ ३४॥ ❀ ❀ केचन त्वस्मिन् भवे संसारे अविद्याकामकर्मभिः क्लिश्यमानानां जनानां क्लेशनिवृत्त्यर्थं श्रवणस्मरणार्हाणि कर्माणि करिष्यन् जात इत्याहुरित्यन्वयः। तत्र अविद्या

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वरूपाज्ञानम्, ततो देहाद्यभिमानात्कामो विषयभोगाभिलाषः, ततस्तदुपयुक्तानि कर्माणि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ फलस्य दृश्यमानत्वादस्यैव पक्षस्य सिद्धान्ततेत्याशयेनाह–शृण्वन्तीति । ये जनाः अभीक्ष्णशः निरन्तरं तव ईहितं चरितं वक्तरि सति शृण्वन्ति, श्रोतरि सति गृणन्ति कीर्त्तयन्ति, अन्यदा रसाविर्भावैः स्वयमेव गायन्ति स्मरन्ति च, अन्यैः कीर्त्यमानमभिनन्दन्ति, ते एव अचिरेण शीघ्रमेव भवप्रवाहं जन्ममरणादिपरम्परारूपमुपरमयति निवर्त्तयतीति तथाभूतं तावकं त्वदीयं पदाम्बुजं पश्यन्ति, नान्ये इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

कुछ और लोग यों कहते हैं कि यह पृथ्वी दैत्योंके अत्यन्त भारसे समुद्रमें डूबते हुए जहाजकी तरह डगमगा रही थी–पीड़ित हो रही थी, तब ब्रह्माकी प्रार्थनासे उसका भार उतारनेके लिए ही आप प्रकट हुए ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ कोई महापुरुष यों कहते हैं कि जो लोग इस संसारमें अज्ञान, कामना और कर्मोंके बन्धनमें जकड़े हुए पीड़ित हो रहे हैं, उन लोगोंके लिये श्रवण और स्मरण करनेयोग्य लीला करनेके विचारसे ही आपने अवतार ग्रहण किया है ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भक्तजन बार-बार आपके चरित्रका श्रवण, गान, कीर्तन एवं स्मरण करके आनन्दित होते रहते हैं; वे ही अविलम्ब आपके उस चरण-कमलका दर्शन कर पाते हैं जो जन्म-मृत्युके प्रवाहको सदाके लिये रोक देता है ॥ ३६ ॥

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद्भवतः पदाम्बुजात् परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥ ३७ ॥
के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः । भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ॥ ३८ ॥
नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर । त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥ ३९ ॥
इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः । वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षितैः[२] ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं तवास्मत्परित्यागोऽनुचित इत्याशयेनाह अपीति चतुर्भिः । हे प्रभो सुहृदोऽतिस्निग्धाननुजीविनश्च नोऽद्यापि स्वित्किंचित्त्वं जिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति । तत्कुतः । राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषां स्वानां कृतमीहितमपेक्षितं येन तस्य सम्बोधनम् । विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु तव बन्धवो यदवः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्पण्यं भाषसेऽत आह । के वयमिति । यर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नामरूपाभ्यां नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवा नाम के वयं न केऽपि । अतितुच्छा इत्यर्थः । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुर्जीवस्यादर्शने यथा न किंचिन्नाम च रूपं च तद्वत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ किं च यथेदानीमियमस्मत्पाल्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अपि चेमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः सन्तः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अस्माकं सुखदुःखे तु त्वद्दर्शनादर्शने एव नान्ये । तत्र सुखसमयो गतः सम्प्रति दुःखसमयोऽयमायादित्याह–अप्यद्येति । अद्य त्वं नोऽस्मानपि स्विज्जिहाससि ? यतोऽद्य द्वारकां यातुमिति भावः । ननु बहुदिनमत्रावसं संप्रति द्वारकां याम्येव तत्रावश्यं मम किंचित्कृत्यमस्तीत्यनुज्ञां देहीत्यत आह–स्वकृते हितः स्वेनैव कृतं निष्पादितमीहितं चिकीर्षितं यस्य सः त्वं कृतकर्त्तव्योसीति भावः । यद्वा हे प्रभो इति त्वमत्रत्योपि तत्रत्यकृत्यकरणसमर्थोस्यतो मास्मांस्त्यजेति भावः । निर्विसर्गपाठे सम्बुद्धिरियम् । तस्य चायमभिप्रायः । त्वदनुजीविनो मत्पुत्रानधुनापि रक्षन्नत्रैव तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति । इत्यर्थ इति । त्वद्वियोगोस्माकं मरणकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अन्यदाह-किञ्च हे गदाधरेति । त्वया शरणागतरक्षणार्थमेवास्त्राणि धृतानीति भावः । गदेत्युपलक्षणम् । यद्वा सर्वजगत्पितृतोषणं द्वारीकृत्य जगद्वृद्धिकरो गदाधररूपेण यो गयाक्षेत्रेऽतिदयावांस्तिष्ठति स एव मद्वंशवृद्धयेप्यत्रैव तिष्ठेति भावः । आदिना यवध्वजादिग्रहः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ त्वमेव स्थिरचरसुखहेतुरित्याह–इम इति ॥ ४० ॥

१. प्रा० पा०—स्वकृतेहितः । २. प्रा० पा०—वीक्षिताः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

योजितमिति । राजानो ह्यस्माभिर्दुःखं प्रापिताः, अतस्त्वत्तो ह्यन्य आश्रयो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३७-३९ ॥ ❀ ❀ सुपक्का ओषधयो व्रीह्याद्या वीरुधो लताश्च येषु ते एधन्ते वर्द्धन्ते ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं संस्तुत्याधुना प्रयाणमुपसंहरेति सूचयितुं त्वत्पदांभोजैकशरणानस्मान् हातुम् उत्सहसे किमिति काक्काऽऽह अपीति पड्भिः । स्वकृते स्वार्थे त्वमपीहितः किं प्रवृत्तः किमित्यर्थः । यद्यस्माद्धे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनो भृत्यांश्च नोऽस्मानधुना जिहाससि जिहातुमिच्छसि हि । त्यागानर्हतां सूचयितुं आत्मनो विशिनष्टि–येषां भगवतः पदांबुजादन्यत्परायणं श्रेयःप्रापकं प्राप्यं च नास्ति अत एव राजसु राज्ञां मध्ये योजितांहसां योजितदुःखानां येषामन्यत्परायणं नास्ति तानस्मानित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सर्वमिदं निर्हेतुकया त्वत्कृपयैव संपन्नं न त्वस्मद्गतगुणनिरीक्षणेनेत्यभिप्रायेणाह क इति । नामरूपाभ्यामुपलक्षितस्येति शेषः । मनुष्यसजातीयनामरूपाभ्यामुपलक्षितस्य तव दर्शनं हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुः करणाधिपस्य क्षेत्रज्ञस्य दर्शनमिव यर्हि यदा येषां जातं ते पांडवा वयं यदुभिः सह के न केऽपि । न केनापि त्वद्दर्शनहेतुना गुणेन युक्ताः, किंतु त्वत्कृपयैवेत्थं जातमिति भावः, ते वयं नामरूपाभ्यां क इति वान्वयः । किं त्वदर्शना ऋष्यादिनाम्ना तापसादिरूपेण वान्विता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ हे गदाधराधुना इयं भूमिः स्वैः स्वासाधारणैः लक्षणैश्चिह्नैः ध्वजवज्रांकुशादिरेखारूपैर्विलक्षिताभिन्नैस्त्वत्पदैरंकिता सती तथा तत्र त्वद्गमनानंतरकाले नाशोभिष्यत ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तव वीक्षितैरेव ये जनपदा देशा अधुना स्वृद्धाः सुसमृद्धाः, स्वृद्धत्वमेवाह सुपक्कौषध्यो वीरुधः गुल्मानि च येषु तथा वनानि चाद्रयश्च नद्यश्चोदन्वंतः कमलाकराश्च तद्वद्वर्द्धंते हि ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वात्मादिभ्योऽत्यंतहितकरत्वात्त्वद्विरहोऽस्माकमतिदुःसह इत्यभिप्रेत्याह अप्यद्येति । प्रभो राजसु योजितांहसां कृतापराधानां येषामस्माकं भवतः पदांबुजादन्यत्परायणं नास्ति, त्वं तान् सुहृदोऽनुजीविनः किंकरान् त्वद्भुक्तभोजनसिक्थसेविनो नोऽस्मान् जिहाससि अपिस्वित् द्वारकागमनव्याजेन त्यक्तुमिच्छसि किंस्वित् ? कीदृशस्त्वं स्वकृतेहितः स्वतंत्रचेष्टितः स्वार्थे भृत्यार्थे हितो वा भृत्यप्रयोजनाय कृतचेष्टो वा । चशब्द एवार्थे ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्कुत इति तत्राह त इति । यदा ईशितुरिंद्रियस्वामिनो दर्शनं तदैव हृषीकाणामिंद्रियाणां दर्शनादिशक्तिरन्यदा नास्तीति यथा तथा यदूनामस्माकं यर्हि यदा भवतो दर्शनं तदा ते तव सकाशाद्यदुभिः सह पांडवाः कथं नामरूपाभ्यां युधिष्ठिरादिनाम्ना शुक्लादिरूपेण च युक्ता इति शेष इत्यन्वयः । यदा येषां यदूनामस्माकं च भवतो दर्शनं तदा ते यादवाः वयं पांडवाश्च ते वयं नामरूपवंत इति वा, के वयमिति केचित्पठंति, यर्हि भवतोऽदर्शनं तदा नाम्ना यशसा बलेन रूपेण बलकोशाद्यात्मना यदुभिः सह वयं के असत्कल्पा एवेति तस्मात्त्वद्विरहोऽस्माकं मरणकल्पः इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भो गदाधर इयं राजधानी इदानीं ध्वजादिलक्षणैर्विशेषेण चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता यथा भाति त्वयि द्वारकां गते तथा न शोभिष्यत इत्येकान्वयः । अथवा इयं भूः त्वत्पदैरङ्किता यथा भाति त्वयि वैकुण्ठं गते यथा शोभिष्यत इति वा न केवलमस्माकमेव त्वद्गमनं दुःखकरमेषां जनपदादीनामपीत्याह इम इति । इमे जनपदादयः तव सन्निधानात्सुष्ठु ऋद्धाः त्वत्कारुण्यामृतदृष्ट्या वीक्षिताः एधंते, हि यस्मादित्येकान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पांडवाः पांडुसम्बन्धिनः ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अस्माकं सुखदुःखे त्वद्दर्शनादर्शने एव नान्ये । तत्र सुखसमयो गतः संप्रति दुःखसमयोऽयमायातीत्याह अप्यद्येति । अद्य नोऽस्मान् अपिस्वित् त्वं जिहाससि यतोऽद्य त्वं द्वारकां यातुमिच्छसीति भावः । ननु बहुदिनमत्रावसं संप्रति द्वारकां याम्येव । तत्र ममावश्यं किंचित् कृत्यमस्ति अनुज्ञां देहीत्यत आह-स्वकृतेहितः स्वेनैव कृतं निष्पादितम् ईहितं चिकीर्षितं यस्य सः त्वं कृतकर्त्तव्योऽसीति भावः । निर्विसर्गपाठे संबोधनान्तरं, राजसु योजितम् अंहस्तत्पित्रादिवधेन वैरं यैस्तेषाम् । अनुजीविनो मत्पुत्रान् अधुनापि रक्षन्नत्रैव तिष्ठेति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु भीमार्ज्जुनादयस्ते पुत्रा महाबलिष्ठा एव, राजा तु साक्षाद्धर्म्म एव, यादवाश्च बान्धवा इति न ते कापि चिंतेत्यत आह के वयमिति । नाम्ना ख्यात्या रूपेण सामर्थ्येन च । ईशितुर्जीवस्यादर्शने हृषीकाणां यथा न किंचिन्नाम रूपञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यदि त्वमितो यास्यसि तत्र तदा इयं भूमिः स्वलक्षणैर्ध्वजवज्रादिभिर्विलक्षितैर्वैलक्षण्यं प्राप्तैः ॥ ३९-४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-पुस्तकालय, ... वाराणसी

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वकीयानां स्वकृतमवेक्षितं येन तस्य संबोधने हे स्वकृतेहित हे प्रभो त्वं राजसु योजितांहसां योजितदुःखानामत एव येषामस्माकं भवतः पदाम्बुजादन्यत्परायणं श्रेयःप्रापकं नैवास्ति तान्सुहृदो दृढस्नेहाननुजीविनो निजभृत्यानोऽस्मानद्य जिहासस्यपिस्वित् हातुमिच्छसि किम् ? ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नन्वत्रागमने यादवानां तत्र गमने युष्माकं दुःखोदयस्तत्र किं कारणमत्राह के इति । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुर्मुख्यस्य प्राणस्यादर्शनमिव भवतो यर्हि अदर्शनं तदा यदुभिः सह पांडवाः नामरूपाभ्यामुपलक्षिताः न केऽपि, अतिदीना एवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इयमस्मत्परिरक्षिता भूमिः स्वैस्तदसाधारणैर्लक्षणैर्ध्वजादिचिह्नैर्विलक्षितैर्भूम्यां चिह्नितैर्यथेदानीं शोभते तथा तत्र त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किंचेदानीं स्वृद्धाः सुसमृद्धाः सुपक्वाः ओषध्यो वीरुधश्च येषु ते इमे जनपदाः देशाः वनादयश्च तव वीक्षितैरेधंते वर्द्धंते, त्वयि निर्गते तु नेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं फलं निरूप्य दैन्यं निरूपयति अप्यद्येति चतुर्भिः, सख्ये हि दैन्यनिवृत्तिः, दैन्यं ह्यंतःकरणधर्मः स यदा स्फुरति स दीनः स च त्वयि सति विषयाभावे न स्फुरितः । इदानीं पुनः प्राप्ते विषये त्वद्गमनं भावयन्नेव स्फुरितस्तस्मादस्मान् दीनान् मा त्यजेति प्रार्थयते । अन्यदा हि भगवान् कार्यं सशेषं कृत्वा गच्छति । इदानीं कार्यस्य निःशेषत्वात् पुनर्नागमिष्यतीति अभिप्रायेणास्मान् त्यक्त्वा गच्छति । हे स्वकृतेहित ! स्वानामेव कृतं कार्यं तस्मिन्नेव ईहितं यस्य भक्तकार्यैकर्त्त इत्यर्थः । त्वदपरित्याग एवास्मत्कार्यं तत्रैव तवेहितं भवत्विति भावः । अपीति संभावनायाम् । अद्येति किमस्मत्त्यागदिनमित्यर्थः । नोऽस्मानथवा नस्त्वमिति । परित्यागः सर्वथा भाव्य इति न वक्तव्यमन्यथाऽपि त्वया कर्तुं शक्यत इति प्रभो ! जिहाससि स्वित् ? स्विदिति किमर्थे । एतावता कालेन वयं शुद्धहृदया जाताः परिग्रहदशायां च कथं त्यागः । किंच दासाश्च जाताः । अनु पश्चाज्जीवोऽस्यास्तीत्यनुजीवी दूरे गते जीवनमेव न भविष्यतीत्यर्थः । किंच येषामस्माकं तव पदांबुजव्यतिरेकेण नान्यत्परायणमस्ति । तत्र हेतुः-राजसु सर्वेषु योजितांहसां योजितापराधानाम् इदानीं वयं सर्वविरोधिनो जाताः । अतस्त्वद्रक्षाव्यतिरेकेण न जीवाम इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ न च वयं स्वभावत एव महांत इति शंकनीयं त्वद्दर्शनेनैव महत्त्वं नान्यथा के वयं नाम्ना रूपेण च विख्याताः यदुभिः सह पांडवाः ? यर्हि भवतः अदर्शनं नाम च रूपं च गमिष्यतीत्यर्थः । यदुत्वं पांडवत्वं च तत्र हेतुभूतं दृष्टांतमाह । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुः प्राणस्यादर्शने । एकैकेंद्रियव्यतिरेकेणांधबधिरा इव जीवंति । प्राणे तु गते सर्वमेव गच्छेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ किं च अयं देशोऽपि न सुखदो भविष्यति । यथेदानीं त्वत्पदैरंकिताऽतिशोभा युक्ता भाति इयमेवाग्रे न शोभिष्यते । स्वानि असाधारणानि लक्षणानि ध्वजादीनि तैर्विशेषेण लक्षितैः । शोभा हि सर्वा त्वत्संबंधाधीना । गदाधरेति । भूमेः पादस्पर्शे सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे कर्दमत्वं भवति । कर्दमे च क्षेत्रे सर्वो हि साधारो गच्छतीति गदाधरत्वमुक्तमिदमलौकिकं मया दृश्यत इति तथा संबोधनम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किं च सर्वेऽपि शत्रुजयेन प्राप्ता देशा नास्माकं सुखकरा भविष्यंति, अग्रे सस्याद्यभावादिदानीं तु सस्यादिसंपत्तिर्भगवद्दर्शनाधीनेत्याह । इमे जनपदा देशाः सुष्ठु ऋद्धाः सुष्ठु पक्वाः ओषधयो व्रीह्यादयो वीरुधो द्राक्षादयश्च येषाम् । वनानि अद्रयो नद्य उदन्वंतश्च तवैव वीक्षितैरेधंते तस्मात्त्वत्परित्यागे न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

के वयमिति श्लोकं व्याकुर्वते न च वयमित्यादि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नेयं शोभिष्यते इति श्लोकं व्याकुर्वते किंचायं देश इत्यादि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अथेत्यत्र । द्वयमेव हि साध्यमिति । आत्मनिवेदने वक्ष्यमाणयोर्द्वयोरेव यतो हेतुत्वमतो द्वयमेव साध्यमित्यर्थः । नास्तीत्यादि । तथा चात्मव्यतिरिक्ताभावपक्षे प्रार्थनवैयर्थ्यमित्यर्थः । प्रतीतेनेति । आत्मानात्मोदासीनतया प्रतीतेन । न कर्तव्यः स्यादिति । तथा च शास्त्रेषु ज्ञानिनां विरागतवोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्यर्थः । उक्तत्वादिति । 'इदं सर्वं यदयमात्मे' त्यादावुक्तत्वात् । स्फुरणादिति । तत्परित्याग आवश्यक इति शेषः । नन्वेवं ज्ञायते चेत्परित्यागः कर्तव्य इत्यतस्तस्य दुष्करत्वमाहुः त्वदित्यादि । तथा च न तत्रास्मत्सामर्थ्यमिति भावः । विधेयदशायामित्यादि । विधेयत्वस्फूर्तौ सत्यां शास्त्रेण हेतुना स्नेहः पुत्रादिषु मया क्रियते, तत्स्नेहकरणं विरुद्धशास्त्रैः पुत्रत्वादिधर्मबोधकैर्नाश्यते, तथा च तौ स्नेहतदभावावदृढत्वादप्रयोजकावित्यर्थः । अविमोक इति । तथा चातः प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सफलम् अवतारप्रयोजनं निरूप्य इदानीं तवास्मत्परित्यागोऽनुचित इत्याशयेन स्वदैन्यमाह-अपीति चतुर्भिः । द्वारकाकार्यं त्वत्र स्थित्वाऽपि त्वं कर्तुं समर्थ इत्याशयेन सम्बोधयति-हे प्रभो इति । भक्तवत्सलत्वाद्भक्तकार्यसाधने निरपेक्षतया त्वमेव तत्परो नान्य इति सूचयन्ती पुनः सम्बोधयति-हे स्वकृतेहितेति, स्वानां भक्तानां कृतं कार्यमीहितमपेक्षितं यस्य तत्सम्बो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धनम् । विसर्गान्तपाठे तु त्वम्पदविशेषणम् । अपिस्वित् किंस्वित् नोऽस्मानद्य त्वं जिहाससि त्यक्तुमिच्छसि, यतो द्वारकां गन्तुमिच्छसि । स्विदित्यनेन तदनुचितमिति सूचितम् । कुतोऽनुचितत्वमित्यपेक्षायां अनुजीवित्वादिति हेतुमाह–अनुजीविन इति । तदपि कुत इत्यपेक्षायामाह–सुहृद इति, भक्तानित्यर्थः । भक्तत्वमेव स्पष्टयति–येषामिति । येषामस्माकं भवतः पदाम्बुजादन्यत् परायणं आश्रयो नैवास्तीत्यन्वयः । चकारोऽवधारणार्थः । बहुवचनं पुत्राद्यभिप्रायेण । कुतस्तव भयमागतं येनैवं व्याकुलतया प्रार्थयसे इत्यपेक्षायां विनिर्जितराजेभ्य इत्यभिप्रेत्याह–राजस्विति । पुत्रादिवधपूर्वकं राज्याद्यपहरणेन राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु तव बान्धवा यादवाः पुत्राश्च पाण्डवाः शूरा अतिसमर्थाश्चेति न ते काऽपि चिन्ता । किमिति कार्पण्यं भाषसे इत्याशङ्क्याह–के वयमिति । यर्हि भवतोऽदर्शनं यदा त्वमस्मान्न द्रक्ष्यसि तदा नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सह सहिताः पाण्डवाः के नाम वयं ? न केपि, अतितुच्छा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह–हृषीकाणामिति, हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषां मध्ये एकैकस्याभावेऽन्धत्वादिकं भवति तेषामीशितुः प्राणस्यादर्शने तु यथा न तेषां नाम च रूपं च किञ्चित्तथा पाण्डवादीनामपि कस्यचिदभावे किञ्चिद्वैगुण्यमात्रं तवादर्शने तु न नामरूपादि किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ आस्तामस्मद्वार्त्ता, हे गदाधर इयमस्मत्पालया भूमिरपि यथेदानीं स्वैरसाधारणैर्वज्राङ्कुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरङ्किता सती भाति शोभते तथा तत्र तदा त्वन्निर्गमनानन्तरं न शोभिष्यते इत्यन्वयः । साक्षाद्भगवद्विष्णववतारत्वादिति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किं बहूक्त्या ? सर्वेषां समृद्धिर्वृद्धिश्च तव कृपाकटाक्षैरेवेत्याह–इमे इति, तव वीक्षितैरेवेमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः समृद्धाः । समृद्धिमेव स्पष्टयति–सुष्ठु पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयो वीरुधो द्राक्षादयश्च येषु ते तथेत्यर्थः । तथा तव वीक्षितैरेव वनादयोऽप्येधन्ते वर्द्धन्ते । हिशब्दोऽवधारणे । त्वदुपेक्षितास्तु शुष्का भविष्यन्तीति भावः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तवाञ्छाकल्पतरु प्रभो ! क्या अब आप अपने आश्रित और सम्बन्धी हमलोगोंको छोड़कर जाना चाहते हैं ? आप जानते हैं कि आपके चरण-कमलोंके अतिरिक्त हमें और किसीका सहारा नहीं है । पृथ्वीके राजाओंके तो हम यों ही विरोधी हो गये हैं ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ जैसे जीवके विना इन्द्रियाँ शक्तिहीन हो जाती हैं, वैसे ही आपके दर्शन विना यदुवंशियोंके और हमारे पुत्र पाण्डवोंके नाम तथा रूपका अस्तित्व ही क्या रह जाता है ? ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ गदाधर ! आपके विलक्षण चरण-चिह्नोंसे चिह्नित यह कुरुजाङ्गल-देशकी भूमि आज जैसी शोभायमान हो रही है, वैसी आपके चले जानेके बाद न रहेगी ॥ ३९ ॥ आपकी दृष्टिके प्रभावसे ही यह देश पकी हुई फसल तथा लता-वृक्षोंसे समृद्ध हो रहा है । ये वन, पर्वत, नदी और समुद्र भी आपकी दृष्टिसे ही वृद्धिको प्राप्त हो रहे हैं ॥ ४० ॥

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे । स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु ॥ ४१ ॥
त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् । रतिमुद्वहता[1]दद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गमने पांडवानामकुशलमगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते । अथेति । विश्वेशेत्यादिसम्बोधनानि स्नेहपाशच्छेदे सामर्थ्यख्यापनाय । दृढं संतम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह । त्वयीति । अनन्यविषया सती मे मती रतिमुद्वहतात् । अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः । ओघं पूरम् । यथा गंगा प्रतिबन्धं न गणयत्येवं मतिरपि विघ्नान्मा गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विश्वेशेति । सम्बुद्धित्रयस्य त्वमेव विश्वरूपेण तदन्तर्यामिरूपेण तन्नियंतृरूपेण विदुषां भासीत्यतस्तव सर्वविश्वहितं कर्तुं समर्थस्य विश्वांतर्गताया एकस्या ममाभिलषितपूरणं चात्यल्पतरमेवेति भावः । दृढं गाढम् । अत्रायं भावः–यस्त्वं सर्वेषामेव विश्वेषामीशश्चेतयिता तद्रूपोपि स स्वानुवर्तिनां वृष्णिपांडूनां कल्याणाय कृपासिन्धुस्त्वमेव सावधानस्सदैवासि । अहं किं तत्कुशलचिंतया वृथैव म्रिय इति भावः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं ब्रह्मज्ञाने स्पृहावती भवसि वृष्णिषु स्नेहच्छेदे मय्यपि स्नेहच्छेदात्तत्र नेत्याह–त्वयि मतिर्मे धीः । इत्यर्थ इति । किं त्वनन्यविषयास्त्वद्भक्तास्त्वदभिन्ना एव तेषु प्रीतिं विना त्वय्यपि प्रीतिर्न सिध्येत् । त्वं प्रसीदसीत्यपि नेत्यहं जानाम्येवातस्त्वद्भक्तेभ्योऽन्यत्र ममत्वशून्या तदपि पांडवेषु यादवेषु त्वद्भक्तेष्वपि यत्स्नेहस्य छेदं प्रार्थये तत्त्वदवतारात्पूर्व एव देहसम्बन्धेन यो व्यवहारमयः स्नेहः प्रवृत्तस्तस्यैव, न तु त्वत्प्रियत्वनिबन्धनस्य ।

---

१. प्रा० पा०—रतिमुद्वहतां तद्वत् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत एव बन्धकत्वेन मया स पाशरूपकेण प्रयुक्त इति भावः। अत एव गंगा यथोदन्वत्यखिलनदनदीनामाश्रये ओघं पूरं वहति तथा मतिरपि सर्वभक्ताश्रयणीये त्वयि रतिम्। अपरं स्वामिवत्॥ ४२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

पूरः प्रवाहस्तमित्यर्थः॥ ४२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मदभिप्रायं जानास्येत्येवेत्यभिप्रायेण संबोधयतीत्याह-अथशब्दः प्रश्नद्योतकः, हे विश्वेश सर्वांतःकरणनियंतः हे विश्वात्मन्सर्वांतरात्मन् विश्वशरीरकस्त्वेषु पांडवेषु मे मयि विभक्तिव्यत्यय आर्षः, वृष्णिषु यादवेषु चेमं दृढं स्नेह एव पाशः तं छिन्धि। यद्वा वृष्णिषु पांडवेषु च त्वत्स्नेहपाशः-इत्यभिप्रायेण मे इत्युक्तम्॥ ४१॥ ❀ ❀ तदेवं व्यंजयंती प्रार्थयते त्वयीति। हे मधुपते! यादवानामेव माधव इति नामांतरं तच्च नवमे स्फुटीभविष्यति, त्वय्यनन्ये विषयादितरा अविषया मम मतिरसकृद्वृद्धा उदन्वति समुद्रे गंगाजलौघमिव उद्वहतात्। यथा गंगासमुद्रमप्राप्यैव स्वजलौघं वरोद्धुमक्षमा समुद्रं प्राप्यैव स्वजलौघं वहति एवं त्वामप्राप्य रंतुमक्षमा मे मतिस्त्वय्येव रतिमुद्वहतादित्यर्थः॥ ४२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पांडवयादवेषु भागवतत्वेन स्नेह आवश्यक इति जानंत्यपि पुत्रमित्रादिस्नेहः संसारहेतुत्वाद्धेय इति ज्ञापयितुमाह अथेति। अथानंतरमेवदनुगृहाण किं तदिति हे विश्वेश विश्वात्मन् विश्वव्यापिन् विश्वमूर्त्ते अनंतविग्रहस्वकेषु स्वीयत्वेनाभिमतेषु पांडवेषु पांडवसंबंधिषु यादवेषु च मम गाढं पुत्रमित्रादिस्नेहपाशं छिंधीत्यन्वयः। पुत्रादिस्नेह एव च्छेद्यो न तु भागवतस्नेहः, तस्य शास्त्रे कर्त्तव्यत्वेन विहितत्वादित्यभिप्रेत्योक्तमिममिति॥ ४१॥ ❀ ❀ न केवलं विषयविरक्त्याऽलं किंतु त्वय्यनपायिनीं रतिं त्वं वितरेत्याह त्वयीति। हे मधुपते आनन्दनाथ! नान्यविषया रुद्रादिविषया अनन्यविषया ओघं जलप्रवाहवेगं उदन्वति समुद्रे॥ ४२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथेति तैरवतारितम्। एवमप्युभयेषां तादृशतदेकालम्बनतादर्शनेन तेष्वधिकभगवत्प्रीत्याधारत्वं स्वस्याधिकस्नेहहेतुरिति तेषु स्नेहच्छेदव्याजेनोभयेषामपि त्वदविच्छेद एव क्रियतामिति च व्यज्यते। ततश्चोत्तरत्र सूतवाक्ये तां बाढमित्युपामन्त्र्येत्यत्र श्रीभगवदभ्युपगमोऽपि सर्व्वत्रैव सङ्गच्छते॥ ४१॥ ❀ ❀ सम्बन्धवशादन्यविषया त्वयि या मतिः सैवासकृदनवच्छेदेन रतिमुद्वहतात्। जातया रत्या प्रतिबन्धं निराकरोत्वित्यर्थः। तदेतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति गंगेवौघमिति। सा यथा महाप्रवाहद्वारा तथैवेत्यर्थः। उभयोरपि प्रतिबन्धे सत्यधिकोच्छलनकृतिसाम्यात्॥ ४२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गमने पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति। यस्त्वं सर्वेषामेव विश्वेषाम् ईशो भवसि। आत्मा चेतयिता। तद्रूपोऽपि स्वस्वानुवर्त्तिनां वृष्णिपांडूनां कल्याणाय कृपासिन्धुस्त्वमेव सावधानः सदैवासि। अहं किन्तत्कुशलचिंतया वृथैव म्रिये इति भावः॥ ४१॥ ❀ ❀ तर्हि किं ब्रह्मज्ञाने स्पृहावती भवसि? वृष्णिषु स्नेहच्छेदे मय्यपि स्नेहच्छेदात् तत्र नेत्याह-त्वयि मतिः रतिं प्रीतिम् उत्कर्षेण वहतात् अनवच्छिन्नतया दधातु। किन्त्वनन्यविषया त्वद्भक्तास्त्वदभिन्ना एव तेषु प्रीतिं विना त्वय्यपि प्रीतिर्न सिद्ध्येत्, त्वं प्रसीदसीत्यपि नेत्यहं जानाम्येव। अतस्त्वत्तस्त्वद्भक्तेभ्यश्चान्यत्र ममत्वशून्या। तदपि पांडवेषु यादवेषु त्वद्भक्तेष्वपि यत् स्नेहस्य छेदं प्रार्थये तत् त्वदवतारात् पूर्वत एव देहसम्बन्धेन यो व्यवहारमयः स्नेहः प्रवृत्तस्तस्यैव, न तु त्वत्प्रियत्वनिबन्धनस्य। अत एव बंधकत्वेन स मया पाशरूपकेण प्रयुक्त इति भावः। अत एव गंगा यथा उदन्वत्यखिलनदनदीनामाश्रये ओघं पूरं वहति तथा मतिरपि सर्वभक्ताश्रयणीये त्वयि रतिम्। यथा च गंगा प्रतिबन्धं न गणयति एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः॥ ४२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उभयकुलबंधूपलक्षितात्प्रपंचाद्वैराग्यं प्रार्थयते अथेति॥ ४१॥ ❀ ❀ भगवति भक्तिं प्रार्थयति त्वयीति। हे मधुपते उदन्वति समुद्रे ओघं पूरं गंगेव मे मतिः त्वयि अनन्यविषयाऽव्यभिचारिणी सती रतिमनुरक्तिमसकृत्प्रतिक्षणमद्धा साक्षादुद्वहतात्॥ ४२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं वहिर्मुखतमा दैन्यं प्रतिपाद्य अंतर्मुखतया भिन्नप्रक्रमेण द्वयं प्रार्थयते अथेति द्वाभ्याम्। द्वयमेव हि साध्यम् असंग आत्मव्यतिरेक्ते, भगवति रतिश्च। तत्र आत्मव्यतिरिक्तेऽसंगो विचार्यते किमात्मव्यतिरिक्तं किंचिदस्ति न वेति। अस्तित्वे भगवतः सर्वात्मत्वं भज्येत, नास्ति चेत् केन सहासंगः। ननु प्रतीतेर्नेति चेत्तत् प्रतीतं भगवानन्यो वा ? उभयथाऽपि पूर्वोक्त एव दोषः। अन्यथात्वेन प्रतीतेर्नेति चेत् यद्यपि तत्रापि पूर्ववद्विकल्पः संभवति, तथापि ज्ञानिनोऽसंगो न कर्तव्यः स्यात्। तस्मात् एवमेकं रूपं वक्तव्यं यथा शास्त्रार्थपरित्यागौ संगतौ भवतः। तदाह विश्वेशविश्वात्मन्निति। विश्वं कार्यं स्वयं सर्वकारणमत ईशः, अनेन स्वार्थं सर्वं सृजतीति मुख्यसिद्धांतो ज्ञापितो भवति। ततो भगवदर्थे कृते जगति स्वस्याहंताममतायां भगवद्विरोधेन बंधः स्यात् "क्रीडार्थमात्मन" इति वाक्यात्। अतो यथा अक्ष्णोरिंद्रेंद्राण्योर्लक्ष्मीनारायणयो रमणार्थं निद्रा सृष्टा तथैव परित्यागः सृष्ट इत्यर्थः। इदानीं सर्वात्मत्वं साधयति विश्वात्मन्निति। विश्वस्यात्मा स्वरूपं यदेव आत्मत्वेन यदेव न स्फुरति तस्यैव परित्यागः। ननु वस्तुतः आत्मत्वे किं स्फुरणेनेति चेत् न यतोऽयमात्मा। उद्देश्यविधेयभावस्योक्तत्वात् उद्देश्यस्फुरणे त्यागः। बोधतारतम्य एव सर्वसाधनानामुपयोगात्। न च विश्वात्मत्वमौपचारिकं 'भद्रसेनो ममात्मे'तिवत्तत्राह विश्वमूर्त्ते इति। विश्वं मूर्तौ यस्य विश्वस्मिन् वा मूर्त्तिर्यस्य विश्वं मूर्त्तिर्यस्य त्रेधाऽपि नोपचरितं सर्वात्मत्वमत उद्देश्यत्वेन पुत्रादेः स्फुरणात् त्वद्भक्त्या च स्नेह उत्पादितः विधेयदशायां स्नेहः क्रियते तद्विरुद्धशास्त्रैर्नाश्यते मायाकृतस्तु स्नेहो न भगवद्व्यतिरेकेण अन्यस्मादपगच्छति "मामेव ये प्रपद्यंत" इति वाक्यात् छेदने पुनर्योजनाभावः। दृढमिति। दृढग्रंथित्वादविमोकः॥ ४१॥ ❀ ❀ एवमुद्देश्ये वैराग्यमुक्त्वा विधेये भगवति साक्षादवतीर्णे स्नेहं प्रार्थयते त्वयि मेऽनन्यविषयेति। यद्यपि भ्रातृपुत्रत्वेन रक्षकत्वेन च स्नेहोऽस्त्येव तथापि स देहसंबंधेनान्यविषयकः। आत्मसंबंधी हि त्वनन्यविषयः। परमात्माऽयमात्माऽधिष्ठात्री देवतेति मतिः परमां प्रीतिमुद्वहतात्। ज्ञानेन भक्तिर्भवत्वित्यर्थः। प्रतिबंधकागणनायां रतेर्भगवदभेदे च दृष्टांतः परम्परासम्बन्धाभावे च ओघं प्रवाहमुदन्वति समुद्रे॥ ४२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

त्वयीत्यत्र। स्नेहं प्रार्थयत इति। आत्मनिवेदनहेतुत्वेन स्नेहं प्रार्थयत इत्यर्थः। ज्ञानेनेति भगवति ह्यात्माधिष्ठातृत्वज्ञानेन। प्रतिबन्धकागणनायामिति। तत्तिरस्कृत्या प्रतिबध्यते॥ ४१॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णेत्यत्र। सम्बोधयदिति। क्रियाविशेषणमिदम्। स्वरूपमिति। 'नमस्य' इत्यादिश्लोकत्रये गीतोक्तस्य पुरुषोत्तमस्वरूपस्य सिद्धत्वात्तस्य श्रौतत्वं बोधयितुं मूलनाम्ना स्वरूपमेवं बोध्यते इत्यर्थः। गाम्भीर्यादय इति। तेन वैष्णवतन्त्रोक्तरूपतापि सूचितेति भावः। हविस्त्याग इति। यागात्मा धर्म इति शेषः। अन्येषामिति। फलानामित्यर्थः। यद्योगेनेत्यादि। योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः, तेन करणे मनसो रुद्धत्वान्न प्रसाद इत्यतोतिदैन्यम्, तथा च तदीश्वरत्वेन तन्नियामकत्वाद्वृत्त्यनिरोधे चित्तप्रसादाद्दैन्यनिवृत्तिरिति भावः॥ ४२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं वहिर्मुखतया दैन्यं निरूप्य भगवतो गमने पाण्डवानां अकुशलं अगमने च यादवानां अकुशलमिति विचार्य उभयथापि व्याकुलता भवति तत्र तेषु स्नेह एव हेतुः, स च परमपुरुषार्थभगवत्प्रीतिप्रवाहस्य प्रतिवन्धक इत्यन्तर्मुखतया भिन्नप्रक्रमेण तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते-अथेति भिन्नप्रक्रमे। त्वद्रचितस्य स्नेहपाशस्य विच्छेदस्तव नाशक्य इति सूचयन्ती जीवजडान्तर्यामिरूपेण भगवन्तं त्रेधा सम्बोधयति-हे विश्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः ईश नियन्तः, हे विश्वात्मन् जीव, विश्वमूर्त्ते विश्वं मूर्त्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं, विश्वस्वरूपेत्यर्थः। स्वकेषु पाण्डुषु वृष्णिषु च दृढं त्वद्व्यतिरिक्तेन छेत्तुमशक्यमिमं मे मम स्नेहरूपं पाशं त्वं छिन्धीत्यन्वयः॥ ४१॥ ❀ ❀ एवं प्रतिवन्धकनिवृत्तावपि परमपुरुषार्थरूपा प्रेमलक्षणा भक्तिस्तु "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेर्भगवत्कृपां विना दुर्लभेति तां प्रार्थयते-त्वयीति। हे मधुपते इति सम्बोधनेन मधूपलक्षितसर्वयादवपतित्वात् तत्पालनार्थं द्वारकागमनस्याप्यावश्यकत्वं चेत्तदा मत्प्रार्थितं दत्त्वा यथेच्छसि तथा कुर्विति सूचयति। मे मम मतिस्त्वयि असकृत् निरन्तरं रतिं प्रीतिमुद्वहतादुत्कर्षेण प्रतिक्षणं वर्द्धमानां करोत्वित्यन्वयः। ननु प्रयोजनमुद्दिश्यैवं प्रीत्याऽपि कामितमात्रमेव सिद्ध्येन्न परमपुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह-अद्धेति, साक्षादित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति-अनन्यविषयेति, विषयान्तरसङ्कल्परहितेत्यर्थः। विघ्नमगणयित्वा प्रवहणे दृष्टान्तमाह-गङ्गेति, उदन्वति समुद्रे यथा गङ्गा ओघं जलपूरं प्रवहति तथेत्यर्थः॥ ४२॥

हिन्दी अनुवाद

आप विश्वके स्वामी हैं, विश्वके आत्मा हैं और विश्वरूप हैं। यदुवंशियों और पाण्डवोंमें मेरी बड़ी ममता हो गयी है। आप कृपा करके स्वजनोंके साथ जोड़े हुए इस स्नेहकी दृढ़ फाँसीको काट दीजिये॥ ४१॥ ❀ ❀ श्रीकृष्ण! जैसे गङ्गाकी अखण्ड धारा समुद्रमें गिरती रहती है, वैसे ही मेरी बुद्धि किसी दूसरी ओर न जाकर आपसे ही निरन्तर प्रेम करती रहे॥ ४२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥

सूत उवाच

पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदयः । मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४४ ॥
तां बाढमित्युपामन्त्र्य प्रविश्य गजसाह्वयम् । स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन् प्रेम्णा राज्ञा निवारितः ॥ ४५ ॥
व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा । प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति । हे श्रीकृष्ण ते नमः । उपकारानतुस्मरन्ती बहुधा सम्बोधयति । कृष्णसखाऽर्जुनस्य सखे । वृष्णीनामृषभ श्रेष्ठ । अवन्यै भूम्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन । एवमप्यनपवर्गवीर्याक्षीणप्रभाव । गोविन्द प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य । गोद्विजसुराणामार्तिहरोऽवतारो यस्येति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः परिणूतः स्तुतोऽखिल उदयो महिमा यस्य सः । णुस्तुताविलस्मात् । परिणुतेति वक्तव्ये दीर्घश्छन्दोऽनुरोधेन । मंदमीषत् । तस्य हास एव माया । वक्ष्यति हि 'हासो जनोन्मादकरी च माया' इति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ त्वयि मेऽनन्यविषया मतिरिति यत्प्रार्थितं तद्बाढमित्यंगीकृत्य रथस्थानाद्गजसाह्वयमागत्य पश्चात्तां चान्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रियः उपामंत्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णात्रैव कंचित्कालं निवसेति संप्रार्थ्य निवारितः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अथ भीष्मनिर्याणोत्सवं वक्तुमुपोद्घातकथां प्रस्तौति । व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचा व्याप्तः सन्नाबुद्ध्यत विवेकं न प्राप । कुतः ? ईश्वरेहाया अज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवाय राज्ञा सह कुरुक्षेत्रं गन्तव्यं तत्र तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीय इतीश्वराभिप्रायः कार्यद्वयविधायकस्तमजानद्भिरित्यर्थः । श्रीकृष्णेनापि प्रबोधितो नाबुध्यत । अत्र हेतुः । अद्भुतकर्मणेति । यथा कुरुपांडवसंधानार्थं गतेऽपि यथोचितमेव वदन्नपि विग्रहमेव दृढीकृतवानेवमत्रापि प्रबोधयन्नबोधमेव दृढीचकारेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे श्रियाऽतसीकुसुमकान्त्या कृष्ण नीलवर्णेति वा । "अतसीकुसुमोपमेयकान्तिः" इत्याद्युक्तेः । यद्वा श्रिया स्वरूपसंपत्त्या कर्षत्याकर्षति गोपीजनप्रेमभक्तान्स्वसमीपमिति श्रीकृष्णः । श्रीप्रदः कृष्णः श्रीकृष्णः । देवब्राह्मणवत्समासः । यद्वा वृष्णिवद्वर्षन्मेघवदृषभ श्रेष्ठ सर्वोपकारकेत्यर्थः । "वृष्णिः कुलविशेषे च वर्षन्मेघेऽपि कथ्यते" इति तीर्थः । "वृष्णिः पांडवचन्द्रयोः । त्रिषु ना यादवे मेपे" इति मेदिन्युक्तेः । वृष्णयः पांडवा ऋषभाः प्रिया यस्य स तथा । "प्रिये श्रेष्ठे वृषर्षभः" इत्यभिधानात् । भूमिद्रोहोत्र तदुपरि पापाचरणमेव तद्वन्तो राजानः कंसाद्यास्तेषां वंशस्य दहनो नाशकः । एवमपि दुष्टराजवंशदाहकत्वेपि अक्षीणप्रभावोऽप्राप्तश्रमः । प्राप्तं कामधेनुहेतुकं गवामिंद्रत्वरूपमैश्वर्यं येन । वस्तुतस्तु गोभिर्वेदांतवाक्यैर्विंद्यते उपलभ्यत इति गोविंदः । तथा च तदनभिज्ञाहं न त्वां ज्ञातुं समर्थास्मीति भावः । त्वं भक्तजनक्लेशकर्षकोपि सामान्यतः मत्पुत्रस्यार्जुनस्य तु विशेषत इत्याह–कृष्णसखेति । न केवलमर्जुन एव तव प्रियोपि तु यदवोऽपीत्याह–वृष्ण्यृषभेति । तत्प्रियत्वं हि तद्विरोधिनृपनाशेनैवाकृतेत्याह–अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहनेति । तैरेकीभूयापि त्वं जेतुं न शक्य इत्याह–अनपवर्गवीर्येति । भक्तानुग्रहार्थमकर्तव्यमपि त्वं करोष्येवेत्याह–गोविंदेति । गोचारणरूपमतिनिकृष्टमपि कर्म त्वयांगीकृतं श्रीनन्दयशोदानुग्रहायेति भावः । वस्तुतस्तवावतारो गोब्राह्मणामरदुःखनिवृत्त्यर्थमेव नापि तु सर्वजनदुःखहरणार्थमेव । गवादित्रिभी रक्षितैः सर्वे रक्षिताः स्युस्तथाहि–गवां ब्राह्मणानाञ्च हविर्मंत्राधारत्वेन तद्रक्षया यज्ञसिद्धेर्देवा अपि रक्षितास्स्युस्ते च सम्यग्वृष्ट्यादिना विश्वमखिलमेव रक्षन्तीति "देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥" इति श्रीगीतोक्तेः । एतेऽधुना दुःखिन इति ज्ञाने तवान्यापेक्षैव नेत्याह–योगेश्वरेति । ननु योगेश्वराणामन्यक्लेशापहरणावकाश एव नास्ति "मौनं चरन्ति मुनयो न परार्थनिष्ठाः" इति प्रह्लादोक्तेस्तत्राह–अखिलगुरो इति । सर्वहितकर्तुस्तव न ह्यन्ययोगेश्वरसाम्यमिति । नन्वखिलहितोपदेष्टुरपि सामर्थ्याभावे न किञ्चित्तेन कर्तुं शक्यत इति चेत्तत्राह–हे भगवन्निति । परमैश्वर्ययुक्तस्य सर्वेश्वरस्य तव न किमप्यशक्यमिति भावः । अहं तु सर्वथा तव तत्त्वमजानाना केवलं नमस्करोम्येवेत्याह–नमस्त इति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ "णू स्तवने" इति तौदादिकस्य नुवतेर्दीर्घांतत्वात्तस्यैवायं प्रयोग इति ध्येयम् । स्वामिचरणानामार्षत्वव्याख्यानं प्रयास एव । हासो जनोन्मादकरीत्यस्य विराड्तत्वमेवातो मायया कृपया मोहयन् । इवशब्दो वाक्यालंकारे । "माया दम्भे कृपायां च" इत्यभिधानात् । विश्वनाथस्तु माययेव

१. प्रा० पा०—शुचार्दितः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मोहयन्न तु मायया किं तु प्रेम्णैवेत्यर्थमाह ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ अत्र राज्ञः प्रेम्णेति विवशकरत्वं व्यंजितम् ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ उपोद्घातकथां प्रस्तावावेशकारिणीं कथाम्। वर्णनीयमर्थं मनसि निधाय तदर्थमर्थांतरकल्पनमुपोद्घातः। तत्र कुरुक्षेत्रे तन्मुखेन भीष्मास्येन। इत्यर्थ इति। "न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद विधित्सितम्। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यंते कवयोऽपि हि॥" इत्युक्तेः। तत्राबोधे। इत्यर्थ इति। तस्य विचित्रानन्तशक्तित्वात्तत्कथनाभिप्रायो दुर्ज्ञेय इति भावः। अत्र विश्वनाथः—यद्यहमिदानीमिहैव स्थितोऽभूवं तर्ह्यासन्नमृत्युकालं मद्दर्शनं विना मर्त्तुमनिच्छन्तं भीष्मं स्वभक्तमात्मानं सपरिकरमेव संदर्श्य सुखयामि। लोके तदुत्कर्षं ख्यापयितुं तन्मुखेनैव राजानं च प्रबोधयामीति भगवदभिप्रायं व्यंजयन्नाह। ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्येहाया उक्तलक्षणाभिप्रायस्याज्ञैर्विज्ञैर्वा। अद्भुतकर्मणेति। इदमस्याद्भुतं कर्म यत्स्वयमेवास्य हृदि प्रविश्याविवेकमुत्थापितवान्। बहिश्च स्वकर्तृकेण व्यासादिकर्तृकेणापि प्रबोधेनाबोधमेव दृढीचकार। तेन च भीष्ममुखोदितेन तत्त्वेन तं प्रबोध्य व्यासादिभ्योऽपि मत्तोपि मदेकांतभक्तो भीष्म एवातिशयेन धर्मज्ञानतत्त्वज्ञ इति लोके विख्यापयामास। किञ्च युधिष्ठिरस्य तु ततोपि प्रेमाधिक्यादाधिक्यं यत्तदनुरोधेनैव द्वारकामगच्छंस्तत्र स्थितः। तत एव तन्निकटं गत्वा तथा चक्रे इति विवेचनीयम् ॥ ४६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वंशस्येति। यथा वायुररण्ये वंशेषु परस्परसङ्घर्षेण वह्निमुत्पाद्य तेन तान् नाशयति एवं राजन्यवंशेषु परस्परकलहवशाद् वैरमुत्पाद्य तेन तन्नाशकस्त्वमिति वंशदहनपदेन सूचितम् ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ हास इति द्वितीयस्कंधस्य प्रथमाध्यायीयैकत्रिंशश्लोकः ॥ ४४-४५ ॥ ❁ ❁ उपोद्घातेति वक्ष्यमाणमर्थं मनसि निधाय तदर्थम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्घातः। "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा" इति तल्लक्षणात् ॥ ४६-४७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्वाभिप्रेतज्ञत्वमनुमतौ "अंजलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी"त्युक्तविधांजलिरेवोपायो न ततोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायेण केवलमितरासाधारणगुणविशिष्टं संबोध्यं नमस्करोति श्रीकृष्णेति। हे श्रीकृष्ण सर्वलोकसुखकर, कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखा कृष्णसखः तत्संबोधनम्, वृष्णीनामृषभ श्रेष्ठ, अवनिद्रुहामवन्युपलक्षितलोकोपद्रवकारिणां राजन्यानां वंशस्य दहनो यथा वेणूनां दहनोऽग्निर्नाशकः तद्वद्राजन्यकुलनाशक! अनपवर्गमनंतं वीर्यं यस्य हे गोविंद गवां द्विजानां सुराणां चार्त्तिहरोऽवतारो यस्य योगेश्वर सूक्ष्मदर्शिन्नखिलगुरो हितोपदेष्टः! ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ इत्थं कलानि मधुराणि पदानि वचांसि तैः पृथया कुंत्या कर्त्र्या परिणूतः परिगीतोऽखिल उदयो महिमा यस्य स वैकुण्ठः श्रीकृष्णः मायया हासात्मिकयाऽऽश्चर्यैशक्त्या लोकं मोहयन्निव मंदमीषज्जहास हसितवान्। मंदमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ तावत्स्वपुरं यातुमुद्युक्तो भगवांस्तां पृथामन्याः स्त्रीश्च बाढमोमित्युपामंत्र्यांगीकारपूर्वकमनुज्ञाप्य प्रेम्णा राज्ञा युधिष्ठिरेण च निवारितः गजाह्वयं हास्तिनपुरमेव पुनः प्राविशत्। प्रविश्येति पाठे प्रविश्य तत्रैव कंचित्कालमुवासेति शेषः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ तदा ईश्वरेहाज्ञैरीश्वरचेष्टाभिज्ञैर्व्यासाद्यैरद्भुतं कर्म चेष्टितं यस्य तेन श्रीकृष्णेन भगवता च इतिहासैः प्रतिबोधितोऽपि धर्मसुतः अत एव शुचार्पितः नाबुध्यत कालस्य गतिरीदृशीति न विजज्ञे ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

स्तुतिमुपसंहरति श्रीकृष्णेति। श्रिया अतसिकाकुसुमसदृशया कृष्ण नीलवर्ण कृष्णसख अर्जुनसख वृष्णिवृषभ वृष्णिकुलश्रेष्ठ वृष्णिवत् मेघवद्भक्ताभिमतवर्षण "वृष्णिः कुलविशेषे तु वर्षन्मेघेऽपि कथ्यत"इत्यभिधानम्। अवनिद्रुहां भूकंटकानां राज्ञां वंशमन्वयं दहतीत्यवनिध्रुग् राजन्यवंशदहन अवनिध्रुग्राजन्याख्यवेणुदाहक इति वा तस्य संबुद्धिरवनिध्रुग्राजन्यवंशदहन अमरवर्यवीर्य देवस्तुल्यपराक्रम गोविन्द वेदवाणीलब्धविभव गवां द्विजानां सुराणामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य स तथोक्तः, संबुद्धिः गोद्विजसुरार्त्तिहरावतार योगैश्वर्ययुक्ताखिलगुरो यथायोग्यं ज्ञानोपदेशकर्तः ते तुभ्यं नम इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ विकुंठा नाम काचिदृषिपत्नी तत्पुत्रत्वेन जातः वैकुण्ठपुरनाथोऽपि वैकुंठ इति वा। पृथया कुंत्या कलपदैः स्त्रीत्वादव्यक्तवर्णमधुरपदैः योगमायया स्वरूपशक्त्या ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ यत्त्वदभीष्टं तथास्त्विति बाढमिति तामुक्त्वा द्रौपदीपूर्वाः स्त्रियश्च द्वारकां गमिष्यामीत्युपामंत्र्य गंगातीराद्गजसाह्वयं प्रविश्य स्वपुरं द्वारकां यास्यन् गमिष्यन् प्रेम्णा संप्रति न गंतव्यमिति राज्ञा निवारितः पांडववात्सल्यात्तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ माध्वसंप्रदायपाठे इतो नवमाध्यायारंभः। अतस्तत्र एषोपोद्घातपंक्तिः—स्वानंदानुभवलक्षणो मोक्षः सकलपुरुषार्थोत्तमः, स च भगवदपरोक्षज्ञानलब्धिविष्णुप्रसादलभ्य इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये। तद् ज्ञापयितुमुपोद्घातं रचयति व्यासाद्यैरित्यादिना—स्वराज्येऽभिषिक्तोऽपि ज्ञातितदनुबंधिवधात्पापबुद्ध्या राज्यानिच्छुर्युधिष्ठिरो राजा नाबुध्यत अयं धर्म इति ज्ञानं नावैदित्यन्वयः। कथंभूतः ईश्वरस्य ईहां सृष्ट्यादिलक्षणां चेष्टां जानातीतीश्वरेण तत्कथाविशेषैः प्रकर्षेण बोधितोऽपि ज्ञात्यादिमरणनिमित्तशुचा विद्धः ॥ ४६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गोविन्देति नित्यप्राप्तपरमगोलोकाधिपत्येत्यर्थः । यद्वा अथ विश्वेशेत्यादिपद्यत्रयस्यैवं योजना–तत्प्रियवर्गे स्वसम्बन्धहेतुकां प्रीतिं निषिध्य श्रीभगवत्येव तामभ्यर्थ्य पुनस्तत्प्रियवर्गे तदाधारत्वेनैव प्रीतिमङ्गीकरोति अथेति त्रिभिः । तत्र निषेधः प्रथमेन । अभ्यर्थना द्वितीयेन । अङ्गीकारस्तृतीयेन । अत्र श्रीकृष्णसखेत्यादिसम्बोधनैस्तत्प्रीत्याधारत्वेनार्ज्जुनादिष्वपि प्रीतिरङ्गीकृता ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ परिणूतेति तौदादिकणू शिस्तवन इत्यस्य रूपत्वेन दीर्घत्वम् । माययेव मोहयन्निति मोहनमात्रांशे दृष्टान्तः "हासो जनोन्मादकरी च माये"ति तु विराड्गतमेव । यदि वाक्यालंकार इवशब्दस्तदा मायाशब्दोऽपि कृपावाचक एवेति । "माया दम्भे कृपायाञ्च"इति कोषकाराः ॥ ४४–४५ ॥ ❀ ❀ व्यासाद्यैरिति । नावुद्ध्यत प्रत्युत शुचा व्याप्त एवासीदित्यर्थः । ईश्वरस्य तादृगिच्छयैव तेषां युक्तिः प्रतिहतशक्तिका कृतेति स्वाम्यभिप्रायः । वस्तुतस्त्वेवं व्याख्येयम्–यद्यपि व्यासाद्याः राजाऽयं स्वोपदेशं न मंस्यत इति जानंत्येव तथाप्यद्भुतकर्म्मभङ्ग्या ईश्वरेहाया विज्ञैरपि सद्भिः सम्बोधित इति ॥ ४६–४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्तवान्ते सर्वसुखदत्वेन स्मरन्ती प्रणमति । कृष्णस्य अर्ज्जुनस्य सखा । अवन्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशा एव वंशास्तेषां दहन अनपवर्गवीर्य हे अक्षीणपराक्रम । हे गोविन्द प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य्य ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ परिणूतेति तौदादिकणूशि स्तवन इत्ययं दीर्घान्त एव, माययेव मोहयन् न तु मायया, किन्तु प्रेम्णैवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ त्वयि मे अनन्यविषया मतिरिति यत् प्रार्थितं तत् वाढमित्यङ्गीकृत्य रथस्थानात् गजसाह्वयं प्रत्यागत्य पश्चात् ताश्च अन्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रियः उपामन्त्र्य अनुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा अत्रैव कञ्चित् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः । तेन च राज्ञो प्रेम्णः सर्वतोऽपि वशीकरणत्वातिशयो व्यञ्जितः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यर्ह्यहमिदानीमिहैव स्थितोऽभूवं तर्ह्यासन्नमृत्युकालं मद्दर्शनं विना मर्त्तुमनिच्छन्तं भीष्मं स्वभक्तमात्मानं सपरिकरमेव सन्दर्श्य सुखयामि, लोके तदुत्कर्षं ख्यापयितुं तन्मुखेनैव राजानं च प्रबोधयामीति भगवदभिप्रायं व्यञ्जयन्नाह ईश्वरस्य कृष्णस्य ईहाया उक्तलक्षणस्य अभिप्रायस्य अज्ञैर्विज्ञैर्वा । अद्भुतकर्मणेति इदमस्याद्भुतं कर्म्म-यत् स्वयमेवास्य हृदि प्रविश्य अविवेकम् उत्थापितवान् । बहिश्च स्वकर्तृकेण व्यासादिकर्तृकेणापि प्रबोधनाबोधमेव दृढीचकार । तेन च भीष्ममुखोदितेन तत्त्वेन तं प्रबोध्य व्यासादिभ्योऽपि मत्तोऽपि मदेकान्तभक्तो भीष्मोऽतिशयेन धर्म्मज्ञानतत्त्वज्ञ इति लोके विख्यापयामास । किंच युधिष्ठिरस्य तु ततोऽपि प्रेमाधिक्यादाधिक्यं यत् तदनुरोधेनैव द्वारकामगच्छंस्तत्र स्थितः, तत एव तन्निकटं गत्वा तथा चक्रे इति विवेचनीयम् ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संसारे विरक्तिं ब्रह्मण्यनुरक्तिमभ्यर्थ्य तद्दार्ढ्यार्थं पुनः प्रणमति श्रीकृष्णेति । हे श्रीकृष्ण हे श्रीयुक्तसदानन्दस्वरूप ते नमः अनपवर्गमपगमनानर्हं स्वाभाविकं वीर्यं यस्य स तथा तत्सम्बोधने अनपवर्गवीर्य ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ कलपदैर्मधुरपदैर्वाक्यैः पृथया परिणूतः परिगीतोऽखिलोदयो निखिलमहिमा यस्य सः । दीर्घोकारश्छांदसः । मन्दं यथा स्यात्तथा मायया कृपया जहास हसितवान् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स्नेहपाशं छिंधीति त्वयि मे मतिमुद्वहतादिति च यत्प्रार्थितं तद्वाढमित्यङ्गीकृत्य रथस्थानाद्गजसाह्वयं प्रविश्य तां पृथामन्याः सुभद्राद्याः स्त्रियश्चोपामन्त्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण निवारितः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ शुचार्पितः सुहृद्वधशोकव्याप्तः । कृष्णेन प्रबोधितोऽपि नाबुध्यतेत्यत्र हेतुं सूचयन्विशिनष्टि । अद्भुतकर्मणेति । स्वभक्तकार्यसिद्धये स्वयं कालयवनमविजित्य स्वभक्ततेजसैव तं घातयितुं तत्र तमनयत् । एवं धर्मसुतप्रबोधनार्थं प्रवृत्तेनापि श्रीकृष्णेन स्वभक्तस्य भीष्मस्य समीपे सर्वैर्युधिष्ठिरादिभिः सहैव गन्तुकामेन स्वेच्छयैव न प्रबोधितः सः–एवंविधानि अद्भुतानि कर्माणि यस्य स तथा तेनेत्यर्थः ॥ ४६–४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं नवधा भगवंतं स्तुत्वा शास्त्रार्थत्वेन नवविधभक्त्यनंतरे स्नेहे जाते माहात्म्ये च ज्ञाते पुनः पुनर्भगवद्विर्भावे किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां माहात्म्यस्मरणपूर्वकं नमनं कर्त्तव्यमिति सिद्धांतः । तदत्र सर्वं स्तुत्वा उपसंहारे माहात्म्यस्मरणाय बहुधा संबोधयन्ती नमस्यति श्रीकृष्णेति । नव विशेषणानि भगवन्निति विशेष्यं तत्र श्रीकृष्णेति स्वरूपं "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । साकारत्वात्तु सौंदर्य्यं श्रीशब्देनाभिधीयते" कृष्णसखेति गुणाः कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखा, समानशीलत्वे व्यसनकथनात् गांभीर्यादयो गुणाः सूचिताः । लीलामाह वृष्ण्यृषभेति कपटमानुषलीला सूचिता । दुष्टदुर्ज्ञेयत्वमाह अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहनेति । न हि भगवज्ज्ञाने इयमवस्था भवेत् । असाधारणं धर्म्ममाह अनपवर्गवीर्येति । न विद्यते अपवर्गो यस्य तादृशं वीर्यं यस्य, इदं हि पुरुषोत्तमस्यासाधारणं चिह्नम् । जन्मकारणनिर्द्धारमाह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गोविंदेति सद्रक्षाऽवतारप्रयोजनम् । फलमाह गोद्विजसुरार्त्तिहरावतारेति । गावो द्विजाः सुराश्च तेषामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य । अनेन धर्मग्लानिनिवृत्तिरुक्ता भवति । देवतोद्देशेन मंत्रकरणको हविस्त्याग इति त्रयाणां निरूपणं धर्म्ममूलकत्वादन्येषां न पृथक् निरूपणम् । दैन्यनिवृत्त्यर्थमाह योगेश्वरेति । एतददितैन्यं यद्योगेन सर्वं क्रियते न स्वत इति निजप्रार्थनामाह अखिलगुरो ! इति । प्रमाणसिद्धं मह्यं देयमिति पूर्वोक्तधर्म्मवान्न सगुणः किं तु भगवानिति भगवन्निति । "नमो नम एतावत्सदुपशिक्षितमिति" नमस्कारः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ एवं स्तुते भगवत्कर्त्तव्यमाह । विषयभोगार्थमेव ह्येतावत्कृतं न तु वैराग्यभक्त्यर्थमन्यथाऽरण्यादेव तथा कुर्यात् । तस्माद्यः कश्चित् यत्किंचित् प्रार्थयतां नाम, भगवांस्तु प्रक्रान्तं स्वविचारितमेव प्रयच्छति । अतोऽद्भुतकर्म्मनिरूपणे मोहं दत्तवानित्युच्यते । कलपदैर्गद्गदकंठेनोच्चारितैः अव्यक्तमधुरैः पदैः परिणूताः परितः स्फुरिताः सर्वे उदया यस्य गुणानामन्योऽन्यमिश्रणान्नवधा तदभाव एकधेति "एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि"ति श्रुतिरप्येवमभिप्राया तथा लीलाश्च । णू स्तुताविति धातुरुकारान्तः कविकल्पद्रुमे निरूपितः, अतो न दीर्घश्छादसः । मन्दं जहास मोहनस्याप्यज्ञानार्थं वैकुण्ठ इति साम्प्रतं रक्षायां स्थितः जयविजयपातनाद्वा मोहयन्निवेति । अद्भुतकर्मत्वादिति "स्वरूपेण कृतार्थत्वं मायया च विमोहनम्" ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ अन्तःकृतिमुक्त्वा बहिःकृतिमाह तां बाढमिति । तां कुन्तीं प्रार्थितां वा बाढमित्यङ्गीकारे वचनम् । यत्त्वया कर्त्तव्यं वक्तव्यं वा तन्ममापि सम्मतं न तु मया अपूर्वं किञ्चित्कर्त्तव्यमिति ज्ञापितम् । इत्येवंप्रकारेणोपामन्त्र्य पूर्वगमने शकुनाभावमिव लक्षयित्वा पुनर्हस्तिनापुरं प्रविश्य तत्रत्याः स्त्रियः आमन्त्र्य चकारादन्यान् द्वारकां यास्यन् भगवदिच्छया प्राकृतप्रेमोद्गमात् विस्मृत्य माहात्म्यं सम्बन्धस्नेहाद्युधिष्ठिरेण गमनान्निवारितः ॥ ४५ ॥ ❁ ❁ इयं ह्यद्भुतलीला भगवतो मुक्तस्य बन्धो बद्धस्य मोक्ष इति । अतो युधिष्ठिरस्य मोहं प्रपञ्चयति सप्तभिः व्यसनानां तथात्वात् "स्वस्मिन्यदैव करणमुत्तमस्याधमस्य वा । तदैव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येष निश्चयः ॥" व्यासाद्यैरिति । ननु मोहोऽधिकारिणः प्रमाणान्निवर्त्तते तत्र युधिष्ठिरोऽधिकारी अन्यथा अग्रे विज्ञानानुदयः स्यात् । प्रमाणं वेदाः तत्कर्त्तारो व्यासनारदादयः । तैर्बोध्यमानस्यापि ज्ञानं नोदेति भीष्ममुखादेवायं बोधनीय इति भगवदिच्छातः योगजधर्मेण ज्ञानशक्त्या वा न भगवदिच्छा ज्ञायते इच्छा जिज्ञासायां तु चित्तस्य भगवत्परत्वे विषयविस्मरणात् निमित्ताभावे जिज्ञासा नश्येत्, अतः सर्वज्ञा अपि सत्त्वव्यवधानभगवदवताराश्च भगवदिच्छां न जानन्तीत्याह ईश्वरेहाज्ञैरिति । भगवताऽपि बोधितो नाबुध्यत तत्र हेतुः अद्भुतकर्मणेति यथा सन्ध्यर्थं गतः सर्वसमर्थो विग्रहं कृत्वा आगतः । एवं बोधनार्थं वाक्यानि वदन् अबोधं संपादितवानित्यर्थः । इतिहासैः पुरावृत्तकथनैः नच तेषां वाक्यानामबोधकत्वं तत्राह प्रबोधितोऽपीति प्रबोधो दूरे प्रत्युत शोकेनार्पितः समर्पितो भक्षित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

पृथयेति श्लोकं व्याचक्षते एवं स्तुतेत्यादि । आहेति पृथयेतिश्लोकम् आह । नन्वत्र मोहनं किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमाहुः विषयेत्यादि । भगवद्गुणेष्वियत्ताभावादखिलोदयस्तुतेरशक्यत्वेनाखिलपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य खिलं न्यूनमखिला अन्यूना इति यौगिकार्थं पुरस्कृत्य भगवद्गुणेषु स्वतो न्यूनत्वाभावात् स्फुरणाभावस्फुरणप्रयुक्तौ खिलत्वतदभावावित्याशयेनाहुः परितः स्फुरिताः सर्वे इति । यावन्तः स्फुरितास्ते सर्वे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि कुन्तीबुद्ध्या तेषां कथमखिलत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः गुणानामित्यादि । तथा चैवं कुन्तीबुद्ध्या अखिलत्वमित्यर्थः । एवमखिलत्वसाधने उपपत्तिमाहुः एकधेत्यादि । एकस्य नानात्वमेव श्रुतावभिप्रेतम्, नित्रन्त्रे तथोपपादनादित्यत उपपत्त्यन्तरमाहुः तथा लीलाश्चेति । श्रीधरमतं दूषयन्ति नु स्तुताविसादि । जयविजयपातनाद्वेति यथा तत्र स्वविचारितमेव कृतवान्, तथात्रापीति बोधनायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ तामित्यत्र । प्रार्थितामिति गतिमित्यर्थः । एवं स्तोत्रप्रार्थनाङ्गीकारमुखेन गुणपोषणमुक्तम् । अतः परं युधिष्ठिरानुतापग्रन्थः किमर्थ इत्याकाङ्क्षायामाहुः इयं हीत्यादि । तथा च दोषसमाधाने गुणपोषणे च भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं व्युत्पादयितुमेष ग्रन्थ उपोद्घातरूप इत्यर्थः । अत इति । मुक्तत्वात् । तथात्वादिति 'द्यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापर्द्धिचौर्यं परदारसेवे'त्येवं सप्तत्वात् । तथा च द्यूतादिव्यसनान्मुक्तस्यापि शोकात्मा बन्ध इत्यद्भुतमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि द्यूतव्यसनविमोकस्य बहुकालमारभ्य जातत्वादिदानीमेव किमिति बन्ध इत्यत आहुः स्वस्मिन्नित्यादि । 'कृष्णे त्वि'त्यनेनापि 'यदैवे'त्यादिकमनुषज्यते । तथा च 'यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासये'त्यादिवाक्यात्स्वार्थं यदा वाजिमेधाः कृताः, तदा मोहोभवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमभ्यर्थ्य भगवतः स्वरूपं तत्प्रभावं तत्कृतानुपकारांश्चानुस्मरन्ती बहुधा सम्बोधयन्ती पुनः प्रणमति—श्रीकृष्णेति । हे श्रीकृष्ण सदानन्दस्वरूप, हे कृष्णसख अर्जुनसख, हे वृष्णीनामृषभ श्रेष्ठ पालक, हे अवन्यै भूम्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन, हे अनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव, हे गोविन्द प्राप्तकामधेनो, गोद्विजसुराणामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य तत्सम्बोधनम्, हे योगेश्वर योगफलप्रद, हे अखिलगुरो ब्रह्मरुद्रादिसेवितचरणकमल, हे भगवन् ज्ञानवैराग्यादिषड्गुणपूर्ण ते तुभ्यं नमः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ एवं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संस्तुतः सम्प्रार्थितश्च भगवान् यत्कृतवांस्तदाह-पृथयेति द्वयेन। कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः पृथया इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण परिणूतः संस्तुतोऽखिल उदयो महिमा यस्य स वैकुण्ठो भगवांस्तां मायया मोहयन्निव मन्दं जहासेत्यन्वयः। 'हासो जनोन्मादकरी च माया' इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य हास एव मायेति मन्दहासकरणान्मायया मोहयन्निवेत्युक्तम्। न तु वस्तुतो मोहनमेव तस्या भक्तत्वेन मोहनस्यानुचितत्वात्तत्प्रार्थितभक्तिवरदानाङ्गीकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभिप्रायेणेवशब्दप्रयोगः॥ ४४॥ ❀ ❀ तां कञ्चित्कालमत्र निवासं कुरुपाण्डवादिषु मम स्नेहपाशं छिन्धि त्वयि च प्रीतिप्रवाहं सम्पादयेति कुन्तीप्रार्थनां बाढमित्यङ्गीकृत्य ततः स्थानाद्गजाह्वयं हस्तिनापुरं प्रविश्य आगत्य तत्पश्चात् पुनस्तामन्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रियं उपामन्त्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा अत्रैव कञ्चित्कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य गमनान्निवारित इत्यन्वयः। एतेन राज्ञः प्रेम्णः सर्वप्रेमत आधिक्यं सूचितम्॥ ४५॥ ❀ ❀ अथ भीष्मनिर्याणोत्सवं वक्तुं तन्मनसि निधाय तत्प्रसङ्गार्थं अर्थान्तरवर्णनरूपोपोद्घातकथां प्रस्तौति-व्यासाद्यैरित्यादिना। व्यासाद्यैर्मुनिभिः कृष्णेन चेतिहासैः पूर्ववृत्तकथनैः प्रबोधितोऽपि राजा युधिष्ठिरो नाबुद्ध्यत विवेकं नैव प्रापेत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह-शुचार्पित इति, शोकेन व्याप्त इत्यर्थः। ननु व्यासादीनां परमाप्तत्वात् प्रबोधनेऽपि समर्थत्वाच्च तैः प्रबोधितः कथं नाबुद्ध्यतेत्यत आह-ईश्वरेहाज्ञैरिति। ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्येहा स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवाय राज्ञा सह कुरुक्षेत्रं गन्तव्यं तत्र च तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीयस्तेन च भीष्मस्य तत्त्वज्ञत्वं लोके विख्यापनीयमित्यभिप्रायस्तमजानद्भिरित्यर्थः। तथा च व्यासादीनां प्रबोधनसामर्थ्ये सत्यपीश्वरेच्छायाः प्रबलत्वान्न प्रबोधो जात इति भावः। तर्हि कृष्णेनापि कथं तत्प्रबोधः कृतस्तस्य तदनभिप्रेतत्वात् तत्प्रबोधने कृतेऽपि कथं न प्रबोधो जातस्तस्य सर्वान्तर्यामित्वादित्यपेक्षायामाह-अद्भुतकर्मणेति। तथा कुरुपाण्डवसन्धानार्थं गतोऽपि यथोचितमेव वदन्नपि भूभारहरणपाण्डवविजयस्थापनार्थं विग्रहमेव दृढीकृतवांस्तथात्राप्युपरितः प्रबोधयन्नप्यन्तरबोधमेव दृढीकृतवानंतर्यामित्वादित्यर्थः॥ ४६॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीकृष्ण! अर्जुनके प्यारे सखा यदुवंशशिरोमणे! आप पृथ्वीके भाररूप राजवेषधारी दैत्योंको जलानेके लिए अग्नि-स्वरूप हैं। आपकी शक्ति अनन्त है। गोविन्द! आपका यह अवतार गौ, ब्राह्मण और देवताओंका दुःख मिटाने लिए ही है। योगेश्वर! चराचरके गुरु भगवन्! मैं आपको नमस्कार करती हूँ॥ ४३॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—इस प्रकार कुन्तीने बड़े मधुर शब्दोंमें भगवान्‌की अधिकांश लीलाओंका वर्णन किया। यह सब सुनकर भगवान् श्रीकृष्ण अपनी मायासे उसे मोहित करते हुए-से मन्द-मन्द मुसकराने लगे॥ ४४॥ ❀ ❀ उन्होंने कुन्तीसे कह दिया-'अच्छा ठीक है' और रथके स्थानसे वे हस्तिनापुर लौट आये। वहाँ कुन्ती और सुभद्रा आदि देवियोंसे विदा लेकर जब वे जाने लगे, तब राजा युधिष्ठिरने बड़े प्रेमसे उन्हें रोक लिया॥ ४५॥ ❀ ❀ राजा युधिष्ठिरको अपने भाई-बन्धुओंके मारे जानेका बड़ा शोक हो रहा था। भगवान्‌की लीलाका मर्म जाननेवाले व्यास आदि महर्षियोंने और स्वयं अद्भुत चरित्र करनेवाले भगवान् श्रीकृष्णने भी अनेकों इतिहास कहकर उन्हें समझानेकी बहुत चेष्टा की; परंतु उन्हें सान्त्वना न मिली, उनका शोक न मिटा॥ ४६॥

आह राजा धर्मसुतश्चिन्तयन् सुहृदां वधम्। प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशं गतः॥ ४७॥
अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रूढं दुरात्मनः। पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेऽक्षौहिणीर्हताः॥ ४८॥
बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः। न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः॥ ४९॥
नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम्। इति मे न तु बोधाय कल्पते [1]शासनं वचः॥ ५०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अवबोधमेव प्रपंचयति आहेति षड्भिः। प्राकृतेनाविवेकव्याप्तेनात्मना चित्तेन हे विप्राः॥ ४७॥ ❀ ❀ पारक्यस्य श्वशृगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे। मे मया। अक्षौहिणीरक्षौहिण्यः। अक्षौहिणीप्रमाणं तु व्यासेनोक्तम् "अक्षौहिणी प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः। संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः॥ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः। गजानां च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्तितम्॥ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु। नराणामपि पंचाशच्छतानि त्रीणि चैव हि॥ पंचषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च। दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः। एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह संख्यया" इति॥ ४८॥ ❀ ❀ सुहृदः सम्बन्धिनः। मित्राणि सखायः। पितरः पितृव्याः॥ ४९॥ ❀ ❀ स्मृत्याद्यनुशासनाद्धर्मयुद्धे न दोष इति चेत्तत्राह। नैनो राज्ञ इति। द्विषां वध एनः पाप न भवतीति यच्छासनं शिक्षारूपं वचः कुतो न कल्पते यतस्तद्वचः

१. प्रा० पा०—कल्पते शाश्वतं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रजाभर्तुरेव । अयं भावः-स्वप्रजानामन्यतो बाधे प्रसक्ते तद्वधोऽनुज्ञातः । दुर्योधनेन तु प्रजायां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात्पापमेवेदमिति ॥ ५० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

वस्तुतस्तु तस्यात्मा ह्यप्राकृत एवेति । तदपि प्राकृतत्वारोपो भगवदिच्छयोक्तप्रयोजनायैवेति ज्ञेयम् । हे विप्रा इति यथा विप्रा अपि कर्म कृत्वातिसाहसेन पश्चाच्छोचन्त्यहो किमस्माभिः कृतं पुरैवैतन्न विचारितं तथा राजापि शोकवानभूदिति भावः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ व्यासेनोक्तं महाभारते-२१८७० रथाः २१८७० गजाः ६५६१० अश्वाः १०९३५० पदातयः सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति इति विवेकः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ बाला अभिमन्युलक्ष्मणादयः । द्विजा द्रोणादयः । सुहृदो धृष्टद्युम्नादयः । मित्राणि विराटप्रभृतीनि । पितरो भूरिश्रवःप्रभृतयः । भ्रातरो दुर्योधनादयः । गुरवो द्रुपदादयः । एतान्द्रोहितवानिति बालद्विजसुहृन्मित्रभ्रातृगुरुध्रुक् तस्य तथा निरयान्नरकात् अयुतायुतैः कोटिभिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अत्राशयमाह-अयम्भाव इति ॥ ५० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

एतां गजरथनराश्वानां साकल्येन २,१८,७०० परिमिताम् । तत्र २१,८७० रथाः, २१,८७० गजाः, १,०९,३४० नराः, ६५,६५० अश्वाः ४८-५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपनीव्याख्याटिप्पण्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किंतु हे विप्राः बंधुषु स्नेहमोहयोर्वशः प्राप्तः । अत एव प्राकृतेन देहेन तदनुबंध्यादिश्रवणेन मनसा सुहृदां वधमेव चिंतयन् धर्मसुतो राजा युधिष्ठिरः अब्रवीत् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह यावत्समाप्ति । अहो दुरात्मनो मम हृदि रूढमज्ञानं पश्यत । तदेव दर्शयति पारक्यस्य श्वश्रृगालादिभक्ष्यस्य देहस्यैव देहसुखार्थमेव मे मया बह्व्यः अक्षौहिणीरक्षौहिण्यो हताः ॥ ४८ ॥ बालादिद्रुहः बालादिहंतुर्मम वर्षायुतानामयुतैरपि निरयान्मोक्षो न हि भवेत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ ननु "शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते"इत्यादिशास्त्रैर्धर्म्ययुद्धस्य धर्मत्वावबोधनात्त्वं हतान्प्रति किं शोचस इत्यत आह नेति । प्रजाभर्तुः पोषणाधिकृतस्य राज्ञो युद्धे द्विषां वधो धर्मादनपेतः नैनः न पापं किंतु धर्म एवेति यदनुशासनात्मकं वचो भगवद्वचः तन्मम बोधाय विवेकाय न कल्पते विवेकं जनयितु समर्थमित्यर्थः । धर्मयुद्धस्य धर्मत्वेऽपि तदनुबंधितया महतः पापस्यैव प्राप्तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इत्थं बोधितोऽपि धर्मे अधर्मबुद्धिं किं चकारेति तत्राह आहेति । हे विप्राः श्रृणुतेति शेषः, प्राकृतेनात्मना धर्माधर्मविवेकविधुरेण मनसा तत्कारणमाह स्नेहाज्जातो मोहो भ्रमः स्नेहमोहस्तस्य वशं गतः तस्मात् तन्निमित्तमाह सुहृदां ज्ञातितदनुबंधिनां वधमहर्निशं चिंतयन् धर्मसुत इत्थमाहेत्येकान्वयः । स्नेहमोहवशं गत इत्यनेन धर्मात्मनो धर्मसुतस्य कथं धर्मे हरिविमुखदुष्टतदनुबंधिवधलक्षणे त्वधर्मत्वशंकाऽभूदित्येतद् दूरतोपास्तम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ किमाहेति तत्राह अहो इति । मे हृदि रूढमंकुरितमज्ञानं तत्तु पश्यत अहो आश्चर्यं कथं मे पारक्यस्य परकीयस्य श्वश्रृगालभोग्यस्य मे देहस्यार्थे बह्व्योऽक्षौहिणीरक्षौहिण्यो हता एव यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ४७ ❀ ❀ तत्फलमाह न म इति । मे निरयान्मोक्षो वर्षाणामयुतायुतैः न स्याद्धि कथंभूतस्य मे बालान् सौभद्रादीन् द्विजान् द्रोणादीन् सुहृदो द्रुपदादीन् मित्राणि धनदानि नष्टान् भटविशेषान् पितॄन् भूरिश्रवःप्रभृतीन् भ्रातॄन् दुर्योधनादीन् गुरून् भीष्मादीन् द्रोहितवान् हिंसितवान् इति बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुध्रुक् तस्य ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ प्रजाभर्तुः प्रजापालकस्य राज्ञो हरिद्विषां वधो नैनः पापं न भवति प्रत्युत युद्धे वैरिणां राज्ञां वधो धर्मो धर्मसाधनमिति यत् "यः पदातिं हंति स भवति चातुर्मास्ययाजी" इत्यादिशाश्वतं नित्यं वेदवचो मे बोधाय भ्रमं निरस्य यथार्थज्ञानाय न कल्पत इत्यन्वयः । तुशब्द एवार्थे ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

नैन इति । राज्ञो धर्म्ययुद्धे द्विषां वधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं वचः तत्तु न मे बोधाय कल्पते । यतः तद्वचः प्रजाः पालयंतमेव राजानं प्रति न तु लुब्धं प्रतीति वाक्यार्थः । भावार्थस्तु टीकावदेव ॥ ५०-५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अबोधमेव प्रपञ्चयति। प्राकृतेनात्मना चित्तेन वस्तुतस्तु तस्यात्मा ह्यप्राकृत एवेति। तदपि प्राकृतत्वारोपो भगवदिच्छयैवोक्तप्रयोजनायेति ज्ञेयम्॥ ४७॥ ❀ ❀ पारक्यस्य श्वशृगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे अक्षौहिणीरक्षौहिण्यो हताः। अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तम्–"अक्षौहिणी प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः। संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः। शतान्युपरि चाष्टौ च तथा भूयश्च सप्ततिः। गजानाञ्च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्त्तितम्। ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु॥ नराणामपि पञ्चाशत् शतानि त्रीणि चैव च। पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च। दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः॥ एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह संख्ये"ति॥ ४८॥ ❀ ❀ सुहृदः सम्बन्धिनः। मित्राणि सखायः। पितरः पितृव्याः॥ ४९॥ ❀ ❀ द्विषां वधः, एनः पापं न भवतीति यत् शासनं शिक्षारूपं वचः कुतो न कल्पते यतस्तद्वचः प्रजाभर्त्तुरेव। अयं भावः–स्वप्रजानामन्यतो बाधे प्रसक्ते तद्वधोऽनुज्ञातः, दुर्योधनेन तु प्रजायां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात् पापमेवेदं मम जातमिति॥ ५०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पारक्यस्य शृगालादिभक्ष्यस्यार्थे मे मया॥ ४८–४९॥ ❀ ❀ धर्मयुद्धो द्विषां वधः राज्ञः एनः पापं नेति शासनं शिक्षाभूतं वचो मे बोधाय न कल्पते, यतस्तादृशं वचः प्रजाभर्त्तुरेव प्रजापालकस्याधर्मयुद्धे द्विषद्वध एनो न भवति, धृतराष्ट्रे प्रजाभर्तरि विद्यमाने मम प्रजाभर्तृत्वाभावात् द्विषद्वध एन एवेत्याशयः॥ ५०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अत एव शोकव्याप्तस्य वाक्यमाह आहेति। राजा रजोगुणव्याप्तः धर्मसुतः प्रार्थनया धर्माज्जातः बहिर्मुखं धर्मसुररीकृतवान् अत एव सुहृदां वधं चिंतयन् पूर्वकृतं शोचति अंतःकरणमपि समीचीनं भगवता कृतमित्यभिप्रायेणाह देहादिबुद्ध्या विप्रा इति। संबोधनं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वभावनार्थं स्नेहो मृतेषु मोहो जीवत्सु॥ ४७॥ ❀ ❀ विपरीतबुद्धिं विस्तारयति अहो इति। देहोपभोगार्थं महतोऽन्यायस्य करणमज्ञानजन्यं हृदि प्ररुढं नास्य प्रतीघातः शक्यो जातः। तत्र हेतुः–अंतःकरणाशुद्धिः। तदेवाज्ञानमाह पारक्यस्येति। श्वशृगालादिभक्ष्यस्य। अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः मे मदीया हता इत्यज्ञानम्। वस्तुतस्तु भगवता भूभारहरणार्थं लीलया वा हताः॥ ४८॥ ❀ ❀ अनेन इह लोको गत इत्युक्तं परलोकोऽपि नास्तीत्याह बालेति। बाला अभिमन्युप्रभृतयः द्विजाः द्रोणादयः सुहृदः शल्यादयः मित्राणि कर्णादयः पितरो भीष्मादयः भ्रातरो दुर्योधनादयः एत एव वा गुरव अन्ये च। एकस्यापि महापातकस्य बुद्धिपूर्वकं कृतस्य न प्रायश्चित्तं तस्मान्नरके वासो यावदाभूतसंप्लवमित्यर्थः॥ ४९॥ ❀ ❀ ननु युध्यमानानां वधः को वा दोषाय सत्यं "श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामि"ति प्रजारक्षार्थं शत्रुवधश्चेत्तदा न दोषः, प्रकृते तु दुर्योधने प्रजापालने क्रियमाण एव मया स्वलोभार्थमेव सर्वे हताः। अतो राज्ञो धर्मयुद्धे द्विषां वधः प्रजाभर्त्तुर्नैनः न दोष इति नीतिवचनं मां बोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः॥ ५०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नैनो राज्ञ इति श्लोकं व्याचक्षते नन्वित्यादि॥ ४९॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अबोधमेव प्रपञ्चयति–आहेति षड्भिः। प्राकृतेन अविवेकव्याप्तेन आत्मना मनसा सुहृदां मित्रबान्धवादीनां वधं चिन्तयंस्तेषु यः स्नेहस्तत्प्रयुक्तो यो मोहः कर्त्तव्याकर्तव्याननुसन्धानं तस्य वशं गतः सन् राजा आहेत्यन्वयः। तस्यैवं मोहेन भगवदाज्ञोल्लङ्घनम् अनुचितमेव धर्मपुत्रत्वादित्याशयेनाह–धर्मसुत इति। युष्माकमप्येतत् सम्मतमिति सूचयन् सम्बोधयति–हे विप्रा इति॥ ४७॥ ❀ ❀ तद्वचनान्येव दर्शयति–अहो इति पञ्चभिः। अहो अनुचितं एतद् दुरात्मनः दुष्टचित्तस्य मे हृदि रूढमज्ञानं पश्यतेत्यन्वयः। कथं तज्ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह–पारक्यस्येति। यतः पारक्यस्य श्वशृगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे मे मया बह्व्यः अक्षौहिण्यो हताः। अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु व्यासेनोक्तम्–"अक्षौहिणी प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः। सङ्ख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः॥ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः २१८७०॥ गजानां च प्रसङ्ख्यानमेतदेव प्रकीर्तितम् २१८७०। ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु। नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चैव हि १०९३५०॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च। दशोत्तराणि षट् प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ६५६१०॥ एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह सङ्ख्यया" इति॥ ४८॥ ❀ ❀ आस्तां तावदक्षौहिणीवधवार्त्ता येषां एकैकस्यापि वधे महापातकस्मरणं तेषामपि वधो जातः। अतस्तत्पापफलान्निस्तारो न दृश्यते इत्याह–बालेति। बालाः अभिमन्युप्रभृतयः, द्विजाः द्रोणादयः, सुहृत्सम्बन्धिनः शल्यादयः, मित्राणि सखायः कर्णादयः, पितृव्याः, भ्रातरो दुर्योधनादयः, गुरवः, अन्येऽपि पूज्याः, तेषां द्रोहकर्त्तुर्घातकस्य मे वर्षाणां अयुतायुतैरपि निरयान्नरकात् मोक्षो निस्तारो नैव स्यादित्यन्वयः। हिशब्दोऽवधारणार्थकः॥ ४९॥ ❀ ❀ धर्मयुद्धे द्विषां वधो राज्ञ एनः पापं न भवतीति यच्छासनं शिक्षा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपं वचस्तन्मे बोधाय सन्तोषाय न तु कल्पते समर्थं नैव भवतीत्यन्वयः। कुतो न कल्पते ? यतस्तद्वचो धर्मयुद्धे प्रजाभर्तुरेव। स्वप्रजानामन्यतो बाधे प्रसक्ते तद्वधो नीतिशास्त्रेऽनुज्ञातः, दुर्योधनेन तु प्रजायां रक्ष्यमाणायामेव मया केवलं राज्यलोभेनैव हतत्वात्ततो मम पापमेव जातमिति भावः ॥ ५० ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकादि ऋषियो ! धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिरको अपने स्वजनोंके वध से बड़ी चिन्ता हुई। वे अविवेकयुक्त चित्तसे स्नेह और मोहके वशमें होकर कहने लगे—भला, मुझ दुरात्माके हृदयमें बद्धमूल हुए इस अज्ञानको तो देखो; मैंने सियार-कुत्तोंके आहार इस अनात्मा शरीरके लिये अनेक अक्षौहिणी सेनाका नाश कर डाला ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ मैंने बालक, ब्राह्मण, सम्बन्धी, मित्र, चाचा-ताऊ, भाई-बन्धु और गुरुजनोंसे द्रोह किया है। करोड़ों बरसोंमें भी नरकसे मेरा छुटकारा नहीं हो सकता ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि शास्त्रका वचन है कि राजा यदि प्रजाका पालन करनेके लिये धर्मयुद्धमें शत्रुओंको मारे तो उसे पाप नहीं लगता, फिर भी इससे मुझे सन्तोष नहीं होता ॥ ५० ॥

स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः। कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५१ ॥
यथा पङ्केन पङ्काम्भः[1] सुरया वा सुराकृतम्। भूतहत्यां तथैवैकां[2] न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे [3]कुन्तीस्तुतिर्युधिष्ठिरानुतापो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च युद्धे पुंसां वधो भवतु नाम धर्मः। स्त्रीणां तु मया हता बन्धवो यासां तासां योऽसौ द्रोहोऽनुदिष्टोऽभ्युत्थितस्तं व्यपोहितुमपाकर्तुं कल्पः समर्थो नाहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ननु "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद" इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदेवेत्याशंक्याविवेकविजृम्भितं हेतुवादमाश्रित्य निराकरोति। यथेति। यथा घनपंकेन पंकांभो न मृज्यते यथा वा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्वया सुरया न मृज्यते तथैव भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हतीति ॥ ५२ ॥

इति श्रीभा० म० प्रथमस्कन्धे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्पापस्य प्रायश्चित्ताभावमाह-किञ्चेति। अनुद्दिष्टः शास्त्रेणानुदितोपि ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-नन्विति। यः पुरुषः। उचेति निपातौ। उ वितर्के च। पुनरेनमात्मानं वेद सोपि सर्वपाप्मानं तरतीति श्रुतिभागार्थः। हेतुवादं नास्तिकताम् "नास्तिक्ये कारणोक्तौ च हेतुवादः प्रकीर्त्तितः" इति निरुक्तिः। यद्वा ज्ञानपक्षमाश्रित्यैव युधिष्ठिरेण यज्ञो निंदितो न त्वकर्तव्यबुद्धया, "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः" इत्यादौ ब्रह्मार्पणबुद्धया कर्तव्यत्वेन विहितत्वात्। "कर्मणा ज्ञानमाप्नोति" इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु धर्मार्थं यतमानस्यावर्जनीयतया प्रसक्तमपि पापं वर्णाश्रमधर्मैरपोहितुं शक्यमेव "धर्मेण पापमपनुदति"ति शास्त्रादित्यत आह-स्त्रीणामिति मया हता बंधवः पतयो यासां तासां स्त्रीणां योसौ द्रोहः पापात्मक इह धर्मयुद्धे प्रवृत्ते मय्युत्थितः तमहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमिणः कर्त्तव्यैर्द्धर्मैर्व्यपोहितुं न कल्पः न प्रभुः। बहुकालानुभाव्यफलो विपुलो द्रोहोऽल्पकालनिवर्त्यैर्गृहमेधीयैः कर्मभिर्नापोहितुं कल्पः। कर्मणा कर्मनिर्हारश्चायुक्त इति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एतदेव सदृष्टांतमुपपादयति यथेति। पंकांगं सपंकमंगं पंकेनैव यथा मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हति लोकः यथा च सुराकृतं सुराकृतदोषदूषितं भांडं यतः सुरयैव मार्ष्टुं नार्हति तथा यज्ञैरेकामपि भूतहत्यां न मार्ष्टुमर्हति पंकांक इति पाठे पंकांकितपादाद्यवयवः पुमान् पंकेनैवात्मानं मार्ष्टुं नार्हति तद्वदित्यर्थः। पंकांकमिति द्वितीयांतपाठे पंकस्यांको यस्मिंस्तदंगं पंकेन मार्ष्टुं नार्हति तद्वत् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१. प्रा० पा०—पङ्कोत्थं। २. प्रा० पा०—तथैकां तु। ३. प्रा० पा०—प्रथमस्कन्धे पारीक्षिते युधिष्ठिरानुतापेऽष्टमो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुतो न कल्पत इति तत्राह स्त्रीणामिति । मद्धतबंधूनां मया हता बंधवो यासां तास्तथा तासां मन्निमित्तहता बंधवो यासामिति वा स्त्रीणां योऽसौ द्रोहो हिंसालक्षणो वैधव्यप्राप्त्या मय्यन्वितः संपृक्तः तमहं हयमेधीयैरश्वमेधसम्बन्धिभिः कर्मभिर्व्यपोहितुं न कल्पो न समर्थ इत्येकान्वयः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र दृष्टांतमाह यथेति । पंकांभः कर्दमजलं पंकेन कर्दमेन युक्तं द्रव्यं शोधयितुं यथा न शक्नोति यथा सुरा सुरया मिश्रीकृतं दोषं व्यपोह्य शुद्धं कर्तुं न शक्ता स्वयमशुद्धत्वात् तथैव यज्ञो हिंसारूपत्वादेतां भूतहत्यां मार्ष्टुं मार्जयितुं नार्हतीत्येकान्वयः । ज्ञानपक्षमाश्रित्य युधिष्ठिरेण यज्ञो निंदितो न त्वकर्तृत्वबुद्धया । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादौ ब्रह्मार्पणबुद्धया कर्तव्यत्वेन विहितत्वात् 'कर्मणा ज्ञानमातनोती'त्यादेश्च ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे विजयध्वजटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मया हता बन्धवो यासां तासाम् । कल्पः समर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ननु च "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदिति चेत् तत्राह–यथा घनपङ्केन पंकाम्भो न मृज्यते यथा वा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्वया सुरया न मृज्यते । यज्ञैः बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्बहुभिर्यज्ञैः ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंच धर्मयुद्धे द्विषद्वधः पापं मास्तु इदं पापं तु "धर्मेण पापमपनुदती"ति श्रुत्याज्ञया गृहाश्रमोचितेन कर्मणाऽपि निराकर्तुमशक्यमित्याह स्त्रीणामिति । मया हता बंधवः पतिपुत्रादयो यासां तासां योऽसौ द्रोह उत्थितस्तं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमिसाध्यैर्व्यपोहितुमपाकर्तुमहं कल्पः समर्थो नास्मि ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ किं च "सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदे" ति श्रुत्युक्तमपि कर्म ज्ञानपूर्वकगुर्वादिवधरूपातिघोरतरपापभयाविष्टो धर्मराजो मम त्राणाय नेत्याशयेनाह यथेति । यथा पंकेन पंकांभः यथा वा सुरया सुराकृतमपावित्र्यं न मृज्यते तथा भूतहत्यां द्रोणादिरूपप्राणिवधजन्यामतिघोरामेकामपि बहुभिर्यज्ञैर्मद्विधो मार्ष्टुं नार्हति "आचार्यदेवो भवे" त्यादिवेदोक्तधर्ममतिलंघ्यातितुच्छदैहिकसुखसिद्ध्यर्थं गुर्वादिघातिनं वेदोक्तमपि कर्म कथं पवित्रीकुर्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु प्रायश्चित्तं क्रियतां किं शोकेन तत्राह स्त्रीणामिति । पापस्य हि रोगवत्प्रतीकारः स च प्रत्यग्रोत्पन्नस्य प्रथमं कर्त्तव्यः पश्चात्पुरातनानाम् । प्रत्यहं च सहस्रं स्त्रियः मद्धतान् भर्तृन् गृहीत्वा शोचंत्यो म्रियंते स द्रोह इहैव महानुपस्थितः । नन्वस्यैव तर्हि प्रायश्चित्तं क्रियतां तत्राह कर्मभिरिति । अस्त्यत्र प्रायश्चित्तं सर्वपरित्यागः शरीरपरित्यागो वा, न तु गृहमेधीयैः कर्मभिः द्रव्यमयैर्भूतहिंसात्मकैः यद्यपि प्रायश्चित्तत्वेन वेदेन बोध्यते तथापि मम नाधिकारः तथाविधसाधनाभावात् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अयथाविधसाधनैस्तु अजीर्णे भोजनवत् सर्वनाशक इति न तादृशयज्ञेन निस्तार इति सदृष्टांतमाह यथेति । कर्दमजलक्षालनार्थं यथा पंकलेपः भित्त्यादिलेपनवत् अधिकमृत्संपादको भवति । अस्य दृष्टांतस्य न परलोकनाशकत्वमित्याशंक्य दृष्टांतांतरमाह सुरया वेति । यथा सुराबिंदुस्पर्शे महत्या सुरया प्रक्षालनं परलोकनाशकं भवति । एवमेवैकामपि ब्रह्महत्यां बहुभिरपि यज्ञैः पशुमारकैः दूरीकर्तुं कोऽपि नार्हतीत्यर्थः । वस्तुतः पूर्वकांडविचारकैर्निर्मथितं ज्ञानं मोहज्ञानमिति निरूपितम् । एवं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं सिद्धम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे अष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथा पङ्केनेत्यत्र । अयथाविधसाधनैरिति । सम्पादितो यज्ञ इति शेषः ॥ ५१ ॥

इति प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशेऽष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किञ्चानुज्ञातत्वाद्युद्धे द्विषां वधो पापं मा भवतु परन्तु मया हता बन्धवो यासां तासां स्त्रीणां योऽसौ इहेदानीं द्रोहो दुःखमननुज्ञात एवोत्थितः तज्जं पापं तु गृहमेधीयैः गृहाश्रमविहितैः हिंसाप्रायैः कर्मभिर्व्यपोहितुं दूरीकर्त्तुमहं न कल्पो न समर्थः ॥५१॥ ननु "सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेरश्वमेधेन सर्वं पापं विनश्येदेवेत्याशङ्कां दृष्टान्तेन निराकरोति यथेति। पटादिलग्नं पङ्काम्भो यथा घनपङ्केन न मृज्यते। अस्य दृष्टान्तस्य लौकिकत्वात्परलोके नाशकप्रसङ्गे युक्तत्वमाशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह-सुरयेति। यथा वा सुराकृतमपावित्र्यं बह्व्या सुरया न मृज्यते तथैवैकां प्रमादतो जातां भूतहत्यां बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैः यज्ञैः मार्ष्टुं शोधयितुं दूरीकर्तुं कोऽपि नार्हतीत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ अष्टमो विवृतः श्रोतू रक्षादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

स्त्रियोंके पति और भाई-बन्धुओंको मारनेसे उनका मेरे द्वारा यहाँ जो अपराध हुआ है, उसका मैं गृहस्थोचित यज्ञ-यागादिकोंके द्वारा मार्जन करनेमें समर्थ नहीं हूँ ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ जैसे कीचड़से गँदला जल स्वच्छ नहीं किया जा सकता, मदिरासे मदिराकी अपवित्रता नहीं मिटायी जा सकती, वैसे ही बहुत-से हिंसाबहुल यज्ञोंके द्वारा एक भी प्राणीकी हत्याका प्रायश्चित्त नहीं किया जा सकता ॥ ५२ ॥

आठवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ नवमोऽध्यायः

सूत उवाच

इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया। ततो विनशनं प्रागाद् यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥
तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः। अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥
भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनञ्जयः। स तैर्व्यरोचत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम्। प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणम्। कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च नवमे तस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

यदर्थं तस्याविवेकः श्रीकृष्णेन संवर्धितस्तद्दर्शयति। इतीति। सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया। विनशनं कुरुक्षेत्रं देवव्रतो भीष्मः ॥ १ ॥ ❀ ❀ संतः श्रेष्ठा अश्वा येषु तै रथैः ॥ २–३ ॥ ❀ ❀ सानुगाः परिवारसहिताः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य भीष्मस्य (१) इत्युक्तरीत्या ततो हस्तिनापुरतः। विशेषेण नश्यंति पापान्यत्रेति विनशनम्। देवानामिव व्रतं सत्यसंभाषणादिनियमो देवस्य श्रीकृष्णस्येव व्रतं ब्रह्मचर्यं यस्येति देवव्रतः। "आत्मन्यवरुद्धसौरतः" इति श्रीदशमे वक्ष्यमाणत्वात्। "यद्यहं ब्रह्मचर्येण न भग्नो भूतले सदा। तेनैव सत्यमानेन पार्थस्यायातु वै शिरः" इति जैमिनीयाश्वमेधोक्तेश्च। कृष्णब्रह्मचर्यस्य प्रसिद्धत्वमस्तीति। यत्र विनशने। अयं जीवः। यद्ययं तवाविवेको नापयाति तदा सर्वधर्मतत्त्वज्ञं भीष्ममेव पृच्छेति युक्तिश्श्रीकृष्णोक्ता सर्वसंमताभूत्तदा राजा तत्रैव ययाविति ॥ १ ॥ ❀ ❀ आदिना कश्यपांगिरसादिग्रहः ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे विप्रर्षे इति। यथा भवान्सर्वतत्त्वज्ञोऽपि व्यासं विहाय मद्यशोवृद्धये मां पृच्छति तथा राजापि श्रीकृष्णं विहाय भीष्मं प्रष्टुं श्रीकृष्णेच्छया ययाविति भावः। स युधिष्ठिरः। गुह्यकैर्यक्षैः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अमरमिव द्योतमानम्। चक्रिणा कृष्णेन इत्यर्थ इति। अत्रासतेर्गत्यर्थस्य रूपमिदम्। "असगतिदीप्त्यादानेषु" इति धातुपाठात् ॥ ४ ॥

दीपनी आद्यादशश्लोकं न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत इतीत्थं प्रजाद्रोहाद्भीतो युधिष्ठिरः स्वाज्ञातधर्मान् बोद्धुमिच्छया विशसनं विशसिता हिंसिता यत्र बंधवः तद्विशसनं कुरुक्षेत्रं प्रायात्प्रतस्थे। विशसनं विशिनष्टि यत्र देवव्रतो भीष्मोऽपतत् भीष्माद्धर्मान् बोद्धुं प्रययावित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदा तस्य युधिष्ठिरस्य भ्रातरो भीमादयः सर्वे संतोऽश्वा येषां तैः स्वर्णभूषितैरथैरन्वगच्छन् तथा हे विप्राः व्यासधौम्यादयश्चान्वगच्छन् ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे विप्रर्षे स धनंजयः सार्जुनो भगवान् श्रीकृष्णेऽपि रथेनान्वगच्छत्तदा स नृपो युधिष्ठिरो व्यरोचत यथा गुह्यकैर्यक्षैः कुबेरस्तद्वत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दिवः स्वर्गाच्च्युतममरमिव स्थितं भूमौ निपतितं भीष्मं दृष्ट्वा सानुगाः सभृत्याः पांडवाश्चक्रिणा श्रीकृष्णेन सह प्रणेमुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रजाद्रोहादिति भीतः युधिष्ठिरः सर्वधर्मज्ञानेच्छया ततो हस्तिनपुरात् विशसनं युद्धस्थानं कुरुक्षेत्रं प्रायात्तत्रापि यत्र देवव्रतो भीष्मोऽपतदित्येकान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्य युधिष्ठिरस्य भ्रातरः भीमादयः संतः प्रशस्ता अश्वा येषां ते तथा तैः तथा व्यासादयो द्विजा अन्वगच्छन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ स धनंजयः सार्जुनः गुह्यकैर्यक्षैः कुबेरो वैश्रवणः। व्यरोचत अराजत रुच दीप्तौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सह चक्रिणा कृष्णेन सहिताः दिवः स्वर्गात् च्युतं समागतं देवमिव द्योतमानम् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीभीष्ममहिमदर्शनार्थं भगवदिच्छयैव तत्तत्प्रभावावरणमपि जातमित्याह इति भीत इति चतुर्भिः ॥ १-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नवमे स्वप्रभुं भीष्मो ददर्शाथ तदाज्ञया । धर्म्मानुक्त्वा बहु स्तुत्वा तमेव प्राप भक्तितः ॥

यद्यपि तवाविवेको नापयाति तदा सर्व्वधर्म्मतत्त्वज्ञं भीष्ममपि पृच्छेति युक्तिर्यदा सर्व्वसम्मताऽभूत् तदा राजा तत्रैव ययाविस्याह इतीति । विवित्सया विचारेच्छया । विनशनम् कुरुक्षेत्रम् । देवव्रतो भीष्मः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ भगवानप्यन्वगच्छत् ॥ ३-५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रबोधयितुं प्रवृत्तेनापि श्रीकृष्णेन यदर्थं न प्रबोधितस्तद्दर्शयितुं नवमाध्याय आरभ्यते । स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोह उत्थित इतीत्थं प्रजाद्रोहाद्भीतः ततस्तदनंतरं सर्वधर्मविवित्सया सर्वान्धर्मान्वोद्धुमिच्छया यत्र देवव्रतो भीष्मः रथादपतद्विनशनं सरस्वत्यंतर्द्धिकौतुकस्थानं कुरुक्षेत्रांतर्गतं स्थानं प्रागात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ संतो विशिष्टाः अश्वा येषु तै रथैः ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णोऽपि रथेनान्वगच्छत् स युधिष्ठिरः तै भ्रात्रादिभिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दिवः स्वर्गाद्भूमिच्युतममरमिव स्थितं चक्रिणा धर्मसंस्थापनकामेन सह प्रणेमुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

लोकप्रतीत्या कृष्णस्य यदा कार्यसमापनम् । तदा भागवतश्रोतुर्देहरक्षा निरूप्यते ॥ १ ॥
ऐहिकामुष्मिकफलभक्तानां स्थानभार्ययोः । सर्वेष्टाऽऽपूरणं चैव भगवत्कार्यसंग्रहः ॥ २ ॥
श्रीमद्भागवतश्रोतू रक्षा पूर्वक्रियाऽखिला । निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥ ३ ॥

एवं परीक्षितः शरीररक्षाप्रस्तावे रक्षापूर्वकार्यं मायावेष्टनमुक्त्वा इतरकार्यनिरुपण ऐकाग्र्येण रक्षाऽसंभवान्मध्ये भगवत्कार्यं निरूपणीयं तत्र कार्यं चतुर्विधं सर्वभक्तानामैहिकसर्वफलदानपूर्वकभक्तिदानमैहिकामुष्मिकयोरेकसंबंधाय निर्वेदश्च प्रथमम् । ज्ञानसंदेशपूर्वकपरमभक्तिप्रादुर्भावेन मुक्तिर्द्वितीयम् । सर्वभक्तचित्तसमाधानपूर्वकस्वस्थानप्राप्तिस्तृतीयम् । तत्रत्यानां सर्वसुखदानोपसंहारश्चतुर्थम् । तत्र मुक्तिदानमेवोत्तमतत्कार्यमैहिकफलदानादि तत्पूर्वांगमिति निश्चित्य रक्षापूर्वांगेन सहैकस्मिन्नध्यायेऽष्टमे निरूपितम् । नवमे द्वितीयं कार्यं निरूप्यते । "नवमे स्वस्य भिन्नत्वं प्राप्तस्याभावसंशये । स्वच्छंदमृत्योस्तच्छांत्यै मुक्तिर्भीष्मस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥ पुरस्कृतोऽघमुत्सृज्य जह्याद्देहमितीरितः । राज्ञो मोहप्रसंगाय निवृत्तिश्चोपदेशतः ॥ २ ॥ भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन्नरकं व्रजेत् । इति दर्शयितुं भीष्मशरपंजरसंस्थितिः ॥ ३ ॥ तस्याप्युद्धारकः कृष्णो निजदत्तधिया स्तुतः । इति स्तुतिस्तथाप्यस्य तादृग्रूपेण वर्ण्यते ॥ ४ ॥" संगतिमाह इति भीत इति । जातेऽपि प्रजाद्रोहे किमस्मत्कृतं न वा अधर्मजनकत्वमस्ति नवेति संदेहात् प्रजाद्रोहस्य भयहेतुत्वमत एव सर्वज्ञस्यैव सर्वसंदेहनिवृत्तिरिति सर्वतत्त्वज्ञानार्थं सर्वेषां धर्म्माणां वेदितुमिच्छया ततो हस्तिनापुरात् विनशनं कुरुक्षेत्रं प्रागात्, तत्रापि यत्र देवव्रतोऽपतत् । देववद्व्रतं यस्य भगवतो यथा प्रतिज्ञा ब्रह्मचर्यादि सोऽपि भगवतोऽद्भुतचरित्रत्वादपतत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदा भीष्मपुरस्कारार्थं सर्वे गता इत्याह तदा त इति । ये भ्रातरः प्रजाद्रोहादि कृतवंत इति सर्वेऽन्येऽपि । विप्रा अपि गतास्ते वेदव्यासपांडवकृतपुरोहितधौम्यादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवानपि मुक्तिदानार्थमवश्यगमनेऽपि युधिष्ठिरप्रियार्थं सहैव गत इत्याह भगवानपीति । विप्रर्षे ! इति सम्बोधनं भगवतोऽनुवृत्तिर्लीलात्वात् न दोषायेति ज्ञापनार्थं रथेन सधनंजय इति । गरुडध्वजमारुह्यार्जुनेन सारथिनाऽन्वगच्छदिति लक्ष्यते । तेषां भ्रात्रादीनां गमनेऽपि राज्ञो बहिरेव सुखं नांतरमित्याह स तैरिति । नृपत्वात् परं तैः रोचनं वस्तुतस्तु अंतररोचनं सदृष्टांतमाह । यथा गुह्यकैः सह कुवेरः कुत्सितं वेरं अक्षि यस्य अनेन बहिःप्रकाशो महान् अंतस्त्वंधतुल्यस्तथाऽयमपि शोकग्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वैः सह गमनमुपपाद्य संभाषणव्यतिरेकेणैव दर्शनमात्रेणैव नमस्कारं कृतवन्त इत्याह दृष्ट्वेति । पतितस्यापि महती कांतिरिति सदृष्टांतमाह । भूमौ तस्य स्पर्श एवायुक्तः किं पुनः पातस्तथा भीष्मस्य पराजय एवाशक्यः किं पुनरेवंभावः । यादृशोऽपि देवो मनुष्याणां नमस्करणीयस्तथा भीष्मोऽपि भगवद्विरोधाचरणेऽपि नमस्करणीयः, यथा देवः स्वरदच्युतोऽपि अन्येषां भजनीयः बुध्यादीनां विद्यमानत्वात् तथा भीष्मोऽपगतदेहोऽपि ज्ञानपूर्णत्वात् नमस्करणीय इत्यर्थः । पांडवा इति । भ्रात्रेयपुत्रत्वान्नमस्कारयोग्यता सूचिता । भीष्मोपदिश्यमानधर्मस्य सर्वेषां ग्रहणसिद्ध्यै समागतानां सर्वेषां नमनमिति सानुगा इति । "आगत्य नमनं यत्तु लोकाद्भक्तस्तथा न चेत् । विपरीतत्वमापन्नः कथमेवं भवेदिति । सर्वैः सह नमस्कारस्ततो भगवता कृतः ।" चक्रिणेति पदं घातकरूपज्ञानार्थमद्भुतकर्मत्वाय ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ नवमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुमष्टमादिचतुर्षु परीक्षिद्रक्षाया अनिरूपणे हेतुं सपरिकरं त्रिभिर्वदन्तोऽग्रे तन्निरूपणे हेतुमाहुः लोक इत्यादि । कार्यं स्फुटीकुर्वन्ति ऐहिकेत्यादि । कथमेवमत आहुः श्रीत्यादि । निरूपितेति । अष्टमे निरूपिता । मध्ये इति । नवमादित्रये । तथा च व्यासोक्तौ सूतोक्तौ चाङ्गाङ्गिभावो निर्वाहकत्वं चेति समानैव सङ्गतिरित्यर्थः । ऐहिकेत्यादि । कारिकोक्तमर्थं व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । तेनैककार्यत्वं सङ्गतिः फलिष्यति । रक्षापूर्वाङ्गेनेति । मायावरणेन । नन्वैहिकामुष्मिकयो-रेकसम्बन्धाय पाण्डवमुक्तिरेव निरूप्या, भीष्ममुक्तिकथनस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः नवम इत्यादि । स्वस्येति । स्वकीयस्य भिन्नत्वं 'यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि' त्युद्योगे भगवद्वाक्यात्पाण्डवद्वेषेण अभगवदीयत्वं प्राप्तस्य मुक्त्यभावसंशये तच्छान्त्यै संशयशान्त्यै वर्ण्येत इत्यर्थः । ननु तथापि तत्र भगवद्गमनादिरूपस्य भीष्मपुरस्कारस्य कथनं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः पुरस्कृत इत्यादि । पुरस्कृतो भीष्मः । अघं द्रोहरूपं भगवदपराधमुत्सृज्य देहं जह्यादिति हेतोः पुरस्कार ईरितः । तथा च भक्तेन कृतेपि द्रोहे भगवान् तन्निवर्तनार्थं स्वयमेव प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति भावः । प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाहुः राज्ञ इत्यादि । राज्ञो युधिष्ठिरस्य यो मोहस्तस्याप्युपेक्षणीयत्वापदेशतो निवृत्तिरपि वक्तव्या, अन्यथा क्लेशे विद्यमाने 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति-न्यायाद्राज्ञोपि मुक्तिप्रतिबन्धः स्यात्, अतस्तदर्थमपि पुरस्कारोक्तिरित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथापीति । उद्धार्यत्वेपि । तादृग्रूपेणेति । आततायुद्धारकरूपेण ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवानित्यत्र । भगवतोनुवृत्तिरिति भगवत्कर्तृकानुवृत्तिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दृष्ट्वेत्यत्र । यादृश इति । यादृशस्तादृश इत्यर्थः । आगत्येत्यादि । आगत्य यन्नमनं तत्तु लोकात् लोकमाश्रित्य लोकसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । लोकसङ्ग्र-हस्वरूपमाहुः । भक्तस्तथा नम्यः, न चेत्, यदि भक्तो न स्यात् । विपरीतत्वं दोग्धृभावमापन्नः प्राप्नः कथमेवं नम्यो भवेदिति अयं यादृशतादृशभक्तस्य नम्यत्वबोधनरूपो लोकसङ्ग्रह इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राज्ञा पृष्टेन भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणम् । कृष्णस्तुतिश्च तन्मुक्तिर्नवमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यथा भगवता सङ्कल्पितं तथैव जातमित्याह–इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रजानां द्रोहात् विनाशजनितात् पापाद्भीतो युधिष्ठिरः सर्वेषां धर्माणां विवित्सया भीष्ममुखाद्वेदितुमिच्छया ततो हस्तिनापुरात् यत्र देवव्रतं ब्रह्मचर्यादिलक्षणं यस्य स भीष्मः अपतत् तद्विनशनं कुरुक्षेत्रं प्रकर्षेण महतोद्योगेन अगादित्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदा ते प्रसिद्धा भीमादयो भ्रातरोऽपि सर्वे सन्तः श्रेष्ठा अश्वा येषु तैः स्वर्णेन भूषितैः रथैस्तमन्वगच्छन्नित्यन्वयः । तथा व्यासधौम्यादयो विप्रा अपि रथैस्तमन्वगच्छन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवतोद्भुतकर्मत्वमनुसन्धेयमित्याशयेन सम्बोधयति–हे विप्रर्षे इति । सधनञ्जयः अर्जुनेन सहितो भगवानपि रथैस्तमन्वगच्छदित्यन्वयः । स नृपो युधिष्ठिरस्तैर्भ्रात्रादिभिर्व्यरोचत । तत्र दृष्टान्तमाह–कुबेर इवेति, गुह्यकैर्यथा कुबेरो विरोचते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भूमौ निपतितं भीष्मं दृष्ट्वा सानुगाः भृत्यादिसहिताः सहचक्रिणा कृष्णेन सहिताश्च पाण्डवास्तं प्रणेमुः । पतितस्यापि कान्त्यतिशयं सूचयन् दृष्टान्तमाह–दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितममरमिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

युधिष्ठिरादिका भीष्मके पास जाना और भगवान् श्रीकृष्णकी स्तुति करते हुए भीष्मजीका प्राणत्याग करना

सूतजी कहते हैं—इस प्रकार राजा युधिष्ठिर प्रजाद्रोहसे भयभीत हो गये । फिर सब धर्मोंका ज्ञान प्राप्त करनेकी इच्छा से उन्होंने कुरुक्षेत्रकी यात्रा की, जहाँ भीष्मपितामह शरशय्यापर पड़े हुए थे ॥ १ ॥ ❀ ❀ शौनकादि ऋषियो ! उस समय उन सब भाइयोंने स्वर्णजटित रथोंपर, जिनमें अच्छे-अच्छे घोड़े जुते हुए थे, सवार होकर अपने भाई युधिष्ठिरका अनुगमन किया । उनके साथ व्यास, धौम्य आदि ब्राह्मण भी थे ॥ २ ॥ ❀ ❀ शौनकजी ! अर्जुनके साथ भगवान् श्रीकृष्ण भी रथपर चढ़कर चले । उन सब भाइयोंके साथ महाराज युधिष्ठिरकी ऐसी शोभा हुई, मानो यक्षोंसे घिरे हुए स्वयं कुबेर ही जा रहे हों ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपने अनुचरों और भगवान् श्रीकृष्णके साथ वहाँ जाकर पाण्डवोंने देखा कि भीष्मपितामह स्वर्गसे गिरे हुए देवताके समान पृथ्वीपर पड़े हुए हैं । उन लोगोंने उन्हें प्रणाम किया ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम । राजर्षयश्च तत्रासन् द्रष्टुं भरतपुङ्गवम् ॥ ५ ॥
पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् बादरायणः । बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥
वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः । कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥
अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः । शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपाङ्गिरसादयः ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र तदा तत्रासन्। तत्क्षणमेवागता इत्यर्थः। भरतपुंगवं भीष्मम्॥ ५॥ ❀ ❀ रेणुकासुतः परशुरामः ॥ ६-७॥ ❀ ❀ ब्रह्मरातः शुकः आंगिरसो बृहस्पतिः॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

तत्र तदा कर्मज्ञानोभयप्रधाना ब्राह्मणा ब्रह्मर्षयः कर्मगौणज्ञानप्रधानास्तु देवर्षयः तपश्चर्यापुरस्सरं यथाशास्त्रं प्रजावितारो राजर्षय इति विवेकः। "कर्मज्ञानोभयपरा विप्रा ब्रह्मर्षयः स्मृताः। कर्मगौणा ज्ञानपरा विप्रा देवर्षयः स्मृताः॥ तपश्चर्यां पुरस्कृत्य यथाशास्त्रं प्रजावनम्। ये क्षत्रियाः प्रकुर्वंति ते तु राजर्षयः स्मृताः" इति संहितोक्तेः, पुंसि परमेश्वरे गौर्दृष्टिर्यस्य स पुंगवः। इदं समासांतटचि रूपम्। "पुमाञ्जीवे परेशे च ब्राह्मणे पालकेपि च" इति निरुक्तिः। भरतेषु पुंगवो हरिभक्त इत्यर्थः। "दिग्दृष्टि-दीधितिस्वर्गवज्रवाग्वाणिवारिषु। भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिः परिकीर्तितः" इत्यनेकार्थमञ्जरी॥ ५॥ ❀ ❀ भगवान् "व्यासो नारायणः स्वयम्" इत्युक्तेः॥ ६॥ ❀ ❀ कौशिको विश्वामित्रः॥ ७॥ हे ब्रह्मन्निति। त्वमपि त्रिकालज्ञत्वाजा-नास्येवेति भावः॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र भरतपुंगवं भरतवंश्यश्रेष्ठं देवर्षिप्रभृतय आसन्नागत्य स्थितवंतः॥ ५॥ ❀ ❀ तानेव कांश्चिदाह पर्वत इति द्वाभ्याम्। रेणुकासुतो भार्गवो रामः कौशिको विश्वामित्रः॥ ६-७॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्नन्ये च ब्रह्मरातः आदिर्येषांते अमला मुनयः शिष्यैरुपेताः कश्यपादयश्चाजग्मुः॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्र तदा सर्वे देवर्षयः नारदादयः ब्रह्मर्षयो व्यासादयः राजर्षयः विश्वामित्रादयः भरतपुंगवं भीष्मं द्रष्टुमायाता आसन्नित्यन्वयः॥ ५॥ ❀ ❀ तेषां नामान्याह पर्वत इत्यादिना, रेणुकासुतः श्रीपरशुरामः॥ ६॥ ❀ ❀ कौशिको विश्वामित्रः॥ ७॥ ❀ ❀ ब्रह्मरातः शुकः, पर्वताद्या आंगिरसांता मुनयः आजग्मुरित्यन्वयः॥ ८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रेणुकासुतः परशुरामः॥ ६-७॥ ❀ ❀ ब्रह्मरातः शुकः। आङ्गिरसो बृहस्पतिः॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

तत्र तस्मिन्विनशने तत्र युधिष्ठिरभीष्मसमागमकाले भरतसत्तमं भीष्मं द्रष्टुं ब्रह्मर्ष्यादय आसन्प्रादुर्बभूवुः॥ ५॥ ❀ ❀ पर्वतो भागिनेयस्तन्मातुलो भगवदवतारान्नैष्ठिकादन्यो नारदः गृहस्थो महाभारते प्रसिद्धः॥ ६-७॥ ❀ ❀ ब्रह्मरातः शुकः। आदिना श्रीकपिलाद्याः, आंगिरसो बृहस्पतिः, आदिना श्रीनारदप्रभृतयः॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सर्वज्ञा ऋषयो भीष्मो गूढं तत्त्वं वक्ष्यतीति समागता इत्याह तत्रेति। ब्रह्मर्षयो भृगवादयो देवर्षयो नारदादयो राजर्षयो मन्वादयस्ते हि त्रिविधधर्ममंत्रद्रष्टारः सर्वथा देहेंद्रियादिस्वास्थ्ये शुद्धो धर्मादिः स्फुरति नान्यथेति धर्मतत्त्वं ज्ञात्वा भीष्मे धर्मः परिनिष्ठितो न वेति द्रष्टुमागताः। "दौष्यंतिरत्यगान्मायामिति" भरतस्य मायापगमनादेहदृष्ट्या धर्मं न वक्ष्यति, तद्वंशोद्भवश्रेष्ठत्वात् स्वार्थदर्शनाच्च भवति संदेहोऽत एव ऋषीणां मतेषु बाधकविषयत्वम्॥ ५॥ ❀ ❀ राजसादिविभेदेन एते भेदास्तान् गणयति त्रिभिः। 'सात्त्विकाः प्रथमं प्रोक्ता राजसास्तदनंतरम्। तामसा दोषनिर्हारात्तुल्यास्ते राजभिर्मताः।' (१) पर्वत इति। न देवर्षित्वमात्रं भगवानित्युक्तम्। रेणुकासुतः परशुरामः, सोऽपि सशिष्यः, एते सप्त सात्त्विका देवर्षयः। वसिष्ठादयो दश राजसा ब्रह्मर्षयो वस्तुतस्तु नवैव। अथेति भिन्नप्रक्रमेण सुदर्शनस्याग्रे कथनात् सुदर्शनः अन्ये च राजर्षिभेदाः ब्राह्मणा अपि तत्त्वेन निर्दिष्टाः। ब्रह्मरातः शुकः। तेषां तामसादिदोषाभावमाह अमला इति। बहिरेव ते तामसाः, अंतस्तु निर्गुणा इति तन्मध्ये ब्रह्मरातादयः श्रेष्ठाः कश्यपादयो मध्यमाः, आंगिरसः बृहस्पतिः॥ ६-८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तत्रेत्यत्र । स्वार्थदर्शनादिति । काले मनःसङ्गः स्वार्थस्तद्दर्शनादित्यर्थः । बाधकविषयत्वमिति । बाधकस्य तद्धर्मसुख्यत्वसाधकयुक्त्यादेर्विषयत्वमित्यर्थः । पर्वत इत्यत्र । न देवर्षित्वमात्रमिति । अत इति शेषः ॥ ६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सावधानतया श्रोतव्यमित्याशयेन सम्बोधयति–हे सत्तमेति । तत्र तदा तत्र भरतकुले पुङ्गवं श्रेष्ठं भीष्मं द्रष्टुं ब्रह्मर्षयो भृग्वादयः सर्वे देवर्षयश्च नारदादयः राजर्षयो राजानश्च आसन् समागता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तानागतानृषीनेव दर्शयति पर्वत इति त्रिभिः । रेणुकासुतः परशुरामः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कौशिको विश्वामित्रः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मरातः शुकः । आङ्गिरसो बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजी ! उसी समय भरतवंशियों के गौरवरूप भीष्मपितामहको देखनेके लिये सभी ब्रह्मर्षि, देवर्षि और राजर्षि वहाँ आये ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पर्वत, नारद, धौम्य, भगवान् व्यास, बृहदश्व, भरद्वाज, शिष्योंके साथ परशुरामजी, वशिष्ठ, इन्द्रप्रमद, त्रित, गृत्समद, असित, कक्षीवान्, गौतम, अत्रि, विश्वामित्र, सुदर्शन तथा और भी शुकदेव आदि शुद्धहृदय महात्मागण एवं शिष्योंके सहित कश्यप, अङ्गिरा-पुत्र बृहस्पति आदि मुनिगण भी वहाँ पधारे ॥ ६–८ ॥

तान् समेतान् महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः । पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥
कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् । हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥
पाण्डुपुत्रानुपासीनान् प्रश्रयप्रेमसङ्गतान्[१] । अभ्याचष्टानुरागास्रैरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥
अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनन्दनाः । जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं[२] विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

वसूत्तमो भीष्मः देशकालविभागविदित्युत्थातुमशक्यत्वाच्छयान एव मनसा वाचा च पूजयामासेत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ हृदिस्थं संतं पुरतश्चासीनं पूजयामास ॥ १० ॥ ❀ ❀ उपासीनान् समीप उपविष्टान् प्रश्रयो विनयः प्रेम स्नेहस्ताभ्यां संगतानुपसन्नान् । पाठांतरे ताभ्यामवनतान् अभ्याचष्टाभ्यभाषत । अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिरंधीभूतेन चक्षुषोपलक्षितो ददर्शेति वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अभिभाषणमाह अहो इत्येकादशभिः । हे धर्मनंदनाः क्लिष्टं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ यूयमिति यदेतदहो कष्टं जुगुप्सितम् । अहो अन्याय्यं चैतत् । यतो यूयं विप्रा धर्मोऽच्युतश्चाश्रयो येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महाभागान्महानुभावान् । उपलभ्य दृष्ट्वा । मनसा प्रतिगम्य वा देशकालयोर्विभागमौचित्यं वेत्तीति तथा । प्रत्युत्थानाभिवंदनादिपूजायामशक्तत्वान्मानसीं वाचकीमांजलिकीं वा पूजां कृतवानित्यर्थः । आपत्संपद्धर्मौं जानातीति धर्मज्ञः । यद्वा "धर्मो धर्मविदुत्तमः" इति सहस्रनामसु धर्मोपि विष्णुवाचकस्तं सर्वदेहेषु स्थितं वा जानातीति धर्मज्ञः । भीष्मस्य वसूत्तमत्वं कथमिति चेत्तत्रेयं कथानुसंधेया श्रीमन्महाभारतीया–कदाचिन्महाभिषाख्यो राजा तपोयज्ञादिप्रभावेण ब्रह्मलोकं गतस्तत्र ब्रह्मसेवार्थमागतां स्त्रीरूपां गंगां दृष्ट्वा कामवशोऽभूत् । सापि तं दृष्ट्वा तथाविधैव जाता । तौ तादृशौ दृष्ट्वा ब्रह्मा त्वं मनुष्यो नृपो भव । त्वमपि मानुषी भूत्वास्य भार्या भविष्यसीति शशाप । स च शप्तः प्रतीपं पितृत्वेन संचिन्त्य तस्थौ । तदवसरेऽष्टवसवो वसिष्ठाश्रमं जग्मुस्तेषु द्यौर्नामा च पत्न्या पृष्टो धेनुं दृष्ट्वा करवेयमिति तत् श्रुत्वा स च तामाह । नंदिनीयं वसिष्ठस्य धेनुरस्या दुग्धपानेनायुतायुः स्थिरयौवनो भवेदिति । सा चेदं श्रुत्वाह । उशीनरनृपपुत्री मत्प्रियसखी तदर्थं धेनुमाहरेति । स चान्यैर्वसुभिः संभूय तां गां जहार । ततो वनादागत्य वसिष्ठेन गोहरणाद्वसवो मनुष्या भवतेति शप्ताः येन हृता स चिरमन्येऽल्पकालमिति । स्त्रीहीनश्च स्त्र्याज्ञया हरणात् प्रसादितो मुनिराह । ते च मार्गे गंगां ब्रह्मलोकादागतां तद् वृत्तं श्रुत्वा त्वं मानुषी भूत्वाऽस्माञ्जनय मातरिति जाताञ्जातान्स्वप्रवाहे क्षिपास्मानिति चोचुः । किञ्च स महाभिषः प्रतीपाद्राज्ञः शंतनुनाम्ना जातोऽभूत् । स च पित्रेत्थमुक्तः । पुत्र ! पुराहं गंगातीरं गत्वा

---

१. प्रा० पा०—सन्नतान् । २. प्रा० पा—कृच्छ्रं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सूर्यं सेवितवानस्मि। तदा काचित्सुंदरी जलान्निःसृत्य मद्दक्षिण ऊरावुपविष्टा सा मयोक्ता किमर्थमागता। तयोक्तं पत्यर्थमिति त्वं मे पतिर्भवेति। तत् श्रुत्वा मयोक्तं नाहं परस्त्रीगामी। किं च मद्दक्षिणांगसेवनात्त्वं मदपत्यपत्नी भविष्यसीत्यतो हे पुत्र तत्र गत्वा तां भज। सा का त्वमिति न प्रष्टव्येत्युक्त्वा पुत्राय राज्यं दत्त्वा प्रतीपो वनं जगामेति। अथ कदाचिच्छंतनुर्मृगयां चरन्गंगातटस्थामतीव सुंदरीं कांचिन्नारीं ददर्श। सा च तं महाभिषं मत्वा स्मितादिभिर्मोहयामास। स च राजा तां न जानाति गंगेयमिति सा च तमाह। प्रतीपतनयं त्वामहं जानामि मत्कृतं शुभमशुभं वा यदि नो वारयिष्यसि तदा त्वां वरिष्यामीति। स च तथेत्याह। सा च काले नृपाद्गर्भं दधार। ततः सा जातमात्रं बालं गंगांभसि चिक्षेप। एवं सप्त चिक्षेप। शंतनुर्विचारयामास। यद्येनां वारयिष्ये तदा मां त्यक्त्वा गमिष्यतीयम्। अधुना त्वष्टमो गर्भो जातस्तं कथं जीवयामीति विचार्योवाचाहं तव दासोस्मि। सप्त सुतास्तु त्वया हता एकं वंशरक्षार्थं देहि। इत्युक्तापि यदा तं तत्रैव क्षेप्तुमियेष तदा स उवाच पापिष्ठे! नरकान्न बिभेषि? मत्पुत्रं दत्वा गच्छ वा तिष्ठ यथेच्छम्। सोवाच समयलंघनादहं तु गच्छामि। तव पुत्रं वने पालयिष्येऽहं तु गंगा देवकार्यार्थं मनुष्ययोनिं प्राप्तास्मि। येंभसि क्षिप्ता मया ते वसिष्ठशप्ता वसव एव। तत्प्रार्थनया मानुषीभावं गतास्मीति। मातरं विना पुत्रजीवनं दुर्घटमत एनं प्राप्तयौवनं तत्रैवागतं त्वां दास्यामि, यत्राहं त्वया वृता इत्युक्त्वा सा गता। राजा तच्चिंतया दुःखं लेभे। कदाचिन्मृगयां गतस्तत्र सरित्तटे धनुरादाय क्रीडन्तं तमेव बालं शंतनुर्नृपः पप्रच्छ—कस्यात्मजोसि? स न किंचिदुवाच। तदा राजा स्वपुत्रोयमिति निश्चित्य स्थितः। गंगा च तस्मै दर्शनं दत्वोवाच। वसिष्ठाश्रमस्थेनानेन त्वदात्मजेन धनुर्वेदो जामदग्न्यादधीतस्तदमुनेमं गृहीत्वा पुरं गच्छेति। ततः स गजाह्वयं गत्वा दैवज्ञानाहूय तं यौवराज्ये स्थापयामासेतीत्थं भीष्मो वसूत्तमो ज्ञेयः॥ ९॥ ❀ ❀ कृष्णमिति। सदा स्वेषां भक्तानां हृदिस्थं हृदयस्थमपि मायया कृपया उप नेत्रसमीपे आत्त आनीतो विग्रहो येन तम्। यद्वा माययोपात्तो युधिष्ठिरेण साकं प्रबोधाप्रबोधहेतुको विग्रहो विवादो येन तम्। "विग्रहः कायविस्तारे विभागे ना रणेऽस्त्रियाम्। विवादे च विरोधे च हलेऽपि परिकीर्तितः" इत्यभिधानात्। तीर्थस्तु मायया स्वेच्छयोपात्तः पितृत्वेन गृहीतो वसुदेवदेहो येन तमित्याह ॥ १०॥ ❀ ❀ पाठांतरे प्रश्रयप्रेमसन्नतानिति पाठे। चक्षिङो दर्शनार्थतामाश्रित्याह-ददर्शेति वेति॥ ११॥ ❀ ❀ हे धर्मनंदना इति बहुत्वं प्रधानापेक्षम्। यद्वा छत्रिणो यांतीतिवत्। अहो यो धर्ममाचरणेन नंदयति समर्द्धयति तस्यापि चेत्कष्टं तर्ह्यन्याय्यमेवेति भावः। विप्रादिष्वेकोपि सुखजीवनायालं "विप्राणां सेवनं लोके विपद्ध्वान्तसहस्रपात्"। "धर्मो रक्षति कान्तारे यत्र कोऽपि न रक्षिता"। "हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम्" इत्यादिवाक्येभ्यः। किमुत संहिता एतेऽत उक्तमहो कष्टमहोऽन्यायमित्याश्चर्यादप्याश्चर्यमिति द्योतनाय कष्टान्यायोभयोपादानम्। अत्र प्रगृह्यसंज्ञाभावस्त्वार्ष एव। वस्तुतस्तु भूभारावतरायावतीर्णानां पांडवानामासुरजननिधनेन वनवासादिष्वपि नित्यसुखित्वान्नास्ति दुःखमिति ज्ञेयम्॥ १२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

धर्मेण नन्दयन्ति ये ते तथा। 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति कर्तरि ल्युः॥ १२-३१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तान् ब्रह्मर्षिप्रभृतीन्समेतान् समुदितानुपलभ्याभिज्ञाय धर्मज्ञो देशकालविभागज्ञश्च वसूत्तमो भीष्मः यथार्हं पूजयामास पूर्वजन्मनि वसुत्वाद्वसूपम इत्युक्तम्॥ ९॥ ❀ ❀ तथा कृष्णं च तत्प्रभावाभिज्ञो ह्यभिसंपूजयामास ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा मानसैरुपचारैः पूजयामासेत्यर्थः। कथंभूतमासीनमग्रत उपविष्टं जगदीश्वरं मायया संकल्परूपज्ञानेनोपात्तो विग्रहो यस्य तम्॥ १०॥ ❀ ❀ तत्र उपासीनानुपविष्टाननुवर्त्तमानान् प्रश्रयेण विनयेन प्रेम्णा च संगतान्पांडुपुत्राननुरागास्रैरनुरागजैरश्रुबिंदुभिरंधीभूतेन चक्षुषा अभ्याचष्ट ददर्श उवाच च। चक्षेरुभयार्थकत्वात् अत्र तंत्रेणोभयमपि विवक्षितम्॥ ११॥ ❀ ❀ तत्रोक्तिमाह अहो इति द्वादशभिः। हे धर्मनन्दन अहो इदं कष्टं जीवनमन्याय्यमिति च्छेदः संधिरार्षः 'ओदि'ति प्रकृतिभावत्वात्, यद्यस्माद्विप्रा धर्मोऽच्युतो भगवांश्चाश्रयो येषां ते विप्राद्यनुवर्तिनो यूयं क्लिष्टं कृच्छ्रं यथा तथा जीवितुं नार्हथ॥१२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महाभागो वसूत्तमो भीष्मः समेतान्संगतान् नृपादीनुपलक्ष्य दृष्ट्वा मनसा प्रतिगम्य वा पूजयामास। कथंभूतः देशकालविभागवित् देशः कुरुक्षेत्रं कालः शरतल्पशयनलक्षणः तयोर्विभागमौचित्यं वेत्तीति प्रत्युत्थानादिवंदनादिपूजायामशक्तत्वान्मानसीं वाचिकीं आंजलिकीं वा पूजां कृतवानित्यर्थः। अन्यत्र तद्देशतत्कालविभागं जानातीति धर्मज्ञः, आपत्संपद्धर्मौ जानातीति धर्मज्ञः, धर्मशब्दवाच्यं भगवन्तं जानातीति वा धर्मज्ञः॥ ९॥ ❀ ❀ कृष्णं च पूजयामासेत्येकान्वयः। कथंभूतः तस्य कृष्णस्य प्रभावं सामर्थ्यं जानातीति तत्प्रभावज्ञः। कथंभूतं तत्रासीनं जगत ईश्वरं मायया स्वेच्छया पितृत्वेनांगीकृतवसुदेवशरीरं हृदि मनसि स्थितं ध्यानलक्षणोपासनया शरीरमध्ये पुंडरीककर्णिकायां दीपवद्दीप्यमानं वा॥ १०॥ ❀ ❀ प्रश्रयगुणेन प्रेमगुणेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्यक् तान् समीपे निषण्णान् पांडोः पुत्रान् तेषु अनुरागयुक्तैरस्त्रैर्बाष्पैरंधीभूतेन चक्षुषा युक्तः 'इत्थंभूतलक्षणे तृतीये'ति सूत्रात् अभ्याचष्ट आह आभिमुख्येनापश्यदित्यन्वयः॥ ११॥ ❀ ❀ भो धर्मनन्दन युधिष्ठिर यूयं क्लिष्टं क्लेशयुक्ततया जीवितुं नार्हथ, विप्रादिष्वेकोऽपि सुखजीवनायालं किमु बहुत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं विप्रधर्माच्युताश्रया इति। यत् क्लिष्टं जीवथ तत्कष्टमन्याय्यमहो आश्चर्यादप्याश्चर्यमहो अन्याय्यमिति प्रगृह्यसंज्ञाभंगो लोकदृष्टिमपेक्ष्यैवोक्तो न तु पांडवानां दुःखमस्तीति तेषां भूभारावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेन वनवासादिष्वपि नित्यसुखित्वादिति विशेषद्योतनार्थः। धर्मस्य नंदनः धर्मं नंदयतीति वा धर्म एव नंदनो यस्य स तथेति वा धर्मेण सुखक्रीडा यस्य स तथेति वा तस्मान्नन्दनं सुखनंदनं यस्य स तथेति वा॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कृष्णमिति। सदा स्वेषां हृदिस्थं हृदयस्थमपि मायया कृपया उप नेत्रसमीपेऽपि आत्त आनीतो विग्रहो येन तम्॥ १०॥ ❀ ❀ यया भीष्मादीनां स्वापराधमननशङ्कया मुनीनां स्वस्यापि शिक्षणेन युधिष्ठिरो न शाम्यति स तामेव शङ्कां तस्मिंस्तस्य स्निग्धतादर्शनया तद्द्वारा द्रोणादीनामपि तथाभावव्यंजनया दूरीकर्त्तुं तत्सन्निधावानीतवान् सोऽयं श्रीभगवानिति पूर्वाभिप्रायमेव व्यक्तीकर्त्तुमाह पांडुपुत्रानिति॥ ११॥ ❀ ❀ अहो कष्टमिति तैः। तत्र इति यदिति तदेतद् यद्वद्विचारितमित्यर्थः। ततो विप्रादीनां हिंसाभ्रांत्या मा क्लेशं मन्यस्वेति भावः। विप्रधर्मेति षष्ठीतत्पुरुषो वा। यद्वा धर्म्मनन्दना अपि यद् यूयं जीवितुं नार्हथ जीवितुं योग्या न भवामेति मन्यध्वे तदहो कष्टमन्याय्यं च। तत्रापि विप्रधर्म्माच्युतानामाश्रया अपि यूयं यत् तथा मन्यध्वे ततश्च क्लिष्टमिति पूर्ववदेवान्याय्यं कष्टञ्चेत्यर्थः। यूयमिति श्रीयुधिष्ठिरं प्रत्येव गौरवतः सम्बोधनम्॥ १२-१४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वसूत्तमो भीष्मः॥ ९॥ ❀ ❀ माययैवोपात्तो गृहीतो विग्रहो युधिष्ठिरेण सार्द्धं प्रबोधाप्रबोधहेतुको विवादो येन तम्। यद्वा मायया कृपया उप नेत्रसमीपे आनीतो निजदेहो येन तम्॥ १०॥ ❀ ❀ अभ्याचष्ट अभ्यभाषत॥ ११॥ ❀ ❀ अहो कष्टमहोऽन्याय्यमिति राजन्यतिदेश एवान्यायकष्टे खलु न सम्भवतस्तत् किमत्रार्थे सर्व्वविश्वस्थितिकर्त्तरि विष्णावेवान्यायः समभूदिति भावः। क्लिष्टं यथा स्यात्तथा यूयं जीवितुं नार्हथ, अन्ये तथा जीवन्ति चेत् जीवन्त्विति भावः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वसुपूत्तमो मुख्यो वसुर्वसिष्ठशापाद्भीष्मत्वेन स्थितः॥ ९॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णपूजने विशेषमाह कृष्णं च हृदिस्थं पूजयामास। ननु बहिश्चरो हृदि कथं स्थितो भवेत्तेन च स कुतो ज्ञातस्तत्राह मायया कृपया हृदि उपात्त आविष्कृतो विग्रहो येन तं स च तदनुभावं सर्वत्र व्यापकतया भक्तेच्छयाऽऽविर्भवनसामर्थ्यं वेत्तीति तथा॥ १०॥ ❀ ❀ उपासीनान्समीपस्थान्प्रश्रयप्रेमसंनतान्विनयस्नेहाभ्यामवनतान्पांडुपुत्रान् अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिः अन्धीभूतेन चक्षुषोपलक्षितः अभ्याचष्ट ददर्श अभ्यभाषत च। स्नेहाश्रुभिः चक्षेरुभयार्थस्य रूपं तन्त्रादिनार्थद्वयस्य विवक्षितत्वात्॥ ११॥ ❀ ❀ अभ्यभाषतेत्युक्तं तदेवाह अहो इत्येकादशभिः। हे धर्मनन्दन विप्रादय आश्रया येषां ते तथा एवंभूता यूयं क्लिष्टं यथा स्यात्तथा जीवितुं नार्हथ। यदिदं साश्रयमपि क्लिष्टं जीवनं तदहो कष्टं गहनमहो अन्याय्यं न्याय्यविपरीतम्। अहो इत्योदंतनिपातस्य 'ओदि'ति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावप्राप्तौ संधिरार्षः॥ १२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अत्रोत्तमाधिकारे धर्मनिर्णये तदुक्तेषु तरतमभावज्ञानार्थं गणना। एवं त्रयः समागताः पांडवा भगवानृषयश्चेति। तत्र ऋषिषु कृतमाह तान् समेतानिति। महान् भागो यस्येति धर्मज्ञानादिसमूहः भागः। वसूत्तमो भीष्मः, भूमौ हि वसवो मोच्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र तद्गृहे पुष्टिभक्तत्वव्यावृत्त्यर्थमाह। देशकालयोर्विभागः देशकालविभागो वा प्राकृतत्वादृषीणामतुत्तमस्याप्यपूर्वस्य प्रथमं पूजनमित्यादि। विधानविदिति पाठेऽपि स एवार्थः॥ ९॥ ❀ ❀ एवं मुनीन् मनसा वचसा धर्मोपयोगित्वेन पूजयित्वा भगवन्तमपि तथैव पूजितवानित्याह कृष्णं चेति। ननु भगवन्तं कथं पूजितवानित्याकांक्षायामाह तत्प्रभावज्ञ इति पूर्वोक्तानुत्थितानेव दर्शनमात्रेण पूजितवान्, भगवन्तं तु आसीनं पूजायां भावनया सर्वोत्तमत्वप्रकारं ज्ञापयितुं जगदीश्वरमित्युक्तं, हृदिस्थमित्यन्तर्यामिणं तस्य बहिर्भाने हेतुः माययोपात्तविग्रहमिति मायया शक्त्या स्वीकृतो विग्रहो येन प्राकृतगणेनेन्द्रियादिना अहंकारेण च जीवानां देहग्रहणं भगवतस्तु स्वशक्त्यैव देहनिर्माणमपि मायात्वादन्यथा भासयति जीवसम्बन्धित्वेन पुत्रत्वादिना केचिद्बीजमेव मायया गृहीतमाहुः। एवं लोकानुसारेण भीष्मबुद्ध्यनुसारेण भगवान् निरूपितः। वस्तुतस्तु यथा भगवान् तदुत्तरत्र निरूपयिष्यते॥ १०॥ ❀ ❀ एवमुभयोः पूजनमुक्त्वा प्रथमोक्तान् पांडवान् अपूजयित्वैव स्वोक्तार्थग्रहणसिद्धये शोकाप-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नोदनपूर्वकस्वशोकाभावकथनेन सह भगवन्तं निरूप्य फलं प्रार्थयते पांडुपुत्रानित्यादिचतुर्दशभिः । भ्रातृपुत्रत्वेन स्नेहशिक्षायोग्यता उपासीनानिति धर्मयुक्तान् प्रश्रयप्रेमसंगतानिति ज्ञानोपदेशहेतुः, विनीतेषु स्निग्धेषु हि ज्ञानमुपदिश्यते । भगवद्दर्शनात् क्रूरभावेऽपगते स्निग्धभावेन वदतीत्याह अनुरागास्रैरिति । अन्धीभूतेन चक्षुषा सहितः लक्षितो वा स्निग्ध इति स्वक्लेशेन सहितं परदुःखं रोदने हेतुः सर्वे हि भगवता व्यामोहिताः । एतेऽपि क्लेशं प्राप्तवन्तो वयमपीति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तेषां क्लेशमनुवदति द्वयेन अहो कष्टमिति, अहो इत्याश्चर्ये, तेषां वनवासक्लेशं स्मृत्वा निरन्वयमेतत् प्राप्तमित्यहो कष्टं हेलनकचग्रहणादिकं स्मृत्वा अहो अन्याय्यमिति पूर्ववत् "बीजस्वभावक्षेत्राणां धर्माधर्मैस्तथा पुमान् । सुखं दुःखं च लभते कर्ममार्गेण नान्यथा" तत्र यद्भवद्भिः प्राप्तं दुःखं क्लेशाच्छारीरम् अन्यायान्मानसं तत्कर्मजन्यं न भवति यस्मात् यूयं धर्मनन्दनाः । यद्यपि युधिष्ठिर एव धर्मपुत्रः, तथापि तत्प्राधान्येन स्थिता इति सर्वे तत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते । अतो बीजदोषाभावात् अतो दुःखं न युज्यते । किंच विप्रधर्माच्युताश्रयाः भवत्सु स्वाभाविको दोषो नास्ति स्वभावदुष्टा हि त्रेधा धर्मं नाश्रयन्ते । धर्मो हि त्रिविधः नीत्यविरुद्धः स्वभावशुद्धः ईश्वरसम्बन्धी च । तत्र विप्राश्रितानां सर्वनीतिज्ञानात् नीतिविरोधाभावः । धर्मश्च स्वाश्रितं युद्धे स्थापयति अच्युताश्रयत्वाच्च ईश्वरसम्बन्धी धर्मः स्फुरति । एकैकाश्रितोऽपि न क्लेशं प्राप्नोति किमुत त्रितयाश्रितः त्रयाणामेकभावात् धर्ममार्गे चेयं व्यवस्था कालमार्गेण भिन्नतया वक्ष्यति भगवन्मार्गेण च ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कृष्णं चेत्यत्र । कथं पूजितवानिति । सम्बन्धित्वेन वा ज्ञातित्वेन वेश्वरत्वादिना वेत्यर्थः । मायया देहग्रहणोक्तौ मायावादिवत्काल्पनिको देह इति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाहुः प्राकृतेत्यादि । निरूपित इति । सूतेन निरूपितः । उत्तरत्रेति । दशमाध्याये कौरवेन्द्रपुरस्त्रीवाक्येषु, तस्य वास्तवत्वं तु 'यस्यामतं तस्य मतं' 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि'त्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अहो कष्टमित्यत्र । निरन्वयमिति प्रसिद्धहेतुरहितम् ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अत्र त्रयः समागताः पाण्डवाः भगवान् ऋषयश्चेति, तत्र ऋषिषु कृतमाह–तानिति । तानृषीन् समेतान् समागतान् वसूत्तमो भीष्म उपलभ्य दृष्ट्वा पूजयामासेत्यन्वयः । तेषां पूज्यत्वे हेतुमाह–महाभागानिति, भगवदुपासकानित्यर्थः तस्य पूजकत्वे हेतुमाह–धर्मज्ञ इति । तथापि तस्यां युद्धभूमौ पूजासामग्रीलाभासम्भवात्कथं पूजनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह–देशकालविभागविदिति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च यदुचितं कर्त्तव्यं तद्विभागेन जानातीति तथा । तथाच तत्र तदा स्तुतिनमस्कारादिनैव सत्कारं कृतवान्, नतु चन्दनादिनेति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भगवन्तमपि तथैव पूजयामासेत्याह–कृष्णं चेति । स्वसम्मुखमासीनं कृष्णं च पूजयामासेत्यन्वयः । ननु कृष्णस्य क्षत्रियत्वात् कनिष्ठत्वाच्च कथं तत्पूजनमित्याशङ्क्याह–तत्प्रभावज्ञ इति । कथम्भूतः प्रभावस्तस्य तेन ज्ञात इत्यपेक्षायामाह–हृदिस्थं जगत ईश्वरं नियन्तारमिति । तर्हि कथं तस्य सर्वान्तर्यामिणो बहिरवस्थानमित्यपेक्षायामाह–माययेति । मायया स्वेच्छयैवोपात्तः स्वीकृतो विग्रहो मनुष्यदेहो येन तम् ॥१०॥ ❀ ❀ अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिरन्धीभूतेन चक्षुषोपलक्षितो भीष्मः उपासीनान् स्वसमीपे उपविष्टान् पाण्डुपुत्रान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषतेत्यन्वयः । अनुरागे हितोपदेशे च हेतुभूतांस्तद्गुणान् सूचयंस्तान् विशिनष्टि–प्रश्रयेति । प्रश्रयो विनयः प्रेमा स्नेहस्ताभ्यां सङ्गतान् उपसन्नानित्यर्थः । सन्नतानिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदभिभाषणमेव दर्शयति–अहो इत्येकादशभिः । 'बीजस्वभावक्षेत्राणां धर्माधर्मैस्तथा पुमान् । सुखं दुःखं च लभते कर्ममार्गेण नान्यथा' इति हि शास्त्रवचनं, तत्र युष्माकं बीजदोषस्तु नास्त्येवेति सूचयन् सम्बोधयति–हे धर्मनन्दना इति । यद्यपि युधिष्ठिर एव धर्मपुत्रस्तथापि तत्प्राधान्येन स्थिता इति ते सर्वे त एव यथात्वेन व्यपदिश्यन्ते । अहो इत्याश्चर्ये । वनवासक्लेशं स्मृत्वाऽऽह–अहो कष्टमिति । कचग्रहणादिहेलनं स्मृत्वाऽऽह–अहो अन्याय्यमिति । सन्धिरार्षः । क्लिष्टं दुःखं यथा भवति तथा यूयं जीवितुं नार्हथ । कुत इत्यपेक्षायामाह–यदिति । यस्मात् विप्रा धर्मः अच्युतश्च श्रीकृष्णः आश्रयो येषां तथाभूता यूयमित्यर्थः । विप्राद्येकैकाश्रितोऽपि यदि क्लेशं न प्राप्नोति तदा किं पुनस्त्रितयाश्रितानां क्लेशायोग्यतेति वक्तव्यमिति भावः । एतेन स्वभावदोषोऽपि निराकृतः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भीष्मपितामह धर्मको और देश-कालके विभागको–कहाँ किस समय क्या करना चाहिये, इस बातको जानते थे । उन्होंने उन बड़भागी ऋषियोंको सम्मिलित हुआ देखकर उनका यथायोग्य सत्कार किया ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वे भगवान् श्रीकृष्णका प्रभाव भी जानते थे । अतः उन्होंने अपनी लीलासे मनुष्यका वेष धारण करके वहाँ बैठे हुए तथा जगदीश्वरके रूपमें हृदयमें विराजमान भगवान् श्रीकृष्णकी बाहर तथा भीतर दोनों जगह पूजा की ॥ १० ॥ ❀ ❀ पाण्डव बड़े विनय और

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रेमके साथ भीष्मपितामहके पास बैठ गये। उन्हें देखकर भीष्मपितामहकी आँखें प्रेमके आँसुओंसे भर गयीं। उन्होंने उनसे कहा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ 'धर्मपुत्रो! हाय! हाय! यह बड़े कष्ट और अन्यायकी बात है कि तुमलोगोंको ब्राह्मण, धर्म और भगवान्के आश्रित रहनेपर भी इतने कष्टके साथ जीना पड़ा, जिसके तुम कदापि योग्य नहीं थे ॥ १२ ॥

संस्थितेऽतिरथे[1] पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधूः। युष्मत्कृते बहून् क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ १३ ॥
सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम्। सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥ १४ ॥
यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः। कृष्णोऽस्त्री गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥ १५ ॥
न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन् पुमान् वेद विधित्सितम्। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

किं च पाण्डौ संस्थिते मृते बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः सा। वधूश्चेति दैन्यं दर्शितम्। लोकान्यपत्यानि तद्वती। अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कालकृतत्वेन शोकं वारयति सर्वमिति द्वाभ्याम्। भवतामपि। यद्वशे यस्य वशवर्ती ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अहो दुर्घटघटनापटुः काल इत्याह। यत्रेति। कृष्णोऽर्जुनः। अस्त्री धन्वी। ततस्तत्रापि विपत्। पुण्यशारीरबलास्त्रनैपुणशस्त्रदेवसंपत्तावपि दुर्वारा विपदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु कृष्णं कथं कालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह। न ह्यस्य श्रीकृष्णस्येत्यंगुल्या निर्दिशति। विधित्सितं कर्तुमिष्टम्। यत् यस्य विधित्सितस्य जिज्ञासया ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अतिरथे महारथसहस्रजेतरि संस्थिते स्वर्गं गतवति सत्यतोकवती पुत्ररहिता यथा बहुक्लेशवती भवति तथा बालप्रजा युष्मन्माता पृथा पुत्रवत्यपि युष्मत्कृते युष्मत्पोषणपालनार्थाय बहून्क्लेशान्प्राप्तेति तीर्थः। स्वामिचरणास्तु तन्मात्रक्लेशं स्मृत्वाह-किंचेति। इत्यर्थ इति। बालप्रजत्वदशायामेकाकिन्येव क्लेशान्प्राप्ता युष्माकं प्रौढवयस्त्वे तु तोकवती पुत्रैर्युष्माभिस्सहितापि कष्टान्प्राप्तेति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि कथमस्माकं क्लेशस्तत्र तत्कारणं प्राचीनार्वाचीनं किमपि पापमपश्यन्वक्तुमसमर्थ एव लोकोक्तिरीत्यैवाह-सर्वमिति। ननु कालो हि प्रारब्धसुखदुःखभोगयोरेवाधिकरणमेवेति सहकारित्वादुपचारेणैव कालकृतं मन्ये इति ब्रूषे। प्रारब्धपापकृतमिति स्पष्टं कथं न वदसीयत आह-भवतां चेति। युधिष्ठिरो हि साक्षाद्धर्मावतार इति प्रसिद्ध एव। धर्मस्यापि प्रारब्धं पापमस्त्यास्तीति चेन्मन्तव्यं तर्हि कथं धर्मस्याधर्मत्वमतोऽतिप्रबलोऽविदुर्निर्वारो दुस्तर्कः। काल एव कारणमित्याह-सपाल इति। कचित्सकाल इत्यपि पाठः। लोक इन्द्रादिसहितश्चतुर्दशभुवनात्मकः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु "न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नंक्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेतिः। येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥" इति श्रीकपिलदेवोक्तेः। कृष्णे दास्यसख्यवात्सल्यवतः पाण्डवान्कथं कालोऽतिक्रमेद्वेत्यतोऽतिविस्मयान्वितः कारणं विनैव कर्मोत्पत्तिरूपं विभावनालंकारं भावयन्नाह-यत्रेति। राजा रंजकः सर्वेषां धर्मसुतत्वात्। यत्र च तस्य राज्ञः कनिष्ठः क्षितिभारायितदितिसुतशोणितदिग्धां गदां पाणौ बिभ्रत् भक्तिवशीकृतपरब्रह्मा वृकोदरः। वृकानतिक्रूरानप्युद्दृणाति विदारयति यः स भीमसेनः। वृकशब्दः उपलक्षणं, येन विराटनगरे सिंहोपि युद्धे विदीर्ण इत्यर्थः। तथा यत्रेन्द्रावतारः कृष्णोर्जुनोऽस्त्री स्वीकृतद्रोणाखिलास्त्रविद्यः। तस्य च करे रिपुपूयशोणितवमनकारिगांडीवाख्यं धनुर्येन शंकरोपि तोषितः सर्वसुपर्वाधिराजोऽनन्तबलवीर्यादिगुणार्णवः श्रीमान्कृष्णो वासुदेवः सुहृदनिमित्तबन्धुस्ततस्तत्रापि। इत्यर्थ इति। सर्वापेक्षितबलसत्त्वे पुनर्विपदहो कालमाहात्म्यं वर्णितुं न शक्यत इति भावः। "विना कारणमुत्पत्तिः कार्यस्येति विभावना। अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्याः परमेश्वराः" इति वाग्भटः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु "योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुः" इत्युक्तेः कालस्य तच्चेष्टारूपत्वात्स कथं तमतिक्रमेतेत्याक्षिपति-नन्विति। तर्ह्यत्र किं निर्द्धारयामि। सामान्यतस्तावदयं सिद्धान्तः सर्ववादिसंमतो यत्कृष्णस्य चिकीर्षितमन्यथा कर्तुं समर्थस्तच्चिकीर्षितं किमित्यद्यापि कोपि न वेत्तीत्याह-नह्यस्येति। कर्हिचिदपि काले कोपि पुमान् ब्रह्मभवादिः कोपि न वेद। अहं को वराक इति भावः। ननु कोपि मा जानातु जिज्ञासा त्ववश्यमेव जायते। तत्रास्मासु दुःखदानमेव किं चिकीर्षितं सुखदानमेव वा उभयदानमेव वा। तत्राद्यं न, भक्तवात्सल्यगुणस्य लोपादनौचित्यात्। द्वितीयमपि न, अदृष्टत्वादेव। तृतीयमपि न, सौहार्दलोपापत्तेः। तर्हि जिज्ञासापि नैव कर्तुमुचितेति विनिर्णयन्नाह-यद्विजिज्ञासयेति। युक्ता विवेकिनोपि कवयः सर्वशास्त्रज्ञा अपि मोहमेव प्राप्नुवन्ति सिद्धान्तालाभादिति भावः। अत्र भीष्मस्य महाविज्ञस्योक्तौ

---

१. प्रा० पा०—संस्थिते विरथे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कवय इति मुह्यन्तीति पदाभ्यां युधिष्ठिरादयोपि भगवद्भक्ताः प्रारब्धं भुंजत इति मतं परास्तम्। हे राजन्निति। यत्र ब्रह्मादीनां मोहस्तत्र राज्ञस्तव का वार्त्तेति भावः। संदर्भस्तु तेषामार्त्तिद्वारेण स्वस्मिन्नावेशार्थं तत्खण्डनजनितहर्षद्वारेण च स्वस्मिन्प्रेमवर्द्धनार्थं तथा विधित्सितमिति गूढोभिप्रायः॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतिरथे पांडौ संस्थिते प्रेते सति बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः सा वधूश्च पृथा कुंती तोकवत्यपत्यवती सत्यपि युष्मदर्थे बहून् मुहुर्मुहुः क्लेशान्प्राप्ता हि॥ १३॥ ❀ ❀ भवतां यदप्रियं दुःखमभूदेतत्सर्वं कालकृतं कालोद्बुद्धदैवकृतं मन्ये। कोऽसौ कालः यत्कृतं मदप्रियं तत्राह वायोर्वशमेघपंक्तिरिव यस्य वशे सर्वो लोको वर्तते स एव कालः॥ १४॥ ❀ ❀ अत्यंतासंभावितमिदमभवदिति विस्मयते यत्रेति। यत्र धर्मसुतादयः तत्र विपदिति चित्रमित्यर्थः। आद्यः कृष्णशब्दोऽर्जुनपरः द्वितीयस्तु भगवत्परः तद्विशेषणं सुहृदिति धर्मसुतादीनां सुहृत् स्त्रीशब्देन कृष्णा स्त्री द्रौपदी विवक्षिता। धर्मसुतादीनामन्यतम एव सर्वविपक्षक्षपणक्षमे सति संभूय सर्वेषामवस्थानेऽपि विपदभवदिति एतदतिचित्रमिति इदं सर्वं कालकृतमेवेति भावः। सुहृत् कृष्ण इत्यनेन सुहृदपि कृष्णः कालमेवान्ववर्त्ततेति सूचितम् "द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षये"त्युक्तविधस्य तत्रापि भवतामतीव सुहृदः कृष्णस्य विपन्निमित्तकर्मोद्बोधककालानुवर्तित्वादेवोपेक्षा संगता, नान्यथेत्याशयः॥ १५॥ ❀ ❀ ननु यद्वशे लोकः स कालोऽपि श्रीकृष्णो यत्र सत्रादिमांश्चेत्तर्हि कालानुवृत्त्या किमस्य चिकीर्षितमित्यत्राह नेति। हे राजन्नस्य कृष्णस्य विधित्सितं ज्ञातुं प्रवृत्ताः कवयो ब्रह्मादयोऽपि मुह्यंति॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अतिरथे पांडौ संस्थिते स्वर्गं गतवति सत्यतोकवती पुत्ररहिता यथा बहुक्लेशवती भवति तथा बालप्रजा युष्मन्मतुप्प्रत्ययः। पुत्रवती पुत्रपोषणादावतिक्लेशं प्राप्नोति यथा तथेत्यन्वयदृष्टांतो वेत्येकान्वयः॥ १३॥ ❀ ❀ एवंविधयुष्मदप्रिये भवदारब्धकर्मनियामको हरिरेव हेतुरित्यभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतां यदप्रियं दुःखादि तत्सर्वं युष्मत्प्रारब्धकर्मनियामककालाख्यहरिकृतं मन्ये वायोर्वशं गता घनावलिरिव जडाजडलोको यस्य भगवतो वशे वर्तते स नारायणः सर्वगुणपूर्णत्वात्काल इत्युच्यत इत्येकान्वयः॥ १४॥ ❀ ❀ अन्यथानुपपत्तितोऽप्ययं हेतुः सिध्यतीत्याह यत्रेति। यत्र राजा रंजकः धर्मस्य सुतः यत्र च तस्य राज्ञः कनिष्ठः क्षितिभारायितदितिसुतशोणितदिग्धां गदां पाणौ बिभ्रत् भक्त्या वशीकृतपरब्रह्मा वृकोदरः तथा यत्र चैंद्रावतारः कृष्णोऽर्जुनोऽस्त्री द्रोणादुपात्तास्त्रग्रामः तस्य च करे रिपूणां पूयशोणितवमनकारि गांडीवाख्यं धनुः यत्र चैषां सर्वसुपर्वाधिराजो राजपक्षोऽनंतबलवीर्याद्यनंतगुणार्णवः श्रीमान्वासुदेवः वसुदेवपुत्रः कृष्णः सुहृदनिमित्तबंधुस्ततस्तत्र विपत्तेषां प्रारब्धकर्माभावे विपत्कुतः स्यादस्ति च तस्मादित्येकान्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ सुहृदस्तस्य विपत्करत्वं कथमिति तत्राह नहीति अपरिच्छिन्नत्वादस्य स्वरूपजिज्ञासया युक्ताः कवयोऽपि मुह्यंति अयमित्थंभूत इति निर्देष्टुं न जानंति हे राजंस्तस्यास्य विधित्सितं कर्तुमिष्टं कश्चिदपि पुमान् कदाचिन्न वेद। हि यस्मात्तस्मात्सर्वेषां स्वकृतादृष्टानुसारिफलदातुरस्य भवत्सुहृत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्मानुकूल्येन विपत्करत्वं युक्तमित्येकान्वयः॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यद्यस्माकं विपत्तिं कालकृताममत्वा स्वकृतामेव तु मत्वा दुःखं लभसे तर्हि कथं भवतां सा जातेत्यभिप्रेत्याह यत्रेति॥ १५॥ ❀ ❀ न हीति। अत्र तेषामार्त्तिद्वारेण स्वस्मिन्नावेशार्थं तत्खंडनजनितहर्षद्वारेण च स्वस्मिन् प्रेमवर्द्धनार्थं तथा विधित्सितमिति गूढोऽभिप्रायः॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु किं क्लिष्टं तत्राह। संस्थिते मृते। बालप्रजा इति बालप्रजत्वदशायामेकाकिन्येव क्लेशान् प्राप्ता। युष्माकं प्रौढवयस्त्वे सति तु तोकवती पुत्रैर्युष्माभिः सहितापि कष्टान् प्राप्तेत्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ ननु तर्हि कथमस्माकं क्लेशस्तत्र तत्कारणं प्राचीनार्वाचीनं किमपि पापमपश्यन् वक्तुमसमर्थ एव लोकोक्तिरीत्यैवाह सर्व्वमिति। ननु कालो हि प्रारब्धसुखदुःखभोगयोरेवाधिकरणमेवेति सहकारित्वादुपचारेणैव कालकृतं मन्ये इति ब्रूषे प्रारब्धपापकृतमिति स्पष्टं कथं न वदसीत्यत आह भवतांश्चेति। युधिष्ठिरो हि साक्षाद्धर्म्मावतार इति प्रसिद्ध एव। धर्मस्यापि प्रारब्धं पापमस्तीति चेन्मन्तव्यं तर्हि कथं धर्म्मस्य धर्मत्वम्, अतोऽतिप्रबलोऽतिदुर्निवारो दुस्तर्कः काल एव कारणमित्याह सपाल इति॥ १४॥ ❀ ❀ ननु-"न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः। येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमि"ति कपिलदेवोक्तेः। कृष्णे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दास्यसख्यवात्सल्यवतः पांडवान् कथं कालोऽतिक्रमेत इत्यतोऽतिविस्मयान्वितः कारणं विनैव कर्मोत्पत्तिरूपं विभावनालंकारं भावयन्नाह यत्रेति। कृष्णोऽर्जुनः अस्त्री धन्वी। ततस्तत्रापि विपत् पुण्यबलशरीरबलनैपुण्यबलशस्त्रबलसुहृद्बलसम्पत्तावपीत्यर्थः॥ १५॥ ❀ ❀ तर्ह्यत्र किं निर्द्धारयामि सामान्यतस्तावदयं सिद्धांतः सर्व्ववादिसम्मतो यत् कृष्णस्य चिकीर्षितमन्यथाकर्त्तुं न कोऽपि समर्थस्तच्चिकीर्षितं किमिति अद्यापि कोऽपि न वेत्तीत्याह न ह्यस्येति। कर्हिचिदपि काले कोऽपि पुमान् ब्रह्मभवादिः कोऽपि न वेद अहं को वराक इति भावः। ननु कोऽपि मा जानातु, जिज्ञासा तु अवश्यमेव जायते। तत्रास्मासु दुःखदानमेव किं चिकीर्षितं सुखदानमेव वा उभयदानमेव वा, तत्राद्यं न भक्तवात्सल्यगुणस्य लोपानौचित्यात्। द्वितीयमपि न अदृष्टत्वादेव। तृतीयमपि न तत्सौहार्दलोपापत्तेः। तर्हि जिज्ञासा नैव कर्त्तुमुचितेति विनिर्णयन्नाह यद्विजिज्ञासयेति। युक्ता विवेकिनोऽपि कवयः सर्व्वशास्त्रज्ञा अपि मोहमेव प्राप्नुवन्ति सिद्धांतालाभादिति भावः। अत्र भीष्मस्य महाविज्ञस्योक्तौ कवय इति मुह्यन्ति इति पदाभ्यां युधिष्ठिरादयोऽपि भगवद्भक्ताः प्रारब्धं भुञ्जते इति मतं परास्तम्॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंच संस्थिते मृते बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः सा तोकवती सपुत्रा मुहुः क्लेशान्प्राप्ता॥ १३॥ ❀ ❀ कर्मफलप्रदानं परमेश्वरप्रवृत्तौ निमित्तभूतेन कालेन कृतं मन्ये॥ १४॥ ❀ ❀ धर्मदैहिकबलास्त्रनैपुण्यदिव्यास्त्रादियोगः किं बहुना परमेश्वरश्च तत्तत्काले शुभाशुभप्रद इत्याशयेनाह यत्रेति। यत्र धर्मसुतादयस्तत्रापि विपदित्यन्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ कालप्रभावमुक्त्वा तन्नियंतुः परमेश्वरस्य प्रभावमाह न हीति। अस्य श्रीकृष्णस्य चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम्॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं स्वभावबीजदोषौ परिहृत्य क्षेत्रदोषाभावायाह। संस्थितिः स्वधर्मपरिपालनं सूचितम्। अत एव युष्मत्कृते धर्ममार्गेण भवद्रक्षार्थं बहून् क्लेशान् प्राप्तवती माद्रीपुत्रौ तोकौ। यमलजातावतिबालकौ पदचलनेऽप्यशक्तौ। अत एव मुहुः तस्मात्सर्वथा स्वधर्मपरिपालनात् न क्षेत्रदोषः, दृष्टं त्वदृष्टसापेक्षमिति अदृष्टाभावे दृष्टमप्यस्मदादिरूपं न हेतुरिति ज्ञापितम्॥ १३॥ ❀ ❀ अकारणकार्योत्पत्त्यभावात्। किं कारणमित्याकांक्षायामाह। सर्वं कालकृतमिति सर्वमाध्यात्मिकादि अस्मत्कृतं वा सर्वं कालकर्तृकं न तु निमित्तमात्रत्वं तत्राह मन्ये इति। ममैवं प्रतिभाति 'प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः' इति वाक्यात् स्वमनसि निश्चितं वदति काल एव दुःखहेतुर्ज्योतिःशास्त्रसंवादात् लोककर्मणो निराकरणाच्च ज्ञानिनोऽक्लेशात् स्वभावात्तत्प्राप्तिर्न पापादिहेतुः। ईश्वरस्य च सह वृत्त्या भक्तत्वान्नेश्वरकृतं दुःखम्, अतः पारिशेष्यात् कालकृतमेव मन्ये यद्यदिति प्रसिद्धं नैतादृशं कर्म भवतां जन्मांतरेऽपीति सूचितम्। प्रकृतोपयुक्तकालस्यसामर्थ्यमाह सपाल इति। स्वाधारवश्यत्वाल्लोकानां वयसा व्याप्तत्वात् कालमित्या भोगाच्च ब्रह्मांडस्थितिरपि कालमिता सपालो लोकः इंद्रादिसहितो लोकः। न केवलमत्यन्तकालवशत्वं स्थितिकार्यकारणनाशेऽपीति दृष्टांतमाह वायोरिति। यथा वायोर्वशे घनपंक्तिः सर्वमासेषु समागच्छंतो मेघाः वायुनैव भवंति न भवंति॥ १४॥ ❀ ❀ कालकृते पूर्वोक्तकर्मादिनिराकरणे च तर्कमाह यत्रेति। सर्वा दृष्टसामग्री वर्त्तते दुःखाभावहेतुः। पुत्रं पालयति स च राजा स्वयं पालितो अन्यान् पालयेत्, वृको दशविधः प्राण उदरे यस्य स च बलाधिष्ठात्री देवता गदापाणिः ससाधनः। कृष्णोऽर्जुनः नाम्ना समानधर्मत्वं प्राप्तः अस्त्री गांडीवधनुषा ब्रह्मास्त्रादिप्रयोगसमर्थः चापस्याक्षयत्व नाम्ना सूचयति अन्यत्तु नाशयोग्यं भगवांश्च सुहृत् हितान्वेषी। एत एव विचार्यमाणे दुःखहेतवो जाताः। तथाहि पांडुना पूर्वमेव पुत्रं पार्श्वे स्थापयित्वा राजत्यागः कृतश्चेत् तदा न दुःखशंका, भीमस्य वा महाबलत्वाभावे न दुःखं भवेत्, अर्जुनस्य वा राधावेधाद्यकरणे आशयाभावान्न दुःखं भवेत्। अग्निना वा साधनानि न दत्तानि चेत् इंद्रेण सह कलहाभावात् भगवता साहाय्यं न कृतं स्यात् तदा दीनदयया दुःखदातृभिर्दुःखं न दत्तं स्यात्। तस्मात् सुखसाधनत्वेन ये गृहीताः तैश्चेद् दुःखं तदा कालकृतमित्येव निश्चयः॥ १५॥ ❀ ❀ नन्वेवं सति कालस्य बलिष्ठता सूचिता तथा कथं भगवन्तं कालोऽतिक्रामेत्तत्राह न ह्यस्येति। अस्य विधित्सितं कोऽपि न वेद, यद्यपि कालो भगवदाज्ञाकारित्वात् भगवदिच्छायां सत्यां न प्रवर्त्तते, परं भगवदिच्छैव ज्ञातुमशक्या भगवान्न सुखदुःखहेतुः तथा सति सर्वत्र सर्वस्य स्यात्। किंतु भगवदिच्छा सा कार्यैकोन्नेया न कार्यात् पूर्वमवगंतुं शक्या। नन्वेवं सति भगवान् कथं विश्वसनीयः तत्राह। यद्विजिज्ञासयेति भगवान् पांडवेभ्यः किं दुःखं दत्तवान् निर्वेदार्थं वा सुखं दत्तवान् भगवत्परिपालितत्वज्ञानेन भक्तिं वा दत्तवान् कौरवाणां वा हितं कृतवान् इति विचारे क्रियमाणे सर्वत्र युक्तिसंभवात् अत एव कवयोऽपि मुह्यन्ति अवाङ्मनसगोचरे युक्तिर्न वर्त्तत इति शब्दार्थः॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सर्वं कालकृतमित्यत्र। बहूनामित्यादि। 'ईश्वरो वा भवेत् कर्त्ता पुरुषो वापि भारत। हठो वा विद्यते लोके कर्मजं वा फलं स्मृत'मिति राजधर्मेऽन्यत्र लोकादीनां कर्तृत्वप्रतिपादनादित्यर्थः। निराकरणादिति। धर्मनन्दनपदेन कर्मणः धर्माश्रयपदेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लोकस्य च निराकरणादित्यर्थः। सहवृत्त्येति। वक्ष्यमाणया सहवृत्त्या। वश्यत्वे हेतुः। वयसेत्यादि। कालमित्येति। कालमानेनेत्यर्थः॥ १४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

क्षेत्रदोषाभावं सूचयन्नाह–संस्थित इति। पाण्डौ संस्थिते मृते सति पृथा मुहुर्वारं वारं बहून् क्लेशान् प्राप्तेत्यन्वयः। प्रथमतस्तन्मरणे एव महान् क्लेशो जात इति सूचयन्नाह–अतिरथे इति, अनन्तैः सह युद्धकर्त्तरि महावीरे इत्यर्थः। तर्हि कथं न तदनुमरणं कृतवतीत्यपेक्षायामाह–बालप्रजेति, बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः सेत्यर्थः। तथाभूताया अनुमरणनिषेधादिति भावः। एवं मुहुः क्लेशप्राप्तौ हेतुमाह–तोकवतीति, पुत्रवतीत्यर्थः, तथापि पुरुषश्चेत्तथा क्लेशो न स्यादित्यत आह–वधूरिति। इदानीं युष्मच्छोकेनापि तस्या महान् क्लेशः स्यात्तद्युष्माकमनुचितमित्याशयेनाह–युष्मत्कृत इति॥ १३॥ ॐ ॐ ननु कार्यस्य क्लेशस्य दृश्यमानत्वात् कारणं किञ्चिदवश्यं वक्तव्यं तद्विना कार्यासम्भवादित्याशङ्क्याह–सर्वमिति। चकारोऽप्यर्थे। भवतां धर्मात्मनामपि यदप्रियं तत्सर्वं कालकृतं मन्ये इत्यन्वयः। कुत इयत आह–सपालः इन्द्रादिदिक्पालसहितः सर्वोऽपि चतुर्दशभुवनात्मको लोको यस्य कालस्य वशे वर्त्तते। वशवर्त्तित्वे दृष्टान्तमाह–वायोरिति, मेघपङ्क्तिर्यथा वायोर्वशे वर्त्तते तथेत्यर्थः॥ १४॥ ॐ ॐ कालोऽपि कथं धर्माधर्मादिसम्पत्तिमुपेक्ष्य सुख-दुःखादिकं कुर्यादन्यथा सर्वेषां सुखदुःखादौ समानता स्यादिति कालतत्त्वेऽपि स्वस्यापरितोषं सूचयन्नाश्चर्यं करोति–यत्रेति। यत्र यस्मिन् पाण्डवपक्षे धर्मसुतो युधिष्ठिरो राजा, इति पुण्यसम्पत्तिः पापाभावश्च दर्शितः। गदा पाणौ यस्य स वृकोदरः भीमसेनः, इति शारीरं बलं प्रदर्शितम्। कृष्णोऽर्जुनः अस्त्री धन्वी, इति युद्धनैपुण्यं दर्शितम्। गाण्डिवं चापं धनुः, इति शस्त्रसम्पत्तिर्दर्शिता। कृष्णः सुहृत् मित्रम्, इति परमेश्वरसहायता दर्शिता। ततस्तत्रापि विपत्। तत्र विपन्नैव सम्भवति परन्तु दृश्यते इत्याश्चर्यं दर्शितम्॥ १५॥ ॐ ॐ तर्हि को वा मुख्यो हेतुरित्यपेक्षायां भगवदिच्छैव सर्वतो बलवती तयैव सर्वं दुर्घटितमपि सम्पद्यते इति निश्चयः। ननु कृष्णविधित्सितं चेत्तर्ह्यस्माभिर्ज्ञातमेव स्यात् स्वजनत्वान्मित्रत्वान्निकटवर्त्तित्वाच्चेति चेत् न, तस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्याह–नहीति। सावधानतया विचारय राज्ञामपि विधित्सितं तावद् दुर्ज्ञेयं किं पुनः परमेश्वरस्येति सूचयन् सम्बोधयति–हे राजन्निति। हिर्द्वयमवधारणे। अङ्गुल्या प्रदर्शयति–अस्येति। अस्य श्रीष्णस्य परमेश्वरस्य विधित्सितं कर्तुमिष्टं कार्योन्नेयत्वात्ततः पूर्वं कर्हिचित्कोऽपि पुमान्नैव वेदेत्यन्वयः। तदवेद्यत्वमेव स्पष्टयति–यदिति यस्य विधित्सितस्य विजिज्ञासया युक्ताः विज्ञातुं प्रवृत्ताः कवयो ब्रह्मरुद्रादयोऽपि मुह्यन्ते एवेत्यन्वयः॥ १६॥

हिन्दी अनुवाद

अतिरथी पाण्डुकी मृत्युके समय तुम्हारी अवस्था बहुत छोटी थी। उन दिनों तुम लोगोंके लिये कुन्तीरानीको और साथ-साथ तुम्हें भी बार-बार बहुत-से कष्ट झेलने पड़े॥ १३॥ ॐ ॐ जिस प्रकार बादल वायुके वशमें रहते हैं, वैसे ही लोकपालोंके सहित सारा संसार काल भगवान् के अधीन है। मैं समझता हूँ कि तुमलोगोंके जीवनमें ये जो अप्रिय घटनाएँ घटित हुई हैं, वे सब उन्हींकी लीला हैं॥ १४॥ ॐ ॐ नहीं तो जहाँ साक्षात् धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर हों, गदाधारी भीमसेन और धनुर्धारी अर्जुन रक्षाका काम कर रहे हों, गाण्डीव धनुष हो और स्वयं श्रीकृष्ण सुहृत् हों–भला, वहाँ भी विपत्तिकी सम्भावना है?॥ १५॥ ॐ ॐ ये कालरूप श्रीकृष्ण कब क्या करना चाहते हैं, इस बातको कभी कोई नहीं जानता। बड़े-बड़े ज्ञानी भी इसे जाननेकी इच्छा करके मोहित हो जाते हैं॥ १६॥

तस्मादिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ। तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो[1]॥ १७॥
एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्। मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु॥ १८॥
अस्यानुभावं भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः। देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप[2]॥ १९॥
यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम्। अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम्॥ २०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदं सुखादि। दैवतन्त्रमीश्वराधीनं व्यवस्य निश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितोऽनुवर्ती सन्। कर्तरि क्तः। हे नाथ कुलपरम्परागत स्वामिन् प्रभो अनाथा असमर्थाः प्रजाः पाहि॥ १७॥ ॐ ॐ अनुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह। एष एव भगवान्सर्वेश्वरः। यत आद्यः पुमान्। तत्र कुतः। यतो नारायणः साक्षात्॥ १८॥ ॐ ॐ तदुपपादयति।

१. प्रा० पा०—विभो। २. प्रा० पा०—मुनिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अस्येति । अनुभावं प्रभावम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्वमज्ञानाद्यमेवं मन्यसे । मातुलेयं देवक्याः सुतम् । प्रियं प्रीतिविषयम् । मित्रं प्रीतिकर्तारम् । सुहृत्तममुपकारानपेक्ष्योपकारकं च । सौहृदाद्विश्वासात् । अकरोः कृतवानसि । सचिवं मन्त्रिणम् ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्माद्दुक्तदुर्ज्ञेयत्वहेतोः । किञ्च स्वभक्ताय तत्प्रदानादिकं दुर्ज्ञेयप्रयोजनकमित्यपि निश्चित्य हे नाथेति हे भरतर्षभेति हे प्रभो इति संबुद्धित्रयस्य स्वामित्वं कुलपरम्परागतं तव तत्कर्तुं समर्थे न त्याज्यमिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नन्वीश्वराधीनमिति तद्विधित्सितं तद्विधित्सितं तु न वेदेत्यादि कथं ब्रूपे । ईश्वरः संप्रति तव साक्षाद्वर्त्येवेत्यत इमं कृष्णमेव दृष्ट्वा कथं सर्वं तत्त्वं न वेत्सीत्यत आह-एष इति । मायया मोहयन्निति पृष्टो हि भीष्मादपि किमहमतितत्त्वज्ञ इत्यादिवाचा वंचयन्वक्ष्यति । कथंचिद्विदन्नपि मोहयिष्यत्येवेत्यसावनुवर्त्तनीय एव । न तु जिज्ञासनीय इति भावः । संदर्भस्तु-न च नरलीलादृष्ट्या साधारणदृष्टिरत्र कर्त्तव्येत्याह-एष इति । साक्षादेव स्वयं भगवान् यः खल्वाद्यः पुमान्महत्स्रष्टा सोप्ययमेव । यश्चाद्यो नारायणः परमव्योमाधिपतिः सोप्ययमेवेति । स्वामी तु-अनुविधेयोऽनुवर्त्तनीयः । तत्रादिपुंस्त्वं चेत्याह ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदादिनारायणत्वम् । विश्वनाथस्तु-अनुभावं भावबोधकं चेष्टाविशेषं शिवो वेद न तु विधित्सितं स्वरूपं प्रभावं चेत्यर्थः । तथाहि रसशास्त्रज्ञः प्रथममनुभावं स्तम्भस्वेदरोमाञ्चादिकं वेद च तेन स्थायिभावं च अनुभावस्य वैशिष्ट्यतारतम्याभ्यां स्थायिभावस्यापि वैशिष्ट्यतारतम्यं च । तथैव यशोदादिगोपीष्वस्य दामबन्धनादिरूपमर्जुनयुधिष्ठिरोग्रसेनादिषु सारथ्यदास्यादिरूपं च पारवश्यमनुभावं वेद तेन च तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तुः सर्वेश्वरस्यापि वशीकारकः कोऽपि पदार्थविशेषस्तत्र तत्र वर्त्तमानोऽस्यापि चित्तमभीक्ष्णं विद्रुतीकुर्वन्नध्यास्ते इत्यनुमिमीते च । स च नानाविशेषवान्स्वविषयाश्रययोश्चेतोविद्रावकः परस्परवशीकारकश्च प्रेमाभिधान एव परमपुरुषार्थचूडामणिः भक्तिस्नेहानुरागादिशब्दैरुच्यमानो भवति । किञ्च तत्तज्जनकत्वेन प्रतिसमयदृष्टेनास्य वशीकाराधिक्यमेव दृष्टान्ते च प्रेमाधिक्यमनुमाय सिद्धसाधकभक्तेष्वेतत्कर्तृकमेव कष्टप्रदानं भक्तिवृद्ध्यर्थमेवेति सिद्धान्तं निश्चिनोति । शिवनारद एव कपिलदेव एवेति । अत एव द्रौपद्यादिषु कष्टाधिक्यात्प्रेमाधिक्यं च दृष्टं तथा "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्" इत्यादिश्रीमुखवाक्येन च भक्तकष्टस्य हितैषिणा भगवतैव दीयमानत्वान्न कर्मवद्धत्वम् । किंचैतदपि न सार्वत्रिकं क्वचित्क्वचिदकष्टेनापि स्वभक्तभक्तिं वर्द्धयतीति विधित्सितं तु न कोपि वेदेत्युक्तम् । अनुभावं तु शिवनारदादिरेव वेद । अन्ये पुनर्मंदा दामबन्धनादिकमप्यनुकरणत्वेन व्याचक्षाणा अनुभावमपि न विदुरिति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अस्यानुभावज्ञानसद्भाववतामपि भवतां संबन्धविशेषमयसर्वाच्छादकमाधुर्यैज्ञानात्मकप्रेमविशेषेण वशीकारित्वं तु तैरपि दुर्लभमित्याह-यमिति । मातुलेयमिति । स्त्रीभ्यो ढक्सिद्ध्यर्थं देवक्याः सुतमिति व्याख्यातमन्यथा मातुलस्यापत्यं मातुलायनिरित्येव स्यात् । सर्वेश्वरस्यापि युष्मत्सचिवदूत्यादिकं प्रेमवश्यत्वानुभाव इत्यर्थः । अत्र यमित्यस्यानुभावमित्यनेन पूर्वेणैवान्वयः ।

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अस्त्वेवं प्रकृते किमित्यत्राह तस्मात्सर्वलोकस्य कालायत्तसुखादिमत्त्वात्कर्मादेश्च कृष्णायत्तत्वात्कृष्णस्य कालाद्यनुवर्तितत्वाच्च हे भरतर्षभ इदं सुखदुःखादिकं सर्वं दैवतंत्रं दैवायत्तं व्यवस्य निश्चित्य दैवमत्र कालकर्माद्युद्बोधयिता तदनुवर्ती चेश्वरः कृष्णो विवक्षितः । तस्य दैवस्यानुविहितः तस्येति कर्तरि षष्ठी, तेन वर्तितस्त्वं हे प्रभो नाथ अनाथाः प्रजाः पाहि पालय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं तमनुशास्य लोकानुग्रहकाम्यया श्रीकृष्णयाथात्म्यमावेदयति एष इति । एष श्रीकृष्णः साक्षाद्भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः आद्यो जगत्कारणभूतः परमपुरुषो नारायण एव । सन्मायया लोकं मोहयन् गूढः तिरोधापितस्वकीयवेषः वृष्णिषु यादवेषु चरति कश्चिद्यादव इवानुकरोति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्वमेव इममित्थं जानासि तथापि तस्य तत्कृतं न वैषम्यमस्तीत्याह यमिति द्वाभ्याम् । यं कृष्णं मातुलेयं मातुलपुत्रं प्रियं प्रीतिविषयं च मित्रं स्वतुल्यं च सुहृत्तमं महोपकारकं च मन्यसे यं च त्वं सचिवं मंत्रिणं च कदाचित् दूतं कदाचिद् सौहृदातिशयात्सारथिं चाकरोः कृतवानसि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तस्यानुभावं भगवान् शिवो वेदेति पूर्वेणान्वयः, देवर्ष्यादयो विदुरिति च हे नृप युधिष्ठिर ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विवक्षितकथनं निगमयति तस्मादिति । तस्मादुक्तहेतुभ्यो दैवस्य हरेस्तंत्रमधीनं जगन्निश्चित्य तस्य हरेरनुकूलया श्रुतिस्मृतिलक्षणया आज्ञया भगवद्द्विट्तदनुबंधिनिग्रहशिष्टजनपरिपालनाख्यं स्वकर्मविहितं विधिमनुवर्तमानः तत्राधर्मबुद्धिमपहाय हे भरतकुलश्रेष्ठ प्रभो समर्थ नाथ अनाथास्त्वदन्यनाथरहिताः प्रजाः पाहीत्येकान्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एतावत्काल-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मीश्वरं परोक्षतयाऽभिधायेदानीमपरोक्षतया हस्तग्राहेण निर्दिशन्निव निर्दिशति एष वा इति। यः साक्षादाद्यो नारायणो भगवान्स एष पुमांल्लोकमज्ञजनं यथार्थज्ञानाच्छादिकया मायया मनुष्य इति मोहयन् गूढोऽविज्ञातो वृष्णिषु चरति वै यस्मात्तस्मादयमेव कालाख्य इत्येकान्वयः॥ १८॥ ❀ ❀ तर्हि क एनं यथावद्वेदेति तत्राह अस्येति। हे नृप सदाशिवो भगवानस्य हरेर्गुह्यतमनुभावं वेद तथा देवर्षिर्नारदः साक्षात्कपिलो भगवानपि जानातीत्येकान्वयः॥ १९॥ ❀ ❀ त्वं यं कृष्णं मातुलस्य वसुदेवस्यापत्यं प्रियं बंधुं मित्रं संकटेषु मित्वा ज्ञात्वा रक्षितारं सुहृत्तमम् अतिशयेन सुहृदं मन्यसे यं च त्वं सौहार्दात् सचिवं मंत्रिणं दूतं संदेशहरं सारथिं यंतारमकरोस्तस्यास्येति पूर्वेण संबंधः॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मादस्याज्ञानुसारात्॥ १७॥ ❀ ❀ न च नरलीलादृष्ट्या साधारणदृष्टिरत्र कर्त्तव्येत्याह एष इति। साक्षादेव स्वयं भगवान्। यः खल्वाद्यः पुमान् महत्स्रष्टा सोऽप्ययमेव यश्चाद्यो नारायणः परमव्योमाधिपतिः सोऽपीति॥ १८-१९॥ ❀ ❀ अस्यानुभावाज्ञानसद्भाववतामपि भवतां सम्बन्धविशेषमयसर्व्वाच्छादकमाधुर्य्यज्ञानात्मकप्रेमविशेषेण वशीकारित्वं तु तैरपि दुर्लभमित्याह यमिति त्रयेण। सौहृदाचाद्दशप्रेम्ण एव हेतोः यं मातुलेयं मन्यसे अथ सारथिं सारथिमपीत्यर्थः स एव साक्षाद्भगवानित्यादि पूर्व्वेणान्वयः। टीकायां मातुल्या इत्यादिकं स्त्रीभ्यो ढक्-सिद्धयर्थमित्थं व्याख्यातम्। मातुलस्यापत्यं मातुलायनिरित्येव स्यात् वृद्धादपत्ये फिञ एव सम्भवात्॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इदं सुखदुःखादिकं दैवतन्त्रम् ईश्वराधीनमेव व्यवस्य निश्चित्य किंतु तद्विधित्सितस्य दुर्ज्ञेयतोक्तेः स्वभक्ताय तत्प्रदानादिकं दुर्ज्ञेयप्रयोजनकमित्यपि निश्चित्य तस्य कृष्णस्य अनुविहितोऽनुगतः हि गतौ अनाथाः प्रजाः पाहि॥ १७॥ ❀ ❀ नन्वीश्वराधीनमिति तद्विधित्सितन्तु न वेदेत्यादि कथं ब्रूषे ईश्वरः सम्प्रति तव साक्षाद्वर्त्त्येव इत्यत इमं कृष्णमेव पृष्ट्वा कथं सर्व्वं तत्त्वं न वेत्सीत्यत आह एष इति। मायया मोहयन्निति पृष्टो हि भीष्मादपि किमहमतितत्त्वज्ञ इत्यादिवाचा वञ्चयन् न वक्ष्यति। कथंचिद्वदन्नपि मोहयिष्यत्येव इत्यसावनुवर्त्तनीय एव न तु जिज्ञासनीय इति भावः॥ १८॥ ❀ ❀ किञ्च अस्यानुभावं भावबोधकं चेष्टाविशेषं शिवो वेद, न तु विधित्सितं स्वरूपं प्रभावं वेत्यर्थः। तथाहि रसशास्त्रज्ञः प्रथममनुभावं स्तम्भस्वेदरोमाञ्चादिकं वेद। तेन च स्थायिभावञ्च अनुभावस्य वैशिष्ट्यतारतम्याभ्यां स्थायिभावस्यापि वैशिष्ट्यतारतम्यञ्च। तथैव यशोदादिगोपीषु अस्य दामबन्धनादिरूपम् अर्ज्जुनयुधिष्ठिरोग्रसेनादिसारथ्यदास्यादिरूपञ्च पारवश्यम् अनुभावं वेद। तेन च अस्य सर्वेश्वरस्य सर्व्वनियन्तुः महास्वतन्त्रस्यापि वशीकारकः कोऽपि पदार्थविशेषस्तत्र तत्र वर्त्तमानोऽस्यापि चित्तमभीक्ष्णं विद्रुतीकुर्व्वन्नध्यास्ते इत्यनुमिमीते च। स च नानाविशेषवान् स्वविषयाश्रययोश्चेतोविद्रावकः परस्परवशीकारकश्च प्रेमाभिधान एव परमपुरुषार्थचूडामणिः भक्तिस्नेहानुरागादिशब्दैरुच्यमानो भवति। किंच तत्तज्जनकेनेष्टेन प्रतिसमयदृष्टेन अस्य वशीकाराधिक्यमेव दृष्ट्वा तेन च प्रेमाधिक्यमनुमाय सिद्धसाधकभक्तेषु एतत्कर्तृकमेव कष्टप्रदानं भक्तिवृद्धयर्थमेवेति सिद्धांतं निश्चिनोति च शिव एव नारद एव कपिलदेव एवेति। अत एव द्रौपद्यादिषु कष्टाधिक्यात् प्रेमाधिक्यञ्च दृष्टम्। तथा–'यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः। ततोऽधनं त्यजंत्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमि'त्यादिश्रीमुखवाक्येन च भक्तकष्टस्य हितैषिणा भगवतैव दीयमानत्वात् न कर्म्मारब्धत्वम्। किं चैतदपि न सार्व्वत्रिकं क्वचित् क्वचिदकष्टेनापि स्वभक्तभक्तिं वर्द्धयतीति न्निधित्सितन्तु न कोऽपि वेदेत्युक्तम्। अनुभावन्तु शिवनारदादिरेव वेद। अन्ये पुनर्मंदा दामबन्धनादिकमप्यनुकरणत्वेन व्याचक्षाणा अनुभावमपि न विदुरिति॥ १९॥ ❀ ❀ अनुभावमेव दर्शयति यमिति। सर्व्वेश्वरस्यापि युष्मत्सचिवत्वदौत्यादिकं प्रेमवश्यत्वानुभाव इत्यर्थः। अत्र यमित्यस्य अस्यानुभावमित्यनेन पूर्व्वेणैवान्वयः॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्मात्कीदृशं कर्मफलं कस्मिन्काले कृष्णो दास्यतीति ज्ञानाभावाद्धेतोरिदं सर्वं दैवतंत्रं कृष्णायत्तं व्यवस्य निश्चित्य तस्य कृतस्यानुविहितोऽनुवर्त्ती सन् हे नाथ प्रजाः पाहि पालय॥ १७॥ ❀ ❀ आद्यो नारायणः सर्वेषामवताराणां मूलभूतस्य नारायणस्यापि मूलभूतः विश्वहेतुः साक्षाद्भगवानेव श्रीकृष्ण एव मायया संकल्परूपेण वयुनेन॥ १८-१९॥ ❀ ❀ अकरोः कृतवान्॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तर्हि अतः परं कः प्रतीकार इत्यत आह तस्मादिति। यस्मात् सर्वं कालाधीनं स च कालो भगवान्। तदेव च दैवशब्दवाच्यं कालातिक्रमश्च प्रकारांतरेण संभावनीयः। तस्मादेतदनुविहित एतदाज्ञाकारी सन् अनाथाः प्रजाः पाहि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आज्ञाकरणेन स्वधर्मेण च भगवान् परितुष्यतीति मर्यादा । यद्यपि विशेषतः प्रमेयत्वलविचारेण भगवान् केन तुष्यतीति न ज्ञायते, तथापि प्रमाणवद्विचारेणैव तदुक्तम् । पूर्वं दुर्योधनादयो नाथाः स्थिताः । इदानीमनाथाः प्रजा अथवा त्वयि नाथेऽपि नाथत्वाभिमानाभावात् दयया केवलं ताः प्रजाः पालनीयाः समर्थत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु तस्यानुविहित इति पूर्वपरामर्शात् पूर्वं कालस्य निरूपितत्वात् दैवतंत्रमित्यनेन ततोऽपि पूर्वं कृष्णस्य निरूपितत्वात् कस्यानुविहितो भवेदिति संदेहे कालस्य सर्वाधीनत्वकथनात्तदधीनत्वमनूद्य प्रजापालनं विधीयत इत्यायाति न स्वस्थेति वाक्ये च पूर्वं कृष्णनिरूपणात् कालाधीनत्वे निरूपिते तन्निवारणार्थं तद्विधित्सितसंदेहो निरूपितः । तत्र किं कृष्णः कालाधीनो न भवतीति निरूप्यते कालकारणत्वं वा निवार्यते कालकृष्णयोर्वा सहभावेन दुःखकारणत्वं निरूप्यते त्रिष्वपि पक्षेषु कालात् कृष्णस्य भेदः समायाति । ततश्च कालपक्षः पूर्वापरविरुद्ध इत्याशंका । तन्निराकारणार्थं काल एव कृष्णः स च भगवानिति कृष्णस्य भगवत्त्वं निरूपयति एष वै भगवानिति । एष कालरूपः कृष्णः वै निश्चयेन उपचाराभावेन ज्ञानद्वारा भावेन च साक्षाद्भगवान् । ननु किमस्य कृष्णस्य कालरूपस्य भगवत्त्वे तत्राह आद्यो नारायणः पुमानिति । य आद्यः पुरुषोत्तमः स एव नारायणः ब्रह्माण्डविग्रहः स पुमान् स्वराट् । अनेन कालस्य कृष्णत्वं तस्य भगवत्त्वं भगवतः पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमस्य नारायणत्वं नारायणस्य स्वराट्पुरुषत्वमिति स्वशरीरे भारप्रतिभाने तन्निवारणार्थं समागतः यदुषु प्रविष्टो वर्त्तते । यथाऽऽत्मानं कोऽपि न जानाति तथा मायया नरचेष्टाभिर्लोकं व्यामोहयन् सर्वथा भगवत्त्वं संगोप्य सर्वान् भक्षयितुं चरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु कथमयमेवं कथं वा कोऽपि न जानातीत्यत आह अस्यानुभावमिति द्वाभ्याम् । अयमेव च तस्यैवंविधस्य एवमनुभावः सर्वमारणः सर्वागोप्यः; तं शिव एव जानाति यः तं स्मरन् भक्षयन्नपि शिवः कल्याणरूपो भवति । तथाच देवऋषिर्नारदः सर्वत्र प्रविश्य सर्वान् मारयन् सर्वहितत्वेन प्रतिभाति तथा साक्षात् भगवान् कपिलः प्रकृतेरेव कारणत्वं निरूप्य पुरुषकारणत्वं निवार्य सर्वहेतुः सन् सर्वहेतुत्वं निवारयति । अतः सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु गुणातीतत्वेनोक्तास्त्रय एव जानंति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अन्ये तु बहुधा श्रुत्वाऽपि न जानंति यथा भगवान् इत्याह । यं मन्यस इति । वसुदेवगृहे अवतारात् मातुलपुत्रं मन्यसे किंच प्रियं प्रीतिविषयं मन्यसे सम्बन्धेनात्मीयत्वेन मित्रम् उपकारित्वेन गुह्यं निरंतरोपकारित्वेन द्रौपद्यादिदानात् सुहृत्तमं च सुहृत् सद्भावयुक्तः कदाप्यकपटः परोक्षे प्रत्यक्षे च साक्षात्परंपरया च तद्धितमेव विचारयति न केवलं ज्ञानमात्रं, किंत्वयुक्तानि बहून्येव कृतवान् । तदाह अकरोः सचिवं सचिवो मंत्री दूतो हीनतया कार्यसाधकः व्यवहारे समस्यापि हीनत्वकरणं सौहार्दात् अत एव सारथिं कृतवान् रथस्य रक्षकः सारथिर्नियतः केवलसारथ्यव्यावृत्त्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्मादित्यत्र । दैवतन्त्रमित्यनेन कालस्य निरूपितत्वादिति सम्बन्धः । सर्वाधीनकथनादिति । अत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ १७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ताह मयेदानीं किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां भगवदाज्ञैव पालनीयेत्याह–तस्मादिति । श्रेष्ठस्य भगवदनुवर्त्तित्वं भवति भवतोऽपि कुलश्रेष्ठत्वात्तदेव युक्तमिति सूचयन् सम्बोधयति–हे भरतर्षभेति । तस्मात् भगवदिच्छायाः सर्वतः सुखदुःखादिकं सर्वं दैवतन्त्रं परमेश्वराधीनं व्यवस्य विनिश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः तदाज्ञानुवर्त्ती सन् अनाथाः त्वद्व्यतिरिक्तरक्षकरहिताः प्रजाः पाहीत्यन्वयः । कुलपरम्परागतस्वामित्वेनापि तत्पालनं तवोचितमेवेत्याशयेन सम्बोधयति–हे नाथेति । भगवत्कृपया तत्पालनसामर्थ्यं तु तवास्त्येवेत्याशयेन सम्बोधनान्तरं हे प्रभो इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु परमेश्वरत्वं तु नारायणस्यैव शास्त्रसिद्धं सर्वकारणत्वात्, तत्कृष्णस्य कथं परमेश्वरत्वमनुविधेयत्वं चेत्याशङ्क्य स तु श्रीकृष्ण एवेत्याह–एष इति त्रिभिः । आद्यः सर्वकारणभूतः पुमान् पुरुषोत्तमः नारायणः 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इति स्मृत्युक्तजलशायी भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णः साक्षादेव श्रीकृष्ण एवेत्यन्वयः । वा इत्यवधारणे । साक्षादित्यनेनांशत्वं निराकृतम् । तर्हि कथं न परमेश्वरतया प्रतीयते इत्यपेक्षायामाह–मोहयन्निति । स्वमायया लोकं जनं मोहयन् गूढ आच्छादितपरमैश्वर्यो वृष्णिषु यादवेषु चरति विहरतीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अयं भगवानित्यत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षायां महतामनुभावमेवेत्याशयेनाह–अस्येति । त्वयाऽपि विश्वसनीयमित्याशयेन सम्बोधयति–हे नृपेति । अस्य श्रीकृष्णस्यानुभावं प्रभावं तु शिवो देवर्षिर्नारदः कपिलश्च वेद, नान्यः, यतो वेदेष्वपि गुह्यतममिति । तर्हि शिवादयः कथं जानन्तीत्यपेक्षायामाह–साक्षाद्भगवानिति त्रयाणां विशेषणं भगवदवतारत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्वं त्वज्ञानात् यं मातुलेयं वसुदेवपुत्रं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रप्रीतिकर्त्तारं सुहृत्तममुपकारानपेक्षोपकारकं च मन्यसे सौहृदात् विश्वासात् सचिवं मन्त्रिणं दूतं सारथिं वा अकरोः कृतवानसि । अथशब्दश्चकारार्थकः ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

युधिष्ठिर ! संसारकी ये सब घटनाएँ ईश्वरेच्छाके अधीन हैं। उसीका अनुसरण करके तुम इस अनाथ प्रजाका पालन करो; क्योंकि अब तुम्हीं इसके स्वामी और इसे पालन करनेमें समर्थ हो ॥ १७ ॥ ❋ ❋ ये श्रीकृष्ण साक्षात् भगवान् हैं। ये सबके आदि कारण और परम पुरुष नारायण हैं। अपनी मायासे लोगोंको मोहित करते हुए ये यदुवंशियोंमें छिपकर लीला कर रहे हैं ॥ १८ ॥ ❋ ❋ इनका प्रभाव अत्यन्त गूढ़ एवं रहस्यमय है। युधिष्ठिर ! उसे भगवान् शङ्कर, देवर्षि नारद और और स्वयं भगवान् कपिल ही जानते हैं ॥ १९ ॥ ❋ ❋ जिन्हें तुम अपना ममेरा भाई, प्रिय मित्र और सबसे बड़ा हितू मानते हो तथा जिन्हें तुमने प्रेमवश अपना मन्त्री, दूत और सारथितक बनानेमें संकोच नहीं किया है, वे स्वयं परमात्मा हैं ॥ २० ॥

सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहङ्कृतेः। तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥ २१ ॥
तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम्। यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥ २२ ॥
भक्त्याऽऽवेश्य मनो यस्मिन् वाचा यन्नाम कीर्तयन्। त्यजन् कलेवरं योगी मुच्यते का[२]मकर्मभिः ॥ २३ ॥
स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम्।
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वीश्वरश्चेत्कथं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति। तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतेर्वैषम्यं क्वचिदपि नास्ति। कुतः निरवद्यस्य रागादिशून्यस्य। तत्कुतोऽनहंकृतेः। तच्च कुतोऽद्वयस्य। तदपि कुतः समदृशः। तत्रापि हेतुः सर्वस्यात्मनः। यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः ॥ २१ ॥ ❋ ❋ तथापि समत्वेऽपि। हे भूप। अनुकम्पितमनुकंपाम् ॥ २२ ॥ ❋ ❋ इदानीं स्वदेहत्यागपर्यन्तं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ ❋ ❋ यावदिति विलम्बं द्योतयति। अहं हिनोमि त्यजामीति स्वातन्त्र्यम्। इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातम्। प्रसन्नहासेनारुणलोचनाभ्यां चोल्लसद्रुचिरं मुखाम्बुजं यस्य। ध्यानस्य पन्था विषयः। योऽन्यैश्चिन्त्यते केवलं सोऽग्रतः स्थितः सन्मां प्रतीक्षतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

अत्राक्षिपति–नन्विति। तद्रागादिशून्यत्वं तच्चानहंकृतित्वं च तदपि अद्वयत्वमपि। तत्रापि समदृक्त्वेपि। संभवत्वाद्यथेष्टं वेत्याह। अत्र विश्वनाथः–ननु परमेश्वरस्य भक्तिवशीकृतत्वे दूत्यसारथ्यादिरपकर्ष एव तस्मिंश्च सति कथं प्रेमा परमेश्वरस्य सुखप्रद इत्यत आह–सर्वात्मन इति। निरवद्यस्य निर्दोषप्रेमवतोऽस्य कृष्णस्य तत्कृतं दूत्यादिकृतं मतिवैषम्यं न। अत्र हेतुः। सार्वकालिकं स्वतः सिद्धं महैश्वर्यमेवेत्याह–सर्वस्यात्मन इति। अर्जुनस्याप्यात्मा स एवेति स्वयमेव सारथी रथी चेत्यत एव समदृशः समं तुल्यमात्मानमेव सर्वत्र पश्यतः सर्वात्मत्वादेवाद्वयस्य द्वितीयाभावादेवानहंकृतेर्गर्वरहितस्य। किं च महैश्वर्यहीनोप्यन्यः प्रेमी प्रेमत एव हेतोरात्मनो नीचकर्मोत्थमपकर्षं क्लेशञ्च दुःखत्वेन न मन्यते। अस्य तु महैश्वर्यादेवानन्दमात्रस्य कुतः प्रेमवतो दुःखं तस्माद्युष्माकमेवोत्कर्षो यत एतादृशोपि परमेश्वरो भवतां दूत्यादिकं करोतीत्यहो वशीकारकत्वं प्रेम्ण इति भावः ॥ २१ ॥ ❋ ❋ यद्यपि युष्मत्तुल्यो भवितुं न शक्नोमीति भावः। अनुकम्पां पश्य यद्याऽयमानन्दमयसाक्षाद् ब्रह्मस्वरूपोप्येतादृशं बीभत्सितं मत्समीपस्थानं प्रस्थापित इत्ययमप्येकोऽनुभावोनुभूयतामिति भावः। हे भूपेति। अहो भूपे त्वयि त्वस्यानुकम्पोचितैव। यतो मयि भूपत्वाभावेपि समदृक्त्वादेव सा कृतेति भावः ॥ २२ ॥ ❋ ❋ योगी समाहितान्तःकरणः कामकर्मभिः कामनया कृतैः संसारबन्धहेतुभूतैः कर्मभिः ॥ २३ ॥ ❋ ❋ इत्यर्थ इति। प्रसन्नहासेत्यादिना तद्दर्शनबहुकालतार्थमेव शरीरत्यागे विलम्बः कृत इति लभ्यते। तच्च शरीरान्तरासौ मे कदा दर्शनं स्यादित्युत्कंठाविष्टत्वादिति गम्यत इति भावः। यद्वा प्रतीक्षतां क्षणमत्रैव तिष्ठतु। यावदहं किंचिद्विलम्ब्य चक्षुर्भ्यामाभ्यामेव सौन्दर्यामृतं पिबन्स्वस्य मनोनुरूपं प्रकाशयन्स्तौमीति भावः। ममत्त्वाद्ध्यानस्य पंथा विषयभूतो यः सर्वकालमेव भवेत् प्रसन्नहासेत्यादिरूपोऽस्मिन्नंतकाले साक्षान्नयनगोचर एव तिष्ठत्विति भावः। चतुर्भुज इति। भीष्मोपास्यमन्त्रध्यानस्य तथात्वमवगम्यते ॥ २४-२५ ॥

---

१. प्रा० पा०—भूतानु०। २. प्रा० पा०—सर्व०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यद्यप्येवं मन्यसेऽकरोश्च तत्कृतं दौत्यसारथ्यादिक्रियाकृतं मतिवैषम्यं कदाचिदप्यस्य न विद्यते। मतिवैषम्याभावे हेतुं वदन् विशिनष्टि सर्वात्मन इति। सर्वात्मनः मातुलेयादीन्मन्वानस्य दूतं सारथिं च कुर्वतस्त्वाप्यंतरात्मतया यद् दूतत्वादिकारणाय त्वामप्यचोदयत् इति भावः, अथाप्यनवद्यस्य नियाम्यगतावद्यासंस्पृष्टस्य तत्र हेतुरनहंकृतेर्देहात्मभ्रांतिरहितस्य किंचाद्वयस्य द्वितीयवस्तुरहितस्य व्याप्यस्वतंत्रवस्तुरहितस्येत्यर्थः, अत एव समदृशः सर्वमपि प्रकृतिपुरुषाद्यात्मकम् उच्चावचं स्वशरीरतया स्वनियाम्यतया चैकरूपं पश्यतः। उक्तगुणविपरीतस्यैव हि पुंसो मतिवैषम्यमिति भावः॥ २१॥ ❀ ❀ सर्वात्मन इत्यनेन सर्वस्य तत्प्रीतिविषयत्वमवगतं शरीरं ह्यात्मनः प्रीतिविषयं यद्यपि सर्वं चिदचिदात्मकं जगच्छरीरभूतं प्रियं कृपाविषयं च, तथापि क्षेत्रज्ञानुजिघृक्षया जगद्व्यापारे प्रवृत्तस्य स्वस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिपरिहाराय कर्ममात्रापेक्षिणः स्वानुवर्तिनो नितरां प्रियाः कृपाविषयाश्चेति तदेव दर्शयितुं भक्तस्य मुमूर्षोर्मम चक्षुर्विषयतां गत इत्याह तथापीति। यद्यपि सर्वात्मा समदर्शी च, तथापि हे भूप एकांतभक्तेष्वनन्यप्रयोजनेष्वनुकंपितम् अनुकंपास्य संजातेत्यनुकंपितः तारकादित्वादितच् अनुकंपायुक्तं पश्यावेहि, तत्र लिंगमाह यद्यस्मात्कृष्णोऽसून्प्राणांस्त्यजतस्त्यक्तुमुद्युक्तस्य मम साक्षाद्दर्शनं प्राप्तः॥ २२॥ ❀ ❀ किं तत् यद्दर्शनजं फलमाह भक्त्येति। यस्मिन् भक्त्या मनो निवेश्य वाचा यस्य भगवतो नाममात्रमेव कीर्त्तयन् कलेवरं त्यजन्योगी कामकर्मभिः काम्यंत इति कामाः शब्दादिविषयास्तेषां निमित्तभूतैः कर्मभिः पुण्यपापात्मकैः कर्मभिश्चेति वा मुच्यते संसृतिबंधान्मुच्यते इत्यर्थः। यच्छब्दस्य स कृष्ण इत्यध्याहृततच्छब्दवता पूर्वेणान्वयः स देव इत्युत्तरेण वा। नामकीर्तनमेव कामकर्मविमोचनद्वारा निःश्रेयसफलकं किमु साक्षाद्दर्शनमिति भावः॥ २३॥ ❀ ❀ यत एवमतो यावन्मत्प्रयाणं तावद्भगवान्प्रतीक्षतामिति प्रार्थयते स इति। यावदिदं कलेवरं शरीरं हिनोमि त्यजामि विमुक्तो भवामीति भावः तावत्प्रसन्नेन प्रहासेनारुणलोचनाभ्यामुल्लसन्मुखांबुजं यस्य स चतुर्भुजो भगवान् श्रीकृष्णः देवानामपि देवो ध्यानपथः ध्यानविषयभूतः सन् प्रतीक्षतां चक्षुःपथत्वं प्राप्त एव ध्यानपथोऽपि भवत्वित्यभिप्रायेण ध्यानपथ इत्युक्तम्, यद्वा द्विभुजत्वेन ध्यानपथो भवत्वित्यभिप्रायेण तदुक्तिः तत्रत्यानां द्विभुजत्वेन चक्षुःपथोऽपि स्वस्य चतुर्भुजत्वेन चक्षुःपथस्तेनैव रूपेण ध्यानपथोऽस्त्वित्यभिप्रायेण वा- ध्यानपथश्चतुर्भुज इत्युक्तम्॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वन्धुरित्यादिवाक्याद् वन्ध्वादिषु स्थित्वा बंध्वादीनां बंध्वादित्वापादकत्वेन मुख्यबंध्वादित्वात् बंध्वादिसर्वरूपत्वात् सर्वात्मनो वा समदृशः यथा वस्तु तथा सर्वपदार्थान् जानतः अद्वयस्य समाधिकरहितस्य अनहंकृतेः प्राकृतवैकृतशरीररहितत्वाद्देहाद्यहंबुद्धिरहितस्यात एव निरवद्यस्य रागादिदोषरहितस्येत्येतैर्हेतुभिरस्य कृष्णस्य तत्कृतं सारथित्वादिकृतिनिमित्तं त्वयि मतिवैषम्यं क्वचिदपि नास्ति अनेकविधानां जीवानां हि तदित्येकान्वयः॥ २१॥ ❀ ❀ तथाप्यस्याहो सर्वोत्तमोऽहमनेन सारथित्वादिषु विहित इति विषमा बुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मन इति। सर्वांतर्यामिणः पिता माता सुहृत् एवंविधविषममतिष्वस्यास्वस्य संसर्गकारणं किमित्याशंक्य युष्मद्विधभक्तभक्त्या द्रवीकृतमनोऽनुकंपैव कारणमित्याह तथापीति। हे भूप, तथापि एवमुक्तप्रकारेण कृतकृत्यस्याप्यस्य एकांतभक्तेषु अव्यभिचीर्णभक्तिमत्सु युष्मासु अन्येषु मयि चानुकंपितम् अनुकम्पां कृपां पश्य। कुत इति तत्राह यदिति। प्राणत्यागकाले प्रायः स्वेन पुष्टाः पुत्रादयोऽपि पूर्वमेव विमुखा गच्छन्त्यहो असून् प्राणांस्त्यजतो मे मम स्वामी श्रीकृष्णः साक्षाद्दर्शनं दृष्टिविषयमागत इति यद्यस्मात्तद्भक्तानुकम्पैव संसर्गकारणमित्येकान्वयः॥ २२॥ ❀ ❀ प्राणत्यागकाले हरिदर्शनफलमाह भक्त्येति। भक्त्या हरौ मन आवेश्य वाचा यस्य हरेर्नारायणादिनाम कीर्त्तयन् कलेवरं शरीरं त्यजन् योगी कामकर्मभिर्मुच्यते मुक्तः स्यात्तं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा म्रियमाणस्य मे मुक्तिः किं वर्णनीयेति वाक्यशेषः। तस्मात्तत्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्तदुक्तप्रकारेण स्वधर्मे धर्मबुद्धिं हित्वा त्वं राज्यं कुर्विति परमतात्पर्यार्थः॥ २३॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरं प्रत्यभिधायेदानीं स्वच्छन्दमृत्युर्भीष्म उत्तरायणसमयपर्यंतं भगवतोऽवस्थानं प्रार्थयते स इति। अहं यावदिदं पंचभूतरचितं कलेवरं हिनोमि त्यजामि तावदुत्तरायणपर्यंतं स देवो भगवान्प्रतीक्षतां मयि कृपया अनुग्रहं कुर्यादिति प्रार्थये इत्यन्वयः। कथंभूतः प्रसन्नहासैश्चारुणे लोचने नेत्रे प्रसन्नहासारुणलोचनानि तैरुल्लसन्मुखमेवांबुजं यस्य स तथा ध्यानपथः उपासनाविषयः द्रष्टुं ध्यानमेव पंथा मार्गो यस्य स तथा चत्वारो भुजा यस्य स यथा इदमेव ध्यानविषयं वपुः परतः स्थितस्य द्विभुजत्वादयमेव स इति परोक्षतया निर्देशः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु भवतु प्रीतिविशेषेणास्माकं तस्मिंस्तथा मतिः, तस्य सर्व्वेषां परमात्मनस्तस्मादेव समदृशः परमात्मत्वादेव सर्व्वेषां तच्छक्तिवैभवरूपाणामात्मनां तदनन्यत्वादद्वयस्य तस्मादेव मातुलेयमित्याद्यभिमानशून्यस्य तथा निर्दोषस्य च कथमहमस्य मातुलेयो न त्वमुष्येत्यादिरूपं मातुलेयत्वादिकृतं मतिवैषम्यं स्यादिति पूर्व्वपक्षोट्टङ्कनपूर्व्वकं सिद्धान्तयति सर्वात्मन इति। टीकायां समदृश इत्यत्र समः सर्वत्राऽव्यभिचारी च सः दृक् ज्ञानरूपश्चेति। बहुव्रीहौ हेतुत्वं न घटते॥ २१॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदपि तादृशस्य तन्न सम्भवति तथापि हे भूप एकांतभक्तेषु युष्मासु अनुकंपां पश्य, येषां भक्तिविशेषेण परवशः सन्नसावपि तथा तथाऽऽत्मानं बाढमेवाभिमन्यते इत्यर्थः । यः खलु शरीरस्यापि सम्बन्धे हेतुः सोऽभिमान एव हि सम्बन्धहेतुर्मुख्यः न शरीरम् । सति त्वाविर्भावादिना शरीरसम्बन्धेऽपि तस्य मातुलेयत्वादिकं सुतरामेव सिद्ध्यतीति तात्पर्य्यम् । तत्र हेतुः यन्मेऽसूनिति । यद् यस्मात् युष्मत्संबंधादेव हेतोः । तदेवं परमोपादेयत्वज्ञानादेव तत्संबंधात्मक एव श्रीभगवानुक्रांतावपि मुहुरेव निजालंबनीकरिष्यते-विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्येति पार्थसखे रतिर्ममास्त्विति विजयरथकुटुम्ब इत्यारभ्य भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोरिति च ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भक्त्येति युग्मकम् । योगी समाहितान्तःकरणः सन् यस्मिन् भक्त्या मन आवेश्य वा वाचा नाममात्रं कीर्त्तयन् वा कलेवरं त्यजन्मुच्यते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रसन्नहासेत्यादिना तद्दर्शनबहुकालतार्थमेव शरीरत्यागे विलम्बः कृत इति लभ्यते । ततश्च शरीरांतरप्राप्तौ सत्यां कदा वा दर्शनं स्यादित्युत्कण्ठाविष्टत्वादिति गम्यते । यावन्न मे नवदशा दशमी कुतोऽपीत्यादिकं हि श्रीलीलाशुकस्यापि प्रार्थनं श्रूयते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु परमेश्वरस्य भक्तिवशीकृतत्वे दौत्यसारथ्यादिरपकर्ष एव, तस्मिंश्च सति कथं प्रेमा परमेश्वरस्य सुखप्रद इत्यत आह सर्व्वात्मन इति । निरवद्यस्य निर्दोषप्रेमवतोऽस्य कृष्णस्य तत्कृतं दौत्यादिकृतं मतिवैषम्यं न । अत्र हेतुः सार्व्वकालिकं स्वतः सिद्धं महैश्वर्य्यमेवेत्याह सर्व्वात्मन इति । अर्ज्जुनस्याप्यात्मा स एवेति स्वयमेव सारथी रथी चेति । अत एव समदृशः समं तुल्यमात्मानमेव सर्वत्र पश्यतः । सर्वात्मत्वादेवाद्वयस्य । द्वितीयाभावादेव अनहंकृतेर्गर्वशून्यस्य । किंच महैश्वर्य्यहीनोऽप्यन्यः प्रेमी प्रेमत एव हेतोरात्मनो नीचकर्मोत्थमपकर्षं क्लेशं च दुःखत्वेन न मन्यते । अस्य तु महैश्वर्य्यादेरानन्दमात्रस्य कुतः प्रेमतो दुःखम् ? तस्माद् युष्माकमेवोत्कर्षो यत एतादृशोऽपि परमेश्वरो भवतां दूत्यादिकं करोतीत्यहो वशीकारकत्वं प्रेम्ण इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथापीति । यद्यपि युष्मत्तुल्यो न भवितुं शक्नोमीति भावः । अनुकम्पितम् अस्य मय्यनुकम्पां पश्य, ययाऽयमानन्दमयसाक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽप्येतादृशं वीभत्सितं मत्समीपस्थानं प्रस्थापित इत्ययमप्येकोऽनुभावोऽनुभूयतामिति भावः । युष्माकं त्वयमेवानुकम्प्य इति भावः ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ प्रतीक्षतां क्षणमत्रैव तिष्ठतु, यावदहं किंचिद्विलम्ब्य चक्षुर्भ्यामेव सौन्दर्य्यामृतम् पिबन् स्वस्य मनोऽनुलापं प्रकाशयन् स्तौमीति भावः । मम उपास्यत्वाद्ध्यानस्य पन्था विषयीभूतो यः सर्वकालमेव भवेत् स प्रसन्नहासेत्यादिरूपोऽस्मिन्नन्तकाले साक्षान्नयनगोचर एव तिष्ठत्विति भावः । चतुर्भुज इति भीष्मस्योपास्यमन्त्रध्यानस्य तथात्वमवगमयति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वात्मनः चिदचिच्छक्तिमतः अत एवाद्वयस्यैकस्य तादृशपदांतराभावात् अत एव समदृशः परकीयपदार्थाभावाद्विषमदृष्टिशून्यस्य तत्कृतं दौत्यादिकर्मकृतं मतिवैषम्यं क्वचिदपि न विद्यते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तथापि सर्वस्य तदीयत्वेऽपि हे भूप एकांतभक्तेषु अनुकंपितं जातानुकंपं पश्यालोचय, यद्यस्मादसून् त्यजतो मे मम कृष्णो दर्शनं दृक्पथमागतः प्राप्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अधुना स्ववांछितं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्याम् । यस्मिन्मनः समावेश्य योगी कामकर्मभिः संसारप्रदैः कर्मभिर्मुच्यते ॥२३॥ ❀ ❀ प्रसन्नेन हासेन अरुणलोचनाभ्यां चोल्लसन्मुखांबुजं यस्य सः ध्यानस्य पंथा आश्रयः अन्यैर्ध्रियते केवलं स चतुर्भुजः पुरः स्थितः सन् यावत्कलेवरं हिनोमि त्यजामि तावन्मां प्रतीक्षताम् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

नन्वन्ये भगवंतं मा जानंतु, भगवान् स्वात्मानं जानन् कथं हीने कर्मणि प्रवर्त्तते तत्राह सर्वात्मन इति । सर्वस्मिन्नात्मा यस्य, अनेन स्वार्थमेव करोति कथं वैषम्यं स्यात् ? वेदादिप्रमाणवत्वाच्च शत्रुमित्रोदासीनेषु समबुद्धिः, अतोऽपि न वैषम्यं, किंच भेददर्शने सत्येवं भवति तस्य तु सर्वमात्मैव भासते । अतो न विद्यते द्वैतं यस्य तादृशस्य कथं वैषम्यं स्वरूपेण प्रमाणेन प्रमेयेण निराकृतं वैषम्यमवतारे तु निरहंक्रियया तनौ न विद्यते अहंकृतिर्यस्य तत्कृतमुच्चनीचकर्मकृतं सर्वमेवाकिंचित्कर्त्तव्यमिति करोति तत्तूत्कृष्टमिति । ननु हीनकर्मणा कथं न दोषः स्यादत आह निरवद्यस्येति । अपहतपाप्मन इत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वं न देशकालावच्छिन्नमित्याह न क्वचिदिति । तस्मादयमेव सर्वभक्षकः प्रज्ञानादुपचरितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं कृतवानित्युक्ते भयमसेव्यता च प्रतिभाता, तन्निराकरणार्थमाह तथापीति । यद्यप्येवमेव तथाप्येकस्तस्मिन्नसाधारणो गुणोऽस्ति यद्भक्तकृपा भजनीयत्वे हेतुरभये कारणं च स चाव्यभिचारी नित्यफलश्च । भूपेति संबोधनं राज्ञामप्येवं कदाचिद्भवतीति संवादार्थं, कृपाया अव्यभिचारित्वं स्वदृष्टान्तेनाह यन्मेऽसूनिति । न हि मम सदृशोऽपराधी कश्चिदस्ति अवहेलनकर्त्ता भक्तद्रोही द्विष्टपक्षपाती च, तथापि कदाचिन्नामग्रहात् भक्ताभासं पुरस्कृत्य प्राणत्यागसमये भक्तो भवेत् दुष्ट इति शंकया स्वयमागत्य आत्मसाक्षात्कारं कारयित्वा कृतार्थं कृतवा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नित्यर्थः । तस्मादन्ये भक्ताः कृतार्था भविष्यन्तीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥२२॥ ❀ ❀ ननु दूरे भगवत्साक्षात्कारान्मुक्तिरिति भगवदाविर्भावव्यतिरेकेणापि भगवदंगैर्मानसरूपनामभिर्मुक्तिर्भवतीत्याह भक्त्यावेश्येति भक्त्येति । विहितभक्त्यधिकारिणः प्रत्युक्तं वस्तुतस्तु यथाकथंचिन्मनोनिवेशनमेव मुक्तिहेतुः इन्द्रियव्यापारमपि भगवन्नाम्ना कुर्वन् पूर्वं योगाभ्यासरतोऽपि इदानीं भक्तिमार्गेण शरीरं त्यजन् कायवाङ्मनोभिः तामसराजससात्त्विकमपि कर्म कुर्वन् पूर्वं कामकर्मकः कृतैर्मुच्यते । एभिः कर्मभिः तानि कर्माणि स्वभावं प्रापितानि मुक्तिहेतवो भवंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं भजनीयभगवद्गुणानुक्त्वा स्वस्य मनसा मूर्तिकल्पनाशक्तेः अंतिमोच्छ्वासपर्यंतं भगवत्स्थितिमेव प्रार्थयते स देवदेव इति । अस्मत्कृपाया अन्योऽपि हेतुरस्ति न केवलमिदानींतनी भक्तिः, यतो देवानां वस्वादीनां देवः सर्वदा पूज्यः, किंच स्वतश्च पूर्णः भगवानिति स यावदिदं शरीरं मया त्याज्यं तावत्तिष्ठतु न मध्ये शरीरं गृह्णातु मारयतु, इदमिति जीर्णम् अहमिति सामर्थ्यं "ये यथा मां प्रपद्यंते" इति वाक्यानुसारेण मा तिष्ठतु, किंतु प्रसन्नहासः अरुणे च लोचने ताभ्यामुल्लसन्मुखांभोजं यस्य हासस्य प्रसन्नत्वान्न माया मोहः लोचनयोररुणत्वान् मत्पापदूरीकरणं तयोरपि प्रसादे विशेषणे मयि सर्वगुणनिधानं मुखांबुजस्य तादृशत्वेन स्वपदप्राप्तिः ध्यानपथत्वेनाणिमादयः चतुर्भुजत्वेन पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः ॥ २४ ॥

१८ श्लोकतः ३१ श्लोकावधि सुबोधिनीप्रकाशो न ।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नन्वयं परमेश्वरश्चेत्कथं तस्य नीचे सारथ्यादौ कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्राह–सर्वेति । अस्य तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतेर्वैषम्यं क्वचित् कदाचिदपि नास्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह–अनवद्यस्येति, रागादिदोषरहितस्येत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह–अनहङ्कृतेरिति, अहमुत्कृष्ट इत्यभिमानरहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह–समदृश इति, सर्वत्र सममात्मानं पश्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– सर्वात्मन इति । तत्रापि हेतुमाह–अद्वयस्येति । उक्तार्थे न कश्चित्सन्देहः शास्त्रसिद्धत्वादिति सूचयति–हीति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तिस्तु न कदापि विफलेत्याह–तथापीति । यद्यपि सर्वात्मा समदर्शी च, तथापि हे भूप एकान्तभक्तेषु अनन्यप्रयोजनभक्तेषु तस्यानुकम्पितं कृपां पश्य कृपानुमानं कुरु । केन लिङ्गेन साऽनुमेयेत्यपेक्षायामाह–यदिति । नहि मत्सदृशोऽपराधी कश्चिदस्ति, यतोऽहमवहेलनकर्त्ता भक्तद्रोही दुष्टपक्षपाती च । तस्यापि कदाचिन्नामग्रहणादिना भक्त्याभ्यासं पुरस्कृत्य दुष्टोऽपि मम भक्तो विमुच्यतामिति मनसि कृत्वा यत् यस्मात् असून् प्राणांस्त्यजतो मे मम कृष्णः साक्षाद्दर्शनमागतः । मरणसमये भगवद्दर्शने तु विमुक्तौ न सन्देहः 'अन्ते या मतिः' इति सिद्धान्तादिति सूचयितुमसूंस्त्यजत इति विशेषणम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु कृष्णदर्शनमात्रेण कथं विमुक्तिरित्यपेक्षायां मरणसमये यच्चिन्तनादिमात्रेणापि विमुक्तिर्भवति किं पुनस्तस्य साक्षाद्दर्शनेनेति सूचयन् स्वदेहत्यागपर्यन्तं भगवतोऽवस्थानं प्रार्थयते–भक्त्येति द्वयेन । यस्मिन् श्रीकृष्णे भक्त्या मनो निवेश्य वाचा च यस्य नाम कीर्त्तयन् कलेवरं त्यजन् योगी भक्तियोगवान् पुरुषः कामकर्मभिः नानाविधकामभयकृतैर्लौकिकवैदिकैः संसारबन्धरूपैः कर्मभिः पुण्यपापात्मकैर्विमुच्यते स भगवान् यावदहमिदं कलेवरं हिनोमि त्यजामि तावत्प्रतीक्षतां मम दृष्टिगोचरः सन्नेव तिष्ठत्वित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ न केवलमिदानीन्तनी भक्तिरेव तदनुग्रहे हेतुः किन्त्वहं वसुः स देवानां वस्वादीनामपि देवः पूज्यो रक्षकश्च ततोऽपि मय्यनुग्रह एवोचित इति सूचयन्नाह–देवदेव इति । यावदिति विलम्बं द्योतयति । अहं हिनोमीति स्वातन्त्र्यं सूचयति । इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातम् । तत्रापि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इयि वाक्यानुसारेण ममापराधं क्रौर्यं च स्मृत्वा भयङ्कररूपेण मा तिष्ठतु, किन्तु योगिध्येयेन सौम्यरूपेणैवेत्याह–ध्यानपथ इति । तद्रूपमेव दर्शयति–प्रसन्नेति, प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां च उल्लसत् रुचिरं मुखाम्बुजं यस्य सः । धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वेन चत्वारो भुजा यस्य सः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

इन सर्वात्मा, समदर्शी, अद्वितीय, अहङ्काररहित और निष्पाप परमात्मामें उन ऊँचे-नीचे कार्योंके कारण कभी किसी प्रकारकी विषमता नहीं होती ॥ २१ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! इस प्रकार सर्वत्र सम होनेपर भी, देखो तो सही, वे अपने अनन्यप्रेमी भक्तोंपर कितनी कृपा करते हैं ! यही कारण है कि ऐसे समयमें, जब कि मैं अपने प्राणोंका त्याग करने जा रहा हूँ, इन भगवान् श्रीकृष्णने मुझे साक्षात् दर्शन दिया है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवत्परायण योगी पुरुष भक्तिभावसे इनमें अपना मन लगाकर और वाणीसे इनके नामका कीर्तन करते हुए शरीरका त्याग करते हैं और कामनाओंसे तथा कर्मके बन्धनसे छूट जाते हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वे ही देवदेव भगवान् अपने प्रसन्न हास्य और रक्तकमलके समान अरुण नेत्रोंसे उल्लसित मुखवाले चतुर्भुजरूपसे, जिसका और लोगोंको केवल ध्यानमें दर्शन होता है, तबतक यहीं स्थित रहकर प्रतीक्षा करें, जबतक मैं इस शरीरका त्याग न कर दूँ ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सूत उवाच

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे। अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वताम् ॥ २५ ॥
पुरुषस्वभावविहितान् यथावर्णं यथाश्रमम्। वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥ २६ ॥
दानधर्मान् राजधर्मान् मोक्षधर्मान् विभागशः। स्त्रीधर्मान् भगवद्धर्मान् समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान् यथा मुने[1]। नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्सानुकम्पं वाक्यमाकर्ण्य ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पुरुषस्वभावेन विहितान्नरजातिसाधारणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। यथावर्णं वर्णधर्मान्। यथाश्रममाश्रमधर्मांश्च। वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पुनस्तत्रैव विशेषमाह दानेति। मोक्षधर्मान् शमदमादीन्। भगवद्धर्मान्हरितोषणान्द्वादशादिनियमरूपान्। समासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ तावेव योगावुपायौ ततस्ताभ्याम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ धर्मादींश्च यथाधिकारं प्रतिनियतोपायसहितान्। यथा यथावत्। नानाख्यानेषु य इतिहासास्तेषु यथा सन्ति तथा वर्णयामासेति ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यथावर्णं वर्णयोग्यधर्मान्। योग्यतायामव्ययीभावः। अयं भावः-न हि ब्रह्मचर्यादय आश्रमधर्माः सर्वे क्रमेणानुष्ठेया इति नियमः। किं तु वैराग्यं चेत्तदैव भिक्षवो भवेयुः "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेः। रागश्चेत्तदा गृहस्था एव भवेयुः "अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते" इत्युक्तेः। कर्मणा कषायपाकार्थं गार्हस्थ्यमेव सेवेतेति भावः। ततश्च तत्रैव दानधर्मानित्यादि सर्वान्ते च भगवद्धर्मान् भक्त्यंगानीति मोक्षधर्मेभ्योऽप्यस्य पार्थक्यं श्रैष्ठ्यं च व्यञ्जितम्। समासः संक्षेपो व्यासो विस्तरस्तयोर्योगेन युक्ततया धर्मार्थकामेत्यादि। एवञ्चोक्तास्सर्वे धर्माश्चतुर्षु वर्णेष्वेव पर्यवस्यन्तीत्युक्तपोषन्यायेन तानेवाह-धर्मेति। उपाया धर्मादिसाधनानि। यथा यथावदेव नानाख्यानादिषु ये ये इतिहासास्तेषु प्रदर्श्य प्रमाणीकृतानित्यर्थः ॥ २६-२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तद्भीष्मवचो निशम्य युधिष्ठिरः शरपंजरे शयानं भीष्ममृषीणां शृण्वतां सतां नानाविधान् धर्मानपृच्छत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धर्मान्विशिनष्टि पुरुषस्वभावः ज्ञत्वाज्ञत्वशक्तत्वादिरूपेण विहितान् कर्त्तव्यतया विधिबोधितान्यथावर्णं यथाश्रमं ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां च योग्यार्थकयथाशब्दस्याव्ययीभावः वैराग्यरागावकामकामौ तावेवोपायौ ताभ्यामाम्नातानुभयविधान् प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदभिन्नान् यथैकस्यैवाग्निहोत्रादिकर्मणः 'अग्निहोत्रं जुहोति, जुहुयात्स्वर्गकामः, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति स्वर्गाधिकारजीवनाधिकाररूपाभ्यामुपाधिभ्यामेव भेदः, एवं वैराग्यरागोपाधिभ्यां प्रवृत्तिधर्मत्वेन निवृत्तिधर्मत्वेन चाम्नातान्वस्तुत एकरूपान् वर्णाश्रमादिधर्मानित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आम्नातानित्यनेन वैदिकधर्मानपृच्छदिति सूचितम् तथा स्मार्त्तधर्मानपृच्छदित्यभिप्रायेणाह दानधर्मानिति। राजधर्मानिति शास्त्रोक्ताः मोक्षधर्मा पंचरात्रादितंत्रोक्ताः तत्राप्यवांतरभेदाभिप्रायेण पुरुषस्वभावभेदाभिप्रायेण विभागप्राय इत्युक्तं भगवद्धर्मास्तच्छ्रवणकीर्त्तनादयः समासव्यासयोगतः संक्षेपविस्ताराभ्यां युक्ताः शास्त्रेषु प्रतिपाद्यतयेति समासव्यासयोगाः सार्वविभक्तिकस्तसिः समासव्यासयोगात् यद्वा समासव्यासयोगात् संक्षेपयोगाद्विस्तरयोगाच्चापृच्छत् संक्षिप्तत्वेन विस्तृतत्वेन चापृच्छदित्यर्थः ॥२७॥ ❀ ❀ द्वितीयांतानां वर्णयामासेत्युत्तरत्रान्वयः। हे मुने सहोपायान् ससाधनान् धर्मार्थकाममोक्षानपि यथावन्नानाविधेष्वाख्यानेष्वितिहासेषु च यत्तत्त्वं तद्भीष्मो वर्णयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ युधिष्ठिरो भीष्मोक्तमाकर्ण्य शरतल्पे शयानं भीष्मं विविधान् धर्मानपृच्छदित्यन्वयः। पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वाद्भीष्मं धर्मानिति युज्यते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धर्माणां तत्त्वविद्भीष्मः एतान् धर्मान्नानाख्यानात्मकेष्वितिहासेषु वर्णयामासेत्यन्वयः।

१. प्रा० पा०—मुनिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तान् कथंभूतान् वर्ण्यपुरुषस्यैते निजत्वेन विहिता धर्मास्तदाश्रमिपुरुषस्यैते विहिता इति विविच्य यथावर्णं यथाश्रमं वर्णिनामाश्रमिणां पुरुषाणां स्वभावविहितान्निजत्वेन विहितान् धर्मान् वैराग्योपाधिना रागोपाधिना च एते निवृत्तिधर्मा एते प्रवृत्तिधर्मा इति निष्काममज्ञानपूर्वमित्यादिवचनैः प्रतिपादितोभयविधलक्षणान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विभागशः पृथक् पृथक् भगवतः सर्वजगत्स्रष्टृत्वादिधर्मान् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा धर्मार्थकाममोक्षांश्च तत्तत्साधनसहितान् समासव्यासयोगतः संक्षेपविस्तराभ्यां यथा यथावत् तात्त्विकदेवोत्तमयुधिष्ठिरादिबोधने भीष्मस्यासामर्थ्यात् भीष्मस्य कीर्त्यर्थं तस्मिंस्तत्काले विशेषाविष्टश्रीकृष्णश्च पांडवप्रश्नान् व्याचख्याविति‌त्यर्थे यथेति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत् निजचिरस्थितिप्रकाशकं श्रीभीष्मस्य वचनमाकर्ण्य ॥ २५-२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्येति तर्हि मां कः प्रबोधयिष्यतीति व्यग्रोऽपृच्छत् शयानं शरेति। यद्यपि तद्दशायां प्रश्नानौचित्यं तदपि गत्यंतराभावादिति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पुरुषस्वभावेन विहितान् प्रथमं नरजातिसाधारणान् धर्म्मान् वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। ततो यथावर्णं वर्णयोग्यधर्म्मान् योग्यतायामव्ययीभावः। ततो यथाश्रमं ततो वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान्। अयमर्थः—न हि ब्रह्मचर्यादय आश्रमधर्माः सर्व्वैरेव द्विजैः सर्वे क्रमेणैवानुष्ठेया इति नियमः। किन्तु वैराग्यं चेत् सदैव भिक्षवो भवेयुस्तदा रागश्चेद् गृहस्था एव सदेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ततश्च तत्रैव विशेषतो दानधर्मानित्यादि सर्वान्ते च भगवद्धर्मान् भक्त्यंगानिति मोक्षधर्मेभ्योऽप्यस्य पार्थक्यं श्रैष्ठ्यञ्च व्यंजितम्। समासः संक्षेपो व्यासो विस्तरश्च तद्द्वयोर्योगेन युक्ततया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवञ्चोक्ताः सर्व्वे धर्म्माश्चतुर्षु वर्गेषु एव पर्यवस्यन्तीत्युक्तपोषन्यायेन तानेवाह धर्म्मेति। उपाया धर्म्मादिसाधनानि। यथा यथावदेव। नानाऽऽख्यानादिषु ये ये इतिहासास्तेषु प्रदर्श्य प्रमाणीकृतानित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

पुरुषाणां स्वभावैः सात्त्विकराजसतामसैर्विहितान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। यथावर्णं वर्णानां योग्यान् वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेण आम्नातोभयलक्षणान् प्रतिपादितप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूपान् ॥ २६-२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं सर्वपुरुषार्थदानाय सर्वाभिव्यक्तिं कुर्वन् विषयांतरसंचाराभावाय प्रकटस्तिष्ठत्विति प्रार्थना। मध्ये सावकाशं ज्ञात्वा युधिष्ठिरः स्वसंदेहं वारयितुं पृष्टवानित्याह युधिष्ठिर इति। ननु युधिष्ठिरः पूर्वोक्तं सर्वं भगवता कृतमित्यवगत्य स्वस्य कारणत्वाभावात् वधादिदोषाभावं विनिश्चित्यापि कथं पृच्छतीत्यत आह तदाकर्ण्यापि शरपंजरे शयानमिति। यदि भगवानेव करोति किमिति भीष्मः शरपंजरे पतितस्तिष्ठति, न ह्यकृतं भोजयति भगवान्। तथा सति अतिप्रसंगः स्यात् दुःखस्य च सर्वजनीनत्वात् भगवतः सर्वकर्तृत्वस्य च श्रौतत्वात् सर्वेषामेव ऋषीणां संदेहः। अतस्तेषामपि संदेहनिवृत्त्यर्थमृषीणामनुशृण्वतां पृष्टवानित्यर्थः। धर्माणामेव नानाविधत्वात् प्रबलदुर्बलताभावोऽस्ति राजसेवकवन्न वेति संदेहादपि प्रश्नस्तदाह विविधानिति ॥ २५ ॥ ❀ ❀❀ धर्मास्त्रिविधाः श्रौताः पौराणिकाः पुरुषार्थसाध्यत्वेनान्वयव्यतिरेकसिद्धा लौकिकाश्च, तान् सर्वान् भीष्मः क्रमेणाहेत्याह पुरुषस्वभावेति त्रिभिः। तत्र वैदिकास्त्रिविधाः शरीराधिकारेण प्रवृत्ताः वर्णाश्रमरूपेण बाह्यधर्मेण च प्रवृत्ताः वैराग्याद्यांतरधर्मेण च। तत्र पुरुषस्वभावविहिताः स्वतंत्रा रक्षादयः वर्णधर्मेज्ञानादयः, आश्रमधर्माः अध्ययनादयः, रागोपाधयः पूर्वकांडोक्ताः, वैराग्योपाधय उत्तरकाण्डोक्ताः ॥२६॥ ❀ ❀ दानधर्मादयः पौराणिकाः गोदानादयः तुलापुरुषादयो वा राजधर्माः कार्त्तिकव्रतादयः 'समासव्यासकथनात् बुद्धिर्भवति वै स्थिरा।' अतः संक्षेपविस्तराभ्यामाह समासेति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुरुषार्थचतुष्टयसाधनीभूतधर्मानाह धर्मेति। पुरुषार्थानां स्वरूपं साधनानि प्रकाराश्च यथा यथावत् मुन इति संबोधनात् न विस्तरेणोच्यते मननविघ्नत्वादिति आख्यानं शब्दप्रधानं तैरेवमुक्तमित्यादि इतिहासः पुरावृत्तं तैरेवं कृतमेवं जातमिति तथा निःशंककथने हेतुः। एतावता सर्वे संदेहा निवारिता इत्युक्तं भवति। सगुणकर्मणा बंधः निर्गुणकर्मणा मोक्षः। लोके फलसाधकत्वं ज्ञानं भवत्विति 'यमधः उपरि वा निनीषति तमसाधु साधु वा कर्म कारयती'ति ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं जीवस्य दुःखाद्यनुभवश्चोक्तो भवति, धर्मप्रवचनादिकं कालविलंबादेव न त्वनेन पुरुषार्थसिद्धिरिति ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी।

यद्यपि तस्यां दशायां प्रश्नो नोचितस्तथापि तत् प्राणत्यागविषयकं भीष्मवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा भीष्मे मृते मां कः प्रबोधयिष्यतीति गत्यन्तराभावात् व्यग्रचित्तो युधिष्ठिरस्तं शरपञ्जरे शयानं भीष्मं विविधान् धर्मान् अपृच्छदित्यन्वयः। भीष्मवाक्यस्य प्रामाण्यं द्योतयन्नाह–ऋषीणामनुशृण्वतामिति, ऋषयोऽपि तयोः संवादश्रवणपरा जाता इत्यर्थः॥ २५॥ ❀ ❀ तदा च तत्पृष्टो भीष्मो धर्मानुपदिष्टवानित्याह–पुरुषेति त्रिभिः। नानाख्यानेषु ये इतिहासाः पुरावृत्तान्तास्तेषु धर्मादयो यथा सन्ति तथा तांस्तत्त्वविद्भीष्मो वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। तान्दर्शयति–पुरुषस्वभावेन विहितान्नरजातिसाधारणान्। यथावर्णं ब्राह्मणादिवर्णयोग्यान् धर्मान्। यथाश्रमं ब्रह्मचर्याद्याश्रमयोग्यान् धर्मान्। वैराग्यरागावेवोपाधी ताभ्यां क्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान्॥ २६॥ ❀ ❀ पुनस्तत्रैव विशेषमाह–दानधर्मानिति, तुलापुरुषादीन् राजधर्मान् मोक्षधर्मान् शमदममौनानीहादीन्। विभागशः तत्राप्यवान्तरभेदभिन्नान्। स्त्रीधर्मान् पातिव्रत्यादीन्। भगवद्धर्मान् हरितोषकान् एकादश्यादिव्रतनियमान् श्रवणकीर्त्तनादींश्च। तत्रापि समासव्यासौ सङ्क्षेपविस्तरौ तावेव योगावुपायौ ततस्ताभ्याम्॥ २७॥ ❀ ❀ सहोपायान् साधनसहितान् धर्मादीन्, ससाधनानां स्वरूपमित्यर्थः सङ्क्षेपतो निरूपितोऽर्थो भवता विस्तरेण विभावनीयो मननशीलत्वादित्याशयेन सम्बोधयति–हे मुने इति॥ २८॥

हिन्दी अनुवाद

सूतजी कहते हैं—युधिष्ठिरने उनकी यह बात सुनकर शरशय्यापर सोये हुए भीष्मपितामहसे बहुत-से ऋषियोंके सामने ही नाना प्रकारके धर्मोंके सम्बन्धमें अनेकों रहस्य पूछे॥ २५॥ ❀ ❀ तब तत्त्ववेत्ता भीष्मपितामहने वर्ण और आश्रमके अनुसार पुरुषके स्वाभाविक धर्म और वैराग्य तथा रागके कारण विभिन्नरूपसे बतलाये हुए निवृत्ति और प्रवृत्तिरूप द्विविध-धर्म, दानधर्म, राजधर्म, मोक्षधर्म, स्त्रीधर्म और भगवद्धर्म इन सबका अलग-अलग संक्षेप और विस्तारसे वर्णन किया। शौनकजी! इनके साथ ही धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष–इन चारों पुरुषार्थोंका तथा इनकी प्राप्तिके साधनोंका अनेकों उपाख्यान और इतिहास सुनाते हुए विभागशः वर्णन किया॥ २६–२८॥

धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः। यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः॥ २९॥

तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसङ्गं[1] मन आदिपूरुषे।
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत्॥ ३०॥
विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशु गतायुधव्यथः।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजञ्जनार्दनम्॥ ३१॥

श्रीभीष्म उवाच

इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि।
स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य॥ २९॥ ❀ ❀ सहस्रणीर्युद्धे समीपस्थान्सहस्रं रथिनो नयति पालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः। सहस्रिणीरिति पाठे सहस्रार्थवतीर्गिरः। लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन्। अमीलितदृगेव मनो व्यधारयत्॥ ३०॥ ❀ ❀ अनयैव विशुद्धया धारणया हतमशुभं यस्य सः। तस्य श्रीकृष्णस्येक्षया कृपादृष्ट्यैव गत आयुधश्रमो यस्य सः। अत एव निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमो विविधं भ्रमणं यस्मात्सः। जन्यं देहम्॥ ३१॥ ❀ ❀ परमफलरूपां श्रीकृष्णे रतिं प्रार्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयति। इति नानाधर्माद्युपायैर्मनोधारणलक्षणोपकल्पिता समर्पिता। क? सात्वतानां पुंगवे श्रेष्ठे भगवति। वितृष्णा निष्कामा। अवितृष्णेति वा छेदः अवितृप्तेत्यर्थः। विगतो भूमा यस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः। तदेव परमैश्वर्यमाह। स्वसुखं स्वस्वरूपभूतं परमानंदमुपगते प्राप्तवत्येव। कचित्कदाचिद्विहर्तुं क्रीडितुं प्रकृतिं योगमायामुपेयुषि स्वीकृतवति। न तु स्वरूपतिरोधानेन जीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः। विहर्तुमिति यदुक्तं तत्प्रपंचयति। यद्यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः सृष्टिपरंपरा भवति॥ ३२॥

१. प्रा० पा०—विमुक्तसङ्गो। २. प्रा० पा०—हृता०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"छंदो वशेऽप्यभिप्राये पद्यैषणरतिष्वपि" इति कोशात् । एतेनोत्तरायणमरणमेव श्रेष्ठमिति न ध्येयम् । 'देशे च काले च मनो न सज्जयेत्' इति वक्ष्यमाणत्वात् किं तु स्वच्छन्दमृत्युतैवात्रासूचीति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदोत्तरायणे प्राप्ते सति उपसंहृत्यान्यतः प्रत्याहृत्य अमीलितदृगेव चक्षुषी स्पष्टमुन्मील्यैव व्यधारयदानखशिखं प्रवेशयामास । काले च नेत्रसंमीलनपूर्वकमंतर्ध्येयस्य संमुखस्थत्वात्तन्मीलने प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इति मदायुःसमाप्तौ मतिर्भगवति उपकल्पिता, मत्प्रभौ मदंतकाले कृपावशतयैव मत्समीपमागते किञ्चिदुपायनं दातुमुचितम् । तत्र संप्रति ममाहंतास्पदममतास्पदयोर्मध्ये समीचीनं किमप्यन्यन्नास्तीति हेतोरेषा मतिरेवोपायनत्वेन कल्पिता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु उपायनदायिनो लोके किञ्चिज्जिघृक्षवो दृश्यंते तत्राह—वितृष्णा निष्कामा भगवति षडैश्वर्यपूर्णे किन्नारायणत्वेन प्रसिद्धे ? न, सात्त्वतपुंगवे यदुकुलान्तः सत्त्वेन प्रसिद्धे । ननु नारायणस्यैव भगवत्त्वेन महती प्रसिद्धिश्च सार्वकालिकी तत्राह-विभूम्नीति । इत्यर्थ इति । सर्वेश्वर इति भावः । तदेव भूमत्वसमर्पकं "यो वा भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति" इति श्रुतेः । यद्वा स्वैर्यादवपांडवैरेव सह सुखं परमानंदमुपाधिक्येन प्राप्ते इत्यर्थः । स्वरूपलक्षणमुक्त्वा तटस्थलक्षणमाह-इत्यर्थ इति । प्रकृतिं मायामीक्षणेन महत्तत्त्वाद्युत्पादकतया उपेयसीति भावः । भवप्रवाह इति वदता पुरुषादयोऽप्यस्यैवावतारा उक्तास्तेषामेव भवप्रवाहकत्वादिति भावः । यद्वा यतः प्रकृतेरिति । "विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति" इति श्रुतेः । प्रकृतिरेव जीवानां संसारहेतुः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अवितृप्तेति दर्शने अलंबुद्धिराहित्यादिति भावः ॥ ३२-३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं पृष्टान् धर्मान्प्रवदतः योगिनः छंदमृत्योः स्वच्छंदानुसारी मृत्युर्यस्य तस्य भीष्मस्य यो वांछित उत्तरायणः स कालः प्रत्युपस्थितः । यद्वा तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः यश्छंदमृत्योर्योगिनः वांछितः स चापि क उत्तरायण इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेति । यदा स कालः प्रत्युपस्थितः तदा सहस्रणीः सहस्राणां कुरुपांडवादिरूपाणां नायकः सहस्रं स्ववश्यानां नयति सद्गतिं प्रापयतीति वा स भीष्मः गिर उपसंहृत्य विरम्य मुक्तः संगो देहतदनुबन्ध्यादिसंगो यस्य तन्मनः पुरः स्थिते लसंतौ विलसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् कृष्णे व्यधारयत् । कथंभूतः निमीलिते दृशौ दृष्टी येन सः निमेषणमप्यकुर्वन् कृष्णमेव पश्यन् तद्विग्रहध्यानैकप्रवणं चित्तमकरोदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विशुद्धया धारणया भगवद्विग्रहानुध्यानात्मिकया हतं निरस्तमशुभं भगवत्प्राप्तिविलम्बावहं प्रारब्धं यस्य तदीक्षयैव भगवद्दर्शनेनैवाशु गता निरस्ता आयुधप्रहारजा व्यथा यस्य, निवृत्ताः सर्वेषामिन्द्रियाणां वृत्तयो विभ्रमः देहात्मादिभ्रमश्च यस्य स भीष्मः जन्यं जननयोग्यं देहं विसृजन् त्यक्ष्यन् जनार्दनं सर्वजनदुःखहरं श्रीकृष्णं तुष्टाव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेवाह इतीत्यादिभिरेकादशभिः तावत्परमव्योमस्थं वेदान्तवेद्यं दिव्यात्मस्वरूपं प्रकृतावताररूपं तत्प्रयोजनं चानुसन्धाय तस्मिन्स्वमतिदार्ढ्यं प्रार्थयते इति । वक्ष्यमाणप्रकारेण मम मतिर्भगवति वितृष्णाऽलंबुद्धिरहिता सती उपकल्पिता प्रतिष्ठिता भवतु । यद्वा इति हेतौ मतिर्वितृष्णा इति । यस्मात्तस्माद्भगवत्युपकल्पिता भवत्वित्यर्थः । कथंभूते सात्वतपुंगवे सात्वतानां यादवानां पुंगवे श्रेष्ठे भागवतानां नायके वा विभूम्नि विलक्षणे भूम्नि वागादिभ्यः प्राणशब्दवाच्याज्जीवाच्च विलक्षणेऽपरिच्छिन्ने भूमशब्दवाच्य इत्यर्थः "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ती" ति हि श्रूयते । तदाह स्वसुखमुपगत इति । स्वं स्वाभाविकसुखमुपगतवत्यपरिच्छिन्नस्वाभाविकानंदशालिनीत्यर्थः, क्वचिद्देशे विहर्तुं प्रकृतिं विग्रहमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः संसारप्रवाहो भवति यत्संकल्पमूला क्षेत्रज्ञानां संसारप्रवृत्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वच्छन्दमृत्योः स्वेच्छया मरणं कुर्वतो योगिनो वांछित उत्तरायणाख्यः कालो यः स भीष्मस्य प्रत्युपस्थित इत्यन्वयः । उत्क्रमिष्यतो ज्ञानिनः कालेऽनुगुणे किंचित्सुखाधिक्यं भवति, नान्यथा मुक्त्यभाव इत्येतमर्थं तुशब्दो वक्ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदोत्तरायणे प्राप्ते सति सहस्रणीः स्वमुक्तिसमये स्वोपदिष्टानेकजननेता । एकादशाक्षौहिणीनायकस्य बलवतां सहस्रसंख्यावतां नायकत्वकथनमनित्यत्वादुपेक्षणीयं, अमीलितदृक् प्रफुल्ललोचनः । विशेषत उच्छ्रसितज्ञानो वा । भीष्मो गिरं विषयसंबंधिनीमुपसंहृत्य विमुक्तो विषयसंगो येन तत्तथोक्तं तन्मनः पुरः स्थिते प्रत्यक्षे चतुर्भुजे उपलब्धे शोभमानपिशंगवस्त्रे आदिपुरुषे नारायणावतारे श्रीकृष्णे व्यधारयत् विशेषेणाचलतयाऽधारयदित्येकान्वयः । मीलितदृक् अर्धमुकुलितचक्षुर्वा ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विशुद्धया फलरागादिदोषरहितया हरौ निरंतरमनोधारणया हताशुभः निरस्तपापः तस्य कृष्णस्येक्षया निरीक्षणेनैव नान्येनाशु तत्क्षणं विनष्टा युधि निमित्तव्यथाऽत एव तदितरः निवृत्तः निरस्तः सर्वेषामिन्द्रियाणां वृत्तीनां व्यापाराणां विभ्रमो विलासो यस्य स तथोक्तः, निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिश्चायं विगतभ्रमश्चायमिति वा, पद्यमयं जल्पं वचनं विसृजन् रचयन् व्यर्थवचनं मुंचन्वा जनं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जननमर्दयति विनाशयतीत्युपलक्षणमेतत् मरणं च जननमरणनाशकत्वेन नित्यमुक्तिदातृत्वाज्जनार्दनस्तं तुष्टावेत्येकान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु किमियं स्तुतिर्मानसी वाचिकी वा इति मतिरिति । इतिशब्दो हेत्वर्थः प्रकरणार्थो वा समाप्तिवचनो वा यत एवं भगवान् सकलप्रवर्त्तकः तस्मात्तस्मिन्मतिर्मननशीलबुद्धिरुपकल्पिता तद्विषयीकृता सकलशास्त्रप्रकरणे वक्ष्यमाणप्रकरणे वा समाप्तौ मरणकाले । किंविशिष्टे विभूम्नि परिपूर्णे अपरिच्छेदलक्षणपूर्णत्वं देशकालयोरप्यस्तीति अत उक्तं भगवतीति । निरवधिकैश्वर्यादिगुणवति यः कश्चिद्दृषिसत्तमो निर्दिश्यते इति शंका मा भूदित्याह-सात्वतपुंगवे यादवेश्वरे स्वसुखे स्वरूपानंदे उपगते आगते अतिनिकटवर्तिनीति वा "निलीनोहं प्रकृतौ संसारमेतीति" श्रुतेः यस्याः सकाशाज्जीवानां संसारप्रवाहो भवति । कचित् सृष्टिकाले नानावताररूपैर्विहर्तुं महदहंकारादिजगत्स्रष्टुकामां तां प्रकृतिं श्रियं जडात्मिकां च उपेयुषि प्राप्तवति, कीदृशी मतिः वितृष्णा विषयतृष्णारहिता वौ हरौ तृष्णा यस्याः सा तथा वा "विः पक्षिपरमात्मनोरि"त्यभिधानम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

यो योगिन इति । तेषां तथैव व्यवसायमात्रं श्रीभीष्मस्य तु श्रीभगवद्दर्शनदीर्घत्वाय व्याजमय एव स इति ज्ञेयम् । वक्ष्यते च श्रीस्वामिभिरपि द्वितीये-स्थिरं सुखं चासनमित्यादौ 'देशे च काले च मनो न सज्जयेदि'त्यत्र देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् न सङ्गं प्रापयेत् । न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ तदीक्षयैवेति तत्कर्मकेक्षया तदागमनसमयादेव लब्धयेति प्रथमवृत्तमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सात्वतपुंगवे इति धारणाविषयस्य तस्य विशेषणं न तूपलक्षणमिति ज्ञेयम् । विभूम्नि विशेषेण भूमातिशयो यस्मिन् तत्र भूमवाक्यवद्भूमशब्देनात्र परमातिशय्येव चोच्यते । विशब्दस्तु तद्व्यक्त्यर्थ एव, कचिदित्यादिना पुरुषावतारकर्तृत्वमुक्तम् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

धर्म्मं प्रवदत इत्यादि । छन्देन इच्छयैव मृत्युर्यस्य तस्य ॥ २९ ॥ ❀ ❀ युद्धे समीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति परिपालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः । सहस्राणीरिति पाठे सहस्रार्थवतीर्गिरः उपसंहृत्य अन्यतः प्रत्याहृत्य अमीलितदृगेव चक्षुषी स्पष्टम् उन्मील्यैव व्यधारयत् आनखशिखं प्रवेशयामास ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तदीक्षया श्रीकृष्णकर्त्तृकेण कृपावलोकेन । विभ्रमो विविधभ्रमणमस्थैर्य्यमित्यर्थः । जन्यं स्थूलदेहं मायिकप्रपञ्चं च ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इति मतीत्यादि । इति ममायुःसमाप्तौ मतिर्भगवति उपकल्पिता मत्प्रभौ मदन्तकाले कृपापरवशतयैव मत्समीपमागते किञ्चिदुपायनं दातुमुचितं तत्र सम्प्रति ममाहंतास्पदममतास्पदयोर्मध्ये समीचीनं किमप्यन्यन्नास्तीति हेतोरेषां मतिरेवोपायनत्वेन कल्पिता । ननु उपायनदायिनो लोके किञ्चिज्जिघृक्षवो दृश्यन्ते तत्राह वितृष्णा निष्कामा । भगवति षडैश्वर्य्यपूर्णे । किं नारायणत्वेन प्रसिद्धे न सात्वतपुंगवे यदुकुलोत्तंसत्वेन प्रसिद्धे । ननु नारायणस्यैव भगवत्त्वेन महती प्रसिद्धिश्च सार्व्वकालिकी तत्राह विभूम्नीति । विगतो भूमा यस्मात् तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीति नारायणस्याप्यवतारिणीत्यर्थः । तदपि स्वैर्यादवपांडवैरेव सह सुखं परमानंदम् । उप आधिक्येन प्राप्त इति स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तटस्थलक्षणमाह प्रकृतिं मायामीक्षणेन महत्तत्त्वाद्युत्पादकतया उपेयुषि । यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः सृष्टिपरम्परा तेन पुरुषादयोऽप्यस्यैवावतारा इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदोत्तरायणः कालः प्रत्युपस्थितस्तदा सहस्रं जनान्नयति भगवल्लोकं तद्धर्मोपदेशेन प्रापयतीति सहस्रणीर्भीष्मः गिर उपसंहृत्य विरम्य पुरः स्थिते स चतुर्भुजे आदिपुरुषे जगत्कारणे श्रीकृष्णे अमीलितदृगेव सौंदर्यदर्शनविच्छेदभयेन निमेषणमप्यकुर्वन् मनो व्यधारयत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विशुद्धया पुरःस्थितभगवद्विषयकधारणया हतमशुभं भगद्भावप्राप्तिप्रतिबंधकीभूतं प्रारब्धं कर्म यस्य स तथा तदीक्षया पुरःस्थितभगवत्कृपादृष्टया गता आयुधव्यथा यस्य स तथा, निवृत्ताः कृष्णेतरविषयेभ्यः सर्वेन्द्रियाणां बाह्याभ्यंतराणां वृत्तयो विभ्रमो विविधो भ्रमश्च यस्य स तथा तत्रात्मज्ञाने विरोधीभूतो भ्रमः स्वपरयोः केवलभेदभ्रमः केवलाभेदभ्रमः उभयोर्जडरूपत्वभ्रमः स्वरूपेण जीवात्मनि व्यापकत्वभ्रमः । भगवन्मूर्त्यादौ मायिकत्वादिभ्रमः भगवति देवतांतरसाम्यभ्रमः-इत्यादिप्रकारो विविधो भ्रमस्तस्य निवृत्त इति दिक्, एवंभूतः सन् जन्यं देहं विसृजन् जनार्दनं श्रीकृष्णं तुष्टाव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेवाह इतीत्येकादशभिः । तत्रादौ श्रीकृष्णे निष्कामभक्तिं प्रार्थयितुं ज्ञानस्थैर्य्यं प्रार्थयते इति । इयं भगवद्गुणस्वरूपादिविषयमतिर्ज्ञानात्मिका वितृष्णा निष्कामा भगवति श्रीकृष्णे कल्पिता प्रतिष्ठिता भवतु । तत्स्वरूपगुणादियाथात्म्यं दर्शयितुं विशिनष्टि-सात्वतपुंगवे सात्वतानां श्रीनारदादीनामुपास्ये तदेवाह विभूम्नीति विगतो भूमा यस्माद्यतो भूमा नास्ति तस्मिन् "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो यो वै भूमा तत्सुखमि"ति श्रुतिप्रसिद्धेः । तदेवाह स्वसुखमुपगते इति । स्वं स्वधारणं सुखमपि गतवति "यतो वा इमानि भूतानि जायंते" इति श्रुतिमुपबृंहयति कचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि इति यद्भवप्रवाह इति च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कचित्सृष्ट्युपक्रमसमये विहर्तुं नानाभवनलीलां कर्तुं प्रकृतिं निजामचेतनशक्तिं "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धामुपेयुषि अधिष्ठाय स्थितवति यत् यतो हेतोर्भवप्रवाहस्तस्मिन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

समागते काले सर्वमुपसंहृतवानित्याह धर्मं प्रवदत इति द्वाभ्याम् । उत्तरायणकालस्योत्तमत्वेऽपि पूर्वकालस्य निकृष्टत्वात् तद्दोषसंबंधे निर्दुष्टता न भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मं प्रवदत इत्युक्तं योगिनामुत्तरगतेर्नियतत्वात् सूर्यमंडलमध्यस्थमार्गत्वात् उत्तरायण एव सूर्ये गंतुं शक्यते । छंदमृत्योरिति योगजधर्मेण कालस्य वशीकृतत्वात् स्वच्छंदमृत्युत्वम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तस्मिन् काले यत् कर्त्तव्यं तदाह तदोपसंहृत्येति सर्वपरित्यागेन भगवच्चिंतनं कर्त्तव्यं तन्मौनेन मनसश्चांचल्यपरिहारेण अक्रियया च भवति । तत्र शरीरक्रियाभावः पूर्वमेव सिद्धः वाङ्नियमनमाह गिर उपसंहृत्येति । सहस्रणीः सहस्रं योद्धा वा युद्धेन वचनेन वा नयति स्वाधीनान् करोतीति स्वधर्मोत्कर्ष उक्तः । मनसो विनियोगमाह विमुक्तसंग इति । विशेषेण मुक्ता अंतर्बहिः संगा येन, आदिपुरुषे व्यधारयदित्युक्ते मानस्यां प्रतिमायां व्यवधारणमुक्तं भवति । तन्निराकरणाय अलौकिकप्रकारमाह कृष्णे पुरःस्थित इति "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद्" ति चक्षुरंतर्नीत्वा तेन द्रष्टव्यं पश्यति, इह तु विपरीतं मनश्चबुद्ध्वा बहिरानीय तेन भगवंतं पश्यतीति कृष्णः आविर्भूतो भगवान् । बहिःस्थितत्वज्ञापनार्थं वस्त्रादिपरिकरमाकारं चाह लसत्पीतपटे चतुर्भुज इति । लसत्पीत-तदाहोत्तीर्णरूपतादेवकीप्रार्थनया यत् प्राकृतं रूपं कृतं तत्परित्यागेन सहजमेव रूपं प्रदर्शितवानित्यर्थः, पुरः स्थित इति कल्पना-क्लेशाभावः, अमीलितदृगिति निमेषादिना व्यवधानं निराकृतम् ॥३०॥ ❀ ❀ मनसो धारणा सर्वावयवस्थिता, अत एव विशुद्धा अपहतपाप्मविषयत्वात् तेनैव सर्वपापक्षयः भगवदपराधजनकमपि पापमपराधेन जनितं प्रतीकाराकरणेनोपेक्षाजनितं च तत्सर्वं शुद्धसेवकभावेन निवारितं भगवति च शुद्धभावे भगवानपि कृपया वेदनां च दूरीकृतवानित्याह तदीक्षयेति । तस्य भगवतः दोषनिवर्त्तकदृष्ट्यैव गता आयुधव्यथा यस्य, निवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विभ्रमा यस्य, अनेनांतर्बहिर्दोषाभाव उक्तः । जनप्रकृतिसमूहं जनां प्रकृतिमर्दयतीति जनार्दनः ॥३१॥ ❀ ❀ यावत् प्रकृतिर्न पीडिता स्यात् तावत् स्वकार्यं न निवर्तयेदिति मर्यादानुसारेण अंते भगवति यत् कर्त्तव्यं तदत्र विनिरूप्यते । तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणं ततो माहात्म्यज्ञानपूर्विका भगवति रतिः, तत आत्मसमर्पणमिति आद्यंतयोरेकैकमध्ये माहात्म्यभक्तौ नव तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणं निरूपयति इतीति । इतिशब्दः समाप्तिवाचकः तत्परमेश्वराद्विभक्तस्य अनंतकोटिजन्मभिः यत् कृतं यदस्ति वा तद्विचार्य मे मतिरेवास्मदीयतावद्विषयिणी मया कृतं मदीयमिति पदार्थास्तु भगवदीयाः सर्वे, अतोऽस्मदीया बुद्धिरेव भगवति समर्पणीया तदाह इति । मतिरिति अंतिमोच्छ्वासपर्यंतं मदीयमिति पदार्थस्तु यास्माभिः संपादिता बुद्धिः सा च भगवति उपकल्पिता । फलार्थत्वं निवारयति वितृष्णेति । यद्यप्येवं भगवति समर्पणेन किंचित् फलं शास्त्रसिद्धं तथाप्यहमेतत् समर्पयामि ममैतत्फलं भविष्यतीति स्वयमेव वितृष्णा भवति, अतस्तामेव निषेधति भगवति ब्रह्मणि सात्वतपुंगवे यादवश्रेष्ठत्वेनाविर्भूते विगता भूमा यस्मात् अक्षरात्परस्मिन् पुरुषोत्तमस्य भगवतः कथं सात्वतपुंगवत्वं तत्राह स्वसुखमुपगते स्वपरमानंदं प्राप्त एव कचित् कदाचित् स्थानविशेषे "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् २।१।३३।" इति न्यायेन विहर्तुं स्वस्यैव स्वभावरूपां प्रकृतिं सांख्यादिन्यायेन विश्वजननीं स्वयं पिता उपगच्छति तादृशे । ननु तदपि कुतस्तत्राह यद्भवप्रवाह इति, यस्माद्भगवतः प्रकृतिसंबंधात् भवस्य विश्वस्य प्रवाहः बीजांकुरवत्परंपरा न घटत उद्भव इत्यस्य विवरणं यथा सृष्ट्यर्थं तथा करोति तथा अस्मन्मुक्त्यर्थमप्येवं कृतवान् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

इति मतिरित्यत्र । अभेदेपि शक्तिरूपत्वेन भिन्नाभिन्नतया प्रकृतिस्वरूपे विवृते तस्या उद्भवो नायाति तत्संयोगादन्यस्यैव त्वायातीत्याशयेनाहुः–न घटत इत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

धर्मं प्रवदतस्तस्य भीष्मस्य स कालः प्रत्युपस्थितः सम्प्राप्तः । स इति क इत्यपेक्षायामाह–य इति । छन्देन स्वेच्छया मृत्युर्यस्य तस्य योगिनो यस्तु वाञ्छित इत्यन्वयः । सोऽपि क इत्यपेक्षायामाह–उत्तरायण इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यदा स कालः प्रत्युपस्थितस्तदा सहस्रणीः युद्धे स्वसमीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति पालयति । यद्वा प्रतिपक्षस्थान् सहस्रं स्ववशं नयतीति तथा स भीष्मः । सहस्रिणीरिति पाठे तु सहस्रार्थवतीर्गिर उपसंहृत्य विरम्य कृष्णे मनो व्यधारयत् । तद्दर्शनैकप्रवणमकरोदित्यन्वयः । अन्ययोगिनो मीलितदृश एव मनसा भगवन्मूर्तिं प्रकल्प्य पश्यन्ति, तस्य तु कल्पनाक्लेशोऽपि नाभूदित्याशयेनाह–अमीलितदृगिति । तत्र हेतुमाह–पुरःस्थिते इति । तेन येन स्वरूपेण तत्र स्थितिः प्रार्थिता भगवताऽपि तत्स्वरूपमेव प्रकटितं इत्याह–लसदिति । लसन्तौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् । चत्वारो भुजा यस्य तस्मिन् । मनोधारणेन तत्कृतार्थतायां तु न सन्देह इति सूचयन्नाह–आदि-पुरुषे इति, सर्गादिकर्त्तरीत्यर्थः । ननु मनसश्चञ्चलत्वाद्विषयान्तराकृष्टस्य तस्य कथं तत्र धारणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह–विमुक्तसङ्गमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विषयान्तरतो विरक्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❃ ❃ विशुद्धया अपहतपाप्मभगवद्विषयत्वात् सर्वदोषनिवर्तिकया धारणया हतमशुभं भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं यस्य सः । तथा तस्य भगवत ईक्षया कृपादृष्ट्यैव आशु गता निवृत्ता आयुधप्रहारजन्या व्यथा पीडा यस्य सः । निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमः विषयान्तरेषु भ्रमणं यस्य सः, भीष्मो जन्यं देहं विसृजन् त्यक्ष्यन् जनार्दनं जना माया तामर्दयति निवर्त्तयतीति तथा तं श्रीकृष्णं तुष्टावेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❃ ❃ स्तुतिमेव दर्शयत्येकादशभिः श्लोकैः, तत्र यत्पूर्वं कृष्णे मनो व्यधारयदिति धारणोक्ता तस्या एव प्रथमं दार्ढ्यं प्रार्थयते-इतीति । इत्येवम्भूता नानासाधनैः विशुद्धा मम मतिः सात्त्वतपुङ्गवे सर्वयादवश्रेष्ठे श्रीकृष्णे उपकल्पिता प्रतिष्ठिता भवत्विति शेषेणान्वयः । किं किञ्चित्फलजिघृक्षयैवं प्रार्थयसे इत्यपेक्षायामाह वितृष्णेति फलसङ्कल्परहितेत्यर्थः, यादवश्रेष्ठत्वेऽपि तस्मिन् मतिप्रतिष्ठायां कथं तवोद्धार इत्यपेक्षायामाह-विभूम्नीति, विगतो भूमा यस्मात्तस्मिन्, यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-भगवतीति, ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्ण इत्यर्थः । तर्हि सोऽपि किं सेवकेभ्यः किञ्चिदपेक्ष्य फलं ददातीत्यपेक्षायामाह-स्वसुखमुपगते इति, स्वरूपभूतं परमानन्दं प्राप्तवति । तथाच न तस्य काचिदपेक्षेति भावः । परमानन्दस्वरूपश्चेत्तर्हि कथमस्मदादितुल्यतया प्रतीयते इत्यपेक्षायामाह-क्वचिदिति । क्वचित् वृन्दावनादिषु विहर्तुं प्रकृतिं स्वामचिन्त्यां शक्तिमुपेयुषि स्वीकृतवति । अस्मत्तुल्यतया प्रतीतावपि स्वतन्त्रत्वान्न स्वरूपतिरोधानेन अस्मदादिवत्पारतन्त्र्यमिति भावः । का सा प्रकृतिरित्यपेक्षायामाह-यदिति, यतः प्रकृतेः सकाशाद्भवप्रवाहः सृष्टिपरम्परा भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भीष्मपितामह इस प्रकार धर्मका प्रवचन कर ही रहे थे कि वह उत्तरायणका समय आ पहुँचा, जिसे मृत्युको अपने अधीन रखनेवाले भगवत्परायण योगीलोग चाहा करते हैं ॥ २९ ॥ ❃ ❃ उस समय हजारों रथियोंके नेता भीष्मपितामहने वाणीका संयम करके मनको सब ओरसे हटाकर अपने सामने स्थित आदिपुरुष भगवान् श्रीकृष्णमें लगा दिया । भगवान् श्रीकृष्णके सुन्दर चतुर्भुज विग्रह पर उस समय पीताम्बर फहरा रहा था । भीष्मजीकी आँखें उसीपर एकटक लग गयीं ॥ ३० ॥ ❃ ❃ उनको शस्त्रोंकी चोटसे जो पीड़ा हो रही थी, वह तो भगवान्के दर्शनमात्रसे ही तुरंत दूर हो गयी तथा भगवान्की विशुद्ध धारणासे उनके जो कुछ अशुभ शेष थे, वे सभी नष्ट हो गये । अब शरीर छोड़नेके समय उन्होंने अपनी समस्त इन्द्रियोंके वृत्ति-विलासको रोक दिया और बड़े प्रेमसे भगवान्की स्तुति की ॥ ३१ ॥ ❃ ❃ भीष्मजीने कहा—अब मृत्युके समय मैं अपनी यह बुद्धि, जो अनेक प्रकारके साधनोंका अनुष्ठान करनेसे अत्यन्त शुद्ध एवं कामनारहित हो गयी है, यदुवंशशिरोमणि अनन्त भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें समर्पित करता हूँ, जो सदा-सर्वदा अपने आनन्दमय स्वरूपमें स्थित रहते हुए ही कभी विहार करनेकी—लीला करनेकी इच्छासे प्रकृतिको स्वीकार कर लेते हैं, जिससे यह सृष्टिपरम्परा चलती है ॥ ३२ ॥

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधाने ।
वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३ ॥
युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ।
मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३४ ॥
सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य[2] ।
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥
व्यव[4]हितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोष[5]बुद्ध्या ।
कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य[6] मेऽस्तु ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं श्रीकृष्णमूर्तिं वर्णयन् रतिं प्रार्थयते । त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेव कमनीयं यत्तद्वपुर्दधाने रतिर्मेऽस्तु । कथंभूतं वपुः । तमालवन्नीलो वर्णो यस्य तत् । प्रातःकालिका रवेः करा इव स्वत एव गौरे पीते वरे निर्मले चांबरे यस्मिंस्तत् । अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जं यस्मिंस्तत् । विजयसखे पार्थसारथौ । अनवद्याऽहैतुकी फलाभिसंधिरहिता रतिरस्तु ॥ ३३ ॥ ❃ ❃ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते । युधि युद्धे तुरगाणां खुररजस्तुरगरजस्तेन विधूम्रा धूसरास्ते च ते विष्वक्च इतस्ततश्चलंतः कचाः कुंतलास्तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारि स्वेदबिंदुरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे ममात्मा

---

१. प्रा० पा०—मति० । २. प्रा० पा०—प्रवेश्य । ३. प्रा० पा०—नति० । ४. प्रा० पा०—व्यवसित० । ५. प्रा० पा०—धर्मबुद्ध्या ।
६. प्रा० पा०—मेऽस्तु तस्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः । पुनः किंभूते । मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वगस्य तस्मिन् । शरैरेव विलसत् त्रुट्यत्कवचं यस्य तस्मिन् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ किं च सपदीति । "सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्" इति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि तत्क्षणमेव स्वपरयोर्बलयोः सैन्ययोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थिते पार्थसखे मम रतिरस्तु । तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति । परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कालदृष्ट्या हृतवति । असौ द्रोणोऽसौ भीष्मोऽसौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्य जयं कृतवति ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ न केवलमर्जुनस्य सपत्नायुर्हरणेनैव जयमावहत्किंत्वविद्याहरणेनापीत्याह । व्यवहिता दूरे स्थिता या पृतना तस्या मुखमिव मुखमग्रे स्थितान्भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्य निवृत्तस्य । तदुक्तं गीतासु "एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥" इति कुमतिमहं हंतेत्यादिकुबुद्धिम् ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

नन्विति । मतिरित्युक्ता मतिः किमाकारा तत्राह–त्रिभुवनेति । रतिः प्रेमा त्रिभुवनस्य ऊर्ध्वाधोमध्यलोकस्थजनसमुदायस्य कमनमभिलाषो यत्र तद्वपुर्दधाने । रवेः करैर्गौरवरे अतिगौरीकृते अम्बरे यत्र । तत् अर्जुनरथोपरि स्थितस्य कृष्णस्य पीतांबरद्वयं सूर्यकिरणसंपर्कादतिचाकचक्यवत्त्वेन तदानीमतिपीतं मया दृष्टं तेन पार्थसारथित्वेनोपलब्धमहासौंदर्ये कृष्णे रतिः प्रार्थनामयी मतिर्मया तस्मिन्नेवोपकल्पितेति भावः । अत्र चाग्रिमेष्वपि पद्येषु साक्षाद्वर्तिन्यपि भगवति प्रार्थनायां युष्मत्प्रयोगाभाव आस्वादितचरे सांग्रामिकवीररसावेशमये तन्माधुर्ये एव चित्तस्यासक्तिं बोधयति ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादस्ते रमणार्थतापीति भावः । विभिद्यमानविलसत्पदयोर्विभ्रिय इतिद्वयुपसर्गो गतार्थ एव ध्येयः । अत्र संदर्भः–अथ प्राक्तनस्वापराधं तस्मिन्दैन्येन विज्ञापयन्नपि रतिमेव प्रार्थयते युधीति । मम निशितेत्यादिकं मायिकलीलावर्णनमेव । "एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः" इत्यादिविरोधात् । तथाहि स्कांदे "असंगश्चाव्ययोऽभेद्योऽनिग्राह्योऽशोष्य एव च । विद्धोऽसृगाचितो बद्ध इति विष्णुः प्रदृश्यते ॥ असुरान्मोहयन्देवः क्रीडत्येष सुरेष्वपि । मानुषान्मध्यया दृष्ट्या न मुक्तेषु कथंचन" इति । श्रीभीष्मस्य युद्धसमये दैत्याविष्टत्वात्तथा भानं युक्तमेव । किं त्वधुना दुःस्वप्नदुःखस्येव निवेदनं कृतमिति ज्ञेयम् । किञ्च 'युधि तुरंग' इत्यादि 'मम निशित' इत्यंतैर्विशेषणैस्तथाप्यर्जुनसाहाय्यापरित्यागात्तस्य भक्तवात्सल्यं दर्शितम् । स्वस्यापराधित्वेऽपि सांप्रतं तदनुगृहीतत्वञ्च । विश्वनाथस्तु–अलककुलेत्यादि यदुक्तं तन्माधुर्यमेव त्यक्तुमसमर्थः । पुनरपि विशिष्यास्वादयति । युधीति तुरगरज इति । "सुंदरे किमसुंदरम्" इति न्यायेन विष्वंच इत्यावेगसूचकं श्रमवारीति भक्तवात्सल्यद्योतकं निशितेत्यादि कंदर्परसाविष्टस्य पुंसः प्रगल्भकांतादंताघातैः सुखमेवेतिवद्युद्धरसाविष्टस्य महावीरस्य कृष्णस्य मद्बलसूचकशराघातैः सुखमेवेति नात्र मम युद्धरसोन्मत्तस्यापि प्रेमशून्यत्वं मंतव्यम् । न हि स्वप्राणकोट्यधिकप्रेयसि सुरतसमरौद्धत्यकृतनिर्भरनखरदशनाघाता वनिता प्रेमशून्या कथ्यते इति भावः । अत्र तु विभिद्यमानत्वचि न तु विभिन्नत्वचि यतो विलसद्विराजमानं कवचं यस्मिन् तस्मिन्नितीषद्भेदमात्रमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ आयुर्हरणं तु तेषां मोक्षार्थमेव "यमिह निरीक्ष्य हता गताः सरूपम्" इत्युक्तेः ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति । तेषामेवाग्रे स्थितत्वादिति भावः । कुमतिं सांप्रतिकीं युधिष्ठिरस्येव तदानींतनीमर्जुनस्यापि स्वयं भगवतैवोत्थापितां तस्य नित्यपार्षदत्वान्नरावतारत्वाच्च कुमतेरसंभवाच्च जगदुद्धारकस्वतत्त्वज्ञापकश्रीगीताशास्त्रमाविर्भावयितुमिति भावः । आत्मविद्यया स्वतत्त्वज्ञानेन ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

पृतना (स्त्री) सेना यत्र । २४३ गजाः । २४३ रथाः । ७२९ अश्वाः । १२१५ पदातिकाः । एषामेकीकृतसंख्याः २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ ३६–३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रकृतं रूपमनुभूय मतिदाढर्यं प्रार्थयते–त्रिभुवनकमनं त्रिभुवनकमनीयं त्रिभुवनसुन्दरमिति यावत् तद्वपुर्दधाने विजयसखेऽर्जुनसखे श्रीकृष्णेऽनवद्या निर्दुष्टाऽनन्यप्रयोजनेति यावत् मम रतिरनुरागोऽस्तु । कथंभूतं वपुस्तमालस्येव वर्णो नीलो यस्य रवेः करः किरणसमुदाय इव गौरं वरं चांबरं यस्मिन् अलककुलैः कुन्तलजालैरावृतमाननाब्जं यस्य तथाभूतम् ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ युद्धदशावस्थितमनुसन्धाय प्रार्थयते युधीति । कृष्णे भगवति ममात्मा मनः अस्तु दृढं भवतु तिष्ठतु । कथंभूते युधि युद्धे तुरगरजोभिरश्वशफोत्थितरजोभिर्विधूम्रैर्विधूसरैः विष्वग्विलम्बमानैः कचैरलकैः सुललितैः स्रवद्भिः श्रमवारिभिः श्रमस्वेदबिंदुभिश्चालंकृतमास्यं यस्य निशितैः शरैर्विभिद्यमाना त्वगस्यात एव विलसत्क्षवजेन विलसत्कवचो यस्मिंस्तत् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ युद्धप्रारम्भदशावस्थं रूपमनुसन्धाय प्रार्थयते–सपदि युद्धप्रारम्भसमये सख्युरर्जुनस्य वचः "सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्" इत्यादिरूपं वचो निशम्य निजपरयोः पांडवकौरवयोर्बलयोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थापयित्वा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्थितवति अक्ष्णैव दृष्टिमात्रेणैव परसैनिकानां दुर्योधनादीनामायुर्हृतवति पार्थस्यार्जुनस्य सखा तस्मिन्मम रतिरस्तु ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ गीतोपनिषदुपदेशावस्थं रूपमनुसंधाय प्रार्थयते व्यवहितेति। व्यवहितायाः नातिदूरस्थायाः पृतनायाः शत्रुसेनायाः मुखं पुरोभागमवलोक्य दोषवशात् स्वजनवधाद्विमुखस्यार्जुनस्येति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं कुमतिं 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णे'त्यादिना तेनैवाविःकृतां बन्धुहत्यया पापमाशंकमानां कुमतिमात्मविद्यया गीतोपदेशेन योऽपहृतवान् तस्य परमस्य परा मा यस्मात् स परमः सर्वाभ्यधिकस्य भगवतश्चरणयो रतिर्ममास्तु ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विजयोऽर्जुनः सखा यस्य स तथा तस्मिन्कृष्णे मम अनवद्या रागाद्यवद्यविधुरा रतिरस्तु रतिरनवद्या निर्दुष्टास्त्विति वान्वयः। कथंभूते त्रिभुवनेषु कमनं कमनीयं त्रिभुवनानां कमनमिच्छा यस्मिंस्तत्तथोक्तमिति वा, तमालपुष्पवद्वर्णो यस्य तत्तथा तमालवर्णं, वरं च तत् अम्बरं च वरांबरं नवस्य रवेरादित्यस्य करः किरण इव गौरमरुणं वरांबरं यस्य वपुषस्तत्तथोक्तं "गौरोऽरुणेसिते पीते स्वच्छे च परिकीर्त्यते" इत्यभिधानम्। अलककुलैः कुन्तलकुलैः आवृतमाच्छन्नमाननाब्जं यस्य तत्तथा एवंविधं वपुर्दधाने ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ममात्मा मनः कृष्णे अस्त्वित्यन्वयः। कथंभूते विलसच्छोभमानं कवचं यस्य स तस्मिन् विलसन्सर्पोऽनन्तः कवचं शय्यास्थानीयं यस्य स तथा तस्मिन् इति वा, अच्छेद्यत्वाभेद्यत्वेऽप्यसुरमोहनाय मम निशितैः शरैर्विभिद्यमानेव त्वग्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्, वीत्युपसर्गोद्भिद्यमानत्वगप्यभिद्यमानैवेति ज्ञातव्यम्। निशितशरैरप्यविभिद्यमानत्वमिति तात्पर्यार्थः विप्रिय इतिवद्, युद्धे तुरगाणां खुरनिपातोत्थितै रजोभिर्विशेषेण धूम्रवर्णैश्च तैर्विध्यद्भिः परस्परमाघ्नद्भिः कचैः केशैर्लुलितैः कलुषितैः श्रमवारिभिः श्रमनिमित्तस्वेदोदबिन्दुभिरलंकृतमास्यं मुखं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ पार्थसखे कृष्णे मम रतिरस्त्वित्यन्वयः। "सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युते"ति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि वचःश्रवणानन्तरं निजपरयोः पांडवकौरवसम्बन्धिबलयोः सैन्ययोर्मध्येरथं प्रवेश्य स्थितवति अक्ष्णा निरीक्षणेन परसैन्यानामायुर्जीवनलक्षणं हृतवति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यः परमः वीरः स्वर्गं प्राप्तुं युद्धाय व्यवस्थितयोः पृतनयोः सेनयोः मुखं भीष्मादिकं निरीक्ष्य 'हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैवे'ति दोषबुद्ध्या 'न योत्स्य' इत्युक्त्वा स्वजनहननाद्विमुखस्यार्जुनस्य कुमतिं दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलक्षणव्यापारबुद्धेर्विपरीतबुद्धिमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिरूपयात्मविद्ययाऽहरत्, 'करिष्ये वचनं तवे'ति दुष्टनिर्हरणे धर्मे बुद्धिं कारितवान् मे तस्य परमस्य चरणयोः स्मरणेन ज्ञानसाधनयोरवयवविशेषयोः रतिरस्त्वित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ प्राक्तनं स्वापराधं तस्मिन् दैन्येन विज्ञापयन्नपि रतिमेव प्रार्थयते युधीति। मम निशितेत्यादिकं तु मायिकलीलावर्णनमेव–'एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः' इत्यादिन्यायेन वास्तवत्वविरोधात्। तथाहि स्कन्दे–'असङ्गश्चाव्ययोऽभेद्योऽनिग्राह्योऽशोऽप्य एव च। विद्धोऽसृगाचितो बद्ध इति विष्णुः प्रदृश्यते॥ असुरान् मोहयन् देवः क्रीडत्येष सुरेष्वपि। मानुषान् मध्यया दृष्ट्या न मुक्तेषु कथंचने'ति। श्रीभीष्मस्य युद्धसमये दैत्याविष्टत्वात् तथा भानं युक्तमेव। किन्त्वधुना दुःस्वप्नदुःखस्येव तस्य निवेदनं कृतमिति ज्ञेयम्। किंच तुरगेत्यादि मम निशितेत्यन्तैर्विशेषणैस्तथाप्यर्जुनसाहाय्यापरित्यागात् तस्य भक्तवात्सल्यं दर्शितम्, स्वस्यापराधित्वेऽपि साम्प्रतं तदनुगृहीतत्वं ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सपदीति। तत्राक्ष्णा आयुर्हरणेन प्रारब्धहरत्वमपि दर्शितम् ॥ ३५–३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु इति मतिरुपकल्पितेत्युक्ता या सा किमाकारा मतिस्तत्राह त्रिभुवनेति। विजयस्य अर्जुनस्य सख्यौ ममानवद्या फलाभिसंधानरहिता रतिः प्रेमास्तु। कीदृशे त्रिभुवनस्य ऊर्ध्वाधोमध्यलोकस्थजनसमुदायस्य कमनमभिलाषो यत्र तद्वपुर्दधाने। रवेः करैर्गौरवरे अतिगौरीकृते अम्बरे यत्र। तत् अर्जुनरथोपरिस्थितस्य कृष्णस्य पीतांबरद्वयं सूर्यकिरणसम्पर्कादतिचाकचिक्यवत्त्वेन तदानीमतिपीतं मया दृष्टं तेन पार्थसारथित्वेनोपलब्धमहासौन्दर्ये कृष्णे रतिः प्रार्थनामयी मतिर्मया तस्मिन्नेवोपकल्पितेति भावः। अत्र चाग्रिमेष्वपि श्लोकेषु साक्षाद्वर्त्तिन्यपि भगवति प्रार्थनायां युष्मत्पदप्रयोगाभावः आस्वादितचरे च सांग्रामिकवीररसावेशमये तन्माधुर्य्ये एव चित्तस्यासक्तिं बोधयति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अलककुलैरावृतमाननाब्जं यदुक्तं तन्माधुर्यमेव त्यक्तुमसमर्थः पुनरपि विशिष्यास्वादयति युधीति। तुरगरज इति 'सुन्दरे किमसुन्दरमि'ति न्यायेन। विष्वञ्च इतस्ततश्चलन्तः कचा इति आवेगसूचकम्। श्रमवारीति भक्तवात्सल्यद्योतकम्, निशितैस्तीक्ष्णैर्विभिद्यमानत्वचीति कन्दर्परसाविष्टस्य पुंसः प्रगल्भकान्तादन्ताघातैः सुखमेवेतिवद्युद्धरसाविष्टस्य महावीरस्य कृष्णस्य मद्बलसूचकशराघातैः सुखमेवेति। नात्र मम युद्धरसोन्मत्तस्यापि प्रेमशून्यत्वं मन्तव्यम्। न हि स्वप्राणकोट्यधिके प्रेयसि सुरतसमरौद्धत्यकृतनिर्भरनखरदशनाघाता वनिता प्रेमशून्या कथ्यत इति भावः। अत्र तु विभिद्यमानत्वचि नतु विभिन्नत्वचि यतो विलसद्विराजमानं कवचं यस्य तस्मिन्निति ईषद्भेदमात्रमुक्तम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आत्मा मनः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ किञ्च सपदीति । 'सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितानि'ति सख्युरर्जुनस्य वचः । परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानां आयुरक्ष्णा असौ भीष्मः असौ द्रोणः असौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्या एव हृतवति तेन च प्रारब्धहरत्वमपि दर्शितम् । 'यमिह निरीक्ष्य गता गताः सरूपमि'ति तेषां मोक्षोक्तेः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्च व्यवहिता दूरे स्थिता या पृतना सेना तस्या मुखमिव मुखम् अग्रे स्थितान् भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः, स्वजनवधाद्विमुखस्येति यदुक्तम् "एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः" इति कुमतिं सांप्रतिकीं युधिष्ठिरस्येव तदानीन्तनीमर्जुनस्यापि स्वयं भगवतैवोत्थापितां तस्य नित्यपार्षदत्वान्नरावतारत्वाच्च कुमतेरसम्भवात् जगदुद्धारकस्वतत्त्वज्ञापकश्रीगीताशास्त्रमाविर्भावयितुमिति ज्ञेयम् । आत्मविद्यया स्वनिष्ठज्ञानेन ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अधुना श्रीमूर्तिं वर्णयन् भक्तिं प्रार्थयते । विजयसखेऽर्जुनसखे श्रीकृष्णे अनवद्या श्रीकृष्णेतरविषयप्रयोजनरूपदोषशून्या मे रतिरनुरक्तिरस्तु । कथंभूते त्रिभुवनकमनं त्रिभुवनेषु ऊर्ध्वाधोमध्यलोकेषु कमनं कमनीयमतिसुंदरं तमालवर्णं तमालस्येव नीलो वर्णो यस्य तत्, रवेः कराः किरणा इव गौरे श्रेष्ठे चांबरे यस्मिन्, अलककुलैः कुंतलकलापैरावृतमाननाब्जं यस्य तदप्राकृतं वपुर्दधाने ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ युधि संग्रामे तुरगशफोत्थितरजोभिर्विधूम्रा विधूसराः रथगतिवशाद्विष्वंचः सर्वतश्चलंतः कचाः कुंतलास्तैर्लुलितानि विकीर्णानि श्रमजातानि विंदुभूतानि भक्तवात्सल्यसूचकानि वारीणि तैरलंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् गिरीनपि भेत्तुं शक्तानां महारथानां निशितैः शरैः विभिदि विगतभेदे तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अमानत्वचि वेदेतरप्रमाणाविषयविग्रहे, त्वक्शब्दस्य विग्रहोपलक्षणत्वात् शरवैयर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति विलसत्कवचे इति, अखंडतया विलसत् कवचं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे मम आत्मा समर्पितोऽस्तु ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ "सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेच्युते"ति सखिवचो निशम्य सपदि तत्क्षणमेव पांडवकौरवसैन्ययोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थितवति, कौरवसैनिकानामायुः आयुषोपलक्षणेन पुण्यकीर्त्यादिकं सर्वमक्ष्णैव हृतवान् अर्जुनसखे मम रतिरस्तु ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ व्यवहितायाः किंचिद्व्यवधानेन स्थितायाः पृतनाया मुखं सेनापतित्वेनाचार्यत्वादिनाऽग्रभागं भीष्मद्रोणादिसमूहं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य न योत्स्ये स्वजनं कृष्णेत्यायुक्त्वा निवृत्तस्यार्जुनस्य कुमतिं स्वधर्मत्यागस्वतंत्रकर्तृत्वदेहात्मबुद्धित्वादिविषयामात्मविद्यया श्रीमुखगीतोपदेशेनाहरत् यस्तस्य चरणयोर्मे रतिरस्तु ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इदानीं रतिं प्रार्थयते त्रिभुवनकमनमिति । कदाचिदभेदादंतर्यामिणि स्वरूपे वा रतिं प्रार्थयेदित्याशंक्याह वपुर्दधान इति । तत्र प्राकृतानामपि प्रतीतिः शरीरीति तादृश एव मम रतिरस्तु प्रमाणबलमपेक्ष्य केवलं प्रमेयबलेनैव मम यत् कार्यं भवति तदेव भवत्विति केवलं प्रतीत्या यन्मतं तदेवानुवदति वपुर्दधान इति । विषयसौंदर्येणैव चित्तं प्रविशत्विति रूपवर्णनम् । त्रिभुवने त्रैलोक्ये तदेव कमनं लोकदृष्ट्यैव सुन्दरं न तु शास्त्रसंस्कारेण प्रीत्या तथाविधं तथा सति बुद्ध्या फलं तदल्पं लौकिके तु वस्तुनः शक्त्या फलं तमालवर्णमिति तमालवद्वर्णो यस्यौत्पत्तिको निरतिशयः सदैकविधः तमालः वृक्षेषु नीलवर्णः, अनेन वर्णेनैतज्ज्ञापितं सर्वथा परहितजनकमिति रविकरगौरवरांबरमिति । रविकरवत् यद्गौरं वरमंबरं यस्य भगवतः सर्वमुक्त्यर्थं प्रादुर्भूतस्य पीताम्बरमाच्छादकमिति दुष्टत्वमाशंक्य तन्निवृत्त्यर्थमाह रविकरेति । सूर्यरश्मयो घटादौ पतिताः प्रकाशयंत्येव न तदाच्छादका भवन्ति तथा पीताम्बरं परमानन्दं प्रकाशयति यथा वेदार्थं प्रकाशयत्येव गौरमीषद्रक्तपीतं नीलो वर्णो वर्णान्तरेण प्रकाश्यत इति । वेदानां प्रार्थनयाऽस्मदावेष्टितो भवान् तिष्ठतु इति अस्त्विरयुक्ते पीतांबरत्वमापन्नाः भगवंतमाच्छाद्य तिष्ठन्तीति वररूपमम्बरे । अनेन व्यापकताप्युक्ता अप्राकृतत्वं च, रविकरैर्वा गौरवरमाकाशः वपुरिति आकाशशरीरं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । पूर्वविशेषणद्वयमाकाशपक्षेऽपि स्पष्टमेव-अलककुलावृताननाब्जमिति । अलकाः चूर्णकुंतलाः तेषां कुलैः आवृतमाननाब्जं मुखकमलं यस्य अलमत्यर्थं ककुलैरानंदसमूहैः आवृतमासमंताद्वेष्टितं करचरणादिरूपेण स्थितमाननमासमंतात् ननं सद्रूपम् अब्जसूर्यचन्द्रनक्षत्रलक्ष्मीविद्युन्मेघादिरूपमानंदावयवे आकाशशरीरे ब्रह्मणि दंतनेत्रभावापन्नानि सूर्यादीनि अस्येत्युक्तं भवति । वमसृतं पुष्णाति सर्वेभ्यः प्रयच्छतीति वपुः परमानंदस्वरूपम् अलमत्यर्थं कं येषां ते ब्रह्मविदः, तेषां कुलैर्वात एव वाते तैरावृतमग्निर्ब्राह्मणरूपमाननमब्जमाननकमलं यस्य सः सनकादिभिर्ब्राह्मणैर्वैखानादिभिश्च पत्रेषु स्थितैः आवृतं कर्णिकारूपमासनमित्युक्तं भवति, अब्जपदेन च सूर्यादिवेष्टनसहितत्वं लक्ष्यते, एतादृशं वपुः दधाने तादृशोऽपि भक्तवत्सल इति । विजयसखे सख्यपर्यंतं दत्तवानिति विजयोऽर्जुनः विशिष्टो जयो येषामंतःकरणादिजेतारः ते सखायो यस्य तेषां वा सखा तत्र रतिः प्रीतिः अनवद्या अलौकिकी परमा प्रीतिरलौकिकी सर्वदुर्लभा भगवदेकनिष्ठा तत्त्व एव भवतीति नोत्तरत्र विरोधः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं सत्त्वमिश्रसत्त्वावस्था उक्ता, रजोमिश्ररजोवस्थामाह युधीति । सर्वावस्थासु रतिः प्रार्थ्यते, युद्धे तुरगाणामश्वानां खुराग्रविक्षितरजोभिः विशेषेण धूम्राः धूसरवर्णाः विष्वक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परितो ये कचाः तैः लुलितं यच्छ्रमवारि तेनालंकृतमास्यं यस्य नीलमुखाब्जे मुक्ताफलसदृशबिन्दवः शोभातिशयं कुर्वंति सा भीष्मस्य त्वक् चर्मादिकं युद्धविशेषणं वा, राजसराजसावस्थायाः शोभैव सा, अथवा युद्धार्थमिंद्रियादिभिः सह तुरगाणां वेदसूर्यादीनां वा यद्रजः कामः रजोगुणो वा विधूम्रा विशेषेण धूसराः ये सकामाः कालवशाद्वा सकामाः कालपरिच्छेदका ह्यग्न्यादयः अग्निरवर्द्धित्यादिश्रुतिभिः तेषां तुरगत्वं वेदानां चक्रिपुत्रदाहादौ ते विष्वक्चाश्च ब्रह्मविदः सूर्यादिमार्गगामिनः भिन्ना वा तदा तेषां च समुच्चयः इतरेतरयोगो वा तेन लुलिताः मिलिताः ऐक्यभावं वा प्राप्ताः ते च ते श्रमवार्यलंकृताश्च गंगाजलपूताः ब्रह्मशिवादयः तेऽपि आनने यस्येति आसमन्ताद्रूपे वा अनेन महासामर्थ्यं सूचितं कालरूपत्वं च, किंच मे मम अहंकारविशेषेण या निशा तामिताः अहंकारेणाज्ञानं प्राप्ता इति यावत् ते च ते शराश्च परभेदकाः तैर्विशेषेण भिद्यमाना त्वचः छंदांसि यस्येति यस्माद्वा, पाषंडप्रवृत्तौ कलौ वा संजाते गत्यंतराभावात् भगवतश्च तद्दोषाभावे हेतुः विशेषेण लसत्कवचं धर्मादित्रयं यस्य एतादृशे कृष्णे आत्मा अंतःकरणं मेऽस्तु । भक्तिर्हि अंतःकरणसाध्या आत्मसाध्या वा तदुभयं भगवति चेत्तदा भक्तिस्तत्र भवति । अतः पूर्वश्लोकार्थे अयं हेतुः ॥ ३४ ॥ ‌❀ ❀ तृतीयावस्थामाह सपदीति । सपदि तत्क्षणमेव सखिवचोऽर्जुनस्य वचः "सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युते"ति निजपरयोः सेनयोर्मध्ये पक्षपातोऽन्यार्थेऽन्यघातनं च तृतीयो गुणः परसैनिकानामायुश्च अक्ष्णा कालदृष्ट्या पृथायाः पुत्रस्य च सख्यौ पूर्ववन्मतिरस्तु ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमिश्ररजोवस्थामाह व्यवहितेति । व्यवहिते दूरे स्थिते ये पृतने विशेषेण अवहिताश्चेति वा मुखमग्रिमभागः तत्र बांधवा एव तिष्ठंति तद्वधव्यतिरेकेण न साधारणवधोऽपि संभवति, अतः स्वजनवधमकृत्वा निवृत्तः परहिंसादोष इति । नापितेन क्षौरवदत्र समाधानम् भारयमाणाः क्षत्रियाः इमश्वादिरूपाः अर्जुनश्च नापितरूपः, आत्मविद्या स्वस्य विद्या ममैव ह्रियते मम च हितं ते मयि जडांश एव दूरीक्रियते मुक्तिदानार्थमिति तस्मादेवंविधे न दोषः । अत एव गुरुत्वाच्चरणरतिं प्रार्थयते परो मीयतेऽनेनेति परमः, तस्येति स एव परः तदवस्थां प्राप्तस्येति वा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

त्रिभुवने इत्यत्र । स्वरूप इति । जीवात्मरूपे । तथा सतीति । शास्त्रसंस्कारेण सौन्दर्ये सति । औत्पत्तिक इत्यादि । एतेन 'श्यामाच्छवलं प्रपद्य' इति श्रुत्युक्तरूपता निबन्धोक्तरीत्या स्मारिता । अनेनेति । वृक्षसम्बन्धिना । पीताम्बरस्य मायारूपत्वे प्रकाशकत्वासम्भवाद्विशेषगत्वलाद्विवक्षितं स्वरूपमाहुः तथा वेद इत्यादि । सूर्यो हि त्रय्यात्मरूपात्मना घटादीन् प्रकाशयति तथेत्यर्थः । पीताम्बरस्य वेदत्वं तु 'वासश्छन्दोमयं पीत' मिति द्वादशस्कन्धवाक्याद्बोध्यम् । स्वरूपाच्छादकत्वेन । उक्त इति । वरे उक्ते। अनेनेति । भगवदावरकत्वकथनेन स्पष्टमिति । अवकाशदानेन प्रतीत्या च स्पष्टमित्यर्थः । ननमिति । न विद्यते नः निषेधो यस्येति ननम् । त एव वा त इति । ते ब्रह्मविद एव वा ते । कुलाः कुं संस्कृतपृथिव्यात्मकं शरीरं लान्ति गृह्णन्तीत्यर्थः । अग्निब्राह्मणरूपमिति । अग्निरूपं ब्राह्मणरूपं चेत्यर्थः । अग्नेरासनत्वं च । 'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः । वह्निमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वस्यान्तः स्थितोऽच्युत' इति मैत्रायणीयश्रुतौ 'वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमङ्गलमि'त्येकादशस्कन्धे सिद्धम् । नन्वनवद्यरतिप्रार्थनस्योत्तमाधिकारे सम्भवात्तथात्वे 'मम निशिते' त्याद्युत्तरग्रन्थविरोध इत्यत आहुः भगवदित्यादि । तत्व इति । अन्तःकरणादिजेतृत्वे । तथा च तदानीं तदभावान्न विरोध इत्यर्थः । ननु तदानीं तदभावे इदानीं कथमीदृशो भाव इत्यत आहुः एवमित्यादि । तथा च भगवदवस्थाभेदादेवैवं भाव इत्यर्थः । एतस्याः सात्त्विकसात्त्विकीत्वं तु सर्वकमनीयतया सुखजनकत्वेन प्रकाशकत्वेन च सत्त्वकार्यकरणाज्ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ युधीत्यत्र । भक्तश्रवणकटुकत्वाद् दूरान्वयेन प्रकारान्तरमाहुः युद्धेत्यादि । ननु रजोधूसरत्वादिकं शोभाजनकत्वाभावान्न रतिजनकमिति कुतस्तद्वर्णनमत्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः राजसेत्यादि । परोक्षवादेन कालरूपत्वबोधनाय च पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । सूर्यादीनां तुरगत्वे मानमाहुः अग्निरित्यादि । श्रुतिस्तु 'अग्निर्वा अर्वा वायुः सप्तिः आदित्यो वाजी एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति' इति ब्राह्मणप्रथमकाण्डीयतृतीयप्रपाठकषष्ठानुवाके वाजपेयप्रकरणेऽस्ति । ते च त इत्यादि । 'यदि प्रयास्य' न्नित्यादिनोक्ताः क्रममुक्त्यधिकारिण इत्यर्थः । भिन्ना वेति । सकामाः ब्रह्मविदश्चेत्यर्थः । च समुच्चय इति । चोत्र न निपातरूपः समुच्चयेऽव्ययत्वस्य वैकल्पिकत्वात् । 'चश्चन्द्रदस्युशोभासु पुंसि पक्षे समुच्चये । अथार्थे वाक्यविस्तारे प्रसङ्गे पादपूरणे ॥ अन्योन्यार्थे समाहारे मर्यादायामनुक्रमे । पुनरर्थेऽव्ययं पक्षाद्युत्तरेषु व्यवस्थित' इत्येकाक्षरकोशे तथोक्तत्वात् । इतरयोगार्थत्वपक्षे यद्यप्यव्ययत्वं कोश उक्तम्, तथापि तुना अपिनेत्यादिवदत्र नामत्वमेव चस्य विवक्षणीयम् । आनने यस्येति । भक्ष्यभूता यस्येत्यर्थः । सद्रूप इति । अस्मिन् पक्षे बाहुलकात्तकारस्य यकार अकारात् पूर्वभावश्च बोध्यइत्यर्थः । महासामर्थ्यमिति । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती' ति कम्पनाधिकरणविषयवाक्यश्रावितं तदित्यर्थः । पूर्वश्लोकार्थ इति । अनवद्यभक्तिप्राप्तिरूपेण ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सपदीत्यत्र । तृतीयो गुण इति । तमो गुणः पूर्ववदिति । तादृशत्वेपि भक्तवत्सल इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ व्यवहितेत्यत्र । विहिता इति । विशेषेण हिताः । आत्मविद्यास्वरूपामाहुः ममैव क्रियेत्यादि । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' 'यदा यदा हि धर्मस्य' 'वासांसि जीर्णानि' इत्यादिवाक्यान्यत्रोदाहरणत्वेन बोध्यानि । अस्य परमत्वे परः को वेत्यत आहुः स एव पर इत्यादि । तथा च परत्वेपि परमत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः । अत्रापि 'मत्तः परतरं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नान्यत्' 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं रूपभेद इवायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तदवस्थां प्राप्तस्येति । आत्मविद्योपदेशेन युद्धकारणेन चास्या अवस्थायाः सात्त्विकराजसत्वं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

इदानीं परमपुरुषार्थरूपां तस्मिन् रतिं प्रार्थयते–त्रिभुवनेति । विजयोऽर्जुनः । यद्वा विशिष्टो जयो येषां ते विजया विनिर्जितान्तःकरणाः सखायो यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे मे ममाऽनवद्या फलाभिसन्धिरूपकापट्यरहिता रतिरनुरागोऽस्त्वित्यन्वयः । तस्यैव भयङ्करं नरसिंहादिरूपान्तरमप्यस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह–त्रिभुवनेति । त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेव कमनं कमनीयमतिसुन्दरं वपुर्दधाने इत्यन्वयः । सुन्दरत्वमेव स्पष्टयति–तमालवन्नीलो वर्णो यस्य तत् । प्रातःकालीना रवेः करा इव स्वत एव गौरेऽपीते वरे निर्मले अम्बरे वस्त्रे यस्मिंस्तत् । पीताम्बरस्य परमानन्दस्वरूपाच्छादकत्वमाशङ्क्याह–रविकरेति । यथा रविकरा घटादौ पतितास्तत्प्रकाशका एव, न त्वाच्छादकास्तथा पीताम्बरमपि स्वरूपसौन्दर्यप्रकाशकमेव न त्वाच्छादकमिति भावः । अलककुलैः कुन्तलसमूहैरुपर्यावृतमाननाब्जं यस्मिंस्तत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् पुना रतिं प्रार्थयते–युधीति, युधि युद्धे यत्तुरङ्गाणां खुररजस्तेन विधूम्रा धूसरास्ते च विष्वक्चः इतस्ततश्चलन्तः कचाः कुन्तलास्तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारि स्वेदबिन्दुरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेन अलंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् । मम निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वग् यस्य तस्मिन् । अत एव क्षतजेन विलसच्छोभमानं कवचं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे ममात्मा मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्य भक्तवात्सल्यं स्मरन् पुनस्तस्मिन् रतिं प्रार्थयते–सपदीति । सख्युरर्जुनस्य 'सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान्निरीऽक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान्' इति वचो निशम्य श्रुत्वा सपदि शीघ्रमेव स्वपरबलयोः पाण्डवकौरवसेनयोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थापयित्वा स्थितवति पार्थसखे अर्जुनसारथौ मम रतिरस्त्वित्यन्वयः । तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति–परेति । परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुः अक्ष्णा असौ भीष्मः असौ द्रोणः असौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन कालदृष्ट्यैव हृतवति, आहृत्यार्जुनस्य विजयं कृतवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ न केवलमर्जुनस्य सपत्नायुर्हरणेन विजयमेव सम्पादितवान् किन्तु गीतोपदेशेनापि तस्यान्येषामिदानीन्तनानां चाविद्यापहरणेन संसारविजयमपि सम्पादितवानिति भगवतः परमोपकारं स्मरंस्तच्चरणरतिं प्रार्थयते–व्यवहितेति । व्यवहिता किञ्चिद्दूरे स्थिता या पृतना कौरवसेना तस्या मुखमिव मुखमग्रे स्थितान् भीष्मद्रोणादीन्निरीक्ष्य दोषबुद्ध्या पापभयेन स्वजनवधाद्विमुखस्य अर्जुनस्य कुमतिं अहं हन्ता एते मदीया इति देहादौ अहम्ममाभिमानरूपाम् अविद्यां य आत्मविद्यया गीताशास्त्रोपदेशेन अहरत्तस्य परमस्य पुरुषोत्तमस्य चरणरतिर्मे ममास्त्वित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जिनका शरीर त्रिभुवनसुन्दर एवं श्याम तमालके समान साँवला है, जिसपर सूर्यरश्मियोंके समान श्रेष्ठ पीताम्बर लहराता रहता है और कमल-सदृश मुखपर घुँघराली अलकें लटकती रहती हैं, उन अर्जुनसखा श्रीकृष्णमें मेरी निष्कपट प्रीति हो ॥ ३३ ॥ मुझे युद्धके समयकी उनकी वह विलक्षण छवि याद आती है । उनके मुखपर लहराते हुए घुँघराले बाल घोड़ोंकी टापकी धूलसे मटमैले हो गये थे और पसीनेकी छोटी-छोटी बूँदें शोभायमान हो रही थीं । मैं अपने तीखे बाणोंसे उनकी त्वचाको बींध रहा था । उन सुन्दर कवचमण्डित भगवान् श्रीकृष्णके प्रति मेरा शरीर, अन्तःकरण और आत्मा समर्पित हो जाय ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अपने मित्र अर्जुनकी बात सुनकर, जो तुरंत ही पाण्डव-सेना और कौरव-सेनाके बीचमें अपना रथ ले आये और वहाँ स्थित होकर जिन्होंने अपनी दृष्टिसे ही शत्रुपक्षके सैनिकोंकी आयु छीन ली, उन पार्थसखा भगवान् श्रीकृष्णमें मेरी परम प्रीति हो ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अर्जुनने जब दूसरे कौरवोंकी सेनाके मुखिया हम लोगोंको देखा, तब पाप समझकर वह अपने स्वजनों के बधसे विमुख हो गया । उस समय जिन्होंने गीताके रूपमें आत्मविद्याका उपदेश करके उसके सामयिक अज्ञानका नाश कर दिया, उन परमपुरुष भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें मेरी प्रीति बनी रहे ॥ ३६ ॥

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥
शितविशिखहतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ।
प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ॥ ३८ ॥
विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ।
भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः सरूपम् ॥ ३९ ॥
ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ।
कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम तु महांतमनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्याम्। स्वनिगममशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंभूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञामृतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं यो रथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन् योऽभ्ययादभिमुखमधावत् इभं हंतुं हरिः सिंह इव किंभूतः धृतो रथचरणश्चक्रं येन सः, तदा च संरंभेण मानुष्यनाट्यविस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुश्चलंती गौः पृथ्वी यस्मात्सः। तेनैव संरंभेण पथि गतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य स मुकुंदो मे गतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः॥ ३७॥ ❀ ❀ एवं यदाभ्ययात्तदा स्मयमानस्याततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतोऽतो विशीर्णदंशो विध्वस्तकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतो व्याप्तः सन्प्रसभं बलाद्वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थमभिससाराभिमुखं जगाम। एवं यो लोकप्रतीत्यार्जुनपक्षपातीव लक्षितो वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान्यन्मद्भक्तेनोक्तं वचो मा मृषास्त्विति स भगवान्मे गतिर्भवत्वित्यर्थः॥ ३८॥ ❀ ❀ तदेवमन्यायैरपि भृत्यरक्षाव्यग्रे कृष्णे रतिमाशास्ते। विजयोर्जुनस्तस्य रथ एव कुटुंबमकृत्यशतैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन्। आत्तं तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन्। धृताश्च ते हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते संति यस्य तस्मिन् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इत्यनकारांतादपि रश्मिशब्दादिनिः। तच्छ्रिया तया सारथ्यश्रियेक्षणीये शोभमाने। मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः। नन्वन्यायवर्तिनि किमिति रतिः प्रार्थ्यतेऽत आह भगवत्यचिंत्यैश्वर्ये तदाह। इह युद्धे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य सरूपं तत्समानं रूपं गताः प्राप्ता इति दिव्यदृष्ट्या पश्यन्नाह॥ ३९॥ ❀ ❀ क्षत्रधर्मेण युध्यमानास्तत्सरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यतो मदांधा अपि प्रापुरित्याह। ललितगतिश्च विलासश्च वल्गुहासादिश्च मंजुगत्यादिभिरात्मीयैस्तदीयैर्वा कल्पित उरुर्मानः पूजा यासां ताः। अत उत्कटेन मदेनांधा विवशा अत एव तदेकचित्तत्वेन तस्य कृतं कर्म गोवर्धनोद्धरणादिकमनुकृतवत्यो गोपवध्वो यस्य प्रकृतिं स्वरूपमगन्नगमन्। मकारलोपस्त्वार्षः। किल प्रसिद्धम्। तस्मिन्मे रतिरस्त्विति पूर्वेणैवान्वयः॥ ४०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वस्मादपि स्वभक्तमुत्कर्षयतीति यत् श्रुतं तन्मया स्वस्मिन्नेवानुभूतमित्याह–द्वाभ्याम्। स्वनिगमेति। यद्वा ऋतमित्यजहल्लिंगम् "ऋतं च सूनृता वाणी" इति भगवदुक्तेः। रथस्थः सन्नेवावप्लुत इत्यतिलाघवेनावप्लुतिमतस्तस्य रथाद्विश्लेषः केनापि न लक्षित इति भावः। अलक्षितप्रकाशेनैकेन रथरक्षार्थं स्थित एवेति वा। ऋतमिति। सा लीला तव स्वाभाविक्येव, न तु मदनुरोधेनैव कृतेति भावः। अत्र कृष्णेन स्वभक्तवात्सल्यगुणस्य दुस्त्यजत्वादर्जुनस्य युद्धासामर्थ्ये सति स्वप्रतिज्ञामपि त्यक्त्वा स्वयमेवार्जुनस्य रक्षार्थं शस्त्रेण योत्स्यत एव। तच्चार्जुनस्यासामर्थ्यप्रापणमन्यैर्दुःशक्यमित्यतः क्षणमर्जुनं पराभूयास्य युद्धं भक्तवात्सल्यद्योतकं द्रक्ष्यामीति भीष्मस्य मनोरथसिद्ध्यर्थैव प्रतिज्ञेत्यतः स्वप्रतिज्ञाभंगेनार्जुने स्वप्रेमाणं तं दर्शयित्वा भीष्मं प्रमोद्य तस्योत्कर्षं च लोके विख्यापयामासेति तत्त्वम्। यच्चोक्तं विस्मृतमनुष्यनाट्यत्वमिति तच्च भगवतो विस्मृतेरसंभवादित्थं समाधेयम्। भगवतः प्रतिज्ञाहानिं निरीक्ष्याहो अयं मद्भारहरणप्रतिज्ञामपि हास्यतीति भूः कंपिता। तदाश्वासनाय भगवता स्वोत्तरीयं तत्र पातितं त्वं मा भैरिति शिरसि हस्तनिधानमिव वस्त्रं तदुपरि न्यस्तमिति ध्येयम्। अत्र "निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे प्रतिश्रुतौ" इत्यभिधानात्
॥ ३७॥ ❀ ❀ किञ्च यदैव रथाद्भूमाववप्लुतस्तदैव क्षतजै रुधिरैः परिप्लुतः सांग्रामिकरुधिरनद्या विंदुव्याप्तः। ननु कवचस्य विद्यमानत्वात्कथं तथात्वं तत्राह–मम शितविशिखैस्तीक्ष्णशरैर्हतस्य संरंभसुखवर्द्धनार्थं तदपि मया हन्यते स्मैवेति भावः। यतो विशीर्णकवचः प्लवनात्प्रागेवाभवदित्यर्थः। प्रसभमद्य स्वहस्तेनैव भीष्मं वधिष्यामीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। अभिससारेत्यत्राभिशब्देनाभिसरंतं नायकमालोकितवत्या नायिकाया इव तदानीं मम सुखमपारमेवाभूदिति द्योत्यते। सोऽन्येषां मुकुन्दो मुक्तिप्रदोऽपि मम तु गतिस्तथाभूतत्वेनैव प्राप्यो भवतीत्यर्थ इति। हे कृष्ण त्वामहमेतदेव प्रार्थये इति भावः॥ ३८॥ ❀ ❀ ईक्षणीये वामहस्तेऽश्वधारणरज्जुर्दक्षिणहस्ते प्रतोदः मुखारविंदे हुंहुमिति तन्नोदनशब्द इति शोभया यन्माधुर्यमीक्षणीयं तन्मयैव तदा स्वचक्षुर्भ्यामीक्षितम्, न त्वर्जुनेनापीति भावः। मुमूर्षोरिति। अत एवाहं संप्रति मर्त्तुमिच्छामि। यन्मृत्वा तदेव माधुर्यं मुहुः द्रक्ष्यामि। जीवंस्तु कथं तद्द्रष्टुं प्राप्स्यामि प्रकटप्रकाशे तस्या लीलाया भगवता समाप्तीकृतत्वादिति भावः। अत्र म्रियमाणस्येत्यनुक्त्वा सन्प्रत्ययेनेच्छाधीनमृत्योर्भीष्मस्य भगवतः सकाशादपि तल्लीलायामतिलोभो व्यज्यते। तेन च सा युद्धलीलापि नित्येत्यन्यस्या लीलाया नित्यत्वे कैमुत्यमानीतम्। सत्यं तस्यामेव मे सारथ्यलीलायां त्वमत्यासक्तो यत्प्रतिपद्यमेव तामास्वादयंस्तामेवोद्गिरंस्तल्लीलाविशिष्ट एव मयि रतिं प्रार्थयसे। किं तु संप्रति मृत्वैवं तल्लीलाप्राप्तौ तव किं प्रमाणमित्यत्र "मरणे या मतिः सा गतिः" इति प्रसिद्धात्प्रमाणादपि तव दर्शनमेव परं प्रमाणमित्याह–यमिति। यं निरीक्ष्य हता युद्धेऽन्येनापि हताः संतः आसुरस्वभावा अपि तादृशज्ञानहीना अपि स्वरूपं सायुज्यमुक्तिं प्राप्ताः। अहं तु भक्तस्तत्रापि मरणकाले तादृशमतिमांस्त्वां साक्षाद् दृष्ट्वा मृत्वा कथं न तां लीलां प्राप्स्यामीति। अत्र नरसारथ्यमनधिकारिभ्योपि सायुज्यदायित्वमिति युगपदेवानैश्वर्यमहैश्वर्यस्वीकारलक्षणं महामाधुर्यं सर्वभगवत्स्वरूपासाधारणमेव तदानीमुदितमिति ज्ञेयम्। संदर्भस्तु–मर्यादातिक्रमेप्यदोषाय सामर्थ्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माह भगवतीति। "यथा रुद्रोद्भिजं विषम्" इति न्यायात् तदतिक्रमे च स्वाभाविकं कारुण्यमेव कारणमिति दर्शयति। रथे कुटुम्बत्वारोपस्तु सर्वथा रक्षणतात्पर्यक एव। "वृद्धौ च मातापितरौ भार्या साध्वी शिशुः सुतः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्॥" इति स्मृत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ ३९॥ ❀ ❀ अतः प्राप्तोरुमानत्वात्। अत एवोन्मदांधत्वादेव। अत्र विश्वनाथः–ननु मत्सारथ्यसंबंधिन्यै लीलायै सर्वतत्त्वज्ञोपि त्वं स्पृहयसे सोर्जुन एव तर्हि मम सर्वेषु प्रेमवत्परिकरवृंदेष्वेको मुख्य इति निर्द्धार्य्यते। मैवम्, ततोर्जुनादप्यतिमुख्यतमाः सर्वतोपि प्रेमोत्कर्षवंतो ये तव प्रियजना वर्त्तंते न तेषां पदवीं प्रार्थयितुमपि कोपि साहसं धत्ते। भवतु, तदपि तदुद्देशेनाप्यस्मिन्नंतकाले कृतार्थभिवामीत्याह–ललितगतिश्च रासनृत्यादिवैदग्धी कायिकी विलासश्च धीरललितत्यादिवैदग्धी मनसवल्गुहासश्च परिहासवैदग्धी वाचिकी प्रणयनिरीक्षणं च प्रेममयसर्वभावव्यंजककटाक्षवैदग्धी चाक्षुषी च तैरुपकल्पितो दत्त उरुमान आदरः पूजा याभ्यस्ताः। तेन स्वस्मिंस्ताः प्रसादयितुं स्वीयानसाधारणान्सर्वानेव साद्गुण्यं भवांस्तासु विनियुक्तवान्। अतस्तासां निरुपाधिकस्य प्रेमातिशयस्य फलं यत्स्वसाद्गुण्यसर्वस्वार्पणपूर्वकत्वत्कर्तृकानुरंजनप्राप्तिः सा ह्ययंत्रणैवोभयतः सुखमयमहावशीकारव्यंजिका। अर्जुनस्य तु प्रेम्णः फलं वशीकारव्यंजिका सारथ्यदूत्यादिमात्रप्राप्तिर्या सा तूभयतो यंत्रणामयीति न तत्समकक्षतां प्राप्तुमर्हत्यर्जुन इति भावः। अत्रैव तृतीयान्यपदार्थे बहुव्रीहौ। ताभिरपि स्वीयसाद्गुण्यसर्वस्वार्पणेन सोऽनुरंजित इति परम्परानुरंजनसुखमयं सख्यं व्यंजितम्। तत एवासाधारणसौभाग्यप्रदानमाह–कृतं रासे नृत्यं गीतं वादनानि च यथा तथैव ता अप्यनुकृतवत्यः तत्साहित्येनैव रासे तासां तथा नृत्याद्युक्तेः। न च तासां तत्तच्छिक्षणाभ्यासकोऽप्यासीदित्याह–उन्मदेन महाप्रेमोत्थेनान्धा व्यवहारमात्रमदृष्टवत्यः। अतः किलेत्याश्चर्ये। यस्य प्रकृतिं स्वभावमेवागच्छन्। भगवतो नृत्यगीतादिवैदग्ध्यादयः स्वाभाविका असाधारणा अनंता एव ये गुणास्तान्सर्वानपि तेन दत्तान्प्रापुरित्यर्थः। अर्जुनाय तु स्वमसाधारणं तदपेक्षितं वलिष्ठत्वमपि भगवता न दत्तमिति। यद्वा कृतं गोवर्द्धनधारणादि उन्मद उन्माद इति विरहश्च दर्शितः। एवं चातिमदास्तावत्सायुज्यं प्रापुः। अत्युत्कृष्टप्रेम्णः परां काष्ठाम्। अहं तूभयमध्यवर्त्ती स्वाभीप्सितां तव सारथ्यलीलां कथं न प्राप्स्यामीति भावः। अत्र संदर्भः–यत एतावतोऽपि प्रेम्णो जनकत्वं दृश्यते इत्योह–ललितेति। अत्र कृतानुकरणं नाम लीलाख्ये नायिकानुभावः। तदुक्तं "प्रियानुकरणं लीला" इति "प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य" इति न्यायात् "प्रकृतिश्च स्वभावश्च रूपं च" इत्याद्यमरकोशाच्च प्रकृतिं स्वभावं तादृशः प्रेमावेशो जातो येन तत्स्वभावनिजस्वभावयोरैक्यमेव तासु जातमित्यर्थः। यथोज्ज्वलनीलमणौ महाभावोदाहरणम्–"राधाया भवतश्च चित्तजतुनी स्वेदैर्विलाप्य क्रमाद्युञ्जन्नद्रिनिकुञ्जकुञ्जरपते निर्धूतभेदभ्रमम्। चित्राय स्वयमन्वरञ्जयदिह ब्रह्मांडहर्म्योदरे भूयोभिर्नवरागहिंगुलभवैः शृंगारकारुः कृती" इति॥ ४०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अनुग्रहं मद्वचःसत्यत्वापादनलक्षणम्॥ ३८॥ ❀ ❀ व्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रं पाणिनीयव्याकरणस्य पंचमाध्यायीयद्वितीयपादे षोडशाधिकशततमम्। व्रीह्यादिगणो यथा—व्रीहि। माया। शाला। शिखा। माला। मेखला। केका। अष्टका। पताका। चर्मन्। कर्मन्। वर्मन्। दंष्ट्रा। संज्ञा। बडवा। कुमारी। नौ। वीणा। बलाका। यवषद्। नौ। कुमारी। शीर्षान्नञ इति। यद्यप्यत्र रश्मिशब्दो न दृश्यते, तथाप्याकृतिगणं मत्वा ऊहनीयः। यद्वा लेखकप्रमादात् रश्मिशब्दस्यादर्शनमनुमेयं सकलकोविदगणश्रद्धास्पदाचार्यश्रीमत्श्रीधरस्वामिना व्रीह्यादिगणे तत्पाठस्याङ्गीकारादिति॥ ३९-४९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

जिघांसया स्वस्योपर्याधावनदशायामवस्थितं रूपमनुसन्दधानस्तमेव तत्प्राप्त्युपायमध्यवस्यति स्वनिगममित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। आततायिनः प्रहरतो मे मम तावच्छितैर्विशिखैर्बाणैर्हतस्ताडितोऽत एव विशीर्णः शिथिलो दंशः कवचो यस्य सः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तगात्रः सन् स्वनिगममायुधं न गृह्णामीति स्वप्रतिज्ञामपहायायुधं ग्राहयामीत्येवंविधां मत्प्रतिज्ञामृतं सत्यां कर्त्तुं स्वप्रतिज्ञामुपेक्ष्य भक्तप्रतिज्ञामेव यथार्थां कर्त्तुमित्यर्थः रथस्थस्ततोऽवप्लुतः धृतः रथचरणः सुदर्शनाख्यं चक्रं येन चलन्ती गौर्भूमिर्यस्माद् भूमिं चालयन् गतं गच्छदुत्तरीयं यस्य स इभं गजं हन्तुं हरिः सिंह इव बलान्मद्वधार्थमभिससार मदभिमुखमागतवान्स मुकुन्दो भगवान्मम गतिः स्वप्राप्त्युपायो भवतु॥ ३७-३८॥ ❀ ❀ सारथ्यदशावस्थितं रूपमनुसन्धायास्मिन रतिदार्ढ्यं प्रार्थयते विजयेति–विजयस्यार्जुनस्य रथः कुटुम्बः कुटुम्बवद्रक्षणयोग्यो यस्य, आत्तं तोत्रं वेत्रं येन, धृता हयानामश्वानां रश्मयः प्रग्रहा येन तस्मिन् तच्छ्रिया तोत्रहयरश्मिग्रहणजशोभया ईक्षणीयेऽतीवेक्षितुमर्हे च भगवति मुमूर्षोर्मेऽस्तुद्यतस्य मम रतिरस्तु। इह युद्धे यं निरीक्ष्य ये हतास्ते च स्वरूपं स्वाभाविकं रूपमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं रूपं मुक्तिमिति यावत्, गताः प्राप्ताः; तस्मिन्भगवतीत्यन्वयः। सरूपमिति पाठे समानरूपं साधर्म्यमिति यावत्॥ ३९॥ ❀ ❀ न केवलं तन्निरीक्ष्य युद्धे हता एव स्वरूपं गता अपि तु तत्कामेन तमनुवर्त्तमाना अपीत्याशयेनाह ललितेति। ललितया सुन्दरया गत्या विलासेन वल्गुहासेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सुन्दरतरहासेन मन्दस्मितेन प्रणयनिरीक्षणेन च कल्पितमुर्वधिकं मानं बहुमानं यासां ता गोपवध्वः उन्मदेनोद्रिक्तकामेनांधाः स्वपरविवेकरहिताः कृष्णमात्मानं मन्यमाना इत्यर्थः, अत एव भगवत्कृतं भगवतश्चेष्टितं पूतनानिरासादिकमिति यावत् अनुकृतवत्यः अनुकुर्वत्यः सत्यः, एतच्च स्फुटीभविष्यति, यस्य प्रकृतिं स्वभावं साधर्म्यमगमन्किलेति प्रसिद्धिर्द्योत्यते तस्मिन् भगवति रतिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ युद्धे आयुधं न ग्रहीष्यामीति स्वनियमं प्रतिज्ञालक्षणं विहाय यो भक्तानुकम्पी आयुधं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञामृतमधि सत्ये स्थितां कर्त्तुं धृतरथचरणः उद्धृतसुदर्शनचक्रः रथस्थो रथादवप्लुतोऽवतीर्णः गतोत्तरीयवासाः श्लथितोत्तरीयवासाः हरिः सिंह इभं गजमिव बलाग्रे उभयोः सेनयोः पुरतो मां हन्तुमभ्ययात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यश्चाततायिनो मे निशितैस्तेजितैर्विशिखैर्बाणैर्हतो विद्धो विशीर्णदंशः खंडितकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः स्नात इव प्रसभं रथान्नावतर भीष्मं न प्रतिहरेत्यर्जुनवाक्यमनादृत्य बलात्कारात् मम वधार्थमभिससार स मुकुन्दो भगवान् मम मुदे भवत्विति श्लोकान्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इह युद्धे यं निरीक्ष्य हताः सरूपं वैष्णवं धाम गताः मुमूर्षोर्म्रियमाणस्य मे तस्मिन् भगवति रतिरस्त्वित्यन्वयः। कथंभूते विजयस्य अर्जुनस्य रथ एव कुटुम्बं रक्षणीयवर्गो यस्य स तथा तस्मिन् आत्ततोत्रे गृहीतप्रतोदे धृता हयरश्मयः कविकामुखरज्जवो येन स तथा जितश्रम इति भावप्रधानो निर्देशः जितश्रम इति कृष्णविशेषणं वा स्वरूपं मूलरूपं वा ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ यस्य ललितानि गतिविलासादीनि तथोक्तानि ललितगतिश्च विलासश्च वल्गुहासः मन्दस्मितं च प्रणयेन निरीक्षणं च तथोक्तानि तैः कल्पितमुरु पृथु मानं यासां ताः तथोक्ताः ललितगत्यादिभिः कृष्णे कल्पितं समर्पितमुरुमानं महापूजा याभिस्तास्तथोक्ता इति वा, अत एव उत्कृष्टेन मदेनांधाः कृतं पूतनावकादिपराक्रममनुकृतवत्यः कृष्णायमानत्वेनानुकुर्वाणाः गोपवध्वः गोपस्त्रियः यस्य प्रकृतिं जडशरीरं विहाय स्वभावाविर्भावलक्षणं मोक्षमगुः किल तस्मिन्कृष्णे रतिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वनिगमेति युग्मकम्। ऋतमिति ऋतरूपामित्यर्थः। 'ऋतञ्च सूनृता वाणी'ति भगवदुक्तावजहल्लिंगत्वश्रवणात्। चलद्गुत्वं संरम्भेण किंचिद्भावाविष्कारात् (किंचिद्भाराविष्कारात्) ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ विजयेति युग्मकम्। मर्यादातिक्रमेऽप्यदोषाय सामर्थ्यमाह भगवतीति। 'यथा रुद्रोऽन्धिजं विषमि'ति न्यायात् तदतिक्रमे च स्वाभाविकं कारुण्यमेव कारणमिति दर्शयति यमिहेति। अतोऽस्मिन्नेव रतिर्ममास्तु ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत् स्वभावमहिम्नः सारूप्यप्रापणत्वं नाम कियानुत्कर्षः, यत एतावतोऽपि प्रेम्णो जनकत्वं दृश्यते इत्याह ललितेति। अत्र कृतानुकरणं नाम लीलाख्यो नायिकानुभावः। तदुक्तम् 'प्रियानुकरणं लीले'ति। 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्ये'ति न्यायात् 'संसिद्धिप्रकृती त्विमे, स्वरूपञ्च स्वभावश्चे'त्यग्रमरकोषाच्च प्रकृतिं स्वभावम्। तादृशः प्रेमावेशो जातः येन तत्स्वभावनिजस्वभावयोरैक्यमेव तासु जातमित्यर्थः। यथोज्ज्वलनीलमणौ महाभावोदाहरणम्-'राधाया भवतश्च चित्तजतुनी स्वेदैर्विलाप्य क्रमात् युञ्जन्नद्रिनिकुञ्जकुञ्जरपते निर्धूतभेदभ्रमम्। चित्राय स्वयमन्वरञ्जयदिह ब्रह्मांडहर्म्योदरे भूयोभिर्नवरागहिंगुलभरैः शृङ्गारकारुः कृती'ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वस्मादपि स्वभक्तमुत्कर्षयतीति यत् श्रुतं तन्मया स्वस्मिन्नेव साक्षाद् दृष्टमित्याह द्वाभ्याम्। स्वनिगमम् अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीति स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञाम् ऋतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तु रथस्थः सन्नेवावप्लुत इत्यतिलाघवेनावप्लुतिमतस्तस्य रथाद्विश्लेषः केनापि न लक्षित इति भावः, अलक्षितप्रकाशेनैकेन रथरक्षार्थं स्थित एवेति वा। ऋतमिति सा लीला एव स्वाभाविक्येव नतु मदनुरोधेनैव कृतेति भावः। धृतो रथचरणश्चक्रं येन सः। अभ्ययात् अभिमुखमधावत्। धावनेनातिसंरम्भेणाविष्कृतनिजमहाबलत्वाच्चलन्ती गौः पृथ्वी यस्मात् सः। गतं पतितमुत्तरीयं यस्य सः। अतिसंरम्भेणोत्तरीयं गात्रात् पतितम् अस्ति नास्ति वेत्यपि नानुसन्दधान इत्यर्थः। अत्र कृष्णेन स्वभक्तवात्सल्यगुणस्य दुस्त्यजत्वात् अर्जुनस्य युद्धासामर्थ्ये सति स्वप्रतिज्ञामपि त्यक्त्वा स्वयमेवार्जुनस्य रक्षार्थं शस्त्रेण योत्स्यते एव तच्चार्जुनस्यासामर्थ्यप्रापणमन्यैर्दुःशकमित्यतः क्षणमर्जुनं पराभूयास्य युद्धं भक्तवात्सल्यद्योतकं द्रक्ष्यामीति भीष्मस्य स्वमनोरथसिद्ध्यर्थैव प्रतिज्ञेयतः स्वप्रतिज्ञाभङ्गेनार्जुने स्वप्रेमाणं तं दर्शयित्वा भीष्मं प्रमोद्य तस्योत्कर्षं च लोके विख्यापयामासेति तत्त्वम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किंच यदैव रथाद् भूमावप्लुतस्तदैव क्षतजैः रुधिरैः परिप्लुतः सांग्रामिकरुधिरनद्या बिन्दुव्याप्तः। ननु कवचस्य विद्यमानत्वात् कथं तथात्वं तत्राह-मम शितैर्विशिखैर्हतस्तस्य संरम्भसुखवर्द्धनार्थं तदपि मया हन्यते स्मैवेति भावः। यतो विशीर्णकवचः प्लवनात् प्रागेवाभवदित्यर्थः। प्रसभं बलात् वारयन्तमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थम् अद्य स्वहस्तेनैव भीष्मं वधिष्यामीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। अभिससारेत्यत्राभिशब्देनाभिसरणं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नायकमालोकितवत्या नायिकाया इव तदानीं मम सुखमपारमेवाभूदिति द्योत्यते। न अन्येषां मुकुन्दो मुक्तिप्रदोऽपि मम तु गतिस्तथाभूतत्वेनैव प्राप्यो भवत्विति हे कृष्ण त्वामहमेतदेव प्रार्थये इति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदेवमन्यायैरपि भक्तरक्षा-व्यग्रे कृष्णे रतिमाशास्ते। विजयस्य अर्जुनस्य रथ एव कुटुम्बोऽकृत्यैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन्। तोत्रं प्रतोदः। रश्मयः प्रग्रहाः धृता हयरश्मयो यस्य सन्तीति व्रीह्यादित्वात् इनिः। ईक्षणीयेति वामहस्ते अश्वधारणरज्जुः दक्षिणहस्ते प्रतोदः मुखारविंदे हुंहुमिति तन्नोदनशब्द इति शोभया यन्माधुर्यमीक्षणीयं तन्मयैव तदा स्वचक्षुर्भ्यामीक्षितं न त्वर्जुनेनापि इति भावः। तस्मिन् भगवति मम रतिरस्तु मुमूर्षोरिति। अत एवाहं संप्रति मर्तुमिच्छामि यन्मृत्वा तदेव माधुर्यं मुहुर्द्रक्ष्यामि, संजीवंस्तु तत् कथं द्रष्टुं प्राप्स्यामि प्रकटप्रकाशे तस्या लीलाया भगवता समाप्तीकृतत्वादिति भावः। अत्र म्रियमाणस्येत्यनुक्त्वा सन्प्रत्ययेन इच्छाधीनमृत्योर्भीष्मस्य भगवतः सकाशादपि तल्लीलायां अतिलोभो व्यज्यते। तेन च सा युद्धलीलापि नित्येत्यन्यस्या लीलाया नित्यत्वे कैमुत्यमानीतम्। ननु सत्यं तस्यामेव मे सारथ्यलीलायां त्वमत्यासक्तो यत् प्रतिश्लोकमेव तामास्वदयंस्तामेवोद्गिरंस्तल्लीलाविशिष्टे एव मयि रतिं प्रार्थयसे, किन्तु संप्रति मृत्वैव तल्लीलाप्राप्तौ तव किं प्रमाणमित्यत्र 'मरणे या मतिः सा गतिरि'ति प्रसिद्धात् प्रमाणादपि तव दर्शनमेव परं प्रमाणमित्याह यमिहेति। यं निरीक्ष्य हता युद्धे अन्येनापि हताः सन्तः असुरस्वभावा अपि तादृशज्ञानिनाम् अपि सरूपं सायुज्यमुक्तिं प्राप्ताः। अहं तु भक्तस्तत्रापि मरणकाले तादृशमतिमांस्त्वां साक्षाद् दृष्ट्वा मृत्वा कथं न तां लीलां प्राप्स्यामीति भावः। अत्र नरसारथ्यमनधिकारिभ्योऽपि सायुज्यदायित्वमिति युगपदेवानैश्वर्यमहैश्वर्यस्वीकारलक्षणं महामाधुर्यं सर्वभगवत्स्वरूपासाधारण-मेव तदानीमुदितमिति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु यत्सारथ्यसम्बन्धिन्यै लीलायै सर्वतत्त्वज्ञोऽपि त्वं स्पृहयसि सोऽर्जुन एव तर्हि मम सर्व्वेषु प्रेमवत्परिकरवृन्देष्वेको मुख्य इति निर्द्धार्य्यते। मैवम्। ततोऽप्यर्जुनादप्यतिमुख्यतमाः सर्व्वतोऽपि प्रेमोत्कर्ष-वन्तो ये तव प्रियजना वर्त्तन्ते न तेषां पदवीं प्रार्थयितुमपि कोऽपि साहसं धत्ते। भवतु, तदपि तदुद्देशेनाप्यस्मिन्नन्तकाले कृतार्थी-भवामीत्याह ललितेति। ललितगतिश्च राजनृत्यादिवैदग्धी कायिकी विलासश्च धीरलालित्यादिवैदग्धी मानसी वल्गुहासश्च परिहासवैदग्धी वाचिकी प्रणयनिरीक्षणञ्च प्रेममयसर्व्वभावव्यंजककटाक्षवैदग्धी चाक्षुषी च तैरुपकल्पितो दत्तः उरुर्मान आदरः पूजा वा याभ्यस्ताः। तेन स्वस्मिंस्ताः प्रसादयितुं स्वीयानसाधारणान् सर्व्वानेव साद्गुण्यभावांस्तासु विनियुक्तवान्। अतस्तासां निरुपाधिकस्य प्रेमातिशयस्य फलं यत् स्वसाद्गुण्यसर्व्वस्वार्पणपूर्व्वकत्वत्कर्तृकानुरंजनप्राप्तिः सा ह्ययन्त्रणैवोभयतः सुखमयम-हावशीकारव्यंजिका। अर्ज्जुनस्य तु प्रेम्णः फलं वशीकारव्यंजिका सारथ्यदूत्यादिमात्रप्राप्तिर्या सा तूभयतो यन्त्रणामयीति न तत्स-मकक्षतां प्राप्तुमर्हत्यर्ज्जुन इति भावः। अत्रैव तृतीयान्यपदार्थे बहुव्रीहौ, ताभिरपि स्वीयसाद्गुण्यसर्व्वस्वार्पणेन सोऽनुरंजित इति परस्परानुरंजनसुखमयं सख्यं व्यंजितम्। तत एवासाधारणसौभाग्यप्रदानमाह। कृतं रासे नृत्यं गीतं वा वादनानि च यथा तथैव ता अप्यनुकृतवत्यः तत्साहित्येनैव रासे तासां तथा नृत्याद्युक्तेः। न च तासां तत्तच्छिक्षणाभ्यासः कोऽप्यासीदित्याह। उन्मदेन महाप्रेमोत्थेनान्धाः व्यवहारमात्रमदृष्टवत्यः। अतः किलेत्याश्चर्ये, यस्य प्रकृतिं स्वभावमेवागच्छन् भगवतो नृत्यगीतादि-वैदग्ध्यादयः स्वाभाविकाः असाधारणा अनन्ता एव ये गुणास्तान् सर्व्वानपि तेन दत्तान् प्रापुरित्यर्थः। अर्ज्जुनाय तु स्वमसाधारणं तदपेक्षितं बलिष्ठत्वमपि भगवता न दत्तमिति। यद्वा कृतं गोवर्द्धनधारणादिकम्। उन्मद उन्माद इति विरहश्च दर्शितः। एवं चातिमन्दास्तावत् सायुज्यं प्रापुः। अत्युत्कृष्टाः प्रेम्णः परां काष्ठाम्। अहं तु तयोर्मध्यवर्त्ती स्वाभीप्सितां तव सारथ्यलीलां कथं न प्राप्स्यामीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीकृष्णे गतिर्भवत्विति प्रार्थयितुं तत्कृतमनुग्रहं वदति स्वनिगममिति। सहायमात्रं करिष्यामि न शस्त्रयुद्धमित्युद्योगे कृत-प्रतिज्ञः पुनर्युद्धकाले मया प्रतिदिनं दशसहस्रपुरुषघातिना पांडवसैन्ये विमथिते सति धनंजयं प्रति जातक्रोधः स्वयमसत्पराजयाय प्रवृत्तस्तां स्वप्रतिज्ञामपहाय श्रीकृष्णमायुधं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञामृतं यथा स्यात्तथाध्यधिकं कर्तुं रथस्थस्ततोऽवप्लुतोऽवतीर्णस्स धृतरथचरणः गृहीतसुदर्शनः हरिः सिंह इभं गजं हंतुमिव अभ्ययात् अभिमुखमधावत्। कथंभूतः चलद्गुः चलंती कुपिताद्भीता गौर्धरणी यस्मात्सः, पुनः कथंभूतः गतोत्तरीयः गतं पतितं धरणीमाश्वासयद् इवोत्तरीयं क्रोधाविष्टस्य युधिष्ठिरपक्षपातिनः स गति-र्भवत्वित्युत्तरेण संबंधः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कथंभूतः मे शितैस्तैलधौतैरतितीक्ष्णैर्विशिखैर्बाणैर्हतोऽप्यविशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुते देशे अर्जुनेन स्वप्रतिज्ञां पालय भगवन् इत्येवं वादिना प्रणयपूर्वकं कक्ष्या लंबमानेन संप्रार्थ्यमानोऽपि प्रसभं बलान्मद्वधार्थमभि-ससार स मुकुंदः मुक्तिप्रदः मे आततायिनो गतिः स्वात्मप्रदो भवतु ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ विजयरथकुटुम्बे अर्जुनरथः कुटुंबः कुटुंब इव रक्षणीयो यस्य तस्मिन् आत्ततोत्रे गृहीतप्रतोदे गृहीताश्वप्रग्रहे ईक्षणीये इह युद्धे यं निरीक्ष्य ये भूरिश्रवःप्रभृतयस्ते स्वरूपं भगव-त्सारूप्यं गताः प्राप्ताः। तदुक्तं द्रोणपर्वणि भूरिश्रवसं प्रति भगवता "ये लोका मम विमलाः सकृद्विभांति ब्रह्माद्यैः सुरवृषभैरपीष्य-माणाः। तान्क्षिप्रं व्रजताग्निहोत्रयाजिन्मम तुल्यो भव गरुडोत्तमांगयान" इति। एवंभूते भगवति मे रतिरस्तु ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किंच ललितया सुंदरया गत्या विलासेन रासादिना वल्गुना सुंदरेण हासेन निरीक्षणेन प्रणयविनयपूर्वकेणावलोकनेन च कलितः बहुमानो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यासां ताः अत एवोन्मदांधाः अत एव भगवतः कृतं चेष्टितमनुकृतवत्यः किल गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं स्वभावमगन्नगमन् तस्मिन्भगवति मे रतिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तमोमिश्ररजोवस्थामाह स्वनिगममपहायेति। स्वस्य निगमः प्रतिज्ञा शस्त्रसंन्यासः दंतवक्रे सभ्रातरि हते भगवता शस्त्रसंन्यासः कृतः, तत् पुनस्तृतीयदिनयुद्धे नवमे च भीष्मवधार्थं चक्रं गृहीतं, युद्धागमनसमये च प्रतिज्ञा कृता–अयुद्धयमानोऽहमेकत इति, मया च प्रतिज्ञातं सर्वथा शस्त्रं ग्राहयिष्यमीति तत्र मत्प्रतिज्ञामृतं कर्तुं रथस्थ एव सन्नवप्लुतः अधिका च प्रतिज्ञा कृता शस्त्रमेव गृहीतं न तु मारितवानित्यर्थः, रथस्यैव चक्रे सुदर्शनावेशः भगवतः प्रतिज्ञात्यागे भूमेः कम्पो जातः, तदाह चलद्गुरिति चलन्ती गौर्भूमिर्येस्य दृष्टांतेन दोषाभावमाह यथा हरिः सिंह इभमिव "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन"इति श्रुतेः सायुज्यदानार्थं भीष्मसन्तः प्रवेशयितुं भगवान् प्रवृत्तः, तावता उत्तरीयं पतितम् उपरि आच्छादनार्थमर्जुनो रक्षितः स भूमावागत्य पतितः। अतो वधो न जात इति उत्तरीयाभावे च भोजनं निषिद्धं तदा हि भीष्मोऽहंकारयुक्तः, अतस्तस्य ज्ञानस्फूर्त्यभावात् तदा न मारित इति भावः। अत्र रतिप्रार्थनाभावो भगवत एव रतिकार्यकर्तृत्वात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ रजोमिश्रतमोऽवस्थामाह शितेति। नवमदिनस्येदं रूपं पूर्वश्लोके तु तृतीयदिनस्येति न पुनरुक्तिः। शितास्तीक्ष्णाः विगतशिखाः पार्षडिनो येन विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुतः विशीर्णा दंशा यस्मिन् काले वर्षाव्यतिरिक्तकाले मासाष्टकं तत्र क्षता जाता येषां ते क्षतजाताः परित्राजिनः क्षत्रियोत्तमा वा तैः परिव्याप्तः। अधर्मनिवारको धर्मक इत्युक्तं भवति। अत एव आततायिनं पापिष्ठं मां हन्तुं प्रसभमभिससार अयुध्यमानयुद्धात् पापिनमपि यो मोचयितुं प्रवृत्तः, किन्तु मुक्तिदानार्थमित्याह मुकुन्द इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमिश्रतमोऽवस्थामाह विजयरथकुटुम्ब इति। अर्जुनस्य रथः सर्वथा परिपाल्यः, अत एव तस्य रथः कुटुम्बं यस्य विविधो जयो विगतो वा जयो यस्येति विजयः, अर्जुनः जयद्रथवधे हि युद्धे अशक्त इव जातः तदा स्वयं तोत्रं गृहीत्वा अश्वानां रश्मींश्च गृहीत्वा उत्थितः सन् कर्णादीनामस्त्राणि रथचालनेनैव दूरीकुर्वन् तदानींतनश्रिया ईक्षणीयः अतिसुन्दरः तादृशे मुमूर्षोरेव मतिरस्तु न तु पूर्वं विस्मरणानन्तरं तैः किमुत न्यायेन फलमाह–यमिह निरीक्ष्येति। इह अस्मिन्नवसरे अन्तकाले यं दृष्ट्वैव मुक्ताः तत्रांतकाले स्नेहे सति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥३९॥ ❀ ❀ तमोमिश्रसत्त्वावस्थामाह ललितेति। ललिता या गतिः तत्र यो विलासः हंसगजगतिवत् पदचालनं मनोहरश्च हासः स्नेहपूर्वकं च निरीक्षणं तमोरजःसत्त्वभावकार्याणि तैः कल्पितः उरु अधिकः भगवन्माहात्म्यमध्यविचार्यप्रवृत्तो मानो यासां किंचन केवलमन्तः स्थित एव दोषः, किन्तु त्रिदोषकार्यमपि बहिर्बहिः कुर्वन्तीत्याह कृतमनुकृतवत्य इति, कृतं भगवच्चरित्रं पूतनापयःपानादि तदनुकुर्वन्तीति एवमपि सति लौकिकमपि ज्ञानं निवृत्तमित्याह उन्मदांधा इति, उद्गतेन मदेन भगवदारोहणार्थमपि यतन्त इत्यंधाः, सर्वथा अचिकित्स्यत्रिदोषाः तत्रापि गोपवध्वः जात्या स्वभावेन च दुष्टाः, ता अपि यस्य सम्बन्धात् प्रकृतिस्वरूपमगमन् नात्र सन्देहः कर्त्तव्यः किलेति प्रसिद्धे ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

स्वनिगमेत्यत्र। अधिका चेत्यादि। 'अहं भक्तपराधीन' इत्येवमधिका कृतेत्यर्थः। रथस्यैव चक्रे इति। तेन भारते क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रत्वकथनमपि सुदर्शनावेशादिति बोधितम् दोषाभावमिति। प्रतिज्ञात्यागेपि दोषाभावम्। भक्षणाय प्रवृत्तत्वेन फलावदारणवन्मारणार्थत्वाभावादिति। उपर्याच्छदनार्थमिति। भारते 'व्यालम्बी पीतान्तपट' इति विशेषणेनोत्तरीयस्य पीतान्तत्वकथनाद्रविकरगौरवत्वाभावेन न वेदरूपतेति मायारूपत्वात्तदर्थमित्यर्थः। आच्छादनस्वरूपमाहुः अर्जुनो रक्षित इति। मुक्त्यर्थेतामाच्छाद्यार्जुनरक्षार्थता प्रकटीकृतेत्यर्थः। द्वितीयमाहुः स इत्यादि। स इति उत्तरीयपटः। रतिकार्यकर्तृत्वादिति। मुक्तिदानकर्तृत्वात्। अत्र स्वप्रतिज्ञात्यागस्तामसोऽभियानं राजसमिति तामसराजसत्वमवस्थाया ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ शितेत्यत्र। अत्राततायिनो म इति सम्बन्धषष्ठी, तेन मत्सम्बन्धी सन् मद्वधार्थमभिससारेत्यर्थो भवति, तथा सति शितविशिखहतत्वादिकं राजसं वधार्थमभिसरणमित्यवस्थाया राजसतामसत्वम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ विजयेत्यत्र। ईक्षणीयतया सुखजननं सात्त्विकं हतानां स्वरूपप्रापकत्वं तामसमित्यवस्थाया राजसतामसत्वमित्यवस्थायास्तथात्वम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ललितेत्यत्र। उन्मदान्धपदोक्तमोहजनकत्वं तामसं निरीक्षणं च सात्विकं तदेवोक्तकार्यजनकत्वान्मुख्यमित्यवस्थायाः सात्त्विकतामसत्वम् ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमर्जुने कृतमनुग्रहं निरूप्य स्वस्मिन् कृतमनुग्रहं स्मरन् पुनः प्रार्थयते–स्वेति द्वयेन। स्वनिगमं अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रमेव करिष्यामीत्येवम्भूतां स्वप्रतिज्ञां अपहाय त्यक्त्वा श्रीकृष्णं शस्त्रमहं ग्राहयिष्यामि–इत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञां ऋतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं यो रथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन् मद्वधार्थम् अभ्ययात् अभिमुखमधावत् स मुकुन्दो मे मम गतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः। तदवस्थं स्वस्यापि प्राबल्यं सूचयन् दृष्टान्तमाह–इभं हन्तुं हरिः सिंह इवेति। तदवस्थं भगवन्तं विशिनष्टि–धृतो रथचरणः चक्रं सुदर्शनं येन सः। तदा च संरम्भेण मनुष्यनाट्यविस्मरणात् उदरस्थसर्वभुवनभारेण प्रतिपदं चलन्ती गौः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पृथ्वी यस्मात् स चलद्गुः । तेनैव संरम्भेण पथि गतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य सः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं यदाऽभ्ययात्तदा स्मयमानस्य आततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैः विशिखैर्बाणैर्हतः अतो विशीर्णदंशः विध्वस्तकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः सन् प्रसभं बलात् वारयन्तमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थमभिससार अभिमुखमाजगाम । य एवं लोकप्रतीत्या अर्जुनपक्षपातीव लक्षितः, वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान् यन्मद्भक्तेन शस्त्रं ग्राहयिष्यामीति प्रतिज्ञातं तद्वचनं मा मिथ्या भवत्विति स भगवान्मुकुन्दो मे गतिर्भवत्वित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अन्यायेनापि भक्तरक्षाव्यग्रत्वं स्मृत्वा तस्मिन् रतिं प्रार्थयते-विजयेति । विजयोऽर्जुनस्तस्य रथ एव कुटुम्बः 'अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्' इति स्मृतेः कुटुम्बवदकृत्यैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन् । आत्तं गृहीतं दक्षिणहस्तेन तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन् । धृताश्च ते हयानां रश्मयः प्रग्रहाश्च ते सन्ति वामे हस्ते यस्य तस्मिन् । "व्रीह्यादिभ्यश्च" इत्यनकारान्तादपि रश्मिशब्दादिनिप्रत्ययः । तच्छ्रिया सारथ्यशोभया ईक्षणीये अतीवेक्षितुमर्हे भगवति श्रीकृष्णे मुमूर्षोर्मर्त्तुमुद्यतस्य मम रतिरस्तु । केषामेवं तद्दृष्ट्या विमुक्तिर्जातेत्यपेक्षायामाह-यमिति सपादेन । यमिह युद्धे निरीक्ष्य निरीक्षमाणाः हताः स्वरूपं गतास्तत्सायुज्यं प्राप्ताः । सरूपमिति पाठे तु तत्समानरूपं गता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ दिव्यदृष्ट्या पश्यन् क्षत्रधर्मेण युद्धधर्मा- नास्तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यतः कामान्धा अपि तं प्रापुरित्याह-ललितेति । ललितगतिश्च विलासश्च रासादिः वल्गुर्मनोहरो हासश्च प्रणयः स्नेहस्तत्पूर्वकं निरीक्षणं च तैरात्मीयैर्वा कल्पित उरुर्मानः सत्कारो यासां ताः अत उत्कटेन मदेनान्धाः स्वपरविवेकर- हिताः अत एव तदेकचित्तत्वेन तस्य कृतं कर्म पूतनापयःपानादिकं अनुकृतवत्यः गोपवध्वोऽपि यस्य प्रकृतिं स्वरूपमगन् अगमन् । मकारलोपस्त्वार्षः । किलेत्यस्य प्रसिद्धिं सूचयति । तस्मिन् मे रतिरस्त्विति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

मैंने प्रतिज्ञा कर ली थी कि मैं श्रीकृष्णको शस्त्र ग्रहण कराकर छोड़ूँगा; उसे सत्य एवं ऊँची करनेके लिए उन्होंने अपनी शस्त्र ग्रहण न करनेकी प्रतिज्ञा तोड़ दी । उस समय वे रथसे नीचे कूद पड़े और सिंह जैसे हाथीको मारनेके लिगे उसपर टूट पड़ता है, वैसे ही रथका पहिया लेकर मुझपर झपट पड़े । उस समय वे इतने वेगसे दौड़े कि उनके कंधेका दुपट्टा गिर गया और पृथ्वी काँपने लगी ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मुझ आततायीने तीखे बाण मार-मारकर उनके शरीरका कवच तोड़ डाला था, जिससे सारा शरीर लहूलुहान हो रहा था । अर्जुनके रोकनेपर भी वे बलपूर्वक मुझे मारनेके लिए मेरी ओर दौड़े आ रहे थे । वे ही भगवान् श्रीकृष्ण, जो ऐसा करते हुए भी मेरे प्रति अनुग्रह और भक्तवत्सलतासे परिपूर्ण थें, मेरी एकमात्र गति हों-आश्रय हों ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अर्जुनके रथकी रक्षामें सावधान जिन श्रीकृष्णके बायें हाथमें घोड़ोंकी रास थी और दाहिने हाथमें चाबुक, इन दोनोंकी शोभासे उस समय जिनकी अपूर्व छवि बन गयी थी तथा महाभारत-युद्धमें मरनेवाले वीर जिनकी इस छविका दर्शन करते रहनेके कारण सारूप्य मोक्षको प्राप्त हो गये, उन्हीं पार्थसारथि भगवान् श्रीकृष्णमें मुझ मरणासन्नकी परम प्रीति हो ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जिनकी लटकीली सुन्दर चाल, हाव-भावयुक्त चेष्टाएँ, मधुर मुसकान और प्रेमभरी चितवनसे अत्यन्त सम्मानित गोपियाँ रासलीलामें उनके अन्तर्धान हो जानेपर प्रेमोन्मादसे मतवाली होकर जिनकी लीलाओंका अनुकरण करके तन्मय हो गयी थीं उन्हीं भगवान् श्रीकृष्णमें मेरा परम प्रेम हो ॥ ४० ॥

मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ।
अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ॥ ४१ ॥
तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम्[1] ।
प्रतिदृशमिव[2] नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥

सूत उवाच

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः[3] । आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ॥ ४३ ॥
सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले । सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये[4] ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह । मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च संकुले व्याप्तेऽन्तःसदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूये एषां मुनिगणादी- नामीक्षणीयोऽहो रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्येण विलोकनीयः सन्नर्हणमुपपेदे प्राप । एष जगतामात्मा मम दृशि गोचरो दृष्टिविषयः

१. प्रा० पा०-विदधे स्थितमात्म० । २. प्रा० पा०-प्रतिदिशमिव । ३. प्रा० पा०-मनोवाग्वृत्तिदृष्टिभिः । ४. प्रा० पा०-दिवात्यये ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सन्नाविः प्रकटो वर्तते। अहो मे भाग्यमिति भावः॥ ४१॥ ❀ ❀ सोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह। तमिममजं सम्यगधिगतः प्राप्तोऽस्मि। सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः। तदर्थं भेदस्यौपाधिकत्वमाह। आत्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितमधिष्ठितमधिष्ठाय स्थितमिति यावत्। अकारलोपस्त्वार्षः। नैकधानेकधा। अधिष्ठानभेदादनेकधा भांतमित्यर्थः। अत्र दृष्टांतः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रत्येकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति॥ ४२॥ ❀ ❀ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः। परमात्मनि श्रीकृष्णे। अंतरेव विलीनः श्वासो यस्य सः॥ ४३॥ ❀ ❀ निष्कले निरुपाधौ। संपद्यमानं मिलितमाज्ञायालक्ष्य। वयांसि पक्षिण इव॥ ४४॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इति भाव इति। अहो भाग्यवशात्सर्वथाऽदृश्यरूपोप्यात्मा मे दृश्यतां गत इति तात्पर्यम्॥ ४१॥ इत्यर्थ इति। उपाधेरनेकत्वे एकोपि जलचंद्रादिन्यायेन बहुधा प्रतीयत इति भावः। तत्रैकस्यानेकधा भाने चक्षुरभिमानित्वेन प्रतिदृशं दृशं दृशं प्रति नैकधा चक्षुरिन्द्रियनियामकतयाऽनेकरूपं स्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छति। ज्ञानी तथाहमपीति भावः। अत्र विश्वनाथः– ननु कथं तर्हि त्वयि मे रतिरस्त्वित्येकवारमपि युष्मत्प्रयोगेण न ब्रूषे? किं तु प्रतिपद्यमेव विजयसखे विजयरथकुटुंबे मे रतिरस्तु। "चरणरतिः परमस्य तस्य मेस्तु स भवतु मे भगवान् गतिः" इति तच्छब्दप्रयोगेणैवेति तत्राह–तमिति। तं पार्थसारथिं प्रग्रहतोदालंकृतवामदक्षिणकरं मम हृदि स्फुरन्तमेवेममधिगतोस्मि। न त्विममेव तं तस्यैव हृदि प्रविष्टत्वादभ्यासेन तदीयस्फूर्तिन्याप्ते हृदि अयं प्रवेष्टुं न शक्नोतीति भावः। तं कीदृशमजं न जायत इत्यजस्तम्। न केवलं तदानीं युद्धकाल एव तादृशस्वरूपो मच्चक्षुषोरग्रे स जातोऽपि युद्धात्पूर्वमपि तु स्वाभाविकेन मनोरथेन मम हृदि तथा भात आसीदेवेति भावः। तेनात्र न मम दोषः किं तु हृदिस्थः परमेश्वरो यथा यथा यं यं स्फोरयति स तथा तथैवाशास्त इत्याह–शरीरभाजां जीवानां हृदि हृदि धिष्ठितम्। अकारलोपश्छांदसः। आत्मना स्वयमेव कल्पितानाम्। "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंति" इति श्रुतेः। न चाहं हृदिस्थं तत्पदवाच्यं पार्थसारथिमन्यं तथा पुरस्थमिदंपदवाच्यं चतुर्भुजमन्यं जानामीत्याह–प्रतीति। आकाशस्थमेकमर्कमपि जनानां प्रतिदृशमवलोकनं प्रति नैकधाऽनेकधाऽयं मन्मूर्द्धोपरि अर्क इति प्रतिमूर्द्धोपरिस्थमर्कं तत्तद्दृष्टिभेदादनेकधा भातमिवेति। विधूतो दूरीकृतो भेदरूपो मोहो येन सः। अयमर्थः–मम हृदि तथा युधिष्ठिरादीनां वसुदेवादीनामुद्धवादीनां नंदादीनां गोपिकानां च हृदि भावभेदेन प्रेमतारतम्येन च पृथक्पृथग्लीलत्वैव यद्यपि स्फुरति, तदप्येक एव कृष्ण इति जानामि। तथा तेषां तत्तत्प्रेम्णां तत्तद्भावानां चोत्कर्षतारतम्यं सर्वमहं जानाम्येव। तदपि पार्थसारथावेव स्वाभाविक्यासक्तिस्तां त्यक्तुं नैव शक्नोमि। पुरःस्थितेऽस्मिंश्चतुर्भुजे रूपे धारणापि कृता। साप्यकिंचित्करैवाभूदिति। संदर्भस्तु–परमात्मत्वस्थापनाय तत्र विभुत्वं दर्शयन्स्वमत्युपकल्पनमेवोपसंहरति–तमिति। तमिममग्र एवोपविष्टं श्रीकृष्णं व्यष्टयंतर्यामिरूपेण निजांशेन शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितं केचित्स्वदेहांतर्ह्दयावकाशे "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतम्" इत्युक्तदिशा भिन्नमूर्तिमत्सु वसंतमप्येकमभिन्नमूर्त्तिमेव समधिगतोस्मि। अयं परमानंदविग्रह एव व्यापकः स्वांतर्भूतेन निजाकारविशेषेणान्तर्यामितया तत्र तत्र स्फुरतीति विज्ञातवानस्मि। यतोहं विधूतभेदमोहः अस्यैव कृपया विधूतः दूरीकृतः भेदमोहो भगवद्विग्रहस्य व्यापकत्वासंभावनाजनितनानात्वज्ञानलक्षणो मोहो यस्य तथाभूतोहम्। तेषु व्यापकत्वे हेतुः। आत्मकल्पितानामात्मन्येव परमाश्रये प्रादुष्कृतानाम्। अत्र दृष्टान्तः–प्रतिदिशमिति। प्राणिनां नानादेशस्थितानामवलोकनं प्रति यथैक एवार्को वृक्षकूटाद्युपरिगतत्वेन तत्रापि कुत्रचिदव्यवधानसंपूर्णत्वेन सव्यवधानं त्वसंपूर्णत्वेनानेकधा दृश्यते तथेत्यर्थः। दृष्टांतोयमेकस्यैव तत्र तत्रोदय इत्येतन्मात्रांशे। वस्तुतस्तु भगवद्विग्रहोऽचिंत्यशक्त्या तथा तथा भासते। सूर्यस्तु दूरस्थविस्तीर्णात्मना स्वभावेनेति शेषः। अथवा तं पूर्ववर्णितस्वरूपमिममग्रत एवोपविष्टं समधिगतोस्मि। यद्यप्यंतर्यामिरूपं तस्माद्रूपादन्याकारं तथाप्येतद्रूपमेवाधुना तत्र तत्र पश्यामि। सर्वतो महाप्रभावस्यैव तस्य रूपस्याग्रतोऽन्यस्य रूपस्य स्फुरणाशक्तेरिति भावः। अत्र दृष्टांतो देशभेदेप्यभेदबोधनाय न तु पूर्णत्वविवक्षायै। अमीलितदृग्व्यधारयदिति। 'कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिरि'त्युपक्रमोपसंहारादिभिरत्र श्रीविग्रह एव प्रस्तूयते। अतो नेदं पद्यं ब्रह्मपरतयाव्याख्येयमिति॥ ४२॥ ❀ ❀ अंतरेव लीनः श्वासो यस्य "न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ह्यत्रैव समलीयंते" इति श्रुतेः। अत्र विश्वनाथः–एवमात्मनि हृदि स्थिते पार्थसारथावित्यर्थः॥ ४३॥ ❀ ❀ एवं भीष्मः स्वाभिलषितं पार्थसारथिं प्राप। लोकास्तु तदविद्वांसो भीष्मो ब्रह्मणि लीनो बभूवेति जानंति स्मेत्याह–संपद्येति। अज्ञाने दृष्टांतः–वयांसि पक्षिणः दिनस्यात्ययेऽवसाने सति दिनं नष्टमिति दिनस्य स्वरूपध्वंसमेव ज्ञात्वा यथा तूष्णीं भवंति न शब्दायंत इत्यर्थः। न तु वस्तुतो दिनं नश्यति तत्क्षणेपि वर्षांतरे तस्य स्थितेरवगमात्। यामचतुष्टयानंतरं तत्रापि पुनरागमात्। एवं भीष्मस्याप्यत्यये भीष्मो मुक्त इत्यज्ञा विदंति। विज्ञास्तु तदैवाप्रकटप्रकाशे–रथचरणपाणिना कृष्णेन भूमौ धावता सह भीष्मो युद्धयत एवेति पुनरागामिकृष्णावतारे तेन सह भीष्म आविर्भविष्यत्येवेति जानंति। यद्वा निष्कं पदकं लातीति तस्मिन्ब्रह्मणि इत्यर्थः। ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिस्तु न व्याख्येया। नित्यपार्षदभीष्मेण फलाभिसंधिरहितायाः रतेर्वांछितत्वात्। मोक्षस्याकामितत्वात्। भगवतोपि बलादकामितफलदानानौचित्यात्। संदर्भस्तु–निष्कलब्रह्मशब्देन मायातीतो नराकृतिपरब्रह्मरूपः श्रीकृष्ण एवोच्यते। तस्मिन्संपद्यमानता च तत्संगतिरेव। तथोक्तं सप्तमे "अधोक्षजालंभमिहा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम्" इति । अत्र भीष्मस्य वसुत्वात् "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यधिकरणविरोधः स्यादिति चेन्न । लीलया स्वांशेन तत्राप्यवस्थितेः संभवात् । "भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम्" इति ब्रह्मप्रोक्तेरंशेनैव सर्वे देवा अवतेरुर्न तु सार्वात्म्येनेति "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति श्रुतेर्ज्ञानियोगिवद्देवानामपि सर्वसमर्थत्वमस्तीत्यवधेयम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

युधिष्ठिरराजसूयसभास्थं रूपमनुसंधाय तस्य स्वचक्षुर्विषयतां प्रार्थयते मुनीति । युधिष्ठिरराजसूये मुनीनां गणैर्नृपश्रेष्ठैश्च संकुलेऽतःसदसि सभामध्ये य एषां युधिष्ठिरकृतं मुनिगणाद्यभिमतं चार्हणमग्रपूजादिकमुपपेदे प्राप्तः एष ईक्षणीयो मदंतरात्मा श्रीकृष्णः मम दृशि गोचरो दृष्टिविषयः सन्नाविर्भवतु यावत्तनुत्यागमवतिष्ठत्विति भावः । यद्वा आविरात्मा प्रकाशस्वरूपः दृशिगोचरोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ अथ सर्वांतरात्मानमनुसंधाय उक्तविधं भगवंतं प्राप्तोऽस्मीत्याह तमिति । तमुक्तविधमात्मना भगवता स्वेनैव तत्तत्कर्मानुरूपं कल्पितानां देहभाजां हृदि हृदि प्रतिहृदयं वस्तुत एकमेव प्रतिदृशं नैकधावस्थितमर्कं सूर्यमिव धिष्ठितमधिष्ठितं समधिगतोऽस्मि । कथंभूतः विधूतः भेदमोहः अब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुभेदज्ञानात्मको मोह एकरूपे आत्मनि देवमनुष्यादिभेदमोहश्च यस्य तथाभूतः, यथा दिविष्ठः सूर्यः एक एव सन्प्रतिदृशं दृशा दृशा वारिगतेनापि नयनेनाभिमुखं तत्त्वादौ भासमानः जलादिगतवृद्धिह्रासादिदोषागोचरः व्याप्यवस्तुगतदोषसंगरहितोऽर्कस्तमिव हृदि हृदि धिष्ठितमिति दृष्टांतार्थः । अन्यथाऽर्कदृष्टांतो न घटतेऽतोयं निर्दोषत्वे दृष्टांतः "वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं दर्शनाच्च" इति हि सूत्रितं, तत्र हि "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगम्" इत्यनेन पृथिव्यादिष्वंतरात्मतयावस्थितस्यापि परमात्मनो निखिलनिरस्तदोषत्वसमस्तकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिंगश्रवणात्पृथिव्यादिगतदोषसंस्पर्शाभावमभिधाय "अत एव तूपमा सूर्यकादिवत्" इत्यनेन यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणो न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वमपि तत एव जलदर्पणादिप्रबिंबितसूर्यादिवत्परमात्मा तत्र तत्रावस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषूपमा क्रियते "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इत्यादिष्वित्यभिधाय पुनः "अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" इत्यनेन सूत्रेणांबुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो गृह्यंते न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा गृह्यते, अम्ब्वादिषु हि सूर्यादयो भ्रांत्या तत्रस्था इव गृह्यंते न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु "यः पृथिव्यां तिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्" इत्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो गृह्यते । अतः सूर्यादेरंबुदर्पणादिप्रयुक्तदोषाननुषंगस्तत्र तत्र स्थित्यभावादेवातो न तथात्वं दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टांततुल्यत्वमिति परिचोद्य वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिसूत्रेण पृथिव्यादिस्थानांतर्भावात्स्थानिनः परब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमात्रं सूर्यादिदृष्टांतेन निरस्यते । कथमित्यवगम्यते उभयदृष्टांतसामंजस्यादेवमिति निश्चीयते 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । जलाधारेष्विवांशुमानि'ति दोषवत्स्वनेकेष्ववस्थितेस्तस्याकाशस्य वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतश्च दृष्टांतस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्त्तनमात्रे प्रतिपाद्ये समंजसं भवति । घटकरकादिषु वृद्धिह्रासभाक्षु पृथग्युज्यमानमप्याकाशं वृद्धिह्रासादिदोषैर्न स्पृश्यते यथा च जलाधारेषु विषमेषु दृश्यमानोप्यंशुमांस्तद्गतवृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते तथायं परमात्मा पृथिव्यादिषु नानाकारेष्वचेतनेषु चेतनेषु च स्थितः तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्र वर्त्तमानोऽप्येक एवास्पृष्टदोषगंधकल्याणगुणक एव यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थितस्याप्यंशुमतो हेत्वभावाज्जलादिदोषानभिष्वंगस्तथा पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोषहेत्वभावाच्च न दोषगंध इति भाषितम् ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ इत्थं भगवति कृष्णे परमात्मनि मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिर्व्यापारैरात्मानं प्रत्यगात्मानमावेश्य तेन संयुक्तमनुसंधायेत्यर्थः, स भीष्मोंऽतर्लीनः प्राणवायुर्यस्य तथाभूत उपारमच्छरीरं विहायार्चिरादिगत्या परमपुरुषं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ तदा भीष्मं निष्कले निर्दोषे ब्रह्मणि संपद्यमानं सर्वोपाधिविधूननपूर्वकं ब्रह्म प्राप्तवंतमभिज्ञाय सर्वे तत्रत्यास्तूष्णीं वभूवुर्यथा दिनात्यये रात्रौ वयांसि पक्षिणस्तद्वत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुनीनां गणैः नृपाणां वर्यैश्च संकुले निविडे युधिष्ठिरराजसूये यज्ञे अंतःसदसि येषामृष्यादीनां मध्ये योऽर्हणमग्रपूजामभिपेदे प्राप्तवान् युधिष्ठिरपृष्टभीष्ममुखेनायमेवाग्रपूज्य इति शास्त्रत उपपाद्यादत्तेति वा स एष आत्मा मत्कारुण्यान्मरणसमये मम दृशिगोचरः दृष्टिविषय आविरभूदहो मम भाग्यमिति शेषः । आविरात्मा प्रकाशरूप इति वा ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ आत्मत्वविवरणपूर्वकं स्तौति तमिममिति । चक्षुरभिमानित्वेन प्रतिदृशं दृशं दृशं प्रति नैकधा चक्षुरिंद्रियनियामकतया अनेकरूपं स्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छति ज्ञानी तथा अहमप्यात्मना कल्पितानां सृष्टानां शरीरभाजां जीवानां हृदि हृदि धिष्ठितं विविधं बहुरूपं स्थितं तमिममजं कृष्णम् एकत्वसंख्याविशिष्टं न द्वित्वोपेतं समधिगतोऽस्मि ज्ञातवानस्मि । कीदृशोऽहं विधूतभेदमोहः अवतार-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गुणादिषु निरस्तभेदभ्रमबुद्धिः यथास्थितवस्तुविज्ञानी वा अधिगंत्रधिगमनाधिगम्यानां भेदस्याबाधितानुभवसिद्धत्वादन्योऽहं कृष्णोऽन्य इति भेदमोहनिरासवचनं निजदर्शनदुराग्रहविजृंभितैरविद्याकल्पितमात्मपदप्रयोगेण निरस्तम्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्यात्। शरीरभाजामित्यनेन चेतनबहुत्वसिद्धेश्च "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि"ति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्तुतिमुपसंहरति क्षितिभरमिति। श्वसन इव वायुर्यथा वंशेषु वेणुषु मिथः संघर्षणाद्वह्निं सृजति तथाऽयं श्रीकृष्णः क्षितिभरं भूभारम् असुरबललक्षणमवरोपितुमवतारयितुं कुरूणामक्षवंशे वह्निं द्यूताख्यदहनमसृजत् तमिममनुव्रतानां भक्तानामार्तिं हृतवानार्तिहा अंघ्रिर्यस्य स तथोक्तस्तमजं श्रीकृष्णं हृदि परिरभ्य मर्त्यैनीडं मरणधर्मशरीरं जहामि स कृष्णोऽत्रानुग्रहं करोत्विति वाक्यशेषः (एतत्पद्यं माध्वसंप्रदायपाठस्थम्) ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ कथंकारं शरीरमत्याक्षीदिति तत्राह कृष्ण इति एवमुक्तप्रकारेण मनसो वाचो दृष्टेर्वृत्तिभिर्हृदि परिरभ्येत्युक्तत्वादात्मनि हृदि स्थिते बहिः स्थिते च श्रीकृष्णे भगवति आत्मानं स्वजीवचैतन्यलक्षणमंतःकरणं नाहं स्वतंत्रस्तदधीन एवेत्यावेश्य निधाय स भीष्मः अंतःश्वासः रेचकपूरकैः कृत्वा श्वासोच्छ्वासरूपप्राणापानौ कुंभके कृत्वा मूलाधारब्रह्मनाड्या नाभिचक्रकादिक्रमेण उदानवायुमूर्ध्वं नीत्वोपारमत् शरीरमजहादित्येकान्वयः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं सर्वशुभस्वभावत्वमुक्त्वा सर्वपूज्यत्वसर्वमनोहरत्वसर्वदुर्लभदर्शनत्वान्याह मुनिगणेति। आत्मा परमात्मा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ परमात्मत्वस्थापनाय तत्र विभूमत्वं दर्शयन् स्वमत्युपकल्पनमेवोपसंहरति तमिति। तमिममग्रत एवोपविष्टं श्रीकृष्णं व्यष्ट्यन्तर्यामिरूपेण निजांशेन शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितं–केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमित्युक्तदिशा तत्तद्रूपेण भिन्नमूर्त्तिवद्वसन्तमपि एकमभिन्नमूर्त्तिमेव समधिगतोऽस्मि। अयं परमानन्दविग्रह एव व्यापकः स्वान्तर्भूतेन निजाकारविशेषेणान्तर्यामितया तत्र तत्र स्फुरतीति विज्ञातवानस्मि। यतोऽहं विधूतभेदमोहः अस्यैव कृपया दूरीकृतो भेदमोहः भगवद्विग्रहस्य व्यापकत्वासम्भावनाजनिततन्नानात्वज्ञानलक्षणो मोहो यस्य तथाभूतोऽहम्। तेषु व्यापकत्वे हेतुः। आत्मकल्पितानाम् आत्मन्येव परमाश्रये प्रादुष्कृतानाम्। अत्र दृष्टान्तः प्रतिदिशमिति। प्राणिनां नानादेशस्थितानामवलोकनमवलोकनं प्रति यथैक एवार्को वृक्षकुड्याद्युपरिगतत्वेन तत्रापि कुत्रचिदव्यवधानः संपूर्णत्वेन सव्यवधानस्त्वसंपूर्णत्वेनानेकधा दृश्यते तथेत्यर्थः। दृष्टान्तोऽयमेकस्यैव तत्र तत्रोदय इत्येतन्मात्रांशे। वस्तुतस्तु श्रीभगवद्विग्रहोऽचिन्त्यशक्त्या तथा तथा भासते सूर्य्यस्तु दूरस्थविस्तीर्णात्मतास्वभावेनेति विशेषः। अथवा तं सूर्यवर्णितस्वरूपम् इममग्रत एवोपविष्टं शरीरभाजां हृदि हृदि सन्तमपि समधिगतोऽस्मि। यदप्यन्तर्यामिरूपं तस्माद्रूपादन्याकारं तथाप्येतद्रूपमेवाधुना तत्र तत्र पश्यामि। सर्व्वतो महाप्रभावस्यैतस्य रूपस्याग्रतोऽन्यस्य रूपस्य स्फुरणाशक्तेरिति भावः। अत्र दृष्टान्तो देशभेदेऽप्यभेदबोधनाय ज्ञेयः, न तु पूर्णापूर्णत्वविवक्षायै। अमीलितदृग्व्यधारयदिति कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिरित्युपक्रमोपसंहारादत्र श्रीविग्रह एव प्रस्तूयते। ततो नेदं पद्यं ब्रह्मपरं व्याख्येयमिति ॥ ४२-४३ ॥ ❀ ❀ सम्पद्यमानमिति। निष्कलब्रह्मशब्देन मायातीतो नराकृतिपरब्रह्मरूपः श्रीकृष्ण एवोच्यते। तस्मिन् सम्पद्यमानता च तत्संगतिरेव तथोक्तं सप्तमे–'अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम्। तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदयं हृदीश्वरमि'ति। अत्र भीष्मस्य वसुत्वात् "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यधिकरणविरोधः स्यादिति चेत् न, लीलया स्वांशेन तत्राप्यवस्थितिसम्भवात्। "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति मुक्तिविशेषप्रतिपादकश्रुतेः। एवमेव महाभारताविरोधोऽपि स्यात् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

किञ्च सम्प्रति प्रत्यक्षीकृतं मद्भाग्यमेव तत्प्राप्तेरावश्यकत्वं कथयतीत्याह मुनीति। अन्तःसदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूय एषां मुनिगणादीनामीक्षणीयः अहो रूपम् अहो महिमेत्येवमाश्चर्येण विलोकनीयः सन् उपपेदे प्राप। यः स एष ममात्मा मत्प्राणनाथः सम्प्रति मम दृशिगोचर एव मत्प्रार्थितं ददान एवास्ते इति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ननु कथं तर्हि त्वयि मे रतिरस्त्वित्येकवारमपि युष्मत्प्रयोगेण न ब्रूषे, किन्तु प्रतिश्लोकमेव 'विजयसखे विजयरथकुटुम्बे मे रतिरस्तु, चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु। स भवतु मे भगवान् गतिरि'ति तच्छब्दप्रयोगेणैवेति तत्राह तमिति। तं पार्थसारथिं प्रग्रहप्रतोदालङ्कृतवामदक्षिणकरं मम हृदि स्फुरन्तमेव इमम् अधिगतोऽस्मि न त्विममेव तम्। तस्यैव हृदि प्रथमप्रविष्टत्वादभ्यासेन तदीयस्फूर्त्तिव्याप्ते हृदि अयं प्रवेष्टुं न शक्नोतीति भावः। तं कीदृशम् अजं न जायत इत्यजस्तम् न केवलं तदानीं युद्धकाल एव तादृशस्वरूपो मच्चक्षुषोरग्रे संजातः। अपि तु युद्धात् पूर्व्वमपि स्वाभाविकेन मनोरथेन मम हृदि तथा भात आसीदेवेति भावः। तेनात्र न मम दोषः, किन्तु हृदिस्थः परमेश्वरो यं यं यथा स्फोरयति भद्रमभद्रं वा स तथैवाशास्ते इत्याह–शरीरभाजां जीवानां हृदि हृदि धिष्ठितम् अकारलोपश्छान्दसः। आत्मनां स्वयमेव कल्पितानां–"यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ती"ति श्रुतेः। न चाहं हृदिस्थं तत्पदवाच्यं पार्थसारथिमन्यं तथा पुरःस्थम् इदंपदवाच्यं चतुर्भुजमन्यं जानामीत्याह प्रतीति। आकाशस्थमेकमर्कमपि जनानां प्रतिदृशम् अवलोकनमवलोकनं प्रति नैकधा अनेकधा अयं मन्मूर्द्धोपरि अर्क इति प्रतिमूर्द्धोपरिस्थमर्कं तत्तद्दृष्टिभेदादनेकधा भातमिवेति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विधूतो दूरीकृतो भेदरूपो मोहो येन सः। अयमर्थः—मम हृदि तथा युधिष्ठिरादीनां वसुदेवादीनां उद्धवादीनां नन्दादीनां गोपिकानां च हृदि भावभेदेन प्रेमतारतम्येन च पृथक् पृथक् लीलयैव यद्यपि रतिः, तदप्येक एव कृष्ण इति जानामि तथा तेषां तत्तत्प्रेम्णां तत्तद्भावानां चोत्कर्पतारतम्यं सर्वमहं जानाम्येव। तदपि मे पार्थसारथावेव स्वाभाविक्यासक्तिस्तां त्यक्तुं नैव शक्नोमि। पुरःस्थितेऽस्मिंश्चतुर्भुजरूपे धारणापि कृता साप्यकिंचित्करैवाभूदिति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवमात्मनि हृदि स्थिते कृष्णे पार्थसारथावित्यर्थः। आत्मानं स्वम् आवेश्य आवेशयुक्तं कृत्वा। अन्तरेव लीनः श्वासो यस्य सः। बहिर्वृत्तेरुपरराम ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं भीष्मः स्वाभिलषितं पार्थसारथिं प्राप। लोकास्तु तदविद्वांसो भीष्मो ब्रह्मणि लीनो बभूवेति जानन्ति स्मेत्याह सम्पद्येति। अज्ञाने दृष्टान्तः वयांसि पक्षिणः दिनस्यात्यये अवसाने सति दिनं न दृष्टमिति दिनस्य स्वरूपध्वंसमेव ज्ञात्वा यथा तूष्णीं भवन्ति न शब्दायंते इत्यर्थः। न तु वस्तुतो दिनं नश्यति तत्क्षणेऽपि वर्षान्तरे तस्य स्थितेरवगमात् याम-चतुष्टयानंतरं तत्रापि पुनरागमात्। एवं भीष्मस्याप्यत्यये भीष्मो मुक्त इत्यज्ञा विदन्ति। विज्ञास्तु तदैव प्रकटप्रकाशे रथचरण-पाणिना कृष्णेन भूमौ धावता सह भीष्मो युद्ध्यत एवेति पुनरागामिकृष्णावतारे तेन सह भीष्म आविर्भविष्यत्येवेति जानन्ति। यद्वा निष्कं पदकं लातीति तस्मिन् ब्रह्मणि श्रीकृष्णे इत्यर्थः। ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिस्तु न व्याख्येया, नित्यपार्षदभीष्मेण फलाभिसन्धि-रहिताया रतेर्वाञ्छितत्वात् मोक्षस्याकामितत्वात् भगवतापि बलादकामितफलदानानौचित्यात् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्मर्ष्यादिपूज्यत्वं भगवतो दर्शयन्स्वभाग्यातिशयं सूचयति युधिष्ठिरराजसूये मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च संकुलेंऽतःसदसि सभामध्ये एषां मुनिगणनृपवर्यादीनामीक्षणीयोऽर्हणमग्रपूजादिकं य उपपेदे प्राप स एष विश्वात्मा मम दृशिगोचरो दृष्टिविषयः सन् आविः प्रकटोऽस्ति भाग्यवानस्मीत्याशयः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तमिति। तमिममुक्तविधमजं कर्माधीनजन्मशून्यं श्रीकृष्णम् आत्मकल्पितानां तत्तत्कर्मानुसारिणाम् आत्मा श्रीकृष्णेनैवदेमनुष्यादिशरीरेषु स्थापितानां शरीरभाजां हृदि हृदि प्रतिहृदयम् एकमेव प्रतिदृशं तत्तद्दृक् प्रकाशकतयानेकधाऽर्कमिव धिष्ठितं समधिगतोऽस्मि। दृष्टांते प्रभाव्याप्त्या तत्तद्दृक्प्रकाशकतया धिष्ठितत्वं दार्ष्टांतिके तु स्वरूपव्याप्त्या तत्तच्छरीरिप्रेरकतयाधिष्ठितत्वमिति विवेकः। नन्वस्तु भगवत एकस्यैव तदंतर्यामित्वं भगवान्केन संबंधेन तं समधिगत इत्यत्राह विधूतभेदमोह इति। विधूतो भेदविषयको मोहो यस्य सः। अयमर्थः—किं जीवपरयो-रत्यंतभेदः किं वोपाधिकृतोऽभेदो वस्तुतो भेदः अथवा स्वाभाविको भेदाभेदस्तयोः संबंधः ? नाद्यः पक्षः "तत्त्वमस्या" दिवाक्य-विरोधात् "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी"ति श्रीमुखवाक्यविरोधाच्च। न द्वितीयः "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादिवाक्यप्रतिपादि-तयोरज्ञसर्वज्ञयोर्जीवपरयोरत्यंततोऽभेदासंभवात्। न तृतीयः, उपाधेर्मिथ्यात्वे सत्यवस्तुभेदकत्वासंभवात् सत्यत्वे उपाधिना स्वसामर्थ्याज्जीवपरयोर्भेदः कृत उत परेच्छया ? आद्ये समर्थमुपाधिं कोऽपि निराकर्तुं न क्षमः स्यात्। द्वितीये स्वेच्छया तत्कृतभेदं प्राप्य पुनरभेदमिच्छन्मुग्धवदनाप्तः स्यात्। तस्मादंशांशिनोर्जीवपरयोर्गुणगुणिवत्कार्यकारणवत् स्वाभाविकः सर्वशास्त्रसम्मतो भेदाभेदः संबंध इति तथाह भगवान्सूत्रकारः "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके" इत्यादि। अत एव विश्वस्य चिदचिद्रूपत्वेन स्वरूपतो ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि तज्जत्वादिना तदभिन्नत्वमाम्नातं छांदोग्ये शांडिल्यब्राह्मणे "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीते"ति शांत उपासीतेत्येवंविधायामुपासनायां कंटकभूतवैषम्य-वारणाय सर्वस्य ब्रह्मत्वमुक्तं, तस्य स्वरूपेण ब्रह्मत्वासंभवात्तज्जत्वादिना ब्रह्मत्वे हेतुमाह तत एव जायते तत्रैव लीयते तेनैवाऽनति चेष्टते इति तज्जलान् इतिशब्दः हेतौ, इति हेतोरिति श्रुत्यर्थः। विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभादौ द्रष्टव्यः। एवं सत्यंशत्वा-वच्छिन्नेन रूपेणाभिन्नत्वेप्यंशिनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तादात्म्यसंबंधेनाहं तं सम्यगधिगतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तलक्षणेन संबंधेन स भीष्मः आत्मनि अंशिनि भगवति श्रीकृष्णे मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिर्भजनप्रकारैः "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति भगवदुक्तं तदंशभूतमात्मानम् आवेश्य तदंशतया तदंतर्गतमनुसंधाय अंतःश्वासः अत एव लीनः श्वासो यस्य स एवंभूत उपारमद्देहं हित्वा श्रीकृष्णं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ निष्कले प्राकृतकलारहिते श्रीकृष्णे उक्तप्रकारेण संपद्यमानमाज्ञाय ज्ञात्वा ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

रजोमिश्रसत्त्वावस्थामाह मुनिगणेति। मुनीनां गणाः नृपश्रेष्ठाश्च सात्विका राजसाः न तु तामसाः। अंतःसदसि सभामध्ये सर्वतो मध्यस्थाने आभिषेचनिके अहनि सदस्यपूजायां यः सर्वोत्तमः स पूजनीय इत्यस्मदादिभिरुक्ते कृष्णं पुरुषोत्तमं मत्वा येषां सर्वेषामेव संभावितत्वात् अतः सर्वेषां पूजां स्वयमेव गृहीतवान्, तदा च सर्वेषामेव ईक्षणीयो जातः। स इदानीं मम दृशिगोचरः तत्सौंदर्यं सांप्रतं पश्यामि। तस्य प्रकटात्मत्वमाह आविरात्मेति सोप्ययमेव न त्वेतस्मिन् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं स्वदृष्टथा सर्वावस्था अनुवर्ण्य गुणातीतायामवस्थायां विद्यमाने भगवति स्वात्मसमर्पणमाह तमिममिति। पूर्वं यः सर्वोत्कृष्ट-धर्मत्वेनोक्तः स चायं हृदयमारभ्य बहिः पर्यंतमनुस्यूततया स्थितः। स च न देहादिरूपः तदाह अजमिति। यथा ममायमंतर्बहि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्तिष्ठति तथैव सर्वप्राणिष्वित्याह शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमिति। शरीरभाजो जीवाः स्वस्य समानाकृतिशरीरं पुरुषरूपं संपाद्य स्वसेवां त्याजयित्वा तत्सेवायां नियुक्ताः। तत्र चान्यभजनं मा भवत्विति स्वयमेव हृदि हृदि प्रत्येकपर्यवसायित्वेन धिष्ठितमधिष्ठाय स्थितं अधिष्ठानदेवतात्वेन न तु जीववत्। ननु के ते जीवास्तत्राह आत्मकल्पितानामिति आत्मनैव कल्पिताः "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" । भगवतोऽवस्थाविशेषो जीवः, प्राकृतभोगार्थं, तामवस्थां संपादितवानित्यर्थः। नन्वेक एव कथमनेकस्थानेषु अननुस्यूततया दृश्यते तत्राह प्रतिदृशं तिष्ठति अथवा बहिःस्थित एवायं सूर्यः सर्वेषां दृष्टौ अस्मदर्थ एवायं उदित इति प्रतिभाति "तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादि"ति श्रुतेः, तस्मात् महतामचिंत्यसामर्थ्यात् नात्र संदेहः कर्तव्यः। तस्मादेवंविधं परमात्मानं सम्यगधिस्थितोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि। योगेनात्मानं तत्र योजितवानित्यर्थः। सर्वोऽपि भगवन्निकटे तिष्ठति। तथापि मायायाः स्वतःकार्याच्च द्वौ धर्मावुद्गतौ मोहभेदौ तयोः प्रतिबंधकत्वात् न भगवता सह मेलनमिति मया तौ निवारिताविलाह विधूतभेदमोह इति। इदानीं वा समधिगमनानंतरं भेदमोहावपगतौ॥ ४२॥ ❁ ❁ एवं स्वमनसि स्फुरितं प्रमेयमनूद्य अन्ते स्वकृतमात्मसमर्पणं चानूद्य शरीरं त्यक्तवानित्याह इति। कृष्णे भगवति मूलाविर्भावरूपे एवं कायवाङ्मनोवृत्तयः योजिताः। तैः सह आत्माऽपि योजितः तेषां तु भेदेन योजनं आत्मनस्तु आत्मन्येव योजनम् "इहैव समवलीयंते प्राणा" इत्यर्थः। उक्तो भवति अंतःश्वासः अंतरेव श्वासो यस्य स उपारमत् देहं त्यक्तवान्॥ ४३॥ ❁ ❁ तथाच सर्वेषामपि तथा प्रतीतिर्जातेत्याह संपद्यमानमिति। अंतःस्थितो भगवान् प्रकटीभूतः तत्तस्य सायुज्यवृत्तं महती काचित् प्रभा निर्गता, तया सर्वैर्ज्ञातं भीष्मो ब्रह्मणि संगत इति। तदा परमपुरुषार्थे विघ्नो माभूदिति सर्वे तूष्णीं भूताः। श्रोत्रेन्द्रियस्यानावृतत्वात् विषयैरिन्द्रियद्वारा मनसः आकर्षणसंभवात् तद्द्वारा च जीवस्य यथा सुषुप्तौ वयांसीवेति यथा संध्यापगमे तत्तत्स्थाने स्थिताः पक्षिणः अश्वस्तनत्वाद्विचारशून्याः पूर्वानुसन्धानरहिताश्च निद्राभावे तूष्णीं भवन्ति तथा सर्वसंदेहाभावं श्रुत्वा दृष्टान्तं च दृष्ट्वा वक्तव्याभावात् ब्रह्मभूता एवं तूष्णीं जाता इत्यर्थः॥ ४४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

मुनीत्यादि। न त्वेतस्मिन्निति। न त्वेतच्छरीरान्तर्वर्तीत्यर्थः। अत्र राजसूयस्य राजकर्तृकत्वे राजसत्वात्तत्सम्बन्धितयार्हणीयत्वस्य राजसत्वम्। ज्ञानोत्तरं निश्चयात्सात्विकत्वम्। सावस्था तादृशी ज्ञेया॥ ४१॥ ❁ ❁ तमिममित्यत्र। न तु जीववदिति। न त्वभिमानितयेत्यर्थः। क इति। भिन्ना अभिन्ना वा॥ ४२॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे नवमाध्यायविवरणम्॥ ९॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भगवतः सर्वोत्कृष्टत्वं अनुस्मरन् देहत्यागसमये तद्दर्शनेन स्वभाग्यमभिनन्दति–मुनीति। युधिष्ठिरस्य राजसूये मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च सङ्कुले व्याप्तेऽन्तस्सदसि सभामध्ये एषां मुनिगणादीनां ईक्षणीयः अहो रूपं अहो महिमेत्येवं आश्चर्येण विलोकनीयः सन् यः अर्हणमग्रपूजां उपपेदे प्राप स एष जगतामात्माऽन्तर्यामी मम दृशिगोचरो दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटो वर्त्तते, अहो मम भाग्यमिति शेषेणान्वयः॥ ४१॥ ❁ ❁ तत्प्राप्त्यात्मनः कृतार्थतां सूचयन्नाह–तमिति। तमात्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितमधिष्ठितं अन्तर्यामिणमत एवाजं जन्मादिविकारशून्यम् इमं श्रीकृष्णमहं सम्यगधिगतः प्राप्तोऽस्मीत्यन्वयः। अकारलोप आर्षः। ननु प्रतिशरीरं प्रवृत्तिभेददर्शनात् अन्तर्यामिभेदोऽनुमीयते, कथं तदैक्यमित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्तेन साधयति–प्रतिदृशमिति। यथा सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति नैकधा अनेकधा प्रतीतस्यापि अर्कस्य वस्तुत एकत्वमेव तथा प्राणिभेदाद्भेदेन प्रतीतस्यापि अन्तर्यामिणो वस्तुत एकत्वमेवेत्यर्थः। नन्वेवं चेत्तर्ह्यन्येऽपि सर्वे तत्रत्याः कृष्णं पश्यन्तस्तं प्राप्ता एव, त्वयि को विशेष इत्याशङ्क्य सम्यक्त्वमेव स्पष्टयति–विधूतभेदमोह इति, विधूतो भगवत्कृपया निवृत्तो भेदो जीवजडान्तर्यामिभेददर्शनं तत्प्रयुक्तो मोहो देहादौ अहम्ममाभिमानश्च यस्य स इत्यर्थः। अन्येषां भेदमोहयोर्विद्यमानत्वात् न सम्यक्प्राप्तिरिति भावः॥ ४२॥ ❁ ❁ एवमात्मनि सर्वात्मके भगवति श्रीकृष्णे मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः सह आत्मानं प्रत्यगात्मानं आवेश्यैकीकृत्य अन्तरेव लीनः श्वासो यस्य स भीष्मः उपारमत् प्राकृतं देहादिकं तत्याजेत्यन्वयः॥ ४३॥ ❁ ❁ एवं 'अन्ते या मतिः सा गतिः' इति न्यायेन तस्य भगवत्सायुज्यं सूचितम्। ननु तत्र महाजनकोलाहले कथं तस्य श्रीकृष्णे स्थिरा मतिर्जातेत्याशङ्क्याह–सम्पद्यमाने इति। निष्कले प्राकृतदेहरहिते शुद्धे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे भीष्मं सम्पद्यमानम् ऐक्यं प्राप्तम् आज्ञाय ते तत्रत्याः सर्वे जना अस्य विघ्नो मा भवत्वित्याशयेन तूष्णीं बभूवुरित्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह–दिनात्यये रात्रौ वयांसि पक्षिणो यथा तूष्णीं भवन्ति तथेत्यर्थः॥ ४४॥

हिन्दी अनुवाद

जिस समय युधिष्ठिरका राजसूय यज्ञ हो रहा था, मुनियों और बड़े-बड़े राजाओंसे भरी हुई सभामें सबसे पहले सबकी ओरसे इन्हीं सबके दर्शनीय भगवान् श्रीकृष्णकी मेरी आँखोंके सामने पूजा हुई थी; वे ही सबके आत्मा प्रभु आज इस

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मृत्युके समय मेरे सामने खड़े हैं ॥ ४१ ॥ ❋ ❋ जैसे एक ही सूर्य अनेक आँखोंसे अनेक रूपोंमें दीखते हैं, वैसे ही अजन्मा भगवान् श्रीकृष्ण अपने ही द्वारा रचित अनेक शरीरधारियोंके हृदयमें अनेक रूप-से जान पड़ते हैं; वास्तवमें तो वे एक और सबके हृदयमें विराजमान हैं ही। उन्हीं इन भगवान् श्रीकृष्णको मैं भेद-भ्रमसे रहित होकर प्राप्त हो गया हूँ ॥ ४२ ॥ ❋ ❋ सूतजी कहते हैं—इस प्रकार भीष्मपितामहने मन, वाणी और दृष्टिकी वृत्तियोंसे आत्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णमें अपने आपको लीन कर दिया। उनके प्राण वहीं विलीन हो गये और शान्त हो गये ॥ ४३ ॥ ❋ ❋ उन्हें अनन्त ब्रह्ममें लीन जानकर सब लोग वैसे ही चुप हो गये, जैसे दिनके बीत जानेपर पक्षियोंका कलरव शान्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवमानव¹वादिताः। शशंसुः साधवो राज्ञां² खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ ४५ ॥
तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव। युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥ ४६ ॥
तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः। ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥
ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम्। पितरं सान्त्वयामास गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४८ ॥
पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः। चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरराज्यप्रलम्भो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

देवैर्मानवैश्च वादिताः राज्ञां मध्ये ये साधवोऽनसूयवः ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ निर्हरणादीनि दाहसंस्कारादीनि सम्यक्परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❋ ❋ तस्य गुह्यनामभिर्वेदोक्तैः कृष्ण एव हृदयं येषां ते कृष्णहृदयाः ॥ ४७ ॥ ❋ ❋ पितरं धृतराष्ट्रम्। तपस्विनीं संतापवतीम् ॥ ४८ ॥ ❋ ❋ राजा युधिष्ठिरः अनुमतोऽनुज्ञातः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र भीष्मनिर्याणसमये पुष्पवृष्टयो भीष्ममूर्ध्नि पेतुः ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ तस्य भीष्मस्य। इत्यर्थ इति। सम्यक् परं परमात्मानं श्रीकृष्णमितस्य प्राप्तस्येति भावः। यद्यपि सांपरायिकं परलोकहितार्थं क्रियते श्रीभीष्मस्य भगवत्पार्षदत्वेनाधिकारिवसुत्वेन च तन्न संगच्छते। तथापि युधिष्ठिरस्य साक्षाद्धर्मावतारत्वेन धर्मप्रवर्तकत्वात् "श्रुत्युक्तं न त्यजेत्कचित्" इति स्मृतेः, "कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः" इति प्रह्लादं प्रति श्रीनृसिंहवाक्याच्च जीवन्मुक्तविदेहमुक्तानामपि सांपरायिकमवश्यं कार्यमिति वर्णयिष्यामो विशेषतः सप्तमस्कंधे। दुःखित इति लोकदृष्ट्योक्तम् ॥ ४६ ॥ ❋ ❋ गुह्यनामभिर्दुस्तर्क्यमहिमकृष्णगोविंदेत्यादिभिः। हे कृष्ण भक्तवत्सल प्रेमाधीन नमस्त्वच्चातुर्यायेति तुष्टुवुः। ततो भीष्मनिर्याणोत्तरम् ॥ ४७ ॥ ❋ ❋ ततः मुनिजनगमनोत्तरम् ॥ ४८ ॥ ❋ ❋ पित्रा धृतराष्ट्रेण। पितृपितामहादागतं पितृपैतामहम्। अत्र परपदवृद्धिरार्षः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र तदा देवैर्मानवैश्च वादिता दुंदुभयो नेदुः दध्वनुः साधवो भागवताः शशंसुरहो भीष्मस्य भाग्यं माहात्म्यं चानितरसाधारणमिति तुष्टुवुः राज्ञां पुष्पवृष्टयः खादुपरिदेशात्पेतुः पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ हे भार्गव संपरेतस्य परलोकं प्राप्तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि दाहादिकर्माणि कारयित्वा युधिष्ठिरो मुहूर्तं दुःखितो बभूव ॥४६॥ ❋ ❋ तथा मुनयो हृष्टाः कृष्णं तस्य कृष्णस्य गुह्यं स्वरूपयाथात्म्यं वेदांतवेद्यं तत्प्रकाशकैर्नामभिस्तुष्टुवुः। ततस्ते मुनयः कृष्ण एव हृदयं येषां तथाभूताः पुनराश्रमात्प्रययुः ॥ ४७ ॥ ❋ ❋ ततः कृष्णेन सहितो युधिष्ठिरो हस्तिनापुरं गत्वा पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं पतिव्रतां गांधारीं च सांत्वयामास ॥ ४८ ॥ ❋ ❋ ततः पित्रा धृतराष्ट्रेणानुज्ञातो वासुदेवेन भगवतानुमोदितश्च विभुर्युधिष्ठिरः पित्रादिक्रमप्राप्तं राज्यं धर्मेण चकार शशास ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. प्रा० पा०—दानव०। २. प्रा० पा०—राजन्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

*समागतास्ते निष्कले षोडशकलावर्जिते ब्रह्मणि हरौ संपद्यमानं प्राप्तवंतं भीष्ममाज्ञाय तूष्णीं बभूवुः कथमिव । दिनात्यये संध्यासमये वयांसि पक्षिण इवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत्र भीष्मस्य निर्याणसमये खादाकाशात् भीष्ममूर्ध्नीति शेषः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ संपरेतस्य मृतस्य निर्हरणादीनि शवसंस्कारपुरःसराणि कर्माणि कृत्वा भीमादिभिश्च कारयित्वा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भगवन्महिम्ना हृष्टरोमांचितसर्वांगास्तस्य कृष्णस्य गुह्यनामभिः वेदशिरोगतात्यंतरहस्यनामभिः कृष्णहृदयाः कृष्णो हृदये येषां ते तथा कृष्णे हृदयं मनो येषामिति वा ॥ ४८ ॥ गजाह्वयं गजसमाननामानं हस्तिनपुरं पितरं धृतराष्ट्रम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अनुमोदितोऽनुज्ञातः पित्रा धृतराष्ट्रेण च पितृपैतामहं पितृपितामहागतं धर्मशास्त्रोक्तवर्त्मना विभू राज्यकरणशक्तिमान् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

तत्रेति राज्ञां सभायामिति शेषः । साधवो मुन्यादयः ॥ ४५-४६ ॥ ❀ ❀ गुह्यनामभिर्दुस्तर्क्यमहिमव्यञ्जकनामभिः कृष्णगोविंदेत्यादिभिः ॥ ४७-४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

राज्ञां मध्ये साधवोऽनसूयवः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ निर्हरणादीनि संस्कारान् । सम्परेतस्येति नित्यपार्षदे भीष्मे वसोः प्रवेशात् तस्यैव देहत्यागो भगवता दर्शितः । 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्' इति न्यायेन तस्यैवांशेन वसुत्वे च स्थितिर्भगवल्लोके प्राप्तिश्च । अतः सम्यक् परं परमेश्वरम् इतस्य प्राप्तस्येति व्याख्येयम् । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति मुक्तिविशेषप्रतिपादकश्रुतेः । नित्यपार्षदभूतस्य भीष्मस्य त्वप्रकटलीलायां पार्थसारथिप्राप्तिरुक्तैव । अत एव तत्र सोऽन्तः श्वासः प्राणो यस्य तथाभूतः सन्नुपारमत् प्रकटप्रकाशादुपरतोऽभूदिति तत्रार्थः सम्मतः देहं तत्याज प्राणांस्तत्याजेत्याद्यनुक्तेरिति । मूहूर्त्तं दुःखित इति लोकव्यवहाररक्षार्थम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तद्गुह्यनामभिः हे भक्तवत्सल कृष्ण प्रेमाधीन नमस्त्वच्चातुर्यायैवेति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ पितरं धृतराष्ट्रम् ॥ ४८-४९ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्र तस्मिन् महोत्सवे राज्ञां दुन्दुभयः देवैर्मानवैश्च ऋष्यादिभिर्वादिताः शंखादयो नेदुः, साधवो भागवताः शशंसुः, खादन्तरिक्षाद्देवादिविमुक्ताः पुष्पवृष्टयः पेतुः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हे भार्गव संपरेतस्य सम्यग्भगवन्तं प्राप्तस्य निर्हरणादीनि दाहादिकर्माणि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तस्य कृष्णस्य गुह्यैर्हेतुवादिभिर्दुर्ज्ञेयैरन्यार्थपरतया प्रतीयमानैर्नामभिः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ पितरं धृतराष्ट्रम् ॥ ४८-४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

देवानां सर्वज्ञत्वात् अस्मदीयो वसुर्मुक्त इति । वाद्यवादनं चक्रुरित्याह वादनप्रशंसापुष्पवृष्टयः तामससात्त्विकराजसरूपा उत्तमाः, राज्ञां मध्ये ये साधवः, अनेन तत्रापि दुष्टाः संतीति ज्ञापितम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ "भस्मांतं शरीर"मिति श्रुतेः शरीरप्रपत्तिं चक्रुरित्याह तस्येति निर्हरणं ज्वलनं संपरेतस्य शरीरस्य भीष्मात्मानं गृहीत्वा भगवति तिरोहिते भारतो युधिष्ठिरः मोहाभावाय कारयित्वेति पदाभिषिक्तस्य स्वतः करणमनुचितं, मुहूर्त्तखेदो वैधः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ भीष्मोक्तं कृतं च सर्वेषां हृदये समागतमित्यभिप्रायेणाह तुष्टुवुरिति तद्गुह्यनामभिः अद्भुतकर्मत्वादिभिः कृष्णं हृदये निवेश्य सर्वे गता इत्याह ततस्ते इति । पुनरिति केचन भगवद्दर्शनार्थं स्वाश्रमे गत्वापि समागत्य कृष्णं दृष्ट्वा पुनर्गता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरस्य तु ज्ञानं वृत्तिमाह स्वयं विशोकः शोकमन्येषां दूरीकरोति पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं संतप्तां चकारादन्यांश्च ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ ततो भगवत्कृपया तस्य राज्यप्राप्तिरित्याह पित्रा चेति अधिकृतैर्मंत्रिभिः पित्रा च अनुमतः स्वभावत एव राजा मुख्यतया वासुदेवानुमोदितः पितृपैतामहमावश्यकं विभुः समर्थः अनेन सर्वे गुणाः सर्वदोषाभावश्चोक्तः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

* एतदीयपाठे 'सम्पद्यमानम्' इति श्लोकः ४५ तम इति सम्भाव्यते । मातृकापुस्तकमुपजीवयद्भिः अस्माभिः यथास्थितमेवात्र दीयते ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्र तदा भीष्ममुक्त्यनन्तरं तस्य मुक्तिं ज्ञात्वा देवैर्मानवैश्च वादिता दुन्दुभयो नेदुः। ये राज्ञां मध्ये साधवः अनसूयवस्ते तं शशंसुः तुष्टुवुः। अस्मदीयो वसुर्विमुक्त इति हर्षेण देवैः कृताः पुष्पवृष्टयः खात् आकाशात्पेतुः॥ ४५॥ ❀ ❀ लौकिकवैदिकव्यवहारस्य प्राबल्यं सूचयन्नाह–तस्येति। हे भार्गव सम्परेतस्य सम्यक् परं परमेश्वरं इतस्य प्राप्तस्य विमुक्तस्यापि तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि दाहादीनि कर्माणि युधिष्ठिरस्य राज्याभिषिक्तस्य स्वतः करणस्यानुचितत्वात् अन्यतः कारयित्वा मुहूर्त्तपर्यन्तं दुःखितोऽभवत्॥ ४६॥ ❀ ❀ ततश्च हृष्टा मुनयस्तस्य गुह्यनामभिरद्भुतकर्मत्वादिभिः कृष्णं तुष्टुवुः पुनः कृष्णो हृदये येषां ते मुनयः स्वाश्रमान् प्रययुरित्यन्वयः॥ ४७॥ ❀ ❀ भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं सूचयन् भीष्मोक्तं युधिष्ठिर-मनस्यागतं यतस्तथैव कृतवानित्याशयेनाह–तत इति। तदनन्तरं कृष्णेन सहितो युधिष्ठिरो गजाह्वयं हस्तिनापुरं गत्वा पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं पुत्रमरणेन सन्तापवतीं गन्धारीं च सान्त्वयामास, विनयोक्तिभिस्तयोः सन्तापं दूरीकृतवानित्यर्थः॥ ४८॥ ❀ ❀ अन्तर्यामिप्रेरितेन पित्रा धृतराष्ट्रेणानुमतोऽनुज्ञातो वासुदेवेन कृष्णेनानुमोदितश्च राजा युधिष्ठिरः पितृपैतामहं पित्रादि-परम्पराप्राप्तं राज्यं धर्मेण चकारेत्यन्वयः। भगवदनुग्रहात्तदा तस्मिन् राज्यनिर्वाहकाः सर्वे गुणाः सर्वे दोषाभावाश्च प्रादुर्भूता इति सूचयन्नाह–विभुरिति, समर्थ इत्यर्थः॥ ४९॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने॥ विवृतो नवमोऽध्यायो धर्मादिविनिरूपकः॥ ३॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय देवता और मनुष्य नगारे बजाने लगे। साधुस्वभावके राजा उनकी प्रशंसा करने लगे और आकाशसे पुष्पोंकी वर्षा होने लगी॥ ४५॥ ❀ ❀ शौनकजी! युधिष्ठिरने उनके मृत शरीरकी अन्त्येष्टि क्रिया करायी और कुछ समयके लिये वे शोकमग्न हो गये॥ ४६॥ ❀ ❀ उस समय मुनियोंने बड़े आनन्दसे भगवान् श्रीकृष्णकी उनके रहस्यमय नाम ले-लेकर स्तुति की। इसके पश्चात् अपने हृदयोंको श्रीकृष्णमय बनाकर वे अपने-अपने आश्रमोंको लौट गये॥ ४७॥ तदनन्तर भगवान् श्रीकृष्णके साथ युधिष्ठिर हस्तिनापुर चले आये और उन्होंने वहाँ अपने चाचा धृतराष्ट्र और तपस्विनी गान्धारीको ढाँढस बँधाया॥ ४८॥ ❀ ❀ फिर धृतराष्ट्रकी आज्ञा और भगवान् श्रीकृष्णकी अनुमतिसे समर्थ राजा युधिष्ठिर अपने वंशपरम्परागत साम्राज्यका धर्मपूर्वक शासन करने लगे॥ ४९॥

नवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ दशमोऽध्यायः

शौनक उवाच

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः ॥ १ ॥

सूत उवाच

वंशं कुरोर्वंशदवाग्निनि र्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥ २ ॥
निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ।
शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रयः परिध्युपान्तामनुजानुवर्तितः ॥ ३ ॥
कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही । सिषिचुः स व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः । स्त्रीभिः संस्तूयमानस्य वर्ण्यते द्वारकागमः ॥ १ ॥

राज्यं चकारेत्युक्तं तत्र पृच्छति । हत्वेति । स्वस्य रिक्थे धने स्पर्धंते स्म ये ते तथा । यद्वा स्वरिक्थाय स्पृत्संग्रामो येषामत एव धनादिहरणादाततायिनस्तान्हत्वा । प्रत्यवरुद्धभोजनो बंधुवधदुःखेन संकुचितभोगो राज्यलाभेन प्राप्तभोगो वा । कथं राज्ये प्रवृत्तः प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ राज्यप्रवृत्तौ श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह । वंशं कुरोः संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह्यांकुरितं कृत्वा । कथंभूतम् । वंशदवाग्निनिर्हृतं वंश एव दवो वनं तस्मादुद्भूतो यः क्रोधरूपोग्निस्तेन निर्हृतं दग्धम् । निजराज्ये निवेश्य च ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह । प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगन्न स्वतन्त्रमित्येवंभूतं तेन विधूतो विभ्रमोहंकर्तेत्येवंभूतो मोहो यस्य सः । अनुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् । अजितः श्रीकृष्ण एवाश्रयो यस्य सः । परिधिः समुद्रस्तत्पर्यन्तां गां पृथ्वीं पालयामास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य राज्यमनुवर्णयति । काममिति त्रिभिः मही सर्वकामदोग्ध्री बभूव । व्रजान् गोष्ठानि । ऊधस्वतीरूधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयस्तद्वत्यः । स्थूलोधस इत्यर्थः । सिषिचुराभ्यषिंचन् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कृतं कार्यं युधिष्ठिराय राज्यदानरूपं येन तस्य (१) स्वस्य युधिष्ठिरस्य स्पर्द्धकानां प्रायो हननं नोचितमित्यत आह–यद्वेति । अत एव स्वरिक्थस्पृद्धत्वादेव भोगानामाधिक्यदर्शनात्संकोचो न संभवतीति पक्षांतरमाह राज्यलाभेनेत्यादि ॥ १ ॥ ❀ ❀ भक्तानां भवमुदयं भावयत्युत्पादयतीति भवभावनः । यद्वा भवं रुद्रमपि भावयति स्वलीलां ध्याययतीति भवभावनः ॥ २ ॥ ❀ ❀ उपेंद्रवज्रावंशस्थयोरुपजातिः । गां पृथ्वीं स्वर्गं च अजितः कृष्ण उपेंद्रश्च परिधिः समुद्र ऊर्ध्वगदिङ्मंडलं च । अनुजेनोपेंद्रेणानुवृत्तिं प्रापितः पुनरिंद्रपदं प्रापितः । विजयध्वजस्तु प्रणिध्युपात्तामिति पपाठ । तत्र "अमात्या मंत्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चैव सप्त प्रणिधयः स्मृताः" इत्युक्तेः । प्रणिधिभिः सहोपात्तामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कामं यथेष्टं पर्जन्यो मेघाभिमानी देवः । इत्यर्थ इति । अत्र भूमार्थे मतुप्प्रत्यय इति भावः ॥ ४ ॥

---

१. प्रा० पा०—निर्हृतं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

परिधिरिति । परिधिभूत इत्यर्थः ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ काममिति इच्छानुसारमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

धर्मेण राज्यं चकारेत्युक्तं तदेव विस्तरतो बुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति शौनकः हत्वेति । स्वरिक्थस्पृधः स्वदायलिप्सून् स्पृह इति पाठेऽपि स एवार्थः । हकारस्य धकार आर्षः, अत एवाततायिनो दुर्योधनादीन् हत्वा प्रत्यवरुद्धं प्रत्यधिगतं प्रतिप्राप्तं भोजनं राज्यं येन स धर्मभृतां वरिष्ठो युधिष्ठिरः गविष्ठिर इति पाठे गवि वचसि स्थिरो युधिष्ठिरः अनुजैर्भीमादिभिः सह कथं प्रवृत्तः राज्यशासन इति शेषः । ततो राजशासनानंतरं किमकार्षीदिति प्रश्नद्वयं, रेफविश्लेष आर्षः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र तावत्कथं प्रवृत्त इति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुरुपोद्घाततया भगवतः कृतकृत्यत्वमाह वंशमिति । वंशदवाग्निना वेणुवनसंघर्षणजदवाग्नितुल्येन कुलकलहेन दग्धं विनष्टं कुरोर्वंशं संरोहयित्वा परीक्षिद्रूपेण उत्पादयित्वा भवभावनः भवो जगत्तं भावयति वर्द्धयति भवभावनो हेतुगर्भमिदं भवभावनत्वात्संरोहयित्वा हरिरीश्वरः श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं निजराज्ये निवेशयित्वा प्रीतमना बभूव, कृतकृत्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रश्नस्योत्तरमाह निशम्येति चतुर्भिः । भीष्मोक्तमच्युतोक्तं च निशम्य प्रवृत्तेन सुप्रतिष्ठितेन विज्ञानेन देहात्मविवेकादिरूपेण विधूतः विभ्रमो देहात्मादिभ्रमो यस्य अनुजैर्भीमादिभिरनुवर्त्तितो युधिष्ठिरः इंद्र इवाच्युत एवाश्रयो यस्य अच्युतमाश्रयते सेवते भजत इति वा तथाभूतः परिध्युपान्तां दिगन्तावधिं चतुःसमुद्रां तां पृथिवीं शशास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रौ राज्ञीत्येतत्काममित्यादिपूर्वश्लोकद्वयेऽप्यपकर्षणीयम् । अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राज्ञि सति पर्जन्यः कामं यथेष्टं ववर्ष । सर्वान्कामान्दोग्धि प्रपूरयतीति तथा मह्यभूत् । ।ावः पयसा क्षीरेण ऊधस्वतीरूधस्वत्यः, भूम्न्यत्र मतुप्पृथूधस इत्यर्थः, मुदा व्रजान् व्रजस्थान्प्रति सिषिचुः क्षीरं दुदुहुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हास्तिनपुराद् द्वारकायात्राकथनपूर्वकं भगवत्प्रसादलब्धयुधिष्ठिरराज्यसमृद्धिकथनेन हरेर्महिमैव वर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र हरितद्भक्तकथायामवितृप्तमनाः शौनकः पुनरपि पृच्छतीत्याह हत्वेति । स्वरिक्थं स्वराज्याख्यद्रव्यमस्माकमिति स्पर्धंत इति स्वरिक्थस्पृधस्तान् आततायिनः प्रतिवारं हत्वा मर्त्तुकामान् दुर्योधनादीन् हत्वा अनुजैः सह प्रत्यवरुद्धभोजनः संक्षिप्तभोगः धर्मभृतां धर्मप्रवर्त्तकानां व्यासादीनां गवि वाचि स्थिरो निश्चलः युधिष्ठिरः कथं केन प्रकारेण राज्यपालने प्रवृत्तः किं कर्माकार्षीदथ कृष्णश्च तेन सह हस्तिनपुरमागतः किमकृत तदस्माकं ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ पांडवानां निरतिशयहरिकृपयैव राज्यादिलाभ इति ज्ञापयन् पांडवस्थापनादिकृष्णमहिमानं तावदाह वंशमिति । ईश्वरः जगच्चेष्टायां समर्थः हरिवंशलक्षणदवाद्वनादुत्पन्नाग्निना नितरां हृतं कुरो राज्ञो वंशं संरोहयित्वा परीक्षिदंकुरेण जनयित्वा युधिष्ठिरं निजराज्ये निवेशयित्वा प्रीतमना बभूवेत्येकान्वयः । नित्यप्रीतस्य कादाचित्कप्रीत्युक्तिर्लौकिकापेक्षयेत्येतमर्थं हशब्देन प्रसिद्धिद्योतनेनाह-भवभावन इति पाठे सृष्टिवर्द्धनं अनेन संरोहणशक्तिरदर्शि, ईश्वर इत्यनेन राज्यस्थापनमाहात्म्यमसूचि, भवतापन इत्यनेन संसारोन्मूलनकर्त्तुः हरेः पांडवरिपुनिबर्हणं किमु वक्तव्यमिति न्यायो दर्शितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ याजयित्वेत्येवमुक्तार्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ किमकार्षीदिति प्रश्नं परिहरति निशम्येति । अथ युधिष्ठिरः भीष्मोक्तं धर्मसर्वस्वं तथा अच्युतस्य कृष्णस्योदितं वाक्यं च निशम्य तदुभयं श्रुत्वा प्रवृत्तमुत्पन्नं यद्विज्ञानं तेन विशेषेण धूतः निरस्तः विविधः भ्रमः तत्त्वे नानासंशयो यस्य स तथोक्तः श्रीकृष्णाश्रयः अनुजैः भीमादिभिरनुवर्त्तितः अमात्यादिसप्तप्रणिधिभिरुपात्तां प्राप्तां गामवनिं स्वर्गं इन्द्रो यथा शशासेत्येकान्वयः । भूमिं स्वर्गसमानामपालयदिति द्योतनाय गामित्युक्तम् । 'अमात्या मंत्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति सप्त प्रणिधयः स्मृताः' इति वचनात् । परिधिः समुद्रः स एव उपान्ते अवसाने यस्याः सा, परिध्युपांतामिति पाठो बादरायणमतापरिज्ञानादुच्छ्वसित इति ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वंशमित्यस्य टीकायां राज्यप्रवृत्तेरुत्तरमाहेत्यन्वयः ॥ २-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न्यस्य निष्कण्टके राज्ये पाण्डवं स्वपुरीं हरेः । गच्छतः कुरुनारीभिः स्तुतिर्दशम उच्यते ॥ १ ॥

वासुदेवानुमोदेनैव राज्यप्रवृत्तिप्रजापालनादिकं सामान्यतो ज्ञात्वाऽपि विशेषजिज्ञासुः पृच्छति हत्वेति । स्वस्य रिक्थे धने स्पर्द्धन्ते स्म ये तान् शत्रुभिरवरुद्धं यदासीत् तत् तेभ्यः सकाशात् प्रत्यवरुद्धं पुनश्च स्ववशीकृतं भोजनं भोगो येन सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्य्यालोच्यैव प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह । कुरोर्वंशं वंशदवाग्निनेव निर्हृतं निर्दग्धं संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह्य दवो वनं वंशानां वनं यथा स्वसंघर्षोत्थेनाग्निना दह्यते तथैव कुरोर्वंशमपि परस्परक्रोधोत्थयुद्धेन हतमित्यर्थः । भवं महादेवमपि भावयति स्वलीलां ध्यापयतीति सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ निशम्येति । प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगन्न

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वतन्त्रमित्येवम्भूतं तेन विधूतो विभ्रमः अहं कर्त्तेत्येवम्भूतो मोहो यस्य सः। गां पृथ्वीं स्वर्गञ्च। अजितः श्रीकृष्णः उपेन्द्रश्च। परिधयः समुद्रा ऊर्ध्वगं दिङ्मण्डलञ्च। अनुजानाम् अनुवर्त्तिता अनुवृत्तिर्यस्मिन्। पक्षे अनुजेनोपेन्द्रेणानुवृत्तिं प्रापिताः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ऊधस्वतीः स्थूलापीनवत्यः ॥ ४-६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वासुदेवानुमोदितो धर्मेण राज्यं चकारेत्युक्तं तद्विस्तरतो बुभुत्सुः पृच्छति हत्वेति। स्वस्य युधिष्ठिरस्य रिक्थाय धनाय स्पृतसंग्रामो येषां तानाततायिनः स्वधनादिलिप्सून्हत्वा प्रत्यवरुद्धं राज्यलाभेन प्रत्यधिगतं भोजनं येन सः अनुजैः सह राज्ये कथं प्रवृत्तः प्रवृत्त्यनंतरं च किमकार्षीत्। अकार्षीदिति वक्तव्ये रेफविश्लेषश्छंदोऽनुरोधेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ वंशरूपाद्दवाद्दनाज्जातेन क्रोधरूपेणाग्निना निर्हृतं निर्दग्धं कुरोर्वंशं परीक्षिद्वाणेन संरोहयित्वा ॥ २ ॥ ❀ ❀ अनुजैरनुवर्त्तितः सेवितः प्रवृत्तेन विज्ञानेन विधूतो विविधो भ्रमो यस्य सः विज्ञातात्मानात्मपरमात्मयाथात्म्यः परिध्युपांतां समुद्रपर्यंताम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कामं यथेष्टं पर्जन्यो वृष्टेरधिपतिर्देवो ववर्ष सर्वान्कामान्दोग्धि पूरयतीति तथा। व्रजान् गोष्ठानि ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नैश्चिन्त्यसिद्धये विष्णौ भीष्ममुक्तिर्निरूपिता। ऐहिके सर्वसौख्यं तु दत्तवानिति रूप्यते (१)
पाण्डवानां यदूनां च तदध्यायद्वयेन हि। निरूप्यं प्रथमं तत्र पाण्डवानां तदुच्यते (२)
कृष्णाधीनं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते। यतः कृष्णपरं चित्तं सर्वेषामत्र वर्ण्यते (३)

पूर्वाध्यायांते युधिष्ठिरस्य राज्यप्राप्तिरुक्ता, तत्र राज्यकरणं ज्ञानाज्ञानाभ्यां न घटत इति राज्यस्थितिं पृच्छति शौनकः हत्वेति। स्वरिक्थं स्पर्द्धंते इति तथा रिक्थं धनम् अत एव आततायिनः धनापहान् अवध्ये वधहेतुराततायित्वं, अस्वरिक्थे वा स्पर्द्धा येषाम्, अनेन धनार्थिनो हत्वा धनं गृहीत्वा तेन राज्यकरणमनुचितमिति ज्ञापितं, नन्वेवमेव प्राकृताः कुर्वन्ति तत्राह धर्मभृतां वरिष्ठ इति। न धर्मज्ञानमात्रं कृतमात्रं वा किन्तु ये धर्ममेव गृहीत्वा तिष्ठन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठः, अनुजैः सहेति सर्वत्र शत्रुवधे धर्मज्ञाने राज्यप्राप्तौ च किंचित् भ्रातॄणामैकमत्यमस्ति न वेति सम्बन्धः। प्रत्यवरुद्धं भोजनं यस्य भोजनं पालनमभ्यवहरणं वा पूर्वमाततायिभिः प्रत्यवरुद्धं भोजनं इदानीं वा अवरोधस्य प्रतिकूलत्वे प्राप्तभोजनत्वं सिद्धयति। अस्तु स्वे राज्ये सर्वज्ञस्य कथं प्रवृत्तिः, संतोषेण च राज्ञः राज्ये स्थातुमशक्तत्वात् ततो राज्यं प्राप्य पुनःकलहादि अन्यद्वा कृतमिति प्रश्नः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततः स्वेच्छया युधिष्ठिरेण न किंचित् कृतं किन्तु भगवदिच्छयेति तस्य न राज्ये दोषो गुणो वा, किन्तु भक्तत्वात् भगवदिच्छया राज्यं कृतवानिति वक्तुं भगवांस्तस्मै राज्यं दत्त्वा तुष्टो जात इत्याह वंशमिति। द्वयं कृत्वा भगवान् प्रीतो जातः वंशांकुरं परीक्षिद्रक्षणं युधिष्ठिराय राज्यदानं च। ततस्तत्र भगवतस्तादृशेन कार्येण किमित्याशंक्य स्वभक्तानां वंशरक्षा सर्वथा कर्त्तव्या तदभावे प्रवृत्तिमार्गनिष्ठता अयुक्ता ऋणित्वात् वैषयिकसुखाभावाच्च। दैत्यांशैर्हि भगवदीयानां द्वयं दूरीक्रियते तत्र भगवतैव प्रतिविधातव्यं, स्वतः प्रतीकाराभावायाह वंशदवाग्निनिर्हृतमिति। वंशे दवाग्निः वंशाद्वा उत्पन्नः अन्योऽन्यसंघर्षणेन संरोहयित्वेति नूतनमंकुरमुपपाद्य तथाकरणे हेतुः, अभवो मोक्षः तं भावयतीति "ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। नापुत्रस्य लोकोऽस्ति सर्वे ते पशवो विदुः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैः वंशाभावे पितॄणामाक्रोशात् मुक्तिर्न स्यात्। किंच हरिः सर्वदुःखहर्त्ता अपुत्रकृतक्लेशमपि दूरीकृतवेत्यर्थः। भवभावन इति वा, उद्भवमेव भावयति अभिवृद्धिभावनकर्त्तेत्यर्थः। राज्यं तु पूर्वमेव सिद्धं अन्यथा सर्वेभ्यो भक्तेभ्यः राज्यदानं प्रसज्येत। ततो निवेशनमेव कृतवान् तत्र हेतुः-ईश्वर इति, स्वयमीश्वरः अन्यानपीश्वरान् कृत्वा सुखी भवति। अथवा ईश्वरः समर्थः असमर्थो हि प्रमाणमुखनिरीक्षकः सर्वं त्याजयित्वा मुक्तिं प्रयच्छति। अयं तु न तथेत्यर्थः। हेति निश्चये ॥ २ ॥ ❀ ❀ ईश्वरधर्माविर्भावाभावे तुच्छत्वं स्वस्मिन् स्फुरति राज्याद्भयं तत् युधिष्ठिरस्य ज्ञानादपगतमित्याह निशम्येति। आवश्यकं तु कर्त्तव्यमेव न तेन किंचिन्नश्यतीति भीष्मवाक्यश्रवणादेव राज्यभयं निवृत्तं, अथ भिन्नप्रक्रमेण ईश्वरविचारेण 'नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यती'ति न्यायेन नारायणपरस्य भगवद्वाक्यमेव कर्त्तव्यं न तु विषयजन्यं भयमपि सम्भावनीयमित्यच्युतोक्तम्। एवमुक्तिभ्यां सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽवगतः। ततः प्रवृद्धविज्ञानेन विधूता दूरीकृता विशिष्टा भ्रमा यस्य, गां पृथिवीमाज्ञापूर्वकं पालितवान्। अन्योऽपि राजा दैवाद् वृष्टौ संजातायां सस्ये सम्पन्ने चौरादिभिः फलं पालयति, अयं तु वृष्टिमपि निष्पाद्य स्वधर्मेण पुष्टान् कृत्वा पालयतीत्याह इन्द्र इवेति। मनुष्यस्यैवं पालनसामर्थ्ये हेतुः अजिताश्रय इति, न केनापि जितो भगवानाश्रयो यस्य परिधिः समुद्रः उपांते यस्याः, यद्यप्यन्ये राजानः सन्ति तथाप्येतदाज्ञाकारिण इति तथोक्तं अनुजैरनुवर्त्तितः प्रथमतो भ्रातर एव कुर्वन्ति पश्चात् तत् स्वयं करोति, भ्रातृभिः सेवितो वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य धर्मेण पोषितस्य राज्यस्य गुणानाह त्रिभिः कामं ववर्षेति। 'आधिदैविकसौख्यं हि तथा चैवाधिभौतिकम्। आध्यात्मिकं च तद्राज्ये कृष्णेच्छातः क्रमोदिताः ॥' काममिच्छानुसारेण क्षेत्रविशेषं सस्यापेक्षं पृथोरिव पृथिवी सर्वतः कामदुघा जाता, गाव ऊधस्वतीः स्थूलक्षीराशयाः धर्मात्मा अयं राजा अस्मत्परिपालको जात इति मुदा पयसा व्रजानेव सिषिचुः। यावद्दोग्धा भांडं वशमानयति तावत् क्षीराधिक्यात् भूमिमेव सिषिचुः। पर्जन्यः पृथ्वी गावो देवताः नयः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समुद्रा जलमिथुनं, वृक्षा लताश्चापरं स्थलमिथुनम् एतद्द्वयमन्नातिरिक्तसर्वहेतुः ओषधयो व्रीह्यादयः सर्वेषां सजीवत्वात् भूतत्वं काममिच्छानुसारेण इच्छायामपि सत्यां अकालफलने दोषनिमित्तत्वेन कदाचित् भयं भवेत्तन्निवृत्त्यर्थमाह अन्वृतु ऋतुमनतिक्रम्य ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ दशमाध्यायं विवरिषवः पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः नैश्चिन्त्येत्यादि । निरूप्यत इति । नैश्चिन्त्यसिद्धये निरूप्यते, एतेन सर्वभक्तसमाधानपूर्वकस्वस्थानप्राप्तिरूपं तृतीयकार्यं यत्प्रागुक्तं तेनास्यार्थसङ्गतिर्बोधिता । तत्प्रकारमाहुः पाण्डवेत्यादि । ननु पाण्डवसुखदानं त्वादावेव षड्भिरुच्यते, शेषे त्वध्याये सर्वेषां भगवत्परत्वमिति तस्य कथमध्यायार्थेन संगतिरित्यत आहुः कृष्णेत्यादि । तथा च शेषं हेतुतयोच्यते इति सैव सङ्गतिरित्यर्थः । एतेन पूर्वमध्यायार्थत्वेनोक्तं सर्वमुक्तिदातृत्वमपि समर्थितम् । एवं सर्वमर्थं सङ्गृह्य व्याख्यातुं कथासङ्गतिं वदन्तः श्लोकमवतारयन्ति पूर्वाध्यायेत्यादि । राज्यस्थितिमिति । राज्ये युधिष्ठिरस्य स्थितिप्रकारम् । कौरववधस्तु घटत इति बोधयितुमाहुः अवध्येत्यादि । प्रकारान्तरेणापि तेषामधर्मित्वबोधनायाहुः अस्वेत्यादि । नन्वेवं वधे दोषाभावे राज्यकरणस्य कथं दुष्टतेत्यत आहुः अनेनेति । रिक्थस्पृधपदेन । इति सम्बन्ध इति । एवं सन्देहबोधनाय सर्वत्र शत्रुवधादौ सम्बन्ध इत्यर्थः । सन्देह इति तु पाठः प्रतिभाति । तदासव ?? । इदानीं वेति । वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । प्रतिकूलत्वे इति । पूर्वावरोधप्रतिकूलत्वे ॥ १ ॥ ❀ ❀ वंशमित्यत्र । अन्योन्येत्यादि । तथा च स्वयंकृतत्वात्स्वयं प्रतीकाराभाव इत्यर्थः । अभिवृद्धीत्यादि । तथा च वंशवृद्धयर्थं संरोहितवानिति भावः । ननु मोक्षदानार्थमुद्यतस्तद्विरुद्धे राज्ये कथं निवेशितवानित्याकाङ्क्षायमाहुः अथवेत्यादि ॥ २ ॥ ❀ ❀ काममित्यत्र । क्रमोदिता इति । त्रिविधसौख्यरूपा गुणा इति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राज्ञो राज्यप्रकारश्च स्त्रीभिश्च हरिसंस्तुतिः । कृष्णस्य गमनं तस्माद्दशमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

धर्मेण युधिष्ठिरो राज्यं चकारेत्युक्तं तदेव विस्तरतो बुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं शौनकः पृच्छति–हत्वेति । स्वरिक्थस्पृहः स्वदायलिप्सून्–स्वरिक्थस्पृध इति पाठे तु रिक्थं धनं स्वरिक्थार्थं स्पृत् संग्रामो येषां तान्–अत एवाततायिनो दुर्योधनादीन् हत्वा युधिष्ठिरो राज्ये कथं प्रवृत्त इत्यन्वयः । ननु लोके राज्ञां तथा प्रवृत्तिदर्शनात् आततायिवधे दोषाभावस्मरणाच्च तस्य तथा तत्र प्रवृत्तौ किमाश्चर्यमित्याशङ्कयाह–धर्मभृतां वरिष्ठ इति । आततायिवधानुज्ञाशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वेन 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति धर्मशास्त्रतो दुर्बलत्वात् सर्वथा धर्मपक्षाङ्गीकारे च राज्यनिर्वाहस्याशक्यत्वात् तस्य धर्मात्मश्रेष्ठत्वात्प्राणिवधपूर्वकं राज्यप्रवृत्तिर्न सम्भवतीति भावः । अत एव प्रत्यवरुद्धभोजनः स्वजनवधशोकेन सङ्कुचितभोगः । न केवलं स एवैवंविधो येन भ्रातृनिर्बन्धेनापि तत्र प्रवृत्तिः सम्भवेत्, किन्त्वन्येऽपि तद्भ्रातरस्तथाविधा ऐवेत्याह–सहेति । सहानुजैः अनुजैः सहितो धर्मभृतां वरिष्ठ इत्यन्वयः । राज्ये प्रवृत्तस्यापि तस्य धर्मनिर्वाहो जातो न वेत्याशयेन पृच्छति–ततः राज्ये प्रवृत्त्यनन्तरं किमकार्षीदिति । रकारस्याकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरो न स्वतो राज्ये प्रवृत्तः किन्तु भगवदिच्छयैव । अतो न तस्य राज्यप्रयुक्तधर्माधर्मादिकमित्याशयेन तदुपोद्घातरूपं भगवतः कृतकृत्यत्वमाह–वंशमिति । यथा वेणुवनसङ्घर्षणजाग्निना वनं दग्धं भवति तथा कुरुवंश एव दवो वनं तस्मादुद्भूतो यः क्रोधरूपोऽग्निस्तेन निर्हृतं दग्धमुपसंहृतं कुरोर्वंशं संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेनाङ्कुरितं कृत्वा युधिष्ठिरं च निजे तदीये राज्ये निवेशयित्वा कृतकृत्यत्वात् हरिः श्रीकृष्णः प्रीतमनाः प्रसन्नचित्तो बभूवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह–भवभावन इति, भक्तानां भवमुद्भवं भावयति चिन्तयतीति तथा । तत्सम्पादने सामर्थ्यमाह–ईश्वर इति । भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं स्मरन्नाश्चर्यं सूचयति–हेति ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रश्नस्योत्तरमाह–निशम्येति । भीष्मोक्तं अच्युतोक्तं च निशम्य प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगन्न स्वतन्त्रमित्येवम्भूतं तेन विधूतो निवृत्तो विभ्रमः अहं कर्त्ता मदीया इति यस्य स युधिष्ठिरः परिधिः समुद्रस्तत्पर्यन्तां गां पृथ्वीं शशास पालयामासेत्यन्वयः । यत्पृष्टं धर्मात्मनः कथं राज्ये प्रवृत्तिः प्रवृत्तस्य वा बन्धुवधशोकेन सङ्कुचितभोगस्य तस्य कथं राज्यनिर्वाहोऽभूत् कथं वा धर्मनिर्वाहोऽभूदिति तत्राह–अजिताश्रय इति, अजितः श्रीकृष्ण एवाश्रयो यस्य सः । राज्यप्रवृत्तौ तस्य प्रीतिं पर्यालोच्य तत्र प्रवृत्तस्य तस्य तत्कृपया राज्यनिर्वाहो धर्मनिर्वाहश्च सुखेनैव जात इति भावः । भगवत्कृपया तद्भ्रातरोऽपि तदनुवर्तिन एव जाता इत्याह–अनुजानुवर्तित इति, अनुजैरनुसेवितः सन्नित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह–इन्द्र इवेति, इन्द्रो यथा अजितं श्रीवामनमाश्रित्य अनुजैः सेवितः संस्त्रिलोकीराज्यं करोति तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भगवदनुग्रहेण तस्य राज्ये जातान् गुणानाह–काममिति त्रिभिः । अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राज्ञि सति पर्जन्यः कामं यथेष्टं ववर्ष, सर्वान् कामान् दोग्धि प्रपूरयतीति तथाभूता मह्यभूत्, गावो मुदा हर्षेण युक्ताः पयसा दुग्धेन व्रजान् गोष्ठानि सिषिचुः । तत्र हेतुमाह–ऊधस्वतीरिति, ऊधः क्षीराशयः, स्थूलोधस्त्वत्य इत्यर्थः । तथा च गवां सञ्चलनात् स्थूलस्योधसः सञ्चलनेन क्षीरं स्वयमेव भूमौ क्षरति स्मेति क्षीराधिक्यं सूचितम् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

श्रीकृष्ण का द्वारकागमन

शौनकजीने पूछा—धार्मिकशिरोमणि महाराज युधिष्ठिरने अपनी पैतृक सम्पत्तिको हड़प जानेके इच्छुक आततायियोंका नाश करके अपने भाइयोंके साथ किस प्रकारसे राज्य-शासन किया और कौन-कौनसे काम किये ? क्योंकि भोगोंमें तो उनकी प्रवृत्ति थी ही नहीं ॥ १ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—सम्पूर्ण सृष्टिको उज्जीवित करनेवाले भगवान् श्रीहरि परस्परकी कलहाग्निसे दग्ध कुरुवंशको पुनः अंकुरितकर और युधिष्ठिरको उनके राज्यसिंहासनपर बैठाकर बहुत प्रसन्न हुए ॥ २ ॥ ❀ ❀ भीष्मपितामह और भगवान् श्रीकृष्णके उपदेशोंके श्रवणसे उनके अन्तःकरणमें विज्ञानका उदय हुआ और भ्रान्ति मिट गयी। भगवान्के आश्रयमें रहकर वे समुद्रपर्यन्त सारी पृथ्वीका इन्द्रके समान शासन करने लगे। भीमसेन आदि उनके भाई पूर्णरूपसे उनकी आज्ञाओंका पालन करते थे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरके राज्यमें आवश्यकतानुसार यथेष्ट वर्षा होती थी, पृथ्वीमें समस्त अभीष्ट वस्तुएँ पैदा होती थीं, बड़े-बड़े थनोंवाली बहुत-सी गौएँ प्रसन्न रहकर गो-शालाओंको दूधसे सींचती रहती थीं ॥ ४ ॥

नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः। फलन्त्योषधयः सर्वाः काम[1]मन्वृतु तस्य वै ॥ ५ ॥
नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्म[2]हेतवः। अजातशत्रावभवन् जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥ ६ ॥
उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः। सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तम्[3]। आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

अन्वृतु ऋतावृतौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आधयो मनोव्यथाः। व्याधयो रोगाः। क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः। दैवं च भूतानि चात्मा च हेतुर्येषामाधिदैविकादीनां ते जंतूनां नाभवन् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुमाह। उषित्वेति। स्वसुः सुभद्रायाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नदीनां फलं देशस्य नदीमातृत्वसंपादनेन व्रीह्यादिसमृद्धिः। समुद्राणां रत्नादिसंपत्तिः। गिरिवनस्पतिवीरुधां धातुफल-पुष्पादिसमृद्धिः। ओषधीनां यवगोधूमादिसमृद्धिः। तस्य युधिष्ठिरस्य काममिच्छानुसारेण सर्वा इत्युक्तया न कस्याश्चिदपि वंध्यत्वं भवतीत्यसूचि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अधिदैवहेतुरनावृष्ट्यादिः। अधिभूतहेतुरुन्मादादिरध्यात्महेतुः लोभादिरिति ॥ ६–७ ॥ ❀ ❀ आमंत्र्य द्वारकां गमिष्यामीति युधिष्ठिरायोक्त्वा शिष्टाचाररक्षणाय तं परिष्वज्यालिंग्याभिवाद्य वाचा नमस्कृत्य च ॥ ८–९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

काममिति। कामं तस्य युधिष्ठिरस्य इच्छानुसारं नद्यः समुद्राश्च स्थिता अनुकूला इत्यर्थः। सवनस्पतिवीरुधः वृक्षलता-सहिता गिरयश्च अन्वृतु ऋतौ सर्वकालमित्यर्थः फलन्ति। ओषधयो व्रीह्यादयः ॥ ५–१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्य युधिष्ठिरस्य संबंधिन्यः नद्यादयः स्वधर्मान्न तत्यजुरिति शेषः। वनस्पतिभिः वीरुद्भिश्च सहिताः सर्वा ओषधय अन्वृतु ऋत्वनुकूलं फलानि फेलुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रौ राज्ञि सति जंतूनां प्राणिनां कदाचिदप्याधयो मानसिका व्याधयो दैहिकाश्च क्लेशाः-तानेवाह दैवभूतात्महेतवः आधिदैविका आधिभौतिका आध्यात्मिका नाभवन् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किमकार्षीत्तत इत्यस्योत्तरं विवक्षिष्यन्पूर्वं प्रस्तुतस्य निवृत्तप्रयाणस्य भगवतो वृत्तान्तमाह उषित्वेत्यादिना यावदेकादशाध्यायसमाप्ति। सुहृदां युधिष्ठि-रादीनां विशोकाय शोकाभावाय स्वसुश्च स्वभगिन्याः सुभद्रायाः प्रियकाम्यया च हास्तिनपुरे कतिपयान्मासानुषित्वाऽवस्थाय ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तं युधिष्ठिरमामन्त्र्य पृष्ट्वा तेनाभ्यनुज्ञातस्तं परिष्वज्याभिवाद्य च कैश्चिन्न्यूनवयस्कैः परिष्वक्तः आलिंगितोऽभिवादितश्च हरिः श्रीकृष्णो रथमारुरोह ॥ ८ ॥

---

१. प्रा० पा०—कामता मृत्युरत्र वै। २. प्रा० पा०—भूता ह्यहेतयः। ३. प्रा० पा०—तान्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कृष्णाश्रयफलमाह काममिति। पर्जन्यो मेघाभिमानी देवः सर्वेषामभीष्टं दोग्धीति, सर्वकामदुघा गावः सौरभेय्यः पयसा क्षीरेण गोष्ठं सिषिचुः सिक्तवत्यः, अतिस्थूलं ऊधः क्षीरपात्रं यासां ताः अत्यूधसः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नद्यादयः रत्नानि फलंति वनस्पतयः वीरुधो मातुलिंगादयः ओषधयो व्रीह्यादयः पर्जन्यादयः तस्य युधिष्ठिरस्य काममिच्छानुसारेण अन्वृतु ऋतावृतौ वृष्ट्यादिमंतोऽभूवन्निन्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न केवलमिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च सुतरामित्याह नाधय इति। अजातशत्रौ युधिष्ठिरे जंतूनां राज्ञि रंजके सति कदाचिदप्याधिदैविकादिहेतवः क्लेशा नासुरित्येकान्वयः। आधिः मानसी पीडा व्याधिः भगंदरादिः। कथंभूताः दैवानि भूतानि च आत्मा च हेतुर्निमित्तं येषां ते तथोक्ताः, अधिदैवहेतुः अनावृष्ट्यादिः अधिभूतहेतुः उन्मादादिः अध्यात्महेतुः कुष्ठादिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इदानीं कुरुपुरं प्रविष्टः कृष्णः किमकार्षीदित्यभिप्रायिकं प्रश्नं परिहरति उषित्वेति। सुहृदां पांडवानां विशोकाय स्वसुः सुभद्रायाश्च प्रियकाम्यया कतिचिन्मासान् हस्तिनापुरे उषित्वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वसुः सुभद्रायाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य युधिष्ठिरस्य राज्ञः प्रजाभूताः नद्यादयः सर्वसुखदा बभूवुरिति शेषः। ओषधयो वनस्पतिभिः वीरुद्भिश्च सहिताः अनुऋतु ऋतौ फलन्ति फेलुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राज्ञि सति दैवभूतात्महेतवः दैवं भूतानि आत्मा च हेतुर्येषां ते आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकाः आधयो मानसिका व्याधयः शारीराः क्लेशाः जंतूनां कर्हिचिदपि नाभवन् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूर्वं गन्तुं प्रवृत्तोऽपि सुहृदां युधिष्ठिरादीनां विशोकाय स्वसुः सुभद्रायाः प्रियकाम्यया हास्तिनपुरे उषित्वाऽवस्थाय रथमारुरोहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ येन पूर्वं राज्ञा प्रेम्णा निवारितस्तं युधिष्ठिरम् अभिवाद्य कैश्चित्स्वसमानवयस्कैरर्जुनादिभिः परिष्वक्त आलिंगितः कैश्चिन्न्यूनवयस्कैर्नकुलादिभिरभिवादितः रथमारुरोह द्वारकां गन्तुमिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नद्यः समुद्रा जलमिथुनं वृक्षा लताश्चापरं स्थलमिथुनं एतद्द्वयमन्नातिरिक्तसर्वहेतुः। ओषधयो व्रीह्यादयः सर्वेषां सजीवत्वात् भूतत्वं काममिच्छानुसारेण इच्छायामपि सत्याम् अकालफलने दोषनिमित्तत्वेन कदाचित् भयं भवेत्, तन्निवृत्त्यर्थमाह अन्वृतु ऋतुमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अध्यात्मनिर्गुणानां स्वतः सिद्धत्वात् दोषाभावाय रोगाद्यभावमाह आधिर्मानसी व्यथा व्याधिः शरीरस्य क्लेशा अविद्यादयः इन्द्रियस्रावो गर्भपातव्यभिचारादयोऽपि दैवभूतात्महेतवः क्लेशा न भवन्ति राजधर्मेणैव सर्वसमाधानात् आदिमध्यावसानेषु राज्यमेकविधमित्याह कर्हिचिदिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतः सर्वसौख्यमुक्त्वा प्रेमसौख्यनिरूपणार्थं भगवतो निर्याणोत्सवमाह उषित्वेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति। 'वृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना। कृष्णैकतानचित्तत्वं मुक्तेरप्यधिकं मतम् ॥' हस्तिनापुरमिति अलुक्तृतीयासमासः हस्तिना निर्मितं पुरमिति मध्यपदलोपात्, हस्ती राजा हस्तिनः सम्बन्धीति हास्तिनम् अण्प्रत्ययः, 'हस्तिनिर्मिते पुरे वासस्तद्वंश्यानां विमुक्तये। निरन्तरस्थितिर्या तु भुक्तिमुक्तिप्रदेति च ॥ कालस्याकारणत्वाय तदंशाः परिकीर्त्तिताः। बहुत्वगणनाभावात् तेषां चाहेतुता मता ॥ स्थित्वा शोकापनोदे तु गमने स्मरणाद्भवेत्। स्नेहस्ततः कृतार्थत्वमिति भावो हरिर्मतः ॥' सुहृदां च विशोकाय चकारात् राज्ञः प्रियार्थं स्वस्वसुः सुभद्रायाः शोकापनोदः पौत्रोत्पत्त्येति भगवत्स्थितिः प्रीतिवर्द्धिका ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आमंत्र्येति लौकिकं चकाराद्वरदानादि आलिंगनं सर्वदोषनिवृत्तये अभिवादनं बहिर्मुखत्वेऽपि दोषाभावाय चकारादुचितं दानादि कैश्चिदिति सख्यपर्यंतमागतैः प्रेम्णा स्निग्धैर्वा कैश्चिदिति तादृशा दुर्लभा इति द्योतितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

उषित्वेत्यादीनां तात्पर्यं आहुः कारिकया। वृथैवेत्यादि। भक्तिश्च ज्ञानं च तत्कृता उत्सवाश्चेति समासः। नन्वन्ते मुक्तिं विनापि वैयर्थ्यमेवेति तन्निवृत्तये आहुः कृष्णेत्यादि। 'विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण' इत्यादिवाक्यात् तथेत्यर्थः। हस्तिनापुरे भगवतो या स्थितिः सा मथुरादिस्थितेर्विलक्षणेति बोधनाय तत्तात्पर्यमाहुः हस्तीत्यादि। वास इति। भगवतः स्थितिः निरन्तरस्थितिर्मथुरादिसम्बन्धिनी। कालवशादेव स्थितवान्, न स्वेच्छयेति वारयितुमाहुः कालस्येत्यादि। स्थितेः कथं मुक्तिहेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाहुः स्थित्वेत्यादि। भाव आशयः। गान्धार्यां विराटतनयातिदेशस्य तात्पर्यमाहुः यथेत्यादि। उत्तराया भर्ता मारितः, पुत्रो रक्षितः, गान्धार्याः पुत्रो मारितः, भर्ता रक्षित इत्येकैकमारणरक्षणसाम्यात्तथेत्यतिदेशोक्तिरित्यर्थः। विरहासहनोक्त्यवसरे राजार्जुनौ कुतो नोक्तावित्यत आहुः राजेत्यादि। एकशेषादिति। 'पुमान् स्त्रिया' इति सूत्रोक्तादेकशेषात् ॥ ७-१० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य युधिष्ठिरस्य सम्बन्धिनो नद्यादयः स्वस्वगुणान् प्रकटितवन्त इति शेषः। वनस्पतिभिर्वटोदुम्बरादिभिर्वीरुद्भिर्द्राक्षादिभिश्च सहिताः सर्वा ओषधयो यवव्रीह्यादयः अन्वृतु ऋतौ ऋतौ कामं यथेष्टं फलन्ति स्मेत्यन्वयः। अत्र सन्देहो न कर्त्तव्य इत्याह-वा इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दैवं च भूतानि च आत्मा देहश्च हेतुर्येषां आधिदैविकादीनां ते आधयो मनोव्यथाः व्याधयो रोगाः क्लेशाश्च शीतोष्णादिकृताः जन्तूनां प्राणिनां कर्हिचित् कदाचिदपि नाभवन्नित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ 'धृथैव जीवनं लोके भक्तिर्ज्ञानोत्सवैर्विना। कृष्णैकतानचित्तत्वं मुक्तेरप्यधिकं मतम्' इति सूचयन् कृतकार्यस्य भगवतो द्वारकानिर्गमनोत्सवमाह-उषित्वेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। सुहृदां निजप्रेमवतां युधिष्ठिरादीनां विशोकाय विनोदनाय स्वसुः स्वभगिन्याः सुभद्रायाः प्रियकाम्यया च हास्तिनपुरे कतिपयान् मासानुषित्वा अवस्थाय तं युधिष्ठिरमामन्त्र्य पृष्ट्वा तेनाभ्यनुज्ञातस्तं परिष्वज्याभिवाद्य कैश्चिदधिकवयस्कैः परिष्वक्त आलिङ्गितो न्यूनवयस्कैरभिवादितश्च हरिः कृष्णो रथमारुरोहेति द्वयोरन्वयः ॥ ७-८ ॥

हिन्दी अनुवाद

नदियाँ, समुद्र, पर्वत, वनस्पति, लताएँ और ओषधियाँ प्रत्येक ऋतुमें यथेष्टरूपसे अपनी-अपनी वस्तुएँ राजाको देती थीं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रु महाराज युधिष्ठिरके राज्यमें किसी प्राणीको कभी भी आधि-व्याधि अथवा दैविक, भौतिक और आत्मिक क्लेश नहीं होते थे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अपने बन्धुओंका शोक मिटानेके लिये और अपनी बहिन सुभद्राकी प्रसन्नताके लिये भगवान् श्रीकृष्ण कई महीनोंतक हस्तिनापुरमें ही रहे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ फिर जब उन्होंने राजा युधिष्ठिरसे द्वारका जानेकी अनुमति माँगी, तब राजाने उन्हें अपने हृदयसे लगाकर स्वीकृति दे दी। भगवान् उनको प्रणाम करके रथपर सवार हुए। कुछ लोगों (समान उम्रवालों) ने उनका आलिङ्गन किया और कुछ (छोटी उम्रवालों) ने प्रणाम ॥ ८ ॥

सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती विराटतनया तथा। गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥
वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः। न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥
स[१]त्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः। कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ॥ ११ ॥
तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम्। दर्शनस्पर्शसं[२]लापशयनासनभोजनैः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

युयुत्सुर्धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः। गौतमः कृपः। यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अन्याश्च स्त्रियः। मत्स्यसुतोत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षककृष्णविरहे मोहाधिक्यात्। यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती ॥ १० ॥ ❀ ❀ तेषां कृष्णविरहासहनं कैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्याम्। सतां संगाद्धेतोर्मुक्तः पुत्रादिविषयो दुःसंगो येन सः। सद्भिः कीर्त्यमानं रुचिकरं यस्य यशः सकृदप्याकर्ण्य सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दर्शनादिभिस्तस्मिन् श्रीकृष्णे न्यस्ता अध्यस्ता धीर्येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुनरुक्तिर्यद्यपि पुराणादौ न दुष्टा, तथाप्यृजुमार्गेण सिद्ध्यतोर्थस्य तन्त्रेण दर्शनायोगादाह-यद्वेति। मत्सीभूताद्रिकाप्सरस उद्भूतत्वान्मत्स्यसुतेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तेषां पूर्वोक्तानां युधिष्ठिरादीनां किमुत साक्षादेतत्संगमिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सत्संगं विना दुःसंगो मदमत्सरादिहेतुर्नापयाति। तदपगमेन विना भगवद्यशो रोचकं न भवतीत्युक्तं सत्सङ्गान्मुक्तदुःसंग इति विशेषणेन ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदा सुभद्राप्रभृतयः विमुह्यन्तो मोहिताः शार्ङ्गधन्वनः श्रीकृष्णस्य विरहं विश्लेषं न सेहिरे नासहन्त। मत्स्यसुता सत्यवती ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाह सत्संगादिति द्वाभ्यां, सतां साधूनां संगाद्धेतोर्मुक्तः दुःसंगो दुरात्मसंयोगो येन स बुधः। पुमानस्य रोचनं रुचिकरं कीर्त्यमानं यश एव सकृदाकर्ण्य हातुं नोत्सहते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्भगवति कृष्णे दर्शनादिभिर्निहिता धीर्येषां ते पार्थाः तस्य विरहं कथं सहेरन्न सहेरन्नेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१. प्रा० पा०—तत्संगा०। २. प्रा० पा०—स्पर्शनालाप०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आमन्त्र्य द्वारकां गमिष्यामीति युधिष्ठिरायोक्त्वा शिष्टाचाररक्षणाय युधिष्ठिरं परिष्वज्याभिवाद्य कैश्चिदर्जुनादिभिः आलिंगितो वंदितश्च रथमारुरोहेत्यन्वयः ॥ ९॥ ❀ ❀ सुभद्रादयः शार्ङ्गधन्वनो हरेर्विरहं न सेहिरे इत्यन्वयः। युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातो दुर्योधनानुजः, गौतमः कृपाचार्यः, यमौ नकुलसहदेवौ, मत्स्यसुतादयः उत्तराप्रभृतयः विमुह्यन्तः कर्तव्यतामजानन्तः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ पार्था मुकुन्दविरहं न सेहिर इत्येतदाश्चर्यं न भवतीत्याह। तत्संगादिति तस्य हरेः संगात्सेवालक्षणान्मुक्तः दुःसंगः अन्यत्र पुत्रदारादिषु संगः येन स मुक्तदुःसंगः बुधो विवेकी जनः तं हातुं नोत्सहते तस्मादित्यन्वयः। तत्र कैमुत्यन्यायमाह कीर्त्यमानमिति। भागवतैः कीर्त्यमानं यस्य कृष्णस्य यशः सकृदाकर्ण्य पुंसां रोचनं रुचिजनकम्। दर्शनस्पर्शनादिभिरभ्यस्तधियः पार्थास्तस्य विरहं कथं सहेरन्नैव सहेरन्निति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

युयुत्सुर्धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः। गौतमः कृपः ॥ ९॥ ❀ ❀ मत्स्यसुता उत्तरा, तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षणकृतमोहाधिक्यात्। यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती ॥ १० ॥ ❀ ❀ यस्य यशोऽपि हातुं बुधो नोत्सहते तस्य विरहं पार्थाः कथं सहेरन्नित्यन्वयः। रोचनं रोचकम्। बुधः कीदृशः सत्सङ्गान्मुक्तो दुःसङ्गो येन सः। तेन सत्सङ्गं विना दुःसङ्गो मदमत्सरादिहेतुर्नापयाति तदपगमेन विना भगवद्यशो रोचकं दुस्त्यजञ्च न भवतीति सिद्धान्तो ध्वनितः॥ ११ ॥ ❀ ❀ पार्थाः कीदृशाः दर्शनादिभिस्तस्मिन् कृष्णे एव न्यस्तधियः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुभद्राप्रभृतयो विरहं न सेहिरे इति द्वितीयेनान्वयः। युयुत्सुः शतसंख्याकान् भ्रातॄन् गांधारीपुत्रान्युद्धप्रारम्भे विहाय युधिष्ठिरं शरणं गतो धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः, गौतमः कृपः ॥ ९॥ ❀ ❀ मत्स्यसुतादयः मत्स्योदरीप्रभृतयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ शार्ङ्गधन्वनो विरहं न सेहिरे इत्युक्तं तदेव कैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्याम्। सतां साधूनाम्। तद्यशःश्रावयितॄणां संगात् यस्य यशः सकृदाकर्ण्य अत एव मुक्तो दुष्टानां तद्यशःश्रवणविरोधिनां संयोगो येन सः, अत एव च बुधः हेयोपादेयज्ञानवान् पुनः सद्भिः कीर्त्यमानं यशो हातुं नोत्सहते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दर्शनादिभिस्तस्मिन् कृष्णे न्यस्तधियस्तस्य विरहं कथं सहेरन् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सुभद्रादयो न सेहिरे विरहमिति सम्बन्धः। देहसम्बन्धपुरःसरः स्नेहः स्त्रीणामधिक इति आद्ये तयोर्ग्रहणं विराटतनया उत्तरा यथा भर्त्ता तथा पुत्रः मारणे रक्षणेऽपि च गांधार्या उत्तरायाश्च तथेति समता। राजार्जुनयोरुत्सवासक्त्या न विरहस्फूर्तिः धृतराष्ट्रश्चेति चकारेण वा ग्रहणम्। अन्यथा चकारो धृतराष्ट्रस्य भक्तिबोधकः। तस्य भक्तिर्दुर्लभेति युयुत्सुर्धृतराष्ट्रस्य भोगस्त्रीपुत्रः गौतमः कृपः गोतमवंशोत्पन्नत्वात् यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ९॥ ❀ ❀ वृकोदरश्चेति चकारादनुक्तसर्वक्षत्रियग्रहणं धौम्यश्चेति पुरोहितग्रहणादनुक्तब्राह्मणग्रहणं स्त्रियस्तेषां मत्स्यसुता सत्यवती पूर्वोक्ता या वा उत्तरायाः कार्यार्थमनुवादः। विमुह्यंत इति एकशेषात् पुल्लिंगनिर्देशः। शार्ङ्गधन्वन इति कालरूपं धनुर्हस्ते स्थापयतीति तद्विरहे कालग्रासः शंकितः ॥ १० ॥ ❀ ❀ विरहासहनं लौकिकं सर्वथा न भवतीत्यलौकिकज्ञाने सति भगवतोऽन्तर्यामित्वविरहाभावात् अयुक्तं विरहवर्णनमित्याशंक्य ज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकारविशेषेण परमसुखदानात् विरहो युक्त इत्याह सत्संगादिति सार्धेन। भगवद्विरहकथा दूरे भगवत्सेवकानामपि विरहो दुस्त्यजः। उपदिष्टेपि ज्ञाने अन्तर्यामितया। भगवत्स्फूर्तावपि यो रसः सत्संगादुत्पद्यते बहिर्भगवत्सम्बन्धेन वासनाज्ञानादिभिर्भवति। मानसदैहिकस्त्रीसम्बन्धयोर्वैलक्षण्यात् स्त्रियाश्च स्वतः सुखं स्यात् सर्ववस्तुनिष्ठरसस्य स्वनिष्ठदोषस्फूर्त्यैव। अभिव्यक्तिदर्शनात्। सायुज्यज्ञानादावपि यदात्मसुखमभिव्यक्तं भवति तत्रापि भिन्नतया स्थितं ज्ञानप्रवेशेच्छा दोषः। अन्यथा फलोत्तरं तदपगमो न स्यात्। ननु तयोर्गुणत्वमिति चेत् सत्यं लोके बुभुक्षादीनामपि गुणत्वकथनात्। अन्यथा तदर्थमुद्यमो न स्यात्। तस्मात् भिन्नतया बहिःस्थित एव विषयः रसजनकः। अत एव योगिनोऽपि कृष्णाख्ये वस्तुनि प्रकटीभूते समाधि परित्यज्य तदेव पश्यन्ति। अन्यदा तु समाधिः किंच देहादीनां दोषत्वश्रवणात् प्रलये तदभावात् मुक्तियोग्यान् जीवान् भगवान् देहसम्बन्धान् कुर्यात् किंच परमकृपालुत्वात् सृष्टिमेव न कुर्यात्। अतो दोषोऽपि क्वचिद् गुणः क्वचिद्दोषः गुणोऽपि तथेति बहिर्व्यवहारपुरःसरमेव सर्वे वेदाः सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि। शक्यव्यवहारस्य मुख्यत्वात् ज्ञानेऽपि सति भगवद्विरहासहनं युक्तं समुत्पश्यामः। सतां संगात् एकस्मिन् संगे विद्यमानेऽपि संगान्तरमपि त्यक्तुं न शक्यत इति बहुवचनं सतामपि बहुत्वम्। एकस्मिन्नपि बहुधा रसजननात् तेषामेव कृपया मुक्तो दुष्टैः सह संयोगेन तदनन्तरं तत्कृपयैव बुधः ज्ञानसम्पन्नोऽपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्यात् तथा सति पूर्वसिद्धान् सत्संगान् । चिंतामणिवत् त्यक्तुमिच्छामपि न करोतीत्यर्थः । कीर्त्यमानमिति उभयार्थमित्येके-यस्य भगवतः कीर्त्तिं सद्भिः कीर्त्यमानां सकृदाकर्ण्य सत्संगात् त्यक्तुं नोत्सहत इति सम्बन्धः । कीर्ते रुचिजनकत्वात्सत्संगस्य च तद्धेतुत्वात् यशःश्रवणाद्वा तस्मिन् न्यस्तधियः । यथा समीचीनां पेटिकां दृष्ट्वा स्वस्योत्कृष्टं वस्तु सर्वे स्थापयन्ति तथा भगवतः कीर्त्तिं श्रुत्वा बुद्धिरत्नं भगवति स्थापयन्तीत्यर्थः । सामान्यग्रहणं वैदिकलौकिकसर्वबुद्धिग्रहणार्थम् । किञ्च पार्थाः पृथायाः पूर्वमुक्तत्वात् तद्वचनेनापि भगवति न्यस्तधियः कथं विरहं सहेरन् । असहमानास्तत्र गच्छेयुः प्रतिबन्धकं शरीरं वा त्यजेयुरिति भगवत्प्रवचनमयुक्तमिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तर्हि चलिते भगवति किं जातं तत्राह दर्शनस्पर्शेति । दर्शनादयः षट्क्रिया भगवद्योग्याः ते च भगवत्सहभावेन पांडवनिष्ठाः, आलापादयस्तु सहजदर्शनस्पर्शनयोस्तु विषयत्वमपि सहभावाभावे विषयत्वासंभवात् एवं सहभावेनाभ्यस्तैरेतैः वशीकृताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सत्सङ्गानित्यत्र । लौकिकमित्यादि । भगवत्प्रभावादिना भगवत्यलौकिकत्वस्य ज्ञातत्वात्सर्वप्रकारेण लौकिकं न भवतीत्यर्थः । विरहस्य दुःसहत्वं समर्थयितुं विरहानुभवं व्युत्पादयन्ति उपदिष्टेत्यादि । उपदिष्टेपीत्याद्युक्तदशाद्वये सत्सङ्गादित्यादिकं यथायथं रसोत्पत्तौ हेतुद्वयम् । सत्सङ्गादिजन्यस्य रसस्य ज्ञानादिनाऽभवने हेतुमाहुः मानसेत्यादि । तथा च तद्वैलक्षण्येन तयोः सकाशाज्जायमानस्य सुखस्यापि वैलक्षण्ये हेतुभेदाद्यथा तत्र रसवैजात्यम्, तथात्रापि रसवैजात्यमिति ज्ञानादिना सत्सङ्गादिजन्यरसाभवने सिद्धेऽन्तर्यामित्वेन सत्ताज्ञानदशायामपि बहिस्तदभावाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः । ननु सुखाद्युपादानमात्मा वा, मनो वा अतस्तयोर्विद्यमानत्वेन तत्र सत्ताज्ञाने विद्यमाने निमित्तमात्रवैजात्येन कार्यवैजात्यं न युक्तमिति ज्ञानादिनापि तादृशरसः सम्भवदुक्तिक इति विरहोनुपपन्न इति शङ्कायामाहुः स्त्रिया इत्यादि । चात्युंसः । दोषस्फूर्त्येति । दोषपूर्विकया स्फूर्त्या । तथा च स्रक्चन्दनवनितादिषु पर्यायेण द्वेषेच्छादिदर्शनात्तत्तन्निष्ठरसस्य स्वनिष्ठकामादिदोषकृतया प्रियत्वादिस्फूर्त्या अभिव्यक्तिर्दृश्यते इति तस्याः उत्कटकामतया तस्यां कामस्य सार्वदिकत्वात् तस्याः स्वतः सुखं सदा स्यात्, तथा सति विरहदुःखं न तस्याः स्यात्, तच्च दृश्यते, अतो निमित्तवैजात्ये कार्यवैजात्यमवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति बहिः सम्बन्धजन्यस्य रसस्य कामादिदोषेणैवाभिव्यक्तेर्ज्ञानादिनाऽभवनाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः । ननु रसस्य सुखविशेषरूपत्वात् तदभिव्यक्तिं प्रति स्वनिष्ठदोषस्फूर्तेः कारणता न युक्ता, सायुज्यादावभिव्यक्तस्यात्मसुखस्य दोषं विनैवाभिव्यक्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारात् । अतो यथा तत्र, तथा भगवद्रसाभिव्यक्तावपीति ज्ञानादिना रसाभिव्यक्तेर्विरहो न युक्त इत्यत आहुः सायुज्येत्यादि । भिन्नतया स्थितज्ञानमिति । भिन्नतया स्थित इत्याकारकं ज्ञानम् । तथा च कामाद्यभावेपि दोषान्तरस्य तत्र सत्त्वात् न व्यभिचार इतीहापि तेनैवाभिव्यक्तिरिति ज्ञानेन रसाभावाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः । भिन्नज्ञानादेर्दोषत्वे युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । भिन्नत्वज्ञानादेर्दोषत्वं शङ्कते नन्वित्यादि । कार्यदुष्टत्वस्य कारणे दोषताप्रयोजकत्वात् प्रकृते च कार्यस्य भक्तिप्राचुर्यादिबोधकतयाऽदुष्टत्वाद्विरहकारणस्य भिन्नत्वज्ञानादेर्गुणत्वमेवाङ्गीकार्यम्, न दोषत्वमित्यर्थः । तदुक्तमुपगम्य परिहरन्ति सत्यमित्यादि । तथा च यद्यपि त्वदुक्तयुक्त्या गुणत्वमुचितम्, तथापि यथा 'क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः अशनाया मृत्युरेवे' त्यादिश्रुत्या बुभुक्षादीनां दोषत्वकथनादप्रयोजकम्, तथा 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुत' इत्यादिश्रुत्या भिन्नत्वज्ञानादेर्दोषत्वकथनादेतयोरपि गुणत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । ननु बुभुक्षादीनां लोकेपि दोषत्वात्तद्दृष्टान्तेनात्र गुणत्वत्यागो नोचित इति शङ्कायां लोके तेषां दोषत्वं परिहरन्ति अन्यथेत्यादि । तथा च यथा लोके तेषां गुणत्वं शास्त्रे दोषत्वम्, एवमेतयोरपि भक्तौ गुणत्वं शास्त्रे दोषत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । रसस्य दोषाभिव्यङ्ग्यत्वनियमात् तथेत्यर्थः । एतादृशस्य रसजनकत्वे शास्त्रीयदशापेक्षयैतादृशदशाया उत्तमत्वे च मानमाहुः अत एवेत्यादि । तथा चास्य दर्शनस्य दोषजन्यत्वेपीदमेवाधिकं 'गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारकायां कुरूद्वह । अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालस' इत्यादिवाक्यादतोनेन ज्ञानोपमर्दाद्विरहो युक्त इत्यर्थः । आधिक्ये मानान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । तथा चास्मादेव विशेषान्मुक्तेषु देहसम्बन्धं मुक्तानां सृष्टिं च करोतीत्यतो ज्ञानादिदशापेक्षयेयमेवाधिकेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भगवान् 'क्वचिद् गुणोपि दोषः स्याद्दोषोपि विधिना गुण' इतिवत्तत्तत्कार्यार्थं तत्तत्तथा तथा व्यवस्थापयतीति तथेत्यर्थः । श्लोकव्याख्याने सत्सङ्गपदं पञ्चम्यन्तमपि सम्भवतीत्याशयेनाहुः तदनन्तरमिति । ननु भगवद्विरहासहनप्रस्तावे सत्सङ्गत्यागाशक्तिनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः यदर्थमित्यादि । तथा च भगवत्संबन्धादेव तत्त्यागानिच्छेति तद्विरहासहनप्रस्तावे तदुक्तिरुचितैवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्युपयोगमाहुः अत्याग इत्यादि । सिद्धमाहुः कीर्तेरित्यादि । पूर्वमुक्तत्वादिति । स्तुतिप्रस्तावे पूर्वाध्याये उक्तत्वात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ वीक्षन्त इत्यत्र । न विरोध इति । सम्बन्धस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदा सुभद्राप्रभृतयो विमुह्यन्तो मोहं गताः शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्य विरहं विश्लेषं न सेहिरे नासहन्तेति द्वयोरन्वयः । विराटतनया उत्तरा । युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः, गौतमो गौतमवंशजः कृपः । यमौ नकुलसहदेवौ । वृकोदरो भीमः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मत्स्यसुता सत्यवती, तदादयोऽन्याश्च स्त्रियः ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ तेषां विरहासहनं युक्तमेवेति कैमुत्यन्यायेनाह–सत्सङ्गादिति द्वयेन । सतां भगवद्भक्तानां सङ्गाद्धेतोर्मुक्तस्त्यक्तः दुस्सङ्गो धनपुत्राद्यासक्तिरूपो येन स सद्भिः कीर्त्यमानं रोचनं रुचिकरं यस्य यशः सकृदेकवारमप्याकर्ण्य सत्सङ्गं हातुं त्यक्तुं नोत्सहते न शक्नोति तस्मिन् श्रीकृष्णे दर्शनादिभिर्न्यस्ता धीर्येषां ते पार्थाः पृथापुत्रास्तस्य विरहं कथं सहेरन्निति द्वयोरन्वयः ॥ ११-१२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय सुभद्रा, द्रौपदी, कुन्ती, उत्तरा, गान्धारी, धृतराष्ट्र, युयुत्सु, कृपाचार्य, नकुल, सहदेव, भीमसेन, धौम्य और सत्यवती आदि सब मूर्च्छित-से हो गये। वे शार्ङ्गपाणि श्रीकृष्णका विरह नहीं सह सके ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्त सत्पुरुषोंके सङ्गसे जिसका दुःसङ्ग छूट गया है, वह विचारशील पुरुष भगवान् के मधुरमनोहर सुयशको एक वार भी सुन लेनेपर फिर उसे छोड़नेकी कल्पना भी नहीं करता । उन्हीं भगवान्के दर्शन तथा स्पर्शसे, उनके साथ आलाप करनेसे तथा साथ-ही-साथ सोने, उठने-बैठने और भोजन करने से जिनका सम्पूर्ण हृदय उन्हें समर्पित हो चुका था, वे पाण्डव भला, उनका विरह कैसे सह सकते थे ॥ ११-१२ ॥

सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः । वीक्षन्तः स्नेहसम्बद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह ॥ १३ ॥
न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते । निर्यात्य[1]गारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बान्धव[2]स्त्रियः ॥ १४ ॥
मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः । धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा ॥ १५ ॥
प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया । ववृ[3]पुः कुसुमैः कृष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एवानिमिषैर्नेत्रैस्तमेव वीक्षमाणास्तत्र तत्रार्हणानयनाद्यर्थं चलंति स्म । यतः स्नेहेन सम्यग्बद्धाः । अत एव तमनुद्रुतानि गतानि चेतांसि येषां ते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अगारान्निर्याति निर्गच्छति सति । औत्कंठ्यादासक्त्यतिशयाद्धेतोरुद्गलत्स्रवद्बाष्पमश्रु न्यरुंधन्नेत्रेष्वेव स्तंभितवत्यः । तत्र हेतुः । अभद्रं नो स्यादमंगलं मा भूदित्येतदर्थम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मृदंगादयो दश वाद्यभेदाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमीक्षणं यासां ताः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

अत एव तत्रार्पितबुद्धित्वादेवानिमिषैः पक्ष्मव्यापाररहितैः । "अक्षो ज्ञानार्थशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेंद्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरौ दृशि । चक्रे कर्षे पुमान्क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेंद्रिये" इति मेदिनी । तमनुद्रुतेति । यावद्यावद्दूरं गतस्तावत्तावदुत्तुंगं भूपृष्ठमारुह्य वीक्षमाणास्तस्थुरदर्शनं याते तस्मिश्चेतसा तमनुदुद्रुवुरिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अगारात् न गारो निगरणं यस्य सोगारः । अगा वृक्षा एवाराणीव वंशवंश्यस्थूणादिलक्षणानि यस्येति वा । अगमगमनमारस्य पित्तलस्य यस्मादिति । आरपदमुपलक्षणं कांस्यादेरपि । अगानां स्वर्णाद्यात्मकपर्वतानामारः प्रवेशो यस्मिन्निति वा । तत्रास्रस्तंभने । इत्यर्थं इति । गमनागमने रोदनं त्वमंगलमेवेति शाकुनिकाः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भेरी नाम चर्मपिहितो दीर्घमहदाकृतो वाद्यविशेषः । दुंदुभिस्तिरश्चीनवाद्यविशेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ "प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ते पार्थादयः सर्वे स्नेहश्च संबन्धश्च तयोः समाहारस्तस्मात्स्नेहाच्छरीरसम्बन्धाच्चानुद्रुतमनुसृतं चेतो येषां तथाभूताः संतोऽनिमिषैर्निमेषरहितैरनन्यपरैरक्षैरक्षिभिः-अक्षशब्द इंद्रियवाच्यप्यौचित्याच्चक्षुःपरः-तमेव वीक्षंतः तत्र तत्र चेलुः परिबभ्रमुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदा बांधवाः कुन्तीप्रभृतयः स्त्रियः अगाराद् गृहाद्देवकीसुते निर्याति निर्याते सत्यभद्रं न स्यादिति बुद्ध्या प्रेमपूर्वकानुध्यानादुद्गलदपि बाष्पं न्यरुंधन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मृदंगादयः समं युगपन्नेदुर्दध्वनुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कुरूणां नार्यः कृष्णं द्रष्टुमिच्छवः प्रासादशिखरारूढाः प्रेमादीन्यासां संतीति तथा द्वंद्वान्मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विरहमसहमानानां तेषां भक्तिप्रसरसंप्लवातिरेकमाह सर्वे इति । अनिमिषैः पक्ष्मव्यापाररहितैः अक्षैर्नेत्रैस्तं वीक्षमाणाः कृष्णानुगतहृदयाः ते सर्वे स्नेहात् तत्र तत्र विचेरुरित्यन्वयः । यावद्यावद् दूरं गतः तावत्तावदुत्तुंगं भूपृष्ठमारुह्य वीक्षमाणास्तस्थुरदर्शनं याते तस्मिंश्चेतसा तमनुदुद्रुवुरित्यर्थं हशब्दः सूचयति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पांडवस्त्रियः देवकीसुते अगारात्

१. प्रा० पा०—त्यागारतो । २. प्रा० पा०—बान्धवाः स्त्रियः । ३. प्रा० पा०—ववृषुः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न गारो निगिरणं नाशलक्षणं यस्मात्सोऽगारः, अगा वृक्षा एवाराणि वंशवंश्यलक्षणानि यस्येति वा, अगमगमनं कान्त्यतिशयादेरमलं यस्मादिति वा, अगानां स्वर्णात्मकानां पर्वतानामारः प्रवेशलक्षणं गमनं यस्मिन्निति वा, तस्मात्पुरान्निर्याति सत्यभद्रममंगलं न स्यादिति भावेनौत्कंठ्यादुद्गतं बाष्पं नेत्रजलं न्यरुन्धन् स्तंभितवत्य इत्येकान्वयः॥ १४॥ ❀ ❀ मार्दंगिकादिभिराहता मृदंगादयो नेदुरित्यन्वयः। भेरी नाम चर्मपिहिता दीर्घमहद्दारुकृतो वाद्यविशेषः, धुंधुरिकाख्यात्मकं वाद्यं दुंदुभिः तिरश्चीनवाद्यविशेषः, आनकः पटहः, पणवो ढक्काविशेषः॥ १५॥ ❀ ❀ प्रेम्णा व्रीडेन स्मितेन च सहितमीक्षणं दर्शनं यासां तास्तथोक्ताः व्रीडाशब्द उभयलिंगः प्रेमव्रीडाभ्यां यत् स्नेहपूर्वमीक्षणं यासामिति वा कुसुमैः कुसुमानि, व्यत्ययो भक्त्यतिशयद्योतनार्थं पुष्पैः करणैरिति वा॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निर्यातीत्यश्रुशोषकेण भयेनेत्यर्थः॥ १४-१५॥ ❀ ❀ प्रेमयुक्ताभ्यां व्रीडास्मिताभ्यामीक्षणं यासां क्रमेण शृंगारमयशान्तमयस्त्रीणां ताः। वियोगारम्भे पूर्वासां स्मितासम्भवात् विच्छिद्य व्याख्यातम्॥ १६-१८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत एव अनिमिषैरक्षैस्तमेव वीक्षमाणाः। अनु वीक्षणानन्तरं विक्षिन्नचेतसः ततः स्नेहेन सम्यग्बद्धा अत एव तत्र तत्र विचेलुः यत्र यत्र स चलति स्मेत्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ अगारान्निर्याति निर्गच्छति सति औत्कंठ्याद्धेतोरुद्गलंतं स्रवन्तं बाष्पम् अश्रूण्यरुन्धन् स्तम्भितवत्यः। तत्र हेतुः अभद्रं नो स्यादमंगलं माभूदित्येतदर्थम्। अत्रोद्गलदिति शतृप्रत्ययेन उद्धुपसर्गेण च यत्नतो निरुद्धान्यप्यश्रूणि सस्रुरेव, केवलममंगलनिवारणार्थं पटांचलेन गोपयांचक्रुरिति लभ्यते॥ १४॥ ❀ ❀ मृदंगादयो वाद्यभेदाः॥ १५॥ ❀ ❀ कुसुमैः कुसुमानि। प्रेमव्रीडास्मितानि ईक्षणेषु व्यंजितानि यासां ताः॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

अत एव ते सर्वे तमेव श्रीकृष्णमनिमिषैर्नेत्रैर्वीक्षंतः देहगेहव्यवहारपरित्यागपूर्वकं तं प्रत्येवानुद्रुतं चेतो येषां ते तत्र तत्राईणाद्यानयनार्थं विचेलुः परिबभ्रमुः॥ १३॥ ❀ ❀ तदाऽगाराद्देवकीसुते निर्याति निर्गच्छति सति अभद्रं मा भूदिति हेतोः औत्कंठ्यात् स्नेहातिशयादुद्गलद्बाष्पं बांधवस्त्रियो न्यरुन्धन्॥ १४॥ ❀ ❀ समं युगपत्॥ १५॥ ❀ ❀ प्रेमादिपूर्वकमीक्षणं यासां ताः॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सर्वे स्वचित्तं भगवति दत्तवंतः शयनादिभिर्वा तस्मिन्ननिमिषा दृष्टयो जाताः दृष्ट्या तु भगवंतमनुदत्तं चित्तम् एवं कायवाङ्मनोवृत्तयः भगवत्युक्ताः विवेकधैर्यादिकं नोत्पन्नमित्यर्थः। ततः किं जातं तदाह वीक्षंत इति। विरहो गमनस्मरणादुत्पन्नोऽपि भगवद्दर्शनाद्विस्मृतः यदा विरहस्तदा तथा भविष्यति व्यर्थमिदानीं परमानंदानुभवं परित्यज्योद्वेग इति विचारयंत इव देहेंद्रियांतःकरणवृत्तीः भगवति योजितवंतः। तत्रेक्षणमिंद्रियवृत्त्युपलक्षणं, स्नेहेन संबद्धा इत्यंतःकरणस्य स्नेहो हि भगवंतमुपस्थापयति हृदये बहिः स्थिते वा भगवति जीवमानयति, उभयथाप्यत्र न विरोधः विचेरुरिति। शरीरक्रिया भगवद्गमनोपयोगिकार्यार्थं तत्र तत्र शरीरं चालितवंत इत्यर्थः। अतः परंपरया शरीरस्थितिः साद्भुतक्रमलीलया भगवतः॥ १३॥ ❀ ❀ अत एव महदतिरोदने कर्त्तव्ये भगवदिच्छया अल्पमपि रोदनं न कृतवंत इत्याह न्यरुन्धन्निति। पूर्वस्थित्या उद्गलदपि बाष्पं देवकीसुते गृहान्निर्गच्छति सति अभद्रममंगलसूचकं माभूदिति नेत्रेष्वेव स्तंभितवत्यः। एवं हि भगवदिच्छा प्रबला स्वयं कुतः शरीरादिकं त्यक्ष्यंति यतः प्रेमौत्कंठ्यादुद्गतबाष्पमपि निवारयंति। देवकीसुत इति। युक्तमेव भगवद्गमनं यतो महत्तपस्यया देवक्या पुत्रत्वेन प्रार्थितः पुत्रो जातः, कथं तां द्रष्टुं न गच्छेत्। अत एवास्माभिरपशकुनं न विधेयमिति भावः। अगारादिति अस्मद्गृहे भगवान् समागतः कृतश्रेोपकारः तादृशस्य स्वगृहगमने अपशकुनकरणमयुक्तं स्यात् इति हेतोः बांधवस्त्रियः न्यरुन्धन्निति संबंधः। बंधुत्वमपि स्फुरितमिति भावः॥ १४॥ ❀ ❀ भगवतो निर्याणोत्सवे दशविधवाद्यानि वादितवंत इत्याह मृदंगेति। तत्र मृदंगभेरीपणवानकदुंदुभयः पंचनद्धभेदाः शंखगोमुखौ शुषिरभेदौ वीणैकाततरूपा घंटाधुंधुर्यौ घनभेदौ। एवं चतुर्विधवाद्यमुद्गतम्। एतेषां लक्षणानि वाद्याध्यायप्रसिद्धानि॥ १५॥ ❀ ❀ उत्सवे स्त्रीणां दर्शनं वर्णनीयमिति पुष्पवृष्टिसहितं तदाह प्रासादेति। शिखरमंतिमगृहं कुरुनार्य इति। कुलस्त्रीणां बहिर्गमनाभावः पुष्पवृष्टौ सत्यां भगवानात्मानं पश्येदिति कुसुमैर्ववृषुः। प्रेमव्रीडास्मितानि गुणकार्याणि ईक्षणसहकारीणि प्रेमादिपूर्वकमीक्षणं यासां भक्तिधर्मज्ञानप्रकारैः बहुविधैर्भगवान् दृष्ट इत्यर्थः॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मृदङ्गेत्यत्र। भेर्या आनद्धभेदे गणना, 'ताड्यमानासु भेरीष्वि' ति भारते प्रयोगाज्ज्ञेया॥ १४॥ ❀ ❀ प्रासादेत्यत्र। 'भक्तिधर्मज्ञाने' त्यत्र धर्मपदेन स्त्रीस्वभावरूपो धर्मो गृह्यते॥ १५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अतो यतस्ते सर्वे स्नेहेन सम्यग्बद्धा अत एव यतश्च तमेवानुद्रुतानि अनुगतानि चेतांसि येषां तथाभूताः ततोऽनिमिषैर्निमेषरहितैरक्षैर्नेत्रैः तमेव वीक्षन्तो वीक्षमाणास्तदर्थोपायनाद्यानयनार्थं तत्र तत्र विचेलुरित्यन्वयः । एवं प्रेमवतोऽपि त्यक्त्वा गमनेन भगवतो लीलाया अद्भुतत्वं सूचयन्नाह–हेति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदा च बान्धवानां स्त्रियः कुन्तीप्रभृतयः अगारात् स्वगृहाद् देवकीसुते निर्याति निर्गच्छति सति अभद्रमपशकुनं नो स्यात् मा भूदिति बुद्ध्या औत्कण्ठ्यात्प्रेमपूर्वकानुध्यानात् उद्गलत् स्रवदपि बाष्पमश्रु न्यरुन्धन् नेत्रेष्वेव स्तम्भितवत्य इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदा मृदङ्गादयो दश वाद्यविशेषा नेदुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्रेमादिपूर्वकमीक्षणं यासां ताः कुरूणां नार्यः कृष्णस्य दिदृक्षया प्रासादशिखरारूढाः सत्यः कृष्णं कुसुमैः कुसुमानि ववृषुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनका चित्त द्रवित हो रहा था, वे सब निर्निमेष नेत्रोंसे भगवान्‌को देखते हुए स्नेह-बन्धनसे बँधकर जहाँ-तहाँ दौड़ रहे थे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णके घरसे चलते समय उनके बन्धुओंकी स्त्रियोंके नेत्र उत्कण्ठावश उमड़ते हुए आँसुओंसे भर आये; परन्तु इस भयसे कि कहीं यात्रा के समय अशकुन न हो जाय, उन्होंने बड़ी कठिनाईसे उन्हें रोक लिया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌के प्रस्थानके समय मृदङ्ग, शङ्ख, भेरी, वीणा, ढोल, नरसिंगे, धुन्धुरी, नगारे, घण्टे और दुन्दुभियाँ आदि बाजे बजने लगे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌के दर्शनकी लालसासे कुरुवंशकी स्त्रियाँ अटारियोंपर चढ़ गयीं और प्रेम, लज्जा एवं मुसकानसे युक्त चितवनसे भगवान्‌को देखती हुई उनपर पुष्पोंकी वर्षा करने लगीं ॥ १६ ॥

सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् । रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १७ ॥
उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते । वि¹कीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥ १८ ॥
अश्रूयन्ताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः । नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९ ॥
अन्योन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् । कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रोर्जुनः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ व्यजने चामरे जगृहतुः । मधुपतिः श्रीकृष्णः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सत्याः श्रीकृष्णे तासामव्यभिचारात्किं तु नानुरूपाश्चानुरूपाश्च । निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपा गुणात्मनो मानुष्यनाट्यावतारेनुरूपाश्चेत्यर्थः । संधिरार्षः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्वासां श्रुतीनां मनोहरः । उपनिषदोपि मूर्तिमत्यः सत्यस्तं संजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"निद्रा गुडाका संप्रोक्ता प्रमीला मृत्युतंद्रिका" इत्यभिधानात् । यदेंद्रकीले विनिद्रेण तपस्तप्तं तदा पशुपतिना गुडाकेशोयमित्युक्तमिति पुराणांतरे । गुडा कुटिला गुडवद्रक्ता वा केशा यस्य स इति वा । दीर्घश्छांदसः । "गुडः कौटिल्यगुडयोः" इति च ॥ १७–१८ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मण्यत्वप्रेमवश्यत्वाद्यप्राकृतगुणमयस्य तस्यानुरूपाश्च युष्माकमाशीर्भिरेव मम सदा सुखमिति प्रतिवचनस्य मिथ्यात्वानर्हत्वात् । तस्य दास्यसख्यवात्सल्यादिरसविषयाश्रयाश्रयत्वे सति तत्तद्भक्तजनसंयोगविरहाद्यलौकिकसुखदुःखादिमयत्वाच्च । यद्वा निर्गता गुणेभ्यो गुणा यस्य तस्य प्राकृतगुणातीतस्य नित्यगुणस्य नानुरूपाः नित्यं तत्परिपूर्णत्वेन लाभान्तरायोगादित्यर्थं इत्थं व्याख्येयमिति भावः । यद्वा दुष्टान् जहि साधून्पालयास्माननुगृहाणेत्येवंरूपा आशिषो वाक्यप्रबंधा अश्रूयंतेति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ श्लेषेणाह–सर्वेषां श्रुतीः श्रवणानि मनांसि च हरत्याकर्षतीति सर्वश्रुतिमनोहरः । इत्यर्थ इति । श्रुत्यभिमानिदेवता अपि तच्छ्रुत्वा सविस्मया बभूवुरहो अस्मत्तोऽपीमा विशेषतो भगवत्स्वरूपज्ञा इति भावः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मुक्तादामेति । मुक्तादामभिर्मुक्तालम्बैर्विभूषितम्, रत्नघटितो दण्डो यस्य तत् । एवंभूतं श्वेतच्छत्रमित्यर्थः ॥ १७–३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सितातपत्रं कथंभूतं मुक्तानां दामभिः सरैर्विभूषितं रत्नमयो दंडो यस्य तत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उद्धवः सात्यकिश्चोभौ परमे श्रेष्ठे अद्भुते च व्यजने जगृहतुः । पथि कुसुमैर्विकीर्यमाणो मधुपतिर्यदुपतिर्यदूनामेव मधव इति नामांतरं तच्च नवमे स्फुटीभविष्यति,

---

१. प्रा० पा०—अवकीर्यमाणः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रेजे रराज ॥ १८ ॥ ❀ ❀ निर्गुणस्य सत्त्वादिप्राकृतगुणरहितस्य गुणात्मनः ज्ञानादिषाड्गुण्यस्वभावस्य "सत्त्वादयो न संतीशे" इति वलैश्वर्येत्यादिवचनात् नानुरूपाः अवाप्तसमस्तकामत्वात् अनुरूपाः भक्तिस्नेहकारितत्वात् तत्र तत्र द्विजेरिताः अत एव सत्या आशिषः अश्रूयंत ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उत्तमश्लोके कृष्णे एव चेतांसि यासां तासां कौरवेंद्रपुरस्त्रीणामन्योन्यं सर्वेषां श्रुतिमनोहरः सुखकरः श्रोत्राणि मनांसि च वशीकरोतीति तथा वा संजल्पः संवाद आसीत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गुडाका निद्रा "निद्रा गुडाका संप्रोक्ता प्रमीला मृत्युरुच्यत" इत्यभिधानम्, तस्या ईशः गुडाकेशः जितनिद्रोऽर्जुनः इंद्रकीलके विनिद्रो भूत्वा तप्ततपाः पशुपतेरेतन्नाम लब्धवान् गुडवद्रक्तकेशो वा दीर्घस्तु च्छांदसः, मुक्तादामविभूषितं मौक्तिकमालालंकृतप्रांतमंडलं रत्नखचितदंडं सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं जग्राहेत्यन्वयः । हरेरात्मादेरतिशयेन प्रियत्वं "तदेतत्प्रेय" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हशब्देनाह अर्जुनस्य कैंकर्यातिशयदर्शी वा स्वसारथ्यकरणलक्षणापराधपरिहारार्थो वा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उद्धवसात्यकी च व्यजने जगृहतुरिति पूर्वेण संबंधः । एवशब्दः स्वहस्ताभ्यामेव जगृहतुर्न त्वन्याभ्यां स्वदासाभ्यामित्यस्मिन्नर्थे मधूनां यादवगोत्रविशेषाणां पतिः मुक्ताधीशो वा कुसुमैः कुरुपुरंध्रिकरकमलमुक्तैरिति शेषः, पथि राजमार्गे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कुरुपुरे तत्र तत्र तत्तन्मार्गे द्विजवरमुखनिःसृताः 'दुष्टान् जहि साधून् पालय पालयास्माननुगृह्णाण' इत्यादिकाशिषः शुभवाक्यप्रबंधाः अश्रूयंतेत्यन्वयः । कीदृश्यः सत्याः यथार्थविषयाः निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणप्रवृत्त्युदासीनकार्यांडे स्थित्वा सत्त्वादिगुणानातयति सततं प्रवर्तयतीति गुणात्मा अत-सातत्यगमन इति धातोः उणादिप्रत्ययनिमित्तमेतद्रूपं, तस्य पालनादिकर्तुरनुरूपाः पालनानुग्रहादिगुणात्मनो वा । चशब्दः समुच्चये इवार्थो वा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न केवलं कुरुपुरस्त्रियो हरौ पुष्पावकीर्णमकुर्वन्, किंतु स्तुतिमपीति भावेनाह । अन्योन्यमिति उत्तमश्लोकचेतसां कौरवेंद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतीनां वेदाभिमानिनां देवतानां मनोहरः सर्वेषां जंतूनां श्रुतीः श्रवणानि मनांसि च हरतीति वा परस्परं संजल्पः स्तुतिलक्षणः संलाप आसीदित्येकान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यद्यपि श्रीभगवति स्वरूपभूतानां गुणानां नित्यत्वमेव तथापि तत्तल्लीलासिद्ध्यर्थं तेषां क्वचित् कस्यचित् प्रकाशः कस्यचित् अप्रकाशश्च भवति । अत एवाह अश्रूयन्तेति । निर्गुणस्य मध्यपदलोपेन निर्गता गुणेभ्यो गुणा यस्य तस्य प्राकृतगुणातीतनित्यगुणस्य नानुरूपाः नित्यतत्परिपूर्णत्वेन लाभान्तरायोगात् । गुणात्मनः तदाशीर्वादांगीकारद्वारा तद्गुणविशेषप्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्यानुरूपाश्च । तदंगीकारे हेतुः सत्या इति । तदेवं प्रकाशनाप्रकाशनहेतोरेव श्रीभगवतश्चन्द्रपरपरार्द्धोज्ज्वलतादिके सत्यपि तत्तल्लीलामाधुर्यविस्तारकस्तमिस्राद्दिव्यवहारः सिद्धयति ॥ १९-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रोऽर्जुनः ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ सत्याः कृष्णे तासामव्यभिचारात् । किन्तु ता नानुरूपा अनुरूपाश्च । सन्धिरार्षः । ऐश्वर्य्यदृष्ट्या निर्गुणस्य परमानन्दस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपा माधुर्य्यदृष्ट्या गुणात्मनो ब्रह्मण्यत्वप्रेमवश्यत्वाद्यप्राकृतगुणमयस्य तस्य अनुरूपाश्च 'युष्माकमाशीर्भिरेव मम सदा सुखमि'ति तत्प्रतिवचनस्य मिथ्यात्वानर्हत्वात् तस्य दास्यसख्यवात्सल्यादिरसविषयाश्रयत्वे सति तत्तद्भक्तजनसंयोगविरहाद्यलौकिकसुखदुःखादिमयत्वाच्च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्व्वेषामेव श्रुतिमनसी हरतीति सः । शेषे सर्व्वासां श्रुतीनामपि मनोहरः । उपनिषदोऽपि मूर्त्तिमत्यः तं संजल्पम् अभ्यनन्दन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गुडाकेशो निद्रेशोऽर्जुनः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ व्यजने जगृहतुः, रेजे रराज ॥ १८ ॥ ❀ ❀ निर्गुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य "य आत्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" इति श्रुतेः गुणात्मनः कल्याणगुणयुक्तस्य "अनन्तकल्याणगुणात्मकोसाविति" स्मृतेः नानुरूपाः पूर्णकामत्वात् अनुरूपाश्च । भक्तकृतप्रियत्वात् संधिरार्षः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्वश्रुतीनां वेदवाक्यानां मनांसि हरतीति स तथा संजल्पः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

पुरुषाणां कृत्यमाह त्रिभिः सितातपत्रमिति । आरक्तो दंडः श्वेतं छत्रं मुक्तादामानि परितो लंबंति, गुडाका निद्रा तस्या ईशः गतश्रमोर्जुनः उपचारेषु सर्वेषु महाराजत्वमुत्तमं तस्य चिह्नं हि तच्छत्रमर्जुनस्तेन बुद्धिमान् प्रियः प्रीतिविषयः, अनेन भगवता बहु कृतमिति सूचितम्, प्रियतमस्य भगवतो युधिष्ठिराद्यपेक्षयापि अर्जुनस्य भगवान् प्रियतमः, अतो महाराजयोग्यं स्वस्य हीनत्वमपि बोधयित्वा धृतवानित्यर्थः । हेत्याश्चर्यं लौकिकत्यागात् ॥१७॥ ❀ ❀ व्यजने चामरव्यजने परमाद्भुते स्वत एव शीतल-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सुगन्धवायुजनके पथि पुष्पैर्विकीर्यमाणः हृदि स्थितैः रेजे परमशोभां प्राप्तवान्। सर्वाण्येव पुष्पाणि पुष्पवृष्टौ समागतानीव वसंत एवायं भगवानाविर्भूत इति मधुपतिरित्युक्तं, विष्णुपूजा वा तैः सर्वैः कृता, माल्यार्थे पुष्पाणि विनियुक्तानीति मधुपतिरित्युक्तं "विष्णोः पदे परमे मध्वः" इति श्रुतेः सिंहासनोपवेशनापेक्षयापि पथि परमा शोभा जाता ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमन्यवर्णानां कृत्यमुक्त्वा ब्राह्मणानामाह अश्रूयंताशिष इति। ब्राह्मणानामयं जातिधर्मः यदीश्वरे आशीर्दानम् अविद्यमानार्थस्याशंसनरूपं सदैव तेषां वाक्यं प्रमाणं स्यात् अनधिगतार्थगंतृत्वात् प्रकृते तु तदभावः, आशिषां सिद्धत्वेनानुवादात् तथा दृष्टार्थत्वपर्यवसानात् सत्या एवाशिषः, अत एव श्रुता एव न गृहीताः। अनुवादांशे अनुरूपाः आशंसायामननुरूपाः उभयोः समासः, चकारात् प्रत्येकरूपाश्च न प्रत्येकरूपत्वे हेतुः निर्गुणस्य अननुरूपाः, गुणात्मनोनुरूपाः अन्ये च तद्विपरीताः सर्वभवनसमर्थत्वाद्भगवतः सर्वा एवाशिषः सत्याः, अतः शुभा इत्यर्थः, द्विजेति वारद्वयं जन्मना, व्यग्राः संतः निर्धार्य वचने अशक्ता इति सूचितम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषां कृत्यमुक्त्वा विरहादिसहनमेव क्रिया च भगवत्सांनिध्ये बहिर्मुखत्वं च भगवदिच्छयैव नाज्ञानादिति वक्तुं तासां ज्ञानमाविःकरोति अन्योन्यमासीदिति। यत्र स्त्रीणामेव ज्ञानं तत्र किं वक्तव्यमन्येषामिति भावः, सम्यक् जल्पः स्वपक्षस्थापनपूर्वकपरदूषणवाक्संदर्भो जल्पः। यद्यपि कथारूपजल्पस्य मध्यस्थाद्यपेक्षा तथापि विचाररूपजल्पस्य नान्यसापेक्षत्वमिति सुष्ठुत्वम् अपि चक्रुः प्रवचनमेकमिति न्यायो नात्र, किंतु अन्योन्यं सर्वे श्रोतारः सर्वे वक्तारश्चेति एतादृशकथने हेतवः उत्तमश्लोकचेतसामिति। यथा लौकिके स्त्रीणां निपुणता भवति तच्चित्तानां तथा भगवत्यपि इदमित्थतया ज्ञानं युक्तमिति। किंच कुरोर्महापुरुषस्य धर्मत्वेन परिणतस्य वंश्या अपि धर्मत्वेन ज्ञानवंतः तत्राप्ययं युधिष्ठिरः परमैश्वर्यं प्राप्तः पूर्णज्ञानादिमान्। तस्य पुरस्त्रीणां भगवत्परत्वं युक्तमेव, ननु 'अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते' इति न्यायेन तासां ज्ञानमस्तु, न तु संजल्पस्तत्राह सर्वश्रुतिमनोहर इति। सर्वासां श्रुतीनां मनस्तात्पर्यं हरतीति सर्वेषां वा श्रुतिमनसी स्ववशे करोतीति तथा। न ह्येतादृशः संजल्पः यथा कथंचिद्भवति किं च भगवच्चेतसामेव भवति ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

उद्धव इत्यत्र। विष्णोः पद इत्यादि। अस्यां श्रुतौ मधुन आनन्दादेर्भगवत्पदाधिकरणकत्वकथनात् तेषां तादृशज्ञानवत्ताज्ञापनाय मधुपदमुक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अश्रूयन्तेत्यत्र। तथापीति। अनुवादत्वेनाप्रामाण्यत्वेपीत्यर्थः। गृहीता इति। प्रमाणत्वेन गृहीताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स वै किलेत्यत्र। प्रमाणे नेति। अत्र प्रमाण इति सप्तम्यन्तम्। नेति भिन्नं पदं बोध्यम्। प्रतिपाद्यत इति शेषः। तत्र गमकमाहुः आत्मेत्यादि। 'पूर्वमेवे' त्यादिश्रुतिस्तु आरुणकेतुकब्राह्मणस्था। तथा च स पुरुषः पुराणो भविष्यति, नायमित्यर्थः। अत्रेति, उक्तश्रुतिषु। इदानीन्तनैरिति ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिः। नन्वस्मदाद्यपेक्षया पुरातनत्वं तेषामस्तीत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आहुः यत्किञ्चिदित्यादि। कयाचिदिति। 'पूर्वमेवे' ति श्रुतेः कूर्मवाक्यत्वेन कूर्मस्यावतारत्वरूपया मायाभर्तृत्वरूपा वेत्यर्थः। एतदिति। एकस्य सत्त्वम्। अग्रे तदानीमिति। 'सदेव सौम्येदमग्रे' 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि'त्यादिश्रौतशब्दोक्तिः। प्रमाणाभावादित्यादि। विशेष्यान्वितैवकारेण सदसन्निषेधेन च तदभावात्। पश्चादिति। 'रेतोधा आस' न्नित्यादिश्रुत्युक्तवक्त्राद्युत्पत्त्यनन्तरम्। तदानीन्तनेत्यादि। पाश्चात्यव्यवहारमाश्रित्य ततः पूर्वस्थितिबोधनार्थं तथोक्तमित्यर्थः। अत्र गमकमाहुः उभयेत्यादि। तथा च 'सदासीदग्र आसी' दित्येवमुभयसत्ताप्रतिपादने तथेत्यर्थः। ननु तत्र कालसत्तानूद्यत एव, न तु प्रतिपाद्यत इति न वाक्यभेद इत्यत आहुः ततः पूर्वमित्यादि। 'सदेवे' त्यादिश्रुतिः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तं वदन्ती एवकारेण चेतरं व्यवच्छिन्दन्ती प्रमाणान्तरस्याप्यसत्तां पूर्वं बोधयतीति तदभावान्नानुवादः शक्यवचन इति कालप्रतिपादकत्वमेवादरणीयम्, तथा सति दोषस्तदवस्थ इत्यर्थः। कालप्रतिपादकत्वे दूषणान्तरमाहुः एकमित्यादि। पूर्वं कालसत्ताप्राप्तौ तद्भ्रमनिरासायात्र वाक्यशेषे एकपदमन्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकमुक्त्वा एकपदस्य वाचकत्वान्मुख्येतरव्यवच्छेद एव वाक्यार्थ इति भ्रमनिरासायाद्वितीयपदस्यात्र श्रावणात्तद्विरोध इत्यर्थः। एतद्व्याकुर्वन्ति कथमित्यादि। निराकुर्वन्निति। अद्वितीयपदेन निराकुर्वन्। बोधनसमयानुसारेणेति बोधनमर्यादानुसारेण। ननु मास्तु कालः, तथापि आसनक्रियाया विद्यमानत्वात् कथमेकसत्तासिद्धिरित्यत आहुः आसनेत्यादि। पूर्ववद्धेति सिद्धान्तानुसारेणेति। 'पूर्ववद्धे' त्यधिकरणे यः सिद्धान्तस्तदनुसारेण जगदात्मनीति। अनारोपितानागन्तुकं रूपमात्मपदेनोच्यते, तथा च जगतोऽनारोपितानागन्तुकरूपे इत्यर्थः। कालेत्यादि। कालस्यापि कचिदुपादानत्वकथनात्तादृशः कालो भविष्यतीति कथमेतदेकसत्तासिद्धिरित्याशङ्कायां तन्निराकरणार्थमित्यर्थः। ईश्वर इति। 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत् त्रितयं त्वहम् ॥' इति वाक्यात्सर्वेषामपि मूलरूपः स्वयमेवेत्यर्थः जीवेत्यादि। ननु तथापि 'नित्यो नित्यानामि'त्यादिश्रुतौ जीवानां नित्यत्वनिरूपणात्तत्सत्तायां कथमेतदेकसत्तेति शङ्कायां जीवनिराकरणार्थमित्यर्थः। नितरामित्यादि। 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुत्या व्युच्चरणोत्तरमेवांशानां जीवरूपेण प्राकट्यात् ततः पूर्वमप्राकट्येन तत्सिद्धिरित्यर्थः (सुबोधिनी–सुबोधिनी प्रकाशयोः श्लोकसंख्यावैषम्यात्पूर्वापरीकारो दृश्यतेऽत्र।) ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रोऽर्जुनः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं राजासाधारणं चिह्नं जग्राहेत्यन्वयः। छत्रस्य श्रेष्ठत्वमभिप्रेत्य विशिनष्टि–मुक्तानां दामभिर्विभूषितम्, रत्नमयो दण्डो यस्य तत्। ननु परस्य छत्रग्रहणं स्वस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्यूनत्वापादकं तत्कथं कृतवानित्याशङ्क्य परस्परप्रीतिविषयत्वाद्यथाऽर्जुनप्रीतये भगवान् सारथ्यमङ्गीकृतवान् तथा भगवत्प्रीतयेऽर्जुनोऽपि दास्यमङ्गीकृतवानिति सूचयन् द्वयोर्विशेषणमाह–प्रियः प्रियतमस्येति। अहो स्नेहस्य वेगौत्कण्ठ्यं येन लोकवेदयोर्मर्यादोल्लङ्घनमिति सूचयति–हेति॥ १७॥ ❀ ❀ उद्धवः सात्यकिश्चोभौ परमाद्भुते स्वत एव शीतलसुगन्धवायुजनके व्यजने जगृहतुरित्यन्वयः। पथि मार्गे कुसुमैर्विकीर्यमाण आच्छाद्यमानो मधुपतिः श्रीकृष्णो रेजे॥ १८॥ ❀ ❀ तत्र तत्र मार्गे द्विजैरीरिताः प्रयुक्ता आशिषः अश्रूयन्तेत्यन्वयः। ता विशिनष्टि–सत्या इति, सुखादीनां श्रीकृष्णे व्यभिचाराभावात्। किन्तु निर्गुणस्य परमानन्दस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपाः, गुणात्मनोऽङ्गीकृतमानुष्यनाट्यस्यानुरूपाश्च। सन्धिरार्षः॥ १९॥ ❀ ❀ कौरवेन्द्रो युधिष्ठिरस्तत्पुरस्य स्त्रीणामन्योन्यं सञ्जल्पः संवाद आसीदित्यन्वयः। संवादं विशिनष्टि–सर्वेति। सर्वासां श्रुतीनामुपनिषदां मनस्तात्पर्यं हरति सङ्गृह्णातीति तथा। ननु संवादस्य ज्ञानाधीनत्वात् स्त्रीणामुपनिषदर्थज्ञानमेव कथं सम्भवतीत्यपेक्षायां भगवदुपासकानामेव यथार्थवेदार्थज्ञानं भवति नान्येषामिति सूचयंस्तासां भगवदुपासकत्वात्तज्ज्ञानमित्याह–उत्तमश्लोकचेतसामिति। उद्गच्छति तमोऽज्ञानं यस्मात्तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे चेतो यासां तासामित्यर्थः। अनेन ज्ञानप्रतिबन्धकं हि अज्ञानं तत्र यदि यस्य भगवद्यशःश्रवणमात्रेणाप्यज्ञाननिवृत्त्या यथार्थज्ञानं सम्भवति तर्ह्यहर्निशं तच्चिन्तनपराणां तज्ज्ञाने कः सन्देह इत्यपि दर्शितम्॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय भगवान्के प्रिय सखा घुँघराले बालोंवाले अर्जुनने अपने प्रियतम श्रीकृष्णका वह श्वेत छत्र, जिसमें मोतियोंकी झालर लटक रही थी और जिसका डंडा रत्नोंका बना हुआ था, अपने हाथमें ले लिया॥ १७॥ ❀ ❀ उद्धव और सात्यकि बड़े विचित्र चँवर डुलाने लगे। मार्गमें भगवान् श्रीकृष्णपर चारों ओरसे पुष्पोंकी वर्षा हो रही थी। बड़ी ही मधुर झाँकी थी॥ १८॥ ❀ ❀ जहाँ-तहाँ ब्राह्मणोंके दिये हुए सत्य आशीर्वाद सुनायी पड़ रहे थे। वे सगुण भगवान्के तो अनुरूप ही थे; क्योंकि उनमें सब कुछ है परन्तु निर्गुणके अनुरूप नहीं थे, क्योंकि उनमें कोई प्राकृत गुण नहीं है॥ १९॥ ❀ ❀ हस्तिनापुरकी कुलीन रमणियाँ जिनका चित्त भगवान् श्रीकृष्णमें रम गया था, आपसमें ऐसी बातें कर रही थीं, जो सबके कान और मनको आकृष्ट कर रही थीं॥ २०॥

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि।
अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु॥ २१॥
स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम्।
अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत्॥ २२॥
स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः।
पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति॥ २३॥
स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः।
य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र तेजःसौंदर्याद्यतिशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्याः स्त्रियः कथयंति नात्र विस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येति। स वा इति चतुर्भिः। वै स्मरणे। किलेति प्रसिद्ध्या प्रमाणद्योतकम्। य एक एवाद्वितीयः पुरुषः आसीत्स एवायं श्रीकृष्णः। कुत्रासीत्। अविशेषे आत्मनि निष्प्रपंचे निजस्वरूपे। कदा। अग्रे गुणेभ्यो गुणक्षोभात्पूर्वम्। तथा निशि प्रलये च तस्य लक्षणं जगतामात्मनि जीवे निमीलितात्मनि निमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतं पदम्। जातावेकवचनम्। ईश्वरे लीनरूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः। ननु जीवानां ब्रह्मत्वात्कथं लयस्तत्राह। सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलय एव जीवलय इत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयानंतरं च निष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपंचावस्थानमाहुः। स एवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृतिमनुससाराधिष्ठितवान्। भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात्। कीदृशीम्। निजवीर्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां स्वांशभूतानां जीवानां मायां मोहिनीम्। अत एव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छंतीम्। किमर्थमनुससार। अनामरूप आत्मनि जीवे रूपनामनी विधातुमिच्छन्। उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः। कर्माणि च विधातुं वेदान्कृतवानित्याहुः। शास्त्रकृदिति॥ २२॥ ❀ ❀ अस्य दर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः। स वै अयम्। अस्य पदं स्वरूपमंत्रि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वा। निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैः। ह्रस्वत्वमार्षम्। ते सूरय एव पश्यंति। केन। भक्त्योत्कलित उत्कंठितोऽमलो य आत्मा बुद्धिस्तेन। 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति श्रुतेः। बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः। ननु हे सखि एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमाष्टुं सम्यक् शोधयितुमर्हति। न तु योगादय इत्यर्थः। यद्वा। नु अहो एष सत्त्वं ज्ञानं परिमाष्टुं नाशयितुं दूरगमने-नाप्रत्यक्षीभवितुं नार्हति। किं त्वनेन सहैव गंतव्यमित्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ पुण्यश्लोकतामाहुः। हे सखि यो वेदेषु रहस्यागमेषु च रहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः अनुगीताः सत्यः कथा यस्य स एवायम्। गानप्रकारमाहुः। य एक ईश इत्यादि॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र तदा प्रथमं शांतिरतिमत्यस्तविस्मयमूचुः। यद्वा न विद्यते विशेषो वैशिष्ट्यमुत्कर्षो वा यस्मात्तथाभूत एकएवासीत्। व्यासादिमुखादस्माभिः श्रुतोभूदित्यर्थः स वै निश्चितमयमेवेति तर्जनीभिर्दर्शयामासुः। इत्यर्थ इति। न हि जीवानां स्वरूपतो नाशोऽस्ति प्रलय इति भावः। अत्राक्षिपति-नन्विति। इत्यर्थं इति। कृपणधननाशे कृपणो यथा लोकैर्नष्टो मन्यते तथोपाधिलये जीवोपीति भावः। एकोऽयमेव न तु ब्रह्मादिरित्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ अत एव मोहिनीत्वादेव। इत्यर्थ इति। स्थूलसूक्ष्मोपाधिसृष्ट्येत्यर्थः। ननु प्रकृत्यनुगतत्वं नाम प्रकृत्यधीनत्वम्। स च दोष एव। मैवम्। निजबलेन प्रेरितां स्ववशीकृत्य कस्मिंश्चन कृत्ये नियुक्तामित्यर्थः। कर्मज्ञानयोगभक्तिसाधनसिद्ध्यर्थं तु प्रकृत्यनुगमनात्पूर्वमेव वेदशास्त्राणि कृतवानेवेति शास्त्रकृत्॥ २२॥ ❀ ❀ योगादीनां भक्तिसापेक्षत्वान्न ते स्वतंत्रा इति भावः। सत्त्वस्यार्थांतरमाश्रित्याह-यद्वेति। इत्यर्थ इति। अस्य त्यागेन नास्माकं गतिरिति भावः। अत्र विश्वनाथः-ननु सृष्ट्यारंभे पुरुषादयोऽवतारा लक्ष्यंते न त्वेष ईदृशप्रकारः। किं तु वैवस्वत-मन्वन्तरीयाष्टाविंशतिचतुर्युगस्थद्वापरे संप्रत्येवैष उपलभ्यते। सत्यमसौ भक्तिगम्यो नित्यस्वरूपो नित्यलीलोऽस्मिन्द्वापरेऽवतीर्णोऽप्यस्य भक्तिमद्भिः सदैवायमुपलभ्यते इत्याह-स वा इति। निर्जितान्मातरिश्वनः प्राणाद्धेतोर्निर्जितेंद्रियाः सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनवृत्तित्वात्। प्राणजयादेव निर्जितेंद्रिया इत्यर्थः। तथाभूता अपि भक्त्या उत्कलितोऽमलो य आत्मा बुद्धिस्तेनैव यस्य पदं स्वरूपं चरणारविन्दं वा पश्यंति। अत्र सूरित्वं जितेन्द्रियत्वं जितप्राणत्वं च तेषां भक्त्यैव न तु प्राणापानादिभिरिति भावः। अत्र सूरयो भक्त्युत्कंठत्वे सत्येव पश्यंतीति वर्तमाननिर्देशेन सार्वकालिकदृष्टिगोचरत्वात्तस्य सार्वकालिकलीलत्वम्। अतः "परार्द्धांते सोवबुध्यत गोपवेषो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव" इति गोपालतापनीश्रुतौ ब्रह्मवाक्यम्। तथा ब्रह्मसंहितायां सृष्ट्यारंभे गोपवेषः कृष्ण एव दृष्टः स्तुतश्च॥ २३॥ ❀ ❀ किञ्चास्य लीलाकथातिरहस्या रहस्यलोकैरेव वेद्येत्याह-अयमर्जुनसखो नराकृतिः गुह्योपूपनिषत्सु च आगमेषु पंचरात्रादिषु यः खलु एक एवेशः ईश्वरः सन्न तु साक्षाद्देतद्रूप इत्यर्थः। तत्र जगति न सज्जते आप्तकामत्वात्। हे सखीति। सख्यभावेनास्य सेवनं त्वतिदुर्लभम्। सख्यपालनस्य दुःशकत्वादिति भावः। रहस्यनिरूपकैरुपनिष-द्विचारकुशलैः॥ २४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

संजल्पमेवाह स वै किलेत्यादिभिर्दशभिः। तावत् प्रलयदशायां कृत्स्नजगदुपादानत्वेन निमित्तत्वेन च य एकोऽवस्थितः यश्च ततो "बहु स्यां प्रजायेय नामरूपे व्याकरवाणि" इति संकल्पपूर्वकं नामरूपव्याकर्ता यश्च "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति वेदादिभिः कर्तृत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन च प्रसिद्धः यश्च मुमुक्षुभिर्ध्येयो दृश्यश्च वेदांतवेद्यस्वरूपस्वभावः यश्च जगत्सर्गस्थितिलयलीलः स एवायं कृष्ण इति जल्पन्ति चतुर्भिः। निशि प्रलयदशायां गुणेभ्यः सत्त्वादिगुणोन्मेषाद्ग्रे पूर्वं सुप्तशक्तिषु सतीषु कर्मरूपशक्तिषु सुप्तासु फलप्रदानायाप्रवृत्तास्वित्यर्थः। आत्मनि स्वस्मिन् जगदात्मनि सूक्ष्मचिदचिद्रूपजगच्छरीरके कार्यदशायां जगदंतरात्मनीति वा ईश्वरे नियंतरि निमीलितवान् आत्मा मतिः निवृत्तसर्गादिसंकल्पे स्वस्मिन्नविशेषे सति विशेषाः पृथिव्यादिभूतानि "महदाद्या विशेषांता" इति प्रयोगात् तच्च प्रदर्शनार्थं कार्यवर्गरहिते सति नामरूपविभागरहिते सतीति वा एकोऽद्वितीयः एक अविभक्तचिदचिच्छरीरकतयैकः उपादानभूतः। अविभक्त-नामरूपता हि ह्युपादानता अद्वितीयः निमित्तांतररहित एक इत्यनेनोपादानत्वोक्त्या निमित्तस्यैव धीस्थत्वादद्वितीयः इत्यनेन निमि-त्तांतरनिषेधः एवंविधो य आसीत्स एवायं किल श्रीकृष्ण इत्यनेनान्वयः॥ २१॥ ❀ ❀ स एव भूय इति। य एकोऽद्वितीयो भूत्वा भूयः निजवीर्यचोदितां बहुस्यामित्यादिस्वसंकल्पप्रेरितां स्वजीवमायां स्वशेषभूतजीवतिरोधायिकां प्रकृतिं प्रति सिसृक्षतीं स्रष्टुमुन्मुखीमनुससार अन्तरात्मतया प्रविश्य नामरूपे व्याकरोदित्यर्थः। कथंभूतः अनामरूपात्मनि न विद्येते नामरूपे यस्य तस्मिन्नात्मनि जीवे रूपनामनी नामरूपे विधित्समानश्चिकीर्षुः शास्त्रकृद्वेदप्रवर्त्तको यः स एवायं श्रीकृष्णो वर्त्तत इत्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ स वा इति। निर्जितानींद्रियाण्यंतर्बाह्यानि यैः निर्जितः मातरिश्वा प्राणो यैस्ते सूरयः भक्त्योत्कलितं संयुक्तमत एवामलं चेतस्तेन यस्य पदं स्वरूपं पश्यन्ति योऽयं च सत्त्वमन्तःकरणं परिमाष्टुं शोधयितुमर्हति स एवायं कृष्णः॥ २३॥ ❀ ❀ स इति। हे सखि! गुह्येषु वेदेषु वेदांतेषु गुह्येष्विति विशेषणाद्वेदवादिभिर्वेदांतगुह्यरूपस्वरूपगुणयाथात्म्योपदेष्टृभिश्चानुगीयमाना सती

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विशुद्धा कथा यस्य यश्चैक एव सन्नात्मनः स्वस्य लीलार्थं जगत्सृजत्यवति रक्षत्यत्ति संहरते तत्र जगति न सज्जते जगदंतरात्मतया स्थितस्तद्गतदोषैर्न सज्जते च न पक्षपातीति वा स एवायं कृष्णः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कोऽसाविति तत्राह स वा इति। हर्यपेक्षयाऽप्रधानत्वात् गुणशब्दवाच्येभ्यो महदादितत्त्वेभ्योऽग्रे निशि महाप्रलये सुप्तशक्तिषु शक्यत्वात्तदधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्यासु सत्त्वादिगुणाभिमानिनीषु श्रीभूदुर्गासु सुप्तासु जगद्व्यापारान्विहाय हरौ रममाणासु सतीषु एकः प्रधानो जगदात्मनि जगदादानकर्तरि जगत्संहर्तरि न विशेषोऽधिको यस्मात्सोऽविशेषः तस्मिन्नीश्वर ईशानादिशक्तिमति "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः स्वरूपाधरे स्थितः निमीलितात्मा "तुच्छ्येनाभ्वपि हितं यदासीदि" ति श्रुतेर्गुणतोऽल्पतया तमआदिरूपया प्रकृत्या निगूहित आसीत्स पुरातनः पुरुषो विष्णुरयं कृष्णः किल परमार्थः सत्यं नैवानयोः कश्चिद्विशेष इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * स परमपुरुष एव भूयः पुनः सृष्टिदशायां स्वजीवमायां प्रकृतिं स्वभार्यां महालक्ष्मीमनुससार तस्यां वीर्यमधादित्यन्वयः। कथंभूतां निजवीर्यचोदितां स्वसामर्थ्येन प्रेरितां सिसृक्षवीं सृष्टीच्छावतीं कथंभूतः सः अप्रसिद्धगुणत्वादप्राकृतरूपत्वाच्च अनामरूपात्मरूपात्मनि स्वस्मिन्नाधारे रूपनामनी विधित्समानः रूपनामात्मकं प्रपंचं स्रष्टुमिच्छन् शास्त्रकृत्सकलनियमनकर्ता य एवंविधः स हरिरयं किलेत्यन्वयशेषः ॥ २२ ॥ * * अत्र कर्मभूमौ जितेंद्रियाः प्राणायामेन निर्जितमातरिश्वनः वशीकृतप्राणाः सूरयः भक्त्या उत्कलितेन विकसितेन उत्कण्ठितेन वा अमलेन रागादिमलरहितेनात्मना स्वरूपांतःकरणेन यत्पदं यस्य स्वरूपं पश्यंति स वा अयं कृष्णः किलेत्यन्वयः। एष कृष्णः सात्त्विकानामनुग्राहकः अस्माकं सत्त्वं स्वविषयकं ज्ञानं परिमार्ष्टुं नाशयितुं नार्हति, परिपूर्वो मार्ष्टिर्वर्जनार्थः, नन्वित्यनेन अपपरी वर्जन इति सूत्रं प्रमाणयति नन्विति पाठः सुगमः, कर्मणांऽतःकरणशुद्धिः किं न स्यादिति तत्राह नन्विति। एष कर्मणा सत्त्वमंतःकरणं परितः सर्वतः मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हति, किंतु भक्त्या श्रवणाद्युपायसंस्कृतया यावदंतःकरणं शुध्यति तावन्न कर्मणेति भावः ॥ २३ ॥ * * यो वेदवादिभिरनंतवेदेषु गुह्येषु उपनिषत्सु च अनुगीतसत्कथः नितरोदितसच्चरितः यश्चैक एव ईशः यश्चात्मलीलया जगत्सृजति सृष्टमवति तत्तद्योग्यकर्मफलभुक्तये अत्ति संहरति यश्च जगति न सज्जते आप्तकामत्वात्फलं नादित्सति हे सखि ! स वा अयं कृष्ण इत्येकान्वयः। गुह्यवादिभिरिति पाठे उपनिषद्विचारकुशलैरित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र प्रथमं शान्तिरतिमत्यः सविस्मयं परस्परमाहुः। यः पुरातनः पुरुषः अविशेषो निष्प्रपञ्चः, यद्वा न विद्यते विशेषो वैशिष्ट्यमुत्कर्षो यस्मात् तथाभूत एक एवासीत् व्यासादिमुखादस्माभिः श्रुतोऽभूदित्यर्थः, स वै निश्चितम् अयमेवेति तर्जनीभिर्दर्शयामासुः। कदा गुणेभ्योऽग्रे गुणक्षोभात् पूर्वं तथा निशि प्रलये महाप्रलये च आत्मनि प्रकृत्यन्तर्यामिणि ईश्वरेऽधिकरणे जगदात्मनि सर्वजगज्जीवे निमीलितात्मनि लीनस्वरूपे सति, जात्या एकवचनम्। सर्वजीवेष्वीश्वरे लीनेषु सत्स्वित्यर्थः। ननु प्राकृतिकप्रलये जीवानामविद्यालयाभावात् लयोऽप्रसिद्धस्तत्राह। सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधीनामध्यात्मादीनां लय एव जीवलयोपचारः। यद्वा स एव पुरातनः पुरुषोऽयं यो गुणेभ्योऽग्रे निशि प्रलये च आत्मनि स्वस्वरूपे अविशेष एवासीत् यथा अधुना सपरिकरत्वेन विविधाद्भुतलीलस्तथैव तदापीत्यर्थः। एकः अयमेव न त्वन्यो ब्रह्मादिरपीत्यर्थः। अन्यत् समानम् ॥ २१ ॥ * * एवं सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं चाप्रच्युतरूपगुणलीलत्वेनैवावस्थानमुक्त्वा तन्मध्येऽपि तथैव नित्यावस्थितं वक्तुं सृष्ट्यारम्भे स्वांशांतरेण लीलान्तरमप्याहुः स एवेति। शास्त्रकृत् श्वासनिष्क्रमप्रथमक्षण एव वेदादिशास्त्राविर्भावकारी महाविष्णुः सन् प्रकृतिम् अनुससार। ननु प्रकृत्यनुगतत्वं नाम प्रकृत्यधीनत्वं तच्च दोष एव। मैवम्। निजवीर्येण निजबलेन प्रेरितां स्ववशीकृत्य कस्मिंश्चन कृत्ये नियुक्तां स्वशक्तिरूपाणां जीवानां मायां मोहिनीं वशयित्रीम्। किमर्थमनुससार अनामरूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी देवतिर्यङ्मनुष्यादिलक्षणे विधित्समानः विधातुमिच्छन् स्थूलसूक्ष्मोपाधिसृष्ट्या जीवानां तदध्यासेनेत्यर्थः। कर्मज्ञानयोगभक्तिसाधनसिद्ध्यर्थं तु प्रकृत्यनुगमनात् पूर्वमेव वेदशास्त्राणि कृतवानेवेति शास्त्रकृत् ॥ २२ ॥ * * ननु सृष्ट्यारम्भे पुरुषादयोऽवतारा लक्ष्यन्ते न त्वेष ईदृशप्रकारः, किन्तु वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशचतुर्युगस्थद्वापरे संप्रत्येवैष उपलभ्यते। सत्यम्। असौ भक्तिगम्यो नित्यस्वरूपो नित्यलीलोऽस्मिन् द्वापर एवावतीर्णोऽप्यस्य भक्तिमद्भिः सदैवायमुपलभ्यते इत्याह स वा इति। निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैः। ह्रस्वत्वमार्षम्। यद्वा निर्जितात् मातरिश्वनः प्राणाद्धेतोर्निर्जितेन्द्रियाः सर्व्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनवृत्तित्वात् प्राणजयादेव निर्जितेन्द्रिया इत्यर्थः। तथाभूता अपि भक्त्या उत्कण्ठितोऽमलो य आत्मा बुद्धिस्तेनैव यस्य पदं स्वरूपं चरणारविन्दं वा पश्यन्ति "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या"ति श्रुतेः। बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः। नन्विति। ननु निश्चितम् एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमार्ष्टुं सम्यक् शोधयितुम् अर्हति न तु योगादयस्तेन सूरित्वं जितेन्द्रियत्वं जितप्राणत्वं च तेषां भक्त्यैव न तु प्राणायामादिभिरिति भावः। अत्र सूरयो भक्त्युत्कण्ठत्वे सत्येव पश्यन्तीति वर्तमाननिर्देशेन सार्व्वकालिकदृष्टिगोचरत्वात् तस्य सार्व्वदिकलीलत्वम्। अतः—"परार्द्धान्ते सोऽबुध्यते गोपवेशो मे पुरुषः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरस्तादाविर्बभूवे''ति गोपालतापनीश्रुतौ ब्रह्मवाक्यम्। तथा ब्रह्मसंहितायां सृष्ट्यारम्भेऽपि गोपवेशः कृष्ण एव दृष्टः स्तुतश्च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ किञ्चास्य लीलाकथातिरहस्या रहस्यलोकैरेव वेद्येत्याह स वा इति। अयमर्ज्जुनस्य सखा नराकृतिः वेदेषु गुह्येषु शास्त्रेषु च गुह्यवादिभिरतिरहस्यनिरूपकैरस्यैव कैरपि लोकैरनुगीताः सत्यः कथा यस्य सः। यः खलु एक एव ईशः ईश्वरः सन् न तु साक्षादेतद्रूप इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संजल्पं दर्शयति स इति दशभिः। परमाद्भुतालौकिकशांतिकान्तिगुणमंदिरं भगवन्तं दृष्ट्वान्योऽन्यं जल्पन्ति। निशि प्रलये जगदात्मनि चिदचिच्छक्तिमति जगत्कारणे ईश्वरे कूर्मोंगानीव सर्वं संहर्त्तुं समर्थे सुप्तासु शक्तिषु अचेतनरूपासु सतीषु निमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतं पदं निमीलितेषु आत्मसु जीवेषु सत्सु अत एव गुणेभ्योऽग्रे सत्त्वादिक्षोभात्पूर्वत्र अविशेषे आत्मनि विशेषो लीलाविभूतिरूपश्चिदात्मकः संसारस्तस्य लीनत्वात् कारणमात्रे स्वात्मनि सति य एकः अनन्यः वै निश्चये किल प्रसिद्धौ सः पुरातनः पुरुषोऽयं श्रीकृष्ण इत्यन्वयः। अनामरूपात्मनि नामवाचकं वेदादिपदं रूपं वाच्यं देवादिशरीरं न विद्येते नामरूपे यस्य तस्मिन्नात्मनि जीवे रूपनामनी विधित्समानः विधातुमिच्छन् शास्त्रकृत् ब्रह्मादिद्वारा वेदप्रवर्त्तकः स्वजीवमायां स्वांशभूतानां तिरोधायिकां निजवीर्येण 'एकोऽहं वहु स्यामि'त्यादिना स्वाध्यवसायेन प्रथमपुरुषावतारद्वारा चोदितां प्रेरिताम् अत एव सिसृक्षतीं महदादिरूपाणि स्रष्टुमिच्छतीं प्रकृतिं निजशक्तिं भूयः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात्पुनरप्यनुससाराधिष्ठितवान्यः सोऽयं श्रीकृष्णः ॥ २१–२२ ॥ ❀ ❀ "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य यस्य पदं स्वरूपं भक्त्योत्कलितेनोत्कण्ठितेनामलेनात्मनांतःकरणेन "मनसैवानुद्रष्टव्यः, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये''त्यादिश्रुतिप्रोक्तेन जितान्यंतर्बाह्यानींद्रियाणि यैस्तैर्निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैस्ते ह्रस्वत्वं छांदसं, पश्यन्ति सोऽयं श्रीकृष्णः। ननु अहो एष सत्त्वमंतःकरणं परिमार्ष्टुं परितः शोधयितुमर्हति ॥२३॥ ❀ ❀ गुह्येषु च वेदार्थबोधकेषु शास्त्रेषु अनुगीता सती शुद्धा कथा यस्य हे सखि ! सोऽयं श्रीकृष्णः ॥२४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

तं संजल्पमाह दशभिः स वै किलायमिति। "यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती''ति श्रुत्या मूलं भगवान् ज्ञातव्यः। तत्र को भगवानित्यपेक्षायां यत्सान्निध्यमात्रेणैव उपासनोपदेशविचारव्यतिरेकेण अस्माकं सर्वज्ञता स भगवान् अतः अयमेव भगवान्, किंच न केवलमस्मदुत्पत्तिः अपि तु सर्वलोकवेदप्रसिद्धिः वै निश्चयेन तत्र स्वानुभवेन युक्तिरुक्ता। ननु तथापि वेदादिप्रमाणेन "आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः पूर्वमेवाहमिहासमिति, तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत" इत्यादिश्रुतिभिः पुरुषात् सृष्टिरुक्ता "जन्माद्यस्य यतः" इति न्याये च यो जगत्कर्त्ता स आत्मा स भगवान् तद्ब्रह्मेति न चात्र पुरुषशब्द आकृतिवाची येनेदानींतनैरतिव्याप्तिर्भवति, किन्तु पुरातनत्वेन यत्किंचिन्मनसा वचसा निरूप्यं तस्मात् सर्वस्मादपि पुरातनत्वेन तथा च व्याससमाधौ "अपश्यत् पुरुषं पूर्णमिति। तस्माद्यः सदातनः पुरुषः स भगवान्नान्यो भवितुमर्हतीत्याशंक्याह अयं पुरुषः पुरातन इति यो भवतीभिरुक्तः सोऽयमेव "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः'' इत्ययमेवाह। नन्वस्य वैकुंठवासिनो मायाद्यनेकसचिवस्य कथंचिदुपपत्त्या पुरुषत्वं भवतु नाम, न तु भगवत्त्वमित्याशंक्याह य एक आसीदिति। य इति प्रसिद्धौ "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि''ति यः श्रुत्या सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्येन निरूपितः सोप्ययमेव एक आसीत्। ननु कथमेतत् घटते अधिकरणकालस्थितिक्रियादिसापेक्षत्वात् अत आह–अविशेष आत्मनीति न ह्ययं क्वचिदन्यत्र स्थितः किं। त्वात्मन्येव। ननु तथाप्याधारत्वादिधर्मपुरःसर आत्मनि स्थितो वक्तव्यः, ततश्च पूर्वोक्तदोष इति तत्राह अविशेषे सर्वाधारादिधर्मविशेषरहिते। अनेन कालादीनामपि सत्त्वं तदानीं निवारितम्। नन्वग्रे तदानीमित्यादिशब्दाः कालवाचका एव। सत्यं, तदानीं प्रमाणाभावात् वक्त्राद्यभावाच्च केवलं रूपं निरूपयितुं न शक्यते, पश्चात् कालादिनिरूपणपुरःसरं तज्जातमिति तदानींतनव्यापारमाश्रित्य तदानीमित्युक्तं, न तु कालसत्त्वं प्रतिपाद्यते। उभयप्रतिपादने वाक्यभेदप्रसंगात् ततः पूर्वं प्रमाणांतरेणासिद्धत्वान्नानुवादः, एकमेवाद्वितीयमिति विरोधश्च। कथं वा स्वयं स्वगतादिभेदं निराकुर्वन् कालमनुवदेत् ? तस्मादिदानीं बोधसमयानुसारेण वाग्व्यवहारात् लोकप्रतीत्यर्थं सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरंजनतया निरूपणं तदानीमिति, आसनक्रियापि स्वरूपमेव। तस्मात् सुष्ठूक्तमविशेषे आत्मनि एक एवासीदिति। एवं श्रौतप्रकारेण निरूप्य पुराणादिप्रकारेण निरूपयति अग्रे गुणेभ्य इति। गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यः अग्रे प्रथमं तदा गुणरूपेण स्वयं नाविर्भूत इत्यर्थः। अथवा "पूर्ववद्वा ॥ ३।२।२९ ॥" इति सिद्धान्तानुसारेण भगवान् स्वधर्मरूपः प्रथमं भवति पश्चात् शक्तिरूपः कार्यरूपश्च तदाह अग्रे गुणेभ्य इति–स्वधर्मनिर्माणात् पूर्वमित्यर्थः। स च सतः सत्ताया अनंगीकारात् जगतः पूर्वं सत्त्वमंगीकर्त्तव्यमत आह जगदात्मनीति। कालनिराकरणार्थमाह ईश्वर इति। जीवनिराकरणार्थमाह निमीलितात्मन्निति। नितरां मीलिता जीवरूपेण न प्रकटाः आत्मानो यस्मिन् लुप्तसप्तम्यंतं पदम्। स्वशक्तिव्यावृत्त्यर्थमाह सुप्तशक्तिषु सत्स्वित्यर्थः। अनादिरयं संसारप्रवाहः, न च महाप्रलय एक एव, ब्रह्माण्डभेदानां सृष्टिभेदानां श्रुत्यादिसिद्धत्वात्। अतो यस्यां चित्सृष्टौ वक्तव्यापि पूर्वावस्था वक्तव्या ततोऽपि पूर्वं सृष्टिरासीदिति ज्ञापयति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सुप्तासु शक्तिष्विति। पूर्वसृष्टिः शक्तिभिरुपसंहृता, ततः ब्राह्मणोऽतिमदिवसस्य समाप्तौ रात्रिकाले चापगते ब्रह्माण्डभंगात् तत्त्वानामपि लयात् दिवसोद्गमाभावेन रात्र्यपगमाभावात् स कालो रात्रित्वेन व्यपदिष्टः। शक्तयश्च सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन भगवत्युद्गच्छन्ति सुप्तानां च भगवत्त्वमेव। अतः शक्तिशयनमारभ्य गुणोत्पत्तेः प्राक् भगवानेक एवासीदित्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं पूर्वावस्थां निरूप्य भक्तिसहितामिदानींतनसृष्ट्यवस्थां वक्तुमादितः प्रकारमाह स एव भूय इति। स एव पूर्वोक्त एव भूय इति पूर्वमप्येवं सृष्टिं कृतवान्, तत्र प्रथमं स्ववीर्यरूपं कालं सृष्टवान्, तेन कालेन चोदितां सुप्तां मुख्यां मायाशक्तिं कालः प्रेरितवान्, सा च माया द्विविधा स्वप्रतिकृत्या सम्बद्धं भगवन्तं जगद्रूपेण करोति स्वेच्छया प्रादुर्भूतान् जीवांश्च व्यामोहयति, तदेयं सृष्टिर्जीवार्था भवति। अतो मायाया इदानींतनाया जीवमायेति नाम, तया सृष्टिप्रकारमापादित इति प्रकृतिं सिसृक्षतीमित्युक्तं, तादृशीं मायां भगवाननुससार तद्व्यापारानन्तरं स्वयं तदनुकूलतया पितेव मिलितवानित्यर्थः। अस्यां सृष्टौ विशेषप्रयोजनमाह–अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समान इति। पूर्वसृष्टौ न भगवतोऽवतारः न नामानि न रूपाणि च, इदानीं सृष्टेर्भक्तिप्रधानत्वात् भगवतोऽवताररूपनामान्यपेक्षन्ते। अतः पूर्वमनामरूपात्मनि स्वस्मिन् इदानीं रूपनामनी विधित्समान इति अतो जीवार्थमेव स्वस्यापि रूपनामनी अकरोदित्यर्थः। किंच शास्त्रकृत् वेदकर्त्ता केवलनामरूपकरणे युगपदेव सर्वमुक्तिप्रसंगात् सृष्टिकालह्रासः प्रसज्येत। उत्पादिते तु वेदे स्वभावगुणभेदेन भिन्ने तेन व्यामोहितेषु कश्चिदेव मुच्यत इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सृष्टिकालस्य न ह्रासो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं पूर्वावस्थां सृष्टिं चोपपाद्य यदर्थमियं सृष्टिः तत्प्रयोजनपरम्परां क्रमेण निरूपयति स वा अयमिति। ननु केषांचिन्मते सगुणादपि सृष्टिः सम्भवति, ब्रह्मविदामुपास्यः स न भवति, तस्मात् ब्रह्मविदुपास्यत्वेनैव ब्रह्मत्वनिश्चयः, स च समाधिना उपास्यः, अन्तर आत्मा न तु बाह्य इत्याशंक्य स एवायमित्याह–स च वै निश्चयेन अयं बाह्याभ्यंतरदोषाभावः पूर्वमिव निरूपितः, बहुकालं समाधौ स्थित्वा तत्र भगवन्तमनुपलभ्य कुत्रायमात्मा भगवान् प्रकट इति विचार्य योगजधर्मेणावगत्य भगवान् सांप्रतं कृष्णरूपेणैव प्रकटो नान्यत्रेति निश्चित्य समाधिफलं भगवच्चरणारविंदम् अत्रैवागत्य पश्यन्ति, अतस्तद्वाक्यादवगम्यते अयमेव भगवानिति। ननु तेषां पूर्णसाधनाभावात् समाधौ न साक्षात्कार इति चेत्तत्राह–सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वन इति, ते ह्युपनिषदर्थं विचारपूर्वकं गुरुमुखात् सम्यगवगत्य सूरयो भूत्वा पश्चात् ब्रह्मचर्यादिना जितेन्द्रिया भूत्वा अपहतपाप्मानः यमादिक्रमेण निर्जितः मातरिश्वा यैस्तादृशाः। तस्मान्न तेषां साधनाभावः। ननु चक्षुर्ग्राह्यः कथं भगवान्? तत्राह भक्त्युत्कलितामलात्मनेति। न हि ते चक्षुषा भगवंतं पश्यंति किन्तु अन्तःकरणेन। यथा आत्मसाक्षात्कारे "परांचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः तस्मात् पराक्पश्यति नांतरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि"ति श्रुतौ प्रत्याहारेणांतर्नीतेन चक्षुषा हृदयं प्रविष्टेन स्वात्मानं पश्यंति तथा बहिः स्थिते भगवति भक्त्या उत्कलितेनांतःकरणेन ऊर्ध्वं कल्पितेन बहिरागतेन चक्षुःप्रविष्टेन भगवंतं पश्यंतीत्यर्थः। ननु तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यैरनुपदिश्यमानः कथमात्मा भवेत्तत्राह नन्वेष सत्त्वमिति। नन्वतिकोमलसंबोधने, एष एव सः आत्मत्वेनोपदिष्ट इत्यर्थः। कुत एतत्तत्राह सत्त्वमिति स एव सत्त्वमित्यर्थः। नन्वेवं जीवात्मत्वेन भगवति उपदिष्टे किं प्रयोजनं तत्राह परिमार्ष्टुमर्हतीति। आत्मनि प्रकृतिसंबंधेन योऽयमनात्मवर्ग उल्लिखितः तं परितः सर्वतः सवासनं मार्ष्टुं दूरीकर्तुमर्हति, आत्मत्वेनोपदिष्टो भगवान् सवासनः प्रकृतिकार्यं नाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वप्रकारेण साक्षाद्भगवानेवायमित्युक्ते प्रपंचकर्तृत्वेन भोक्तृत्वादिभावापत्तौ जीवतुल्यता स्यादित्याशंक्याह स वा अयमिति। कर्तृत्वसमानाधिकरणं भोक्तृत्वं क्वचिदेव यत्र स्वार्थः क्रियते, भगवांस्तु जीवार्थं करोतीति न भोक्तृत्वं तेन रूपेण दोषसंबंधेन दोषः। न हि दंतकेशादीनां शुभ्रत्वादिसंबंधे अंशिनो देहस्य काचित्क्षतिर्भवति, अंशेषु तु स गुण एव न दोषः तदर्थमेव तथा निष्पत्तेः, अंशानां न तु स्वतो जगन्निर्माणसामर्थ्यं पालकानामिव। ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोऽपि न प्रवर्त्तत' इति। स्वप्रयोजनाभावे केवलपरार्थं कथं कुर्यात्तत्राह सख्यनुगीतसत्कथ इति। हे सखि! अनुपश्चात् करणानंतरं गीतरागपुरःसरमग्रेभिव्यक्ता सद्भिः कथा यस्य भगवतः प्रयोजनं तथाकृते संतः कीर्त्तयंतीति सखिभिर्वा सख्यपर्यंतं प्राप्तैः अनुगीता भगवन्निरूपणानंतरं रागपूर्वकमुक्ता सद्रूपा भगवद्रूपा कथा यस्य जीवानां मुक्तिदानाय तथा करोतीत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे कृपया परदुःखदूरीकरणार्थं प्रवृत्तिरित्युक्तम्। नन्वत्र किं प्रमाणं न हि भगवान् स्वयमागत्य कथयति किंतु कविनिबद्धवक्तृत्वमेवेत्याशंक्याह वेदेषु गुह्यवादिभिरिति। गुह्येषु वेदेषु परमोपनिषत्सु "विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इति। 'अंभस्यपार' इत्यारभ्य सर्वान् तत्प्रकरणे स्थितान् भगवद्गुणाननूद्य 'य एवं विदुरमृतास्ते भवंती'त्यंतेन भगवत्स्वरूपगुणज्ञानानंतरं भगवत्स्वरूपं प्रतिपादितं तथा "भक्त्या मामभिजानाति, शृण्वंति गायंति सभाजयंते मम पौरुषाणि" इत्यादिवाक्यैश्चैनमेव कथयंतीति विशकलिततया निरूपितम्। ननु नानाप्रकरणेषु निरूपितो भगवान् प्रकरणभेदाद्भिन्नो भवेत् शब्दांतराभ्यासवत्प्रक्रियाया अपि भेदकत्वात्तत्राह य एक इति। सर्वप्रकरणेषूक्तो भगवानेक एव "सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३।३।१ ॥" इत्यत्र निरूपितं "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १।२।१ ॥" इत्यत्र एकस्य सर्वत्रोपदेशे हेतुमाह ईश इति। ईशो हि सर्वैरनुवर्त्तिभिर्निरूप्यते, जगतो निर्माणे क्लेशाभावमाह–आत्मलीलयेति। अन्येषां दुष्करत्वेऽपि भगवतस्तु सा लीला, अत्ति संहरति आत्मनि स्थापयति वा यद्यपि गुणानुकथनद्वारा सज्जते तथापि तत्र न सज्जते ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स एवेत्यत्र। तत्रेति। सृष्टिकरणे। कालं सृष्ट्वानिति। तृतीयस्कन्धे कालनिरूपणे 'पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजदि'ति वाक्यादित्यर्थः। द्विविधेति वक्ष्यमाणकार्यकरणाद् द्विविधा। प्रतिकृत्येति पूरितपात्रसङ्ख्यायकतुल्यरूपया। स्वेच्छयेति अविद्याकामकर्मभिर्भ्रमणात् स्वकामेन। तदेति एवं कार्यद्वयकरणे। जीवार्थेति जीवपुरुषार्थसिद्ध्यर्था। केवलया तया सृष्टिकरणे मोक्षप्रतिबन्धादिति। इदानीन्तनाया इति जीवसृष्टिकालसम्बन्धिन्याः। जगद्रूपेण भवनार्थं भगवतस्तत्सम्बन्धप्रकारमाहुः तद्व्यापारेत्यादि। 'सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति वाक्यादित्यर्थः। वेदकरणप्रयोजनमाहुः केवलेत्यादि। तेन व्यामोहितेष्विति। 'यन्नामभिध्यायति धीरपार्थै' रिति वाक्यात्तथेत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ स वा अयं यत्पदमित्यत्र। ननु ब्रह्मविद्भिः समाधिनान्तरात्मोपास्यते इति बहिर्विद्यमानस्यास्य कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः वाह्येत्यादि। पूर्वमिति। 'स वै किलाय'मिति श्लोके 'य एक आसी' दित्यनेनेत्यर्थः। तद्वाक्यादिति 'आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यास' इति तेषां वाक्यात्। त्वमिति त्वम्पदवाच्यत्वेनोपदिष्ट इत्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ स वा अयं सखीत्यत्र। जीवतुल्यता स्यादिति अहन्ताममताभ्यां संसारासक्तिः स्यादित्यर्थः। दोषसम्बन्ध इति सप्तमी। नेति भिन्नं पदम्। क्षतिरिति सौन्दर्यहानिः। एतेन 'अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदि'त्यादिश्रुत्युक्तोवयवावयविभावो जीवब्रह्मणोर्बोधितः। स इति श्वैत्यश्यामत्वादिसम्बन्धवद्बोक्तृत्वसम्बन्धः। गुणत्वे हेतुमाहुः तदर्थमित्यादि। जीवार्थमेव प्रपञ्चस्य भोग्यत्वेन निष्पन्नतया भोग्यत्वरूपतत्स्वभावाभिव्यञ्जकत्वादित्यर्थः। ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साहचर्यस्य लोके दृष्टत्वात्तर्हि कर्तृत्वमप्यस्त्विति चेत्, तत्राहुः अंशानामित्यादि। तथा च व्याप्त्यभावे साहचर्यमात्रमप्रयोजकमिति न तत्सिद्धिरित्यर्थः। त्रिपदबहुव्रीहेः काचित्कत्वाद्व्याख्यानान्तरमाहुः सखिभिर्वेत्यादि। अत्रेति अनुगीतत्वे। वक्तृत्वमिति कविनिबद्धायाः कथायाः सखीनां वक्तृत्वम्। विशकलिततयेति भिन्नतया। प्रक्रियाया इति प्रकरणस्य। सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं साधनाध्यायतृतीयपादारम्भे। सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं प्रथमस्य द्वितीयपादारम्भे। तत्रेति सर्गादिषु॥ २३॥ ❀ ❀ यदा हीत्यत्र। सामान्यविशेषभेदेनेति लोकस्थिति-लौकिकस्थितिभेदेन। तत्रेति स्थितिसर्गसंहारेषु। इत्यादीति वाक्यादिति शेषः। तत्र यदेति। उपमर्देन प्रादुर्भावे विशेषस्थितिकाले स्थिताविति। लौकिकस्थितौ। निवेद्येति स्वदौर्बल्यं निवेद्य। नैमित्तिकमुक्तम् यदापदेन कालविशेषबोधनाद्भगवदागमनं नैमित्तिकमुक्तमित्यर्थः। वर्तुलमिति लोष्टवन्निबिडं निमित्तमिति। अवतरणे निमित्तम्। यदा यदेत्यादि। तथा चास्मिन् वाक्येऽहमितिपदादस्यैव तत्कार्यम्, न सगुणस्य विष्णोरित्यर्थः॥ २४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तासां सञ्जल्पमेव दर्शयति दशभिः, तत्र भगवतस्तेजस्सौन्दर्याद्यतिशयदर्शनेन विस्मिताभ्यः स्वसखीभ्यो नात्र विस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येत्यन्याः कथयन्ति—स वा इति चतुर्भिः। वा इत्यवधारणे। किलेत्येनेन "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधः पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत" इत्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणमिति द्योतयति। य एकः अद्वितीयः पुरातनः सर्वकारणकारणभूतः पुरुष आसीत्स एवायं श्रीकृष्ण इत्यन्वयः। ननु यत्रासीत्तस्याधारस्य विद्यमानत्वात् कथमद्वितीयत्वमित्यपेक्षायां तदा साधारोऽपि स्वयमेवेत्याहुः—आत्मनीति। तथापि सत्त्वादिगुणविशेषस्य सत्त्वात् सद्वितीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अविशेष इति, सत्त्वादिगुणविशेषरहित इत्यर्थः। एवं निर्विशेषत्वं कदा भवतीत्यपेक्षायामाहुः— अग्रे गुणेभ्य इति, गुणक्षोभात् सृष्ट्युत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः। निशि प्रलये च। प्रलय एव कथं भवतीत्यपेक्षायामाहुः—जगदात्मनीश्वरेति। निमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यन्तं पदम्। जगतामात्माऽन्तर्यामी तस्मिन्नीश्वरे निमीलितात्मनि प्रसुप्ते सति प्रलयो भवतीत्यर्थः। नन्वीश्वरस्य तमोवशवर्तित्वाभावात् कथं तमोवृत्तिरूपा सुषुप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याहुः— सुप्तशक्तिष्विति, सत्त्वादिशक्तीनां लय एवेश्वरस्य शयनं न तमोवृत्तिनिद्रानुभव इत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयानन्तरं च निष्प्रपञ्चावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपञ्चावस्थानमाहुः—स एवेति। स निर्विशेषे परमानन्दस्वरूपे स्थित एव निजवीर्येण स्वशक्तिरूपेण कालेन चोदितां प्रेरितां क्षुभितगुणाम् अत एव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छतीं विश्वसर्जनोन्मुखीं प्रकृतिमनुससार तदनुकूलतया अधिष्ठितवानित्यन्वयः। पुनरित्यनेन सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वं दर्शयति। किमर्थं तामनुससारेत्यपेक्षायामाहुः—अनामरूपात्मनि नामरूपरहिते जीवे रूपनामनी विधित्समानो विधातुमिच्छन्, देहाद्युपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगार्थमित्यर्थः। एवं नामरूपविधानेऽपि तेषां भोगसम्पत्तिः कथं स्यादित्यपेक्षायां मायया स्वरूपावरणपूर्वकदेहाद्यात्माभिमानेनेत्याशयेनाहुः—स्वजीवमायामिति, स्वांशभूतानां जीवानां मोहिनीमित्यर्थः। तथा भोगः सम्पद्यते इत्यपेक्षायां यतो मर्यादारूपं शास्त्रं कृतवान् तथा च देहाद्यभिमानेन यः तथा कर्माणि कुरुते स तथा तत्फलं सुखदुःखादिकं भुङ्क्ते इत्याशयेनाहुः—शास्त्रकृदिति॥ २२॥ ❀ ❀ अहो अस्मद्भाग्यं यतोऽतिदुर्लभमप्यस्य दर्शनमस्माभिर्लब्धमित्याशयेनाहुः—स वा इति। वा इत्यवधारणे। यस्य पदं स्वरूपं चरणं वा अत्र संसारे भक्त्या उत्कलित उत्कण्ठितः अत एव अमलः रागादिवासनारूपमलशून्यो य आत्मा बुद्धिस्तेन सूरयो विवेकिन एव पश्यन्ति स एव पुरुषोत्तमोऽयं श्रीकृष्ण इत्यन्वयः। नन्विन्द्रियैर्विषयान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रत्याकर्षणात् कथं रागादिवासनामलशून्यत्वमित्याशङ्क्याहुः-जितेन्द्रिया इति। इन्द्रियजयोऽपि कथमित्यपेक्षायाम् इन्द्रियाणां प्राणाधीनप्रवृत्तित्वात् प्राणनिलयादिन्द्रियजय इत्याहुः-निर्जितेति, निर्जितात् मातरिश्वनः प्राणाद्धेतोरित्यर्थः। ननु मायामोहितानां प्राणेन्द्रियादिपराधीनानां विषयाविष्टचित्तानां प्रथमतः प्राणादिविनिर्जयपूर्वकं भगवद्भक्त्यादि कथं सङ्गच्छते येन तद्दर्शनं स्यादित्यपेक्षायां "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेस्तस्यान्तर्यामिणः कृपात एवैतत्सम्पद्यते, न केवलस्य प्रयत्नमात्रेणेत्याह-नन्विति, ननु निश्चयेन एष एव सत्त्वमन्तःकरणं मार्ष्टुं शोधयितुमर्हतीत्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ अस्य कथाश्रवणमप्यस्माकं दुर्लभं वेदगुह्यत्वाद्वेदे चास्माकम् अधिकाराभावादेतद्दर्शनं तु केवलमेतत्कृपयैव जातं नास्मत्साधनसम्पत्त्येत्याशयेनाहुः-स वा इति। सखित्वादेव युष्माकमेतद्रहस्यमपि कथ्यते इति सूचयन्त्यः सम्बोधयन्ति-हे सखि वेदेषु गुह्येषु वेदानुसारिरहस्यागमेषु च गुह्यवादिभी रहस्यनिरूपकैर्ऋष्यादिभिरनुगीताः सत्यः यथार्थाश्चतुर्विधपुरुषार्थहेतुभूताः कथा यस्य, यश्चेश्वर एक एव सन् आत्मनः स्वस्य मायया लीलया अनायासेन सङ्कल्पमात्रेण जगत् सृजति उत्पादयति अवति रक्षति अत्ति संहरति च परन्तु तत्र न सज्जते अहम्ममेत्यभिमानं न करोति स एवायं श्रीकृष्ण इत्यन्वयः॥ २४॥

हिन्दी अनुवाद

वे आपसमें कह रही थीं-'सखियों! ये वे ही सनातन परम पुरुष हैं, जो प्रलयके समय भी अपने अद्वितीय निर्विशेष स्वरूपमें स्थित रहते हैं। उस समय सृष्टिके मूल तीनों गुण भी नहीं रहते। जगदात्मा ईश्वरमें जीव भी लीन हो जाते हैं और महत्तत्त्वादि समस्त शक्तियाँ अपने कारण अव्यक्तमें सो जाती हैं॥ २१॥ ❀ ❀ उन्होंने ही फिर अपने नाम-रूपरहित स्वरूपमें नाम रूपके निर्माणकी इच्छा की तथा अपनी काल-शक्तिसे प्रेरित प्रकृतिका, जो कि उनके अंशभूत जीवोंको मोहित कर लेती है और सृष्टिकी रचनामें प्रवृत्त रहती है, अनुसरण किया और व्यवहारके लिए वेदादि शास्त्रोंकी रचना की॥ २२॥ ❀ ❀ इस जगत्‌में जिसके स्वरूपका साक्षात्कार जितेन्द्रिय योगी अपने प्राणोंको वशमें करके भक्तिसे प्रफुल्लित निर्मल हृदय में किया करते हैं, ये श्रीकृष्ण वही साक्षात् परब्रह्म हैं। वास्तवमें इन्हींकी भक्तिसे अन्तःकरणकी पूर्ण शुद्धि हो सकती है, योगादिके द्वारा नहीं॥ २३॥ ❀ ❀ सखी! वास्तवमें ये वही हैं, जिनकी सुन्दर लीलाओंका गायन वेदोंमें और दूसरे गोपनीय शास्त्रोंमें व्यासादि रहस्यवादी ऋषियोंने किया है-जो एक अद्वितीय ईश्वर हैं और अपनी लीलासे जगत्‌की सृष्टि, पालन तथा संहार करते हैं परन्तु उनमें आसक्त नहीं होते॥ २४॥

यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि स[1]त्त्वतः किल।
धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे॥ २५॥
अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलमहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम्।
यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः स्व[2]जन्मना चङ्क्रमणेन चाञ्चति॥ २६॥
अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः।
पश्यन्ति नित्यं यद[3]नुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः॥ २७॥
नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः।
पिबन्ति याः सख्यध[4]रामृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः सम्मुमुहुर्यदाशयाः॥ २८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवंभूतस्य नानावतारे कारणमाहुः। यदा हीति। तमोव्याप्ता धीर्येषां ते नृपा यदा धर्मेण जीवंति केवलं प्राणान्पुष्णंति तत्र तदैष एव भवाय स्थित्यै सत्त्वतो विशुद्धसत्त्वेन रूपाणि दधद्भगादीनि धत्ते प्रकटयति। युगे युगे तत्तदवसरे। भगमैश्वर्यम्। सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वम्। ऋतं यथार्थोपदेशकत्वम्। दयां भक्तकृपाम्। यशोऽद्भुतकर्मत्वम्॥ २५॥ ❀ ❀ विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यं वर्णयंति अहो इति पंचभिः। यद्यस्मादेष पुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलमंचति पूजयति सत्करोति अतः श्लाघ्यतमं तत्। चंक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां सत्करोत्यतस्तत्पुण्यतममिति। तमवर्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽलमिति। तत्राप्याश्चर्ये अहो इत्युक्तम्॥ २६॥ ❀ ❀ द्वारकां श्लाघंते अहो बतात्याश्चर्यम्। किं तत्। कुशस्थली द्वारका। स्वर्ग उत्कृष्ट इति यद्यशस्तस्य तिरस्करी परिभवकर्त्री। भुवश्च पुण्ययशःकर्त्री भवति। यद्यतो यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेणेषितं प्रेषितम्। स्मितपूर्वकोऽवलोको यस्य तम्। यद्वानुग्रहार्थमिषितमिष्टम्। अनुग्रहोषितमिति पाठे स्वानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासम्।

१. प्रा० पा०—सात्वतः। २. प्रा० पा०—सुजन्मना। ३. प्रा० पा०—यदनुग्रहोषितं स्मिता०। ४. प्रा० पा०—सख्यमृताधरं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऐकपद्यपाठे त्वनुग्रहेणेषितं प्रेषितं यत्स्मितं तत्पूर्वकोऽवलोको यस्य तम्। स्वस्यात्मनः पतिं श्रीकृष्णं न तु पित्रादिवद्देहमात्रपतिं नित्यं पश्यंति स्म। नैतत्स्वर्गेस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हे सखि अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिरीश्वरोऽयमेव नूनं जन्मांतरेषु समर्चितः। यस्मिन्नधरामृत आशयश्चित्तं यासां ताः। संमोहं प्राप्ता इति मनोहरत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

साक्षादस्यावतारस्य कालदेशपात्रेषु जिज्ञास्येषु प्रथमं कालमाहुर्यदेति। नृपाः कंसादयः युगे युगे कल्पे कल्पे वैवस्वतीयाष्टाविंशचतुर्युगीये द्वापरे द्वापरे वा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पात्रदेशावाहुः—अहो इति। यदोः कुलं श्लाघ्यतमं मधोर्वनं मथुरामंडलं पुण्यतमम्। तत्र श्लाघ्यतममित्यनेनैव द्वयोरुत्कर्षे सिद्धे पुण्यतममिति पृथगुक्तिर्देशस्य पुण्यदेशत्वेनैवोत्कर्षस्य प्रसिद्धेः। तत्र तस्यैवार्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽलमिति तत्राप्यतिशयाश्चर्ये अहो इति। यत्स्वजन्मना चंक्रमणेन गमनेन चकारादन्यैरपि विविधाद्भुतकर्मभिरञ्चति सत्करोति। अत्रानञ्चेत्यनुक्त्वांचतीति वर्त्तमाननिर्देशेन जन्मादिलीलानां नित्यत्वं बोधयामासुः। उपक्रमतः य एक आसीदिति भूतनिर्देशेन तृतीयपद्ये पश्यंति भक्त्येति वर्तमाननिर्देशेन तासां तथाभिप्रायस्यावगमात्। ननु कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वम्। ते हि क्रिये। क्रियात्वञ्च प्रतिनिजांशमप्यारंभपरिसमाप्तिभ्यामेव सिद्धयति। आरंभसमाप्ती ते विना स्वरूपहान्यापत्तिः। नैष दोषः। श्रीभगवति सदैवाकारानंत्यात् प्रकाशानन्त्यात्, जन्मकर्मलक्षणलीलानन्त्यात् अनंतप्रपंचानंतवैकुंठगततत्तल्लीलास्थानतत्तल्लीलापरिकाराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानंत्याच्च। यत एव सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयोस्तदारंभपरिसमाप्त्योरेकत्रैव ते जन्मकर्मणोरंशा यावत्परिसमाप्यंते न परिसमाप्यंते वा तावदेवान्यत्राप्यारब्धा भवंतीत्येवं भगवति विच्छेदाभावान्नित्ये एव जन्मकर्मणी वर्तेते। कचित्किंचिद्विलक्षणत्वेनारभ्येते कचिदैकरूप्येणेति ज्ञेयम्। विशेषणभेदाद्विशेषणैक्याच्च एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक्क्रियास्पदं भवतीति "चित्रं वतैतदेकेन वपुषा" इत्यादौ प्रतिपादयिष्यते। ततः क्रियाभेदात्तत्क्रियावत्सु प्रकाशभेदेष्वभिमानभेदश्च गम्यते। तथा सत्येकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते। ननु कथं ते एव जन्मकर्मणी वर्तेते इत्युक्तं पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते आस्ताम्। उच्यते। कालभेदेनोदितानामपि समानक्रियाणामेकत्वं यथा शंकरशारीरके "द्विर्गोशब्दोयमुच्चरितो न तु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिर्णीतं शब्दैकत्वं तथैव द्विः पाकः कृतोनेन न तु द्वौ पाकौ" इति। ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव। अत एवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनविधानं युक्तम्। तथा चोक्तं माध्वभाष्ये 'परमात्मसंबंधित्वेन नित्यत्वात्। त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यत' इति। अनुमतं चैतत् श्रुत्या "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" इत्यनयैव। उपसंहार्यत्वमप्युपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः। तत्र तस्य जन्मनः प्राकृतादस्माद्विलक्षणत्वं प्रकृतजन्मानुकरणेनाविर्भावमात्रत्वम्। कचित्तदनुकरणेनेति भगवत्संदर्भः। कचित्तु "तद्भक्तधामादीनामिवानंतप्रपञ्चनित्यधामसु जन्मकर्मणोरपि प्रकाशबाहुल्यान्नित्यत्वसिद्धेः" इत्याहुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मधुवनं स्तुत्वा द्वारकां स्मरन्त्य आहुः। स्वानुग्रहेण कर्तृभूतेन संभवादर्थांतरमाह—यद्वेति। इष्टमभिमतम्। इत्यर्थ इति। स्वर्गे यद्यप्युपेन्द्रोस्त्येव तथापि श्रीकृष्णमूर्त्तेस्तत्रादर्शनादित्थमुक्तमिति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्तोज्ज्वलरसौत्सुक्यवत्य आहुः। वयं त्वकृततादृशव्रताः संप्रत्येव सौंदर्यामृतमेव किञ्चिदेव पिबाम इति भावः। किञ्चास्मत्तः कोटिगुणतोऽप्यधिका, अपि व्रजसुंदरीभ्यः सकाशादतिन्यूना इत्याहुः। संमुमुहुः रात्रौ पीततरस्याप्यधरामृतस्य प्रातःस्मरणेप्यानंदमूर्च्छां प्रापुः। न जाने पानकाले ताः कीदृशीं दशां प्रापुरिति तासां प्रेमाधिक्यादानंदाधिक्यं द्योतितम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नन्वेवंविधश्चेत्किमर्थं यादवान्यतमरूपेणावतिष्ठत इत्याशंकायां दुष्कृद्विनाशाय साधुपरित्राणाय च प्रतियुगमवतीर्यावतीर्याधुनैवं रूपेणावतीर्ण इत्यभिप्रायेण जल्पंति यदेति। यदा तमोधियो नृपाः-तमोजुष इति च पाठः-तत्र तामसा अत एवाधर्मेण जीवंति तदैष उक्तविधो भगवान् भवाय दुष्कृद्विनाशपूर्वकं साधूनामभ्युदयाय सत्त्वतः शुद्धसत्त्वमयानि रूपाणि युगे युगे दधद्बिभ्राणः भगमैश्वर्यं सत्यं वाचिकम् ऋतं पुण्यं कर्म दयां यशश्च धत्ते स्वाभाविकैर्धर्मैरनपेत एवावतिष्ठत एवेत्यर्थः। ऋतशब्दः पुण्यशब्दवाची "एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गंधो वाती"त्यत्र 'एवमनृतादात्मानं जुगुप्सेदि'ति पुण्यप्रतियोगित्वेनानृतशब्दप्रयोगात् भगवत्कर्मणां पुण्यं तन्नाम वदतां श्रोतृणां च पुण्यावहत्वम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यतो भगवानुक्तविधः श्रीमन्नारायण एव श्रीकृष्णरूपेण यदुकुलेऽवतीर्य मधुवने विहृत्य द्वारकायामधिवसन्प्रजाः पालयन्नष्टभिर्महिषीभिरन्याभिश्च विहरत्यतो यदुकुलमधुवनद्वारकामहिष्यादीनां भाग्यं तपश्चैतावदिति वाचा मनसा वाऽवगंतुमशक्यमित्यभिप्रायेण जल्पंति अहो इत्यादिभिः षड्भिः। मधोर्वनमलं नितरां पुण्यतमं कुतः यद्यस्मात्पुंसां सात्वतामृषभो नायकः श्रियो लक्ष्म्याः पतिः एष भगवान् श्रीकृष्णः स्वजन्मना यदुकुलं चंक्रमणेन पुनः पुनः संचारेण मधुवनं चांचति प्रशस्तं करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अहो बतेति। कुशस्थली द्वारका स्वर्यशसः कर्मणि षष्ठी, स्वर्लोकयशसस्तिरस्करी, भुवो भूमेः पुण्यं यशश्च करोत्यावहतीति तथा, तदेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

व्यंजयितुं विशिंषंति यत्प्रजाः यद्यस्यां कुशस्थल्यां प्रजा यद्यस्मादनुग्रहेणोषितमधिवसंतं स्मितयुक्तोऽवलोको यस्य तं स्वपतिमात्मनायकं नित्यं पश्यंति स्म यदनुग्रहार्थं यत्प्रजाविषयकानुग्रहार्थमुषितमिति वान्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नूनमिति। अस्य कर्त्तरि षष्ठी, अनेन कृष्णेन गृहीताः पाणयो यासां ताभिः कर्त्रीभिर्व्रतैरुपवासादिभिः स्नानैः पुण्यजलस्नानहोमैरादिशब्देन दानादिभिश्च व्रतादीनां समाहारद्वंद्वेनैकत्वम् एभिः साधनैर्नूनमीश्वरः समर्चितः पूर्व्वजन्मनीति शेषः। कुत एतदनुमीयते इत्यतो विशिंषंति या अस्य गृहीतपाणयः स्त्रियः हे सखि! अधरामृतं मुहुर्मुहुः पिबंति। अनाराधितेश्वराणामेतद्दुर्लभमिति भावः। कस्याधरामृतं यस्मिन्नाशयो मनो यासां ता व्रजस्त्रियः संमुमुहुः तस्य श्रीकृष्णस्याधरामृतमित्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तमोऽधिकास्तामसा असुरप्रकृतयो नृपा अधर्मेण धर्मविरुद्धेन श्रुतिस्मृत्यविहितप्राणिहिंसादिकर्मणा यदा जीवंति स्वशरीरयात्रां कुर्वंति तत्र तदैव हरिः सात्वतः सात्विकान् देवादीन् अनुगृह्णन् धर्मादिनामवंति रूपाणि युगे युगे दधत् दधानो वर्त्तत इति शेषः। वराहमत्स्यादिरूपस्य भूम्युद्धरणकर्मणा धर्माख्या, कपिलादेरणिमाद्यष्टैश्वर्ययोगात्षड्गुणपूर्णत्वाद्भगाख्या, कल्क्यादेस्तमोविनाश्यसत्त्वगुणमभिसंवध्यानंतगुणाभिव्यंजकतया विशेषानंदरूपत्वात्सत्याख्या, व्यासादेर्ज्ञानप्रवर्तकत्वेन ज्ञानविशिष्टत्वादृताख्या, किमर्थं भवाय चरणप्रणतजनाभिवृद्धये। तस्मादिदानीमधर्मप्रवर्त्तकान् जरासुतादीन्निगृह्णन् देवावतारान् युधिष्ठिरादीननुगृह्णन् कृष्णात्मनाऽवतीर्णः किलेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रियश्रवाः मनोहरकीर्त्तिः पुंसामृषभः पुरुषोत्तम एष कृष्णः यदोः श्लाघ्यं स्तुत्यं मधुवनं चालमत्यर्थमतिशयेन पुण्यमहो अहो आश्चर्यादप्याश्चर्यं चशब्दः समुच्चये ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अनुग्रहत इति तादर्थ्ये सप्तमी। भक्तानुग्रहार्थे क्षितमुषितं मुखे स्थितं यत्स्मितं तेन युक्तोऽवलोको यस्य स तथोक्तः तं, क्षि-निवासगत्योरिति धातुः, भक्तेष्वनुग्रहेण यदीक्षितं गोपवधूरुद्दिश्य स्मितयुक्तावलोकश्च यस्य स तथोक्तः तं वा स्वपतिं स्वस्वामिनं श्रीकृष्णं यत्प्रजाः यत्रत्याः प्रजा नित्यं पश्यंतीति यद्यस्मात्तस्मात्कुशस्थली द्वारवती स्वर्यशसस्तिरस्करी स्वर्गकीर्तिनिरासिनी भुवः यशस्करी चेत्यन्वयः। तदैक्षतेतीक्षणव्यपदेशादीक्षितमिच्छा भक्तानुग्रहेच्छया सहितौ स्मितावलोकौ यस्य स तथा तमिति वा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अस्य श्रीकृष्णस्य पाणिना गृहीताः पाणयो यासां ताः तथा ताभिरस्य भार्याभिर्नूनं निश्चयेन व्रतस्नानादिनेश्वरः पूर्वं सम्यगर्चितः सत्कृतः। याः व्रजस्त्रियः यदाशया यस्याधरामृतमाधुर्यस्यास्वादनेच्छया सम्यक् मुमुहुः हे सखि! तदधरामृतं मुहुः पिबंतीति यत्तस्मादित्येकान्वयः। हे सखि! याः स्त्रियोऽस्याधरामृतं पिबंति अनेन गृहीतपाणिभिस्ताभिर्नूनं व्रतादिनेश्वरः समर्चितः यदाशया व्रजस्त्रियो मुमुहुरिति वान्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहो इति। पुंसामृषभः सर्वावतारावतारिणां मध्ये श्रेष्ठः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वपतिं पश्यन्ति। तत्र च स्मितावलोकं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नूनमिति। अत्र पट्टमहिषीणां भाग्यश्लाघयापि श्रीव्रजदेवीनामेव हि परमोत्कृष्टत्वमास्वादाभिज्ञतरत्वमायातम्। यस्यामृतस्य माधुर्यस्मरणे देवा अपि मुह्यन्ति तन्मनुष्येणाप्यनेनास्वाद्यत इतिवत्। तस्मात्तासामेव सर्वोत्तमभावता। अत्र विशेषजिज्ञासायां प्रीतिसन्दर्भो दृश्यः। 'स वै किलायमित्यादौ, पिबन्ति या सख्यधरामृतमि'त्यन्ते ज्ञानविवेकादिप्रकाशेन हि शान्तरस एवोपक्रान्तः, उपसंहृतश्च शृङ्गारः। तेन चास्य वत्सलेनेव मिलने संकोच एवेति परस्परमयोग्यसंगत्या भासते। अत्र समाधीयते चान्यैः स वै किलायमित्यादिकमन्यासां वाक्यं नूनमित्यादिकन्त्वन्यासाम्। एवंविधा वदन्तीनामित्यादि सूतवाक्यं च सर्वानंदनपरमेवेति ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

साक्षादस्यावतारस्य कालदेशपात्रेषु जिज्ञास्येषु प्रथमं कालमाहुर्यदेति, नृपाः कंसादयः। सत्त्वतः सत्त्वेनोत्तमत्त्वेन विशिष्टं भगादिकं धत्ते इत्यन्वयः। भगं षडैश्वर्यम् ऋतं सूनृतवाक्यम्। रूपाणि व्रजमथुराद्वारकोचितानि सौन्दर्याणि। भवाय भूत्यै। युगे युगे कल्पे कल्पे वैवस्वताष्टाविंशचतुर्युगीये द्वापरे द्वापरे वा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पात्रदेशावाहुः अहो इति। यदोः कुलं श्लाघ्यतमं मधोर्वनं मथुरामण्डलं पुण्यतमम्। अत्र श्लाघ्यतममित्यनेनैव द्वयोरुत्कर्षे सिद्धे पुण्यतममिति पृथगुक्तिः देशस्य पुण्यदत्वेनैवोत्कर्षस्य प्रसिद्धेः। तत्र तमप्प्रत्ययार्थस्याप्यत्यन्तातिशये अलमिति तत्राप्यतिशयाश्चर्ये अहो इति। यत् स्वजन्मना चंक्रमणेन गमनेन चकरादन्यैरपि विविधाद्भुतकर्मभिरंचति पूजयति सत्करोतीति यावत्। अत्रानंचेत्यनुक्त्वा अञ्चतीति वर्त्तमानिर्देशेन जन्मादिलीलानां नित्यत्वं बोधयामासुः। उपक्रमत एव य एक आसीदिति भूतनिर्देशेन तृतीयश्लोके पश्यन्ति भक्त्येति वर्त्तमाननिर्देशेन तासां तथाभिप्रायस्यावगतत्वात्। ननु कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वं ते हि क्रिये, क्रियात्वञ्च प्रतिनिजांशमप्यारम्भपरिसमाप्तिभ्यामेव सिद्ध्यतीति ते विना स्वरूपहान्यापत्तिः। नैष दोषः। श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात् प्रकाशानंत्याज्जन्मकर्मलक्षणलीलानन्त्यात् अनन्तप्रपञ्चानंतवैकुण्ठगततत्तल्लीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानन्त्याच्च। यत एव सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्तदारम्भसमाप्त्योरेकत्रैकत्र ते जन्मकर्मणोरंशा यावत् समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्राप्यारब्धा भवन्तीत्येवं श्रीभगवति विच्छेदाभावान्नित्ये एव तत्र ते जन्मकर्मणी वर्त्तेते। तत्र ते क्वचित् किञ्चिद्विलक्षणत्वेनारभ्येते क्वचिदेकरूप्येण चेति ज्ञेयं विशेषण-भेदाद्विशेषणैक्याच्च। एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक्क्रियास्पदं भवतीति 'चित्रं वतैतदेकेन वपुषे'त्यादौ प्रतिपादयिष्यते। ततः क्रियाभेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेष्वभिमानभेदश्च गम्यते। तथा सत्येकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते। ननु कथं ते एव जन्मकर्मणी वर्त्तेते इत्युक्तम्, पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते स्ताम्। उच्यते-कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकत्वम्। यथा शंकरशारीरके-'द्विर्गोशब्दोऽयमुच्चरितो नतु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिर्णीतं शब्दैकत्वम्। तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन नतु द्वौ पाकावि'ति। ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव। अत एवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनविधानं युक्तम्। तथा चोक्तं माध्वभाष्ये-परमात्मसंबंधित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते इति। अनुमतं चैतत् श्रुत्या "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चे" त्यनयैव। उपसंहार्यत्वमुपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः। तत्र तस्य जन्मनः प्राकृतात्तस्माद्विलक्षणत्वं प्राकृतजन्मा-नुकरणेनाविर्भावमात्रत्वं क्वचित्तदनुकरणेन वेति भगवत्सन्दर्भः। केचित्तु तद्भक्तधामादीनामिवानन्तप्रपंचनित्यधामसु जन्मक-र्मणोरपि प्रकाशबाहुल्यान्नित्यत्वसिद्धिरित्याहुः॥ २६॥ ❀ ❀ मधुवनं स्तुत्वा द्वारकां स्मरन्त्य आहुः। अहो कुशस्थली द्वारका स्वर्यशस इति लोकरीत्यैवोक्तिः नतु सिद्धान्तरीत्या स्वःशब्देन वैकुंठाभिधानं वा। यद्यतः यत्प्रजा यत्रत्याः प्रजाः। स्वपतिं कृष्णम् अनुग्रहेणैव ईषितं प्रेषितं सर्वसुखदानार्थं अन्तःपुरात् हस्तिनापुरादिस्थलाद्वा प्रस्थापितमित्यर्थः। यद्वा अनुग्रह एव इषित इष्टो यत्र तम् अनुग्रहमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। अनुग्रहोषितमिति पाठे स्वानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासं नैतत् स्वर्गेऽस्तीत्यर्थः॥२७॥ तत्रोज्ज्वलरसौत्सुक्यवत्य आहुः। नूनमस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः। या अधरामृतं मुहुर्मुहुः पिबन्ति वयं त्वकृततादृशव्रताः सम्प्रत्येव सौन्दर्यामृतमेव किञ्चिदेव पिबाम इति भावः। किंचास्मत्तः कोटिगुणतोऽप्यधिका अपि व्रजसुन्दरीभ्यः सकाशादतिन्यूना इत्याहुः। यदाशयाः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तं यासां तथाभूता एव सत्यः संमुमुहुः। रात्रौ पीतचरस्याधरामृतस्य प्रातःस्मरणेऽपि आनन्दमूर्च्छां प्रापुः। न जाने पानकाले ताः कीदृशीं दशां प्रापुरिति तासां प्रेमाधिक्यादानंदाधिक्यं द्योतितम्॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदा किल केवलधर्मेण नृपा असुरमनुष्यादिरूपाः जीवंत्येव तदा एष एव श्रीकृष्णः भवाय स्थित्यै सत्त्वतो विशुद्धस-त्त्वतः निर्यंतृरूपाण्यवताराख्यानि तत्तद्देशकालानुरूपाणि युगे युगे दधद्बिभ्राणो भगमैश्वर्यम् सत्यं यथार्थभाषणम् ऋतं सूनृतं प्रियं वाक्यं दयां यशश्चाधत्ते॥ २५॥ ❀ ❀ यः पुरुषावतारेण प्रकृतिप्रेरणादिना जगद्धेतुः नारायणरूपेण ब्रह्मोत्पादनवेदो-पदेशादिना ब्रह्मांडांतर्गतसृष्टिहेतुः मत्स्याद्यवतारैः धर्मत्राणादिहेतुः स परमपुरुषपदवाच्यः सर्वावताराणां निर्गमप्रवेशस्थानभूतस्य नारायणस्याप्यवतारी स्वयं पदार्थो भगवान् यदुकुले मथुरायामवतीर्णः, तत्सम्बन्धिकुलादिमाहात्म्यमाहुः अहो अलमिति। जन्मना यदोः कुलं चंक्रमणेन मधोर्वनं मथुरामण्डलम् अंचति पूजयति॥ २६॥ ❀ ❀ किंच अहो बतेति महदाश्चर्यम् कुशस्थली द्वारका॥ २७॥ ❀ ❀ किं च हे सखि! अस्य गृहीतपाणिभिरीश्वरः व्रतादिभिर्नूनं सम्यगाराधितः, व्रतादीनां समाहारद्वंद्वे एकत्वम्, आदिना दानादेर्ग्रहणम्, याः अस्याधरामृतं मुहुः पिबन्ति यदाशयाः तस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तं यासां ता व्रजस्त्रियः संमुमुहुः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं सर्वप्रकारेण भगवत्त्वे निरूपिते तादृशस्यात्रागमने को हेतुरित्यत्राह यदेति। स्थितिर्हि भगवत्कार्यसामान्यविशेषभेदेन द्विविधा, तत्र सत्त्वादयो गुणा अपि कृताः, ते च "रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवती"त्यादि अन्योन्योपमर्देनैव प्रादुर्भूताः। तत्र यदा सत्त्वं तिरस्कृत्य रजस्तमसी प्रादुर्भवतः तदा स्थितावधिकृतं सत्त्वं स्वतो दुर्बलं सद् भगवंतं निवेद्य समानयति। रजस्तमसोः स-कार्ययोरुपमर्दनार्थं तदा सत्त्वेन रूपाणि धत्ते सत्त्वस्य शरीरसमवायित्वं वा शरीरशोधकत्वं वा शरीरत्वं वा प्रादुर्भावनिमित्तत्वं वा भवति, तदा सत्त्वस्यावयवा अपि पृथक् रूपाणि बिभ्रति। सर्वयुगेष्वेवं व्यवस्था, अतस्सत्त्वसहायार्थं भगवदागमनमित्यर्थः। यदेति नैमित्तिकमुक्तम्। निमित्ते संजाते नैमित्तिकस्यावश्यकत्वमिति हिशब्दार्थः धर्मस्य प्रतिच्छायारूपोऽधर्मः सघृतकज्जलवत् प्रत्यहमुपनीयमानः सर्वासां प्रजानां राजनि वर्त्तुलं भवति, ततश्चाधर्मेण बुद्ध्या विवेकेन भ्राम्यमाणचक्षुषा परिदृश्यमान-घटादिवत् पापव्याप्तदृष्ट्या वस्तूनां याथात्म्यं न प्रकाशते, तदा ह्यंधा इव पदार्थान् गृह्णंति केवलं जीवनार्थम्। राजानो हि पालने भगवदंशास्तेषामंधत्वेन जीवनं निमित्तं नूनं पांतीति पालितानामपि अधर्मनिष्ठता सूचिता। एवं सर्वतोऽप्यधर्म उत्थितः। तत्र तन्निराकरणार्थमेष एव परमात्मा सगुणस्य तत्र सामर्थ्याभावात् किलेति "यदा यदा हि धर्मस्ये"ति वाक्यानि प्रमाणानि रूपाणि दधद्वा सत्त्वेन भगानि धत्ते तदा उत्पन्नो भगः ईश्वरो भावः अधर्मेण गृहीतो विपरीतफलः स्यात्, यदा वा भगं गृहीत्वा रूपाणि न गृह्णीयात् तदा राज्ञां वधो न स्यात्। मूलभूतत्वाच्च तेषाम् अधर्मनिराकरणार्थे भगादीनां ग्रहणं राजनिराकरणार्थं च रूपाणाम्। भगस्तु भगवदैश्वरो भावः ईश्वरधर्मः प्रमेयबलपोषकः ऋतमनुष्ठीयमानो धर्मः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पूर्वकांडार्थः। एते हि पंचांशा विद्यायाः भगवदिच्छा धर्मो ज्ञानं दया भक्तिरिति पूर्वोक्तानामुद्भवाय ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं भगवदवतारप्रयोजनमुक्त्वा प्रासंगिकानां फलमाह-अहो इत्यादिपंचभिः। अवतीर्णो हि कचिद्देशे भवति, कचिद्देशे तिष्ठति, कैश्चित्सह व्यवहरति, तथापि न तेषु तात्पर्यं तेषां तु भगवत्संबंधमात्रेणैव कृतार्थता। तत्र प्रथमं जन्माधिकरणयोर्वंशदेशयोराह अहो इत्याश्चर्ये, कुत्र यदुः शप्तः लोकैर्निन्दितः कुत्रायमुत्कर्षः भगवत्यवतीर्णे तद्वंशीयं स्मृत्वा लोको नमस्यति। अलं पूर्णमेतस्मादुत्कर्षादन्योत्कर्षो न वक्तव्यः, अधिकशौर्यादिहेतुकः। श्लाघ्यतममिति। अन्येषां हि वंशानां धर्माद्यर्थं कदाचिन्निरूपणमायाति, भगवतस्तु सर्वेषामपेक्षितत्वात् तन्निरूपणार्थं यदुवंशः सर्वदा स्तुतो भवतीति एवं मधोरपि वनं सतां निवासाभावात् न मथुरा निर्दिष्टा मधोर्दैत्यस्य वनं पश्चात् पुत्रादिभ्यो विभागः। अतो वृंदावनादिकमपि मधुवनमेव, तस्य देशस्य पुण्यतमत्वेऽपि दैत्याक्रांतत्वादधर्मत्वं वनत्वाद्ध्यानकत्वं दैत्यभयाक्रांते भगवत्स्मरणमपि दूरे कुतो भगवान्, कुलमिति न ह्येतस्मादन्य उत्कर्षः संभवति। देवऋष्यधिष्ठाने हि देशस्य पुण्यतमत्वं भवति, तत्र सर्वत्र देवऋषीणां भर्त्तरि भगवति किं वक्तव्यं तत्र वंशस्य सर्वोत्कर्षे हेतुः यद्यस्मात् कारणात् पुंसामृषभः स्वजन्मना अंचति पूजयति गच्छति वा। अन्ये हि स्त्रीणां भर्त्तारः पुरुषोत्तमस्तु पुंसां तथा च जगति सर्वे स्त्रीसहिताः पुरुषाः एतस्य भवन्ति। अतस्तस्य पूजने सर्वैः पूजितं भवति तद्गमने वा सर्वैर्गतं भवति मधुवनस्योत्कर्षहेतुः यस्मादेष श्रियः पतिः चंक्रमणेनांचति चकाराज्जन्मना च। वनं हि सुन्दरसुवर्णाद्यभावात् न श्लाघिष्ठं भवति, भगवति तु समागते लक्ष्म्यपि समागतेति लौकिकीमलौकिकीं च शोभां प्राप्नोतीत्यर्थः। चंक्रमणं बालगतिः, श्रीपतित्वेन गोपिकाक्रीडाऽपि सूचिता ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इदं त्वत्याश्चर्यं यत् कुशस्थल्या उत्कर्षः तदाह अहो बतेति। अहो इति पूर्ववत् अधिकोऽत्र विशेषो बतेति देशप्रान्तभूमिः दोषाक्रान्ता सिकतामयी च सा स्वर्यशसस्तिरस्करी जाता तिरस्करणशीला। स्वर्गे हि देवास्तिष्ठन्ति द्वारकायां तु देवाधिदेवः, स्वर्गे त्वप्सरसः अत्र लक्ष्मीः, तत्रत्याः पतन्ति अत्रत्या मुच्यन्ते, सभापारिजातादयस्तु तत एव आनीताः। अपकृष्टादुत्कृष्टे हि समानीयंते इत्याद्यनंतोत्कर्षः, किंच भुवोऽपि पुण्ययशस्तिरस्करी यथा देहे चक्षुः एकदेशोऽपि सर्वस्यैहिकामुष्मिकं फलं प्रयच्छति द्वारकया सम्बद्धा सर्वापि भूः धन्या पृथिवी यस्यां द्वारका वर्त्तत इति तिष्ठतु दूरेऽयमुत्कर्षः, समाधिहृदयापेक्षया इयमुत्कृष्टा तदाह पश्यन्तीति। समाधौ कश्चिदेव कदाचिदात्मानं पश्यति। अतः सर्वदा सर्वोऽपि समाधौ स्थितिरतिकठिना वायुमनसोश्चंचलत्वात् प्रयासाधिक्यात् द्वारकायां तु भगवदनुग्रहेण स्थितिः अनुग्रहश्च सुखात्मा स्थिरः तद्दर्शनार्थमेव भगवांस्तत्र स्थितः। स्मितावलोक इति भक्तिज्ञानप्रदत्वं सर्वेंद्रियाह्लादकत्वं च स्वपतित्वेन निःशंकता दोषाभावश्च प्रजापतिना च पाल्यता पतिपदेन च तदेकगतित्वम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमचेतनानामुत्कर्षमुक्त्वा चेतनानां मध्ये भगवत्पत्नीनामप्युत्कर्षमाह त्रिभिः नूनमिति। स्त्रियो हि द्विविधाः मर्यादया पुष्ट्या च तदीया जाताः। तासामुभयासां यत् सर्वपुरुषार्थनाशकमसाधनं च तदेव सर्वपुरुषार्थसाधकं जातम्, एवं स्वरूपभेदद्वयं साधने चैकमिति अस्य गृहीतपाणिभिः नूनं हरिरर्चितः गार्हस्थ्यफलं धर्मसाध्यं भगवत्फलं साध्यं तदुभयमेकीभूतं तत्र प्राधान्यं गार्हस्थ्यस्य गोपिकावांछितार्थभोगात्। अतो धर्महेतून् प्राधान्येन निर्दिशति व्रतं तामसं स्नानं राजसं होमः सात्त्विकः, आदिशब्देन त्रयाणां भेदाः, एभिः कृत्वा पूर्वजन्मनि अयमेव भगवानीश्वरः सम्यगर्चितः। अहो इति युक्तोऽयमर्थः। फलेन कारणानुमानं युक्तं, कारणेन कार्यानुमानं व्यभिचरत्यपि, यद्यप्येतैर्भगवान् प्रीणाति, तथापि महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कार्य्यानुषंगिकी पूजैवोक्ता। अथवा व्रतादौ पूजा विहिता तत्र व्रतमंगत्वेन कृत्वा पूजामेव मुख्यत्वेन कृतवत्यः। तत्र पूजाव्रतयोर्धर्मभक्तित्वात् भगवतः पतित्वेन सम्बन्धः। ननु कथमेवं गम्यते अयमेव ईश्वरः पूजित इति तत्राह याः हे सख्यः! अधरामृतं पिबन्ति। अमृतपानं हि ईश्वराराधनपूर्वकधर्मकार्यम् अधरामृतं तु ततोऽपि तदग्रे वर्णयिष्यामः। हे सखीति स्पृहया तुल्यदुःखत्वमस्माकमपीति बोधितम्, अधरामृतमग्रे वर्णयिष्यामः। ननु धर्मभक्तिफलमेवैतदस्तु किमेतदाराधनेनेतीत्याशंक्य प्रकारांतरे व्यभिचारमाह व्रजस्त्रिय इति। गोप्योऽपि कात्यायनीव्रते भक्त्या गानपूर्वकं व्रतस्नानपूजादिकं कृतवत्यः, परमर्चनं कात्यायन्याः कृतं तेन तासामिच्छा न पूर्णा। यतः यस्मिन्नधरामृते आशयो यासां ताः केवलमोहमेव प्राप्तवत्यः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अहो अलमित्यत्र। सतामिति। भगवदीयानां यादवानाम्। तस्य पूजन इति तत्कृते पूजने। सर्वैरिति देवैर्ऋषिभिश्च ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अहो बतेत्यत्र। स्थितिरिति भगवत्स्थितिः। तत्रत्यानां वा ॥ २६ ॥ नूनमित्यत्र। एवमिति। मर्यादापुष्टिभेदेन स्त्रीणां स्वरूपे भेदद्वयम्। एकमिति गृहीतपाणित्वम्। भगवत्फलमिति भगवत्सम्बन्धिफलम्। 'सुपां सुलु' गिति लुप्तविभक्तिकं सखिपदमित्याशयेनाहुः हे सख्य इति ॥ २७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवम्भूत ईश्वरश्चेदयं तर्हि तस्यावतारे किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाहुः-यदा हीति। तमोव्याप्ता धीर्येषां ते नृपा यदा त्वधर्मेण जीवन्ति केवलं स्वप्राणान् पुष्णन्ति तत्र तदा एष हि उक्तविधो भगवान् एव भवाय असाधुविनाशपूर्वकसाधूनामुद्भवाय सत्त्वतो विशुद्धेन सत्त्वगुणेन नानाविधानि तत्तत्कार्यानुरूपाणि रूपाणि दधत् युगे युगे प्रतियुगं तत्तदवसरे स्वभगादीनि धत्ते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगादिगुणपूर्ण आविर्भवतीत्यन्वयः । भगमैश्वर्यम् , सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वम् , ऋतं यथार्थोपदेशकत्वम् , दयां भक्तकृपाम् , यशोऽद्भुतकर्मत्वम् । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इत्यादिशास्त्रं स्मरन्त्य आहुः–किलेति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो भगवदवतारप्रयोजनमुक्त्वा विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यं वर्णयन्ति–अहो इति पञ्चभिः । यत् यस्मादेष पुंसामृषभः यस्तु पुरुषोत्तमः श्रियः प्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलमञ्चति पूजयति सत्करोति, अतः श्लाघ्यतमं तत् । चङ्क्रमणेन बालक्रीडार्थपरिभ्रमणेन–चकाराज्जन्मना च-मधोर्वनं मथुरामण्डलं सत्करोति अतस्तत् पुण्यतमम् । तमवर्थस्याप्यत्यन्तातिशयसूचनार्थमाहुः–अलमिति, पूर्ण आभ्यां देशकुलयोरुत्कर्षो नास्तीत्यर्थः । तत्रापि यदुकुलस्य ययातिशप्तत्वान्मथुरायाश्च मधुदैत्यनिवासत्वात् कथं तत्र भगवतः कृपेत्याश्चर्यसूचनायोभयत्राहो इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतः क्रीडास्थानानां वृन्दावनादीनां मथुरामण्डलवर्तित्वान्मथुरामण्डलस्तुत्या क्रीडास्थानानि स्तुत्वा निवासस्थानं द्वारकां स्तुवन्ति–अहो बतेति । अहो बत अत्याश्चर्यमेतत् यत् कुशस्थली द्वारका स्वर्ग उत्कृष्ट इति यत्स्वर्गस्य यशस्तस्य तिरस्करी परिभवकर्त्री भुवश्च पुण्ययशस्करी धन्येयं भूमिर्यत्रेदृशी द्वारका वर्त्तते इति सत्कीर्तिकर्त्री भवति । कुत एवमित्यपेक्षायां स्वर्गे हि देवा निवसन्ति तच्च महता प्रयासेन प्राप्यते । तत्र गत्वाऽपि भोगेन पुण्यक्षये निपतन्ति द्वारकायां तु सर्वदेवाधिदेवः साक्षाद्भगवानेव निवसति, तद्दर्शनात् अनायासेनैव परमानन्दनिमग्नास्तत्रत्याः सर्वे कृतार्था एवेत्यत्युत्कृष्टत्वादित्याह–पश्यन्तीति । यत् यस्मात् यत्प्रजाः यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्वनुग्रहेण इषितं प्रेषितं यद्वा अनुग्रहार्थमिषितमिष्टं यस्मितं तत्पूर्वकोऽवलोको यस्य तम् - अनुग्रहोषितमिति पाठे तु स्वानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासं-स्वपतिं श्रीकृष्णं पश्यन्ति स्मेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवत्पत्नीनां सौभाग्यं तु किं वर्णयाम इत्याहुः–नूनमिति । नूनं निश्चितमेतत् । अस्येति कर्त्तरि षष्ठी । अनेन श्रीकृष्णेन गृहीताः पाणयो यासां ताभिः-कर्त्रीभिः स्त्रीभिर्व्रतादिनाऽयमेवेश्वरः समर्चितः जन्मान्तरेष्वाराधितः । कुत एतदनुमीयते इत्यपेक्षायां तदधरामृतपानादित्याशयेन ता विशिंषन्ति–पिबन्तीति । अयं हेतुस्तु युष्माकमप्यव्यभिचारित्वेन सम्मत इत्याशयेन सम्बोधयन्ति–हे सखीति । याः स्त्रियोऽस्याधरामृतं मुहुर्मुहुः पिबन्ति । अनाराधितेश्वराणामेतद्दुर्लभमेवेति सूचनार्थो हिशब्दः । कथमेतस्य दुर्लभत्वमित्यपेक्षायां यतः परमप्रेमवत्योऽपि व्रजस्त्रियः यस्मिन्नधरामृते आशयो मनो यासां तथाभूताः सत्यो व्रजाद्भगवत आगमनानन्तरं केवलं सम्मुमुहुरेव न तत्प्रापुरित्यन्वयः । व्रतानि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि । स्नानं तीर्थस्नानम् । हुतं होमः, आदिपदेन जपदानादीनि । व्रतादीनां समाहरद्वन्द्वेनैकत्वं, तेन साधनजातेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब तामसी बुद्धिवाले राजा अधर्मसे अपना पेट पालने लगते हैं तब ये ही सत्त्वगुणको स्वीकार कर ऐश्वर्य, सत्य, ऋत, दया और यश प्रकट करते और संसारके कल्याणके लिये युग-युगमें अनेकों अवतार धारण करते हैं ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अहो ! यह यदुवंश परम प्रशंसनीय है; क्योंकि लक्ष्मीपति पुरुषोत्तम श्रीकृष्णने जन्म ग्रहण करके इस वंशको सम्मानित किया है । वह पवित्र मधुवन (व्रजमण्डल) भी अत्यन्त धन्य है, जिसे इन्होंने अपने शैशव एवं किशोरावस्थामें घूम-फिरकर सुशोभित किया है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ बड़े हर्षकी बात है कि द्वारकाने स्वर्गके यशका तिरस्कार करके पृथ्वीके पवित्र यशको बढ़ाया है । क्यों न हो, वहाँकी प्रजा अपने स्वामी भगवान् श्रीकृष्णको, जो बड़े प्रेमसे मन्द-मन्द मुसकराते हुए उन्हें कृपादृष्टिसे देखते हैं, निरन्तर निहारती रहती है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सखी ! जिनका इन्होंने पाणिग्रहण किया है, उन स्त्रियोंने अवश्य ही व्रत, स्नान, हवन आदिके द्वारा इन परमात्माकी आराधना की होगी; क्योंकि वे बार-बार इनकी उस अधर-सुधाका पान करती हैं, जिसके स्मरणमात्रसे ही व्रजवालाएँ आनन्दसे मूर्छित हो जाया करती थीं ॥ २८ ॥

या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान् हि[1] शुष्मिणः ।
प्रद्युम्नस[2]म्बाम्बसुतादयोऽपरा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः ॥ २९ ॥

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते ।
यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३० ॥

एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् । निरीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥ ३१ ॥
अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः । परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ॥ ३२ ॥

---

१. प्रा० पा०—विशुष्मिणः । २. प्रा० पा०—साम्बप्रसवादयोऽपराः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतत्प्रपंचयंति या इति द्वाभ्याम्। वीर्यं प्रभाव एव शुल्कं मूल्यं तेन शुष्मिणो बलिष्ठान्। प्रद्युम्नश्च सांबश्चांबश्च सुता यासां रुक्मिणीजांबवतीनाग्निजितीनां ता आदिर्यासां सत्यभामादीनां ताः। याश्चापराः। अस्य श्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्वते। किंभूतम्। अपास्तं गतं पेशलं भद्रं स्वातंत्र्यं यस्मात्तत्। निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मात्तथाभूतमपि जातु कदाचिदपि। नापैति न निर्गच्छति। आहृतिभिर्व्याहारैः। यद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैः। हृदि स्पृशन्नानन्दयन्॥ ३०॥ ❀ ❀ एवंविधा विचित्रा गिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनंदन् स हरिर्ययौ ॥ ३१॥ ❀ ❀ मधुद्विषोपि गोपीथाय स्नेहात्परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितः सन् प्रायुंक्त। "हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुर्विधम्" इत्येवं चतुरंगिणीम्। पृतनां सेनाम्॥ ३२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी "शुष्मी गोपतिमत्तयोः" इति च॥ २९॥ ❀ ❀ स्त्रीत्वं स्त्रीजातिः सा च रुक्मिण्याद्यवरतज्जातिभेदत्वेनैवात्र गृहीता। अपास्तपेशलत्वादिकं हि तज्जात्यन्तराश्रयं न तु रुक्मिण्याद्याश्रयं ताभिस्तासामपि साधुत्वकरणात्। ततश्चान्यां तत्तद्दोषयुक्तां स्त्रीजातिमपि या निजकीर्त्यादिना शुद्धां कुर्वंतीत्यर्थः। तासां तत्तद्दोषरहितसर्वगुणालंकृतत्वे तदवराणां साधुत्वविधाने च हेतुमाह–यासामिति। स्वयं तथाविधोऽप्याहृतिभिः प्रेयसीजनोचितगुणसमाहारैर्या एव हृदि स्पृशन्मनस्यासज्जयन्यासां गृहादपि न त्वपैतीति "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। सुता रक्षंति वार्द्धक्ये न स्वातंत्र्यं हि योषिताम्" इति चाणक्योक्तेः स्त्रीणां स्वातंत्र्याभावोस्तीति। "स्त्रियोऽमेध्यास्तु सर्वतः" इति वाक्यं तु स्त्रीणामल्पशौचपरमन्यथा तासां 'स्त्रीशूद्राणां तदर्द्धतः' इत्यादिस्मृतिविहितशौचोक्तिरनर्थिका स्यादिति ज्ञेयम्॥ ३०-३१॥ ❀ ❀ अथ राज्ञः प्रेममहिमानमाह–मधुद्विषोपि गोपीथाय "गोपीथो रक्षणे प्रोक्तो गवां पेये च गोकुले" इति निरुक्तिः। तत्र हेतुः। स्नेहादिति। अनेन भगवदैश्वर्यज्ञानस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्॥ ३२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

या इति। या इत्यस्यैता इत्युत्तरेणान्वयः। शुष्मिणो मत्तान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालप्रभृतीन्स्वयंवरे प्रमथ्य मथनपूर्वकं विजित्य वीर्यमेव शुल्कमुपायनत्वेन देयं तेन या आहृताः प्रद्युम्नसांबप्रसवादयः स्त्रियः, तत्र प्रद्युम्नप्रसवा रुक्मिणी सांबप्रसवा जांबवती आदिशब्देन सत्यभामादिसंग्रहः तथा परा अन्याश्च याः स्त्रियो भौमवधे नरकासुरवधे सहस्रशः षोडशसहस्रसंख्याका आहृताः॥ २९॥ ❀ ❀ एताः सर्वा निरस्तं शौचं पवित्रता येन अवाप्तं पेशलं मार्दवं येन तथाभूतमपि स्त्रीत्वं परं केवलं साधु यथा कुर्वते कुर्वंति बत इत्याश्चर्ये। तदेव दर्शयितुं विशिंषंति–यासां स्त्रीणां गृहात्पतिर्जन्ममरणक्लेशाद्रक्षणकर्त्ता पुष्करलोचनः कमलनयनः श्रीकृष्णः कदाचिदपि नापैति न त्यजति। कथंभूतः सन् आहृतिभिः हे रुक्मिणि! एहीत्यादिभिराहृतैः हृदि स्पृशन् हृदयंगमः सन् सोऽयं श्रीकृष्णो यातीत्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ वदंतीनां जल्पंतीनां पुरयोषितामेवंविधा गिरः उक्तीः सस्मितेन निरीक्षणेनैवाभिनन्दन्स हरिर्ययौ॥ ३१॥ ❀ ❀ तदाऽजातशत्रुः परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितः स्नेहान्मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य गोपीथाय रक्षणाय चतुरंगिणीं हस्त्यश्वरथपदातिरूपाण्यंगान्यस्याः संतीति तथा तां सेनां प्रायुङ्क्त समयुङ्क्त॥ ३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ताः का इति तत्राहुः या इति। विशुष्मिणः विशिष्टबलान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालादीन् प्रमथ्य विलोड्य पराजित्य स्वयंवरे वीर्यमेव शुल्कं उत्कोचं तेन याः स्त्रियो हृताः आनीतास्ताः प्रद्युम्नश्च सांबश्च तौ प्रमुखौ येषां ते तथा प्रद्युम्नसांबप्रमुखाः ते आत्मजा यासां तास्तथोक्ताः रुक्मिण्याद्याः याश्चापराः सहस्रशः कशेवोदिशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्या भौमवधे आहृताः॥ २९॥ ❀ ❀ एताः पुराग्निपुत्रत्वे कृष्णभार्यात्वाय स्त्रीत्वमवाप्तये आप्तुं समं संभूय साधु शोभनं तपआख्यं कुर्वते अकुर्वत बत हर्षे। निरस्तशोकमिति क्रियाविशेषणं वा (३० श्लोकस्य पूर्वार्द्धमभिन्नेत्युन्नीयते टीकया।) कुतः पुष्करलोचनः पुण्डरीकाक्षः पतिराकृतिभिराकारैश्चेष्टाविशेषैर्हृदि स्पृशन्यासां गृहाज्जातु कदाचिदपि नापैति यस्मात्तस्मादित्यन्वयः॥ ३०-३१॥ ❀ ❀ परेभ्यः गोपीथाय रक्षणाय चतुरंगिणीं हस्त्यश्वरथपदातिमतीं पृतनां सेनां स्नेहात् स्नेहमात्रात्तदानीं माहात्म्यज्ञानं नास्तीति भावः॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

या इति युग्मकम्। तत्र एता इति एता एव नान्या इत्यर्थः। स्त्रीत्वं स्त्रीजातिः। सा च श्रीरुक्मिण्याद्यवरतज्जातिभेदत्वेनैवात्र गृहीताः। अपास्तपेशलत्वादिकं हि तज्जात्यन्तराश्रयं नतु श्रीरुक्मिण्याद्याश्रयं ताभिस्तासामपि साधुत्वकरणात्। ततश्चान्यां तत्तद्दोषयुक्तां स्त्रीजातिमपि या निजकीर्त्यादिना शुद्धां कुर्वन्तीत्यर्थः। तासां तत्तद्दोषरहितसर्वगुणालंकृतत्वं तदवरासां साधुत्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विधाने च हेतुमाह यासामिति । स्वयं तथाविधोऽपि आहृतिभिः प्रेयसीजनोचितगुणसमाहारैर्या एव हृदि स्पृशन् मनस्यासज्जन् यासां गृहादपि न जात्वपैतीति । तस्मादत्रापि बीभत्ससङ्गतिः पूर्ववद्व्याख्येया ॥ २९-३१ ॥ ❀ ❀ तत्र राज्ञः प्रेममहिमानमाह । अजातशत्रुरपि परेभ्यः शङ्कितः । मधुद्विषोऽपि गोपीथाय । तत्र हेतुः स्नेहादिति । एवमैश्वर्यज्ञानस्य दुर्बलत्वं बोधितम् । एवं श्रीबलदेवादिषु तथा दर्शनात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । वीर्यं प्रभाव एव शुल्कं मूल्यं तेन । शुष्मिणः बलिष्ठान् । प्रद्युम्नः साम्बः आम्बश्च सुता यासां ता रुक्मिणीजाम्बवतीनाग्नजित्यः ता एव आद्यो यासां सत्यभामादीनां ताः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अपास्तं पेशलं भद्रं स्वातन्त्र्यं यस्मात् निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मात् तथाभूतमपि । जातु कदाचिदपि नापैति न निर्गच्छति । आहृतिभिः पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैः हृदि स्पृशन् आनन्दयन् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ निरीक्षणेन् शान्तिरतिमतीः सस्मितेन उज्ज्वलरसभाववतीरभिनन्दन् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ गोपीथाय रक्षणाय ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गृहीतपाणिभिरिति पदेन भगवत्पत्न्यो निर्दिष्टास्ताः का इत्याकांक्षायामाहुः या इत्येकेन । वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं धनं तेन शुष्मिणः प्रबलंमन्यान् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवत्पत्नीनां सौभाग्यं कैमुत्यन्यायेनाहुरेता इत्येकेन । अहो एताः अंगुलिनिर्दिष्टाः दर्शनार्थं समाश्रिताः अपास्तं पेशलं भद्रं स्वातन्त्र्यं यस्मात्तत् निरस्तं शौचं पवित्रता यस्मात्तदपि स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्वते, अहो भाग्यमासामिति भावः । अथ खलु आहृतिभिस्तत्तत्प्रियपदार्थाहरणैर्हृदि स्पृशन् सुखयन् यासां गृहाज्जातु कदाचिदपि नापैति नापयाति तासां भाग्यं किं वर्ण्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्मितेन स्वाभाविकमन्दहसितसहितेन निरीक्षणेन गदन्तीनां जल्पन्तीनां पुरयोषितां गिरोऽभिनन्दन् हरिः संसारहरः स श्रीकृष्णो ययौ । एवंविधा गिर इत्युक्तिः ग्रन्थविस्तरभयात्तासां स्तुतिः साकल्येनेह नोक्तेति सूचयति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितोऽजातशत्रुर्युधिष्ठिरः मधुद्विषोऽपि गोपीथाय रक्षणाय स्नेहात् चतुरंगिणीं हस्त्यश्वरथपत्तिरूपाण्यंगानि यस्यास्तां पृतनां प्रायुंक्त ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अस्त्वासां भाग्यमितोऽपि रुक्मिण्यादीनां महद्भाग्यं यदि कालवशात् प्रवाहे पतिता अन्यत्र नीयमाना अपि बलाद्भगवान् स्वयमुद्यम्य आत्मसात् कृत्वा अमृतं पाययति स्वसदृशान् पुत्रांश्च प्रयच्छति तासामीश्वरपूजनं महदित्याहुः—या वीर्यशुल्केनेति । वीर्यमेव शुल्कं कार्यनिर्वाहकं द्रव्यं तेन हृताः, तेन राक्षसो विवाह उक्तः, स्वयंवर इति गांधर्वः "गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" इति मुख्यविवाहेन परिगृहीताः । नन्वन्यस्मै दीयमानाः कथं हृताः तत्राह प्रमथ्येति चैद्यः शिशुपालः तत्प्रमुखान् जरासंधादीन् शुष्मिणः कामुकान् । अयमर्थः—क्षत्रियाणां युद्धजयेनापि सत्त्वमुत्पद्यते, तेन धर्मादिकमपि सिध्यति, स्त्रियो धर्मभक्तियोग्याः । स्वयं च शिशुपालादयो दुरात्मानः कामुका ब्राह्मणवत् प्रतिग्रहेण प्राप्तुमिच्छन्ति । अतो युक्तं भगवता हृता इति । प्रद्युम्नः सांबः अंबश्च सुता यासां रुक्मिणीजांबवतीमित्रविंदानां महांस एव अंबः महानंसो यस्येति यौगिक एव शब्दोऽत्र गृहीतः । याश्च षोडशसहस्रं भौमवधे जाते आहृताः तासां गणना ऋषिभिरेव ज्ञायते नान्यैरिति सहस्रमित्युक्तम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तासां भगवदाराधने साधनं स्त्रीत्वमेव, तदपि न भगवतो भोगभोग्यं भगवत्सौंदर्यापेक्षया तासामपेशलत्वात् शापेन वंद्या अन्यदपि ग्रहेण च निरस्तशौचं शुद्धिरहितं बतेति खेदे अस्मदादीनां तदभावेऽपि न भगवत्प्राप्तिः । अतो यथा भगवतः सामर्थ्यमतिनिकृष्टमपि अत्युत्कृष्टं कुर्वते । तत्र हेतुः यासां गृहादिति सन्तो हि भगवद्गृहे समागत्य कदाचिदेव पश्यन्ति, आसां तु विपरीतं भगवानासां गृहात् कदाचिदपि नापगच्छति, प्रत्युत पारिजाताद्याहरणैः मानापनोदनमपि करोति । ननु तर्हि दोषमेव सम्पादयति न गुणं ततः किं तासां भाग्यमित्याशंक्याह हृदि स्पृशन्निति तासां हृदि भगवान् स्थित्वा ताः स्पृशन् तासां हृदि भगवानस्तीति न तासां दोषः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं भगवद्रूपं प्रासंगिकं च फलं भगवान् श्रुत्वा संमत्या सत्यवादित्वं स्वीकृत्य मन्दहासेन च ताः वशीकृत्य भक्तिप्रदत्वात्तासां वचनं सत्यं कुर्वन् द्वारकामगमदित्याह—एवंविधा इति । अयमेकः प्रकारः, एवमन्येऽपि प्रकाराः सन्ति स्त्रीसमूहानां बहुत्वात् सर्वा एव गिरो भगवता श्रुताः, उच्चैः कथने हेतुः पुरयोषितामिति अभिनन्दनं सत्यमुक्तमिति ॥ ३१ ॥ राज्ञो हि ज्ञानाद्भक्तिरधिकेति ज्ञापयितुमाह अजातशत्रुरिति । नामविपरीतं कार्य्यं भगवदिच्छया ज्ञानवत्स्वभावोऽपि तथा गोपीथाय रक्षणार्थे मधुद्विष इति शंकाभावः परेभ्यः हतबन्धुभ्यश्चतुरंगिणीं हस्त्यश्वरथपदातिरूपाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवंविधा इत्यत्र । पुरयोषितामित्यनेन तासां धाष्ट्यबोधनमुच्चैः कथने हेतुर्बोध्यः । अभिनन्दने हेतुः सत्यकथनं बोध्यम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अथेत्यत्र । उभयत्रेति । मिलने भिन्नतया गमने चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति प्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे दशमाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अन्यत्र पुंस्त्वापेक्षयाऽपकृष्टमपि स्त्रीत्वम्, आसां तु तदपेक्षयाऽप्युत्कृष्टं जातं भगवदङ्गीकारसाधनत्वादित्याहुः—या इति द्वाभ्याम्। या इत्यस्यैता इत्युत्तरेणान्वयः। प्रद्युम्नश्च साम्बश्च आम्बश्च सुता यासां रुक्मिणीजाम्बवतीनाग्नजितीनां ता आदिर्यासां सत्यभामादीनां ता याः स्त्रियः वीर्यप्रभाव एव शुल्कं विवाहे उपायनतया देयं द्रव्यं तेन स्वयंवरे शुष्मिणो मत्तान् बलिष्ठान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालप्रभृतीन् राज्ञः प्रमथ्य विनिर्जित्य हृताः। तथा अपरा अन्याश्च याः स्त्रियो भौमस्य नरकासुरस्य वधे जाते सति सहस्रशः एकशताधिकषोडशसहस्रसङ्ख्याका आहृताः॥ २९॥ ❀ ❀ ता एता एव परं केवलमपास्तं निर्गतं पेशलं भद्रं स्वातन्त्र्यं यस्मात्तत् निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मात्तथाभूतमपि स्त्रीत्वं साधु शोभनमत्युत्कृष्टं कुर्वते कुर्वन्तीत्यन्वयः। कुत इत्यपेक्षायां ता विशिंषन्ति—यासामिति। आहृतिभिः पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैर्हृदि स्पृशन् आनन्दयन् पुष्करलोचनः कमलनयनः पतिः कृष्णो यासां गृहात् जातु कदाचिदपि नापैति न निर्गच्छति, सदैव तत्र निवसतीत्यर्थः॥ ३०॥ ❀ ❀ गदन्तीनां जल्पन्तीनां पुरयोषितां एवंविधाः गिरः उक्तीः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनन्दन् सत्यमुक्तमिति सूचयन् स हरिः स्वपुरं ययावित्यन्वयः॥ ३१॥ ❀ ❀ तदा अजातशत्रुः युधिष्ठिरः परेभ्यो हतबन्धुभ्यः शङ्कितः सन् मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य गोपीथाय संरक्षणाय चतुरङ्गिणीं 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम्' इत्युक्तहस्त्यादिचतुरङ्गयुक्तां पृतनां सेनां प्रायुङ्क्त प्रस्थापयामासेत्यन्वयः। ननु तस्याजातशत्रुत्वेन भगवतश्च मधुसूदनत्वेन कथं शत्रुशङ्का सम्भवेदिति नहि मधुदैत्यात् कश्चिच्छत्रुर्बलवान्येन ततः शङ्का स्यादित्याशङ्क्याह—स्नेहादिति, स्नेहस्यायं महिमा प्रसिद्ध एव यद्विवेकं तिरस्करोतीति भावः॥ ३२॥

हिन्दी अनुवाद

ये स्वयंवरमें शिशुपाल आदि मतवाले राजाओंका मान मर्दन करके जिनको अपने बाहुबलसे हर लाये थे तथा जिनके पुत्र प्रद्युम्न, साम्ब, आम्ब आदि हैं, ये रुक्मिणी आदि आठों पटरानियाँ और भौमासुरको मारकर लायी हुई जो इनकी हजारों अन्य पत्नियाँ हैं, वे वास्तवमें धन्य हैं। क्योंकि इन सभीने स्वतन्त्रता और पवित्रतासे रहित स्त्रीजीवनको पवित्र और उज्ज्वल बना दिया है। इनकी महिमाका वर्णन कोई क्या करे। इनके स्वामी साक्षात् कमलनयन भगवान् श्रीकृष्ण हैं, जो नाना प्रकारकी प्रिय चेष्टाओं तथा पारिजातादि प्रिय वस्तुओंकी भेंटसे इनके हृदयमें प्रेम एवं आनन्दकी अभिवृद्धि करते हुए कभी एक क्षणके लिये भी इन्हें छोड़कर दूसरी जगह नहीं जाते॥ २९-३०॥ ❀ ❀ हस्तिनापुरकी स्त्रियाँ इस प्रकार बातचीत कर ही रही थीं कि भगवान् श्रीकृष्ण मन्द मुसकान और प्रेमपूर्ण चितवनसे उनका अभिनन्दन करते हुए वहाँसे विदा हो गये॥ ३१॥ ❀ ❀ अजातशत्रु युधिष्ठिरने भगवान् श्रीकृष्णकी रक्षाके लिये हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सेना उनके साथ कर दी; उन्हें स्नेहवश यह शङ्का हो आयी थी कि कहीं रास्तेमें शत्रु इनपर आक्रमण न कर दें॥ ३२॥

अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विर[१]हातुरान्। संनिवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः॥ ३३॥
कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् सयामुनान्। ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ॥ ३४॥
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान्। आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः॥ ३५॥
तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः। सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा॥ ३६॥

इ[२]ति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने श्रीकृष्णद्वारकागमनं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पाण्डोः कुरुवंशजत्वात्पांडवा अपि कौरवा एव तान्। प्रियैरुद्धवादिभिः सह॥ ३३॥ ❀ ❀ कुरुक्षेत्रं कुरुदेशान्तर्गतमेव। क्रमोऽत्र न विवक्षितः॥ ३४॥ ❀ ❀ मरुर्निरुदको देशः। धन्वोऽल्पोदकः। आनर्ताख्यो द्वारकादेशः। स विभुरुपागात्प्राप्तः। हे भार्गव। मनागीषच्छ्रान्ता वाहा यस्य सः॥ ३५॥ ❀ ❀ तत्र तत्र देशे तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितान्यर्हणान्युपायनानि यस्मै सः। सायमपराह्णे। पश्चाद्दिशं पश्चिमां दिशं भेजे प्राप्तः। तदा च गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यो गामुदकं गतः प्रविष्टोऽस्तं गत इत्यर्थः। 'अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति' इति श्रुतेः। यद्वा तदा सायंकाले जाते रथादवतीर्य गविष्ठो भूमौ स्थितस्ततो गां जलाशयं गतः सन्पश्चाद्दिशं संध्यां भेज उपासितवानित्यर्थः॥ ३६॥

इति प्रथमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः॥ १०॥

---

१. प्रा० पा०—विदुरान्वितान्। २. प्राचीने पाठे "इतित·····आरभ्य·····'सूत उवाच'" इत्यवधि पाठो न।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र पंथानमतिक्रम्य गमनं तत्तन्निजजनमेलनार्थं शूरसेनागमनं तु श्रीवृन्दावनादिदिदृक्षयैव ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ हे भार्गवेति। सर्वज्ञभृगुवंशजातत्वात्त्वमपि योगबलेन भगवन्माहात्म्यं जानास्येवेति भावः। "वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैन्धवसप्तयः" इत्यमरः ॥ ३५ ॥ ❋ ❋ इत्यर्थ इति। समुद्रतीरवासिभिर्जलादुद्गमो जले प्रवेशश्चोदयास्तमये दृश्यत इति भावः। संभवत्वाच्छ्लेषेणार्थान्तरमाह–यद्वेति। इत्यर्थ इति। "उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका। अधमा तारकोपेता सायं सन्ध्या त्रिधा मता" इति स्मृतेः। सूर्यास्तात्प्रागेव संध्यां चक्र इति। पुनर्निजजनसंगतः। संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तापत्तेरिति भावः। प्रायश्चित्तं च शतकृत्वो गायत्र्याभिमन्त्र्य जलं पीत्वा पुनः संध्यामुपासीतेति विशेषाद्वर्णितमस्माभिर्निर्णयसुधाकरे। अत्र संदर्भः– पश्चात्तदनन्तरं सायं यस्मिन्दिने चलितस्तस्यैव दिवसस्यान्ते। दिशं द्वारकागन्तव्यकाष्ठाम्। तेन रथस्य शैघ्र्यमुक्तम्। ननु हस्तिनापुरतो द्वारकामार्गे नैते देशाः संतीत्यत आह। तत्रत्यैस्तत्तद्देशभवैर्भक्तैस्तत्र तत्र द्वारकामार्गे आगत्य प्रत्युद्यतानि निवेदितान्यर्हणान्युपायनानि स्वस्वदेशनयनार्थं यस्मै सः। तेन तत्तद्भक्तमनोरथपूरणार्थं तत्तद्देशं गत्वा गत्वैव तत्र तत्रैकैकानि दिनानि स्थित्वा पुनर्वर्त्मानुससारेति भावः। संदर्भस्तु–प्रकटेन स्वप्रकाशेन। प्रकटतत्प्रकाशविशेषदर्शनं कौतुकार्थमेव। तदा तत्र गमनमित्याह ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

'अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेती'ति श्रुतेरयमर्थः–सागरतीरस्थजनैः प्रातः सूर्यः सागरादुदेतीति लक्ष्यते अस्तसमये तस्मिन्नेव प्रविशतीति लक्ष्यते। यद्वेति नायं पक्षः पूर्वपक्षस्यास्वरसत्वेनोक्तः। अपितु श्लेषेणार्थद्वयमपि प्रकृतमुक्तमिति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-
दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ विरहेण विश्लेषेणातुरान् दुःखितानत एव दूरमागतान् कौरवान् युधिष्ठिरादीन् दृढं स्निग्धमनुरागो येषां तान्सम्यक् सांत्वनेन निवर्त्त्य प्रियैः सह स्वनगरीं द्वारकां प्रायात्प्रययौ ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ कुर्वादिमरुधन्वांतान् देशानतिक्रम्य ततः सौवीराभीरयोः परान् पश्चादवस्थितानानर्त्तान् द्वारकाक्षेत्रजनपदान् विभुर्हरिः श्रीकृष्ण उपागात्। कथंभूतः हे भार्गव! मनागीषच्छ्रांता वाहा अश्वा यस्य ॥ ३४–३५ ॥ ❋ ❋ तत्रत्यैस्तदा देशस्थैस्तत्र तत्र प्रत्युद्यतं शिरसा धायाभिमुखमानीतमर्हणं पूजासाधनं यस्य तथाभूतः यावदानर्तानुपागात्तदा गविष्ठः सूर्यः गोभिः किरणैस्तिष्ठतीति व्युत्पत्तेः पश्चाद्दिशम्प्रति सायं भेजे प्राप्तः गां भूमिं गतश्च उदकं गतश्च 'सायमप्सु प्रविशती'ति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वनगरीं द्वारवतीं प्रियैः पुरुषैः सह ॥ ३३–३४ ॥ ❋ ❋ हे भार्गव! शौनक कुरुजांगलप्रभृत्येकादश देशानतिक्रम्यागात् श्रांताश्वो विभुरानर्तान् स्वाधिकृतान् देशानुपागादित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❋ ❋ यदा हरिः सायं संध्यासमये पश्चाद्दिशं भेजे, कथंभूतः तत्र तत्र च स्वराष्ट्रे प्रतिपदं तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतार्हणः प्रदत्तप्राज्यधनः तदा गविष्ठः दिवि स्थितः आदित्यः गां समुद्रोदकं गतः अस्तं गत इत्यर्थः "असौ वा गविष्ठोऽप्सूदेत्यप्स्वस्तमेती"ति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कुरुजाङ्गलेति युग्मकम्। अत्र पन्थानमतिक्रम्य गमनं तत्तन्निजजनमिलनार्थम्। शूरसेनागमनं श्रीवृन्दावनादिदिदृक्षयैव ॥ ३४–३५ ॥ ❋ ❋ सायमिति। पश्चात्तदनंतरं सायं यस्मिन् दिने चलितस्तस्यैव दिवसस्यान्ते दिशं द्वारकागन्तव्यकाष्ठां भेजे इत्यर्थः। एवं रथस्य शैघ्र्यं दर्शितम्। अत एव भार्गवेत्याश्चर्येण सम्बोधनं, मनाक् श्रान्तवाह इति चोक्तम्, तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हण इत्यत्राशङ्कते–ननु शूरसेनयामुनान्तर्गतवृन्दावनस्थानां श्रीमन्नन्दादीनां मिलनादिकं विशिष्य कथं न वर्णितं तत्राह। स एव गविष्ठो गोपाललीलः सन् दन्तवक्रवधानन्तरं गां गोकुलमेव गतः। तदप्रकटप्रकाशे तैः सार्द्धमप्रकटं स्थित एवेत्यर्थः। प्रकटेन स्वप्रकाशेन प्रकटतत्प्रकाशविशेषदर्शनकौतुकार्थमेव तदा तत्र गमनमिति भावः। तदिदं श्रीकृष्णसन्दर्भे विवृतमस्ति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

कौरवान् पांडवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कुरुजाङ्गलादौ क्रमो न विवक्षितः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मरुर्निरुदको देशः। धन्व अल्पोदकः। आनर्त्तान् द्वारकाप्रदेशान्। हे भार्गव ! मनाक् ईषत् श्रान्ता वाहा यस्य सः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ननु हस्तिनापुरात् द्वारकामार्गेणैव ते देशाः सम्भवन्तीत्यत आह। तत्रत्यैस्तत्तद्देशभवैर्भक्तैस्तत्र तत्र द्वारकामार्गे आगत्य प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानि स्वस्वदेशनयनार्थं यस्मै सः। तेन तत्तद्भक्तमनोरथपूरणार्थं तत्तद्देशं गत्वा गत्वैव तत्र तत्रैकैकानि दिनानि स्थित्वा पुनर्वर्त्मानुससारेति भावः। सायमपराह्णे पश्चाद्दिशं द्वारकाप्रदेशं भेजे प्राप्तः। तदा गविष्ठः सूर्योऽपि गां गतः पश्चिमसमुद्रजलं प्रविष्टः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रियैरुद्धवादिभिः सह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कुर्वादिदेशानतिक्रम्य आनर्तानुपागादिति द्वितीयेनान्वयः। क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हे भार्गव ! सौवीराभीरयोः परान् परतः स्थितान् आनर्तान् मनागीषत् श्रांता वाहा यस्य स विभुः श्रीकृष्णः उपागात्प्राप्तः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन्देशे तत्रत्यैर्भक्तैः प्रत्युद्यतानि अर्हणानि यस्य स हरिस्तत्रत्यानां क्लेशहरः श्रीकृष्णः सायं काले यदा तस्मिन्क्षणे पश्चात्पश्चिमां दिशं भेजे। तस्यां दिशीप्सितं देशं प्राप्तस्तदा तस्मिन्नेव क्षणे गोभिः स्वाश्रयैः किरणैस्तिष्ठतीति गविष्ठो भानुमान् गामुदकं गतः "अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेति अपःसायंप्रविशती"ति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एतावत्कालं कौरवयादवा मिलिताः स्थिताः। अथोभये पश्चाद् भिन्नतया गता इत्याह अथेति। उभयत्रापि भगवानेव हेतुः दूरपर्यंतमागतान् शौरिरिति लोकव्यवहारार्थं दाढ्यं सूचितं, शूरः पाण्डवानां मातामहो भागवतः पितामहः, अत उभये एक एव न दूरागमनेन आतुराः, किंतु विरहेण तथापि ह्यातुरैः सहगमनमनुचितम्। अत आतुरान्निवर्त्य प्रियैः सह अगमत्। कौरवाः स्वमनस्येव वयं सह गमिष्याम इति विरहातुरा अतो भगवता निवर्त्तिताः। नन्वत्यंतमातुरा गृहेऽपि न गच्छेयुः इति नाशंकनीयं यतस्ते दृढं स्निग्धाः, न हि दृढं स्निग्धः शीघ्रं नश्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मार्गस्थदेशान् श्लोकद्वयेन निर्दिशति कुरुजांगलेति। कुरुजांगले शूरसेनान् वटेश्वरदेशान् अन्यांश्च यमुनातीरदेशान् परपारस्थान् ततः कुरुक्षेत्रदेशः सरस्वतीदृषद्वतीमध्यदेशः अम्बिकावरादिः मरुरल्पोदकदेशः धन्वोऽनुदकदेशः भूमिसिकताभेदनिरूपणाय अथशब्दः, सौवीरदेशः सुराष्ट्रदेशः आभीरदेशः कुंतीपुरदेशः ततोऽपि परानानर्त्तान्द्वारकादेशान् मध्ये देशानां नामभिरुद्विग्नं संबोधयति हे भार्गव ! इति युक्तमेव भृगुवंशस्य तथात्वं, किन्तु भगवानेव तान् देशानुपागात्। एकेनैव दिवसेन तावद्दूरगमनेऽपि मनागेव श्रांतवाहो जातः, न तु सर्वथा किमित्येकेनैव दिवसेन तावत् इत्यत्र हेतुः विभुरिति ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ मध्ये तत्र पूजामाह तत्र तत्रेति। ह इति निश्चये, कोऽपि देशो भगवत्पूजारहितो न जात इत्यर्थः, एवं पूजितो भगवान् सायंकाले पश्चाद्दिशं पश्चिमतीरं भेजे तत्र विश्रामं कृतवान् गोधूलिकायां नगरप्रवेशः कर्त्तव्य इति। भगवान् यदा संध्याप्रतीक्षया स्थितः तदा सूर्येण न विलंबः कृत इत्याह–गविष्ठो गां गतस्तदेति गवि किरणे अवस्थिते बिंबमात्रं दृश्यत इत्यर्थः, तादृशः सूर्यो गां गतः जलं प्रविष्टः "अद्भ्यः प्रातरुदेत्य यः सायं प्रविशती"ति श्रुतेः, सुमुहूर्त्तं जातमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अथ भिन्नप्रक्रमे। शौरिः श्रीकृष्णः दूरागतान् कौरवान्-पाण्डोरपि कुरुवंशजत्वात्पाण्डवा अपि कौरवा एव। तान् सम्यक् सान्त्वनेन निवर्त्त्य प्रियैरुद्धवादिभिः सह स्वनगरीं द्वारकां प्रायात् प्रययावित्यन्वयः। दूरागमने हेतुमाह–विरहेण विश्लेषेणातुरान् दुःखितानिति। तत्रापि हेतुमाह–दृढं स्निग्धमनुरागो येषां तानिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मार्गस्थान् देशान्निर्दिशति–कुरुजाङ्गलेति द्वयेन। कुर्वादिधन्वान्तान् देशानतिक्रम्य ततः सौवीराभीरयोः परान् पश्चादवस्थितान् आनर्त्तान् द्वारकाप्रदेशान् मनाक् ईषत् श्रान्ता वाहा अश्वा यस्य स विभुः सर्वथा समर्थः श्रीकृष्ण उपागादित्यन्वयः। यामुनान् यमुनातीरस्थान्। मरुरल्पोदको देशः। धन्वा निरुदको देशः। भूमिसिकताभेदप्रदर्शनायाथशब्दः। सौवीरः सुराष्ट्रदेशः। आभीरः कुन्तीपुरदेशः। भगवतो माहात्म्यं भृगुणा पूर्वं परीक्षितमेवातस्तद्वंशेन त्वयाऽपि तत्र विश्वास एव कार्य इति सूचयन् सम्बोधयति–हे भार्गवेति ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ ननु हस्तिनापुराद्द्वारकामार्गे नैते देशाः सन्तीति कथं तदतिक्रमणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह–तत्र तत्रेति। हीति निश्चये, नात्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सन्देहः कर्त्तव्यः । तत्रत्यैस्तत्तद्देशभवैर्भक्तैस्तत्र तत्तद्द्वारकामार्गे आगताः स्वदेशानयनार्थं प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानि यस्मै सः । तथा च तत्तद्भक्तमनोरथपूणार्थं तत्तद्देशं गत्वैव पुनर्वर्त्मानुससारेति भावः । ततश्च सायमपराह्णे पश्चाद्दिशं द्वारकाप्रदेशं भेजे प्राप्तस्तदा च गवि किरणे तिष्ठतीति गविष्ठः सूर्यो गां गतः "अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति" इति श्रुतेः पश्चिमसमुद्रजलं प्रविष्टः, अस्तं गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ दशमो विवृतो राज्ञो राज्यादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

सुदृढ़ प्रेमके कारण कुरुवंशी पाण्डव भगवान्के साथ बहुत दूरतक चले गये। वे लोग उस समय भावी विरहसे व्याकुल हो रहे थे। भगवान् श्रीकृष्णने उन्हें बहुत आग्रह करके विदा किया और सात्यकि, उद्धव आदि प्रेमी मित्रोंके साथ द्वारकाकी यात्रा की ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शौनकजी! वे कुरुजाङ्गल, पाञ्चाल, शूरसेन, यमुनाके तटवर्ती प्रदेश, ब्रह्मावर्त, कुरुक्षेत्र, मत्स्य, सारस्वत और मरुधन्व देशको पार करके सौवीर और आभीर देशके पश्चिम आनर्त्त देशमें आये। उस समय अधिक चलनेके कारण भगवान्के रथके घोड़े कुछ थकसे गये थे ॥ ३४-३५ ॥ मार्गमें स्थान-स्थानपर लोग उपहारादिके द्वारा भगवान्का सम्मान करते थे, सायङ्काल होनेपर वे रथपरसे भूमिपर उतर आते थे और जलाशयपर जाकर सन्ध्या-वन्दन करते थे। यह उनकी नित्यचर्या थी ॥ ३६ ॥

दशवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथैकादशोऽध्यायः

सूत उवाच

आनर्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धाञ्जनपदान् स्वकान्। दध्मौ द¹रवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥
स² उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥ २ ॥
तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम्। प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३ ॥
तत्रोपनीतवलयो रवेर्दीपमिवादृताः। आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आनर्तैः स्तूयमानस्य पुरीं निर्विश्य बंधुभिः। एकादशे रतिः सम्यग्यादवेन्द्रस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥
उत्सवैरुच्चलत्पौरमुदञ्चद्ध्वजतोरणम्। उल्लसद्रत्नदीपालि स्वपुरं प्रभुराविशत् ॥ २ ॥

स्वृद्धान्समृद्धान्। दरवरं पांचजन्यं शंखम्। दध्मौ वादितवान् ॥ १ ॥ ❋ ❋ स इति। दरः शंखो दाध्मायमानो भगवता आपूर्यमाण उच्चकाशेऽतिशयेन शुशुभ इत्यन्वयः। कथंभूतो दरः धवलमुदरं यस्य सः। तथाप्युरुक्रमस्य कृष्णस्याधरस्य यः शोणगुणस्तेन शोणिमा यस्य सः। करकंजे करकमले तयोः संपुटे मध्ये वर्तमानः कथमुच्चकाशे अब्जखंडे रक्तकमलसमूहे कलहंसो राजहंस उत्स्वन उच्चशब्दो यथा तद्वत् ॥ २ ॥ ❋ ❋ जगतो तद्भयं तस्य भयावहम्। प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्तुर्दर्शने लालसौत्सुक्यं यासां ताः ॥ ३ ॥ ❋ ❋ तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता वलय उपायनानि याभिस्ताः। निरपेक्षेऽपि तस्मिन्नादरेण समर्पणे दृष्टान्तः–रवेर्दीपमिवेति। पितरमर्भका इव तं सर्वसुहृदमवितारं प्रोचुरित्युत्तरेणान्वयः। सुहृत्त्वेनैवावितारं न तु कामेन। अत्र हेतुः–आत्मारामम्। तत्रापि हेतुः–परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामम् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बन्धुभिः सह (१) उच्चलन्तः पौरा यस्मिंस्तत्स्वपुरम्। उदञ्चन्तश्चञ्चलन्तो देदीप्यमाना वा ध्वजास्तैर्युतं तोरणं द्वारबाह्यभागो यत्र तत्तथा। "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः। उल्लसन्ती रत्नदीपानामालिर्यत्र तत्तथा (२) इवेति। साक्षाद्दर्शनं विना विषादशान्त्यनुपपत्तेः ॥ १ ॥ ❋ ❋ स दरः ॥ २ ॥ ❋ ❋ तं शंखोद्भूतं निनदं शब्दम्। "शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः" इत्यमरः। जगतो भयं यस्मात्कालात् येभ्यो दैत्येभ्यो वा तस्य तेषां च भयमावहति समन्तात्प्रापयतीति तम्। भर्तुः श्रीकृष्णस्य ॥ ३ ॥ ❋ ❋ उपायनान्युपढौकितानि अत्र कामाभावे अत्रात्मारामत्वे तेजोरूपत्वेन निरपेक्षस्यापि रवेरग्रे यथा दीपं समर्पयन्ति तथा निरपेक्षस्य श्रीकृष्णस्याग्रे बलिसमर्पणं स्वाभ्युदयार्थमेवेति भावः ॥ ४–५ ॥

अस्मिन्पद्यार्थे दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स भगवान्स्वृद्धान्समृद्धान्स्वकानानर्त्तान् जनपदानुपव्रज्य तत्रत्यानां विषादं स्वविश्लेषजं शमयन्निव दरवरं शंखश्रेष्ठं पांचजन्यं दध्मौ ध्वनयामास ॥ १ ॥ ❋ ❋ तदा स दाध्मायमानो दरवरः स्वतो धवलमुदरं यस्य तथाभूतोऽपि दामोदरस्य भगवतोऽधरशोणेन शोणिमा यस्य सः, स भगवत्करकमलयोः संपुट उच्चकाशे यथाऽब्जखण्डे रक्तकमलसमूहे उत्स्वन उच्चैः स्वनो यस्य स हंसस्तद्वत् ॥ २ ॥ ❋ ❋ जगतो भयं येभ्यः तेषां भयमावहतीति तथा तं निनदमुपश्रुत्य सर्वाः प्रजा भर्त्तुर्भगवतो दर्शने लालसाः आसक्तचित्ताः प्रत्युद्ययुः प्रत्याजग्मुः ॥ ३ ॥ ❋ ❋ तत्रादृता आदरयुक्ताः रवेर्दीपमिवात्मानं जगच्च प्रकाशयतः प्रकाशांतरानपेक्षस्य सूर्यस्य दीपमिव उपनीतः बलिः पूजार्थं द्रव्यं याभिस्ताः ॥ ४ ॥

---

१. प्रा० पा० शङ्खवरं। २. प्राचीने पाठे श्लोकोऽयं नास्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स कृष्णः स्वृद्धान्सुष्ठु संपन्नान् स्वकान् स्वीयान्नाम्ना आनर्तान् जनपदानुपगम्य इति दरवरं शंखश्रेष्ठं दध्मौ पूरयामास तेषां विषादं राजकं भयं शमयन्परिहरन्निवेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ स दरः पांचजन्याख्यः उच्चकाशे धवलं शुक्लमुदरं यस्य स धवलोदरः अतिधवलोदरोऽपि उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्याधरोष्ठस्य शोणेन रागेण शोणिमा रक्तभावो यस्य स तथोक्तः दाध्मायमानः पुनः पुनः पूर्यमाणः कराविव कंजे हस्तकमले तयोः संपुटे मध्ये वर्तमान इति शेषः करकंजसंपुटे निधाय दाध्मायमान इति वा। तत्र दृष्टांतः अब्जखंडे करकमले स्थितः उत्स्वनः उच्चध्वनिः कलहंस राजहंसः यथा तथेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ भर्तृदर्शन-लालसाः श्रीकृष्णस्य दर्शनोत्सुकाः सर्वाः प्रजा जगतः भवः संसारः तस्माद्भयं हंतीति जगद्भवभयापहः तं, जगद्भयभयापहमिति पाठे जगद्भयानां दैत्यानां सकाशाद्यद्भयं तस्य नाशनः तं निनदं शंखध्वनिं श्रुत्वा तं कृष्णं प्रत्युद्ययुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नित्यदा निजलाभेन स्वतो लब्धेन पूर्णकामम् अत एवात्मारामं आसमंतात् रममाणं कृष्णं नत्वा हर्षेण गद्गदया स्खलंत्या गिरा ताः प्रजाः प्रोचुरित्यन्वयः। कीदृश्यः प्रीत्युत्फुल्लं विकसितं मुखं यासां ताः तथोक्ताः उपनीतः समर्पितः बलिः भागधेयः याभिस्तास्तथा। बलिः पूजासाधनं वा, कथमिव तेजःपुंजस्य रवेर्दीपमिव आत्मारामस्य बलिं दत्त्वेति शेषः, आदृताः परमादरयुक्ताः अर्भकाः बालाः पितरमिव कथंभूतं हरिम् अन्नादिदानेन पातृत्वात्पितरं सर्वस्मादात्मादेः सुहृदमनिमित्तबंधुं ज्ञानादिदानेनावनकर्तृत्वा-दवितारम् ॥ ४-५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स उच्चकाशे इति पद्यं चित्सुखेन व्याख्यातमस्ति ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ तत्र श्रीद्वारकायाम्। रवेरुपहाररूपं दीपमा-दृतवन्तो जना इवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकादशे स्तुतः कृष्ण आनर्त्तैः स्वपुरं गतः। बन्धुभिर्मिलितः कान्ता अधिनोदिति वर्ण्यते ॥

दरवरं पांचजन्यं शङ्खम्। इवेति साक्षाद्दर्शनं विना सम्यग्विषादस्य शान्त्यनुत्पत्तेः ॥ १ ॥ ❀❀ स दरः शङ्खः उच्चकाशे शोभते स्म। अधरस्य शोणेन गुणेन शोणिमा यस्य सः। दाध्मायमानः अतिशयेन वाद्यमानः। अब्जषण्डे कमलसमूहे इति चतुर्भिः करैर्धृतत्वात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ जगतो यद्भयं तस्य भयमावहति तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उपनीताः समर्पिता बलय उपायनानि याभिस्तथाभूताः सत्यः। निरपेक्षेऽपि तस्मिन्नादरेण समर्पणे दृष्टांतः रवेर्दीपमिव (रवौ दीपनीयरविपूजका इवेत्यर्थः) पितरमर्भका इव तम् अवितारं रक्षितारमूचुः। उपायनानपेक्षत्वमाह आत्माराममिति ॥ ४-५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ द्वारावतीस्थभगवदीयजनानां भगवति स्नेहाधिक्यं वक्तुं प्रथमं भगवच्चेष्टितमाह आनर्तानिति। स्वृद्धान्सुसमृद्धान् दरवरं पांचजन्याख्यं शंखश्रेष्ठं स्ववियोगजं विषादं शमयन्निव दध्मौ वादितवान्। सर्वथा विश्लेषजन्मविषादनिवृत्तिस्तु तत्तत्सं-योगादेव भवतीत्यतः इवशब्दः ॥ १ ॥ ❀ ❀ सदा स पांचजन्याख्यः दरः शंखःस्वतो धवलोदरोऽपि उरुक्रमस्य अधरशो-णितरागेण शोणिमा यस्य करकंजसंपुटे दाध्मायमानो भगवताऽऽपूर्यमाण उच्चकाशे नितरां शुशुभे यथाऽब्जषण्डेऽरुणपद्मसमूहे उत्स्वन उच्चशब्दः कलहंसो राजहंसः ॥ २ ॥ ❀ ❀ जगद्भयस्य कालादेरपि भयमावहतीति तथा तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्र पूर्णकामे श्रीकृष्णे रवेर्दीपमिवोपनीता बलयो याभिस्तास्तेन चादृता नित्यदा निजलाभेन पूर्णकाममात्मारामं श्रीकृष्णं प्रोचुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं कौरवभक्तानां सर्वसौख्यं निरूपितम्। द्वारकास्थितभक्तानामेकादश उदीर्यते ॥ १ ॥
प्रवेशे च प्रविष्टस्य स्थितस्याप्युत्सवस्त्रिधा। प्राप्तानामिव च स्नेहशास्त्रार्थं जानतामपि ॥ २ ॥

कृष्णेच्छातस्तदित्युक्त्वा प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते। पूर्वाध्यायांते भगवतो द्वारकाप्रवेशार्थं सुमुहूर्तं निरूपितम्। अत्र प्रथमं प्रवेशे मंगलमाह। "शंखनादस्तथा स्निग्धदर्शनं स्तोत्रमेव च। दूरान्मंगलमेतद्धि कलशादिस्तथांतिके ॥ दुःखिते नगरे कृष्णो न प्रवेशमिहार्हति। अतः शंखनिनादेन सुखिनस्तान् करोति हि ॥ द्वारकाजलदुर्गं हि तदंते नगरं महत्। आनर्त्ताख्यं तत्प्रवेशः पूर्वं पश्चात् पुरस्य हि ॥" अतो भगवनानर्त्तपुरनिकटे गत्वा पांचजन्यध्वनिं कृतवानित्याह आनर्त्तानिति बहुवचनमवांतरग्रामाभिप्रायं स्वृद्धान् सुष्ठु ऋद्धान् सस्यधनादिभिः स्वकान् स्वकीयान् द्वारिकानिवेशानंतरं वासितान् ॥ १ ॥ ❀ ❀ यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहंता अमंगलरूपदैत्यानां निराकरणार्थं दरवरं शंखश्रेष्ठं वादितवान्। भगवता वाद्यमानः शंखः केनचिद्वर्णितः सोऽप्युपनिबद्धः स च उच्चकाश इति। ऊर्ध्वुर्वमलन्तं चकाशे धवलमुदरं यस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतादृशो दरः उरुक्रमस्याधरशोणेन रूपेण शोणिमा शोणयुक्तः करकमलद्वयस्य मध्ये संपुटे यथा कमलसमूहे ऊर्ध्वं शब्दायमानो हंसो भवति ॥ २ ॥ ❀ ❀ पांचजन्यध्वनिं श्रुत्वा सर्वे देशनगरवासिनः निश्चयेन भगवंतमागतं ज्ञात्वा परमानन्दनिर्वृता अपि दर्शनार्थमग्रे गता इत्याह तमुपश्रुत्येति। यस्मिन् श्रुते मृत्युभयमपि गच्छति किमन्यद् भयमित्याह जगद्भयभयावहमिति। पांचजन्यं हि आयुधं शत्रुवधार्थं निष्पादितं घातकस्वभावं तदत्र मंगले कथमुपयुज्यत इत्याशंक्य अत्रापि घातकरूपेणैव मंगलत्वमिति जगतो यद्भयं तस्य भयं आवहतीति उक्तम्। प्रत्युद्ययुः अन्योऽन्यं प्रतिकूलतया उद् ऊर्ध्वं अग्रे अयुः अयगतौ, अन्योऽन्योपमर्दैन अहमहमिकया अग्रे गता इत्यर्थः, सर्वा इति नात्रावांतरजातिर्नियामिका भर्तृत्वस्य तुल्यत्वात्। शास्त्रार्थपरिपालनाय सर्वं उपायनपाणयः समागताः। तत्रोच्चावचत्वसिद्धये दरिद्रा अपि सम्भवन्ति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तेषामुपायनं भगवतः कोपयोगायेत्याशंक्याह रवेर्दीपमिति। वलिः पूजा साधनद्रव्यं कयाचित् क्रियया हि भिन्नो भगवति संवध्यते तदैव हि परमानंदः, तत्र दृष्ट्या इंद्रियसंवंधेऽपि देहसंवंधसिध्यर्थमुपायनानयनं सूर्योद्देशेन दीपदानं विहितं, न हि दीपेन सूर्यस्य किंचित् कार्यं सिध्यति तथापि त्वत्परोक्षे वयमनेन जीवाम इति दैन्यख्यापनेन दयोत्पत्तौ हेतुर्भवति तथा भगवत्यपि स्वविद्यमानद्रव्येणोपढौकनं तदा भगवता ताः सर्वा आदराः आदरेण सुखिताः कृताः तेषां पूर्णमनोरथानां यत् कार्यं तदाह आत्मारामममिति। अथवा पूर्वमेताः आत्मारामं प्रत्युद्ययुरिति संवंधः। स्तोत्रोपक्रमस्तु प्रीत्युत्फुल्लेति। उत्कृष्टैरप्युपनीते उपायने भगवतोऽपेक्षा नास्तीति वक्तुं तं विशिनष्टि आत्मारामं पूर्णकाममिति। उभये हि विषयान्नापेक्षन्ते येषां विषयापेक्षैव नास्ति ये वा पूर्णविषयाः। तत्र विषयापेक्षाभावः 'परं दृष्ट्वा निवर्त्तते' इति वाक्यात्। भगवति पेक्षाप्राप्ते भवति भगवांस्तु प्राप्तं भगवानात्मारामः। अत एव पूर्णकामः 'आत्मकाम आप्तकामः' इति श्रुतेः। अथवा कामस्तु पूर्वं भगवति उत्पन्नः स सर्वसृष्टपदार्थान् व्याप्य स्थितः पूर्ण इत्युच्यते। स जीवेषु कदाचिन्न पूर्णो भवति सर्वजीवार्थत्वात् विषयाणां भगवतस्तु सर्वं भगवतः प्राप्तमिति पूर्णत्वम्। उभयत्रापि हेतुः निजलाभेति निजं स्वरूपं निजा वा सर्वे प्रापंचिकाः पदार्थाः सर्वे नित्यदेति तिरोभावानुपपत्तिदशायामपि अव्यक्तादिनिधनत्वात् अव्यक्तस्य च भगवत्त्वात् विषयपक्षे सदेत्युक्तं अवतीर्णदशायामपि स्वरूप एव स्थितत्वात् नित्यदेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः।

अथैकादशाध्यायं विवरिषवोऽवसररूपां सङ्गतिं बोधयितुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः एवं कौरवेत्यादि। कथमुदीर्येत इत्याकाङ्क्षायां तद्धेतूनवान्तरार्थानाहुः प्रवेशे चेत्यादि। एवं त्रिधोत्सवकथनेन कथं सर्वभक्तसौख्यमत आहुः प्राकृतेत्यादि। तथा च तेषां सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यात्तेन तथेत्यर्थः। शास्त्रार्थं जानतां कथमेवमत आहुः कृष्णेच्छातस्तदिति। प्रत्यापत्तिः पूर्वसजातीयसुखस्य पुनः प्राप्तिः। तथा चैवं सर्वसौख्यं निरूप्यत इत्यर्थः। प्रवेशे उत्सवो मङ्गलात्मेति तानि गणयन्ति शङ्खनाद इत्यादि। स्निग्धदर्शनं स्निग्धविषयकं भगवत्कृतं दर्शनम्। तदन्त इति तत्पुरोभागे। तत्रोपनीतेत्यत्र तत्रेति मूलस्थपदस्य भगवन्निकट इत्यर्थः। सूर्योद्देशेनेत्यादिना उपढौकनमित्यन्तेन व्याख्यानेन इदानीन्तनैरप्येवं भावेनोपढौकनं कार्यमिति शिक्षा वोधिता। कार्यमिति भगवता कार्यम्। तथा च निजलाभेन भगवल्लाभेन आत्मारामं पूर्णकामं यथा स्यात्तथा आदृता इति योजना बोध्येत्यर्थः। एवं श्लोकद्वयस्य प्रत्येकवाक्यत्वपक्षं द्वितीयश्लोके तिङन्तक्रियाविरहेण क्लिष्टमिव मन्वाना युग्मवाक्यत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। नन्वादृता इत्यन्तमेकं वाक्यम्, आत्मेत्याद्यर्भका इत्यन्तमपरमित्येवमादरणीयं दूरान्वयदोषाभावादित्याशङ्कायामाहुः स्तोत्रेत्यादि। तथा चैवमन्वयाङ्गीकारे कर्माकाङ्क्षायाः पूर्वार्धेन पूरणात्पितरमित्याद्यर्धस्यासङ्गतिः पुनरादाने समाप्तपुनरात्तत्वं दूरान्वयश्चेत्यतो नायं पक्षो युक्तः, किन्तु पूर्वोक्त एव युक्त इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे प्रतिर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयस्तद्योग इयं द्वितीयेत्याशयेन द्वितीयान्तानामर्थमाहुः उत्कृष्टैरित्यादि। अवान्तरप्रकरणविचारे उक्तश्रुतेर्जीवप्रकरणस्थत्वेनानुपष्टंभकत्वमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तिरोभावानुपपत्तिदशायामिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य दशाशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः। अव्यक्तादिनिधनत्वादिति। अव्यक्तमादिनिधनयोर्येषां पदार्थानां तादृशत्वादिति व्यधिकरणपदो वहुव्रीहिः। उक्तमिति व्याख्यातमित्यर्थः। निजपदस्य स्वरूपवाचकत्वपक्षेऽर्थमाहुः अवतीर्णेत्यादि। अन्यैरादृतत्वादुत्तरार्धे दृष्टान्तवाक्यत्वाङ्गीकारेण दोषाभावाच्च तृतीयामपि योजनामङ्गीकृत्य तस्मिन् पक्षेऽर्थमाहुः स्तोत्रेत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी

एकादशे तु कृष्णस्य पुरीं निविश्य बन्धुभिः। कान्ताभी रममाणस्यापीश्वरत्वं निरूप्यते ॥ १ ॥

आनर्त्तानागत्य भगवान् किं कृतवानित्यपेक्षायां स्वविरहेण दुःखितान् जनान् सर्वभयनिवर्त्तकेन स्वागमनसूचकेन च शङ्खनादेन सुखितान् कृत्वा नगरं प्रविवेशेत्याह–आनर्त्तानिति दशभिः। इवशब्द एवकारार्थकः। स भगवान् स्वृद्धान् समृद्धान् स्वकानानर्त्तान् जनपदान् देशानुपव्रज्य तेषां तत्रत्यानां जनानां विषादं स्वविश्लेषजं शमयन्निवर्त्तयन्नेव दरवरं शङ्खश्रेष्ठं पाञ्चजन्यनामकं दध्मौ वादितवानित्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदा स दाध्मायमानो दरवरः स्वतो धवलमुदरं यस्य तथाभूतोऽपि दामोदरस्य भगवतो भक्तवत्सलस्य कृष्णस्याधरशोणेन अधरस्थरक्तगुणेन शोणिमा रक्तगुणो यस्य तथाभूतः सन् भगवत्करकमलयोः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्पुट उच्चकाशेऽतिशयेन शुशुभे। तत्र दृष्टान्तमाह–यथेति। अब्जखण्डे कमलसमूहे उत्स्वनः उच्चैः स्वनो यस्य सः कलहंसो यथा शोभते तथेत्यर्थः॥ २॥ ❁ ❁ जगतो यद्भयं भयाभिमानी देवः 'सैनिका भयनाम्नो ये' इत्यत्र चतुर्थे निरूपणीयस्तस्यापि भयमावहतीति तथा तं निनदं शङ्खनादमुपश्रुत्य सर्वाः प्रजाः तं प्रत्युद्ययुः उत्कर्षेण अग्रतो जग्मुः। तत्र हेतुमाह–भर्त्तुः स्वपालकस्य भगवतो दर्शने लालसा औत्सुक्यं यासां ताः॥ ३॥ ❁ ❁ तत्र गत्वा किं कृतवत्य इत्यपेक्षायामाह–तत्रेति। तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता बलय उपायनानि याभिस्ताः तथा प्रीत्या उत्फुल्लानि विकसितानि मुखाम्बुजानि यासां ताः हर्षेण आनन्दोद्गमेन गद्गदया सुललितया गिरा तं प्रोचुरित्युत्तरेणान्वयः। ननु भगवतोऽपि किमुपायनस्तुत्याद्यपेक्षाऽस्ति तथा सति पूर्णकामत्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह–निजेति। परमानन्दनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामं तदपि न जीववत् कदाचित्स्फूर्तिमात्रमेव लाभः, किन्तु नित्यदा सर्वदैव तल्लाभेन पूर्णकामत्वम्। अत एवात्मनि स्वरूपानन्दे एव आरामो रमणमासक्तिर्यस्य, न विषयसुखे, स तथा तमात्मारामम्। ननु यदि भगवतस्तदपेक्षा नास्ति तर्हि किमिति तस्मै तन्निवेदितवन्त इत्याशङ्क्याह–आदृता इति, आदरो भक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः। भक्तिमार्गे इयमेव रीतिर्यदपेक्षाभावे समर्प्यते इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह–रवेर्दीपमिवेति। यथा सर्वप्रकाशमयस्य रवेः स्वार्थं दीपापेक्षाभावेऽपि तत्पूजायां दीपं समर्पयन्ति तथेत्यर्थः॥ ४॥

हिन्दी अनुवाद

द्वारकामें श्रीकृष्णका राजोचित स्वागत

सूतजी कहते हैं—श्रीकृष्णने अपने समृद्ध आनर्त्त देशमें पहुँचकर वहाँके लोगोंकी विरह-वेदना बहुत कुछ शान्त करते हुए अपना श्रेष्ठ पाञ्चजन्य नामक शङ्ख बजाया॥ १॥ ❁ ❁ भगवान्के होठोंकी लालीसे लाल हुआ वह श्वेत वर्णका शङ्ख बजते समय उनके कर-कमलोंमें ऐसा शोभायमान हुआ, जैसे लाल रंगके कमलोंपर बैठकर कोई राजहंस उच्चस्वर गान कर रहा हो॥ २॥ ❁ ❁ भगवान्के शङ्खकी वह ध्वनि संसारके भयको भयभीत करनेवाली है। उसे सुनकर सारी प्रजा अपने स्वामी श्रीकृष्णके दर्शनकी लालसासे नगरके बाहर निकल आयी॥ ३॥ ❁ ❁ भगवान् श्रीकृष्ण आत्माराम हैं, वे अपने आत्मलाभसे भी सदा-सर्वदा पूर्णकाम हैं, फिर भी जैसे लोग बड़े आदरसे भगवान् सूर्यको भी दीपदान करते हैं, वैसे ही अनेक प्रकारकी भेंटोंसे प्रजाने श्रीकृष्णका स्वागत किया॥ ४॥

प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा। पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः[1]॥ ५॥
नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपङ्कजं विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम्।
परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत् परः प्रभुः[2]॥ ६॥
भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ[3] सुहृत्पतिः पिता।
त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम॥ ७॥
अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम्॥ ८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किमूचुरिति तदाह। नताः स्मेति। विरिंचो ब्रह्मा। वैरिंच्याः सनकादयः। इह संसारे परं क्षेममिच्छतां परायणं परमं शरणम्। कुतः। परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र प्रभुर्न भवेत्॥ ६॥ ❁ ❁ अतो भवायोद्भवाय नोऽस्माकं त्वं भव। हे विश्वभावन कृतिनः कृतार्था बभूविम जाता वयम्॥ ७॥ ❁ ❁ कृतार्थत्वमेवाहुः–अहो भवता वयं सनाथाः स्म। यद्यस्मात्तव रूपं पश्येम। त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य तत्। देवानामपि दुर्लभदर्शनमित्यर्थः। प्रेम्णा यत्स्मितं तद्युक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिंस्तदाननं यस्मिंस्तद्रूपम्। सर्वेषु चाङ्गेषु सौभगं यस्मिंस्तत्॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

हे नाथेति। त्वमस्माकं सर्वाभीष्टदानसमर्थोसीति भावः॥ ६॥ ❁ ❁ यतस्त्वमेव सर्वप्रभुरतो हेतोः ते विश्वभावनेति सर्वविश्वपालकस्यास्मद्रक्षणे तव न कश्चित्परिश्रमोऽस्तीति भावः॥ ७॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति। तत्कार्यार्थमवतीर्णत्वादर्शनाभावो न व्याख्येय इति भावः॥ ८॥

---

१. प्रा० पा०—सुहृदं सवितार.। २. प्रा० पा०—परः प्रभो। ३. प्रा० पा०—मातात्मसुहृत्पिता पतिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

उद्भवाय उत्तमस्थिताय यद्वा सन्ततं निजदर्शनसमृद्धये इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रीत्या उत्फुल्लानि विकसितानि मुखांबुजानि यासां तथाभूताः प्रजा हर्षेण गद्गदया कुंठितया गिरा तं प्रोचुः । रविदृष्टांताभिप्रेतं व्यंजयन् विशिनष्टि-निजलाभेन नित्यनिरवधिकस्वानन्दानुभवलाभेन पूर्णकाममवाप्तसमस्तकाममात्मारामं स्वानुभवैकनिष्ठं बल्यनपेक्षमिति भावः । के कमिवोचुः सर्वेषु पुत्रेषु सुहृदं सौहार्दयुक्तमवितारं रक्षितारं पितरमर्भकाः शिशवः पुत्रा इव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवाहुः नता इति चतुर्भिः । हे नाथ ! तवांघ्रिपंकजं प्रति नताः स्म । कथंभूतं विरिंचिना ब्रह्मणा वैरिंच्यैः सनकादिभिः सुरेन्द्रैरिंद्रादिभिश्च वंदितं नमस्कृतम् इह क्षेमं निःश्रेयसमिच्छतां परमुत्कृष्टं परायणं क्षेमसाधनभूतं, परमिति क्षेमविशेषणं वा, यत्र पदारविंदे परेषां ब्रह्मादीनामपि प्रभुस्तानपि वशीकुर्वन् कालोऽपि न प्रभवेन्न समर्थो भवेत् यत्र त्वयि विषये परः प्रभुः कालोऽपि न प्रभवेत्तस्य तव पदाम्बुजमिति वान्वयः । "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः तस्येशानः न तस्येशे कश्चने" त्यादिश्रुत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे विश्वभावन ! विश्वं जगत् भावयति सत्तास्थितिप्रवृत्तिमत्करोतीति तथाभूतस्त्वं नोऽस्माकं भवायाभ्युदयाय भव "माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः तं दैवतानां परमं च दैवतं पतिं पतीनां परमं परस्तात् । न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् । यो वै वेदांश्च प्रहिणोति" इत्यादिश्रुत्यर्थमनुसन्धायोचुः त्वमेव मातेत्यादि । लौकिकस्तु बन्धुरेक एव, त्वं तु सर्वविधबंधुरिति भावः । यस्य तवानुवृत्त्या सेवया वयं कृतिनः कृतकृत्या बभूविम । स त्वं नो भवाय भवेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अहो इति । भवता त्वया वयमहो सनाथाः स्म इति यत्सुखप्रदनाथवंतो बभूविम । कुतः यद्यस्मात्तव रूपं पश्येम कथंभूतं त्रैविष्टपानां देवानामपि दूरदर्शनं दुर्दर्शनं प्रेमपूर्वकस्मितस्निग्धे सानुरागे ईक्षणे च यस्मिंस्तदाननं यस्य तत्सौभगं सुन्दरम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे नाथ ! तवांघ्रिपंकजं सदा नताः स्मेत्यन्वयः, कीदृशं विरिंचिवैरिंचसुरेंद्रैश्चतुर्मुखशंकरदेवेन्द्रैर्वंदितम्, इह चेतनराशिमध्ये परं क्षेमं मोक्षमिच्छतां भक्तानां परायणम् उत्तमाश्रयं परस्य हिरण्यगर्भस्य प्रभुः समर्थो जननमरणधर्मापादकोऽपि कालः यत्र पदारविन्दे भक्तानां न प्रभवेज्जरादिधर्मापादको न भवति । परेषां भक्तानां प्रभुः कालः यत्र भक्तानां न प्रभवेदतस्तस्याघ्रिपंकजस्थे न समर्थ इति किं वाच्यमिति वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे विश्वभावन ! जगतः सत्तादिप्रद त्वं नोऽस्माकं भवाय ज्ञानभक्त्यादिकल्याणाय भव, यस्य तवानुवृत्त्या सेवालक्षणेनानुवर्तनेन कृतिनः सुकृतिनो बभूविम । स त्वं नः परमं दैवतम् इष्टदेवता नः सद्गुरुर्निर्दोषगुरुस्थानीयश्च त्वमेव माताऽभीष्टदानेनात्मना त्वयैव नास्मत्प्रयत्नेन सुहृत् पिता पतिः स्वामी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे नाथ ! तव रूपं पश्येमेति यद्यस्माद्वयं भवता सनाथाः स्म नाथवंतो भवाम अहो अस्मद्भाग्यमित्यन्वयः । कथंभूतं त्रैविष्टपानामिंद्रादिदेवानामपि दूरतः चिरकालतः चीर्णतपःसंपत्त्या दृश्यत इति दूरदर्शनम् । अनेन दर्शनसाधनसामग्र्येवाभिप्रेता न तु दर्शनाभावः । तैः प्रार्थितत्वेन तत्कार्यार्थमवतीर्णत्वाद्दर्शनतारतम्याभिप्रायो वा, प्रेम्णा स्मितं स्निग्धं निरीक्षणं मधुरावलोकनं ताभ्यां युक्तमाननं यस्मिंस्तत्तथोक्तं सर्वं पूर्णं सौभगं सौंदर्यं यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं स्तुत्यादिकमपि तत्प्रीणनतामर्हतीत्याह प्रीत्येति । पितरमर्भका इवेति दृष्टांतः । तस्य प्रीतावसाधारणं गुणविशेषमप्याह सर्वसुहृदमिति सर्वसुहृत्त्वे लिङ्गम् अवितारमिति । तथाहि तादृशस्य राज्ञः स्वसम्बन्धाभिमानिप्रीतिमत्पुत्रादिषु प्रीतिविशेषादयो यथा दृश्यंते तथा तेषु तं प्रीतिमन्तमित्यर्थः । एवं कल्पतरुदृष्टान्तेऽपि भगवतो भक्तविषयिका कृपा यथार्थमेवोपपद्यते ये खलु सहजतरप्रीतिमेवात्मनि प्रार्थयमाना भजन्ते तेभ्यस्तद्दानयाथार्थ्यस्यावश्यकत्वात् । तस्मादस्त्येवानन्दस्वरूपस्यापि भक्तावानन्दोल्लास इति ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ भवाय सन्ततनिजदर्शनसमृद्धये ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वैरिंच्याः सनकादयः । परं परायणं परमाश्रयम् । यत्र अंघ्रिपंकजे परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भवाय क्षेमाय । "भवः क्षेमे च संसारे" इति मेदिनी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ त्रैविष्टपानां देवानाम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

पितरमर्भका बाला इव सर्वसुहृदमवितारं रक्षकं श्रीकृष्णमूचुः प्रजा इति प्रकरणादन्वेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह नताः स्मेति पंचभिः । इह परं क्षेममिच्छतां परायणं सर्वोत्कृष्टं शरणं ते पदारविन्दं नताः स्मः, यत्र यस्मिन् शरणे कृते सति शरणा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पन्नेषु परेषामशरणापन्नानां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत्। कथमनुवर्ततां 'भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयमि'ति वक्ष्यमाणात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे विश्वभावन! जगदुत्पादकस्यावृत्त्योपासनया कृतिनः कृतार्था बभूविम जाता वयं स त्वं नो भवायोद्भवाय भव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कृतित्वं वर्णयंति अहो इति। वयं भवता सनाथाः स्म, यतः अहो त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य तस्य तव रूपं पश्येम, कथंभूतं रूपं प्रेमपूर्वस्मितमन्दहसितं स्निग्धं सरसं निरीक्षणं च यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तत् सर्वं संपूर्णं सौभगं यस्मिन् तत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

स्तोत्रपक्षे समागतस्य क्लिष्टत्वमाशंक्य तथात्वे स्तोत्रासंभवात् तन्निवृत्त्यर्थमुक्तमात्मारामादिस्नेहमुद्गिरंत्यः स्तोत्रं कुर्वन्तीति तासां स्वरूपमनुवदति भगवत्प्रीत्यर्थं प्रीत्युत्फुल्लमुखा इति। प्रीत्याहि उत्फुल्लमुखत्वं हि लोकसिद्धं येषां यद्विरहेण मुकुलता मुखस्य तेषां तद्दर्शनेन उत्फुल्लता तदाहि मुखे स्थितं माधुर्यं प्रकटीभवति ततस्तत्सहितानि वाक्यानि मिष्टानि भवंति। किं च हर्षगद्गदया गिरेति। स्तोत्रं हि गानात्मकं वेदे प्रसिद्धं स्थिरमनसां कर्मोपयोगि न तु भक्तानां प्रेम्णा ससंभ्रमचित्तानाम्। अतो गिरेत्युक्तं तत्रापि यो हर्षः आनंदोद्गमः तेन गद्गदया गद्गदशब्दोऽनुकरणशब्दः शब्दे तथा ध्वनियुक्तत्वं वदति गद-व्यक्तायां वाचीति गद-धातुर्निरुक्तः। आदरं बोधयति धाष्ट्र्यदोषं वारयति पितरमिति, यथा प्रोषिते पितरि समागते महाराजाधिराजेति तत्पुत्रा उद्गच्छंति अत्र तथा विकलत्वं नास्तीति दृष्टांतांतरमाह सर्वसुहृदमिति। सर्वसुहृद्गौः "गौर्वाव सर्वस्य मित्रमि"ति श्रुतेः, तां यथा तद्वत्सः संध्यापर्यंतं क्षुधितः स्वजातिशब्दं कुर्वन्नुपधावति। अत्रापि दीनतमत्वाभावात् दृष्टांतांतरमाह अवितारमिति। यथा अरण्यादौ भयस्थाने चोरादिभिर्मार्यमाणा अर्भकाः पूर्वपरिचितं रक्षणसमर्थं दृष्ट्वोद्गच्छंति वदंति च स्वखेदं तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सर्वाः प्रजाश्चतुर्विधाः स्त्रीपुंभेदेन। प्रथमं द्विविधाः पुरुषास्त्रिविधाः ज्ञानवैषयिकभक्तभेदेन तत्राद्यानां ज्ञानिनां वचनमाह। नताः स्मेति-ते अंघ्रिपंकजं नताः स्म 'नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितमि'ति सिद्धांतात् भगवति दृष्टे नमनमेव कर्त्तव्यं सर्वज्ञत्वेऽपि भिन्न-तया स्थापितत्वात् "किमासनं ते गरुडासनाये"ति वाक्यात्। ननु किं फलार्थं नमनं तत्राह हे नाथ! हे पालक भर्त्तः! स्वत एव सर्वकामानां पूरकत्वात् नित्य एवायं नमस्कारः न काम्य इति ज्ञापयति सदेति। प्रवेशोऽपि नापेक्ष्यत इत्यभिप्रायः। ननु कथं ब्रह्मलोकादिगमनफलपरित्यागेन सदा नमनेनैवं स्थितिः प्रार्थ्यते तत्राह–विरिंचिवैरंच्येति विरिंचिर्ब्रह्मा वैरंच्यो महादेवः सुरा देवाः अन्ये इंद्रश्च एभिश्चतुर्भिरुत्कृष्टैरपि वंदितं तत्र गतानामप्येतदेव कार्यं ततो दूरापेक्षया निकट एव स्थित्वा वरम्। ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफलविरागो भवति भगवत्सायुज्यं च भक्तिरसान्नापेक्षते, तथापि भगवता सहगमनसामर्थ्यं स्थानच्युति-हेतुप्रतिबंधाभावः स्थितज्ञानादिसंरक्षणं च अपेक्ष्यत एव। ततस्तदर्थं कथं न नमनमित्याशंक्याह परायणमिति। इह संसारप्रवाहे परं क्षेममिच्छतां यत्परायणमाश्रयभूतं रक्षकमिति यावत्, चरणारविंदमेव सर्वसाधकं क्षेममिहेच्छतामिति पदत्रयेणोक्तं तत्र क्षेम-पदेन न ज्ञानादिरक्षा इहेति स्थानादिप्रच्युतिः, इच्छतामिति सह गमनेच्छायां तत्सामर्थ्यदानं च यद्यपि वाक्यार्थो न भवति तथापि पदार्थमनुदेहस्य कालप्रवाहजातत्वान्नमनसिद्ध्यर्थमपि देहस्थितिः काम्येति चेत्तत्राह न यत्र काल इति। यत्र नमने स्थितो भगवति नम्रत्वात् भगवत्सेवकस्य न कालस्य प्रभवः परः वासुदेवः प्रभुर्यस्य ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विषयपरा आहुः भवाय नस्त्वमिति। हे विश्वभावन! सर्वानेव विषयसंबंधेन भावयसि अधिकान् करोषि अतोऽस्माकमपि उद्भवाय भव नस्त्वमिति वा हेतुः। यतोऽ-स्माकं त्वं स्वामी सर्वप्रार्थनायामनुचितत्वाभावाय भगवति षट्कर्मत्वं प्रतिपादयति मातेत्यादि त्वमेव। नो माता त्वद्गर्भादेव निर्गतत्वात् उदरस्थानां जीवानामेव बहिः सृष्टेः ब्रह्मांडाख्ये चोदरे सांप्रतमपि स्थितेः लोकप्रतीत्या तासां जरायु-वत्पोषकवद्वा। अतस्त्वमेव माता अतो रोदनेन बलाद्वा त्वमेव प्रार्थनीयः। किंच अथ सुहृत्। अविवेकदशायां यथा त्वं प्रार्थनीयः। अथ तदनंतरं विवेकदशायामपि त्वमेव प्रार्थ्यः। यतस्त्वं सुहृन्मित्रं "द्वा सुपर्णा सयुजा सखायावि"ति श्रुतेः सुष्ठुहृदयः सुहृन् एकस्मिन्नेव हृदये उभयोः स्थितत्वात् सुष्ठु हरतीति वा सर्वफलभोक्तृत्वात्। अत एवं युक्त्यापि भगवानेव प्रार्थनीयः सर्वफलदातृत्वात्। किंच असेवाद्यपरात्वेन दण्डनेऽपि भगवानेव प्रार्थनीय इत्याह पतिरिति। न ह्यन्या गतिरस्माकमस्ति यथा स्वयमनलंकृतोऽपि भार्यामलंकरोति बहुभिराभरणैः, अलंकृते तु संदेह एव नास्ति, अतस्त्वं महानस्मानलंकुर्वित्यर्थः। किंच त्वमस्माकं पिता अतो जन्ममात्रेणैव वयं ते दायभागिनः। जगत्कर्तृत्वेनैव भगवतः श्रवणात् एवमैहिकसर्वफलदानार्थं भगवद्रूप-मुक्त्वा पारलौकिकसर्वदानार्थमाह त्वं गुरुर्नः। परमं च दैवतमिति प्रक्रियान्तरत्वात्। पुनस्त्वमिति ग्रहणं परलोकस्तु तदर्थ-विहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवति। तत्र अज्ञानादन्यथा ज्ञानान्मोहनार्थं वा पाखंडादिबहवो मार्गा जाताः। तत्र सन्मार्गवक्ता दुर्लभः। संदेहेन विश्वासाभावाच्च त्वं त्वव्ययं ज्ञानमिति वचनात् त्वमेव गुरुः। जीवास्त्वसद्गुरवः। त्वमेव सद्गुरुरिति अतो गुरुशुश्रूषयेति वाक्यात्। स्वसेवामेव शिक्षयेत्यर्थः। एवं कर्मणां फलमिति पक्षे गुरुसेवयैव कृतार्थता देवताफलदानपक्षे "फलमत उपपत्तेः ॥ ३।२।३७ ॥" इति ब्रह्मदानपक्षेऽपि त्वमेव फलदातेत्यर्थः। परमं च दैवतमिति देवतादानपक्षेऽपि नांगदेवताः फलं प्रयच्छन्ति। किंतु सहकारिणो भवन्ति। अतः परममित्युक्तं मध्ये चकारात् ब्रह्मपक्षेऽपि परमात्मा देवता भवानेव देवानां त्वदंशत्वात् ब्रह्मरूपत्वाच्च। अतस्तवाराधनमेवास्माकं कर्त्तव्यम् अन्यत्तु स्वत एव भविष्यतीत्याह। यस्यानुवृत्त्येति कृतमस्यास्तीति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कृती भगवदनुवृत्तिव्यतिरेकेण कृतेनान्येन धर्मादिना न कृतित्वं भवति "धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्, कृतघ्ने नास्ति निष्कृति"रिति। अतस्तवानुवृत्त्यर्थं तथा संपादय यथा कृतिनो बभूविमेत्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ भक्ता आहुः अहो इति। अहो इत्याश्चर्य्ये, वयं त्वद्भक्त्यैव पूर्णमनोरथाः। इदानीं त्वमपि मिलित इत्याश्चर्यं, अथवा अल्पा या भक्तिः कृतास्माभिः फलं महज्जातमित्याश्चर्यं भवता वयं सनाथाः। 'नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यती'ति न्यायेन अपेक्षाभावात्। नियन्ता नापेक्ष्यते भगवतस्तु भक्तिविषयत्वेनैव ग्रहणम्। एवमपि भगवानेव स्वयमुद्यम्य फलदानादिकं करोति चेत् तदा ते सनाथा भवन्ति। तत्त्वाश्चर्यकरं भवति। इह तु भवता वयं सनाथाः। स्वयमागत्य सर्वकार्यं निर्वाहयसीत्यर्थः। किंच इदं पुनः सर्वजनीनगुप्ततया भक्तानां भगवान् स्वयं किंचित् करोतीति श्रूयते। अत्र तु साक्षात् सर्वजनीनं सर्वं करोतीति स्मेत्युक्तम्। किञ्च यद्वयं सर्वदा पश्येम न हि सर्वदा भगवान् सर्वैः साक्षात् क्रियते सात्त्विकैः। क्रियत इति यदि तदाह त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनमिति। त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्तिष्ठंतीति वा तत्र भूमिस्थानां दर्शनशंकैव नास्ति। किञ्च कदाचिद्देवानामापदायां कृपया भगवत्साक्षात्कारो भवति तथापि नैवंरूपं पश्यन्तीत्यभिप्रायेणाह प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणमिति। प्रेमस्मितेन च स्निग्धं यन्निरीक्षणं तत्सहितमाननं यस्येति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति प्रेमभक्तेषु भगवतोऽपि प्रेमज्ञानेन मुक्ताः कालान्तरे स्वसेवार्थं भक्ताः क्रियन्ते तेन मोहिता इव एत इति स्मितम्। अथवा भगवद्भक्तेषु मोहनमल्पं भगवद्गुणरूपयोरेव मोहो नान्यत्रेति मायारूपहासस्य मन्दत्वं अनेन दया निरूपिता भवति। प्रेमदयाभ्यां हि सर्वं वस्तु स्निग्धं भवति, मूर्त्तानां तैलादिः स्नेहहेतुः अमूर्त्तानां स्नेहः। हृदये आत्मसम्बद्धानां तेन भगवद्दृष्टिः। उभाभ्यामतिस्निग्धा प्रथमतो भगवद्दर्शनमेव दुर्लभं तत्रापि सम्मुखतया तत्रापि भगवद्दृष्टिः स्वस्मिन् पतति। तदा हि भगवद्दृष्ट्या गृहीतः भगवति प्रविष्ट एव तत्रापि स्निग्धया दृष्ट्या गृहीतः। कदापि न विश्लेषमेति तत्र हेतुपूर्वकं स्निग्धया हेतुष्वपि दया सापि स्नेहेन सम्बद्धा नास्मादन्यः। कश्चिदुत्कर्षोऽस्ति भगवदीयानां भगवति। किंच एतादृशमपि रूपं सर्वसौभाग्ययुक्तं भवति स्वापेक्षितसर्वविषयभूतम्। एतावता नात्र विषयत्यागोऽप्यपेक्षितः॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नताः स्मेत्यत्र। तत्राख्यानामिति। पुरुषेष्वाख्यानाम्। वाक्यार्थो न भवतीति समभिव्याहारलभ्यो न भवतीत्यर्थः। अत्र नमनमात्रवाक्यं स्त्रीणाम्। तत्पूर्वकं सर्वं ज्ञानिनामिति बोध्यम्॥ ६॥ ❀ ❀ भवायेत्यत्र। उद्भवायेति। तथा च 'भवाय भवे' ति प्रार्थनमेव वक्तॄणां विषयित्वगमकं ज्ञेयमित्यर्थः। जरायुवदित्यादि। तथा च त्वन्निष्ठमातृतानिर्वाहकत्वात् गौण्या वा तस्या मातृत्वमिति न तया तत्र मातृत्वहानिरित्यर्थः। तदर्थं विहितेति भगवदर्थविहितेत्यर्थः। तत्रेति कर्मज्ञानभक्तिषु। मोहनार्थं वेति वाशब्द एवकारार्थः 'छागो वा प्रायदर्शना' दित्यादिवत्। तत्रेति। तेषु पाषण्डादिमार्गेषु जातेषु तर्हि भगवति कथं तद्गुरुत्वमित्यत आहुः स्वमित्यादि। इदमष्टमस्कन्धसमाप्तौ मत्स्यावतारस्तुतौ सत्यव्रतवाक्यम्-'जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः। त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमञ्जसा प्रपद्यते येन जनो निजं पद'मिति। तस्मात्तथेत्यर्थः। गुरुशुश्रूषयेति वाक्यादिति। 'नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा। तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथे'ति वाक्ये साधनान्तरापेक्षया तस्या एव स्वतोषसाधनत्वकथनात्तथेत्यर्थः। अङ्गदेवता इति। अङ्गकर्मदेवता आवरणदेवताश्च। कृतीति अनष्टसत्कर्मा। 'धर्मः क्षरती' त्यादि। ययातिवत् कथञ्चित् कथनेपि नाशसम्भवात्। तत्र प्रायश्चित्ताभावबोधनेन पुनः कर्मान्तरेण पुनस्तत्सम्पादनाशक्तेश्चेत्यर्थः। द्वितीयवाक्यस्यस्य कृतशब्दस्योपकारवाचकत्वपक्षेपि 'न ते मामङ्ग जानन्ती'ति वाक्येन भगवत्कृतोपकाराज्ञाने तद्धननात्तथेति बोध्यम्। बभूविमेति। प्रार्थनायां लिट् छान्दसः॥ ७॥ ❀ ❀ अहो सनाथा इत्यत्र। अपेक्षाभावान्नियन्ता नापेक्ष्यते इति। सापेक्षो ह्यधिकं गृह्णातीति तादृशवारणार्थं नियन्त्रपेक्षा, भगवत्पराणां त्वपेक्षाया एवाभावात् ग्रहणं दूरापेतमतो नापेक्ष्यते। तथा च तदभावादेव तेषां सर्वतो भयाभाव इति भावः। त इति भगवत्पराः। वयमिति अल्पभक्तियुक्ताः। इदं पुनरिति आश्चर्यान्तरमित्यर्थः। पुनस्ततोन्यदाश्चर्यान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। अनेनेति स्मितपदेन। उभाभ्यामिति उक्तव्यञ्जिताभ्यां स्नेहदयाभ्याम्॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तासां स्तुतौ दृष्टान्तमाह-पितरमागतमर्भका बाला इवेति। ननु बालानां पितृस्तुतौ रक्षकत्वं हेतुरस्ति, अत्र को वा हेतुरिति चेदत्रापि स एव हेतुरित्याशयेनाह-अवितारमिति। ननु भगवत आत्मारामत्वात् कथं रक्षकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह-सर्वसुहृदमिति। आत्मारामत्वेऽपि सर्वेषु दयायुक्तत्वेन रक्षकत्वं सम्भवतीति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ किमूचुरित्यपेक्षायां तदुक्तमेव दर्शयति-नताः स्मेति चतुर्भिः। हे नाथ जगद्रक्षक ते तवाङ्घ्रिपङ्कजं चरणकमलं वयं नताः स्म। तन्नमस्कारे हेतुमाहुः-परमिति, सर्वत उत्कृष्टमित्यर्थः। कथं तस्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्यपेक्षायामाहुः-विरिञ्चो ब्रह्मा वैरिञ्च्याः सनकादयः सुरा देवास्तेषामिन्द्रश्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तैर्वन्दितं नमस्कृतमिति। तन्नमस्कारे किं फलमित्यपेक्षायां संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दावाप्तिरेवेत्याशयेनाहुः– परायणमिति, इह संसारे क्षेमं अविनाशिसुखं इच्छतां परायणं सर्वत उत्कृष्टमाश्रयमित्यर्थः। कुतः ? यतो यत्र यस्मिन्नाश्रिते सति परेषां ब्रह्मादीनामपि प्रभुर्नियन्ता कालो न प्रभवेन्न समर्थो भवेदित्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ एवं नमस्कृत्य स्वाभ्युदयादि प्रार्थयन्ते–भवायेति। हे विश्वभावनेति सम्बोधनेन विश्वपालकस्य तवास्मत्प्रार्थितसम्पादनं सुकरमुचितं चैवेति सूचयन्ति। नोऽस्माकं भवाय चतुर्विधपुरुषार्थसम्पादनाय त्वं भव। ननु तत्तु यथायथं पित्रादयः प्रयच्छन्तीत्याशङ्क्याहुः–अथेति। अस्माकं मात्रादिरूपस्त्वमेव। सुहृत् मित्रम्। तथापि तत्तत्साधनं विना तत्फलं कथं स्यादित्याशङ्क्याहुः–यस्येति, यस्य तवानुवृत्त्या सेवयैव वयं कृतिनः स्वनुष्ठितसर्वसाधना बभूविम जाताः स्म इत्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ एवं सकामाः प्रार्थितवन्तो निष्कामाः परमप्रेमवन्तस्तु भवद्दर्शनेनैव वयं कृतार्था इत्याहुः– अहो इति द्वयेन। भवता त्वया वयमहो सनाथाः स्म अतिशयेन पूर्णमनोरथा बभूविम। कुत इत्यपेक्षायामाहुः– यदिति, यत् यस्मात् तव रूपं पश्येम। दर्शनमात्रेण कथं सर्वमनोरथपूर्णतेत्याशङ्क्य त्वां पश्यतां प्रेमवतां मनोरथान्तरासम्भवादित्याशयेन रूपस्य दुर्लभत्वं दर्शयति–त्रैविष्टपानां देवानामपि दूरे दर्शनं यस्य तथाभूतम्। ननु देवा अपि भगवद्रूपं पश्यन्त्येव, कथं तस्य तद्दुर्दर्शनत्वमित्याशङ्क्य सत्यं पश्यन्ति परन्तु नेदृग्रूपमित्याशयेन पुना रूपं विशिंषन्ति–प्रेमपूर्वकं स्मितं स्निग्धे सानुरागे निरीक्षणे नेत्रे च यस्मिंस्तथाभूतमाननं यस्मिंस्तत्। सर्वेषु चाङ्गेषु सौभगं सौन्दर्यं यस्मिंस्तत्॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

सबके मुख-कमल प्रेमसे खिल उठे। वे हर्षगद्‌गद वाणीसे सबके सुहृद् और संरक्षक भगवान् श्रीकृष्णकी ठीक वैसे ही स्तुति करने लगे, जैसे बालक अपने पितासे अपनी तोतली बोलीमें बातें करते हैं॥ ५॥ ❀ ❀ 'स्वामिन्! हम आपके उन चरण-कमलोंको सदा-सर्वदा प्रणाम करते हैं, जिनकी वन्दना ब्रह्मा, शङ्कर और इन्द्रतक करते हैं, जो इस संसारमें परम कल्याण चाहनेवालोंके लिए सर्वोत्तम आश्रय हैं, जिनकी शरण ले लेनेपर परम समर्थ काल भी एक बालतक बाँका नहीं कर सकता॥ ६॥ ❀ ❀ विश्वभावन! आप ही हमारे माता, सुहृद्, स्वामी और पिता हैं; आप ही हमारे सद्‌गुरु और परम आराध्यदेव हैं। आपके चरणोंकी सेवासे हम कृतार्थ हो रहे हैं। आप ही हमारा कल्याण करें॥ ७॥ ❀ ❀ अहा! हम आपको पाकर सनाथ हो गये। क्योंकि आपके सर्वसौन्दर्यसार अनुपम रूपका हम दर्शन करते रहते हैं। कितना सुन्दर मुख है! प्रेमपूर्ण मुसकानसे स्निग्ध चितवन! यह दर्शन तो देवताओंके लिये भी दुर्लभ है॥ ८॥

यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया।
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद् रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत[1]॥ ९॥
इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः। शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन् प्राविशत्पुरीम्[2]॥ १०॥
मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभिः। आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव॥ ११॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

अर्भका इव सकरुणमाहुः। यर्हि यदा। भो अम्बुजाक्ष। नो भवानिति पाठे न इत्यनादरे षष्ठी। अस्माननादृत्यापससारापहाय जगाम। कुरून्हस्तिनापुरम्। मधून्मथुराम् वा तत्र तदा रविं विना आंध्याद्क्ष्णोर्यथैकोऽपि क्षणोऽब्दकोटिप्रतिमो भवेदेवं तव नस्त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः॥ ९॥ ❀ ❀ इति चैवंविधा अन्याश्चोच्चारिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या साभिनन्दनावलोकेनानुग्रहं कुर्वन् पुरीं द्वारकां प्राविशत्॥ १०॥ ❀ ❀ तां द्वारकां स्तौति पंचभिः। स्वतुल्यबलैर्मधुभोजादिभिर्गुप्तां रक्षिताम्॥ ११॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे अम्बुजाक्षेति। तव दर्शनमस्माकं शान्तिजनकं संसारतापहारकत्वादिति भावः। मथुराशब्देन तन्मण्डलं ग्राह्यं नन्दव्रजमित्यर्थः। न तु मथुरायां तदानीं तस्य सुहृदः सन्ति। तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरिह सर्वशब्दात् तेन आयास्ये इति दौत्यकैरिति। "ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्" इति यद्भगवता प्रतिश्रुतं व्रजं प्रत्यागमनं तत्पाद्मादिषु पुराणेषु स्पष्टं सदपि श्रीभागवते त्वस्मिन्नत्रैव ज्ञापितमिति ध्येयम्॥ ९-१०॥ ❀ ❀ मध्वादयः सप्त यदूनामवांतरभेदाः। भोगवती नागानां पुरी॥ ११॥

---

१. प्राचीने पाठे नवमश्लोकानन्तरमेकः श्लोकोऽधिकः, सोऽयम्—'कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रसन्नदृष्ट्याखिलतापशोषणम्। जीवाम ते सुन्दरहासशोभितमपश्यमाना वदनं मनोहरम्॥' २. प्रा० पा०—पुरम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मधूनित्यस्यार्थः मथुरामण्डलमिति। अनेन सान्त्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैरिति (१० स्कंध ३९ अ ३५ श्लो०) यदक्रूरयाने वक्ष्यति तस्य सङ्गतिरूह्या इति बुधरञ्जनी ॥ ९-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भो अम्बुजाक्ष ! भवान् सुहृद्दिदृक्षया यदा कुरून्मधून्वा जनपदानपससार जगाम तत्र तदा हे अच्युत ! नोऽस्माकं त्वामपश्यतां रवेर्विना रविं त्रिनाक्ष्णोः क्षणकालोऽब्दकोटिप्रतिमः संवत्सरकोटिकालतुल्यो भवेत् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ इतीत्थं प्रजानामुदीरिता वाचः शृण्वानो भक्तवत्सलो भगवानवलोकनेनानुग्रहं वितन्वन्पुरं प्राविशत्पूःशब्दोऽयं न तु पुरशब्दः ॥ ११ ॥ कथंभूतां पुरं मध्वादयो यादवान्तरविशेषाः तैरात्मतुल्यबलैः कृष्णतुल्यबलैर्नागैः काद्रवेयादिभिर्भोगवतीमिव गुप्तां रक्षितां, भोगवतीं नाम नागानां पुरी ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे अंबुजाक्ष ! अथ यर्हि यदा माधवः श्रीवल्लभो भवान् मधुविषयेभ्यः सुहृदां पांडवानां दिदृक्षया दर्शनेच्छया कुरून् कुरुविषयान् कुरुविषयेभ्यो मधून्वांचति गच्छति हे अच्युत ! तत्र तस्यामवस्थायां तवेति षष्ठी द्वितीयार्थे, त्वां विना कुरूणां मधूनां च नोऽस्माकं यथा रविं विनाक्ष्णां तथैकः क्षणः कालः अब्दकोटिप्रतिमः वर्षकोटिसमानः स्यादित्येकान्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ दृष्ट्या दर्शनेन शृण्वानः शृण्वन् चशब्दाद्व दिमागधादीनां गिरः ॥ १० ॥ ❀ ❀ गुप्तां रक्षितां, भोगवती नाम नागानां पुरी, आत्मतुल्यबलैः परस्परमात्मना तुल्यवीर्यैरधिकदृष्टांतन्यायो वा ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

यर्हीति। यदा यदेत्यर्थः, तत्र तदा तदा क्षणोऽपि अब्दकोटिप्रतिमो भवति। तथा रविं विना अक्ष्णोर्या दृश्यानध्यावस्था तादृश्यपि भवतीत्यर्थः। नो भवानिति पाठे-नोऽस्माकं स्वामी यो भवान् स त्वमित्यर्थः। तत्र मधून् मथुरां वेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले सुहृदो व्रजस्था एव प्रकटा इति तैरप्यभिमतम्। तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दप्रयोगात्। 'बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान् रथमास्थितः। सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठः प्रययौ नन्दगोकुलमि'त्यत्र प्रसिद्धत्वात् ॥ ९-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

भो अम्बुजाक्ष। नो भवानिति पाठे नोऽस्मान् अनादृत्य। कुरून् हस्तिनापुरम्। मधून् मथुरामण्डलं नन्दव्रजमित्यर्थः, न तु मथुरापुरीं तदानीं तस्यां सुहृदामभावात्। तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दात्। तेन आयास्य इति दौत्यकैरिति ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्याम इत्यादि यद्भगवता उक्तं व्रजं प्रत्यागमनं तत् पाद्मादिपुराणेषु स्पष्टं सदपि (तदपि) श्री भागवते त्वस्मिन्नत्रैव ज्ञापितम्। तदा नस्तव त्वदीयानामस्माकम् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ दृष्ट्या तान् प्रति दृष्टिक्षेपेण ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तां द्वारकां वर्णयति पञ्चभिः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कुरून्मधून्वा देशान् अपससार जगाम तव तावकानां नोऽस्माकम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किंच ते वदनमपश्यमानाः कथं जीवेम ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ पुरीं वर्णयति मध्विति पंचभिः। गुप्तां पालिताम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

विषयरूपोऽपि स्वयमेव जात इति। तस्मादेतन्महदाश्चर्यमिति स्त्रियः स्त्रीप्रधानाश्चाहुः। एतान् भगवंतं न वा गुणान् जानंति अपि तु स्वानुभवं तज्जवस्तुसामर्थ्यात् प्रजायते तदनुवदंति यर्ह्यंबुजाक्षेति। हे कमलनयन ! दृष्टचैवामृतं पाययतीति तथा सम्बोधनं, नः अस्माननादृत्य किमेताः मत्स्वरूपाविदः अतस्तत्र गमिष्यामि यत्र मां जानंतीति इत्यपससार भवानिति गमनसमयाय वयं संमुखतया न दृष्टाः कुरून् हस्तिनापुरदेशान् अथ तत एव प्रक्रियांतरेण भीष्मादिदर्शनार्थं कुरुक्षेत्रं तत्र तस्मिन् समये एकः क्षणः अब्दकोटिप्रतिमो भवेत्। यातनास्वेवं श्रूयते क्षणमध्ये वर्षसहस्रं कृत्वा भोजयंतीति तथैवास्माकमनुभवः। ननु सुखेऽपि श्रूयते क्षणमात्रे कल्पभोगान् भुंक्त इति। तत्राह रवेर्विनाक्ष्णामिव विषयसंस्कारकत्वेन अधिष्ठातृत्वेन च यदा रविः प्रविशति तदा विषयग्रहणसमर्थं चक्षुर्भवति तथास्माकमंतर्बहिश्चेत् भगवान् तिष्ठति तदा सर्वकार्यक्षमत्वम्, अयमर्थः-यथा योगिनः समाधौ प्रत्याहारेण चक्षुर्निमीलनं कृत्वा देवतां स्ववशे स्थापयित्वा तिष्ठंति, क्षणे क्षणे मूर्छिता भवाम इति। जीवनं त्वच्युत इति संबोधनात् यथा त्वमच्युतः तथा वयमप्यस्मिन्नंशे जाता इति द्योतितम् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ एवं चतुर्विधानां वाक्यं भगवान् सत्यत्वेन समर्थयित्वा सत्यवाक्यश्रवणमङ्गलमनुभूय पुरं प्राविशदित्याह इतीति। चकारादन्यान्यपि बहुविधानि प्रजानामिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नात्र वचने दोषग्रहणं तदा भगवतो महती कृपा उद्गतेति बोधयति भक्तवत्सल इति। यथा गौर्वत्सं दृष्ट्वा व्याकुला भवति तथा भगवान् जात इत्यर्थः; दृष्ट्यानुग्रहं वितन्वन् तथा तासु दृष्टिः पतिता भगवान् ज्ञानादिसंपन्नः यथावत्तासां हृदये प्रविष्टः येन सुखिता न किंचिदुक्तवत्यः। ततः पुरीं द्वारकां प्रकर्षेण महता संभ्रमेण अविशत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रविष्टां तां पुरीं वर्णयति पंचभिः मधुभोजेति। विद्या यथा तथा पुरीति विज्ञापयितुम् "अधिष्ठाने वहिश्चोर्ध्वमंतश्चांतर्विभेदतः। सुंदरं भगवद्योग्यस्थानं नान्यत्कथंचन" तत्राधिष्ठातॄन् वर्णयति मधुभोजेति। षड्विधा यादवाः-मधवो भोजाः दशार्हेष्वर्हा कुकुरा अंधका वृष्णयश्च तैर्गुप्तां सत्त्वरूपमंतःकरणं यदा षडिंद्रियैः संरक्ष्यते तदा भगवत्प्रवेशयोग्यं भवति, इंद्रियैर्विषयाकृष्टैरिति वाक्यात् तैरेव नाशश्रवणात् पुरी च गृहभेदे नश्यति आत्मतुल्यबलैः यथा आत्मदेहः तत्तुल्यं बलं येषाम् आत्मा वायुर्वा "अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"ति सूक्ते अहंदेवताया वायुभेदत्वात् मंडलमध्यत्वादस्य सूत्रस्य बलं सेना वा भगवत्तुल्यसेना सर्वप्रवेशेन दृष्टांतः नागैरितिशरीरमिव वा नागैः प्राणैः भोगवती तनुः प्राणायामैः संरक्षितां योगितनुं यथा भगवान् प्रविशति भोगवती गंगाप्रवाहो वा। रक्षाभावे देवैरपि सा ह्रियेत ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मधुभोजेत्यत्र। पञ्चसु श्लोकेषु वर्णनीयानर्थान् संगृह्णन्ति अधिष्ठानेत्यादि। एतेषां सुन्दरमित्यादिनान्वयः। अङ्गविभेदत इति। अङ्गानां द्वारादीनां विभेदतः अलङ्कारकृतवैशेष्यादित्यर्थः। अधिष्ठातॄन् वर्णयतीति। विद्यातुल्यत्वं व्युत्पादयितुं सा यथाधिष्ठातृशुद्धौ स्थिरा भवति, तथेयमिति बोधनाय तान् वर्णयतीत्यर्थः। षड्विधैर्गुप्तत्वकथने कथं स्थैर्ये तौल्यमित्यतो व्युत्पादयन्ति सत्त्वेत्यादि। पुरी चेत्यादि। तथा चेन्द्रियैर्गोपने यथा सत्त्वरूपान्तःकरणस्यानाशः, तथा तैर्गोपने पुर्या इति तथेत्यर्थः। ननु देहं विनेन्द्रियैर्न सत्त्वरक्षेत्यतस्तत्कार्यकारित्वं विशेषणेन बोधयन्ति यथात्मा देह इत्यादि। नन्वत्र गुणतो रक्षा विवक्षिता, सा तु नैवं सिद्ध्यतीति पक्षान्तरमाहुः वायुर्वेति। आत्मपदेन कथं वायुलाभ इत्यत उपपादयन्ति अहं मनुरित्यादि। तथा च यद्यपि बृहदारण्यकेऽस्याः श्रुतेर्वायुपरत्वं न सिद्ध्यति, तथापि बह्वृचसंहितायां सिद्ध्यतीत्यर्थः। ननु वायुरत्र कौष्ठ्यो विवक्षितः, स त्वेवमपि नायातीत्यत आहुः मण्डलेत्यादि। तथा च मण्डलानां दशत्वेन 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुत्युक्तप्राणसमानसङ्ख्याकत्वात्तया तल्लाभादर्थोपपत्तिरित्यर्थः। अत्र व्याख्यानक्लेशादात्मपदस्य भगवत्परत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः बलं सेना वेत्यादि। तथा च यथान्तर्यामिणा सन्मार्गप्रेरणेनान्तःकरणसत्त्वं रक्ष्यते, तथैतैर्गृहरक्षणेन पुरीति तथेत्यर्थः। सर्वप्रवेशेन इति। सर्वेषां यादवानां पुर्यां प्रविश्य स्थितौ। तथा च यथा वासुकिप्रभृतिभिः प्रविश्य स्वपुरी भोगवत्याख्या रक्ष्यते, तथेत्यर्थः। अस्मिन् दृष्टान्ते प्राणा नायान्तीति पक्षान्तरमाहुः शरीरमित्यादि। तेषां पुर्या भोगवतीति नाम तथा न प्रसिद्धमिति पक्षान्तरमाहुः गङ्गाप्रवाहो वेति ॥ ११ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कृपादृष्ट्यैव संसारतापहारकत्वं सूचयन्तः सम्बोधयन्ति-भो अम्बुजाक्षेति। न च्यवन्ति भक्ता यस्येति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य भक्तवात्सल्यं सूचयन्तः सम्बोधयन्ति-हे अच्युतेति। भो इत्यत्र नो इति पाठे अनादरे षष्ठी। अस्माननादृत्येत्यर्थः। यर्हि भवान् सुहृदां युधिष्ठिरादीनां नन्दादीनां च दिदृक्षया कुरून् हस्तिनापुरादीन् अथवा मधून् मथुरामण्डलस्थान् व्रजादीन् अपससार जगाम, तत्र तदा त्वामपश्यतां तव नस्त्वदीयानामस्माकं क्षणः क्षणकालोऽपि अब्दकोटिप्रतिमः संवत्सरकोटिकालतुल्योऽभवदित्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह-रविमिति। यथा रविं विनाऽऽन्ध्यादक्ष्णोः क्षणमपि अब्दकोटितुल्यो भवति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं जनानां स्तुतिं निरूप्य भगवतः पुरीप्रवेशमाह-इति चेति। इत्येवम्भूताः-चकारादन्याश्च प्रजानां वाचो भक्तवत्सलः श्रीकृष्णः शृण्वानः शृण्वन् दृष्ट्या साभिनन्दनावलोकनेन तेष्वनुग्रहं वितन्वन् प्रकुर्वन् पुरीं द्वारकां प्राविशदित्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ द्वारकां वर्णयति पञ्चभिः। मध्वादयो यादवावान्तरविशेषास्तैरात्मनः श्रीकृष्णस्य तुल्यं बलं सेना येषां तैर्गुप्तां सुरक्षिताम्। तत्र दृष्टान्तमाह-नागैरिति, भोगवती नागानां पुरी यथा नागैः काद्रवेयादिभिः सुरक्षिताऽस्ति तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

हिन्दी अनुवाद

कमलनयन श्रीकृष्ण ! जब आप अपने बन्धु-बान्धवोंसे मिलनेके लिये हस्तिनापुर अथवा मथुरा (व्रजमण्डल) चले जाते हैं, तब आपके बिना हमारा एक-एक क्षण कोटि-कोटि वर्षोंके समान लंबा हो जाता है। आपके बिना हमारी दशा वैसी हो जाती है, जैसी सूर्यके बिना आँखोंकी ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भक्तवत्सल भगवान् श्रीकृष्ण प्रजाके मुखसे ऐसे वचन सुनते हुए और अपनी कृपामयी दृष्टिसे उनपर अनुग्रहकी वृष्टि करते हुए द्वारकामें प्रविष्ट हुए ॥ १० ॥ ❀ ❀ जैसे नाग अपनी नगरी भोगवती (पातालपुरी) की रक्षा करते हैं, वैसे ही भगवान् की वह द्वारकापुरी भी मधु, भोज, दशार्ह, अर्ह, कुकुर, अन्धक और वृष्णिवंशी यादवोंसे, जिनके पराक्रमकी तुलना और किसीसे भी नहीं की जा सकती, सुरक्षित थी ॥ ११ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः । उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥
गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् । चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तः प्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥
सम्मार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् । सिक्तां गंधजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १४ ॥
द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः । अलंकृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूप[1]दीपकैः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सर्वेष्वृतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवृक्षा लताश्रमा लतामंडपाश्च येषु तैरुद्यानादिभिर्वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम्। उद्यानं फलप्रधानम्। उपवनं पुष्पप्रधानम्। आरामः क्रीडार्थं वनम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ गोपुरं पुरद्वारम्। द्वारं गृहद्वारम्। कृतानि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम्। गरुडादिचिह्नांकिता ध्वजाः जयप्रदयंत्रांकिताः पताकाः। चित्राणां ध्वजपताकानामग्रैरन्तः प्रतिहत आतपो यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां ताम्। महामार्गाः राजमार्गाः। रथ्या इतरमार्गाः। आपणकाः पण्यवीथयः। चत्वराण्यंगणानि। फलादिभिरुप्तामवकीर्णाम् ॥ १४-१५ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ऋतुषु वसन्तादिषु पुण्यवृक्षा अश्वत्थाम्रादयः। पुण्यलता विष्णुक्रान्ताद्यास्तासामाश्रमैर्निवासैः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं तथा वन्दनमालिका" इति कोशात् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ वलिभिः पूजासाधनैर्धूपाद्यैः ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सर्वर्तुषु। युगपन्निर्वृत्तेषु यः सर्वो विभवः फलपुष्पादिसमृद्धिर्येषां ते पुण्या वृक्षाश्च मन्दारपारिजातादयः लतास्तदधस्तना आश्रमाश्च येषु तैरुद्यानोपवनारामैः वृतानां पद्माकराणां श्रीः शोभा यस्याम्, तत्रोद्यानं राज्ञां क्रीडास्थानम्, उपवनं वनसमीपस्थम्, आरामः कृतकः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ गोपुराकाराणां मार्गेषु कृतानि कौतुकानि मंगलार्थानि तोरणानि जम्ब्वाम्रपल्लवादिनिर्मितानि यस्यां चित्राणां ध्वजानां पताकानां चाग्रैरन्तः प्रतिहतो निरस्त आतपो यस्याम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ संमार्जिता महामार्गादयो यस्यां, महामार्गा राजवीथयः रथ्या उपवीथयः आपणकानि वणिजां क्रयविक्रयादिगृहाणि चत्वराणि गजाश्वादिशालाः। गन्धोदकैः सिक्तां फलादिभिरुप्तां विकीर्णाम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्रतिद्वारं दध्यादिभिर्जलपूर्णकुम्भैः पूजाद्रव्यैः धूपैर्दीपैश्चालंकृताम् एवंभूतां पुरमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वसंतादिसर्वर्तूनां सर्वविभवैः पूर्णपुष्पसंपत्तिभिः पुण्यैर्वृक्षैरश्वत्थादिभिर्न्यग्रोधरुहाभिः कल्पवल्लीभिर्वा। आश्रमैरुपवेदयस्थानैः। उद्यानैः प्रमदाभिः सह राज्ञां क्रीडाभूमिभिः उपवनैर्नगरान्नातिदूरे आरोपितवृक्षसमुदायैरारामैः पुराद्बहिः रथ्योभयपार्श्वे रोपितवृक्षसमुदायैरेतैः सर्वर्तुसर्वविभवादिभिः धृता पद्माकराणां श्रीः शोभा यया सा तथोक्ता ताम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ गोपुरेषु पुरद्वारेषु अन्यद्वारेषु मार्गेषु कृतानि कौतुकतोरणानि उत्सवतोरणानि यस्यां सा तथा ताम्। अन्तः प्रतिहतः निवारितः आतपः यस्यां सा तथा ताम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ संमार्जितानि विधूतोपस्कराणि महामार्गरथ्यापणकचत्वराणि यस्यां सा तथा तां, महामार्गो राजमार्गः, रथ्या रथमार्गः। आपणकानि पण्यविक्रयस्थानानि, चत्वरं चतुष्पथं, गंधजलैश्चंदनादितोयैः सिक्तां प्रोक्षितां क्रमुकफलपुष्पाक्षतांकुरैरुप्ताम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गृहाणां द्वारि दध्यक्षतफलेक्षुभिः पूर्णकुंभैर्बलिभिः पूजासाधनैर्धूपदीपादिकैरलंकृताम् एवंविधां पुरीं प्राविशदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वेषु ऋतुषु सर्वविभवाः पुष्पादिसम्पदो येषां ते पुण्यरूपा वृक्षाश्च लताश्च आश्रमाश्च तैः। उद्यानं फलप्रधानम् उपवनं पुष्पप्रधानम् आरामः क्रीडार्थं वनं तैर्वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ गोपुरं पुरद्वारम्। द्वारं गृहद्वारम्। अन्तर्मध्ये मध्ये प्रतिहत आतपः सूर्यज्वाला यस्याम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ महामार्गा राजमार्गाः। रथ्या इतरमार्गाः। आपणकाः पण्यवीथयः। चत्वराणि अङ्गणानि। उप्ताम् अवकीर्णाम् ॥ १५-१६ ॥

---

१. प्रा० पा०—दीपधूपकैः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वर्तुसर्वविभवाः पुण्यवृक्षलताश्रमाः येषु तैः उद्यानोपवनारामैः वृताः ये पद्माकरास्तैः श्रीः शोभा यस्यास्ताम् । तत्रोद्यानं सर्वसाधारणम् उपवनं पृथक्पृथक् संगृहीतम् आरामः क्रीडावनम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ गोपुराणि पुरद्वाराणि द्वाराणि वेश्मद्वाराणि मार्गाः प्रसिद्धाः तेषु यथायोग्यं कृतानि कौतुकेन हर्षेण पुष्पपल्लववस्त्रमौक्तिकादिमयानि तोरणानि यस्यां ताम्, चित्राणां त्रिकोणाद्याकाराणां गरुडादिचिह्नांकितानां ध्वजानां दीर्घाकाराणां पताकानां चाग्रैरंतः प्रतिहत आतपो यस्यां ताम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सम्यङ्मार्जितानि महामार्गादीनि यस्यां ताम् । तत्र महामार्गाः राजवीथयः रथ्या उपवीथयः आपणकाः पण्यवीथयः चत्वराण्यंगणानि । गन्धजलैः सिक्तां फलादिभिरुप्तां विकीर्णाम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ बलिभिः पूजार्थैर्वस्तुभिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवमधिष्ठातृभिः सुरक्षितत्वमुक्त्वा बहिः शोभातिशयमाह सर्वर्त्विति । सर्वेषु ऋतुषु सर्वे भावाः पुष्पादिसंपत्तयो येषाम् एतादृशाश्च धर्मजनकाश्च ते च ते वृक्षाः लताश्च तेषामाश्रयो येषु ते उद्यानादयः । उद्यानं पुष्पप्रधानवाटिका उपवनं फलप्रधानम् आरामाः क्रीडास्थानानि, उद्यानानि उपवनानि आरामाश्च तैः सर्वतः आवृतां पद्माकराणां श्रियो यस्यां सा पद्माकरश्रीः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उपरि शोभातिशयमाह गोपुरेति । पुरबहिर्द्वारं गोपुरम् अन्यानि द्वाराणि मार्गा हट्टमध्योपरिभागाः, तेषु कृतानि कौतुकतोरणानि यस्यां विचित्राः ध्वजाः पताकाश्च गरुडादिचिह्निता ध्वजाः जययंत्रांकिताः पताकाः तेषामग्रैर्लंबायमानविचित्रपटैः अन्तः प्रतिहत आतपो यस्यां मध्याह्ने ध्वजादेः छायाजनकत्वात् अग्रैरित्युक्तं, यद्यप्यंतस्तापो निवार्यते तथापि शोभा बहिरेव फलांशेन तूत्तरांगम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अन्तः शोभामाह संमार्जितेति । महामार्गो राजमार्गः रथ्यान्या आपणः पण्यवीथी चत्वरमङ्गणम् एतानि संमार्जितानि यस्यां गंधजलैः सिक्तां संनिधानात् पूर्वोक्तस्थानेषु अविशेषेण सर्वत्र वा मंगलार्थं फलानि पुष्पाणि अक्षताः यवांकुराश्च तैरुप्ता आम्रफलसहितशाखा भूमौ निखाता तथा पुष्पगुच्छानि तथा अक्षताः ऊर्ध्वं निखाताः तथैवांकुराश्च तत उप्तामित्युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अंगालंकारमाह द्वारि द्वारीति । चकारात् सभाहट्टनगरद्वारेष्वपि गृहग्रहणं मार्गस्थादृष्टतया अलंकाराभावात् शंकानिवृत्त्यर्थं दधिपात्रस्थाः अक्षता राशीभूताः फलानि च अतो न पुनरुक्तिः । इक्षवश्च उभयतः स्थापिताः तैः पूर्णकुंभादिभिश्च अलंकृताम् । द्वारि द्वारि अलंकृतामिति बोधितम् । उत्सवार्थमेवं करणं सूर्यवत् सर्वत्र भगवत्तेजसो व्याप्तत्वाद्वा अंतस्थैरपि भगवानंतर्नीत इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

गोपुरेत्यत्र । उत्तराङ्गमिति उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणा यान्तःशोभा तदङ्गमिदं विशेषणमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ द्वारि द्वारीत्यत्र । अन्तर्नीत इति । स्वहृदये गृहे नीत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पफलादिसम्पदो येषां ते पुण्याः पुण्यजनका वृक्षाः आम्राम्लकादयो लताश्रमा लतामण्डपाश्च येषु तैः । उद्यानादिभिर्वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् । तत्र उद्यानं फलप्रधानं, उपवनं पुष्पप्रधानम्, आरामः क्रीडास्थानम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ गोपुरं पुरद्वारं गृहद्वारं मार्गाः प्रसिद्धाः तेषु कृतानि निर्मितानि कौतुकेनोत्सवेन मङ्गलार्थं तोरणानि आम्रपल्लवमयानि यस्यां ताम् । गरुडादिचिह्नाङ्किताः ध्वजाः, जयप्रदयन्त्राङ्किताः पताकाः, चित्राणां ध्वजपताकानामग्रैरन्तः प्रतिहतः आतपो यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सम्मार्जितानि निस्सारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां ताम् । महामार्गाः राजमार्गाः, रथ्या इतरमार्गाः, आपणकाः पण्यवीथयः, चत्वराणि अङ्गणानि । पुष्पादिसुगन्धजलैर्मार्गादिषु सिक्ताम् । मङ्गलार्थं फलादिभिरुप्तामवकीर्णां व्याप्ताम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रतिद्वारं दध्यादिभिः जलपूर्णकुम्भैर्बलिभिः नैवेद्यद्रव्यैर्धूपदीपैश्चालङ्कृताम् । एवम्भूतां पुरीं प्राविशदिति पूर्वत्रैवान्वयः ॥ १५ ॥

हिन्दी अनुवाद

वह पुरी समस्त ऋतुओंके सम्पूर्ण वैभवसे सम्पन्न एवं पवित्र वृक्षों एवं लताओंके कुञ्जोंसे युक्त थी । स्थान-स्थानपर फलोंसे पूर्ण उद्यान, पुष्पवाटिकाएँ एवं क्रीडावन थे । बीच-बीचमें कमलयुक्त सरोवर नगरीकी शोभा बढ़ा रहे थे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नगरके फाटकों, महलके दरवाजों और सड़कोंपर भगवान्‌के स्वागतार्थ बंदनवारें लगायी गयी थीं, चारों ओर चित्र-विचित्र ध्वजा-पताकाएँ फहरा रही थीं, जिनसे उन स्थानोंपर घामका कोई प्रभाव नहीं पड़ता था ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उसके राजमार्ग, अन्यान्य सड़कें, बाजार और चौक झाड़-बुहारकर सुगन्धित जलसे सींच दिये गये थे और भगवान्‌के स्वागतके लिये बरसाये हुए फल-फूल, अक्षत-अङ्कुर चारों ओर बिखरे हुए थे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ घरोंकेप्रत्येक द्वारपर दही, अक्षत, फल, ईख, जलसे भरे हुए कलश, उपहारकी वस्तुएँ और धूप-दीप आदि सजा दिये गये थे ॥ १५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः । अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ १६ ॥
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च साम्बो[1] जाम्बवतीसुतः । प्रहर्षवेगोच्छशितशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥
वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः[2] ससुमङ्गलैः । शङ्खतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः ।
प्रत्यु[3]ज्जग्मू रथैर्हृष्टाः[4] प्रणयागतसाध्वसाः ॥ १८ ॥
वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः । लसत्कुंडलनि[5]र्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रेष्ठमन्तरात्मानमायान्तं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्रत्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १६ ॥ ❋ ❋ प्रहर्षवेगेनोच्छशितान्युल्लंघितानि शयनादीनि यैस्ते । शश प्लुतगतौ ॥ १७ ॥ ❋ ❋ वारणेन्द्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा । ससुमंगलैः सुमंगलं पुष्पादि तद्युक्तपाणिभिः । ब्रह्मघोषो मन्त्रपाठः ॥ १८ ॥ ❋ ❋ प्रणयेन स्नेहेनागतं साध्वसं संभ्रमो येषां ते । वारमुख्या नटादयश्च प्रत्युज्जग्मुः । लसत्कुंडलैर्निर्भातानि यानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीः शोभा यासां ताः । वारमुख्या नर्तक्यो वेश्या इति यावत् ॥ १९ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वारणेन्द्रं करधृतमुक्तापूर्णघटमिति शेषः । "मुक्तापूर्णघटो यस्य शुण्डादण्डे धृतः करी । स कार्योग्रे मंगलार्थं वेदज्ञैर्ब्राह्मणैः सह ॥" इति शकुनशास्त्रात् ॥ १८ ॥ ❋ ❋ वारे द्वारे मुखं यासां कृतसंकेतनरागमनविलोकनार्थं ता वारमुख्याः । पृषोदरादित्वान्मुखस्य मुख्यादेशः । तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शने उत्सुकाः सोत्कंठाः तत्पराः । "तत्परे प्रसितोत्सुकौ" इत्यमरः ॥ १९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

संभ्रमस्त्वरा इत्यर्थः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रेष्ठं निरतिशयप्रियतमं भगवंतमायांतं निशम्याकर्ण्य महामना वसुदेवः अक्रूरादयश्च ॥ १७ ॥ ❋ ❋ प्रकृष्टो हर्षस्तस्य वेगेन औत्कण्ठ्येन उच्छ्वसितानि व्युदस्तानि त्यक्तानि इति यावत् शयनादीनि यैस्तथाभूताः संतः ॥ १८ ॥ ❋ ❋ वारणेन्द्रं गजेन्द्रं पुरस्कृत्य पुरोवस्थाप्य ससुमंगलैः स्वस्तिवाचनसहितैः ब्राह्मणानां शंखानां तूर्याणां च निनादेन ब्रह्मघोषेण च सहादृताः आदरयुक्ताः ॥ १९ ॥ ❋ ❋ हे ब्रह्मन् ! प्रणयेन हेतुना आगतं साध्वसम्भयं येषां तथाभूताः संतो रथैर्गमनसाधनैः प्रत्युज्जग्मुरभिमुखं ययुः तथा वारमुख्याः गणिकाश्रेष्ठाश्च लसद्भ्यां कुण्डलाभ्यां निर्भातौ कपोलौ येषु तेषां वदनानां श्रीः शोभा यासां तास्तद्दिदृक्षया यानैर्गमनसाधनैः प्रत्युज्जग्मुः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

वसुदेवाक्रूरादय आयांतं कृष्णं निशम्य श्रुत्वा करधृतमौक्तिकपूर्णघटं वारणेंद्रं पुरस्कृत्य पुरस्कृतैर्ब्राह्मणैश्च सार्धं रथैः साधनैः प्रत्युज्जग्मुरित्यन्वयः । किंविशिष्टाः प्रहर्षवेगेन उच्छशितानि सहसा परित्यक्तानि शयनासनभोजनानि यैस्ते तथा तूर्यं काहलं ब्रह्मघोषः वेदघोषः मय्यासन्नेऽपि मां नाभिजग्मुरिति हार्दो भावः साध्वसं प्रणयेनागतं साध्वसं येषां ते पौरा वारमुख्याः नर्तकीषु गणिकासु श्रेष्ठाः तस्य कृष्णस्य दर्शनोत्कंठावत्यः चलद्भिः कुंडलैर्निर्भातानि कपोलानि येषां तानि तथोक्तानि चलत्कुंडलनिर्भातकपोलानि च तानि वदनानि चलत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनानि तेषां श्रीः यासां तास्तथोक्ताः ॥ १७-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रेष्ठमायान्तं निशम्येति वन्दिपर्यन्तमनुवर्त्तनीयम् । अतः प्रेष्ठपदं कचिद् योगार्थेन क्वचन रूढ्या च सङ्गमनीयम् ॥ १७ ॥ प्रहर्षवेगेन उच्छशितानि उल्लङ्घितानि शयनादीनि यैः । शश प्लुतगतौ ॥ १८ ॥ ❋ ❋ साध्वसं सम्भ्रमः ॥ १९-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

बंधूनां पौराणां च भगवति स्नेहाधिक्यमाह निशम्येति सार्धैः पंचभिः ॥ १७ ॥ ❋ ❋ प्रहर्षवेगेनोच्छशितान्युल्लंघितानि शयनादीनि यैस्ते । शश प्लुतगतौ धातुः ॥ १८ ॥ ❋ ❋ वारणेंद्रं गजराजम् ॥ १९ ॥ ❋ ❋ प्रणयागतसाध्वसाः स्नेहागतसंभ्रमाः लसद्भिः शोभितैः कुंडलैर्निर्भातानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीः शोभा यासां ताः ॥ २०-२१ ॥

---

१. प्रा० पा०—चारुसाम्बगदादयः । २. प्रा० पा०—ब्राह्मणैस्तु सुमङ्गलैः । ३. प्रा० पा०—प्रतिजग्मुः । ४. प्रा० पा०—रथैर्ब्रह्मन् । ५. प्रा० पा०—निर्भिन्न० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

येषां दर्शनार्थं स्वयं गच्छेत् ते पित्रादयः स्वयमागता इति संबंधज्ञानापेक्षया भगवद्ध्यानमेव तेषां बलिष्ठमिति प्रदर्शयन्नाह निशम्येति सार्धैस्त्रिभिः । अत एव संबंधिशब्दमनुक्त्वा प्रेष्ठमित्युक्तं मनसो महत्त्वं देहादिविस्मरणपूर्वकभगवद्ग्रहणात् उग्रसेनो राजा भक्तेर्मुख्यत्वान्न लौकिकमहत्त्वं क्रमनियामकं सर्वत्र चकारः सद्वर्गग्राहकः । ननु रामस्य कथमुद्गमनं जामात्रादिवधं कृत्वा भगवतः समागतत्वात् इत्याशंक्य नायं रामः प्राकृतः, भगवत इव अस्याप्यद्भुत एव पराक्रमः, कौरवेषु स्नेहं ख्यापयन् गदायुद्धादिकमपि शिक्षयन् तदिष्टमिव वदन् दुर्योधनादीन् स्वयमेव मारितवानिति युद्धबोधनात् प्रतीकारादवगम्यते । लोकप्रतीतिस्त्वन्यथा तयुक्तमेवेत्याह अद्भुतविक्रम इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जांबवतीसुत इति स्त्रीणामिवालंकरणमस्य प्रियमिति तत्र तादृशालंकारेण गच्छति तत्र व्यासस्तं तथा विशिनष्टि "पिता संबंधिनश्चैव पुत्राश्च परिकीर्तिताः ।" भगवदागमनं श्रुत्वा यो हर्षो जातः तस्य वेगेन जातेन महाप्रयत्नेन उच्छ्वसिताः श्वासवत् त्यक्ताः गमनव्यतिरिक्ता अन्योत्सवस्थाः शयनासनभोजनादयः तमःसत्त्वरजोरूपा यैः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मङ्गलार्थं वारणेंद्रं हस्तिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य सुमंगलसहितैर्ब्राह्मणैरिति यथैतेषां तदेकमनस्त्वं तथा ब्राह्मणानामपि विज्ञापितं भगवता सह सर्ववाद्यानां समागमनेऽपि तूरीशंखयोर्मंगलार्थं सम्मुखतया नयनं न तु स्वमहत्त्वख्यापकं, मंगलघोषो वेदपाठः चकारात् मङ्गलाष्टकादि, आदृताः पूर्वमेव सम्मुखतया गताः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ रथयानैर्गमने हेतुः प्रणयेन आगतसाध्वसाः प्रणयेन आगतं साध्वसं भयादि येषां लौकिकपदार्थसहितभगवत्स्मरणे हर्षः पश्चात्केवलस्मरणे साध्वसमिति विवेकः । केवलवैषयिकसुखजनका अंतर्बहिर्भेदेन ये जीवाः ते तु भगवंतं प्रत्युज्जग्मुरित्याह वारमुख्याश्चेति । वराणां समूहो वारं तदेव मुख्यं यासामिति वेश्याः, चकारादन्या अपि प्रागुक्ताः । तास्ववांतरभेदोऽस्तीति ख्यापनाय शतश इत्युक्तं, तासामपि यानानि, यानानां प्रयोजनमाह तद्दर्शनोत्सुका इति बाहुल्येन नगरयानानि स्वस्थानस्थितावपि दर्शनं संभवति तथाप्युत्सुकतया गमनं पुरस्कारार्थं मंगलत्वख्यापनाय तासामलंकारवर्णनं लसत्कुण्डलेति, लसत्कुण्डलैः नितरां भाताः कपोलयुक्तवदनानां श्रियो यासाम् ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

प्रणयागतसाध्वसा इत्यत्र । लौकिकपदार्थपदेन सम्बन्ध उच्यते ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रेष्ठं प्रियतमं श्रीकृष्णमायान्तं निशम्य श्रुत्वा हृष्टा वसुदेवादयो रथैः प्रत्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः । महामनाः हर्षितमना इति सर्वेषां विशेषणम् । उग्रसेनोऽपि भक्तिप्रधानत्वाद्राजाभिमानं त्यक्त्वाऽग्रे गतः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तेषां हर्षाधिक्यं दर्शयति–प्रहर्षवेगोच्छ्वसितानि उल्लङ्घितानि त्यक्तानि शयनादीनि यैस्ते ॥ १७ ॥ ❀ ❀ मङ्गलार्थं वारणेन्द्रं हस्तिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य पुरतः कृत्वा । ससुमङ्गलैः सुमङ्गलपुष्पादियुक्तपाणिभिर्ब्राह्मणैः शङ्खादिनादेन ब्रह्मघोषेण मन्त्रपाठेन च सह । एवं करणे हेतुमाह–आदृताः सादराः । प्रणयेन स्नेहेनागतं साध्वसं भ्रमो येषां ते तथा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वारमुख्या नटादयश्च प्रत्युज्जग्मुरिति द्वयोरपि पूर्वेणैवान्वयः । लसत्कुण्डलैर्निर्भातानि यानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीर्यासां ताः । वारमुख्याः वराणां समूहो वारं तदेव मुख्यं प्रधानं यासां ता नर्त्तक्यो वेश्याः । तासामग्रतो गमने हेतुमाह–तस्य भगवतो दर्शने उत्सुकमुत्साहो यासां ताः । शतशोऽनन्ताः ॥ १९ ॥

हिन्दी अनुवाद

उदारशिरोमणि वसुदेव, अक्रूर, उग्रसेन, अद्भुत पराक्रम बलराम, प्रद्युम्न, चारुदेष्ण और जाम्बवतीनन्दन साम्बने जब यह सुना कि हमारे प्रियतम भगवान् श्रीकृष्ण आ रहे हैं, तब उनके मनमें इतना आनन्द उमड़ा कि उन लोगोंने अपने सभी आवश्यक कार्य–सोना, बैठना और भोजन आदि छोड़ दिये । प्रेमके आवेगसे उनका हृदय उछलने लगा । वे मङ्गल शकुनके लिये एक गजराजको आगे करके स्वस्त्ययन-पाठ करते हुए और माङ्गलिक सामग्रियोंसे सुसज्जित ब्राह्मणोंको साथ लेकर चले । शङ्ख और तुरही आदि बाजे बजने लगे और वेदध्वनि होने लगी । वे सब हर्षित होकर रथोंपर सवार हुए और बड़ी आदरबुद्धिसे भगवान्की अगवानी करने चले ॥ १६-१८ ॥ ❀ ❀ साथ ही भगवान् श्रीकृष्णके दर्शनके लिये उत्सुक सैकड़ों श्रेष्ठ वाराङ्गनाएँ, जिनके मुख कपोलोंपर चमचमाते हुए कुण्डलोंकी कान्ति पड़नेसे बड़े सुन्दर दीखते थे, पालकियोंपर चढ़कर भगवान्की अगवानीके लिये चलीं ॥ १९ ॥

नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधवन्दिनः । गायन्ति[1] चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २० ॥
भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्तिनाम् । यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २१ ॥

---

१. प्रा० पा०—गायन्त उत्तमश्लोक० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः। आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः॥ २२॥
स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि। आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्बन्दिभिश्चाविशत्पुरम्॥ २३॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अद्भुतानि चेति चकारस्य वन्दिनश्चेत्यन्वयः। नटा नवरसाभिनयचतुराः। तालाद्यनुसारेण नृत्यन्तो नर्तकाः। गंधर्वा गायकाः। "सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः। बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः॥" ते सर्वे गायन्ति चेत्यन्वयः। उत्तमश्लोकस्याद्भुतानि चरित्राणि भक्तवात्सल्यादीनि॥ २०॥ ❀ ❀ यथाविधि यैः सह यथोचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानमादधे कृतवानित्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ तदाह प्रह्वेति। प्रह्वं प्रह्वत्वं शिरसा नतिः अभिवादनं वाचा नतिः। आश्वास्याभयं दत्त्वा। श्वपाकानभिव्याप्य वरैरभीष्टदानैश्च मानं कृतवान्॥ २२॥ ❀ ❀ अन्यैश्च बन्दिभिश्च॥ २३॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नवरसाः शृङ्गारवीरादयस्तेषामभिनयेऽनुकरणे चतुराः। पौराणिकाः पुराणोक्तार्थानुसारेण स्तावकाः। वंशशंसकाः पराक्रमांकितस्तुतिकर्त्तारः। अमलप्रज्ञा मंगलपाठकाः "प्राचीनातीतराज्ञां च स्तोतारः सूतसंज्ञकाः। भविष्यन्नृपस्तोतारो मागधाः परिकीर्त्तिताः॥ वर्त्तमाननृपाणाञ्च स्तोतारो वन्दिनः स्मृताः" इत्यपि केचित्॥ २०॥ ❀ ❀ तत्र तदा। इत्यर्थ इति। सर्वेषां सत्कृतिं चकारेति भावः॥ २१॥ ❀ ❀ तन्मानम्॥ २२॥ ❀ ❀ स्वयं च श्रीकृष्णश्च॥ २३॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

लसत्कुण्डलैरित्यर्थः॥२१॥ ❀ ❀ 'शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः। करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः' इति रत्नकोषः॥ २२-३२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नटादयोऽद्भुतानि उत्तमश्लोकस्य भगवतश्चरितानि विरागुः। तत्र नटा अभिनेतारः नर्तकाः स्त्रीणां नृत्यशिक्षकाः गंधर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः मागधा वंशावलिपाठकाः बंदिनः मंगलवादिनः स्तोत्रपाठकाश्च॥ २१॥ ❀ ❀ तत्र भगवान्यथाविधि नमस्कारालिंगनस्पर्शस्मितावलोकनादिभिर्यथायोग्यं वसुदेवादिभिरुपसंगम्य सर्वेषां पौराणामनुवर्तिनां भृत्यानां च मानमादधे सन्मानं चकार, विभुर्भगवान् श्वपाकपर्यन्तेभ्यः चतुर्थ्यन्तमिदम् आश्वास्योपच्छंदाभिमतैर्वरैर्मानमादधे इत्यन्वयः॥ २२-२३॥ ❀ ❀ स्वयं च सदारैर्गुरुभिः स्थविरैर्वृद्धैर्विप्रैरन्यैर्वंदिभिश्च कृताभिराशीर्भिश्च युज्यमानः पुरमाविशत्॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अभिनयेन शृंगाराद्यनुकरणकर्ता नटः गीतवाद्यानुसारेण नृत्यकर्ता नर्तकः षड्जादिकुशलाः गंधर्वाः पुराणाद्यर्थानुसारेण स्तावकाः सूताः पराक्रमांकितस्तुतिकर्तारो मागधाः मंगलपाठका बंदिनः॥ २१॥ ❀ ❀ तत्र तेषु वसुदेवादिष्वागतेषु सत्सु श्रीकृष्णो भगवान् सर्वेषां बंध्वादीनां यथाविध्युपसंगम्य मानमादधे चकारेत्यन्वयः॥ २२॥ ❀ ❀ कैः प्रह्वादिभिः॥ २३-२४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नटा रसाभिनयनचतुराः। नर्त्तकाः संगीतोक्तविविधतालोद्घाटनेन नृत्यन्तः। गन्धर्वाः गायकाः 'सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः। वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः'॥ २१॥ ❀ ❀ यथाविधि यथोचितम्॥ २२॥ ❀ ❀ तदेवाह। प्रह्वत्वं शिरसा नतिः पित्रादिषु गर्गादिषु च। अभिवादनं वाचा नतिः यदुवंश्येषु स्थविरेषु। आश्वपाकेभ्यः श्वपाकपर्यंतानपि जनान् आश्वास्य अभयं दत्त्वा। वरैरभीष्टदानैश्च॥ २३॥ ❀ ❀ गुरुभिः पितामहादिभिः॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्र भगवच्चेष्टितमाह भगवानिति त्रिभिः। अत्र यथाविधीति पदं सर्वत्र योजनीयम्। भगवान्प्रभुः तत्र तस्मिन्समागमे बंधूनां वसुदेवादीनाम् आश्वपाकेभ्यः सर्वेषां पौराणां च यथाविधि संगम्य येन यथोचितं तेन तथा समागमं कृत्वा यथाविधि आश्वास्य यथाविधि प्रह्वादिभिरभिमतैर्वरैश्च मानमादधे सन्मानं चकार इति द्वयोरन्वयः॥ २१॥ ❀ ❀ प्रह्वं शिरसाऽभिवादनं वाचा च नमनम् आश्लेषः आलिंगनम्॥ २२-२३॥ ❀ ❀ अन्यैस्तुक्तैश्च॥ २४॥

---

१. प्रा० पा०—बान्धवानथ आश्लिष्य। २. प्रा० पा०—पुरीम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नटाः शास्त्रानुसारनर्त्तकाः गंधर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः मागधा वंशशंसकाः परिहारा वंदिनो वैतालिकाः प्रस्तावसदृशोक्तयः, सर्वेऽपि गायंतः चकारात् स्मरंतश्च अद्भुतानां कथनं स्पष्टतया लोके वक्तुमयुक्तं तदपि गायंत इति चकारार्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ लौकिकप्रभुवत् कृष्णे गतानां न पाक्षिकफलत्वमपि तु सर्वफलमित्याह भगवानिति। सर्वे हि समुदायेन त्रिविधा बांधवाः पुरवासिनः सेवकाश्चेति पुरवासित्वमविशिष्टमिति मध्ये वचनं तेषां सम्मुखतया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यथा गमनमुचितं तथा कृतवान् तदाह प्रह्वेति। प्रह्वो नम्रीभावः। पित्रादिषु अभिवादनं ब्राह्मणेषु आश्लेषो मित्रेषु करस्पर्शो मुख्यसेवकेषु स्मितेक्षणानि सर्वत्र आश्वासनं स्वविरहखेदनिराकरणेन श्वपाकाश्चांडालावराः साधनेनाप्राप्यविषयाः चकारादन्ये विषयाः। सर्वदाने हेतुः विभुरिति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु जीवेभ्यः कथं भगवान् विषयान् प्रयच्छति तत्राह स्वयमिति। स्वयं च तैर्मानितः स्वयं संमाननार्थमेव तेभ्यः प्रयच्छतीति भावः। गुरवो विप्रा अन्ये च सदारैरिति सर्वत्र विशेषणं स्थविरैरन्यैरपि वृद्धैः आशीर्भिर्युज्यमानः कर्तृकरणयोस्तृतीया, सन्तोषादभिनंदनस्वरूपा आशीरन्यैरपि बन्धुभिः कृतेत्याह अथवा नूतनपाशबद्धैः पुत्रश्वशुरादिभिः पूज्यमानः पुरमाविशत्। अत्र क्रियैव सर्वोत्कृष्टेति न व्यावर्त्तकत्वेन निरूप्यते केवलं भक्तिप्रधानत्वाच्च स्तोत्रतत्त्वादिनिरूपणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भगवानित्यत्र। न पाक्षिकफलत्वमिति न कादाचित्कसत्कारविषयत्वम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रह्वेत्यत्र। कृतवानिति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति प्रतिज्ञानादुचितं कृतवानित्यर्थः। करस्पर्शः शिरसि हस्तस्थापनम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्वयं चेत्यत्र। प्रयच्छतीति विषयान् प्रयच्छति। तथा च विषयाणां बन्धकत्वाभावेन तद्दाने दोषाभाव इति भावः। अन्यशब्दस्यार्थान्तरमाहुः नूतनेत्यादि। ननु पुरि प्रवेशस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनः तत्प्रवेशो व्यावर्तकत्वेन वक्तव्यः, पुरमाविशन्नाशीर्भिर्बन्धुभिश्च युज्यमानो जात इति, तत्कुतः पुनस्तत्प्रवेशकथनमित्यत आहुः अत्रेत्यादि। तथा चात्रानर्तपुर्या द्वारकायाश्च सत्त्वेन पूर्वमानर्तप्रवेशस्योक्तत्वेप्यत्र द्वारकाप्रवेशक्रियाया एव सर्वोत्कृष्टत्वात्तथोच्यत इत्यर्थः। ननु तावता सर्वोत्कृष्टत्वे स्तोत्रादिनिरूपणवैयर्थ्यं स्यादित्यत आहुः केवलमित्यादि। आदिपदेन स्वप्रार्थनम् ॥ २३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अद्भुतानि चेति चकारस्य बन्दिनश्चेत्यन्वयः। नटा नवरसाभिनयचतुराः। तालाद्यनुसारेण नृत्यन्तो नर्त्तकाः। गन्धर्वा गायकाः। 'सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः। बन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः॥' ते सर्वे न केवलमग्रतो जग्मुः किन्तु उत्तमश्लोकस्याविद्यानिवर्त्तकयशसोऽद्भुतानि चरितानि गायन्ति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ भगवद्विमुखानामेव संसारदुःखं, तत्सम्मुखानां त्वत्यपकृष्टजातीनामपि मनोरथाः सफला भवन्ति, किं पुनरुत्कृष्टानामिति सूचयन् भगवत्कृतं सम्मानमाह–भगवानिति द्वयेन। भगवांस्तत्र तत्र यथाविधि यैः सह यथोचितं तैस्तथोपसङ्गम्य समागमं कृत्वा बन्धूनां यादवानां पौराणां पुरवासिनामनुवर्त्तिनां सेवकानां च सर्वेषां मानं सत्कारमादधे कृतवानित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यथाविधित्वमेव दर्शयति–प्रह्वेति। प्रह्वत्वं शिरसा नतिः, अभिवादनं वाचा नतिः, आश्लेषः आलिङ्गनम्, करस्पर्शः, स्मितपूर्वकमीक्षणं च, तैराश्वास्य अभयं कृत्वा आश्वपाकेभ्यः श्वपाकं चाण्डालमभिव्याप्य वरैरभीष्टपदार्थदानैश्च मानं कृतवानित्यन्वयः। तथा करणे सामर्थ्यमाह–प्रभुरिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्वयं च सदारैः स्त्रीभिः सहितैरिति सर्वत्रान्वेति। गुरुभिः पुत्रादिभिः विप्रैः ब्राह्मणैः स्थविरैर्वृद्धैः अन्यैश्च पौरैर्बन्दिभिश्चाशीर्भिर्युज्यमानः पुरं द्वारकामविशदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

हिन्दी अनुवाद

बहुत-से नट, नाचनेवाले, गानेवाले, विरद बखाननेवाले सूत, मागध और बंदीजन भगवान् श्रीकृष्णके अद्भुत चरित्रोंका गायन करते हुए चले ॥ २० ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णने बन्धु-बान्धवों, नागरिकों और सेवकोंसे उनकी योग्यता के अनुसार अलग-अलग मिलकर सबका सम्मान किया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किसीको सिर झुकाकर प्रणाम किया, किसीको वाणीसे अभिवादन किया, किसीको हृदयसे लगाया, किसीसे हाथ मिलाया, किसीकी ओर देखकर मुसकरा भर दिया और किसीको केवल प्रेमभरी दृष्टिसे देख लिया। जिसकी जो इच्छा थी उसे वही वरदान दिया। इस प्रकार चाण्डालपर्यन्त सबको संतुष्ट करके गुरुजन, सपत्नीक ब्राह्मण और वृद्धोंका तथा दूसरे लोगोंका भी आशीर्वाद ग्रहण करते एवं बंदीजनोंसे विरुदावली सुनते हुए सबके साथ भगवान् श्रीकृष्णने नगरमें प्रवेश किया ॥ २२-२३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः[1] कुलस्त्रियः। हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥
नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम्। न वितृप्यंति हि दृशः श्रियोधामाङ्गमच्युतम् ॥ २५ ॥
श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम्। बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

हे विप्र शौनक! तस्येक्षणेन महानुत्सवो यासां ताः॥ २४॥ ❀ ❀ यद्यस्मान्नित्यं सदाच्युतं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यन्त्यत आरुरुहुः। कथंभूतम्। श्रियः शोभाया धाम स्थानमंगं यस्य तम् ॥ २५॥ ❀ ❀ एतदेवाभिनयेनाह। श्रियो लक्ष्म्या यस्योरो वक्षो निवासः। यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौन्दर्यामृतपानाय पात्रम्। यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः। सारं श्रीकृष्णं गायन्तीति सारंगा भक्तास्तेषां यस्य पदाम्बुजं निवासः। तं निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्वेणान्वयः॥ २६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"यस्मिन्मार्गे प्रगच्छन्ति पुरुषाः सचतुष्पदाः। अवारिता अहोरात्रं राजमार्गः स उच्यते॥" इति कात्यायनः। हे विप्रेति। यथा युष्माकं विप्राणां भगवद्दर्शनोत्साहस्सदा भवति तथा तासामपीति भावः॥ २४-२५॥ ❀ ❀ एतदेव श्रियो धामाङ्गत्वमेव अभिनयेन व्यञ्जकवाक्येन ॥ २६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

द्वारकाया राजमार्गं कृष्णे गते सति तत्र तत्र स्त्रियः तस्य कृष्णस्येक्षणे महानुत्सवो हर्षो यासां ता हे विप्र! हर्म्याणि सौधान्यारुरुहुः॥ २५॥ ❀ ❀ नित्यं निरीक्षमाणानां द्वारकौकसां द्वारका ओकः स्थानं यासां तासां स्त्रीणां दृशो न वितृप्यंति तस्मात्तदीक्षणमहोत्सवा हर्म्याणि आरुरुहुरित्यर्थः। हिशब्देनातृप्तेः प्रसिद्धिर्द्योत्यते॥ २६॥ ❀ ❀ उचिता चैषा व्युत्पत्तिरित्यभिप्रायेणाह श्रिय इति। यस्येत्यस्य उरोमुखबाहुपदाम्बुजैः प्रत्येकमन्वयः यस्योरः श्रियो निवासः स्थानम् उरोलावण्यानुभवाय तदेव वासमाश्रितवती श्रीरित्यभिप्रायः। यस्य मुखं दृशां पश्यज्जनचक्षुषां पानपात्रं तल्लावण्यरसपानपात्रं यस्य च हि बाहवो लोकपालानां पानपात्रं तल्लावण्यरसपानपात्रं यस्य च पदाम्बुजं सारंगाणां सारं गच्छतां सारग्राहिणां मुनीनां तल्लावण्यपानपात्रं सारं गायन्तीति सारंगाः सारतमार्थवक्तार इति च तमच्युतं नित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशो न वितृप्यंतीति युक्तमेवेत्यर्थः॥ २७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हर्म्याणि सौधानि तदीक्षणं तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनमेव महानुत्सवो यासां ताः तथोक्ताः॥ २५॥ ❀ ❀ दृष्टचरस्यादृष्टपूर्वदर्शनवद्दर्शने किमित्युत्कंठातिशय इति तत्राह नित्यमिति। श्रियो धाम स्थानमंगं वपुर्यस्य स तथा तम् अच्युतं नित्यं निरीक्षमाणानां द्वारकानिवासिनामपि दृशो न वितृप्यंति पुनः पुनर्दृष्ट्वाप्यलं दर्शनेनेति भावं न प्राप्नुवंति, यस्मात्तस्मादुक्त उत्कंठातिशयो हीत्यन्वयः॥ २६॥ ❀ ❀ नैतदाश्चर्यमित्याह श्रिय इति। यस्य हरेः उरः वक्षस्थलं श्रियो लक्ष्म्या निवासः स्थानं यस्य मुखं द्रष्टॄणां लावण्यं पातुं पानपात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां बलस्थानं यस्य पदाम्बुजं सारंगाणां सारग्राहिणां ब्रह्मादीनां परायणम्॥ २७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रियः प्रेयस्याः। याः सर्वेपामेव तत्प्रियवर्गाणां दृशश्चक्षूंपि तासाम्। लोकपालानां पाल्यानाम्। सारंगाणां सर्वेषामेव भक्तानां निवास आश्रयः, यथास्वं भावोद्दीपनत्वात्॥ २७-३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हे विप्राः!॥ २५॥ ❀ ❀ यद्यस्मान्नित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यन्ति अत आरुरुहुः। अच्युतं कीदृशं श्रियः शोभाया धाम स्थानम् अङ्गं यस्य तम्॥ २६॥ ❀ ❀ यस्य मुखं पानपात्रं सौन्दर्यामृतपूर्णं दृशां निवासः। इन्द्रादीनां लोकपालानां यस्य बाहवो निवासः तद्बलमाश्रित्यैव असुरेभ्यो निर्भयास्ते सुखं वसन्तीति भावः। सारं तद्यशो गायंतीति सारङ्गा भक्तास्तेषां श्लेषेण भ्रमराणां पदाम्बुजं निवासः। तं निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्वेणान्वयः॥ २७॥

---

१. प्रा० पा०—द्वारकायां।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य कृष्णस्येक्षणे महानुत्सवो विनोदो यासां ताः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कुलस्त्रियोऽपि हर्म्याण्यारुरुहुरित्युक्तं तत्र हेतुमाह नित्यमिति द्वाभ्याम्। श्रियो रमायाः धाम वासस्थानमंगं यस्य तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यस्योरः श्रियः, वाहवो लोकपालानां सारं गच्छतां सिद्धांतगानां पदांबुजं वासो मुखं च सर्वदृशां पानपात्रं तमच्युतमिति पूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

मर्यादास्थितस्त्रीणां कृत्यमाह राजमार्गमिति। स्त्रियोऽपि मार्गस्थाः भगवानपि मार्गस्थ इति दर्शनमुचितमिति भावः। विप्राः! इति सम्बोधनम्। भगवता द्वारकायामपि सर्वे मार्गा रक्षिता इति ज्ञापयितुं तदीक्षणमेव महानुत्सवो यासाम्, अनेन सर्वाभरण-भूषितत्वम् अन्यदर्शनकृतदोषाभावश्च निवारितः ॥२५॥ ❀ ❀ ननु दर्शनस्य कथमुत्सवत्वं नित्यत्वादित्याशंक्याह नित्यमिति। नित्योत्सवत्वाद्भगवतः न भगवद्दर्शनस्य धारावाहिकज्ञानत्वम् अलौकिकार्थवोधात् पूर्वपूर्वदर्शनस्य तु व्युत्पादकत्वमेव न विषयत्वं भगवतो विषयत्वाभावात् रुचिस्तु विषयसामर्थ्यादौषधवत्। अत एव तदापि तृप्तिर्भगवद्दर्शने दोषात्परमग्रहणं यथा महादोषे औषधमपि ग्रहीतुं न शक्यते तत्र दृष्टं तेजस्त्वात् विषयदोषेणैव दुष्टता। परमार्थनिर्णये धर्ममार्गे तु कर्तृधर्मसम्बन्धेऽपि स च विषयदोषो द्वारिकावासिनां नास्तीत्याह द्वारकौकसामिति। अनेनैव सर्वे दोषा निवारिताः "परांचि खानि व्यतृणोदि" त्यौत्पत्तिक-दोषो भगवद्दर्शनेन निवार्यते अनन्यशक्यत्वात्। अन्ये तु द्वारकादिभिरिति निर्णयः। ननु भगवतो रसात्मकत्वात् अमृतौषधवत् कथं नोभयसाधकत्वं तत्राह न वितृप्यंतीति विशेषेण न तृप्यन्ति। हि युक्तोयमर्थः यदा हि दृश्यते भगवान् तदा तृप्ता भवन्ति द्वितीयक्षणे पूर्वनष्टदर्शनेन रुचेरुत्पादितत्वात् यद्यपि विषयः रुचिमुत्पादयति तथापि ज्ञानद्वारेति ज्ञानन्तु विषयद्वारा तृप्तिं जनय-तीति तृप्तौ विषयप्राधान्यम्, अतो विषयात् ज्ञानं प्रबलमिति न विशेषेण तृप्यन्तीत्यर्थः। दृश इति। स्त्रीबहुत्वनिर्देशादपि एकस्माद् भगवद्रूपादवितृप्तिः सूचिता, किंच यद्यप्येकं रूपमनुभवयोग्यं तदपि श्रियो धामांगं लक्ष्म्याः स्थानरूपांगम्, अतस्तया सहितः मान्यस्त्रीणां तृप्तिजनको भवति। किंच यस्मिन् प्रविष्टे हि तृप्यन्ति स्त्रियः तदत्र प्रकृते नास्तीत्याह–अच्युतं यस्य अतो विषयविचा-रेणापि दृष्टीनां न तृप्तिसंभावना ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नन्वंगांतरदर्शनेन तृप्यन्ताम् उरः स्थानमात्रं हि लक्ष्म्याः तत्राह श्रियो निवास इति। कोऽपि भागस्तादृशो भगवति नास्ति यो लक्ष्म्यादिभिर्न परिगृहीतः। तत्रोपरि भागो लक्ष्म्यैव गृहीतः स्थानदर्शनाभ्यां तदाह श्रियो निवासः यस्य उरः वक्षस्थलं तस्या एव दृशां भगवन्मुखं पानपात्रं लक्ष्म्याः स्वरूपे निविष्टत्वात् भिन्नतया स्थित्यभावात् भोक्तृत्वाभावात् लक्ष्मीनयनाभ्यां निर्गता दृष्टय एव भोक्तृतया जाताः। तासां करणापेक्षायां यत्रैव लावण्यामृतं तिष्ठति तदेव करणं तत्र मुखस्य पानपात्रत्वं श्रुतिसिद्धम् "अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न" मिति श्रुतेः। पात्रपदप्रयोगाद्विहितत्वं बहूनामेकपात्रत्वात्तासामेव तृप्तिर्दुर्लभा कुतोऽन्यासामिति श्रुतेर्भावः। तर्हि अंगांतरे दृष्टिनिवेश्यतामित्याशंक्याह संति वाहवः आलिंगनयोग्याः परमन्यैः पुरुषैरा-क्रान्ताः नच ते दूरीकर्त्तुं शक्या बहुत्वात् पुरुषत्वाच्च। एका स्त्री यत्र निवारयितुमशक्या स्थानद्वये तिष्ठति तत्र लोकपालाः कथं शक्याः आवश्यकाश्च ते लोकपालत्वात्। तर्हि ततोप्यर्वागवयवेषु दृष्टिः पातनीयेत्याशंक्याह–सारंगाणामिति। मध्ये ये अवयवास्ते वस्त्रादिभिरेव वेष्टिताः दर्शनयोग्या एव न भवन्ति, अतः परमवशिष्यते चरणद्वयं तत्राप्येकश्चरण उपरिगतो ब्रह्मादिभिरेव गृहीतः लोकस्थित्यर्थं तत्रैवा स्थिते गंगया च गृहीतः ब्रह्मांडविले तिष्ठति, अन्यथा जलेन ब्रह्मांडपूरणेन सर्वनाशः स्यात्। अथावशिष्यत एकश्चरणः स च बहुभिराक्रान्तः सारंगाः सदाचाराः कर्मनिष्ठाः पुनश्च सरतीति सरः तस्य समूहः सारं रससमूह इति यावत्। अक्षरव्यत्यासेन वा ते कर्मफलार्थिनः विषयिणो योगिनो वा पुनः सारं गच्छन्ति जानन्तीति सारंगाः ज्ञानिनः, पुनः सारं गायंतीति सारंगा भक्ताः, पुनः अरसहितं सुदर्शनसहितं सारं भगवन्तं सुदर्शनं वा कालेन भीताः सन्तः गच्छन्ति गायन्ति वा ते सारंगाः सात्वताः। सर्वेषामेकशेषः समानरूपत्वात्, सर्व एव रसार्थिनः तस्मात् दृष्टीनां स्वतंत्रस्थानाभावात् अतृप्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

राजमार्गमित्यत्र। मर्यादास्थितस्त्रीणामिति आवरणे तिष्ठन्तीनामित्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नित्यमित्यत्र। कथमुत्सवत्व-मिति। अतिशयितानन्दजनकत्वं ह्युत्सवत्वम्। तच्च दर्शनस्य नित्यत्वादतिशयाजनकत्वेन कथं केन प्रकारेणेत्याशङ्कयाह तदुपपादनाय नेत्रतृप्त्यभावं तद्धेतुत्वेनाहेत्यर्थः। अत्र मूले उत्सवहेतुत्वेन दृगवितृप्तिरुच्यते, तस्या अपि हेतुत्वेन भगवदङ्गानां स्वाधीन-त्वाभाव उच्यते। यद्यपि निरीक्षमाणानां द्वारकौकसां नित्यमर्थाद्दर्शनम्, तथापि तेषां दृशो न वितृप्यन्ति, हि यतो हेतोः अङ्गं श्रियो धामेत्यादिर्न स्वाधीनं त्वस्मादिति वचनव्यक्तेः। तामुपपादयन्ति नित्योत्सवत्वादित्यादि। प्रतिक्षणमन्यान्यविधरूप-प्रदर्शनेनान्यान्यानन्दजनकत्वात्तथेत्यर्थः। तृतीयस्कन्धे 'तया विभ्रंशितज्ञाना' इत्यत्र ज्ञानस्य चिरकालस्थायिताया व्यवस्थाप्यत्वेनात्र धारावाहिकत्वकथनं मतान्तरीयप्रसिद्ध्यभिप्रायेण। तथा चोत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानतिरोभावाद्धारावाहिकतुल्यैकज्ञानत्वं नेत्यर्थो बोध्यः। ननु मास्तु ज्ञानस्य धारावाहिकत्वम्, तथापि तत्तद्रूपदर्शनजनितानन्देन दृशां तृप्तेः सम्भवादवितृप्तिः कुत

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्याकाङ्क्षायामाहुः अलौकिकेत्यादि। नन्वस्तु रुचिः, तथापि भगवतो विषयत्वात्तदंशे तु तृप्तिः स्यादेवेति कथं विशेषतस्तदभाव इत्यत आहुः न विषयत्वमित्यादि। तथा च 'पराञ्चि खानी'ति श्रुतेः भगवद्दर्शने प्रमाणानामसामर्थ्यात्तत्र भगवत्सामर्थ्येन दर्शने 'अहं पश्यामी'त्यभिमानमात्रम्। तथा सत्युचितैवातृप्तिरित्यर्थः। ननु तथापि तटस्थस्य रुच्युत्पादकत्वादर्शनाद्रुच्यनुरोधेन भगवत्सामर्थ्याद्भगवतो ज्ञानविषयत्वमत्रोपेयम्, तथा सति नावितृप्तिरित्यत आहुः रुचिरित्यादि। सकृत्पूर्वं दृष्टविपर्ययस्यासामर्थ्यादित्यर्थः। अत एवेति सकृद्दर्शनादेव। नन्वेवं रुच्युत्पादकत्वे सर्वैर्भक्त्या भगवान् कुतो न गृह्यते, भक्त्या दर्शनप्रकाशस्य पूर्वाध्याये स्थापितत्वादित्यत आहुः दोषादित्यादि। भगवत्पराङ्मुखत्वेन भक्त्यभावरूपदोषात्तथेत्यर्थः। तद्वक्ष्यते तमिमं मन्यते लोक इत्यत्र। स दोषः किन्निष्ठो येनाग्रहणमित्याकाङ्क्षायां तदधिकरणमाहुः तत्रेत्यादि। अग्रहणप्रयोजके दोषे विचारणीये दृष्टेस्तेजस्त्वात् 'सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवे'दित्यादिवाक्यैस्तेजोरूपत्वात्तस्य च 'तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्येन भगवदीयत्वात्तत्र तदभावे विषयदोषेण तद्ग्राह्यविषयस्य प्राकृतत्वात्तत्सम्बन्धेनैव चण्डालाग्निवद् दुष्टता। तथा च तद्ग्रहणस्वाभाव्याद्भगवद्ग्रहणासामर्थ्यम्। मार्गणं मार्गः, धर्ममार्गे धर्मविचारे तु कर्तृधर्मसम्बन्धेपि कर्ता जीवोन्तःकरणं वा तद्धर्मः साधारणत्वेन यो भगवत्यध्यासस्तत्सम्बन्धेपि दुष्टतेति तेनाग्रहणमित्यर्थः। एवं दोषं निश्चित्य द्रष्टृषु तदभावं स्फुटीकुर्वन्ति स चेत्यादि। द्वारकौकसामिति। द्वारं कायति वदतीति द्वारका। तथा च तत्रैव वासेन भक्तिरूपदर्शनसाधनोपदेशात्प्राकृतत्वरूपविषयदोषस्य अध्यासरूपकर्तृदोषस्य च सम्बन्धाभावात् स नास्तीत्यर्थः। सर्वे इति, मोक्षादिफलप्रतिबन्धकाः। ननु द्वारकावासमात्रेण सर्वदोषनिरीक्षणस्यावितृप्तिहेतुता नोच्येतेत्यत आहुः पराञ्चीत्यादि। उभयसाधकत्वमिति दोषनिवृत्तिः तृप्तिश्चेत्युभयोः साधकत्वम्। दृश्यत इति द्वितीयक्षणे दृश्यते। तथा च द्वितीयक्षणे पूर्वक्षणस्थदर्शनेन रुचिः, द्वितीयक्षणस्थेन त्वलौकिकबोधः, पुनरग्रिमे तत्र रुचिरित्येवं रुचिप्राचुर्ये युक्तैवावितृप्तिरित्यर्थः। ननूक्तं तटस्थस्य रुच्यनुत्पादकत्वम्, अतस्तदापि विषयसम्बन्ध उपेयः, तथा सति तृप्तिरवर्जनीयेत्यत आहुः यद्यपीत्यादि। एवमतृप्तौ हेतुं समर्थयित्वात्यन्तातृप्तौ हेत्वन्तराणि स्फुटीकुर्वन्ति दृश इत्यादिना॥ २५॥ ❀ ❀ सारङ्गाणामित्यत्र। सारङ्गपदेऽतिपरोक्षवृत्त्या वर्णागमो बोध्यः, हंस इतिवत्। पुनश्चेति। निर्वचनान्तरविचारे। सर इति द्रवद्द्रव्यमित्यर्थः। व इति रससमूहप्राग्भारः। एतेषां पदाम्बुजसम्बन्धे 'तपस्विनो दानपरा' इति वाक्यं प्रमाणत्वेन बोध्यम्। एवमन्यत्रापि। समुदायशक्त्येति कोशान्तरे सारङ्गशब्दस्य भ्रमरे शक्त्या॥ २६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विप्राणां भगवद्भजनेनैव सर्वत उत्कर्षः, स च द्वारकायां स्त्रीशूद्रादीनामपि न दुर्लभ इति सूचयन् सम्बोधयति–हे विप्रा इति। द्वारकायाः राजमार्गं कृष्णे गते सति कुलस्त्रियः भार्यादिकजनस्त्रियो हर्म्याणि सौधान्यारुरुहुरित्यन्वयः। किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह–तदिति, तस्येक्षणे महान् उत्सव उत्साहो यासां ताः। तद्दर्शनार्थमित्याशयः॥ २४॥ ❀ ❀ ननु नित्यं निरीक्षमाणानां तासां किमित्येवं तद्दर्शनोत्साह इत्याशङ्क्याह–नित्यमिति। यत् यस्मात् द्वारका ओकः स्थानं येषां तेषां जनानामच्युतं स्वरूपतो गुणतश्च च्युतिरहितं श्रीकृष्णं नित्यं सर्वदैव निरीक्षमाणानामपि दृशो नेत्राणि न वितृप्यन्ति अलम्प्रत्ययं न गच्छन्ति। हि तस्मात्तद्दर्शनार्थं हर्म्याण्यारुरुहुरित्यन्वयः। तस्य भावे हेतुमाह–श्रिय इति, श्रियः शोभायाः धाम स्थानमङ्गं यस्य तम्॥ २५॥ ❀ ❀ न चैतदाश्चर्यमित्याशयेनाह–श्रिय इति। श्रियः अतिचञ्चलाया अपि लक्ष्म्याः यस्योरो वक्षो निवासः स्थानं, यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौन्दर्यामृतपानाय पात्रं, यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः, सारं भगवन्तं गच्छन्तीति सारङ्गाः भ्रमरवत्परमविवेकिनो भक्तास्तेषां यस्य पदाम्बुजं निवासः, तं निरीक्षमाणानामपि दृशो न वितृप्यन्तीति पूर्वेणान्वयः॥ २६॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजी! जिस समय भगवान् राजमार्गसे जा रहे थे, उस समय द्वारकाकी कुल-कामिनियाँ भगवान्‌के दर्शनको ही परमानन्द मानकर अपनी-अपनी अटारियोंपर चढ़ गयीं॥ २४॥ ❀ ❀ भगवान्‌का वक्षःस्थल मूर्तिमान् सौन्दर्यलक्ष्मीका निवासस्थान है। उनका मुखारविन्द नेत्रोंके द्वारा पान करनेके लिये सौन्दर्य-सुधासे भरा हुआ पात्र है। उनकी भुजाएँ लोकपालोंको भी शक्ति देनेवाली हैं। उनके चरणकमल भक्त परमहंसोंका आश्रय हैं। उनके अङ्ग-अङ्ग शोभाके धाम हैं। भगवान्‌की इस छविको द्वारकावासी नित्य-निरन्तर निहारते हैं, फिर भी उनकी आँखें एक क्षणके लिए भी तृप्त नहीं होतीं॥ २५-२६॥

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि।
पिशङ्गवासा वनमालया बभौ घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः॥ २७॥

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः[२] स्वमातृभिः। ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा॥ २८॥

---

१. प्रा० पा०—कृष्णः। २. प्रा० पा०—परिष्वक्तश्च मातृभिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय... वरतलीनो, बरोडा बारोवरी-5

ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः। हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ २९ ॥
अथाविशत् स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम्। प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतो मण्डितः। अर्कश्चोडुपो नक्षत्रसहितश्चन्द्रश्च चापमिन्द्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैः। अर्कश्छत्रस्योपमानम्। नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः। चन्द्रः परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः। चापं वनमालायाः। विद्युत्तेजः पिशंगवाससोः। अभूतोपमेयम्। यदि घनस्योपरि सूर्यबिम्बमुभयतश्चन्द्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं विद्युत्तेजश्च भवेत्तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्बभावित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ देवकीप्रमुखाः सप्त ववंद इति मातृसोदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम्। अष्टादशापि वसुदेवभार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नेत्रजैर्जलैर्हर्षाश्रुभिः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स्वगृहप्रवेशमाह अथेति। सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

घनः कृष्णस्योपमानम्। इत्यर्थ इति। इयमभूतोपमा वर्ण्यत एव कविभिर्न तु सा दृश्यते श्रीकृष्णं विनेति। अतोतीव चमत्कृतिविशिष्टः श्रीकृष्णस्तदा बभाविति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रवासादागत्य प्रथमं मातापितृगृहे एव गन्तव्यं जीवतोस्तयोरन्यथा तद्गृहं नमस्कृत्य पुनः स्वपत्नीगृहे गन्तव्यमित्युक्तमनेन श्लोकेन ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ता मातरः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ मातापितृवन्दनोत्तरम्। सर्वे कामा अभिलषितपदार्था यस्मिंस्तत्। न विद्यते उत्तमं यस्मात्तत्सर्वोत्तममित्यर्थः। यत्र भवने ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सितेति। पथि सितातपत्रं च व्यजने च तैरुपस्कृतः सितातपत्रेणावृतः व्यजनाभ्यां च वीज्यमान इत्यर्थः, पिशंगे वाससी यस्य स भगवान् वनमालया बभौ। कथं यथार्कादिभिः युगपत्समुदितैः घनो नीलांबुदस्तद्वत्। अभूतोपमैषा, न ह्यर्कोडुपयोः सहावस्थानमस्ति। तत्रार्का.देस्थानीया मुकुटवनमाला वस्त्रभूषणादयः विद्युदेव वैद्युतमुडुपश्चन्द्रः। यद्वा उडुपग्रहणं गुरुशुक्रयोरन्येषां नक्षत्राणामप्युपलक्षणं तत्रोडुपस्थानीयं सितातपत्रं गुरुशुक्रस्थानीये व्यजने नक्षत्रस्थानीयानि प्रसूनानि इन्द्रमणिस्थानीया वनमाला विद्युत्स्थानीयं पिशंगवस्त्रम् अर्कस्थानीयम् तु मुकुटमिति सितातपत्राद्युपस्कृतत्वादिविशेषेण सामर्थ्यात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ततस्तु पित्रोर्देवकीवसुदेवयोर्गृहं प्रविष्टो भगवान् मातृभिर्देवकीरोहिण्यादिभिः परिष्वक्त आलिंगितः देवकीप्रमुखा मातॄर्मूर्ध्ना शिरसा मनसा ववन्दे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ता देवक्यादयः पुत्रं कृष्णमंकमारोप्य स्नेहेन स्नुतौ पयोधरौ स्तनौ यासां हर्षेण विह्वलित आत्मा मनो यासां तथाभूता नेत्रजलैरानंदबाष्पैः सिषिचुः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्वभवनं स्वगृहं प्राविशत्कथंभूतं सर्वे कामाः काम्यमाना भोग्यभोगोपकरणस्थानादयो यस्मिन्नास्त्युत्तमं यस्मात् यत्र पत्नीनां षोडशसहस्राणि प्रासादास्तथाभूतम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सितातपत्रव्यजनादिभिरलंकृतो भगवांस्तथा बभौ यथार्कादिभिरन्वितो मेघो भातीत्यन्वयः। अत्रायं विभागः मध्याह्नार्कस्थानीयं श्वेतच्छत्रं उडुपस्थानीयं व्यजनम् इन्द्रचापस्थानीया माला पीतवस्त्रं विद्युत्स्थानीयं मेघस्थानीयो भगवान् अर्कस्थानीयं किरीटम् उडुपस्थानीयं श्वेतच्छत्रं मंदारादिप्रसूनमाला इन्द्रचापस्थानीयं विद्युत्स्थानीयं व्यजनमिति वा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पित्रोः मातापित्रोः स्वमातृभिः देवक्यादिभिः परिष्वक्तः आश्लिष्टः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ता मातरः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः तं कृष्णं सिषुचुः अभ्यषिंचन्, हर्षेण विह्वलीकृतः विवशीकृतः आत्मांतःकरणं यासां तास्तथोक्ताः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यत्र यस्मिन् भवने वज्रवैदूर्यमणिमंडिताः षोडशसहस्राणि पुनरष्टोत्तरशतं पत्नीनां प्रासादाः सन्ति तदनुत्तमं सर्वकामं स्वभवनमाविशदित्येकान्वयः। काम्यन्त इति कामा इच्छाविषयास्ते सर्वे यत्र सन्ति तत्तथोक्तम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वैद्युतं विद्युत्तेजः। घनः कृष्णस्योपमानम्। अर्कश्छत्रस्य उडुपौ परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः। उडवः पुष्पवृष्टेः। चापौ वनमालायाः विद्युत्तेजः पिशङ्गवाससोः। अद्भुतोपमेयम्-यदि घनस्योपरि सूर्यबिम्बं उभयतश्चन्द्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं विद्युत्तेजो भवेत् तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्बभाविति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सप्त ववन्द इति मातृसोदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम्। अष्टादशापि पितुर्वसुदेवस्य भार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ स्वभवनं स्वपुरम्। सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथाभूतोपमानेन ध्यानविशेषार्थं भगवंतं वर्णयति सितातपत्रेति । यथा श्यामवर्णो घनो यद्यर्कोडुपचापवैद्युतैः शोभितः स्यात् उडुपशब्देन सतारागणं चंद्रद्वयं गृह्यते । वैद्युत इत्यत्र स्वार्थेऽण् , तथा सितातपत्रेणार्कोपमेन व्यजनाभ्यां चंद्रोपमाभ्यां चोपस्कृतो मंडितः तारागणोपमानां प्रसूनानां वर्षैरभिवर्षितः पिशंगे वैद्युतोपमे वाससी यस्य भगवान् घन इव श्यामः इंद्रचापोपमया वनमालया च बभौ इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सप्तेत्यन्यासामुपलक्षणम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ अष्टोत्तरशतसंख्याका अन्ये प्रासादाश्च कारेण ग्राह्याः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं सामान्यतः पुरीं तत्स्थान् भक्तांश्च निरूप्य भगवान् कथं विशेषतया न वर्णित इत्याकांक्षायाम् उपमानाभावादित्युक्ते भक्तानां बुद्ध्या अभूतोपमाया वर्णनाय इति सिद्धांतं वक्तुमाह सितातपत्रेति । सितातपत्रं च व्यजने च सितातपत्रव्यजनानि प्रसूनवर्षैः सर्वतः प्रवृत्तैः प्रसूनभेदात्पुरुषभेदाद्वा बहुवचनं, पीताम्बरं नित्यमपि रूपवद्वर्णनीयानां हेतुत्वेन निरूप्यते वनमालया उपलक्षितः सहितो वा एवं सर्वसामग्र्यां सत्यां वनमालयैव बभाविति वा । यथा मध्ये नीलो मेघो भवति उपरि सूर्यः परितो द्वौ चंद्रौ लोलौ स्थिरा विद्युत् कटितटे इंद्रधनुर्द्वयमुभयतो मिलितं तदा भगवानिव भवेदित्यद्भुतोपमा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं समाप्य संबंधिनां स्नेहातिशयमाह प्रविष्ट इति । तुशब्दः पूर्णवर्णनां व्यावर्त्तयति पित्रोरिति । मातृत्वेन सर्वा मातर एव अपृथग्धर्मशीलत्वात् सर्वासां पितुश्चैकं गृहं भेदे कारणाभावाच्च प्रवेशमात्रेणैव भगवत्क्रियातः पूर्वं ता एव परिष्वंगादिकं कृतवत्य इत्याह परिष्वक्त इति । "ये यथा मां प्रपद्यंत" इति वाक्यात् मातुः प्रति बालक एव प्रतिभाति । भगवद्धर्मापेक्षया लौकिकधर्मस्य बहिरंगत्वात् नमस्कारापेक्षया परिष्वंगः प्रथमः स्वमातृभिरिति पितुरपि मातरः संति, अतः स्वमातृभिरित्युक्तं, सप्त देवकीभगिन्यः । एकादशापराः, एकजातासु कन्यासु एकस्मै वराय बहूनां दानम् अपृथग्धर्मशीलत्वेनैव वरस्य कन्यानां च तदैव पत्नीत्वम् , अन्यथा नार्थत्वं 'यास्ते शीलमनुव्रता' इति वाक्यात् अयमेव हेतुः । पतिबहुत्वेऽपि अत एव देवकीप्रमुखाः सप्त एकस्वभावान्मातर इत्युच्यंते । एकदा सर्वा ववंदे शिरसेति भगवद्धर्मत्वं शब्देन सर्वासां सकृत् वंदनं संभवति न तु कायिकम् , अतः शिरसा तदेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवद्धर्मप्राकट्याय नमस्कारानंतरं भगवति बालत्वमेव प्रकटमिति बालकपुत्रे यत्कर्त्तव्यं तच्चकुरित्याह ता इति । सर्वा एव पुत्रमंकमारोप्य बालकस्नेहस्नुतपयोधरा जाताः, न तु तस्य पयसः कश्चन विनियोगो जातः । भगवतो महत्त्वं प्रौढत्वं जानंत्योऽपि हर्षेण विह्वलितात्मानः पूर्वसंस्कारसदृशत्वात् नेत्रजैर्जलैः शिखाः सिषिचुः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भार्याणामवस्थामाह अथेति । एकस्मिन्नेव भवने विश्वकर्मणा षोडशसहस्रं प्रासादाः कृताः स्वचातुरीख्यापनार्थम् । अत एव अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्मात् सर्वकामा यस्मिन् सर्वकामनापूरकपदार्थसद्भावो यस्मिन् वा ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

प्रविष्टस्त्वित्यत्र । भेदे कारणाभावादिति । स्त्रीणां पृथग्धर्मशीलत्वं हि गृहान्तरस्थितौ कारणं तदभावात् ॥ २८-३० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं पुरवासिजनोत्साहं निरूप्य मार्गस्थभगवच्छोभां निरूपयति-सितेति । सितमातपत्रं छत्रं व्यजने च तैर्वनमालया च उपस्कृतो मण्डितः प्रसूनवर्षैश्चाभिवर्षितः पिशङ्गे पीते वाससी यस्य स भगवान् अर्कश्च उडुपो नक्षत्रसहितश्चन्द्रश्च चापमिन्द्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैर्युगपत्समुदितैः यथा घनो मेघः शोभते तथा पथि मार्गे बभौ शुशुभे इत्यन्वयः । अर्कश्छत्रस्योपमानम् । नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः । चन्द्रः परिभ्रमकृतमण्डलाकारयोः चामरव्यजनयोः । चापं वनमालायाः । विद्युत्तेजः पिशङ्गवाससोः । अभूतोपमेयम् । यदि घनस्योपरि सूर्यबिम्बमुभयतश्चन्द्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं विद्युत्तेजश्च भवेत्तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्बभाविति ॥ २७ ॥ ततस्तु पित्रोर्देवकीवसुदेवयोर्गृहं प्रविष्टो भगवान् स मातृभिर्देवकीरोहिण्यादिभिः परिष्वक्त आलिङ्गितः सन् देवकीप्रमुखा मातॄर्मुदा हर्षेण शिरसा ववन्दे इत्यन्वयः । सप्तेति तु मातृसोदर्यादादरविशेषविज्ञापनार्थमुक्तम् । अष्टादशापि वसुदेवस्य भार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एवेति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्नेहेन स्नुतौ प्रस्नवन्तौ पयोधरौ स्तनौ यासां ताः हर्षेण विह्वलित आत्मा मनो यासां ताः देवक्यादयः पुत्रं श्रीकृष्णमङ्कमारोप्य नेत्रजैर्जलैरानन्दबाष्पैः सिषिचुरित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं स्वभवनमविशत् । भवनमेव विशिनष्टि-सर्वे कामाः काम्यमाना भोग्यभोगोपकरणस्थानादयो यस्मिंस्तत् , यत्र च भवने षोडश सहस्राणि पत्नीनां तत्प्रासादाः सन्ति, अत एवानुत्तमं नास्त्यन्यदुत्तमं यस्मात्तथाभूतम् ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

द्वारकाके राजपथपर भगवान् श्रीकृष्णके ऊपर श्वेत वर्णका छत्र तना हुआ था, श्वेत चँवर डुलाये जा रहे थे, चारों ओरसे पुष्पोंकी वर्षा हो रही थी, वे पीताम्बर और वनमाला धारण किये हुए थे । इस समय वे ऐसे शोभायमान हुए, मानो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्याममेघ एक ही साथ सूर्य, चन्द्रमा, इन्द्रधनुष और बिजलीसे शोभायमान हो ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवान् सबसे पहले माता-पिताके महलमें गये। वहाँ उन्होंने बड़े आनन्दसे देवकी आदि सातों माताओंको चरणोंपर सिर रखकर प्रणाम किया और माताओंने उन्हें अपने हृदयसे लगाकर गोदमें बैठा लिया। स्नेहके कारण उनके स्तनोंसे दूधकी धारा बहने लगी, उनका हृदय हर्षसे विह्वल हो गया और वे आनन्दके आँसुओंसे उनका अभिषेक करने लगीं ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ माताओंसे आज्ञा लेकर वे अपने समस्त भोग-सामग्रियोंसे सम्पन्न सर्वश्रेष्ठ भवनमें गये। उसमें सोलह हजार पत्नियोंके अलग-अलग महल थे ॥ ३० ॥

पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः।
उत्तस्थुरारात् सहसाऽऽसना¹शयात् साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥
तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम्।
निरुद्धमप्यास्रवदम्बु नेत्रयोर्विल²ज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ॥ ३२ ॥
यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्त³थापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम्।
पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥
एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परि⁴वृत्ततेजसाम्।
विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनो⁵परतो निरायुधः ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

प्रोष्य देशान्तरे उषित्वा। आराद् दूरादेव विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवो यासां ताः। आसनादाशयाच्च। आसनाद्देहेनोत्तस्थुः। आशयोऽतःकरणं तस्मादप्यात्मनोत्तस्थुः। श्रीकृष्णेनात्मनः संश्लेषेऽन्तःकरणव्यवधानमपि ता नासहन्तेत्यर्थः। व्रीडितानि लोचनान्याननानि च यासां ताः। अपांगैरेव वीक्षणाद्व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः साकं व्रतैरिति हास्य-क्रीडावर्जनादिनियमा अपि ताभ्य उत्तस्थुरित्यर्थः। धृतव्रता एवोत्तस्थुरिति वा। व्रतानि च याज्ञवल्क्येनोक्तानि "क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम्। हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका।" इति ॥३१॥ ❀ ❀ आयान्तं तं पतिं दर्शनात्पूर्वमात्मना इव बुद्ध्यान्तर्हृदये परिरेभिरे ततो दृष्टिभिस्ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकंठमालिङ्गयन्त्य इव स्वयमालिङ्गितवत्य इत्यर्थः। अत्र हेतुः-दुरन्तभावा गंभीराभिप्रायाः। तदा च तासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यम्बु वाष्पं वैक्लव्याद्वैवश्यादास्रवदीषत्सुस्राव। अत एव धैर्यहान्या विलज्जतीनाम्। हे भृगुवर्य चित्रं शृण्विति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ पार्श्वगतः समीपस्थस्तत्रापि रहोगत एकान्ते प्रवर्तते स्म। पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव। अत्र कैमुत्यन्यायः का विरमेतेति। चला चंचलस्वभावापि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उक्तं श्रीकृष्णचरितं संक्षिप्याह एवमिति द्वाभ्याम्। क्षितेर्भाराय जन्म येषाम्। अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृतं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषाम्। श्वसनो वायुर्वेणूनामन्योन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन यथोपशाम्यति तद्वत् ॥ ३४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यावत्यो महिष्यस्तावद्भिरेव प्रकाशैर्युगपदेव पृथक्पृथक् तत्तन्मन्दिरं प्रविष्टमालोकमानानां मामेवायं प्रथमं प्राप्त इत्यभिमन्यमानानां तासां तात्कालिकीं चेष्टामाह-संजातो मनसो महोत्सवः परिरम्भस्पृहा यासां ताः। इत्यर्थ इति। अंतःकरणमपि-तदाकारं चक्रुरिति भावः। ततश्च व्रीडितलोचनानना अपांगैरेव वीक्षणाद् व्रीडितलोचना अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः। अयमर्थः-आसनं परित्यज्य प्रथमं देहेनैव परिरब्धुमुत्थिताः। मध्ये लज्जया कृतं विघ्नमालक्ष्य लज्जोत्पत्तिस्थानमन्तःकरणं च त्यक्त्वा केवलमात्मनैव परिरेभिरे इति केवलमुत्प्रेक्षैव। कान्तमालोक्य सहसैव स्पर्शौत्सुक्यपूर्णप्रेमानन्दमूर्च्छितास्ता बभूवुरिति तत्त्वम्। मूर्च्छायां सत्यामेव सुषुप्तिप्रलययोरिवांतःकरणव्यवधानाभावसिद्धेः। व्रतैः सहिता एवोत्तस्थुरिति तेषां व्रतानां पतिं दर्शयितुमनु-चितानामपि सहसा त्यक्तुं शक्यत्वात्तैः साकमेवोत्तस्थुः। ततश्च तेन दृष्टानां तासामसंस्कृतशरीरपरिच्छदता स्नेहवर्द्धनायैवाभू-दिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। अत्र सहार्थस्य गम्यमानत्वादात्मजैः सहालिंगनं चक्रुरिति भावः। यद्वात्मजैर्देहजै रोमाञ्चादिभिः सहेत्यर्थः। अत्र पुत्रैः सहालिंगने दुरन्तभावा इति वेलातीतस्नेहाः स्नेहपारवश्यात्पुत्रादिलज्जामपि जहुरिति भावः। यद्वा दुर्ज्ञेयाभिप्रायाः अस्मदालिंगनेनैवैते जाता यदि विशेषपुत्रेच्छा तर्ह्येतान्विहायास्मानेवालिंगस्वेति तासामभिप्रायः। अत एव वैवश्यादेव। श्रीकृष्णलीलामृतपानयोग्यविप्रकुलोद्भूतत्वात्तुभ्यमहमेतद्रहस्यकथां ब्रवीमीत्यभिप्रायेणाह-भृगुवर्येति।

१. प्रा॰ पा॰—सहसासनाश्रयात्सकञ्चुका व्रीडित। २. प्रा॰ पा॰—विलज्जितानां। ३. प्रा॰ पा॰—रहोगतस्तासां तथाप्यङ्घ्रियुगं। ४. प्रा॰ पा॰—परिवृद्ध॰। ५. प्रा॰ पा॰—वधायोपरतो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तपश्चर्यादिपरायणेभ्यो भार्गवकुलजेभ्यस्त्वमेव वर्योसि । श्रीकृष्णलीलाश्रुतिनिहितचेतस्त्वादिति भावः । "सर्वेभ्यश्चैव धर्मेभ्यः परो धर्मोयमीरितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञश्रीपराशरसूनुना ॥ श्रीकृष्णलीलाश्रवणं सर्वं त्यक्त्वा व्रतादिकम् ।" इत्यादिपुराणात् । अत्र विश्वनाथः-लज्जया कृतविघ्नानामपि तासां तत्परिरम्भे प्रकारमाह-तमिति । आत्मजैर्मनोभवैस्तद्दर्शनोद्दीपितैः कामैर्हेतुभिरित्यर्थः । "मकरध्वज आत्मभूः" इत्यमरः । बहुत्वं परमबलिष्ठत्वेन पूज्यत्वात् । दृष्टिभिः परिरेभिर इति प्रथमं चाक्षुषः संभोग उक्तः । ततो दृष्टिभिरेव नेत्ररन्ध्रैरेवान्तःप्रवेश्यात्मनान्तर्देहेनापि यतो दुरन्तभावा दुर्ज्ञेयाभिप्रायाः । अत एव वक्ष्यते चायमेव प्रकारो भाववतीनां "तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च । पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता" इति । तदपि सूक्ष्मधिया प्रेयसा स्वाभिप्रायं ज्ञातमालक्ष्य विलज्जमानानां तासां नेत्रयोरम्बु निरुद्धमपीति स्वामिवत् ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ चिरविरहानंतरमेतादृशानुरागोदययोग्यतायां तासामेव स्थलांतरं कैमुत्येन दृष्टांतयति । यदीति । असौ श्रीकृष्णः तासां श्रीपट्टमहिषीणां नवं नवमिति । तासां स्वाभाविकानुरागवतीनां नाश्चर्यं, यतः का वान्यापि तत्पदाद्विरमेत्तदास्वादेन तृप्ता भवेत् । तत्कैमुत्येनोदाहरणम्-चलापीति ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ ताभिः सह रमणं निष्प्रत्यूहं वक्तुं तस्य कार्यांतरव्यग्रत्वाभावमाह-केवलं पापाचरणेन भारायैव जन्म येषाम् ॥ ३४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

पत्न्यः पतिमिति । एतेन यावत्यः पत्न्यस्तावन्मूर्त्तिः श्रीकृष्णो युगपदेव तासां गृहान् प्राविशदिति ज्ञायते, सर्वासां तुल्यभावत्वादिति व्याख्यालेशः ॥ ३२-३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदा प्रोष्य प्रवासं कृत्वा गृहानुपागतं प्रियं दूराद्विलोक्य पत्न्यो रुक्मिण्यादयः संजातो मनसि महानुत्सवो हर्षो यासां व्रीडिते लोचने येषु तान्याननानि यासां तथाभूता व्रतैः सहासनाशयात्सहसा आशु उत्तस्थुः । तत्र व्रतेभ्यः उत्थानं नाम भर्त्रागमनार्थं व्रतत्यागः, आसनादुत्थानं प्रसिद्धम् । आशयादभिप्रायादुत्थानं दिदृक्षौत्कंठ्यत्यागः दर्शनस्य जातत्वात् ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ तमिति दुरंतोऽगाधो भावः स्नेहो यासां ताः पत्न्यः समागतं तं पतिमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना च परिरेभिरे आलिंगितवत्यः शरीरपरिरंभस्य रहःकालिकत्वात्तं न साक्षाच्चक्रुरपि तु पुत्रैः प्रद्युम्नादिपुत्रद्वारेणेत्यभिप्रायेण पुत्रैरित्युक्तं, मनसा चक्षुषा च समं साक्षादेव चक्रुरित्यभिप्रायेणांतरात्मना दृष्टिभिश्चेत्युक्तं हे भृगुवर्य ! विलज्जतीनां तासामत एव नेत्रयोरंबुनि रुद्धमपि विक्लवाद्धाष्ट्र्यादस्रवत् ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ व्रतैः साकमासनाशयादुत्तस्थुः तस्यात्मजैरित्यादिना च तासां तद्विरहासहिष्णुत्वं सूचितं तदेवोपपादयति यद्यपीति । यद्यप्यसौ भगवान्कृष्णस्तासां पार्श्वगतः रहोगतश्च तथापि तस्यांघ्रियुगं तासां नवं नवमेवाभूत् यतस्तत्पदात्तस्य पदारविंदात्का विरमेत विश्लिष्यावस्थातुमुत्सहेत न कापीत्यर्थः, तदेव दर्शयितुं विशिनष्टि चंचला श्रीर्लक्ष्मीरपि कदापि यत् यदंघ्रिं न जहाति तत्पदात्का विरमेतेत्यन्वयः । तदापीति पाठांतरं तत्र यद्यपि यदापि पार्श्वगतो रहोगतश्च तदापि तस्यांघ्रियुगं नवं किं पुनः कदाचिदंतरितं नवं नवमिति कैमुत्यन्यायसिद्धमिति भावः । उत्तरार्द्धं तु यथोक्तार्थमेव ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ अथोपरितनं वृत्तांतं संगृह्य विवक्षुरुक्तवृत्तांतं समासतोऽनुवदति एवमिति । क्षितेर्भूमेर्भारस्य जन्मोदयो येभ्यः अक्षौहिणीभिः परिवृत्तं परितो व्याप्तं तेजः शौर्यं येषां तेषां नृपाणां कौरवाणां पाण्डवानां च मिथः वैरं श्वसनो वायुरनलमग्निमिव विधाय वर्द्धयित्वा स्वयं निरायुध एव तेषां मिथो वधेन वधाय उपरतः उपरराम उपसंहृतवान् स एष इत्युत्तरेणान्वयः । स्वयं निरायुध एव सन् तेषां मिथो वधं कारयन् यः स्वयं तूष्णीमवस्थित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पत्न्यः आराद् दूरादेव विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवो यासां तास्तथोक्ताः सहसा झटिति उत्तस्थुरित्यन्वयः । कथंभूतं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा गृहानुपागतं कीदृश्यः पत्न्यः साकंपिताश्च व्रीडितलोचनाननाश्च साकंपितव्रीडितलोचनाननाः सहितमाकंपितं याभिस्तास्तथा व्रीडितानि लोचनानि आननानि च यासां तास्तथा ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ दुरंतभावाः वेलातीतस्नेहाः अनंतशृङ्गारा वा अन्यैरज्ञाताभिप्राया वा दृष्टिभिरात्मजैरंतरात्मना मनसा च तं पतिं परिरेभिरे वैक्लव्यात्पारवश्याद्विलज्जितानां तासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबु अस्रवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ नैतत्तासां स्नेहकार्यं किमित्याह यदीति । यद्यप्यसौ कृष्णः रहोगतः एकांतगतः सदा तासां पार्श्वगतः समीपस्थः तथाप्यनुपदं तासां तस्यांघ्रियुगं नवं नवं नूतनान्नूतनं, तथाहि का स्त्री तस्य पादकमलादलमिति विरमेत विरामं कुर्यात् । अन्यत्र चंचलविभवप्रदायिनी श्रीः भगवंतं कर्हिचिन्न जहातीत्येकान्वयः ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ वायुर्यथा वनदहनाय वेणूनां मिथः संघट्टनेनाग्निमुत्पादयति तथा अक्षौहिणीभिः क्षितिभारजन्मनां भूमेर्भारभूतं जन्म येषां ते तथोक्ताः तेषां परिवृत्तं परिवृद्धं तेजो येषां ते तथोक्तास्तेषामसुराणां विनाशाय कुरुपांडवपक्षपातिनां नृपाणां मिथो वैरं विधाय स्वयं निरायुधः परस्परवधेन विनाशं विधाय चोपरत उदास्त इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पत्न्य इति । विलोक्यैव आसनात् तदावेशेनैकचेष्टतावस्थानात् आशयात् तत्समाधिलक्षणाच्च उत्तस्थुः (तौ) तत्यजुरित्यर्थः । अतएव व्रीडितेति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तमिति तैः । तत्र स्वयमालिंगितवत्स इवेति योज्यम् । दुरन्तभावा उद्भटभावाः । अत एव निरुद्धमप्यास्रवत् । अत्रात्मजद्वारालिंगनेन कान्तभाव आभास्यते । तद्द्वारा तत्सम्भोगायोग्यत्वात् समाधानं च-प्रीतिसामान्यपरिपोषायैव तथाचरितं नतु कांतभावपोषाय । तत्पोषस्तु दृष्ट्यादिद्वारैव । तस्मान्न दोष इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ चिरविरहानंतरमेतादृशानुरागोदययोग्यतायां तासामेवावस्थान्तरं कैमुत्येन दृष्टान्तयति यदीति । असौ श्रीकृष्णः । तासां श्रीपट्टमहिषीणाम् । नवं नवमिति । तच्च तासां स्वाभाविकानुरागवतीनां नाश्चर्यम्, यतः का वान्यापि तत्पदाद् विरमेत तदास्वादेन तृप्ता भवेत् । तत्कैमुत्येनोदाहरणं चलापीति । जगति चञ्चलस्वभावत्वेन दृष्टापि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अथ तथागतस्य तस्य तादृशगार्हस्थ्यलीलासुखोत्कर्षदर्शनार्थं निश्चिन्ततापूर्वकं ताभी रमणमेवाह-एवमिति द्वाभ्याम् ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यावत्यो महिष्यस्तावद्भिरेव प्रकाशैर्युगपदेव पृथक् तत्तन्मन्दिरप्रविष्टं कृष्णमालोकमानानां मामेव प्रथमसमयं प्राप्त इत्यभिमन्यमानानां तासां तात्कालिकीं चेष्टामाह-सञ्जातो मनसो महोत्सवः परिरम्भस्पृहा यासां ताः । अत एव आसनात् अन्तःकरणाच्च उत्तस्थुः ततश्च व्रीडितलोचनाननाः अपाङ्गैरेव वीक्षणात् व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वात् व्रीडिताननाः । अयमर्थः-आसनं परित्यज्य प्रथमं देहेनैव परिरब्धुमुत्थिताः मध्ये लज्जया कृतं विघ्नमालक्ष्य लज्जोत्पत्तिस्थानमन्तःकरणञ्च त्यक्त्वा केवलमात्मनैव परिरेभिरे इति केवलमुत्प्रेक्षैव । कान्तमालोक्य सहसैव स्पर्शौत्सुक्यपूर्णप्रेमानन्दमूर्च्छितास्ता बभूवुरिति तत्त्वम् । मूर्च्छायां सत्यामेव सुषुप्तिप्रलययोरिवान्तःकरणव्यवधानाभावसिद्धेः । साकं व्रतैरिति व्रतानि याज्ञवल्क्येनोक्तानि-'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृके'ति । व्रतैः सहिता एव उत्तस्थुरिति तेषां व्रतानां पतिं दर्शयितुमनुचितानामपि सहसा त्यक्तुमशक्यत्वात् तैः साकमेवोत्तस्थुः । ततश्च तेन दृष्टाः, तासामसंस्कृतशरीरपरिच्छदता स्नेहवर्द्धनायैवाभूदिति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ लज्जया कृतविघ्नानामपि तासां तत्परिरम्भे प्रकारमाह तमिति । आत्मजैर्मनोभवैस्तद्दर्शनेनोद्दीपितैः कामैर्हेतुभिरित्यर्थः । "मकरध्वज आत्मभूः" इत्यमरः । दृष्टिभिः परिरेभिरे इति प्रथमं चाक्षुषः सम्भोग उक्तः । ततो दृष्टिभिरेव नेत्ररन्ध्रैरेवान्तः प्रवेश्य आत्मना अन्तर्देहेनापि । यतो दुरंतभावा दुर्ज्ञेयाभिप्रायाः । अत एव वक्ष्यते चायमेव प्रकारो भाववतीनाम्-'तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च । पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुते'ति तदपि सूक्ष्मधिया प्रेयसा स्वाभिप्रायं ज्ञातमालक्ष्य विलज्जमानानां तासां नेत्रयोरम्बु निरुद्धमपि वैक्लव्यात् वैवश्यात् आ ईषत् अस्रवत् सुस्राव । हे भृगुवर्य ! ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पदे पदे क्षणे क्षणे तासां नवं नवमेव भवति । अत्र कैमुत्यं का विरमेतेति । चला चंचलस्वभावा श्रीः सम्पत्तिरूपेति नित्यनूतनत्वं तस्योक्तम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ताभिः सह रमणं निष्प्रत्यूहं वक्तुं तस्य कार्यान्तरव्यग्रत्वाभावमाह-एवमिति । अक्षौहिणीभिः सह परिवृत्तं विस्तीर्णं तेजो येषाम् । श्वसनो वायुर्वेणूनाम् अन्योन्यसंघर्षेण अनलं विधाय मिथो दाहेन यथोपशाम्यति तद्वत् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रोष्य प्रवासं कृत्वा गृहानुपागतं पतिमाराद् दूरादेव विलोक्य सहसैवात एव व्रतैः साकं धृतव्रता एवासनात् आशयादंतःकरणाच्च देहगेहस्मृतिरूपादंतःकरणधर्मादप्युत्तस्थुः । व्रतानि याज्ञवल्क्येनोक्तानि "क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृके"ति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ हे भृगुवर्य ! दुरंतभावाः अगाधस्नेहाः पत्न्यः तमागतं पतिमात्मजैस्तद्द्वारेण दृष्टिभिरंतरात्मना च परिरेभिरे आलिंगितवत्यः । विलज्जतीनां स्त्रीणां गुणविशेषरूपां लज्जां कुर्वन्तीनाम् निरुद्धमपि विक्लवाद्वैक्लव्यान्नेत्रयोरंबु बाष्पमास्रवदीषत्सुस्राव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तासां भगवति स्नेहातिशयमाह यद्यपीति । यद्यप्यसौ श्रीकृष्णः पार्श्वगतः रहोगतश्च तथापि तस्योभयत्र संश्लिष्टस्यापि पदे पदे प्रतिक्षणमंघ्रियुगं नवं नवं तासामभूत् यद्यं श्रीकृष्णं चलापि चंचलापि श्रीः कर्हिचिन्न विजहाति "देवत्वे च भवेद्देवी मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोरेवानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमि"ति स्मृतेः । तत्तस्य पदात् का विरमेत विश्लिष्टतया स्थातुमुत्सहेत ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भगवद्गुणविशेषविवक्षुरुक्तं भगवच्चेष्टितं संक्षिप्यानुवदति एवमिति, श्वसनो वायुर्वेणुनाशहेतुमग्निं विधाय यथोपरतो भवति तथा क्षितिभाराय जन्म येषां तेषाम् अक्षौहिणीभिः परिवृत्तं परितो व्याप्तं तेजः प्रभावो येषां तेषां मिथो वैरं विधायोपरतः तेषां कर्मानुसारेण तान् हत्वोपरराम यः स रेमे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

यथा मातृषु पुत्रत्वेन स्वयं प्रविष्टः तथापि पत्नीष्वपि प्रविष्टः पतित्वेन प्रभुत्वेन न अतस्तासां साधारणपतित्वेन कृत्यं युक्तं दूरादागच्छंतं पतिं विलोक्य सम्यग् जातो मनसि महानुत्सवो यासाम् आराद् दूरादेव दृष्ट्वा उत्तस्थुः सहसेति न सावधानभूताः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथैव स्थितास्तथैव उत्तस्थुः, देह आत्मा च आसने चिंतायां निमग्नः स्थितः, तदिदानीं द्विरूपाः आसनादाशयादप्युत्तस्थुः, परं व्रतानि स्थितान्येव विशेषालंकाररहितत्वादिति भावः। अत एव व्रीडया मुकुलितानि लोचनानानि यासाम्॥ ३२॥ ❀ ❀ ताभिः कृतां भगवत्पूजामाह तमात्मजैरिति। तमागच्छन्तमेव ताः सर्वाः युगपदेव कायेन मनसा चालिंगनं कृतवत्यः। तत्र प्रकारभेदमाह आत्मजैः दृष्टिभिरंतरात्मनेति, पुत्रान् हस्ते प्रयच्छंत्य इव निकटसंबद्धाः कायेन परिरेभिरे तथा दृष्टिभिः दृष्टिं दृष्ट्या योजयंत्यः परिरम्भणाभावाद् गिरणेन अलसवलितादिभिः परिरेभिरे अन्तरात्मना भगवति प्रविष्टेन मनसा च परिरेभिरे, तासां परिरंभण एव मनोरथः समाप्तः न बाह्यकृत्यं कृतवत्यः, तत्र हेतुः दुरंतभावा इति दुष्टः अन्तो भावो यस्य भावस्त्वांतरः, तस्मिन् हि समाप्ते बहिः क्रिया भवति सच मानापनोदनावधिः, अतो वैक्लव्यात् मानापनोदनात् सर्वमेवाशु समागतं तन्मानवतीभिर्निरुद्धमप्यास्रवत् ईषत् सुस्राव। ननु मानवतीनामेतदनुचितं तत्राह हे भृगुवर्य! भगवन्माहात्म्यादित्युक्तं भवति प्रत्युत तासामेव वैक्लव्यं जातम्॥ ३३॥ ❀ ❀ एवं तासामतिभावं भगवति निरूप्य आश्चर्यमिति शंकायां हेतुमाह यद्यप्यसाविति। यद्यपि रोदनमनुचितं वस्तुनः अलाभे तद्भवति स च पार्श्वगतः तत्रापि एकांते भावनानुसारेण भगवतैव कृतत्वात् तथापि तस्यांघ्रियुगं नूतनं तासां हि मनोरथश्चरणद्वयं स्थाप्यमिति स च अत्यन्तं रसाविर्भावे सम्बन्धादिभिर्जाते कर्तुं शक्यः। प्रथमं च भक्त्या धर्मेण वा लोकतो वा चरणक्षालने कृते संवाहने च कृते पूर्वोक्तो भवति। ततश्च भगवतश्चरणारविंदस्य नित्यनूतनत्वात् प्रथमक्रिययैव जन्मसमाप्तिः। अतो रोदनमनुचितमित्याह पदे पदे क्षणे प्रतिपदं वा नूतनादपि नूतनमेव। अतः का वा स्त्री मनोरथपूर्त्यभावात् सकृदपि विरता भवेत् अथवा तद्भक्तिविषयात् प्रथमसेवातो विरता भवेत् तदा ह्यग्रिममनोरथारम्भः, अतो रोदनमनुचितमिति भावः। अत्रार्थे निदर्शनमाह चलापीति वस्तुतः श्रीश्चला, तथाप्येकस्मिन् कार्ये समाप्ते अन्यत्र गच्छेत् तद्भगवत्येकमपि कार्यं न समाप्नोति नित्यनूतनत्वात्। अतो भगवन्तं कदाचिदपि न जहाति यथा एवं प्रकारेण लक्ष्मीम् अन्याश्च भार्या अपरिसमाप्तकार्या एव स्थापयति, ताश्च न जानन्ति॥ ३४॥ ❀ ❀ एवमेव भूभारहरणार्थं प्रवृत्तो भगवान् एकक्रिययैव मध्ये असमाप्तया कार्यं समापितवानित्याह एवं नृपाणामिति। यथा स्त्रियः स्वयमेव तिष्ठन्ति क्षणांतरकार्यार्थं न प्रार्थ्यंते एवं भूभारहरणे प्रथमकार्ये समारब्धे अन्तिमपर्यंतं तदेवानुवर्त्तते यथा प्रथममग्निसम्बन्धे सर्वदाहपर्यंतं स्वयमेवानुवर्त्तते एवमयमद्भुतकर्मा न लोकसदृशः भूभारार्थं जन्म येषां, तत्र भगवत्कार्यमाह विधाय वैरं मिथः वैरं विधाय तस्य वैरस्य सामर्थ्यमाह श्वसनो यथाऽनलमिति वायुर्निमित्तम् अग्निरेव दाहकः स तु वंशघर्षणेन जातः सर्वं दहति तथाऽयमपि मिथो वधेन संपन्ने न उपरतः मिथो वधं कृत्वा उपरत इत्यर्थः। जीवत्सु तेषु नोपरमेदिति भावः। निरायुध इति। निर्गतानि आयुधानि यस्य तस्य हि अन्योऽन्यमेवायुधम् अग्निरिंधनमिव। एवं सर्वसंहर्त्ता भगवान् महानयमद्भुतकर्मा तस्य सर्वं समाप्तम्॥ ३५॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तमात्मजैरित्यत्र। भृगुणा भगवन्माहात्म्यस्यानुभूतत्वात्तद्वंशे प्रधानस्य तवाप्येतन्माहात्म्यज्ञानं भविष्यतीत्याशयेनाहुः भगवन्माहात्म्येत्यादि। यद्यपीत्यत्र। कृतत्वादिति पार्श्वगतेः कृतत्वात्। स चात्यन्तमिति। स मनोरथोऽत्यन्तमित्यर्थः। स पूर्वोक्त इति। मनोरथः। श्रीरिति। इयं देवीरूपा ज्ञेया, चिच्छक्तेर्केवलवद्भगवन्निष्ठत्वात्॥ ३३॥ ❀ ❀ एवं नृपाणामित्यत्र। न लोकसदृश इति। अतः स्वयमेवानुवर्तत इति शेषः, तत्रापीत्यादि। तथा चेदं तेषामागन्तुकं कार्यमित्यर्थः। तत्रेति। तेषां तादृशे कार्यद्वये तैर्जाते निमित्तमिति सहकारि॥ ३४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भगवत्पत्नीनां महोत्सवं दर्शयति-पत्न्य इति त्रिभिः। प्रोष्य देशान्तरे उषित्वा गृहानुपागतं पतिमारात् दूरादेव विलोक्य पत्न्यो रुक्मिण्यादयः आसनादाशयाच्च सहसा झटित्येवोत्तस्थुरित्यन्वयः। आसनादुत्थानं देहेन प्रसिद्धमेव, आशयादन्तःकरणादुत्थानं दिदृक्षौत्कण्ठ्यत्यागरूपं, दर्शने जाते तत्त्यागस्यावश्यम्भावात्। तथोत्थाने हेतुमाह-सञ्जातो मनसि महानुत्सवो हर्षो यासां ता इति। आरब्धुमिवोत्थितानामपि लज्जया प्रतिबन्धो जात इत्याशयेनाह-व्रीडितेति। व्रीडितानि लोचनानि आननानि च यासां ताः। अपाङ्गैरेव वीक्षणादव्रीडितलोचनाः। अवनतमुखत्वाद् व्रीडिताननाः साकं व्रतैरिति, हास्यक्रीडावर्जनादिनियमा अपि ताभ्य उत्तस्थुरित्यर्थः। यद्वा धृतव्रता एवोत्तस्थुरित्यर्थः। व्रतानि तु याज्ञवल्क्येनोक्तानि-'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम्। हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका' इति॥ ३१॥ ❀ ❀ तथापि प्रकारान्तरैः परिरेभिरे इत्याह-तमिति। यद्यपि त्वमपि भगवत्स्नेहवांस्तथापि तासां स्नेहाश्चर्यं शृण्वित्याशयेन सम्बोधयति-हे भृगुवर्येति। तमायान्तं पतिं दर्शनात्पूर्वं आत्मना मनसा तदनन्तरं दृष्टिभिः ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रद्वारा च परिरेभिरे आलिङ्गितवत्य इत्यन्वयः। तदा च विलज्जतीनां तासामपशकुनभिया नेत्रयोर्निरुद्धमप्यम्बु बाष्पं वैक्लवाद्वैवश्यादास्रवत् ईषत् सुस्राव। व्याकुलतायां हेतुमाह-दुरन्तभावा इति, दुरन्तः अन्तो भावः स्नेहो यासां तास्तथा॥ ३२॥ ❀ ❀ नन्वलब्धलाभे ह्येवं स्नेहो न व्याकुलता सम्भवति, भगवांस्तु तासां सदा प्राप्त एव, अतः कथं व्याकुलतेत्याशङ्क्य भगवच्चरणसेवारसिकानां केषाञ्चिदपि ततो विरक्तिर्नास्ति, किं पुनस्तत्पत्नीनामिति कैमुत्यन्यायं प्रदर्श-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यति–यद्यपीति । यद्यप्यसौ श्रीकृष्णः पार्श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकान्ते वर्त्तते स्म, तथापि तस्याङ्घ्रियुगं पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव भवति । अतस्तस्य पदाचरणारविन्दात्का विरमेत विश्लिष्यावस्थातुमुत्सहेत ? यच्चरणकमलं चला चञ्चलस्वभावाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः कर्हिचिदपि न जहातीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तं भगवच्चरितं सङ्क्षिप्यानुवदति–एवमिति द्वाभ्याम् । क्षितेर्भाराय जन्म येषां तेषाम् । अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषां तेषां नृपाणां कौरवपाण्डवादीनां एवं मिथो वैरं विधाय निरायुधस्त्यक्तायुधः सन् स्वयं तेषां वधेन वधादुपरतो निवृत्तो जातः । तत्र दृष्टान्तमाह–श्वसनो यथाऽनलमिति, श्वसनो वायुर्यथा वेणूनामन्योन्यसङ्घर्षेणानलं संविधाय मिथस्तद्दाहेन स्वयं निवृत्तव्यापारो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हिन्दी अनुवाद

अपने प्राणनाथ भगवान् श्रीकृष्णको बहुत दिन बाहर रहनेके बाद घर आया देखकर रानियोंके हृदयमें बड़ा आनन्द हुआ । उन्हें अपने निकट देखकर वे एकाएक ध्यान छोड़कर उठ खड़ी हुईं; उन्होंने केवल आसनको ही नहीं, बल्कि उन नियमों[1] को भी त्याग दिया, जिन्हें उन्होंने पतिके प्रवासी होनेपर ग्रहण किया था । उस समय उनके मुख और नेत्रोंमें लज्जा छा गयी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌के प्रति उनका भाव बड़ा ही गम्भीर था । उन्होंने पहले मन-ही-मन, फिर नेत्रोंके द्वारा और तत्पश्चात् पुत्रोंके बहाने शरीरसे उनका आलिङ्गन किया । शौनकजी ! उस समय उनके नेत्रोंमें जो प्रेमके आँसू छलक आये थे, उन्हें सङ्कोचवश उन्होंने बहुत रोका । फिर भी विवशताके कारण वे ढलक ही गये ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ यद्यपि भगवान् श्रीकृष्ण एकान्तमें सवदा ही उनके पास रहते थे तथापि उनके चरण-कमल उन्हें पद-पदपर नये-नये जान पड़ते । भला, स्वभावसे ही चञ्चल लक्ष्मी जिन्हें एक क्षणके लिये भी कभी नहीं छोड़तीं, उनकी सन्निधिसे किस स्त्रीको तृप्ति हो सकती है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ जैसे वायु बाँसोंके संघर्षसे दावानल पैदा करके उन्हें जला देता है, वैसे ही पृथ्वीके भारभूत और शक्तिशाली राजाओंमें परस्पर फूट डालकर विना शस्त्रग्रहण किये ही भगवान् श्रीकृष्णने उन्हें कई अक्षौहिणी सेनासहित एक दूसरेसे मरवा डाला और उसके बाद आप भी उपराम हो गये ॥ ३४ ॥

स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया । रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।

सम्मुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥ ३६ ॥

तमयं[2] मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् । आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः[3] ॥ ३७ ॥

एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः । न युज्यते सदाऽऽत्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥

तं मेनिरेऽबला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः । अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने

श्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्त्रीरत्नकूटस्य उत्तमस्त्रीकदंबस्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं स्त्रीसंगादिभिः संसारप्रतीतेः कथं भगवानवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह उद्दामेति द्वाभ्याम् । यासामुद्दामो गंभीरो यो भावोऽभिप्रायस्तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो वल्गुः सुंदरो हासो व्रीडावलोकश्च ताभ्यां निहतोऽमदनः श्रीमहादेवोपि संमुह्य लज्जया चापं पिनाकमजहात् । एवंप्रभावा याः स्त्रियः इत्येतावद्विवक्षितम् । यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहित एवमेताश्च तादृग्विलासा एवेति तथोक्तम् । ताः कुहकैः कपटैर्विभ्रमैर्यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं न शेकुर्न शक्ताः । अथ वा निहतस्ताडितो मदनोऽपि जगद्विजयी संमुह्य तत्तत्कर्तव्यतामूढः संश्चापं धनुर्लज्जया-जहाज्जहौ ताश्च प्रमदोत्तमाः कामविजयिन्योऽपीत्यादि पूर्ववत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तं श्रीकृष्णमयं प्राकृतो लोक आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन संगिनं मनुजं मन्यते । अत्र हेतुः–व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणम् । यतोऽयमबुधोऽतत्त्वज्ञः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कुत इत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह । एतदिति ईशस्येशनमैश्वर्यं नामैतदेव । किं तत् प्रकृतिस्थोऽपि तस्या गुणैः सुखदुःखादिभिः सदा

---

१. जिस स्त्रीका पति विदेश गया हो, उसे इन नियमोंका पालन करना चाहिए–'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' जिसका पति परदेश गया हो, उस स्त्रीको खेल-कूद, शृङ्गार, सामाजिक उत्सवोंमें भाग लेना, हँसी-मजाक करना और पराये घर जाना–इन पाँच कामोंको त्याग देना चाहिये । २. प्रा० पा०–मन्यते तमयं लोको । ३. प्रा० पा०–व्यापृण्वानमतोऽबुधः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न युज्यत इति यत् । यथात्मस्थैरानन्दादिभिरात्माश्रयापि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् । वैधर्म्ये दृष्टान्तो वा । आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यत इति एवं वा । असदात्मा देहस्तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रया बुद्धिस्तदुपाधिर्जीवो यथा युज्यत एवं प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैर्न युज्यत इति यदेतदीशनमीशस्येति ।। ३८ ।। ❀ ❀ तत्पत्न्योऽपि तस्य तत्त्वं न जानन्तीत्याह । तं स्त्रैणमात्मवश्यं रह एकान्तेऽनुव्रतमनुसृतं च मेनिरे । भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियत्तां महिमानमजानन्त्य इत्यर्थः । ईश्वरं क्षेत्रज्ञं मतयोऽहंवृत्तयो यथा स्वाधीनं स्वधर्मयोगिनं मन्यन्ते तद्वत् । यद्वा यथा तासां मतयः कल्पनास्तथा तथा तमीश्वरं स्त्रैणादिरूपं मेनिर इत्यर्थः ।। ३९ ।।

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधे टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

य एवमुपरतः स एव रेमे इति योज्यम् । स्वेषु निजेषु या माया तत्सुखचिकीर्षामयप्रेमा तया लोकेऽवतीर्ण इति तस्या एव सर्वावतारप्रयोजननिमित्तत्वात्स्त्रीरत्नकूटस्थोपि तादृशरमणावेशकारिप्रेमविशेषरूपयानयैव रेमे न तु प्रसिद्धकामेनेत्यर्थः । तत्र रत्नपदेन तासामपि तद्योग्यत्वं बोधयित्वा तादृशप्रेमविशेषमयत्वं बोधितम् । एवं भाववैलक्षण्येऽपि क्रियया साम्यमित्याह-प्राकृतो यथेति । अत्र श्रीभगवतोप्यप्राकृतत्वं दर्शयित्वा तद्वत्कामविषयत्वं निराकृतम् । अत्र विश्वनाथः-स्वमाया योगमायैव स्त्रीरत्नसमूहे प्रकाशबाहुल्येन प्रत्येकमेव तिष्ठतीति सः प्राकृतो यथेत्यनेन तस्य तथा रमणकारणस्य कामस्य रमणस्य चाप्राकृतत्वान्निर्गुणत्वमुक्तमित्याह ।। ३५ ।। ❀ ❀ अमदनो मदनदाहकत्वेन तदनधीनः । एवंप्रभावा महादेवमोहनसमर्थाः याः यद्यहं स्त्रीकटाक्षैर्जितस्तर्हि किं तच्छेदासमर्थेनानेन धनुषेति तत्त्यक्तवानिति भावः । एतद्वृत्तमदृष्टचरं मत्वाह-यद्वेति । एता भगवत्पत्न्यश्च तादृग्विलासा भगवत्तुल्यप्रभावा एवेति हेतोस्तथोक्तममदनोपीत्युक्तम् । अत्र संदर्भः-पुनरपि कामानधीनत्वमाह-मदनः प्राकृतः काम उद्भटभावसूचकनिर्मलमनोहराभ्यां हासव्रीडावलोकनाभ्यां निहतस्तन्महिमदर्शनेन स्वयमेवोक्तार्थीकृतस्वास्त्रादिबलोभूत् । अत एव संमुह्य चापमजहात् । "भ्रूपल्लवं धनुरपांगतरंगितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण । अस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि" इतिवत् । तत्र निजास्त्रप्रयोगं न कुरुत एवेत्यर्थः । तथाभूता अपि प्रमदोत्तमाः प्रमदेन प्रकृष्टप्रेमानन्दविशेषेण परमोत्कृष्टास्ताः स्ववृंद एव याः स्वतोऽपि प्रेमवत्यस्तासां साम्येच्छया कुहकैस्तादृशप्रेमाभावेन कपटांशप्रयुक्तैः सद्भिः कटाक्षादिभिर्यस्येन्द्रियं विमथितुं तद्विशेषेण मथितुं न शेकुः । किं तु स्वप्रेमानुरूपमेव शेकुरिति । तस्मात्प्रेममात्रोत्थायिविकारित्वात्तस्य कामुकवैलक्षण्यमिति भावः । विश्वनाथस्तु-नन्विन्द्रियैर्विषयान्भुंजानस्य तस्य कथमप्राकृतत्वं तत्राह । यासाम् उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकाभ्यां कृष्णविषयकाभ्यां स्वरूपकंदर्पपीडोत्थाभ्यां निहतः अहो एता मच्छराघातं विनैव सस्पृहं कान्तमालोकयन्ते इति विचारयन्नेव तदतिमाधुर्यावलोकोत्थविस्मयवशीकृतः सन्मदनः प्राकृतकंदर्पस्तन्मोहनार्थमागतोऽपि स्वयं संमुह्य चापमजहात् । आसां भ्रूचापाकृष्टानां व्रीडावलोकशराणामग्रे किं मे चापेन सशरेणेति तं तत्याज । ताः प्रमदोत्तमा अपि यस्येन्द्रियं कुहकैः कपटप्रयुक्तैर्वल्गुहासादिभिर्न शेकुः । किं तु प्रेमप्रयुक्तैः शेकुरिति तासां समंजसरतिमत्त्वात्प्रेममया काममया अपि कटाक्षादयः सम्भवन्ति । तत्राद्या भावपिशुनशब्देनोच्यन्ते । द्वितीयाः कुहकशब्देन । तत्राद्यैर्वशीकृतेन्द्रियत्वेऽपि भगवतोऽप्राकृतत्वलक्षणं नैर्गुण्यमेव तस्य प्रेमवश्यत्वात् । प्रेम्णश्च चिच्छक्तिविलासत्त्वात्तन्मयानां कटाक्षादीनाञ्च तदुत्थितस्य कामस्य च तत्कारणस्य च रमणस्य च चिन्मयत्वाद्विषयभोगशब्देन वक्तुमशक्यत्वान्मायिकानामेव शब्दस्पर्शादीनां विषयशब्देनाभिधानादिति । द्वितीयैः प्रेमरहितैर्वशीकारासंभवात् "यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः" इत्युक्तम् । सर्वथैव तदिन्द्रियविमथनाभावे व्याख्याते "रमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा" इत्यनेन व्यंजिता रमणासक्तिश्च नोपपद्यते । किञ्चात्र कादाचित्कैस्तदीयकाममयकटाक्षादिभिर्वशीकाराभावेपि तेषां प्राकृतत्वं न वाच्यम् । पट्टमहिषीणां सर्वासां चिच्छक्तित्वात्तदीयेषु कटाक्षादिषु प्राकृतत्वप्रवेशाशक्तेः । न च स्वरूपभूतत्वेपि चिच्छक्तिसामान्यस्यैव वशो भगवान्, किं तु चिच्छक्तिविशेषस्य प्रेम्ण एवेति सिद्धान्वादिति सर्वमनवद्यम् ।। ३६ ।। ❀ ❀ अत्र संगिमनने लोको बहिर्दर्शी व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणं सत्यभामायामासक्तेरेव पारिजातार्थं बहुव्यापारदर्शनादित्यर्थः । अतोऽबुधः सदसद्विवेचनशून्यः नीलमणिं काचमिव प्रेमाणमेव विषयासक्तिं निश्चिनोतीत्यर्थः ।। ३७ ।। ❀ ❀ अत्रासंगित्वे हेतुमाशंकते । कुत इति । आनन्दादीनां कदाचिद्बुद्धौ दर्शनादाह-वैधर्म्येति । अकारप्रश्लेषेणार्थान्तरमाह-एवं वेति । अत्र वेति । अत्र विश्वनाथः-ननु भवतु नाम तासां चिच्छक्तित्वात्तद्रमणादेर्निर्गुणत्वं तदपि प्राकृतप्रपंचमध्ये प्राकृत एव यदुवंशेवतीर्णस्य प्राकृतानामेव जरासंधादीनामसुराणां रूपशब्दादीन्विषयान्स्वचक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियैराददानस्य गुणसंगः खलु दुर्वार एवेत्यत आह-एतदिति । ईशस्येश्वरस्येशनमैश्वर्यं नामैतदिति यत्प्रकृतौ स्थितोपि तस्या गुणैर्न युज्यते । गुणैः कीदृशैरात्मस्थैः । अयमर्थः-स्वयं गुणेषु तिष्ठति गुणा अपि तस्मिंस्तिष्ठंति तदपि तस्य गुणैरसंपर्क इति । वस्तुतो भगवत एव सर्वप्रपंचाधिष्ठानत्वेधिष्ठातृत्वे चापि निर्गुणत्वमेवोक्तं "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति । "सत्त्वादयो न संतीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति । "हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः" इत्यादिभिः श्रुतिस्मृति-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भिर्यथा तदाश्रया-स एवाश्रयो विषयो यस्याः सा तत्स्मरणवती परमभागवतीनां बुद्धिः प्रकृतिस्थापि संतुष्टिस्तुतिनिंदादिषु तृप्तिक्षुत्पिपासापीडादिषु जागरस्वप्नसुषुप्तिषु सत्त्वादिगुणेषु स्थितापि तेष्वौदासीन्यान्न तैर्युज्यते। तथैव प्राकृतान्विषयानाददानस्यापि तस्य तेष्वासक्तिशून्यत्वान्न तैर्योग इति। अत्र संदर्भः-प्राकृतगुणेष्वसक्तत्वे हेतुः-एतदिति। अत एवादौ प्रकृतिगुणमये प्रपंचे तिष्ठन्नपि सदैव तद्गुणैर्न युज्यत इति यत् एतदीशस्यैवमैश्वर्यम्। तत्र व्यतिरेके दृष्टांतः-यथेति। तदाश्रया प्रकृत्याश्रया बुद्धिर्जीवज्ञानं यथा युज्यते तथा नेति। अन्वये वा तदाश्रया भगवदाश्रया परमभागवतानां बुद्धिर्यथा प्रकृतिस्था कथंचित्तत्र पतितापि न युज्यते तद्वत्। एवमेवोक्तं तृतीये "भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः। कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमाश्रितः॥" इति॥ ३८॥ ❀ ❀ ननु तर्हि यासु तस्य सदैवासक्तिस्ताः पट्टमहिष्य एवाभिज्ञास्तस्य तत्त्वं सामस्त्येन जानंति, नैवमित्याह-तत्पत्न्योपीति। रसपुष्टिसिद्धयर्थं तासां स्वरूपभूतानामपि योगमायया भगवतैव स्वसंपूर्णज्ञानावरणात्ता अपि तं न जानंतीत्याह-तमिति। तं स्वभर्तारं रहोनुव्रतं स्वप्रेमवश्यमपि स्त्रैणं स्त्रीमात्रभाववश्यं मेनिरे। यतो मूढाः भगवतैवादिरसपुष्ट्यर्थं मूढीकृताः। इत्यर्थ इति। यथा समुद्रे विहरंतोपि समुद्रस्येयत्तां न जानंति तथा भर्तुः प्रमाणं न विदंतीति भावः। मतीनां जडत्वात्तथा मननं न संगच्छत इति चेत्तत्राह-यद्वेति। इत्यर्थ इति। यथा यथा तासां मतयः प्रेमवासनास्तथा तथैव स प्रतीयत इति भावः। "ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्येत्यादेश्च। यद्वा मतयः शास्त्रकृतां वैशेषिकादीनां बुद्धय ईश्वरनिरूपणे प्रवृत्ताः जगदुपादानत्वमीश्वरत्वं जगन्नियंतृत्वं तथा जगन्निमित्तत्वमीश्वरत्वमिति मतवैविध्यात्। किञ्चित्किञ्चिज्जानंत्योपि वस्तुतो मूढा एवेति "याः संपर्यचरन्प्रेम्णा" इत्याद्युक्तेस्तासां प्रेमवत्त्वाद्भगवतश्च प्रेमवश्यत्वात्तासां प्राकृतत्वं न व्याख्येयम्॥ ३९॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अजहात् त्यक्तवानिति काचित् पुराणप्रसिद्धाख्यायिकेति प्राञ्चः॥ ३७॥ ❀ ❀ व्याप्रियमाणं व्यापारविशिष्टमित्यर्थः॥ ३८-४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपनीव्याख्याटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः॥ ११॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स एष इति। स एषः, स्वमायया आत्मीयसंकल्पेन अस्मिन्नरलोकेऽवतीर्णो भगवान्स्त्रिय एव रत्नानि तेषां कूटस्थः समुदायस्थितः रेमे चिक्रीडे यथा प्राकृतः स्त्रीवश्यस्तद्वत्, प्राकृतो यथेत्यनेन स्त्रीवश्यत्वानुकारमात्रमेव, न तु परमार्थतस्तदस्तीति सूचितम्॥ ३६॥ ❀ ❀ तदेव व्यञ्जयितुं विशिनष्टि उद्दामेति। ताः प्रमदोत्तमाः कुहकैर्वचनोपायैर्यस्येंद्रियं प्रमथितुं न शेकुः न प्राभवन् तमपीत्युत्तरेणान्वयः। सुतरां पारवश्यत्वाभावसूचनायास्य प्रमदोत्तमा विशिनष्टि-यासामुद्दामभावादिभिर्निहतः सन्मदनोऽपि संमुह्य मोहं प्राप्य स्वयं धनुरजहात्तत्याज ताः प्रमदोत्तमा इत्यन्वयः। उद्दाम उदारोऽगाध इति यावत् भावोऽभिप्रायस्तेन पिशुनः सूचिताकर्षसूचकः अमलः सुन्दरश्च हासस्तेन च व्रीडापूर्वकावलोकनेन च निहतः अभिभूतः॥ ३७॥ ❀ ❀ एवंविधं तं यः स्त्रीवश्यं मन्यते सोऽज्ञ इत्याह तमिति। मनुजं व्याप्रण्वानं मनुजवच्चेष्टमानं मनुष्यभावेन स्वयाथात्म्यमाच्छादयंतमित्यर्थः वस्तुतो निःसंगमपि संगिनमिव भासमानं तमिमं भगवंतं यो लोको जन आत्मौपम्येन स्वतुल्यत्वेन मन्यते सोऽयं लोकः। अतो हेतोरबुधः नितरामज्ञः॥ ३८॥ ❀ ❀ अथ विषयैरनाकृष्टत्वमीश्वरस्य नाश्चर्यमित्यभिप्रायेणेश्वरत्वं निर्वक्ति एतदिति। प्रकृतिस्थोऽपि मूलप्रकृतिव्यापकोऽपि तद्गुणैः सत्त्वादिभिरात्मस्थैर्जीवगतैरविद्यास्मितारागद्वेषादिभिश्च गुणैः सदा न युज्यते इति यदेतद्देवेश्वरस्येशनमित्यन्वयः; सदेत्यनेन मुक्तव्यावृत्तिः स हि पूर्वं तैर्युक्तः। हेयगुणास्पर्शोदाहरणमाह यथेति। तदाश्रया ईशाश्रया बुद्धिस्तज्ज्ञानं यथा सत्त्वादिभिर्न युज्यते। न हि "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्युक्तविधं स्वतः सर्वगतस्य ज्ञानं सत्त्वरजस्तमोऽन्वयाधीनसम्यक्त्वासम्यक्त्वयुक्तं स एवं सर्वप्रकारेण चिदचिद्गतहेयरहित इति यत्तदेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वमित्यर्थः॥ ३९॥ ❀ ❀ यथैवमज्ञो लोकस्तमुक्तविधिमीश्वरमात्मतुल्यं मन्यते तथा स्त्रियोऽप्यज्ञानादात्मवश्यसमन्यंतेत्याह तमिति। संसारिणामिंद्रियप्रसूता मतयो यथेश्वरं न जानंति किंतु मौढ्यादन्यथा मेनिरे एवंभूतास्ता अबलाः स्त्रियोऽपि तं भगवंतं रहः स्त्रैणं स्त्रीसमूहमनुव्रतं स्त्रीसमूहानुवर्त्तिनं मेनिरे। तत्र हेतुः भर्तुरप्रमाणविंदः प्रमीयत इति प्रमाणं स्वरूपं तत्स्वरूपमजानंत्यः॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः॥ ११॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वमायया स्वेच्छया प्राकृतः स्त्रीजितः स्त्रीरत्नकूटस्थः स्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थः॥ ३६॥ ❀ ❀ स्त्रीश्रेष्ठसमूहगतः स्त्रीजितानुकरोत्येव परं न स्वयं स्त्रीजित इत्याह उद्दामेति। यासामुद्दामभावस्य उत्कृष्टशृंगारचेष्टितस्य पिशुनः सूचकः अमलः निर्व्यलीकः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वल्गुः कोमलः हासः स्मितं व्रीडया अवलोकः कटाक्षवीक्षणम् उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासेन व्रीडावलोकनेन च विहतः ताडितः मदनोऽपि संमुह्य पुष्पाख्यं चापमजहात् मुक्तवांस्ताः प्रमदोत्तमाः कुहकैरुद्दामभावादिभिर्यस्य श्रीकृष्णस्येन्द्रियं प्रमथितुं वशीकर्तुं न शेकुः तस्य कुतः स्त्रीजितत्वमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तस्य स्त्रीजितत्वपरिवादोऽज्ञसंमत्येत्याह मन्यत इति । अज्ञलोकः स्वसुखानुभवेनैवाप्तकामतया स्त्रीष्वसक्तमपि आत्मौपम्येनात्मानं दृष्टांतीकृत्य स्त्रीसंगिनं तन्मयं स्त्रीमयं मन्यते हि यस्मात्तस्मादयं जनोऽबुधः अज्ञः । कथंभूतं मनुजं प्रावृण्वानम् आच्छादयंतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तर्हि ज्ञानिप्रवादः कीदृश इति तत्राह यत्तदिति । प्रकृतिस्थोऽपि सदात्मस्थैः स्वसाधारणैस्तद्गुणैः प्रकृतिगुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिभिश्च न युज्यते न संबध्यत इति यत्तदीशस्येशनमीश्वरत्वं तत्र व्यत्यासदृष्टांतमाह यथेति । यथा प्रकृतिस्थानां ज्ञानिनां तदाश्रया तस्य कृष्णस्याश्रया बुद्धिः प्रकृतिगुणैः न बध्यते किमु तस्य प्रकृतिगुणसंबंधेनेत्यतोऽबुधजनप्रवाद इति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तथाविदोऽसुरा इति सोदाहरणमाह तमिति । खला इंद्रियारामा मूढाः शास्त्रार्थाविदः तामसराजसप्रकृतयः, अत एवाप्रमाणविदोऽनंतगुणत्वादिप्रमाणाविदस्तं कृष्णमनुव्रतं भृत्यवदनुगतं स्त्रैणं स्त्रीजितं मेनिरे, वैशेषिकादिवादिनां मतयो यथेश्वरं यथामति मेनिरे तथा तस्मान्न तस्याप्तकामस्य स्त्रीजितत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

य एवमुपरतः स एव रेमे इति योज्यम् । स्वेषु निजजनेषु या माया कृपा तत्सुखचिकीर्षामयप्रेमा तया लोकेऽवतीर्ण इति तस्या एव सर्वावतारप्रयोजननिमित्तत्वात् स्त्रीरत्नकूटस्थोऽपि तादृशरमणावेशकारिप्रेमविशेषरूपया तयैव रेमे न तु प्रसिद्धकामेनेत्यर्थः । अत्र रत्नपदेन तासामपि तद्योग्यत्वं बोधयित्वा तादृशप्रेमविशेषमयत्वं बोधितम् । एवं भाववैलक्षण्येऽपि क्रियया साम्यमित्याह प्राकृतो यथेति । अत्र श्रीभगवतोऽप्यप्राकृतत्वं दर्शयित्वा तद्वत् कामविषयत्वं (कामविशेषमयत्वं) निराकृतम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ पुनरपि तदेव स्थापयति उद्दामेति । मदनश्च प्राकृतः कामः उद्भटभावसूचकनिर्मलमनोहराभ्यां हासव्रीडावलोकाभ्यां निहतस्तन्महिमदर्शनेन स्वयमेवोक्तार्थीकृतस्वास्त्रादिबलोऽभूत् । अत एव संमुह्य चापमजहात् "भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण । अस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानी" तिवत् । तत्र निजास्त्रप्रयोगं न कुरुते एवेत्यर्थः । तथाभूता अपि प्रमदोत्तमाः प्रमदेन प्रकृष्टप्रेमानन्दविशेषेण परमोत्कृष्टास्ताः स्ववृन्द एव याः स्वतोऽप्युत्कृष्टप्रेमवत्यस्तासां साम्येच्छया कुहकैस्तादृशप्रेमाभावेन कपटांशप्रयुक्तैः सद्भिः कटाक्षादिभिर्यस्येन्द्रियं विमथितुं न शेकुः । किन्तु स्वप्रेमानुरूपमेव शेकुरिति । तस्मात् प्रेममात्रोत्थायिविकारत्वात्तस्य कामुकवैलक्षण्यमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तस्मादेतत्तत्त्वमविज्ञायैव अयं साधारणो लोकः असक्तमपि यतः आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं कामादिव्यापारयुक्तम् च मन्यते यथात्मनः प्राकृतमनुष्यत्वादि तथैव मन्यत इत्यर्थः । अत एवाबुध एवासौ लोक इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ प्राकृतगुणेष्वसक्तत्वे हेतुः एतदिति । अवतारादौ प्रकृतिगुणमये प्रपञ्चे तिष्ठन्नपि सदैव तद्गुणैर्न युज्यते इति यत् एतदीशस्येशनमैश्वर्यम् । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तः–यथेति–तदाश्रया प्रकृत्याश्रया बुद्धिर्जीवज्ञानं यथा युज्यते तथा नेति । अन्वये वा तदाश्रया श्रीभगवदाश्रया परमभागवतानां बुद्धिर्यथा प्रकृतिस्था कथंचित्तत्र पतितापि न युज्यते तद्वत् । एवमेवोक्तं तृतीये–'भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः । कामान् सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमाश्रितः' इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु तादृशमैश्वर्यं तस्य ताः किं न जानन्ति तदा रहोलीलायां त्रुट्यत्येव तादृशप्रेमेत्याशंक्याह तमिति । ईश्वरमपि तं रह एकान्तलीलायां मौढ्यात् तादृशप्रेममोहात् भर्त्तुरप्रमाणविदः तादृशैश्वर्यज्ञानरहिताः स्त्रैणम् आत्मवश्यम् अनुव्रतम् अनुसृतं च मेनिरे । तच्च नायुक्तमित्याह–यथा तासां मतयः प्रेमवासना तथैव स इति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमि'त्यादेः स्वेच्छामयस्येत्यादेश्च प्रामाण्यादिति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वमायया योगमाययैव । स्त्रीरत्नसमूहे प्रकाशबाहुल्येन प्रत्येकमेव तिष्ठतीति सः । प्राकृतो यथेत्यनेन तस्य तथा रमणकारणस्य कामस्य रमणस्य च अप्राकृतत्वात् निर्गुणत्वमुक्तम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ नन्विन्द्रियैर्विषयान् भुञ्जानस्य तस्य कथमप्राकृतत्वं तत्राह । यासाम् उद्दामः गम्भीरो यो भावः प्रेमा तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो वल्गुः सुन्दरो हासो व्रीडासहितोऽवलोकश्च ताभ्यां कृष्णविषयकाभ्यां स्वरूपभूतकन्दर्पपीडोत्थाभ्यां निहतः 'अहो एता मच्छराघातं विनैव सस्पृहं कान्तमालोकयन्ते' इति विचारयन्नेव तदतिमाधुर्य्यावलोकोत्थविस्मयविवशीकृतः सन् मदनः प्राकृतकन्दर्पस्तन्मोहनार्थमागतोऽपि स्वयं संमुह्य चापम् अजहात् । आसां भ्रूचापाकृष्टानां व्रीडावलोकशराणामग्रे किं मे चापेन सशरेणेति तं तत्याज । ताः प्रमदोत्तमा अपि यस्येन्द्रियं मथितुं स्ववशीकर्त्तुं कुहकैः कपटप्रयुक्तैर्वल्गुहासादिभिर्न शेकुः, किन्तु प्रेमप्रयुक्तैः शेकुरिति तासां समञ्जसरतित्वात् प्रेममयाः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

काममया अपि कटाक्षादयः सम्भवन्ति । तत्राद्या भावपिशुनशब्देनोच्यन्ते । द्वितीयाः कुहकशब्देन । तत्राद्यैर्वशीकृतेन्द्रियत्वेऽपि भगवतोऽप्राकृतत्वलक्षणं नैर्गुण्यमेव तस्य प्रेमवश्यत्वात् प्रेम्णश्च चिच्छक्तिविलासविशेषत्वात्तन्मयानां कटाक्षादीनाञ्च तदुत्थितस्य कामस्य तत्कारणकस्य रमणस्य च चिन्मयत्वाद्विषयभोगशब्देन वक्तुमशक्यत्वान्मायिकानामेव शब्दस्पर्शादीनां विषयशब्देनाभिधानादिति । द्वितीयैः प्रेमरहितैर्वशीकारासम्भवात् यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुरित्युक्तम् । सर्व्वथैव तदिन्द्रियविमथनाभावे व्याख्याते 'रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथे'त्यनेन व्यञ्जिता रमणासक्तिश्च नोपपद्यते । किञ्चात्र कादाचित्कैस्तदीयकाममयकटाक्षादिभिर्वशीकाराभावेऽपि तेषां प्राकृतत्वं न वाच्यं, पट्टमहिषीणां सर्वासां चिच्छक्तित्वात् तदीयेषु कटाक्षादिषु प्राकृतत्वप्रवेशाशक्तेः । न च स्वरूपभूतत्वेऽपि चिच्छक्तिसामान्यस्यैव वशो भगवान् किन्तु चिच्छक्तिविशेषस्य प्रेम्ण एवेति सिद्धान्तादिति सर्व्वमनवद्यम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं वस्तुतो विषयसङ्गरहितमपि तम् अनभिज्ञो बहिर्दर्शी लोको विषयसङ्गिनमेव मन्यते इत्याह तमयमिति । आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन । तत्र हेतुर्व्याप्रण्वानं व्याप्रियमाणं सत्यभामायामासक्तेरेव पारिजातार्थबहुव्यापारदर्शनादित्यर्थः । अतोऽबुधः सदसद्विवेचनशून्यः नीलमणिं काचमिव प्रेमाणमेव विषयासक्तिं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ननु भवतु नाम तासां चिच्छक्तित्वात् तद्रमणादेर्निर्गुणत्वम् । तदपि प्राकृतप्रपञ्चमध्ये प्राकृते एव यदुवंशे अवतीर्णस्य प्राकृतानामेव जरासन्धादीनामसुराणां रूपशब्दादीन् विषयान् स्वचक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियैराददानस्य गुणसंगः खलु दुर्वार एव इत्यत आह एतदिति । ईशस्य ईशनमैश्वर्यं नामैतदिति यत् प्रकृतौ स्थितोऽपि तस्या गुणैः न युज्यते । गुणैः कीदृशैः आत्मस्थैः । अयमर्थः—स्वयं गुणेषु तिष्ठति गुणा अपि तस्मिंस्तिष्ठन्ति तदपि तस्य गुणैरसम्पर्क इति वस्तुतो भगवत एव सर्वप्रपंचस्याधिष्ठानत्वे चाधिष्ठातृत्वे चापि निर्गुणत्वमेवोक्तम् । "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे" ति "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः पर" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः । यथा तदाश्रया स एवाश्रयो विषयो यस्याः सा तत्स्मरणवती परमभागवतानां बुद्धिः प्रकृतिस्थापि संतुष्टिस्तुतिनिन्दादिषु तृण्निक्षुत्पिपासापीडादिषु जागरस्वप्नसुषुप्तिषु सत्त्वादिगुणेषु स्थितापि तेष्वौदासीन्यात् न तैर्युज्यते इति । तथैव प्राकृतान् विषयान् आददानस्यापि तस्य तेष्वासक्तिशून्यत्वात् न तैर्योगः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि यासु तस्य सदैवासक्तिस्ताः पट्टमहिष्य एवाभिज्ञास्तस्य तत्त्वं सामस्त्येन जानन्ति । मैवम् । रसपुष्टिसिद्ध्यर्थं तासां स्वरूपभूतानामपि योगमायया भगवतैव स्वसम्पूर्णज्ञानावरणात् ता अपि तं न जानन्तीत्याह तमिति । तं स्वभर्त्तारं रहोऽनुव्रतं स्वप्रेमवश्यमपि स्त्रैणं स्त्रीमात्रभाववश्यं मेनिरे । यतो मूढा भगवतैवादिरसपुष्ट्यर्थं मूढीकृताः । अतः समुद्रे विहरन्तोऽपि यथा समुद्रस्येयत्तां न जानन्ति तथा भर्तुः प्रमाणं न विदन्ति । मतयः शास्त्रकृतां बुद्धिवृत्तयः ईश्वरनिरूपणे प्रवृत्ताः जगदुपादानत्वमीश्वरत्वं जगन्नियन्तृत्वं तथा जगन्निमित्तत्वमीश्वरत्वमिति मतवैविध्यात् किंचित्किंचिज्जानंत्योऽपि वस्तुतो मूढा एवेति । याश्च संपर्यचरन् प्रेम्णेत्याद्युक्तेस्तासां प्रेमवत्त्वाद्भगवतश्च प्रेमवश्यत्वात् तासां प्राकृतत्वं न व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽपि प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स एवोक्तलीलः स्वमायया स्वकीयेषु नरलोकस्थभक्तेषु माया तया अस्मिन्प्राकृते नरलोकेऽवतीर्णः, अत एव स्त्रिय एव रत्नानि तेषां कूटः समूहस्तत्रस्थः स्वयमप्राकृत एव प्राकृतवत् रेमे चिक्रीडे । प्राकृतजनस्य यथार्हस्त्र्यादिवश्यस्तथायं कृष्ण इति प्रतीतिविषयोऽभूदिति फलितोऽर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ भगवतोऽसंगस्य प्राकृतजनप्रतीत्या संगित्वमाह उद्दामेति चतुर्भिः । यासामुद्दामभावस्यागाधाभिप्रायस्य सूचकेन अमलेन वल्गुना सुंदरेण हासेन लीलावलोकेन च अमदनो भवोऽपि निहतोऽभिभूतः संमुह्य मोहं प्राप्य चापमजहात् पिनाकं तत्याज, ताः प्रसदोत्तमाः कुहकैर्वंचनाप्रकारैर्यस्येंद्रियं विमथितुं न शेकुस्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अयं प्राकृतलोकः यतोऽबुधः कृष्णमनभिज्ञोऽवस्तमसंगिनमपि श्रीकृष्णं व्याप्रण्वानं व्याप्रियमाणं संगिनं मनुजं मनुष्यं चात्मौपम्येन मन्यते ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ प्रकृतिस्थोऽपि प्रकृतौ स्थितोऽपि व्याप्तोऽपि प्राकृतैर्गुणैर्न युज्यते न स्पृष्टो भवति तत्कार्य्यभूतैः रागद्वेषादिभिर्न युज्यते इति किमु वक्तव्यम् एतदीशस्येशतमीशत्वम् । तत्र दृष्टान्तः—यथात्मस्थैः परमात्मस्थैः कर्तृत्वादिभिर्बुद्धिर्न युज्यते अन्यथा बुद्धेः करणस्यैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे बंधत्वे बंधमोक्षार्हता स्यात् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अबलास्तु यासां यथा मते या बुद्धयस्तदनुसारेण तास्ताः मेनिरे इत्यन्वयः । तत्र श्रीरुक्मिण्याद्या ईश्वरं काश्चिद्रहोऽनुव्रतमेकांतेनुरतं स्वपत्नीगामिनं धार्मिकं काश्चित्तु मूढा भर्तुः प्रमाणमजानंत्यः स्त्रैणमित्येवं दशमे स्कंधे स्फुटीभविष्यति ॥ ४० ॥

इती श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अतः परं भक्तोद्धारकभागवताधिकारिदेहनिष्पादनमवशिष्यते तदुत्तरत्र वक्ष्यते । मध्ये तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं वक्तुं शृंगारक्रीडामाह स एष इति । स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः यथा कोऽपि न जानाति तथा स्वमायया रमणनिमित्ते स्त्रीरत्नकूटे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्रीसमूहे स्वयमेव विद्यमानो भगवान् तद्वशमनापन्नः प्राकृतवद्रीतिं कृतवान् यावद्रसेन प्रविष्टः तावत्तस्य रसं न जानातीति कामशास्त्रं स्ववशे स्थितस्य न रस इति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत्कृत्या अंगीकृता ग्लानिर्न दोषायेति न्यायेन भगवद्रमणं न तु विषयधर्मेण तथात्वमिति प्रतिपादयितुमाह उद्दामेति। यद्यपि स्त्रियो रतिसमर्थाः ,तथापि भगवन्मनो जेतुं न शक्ताः तासां सामर्थ्यमाह उद्दामस्यक्तश्च खलो यो भावः, अज्ञापनीये ज्ञापयतीति पिशुनः असमये अस्थाने च एव सन्नमलः स्वाभाविकत्वान्निर्दुष्टः स्वच्छो वा सूचितस्य हितकरणात् तत्रासामर्थ्यं वल्गुर्मनोहरः पुरुषस्य मनो हरतीति एतादृशो हासः प्रथमं प्रवृत्तः ततः कार्यानन्तरं व्रीडास्वतः प्रवृत्तत्वात् ततः स्ववंचितत्वसूचकदर्शनं तेनापि निहतः मदनः कन्दर्पः सर्वव्यामोहनार्थं प्रवृत्तः दृष्टिबलं ज्ञात्वा स्वयं चापमजहात् मत्कार्यमेता एव करिष्यन्तीति किं चापेनेति,यत्र मामपि मोहयंति तत्र कथमन्यो न मुग्धो भवेदिति एवं कामादप्यधिका कामपृतना ता एवैता भगवत्स्त्रियः, अथापि यस्य भगवतः इन्द्रियं मनः विमथितुं वशीकर्तुं कुहकैः कपटैः न शेकुः न समर्था जाताः। दृष्टिमोहितत्वात् युक्तमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवमपि स्वयं पराजिताः अशक्ता अपि अज्ञानात् स्वधर्मं भगवति आरोपयन्तीत्याह तमयमिति। लोको भ्रांतः असंगमपि भगवन्तं संगिनं मन्यते। भगवान् संगी विषयसहचरितात्मत्वात् देवदत्तवत् इत्यनुमानेन उपाधिग्रहणसहितेन भगवंतमपि संगिरन्ते। तत्र विचारकाणामपि उपाध्यग्रहे हेतुः मनुजं व्याप्नुण्वानमिति आत्मानं मनुजं यथा लोको मन्यते तथाविशेषचेष्टाकर्त्तारम् अतस्तात्पर्यापरिज्ञानात् अज्ञत्वादिबोधने विद्यमान उपाधौ जीवत्वरूपे तदज्ञानाच्च तथा मन्ता अबुध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ननु बोधनाक्रियायाः यथाज्ञानजनकत्वं तथा स्वाश्रयस्य निकृष्टत्वसम्पादकत्वमपि लोके तथैव व्याप्तेः अज्ञानादिकं जीवत्वसमानाधिकरणं दोषजन्यत्वात् मूर्च्छादिवदिति निष्प्रत्यूहानुमानेन जीवत्वमपि ज्ञापयति भ्रमजनकत्वेन प्रतारकत्वाच्च जीवत्वेन च जीवत्वं प्रतारणम् अर्थमिति वाच्यं, मुक्तजीवानामपि तथाकरणदर्शनात् स्वबन्धभयादेव तत्र तथाकरणं दृश्यते नान्यथेति एवमाशंक्य जीववैलक्षण्यं वदन् विषयसंबंधस्य न जीवत्वबोधकत्वमित्याह एतदीशनमीशस्येति। विपरीतमेतदुच्यते विषयसंबंधेन जीवत्वमिति भ्रमादेव विषयसंबंधे तथात्वमयं त्वीश्वरत्वबोधकः नियतकार्य्यजनकस्य तत्र कार्य्याजननात् जीवधर्माणामप्रतिबन्धकत्वात् मणिमंत्रादेरप्यलौकिकत्वात् भगवच्छक्तिमत्त्वमतः प्रकृतिस्थोऽपि विषयेषु रममाणोऽपि तद्गुणैः कर्तृत्वश्यत्वापादकत्वस्वरूपप्रच्युतिदोषाजनकत्वादिभिर्युज्यते। नन्वापाततोऽग्निस्पर्शेदाहो न जात इति नियतसम्बन्धेऽपि न जायते तथा भगवत्यपि भविष्यतीत्याशंक्याह सदात्मस्थैरिति। सर्वाश्रयत्वाद्भगवतः संयुक्तः समवायेन वा सदा आत्मन्येव ते धर्म्माः प्रवर्तंते, ते बहिः स्वाश्रये स्वकार्य्यं सम्पादयेयुः भगवदाश्रिता न भवेयुः भगवतो वा सर्वाश्रयत्वं धर्मो न भवेत् तथाच यमेवाश्रित्यैव भ्रमात्तदीयत्वेन ज्ञाता भवंति तस्यैव संगित्वं वा जीवत्त्वं वा बोधयन्ति न नियताश्रयाः अन्याश्रयैरेव अन्यत्र दोषजनकत्वं चोरादिषु च लोके सिद्धम्। अत्र दृष्टांतमाह यथा बुद्धिस्तदाश्रयेति। महाराजसमीपे शस्त्रपाशादिकं न स्वाश्रये किंचित् करोति अन्यार्थत्वेनैव तस्य संग्रहात् "श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया। विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितमि"ति 'विद्याविद्ये मम तनू' इति वाक्ये भगवदाश्रयत्वेन अमतिरविद्या निरूपिता, मतिर्विद्या तत्प्रतिस्पर्द्धिनी सपत्नी। अमतिरविद्या यथा अविद्या भगवति स्वकार्यं न करोति तथा एतेऽपि विषया इत्यर्थः "एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः" इति वाक्यात् स्वाश्रयदुष्टत्वं संपादकत्वम् इदानीं रमणस्य ईश्वरत्वबोधकत्वम् अविद्यावदज्ञानादीनामपि देवव्यामोहकत्वं दोषनिराकरणार्थं तु सद्धर्म एव। अतो दुष्टानां प्रतारणं सद्धर्म एव, तस्मान्निर्दोषपूर्णगुणो हरिः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किंच लोका भ्रांता भवंत्येव नियतसंम्बद्धा अपि भ्रमन्त इत्याह तं मेनिरे इति। अबलाः ज्ञानजनकक्रियाकरणे असमर्था अत एव मूढाः ज्ञानरहिताः अन्यार्थं मन्यंते तदाह स्त्रैणमिति स्त्रीलम्पटं चकारात्तद्वशमपि तत्र हेतुः रहः अनुव्रतमिति एकान्ते। अनुव्रतं यस्य यदैवैकान्तस्थानं तत्रैव भगवान् संनिहितः अतो निरंतरमेकांतशीलत्वात् स्त्रैणं मेनिरे। नन्वेवमेव स्यादित्यत आह अप्रमाणविदो भर्त्तुरिति। भर्त्तुर्भगवतः प्रमाणं न जानंतीति यथांधा हस्तिनं स्पर्शेन। स हि चक्षुषैव ज्ञेयः तथा भगवच्छास्त्रेणैव भगवान् विज्ञेयः। नन्ववस्थाविशेषेण क्रियामात्रेण तथा करणमपि भर्तृत्वात् अप्रमत्ता चक्षुतवंतुमेनमिति श्रुतेः भगवानेव श्रुत्यर्थप्रतिपादकः। अतो भर्तृत्वादेकांतशीलत्वं स्त्रीरक्षार्थं तु भगवांस्तथा करोति स्त्रीणां तु तदज्ञानं तत्र दृष्टांतमाह ईश्वरं मतयो यथेति। यथा मतयो दर्शनज्ञानानि भगवतैव प्रवर्तितानि स्वयुक्त्या तमेवान्यथा मन्यंते–ईश्वर एव नास्तीति केचित् अन्येऽपि यज्ञादय एव ईश्वर इत्यपरे कर्त्ता केवलमित्यन्ये जीवविशेष एवेति केचित्। सर्वेषामेतेषां मूलप्रमाणाज्ञानात् स्वोत्प्रेक्षया तथात्वं तथैवासामपीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तमयमित्यत्र। आत्मानमिति। स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपमिति यावत्। तात्पर्यापरिज्ञानादित्यादि। भगवता स्वस्मिन्नज्ञत्वादिबोधनेऽन्येषां कृते तत्तात्पर्यापरिज्ञानादित्यर्थः। तथामन्तेति सङ्गित्वमन्ता ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एतदीशनमित्यत्र। बोधनक्रियाया इत्यादि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वस्मिन्नज्ञत्वादिबोधनरूपायां भगवत्क्रियायां यथा जीवज्ञानजनकत्वमित्यर्थः । ज्ञापयतीति अज्ञानादिकं भगवति जीवत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । विमतं अज्ञानादिकं न दोषजन्यम् , अयोग्यप्रतारणार्थत्वात् , भरतीयजडत्वादिवदित्यनुमानेन पूर्वोक्तहेतोः साध्यसमत्वशङ्कायां हेत्वन्तरमाहुः भ्रमेत्यादि । तथा च विमतो जीवः, भ्रमजनकत्वेन प्रतारकत्वात् , जडभरतादिवदित्यनुमानेन जीवत्वमित्यर्थः । एवमाशङ्क्येति । ईदृशानुमानेन ज्ञानिजीवत्वमाशङ्क्य । भ्रमादिति विषयेष्वानन्दजनकत्वोत्कृष्टत्वभ्रमात् । तथा च विमतो विषयसम्बन्धः न जीवधर्मः, दोषाजन्यत्वात् , दत्तादिकृतसुरापानादिवदिति प्रत्यनुमानेन बाधितत्वादित्यर्थः । ईश्वरत्वबोधक इति । विमतः सम्बन्धः ईशधर्मः, नियतकार्यजनककार्यप्रतिबन्धकत्वात् , दत्तीयसुरापानादिवदिति प्रयोगात्तथेत्यर्थः । अत्र च नियतविषयासक्तिरूपकार्यजनकं मनः तत्कार्यासक्तिप्रतिबन्धकत्वं सङ्गस्येतीश्वरधर्मत्वम् , एवं योगिस्वैराचरणस्यापीशधर्मत्वमेव योगजत्वादतो न हेतौ दोषः । ननु विमतो नेशधर्मः नियतकार्यजनककार्यप्रतिबन्धकत्वान्मणिमन्त्रादिनिष्ठदाहप्रतिबन्धकधर्मवदिति दृष्टान्तान्तरेण हेतोः साधारणत्वमिति चेत् , तत्राहुः मणीत्यादि । तथा चैवं हेतोः साधारणत्वेपि तत्तज्जीवधर्मे व्यभिचाराभावेनोक्तहेतौ चेतनधर्मत्वे सतीत्येवं विशेषिते साधारण्यपरिहारात्तस्येश्वरधर्मत्वे सिद्धे ईश्वरत्वबोधकता निःप्रत्यूहेत्यर्थः । तदेतद्धृदि कृत्वाहुः अत इत्यादि । सर्वाश्रयत्वादिति । तच्च ब्रह्मवादे स्वरूपेण तादात्म्येन वा । मतान्तरे तु संयोगादिनापीति बोध्यम् । तस्माद्धेतोस्ते सदा भगवति वर्तन्त इत्यर्थः । संयुक्तेत्यादि । जीवात्मसंयुक्तं मनस्तत्र समवायः सङ्गादीनाम् , तेन संबन्धेन ते सदा परमात्मन्येव वर्तन्त इत्यर्थः । ते इति प्रकृतिगुणाः । न भवेयुरिति । कार्यसम्पादने भगवत्त्वभङ्गाज्जीवाश्रिता एव भवेयुः, तथा च सर्वस्य भगवदाश्रितत्वानुरोधात्स्वकार्यासम्पादकानामेवाश्रितत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननु कार्यासम्पादने तत्सत्तायां प्रमाणाभावान्मास्तु तदाश्रितत्वमित्यत आहुः भगवत इत्यादि । सिद्धमाहुः तथा चेत्यादि । अनाश्रित्येति नियमतोनाश्रित्य । अन्याश्रितानां व्यधिकरणत्वात्कथमन्यत्र दोषजनकत्वमित्यत आहुः अन्याश्रयैरित्यादि । चौरादिषु रोगेषु चेति । यथान्याश्रितधनस्य स्त्र्यादेश्चान्यत्र जिघृक्षादिकार्यजनने तच्चौर्यलाम्पट्यदोषजनकत्वम् , यथा चान्यत्र विद्यमानस्य कुष्ठादिरोगस्य 'कुष्ठी यावत्प्रपश्यती' ति वाक्यात् दर्शनविषयदोषजनकत्वं तथेत्यर्थः । अत्रेति नियताश्रितस्य दोषाजनकत्वे । एवमुपपाद्य सर्वमर्थं संगृह्णन्ति एकस्यैवेत्यादि । अविद्यावदिति अविद्या यथा जीवव्यामोहिका तथेत्यर्थः । दोषनिराकरणार्थमिति । 'अज्ञानिनः सुरवरेशमधिक्षिपन्त' इति न्यायेन भगवदस्मरणरूपदोषनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तं मेनिर इत्यत्र । दर्शनज्ञानानीति न्यायादिदर्शनसिद्धानि ज्ञानानि । केचिदिति निरीश्वरकापिलाः । अन्य इति बाह्याः । अपर इति जैमिनीयाः । अन्य इति वैशेषिकाद्याः । केचिदिति साङ्ख्यैकदेशिनः । मूलप्रमाणाज्ञानादिति ब्रह्मणि मूलप्रमाणं वेदस्तदर्थाज्ञानादित्यर्थः । मूलकारणेति पाठे ब्रह्मज्ञाने मूलकारणं वेद इति स एवार्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे एकादशाध्यायविवरणम् ॥ ११ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

स एष भगवान् स्वमायया आत्मसङ्कल्पेन अस्मिन्नरलोकेऽवतीर्णः सन् स्त्रिय एव रत्नानि तेषां कूटे समुदाये स्थितो यथा प्राकृतस्त्रीवश्यस्तथा रेमे चिक्रीडेत्यन्वयः । प्राकृतो यथेत्यनेन स्त्रीवश्यत्वमनुकारमात्रमेव, न तु परमार्थतस्तदस्तीति सूचितम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं स्त्रीसङ्गादिभिरस्मदादिवत्संसारित्वप्रतीतेः कथं भगवानवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह–उद्दामेति द्वाभ्याम् । यासामुद्दामस्त्यक्तभयादिबन्धनो यो भावो भगवता सह रमणाभिप्रायस्तस्य पिशुनः सूचकः अमलः भोग्यपदार्थप्रार्थनादिसूचनदोषरहितः वल्गुः मनोहरो हासो व्रीडापूर्वकावलोकश्च ताभ्यां निहतः विस्मितो मदनः जगद्विमोहनार्थं प्रवृत्तः कामः सम्मुह्य मत्कर्त्तव्यमेता एव करिष्यन्तीति सम्भाव्य स्वचापमजहात् तत्याज । अन्यविमोहे किमाश्चर्यमिति अपिशब्देन सूचितम् । ता एवम्प्रभावाः प्रमदोत्तमाः यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्येन्द्रियं मनः कुहकैः पुरुषवञ्चनोपायैः स्वहासकटाक्षादिभिर्विमथितुं क्षोभयितुं न शेकुः समर्था न जाताः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तं श्रीकृष्णं व्यापृण्वानं मनुष्यचेष्टां प्रकुर्वन्तं वस्तुतोऽसङ्गं स्त्रीपुत्रादिविषयेषु अनासक्तमपि प्राकृतो लोकः आत्मौपम्येन स्वदृष्टान्तेन सङ्गिनं स्त्र्यादिविषयेष्वासक्तं मनुजं मन्यते । यतोऽबुधः आत्मपरमात्मवस्त्वानभिज्ञः । उक्तेऽर्थे न सन्देह इति द्योतनार्थो हिशब्दः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमसङ्गित्वेऽपि कथं तस्येश्वरत्वमित्याकाङ्क्षावन्तं प्रति असङ्गित्वमेवेश्वरलक्षणमित्याह–एतदिति । ईश्वरत्वं नामैतदेव । किं तदित्यपेक्षायामाह–प्रकृतिस्थोऽपि प्रकृतिकार्येषु स्त्रीपुत्रादिषु स्थितोऽपि तस्याः गुणैः सत्त्वादिगुणैः सत्त्वादिगुणकार्यभूतैः रागलोभमोहादिभिः सुखदुःखादिभिश्च सदैव कदाचिदपि नैव युज्यते इति यत् । तद्वैधर्म्ये दृष्टान्तमाह–आत्मस्थैरिति । आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यते तथा परमात्मा प्रकृतिस्थोऽपि तस्या गुणैर्न युज्यते इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अन्यो जनः श्रीकृष्णस्य तत्त्वं न जानातीति किं वक्तव्यं तत्पत्न्योऽपि तस्य तत्त्वं न जानन्तीत्याशयेनाह–तमिति । तं श्रीकृष्णमबलास्तत्पत्न्यः स्त्रैणं स्त्रीषु आसक्तं मेनिरे । तत्र हेतुद्वयम्–यतो मूढा अज्ञा इत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति–भर्तुः श्रीकृष्णस्य प्रतीयते इति प्रमाणं स्वरूपं न विदन्तीति तथेति । यतश्च भगवानपि तथाऽनुकरोति स्मेत्याह–रहः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एकान्ते अनुव्रतं स्ववशवर्तिनं चेति । तत्र दृष्टान्तमाह–ईश्वरमिति । मतयः शास्त्रिणां बुद्धिवृत्तयः ईश्वरं यथा जगदुपादानं निमित्तमात्रं सगुणं निर्गुणं कर्त्तारमकर्त्तारं च यथारुचि मन्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ एकादशो गतो वृत्तिं कृष्णेशत्वनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

साक्षात् परमेश्वर ही अपनी लीलासे इस मनुष्य-लोकमें अवतीर्ण हुए थे और सहस्रों रमणी-रत्नोंमें रहकर उन्होंने साधारण मनुष्यकी तरह क्रीड़ा की ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जिनकी निर्मल और मधुर हँसी उनके हृदयके उन्मुक्त भावोंको सूचित करनेवाली थी, जिनकी लजीली चितवनकी चोटसे बेसुध होकर विश्वविजयी कामदेवने भी अपने धनुषका परित्याग कर दिया था—वे कमनीय कामिनियाँ अपने भोग-विलासोंसे जिनके मनमें तनिक भी क्षोभ नहीं पैदा कर सकीं, उन असङ्ग भगवान् श्रीकृष्णको संसारके लोग अपने ही समान कर्म करते देखकर आसक्त मनुष्य समझते हैं–यह उनकी मूर्खता है ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ यही तो भगवान्‌की भगवत्ता है कि वे प्रकृतिमें स्थित होकर भी उसके गुणोंसे कभी लिप्त नहीं होते, जैसे भगवान्‌की शरणागत बुद्धि अपनेमें रहनेवाले प्राकृत गुणोंसे लिप्त नहीं होती ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ वे मूढ़ स्त्रियाँ भी श्रीकृष्णको अपना एकान्तसेवी, स्त्रीपरायण भक्त ही समझ बैठी थीं; क्योंकि वे अपने स्वामीके ऐश्वर्यको नहीं जानती थीं–ठीक वैसे ही जैसे अहङ्कार की वृत्तियाँ ईश्वरको अपने धर्मसे युक्त मानती हैं ॥ ३९ ॥

ग्यारहवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ द्वादशोऽध्यायः

शौनक उवाच

अश्वत्थाम्नोप[1]सृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा। उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः ॥ १ ॥
तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः। निधनं च यथैवासीत्स प्रेत्य गतवान् यथा ॥ २ ॥
तदिदं श्रोतुमिच्छामो [2]गदितुं यदि मन्यसे। ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः ॥ ३ ॥

सूत उवाच

[3]अपीपलद्धर्मराजः पितृवद् रञ्जयन् प्रजाः। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादा[4]ब्जसेवया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पुरोक्तं यत्प्रसंगाय द्रौणिदंडादि विस्तरात्। द्वादशे तु तदेवाथ परीक्षिज्जन्म वर्ण्यते ॥ १ ॥

"परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम्। संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम्" इति प्रतिज्ञाय पांडवानां राज्यस्थितिरुपोद्घातरूपा सप्रसंगं सप्तमाध्यायमारभ्य निरूपिता। इदानीमौपोद्घातिकमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति अश्वत्थाम्नेति। उपसृष्टेन विसृष्टेन। तस्य जन्मादि ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ ❃ ❃ स परीक्षित्। प्रेत्य देहं त्यक्त्वा ॥ २ ॥ ❃ ❃ प्रार्थये न त्वाज्ञापयामीत्याह गदितुं यदि मन्यसेऽनुग्रहेण तर्हि ब्रूहीति। 'यस्य ज्ञानमदाच्छुकः' इति श्रवणेच्छायां कारणम् ॥ ३ ॥ ❃ ❃ निस्पृहस्यापि राज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात्तादृक्पौत्रः समजनीति वक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युद्रेकमाह अपीपलदिति त्रिभिः। पितृवदपीपलत्पालयामास ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

यत्प्रसंगाय यस्य परीक्षिज्जन्मनः प्रस्तावाय। तदेवेत्यन्वयः (१) "चिंतां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इत्यभिधानात्। द्रौण्यस्त्रक्षेपगर्भरक्षाकुंतीस्तवभीष्मनिर्याणभगवद्द्वारकायात्राद्वारकाप्रवेशपट्टमहिषीरमणादिकथामाधुर्य्येषु तत्प्रसंगोत्थितेषु मज्जंतं सूतं तदेव परीक्षिज्जन्म शुश्रूषुः शौनकः पुनर्विशेषतः पृच्छति–अश्वत्थाम्नेति। ईशेन कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं समर्थेन श्रीकृष्णेन हतो नाशितोपि पुनराजीवित इत्युक्त्या महाभारतसमानार्थतासूचि। तत्र हि मृतो जातः परीक्षित्पुनः सुभद्रादिप्रार्थनया श्रीकृष्णेन संजीवनमापित इत्युक्तम्। सर्वथा श्रीकृष्णदत्ततज्जीवने तात्पर्यमिति साम्यमत्र। यद्वा कल्पांतरीया श्रीभारतकथेति बोध्यम् ॥ १ ॥ ❃ ❃ तस्य परीक्षितः। गतवान् वैकुंठमिति शेषः, "भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलं ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ ❃ ❃ तदिदं परीक्षिद्वृत्तांतं मामधिकारिणं विज्ञाय यदि वक्तुं मन्यसे श्रीशुकस्य श्रीकृष्णलीलामृतपानमग्नस्य सर्वतोनपेक्षस्यापि यदुपदेशे प्रवृत्तिरित्यद्भुततमं तद्वृत्तमिति कृपया ब्रूह्येवेति भावः ॥ ३ ॥ ❃ ❃ धर्मेणैव राजत इति। न तु राजपरिच्छद्भिरित्यन्वर्थनामा युधिष्ठिरः। धर्मावतारत्वात्स चासौ राजा चेति "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्। अत्र च सर्वकामसेवातः कृष्णपादसेवायाः स्वादुत्वं ध्वनितम् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

परीक्षितोऽथेति एतत्स्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य द्वादशश्लोकः ॥ १-३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यद्यपि परीक्षिज्जन्मकर्मादिकं पुरस्तादेव पृष्टं यद्यपि च तद्वक्तुमेव तदुपोद्घातरूपोऽयं वचःक्रमः किमकार्षीत्तत इति। प्रकृतप्रश्नस्योत्तरं चाश्रुतं एवं चांतरा पुनस्तत्प्रश्नानुपपत्तिः, तथापि किमकार्षीत्तत इति पृष्टस्य राज्यशासनानंतरभाविनो युधिष्ठिर-

---

१. प्रा० पा०–अश्वत्थाम्ना विसृष्टेन। २. प्रा० पा०–स त्वं वा। ३. प्रा० पा०–अपालयद्। ४. प्रा० पा०–पादानुसेवया।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वृत्तांतस्य परीक्षिज्जन्मानंतरमेव तच्छुश्रूषुस्तावत् 'स्वयमेवावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे' इति प्रक्रान्तापरिसमापितं सावशेषं पृच्छति शौनकः । अश्वत्थाम्नेति । अश्वत्थाम्नोपयुक्तेन प्रयुक्तेन उर्वधिकं दुस्सहं प्रभूतं च तेजो यस्य तेन ब्रह्मशीर्ष्णा ब्रह्मशिरोनामकेनास्त्रेण तावदुत्तराया गर्भो हतः, ततः पुनरीशेन कृष्णेनाजीवितः इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत उपरितनं तस्योत्तरातनयस्य महात्मनः यज्जन्मादि तदिदं हे महाबुद्धे ! श्रोतुमिच्छामि निधनं मरणं यथैवासीत्प्रेत्य मृत्वा यथा गतवान्यां गतिं प्राप्तवान् तदिदमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यदि गदितुं मन्यसे वक्तुमिष्टं योग्यं च मन्यसे चेत्तर्हि श्रद्दधानानां नोऽस्माकं ब्रूहि । कुतो वस्तज्जन्मादिशुश्रूषाश्रद्धा बभूवेत्यतस्तं विशिनष्टि-यस्य परीक्षितः शुको ज्ञानं परमात्मयाथात्म्यज्ञानमदादुपदिष्टवान् । महाभागवतत्वात्तज्जन्मादिशुश्रूषा नः समभवदिति भावः । अत्र जन्मैव प्राधान्येन पृच्छ्यते तस्य कर्मादिकं तु युधिष्ठिरादिवृत्तांतानंतरकालिकत्वात्तच्छ्रवणानंतरमेव विशेषतः प्रष्टव्यमपि जन्मकालिकजातकद्वारा सामान्यतो बुभुत्सुना जन्मना सहोपात्तम् । अत एवोत्तरेऽपि जातद्वारैव तत्कर्मादिकं प्रदर्श्यत इत्यवगंतव्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ परीक्षितो जन्मप्रकारं वक्तुं तावत्तादात्विकयुधिष्ठिरावस्थानप्रकारमाह अपीपलदिति त्रिभिः । अपीपलदपालयत् कथंभूतः कृष्णस्य पादयोरनुसेवयाऽनुध्यानेन हेतुना सर्वेभ्यः निर्गता स्पृहा यस्य तथाभूतः । कृष्णपादानुसेवकत्वान्निस्पृहः सन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वैराग्यप्रकारो हरेर्भक्तानुकंपित्वं चास्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते । उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरामित्यादि श्रुतानुवादपूर्वकं परीक्षिज्जन्मादिप्रवृत्तिं पृच्छति शौनक इत्याह अश्वत्थाम्नेत्यादिना । उरुतेजसाश्वत्थाम्ना विसृष्टेन ब्रह्मास्त्रेण उत्तराया हतो गर्भः पुनरीशेनोज्जीवित इत्येकान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ मरणं निधनं यथा कथं प्रेत्य मृत्वा गतवान् कं लोकमिति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ वक्तुं वा यदि मन्यस इत्यनेन वक्तव्यस्यातिगोप्यत्वं सूचयति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपीपलत् अरक्षत् निस्पृहः सर्वकामेभ्य इत्यनेन कृष्णपादसेवाया अतिस्वादुत्वं दर्शितं कामानां तिक्तत्वं च ॥ ४ ॥

आनवमश्लोकं क्रमसन्दर्भो न

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृत्वा जन्मोत्सवं राजा पौत्रस्य श्रीपरीक्षितः । द्वादशे भावि तद्वृत्तं विप्रैरुक्तमुपाशृणोत् ॥
नैव श्रुतचरो भक्तो राजा वा तावदीदृशः । कृष्णं ददर्श यो गर्भे यश्च कालमदण्डयत् ॥

परीक्षितो जन्म वक्ष्ये इति प्रतिज्ञाय द्रौण्यस्त्रक्षेपगर्भरक्षाकुन्तीस्तवभीष्मनिर्याणभगवद्यात्राद्वारकाप्रवेशपट्टमहिषीरमणादिकथामाधुर्येषु तत्प्रसङ्गोत्थितेषु मज्जन्तं सूतं तदेव परीक्षिज्जन्म शुश्रूषुः शौनकः पुनर्विशेषतः पृच्छति अश्वत्थाम्नेति । उपसृष्टेन निक्षिप्तेन ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ तादृशपौत्रप्राप्तौ राज्ञः कृष्णानुराग एव कारणमित्यभ्यूहयन् तमेवाह त्रिभिः । अपीपलत् पालयामास ॥ ४-५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

'अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् । तस्य जन्ममहाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥' इति प्रश्नप्रतिवचनार्थं 'परीक्षितोथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् । संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयमि'ति सूतेन प्रतिज्ञातं तदुपोद्घातरूपां तत्पितामहराज्यस्थितिं श्रुत्वोक्तानुवादपूर्वकं तदेव पृच्छति अश्वत्थाम्नेति । ब्रह्मशिरोनामकेनास्त्रेण उपसृष्टेन श्रीकृष्णेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ महती बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य महात्मनो जन्मेत्यादेः ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः । स परीक्षित् प्रेत्य शरीरं विहाय यथा गतवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदिदं पूर्वोक्तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णे भक्त्यैव कृतार्थानां पाण्डवानां सर्वत्र निरपेक्षाणां कृष्णच्छेया भागवतः पौत्रो जात इति वक्ष्यन् पूर्वं श्रीकृष्णे राजर्षेः पाण्डवश्रेष्ठस्य भक्त्युद्रेकमाह अपीपलदिति त्रिभिः । कृष्णपादानुसेवया कृष्णपादयोरनुवृत्त्या सर्वेभ्यः ऐहिकामुष्मिकेभ्यः कामेभ्यो निःस्पृहां गतस्य । पितृवदपत्यस्थानीयाः प्रजा अपीपलदपालयत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवमेकाग्रसिद्ध्यर्थं सर्वं कार्यं निरूपितम् । अधुना श्रोतृदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः । बीजसंस्कारसहितः श्रोता भागवते मतः ॥ २ ॥

व्यवहितत्वाच्छौनकः पूर्वकथां स्मारयति अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनेति । त्वद्वाक्यानां समभिव्यवहारात् अस्माभिरेव नावगतम् । अश्वत्थाम्नो ब्राह्मणोत्तमत्वात् तेन निरूपितस्य च ब्रह्मास्त्रस्य च अमोघत्वात् उत्तराया गर्भो हतः पश्चादीशेन आजीवितः स्वसामर्थ्यात् पूर्वमपि दुर्विभाव्याभिः स्वशक्तिभिः बीजे प्रवेश्य आजीवितवान् इदानीमपि दग्धं बीजं पुनस्तं प्रवेश्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आजीवयतीति पुनःशब्दार्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अनुवादांशमुक्त्वा श्रोतव्यांशमाह तस्य जन्मेति। महाबुद्धेरिति पूर्वमेव तस्य ज्ञानं सिद्धं महात्मन इति शुभानि कर्माणि जन्मकर्माणि जन्मकर्मावदातस्य मृत्युसंभावनाभावात् गर्भ एव च मृत्योर्निवर्त्तितत्वात् केन प्रकारेण निधनमिति प्रश्नः, किंच यथा पूर्वजन्मनि ज्ञानादिषु सिद्धेष्वपि एतद्देहसंबंधो जातः, एवमुत्तरत्रापि भविष्यतीत्याशंक्य पृच्छति स प्रेत्य गतवान् यथेति। प्रेत्य शरीरं त्यक्त्वा यथेति प्रष्टव्यार्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्पूर्वोक्तं त्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाख्यमिदं च लोकगमनं शास्त्रसंदेहात् श्रोतुमिच्छामि बहुकालनिबंधात् क्लेशेऽपि यदि सर्वथैतद्वक्तव्यमिति मन्यसे तदा श्रद्धायुक्ता वयं श्रोतुमिच्छामः। इच्छया कथने भगवच्चरित्रमत्रास्तीति अवगम्यते। अत एवमाह गदितुं यदि मन्यस इति। अन्यथा कथात्वेऽपि भगवदीयत्वाच्च अन्यथा शुकस्य ज्ञानदानं न संभवेत्, अतस्तस्य चरित्रं कथमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जन्मनिरूपणार्थं वंशकालदेशानामुत्तमत्वमाह त्रिभिः अपीपलदिति। अपालयदित्यर्थः, 'स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वो न चान्यथा। विषयेषु च वैतृष्ण्यं सेवार्थं भक्तिसूचकम् ॥' तत्र राज्ञः प्रजापालनं धर्मः पितृवद्रंजयन् प्रजा इति। ज्ञानसहितत्वमुक्तम् अन्यथा भगवद्दृष्ट्यभावे रंजनं न स्यात्, निःस्पृह इति। नैरपेक्ष्यं कृष्णपादानुसेवा शास्त्रानुसारेण फलजननात् सम्यक्कृतेति ज्ञायते। अन्येन राज्ञ उत्तमत्वात् तद्राज्यकालः वंशश्चोत्तम इति। राजधर्म एव प्रजाः कुर्वंतीति तद्राज्ये सर्वत्र वैष्णवसेवैव प्रसृता। अतो देश उत्तमः ज्ञानभक्तिकर्मणां धर्माणां तस्मिन् काले विद्यमानत्वात् कालोत्कर्षः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

अथ द्वादशाध्यायं विवरिषवः पूर्वसङ्गतिनिरूपणपूर्वकं तस्यार्थमाहुः एवमित्यादि। एवमिति पञ्चाध्याययुक्तप्रकारेण। अधुनेति द्वादशाध्याये। नन्वेवं दाहाद्यनन्तरं किमिति रक्षा कृता, पूर्वमपि करणे भगवतः सामर्थ्यादित्यत आहुः यथेत्यादिद्वयम्। तथा चैतदर्थमेवं रक्षेत्यर्थः। अतः परं व्याख्यातुकामाः शौनकप्रश्नतात्पर्यमाहुः व्यवहितेत्यादि। अपीपलदित्यत्र। शास्त्रानुसारेण फलजननं कृष्णसेवायाः सम्यक्कृतत्वज्ञाने हेतुः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी।

एवं पञ्चभिरध्यायैर्यत्प्रसङ्गो निरूपितः। राज्ञो जन्म तदेवात्र द्वादशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यद्यपि 'परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम्। संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम्' इति परीक्षितो जन्मादिकथनं पूर्वमेव प्रतिज्ञातं द्रौणिदण्डादिकथा च तदुपोद्घातरूपा वर्णिता। अत एवं वर्णयतां मध्ये पुनस्तत्प्रश्नानुपपत्तिस्तथापि मध्ये भगवतो द्वारकाप्रयाणादिकथान्तरव्यवधानाद्विशेषतः परीक्षिज्जन्मादि शुश्रूषुः शौनकः पृच्छति–अश्वत्थाम्नेति। अश्वत्थाम्ना उपसृष्टेन निक्षिप्तेन उर्वधिकं दुस्सहं तेजो यस्य तेन ब्रह्मशीर्ष्णा ब्रह्मशिरोनामकेनास्त्रेण उत्तराया गर्भो हतः पुनरीशेन श्रीकृष्णेन आजीवित इति तु त्वत्तः श्रुतमिति शेषेणान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्योत्तरातनयस्य जन्म यथाऽऽसीत् कर्माणि च निधनं मरणं च यथैवासीत् स प्रेत्य मृत्वा यथा गतवान् यां गतिं प्राप्तवांस्तदिदं सर्वं श्रोतुमिच्छामि, अतस्त्वां प्रार्थये न त्वाज्ञापयामि, गदितुं कथितुं युक्तं यदि त्वं मन्यसे तर्हि नोऽस्माकं कृपया ब्रूहीति द्वयोरन्वयः। 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः' इति शास्त्रानुसारेण श्रवणे स्वाधिकारं सूचयन्नाह–श्रद्दधानानामिति, श्रवणादिश्रद्धावतामित्यर्थः। न केवलं ममैव श्रवणे श्रद्धा किन्तु अत्रत्यानां सर्वेषामित्याशयेन बहुवचनम्। जन्मादिश्रवणश्रद्धायां हेतून् सूचयंस्तं विशिनष्टि–महाबुद्धेरिति, परमविवेकिन इत्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह–महात्मन इति, महति श्रीकृष्णे आत्मा मनो यस्य तस्य। अतस्तस्य संसारविमुक्तौ तु न सन्देह इत्याशयेनाह–यस्य शुको ज्ञानमदादुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ २–३ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टः सूतो विषयेभ्यो निःस्पृहस्य भगवद्भक्तस्य तदनुग्रहात्तादृक् पौत्रो जात इत्याशयेन प्रथमतो राज्ञो भगवद्भक्त्युद्रेकमाह–अपीपलदिति त्रिभिः। धर्मराजः युधिष्ठिरः प्रजाः रञ्जयन् सन्तोषयन् पितृवदपीपलत् पालयामासेत्यन्वयः। ननु विषयासक्तस्य कथं पितृवत्प्रजापालनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह–निस्स्पृहः सर्वकामेभ्य इति। कथमेवं तस्य निस्स्पृहत्वमित्यपेक्षायामाह–कृष्णपादाब्जसेवयेति ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजीने कहा–अश्वत्थामाने जो अत्यन्त तेजस्वी ब्रह्मास्त्र चलाया था, उससे उत्तराका गर्भ नष्ट हो गया था; परन्तु भगवान्‌ने उसे पुनः जीवित कर दिया ॥ १ ॥ ❀ ❀ उस गर्भसे पैदा हुए महाज्ञानी महात्मा परीक्षित्‌के, जिन्हें शुकदेवजीने ज्ञानोपदेश दिया था, जन्म, कर्म, मृत्यु और उसके बाद जो गति उन्हें प्राप्त हुई, वह सब, यदि आप ठीक समझें तो कहें; हम लोग बड़ी श्रद्धाके साथ सुनना चाहते हैं ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा—धर्मराज युधिष्ठिर अपनी प्रजाको प्रसन्न रखते हुए पिताके समान उसका पालन करने लगे। भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंके सेवनसे वे समस्त भोगोंसे निःस्पृह हो गये थे ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्पदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही। जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥
किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः[1]। अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥ ६ ॥
मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा[2] भृगुनन्दन। ददर्श पुरुषं कञ्चिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा[3] ॥ ७ ॥
अङ्गुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनम्[4]। अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

क्रतवस्तदुपार्जिता लोकाश्च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सुरस्पार्हाः सुराणां स्पृहणीयास्ते संपदादयः कामा विषया राज्ञः किं मुदं प्रीतिमधिजह्रुः कृतवंतो न कृतवंत इत्यर्थः। अत्र हेतुः–मुकुन्द एव मनो यस्येति। क्षुधितस्यान्नैकमनसो यथेतरे स्रक्चंदनादयो न कुर्वंति तद्वत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रस्तुतमाह। मातुरिति। स परीक्षित् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पुरटं सुवर्णं स्फुरन् पुरटमौलिर्यस्यास्ति तम्। व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः। अपीच्यमतिसुंदरं दृश्यत इति दर्शनं रूपं यस्य तम्। तडिद्वाससी यस्येति श्याममिति च पदाभ्यां विद्युद्युक्तमेघोपमा सूचिता। अच्युतमविकारम् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निस्स्पृहत्वमेवाह संपद इति। संपदो धनधान्यादिसमृद्धयः, महिषी द्रौपदी। यद्रूपदर्शनक्षुभितराजन्यचक्रेण स्वयंवरेऽप्युपद्रवः कृतो यदर्थं जयद्रथोपि वने भीमसेनेनार्दितः सापि पट्टराज्ञीत्यर्थः। मही परिध्यन्तापि जंबूद्वीपस्य पुण्यक्षेत्रभारतखंडत्वात्प्राधान्येन तदुक्तिस्तस्य "शास्ति सप्तार्णवां महीम्" इति पुराणान्तरोक्तेः सार्वभौमत्वात् यथा सर्वजगदीशोपि श्रीरामचंद्रोऽयोध्याधीश इति कथ्यते तद्वदियमुक्तिः प्रतीयते यथाश्रुतं वास्त्विति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स्पृहा विद्यते येषु ते स्पार्हाः। अत्र मत्वर्थेऽण् तद्धितप्रत्ययानां सर्वार्थविधानात्। इत्यर्थ इति। सर्वकामनिःस्पृहत्वादिति भावः। अत्र मुदनधिककरणे। मुकुन्दसेवापेक्षया तेषां तुच्छत्वादिति भावः "मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः" इति पंचमे भरताख्यानोक्तेरिति। अत्र दृष्टांतः– क्षुधितस्येति। आदिना वीणावाद्यादिग्रहः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वीर इति। स्वाभाविकवीरत्वेनैवास्त्रतेजसस्तस्मादबिभ्यदिति भगवद्रूप एव स्वविषयग्रहणारंभः प्रथमतः कृत इति। हे भृगुनन्दनेति। कुलनन्दनता हि भगवद्ध्यानयशःश्रवणादिभिर्भवतीति यथा त्वमावाल्यतो भगवत्कथाश्रवणनिष्ठत्वाद् भृगुकुलनन्दनतां प्राप्त इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अंगुष्ठमात्रमिति। आत्मनः सर्वतो दिक्षु गर्भे तावन्मात्रस्यैव विकारस्य स्थितत्वात्। तत्प्रमाणमेव भगवत्युपचरितम्। वस्तुतस्तु तावत्यपि देशेऽचिंत्यशक्त्या यथावत्प्रमाणमेव भगवंतं ददर्श, न त्वन्यथा "गर्भे दृष्टमनुध्यायन्परीक्षेत नरेष्विह" इत्युपरिष्टादुक्तेर्नरलोके तस्य परीक्षणान्यथानुपपत्तेः। अत एवापीच्यमन्यूनानतिरिक्तत्वात्सुंदरं दृश्यत इति दर्शनं रूपं यस्य तम्। "अपीच्यं त्वतिसुंदरे" इत्यभिधानात्। पुरटस्य हेम्नो मौलिर्यस्य तम् "दुर्वर्णं पुरटं जांबूनदकार्त्तस्वरे वसु। सुरूपं पीतलोहं च मुख्यद्रव्यं तथाग्निभूः" इति विचित्रकोशात्। व्रीह्यादित्वादिनिः। श्यामं तडिद्वाससमिति पदाभ्यां विद्युद्भूषितमेघो ब्रह्मास्त्रदावानलदह्यमानपरीक्षित्कलभत्राणाय सहसैवोत्तराकुक्षिनभसि प्रादुरभूदिति द्योतितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्सेवया स्पृहाभावहेतुत्वमेव सदृष्टांतमाह संपद इति द्वाभ्याम्। यथा क्षुधितस्य अशनया युक्तस्य पुंस इतरे स्रक्चंदनादयो न मुदमावहंति, किं त्वशनमेव तथा हे द्विज ! ये संपदादयः ते ते कामाः सुरस्पार्हाः सुराणामपि स्पृहणीया अपि मुकुंद एव मनो यस्य तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य मुदमधिजह्रुः किं संपादितवंतः ? न संपादितवंत एवेत्यर्थः। तत्र संपदो भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः सर्वादिसुखसाधनान्यश्वमेधादीनि लोकाः करप्रदा जनाः महिष्यः पत्न्यः भ्रातरो दिग्विजयिनो भीमादयः महानिष्कंटका पृथ्वी त्रिदिवं गतं त्रिदिवपर्यंतव्याप्तं यशश्च ॥५-६॥ ❀ ❀ अथ परीक्षितो जन्म वक्तुं तावत्तस्य मातृदरावस्थानदशामाह मातुरिति सार्द्धैः पंचभिः। हे भृगुनन्दन ! वीरः उत्तरातनयः मातुर्गर्भगतः उदरगतः ब्रह्मास्त्रतेसा दह्यमानः कंचित्पुरुषं ददर्श ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कथंभूतमंगुष्ठपरमिता मात्रा उन्नाहो यस्य न विद्यते मलं देहजं यस्य स्फुरत् पुरटो हिरण्मयो मौलिः किरीटं यस्य, अपीच्यं हृष्टपुष्टांगतया स्पृहणीयं दर्शनं यस्य अग्नितापनिर्मलीकृतकांचनमये कुंडले यस्य क्षतजे रक्ते अक्षिणी यस्य गदा पाणौ यस्य तम् उल्कस्यांगारस्येवाभा यस्यास्तां गदां मुहुर्मुहुः परितः सर्वतः दिशो भ्रामयंतम् आत्मानं धारकम् ॥ ८-९ ॥

---

१. प्रा० पा०–द्विज। २. प्रा० पा०-तथा। ३. प्रा० पा०–दह्यमानस्तु तेजसा। ४. प्रा० पा–मौलिकम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतदेव स्पष्टमाह संपद इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कामातुरस्यार्थाः विषयाः विरक्तस्य मुकुंदमनसो युधिष्ठिरस्यार्थाः किं पुरुषार्थत्वेन नार्थाः । कुत इति तत्राह नेति यथा क्षुधितस्येतरे वीणादयो न तृप्तिं कुर्वंति तथाऽते दुःखहेतुत्वात्ते मुदं नाकुर्वन्नित्यर्थः । अनेन वैराग्यातिशयो मोक्षे सुखातिशयो दर्शितः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कंचिल्लोकविलक्षणम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्फुरत्पुरटमौलिनं देदीप्यमानस्वर्णमुकुटम् अपीच्यदर्शनं षोडशवर्षवद् दृश्यमानं मेघश्यामम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

सम्पदादयस्तथा सुराणामपि स्पृहैव स्पार्हः स्वार्थे अण् स येषु ते सुरस्पार्हाः कामाः भोगाः राज्ञः किं मुदम् अधिजह्रु नैव कृतवन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुर्मुकुन्दमनस इति । इतरे स्रक्चन्दनादयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रस्तुतमाह मातुर्गर्भगतोऽपि वीर इति स्वाभाविकवीरत्वेनैवास्त्रतेजसस्तस्मात् (न) अबिभ्यदित्यर्थः । ददर्शेति तन्मनोनयनाभ्यां भगवद्रूपे एव स्वविषयग्रहणारम्भः प्रथमतः कृत इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अङ्गुष्ठमात्रमिति । आत्मनः सर्वतो दिक्षु गर्भे तावन्मात्रस्यैवावकाशस्य स्थितत्वात् तत्प्रमाणमेव भगवत्युपचरितम् । वस्तुतस्तु तावत्यपि देशेऽचिन्त्यशक्त्या यथावत्प्रमाणमेव भगवन्तं ददर्श न त्वन्यथा । 'गर्भे दृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह' इत्युपरिष्टादुक्तेर्नरलोके तत्परीक्षणान्यथानुपपत्तेः, अत एव अपीच्यमन्यूनातिरिक्तत्वादतिसुन्दरं दृश्यत इति दर्शनं रूपं यस्य तम् । पुरटमौलिनमिति व्रीह्यादित्वादिनिः । श्यामं तडिद्वाससमिति पदाभ्यां विद्युद्भूषितमेघो ब्रह्मास्त्रदावानलदह्यमानपरीक्षित्कलभत्राणाय सहसैवोत्तराकुक्षिनभसि प्रादुरभूदिति द्योतितम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ते सम्पदादयो मुदमधिजह्रुः सम्पादितवन्तः किं नैव क्षुधितस्येतरे स्रक्चन्दनादयो यथा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथ भगवद्दर्शनपूर्वकं परीक्षिज्जन्माह मातुरिति सार्द्धैः षड्भिः । स परीक्षित् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मनि संस्थितम् । तं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये" इति श्रुत्युक्तमप्राकृतं मंगलविग्रहं श्रीकृष्णम् । एतेन विग्रहस्यैव सर्वत्र व्याप्तिर्गम्यते, दर्शनं तु तदनन्यभक्तानामेवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु वैराग्यं कुत्रोपयुज्यते तस्य च राज्यस्य च विरुद्धत्वात् इत्याशंक्य न साधनत्वेनात्र वैराग्यं किंतु भक्तेरानुषंगिकमिति तन्निरूपयति । संपद इति राज्यधनाश्वादीनां सम्पत्तयः आधिक्यं क्रतवो राजसूयादयः । विप्रा इति सम्बोधनम्, अस्मिन्नर्थे संवादार्थे महिषी द्रौपदी भ्रातरो भीमादयः मही सर्वापि राजत्वाच्छात्रतो मही पौरुषेणाधिपत्यमिति भेदः, अर्जुनेनेंद्रोऽपि जित इति त्रिदिवं गतं यशः, एते भगवत्कृपया स्वतः सिद्धाः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत एव अकामाः हृदये नागता इति । त इत्युक्तं वस्तुत एते विषया देवयोग्याः मनुष्यस्य काम्या भवंति न तु विष्णुभक्तस्य, यस्तु बहु कामयते बहु व्याप्तं भवति तस्य न क्षुद्रेषु कामना प्राप्तेष्वपि मुकुन्दे मनो यस्य मोक्ष एव यस्य मनः तस्याप्येतद्भवति 'किमु वद्दातरि द्विजा' इति पूर्ववत् सम्बोधनम् । किं मुदमधिजह्रुः अपि तु न कृतवंत एवेत्यर्थः-विषयाणां स्वधर्माजनेन दृष्टान्तमाह । क्षुधितस्येति इतरे स्त्र्यादयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञो माहात्म्यमुक्त्वा तद्वंशे स्वभावत एवायमेतादृश इति । विषयमाहात्म्येनाह मातुर्गर्भगत इति । मातुरित्यसमासात् गृह इव भिन्नतया स्तुतिरुच्यते, अतो गर्भगतक्लेशो निवारितः, पूर्वमेव ज्ञानादिसहितं केवलं गर्भं प्राप्तः । वीर इति । दाम्ना न बद्धः पराक्रमसहित एव तिष्ठति, भगवतः साक्षात्परब्रह्मणः दृष्ट्या देवैर्दाम्ना बंधनस्याकृतत्वात् अत्र 'देवा वै राजन्या' इति श्रुत्यर्थोऽनुसंधेयः, वीरः स इति सम्बन्धः । अत्र विश्वासार्थं सम्बोधनम् तदा दह्यमान एव ब्रह्मास्त्रतेजसा वीरत्वात्तदवगणय्य कंचित् पुरुषं ददर्श । भगवान् सर्वं कार्यं निष्पाद्य सर्वदैत्याप्रवेशाय सर्वतत्त्वसहितः तद्रक्षार्थमुदरे प्रविष्टः परिभ्रमति स्वोपकारज्ञापनाय तत्प्रत्यात्मानं प्रदर्शितवान् वेदे प्रसिद्धानि यानि रूपाणि तत्र यत्प्रथमं भावयितुमप्यशक्यं तेन रूपेण प्रकट इति तपःस्वधर्मसहितो ददर्श "अतप्ततनुर्न तदाप्नोती"ति श्रुतेः । कंचिदिति विशेषाकारेण न निर्वचनीयम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तद्रूपमनुवर्णयति अंगुष्ठमात्रमिति "अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽगुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि"ति श्रुतेः, ब्रह्मत्वादेव । अमलमतिस्वच्छं गर्भे हि विद्यमानस्य तन्मलसम्बन्धः सम्भवति । तद्रक्षावृत्त्यर्थमुक्तं स्फुरत्पुरटमौलिनमिति दाहोत्तीर्णसुवर्णमुकुटयुक्तम् । अनेनैश्वर्यं ज्ञापितम्, अपीच्यदर्शनम् अपीच्यरूपं दर्शनं यस्य 'प्रियः स्त्रीणामपीच्य' इति श्रुतेः सौंदर्यदर्शनस्य निकषत्वात् अपीच्यवत् दर्शनं यस्येति सर्वसुन्दरः । अनेन लक्ष्म्याश्रयत्वं प्रतिपादितं, श्याममिति वैष्णवसिद्धान्तसिद्धम् । अनेन भक्ताश्रयत्वं निरूपितं तडिद्वाससं स्थिरविद्युन्निभवस्त्रम् । अनेन पूर्वविशेषणसहितेन सर्वकामवर्षत्वं सूचितम् । अच्युतं परिभ्रमणेऽपि सर्वदेशसंबन्धसहितं शंखचक्रादिसहितं वा । अनेन रक्षायां सामर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

किं तेऽकामा इत्यत्र। अकामा इति अकामिता इत्यर्थः। पूर्ववदिति। संवादार्थमित्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ मातुरित्यत्र। ननु देवैर्बन्धनस्य क्वचित्सिद्धावत्र तदकरणं युज्यते, तत्त्वप्रसिद्धमिति शङ्कायामाहुः अत्रेत्यादि। 'देवा वै राजन्याज्जायमानाद्‌बिभयु'रिति तैत्तिरीयसंहिताश्रुतौ भयस्योक्तत्वात् तेन बन्धनमपि युज्येतेति नाप्रसिद्धिरित्यर्थः। तपःस्वधर्मसहित इति। अस्वदह्यमानत्वमेव तपः कृच्छ्रादिवत्। सन्तापात्मकत्वात्। स्वधर्मो वीरत्वं ताभ्यां सहित इत्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ अङ्गुष्ठमात्र इति। अर्थस्त्वेतावत्परिमाणकोऽप्यङ्गुष्ठं पादावयवं चकारादालोमनखाग्रं च सम्यग्व्याप्याश्रितः, आसमन्तात्तत्र तत्र कार्यं कुर्वन् स्थित इति। शेषं स्फुटम्। श्रुतिस्तु तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत् निस्स्पृहत्वमेव सहेतुकं स्पष्टयति–सम्पद इति द्वाभ्याम्। सम्पदो भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः। क्रतवः स्वर्गादिसुखसाधनान्यश्वमेधादीनि। लोकाः प्राप्यतया सम्मताः स्वर्गादयः, करप्रदा जना वा। महिषी द्रौपदी। भ्रातरो दिग्विजयिनोऽर्जुनादयः। मही निष्कण्टका पृथ्वी। जम्बूद्वीपस्याधिपत्यं राज्यं च। त्रिदिवं गतं स्वर्गपर्यन्तव्याप्तं यशश्च॥ ५॥ ❀ ❀ युष्माकमप्येतत्सम्मतं भगवद्भक्तत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति–हे द्विजा इति। सुरस्पार्हाः सुराणामपि स्पृहणीयास्ते सम्पदादयः कामा विषयाः राज्ञो युधिष्ठिरस्य किं मुदं प्रीतिमधिजह्रुः, कृतवन्त इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह–मुकुन्दे श्रीकृष्णे एव मनो यस्य तस्येति। मनस्सोऽणुत्वात्तस्य च कृष्णे संलग्नत्वेन विषयैः सह सम्बन्धाभावात् कथं ते मुदमुत्पादयेयुरिति भावः। एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति–क्षुधितस्येति, अन्नैकमनसो यथा तदितरे स्रक्चन्दनवनितादयो मुदं नैव कुर्वन्ति तथेत्यर्थः॥६॥ ❀ ❀ अथ परीक्षितो जन्म वक्तुं तावत्तस्य मातृदरावस्थानावस्थामाह–मातुरिति सार्धैः पञ्चभिः। हे भृगुनन्दन शौनक यदा स वीरः परीक्षित् मातुर्गर्भगतस्तदा ब्रह्मास्त्रतेजसा दह्यमानः कञ्चित् अलौकिकं पुरुषं ददर्शेत्यन्वयः॥ ७॥ ❀ ❀ तमेवानुवर्णयति–अङ्गुष्ठेति। अङ्गुष्ठपरिमिता मात्रा उन्नाहो यस्य तम्। अमलं कुक्षिप्रवेशेऽपि तद्गतमलसम्बन्धरहितम्। स्फुरत्पुरटो दाहोत्तीर्णसुवर्णमयो मौलिः किरीटमस्यास्तीति तथा तम्। अतिसुन्दरं दृश्यते इति दर्शनं रूपं यस्य तम्। तडिद्वद्वासयी यस्य तमिति श्याममिति च पदाभ्यां विद्युद्भूषितघनोपमा सूचिता। अच्युतं न च्यवन्ति भक्ता यस्येति तथाभूतं, भक्तवत्सलमित्यर्थः॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकादि ऋषियो! उनके पास अतुल सम्पत्ति थी, उन्होंने बड़े-बड़े यज्ञ किये थे तथा उनके फलस्वरूप श्रेष्ठ लोकोंका अधिकार प्राप्त किया था। उनकी रानियाँ और भाई अनुकूल थे, सारी पृथ्वी उनकी थी, वे जम्बूद्वीपके स्वामी थे और उनकी कीर्ति स्वर्गतक फैली हुई थी॥ ५॥ उनके पास भोगकी ऐसी सामग्री थी, जिसके लिये देवतालोग भी लालायित रहते हैं। परन्तु जैसे भूखे मनुष्यको भोजनके अतिरिक्त दूसरे पदार्थ नहीं सुहाते, वैसे ही उन्हें भगवान्‌के सिवा दूसरी कोई वस्तु सुख नहीं देती थी॥ ६॥ ❀ ❀ शौनकजी! उत्तराके गर्भमें स्थित वह वीर शिशु परीक्षित् जब अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रके तेजसे जलने लगा तब उसने देखा कि उसकी आँखोंके सामने एक ज्योतिर्मय पुरुष है॥ ७॥ ❀ ❀ वह देखनेमें तो अंगूठे भरका है, परन्तु उसका स्वरूप बहुत ही निर्मल है। अत्यन्त सुन्दर श्याम शरीर है, बिजलीके समान चमकता हुआ पीताम्बर धारण किये हुए हैं, सिरपर सोनेका मुकुट झिलमिला रहा है। उस निर्विकार पुरुषके बड़ी ही सुन्दर लम्बी-लम्बी चार भुजाएँ हैं। कानोंमें तपाये हुए स्वर्णके सुन्दर कुण्डल हैं, आँखोंमें लालिमा है, हाथमें लूकेके समान जलती हुई गदा लेकर उसे बार-बार घुमाता जा रहा है और स्वयं शिशुके चारों ओर घूम रहा है॥ ८-९॥

श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम्।
[1]क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशम्। परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः॥ ९॥
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः। विधमन्तं संनिकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ॥ १०॥
विधूय तदमेयात्मा भगवान्धर्मगुब् विभुः। मिषतो दशमासस्य तत्रैवान्तर्दधे हरिः॥ ११॥
ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये। जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा॥ १२॥

१. प्रा० पा०–शङ्खचक्रगदा०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

तप्तं दाहोत्तीर्णं यत्कांचनं तन्मये कुंडले यस्य। क्षतजाक्षं संरंभादत्यारक्तनेत्रम्॥ ९॥ ❋ ❋ अस्त्रतेजो विधमंतं विनाशयंतम्। नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य इव। सन्निकर्षे समीपे ददर्श। दृष्ट्वा चासौ क इति पर्यैक्षत वितर्कितवान्॥ १०॥ ❋ ❋ अमेयात्मा कथं तद्विधूतवानित्यवितर्क्यरूपः। धर्मं गोपायतीति धर्मगुप्। यद्वा धर्मं गोपायंतीति धर्मगुपो राजानस्तत्प्रभुस्तेषामपि पालकत्वात्। दशमासपरिच्छेद्यस्य तस्य मिषतः पश्यतो यत्र दृष्टस्तत्रैवांतर्हितो न त्वन्यत्र गतः। यतो विभुः सर्वगतः॥ ११॥ ❋ ❋ उदर्के उत्तरफलम्। सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचके लग्ने। तत्र हेतुः-अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन्॥ १२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

क्षतजाक्षं ब्रह्मास्त्रं प्रति क्रोधादहो मद्भक्तस्यापि पीडने प्रवृत्तमिदमिति कोपात्॥ ९॥ ❋ ❋ वितर्कितवान् कोऽसौ वीरासनेन मामनियुक्तोपि रक्षतीति विमृष्टवानित्यर्थः॥ १०॥ ❋ ❋ पदविभागेनार्थान्तरमाह-धर्मं गोपायन्तीति धर्मगुपो राजानस्तेषां प्रभू राज्ञामपि धर्मपालकत्वात्। यद्वा धर्मं भक्तवात्सल्यरूपं स्वधर्मं गोपायतीति तथा। हरिरिति। तस्य मनोऽपहृत्य तस्मिन्नवधाने सत्यन्तर्दधे। चौरस्य लक्षणमिदमेव यद्वनवत्यवधानेन्तर्द्धत्त इति। कूटयामिकवत्तन्मनो हृत्वैव तत्र प्रविष्ट आसीदित्युत्प्रेक्षात्र द्योतिता॥ ११॥ ❋ ❋ ततो हरेर्दर्शनानन्तरम्। सर्वे गुणा उत्तरफलानि यस्मिन्निति। समासे फलितमाह-सर्वगुणानामिति। ग्रहाणामनुकूलत्वं स्ववर्गमित्रवर्गस्वोच्चादिस्थितत्वम्। वर्गस्तु "ग्रहं होरा च द्रेष्काणसप्तांशकनवांशकाः। द्वादशांशकत्रिंशांशौ वर्ग इत्युच्यते बुधैः" इति मित्रत्वं च "रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः। स्वस्मिन्मित्राणि चत्वारि परस्मिञ्छत्रवः स्मृताः॥" इति। "अजवृषमृगांगनाकर्कमीनवणिजस्त्विनाद्युच्चाः। उच्चात्सप्तमगो नीचो राशौ वा यदि वांशके॥ मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः। बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चंद्रमाः। सिंहस्याधिपतिः सूर्यः शनिर्मकरकुम्भयोः॥ स्यान्मीनधन्विनोर्जीवोऽधिपतिः समुदाहृतः। कन्या राहुगृहं प्रोक्तं राहूच्चं मिथुनं स्मृतम्। वर्गोत्तमनवांशाश्चरादिषु प्रथममध्यांताः। होरे विषमेऽर्केन्द्वोः समराशौ चंद्रसूर्ययोः क्रमशः॥ द्रेष्काणपाः स्वभाज्ज्ञेयाः प्रथमेषु नवाधिपाः। ओजे सप्तांशकः स्वर्क्षात्तसमे सप्तमराशितः। क्रियमृगास्य तौलिकेंदुभतो नवांशविधिरुच्यते। शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपंचविशिखास्समराशिमध्ये। त्रिंशांशको विषमभे विपरीतमस्मात्स्याद् द्वादशांशनिजराशित एव ज्ञेयः॥ यस्मिन्राशौ भवेत्खेटस्तद्गृहं परिकीर्तितम्। तदेव लग्नमुद्दिष्टं लवत्रिंशकसंमितम्। होरापञ्चेन्दुभि (१५) र्भागैर्द्रेष्काणो दशभिर्लवैः। वेदैः (४) सप्तेन्दु (१७) भिश्चैव लवाद्यैः सप्तमांशकाः। नवांशश्च त्रिभिर्भागैस्तृतीयांशेन (२०) संयुतैः। सार्द्धद्व्यांशकैः (१३०) भागैर्द्वादशांशक उच्यते। त्रिंशांशविधिरुद्दिष्टः शुक्रज्ञेत्यादिना बुधैः। विषमे ग्रहस्य विषमो राशिः समभे त्रिंशांशके समः" इत्यलमतिप्रसंगेन। ओजसा प्रभावेण तत्राधिक्यसूचकत्वे॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

गोपतिः सूर्यः नीहारमिव स्वगदया ब्रह्मास्त्रतेजो विधमंतं नाशयंतं संनिकर्षे स्थितमेवंविधं पुरुषं कोऽसाविति पर्यैक्षत पर्यालोचितवान्। यतः पर्यैक्षत अत एव प्रवृत्तिनिमित्तात्परीक्षिच्छब्दवाच्यश्च सर्वभूतैरिति भावः॥ १०॥ ❋ ❋ तद्ब्रह्मशस्त्रतेजो विधूय निरस्यापरिमेयात्माऽपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः धर्मगोप्ता विभुर्भगवान्हरिर्दशमे मासि तस्य गर्भस्य शिशोर्मिषतः पश्यतः स तत्रैवांतर्हितवान्॥ ११॥ ❋ ❋ ततः सर्वगुणोदर्के सर्वगुणाधिके तदेवाह सानुकूलग्रहोदये आनुकूल्येन सहितानां ग्रहाणां भृग्वंगिरादीनामुदयो यस्मिन् लग्न इति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं, सानुकूला ग्रहा यस्मिन्नुदये लग्ने वा पांडोर्वंशधरः वंशवर्द्धनः पुनरोजसा पाण्डुरिव पाण्डुसदृशो जज्ञे॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

क्षतजवदरुणे अक्षिणी यस्य स तथा तम् आत्मनः स्वस्य सर्वतो दिशं पूर्वादिदिक्षु विदिक्षु परिभ्रमंतं परितो वर्तमानम् उल्काभां गगनात्पतत्तारकाविशेषसदृशीं गोपतिः सूर्यः नीहारं हिमं विधमंतं शमयंतं पुनः सन्निकर्षे समीपे दृष्ट्वा च कोऽयं पुरुष इति पर्यैक्षत आलोचनमकरोत्॥ ९-१०॥ ❋ ❋ धर्मं गोपायति निरीक्षतीति धर्मगुप् अमेय आत्मा अनंतरूपः, दशमास्यस्य दशमासारंभस्य कुमारस्य पश्यतः स इति शेषः, विभुः समर्थो हरिः सर्वपापकर्षणशीलः भगवान् षड्गुणोपेतः॥ ११॥ ❋ ❋ ततो हरेर्दर्शनानंतरं सर्वगुणोदर्के सकलगुणोत्तरफले सानुकूला ये ग्रहास्तेषामुदयो यस्मिन्स तथोक्तः तस्मिन्काले पांडोर्वंशधरः संतानानुच्छेदकर्ता ओजसा भूयः पुनरुत्पन्नः पांडुरिव स्थितः॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

नीहारं विधमन् सूर्य इवासौ क इति पर्यैक्षतेत्यन्वयः, विभक्तिविपरिणामात्॥ १०-१७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

क्षतजाक्षं ब्रह्मास्त्रं प्रति क्रोधादत्यारक्तनेत्रम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य इव सूर्यो यथा विधमति तथास्त्रतेजो विधमन्तं विनाशयन्तं पर्यैक्षत कोऽसौ वीरासनेन मामयुक्तोऽपि रक्षतीति वितर्कितवान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ धर्मं भक्तवात्सल्यरूपं स्वधर्मं गोपायति धर्मगुप् (दशमास्यस्य) दशमासपरिच्छेद्यस्य तस्य मिषतः पश्यतः (यत्र दृष्टः) तत्रैवान्तर्दधे न त्वन्यत्र गतः, यतो विभुः । हरिरिति तस्य मनोऽपहृत्य तस्मिन्नवदधाने सत्यन्तर्दधे । चौरस्य लक्षणमिदमेव यद्धनवत्यवदधानेऽन्तर्धत्ते इति कूटयामिकवत् तन्मनो हर्तुमेव तत्र प्रविष्ट आसीदित्युत्प्रेक्षा च द्योतिता ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सर्वगुणा एव उदर्कः उत्तरकालभवं फलं यत्र तस्मिन् । अनुकूलैर्ग्रहैः सह वर्त्तमाने उदये लग्ने ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षतजाक्षमित्यनेन भक्तक्लेशासहिष्णुत्वं सूचितम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ विधमन्तं नाशयंतम् असौ क इति पर्यैक्षत आलोचितवान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णस्तदस्त्रतेजो विधूय निरस्य तत्रैव गर्भे एव दशमास्यस्य परीक्षितः पश्यत एवांतर्दधेऽतर्हितवान् । एतेन भगवतस्तदीयानां चायुधादीनां विग्रहस्यापि स्वेच्छयैवाविर्भावतिरोभावसामर्थ्यं कालसम्बन्धवर्जितत्वं च प्रतिपादितम् । अप्रमेयः गर्भे कुत आगतः, पुनर्गतः किमात्मक इत्येवमनुमातुमशक्यः किंतु वेदैकवेद्यः, वेदैकवेद्यत्वं तु वेदान्तकौस्तुभे प्राणाधिकरणे पूर्वैः प्रपंचितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततः कृष्णान्तर्द्धानानंतरं सर्वगुणोदर्के सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्ये लग्ने अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहिताः सानुकूलास्तेषां शुभग्रहसमुदायो यस्मिंस्तस्मिन् वंशधरः वंशकर्ता पाण्डुरिव तत्तुल्यो जज्ञे ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं श्रीमन्तो दीर्घाश्चत्वारो बाहवो यस्य सूक्ष्मरूपे आकारः सम्यगभिव्यक्तो न भवेदिति शंकया एवमुक्तम् । आजानबाहुत्वमुक्तं भवति पुरुषार्थचतुष्टयदानाय चतुर्णां प्रदर्शनं गतिपर्यंतं क्रियेति दीर्घत्वमुभयतो लक्ष्मीसहितयोरेव कार्यनिर्वाहात् श्रीमत्त्वम् अनेनैहिकामुष्मिकफलदानं सूचितं, तप्तकांचनकुण्डलं तप्तकांचनवर्णे कुण्डले यस्येति सांख्ययोगयोः कुण्डलत्वात् सर्वविद्याप्रदत्वं सूचितं, तप्तकांचनपदात् संतप्तदशायामेव ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं, क्षतजाक्षं क्षतजवल्लोहितवत् अक्षिणी यस्य बाधकदूरीकरणाय प्रकटितक्रोधलेशयुक्तम् अनेन भक्तरक्षायामासक्तिः सूचिता, उग्रत्वाद्वा सावधानत्वं सूचितं, गदापाणिम् 'ओजः सहो बलयुतं मुख्यरुक्मं गदां दधती'ति वाक्यात् आसन्ययुक्तं अनेन तस्य प्राणगमनभयाभावः सूचितः । किंच तेजोग्रासे वायुतत्त्वमेव समर्थम्, अत एव तेजोग्रासार्थे वायुमेव गदां हस्ते गृहीत्वा तिष्ठति आधिक्ये निर्वापयिष्यामीति आत्मनः सर्वतोदिशं परिभ्रमतं जीवस्य सर्वत्राहमिति ज्ञापयितुं रक्षा च । प्रकृते विशेषमाह उल्काभां गदां भ्रामयंतमिति यस्य तेजोहेतुत्वं ज्ञापयंती गदा स्वांतस्थं तेजः प्राकटयत्, अत उल्काभा वा दृश्यते दैत्यनिवारणार्थं मुहुः गदां भ्रामयंतम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किंच अस्त्रतेजः स्वगदयेति जननपर्यंतं ब्रह्मास्त्रं चेत्तिष्ठेत् तदा निर्गमनसमये दैत्याद्युपोद्वलनात् कदाचिद्दहेत् अत इदानीमेव स्वरूपतो नाशयति अग्निवन्नाशनेऽपि तदंशभूतं भस्म तिष्ठेत्, अतो निरंशनाशनार्थं नीहारमिव गोपतिरित्युक्तं कुहरं सूर्य इवादर्शनसमय एवैवत् कुर्वाणं, संनिकर्ष इति । तस्मिन् स्नेहः प्रदर्शितः, तदा जिज्ञासाभूतस्य कोऽयमिति ततो ज्ञानार्थं परीक्षां कृतवान् । तत्र परीक्षायां विषयमाह क इति । निश्चयमाह असाविति योऽसि सोऽसीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं सर्वं कार्यं कृत्वा स्वाभिप्रेतार्थसिद्धौ मध्ये भोगार्थमंतर्धानं प्राप्तवानित्याह विधूयेति । तर्हि परीक्षित् कथं न रक्षित इत्याह अप्राकृतत्वाय अंतर्द्धाने धर्मरक्षा हेतुः । नन्वेतावतैव कथं सर्वकार्यं सेत्स्यतीत्याशंक्याह विभुरिति सर्वसमर्थः यथैवेच्छति तथैव करोतीत्यर्थः । दशमासपर्यंतं स्थित्वा पश्चादंतर्हितः दशमासस्य दशमास्यस्येति वा पाठः, मिषत इति । अन्यत्र गमनशंका वारिता अन्यतो भगवानागतः किंतु तत्रैव प्रकट इति ज्ञापयितुं तत्रैवांतरधीयत पूर्णज्ञानोत्पत्तौ बंधूनां दुःखं स्यादिति शुकतुल्य एवायं प्राकृत इव कृत इत्याह हरिरिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत्कृपां प्राप्य मुख्यं नाधिकारिदेहेन महापुरुषत्वज्ञापनार्थं मुख्ये काले प्रादुर्भूत इत्याह तत इति । सर्वे गुणा उदर्के उत्तरफले यस्य तादृशे काले कालस्य हि बहवो गुणाः ते कदाचिदुपकुर्वंति अस्य त्वग्रे उपकरिष्यंतीत्यर्थः, सानुकूले ग्रहोदये अनुकूललग्नसहितानां ग्रहाणामुदयो यत्र अनेन ग्रहफलादपि भावि तस्य सर्वफलं ज्ञातुं शक्यमित्युक्तं, वंशधरः एतस्याग्रे पुत्रा भविष्यंतीति ज्ञापितपाण्डोर्वंशोगत एव स्थितः अनेन धृत इति । नित्यसापेक्षत्वादसमर्थसमासः, यथा पांडुः राजकामनायामेवावतीर्णः अंधस्य ज्येष्ठस्य राज्यानर्हत्वात् पांडवानां भगवता सह वैकुण्ठगमनावश्यकत्वात् राजत्वायायमवतीर्ण इत्यर्थः । ओजसाप्ययं पांडुतुल्यः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

गदापाणिमित्यत्र । तेजोग्रास इत्यादि । तेजसो वायुकार्यत्वेन तस्य वायावेव लयात्तथेत्यर्थः । प्राकटयदिति । प्रकटं करोतीत्यस्मिन्नर्थे तत्करोति तदाचष्ट इत्येनेन णिच् ॥ ९-१२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

श्रीमन्तः शोभावन्तो दीर्घा आजानुलम्बिताश्चत्वारो बाहवो यस्य तम् । तप्तं तापेन निर्मलीकृतं यत्काञ्चनं तन्मये कुण्डले यस्य तम् । क्षतजाक्षं ब्रह्मास्त्रं प्रति क्रोधात् क्षतजवद्रक्ते नेत्रे यस्य तम् । गदा पाणौ यस्य तम् । उल्कस्याङ्गारस्येवाभा यस्यास्तां गदां मुहुर्मुहुर्भ्रामयन्तम् । आत्मनः स्वरक्षार्थं सर्वतोदिशं परिभ्रमन्तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्वगदया ब्रह्मास्त्रतेजो विधमन्तं नाशयन्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह–गोपतिः सूर्यो यथा नीहारं कुहरं नाशयति तथेति । एवम्भूतं पुरुषं सन्निकर्षे स्वसमीपे ददर्शेति पूर्वेणान्वयः । दृष्ट्वा चासौ क इति पर्यैक्षत पर्यालोचितवान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तद्ब्रह्मास्त्रतेजो विधूय निरस्य दशमास्यस्य दशमासपरिच्छेद्यस्य तस्य बालस्य मिषतः पश्यत एव यत्र दृष्टस्तत्रैव हरिरन्वर्दधे, न त्वन्यत्र गतः, यतो विभुर्व्यापकः । कथमेवं पश्यत एवान्तर्धानं सम्भवतीत्यपेक्षायामाह– अमेयात्मेति, अचिन्त्यरूप इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– भगवानिति, ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्ण इत्यर्थः । एवम्भूतस्य तत्र प्रादुर्भावे किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह–धर्मगुबिति, परीक्षिद्रक्षाद्वारा भक्त्यादिधर्ममार्गसंरक्षणार्थं प्रादुर्भूत इति भावः ॥११॥ ❀ ❀ ततस्तदनन्तरम् । उदर्कमुत्तरं फलम् । सर्वे गुणा एवोदर्का उत्तरफलानि यत्र तस्मिन् लग्ने । तत्र हेतुमाह–अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिंस्तस्मिन् पाण्डोर्वंशधरः वंशप्रवर्त्तकः परीक्षिज्जज्ञे जातः । तमुत्प्रेक्षते–ओजसा सामर्थ्येन तु भूयो जातः पाण्डुरिवेति ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे सूर्य अपनी किरणोंसे कुहरेको भगा देते हैं, वैसे ही वह उस गदाके द्वारा ब्रह्मास्त्रके तेजको शान्त करता जा रहा था । उस पुरुषको अपने समीप देखकर वह गर्भस्थ शिशु सोचने लगा कि 'यह कौन है ?' ॥ १० ॥ ❀ ❀ इस प्रकार उस दस मासके गर्भस्थ शिशुके सामने ही धर्मरक्षक अप्रमेय भगवान् श्रीकृष्ण ब्रह्मास्त्रके तेजको शान्त करके वहीं अन्तर्धान हो गये ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर अनुकूल ग्रहोंके उदयसे युक्त समस्त सद्गुणोंको विकसित करनेवाले शुभ समयमें पाण्डुके वंशधर परीक्षित्का जन्म हुआ । जन्मके समय ही वह बालक इतना तेजस्वी दीख पड़ता था, मानो स्वयं पाण्डुने ही फिरसे जन्म लिया हो ॥ १२ ॥

तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्य[1]कृपादिभिः । जातकं कारयामास वाचयित्वा च मङ्गलम् ॥१३॥
हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्[2] । प्रादात्स्वन्नं[3] च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥१४॥
तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयान्वितम् । एष ह्यस्मिन् प्रजातन्तौ पुरूणां पौरवर्षभ[4] ॥१५॥
दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि । रातो वो[5]ऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जातकं जातकर्म । मंगलं पुण्याहम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वरान् श्रेष्ठान् । स्वन्नं शोभनमन्नं च तीर्थविज्ञानकालज्ञः । "यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते" इति वचनात्ततः पूर्वं प्रादात् । आमान्नं वा । प्रजातीर्थे पुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले । "पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम्" इति स्मृतेः "देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयांति हि नृपश्रेष्ठ पुण्याहमिति चाब्रुवन्" इति च ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हे पौरवर्षभ पुरूणां पुरुवंश्यानां शुक्ले शुद्धेऽस्मिन्प्रजातन्तौ दैवेन कथंभूतेनाऽप्रतिघातेन दुर्वारेण संस्थां नाशमुपेयुषि गते सति वोऽनुग्रहार्थाय यस्मात्प्रभवनशीलेन श्रीविष्णुना रातो दत्तस्तस्माल्लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति महाभागवतश्च गुणैश्च महान् भविष्यति नात्र संदेह इति तं राजानं ब्राह्मणा ऊचुरिति त्रयाणामन्वयः ॥ १५-१७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य बालस्य । मंगलं पुण्यहवाचनम् । त्रिकाण्डमण्डने तद्विधिरुक्तः, तथा हि "गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्त्तक्रतुष्वपि । वृद्धिश्राद्धं नरैः कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥" व्यासः "संपूज्य गंधपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥" इति । गृह्यपरिशिष्टेपि "स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु तत्कर्मणाद्यायंतयोः कुर्यात् ।" आश्वलायनः "वैदिके तांत्रिके चादौ तत्तत्पुण्याहमिष्यते ।" तच्च रूपनारायणीये इत्थम् "त्रीनधिकान्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वोदङ्मुखानुपवेश्य वस्त्रादिभिः परितोष्य "पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु" इति ब्राह्मणान्यजमानस्त्रिः श्रावयेत् । ततो ब्राह्मणाः "पुण्याहं पुण्याहं पुण्याहम्" इति

---

१. प्रा० पा०–विप्रैर्जातक्रियादिभिः । २. प्रा० पा०—हयांश्च नृपति० । ३. प्रा० पा०—प्रादात्स्वयं च । ४. प्रा० पा०—पौरवर्षभः । ५. प्रा० पा०—यो ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्रिर्ब्रूयुः। ततः 'स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्वि'ति त्रिः श्रावयेत्। 'ॐ स्वस्ति' इति त्रिर्ब्रूयुः। तत 'ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु' इति त्रिः श्रावयेत्। 'ऋद्ध्यतामि'ति त्रिः प्रतिवचनम्। एतच्च ब्राह्मणानन्नेन परितोष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिरित्योंकारपूर्वं त्रिस्त्रिरेकैका आशिषो वाचयित्वेत्यादिना बौधायनेनोक्तम्। यमः "पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते। एतदेव निरोंकारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः॥" इति, बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे तु "अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा "दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनायुःप्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु। शिवा आपः सन्तु। सौमनस्यमस्तु। अक्षतं चारिष्टमस्तु। गंधाः पांतु सुमंगल्यं चास्तु। पुष्पाणि पांतु सौश्रियमस्तु। अक्षताः पांतु आयुष्यमस्तु। तांबूलानि पांतु ऐश्वर्यमस्तु। दक्षिणाः पान्तु बहुधनमस्तु। दीर्घमायुः शांतिः पुष्टिः श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रञ्चायुष्यं चास्तु। यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्त्तंते, तमहमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बह्वृषिमतं समनुज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये। वाच्यताम्। द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य० सविता पश्चातात्० नवोनवो भवति जायमान० उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः०" इत्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात्। "व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम्। समाहितमनसः स्मः। प्रसीदन्तु भवन्तः। प्रसन्नास्स्मः। शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आरोग्यमस्तु आयुष्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु पुत्रसमृद्धिरस्तु। धनधान्यसमृद्धिरस्तु। इष्टसमृद्धिरस्तु। अनिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु। यच्छ्रेयस्तदस्तु। उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु। उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः प्रवर्त्तंताम्। तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसंपदस्तु। तिथिकरणमुहूर्त्तग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयंताम्। तिथिकरणे मुहूर्त्तनक्षत्रे सग्रहे सदैव ते प्रीयेताम्। अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्। इंद्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयंताम्। वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयंताम्। माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्रीयंताम्। अरुंधतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयंताम्। विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयंताम्। ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयंताम्। ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयंताम्। श्रद्धामेधे प्रीयेताम्। भगवती कात्यायनी प्रीयताम्। भगवती माहेश्वरी प्रीयताम्। भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम्। भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम्। भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम्। सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम्। सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम्। ब्रह्महता ब्रह्मद्विषः। हताः परिपन्थिनः। हताश्च विघ्नकर्त्तारः। शत्रवः पराभवं यान्तु। शाम्यन्तु घोराणि। शाम्यन्तु पापानि। शाम्यन्त्वीतयः। शुभानि वर्द्धन्ताम्। शिवा आपः सन्तु। शिवा अग्नयः सन्तु। शिवा आहुतयः सन्तु। शिवा वनस्पतयः सन्तु। शिवा अतिथयः सन्तु। अहोरात्रे शिवे स्याताम्। निकामे निकामे नः, पर्जन्यो वर्षतु। फलिन्यो न ओषधयः सन्तु। योगक्षेमो नः कल्पताम्। शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम्। भगवान्नारायणः प्रीयताम्। भगवान्पर्ज्जन्यः प्रीयताम्। प्रीयतां भगवान्स्वामी महासेनः। पुण्याहकालं वाचयिष्ये। वाच्यताम्। 'उद्गातेव शकुने साम गायसि। याज्यया यजति। यत्पुण्यं नक्षत्रं तद्बट् कुर्वीतोपव्युषम्। यदा वै सूर्य उदेति। अथ नक्षत्रं नैति। यावति तत्र सूर्यो गच्छेत्। यत्र जघन्यं पश्येत्तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात्। पुण्याह एव कुरुते। तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि। यान्येव देवनक्षत्राणि। तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात्। पुण्याह एव कुरुते। पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु। ॐ पुण्याहम्। स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै आदित्य उदयनीयः ० स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः। चतस्रो देवीरजराश्रविष्ठाः। ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात्। संवत्सरीणममृतँ स्वस्ति॥' स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु। आयुष्मते स्वस्ति। ऋध्यामस्तोमं० सर्वामृद्धिमृध्नुयामिति० ऋद्ध्या स्म हव्यैर्नमसोपसद्य। मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु। अनूराधान्हविषावर्द्धयन्तः। शतं जीवेम शरदः सवीराः। त्रीणि त्रीणि वै देवानामृद्धानि। त्रीणि च्छन्दाँसि। त्रीणि सवनानि। त्रय इमे लोकाः। ऋद्ध्यामेव तद्वीर्य एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति। ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु। कर्म ऋद्ध्यताम्। ऋद्धिः समृद्धिः। श्रिये जातः श्रिय एवैनं० यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्। अमुं च लोकमिदमूच सर्वम्। तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य। श्रियं दधात्वहृणीयमानम्। अहेर्बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय। यमृषयस्त्रयीविदो विदुः। ऋचः सामानि यजूँषि। सा हि श्रीरमृता सताम्। श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु। अस्तु श्रीः। पुण्याहवाचनसमृद्धिरस्तु। भगवान्प्रजापतिः प्रीयताम्। इति पुण्याहवाचनम्। जातकशब्देन पितृदेवार्चनमपि गृहीतं भवति "जातकं कारयामास पितृदेवार्चनं तथा" इति श्रीदशमे नन्दराजोत्सवोक्तेः। तत्र पित्रर्चनं वृद्धिश्राद्धम्। तच्च तदा पिंडहीनमेव कार्यम्। "पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते। स्वधावोधनलोपोत्र विकिरस्तु न लुप्यते॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितम्॥" तत्र संक्षिप्य प्रयोगः–सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः ॐभूर्भुवः स्वरिदं वः पाद्यम्। एवं सर्वत्र पाद्यम्। मातृपितामहीप्रपितामह्यो नन्दीमुख्यो भूर्भुवः स्वरिदं वः पाद्यम्। पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखा भूर्भुवः स्वरिदं वः पाद्यम्। मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखाः सपत्नीका भूर्भुवः स्वरिदं वः पाद्यम्। आचमनम्। सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भूर्भुवः स्वरिदमासनं सुखासनम्। नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम्। ॐतथा। प्राप्नुवन्तु भवन्तः। प्राप्नवामः। मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनां भूर्भुवः स्वरिदमासनम्। सुखासनम्। नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम्। ॐ तथा। प्राप्नुवन्तु भवन्तः प्राप्नवामः। पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानां भूर्भुवः स्वरिदमासनम्। नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम्। ॐ तथा। प्राप्नुवन्तु भवन्तः प्राप्न-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वामः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नान्दीमुखानां सपत्नीकानां भूर्भुवः स्वरिदमासनम् । सुखासनम् । नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेतां भवद्भिः । ॐतथा । प्राप्नुवन्तु भवन्तः । प्राप्नुवामः । ततो गंधादिदानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नांदीमुखीभ्य इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः सपत्नीकेभ्य इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । ततः परिवेषणं कृत्वा गायत्र्या प्रोक्ष्य पृथिवी ते पात्रमिति पात्रमालभ्य सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यो युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नांदीमुखेभ्यो युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा सम्पद्यतां वृद्धिः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादिपाठः । अनेन नान्दीश्राद्धेन कर्मांगदेवताः प्रीयन्ताम् वृद्धिः संपद्यताम् । ततः पुरुषसूक्तादिजपः । नान्दीश्राद्धं संपन्नं सुसंपन्नं सुप्रोक्षितमस्तु । शिवा आपस्सन्तु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टमस्तु । नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः सपत्नीकाः प्रीयन्ताम् । ततो गोत्रन्नो वर्द्धताम् । वर्द्धतामिति प्रयुक्ते । "दातारो नोभिवर्द्धंतां वेदाः सन्ततिरेव नः । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्तु ॥ अन्नं च नो बहु भवेदतिर्थींश्च लभेमहि । याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्वं कंचन" इति संप्रार्थ्य । विप्रैः "दातारो वोभिवर्द्धतां वेदाः संततिरेव वः । श्रद्धा च वो मा व्यगमद्बहुदेयं च वोऽस्तु ॥ अन्नं च वो बहु भवेदतिर्थींश्च लभध्वम् । याचितारश्च वः सन्तु मा च याचिढ्वं कञ्चन" इति प्रत्युक्ते द्राक्षामलकादितन्निष्क्रयं वा दक्षिणां दत्त्वा "विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाज इति मानपूर्वं मात्रादीन्विसृज्यामावाजस्येत्यनुजोदिति संक्षिप्तवृद्धिश्राद्धञ्च ।" नृपो विप्रैः कारयामास । यद्वा "हैमेन श्राद्धं कुर्वीत ग्रहणे पुत्रजन्मनि" इति स्मृतेः । हेम्नैवाद्यपुत्रोत्पत्तिसमये नान्दीश्राद्धकरणं जन्यफलसमफलप्राप्तये इदं स्वर्णमग्निदेवताकं विभज्याविभज्य वाऽमुकामुकगोत्रामुकामुकशर्मभ्यो विप्रेभ्योऽमुकशर्मणे वाहं दास्य इति संकल्पश्राद्धमेव कुर्यात्तेन पित्रादितृप्तिर्बालश्च चिरायुः स्यादिति पुण्याहवाचनात्पश्चात्कार्यम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शोभनमन्नं पायसादि । ननु लोकविरुद्धत्वात्तदा न कोपि भुंक्त इति चेदाह–आमान्नं वेति । किं च "अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम् ॥" इति विष्णुधर्मे "प्रमीते गोत्रपुरुषे सूतके वा समागते । दशरात्रमनर्हः स्यात्कर्तुं दानप्रतिग्रहौ ॥ पिंडोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । अच्छिन्नायां तथा नाड्यां दानार्हः सुतसूतके ॥" इति वाराहोक्तेः । सत्यपि सूतकादौ तदुपयोगि कर्मावश्यं कार्यमेवेति न तत्र दोषः । "वरो वै दक्षिणा" इति श्रुतेर्वरान्दक्षिणा वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हे पौरवर्षभेति । पुरुनृपस्य पितृभक्तत्वेन "तन्तुं तन्वन्पितॄन्यजेत्" इत्याद्युक्तेः पितृभक्तवंशानुच्छेदादपि तद्वंशर्षभस्य तव वंशोऽनुच्छेदाई एवेति भावः ॥ १३-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततः प्रीतं हृष्टं मनो यस्य स राजा युधिष्ठिरः धौम्यकृपादिभिर्विप्रैः सुमङ्गलं स्वाशिषं वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततो नृपतिर्युधिष्ठिरो हिरण्याश्ववरान्कामान्यथायोग्यं यथाभिलाषं च कामं प्रादादर्थिभ्यः प्रायच्छत्स तीर्थविद्दानपात्रविद्राजा प्रजातीर्थे पौत्रोत्पत्तिनिमित्तदानकाले स्वन्नं सुमृष्टमन्नं च विप्रेभ्यः प्रादात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हिरण्यादिभिस्तुष्टा ब्राह्मणास्तं प्रश्रयेण विनयेनावनतं नम्रं राजानमूचुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह एष हीति सार्द्धद्वयेन । पुरूणां भवतां प्रजातंतौ प्रजासंताने निमित्ते शुक्ले गर्भपिंडे संस्थामुपेयुषि सति हि यस्मादेष जातः अप्रतिघातेन प्रतिहतिरहितेन दैवेन प्रभविष्णुना समर्थीभवनशीलेन विष्णुना वोऽनुग्रहार्थोऽयं रातो रक्षितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जातकं जातकर्म मंगलं पुण्याहम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तीर्थं शास्त्रं पात्रं वा वेत्तीति तीर्थवित् प्रजातीर्थे पुत्राख्यशुद्धजले पुत्रजन्मकाले वा सतीर्थविदित्येकं वा पदं सतीर्थ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रश्रयानतं प्रावण्यगुणावनतं कुरूणां कुरुवंशजातानाम् अस्मिन्कुले प्रजातंतौ पुत्राख्यसंतानसंस्थां विनाशमुपेयुषि गच्छति सति वो युष्माकमनुग्रहाख्यप्रयोजनाय प्रभविष्णुना रातो दत्त इति यस्मात्तस्मात् लोके नाम्ना विष्णुरात इति बृहच्छ्रवा विख्यातयशा भविष्यति ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जातकं जातकर्म ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रजातीर्थे पुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले–'पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयमि'ति स्मृतेः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुरूणां पुरुवंश्यानां प्रजातन्तौ संस्थां नाशम् उपेयुषि प्राप्ते सति । शुक्ले शुद्धे रातो दत्तः ॥ १५-१६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुमङ्गलपुण्याहं वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स युधिष्ठिरः प्रजातीर्थे पुत्रपौत्राद्युत्पत्तिकाले तीर्थवित् दानक्रियाविषये तीर्थानि देशकालपात्रदेयवस्त्वादीनि जानातीति स तथा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रश्रयानतं विनयेन नम्रं तं राजानमूचुः हे कौरवर्षभ ! कुरूणां वंश्यानां भवतां प्रजातंतौ विषये एषः रात इति द्वितीयेनान्वयः ॥ १५ ॥ शुक्ले निर्दोषे गर्भे संस्थां नाशमुपेयुषि सति अप्रतिघातेन स्वेप्सितकर्मसु प्रतिभटरहितेन दैवेन प्रभविष्णुना भक्तकार्यार्थं सर्वत्र प्रभवनशीलेन विष्णुना श्रीकृष्णेन वोऽनुग्रहार्थाय रातो दत्तः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तस्य प्रासंगिकं कृत्यमाह तस्येति। यद्यपि गार्भिकबैजिकमेनो नास्ति तथापि अपूर्वपक्षमाश्रित्य अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारान् वदन् जातकर्माह-मूर्द्धाभिषिक्तस्य स्वतः करणायोगात् विप्रैरित्युक्तं धौम्यः पांडवपुरोहितः कृपः परंपरागतः, जातकं कर्मनामधेयं मंगलं पुण्याहवाचनम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जन्मोत्सवमाह हिरण्यमिति। महीं वृत्तिकरीं भूमिं वरान् अभिमतार्थान् स्वन्नं आमं गोधूमादि प्रजातीर्थे "देवाश्च पितरश्चे"ति वाक्यात् पुत्रजन्मनि सर्वदेवतासांनिध्यात् प्रजातीर्थ इत्युक्तम्, वैदिके कर्मणि ज्ञानादेव फलमिति अस्य तीर्थत्वेनाप्रसिद्धत्वात् फलं न भवेदित्याशंक्याह सर्वतीर्थविदिति। तीर्थविद्भिः सहितः अतस्तदुपदेशात् ज्ञात्वा कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अस्मिन् बालके द्वेधाप्युत्कर्षोऽस्ति भगवत्कृतः कालकृतश्च तत्र भगवत्कृतं ये वसिष्ठादयो ब्राह्मणाः सर्वज्ञाः अतिदानेन संतुष्टाः विनयेन नम्रं गुह्यमूचुः एष इति प्रथमं निर्दिशति। यस्य गुणा अग्रे वक्तव्याः स एषेति निर्दिश्यते यथा सोमविक्रय एष इति इममर्थं ज्ञापयंति हीति अस्मिन्निति राजानं बालकवंश्यांश्च निर्दिश्य प्रजातंतौ पुत्रपौत्रादिरूपे वंशे कुरूणामिति कुरोर्भगवदीयत्वेन तद्वंशसंस्थाया अनुचितत्वात् प्रधानसंस्थायामेव संख्याव्यपदेशाच्च पौरवर्षभेति पितृभक्तत्वाच्च पूरोः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्यापि वंशसंस्थानुचितेति उपघातहेतुमाह दैवेनेति। वंशजनकानामदृष्टं समाप्तमिति विच्छेदकादृष्टेन वा प्रसवजनकादृष्टस्य विच्छेदकप्रतिबन्धकस्य चाभावात् संस्था अवश्यं भाव्या, अदृष्टं च नास्ति भगवांश्च वर्तते किमत्र भविष्यतीत्याशंकायां यथाकथंचित् वंशेन उभयं समाहितं भविष्यतीति आशंक्य तन्निषेधार्थं शुक्ल इत्युक्त्वा दैवबलं बलमिति वाक्यात् संस्थामुपेयुषि सति अदृष्टकालादीनामननुकूलत्वात् केवलं भगवान् पुष्टिमार्गमाश्रित्य भवतामनुग्रहार्थाय पूर्वं यो भवत्स्वनुग्रहः कृतः तस्यार्थः प्रयोजनमिदमिति 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुतेः अमृतत्वसम्पादकत्वाच्च भगवतः सामान्यभूतत्वाद्वंशस्य 'प्रजामनुप्रजायन्ते तदुतमर्त्यामि'ति श्रुतेः भगवता अयं रक्षितः। किंच स्वार्थमप्ययं रक्षितः, भागवतादिरूपेण प्रकर्षेण उरुभविष्णुना सर्वेषु भागवतभक्तेषु भगवद्द्वारा आविर्भावैकरसेन अतोऽर्थप्रतिपादकं नाम भगवतीति संज्ञाशब्दापेक्षया यौगिकशब्दस्य अजहत्स्वार्थेन मुख्यत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्य प्रीतेत्यत्र। अपूर्वपक्षमिति। नैमित्तिकमात्मसंस्कारपक्षम् ॥ १३-१६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च प्रीतं हृष्टं मनो यस्य स राजा युधिष्ठिरः स्वस्य राज्याभिषिक्तस्य करणेऽधिकाराभावात् धौम्यकृपादिभिर्विप्रैः सुमङ्गलं पुण्याहं वाचयित्वा तस्य जातस्य जातकं जातकर्म कारयामासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदा च प्रजातीर्थे 'पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम्। देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ॥ आयान्ति हि नृपश्रेष्ठ पुण्याहमिति चाब्रुवन्। यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ॥ छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते' इत्यादिवचनेभ्यः पुत्रोत्पत्तिपुण्यकालं नालच्छेदात् पूर्वं स तीर्थवित् दानकालज्ञो नृपतिर्हिरण्यादीन् वरानन्यांश्चाभिलषितपदार्थान् स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रादादित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हिरण्यादिभिस्तुष्टाः ब्राह्मणास्तं प्रश्रयेण विनयेन आनतं नम्रं राजानमूचुरित्यन्वयः। किमूचुरित्यपेक्षायां तद्वचनं दर्शयति-एष इति सार्धद्वयेन। हे पौरवर्षभ पूरूणां पूरुवंश्यानामस्मिन् शुक्ले शुद्धे प्रजासन्तानेऽप्रतिघातेन प्रतिहतिरहितेन दैवेन दुरदृष्टेन संस्थामुपेयुषि नाशं प्राप्ते सति हि यस्माद्वो युष्माकमनुग्रहार्थाय विष्णुना एष शिशू रातो दत्तस्तस्मान्नाम्ना वाचकेन शब्देन विष्णुरात इति प्रसिद्धो भविष्यति। बृहच्छ्रवा विपुलकीर्तिश्च भविष्यति। तत्र हेतुमाह-यतो गुणैर्महान् भविष्यति। तत्रापि हेतुमाह-यतो महाभागवतः परमवैष्णवो भविष्यति। अत्र सन्देहो न कर्त्तव्यः ॥ १५-१७ ॥

हिन्दी अनुवाद

पौत्रके जन्मकी बात सुनकर राजा युधिष्ठिर मनमें बहुत प्रसन्न हुए। उन्होंने धौम्य, कृपाचार्य आदि ब्राह्मणोंसे मङ्गलवाचन और जातकर्म-संस्कार करवाये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ महाराज युधिष्ठिर दानके योग्य समयको जानते थे। उन्होंने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रजातीर्थ[1] नामक कालमें अर्थात् नाल काटनेके पहले ही ब्राह्मणोंको सुवर्ण, गौएँ, पृथ्वी, गाँव, उत्तम जातिके हाथी-घोड़े और उत्तम अन्नका दान दिया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणोंने सन्तुष्ट होकर अत्यन्त विनयी युधिष्ठिरसे कहा—'पुरुवंश-शिरोमणे! कालकी दुर्निवार गतिसे यह पवित्र पुरुवंश मिटना ही चाहता था, परन्तु तुमलोगोंपर कृपा करनेके लिये भगवान् विष्णुने यह बालक देकर इसकी रक्षा कर दी ॥ १५-१६ ॥

तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः । भविष्यति न संदेहो महाभागवतो महान् ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच

अप्येष वंश्यान्[2] राजर्षीन्[3] पुण्यश्लोकान् महात्मनः । अनुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥१८॥

ब्राह्मणा ऊचुः

पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः । ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥१९॥
एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः । यशो[4] वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥२०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते हृष्टः पृच्छति । अपि स्विकिंस्वित् । साधुवादेन यशसा तत्कीर्त्या चानुवर्तिता भविष्यतीति पूर्वस्यैवातः परमप्यनुषंगः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रजानामविता रक्षकः । मानवो मनोः पुत्रः । ब्राह्मणेषु हितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उशीनरदेशाधिपतिः शिबिर्येन स्वमांसं श्येनाय दत्त्वा शरणागतः कपोतो रक्षितः । स्वानां ज्ञातीनां यज्वनां च यशोविस्तारको दौष्यंतिर्भरत इव ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बालस्य तादृशयोग्यतायामश्रद्दधानं राजानं प्रत्याहुर्न संदेह इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ साधुषु वादः कथनं यस्य तेन । यशसेति । अनेन धूर्तव्यसनिवंचकमूर्खगोष्ठीश्लाघ्यता निरस्ता । तत्र तादृशां श्लाघ्यत्वे प्रत्युत निन्दैव जायत इति । हे सत्तमा इति । भवन्तो हि यथार्थशास्त्रसंपन्नत्वेन सर्वकथनसमर्थास्तपस्वित्वेन त्रिकालज्ञाश्चेति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तेषां सदृशो यशसेति । किं पृच्छ्यते । यैर्यैर्गुणैस्ते सर्वे एव गुणास्तस्मिन्नधुनैव सन्ति । यथावसरमाविर्भविष्यन्ति तस्मादेतत्तुल्यास्ते न बभूवुरिति प्रतीयतामित्याशयेनाहुः पार्थेति । पृथापुत्रत्वेन तत्र भगवत्पैतृष्वस्रीयत्वान्न त्वां वयं प्रतारणवचो वच्म इति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दौष्यन्तिर्दुष्यन्तपुत्रः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्माद्विष्णुना रातत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तनाम्ना वाचकेन शब्देन लोके विष्णुरात इति प्रसिद्धो बृहच्छ्रवा विपुलकीर्तिर्गुणैर्महान्महाभागवतश्च भविष्यति नात्र संदेहः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ विप्रैरेवमुक्तो युधिष्ठिरः तस्य भाविनो गुणान् बुभुत्सुः पृच्छति अपिस्विदित्येतद्द्वयं समुदितं प्रश्नद्योतकं हे सत्तमाः! एष जातः शिशुः साधुवादेन साधूनामुपदेशेन हेतुना महात्मनः पुण्यश्लोकान् वंश्यान् राजर्षीन् पांडवादीन् अनुवर्तितास्विदनुवर्तिष्यति किं पांडवादिवद्यशस्वी भविष्यति इति प्रश्नः । साधूनां वादो यस्मिन् विषयभूते तेन यशसानुवर्त्तिता स्विदिति वान्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमापृष्टा जातकोविदा ब्राह्मणास्तस्य भाविनो गुणान्वर्णयंति पार्थेत्यादिदशभिः । न केवलमितरसाधारणैकगुणमेवानुवर्त्तिता अपि तु तत्तदसाधारणगुणान् सर्वानपीत्याहुः—हे पार्थ! मानवः मनोर्वैवस्वतस्य सुत इक्ष्वाकुरिव साक्षात्प्रजाविता प्रजानामविता रक्षिता यथा दाशरथिर्दशरथपुत्रः श्रीरामस्तद्वद्ब्रह्मण्यः ब्रह्मकुले साधुः सत्ये याचके संधा दृढाभिरुचिर्यस्तथाभूतस्य एष दाता आत्मपर्यंतदाता शरण्यः शरणं रक्षणोपायमर्हतीति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यथौशीनरः उशीनरसुतः शिबिश्चक्रवर्ती तद्वद्दाता शरण्यश्च दौष्यंतिरिव भरत इव यज्वनां यष्टॄणां यशोवितनिता यशसो विस्तारयिता ॥ २० ॥

---

१. नालच्छेदनसे पहले सूतक नहीं होता, जैसे कहा है—'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते ॥' इसी समयको 'प्रजातीर्थ' काल कहते हैं । इस समय जो दान दिया जाता है, वह अक्षय होता है । स्मृति कहती है—'पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ।' अर्थात् 'पुत्रोत्पत्ति और व्यतीपातके समय दिया हुआ दान अक्षय होता है ।' २. प्रा० पा०—राजोवान । ३. प्रा० पा०—राजर्षिः । ४. प्रा० पा०—यथोचितविधाता च दौष्यन्ति० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्राह्मणवचनानंतरं युधिष्ठिरस्तानप्राक्षीदित्याह अपीति । हे सत्तमाः ! अपिशब्दस्य स्विदित्यनेनान्वयः । साधुषु वादो यस्य स तथा साधुरितिवादेन वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ हे पार्थ ! पृथायाः सुत युधिष्ठिर मानवो मनुपुत्रः प्रजानामविता दाशरथिः दशरथपुत्रः सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ औशीनरः उशीनरपुत्रः दौष्यंतिः दुष्यंतपुत्र इव यज्वनां यथा विस्तारकर्ता तथायमपि स्वानां स्ववंशजन्यानां यशोवितनिता ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

अप्येष वंश्यानित्यत्र हृष्ट इति टीकायां हर्षेणैव पुनः प्रश्नोऽयं न त्वपूर्त्येति भावः । वस्तुतस्तु तथात्वेऽपि राजश्रेष्ठताज्ञानार्थं पुनः प्रश्नः ॥ १८–२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बालस्य तादृशयोग्यतायामश्रद्दधानं राजानं प्रत्याह न सन्देह इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते राजैव सान्तश्चमत्कारं सगाम्भीर्यं पृच्छति अपिस्वित् प्रश्ने । अनु लक्ष्यीकृत्य वर्त्तिता । तेषां सदृशो भविष्यति न वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तेषां सदृशो यशसेति किं पृच्छ्यते यैरेव एकैकैर्गुणैस्ते सर्वे यशस्विनः आसन् ते सर्वे एव गुणा अस्मिन् बालकेऽधुनैव सन्ति यथावसरमाविर्भविष्यन्ति तस्मादेतत्तुल्यास्ते न बभूवुरिति प्रतीयतामित्याशयेनाहुः पार्थेति । प्रजानाम् अविता रक्षकः । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उशीनरदेशाधिपतिः शिबिः येन स्वमांसं श्येनाय दत्त्वा शरणागतः कपोतो रक्षितः । दुष्यन्तपुत्रो भरतः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे सत्तमाः ! एष विष्णुरातः साधूनां वादः प्रशंसाशब्दो यस्मिन् तेन यशसा राजर्षीन् अनुवर्तिता अनुवर्तिष्यतिस्वित् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मानवः मनोः श्राद्धदेवस्य पुत्रः प्रजाया अविता रक्षिता ब्रह्मण्यः ब्रह्मशब्दवाच्यानां ब्रह्मब्राह्मणवेदानां हितकृत् । सत्ये संधाभिसंधिर्यस्य स तथा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उशीनरस्यापत्यमौशीनरः स्वानां ज्ञातीनां यज्वनां यष्टॄणां यशोवितनिता यशसो विस्तारयिता दौष्यन्तिर्दुष्यंतपुत्रो भरत इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नाम्ना विष्णुरात इति । लोके प्रसिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । कारणोत्कर्षमाह बृहच्छ्रवा इति । भवदायपेक्षयापि अधिककीर्तिमाहुः—नहि भवंत एवं रक्षिताः न कालो निगृहीतः न वा भागवतं प्राप्तमिति संख्याप्रापककालादेः प्रतिबंधकत्वात् कथमेवं भविष्यतीत्याशंकायामाह न संदेह इति । तत्र हेतुः महाभागवत इति । भागवतस्य महत्त्वं भगवत्प्रियत्वे हेतुः, तदस्मिन् लक्षणादिना अवगम्यते, अत एव कालादीनां नात्रोपकारजनकत्वं तदुत्तरत्र प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयिष्यते । किंच यथा कालादिभ्यो भगवता बलं दत्तं ततोऽप्यस्मै बहुदत्तमिह नास्मिन् शंकाविषय इत्याह महानिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं महद्भिरर्थैर्निरूपिते कालाद्भयं मन्यमानः सर्वं कालकृतं मन्ये इत्युक्तत्वात् कालज्ञानं पृच्छति अप्येष इति । भगवत्कृपाव्यतिरेकेणापि यथा कालेनास्मद्वंशा रक्षिता यशस्विनश्च कृताः तथायं किं भविष्यतीति प्रश्नः । वंशेष्वपि ये पुण्यश्लोकाः पुरूरवःप्रभृतयः तत्रापि ये महात्मानः कुरुसदृशाः यशः सर्वजनीनं साधुवादः सद्भिरेव क्रियमाणः चरित्रस्य भावोत्कर्षो वा वेदार्थसर्वज्ञाः सत्तमाः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्र सर्वमेव कालोत्कर्षमाह पार्थेति । यद्यपि भगवता एवं रक्षितुं देहोऽनुचितः, तथापि हे पार्थ ! अयं साक्षात्प्रजाविता न मंत्रिद्वारा स्वयमेवेष्टादिकरणात् यद्यपि मनोर्बहवः पुत्रा जाताः, अथाप्यंतवंशकृत् इक्ष्वाकुरेव जातः । तस्य यथा प्रजापालनमविच्छिन्नमेवमस्यापि शत्रुमित्रादिषु समो वा शक्त्यनात् सर्वज्ञत्वाद्वा तथा वदंति मानवः वैवस्वतमनोः पुत्रः ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तः सर्वस्वदानात् सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः वनवासगमनात् दाशरथी रघुनाथः कालस्यापकारजनकत्वं स्वेच्छया भगवत्यपीति भगवद्दृष्टांतः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ शरण्यः शरणागतरक्षकः चकारात् प्रत्येकसमुदायाभ्यां कीर्तिमान् उशीनरवंशोत्पन्नः शिबिः तस्य समुदायकीर्तिरेव प्रसिद्धा इन्द्राग्निसंवादे दौष्यंतिर्भरतः सर्वस्यापि सोमवंशस्य यशःप्रदः यज्विनां च शताश्वमेधकरणात् सर्वत्र चकारेण पूर्वोक्तसंबंधः दृष्टान्तके दार्ष्टांतिके चावगन्तव्यः ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अप्येष इत्यत्र । चरित्रस्यभावोत्कर्षाविति । चरित्रोत्कर्षः स्वभावोत्कर्षश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दौष्यन्तिरिव यज्वनामित्यत्र । नन्वत्र चकाराभावाद्यज्वनां भिन्नः सम्बन्धो न युक्त इत्यत आहुः सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्रानुक्तचकारे वाक्येपि चकारः पूर्वोक्तसम्बन्धः प्रत्येकसमुदायाभ्यां कीर्तिसम्बन्धो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रमाणसिद्धो दृष्टान्तीयगुणवशेनार्थादेव बोध्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विप्रैरेवमुक्तो युधिष्ठिरस्तस्य भाविनो गुणान् बुभुत्सुः पृच्छति–अपीति। अपिस्विदित्येतद् द्वयं समुदितं प्रश्नद्योतकम्। भवतां न किञ्चिदविदितं त्रिकालज्ञत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति, हे सत्तमा इति। एष जातः शिशुः साधुभिर्वादो गुणकीर्त्तनं यस्मिंस्तेन यशसा सत्कीर्त्या महात्मनो भगवद्भक्तान् पुण्यश्लोकान् पवित्रयशसो वंश्यान् राजर्षीन् पाण्ड्वादीन् किमनुवर्त्तिता भविष्यतीति पूर्वस्यैव क्रियापदस्यानुषङ्गेण त्रयाणामन्वयः। अतः परमप्यस्यैवानुषङ्गः॥ १८॥ ❀ ❀ राज्ञैवम् आपृष्टा जातककोविदा ब्राह्मणाः स्वयशसैष पूर्वेषां सदृशो भविष्यति किमिति किं पृच्छयते यत एकैकेन गुणेनैव ते यशस्विन आसन्, अस्य तु ते सर्वे एव गुणा भविष्यन्तीति तदपेक्षयाऽप्ययमेव महानित्याशयेन तस्य भाविनो गुणान् वर्णयन्ति–पार्थेत्यादिदशभिः। हे पार्थ मानवः मनोर्वैवस्वतस्य पुत्रः इक्ष्वाकुरिव साक्षात् न तु मन्त्रिद्वारा प्रजानामविता रक्षको भविष्यति। ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञश्च यथा दाशरथिः दशरथपुत्रः श्रीरामस्तथा भविष्यति॥ १९॥ ❀ ❀ एष दाता स्वदेहपर्यन्तसमर्पकः शरणं रक्षणोपायमर्हतीति शरण्यश्च यथा हि औशीनरः उशीनरदेशाधिपतिः शिबिस्तथा भविष्यति। स्वानां स्वकीयानां यज्वनां यष्टॄणां च यशो वितनिता यशसो विस्तारयिता दौष्यन्तिर्भरत इव भविष्यति॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

इसीलिये इसका नाम विष्णुरात होगा। निस्सन्देह यह बालक संसारमें बड़ा यशस्वी, भगवान्‌का परम भक्त और महापुरुष होगा'॥ १७॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ने पूछा–महात्माओं! यह बालक क्या अपने उज्ज्वल यशसे हमारे वंशके पवित्रकीर्ति महात्मा राजर्षियोंका अनुसरण करेगा?॥ १८॥ ❀ ❀ ब्राह्मणोंने कहा–धर्मराज! यह मनुपुत्र इक्ष्वाकुके समान अपनी प्रजाका पालन करेगा तथा दशरथनन्दन भगवान् श्रीरामके समान ब्राह्मणभक्त और सत्यप्रतिज्ञ होगा॥ १९॥ ❀ ❀ यह उशीनर-नरेश शिबिके समान दाता और शरणागतवत्सल होगा तथा याज्ञिकोंमें दुष्यन्तके पुत्र भरतके समान अपने वंशका यश फैलायेगा॥ २०॥

धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः। हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः॥ २१॥
मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव। तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव॥ २२॥
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः। आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः॥ २३॥
सर्वसद्गुणमाहात्म्ये[1] एष कृष्णमनुव्रतः। रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोः॥ २१॥ ❀ ❀ हिमवानिव सतां निषेव्योऽनन्यगतिकत्वेन। वसुधेव तितिक्षुः क्षंता। प्रीत्या मातापितराविव सहिष्णुः॥ २२॥ ❀ ❀ पितामहो ब्रह्मा तेन समः। साम्ये समत्वे रमाश्रयो हरिः॥ २३॥ ❀ ❀ सर्वैः सद्गुणैर्माहात्म्यं यत्तस्मिन् श्रीकृष्णतुल्यः॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दुर्द्धर्षः दुःसहः। दुस्तरः तर्तुमशक्यः॥ २१॥ ❀ ❀ विक्रान्तः शूरः। सर्वंसहापि वसुधा परेषां वाक्छरज्वालां नानुभवति। अयं तु तामनुभवन्नपि न प्रतिकरिष्यतीति। अत्र दृष्टान्तः–पितराविवेति चक्रवर्ती॥ २२॥ ❀ ❀ पितामहो ब्रह्मा युधिष्ठिरो वा। साम्ये सर्वत्र द्वेषाभावे॥ २३॥ ❀ ❀ उदार औदार्यविशिष्टस्तेन कारुण्यं लक्ष्यते। येनाष्टचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तमनश्नताऽपि सर्वमन्नमतिथिभ्यो दत्त्वा पानीयमपि तृट्परीताय दत्तमिति नवमे प्रथयिष्यते। ननु ययातेः प्रतिलोमोद्वाहवत्त्वात्कथं धार्मिकत्वमिति न शंक्यम्। धर्मस्य सूक्ष्मगतित्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्। तदुक्तमपि–"कानीनस्य मुनेः स्वबांधववधूवैधव्यविध्वंसिनो नप्तारः किल गोलकस्य तनयाः कुंडाः स्वयं पाण्डवाः। तेऽमी पंच समानयोनिनिरताः ख्यातास्त्रिलोकीतले तेषां कीर्तनमेव पापशमकं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः॥" इति "अमृते जारजः कुंडो मृते भर्तरि गोलकः" इत्यमरः। पापशमकत्वं तु "धर्मो विवर्द्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन। शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्त्तनेन माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः" इति शिष्टगीतोक्तेः॥ २४-२५॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

धन्विनां धनुष्मतामग्रणीः श्रेष्ठः तत्र द्वयोरप्यर्जुनयोः कीर्त्तवीर्यपार्थयोस्तुल्य इत्यर्थः। हुताशोऽग्निरिव दुर्द्धर्षः प्रसोढुमशक्यः समुद्र इव दुस्तरः अगाधाशयः॥ २१॥ ❀ ❀ सिंह इव विक्रांतः कर्त्तरि क्तः पराक्रमी पादविक्षेपवान्वा हिमवानिव

---

१. प्रा॰ पा॰—माहात्म्यमेष कृष्ण॰।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निषेव्यः भूतानामुपजीव्यः असौ शिशुर्वसुधेव भूमिरिव तितिक्षुः प्रसहिष्णुः पितराविव मातापितराविव सहिष्णुः परापराध-सहिष्णुः ॥ २२ ॥ ❋ ❋ साम्ये सर्वभूतसमत्वे पितामहेन ब्रह्मणा समस्तुल्यः प्रसादे ज्ञानप्रसादे अनुग्रहे वा गिरिशोपमो रुद्रतुल्यः सर्वभूतानां पुरुषार्थलिप्सूनामाश्रय आश्रयितुं योग्यः यथा रमाश्रयः श्रीनिवासो देवस्तद्वत् ॥ २३ ॥ ❋ ❋ सर्वे सद्गुणा निर्दिष्टा गुणास्तत्कृतं माहात्म्यं यस्मिन् कृष्णं भगवंतमनुव्रतः अनुवर्त्तिता कृष्णतुल्यसद्गुणमाहात्म्ययुक्त इत्यर्थः । रंतिदेव इवोदारस्त्यागी ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्वयोरर्जुनयोः कीर्तवीर्यपाण्डवयोः तुल्यः, दुर्धर्षः दुःसहः ॥ २१ ॥ ❋ ❋ तितिक्षुः क्षमावान् पितरौ इव सहिष्णुः सहनशीलः ॥ २२ ॥ ❋ ❋ साम्ये सामंजस्ये पितामहस्य विरिञ्चस्य समः प्रसन्नतायां शिवसमः रमाया आश्रयः पतिः ॥ २३ ॥ ❋ ❋ सर्वैः सतां गुणैः माहात्म्यं महात्मत्वं यस्य तथोक्तः अथवा सर्वसद्गुणमाहात्म्यविषये कृष्णं यादवेंद्रमनुगतः तथाभूतः कृष्णमर्जुनं वा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तथापि साधारणजनचमत्कारार्थं पूर्ववदन्यदपि किंचिद् ब्रूम इत्याहुः रन्तीति । किं वा बहुभिर्यथा स्वज्ञानमुक्तत्वात् पाठक्रमो नात्र विवक्षितः । औदार्यमत्र दातृत्वं तेन कारुण्यं लक्ष्यते ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अर्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥ ❋ ❋ सर्वंसहापि वसुधा परेषां वाक्शरज्वालां नानुभवति अयन्तु तामनुभवन्नपि न प्रतिकरिष्यतीति अत्र दृष्टान्तः पितराविवेति ॥ २२ ॥ ❋ ❋ पितामहो युधिष्ठिरः । साम्ये सर्वत्र द्वेषाभावे । रमाश्रयो नारायणः ॥ २३ ॥ ❋ ❋ एकस्यैवोपमेयस्यास्य सर्व्वैर्गुणैरेकमेवोपमानीकुर्व्वन्नाह-सर्व्वैः सद्गुणैर्यन्माहात्म्यं तस्मिन् एष कृष्णमनुव्रतः श्रीकृष्णतुल्यः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्वयोः पार्थकार्तवीर्ययोः ॥ २१-२२ ॥ ❋ ❋ रमाश्रयः श्रीपतिः ॥ २३ ॥ ❋ ❋ सर्वैः पूर्वोक्तैः सद्गुणैर्यत् माहात्म्यं तस्मिन् कृष्णं भगवन्तमनुव्रतोऽनुवर्तिता ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

धन्विनां धनुर्धराणामर्जुनः पितामहः । कीर्त्तवीर्योऽर्जुनश्च चकारादधिकश्च । कालनिग्रहात् हुताशोऽग्निः धर्षणमतिक्रमम् आज्ञोल्लङ्घनमिति यावत्, दुस्तरः युद्धे सेनायाः स्वस्य पराजयाभावः, तरणं तद्वानित्यर्थः, विक्रान्तः पराक्रमवान् देहापेक्षया अधिककौशलवान् ॥ २१ ॥ ❋ ❋ मृगेन्द्रः सिंहः निषेव्यो देवादीनामप्याश्रयः । यथा हिमवान् महादेवादेर्निर्दोषस्थानम् । अत एव ऋषिवासस्तत्रैव गुणेष्वेव दृष्टान्ताः सर्वत्र तितिक्षुः अतिक्रमणसहनवान् वसुधा सर्वंसहा तद्वद्दोषसहनशीलः स्वस्मिन्नपराधसहनं पृथ्वीवत् तस्यैवान्यत्र सहनं पितृवत् ॥ २२ ॥ ❋ ❋ पितामहो ब्रह्मा साम्यं देवदैत्यनरेषु तुल्यता प्रसादे अविचारितदाने गिरिशो महादेवः आश्रयः आधारः अवलम्बनमिति यावत्, सर्वथा यथा लक्ष्म्या भगवान् । निदर्शनं स्पष्टार्थं तत्साम्यमित्यर्थः । धर्मादीनामपि रक्षकत्वात् । सर्व्वे यावन्तः सद्गुणाः सत्यशौचादयः तेषां माहात्म्यं परमोत्कर्षः तदर्थं कृष्णं भगवंतमनुव्रतः यस्य उपासनया कृपा तत्तुल्य इत्यर्थः । रन्तिदेवः नवमस्कन्धे वक्ष्यते, यस्तु पुल्कसाय जलं दत्वा संतुष्टः । उदारोऽत्यंतदातृस्वभावः यथा ययातिर्देवयान्यां शुक्रदुहितरि अनुक्तायामपि मनस्तु तद्गतं बुध्वा धर्मोऽयमित्यंगीकृतवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

जयाभाव इति । परेण जेतुमयोग्यत्वम् । मूले सर्वं सद्गुणमाहात्म्यपदं सप्तम्यन्तमित्याशयेनाहुः तदर्थमिति । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'तिवदत्र तादर्थ्ये सप्तमीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एष द्वयोः कार्त्तवीर्यपार्थयोरर्जुनयोस्ताभ्यां तुल्यो धन्विनां धनुष्मतामग्रणीः श्रेष्ठश्च भविष्यति । हुताशोऽग्निस्तद्वद्दुर्धर्षः धर्षितुमभिभवितुमशक्यो भविष्यति । समुद्र इव दुस्तरोऽनुल्लङ्घितशासनो भविष्यति ॥ २१ ॥ ❋ ❋ असौ शिशुः मृगेन्द्रः सिंह इव विक्रान्तः पराक्रमी भविष्यति । हिमवानिव निषेव्यो देवादीनामप्युपजीव्यो भविष्यति । वसुधा भूमिरिव तितिक्षुः अपराधसहिष्णुर्भविष्यति । सर्वंसहाऽपि वसुधा परेषां वाक्शरज्वालां नानुभवति, अयं तु तामप्यनुभवन् न प्रतिकरिष्यतीत्यभि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रेत्य दृष्टान्तान्तरमाह–सहिष्णुः पितराविवेति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ साम्ये सर्वभूतसमत्वे पितामहेन ब्रह्मणा समस्तुल्यो भविष्यति। प्रसादेऽनुग्रहे गिरिशोपमः महादेवतुल्यो भविष्यति। रमाश्रयः श्रीनिवासो देवो भगवान् विष्णुः पालकत्वाद्यथा सर्वभूतानामाश्रयः आश्रयितुं योग्यस्तथाऽयमपि सर्वभूतानामाश्रयो भविष्यति ॥ २३ ॥ सर्वैः सद्गुणैर्यन्माहात्म्यं तस्मिन् एष कृष्णमनुव्रतः कृष्णतुल्यो भविष्यति। रन्तिदेवो यस्तु पुल्कसाय जलं दत्त्वा सन्तुष्टो जातस्तद्विदोदारो योग्यायोग्यविचारमन्तरेण परोपजीवनत्यागो भविष्यति। ययातिरिव धार्मिको भविष्यति ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

धनुर्धरोंमें यह सहस्रबाहु अर्जुन और अपने दादा पार्थके समान अग्रगण्य होगा। यह अग्निके समान दुर्धर्ष और समुद्रके समान दुस्तर होगा ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यह सिंहके समान पराक्रमी हिमाचलकी तरह आश्रय लेनेयोग्य, पृथ्वीके सदृश तितिक्षु और माता-पिताके समान सहनशील होगा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इसमें पितामह ब्रह्माके समान समता रहेगी, भगवान् शंकरकी तरह यह कृपालु होगा और सम्पूर्ण प्राणियोंको आश्रय देनेमें यह लक्ष्मीपति भगवान् विष्णुके समान होगा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यह समस्त सद्गुणोंकी महिमा धारण करनेमें श्रीकृष्णका अनुयायी होगा, रन्तिदेवके समान उदार होगा और ययातिके समान धार्मिक होगा ॥ २४ ॥

धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः[1]। आहर्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥ २५ ॥
राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम्। निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६ ॥
तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात्। प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥
जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ। हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाकुतोभयम् ॥ २८ ॥
इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः। लब्धापचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥ २९ ॥
स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः। गर्भे दृष्टमनुध्यायन्[2] परीक्षेत नरेष्विह ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

धृत्या धैर्येण। सद्ग्रहः सन्भद्रो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य सः। आहर्ता कर्ता ॥ २५ ॥ ❀ ❀ राजर्षीणां जनमेजयादीनाम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ द्विजपुत्रेण प्रेरितात्तक्षकादात्मनो मृत्युमुपश्रुत्य विरक्तः सन्हरेः पदं प्रपत्स्यते भजिष्यति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततश्च जिज्ञासितमात्मनो याथात्म्यं येन सः। इदं शरीरं गंगायां हित्वाऽकुतोभयं पदं यास्यति। अद्धा निश्चयेन ॥ २८ ॥ ❀ ❀ लब्धापचितिः पूजा यैस्ते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति। स एष इति। यद्यस्मात्प्रभुः समर्थः सन्गर्भे दृष्टं पुरुषमनुध्यायन्निह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये सर्वमपि नरं परीक्षेतायमसौ भवेन्नो वेति विचारयेदतः परीक्षिदिति विख्यातः। पूर्वदृष्टमिति वा पाठः। तदा मातृगर्भे पूर्वं दृष्टमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

उत्पथगामिनामशास्त्रविहितमार्गवर्तिनाम्। भुवः पृथिव्याः धर्मस्य च कारणाद्धेतोः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ द्विजपुत्रेण शमीकात्मजेन शृंगिनाम्ना हरेः पदं चरणारविंदं ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन "भेजे खगेंद्रध्वजपादमूलम्" इत्युक्तेः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रकृतत्वादत्रात्मा हरिस्तस्य याथात्म्यम् अकुतोभयमपि तत्पदारविंदमेव। तद्वक्ष्यति श्रीदेवकी देवी "मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायंल्लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत्। त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥" इति श्रीदशमे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं जातको होराशास्त्रं तत्र कोविदाः। "भवेदपचितिः पूजा व्ययनिष्कृतिहानिषु" इति मेदिनी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पुरुषेषु परीक्षणं हि श्रीकृष्णदर्शनात्प्रागेवातिबाल्यावस्थायामेव ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

धृत्या धैर्येण बलिसमः वैरोचनितुल्यः प्रह्लाद इव कृष्णे भगवति भक्त इति शेषः, सद्ग्रहः सतां ग्राहकश्चैष शिशुरश्वमेधानामाहर्त्ताऽनुष्ठाता वृद्धानां ज्ञानेन च वृद्धानां पर्युपासकः यथोचितसेवकः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ राजर्षीणां जनमेजयादीनां जनयिता उत्पथगामिनां धर्ममार्गातिवर्तिनां शास्ता भुवः पृथ्व्या हेतोर्धर्मस्य च कारणान्निमित्ताद्धर्मार्थं चेत्यर्थः एष कलेर्निग्र-

१. प्रा० पा०–निर्भरः। २. प्रा० पा०—पूर्वदृष्ट०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हीता निग्रहीष्यति ॥ २६ ॥ ❁ ❁ द्विजपुत्रेणोपसर्पिताच्छापद्वारा नियोजितात्तक्षकादात्मनः स्वस्य मृत्युं मरणमुपश्रुत्याकर्ण्य मुक्तो देहतदनुबंधिषु संगो येन तथाभूतो हरेः पदं स्थानं प्रपत्स्यते प्राप्स्यति ॥ २७ ॥ ❁ ❁ एतदेवोपपादयति व्याससुतान्मुनेः शुकाज्जिज्ञासितं विचारितं निर्णीतमिति यावत् आत्मयाथात्म्यं प्रत्यगात्मपरमात्मस्वभावतत्त्वं देहतदनुबध्यसंगहेतुभूतं येन सोऽसौ परीक्षित् हे नृप ! इदं शरीरं गंगायां त्यक्त्वा नास्ति कुतश्चिदयं यस्मात्तद्धरेः पदं धाम स्फुटं यास्यति ॥ २८ ॥ इत्थं राज्ञे युधिष्ठिराय तद्गुणकर्मादिकमुपादिश्यावेद्य जातकमधिकृत्य प्रवृत्ते ज्योतिःशास्त्रे कोविदा अतिनिपुणा विप्राः सर्वे लब्धाऽपचितिर्बहुमतिर्यैस्तथाभूताः स्वकान् गृहान्प्रतिजग्मुः ॥ २९ ॥ ❁ ❁ स जातककोविदैरनुवर्णितैर्भाविगुण एष उत्तरासुतः परीक्षिदिति लोके विख्यातः, कुतः यद्यस्मात्प्रसुरयमुत्तरासुतो गर्भे मातुरुदरे दृष्टं पुरुषं ध्यायन्निह लोके नरेषु तं पुरुषं परीक्षितवानिति यावत्, परीक्ष्य श्रीकृष्णमध्यवस्यदित्यर्थः । ततः प्रवृत्तिनिमित्तात्परीक्षिच्छब्दवाच्यो विख्यात इत्यर्थः । पूर्वं पर्यैक्षत क इत्यसाविति गर्भावस्थायामपि परीक्षणमपि तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति सूचितं, परिपूर्वादीक्षतेः शतरि परीक्षिदिति रूपं, परीक्षिर्दिति च प्रायिकः पाठो दृश्यते । 'दृसृरुहियुषिभ्यः' इत्यौणादिकसूत्रे ईक्षतेर्ग्रहणाभावेऽपि बाहुलकादिति प्रत्यये हरित्सरिदादिशब्दवत्साध्यः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धृत्यां धैर्ये गृह्णातीति ग्रहो भक्तिः सती भक्तिर्यस्य स तथोक्तः "अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ३ । २ । १८ ॥" इति सूत्रात् ॥ २५ ॥ ❁ ❁ राजर्षीणां कुमाराणां जनयिता उत्पादकः उत्पथगामिनाम् अशास्त्रविहितमार्गवर्तिनां शास्ता धर्मस्य भगवतः दुःखापादनकारणात् कालेर्निगृहीता निगृह्य शिक्षाकर्ता ॥ २६ ॥ ❁ ❁ द्विजपुत्रोपसर्जितात् द्विजकुमारप्रेरितात्तक्षकात् मुक्तसंगः पुत्रादिसंगरहितः ॥ २७ ॥ ❁ ❁ व्याससुताच्छ्रीशुकात् मुनेर्जिज्ञासितं विचारितम् आत्मनः परमात्मनः यथास्वरूपसंबंधिगुणाधिक्यं येन स तथोक्तः इदं शरीरम् अद्धा समीचीनम् अकुतोभयस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणं मोक्षं यास्यतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❁ ❁ लब्धा प्राप्ताऽपचितिः पूजा यैस्ते तथोक्ताः ॥ २९ ॥ ❁ ❁ यः प्रभुः सर्पदृष्टिं तक्षकाख्यसर्पदर्शनम् अनुध्यायन् निरंतरं चिंतयन् इह नरेषु समीप आगच्छत्सु परीक्षेतेति यस्मात्तस्मात्स एष लोके परीक्षिदिति विख्यात इति परीक्षिन्नामनिरुक्तिरित्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हरेः श्रीकृष्णस्य पदं चरणारविन्दम्–'ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्' इत्युक्तेः । तदेव खल्वकुतोभयम्–'मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वाँल्लोकान्निर्भयं नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैती'त्यादेः ॥ २७ ॥ ❁ ❁ ततो जिज्ञासित इत्यत्र आत्मा हरिरेव ॥ २८–२९ ॥ ❁ ❁ स एष इति । श्रीकृष्णदर्शनात् पूर्वमतिबाल्यावस्थायामेव ज्ञेयम् ॥ ३०–३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सद्ग्रहः सन् उत्कृष्ट एव ग्रहो यस्य सः । गुणानुक्त्वा कर्म्माण्याह आहर्त्तेति ॥ २५–२६ ॥ ❁ ❁ उपसर्जितात् प्रेरितात् ॥ २७ ॥ ❁ ❁ जिज्ञासितं विचारितम् आत्मनो याथार्थ्यं वास्तवं तत्त्वं येन सः । इदं शरीरम् ॥ २८ ॥ ❁ ❁ लब्धा अपचितिः पूजा यैः ॥ २९ ॥ ❁ ❁ परीक्षिदिति नाम निर्व्वक्ति स एष इति । इह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये गर्भे दृष्टं पुरुषम् अनुस्मरन् अयं स भवेन्न वेति विचारयेत् अतः परीक्षिदिति विख्यातः । पूर्वं दृष्टमिति च पाठः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्समीचीनः ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य सः ॥ २५–२६ ॥ ❁ ❁ द्विजपुत्रेण शापद्वारा प्रेरितात्तक्षकान्मृत्युं शुकोपदेशद्वारा हरेः पदं प्रपत्स्यते प्राप्स्यति ॥ २७ ॥ ❁ ❁ एतदेवाहुः जिज्ञासितात्मयाथात्म्य इति । जिज्ञासितमात्मनः सर्वात्मनः कृष्णस्य याथात्म्यं येन सः ॥ २८ ॥ ❁ ❁ इत्येवमुपादिश्य निर्दिश्य निवेद्य लब्धोपचितयः लब्धा उपचितिः पूजा दक्षिणा यैस्ते ॥ २९ ॥ ❁ ❁ यद्यतो गर्भे दृष्टं भगवंतमनुध्यायन्नरेषु परीक्षेत अतः स एष प्रभुः प्रजापालः लोके परीक्षिदिति विख्यातः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

धैर्ये बलिसमः स चाष्टमे वक्ष्यते । सद्ग्रहो भक्तिः समीचीनाग्रहो वा । यज्विनामित्यत्र यागांतरैरपि तथात्वसंभवात् अश्वमेधाहरणं पृथगुक्तं स्वस्य सर्वापेक्षयाप्यधिकगुणवत्त्वेऽपि न गर्व इत्याह वृद्धानामिति पुत्रद्वाराप्युत्कर्षः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ राजर्षीणां जनमेजयादीनां जनयिता पुत्रमपि दंडयति तदनन्तरं शासनमुक्तम् असकृन्मर्यादोल्लंघने दंडः शासनं शिक्षापूर्वकं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दंडः निगृहीता निग्रहं करिष्यति भुवो धर्मस्य च कारणात् चरित्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वैराग्यमंते निकटे फलपर्यवसायि भविष्यतीत्याह तक्षकादिति । आत्मनो देहस्य मृत्युं नाशं द्विजपुत्रः शृङ्गी, उपसर्जितात् प्रेषितात् उपश्रुत्य मुक्तसंगः कृतन्यासः हरेः पदं गंगातीरसत्सभां तत्र हि भगवत्पदमभिव्यक्तम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ व्याससुतान्मुनेः शुकात् जिज्ञासितः सम्यग्विचारपूर्वकं ज्ञात आत्मनो भगवतः स्वस्य च याथात्म्यम् इदमित्थतया निर्णयः असावित्यंते प्रतिनिर्देशः प्रत्यापत्त्यर्थः, एतावत्कालं मध्ये कार्यार्थं भगवता रक्षितः पुनरंते ब्रह्मास्त्रेणैव ब्राह्मणप्रेषिततक्षकरूपेण उपसंहृत इति इदं शरीरं नृपेति सम्बोधनं राज्ञां युद्धनिष्ठानाममोहत्वज्ञापनाय अद्धा निश्चयेन अकुतोभयं भगवच्चरणारविंदमुपादेशनम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एकांते राजमंत्रज्ञाने हेतुः जातककोविदा इति जातकं ज्योतिःशास्त्रैकदेशः प्रकृतोपयोगित्वादेतदुक्तं वस्तुतः सर्वांशेन लब्धा उपचितिः प्रत्युपकारः धनादिर्यैस्ते सर्वे पूर्वोक्ता एते च पूर्णमनोरथत्वात् स्वगृहानेव गताः नान्यत्र, भगवत्परितुष्टे पुरुषे कालादिना भगवत्सेवकेन एतावत् क्रियत इत्युक्तम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ क्रमात्तदुक्तस्य संवादमाह स एष इति । यो भगवता रक्षितः स इदानीमस्मिकथार्थमनूद्यते एष इति परीक्षिदिति विख्यातः । ननु विष्णुरात इति विख्यातो भविष्यतीति सर्वज्ञानां वचनं तत् कथं परीक्षिदिति लोके विख्यात इति तत्राह यत्प्रभुरिति । यस्मात् कारणादयं प्रभुः भगवता स्वसामर्थ्यदानात् भगवद्रूपो जात इति पूर्वं भगवत्करणापेक्षयापि इदानींतनभगवत्कृत्यं संनिहितत्वादादरणीयं पूर्वस्य च फलमिति विष्णुरातनाम्ना मतस्य क्रियोद्बोधकं परीक्षितमात्मानं श्रुत्वा परितो भगवंतमीक्षते परित ईक्षा मितः परीक्षितः । अथवा इत इति इवार्थे अव्ययं सरइन्मुखमित्यत्र प्रसिद्धं परित ईक्षद्दर्शनम् अविभक्तिकधातुनिर्देशः परितो दर्शनमिति तकारांतः, तेन एतत्संगे अन्यस्यापि परितो दर्शनं भवतीति ज्ञापितं नरेष्विति आविस्तरां प्रपश्यंतीति वाक्यात् भगवद्दर्शनाधिकारः सूचितः । अथवा परीक्षिदिति विख्यातः, तत्र हेतुः यस्मात् प्रभुर्भगवान् एवं ज्ञातवान् अयं बालकः अग्रे नरेषु पूर्वदृष्टं रूपमनुध्यायन् परीक्षेत परीक्षां कुर्यादिति "अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादि"ति जीवोऽप्यंगुष्ठमात्रो भवति परमितरसामग्रीरहितः । अनेन वैलक्षण्येन जीवस्वरूपात् भिन्नं भगवत्स्वरूपं जानात्वित्येतदर्थं नामेत्यर्थः । इह संसारे अत्रागतस्य बुद्धिभ्रंशः प्रायेण भवतीति ॥ ३० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

जिज्ञासितात्मयाथात्म्य इत्यत्र । प्रत्यापत्त्यर्थ इति ब्रह्मास्त्रस्य पुनः प्राप्त्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति एतावदित्यादि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ इति राज्ञ इत्यत्र । इत्युक्तमिति । अनेन सन्दर्भेणायमर्थ उक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स एषेत्यत्र । पूर्वस्य चफलमिति रक्षणस्य फलमित्यर्थः । परित ईक्षामित इति । अत्र पृषोदरादित्वेनाकारनाशः । तृजन्तस्यार्थकथनं वेति ज्ञेयम् इतरसामग्रीरहित इति । 'शब्दादेव प्रमित' इत्येतत्सूत्रविषयवाक्योक्तधर्मरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

धृत्या धैर्येण बलिसमो भविष्यति । प्रह्लाद इव कृष्णे सन् ग्रहः अभिनिवेशो यस्य तथाभूतो भविष्यति । एषोऽश्वमेधानामाहर्त्तानुष्ठाता भविष्यति । वृद्धानां ज्ञानवृद्धानां पर्युपासकः सेवको भविष्यति । पुत्रादिद्वाराऽपि अस्योत्कर्षमाहुः–राजर्षीणां जनमेजयादीनां जनयिता भविष्यति उत्पथगामिनां वर्णाश्रमादिधर्ममार्गत्यागेन पाखण्डमार्गानुवर्तिनां शास्ता दण्डकर्त्ता भविष्यति । भुवः पृथिव्याः धर्मस्य कारणान्निमित्तादेप कलेर्निग्रहीता भविष्यति ॥२६॥ ❀ ❀ द्विजपुत्रेणोपसर्जितात् शापद्वारा नियोजितात् तक्षकादात्मनः स्वस्य मृत्युं मरणं उपश्रुत्याकर्ण्य मुक्तो देहतदनुबन्धिषु सङ्गो येन तथाभूतो हरेः पदं चरणारविन्दं प्रपत्स्यते, गङ्गातीरे स्थितः सन्भजिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तव भक्तिप्रभावेण भगवत्कृपयेदृशः पौत्रो जात इति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति–हे नृपेति । ततश्च श्रीशुकात् जिज्ञासितं विचारितं निर्णीतं आत्मयाथात्म्यं प्रत्यगात्मपरमात्मस्वरूपस्वभावतत्त्वं येन स तथाभूतः सन्नसौ शिशुः इदं व्याससुतात् शरीरं गङ्गायां हित्वा त्यक्त्वा अद्धा साक्षात् दिव्यस्वरूपेण अकुतोभयं नास्ति कालादिभ्योऽपि भयं यत्र तं भगवन्तं प्रतियास्यतीत्यन्वयः । कथं शुकोपदिष्टस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव इत्यपेक्षायामाह–मुनेरिति ॥२८॥ ❀ ❀ लब्धा अपचितिः पूजा यैस्ते जातके जातकमधिकृत्य प्रवृत्ते ज्योतिश्शास्त्रे कोविदा निपुणा विप्रा इत्येवं राज्ञे युधिष्ठिराय उपदिश्य परीक्षिद्गुणकर्मादिकमाश्राव्य स्वकीयान् गृहान् प्रतिजग्मुरित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पूर्वं 'पर्यैक्षत इत्यसौ' इति गर्भावस्थायां परीक्षिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति सूचितम् ; इदानीं बहिरपि परीक्षणात् परीक्षिच्छब्दवाच्योऽसावित्याह–स इति । स भगवता रक्षित एष प्रभू राजा यत् यस्मात् पूर्वदृष्टं गर्भेऽनुभूतं पुरुषमनुध्यायन्निह लोके नरेषु सोऽयं भवेन्नो वेति परीक्षितवान् तस्मात् लोके परीक्षिदिति विख्यातो जात इत्यन्वयः । 'गर्भेदृष्टम्' इति पाठान्तरम् । विष्णुरात इति तु व्युत्पत्त्यन्तरान्नामान्तरमिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

धैर्यमें बलिके समान और भगवान् श्रीकृष्णके प्रति दृढ़ निष्ठामें यह प्रह्लादके समान होगा। यह बहुत-से अश्वमेध यज्ञोंको करनेवाला और वृद्धोंका सेवक होगा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इसके पुत्र राजर्षि होंगे। मर्यादाका उल्लङ्घन करनेवालोंको

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यह दण्ड देगा। यह पृथ्वीमाता और धर्मकी रक्षाके लिये कलियुगका भी दमन करेगा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणकुमारके शापसे तक्षकके द्वारा अपनी मृत्यु सुनकर यह सबकी आसक्ति छोड़ देगा और भगवान्‌के चरणोंकी शरण लेगा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ व्यासनन्दन शुकदेवजीसे यह आत्माके यथार्थ स्वरूपका ज्ञान प्राप्त करेगा और अन्तमें गङ्गातटपर अपने शरीरको त्याग कर निश्चय ही अभयपद प्राप्त करेगा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ज्योतिषशास्त्रके विशेषज्ञ ब्राह्मण राजा युधिष्ठिरको इस प्रकार बालकके जन्मलग्नका फल बतलाकर और भेंट-पूजा लेकर अपने-अपने घर चले गये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वही यह बालक संसारमें परीक्षित्‌के नामसे प्रसिद्ध हुआ; क्योंकि वह समर्थ बालक गर्भमें जिस पुरुषका दर्शन पा चुका था, उसका स्मरण करता हुआ लोगोंमें उसकी परीक्षा करता रहता था कि देखें इनमेंसे कौन-सा वह है ॥ ३० ॥

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः। आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥
यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया। राजा[1]लब्धधनो द[2]ध्यावन्यत्र करदण्डयोः ॥ ३२ ॥
तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिताः। धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दि[3]शि भूरिशः ॥ ३३ ॥
तेन सम्भृतसम्भारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। वाजिमेधैस्त्रिभि[4]र्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिम् ॥ ३४ ॥
आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम्। उवास कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ३५ ॥
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः। ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन् सार्जुनो यदुभिर्वृतः[5] ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने परीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शुक्ले शुक्लपक्षे स प्रसिद्ध उडुपोऽन्वहं यथा काष्ठाभिः पंचदशकलाभिरापूर्यमाणो वर्धत एवं पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणो ववृधे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पूर्वमपक्रम्योक्तानश्वमेधान्स्वावसरे सप्रकारं कथयति। ज्ञातिद्रोहस्य हानेच्छया यक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्र ताभ्यां विना लब्धधनो दध्यौ चिंतयामास। करदंडजस्य परिजनभरणमात्रोपक्षीणत्वात् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तं सुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः। भीतो ज्ञातिद्रोहात् ॥ ३४–३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र द्वाविवशब्दौ क्रमेण यथातथार्थे वर्तेते। "यथातथेववावैवं शब्दा एकार्थवाचकाः" इति कोशात्। अत एव स्वामिचरणैरेवं पितृभिरिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ करः षष्ठांशग्रहणं दंडो दुष्टनिग्रहजनितो धनलाभः। ज्ञातीनां भीष्मादीनाम्। द्रोहो हिंसनं तस्य जिहासया ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तस्य राज्ञोभिप्रेतं कुतश्चिद्धनप्राप्तिः कथं भवेदित्यभिप्रायं विचार्य्य अच्युतेन श्रीकृष्णेन व्यासदेवेन च प्रेरिताः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तेन मरुत्तयज्ञविप्रत्यक्तस्वर्णपात्रादिरूपधनेन। "संभारः संभृतौ संघे" इति मेदिनी। "सामग्री संभृतिः समे" इति कोशांतरात्। त्रिभिस्त्रिगुणदक्षिणात एकस्य वाश्वमेधस्य त्रित्वं जातमिति महाभारतीयाश्वमेधपर्वणि विवृतम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत्राहूत इत्यादिपद्यद्वयमपि केनचित्प्रक्षिप्तमस्ति। तच्च न स्वामिचरणसंमतम् ॥ ३५–३६ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

१. प्रा० पा०—राजा लब्ध०। २. प्रा० पा०—दध्यौ नान्यत्र। ३. प्रा० पा०—भूरिशो दिशि। ४. प्रा० पा०—त्रिभी राजा यज्ञैः। ५. प्राचीने पाठे 'यदुभिर्वृतः ॥ ३६ ॥' तः पश्चाद् 'यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवेऽग्रतः' इत्यधिकः पाठः, केचित् टीकाकाराः ३५–३६ श्लोकौ प्रक्षिप्ताविति मन्यन्ते। प्राचीने पाठे "बाल एव स धर्मात्मा कृष्णभक्तो निसर्गतः। प्रीतिदः सर्वलोकस्य महाभागवतः सुधीः" ॥ ३२ ॥ इति श्लोकस्याधिक्याद्दीपन्यादिटीकासु श्लोकसंख्या सप्तत्रिंशदिति ज्ञेयम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

कामैः विषयभोगैरित्यर्थः । चतुःषष्टिकलाभिः नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविद्याभिरित्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ अपकृत्य संक्षिप्योक्तानित्यर्थः ॥ ३३-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

परीक्षिदिति प्रसिद्धो राजपुत्रः एकस्तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः, अपरस्तु प्रकृतपरामर्शक इत्यतो न पौनरुक्त्यं पितृभिर्वर्द्धयितृभिर्हेतुभूतैरन्वहं हिमांशुरिव ववृधे यथा शुक्ले पक्षे आपूर्यमाणाभिर्वृद्धिं गताभिः काष्ठाभिरुडुपश्चंद्रो वर्द्धते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ अथ किमकार्षीत् इति प्रश्नस्योत्तरं सोपोद्घातमाह यक्ष्यमाण इत्यादिना यावत्पंचदशाध्यायसमाप्ति। ज्ञातिद्रोहजिहासया ज्ञातिवधप्रयुक्तदोषपरिजिहीर्षयाऽश्वमेधेन"तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत"इति ब्रह्महत्यादीनामपि परिहारकतया श्रुतेन "ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरि"ति निरतिशयपुण्यत्वेन च प्रसिद्धेनाश्वमेधेन यक्ष्यमाणो भगवंतमाराधयितुकामो राजा युधिष्ठिरः अन्यत्र करदण्डयोः करः स्वामिग्राह्यो दण्डः प्रसिद्धः तयोरन्यत्र ताभ्यां विनेत्यर्थः, अलब्धधनः उपायांतरेणाप्राप्तधनः मनो दध्यौ चिंतितवान् करदण्डाभ्यां लब्धं धनं न यागार्हमुपायांतरेण तु न प्राप्तं धनमतः कथं यक्ष्यामीति चिन्ताव्याकुलो बभूवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य युधिष्ठिरस्याभिप्रेतमालक्ष्याच्युतेनाहूतेन श्रीकृष्णेन चोदिता आदिष्टाः आहूतो भगवानिति वक्ष्यमाणत्वात् भ्रातरो भीमादय उदीच्यां दिशि प्रहीणं पराजितै राजभिस्त्यक्तं धनं भूरिश आजह्रुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तेन धनेन संभृताः संचिताभाराः योगसाधनानि यस्य सोऽत एव लब्धकामो युधिष्ठिरः त्रिभिर्वाजिमेधैर्भीतो मंत्रतंत्रद्रव्यलोपादिभ्यो भीतः निश्छिद्रं यथा तथेति भावः, हरिं सम्यगाराधितवान् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भगवान् कृष्णोऽपि राज्ञाहूतः द्विजैर्नृपं युधिष्ठिरं याजयित्वा सुहृदां प्रीतिं कर्तुमिच्छया कतिचिन्मासानुवास ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततो बंधुभिः सह राज्ञा युधिष्ठिरेण कृष्णया द्रौपद्या चानुज्ञातोऽर्जुनेन सहितो यदुभिश्च परिवृतो हे ब्रह्मन् ! द्वारवतीं ययौ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उडुपश्चंद्रः शुक्लपक्षे काष्ठाभिर्दिग्देवतासरस्वतीगोभिरन्वहं यथा तथा स राजपुत्रोऽपि पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरन्वहम् अन्नपानादिभिः पूर्यमाण ऐधतेत्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ ज्ञातिद्रोहजिहासया भीष्मादिवधनिमित्तपापहननेच्छया अश्वमेधयज्ञे भगवंतं यष्टुकामो राजा करदण्डयोरन्यत्र करं दंडं च वर्जयित्वा न लब्धं धनं येन सोऽलब्धधनः दध्यावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उदीच्या उत्तरस्याः दिशः भूरिशः बहुलं प्रहीणं यज्ञशिष्टं मरुत्तेन पूर्वजेन स्थापितं धनम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तेन द्रव्येण संभृतः संपन्नः संभारो यज्ञसाधनं येन स तथोक्तः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सुहृदः युधिष्ठिरस्य प्रियेच्छया ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बंधुभिः सह कृष्णया द्रौपद्या चाभ्यनुज्ञातः सार्जुनः अर्जुनेन सहितः यदुभिश्च परिवृतः कृष्णो द्वारवतीं ययावित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

बाल एवेति पद्यमिदं चित्सुखसम्मतम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ यक्ष्यमाण इति तत्परितोषार्थं श्रीभीष्मोपदेशेनैवेति ज्ञेयम् । अन्यथा भीष्मेऽप्यनास्था स्यात् ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ अत्र-"आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् । उवास कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः । ययौ द्वारवतीं कृष्णः सार्ज्जुनो यदुभिर्वृतः ॥" इति काचित्कं पद्यद्वयं सम्बन्धोक्तिकारेण व्याख्यातमस्ति ॥ ३६-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शुक्ले शुक्लपक्षे उडुपश्चन्द्र इव ववृधे । आपूर्य्यमाण इति कलाभिः लालनैश्चेति ज्ञेयम् । काष्ठाभिर्दिग्भिरिव पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरावृत इति शेषः ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ करदण्डयोरन्यत्र ताभ्यां विना धनालाभात् धनप्राचुर्य्यस्यापेक्षणीयत्वात् दध्यौ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चिन्तयामास ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तस्वर्णपात्रादिकमानीतवन्तः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सम्भृतसम्भारः सम्पादितयज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिद्रोहात् ॥ ३५-३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अन्वहं काष्ठाभिः उडुप इव पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरापूर्य्यमाणो ववृधे ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ करदण्डयोरन्यत्र विनाऽलब्धधनो धनार्थं दध्यौ करदण्डाभ्यामायस्य व्ययपर्य्याप्तत्वात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आश्वमेधिके पर्वणि प्रसिद्धेन संवर्तमुनिकृपालब्धेन मरुत्तो नाम राजा यज्ञं कृतवान् उर्वरितं बहुधनं तेनोदीच्यां प्रहीणं त्यक्तं ततो बहुभिर्गजादिभिराजह्रुरानीतवंतः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ज्ञातिद्रोहाद्भीतः तेन धनेन संभृतः संपादितः यज्ञोपकरणरूपः संभारो येन सः ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

दग्धशरीरत्वात् तीक्ष्णतामाशंक्याह शुक्ले शुक्लपक्षे च उडुप इति। स्त्रीत्वलिङ्गत्वमुक्तं ता एव हि पोषणाभिज्ञाः पितृभिरापूर्यमाणः सर्वाभीष्टपदार्थदानात् काष्ठाभिः कलाभिः प्रत्यहं वैलक्षण्यदर्शनार्थं दृष्टान्तः ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य चरित्रं सर्वमुक्त्वा पूर्वं भगवन्मानसकृतमश्वमेधं पुनःकाले केवलं भगवतैव सम्पादितमिति वक्तुं प्रकारमाह यक्ष्यमाण इति। करदण्डादिकं त्वकर्त्तव्यं द्रोहपरिहारार्थत्वादश्वमेधस्य उचितकरादेस्तु राज्यनिर्वाहकत्वम्। अतः राजा अलब्धधनः कथं धनं प्राप्स्यामीति दध्यौ करदण्डयोरुक्तो विनियोगः राजत्वादेव न प्रतिग्रहः देवताधिष्ठानान्न मेर्वादेः समानयनं पूर्वं राज्यवर्णने य उत्कर्ष उक्तः स प्रजानामर्थे राज्ञस्तु कुतोऽपि याचनमयुक्तमतश्चिता भगवानपि न याचितः, अन्यथा नूतनमेव दद्यात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ किंतु तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातर एव समानीतवंतः तेऽपि चिंताकुलिताः भगवतैव प्रेरिताः। अनेन भक्तानामल्पचिंतामपि भगवान्न सहत इति सूचितं, प्रहीणं बहु अतिनिंदितं वा ब्राह्मणानां तदिति आनयनं भगवत्प्रेरणात् द्रोहस्तेषां पीडा ब्राह्मणादीनां दुःखदूरीकरणार्थं प्रवृत्तोऽश्वमेधः ब्राह्मणानामेव द्रव्यैरुचितः। उदीच्यां दिशि मरुत्तयज्ञे दक्षिणात्वेन प्राप्तं द्रव्यं भारान्नेतुमशक्यम् उत्तरदेशे बहु परित्यक्तमस्ति तदानींतनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तेन सम्भृताः साज्यपशवः पुरोडाशीयादयः सम्भारा येन तस्यायुक्तत्वं निराकरोति धर्मपुत्र इति त्यक्तं भूमौ राजकीयमिति युधिष्ठिरत्वादश्वमेधसिद्धिः। अश्वमेधैरेव यज्ञैः 'यज्ञेन यज्ञमयजंते'ति श्रुत्यर्थख्यापनार्थमेवमुक्तं हरिमिति ब्राह्मणानामपि दुःखदूरीकर्त्तारमतो न पूर्वोक्तविरोधः। आहूत इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यक्ष्यमाण इत्यत्र। देवताधिष्ठानादिति। भावप्रधानो निर्देशः। हेतुनिर्देशो वा। पूर्वमिति दशमाध्यायारम्भे ॥ ३२ ॥ तदभिप्रेतेत्यत्र। तद्द्रोहस्तेषां पीडेति। पूर्वश्लोके व्याख्यातत्वादत्र तदर्थकथनम् ॥ ३३-३७ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वादशाध्यायविवरणम् ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

स पूर्वोक्तो राजपुत्रः पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः भोगैरापूर्यमाणः अन्वहं प्रतिदिनमाशु ववृधे इत्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह—शुक्ले शुक्लपक्षे काष्ठाभिः कलाभिः आपूर्यमाणः स प्रसिद्ध उडुपश्चन्द्रो यथाऽन्वहं वर्धते तथेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं परीक्षिज्जन्म निरूप्य किमकार्षीत्तत इति युधिष्ठिरचरितप्रश्नोत्तरेऽवशिष्टं यत्तच्चरितं वर्णयति—यक्ष्यमाण इत्यादिना यावत्पञ्चदशाध्यायसमाप्ति। ज्ञातिद्रोहस्य ज्ञातिवधप्रयुक्तपापस्य जिहासया जिहीर्षया "अश्वमेधेन तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति ब्रह्महत्यादीनामपि निवर्त्तकत्वेन 'ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः' इति निरतिशयपुण्यत्वेन च शास्त्रप्रसिद्धेन यक्ष्यमाणो भगवन्तं आराधयितुकामो राजा युधिष्ठिरः अन्यत्र करदण्डयोः उचितकरदण्डाभ्यां प्राप्तस्वधनस्य परिजनपोषण उपक्षीणत्वात् प्रकारान्तरेण करदण्डलोपनेन धनग्रहणस्यानुचितत्वात् ताभ्यां विना न लब्धं धनं येन स धनं विना कथं यज्ञानुष्ठानं स्यादिति दध्यौ चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तस्य युधिष्ठिरस्य अभिप्रेतं यज्ञानुष्ठानसङ्कल्पं आलक्ष्य ज्ञात्वा अच्युतेन ऐश्वर्यादिपरिपूर्णेनापि पूर्वमेवम्भूता अपि श्रीमन्तो यज्ञादिकर्तारो जाता इति परिज्ञानेन अहमेवंविधाश्वमेधयाजीत्येव यस्याभिमानो मा भूदित्यभिप्रायवता श्रीकृष्णेन चोदिता भ्रातरो भीमादय उदीच्यां दिशि भूरिशः प्रहीणं मरुत्तस्य राज्ञो यज्ञे दक्षिणादिभिः परिपूर्णैर्विप्रैर्भोजनं कृत्वा परित्यक्तं धनं सुवर्णपात्रादिकं आजह्रुरानीतवन्त इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तेना-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नीतेन धनेन सम्भृताः सम्पादिताः सम्भारा यागसाधनानि येन स युधिष्ठिरो वाजिमेधैस्त्रिभिर्यज्ञैर्हरिं सम्यक् मन्त्रतन्त्रद्रव्यलोपादिराहित्येन भक्तिपूर्वकमयजत् पूजितवानित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह–भीत इति, यतो ज्ञात्यादिवधनिमित्तात् पापाद्भीत इत्यर्थः। ननु प्रजाभ्यो धनं कुतो न गृहीतवान् परयज्ञोच्छिष्टेन धनेन किमिति यज्ञानुष्ठानं कृतवानित्याशङ्कानिरासायाह–धर्मपुत्र इति। बलात् प्रजाभ्यो धनग्रहणे दोषात् निस्स्वामिकं भूमौ प्रक्षिप्तं तु धनं राज्ञ एव अतः तद्ग्रहणे दोषाभावाच्च धर्मपुत्रत्वेन धर्मज्ञत्वाद्विचार्य तथा कृतवानिति भावः। 'लब्धकामः' इति तु पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णोऽपि राज्ञा आहूतो द्विजैर्नृपं युधिष्ठिरं याजयित्वा सुहृदां प्रेमवतां युधिष्ठिरादीनां प्रियकाम्यया प्रीतिं कर्त्तुमिच्छया कतिचिन्मासान् तत्रोवासेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्च हे ब्रह्मन् बन्धुभिः सह राज्ञा युधिष्ठिरेण कृष्णया द्रौपद्या चाऽनुज्ञातः अर्जुनेन सहितो यदुभिश्च परिवृतो द्वारवतीं ययावित्यन्वयः। 'याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः' इति प्रसङ्गात्पूर्वोक्ता एव यज्ञा अत्र स्ववसरे पुनरुक्ता इति ज्ञेयम्। आहूत इत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याहुराचार्याः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ द्वादशो विवृतो राज्ञो जन्मादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे शुक्लपक्षमें दिन-प्रतिदिन चन्द्रमा अपनी कलाओंसे पूर्ण होता हुआ बढ़ता है, वैसे ही वह राजकुमार भी अपने गुरुजनोंके लालन-पालनसे क्रमशः अनुदिन बढ़ता हुआ शीघ्र ही सयाना हो गया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इसी समय स्वजनोंके वधका प्रायश्चित्त करनेके लिये राजा युधिष्ठिरने अश्वमेध-यज्ञके द्वारा भगवान्‌की आराधना करनेका विचार किया, परन्तु प्रजासे वसूल किये हुए कर और दण्ड (जुर्माने) की रकमके अतिरिक्त और धन न होनेके कारण वे बड़ी चिन्तामें पड़ गये ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ उनका अभिप्राय समझकर भगवान् श्रीकृष्णकी प्रेरणासे उनके भाई उत्तरदिशामें राजा मरुत्त और ब्राह्मणोंद्वारा छोड़ा हुआ[1] बहुत-सा धन ले आये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उससे यज्ञकी सामग्री एकत्र करके धर्मभीरु महाराज युधिष्ठिरने तीन अश्वमेध यज्ञोंके द्वारा भगवान्‌की पूजा की ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरके निमन्त्रणसे पधारे हुए भगवान् ब्राह्मणोंद्वारा उनका यज्ञ सम्पन्न कराकर अपने सुहृद पाण्डवोंकी प्रसन्नताके लिये कई महीनोंतक वहाँ रहे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ शौनकजी ! इसके बाद भाइयोंसहित राजा युधिष्ठिर और द्रौपदीसे अनुमति लेकर अर्जुनके साथ यदुवंशियोंसे घिरे हुए भगवान् श्रीकृष्णने द्वारकाके लिये प्रस्थान किया ॥ ३६ ॥

द्वादश अध्याय समाप्त

---

१ पूर्वकालमें महाराज मरुत्तने ऐसा यज्ञ किया था, जिसमें सभी पात्र सुवर्णके थे। यज्ञ समाप्त हो जानेपर उन्होंने वे पात्र उत्तर दिशामें फिंकवा दिये थे। उन्होंने ब्राह्मणोंको भी इतना धन दिया कि वे उसे ले जा न सके; वे भी उसे उत्तर दिशामें ही छोड़कर चले आये। परित्यक्त धनपर राजाका अधिकार होता है, इसलिये उस धनको मँगवाकर भगवान्ने युधिष्ठिरका यज्ञ कराया।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

सूत उवाच

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् । ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविवित्सितः ॥ १ ॥
यावतः[1] कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रतः । जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥
तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः[2] । धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥
गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी । अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशे । भक्तः पौत्राभिषेकेन वक्तुं राज्ञो महापथम् ॥ १ ॥

इदानीं परीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन्विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततोर्जुनागमनं ततः श्रीकृष्णांतर्धानं निशम्य पांडवप्रस्थानं च निरूपयति त्रिभिरध्यायैः । गतिं हरिं तयात्मगत्यावाप्तं विवित्सितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं येन ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । यावतः कर्मयोगतत्रादिविषयान् प्रश्नान्प्रथमं कृतवान् । कौषारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः पश्चात्त्रिचतुःप्रश्नार्थज्ञानमात्रेण गोविन्दे जातैकभक्तिः कृतार्थः संस्तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम । ततः परं न विजिज्ञासितवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ सूतः संजयः । शारद्वतः कृपः । पृथा कुन्ती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कृपी द्रोणभार्या । जामयो ज्ञातिभार्याः । अन्याश्च स्त्रियः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महापथमिति पाठो युक्तः । उत्तरत्रावतरणे पांडवप्रस्थानं चेति कथनात् । महोदयमिति पाठो हि न स्वामिसंमतः प्रतिभाति । तत्स्वीकारे तु महस्य स्वप्राक्तनाधिकारप्राप्त्युत्सवस्योदयो यस्मान्महापथगमनात्स महोदयस्तमित्यर्थः कार्यः (१) आत्मनो जीवस्य गतिं गम्यम् "गतिर्गम्ये दशायात्राज्ञानोपायेषु कीर्तिता" इति निरुक्तिः । सा च गतिर्हरिरेव । "सोयमद्य महायोगिन्भवता करुणात्मना । दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिञ्चनगो हरिः" इति चतुर्थस्कन्धान्ते मैत्रेयं प्रति विदुरोक्तेः । आत्मगत्या श्रीकृष्णतत्त्वज्ञानेन । यद्वात्मगतिर्हरिभक्तिस्तयावाप्तविवित्सित इति तद्वानेनैव सर्वं ज्ञातवानित्यर्थः, हस्तिपदन्यायेन तस्याः सर्वाश्रयत्वात् । तदुक्तं "भक्त्या सिद्ध्यन्ति धर्माद्या भक्तिः सिद्धा स्वयं हरेः" इति संहितायाम् । एतच्च तृतीयस्कन्धानुरोधेन युद्धात्पूर्वं दुर्योधनाद्विच्छिद्य गत इति ध्येयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाप्तविवित्सितत्वमेव ततः परस्य जिज्ञासितस्याभावात् । "आत्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति" इति श्रुतेः । यद्वा तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम ह । तदुत्तरं श्रोतुं नैच्छद्भक्तौ जातायामन्यस्य जिज्ञास्यस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तं विदुरम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जामिशब्दश्चवर्गादिरंतस्थादिश्च द्विधैव कोशेषु दृष्टः । "यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्री" इति मेदिनी । "भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य जामयः स्युः परस्परम्" इत्यमरश्च । क्वचित् "यातरस्तु परस्परम्" इति पाठः । अन्याश्चाप्रसिद्धनामवत्यः ॥ ४ ॥

अष्टश्लोकावधि दीपनी न

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कुरुपाण्डवयुद्धात्प्रागेव मंत्राय धृतराष्ट्रेणाहूतस्तत्पुत्रेण पराभूतो विदुरः तीर्थयात्रायां निमित्तभूतायां सत्यां गतः तत्रात्मनः परमात्मनो गतिं मैत्रेयाद्धेर्ज्ञात्वा तया आत्मगत्या ज्ञानविषयभूतया अवाप्तविवित्सितः कृतकृत्यविवित्सितः इति पाठे विदितवेद्यः "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विदिते इदं सर्वं विज्ञातं भवती" ति श्रुतेः पुनर्हास्तिनपुरं प्रागात्प्राप्तः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तयावाप्तविवित्सित इत्येतदेवोपपादयति यावतः क्षत्ता विदुरः कौषारवो मैत्रेयः कुषारवगोत्रप्रसूतत्वात्तस्याग्रतः यावतः प्रश्नान् कृतवान् तत्र कतिपयानामेव प्रश्नानामुत्तरैर्गोविंदे जाता एकाऽव्यभिचारिण्यनन्यप्रयोजना भक्तिर्यस्य तथाभूतः तेभ्योऽवशिष्टप्रश्नेभ्य उपरराम अवशिष्टप्रश्नानामुत्तराणि न शुश्रावेत्यर्थः । जातैकभक्तिरित्यनेन कृतकृत्यत्व-

---

१. प्राचीनपुस्तकेषु, 'यावतः' प्रभृति 'कौषारवाग्रतः' एतत्पर्यन्तः पाठो न विद्यते । २. प्रा० पा०—सहानुगः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुक्तम् ॥ २ ॥ ❁ ❁ तमागतं बंधुं ज्ञात्वा सहानुजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः धृतराष्ट्रादयः सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ अन्याश्च जामयः अंतःपुरस्त्रियः ससुताः पांडोर्ज्ञातयश्च हे ब्रह्मन् ! ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विषयरागः संसाराय तदभावो विमुक्तये इत्यतो मुमुक्षुणा स्वतो वैराग्यं परतो वा संपादनीयमित्ययमर्थः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये। तत्र शुद्धांतःकरणस्यैव विषयविरागः सुदृढ इति स च कर्मणा तीर्थसेवया वा स्यादित्यभिप्रेत्य विदुरस्य तीर्थसेवां कृत्वा युधिष्ठिरादिबंधुदिदृक्षया हास्तिनपुरागतिमाह विदुर इति। विदुरो हास्तिनपुरमगादित्यन्वयः। किं कृत्वा तीर्थयात्रायां कृष्णादिष्टान्मैत्रेयादात्मनः परमात्मनो गतिं ज्ञानं जीवस्य गतिं स्वर्गनरकादिविषयामिति वा तथा परमात्मविद्यया अवाप्तं विवित्सितं ज्ञातुमिष्टं येन स तथोक्तः ॥ १ ॥ ❁ ❁ 'नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयादि'ति वचनात् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्त्वमवगम्यालं बुद्धिरभूदित्याह यावत इति। क्षत्ता विदुरः कुषारवस्यापत्यस्य मैत्रेयस्याग्रतो यावतः प्रश्नान्कृतवान् तेभ्यः प्रश्नेभ्यो मैत्रेयेण परिहृतेभ्य उपरराम ज्ञातत्वादलं बुद्धिमानभूत्। हशब्दः तृप्तिसूचकः चशब्द एवार्थे। तत्त्वज्ञानेन फलमाह जातेति। ततो ज्ञानाविशयेन जाता एका प्रधाना भक्तिर्यस्य स तथोक्तः कुत्र गोविन्दे श्रीकृष्णे अनेन भक्तिज्ञानयोरन्योऽन्यहेतुत्वमसूचि ॥ २ ॥ ❁ ❁ सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ अन्याः पांडोर्जामयः पुत्रभार्याः अन्या वा प्रसिद्धनामानः जामयः स्वसारो वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विदुर इति। सोऽयं तृतीयस्कन्धानुसारेण युद्धात् पूर्वं दुर्योधनाद् विच्छिद्य गत आसीदिति ज्ञेयम्। आत्मनो गतिर्हरेर्भक्तिः तयावाप्तविविरिसित इति तज्ज्ञानेनैव सर्व्वं ज्ञातवानित्यर्थः सर्व्वाश्रयत्वात्तस्य ॥ १-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परीक्षितो जन्म वक्तुं द्रौण्यस्त्रादिकथा यथा। अभिषेकं तथा वक्तुं विदुरागमनाद्यभूत्॥
विदुरस्योपदेशेन धृतराष्ट्रस्य निर्गमः। राज्ञो विषादः शान्तिश्च नारदोक्त्या त्रयोदशे॥

परीक्षितो जन्म उक्त्वा कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन् प्रथमं राज्याभिषेकं वक्तुं विदुरस्यागमनं ततो वैराग्योपदेशेन धृतराष्ट्रनिष्क्रमः ततोऽर्जुनागमनं ततः पांडवप्रस्थानं च निरूपयति त्रिभिरध्यायैः। गतिं कृष्णम्। तया आत्मगत्या अवाप्तम् आत्मनो विवित्सितं प्राप्तुमिष्टं येन सः। विद्लृ लाभे ॥ १ ॥ ❁ ❁ तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम तदुत्तरं श्रोतुं नैच्छत् भक्तौ जाताया-मन्यस्य जिज्ञासस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २ ॥ ❁ ❁ सूतः संजयः। शारद्वतः कृपः। कृपी द्रोणभार्य्या। जामयो ज्ञातिभार्य्याः। जामिशब्दश्च वर्ग्यादिरन्तःस्थादिश्च कोषेषु दृष्टः। प्राणं मूर्च्छादिदोषेण गतप्रायं पुनरागतं संलक्ष्य तन्वः करचरणादिकाः यथा प्रत्युद्गच्छन्ति धृतस्वस्वचेष्टा भवन्ति ॥ ३-६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

परीक्षितः कलिनिग्रहादीनि कर्माणि कथयिष्यन्धृतराष्ट्रप्रस्थानकथनपूर्वकं 'संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये' इति प्रतिज्ञातं पांडवप्रस्थानं निरूपयति विदुर इत्यादित्रिभिरध्यायैः। आत्मनो गतिं परमात्मविद्यां ज्ञात्वा तयावाप्तं विवित्सितं वेत्तुमिष्टं सर्वं येन सः 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवती'ति श्रुतेः ॥ १ ॥ ❁ ❁ तयावाप्तविवित्सित इति यदुक्तं तद्विवृणोति-क्षत्ता विदुरः कौषारवाग्रतो मैत्रेयपुरतः प्रश्नान्कृतवान् तेषु कतिपयप्रश्नप्रत्युत्तरैर्गोविन्दे जातैकभक्तिः गोविंदस्वरूपगुणशक्त्यदियाथात्म्यबोधेन जाता एकाऽव्यभिचारिणी भक्तिर्यस्य सः तेभ्योऽवशिष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपरराम ॥ २ ॥ ❁ ❁ सूतः संजयः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ पाण्डोः ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः अन्याश्च जामयोंऽतःपुरस्त्रियः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

एवं भागवतश्रोतुर्देहोत्पत्तिर्निरूपिता। पुरुषत्रयमुक्तिर्हि तन्मुक्त्यर्थं निरूप्यते ॥ १ ॥
पिता पितामहश्चैको धृतराष्ट्रस्ततः परः। प्रपितामहमुक्तिर्हि पूर्वं तत उदीर्यते ॥ २ ॥
ततोऽध्यायद्वयेनैव द्विरूपत्वात्पितामहे। सनिमित्तां मुक्तिमाह हेतुकार्यविभेदनाम् ॥३ ॥
अमुक्तपितृका मुक्तिं नाप्नुवन्तीति वार्यते। अतो निश्चिन्ततासिद्ध्यै चित्तशुद्धिरिहोच्यते ॥४॥
ततो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशौर्यादिवर्णनैः। ततो वैराग्यसत्संगावधिकारः फलोन्मुखः ॥ ५ ॥

ततो भवति पुष्टोऽपि नान्यथेत्यग्रिमा कथा तत्र प्रथमं धृतराष्ट्रमुक्तिरुच्यते सा ज्ञानसाध्येति ज्ञानसिद्ध्यर्थं विदुरप्रसंग उच्यते। विदुरोऽवांतरव्यापारः धर्मराजत्वेन गुरुर्वा भगवता स्मृत इति तस्य दोषनिवृत्तिः। विदुरमैत्रेयकथा स्कन्धद्वये वक्ष्यते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदग्रिमकथात्र प्रयोजनार्थं निरूप्यते विदुर इति। तीर्थयात्रायां समागतायां चित्तशुद्धौ उद्धवोपदेशान् मैत्रेयं प्राप्य आत्मनो भगवतो गतिं चेष्टां लीलामिति यावत् तां ज्ञात्वा ज्ञानसंपन्नः हस्तिनापुरमगमत् भगवत्क्रिययैव तस्यात्मयाथात्म्यं स्फुरितं तदाह तयावाप्तगतिं विविदिषत इति तया गत्या विविदिषितो विशेषेण ज्ञातः अयमर्थः मैत्रेयसमीपे गत्वा स्वस्य सर्वज्ञतासिद्ध्यै बहु पृष्टवान् तत्र 'तस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती'ति न्यायेन भगवच्चरित्रे ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति तच्चरित्रं स्कन्धद्वयेनावगतं तत्रैवमर्थः संपन्नः। सर्वं भगवदधीनं स यथा करिष्यति तथा भविष्यतीति केवलं तदाश्रयतया स्वातव्यं यथा प्रेरयति तथा स करोतीति कर्तव्यं तत्र मध्ये भगवदिच्छया धृतराष्ट्रमुक्त्यर्थं प्रेरितः अग्रिमचरित्रमज्ञात्वापि फलदानात् शीघ्रं नगरे पुनः समागत इति॥ १॥ ॐ ॐ अत एव पूर्वं ये बहवः पदार्थाः पृष्टाः तानश्रुत्वैव समागत इत्याह यावत इति। क्षत्ता अन्तःपुराध्यक्षः अनेनातिनिपुणत्वं बोधितं कौषारवः कुषारोः पुत्रः मैत्रेयः उत्तमाधिकारित्वात् चरित्रैकदेशश्रवणेऽपि भक्तिर्जाता अतः फलस्य जातत्वात् तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्तरमश्रुत्वापि उपरराम॥ २॥ ॐ ॐ एवं तस्य ज्ञानवत्त्वात् पूर्वकथामनूद्य समागतस्याग्रिमकृत्यं वदन् समयप्रतीक्षार्थं स्थितिसिद्धये तस्य सत्कारमाह तं बन्धुमित्येकादशभिः सर्वेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं बध्यते अनेनेति बन्धुः सुखदुःखज्ञानमोक्षैः यथाधिकारं निर्णयः आगतं दृष्ट्वा अन्यार्थमागतत्वात् न दूरात् ज्ञानं येनोद्गच्छेयुः। सूतः जायन्तेयः शारद्वतः कृपः शरस्तंबे जातत्वात् ब्रह्मन्निति सम्बोधनम्॥ ३॥ ॐ ॐ स्त्रीणां गणनायां विकाराभावाय कृपी द्रोणपत्नी जामयः कुलस्त्रियः देवलज्ञाभावार्थं पाण्डोरिति ज्ञातयः पुरुषाः सुतैः आसवतः स्त्रीभिश्च सहिताः सकुटुम्बा ज्ञातय इत्यर्थः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ त्रयोदशाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसमाप्तिं बोधयन्ति एवमित्यादि। सपरिकरहेतुनिरूपणपूर्वकं निरूपितेत्यर्थः। अग्रिमायां वैराग्यषडध्याय्यां तावतां प्रयोजनं सार्धैश्चतुर्भिर्वदन्तः पूर्वं त्रयाणामाहुः पुरुषत्रयेत्यादि द्विरूपत्वादिति। मुक्तेर्हेतुकार्यविभेदतो द्विरूपत्वात्। हेतुर्भगवत्प्रयाणं कार्यं नियामकलयभावनादिकं तद्भेदतो द्विरूपत्वात्। सनिमित्ताम्। प्रयाणसूचकोत्पातदर्शनादिरूपनिमित्तसहिताम्। तामध्यायद्वयेनाहेत्यर्थः। ननु पुरुषत्रयमुक्तेः कथमेतन्मुक्त्यर्थतेत्यत आहुः अमुक्तपित्रुक्तेत्यादि। वार्यत इति। अमुक्तिस्तेषां वार्यते, अतस्तन्मुक्तेः सकाशाद्राज्ञो निश्चिन्ततासिद्ध्यै इहास्मिन्नध्यायत्रये राज्ञश्चित्तशुद्धिरुच्यते, सा मुक्ताबुपकारिणीति तत्प्रयोजकतया पुरुषत्रयमुक्तेस्तन्मुक्त्यर्थतेत्यर्थः। शेषाणां चतुर्णामर्थमाहुः तत इत्यादि। नान्ययेति सत्सङ्गं विना। तथा च सत्सङ्गस्यावश्यकत्वबोधनार्थमग्रिमा सपरिकरवैराग्यानन्तरभाविनी ऊनविंशाध्यायस्य कथेत्यर्थः। अवान्तरव्यापार इति। पूर्वं सनत्सुजातादिकृतोपदेशस्य निर्वेदोत्पादनादिना स्मारणात्तथेत्यर्थः। बहुकालव्यवहितस्य सनत्सुजातीयस्य पुनः कथनाभावे स्मरणायोगात्कथने च गुरुत्वस्यैव सिद्धिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः धर्मराजत्वेन। गुरुत्वेति। अयं पक्ष 'एवं राजे'ति श्लोकस्थात् बोधितपदात्सिद्ध्यति। प्रथमस्तु ततः पूर्वग्रन्थात्। ननु धर्मराजत्वस्य प्रागपि सत्त्वात्तदानीमुपदेशकर्तृत्वप्राप्तावपि स्वस्यानधिकारकथनपूर्वकं तदकरणमिति तस्येदानीमपि सत्त्वात् कथं गुरुत्वं युज्यते इत्यत आहुः भगवत्तेत्यादि। स्मरणं 'यस्य ज्ञानोपदेशाये'ति वाक्ये स्फुटिष्यति। अतो द्वितीयः पक्षोपि युक्त एवेत्यर्थः। तर्हि तदर्थं तत्कथैव पूर्वं कुतो नोक्तेत्यत आहुः विदुरेत्यादि। तथा च तस्याः पुराणलक्षणग्रन्थे प्रविष्टत्वाद्गुहत्वाच्च नेदानीं सोक्ता, किन्तु गुरुत्वरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं तदुक्तरैव कथोक्तेति नोक्तार्थे सन्देह इत्यर्थः। एवं मुक्त्युपोद्घातत्वेन प्रसङ्गमुपपाद्य व्याकुर्वन्ति विदुर इत्यादि। मूले आत्मविविदिषित इत्यत्र बहुव्रीहौ आहिताग्न्यादिष्विति आत्मपदस्य पूर्वनिपातः। विविदिषितपदं च विशेषज्ञाने रूढमित्यवगन्तव्यम्। विशेषेण ज्ञानस्याकारं फलोक्तिमुखेन विवृण्वन्ति अयमर्थ इत्यादि। तथा च तया लीलया साङ्ख्यसिद्ध एव साक्षीति न ज्ञातः, किन्तु भगवद्दासत्वादिवैशिष्ट्येनोपनिषत्सिद्धरूपेण ज्ञात इत्यर्थः। अग्रिमचरित्रमिति। पञ्चमादिस्कन्धान्तरोक्तम्। फलज्ञानादिति। फलमनुपदोक्तरीतिकस्वस्वरूपावस्थानरूपं तस्य ज्ञानात्। इदमेव विशेषतो ज्ञानम्। एतन्निगमनायाग्रिमश्लोकं विवृण्वन्ति अत एवेत्यादि। यथाधिकारं निर्णय इति। बन्धुत्वनिर्णयः। ज्ञानमोक्षाभ्यां बन्धनं सत्त्वगुणवज्ज्ञेयम्। ताभ्यामपि गुरुत्वेनासक्तिजननादिति॥ २-४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विदुरागमनं पूर्वं धृतराष्ट्रस्य निर्गमः। योगमार्गेण तन्मुक्तिस्त्रयोदशे निरूप्यते॥ १॥

एवं परीक्षितो जन्मोक्त्वा कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन् तत्प्रसङ्गार्थं प्रथमं विदुरस्यागमनं, ततो वैराग्योपदेशेन धृतराष्ट्रनिष्क्रमः, ततो द्वारकातोऽर्जुनस्यागमनं, ततः श्रीकृष्णान्तर्द्धानं श्रुत्वा परीक्षितो राज्याभिषेकं च कृत्वा पाण्डवप्रस्थानं च त्रिभिरध्यायैर्निरूपयति—विदुर इति। कुरुपाण्डवयुद्धात् प्रागेव मन्त्राय धृतराष्ट्रेणाहूतस्तत्पुत्रेण पराभूतो विदुरस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतस्तत्र मैत्रेयात्परात्मनो भगवतो गतिं तत्त्वं ज्ञात्वा "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातम्। आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते वीक्षिते इदं सर्वं विज्ञातं भवति" इत्यादिश्रुतेस्तया गत्या तत्त्वज्ञानेनावाप्तं ज्ञातं विविदिषितं ज्ञातुमिष्टं येन स पुनर्हास्तिनपुरं प्रत्यगादित्यन्वयः॥ १॥ ॐ ॐ 'तयाऽवाप्तविविदिषितः' इति यदुक्तं तदेवोपपादयति—यावत इति। कुषारोः पुत्रः कौषारवो मैत्रेयस्तस्माग्रतः क्षत्ता विदुरो यावतः कर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान् कृतवांस्तेषु कतिपयप्रश्नानामुत्तरैरेव गोविन्दे जाता एका अव्यभिचारिणी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनन्यप्रयोजना च भक्तिर्यस्य तथाभूतः सन् तेभ्योऽवशिष्टप्रश्नेभ्य उपरराम अवशिष्टप्रश्नानामुत्तराणि न शुश्रावेत्यर्थः। एकान्तभक्तस्य कृतार्थत्वादर्थान्तरश्रवणादुपरतिर्युक्तैवेति सूचयति-हेति ॥ २ ॥ ❀ ❀ तमागतं बन्धुं विदुरं दृष्ट्वा सहानुजः भीमार्जुनादिभिः सहितो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः धृतराष्ट्रादयश्च प्रहर्षेण प्रत्युज्जग्मुः अभिमुखं ययुरिति तृतीयेनान्वयः। युयुत्सुर्धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः। सूतः सञ्जयः। शारद्वतः कृपः। कृपी द्रोणभार्या। पाण्डोर्जामयः ज्ञातिभार्याः। ससुताः ज्ञातयः पुरुषाः अन्याश्च स्त्रियः। प्रत्युद्गमे दृष्टान्तमाह-प्राणमिति। यथा कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणे सन्ने सति तन्वः कराङ्घ्र्यादयो निश्चेष्टा भवन्ति पुनश्च तस्मिन्नाविर्भूते चेष्टन्ते तद्वदित्यर्थः। परिष्वङ्गाभिवादनैर्विधिवत् यथोचितं तमभिसङ्गम्य मिलित्वा ॥ ३-५ ॥

हिन्दी अनुवाद

विदुरजी के उपदेशसे धृतराष्ट्र और गान्धारीका वनमें जाना

सूतजी कहते हैं-विदुरजी तीर्थयात्रामें महर्षि मैत्रेयसे आत्माका ज्ञान प्राप्त करके हस्तिनापुर लौट आये। उन्हें जो कुछ जाननेकी इच्छा थी, वह पूर्ण हो गयी थी ॥ १ ॥ ❀ ❀ विदुरजीने मैत्रेय ऋषिसे जितने प्रश्न किये थे, उनका उत्तर सुनने के पहले ही श्रीकृष्णमें अनन्य भक्ति हो जानेके कारण सुननेसे उपराम हो गये ॥ २ ॥ शौनकजी! अपने चाचा विदुरजीको आया देख धर्मराज युधिष्ठिर, उनके चारों भाई, धृतराष्ट्र, युयुत्सु, संजय, कृपाचार्य, कुन्ती, गान्धारी, द्रौपदी, सुभद्रा, उत्तरा, कृपी तथा पाण्डव-परिवारके अन्य सभी नर-नारी और अपने पुत्रोंसहित दूसरी स्त्रियाँ सब-के-सब बड़ी प्रसन्नतासे मानो मृत शरीरमें प्राण आ गया हो-ऐसा अनुभव करते हुए उनकी अगवानीके लिये सामने गये। यथायोग्य आलिङ्गन और प्रणामादिके द्वारा सब उनसे मिले और विरहजनित उत्कण्ठासे कातर होकर सबने प्रेमके आँसू बहाये। युधिष्ठिरने आसनपर बैठाकर उनका यथोचित सत्कार किया ॥ ३-६ ॥

प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतम्। अभिसंगम्य विधिवत् परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ ५ ॥
मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कण्ठ्यकातराः। राजा तमर्हयाञ्चक्रे कृतासनपरिग्रहम् ॥ ६ ॥
तं[1] भुक्तवन्तं विश्रान्तमासीनं सुखमासने। प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां[2] च शृण्वताम् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर[3] उवाच

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्। विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्राणं तन्व इवेति कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणेऽवसन्ने सति तन्वः कराङ्घ्र्यादयो निश्चेष्टा भवन्ति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते यथोत्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विरहेण यदौत्कण्ठ्यं तेन कातरा विवशाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तं विदुरम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पक्षिणो ह्यपत्यानि यथातिस्नेहेन पक्षच्छायया वर्धयन्ति तद्वद्युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान्वर्धितान्नोऽस्मान् किं स्मरथ। समेधितत्वमेवाह-विपद्गणाद्यस्मान्मोचिताः स्मः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"तत्प्राणे प्रपन्ने उदतिष्ठत्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ राजा युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेषां पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विषाद् दुर्योधनदत्तान्महाग्नेर्जतुगृहात्। आदिना नदीतरणादिग्रहः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विरहप्रयुक्तौत्कंठ्येन कातराः प्रेमबाष्पौघमानंदाश्रुसमूहं, कृतः आसनपरिग्रहो येन तं विदुरं राजा युधिष्ठिरोऽर्हयामास पूजयामास ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततो भुक्तवंतं विश्रांतमासने सुखमासीनं तं विदुरं स्वानां शृण्वतां सतां प्रश्रयेणावनतः प्राह ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह अपीत्यादिभिश्चतुर्भिः। युष्मत्तव पक्षयोः परिग्रहरूपयोः छायायां समेधितान्नोऽस्मानपि स्मरणार्थकम् आत्मनां तत्पक्षच्छायासमेधितत्वं स्मारयति समातृकाः मात्रा सहिता वयं विषाग्न्यादिरूपाद्विपद्गणात्त्वया विमोचिताः ॥ ८ ॥

---

१. प्राचीनपुस्तक एवं पाठः—'तं सत्कृतं तु विश्रान्तमासीनं सुखमासने।' २. प्रा० पा०—स्वानां विशृण्वताम्। ३. प्राचीने पुस्तके 'युधिष्ठिर उवाच' इति नास्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आगतान्प्राणान्दृष्ट्वा तन्वः भोगायतनानि शरीराणीव तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठदिति श्रुतेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मिथः प्रेमबाष्पौघं प्रेमनिमित्तनेत्रजलप्रवाहम् अर्हयांचक्रे पूजयामास औत्कंठ्यकातराः औत्कंठ्येन परवशाः, कृत आसनस्य पीठस्य परिग्रहः स्वीकारो येन स तथोक्तस्तम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्वकीयानां च शृण्वतां सताम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नोऽस्मान्स्मरथ यूयमिति शेषः, मात्रा सह वर्तमानाः समातृकाः विषाग्न्यादेर्विपद्गणान्मोचिताः यद्येन तस्मादिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पक्षिणो ह्यपत्यानि यथा अतिस्नेहेन पक्षच्छायया वर्द्धयन्ति तद्वत्। पक्षे पक्षच्छाया पक्षपातः। यद्यस्मान्मोचिता वयं त्वयेत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

केनापि निमित्तेन प्राणावरोधे तन्वः शरीराणि निश्चेष्टानि भवंति तं पुनरागतं तानि यथोत्तिष्ठंति तद्वत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विरहजातौत्कंठ्येन कातरा व्याकुलाः प्रेमबाष्पौघं स्नेहजन्याश्रुसमूहं मुमुचुः राजा युधिष्ठिरः कृतः आसनपरिग्रहो येन तम् अर्हयांचक्रे अर्हयामास पूजयामास ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रश्रयावनतः विनयेन नम्रः तेषां धृतराष्ट्रादीनां शृण्वतां तं विदुरं प्राह ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदेवाहापीति चतुर्भिः। युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान्संवर्द्धितानंडजोपमान्नोऽस्मानपि किं स्मरथ यद्यतः समातृका विमोचितास्तान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

प्रत्युज्जग्मुः संमुखतया गताः, तन्व इव करचरणादय इव अभिसंगम्य विधिवत् शास्त्रानुसारेण यथायोग्यं कैश्चिदभिवादनम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रेम्णा बाष्पसमूहं विरहे यदौत्कंठ्यं प्रेमातिभरत्वं तेन कातरा दीनाः पूर्वं तस्मिन् गते यत्प्रेमजातं भगवतः प्रेम एव आनन्दरूपं न भवतीति तेन प्रेम्णा दीनाः विषयालाभात् एवं सर्वेषु स्थितेषु मुख्यस्य पूजाधिकारात् राजानं पूजयामास दत्ते आसने स्वीकृतमासनं येन अनेन पूजायां निषेधाभावः सूचितः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गतश्रमं पृच्छेदिति धर्मशास्त्रात् श्रमापनोदनमाह तं भुक्तवंतमिति प्रत्येकप्रश्नव्यावृत्त्यर्थं तेषां च शृण्वतामित्युक्तं चकारान्मध्ये आगताः पूजानंतरमागताश्च परिगृह्यंते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रथमतो दयामुत्पादयति अपि स्मरथेति। युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्नः अस्मान् अपीति सम्भावनायां स्मरथ पूर्वं वयं भवद्भिरेव परिपालिताः पक्षः पक्षपातः तस्य च्छाया हिताचरणं पक्षिणामेषा व्यवस्था मातरं पितरं पुत्रं कालांतरे तेन परिचिन्वंति तदर्थं पक्षादिपदप्रयोगः स्मरणार्थं पालनविशेषं ज्ञापयति विपद्गणान्मोचिता इति। आपदां समूहात् तमेव गणयति विषाग्न्यादेरिति विषं मोदकदानं लाक्षागृहदाहश्च प्रत्येकं समुदायनाशकौ समातृका इति। स्त्रीणामपि वधे शत्रूणां न विचिकित्सा सरक्षका मोचिता इति वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मुमुचुरित्यत्र। भगवतः प्रेम एवेत्यत्र प्रेम इवेति पाठः प्रतिभाति। निषेधाभाव इति। पूजा न मया ग्राह्येति निषेधस्याभावः। कुलक्षयप्रयोजकत्वान्निषेधः सम्भाव्यते अग्रिमवाक्यकथनानुसारात्, तदभावायैतदुक्तम्। तदर्थमिति। लोके हि नानादेशयात्रां कुर्वाणाः स्वस्य पक्षित्वं वदन्ति वयं पक्षिण इति, तदा स्मरणं न सम्भवतीति तन्निवृत्तय इत्यर्थः। अर्थपदमत्र निवृत्तौ मशकार्थो धूम इविवत्। विचिकित्सेति। अयं शब्दो ग्लानौ रूढो जुगुप्सावत्प्रयोगवशाज्ज्ञेयः। क्लेशजनितमिति। पूर्वानुभूतक्लेशजनितम्। पञ्चम्यन्तपदं तृतीयया कथं व्याख्यायते इति शङ्कानिवृत्तय आहुः जीवनेत्यादि। परित्यागभावनामिति। जीवनस्येति शेषः ॥ ६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विरहप्रयुक्तौत्कंठ्येन कातरा विवशाः प्रेम्णा बाष्पौघमानन्दाश्रुसमूहं मुमुचुरिति पूर्वेणान्वयः। कृतः आसनस्य परिग्रहः स्वीकारो येन तं विदुरं राजा युधिष्ठिरोऽर्हयामास ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततश्च भुक्तवन्तं विश्रान्तं गतमार्गश्रमं आसने सुखमासीनमुपविष्टं तं विदुरं तेषां स्वकीयानां शृण्वतां सतां प्रश्रयेण विनयेनावनतः सन् राजा प्राहेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमेव दर्शयति-अपीत्यादिभिश्चतुर्भिः। पक्षिणो हि यथा पक्षच्छाययाऽतिस्नेहेन वर्द्धयन्ति तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान्नोऽस्मान् अपि किं स्मरथेत्यन्वयः। पक्षसमेधितत्वमेव स्पष्टयति-यत् यस्माद्विषाग्न्यादेर्विपद्गणात् समातृका वयं युष्माभिर्मोचिताः स्म ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जब वे भोजन एवं विश्राम करके सुखपूर्वक आसनपर बैठे थे तब युधिष्ठिरने विनयसे झुककर सबके सामने ही उनसे कहा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरने कहा—चाचाजी ! जैसे पक्षी अपने अंडोंको पंखोंकी छायाके नीचे रखकर उन्हें सेते और बढ़ाते हैं, वैसे ही आपने अत्यन्त वात्सल्यसे अपने कर कमलोंकी छत्रछायामें हम लोगोंको पाला-पोसा है। बार-बार आपने हमें और हमारी माताको विषदान और लाक्षागृहके दाह आदि विपत्तियोंसे बचाया है। क्या आप कभी हम लोगोंकी भी याद करते रहे हैं ॥ ८ ॥

कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम्। तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९ ॥
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो[1]। तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन[2] गदाभृता ॥ १० ॥
अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः। दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ ११ ॥
इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत् समवर्णयत्। यथानुभूतं क्रमशो[3] विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्तितं देहवृत्तिः कृता कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भवतां च तीर्थाटनं न स्वार्थं किन्तु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह। भवद्विधा इति। मलिनजनसंपर्केण मलिनानि तीर्थानि संतः पुनः स्वयं तीर्थीकुर्वन्ति। स्वान्तं मनस्तत्रस्थेन स्वस्यान्तः स्थितेनेति वा ॥ १० ॥ ❀ ❀ अपि किं सुखमासते भवद्भिः क्वापि दृष्टाः श्रुता वा ॥ ११-१२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे प्रभो इति। पितृभ्रातृत्वेन गौरवमालक्ष्य प्रभवत्स्वावनकर्तृत्वं चालक्ष्य वेयं सम्बुद्धिरिति भावः। क्वचिद्विभो इत्यपि पाठः। सोप्येतदभिप्रायक एव। भगवतोखिलमानसस्थत्वात्सर्वे एव तादृशा भवेयुरिति चेदाह—स्वस्यान्तस्थेनेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तातेति। पाण्डौ मृतेऽस्माकं तातवद्रक्षकत्वात्त्वमेव तातोऽसीति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तीर्थयात्रायां यमुनायां भगवदाज्ञया बदरीं गच्छन्तमुद्धवं दृष्ट्वा तस्माद्विप्रशापाद्धेतोः षड्विंशाद्वर्षादुपरि नाशमेष्यद्यदुकुलं श्रुत्वा तन्नावर्णयदिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

स्वस्यान्तःस्थितेन वेति। एतेनात्र स्वान्तःस्थेनेति विसर्गमध्यपाठोऽपि प्रामाणिकः स्वस्यानुमतश्चेति ध्वनितम्, अन्यथा ईदृशविग्रहानुपपत्तेरिति ॥ १०-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

क्षितिमंडलं चरद्भिः कया वृत्त्या वर्तितमिह भूतले कानि तीर्थानि भगवत्क्षेत्रमुख्यानि च भवद्भिः सेवितानि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कृतकृत्यानां भवतां न तीर्थयात्रया स्वप्रयोजनमस्तीत्यभिप्रायेणाह भवद्विधा इति। हे विभो ! भवादृशाः भागवताः स्वयमेव तीर्थभूताः पवित्रभूताः अतस्तीर्थयात्राकृतं पवित्रत्वं नापेक्षितमिति भावः, तर्हि कमर्थं तीर्थान्यटंति तत्राह तीर्थीकुर्वंतीति स्वांतःस्थेन गदाभृता भगवता तीर्थान्यपि तीर्थीकुर्वंति इति तीर्थान्यपि तीर्थीकर्तुं तानि पर्यटंतीति भावः। वस्तुतः परिशुद्धान्येव गंगादितीर्थानि तथापि पापिभिः तेषु परिहृतानि पापान्यादाय तान्यपि पवित्रीकुर्वंति स्वगतानि तु स्वांतरात्मतयावस्थितो गदाभृत् क्षपयति, तस्य त्वघप्रतिभटत्वान्न तस्मिन्पापसमावेशप्रसक्तिरिति भावः। एतदभिप्रायेणैव गदाभृतेत्युक्तं तथा च नवमे 'किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजंत्यघम्। मृजामि तदघं क्वाहं राजंस्तत्र विचिंत्यताम्'इति गंगयोक्तो भगीरथ आह 'साधवो न्यासिनः शांता धर्मिष्ठा लोकपावनाः। हरंत्यघं तेऽगसंगात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः'इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अपीति। हे तात ! कृष्ण एव देवता येषां ते नोऽस्माकं सुहृदो बान्धवाश्च यदवः दृष्टाः अथवा स्वपुर्यां द्वारकायां सुखमासत इति श्रुताः किम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं धर्मराजेनोक्तः विदुरो यदुकुलक्षयं विनाऽन्यत्सर्वं यथानुभूतं दृष्टं श्रुतं चानुक्रमशः समवर्णयत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एकभुक्तादिव्रतेन किमिति शेषः, इह भूतले क्षेत्रप्रधानानि तीर्थानि यानि तानि सर्वाणि च सेवितानीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ हे प्रभो ! स्वात्मस्थेन गदाभृता हरिणा तीर्थभूताः भवादृशाः भागवताः गंगादितीर्थानि तीर्थीकुर्वंति न स्वयमात्मशुद्ध्यपेक्षया

---

१. प्रा० पा०—प्रभो। २. प्रा० पा०—आत्मस्थेन। ३. प्रा०—भ्रमतो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तीर्थानि गच्छंतीति शेषः ॥ १० ॥ ❁ ❁ कृष्णो दैवतं येषां ते तथोक्ताः ॥ ११ ॥ ❁ ❁ भ्रमता परिवर्तमानेन क्षितितलमिति शेषः स्वेन यथानुभूतं तथा तत्सर्वमवर्णयत्, किंतु यदुकुलक्षयं विना तीर्थयात्रायां यमुनायां भगवदाज्ञया बदरीं गच्छंतमुद्धवं दृष्ट्वा तस्मात् विप्रशापाद्धेतोः षट्त्रिंशद्वर्षादुपरि नाशमेष्यद्यदुकुलं श्रुत्वा तन्नावर्णयदिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तीर्थेषु भक्तिमतां भवतां तीर्थाटनं च तीर्थानामेव मङ्गलाय सम्पद्यते इत्याह भवद्विधा इति ॥ १०-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वृत्त्या जीविकया। वो युष्माभिः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ भवताञ्च तीर्थाटनं तीर्थानामेव भाग्येनेत्याह भवद्विधा इति। तीर्थीकुर्व्वन्ति महातीर्थीकुर्वन्ति पावनं पावनानामितिवत् ॥ १०-१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

क्षितिमंडलं चरद्भिर्वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्त्तितं केनोपायेन देहनिर्हारः कृतः, इहास्मिन् भूतले तीर्थानि पुण्यजलप्रधानानि क्षेत्रमुख्यानि भूमिप्रदेशमुख्यानि सेवितानि किम् ॥ ९ ॥ ❁ ❁ भवद्विधा निष्पापत्वात्तावत् स्वयं तीर्थभूताः विशेषतस्तु भागवताः स्वांतस्थेन स्वहृदि ध्येयभूतेन गदाभृता तीर्थाटनेऽपि प्रयोजनेऽपि प्रयोजनमाह–संसारिसंसर्गेण तीर्थान्यपि मलिनानि पुनस्तीर्थीकुर्वन्ति ॥ १० ॥ ❁ ❁ नोऽस्माकं सुहृदो बांधवाः कृष्णो देवता येषां ते भवद्भिर्यादवा दृष्टाः कुतश्रिच्छ्रुता वा द्वारकां सुखमासते किम् ॥ ११ ॥ ❁ ❁ यदुकुलक्षयं तु जानन्नपि न वर्णयामास ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं दयामुत्पाद्य क्लेशजनितं दुःखमनुवादेन गच्छतीति वृत्तिप्रश्नः। वृत्तिर्जीविका वर्णाश्रमविभागविहितया यादृच्छिकया चेति वः युष्माभिः जीवनस्यानभिप्रेतत्वात् तं प्रति स्वातंत्र्याभावात् न कर्त्तरि तृतीया, अपि तु सम्बन्धमात्रे षष्ठी, भूपर्यटने तु विवक्षितत्वात् कर्त्तृत्वमतश्चरद्भिरित्युक्तम् क्षितिमण्डलमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, तेन सर्वत्रैकविधानाम्नानाभावात् परित्यागभावनां वा कृत्वा जीवितमिति प्रश्नार्थः। द्वितीयपक्षे अतः परमत्र स्थास्यंतीति मनोरथः। क्षेत्राणि मुख्यानि यत्र जलप्रधानं तीर्थं स्थलप्रधानं क्षेत्रं क्वचिदुभयमेकीभवत् प्रयागवेणीवदिति तानि इह भूतले सेवितानि। मुख्यानां सेवितत्वादतः परं न गंतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ ननु फलस्यासिद्धत्वात् सम्यक्चित्तशुद्धपर्यंतं तीर्थाटनं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह भवद्विधा इति। न हि भवतां तीर्थाटने न कश्चिद् गुणो भवति तत्राधिकारिणस्त्वन्ये। नन्वस्मद्विधा अपि तीर्थेषु पर्यटंतीत्याशंक्याह भवद्विधा इति। सत्यं पर्यटंतीति न तु स्वार्थं किंतु तीर्थकृपया "हरंत्यघन्तेऽगसंगात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरि"रिति वाक्यात् स्वयमेव ते तीर्थभूताः पापिनां स्पर्शदोषात् दुष्टानि तीर्थानि तेषां दोषं स्वयं गृहीत्वा संगग्रहणात् पूर्वमतीर्थानि तीर्थीकुर्वंति तर्हि तेषां का गतिरित्यत आह–स्वांतःस्थेन गदाभृतेति तेषां हृदये भगवान् गदां गृहीत्वा प्रकटस्तिष्ठति। अतो गदया आसन्यरूपत्वात् भगवान् साधनं च अपहतपाप्मरूपं "ते ह आसन्यं प्राणमूचु"रित्यत्र यथा सति पाप्मनाशः तथा प्रकृतेऽपीति तीर्थानामपि पापं भगवत्समीपं प्राप्य गच्छतीत्यर्थः। अनेन भगवदाज्ञायामेव तीर्थाटनं कर्त्तव्यमन्यथा भगवतः प्रयासजननात् न कर्त्तव्यमिति भावः। अतोऽत्रैव स्थातव्यमिति फलति ॥ १० ॥ ❁ ❁ एवमागतं कुशलं पृष्ट्वा भगवद्भक्तत्वादयं भगवद्वृत्तांतं ज्ञास्यतीति पृच्छति अपि न इति। विदुरेण सह तथासम्बन्धभावेऽपि अस्माभिः सह संबंध इति न इत्युक्तं भवति विदुरमप्यात्मत्वेन स्वीकृत्य वा सुहृदो मित्राणि तातेतिस्नेहेन संबोधनं तेष्वपि स्नेहबोधनाय कृष्णदेवता इति। सुखवासे हेतुः, अत एव त्वया दृष्टाः बंधुत्वेन लज्जया चेन्न दृष्टास्तर्हि भगवदीयत्वात् श्रुताः स्वपुर्यां द्वारकायां स्वधाम्नि अल्पेनापि विषयेण सुखं भवतीति यदव इति भक्तवंशत्वादपि सुखं सम्भावितम्। अनेन त्रिधापि दुःखं निवारितम् कृष्णदेवतात्वान्नाध्यात्मिकं स्वपुर्यामिति नाधिभौतिकम् एवं संभावितकुशलाः भगवन्मुखान्निश्चिताश्चेत्तदास्माकं सुखमिति प्रश्नाभिप्रायः ॥ ११ ॥ ❁ ❁ एवं स्मरणादिकुशलान्तैः प्रश्नैः पृष्टः सर्वमेव यथाभूतमनुवर्णयति परं मौशलव्यतिरेकेण ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भवद्विधा इत्यत्र। प्रयासजननादिति। तीर्थपापनाशप्रयासजननात्। इदमेव सूचितं विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्या'दिति पद्येन ॥ १० ॥ ❁ ❁ अपि न इत्यत्र। ज्ञास्यतीति सम्भावनायां लट्। लज्जयेति। अवधूतवेषकृतलज्जया ॥ ११-१२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

क्षितिमण्डलं चरद्भिर्वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्तितं कया जीविकया देहनिर्वाहः कृतः ? इह भूतले कानि तीर्थानि जलप्रधानानि क्षेत्रमुख्यानि भगवद्धामानि च युष्माभिः सेवितानि ॥ ९ ॥ ❋ ❋ भवतां च तीर्थपर्यटनं न स्वार्थं किन्तु तीर्थानुग्रहणार्थमेवेत्याह–भवद्विधा इति । विभो हे सर्वथा सर्वसमर्थ भवद्विधाः स्वयमेव तीर्थभूताः, अतस्तीर्थयात्राकृतं पवित्रत्वं नापेक्षितम् । तत्र हेतुमाह–भागवता इति, भगवद्भजनेनैव निवृत्तसर्वदोषा अन्यदोषनिवर्त्तने समर्थाश्च । तर्हि किमर्थं तीर्थपर्यटनं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां तीर्थविशुद्ध्यर्थमित्याह–स्वान्तस्थेन गदाभृता भगवता तीर्थान्यपि तीर्थीकुर्वन्ति । वस्तुतः परिशुद्धान्यपि गङ्गादीनि तीर्थानि मलिनजनसम्पर्कान्मलिनानि तानि पुनर्भवद्भक्तसम्बन्धेन विशुद्धानि भवन्ति । यथाच वक्ष्यति नवमे–'किञ्चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् । मृजामि तदघं काहं राजंस्तत्र विचिन्त्यताम्' इति गङ्गयोक्तो भगीरथ आह–'साधवो न्यासिनः शान्ता धर्मिष्ठा लोकपावनाः । हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात् तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः' इति ॥ १० ॥ ❋ ❋ अपीति प्रश्ने । हे तात नोऽस्माकं सुहृदो हितचिन्तकाः बान्धवा यदवश्च दृष्टा अथवा स्वपुर्यां द्वारकायां सुखमासते इति श्रुताः किमित्यन्वयः । एवं यदूनां प्रश्ने हेतुमाह–कृष्ण एव देवता येषां ते इति ॥ ११ ॥ ❋ ❋ इत्येवं धर्मराजेनोक्तो विदुरो यदुकुलक्षयं विनाऽनुभूतं दृष्टं श्रुतं च तत्सर्वं क्रमशः समवर्णयदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

आपने पृथ्वीपर विचरण करते समय किस वृत्तिसे जीवन-निर्वाह किया ? आपने पृथ्वीतलपर किन-किन तीर्थों और मुख्य क्षेत्रोंका सेवन किया ? ॥ ९ ॥ ❋ ❋ प्रभो ! आप-जैसे भगवान्‌के प्यारे भक्त स्वयं ही तीर्थस्वरूप होते हैं, आप लोग अपने हृदयमें विराजमान भगवानके द्वारा तीर्थोंको भी महातीर्थ बनाते हुए विचरण करते हैं ॥ १० ॥ ❋ ❋ चाचाजी ! आप तीर्थयात्रा करते हुए द्वारका भी अवश्य ही गये होंगे । वहाँ हमारे सुहृद् एवं भाई-बन्धु यादवलोग, जिनके एकमात्र आराध्यदेव श्रीकृष्ण हैं, अपनी नगरी में सुखसे तो हैं न ? आपने यदि जाकर देखा नहीं होगा तो सुना तो अवश्य ही होगा ॥ ११ ॥ ❋ ❋ युधिष्ठिरके इस प्रकार पूछनेपर विदुरजीने तीर्थों और यदुवंशियोंके सम्बन्धमें जो कुछ देखा, सुना और अनुभव किया था, सब क्रमसे बतला दिया, केवल यदुवंशके विनाशकी बात नहीं कही ॥ १२ ॥

'नन्वप्रियं दुर्विषहं[2] नृणां स्वयमुपस्थितम् । नावेदयत्[3] सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥
कञ्चित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखम्[4] । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥
अबिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदघकारिषु । यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥
युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलंधरम्[5] । भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यदुकुलक्षयावर्णने कारणमाह नन्विति ॥ १३ ॥ ❋ ❋ श्रेयस्कृत्तत्त्वमुपदिशन् ॥ १४ ॥ ❋ ❋ ननु शूद्रोऽसौ कथमुपदिशेत् । न ह्यसौ शूद्रः किं तु यमस्तद्रूपेणासीत् । किं तत्र कारणं यमे चात्रागतेऽमुत्र को दंडधर इत्यपेक्षायामाह । अबिभ्रदिति । धृतवानित्यर्थः । माण्डव्यस्य शापात् । तथा हि कश्चिच्चोरानुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य ऋषेस्तपश्चरतः समीपे तान् संप्राप्य तेन सह निबद्ध्यानीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया सर्वान् शूलमारोपयामासुः । ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास । ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपित उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति । तेनोक्तं त्वं बाल्ये शलभं कुशाग्रेणाविद्धय क्रीडितवानिति । तच्छ्रुत्वा मांडव्यस्तं शशाप बाल्येऽजानतो मे महांतं दंडं यतस्त्वं कारितवानतः शूद्रो भवेति ॥ १५ ॥ ❋ ❋ इदानीं राज्यस्यापकर्षं निगमयति । युधिष्ठिर इति । कुलंधरं वंशधरम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु निश्चये ॥ १३–१४ ॥ ❋ ❋ अत्राक्षिपति–नन्विति । इत्यर्थ इति । आर्षोऽयं प्रयोग इति भावः । उपदेशश्चायं वैराग्योत्पादनार्थमनौपनिषद एवेति ज्ञेयमन्यथा धृतराष्ट्रस्य तत्त्वज्ञानार्थं तदानीन्तनसनत्सुजातकृतौपनिषदतत्त्वोपदेशो न संगंस्यते । तच्च महाभारतोद्योगपर्वत एवावसेयम् । तथाहि–"धृतराष्ट्र उवाच । त्वं किं न वेद तद्ब्रूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोस्ति चेत्तव । विदुर उवाच । शूद्रयोनावहं जातो जातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ॥ न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद् ब्रवीमि ते ।" इति । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्येयं ब्राह्मी तां ब्राह्मणजातिं देवानां गर्ह्यो न । किंतु तन्मध्ये स्वर्गं गतः स्तुत्यो भवति । अन्यथा नरकं गच्छतीति भावः ।

---

१. तत्त्वप्रियम्–इति विजय० । २. प्रा० पा०–दुर्विषह्यं । ३. प्रा० पा०–न्यवेदयत् । ४. प्रा० पा०–स्वकैः । ५. प्रा० पा०–कुलोद्वहम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतत्सनातनमुन्यांनयनम्। वर्षशतं वर्षाणां शते शतानि वा यस्मिन्काले तं, नैरंतर्ये द्वितीया। यथाश्रुते तु पञ्चवर्षाधिकशतवर्षमवनिस्थितश्रीकृष्णज्येष्ठयुधिष्ठिरपितृव्यस्य तस्य श्रीकृष्णांतर्द्धानानंतरं देहत्यागोक्तिर्वक्ष्यमाणा न संगंस्यते। यद्वा शतपदमत्रानियतार्थकं "शताद्या नियतानन्तवाचका अर्थसंगतेः" इत्यभिधानात्। किंचिदधिकानि वर्षाणि शतं चेति संदर्भः। किं च "शतं शतसहस्रं च सर्वमक्षय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षय्यवाचकम्" इति पञ्चाप्सरउपाख्याने श्रीमहाभारतादिपर्वणि। शलभस्तत्कालपूर्वकगतिमान् जीवविशेषः। यतो विना विचारं शूद्रवन्मां ददंडातस्त्वं शूद्रो भवेति। "अर्यमा तु पुमान्सूर्ये पितृदेवान्तरेपि च" इति मेदिनी। अघकारिणः पापिनस्तेषु ॥ १५ ॥ ❀ ❀ लोकपालाभैरिन्द्रादिलोकपालसमानैः। श्रिया राज्यसंपत्त्या ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यदुकुलक्षयं कुतो नावर्णयदित्यत्राह नन्विति। ननु हे शौनक! दुर्विषहं सोढुमशक्यं स्वयमुपस्थितं स्वयमेवोपस्थास्यदप्रियं यदुकुलक्षयात्मकं नावेदयत् कुतः यतः सकरुणः दयावानत एव दुःखितान् दुःखिष्यमाणान्द्रष्टुमक्षमः असहिष्यमाणः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथ देववद्वीश्वरवत्सत्कृतो बहुमतः कंचित्कालं ज्येष्ठस्य भ्रातुः धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां धर्मराजादीनां प्रीतिमावहन्सुखमवात्सीदुवास श्रेयः कुर्वन् प्रीतिं वोढुं चावात्सीदित्यर्थः। भ्रातुः श्रेयस्करणमत्र तस्य मरणज्ञापनपूर्वकं मुक्त्युपायप्रवर्त्तनरूपं विवक्षितम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कथं तस्य तद्भावनसामर्थ्यमिति शंकाव्युदासाय सर्वप्राणिमृत्युकालज्ञस्तद्दंडधरश्च यो यमः स एवायं विदुर इति वदन् शंकांतरं च निराह अबिभ्रदिति। शापान्मांडव्यशापाद्धेतोर्यमो यावच्छूद्रत्वं विदुररूपं शूद्रभावं दधार तावद्वर्षशतमर्यमा सूर्योऽधिकारिषु पापिषु यथाघं तत्पापानुरूपं दंडमबिभ्रत्कारयामास ॥ १५ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर इति द्वाभ्यां लब्धं राज्यं येन स युधिष्ठिरः कुलंधरं कुलनिर्वाहकं पौत्रं परीक्षितं दृष्ट्वा इंद्रादिलोकपालसदृशैर्भ्रातृभिः परया श्रिया च मुमुदे ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्किमिति नावर्णयदिति तत्राह तत्त्विति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विदुरः किमकार्षीदिति तत्राह कंचिदिति सुखलक्षणं श्रेयः ज्येष्ठस्य भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं भगवद्भक्तिज्ञानादिमानयं विदुरो देवेषु कस्यावतार इति तत्राह अबिभ्रदिति। योऽर्यमा वैवस्वतोऽघकारिषु पापकृत्सु यथाघं पापमनतिक्रम्य दण्डमबिभ्रत् शिक्षामकरोत्पापफलमभोजयदित्यर्थः, स यमो मांडव्यशापाद्यावद्वर्षशतं तावच्छूद्रत्वं बभारेत्यन्वयः। मांडव्यो नाम कश्चिदृषिः कस्मिंश्चिन्नदीतीरे तपश्चरंस्तत्र कस्माच्चिन्नगराच्चौर्यं गृहीत्वागतैश्चोरैः सहानुधावद्भिर्नगरपालैरज्ञानाद्गृहीत्वा राज्ञे निवेद्य तदनुज्ञया शूले समारोपितोऽभूत्। तत्रापि शूलैः तपः कुर्वंतमपि जाज्वल्यमानं दृष्ट्वा जनैर्निवेदितो राजा ससंभ्रममुपागम्य शूलादवरोप्य प्रसाद्य प्रस्थापयामास। कोपेन जाज्वल्यमानेन यमसमीपं गतेन मुनिना कस्मादहं शूलमारोपित इति पृष्टो यमः तस्मात् शापमादातुकामो बाल्यावस्थायां काचिन्मक्षिका शूले समारोपिता तेन दोषेण अयमवस्थाविशेषः प्राप्त इति प्राह। तस्मै क्रुद्धो मुनिः शूद्रो भवेति शशाप तमिति मांडव्यशापः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अथ युधिष्ठिरः किं चकारेति तत्राह युधिष्ठिर इति। इंद्रादिलोकपालसमानैर्भीमादिभ्रातृभिर्लब्धराज्यो युधिष्ठिरः कुलंधरं पौत्रं दृष्ट्वा परमसम्पदा मुमुद इत्येकान्वयः। कुलं धारयतीति कुलंधरः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्विति। अत्रान्योऽपि दुःखशङ्कया नाकथयत् इति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रेयस्कृत् हितोपदेष्टा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नन्वसौ यम एव विदुरत्वेन जातस्य चास्य लोकेऽस्मिन् श्रेयस्कृत्त्वमेव श्रूयते न तु यमलोके यमरूपेण दण्डकृत्त्वमपि। तर्हि तत्र दण्डः कथमसैत्सीत् तत्राह अबिभ्रदिति। वर्षाणि कतिचिदधिकानि शतञ्च वर्षशतम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

श्रेयस्कृत् श्रेयः कर्त्तुम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ न च धृतराष्ट्रादयं कनिष्ठत्वान्न्यूनो मन्तव्यः; साक्षाद्धर्म्मराजस्यैव माण्डव्यशापेन शूद्रतयावतीर्णत्वात्। ननु तावदमुत्र को दण्डधरस्तत्राह। अबिभ्रत् आर्षप्रयोगः, धृतवानित्यर्थः। तथाहि क्वचिच्चौरानानुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य तपश्चरतः समीपे तान् संप्राप्य तेन सह नित्रध्यानीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया सर्व्वानेव शूलमारोपयामासुः। ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य्य प्रसादयामास। ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपित उवाच। कस्मादहं शूलमारोपित इति। तेनोक्तं त्वं बाल्ये कुशाग्रेण शलभमाविध्य क्रीडितवानिति। तत् श्रुत्वा माण्डव्यस्तं शशाप। बाल्ये अजानतो मे महान्तं दण्डं कारितवान् अतस्त्वं शूद्रो भवेति ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्र कारणमाह नन्विति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत् कल्याणं विवक्षुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तादृशसामर्थ्यं तस्य सूर्यपुत्रत्वादस्त्येवेति सूचयति अबिभ्रदिति। मांडव्यशापाद्यावद्यमः शूद्रत्वं दधार तावद्वर्षशतमर्यमा सूर्योऽघकारिषु दंडं दधार ॥ १५-१६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

"अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी"ति सभारूपे समाजे धर्मराजेन पृष्टः कथं नोक्तवानित्याशंक्याह नन्वप्रियमिति । सर्वं पृष्टमेव वक्तव्यं न त्वप्रियं "सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः" इति वाक्यात् पृष्टोऽपि सत्यमपि अप्रियं न वक्तव्यं तत्रापि दुर्विषहं यस्मिन् श्रुते श्रोतापि म्रियेत अतो धर्मिनाशकं श्रवणं न कारणीयमिति । तर्हि कथमग्रिमकार्यसम्पत्तिरत आह—नृणां स्वयमुपस्थितमिति स्वत एव जनमुखादेव ज्ञास्यन्ति किं स्ववचनेनेति, किंच करुणावान् सर्वथा न वदेत् दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः स्वकार्यं ते मा जानंत्विति गुप्तभावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स्वावसरप्रतीक्षया तत्रैव स्थित इत्याह कंचित्कालमिति । अथ प्रश्नसमाप्त्यनंतरं देववत् यथैव वदन्ति कुर्वन्ति तदेव मन्यते विश्वासार्थं स्वसुखं ज्ञापयन् पूजितस्तिष्ठतीत्यर्थः स्थितौ हेतुमाह । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत् । वैराग्यादिसंसाधनेन मोक्षसाधकः सर्वेषां प्रीतिमावहन्निति विश्वासार्थं सम्भावितदुःखदूरीकरणार्थं वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नन्वस्य कनिष्ठस्य अयथाजातस्य कथं मोक्षसाधकत्वमनधिकारात्तत्राह—अबिभ्रदिति । उत्तरोत्तराज्ञानात् पूर्वं बलिष्ठितेति देहेंद्रियप्राणान्तःकरणानां व्यवस्था, यदात्मना ज्ञायन्ते अयमहमिति तदा मन्ये धर्मा दुर्बलाः, अत एव भुशुंडादेरप्युपदेष्टृत्वं पूर्णज्ञानवानपि सर्वत्राविचारितान्नभक्षणात् काकत्वं प्राप्तः देहत्यागसमये काकचर्यया च । तस्मान्नायं कनिष्ठभ्राता न वा शूद्रः, किंतु यमः "माण्डव्यशापात् भगवान् प्रजासंयमनो यमः । भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतादि"ति वक्ष्यति । तर्हि क इदानीं यमलोके अधिकारीत्याशंक्याह अबिभ्रदिति "विवस्वानर्यमा पूषे" त्यादिद्वादशादित्याः, तत्र द्वितीयोऽर्यमा स यावच्छूद्रत्वं दधार मांडव्यशापाद्वर्षशतं तावदर्यमा अधिकारं कृतवान् यथावत् पापकारिषु । शतवर्षानंतरं शूद्रत्वमत उपदेशेऽपि न दोषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरस्य विदुरविस्मरणार्थं किंचिद्राज्यभोगमाह युधिष्ठिर इति । युधिष्ठिरो राज्यं लब्ध्वा पौत्रं च राज्ययोग्यं दृष्ट्वा भ्रातृभिः इंद्रादितुल्यैः सहितः श्रिया परया इंद्रदुर्लभया वा मुमुदे "राज्यं वंशो भ्रातरश्च धनं चाज्ञानहेतवः" ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नन्वप्रियमित्यत्र । स्वकार्यमिति विदुराभिप्रेतं कार्यम् ॥ १३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यदुकुलक्षयं कुतो नावर्णयदित्यपेक्षायां 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः' इति वाक्यात् सत्यमप्यप्रियं न वक्तव्यमित्याह—नन्विति । निश्चयेन नृणां स्वयं प्रारब्धवशादुपस्थितं दुर्विषहं सोढुमशक्यमप्रियं स्वयं दुःखितान् द्रष्टुमक्षमोऽसमर्थश्चेन्नावेदयेदित्यन्वयः । तत्रासामर्थ्यहेतुमाह—सकरुण इति, दयावानित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं स्वकैर्देववदीश्वरवत् सत्कृतो बहुमतः सर्वेषां युधिष्ठिरादीनां प्रीतिमावहन् ज्येष्ठस्य भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत् ज्ञानवैराग्योपदेशेन श्रेयस्कर्तुं कञ्चित्कालं तत्रैवावात्सीदित्यन्वयः । 'देववत्सुखम्' इति तु पाठान्तरम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु शूद्रोऽसौ कनिष्ठश्च कथं धृतराष्ट्रमुपदिदेशेदित्याशङ्कायां नासौ शूद्रः किन्तु धर्माधर्मनिर्णेता साक्षाद्यम एव विदुररूपेणावतीर्णः । किं तत्र कारणं तस्मिंश्चात्रागतेऽमुत्र को वा दण्डधर इत्यपेक्षायामाह—अबिभ्रदिति । शापात् माण्डव्यस्यर्षेः शापाद्धेतोर्यमो यावद्वर्षशतपर्यंतं शूद्रत्वं विदुररूपं दधार तावदघकारिषु पापिषु अर्यमा पितृराजो यथावद्यथोचितं दण्डमबिभ्रत् कारयामासेत्यन्वयः । अत्रेयमाख्यायिका—कश्चिच्चौराननुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य तपश्चरतः समीपे तान्सम्प्राप्य तेन सह निबध्याऽऽनीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया सर्वानेव शूलमारोपयामासुः, ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास, ततो मुनिर्यमं प्रति गत्वा कुपित उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति, तेनोक्तं त्वं बाल्ये कुशाग्रेण शलभमाविध्य क्रीडितवानिति, तत् श्रुत्वा माण्डव्यस्तं शशाप बाल्येऽजानतो मे यतो महादण्डं कारितवान् अतस्त्वं शूद्रो भवेति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यद्यपि 'निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादाब्जसेवया' इत्यादिना युधिष्ठिरस्य विषयेष्वनासक्तिर्दर्शिता तथापि भगवदिच्छायाः प्रबलत्वात् तस्यापि विषयासक्तिर्जाता । तां दर्शयति—युधिष्ठिर इति । लब्धं राज्यं येन स युधिष्ठिरः कुलन्धरं कुलनिर्वाहकं वंशप्रवर्त्तकं वा पौत्रं परीक्षितं दृष्ट्वा इन्द्रादिलोकपालसदृशैर्भ्रातृभिः परया श्रिया च मुमुदे इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

करुणहृदय विदुरजी पाण्डवोंको दुःखी नहीं देख सकते थे । इसलिये उन्होंने यह अप्रिय एवं असह्य घटना पाण्डवोंको नहीं सुनायीं; क्योंकि वह तो स्वयं ही प्रकट होनेवाली थी ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पाण्डव विदुरजीका देवताके समान सेवा-सत्कार करते थे । वे कुछ दिनोंतक अपने बड़े भाई धृतराष्ट्रकी कल्याण-कामनासे सब लोगोंको प्रसन्न करते हुए सुखपूर्वक

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हस्तिनापुरमें ही रहे ॥ १४ ॥ विदुरजी तो साक्षात् धर्मराज थे, माण्डव्य ऋषिके शापसे ये सौ वर्षके लिये शूद्र बन गये थे।[1] इतने दिनोंतक यमराजके पदपर अर्यमा थे और वही पापियोंको उचित दण्ड देते थे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ राज्य प्राप्त हो जानेपर अपने लोकपालों-सरीखे भाईयों के साथ राजा युधिष्ठिर वंशधर परीक्षित् को देखकर अपनी अतुल सम्पत्ति से आनंदित रहने लगे ॥ १६ ॥

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया। अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥
विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत। राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८ ॥
प्रतिक्रिया[2] न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो। स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः[3] समागतः ॥ १९ ॥
येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि। जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदीहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानाम्। अत्यक्रामदायुष्कालोऽतिक्रांतः। यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु तत्प्रतीकारः क्रियतां किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रियेति। सर्वेषामिति। यैः प्रतिकर्तव्यं तेषामपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कथं धनादिवियोगः सोढुं शक्योऽत आह येन चेति। अभिपन्नोऽभिग्रस्तः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवं युधिष्ठिरपालनलब्धसुखप्रकारेण गृहेषु सक्तानां जनानां न तु पांडवानाम्। "किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुंदमनसो द्विजाः। अधिजह्रु र्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे" इत्युक्तेः। "येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतो विदुरोऽपि धृतराष्ट्रं प्रत्येव तथोपदिदेश न तान्प्रतीति। परमदुस्तरः यौवनादिरूपस्तत्र कामाद्यैराकुलीक्रियत इति भावः। "कालो न यातो वयमेव याताः" इति भर्तृहर्युक्तेः कालस्यातिक्रमणं न संगच्छते इति चेदाह–यद्वेति। इत्यर्थ इति। उपसर्गवशादत्र क्रम्यतेरभिभवोर्थ इति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राजन्निति। त्वत्तः पूर्वतनराज्ञामयमेवांते धर्मोऽतस्त्वमपि तं गृहाणेति भावः। तत्कालातिक्रमणम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रतीकारो निवृत्त्युपायः। इत्यर्थ इति। यदि कश्चिद्वशिष्येत्तदा तु सोऽपि भवेदेवेति भावः। कालस्याप्रतिक्रियत्वं तु "बलेन सचिवैर्बुद्ध्या मंत्रैरोपधिभिस्तथा। सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः" इत्यष्टमस्कन्धोक्तेः। "नांतकस्य क्रिया कापि" इति गारुडोक्तेश्च। हे प्रभो इति। प्रगता भा प्रतिभा यस्येति प्रभुः। पृषोदरादित्वमाश्रित्य भाशब्दस्य मुरादेशः। तव तु बुद्धिर्न स्थिरा यतोऽप्रतिक्रियस्यापि प्रतिक्रियामीहस इति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ येन कालेन प्रिया धनादयः प्रियतराः स्त्र्यादयः प्रियतमाः प्राणाः। यतोऽग्निप्रदीप्तगृहांतगर्तधनस्त्र्याद्यादानाय तत्र प्रवेशं न कश्चित्करोतीत्यतः प्राणानां प्रियतमत्वमिति ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं गृहेष्वासक्तानां तदीहया गार्हीयचेष्टया प्रमत्तानामविदितमृत्युकालानां कर्त्तरि षष्ठी, तैरविज्ञातः परमः सर्वं वशीकुर्वन्नत एव दुस्तरः कस्याप्यवश्यः कालोऽत्यक्रामत् अतिक्रांतवान् तदीहया अविज्ञात इति वान्वयः। युधिष्ठिरादीनां विषयानुभवकालो व्यतिक्रांतो बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भ्रातुः श्रेयस्क्रियाप्रकारं प्रपंचयति विदुर इत्यादिभिर्दशभिः। तं कालातिक्रममभिप्रेत्य विदुरो धृतराष्ट्रमभाषत तदेवाह राजन्नित्यादिसार्द्धैर्नवभिः। हे राजन्नितः शीघ्रं निर्गम्यतां त्वयेति शेषः, आगतमुपस्थितमिदं भयं पश्यालोचय ॥ १८ ॥ ❀ ❀ किं तत्तत्राह प्रतिक्रियेति। कुतश्चिदपि हेतोः कदाचिदपि यस्य भयस्य प्रतीकारः निवारणं नास्ति स एष भगवान् भगवन्नियाम्यः सर्वेषां नोऽस्माकं कालो मृत्युकालः समागतः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ग्रहासक्तिं त्याजयितुं कालं विशिंषन्नाह येनेति। अयं परिदृश्यमानो जनः येन कालेनाभिपन्नः अभिपद्यमानः प्रियतमैर्निरतिशयप्रियैः प्राणैरपि सद्यो विमुच्येत त्यज्येत, अन्यैः प्राणानुबंधिभिर्धनादिभिर्मुच्येतेति किमु वक्तव्यं स कालः समागत इत्यन्वयः ॥ २० ॥

---

१. एक समय किसी राजाके अनुचरोंने कुछ चोरोंको माण्डव्य ऋषिके आश्रमपर पकड़ा। उन्होंने समझा कि ऋषि भी चोरीमें शामिल होंगे। अतः वे भी पकड़ लिये गये और राजाज्ञासे सबके साथ उनको भी सूलीपर चढ़ा दिया गया। राजाको यह पता लगते ही कि ये महात्मा हैं–ऋषिको सूलीसे उतरवा दिया और हाथ जोड़कर उनसे अपना अपराध क्षमा कराया। माण्डव्यजीने यमराजके पास जाकर पूछा–'मुझे किस पापके फलस्वरूप यह दण्ड मिला ?' यमराजने बताया कि 'आपने लड़कपनमें एक टिड्डीको कुशकी नोकसे छेद दिया था, इसलिए ऐसा हुआ।' इसपर मुनिने कहा—'मैंने अज्ञानवश ऐसा किया होगा' उस छोटेसे अपराधके लिये तुमने मुझे बड़ा कठोर दण्ड दिया। इसलिये तुम सौ वर्षतक शूद्रयोनिमें रहोगे !' माण्डव्यजीके इस शापसे ही यमराजने विदुरके रूपमें अवतार लिया था। २. प्रा॰ पा॰–प्रतिक्रियां न पश्येऽहं कुतश्चित्। ३. प्रा॰ पा॰–वः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ययौ द्वारवतीमित्युक्तं श्रीकृष्णप्रयाणशेषमाह अथेति । अथ विभुर्व्यासोऽच्युत आगमिष्यामीत्यामंत्र्य संभाष्य यांतम् अनुगतान् वं वृष्णिर्वर्त्याजुर्नादियुक्तो हयैर्युक्तेन रथेन द्वारवतीं ययावित्येकान्वयः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ अधुना धृतराष्ट्रस्य स्वर्गप्राप्तिप्रकारं वक्तुमुपक्रमते एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हरिपरायणानां पांडवादिवत् यः काल एकमपि क्षणमवंध्यतां नेतुं शक्यः स कालो हरिविमुखानां गृहेषु पुत्रमित्रादिलक्षणेषु केवलं शिश्नोदरंभरतया सक्तानां गृहपोषणधनान्वेषणप्रयत्नैः प्रमत्तानां विस्मृतपरमात्मतत्त्वानामत एवाविज्ञातोऽत्यक्रामदतिक्रांतोऽभूदित्येकान्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्कालस्यातिक्रमणं विदुर इति नाम सार्थं साधयन् निर्गम्यतां गृहादिति शेषः, प्राप्तमिदं मरणभयं पश्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यस्य कालस्य कुतश्चित्कारणात्कर्हिचिदपि प्रतिक्रिया निवर्तनक्रिया नास्ति स एष भगवान् कालरूपो नः सर्वेषां समागतः शरीरवियोगकरणाय प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इतोऽपि निर्गमनमुचितमित्याह येनेति । इह जीवलोकेन कालरूपिणा हरिणा अभिपन्नो ग्रस्तः अयं जनोतिशयेन हृदयंगमैः प्राणैरपि वियुज्येतान्यैर्धनादिभिर्वियुज्येत इति किमुतेत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं युधिष्ठिरस्य पालनलब्धसुखप्रकारेण गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां जनानां न तु पांडवानाम्–'किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विज । अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥' इत्यादेः–'येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः' इत्यादेश्च । अत एव विदुरोऽपि धृतराष्ट्रम् प्रत्येव तथोपदिदेश न तु तान् प्रतीति ॥ १७-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गृहेषु सक्तानामिति युधिष्ठिरादिभ्योऽन्येषामेव निन्देयं तात्कालिकजनानां ज्ञेया । तेषां 'क्षुधितस्य यथेतरे' इति दृष्टान्तेन तादृशसम्पदादिष्वपि अनासक्तिः प्रपञ्चिता ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ सर्व्वेषामिति यैः प्रतिकर्त्तव्यं तेषामपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ येन मृत्युरूपेण कालेनाभिपन्नो ग्रस्तः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं गृहेषु सक्तानां धृतराष्ट्रादीनां तदीहया गृहेहया प्रमत्तानां कालः अत्यक्रामत् जीवनसमयः समाप्तप्रयोजनो जात इत्यर्थः । कथंभूतः अविज्ञातः दुर्लक्ष्यः परमदुस्तरः परमैर्ब्रह्मादिभिरपि दुस्तरः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अभिप्रेत्यालक्ष्य ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भगवान् भगवच्छक्तित्वाद्भगवच्छब्दवाच्यः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अभिपन्नः अभिपद्यमानः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या ।

ततः किमत आह एवं गृहेष्विति । ते हि भगवति विद्यमान एव पौत्रे प्रौढे जाते भगवंतं पृष्ट्वा पौत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य निरंतरं भगवच्चिंतकाः भगवत्सत्रदीक्षिता भवितुं युक्ताः । तत्तु तेषां न राज्यदोषात् वृत्तमित्याह–एवं गृहेषु सक्तानामिति षट्त्रिंशद्वर्षपर्यंतं राज्यं कृतं, षोडशवर्षानंतरमेव राज्ययोग्यः पुत्रः, तथापि एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृहेषु आसक्तानां गृहेतिकर्त्तव्यतया च प्रमत्तानां स्वकार्ये असावधानानामज्ञात एव कालो गतः । तैर्ज्ञातमद्यैव राज्ये उपविष्टमिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एतत् स्वरूपं कियत्कालवासेन विदुरो ज्ञातवान्–एते स्वार्थे प्रमत्ताः कालग्रस्ता भविष्यंतीति अन्ये चेदेते भक्ता भवेयुः तदा अयोध्यावत् सर्वमेव नगरं वैकुंठं गच्छेत् तदा धृतराष्ट्रस्य कर्त्तव्यं नावशिष्येत, तत्तु नास्तीति निश्चित्य कलिप्रवेशे बुद्धिभ्रंशे अन्योऽन्यमारणेन धृतराष्ट्रस्य च भीमसेनमहद्भयं भविष्यतीत्याशंक्य धृतराष्ट्रबोधार्थं प्रवृत्त इत्याह विदुर इति । कालस्य परमदुस्तरत्वकथनात् तादृशानामपि कालांशानां बहूनामतिक्रमात् सर्वनाशककालमध्ये पतितो धृतराष्ट्र इत्यभिप्रेत्य तं प्रत्याह राजन्निर्गम्यतामिति । राजानो हि कालस्य शीघ्रं भक्ष्याः राज्येनाधर्मबाहुल्यात् शीघ्रनिर्गमने हेतुः पश्येदं भयमागतमिति, यथा कालस्य भयनामा कश्चित् चतुर्थस्कंधे वक्तव्यः । स इदानीं भगवति निर्गते तदीयानां स्वतोऽनिर्गमने अयमधिकारी सर्वान् भक्षयति पत्नीरिव । अथवा ये पूर्वं भक्ष्यत्वेनैव स्थिताः भगवद्दृष्ट्या च भक्षितास्तानिदानीं भक्षयितुमागतः । अग्नेर्वैधदीक्षान्यायेन ज्ञानसंचारसामर्थ्यं बोधयितुं स्वसामर्थ्यं बलेन तं प्रदर्शयन्नाह आगतमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तर्हि पूर्ववदिदानीमपि प्रतीकारः कर्त्तव्य इत्याशंक्याह भगवति गते अन्यस्मात् कुतश्चिदपि यस्य प्रतिक्रिया नास्ति पूर्वमप्येवं व्यवस्था तदाह कर्हिचिदिति । प्रभो ! इति संबोधनेन अन्यत्र प्रभुत्वं चलति नात्रेत्युपहासः । तर्हि किमस्मानेव भक्षयितुमागतः उत सर्वान्, आद्ये यथा सर्वे न प्रतीकारं कुर्वंति तथास्माभिरपि न कर्त्तव्यः । कथं न प्रतीकार इत्याशंक्याह स एवेति । यः पूर्वं कृष्णाख्यः त्वत्पुत्रादीनुपसंहृतवान् स एवेदानीं त्वामुपसंहर्तुमागतः, न च स गत इति । मंतव्यं भगवत्त्वात् पूर्वमन्येन रूपेण स्थितः सांप्रतमन्येन नामस्वरूपत एव आकृतिमात्रं भिद्यत इत्याह काल इति । कलयति सर्वानाकलयतीति । ननु पूर्वं यथा पाण्डवा उर्वरिता भविष्यंति ततश्च तदाश्रयेण वयमपि जीविष्याम इत्याशंक्याह सर्वेषां नः समागत इति पूर्वस्माद्वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इदानीं मामपि प्रहीष्यति तर्हि किं विधेयमित्याशंक्य येन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दोषेण स ग्रसति स दोषः परिहार्य इति वक्तुमर्हतां ममतां त्यजेदित्याभिप्रायेणाह येन चैवाभिपन्नोऽयमिति, कालस्त्वात्मानं वस्तुतो न ग्रसति आत्मत्वात् परं स्वनिष्पादितैर्यदि प्रविशति तदा पेशकीटवत् तमपि भक्षयति। ततश्च देहेंद्रियादौ अहंतादिस्त्याज्यः, नन्वेते रक्षकाः कथं त्याज्या इत्याशंक्याह प्राणैरिति। यावत्स नागतः तावदेवं व्यवस्था। तस्मिन्नागते तु सर्वदा रक्षकाः प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यंते चैवेति रोगादिसामग्री अवश्यादिगमनं चोक्तम्, अत्यंतं प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यंते, यन्मूलकाः सर्वे तेषां त्यागे को विचार इत्याह-किमुतेति तस्मिन्नागते पूर्वं महता प्रयासेन पोषिता अप्येते त्यक्त्वा गच्छंतीत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवं गृहेष्वित्यत्र। भगवन्तं द्रष्टुं ति। द्वारकायां गत्वा तत्र दृष्ट्वा। अन्यथा चेदिति। यदि स्वार्थे प्रमत्ता न भवेयुरित्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ विदुर इत्यत्र। कालस्येति कलियुगरूपस्य। तत्र लिङ्गं परमदुस्तरत्वं बोध्यम्॥ १८॥ ❀ ❀ राजन्नित्यत्र। पत्नीरिवेति। अष्टावक्रशप्ता भौमाहृताः कुशपत्नीरिव। तासां तथात्वं पाद्मोत्तरखण्डे प्रसिद्धम्। पूर्वमिति। विश्वरूपप्रदर्शनावसरे 'अमी च त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ती'ति भयलिङ्गात्। वैधदीक्षान्यायेनेति। यथा वैधदीक्षायां गुरुणा स्वनिष्ठं ज्ञानं शिष्ये सञ्चार्यते, यथोपकोसलविद्यायां 'ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति, को नु त्वानुशशासे'त्यादि। यथा च तान्त्रिकदीक्षायां गुरुणा देवता स्वस्मिन् सन्निधाप्य शिष्ये सञ्चार्यते, तेन न्यायेनेत्यर्थः। अन्यत्रेति पाण्डववञ्चनादौ। द्वितीय इति। आद्ये॥ १९॥ ❀ ❀ येन चैवेत्यत्र। स्वनिष्पादित इति। कालनिष्पादितः॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तप्रकारेण गृहेण सक्तानां तदीहया गार्हीयचेष्टया प्रमत्तानां विस्मृतकर्त्तव्यानां परमदुस्तरो ब्रह्मादिभिरप्यप्रतिहतवेगः कालः साधनानुष्ठानकालस्तद्विना व्यर्थो यातीत्यज्ञात एव अत्यक्रामत् अतिक्रान्तवानित्यन्वयः॥ १७॥ ❀ ❀ भ्रातुः श्रेयस्कृदिति यदुक्तं तत्प्रकारं प्रपञ्चयति-विदुर इत्यादिभिर्दशभिः। तं कालातिक्रममभिप्रेत्य ज्ञात्वा विदुरो धृतराष्ट्रमभाषत। तद्भाषणमेव दर्शयति-राजन्नित्यादिभिः सार्द्धैर्नवभिः। हे राजन् इतः शीघ्रं त्वया निर्गम्यताम्। कुत इत्यत आह-आगतमुपस्थितमिदं भयं पश्य आलोचय॥ १८॥ ❀ ❀ तर्हि तत्प्रतिकारः क्रियतां किं निर्गमनेनेत्यत आह-प्रतिक्रियेति। अन्यत्र प्रभुत्वं चलति नात्रेति सूचयन् सम्बोधयति-हे प्रभो इति। इह संसारे कुतश्चिद्ब्रह्मादिभ्योऽपि कर्हिचिदपि यस्य प्रतिक्रिया निरासो नास्ति स एष विनाशकालो नोऽस्माकं सर्वेषां समागत इत्यन्वयः। कुत एवम्प्रभावोऽयमित्यपेक्षायामाह-भगवानिति, भगवदवतारतया द्वितीयस्कन्धे वक्ष्यमाणत्वात्॥ १९॥ ❀ ❀ नन्वागच्छतु स तथापि तद्भयेन कथं धनादिवियोगः सोढव्य इत्याशङ्क्य तत्परवशतया धनादिवियोगसहनमावश्यकमित्याह-येनेति। येन कालेन अभिपन्नो ग्रस्तोऽयं परिदृश्यमानो जनः प्रियतमैरपि प्राणैः सद्यो वियुज्येत, अन्यैः प्राणानुबन्धिभिर्धनादिभिर्वियुज्येतेति किमुत वक्तव्यमित्यन्वयः॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार पाण्डव गृहस्थके काम-धंधोंमें रम गये और उन्हींके पीछे एक प्रकारसे यह बात भूल गये कि अनजानमें ही हमारा जीवन मृत्युकी ओर जा रहा है; अब देखते-देखते उनके सामने वह समय आ पहुँचा जिसे कोई टाल नहीं सकता॥ १७॥ ❀ ❀ परन्तु विदुरजीने कालकी गति जानकर अपने बड़े भाई धृतराष्ट्रसे कहा-'महाराज! देखिये, अब बड़ा भयंकर समय आ गया है, झटपट यहाँ से निकल चलिये॥ १८॥ ❀ ❀ हम सब लोगोंके सिरपर वह सर्वसमर्थ काल मँडराने लगा है, जिसके टालनेका कहीं भी कोई उपाय नहीं है॥ १९॥ ❀ ❀ कालके वशीभूत होकर जीवनका अपने प्रियतम प्राणोंसे भी बात-की-बातमें वियोग हो जाता है; फिर धन, जन आदि दूसरी वस्तुओं की तो बात ही क्या है॥ २०॥

पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः। आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे॥ २१॥
अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान्। भीमापवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत्॥ २२॥
अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः। हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत्॥ २३॥
तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः। परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत्रावस्था न मतिर्दैन्यमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति। पितृभ्रात्रिति सप्तभिः। आत्मा च देहः॥ २१॥ ❀ ❀ येन पुत्रा हतास्तेन भीमेन दत्तं पिण्डं गृहपाल इव। गृहपालः श्वा॥ २२॥ ❀ ❀ निसृष्टः प्रक्षिप्तः। गरो विषम्। दूषिताः अवमताः। तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत्प्रयोजनम्। न किंचिदित्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ तस्यापि तवैवं दैन्यमनुभवतोऽपि परैति क्षीयतेऽत एव धीरो भवेति॥ २४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उपाससे। शवत्रार्षः। न श्रेयस्साधनायेहसे मृतस्यापि तव परलोकसुखाप्तिर्न भविष्यतीति भावः॥ २१॥ ❀ ❀ परलोके सुखं नेति चेत्तर्हीहैव दीर्घजीवनमस्त्वित्यभिप्रायश्चेत्तर्हि त्वं निरपत्रप इत्याह–अहो इति। जीविताशा बहुकालं जीवामीतीच्छा महीयसी बृहत्तमाऽहो अज्ञानातिरेकः। यया जीविताशया भीमेनावर्जितं तिरश्चीनहस्तेन दत्तं पिण्डमन्नमादत्ते॥ २२॥ ननु भीमस्य कनिष्ठपुत्रत्वेन मत्पुत्रत्वात्तद्दत्तान्नेन शरीरपोषणं नानुचितमिति चेत्। सत्यम्। विषदानादिना त्वयापराद्धत्वात्तद्दत्तमन्नं विषोपममित्यभिप्रेत्याह–अग्निरिति। इत्यर्थं इति। तद्दत्तान्नपुष्टैर्लज्जाकरत्वान्मृतिरेव गरीयस्यतो निर्गम्यतामिति सम्बन्धः॥ २३॥ ❀ ❀ ननु युधिष्ठिरादीनां मयि तात्पर्यान्न निर्जिगमिषामीति चेत्तत्राह–तस्येति। कृपणस्य परान्नादननिरतस्य वाससी इव "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति प्रगृह्यत्वादसन्धिः। वाससी अन्तरीयोत्तरीये इति दृष्टान्तश्च द्विवचनदृष्ट्या दार्ष्टान्तिकस्य देहस्यापि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्वितयात्मकस्य जीर्णत्वं वलिपलितत्वादिकं स्थूलदेहस्यान्ध्यबाधिर्यादिकं च सूक्ष्मदेहस्य जीर्णत्वमिति ज्ञेयम्॥ २४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विरक्तिमुत्पादयितुं तस्यावस्थां वर्णयति पित्रित्यादिभिश्चतुर्भिः। तव पित्रादयो हताः मृताः वयो यौवनं चापगतमात्मा देहो जरया च ग्रस्तः, तथापि परेषां शत्रूणां गेहमुपाससे जीवनार्थमिति शेषः॥ २१॥ ❀ ❀ जीविताशां त्याजयितुं विस्मयमान आह–अहो जंतोर्जीविताशा महीयसी बलीयसी यया जीविताशया भवान् भीमेनावर्जितं परिभूय दत्तं पिंडं कवलमादत्ते स्वीकरोतीति यावत्। गृहपालः श्वा तद्वत्॥ २२॥ ❀ ❀ पिंडस्य भीमापवर्जितत्वख्यापनाय भीमादीनां शत्रुत्वं प्रख्यापयंस्तदपवर्जितपिंडेन प्राणधारणमतिहीनमित्याह अग्निरिति। येषामित्यस्याग्न्यादिभिः प्रत्येकमन्वयः। येषामग्निर्निसृष्टः लाक्षागृहेष्विति शेषः, येषां गरो विषं दत्तं येषां च दाराः द्रौपदी दूषिताः कचग्रहणवस्त्रापहरणादिभिर्दूषिताः येषां च धनं क्षेत्रं राज्यं चापहृतं सर्वं त्वयेति बोध्यं तत्र त्वत्पुत्रैरिति कर्तृपदं बोध्यं, तद्दत्तैस्तदपवर्जितैः पिंडदानायितत्वात्तद्दत्तैरित्युक्तम् असुभिः प्राणैः कियन्न किंचिदतिहीनमिदं जीवनमित्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ विधिविधेयं प्रारब्धमनुभूयमेवेति, तत्र जीविताशां त्याजयितुमेव विशिंषन्नाह तस्येति। तस्य तद्दत्तासोः कृपया जीवितुमिच्छोरप्यनिच्छतः देहत्यागमनिच्छतोऽपि तव हृद इति शेषः, जीर्णे वाससी इव जरया देहः परैत्यपगमिष्यत्येव॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्तु ममापि मरणं ततः किमिति तत्राह पित्रिति। तव पित्रादयो हताः वयश्च विगतमात्मा देहश्च जरया ग्रस्त इति यत्तथापि त्वं परगेहमुपाससे न श्रेयःसाधनायेहसे मृतस्य तवातः परलोके न सुखावाप्तिरित्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ परलोके सुखं नेति चेदिहैव दीर्घजीवितमस्त्वित्यभिप्रायश्चेत्तर्हि त्वं निरपत्रप इत्यभिप्रेत्याह अहो इति। जंतोर्जीविताशा बहुकालं जीवामीत्याशा इच्छा महीयसी महत्तरा अहो अज्ञानातिरेकः, यया जीविताशया भवान् भीमापवर्जितं भीमेन तिरश्चीनहस्तेन दत्तं पिडमादत्ते क इव गृहपालवत् सारमेय इव॥ २२॥ ❀ ❀ ननु विषम उपन्यासः, कनिष्ठपुत्रत्वेन मत्पुत्रत्वात्तद्दत्तान्नेन शरीरपोषणमुचितमिति चेत्सत्यं विषदानादिना त्वयाऽपराद्धत्वात्तद्दत्तं विषोपममित्यभिप्रेत्याह अग्निरिति। अग्निदाहाद्यपराधाः त्वया येषां कृताः तेषामन्नैः पुष्टैरसुभिः कियत्प्रयोजनं लज्जाकरत्वान्मृतिरेव गरीयस्यतो निर्गम्यतामित्यन्वयः॥ २३॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरादीनां मयि तात्पर्यान्न निर्जिगमिषामीति चेत्तत्राह तस्येति। जरया ग्रस्ते वाससी इव वस्त्रे इव यथा तथा अनिच्छतो जिजीविषोर्जीवितुमिच्छोः कृपणस्य परान्नादननिरतस्यापि तवायं जीर्णो देहः परैति निरस्तासुः स्यादतो देहस्यानित्यत्वान्निर्गच्छ त्वमिति वदामीति भावः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वैराग्यमुत्पादयति पित्रिति सप्तभिः॥ २१॥ ❀ ❀ अपवर्जितं दत्तम्। गृहपालः श्वा॥ २२॥ ❀ ❀ तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत् किं प्रयोजनमित्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ परैति क्षीयते। वाससी अन्तरीयोत्तरीये इति दृष्टान्तस्य द्विवचनदृष्ट्या दार्ष्टान्तिकस्य देहस्यापि सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वितयात्मकस्य जीर्णत्वम्। आन्ध्यबाधिर्य्यादिकं सूक्ष्मदेहस्य जीर्णत्वं लक्षणं वलीपालितादिकं स्थूलदेहस्य च॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वैराग्योत्पादनायाह पित्रिति सप्तभिः। आत्मा देहः॥ २१॥ ❀ ❀ भीमेन भवत्पुत्रघ्नेन आवर्जितम् अवज्ञापूर्वकं दत्तं गृहपालवत् ग्रामसिंहवदादत्ते स्वीकरोति॥ २२॥ ❀ ❀ येषां विनाशाय अग्निर्निसृष्टः प्रक्षिप्तः दारा दूषिताः कचग्रहणा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दिभिरवज्ञातः तद्दत्तैरन्नादिद्वारा रक्षितैरसुभिः कियन्न कियदपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अस्यापि एवं दैन्येन वर्त्तमानस्यापि तव देहः परैति अपगमिष्यति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु तदैव त्यक्तव्यं किमंतरा गमनेन 'विमुंचेन्मुच्यमानेष्विति'न्यायात् तत्राह पितृभ्रात्रिति । एवं स वदेत् यस्य समीचीना विषया भवेयुः, तव तु जीवनान्मरणमुत्तमं 'चिरप्रवासी रोगी परान्नभोजी परावसथशायी। यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥' इति वाक्यात् तवेदानीमेव त्याग उचितः । कथं तदुपपादयति–पिता भीष्मः भ्रातरः भूरिश्रवादयः शल्यादयः सुहृदः पुत्रा दुर्योधनादयः एकोऽपि यत्र हन्यते तत्र सलज्जो न तिष्ठति किमुत सर्वे । वयः आयुः आत्मा देहः जरा कालकन्या एवमपि परेषां शत्रूणां गेहं गृहपालवदुपाससे इति ग्लानिप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सामान्यकथनेन विशेषमाह अहो इति । येन पुत्रस्य रुधिरं पीतमर्थात् स्वस्यैव तेन अवज्ञया दत्तं बहिर्बलिदानपिंडवत् तत्राप्यन्यः समायास्यतीति भयात् तद्गृहपालः श्वा शीघ्रं भक्षयति तद्वदादत्से ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु निरभिमानस्यैतदुचितं तत्राह–अग्निर्निसृष्टो दत्तश्चेति । स्यादेवं यदि भवद्भिरपकारः कृतो न स्यात् अतः भवद्भिरेव शत्रुत्वस्य स्थिरीकृतत्वात् युक्तं भीमकृतं "न द्विषतोन्नमश्नीयात् द्विषंतं नैव भोजयेत् । द्विषतां हि हविर्भुक्तं नेह नामुत्र तद्भवेदि"ति श्रुतेः अग्निर्निसृष्टो लाक्षागृहे विपरीतकथनं सामान्यविशेषभावात् दाराः द्रौपदी चकारात्तेऽपि वल्कलादिपरिधानात् क्षेत्रमिति स्थितिस्थानमपि अत एवमपकृतैर्जीवरक्षणं योगशास्त्रविरुद्धं कियदिति न तज्जीवनेन किंचित् प्रयोजनं सेत्स्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमपि सर्वविरोधेन पोषितो देहः स्वयमेव न तिष्ठतीत्याह तस्यापीति । एवं ग्लानिमनुभवतोऽपि कृपणस्य दीनस्य "कृपणः स तु विज्ञेयो योऽनालोचितपाचक" इति भीमपाचकस्य वा जिजीविषोः जीवितुमिच्छोः परैति अपगच्छति । तत्र हेतुः जरया जीर्ण इति अव्यवह्रियमाणे अपरिधानोत्तरीये वाससी स्पर्शमात्रेणैव जीर्णे गच्छतः । प्रक्षालनेनापि नश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अग्निरित्यत्र । सामान्यविशेषभावादिति । लाक्षागृहे समातृकाणां पञ्चानामपकारात्तत्समानम्, विषमोदके तु भीमस्यैवापकाराद्विशेष इति पश्चात्तद्ग्रहणमित्यर्थः । तेपीति । दूषिता इति शेषः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्यापीत्यत्र । अनालोचितयाचक इति । अनालोचितं यथा स्यात्तथा याचकः, वस्तु-याञ्चा-स्व-दातॄणां चतुर्णामन्यतमस्य वा स्वरूपादिकमविचार्य यो याचते, तादृश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तवात्रावस्थानमतिदैन्यमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति–पितृभ्रात्रिति सप्तभिः । तव पित्रादयो हताः, वयो यौवनं च विगतमात्मा देहश्च जरया ग्रस्तः, यद्यप्येवं तथापि परेषां शत्रूणां गेहं जीवनार्थमुपाससे ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नन्वेतद्गृहोपासनां विना जीवनमेव कथं स्यादित्याशङ्क्याह–अहो इति । जन्तोर्जीवस्य जीविताशा अहो महीयसी अतिशयेन महती, यया जीविताशया भवान् भीमेन शत्रुणाऽऽवर्जितं परिभूय दत्तं पिण्डं कवलमादत्ते स्वीकरोति, अत्तीति यावत् । तत्र दृष्टान्तमाह–गृहपालः श्वा तद्वत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भीमादीनां शत्रुत्वहेतुत्वेन तत्कृतानपकारान् दर्शयंस्तद्दत्तान्नेन जीवनमतिदैन्यमित्याह–अग्निरिति । येषामित्यस्याग्न्यादिभिः प्रत्येकमन्वयः । येषां भीमादीनां प्रदहनार्थं लाक्षागृहे अग्निर्निसृष्टः । येषां गरो विषं दत्तम् । येषां दाराः पत्नी द्रौपदी दूषिताः कचग्रहणवस्त्रापकर्षणादिभिरवमताः । येषां धनं क्षेत्रं भूमी राज्यं च हृतं, त्वयेति शेषः, तैर्भीमादिभिर्दत्तैरन्नादिभिः संरक्षितैरसुभिः प्राणैर्जीवनेन कियत् किं फलं ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वन्यत्फलं भवतु मा वा, जीवनं तु तावद्भवेदेवेत्याशङ्क्याह–तस्येति । तस्यैवं दैन्यमनुभवतः कृपणस्य मोहेन देहासक्तस्य अत एव जिजीविषोः जीवितुमिच्छतो देहत्यागमनिच्छतोऽपि तवायं देहो जरया जीर्णः सन् वाससी इव अन्तरीयोत्तरीयवस्त्रे इव परैति क्षीयते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

आपके चाचा, ताऊ, भाई, सगे-सम्बन्धी और पुत्र-सभी मारे गये, आपकी उम्र भी ढल चुकी, शरीर बुढ़ापेका शिकार हो गया, आप पराये घरमें पड़े हुए हैं ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ओह ! इस प्राणीको जीवित रहनेकी कितनी प्रबल इच्छा होती है ! इसीके कारण तो आप भीमका दिया हुआ टुकड़ा खाकर कुत्तेका-सा जीवन बिता रहे हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जिनको आपने आगमें जलानेकी चेष्टा की, विष देकर मार डालना चाहा, भरी सभामें जिनकी विवाहिता पत्नीको अपमानित किया, जिनकी भूमि और धन छीन लिये, उन्हींके अन्नसे पले हुए प्राणोंको रखनेमें क्या गौरव है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आपके अज्ञानकी हद हो गयी कि अब भी आप जीना चाहते हैं ! परन्तु आपके चाहनेसे क्या होगा; पुराने वस्त्रकी तरह बुढ़ापेसे गला हुआ आपका शरीर आपके न चाहनेपर भी क्षीण हुआ जा रहा है ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः। अविज्ञातगतिर्जह्यात् स वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥
यः स्वकात्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान्। हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः ॥ २६ ॥
अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान्। इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ २७ ॥
एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधित आजमीढः।
छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान्द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंलक्षणो धीर इत्यपेक्षायामाह। गतस्वार्थं यशोधर्मादिशून्यं मुक्तबंधनस्त्यक्ताभिमानः क्व गत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य स धीरः प्राप्तदुःखस्य स्वयं सहनेन मुक्तिप्राप्तेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नरोत्तमस्तु ततः प्रागेव कृतप्रतीकारः स्वकात्स्वत एव परतः परोपदेशतो वा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्वं तु नरोत्तमो नाभूरत इदानीं धीरो भवेत्याह अथेति। अर्वागर्वाचीन एष्यन्नित्यर्थः। गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षत्याच्छिनत्तीति तथा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आजमीढः अजमीढवंशजः। प्रज्ञाचक्षुरंधः। एवं बोधितः सन्। द्रढिम्नश्चित्तदार्ढ्यात्। भ्रात्रा संदर्शितोऽध्वा बंधमोक्षयोर्मार्गो यस्य सः ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु प्रथममेव पतिष्यतीति देहमुपेक्षमाणस्यात्महननाख्यदोषानुषंग इति तत्राह–गतस्वार्थमकृतकृष्णभजनत्वेन शोकमोहजरादिव्याकुलं मुक्तबंधनस्त्यक्तधनपुत्रादिः। अविज्ञाताऽन्यजनैरनवबुद्धारण्यगतिर्यस्य स तथा सन् जह्यात्। क्वापि तीर्थे देहं त्यक्त्वैव यः तिष्ठेत्स धीर इति। तस्मात्पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौ न दोषः। निर्जनवनं गत्वा तपश्चर्यया शरीरमिदं साधितस्वार्थं कुर्विति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धनं हृदि कृत्वा वणिग्यातीतिवत् हरिं हृदि कृत्वा हरिं प्राप्तुमिति भावः। जातनिर्वेद उत्पन्नवैराग्यः। आत्मवान्वशीकृतमनाः। पूर्वश्लोकेन त्वातुरसंन्यासो द्वितीये सदसद्विवेकवत्त्वेन हरिशरणतया संन्यासोऽसूचीति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ तस्माद्भवानुदीचीमुत्तराम्। स्वैरज्ञातगतिर्विविक्तगतिर्न तु स्वैः पांडवैरविज्ञातगतिः। पाण्डवानुज्ञयैव तस्य महाभारते वनवासाय गत्युक्तेः। स्वैरेणेच्छानुसारेण ज्ञाता गतिर्यस्य न परेच्छातः स तथोक्त इति विवरणोपपत्तेः। अन्यथाऽविज्ञातगतिरित्यपहसितं स्यात्। इतोऽर्वाक् प्राक्तनः कालः पुंसामधिकारिणां ज्ञानभक्त्यादिगुणसामग्र्यापादकः। अर्वागित्यस्यार्थान्तरमादायाह–इत उपरितनः काल एष्यन्निति स्वामिचरणैरुक्तत्वादिति। यद्वाऽर्वागित्यव्ययं तस्यानेकार्थत्वोपपत्तेः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आजेन ज्ञानेन मीढः सिक्तः। मिह सेचनेऽतः क्तप्रत्यये रूपम्। प्रज्ञयाचष्टे पश्यति न तु मांसदृष्ट्येति वा, अध्वा लौकिको वैदिको वा। द्रढिम्नो दृढतरान्। निर्जगाम गृहादिति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

प्राप्तेत्यत्र–'यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ। समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतान्तर्गतद्वितीयाध्यायोक्तवचनार्थोऽनुसन्धेयः ॥ २५–४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तर्हि ज्ञातिसन्निधावत्रैव परैत्वित्यत्राह गतेति। गतः स्वार्थः स्वापेक्षितपुरुषार्थो यस्मात्तमिमं देहं यो जह्यात्त्यजेत् कथंभूतः विरक्तः देहादिषु स्पृहारहितः मुक्तानि बंधनानि संसृतिबंधकानि पुण्यपापात्मकानि येन अविज्ञाता ज्ञातिभिरज्ञाता गतिर्देहत्यागलोकांतरप्राप्तिरूपा यस्य सः स एव धीरः योगी उदाहृतः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ किंच स्वकात्परत अन्यस्मादन्योपदेशाद्वा इह जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः यः पुमानात्मवान् जितेंद्रियः हरिमाश्रितानां संसृतिबंधहरं भगवंतं हृदि कृत्वा विधाय ध्यानेन सन्निधाप्य गेहात्प्रव्रजेत्स एव नरेषूत्तमः, त्वमेवं कुर्विति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवाह अथ इति। अतः स्वैर्ज्ञातिभिरज्ञाता गतिर्यस्य स भवानुदीचीं दिशं यातु, तत्र हेतुमाह–इतोऽर्वागितोनंतरं कालः प्रायशः पुंसां गुणानात्मगुणान् अक्रोधादीन् विकर्षत्यपनुदत इति तथाभूतः नंद्यादित्वाल्ल्युः। यद्वा इतोऽनंतरकालात् अर्वागधरः निकृष्टः कलिकाल इति यावत्, अर्वाक्त्वमेवाह गुणविकर्षणः उक्तार्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमित्थमनुजेन विदुरेण बोधित आजमीढः अजमीढवंशजत्त्वात्तत्र नवमे स्फुटं प्रज्ञैव चक्षुर्यस्य अंध इति भावः। यद्वांधत्वेऽपि प्रज्ञया चक्षुःस्थानीयया सर्वं साक्षात्कुर्वाणः राजा धृतराष्ट्रः भ्रात्रा विदुरेण संदर्शितः अध्वा गंतव्यदेशाध्वा यस्य सः। अनेन विदुरोऽपि तेनैव सह निरगादिति सूच्यते। द्रढिम्नः नितरां दृढान् दृढमूलान् स्वेषु देहतदनुबंध्यादिषु स्नेहा अनुरागास्त एव पाशाः पाशवद्बंधहेतुत्वात्तान् छित्वा निश्चक्राम गृहादिति शेषः ॥ २८ ॥

१. प्रा० पा०–मति० । २. प्रा० पा०–सम्यक् प्रव्र० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु प्रथममेव पतिष्यतीति देहमुपेक्षमाणस्य आत्महननाख्यदोषानुषंग इति तत्राह गतेति। गत स्वार्थः ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनो यस्मात् स तथोक्तः तमिमं देहं देहाभिमानं मुक्तस्तदनुभार्यादिस्नेहानुबंधान्मुक्तः अविज्ञातगतिरन्यैर्जनैरनवबुद्धारण्यादिगतिः जह्यात्स वै एव धीरो विवेकज्ञान्युदाहृतः तस्मात् पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौ दोषाभावात् निर्जनवनं गत्वा तपश्चर्यया शरीरमिदं साधितस्वार्थं कुर्विति भावः॥ २५॥ ❀ ❀ इतोऽपि प्राप्तवनस्य तव तपःसाधनमेव श्रेयस्करमिति वक्तीत्याह य इति। यः स्वतः स्वबुद्धया परतः परबोधनेन वा जातनिर्वेद उत्पन्नवैराग्य आत्मवान् वशीकृतमना हरिं हृदि कृत्वा गेहात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः पुरुषश्रेष्ठ इत्येकान्वयः॥ २६॥ ❀ ❀ अथ तस्माद्भवानुदीचीं दिशं यातु कथंभूतः स्वैरज्ञातगतिः न तु स्वैः पाण्डवैरविज्ञातगतिः पाण्डवानुज्ञयैव तस्य वनवासाय गत्युक्तेः, कथं तर्हि शब्दयोजना स्वैरिणीशब्दार्थवत् स्वेच्छानुसारेण ज्ञाता गतिर्यस्य न परेच्छातः स तथोक्त इति विवरणोपपत्तेः। अन्यथा अविज्ञातगतिरित्येतदपहसितं स्यात्। इतोऽर्वाक् पूर्वतनः कालः पुंसामधिकारिणां ज्ञानभक्त्यादिगुणसामग्र्यापादकः, इत उपरितनः कालः प्रायेण गुणेषु विषयेषु विकृष्य नाशयतीति गुणविकर्षणः विविच्य दर्शयतीति वा वेदस्य वाविकर्षणमित्युक्तेः॥ २७॥ ❀ ❀ एवमुक्तप्रकारेणानुजेन विदुरेण बोधितोऽतः प्रज्ञानमेव चक्षुर्यस्य स तथा स्वतो जात्यंधः प्रज्ञयाचष्टे पश्यति न तु मांसदृष्ट्येति वा आजमीढः अजमीढवंशोद्भवः, आजेन ज्ञानेन मीढः सिक्त इति वा मिह सेचन इति धातोः, द्रढिम्नः दृढतरान् स्वेषु स्नेहाख्यपाशान् छित्वा भ्रात्रा विदुरेण सम्यग्दर्शित उभयविधो वैदिकलौकिकाख्योऽध्वा मार्गो यस्य स तथोक्तः राजा धृतराष्ट्रः निश्चक्राम निर्गतो बभूवेत्येकान्वयः, गृहादिति शेषः॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः।

गतस्वार्थमिमं देहमित्यादिद्वयम्, पूर्व्वं आतुरसन्न्यासी, परस्तु सद्विवेकेन भगवच्छरणतया सन्न्यासीति तारतम्यं ज्ञेयम्॥ २६-३१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गतस्वार्थम् अकृतकृष्णभजनत्वेन शोकमोहजरादिव्याकुलम्। मुक्तबन्धनः त्यक्तधनपुत्रादिः। क्व गत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य सः। जह्यात् क्वापि तीर्थे देहं भक्त्यैव यस्त्यजेत् स धीरः॥ २५॥ ❀ ❀ नरोत्तमस्तु प्रागेव कृतप्रतीकारः। तल्लक्षणमाह स्वकात् स्वत एव परतः परोपदेशतो वा आत्मवान् विवेकी। धनं हृदि कृत्वा वणिक् यातीतिवत् हरिं हृदि कृत्वा हरिं प्राप्तुमिति भावः। स नरोत्तमः। तत्रातुरसंन्यासी धीरः भक्तिविवेकी नरोत्तम इति भेदः॥ २६॥ ❀ ❀ त्वन्तु नरोत्तमो नाभूरेवातो धीरो भवेत्याह अथ इति। अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन् काल इत्यर्थः। गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति आच्छिनत्तीत्यर्थः॥ २७॥ ❀ ❀ बोधितः मुक्त्यर्थं भक्तिमिश्रज्ञानोपदेशेनेत्यर्थः। आजमीढः अजमीढवंशजः। द्रढिम्नश्चित्तदार्ढ्याद्धेतोः। भ्रात्रा सन्दर्शितः अध्वा बन्धमोक्षयोर्मार्गो यस्य सः॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

धीरलक्षणमाह गतस्वार्थमिति॥ २५॥ ❀ ❀ नरोत्तमलक्षणमाह य इति॥ २६॥ ❀ ❀ तत्र तवानुरूपो धीरत्वसम्पादनावसरो वर्ततेऽतो धीरत्वं सम्पादयेत्याह अथेति। अथ देहस्य गतस्वार्थत्वनिश्चयानन्तरमेवेति यावत् स्वैर्वैराग्यविरोधिभिर्ज्ञातिभिरविज्ञातगतिरुदीचीमुत्तरां दिशं यातु। विलम्बे दोषमाह–इतोऽनन्तरम् प्रायशोऽर्वाक् अपकृष्टः अत एव गुणान् धैर्य्यादीन् विकर्षत्याच्छिनत्तीति गुणविकर्षणः कालः॥ २७॥ ❀ ❀ प्रज्ञाचक्षुर्बुद्धिनेत्रः, आजमीढोऽजमीढवंश्यः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत्राह गतस्वार्थमिममिति। विषयदोषदर्शनेन वैराग्यविवेकोत्पत्तौ अग्रिमबाधाभावाय वृक्षधर्मत्वादयं देहः तत्र त्यक्तव्यः यत्र त्यक्तं कोऽपि न जानाति। अपरित्यागदशायामेवास्यापकारजनकत्वात्। परित्यागो हि भर्जनवत् बीजस्य अंकुरोत्पत्तौ प्रतिबंधकः। तावदयं रक्ष्यः यावत्स्वस्य कार्यं सिद्ध्यति सिद्धे कार्ये त्यक्तव्य इति। गतस्वार्थमित्युक्तं ज्ञातस्वार्थमित्यर्थः। अथवा पूर्वोक्तन्यायेन गताः स्वार्था ज्ञानधर्मादयो येन अतोऽपकारिणमिममस्मिन् रागं परित्यज्य तस्य शृंखलापुत्रादिभिः विमुक्तः सन् दुष्टत्वादस्य देहस्य जह्यात् इमं देहं परित्यजेत्। न विज्ञाता गतिर्यस्य शृंखलानां पुनः संबंधाभावाय किं ततः स्यात्तत्राह सवै धीर उदाहृत इति। धीरस्य यत् फलं तत्फलं लभेत "द्वौ संमताविह मृत्यू दुरापावि"ति धैर्यं तत्फलं ननु तादृशमेव फलं तत्फले प्रयुज्यत इत्यत आह–वै निश्चयेन यत्रफलार्थं धैर्यगणना कृता तत्रैतादृशमपि धैर्यं गणितं निश्चितफलत्वेन तस्मात् यथा तयोर्धैर्ययोः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

फलं तथा अस्यापीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमेकेन प्रकारेण देहपरित्याग उक्तः, प्रकारांतरमप्याह यः स्वकादिति । स्वकीयात् वंधोर्हितकर्त्तुः परतः शत्रुवक्तृगतगुणे दोषराहित्येन य अस्मिन्नर्थे कार्यदृष्टिः सन् जातवैराग्यः देहेंद्रियादिकमज्ञानादन्यार्थं विनियुज्यते सर्वस्वनाशे तत्त्यागः प्रथमपक्षः प्रथम एव भोगार्थमकृत्वा यादृशैरपि तादृशैर्वाक्यैस्तृष्णाभावाय जातवैराग्यः । तेन देहादिना भगवंतं सपरिकरं ज्ञात्वा तं हृदि स्थाप्य देहत्यागेच्छां परित्यज्य तेन दुर्लभं भगवत्स्मरणं कुर्वाणः गृहस्य बाधकत्वात् संबंधाभावाय प्रव्रजेत् संन्यस्य गच्छेत् स नरोत्तमः सर्वेभ्यः प्राणिभ्य उत्तम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तर्हि मया किं कर्तव्यं तदाह अथेति । भवतस्त्वन्य एव मार्गः न देहपरित्यागः नवान्यत्र विनियोगाभावः तस्मात् एतत्स्थानपरित्याग एवोत्तमः । नन्वनुभय-रूपत्वात् किमेवं परित्यागेन तत्राह—उदीचीं दिशं यात्विति महाप्रस्थानमप्येको मार्ग उक्तः, अदोषतैव सगुणः विगुण इति न्यायात् । अत्र स्थितौ दोषसंभवात् "एषा वै देवमनुष्याणां शांता दिगि"त्युत्तरदिश उत्कृष्टत्वात् तत्र स्थितौ न देवा बुद्धिनाशं कुर्वंति, न स्वतः परस्मिन्नर्थे स्वकीयाः प्रतिबंधका इति । तैर्यथा न ज्ञायते तथा गंतव्यं ततो यथाधिकारमग्रे वक्ष्याम इति भावः । ननु दोषाभावार्थमेव चेद्गमनं तदात्रैव स्थित्वा दोषो दूरीकर्त्तव्यः, किं गमनेन विवेकधैर्यसत्संगभगवद्गुणानामत्रैव संभवात् तत्राह इतोऽर्वागिति । सर्वत्रैव प्रथमपुरुषवचनं हीनत्वबोधनाय अयमेव कालः सर्वेषां बुद्धिनाशकत्वदृष्टांतात् इतोऽप्यर्वाक् यः कालः बाहुल्येन स्वतंत्राणां विवेकादिमतामपि विवेकनाशकः तत्र कथं विवेकोत्पत्तिरिति भावः । देशसापेक्ष एव कालस्य दोषजननात् । अत एव चोत्तरदेशस्य ऋषीणां न कालिकादिना बुद्धिभ्रंशः । परित्यागवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्यैव हेतोरित्यत्र सर्वोत्कृष्टफलकालस्याहेतुत्व-प्रतिपादने देशस्याप्रयोजकता उक्ता 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यादि'त्यत्र तु ईश्वरेच्छाया नियामकत्वात् न केवलेन विरोधः । तदिदा-नीमेतत् स्थानं परित्यज्य उत्तरदेशे गंतव्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्तथैव कृतवानित्याह एवमिति । राजेति कथाकरणे सामर्थ्यम् , अनुजेनेत्यप्रतारकत्वं प्रज्ञाचक्षुरिति उत्तमाधिकारित्वम् , आजमीढः आजमीढवंशोत्पन्नः तस्य हस्तिनापुरपरित्यागे पितृ-कृतनगरपरित्यागेन सर्ववंशधर्मपरित्यागो बोधितः । तदुक्तप्रकारेणैव गत इति ज्ञापयितुमाह छित्वा स्वेष्विति दृढिम्नो दृढतरान् भ्रात्रा विदुरेण सम्यग्दर्शितः बहिरंतरमार्गो यस्य । केचिदेवं प्रथमपक्षस्थं मन्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

इतोर्वागित्यत्र । हीनत्वबोधनायेति । धृतराष्ट्रस्येत्यर्थः । स्वतन्त्राणामिति । पुंसामित्यस्य विवरणम् । देशसापेक्ष इति । पुरुष इति शेषः । तथा च देशापेक्षां परित्यज्य यात्वित्यर्थः । अत एवेति । स्वदेशापेक्षात्यागादेव । परित्यागवैयर्थ्यापत्तेरिति । देशस्या-गोत्तरमपि बुद्धिभ्रंशे तथात्वापत्तेरित्यर्थः । ननु तस्यैव हेतोरित्यत्र देशस्य परमफलासाधकत्वमुक्तम् , तथा 'भयं द्वितीये' त्यत्र वनस्यापि तथात्वमुक्तम् , तथा सति कोविदत्वस्य प्रमादाभावस्य च तत्साधकत्वं फलतीति ताभ्यामत्रैव फलार्थं प्रयतनीयम् , त्यागे को विशेष अत आहुः तस्यैवेत्यादि । तथा च तत्र तयोरसाधकत्वमात्रमुक्तम् , न तु बाधकत्वम् , अतस्तत्र केवलेन कालेन देशेन च न परमफलविरोध इत्यर्थः । तथा च तत्र तथास्तु, प्रकृते तु कालस्य बाधकतायाः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धत्वात्तन्नियम्यैः स्वैर्व्याप्तस्यापि तथात्वाद्विरोध एवेति देशस्त्याज्य एवेत्यर्थः । एतदेवाहुः तदित्यादि । केचिदित्यादि श्रीधरवोपदेवाद्याः गतस्वार्थेति श्लोकव्याख्यातपक्षस्थं धीरं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २६-२८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु क्षीयते तर्हि क्षीयताम् , इतो निर्गमनेऽपि क्षीयेतैव किं निर्गमनेनेत्याशङ्क्य यथा युद्धे सम्मुखहतस्य पलायमानस्य पृष्ठतो हतस्य च मरणतौल्येऽपि सम्मुखहतस्यैव शुभगतिः लोके कीर्त्तिश्च श्रूयते न पृष्ठतो हतस्य तथा वने गृहे वा मरणतौल्येऽपि गृहान्निस्सृत्य मृतस्यैव गतिः कीर्त्तिश्च, न गृहासक्त्या तत्र मृतस्येत्याशयेनाह—गतेति । वा एवकारार्थे । गतः स्वार्थः स्वापेक्षितपुरु-षार्थो यस्मात्तं गृहधनपुत्राद्यासक्त्या भगवद्भक्त्यादिरहितमिमं मनुष्यदेहं सर्वतो विरक्तः अत एव मुक्तबन्धनः धनपुत्रादिष्वासक्ति-रहितः क्व गत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य तथाभूतश्च सन् भगवदाराधनादिसाधनानि अनुष्ठाय यो जह्यात् त्यजेत्स एव धीर इत्युदाहृतः, तत्त्वज्ञैरुदाहरणे प्रदर्शित इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यो गृहे भक्त्यादिसाधनरहितो बहिर्निर्गत्य साधनान्यनुष्ठाय कृतार्थः स्यात्स धीर इत्युक्तम् , यस्तु गृह एव भक्त्यादिसाधनसम्पन्नो गृहात् प्रव्रजेत्स नरोत्तम इत्याह—य इति । यः स्वकात्स्वत एव परतोऽन्योप-देशाद्वा इह संसारे धनपुत्रलोकादाविच्छाविषये जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य स आत्मवान् विज्ञातात्मपरमात्मतत्त्वो हरिमाश्रितानां संसारदुःखहरं भगवन्तं हृदिकृत्य ध्यानेन हृदि स्थिरीकृत्य गेहात् प्रव्रजेन्निर्गच्छेत्स नरेपूत्तम इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तर्हि मया किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह—अथेति । स्वैर्ज्ञातिभिरज्ञाता गतिर्यस्य तथाभूतो भवान् अथानन्तरं शीघ्रमेव उदीचीं "एषा देवमानुषाणां शान्ता दिक्" इति श्रुतौ उत्कृष्टत्वेनोक्तामुत्तरां दिशं यातु । तत्र हेतुमाह—इत इति । इतोऽर्वागितोऽनन्तरं कालः प्रायशः पुंसां गुणानां विवेकधैर्यादीनां विकर्षणः विनाशक एष्यतीति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमनुजेन विदुरेण बोधितो राजा धृतराष्ट्रः स्वेषु धनपुत्रादिषु स्नेहरूपान् पाशांश्छित्वा गृहान्निश्चक्रामेत्यन्वयः । साधारणपुरुषेण तच्छेदनं अशक्यमित्याशयेनाह—दृढिम्न इति, अतिदृढतरानित्यर्थः । तर्हि तस्य कथं तच्छेदने सामर्थ्यं जातमित्यपेक्षायामाह—भ्रात्रेति, भ्रात्रा विदुरेण सन्दर्शितः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अध्वा निवृत्तिमार्गो यस्य सः। एवं विदुरेण प्रतिबोधे कृतेऽपि सोऽनधिकारी चेत्कथं बोधः स्यादित्याशङ्क्य तस्याधिकारित्वमाह–प्रज्ञाचक्षुरिति, बहिरन्धोऽपि तस्मिन् समये भगवताऽन्तर्यामिणा सम्पादिता प्रज्ञैव चक्षुर्यस्य सः। तत्र हेतुमाह–हि यस्मादाजमीढः अजमीढवंशजः तद्वंशे एवमेव भगवत्कृपेति भावः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अब इस शरीरसे आपका कोई स्वार्थ सधनेवाला नहीं है; इसमें फँसिये मत, इसकी ममताका बन्धन काट डालिये। जो संसारके सम्बन्धियोंसे अलग रहकर उनके अनजानमें अपने शरीरका त्याग करता है, वही धीर कहा गया है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ चाहे अपनी समझसे हो या दूसरेके समझानेसे–जो इस संसारको दुःखरूप समझकर इससे विरक्त हो जाता है और अपने अन्तःकरणको वशमें करके हृदयसे भगवान्‌को धारणकर संन्यासके लिये घरसे निकल पड़ता है, वही उत्तम मनुष्य है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इसके आगे जो समय आनेवाला है, वह प्रायः मनुष्योंके गुणोंको घटानेवाला होगा; इसलिये आप अपने कुटुम्बियोंसे छिपकर उत्तराखण्डमें चले जाइये' ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जब छोटे भाई विदुरने अंधे राजा धृतराष्ट्रको इस प्रकार समझाया, तब उनकी प्रज्ञाके नेत्र खुल गये; वे भाई-बन्धुओंके सुदृढ स्नेहपाशोंको काटकर अपने छोटे भाई विदुरके दिखलाये हुए मार्गसे निकल पड़े ॥ २८ ॥

पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम साध्वी।
हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्सम्प्र[1]हारः ॥ २९ ॥
अजातशत्रुः कृ[2]तमैत्रो हुताग्निर्विप्रान् नत्वा ति[3]लगोभूमिरुक्मैः।
गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न[4] चापश्यत्पितरौ सौवलीं च ॥ ३० ॥
तत्र सञ्जयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः। गावल्गणे क्व नस्ता[5]तो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥ ३१ ॥
अम्बा च हतपुत्राऽऽर्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृ[6]त्। अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबन्धुः स भार्यया।
आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सुबलस्य पुत्री गान्धारी साध्वी सुशीला हिमालयं प्रयान्तं पतिमनुजगाम। ननु कथं सा सुकुमारी हिमादिदुःखबहुलं हिमवन्तं गता अत आह। न्यस्तदण्डानां प्रहर्षो यस्मिंस्तम्। दुःखदमपि केषांचित्तत्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः–मनस्विनां शूराणां युद्धे संस्तीव्रः संप्रहारो यथा। पाठान्तरे सत्संप्रहारं युद्धं यथेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कृतं मैत्रं मित्रदैवत्यं संध्यावंदनं येन। नत्वा संपूज्य। पितरौ विदुरधृतराष्ट्रौ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हे गावल्गणे गवल्गणस्य पुत्र संजय ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अकृतप्रज्ञे मन्दमतौ शमलमपराधमाशंसमान आशंकमानः। भार्यया सह ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः।

पत्युः शुश्रूषैव व्रतं यस्याः सा तथोक्ता। वैयधिकरणबहुव्रीहिर्वान्मध्यमपदलोपः। चकारात्कुंती चानुजगामेत्यवधेयम्। महाभारते तथैवोक्तत्वात्। ननु सा सुकुमारी दुःखबहुलं हिमाद्रिं कथं गतेति चेदाह-न्यस्तदण्डानां कायवाङ्मनोभिस्त्यक्तभूतद्रोहाणां प्रहर्षो यत्र तं "संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः" इत्यमरः। सत्संप्रहारमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तिलगोभूमिरुक्मैः संपूज्येति प्रविश पिण्डीमितिवदाक्षेपलब्धम्। गुरुवंदनाय गुरूणां धृतराष्ट्रादीनां नमस्काराय चात्कुन्तीश्च ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र गृहे नेत्रयोरिति षष्ठी तृतीयार्थे। नेत्राभ्यामित्यर्थः। इह महाभारतविरोधस्तु कल्पान्तरव्यवस्थयैव वार्य्यः। यद्वा राज्ञः हि धृतराष्ट्रादीनां गमनानन्तरमपि प्रतिदिनं तदुपवेशस्थानवन्दनाय पितृगृहं यात्येव। "गुरौ भक्तेन कर्त्तव्यमन्वहं गुरुवन्दनम्। गुरौ मृते प्रवसिते गत्वा च गुरुमन्दिरम्॥ उपवेशभुवं तस्य पूजयित्वा नमेत्सदा। य एवं कुरुते विप्राः स लोकसुखमश्नुते॥" इति वारतन्तवोक्तेः। एकस्मिन्दिवसे मृतधृतराष्ट्रादिगतिं निवेदितुं धृतराष्ट्रगृहागतं संजयं तत्र दृष्ट्वा पितरौ कुंतीधृतराष्ट्रौ सौवलीं गान्धारीञ्च अहो अयं तैस्साकं गतोऽधुनाऽत्रागतोऽतस्ते मृता इति मनसा न चापश्यत्? काकापश्यदेवेत्यर्थः। अत्र पितृशब्देन विदुरो न ग्राह्यः, तस्य धृतराष्ट्रादिमृतेः पूर्वं तद्दर्शनार्थं वनं गतेन युधिष्ठिरेणैकीभूतत्वात्।

---

१. प्रा० पा०—सम्प्रसारम्। २. प्रा० पा०—कृतमैत्रसत्क्रियो विप्रान्। ३. प्रा० पा०—वसु। ४. प्रा० पा०—परं न पश्यत् पितरौ सौवलीं च। ५ प्रा० पा०—यातोऽसौ। ६. प्रा० पा०—सुकृत्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ प्रकृतसंवुद्ध्यर्थमाह–हे गावल्गण इति । परंपरागतभृत्यानामयमेव धर्मो यदापदि प्रभुर्यावदायुर्न त्याज्यो मृते तस्मिंस्तत्पुत्रादिरपि न त्याज्य इति भावः । ततो धृतराष्ट्रः क कं लोकं गतः । अंबा कुन्ती वा हतपुत्रार्त्ता गान्धारी च परत्र कं प्रति गतेति । पितृव्यो धृतराष्ट्रः क गत इति पुनः प्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ धृतराष्ट्रस्य मरणकाले स्वस्मिन्प्रियाप्रियविवेकमस्य मरणप्रकारञ्च पृच्छति अपीति । अकृतप्रज्ञेऽशिक्षितबुद्धौ मयि स्वभार्यया सह शमलं पापमपराधमाशंसमानः दुःखितः सन् गंगायामपतदपि वन्धून्सर्वान्मारयित्वा स्वयं राज्यमादाय मां निष्कासितवानिति शमलबुद्धिर्नाभवत्किं तद्दुःखातिशयादेव गंगायां पतित्वा मृतो नन्विति भावः । चक्रवर्ती तु–अहो युधिष्ठिरेण ममैकोऽपि पुत्रो न रक्षितस्तत्किं मे जीवितेनेति मनसानुतपन्निर्विद्यमान इत्यर्थः । यद्वा मद्वधात्मकमपि पापं भवत्विति व्यंजयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पतिमिति । सुवलस्य पुत्री गांधारी न्यस्तस्त्यक्तो दंडो भूतद्रोहो यैस्तेषां सर्वभूतसुहृदां योगिनां प्रहर्षकरं हिमालयं प्रतियांतं गच्छन्तं पतिमनुजगाम । युक्तं चैतदित्यभिप्रायेण तां विशिनष्टि पतिव्रता साध्वी चेति मनस्विनामिवेति स धृतराष्ट्रनिर्गमः इत्यध्याहारः सनिर्गमः मनस्विनां विवेकिनां संप्रहार इव स्थितः मनस्विनामुद्बोधक इवावर्त्ततेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततोऽजातशत्रुर्हुता अग्नय आहवनीयादयो येन तथाभूतः, अनेन रात्रावेव धृतराष्ट्रो निरगादिति सूचितं, तिलादिभिः सत्कृत्य विप्रान्नत्वा कृतं मैत्रं येन सः अत एव गुर्वोर्गांधारीधृतराष्ट्रयोर्वंदनाय तयोर्गेहं प्रविष्टः पितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ सौवलीं गांधारीं च नापश्यन्न ददर्श। पितराविति द्विवचनेन विदुरो विवक्षितः, सौवल्याः गांधार्याः पृथगुपादानात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततस्तत्र धृतराष्ट्रगृहेष्वासीनमुपविष्टं संजयं धृतराष्ट्रस्य गीतोपदेष्टारमजातशत्रुः पप्रच्छ कथंभूत उद्विग्नं भीतं मानसं यस्य तथाभूतः प्रश्नमेवाह–गावल्गणे इत्यादिभिस्त्रिभिः । हे गावल्गणे ! संजय ! नोऽस्माकं तातः पिता नेत्रयोर्नेत्राभ्यां हीनः रहितः वृद्धश्च क गतः ? हताः पुत्रा यस्याः साऽत एवार्त्ता दुःखिता च माता गांधारी च क गता तथा पितृव्यः पितृभ्राता सुहृच्च विदुरः क गतः ? अपीत्यपिशब्दः संभावनाद्योतकः प्रश्नद्योतको वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हता मया हताः बंधवः पुत्रा यस्य सोऽत एव दुःखितो भार्यया सहाकृतप्रज्ञे विवेकरहिते मयि दोषं शमलमपराधमिति यावत् आशंसमानः चिंतयन् गंगायामपतत्पतितवान्स्यात्पतितवान्किमिति वार्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुबलस्य पुत्री गांधारी पतिशुश्रूषैव व्रतं यस्याः सा तथोक्ता प्रयांतं पतिमनुजगामेत्यन्वयः । चकारात्कुंती च गत्वा कुत्रावसदिति तत्राह हिमालयमिति । कायवाङ्मनोभिर्न्यस्तः परित्यक्तः भूतद्रोहलक्षणो दंडो यैस्तेषां प्रकर्षेण हर्षं जनयतीति न्यस्तदंडप्रहर्षमत एव मनस्विनां वशीकृतेंद्रियग्रामाणां संन्यासिनां सम्यग्विहारं क्रीडास्थानं हिमालयं हिमवंतं पर्वतं गत्वा तत्र बदरिकाश्रमेऽवसदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इदानीं युधिष्ठिरस्य मनसि तपस्तपतो धृतराष्ट्रस्य प्रायेण मृतिरभूत् तथाविधशकुनप्रतिभासादित्यभिप्रेत्याह अजातशत्रुरिति । मित्रः सूर्यः तद्विषयं कर्म मैत्रं संध्योपासनादि तत्कृतं येन स कृतमैत्रः गार्हपत्याद्यग्निषु हुतं येन स हुताग्निः तिलगोवस्त्ररुक्मैः विप्रांस्तर्पयित्वा रुक्मं सुवर्णं च दत्वा पित्राद्युपवेशनस्थले पित्रादिगुरुवंदनाय पितृगृहान्प्रविष्टोऽजातशत्रुस्तदायतनं नमस्कुर्वन् पितरौ कुंतीधृतराष्ट्रौ सौवलीं गांधारीं मनसा जीवंतौ नापश्यत् संप्रति ते मृता इति तस्य मनसि तथा प्रत्यभादित्यन्वयः । पितरावित्यत्र पितृशब्देन विदुरोऽत्र नाभिप्रेतः, तस्य शूद्रजातित्वेनावद्यत्वात् धृतराष्ट्रादिमृतेः पूर्वं युधिष्ठिरेणैकीभूतत्वाच्च न चापश्यदित्यस्यानुक्त्वा धृतराष्ट्रगमनार्थांगीकारे भारतादौ युधिष्ठिराद्यनुज्ञया गत्युक्तेः तद्विरोधो दुर्वारः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ मनसि प्रतीतपितृस्वर्याणस्य युधिष्ठिरस्य तन्मरणानंतरं तदवसरे तत्रागत्यासीनं संजयं प्रति पारलौकिकगतिप्रश्नमाह तत्रेति । गवल्गणस्यापत्यं गावल्गणिः तस्य संबुद्धिः हे गावल्गणे ! नस्तातः क कं लोकं प्रति गतः ? कथंभूतः नेत्रयोरिति तृतीयार्थे षष्ठी, नेत्राभ्यां हीनः नेत्रयोर्योगेन वा वृद्धः जरया च ग्रस्तः अंबा कुंती वा हतपुत्रत्वादार्ता गांधारी च परत्र लोकं कं प्रति गते ? पितृव्यो धृतराष्ट्रः क गत इति पुनः प्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ धृतराष्ट्रस्य मरणकाले स्वस्मिन् प्रियाप्रियविवेकं तस्य मरणप्रकारं च पृच्छति अपीति । अकृतप्रज्ञे अशिक्षितबुद्धौ मयि स्वभार्यया सह शमलं पापमपराधमाशंसमानः हतबंधुर्दुःखितः सन् गंगायामपतदपि ? बंधून् मारयित्वा स्वयं राज्यमादाय मां निष्कासितवानिति शमलबुद्धिः नाभवत् किं तद्दुःखातिशयादेव गंगायां पतित्वा मृतो नन्विति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपीति । शमलम् अस्य मद्वधात्मकमपि पापं भवत्विति वाञ्छयेत्यर्थः ॥ ३२–३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सुबलस्य पुत्री गान्धारी । साध्वी सुशीला । ननु सा सुकुमारी हिमाद्रिं दुःखबहुलं कथं गतेत्यत आह । न्यस्तदण्डानां प्रहर्षो यत्र तं दुःखदमपि केषाञ्चिदुत्साहवतां प्रहर्षहेतुर्भवतीति । अत्र दृष्टान्तः–मनस्विनां शूराणां परमसुकुमाराणामपि युद्धवी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राणां सन् उत्कृष्टः संप्रहारो युद्धमिव। सत्संप्रहारमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम्। "संप्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगाः" इत्यमरः॥ २९॥ ❀ ❀ कृतं मैत्रं मित्रदैवत्यं सन्ध्यावन्दनादिकं येन सः। नत्वा तिलादिभिः संपूज्येति प्रविश पिण्डीमिति-वदाक्षेपलब्धम्। नापश्यत् चकारात् न ज्ञातवांश्च। पितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ॥ ३०॥ ❀ ❀ (ज्ञाननिरूपणार्थमुपन्यासविशेषः पिण्डीत्युच्यते।) गवल्गणस्य पुत्र सञ्जय!॥ ३१॥ ❀ ❀ धृतराष्ट्रः शमलं मत्कर्तृकमपराधम् आशंसमानं युधिष्ठिरेण मम एकोऽपि पुत्रो न रक्षितस्तत् किं मे जीवितेनेति मनसानुलपन् निर्विंद्यमान इत्यर्थः। यद्वा अस्य मद्धात्मकमपि पापं भवत्विति वाञ्छन्नित्यर्थः॥ ३२-३३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

सुबलस्य पुत्री गांधारी न्यस्तदण्डानां परित्यक्तप्राणिद्रोहाणां प्रहर्षो यस्मिन् तम्। ननु न्यस्तदण्डानामपि हिमालयः प्रहर्षकरः केषां क इव तत्राह मनस्विनां शूराणां सत्संप्रहार इव॥ २९॥ ❀ ❀ कृतं मैत्रं शौचादिसंध्यावंदनांतं कर्म येन सः। पितरौ विदुरधृतराष्ट्रौ॥ ३०॥ ❀ ❀ हे गावल्गणे संजय!॥ ३१॥ ❀ ❀ मयि शमलमपराधमाशंसमानः स्वकीयया भार्यया सह गंगायां किमपतदित्यन्वयः॥ ३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भार्यायामपि तेन मोहस्त्यक्त एव तथापि स्वधर्मत्वेन तया गतमित्याह पतिमिति। सुबलस्य पुत्रीति क्षत्रियाभिमानः तेजोजातिधर्मेणापि गमनमुक्तं, नन्वतिदुःखदेशे चित्तस्थैर्याभावात् परलोकार्थिनां कथं गमनं तत्राह न्यस्तदंडप्रहर्षमिति, न्यस्तस्त्यक्तः भूतेषु दंडो यैः भूताभयदातारः तेषां प्रकर्षेण हर्षो यत्र अन्या सर्वा भूर्जीवव्याप्ता, तत्र स्थितः अनिच्छयापि बहून् मारयति, ततो व्रतं भज्येत, हिमे तु सर्वजीवपरिहारात् शरीरेऽपि कृमिसंबंधाभावात् परमहंसानां हिमस्थानमतिप्रियं सर्वपरित्यागी देहपरित्यागार्थ-मपि प्रवृत्तः। तत्र तु देहपरित्यागसाधनानि सुगमानि यथा युद्धे मनस्विनां तत्र देहपरित्यागेच्छूनां सन् सत्कर्तृकसम्यक्प्रहारो यत्र युद्धे शस्त्रलक्ष्यभूतां वा स्यादिति स्मृतेः। अथवा वीररसाविष्टस्य यथा युद्धभूमिः तथा वैराग्यरसाविष्टस्य सर्वविषयरहितहिमस्थानम्। एवमुत्तमदेशपर्यंतमुक्तम् अग्रिमकृत्यं त्वनुवादात् स्पष्टीभविष्यति साक्षाद्विदुरोपदेशकथने मर्यादायां विरोध आपद्येत, यावत् कस्यापि हृदयं यस्मिन् सर्वात्मना भवेत् "सुहृदां वधसद्भावात् न समुच्येत कर्हिचित्" अत एवेश्वरवर्गेच्छा यथा गच्छेत्तथा चरेत् धृतराष्ट्रे तथा वंधो माभूदिति हरेः प्रियः। युधिष्ठिरादिमोहस्य नाशमाह-स नारदः 'मोहाभावः स्वतो नास्ति तस्येति प्राक्कथातता' ॥२९॥ ❀ ❀ एवमर्धरात्रसमये धृतराष्ट्रे निर्गते उदयानंतरप्रहरपर्यंतं जिज्ञासा नाभूत् तदाह अजातशत्रुरिति। नाम्नैव वैराभावो निरुपितः। कृतमैत्र इति देवपितृऋषिभूततर्पणेन सर्वत्र मैत्री कृता। अथवा प्रातःसंध्या मित्रदैवत्या "मित्रस्य चर्षणीधृत" इत्युपस्थानात् अनुद्धरणाभ्युदये च मैत्रचरुविधानाच्च अतः कृतसंध्यावंदन इत्यर्थः, कृतावश्यको वा गुदस्य मित्रदैवत्यात् क्रमेण त्रयं ज्ञातव्यं हुताग्निः कृताग्निहोत्रः राज्ञो हि दानं नित्यं तत्रापि तिलपात्रं गोदानं स्वर्णदानमिति च आज्यावेक्षणं स्वर्णदान एवोक्तम् "तिलैर्विष्णुर्गवा रुद्रः भूम्या चैव प्रजापतिः। सर्वे प्रीताः सुवर्णेन सत्पात्रेषु समर्पणात्" इति दानानि कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य परंपरागतं गृहं प्रविष्टः राजगृहं राजशब्दवाच्यत्वं च धृतराष्ट्रे धृतमिति तद्गृहं प्रविष्टः गुर्वादिवन्दनमपि नित्यं नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन धृतराष्ट्रस्य पितृत्वं युधिष्ठिरस्य च पुत्रत्वमिति। गुरुषु मातुर्मुख्यत्वात् न चापश्यत् कुंतीं नत्वा धृतराष्ट्रविदुरनमस्कारार्थं प्रविष्टः तौ सौबलीं च दृष्टवानपि न नमस्कारो दूरे महानुद्वेगो जातः॥ ३०॥ ❀ ❀ अतो विचार्यैव संजयं पृष्टवान् गवल्गणस्य पुत्रः गावल्गणिः पित्रादिक्रमेण त्वमेतेषामेव सेवकः कथमप्रमत्त इति नस्तात इति परमपूज्यत्वं वृद्ध इति धर्मः नेत्रयोर्हीन इति दया, संबंधमात्र-विवक्षया षष्ठी॥ ३१॥ ❀ ❀ भार्यासहितत्वेन सुखित्वमाशंक्याह अंबा चेति गांधारी च पुत्रशोकेन भर्तृव्रतचर्यया च आर्ता पीडिता गमनसंभावनाभावत्वेनेत्युक्तं पितृव्यो विदुरः सोऽपि च सुहृत् शुद्धांतःकरणः, अतो वंचनं न करिष्यतीति भावः। गमनाभावात् अदर्शनाच्च गंगोपर्येव गृहस्य अत उभयाभावात् शास्त्रतः पुत्रत्वेऽपि यदि पुत्रत्वं न मृष्यते तदास्मासु शत्रुत्वमेव स्थितमिति कदाचिदस्मानपि मारयेदिति शमलं पापमाशंसमानः अपमृत्युषु गंगामरणं श्रेष्ठमिति अपमृत्युमरणात् दुःखितः मारणा-पेक्षया मरणमुत्तममिति गंगायाम् अपतत्। विदुरस्तु लज्जया अनुक्त्वैव गत इति भावः॥ ३२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

पतिमित्यत्र। पौनरुक्त्यपरिहारायाहुः भवाधिकेति। 'विप्रस्य वै संन्यसतो' इत्यत्रोक्तैर्बाधकैर्दैवैरनाविष्टेत्यर्थः। अनुवादा-दिति। नारदकृतानुवादात्। ननु नारदेन विदुरोपदेशाद्गत इति कुतो नोक्तम्, तत्राहुः साक्षादित्यादि। विरोध इति। विदुरोऽस्मासु पूर्वं स्निग्धः, इदानीमस्मद्दोषदर्शी जात इत्याकारको विरोधो युधिष्ठिरस्य मनस्यापद्येत, तदनुचितम्, विदुरस्यान्यत्र तात्पर्यात्, अतस्तदभावार्थं नोक्तवानित्यर्थः। नन्वस्मिन्नध्याये धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमात्रं वक्तव्यम्, तत्तु 'धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रे' त्यादिना वक्ष्यति, ततः पूर्वं युधिष्ठिरप्रश्नादिकं व्याससूताभ्यां किमित्युक्तमित्याकांक्षायां युधिष्ठिरादिमुक्तिर्यग्रिमाध्याययोर्वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वे-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नात्रेदमुक्तम्। तथा धृतराष्ट्रमुक्तेः प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तत्वेनाप्युक्तम्, तथान्योपदेशायाप्युक्तमित्याशयं कारिकाभिराहुः यावदित्यादि। प्राक्कथेति। युधिष्ठिरप्रश्नादिकथा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रुरित्यत्र। अनुद्धरणाभ्युदयेति। गार्हपत्यादिकं कुण्डादग्नीनामुद्धरणात्पूर्वं सूर्योदये तत्प्रायश्चित्तत्वेन तद्विधानमित्यर्थः। क्रमेणेति। आवश्यकं पूर्वं ततः सन्ध्या ततस्तर्पणमिति क्रमेण ॥ ३० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सुबलस्य पुत्री गान्धारी च हिमालयं प्रयान्तं पतिमनुजगामेत्यन्वयः। कथं सुकुमारी हिमादिदुःखबहुलं हिमवन्तं गतेत्याशङ्क्य तं विशिनष्टि–न्यस्तस्त्यक्तो दण्डो भूतद्रोहो यैस्तेषां सर्वभूतसुहृदां प्रकृष्टो हर्षो यस्मिंस्तम्। दुःखदमपि केषाञ्चित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह–मनस्विनां शूराणां युद्धे सन् तीव्रः सम्प्रहारो यथा तथेत्यर्थः। 'सत्सम्प्रहारम्' इति पाठान्तरे सन्सम्प्रहारो यत्र तद्युद्धं यथा तथेत्यर्थः। तस्यास्तु तेन सह गमनमुचितमेवेत्याशयेन तां विशिनष्टि–पतिव्रतेति, साध्वी सुशीला चेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कृतं मैत्रं मित्रदैवत्यं कर्म सन्ध्यावन्दनं येन सः हुता अग्नयः आहवनीयादयो येन सः अजातशत्रुर्युधिष्ठिरः तिलादिभिः सत्कृत्य विप्रान्नत्वा गुरूणां पूज्यानां धृतराष्ट्रादीनां वन्दनाय धृतराष्ट्रस्य गृहं प्रविष्टः संस्तत्र पितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ सौबलीं गान्धारीं च नापश्यदित्यन्वयः। कृतमैत्र इत्यनेन रात्रावेव धृतराष्ट्रो निरगादिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र धृतराष्ट्रगृहे आसीनमुपविष्टं सञ्जयनामानं सूतमुद्विग्नं मानसं मनो यस्य स युधिष्ठिरः पप्रच्छेत्यन्वयः। प्रश्नमेव दर्शयति–गावल्गणे इत्यादिभिस्त्रिभिः। हे गावल्गणे गवल्गणस्य सूतस्य पुत्र सञ्जय नोऽस्माकं तातः पितृस्थानीयो धृतराष्ट्रः क्व गतः?। दयापरवशस्तस्य दैन्यं द्योतयन् विशिनष्टि–नेत्रयोर्नेत्राभ्यां हीनो वृद्धश्चेति। अम्बा वा गान्धारी च क्व गता? तस्या अपि दैन्यमाह–मया हताः पुत्रा यस्याः साऽत एवार्त्ता दुःखितेति। पितृव्यो विदुरश्च क्व गतः? तस्य भगवद्भक्तत्वं परोपकारित्वादिकं च सूचयन् विशिनष्टि–सुहृदिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स्वभार्यया सह दुःखितो स धृतराष्ट्रो मयि शमलमपराधं मत्पुत्रान् हतवान् मामपि हनिष्यतीत्याशंसमानः आशङ्कमानः एवं परहस्तापमृत्योर्गङ्गायां मरणमुत्तममिति मत्वापि किं गङ्गायामपतदित्यन्वयः। तस्य दुःखितत्वे आशङ्कायां च हेतुमाह–हतबन्धुरिति, मया हता बन्धवः पुत्रादयो यस्य सः। तर्हि किमिति त्वया तत्पुत्रा हता इत्यपेक्षायामाह–अकृतप्रज्ञ इति विवेकहीन इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब परम पतिव्रता सुबलनन्दिनी गान्धारीने देखा कि मेरे पतिदेव तो उस हिमालयकी यात्रा कर रहे हैं, जो संन्यासियोंको वैसा ही सुख देता है; जैसा वीर पुरुषोंको लड़ाईके मैदानमें अपने शत्रुके द्वारा किये हुए न्यायोचित प्रहारसे होता है, तब वे भी उनके पीछे-पीछे चल पड़ीं ॥ २ ॥ ❀ ❀ अजातशत्रु युधिष्ठिरने प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन तथा अग्निहोत्र करके ब्राह्मणोंको नमस्कार किया और उन्हें तिल, गौ, भूमि और सुवर्णका दान दिया। इसके बाद जब वे गुरुजनोंकी चरणवन्दनाके लिये राजमहलमें गये, तब उन्हें धृतराष्ट्र, विदुर तथा गान्धारीके दर्शन नहीं हुए ॥ ३० ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरने उद्विग्नचित्त होकर वहीं बैठे हुए सञ्जयसे पूछा–'सञ्जय! मेरे वे वृद्ध और नेत्रहीन पिता धृतराष्ट्र कहाँ हैं? ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पुत्रशोकसे पीड़ित दुखिया माता गान्धारी और मेरे परम हितैषी चाचा विदुरजी कहाँ चले गये? ताऊजी अपने पुत्रों और बन्धु-बान्धवोंके मारे जानेसे दुःखी थे। मैं बड़ा मन्दबुद्धि हूँ–कहीं मुझसे किसी अपराधकी आशङ्का करके वे माता गान्धारीसहित गङ्गाजीमें तो नहीं कूद पड़े ॥ ३२ ॥

पितर्युपरते पाण्डौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून्। अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व गतावितः ॥ ३३ ॥

सूत उवाच

कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्शितः। आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ॥ ३४ ॥

विमृज्याश्रूणि[1] पाणिभ्यां विष्टभ्यात्मानमात्मना। अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच[2]

नाहं[3] वेद व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन। गान्धार्या वा महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभिः ॥ ३६ ॥

---

१. प्रा॰ पा॰—विमृज्य पाणिनाश्रूणि विष्ट॰। २. —प्राचीने पाठे 'संजय उवाच' पाठो न। ३. प्राचीने पाठे 'नाहं वेद...' इत्यारभ्य वहन्ति बलिमीशितुः ॥' पर्यन्तं पञ्च श्लोका एवम्प्रकारका उपलभ्यन्ते—

'अहं व्यवसितं रात्रौ पित्रोस्ते कुलनन्दन। न वेद साध्व्या गान्धार्या मुषितोऽस्मि महात्मभिः ॥

एतस्मिन्नन्तरे विप्र नारदः प्रत्यदृश्यत। वीणां वितन्त्रीं ध्वनयन् भगवान् सहतुम्बुरुः ॥

शेषश्लोकत्रयं ५९४ पृष्ठे वर्तते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यावद्रक्षतां तौ। इतः स्थानात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कृपया स्नेहवैक्लव्याच्चातिपीडित आत्मेश्वरं धृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्च सूतः संजयो न प्रत्युत्तरमाह ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मना बुद्धयात्मानं मनो विष्टभ्य धैर्ययुक्तं कृत्वा प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ गांधार्याश्च व्यवसितं निश्चितम्। यतो मुषितो वञ्चितोऽस्मीति ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वस्याकृतप्रज्ञत्वमुपपादयति–पितरीति। नोऽस्माकं पितरि पाण्डौ उपरते स्वर्गं गते सति यौ गांधारीधृतराष्ट्रौ शिशून्सर्वान् व्यसनतोऽरक्षताम्। सुहृत्त्वं शिशुत्वं च रक्षणीयत्वे हेतुः। तौ पितृव्यौ मृतवेतोऽस्माल्लोकात्परत्र कं लोकं गताविस्यन्वयः। तयोरनवरतशुश्रूषणाभावादेवमप्यकृतप्रज्ञत्वमिति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु आत्मनः स्वस्येश्वरं स्वामिनं धृतराष्ट्रमचक्षाणो मृतत्वादेवापश्यन् अत एव विरहेण वियोगेन कर्शितः कृशतरः कुतः स्नेहपारवश्याद्दाक्षिण्याच्च संजयो युधिष्ठिरवाक्योत्तरं वक्तुं नाशकदित्यन्वयः। यद्वा कृपया हा वृद्धानामनाथानां का दशा भविष्यतीति चेतोद्रवेण। स्नेहस्त्वत्र संबंधहेतुक एव ॥ ३४–३५ ॥ ❀ ❀ प्रजा रंजयित्वा कुलं नन्दयतीति निरुक्त्या कुलनन्दनता त्वय्यस्तीति सापेक्षा संबुद्धिः। हे महाबाहो इति सम्बुद्धिरपि धन्यौ ते भुजौ यत्प्रभावेण धृतराष्ट्रादेरियं व्यवस्था जातेति भावः। मुषितोऽस्मि मामपीह त्यक्त्वा गतास्ते इत्यर्थः। बहुत्वं गांधार्यपेक्षया ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वात्सल्ययुक्तत्वात्सापराधेष्वपि दोषमनवेक्ष्योपकारकत्वेन चिंतयन्पृच्छति–पितरि पांडावुपरते सति सर्वान्नोऽस्मान्सुहृदः पुत्रान् शिशून् व्यसनतः आपद्भ्यः यावद्रक्षतां तौ पितृव्यौ पितुर्भ्रातरौ धृतराष्ट्रविदुरावितः क गतौ छत्रिन्यायेन विदुराभिप्रायाद्वा व्यसनतोऽरक्षतामित्युक्तम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तः सूतः संजयः आत्मनः स्वस्येश्वरं प्रभुं धृतराष्ट्रमचक्षाणः अपश्यमानः अत एवातीव पीडितो दुःखितः तद्विरहेण कर्शितः क्षणादेव कृशीभूतः सन्कृपया स्नेहवैक्लव्यात् धार्ष्ट्याच्च तावन्न प्रत्याह प्रत्युत्तरं वक्तुं न प्रबभूवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततः शनैः पाणिभ्यामश्रूणि विमृज्यात्मना विवेकात्मिकया धियात्मानं संकल्पविकल्पात्मकं मनो विष्टभ्य प्रतिबध्य स्थिरीकृत्य प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य पादावनुस्मरन्नजातशत्रुं प्रत्यूचे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह नेति। हे कुरुनंदन! वो युष्माकं पित्रोर्विदुरधृतराष्ट्रयोर्गांधार्याश्च व्यवसितं निश्चितं नाहं वेद्मि। हे महाबाहो! त्वमिवाहमपि महात्मभिः तैर्मुषितोऽस्मि वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वस्याकृतप्रज्ञत्वमुपपादयति पितरीति। नः अस्माकं पितरि पाण्डौ उपरते स्वर्गं गते सति यौ गांधारीधृतराष्ट्रौ शिशून् सर्वान् व्यसनतोऽरक्षतां सुहृत्त्वं शिशुत्वं च रक्षणीयत्वे हेतुः तौ पितृव्यौ गांधारीधृतराष्ट्रौ मृतवेतः अस्माल्लोकात्परत्र कं लोकं गताविस्यन्वयः। तयोरनवरतशुश्रूषणादेव कृतप्रज्ञता तदभावादकृतप्रज्ञत्वमिति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अतिपीडितः दुःखेनेति शेषः, स्वस्य ईश्वरं स्वामिनं धृतराष्ट्रमचक्षाणः मृतत्वादेवापश्यन् अत एव विरहेण वियोगेन कर्शितः वक्तुं नाशकदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मना मनसा आत्मानं विष्टभ्य संस्थाप्य प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ प्रजा रंजयित्वा कुलं नंदयति न त्वन्यथा इत्यतः पदद्वयं प्रायोजि। न केवलं त्वमेव व्यंसितोऽहं वियोजित इति चार्थः, पित्रोः कुंतीधृतराष्ट्रयोः परलोकगतिमिति शेषः। मुषितः वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सञ्जय उवाचेति कचिन्नास्ति। नाहं वेद्मीत्यादौ–'अहं व्यवसितं राजन् पित्रोस्ते कुलनन्दन। न वेद साध्व्या गान्धार्या मुषितोऽस्मि महात्मभिः ॥' इति कचित् पाठः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृपया हा वृद्धयोरनाथयोः किं भविष्यतीति चेतोद्रवेण सम्बन्धहेतुको यः स्नेहस्तेन वैक्लव्याच्च ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनो विष्टभ्य धैर्य्ययुक्तं कृत्वा ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वेद वेद्मि। मुषितो वञ्चितः। मन्निद्रासमये ते गता इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

व्यसनतः आपद्भ्यः यावद्रक्षतां तौ पितृव्यौ पितुर्भ्रातरौ इतः स्थानात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आत्मन ईश्वरमन्नादिना रक्षकं धृतराष्ट्रमचक्षाणोऽपश्यमानः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रभोः सर्वसंयोगवियोगहेतोः परमेश्वरस्य ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मुषितोऽस्मि वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तदप्यसंभावितमिति मत्वाह पितर्युपरत इति। वस्तुतस्तु उभाभ्यामेव रक्षितौ लाक्षागृहात् दास्याच्च एवमन्यदपि ज्ञातव्यं तदाह अरक्षतां व्यसनत इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ संजयस्तु पूर्वमेव तदभावं ज्ञात्वा भयादपि मूर्च्छित एव स्थितः, अतो नो नूनं दत्तवानित्याह कृपयेति। दानत्वात् कृपा स्नेहः सहजः कृपयाच स्नेहाधिक्याद्वैक्लव्यमात्मेश्वरमिति नीतिः अतिपीडायां हेतुः। यद्यपि युधिष्ठिर ईश्वरः तथापि स्वयं धृतराष्ट्र एव अवचने अतिपीडैव हेतुः न त्वज्ञानादिः, तथापीश्वरसांनिध्यात् तूष्णींभावोनुचित इति। "वैक्लवश्च न वदेदि"ति स्मृतेः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ निर्गतानि अश्रूणि पाणिना विमृज्य अन्येषामनिर्गमार्थं चात्मानं विष्टभ्य गुर्वंतराभावेऽपि स्वयमेव गुरुर्भूत्वा प्रमादकथनेऽपि दंडं न करिष्यतीति अजातशत्रुं प्रति धृष्टतौदासीन्यहेलनाद्यभावाय प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य पादावनुस्मरन् भक्त्या भगवतो वा दंडाभावाय प्रत्यूचे प्रतिकूलमुत्तरं दत्तवान् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नहि न जानामीत्युक्ते राज्ञः प्रियं भवति अज्ञाने हेतुः आत्मव्यवसितमिति न केनचित्सह मंत्रणं कृतं किंतु आत्मन्येव व्यवसितमवसितं "वष्टिभागुरिरल्लोपमि"ति। पित्रोर्व इति कदाचिद्भवद्भिर्ज्ञायेत आत्मत्वात् कुलनन्दनत्वाच्च चिकीर्षितमिति कदाचित् सूचयेत्। अथवा कुलनन्दनेति तव तु दोषो नास्तीत्यर्थः। महाबाहो! इति। तव तु क्रियाशक्तेराधिक्येऽपि यदि त्वं न जानासि कुतो मम ज्ञानमिति भावः। महात्मभिरिति महानात्मा आत्मनि वा यस्य स्वत एव वचनसामर्थ्यं भगवदीयत्वेन वा उभयथाप्यहं वंचित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अजातशत्रुत्वात् सापराधेष्वपि दोषानवेक्ष्योपकारं मत्वाऽऽह–पितरीति। पितरि पाण्डावुपरते मृते सति सर्वान्नोऽस्मान् सुहृदः पुत्रान् शिशून् व्यसनतो नानाविधापद्भ्यो यावरक्षतां तौ पितृव्यौ पितृभ्रातरावितः स्थानात् क गतावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तः सूतः सञ्जयो न प्रत्याह प्रत्युत्तरं न दत्तवानित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह–कृपया वृद्धस्य नेत्रहीनस्य निर्गतस्य का गतिर्भविष्यती-त्यालोचनेन स्नेहेन यद्वैक्लव्यं व्याकुलत्वं तस्माच्चातिपीडित इत्यन्वयः। यस्माच्च आत्मनः स्वस्येश्वरं स्वामिनं धृतराष्ट्रमचक्षाणः अपश्यंस्तद्विरहेण कर्शितः कृशीकृत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततश्च शनैर्निर्गतान्यश्रूणि पाणिभ्यां विमृज्य अन्येषामनिर्गमार्थम् आत्मना विवेकात्मिकया धियाऽऽत्मानं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनो विष्टभ्य स्थिरीकृत्य प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य पादावनुस्मरन् अजातशत्रुं प्रत्यूचे उत्तरं दत्तवानित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदुक्तिमाह–नाहमिति। तव तु न कश्चिदप्यपराध इति सूचयन् सम्बोधयति–हे कुलनन्दनेति। समस्तकुलपालने तव सामर्थ्यमस्तीति सूचयन् पुनः सम्बोधयति–हे महाबाहो इति। वो युष्माकं पित्रोर्विदुरधृत-राष्ट्रयोर्गान्धार्याश्च व्यवसितं निश्चितमहं न वेद न जानामि, यतः त्वमिवाहमपि महात्मभिर्महाबुद्धिभिः तैर्मुषितो वञ्चितोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब हमारे पिता पाण्डुकी मृत्यु हो गयी थी और हमलोग नन्हे-नन्हे बच्चे थे, तब इन्हीं दोनों चाचाओंने बड़े-बड़े दुःखोंसे हमें बचाया था! वे हमपर बड़ा ही प्रेम रखते थे। हाय! वे यहाँसे कहाँ चले गये?' ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—सञ्जय! अपने स्वामी धृतराष्ट्रको न पाकर और कृपा और स्नेहकी विकलतासे अत्यन्त पीड़ित और विरहातुर हो रहे थे। वे युधिष्ठिरको कुछ उत्तर न दे सके ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ फिर धीरे-धीरे बुद्धि द्वारा उन्होंने अपने चित्तको स्थिर किया, हाथोंसे आँखोंके आँसू पोंछे और अपने स्वामी धृतराष्ट्रके चरणोंका स्मरण करते हुए युधिष्ठिरसे कहा ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ संजय बोले—कुरुनन्दन! मुझे आपके दोनों चाचा और गान्धारीके सङ्कल्पका कुछ भी पता नहीं है। महाबाहो! मुझे तो उन महात्माओंने ठग लिया ॥ ३६ ॥

अथाजगाम भगवान् नारदः सहतुम्बुरुः। प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच

नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् क गतावितः। अम्बा वा हतपुत्राऽऽर्ता क गता च तपस्विनी ॥ ३८ ॥
कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः। अथाबभाषे भगवान् नारदो मुनिसत्तमः ॥ ३९ ॥
मा कंचन शुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत्। लोकाः सपाला यस्येमे वहन्ति बलिमीशितुः ॥
स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं कंचित्कालं शोचति तस्मिन्नथ नारद आजगाम। अत्रास्ति कचित्पुस्तके पाठान्तरं तदुल्लंघ्य यथासंप्रदायं व्याख्यायते। शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाह राजा न त्वभ्यर्चयत्॥ ३७॥ ❀ ❀ नाहं वेद वेद्मि। तपस्विनी दुःखयुक्ता। अपारे शोकार्णवे भगवांस्त्वमेव पारदर्शकः। अतो ब्रूहीति शेषः॥ ३८॥ ❀ ❀ आदावेव यथावृत्तकथने शोकेन मूर्छितः पतेदिति प्रथमं तावच्छोकमुपशमयति। कंचन मा शुचो मा शोचः। न केवलं तानेव। यद्यस्मादीश्वराधीनं जगत्॥ ३९॥ ❀ ❀ तदेवाह लोका इति। संयुनक्ति संयोजयति वियुनक्ति वियोजयति च॥ ४०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ युधिष्ठिरसंवादे प्रवृत्ते पाठान्तरम् अभ्यर्चयन्मुनिमित्येवंरूपम्। तुम्बुरुर्गन्धर्वविशेषः॥ ३७॥ ❀ ❀ हे भगवन्निति। श्रीनारदस्य सर्वज्ञतां द्योतयन्नाह—मृतयोः पित्रोः परलोकगतिं न वेद तां भवन्तं पृच्छामि तौ मृत्वेतः कं लोकं प्रति गताविति॥ ३८॥ ❀ ❀ धृतराष्ट्रादिषु कञ्चन मा शुचः। यद्यतः कर्मानुसारेण भूतानि संयोजयतीश्वरो वियोजयति च, तस्मादस्ववशत्वाच्छोको वृथैवेति भावः॥ ३९॥ ❀ ❀ ईश्वरजीवस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यं सोदाहरणमाह—यथेति। इत्यर्थ इति। बलिं यज्ञादिलक्षणां पूजां वहन्ति कुर्वन्ति। तस्मात्स एव स्वतन्त्रो जीवास्तदधीना इति शोकपरिहाराय स ईशः स्वविहितकर्मणा पूज्य इति भावः॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ तस्मिन्नेव समये तुंबुरुणा सहितो भगवान्नारदः तत्राजगाम। तमवलोक्य सानुजो युधिष्ठिरः प्रत्युत्थायाभिवाद्याभ्यर्चयन्नेवाह॥ ३७॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह नाहमिति द्वाभ्याम्। भगवन्! पित्रोर्गतिं नाहं वेदाहं न जाने तावितः क्व गतौ तथा हतपुत्रा आर्त्ता च तपस्विनी पतिव्रता चांबा क्व गता॥ ३८॥ ❀ ❀ दिष्ट्येत्यानंदद्योतकमव्ययं चादेराकृतिगणत्वान्निपातसंज्ञायां "स्वरादिनिपातमव्ययमि"त्यव्ययसंज्ञा, व्यसनार्णवे पितृविश्लेषजदुःखार्णवमग्नानामस्माकं कर्त्तरि षष्ठी, नोऽस्माभिर्भगवांस्त्वं दिष्ट्या दृष्टः। त्वद्दर्शनेन व्यसनमपगतमेवानन्दश्च भविष्यति इति भावः। कथं दृष्टः अपारे दुःप्रापतीरे मोहसमुद्रे तारयिता कर्णधार इव नाविक इव नस्त्वं पित्रोर्गतिं ब्रूहि तव प्रीतिं मा वोच इत्यभिप्रायेण तं विशिनष्टि—पारदर्शनः सर्वस्यावध्यवधिदर्शनः सर्वज्ञ इति यावत्। हे भार्गव! इत्थं धर्मपुत्रेण युधिष्ठिरेण पृष्टः सर्वज्ञो भगवान् मुनिश्रेष्ठो नारदः तमावभाषे॥ ३९॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह मा कंचनेति विंशत्या। यत्पृष्टं पित्रोर्गतिं ब्रूहि त्वमिति तस्योत्तरं विवक्षुस्तावत्तत्तज्जीवकर्म्मानुगुणसुखदुःखादिफलप्रदानप्रवृत्तेश्वरायत्तत्वात्कृत्स्नस्य जगतस्तदंतर्गतस्त्वं कर्मायत्तत्वादिह तदनुबन्ध्यादिसंश्लेषनिमित्तं शोकं मा कुर्विति वैराग्योत्पादनायाह चतुर्भिः। हे राजन्! कंचन देहं तदनुबन्धिनं वा कंचिदपि मा शुचः शोकं मा कार्षीः। कुतः यद्यस्मादिदं जगदीश्वरवशं कर्मानुगुणफलदानप्रवृत्तेश्वरायत्तं वियोगमित्यर्थः। कोसावीश्वर इत्यत्राह सपाला इन्द्रादिलोकपालैः सहिताः लोका विरिंचिप्रभृत्यकिंचनपर्यंता इमे जना यस्येशितुः बलिं पूजां वहन्ति किंकरा भवंतीत्यर्थः॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतस्मिन्नंतरे युधिष्ठिरसंजयसंवादमध्ये त्रितन्त्रीं तन्त्रीत्रयमेलनोपेतां वीणां ध्वनयन् वादयन् तुंबुरुणा सह वर्तमानः भगवान्हरेः षड्गुणवेत्ता पूज्यो वा॥ ३७॥ ❀ ❀ राज्ञादरेणोपनीतं दत्तमर्घ्यं यस्मै स तथा तं प्रत्युत्थानं कृत्वाभिवंदितं परमासने सिंहासनसमानपीठे आसीनमुपविष्टं नारदं कौरवेंद्रो युधिष्ठिरोऽभ्यभाषत इत्यन्वयः॥ ३८॥ ❀ ❀ हे भगवन्! मृतयोः पित्रोः परलोकगतिं न वेद तां भवंतं पृच्छामि तौ मृत्वेतः कं लोकं प्रतिगताविति अपारे संसारे सीदतां बिभ्यतां कर्णधारो नाविक इव तस्मात्त्वं दुःखार्णवे मग्नानां पारं परं तीरं दुःखशमनोपायं दर्शयतीति पारदर्शनः॥ ३९॥ ❀ ❀ धृतराष्ट्रादिषु कंचन मा शुचः शोकं मा कार्षीः। कुतः जगदीश्वरवशमिति यद्यस्मात्स एवेश्वरः भूतानि संयुनक्ति स्वकर्मानुसारेण संयोजयति स एव स्वकर्मावसाने वियुनक्ति वियोजयति। एतस्मादस्ववशत्वान्मा शुच इति भावः॥ ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

अथाजगाम इत्यादौ—'एतस्मिन्नन्तरे विप्रा नारदः प्रत्यदृश्यत। वीणां त्रितन्त्रीं ध्वनयन् भगवान् सहतुम्बुरुः। राजदत्तोपनीतार्घ्यं प्रत्युत्थायाभिनन्दितम्। परमासन आसीनं पौरवेन्द्रः स्म भाषते।' इति पुण्यारण्यचित्सुखयोः सम्मतः पाठः॥ ३७-४०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

शोकवेगादभ्यर्च्चयन्निवाह न त्वभ्यर्च्च्य ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ अपारे शोकार्णवे। भगवान् सर्व्वज्ञस्त्वमतो ब्रूहीति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ आदावेव यथावृत्तकथने शोकेन मूर्च्छितः पतेदिति प्रथमं तावत् शोकमुपशमयति। मा शुचः मा शोचः तयोर्विच्छेदेन सीदामीति चेदप्रतिकार्य्यमेतत् संयोगवियोगयोरीश्वराधीनत्वादित्याह स इति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मुनिमभ्यर्चयन्नाह ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ वेद वेद्मि ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ तत्र सर्वं भगवदधीनमिति वदन् शोकं निराकरोति मा कंचनेति दशभिः। हे राजन्! कंचन मा शुचः कमपि प्राकृतमर्थमुद्दिश्य शोकं मा कृथाः, यद्यतो जगदीश्वरवशं, बलिं पूजां भूतानि देवमनुष्यादीनि ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं पूर्वकथां निरूप्य विवक्षितकथामारभते। तत्र गावल्गणिवाक्यं श्रुत्वा महामोहग्रस्तो राजा प्रमादं वा कुर्यादित्याशंक्य एतादृशकार्ये नियुक्तो नारदः तदा समागत इत्याह अथेति। अथ मोहानंतरं तदपगमार्थमागत इत्यर्थः। तुंबुरुरन्यो ऋषिः शोकापनोदे हि संमतिरपेक्ष्यते। अधिकारिण उद्वेगात् हीनत्वात् तदा प्रमादं कर्तुं विचारयन् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नारदं दृष्ट्वा अनेन निर्णयो भविष्यतीति उत्थाय पूर्वावस्थां त्यक्त्वा ऋषिमभिवाद्य स्वागतादिकमपृष्ट्वैव धृतराष्ट्रं पृच्छति नाहं वेदेति। अमङ्गलसंभावनं नोक्तवान् अयुक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ शीघ्रकथनार्थमाह कर्णधार इति। शोकसमुद्रे मग्ना वयं तत्र सर्वज्ञनौका तस्या निर्वाहको भवानेव केवलनाविकवन्न किंतु पारदर्शनः गंतव्यदेशं पश्यसि पर्यवसानं जानासीत्यर्थः। एवमर्द्धवचने स्थितः उपसंहाराकथनात् तदा नारदः। तस्य कथनहेतुं ज्ञात्वा स्वयमेव बभाषे ज्ञाने हेतुर्भगवानिति अनुबंधे वा मुनिसत्तमेति संबोधनं, पाठांतरेऽपि प्रकाराणामुक्तत्वात् आभासाद्यूहनेन स्वयमूहनीयं, मुनयः कृपालवो भवंति। अतः कृपया नारदः अपृष्टमप्याहेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवान् संसारिजीवेषु यदज्ञानं करोति तत्सहसा कृतिव्यावृत्त्यर्थम्। अतस्त्वयापि सहसा न किंचित् कर्त्तव्यं प्रथमतो मोहं दूरीकुरु पश्चात् पृष्टं वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह मा कंचन शुच इति। शोको हि अनिष्टज्ञानसाध्यस्वन्यूनताद्दृक् अनिष्टपदार्थनिदध्यासनविशेषः कोऽप्यनिष्टभावनया न चिंतनीय इत्यर्थः। राजन्निति सम्बोधनात् महाकुटुंबित्वमुक्तं तेन महति राज्ये सर्वदेष्टानिष्टोत्पत्तेः। शोके कदाचिदपि राज्यसुखं न स्यात्। अतो राजा न शोचति, किंच शोको निष्फलः विरुद्धश्च तत्र हेतुः यदीश्वरवशं जगदिति। यस्मात् कारणात् सर्वं जगत् ईश्वरवश्यं, भगवता हि सर्वः पदार्थः क्रियते स च न कस्य विद्विष्ट इष्टो वा स स्वार्थं परार्थं करोति। तत्र परार्थपक्षे भगवता तस्य हिते क्रियमाणे स्वयं चेच्छोचेत् तदा निषिद्धं भगवतश्च कोपो भवेत्, भगवल्लीलायां तु सुतरामेव क्रोधः अनौचित्यं च स्वस्यापि ममतास्पददूरीकरणे पूर्वोक्त एव न्यायः। अतो भगवदधीनत्वात् आत्मानं परं वा कंचन मा शुचः। ननु अग्नेरिव संयोगवियोगाभ्यां दुःखजननात् स्वदुःखेन शोक इति चेत्तत्राह—स संयुनक्तीति भूतानि स एव योजयति वियोजयति च तस्मात् कृताविव संयोगेऽपि सैव युक्तिरनुसंधेया। उभयथापि सर्वथा भगवान् हितं करोतीति ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथाजगामेत्यत्र। प्रमादमिति आत्मघातादिरूपमनर्थम्। उद्वेगाद्धीनत्वादिति उद्वेगेन हीनत्वात्। अधिकारजाघन्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मा कञ्चनेत्यत्र। शोको हीत्यादि। शोको हि यथा मानभङ्गादौ स्वन्यूनतायां तस्य मननेन विशिष्टज्ञानम्। तत्र च शत्रुनाशादिनिदिध्यासनेति व्याप्तिवारणाय विशेषणदलम्, स्वन्यूनतापादकमनिष्टज्ञानं शोक इत्युक्ते पुत्रादिनाशश्रवणजन्यशाब्दमात्रेति व्याप्तिरिति तद्वारणाय विशेष्यदलम्। तादृशशाब्दस्यापि लक्ष्यत्वाङ्गीकारे तु प्रयोगप्रसिद्ध्योर्विरोध एव दोष इति समुदितोपादानम्। निदिध्यासनं प्रयत्नपूर्वकं विशिष्टज्ञानम्, तदेतदभिसन्धायाहुः कोपीत्यादि। शोकाकरणे हेत्वन्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। ननु स्वपुत्रनाशादौ कथं हितकरणानुसन्धानं स्वार्थपक्षे इत्यत आहुः ममतास्पदेत्यादि। सैवेति स्वहितकरणरूपा। लीलात्वेन विचारेपि सैवानुसन्धेयेत्याशयेनाहुः। उभयथेत्यादि ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अथानन्तरं तस्मिन्नेव समये तुम्बुरुणा सहितो भगवान् सर्वज्ञो नारदस्तत्राजगाम। तमवलोक्य सानुजो युधिष्ठिरः प्रत्युत्थायाभिवाद्य चाभ्यर्चयन्निवाहेत्यन्वयः। यथोचितं पूजनं तु न कृतवानिति सूचनायेवशब्दः। 'शोकाक्रान्तः शुचाऽऽविष्टः श्रद्धया रहितः पुमान्। गुरुदेवद्विजातीनां पूजनं न समाचरेत्' इति स्मृत्या तन्निषेधात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्प्रश्नमेव दर्शयति—नाहमिति सार्द्धेन। हे भगवन् पित्रोर्धृतराष्ट्रविदुरयोर्गतिं पदवीमहं न वेद न जाने, तावितः क्व गतौ तदप्यहं न जाने। अतस्त्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वदेति शेषः। सन्तापे हेतुमाह–आर्त्ता पीडावती। तत्र हेतुमाह–हतपुत्रेति। न च वक्तव्यमहमपि न जानामीति यतोऽपारे समुद्रे निमग्नानां पारदर्शकः कर्णधार इव पितृविरहदुःखनिमग्नानाम् अस्माकं तद्गतिप्रदर्शको भगवान् सर्वज्ञस्त्वं, आगत इति शेषेणान्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अथ राज्ञः प्रश्नानन्तरमेव नारद आबभाषे, उत्तरदाने विचारश्रमरहित एवोत्तरं दत्तवानित्यर्थः। तत्र तस्य सामर्थ्ये हेतुमाह–मुनिसत्तम इति। तत्रापि हेतुमाह–भगवानिति, सर्वज्ञ इत्यर्थः। तत्रादावेव तथा वृत्तकथने शोकेन मूर्च्छितः पतेदिति प्रथमं तावच्छोकमुपशमयति–मा कञ्चनेति। हे राजन् कञ्चनापि जनं मा शुचः शोकं मा कार्षीः। यत् यस्मात् सर्वमपि जगत् ईश्वरवशं तत्तत्कर्मानुरूपफलदानप्रवृत्तभगवदधीनम्। सम्बोधनेन महति राज्ये तत्तत्कर्मानुसारेण सर्वदैव इष्टानिष्टोत्पत्तिसम्भवाच्छोके क्रियमाणे कदाचिदपि राज्यसुखं न स्यादतः शोकोऽनुचित एवेति सूचितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ईश्वराधीनत्वमेव स्पष्टयति लोका इति त्रिभिः। यस्येशितुः परमेश्वरस्य लोकपाला इन्द्रादयस्तत्सहिता लोकास्त्रिलोकस्था जना बलिं वहन्ति पूजासत्कारपूर्वकमाज्ञां पालयन्ति। स भूतानि प्राणिनः संयुनक्ति संयोजयति, स एव वियुनक्ति वियोजयति चेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

सञ्जय इस प्रकार कह ही रहे थे कि तुम्बुरुके साथ देवर्षि नारदजी वहाँ आ पहुँचे। महाराज युधिष्ठिरने भाइयोंसहित उठकर उन्हें प्रणाम किया और उनका सम्मान करते हुए बोले ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ने कहा—'भगवन्! मुझे अपने दोनों चाचाओंका पता नहीं लग रहा है; न जाने वे दोनों और पुत्र-शोकसे व्याकुल तपस्विनी माता गान्धारी यहाँसे कहाँ चले गये ॥ ३८ ❀ ❀ भगवन्! अपार समुद्रमें कर्णधारके समान आप ही हमारे पारदर्शक हैं।' तब भगवान्के परमभक्त भगवन्मय देवर्षि नारदने कहा—॥ ३९ ॥ ❀ ❀ 'धर्मराज! तुम किसीके लिए शोक मत करो; क्योंकि यह सारा जगत् ईश्वरके वशमें है। सारे लोक और लोकपाल विवश होकर ईश्वरकी ही आज्ञाका पालन कर रहे हैं। वही एक प्राणीको दूसरेसे मिलाता है और वही उन्हें अलग करता है ॥ ४० ॥

यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाः स्वदामभिः। वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा वहन्ति बलिमीशितुः ॥ ४१ ॥
यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह। इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम् ॥ ४२ ॥
यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयम्। सर्वथा न हि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४३ ॥
तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः। कथं त्वनाथाः कृपणा वर्तेरंस्ते च मां विना ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गावो बलीवर्दा नसि नासिकायां प्रोतास्तंत्यां दीर्घतंत्यां दामभिर्बद्धाः स्वामिनो बलिं वहन्ति यथा एवं वाक्तंत्यां कर्तव्याकर्तव्यविधायकवेदलक्षणायां नामभिर्ब्राह्मणो ब्रह्मचारीत्यादिवर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धाः परमेश्वरस्य बलिं तेन प्रेरिताः सर्वे वहन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तौ पारतन्त्र्यमुक्त्वा संयोगवियोगयोरप्याह यथेति। क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानाम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ईश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तम्। लोकतत्त्वे च विचार्यमाणे निर्विषयोऽयं शोक इत्याह। यद्यदि लोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण अध्रुवं देहरूपेण। न चेति न ध्रुवं नाप्यध्रुवम्। शुद्धब्रह्मरूपेणानिर्वचनीयत्वेन वा उभयं वा चिज्जडांशतः। सर्वथा चतुर्ष्वपि पक्षेषु ते पित्रादयो न शोच्याः। स्नेहादन्यत्र। स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्मान्मां विना कथं ते वर्तेरन्नित्यात्मनो मनसो वैक्लव्यं व्याकुलतां त्यज ॥ ४४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु वेदस्यानेकार्थत्वेन तात्पर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वाद्धौरेयाणां च गोण्यादिपातनेन स्वामिकार्याविज्ञानदर्शनाद्विषमोऽयं दृष्टान्तोऽतो निदर्शनान्तरमाह–यथेति। तथैवेशेच्छया नृणां संयोगवियोगौ स्यातामिति। अनेन वेदस्य मुख्योऽर्थः श्रीनारायण एवेत्यसूचि। तस्मात्पराधीनत्वात्तव शोकोऽयुक्त इति भावः ॥ ४१–४२ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। अहं ममेति मोहो बुद्धिभ्रमस्तस्माज्जातात्स्नेहादन्यत्र शोककारणं नास्ति। तस्माद् भ्रमजन्यस्नेह एव हेतुरिति। तथा च भक्तिसम्बन्धिस्नेहोत्थशोको हि करुणारसस्थायी भावः परमोपादेय इति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ यतः शोकोऽज्ञानमूलकस्तस्माद्धेतोः। अंगेत्यव्ययमामन्त्रणे ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वाक्तन्त्यामिति। वाक् त्रयीरूपैव तन्त्री तस्याम्। नामभिः ब्राह्मणक्षत्रियादिभिरिति प्राञ्चः ॥ ४१–४२ ॥ ❀ ❀ चतुर्ष्वपीति। ध्रुवमध्रुवं वेति पक्षद्वयम्। न वेत्युभयमिति पक्षद्वयम्। अयमर्थः–ध्रुवस्य नाशाभाव एव। अध्रुवस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विनाशित्वमेव न ध्रुवमिति । ध्रुवमपि वक्तुं न शक्यते । अध्रुवमपि वक्तुं न शक्यते । उभयमिति । चिद्रूपेण ध्रुवम् । देहाध्यासात् जडरूपेणाध्रुवमिति ॥ ४३-४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वलिवहनमेव सदृष्टांतमुपपादयति तथेति । तंती तिरश्चीना महती रज्जुस्तत्र बद्धाः क्षुद्ररज्जव उपदानानि यद्वा तन्तीनां सा रज्जुस्तत्सम्बद्धा आकर्षणपाशा दामानि यथा गावः चतुष्पादः नसि रंध्रीकृतायां नासिकायां प्रोताः संयुक्तरज्जवस्ततस्तंत्यामुपदामभिर्बद्धाः द्विपदे किं कुर्वंति तथा वाक्तंत्यां वेदाख्यतंत्यां नामभिर्वर्णाश्रमविशेषान्वयात्मकनामभिरुपदामस्थानीयैर्बद्धाः सपाला लोका ईशितुरीशस्य बलिं वहन्ति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किं देहतदनुबन्ध्यादीन्नित्यान्मत्वा शोचसि किं वाऽनित्यानथवोभयथापि तथापि न ते शोकविषया इति वक्तुं तावद्देहादिश्लेषविश्लेषौ क्रीडार्थं जगद्व्यापारे प्रवृत्तेश्वरस्येच्छया तत्र कर्मानुगुणेन संपद्यत इति सदृष्टांतमाह–यथेह लोके कस्यचित्क्रीडितुः पुंस इच्छया क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां संयोगवियोगावन्यथा च भगवतः यथा क्रीडोपस्कराः क्रीडितुरिच्छया कदाचित्संश्लिष्य पुनस्तदिच्छयैव विश्लिष्टाश्च भवंति तथेश्वरेच्छया नृणामपि संयोगवियोगौ स्याताम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ उक्तं शिरस्त्रयमनुवादपूर्वकं प्रतिक्षिपति–यदि लोकं ध्रुवं स्थिरं मन्यसे यद्वाऽध्रुवमथवोभयम् ? तत्र तावत्तृतीयः कल्पोऽसम्भवादेव निरस्त इत्यभिप्रायेणाह न चोभयमिति । न हि द्व्यात्मकं वस्तु दृष्टं श्रुतं वेत्यर्थः । परस्परविरुद्धयोर्ध्रुवत्वाध्रुवत्वयोरेकत्र समावेशोऽसम्भवनिरस्त इति भावः । तदभ्युपगम्यापि तेन सहेतरशिरोद्वयं प्रतिक्षिपति सर्वथेति–ध्रुवत्वे चोभयविधत्वे च ते देहादयः तत्त्वमेवेति न शोच्याः, न हि वस्तुनो यावदात्मभाविधर्मः केनाप्यपनेतुं शक्य इति भावः । एवं सति तच्छोकहेतुः केवलं देहात्मभ्रममूलको देहादिष्वनुराग एवेत्यभिप्रायेण स्नेहादन्यत्र मोहजादिति । मोहजाद्देहात्मभ्रमजात् स्नेहादन्यत्रान्यस्मिन् शोकमोहहेतुत्वं नास्तीति शेषः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्माद्धे राजन्नज्ञानकृतं देहात्मभ्रमकृतमात्मनः स्वस्य स्वमनसो वा वैक्लव्यं दैन्यं जह्यपनय । तदभिप्रेतं प्रश्नान्तरं सर्वज्ञत्वात् स्वयमेवाविष्कृत्य प्रतिवक्ति कथमिति सार्द्धद्वयेन । तत्र कथमित्यर्द्धेन प्रश्नाविष्कारः, ततः श्लोकद्वयेन तस्य प्रतिवचनमिति विवेकः । मां विनाऽनाथा रक्षितृहीना अत एव दीनास्ते कथं वर्त्तेरन् जीवेरन् इति शब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः, कथं जीवेरन्निति पृच्छसि चेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

ईश्वरजीवस्वातंत्र्यपारतंत्र्ये सोदाहरणं दर्शयति यथेति । यथा गावो बलीवर्दाः नसि नासिकायां त्रिवृत्कृततंतुदामभिः प्रोताः स्यूता नासिकाच्छिद्रस्यूतह्रस्वदामभिः आधारभूतायां दीर्घायां तंत्यां बद्धाः ईशितुः स्वामिनो व्रीह्यादिगोणीर्वहंति तथा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतय इति नामात्मकदामभिर्वाक्तंत्यां विधिनिषेधात्मकवेदलक्षणायां बद्धाः स्ववर्णाश्रमविहितकर्मभिरीश्वरस्य बलिं यज्ञादिलक्षणपूजां वहंति कुर्वंति । तस्मात्स एव स्वतंत्रो जीवास्तदधीना इति शोकपरिहाराय स ईशः स्वविहितकर्मणा पूज्य इति भावः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ वेदस्यानेकार्थत्वेन तात्पर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वाद्धौरेयाणां च गोण्यादिपातनेन स्वामिकार्यावज्ञानदर्शनाद्विपमोयमुपन्यास इत्यतो निदर्शनांतरमाह यथेति । यथा क्रीडोपस्कराणां लीलासाधनानां संयोगविगमौ क्रीडितुः पुरुषस्येच्छया तथैवेशेच्छया पितृपुत्रादिरूपाणां नृणां मिथः संयोगविगमौ स्यातामित्यन्वयः । अनेन वेदस्य मुख्यार्थः श्रीनारायण एवेति निरणायि । तस्मात्पराधीनत्वान्न शोकेन प्रयोजनं तवेति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ "यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति स्मृतेरुक्तार्थनिर्णये केयं युक्तिरिति तत्राह यदिति । यत् यदि लोकं शरीरं ध्रुवं मन्यसे अध्रुवमनित्यं वा अथवोभयं नित्यानित्यं मनुष इति विकल्प्य परिहरति सर्वथेति । सर्वप्रकारेण ते पितरो न शोच्याः । तथाहि नित्यत्वे नाशाभावात्तस्य चादर्शनादनित्यमिति वक्तव्यं यस्यापरिहार्यत्वात्तृतीयोऽनुपपन्नः व्याहतत्वात्तर्हि शोके किं कारणमिति तत्राह स्नेहादिति । अहं–ममेति मोहो बुद्धिभ्रमः तस्माज्जातस्नेहादन्यत्र ऋते शोककारणं नास्ति भ्रमजन्यस्नेह एव तस्य हेतुरिति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ननु "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" इति श्रुतेः गुरुविषयस्नेहलक्षणभक्तेः पुरुषार्थहेतुत्वेनोपयोगात् कथं तस्य मोहजन्यत्वमित्याशंक्य तस्य वैलक्षण्यान्मम तत्पोषणकर्तृत्वेन मन्नाथत्वान्मदृते जीवनमेव नास्ति तेषामीशरक्ष्यत्वादिज्ञानाभावादित्यात्मान्यथाभिमाननिमित्तकातर्यं त्वया त्यक्तव्यमित्याह तस्मादिति । आत्मनः परमात्मनोऽज्ञानेन जातं वैक्लव्यं जहि त्यजेत्यन्वयः । परमात्मनः स्वातंत्र्यपरामर्शेनेति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथा गाव इति पद्यं क्वचिन्नास्ति । यथा क्रीडेत्यादेरवतारिकानुसारेण तु स्वामिसम्मतमिति लक्ष्यते । मा कञ्चनेत्यादौ हि पारतन्त्र्यमात्रमुक्तं ततश्चेदं विना प्रवृत्तौ पारतन्त्र्यमुक्त्वेति पारतन्त्र्यविशेषोक्तिर्न घटते । स संयुनक्तीत्याद्यर्द्धं च क्वचिन्नास्ति । किन्तु वहन्ति बलिमीशितुरिति स्थानद्वयपाठेनैव प्रथमलेखकभ्रमोऽयं क्वचित् सम्प्रदायेऽनुवृत्त इति लक्ष्यते ॥४१-४५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

लोका बलिं वहन्ति स एव संयुनक्तीत्युक्तमर्थद्वयमुक्तपोषन्यायेन सदृष्टान्तं क्रमेणाह–गावस्तन्त्र्यामेकस्यामेव दीर्घायां रज्ज्वां सर्व्वे एव बद्धाः तत्र पृथक् दामभिर्नसि प्रोताः । ननु प्रकृते का वा तन्त्री दामानि वा कानीत्यपेक्षायामाह–वाक् वेद एव तन्त्री तस्यां नामभिर्ब्राह्मणक्षत्रिय इति ब्रह्मचारी गृहस्थ इत्यादिभिरेव दामभिर्बद्धा बलिम् "अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्या"दिलक्षणं शासनम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानाम् अक्षादीनाम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ईश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तम्, लोकतत्त्वे तु विचार्यमाणे निर्विषयोऽयं शोक इत्याह । यद्यदि लोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण अध्रुवं देहरूपेण न उभयं न ध्रुवं नाप्यध्रुवं ब्रह्मरूपेण वा शब्दादुभयं च चिज्जडांशरूपेण । सर्वथा चतुर्ष्वपि पक्षेपु ते पित्रादयो न शोच्याः स्नेहादन्यत्र विवेकादौ सति । स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः । मोहजादित्यनेन भगवद्भक्तिसम्बन्धी स्नेहो व्यावृत्तः । तदुत्थं शोकं तु करुणरसस्थायिभावं परमोपादेयं मन्यते ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्मान्मां विना कथं ते वर्त्तेरन्निति मनसो वैक्लव्यं त्यज ॥४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा गावो बलीवर्दाः नसि नासिकायां दामभिः क्षुद्ररज्जुभिः प्रोताः पुनर्दीर्घतंत्यां बद्धा ईशितुः स्वनियंतुर्बलिं वहंति तथा भूतानि नामभिः क्षुद्ररज्जुस्थानीयैर्देवदत्तादिभिः प्रोतानि विधिनिषेधरूपायां वाक्तंत्यां दीर्घतंतीस्थानीयायां बद्धानि परमेश्वरस्य बलिं वहंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ क्रीडाया उपस्कराणामुपकरणानाम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ लोकं यद्युपादानमात्रानुसंधानेन ध्रुवं नित्यं मन्यसे उपादेयमात्रानुसंधानेनाध्रुवमनित्यं वा मन्यसे किं वा ध्रुवं वाऽध्रुवं वा च मन्यसे एकदेशित्वप्रसंगादपि तूभयविधं मन्यसे सर्वथा पक्षत्रयेऽपि स्नेहजान्मोहादन्यत्र ते लोकप्रवाहपतिता धृतराष्ट्रादयो न हि शोच्या इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्मात्त्रिष्वपि पक्षेपु तच्छोच्यत्वाभावात् अज्ञानकृतं भगवदायत्तज्ञानाभावकृतं मां विनाऽनाथाः कथं वर्तेरन् जीवेरन्निति मनसो वैक्लव्यं जहि अपनय ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु स्वार्थपक्षे कथं शोकपरिहारः भगवांस्तु स्वलीलार्थं करोति जीवास्त्वयुक्ते योजितत्वात् दुःखेन शोचंति भगवल्लीलाया बहुकालविततत्वात् स्वस्य दुःखपरंपरायां शोकस्यावश्यकत्वात् तत्राह यथा गाव इति तद्दुःखं पंचभिः, सहेति तदर्थमेव सृष्टा वयमिति तदर्थमेव महद्भिर्विषयैर्योज्यंत इति च अवसरे स्वामिद्रोहस्यायुक्तत्वात् ज्ञात्वा दुःखमपि सोढ्वा अग्रे कृतार्था भविष्याम इति बुद्ध्या भगवल्लीलामेव संपादयेत्, अन्यथा दुःखं बहु प्रयच्छेदिति वा दृष्टांतः–नसि नासिकायां प्रोताः तदा हि बलीवर्दाः वशीभवंति अहंताममतारज्ज्वा विषयलक्षणनासिकायां प्रोताः इंद्रिययुक्ताः भगवद्वशे भवंतीत्यर्थः । दृष्टान्तेनैव सामान्यबंधनमुक्त्वा विशेषबंधनमाह वाक्तंत्यां नामभिर्बद्धा इति वेदलक्षणा दीर्घरज्जुः ब्राह्मणक्षत्रियरूपो योनिसंबंधः इन्द्रियाणि बलीवर्दाः वेदो मर्यादारज्जुः भगवदिच्छा स्तंभः । एवं सति स्वस्येंद्रियासाध्ये बलीवर्दत्वम् अन्यथा स्वस्याधारत्वं त्रिविधपापविमोकश्च फलम् । इंद्रियाणि तु देवताधिकृतानि वैदिककर्मणि प्रवर्त्तंते, तेन स्वस्य मलापकरणं भवति पुनर्निरतसमाधिना प्राकृतदोषे अपगते ज्ञानाग्निना पक्वाः कांचनत्वं संपद्यन्ते दामभिर्बद्धाः ब्राह्मणोऽयं ब्रह्मचारी गृहस्थ इति ये यत्र योजितास्ते तत्रैव परिश्रमंते कार्यं तु प्रभोः कुर्वंति न तु प्रेरकस्य । तस्मादिंद्रियाणां भगवदर्थं सृष्टत्वात् तैर्भगवत्कार्ये क्रियमाणे स्वयं वृथाध्यासं कृत्वा शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किंच भगवता हि क्रीडार्थं सृष्टाः यथा बालः प्रतिमादिभिः क्रीडति स यथासुखं प्रतिमां स्थापयति कुतश्चिद्योजयति तथा सर्वे पुरुषाः भगवतः क्रीडाप्रतिमाः । ते केनचित्संयुज्यंते वियुज्यन्ते च अत एवं ज्ञात्वा संबंधिषु ममतया शोकहर्षौ न विधेयः । कदेति समुदायेन विवेकः पूर्वं तु तत्त्वानां प्रत्येकं विवेकः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ पूर्वं तत्त्वानां विवेक उक्त एवमीश्वरार्थसृष्टपक्षे शोकोऽनुचित इत्युक्तं, निरीश्वरादिमतेऽपि बाह्यमतेषु कुत्रापि शोकः सार्थो न भवतीत्याह यन्मन्यस इति । सर्वे हि वादिनश्चतुर्धा सांख्याः सर्वं ध्रुवं मन्यंते आविर्भावतिरोभावावेवोत्पत्तिप्रलयौ, बाह्यास्तु सर्वमनित्यं कृतकत्वादिति अध्रुवं मन्यंते, बाह्यभेदा एव केचन माध्यमिकादयो नासीन्नास्ति न भविष्यतीति ध्रुवं नाध्रुवं मिथ्येति मन्यंते । नैयायिकास्तु उभयं मन्यंते आकाशादयः परमाणवश्च ध्रुवाः, अन्ये अध्रुवा इति । चतुर्ष्वपि पक्षेपु सर्वथा ते न शोच्याः । नहि नित्यः शोकमर्हति, नवा बुद्बुदरूपे अनित्ये शोकः संभवति । तत्राप्युत्तरमुच्यते–शत्रुमरणे कथं न शोचति मित्रमरणे शोचति तत् कुत इति प्रष्टव्यः स्नेहादिति चेत् स्नेह एव शोकहेतुरपकारी स त्यक्तव्यः । ननु कदाचित् सुखं प्रयच्छतीति कथं त्यक्तुं शक्यत इति चेत्तत्राह मोहजादिति अज्ञानाज्जातः स्नेहः कथं सुखं प्रयच्छेद्वा ? न हि संनिपाताज्जातं शैत्यं तापापनोदनं करोति । तस्मान्मूर्च्छायां मोहात् दुःखं सुखमिव मन्यते, अन्यथा तन्निराकरणार्थं न यतेत ॥४३॥ ❀ ❀ फलितमाह तस्मादिति । हे अंग ! वैक्लव्यम् इंद्रियाणामंतःकरणस्य च विकलतां केवलं पदार्थाज्ञानेन जातं त्वं विदिततत्त्वार्थो जहि नाशयेत्यर्थः । अयमेकांशेनापि स्थितः पुनर्दुःखं दास्यतीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथा गाव इत्यत्र । तदर्थमिति लीलार्थम् । अन्यथेति लीलायां दोषत्वाद्यभिसन्धाने । दीर्घरज्जुरिति । यस्यां रज्जौ बलीवर्दान्नसि प्रोतान् कृत्वा रज्ज्वन्तरेण बध्यन्ते, सा तन्ती तद्रूपेत्यर्थः । आधारत्वमिति । प्राकृतक्रियारूपतुषाधारत्वम् । असंस्कृ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तान्नरूपत्वमित्यर्थः। अनध्यासे कथमिन्द्रियव्यापार इत्यत आहुः इन्द्रियाणीत्यादि। प्रेरकस्येति इन्द्रियाधिष्ठातुः। अध्यासं कृत्वेति। देहादिषु तत्सम्बन्धिषु च यथायथमहन्तां ममतां चेत्यर्थः। किञ्च भगवतेत्यादि। इत आरभ्य यथा क्रीडोपस्कराणामित्यस्य व्याख्यानम्। कुतश्चिद्वियोजयतीत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः। केनचिदित्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ यन्मन्यस इत्यत्र। न चेति मूलस्यार्थमाहुः नासीदस्ति भविष्यतीति। अत्र त्रिष्वपि नञोन्वयः॥ ४४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एतदेव दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति–यथेति। नसि नासिकायां प्रोताः संयुक्तरज्जवो गावो बलीवर्दाः तन्त्यां तिरश्चीनायां महत्यां रज्ज्वां दामभिः स्वस्वासाधारणप्रग्रहैर्बद्धा यथा स्वामिनो भारं वहन्ति तथा वाक्तन्त्यां कर्त्तव्याकर्तव्यविधायकवेदलक्षणायां नामभिर्ब्राह्मणब्रह्मचारीत्यादिभिर्वर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धा अधिकारिणो जीवा ईशितुः परमेश्वरस्य बलिं वहन्ति, स्वस्वाधिकारानुरूपाणि कर्माणि कुर्वन्तः तदाज्ञां पालयन्तीत्यर्थः। अत्र यथा स्वामिना अन्याग्रे निक्षिप्तं तृणादिकमन्येन भोक्तुं न शक्यते तद् दृष्ट्वा तदर्थं प्रयत्नं कुर्वन्दण्डभाग्भवति तथाऽन्यभोगार्थमीश्वरेण सम्पादिता विषया अन्येन भोक्तुं न शक्यन्ते तद् दृष्ट्वा वेदमर्यादामुल्लङ्घ्य तदर्थं प्रयत्नं कुर्वन्नपि जनो दण्डभाग्भवतीत्यादि सूचितम्॥ ४१॥ अनेन दृष्टान्तेन प्रवृत्तौ भागे च पारतन्त्र्यमुक्तं संयोगवियोगयोरपि पारतन्त्र्ये दृष्टान्तमाह–यथेति। इह लोके यथा कस्यचित् क्रीडितुः पुंसः इच्छया क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां संयोगविगमौ भवतः तथैवेश्वरेच्छया नृणामपि संयोगवियोगौ स्यातामित्यन्वयः॥ ४२॥ ❀ ❀ ईश्वराधीनत्वाच्छोको न कार्य इत्युक्तं शिष्टव्यवहारानुसारेणापि निर्विषयोऽयं शोक इत्याह–यदिति। लोकं देहेन्द्रियादि सर्वमपि जगत् साङ्ख्या ध्रुवमाविर्भावतिरोभाववन्नित्यं मन्यन्ते। नास्तिकास्तु अध्रुवं कृतकत्वादनित्यं मन्यन्ते। नास्तिकभेदा एव केचन माध्यमिकादयो न चोभयं न ध्रुवं नाप्यध्रुवं किन्तु अनिर्वचनीयं मिथ्याभूतं मन्यन्ते। तत्र यत् यदि त्वं ध्रुवं मन्यसे तदा ध्रुवत्वादेव शोको निरर्थकः। यदि त्वमध्रुवं मन्यसे तदा शोकेनापि ध्रुवत्वसम्पादनस्याशक्यत्वान्निरर्थक एव शोकः। यदि त्वं मिथ्या मन्यसे तदापि तथात्वादेव शोको निरर्थक इति सर्वथा त्रिष्वपि पक्षेषु ते धृतराष्ट्रादयो न शोच्याः। तर्हि शोकस्य को हेतुर्येन लोके शोको दृश्यते इत्यपेक्षायामाह–स्नेहादिति। मोहजान् देहेन्द्रियाद्यात्मभ्रममूलकाद् देहादिषु स्नेहादन्यत्र अन्यस्मिन् शोकहेतुत्वं नास्तीति शेषः॥ ४३॥ ❀ ❀ भगवद्भक्ततयाऽसदज्ञतुल्यत्वाद्यथार्थमेवोच्यते नान्यथेति सूचयन् सम्बोधयति–हे अङ्गेति। यस्मान्निरर्थक एव शोकस्तस्मादज्ञानकृतं देहाद्यात्माध्याससमूलकं वनमाश्रिता अत एव अनाथा रक्षकहीना अत एव कृपणाः दीनाः कथं तु वर्त्तेरन् जीवेरन्नित्यात्मनो मनसो वैक्लव्यं जहि त्यजेत्यन्वयः॥ ४४॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे बैल बड़ी रस्सीमें बँधे और छोटी रस्सीसे नथे रहकर अपने स्वामीका भार ढोते हैं, उसी प्रकार मनुष्य भी वर्णाश्रमादि अनेक प्रकारके नामोंसे वेदरूप रस्सीमें बँधकर ईश्वरकी ही आज्ञाका अनुसरण करते हैं॥ ४१॥ ❀ ❀ जैसे संसार में खिलाड़ीकी इच्छासे ही खिलौनोंका संयोग और वियोग होता है, वैसे ही भगवान्‌की इच्छासे ही मनुष्योंका मिलना-बिछुड़ना होता है॥ ४२॥ ❀ ❀ तुम लोगोंको जीवरूपसे नित्य मानो या देहरूपसे अनित्य अथवा जडरूपसे अनित्य और चेतनरूपसे नित्य अथवा शुद्धब्रह्मरूपमें नित्य-अनित्य कुछ भी न मानो–किसी भी अवस्थामें मोहजन्य आसक्ति के अतिरिक्त वे शोक करने योग्य नहीं हैं॥ ४३॥ ❀ ❀ इसलिये धर्मराज! वे दीन-दुःखी चाचा-चाची असहाय अवस्थामें मेरे बिना कैसे रहेंगे, इस अज्ञानजन्य मनकी विकलताको छोड़ दो॥ ४४॥

कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः। कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम्॥ ४५॥
अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥ ४६॥
तदिदं भगवान् राजन्नेक आत्माऽऽत्मनां स्वदृक्। अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा॥ ४७॥
सोऽयमद्य महाराज भगवान् भूतभावनः। कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभावाय सुरद्विषाम्॥ ४८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र त्वद्देहतस्तेषां वृत्तिरेतत्तावन्नास्तीत्याह। कालो गुणक्षोभकः कर्म जन्मनिमित्तं गुणा उपादानं तदधीनः पांचभौतिको जडस्तद्विभागे नाशवांश्च सर्पग्रस्तोऽजगरगिलितो यथाऽन्यं न रक्षति तद्वत्॥ ४५॥ ❀ ❀ ईश्वरेण विहिता वृत्तिश्च सर्वतः सुलभैवेत्याह। अहस्तानि पश्वादीनि। अपदानि तृणादीनि। तत्र तेष्वहस्तादिष्वपि फल्गून्यल्पानि। एवं जीवः सर्वोऽपि जीवस्य सर्वस्य जीवनं जीविका। एतेनैव सर्वतो मृत्युग्रासत्वं चोक्तम्॥ ४६॥ ❀ ❀ मोहनिवृत्त्यर्थं द्वैतस्यावस्तुत्वमाह।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदिदमहस्तसहस्तादिरूपं जगत् स्वदृग्भगवानेव न ततः पृथक्। स चैक एव न तु नाना। ननु सजातीयविजातीयभेदे प्रत्यक्षे कुत एतत्तत्राह–आत्मनां भोक्तृणामात्मा स्वरूपम्। अतो न सजातीयभेदः। अंतरोऽनंतरश्चान्तर्वहिश्च भोक्तृभोग्यरूपश्च भाति। अतो न विजातीयभेदोऽपि। नन्वेकः कथं तथा प्रतीयतेऽत आह मायया बहुधा भातीति तं पश्येति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ कासावस्तीदृशो महामायावी द्वारकायामित्याह सोऽयमिति। अस्यां भूम्याम्। अभावाय नाशाय ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

किञ्च तवायं देहः स्वाधीनः पराधीनो वा स्वाधीनत्वे भोगभोग्यदुःखनिवारणाक्षमता कथम्। न हि कश्चिद् दुःखं मे स्यादित्याकांक्षते विचक्षणस्तस्मात्पराधीन इति वक्तव्यम्। तथा च पररक्षणसामर्थ्यं न घटते इत्याह–कालेति। अतो न कोपि कंचिद् वृत्तिदानादिना विनेश्वरं रक्षितुं प्रभुरस्तीति भावः। अतः स्वामिचरणैरस्य वृत्तस्यावतरणिकायामुक्तं तत्र त्वद्देहत इत्यादि। तत्रेति वाक्यालंकारे। अतो ममायं पित्रादिर्मां विनैतान्को रक्षितेत्यभिमतिर्न कार्या "स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे" इत्याद्युक्तेरीशप्रेरितकालाद्यधीन एव जीवनादिरिति ध्येयं सुधियेति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु भगवन्सत्यमेतत्तथापि वृद्धानामन्धानाञ्चान्नादिदौस्थ्यात्तज्जीवने मम संदेह इति चेत्तत्राह–ईश्वरविहिता वृत्तिरिति। अहस्तानि शशपारावतपक्षिप्रभृतीनि सहस्तानां मनुष्यादीनां जीवनं देहधारणसाधनं तत्रापि अहस्तसहस्तेष्वपि राक्षसाद्यपेक्षया मनुष्या अप्यणव एवेति जीवस्य जीव एव साहजिकी जीविका। अन्नादीनामजीवत्वे तद्वापेन पुनरुत्पत्तिस्तेषां न भवेद्धर्जितकथितादेरप्युत्पत्तिर्भवेच्च। अतः सर्वं सजीवमेव। एवं तपस्विनामपि पत्रपुष्पादिरीश्वरकल्पितैवानिषिद्धा जीविकास्तीति किमर्थं वृथा विषीदसीति भावः। एतेन जीवस्य जीव एव जीविकेति कथनेन ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु यदीश्वरवशं जगदित्यादिना यत्त्वयोक्तं भगवदधीनं सर्वं चेत्तर्हि कथं कालकर्मगुणाधीनो देह इत्युच्यते। सत्यम्। कालकर्मादिकस्य सर्वस्य जगतो भगवच्छक्तिकार्यत्वात्सर्वं भगवानेवेत्याह–तदिदमिति। स्वरूपशक्त्यात्मनां जीवानामात्मान्तर्यामिरूपेण स्वदृक् स्वयंप्रकाशः। अत्र स्वामिचरणैराक्षिप्तं नन्विति। सजातीयोऽश्वत्थस्याम्रा उभयत्र वृक्षत्वसत्त्वात्। विजातीयोऽश्वत्थस्य पाषाणादिरितिरीतिसजातीयादिज्ञाने। पुनराक्षिपति नन्विति। उरुधा देवतिर्यगादिरूपेण वा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ हे महाराजेति। यत्कृपया त्वं महाराजो जातस्सोयमिति भावः। स्वयं तु परमानंदरूपत्वेन भूतभावनोपि सुरद्विषामभावाय सोयं कालरूप इदि सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

सजातीयेष्वन्योऽन्यतः तथा अतस्तैरपि सहस्तानां नाशदर्शनादाह फल्गूनीति ॥ ४६–५५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तव तत्तुल्ययोगक्षेमे स्वस्मिंस्तद्रक्षकत्वाभिमानं त्यजेत्यभिप्रायेणाह कालेति। कर्मादृष्टम् गुणाः सत्त्वादयः पृथिव्यादिपंचभूतारब्धोऽयं देहः कालाद्यधीनः। अयमित्यनेन त्वद्देहोऽप्येवंविधदेहः कथमन्यान् गोपायेद्रक्षेन्न रक्षेदेवेत्यर्थः। यथा स्वयं सर्पग्रस्तोऽन्यांस्तद्ग्रस्तान्न गोपायति तद्वत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अस्त्वेवमथापि जीविकावति गृहे स्थितानामस्माकं जीवनं सुशकम्, कथमतो गतानां तेषां जीवनं स्यादित्यत आह–अहस्तानीति, अहस्तानि भूतानि सहस्तानां तेषां जीवनं यथालाभं यथायोग्यमौषधिफलमूलपशुमृगादीनि जीवनमित्यर्थः। तथा हस्तरहितानामपि चतुष्पदामपदान्यविद्यमानपादादिभूतानि जीवनं तत्राप्यपदेष्वपि महतामजगरादीनां भूतानां फल्गूनि क्षुद्राणि भूतानि जीवनम्। किं बहुना जीवस्य भूतस्य जीवः जीवनम्। जीवनशब्दो भक्ष्यपरः ॥४६॥ सर्वत्र वने गृहे वा भगवानेव रक्षितेत्यभिप्रायेण तदुपयुक्ततया भगवतः सार्वात्म्यं कृत्स्नजगतस्तदात्मकतया तदनन्यत्वं चाह तदिति। हे राजन्! तदीश्वरवशत्वेनोक्तमिदं परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकं जगद्भगवानेक एव मृदयं घट इतिवत्स्वरूपाभेदशंकां वारयितुं विशिनष्टि–आत्मनां देवमनुष्यादिदेहभृतां जीवानामात्माऽतः प्रविश्य प्रशासनधारकत्वाभ्यामवस्थितः, आत्मशब्देन तदेव हि प्रवृत्तिनिमित्तं वदति प्रविश्य प्रशासनधारकत्वाभ्यामवस्थानम्। अनेन शरीरात्मभावनिबन्धनं जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वमित्युक्तं भवति। शरीरात्मभावनिबन्धनश्चानन्यत्वव्यपदेशो दृष्टचरः–आत्मा देवो जातः मनुष्यो जात इति व्याप्यवस्तुगतदोषसंस्पर्शशंकां निराकुर्वन् विशिनष्टि–स्वदृगात्मनामात्मतयावस्थितोऽपि स्वात्मयाथात्म्यदर्शी, अतो नास्य दोपसंस्पर्श इति भावः। तथाच श्रूयते "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" न केवलमन्तरात्मैवापि त्वंतराप्यनन्तरो भाति वहिश्च भाति। नन्वेकस्य कथं देवमनुष्यादिरूपेण बहुधावस्थानमित्यत्राह पश्य तं माययोरुधेति। मायया देवमनुष्यादिरूपेण परिणतया शरीरभूतया जीवसंसृष्टया तं भगवतं उरुधा बहुधा पश्य चिदचिदात्मकदेवादिशरीरभेदेनैवावस्थित इति विजानी हीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ न केवलं त्वत्पितरः स्वार्थमेव निर्गता अपि तु युष्माभिरेवमेव निर्गंतव्यमिति भवतां प्रदर्शनार्थमपीत्यभिप्रायेणाह सोऽयमिति द्वाभ्याम्। हे महाराज! सः निखिलजगदन्तरात्मा वशीकृतलोकत्रयः कालशरीरकोऽयं भगवान् श्रीकृष्णः भूतानि स्वाज्ञानुवर्त्तीनि भावयत्यभ्युदययुक्तानि करोतीति तथा हेतुगर्भमिदं साधुपरित्रातृत्त्वादिति भावः। सुरद्विषां दुष्कृतामभावाय नाशाय कालरूपो मृत्युरूपोऽस्यां भुव्यवतीर्णः ॥ ४८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किंच तवायं देहः स्वाधीनः पराधीनो वा, स्वाधीनत्वे भोगयोग्यदुःखनिवारणाक्षमता कथं, न हि कश्चिद्दुःखं मे स्यादित्याकांक्षति विचक्षणः । तस्मात्पराधीन इति च वक्तव्यम् । तथा च तस्य पररक्षणसामर्थ्यं न घटत इत्याह कालेति । कालः पक्षमासादिलक्षणः, कर्म फलपाचकं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं, गुणाः सत्त्वादयः, निमित्तोपादानकारणजन्यत्वेन कालाद्यधीनः सजीवोऽयं देहः पंचभिः भूतैरारब्धः स्वव्यतिरिक्तान् कथं गोपायेत् रक्षेत् ? तत्र दृष्टांतः सर्पग्रस्तो मंडूकः सर्पग्रस्तं परं रक्षितुं न समर्थः तथेति । तुशब्देनानुभवसिद्धमेवेदमिति द्योतयति, तस्मादहं पित्रादिरक्षाकर्तेत्यज्ञानं त्यजेति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु भगवन् ! सत्यमेतत्तथापि वृद्धानामंधानां चान्नादिदौस्थ्यात्तज्जीवने मम संदेह इति चेत्तत्राह अहस्तानीति । हे तात ! वत्स अहस्तानि शशपारावतपक्षिप्रभृतीनि सत्त्वानि सहस्तानां मनुष्याणां जीवनं देहधारणसाधनं द्विचतुष्पदां चान्नं तृणादयः, तत्र द्विपत्स्वपि अणूनि मनुष्यादीनि महतां राक्षसादीनां जीवनमित्यनुवर्तते । एवं जीवस्य जीवनं विधात्रा विहितमतो न तान् प्रति चिंता कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ इतोऽपि न शोकः कर्तव्यः, किंतु अखिलस्य हर्यधीनत्वात्तद्भजनमेवावश्यं कर्तव्यमित्याह तदिति । एवमिदं हरेरितरत् सर्वमनित्यमस्वतंत्रं चेति तत्तस्मात् हे राजन् ! भगवानात्मनां जीवानामात्माऽऽदानादिकर्ता एकोऽद्वितीयः स्वदृक् स्वयं प्रकाशः विवेकज्ञानिनामन्तरः अस्य जगतोऽतः स्थित्वा रतिकृन् अनंतरो गुणगुण्यादिभेदरहितो भाति । तस्मात्त्वमपि देवोत्तमावतारत्वेन विवेन विवेकित्वान्मायया स्वेच्छया कृतामुरुतामनेकावतारताम् अन्तर्याम्याद्यात्मिकां निर्भेदां हरेर्विभूतिं पश्यंश्च तमेव भजेति वाक्यशेषः । स्वदृक् भगवानात्मा स एक एवेदं जगद्भाति कथं भोक्तृरूपेणांतरः भोग्यरूपेणानंतरः । नित्यस्यानेकत्वं कथं तत्राह पश्येति । तं परमेश्वरं मायया बहुधा वर्त्तमानं पश्येति केचिद्योजयंति । एकस्य भोक्तृभोग्यरूपत्वानुपपत्तेरनिर्वाच्यमायाया अप्रामाणिकत्वेनानंगीकार्यत्वादनादरणीयमेव तदिति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु भगवतेश्वरवशं जगदित्युक्तं तमीश्वरं वयं कथं बुध्यामह इति तत्राह सोऽयमिति । यः सकलं स्ववशं विधायास्ते सोऽयमद्य देवैः प्रार्थितोऽस्यामुर्व्यां यदुकुलेऽवतीर्ण इत्यन्वयः । कथंभूतः भूतानां भावनो वर्धनः कालरूपः संहाररूपः किमर्थं सुरद्विषामभावाय विनाशाय ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ममायं पित्रादिर्मया रक्ष्य इत्यभिमानो न कर्त्तव्य इत्याह कालेति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ व्याघ्रादिभिर्भक्षिते च तस्मिन दुःखं न कर्त्तव्यमित्याह अहस्तानीति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एतच्च जगत् भगवद्दुर्वितर्क्यशक्तिमयकार्यत्वात् तदधीनमेवेत्याह तदिदमिति । मायया दुर्वितर्क्यशक्त्या भगवानेव इदं भाति एतद्रूपेण परिणमते स्वयं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति चिन्तामणिवन् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ सोऽयमद्येति "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति न्यायेन सुरद्विषामभावायैव कालरूपः स्वयं तु परमानंदरूप एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नहि कश्चिदपि कमपि वृत्तिदानादिना रक्षितुं प्रभवतीत्याह । कालः सामान्यतो निमित्तम् । कर्म जन्मनिमित्तम् । गुणा उपादानम् तदधीनः पांचभौतिक इति तद्विभागे सद्य एव नाशवानित्यर्थः । एकः सर्पदष्टं गोपायितुं नैव शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अतो जीविकामपि ईश्वर एव सर्वेषामेव प्रथममेव व्यवस्थापितवानित्याह–अहस्तानि मृगादीनि । अपदानि तृणादीनि । तत्रापि महतां मत्स्यादीनां फल्गूनि मत्स्यादीनि । अतो जीवस्य जीव एव जीविका साहजिकी । तेन तपस्विनां पत्रपुष्पफलादिरीश्वरकल्पितैवानिषिद्धा जीविकास्ति । किमर्थं त्वं विषीदसीति भावः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु यदीश्वरवशं जगदित्यादिना त्वयोक्तं भगवदधीनं सर्वं चेत् कथं कालकर्मगुणाधीनो देह इत्युच्यते । सत्यम् । कालकर्मादिकस्य सर्वस्य जगतो भगवच्छक्तिकार्यत्वात् सर्वं भगवानेवेत्याह तदिदमिति । स्वरूपशक्त्या आत्मनां जीवानाम् आत्मा अन्तर्यामिरूपेण । स्वदृक् स्वप्रकाशः । अन्तरो भोक्तृरूपेण जीवः । अनन्तरो बहिर्भोग्यरूपेण सुखदुःखादि । माययेति । भगवानेव शक्तित्रयरूपेण भाति । अतस्तमेवैकं मायया शक्त्या उरुधा देवतिर्यगादिदेहरूपेण बहुधा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ कासावस्तीदृशो मायावी ? द्वारकायामित्याह सोऽयमिति । अस्यां भूमौ सुरद्विषाम् अभावाय नाशाय कालरूपस्तैरेव कालरूपत्वेनानुभूयमानः स्वयं तु परमानन्दरूप एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पित्रादेः–पालनं तु देहद्वारैव भवति सोऽयं देहः भगवन्नियम्यकालाद्यधीनोऽन्यान् कथं गोपायेन्न कथमपि । तत्र दृष्टांतः सर्पग्रस्त इति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वृत्तितोऽपि सर्वे भगवदधीनाः, वृत्तेः सर्वत्र भगवत्कृतत्वादित्याह–अहस्तानि भूतानि सहस्तानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनुष्यादीनाम् अपदानि, चतुष्पदां गवादीनाम्। तत्र तेषु फल्गूनि महताम्, एवं जीवस्य जीवो जीवनम्॥ ४६॥ ❀ ❀ अथ चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य विश्वस्य भगवदधीनत्वं वक्तुं स्वाभाविकं भेदाभेदसंबंधमाह–हे राजन्! इदं चिदचिदात्मकं विश्वं भगवान् भगवदभिन्नम् "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति श्रुतेः। कथंभूतो भगवान् आत्मनां जीवानामुपलक्षणं चैतत् प्रकृतिकालादेः आत्मा स्थितिप्रवृत्तिशासनादिहेतुः यतश्चिदचिच्छक्तेर्जीवप्रकृतिकालादयो भावाः पृथक् न संति सः अत एव एकः, तत्तस्मादेव कार्यस्य कारणात्मकत्वादेव हेतोः अन्तरोऽनंतरः बाह्याभ्यंतर एक एव भगवान् भाति, यथा कांचनं कुंडलादौ पृथ्वी गिरिवृक्षादौ द्रुमः शाखापत्रादौ कार्ये कारणतयांऽतरोऽनंतरो भाति तद्वत्। अनेन पदेन स्वरूपतो भेदोऽपि दर्शितः चिदचित्पदार्थयोः शक्तिभूतयोः। स्वरूपेण स्वाभाविको भेदोऽपि शक्तिमतः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावादभेदोऽपि स्वाभाविकः। एवं व्यष्टिभेदाभेदः कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च सर्वत्र बोध्यः। अथ कार्यकारणयोरपि स्वाभाविकौ भेदाभेदौ दर्शयति–तमेकवचननिर्दिष्टं कारणमेकमेव मायया चिच्छक्तिगर्भया चिच्छक्त्योरुधा नानाब्रह्मांडरूपेण बहुधा पश्य कारणावस्थमेकं कार्यावस्थमनेकमित्यर्थः। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः॥ ४७॥ ❀ ❀ भगवन्नेवंभूतो भगवान्क इत्यपेक्षायामाह स इति। यस्य प्रभावो वर्णितः सोऽयमस्यां पृथिव्यां कालरूपः कालात्माऽसुरद्विषामभावायावतीर्णः श्रीकृष्णः॥ ४८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

मध्ये राजा शंकते कथं त्वनाथा इति रक्षकरहिताः, वने हि रक्षा अपेक्ष्यते विषयाभावाच्च कृपणाः, यस्य वाश्रयं कृतवंतः तन्नपुंसकमचेतनमिति॥ ४४॥ ❀ ❀ उत्तरमाह कालकर्मगुणाधीन इति। किं त्वमेव रक्षकः तत्र न तिष्ठतीति शोकः आहोस्वित् रक्षकमात्राभावात्? तत्राद्यं निराकरोति त्वं रक्षक इति। पक्षस्त्वयुक्तः, राजशब्दस्य देहवाचकत्वात् न ह्येकेन गृहेण गृहांतरं रक्षितुं शक्यते, किं च व्यवहारानुसारेणापि रक्षकत्वे अन्याधीनः कथं रक्षेत्, अयं देहः कालाधीनः कालप्रेरणां विना कथं रक्षेत् कालस्तु निमित्तमित्यस्मिन् पक्षेऽपि कर्माधीनः। कालप्रेरणया यत्कर्म कृतवान् तत्फलभोगस्यावश्यकत्वात् कर्मापि नित्यमेवादृष्टसापेक्षत्वादिति चेत् तत्रापि कर्मैव चेत् दृष्टसामग्रीमपि संपादयति तदापि पूर्वोक्त एव दोषः। अथांत्यश्चेत् स्वभावभूतास्ते गुणाः अतस्त्रिदोषपत्याप्नः स्वयं पंचभूतविकारः भूतानि तु भक्षकाणि यैरात्मैव भक्षितः, तद्विकारः कथमन्यान् गोपायेत्। अन्ये त्वेतद्व्यतिरिक्ता देहाद्यध्यासरहिताः तुशब्देन कालाधीनाः भवदीया जाताः। किंच कालग्रस्तः सर्वथा न रक्षतीति दृष्टांतमाह सर्पग्रस्त इति, अजगरगिलितः परं वहिःस्थितमतस्त्वां धृतराष्ट्रः शोचितुमर्हति न तु त्वं धृतराष्ट्रमित्यर्थः॥ ४५॥ ❀ ❀ भक्ष्याभावस्तु न शंकनीयः। सर्वत्रैव भगवता भक्ष्यं क्लृप्तमिति वदन् कोऽपि रक्षको नास्तीति पक्षं दूषयति अहस्तानीति। आदौ सृष्टव्यत्वेन जीवा एवोपस्थिताः। तेषां सृष्टिर्नाम देहनिर्माणेन तत्र प्रवेशनं तत्रोत्तरत्र वृद्ध्याद्यर्थम् अन्नसंगे कर्त्तव्ये जीवातिरिक्तमलभमानः सर्वमेवान्नमत्तारं च कृतवान्। तत्र सामान्यप्रकारो विशेषश्च सामान्यं लौकिकः विशेषो वैदिकः तत्र सामान्यप्रकारे व्यवस्थामाह अहस्तानि सहस्तानामिति। उपलक्षणमेतत् बलवतां दुर्वलं भक्ष्यं तद्वलं क्रियेति हस्तपादौ क्रियायां कारणाविति तयोर्ग्रहणं सहस्ता अप्यहस्तानां भक्ष्या भवंति, यथा मनुष्या अजगरादीनां, महांतोऽपि फल्गूनां भक्ष्या भवंति यथा पिपीलिकानां सर्पाः। अतो वलाभिप्रायेण एवदुक्तं प्रायिकाभि प्रायेण वा अहस्तानि मत्स्यादीनि अपदानि तृणादीनि यत्पुनर्जीवाधिष्ठानं नास्ति तदेव नास्ति, भावे वा घटादेरिव न भक्ष्यता, अत एव भगवता सर्वत्र भक्ष्यं क्लृप्तमिति न चिंता कार्या, नीवारफलादेररण्येऽपि सत्त्वात्॥ ४६॥ ❀ ❀ ननु कथमेवं भगवान् करोति स्वसृष्टमन्यं खादयति तत्राह तदिदं भगवानिति। वैषम्यनैर्घृण्ये भगवतो न स्तः स्वात्मानमेव करोतीति तदाह–इदं जगत् भगवान्, तत्र हेतुः तदिति यस्मात् कारणात् सर्वं सर्वस्य भक्ष्यं तस्मात् न ह्यन्यमन्यो भक्षयितुं शक्तो राजन्निति संबोधनम् अन्याये दंडार्थं, तत्र यद्यन्यमन्यो भक्षयेत् राजदंडादिः स्यात्। ननु भगवतोऽप्यनुचितं यत्स्वयं कृत्वा स्वयं भक्षयतीति तत्राह आत्मेति। अतति व्याप्नोतीत्यात्मा सर्वमेव व्याप्नोतीति वहिःस्थितमंतःप्रवेशयति अंतःस्थितं तत्र बहिः स्वस्मिन्नेव स्वयम् अंतर्बहिर्भवतीति वस्तुवृत्तं, तत्र भक्ष्यादिव्यवहारस्तु लौकिकः। अथवा आन् अभजनात् मा निषेधात्मको भवति। न हि सृष्टस्याभक्षणे आत्मैवावतिष्ठते। ननु जीवाधिष्ठितं कथं भक्षयति तत्राह आत्मनामात्मेति स्वरूपमित्यर्थः। ननु तथापि जीवदयया न भक्षयेदित्यत आह–स्वस्मिन्नेव दृष्टिर्यस्य अन्यानप्यात्मनैव जानाति स्वभोगार्थं वा अन्यान् न पश्यतीत्यर्थः। ननु स क्वास्तीत्याशंक्याह अंतरोऽनंतरो भातीति। अंतरः अनंतरश्च वाह्याभ्यंतरभावेन स एव भातीत्यर्थः। स सर्वत्र भक्षकत्वेनोपस्थित इति भावः। उपदेशं भेदप्रकारेण फलपर्यवसितं मन्यमान आह पश्य तमिति तमेव सर्वत्र भासमानं च पश्येदित्यर्थः। नन्वेकस्य कथमनेकप्रकारत्वं तत्राह माययोरुधेति, मायायाः प्रतिरूपत्वेनोक्तत्वात् तत्र संबंधः जलचंद्रवदग्निवद्वा अनेकधा भातीत्यर्थः॥ ४७॥ ❀ ❀ एवं रक्षकत्वाभावमाशंक्य भगवतः सर्वरूपेण रक्षकत्वमुक्त्वा तस्येदानीं संसारलीलापरत्वमाह सोऽयमद्येति। महाराजेति संबोधनात् न भयं कर्त्तव्यम्, इतोऽप्यधिकं स्वराज्यं द्रक्ष्यतीति भावः। सोऽयमिति ज्ञानदृष्ट्या प्रदर्शयन्नाह दृश्यस्यान्यत्वं वारयति भगवानिति। नन्वागतस्य किं प्रयोजनं तत्राह भूत-

Dr, Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावन इति । भूतानि भावयति पालयतीति दोषदूरीकरणेनेति, स्वयं स्वतंत्रतया संहर्त्तापि विशेषाधिकारत्वान् कालस्य पालयतीति ज्ञापनार्थं भक्तिसिद्धये कालस्य रूपमिव रूपं कृत्वा सुरद्विषामभावायावतीर्णः । वामनव्यावृत्त्यर्थमाह अस्यामिति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

कालकर्मेत्यत्र । राजशब्दस्य देहवाचकत्वादिति । इदं देहोयमित्यस्येदमो व्याख्यानं निमित्तमिति, न रक्षाकर्तेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अहस्तानीत्यत्र । दूषयतीति द्वाभ्यां दूषयतीत्यर्थः । तत्र सामान्यप्रकार इति । अन्नात्तृभावे सामान्यप्रकारः । भावे वेति जीवानधिष्ठितस्य सत्त्वेपि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तदिदमित्यत्र । तत्राहेति । तादृश्यां शङ्कायां खाद्यानां खादकानां चाभेदमाहेत्यर्थः । खाद्यानामपीति परस्परमभेदादित्यर्थः । बहिरिति । प्रकटयतीति शेषः । लौकिक इति । तथा च वस्तुविचारे कूर्माङ्गवदन्तः प्रवेशान्न दोष इत्यर्थः । आदित्यादि । आसमन्ताददनमात् आतः भक्षणान्मा निषेधात्मकः केवलो भवत्यवतिष्ठते इत्यर्थः । 'परोनुनासिको वे'ति सन्धेवैकल्पिकत्वान्नत्वाभावः । पृषोदरादित्वाद्वा दत्वनत्वयोरभावः, तेनात्मेत्यतिपरोक्षवृत्त्या सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् । आत् अभजनादिति पाठो न भाति । नहीत्याद्यग्रिमग्रन्थानुरोधादित्यपि ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ सोयमद्येत्यत्र । सर्वरूपेण रक्षकत्वमिति । व्यापकत्वेन भक्षकभक्ष्यत्वेन सर्ववस्तुस्वरूपत्वेन चेत्यर्थः । संहारलीलायां कथं पालकत्वमित्यत आहुः–दोषदूरीकरणेनेति । तथा च तदापि पालकत्वमव्याहतमिति भावः । विशेषाधिकारित्वादिति संहरणे विशेषाधिकारित्वात् । मौसलस्य जातत्वात्कथमेवमुक्तिरित्यत आहुः मोहान्तरेत्यादि । निवारकत्वेनेति । स्थापनीयानां मृत्युनिवारकत्वेन मोहनिवारकत्वेन वा ॥ ४८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किमात्मानं तेषां रक्षकं मत्वा तत्रात्मनोऽभावाच्छोचसि आहोस्वित्तत्र रक्षकमात्राभावादिति विकल्प्याद्यं पक्षं निराकरोति–कालेति । कालो गुणपरिणामहेतुः, कर्माणि पापपुण्यात्मकानि, गुणाः सत्त्वादयो मूलं कारणम् , तदधीनः पञ्चमहाभूतकार्यात्मको जडोऽयं दृश्यमानस्त्वदन्यस्य वा देहोऽन्यांस्तथाभूतान् देहान् कथं तु गोपायेत् संरक्षेत् न गोपायेदेवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह–सर्पेति । यथा स्वयं सर्पेणाजगरेण ग्रस्तो गिलितो जनोऽपरं तथाविधं न रक्षितुं शक्नोति तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ईश्वरेण सर्वत्र रक्षासम्भवात् द्वितीयं पक्षमपि नेत्याशयेनाह–अहस्तानि मत्स्यफलादीनि सहस्तानां मनुष्यादीनां जीवनमिति सर्वत्रान्वयः । अपदानि तृणादीनि चतुष्पदां गवादीनाम् । तत्र तेष्वहस्तादिष्वपि मत्स्यादिषु फल्गूनि अल्पानि महताम् । एवं जीव एव जीवस्य जीवनं जीविका । एतत्प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्, सहस्तानामपि मनुष्यादीनां अहस्ताजगरादिभक्ष्यत्वदर्शनात् । महतामपि फल्गुपिपीलिकादिभक्ष्यत्वदर्शनाच्चेति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र नवे गृहे च जीविकासम्पादनेन भगवानेव रक्षतीत्युक्तं तत्कथं सम्भवतीत्यपेक्षायां भगवतः सर्वरूपत्वादित्यभिप्रायेणाह–तदिति । अधिकारित्वात् तवातिरहस्यमपि कथ्यते इति सूचयन् सम्बोधयति–हे राजन् तदीश्वरवशत्वेनोक्तमिदं परिदृश्यमानं जडचेतनात्मकं जगद्भगवानेव अन्तरो भोक्तृरूपो बहिर्भोग्यरूपश्च भातीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह–एक इति । ननु जीवानां नानात्वप्रसिद्धेः कथं तस्यैकत्वमित्याशङ्क्याह–आत्मनां जीवानामात्मा स्वरूपमेवेति । एवं भगवतो विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह–स्वदृगिति, स्वप्रकाशरूप इत्यर्थः । ननु कथमेक एव नाना प्रतीयते तत्राह–तमेकमेव मायया स्वेच्छया उरुधा नानाविधं जातं पश्येति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एवम्भूतो भगवानिदानीं क्वास्तीत्यपेक्षायामाह–स इति । महाराजेत्यनेन तत्कृपयैव तव सर्वा समृद्धिरिति सूचयन्सम्बोधयति । हे महाराज ! स भगवान् अद्यास्यां भूमौ अवतीर्णोऽयं श्रीकृष्ण एव इत्यन्वयः । किमर्थमवतीर्ण इत्यपेक्षायामाह–अभावायेति । सुरद्विषां दैत्यानामभावाय विनाशायेत्यर्थः । दैत्यविनाशोऽपि किमर्थ इत्यपेक्षायामाह–भूतभावन इति, भूतानि भक्तजनान् भावयति पालयतीति तथा । भक्तजनपालनायेति भावः । कथं दैत्यविनाशे शक्त इत्यपेक्षायामाह–कालरूप इति ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह पाञ्चभौतिक शरीर काल, कर्म और गुणोंके वशमें है । अजगरके मुँहमें पड़े हुए पुरुषके समान यह पराधीन शरीर दूसरोंकी रक्षा ही क्या कर सकता है ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हाथवालोंके बिना हाथवाले, चार पैरवाले पशुओंके बिना पैरवाले (तृणादि) और उनमें भी बड़े जीवोंके छोटे जीव आहार हैं । इस प्रकार एक जीव दूसरे जीवके जीवनका कारण हो रहा है ॥४६॥ ❀ ❀ इन समस्त रूपोंमें जीवोंके बाहर और भीतर वही एक स्वयम्प्रकाश भगवान्, जो सम्पूर्ण आत्माओंके आत्मा हैं, मायाके द्वारा अनेकों प्रकारसे प्रकट हो रहे हैं । तुम केवल उन्हींको देखो ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ महाराज ! समस्त प्राणियोंको जीवन दान देनेवाले वे ही भगवान् इस समय इस पृथ्वीतलपर देवद्रोहियोंका नाश करनेके लिये कालरूपसे अवतीर्ण हुए हैं ॥ ४८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते। तावद् यूयमवेक्षध्वं भवेद् यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥
धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया। दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥
स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात्। सप्तानां प्रीतये नाना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥ ५१ ॥
स्नात्वानुसवनं तस्मिन्हुत्वा चाग्नीन्यथाविधि। अब्भक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तर्हि श्रीकृष्णोऽत्रास्तीयत्रैवास्थां मा कृथा इत्याह। तच्च देवानां कार्यं तेन निष्पादितम्। केवलमवशेषं प्रतीक्षते। यदुकुलक्षयमिति हृदिस्थम्। ततो निजं धाम यास्यति ततो यूयमपि गच्छतेत्यर्थः। तच्च भूतमपि विदुरवदेव नावर्णयत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदेवं शोकमास्थां च निवार्य जिज्ञासवे तस्मै यथावृत्तं कथयति धृतराष्ट्र इति षड्भिः। हिमवतो दक्षिणे भागे ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तदपि कुत्रेत्याह स्रोतोभिरिति। या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी सा आत्मानं यत्र सप्तधा व्यधात्। किमर्थम्। नाना पृथक्सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये। अत एव तत्तीर्थं सप्तस्रोतो वदन्ति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र तेन कृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेति चतुर्भिः। तत्र स्नानं होमोऽब्भक्षणं चेति नियमा उक्ताः, भक्षस्थानेऽपां स्वीकारादब्भक्षः उपशांत आत्मा यस्य सः। विगताः पुत्राद्येषणा यस्मादिति यमा उक्ताः ॥ ५२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अवेक्षध्वमिति। कर्माश्रवणादहंतास्पदं ममतास्पदं च सर्वं लभ्यते। तदन्तर्द्धाने श्रुते सति सर्वमेवोपेक्षध्वमिति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ "नाहं वेद गतिं पित्रोः" इति प्रश्नं परिहरिष्यन्धृतराष्ट्रस्य तपश्चर्याश्रमतीर्थनामाद्याह–धृतराष्ट्र इति। दक्षिणेनेति। दक्षिणस्यामित्यर्थः। निर्गमनावसरे भ्रात्रा विदुरेण चात्कुन्त्या सह हस्तिनापुरान्निर्गम्य हिमवतो गिरेर्दक्षिणदिग्गत-मृषीणामाश्रमं सप्तस्रोतो नाम गतोभूदित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कस्मात्सप्तस्रोतस्त्वं तस्येति तत्राह–यत्राश्रमे। स्वामिव्याख्याने तदपि कुत्रेत्यस्य दक्षिणस्यामपि कुत्र गत इत्यर्थः। अत एव सप्तप्रवाहवत्त्वादेव ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तेन धृतराष्ट्रेण। तत्राष्टां-गेषु। आदिना लोकैषणावित्तैषणाग्रहः। आस्ते इति भूते लट्। अन्यथोक्तार्थविरोधः स्यात्। अनुसवनं त्रिकालम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तेन च देवकृत्यं देवार्थं कर्त्तव्यं कृत्यं प्रयोजनं तद्विपक्षक्षपणरूपं निष्पादितम्, अधुना त्वयं भगवानवशेषं स्वकुलविनाशा-त्मकमिति गूढाभिसन्धिः प्रतीयते। अतो यावदिह भूर्लोके भगवानीश्वरः कृष्णो भवेद्वर्त्तते तावदेव यूयमप्यवेक्षध्वं ततः पितृवन्नि-र्गच्छतेति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ ब्रूहि त्वमिति प्रकृतप्रश्नस्योत्तरमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्याम्। स्वभार्यया गांधार्या भ्रात्रा वा विदुरेण च सह धृतराष्ट्रो हिमवतो दक्षिणेन ऋषीणामाश्रमं गतः हिमवतो दक्षिणपार्श्वानंतरवर्त्तिनमाश्रमं गत इत्यर्थः, 'एनवन्य-तरस्यामदूरपंचम्याः' इत्यवधिमतः सामीप्ये एनप्प्रत्यये व्युत्पन्नमिदं दक्षिणेनेत्यव्ययम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कोऽसावा-श्रम इत्यत्राह स्रोतोभिरिति। यं सप्तस्रोत इति प्रचक्षते तमाश्रमं गत इत्यन्वयः। तत्रात्मनः प्रवृत्तौ निमित्तमाह यत्रेति प्रसिद्धस्वर्धुनी स्वर्गनदी गंगा सप्तानामृषीणां प्रीतये यतः सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैर्नाना बहुधा सुविभक्ता बभूवातस्तं देशं सप्त-स्रोत इत्याचक्षते यमेवमाचक्षते तं गता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र किं करिष्यति कथं वा वर्त्तिष्यते इत्यत्राह-तत्रानुसवनं त्रिसंध्यं स्नात्वाऽग्नीन् यथाविधि हुत्वा चाब्भक्षः अप एव भक्षयति शांतः रागाद्यकलुषित आत्मा मनो यस्य विगता ईषणा-दारेषणा धनेषणा पुत्रेषणा यस्य तथाभूत आस्ते आसिष्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अवतारप्रयोजनं च संपन्नप्रायमिति ब्रूत इत्याह निष्पादितमिति। भूभारदैत्यसंहाराख्यं देवकार्यं तेन निष्पादितं स पुन-रवशेषमवशिष्टं यदुकुलक्षयं प्रतीक्षते पश्चाद्वैकुंठमेष्यतीति शेषः। श्रीकृष्ण इह भूतले यावंतं कालं तिष्ठति यूयमपि तावंतं समय-मनुवर्तध्वमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ 'नाहं वेद गतिमि'ति प्रश्नं परिहरिष्यन् धृतराष्ट्रस्य तपश्चरणाश्रमतीर्थनाम वक्तीत्याह धृतराष्ट्र इति। भ्रात्रा विदुरेण चशब्दात् कुंत्या सह गतः हस्तिनपुरान्निर्गम्य हिमवतः पर्वतस्य दक्षिणेन दक्षिणदिशि गतमृषीगा-

---

५८१ पृष्ठटिप्पण्यंशोऽयम्—

राजा नस्त्वोपनीतार्घ्यः प्रत्युत्थायाभिवन्दितम्। परमासन आसीनं पौरवेन्द्रोऽभ्यभाषत ॥
नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् क्व गताविति। कर्णधार इवापारे सीदतां पारदर्शकः ॥
नारद उवाच—मा कञ्चन शुचो राजन् यदीश्वरवशे जगत्। लोकाः सपाला यस्येमे वहन्ति बलिमीशितुः ॥'

१. प्रा० पा०—सुभार्यया। २. प्रा० पा०—दक्षिणे हिमवत्पार्श्वे। ३. प्रा० पा०—सप्तधाभवत्। ४. प्रा० पा०—सप्तस्रोताः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माश्रमं सप्तस्रोतो नाम गतोऽभूदित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कस्मात्सप्तस्रोतस्त्वं तस्येति तत्राह स्रोतोभिरिति । तत्र यस्मिन्नाश्रमे स्वर्धुनी भागीरथी सप्तानामृषीणां प्रीतये सप्तभिः स्रोतोभिः जलस्यंदनधाराभिः सप्तधा सप्तभिः द्रोणिभिरभ्यगात् समुद्रमिति शेषः, इति यस्मात्तेन विचक्षणाः सप्तस्रोत इति संज्ञां प्रचक्षत इत्यन्वयार्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ उपशांत आत्मा अंतःकरणं यस्य स तथोक्तः विगतैषणः नष्टमांसदृष्टिः वौ परमात्मनि गतं प्राप्तमीक्षणं निरंतरचिंतनं यस्येति वा । अब्भक्षः कृतजलाहारः स धृतराष्ट्रस्तस्मिन्नाश्रमे स्नात्वा यथाविधि अग्नींश्च हुत्वाऽऽस्त इत्यन्वयः । आस्त इति लट् भूतार्थे अन्यथोक्तार्थविरोधः स्यात् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अवशेषं भवतामाकर्पणपूर्वमिति हृत्स्थम् ॥ ४९-५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

केवलमवशेषं प्रतीक्षत इति यदुकुलानामन्तर्धापनमिति हृदिस्थम् । तच्च भूतमपि विदुरवदेव नावर्णयत् । अवेक्षध्वमित्यस्य कर्माप्रयोगादहन्तास्पदं ममतास्पदं च सर्वमेव लभ्यते । तदन्तर्द्धाने श्रुते सति सर्वमेवोपेक्षध्वमिति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदेवं शोकं निवार्य जिज्ञासवे तस्मै यथावृत्तं कथयति धृतराष्ट्र इति षड्भिः । दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि ॥ ५० ॥ ❀ ❀ या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गंगा सा आत्मानं सप्तधा व्यधात् । किमर्थं सप्तानाम् ऋषीणां प्रीतये । अतस्तत्तीर्थं सप्तस्रोत एव नाम मरीचिगंगा अत्रिगंगेत्यादि नानानाम्ना वदन्ति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तेन कृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेति चतुर्भिः । तत्र स्नानं होमोऽब्भक्षणं च नियमा उक्ताः । उपशान्तात्मा विगतैषण इति यमः । जितासन इत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहाराः । हरिभावनयेति धारणाध्याने उक्ते ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेन देवकृत्यं देवद्विट्क्षयरूपं निष्पादितम्, अवशेषमीश्वरः प्रतीक्षते निजलोके स्थितस्तव महाप्रस्थानं प्रतीक्षते । तावद्यूयमवेक्षध्वं यावदिह हस्तिनापुरे भवेत् प्राप्तो भवेत्तत्संदेशहर इति शेषः । अर्जुन इहागत्य स्फुटं यदुकुलक्षयं भगवत्प्रयाणं च प्रतिपादयिष्यति तदा भवद्भिरपि गंतव्यमिति गूढोऽर्थः राज्ञा नावधारितः, अपितु ईश्वरः यावदिह लोके भवेत्तावद्यूयमवेक्षध्वमित्येव वाक्यार्थो ज्ञातः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं 'नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् क गतावितः' इति तत्राह धृतराष्ट्रइत्यादिसार्धैर्नवभिः । हिमवतो दक्षिणेन तस्य दक्षिणपार्श्वे आश्रमं गतः प्राप्तः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ यत्र स्वर्धुनी सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये सप्तधा व्यधादात्मानमिति शेषः, अतस्तमाश्रमं नाम्ना सप्तस्रोतरिति प्रचक्षते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अनुसवनं त्रिसंध्यं स्नात्वा, अनेन स्नानादयो नियमा उक्ताः, उपशांतः रागाद्यनभिभूत आत्मा मनो यस्य विगता ईषणा पुत्रधनादिपिपासा यस्य इति यमोक्तिः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं कृष्णचरित्रमुक्त्वा उपसंहरन् राजानमुपदिशति निष्पादितमिति । "मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषत" इति वाक्यात् अवशेषं भारहारकभारदूरीकरणं मोहांतरानुत्पत्तये तथोक्तं वस्तुतस्तु तदपि जातमेव तावत्तच्छ्रवणपर्यंतमवश्यभावित्वादवेक्षध्वं यावद्भगवानिह निवारकत्वेनाधिगच्छेत् । नन्वस्मान् स्थापयित्वा गतः कथं निवारयेत्तत्राह ईश्वर इति सर्वकरणसमर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं भगवद्वचनेन मोहाभावं भयं चोत्पाद्य पृष्टे उत्तरमाह धृतराष्ट्र इति । हिमवतो दक्षिणेन हिमालयस्य दक्षिणे भागे पूर्वमेव सिद्धम् ऋषीणामाश्रमं गतः गंगादक्षिणभागात् राजगृहात् दक्षिणभागे ऋषिगृहे गत इत्याधिक्यं 'गांगं करिकराकृष्टं वायुना पल्लवीकृतम् । पुण्यवंतं विद्धि राघवे'ति वाक्यात् हिमसंमुखतया शीतेनातिपीडितश्च विष्ठतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तत्र ऋषीणामनुभावं गंगां चाह स्रोतोभिरिति । तस्याश्रमस्य सप्तस्रोत इति नाम । तत् सार्थकमित्याह यत्राश्रमे ऋषीणामुत्कर्षस्थापनाय प्रत्येकं ऋषीणां समीपे प्रवाहरूपेणागता वक्रतया गमने तु उच्चैर्नीचता स्यात् ऋषीणां वैमनस्यं च, अतः स्रोतोभिरित्युक्तं व्यधात् जाता आत्मानं वा स्रोतोभिरिति तृतीया "बहुलं छंदसी"ति कर्मार्थे तृतीया, तेन स्रोतांसि व्यधादित्यर्थः । स्वर्धुनीति स्वतंत्रतया आकाशगंगा समागतेति ज्ञायते । तेन जलांतरामिश्रणेनातिपावित्र्यमुक्तं नाम्ना सप्तस्रोत इति । नामेति पाठे सप्तानां प्रीतये नाना अनेन यथासंख्यं ज्ञातम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र तस्य कृत्यमाह तूष्णींभावव्यावृत्त्यर्थं स्नात्वेति । स्नानादयो नियमाः, उपशांत्यादयो यमाः, अनुसवनं त्रिकालः सवनानुकल्पतया वा अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अंधस्यापि यथागार्हस्थ्यं होम इति चादोषः । होमेनाग्नय एव संस्क्रियंत इति । संस्कार्यत्वेन कर्मता आधानं कृत्वेत्यर्थः चकारादग्निहोत्रमपि हुत्वा यथाविधि पंचाग्निविधानमनतिक्रम्य अप एव भक्षयतीत्यब्भक्षः । वानप्रस्थाश्रमे अकृष्टपच्यादिवायुभक्षांतमाहारा विहिताः, तत्र उपांतमब्भक्षः उपभगवत्समीपे प्रतीचि वा शांत आत्मा अंतःकरणं यस्य ज्ञानार्थं भगवदाविर्भावार्थं वा एषणापरित्यागेन मुक्तियोग्यता सूचिता । आस्त इति सत्तातिरिक्तधर्मराहित्यं सूचितं लोकैषणात्र मुख्या ॥ ५२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धृतराष्ट्र इत्यत्र। पल्लवीकृतमिति पल्लववदीषद्भनीकृतम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ स्नात्वेत्यत्र। अग्नय एव संस्क्रियन्ते इति। न फलार्थं होम इत्यर्थः। त्रिमुख्येति। तथा च सापि त्यक्तेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदपि स्वभक्तानां देवानां कृत्यं कार्यं तेन निष्पादितम्, अवशेषं यदुकुलविनाशरूपं प्रतीक्षते, स ईश्वरो यावदिह भूमौ भवेत् वर्त्तते तावद्यूयमप्यवेक्षध्वं, तदनन्तरमितो निर्गच्छतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं जगत ईश्वराधीनत्वकथनेन राज्ञः शोकं निवार्य पितरौ क्व गताविति इति राज्ञः प्रश्नस्योत्तरमाह-धृतराष्ट्र इति। भ्रात्रा विदुरेण स्वभार्यया गान्धार्या च सह धृतराष्ट्रो हिमवतो दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि ऋषीणामाश्रमं गत इत्यन्वयः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कोऽसावाश्रम इत्यपेक्षायामाह-स्रोतोभिरिति। या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गङ्गा सा नाना पृथक् सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये यत्रात्मानं सप्तधा व्यधात्। अत एव यं सप्तस्रोतः प्रचक्षते वदन्ति तमगादिति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र तेन कृतमष्टाङ्गयोगमाह-स्नात्वेति चतुर्भिः। तस्मिन्नाश्रमेऽनुसवनं त्रिकालं स्नात्वा यथाविधि पञ्चाग्निविधानम् अनतिक्रम्य अग्नीन् गार्हपत्यादीन् हुत्वा-चकारादग्निहोत्रं च कृत्वा-अप एव भक्षयतीत्यब्भक्षः विगता धनसुतलोकविषयैषणा यस्मात्सः-तत्र हेतुः-उपशान्तः कामक्रोधादिवेगरहित आत्माऽन्तःकरणं यस्य स आस्ते। तत्र स्नानं होमः स्रोतोऽब्भक्षणं चेति नियमा उक्ताः। उपशान्तात्मेति यमा उक्ताः ॥ ५२ ॥

हिन्दी अनुवाद

अब वे देवताओंका कार्य पूरा कर चुके हैं। थोड़ा-सा काम और शेष है, उसीके लिए वे रुके हुए हैं। जबतक वे प्रभु यहाँ हैं, तबतक तुमलोग भी उनकी प्रतीक्षा करते रहो ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ धर्मराज! हिमालयके दक्षिण भागमें, जहाँ सप्तर्षियों की प्रसन्नताके लिये गङ्गाजीने अलग-अलग सात धाराओंके रूपमें अपनेको सात भागोंमें विभक्त कर दिया है, जिसे 'सप्तस्रोत' कहते हैं, वहीं ऋषियोंके आश्रमपर धृतराष्ट्र अपनी पत्नी गान्धारी और विदुरके साथ गये हैं ॥ ५०-५१ ॥ ❀ ❀ वहाँ वे त्रिकाल स्नान और विधिपूर्वक अग्निहोत्र करते हैं। अब उनके चित्तमें किसी प्रकारकी कामना नहीं है, वे केवल जल पीकर शान्तचित्तसे निवास करते हैं ॥ ५२ ॥

जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषडिन्द्रियः। हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥
विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम्। ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ ५४ ॥
ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः। निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः।
तस्यान्तरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ॥ ५५ ॥
स वा अद्यतनाद् राजन् परतः पञ्चमेऽहनि। कलेवरं हास्यति स्वं तच भस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जितासन इत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहारा उक्ताः। हरिभावनयेति धारणोक्ता। ध्वस्ता रजःसत्त्वतमोरूपा मला यस्येति फलतो ध्यानमुक्तम् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ समाधिमाह विज्ञानेति द्वाभ्याम्। आत्मानं मनोऽहंकारास्पदं स्थूलदेहाद्वियोज्य विज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्यैकीकृत्य तं च विज्ञानात्मानं दृश्यांशाद्वियोज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि प्रविलाप्य तं च क्षेत्रज्ञं द्रष्टृंशाद्वियोज्याधार आश्रयसंज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य घटांबरं घटोपाधेर्वियोज्य यथा महाकाशे प्रविलाप्यते तद्वत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति। अंतर्गुणक्षोभाद्वा बहिरिंद्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत्तदुभयं तस्य नास्ति यतो ध्वस्तो मायागुणानामुदर्क उत्तरफलं वासना यस्य सः। निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीन्याशयो मनश्च यस्य सः। अत एव निवर्तितोऽखिल आहारो भोज्यमिंद्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः। स्थाणुरिव निश्चल आस्ते ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतं प्रत्याह तस्येति। अंतरायो विघ्नः। मैवाभूरित्यडागमश्छांदसः। दर्शनमपि तावत्कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह। स वा अद्यतनादह्नः परत उत्तरत्र। स्वं स्वाधीनम्। तर्हि तद्दाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तच्चेति ॥ ५६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अपि मयीति मृत्युकालीननिष्ठाविषयप्रश्नं परिहरन्नाह-धृतराष्ट्र उक्तविधिना तपः कुर्वन्नभ्यासपाटवेन जितासनः स्वस्तिकाद्यासनजयवान् जितश्वासः प्राणजयवान्। विषयेभ्यः प्रत्याहृतानि निवर्त्तितानि षडिन्द्रियाणि येन स इति। प्रत्याहार उक्तः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ स्वदेहगतानि भूतानि क्रमेण कारणेषु प्रवेश्यात्मानमहंकारं विज्ञानात्मनि महत्तत्त्वे संयोज्य भावयित्वा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्र विज्ञानात्मानं क्षेत्रज्ञे जीवे प्रविलाप्य संयुक्तं विभाव्य तत्र क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि संयोज्यात्मानं स्वदेहस्थमन्तर्यामिणमाधार आश्रयतत्त्वे भगवत्यंशिनि संयुक्तं विभाव्य। नन्वन्तर्यामिभगवतोरैक्यमेव प्रसिद्धम्। सत्यम्। ऐक्येऽप्यौपचारिको भेदो विवक्षित एवेति सदृष्टांतमाह–घटांबरमिवेति। उपाधिस्थमाकाशं निरुपाधावाकाश इव तयोश्च घटाकाशमहाकाशयोर्वस्तुतः सर्वव्यापकत्वादैक्यमेवेत्यर्थः॥ ५४॥ ❀ ❀ अधुना स्थाणुरिवाचल आस्ते तदा मृतिकाले आसीदित्येकान्वयः। अतस्त्वयि शमलमाशंसमानो गंगायां नापतदिति भावः। ब्रह्मापर्णबुद्ध्या संन्यस्तसमस्तकर्मणस्तस्य धृतराष्ट्रस्य त्वमपि तपोविघ्नो मा भूरिति तात्पर्यम्॥ ५५॥ ❀ ❀ इदानीं तन्मृतिकालमाह–स वा इति। अद्यतनादह्नः परतः पूर्वस्मिन्पंचमेहनि कलेवरं हास्यति जह्यौ। भूते लट्। तत्र भस्मीभविष्यति भस्मसादभूत्। लट् पूर्ववत्। अत्र स्कांदीयवाक्यमपि प्रमाणम् "तांस्तदा नारदो विद्वान्छमयामास धर्मवित्। उक्त्वोत्तमां गतिं तेषां निष्ठां तात्कालिकीं तथा" इति। तथा च तत्कलेवरमेव भस्मीभविष्यति न तु स शून्यतामेष्यति, चेतनस्य नित्यत्वात्। "परः स्यात्पूर्वपरयोरीशे शत्रौ च पालने" इति निरुक्तिः॥ ५६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अन्तरायो नवविधस्तथा चात्र विशेषप्रतिपत्तये सभाष्यं महामुनिभगवत्पतंजलिप्रणीतं सूत्रमिदं प्रदर्श्यते। अथ के अन्तरायाः। ये चित्तस्य विक्षेपकाः। के पुनस्ते कियन्तो वेति (भा०) 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपाः तेऽन्तरायाः (पातंजलदर्शने समाधिपादे ३० सू)' नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येव। तेषामभावे न भवन्ति। पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य। संशयः उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम्। आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिश्चित्तस्य विषयसंयोगात्मा गर्द्धः। भ्रांतिदर्शनं विपर्ययज्ञानम्। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति। एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते (भा०) इति॥ ५६-५९॥

इति प्रथमस्कंधे त्रयोदशाध्याये श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या समाप्ता

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

जितमासनं येन सः चिरमासीनोऽपि क्लमरहित इत्यर्थः। जिताः श्वासाः प्राणादिवायवो येन सः, प्रत्याहृतानि शब्दादिविषयेभ्यो नियमितानि षडिंद्रियाणि येन, हरिभावनया भगवद्रूपानुस्मृत्या ध्वस्तानि निरस्तानि रजआदिगुणत्रयकार्याणि मुक्तिप्रतिबन्धकानि पुण्यादिरूपाणि मलानि यस्य तथाभूतः॥ ५३॥ ❀ ❀ विज्ञानात्मनि विज्ञानस्वरूपे क्षेत्रज्ञे प्रत्यगात्मन्यभिसंयोज्य पूर्वं प्रस्तुतानींद्रियाणीत्यर्थात्सिद्धम् इन्द्रियाणि संयोज्येंद्रियैरनाकृष्टचित्त इत्यर्थः; तमात्मानं क्षेत्रज्ञमाधारे धारके ब्रह्मणि विलाप्य विलीनं कृत्वोपाधिविधूननेन ब्रह्मसमानाकारतयाऽनुसंधायेति यावत्। तत्र दृष्टांतमाह घटांबरमिवांबर इति, महाकाशे घटाकाशमिव ब्रह्मण्यात्मानं प्रविलाप्य स्थाणुरिवास्त इत्युत्तरेणान्वयः। अम्बरदृष्टांतेन जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यमनुसंधायेति न भ्रमितव्यं घटाद्युपाध्यपगमेन घटनाशस्य महाकाशसंश्लेषेऽपि स्वरूपभेदसद्भावात् पंचीकरणादाकाशेऽप्यंशभेदस्य वेदांतिभिरवश्यमंगीकृतत्वात् यद्याकाशेंऽशभेदो नाभ्युपगम्येत तदा कृत्स्नस्याप्याकाशस्य घटाद्युपहितत्वप्रसंगः। नचेष्टापत्तिः, घटाकाशयोर्व्याप्यव्यापकताया वैपरीत्यापातात्कात्स्न्येनाकाशस्य घटोपहितत्वे हि तत्परिच्छिन्नस्याकाशस्य व्याप्यत्वं सुस्पष्टम्। अतः संश्लेषदशायामपि घटाकाशमहाकाशयोः प्रदेशभेदोऽस्त्येव, उपाध्यपगमेन समानाकारत्वमात्राभिप्रायक एवायं दृष्टांत इत्यवगंतव्यम्॥ ५४॥ ❀ ❀ ध्वस्तमायागुणानां रजआदीनामुदर्को रागद्वेषादिकार्यं यस्य, निरुद्धानि करणानि इंद्रियाण्याशयवासनांतःकरणं वा येन, निवर्तिता अखिला अब्भक्षणादयोऽपि येन, तथाभूतः स्थाणुरिवाचलो निश्चल आस्ते आसिष्यते। प्रत्याहृतषडिंद्रिय इत्यनेनेंद्रियाणां विषयेभ्य आकर्षणमात्रमुक्तं निरुद्धकरणाशय इत्यनेन तु पुनर्विषयेषु प्रवृत्तिप्रतिबंध उक्तः। अतो न पौनरुक्त्यं तथा ध्वस्तरजस्तमोमल इत्यनेन पुण्यपापाद्यभाव उक्तः। ध्वस्तमायागुणोदर्क इत्यनेन पुण्यापुण्यमूलकरागद्वेषाद्यभाव उक्तः। तथा तावदब्भक्षस्ततो निवर्त्तिताखिलाहार इति॥ ५५॥ ❀ ❀ कथंचित्तमानयिष्यामीति युधिष्ठिराभिप्रायमालक्ष्याह तस्येति। संन्यस्तानि त्यक्तान्यखिलानि देहधारणार्थान्यपि कर्माणि येन तस्य धृतराष्ट्रस्यांतरायो विघ्नभूतस्त्वं मा भूः न भव हे राजन्! स धृतराष्ट्रः अद्यतनाद्वर्त्तमानदिनादारभ्य परतः पंचमेऽहनि स्वं कलेवरं हास्यति वै नूनं त्यक्ष्यति तच्च कलेवरं योगाग्निनैव भस्मीभविष्यतीति॥ ५६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अपि मय्यीति मृत्युकालीनवैमनस्यविषयं प्रश्नं परिहरतीत्याह जितासन इति। धृतराष्ट्र उक्तविधिना तपः कुर्वन्नभ्यासपाटवेन जितासनः स्वस्तिकाद्यासनजयवान्निर्जितश्वासः प्राणजयवान्विषयेभ्यः प्रत्याहृतश्रोत्रादिषडिंद्रियः सन् हरिभावनया हरिनिरं-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्ध्यानेन ध्वस्तं सत्त्वरजस्तमोनिमित्तं मनोमलं येन स तथा ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ स्वरूपज्ञानेन स्वस्वरूपमारभ्य परतत्त्वपर्यंतानि अशेषतत्त्वान्यपरोक्षीकृत्य सर्वं जगद्विज्ञानात्मनि विज्ञानतत्त्वाभिमानिनि विरिंचे संयोज्य तत्र प्रविलाप्य लयमेष्यतीति ध्यात्वा तं विरिंचं क्षेत्रज्ञे स्वहृदि स्थिते हरावंतर्यामिणि प्रविलाप्य घटांबरमंबरं इव उत्पद्यमानघटवर्तिमहाकाशस्वरूपतद्भिन्नजायमानाकाशयोर्मध्ये महाकाशस्वरूपघटाकाशो महाकाशे घटे भिन्ने यथैकीभवति तथात्मानं स्वांतर्यामिणं हरिमाधारे सर्वाधारे ब्रह्मणि सर्वगते प्रविलाप्यैकीभावेन चिंतयन् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अत एव ध्वस्तमायागुणोद्रेक इति हेतुगर्भं निरस्तप्रतिसत्त्वादिगुणोद्रेकत्वाद्दूरावेव निरुद्धाशेषकरणमना अत एव निवर्तिताखिलाऽशनोऽधुना स्थाणुरिवाचल आस्ते तदा मृतिकाले आसीदित्येकान्वयः ।· तस्मान्न त्वयि शमलमाशंसमानो नापि दुःखितो गंगायामभ्यपतदिति भावः। ब्रह्मार्पणबुद्ध्या संन्यस्तसमस्तकर्मणः तस्य धृतराष्ट्रस्य तपोविघ्नो माभूरित्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ इदानीं धृतराष्ट्रमृतिकालं वक्तीत्याह स वा इति। स धृतराष्ट्रः अद्यतनादह्नः परतः पूर्वस्मिन्पंचमेऽहनि कलेवरं हास्यति जह्यौ तच्च भस्मीभविष्यति भस्मसादभूत् हशब्देन "लुप्तिङ्लुपग्रहलिंगनराणामि"ति व्याकरणसूत्रमत्र प्रमाणीकरोति इतिहासं वा सूचयति। वा इत्यनेन "तांस्तदा नारदो विद्वाञ्छमयामास धर्मवित्। उक्त्वोत्तमां गतिं तेषां निष्ठां तात्कालिकीं तथे" ति स्कंदपुराणोक्तं वाक्यं सूचयति, चशब्द एवार्थे तत्कलेवरमेव भस्मीभविष्यति न तु सः स्वयं शून्यतामेष्यति चेतनस्य नित्यत्वात् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आत्मानमहंकारास्पदं सूक्ष्मदेहं स्थूलदेहाद् वियोज्य क्षेत्रज्ञे देहद्वयाभिमान्यवस्थजीवे प्रविलाप्य तं च क्षेत्रज्ञं विज्ञानात्मनि शुद्धजीवस्वरूपे प्रविलाप्य तं च ब्रह्मणि संयोज्य घटाम्बरमिति चिद्रूपत्वेनैवाभेदांशे दृष्टान्त इति ज्ञेयम् ॥ ५४-५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विज्ञानेति। स्वदेहगतानि भूतानि क्रमेण कारणेषु प्रवेश्य आत्मानमहंकारे विज्ञानात्मनि महत्तत्त्वं संयोज्य संयुक्तं भावयित्वा तं च विज्ञानात्मानं क्षेत्रज्ञे जीवे प्रविलाप्य संयुक्तं विभाव्येत्यर्थः। तं च क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि संयोज्य आत्मानं स्वदेहस्थमन्तर्यामिणम् आधारे आश्रयतत्त्वे भगवत्यंशिनि संयुक्तं विभाव्य। नन्वन्तर्यामिभगवतोरैक्यमेव प्रसिद्धम्। सत्यम्। ऐक्येऽपि औपचारिको भेदो विवक्षित एवेति सदृष्टांतमाह घटाम्बरमिवाम्बर इति। उपाधिस्थमाकाशं निरुपाधावाकाशे इव। तयोश्च घटाकाशमहाकाशयोर्वस्तुतः सर्वव्यापकत्वादैक्यमेवेत्यर्थः। व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति। अन्तर्गुणक्षोभाद्वा बहिरिन्द्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत्। तदुभयं तस्य नास्ति। यतो ध्वस्तो मायाया गुणानामुदर्क उत्तरफलं वासना यस्य सः। अत एव निरुद्धेत्यादि ॥ ५४-५५ ॥ ❀ ❀ तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतं प्रत्याह तस्येति। अन्तरायो विघ्नो मैवाभूः। अडागमश्छान्दसः। तद्दर्शनमपि तावत् कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह स वा इति। तर्हि तद्दाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तच्चेति ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जितमासनं येनेत्यासनोक्तिः जितः श्वासो येनेति प्राणायामोक्तिः प्रत्याहृतानि नियमितानि शब्दादिभ्यः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि येनेति प्रत्याहारकथनम्। हरिभावनयेति धारणा दर्शिता। ध्वस्ता रजआदयो मला यस्येति फलतो ध्यानं सूचितम् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ समाधिमाह विज्ञानात्मनीति। आत्मानं बुद्धींद्रियाद्यचेतनवर्गप्रकाशकं धर्मभूतं विज्ञानमचेतनवर्गाद्वियोज्य विज्ञानस्यात्मनि धर्मिणि क्षेत्रज्ञे संयोज्य तं क्षेत्रज्ञं देहादिभोक्तारमंशभूतं घटांबरमिव नित्यमात्मरूपं देहादेर्विलक्षणं निर्मलं संचिंत्य ब्रह्मणि अंशिनि नित्यं निर्मलेऽम्बरस्थानीये प्रविलाप्य सर्वदा निर्मलस्य ब्रह्मणोंऽशभूतस्तद्वदेव निर्मलोऽस्मीति संचिंत्यास्ते इत्युत्तरेणान्वयः। न च घटांबरशुद्धांबरयोः स्वरूपैक्यवज्जीवब्रह्मणोरपि स्वरूपैक्यमिति वाच्यम्, जीवब्रह्मणोर्नैर्मल्ये जीवस्याल्पत्वे ब्रह्मणोऽनल्पत्वे च दृष्टांतसंभवात् अन्यथांऽबरवद्ब्रह्मणि जडत्वभौतिकत्वप्रसंगापत्तेश्च। वस्तुतस्तु घटांबरशुद्धांबरयोः पंचीकृतपदार्थत्वेन स्वरूपैक्यमपि नास्तीति विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ नित्यसमाधितोऽन्यसमाधेर्विशेषतामाह ध्वस्तो मायागुणानां रजआदीनामुदर्कः उत्तरोत्तरप्रसृतो वासनाप्रवाहो यस्येति गुणतो व्युत्थानाभाव उक्तः, निरुद्धकरणाशय इति बाह्याभ्यंतरेंद्रियनिमित्तकव्युत्थानाभाव उक्तः। अतो निवर्तिता अखिला अब्भक्षणादयोऽपि आहारा येन सः अतः स्थाणुरिवाचल आस्ते ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ करुणावशात्तदानयनं मा कुर्वित्याशयेनाह तस्येति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं यमनियमावुक्त्वा अष्टांगयोगं वक्तुमासनादिकमाह जितासन इति। आसनजयः प्राणायामजयः प्रत्याहारश्च क्रमेणोक्तः। षडिंद्रिय इति कर्मेंद्रियाणि नियम एव प्रत्याहृतानि। ध्यानमाह हरिभावनयेति। ध्यानधारणे एकीकृत्योक्ते, एकदेशसमुदायभेदेन तयोर्भेदात् गुणत्रयमलानि रागादीनि यस्य ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ निर्विकल्पसमाध्यर्थमाह विज्ञानात्मनीति अंते। स एव कर्त्तव्यः। अत्र ह्युत्तरोत्तरं पंचात्मानः उत्क्रांतिगत्यागतिकर्ता जीवः प्रथमः दैह्यमानसभेदेन भिन्न एक एव स व्यष्ट्यात्मा, ततो महान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मांडाभिमानः विज्ञानात्मा समष्टिः, तस्मात्परः प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुषः, ततोऽपि महान् अक्षरात्मा ततः पुरुष इति। तत्र स्वात्मानं प्रथमं क्रमविलापनेन ब्रह्मपर्यंतं गत इत्याह स्वात्मानं विज्ञानात्मनि संयोज्य तं च क्षेत्रज्ञे अथवा विज्ञानात्मा महत्तत्त्वं चित्ताविर्भूतचैतन्यं तं क्षेत्रज्ञे पुरुषे तं ब्रह्मणि अक्षरे तस्यानात्मत्वे प्रलापनं व्यर्थमित्यत आह आत्मानमिति। ननु पुरुषाक्षरयोः स्वरूपे वैलक्षण्याभावात् किं प्रविलापनेनेत्यत आह घटांबरमिति। घटे भिन्ने यथा आकाशमाकाशं स्यात् अतः प्रकृत्यधिष्ठातृत्वं दूरीकृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀. तस्याक्षरधर्माविर्भावेन दोषनिवृत्तिमुपसंहरति ध्वस्तेति। मायागुणानामुदर्कः प्रकृतौ व्यामोहेन संबंधः नितरां रुद्धाः पुनरुद्गमनसामर्थ्यरहिताः इंद्रियांतःकरणानि करणाशया यस्य निवर्तिताखिलाहार इति प्राणवृत्तिनिवारणम्। एवं चतुर्णां देहेन्द्रियप्राणांतःकरणानां बीजभूतमायागुणसहितानां व्यापारे निवृत्ते अक्षररूपं प्राप्तस्यात्मनः स्वतो व्यापाराभावात्स्थाणुरिवासीदित्याह आस्त इति। वहिः स्थितवाग्वायचालने दृष्टांतः "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि"ति श्रुतेः तत्तुल्यो वा जात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तर्ह्ययं बहुकालं स्थास्यतीति विचार्य समाधिविरतौ समानेय इत्याशंकायामाह तस्यांतराय इति। परपुरुषार्थे संनिहितस्य विघ्नरूपत्वं मा भूः त्वद्दर्शनादिना मोह उत्पन्ने सर्वनाशो भविष्यति। किंच त्वया गतेन विषयसंपादनं कर्त्तव्यं तच्च संन्यासिनो निषिद्धमित्याह-संन्यस्तानि अखिलानि कर्माणि येन अनेन कर्मार्थमपि विषयग्रहणं निवारितं तर्हि रक्षार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्याशंक्याह स वा इति। प्रथमं बहुकालं स्थितिरेव नास्ति, विनियोगश्च स्वतः सिद्धः, अद्यतनात् पंचमेऽह्नि राजन्निति संबोधनादुद्गमनसंभूतावपि तावान् कालो गमिष्यतीति सूचितं परत इति। अद्यदिनं परित्यज्य पंचदिनानि तत्र पंचमेऽहनि कलेवरं हास्यति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

विज्ञानात्मनीत्यत्र। स एवेति निर्विकल्पसमाधिरेव। अत्रेति आत्मविचारे। देहमानसभेदेनेति देहाभिमानित्वमनोभिमानित्वभेदेन। ब्रह्माण्डाभिमानेति ब्रह्माण्डे अहमित्यभिमानो यस्य सः। प्रकृत्यधिष्ठातृत्वमित्यादि। तथा च चतुर्थ आत्मनि प्रविलीन इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ स वा इत्यत्र। आग्नेय्याः धारणाया यजमानस्यावश्यकत्वायाहुः आधानेत्यादि। तथा च तस्य तदभिन्नत्वात्तेन साधारणा कार्यैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति प्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥ १३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

जितं वशीकृतमासनं येन सः, चिरमासीनोऽपि क्लमरहित इत्यर्थः। जिताः श्वासाः प्राणादिवायवो येन स इति प्राणायाम उक्तः। प्रत्याहारमाह-प्रत्याहृतानि शब्दादिविषयेभ्यो व्यावर्त्तितानीन्द्रियाणि येन सः। धारणाध्यानं वैकीकृत्याह-हरिभावनया ध्वस्ताः रजस्सत्त्वतमोरूपा मलाः यस्य सः। समाधिमाह-विज्ञानेति द्वाभ्याम्। आत्मानं अहङ्कारास्पदस्थूलदेहाद्वियोज्य विज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य तं विज्ञानात्मानं दृश्यांशाद्वियोज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि प्रविलाप्य तं च क्षेत्रज्ञं द्रष्टृंशाद्वियोज्य आधारे आश्रयसञ्ज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य स्थाणुरिव निश्चल आस्ते इति त्रयाणामन्वयः। देहाद्युपाधिकृत एवात्मपरमात्मनोर्भेदो न स्वत इति सूचयन् दृष्टान्तमाह-घटेति। यथा घटाम्बरं घटोपाधेर्वियोज्य महाकाशे प्रविलाप्यते तथाऽऽत्मानं देहाद्युपाधेर्वियोज्य ब्रह्मणि प्रविलापितवानित्यर्थः। कुत एवं तस्य निश्चलतेत्यपेक्षायां व्युत्थानकारणस्यान्तर्गुणक्षोभस्य वहिरिन्द्रियविक्षेपस्य चाभावादित्याशयेन तं विशिनष्टि-ध्वस्तेति, ध्वस्तो मायागुणानामुदर्कः उत्तरफलं वासना यस्य सः। निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य सः। अत एव निवर्त्तितोऽखिल आहार इन्द्रियैर्विषयाहरणं येन सः ॥ ५३-५५ ॥ ❀ ❀ तथाभूतमपि तं कथञ्चिदानेष्यामीति युधिष्ठिराभिप्रायमालक्ष्याह-तस्येति। सन्न्यस्तानि त्यक्तानि अखिलानि देहधारणार्थान्यपि कर्माणि येन तस्य धृतराष्ट्रस्यान्तरायो विघ्नभूतस्त्वं मैवाभूरिति। अडागमश्छान्दसः। एवमनुष्ठितसाधनस्य तस्य पुनर्गृहानयने पुरुषार्थहानिः स्यादिति भावः। तर्हि तस्य दर्शनार्थमेव गन्तव्यमित्यभिप्रायमालक्ष्याह-स इति। हे राजन् स धृतराष्ट्रोऽद्यतनाद्वर्तमानदिनादारभ्य परतः पञ्चमेऽहनि स्वं कलेवरं हास्यति वै निश्चयेन त्यक्ष्यति। राजत्वात्तव गमनसम्भूतावेव तावान् कालो गमिष्यतीति सम्बोधनेन सूचितम्। तर्हि तद्दाहार्थमेव गमिष्यामीत्याशङ्क्याह-तच्च कलेवरं योगाग्निनैव भस्मीभविष्यतीति ॥ ५६ ॥

हिन्दी अनुवाद

आसन जीतकर प्राणोंको वशमें करके उन्होंने अपनी छहों इन्द्रियोंको विषयोंसे लौटा लिया है। भगवान्‌की धारणासे उनके तमोगुण, रजोगुण और सत्त्वगुणके मल नष्ट हो चुके हैं ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ उन्होंने अहङ्कारको बुद्धिके साथ जोड़कर और उसे क्षेत्रज्ञ आत्मामें लीन करके उसे भी महाकाशमें घटाकाशके समान सर्वाधिष्ठान ब्रह्ममें एक कर दिया है। उन्होंने अपनी समस्त इन्द्रियों और मनको रोककर समस्त विषयोंको बाहरसे ही लौटा दिया है और माया के गुणोंसे होनेवाले परिणामोंको सर्वथा मिटा दिया है। समस्त कर्मोंका संन्यास करके वे इस समय ठूँठकी तरह स्थिर होकर बैठे हुए हैं; अतः तुम उनके मार्गमें

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विघ्नरूप मत बनना॥ ५४-५५॥ धर्मराज! आजसे पाँचवें दिन वे अपने शरीरका परित्याग कर देंगे और वह जलकर भस्म हो जायगा॥ ५६॥

दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे। बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति॥ ५७॥
विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन। हर्षशोकयुतस्तस्माद् गन्ता तीर्थनिषेवकः॥ ५८॥
इत्युक्त्वाथारुहत् स्वर्गं नारदः सहतुम्बुरुः। युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाजहाच्छुचः॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तर्हि गांधार्यानयनाय गमिष्यामि नेत्याह पत्युर्देहे सहोटजे पर्णशालासहिते योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तस्य पत्नी बहिः स्थिता सती तं पतिमन्वग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति॥ ५७॥ ❀ ❀ तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमेव नेत्याह। विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा भ्रातुः सुगत्या हर्षस्तन्मृत्युना शोकश्च ताभ्यां युक्तस्तस्मात्स्थानात्तीर्थानि सेवितुं गंता गमिष्यति॥ ५८॥ ❀ ❀ शुचः शोकान्॥ ५९॥

इति श्रीमद्भा० महा० प्र० टी० त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पत्युर्धृतराष्ट्रस्य पत्नी गान्धारी। साध्वीशब्देन कुंती ग्राह्या। तस्य गार्हपत्याद्यग्नयोपि वनं दग्धुं दावानले प्रवृत्ते तत्रैव मिलिता इति महाभारतीयाश्रमवासपर्वणीत्युक्तमतो न विरोधः। तस्मादुत्तमगतिं प्राप्तांस्तान्प्रति परलोकमुद्दिश्य न शोचितव्यमिति भावः॥ ५७॥ ❀ ❀ ऐश्वर्यज्ञस्य विदुरस्य धृतराष्ट्रवनप्रवेशात्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह–विदुर इति। सर्वज्ञो विदुरो दिव्यज्ञानेन भविष्यदाश्चर्यं धृतराष्ट्रपांडवयादवानां निर्याणं निशाम्य दृष्ट्वा हरिसामर्थ्यस्मरणेन बन्धुमरणस्मरणेन च हर्षशोकान्वितः सर्वमनित्यमीश एव नित्यस्ततस्तीर्थयात्रादितत्सेवैव पुरुषार्थप्रदेत्यतस्तीर्थनिषेवको गंता। गंगादितीर्थानां भागवतादिशास्त्राणां च सेवनाय ययौ। तुशब्दो गंतेति लुटो भूतार्थत्वभेदमाह। "तु स्याद्भेदेवधारणे" इत्यभिधानात्। स पुनर्धृतराष्ट्रपरिसरमागतोभूत्। धृतराष्ट्रादिदिदृक्षया वनं गतेषु भवत्सु भवंतं प्रविश्यैकत्वमागतो हि तस्मान्न तस्य गतिर्मया वर्णनीयेति भावः। यथाश्रुतार्थपरिग्रहे तु कल्पांतरीयव्यवस्थयैव व्यवस्था। सा चागतिकगतिरेव। ऋजुमार्गेण सिध्यतोर्थस्य वक्रेण दर्शनायोगादिदमेव व्याख्यानं कृतिजनानंदकरमिति॥ ५८॥ ❀ ❀ इतीत्थम्। प्रायेण नारदतुंबुरुगंधर्वयोः सदैव संगतिरस्तीति द्योतनाय सहतुंबुरुरिति वक्तव्ये सहतुंबरुरित्युक्तम्॥ ५९॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदा सहोटजे पर्णशालासहिते भर्तुर्देहेऽग्निभिर्दह्यमाने सति तस्य पत्नी साध्वी पतिव्रता गांधारी बहिःस्थिता तमग्निमनुवेक्ष्यत्यनुप्रवेक्ष्यति॥ ५७॥ ❀ ❀ हे कुरुनंदन! ततस्तदाश्चर्यं निशाम्य दृष्ट्वा विदुरः हर्षशोकाभ्यां भ्रातुर्मुक्तिविश्लेषजाभ्यां युक्तः तस्माद्देशात्तीर्थनिषेवकः सेवितुमिच्छन् गंता गमिष्यति॥ ५८॥ ❀ ❀ इतीत्थमुक्त्वा सहतुंबुरुर्भगवान्नारदः स्वर्गमारुरोह स्वर्गं प्रत्यूर्ध्वं जगामेत्यर्थः। युधिष्ठिरस्तु तस्य नारदस्य वचः हृदि कृत्वा निधाय शुचः शोकान् अजहात्तत्याज॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उटजेन पर्णशालया सह वर्तमानः सहोटजः तस्मिन् प्रवेक्ष्यति प्राविशत्। साध्वीशब्देन कुंती च सा चाग्निमाविशत् तस्मादुत्तरगतिप्राप्तान् प्रति परलोकमुद्दिश्य न शोचितव्यमिति भावः॥ ५७॥ ❀ ❀ एश्वर्यज्ञस्य विदुरस्य धृतराष्ट्रवनप्रवेशा-

---

❀ देवर्षि नारदजी त्रिकालदर्शी हैं। वे धृतराष्ट्रके भविष्य जीवनको वर्तमानकी भाँति प्रत्यक्ष देखते हुए उसी रूपमें वर्णन कर रहे हैं। धृतराष्ट्र पिछली रातको ही हस्तिनापुरसे गये हैं, अतः यह वर्णन भविष्यका ही समझना चाहिये। १. प्रा० पा०—इत्युक्त्वा चारुहत्। २. प्रा० पा०—प्राचीने पाठे अतः पूर्वं 'पारीक्षिते' इत्यधिकम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह विदुर इति । सर्वज्ञो विदुरो दिव्यज्ञानेन भविष्यदाश्चर्यं धृतराष्ट्रपांडवयादवानां स्वर्निर्याणं निशम्य हरिसामर्थ्यस्मरणेन च हर्षशोकान्वितः सर्वमनित्यमीश एव नित्यस्ततस्तीर्थयात्रादितत्सेवैव पुरुपार्थप्रदेत्यतः कारणात्तीर्थनिषेवणको गंता गङ्गादितीर्थानां भागवतादिशास्त्राणां च सेवमानो ययौ । तुशब्दो गंतेतिलुट् भूतार्थत्वमेदमाह "तुः स्याद्भेदेऽवधारणे" इत्यभिधानात्स च पुनर्धृतराष्ट्रपरिसरमागतोऽभवत् धृतराष्ट्रदिदृक्षया वनं गतेषु भवंतं प्रविश्य एकत्वमागतो हि तस्मान्न तस्य गतिर्मया वर्णनीयेति भावः । पुरा दिदृक्षार्थं वनमागतेपु पांडवेषु राजानं प्रविश्य एकत्वमागत इति स्कांदकथितार्थभेदे वा वर्तते तुशब्दः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ सतुंबुरुरिति वक्तव्ये सहतुंबुरुरिति नारदः सर्वदा तुंबुरुणा सहैव वर्तते न तं विहायेति द्योतनार्थः। कुंत्यादिविषयाः शुचः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विदुर इति । हर्षोऽयं धृतराष्ट्रस्य सद्गतिप्राप्तेः हर्षप्राय एव ज्ञेयः । शोकस्तु मूलतो यः स एव ज्ञेयः ॥ ५८-५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तर्हि गान्धार्यानयनाय गमिष्यामि नेत्याह । पत्युर्देहे सहोटजे पर्णशालासहिते अग्निभिः योगाग्निगार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तस्य पत्नी बहिःस्थिता पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तर्हि विदुरानयनार्थं गन्तव्यमेव नेत्याह । विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्टा । तन्मुक्त्या हर्षः लोकव्यवहारेण शोकश्च । तस्मात् स्थानात् तीर्थानि निषेवितुं गन्ता गमिष्यति । अत्र भक्तापराधिनि धृतराष्ट्रे विदुरस्य तादृशकृपाभावान्मुक्तिरेवाभून्न तु प्रेमभक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ इत्युक्त्वा समादधे अथारुहत् । शुचः शोकान् ॥ ५९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । त्रयोदशोऽपि प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अग्निभिः सहोटजे पर्णशालासहिते भर्तुर्देहे दह्यमाने बहिःस्थितापि साध्वी पतिव्रता पत्नी गांधारी पतिमन्वग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ सभार्यस्य भ्रातुः सुरहस्यतो देहत्यागदर्शनात् हर्षेण कारुण्याच्छोकेन च युतः ॥ ५८-५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अहनीति शुक्लपक्षादिकमपि सूचितं कलेवरपरित्यागे हेतुः स्वमिति दग्धपटन्यायेन अभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात् "भस्मांतमिदं शरीरमि"ति श्रुतेः तस्य प्रतिपत्तिमाह तच्चेति । ब्रह्मणि स्थितोऽपि प्रयत्नशेषेण प्राणदेहादिकं धृत्वा तिष्ठति तस्य त्यागसमये आग्नेयीं धारणां कृत्वा त्यक्तवान्, अतस्तद्भस्म जातमित्यर्थः । आधानप्रभृतियजमानोऽग्नयो भवंतीति श्रुतेः अंतःस्थिताग्निप्राकट्ये बहिस्थितैरपि संसर्गात् महत्यग्नौ संजाते पर्णशालायामपि दग्धायां पातिव्रत्यधर्मेण "प्रविशेद्वा हुताशनमि"ति बहिः स्थितापि पत्नी अग्न्युपयाता भावाय साध्वी तमेव वाग्निमनुप्रवेशं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं दंपत्योर्विनियोगमुक्त्वा तद्धेतुभूतविदुरविनियोगमाह विदुरस्त्विति । तुशब्देन तयोरवस्थां तस्य निवारयति । ननु सहागतानां मध्ये द्वयोरेव सा गतिर्न तृतीयस्येत्यत आह तदाश्चर्यमिति । पूर्वं तु तत्क्रियायामेव आसक्तं चित्तमासीत् किं भविष्यतीति, निष्पन्ने तु कार्ये तदाश्चर्यत्वेन स्फुरितं न कर्त्तव्यत्वेन न ह्यद्भुतं सर्वस्य संभवतीति तर्हि किं कृतवानित्यत आह गंतेति । कुरुनंदनेति संबोधनं तवैतन्न कर्तव्यमिति सूचयति सर्वाह्लादकरत्वात् पारलौकिकैहिकविचारणे हर्षशोकयुतस्तस्माद्देहपातनपर्यंतं परिभ्रमेदिति विध्यनुसारेण प्रवृत्तत्वात् मध्ये प्रासंगिकं समाप्य प्रक्रांतमेव कृतवानित्याह तीर्थनिषेवक इति ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एतावता राज्ञः शोको निवृत्त इति नारदगमने पूर्वोक्तस्य समाप्तिमाह इतीति । अथेति भिन्नप्रक्रमेण पूजितः संतुष्टहृदयः अतः परं भूमौ तस्य कार्यं नास्तीति ज्ञापयति आरुहत्स्वर्गमिति तुंबुरुणा कथांतरसूचनमाशंक्य सहतुंबुरुरिति उपाख्यानफलमाह युधिष्ठिर इति । शुचः शोकान् वाक्यस्य शोकबाधकत्वाद्वाक्ये स्थिते शोकानि गतानीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तर्हि गान्धार्यानयनार्थं गमिष्यामीत्याशङ्क्याह-दह्यमान इति । सहोटजे पर्णशालासहिते भर्तुर्देहे अग्निभिर्योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने सति तस्य पत्नी गान्धारी बहिःस्थिता सती तं पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति । यतः साध्वी पतिव्रता ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तुशब्देन विदुरस्य देहत्यागाभावं सूचयति । हे कुरुनन्दनेति सम्बोधनेन तव कुलोचितैव गतिस्तस्य भविष्यति । तत्र विघ्नाचरणं तव नोचितमिति सूचयति । तत् सदा दुराचारनिष्ठस्य भगवद्विमुखस्यापि धृतराष्ट्रस्य विमुक्तिरूपमाश्चर्यं निशाम्य दृष्ट्वा भ्रातुर्विमुक्त्या हर्षस्तद्वियोगेन शोकश्च ताभ्यां युतस्तीर्थनिषेवकः तीर्थानि सेवितुं विदुरस्तस्मात्स्थानाद्गन्ता गमिष्यतीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ इत्येवमुक्त्वाऽथानन्तरं तुम्बुरुणा सह नारदः स्वर्गमारुहत् । युधिष्ठिरस्तु तस्य वचो हृदि कृत्वा निधाय शुचः शोकानजहात् तत्याज ॥ ५९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ त्रयोदशो गतो वृत्तिं धृतराष्ट्रविमुक्तिकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

गार्हपत्यादि अग्नियोंके द्वारा पर्णकुटीके साथ अपने पतिके मृतदेहको जलते देखकर बाहर खड़ी हुई साध्वी गान्धारी भी पतिका अनुगमन करती हुई उसी आगमें प्रवेश कर जायँगी ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ धर्मराज ! विदुरजी अपने भाईका आश्चर्यमय मोक्ष देखकर हर्षित और वियोग देखकर दुःखित होते हुए वहाँसे तीर्थ-सेवनके लिये चले जायँगे ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ देवर्षि नारद यों कहकर तुम्बुरुके साथ स्वर्गको चले गये । धर्मराज युधिष्ठिरने उनके उपदेशोंको हृदयमें धारण करके शोकको त्याग दिया ॥ ५९ ॥

तेरहवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

सूत उवाच

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया । ज्ञातुं[1] च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १ ॥
व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः[2] । ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः[3] ॥ २ ॥
कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः[4] । पापीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभानृतात्मनाम् ॥ ३ ॥
जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदम् । पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च कल्कनम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्दशे त्वरिष्टानि दृष्ट्वा राजा विशंकितः । अशृणोदर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते ॥ १ ॥

श्रीकृष्णस्य चेति चकारेणाभिप्रायं च ज्ञातुम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कतिचित्सप्त । तदा कालातिक्रमेऽपि ततो द्वारकातो नायान्नागतः । निमित्तान्युत्पातान् । कुरूद्वहो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ ❀ ❀ रौद्रां घोराम् । तदेवाह । विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यस्मिंस्तस्य वार्तां जीविकाम् । क्रोधलोभानृतैर्युक्त आत्मा येषाम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जिह्मप्रायं कपटबहुलम् । व्यवहृतं व्यवहारं शाठ्यं वंचनं तन्मिश्रं सौहृदं सख्यम् । पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अरिष्टानि दुर्निमित्तानि । तिरोधानमंतर्द्धानम् (१) संप्रस्थिते इति । अश्वमेधार्थे श्रीकृष्णस्य पुनरागमनं गमनानंतरं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्र तीर्थेन मासशब्देन दिनं गृहीतं तत्र च "अहस्तु मासशब्दोक्तं यत्र चिन्तायुतं व्रजेत्" इति प्रमाणञ्च न्यस्तम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ पापीयसीं पाप- भूयिष्ठाम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ व्यवहारं हानोपादानादिरूपम् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अशृणोत् अनुमितवानित्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात् । अनुमानं तु चरमश्लोके द्रष्टव्यम् ॥ १-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

संप्रस्थित इति । बंधूनां यदूनां दिदृक्षया पुण्यश्लोकस्य पुण्ययशसः श्रीकृष्णस्य विचेष्टितं ज्ञातुं च जिष्णावर्जुने द्वारकायां संप्रस्थिते प्रस्थानपूर्वकं द्वारकायां प्रविष्टे सति द्वारकायां बंधूनां दिदृक्षयेति वान्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कतिचिन्मासा व्यतिक्रांता बभूवुः, तथापि ततो द्वारकातोऽर्जुनो नागच्छत्तदा कुरुद्वहो युधिष्ठिरः घोररूपाणि निमित्तान्यरिष्टानि ददर्श ॥ २ ॥ ❀ ❀ विपरीता ऋतूनां वसंतादीनां धर्मा यस्य तस्य रौद्रां घोरां गतिं च द्वितीयांतानां पूर्वेण दृष्टेत्युत्तरेणान्वयः, क्रोधादिप्रवण आत्मा मनो येषां नृणां पापीयसीं वार्त्तां जीवनार्थप्रवृत्तिम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जिह्मप्रायं कौटिल्यप्रचुरं व्यवहृतं व्यवहारं शाठ्यमिश्रं मौर्ख्ययुक्तं सौहृदं च पित्रादीनां परस्परं कल्कनं रागादिदोषं च ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुर्निमित्तादिसंसारयात्राप्रतिपादनात्तस्यानित्यत्वज्ञापनेन हरौ परा भक्तिर्जायत इत्यर्थो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रावशेषं प्रतीक्षत इत्युक्तयदुकुलसंहारकथनपूर्वकं श्रीकृष्णस्य स्वधामप्राप्तिं वक्तुमुपक्रमते संप्रस्थित इति । नारदोक्तपरामर्शेन वीतशोकतया

---

१. प्रा० पा०—ज्ञातुं मायामनुष्यस्य वासुदेवस्य चेष्टितम् । २. प्रा० पा०—पाण्डुसुतो नृपः । ३. प्रा० पा०—भृगूद्वह । ४. प्रा० पा०—धर्मणः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राज्यं पालयन्नृपः स्वानुमतेन जिष्णावर्जुने द्वारकायां स्थितानां बंधूनां दर्शनेच्छया माययेच्छया गृहीतमनुष्यवेषस्य वासुदेवस्य ईहितं चेष्टितं च ज्ञातुं द्वारकां प्रति संप्रस्थिते गते ॥ १ ॥ ❀ ❀ यदा कतिचिन्मासाः दिवसाः व्यतीताः अतिक्रांताः तदा शतशः सहस्राणि घोररूपाणि भयंकराणि निमित्तान्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानुत्पातान् ददर्शेत्यन्वयः। "अहस्तु मासशब्दोक्तं यत्र चिंतायुतं व्रजेदि"त्यभिधानं तुशब्देन गृहीतम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ उत्पातं दृष्ट्वा किं चकार नृप इति तत्राह कालस्येति। कालगत्यादिकं दृष्ट्वा नृपोऽनुजं भीमसेनमित्यभाषतेत्यन्वयः। विपर्यस्ताः वसंतादीनामृतूनां धर्माः पुष्पोद्गमाः अस्य संतीति विपर्यस्तर्तुधर्मस्य कालस्य रौद्रामिति पाठात् गतेरपरिहार्यत्वं वक्ति क्रोधादिष्वात्मा मनो येषां ते तथोक्ताः तेषां नृणां वार्त्तां श्रुत्वा जीवनोपायं प्रवृत्तिं पापीयसीं पापभूयिष्ठां दृष्ट्वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ व्यवहृतं दानोपादानादिव्यवहारं जिह्मप्रायं कापट्यप्रचुरं सौहृदं स्नेहं शाठ्यमिश्रं स्वप्रयोजनोपेतं पित्रादीनां कल्कितां कलंकतां कलहं वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

संप्रस्थिते इति। अश्वमेधार्थं श्रीकृष्णस्य पुनरागमनानन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ददर्शेति। विदुरागमनात् पूर्वं परञ्च वृत्तमिदं ज्ञेयम् ॥ २-७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्दशे नृपोऽपश्यदरिष्टानि बहूनि यत्। विवेद तत्फलं दृष्ट्वैवार्ज्जुनं खिन्नमागतम् ॥

कृष्णस्य चेति चकारेणाभिप्रायञ्च ज्ञातुम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कतिचित् सप्त। निमित्तानि दुःखकारणानि ॥ २ ॥ ❀ ❀ विपर्य्यस्ता ऋतुधर्म्मा यस्मिन् तस्य। वार्त्तां जीविकाम्। पापीयसीमतिपापवतीम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कल्कनं कलहादि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्वारकायां बंधूनां वसुदेवादीनां दिदृक्षया पुण्यकीर्त्तेः कृष्णस्य च विचेष्टितं ज्ञातुं जिष्णावर्ज्जुने प्रस्थिते ॥ १ ॥ ❀ ❀ कतिचिन्मासाः व्यतीताः व्यतिक्रांतास्तदपि कतिचिन्मासेषु व्यतिक्रांतेष्वपि ततो द्वारकातोऽर्ज्जुनो नायान्नागच्छत् तदानीं कुरूद्वहो युधिष्ठिरः घोररूपाणि अप्रियकराणि निमित्तानि ददर्श ॥ २ ॥ ❀ ❀ विपर्य्यस्ताः विपरीताः ऋतुधर्मा यस्मिन् तस्य रौद्रीं गतिं दृष्ट्वानुजमुवाचेत्यग्रिमेणान्वयः। क्रोधादिभिर्युक्त आत्मा मनो येषां तेषां वार्त्तां वृत्तिम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जिह्मप्रायं कपटबहुलम्। व्यवहृतं व्यवहारम्। शाठ्यमिश्रं मौढ्यमिश्रम्। पित्रादीनां कल्कनानर्हाणां कल्कनं कलहादि ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

एवं तां धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमुक्त्वा त्रयोदशे। पांडवानामतो द्वाभ्यां हेतुपूर्वमुदीर्यते ॥ १ ॥
तेषां निष्ठो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीप्सितम्। तत्तस्माद्भूतले कृष्णे सखिभावेन बंधनात् ॥ २ ॥
अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्गमनं महत्। यो वदेत्तस्य संदर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते ॥ ३ ॥
संभावनायां हेतुत्वनिश्चये किमुतेति च। भगवद्गमनं तस्मादुभयत्रोच्यते द्विधा ॥ ४ ॥

एवं पूर्वाध्याये तावद्यूयमवेक्षध्वमिति वाक्याद्भगवन्निर्याणस्यावश्यकत्वं श्रुत्वा धृतराष्ट्रगमनकृतक्लेशं परिहृत्य स्वगमनहेतुभूतं भगवद्गमनं प्रति चिंताकुलितः पर्यालोचनं करोतीति वक्तुं तस्य पीठिकामाह संप्रस्थित इति। शापात् पूर्वं भगवान् किं करोतीति ज्ञानार्थमर्जुनः प्रेषितस्तस्मिन्नपि गते बहवो मासा जाता इति। विलंबे कारणाभावाच्चिंतानिमित्तदर्शनाच्च तत्रायं द्वाभ्यामाह गमनागमस्य निरूपणात् द्वारकायां गतस्य न कापि चिंता तत्रापि सम्यगागतस्य स्वसुगृहे समाह्वानात् तत्रापि स्वयं जिष्णुर्जयशीलस्तत्रापि बंधूनां दर्शनार्थे न कलहार्यर्थे ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्रापि सर्वानिष्टनिवारकस्य कृष्णस्य विशेषचरित्रं चेष्टितं ज्ञातुं कतिचित्सप्त मासाः। स नायात् पाण्डुसुतः दीर्घसदृशविचारावश्यकत्वाय च नृप आगमने अपशकुनानि दृष्टवान् घोराणि रूपाणि येषां फलतो भयजनकत्वं दूरे, तेषामेव दर्शने भयं भवतीत्यर्थः। न च तावन्मात्रत्वं तानि पुनर्निमित्तानि अदृष्टसूचकानि शकुनशास्त्रे तथा प्रतिपादनात् स्वतोऽपि ज्ञानं संभवति महापुरुषवंशोत्पन्नत्वादित्याह कुरूद्वह इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ज्योतिःशास्त्रात् कालगतिश्च क्रूरा जाता कलेर्दुष्टस्य प्रवेशात् किंच विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यत्र अनेनापि कालगतिर्दुष्टेति ज्ञातम्। अनापद्यपि प्राणिनां जीविका पापीयसी साधुजुगुप्सिता कर्तृधर्मेषु क्रोधलोभावेव प्रकटौ यत्किंचित्क्रियते तत्राधिकारिविशेषणमेतद्द्वयं ताभ्यामावृत आत्मा येषाम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कालस्य कालस्थानां च दोषा उक्ताः, व्यवहारे बुद्धिदोषमाह—बुद्धिर्द्विधा हि समीचीना व्यवसायात्मिका सर्वप्राणिषु सौहार्दजनिका च। तत्रोभयत्रापि कौटिल्यं चंचलता च प्रविष्टा, बुद्धिर्हि बहिः चेष्टाभिरनुमीयते, सा कुटिलस्य न

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शक्या वंचकस्य च सौहार्दं तस्मादेतद् द्वयं लोके भीतमित्यर्थः । लौकिकधर्मे दोषमाह पित्रादिभिः कलहः येषु सहजः स्नेहः धर्म्यः तैः सह कलहः पित्रादीनां संबंधिभिः सह कलहः दंपतीनां परस्परम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ चतुर्दशाध्यायं विवरिषवोऽवसररूपसङ्गतिबोधनाय पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुताग्रिमयोरर्थमाहुः एवं हीत्यादि । अत इति । एतदनन्तरम् । ननु द्वाभ्यां हेतुपूर्वं कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः तेषामित्यादिद्वयम् । महदिति । भूमित्यागरूपम् । तथा च तद्धेतुत्वेनात्र तत्कथनमित्यर्थः । ननु तथापि तत्तु द्वितीये वाच्यम्, तथात्वस्य कथं हेतुबोधकत्वमित्यत आहुः सम्भावनायामित्यादि । इति चेति । एवं प्रकारेण तत्र हेत्वन्तराणि समुच्चेतुं विनिरूप्यत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदेव निगमयन्ति भगवद्गमनं तस्मादित्यादि । सम्प्रस्थित इत्यत्र । यदा नायादिति । व्यतीता इत्यस्यार्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ जिह्मप्रायमित्यत्र । न शक्येति । नानुमातुं शक्या । सौहार्दमिति । नानुमातुं शक्यमिति शेषः । तस्मा इति युधिष्ठिरार्थम् । तत्कृतार्थत्वार्थं तस्यैतद् द्वयं भातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमश्लोकतः श्लोक ३३ पर्यन्तं सुबोधिनीप्रकाशो न

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

चतुर्दशे त्वरिष्टानि दृष्ट्वा भीमेन संवदन् । अर्जुनं शोकसन्तप्तं पप्रच्छेति निरूप्यते ॥ १ ॥

ततो युधिष्ठिरः किं कृतवानित्यपेक्षायां 'तावद्यूयमवेक्षध्वम्' इति नारदवचनेन भगवन्निर्याणस्याप्यावश्यकत्वनिश्चयाद्धृतराष्ट्रनिर्गमनक्लेशं परित्यज्य स्वगमनहेतुभूतं भगवद्गमनं प्रतीक्षमाणस्तच्छ्रुत्वा स्वयमपि गमनं कृतवानिति वक्तुं तत्पीठिकामाह–सम्प्रस्थिते इति । द्वारकायां बन्धूनां दिदृक्षया पुण्यश्लोकस्य पापनिवारकपुण्यजनकयशसः श्रीकृष्णस्य विचेष्टितं-चकारादभिप्रायं च ज्ञातुं जिष्णौ जयशीलेऽर्जुने सम्प्रस्थिते हस्तिनापुरतो गमने कृते सति ॥ १ ॥ ❀ ❀ कतिचित् सप्त मासा व्यतीताः । ततो द्वारकायाः सकाशात् अर्जुनो न आयात् तदा घोररूपाणि दुःखसूचकतया भयङ्कराणि निमित्तानि उत्पातान् कुरुद्वहः कुरुकुलनिर्वाहको युधिष्ठिरो ददर्शेति द्वयोरन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विपर्यस्ता विपरीता ऋतूनां वसन्तादीनां धर्माः फलपुष्पादयः शीतोष्णादयश्च यस्य तस्य कालस्य रौद्रामनिष्टसूचकत्वेन भयङ्करां गतिं रीतिं च ददर्शेति द्वितीयान्तानां सर्वत्र पूर्वेणैवान्वयः । नृणां वार्त्तां जीविकां पापीयसीं हिंसाबहुलाम् । तत्र हेतुमाह–क्रोधादियुक्त आत्मा मनो येषां तेषामिति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जिह्मप्रायं कौटिल्यप्रचुरं व्यवहारम् । शाठ्यमिश्रं च सौहृदं मैत्र्यम् । पित्रादीनां च परस्परं कल्कनं कलहम् । तत्र पितुः पुत्रेण सह, मातुश्च पुत्रेण सह, सुहृदोः मित्रयोः, भ्रात्रोर्दम्पत्योश्च परस्परं कलह इति बोध्यम् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

अपशकुन देखकर महाराज युधिष्ठिरका शंका करना और अर्जुनका द्वारकासे लौटना

सूतजी कहते हैं—स्वजनोंसे मिलने और पुण्यश्लोक भगवान् श्रीकृष्ण अब क्या करना चाहते हैं–यह जाननेके लिये अर्जुन द्वारका गये हुए थे ॥ १ ॥ ❀ ❀ कई महीने बीत जानेपर भी अर्जुन वहाँसे लौटकर नहीं आये । धर्मराज युधिष्ठिर को बड़े भयङ्कर अपशकुन दीखने लगे ॥ २ ॥ ❀ ❀ उन्होंने देखा कालकी गति बड़ी विकट हो गयी है । जिस समय जो ऋतु होनी चाहिये उस समय वह नहीं होती और उनकी क्रियाएँ भी उल्टी ही होती हैं । लोग बड़े क्रोधी, लोभी और असत्यपरायण हो गये हैं । अपने जीवन-निर्वाहके लिये लोग पापपूर्ण व्यापार करने लगे हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सारा व्यवहार कपटसे भरा हुआ होता है, यहाँतक कि मित्रतामें भी छल मिला रहता है । पिता, माता, सगे-सम्बन्धी भाई और पति-पत्नीमें भी झगड़ा-टंटा रहने लगा है ॥ ४ ॥

निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् । लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच

सम्प्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बन्धुदिदृक्षया । ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुजः । नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमञ्जसा ॥ ७ ॥

अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः । यदाऽऽत्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत्यरिष्टान्यत्यंतमशुभानि दृष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं च दृष्ट्वा अनुजं भीमम् ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ वेति वितर्के । कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहं न वेद्मि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अपि किं यदा आत्मन आक्रीडं क्रीडासाधनमंगं मनुष्यनाट्यम् उत्स्रष्टुमिच्छति स कालः प्राप्तः ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"अरिष्टं पापाशुभयोः" इत्यभिधानात्॥ ५-६॥ ❀ ❀ भीमसेनेति। तदा राज्ञा तन्नामोच्चारणेन प्रीत्यतिशयो द्योतितः॥ ७॥ ❀ ❀ यदात्मनोंगमिति। युधिष्ठिरस्य बंधुशोकानुरूपैवोक्तिर्न तु सिद्धांतस्पर्शिनी। सरस्वती तु तन्मुखे समुचितमेवाह "नारायणोंऽगं नरभूजलायनात्" इति ब्रह्मोक्तेः। यदात्मनोंगमंशरूपं नारायणमुत्सिसृक्षति ऊर्ध्वं वैकुंठं प्रति सिसृक्षति प्रस्थापयितुमिच्छति। कीदृशमंगम्। आ ईषदेव क्रीडा यस्मिंस्तदिति। विश्वनाथः। अंगं स्वधामगमनेन विराड्रूपं त्यक्ष्यतीति संदर्भः। आत्मनः स्वस्याक्रीडं क्रीडास्थानमंगं पृथिवीम्। "यस्य पृथिवी शरीरम्" इति श्रुतेरिति तीर्थः॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कन्यां विक्रीणातीति तथा तातं पितरं पित्रोरपोषकं सुतं च वेदेभ्यो विमुखान् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनो वेदपाठकान् शूद्रांश्च॥ ५॥ तथात्यरिष्टानि निमित्तानि दुःखसूचकानि काले त्वनुगते निमित्तभूतविपरीतकालानुसारिणीत्यर्थः। नृणां लोभाद्यधर्मस्वभावं च दृष्ट्वा लोभादीत्यादिशब्देन क्रोधादिसंग्रहः, नृपो युधिष्ठिरः अनुजं भीमं प्रोवाच॥ ५॥ ❀ ❀ तदेवाह सम्प्रेषितइति षोडशभिः। द्वारकायां ये बाधास्तेषां दिदृक्षया कृष्णस्य विचेष्टितं ज्ञातुं च जिष्णुः संप्रेषितः प्रस्थापितः॥ ६॥ ❀ ❀ हे भीमसेन! सप्तमासाः व्यतिक्रान्ताः अधुनापि कस्माद्धेतोस्तवानुजोऽर्जुनो नायाति इदमनागमननिमित्तमंजसा न वेद। अंजसेत्यव्ययं तत्त्वशीघ्रार्थयोर्वर्त्तते॥ ७॥ ❀ ❀ अपीत्यपिशब्दः सम्भावनाद्योतकः देवर्षिणा नारदेनादिष्टः सूचितः स कालोऽधुनाऽनुपस्थितोऽप्युपस्थितः स्यात्किमित्यर्थः, कोऽसौ यस्मिन्काले भगवान्कृष्ण आत्मनः स्वस्याक्रीडं क्रीडांगमुत्सिसृक्षति त्यक्तुमिच्छति स कालः आक्रीडं क्रीडार्थं मनुष्यसंस्थानभागं शुद्धसत्त्वमयमप्राकृतं शरीरमुत्सिसृक्षति भूमेर्विश्लेषयितुमिच्छतीत्यर्थः॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अरिष्टानि अशुभानि "अरिष्टं पापशुभयोररिष्टमशुभेऽपि च" त्वभिधानमपिशब्देनाग्राहि पूर्वकालवैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः, लोभादिना अधर्मस्वभावम्॥ ५-६॥ ❀ ❀ अत्रापि मासाः दिवसाः अहमंजसेदं कारणं न वेद त्वमिदं वेत्थ किमिति वाक्यशेषः॥ ७॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्याक्रीडं क्रीडास्थानमंगं निजां भूमिं "यस्य पृथिवी शरीरमि" त्यादेः यद्यदा देवर्षिणा नारदेन 'यूयं तावदवेक्षध्वमि'ति निर्दिष्टः स कालः प्रत्युपस्थितः आसन्नः अपि किम्॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपीति। अङ्गं स्वधामगमनेन विराड्रूपं त्यक्ष्यतीत्यर्थः॥ ८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शनी

सर्व्वत्र हेतुः अनुगते काले स्वसमये अनुप्राप्ते सति लोभाद्यधर्म्मरूपां प्रकृतिं स्वभावम्। अनुजं भीमम्॥५-७॥ ❀ ❀ यदात्मनोऽङ्गमिति युधिष्ठिरस्य बन्धुशोकानुरूपैवोक्तिर्न्न तु सिद्धान्तस्पर्शिनी। सरस्वती तु तन्मुखे समुचितमेवाह यदात्मनोऽङ्गम् अंशरूपं नारायणम् उत्सिसृक्षति ऊर्ध्वं वैकुण्ठं प्रति सिसृक्षति प्रस्थापयितुमिच्छति। कीदृशमङ्गम् आ ईषदेव क्रीडा यस्मिंस्तम्॥८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तातं पितरं कन्याविक्रयिणम्॥ ५॥ ❀ ❀ अनुजं भीमम्॥ ६॥ ❀ ❀ न वेद न वेद्मि॥ ७॥ ❀ ❀ यद्यस्मिन् भगवान् अंगं स्नेहास्पदमंगं तातादिपदवाच्यमस्मदादिजनम् आक्रीडम् क्रीडास्थानं लोकं च उत्सिसृक्षति स देवर्षिणादिष्टः 'निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते' इत्यादिना सूचितः कालः समुपस्थितः संप्राप्तोऽपि किम्॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवमेतानि निमित्तानि अन्यानि च अत्यनिष्टसूचकानि समूलानि चेत्याह काले त्वनुगत इति। दोषेषु कालः सानुकूलः किंच नृणां प्राणिनां सर्वेषां पूर्वयुगेषु ब्राह्मणादीनां ज्ञानादय इव लोभाद्यधर्माः स्वाभाविका जाताः प्रकृतित्वे च विगानमपि नास्तीति भावः। अनुजो भीमः॥ ५॥ ❀ ❀ आसन्यस्त्वपहतपाप्मा अतः कालादिदोषसंभ्रमाभावात् तेन सह विचारो युक्त इति भीमेन सह विचारयति संप्रेषित इति। चकारादभिप्रायं द्वितीयचकारादन्येषामपि कालादीनाम्॥ ६॥ ❀ ❀ तस्य स्वतोऽनिष्टं नास्तीत्याह भीमसेनेति। भीमा सेना यस्य अनु पश्चाज्जातत्वात् सोऽपि तादृशः जिज्ञासितसंदेहेऽपि आगमनाभावे हेत्वभावात् कुतो नायातीत्याह॥ ७॥ ❀ ❀ शुद्धांतःकरणत्वात् स्वस्यैव निमित्तं स्फुरितं संभावनायामाह अपीति। आसमंतात् क्रीडासाधनमाक्रीडासाधनं वा, अन्यथा एवं न भवेदिति भावः॥ ८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तान्यनुक्तानि च दुःखनिमित्तानि अत्यरिष्टानि प्रबलोत्पातरूपाणि तथा नृणां लोभाद्यधर्मेषु प्रकृतिं स्वभावं च दृष्ट्वा नृपो युधिष्ठिरोऽनुजं भीममुवाचेत्यन्वयः । आदिपदेन क्रोधादिसङ्ग्रहः । एवं सर्वविपर्यये हेतुमाह–काले त्वनुगत इति, काले सर्वदोषानुकूले सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरवाक्यान्येव दर्शयति–षोडशभिः । द्वारकायां ये बान्धवास्तेषां दिदृक्षया पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य विचेष्टितं ज्ञातुं च जिष्णुः अर्जुनः सम्प्रेषितः प्रस्थापितः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य सप्त मासा गता अतिक्रान्ताः । हे भीमसेन अधुनाऽपि कालातिक्रमेऽपि तवानुजोऽर्जुनः कस्य वा हेतोः कस्मात्कारणान्नाऽऽयाति तदिदं अनागमनकारणं अहमञ्जसा तत्त्वेन न वेद न वेद्मीति द्वयोरन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अपीति सम्भावनायाम् । देवर्षिणा नारदेनादिष्टः 'तावद्यूयमवेक्षध्वं' इति य उक्तः स कालोऽयमेवोपस्थितः प्राप्तः किम् ? । स क इत्यपेक्षायामाह–यदिति । यत् यस्मिन् काले भगवान् श्रीकृष्ण आत्मनः स्वस्य आक्रीडं क्रीडासाधनमङ्गं मनुष्यनाट्यरूपं देहमुत्सिसृक्षति अन्तर्हितं कर्तुमिच्छति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

कलिकालके आ जानेसे लोगोंका स्वभाव ही लोभ, दम्भ आदि अधर्मसे अभिभूत हो गया है और प्रकृतिमें भी अत्यन्त अरिष्टसूचक अपशकुन होने लगे हैं, यह सब देखकर युधिष्ठिरने अपने छोटे भाई भीमसेनसे कहा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरने कहा–भीमसेन ! अर्जुनको हमने द्वारका इसलिये भेजा था कि वहाँ जाकर, पुण्यश्लोक भगवान् श्रीकृष्ण क्या कर रहे हैं—इसका पता लगा आये और सम्बन्धियोंसे मिल भी आये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तबसे सात महीने बीत गये, किन्तु तुम्हारे छोटे भाई अब तक नहीं लौट रहे हैं । मैं ठीक-ठीक यह नहीं समझ पाता हूँ कि उनके न आनेका क्या कारण है ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कहीं देवर्षि नारदके द्वारा बतलाया हुआ वह समय तो नहीं आ पहुँचा है, जिसमें भगवान् श्रीकृष्ण अपने लीला-विग्रहका संवरण करना चाहते हैं ॥ ८ ॥

यस्मान्नः सम्पदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः । आसन् सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥
पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान् भौमान् सदैहिकान् । दारुणान् शंसतोऽदूराद्भयं नो[1] बुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥
ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरन्त्यङ्ग पुनः पुनः । वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११ ॥
शिवैषोद्यन्तमादित्यमभि[2][3] रौत्यनलानना । मामङ्ग[4] सारमेयोऽयमभिरेभत्यभीरुवत्[5] ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अस्माकं सर्वपुरुषार्थत्वे हेतुः श्रीकृष्णोऽतस्तद्वियोगं विनानिष्टं न स्यादित्याशयेनाह । यस्माच्छ्रीकृष्णाद्धेतोः । एतच्चोपरिष्टादर्जुनः स्पष्टीकरिष्यति । लोकाश्च यज्ञकरणानुरूपा यस्यानुग्रहात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अदूरात्संनिहितं नो अस्माकं शंसत उत्पातान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ दैहिकानाह । ऊर्विति । ऊर्वादयो वामाः स्फुरंति वेपथुः कंपश्च हृदये वर्तते । एते मह्यमारात्संनिहितं विप्रियं दास्यंति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भौमानाह सार्धैस्त्रिभिः । शिवा क्रोष्ट्री आदित्यमभिरौत्युद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना अग्निं मुखेन वमंती । अंग हे भीम । मामभिलक्ष्य सारमेयः श्वाऽभिरौति प्लुतं भषति । अभीरुवन्निःशंकम् ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्यानुग्रहाल्लोकाश्च वशीकृता आसन्निति संदर्भः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे नरव्याघ्रेति । नरकृतोपद्रवशमनसमर्थोऽप्येतान्निवर्तयितुं न समर्थोऽसीति भावः । बुद्धिमोहनं बुद्धिभ्रंशकम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ नृणां शुभं दक्षिणांगस्फुरणं स्त्रीणाञ्च वामांगस्फुरणं तद्विपरीतं विपरीतफलकमिति शाकुनिकाः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ "देवतायतनानि कंपंते देवताप्रतिमा हसंति रुदंति स्फुटंति खिद्यंति उन्मीलंति प्रतियांति" इति सामवेदे षड्विंशब्राह्मणेऽद्भुतशांतिप्रकरणप्रोक्तमर्थमनुवदति । शांतिरपि तत्र प्रोक्ता "इदं विष्णुर्विचक्रमे" इति स्थालीपाकं हुत्वा पंचभिरेभिर्जुहोति विष्णवे स्वाहा । सर्वभूताधिपतये स्वाहा । चक्रपाणये स्वाहा । सर्वपापशमनाय स्वाहा इति व्याहृतिभिर्जुहोति" इति ॥ १२ ॥

---

१. प्रा० पा०–घोरमाशंसतो । २. प्रा० पा०–मे । ३. प्रा० पा०–मरुणमभि० । ४. प्रा० पा०–ममाग्रे । ५. प्रा० पा०–भीत० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मूलस्थ-शंसतः इत्यस्यैवार्थमाह आशंसत इति ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ उद्यन्तम् उद्गच्छन्तं प्रकाशमानमिति भावः। प्लुतं दीर्घं भपति स्वजातीयशब्दविशेषं करोतीत्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भगवंतं विशिनष्टि यस्माद्भगवतो हेतोः नोऽस्माकं सम्पदादयो बभूवुः यस्य चानुग्रहात्पुण्यलोका भविष्यन्ति स भगवानुत्सिसृक्षतीत्यन्वयः। संपदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः। सपत्नविजयः शत्रुविजयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे नरव्याघ्र! दिव्यान् दिवि भवान् भौमान् भूमौ भवान् देहे च भवान् दारुणान् घोरान् दूरात् समनंतरमेव नोऽस्माकं बुद्धिं मोहयतीति तथाभूतं भयं शंसतः सूचकानुत्पातान् पश्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ तावद्दैहिकानुत्पातान् दर्शयति ऊर्विति। अंग हे भीम! मम वामोर्वादयः पुनः पुनः स्फुरंति चलंति हृदये वेपथुः कंपश्च भवति तान्येतान्यूर्वादिस्फुरणानि आरात्समनंतरकालमेव मह्यमप्रियं दास्यंति मम विप्रियसूचकानि भवंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एषा शिवा शृगालविशेषा अनलज्वलदाननं यस्याः सा आदित्यमभिमुखं रौति अंग! हे भीम अयं सारमेयः श्वा अभिमुखमभीरुवदभीतवद्रोदिति रोदनं करोति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्य कृष्णस्यानुग्रहात् येषामस्माकं संपदादय आसंस्तेषां नः स कालः आसन्न इत्यन्वयः। दाराः भार्याः सपत्नानां शत्रूणां विजयो लोकाः स्वर्गादयः प्रजाः पुत्राः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कुत आशंकस इति तत्राह पश्येति। दिव्यान् सूर्यप्रकाशादीन् भौमान् भूकंपादीन् देहभवा दैहिकास्तत्रोरुस्फुरणादयः तैः सह वर्तमानाः सदैहिकास्तान् इति त्रिविधान् द्रव्यातिरिक्तकारणशून्यानशुभसूचकानुत्पातान् पश्य इत्यन्वयः। कीदृशान्बुद्धिमोहनं भयमदूरादिदानीमेव आशंसतः कथयतस्तस्मादाशंक इति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ दैहिकान्वक्तीत्याह ऊर्वक्षीति। ममोत्संगादयः पुनः पुनः स्फुरंति कंपंते, एते आरात् क्षिप्रं विप्रियं मह्यं दास्यंतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अनलोऽग्निराननने यस्याः सा तथोक्ता मुखादग्निज्वालामुद्गिरंतीत्यर्थः, एषा शिवा शृगाली उपगच्छन्तमरुणमादित्यमभिमुखं रौति रटति। रट-सृगालाक्रोशे काकाह्वाने च, सारमेयः श्वा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यस्मादिति। यस्यानुग्रहमात्रात् लोकाश्च वशीकृता आसन् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भयं शंसतः कथयत उत्पातान् ॥ १०-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीकृष्णवियोगं विनैतादृशमरिष्टं न स्यादित्याशयेनाह यस्मादित्यादि। लोकाः यज्ञादिप्राप्याः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भयं शंसतः सूचयतः ॥ १० ॥ ❀ ❀ दैहिकानुत्पातानाह ऊर्विति। वामा इत्यर्थः, बहुवचनमार्षम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भौमानाह। शिवा क्रोष्ट्री आदित्यम् अभि उद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति। अनलानना अग्निं मुखेन वमन्ती। अङ्ग हे भीम! मामभिवीक्ष्य सारमेयः श्वा प्लुतं रौति रोदिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्माद्भगवतः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नोऽस्माकमदूरात् अल्पेन कालेन ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्र दैहिकानुत्पातानाह ऊर्वक्षीति। आरात्त्वरितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भौमान्दर्शयति शिवेति सार्द्धैस्त्रिभिः। अनलवद्रौद्राः शब्दा आनने यस्याः एषा शिवा फेरुः उद्यंतमादित्यमभि उद्यदादित्याभिमुखं रौति। अंग हे भ्रातः! सारमेयः श्वा अभीरुवदभीतवत् मामभिमुखं रोदिति रोदनं करोति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत्र हेतुमाह यस्मादिति। लोकाः स्वर्गादयः राजसूयादिकरणादवगम्यते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे नरव्याघ्रेति। दर्शनमात्रेण न भयमिति सूचितम्। उत्पाताः अनिष्टसूचकानि निमित्तानि त्रिविधान्यपि स्वतः क्रूराणि अतः आरात् दूरादेव भयं शंसंति, बुद्ध्या हि भयं निवर्त्तयितुं शक्यते, इदं तु भयं बुद्धिमेव मोहयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्राध्यात्मिकं निमित्तमाह ऊर्वक्षीति-प्राण्यंगत्वेऽपि नैकवद्भावः भिन्नस्वभावत्वेन दोषख्यापनार्थः। वेपथुः कंपः चकाराच्चिंतादयः आरात्समीपे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भौतिकमनिष्टमाह शिवेति। एषा इदानीमपि दृष्टिगोचरा अनलानना स्वभावत एवाग्निमुखा अभितो रौति परीत्य परीत्येत्यर्थः। सारमेयः श्वा अभि परितः रोदिति दुष्टशब्दं करोति मत्तो भयं न मन्यते ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अस्माकं तु सर्वपुरुषार्थहेतुः श्रीकृष्ण एव अतस्तद्वियोगं विनैवं अनिष्टसूचका उत्पाता न स्युरित्याशयेनाह–यस्मादिति । यस्माच्छ्रीकृष्णाद्धेतोः नोऽस्माकं सम्पदादय आसन् स भगवानङ्गं उत्सिसृक्षति किम् ? इति पूर्वेणैवान्वयः । सम्पदो भोग्यभोगोपस्करणादिसमृद्धयः, प्राणा आपद्भ्यो रक्षया जीवनम्, कुलं परीक्षिद्रक्षया सन्ततिः, सपत्नानां शत्रूणां विजयः, लोका यज्ञादिसाध्याः स्वर्गादयो यस्यानुग्रहादासन् । भगवदनुग्रहेण तत्र सन्देहाभावाद्भविष्यतामपि भूतवन्निर्देशः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कठिनहृदयत्वात्तव तावद्भयं नोत्पद्यते इति सूचयन् सम्बोधयति–हे नरव्याघ्रेति । दिव्यान् दिवि भवान् भौमान् भूमौ भवान् दैहिकान् देहे भवान् दारुणान् घोररूपान् । अदूरात् समनन्तरकालमेव नोऽस्माकं बुद्धिं मोहयतीति तथाभूतं भयं शंसतः सूचकान् उत्पातान् पश्येत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्र तावद्दैहिकानुत्पातान् दर्शयति–ऊर्विति । यन्ममानिष्टं तत्तवाप्यनिष्टमेव भ्रातृत्वेनाङ्गतुल्यत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति–हे अङ्गेति । मह्यं मम वामा ऊर्वादयः पुनः पुनः स्फुरन्ति प्रचलन्ति, हृदये वेपथुः कम्पश्च भवति, अत एव उत्पाताः आरात् समनन्तरकालमेव मह्यं विप्रियं दुःखं दास्यन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भौमानुत्पातानाह–शिवेति सार्द्धैस्त्रिभिः । हे अङ्ग अनलवज्ज्वलदाननं यस्याः सैषा शिवा शृगालविशेषा, उद्यन्तमादित्यमभि उद्यदादित्याभिमुखं रौति आक्रोशति । अयं सारमेयः श्वा मामभिलक्ष्य अभीरुवदभीतवत् रोदिति ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उन्हीं भगवान्‌की कृपासे हमें यह सम्पत्ति, राज्य, स्त्री, प्राण, कुल, संतान, शत्रुओंपर विजय और स्वर्गादि लोकोंका अधिकार प्राप्त हुआ है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भीमसेन ! तुम तो मनुष्योंमें व्याघ्रके समान बलवान् हो; देखो तो सही आकाशमें उल्कापातादि, पृथ्वीमें भूकम्पादि और शरीरोंमें रोगादि कितने भयंकर अपशकुन हो रहे हैं ! इनसे इस बातकी सूचना मिलती है कि शीघ्र ही हमारी बुद्धिको मोहमें डालनेवाला कोई उत्पात होनेवाला है ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्यारे भीमसेन ! मेरी बायीं जाँघ, आँख और भुजा बार-बार फड़क रही हैं । हृदय जोरसे धड़क रहा है, अवश्य ही बहुत जल्दी कोई अनिष्ट होनेवाला है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ देखो, यह सियारिन उदय होते हुए सूर्यकी ओर मुँह करके रो रही है । अरे ! उसके मुँहसे तो आग भी निकल रही है ! यह कुत्ता बिल्कुल निर्भय-सा होकर मेरी ओर देखकर चिल्ला रहा है ॥ १२ ॥

शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे । वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम ॥ १३ ॥
मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन् मनः । प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ[1] शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥
धूम्रा दिशः[2] परिधयः कम्पते भूः सहाद्रिभिः । निर्घातश्च[3] महांस्तात साकं च स्तनयित्नुभिः ॥ १५ ॥
वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः । असृग् वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

शस्ता गवादयो मां सव्यं वामं कुर्वंति । अपरे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणं कुर्वंति । वाहानश्वान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अयं कपोतो मृत्युदूतो मृत्युसूचकः उलूको घूकः प्रत्युलूकस्तत्प्रतिपक्षो घूकः काको वा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैर्विश्वं शून्यं कर्तुमिच्छतः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ धूम्रा धूसरा दिशः परिधयोऽग्निमिव लोकमावृण्वंति । दिव्यानाह साधर्म्याभ्याम् । निर्घातो निरभ्रवज्रपातः स्तनयित्नवोऽत्र गर्जितानि तैः सह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तमोविशेषेण सृजन् असृग् रक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

संबुद्धिः पूर्ववत्पुरुषव्याघ्रेति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उलूकः कपोतः । उलूकाख्यः पक्षीति योज्यम् । "कपोतस्तु चित्रकण्ठपारावतविहंगयोः" इति मेदिनी । तत्प्रतिपक्ष उलूकशत्रुः बक इति लेखप्रमादात् । घूक इति सम्यक् । बकोलूकविरोधस्याप्रसिद्धत्वात् । तीर्थस्तु कपोतः शिलाकणाशनपक्षी अग्नौ पदं करोति । "यत्कपोतः पदमग्नौ" इति मंत्रात् । इदं स्वप्नदर्शनमिति ज्ञातव्यम् । अत्र पक्षे कपोतोऽग्नावुलूक इति पाठः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परिधय इवेति । मूले लुप्तोपमा ज्ञेया । तत्प्रयोजकं साधर्म्यमावरकत्वेनेत्येतत्फलितम् । परिधयो ह्यत्र वेद्याः कुंडस्य च परितः क्रियन्ते । यद्वा परिधयः समिधः । "परिधिर्नायज्ञियद्रुशाखायामुपसूर्यके । वह्निकुंडाद्यावरणे समुद्रे परिखातके" इति रुद्रः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ खरस्पर्शो निष्ठुरस्पर्शः । सर्वतो दिशं बीभत्सं भीषकमिव रक्तं वर्षन्ति ॥ १६-१७ ॥

---

१. प्रा० पा०–कुह्वानो रौद्रोऽसौ शून्यमिच्छति । २. प्रा० पा० दीप्ताः । ३. प्रा० पा०–तः सुमहां० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

परिधय इति। अग्निं यज्ञाग्निं यथा परिधयः यज्ञाग्निवेष्टनास्तृतकुशा आवरणं कुर्वन्ति तदिव तद्वदित्यर्थः॥ १५-१७॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रशस्ता गवाश्वादयः पशवो मां सव्यमात्मनां सव्यपार्श्वस्थं कुर्वंत्यपरे अप्रशस्ताः खरमहिष्यादयः तु दक्षिणं कुर्वन्ति हे पुरुषव्याघ्र! मम वाहान् गजाश्वादीन् रुदतो रोदनं कुर्वाणान् लक्षये॥ १३॥ ❀ ❀ अयमुलूको मृत्योर्दूतः तद्वदनिष्टकरः स च प्रत्युलूकश्च मदभिमुखमन्यश्च उलूकश्वानावेतौ अनिद्रौ निद्रारहितौ कुह्वानैः कुकुइत्येवंविधैर्ह्वानैः शब्दैः किंति तच्छब्दानुकारः इमं देशं शून्यमिच्छतः सूचयतः॥ १४॥ ❀ ❀ दिशो धूम्राः परिधयश्च दृश्यन्ते इति शेषः, अद्रिभिः सह भूः पृथ्वी कम्पते स्तनयित्नुभिर्मेघैरकालिकैः सह महान्निर्घातोऽशनिनिर्घातश्चासीत्॥ १५॥ ❀ ❀ खरः कठिनः स्पर्शो यस्य स वायुर्धूलिं बहुशः विसृजन् विशेषेण सृजन्वाति जलदा मेघाः सर्वतो बीभत्समिवासृग् रुधिरं वमंति मुंचंति॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शस्ताः भारद्वाजादयः मां सव्यमप्रदक्षिणम् अपरे पशवो वस्तगर्दभादयः मां प्रदक्षिणं कुर्वंति वाहानश्वादींश्च रोदनं कुर्वतः मनसा निरूपयामि॥ १३॥ ❀ ❀ मृत्युदूतः मरणसूचकः कपोतः शिलाकणाशनपक्षी अग्नौ पदं करोति यत्करोति 'यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोती'ति मंत्रात् इदं स्वप्ने दर्शनमिति ज्ञातव्यं, मे मनः कंपयन्नुलूकः प्रत्युलूकश्च मिथो हुंकारैर्जगच्छून्यमिच्छतः। सर्वनाशे यथा तथाह्वानं कुरुत इत्यर्थः। कुह्वानमिति केचित्पठंति कुह्वानं नाम तज्जातिध्वनिविशेषः॥ १४॥ ❀ ❀ परिधयः दिशः धूम्राः धूम्रवर्गाः ज्वलिताः परिवेषा वा स्तनयित्नुभिरशनिभिरकालमेघैर्वा साकं महान्निर्घातः निर्मेघगर्जितम्॥ १५॥ ❀ ❀ वायुः शंसत्यपकर्षकालमित्याह वायुरिति। रजसा धूल्या तमोंऽधकारं विसृजन्निष्ठुरस्पर्शः वायुर्वाति। अथ दिव्यानाह असृगिति, जलदा सर्वतोदिशं बीभत्समिव भीषकमिव असृग्रुधिरं वर्षति॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शस्ता इति। मम वाहानित्यन्वयः॥ १३॥ ❀ ❀ उलूकस्तथा तत्प्रतिपक्षोऽन्य उलूकश्च यो मनः कम्पयन् वर्त्तते तौ द्वावनिद्रौ सन्तौ॥ १४॥ ❀ ❀ दिशः सूर्यादिपरिधयश्च धूम्राः॥ १५॥ बीभत्सं बीभत्सितव्यं यथा स्यात् तथा। इवेति वाक्यालंकारे॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शस्ताः गवादयः। सव्यं वामम्। अपरे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणम्। वाहान् अश्वान्॥ १३॥ ❀ ❀ प्रत्युलूकः उलूकप्रतिपक्षो घूकः काको वा॥ १४॥ ❀ ❀ धूम्रा धूम्रवर्णा दिशः परिधयः परिधितुल्याः। निर्घातः आकस्मिकघोरशब्दः। स्तनयित्नवो निरभ्रगर्जितानि॥ १५॥ ❀ ❀ तमोऽन्धम्। विशेषेण सृजन्। असृक् रक्तम्॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे पुरुषव्याघ्र! शस्ताः गवादयः मां सव्यं वामं कुर्वंति अपरे अशस्ताः खरादयः॥ १३॥ ❀ ❀ अयं समीपे कपोतः क्षुद्रकपोतः मृत्युदूत इति मम मनः कंपयन् वर्त्तते उलूको घूकः प्रत्युलूकस्तदभिमुखं प्रतिपक्षो घूकश्च तावेतावनिद्रौ निद्रारहितौ कुह्वानैः कुत्सितैः शब्दैर्विश्वं शून्यमिच्छतः॥ १४॥ ❀ ❀ धूम्राः धूसराः परिधयः परिध्याकाराः दिशो लक्ष्यंते। दिव्यानाह निर्घात इति सार्द्धद्वाभ्याम्। स्तनयित्नुभिरकालिकैर्मेघैः सह निर्घातो वज्रपात आसीत्॥ १५॥ ❀ ❀ खरस्पर्शः कठिनस्पर्शः॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

शस्ताः अश्वादयः अपरे गर्दभादयः वाहाः अश्वाः चकाराद्गवादयः पुरुषव्याघ्रेति संबोधनं तस्य शंकाभावसूचकं ममापि अश्वाः सर्वसुखेन विद्यमाना अपि रोदनं कुर्वंत इति लक्ष्यंते॥ १३॥ ❀ ❀ अयं कपोतो मृत्युदूतः मृत्युसमीपे आकारणार्थमागतः दक्षिणदिशामागत्य शब्दकरणादवसीयते। कपोतोऽयमिति भिन्नवाक्यम् उलूकादिभिन्नः प्रत्युलूकः काकजातिविशेषो वा। चकारादन्येऽपि येषां शाश्वतिको विरोधः कुह्वैः कुत्सितशब्दैः न विद्यते निद्रा याभ्यां तौ शून्यं जगदिच्छतः॥ १४॥ ❀ ❀ आधिदैविकानाह धूम्रा दिश इति। धूमयुक्ता दिश एव परिधयः मध्ये त्रैलोक्यं ज्वलदग्निरित्यर्थः। निर्घातः निरभ्रविद्युत्पातः मेघाभावेऽपि गर्जितानि च॥ १५॥ ❀ ❀ खरस्तीक्ष्णः स्पर्शो यस्य रजसा पांसुवृष्ट्या तमः अंधकारम् असृक् रुधिरं बीभत्समिव विष्ठारूपमिव पश्येति॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रशस्ता गवादयः पशवो मां सव्यमात्मनां सव्यपार्श्वस्थं कुर्वन्ति। अपरे अप्रशस्ताः खरमहिपादयस्तु दक्षिणं दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्वन्ति। हे पुरुषव्याघ्र मम वाहान् अश्वान् रुदतो लक्षये पश्यामीत्यन्वयः॥ १३॥ ❀ ❀ अयं कपोतो मृत्युदूतः विपरीतशब्दवत्वेन मृत्युदूत इव प्रतिभाति। उलूको घूकः प्रत्युलूकः काकश्चानिद्रौ कुह्वानैः कुत्सितशब्दैर्मनः कम्पयन् विश्वं शून्यमिच्छतः॥ १४॥ ❀ ❀ दिशो धूम्राः धूम्रवर्णाः परिधयः सूर्यचन्द्रपरिमण्डलानि च दृश्यन्ते इति शेषः। अद्रिभिः सहिता भूः पृथ्वी च कम्पते। दिव्यानुत्पातानाह निर्घात इति सार्द्धाभ्याम्। स्तनयित्नुभिः गर्जितैः साकं सह महान् निर्घातो निरभ्रवज्रपातश्चासीदित्यन्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ खरः कठिनः स्पर्शो यस्य तथाभूतो वायुर्धूलिना तमो विसृजन् प्रवर्त्तयन् वाति। जलदा मेघाः सर्वतः सर्वत्र असृग्रुधिरं वर्षन्ति। अतः सर्वत्र वीभत्सं निन्द्यमेव जातम्। इवशब्द एवकारार्थकः॥ १६॥

हिन्दी अनुवाद

भीमसेन! गौ आदि अच्छे पशु मुझे अपने बायें करके जाते हैं और गधे आदि बुरे पशु मुझे अपने दाहिने कर देते हैं। मेरे घोड़े आदि वाहन मुझे रोते हुए दिखायी देते हैं॥ १३॥ ❀ ❀ यह मृत्युका दूत पेडुखी, उल्लू और उसका प्रतिपक्षी कौआ रातको अपने कर्णकठोर शब्दोंसे मेरे मनको कँपाते हुए विश्वको सूना कर देना चाहते हैं॥ १४॥ ❀ ❀ दिशाएँ धुँधली हो गयी हैं, सूर्य और चन्द्रमाके चारों ओर बार-बार मण्डल बैठते हैं। यह पृथ्वी पहाड़ोंके साथ काँप उठती है, बादल बड़े जोर-जोरसे गरजते हैं और जहाँ-तहाँ बिजली भी गिरती ही रहती है॥ १५॥ ❀ ❀ शरीरको छेदनेवाली एवं धूलिवर्षासे अंधकार फैलानेवाली आँधी चलने लगी है। बादल बड़ा डरावना दृश्य उपस्थित करके सब ओर खून बरसाते हैं॥ १६॥

सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि। ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी॥ १७॥
नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च। न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति॥ १८॥
न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुह्यन्ति च मातरः। रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्यृषभा व्रजे॥ १९॥
दैवतानि रुदन्तीव खिद्यन्ति ह्युच्चलन्ति च। इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः।
भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमघं दर्शयन्ति नः॥ २०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ग्रहाणां मर्दं युद्धम्। भूता रुद्रानुचरास्तेषां गणैः संकुलैर्व्यामिश्रैः। प्राणिभिः सहितैः रोदसी द्यावापृथिव्यौ ज्वलिते प्रदीप्ते इव च पश्येति॥ १७॥ ❀ ❀ पुनर्भौमानाह नद्य इति सार्धैस्त्रिभिः। प्राणिनां मनांसि च॥ १८॥ ❀ ❀ दुह्यंतीति कर्मकर्तर्यार्षम्। न प्रस्नुवंतीत्यर्थः॥ १९॥ दैवतानि प्रतिमाः। अघं दुःखम्॥ २०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नद्यो गंगाद्या अत्र न ज्ञेयाः तासां दिव्यत्वात्। नदाः शोणादयः॥ १८॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। धातोरर्थांतरवृत्तित्वादकर्मत्वमपीति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ जनपदा देशाः॥ २०-२१॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

सरांसि च मनांसि चेत्यत्र क्षुभिता इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेन क्षुभितानीति प्रयोज्यम्। किं चात्र पुनर्भौमानाहेति स्वाम्युक्त्याभासेन मनसः पार्थिवत्वे दर्शितेऽपि शास्त्रान्तरेण तद्विरोधो नाशङ्कनीयः। मनसः अपंचीकृतपंचमहाभूतसत्त्वकार्यत्वेऽपि अन्नमशितं त्रेधा विधीयते इत्यारभ्य अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यन्तेन छान्दोग्योपनिषदीयषष्ठप्रपाठकान्तर्गतपंचमखण्डस्थब्राह्मणचतुष्टयेन तस्यान्नोपचितत्वेन भौतिकत्वदर्शनादिति॥ १८-२४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हता प्रभा यस्य तथाभूतं सूर्यं पश्य, दिवि ग्रहाणां भृग्वंगिरादिनां परस्परं विमर्दं कलहं पश्य सुनितरां संकुलैर्भूतानां पिशाचानां गणैः-रोदसीत्यव्ययं द्यावापृथिव्योर्वर्त्तते-ज्वलिते इव दृश्येते॥ १७॥ ❀ ❀ नदाः प्राक्स्रोतसः सरांसि भूतानां मनांसि च क्षुभिताः संचलिता भवन्ति शुष्का भवंतीति वा अग्निराहवनीयादिराज्येन न ज्वलत्ययं कालः किं दुःखं विधास्यतीं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न वेद्मीति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वत्साः स्तनं स्तन्यं न पिबन्ति मातरश्च वत्सान्प्रति न दुह्यन्ति स्तन्यमिति शेषः, गावः अश्रूणि मुखे यासां ताः रुदन्ति व्रजे गोष्ठे ऋषभा न हृष्यन्ति च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैवतानि देवप्रतिमा रुदन्तीव स्विद्यन्ति गात्रप्रस्वेदं मुंचंति उच्चलन्तीव उत्प्लुत्य पतन्तीव दृश्यन्ते पुरादीनामाश्रया इमे जनपदा देशाः ग्रामाश्च भ्रष्टा श्रीर्येभ्यो निर्गत आनंदो येभ्यः तथाभूता दृश्यन्ते नोऽस्माकं किमघं दुःखं दर्शयिष्यंति वयं तु न विद्म इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दिवि व्योम्नि परस्परं ग्रहमर्दं ग्रहयुद्धं भगणे नक्षत्रसमूहे ससंकुले सांकर्यसहिते भावप्रधानत्वद्योतनाय ससंकुल इत्युक्तं तेनापि भयप्रापकत्वमाह-तुशब्देनैवं चेदेवं स्यादिति ज्योतिःशास्त्रं प्रमाणीकरोति रोदसी द्यावापृथिव्यौ ज्वालाकुले इव भातः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनश्च भौमानाह नद्य इति । स्वर्नद्यादीनां दिव्यत्वसंग्रहार्थमत्र नापाठि, नदाः पुन्नद्यः शोणादयः क्षुभिताः निमित्तमंतरेण कलुषाः । नित्यमाज्येन ज्वलनस्वभावो वह्निः आज्येन न ज्वलतीति यस्मादतोऽयं कालः किं शमलं विधास्यति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ व्रजे गोष्ठे अश्रु मुखे यासां तास्तथोक्ताः न हृष्यन्ति नाविष्किरन्ति तटाघातं न कुर्वन्तीत्यर्थः, दैवतानि प्रतिमाः रोदनादौ यो भावः तं कुर्वन्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भ्रष्टश्रियः अत एव निरानन्दाः समृद्धिरहिताः सुखमुक्ता वा अघं व्यसनम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स संकुलैरित्यत्र स इति स एव त्वमित्यर्थः ॥ १७-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ससंकुलैः प्राण्यन्तरसहितैः रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनर्भौमानाह नद्य इति ॥ १८ ॥ ❀ न दुह्यन्तीति कर्मकर्त्तर्यार्षं, न प्रस्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैवतानि प्रतिमाः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ग्रहमर्दं ग्रहयुद्धम्, सुसंकुलैर्नानाजातितया व्यामिश्रैर्भूतगणैः रोदसीत्यव्ययं द्यावापृथिव्यौ ज्वलिते प्रदीप्ते इव पश्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनर्भौमानाह नद्यइति सार्द्धैस्त्रिभिः । अग्निरावहनीयादिः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वत्साः स्तनं न पिबंति बलात्प्रेर्यमाणान्वत्सान्प्रति मातरोऽपि न दुह्यन्ति स्तन्यमिति शेषः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैवतानि प्रतिमारूपाणि स्विद्यंतीव प्रस्वेदं मुंचंतीव दृश्यंते । जनपदादयो निर्गत आनन्दो येभ्यस्तेऽतो भ्रष्टश्रियो दृश्यंते । अत एव नोऽस्माकं किमघं दुःखं दर्शयंति दर्शयिष्यंति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

नात्र तिरोहितमिव ग्रहाणां शुक्रादीनां युद्धं पश्येत्युभयत्र संबंधः । दिवि आकाशे नतु शास्त्रमात्रे सम्यक् संकुलैः भूतप्रेत-पिशाचादीनां गणैः हेतुभिर्द्यावापृथिवी ज्वलिते एव ते हि मध्ये स्थिता घातुका रुद्रगणाः उपर्यधश्च ज्वालयंतीत्यर्थः । वाद्यादिहेतु-व्यतिरेकेणापि क्षुभिताः पंकिला वर्त्तमानजलाः । मनांसि वास्सदादीनाम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अग्निः आज्येन न ज्वलति जलेनेव एवं सर्वस्यान्यथा कर्त्ता कालः किं विधास्यतीति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तेषां निमित्तानामवांतरफलमपि जातमित्याह न पिबंतीति । क्षुधिता अपि वत्साः स्तनं न पिबंतीत्यर्थः, मातरः गावः सर्वेषामेव दुग्धोपजीवनात् न दुह्यंति दोहनं न कारयंतीत्यर्थः, अश्रूणि मुखे यासां, ऋषभाः पुष्टा बलीवर्दाः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैवतानि प्रतिमाः स्विद्यंति स्वेदयुक्तानि भवंति उच्चलंति देशांतरे गच्छन्ति भ्रष्टा श्रीर्येषां निर्गतः आनंदो येभ्यः अघं दुःखजनकं पापं नः अस्मभ्यम् ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

दिवि अन्तरिक्षे हृता प्रभा यस्य तथाभूतं सूर्यं पश्य । ग्रहाणां भृग्वङ्गारकादीनां मिथो विमर्दं कलहं पश्य । ससङ्कुलैः प्राण्यन्तरसहितैर्भूतानां रुद्रानुचराणां प्रेतपिशाचादीनां गणैः रोदसी द्यावापृथिव्यौ ज्वलिते प्रदीप्ते इव च पश्येत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनरपि भौमानाह-नद्य इति सार्द्धैस्त्रिभिः । नद्यादयः सङ्क्षुभितास्त्यक्तमर्यादा जाताः । अग्निराहवनीयादिः आज्येन धृतेनापि न ज्वलति । अतोऽयं विपरीतधर्मा कालः किं दुःखं विधास्यतीत्यहं न वेद्मीति शेषेणान्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वत्साः क्षुधिता अपि स्तनं स्तन्यं दुग्धं न पिबन्ति । वत्सा इति बालानामप्युपलक्षणम् । पशुमनुष्यादीनां मातरश्च न दुह्यन्ति स्तन्यं वत्सबालादीन् न पाययन्ति । ऋषभाः श्रेष्ठा अपि गावो व्रजे गोष्ठे न हृष्यन्ति किन्तु अश्रूणि मुखे यासां तथा सत्यो रुदन्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैवतानि देवप्रतिमाः रुदन्तीव स्विद्यन्ति गात्रप्रस्वेदं कुर्वन्ति च उत्प्लुत्य पतन्ति च । अत्र सन्देहो नास्ति दृष्टत्वादिति सूचयन्नाह-हीति । भ्रष्टा श्रीः शोभा येषां तथा निर्गत आनन्दो येभ्यस्ते इमे जनपदादयो नोऽस्माकं किमघ दुःखं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति वयं न जानीम इत्यन्वयः। तत्र पुराणि राजधान्यः, जनपदास्तदाश्रयाः देशविशेषाः, ग्रामाः कर्षकनिवासाः, उद्यानानि वाटिकाः, आकराः सुवर्णाद्युद्गमस्थानानि, आश्रमाः मुनिजननिवासस्थानानि ॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

देखो! सूर्यकी प्रभा मन्द पड़ गयी है। आकाशमें ग्रह परस्पर टकराया करते हैं। भूतोंकी घनी भीड़से पृथ्वी और अन्तरिक्षमें आग-सी लगी हुई है॥ १७॥ ❀ ❀ नदी, नद, तालाब और लोगोंके मन क्षुब्ध हो रहे हैं। घीसे आग नहीं जलती। यह भयङ्कर काल न जाने क्या करेगा॥ १८॥ ❀ ❀ बछड़े दूध नहीं पीते, गौएँ दुहने नहीं देतीं। गोशालामें गौएँ आँसू बहा-बहाकर रो रही हैं। बैल भी उदास हो रहे हैं॥ १९॥ ❀ ❀ देवताओंकी मूर्तियाँ रो-सी रही हैं, उनमेंसे पसीना चूने लगता है और वे हिलती-डोलती भी हैं। भाई! ये देश, गाँव, शहर, बगीचे, खानें और आश्रम श्रीहीन और आनन्दरहित हो गये हैं। पता नहीं ये हमारे किस दुःखकी सूचना दे रहे हैं॥ २०॥

मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः। अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौभगा॥ २१॥
इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा। राज्ञः प्रत्यागमद् ब्रह्मन् यदुपुर्याः कपिध्वजः॥ २२॥
तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम्। अधोवदनमब्बिन्दून् सृजन्तं नयनाब्जयोः॥ २३॥
विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः। पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितम्॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतैर्महोत्पातैः कृत्वा न विद्यतेऽन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वज्रांकुशादिशोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये॥ २१॥ ❀ ❀ तस्य राज्ञ इत्येवं दृष्टान्यरिष्टानि येन तेन चेतसा चिंतयतः सतः॥ २२॥ ❀ ❀ अयथापूर्वं निपतितम्। तदेवाह आतुरमित्यादि। अपां विंदूनश्रूणि नेत्राभ्यां विसृजंतमित्यर्थः॥ २३॥ उद्विग्नं हृदयं कंपितं यस्य सः विच्छायं विगतकांतिम्॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यदुपुर्या द्वारकायाः॥ २२॥ ❀ ❀ अयथापूर्वं पूर्वं यथा न भवतीत्यर्थः। तदेव अयथापूर्वत्वमेव। आतुरं संभ्रांतं रोगिकल्पं वा। इत्यर्थ इति पंचम्यर्थे सप्तमीयमिति भावः॥ २३॥ ❀ ❀ नारदेनेरितं "तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः" इत्येवंरूपं वचनम्॥ २४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इदं त्वहमुद्भावयामीत्याह मन्य इति। एतैर्महोत्पातैरिदन्त्वहं मन्ये उद्भावयामि किमनन्यपुरुषश्रीभिर्न विद्यतेऽन्यपुरुषेषु श्रीर्येषु तैरन्यपुरुषेष्वसम्भावितकान्तिभिर्भगवतः श्रीकृष्णस्य पदैः पादविन्यासैर्हीना रहिता अत एव हतं सौभगं सौंदर्यं यस्यां तथाभूता भूः पृथ्वी नूनं भविष्यतीति॥ २१॥ ❀ ❀ इत्थं दृष्टानि ज्ञातान्यरिष्टानि येन तेन चेतसा राज्ञो युधिष्ठिरस्य चिंतयतः हे ब्रह्मन्! कपिध्वजोऽर्जुनः यदुपुर्याः द्वारकायाः प्रत्यागमत् आगतवान्॥ २२॥ ❀ ❀ तमागतं पादयोर्निपतितमनुजं नृपो युधिष्ठिरः विलोक्योद्विग्नं भीतं हृदयं यस्य तथा भूत्वा नारदोक्तं संस्मरन् सुहृदां मध्ये पृच्छति स्मापृच्छत्। कथंभूतं यथापूर्ववदनवस्थितमातुरं दुःखितमधोवदनमवाङ्मुखं नयनाब्जयोरश्रुबिन्दून्सृजन्तं मुंचन्तं विच्छायं विगतकान्तिम्॥ २३-२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एषामुत्पातानां फलं स्वयमेवानुमिनोमीत्याह मन्य इति। एतैर्महोत्पातैः प्रायेण यादवेंद्रस्य भगवतः पदैर्हीना त्यक्ता अत एव हतसौभगा भूर्मही इति मन्ये। कथंभूतैः पदैः अनन्यपुरुषस्त्रीभिर्नान्ये पुरुषाः स्त्रियश्च सौन्दर्ये साम्ये आधिक्ये च वर्तंते येषां तान्यनन्यपुरुषस्त्रीणि तैः दीर्घश्छांदसः। अनन्यैर्भगवदेकशरणैः पुरुषैः स्त्रीभिश्च हीनेति वा॥ २१॥ ❀ ❀ दृष्टारिष्टेन दृष्टाशुभेन व्यसनमनुमिमानेन चेतसा तस्य युधिष्ठिरस्य राज्ञ इति चिंतयतोऽनुजं प्रति कथयतश्च सत इति शेषः कपिध्वजोऽर्जुनः यदुपुर्याः द्वारकायाः हस्तिनपुरं प्रत्यागमदित्यन्वयः॥ २२॥ ❀ ❀ अयथापूर्वं पूर्वं यथा तथा न भवतीति आतुरं संभ्रांतं रोगिकल्पं वा अधोवदनमवाङ्मुखं अब्बिन्दून् जलबिन्दून्॥ २३॥ ❀ ❀ विच्छायं विगतश्रीकमनुजं निरीक्ष्योद्विग्नहृदयः त्वरितमनाः पृच्छति स्म अपृच्छदित्यन्वयः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतैः कृत्वा न विद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वज्रांकुशादिशोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये॥ २१-२३॥ ❀ ❀ विच्छायं विगतकान्तिम्॥ २४-२५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नास्त्यन्यपुरुषेषु श्रीः शोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्भूर्हीनाऽत एव हतसौभगेति एतैर्महोत्पातैरहं मन्ये ॥ २१ ॥ ❁ ❁ दृष्टान्यरिष्टानि येन तेन चेतसा ॥ २२-२३ ॥ ❁ ❁ विच्छायं विगतकांतिम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एतेषां पापं संभावयति मन्य इति । महोत्पातैर्हेतुभिः कृत्वा भूः पदैर्हीनेति मन्ये, न विद्यते अन्यपुरुषेषु श्रीः ध्वजवज्रादिरूपा येषाम् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामीचीन्यं सर्वं भगवदन्वयात् सर्वमेवानिष्टं तत्सांनिध्याभावादिति निरुपितं सूचकानां शीघ्रफलमाह इति चिंतयत इति । दृष्टमालोचनेन अरिष्टं येन तादृशचेतसा राज्ञः सतः यदुपुर्याः द्वारकायाः कपिध्वज इति शीघ्रागमनं सूचितम् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ प्रतिकूलतया आगमने आगत्य वचनादिकमनुक्त्वैव पादयोः पतितं सर्वदा यथायाति न तथेत्ययथापूर्वमातुरं विच्छायं कृशं दुःखविकाराभावेऽपि बहुकालाभ्यासात् स्वत एवाब्बिंदवः नेत्रकमलाभ्यां पतंति कमलपदं जलावतरणसूचकम् ॥ २३ ॥ ❁ ❁ विगता छाया कांतिर्यस्य एतादृशेन सह संभापणस्यानुचितत्वमपि अनुजत्वात्तथा नृपत्वाद्बहु निमित्तज्ञानं तेन दर्शनमात्रेण भाव्यर्थनिश्चयज्ञानमिति पृच्छति सुहृदां मध्ये एकांततुल्ये 'दृष्टश्रुताभ्यामनुमानशंकी' अनेनार्जुनतुल्योऽयमपीत्युक्तं भवति, स्मेति प्रसिद्धे अनेन सर्वजनीनं तस्य भगवत्परत्वमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु त्वमपि महाबुद्धिमानसि एतैरुत्पातैस्तव बुद्धौ किं प्रतिभातीत्यपेक्षायामाह-मन्य इति । एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैर्भूर्हीना जातेत्यहं मन्ये इत्यन्वयः । ननु भगवत्पदराहित्यमात्रेण कथमेवं आनन्दादिभ्रंश इत्याशङ्क्य विशिनष्टि-अनन्येति । न विद्यतेऽन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वज्राङ्कुशादिशोभा येषां तैरिति । तत्र कारणमाह-हतं सौभगं सौभाग्यं यस्याः सेति ॥ २१ ॥ ❁ ❁ इत्वयं दृष्टानि ज्ञातान्यरिष्टानि येन तेन चेतसा तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य चिन्तयतः सतः हे ब्रह्मन् यदुपुर्याः द्वारकायाः सकाशात् कपिध्वजोऽर्जुनः प्रत्यागमत् आगतवान् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ तमागतं अनुजमर्जुनं आतुरं व्याकुलं विलोक्य स्वयमप्युद्विग्नं भीतं हृदयं यस्य तथाभूतः सुहृदां मध्ये स्थितो नृपो युधिष्ठिरः 'तावद्यूयमवेक्षध्वं यावदास्ते इहेश्वरः' इति नारदेनेरितमुक्तं वचनं संस्मरन् पृच्छति स्मेति द्वयोरन्वयः । तस्यातुरत्वमेव विशेषणैः स्पष्टयति-अयथापूर्वमिति । पूर्वं कदापि यथा न भवति तथा शोकेन कण्ठनिरोधान्मुखेन किञ्चिदनुक्त्वैव पादयोर्निपतितमित्यर्थः । अधो वदनं यस्य तम् । नयनाब्जयोर्नेत्रकमलाभ्यामब्बिन्दून् अश्रूणि विमुञ्चन्तम् । विच्छायं विगतकान्तिम् ॥ २३-२४ ॥

हिन्दी अनुवाद

इन बड़े-बड़े उत्पातोंको देखकर मैं तो ऐसा समझता हूँ कि निश्चय ही यह भाग्यहीना भूमि भगवान्‌के उन चरणकमलों से, जिनका सौन्दर्य तथा जिनके ध्वजा, वज्र, अंकुशादि विलक्षण चिह्न और किसीमें भी नहीं हैं, रहित हो गयी है ॥ २१ ॥ ❁ ❁ शौनकजी! राजा युधिष्ठिर इन भयङ्कर उत्पातोंको देखकर मन-ही-मन चिन्तित हो रहे थे कि द्वारकासे लौटकर अर्जुन आये ॥ २२ ॥ ❁ ❁ युधिष्ठिरने देखा, अर्जुन इतने आतुर हो रहे हैं जितने पहले कभी नहीं देखे गये थे । मुँह लटका हुआ है, कमल-सरीखे नेत्रोंसे आँसू बह रहे हैं और शरीरमें बिल्कुल कान्ति नहीं है । उनको इस रूपमें अपने चरणोंमें पड़ा देखकर युधिष्ठिर घबरा गये । देवर्षि नारदकी बातें याद करके उन्होंने सुहृदोंके सामने ही अर्जुनसे पूछा ॥ २३-२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच

कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते । मधुभोजदशार्हार्हसात्वतान्धकवृष्णयः ॥ २५ ॥
शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाथ मारिषः । मातुलः सानुजः कच्चित्कुशल्यानकदुन्दुभिः ॥ २६ ॥
सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः । आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयम् ॥ २७ ॥
कच्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुजः । हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वजना बांधवाः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ किं वक्ष्यतीति शंकया व्यवहितक्रमेण पृच्छति शूर इत्यादिना । मारिषो मान्यो मातामहः शूरो नाम यादवः कुंत्याः पिता । आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः ॥ २६ ॥ ❁ ❁ स्वसारः परस्परम् ।

---

१. प्रा० पा०—दशार्हास्ते कुकुरान्धक० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वसुदेवक्षेमेण तासामपि क्षेमं पृष्टमेव तथापि पृथक् पृच्छति। स्वयमिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आहुक उग्रसेनः। असन्पुत्रो यस्य। अत एव जीवनमात्रमेव पृष्टम्। अनुजश्च देवकः हृदीकः। सुतः कृतवर्मा। जयन्तादयः कृष्णभ्रातरः ॥२८-२९॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मध्वादीनामर्हान्तानां द्वन्द्वो वृष्ण्यन्तानां वा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ "मारिषः शाकभियार्ये" इति मेदिनी ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ असन्कृष्णद्वेषी कंसः पुत्रो यस्य स तादृशपुत्रत्वादद्यापि लज्जितोसौ कदाचिद्देहं त्यक्तवानित्यभिप्रायेणोक्तमसत्पुत्र इति। अत एवासत्पुत्रत्वादेव ॥ २८-२९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मधुभोजादयः सर्व्वे यदुवंशजाताः। एतेषां संक्षिप्तपरिचयो नवमस्कन्धीयत्रयोविंशाध्याये विशेषस्तु महाभारते द्रष्टव्य इति ॥ २५-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नमेवाह कच्चिदित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। कच्चिदितीष्टप्रश्नद्योतकमव्ययं तावत्सामान्यतः सर्वानिष्टान् वन्धून् पृच्छति कच्चिदिति मध्वादयो यादवांतरविशेषाः। तच्च नवमे स्फुटं नोऽस्माकं स्वजनवन्धवः आनर्त्तपुर्यां द्वारकायां सुखं यथा तथा आसते कच्चिदासते किं तच्च मदिष्टमिति कच्चिच्छब्दं प्रयुंजानस्य भावः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथोक्तविधार्जुनदर्शनेन कृष्णनिर्याणं सम्भाव्य तच्छ्रवणजो विषादः पश्चादेव भवत्वित्यभिप्रायेण तावत्क्रमशो विशेषेण पृच्छति शूर इत्यादिना। अस्माकं मातामहः शूरः हे पार्थ! हे मारिष! सविसर्गपाठे शूरविशेषणं मारिषशब्दः सौम्यशब्दपर्यायः, स्वस्ति तथा वथास्ते कच्चित्तथा नो मातुल आनकदुंदुभिर्वसुदेवः सानुजः कुशली कुशलमस्यास्तीति तथाभूत आस्ते कच्चित् वसुदेवस्यानुजास्तु देवभागो देवश्रवा आनकः संजयः शामकः कंकः समिको वत्सरो वृकश्चेति नव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सप्तेति स्वसार उग्रसेनस्येति शेषः, सप्त भगिन्यः तस्यानकदुन्दुभेः पत्न्यः मातुलान्यः अस्मन्मातुलस्य वसुदेवस्य स्त्रियः 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रेत्या'नुगागमे ङीपि च मातुलानीति शब्दो व्युत्पादितः, आत्मजैः सहिताः स्नुषाभिः सुतभार्याभिः सहिता देवकीप्रभृतयः देवकी श्रुतदेवा शान्तिदेवोपदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता सहदेवाख्याः स्वयं क्षेमं यथा तथा आसते कच्चित् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ असन् दुरात्मा कंसः पुत्रो यस्य स आहुकः उग्रसेनो राजा जीवति कच्चित् अस्याहुकस्य चानुजो देवकश्च जीवति कच्चिदित्यन्वयः। हृदीकस्य श्वफल्कस्य सुतोऽक्रूरः जयंतादयो ये च सत्यजिदादयो वसुदेवपुत्राः ते सर्वे कुशलमासते कच्चित् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आनर्तपुर्यां द्वारवत्यां मधवश्च भोजाश्च दशार्हाश्च अर्हाश्च सात्वताश्च अन्धकाश्च वृष्णयश्च मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मारिषः आर्यः मातामहः, मातुः सहोदरः आनकदुंदुभिर्वसुदेवः कच्चिच्छब्दः प्रश्नार्थे कुशलीसुखी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वसुदेवस्य सप्त स्वसारः सहोदर्यः कुशलवत्यः, किं तस्य वसुदेवस्य पत्न्यः अस्माकं मातुलभार्याः आत्मजैः सह वर्तमानाः, अनेन तत्पुत्राणां च कुशलप्रश्नः कृत इति ज्ञातव्यं, स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः सहिताः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ असन् दुष्टः पुत्रः कंसनामा यस्य सोऽसत्पुत्रः आहुक उग्रसेनोऽस्यानुजो देवकः ससुतः कृतवर्माख्यपुत्रसहितो हृदीकः पुत्रैः सहितो अक्रूरो वा ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

असन् कृष्णद्वेषी पुत्रो यस्य सः। तादृशपुत्रत्वात् अद्यापि लज्जितोऽसौ कदाचिद्देहं वा त्यक्तवानित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तम् ॥ २८-३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मारिषो मान्यः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वसारः परस्परं भगिन्यः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आहुकः उग्रसेनः। असन् पुत्रो यस्य अत एव जीवनमात्रं पृष्टम्। अनुजो देवकः। हृदीकसुतः कृतवर्मा। जयन्तादयः कृष्णभ्रातरः ॥ २८-२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कच्चिदित्यव्ययमिष्टप्रश्नद्योतकम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मारिषो मान्यः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ असन् दुष्टः कंसः पुत्रो यस्य सः आहुक उग्रसेनः तदनुजो देवकः सुतेन कृतवर्मणा सह हृदीकः जयन्तादयः श्रीकृष्णभ्रातरः ॥ २८-२९ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

आनर्तपुरी द्वारका । येन पूर्वं रक्षकत्वेन षड्विधा उक्ताः ते सुखिनः कच्चित् ? ते चेत् सुखिनः तदा समूलत्वात्स्वास्थ्यं स्वयमेव ज्ञानं भविष्यतीति प्रश्नः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तान् सामान्यतः प्रश्नविशेषेण पृच्छति शूर इति । मारिषः सूरः संबोधनं वा वाशब्देन वृद्धत्वात् तदकौशलेऽपि न चिंतेति सूचितम् । अत एव पूर्ववैलक्षण्याय अथ अग्रिमाणां कुशलमपेक्षत एव आनकदुंदुभिरिति सूचितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सहात्मजा इति समस्तं पदं परं न सादेशः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आहुकः पितृनाम्ना निरूपितः उग्रसेनः असन् पुत्रो वा अत एव दुःखापनोदनार्थं राज्येऽधिकृतः । हृदीकः ससुतः अक्रूरोऽपि जयंतादयो भ्रातरः सर्वे नवमे स्पष्टा भविष्यंति ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी ।

तत्प्रश्नमेव दर्शयति–कच्चिदिति विंशत्या यावदध्यायसमाप्ति । कच्चिदितीष्टप्रश्नद्योतकमव्ययम् । तावत्सामान्यतः सर्वानिष्टान् बन्धून्पृच्छति–मध्वादयो यादवावान्तरविशेषा नोऽस्माकं स्वजनाः बन्धवः आनर्त्तपुर्यां द्वारकायां सुखं यथा भवति तथा कच्चिदासते ? तच्च मदिष्टमिति कच्चिच्छब्देन द्योतितमेवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥२५॥ ❀ ❀ अथोक्तविधार्जुनदर्शनेन कृष्णनिर्याणं सम्भाव्यापि तच्छ्रवणजो विषादः पश्चादेव भवत्वित्यभिप्रायेण व्यवहितक्रमेण पृच्छति–शूर इत्यादिना । मारिषः मान्योऽस्माकं मातामहः कच्चित्स्वस्ति सुखमास्ते ? । वाशब्दोऽनादरद्योतकस्तेन वृद्धत्वादकौशलेऽपि न चिन्तेति सूचयति । अथ सानुजः अनुजैर्देवभागादिभिः सहितोऽस्माकं मातुल आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः कुशलमस्यास्तीति कुशली कच्चिदास्ते ? इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्य वसुदेवस्य पत्न्योऽस्मन्मातुलान्यः स्वसार उग्रसेनकन्याः परस्परं भगिन्यः देवकीप्रमुखाः देवकीश्रुतदेवोपदेवाशान्तिदेवाश्रीदेवादेवरक्षितासहदेवाख्याः सप्त आत्मजैः प्रद्युम्नादिभिः सहिताः सस्नुषाः स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः सहिताश्च कच्चित्स्वयं क्षेमं यथा भवति तथा आसते ? इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ असन् दुष्टः कंसः पुत्रो यस्य स राजा आहुकः उग्रसेनो जीवति कच्चित् ? । अनेनासत्पुत्रत्वात्तस्य जीवनमपि दुर्लभमिति सूचितम् । अस्याहुकस्यानुजो देवकश्च कच्चिज्जीवति ? । हृदीकादयः कच्चित्कुशलमासते ? इत्युत्तरेणान्वयः । हृदीकसुतः कृतवर्मा । जयन्तादयः श्रीकृष्णभ्रातरः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

युधिष्ठिरने कहा—'भाई ! द्वारकापुरीमें हमारे स्वजनसम्बन्धी मधु, भोज, दशार्ह, आर्ह, सात्वत, अन्धक और वृष्णिवंशी यादव कुशलसे तो हैं ? ॥ २५ ॥ ❀ ❀ हमारे माननीय नाना शूरसेनजी प्रसन्न हैं ? अपने छोटे भाई सहित मामा वसुदेव जी तो कुशलपूर्वक हैं ? ॥ २६ ॥ ❀ ❀ उनकी पत्नियाँ हमारी मामी देवकी आदि सातों बहिनें अपने पुत्रों और बहुओंके साथ आनन्दसे तो हैं ? ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जिनका पुत्र कंस बड़ा ही दुष्ट था, वे राजा उग्रसेन अपने छोटे भाई देवकके साथ जीवित तो हैं न ? हृदीक, उनके पुत्र कृतवर्मा, अक्रूर, जयन्त, गद, सारण तथा शत्रुजित् आदि यादव वीर सकुशल हैं न ? यादवोंके प्रभु बलरामजी तो आनन्दसे हैं ? ॥ २८-२९ ॥

आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः । कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान् सात्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥
प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः । गम्भीररयोऽनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ॥ ३० ॥
सुषेणश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः । अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३१ ॥
तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः । सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः । गंभीररयो युद्धे महावेगः वर्धते मोदत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कृष्णस्यापत्यानि कार्ष्णयस्तेषु प्रवराः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सुनन्दनन्दौ शीर्षण्यौ मुख्यौ येषां ते ॥ ३२-३३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

गंभीररयोऽगाधज्ञानः । "रय गतौ" धातुः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ शौरेः कृष्णस्य ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सात्वतां भक्तानां पतिः सात्वच्छब्दो भक्तवाचकः सात्त्वतशब्दस्तु यादववाचक इति विवेकः । भगवान् बलरामः सुखमास्ते कच्चित् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ श्रीकृष्णपुत्रान्पृच्छति सर्ववृष्णीनां महारथः प्रद्युम्नः सुखमास्ते कच्चित् तथा भगवान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गम्भीरवेगोऽनिरुद्धश्च वर्द्धते ॥ ३० ॥ ❋ ❋ जांववतीसुत इति सांबस्य विशेषणं सुषेणादयः अन्ये च ऋषभादयः कार्ष्णिप्रवराः श्रीकृष्णसुतश्रेष्ठाः सपुत्रा अपि सुखमासत इत्युपरिष्टादन्वयः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ तथैव शौरेर्भगवतोऽनुचराः श्रुतदेवोद्धवादयः ये चान्ये सात्वतर्षभाः यादवश्रेष्ठाः सुनन्दादयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

ये शत्रुजिदादयः ते च सुखमासते किं रामो बलभद्रः ॥ २९ ॥ ❋ ❋ सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः गंभीररय उग्रवेगः अगाधज्ञानो वा रय-गतौ गतिर्ज्ञानम् ॥ ३० ॥ ❋ ❋ कार्ष्णीनां कृष्णसुतानां प्रवराः कार्ष्णिप्रवराः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ श्रुतसेनोद्धवादयः शौरेरनुचराः भृत्याः सुनन्दौ शीर्षण्यौ प्रधानौ येषां ते सुनन्दनन्दप्रधाना इत्यर्थः । नन्दशीर्षाद्या इति पाठे सुनन्दः नन्दशीर्षश्च आद्यौ येषान्ते तथोक्ता इति योजनीयम् । शीर्षशब्दः प्रधानवाची पार्षदेषु प्रधानौ सुनन्दनन्दौ आद्ये येषान्ते तथोक्ता इति वा ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गम्भीरयः युद्धे महावेगः ॥ ३०-३१ ॥ ❋ ❋ सुनन्दनंदौ शीर्षण्यौ मुख्यौ येषां ते ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवत्पुत्रपौत्रकुशलं पृच्छति प्रद्युम्न इत्यादिना । गम्भीररयो गम्भीरवेगः वर्द्धते मोदते ॥ ३०-३१ ॥ ❋ ❋ सुनन्दनंदौ शीर्षण्यौ शिरोमणी येषान्ते तथा ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

रामो बलभद्रः सर्वेषां सौख्यं तन्मूलकमिति ते त्रयो भिन्नतया स्वातंत्र्येण निरूप्यंते ॥ २९ ॥ ❋ ❋ बलभद्रः प्रद्युम्नः अनिरुद्धश्च भगवानिति महारथ इति । भगवानिति च ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सुषेणादयः पुत्राः कार्ष्णिप्रवराः कृष्णपुत्राः प्रवरा येषां प्रद्युम्नादिमित्राणि ऋषभादयः कार्ष्णिषु वा प्रवराः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ शौरेर्भगवतः सुनंदनंदौ शीर्षण्यौ श्रेष्ठौ येषां ते ॥ ३२-३३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सात्वतां भक्तानां यादवानां च प्रभुः पालको भगवान् रामः कच्चित्सुखमास्ते ? इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❋ ❋ सर्ववृष्णीनां महारथः प्रद्युम्नः कच्चित्सुखमास्ते ? उत तथा युद्धे गम्भीरो महान् रयो वेगो यस्य स भगवान् अनिरुद्धो वर्द्धते मोदते किम् ? ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सुषेणादयः अन्ये च ऋषभादयः कार्ष्णिप्रवराः श्रीकृष्णपुत्रश्रेष्ठाः सपुत्राः स्वस्त्यासते ? इत्युपरिष्टादन्वयः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ तथैव शौरेः श्रीकृष्णस्यानुचराः सेवकाः श्रुतदेवोद्धवादयोऽन्ये च ये सुनन्दनन्दप्रमुखाः सात्वतर्षभा यादवश्रेष्ठाः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

वृष्णिवंशके सर्वश्रेष्ठ महारथी प्रद्युम्न सुखसे तो हैं ? युद्धमें बड़ी फुर्ती दिखलानेवाले भगवान् अनिरुद्ध आनन्दसे हैं न ? ॥ ३० ॥ ❋ ❋ सुषेण, चारुदेष्ण, जाम्बवतीनन्दन साम्ब और अपने पुत्रोंके सहित ऋषभ आदि भगवान् श्रीकृष्णके अन्य सब पुत्र भी प्रसन्न हैं न ? ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ भगवान् श्रीकृष्णके सेवक श्रुतदेव, उद्धव आदि और दूसरे सुनन्द-नन्द आदि प्रधान यदुवंशी, जो भगवान् श्रीकृष्ण और बलरामके बाहुबलसे सुरक्षित हैं, सबके सब सकुशल हैं न ? हमसे अत्यन्त प्रेम करनेवाले वे लोग कभी हमारा कुशल-मङ्गल भी पूछते हैं ? ॥ ३२-३३ ॥

अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः । अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥
भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः । कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ॥ ३४ ॥
मङ्गलाय च[1] लोकानां क्षेमाय च भवाय च । आस्ते यदुकुलाम्भोधावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३५ ॥
यद्बाहुदण्ड[2]गुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽ[3]र्चिताः । क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

---

१. प्रा० पा०—हि । २. प्रा० पा०—दण्डैर्गु० । ३. प्रा० पा०—यदवोऽजिताः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

भगवति सुखमास्त इति प्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह । पुर इत्यादि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भगवतोऽत्रावस्थाने हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः । मंगलाय शुभाय क्षेमाय लब्धपालनाय भवायोद्भवाय । अनन्तसखो बलभद्रसहायः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अर्चिताः सर्वैः पूजिताः परमानन्दं यथा भवति तथा । महापुरुषो विष्णुस्तदीया महापौरुषिका वैकुंठनाथानुचरा इव ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

भगवति कुशलप्रश्नस्यानौचित्यं मत्वाह-पुर इति । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्रह्मण्यः ब्रह्मशब्दोदिताः ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा ब्रह्मण्यः । भवाद्यर्थविहिततद्धितप्रत्ययानां पाक्षिकवृद्ध्यभावार्थणित्वं वैकल्पिकमेव । "ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदारुशनैश्चरे" इति मेदिनी ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मंगलाय प्रेमदानाय । क्षेमाय मुक्तये ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कृष्णरामभुजा एवाश्रया येषां ते सर्वेऽपि आसते बद्धसौहृदाः तेऽस्माकमपि कुशलं स्मरंति किमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथ भगवतः कुशलं पृच्छति । भगवान् कृष्णोऽपि पुरे सुधर्मायां सुहृद्भिर्वृतः सुखमास्ते कच्चित् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मण्यो भक्तवत्सल इति विशेषणद्वयाभिप्रेतं पृच्छति मंगलायेति लोकानां भक्तजनानां मंगलार्थमनंतस्य सखा आद्यः पुमान्परमपुरुषः यदुकुलांभोधावास्ते कच्चित् अनंतसख इत्यनेन बलरामसहित आस्ते किमिति पृष्टं भवति । क्षेमो लब्धसुखपरिपालनं, योगः स चालब्धसुखलाभरूपः तदुभयविधाय मंगलायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपंचयति यद्बाह्विति त्रिभिः । यस्य कृष्णस्य भगवतो बाहुदंडगुप्तायां स्वपुर्यां द्वारकायामर्चिताः सर्वैर्लोकैर्बहुमताः यादवाः परमानंदं यथा तथा क्रीडंति महापौरुषिका इव यक्षा इव ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुधर्मायां सभायां ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्रह्मण्यः विप्रप्रियो वा नित्यसुखस्य हरेः कुशलोद्देशे न मे प्रश्नः किंतु लोकसुखकरत्वोद्देश इत्ययमर्थोऽपिशब्देन दर्शितः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एतमेवार्थं दर्शयति मंगलायेति, सः अनंतः शेषः सखा यस्य सोऽनंतसखः आद्यः पुमान् लोकानां मंगलाय शुभाय क्षेमाय प्राप्तपरिपालनाय भवाय वृद्धये यदुकुलसमुद्रे आस्ते कच्चिदित्यन्वयः । चशब्दाः मिथः समुच्चयार्थाः मंगलाद्यनेकप्रयोजनार्थाः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यदवो यस्य कृष्णस्य बाहुदंडैः रक्षितायां स्वपुर्यां क्रीडंतीत्यन्वयः । क इव परमानंदं प्राप्य महापौरुषिका इव मुक्ता इव परमानंदापरपर्यायं वा वैश्रवणबाहुदण्गुप्तं चैत्ररथं प्राप्य महापौरुषिका यक्षा इव वा ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मङ्गलायेति तैः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यदिति । इवेति लौकिकदृष्ट्या । एवमग्रेऽपि ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भगवति कुशलप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह पुर इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मङ्गलाय प्रेमप्रदानाय । क्षेमाय केषाञ्चित् मुक्तिदानाय । भवाय सम्पदे च । अनन्तसखः बलभद्रसहायः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अर्चिता देवैरपि । महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचरा इव महद्भिः पौरुषैर्विजयिन इवेति वा ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आद्यः सर्वेभ्यः पूर्वो भगवान् श्रीकृष्णः मंगलाय केषांचिद्भवाय भोगरूपाय मंगलाय यदुकुलांभोधावास्ते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ परमानंदं यथा स्यात्तथा यद्बाहुमूलदण्डगुप्तायां क्रीडंति स यदुकुलांभोधावास्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवमग्रेऽपि महापौरुषिका इव जयविजयाद्य इव यद्वा अनन्वयालंकारः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भगवदीयत्वेन तेषां प्रश्न इत्यभिप्रायेणाह । स्वस्त्यासत इति रामपदं आवेशाभिप्रायेणाप्रतीच्याभिप्रायेण वा । यथा तेषां कुशलमस्माभिः स्मर्यते तेऽप्यस्मत्कुशलं स्मरंतीति संभावना । अनेन कुशलं सकामास्पृष्टं स्वयमतिकुशलाः परकुशलं स्मरंतीति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवतः प्रश्नकुशलस्य कर्तुमयुक्तत्वेऽपि बहूनां रक्षणीयत्वेनोपस्थितत्वात् आराध्यानां ब्राह्मणानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कालवशेनोत्पथानां रक्षणवैयग्र्यसंभवात् भक्तानामपि तथात्वाच्च शत्रुवधार्थमन्यत्र गमनसंभावनात् बहिर्मुखानां यादवानां परस्परं कलहसंभावनाच्च गोविंदोऽस्मदादीनामिंद्रः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितः भक्तेषु वत्सलः पुरे द्वारकायां सुधर्मायां सभायां सुहृद्वृतः सुखमास्त इति । सुहृदां सुखं कुर्वन् आस्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स्यमंतकप्रसंगवत् असुखसंभावनात् किमनेन प्रश्नेनेत्यत आह मंगलाय चेति । भगवतो यद्द्वारकायां निवसनं तत्सर्वप्राणिनां विशेषतो द्वारकावासिनां निविष्टपदरक्षणाय च आधिक्याय च । ननु यदि तेषां भाग्यं मंगलजनकं न भवेत् तदा किं भगवत्स्थित्या इत्यत आह आद्य इति । मूलकारणभूत इत्यर्थः, कालं कर्मस्वभावं चेति वाक्यात् सृष्टिसमये भगवता कार्यार्थं परिगृहीताः कालादयः । ततो जीवान् दृष्ट्वा तेभ्योऽदृष्टरूपं कर्म विभक्तम्, अतस्ते तादृशा एव अथवा यथापूर्वं विभक्ता इदानीमपि स्वेच्छया विभज्यंते तस्यैव विभाजकत्वात् । ननु कालेन यथा स्थानस्थिताः सर्वेऽपकृष्यंते तद्भगवता कथं क्षेमस्तत्राह अनंतसख इति । अनंतः कालस्तस्य सखा । अनेन भगवदभिप्रेतस्य स्थानं नापकर्षतीत्युक्तम् । ननु प्राकृतस्योद्भवः पूर्वमेव सिद्धो यथा प्रकृतिपरिणामं कथमिदानीमुद्भवो भवेत्तत्राह पुमानिति, पूरुषाधिष्ठानेनैव नित्या प्रकृतिस्तथा परिणमति तस्येदानीमपि विद्यमानत्वादुद्भवेन परिणता भविष्यतीत्यर्थः । अतो भगवत्स्थितेरेतदर्थत्वात् कार्यं कुर्वन् तिष्ठतीति प्रश्नः । न ह्यस्य कर्हिचिदिति वाक्यात् द्वितीयः पक्षः स्थितौ क्लेशाभावश्च ध्वनिना सूचितः । अंभोधावनंतसख इति शेषशायी समुद्रे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह पुरुषाणां स्त्रीणां श्लोकद्वयेन क्रमेण द्वारकायां सर्वे यादवाः स्वर्चिता एव तिष्ठंति चौरदृशि शत्रुभयाभावात् स्व इति । कार्यांतराभावात् क्रीडंति भोजनशयनादिकमपि क्रीडनं कुर्वंति परमानंदो भवति तथा यथा परस्परं क्रीडाकर्तॄणां स्वरूपं क्रीडया व्यज्यते तथा परमानन्दं परस्परार्थे विनियुंजत इत्यर्थः । भगवत्यात्मीयत्वस्य दृढत्वात् भगवत्कृतमात्मकृतमेव मन्यमानाः महापौरुषयुक्ता इव निःशंकाः क्रीडंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भगवानपीत्यत्र अयुक्तत्वेपीति । भगवत्त्वादेवायुक्तत्वेपि । बहूनामिति । अस्मादृशामन्यदेशवासिनाम् । आराध्यानामित्यादिनोक्तहेतुद्वयेनान्यत्र गमनसम्भवात् पुर आस्ते इति बहिर्मुखेत्यादिहेतोः सुधर्मायामास्ते इति भक्तानामपि कालवशेन तथात्वाच्च सुहृद्वृत इति प्रकारविशेषं पृच्छतीत्यर्थः । सुखपदप्रयोजनमाहुः स्यमन्तकेत्यादि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मङ्गलायेत्यत्र, 'क्षेमाय भवाये' त्यत्र साधारणानामधिकाराभावं हृदि कृत्वाहुः निविष्टपदरक्षणायेति । ये द्वारकादौ निविष्टाः, तेषां स्थानरक्षार्थमधिकपदप्राप्त्यर्थं चेत्यर्थः । तादृशा इति । मङ्गलजनकादृष्टवन्त एव सृष्टाः सन्तीत्यर्थः । अथवेत्यादि । तथा चादृष्टाभावेपि तत्सम्पादनसामर्थ्यान्न दोष इत्यर्थः । यथा प्रकृतिपरिणाममित्येकं पदं सिद्ध इति क्रियाया विशेषणम्, ध्वनिनेति । काव्याङ्गप्रधानवाक्येन वा ॥ ३५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

रामकृष्णयोर्भुजावेव आश्रयो येषां ते सर्वेऽपि किं स्वस्त्यासते ? इति त्रयाणामन्वयः । अपि किं तेऽस्माकं कुशलं स्मरन्ति वाञ्छन्ति ? तत्र हेतुमाह–यतोऽस्मासु बद्धं सौहृदं प्रेम यैस्ते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णो गोविन्दः प्राप्तकामधेन्वाद्यभिषेकः श्रीकृष्णोऽपि कच्चित् सुखमास्ते ? इत्यन्वयः । न च भगवतः परमानन्दस्वरूपस्यैव सुखप्रश्नासम्भव इति शङ्कनीयं, मनुष्यनाट्यानुसारेण कार्यार्थव्यग्रता सम्भवति तदप्यनिष्टं श्रमावहत्वादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह–पुरे द्वारकायां तत्रापि सुधर्मायां सभायामिति । तत्रापि विरोधसम्भवात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह–सुहृद्भिर्मित्रैर्वृत इति । किमर्थमेवं मनुष्यनाट्यं स्वीकृतवानित्यपेक्षायामाह–ब्रह्मण्य इति, ब्राह्मणभक्त इत्यर्थः । ब्राह्मणानां भक्तिप्रवर्त्तनेन लोकानां पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमिति भावः । ननु भगवतस्तेन किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह–भक्तवत्सल इति । भक्तजनेषु कृपावत्त्वस्वभावेनैव तेषां पुरुषार्थसिद्धये तथा करोति, न स्वप्रयोजनमुद्दिश्येति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति–मङ्गलायेति । लोकानां भक्तजनानां मङ्गलाय परमानन्दाय क्षेमाय लब्धेष्टपरिपालनाय भवाय अलब्धेष्टलाभाय चानन्तः शेषावतारो बलभद्रः सखा सहायो यस्य सः आद्यः पुमान् श्रीकृष्णो यदुकुलमेव विस्तृतत्वादम्भोधिः समुद्रस्तस्मिन् कच्चिदास्ते ? इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भक्तानां परमानन्दमेव प्रपञ्चयति–यदिति त्रिभिः । यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य बाहुदण्डगुप्तायां संरक्षितायां पुर्यां द्वारकायामर्चिताः सर्वैर्लोकपालादिभिरपि बहुमता महापौरुषिका भगवत्पार्षदा इव परमानन्दं यथा भवति तथा यदवः क्रीडन्ति यथेष्टभोगेन विलसन्तीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तवत्सल ब्राह्मणभक्त भगवान् श्रीकृष्ण अपने स्वजनोंके साथ द्वारकाकी सुधर्मा-सभामें सुखपूर्वक विराजते हैं न ? ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वे आदिपुरुष बलरामजीके साथ संसारके परम मङ्गल, परम कल्याण और उन्नतिके लिये यदुवंशरूप क्षीरसागरमें विराजमान हैं । उन्हींके बाहुबलसे सुरक्षित द्वारकापुरीमें यदुवंशी लोग सारे संसारके द्वारा सम्मानित होकर बड़े आनन्दसे विष्णुभगवान्के पार्षदोंके समान विहार कर रहे हैं ॥ ३५-३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः।
निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः॥ ३७॥
यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः।
अधिक्रमन्त्यङ्घ्रिभिराहृतां बलात् सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम्॥ ३८॥
कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे। अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः॥ ३९॥
कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमङ्गलैः। न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम्॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यस्य पादशुश्रूषणमेव मुख्यं तपआदिभ्यः श्रेष्ठं यत्कर्म तेन। सत्यभामादयः। संख्ये युद्धे श्रीकृष्णबलेन त्रिदशान्देवान्निर्जित्य तदाशिषो देवभोग्यान्पारिजातादीन् वज्रायुधस्य वल्लभा शची तस्या उचिताः॥ ३७॥ ❀ ❀ यद्बाहुदण्डप्रभावोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रामन्ति स गोविन्दः सुखमास्ते इति गतपंचमश्लोकेनान्वयः॥ ३८॥ ❀ ❀ इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः। अनामयमारोग्यम्। न लब्धो मानो येन बन्धुभ्यः सकाशात् किं वा तैः प्रत्युतावज्ञातस्तिरस्कृतः। यतश्चिरोषितो बहुकालं तत्र स्थितः॥ ३९॥ ❀ ❀ अभावैरिति छेदः। प्रेमशून्यैः। अमंगलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभिहतो न ताडितोऽसि किम्। यद्वा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति नोक्तं किम्। यद्वा आशया सह यथा आशा भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं यत्तन्न दत्तं किम्॥ ४०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्य कृष्णस्य॥ ३७॥ ❀ ❀ अत्र पूर्वत्राग्रे चांघ्रिशब्दस्थाने अंह्रिशब्द उपलभ्यते। प्राचीनपुस्तकेषु सोपि युक्त एव। उणादिषु चतुर्थपादे "एवं क्रयादयश्च" इत्यनेनोभयोरपि निपातनात् "अंह्रिरंघ्रिश्च चरणे" इति व्याख्यातत्वाच्च॥ ३८॥ ❀ ❀ आदरातिशयेन संबुद्धिद्वयमत्र॥ ३९॥ ❀ ❀ आदिना इंगितक्रिययोर्ग्रहः। वाचेंगितेन क्रियया वा न ताडित इत्यर्थः॥ ४०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

मूलस्थितसत्याशब्दः सत्यभामावाचकः "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः" इति 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति सूत्रस्थवार्त्तिकेन भामेत्युत्तरपदस्य लुप्तत्वादिति॥ ३७–४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपनीव्याख्याटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यस्य भगवतः पादयोः शुश्रूषणं परिचरणं मुख्यं कर्म तेन हेतुना सत्यभामादयः षोडशसहस्रयोषितः संख्ये युद्धे त्रिदशान् देशान् निर्जित्य वज्रमायुधं यस्य स इंद्रो वल्लभः प्रियो यासां तासां शच्यादीनामुचिताः आशिषः अभीष्टार्थाः पारिजातादयः भगवता आहृता इति शेषः तदित्यव्ययं सामान्याभिप्रायमेकत्वं नपुंसकत्वं वा ता आशिषः हरंति स्वीकुर्वंति॥ ३७॥ ❀ ❀ यस्य भगवतो बाहुदंड एवाभ्युदयो येषां ते तदुपजीविनः तद्भृत्या यदुप्रवीराः न विद्यते कुतोऽपि भयं येषां तथाभूताः संतः सुरसत्तमानामिन्द्रादीनामुचिता तान्निर्जित्य बलादाहृतां सुधर्माख्यां सभामंघ्रिभिर्मुहुर्मुहुरधिक्रमंति॥ ३८॥ ❀ ❀ तस्य निस्तेजस्कत्वादिहेतून्विकल्पयन् पृच्छति हे तात! तवानामयमारोग्यं कच्चित्, मे मम भ्रष्टं तेजो यस्मात्तथाभूतो विभासि लक्ष्यसे। हे तात! त्वं तत्र चिरमुषितः हेतुगर्भमिदं चिरमुषितत्वादलब्धो मानः संमानं येन तथाभूतः किम् अथवा तैरवज्ञातः। अवमतः किम्॥ ३९॥ ❀ ❀ अभावैरिति च्छेदः, न विद्यते भावः सद्भावो येषां तैरमंगलैः वा शब्दादिविषयैर्नाभिहतः आशयाऽर्थिभ्यो याचकेभ्यः यत्प्रतिश्रुतं दास्यामीति प्रतिज्ञातं तत्तेभ्यः किं वा न दत्तम्॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्य हरेः पादयोः शुश्रूषणं सेवालक्षणं तदेव मुख्यं कर्म तेन साधनेन सत्यादयः सत्यभामापुरःसराः द्व्यष्टसहस्रयोषितः षोडशसहस्रसंख्याः स्त्रियः संख्ये युद्धे त्रिदशानिंद्रादीन् निर्जित्य वज्रायुधस्येंद्रस्य वल्लभायाः शच्याः उचितास्तदाशिषस्तेषामिंद्रादीनामाशिषः पारिजातादिकाः हरंति आच्छिद्य स्वीकुर्वंतीत्यन्वयः॥ ३७॥ ❀ ❀ यस्य हरेर्बाहुदंडानामभ्युदयो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दिग्विजयश्रीस्तामनुजीवितुं शीलं अत एवाकुतोभयाः युदुप्रवीराः सुरसत्तमस्येंद्रस्य उचितां बाहुबलाद्धृतामानीतां सुधर्माख्यां सभामंघ्रिभिरनुदिनमधिक्रमंत्याक्रम्य तिष्ठंतीत्यन्वयः॥ ३८॥ ❀ ❀ तव किमेतादृशदुःखनिमित्तमिति पृच्छतीत्याह कच्चिदिति। हे तात! ते तव अनामयं कच्चित् सुखं किं? कुतः कुशलप्रश्न इति तत्राह भ्रष्टतेजस्त्वे कारणं पृच्छति अलब्धेति अलब्धो मानो येन स तथोक्तः न केवलं मानाभावः, किंतु अवज्ञातश्च किमित्याह अवज्ञात इति पूर्वं चिरोषितोऽत्र किं वाक्षिप्रमादतः तद् ब्रूहीत्यर्थः॥ ३९॥ ❀ ❀ अवज्ञा च इंगितैः क्रियया वाचा वा स्यात्तत्र तवैकेन सर्वैः किंवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति कच्चिदिति। आदिशब्देनेंगितक्रिये गृहीते शब्दादिभिरवज्ञाने कारणं स्वदोषः परदोषो वा तत्र स्वदोषो नास्ति हीति पृच्छति न दत्तमिति। वित्ताशया प्राप्तेभ्योऽर्थिभ्यो युक्तं योग्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातं तन्न दत्तं किमितीयं वै स्वदोषात् दत्वापि तदाशापूर्तिपर्यंतं न दत्तमितीयं परदोषात् उभयं च न प्राप्तं हीति वा वाक्यार्थः॥ ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कच्चित् ते इति। तेषां भवत्वमङ्गलं किञ्चिदस्यैव वा भवत्वित्यपेक्षायां प्रकरणमिदम्॥ ३९॥ ❀ ❀ नाभिहतः किम् अपि त्वभिहत एवेत्यर्थः॥ ४०-४४॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निर्जित्य कृष्णबलेनैवेत्यर्थः त्रिदशान् तदाशिषः परिजातादीन्। वज्रायुधवल्लभा शची॥ ३७॥ ❀ ❀ अभ्युदयं प्रभावमनुजीवितुं शीलं येषां ते। आहृतां स्वर्गलोकादित्यर्थः॥ ३८॥ ❀ ❀ इदानीं किञ्चिदप्यवदतस्तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः। अनामयमारोग्यम्। बन्धुभ्यः सकाशादलब्धादरः प्रत्युतावज्ञातः चिरोषितः बहुकालं तत्र स्थितः॥ ३९॥ ❀ ❀ अभावैः प्रेमशून्यैः नाभिहतः न ताडितोऽसि किम्। अर्थिभ्य आशया प्राप्त्याशया वर्त्तमानेभ्यो यद्दातुं प्रतिश्रुतं तन्न दत्तं न च उक्तं किमपि मौनं कृतमिति भावः॥ ४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सत्यादयः सत्यभामादयः तत्तेन श्रीकृष्णेन भर्त्रा हेतुभूतेन संख्ये त्रिदशान्निर्जित्येन्द्रपत्न्युचिताः आशिषः पारिजातादीनिष्टार्थान् यस्य कृष्णस्य पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा हरंति कुर्वंति॥ ३७॥ ❀ ❀ यस्य बाहुदण्डयोरभ्युदयः प्रभावस्तदनुजीविनः॥ ३८॥ ❀ ❀ तदानीं तं निस्तेजस्कं दृष्ट्वा तमेव पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः। हे तात! मे मम त्वमपि तावद्भ्रष्टतेजा विभासि लक्ष्यसे। भ्रष्टतेजस्कत्वे हेतुं पृच्छति कच्चित्तेऽनामयमारोग्यम्? बन्धुभ्योऽलब्धमानः किं वा तैरवज्ञातोऽसि किं वा यतश्चिरोषितस्तत्र॥ ३९॥ ❀ ❀ अभावैर्भाववर्जितैरत एवामंगलैः शब्दादिभिर्वचनकर्मप्रेक्षणादिभिर्नाभिहतो न ताडितोऽसि किम्? असौ दातुं समर्थ इत्याशयार्थिभिरुक्तं प्रार्थितं भवता न दत्तं किम्, कदाचित्स्वत एव प्रतिश्रुतमिदं दास्यामीति प्रतिज्ञातं न तद्दत्तं किम्॥ ४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

स्त्रीणामपि तथात्वमाह यत्पादेति। पादशुश्रूषणमेव मुख्यं कर्म अन्यत्तु लौकिकं लौकिकापेक्षया विहितस्यैव मुख्यतया करणात् स्वर्गे भोक्तव्ये धर्मपरित्यागेन भोगो मा भवत्विति विषयबलात् अत्रैव स्वर्गमानयेति सत्या सत्यभामा तस्याः प्रियत्वप्रसिद्धेः तद्भावमेवान्या अपि शिक्षंतीति सत्यादय इत्युक्तं, द्व्यष्टानां सहस्राणां समाहारः स्त्रीविवक्षाभावान्न ङीप्, त्रिदशान् स्वयं निर्जित्येति स्वेच्छया गरुडप्रेरणया अवगम्यते। स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकभोगः स्वर्ग एव वांछित इति वज्रायुधवल्लभोचिता इत्याह। वज्रायुधस्य इन्द्रस्य वल्लभा इन्द्राणी तस्या उचितं परिजातादि॥ ३७॥ ❀ ❀ एवमैहिकामुष्मिके एकत्र भुंजत इत्युक्तं पुरुषाणां त्वामुष्मिकस्य अनुक्तत्वात्। सत्यादिवदेकीकृत्य भोगासंभवात् आमुष्मिकं पृथगाह यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविन इति। अन्यः स्वर्गतुल्यो विषयः स्वतः सिद्धः सभा परं न्यूनेति तद्भोगमाह बाहुदंडयोरभ्युदयः सर्वोत्कर्षस्तमनुजीवनं यस्य येषां ते यदुश्रेष्ठत्वेन स्वर्गे हि देवाः सकृत्स्नाताः तस्यां सभायां सकृदुपविशंति पादावस्पर्शयित्वा तादृशीं सभां मुहुः अंघ्रिभिराक्रमंति तत्रापि बलात् न हि लौकिकक्रियया सा लभ्या शताश्वमेधकर्तृलभ्यत्वात् तदाह सुरसत्तमोचितामिति सुरसत्तमा इन्द्रादयः॥ ३८॥ ❀ ❀ एवं सर्वान् पृष्ट्वा अर्जुनगतवैकृत्यहेतुमुद्भावयति कच्चित्तेनामयमिति। अनामयमारोग्यं कच्चिद् रोगेणाप्येवं भवति किंच तेजोऽपि तव गतमिति लक्ष्यते तत्र मम दृष्टिरेव प्रमाणमित्याह विभासीति तेजोगमनमंतःशोकात् पापाच्च भवति तत्र प्रथममंतःशोकहेतून् गणयति अलब्धमान इति। परगृहे मानाभावः अंतस्तापे हेतुः अवज्ञा च सुतराम्। अवज्ञायां हेतुः चिरोषित इति। श्वशुरगृहे बहुकालवासे अवज्ञा भवति, अवज्ञातः किं वेति संबंधः। अथवा चिरवास एव शोकहेतुः॥ ३९॥ ❀ ❀ एवमंतःकरणशरीरकृतदोषेण ताप उपपादित इन्द्रियकृतदोषमाह कच्चिन्नाभिहत इति। अभावैः स्नेहशून्यैः रूक्षैः अमंगलैर्वा गालिदानैः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आदिशब्देन पंचापि गृहीताः। इदानीमधर्माणि संभावयति न दत्तमिति आशया यत् प्रतिश्रुतं "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि" इति आशायै दास्यामीति प्रतिज्ञातं तदाशाभंगहेतुत्वाददानं सर्वमिष्टं दत्तवृत्तमिति ते तेजोहर्तृ भवति ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यत्पादशुश्रूषणेत्यत्र। अन्यस्त्विति। भोगात्मकं तु। विषयबलादिति। शुश्रूषणविषयस्य भगवतो बलात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ न दत्तमित्यत्र। अधर्माणीति 'स्याद्धर्ममस्त्रियामि'त्यमरः। तद्विरुद्धमधर्मम् ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यस्य भगवतः पादयोः शुश्रूषणं परिचरणमेव मुख्यं यत्कर्म तेन हेतुना सत्यभामादयो ह्यष्टसहस्रयोषितो भगवद्भार्याः सङ्ख्ये युद्धे त्रिदशान् देवान्निर्जित्य तदाशिषस्तेषां भोग्यान् पारिजातादीन् हरन्ति, भगवताऽऽहृता भुञ्जत इत्यर्थः। तासां देवोत्तमभोग्यत्वेन मनुष्यदुर्लभत्वं सूचयन्नाह-वज्रेति, वज्रमायुधं यस्य स इन्द्रो वल्लभः प्रियो यासां तासां शच्यादीनामुचिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यस्य भगवतो बाहुदण्डयोरभ्युदयः प्रभावस्तदनुजीविनो यदुप्रवीरा न विद्यते कुतोऽपि भयं येषां तथाभूताः सन्तः सुरसत्तमानामिन्द्रादीनामुचिताम् अत एव बलात् स्वप्रभावेणैव भगवताऽऽहृतां सुधर्माख्यां सभामङ्घ्रिभिर्मुहुर्मुहुः अधिक्रमन्ति इत्यन्वयः। प्रसिद्धमेवैतदिति द्योतयन्नाह-हीति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इदानीमर्जुनं तेजस्त्वादिगुणरहितं दृष्ट्वा तद्धेतून् विकल्पयन् पृच्छति-कच्चिदिति षड्भिः। यथार्थमेव निर्भयतया त्वया वक्तव्यं ममाग्रे कथने तव न काचिच्चिन्ता यतस्त्वमनुजत्वेन पुत्रतुल्योऽसीति सूचयन् सम्बोधयति-हे तातेति। ते तव कच्चिदनामयमारोग्यमस्तीति शेषः। एवं प्रश्ने हेतुमाह-यतो मे मम त्वं भ्रष्टं तेजो यस्य तथाभूतो विभासीति। आदरातिशयं द्योतयन् पुनः सम्बोधयति-हे तातेति। वाऽथवा न लब्धं मानं सम्मानं येन तथाभूतः सन् प्रत्युत तैरेवावज्ञातः तिरस्कृतः। तत्रापि हेतुमाह-चिरोषित इति, यतो बहुकालं तत्र निवासं कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अभावैरिति च्छेदः। न विद्यते भावः प्रेमा येषां तैः प्रेमशून्यैः पुरुषैरमङ्गलैः कुत्सितैः शब्दादिभिः साधनैर्नाभिहतो न ताडितोऽसि कच्चित्? यद्वा आशया सह यथा आशा भवति तथा यदर्थिभ्यो याचमानेभ्यः प्रतिश्रुतं दास्यामीति प्रतिज्ञातं तत्तेभ्यो न दत्तं किम्? यद्वा तेभ्यो दास्यामीति नोक्तमित्यन्वयः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

सत्यभामा आदि सोलह हजार रानियाँ प्रधानरूपसे उनके चरणकमलोंकी सेवामें ही रत रहकर उनके द्वारा युद्धमें इन्द्रादि देवताओंको भी हराकर इन्द्राणीके भोगयोग्य तथा उन्हींकी अभीष्ट पारिजातादि वस्तुओंका उपभोग करती हैं ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यदुवंशी वीर श्रीकृष्णके बाहुदण्डके प्रभावसे सुरक्षित रहकर निर्भय रहते हैं और बलपूर्वक लायी हुई बड़े-बड़े देवताओंके बैठने योग्य सुधर्मासभाको अपने चरणोंसे आक्रान्त करते हैं ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भाई अर्जुन! यह भी बताओ कि तुम स्वयं तो कुशलसे हो न? मुझे तुम श्रीहीन-से दीख रहे हो; वहाँ बहुत दिनोंतक रहे, कहीं तुम्हारे सम्मानमें तो किसी प्रकार की कमी नहीं हुई? किसीने तुम्हारा अपमान तो नहीं कर दिया? ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ कहीं किसीने दुर्भावपूर्ण अमङ्गल शब्द आदिके द्वारा तुम्हारा चित्त तो नहीं दुखाया? अथवा किसी आशासे तुम्हारे पास आये हुए याचकोंको उनकी माँगी हुई वस्तु अथवा अपनी ओरसे कुछ देनेकी प्रतिज्ञा करके भी तुम नहीं दे सके? ॥ ४० ॥

कच्चि[1]त्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम्। शर[2]णोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥
कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियम्। पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ॥ ४२ ॥
अपि स्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं सम्भोज्यान् वृ[3]द्धबालकान्। जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृ[4]तवान्न यदक्षमम् ॥ ४३ ॥
कच्चित् प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबन्धुना। शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे यु[5]धिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अन्यद्वा शरणागतं सत्त्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किम्। यतस्त्वं पूर्वं शरणप्रद आश्रयप्रदः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अगम्यामिति छेदः। निन्दितां स्त्रियं नागमः किं न गतवानसि। असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना नागमः किम्। नोत्तमैरत्युत्तमैः

---

१. प्रा० पा०-रुदन्तं। २. प्रा० पा०-शरण्यो०। ३. प्रा० पा०-प्राचीने पाठे बालवृद्धकान्। ततः पश्चादयं श्लोकार्धोऽधिकः। 'उपेक्ष्यातिथिभृत्यांश्च गर्भिण्यातुरकन्यकाः।' ४. प्रा० पा०-कृतं वा यद्। ५. प्रा० पा०-पारीक्षितोपाख्याने युधिष्ठिरारिष्टदर्शनं चतु०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समैरित्यर्थः। असमैरधमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किंस्वित्पर्यभुङ्क्था-स्त्यक्त्वा भुक्तवानसि किम्। अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तन्न कृतवानसि किम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसेऽन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटेत ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"यस्याः पाणिर्न दत्तो वै पित्राद्यैश्च यथाविधि। सा चागम्या भवेन्नारी तां गत्वा नारकी भवेत्" इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ असत्कृतामित्यनेन रजोवती लक्ष्यते। तस्या एव संस्काराविधानात्। इत्यर्थं इति। नाकादित्वादत्रानादेशाभाव इति भावः। इत्यर्थ इति। नीचजातितोपि पराभवो महतां तेजोहानिकर इति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अक्षमं कर्तुमशक्यं शास्त्रनिषिद्धमेकादशीभोजनस्वर्णस्तेयेत्यादि किंचिज्जुगुप्सितं कर्म कृतवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किं चैता आशंकास्त्वयि न संभवंति। संभवति चेदमिति नारदोक्तिं स्मरन्नाह-कच्चिदिति। इत्यर्थं इति। प्राणहीनदेहवद्दीपहीनमन्दिरवदहं प्रकाशहीनो जात इत्यात्मानं मन्यस इति भावः। किञ्च लोकशास्त्रविरुद्धाकर्तुर्विज्ञस्य तव श्रीकृष्णवियोगं विना विच्छायत्वं न घटत इत्याह। अन्यथा ते रुङ् मनोऽव्यथा नेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ब्राह्मणादीनन्यं च शरणोपसृतं शरणागतं जंतुं शरणप्रदः रक्षकस्त्वं नात्याक्षीः कच्चित् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अगम्यां स्त्रियं त्वं नागमः न गतवान् कच्चित् गम्यामप्यसत्कृतां वा नागमः कच्चित्? अथ ननु भवान्पथ्युत्तमैरधमैर्वा जनैः पराजितो वा किम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ संभोज्यान्सह भोक्तुं योग्यान् वृद्धान् बालकांश्च परीत्यऽयं वर्जनार्थं परित्यज्य त्वम् अभुंक्थाः अपि भुक्तवान् किं नोऽस्माकमक्षममसह्यं किंचिन्निंदितं कर्म कृतवान् किम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ हृदयेन हृदयंगमेन नित्यं प्रियतमेनात्म-बंधुना श्रीकृष्णेन रहितः अत एव शून्यो निरानंदोऽस्मीति मन्यसे कच्चित्? अन्यथा उक्तहेतूनामन्यतमस्याभावे तव रुग्रोगः आधिर्न स्यात्। यद्वा रुग्दीप्तिरन्यथा प्रागिव नास्यतः केनचिदुक्तान्यतमेन हेतुना भवितव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्राह्मणादि सत्त्वं जीवजातं शरण्योपसृतं शरणार्थितया प्राप्तं शरणप्रदस्त्वं नात्याक्षीः रक्षामकृत्वा त्यक्तवानसि किम् अरक्षितैस्तैरवज्ञात इति वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अगम्यां विधवां परस्त्रियं वा गम्याम् असत्कृतां वा स्नानादिसंस्कार-रहितां प्रदानकर्मरहितां वा स्त्रियं नागमः न गतवानसि किं, इयं च पार्थ एवंविधं कर्म करोतीति काचित्स्वदोषनिमित्तावज्ञा ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ आवृद्धबालकान् बालावधि सर्वान् अभोज्यान् भोजयित्वा पर्यभुंक्थाः भुक्तवानसि किं, संभोज्यानिति पाठे सह भोक्तुं योग्यान् वर्जयित्वा भुक्तवानसीत्यर्थः। अक्षमं कर्तुमशक्यं तादृशं किंचित् शास्त्रे निषिद्धं कर्म कृतवान् किम् एकादशी-भोजनं स्वर्णस्तेयं निधानोद्धरणमित्यादि जुगुप्सितं कर्म ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ उक्तं सर्वं विच्छायत्वे न पूर्णमिति मत्वा कारणांतरं पृच्छति अथेति। अथ यं नित्यं प्रेष्ठादिगुणत्वेन मन्यसे तेन सर्वतः प्रेष्ठेन प्रियतमेन हृदयेन मनोहारिणाऽऽत्मबंधुना स्वाभाविक-बंधुना कृष्णेन रहितो वियुक्तः सन् शून्योऽमङ्गलोऽसि कच्चित्ते तव शरीरकांतिस्त्वन्यथा न पूर्ववद्धि यस्मात्तस्मात्तेन वियुक्तोऽमङ्गलो भवितुमर्हसीति मन्ये नित्यं प्रेष्ठतमेन रहितः शून्योऽस्मीत्यात्मानं हृदयेन मन्यसे सर्वथा तव शरीरकांतिस्त्वन्यथा न पूर्ववदिति वा। प्रेष्ठेन तेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा तथा मननाभावे रुक् रोगो मनोऽव्यथा कथमिति वा। त्वं मन्निष्ठत्वादात्मैकनिष्ठत्वाच्च कृष्णप्रेष्ठत्वाच्च लोकशास्त्रनिषिद्धे न करोषि हि। तस्मात्तेन कृष्णेन वियुक्तत्वात्तव विच्छायत्वमिति मन्य इति हिं-शब्दार्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शरणोपसृतं शरणागतं सत्त्वं प्राणिनम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अगम्यामिति छेदः। असत्कृतां मलिनवस्त्रादिकाम्। असमैर्बलेनातुल्यैर्धूर्तैरित्यर्थः। तत्रापि नोत्तमैर्जात्यापि न श्रेष्ठैर्नीचजातिभिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ परिवर्जने, वृद्धादीन् वर्जयित्वा भुक्तवानसि। अक्षममनुचितम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किञ्चैता आशङ्कास्त्वयि न सम्भवन्ति। सम्भवति चेदमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नारदोक्तं स्मरन्नाह कच्चिदिति। नित्यं सदा प्रेष्ठतमेनात्मनो बन्धुना कृष्णेन रहितोऽहं हृदयेन चेतसा शून्यो मूर्च्छितोऽस्मीति मन्यसे आत्मानमिति शेषः। सत्यं सत्यमेतदेव कारणं सत्यमिति भावः। अन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटते॥ ४४॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। चतुर्दशश्च प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ १४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नात्याक्षीर्न त्यक्तवानसि किम्॥ ४१॥ ❀ ❀ त्वमगम्यां स्त्रियं नागमः न गतवानसि किं कच्चित् गम्यां वाप्यसत्कृतां दूषितां नागमः कच्चित् न उत्तमाः नोत्तमाः इत्यर्थः, तथा च समैरसमैर्वा किं पराजितो भवान्॥ ४२॥ ❀ ❀ सम्भोज्यान् सहैव भोक्तुमर्हान् त्वमपि स्वित्पर्य्यभुंक्थाः वर्जयित्वा भुक्तवानसि? परिर्वर्जनार्थमव्ययम्॥ ४३॥ ❀ ❀ अथवा नित्यं प्रेष्ठतमेन हृदयेन हृदयंगमेन आत्मबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितस्तस्मादेव शून्योऽस्मि निरानन्दोऽस्मीति त्वं मन्यसे कच्चित्। अन्यथोक्तहेत्वन्यतमाभावे ते रुङ् मनःपीडा न भवेत्॥ ४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

दानं शरणागतरक्षा च क्षत्रियस्य मुख्यं शरणागतानामपि मध्ये त्वमेतान्न कच्चित्परिपालितवानसीत्याह कच्चिदिति। ब्राह्मणः सर्वावस्थासु परिपाल्यः स्त्रियश्च अन्ये वृद्धबालरोगिणः, अन्यदपि शरणोपसृतं सत्त्वं हरिणादीन्नात्याक्षीर्न त्याजितवानसि अन्यैः पीडायां समुपस्थितायां ततस्त्याजनमकृतमित्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ धर्मसूक्ष्माभावमाह-त्वन्ना पुरुषो भूत्वा अगम्यामगमः कामवशेन अगम्यागमनं कृतं गम्यां वा असत्कृताम् अपमानं कृत्वा अगम्यामगम इति। शत्रुपराजयोऽप्येतद्धेतुरिति तमाह पराजित इति। अस्य पूर्वोक्तानुरूपत्वात् अथेति नोत्तमैर्नसमासः नासमैः अधमैः समैर्वा अधमैर्वा पराजित इत्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ मिष्टान्नादिकं पाचकेभ्यो बालादिभ्यः अदत्वा भोजनेऽप्येवं भवतीति लौकिकमाशंकते अपिस्विदिति। परिवर्जनात् संभोज्यान् वृद्धबालकानिति पाठे भोज्याः स्त्रियः संभोज्याः अथ तावुत्तरे विभाग इति न्यायेन ह्रस्वः आवृद्धबालकान् वा अन्यदपि जुगुप्सितं पश्चाज्जुगुप्साजनकम् अक्षमं च पश्चात्सोढुमशक्यं च॥ ४३॥ ❀ ❀ मुख्यं कारणमुत्प्रेक्षते कच्चिदिति। हृदयेन हृत् अयते प्रविशतीति हृदयः अंतर्यामी अथेति पूर्वव्यावृत्त्यर्थः आत्मत्वेन बंधुरहितः तादृशेन विरहितः शून्योऽसि अनित्यं मन्यसे आत्मनि गते देहादिस्थितेर्नित्यत्वात् अतिशोकेऽप्ययमेव हेतुः, अन्यथा ते न रुक् अन्यस्याविवेकिनः यादृशेऽपि चिंता भवति तव त्वयमेव हेतुरित्यर्थः॥ ४४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

पराजितेत्यत्र। नसमास इति। नैकधेत्यादिवन्नशब्देन सह सुप्सुपेति समास इत्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ अपिस्वित् पर्यभुङ्क्था इत्यत्र। सम्भोज्येति ह्रस्वान्तपाठे प्रयोगसम्भवप्रकारमाहुः अथादावुत्तरे विभाग इति। इदं लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यस्य सूत्रम्। तथा च 'अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वं व्यञ्जनं परं' इति सूत्रेण यथा देवयते शीकयते इत्येवमादेः पदस्य देवाय ते यजमानाय शर्म, शीकाय ते स्वाहेत्येवं संहिताध्ययनदशायां दीर्घो बोध्यते, तेन न्यायेनात्रापि पदविभागे ह्रस्वः, संहितायामेव दीर्घ इत्यर्थः। सूत्रार्थस्तु, अथेत्यधिकारे। आदावुत्तरे पदादौ पदान्ते च संहितायां वर्तमानो दीर्घो यदि व्यञ्जनपरः स्यात्, तदा विभागे पदपाठे ह्रस्वमापद्यत इति त्रिभाष्यरत्ने व्याख्यातः। तत्र स्वारसिकमेकपद्यम्, अत्र तु समासकृतमित्यतोत्र न्यायपदमुक्तं ज्ञेयम्॥ ४३॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशेऽध्यायचतुर्दशविवरणम्॥ १४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ब्राह्मणादीनन्यद्वा शरणोपसृतं शरणागतं सत्त्वं प्राणिमात्रं त्वं नात्याक्षीः न त्यक्तवानसि किम्? तत्त्यागेऽपि तव शोकेन निस्तेजस्त्वं सम्भवति यतस्त्वं शरणप्रदः आश्रयप्रदः, रक्षक इत्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ कच्चित् अगम्यां गन्तुमयोग्यां ब्राह्मणराजादीनां स्त्रियं नागमः न गतवानसि? असत्कृतां मलिनवस्त्रादिकां गम्यां वा स्त्रियं नागमः किम्? अथवा भवान् नोत्तमैः अनुत्तमैः समैः असमैरधमैर्वा जनैः पथि न पराजितोऽसीत्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ सम्भोज्यान् सहभोजनार्हान् वृद्धान् बालकांश्च अपिस्वित् किंस्वित् पर्यभुंक्थाः परिरत्र वर्जने परित्यज्य भुक्तवानसि किम्? अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तत्किञ्चिज्जुगुप्सितं निन्दितं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्म तु न कृतवानसि किम् ? ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नैताः शङ्का एतस्मिन् सम्भवन्ति, सम्भवन्ति चेदिदमेवेति निश्चित्य मुख्यं कारणं पृच्छति-कच्चिदिति । अथवा नित्यं सर्वदा प्रेष्ठतमेन प्रियतमेन आत्मबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितोऽत एव हृदयेन शून्यो निश्चेतनोऽस्मीति कच्चिन्मन्यसे ? अन्यथा एतद्विना ते तव महाधीरस्य रुक् मनःपीडा न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ चतुर्दशो गतो वृत्ति राज्ञः प्रश्ननिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

तुम सदा शरणागतोंकी रक्षा करते आये हो; कहीं किसी भी ब्राह्मण, बालक, गौ, बूढ़े, रोगी, अबला अथवा अन्य किसी प्राणीका, जो तुम्हारी शरणमें आया हो, तुमने त्याग तो नहीं कर दिया ? ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कहीं तुमने अगम्या स्त्रीसे समागम तो नहीं किया ? अथवा गमन करने योग्य स्त्रीके साथ असत्कारपूर्वक समागम तो न किया ? कहीं मार्गमें अपनेसे छोटे अथवा बराबरीवालोंसे हार तो नहीं गये ? ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अथवा भोजन कराने-योग्य बालक और बूढ़ोंको छोड़कर तुमने अकेले ही तो भोजन नहीं कर लिया ? मेरा विश्वास है कि तुमने ऐसा कोई निन्दित काम तो नहीं किया होगा, जो तुम्हारे योग्य न हो ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ हो-न-हो अपने परम प्रियतम अभिन्न हृदय परम सुहृद् भगवान् श्रीकृष्णसे तुम रहित हो गये हो । इसीसे अपनेको शून्य मान रहे हो । इसके सिवा दूसरा कोई कारण नहीं हो सकता, जिससे तुमको इतनी मानसिक पीड़ा हो ॥ ४४ ॥

चौदहवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

सूत उवाच

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञाऽऽविकल्पितः । [1]नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १ ॥
शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः । विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥
कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः । परोक्षेण [2]समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥
सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् । नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिति । आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

कृष्णोऽर्जुनः । आविकल्पित इति छेदः । नानाशंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः । प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः । तत्र हेतवः—कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ शोकेन हेतुना वदनं च हृच्च ते एव सरोजे शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य सः । हृता प्रभा तेजो यस्य सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छन्ति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिनामृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं यत्प्रेमौत्कण्ठ्यं तेन कातरो व्याकुलः सन्नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सख्यं हितैषिताम् । मैत्रीमुपकारिताम् । सौहृदं सुहृत्त्वं चात्मसम्बन्धितां च । बाष्पेण कंठावरोधाद्गद्गदया ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

धुरं राज्यभारम् । न्यस्य स्थापयित्वा (१) भगवति भक्तिविधानार्थं दुःखकथनव्याजेन तन्महिमा प्रतिपाद्यतेऽत्राध्याये । इत्यर्थ इति । एवंभूतस्त्वमेवंभूतो वेत्यनेककोटिविषयीकृत इति भावः । तत्राप्रतिभाषणे । आपदेन लक्ष्येति तदर्थत्वेन लभ्यतेऽव्ययानामनेकार्थत्वादिति ॥ १-४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

धुरमिति । विपुलराज्यभारमित्यर्थः ॥ (१) १-३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमिति कृष्णस्य भगवतः सखा कृष्णोऽर्जुनो भ्रात्रा राज्ञा युधिष्ठिरेण नानाविधानां शंकानामास्पदं निमित्तं रूपं तेजोहीनं स्वकीयं रूपं प्रति विकल्पितः कृष्णस्य भगवतो विश्लेषेण वियोगेन कर्शितः ॥ १ ॥ ❀ ❀ विश्लेषजशोकेन शुष्यद्वदनं हृदयकमलं च यस्य सोऽत एव हृता प्रभा यस्य तथाभूतः तमेव विभुं श्रीकृष्णमभिध्यायन्प्रतिभाषितुं प्रतिवक्तुं नाशक्नोन्न शशाक ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन शुचः शोकान् संस्तभ्य नेत्रयोर्नेत्रे कर्मणि षष्ठी, पाणिना आमृज्य यद्वा संस्तभ्य मन इति शेषः, नेत्रयोः शुचः शोकाश्रूणि पाणिभ्यां संमृज्य परोक्षेणातिसमुन्नद्धः उत्कटः प्रणयः स्नेह औत्कण्ठ्यं प्रेमपूर्वकानुध्यानं विरहासहत्वदशा वा ताभ्यां कातरः अधीरः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ बाष्पैर्गद्गदया कुण्ठीभूतया गिराऽग्रजं नृपतिमितीत्थं वक्ष्यमाणया रीत्याहेत्यन्वयः । कथंभूतः सन्सारथ्यादिषु कर्मसु सख्यादीन्संस्मरन् तत्र सौहृदं हितैषित्वं मित्रत्वं प्रियैषिता समानशीलत्वं सखित्वं नियोगादिकरणार्हत्वं वा मैत्रत्वम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवति भक्तिविधानार्थं दुःखकथनव्याजेन तन्महिमा प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । कृष्णस्य विश्लेषेण वियोगेन कर्षितः उक्तनानाशंकाया आस्पदं शोकाग्निना शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य तत्तथोक्तः । अत एव हतप्रभं नष्टकांतिरूपं आकारं दृष्ट्वा भ्रात्रा राज्ञा

---

१. प्रा० पा०—न शशाकास्य गदितुम् । २. प्रा० पा०—सुसंनद्ध० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विकल्पितः एवं वा एवं वेति बहुकोटिविपयीकृतः तमेव विभुमनुध्यायन् निरंतरं चिन्तयन् कृष्णस्य सखार्जुनः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्येकान्वयः ॥ १-२ ॥ ❁ ❁ शोकहेतूनामनेकत्वाद् बहुवचनं शुचः शोकान् कृच्छ्रेण संस्तभ्य पाणिना नेत्रजमश्रु आमृज्य कृष्णस्य पारोक्ष्येणाप्रत्यक्षत्वेन सन्नद्धेन प्रणयेन कदा नु पश्येयमित्यौत्कण्ठ्येन कातरः विवशः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ साख्यादिपु कर्म सख्यादिकं सम्यक् स्मरन् अर्जुनो बाष्पेण निमित्तेन गद्गदया स्खलंत्या गिरा अग्रजं नृपमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणाहेत्येकान्वयः ॥ ४ ॥

प्रथमतो नवमश्लोकावधि क्रमसन्दर्भो न (सं०)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रुत्वा नृपः पञ्चदशे विलापं धनञ्जयस्याथ कलेः प्रवेशम् । आलक्ष्य राज्येष्वभिपिच्य पौत्रं विरज्य भीमादियुतः प्रतस्थे ॥ १ ॥

कृष्णोऽर्जुनः विकल्पितः एवंभूतो वा त्वमेवंभूतो वा इति विकल्पविषयीकृतः । तत्र हेतुः नानाशङ्कास्पदं रूपं दधान इति शेषः । कर्शितः कृशः कृतः ॥ १-२ ॥ ❁ ❁ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छन्ति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षेण परोक्षीभूतेन कृष्णेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ प्रेम्णा परस्परप्राणत्वं परस्परहितैषित्वं सख्यम् । मैत्रीं दास्यमिश्रं सख्यम् । सौहृदं वात्सल्यमिश्रं सख्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं भ्रात्रा नानाशंकास्पदं निस्तेजस्कं रूपं प्रति विकल्पितोऽपि कृष्णस्य वियोगे कर्शितः कृष्णोऽर्जुनः तमेवानुध्यायन्प्रतिभाषितुं नाशक्नोदिति द्वितीयेनान्वयः ॥ १ ॥ ❁ ❁ कृष्णस्य विश्लेषजनितेन शोकेन हेतुना शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य सः प्रतिभाषितुं प्रतिवक्तुं नाशक्नोन्न शशाक ॥ २ ॥ ❁ ❁ कृच्छ्रेण संस्तभ्य आत्मानमिति शेषः । नेत्रयोश्शुचः शोकाश्रूणि पाणिनामृज्य परोक्षेण हेतुना समुन्नद्धाभ्यां वृद्धाभ्यां प्रणयौत्कण्ठ्याभ्यां स्नेहवैक्लव्याभ्यां कातरो विह्वलोऽग्रजमित्याहेत्यग्रिमेणान्वयः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ सारथ्यादिषु सारथ्यदौत्यानुगमनादिषु कर्मसु सख्यं समानशीलत्वं मैत्रीमुपकारित्वे सति प्रत्युपकारानपेक्षतां सौहृदं हितैषित्वं बाष्पेण कण्ठावरोधहेतुना गद्गदया स्खलिताक्षरया अग्रजं युधिष्ठिरमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं चतुर्दशे हेतुं संभाव्याथ विनिश्चयात् । कृतकार्यः शास्त्ररीत्या मुक्तोऽभूदिति वर्ण्यते ॥ १ ॥
भार्याभ्रातृभिरत्रैव सहितो मुक्तिमेयिवान् । पंचदशे महाराजकृष्णभक्तिर्निरूप्यते ॥ २ ॥
प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णौ राजार्थमाह हि । एवं दृष्ट्वैव राजापि तथा वाभूद्यतः परः ॥ ३ ॥

प्रथममर्जुनप्रेमौत्कण्ठ्यमाह एवमिति त्रिभिः । एवं कृष्णोऽर्जुनः नानाशंकास्पदरूपं विकल्पितोऽपि नाशक्नोदिति संबंधः । कृष्णस्य भगवतः सखा सखित्वस्मरणेन व्याकुल इति एतद्द्वारा वा भयवानेतानुपसंहर्तुमागत इति कृष्णपदप्रयोगः । अत एव कृष्णसखः अन्यथा तत एव गमनमुचितं स्यात् । अर्जुनेनान्विताः सर्वे इति भगवद्वाक्येऽपि तत एव गमनमुचितं स्यात् तावद्यूयमवेक्षध्वमिति नारदवाक्यं च सत्यं स्यात् । कृष्णौ यदुकुरूद्वहाविति च अवस्थाप्रकटनं तु विश्वासार्थं भगवतैव लीला, अन्यथा भगवतः सावशेषकार्यकर्तृत्वं स्यात् । अर्जुनस्य तेजःशोकश्चायुक्तः स्यात् । अत एव कृष्ण एवार्ज्जुने समाविष्टः समागत इति युधिष्ठिरमुक्तिरुचिता । नानाशंकानां पूर्वोक्तानामास्पदं रूपं प्रतिकल्पितः रूपमेवार्ज्जुन इति वा प्रतिभाषितुं नाशक्नोदिति वा संबंधः कृष्णस्य यो विश्लेषो वा तेन कर्शितः क्षीणः ॥ १ ॥ ❁ ❁ अनुत्तरे दृष्टे उपाय उक्तः, शोकेन शुष्यत् शोषमयत् शोकं प्राप्तुवत् हृत्सरोजं वदनसरोजं च यस्य अत एव हतप्रभः अंतस्तापे बहिः कांतेर्नाशनात् उत्तरध्यानयोर्युगपदुपस्थितावपि तमेव ध्यायन् उत्तरं वक्तुं नाशक्नोत्, तत्र हेतुः विभुमिति ॥ २ ॥ ❁ ❁ उत्तरापेक्षया न विषयस्य समर्थत्वात् शोकसहकृतं ध्यानं जायत इति शोकं दूरीकरोतीत्याह कृच्छ्रेणेति, शोकस्तु स्मरणहेतुक इति । स्मरणे विद्यमाने शोकनिवृत्तिः शक्या तथापि तादृशधर्मविशिष्टं भगवंतं तभ्यो धर्मेभ्यः पृथक्कृत्य पूर्वधर्मैः सह संयोज्य शोकदूरीकरणात् कृच्छ्रेणेत्युक्तं शुचः शोकाश्रूणि अभ्यंतरात्समागच्छंति तत्रैव स्तंभितानि नेत्रयोः समागतानि तानि पाणिनामृज्य आसमंतात् मृष्ट्वा एवं कृते पूर्वोक्तधर्मयोजनात् गतकालसहितः परोक्षशब्दवाच्यः अर्ज्जुनस्यांतःप्रविष्ट इत्याह परोक्षेणेति । अक्षात्परः परोक्षः स्वेच्छयैव पूर्वमिंद्रियगोचरोऽपि सांप्रतमिच्छाया अभावात् सौख्य एव तेन समुन्नद्धः आविष्टः सन्दङ्नद्ध अयोगोलकं वह्निनेव । अनेनांतः कथने बलमुक्तं भक्तिरपि पूर्वे प्रविष्टा स्वकार्यं करोतीत्याह-प्रणयेन स्नेहेन यदौत्कण्ठ्यं उद्गतकण्ठता कण्ठाभावः कण्ठमुद्रणमिति यावत्, तेन कातरः कदा वा वक्ष्यामीत्याकुलः भगवान् वर्तते इति वक्तव्यं भक्तिर्वर्तते इति न वक्तव्यमिति । एवं सति भगवत्स्मरणस्य प्राबल्यात् भक्तिहेतुकभगवत्स्मरणेन भगवति पुष्टे तत्तेजसा कण्ठमुद्रणे अपगते उद्गतेन बाष्पेण कण्ठे उद्गतता जाता ॥ ३ ॥ ❁ ❁ ततो भक्तिं दूरीकृत्य भगवंतमेवोररीकृत्य पूर्वधर्मयोगात् नातिस्मरन्नाहेत्याह सख्यमिति । समानशीलव्यसनत्वं सख्यं, गुह्यगोपन-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गुणप्रकटीकरणापद्गतात्यागादिधर्मवत्त्वं मैत्री, सारथ्यादिषु भगवता द्वयं कृतं सौहृदं च सुहृदो भावः सतामिव कृत्यं बंधुकृत्यं वा इदमपि प्रकटीकृत्य चकारात् स्वामित्वगुरुत्वे आदिशब्देन पार्षदसेवनदौत्यरीत्या सेवनअनुगमनादि असमासनिर्देशः पृथक्स्मरणार्थ इति । वक्ष्यमाणं प्रकारं गिरा न त्वभिनयेन शोके तस्यापि संभवात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ पञ्चदशाध्यायं विवरिषवः सङ्गतेः प्रागेवोक्तत्वात्तां स्मारयन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः एवमित्यादि । विनिश्चयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । शास्त्रीतावपि विशेषमाहुः भार्येत्यादि । तथा च यथा 'ये देवा यज्ञहन' इत्यादीन् मन्त्रानुक्त्वा 'इत्याहेमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती'ति तत्पाठेन सपरिकरस्य यजमानस्य सुवर्गो लोकः श्राव्यते, तथात्र भक्त्येति निरूप्यत इत्यर्थः । अवान्तरवाक्यतात्पर्यमाहुः प्रेमेत्यादि । आहेति सूत आह । पर इति उत्कृष्ट भक्तः । एवं कृष्णसख इत्यत्र । भगवतो जनार्दनत्वेन कालरूपत्वेन च मुक्त्यवसरे देहत्यागे च तस्यावश्यकतया 'स्वलङ्कृताः कान्तसखावरूथशः' इत्यादिषु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य साहित्येपि प्रयोगात्तमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः एतद्द्वारा वेत्यादि । कृष्णसखः कृष्णसहित इत्यर्थः । एतस्यार्थस्याभिप्रेतत्वाय विपक्षे बाधकांस्तर्कानाहुः अन्यथेत्यादि । यद्यर्जुने भगवत्साहित्यं न स्यात्, तदा पूर्वोपदेशस्मरणस्येदानीमिव तदानीमपि सम्भवात्तत एव वैराग्यादेरपि सिद्धेस्तस्मादेव स्थानान्महाप्रस्थानगमनमुचितं स्यात् । ननु 'अर्जुनेनान्विता' इति भगवद्वाक्याद्वज्राद्यानयनायागमनमिति नानेन साहित्यसिद्धिरित्यत आहुः अर्जुनेत्यादि । उक्तवाक्य इन्द्रप्रस्थस्योक्तत्वादिन्द्रप्रस्थादेव तथा स्यात्; न तु गजाह्वयात्तथेत्यर्थः । बाधकतर्कमुक्त्वा साधकतर्कमाहुः तावदित्यादि । नारदेन 'ह्यवशेषं प्रतीक्षत' इति भगवत्कृतां प्रतीक्षामुक्त्वैतेषां प्रतीक्षणमुक्तम् । मौसलस्यैवावशेषत्वाङ्गीकारे तस्य वृत्तत्वेन तद्वाक्यमप्यप्रमाणं स्यादिति तदर्थं तथेत्यर्थः । युक्त्यन्तरमाहुः कृष्णाविति । अश्विनोरिव नरनारायणयोरपि साहित्यस्य नियतत्वात्तदपि सत्यं स्यादित्यर्थः । ननु यदि सार्वदिकं साहित्यम्, तदा पराजयाद्यवस्था न स्युरिति नेदं युक्तमिति शङ्कायामाहुः अवस्थेत्यादि । सर्वत्र भगवत्तेजसैव कार्यसिद्धिः नान्यथेत्यर्जुनस्य विश्वासार्थं भगवतैव लीला सा कृता, अन्यथा असुरमोहाद्यर्थं अज्ञत्वादिकं स्वस्मिन् पूर्वं प्रकटीकृतं तथेत्यर्थः । अवस्थाप्रकटनस्य लीलात्वे विश्वासार्थत्वे च युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । यद्येवमर्जुनावस्थां न प्रकटयेत्, तदा तस्याहङ्कारे मुक्त्यभावेन तथा स्यादित्यर्थः । ननु मुक्तेर्दैवकार्यत्वात्तद्दानेपि न सावशेषकर्तृत्वमिति शङ्कायामाहुः अर्जुनस्येत्यादि । तदभावे मास्तु सावशेषकर्तृत्वम्, तथापि तस्याहङ्कारसत्तायां तेजःशोकस्तेजोविषयको यः शोकः स न युक्तः स्यात्, अतो विश्वासार्थं सा लीलेत्यर्थः । फलमपि गमकत्वेनात्राहुः अत एवेति । 'एवं गृहेषु सक्ताना'मित्याद्युक्तं संसारावेशं प्राप्यापीत्यर्थः । रूपमेवार्जुन इति । 'इन्द्रो देवते'तिवल्लिङ्गभेदेपि विशेषणविशेष्यभावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कृच्छ्रेणेत्यत्र । ननु भगवतो नित्यत्वव्यापकत्वे अनुभवन्तमर्जुनं प्रति भगवतः परोक्षत्वाभावात् कथं तदुक्तिरित्यत आहुः स्वेच्छयेत्यादि । तथा च तदानीं तादृशेच्छया तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कृष्णस्य गमनं श्रुत्वा राज्यं दत्त्वा परीक्षिते । मुक्तो युधिष्ठिरश्चेति पञ्चदशे निरूप्यते ॥ १ ॥

भ्रात्रा राज्ञा युधिष्ठिरेणैवं नानाशङ्कानामास्पदं निमित्तभूतं स्वकीयं रूपमालक्ष्य विकल्पितो विकल्पेन पृष्टोऽपि कृष्णोऽर्जुनः तमेव विभुं व्यापकं श्रीकृष्णमनुध्यायन् प्रतिभाषितुमुत्तरं वक्तुं नाशक्नोदिति द्वयोरन्वयः । अशक्तौ हेतुमाह—कृष्णेति । कृष्णस्य यो विश्लेषो वियोगस्तेन कर्शितः कृशीकृत इत्यर्थः । कृष्णविश्लेषशोकेन हेतुना वदनं च हृच्च ते एव सरोजे, शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य सः । अत एव हता प्रभा तेजो यस्य सः ॥ १–२ ॥ ❀ ❀ ततश्च कृच्छ्रेण अतिप्रबलेन शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छन्ति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिनाऽऽमृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण कृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं यत्प्रणयौत्कण्ठ्यं तेन कातरो व्याकुलो नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सख्यं समानशीलत्वम्, मैत्रीमुपकारम्, सौहृदं बन्धुकृत्यं च सारथ्यादिषु कर्मसु यद्भगवता कृतं तत्संस्मरन् अत एव बाष्पेण गद्गदया कुण्ठीभूतया गिरा नृपमग्रजं युधिष्ठिरं प्रति इति वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

कृष्णविरहव्यथित पाण्डवोंका परीक्षित्को राज्य देकर स्वर्ग सिधारना

सूतजी कहते हैं—भगवान् श्रीकृष्णके प्यारे सखा अर्जुन एक तो पहले ही श्रीकृष्णके विरहसे कृश हो रहे थे, इसपर राजा युधिष्ठिरने उनकी विषादग्रस्त मुद्रा देखकर उसके विषयमें कई प्रकारकी आशङ्काएँ करते हुए प्रश्नोंकी झड़ी लगा दी ॥ १ ॥ ❀ ❀ शोकसे अर्जुनका मुख और हृदय-कमल सूख गया था, चेहरा फीका पड़ गया था । वे उन्हीं भगवान् श्रीकृष्णके ध्यानमें ऐसे डूब रहे थे कि बड़े भाईके प्रश्नोंका कुछ भी उत्तर न दे सके ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णकी आँखोंसे ओझल हो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जानेके कारण बढ़ी हुई प्रेमजनित उत्कण्ठाके परवश हो रहे थे। रथ हाँकने, टहलने आदिके समय भगवान्ने उनके साथ जो मित्रता, अभिन्नहृदयता और प्रेमसे भरे हुए व्यवहार किये थे, उनकी याद-पर-याद आ रही थी; बड़े कष्टसे उन्होंने अपने शोकका वेग रोका, हाथसे नेत्रोंके आँसू पोंछे और फिर रुँधे हुए गलेसे अपने बड़े भाई महाराज युधिष्ठिरसे कहा ॥ ३-४ ॥

अर्जुन उवाच

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा । येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥
यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः । उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥
यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।
तेजो हृतं खलु मयाभिहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥
यत्संनिधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदामिन्द्रं च सामरगणं तरसा विजित्य ।
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

येन मां वंचयता । देवान्विस्मापयति यत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादियच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन सम्बन्धः । प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तः । उक्थेन प्राणेन । एष पित्रादिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णोपकारानुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः । यस्य संश्रयाद्बलात्स्मरेण कामेन दुर्मदानामतिमत्तानां तेजः प्रभावो हृतं धनुर्ग्रहणेनैव पश्चात्तद्धनुः सज्जीकृतं च तेन च मत्स्यो यन्त्रोपरि भ्रमन्विद्धस्ततस्तान्विजित्य द्रौपदी प्राप्ता च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उ इति विस्मये, खाण्डवमिन्द्रस्य वनमग्नयेऽदां दत्तवानस्मि । खांडवदाहे रक्षितेन मयेन कृता च सभा लब्धा। अद्भुतशिल्परूपा माया यस्यां सा । तेऽध्वरे यागे राजसूये ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महाराजेति । तवापि महाराजत्वं तत्कृतमेवेति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ "उक्थं कर्मफले प्राणे वेदभागे वचस्यपि" इति निरुक्तिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ द्रुपदगेहं पाञ्चालपुरम् । राज्ञां जरासन्धादीनाम् । अधिगता वेदाध्ययनवदादरेण प्राप्तेत्यर्थः । "कृष्णा स्याद्द्रौपदी कालिन्दी सुभद्रा कणा स्त्रियाम् । नीली द्राक्षा कृष्णपत्नी" इति निरुक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अद्भुतानि शिल्पानि जले स्थलप्रत्ययादीनि कौशलानि यस्यां सा माया यस्यां सा सभेति । यत्सभायामिति शेषः । नृपतयस्तेऽध्वरे बलिमहरन् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उक्तिमेवाह वंचित इति त्रयोविंशत्या । हे महाराज ! अहं बंधुरूपतां प्राप्तेन हरिणा आश्रितार्तिहरेण साक्षाद्भगवता वंचितोऽस्मि रहितोऽस्मीत्यर्थः । येनेत्यादीनां यच्छब्दानां तेनाहमस्मि मुषितः पुरुषेण भूम्नेत्युपरिष्टादन्वयः । देवानामपि विस्मापनमाश्चर्यकरं यन्महन्मत्तेजो येनापहृतं, देवेति राज्ञः सम्बोधनं वा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्य च भगवतः क्षणमात्रवियोगेनाप्यप्रियं दर्शनं यस्य तथाभूतोऽयं मत्प्रभृतिलोको भवति तथैव लोकः उक्थेन प्राणेन रहितः मृतकः शव प्रोच्यते अपिशब्दाददर्शनयोग्यश्च प्रोच्यते तद्वत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यत्संश्रयादिति अस्मदीयशौर्यादिकं यदधीनं तेन वंचितोऽस्मीति समुदायार्थः । द्रुपदगेहे द्रौपद्याः स्वयंवराख्ये स्वयंवरप्रारम्भे स्मरेण कामेन हेतुना दुष्टो मदो येषान्तेषामुपागतानां राज्ञां तेजो मया यस्य भगवतः संश्रयाद्धेतोरपहृतं खलु तथा सज्जीकृतेन समारोपितज्यागुणकेन धनुषा मत्स्याकारो यंत्रविशेषश्चाभिहतश्छिन्नः कृष्णा द्रौपदी चाधिगता लब्धा च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यत्संनिधाविति । यस्य भगवतः संनिधौ हेतुभूतेऽमरगणैः सहितमिदं जवेन विजित्य खाण्डवाख्यं वनमहमग्नयेऽदाम् दत्तवानस्मि अहमु इति छेदः उशब्दः निपातो विस्मयद्योतकः । अत्याश्चर्यमयमेवंविधं कर्म कृतवानस्मीति भावः । तथा मयकृता मयेन निर्मिता अद्भुतान्याश्चर्यभूतानि शिल्पानि प्रतिमादीनि माया अन्यान्यप्याश्चर्याणि यस्यां सा सभा मया लब्धा अद्भुतानि शिल्पानि पाणिपादादिनैपुण्यानि यासु ता माया आश्चर्यरूपाः प्रतिमादयो यस्यामिति वा, तथा मत्संनिधौ ते तवाध्वरेऽश्वमेधे नृपतयो दिग्भ्यो बलिमुपाहरन् आहृत्य समर्पयामासुः ॥ ८ ॥

१. प्राचीने पुस्तके नास्ति । २. प्रा० पा०—धनुषा विजिता ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देवानपि विस्मापयतीति देवविस्मापनं महत्तेजः सामर्थ्यलक्षणं येन कृष्णेनापहृतं सहैव नीतं तेन बंधुरूपिणा प्रधानबंधुना हरिणा अर्जुनोऽहं वंचित इत्येकान्वयः। वंचित इति हरौ न दोष आरोप्यते, किंतु तेन वियुक्त इति तद्वियोगमात्रं वियोगोऽपि गृहीतमानुषाकारेण न साक्षात्सर्वहृदि सन्निहितत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण बंधुरूपिणेत्युक्तं तस्माच्छोकाच्छून्योऽस्मीति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ एतमर्थं सदृष्टांतमाह यस्येति। यथोक्थेन प्राणेन रहित एष देहो मृतकः कुणप इति प्रोच्यते तथा यस्य कृष्णस्य क्षणवियोगेन लोकोऽप्यप्रियममंगलं पश्यतीत्यप्रियदर्शनः यस्मात्तस्माच्छून्यत्वमित्यर्थः। प्राणत्यागे पित्रादिशरीरमपि पुत्रादेरप्रियत्वात् बहिर्भूमौ निक्षिप्यते यथा तथाहमपि बंधुभिरप्रियत्वादवज्ञात इव दृष्ट इति भावः। ममायं लोको देहोऽप्रियदर्शनो जात इति वा। प्रथमहिशब्देन प्राणवियुक्तदेहस्य कुणपत्वं श्रुतिसिद्धमिति दर्शयति न केवलमहमेवाप्रियदर्शनः, किं त्वयं लोको बंधुजनो द्वारवत्यादिप्रदेशो वा उक्थेन पित्रादिना वियुक्त एवं बंधुजनोऽपीति दृष्टांतयोजना॥ ६॥ ❀ ❀ यत्संश्रयात् सन्निधावित्यादियदनुभावनिरस्तचित्ताइत्यंतानां श्लोकानां तेनाहमद्य मुषित इति मध्यगतेन श्लोकेन मध्यकुलकन्यायेनान्वयः। यत्संश्रयाद्यस्य कृष्णस्य सेवाबलात् द्रुपदगृहे पांचालपुरे स्वयंवरमुखे स्वयंवरश्रेष्ठ उपागतानां मिलितानां स्मरकारणेन जातो दृप्तो मदो येषां ते तथोक्ताः तेषां राज्ञां जरासंधादीनां तेजोऽभिमानलक्षणं मयेदृशेन हृतं, किंच सज्जीकृतेन धनुषा यंत्रविहितो मत्स्यो विहतः पातितश्च, किंच मया कृष्णा द्रौपदी चाधिगता वेदाध्ययनवदादरेण प्राप्तेत्येकान्वयः॥ ७॥ ❀ ❀ यस्य सन्निधावहमेवामरगणैः सह वर्तमानमिन्द्रं च तरसा वेगेन बलेन च विजित्य खांडवाख्यं वनमपि याचमानाय अग्नये अदां दत्तवानस्मि अद्भुतानि शिल्पानि स्थले जलप्रत्ययादीनि मायाश्च यस्यां संति सा तथोक्ता मयनाम्ना तक्ष्णा कृता सभा मया लब्धा यत्सन्निधानविशेषादिति योज्यम्। ते तवाध्वरे यज्ञे राजसूयलक्षणे दिग्भ्य आगतनृपतयो बलिं ते तुभ्यमहरन् ददुरित्यन्वयः॥ ८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वञ्चितस्त्यक्तः येन मां त्यक्तवता मम तेजोऽपहृतं तेन तद्दत्तमेव तेज इति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि। यच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देनान्वयः। प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तः उक्थेन प्राणेन। एष पित्रादिः॥ ६॥ ❀ ❀ यस्याश्रयात् स्वयंवरे राज्ञां तेजो हृत्वा द्रौपदी प्राप्ता॥ ७॥ ❀ ❀ उ इति विस्मये। खाण्डवमिन्द्रस्य वनम्। खाण्डवदाहे रक्षितेन मयेन कृता सभा लब्धा। अद्भुते शिल्पमाये यस्यां सा अध्वरे राजसूये॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदेवाह वंचितोऽस्मीति चतुर्विंशतिश्लोकैः। हरिणा वञ्चितोऽस्मि येनेत्यादियच्छब्दानां तेनाहं मुषित इत्यनेनान्वयः॥५॥ ❀ ❀ उक्थेन प्राणेन॥ ६॥ ❀ ❀ स्वयंवरस्य मुखे प्रारम्भे उपागतानां राज्ञां यत्संश्रयात्तेजो हृतमपहृतं तथा सज्जीकृतेन धनुषा मयाभिहतः छिन्नः तथा कृष्णा द्रौपदी अधिगता लब्धा॥ ७॥ ❀ ❀ यथा मणिविशेषसंनिधावयो नृत्यति तथा यस्य संनिधिमात्रतो मयेदं कृतमिति विस्मिततयाह यदिति। यद्यस्य संनिधौ उ इति विस्मये अहमग्नये विप्ररूपेण याचमानाय खाण्डवमिंद्रवनमदां दत्तवानस्मि तत्राग्निदाहभयत्रातमयकृताद्भुतशिल्पैर्माया आश्चर्यता यस्यां सा सभा च लब्धा॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

राज्ञा द्वयं पृष्टं यादवानां कुशलमर्जुनशोकहेतुश्च तत्र सन्निहितत्वात् उक्तन्यायेन भक्तेस्तिरोहितत्वाच्च शोकहेतूनाह वंचित इत्यादि। 'भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्यामि'त्यनेन भगवता वंचितस्य ममेयं गतिरित्यर्थः। वचनप्रकारमाह येनेति। ननु भगवान् परमकृपालुः कथं वंचयति तत्राह हरिणेति, सर्वदुःखहर्त्ता यदि इदानीमर्जुनस्य तेजोहरणनिमित्तसांनिध्यं किमर्थं कृतमित्याशंक्याह बंधुरूपिणेति। तत्रापि भगवतो वचनं कृतं बंधुरूपमस्यास्तीति बंधुरूपी मातुलपुत्र इव, ततो लौकिकव्यवहारेण निकटे तेजोऽपहृतमित्यर्थः। ननु स्थितेऽपि तेजसि देवानां रक्षकत्वात् किमनेनानिष्टं भवेदित्यत आह देवविस्मापनमिति, देवान् विस्मापयतीति। ननु वा मन्यमानत्वात् न शंकेत्यत आह महदिति॥ ५॥ ❀ ❀ ननु तेजसि गते मंत्रादीनां विद्यमानत्वात् का तव चिंतेत्यत आह यस्येति। यस्य तेजसः क्षणवियोगेन सर्वोऽपि लोकः अप्रियदर्शनो जातः, अप्रियं दर्शनं यस्य। तेजसि गते जगद् द्रष्टुमपि न रोचते किं मंत्रादिना क्षुदभावेऽन्नमिव कामाभावे कामिनीमिव। किंच तेजसा हीनः मल्लक्षणः पुरुषः उक्थेन प्राणेन रहितः, प्राणकार्यं हि बलं तद्गतमेव तस्मिन् गते वृक्षादाविव प्राणः अकिंचित्कर इत्यर्थः। किंच लोकप्रतीत्याप्यहं तथैव जातः तदाह मृतकः प्रोच्यते यथेति यथा मृतकः लोकैः प्रोच्यते नायमत्र स्थापनीयः ज्वालनीयो दूरीकर्त्तव्य इति तथा मल्लक्षणोऽपि जनो लोकैरुक्त इत्यर्थः। एवं तेजोपहरणेन मृतप्राय एवाहं जात इत्युक्तम्। नन्वस्य वंचकत्वं ज्ञातं चेत्कथं सख्यं कथं वा शाश्वतो भजनीयतेत्याशंक्य वचनमयैव कृतं न पूर्वमित्याह यत्संश्रयादित्यादि तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्नेत्यंतेन "गुणस्वभाव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भेदेन कृष्णेनोपकृता वयम्। गुणैस्तु नवधा योगान् स्वभावेन त्रिधा पुनः ॥ एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य सांप्रतम्। अवंचयदिति ह्येकं तेनैवास्य च संक्षयः ॥" एवं चतुर्दशश्लोकैः पांडवेषु हरेर्गुणाः तावद्भिरेव स्वज्ञातैश्चतुर्दशे गतिं ययुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र प्रथमं सत्त्वगुणभेदान् वक्तुं रजोमिश्रत्वेन भगवता य उपकारः कृतः रजोमिश्रितात् दूरस्थेन उपकारफलं च स्त्रीप्राप्तिरिति तदाह यत्संश्रयादिति। सम्यगाश्रयात् कृष्णस्येति न ह्यतींद्रियाश्रयव्यतिरेकेण अतींद्रियार्थज्ञानं भवति। तत्र हि एकचक्रनगरात् पलायिताः ब्रह्मचारिरूपेण स्थिताः। तत्र द्रौपदीस्वयंवरप्रस्तावे अदृश्यराधावेधे प्रतिज्ञायामस्मत्प्राप्त्यर्थमेव भगवता कृतायां सर्वे समाहूताः अस्मत्तेजसः प्राकट्यार्थं भगवतैव ततस्तत्कृपया त्रयं प्राप्तं तेषां तेजः लक्ष्याज्ञानं द्रौपदी च। तस्याः कृष्णेति-नामतः स्वसाम्यं मन्यमानः सखित्वस्मासु तां योजितवान् अतीन्द्रियं च तेषां च तेजः स्वकीयमपि तदपि च अतस्तेनैव तेजो दत्तं प्रथमे अंते तेनैवापहृतमति तेजसां मध्ये सर्वापहरणेन सर्वनाशश्च स्वयंवरस्य। मुख आरंभे तदाहि सर्वे मिलंति। ननु परब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः समाश्रयणे कथं प्राणिनामनिष्टकरणं तदाह स्मरदुर्मदानामिति, स्मरेण दुष्टो मदो येषाम् अतस्तेषां तेजो-हरणे दोषरूपमदहरणात् उपकार एव तेषां कृतः खल्विति राज्ञः संमतिः। अभिहृतश्चेति ज्ञातः अभिहृतश्च धनुषोऽपि सज्जीकरणं ज्ञातं तत उक्तं सज्जीकृतेनेति चकारादिंद्रप्रस्थानम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमिश्रसत्त्वेनोपकारमाह यत्सन्निधाविति। सत्त्व-मिश्रणात् भगवत्सांन्निध्यम् उ इति वितर्के कुत्राहं कुत्र तत् कर्मेति खांडवं वनं सर्वौषधिसहितमग्नये पावकाय इन्द्रस्य वन-मिति। तं विजित्य सभा राजसूयसभा तत्र दुर्योधनमोहः। खांडववने स्थितस्य मयस्य प्राणरक्षणात् स्वप्राणपरिवर्त्तनरूपं सर्व-मायामयम् अद्भुतशिल्पं रचनारूपं च कार्यं दत्तवान्। विश्वकर्मा शिल्पमेव जानाति मयस्तु मायामपि। अत्रापि प्राप्तदानसामर्थ्य-मगादि इंद्रादीनां तेजः स्वभावः। ततस्तत्राप्युपकारो जात इत्याह। दिग्भ्योऽहरन्निति ते अध्वरे राजसूये बलिं पूजामुपढौकन-द्रव्यरूपम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यत्संश्रयादित्यत्र। गुणस्वभावभेदेनेति। गुणा इतरेतरसङ्कीर्णाः सत्त्वादयः स्वभावोऽर्जुनस्य प्रकृतिः ताभ्यां कृतो यो भेदो वैषम्यं तेनेत्यर्थः। चतुर्दशस्यार्थमाहुः तेनान्यस्य च सङ्क्षय इति। अन्यस्येति तेजसः। चतुर्दशगतिमिति चतुर्दशप्रकारम्। तेजस मध्ये सर्वमिति। ह्रियमाणेन तेजसा मन्मध्यस्थं सर्वमेव हृतमित्यर्थः। ॥ ७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदुक्तिमेव दर्शयति वञ्चितोऽहमिति त्रयोविंशत्या। हे महाराजेति सम्बोधनेन तव तु महाराजत्वात्किञ्चिद्धैर्यमप्यस्ति मम तन्नास्तीति सूचयति। अहं बन्धुरूपेण मातुलपुत्रत्वाद्बन्धुरूपतां प्राप्तेन हरिणाऽऽश्रितजनार्तिहरेण कृष्णेन वञ्चितोऽस्मीत्य-न्वयः। तेन तव किमपहृतमित्यपेक्षायामाह-येनेति। येनेत्यादि यच्छब्दानां तेनाहं मुषितोऽस्मीति नवमश्लोकस्थेन तच्छब्दे-नान्वयः। देवानामपि विस्मापनं आश्चर्यकरं यन्महन्मम तेजस्तद्येनापहृतम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्य च भगवतः क्षणमात्रवियोगे-नैव अप्रियं दर्शनं यस्य तथाभूतोऽयं सर्वोऽपि लोको जातः, अत्र न सन्देह इति सूचयति। प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तमाह-उक्थे-नेति। उक्थेन प्राणेन रहित एष पित्रादिर्यथा मृतकः प्रोच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अस्मदीयं शौर्यवीर्यादिकं सर्वं भगवदधीन-मेवेति सूचयंस्तदुपकारांश्च स्मरन्नाह-यदिति। खल्वित्येवकारार्थकः। यस्य भगवतः संश्रयादेव हेतोर्द्रौपद्याः स्वयंवरमुखे स्वयंवर-प्रारम्भे स्मरेण कामेन हेतुना दुष्टो मदो येषां तेषां द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां तेजो मया हृतमित्यन्वयः। कथमित्यपेक्षायामाह-यतः सज्जीकृतेन आरोपितज्याबाणकेन धनुषा मत्स्यो मत्स्याकारो यन्त्रविशेषश्च मयाऽभिहृतः कृष्णा द्रौपदी चाधिगता लब्धेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यस्य सन्निधौ हेतुभूते सति तरसा वेगेन अमरगणैः सहितमिन्द्रमहं विजित्य खाण्डवाख्यं तस्य वनमग्नयेऽदाम् अजीर्णनिवृत्त्यर्थं दत्तवानस्मीत्यर्थः। उ इति निपातो विस्मयद्योतकः। अत्याश्चर्यमेवंविधं कर्म कृतवानस्मीति भावः। तत्र खाण्डव-दाहे रक्षितेन मयेन कृता निर्मिता अद्भुतान्याश्चर्यभूतानि शिल्पानि प्रतिमादीनि माया जलादिषु स्थलादिप्रतीतिनिमित्तभूता च यस्यां सा सभा मया लब्धा। तथा यत्सन्निधौ ते तवाध्वरे राजसूये दिग्भ्यो नृपतयो बलिमहरन् आनीय समर्पयामासुः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अर्जुन बोले—महाराज! मेरे ममेरे भाई अथवा अत्यन्त घनिष्ठ मित्रका रूप धारण कर श्रीकृष्णने मुझे ठग लिया। मेरे जिस प्रबल पराक्रमसे बड़े-बड़े देवता भी आश्चर्यमें डूब जाते थे, उसे श्रीकृष्णने मुझसे छीन लिया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जैसे यह शरीर प्राणसे रहित होनेपर मृतक कहलाता है; वैसे ही उनके क्षणभरके वियोगसे यह संसार अप्रिय दीखने लगता है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उनके आश्रयसे द्रौपदी-स्वयंवरमें राजा द्रुपदके घर आये हुए कामोन्मत्त राजाओंका तेज मैंने हरण कर लिया, धनुषपर बाण चढ़ाकर मत्स्यवेध किया और इस प्रकार द्रौपदीको प्राप्त किया था ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उनकी सन्निधिमात्रसे मैंने समस्त देवताओंके साथ इन्द्रको अपने बलसे जीतकर अग्निदेवको उनकी तृप्तिके लिये खाण्डव वनका दान कर दिया और मय दानव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

की निर्माण की हुई, अलौकिक कलाकौशलसे युक्त मायामयी सभा प्राप्त की और आपके यज्ञमें सब ओरसे आ-आकर राजाओंने अनेकों प्रकारकी भेंटें समर्पित कीं ॥ ८ ॥

यत्तेजसा[1] नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ।
तेनाहृताः प्रमथनाथ मखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते ॥ ९ ॥
पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकवरं कितवैः सभायाम् ।
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥
यो नो जुगोप वन एत्य दुरन्तकृच्छ्राद् दुर्वाससोऽरिरचितादयुताग्रभुग् यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥ ११ ॥
यत्तेजसाथ भगवान् युधि शूलपाणिर्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ।
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्धम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनन्तरश्लोको विगीतस्तथापि व्याख्यायते। नृपशिरःस्वङ्घ्रिर्यस्य तं जरासन्धं तवानुजो भीमो मखार्थमहन् हतवान्। तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः। गजायुतस्येव सत्त्वमुत्साहशक्तिर्वीर्यं बलं च यस्य सः। तं हत्वा प्रमथनाथो महाभैरवस्तस्य मखाय ये राजानस्तेनाहृतास्ते च यद्यस्मान्मोचितास्तत्तस्मात्तेऽध्वरे बलिमानीतवन्तः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यैः कितवैर्दुःशासनादिभिस्तव पत्न्याः कवरं विकीर्योन्मुच्य स्पृष्टमाकृष्टं तेषां स्त्रियो हतेशा अत एव वैधव्याद्विमुक्तकेशा अकृत चकार। कथंभूतं कवरम्। अधिमखं राजसूयमधिकृत्य क्लृप्तो रचितो यो महाभिषेकस्तेन श्लाघ्यतमम्। चारु रम्यम्। यत्स्मरणात्तदानीमेवास्तत्कृपया प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने पदयोः पतितान्यश्रूणि मुखाद्यस्याः पत्न्याः। पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याश्रुपदेन समासो नित्यसापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ शिष्याणामयुतस्याग्रे तत्पंक्तौ भुंक्ते यस्तस्माद्दुर्वाससो हेतोररिणा दुर्योधनेन रचितं यद्दुरन्तं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात्सकाशाच्छाकान्नोऽस्मान्वनमेत्य जुगोप। किं कृत्वा शाकमेवान्नं तस्मिन्नेव पात्रेऽवशिष्टमुपयुज्य यद्दुरन्तं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात्सकाशान्नोऽस्मान्वनमेत्य जुगोप। किं कृत्वा शाकमेवान्नं तस्मिन्नेव पात्रेऽवशिष्टमुपयुज्य जग्ध्वा। यत उपयोगात्सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघस्त्रिलोकीं तृप्साममंस्त। एवं हि भारते कथा। कदाचिद्दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम्। तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात्पांडवा नश्येयुरिति मनसि निधाय दुर्योधनेनोक्तं युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापि भवतैवमेव शिष्यायुतसहितेनातिथिना भवितव्यम्, किंतु द्रौपदी यथा क्षुधा न सीदेत्तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गंतव्यमिति। ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसंघोऽघमर्षणाय जले निममज्ज। तत्र चिंतातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णोंकस्थां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षणमेव भक्तवत्सलतया चागतः। तया चावेदिते वृत्तांते भगवतोक्तं हे द्रौपद्यहं च बुभुक्षितोस्मि प्रथमं मां भोजयेति। तया चातिलज्जयोक्तं स्वामिन् मद्भोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नं सूर्यदत्तस्थाल्यां मया च सर्वान्संभोज्य भुक्तमतो नास्त्यन्नमिति। तथाप्यतिनिर्बंधेन स्थालीमानाय्य तत्कंठलग्नं किंचिच्छाकान्नं प्राश्योक्तमनेन विश्वात्मा भगवान्प्रीयताम्। अथ भोक्तुं मुनिसंघमाह्वयेति भीमं प्रहितवान्। स च तावतातितृप्तो वृथा पाकभयेन पलायित इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ गिरिजासहितो विस्मापितः सन्निजं पाशुपतमस्त्रम्। अन्येऽपि लोकपाला निजान्यस्त्राण्यदुः। अन्यदप्याश्चर्यमाह। अमुनेति महत इंद्रस्यासनार्धम् ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पदयोः पतिता चासावश्रुमुखी चेति पतिताश्रुमुखी तस्या इति वा ॥ १० ॥ ❀ ❀ यः कृष्णः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यस्य कृष्णस्य तेजसा युधि वराहनिमित्तयुद्धे इंद्रकीलगिरौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तवानुजो ममार्योऽग्रजः गजानामयुतस्य सत्त्वं बलं तत्तुल्यं वा वीर्यं च यस्य भीमः तव मखार्थं यज्ञार्थं यस्य भगवतः संश्रयाद्धेतोर्नृपस्य जरासंधस्य शिरोऽङ्घ्रिमिति प्राण्यंगत्वात्समाहारद्वन्द्वैक्येन शिरोऽङ्घ्रि चाहत्तेन नृपेणाहृताः। नृपास्ततो विमोचिताः संतो यत्प्रमथस्य रुद्रस्य भैरवस्य वा मखाय मखार्थं संभृतं धनं तवाध्वरे बलिं करमनयन्नानीतवन्तः। नृपाणां शिरस्सु अंघ्रिर्यस्य तं जरासंधमिति वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पत्न्या इति। तव पत्न्या द्रौपद्याः अधिमखं राजसूयाख्ये यज्ञे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः क्लृप्तः कारितो यो महाभिषेकः तेन श्लाघिष्ठमत्यन्तश्लाघ्यं चारु सुन्दरं धम्मिलं विकीर्य विक्षिप्य यैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्टं तेषां स्त्रियः

१. प्राचीने पाठे 'यत्तेजसा' इत्यारभ्य 'बलिमध्वरे ते' इत्येकः श्लोको न। २. प्रा० पा०—गात्रः ३. ऽस्त्रवरं ददन्मे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्रीः हता मृता ईशाः पतयो यासां ताश्च विमुक्ताः केशा यासां ताश्च तथाभूताः । यो अकृत कृतवान्स तवानुजो नृपशिरोंऽघ्रिमहन्निति पूर्वेणान्वयः । कथंभूतायाः पत्न्याः पदयोर्दुःशासनस्य भगवतो वा स्वस्य वा पदयोः पतितानि अश्रूणि मुखाद्यस्याश्च तथाभूतायाः ॥१०॥ ❀ ❀ यो न इति । योऽयुताग्रभुगयुतेन विप्राणामयुतेन सहाग्रे भुंक्ते इति तथा अयुतस्याग्रे वा तस्मादरिणा दुर्योधनेन विहितात् दुर्वाससः हेतोरागतात् दुरन्तकृच्छ्राद्‌पारसंकटाद्यो भगवान्नोऽस्मान् शाकात्मकान्नावशिष्टमवलेपमुपयुज्य भुक्त्वा जुगोप शाकावशिष्टमुपभुक्तवतो भगवतो हेतोः सलिले निमग्नः संघो भूतसंघरूपो देहो यस्य स दुर्वासाः त्रिलोकीमपि तृप्तामामंस्तामन्यत तेन भगवता मुषितोऽस्मीत्यन्वयः । एषा चान्यत्र कथा सूच्यते "दुर्वासा मुनिवर्योऽथ दुर्योधनगृहं गतः । तं राजा पूजयामास सार्घ्यपाद्यासनादिभिः । निमन्त्रयामास स तं भोजनाय नराधिपः । ते बाढमिति चामन्त्र्य कृत्वा नित्यादिकाः क्रियाः । बुभुजेऽन्नं बहुगुणं ब्राह्मणैः सह धर्मवित् ॥ अब्रवीच्च स राजानं भुक्त्वा तुष्टमना मुनिः । वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मि नराधिप ! याचयाम्यद्य किमहं वरमेतं मुनीश्वरम् ॥ इति चिन्तासमापन्नो राजा दुर्योधनस्तदा । मुहूर्तं चिन्तयित्वाथ प्रतिपेदे मनोगतम् ॥ वनवासं गता ये तु पाण्डवाः शंसितव्रताः । तेषामस्य मुनेः शापं जनयें यं लवान्नृपः ॥ मद्गृहे भुक्तवान् सर्वं यदा वांछति भोजनम् । तत्र दातुं शक्नुवन्ति ते वने क्लेशभागिनः । तदा कोपपरीतात्मा शापं दास्यत्यसंशयम् ॥ इत्येवं दुरभिप्रायो वरं वव्रे सुदारुणम् । वने मे भ्रातरः सन्ति पाण्डवा दुःखभागिनः । भोक्तव्यं तद्गृहं गत्वा मद्गृहे भुक्तवान्यथा ॥ तथेति मुनिरुक्त्वा तं गत्वाऽयाचत भोजनम् । अयुतब्राह्मणाग्रे मां भोजयाशु युधिष्ठिर ! ॥ श्रुत्वैतद्वचनं राजा हृदि संजातवेपथुः । भुक्तमस्माभिरधुना शिष्टमन्नं न विद्यते ॥ तथा न ब्राह्मणाः सन्ति सामग्री च कदाचन । यद्यहं न ददाम्यन्नं शापं दास्यति कोपतः ॥ तथाप्येनं निमन्त्र्यैवमुपायं मृगयेऽधुना । इत्येवं मनसा ध्यायन्राजा मुनिमथाब्रवीत् ॥ भगवन्नित्यकर्मादि कृत्वा स्नानादिकर्म च । शीघ्रमागमनं कार्यं सिद्धं सर्वं तथा मम ॥ तत ओमित्यनुज्ञाय गत्वा चाप्सु विवेश ह । तत्राघमर्षणं कुर्वन् दध्यौ तद् ब्रह्म निष्कलम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्यदुनन्दनः । आजगाम कुरुश्रेष्ठसन्निधौ क्लेशनाशनः ॥ विषण्णवदनान् दृष्ट्वा पाण्डवान् मधुसूदनः ॥ उवाच राजन् ! किं दीर्घं ध्यायसे क्लेशभागिव । सोऽसौ न्यवेदयत्सर्वं मुनेरागमनादिकम् ॥ श्रुत्वैतद्भगवान् कृष्णो दुर्योधनविचेष्टितम् । श्रुत्वोवाचावशिष्टं तदन्नं किं किंचिदस्ति वै ॥ शाकमात्रावशिष्टो मे पाक इत्यब्रवीन्नृपः ॥ उवाच भगवान् शिष्टं शाकमानीयतामिति ॥ आनीतं भक्षयामास राज्ञो दुःखोपशान्तये । दुर्वासास्तु मुनिर्मेने तृप्तं स्थावरजंगमम् ॥" इत्यादिका कथा वर्तते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यत्तेजसेति । यस्य भगवतस्तेजसा मया हितेन हेतुना भगवान् शूलपाणिः शम्भुः किरातरूपो युद्धे विस्मापितः मयेति शेषः । विस्मयं प्राप्तः स च गिरिशो रुद्रः मे मह्यमस्त्रं पाशुपताख्यं ददौ । तथाप्यन्ये च शक्राद्यो विस्मापिता इत्यर्थः, तथाहममुनैवाधुना तेजोहीनकलेवरेणैव महेन्द्रस्य भवने महदासनस्यार्द्धं प्राप्तः । इन्द्रासनस्यार्धमधिष्ठितवानस्मीत्यर्थः । महदिति पृथक्पदम् । अन्यथा 'आन्महत' इत्यात्वापत्तिः । आर्षत्वात्तदभावे महत्यासने इत्यप्यन्वेतुं शक्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गदाख्यमायुधं च सत्त्वं च हृदयसारश्च वीर्यं वीरभावश्च सत्त्वं मानसबलं च वीर्यं कायबलं च वा यस्य स गदायुधसत्त्ववीर्यः तवानुजो मम ज्येष्ठो भीमसेनो नृपशिरःस्वंघ्रियेस्य स तथोक्तः तं जरासंधं यत्संनिधावहन् हतवानित्यन्वयः । किमर्थं मखार्थे राजसूययज्ञमुद्दिश्य जरासंधेन तेन प्रमथनाथमखाय रुद्रमुद्दिश्य पुरुषमेधाख्ययज्ञायाहृता गृहीता येन कृष्णेन मोचिताः जरासंधवधेनेति शेषः । भूयस्ते तवाध्वरे बलिं ब्युदयन् अभिगम्यानीतवंत इत्यन्वयः । "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यत्र "अभेरप्युपसंख्यानं कर्तव्यम्" ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कुरुसभायां तव पत्न्या द्रौपद्या अपि राजसूयनाम्नि मखे क्लृप्तेन कृतेन महाभिषेकेण श्लाघिष्ठमतिशयेन श्लाघ्यतममत एव चारु रुचिरं कबरं केशबंधने यैरक्षकितवैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्टं यत्तत्कबरं विकीर्य यत्पदयोः पतितायाः अश्रुमुख्याः अश्रुप्रधानो यः सः तत्पदयोः पतितत्वादेव तत्स्त्रियः तेषां कितवानां स्त्रियो भार्याः विमुक्तकेश्यः भीमाविद्धगदाभग्नोरुदंडान् स्वपतीनालिंग्य रुदतीर्विकीर्णकेशपाशा न्यकृत नितरामकार्षीदित्येकान्वयः । अश्रुशब्द उभयलिंगोऽप्यस्ति धनुःशब्दवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ यस्य तेजसा युधि वराहनिमित्तयुद्धे विस्मापितः विस्मयं गमितः शूलं पाणौ यस्य सः शूलपाणिः स गिरिशः निजमस्त्रं पाशुपताख्यं मे मह्यमदादित्यन्वयः । अन्ये लोकपाला अपि स्वं स्वमस्त्रं ददुरिति शेषः । अपि चार्जुनोऽहममुनैव कलेवरेण मान्येन महेन्द्रभवने अमरावत्यां महतो देवेन्द्रस्यासनार्धं प्राप्त इत्येकान्वयः । अथान्यच्च श्रीकृष्णमाहात्म्यं वक्ष्यामि विशेषत इत्यथशब्दार्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यस्तव पत्न्याः सम्बन्धे तेषां कितवानां स्त्रियो हतेशविमुक्तकेशा अकृत । कीदृश्याः पत्न्याः कबरं विकीर्य्य पश्चाद्वनान्तर्गतस्य कृष्णस्य पदयोः पतिताश्रुमुख्याः । कीदृशं कबरं कितवैः स्पृष्टं द्यूतसभायामाकृष्टमिति योज्यम् ॥ १०–११ ॥ ❀ ❀ यत्तेजसेति पूर्ववल्लौकिकलीलामयत्वेनैव ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नृपाणां तत्सजातीयानां प्राकृतानां शिरःसु अंघ्रिर्यस्य तं जरासन्धम्। तवानुजो भीमः। मखार्थं तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः गजायुतस्येव सत्त्वम् उत्साहशक्तिः वीर्यं बलं च यस्य सः। प्रमथनाथो भैरवस्तस्य मखाय ये राजानः तेनाहृताः यद्यस्मान्मोचिताः तत्तस्मात्तेऽध्वरे बलिम् आनीतवन्तः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यैः कितवैर्दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः अधिमखं राजसूये कृतमहाभिषेकेण प्रशस्तं कवरं विकीर्य्य उन्मुच्य स्पृष्टम् आकृष्टम्, तेषां स्त्रियो हृतेशा अत एव वैधव्याद्विमुक्तकेशाश्च अकृत यस्तवानुज इति पूर्व्वस्यैवानुषङ्गः। कीदृश्याः स्मरणात् प्राप्तस्य कृष्णस्य नमने पदयोः पतितानि अश्रूणि मुखाद्यस्याः। पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्य अश्रुपदेन समासो नित्यसापेक्षत्वात्। पदयोः पतिता चासौ अश्रुमुखी चेति तस्या इति वा ॥ १० ॥ ❀ ❀ दुर्व्वाससो हेतोररिणा रचितं यद्दुरन्तं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात् सकाशान्नोऽस्मान् वने एत्य जुगोप। यः शिष्याणाम् अयुतस्य अग्रे अग्रपङ्क्तौ भुङ्क्ते। शाकमेवान्नं तस्मिन् पात्रेऽवशिष्टम् उपयुज्य जग्ध्वा। यत उपयोगात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां सङ्घस्त्रिलोकीं तृप्तामममंस्त। एवं हि भारते कथा—"कदाचित् दुर्व्वाससो दुर्य्योधनेनातिथ्यं कृतम्। तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्व्वाससः शापात् पाण्डवा नश्येयुरिति मनसि विधाय दुर्य्योधनेनोक्तम्। युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यः, अतस्तस्यापि भवतैवं शिष्यायुतसहितेनातिथिना भवितव्यम्। किन्तु द्रौपदी यथा क्षुधया न सीदेत्तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गन्तव्यमिति। ततश्च तथैव दुर्व्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसङ्घोऽघमर्षणाय जले निममज्ज। तत्र चिन्तातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णः अङ्कस्थां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षण एव भक्तवत्सल आगतः। तया चावेदिते वृत्तान्ते भगवतोक्तम्। द्रौपद्यहं बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजय। तया चातिलज्जया अहो मदीयमभाग्यं भाग्यं च यतस्त्रैलोक्यनाथो यज्ञपुरुषो मद्गृहमागतो भोजनं प्रार्थयतीति मनसि विधायोक्तम्–स्वामिन्! मद्भोजनपर्य्यन्तमक्षय्यमन्नं सूर्य्यदत्तस्थाल्याम्। मया च सर्व्वान् भोजयित्वा भुक्तम्। अतो नास्त्यन्नमिति अश्रुपातं चकार। तथाप्यतिनिर्व्वन्धनेन पाकस्थालीमानाय्य तत्कण्ठलग्नं शाकान्नं प्राश्योक्तं भोक्तुं मुनिसङ्घमाह्वयेति। अथ भीमञ्च प्रहितवान्। भीमेन गत्वोक्तं स्वामिन्! भोजनार्थमागम्यतां कथं विलम्बः क्रियते। स च तावता अतितृप्तः वृथा पाकभयात् पलायितः" इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ गिरिजया दुर्गया सहितः विस्मापितः सन् निजं पाशुपतमस्त्रम्। अन्येऽपि लोकपालाः निजास्त्राण्यदुः। महत इन्द्रस्य आसनार्द्धम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यद्यस्य श्रीकृष्णस्य तेजसा ममार्योऽग्रजस्तवानुजो भीमः नृपशिरःस्वंघ्रिर्यस्य तं जरासंधं मखार्थं राजसूयार्थं राजसूयाख्ययज्ञार्थम् अहन् हतवान्। किंच प्रमथनाथमखाय महाभैरवमखाय तेन जरासन्धेन ये भूपा आहृताः। यद्यतो मोचितास्ततो हेतोस्ते भूपास्तवाध्वरे राजसूये बलिम् अनयन् आनीतवन्तः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तव पत्न्या कृष्णायाः अधिमखं मखे विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। क्लृप्तेन महाभिषेकेण हेतुना श्लाघिष्ठचारु एवंभूतं कवरं यैः कितवैर्दुश्शासनादिभिर्विकीर्य्य विक्षिप्य स्पृष्टम्. तत्तेषां हृतेशविमुक्तकेशाः हृता ईशा विमुक्ता वैधव्यसूचनार्थं केशा यासां ता एवंभूताः स्त्रियः यः श्रीकृष्णः अकृत कृतवान्। कथंभूतायाः पत्न्याः तदा द्रौपद्याः स्मरणेन सभायां प्राप्तस्य अन्यैरदृष्टस्य द्रौपदीसमीपे स्थितस्य पदयोः पतितान्यश्रूणि मुखाद्यस्याः। तदुक्तं केशग्रहणानन्तरं वस्त्रापकर्षणावसरे सभापर्वणि "आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्याश्चिन्तितो हरिः। गोविन्द द्वारिकावासिन् कृष्णगोपीजनप्रिय ॥ कौरवैरभिभूतां मां किं न जानासि केशव! याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा श्रीकृष्णो गद्गदोऽभवत्। त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां तत्रैव कृपयाभ्यगादि"त्यादि ॥ १० ॥ ❀ ❀ यो मुनिः शिष्यायुतस्याग्रे गुरुत्वाद् भुंक्ते तस्मादरिभिर्दुर्योधनादिभिर्विहिताद्दुर्वाससः हेतोरुपस्थिताद्दुरंतादपारात् कृच्छ्रात्संकटात् यः श्रीकृष्णः वनमेत्य शाकान्नशिष्टं शाकमेवान्नमदनीयं तदेव शिष्टमवशिष्टं स्थाल्यां लग्नं तदुपयुज्य नोऽस्मान् जुगोप यतः शाकलेशोपयुक्तवतः श्रीकृष्णात्सलिले विनिमग्नो मुनिसंघस्त्रिलोकीमपि तृप्तामममंस्त अमन्यत। अस्यार्थस्य विस्तरो वनपर्वणि द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ धृतकिरातवेशः स गिरिजः सोमः भगवान् शूलपाणिः शिवः वनपर्वणि प्रसिद्धेऽर्ज्जुनकिरातीये युद्धे यस्य श्रीकृष्णस्य तेजसा हेतुभूतेन मया विस्मापितः निजं पाशुपतमस्त्रमदात् तदनन्तरमेवान्ये लोकपाला अपि निजास्त्राण्यपि ददुः। किंचामुनैव कलेवरेण लोकपालास्त्रप्राप्त्यनन्तरं महेंद्रभवने महतः स्वपितुरिन्द्रस्यासनार्धं प्राप्तः प्राप्तवानस्मि। चकारादिंद्रदत्तास्त्रादिकं च प्राप्तवानस्मीति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या।

यत्तेजसेति विगीतश्लोको मध्ये अधिकः, सोऽपि व्याख्यायते। तस्य भगवतस्तेजसा नृपशिरोंऽघ्रिं नृपशिरस्सु अंघ्रिर्यस्य जरासंधस्य तव मखार्थमहन् आर्यो मम ज्येष्ठभ्राता भीमः तव अनुजः ये च मोचिताः यस्मात्ते मोचिताः तस्मात्ते अध्वरे बलिमनयन् आनीतवंतः। अहमपि भीमोऽपि भगवत्सांनिध्यात् श्लोकोक्तं फलं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तमोमिश्रसत्त्वेनोपकारमाह पत्न्यास्तवेति। रजसा तस्य तमसो नाश उचितः। तथापि सत्त्वेन तस्योपकारः कर्तृस्त्रीषु दत्तः तथाकरणे हेतुः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अधिमखेति। राजसूयमध्ये महाभिषेकप्रस्तावे यजमानपत्न्याः क्लृप्तो योऽयं महाभिषेकः तेन श्लाघिष्ठं सर्वसभास्तुत्यं चारु- मनोहरं च वेदलोकयोरुत्कृष्टं यत् कवरं तत् कितवैर्वंचकैः दुर्द्यूतैः अपणितमपि पणत्वमारोप्य भीष्मादिस्थितसभायां पाप- प्राकट्याय यैः स्पृष्टं तत्स्त्रियः हतेशविमुक्तकेशाः कृताः, हतः ईशो यो भर्ता तेन मृतभर्त्रा विमुक्ताः केशा यासाम्। ननु भगवत एवं करणे को हेतुस्तत्राह विकीर्य पदयोः पतिता अश्रुमुख्या इति। दुष्टस्पर्शेन दोषसंबंधात् तन्निराकरणार्थं गाढं भक्तिहृदयेन 'हा नाथ द्वारकावासिन्नि'ति रूपेण स्मरणे तदानीमेवोपस्थितस्य भगवतः अन्येषां महापातकित्वात् द्रौपदीमात्रप्रत्यक्षस्य पादयोर्दुष्टस्पृष्टं कवरं विकीर्य पतिता याश्रुमुखी तस्याः इदानीं भगवान् द्वारिकातः समागत्य तस्या अग्रे स्थितः सोऽपि तां दृष्ट्वा तस्याः पादयोः पतित्वा अश्रूण्यवर्तयत्। अत एव "या त्वरा द्रौपदीत्राण" इति वाक्यं संगच्छते। एवं गुप्ततयापि सर्वदा सर्वं करोतीत्यवगंतव्यम्॥ १०॥ ❀ ❀ रजोमिश्रतमसा य उपकारः कृतस्तमाह यो न इति। एवं ह्याख्यायिका कदाचित् दुर्वासाः षण्मासोपवासी पारणादिवसे सर्वदैत्यप्रार्थनया दुर्योधनगृहे गतः। तेन चातिथ्येन संतोषितः अयुतशिष्यसहितः। वरं वृणीष्वेत्याह। तदा भगवता व्यामोहितो दुर्योधनः सहसा पाण्डूनां नाशः प्रार्थयितुमशक्य इति मन्यमानः व्याजेन प्रार्थयिष्यामीति संचिन्त्य "यथा- सद्गृहे समागतं शिष्यैः सह तथास्मज्ज्येष्ठभ्रातुर्युधिष्ठिरस्य गृहे गन्तव्यं परं द्रौपदीभोजनानंतरम्। अन्यथा सा खेदं प्राप्स्यती"ति वरमयाचत ततस्तथेत्युक्त्वा तथैव गतो दुर्वासाः। पाण्डवानां चारण्ये भोजनाभावे भगवदुपदेशात् सूर्यप्रार्थनायां सर्वान्न- पूर्णस्थालीं ददत् सूर्य आह-द्रौपदीभोजनावधि अक्षय्यमन्नं भविष्यतीति। ततः प्रभृति सातिथ्यागमनकालमतिक्रम्य भुंक्ते। एवं जाते सति प्रहरराज्यनन्तरं द्रौपदीभोजनं योगेन ज्ञात्वा तथैवागतः। तदा पाण्डवाः द्रौपदी च सर्वनाशं मेनिरे। तदा ध्यातः कृष्णः समागतः। बहिरेव द्रौपदीमदृष्ट्वैव ऋषिं प्रत्युक्तवान्। जातः पाकः स्नानं क्रियतामिति। तथेत्यावश्यकं कर्तुं दुर्वाससि गते अन्तःप्रविष्टो भगवान् द्रौपदीवैक्लव्यं दृष्ट्वा कवलमात्रावशिष्टे भोजने स्थाल्यामपि तावच्छिष्टं शाकान्नं प्राश्य त्रिलोकीमेव तृप्तामकृत तदाह-यो नो जुगोपेति। यो भगवान् वनमेत्य नः अस्मान् जुगोप दुर्वाससः तथा हेतुत्वात्पंचमी दुरन्तं कृच्छ्रं यस्मात्। अरिविहितात् दुर्योधनेन प्रेरितात् यो दुर्वासाः अयुतं ब्राह्मणाः अग्रे भुंजते यस्य शाकेन शिष्टमन्नमुष्टिं प्रथमत एव भगवदर्थं- स्थापितां नियतकृत्यं हि तत् तदुपयुज्य स्वीकृत्य जुगोपेति संबंधः। कथमेतावता गोपनं तत्राह यतः सलिले निमग्न ऋषिसंघः यः पूर्वमावश्यकं कर्तुं गतः सलिले निमग्न उत्थानसमये त्रिलोकीमेव तृप्तामंस्त किमुत आत्मानमित्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ सत्त्व- मिश्रतमसा कृतमाह यत्तेजसेति। अथेति भिन्नप्रक्रमे। श्लोकद्वयेन द्रौपदीनिमित्तरक्षणस्योक्तत्वात्। स्वपौरुषाभावाच्च तदपहाय केवलं स्वपौरुषं साध्यचरित्रमिति भगवानिति संतोषे वरदानहेतुः। शूलपाणिरिति विपरीते मारणहेतुः। एवं दुर्योधनविषयत्वाभावात् कुश्लिष्टत्वाच्च। अतः सत्त्वतमोभिः श्लोकत्रयपरिपाट्यैव भगवच्चरित्रमुक्त्वा तोषश्चतुर्थे प्रतिपाद्यते। लोकत्रयजयस्यैव अभीष्टत्वात् दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरूपणीयोऽपि भोगस्य प्राधान्यात् स एव निरूपितः। अर्थान्निरूपितोऽपि संहारे अनुवदनवचन- शेषतया निरूपितः दैत्यानां तत्प्राधान्यात् मायेत्यसुरा इति श्रुतेः। यत्पुनरग्रे भगवच्चरित्रकथनं तदवतारकार्यमिति। नात्यं- तमर्ज्जुनानुग्रहः सिध्यति भूभारहरणस्य स्वापेक्षितत्वात् "मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन्नि"ति भगवद्- वाक्याच्च अतोऽर्ज्जुनेन भगवत उपकारत्रयमेवानुगुणरूपं दोषाभावत्रयं चाग्रे वक्ष्यते 'सौत्ये वृत' इत्यादिभिस्त्रिभिः "कारणं करणं चैव प्रतिबंधश्च कथ्यते। स्वकृतत्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत्॥ दोषाभावेन सहितं दोषेणापि विमिश्रितम्॥" कृष्णमाहात्म्यज्ञापनं त्रिभिः त्रिभिश्च दोषास्पर्शोऽपि महादेवः यत्तेजसा विस्मापितः। नहि जीवसामर्थ्ये ब्रह्मणो विस्मयो भवेत् तत्रापि गिरिजया पार्वत्या सहितः पर्वतपुत्री हि पर्वतादप्यधिकेन पदार्थेन विस्मिता भवतीति सूचितम्। अत्रापि किरातार्जुनकथानुसंधेया। परीक्षार्थं समागतो महादेवः सर्वत्रतोयापनरूपचिह्नसहितस्यार्जुनस्य चिह्नप्रदर्शनार्थं पार्वतीमप्यानीतवान्। तत्र शस्त्रबाहुमुष्टियुद्धेषु स्वयं भूमौ पतितार्ज्जुनपृष्ठस्थचिह्ने पार्वत्या दृष्टे दंपत्योर्हास्यमुखमवलोक्य भीतोऽर्जुनः स्तोत्रं कृतवान्। ततः प्रीतो महादेवः पाशुपतास्त्रं दत्तवान्। मे मह्यम् अन्येऽपींद्रादयः तदानीं समागत्य शस्त्राणि दत्तवंतः चकाराच्छत्रुजयश्च। किंच तस्यास्त्रस्य प्रयोगसिध्यर्थं महेंद्र- प्रस्थितमातलिप्रार्थनया तेनैव नीतः। महेंद्रभवने वर्षपंचकमिंद्रासनस्यार्द्धमहर्द्रिद्रोपवेशभागादधिकम्। शरीरांतरोपभोग्यममुनैव कलेवरेण अतेजोगमेन प्राप्तवानस्मीत्यर्थः। अत्रापि त्रयं प्राप्तं महादेवसंतोषः अस्त्रप्राप्तिः इंद्रासनप्राप्तिश्चेति॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यत्तेजसेत्यत्र। चरित्रमितीति। इति हेतोर्भिन्नः प्रक्रम इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यस्य तेजसा युक्तः अत एव गजानामयुतस्य सत्त्वमुत्साहो वीर्यं बलं च यस्य स तवानुजो मखार्यैः पूज्यो भीमो नृपाणां शिरस्सु अङ्घ्रिर्यस्य तं महाबलप्रतापं जरासन्धं मखार्थं तद्विजयं विना राजसूयासम्भवात् तव राजसूययज्ञार्थं अहन्। तं हत्वा प्रमथनाथो महाभैरवस्तस्य मखाय ये दिग्विजये नम्रतां न गता भूपास्तेन बलादाहृताः निरुद्धाश्च ते च यद्यस्मात् तद्बधाद्विमोचिताः तत्तस्मात् ते तवाध्वरे राजसूये बलिं तत्साधनभूतं द्रव्यमनयन् समर्पितवन्तः॥ ९॥ ❀ ❀ तव पत्न्या द्रौपद्या अधिमखं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राजसूयमखमधिकृत्य कृप्तो विरचितो यो महाभिषेकस्तेन श्लाघिष्ठमत्यन्तश्लाघ्यं चारु सुन्दरं कवरं धम्मिल्लं विकीर्य विक्षिप्य यैः कितवैर्धूर्तैः दुश्शासनादिभिः स्पृष्टमाकृष्टं तेषां स्त्रियः स्त्रीः हता ईशाः पतयो यासां ताश्च विमुक्ताः केशा यासां ताश्च तथाभूता यो भगवान् कृष्णः अकृत कृतवान्। लोकदृष्ट्या दुश्शासनादयो युद्धेऽस्मदादिभिर्हता अपि 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्' इति भगवद्वचनात् तथैव सम्भवाच्च भगवानेव तान् हतवानिति निश्चीयते इति भावः। ननु भगवान् कथं तद्धनने प्रवृत्त इत्यपेक्षायां भक्तवत्सलतया तत्पक्षपातादित्याशयेनाह–पदयोरिति, स्मरणात्तदानीमेव प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने पदयोः पतितान्यश्रूणि मुखे यस्यास्तस्या इत्यर्थः॥ १०॥ ❀ ❀ शिष्याणामयुतस्याग्रे तत्पङ्क्तौ तथाभूतो यस्तस्मात् दुर्वाससो हेतोः अरिणा दुर्योधनेन रचितात् दुरन्तकृच्छ्रादपारसङ्कटात् शापरूपात् नोऽस्मान् वनमेत्य आगत्य शिष्टं स्थालीलग्नं शाकमेवान्नमुपयुज्य जग्ध्वा जुगोप रक्षितवान्। शाकान्नभोजनेन कथं रक्षा जातेत्यपेक्षायामाह–यत इति। यतः शाकान्नभोजनात् स्नानार्थं सलिले विनिमग्नो मुनीनां सङ्घः समूहस्त्रिलोकीं तृप्तामसंस्त अमन्यतेत्यर्थः। अत्र चैषा भारतकथा सूच्यते–"दुर्वासा मुनिवर्योऽथ दुर्योधनगृहं गतः। तं राजा पूजयामास सार्घ्यपाद्यासनादिभिः॥ निमन्त्रयामास स तं भोजनाय नराधिपः। तं बाढमिति चामन्त्र्य कृत्वा नित्यादिकाः क्रियाः॥ बुभुजेऽन्नं बहुगुणं ब्राह्मणैः सह धर्मवित्। अब्रवीच्च स राजानं भुक्त्वा तुष्टमना मुनिः॥ वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मि नराधिप। याचयाम्यथ किमहं वरमेतं मुनीश्वरम्॥ इति चिन्तां समापन्नो राजा दुर्योधनस्तदा। मुहूर्तं चिन्तयित्वाऽथ प्रतिपेदे मनोगतम्॥ वनवासं गता ये तु पाण्डवाः शंसितव्रताः। तेषामस्य मुनेः शापं जनये यत्नवान्नृपः॥ मद्गृहे भुक्तसदृशं यदा वाञ्छति भोजनम्। तत्र दातुं शक्नुवन्ति तत्र ते क्लेशभागिनः॥ तदा कोपपरीतात्मा शापं दास्यत्यसंशयम्। इत्येवं दुरभिप्रायो वरं वव्रे सुदारुणम्॥ वने मे भ्रातरः सन्ति पाण्डवा दुःखभागिनः। भोक्तव्यं ते गृहे स्वामिन् मद्गृहे भुक्तवान् यथा॥ तथेति मुनिरुक्त्वा तं गत्वाऽयाचत भोजनम्। अयुतब्राह्मणाग्रे मां भोजयाशु युधिष्ठिर॥ श्रुत्वैतद्वचनं राजा हृदि सञ्जातवेपथुः। भुक्तमस्माभिरधुना शिष्टमन्नं न विद्यते॥ तथा न ब्राह्मणाः सन्ति सामग्री च कदाचन। यद्यहं न ददाम्यन्नं शापं दास्यति कोपनः॥ तथाप्येवं निमन्त्र्यैनमुपायं मृगयेऽधुना। इत्येवं मनसा ध्यात्वा राजा मुनिमथाब्रवीत्॥ भगवन्नित्यकर्मादि कृत्वा स्नानादिकर्म च। शीघ्रमागमनं कार्यं सिद्धं सर्वं तथा मम। तत ओमित्यनुज्ञाय गत्वा चाप्सु विवेश ह। तत्राघमर्षणं कुर्वन् दध्यौ तद्ब्रह्म निष्कलम्॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगवान् यदुनन्दनः। आजगाम कुरुश्रेष्ठसन्निधौ क्लेशनाशनः॥ विषण्णवदनान् दृष्ट्वा पाण्डवान् मधुसूदनः। उवाच राजन् किं दीर्घं ध्यायसे क्लेशभागिव॥ सोऽस्मै न्यवेदयत् सर्वं मुनेरागमनादिकम्। श्रुत्वैतद्भगवान् कृत्स्नं दुर्योधनविचेष्टितम्॥ ज्ञात्वोवाचावशिष्टं तदन्नं किं किञ्चिदस्ति वा। शाकमात्रावशिष्टो मे पाक इत्यब्रवीन्नृपः॥ उवाच भगवान् शिष्टं पाकमानीयतामिति। आनीतं भक्षयामास राज्ञो दुःखोपशान्तये॥ दुर्वासास्तु मुनिर्मेने तृप्तं स्थावरजङ्गमम्" इति॥ ११॥ ❀ ❀ यस्य तेजसा सगिरिजो गिरिजा पार्वती तत्सहितः शूलपाणी रुद्रो मया युद्धे विस्मापितः विस्मयं प्रापितः सन् निजं पाशुपताख्यमस्त्रं मे मह्यमदात्। तद्विस्मयेऽपि कोऽतिशय इत्यपेक्षायामाह–भगवानपीति। चकारोऽप्यर्थे। नहि देवदेवो रुद्रो मनुष्येण विस्मितो भवितुमर्हतीति भावः। तथा अन्येऽपि शक्रादयो लोकपालाः विस्मापिताः निजान्यस्त्राणि ददुः। अन्यदप्याश्चर्यं शृणुत्वित्याह–अहमिति। यस्य तेजसाऽहं अमुनैव कलेवरेण मनुष्यदेहेन महेन्द्रभवने महतो महेन्द्रस्यासनार्धं प्राप्त इत्यन्वयः॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

दस हजार हाथियोंकी शक्ति और बलसे सम्पन्न आपके इन छोटे भाई भीमसेनने उन्हींकी शक्तिसे राजाओंके सिरपर पैर रखनेवाले अभिमानी जरासन्धका वध किया था; तदनन्तर उन्हीं भगवान्ने उन बहुत-से राजाओंको मुक्त किया, जिनको जरासन्धने महाभैरव-यज्ञमें बलि चढ़ानेके लिये बन्दी बना रक्खा था। उन सब राजाओंने आपके यज्ञमें अनेकों प्रकारके उपहार दिये थे॥ ९॥ ❀ ❀ महारानी द्रौपदी राजसूय यज्ञ के महान् अभिषेकसे पवित्र हुए अपने उन सुन्दर केशोंको, जिन्हें दुष्टोंने भारी सभामें छूनेका साहस किया था, बिखेरकर तथा आँखोंमें आँसू भरकर जब श्रीकृष्णके चरणोंमें गिर पड़ी, तब उन्होंने उसके सामने उसके उस घोर अपमानका बदला लेनेकी प्रतिज्ञा करके उन धूर्तोंकी स्त्रियोंकी ऐसी दशा कर दी कि वे विधवा हो गयीं और उन्हें अपने केश अपने हाथों खोल देने पड़े॥ १०॥ ❀ ❀ वनवासके समय हमारे वैरी दुर्योधनके षड्यन्त्रसे दस हजार शिष्योंको साथ बिठाकर भोजन करनेवाले महर्षि दुर्वासाने हमें दुस्तर सङ्कटमें डाल दिया था। उस समय उन्होंने द्रौपदीके पात्रमें बची हुई शाककी एक पत्तीका ही भोग लगाकर हमारी रक्षा की। उनके ऐसा करते ही नदीमें स्नान करती हुई मुनि-मण्डलीको ऐसा प्रतीत हुआ मानो उनकी तो बात ही क्या, सारी त्रिलोकी ही तृप्त हो गयी है❀॥ ११॥ ❀ ❀ उनके

❀एक बार राजा दुर्योधनने महर्षि दुर्वासाकी बड़ी सेवा की। उससे प्रसन्न होकर मुनिने दुर्योधनसे वर माँगनेको कहा। दुर्योधनने यह सोचकर कि ऋषिके शापसे पाण्डवोंको नष्ट करनेका अच्छा अवसर है, मुनिसे कहा—"ब्रह्मन्! हमारे कुलमें युधिष्ठिर प्रधान हैं, आप अपने दस सहस्र शिष्योंसहित उनका आतिथ्य स्वीकार करें। किंतु आप उनके यहाँ उस समय जायँ जब कि द्रौपदी भोजन कर चुकी हो, जिससे उसे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रतापसे मैंने युद्धमें पार्वतीसहित भगवान् शङ्करको आश्चर्यमें डाल दिया; तथा उन्होंने मुझको अपना पाशुपत नामक अस्त्र दिया; साथ ही दूसरे लोकपालोंने भी प्रसन्न होकर अपने-अपने अस्त्र मुझे दिये। और तो क्या, उनकी कृपासे मैं इसी शरीरसे स्वर्गमें गया और देवराज इन्द्रकी सभामें उनके बराबर आधे आसन पर बैठनेका सम्मान मैंने प्राप्त किया ॥ १२ ॥

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।
सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३ ॥
यद्बान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमतार्यसत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं ब'हु धनं च मया परेषां तेजास्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥
यो भीष्मकर्णगु'रुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु ।
अग्रेचरो मम विभो रथयूथपानामायुर्मनांसि च दृशा सह ओज'आर्च्छत् ॥ १५ ॥
यद्दोष्षु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णनप्तृत्रिगर्तशलसैन्धवबाह्लिकाद्यैः ।
अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नो पस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः । गांडीवं लक्षणं चिह्नं यस्य तत् । अरातयो निवातकवचा दैत्यास्तेषां वधार्थमाश्रितवंतः । येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतम् । हे आजमीढ युधिष्ठिर तेन मुषितो वंचितोस्मि । कथंभूतेन । भूम्ना निजमहिमावस्थानेन ॥ १३ ॥ ॐ ॐ यद्बांधव इत्यादिश्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितोहमिति पूर्वेणैव संबंधः । श्रीकृष्णबांधव एक एवाहं कौरवसैन्याब्धिं नास्त्यंतो गांभीर्येण पारं च देशतो यस्य तं ततरे तीर्णवानुत्तरगोग्रहे । अतीर्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि तिमिंगिलादीनि भीष्मादिरूपाणि यस्मिन् । परैर्नीतं गोधनं प्रत्याहृतम् । परेषां च शिरोभ्यः सकाशात्तेजास्पदं प्रभावस्थास्पदमुष्णीषरूपं मणिमयं मुकुटरत्नरूपं च बहुधनं तान्मोहनास्त्रेण मोहयित्वा हृतं यद्बांधवेन मया ॥ १४ ॥ ॐ ॐ अदभ्रा अनल्पा ये राजन्यवर्यास्तेषां रथमंडलैर्मंडितासु भीष्मादीनां चमूषु सारथिरूपेण ममाग्रेचरः सन् हे विभो तेषां रथयूथपानामायुरादीनि यो दृशा दृष्ट्वैवाच्छिद्धृतवान् । मनांसीत्युत्साहादिशक्तिम् । सहो बलम् । ओजः अस्त्रादिकौशलम् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ यस्य दोष्षु भुजेषु मा मां प्रणिहितं स्थापितं तैरेव गुर्वादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तान्यस्त्राणि न स्पृशंति स्म । गुरुर्द्रोणः । त्रिगर्तस्त्रिगर्तदेशाधिपतिः सुशर्मा । शलः शल्यः, सैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः । बाह्लिकः शंतनोर्भ्राता । अमोघो महिमा येषां तथाभूतान्यपि । पाठांतरेऽपि स एवार्थः । प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शे दृष्टांतः । नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे अजमीढवंशोद्भूतेति । अजमीढस्य हरिभक्तिनिष्ठत्वाच्छोकाकुलो हि हरिं तद्भक्तांश्च सोच्छ्वासं स्मरन्नेव किंचिद्वक्ति यथा तथाऽर्जुनोपि राजानं हरिभक्तसंबंधेनामंत्रयामासेति भावः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ उत्तरगोग्रहे विराटनगरे । उत्तरकर्तृकपरहृतगोग्रहनिमित्तं युद्धे । ततरे तेजास्पदमिति पदद्वयमार्षम् । अत्र चेयं कथानुसंधेया । विराटे सुशर्मादिभिर्हृतगोधनार्थं भीमादिभिः सह युद्धाय गते पश्चाद्दुर्योधनादिपरिहृतगोधनार्थं बृहन्नटीभूतमर्जुनं सारथिं विधाय युद्धार्थं विराटात्मज उत्तरनामा गतः । स च

भूखका कष्ट न उठाना पड़े।" द्रौपदीके पास सूर्यकी दी हुई एक ऐसी बटलोई थी, जिसमें सिद्ध किया हुआ अन्न द्रौपदीके भोजन कर लेनेसे पूर्व शेष नहीं होता था; किन्तु उसके भोजन करनेके बाद वह समाप्त हो जाता था। दुर्वासाजी दुर्योधनके कथनानुसार उसके भोजन कर चुकनेपर मध्याह्नमें अपनी शिष्यमण्डलीसहित पहुँचे और धर्मराजसे बोले—"हम नदीपर स्नान करने जाते हैं, तुम हमारे लिए भोजन तैयार रखना।" इससे द्रौपदीको बड़ी चिन्ता हुई और उसने अति आर्त होकर आर्तबन्धु भगवान् श्रीकृष्णकी शरण ली। भगवान् तुरन्त ही अपना विलासभवन छोड़कर द्रौपदीकी झोंपड़ीपर आये और उनसे बोले—"कृष्णे! आज बड़ी भूख लगी है, कुछ खानेको दो।" द्रौपदी भगवानकी इस अनुपम दयासे गद्गद हो गयी और बोली, "प्रभो! मेरा बड़ा भाग्य है, जो आज विश्वम्भरने मुझसे भोजन माँगा; परन्तु क्या करूँ? अब तो कुटीमें कुछ भी नहीं है।" भगवान्ने कहा—"अच्छा, वह पात्र तो लाओ, उसमें कुछ होगा ही।" द्रौपदी बटलोई ले आयी; उसमें कहीं शाकका एक कण लगा था। विश्वात्मा हरिने उसीको भोग लगाकर त्रिलोकीको तृप्त कर दिया और भीमसेनसे कहा कि मुनिमण्डलीको भोजनके लिये बुला लाओ किन्तु मुनिगण तो पहले ही तृप्त होकर भाग गये थे। (महाभारत)

१. प्रा० पा०—पुरु। २. प्रा० पा०—कृप। ३. प्रा० पा०—सह उज्जहार।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तान्दृष्ट्वातीवाकुलोऽर्जुनेन सारथिः कृतः। स्वयं रथी भूत्वा ताञ्जित्वा गोधनमानयामासेति निर्णयं महाभारतविराटपर्वतः॥ १४॥ ❀ ❀ हे विभो इति। अधुना त्वमपि भाहीनो जात इत्यभिप्रायः। पृषोदरादित्वाद्भाशब्दस्य भ्वादेशो ज्ञेयोत्र॥ १५॥ ❀ ❀ पाठांतरेऽमोघमहितानीति पाठे। आसुराणि हिरण्यकशिपुप्रेरितान्यस्त्राणि॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्रैव महेन्द्रभवने विहरतो मम गाण्डीवलक्षणं गाण्डीवेन सह लक्ष्यते इति तथा येन भगवताऽनुभावितं प्रभावं प्रतिनीतं भुजदंडयोर्युग्मं सेंद्रा देवा अरातिवधाय कालेयनिवातकवचाद्यसुरवधार्थं श्रिताः सहायत्वेनाश्रिताः हे आजमीढ! तेन भूम्नाऽपरिमितानन्दरूपेण परमपुरुषेण श्रीकृष्णेनाहं मुषितोऽस्मि वंचितोऽस्मि। मां विहाय स्वलोकं जगामेत्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ यद्बान्धव इति। यच्छब्दानामध्याहृततच्छब्दवता लुठंति हृदयं मम माधवस्येत्यनेनान्वयः। यो भगवान् बान्धवो यस्य सोऽहमेक एवातीर्यमतार्यं सत्त्वं बलं यस्य तमनंतपारं निरवधिकं कुरूणां बलरूपमब्धिं रथेन साधनेन ततरे तीर्णवानस्मि आर्षत्वात् "तृफलभजत्रपश्च" इत्येत्वाभ्यासलोपाभाव आत्मनेपदं च, तथा यद्बान्धवेन मया परेषां शत्रूणां बहुधनं प्रत्याहृतं तथा तेषां शिरोभ्यः तेजस्पदं तेजःसुपदमाश्रयं मणिमयं मण्यात्मकं च धनं प्रत्याहृतम्॥ १४॥ ❀ ❀ य इति। हे विभो! अदभ्राणामनल्पवीर्य्याणां बहूनां राजन्यश्रेष्ठानां रथजालैः मण्डितासु भीष्मादीनां सेनासु यो भगवान्ममाग्रेचरः अवस्थितः दृशा दृष्टिमात्रेण रथयूथपानामोजसा सहितमायुर्मनांसि चाच्छैत् हृतवान् तेनाहं मुषितोऽस्मीति सम्बन्धः॥ १५॥ ❀ ❀ यद्दोःष्विति। यस्य भगवतो दोःषु बाहुषु प्रणिहितं प्रणिधापितं त्वयेति शेषः। त्वया यद्भुजैकशरणत्वेन कृतं तं मामित्यर्थः गुरुभिर्द्रोणिप्रभृतिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तान्यप्रतिहतमहिमान्यस्त्राणि नोपास्पृशन् यथा आसुराण्यसुरेण कशिपुना कारिताण्यस्त्रवातादीनि नृसिंहदासं प्रह्लादं नास्पृशंस्तद्वत्॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

येन कृष्णेनानुभावितं प्रवृद्धबलवत्कृतं गांडीवज्याघातलांछनभुजदंडयुग्मं श्रिताः इन्द्रेण सह वर्तमानाः देवा अरातिवधाय निवातकवचनाम्नां शत्रूणां हननाय कस्य भुजदंडयुग्मं तत्र महेंद्रभवन एव विहरतः क्रीडमानस्य मे मम॥ १३॥ ❀ ❀ येषां बांधवोऽहं कुरुभिर्विराटगोग्रहणे अनंतपारमदभ्रयतीरांतरम् अनंतः अपरिच्छिन्नः पारः पूर्तिर्यस्य स तथा तं कुरुसेनासमुद्रं रथेन तरसा वेगेनातरं तीर्णवानस्मीत्यन्वयः, कथंभूतः एकोऽसहायः आर्यसत्त्वः पूज्यबलः किंच यद्बांधवेन मया विराटपुरे गोधनं च प्रत्याहृतं पुनरानीतं तथा परेषां शत्रुभूतानां भीष्मादीनां शिरोभ्यो मणिमयं धनमुष्णीषलक्षणं न केवलं हृतं किंतु परं केवलं तेजोऽभिमानलक्षणं सामर्थ्यमेवापहृतमित्यन्वयः॥ १४॥ ❀ ❀ राजन्यवर्याणां श्रेष्ठानां रथानां मंडलैः समूहैर्मंडितासु अलंकृतासु भीष्मश्च कर्णश्च गुरुश्च शल्यश्च ते तथोक्ताः तेषां सेनापतीनां चमूषु सेनासु मध्ये मम यो रथः तस्मिन् रथे यः अग्रेचरः सारथित्वात्पुरोभागवर्ती तेषामेव रथयूथपानां भीष्मादीनाम् आयुर्मनांसि च सहसा शीघ्रं दृशा दर्शनेनाच्छैत् अपाहरदित्येकान्वयः। चशब्द एवार्थे यदाच्छैत्तद्दृशैव नायुधादिना समुच्चये वा॥ १५॥ ❀ ❀ गुरुभिर्भीष्मादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि अमेयमहिमानि अचिंत्यसामर्थ्यानि अस्त्राणि यस्य दोःषु भुजेषु प्रणिहितं निक्षिप्तं मां नोपसस्पृशुः न तापं चक्रुरित्यन्वयः। स्पृश उपतापे इति धातुः, कानि कमिव आसुराणि हिरण्यकशिपुप्रेरितानि असुरप्रयुक्तानि नृहरिदासं प्रह्लादं यथा न व्यथयंति तथेति॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भूम्ना सर्व्वमहत्तमेन॥ १३-१९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अरातयो निवातकवचादयो दैत्यास्तेषां वधाय। येन कृष्णेन अनुभावितं प्रभावयुक्तं कृतम्। भूम्ना अतिशयेनाहं मुषितस्त्यक्तः॥ १३॥ ❀ ❀ यः श्रीकृष्ण एव बान्धवो यस्य सोऽहमेक एव कुरुसैन्याब्धिं ततरे तीर्णवान् उत्तरगोग्रहे। नास्त्यन्तो गाम्भीर्य्येण पारश्च देशतो यस्य तम्। अतार्य्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि भीष्मादितिमिङ्गिलादीनि यस्मिंस्तम्। गोधनं प्रत्याहृतम्। तथा तान् मोहनास्त्रेण मोहयित्वा शिरोभ्यः सकाशात् तेजस्पदमुष्णीषञ्च हृतम्॥ १४॥ ❀ ❀ अग्रेचरः सारथिरूपेणाग्रे स्थितः सन् हे विभो! स्वाचिन्त्यप्रभावेण आयुः प्रारब्धकर्म्म स्वसौन्दर्य्येण भीष्मादीनां तेषां मनांसि स्वसामर्थ्यज्ञापनेन सहो मनःपाटवलक्षणं युद्धोत्साहं तेज इन्द्रियपाटवलक्षणं शस्त्रादिग्रहणसामर्थ्यं दृशा स्वदृष्ट्यैव आच्छैत् जहार॥ १५॥ यस्य दोःषु भुजेषु मा मां प्रणिहितं स्थापितं तेनैवेत्यर्थः, गुर्व्वादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि न स्पृशन्ति स्म। गुरुर्द्रोणः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नप्ता भूरिश्रवाः। त्रिगर्त्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिः सुशर्म्मा। शलः शल्यः। सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः जयद्रथः। वाह्लीकः शंतनोर्भ्राता, अमोघमहिमानि महितानि चेति पाठश्च। प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शे दृष्टान्तः नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंच इंद्रसहिताः देवाः तत्रैव महेन्द्रभवने विहरतः मे मम येन श्रीकृष्णेनानुभावितं सर्वपराभवशक्तियुक्तं कृतं गाण्डीवधनुर्लक्षणं चिह्नं यस्य तद्भुजदण्डम् अरातयो हिरण्यपुरादिगता असुरास्तद्वधाय श्रिताः आश्रितवंतः तेन मुषितोऽस्मि असंमन्त्र्य त्यक्तोऽस्मि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यद्बांधव इत्यादिश्लोकत्रयगतानां यच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषित इति पूर्वेणैव सम्बन्धः। यः श्रीकृष्णः बान्धवो यस्य सोऽहम् एकोऽसहायः उत्तरगोग्रहे अतीर्याणि दुर्लंध्यानि भीष्मद्रोणादिरूपाणि सत्त्वानि तिमिंगिलादीनि यस्मिन् तत् अनन्तपारं विपुलं कुरुबलाब्धिं रथेन ततरे तीर्णवानस्मि तन्नीतं बहुधनं च मया यद्बांधवेन प्रत्याहृतम्, परेषां शिरोभ्यस्तेजस्पदन्तेजसामाश्रयं मणिमयं मुकुटादिकं च हृतम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हे विभो! यः श्रीकृष्णः अनल्पराजन्यश्रेष्ठरथसमूहैर्मण्डितासु भीष्मादीनां सेनापतीनां नियम्यासु चमूषु दशसु द्वयोः पंचसु दिवसेषु दिनार्द्धे च ममाग्रेचरः सारथिः सन् दृशा दृष्टिमात्रेणैव रथयूथपानां भीष्मकर्णादीनाम् आयुर्मनांसि जीवनानि मनोवीर्य्याणि सहो बुद्धिसामर्थ्यम् ओज इन्द्रियसामर्थ्यं च आच्र्छत् हृतवान् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यद्यस्य चतुर्भुजस्य दोःषु भुजेषु यद्भयात्त्वया प्रणिहितं निधिवत्स्थापितं मां तैर्गुर्वादिभिर्निरूपितान्यमोघमहिमान्यस्त्राणि आसुराणि प्रह्लादमिव नोपस्पृशुः न स्पृशन्ति स्म त्रिगर्तस्त्रैगर्तः सुशर्मा सैंधवो जयद्रथः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तमोमिश्रतमसा सत्त्वमाह तत्रैवेति। तत्रैव स्वर्ग एव विहरतो भुजदंडयुग्मं स्वयं चतुर्भुजा अपि केचनाधिकभुजाः केचन ततोऽप्यधिकभुजा आश्रयणे हेतुः गांडीवलक्षणमिति गांडीवं लक्षणं चिह्नं यस्य अनेन उभयोश्चिह्नितायुधधनुष्टंकारकारणादौ हस्तद्वयं सर्वदा व्याप्रृतमिति ज्ञापितं न वैतावता कार्यं सिध्यति महेंद्रपुत्रत्वात् बलं स्ववायुजन्यत्वात् गांडीवस्य च आग्नेयत्वात् इंद्रादीनां मूलभूतानामेव तत्र सत्त्वात् हेत्वंतरं वक्तव्यमित्याकांक्षायामाह–यदनुभावितमिति आजमीढेति वैक्लव्याभावाय, स हि त्रिभिः पुरुषैः सह युक्तः तमसा मिलिततमसा वंचितस्याभिप्रेतत्वात् उपकारासमाप्तावेव कारणगुणनिरूपणादाह–मोपे हेतुः पुरुषेणेति ब्रह्मांडविग्रहत्वात् रोगनाशे औषधत्यागवत् तेजोहरणेऽपि भगवतो व्यापकत्वात् ज्ञानद्वारा मोक्षं दास्यतीति नानाप्तत्वमित्याह भूम्नेति। वस्तुतस्तु यत्तेजसा नृपशिरोंऽघ्रिश्लोकवत् पत्न्यास्तव यो नो जुगोपेत्येतावपि विगीतौ अर्ज्जुनविषयत्वाभावात् कुश्लिष्टत्वाच्च अतः सत्त्वतमोभिरेव श्लोकत्रयप्रतिपाद्यैर्भगवच्चरित्रमुक्त्वा मोषश्चतुर्थे प्रतिपाद्यते लोकत्रयजयस्यैव अभीष्टत्वात् दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरूपणीयोऽपि भोग्यस्य प्राधान्यात् स एव निरूपितः। अर्थान्निरूपितोऽपि संहारे अनुवदनवंचनशेषतया निरूपितः। दैत्यानां तत्प्राधान्यात् मायेत्यसुरा इति श्रुतेः, यत्पुनरग्रे भगवच्चरित्रकथनं तदवतारकार्यमिति नात्यन्तमर्ज्जुनानुग्रहः सिद्ध्यति। भूभारहरणस्य स्वापेक्षितत्वात् "मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्नि"ति भगवद्वाक्याच्च। अतोऽर्जुनेन भगवतः उपकारत्रयमेवानुगुणानुरूपं दोषाभावायाग्रे त्रयं वक्ष्यते सौत्ये वृत इत्यादिभिस्त्रिभिः। 'कारणं करणं चैव प्रतिबन्धश्च कथ्यते। स्वकृतत्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत्' दोषाभावेन सहितं दोषेणापि विमिश्रितम् ॥ कृष्णमाहात्म्यज्ञापनं त्रिभिः त्रिभिश्च दोषाभावः द्वयेन दैन्यमिति अन्तर्बहिः साधनहरणात् इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततो मिश्ररजसा चरित्रमाह यद्बान्धव इति। हेतुत्वेन कारणं वा यस्य भगवतो बान्धवः भगवद्बन्धुत्वेनैव भजनसांनिध्याभावेऽपि कुरुबलाब्धितरणं सेनाया नित्यनूतनत्वाय अब्धित्वमनन्तपारमिति देशकालानवच्छिन्नन्तत्रत्या अवध्या इति कालानवच्छिन्नता अनुल्लंघ्या इति देशानवच्छिन्नता तत्र एकः असहायः उत्तरे ग्रहणे उत्तरस्य भीतस्य दर्शनार्थं स्थापितत्वात् रथेनेति प्लवनशंका निवारिता तेन निलीयगमनं परास्तं अतार्याः कर्णादयः त एव सत्त्वानि जलचरादयो यस्मिन्। अनेन तैस्तत्र पतितस्य पुनरनावृत्तिः सूचिता कुतस्तरणमिति भावः, न केवलं तरणं कृतं किन्तु तत्रत्यानि रत्नान्यपाहृतानीत्यभिप्रायेणाह–प्रत्याहृतं पुरु धनं चेति वस्तुतस्तु तत् भव्यमर्जुनस्यैव राज्यस्वामित्वात् तैः परं बलात् गृहीतं तत् पुनः प्रत्याहृतमिति प्रतिशब्दार्थः। चकाराद्वस्त्राणि तेजस्पदन्तेजःसंस्थानं तद्व्याजेन तेजोऽप्यपहृतमित्यर्थः, मणिमयममूल्यं सर्वपुरुषार्थसाधकं वा अनेन च सर्वस्वं सर्वे च पुरुषार्था हृता इति ज्ञापितं, चकारात् शिरोरत्नं रत्नानि च सहजानि शिरोभ्य इति तद्व्याजेन शिरांस्येवापहृतानीत्यर्थः संमोहनास्त्रेण मोहयित्वा सर्वं हृतमत्र बन्धुत्वमेव निमित्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमिश्ररजसा कृतमाह यो भीष्मकर्णेति। पूर्वपरीक्षार्थं गतत्वात् असावधानैर्गतमिदानीं युद्धार्थं शस्त्रास्त्रादिसम्पन्नाः मंत्रादियुक्तकवचादिमंतःकालेनापि मारयितुमशक्याः कालकामपरशुरामादिजेतारः अशक्या इति मत्वा स्वयमग्रेचरो भूत्वा तेषामायुर्मनांसि च उत्साहशक्तीः चकारात् विवेकधैर्यादिकं च दृशा दृष्टिमात्रेणैव आच्र्छत् आहृतवान् ओजसा सहेत्यर्थः। अथवा सहः अन्तःकरणशक्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिः तदपि हृतवानित्यर्थः गुरुर्द्रोणः चत्वार एव सेनापतयो जाताः तेषां चमूषु भीष्मगुरुमध्ये कर्णकथनमतिसामर्थ्यद्योतनार्थमदभ्रा ये राजन्यवर्याः कुत्रापि मारणार्थं छिद्ररहिताः तेषां रथमंडलानि तैर्मंडितासु अनेन तासु प्रविष्टो वशीकरो भवतीति सूचितम्। एवं सेनाचतुष्टयेऽपि भगवतैव सर्वं कृतं न मयेत्युक्तम् अनेन स्वयं करणमुक्तम् ॥१५॥ ❀ ❀ रजोमिश्ररजसा कृतमाह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परकृतप्रतिबंधं वा यद्दोःषु मामिति प्रणिहितं स्थापितं द्रौणिरश्वत्थामा त्रिगर्त्तः सुशर्मा शलः शल्यः सैंधवः जयद्रथः अमोघो महिमा येषां निरूपितानि मद्वधार्थं प्रक्षिप्तान्यपि मां नोपास्पृशन् समीपे रथादिकमपि तस्य दृष्टवतः नोपास्पृशन्निति भावः, नृहरिदासं प्रह्लादं प्रसिद्धो दृष्टांतः प्रमेयबले प्रमाणबलदृष्टांतः दासभक्तेः शास्त्रीयत्वात् यद्दोःष्विति प्रमेयबलत्वम् आसुराणि असुरकृतानि शूलादीनि गुणकृतमुक्त्वा स्वभावकृतेषु नीचकर्मणि नियुक्तः तदपराधं सोढवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तत्रैवेत्यत्र। ननु पूर्वश्लोकवदुत्तरश्लोकानामपि यत्पदोपवन्धवतां सत्त्वादस्मिन्नेवमध्यस्य किमिति मोष उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तमसेत्यादि। गुणनिरूपणादिति। आजमीढपदेन मोक्षदाननिरूपणात्। तथा चैवं हेतुद्वयात् परोक्षत्वं मोक्षदातृत्वञ्च वक्तुं मोषमाहेत्यर्थः। ब्रह्माण्डविग्रहत्वादिति। तथा च तेन रूपेणातिपरोक्षतया मोपहेतुत्वमित्यर्थः। तेजोपहरणेपीति। कार्यकारणोक्त्तरं तेजोपहरणेपीत्यर्थः। एवं सर्वसम्मतपाठमादृत्य मोषोक्तिः समर्थिता। अतः परं सिद्धान्तपक्षेण समर्थयन्ति वस्तुत इत्यादि। ननु गुणैः कार्यान्तरमपि जायत एवेति त्रयेणैव निरूपणं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः लोकत्रयेत्यादि। नृदेवदैत्यात्मककाये लोकास्तज्जयस्यैवार्जुनेष्यमाणत्वादित्यर्थः। यत्तेजसेति श्लोके दैत्यजयस्यास्पष्टत्वात्तत्स्फुटीकर्तुमाहुः दैत्येत्यादि। अत्र दैत्यजय इत्यादौ सप्तम्यन्तः पाठः प्रतिभाति। तथा च तस्मिन्नेवं निरूपणीयेपि अभीष्टेषु भोगस्य प्राधान्यात्स एव तत्र निरूपित इत्यर्थः। तर्हि तन्निरूपणे किं मानमत आहुः अर्थादित्यादि। आसनार्द्धप्राप्तिरूपस्यार्थस्य देवारातिवधादेव जातत्वात्तन्निरूपणेनार्थादेव निरूपितोपि देवलोकवृत्तान्तोपसंहारे तदनुवदनभगवत्कृतवञ्चनयोः शेषतयाङ्गतयाग्रिमश्लोके निरूपितः। तथा चाग्रेनुवाद एव मानमित्यर्थः। ननु तथापि मध्ये वञ्चननिरूपणस्य तात्पर्यमाहुः दैत्यानामित्यादि। तत्प्राधान्यादिति वञ्चनप्राधान्यात्। तथा चेदानीं संहारकालत्वात्तत्र च 'अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या' इति वाक्येनासुराणामुपकरणरूपत्वादिदानीं तदनुगुणत्वबोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः। नन्वेवं सत्यग्रे भगवच्चरित्रनिरूपणस्य किं प्रयोजनम्, प्रश्नोत्तरस्य तावतैव जातत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः यदित्यादि। नात्यन्तमिति। आपाततः प्रतीयमानोपि तेषु श्लोकेषु सोऽत्यन्तं न सिध्यतीत्यर्थः। अनुग्रह उपकारः। अत्यन्तासिद्धौ गमकद्वयमाहुः भूभारेत्यादि। सिद्धमाहुः अत इति। यद्बान्धवेत्यादिपद्यत्रयस्यावतारकार्यबोधनमात्रार्थत्वात्। नन्वेवं सति मध्ये एतेषां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं कारिकाभ्यामाहुः कारणमित्यादि। इतरसंहारस्यार्जुनद्वारा कारणं स्वयं तत्करणं अर्जुनसंहारप्रतिवन्धश्चेति त्रयं भगवतस्तूष्णीकत्वेपि भगवत्कृतत्वमेषां ज्ञापयितुं कथ्यते। तदिति स्वकृतत्वज्ञापनम्। एवं कथनस्य प्रयोजनमाहुः दोषेत्यादि। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। अन्तःसाधनं बलम्, बहिःसाधनं धन्वादिसामर्थ्यम्, तथा चैवमुपपत्तौ तेषां श्लोकानां विगीतत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। सर्वसम्मतपक्षमाश्रित्याहुः तमोमिश्रेत्यादि। विगीतत्वाभिप्रायेणाहुः हेतुत्वेनेत्यादि। एवमग्रेपि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यद्बान्धव इत्यत्र। कथं निवारितेत्यत आहुः तेनेत्यादि। निलीय गमननिरासे एकस्य तत्राशक्तत्वान्निवारितेत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्रैवेन्द्रभवने विहरतो मे येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतं गाण्डीवलक्षणं गाण्डीवेन सह लक्ष्यते इति तथाभूतं भुजदण्डयोर्युग्मं सेन्द्रा देवा अरातिवधाय कालकेयनिवातकवचाद्यसुरवधार्थं श्रिताः सहायत्वेनाश्रिताः हे आजमीढ हे राजन् तेन भूम्ना परिपूर्णतमेन पुरुषेण श्रीकृष्णेनाहमद्य मुषितोऽस्मि वञ्चितोऽस्मि, मां विहाय स्वलोकं जगामेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यद्बान्धव इत्यादियच्छब्दानां स सौत्ये वृत इत्यध्याहृतेन तच्छब्देनान्वयः। यो भगवान् बान्धवः सहायभूतो भ्राता यस्य सोऽहं एक एव कुरूणां बलाब्धिं सेनारूपं समुद्रंततरे तीर्णवानित्यन्वयः। केन साधनेनेत्यपेक्षायामाह–रथेनेति। सेनायाः समुद्रत्वमुपपादयति–अनन्तेति। नास्त्यन्तो गाम्भीर्येण पारं च देशतो यस्य तम्। अतीर्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि भीष्मादिरूपाणि तिमिङ्गिलादीनि यस्मिंस्तम्। कथं तीर्णं इत्यपेक्षायामाह–प्रत्याहृतमिति, उत्तरगोग्रहे भीष्मादीन् विनिर्जित्य तैर्नीतं गोधनं प्रत्याहृतमित्यर्थः। न चैतावत् किन्तु यद्बान्धवेन मया परेषां शत्रूणां शिरोभ्यः सकाशात् तेजःपदं प्रभावस्य व्यञ्जकं मणिमयं मुकुटोष्णीषादिरूपं च हृतमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हे विभो युधिष्ठिर अदभ्राणामनल्पवीर्याणां बहूनां राजन्यश्रेष्ठानां रथसमूहैर्मण्डितासु भीष्मादीनां सेनासु यो भगवान् सारथिरूपेण ममाग्रेचरः अवस्थितः सन् दृशा दृष्टिमात्रेणैव तेषां रथयूथपानामायुरादीनि आच्छेत् हृतवान् 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः' इति वाक्यात्। मनांसीत्युत्साहादिशक्तीः। सहो बलम्। ओजः अस्त्रादिकौशलम् ॥१५॥ ❀ ❀ यस्य दोष्षु भुजेषु मध्ये प्रणिहितं तेनैव कृपया स्थापितं मा माममोघः अप्रतिहतो महिमा येषां तथाभूतान्यपि गुर्वादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तान्यस्त्राणि नोपस्पृशुर्न स्पृशन्ति स्मेत्यन्वयः। प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शे दृष्टान्तमाह–नृहरिदासं प्रह्लादं यथा आसुराणि असुरैः प्रयुक्तान्यस्त्राणि न स्पृशन्ति स्म तथेत्यर्थः। गुरुर्द्रोणः। द्रौणिरश्वत्थामा। त्रिगर्तः त्रिगर्तदेशाधिपतिः सुशर्मा। शलः शल्यः। सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिर्जयद्रथः। बाह्लिकः शन्तनोर्भ्राता ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

उनके आग्रहसे जब मैं स्वर्गमें ही कुछ दिनोंतक रह गया तब इन्द्रके साथ समस्त देवताओंने मेरी इन्हीं गाण्डीव धारण करनेवाली भुजाओंका निवातकवच आदि दैत्योंको मारनेके लिये आश्रय लिया। महाराज! यह सब जिनकी महती कृपाका फल था, उन्हीं पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्णने मुझे आज ठग लिया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ महाराज! कौरवोंकी सेना भीष्म-द्रोण आदि अजेय महामत्स्योंसे पूर्ण अपार समुद्रके समान दुस्तर थी, परन्तु उनका आश्रय ग्रहण करके अकेले ही रथपर सवार हो मैं उसे पार कर गया। उन्हींकी सहायतासे, आपको याद होगा, मैंने शत्रुओंसे राजा विराटका सारा गोधन तो वापिस ले ही लिया, साथ ही उनके सिरों परसे चमकते हुए मणिमय मुकुट तथा अङ्गोंके अलङ्कारतक छीन लिये थे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भाईजी! कौरवोंकी सेना भीष्म, कर्ण, द्रोण, शल्य तथा अन्य बड़े-बड़े राजाओं और क्षत्रिय वीरोंके रथोंसे शोभायमान थी। इसके सामने मेरे आगे-आगे चलकर वे अपनी दृष्टिसे ही उन महारथी यूथपतियोंकी आयु, मन, उत्साह और बलको छीन लिया करते थे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ द्रोणाचार्य, भीष्म, कर्ण भूरिश्रवा, सुशर्मा, शल्य, जयद्रथ और बाह्लीक आदि वीरोंने मुझपर अपने कभी न चूकनेवाले अस्त्र चलाये थे; परन्तु जैसे हिरण्यकशिपु आदि दैत्योंके अस्त्र-शस्त्र भगवद्भक्त प्रह्लादका स्पर्श नहीं करते थे, वैसे ही उनके शस्त्रास्त्र मुझे छूतक नहीं सके। यह श्रीकृष्णके भुजदण्डोंकी छत्रछायामें रहनेका ही प्रभाव था ॥ १६ ॥

सौत्ये वृतः कुमतिनाऽऽत्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः।
मां श्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥
नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति।
संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥
शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः।
सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥
सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः।
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वापराधमनुस्मरन् संतप्यमान आह। सौत्ये सारथ्ये कुमतिना मे मया स वृतः। कुमतित्वमेवाह आत्मद इत्यादिना। अभवाय मोक्षाय। भव्याः श्रेष्ठाः। श्रांता वाहा अश्वा यस्य तं माम्। जयद्रथवधे हि जलपानं विनाश्वाः श्रांतास्ततो रथादवतीर्य बाणैर्भुवं भित्त्वा मया जलं संपादितं तदा यस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो मां न प्रहृतवंतः स सौत्ये वृत इति कुमतित्वम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हे नरदेव उदारं गंभीरं रुचिरं च यत्स्मितं तेन शोभितानि नर्माणि परिहासवाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थेत्यादीनि मधुराक्षराणि संजल्पितानि च हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यान्येतानि तानीदानीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति लोठयंति। क्षोभयंति। णिजभाव आर्षः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विकत्थनं स्वगुणश्लाघनादि। शय्यादिष्वैक्यादव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्व्यभिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि। ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः संति यस्य सः। असौ महानपि मया वयस्य इति मत्वा विप्रलब्धस्तिरस्कृत इत्यर्थः। ऋतमानिति पाठे वत्त्वाभाव आर्षः। मेऽघमपराधमसहत। महितया महत्त्वेन ऐकपद्येऽतिमहत्त्वेनेत्यर्थः। सख्युरघं सखेव तनयस्याघं पितेव ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्वया शंकितं पराजयं चापि प्राप्तोऽहमित्याह। तेन सख्या रहितोऽतो हृदयेन शून्यः। अंग हे राजन्! उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडश-सहस्रस्त्रीलक्षणम्। असद्भिर्नीचैः। अबला योषेव ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मद इति। "आत्मदा बलदा" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हे नरदेवेति। भगवत्सांनिध्ये हि त्वं देवैरपि दीव्यस्यधुना केवलं नरदेव एव जात इति भावः। यद्वा पूर्वं त्वं नरनारायणाभ्यामुभाभ्यामावाभ्यां दीव्यन्नासीरधुना केवलेन मया नरेणैव दीव्यसीति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारं लीलया स्वोक्तिविलंघनादिरूपम्। इत्यर्थ इति। न हि सर्वेश्वरं प्रति वयस्यादिरूपा संबुद्धिरुचितेति भावः। आदिशब्देन विरुद्धभाषणादिग्रहः। ऐकपद्ये महामहितयेत्येवमैकपद्ये। इत्यर्थ इति। महती चासौ महिता चेति तथा। सामानाधिकरण्ये महतष्टेराकारः पुंवद्भावश्च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हे नृपेन्द्रेति। तवापि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नृपेंद्रत्वं तत्कृतमेवेति भावः। त्वया शंकितं पराजयं च प्राप्तोसीत्याह–तेन सख्या रहितः। अतो हृदयेन मनसा शून्यो मूर्च्छितप्राय इत्यर्थः। उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशस्त्रीसहस्रलक्षणम्। असद्भिर्नीचैः। वस्तुतस्तु न विद्यंते संतो येभ्यस्तैर्गां पृथ्वीं द्यां च पांतीति तैः गोपजातित्वाच्च गोपैः ताः स्वप्रेयसीव प्रकटप्रकाशे प्रवेशनार्थं तत्तद्रूपेण भगवतैव तासामाकर्षणात्। "न वयं साध्वि साम्राज्यम्" इत्यादौ कामयामह एतस्येत्यनेन "व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः। गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः।।" इति। तासां वाक्येन व्रजस्त्रीवांछित एव भगवत्स्वरूपे तासां भगवदुपभुक्तदेहानां साक्षाल्लक्ष्मीरूपाणां नीचस्पर्शे सद्य एवांतर्द्धानं स्यादित्यतः प्रकारांतरेण तासां व्रजस्त्रीत्वप्राप्तिरिति ज्ञेयम्। विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोरप्यत्रैवार्थे तात्पर्यमवगम्यते। यथा तत्र तत्रार्जुनं प्रति व्यासवचनम्–"एवं तस्य मुनेश्शापादष्टावक्रस्य केशवम्। भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्ता वरांगनाः" इति पुरा देव्योष्टावक्रमुनिं स्तुत्वा विष्णुर्वः पतिर्भविष्यतीति तस्माद्वरं प्राप्य तदंगवक्रिमदर्शनोत्थादुपहासात् "दस्युहस्ता भविष्यथ" इत्यभिशापं च प्राप्य पुनः प्रसादिताच्च तस्माच्छापांतं च प्राप्येता भर्त्तारं प्राप्य दस्युहस्तं गता इति मुनेः शापप्रसादयोरमोघत्वाद्दस्युहस्तगतत्वं भर्तुः प्राप्तिश्च तासां तंत्रेणैवाभूत्स्वभर्तुः कृष्णस्यैव दस्युरूपत्वात्। अतस्तत्रैव पुनर्वचनांतरञ्च यथा "तत्त्वया न हि कर्त्तव्यः शोकोल्पोपि हि पांडव। तेनाप्यखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतम्" इति। अखिलः पूर्ण एव नाथः पतिः कृष्णस्तेन तत्सर्वप्रियावृन्दमुप निकट एव सम्यक् हृतमर्जुनसकशाद् गृहीतमित्येव व्याख्येयम्।। २०।।

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सौत्य इति। यस्य भगवतः पादपद्मं भव्याः साधवो भवाय मुक्तये भजन्ति य आत्मद आत्मपर्यन्तवदान्यः "य आत्मदो बलदायक एको बहूनां यो विदधाति कामानि" ति श्रुतेः, ईश्वरः सर्वनियंता कुबुद्धिना मे मया सौत्ये सारथ्ये निमित्ते वृतः श्रांतैर्वाहैः सहितमत एव भुविष्ठमपि मां यस्य भगवतः प्रभावेण निरस्तं विमोहितं चित्तं येषां ते नृपा न प्राहरन्न प्रहृतवन्तः ।। १७ ।। ❀ ❀ नर्माणीति हे नरदेव! तस्य माधवस्य श्रीकृष्णस्य उदारेण रुचिरेण सुन्दरेण च स्मितेन शोभितानि नर्माणि परिहासवाक्यानि हे पार्थेत्यादिरूपाणि सम्बोधनात्मकानि जल्पितानि च स्मरतो मम हृदयं लुठन्ति छिंदन्ति ।। १८ ।। ❀ ❀ शय्येति। शय्यादिव्यापारेष्वैक्यं साधारण्यं साम्यमिति यावत्, तेन न विद्यते द्वयं द्वैविध्यमन्यतरस्य व्यापारांतरं यस्य तस्य कुमतेर्मे मम सख्युरघं सखेव तनयस्याघं पितृवत्पितेवेत्युक्तप्रकारेण विप्रलब्धोऽधिक्षिप्तः ऋभुमान् ऋभवो देवास्तद्वान् धनवानितिवत् देवानां स्वामीत्यर्थः। महामहितया महामहिमत्वात्, महान् महितयेति पाठे महिता माहात्म्यं तेन महान् सर्वमघमपराधं सेहे सोढवान्। ऋतवानिति पाठे ऋतं सत्यं वाचिकं काकुगर्भं विवक्षितं त्वं सत्यवादी किलेत्येवमादिरूपेण विप्रलब्धोऽपीत्यर्थः ।।१९।। ❀ ❀ सोऽहमिति। स ऐक्यद्वयोऽहं हे नृपेंद्र! सख्या मित्रेण प्रियेण निरतिशयप्रीतिविषयेण हृदयते गच्छतीति हृदयः अय गताविति धातुः, हृदयंगमेन सुहृदा हितैषिणा पुरुषोत्तमेन शून्यो रहितः अंग हे राजन्! अध्वनि उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्य परिग्रहं कलत्रमंडलं रक्षन् गोपैरप्यसद्भिर्दुर्जनैरबलेव योषिदिव निर्जितोऽस्मीति ।। २० ।।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे नरेंद्र! दर्शी सर्वज्ञो य ईशो रणमूर्ध्नि अलब्धरूपं केनाप्यज्ञातपूर्वरूपं मे अवदत् सूत्रादयः मुख्यप्राणमुखा देवास्तं न विदुरिति यद्यस्मात्तस्मादीशोऽतर्क्यविहारः अचिंत्यक्रीड इत्यन्वयः। लब्धरूपमानन्दरूपमिति वा कथंभूताः सूत्रादयः यस्य मायया मोहकशक्त्या आवृतदृशः पिहितनेत्राः नष्टज्ञाना इति यावत्। कथमावृतदृश इति तत्राह अहमहमिति भव्याः ज्ञातुं योग्यतावंतः सकलमङ्गलरूपा इति वा। (भिन्नपाठस्येयं टीकेति विभाव्यते–सं०) भव्या मुमुक्षवो यत्पादपद्ममभवाय भजंति यस्य श्रीकृष्णस्यानुभावेन महिम्ना निरस्तं मुग्धं चित्तं येषां ते तथोक्ता अरयः कर्णादयो मां न प्राहरन्नायुध्यन्, कथंभूताः रथिनः रथादियुद्धसाधनोपेताः, किंविशिष्टं मां भुविष्ठं भूमौ स्थितं सम्यक् श्रांताः वाहा अश्वा यस्य स तथोक्तः तं, श्रांतानां वाहानां जलपानाय रथादवरुह्य युद्धसाधनमन्तरेण भूमितले स्थितमित्यर्थः, सोऽयमीश्वरः कुमतिना मया मे मत्संबंधिनि सौत्ये सारथ्यकर्मणि वृतः, किंविशिष्टः आत्मानं ददातीत्यात्मदः "य आत्मदाबलदा" इति श्रुतेः अद्य तेन भूम्ना पुरुषेण मुषितोऽस्मीति परमोऽन्वयः।। १७ ।। ❀ ❀ हे नरदेव! माधवस्य हृदिस्पृशानि मनोहराणि हे पार्थ अर्जुनेत्यादीनि गोष्ठ्यां संजल्पितानि नर्माणि परिहासलक्षणानि स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति परिवर्तंते हृदयान्न निर्गच्छंति, कथंभूतानि उदारं गंभीरं रुचिरं यत्स्मितं तेन शोभनानि मङ्गलानि ।। १८ ।। ❀ ❀ ममायं कृष्णो वयस्यः, अहमेतादृशेन कृष्णेन समानवयस्कत्वादृभुमान् सदैव इति भावेन परमेष्ठदेवेन श्रीकृष्णेन शय्यादिष्वैक्यात्तेन वंचितः तादृशबुद्धेस्तदधीनत्वात्परदेवतया शय्याद्यैक्यमपराधो हि यस्मात्तस्माद्वंचितोऽस्मि। शय्या शयनं विकत्थनं गालीवचनं स्तवनं वा तथापि स कृष्णो महत्तो महित्वेन सख्युरघमपराधं सखेव पुत्रस्याघं पितेव कुत्सितबुद्धेर्मेऽघं मया विप्रलब्धोऽपि संवंचितोऽपि महामहितया कुमतेर्मेऽघं सेह इति वा। शय्यादिषु ऋभुमान्महात्मा मया विप्रलब्धस्तिरस्कृतः किमिति वयस्यः सखेत्यैक्यव्यवहारात्तथापि महामाहात्म्येन ममापराधं सेह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति वा ॥ १९ ॥ ❋ ❋ शून्योऽस्मीति विकल्पं पुनः स्पष्टं परिहरतीत्याह सोऽहमिति । हे नृपेंद्र ! सख्या जन्मप्रभृति-सहवर्तमानेन प्रियेण विषयादिसुखप्रापकेण सुहृदा अनिमित्तबंधुना हृदयेनातिस्निग्धेन अतिक्रांतेन वा पुरुषोत्तमेन क्षराक्षरमतीत्य वर्तमानेन कृष्णेन रहितः शून्योऽमङ्गलोऽस्मीत्येकान्वयः । येन मेऽपहृतं तेज इत्येतद्विवृणोति अध्वनीति, अंग राजन् ! उरुक्रमस्य हरेः परिग्रहं कलत्रं रक्षन्नागच्छन्नसद्भिरसाधुभिर्गोपैरबला योषेव विनिर्जितोऽस्मि । तस्मात्तेन मम तेजोपहृतमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सोऽहमित्येकादशक्रमव्याख्यायां त्वं तु मद्धर्ममास्थायेत्यादौ राजन् परस्येत्यादौ मायिकलीलामयत्वेनैवेति दर्शयिष्यते । ब्रह्मपुराणस्यात्रैवार्थे तात्पर्यमवगम्यते । अर्जुनं प्रति व्यासवचनम् यथा–'तत् त्वया न हि कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव । केनाप्यखिलनाथेन सर्व्वं तदुपसंहृतमि'ति । अखिलः पूर्ण एव नाथः पतिः कृष्णस्तेन तत्सर्व्वं स्वप्रियावृन्दम् उप निकट एव सम्यक् प्रकारेण हृतम् अर्ज्जुनात् सकाशात् गृहीतमित्येव व्याख्येयम् ॥ २०–२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तद्विरहेण तदैश्वर्य्यस्मृत्या दास्यभावस्यैवोदयात् स्वाभाविकस्य सख्यभावस्यापलापात् तत्कार्यसारथ्यादिकमपराधत्वेन निश्चिन्वन् अनुतप्यमान आह । सौत्ये सारथ्ये अभवाय मोक्षाय भव्या भजन्ति अहन्त्वभव्यस्तमेव भजनमकारयम् । एतावदपराधवत्यपि मयि तस्य दयां शृण्वत्याह । श्रान्ता वाहा अश्वा यस्य तं मां–जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्वाः श्रान्ताः ततो रथादवतीर्य बाणैर्भुवं भित्त्वा जलं सम्पादितं मया तदा यस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो न प्राहरन् ॥ १७ ॥ ❋ ❋ मधुराक्षरत्वात् हृदिस्पृशानि लुठन्ति लोठयन्ति, णिजभाव आर्षः ॥ १८ ॥ ❋ ❋ ऐक्यात् परस्परप्राणैक्याद्धेतवांस्त्वमेव सत्यवादीति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि । ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः सन्ति यस्य, असावपि तिरस्कृतः । तदपि महितया स्वमहत्त्वेन ॥ १९ ॥ ❋ ❋ त्वया शङ्कितं पराजयञ्च प्राप्तोऽस्मीत्याह–तेन सख्या रहितः अतो हृदयेन मनसा शून्यः मूर्छितप्राय इत्यर्थः, उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असद्भिर्नीचैः वस्तुतस्तु न विद्यन्ते सन्तो येभ्यस्तैर्गां पृथ्वीं याश्च पान्तीति तैः गोपजातित्वाच्च गोपैः ताः स्वप्रेयसीरप्रकटप्रकाशे प्रवेशनार्थं तत्तद्रूपेण भगवतैव तासामाकर्षणात् । 'न वयं साध्वि साम्राज्यमित्या'दौ कामयामह एतस्येत्यनेन 'व्रजस्त्रियो यद्वांछन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः । गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥' इति तासां वाक्येन व्रजस्त्रीवांछित एव भगवत्स्वरूपः तासां मनोरथोऽवगतः । अन्यथा तासां भगवदुपभुक्तदेहानां साक्षाल्लक्ष्मीरूपाणां नीचस्पर्शे सद्य एवान्तर्धानं स्यादितः प्रकाशान्तरेण तासां व्रजस्त्रीत्वप्राप्तिरिति ज्ञेयम् । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोरप्यत्रैवार्थे तात्पर्यमवगम्यते । यथा तत्र तत्रार्ज्जुनं प्रति व्यासवचनम्–'एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् । भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्ता वराङ्गनाः ॥' इति पुरा देव्योऽष्टावक्रमुनिं स्तुत्वा विष्णुर्वः पतिर्भविष्यतीति तस्माद्वरं प्राप्य तदङ्गवक्रिमदर्शनोत्थाद्धुपहासाद्दस्युहस्ता भविष्यथ इत्यभिशापञ्च प्राप्य पुनः प्रसादिताच्च तस्माच्छापान्तञ्च प्रापुस्ता भर्त्तारं प्राप्य दस्युहस्तं गता इति मुनेः शापप्रसादयोरमोघत्वाद्दस्युहस्तगतत्वं भर्त्तुः प्राप्तिश्च तासां तन्त्रेणैवाभूत्, स्वभर्त्तुः कृष्णस्यैव दस्युरूपत्वात् । अतस्तत्रैव पुनर्वचनान्तरञ्च यथा 'तत् त्वया न हि कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव । तेनाप्यखिलनाथेन सर्व्वं तदुपसंहृतमि'ति । अखिलः पूर्ण एव नाथः पतिः कृष्णस्तेन तत् सर्व्वं स्वप्रियावृन्दम् उप निकट एव सम्यक् प्रकारेण हृतम् अर्ज्जुनात् सकाशात् गृहीतमित्येव व्याख्येयम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एकाहसाध्ये जयद्रथवधे आदित्यास्तमनात्पूर्वकाले जयद्रथमहत्वा सरथोऽग्नौ प्रवेशं करिष्यामीति प्रतिज्ञाय परसैन्ये प्रविष्टं मध्याह्ने जलादिना स्वश्रमापनोदनार्थं दिव्यास्त्राभिमंत्रितैर्बाणैर्जलाशयं कर्तुं रथादवतीर्णमत एव सुविष्टं मां यदनुभावेन प्रभावेण निरस्तचित्ता अरयो न प्राहरन् न प्रहृतवंतः स ईश्वरः "य आत्मदो बलद" इति श्रुतिविध आत्मदः मे मया कुमतिना सौत्ये सूतकर्मणि वृतः ॥ १७ ॥ ❋ ❋ हे नरदेव ! माधवस्य उदारेण गम्भीरेण रुचिरेण मन्दतरेण च स्मितेन शोभितानि नर्माणि परिहासवाक्यानि हे पार्थेत्यादीनि संजल्पितानि प्रतिकार्यमभिमुखीकरणार्थकानि संबोधनानि च हृदिस्पृशानि श्रोतॄणां हृदयंगमानि स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति क्षोभयंति ॥ १८ ॥ ❋ ❋ शय्यादिष्वैक्यात्साम्याद्धेतोः हे वयस्य ऋतवांस्त्वं सत्यवानसि इति विप्रलब्धोऽपि उपहसितोऽपि कुमतेर्मेऽघमपराधं सर्वं सेहे असहत, यतो महितया माहात्म्येन महान् अक्षोभ्यः ॥ १९ ॥ ❋ ❋ हे नृपेंद्र ! यो महारथतया सर्वगुणसंपन्नतया लोके प्रसिद्धः सोऽहं पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन हृदयंगमेन रहितः अत एव शून्यः तेजोवीर्यादिवर्जितोऽस्मि अत एव हे अंग ! उरुक्रमपरिग्रहं रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव योषिदिवाध्वनि मार्गे विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सौत्ये वृत इति। सूतकर्मणि वृतस्तत्र हेतुः-कुमतिना फलं तु कुत्सितं साध्यसाधनत्वेन नियोजितत्वात् सहने हेतुः आत्मन इति। स हि तुष्टः स्वात्मानं प्रयच्छति ततः स कुत्रापि नियोगं करोतु प्राप्तत्वादित्यर्थः। तर्हि को दोषस्तत्राह ईश्वर इति। यद्यप्यात्मदस्तथापीश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः। अनेन तेजोहरणमल्पमेव जातमिति भावः, मे मया मह्यं वा न हि सौत्येन किंचित्कार्यं सिद्धं प्रतिष्ठामात्रपरं कुमतित्वं प्रकटयति। यत्पादपद्ममिति भव्याः सत्तायां परिनिष्ठिताः संत इति यावत्। अभवाय मोक्षाय पादेन प्रणिहितमित्यत्र निरुपितमिति शब्दाद्यस्पर्शलोकरीत्या स्पष्टसंभावनाभावात्। पुनर्ज्जयद्रथवधे मध्याह्ने श्रांतवाहानां विशल्यकरणार्थमुत्तीर्णं मां न प्राहरन्नित्याह-संश्रांतवाहमिति साधनाभावः सूचितः। अस्य इति मारणावश्यकत्वं रथिनो भुविष्ठमिति साधनाभ्यां बहुवचनैकवचनाभ्यां च कामयमानानामपि शत्रूणां दुर्लभावस्था सूचिता, यस्य भगवतः अनुभावेन अलौकिकसामर्थ्येन निरस्तं चित्तं मारणीयोऽयमिति ज्ञानं येषां ते। अनेन अपकारेऽप्यानुषंगिकं फलमेतादृशमिति सूचितम्॥ १७॥ ❀ ❀ किंच एतादृशेऽप्यपकारिणि परिहासदशायामपि वचनेनापि नापकारः कृत इत्याह नर्माणीति। अपराधाभावेऽपि स्मरणार्थं सर्वावस्थासु तथा वचनान्युक्तवान् यथा हृदये प्रविष्टानि हृदयं लुठंति लोठयन्ति लुनन्तीति पाठः। नर्माणि सुखकराणि परिहासवचनानि अर्थानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः सुखकराणीत्याह-उदारं यत् रुचिरं स्मितं सर्वपुरुषार्थदानायोदारं रुचिरं रसोत्पत्त्या रसानुभावे पुरुषार्थारामत्वाय स्मितेनाल्पव्यामोहनं सूचितं स्वभावसुन्दराणां स्मितेन शोभातिशयः वशीकरणार्थो भवति। तत्रानैकांतिकं दृष्ट्वा हे पार्थेति सम्बोधयति धाष्टर्यं दृष्ट्वार्ज्जुनेति वृक्षवाचकत्वात् वंचनाकरणादि दृष्ट्वा हे सखेति अचातुर्यं दृष्ट्वा कुरुनन्दनेति क्षेत्रकर्षकत्वात्कुरोः, अत एव भगवद्वाक्यानां संजिल्पतत्वमुक्तं नरदेवेति गूढप्रतिबोधनार्थं सम्बोधनं, वचनानां समर्थत्वात् मर्मस्पर्शित्वात् हृदिस्पृशानीत्युक्तं मम हृदयं हृदयं मम माधवस्य अस्मत्स्वामिनः संजल्पितानीति सम्बन्धः॥ १८॥ ❀ ❀ एवमपराधापनोदनार्थं प्रतिकारे कृते तद्धेतुका अन्येऽप्यपराधाः कृतास्तानपि दूरीकृतवानित्याह शय्येति। शय्यायां शय्याविषये आसनादिविषयेषु तामसादिस्थानानि शय्यासनाटनानि विकत्थनानि संनिपातकार्यैश्च श्लाघारूपभोजनादीन्यावश्यकलौकिकादिष्वैक्यात् कश्चित् न हि स्वस्मात् कश्चित् कदाचित् शंकते ऐक्यकरणं भगवदुपकारः दुष्टस्य ततो मदात् विप्रलम्भः वक्रोक्त्या वचनं तत्र वचनशब्दमाह-हे वयस्येति। वयसा तुल्ययोर्मध्ये कुतस्तवाधिक्यं कथं वा मित्रमिति वा, किंवा ऋतवानिति सत्यवानित्यर्थः, असत्यकरणं कृत्वा तथा वचनं सर्वं च न मनसि रोषम्लापनेन सह्यदोषे मातृदृष्टान्तः। असह्यदोषे तु पितृदृष्टान्तः-अन्यासह्यदोषसंग्रहार्थं सर्वमिति सहने प्रयोजकं रूपमाह महानिति, न हि पिपीलिकादीनामपराधं गजो मन्यते। उपढौकनाद्यभावाय महित्वयेति स्वमहिम्नैव हेत्वंतरमाह कुमतेरिति॥ १९॥ ❀ ❀ एवं सर्वचरित्रमुक्त्वा सर्वोपसंग्रहार्थं तत्कृतांजलिनानुसरति सोऽहमिति। नृपेन्द्रेति सम्बोधनं अस्य विचारस्त्वयावश्यं कर्त्तव्य इत्येतदर्थं पुरुषेणापि रहितः प्राणी स्त्र्यादिरूपः सर्वकार्यबहिः कृतो भवति, किमुत पुरुषोत्तमेन अनेनोत्तमकार्योपसंहारो ज्ञापितः। सख्येति मध्यमकार्योपसंहारः प्रियेणेति प्रियजनः परः प्रियस्य निकृष्टमपि करोति एवं स्वनिष्ठकार्याभावहेतूनुक्त्वा भगवन्निष्ठाभावायाह तद्राहित्यस्य फलमाह हृदयेन शून्य इति। उत्कृष्टधर्माणां तत्सहभावात् तदपगमे सर्व्वमप्यपगतमिति शून्यं जातमित्यर्थः। तेनान्यदपि कार्यं जातमिति वदन् पराजितो वाथ भवानिति संभावना सत्या जातेत्याह-अध्वनीति। परिग्रहः स्त्रीवर्गः अज्ञातसम्बोधनं प्रतीकारकरणाभावाय अबला स्त्री सेव॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सौत्य इत्यत्र। फलस्येति आनन्दरूपस्य भगवतः। ततः स इति जीवः। प्राप्तत्वादिति यथेष्टविनियोगे हेतुः। अल्पमिति अल्पं फलम्॥ १७॥ ❀ ❀ नर्माणीत्यत्र। अयथार्थत्वादिति अपुरुषार्थत्वादित्यर्थः। तत्रानैकान्तिकमिति स्मिते वशीकरणव्यभिचारम्। सम्बोधयतीति वशीकरणार्थं सम्बन्धित्वेन सम्बोधयति। संजल्पितत्वमिति। प्रतिवादिजयमात्रफलककथाया जल्पत्वेन तथेत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ शय्येत्यत्र। प्रतिकारे कृत इति भगवता कृते। अन्ये इति अर्जुनकृताः। तस्यापीति पितुरपीत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ सोहमित्यत्र। अस्य विचार इति। वक्ष्यमाणे कार्ये प्रतीकारस्य विचार इत्यर्थः। ततः पराणां कार्याणां का सम्भावनेत्यत आहुः प्रियस्येत्यादि। यथा सारथ्यमित्यर्थः, स्वनिष्ठाः कार्याभावहेतवस्त्रिविधभगवद्राहित्यानि भगवन्निष्ठकार्याभावहेतुः सुहृत्त्वाभावः॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

'सन्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरणकारणम्' इति सिद्धान्ताद्भगवत्सन्निधाने तत्प्रभावास्फुरणेऽपीदानीं तद्विरहेण तदैश्वर्यस्फुरणेन दास्यभावस्यैवोदयात् सख्यभावस्यापलापाच्च सारथ्यादौ तन्नियोगस्यापराधत्वं निश्चिन्वन्ननुतप्यमान आह-सौत्य इति। भव्याः मङ्गलरूपा विवेकिनो भक्ता अभवाय संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दप्राप्तिरूपमोक्षाय यस्य पादपद्मं भजन्ति स ईश्वरो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मे मया सौत्ये सारथ्ये वृतः स्थापित इत्यन्वयः । कथं तत्पादभजनमात्रेण मोक्ष इत्यपेक्षायामाह–आत्मद इति, यतो भक्तेभ्यः स्वात्मानमपि ददातीति तथा सः । तर्हि कथं त्वया सौत्ये वृत इत्यपेक्षायामाह–कुमतिनेति । स्वबुद्धिदोषेणेति भावः । स तु मय्येव-मपराधवत्यपि दयामेव कृतवानित्याशयेनाह–मामिति । जयद्रथवधे हि जलपानं विना वाहा अश्वाः श्रान्ता जातास्तदा रथादवतीर्य मया बाणैर्भुवं भित्त्वा जलं सम्पादितं तदा भुविष्ठमपि मां यस्यानुभावेन निरस्तं चित्तं मारणीय इति ज्ञानं येषां ते तथाभूताः सन्तोऽरयो रथिनोऽपि न प्राहरन् न प्रहृतवन्तः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्रापि नाविदितं किञ्चिदिति सूचयन् सम्बोधयति । हे नरदेव उदारं स्वैकपरत्वव्यवस्थापकतया परमपुरुषार्थप्रदं रुचिरं यस्मितं तेन शोभितानि अत एव हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य नर्माणि परिहासवाक्यानि तथा हे पार्थ हे अर्जुन हे सखे हे कुरुनन्दनेति सञ्जल्पितानि मधुरवाक्यानि इदानीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठन्ति लोठयन्ति क्षोभयन्तीत्यन्वयः । णिजभाव आर्षः ॥१८॥ ❀ ❀ विकत्थनं स्वगुणश्लाघनादि । शय्यादिष्वैक्यात् अन्व-तिरेकाद्धेतोः कदाचिद् व्यभिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि सर्वं मेऽघमपराधं सेहे इत्यन्वयः । सह्यदोषसहने दृष्टान्तमाह–सख्युरपराधं यथा सखा सहते तद्वदिति । तर्ह्यसह्यापराधान्न सेहे किमिति शङ्कानिरासा-यासह्यापराधसहने दृष्टान्तान्तरमाह–तनयस्यापराधान्यथा पिता सहते तद्वदिति । तत्सहने हेतुमाह–महानिति । यतोऽसौ महानतो महितया स्वमहत्त्वेन मेऽघं सेहे इत्यन्वयः । तर्हि किमिति एवमपराधं कृतवानित्यपेक्षायां दुर्बुद्धित्वादिति हेतुमाह–कुमतेरिति । ऋभुमानिति पाठे तु ऋभवो देवाः सेवकत्वेन सन्ति यस्य तथाभूतोऽपि मया विप्रलब्ध इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्वया शङ्कितं पराजयमपि प्राप्तोऽहमित्याह–सोहमिति । हे नृपेन्द्र हे अङ्गेति सम्बोधनद्वयेन महत्त्वादन्तरङ्गत्वाच्च तवाग्रे सुगोप्यमपि कथयामीति सूचयति । स भगवत्कृपापात्रभूतोऽहं प्रियेण प्रीतिविषयेण । अत्र हेतुः–सख्या मित्रेण । तत्र हेतुः–सुहृदा हितैषिणा पुरुषोत्तमेन श्रीकृष्णेन रहितः अत एव हृदयेन शून्य उरुक्रमस्य विविधलीलापरस्य तस्य कृष्णस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीरूपं रक्षन् अध्वनि मार्गे असद्भिर्नीचैरतितुच्छैश्च गोपैरबलेवादेव विनिर्जितोऽस्मीत्यन्वयः । न च भगवत्परिगृहीतानां कथं नीचहस्ते गमनमिति शङ्कनीयम्, उरुक्रमपदेन तल्लीलाया अचिन्त्यत्वसूचनात् । एता हि देवाङ्गनाः स्नानं कुर्वन्तं अष्टावक्रमृषिं स्तुत्वा ततो विष्णुर्वः पतिर्भविष्यतीति वरं प्राप्य तस्य जलाद्बहिर्निस्सरणे तदङ्गवक्रिमदर्शनरूपादुपहासात् 'दस्युहस्तगता भविष्यथे'ति शापं च प्रापुः, अतः शापवशान्नीचहस्तगमनम् । तथा च व्यासवचनम्–'एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् । भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः' इति बोध्यम् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रेष्ठ पुरुष संसारसे मुक्त होनेके लिये जिनके चरणकमलोंका सेवन करते हैं, अपने-आपतकको दे डालनेवाले भगवान्‌को मुझ दुर्बुद्धिने सारथितक बना डाला ! अहा ! जिस समय मेरे घोड़े थक गये थे और मैं रथसे उतरकर पृथ्वीपर खड़ा था, उस समय बड़े-बड़े महारथी शत्रु भी मुझपर प्रहार न कर सके; क्योंकि श्रीकृष्णके प्रभावसे उनकी बुद्धि मारी गयी थी ॥ १७ ॥ ❀ ❀ महाराज ! माधवके उन्मुक्त और मधुर मुसकानसे युक्त, विनोदभरे एवं हृदयस्पर्शी वचन और उनका मुझे 'पार्थ, अर्जुन, सखा, कुरुनन्दन' आदि कहकर पुकारना, मुझे याद आनेपर मेरे हृदयमें उथल-पुथल मचा देते हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सोने, बैठने, टहलने और अपने सम्बन्धमें बड़ी-बड़ी बातें करने तथा भोजन आदि करनेमें हम प्रायः एकसाथ रहा करते थे। किसी-किसी दिन मैं व्यंगसे उन्हें कह बैठता–'मित्र ! तुम तो बड़े सत्यवादी हो !' उस समय भी वे महापुरुष अपनी महानुभावताके कारण, जैसे मित्र अपने मित्रका और पिता अपने पुत्रका अपराध सह लेता है, उसी प्रकार मुझ दुर्बुद्धिके अपराधोंको सह लिया करते थे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ महाराज ! जो मेरे सखा, प्रिय मित्र–नहीं-नहीं मेरे हृदय ही थे, उन्हीं पुरुषोत्तम भगवान्‌से मैं रहित हो गया हूँ। भगवान्‌की पत्नियोंको द्वारकासे अपने साथ ला रहा था, परन्तु मार्गमें दुष्ट गोपोंने मुझे एक अबलाकी भाँति हरा दिया और मैं उनकी रक्षा नहीं कर सका ॥ २० ॥

तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१ ॥
राजंस्त्वयाभिपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे । विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥
वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् । अजानतामिवान्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥ २३ ॥
प्रायेणैतद् भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् । मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुर्नान्य इत्याह तद्वैति । यतो येभ्यो हेतुभ्यो नृपतय आनमंति । ईशेन रिक्तं शून्यमसत्कार्याक्षमं सन्मंत्रविधानैरपि भस्मनि हुतमिव । अतिप्रीतादपि कुहकान्मायाविनः सकाशाद्राद्धं लब्धं यथा असत् सम्यक्कर्षणादिनाप्यूपर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूमावुप्तं बीजमिव ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सुहृत्पुरे त्वया पृष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारः पंच वावशेषिताः। तत्र हेतुर्विप्रशापेत्यादि। वारुणीमन्नमयीम्। अजानतामिवान्योन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नताम् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ अवशेषिता इत्यनेनोक्तं हेतुकर्तारमाह त्रिभिः। प्रायेणेति। भावयंति पालयंति ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भस्मनि हुतमिति निष्फलत्वे कुहकराद्धमित्यवस्तुभूतत्वे उप्तमिति नश्यदवस्थत्वे च दृष्टांतः। कुहकोऽत्रैंद्रजालिकः। स यथा कपालिकां मुद्रां विधायान्येभ्यो ददाति सा चावस्तुभूतैवेति। यद्वा कुहकाय वंचकायासत्पात्राय दांभिकतपसे राद्धं दत्तं यथाऽसद्भवतीति "दंभे स्याद्दांभिके पापे छले विस्मापके स्मये। कुहको दैत्यभेदे च" इति निरुक्तिः। क्षणेन श्रीकृष्णवियोगाव्यवहितक्षणेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सुहृत्पुरे द्वारकायाम्। हे राजन्निति। राज्ञामावसानिकधर्मस्मरणार्थमधुना भवतापि सर्वं त्यक्त्वा गंतव्यमिति भावः। तत्र चतुःपञ्चावशेषत्वे विमूढानां कृत्याकृत्यज्ञानरहितानाम् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ प्रायेण निश्चयेन। प्रायपदमत्रावधारणार्थकमेव। यद्वा प्रायेणेति लौकिकरीत्योक्तं न तु सिद्धांतरीत्येत्यत आह-मिथ इति। यद्यतो निमित्तभूताद्भावयंति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदिति। ये भगवता सहावस्थानदशायां धनुरादयस्त एवाधुनापि रथी चाहं स एवाधुनापि यतो येभ्यो धनुरादिभ्यो नृपतय आनमंति वलिष्टं रथिनं मां मन्यंत इत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि तत्सर्वं धनुरादिकमीशरिक्तं श्रीकृष्णरहितं सत् क्षणेनासदसत्प्रायमभूत् यथा भस्मनि हुतं यथा कुहकराद्धं दोपवद्विप्रस्य राद्धं राधनं दानादिसत्कारः यथा चोष्यामूषरभूमावुप्तं बीजं तद्वत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे राजन्! सुहृत्पुरे द्वारकायां त्वयाभिपृष्टानां नोऽस्माकं सुहृदां मध्ये चतुःपंचावशेषिताः चत्वारः पंच वावशिष्टाः, अन्ये तु सर्वेऽपि नष्टा इत्यर्थः। तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि विप्राणामृषीणां शापेन विमोहितचित्तानाम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ वारुणीं मदिरां सुरां पीत्वा तेनोन्मथितं विभ्रांतं चेतो येषामत एवान्योऽन्यमजानतामिव मिथो मुष्टिभिर्निघ्नताम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तन्मिथो निहननमपि प्रायश ईश्वरस्य कृष्णस्य विचेष्टितमेतत्संकल्पमूलकमेवेति भावः। तदेव सदृष्टांतमाह-यद्यथा यत्संकल्पान्मिथो भूतानि भावयंति वर्द्धयामासुः तथा तत्सङ्कल्पादेव मिथो निघ्नंति विनिर्जघ्नुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदेव स्पष्टयतीत्याह तदिति। धनुस्तद्वै तदेव त इषवः तादृशाः शराः स रथः तादृशो रथः ते हयाः तादृशा अश्वाः रथी सोऽहं नान्यः-यतः यस्मै नृपतयः आमनंति-तत्सर्वमीशरिक्तं श्रीकृष्णतेजसा विहीनं क्षणेन असत् नाशवत् अप्रयोजकमभूत्। कथमिव भस्मनि हुतमिव कुहकेन राद्धं चौरेण सिद्धमिव ऊषे ऊपरे उप्तमिव भस्मनि हुतस्य मंत्रोच्चारणादिना किंचित्फलं स्यादित्यतः कुहकेति ऐंद्रजालिकेन कुटुम्बभरणमुद्दिश्य द्रव्याहरणात्तज्जीवनेनैहिकफलदर्शनादित्यत उक्तमुप्तमूष इति। न तत्र किंचित् बीजं प्ररोहतीत्यभिप्रायेण निदर्शनत्रयमुक्तमिति वेदितव्यम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कच्चिदानर्तपुर्यामित्यादिबांधवकुशलप्रश्नं परिहरतीत्याह राजन्निति। सुहृत्पुरे द्वारवत्याम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नाम्ना वारुणीं वरुणनिर्मितां मदिरां मदकरीं सुरां पीत्वा अन्यच्च निमित्तमस्तीत्याह विप्रशापेति, ब्राह्मणशापेन विमूढानां कृत्याकृत्यज्ञानरहितानामत एवात्मानमजानताम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इदं यादवनिधनमपि श्रीकृष्णकृतमित्यभिप्रेत्य ब्रूत इत्याह प्रायेणेति। भूतानि मिथो निघ्नंति भावयंति उत्पादयंति चेतीति यत्तदीश्वरस्य भगवतो विशिष्टचेष्टितमिति मन्ये। प्रायःशब्दस्य प्राचुर्यार्थवाचित्वेऽप्यत्रावधारणार्थ एव। चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रायेणेति। दुःखोक्तिरियं तादृशलीलादृष्ट्यनुसारेणैव ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुर्नान्य इत्याह तदिति। यतो धनुरादिभ्यो हेतुभ्यो माम् आनमन्ति तत् सर्व्वम् ईशेन रिक्तमसत् कार्य्याक्षमम्। भस्मनि हुतमिति निष्फलत्वे कुहकान्मायाविनः सकाशात् राद्धं प्राप्तमित्यवस्तुभूतत्वे ऊष्याम् ऊषरभूमौ उप्तमिति नश्यदवस्थत्वे दृष्टान्तः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ एरकामुष्टिभिर्म्मिथो निघ्नतां सुहृदां मध्ये चत्वारः पञ्च वा अवशेषिताः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ केनावशेषिता इत्यपेक्षायामाह प्रायेणेति। एतद्यदुकुलसंहरणम्। प्रायग्रहणं लोकोक्तिरीत्यैव न तु सिद्धान्तरीत्येत्याह मिथ इति। यत् यतो निमित्तभूताद्भावयन्ति पालयन्ति ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

धनुराद्यात्मपर्यंतस्य सर्ववस्तुनो नैष्फल्यं तत्संनिधिं विनाभूदित्याह तद्वा इति । यतो येभ्यो धनुरादिभ्यो नृपतय आनमंति तदिदं धनुरात्मपर्यंतं वस्तु ईशेन श्रीकृष्णेन रिक्तं क्षणेनासदभूत् स्वस्वकार्याक्षमममभूत् । यथा भस्मनि विधिवदपि हुतमसद्भवति यथा च कुहकाय पुत्रं धनं दास्यामीति जीविकार्थं परधनमादातुं प्रवृत्ताय राद्धं विधिवद्दत्तमसद्भवति यथा चोषरभूतायामुर्व्यां सम्यगुप्तं बीजमसद्भवति तथा ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! त्वया सुहृत्पुरे द्वारकाख्ये पृष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारः पंच वा अवशेषिताः । भगवदिच्छया तेषु विप्रशापो न प्रादुरभूदित्यर्थः । तदितरविनाशे हेतुगर्भं विशेषणमाह-विप्रशापाभिमूढानामिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विप्रशापजां मूढतामाह वारुणीमिति । मुष्टिभिः एरकामुष्टिभिः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भगवदिच्छयैतदभूदित्याह प्रायेणेति त्रिभिः । एतन्मिथो मुष्टिभिर्निहननं प्रायेण भगवतः श्रीकृष्णस्य विचेष्टितम् । कर्मसापेक्षत्वाभिप्रायेण प्रायग्रहणम् यद्यतो हेतुभूताद्भगवतस्तत्संकल्पाद्भूतानि मिथो भावयंति पालयंति च अदंति भक्षयंति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सर्वनाशमाह तद्वै धनुरिति । गांडीवलक्षणमित्युक्तं त इषवः अर्जुनस्य इमे बाणा इति स रथः अप्रतिहताः ते हयाः सर्वत्र गंतारः सोऽहं रथी भीष्मादिहंता आनमंति सर्वतो नमंति आमनन्तीति वा पाठः कीर्तयंतीति वा तत्र गारेभ्याम्युपगमे इमा लघ्यं सम्पद्यते तदारूपं देवत्वं दाहकत्वं सर्वमेवापगच्छति तथा पूर्वोक्तेषु ईशः प्रविष्टः तदा तत्सर्वं कार्यं निष्पन्नं तदपगमे सर्वं नष्टमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राप्ताप्राप्तविवेके तत्सर्वं भगवत्कृतमिति सिद्धं भवति । केवलान्वयविशेषेण तदेकसाध्यानि नियामकाभावात् इदानीं तु तदाराधकत्वेनान्यथासिद्धमित्यभिप्रायेणाह असदिति । ईशरिक्तं सर्वमसदभूदित्यर्थः कार्याकर्तृत्वेनासत्त्वं तेषां फलसाधकत्वमेव रूपमिति तदभावो वा तत एव तत्प्रसिद्धेः । अत्रासाधकत्वे दृष्टान्तमाह लोकभेदेन द्वयं वेदे तु तत् समुदितमेकत्रैव द्वयम् अतो दृष्टान्तत्रयमाह तत्र वैदिको दृष्टान्तः भस्मनि हुतमिति । यदि पूर्वस्यामाहुतायां यजमानो म्रियेत दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत् भस्मोत्करं वा गमयेदिति भस्मनि होम उक्तः, स यथास्थित इति असति विनियुतभस्मोत्करं वा गमयेदिति भस्म त्यज्यते तथा गोष्ठेष्वस्माभिर्विनियुक्त इत्यर्थः । न वा ईश्वराराधनं न वा धर्मः । लोके ईश्वराराधनमस्ति तेन कार्यं सिद्ध्यति तत्कार्यमीश्वराराधनमित्युच्यते स चेदीश्वरः कुहको भवेत् तत्फलमसत् भवेत् कुल्मापदानवत् अनेनाधिकर्तृदेवानां विपरीतफलदानेन असत्त्वमुक्तम् । एवं फलवैकल्यं साध्यवैकल्यं चोक्तं साधनवैफल्यमाह इवोप्तमूष्यामिति ऊषा ऊपररूपा पृथिवी गौरादित्वान्ङीप् सा हि बीजशक्तिदाहिका तत्र गतं बीजं स्वरूपतोऽपि विनश्यति तथात्रापि लौकिककृषित्वमस्य ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं द्वितीये उत्तरमुक्त्वा प्रथमस्योत्तरमाह राजन्निति । सुहृदां यत् कुशलं पृष्टं सुहृत्पुरे तत्रोत्तरं शापो जातः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु विप्रशापविमूढानां देशान्तरे गत्वा मुष्टिभिर्विनिघ्नतां मिथो युद्धे हेतुः वारुणीं मदिरां पीत्वेति । अमृतमथनादुद्भूता मदिरा वारुणी सा तालाद्यधिष्ठिता तालप्रसूता वारुणीत्युच्यते । तेन मदेन उन्मथितचेतसां गतविवेकानां मध्ये चतुःपंचावशेषिता इति सम्बन्धः । चतुर्नियुक्ताः पंच चतुःपंचव्यसुयादवशरीरसंघातं प्रविष्टेषु चतुर्विधैः परमाणुभिः सह आकाशादयः पंच उर्वरिताः । ननु स्नेहकत्वात्कथमेवमत आह अजानतामिति युद्धार्थज्ञानमन्यार्थमज्ञानमित्यर्थः ॥२३॥ ❀ ❀ अत्र कर्तारं सम्भावयति प्रायेणेति । सर्वकर्तृत्वेन रक्षकत्वेन च भगवत्कर्तृकत्वं निश्चीयते कालेनापि सम्भावयतीति प्रायग्रहणं, तत्रापि भगवतो विद्यमानत्वात् उत्कटकोटिः दृष्टार्थमन्यथात्वेन व्याख्यास्यन् सर्वत्रैव लोककर्तृकं कार्यं भगवत्कार्यमित्याह-मिथो निघ्नंतीति तुल्यानां मारणलक्षणे प्रयोजककार्ये स्वत उत्कर्षात् चकारादुत्पादयंति पुत्रगृहे स्वयमुत्पन्नः पिता पुत्रत्वमापद्येत ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तद्वै धनुरित्यत्र । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । कार्यनिष्पत्तिकारणत्वेन किं प्राप्तं किं वाप्राप्तमिति विचारेण । इदानीं त्वित्यादिव्यतिरेकदशायां तु तद्धनुरादिकमाधारत्वेन ईशाधारत्वेन हेतुना अन्यथासिद्धं तत्स्वरूपस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकाभावादीशशक्त्यैव तद्ग्रहणात्स्वरूपतो जयाकारणत्वेन सिद्धमित्यर्थः । तदभावो वेति । स्वरूपाभाव एव वा असत्त्वमित्यर्थः । फलसाधकस्य तद्रूपत्वे मानमाहुः तत एवेत्यादि । स्थित इतीति । अवशिष्ट इति हेतोरित्यर्थः । विनियुक्त इति धनुरादिर्विनियुक्तः । कुहक इति सकपटः । फलवैफल्यमित्यादि । परिग्रहरक्षणाभावेनाराधनवैयर्थ्यं साध्यवैफल्यं रक्षावैयर्थ्यं साधनवैफल्यं धन्वादिवैयर्थ्यम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राजन्नित्यत्र । द्वितीय इति । स्वास्वास्थ्ये प्रथमस्येति । सर्वप्रश्नस्य । निश्चीयत इति । अत्रापि निश्चीयते ॥ २२-२४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु यैः पूर्वे राजानो विनिर्जितास्ते धनुरादयस्तव क गताः येन त्वमेवं विनिर्जित इत्यपेक्षायामाह-तद्वा इति । वा इत्यवधारणे । यतो येभ्यो धनुरादिभ्यो नृपतयो मामानमन्ति त एवाधुनापि सन्ति रथी च स एवाहं तथापीशरिक्तं श्रीकृष्णरहितं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्धनुरादिकं सर्वं क्षणेनासत्प्रायमभूदित्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह-कुहकराद्धमिवेति। यथाऽतिप्रीतादपि कुहकात् मायाविनः सकाशात् राद्धं लब्धं पदार्थं कार्यक्षमं न भवति तद्वदित्यर्थः। गोपेष्वकिञ्चित्करत्वे दृष्टान्तमाह-भस्मन्हुतमिति। भस्मनि हुतं वस्तु यथा लौकिकालौकिकं किमपि फलं न साधयति तद्वदित्यर्थः। प्रत्युत बाणादीनामेव विनाशो जात इत्यत्र दृष्टान्तमाह-ऊष्यामुप्तमिवेति। ऊष्यां ऊषरभूमावुप्तं बीजमेव यथा विनश्यति तद्गोपेषु निःक्षिप्ता बाणादय एव विनष्टा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं स्वशोककारणमुक्त्वा स्वजनकुलप्रश्नस्योत्तरमाह-राजन्निति, सम्बोधनेन राज्यग्रहणमेव न युक्तं, तद्ग्रहणादेव सर्वत्र स्नेहाधिक्येन पश्चात्तद्वियोगे महादुःखं भवतीति सूचयति। सुहृत्पुरे द्वारकायां त्वयाऽभिपृष्टानां नोऽस्माकं सुहृदां बन्धूनां मध्ये चतुःपञ्चावशेषिताः, भगवतेति शेषः। चत्वारः पञ्च वाऽवशिष्टा अन्ये तु सर्वे विनष्टा इत्यर्थः। कथं विनष्टा इत्यपेक्षायां परस्परयुद्धेनेत्याह-निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथ इति। ननु परस्परस्नेहवतां कथमेवं कलहस्तत्राह-अन्योन्यमजानतामिति। एवं विमोहोऽपि कथं जात इत्यपेक्षायामाह-वारुणीत्यादि। तत्पानेऽपि कथं प्रवृत्तिरित्यत आह-विप्रशापविमूढानामिति ॥ २२-२३ ॥ अवशेषिता इत्यनेनोक्तं हेतुकर्तारमाह-प्रायेणेति। एतत् यादवकुलोपसंहाररूपं भगवत ईश्वरस्य कृष्णस्यैव विचेष्टितं लीला। कुतः ? यत् यस्मात् सर्वप्रेरकेश्वरादेव भूतानि व्याघ्रमनुष्यादीनि पितृपुत्रादीनि च मिथो निघ्नन्ति मिथो भावयन्ति पालयन्ति च। कालकर्मादीनां हेतुत्वेऽपि ईश्वरेच्छाया मुख्यत्वात् प्रायग्रहणम् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

वही मेरा गाण्डीव धनुष है, वे ही बाण हैं, वही रथ है, वही घोड़े हैं और वही मैं रथी अर्जुन हूँ, जिसके सामने बड़े-बड़े राजालोग सिर झुकाया करते थे। श्रीकृष्णके बिना ये सब एक ही क्षणमें नहींके समान सारशून्य हो गये-ठीक उसी तरह, जैसे भस्ममें डाली हुई आहुति कपटभरी सेवा और ऊसरमें बोया हुआ बीज व्यर्थ जाता है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राजन्! आपने द्वारकावासी अपने जिन सुहृद् सम्बन्धियोंकी बात पूछी है, वे ब्राह्मणोंके शापवश मोहग्रस्त हो गये और वारुणी मदिराके पानसे मदोन्मत्त होकर अपरिचितोंकी भाँति आपसमें ही एक-दूसरेसे भिड़ गये और घूँसोंसे मार-पीट करके सब-के सब नष्ट हो गये। उनमेंसे केवल चार-पाँच ही बचे हैं ॥ २२-२३ ॥ वास्तवमें यह सर्वशक्तिमान् भगवान्‌की ही लीला है कि संसारके प्राणी परस्पर एक-दूसरेका पालन-पोषण भी करते हैं और एक दूसरेको मार भी डालते हैं ॥ २४ ॥

जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः। दुर्बलान्बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः ॥ २५ ॥
एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः। यदून् यदुभिरन्योन्यं भूभारान् संजहार ह ॥ २६ ॥
देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च। हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ २७ ॥

सूत उवाच

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम्। सौहार्देनातिगाढेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महांतः स्थूला अणीयसः सूक्ष्मान्यथा अदंति भक्षयंति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं बलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन्निहत्य यदुभिरितरान् शाल्वादीन्निहत्य यदून्यदुभिरन्योन्यं निहत्य भगवान् भुवो भारभूतान् यदून् संहृतवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह। देशकालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणि च गोविंदस्य वचनानि स्मरतो मे मम चित्तं हरंत्याकर्षंति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमिति सूतोक्तिः। अतिदृढेन स्नेहेन कृष्णपादसरोरुहं चिंतयतोऽर्जुनस्य मतिः शांता विशोका विमला विरक्ता चासीत् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

जलौकसां मध्ये बलिनस्तुल्यबलास्तु मिथः परस्परमेव ये यान् शक्नुवंतीत्यर्थः। भूभारान्भूभारभूतान् यदून्संजहार इत्यर्जुनादीन्प्रति भगवता तल्लीलायास्तथैव प्रत्यायितत्वात्। तत्कारणं तत्रैवैकादशांते व्यक्तीभविष्यति। किञ्च तदपि भूभारभूतान्यदूनित्यर्जुनोक्त्या न तु भुवोलंकारभूतान् यदून्। तन्नित्यपरिकरानित्यर्थस्तूपलभ्यत एव। नारी खल्वलंकाराणां भारं भारत्र मन्यते यथा तथैव भूर्नित्यपरिकराणां यदूनां ये तु देवास्तत्रैव यदुष्वंशावतारेण प्रविश्योद्भूतास्तेषामपि रजस्तमोरहितानां भारत्वेन वक्तुमनुचितानामपि स्वस्वपदप्रापणाय तन्मिषेणैवोपसंहारार्थम्। "अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम्" इत्युक्तवता भगवता भारत्वारोपः कृतः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं बलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन्निहत्य यदुभिरितराञ्शाल्वादीन्निहत्य यदून्यदुभिरन्योन्यं निहत्य भुवो भारभूतान्संहृतवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देशकालार्थयुक्तानि तत्तद्देशतत्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्कालतत्तद्वस्तूचितानि । अतस्त्वमपि मा पृच्छेति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मतिस्तद्विरहसंतप्तापि शान्ता निरंतरतच्चिंतनजनितस्फूर्तिलब्धेन तेन निर्वापितदाहत्वाच्छीतलेत्यर्थः । अत एव विमलाऽस्थैर्यलक्षणमालिन्यमपि तस्या गतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

युक्तं चैतत्तस्य भूभारावतारायावतीर्णस्येत्यभिप्रायेण स्वयमुदासीन एव सन् भारं संजहारेत्याह जलौकसामिति द्वाभ्याम् । तत्र विवक्षितार्थोपयोगितया दृष्टान्तमाह जले जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये यथाऽणीयसः सूक्ष्मान् जलौकसो महांतस्ते अदन्ति भक्षयन्ति । यथा च दुर्वलांस्तान् वलिनो घ्नन्ति यथा च हे राजन् ! महान्तो वलिनश्च ते मिथो निघ्नन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं विभुर्वलिष्ठैर्महद्भिश्च यदुभिरितरान् दुर्वलानन्यांश्च भूतान् ततोऽन्योन्यं यदुभिर्यदूनेव मिथो भुवो भाररूपान्संजहार संहृतवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देशकालार्थः । देशकालानुगुणकर्त्तव्यं प्रयोजनं तद्युक्तानि तत्प्रकाशकानि शृण्वतां हृदयगतदुःखोपशमानि गोविन्दस्याभिहितानि भावे क्तः, भाषणानि गीतादिरूपाणि स्मरतो मम चित्तं हरन्ति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । गाढेनापरेण सौहार्देन कृष्णस्य पादसरोरुहं चिन्तयतोऽर्जुनस्यात एव विमला शान्ता रागाद्यकलुषिता च मतिर्बभूव ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इममर्थं सोदाहरणं स्पष्टयतीत्याह जलौकसामिति । जलौकसां यादसां मध्ये महान्तोऽणीयसोऽणुतरानदन्ति वलिनो दुर्वलान् भक्षयन्ति । ये महान्तः ये च वलिनः ते मिथोऽन्योन्यं भक्षयंति यथा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं विभुर्वलिष्ठैर्महद्भिर्यदुभिरितरान् हत्वा यदुभिरेव यदूनन्योन्यं हत्वा भूभारं दैत्यकुलं संजहारेत्येकान्वयः । भूभारहरणमेवावतारप्रयोजनमित्येतत् हशब्देनाह । यद्वाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनः । यदून् यदुभिरन्योऽन्यमित्याद्युक्तं पालनं संहरणं च हरेर्विषममिति चेत्तत्राह द्वयमिति, तत्तत्कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याप्तकामस्य तेषां संजीवनं मरणं चेति द्वयं सममेव जीवनेनोपादेयाभावान्मरणेन हान्यभावाच्चातः द्वयं न विषममिति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वदुःखकारणं ब्रूत इत्याह देशेति । देशकालार्थयुक्तानि तत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्वस्तूचितानि हृत्तापोपशमनानि अहंकाराश्रितसंसारसमुद्रशोषणकारणानि गोविन्दस्याभिहितानि वचनानि स्मरतो मम चित्तं हरन्तीति यस्मात्तस्मात्तद्रहितत्वेन शोचामीत्येकान्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ वान्धवनिमित्तस्नेहलक्षणभक्त्यतिशयेन तच्चरणस्मरणमाह एवमिति । अतिगाढेनातिशयेन दृढेन तत्रैवातिशयेन मग्नेन वा सौहार्देन प्रेमलक्षणभक्तिसाधनेन कृष्णपादपद्ममेवमुक्तप्रकारेण स्मरतो जिष्णोर्निर्मला मतिर्मननसमर्था वुद्धिः शान्ता सुखपूर्णा पूर्वस्मादतिशयेन भगवन्निष्ठावती आसीदित्येकान्वयः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

एषामधार्म्मिकत्वेन भारत्वं च 'भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्ये'त्यत्रैकादशे परिहरिष्यते ॥ २६–२७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । शान्ता चेतसि चक्षुषीव भगवदाविर्भावेन दुःखरहिता अत एव विमला तद्वृत्तिभूता ये कालुष्यविशेषास्तैरपि रहिता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महान्तः स्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान् यथा भक्षयन्ति । वलिनस्तुल्यवलास्तु मिथः परस्परमेव ये यान् शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ भूभारान् भूभारभूतान् यदून् संजहार इत्यर्ज्जुनादीन् प्रति भगवता तल्लीलायास्तथैव प्रत्यायितत्वात् । तत्कारणं तत्रैव एकादशान्ते व्यक्तीभविष्यति । किञ्च तदपि भूभारभूतान् यदूनित्यर्जुनोक्त्या न तु भुवोऽलङ्कारभूतान् यदून् तन्नित्यपरिकरानित्यर्थस्तूपलभ्यत एव । नारी खल्वलङ्काराणां भारं भारं न मन्यते यथा तथैव भूर्नित्यपरिकराणां यदूनाम् । ते तु देवास्तत्रैव यदुष्वंशावतारेण प्रविश्योद्भूतास्तेषामपि रजस्तमोरहितानां भारत्वेन वक्तुमनुचितानामपि स्वस्वपदप्रापणाय तन्मिषेणैवोपसंहारार्थम् । 'अष्टादशाक्षौहिणिकासदंशैरास्ते वलं दुर्विषहं यदूनामि'त्युक्तवता भगवता भारत्वारोपः कृतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अतः परं वक्तुं न शक्नोमि त्वमपि किञ्चिन्मा पृच्छेत्याह देशेति । यस्मिन् देशे यस्मिन् वा काले यस्मिन् वा अर्थे युक्तानि समुचितानि यानि यानि गोविन्दस्याभिहितानि वचनानि तानि स्मरतो मम हृदयं हरन्ति लुम्पन्ति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मतिस्तद्विरहसन्तप्तापि शान्ता निरन्तरतच्चिन्तनजनितस्फूर्त्तिलब्धेन तेन निर्व्वापितदाहत्वात् शीतलेत्यर्थः । अत एव विमला अस्थैर्य्यलक्षणमालिन्यमपि तस्या विगतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विभुर्व्यापकः श्रीकृष्णः संजहार संहृतवान् देशकालानुरूपार्थयुक्तानि गोविन्दस्य अभिहितानि भाषणानि स्मरतो मे चित्तं हरन्ति एकाग्रं कुर्वन्ति ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ जिष्णोरर्जुनस्य अतिगाढेनाचलेन सौहार्देन स्नेहेन शांता पादसरोरुहैकनिष्ठा अत एव विमला तदितररागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु प्रकृते कथं भगवत्कार्यत्वं श्रुत्यप्रतिपादितत्वादित्याशंक्याह जलौकसामिति । यथा मत्स्यानामग्निशापविमूढानामन्योऽन्यघातकत्वं मात्स्यो न्यायः । महान्तोऽदन्त्यणीयस इति तथा प्रकृते दुर्बलान् बलिनः राजन्निति संमत्यर्थं महान्तस्त्वन्योऽन्यं परस्पराघातेन मृताः । तत्राह विभुरिति सर्वकरणसमर्थः । तैरेव तान् मारितवान् । महान् साधनैः करोति महत्तरस्त्वाज्ञया, विभुरिच्छया, अन्योऽन्यमिति च यथा विवाहे उत्सवादिषु अन्योऽन्यपरिवेषणं जातमित्यर्थः । एवं सामान्याकारेण संक्षेपतः कथामुक्त्वा विस्तरेण कथनीयमित्याकांक्षायां पुनस्त्यक्तधर्मविशिष्टभगवत्स्मरणेन वैक्लव्ये जाते वक्तुं न शक्यत इत्याह । देशकालाभ्यां विशेषिता ये अर्थाः ते तद्युक्तानि इति । वाक्यानि हृत्तापोपशमानि चकारात् भगवन्माहात्म्यबोधकानि एवं त्रिविधान्यपि वाक्यानि । भगवता बोधितानि देशकालानुसारेण सर्वं कर्त्तव्यमिति नीतिः । आत्मनिष्ठतया बाह्यधर्मास्त्यक्तव्याः । भगवद्विषयकमोहः भगवन्माहात्म्यज्ञानात् । एतानि वाक्यानि भगवदुक्तानि सांप्रतं स्मृतानि सन्ति चित्तं हरंति, अर्थानुसंधाने हि शोकापनोदः स्वरूपेणैव शोकजनकत्वं भगवदीयत्वात् तस्मात् शब्दप्राबल्यात् शोकेन तूष्णींभावः । एवं धर्मपुरःसरेण भगवता भक्तिजननान् भक्त्या च भगवच्चरणारविन्दस्मरणे दृढप्रेमोत्पत्तौ जीवभगवतोः सांनिध्ये सति सत्त्वगुणावेशात् परमानन्दाविर्भावाच्च रजस्तमोदोषेष्वपहृतेषु शांता विमला च बुद्धिरासीत् । शान्ता सत्त्वेन विमलान्ययोरपगमेन मतित्वात् स्वभावत्वात् । एवं ज्ञानरूपत्वम् ॥ २५-२७ ॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं जातमित्याह । एवमिति न ह्यापाततः शोकापगमेऽपि सुषुप्ताविव सर्वथा नापगत इति ज्ञानप्रकाशमाह । आत्मस्वरूपज्ञानं भगवत्स्वरूपज्ञानं च नोपदेशापेक्षकं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् । परं प्रमाणवस्तुनोरावरणं दूरीकर्त्तव्यं तत्र प्रमाणावरणं दूरीकृतमेव रजस्तमसोरपगमेन सत्त्वतमःप्राकट्यात् । जीवात्मावरणं माया भगवदिच्छा तत्र जीवावरणं भक्तिसहितज्ञानेनापगच्छति । भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकभगवद्विषयकपरमप्रेम्णा भगवत्सेवायां भगवदावरणमपगच्छति । तदा निर्मलदृष्टेः सवितृप्रकाशसाक्षात्कार इव भगवत्स्वरूपयोर्मनसा साक्षात्कारो भवति ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

देशकालेत्यत्र । भगवदीयत्वादिति । वाक्यानां भगवदीयत्वात् भगवान् हि अन्यत्करोत्यन्यत्सम्पद्यते तथा वाक्यान्यपीत्यर्थः । अत्र तूष्णीम्भावः कण्ठतोनुक्तोपि अग्रे चिन्तनोक्त्यार्थबलादेव पूर्ववाक्यशेषत्वेनावगन्तव्यः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमित्यत्र । स्वभावत एव ज्ञानरूपत्वमिति । 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' ति वाक्याद्विशिष्टज्ञानसमानाकारत्वम् ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति–जलौकसामिति द्वयेन । जले जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये यथा अणीयसः सूक्ष्मान्महान्तोऽदन्ति भक्षयन्ति । यथा च दुर्बलान् बलिनो घ्नन्ति । यथा च महान्तो बलिनश्च मिथो घ्नन्ति । राजत्वात्त्वमप्येतद्विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति–हे राजन्निति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं विभुः सर्वव्यापकोऽन्तर्यामी भगवान् कृष्णो बलिष्ठैर्महद्भिश्च यदुभिरितरान् दुर्बलान् दुष्टान् सञ्जहार, यदूंस्तु यदुभिरन्योन्यं सञ्जहार, एवं भूभारान् सञ्जहार इति । भगवच्चरितं कोऽपि न जानातीत्याश्चर्यं सूचयन्नाह–हेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह–देशेति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्मिन् वाऽर्थे यानि युक्तानि समुचितानि तानि अत एव हृदि ये तापाः आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधास्तानुपशमयन्तीति तथाभूतानि गोविन्दस्याभिहितानि भाषणानि गीतादिरूपाणि स्मरतो मम चित्तं हरन्ति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमतिगाढेनापारेण सौहार्देन प्रेम्णा श्रीकृष्णस्य पादसरोरुहं चिन्तयतो जिष्णोरर्जुनस्य मतिर्विमला रागादिमलरहिता अत एव शान्ता भगवच्चरणारविन्द एव निश्चला चासीदित्यन्वयः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! जिस प्रकार जलचरोंमें बड़े जन्तु छोटोंको, बलवान् दुर्बलोंको एवं बड़े और बलवान् भी परस्पर एक दूसरेको खा जाते हैं, उसी प्रकार अतिशय बली और बड़े यदुवंशियोंके द्वारा भगवानने दूसरे राजाओंका संहार कराया । तत्पश्चात् यदुवंशियोंके द्वारा ही एकसे दूसरे यदुवंशीका नाश कराके पूर्णरूपसे पृथ्वीका भार उतार दिया ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णने मुझे जो शिक्षाएँ दी थीं, वे देश, काल और प्रयोजनके अनुरूप तथा हृदयके तापको शान्त करनेवाली थीं; स्मरण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आते ही वे हमारे चित्तका हरण कर लेती हैं ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—इस प्रकार प्रगाढ़ प्रेमसे भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंका चिन्तन करते करते अर्जुनकी चित्तवृत्ति अत्यन्त निर्मल और प्रशान्त हो गयी ॥ २८ ॥

वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा । भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥ २९ ॥
गीतं भगवता ज्ञानं यत् तत् संग्राममूर्धनि । कालकर्मतमोरुद्धं पुनरध्यगमत् प्रभुः ॥ ३० ॥
विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः । लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥ ३१ ॥
निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च । स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मतिवैमल्यफलमाह । वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेन परिबृंहितं रंहो वेगो यस्यास्तया भक्त्या निर्मथिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः कामादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य स ज्ञानं पुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कालेन कर्मभिस्तमसा भोगाभिनिवेशेन च रुद्धमावृतं सत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ज्ञानफलमाह विशोक इति । एतदेव शोकहेत्वभावेनोपपादयति शोकस्य हि हेतुर्द्वैतभ्रमस्तस्य देहस्तस्य लिंगं तस्य गुणास्तेषामविद्या । तत्र ब्रह्मसंपत्त्या वेदान्तश्रवणेन ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिंस्तन्नैर्गुण्यं भवति, न तु सुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषः । तस्मान्नैर्गुण्याद् गुणकार्यलिंगनाशः । अलिंगत्वाच्चासंभवः सम्यग्भोगाय भवति पुनः पुनरिति संभवः स्थूलदेहस्तद्रहितस्ततश्च तत्परिच्छेदाभावात्संछिन्नो द्वैतलक्षणः संशयो भ्रमो यस्य स विशोको जात इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवतो मार्गमालक्ष्य यदुकुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तं चानुस्मृत्य स्वःपथाय स्वर्गमार्गाय निभृतात्मा निश्चलचित्तः ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु कामादयः कषाया अपि मलशब्देनोच्यन्ते । सत्यम् । अर्जुनस्य भगवन्नित्यपरिकरत्वेन साक्षान्नरावतारत्वेन च तदसंभव एव । महेंद्रांशोद्भवत्वेन कषायः संभवति चेत्तदपि नेत्याह–वासुदेवेति । जन्मारभ्यैवोत्पन्नया भक्त्या प्रथमत एव निर्मथिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः कामादयो यस्याः सा धिषणा यस्य तथाभूत एवार्जुनः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किन्तु "प्रियस्य विच्छेददवे प्रियोक्तिस्मृत्यैव संधुक्षणमातुरस्य" इति रीत्या तन्मुखचंद्रविनिर्गतं सर्वसंतापोपशमकं श्रीगीतामृतमेव पातुमारेभे इत्याहुः–गीतमिति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अत्र विश्वनाथः–तत्र च "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे" इत्यत्र पद्ये एष्यसीति भविष्यन्निर्देशेनेदं द्योतितम् । हे कौन्तेय संप्रति त्वं मामेष्यस्येव यदा तु तव मद्वियोगो महान्भावी तदा मां प्राप्तुं यतिष्यमाणस्य तव तदुपायमहमधुनैव स्नेहेन ब्रवीमीति स्वप्राप्त्यर्थं यद्ध्यानमुक्तं संप्रति तेन मुहुरत्यंतेन ध्यानेनैव तत्पार्श्वगतमेवात्मानमभिमन्यमानस्यापि मम देह एवांतरायो यतोयं मध्ये मध्ये वहिर्वृत्तिमनुभाव्य मां शोकार्णवे क्षिपति । तदस्माद्देहादात्मनः पार्थक्यमापादयितुं सर्वशस्त्रास्त्रविद्यावत्पूर्वाभ्यस्तं योगमेव रक्षणमनुशीलयामीति मनसि निश्चित्य चिन्मयशरीरोप्यात्मानं श्रीकृष्णनित्यप्रियसखत्वेन नारायणसखत्वेन वा नानुसंदधानः प्रेमवैवश्येन प्राकृतनरमेव जानंस्तद्भावापलापाय क्षणमात्रेणैव योगारूढो बभूवेत्याह–विशोक इति । ब्रह्मसंपत्त्या प्राप्तया विशोकोभूदिति । तदभिमत्यनुसारेणैव सूतोक्तिः । वस्तुतस्तु प्रपंचगतां संपत्तिं त्यक्त्वा ब्रह्मसंपत्त्याऽप्रकटप्रकाशगतया श्रीकृष्णप्रियसखत्वप्राप्त्या विशोको विगतशोकः संछिन्नो द्वैतसंशयो देहेन सह मम संबंधोस्ति नास्ति वेति संदेहो यस्य सः । वस्तुतस्तु द्वैते सख्युः श्रीकृष्णात्सकाशात्स्वस्य छिन्नत्वे सति संशयः पूर्वमावयोः परस्परसख्यादैक्यमासीत्संप्रति द्वैतं वृत्तं तदधुना स कृष्णः किं पुनरपि सख्यसुखमयाद्वैते एव मां नेष्यति । किं वा पार्थक्यलक्षणद्वैतदुःखसिंधौ निमज्जयिष्यतीति भावनामयः संदेहः संछिन्नो यस्य सः । न च तस्य प्राकृतलोकस्येव पुनः संसार आशंकनीय इत्याह–लीन इति । स्पष्टम् । वस्तुतस्तु लीनं सुश्लिष्टं दुर्लक्ष्यं यत्प्रकृतितः स्वभावादेव नैर्गुण्यं कृष्णसखत्वेन गुणातीतत्वं तस्मादेवालिंगत्वं लिंगदेहाभावस्तत एव न सम्यग्भवः संसारो यस्य सः । यद्वा महेंद्रांशभूतोऽर्जुनस्तु जीवन्मुक्तोभूदित्याह–विशोक इति । संछिन्नो द्वैतसंशयः प्रपंचानुसंधानगतशोकमोहादिर्यस्य सः । तत्र हेतुः–लीना ईश्वरे लीनीकृता या प्रकृतिस्तत एव तन्नैर्गुण्यं तस्मात् । अत एवालिंगत्वाल्लिंगदेहापगमादसंभवः अपुनर्जन्मेत्यर्थः । अत्र सन्दर्भः–ब्रह्मसंपत्त्या श्रीमन्नराकारब्रह्मसाक्षात्कारेण संछिन्न इयं मच्चेतसि स्फूर्तिरेव साक्षात्कारस्त्वन्य इति द्वैतसंशयो येन सः । तदा भगवत्प्राप्तौ नान्यवज्जन्मांतरप्राप्तिकालसंधिरप्यन्तरायोभवदित्याह–लीनेति । लीना पलायिता प्रकृतिर्गुणकारणं यस्मादेवंभूतं यन्नैर्गुण्यं तस्माद्धेतोः गुणकारणातीतत्वादित्यर्थः । तथैवालिंगत्वात्प्राकृतशरीररहितत्वाच्चासंभवो जन्मांतररहितः तस्मादनंतरं चक्षुष्याविर्भविष्यतीत्येवं स्फूर्तिविशेष इति भावः । अत एव कलिं प्रति श्रीपरीक्षिद्वचनं "यस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गांडीवधन्वना" इति । एवं "येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः" इति श्रीमुनिवृंदवाक्यं च । तस्मात्सर्वेषां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पांडवानां तदीयानां च सैव गतिर्व्याख्येया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मार्गं पदवीं चातुर्य्यपरिपाटीमिति यावत् । संस्थां वक्ष्यमाण-सिद्धांतानुसारेणाप्रकटप्रकाशगतत्वेन सम्यक्स्थितिं स्वांतर्दशायां, तद्बहिर्दशायां तु नाशं च स्वः कृष्णधाम "येऽध्यासनं राजकिरीट-जुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः" इत्युक्तत्वात् । तथा संपदः क्रतवो लोका इत्यादिभ्यश्च । युधिष्ठिर इत्युपलक्षणम् । पंचैव पांडवाः स्वःपथाय श्रीकृष्णधामपथं गंतुं मतिं चक्रुः । निभृतात्माऽन्यालक्षितचित्तव्यापारः । संदर्भस्तु-संस्थां श्रीकृष्णस्य नित्यसामीप्येन सम्यक्स्थितिं वितर्क्येति वास्तवोऽर्थः । स्वःपदं श्रीकृष्णधामपरमेव "ब्रह्मादयो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकांक्षिणः" इति भगवद्वाक्यात् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

विशोक इति । सोऽर्ज्जुनः विशोको जात इति योजना । कथं विशोकत्वं हेत्वभावादिति दर्शयति । ब्रह्मसम्पत्त्या ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तादृङ्नैर्गुण्यात् अलिङ्गत्वं लिङ्गदेहराहित्यं लिङ्गदेहाभावादसम्भवः सम्भवः स्थूलदेहस्तदभिमानरहितः । यद्वा पुनर्देहान्तरग्रहणाभावः । यतो लिङ्गदेहादेव पुनः पुनः स्थूलदेहो भवति तद्बीजरहितः । ततश्च स्थूलदेहाभिमानाभावात् संछिन्नः संशयो द्वैतभ्रमो यस्य । स्थूलदेहाभिमानेन द्वैतभ्रमादिति व्याख्यालेशः । लिङ्गनाश इति । सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य पूर्ववत् कार्य्यकारित्वनाश इत्यर्थः । तद्रहित इति स्थूलशरीराभिमानरहित इत्यर्थः ॥३१-३२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वासुदेवस्यांघ्र्योरनुध्यानेन परिबृंहितं बृहितं वर्द्धितं रयो वेगः प्रावण्यं यस्यास्तया वासुदेवभक्त्याऽविच्छिन्नस्मृति-संतानरूपया प्रीत्यात्मिकया निर्मथिता निरस्ताः अशेषाः कषायाः कषायवद्दुर्मोच्या रागादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य सोऽर्ज्जुनः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ संग्राममूर्द्धनि युद्धारंभे यद्भगवता गीतं गीतोपनिषद्रूपेणोपदिष्टं ज्ञानं स्वात्मपरमात्मतत्प्राप्तिसाधनादि-याथात्म्यगोचरं ज्ञानं तन्महता कालेन कर्मणा तमोगुणेन चावरुद्धं तिरोहितमपि विभुस्तत्त्वावधारणसमर्थः । अत्र निर्मथिताशेष-कषायत्वं हेतुः पुनरप्यध्यगमदध्यवस्यत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मसंपत्त्या, पत्लृ-गतौ गत्यर्था च बुद्ध्यर्था, ब्रह्मविषयकसम्यग्ज्ञानेन ह्यर्जुनस्तदानीं मुक्तः तेनोपलक्षितः । यद्वा तेन हेतुना च्छिन्नद्वैतसंशयः आत्मनि देहगतदेवादिभेदभ्रमरहित इति । गीतोपनिषत्पूर्व-षट्कोक्तबुद्ध्युन्मेषः ब्रह्मसंपत्त्येति मध्यषट्कार्थज्ञानोन्मेष उक्तः । यद्वा ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ब्रह्मज्ञानेन संछिन्नदेवादिद्वैतस्य-निष्ठद्वैतसंशय इत्यर्थः । अलिंगत्वादिति स्थूलदेहविरहानुसंधानमुक्तं लीनप्रकृतिनैर्गुण्याद्विनष्टसूक्ष्मप्रकृतितया गुणत्रयविरहात्तदन-नुसंधानादित्यर्थः । देहे वर्त्तमानत्वादर्जुनस्यासंभवः, अत एव पुनर्जन्मरहितः, ततो विशोकोऽभवदित्यर्थः । विशोकग्रहणमपहतपाप्म-त्वादिगुणाष्टकयुक्तस्वरूपोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवतो मार्गं स्वर्लोकगमनप्रकारं यदुकुलसंस्थामंतं नाशं चेति यावत् श्रुत्वा युधिष्ठिरः निभृतात्मा समाहितः स्वःपथाय-स्वःशब्दः सुखपरः-निरतिशयसुखरूपलोकमार्गाय मतिं चक्रे ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वर्जुनस्य नानाविधक्षत्रहत्यापापोपरक्तायास्तामस्या बुद्धेर्नैर्मल्यं कथं युज्यते इत्याशंक्य जीवन्मुक्तेष्वेकत्वात् भगवदर्पण-बुद्धया कृतदुष्टक्षत्रहत्यस्य तस्य मतेर्नैर्मल्यं युक्तमिति दर्शयति वासुदेवेति । ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्मणोऽवगत्या ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन विशोकस्त-स्मादेव छिन्नो निवृत्तो द्वैतसंशयो यस्मात्स तथोक्तः, द्वे इतं द्वीतं द्विधा गतं ज्ञानं तस्य भावः द्वैतमन्यथा ज्ञानमिति यावत्संशय इदं वाऽदो वेत्युभयकोटिविषयं ज्ञानं विच्छिन्नो जीवब्रह्मभेदविषयः संशयो येनेति वा लीना अपसारिता प्रकृतिरहंकारात्मिका यस्मात्स तथोक्तः भावप्रधानो निर्देशः, तस्माल्लीनप्रकृतित्वान्निर्गतानि सत्त्वादिगुणकार्याणि यस्मात्स तथोक्तः तस्य भावो नैर्गुण्यं तस्मादलिंगत्वात्सूक्ष्मशरीररहितत्त्वान्न संभवोऽनारब्धकर्ममूला या पुनरुत्पत्तिस्तया वर्जितः, अनारब्धकर्मणां ज्ञानोदयेन नाशा-दारब्धकर्मणामेवावरितत्वाज्ज्ञानोदयकाल एवंभूतः सन्नर्जुनो रणमूर्धन्यारब्धकर्मणा स्वधर्मे अधर्मबुद्धये स्वात्मने भगवता यत् ज्ञानगीतमुपदिष्टं तदारब्धकर्ममूलैः कालकर्मतमोभिः रुद्धं कालेन कर्मणा तमसा चावृतं पुनरध्यगमदवगतवानावर्तितवानित्यन्वयः । कीदृशः वासुदेवस्यांघ्र्योरभितः सम्यग्ध्यानेन परितो बृंहितं वृद्धं रंहो वेगो यस्याः सा तथोक्ता तया भक्त्या निर्मथिता अशेषाः समूलाः कषायाः पापलक्षणाः रागलक्षणा वा यस्याः सा तथोक्ता निर्मथिताशेषकषाया धिषणा बुद्धिर्यस्य स तथा । अत्र न सर्वारब्ध-कर्मणां निमर्थनमभिप्रेतं किंतु महता भगवत्कारुण्यादिना कारणेन केषांचिदेव । अन्यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते" 'तस्य तावदेव चिरमि'त्यादिसूत्रश्रुतिविरोधः स्यात् "महता कारणेनैव प्रारब्धान्यपि कानिचित्कर्माणि क्षयमायांति ब्रह्मदृष्टिमतः क्वचिदि"त्युक्तत्वाच्च । अतोऽत्राशेषशब्दो निर्मथनयोग्याशेषप्रारब्धविषय इति भावः ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ एवं यादवसंस्थां श्रीकृष्णस्वधामप्राप्तिं चाभिधाय पांडवस्वर्याणमुपक्रमते निशम्येति । भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वधामगमनप्रकारं यदुकुलस्य संस्थां विनाशं च श्रुत्वा निवृत्तात्मा राज्यादिभ्य उपावृत्तमनाः नितरां वृत्ते सदाचारे आत्मा यस्येति वा युधिष्ठिरः काम-क्रोधादिजयलक्षणयुद्धे स्थिरः स्वःपथाय स्वर्गमार्गाय वीराध्वने मतिं चक्र इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वासुदेवेति । पूर्वस्यैव विवरणमिदं पद्यद्वयम् । तत्रानुध्यानं पूर्वोक्ता चिन्तैव । कषायः पूर्वोक्तं मलमेव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गीतं मामेवैष्यसीत्यन्तम् । कालो भगवल्लीलेच्छामयः । कर्म्म तल्लीला । तमस्तल्लीलावेशेन तदननुसन्धानम् । अध्यगमत् तन्महाविच्छेदस्य तस्यान्तेऽपि तथा तत्प्राप्तैः पुनर्मामेवैष्यसीत्येतद्वाक्यं यथार्थत्वेनानुभूतवान् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततश्च कृतार्थोऽभवदित्याह विशोक इत्यादि । ब्रह्मसम्पत्त्या श्रीमन्नराकारपरब्रह्मसाक्षात्कारेण संछिन्न इयं मम चेतसि स्फूर्त्तिरेव साक्षात्कारस्त्वन्य इति द्वैतसंशयो येन सः । तदा भगवत्प्राप्तौ नान्यवज्जन्मान्तरप्राप्तिकालसन्धिरप्यन्तरायोऽभवदित्याह लीनेति । लीना पलायिता प्रकृतिर्गुणकारणं यस्मात् एवम्भूतं यन्नैर्गुण्यं तस्माद्धेतोः गुणतत्कारणातीतत्वादित्यर्थः । तथैवालिङ्गत्वात् प्राकृतशरीररहितत्वाच्च असम्भवो जन्मान्तररहितः । तस्मादनन्तरं चक्षुष्याविर्भष्यतीत्येव स्फूर्त्तिविशेषः (विशेषः) इति भावः । अत एव कलिं प्रति श्रीपरीक्षिद्वचनं-'यस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वने'ति । एवं-'येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः' इति श्रीमुनिवृन्दवाक्यञ्च । तस्मात् सर्वेषां पाण्डवानां तदीयानां च सैव गतिर्व्याख्येया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवन्मार्गं निशम्य वितर्क्य । यदुकुलस्य च संस्थां निशम्य श्रुत्वा । श्रीकृष्णस्य नित्यसामीप्येन सम्यक् स्थितिं वितर्क्येति वास्तवोऽर्थः । स्वः श्रीकृष्णधाम येऽध्यासनमित्यादौ सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामा इत्यनेन तदर्थमेव कृतप्रयत्नत्वात् 'ब्रह्मादयो लोकपालाः स्वर्वासमभिकाङ्क्षिणः' इति श्रीभगवद्वाक्याच्च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु कामादयः कषाया अपि मलशब्देनोच्यन्ते, सत्यम् । अर्ज्जुनस्य भगवन्नित्यपरिकरत्वेन साक्षान्नरावतारत्वेन च तदसम्भव एव, महेन्द्रांशत्वेन कषायः सम्भवति चेत् तदपि नैवेत्याह वासुदेवेति । जन्मारभ्यैवोत्पन्नया भक्त्या प्रथमत एव निर्म्मथिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः कामादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य तथाभूत एवार्ज्जुनः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किन्तु "प्रियस्य विच्छेददवे प्रियोक्तिस्मृत्यैव संधुक्षणमातुरस्ये"ति रीत्या तन्मुखचन्द्रविनिर्गतं सर्व्वसन्तापोपशमनं गीतामृतमेव पातुमारेभे इत्याह गीतमिति । कालादिभिरवरुद्धमविस्मृतम् । तत्र तमोऽन्धकारसमस्तद्विरह एव ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र च 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इत्यत्र पद्ये एष्यसीति भविष्यन्निर्द्देशेनेदं द्योतितम्-हे कौन्तेय संप्रति त्वं मामेष्यस्येव यदा तु तव मद्वियोगो महान् भावी तदा मां प्राप्तुं यतिष्यमाणस्य तव तदुपायमहमधुनैव स्नेहेन ब्रवीमि इति स्वप्राप्त्यर्थं यत् ध्यानमुक्तं संप्रति तेन मुहुरभ्यस्तेन ध्यानेनैव तत्पार्श्वगतमेवात्मानमभिमन्यमानस्यापि मम देह एवान्तरायो यतोऽयं मध्ये मध्ये वहिर्वृत्तिमनुभाव्य मां शोकार्णवे क्षिपति । तदस्माद्देहादात्मनः पार्थक्यमापादयितुं सर्व्वशास्त्रास्त्रविद्यावत् पूर्व्वाभ्यस्तं योगमेव लक्षणम् (रक्षणम्) अनुशीलयामीति मनसि निश्चित्य चिन्मयशरीरोऽपि आत्मानं श्रीकृष्णनित्यप्रियसखत्वेन नारायणसखत्वेन वा नानुसन्दधानः प्रेमवैवश्येन प्राकृतं नरमेव जानंस्तद्भावापलापाय क्षणमात्रेणैव योगारूढो बभूवेत्याह विशोक इति । ब्रह्मसम्पत्त्या प्राप्तया विशोकोऽभूदिति तदभिमत्यनुसारेणैव सूतोक्तिः, वस्तुतस्तु प्रपंचगतां सम्पत्तिं त्यक्त्वा ब्रह्मसम्पत्त्या अप्रकटप्रकाशगतया श्रीकृष्णप्रियसखत्वप्राप्त्या विशोकः विगतशोकः संछिन्नो द्वैते संशयः देहेन सह मम सम्बन्धोऽस्ति नास्ति वेति सन्देहो यस्य सः । वस्तुतस्तु द्वैते सख्युः श्रीकृष्णात् सकाशात् स्वस्य भिन्नत्वे सति संशयः पूर्व्वमावयोः परस्परसख्यादैक्यमासीत् संप्रति तु द्वैतं वृत्तम् । तदधुना स कृष्णः किं पुनरपि सख्यसुखमयाद्वैत एव मां नेष्यति किंवा पार्थक्यलक्षणद्वैतदुःखसिन्धौ निमज्जयिष्यतीति भावनामयः सन्देहः संछिन्नो यस्य सः । न च तस्य प्राकृतलोकस्येव (प्राकृताप्राकृतलोकस्येव) पुनः संसार आशङ्कनीय इत्याह । लीन इति स्पष्टम् । वस्तुतस्तु लीनं सुश्लिष्टं दुर्लक्ष्यं यत् प्रकृतितः स्वभावादेव नैर्गुण्यं कृष्णसखत्वेन गुणातीतत्वं तस्मादेवालिङ्गत्वं लिङ्गदेहाभावस्तत एव न सम्यग्भवः संसारो यस्य सः । यद्वा महेन्द्रांशभूतोऽर्ज्जुनस्तु जीवन्मुक्तोऽभूदित्याह विशोक इति । संछिन्नो द्वैतसंशयः प्रपंचानुसंधानगतशोकमोहादिर्यस्य सः । तत्र हेतुः लीना ईश्वरे लीनीकृता या प्रकृतिस्तत एव यन्नैर्गुण्यं तस्मात् । अत एवालिङ्गत्वाल्लिङ्गदेहापगमादसंभवः अपुनर्जन्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मार्गं पदवीं चातुर्य्यपरिपाटीमिति यावत् । संस्थां वक्ष्यमाणसिद्धान्तानुसारेण अप्रकटप्रकाशगतत्वेन सम्यक् स्थितिं स्वान्तर्दशायां तद्बहिर्दशायान्तु नाशञ्च । स्वः श्रीकृष्णधाम । 'येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः' इत्युक्तत्वात् । तथा 'सम्पदः क्रतवो लोका' इत्यादिभ्यश्च । युधिष्ठिर इत्युपलक्षणम् । पञ्चैव भ्रातरः स्वःपथाय श्रीकृष्णधामपथं गन्तुं मतिं चक्रुः । निभृतात्मा अन्यालक्षितचित्तव्यापारः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पादसरोरुहैकनिष्ठायाः फलमाह वासुदेवेति द्वाभ्याम् । वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानेन परिबृंहितं संवर्द्धितं रयो गङ्गाप्रवाहवद्वेगो यस्यास्तया भक्त्याऽखंडया निर्मथिताः निर्मूलिताः अशेषाः कषायाः रागादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य सोऽर्जुनः ज्ञानमध्यगम-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ संग्राममूर्द्धनि तदारंभे भगवता यद्गीतमुपदिष्टम् "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति तत्त्वत्रयविषयकं कालेन वहुसंवत्सरात्मकेन अश्वमेधादिकर्माभिनिवेशेन तदर्थं दिग्विजयादिवशादुत्पन्नेन तमसा क्षत्रियोचिततमोगुणे रुद्धं ज्ञानं तत्पुनर्विभुस्तत्त्वावधारणसमर्थः अध्यगमत् अध्यवस्यत् । तत्र क्षरशब्दवाच्यमनात्मभूतं तत्त्वम् कूटस्थं प्रकृतिभिन्नमात्मतत्त्वम् उत्तमपुरुषस्तदुभयनियंता चिदचिच्छक्तिमान् तत्र स्वात्मपरमात्मनोः स्वरूपतो भिन्नत्त्वेऽपि सर्वथांशांशिनोः पृथगवस्थानाभावादभेदोऽपीति विवेकः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ उक्तज्ञानभक्तिभ्यां कृतार्थस्य स्थितिमाह विशोक इति । लीना तत्पृथक्कूटस्थस्वरूपाध्यवसायेन विस्मृता प्रकृतिः शरीरादिसकलक्षरपदार्थमूलभूता यस्य स लीनप्रकृतिः कार्यकारणरूपप्रकृतिभिन्नस्वरूपवित् तस्य नैर्गुण्यं सत्त्वादिगुणशून्यत्वं तस्मात् अत एवालिङ्गत्वाच्च सूक्ष्मशरीरभिन्नत्वाच्च असंभवः नास्ति संभवः पुनर्जन्म यस्य सः कार्यकारणरूपप्रकृतिभिन्नस्वरूपोऽहं न पुनः प्राकृतदेहवान् भविष्यामीत्यध्यवसायवान् ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे संपत्तिर्ज्ञानं तादात्म्यलक्षणं पूर्वश्लोके संक्षेपतः प्रतिपादितं तया च छिन्नद्वैतसंशयः ब्रह्मात्मकोऽस्मीति ज्ञानसंपन्नः, इत्थं विशोको जात इति दिक् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तथैव युधिष्ठिरनिश्चयमाह निशम्येति । भगवतः श्रीकृष्णस्य मार्गं निजधामगमनप्रकारं यदुकुलस्य संस्थां संहारं च निशम्य श्रुत्वा स्वःपथाय स्वरित्यव्ययं सुखवाचकं परमसुखात्मकधामपथाय मतिं चक्रे ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत्रार्जुनस्य द्वयं जातमित्याह श्लोकद्वयेन वासुदेवेति । शांतापि बुद्धिः सवासनेति पुनरुद्गमननिराकरणार्थं वासुदेवांघ्र्यनुध्यानस्य यत् परिबृंहितमालिंगनं तदेव रंहो वेगो यस्याः तादृशभक्त्या निर्मथिताः उद्धृतसाराः स्वरूपेण नाशिता वा अशेषकषाया यस्याः तादृशी धिषणा यस्य सोऽर्जुनो जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ अनेन सवासनं बुद्धेरावरणं गतमित्युक्तं, जीवावरणदूरीकरणार्थमुपायमाह गीतमिति । शुद्धे ह्यंतःकरणे प्रमाणेनोत्पादितं ज्ञानम् आत्मावरणं दूरीकरोति तत् पूर्वमेव गीताख्येन प्रमाणेन भगवता उपदिष्टेन ज्ञानं जातमेवास्ति परं कालकर्मतमोभिस्त्रिगुणात्मकैः सज्ञाना बुद्धिरावृता तदिदानीमावरणापगमे स्वयमेव ज्ञानं जातमित्याह गीतमिति । गीतायां भगवता उक्तं ज्ञानं यत् तत् पुनरध्यगमदिति सम्बन्धः । ननु वृत्तिरूपं ज्ञानं त्रिक्षणावस्थायीति सकारणस्य स्वतस्तिरोहितत्वात् कथं प्राप्नवान् तत्राह—विभुरिति समर्थत्वात् ज्ञानतिरोभावं दूरीकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ततो यथात्मावरणं दूरीभूतं तदाह क्रमेण विशोक इति ज्ञानेन ब्रह्मसंपत्तिर्जाता 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति शोको हि विषयाप्राप्तौ भवति । ब्रह्मत्वेन सर्वविषयप्राप्तौ सत्यां शोकाभाव इति । सर्वविषयप्राप्तिमाह संछिन्नद्वैतसंशय इति । सम्यक् छिन्ना द्वैतप्रपंचे देहादौ संशया यस्य स्वस्यैव सर्वरूपत्वे न कोऽपि संदेहो भवतीति । अथवा अद्वैते सर्वत्रात्मनः प्रवेशात् सर्वस्यात्मना स्वरूपनाशसंशयाः स्थिताः सखण्डभावात् तदात्मनो ब्रह्मभावात् अंतःप्रवेशेन बहिःसम्बन्धसंदेहा निवारिता इत्यर्थः । ननु बाह्ये विषये स्थिते पुनः सम्बन्धेन संशया भविष्यन्तीत्याशंक्याह लीना या प्रकृतिस्तया कृतत्वात् जातं यन्नैर्गुण्यं निर्गुणावस्था तया कृतत्वात् लिंगापगमे जाते मूलदोषाणां निवृत्तत्वात् असम्भवे न पुनरुद्गम इत्यर्थः । अत उद्गमाद्यभावादेव न सम्बन्धः । लिंगस्य च निवृत्तत्वात् एवं सर्वदोषापगमपूर्वकब्रह्मभावे जाते सर्वे शोका निवृत्ता इति भावः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ एवमर्ज्जुनस्य कृतार्थत्वमुक्त्वा राज्ञः कृतार्थत्वं वक्तुं तस्याध्यवसायमाह भगवन्मार्गं ज्ञात्वा वैकुण्ठे गत इति । यदुकुलस्य संस्थां मृत्युं स्वःपथाय देवमार्गाय निभृतात्मा दृढांतःकरणः गंतुं मतिं चक्र इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

वासुदेवाङ्घ्रीत्यत्र । भगवत्स्वरूपयोरिति जीवपरमात्मनोरित्यर्थः । जीवभगवत्स्वरूपयोरिति वा पाठः प्रतिभाति । सोर्जुनो जात इति । 'वलक्षो धवलोर्जुनः' शुद्धो जात इत्यर्थः । त्रिक्षणावस्थायीति । मतान्तरानुसारेण पूर्वपक्षतयोक्तम् । मूले ज्ञानस्य रुद्धत्वकथनेन चिरकालस्थायित्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् ज्ञानतिरोभावं दूरीकृतवानिति । पुनः प्राप्तिस्वरूपव्याख्यानाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ॐ ॐ विशोक इत्यत्र । तत इति ज्ञानानुसन्धानानन्तरम् । अन्तः प्रवेशेनेति सर्वान्तः प्रवेशेन । असम्भव इति न विद्यते संशयानां सम्भवो यस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वहुव्रीहिः, न पुनरुद्गम इति तात्पर्यार्थः ॥ ३१ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

वासुदेवस्य वसुदेवनन्दनस्य कृष्णस्याङ्घ्र्योरनु निरन्तरं ध्यानेन परिबृंहितं वर्द्धितं रंहो वेगो यस्यास्तया भगवद्भक्त्या परमप्रीत्यात्मिकया निर्मथिताः निरस्ता अशेषाः कषायाः कषायवद् दुर्मोच्या भोगवासना यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य तथाभूतोऽर्जुनः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ अत एव विभुः समर्थः सन् सङ्ग्राममूर्द्धनि युद्धसमारम्भे यद्भगवता गीतं गीतोपनिषन्मुखेनोपदिष्टं स्वात्मपरमात्मतत्प्राप्तिसाधनादियाथात्म्यगोचरं ज्ञानं तन्महता कालेन कर्मणा लौकिकालौकिकव्यापारेण तमसा अज्ञानेन चावरुद्धं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तिरोहितमपि पुनरध्यगमत् प्रापेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ज्ञानफलमाह–विशोक इति। एतदेव शोकहेत्वभावेनोपपादयति–शोकस्य हि हेतुर्द्वैतभ्रमः, तस्य स्थूलदेहः, तस्य लिङ्गदेहः, तस्य सत्त्वादयो गुणाः, तेषां प्रकृतिः, तत्र ब्रह्मसम्पत्त्या "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि" इति ब्रह्मात्मज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिंस्तन्नैर्गुण्यं भवति, तस्मान्नैर्गुण्याद् गुणकार्यलिङ्गनाशः अलिङ्गत्वाच्चासम्भवः सम्यग्भोगाय पुनः पुनर्भवतीति सम्भवः स्थूलशरीरं तदभिमानरहितः ततश्च तत्परिच्छेदाभावात् सञ्छिन्नो द्वैतलक्षणः संशयो भ्रमो यस्य सोऽर्जुनो विशोको जात इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमर्जुनस्य कृतार्थत्वमुक्त्वा राज्ञोऽपि तद्वक्तुं तस्याध्यवसायमाह–निशम्येति। भगवतो मार्गं वैकुण्ठगमनं यदुकुलस्य संस्थां विनाशं च निशम्य निभृतात्मा भगवन्तं विनाऽत्र न स्थेयमिति निश्चलचित्तः युधिष्ठिरः स्वःपथाय 'येध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः' इति वक्ष्यमाणत्वाद्भगवद्धाममार्गाय मतिं चक्रे इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनकी प्रेममयी भक्ति भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंके अहर्निश चिन्तनसे अत्यन्त बढ़ गयी। भक्तिके वेगने उनके हृदयको मथकर उसमेंसे सारे विकारोंको बाहर निकाल दिया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उन्हें युद्धके प्रारम्भमें भगवान्‌के द्वारा उपदेश किया हुआ गीता-ज्ञान पुनः स्मरण हो आया, जिसकी कालके व्यवधान और कर्मोंके विस्तारके कारण प्रमादवश कुछ दिनोंके लिये विस्मृति हो गयी थी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मज्ञानकी प्राप्तिसे मायाका आवरण भङ्ग होकर गुणातीत अवस्था प्राप्त हो गयी। द्वैतका संशय निवृत्त हो गया। सूक्ष्मशरीर भङ्ग हुआ। वे शोक एवं जन्ममृत्युके चक्रसे सर्वथा मुक्त हो गये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌के स्वधाम-गमन और यदुवंशके संहारका वृत्तान्त सुनकर निश्चलमति युधिष्ठिरने स्वर्गारोहणका निश्चय किया ॥ ३२ ॥

पृथाप्यनुश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं च ताम्।
एकान्तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे निवेशितात्मोपरराम संसृतेः ॥ ३३ ॥
य¹याहरद् भुवो भारं तां तनुं विजहावजः। कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम् ॥ ३४ ॥
यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद् यथा नटः। भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥ ३५ ॥
यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः।
तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामध²र्महेतुः कलिरन्ववर्तत ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

तां दुर्विज्ञेयाम्। वक्ष्यति ह्येकादशे। "सौदामन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाभ्रमंडलम्। गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः॥" इति। संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्ता बभूव। देहं जहाविति वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवमुक्तमपि यादवेभ्यो भगवतो वैलक्षण्यमबुद्ध्वा तत्साम्यं वदतो मंदमतीन्प्रति वैलक्षण्यं स्पष्टयति द्वाभ्याम्। यया यादवरूपया तन्वा भुवो भारं कंटकेन कंटकमिवाहरत्। यादवतनुर्भूभारतनुश्चेति द्वयमपीश्वरस्य संहार्यत्वेन सममेव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णमूर्तेर्विशेषमाह यथेति। तान्यपि यथा धत्ते जहाति च। तदाह–यथा नटो निजरूपेण स्थितो रूपांतराणि धत्तेऽतर्धत्ते च तथा तदपि कलेवरं जहौ अंतरधादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहप्रसंगाय कलिप्रवेशमाह यदेति। स्वतन्वा जहौ सतनोरेव वैकुंठारोहात्। श्रवणार्हा सती कथा यस्य तदा यदहस्तस्मिन्नेव अहरिति लुप्तसप्तम्यंतं पदम्। अप्रतिबुद्धचेतसामविवेकिनामिति विवेकिनां तु न प्रभुरित्युक्तम्। अन्ववर्ततेति पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्य तेन रूपेणानुवृत्तिरुक्ता ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पृथा हि हिमालयगमनात्पूर्वमेव स्वगृहागतान्नारदाद्धावियदुकुलसंस्थां भगवदंतर्द्धानादिकं च श्रुत्वा जीवन्मुक्तिं प्राप्यैव धृतराष्ट्रेण साकं हिमालयं गतेति ध्येयमत्र। तथाहि–धं धैर्यं नाशयतीति धनमविवेकस्तं जयति विचारेणेति धनंजयो नारदः।

---

१. प्राचीनपुस्तके 'ययाहरद्भुवो भारं' इत्यतः 'जहौ तच्च कलेवरम्।' इत्यन्तं पद्यद्वयं न वर्तते, विजयध्वजाचार्योऽपि इमे पद्ये तथा पूर्ववर्ति पद्यमपि न व्याख्यत्। भगवतः श्रीकृष्णस्य चिन्मयशरीरत्यागः न संभवी। अत एव भक्ता एतत् पद्यद्वयं नाङ्गीचक्रुः। २. प्रा० पा०–अभद्रहेतुः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यद्वा धं धैर्यं नयति प्रापयतीति। धनं विवेकस्तेन जयति सर्वत्रोत्कर्षं प्राप्नोतीति धनंजयः। धशब्दोपपदादंतर्भावितणिजर्थान्नेशेर्नयतेश्च उ प्रत्ययः। "धं धैर्यं धनमुच्यते" इत्येकाक्षरीनाममालोक्तेः। धनशब्दोपपदाज्जयतेः खश् तत एव पूर्वपदस्य मुम्। धनंजयेनोदितं लोकदृष्ट्या नाशं वस्तुतस्त्वदर्शनमेव। ननु जीवन्मुक्ता चेत्तर्हि कथं हिमालयं गता। "तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथवा। ज्ञानसंप्राप्तिसमये विमुक्तो विशदाशयः" इत्यादिस्मृतेस्तत्राह–देहं जहौ वेति। देहहेतुं लिङ्गदेहम्, न तु स्थूलम्। महाभारतविरोधात्। यथाश्रुतार्थस्वीकारे तु कल्पांतरमादायैव व्यवस्था ज्ञेया॥ ३३॥ ❀ ❀ यादवादीनामंतिमदशाश्रवणेन विषीदतः शौनकादीनाश्वासयन्सिद्धांतरहस्यमाह–ययेति। यया यादवादितन्वा भुवः स्वपादभूताया भारं कंटकेन सूच्यग्रेण कंटकमिवाहरत् तामेव तनूं विजहौ। देवदत्तो वसनं विजहावितिवत्स्वसंगाद्विच्युतीचकारेत्यर्थः। न तु यया नित्यं क्रीडति तामपीति भावः। तेनांशावतरणसमये ये देवा नित्यभूतेषु यादवेषु प्रविष्टास्त एव तेभ्यो योगबलेन निष्कास्य प्रभासं गमितास्तद्देहत्यागं लोकान्माययैव दर्शयता भगवता मधुपानानंतरं देवरूपीकृताः स्वर्गं प्रापयामासिरे इत्येकादशांतव्याख्यानुसृत्या ज्ञेयम्। नित्यलीलापरिकरा यादवास्तु प्रापंचिकलोकाऽलक्षिताः श्रीकृष्णेन समं द्वारकायामेव यथापूर्वमेव खेलंतीति भागवतामृतोक्तसिद्धान्तादवगंतव्यम्। द्वयमिति। भूभारभूता असुरा यादवादिरूपा देवाश्चेति द्वयमीशितुः परमेश्वरस्य सममेव। किं तु दृष्टान्ते कंटकत्वेन साम्येपि कारणभूतस्य सूच्यग्रस्योपकारकत्वेनांतरंगत्वं कर्मभूतस्य कंटकस्यापकारकत्वेन बहिरंगत्वमित्यपि ज्ञापितम्। "सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कंटकः" इत्यमरः। संदर्भस्तु—ययेति तनुरूपकलेवरशब्दैरत्र श्रीभगवतो भूभारजिहीर्षालक्षणो देवादिपिपालयिषालक्षणश्च भाव एवोच्यते। यथा तृतीये विंशतितमेऽध्याये तनुशब्दैर्ब्रह्मणो भाव एवोक्तः। यदि तत्रैव तथा व्याख्येयं तदा सुतरामेव श्रीभगवतीति ततश्च तस्य भावस्य भगवति तदाभासरूपत्वात्। कंटकदृष्टान्तस्तु सुसंगत एव। तथा द्वयमेवेशितुः साम्यमपि तत्तु तृतीयसन्दर्भे विवृतमस्ति॥ ३४॥ ❀ ❀ कृष्णस्त्वैन्द्रजालिकनट इव स्वदेहत्यागं मिथ्याभूतमेव प्रत्याययामासेत्याह–यथेति। भगवान्धत्ते जह्यात्। ननु धृत्वा जह्यादिति तनुत्यागकालेपि तत्तदनुधारणमस्त्येव। ननु कथमेतद्बोद्धव्यमित्यत आह–यथा नट ऐन्द्रजालिकः छेददाहमूर्च्छादिभिः स्वदेहं त्यजति तस्य त्यागं सर्वान्दर्शयति प्रत्याययति च अथ च स्वदेहं धत्त एव न तु म्रियते तथैव मत्स्यादिरूपाणि मत्स्यादिशरीराणि स्वीयानि भगवान्धत्ते जह्यात्। दधान एव जहाति तेन नटस्य शरीरधारणं सत्यमेव तत्त्यागस्तु मिथ्यैव यथा तथैव भगवतोऽपि मत्स्यादिस्वीयशरीरधारणं सत्यमेव तत्त्यागो मिथ्यैवेत्यर्थः। यथा च मत्स्यादिशरीराणि जहाति तथैव येन भूभारः क्षपितस्तच्च कलेवरं जहाविति श्रीकृष्णकलेवरत्यागो मिथ्यैवेति नराकृतिपरब्रह्मत्वादिकमपि नटरूपनरधर्ममेव भगवान्करोति न तु तत्त्वेन। स्वदेहस्याभौतिकत्वेन नाशासंभवात्। तदुक्तं महाभारते "न भूतसंघसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः" इति। बृहद्वैष्णवेपि "यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः। स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः॥ मुखं तस्यावलोक्यापि सचैलः स्नानमाचरेत्"। इति। वैशंपायनसहस्रनामनि च–"अमृतांशोऽमृतवपुः" इति। अमृतं मरणवर्जितं वपुर्यस्येति तत्र श्रीशंकराचार्यव्याख्या च प्रसिद्धा। अत्र श्लेषेण जह्यादिति जहातेस्त्यागार्थत्वात्त्यागस्य च दानार्थत्वात्। वैकुण्ठादिधाम तेभ्यो भक्तेभ्यः स्वशरीरप्रविष्टचरं नारायणादिरूपं तेषां पालनार्थं ददावित्येकादशान्ते व्याख्यास्यते इति विश्वनाथः। संदर्भस्तु–मत्स्यादिरूपाणि मत्स्याद्यवतारेषु तत्तद्भावान्। अथ नटदृष्टान्तेपि नटः श्राव्यरूपकाभिनेता व्याख्यातं तैः प्रथमस्यैकादशे 'नटा नवरसाभिनयचतुरा' इति। ततो यथा श्राव्यरूपकाभिनेता नटः नटस्वरूपेण स्ववेशेन च स्थित एव पूर्ववृत्तमभिनयेन गायन् नायकनायिकादिभावं धत्ते जहाति च तथेति। अथ वा "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति श्रीगीतावाक्येन "योगिभिर्दृश्यते भक्त्या नाभक्त्या दृश्यते क्वचित्। द्रष्टुं न शक्यो रोषाच्च मत्सराच्च जनार्दनः" इति पाद्मोत्तरखण्डनिर्णयेन "मल्लानामशनिः" इति श्रीभागवतदर्शनेन "आत्मविनाशाय भगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परमं ब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषो भगवन्तमद्राक्षीत्" इति शिशुपालमुद्दिश्य श्रीविष्णुपुराणगद्येन चासुरेषु यद्रूपं स्फुरितं तत्तस्य स्वरूपं न भवति किं तु मायाकल्पितमेव। स्वरूपे दृष्टे द्वेषश्चापयातीति। ततश्चासुरेषु स्फुरन्त्या यया तन्वा भुवो भाररूपमसुरवृन्दमहरत्तां तनुं विजहौ। पुनस्तत्प्रत्यायनं न चकारेत्यर्थः। भक्तिदृश्या तनुस्तु तस्य नित्यसिद्धैवेत्याह–अज इति। "देवक्यां देवरूपिण्याम्" इत्यादेः। "कृष्णश्च तत्र च्छन्दोभिः" इत्यत्र गोलोकाधिष्ठातृत्वनिर्देशाच्च। ततश्च यथा नट ऐन्द्रजालिकः कश्चित्स्वभक्षकाणां बकादीनां निग्रहाय मत्स्याद्याकारान्धत्ते स्वस्मिन्प्रत्याययति इति तन्निग्रहे सति यथा च तानि जहाति तथा सोयमजोऽपि येन मायिकेन लक्ष्यतां प्रापितेन रूपेण भूभाररूपोऽसुरवर्गः क्षपितस्तद्वर्गं क्षपितवानित्यर्थः। तच्च कलेवरमजो जहौ अन्तर्द्धापितवानित्यर्थः। किं तु गीतापद्ये "योगमायासमावृतः" इति सर्पकंचुकवन्मायारचितवपुरात्मा समावृत इत्यर्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ तनुत्यागस्यावास्तवत्वं स्पष्टयन्नाह–यदा स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकुण्ठारोहादिति स्वामिचरणाः। त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक एव न तु स्वतन्वा सह महीं जहाविति कुव्याख्यावकाशः। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति न्यायात्। "प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम्। आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम्" इत्यत्रापि लोकलोचनरूपं स्वबिंबं निजमूर्त्तिं प्रदर्श्य पुनरादायैव चान्तरधात् न तु त्यक्त्वेति। संदर्भश्च–तदा यदहस्तदभिव्याप्येत्यर्थः। अप्रबुद्धचेतसामिति। चौरो हि निद्रितस्यैव धनं हरति प्रतिबुद्धाद्बिभेति चेत्यर्थः॥ ३६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

सौदामन्या इति। एकादशस्कन्धीयैकत्रिंशाध्यायस्य नवमश्लोकः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यादवतनुर्भूभारतनुश्चेति। यादवाः प्रद्युम्नसात्यक्यादयः तद्रूपा तनुः मूर्त्तिः। भूभाराः शम्बरादयः तद्रूपा तनुः। ईश्वरस्य सर्व्वमयत्वात्। तत्र संहार्या तनुरसुरादयः हेयतनुः प्रद्युम्नसात्यक्यादिमूर्त्तिः द्वयमेव समं त्याज्यत्वेन। तत्र दृष्टान्तः कण्टकमित्यादि। यथा कण्टकविद्धपादः कण्टकान्तरमानीय पादस्थकण्टकमुद्धृत्य द्वयमपि प्रक्षिपति तथा यादवमूर्त्त्या भूभारमुर्त्तिमसुरसमूहं हत्वा द्वयमपि त्यक्तवान् इति व्याख्यालेशः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यथा मत्स्यादीति। येन श्रीकृष्णरूपेण भूभारः क्षपितः। तच्चेति चकारस्त्वर्थे। तत्तु तत् पुनर्नराकृतिरूपं जहौ अन्तरधात् यदुवंशनाशानन्तरं चतुर्भुजरूपमाविष्कृत्यान्तर्धानात् न तु देहं त्यक्त्वा गतः दृष्टान्तस्यासम्भवात् एकादशस्कन्धोक्ततत्संवादाच्च-इति व्याख्यालेशः ॥ ३५-३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अर्जुनोदितं यदूनां नाशं तां भगवतो गतिं च श्रुत्वा कुंत्यपि भगवत्यधोक्षजेऽनन्यप्रयोजनया भक्त्या निवेशित आत्मा मनो यया तथाभूता संसृतेरुपरराम विरक्ता बभूव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवन्मार्गमिति। भगवद्गतिमित्यनेन चोक्ता भगवतः स्वलोकं प्रति गतिः किं कृष्णस्य तनुत्यागपूर्विका उत तयैवेति शौनकाभिप्रेतं विशदयति ययेति। अजो भगवान्यया तन्वा भुवो भारमहरत्तां तनुं विजहौ मनुष्यसंस्थानं विजहौ स्वासाधारणया चतुर्भुजादिमत्या तन्वावतीर्य पित्रोः प्रार्थनया यां मनुष्यसंस्थानस्थितां तनूं भूभारमपनेतुं जग्राह तां तनुं तिरोधाय स्वासाधारणतन्वा जगामेत्यर्थः। मनुष्यसंस्थानस्य भूभारापनोदनौपाधिकत्वेन यावदुपाधितत्संस्थानमपनुद्य स्वासाधारणयैव जगामेति भावः। मनुष्यसंस्थानेनैव किं न जगामेत्याकांक्षायां तत्र दृष्टांतमुखेनोत्तरमाह-यथा कंटकविद्धचरणः पुमान्यावत्तदपनोदककंटकांतरं परिगृह्य तेन तदपनुद्य ततोपनुत्तमपनोदकमपि कंटकद्वयं जहाति तद्वदीशितुर्भगवतः द्वयमपि सममपनोद्यं दुष्कृततच्छरीरजालमपनोदकं मनुष्यसंस्थानं चोभयमपि समं हातव्यत्वेन सममपनोदकशरीरस्यापि यावदुपाधिधार्यत्वादिति भावः, ईशितुरुभयमित्यनेन दुष्कृच्छरीरेष्वप्यंतः प्रविश्य नियंतुर्भगवतः तान्यपि शरीराणि भगवत एव स्वस्यैवेति सूचितम्। कंटकदृष्टांतेन चैतदभिप्रेतं यथोभयोः कंटकयोः कंटकत्वमविशिष्टमेवमुभयोरपि शरीरयोः स्वशरीरत्वमविशिष्टमिति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इदमेव प्रसिद्धं दृष्टांतांतरेणाप्याह यथेति। यथा नटो नाट्योपयुक्तानि वेषांतराणि परिगृह्य नाट्यानंतरं स्वेन रूपेणैवावतस्थे तथा येन शरीरेण भूभारः क्षपितो निरस्तः तत्कलेवरं जहौ तत्तिरोधाय स्वासाधारणेनैव जगामेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यदेति श्रोतव्याः सत्याः कथा यस्य स भगवान्मुकुंदः स्वतन्वा स्वाधारणदिव्यमंगलविग्रहोपेतः महीं यदा यस्मिन्नहनि जहौ तदहरेव तस्मिन्नहन्येव विवेकिनामभद्रहेतुरशुभहेतुः कलिरवर्त्तत ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वर्याणनिर्णये कारणमाह यदेति। यदा श्रवणीयसत्कथो मुकुन्दः स्वतन्वा स्वाभिमतया मूर्त्या इमां महीं जहौ त्यक्तवांस्तदहरेव प्रतिबुद्धचेतसां हरिविषयबोधरहितबुद्धीनां पुंसामभद्रहेतुः पापकारणकलिरन्ववर्ततेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

नाशं लोकदृष्ट्या वस्तुतस्त्वदर्शनमेव। भगवत्यधोक्षजे निवेशितात्मेति भगवतः पृथग्ध्यानालम्बनत्वं दर्शयित्वा पृथग्यानुभूतां स्थितिमेव दर्शयति। तत्र सौदामिन्या इत्याद्येकादशस्कन्धपद्यात्मकं शास्त्रं सौदामिन्या अपि नाशं निषेधयति चेत् तर्ह्यत्रापि तद्दृष्ट्या सुतरामेव तन्मन्तव्यम्। तदुक्तं तत्रैव-"देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशन्तं स्वधामनि। अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः" इति। संसृतेः प्रपंचावतारात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ययेति। तनुरूपकलेवरशब्दैरत्र श्रीभगवतो भूभारजिहीर्षालक्षणो देवादिपिपालयिषालक्षणश्च भाव एवोच्यते। यथा तृतीये विंशतितमेऽध्याये तत्तच्छब्दैर्ब्रह्मणो भाव एवोक्तः। यदि तत्रैव तथा व्याख्येयं तदा सुतरामेव श्रीभगवतीति। ततश्च तस्य भारस्य भगवति तदाभासरूपत्वात् कंटकदृष्टांतः सुसङ्गत एव। तथा द्वये एव ईशितुः साम्यमपि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मत्स्यादिरूपाणि मत्स्याद्यवतारेषु तत्तद्भावान्। अथ नटदृष्टान्तेऽपि नटः श्रव्यरूपकाभिनेता। व्याख्यातं च तैः प्रथमस्यैकादशे नटा नवरसाभिनयचतुरा इति। ततो यथा श्रव्यरूपकाभिनेता नटः स्वरूपेण स्ववेशेन च स्थित एव पूर्व्ववृत्तमभिनयेन गायन् नायकनायिकादिभावं धत्ते जहाति च तथेति। अथवा "नाहं प्रकाशः सर्व्वस्य योगमायासमावृतः" इति श्रीगीतावाक्येन 'योगिभिर्दृश्यते भक्त्या नाभक्त्या दृश्यते क्वचित्। द्रष्टुं न शक्यो रोषाच्च मत्सराच्च जनार्द्दनः ॥' इति पाद्मोत्तरखण्डनिर्णयेन मल्लानामशनिरिति श्रीभागवतदर्शनेन 'आत्मविनाशाय भगवद्धस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परमब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषो भगवन्तमद्राक्षीत्' इति शिशुपालमुद्दिश्य श्रीविष्णुपुराणगद्येन चासुरेषु यद्रूपं स्फुरति तत्तस्य स्वरूपं न भवति किन्तु मायाकल्पितमेव। स्वरूपे दृष्टे द्वेषश्चापयातीति। ततश्चासुरेषु स्फुरन्त्या यया तन्वा भुवो भाररूपमसुरवृन्दमहरत् तां तनुं विजहौ पुनस्तत्प्रत्यायनं न चकारेत्यर्थः। भक्तिदृश्या तनुस्तु तस्य नित्यसिद्धैवेत्याह अज इति। देवक्यां देव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपिण्यामित्यादेः कृष्णञ्च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानमित्यत्र गोलोकाधिष्ठातृत्वनिर्देशाच्च। ततश्च यथा नट ऐन्द्रजालिकः कश्चित् स्वभक्षकाणां वकादीनां निग्रहाय मत्स्याद्याकारान् धत्ते स्वस्मिन् प्रत्याययति तन्निग्रहे सति यथा च तानि जहाति तथा सोऽयमजोऽपि येन मायिकेन लक्ष्यतां प्रापितेन रूपेण भूभाररूपः असुरवर्गः क्षपितः तद्वर्गं क्षपितवानित्यर्थः। तच्च कलेवरं जहौ अन्तर्धापितवानित्यर्थः। किन्तु गीतापद्ये योगमायासमावृत इति सर्पकञ्चुकवन्मायारचितवपुराभाससमावृत इत्यर्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ यदेति। त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक इति न तु स्वतन्वा सहेति व्याख्येयं सह इत्यध्याहार्य्यापेक्षागौरवात् 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायाच्च॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तां प्रसिद्धाम् अन्तर्द्धानलक्षणाम्। संसृतेः सम्यक्सरणात् प्रपञ्चेऽवतारात् उपरराम सद्य एव वातंर्दधावित्यर्थः। तच्छ्रवणक्षण एव तद्वियोगजनितां दशमीमपि दशां दर्शयामासेति वा॥ ३३॥ ❀ ❀ यादवादीनामन्तिमदशाश्रवणेन विषीदतः शौनकादीनाश्वासयन् सिद्धान्तरहस्यमाह ययेति। यया यादवादितन्वा भुवः स्वपादभूताया (स्वपादमूलायाः) भारं कण्टकेन सूच्यग्रेण कण्टकमिव अहरत् तामेव तनुं विजहौ। देवदत्तो वसनं विजहावितिवत् स्वसङ्गाद्विच्युतीचकारेत्यर्थः। न तु यया नित्यं क्रीडति तामपीति भावः। तेन अंशावतरणसमये ये देवा नित्यभूतेषु प्रविष्टास्ते एव तेभ्यो योगबलेन निष्कास्य प्रभासं गमितास्तद्देहत्यागं लोकान् माययैव दर्शयता भगवता मधुपानानन्तरं देवरूपीकृत्य स्वर्गं प्रापयामासिरे इत्येकादशान्तव्याख्यानुसृत्या ज्ञेयम्। नित्यलीलापरिकरा यादवास्तु प्रापञ्चिकलोकालक्षिताः श्रीकृष्णेन समं द्वारकायामेव यथापूर्व्वमेव खेलन्तीति भागवतामृतोक्तसिद्धान्तादवगन्तव्यम्। द्वयमिति। भूभारभूता असुरा यादवादिरूपा देवाश्चेति द्वयम् ईशितुः परमेश्वरस्य सममेव। किन्तु दृष्टान्ते कण्टकत्वेन साम्येऽपि करणभूतस्य सूच्यग्रस्य उपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वं कर्म्मभूतस्य कण्टकस्यापकारकत्वेन साम्येऽपि बहिरङ्गत्वमित्यपि ज्ञापितम्। "सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक" इत्यमरः॥ ३४॥ ❀ ❀ कृष्णस्त्वैन्द्रजालिकनट इव स्वदेहत्यागं मिथ्याभूतमेव प्रत्याययामासेत्याह यथेति। भगवान् धत्ते जह्यात् न तु धृत्वा जह्यादिति तनुत्यागकालेऽपि तत्तत्तनुधारणमस्त्येव। ननु कथमेतद्बोद्धव्यमित्यत आह-यथा नट ऐन्द्रजालिकः छेददाहमूर्च्छादिभिः स्वदेहं त्यजति तस्य त्यागं सर्व्वान् दर्शयति प्रत्याययति च अथ च स्वदेहं धत्ते एव न तु म्रियते तथैव मत्स्यादिरूपाणि मत्स्यादिशरीराणि स्वीयानि भगवान् धत्ते जह्यात् दधान एव जहाति। तेन नटस्य स्वशरीरधारणं सत्यमेव तत्त्यागस्तु मिथ्यैव यथा तथैव भगवतोऽपि मत्स्यादिस्वीयशरीरधारणं सत्यमेव तत्त्यागो मिथ्यैवेत्यर्थः। यथा च मत्स्यादिशरीराणि दधान एव जहाति तथैव येन भूभारः क्षपितस्तच्च कलेवरं जहाविति श्रीकृष्णकलेवरत्यागो मिथ्यैवेति। नराकृतिपरब्रह्मत्वादिकमपि नटरूपनरधर्म्मैवं भगवान् करोति न तु तत्त्वेन। स्वदेहस्याभौतिकत्वेन नाशासम्भवात्। यदुक्तं महाभारते-'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन' इति। बृहद्वैष्णवेऽपि-"यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः। स सर्व्वस्माद्बहिः कार्य्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः। मुखं तस्यावलोक्यापि सचैलः स्नानमाचरेदि"ति। वैशम्पायनसहस्रनामनि च-अमृतांशोऽमृतवपुरिति। अमृतं मरणरहितं वपुर्यस्येति तत्र श्रीशङ्कराचार्य्यव्याख्या च प्रसिद्धा। अत्र श्लेषेण जह्यादिति जहातेस्त्यागार्थत्वात् त्यागस्य च दानार्थत्वात् वैकुण्ठादिधामस्थेभ्यो भक्तेभ्यः स्वशरीरप्रविष्टचरं नारायणादिरूपं तेषां पालनार्थं ददावित्येकादशान्ते व्याख्यास्यते॥ ३५॥ ❀ ❀ तनुत्यागस्यावास्तवत्वं स्पष्टयन्नाह। यदा स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकुण्ठारोहादिति श्रीस्वामिचरणाः। त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक एव न तु स्वतन्वा सह महीं जहाविति कुव्याख्याया अवकाशः "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी"ति न्यायात्। 'प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम्। आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनमि'त्यत्रापि लोकलोचनरूपं स्वबिंबं निजमूर्त्तिं प्रदर्श्य पुनरादायैव च अन्तरधात् न तु त्यक्त्वेति सन्दर्भश्च-तदा यदहः तदभिव्याप्येत्यर्थः। अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनां तु न प्रभुरित्यर्थः। चौरो हि निद्रितस्यैव धनमपहरति प्रतिबुद्धात्तु बिभेतीत्यर्थः॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कुन्त्या मुक्तिमाह पृथापीति। संसृतेः संसारात्॥ ३३॥ ❀ ❀ ननु भूभारराजपृतनां यदुभिर्निरस्येति वचनाद्भूभारहरणौपयिकान् 'तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शांता अशांता उत मूढयोनयः। शान्ताः प्रियास्ते ह्यवितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेह' त इति वक्ष्यमाणात्स्वकीयशांततनुभूतान् 'यदून् यदुभिरन्योऽन्यं भूभारान्संजहार हे'ति यदुक्तं तत् कथं संहृतवान् तत्राह ययेति अज इति। नित्यशरीरः स्वरूपतस्तु भूभाररूपा राजन्याः तदुपसंहाराय संवर्धिताः यादवाश्च सर्वे अजा एव द्विभुजचतुर्भुजशतभुजसहस्रभुजाकारेण स्थातुं समर्थेन गिरायाद्याकारेण बालतरुणाद्याकारेण एकधा दशधा शतधा सहस्रधा विश्वरूपेण च दृश्यत्वेनादृश्यत्वेन च भवितुमर्हेण श्रीविग्रहेणाप्यज इत्यर्थः। स च विग्रहश्चतुर्भुजो द्विभुजो भवति न तत्र मुख्यत्वकल्पनावकाशः। एवंभूतः अजो नित्यानन्दाचिन्त्यस्वाभाविकविग्रहः श्रीकृष्णः यया यादवभूतया शांतया भुवो भारमशांतशरीरं कंटकं कंटकेनेवाहरत् तां तनुं विजहौ। शान्ता यादवतनुरशान्ता भूभारतनुश्चेति द्वयमपीशितुर्भौतिकतया संहार्यत्वे समम्। यादवानामपि भगवल्लीला-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दर्शनव्यतिरिक्तं भौतिकदेहेन किमपि कृत्यम्, यथा मुनीनां भगवल्लीलादर्शनादृते 'प्रायोवचमुनयो विहगा वनेऽस्मिन्नि'त्यादिवक्ष्यमाणेषु विहगादिरूपेषु न किमपि प्रयोजनं तद्वदिति भावः। शांतान्यशांतानि च शरीराणि कृष्णस्येत्यत्र प्रमाणम् 'स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मे'त्यपि वक्ष्यमाणं बोध्यम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु 'निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च 'पृथाप्युपश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं च तामि'त्युक्तं भगवद्गमनं यथा वृन्दावनान्मथुरां प्रति प्रत्यक्षमुत यथा रासक्रीडायामंतर्द्धानपूर्वकं तद्वदित्यत आह तथेति। येन नित्येन शरीरेणोभयविधो भूभारः क्षपितः तच्च "यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं स्वरूपवन्नित्यानन्ताचिन्त्यं कार्यकारणरूपप्रकृतिसम्बन्धवर्जितमप्राकृतं कलेवरं स्वाभाविकं शरीरम् 'तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः। प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतर्दधे हरिरि'तिवज्जहौ प्रत्यक्षतां त्यक्त्वांतर्हितोऽभूदित्यर्थः। प्रसंगान्मत्स्यादिप्रादुर्भावेषु यथोपयोगमाविष्कृतेषु श्रीमूर्तेर्नित्यतां दर्शयति- यथा नट एकेनैव देहेन स्थितो रूपं धत्ते जह्याच्च तथैकेन देहेन एव भगवान् यथेच्छं मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्यादन्तर्धत्ते च ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पांडवानां गृहान्निर्गमनं वक्तुं कलिप्रवेशकालमाह यदेति। श्रवणीया श्रवणार्हा सती कथा यस्य सः यथा चरणे पादुकां जनो जहाति तद्वत् यदा स्वतन्वा श्रीमूर्त्या इमां महीं जहौ तदैव अहरहनि कलिरन्ववर्त्तत ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

क्रमेण मुक्तिं वक्तुं पृथाया मुक्तिमाह पृथापीति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवतो यादवोपसंहारे आत्मत्वात् दोषाभाव इति वक्तुं यया यादवतन्वा सहायार्थमानीतया भुवो भारमहरत् तां तनुं विजहौ क्लेशाभावार्थमाह अज इति। नहि तेन जातोऽस्ति तत्र दृष्टांतमाह कंटकमिति सर्वथात्मीयाभावः सूचितः। तथापि अभिमानिनां जीवानां क्लेशात् कथमेवमत आह द्वयं चापीशितुः सममिति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भगवति विशेषमाह यथेति। यथा नटाः स्वरूपमेव नानाविधक्रीडार्थं स्त्र्यादिरूपेण प्रदर्शयंति निवृत्ते च कार्ये तानि रूपाण्युपसंहरंति एवमिदमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतत्कथनस्य प्रकृतोपयोगं वक्तुमाह यदा मुकुंद इति। सर्वेषां मोक्षदानार्थमवतीर्णो भगवान् दत्त्वा मोक्षं यदा निवृत्तः कलिरन्ववर्त्तत तदा मोक्षबाधकत्वेन कलिधर्माणां निरूपणात् तेष्वागतेषु स्थितस्य मोक्षो नास्तीति निर्गमनमेव शरणमिति। कालव्याप्तिरहितदेशे भक्ति हे तोर्भागवतादेरभावात् भगवतैव सह गंतव्यमिति मतिं कृतवानित्याह यदा मुकुंद इति। "कलिकालमलं सर्वं कालस्वामी तु माधवः। यतो निवर्त्तते तत्र वह्नाविव निकृष्टता॥ दारौ तु तथा तेन देशांतरगतिर्मता। अग्निभावेऽपि काष्ठेन साध्य इति निश्चयः। मुकुंदो भगवानि"ति वचनात्। मुक्त्यर्थमेव भगवदवतार इत्युपसंहारः। यद्यपि भगवतः नित्यसंबंधात् क्वापि त्यागो नास्ति तथापि प्रकटितपरमानन्दरूपस्य परिच्छिन्नतया प्रदर्शनात् तन्वा जहौ तनुद्वारा जहावित्यर्थः। भूमित्यागस्य पूर्वमनुक्तत्वान्नटवत् तनुत्यागस्योक्तत्वात् त्यक्तस्य वस्तुत्वाभावात् अपूर्वविधौ अनुवादे वा सहार्थतृतीया न सम्भवति। नन्वग्रे उत्पत्स्यमानानां भक्तानां कथमुद्धार इत्याशंक्याह श्रवणीयसत्कथ इति। तदा तस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् अहरिति लुप्तसप्तम्यन्तमव्ययं वा, प्रातः काले भगवद्गमनमिति सम्प्रदायविदः तदैव प्रातःकाले कलिः प्रवृत्तः। ननु भगवत्कृपावलोकितानां भगवन्मार्गानुवर्त्तिनां विद्यमानत्वात् कथं कलिप्रवृत्तिरित्यत आह अप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुरिति सर्वागमने प्रकर्षेण विकसितकमलानां मुकुलसंभावनारहितानामयेन कंचित् कृतिः अन्येषामस्तमये अन्धकारादिना कीटनिवासः स्यादेव ज्ञानेन विनाशः भक्त्या मुकुलसम्भावनाभावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथाहरदित्यत्र। आभासे। आत्मत्वादिति। नियन्तृत्वादित्यर्थः। न दोषाभाव इति अत्र न दोष इत्येव पाठः प्रतिभाति। विजहाविति। तथा च कार्ये निर्वृत्ते प्रयोजनाभावादेवं कृतमित्यर्थः। द्वयमिति भूभारभूततनुस्तद्धर्तितनुश्चेति द्वयम्। अत्र तयोस्तन्वोः सत्यत्वम्, कण्टकदृष्टान्ताद् द्वयोः साम्यकथनाच्च। अनित्यत्वं परम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यथेत्यत्र। एवमिदमपीति। तथा च भूभारक्षपणार्थं यो मर्त्यवेशस्तमपीत्यर्थः। अत्र कलेवरस्यावस्तुत्वम्, त्यक्तरि नटदृष्टान्तात्। 'कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत्। आत्मानं दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिमि'ति ब्रह्माण्डवाक्याच्च ज्ञेयम्॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यदा मुकुन्द इत्यत्र। निर्गमनस्यैव शरणत्वे हेतुः तदतिरिक्तेत्यादि। प्रत्यन्तस्य गन्तव्यपदेनान्वयः। सर्वेषु युगेषु कालत्वाविशेषेपि कलिधर्माणामेव मोक्षबाधकत्वम्, तथा सर्वेषु देशेषु देशत्वाविशेषेपि देशविशेषस्य कुतस्तद्व्याप्तिराहित्यं येन युधिष्ठिरस्य तत्र गमने बुद्धिरित्याकाङ्क्षायां व्याख्येयश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाहुः कलिरित्यादि। 'त्वं कालमल' इत्युक्तो 'मले शुद्धिर्न विद्यते' इति ब्रह्मवैवर्तीयकाशीमाहात्म्ये कलिं प्रति ब्रह्मणो वाक्यात्। कलिः कालमलम्, अतो मलत्वरूपाद्विशेषात्तद्धर्माणां मोक्षबाधकत्वमिति भावः। कालस्य सर्वोपादानत्वात् सर्वं कालस्तेन मूल[1]स्य सर्वत्र व्याप्तिसम्भवेपि स्वामी 'कालस्वामी तु माधवः कालोपादेयाद्यतो यस्माद्देशान्निवर्तते तिरोहितो भवति, तत्र तस्मिन् देशे निकृष्टता। तत्र दृष्टान्तः वह्नाविवेति। यथा निवृते वह्नौ पार्थिवस्य

१. मलेति पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भस्मतया निकृष्टता, भस्मनोग्निपुरीषत्वात् । 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति' श्रुतेः । तर्हि देशान्तरस्य कथं शुद्धत्वम् , तत्राहुः दारावित्यादि । तदन्तर्वह्नेः सत्त्वेन न तथा निकृष्टता, एवं देशान्तरेन्तर्भगवतः सत्त्वेन न निकृष्टत्वम् । अतो देशान्तर्गतिर्युधिष्ठिरस्य मता बुद्धावारूढेत्यर्थः । दाराविति पुल्लिङ्गनिर्देशस्तु लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाशिष्यत्वात् । 'नित्यं शलाका स्त्रिया' मिति ज्ञापकात् । ननु भगवत्सत्तयैव चेन्निकर्षाभावः, तर्हि भक्तत्वेन युधिष्ठिरेपि तत्सत्त्वान्निर्गमनमनर्थकमित्याकाङ्क्षायामाहुः अग्निभावेपीत्यादि । यथारणौ वह्निसत्त्वेपि काष्ठेन मथनद्वारा प्रकाशनात् स (अग्निः) साध्यः, तथात्र भगवत्सत्त्वेपि देशान्तरगत्या स प्रकाश्य इति हेतोर्युधिष्ठिरस्य गमननिश्चय इत्यर्थः । ननु भगवतो व्यापकत्वात्पूर्वोक्तं सर्वमसम्भवीत्यत आहुः यद्यपीत्यादि । केचिदत्र 'स्वतन्वा सह महीं जहावि'ति व्याकुर्वते, तद्दूषयन्ति भूमीत्यादि । तथा चैवं व्याख्याने जहाविति त्यागवाचकपदे विध्यनुवादवैरूप्यापत्तिः । सा ह्यस्यानुपपद्यमानत्वात् तृतीयाया अप्यसम्भव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रबोधिनी

कुन्तीमुक्तिमाह–पृथेति । पृथाऽपि धनञ्जयेनोदितमुक्तं यदूनां नाशं तां 'सौदामिन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाऽभ्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः' इति दुर्लक्ष्यत्वेन वक्ष्यमाणां भगवतो गतिं स्वधामगमनं च निशम्य श्रुत्वा अधोक्षजे इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयेऽपि भगवति श्रीकृष्णे एकान्तभक्त्या परप्रेम्णा निवेशित आत्मा मनो यया सा तथाभूता सती संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्ता बभूवेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वैराग्यार्थमाह–ययेति । अजः श्रीकृष्णः यया यादवरूपया तन्वा भुवो भारमहरत्तां तनुं विजहावित्यन्वयः । परमोपकारकत्वात् कथं तत्त्याग इत्याशङ्क्याह–द्वयमिति । भूभारभूततनुस्तद्धर्तृतनुश्चेति द्वयमीश्वरस्यापमानास्पदत्वेन सममेव । तर्हि किमिति तदङ्गीकृतवानित्याकाङ्क्षायां तद्विना तद्भारोद्धारासम्भवादिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति–कण्टकमिति । यथा कण्टकं गृहीत्वा तेन पादादौ प्रविष्टं कण्टकमुद्धृत्य पुनः कण्टकद्वयं दूरादेव विसृज्यते तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं देहग्रहणत्यागाभ्यां भगवतः श्रीकृष्णस्यापि विकारप्रतीतेः कथं तस्याजत्वं निर्विकारत्वं चेत्याशङ्क्य तद्दृष्टान्तेन तस्य निर्विकारित्वमाह–यथेति । नटो यथा निजरूपेण स्थित एव मत्स्यादिरूपाणि धत्ते यथा च पुनस्तानि जहाति तथा भगवानपि निजरूपे स्थित एव भूभारावतारार्थं मनुष्यकलेवरं धृत्वा येन भूभारः क्षपितोऽवतारितस्तदपि कलेवरं जहावन्तर्द्धानं कृतवानित्यन्वयः । भगवद्विग्रहस्य सच्चिदानन्दरूपत्वे भौतिकविग्रहवत् त्यागासम्भवात् , भौतिकत्वाङ्गीकर्तुर्निन्दाश्रवणाच्च । तथाहि महाभारतबृहद्वैष्णवादौ श्रूयते–'न भूतसङ्घसंस्थानो देवस्य परमात्मनः । यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ॥ स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः । मुखं तस्यावलोक्यापि सचैलः स्नानमाचरेत्' इति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ननु युधिष्ठिरस्तत्र कं वा दोषं दृष्टवान् येन ततो निर्गमननिश्चयं कृतवानित्यपेक्षायां कलिप्रवेशं तद्दोषांश्चाह–यदेति द्वयेन । मुकुन्दो भक्तानां मुक्तिदानार्थमवतीर्णो भगवान् श्रीकृष्णो यदा स्वतन्वा इमां महीं जहौ तदा तस्मिन्नेव अहः अहनि अधर्महेतुः कलिरन्ववर्त्तत, ततः पूर्वमंशेन प्रविष्टोऽपि सर्वतः प्रसृतवानित्यन्वयः । एवं चेदुत्पत्स्यमानानां भक्तानां कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह–श्रवणीयसत्कथ इति, श्रवणार्हा सती कथा यस्य सः । कथाश्रवणान्मुक्तिरित्यर्थः । नन्वधर्महेतोः कलेर्विद्यमानत्वात् कथं कथाश्रवणमपि सम्भवतीत्याशङ्क्याह–अप्रतिबुद्धचेतसामिति, अविवेकिनामधर्महेतुरित्यर्थः । तथा च विवेकिनां कथाश्रवणं सम्भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

कुन्तीने भी अर्जुनके मुखसे यदुवंशियोंके नाश और भगवान्के स्वधाम-गमनकी बात सुनकर अनन्य भक्तिसे अपने हृदयको भगवान् श्रीकृष्णमें लगा दिया और सदाके लिये इस जन्म-मृत्युरूप संसारसे अपना मुँह मोड़ लिया ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णने लोक-दृष्टिमें जिस यादवशरीरसे पृथ्वीका भार उतारा था, उसका वैसे ही परित्याग कर दिया, जैसे कोई काँटे-से-काँटा निकालकर फिर दोनोंको फेंक दे । भगवान्की दृष्टिमें दोनों ही समान थे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ जैसे वे नटके समान मत्स्यादि रूप धारण करते हैं और फिर उनका त्याग कर देते हैं, वैसे ही उन्होंने जिस यादवशरीरसे पृथ्वीका भार दूर किया था, उसे त्याग भी दिया ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जिनकी मधुर लीलाएँ श्रवण करने योग्य हैं, उन भगवान् श्रीकृष्णने जब अपने मनुष्यके-से शरीरसे इस पृथ्वीका परित्याग कर दिया, उसी दिन विचारहीन लोगोंको अधर्ममें फँसानेवाला कलियुग आ धमका ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथाऽऽत्मनि ।
विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७ ॥

१. प्रा० पा०—बुधो गृहे सराष्ट्रे च पुरे तदा० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वराट् पौत्रं विन[1]यिनमात्मनः सुसमं गुणैः । तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद् गजाह्वये ॥ ३८ ॥
मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः । प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥ ३९ ॥
विसृज्य तत्र तत् सर्वं दुकूलवलयादिकम् । निर्ममो निरहंकारः संछिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बुधो युधिष्ठिरस्तस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विलोक्य । कथंभूतम् । लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन् । जिह्मं कौटिल्यम् । पर्यधात्तदुचितं परिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसममतिसदृशं तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्यास्तस्या भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ वज्रमनिरुद्धस्य पुत्रम् । निरूप्य कृत्वेत्यर्थः । अपिबदात्मन्यारोपयामास । ईश्वरः समर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ संछिन्नान्यशेषाणि बन्धनान्युपाधयो येन ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

युधिष्ठिर इत्यत्र तस्य त्यागे कलिपरिसर्पणं तूद्दीपनमात्रम् । वस्तुतस्तु भगवत्पार्श्वकामत्वमेव कारणं ज्ञेयम् । पर्यधान्निश्चितवान् । "प्रणिधानं तु निक्षेपः परिधानं तु निश्चयः" इत्यभिधानादिति तीर्थः । आदिना परुषादिग्रहः समासे ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ विनयो नम्रता तद्वान्विनयी तं, सुसमं सोः पूजायां षत्वनिषेधः "सुः पूजायाम्" इति कर्मप्रवचनीयविधेः । स्वराट् चक्रवर्त्ती युधिष्ठिरः । "स्वराट् सम्राट् चक्रवर्त्ती सार्वभौमश्च राजराट् । सामन्तेशोऽखिलेशश्च राजसूयकरो वशी" इति निरुक्तिः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । "प्राजापत्या भवेदिष्टिस्सर्वस्वं यत्र दक्षिणा । परिव्रज्यापक्रमे सा विहिता पूर्वसूरिभिः" इत्युक्तेः । यद्यपि "ब्राह्मणः परिव्रजेत्" इति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव परिव्रज्या विहिता । युधिष्ठिरस्य क्षत्रियत्वात्स कथं तां चकारेति चेत् तत्र देवलस्मृत्यवलोकनतो व्यवस्था लभ्यते । तथाहि "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते" इत्यत्र हि विष्णुलिंगं दण्डकमण्डल्वादि तद्धारणमेव क्षत्रियवैश्ययोर्निषिद्धं न तु त्यागरूपपरिव्रज्यानिषेध इति । एतच्चाद्यपद्यव्याख्याशतां बहुधा प्रपञ्चितमत उपरम्यते । समर्थो राज्यादित्यागे शक्तः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्र गृहे । आदिना किरीटादिग्रहः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

तथा-अभ्यषिञ्चदिति शेषः । शूरसेनः स्वनामकदेशविशेषः तस्य पतिम् अधिपतिमित्यर्थः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततो युधिष्ठिरः पुरे राष्ट्रे गृहे आत्मनि जनानां देहेषु च तस्य कलेः परिसर्पणमनुवर्त्तनं बुधः जानन् तन्मूलकं लोभाद्यधर्माणां चक्रं जालमवलोक्य गमनाय गृहान्निर्गमनाय पर्यधात्परिहित उद्युक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ततः स्वराट् राजा युधिष्ठिरः गुणैरात्मनः स्वस्य समं तुल्यं विनयिनं च पौत्रं परीक्षितं हस्तिनपुरे तोयनीव्याः समुद्रमेखलाया भूमेः पतिमभ्यषिञ्चदभिषिक्तवान् । विनिमयमिति पाठे विनिमयं विनिमयार्हं सदृशमनवममन्यूनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तथा मथुरायां वज्राख्यं यदुकुलकुमारं शूरसेनानां जनपदानां पतिमभ्यषिञ्चत् । ततः प्राजापत्यां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं निरूप्य कृत्वा ईश्वरो युधिष्ठिरोऽग्नीनाहवनीयादीनपिबत् आत्मन्यारोपितवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्र स्वगृह एव तत्प्रसिद्धं दुकूलादिकं त्यक्त्वा वाचं जुहावेत्यन्वयः । कथंभूतः निर्ममः देहाद्यनुबंधिषु स्वकीयत्वाभिमानरहितः निरहंकारः देहात्मभ्रमरहितः संछिन्नान्यशेषाणि बंधनानि प्रकृत्यादीनि येन तथाभूतः प्रकृत्यादिमोक्षमनुसंहितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बुधः विवेकज्ञानी युधिष्ठिरः राज्ये पुरे च गृहे भार्यादौ च तथात्मनि स्वस्मिन् तस्य कलेः परितः सर्पणं व्याप्तिं विभाव्य ज्ञात्वा कलिव्याप्तिमूलं लोभाद्यधर्मसमुदायं च विज्ञाय गमनाय वीराध्वगमनाय पर्यधान्निश्चितवानित्येकान्वयः, "परिधानं तु निश्चय" इत्यभिधानम् । लोभश्चानृतं च जिह्मं कौटिल्यं च हिंसनं च लोभानृतजिह्महिंसनानि आदिर्यस्य पुरुषादेस्तत्तथोक्तम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्वराट् चक्रवर्ती स्वपौत्रं तं गुणैरनवमं योग्यं पौत्रमभिमन्योः सुतं परीक्षितं तोयमेव नीवी वसनं यस्याः सा तथोक्ता तस्याः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मधुपुर्यामनिरुद्धपुत्रं नाम्ना वज्रं शूरसेनविषयपतिमभ्यषिञ्चदिति शेषः । प्राजापत्यां प्रजापतिदैवत्यामिष्टिं निरूप्य सर्वस्वदक्षिणामिष्टिं कृत्वा श्रौताग्नीनपिबत् आत्मनि समारोपयामास । स कीदृश ईश्वरः राज्यादिषु निर्विद्य संन्यसने समर्थः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह विसृज्येति संछिन्नाशेषपापादिबन्धनः ॥ ९ ॥

१. प्रा० पा०—विनियतमात्मनः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

युधिष्ठिर इत्यत्र तस्य त्यागे कलिपरिसर्पणमुद्दीपनमात्रम्। वस्तुतस्तु भगवत्पार्श्वकामित्वमेव कारणं ज्ञेयम्॥ ३७॥ ❀ ❀ विनियतं समर्य्यादम्। टीकायां सुसममतिसदृशमिति व्याख्यानात् सोः पूजायां षत्वनिषेधः 'सुः पूजायाम्' इति कर्म्मप्रवचनीयविधेः॥ ३८॥ ❀ ❀ प्राजापत्यां चेष्टिं निरूप्येत्यन्वयः॥ ३९-४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पर्य्यधात् तदुचितपिधानमकरोत्॥ ३७॥ ❀ ❀ विनियमं राजोचितविशिष्टनियमयुक्तम् आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमम् अतिसदृशं तोयं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्यास्तस्या भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान्॥ ३८॥ ❀ ❀ वज्रमनिरुद्धपुत्रम्। निरूप्य कृत्वा। अपिबत् आत्मन्यारोपयामास। ईश्वरः समर्थः॥ ३९-४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

युधिष्ठिरः पुरादौ तस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं बुधः जानन् तत्कृतं लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं च विभाव्य विलोक्य गृहान्निर्गमनाय पर्यधात् निर्गमनानुरूपं परिधानमकरोत्॥ ३७॥ ❀ ❀ पौत्रं परीक्षितं तोयनीव्याः जलधिवस्त्रावृतायाः भूमेः पतिं गजाह्वयेऽभ्यषिंचदभिषिक्तवान्॥ ३८॥ ❀ ❀ ईश्वरः समर्थः तथैव मथुरायामनिरुद्धात्मजं शूरसेनानां पतिमभ्यषिञ्चन् ततः प्रजापतिदेवताकामिष्टिं निरूप्य कृत्वाऽग्नीनपि तदात्मन्यारोपयामास॥ ३९॥ ❀ ❀ संछिन्नानि अशेषाणि देहगेहादिष्वहं ममेत्यादिरूपाणि बन्धनानि येन सः वाचं जुहावेत्युत्तरेणान्वयः॥ ४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तर्हि स्वस्य न काचित् चिन्तेत्याशंक्याह युधिष्ठिर इति। विकलत्वाभावेन दृढस्थित्या अविकाशं मन्यते कालः। सन् युधिष्ठिरादीनपि तथा मन्यते। अतस्तद्देशेष्वपि महदल्पप्रभेदैर्भिन्नेषु राष्ट्रनगरगृहशरीरेषु प्रविष्टः। अल्पविकाशाच्च तत् ज्ञात्वानित्याह बुध इति। तत्रापि विचारः किं स्थातुमागतः द्रष्टुं चेति। तत्रापि युधिष्ठिरस्य निश्चयो जात इत्याह विभाव्य इति। ससामग्रीकस्य समागतत्वात् ततोऽगमनं कलेः तस्य सामग्री प्रथमतो लोभः सर्वदोषाणामाश्रयः अन्तःकरणधर्मः अनृतं वाग्दोषः। प्रायेण स्वरूपनाशकः प्रामाण्यकोटेः स्वरूपनिर्वाहकस्य नाशात् कुटिलता बुद्धिदोषः हिंसा शरीरस्य अत्र क्रमे शिष्टं स्वयमूह्यम्। आदिशब्देन रोगादयोऽपि हिंसाद्यधर्मचक्रं विभाव्य गमनाय पूर्वोक्तामेव गतिं पर्यधादित्यर्थः॥ ३७॥ ❀ ❀ अशक्तस्य परित्यागोऽनुचितः त्यक्तानां वासनाजनकत्वात् अतः कलिभयात् युधिष्ठिरगमनमनुचितमित्याशंक्याह स्वराट्पौत्रमिति। न हि कलिनिराकरणसमर्थो युधिष्ठिरो गतः। तन्निराकरणार्थं पौत्रस्य स्थापितत्वात् किंतु शास्त्रस्य प्रामाण्यात् इत्यभिप्रेत्याह स्वराट्पौत्रमिति। भ्रातॄणामेकजातानामिति न्यायात् राजदानाच्च स्वेति। पौत्रग्रहणं पुत्रनामस्थापनार्थं गुणैर्भगवदीयत्वादिभिः आत्मनः अनवममन्यूनं अनेन दोषाभावस्तत्रागत इत्युक्तं भवति। हीनस्थापने प्रजाशापः प्रसज्येत। तोयनीव्याः समुद्रावरणायाः। अन्ये तु राजानस्त्रियो वस्त्ररहितामपि स्त्रियैकदेशचरणसम्वाहनादिना पतित्वं मन्यन्ते इति। सूचितं नीवीपदेन पतिमित्यनुवादः भगवतैव तदर्थकृतत्वात् पतित्वार्थमिति लक्षणा च स्यात्, अतः स्वयमभिषेकमात्रं कृतवान्॥ ३८॥ ❀ ❀ एवमेव वज्रमपि कृतवान् अनिरुद्धपुत्रो वज्रः शूरसेनदेशस्यापि पतित्वज्ञापनायाह शूरसेनपतिमिति। अनेन मर्यादायां यावान् देशः तावान् दत्त इत्युक्तं ततस्तेषां राज्यस्वीकारानन्तरं प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य प्रव्राजं कृतवानित्याह वैश्वानरी प्राजापत्या वा विकल्पेन विहिता, ईश्वर इति। तथा वारणसमर्थः यथाशास्त्रकरणात् गृह एव सर्वपरित्यागस्योक्तत्वात् अंशपरित्यागस्याशास्त्रत्वाच्च॥ ३९॥ ❀ ❀ सर्वपरित्यागनिरूपणार्थमाह विसृज्येति। देहातिरिक्तपरित्यागः सुगमः यदाह आदिशब्देन दुकूलवलययोर्विद्यमानत्वेन ग्रहणं मनुः शेषाभ्यनुज्ञापकत्वेन वारयामासेति यदग्रे वक्ष्यते न तत्परित्यागतुल्यत्वेन तद्ज्ञापनार्थं त्यक्तानामात्मीयत्वं निराकरोति निर्मम इति। परित्यागाभिमानाभावायैतदुक्तम् अन्तस्त्यागाय वा उभयोः कर्तव्यत्वात् अन्योऽन्यं हेतुमद्भावाच्च देहस्य सपरिकरस्य त्यागमाह निरहंकार इति। देहे अहंतां त्यक्त्वा ममतायाः स्वरूपतो नाशात् मध्ये तिष्ठति देहादिः तस्य त्यागप्रकारमाह संछिन्नाशेषबन्धन इति। बाह्यावरणं सम्यक् छिन्नमित्याह संछिन्नेति पुत्रादीनामुपकारित्वबुद्धिरधुना निवृत्ता, अत एव न प्रतिबन्धकः॥ ४०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

युधिष्ठिर इत्यत्र। स त्वित्यादि। युधिष्ठिरे ज्ञानाविकासमन्ता कलिर्युधिष्ठिरादीन् पाण्डवानपि भगवत्कृपानवलोकितान् मन्यत इत्यर्थः॥ ३७॥ ❀ ❀ सः स्वपौत्रमित्यत्र। नीवीपदसूचितमर्थमाहुः अन्ये त्वित्यादि। स्त्रिया कृतेन चरणसंवाहनादिना एकदेशे भुज्यमाने वस्त्ररहिताया अपि स्त्रियः पतित्वं स्वस्मिन् मन्यन्त इति योजना। वस्त्ररहिता इत्यत्र वस्त्ररहिताया इति षष्ठ्यन्तः पाठः प्रतिभाति। षिचो द्विकर्मकत्वाभावेन स्वपौत्रं पतिमभ्यषिञ्चदिति प्रयोगानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुपपत्त्यर्थमाहुः पतिमित्यादि। अनुवादानङ्गीकारे दोषमाहुः पतित्वेत्यादि। अनुशासनाभावेन द्वितीयायाश्चतुर्थ्यर्थे लक्षणाद्धातोर्द्विकर्मकत्वकल्पना

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ विसृज्येत्यत्र । अशास्त्रत्वादिति । न विद्यते शास्त्रमस्मिन्नित्यशास्त्रं तथात्वादशास्त्रीयत्वादित्यर्थः । ननु शेषाभ्यनुज्ञानाङ्गीकारे चीरवासस्त्वोक्तिर्विरोत्स्यत इत्यतः आहुः चीरेत्यादि । तत्परित्यागतुल्यत्वेन वस्त्रपरित्यागानुकल्पत्वेन वस्त्रपरित्यागज्ञापनार्थमिति न विरोध इत्यर्थः । ननु प्राजापत्येष्टिकथनादिनैव सन्न्यासारम्भे सिद्धे दुकूलादिष्वात्मीयतापि निराकृतैवेति पुनर्निर्ममत्वोक्तेः किं प्रयोजनमत आहुः परित्यागेत्यादि । नन्वहन्तात्यागकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः मध्य इति । अहन्तामध्ये । ननु ब्रह्मवादे 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' ति वाक्यादध्यासस्येश्वरकर्तृकत्वात् किमिति कुतो वा त्याग इत्यत आहुः भगवत्कृतेत्यादि । तदाज्ञयेति ' वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने' इत्यादिरूपया ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

युधिष्ठिरः पुरादिषु तस्य कलेः प्रसर्पणं विभाव्य पर्यालोच्य गमनाय पर्यधात्तदुचितं परिधानं कर्त्तव्यं कृतवानित्यन्वयः । कलिप्रवृत्तिज्ञाने निर्गमनपरिधानकरणे च हेतुमाह—बुध इति, यतो विवेकीत्यर्थः । कलिप्रसरणं कथं ज्ञातवानित्यपेक्षायां लोभाद्यधर्मदर्शनेन अनुमानादित्याशयेन तत्परिसर्पणं विशिनष्टि—लोभाद्यधर्माणां चक्रं समूहो यत्र तदित्यर्थः । आत्मनि मनसि लोभो नाम विषयलाभेऽपि तृष्णाधिक्यम् । अनृतमनृतभाषणम् । जिह्मं कौटिल्यम् । हिंसनं पीडनम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्कृतमेव दर्शयति—स्वराडिति सार्द्धैः सप्तभिः । स्वराट् स्वतन्त्रो राजा युधिष्ठिरः स्वपौत्रं परीक्षितं तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्यास्तस्या भूमेः पतित्वेन गजाह्वये हस्तिनापुरेऽभ्यषिञ्चत् अभिषिक्तवानित्यन्वयः । पौत्रत्वेऽपि यदि तस्य राज्ययोग्यता न स्यात्तदा किं तदभिषेकेणेति चोद्यनिरासायाह—विनयिनमिति । विशिष्टो नयो नीतिरस्यास्तीति विनयी तम् । 'विनियमम्' इति पाठे तु विशिष्टनियमयुक्तमित्यर्थः । गुणैर्भगवदीयत्वादिभिरात्मनः स्वस्य सुसममतिसदृशम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तथैव मथुरायां वज्रनामकं अनिरुद्धस्य पुत्रं शूरसेनदेशस्य पतित्वेनाभ्यषिञ्चदित्यन्वयः । ततस्तदनन्तरमीश्वर एतत्सर्वकरणे समर्थः प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य कृत्वा अग्नीन् गार्हपत्यादीनपिवत् आत्मन्यारोपयामास ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्र गृहे एव तद्राजोचितं दुकूलवलयादिकं सर्वं विसृज्य त्यक्त्वा मनसि वाचं जुहावेत्युत्तरेणान्वयः । उपरितः परित्यागेऽपि तत्र ममता स्यात्तर्हि त्यागफलं नैव स्यादित्यत आह—निर्मम इति । एवमप्यहं त्यागीत्यभिमानोऽप्ययुक्त एवेति तस्य सोऽपि नास्तीत्याह—निरहङ्कार इति । तत्र हेतुमाह—सञ्छिन्नेति, सम्यक् समूलं छिन्नमशेषबन्धनं अविद्यालक्षणं यस्य सः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

महाराज युधिष्ठिरसे कलियुगका फैलना छिपा न रहा । उन्होंने देखा—देशमें, नगरमें, घरोंमें और प्राणियोंमें लोभ, असत्य, छल, हिंसा आदि अधर्मोंकी बढ़ती हो गयी है । तब उन्होंने महाप्रस्थानका निश्चय किया ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ उन्होंने अपने विनयी पौत्र परीक्षित्‌को, जो गुणोंमें उन्हींके समान थे, समुद्रसे घिरी हुई पृथ्वीके सम्राट्-पदपर हस्तिनापुरमें अभिषिक्त किया ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ उन्होंने मथुरामें शूरसेनाधिपतिके रूपमें अनिरुद्धके पुत्र वज्रका अभिषेक किया । इसके बाद समर्थ युधिष्ठिरने प्राजापत्य यज्ञ करके आहवनीय आदि अग्नियोंको अपनेमें लीन कर दिया अर्थात् गृहस्थाश्रमके धर्मसे मुक्त होकर उन्होंने संन्यास ग्रहण किया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरने अपने सब वस्त्राभूषण आदि वहीं छोड़ दिये, एवं ममता और अहंकारसे रहित होकर समस्त बन्धन काट डाले ॥ ४० ॥

वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् । मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ४१ ॥
त्रित्वे हुत्वाथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीद् ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥
चीरवासा निराहारो बद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः । दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३ ॥
अनपेक्षमाणो निरगादशृण्वन्बधिरो यथा । उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ।
हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्तेत यतो गतः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेव दर्शयति द्वाभ्याम् । वाचमित्युपलक्षणम् । सर्वेन्द्रियाणि मनसि प्रविलापितवानित्यर्थः । तच्च मनः प्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् । तं च प्राणमितरेऽपाने तेनाकर्षणात् । अपानव्यापार उत्सर्गस्तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायाम् । अनेनैव वागादिष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयम् । तं मृत्युं पंचत्वे पंचभूतानामैक्यं देहे देहस्यैव मृत्युर्नात्मन इति भावितवानित्यर्थः । अजोहवीदिति यङ्लुगंताल्लुङि रूपम् ॥ ४१ ॥ ❀ त्रित्वे गुणत्रये पंचत्वं देहम् । तच्च त्रित्वमेकत्वेऽविद्यायाम् । सर्वं सर्वारोप-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेतुमविद्यामात्मनि जीवे। अजोहवीदिति वक्तव्येऽजुहवीदित्यार्षम्। एवं शोधितमात्मानं ब्रह्मण्यव्यये कूटस्थे न तस्यान्यत्र लय इत्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वा बाह्यस्थितिमाह चीरवासा इति द्वाभ्याम्। बद्धवाङ् मौनी॥ ४३॥ ❀ ❀ अनवेक्षमाणोऽनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन्। आशां दिशम्। गतपूर्वां पूर्वं प्रविष्टाम्। महात्मभिर्विवेकवद्भिः। यतो यां दिशम्॥ ४४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेव संच्छिन्नाशेषबंधनत्वमेव। युधिष्ठिरोऽप्यर्जुनवद्धरिनुसंधाननिवृत्त्यर्थं यतते स्मेत्याह–वाचमिति। इत्यर्थ इति। मनोधनीवृत्तित्वात्। "यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति" इति श्रुतेरिति भावः। प्राण एव समर्पयामास जुहोतेर्दानार्थत्वात्। हे मनस्तुभ्यमेवेंद्रियाणि दत्तानि। तवैवैतानि संतु। सांप्रतं न ममैतैः प्रयोजनमिति भावयामास। तेषु स्वत्वाभावेन वस्तुतः संप्रदानाभावान्न चतुर्थी। एवमग्रेपि सर्वत्र ज्ञेयम्। नन्वहं कस्य भवामीत्यत आह–तन्मनः प्राणे। इत्यर्थ इति। हे मृत्यो त्वं देहस्यैव भवेति भावितवान्, आत्मनो नित्यत्वान्मरणं नास्तीति भावः॥ ४०-४१॥ इत्यर्थ इति। ब्रह्मणः परमावधिभूतत्वात् "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेरयं भावः, ततश्च पृथिव्या भूतपंचकं क स्थास्यतीत्यत आह—त्रित्व इति। अविद्यायां व्यष्टिरूपे मायांशे। हे जीव तवैतन्मायांशकृतमुपाधित्रिकमेतस्मात्त्वं पृथग्भूत एव विराजस्व। नैतस्याधीनो भवेति भावः। एवं परीक्षिति स्वराज्यभारं वज्रे च मथुरां समर्प्य तत्संबंधमात्मनो दूरीकृत्य बहिर्निश्चिन्त इवेन्द्रियादीन्यपि तत्तद्वशयितरि योग्ये समर्प्यान्तर्निश्चिन्तो बभूव। तथाहि ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्यैव जीवस्यैव व्यष्टिर्माया तस्या एव गुणत्रयं गुणत्रयस्यैव पंचभूतात्मको देहो देहस्यैव मृत्युर्मृत्योरेवापानोऽपानस्यैव प्राणः प्राणस्यैव मनो मनस एवेंद्रियाणि इंद्रियाणामेव विषया राज्यादिभोगास्तेषां च भोक्ता संप्रति परीक्षिदेव न त्वहमिति विचारयामास। किं तु भगवन्नित्यपरिकरत्वा-न्नित्यविग्रहाणामपि तदादीनामात्मानं प्राकृतशरीरं मत्वैवायं विचारोप्यकिञ्चित्कर एवेति ज्ञेयम्॥ ४२॥ ❀ ❀ तदेवं सर्वथा निश्चिन्तस्य तस्य बाह्यस्थितिमाह–चीरेति। "चीरं स्याद्गोस्तने वस्त्रभेदे चीवरवल्कयोः" इति कोशाच्चीवरवासा वल्कलवस्त्रः निराहारो मनुष्यान्नवर्जितः॥ ४३॥ ❀ ❀ गता पूर्वं या सा गतपूर्वा तां प्रथमार्थे बहुव्रीहिः। यद्वा पूर्वं गता गतपूर्वा। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। महात्मभिर्विवेकवद्भिः। विश्वनाथस्तु–अधुना न्यस्तसमस्तभारोहमव्यग्रः क्वापि विविक्ते देशे श्रीकृष्ण-प्राप्त्यर्थं "मन्मना भव मद्भक्तः" इति भगवदुपदिष्टमेवोपायं करिष्यामीति निश्चिततत्त्वस्य चेष्टामाह–उदीचीमिति। परं ब्रह्म श्रीकृष्णं ध्यायन्ध्यातुमित्याह। तीर्थस्तु यावच्छरीरपातं भुवं प्रदक्षिणीकृत्य निरंतराटनमेव संकल्प्य हृदि परं ब्रह्म ध्यायन्महा-त्मभिः क्षत्रियैर्गतपूर्वामुत्तरां दिशं प्रविवेश। वीरगतिं गमिष्यन् यतो यां वीरगतिज्ञो वीरसंन्यासं प्राप्तः पुनर्नायाति तामित्याह॥ ४४-४६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

प्राणे इति। प्राग्गमनवति नासाग्रस्थानवर्तिनि वायावित्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ मुनिः मननशीलो युधिष्ठिर इति यावत्॥ ४२-४८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्प्रकारमाह वाचमित्यादिना। वाचं वागादिकर्मज्ञानोभयेन्द्रियव्यापारं मनसि जुहाव मनोधीनममन्यत। मनस इन्द्रिय-प्रकृतित्वाभावादित्यर्थः। तन्मनः प्राणे जुहाव मनःप्रवृत्तिं प्राणाधीनां मेने तथा प्राणसंवादादिषु दर्शनादत एव हि तस्य मुख्यप्राणत्वं प्राणादीनां लयानुसंधानप्रकारमाह–इतरे च तं मृत्यावपानं सोत्सर्गमिति तं प्राणमितरे इतरस्मिन्नपाने सोत्सर्गमपानमुदान इति शेषः। उत्सर्गशब्दो वृत्तिपंचकप्रदर्शनार्थः। स्वस्ववृत्तिविशिष्टानामेव तेषु तेषु लयमनुसंहितवानित्यर्थः। ततस्तूदानं मृत्यौ मृत्युसंज्ञके समाने तं समानं पंचत्वे प्राणादिपंचककारणे वायावित्यर्थः। अवस्थाविशेषवायुर्हि प्राणः न वायुमात्रं स चैकोऽपि प्राणनादिवृत्तिपंचकविधः। अतो वृत्तिपंचकनिरोधेन प्राणस्य तत्कारणे वायौ लयानुसंधानप्रकार उक्तः॥ ४१॥ ❀ ❀ एवमिंद्रियवर्गप्राणतद्वृत्तिनिरो-धानुसन्धानमुक्तम्। अथ वायुना सहितानि पंचभूतानि इन्द्रियवर्गश्चाहंकारकार्यमिति तदुभयं त्रित्वे सात्त्विकराजसतामसरूप-त्रिविधाहंकारे जुहावेत्यर्थः। सर्वत्र त्वप्रत्ययः स्वार्थिकः यथायथमिंद्रियाणां सात्त्विकाहंकारे लयः भूतानां तामस इति विवेकः। तच्चाहंकारत्रयं एकत्वे एकस्मिन्प्रकृतितत्त्वे महत्तत्त्वद्वारा जुहावेत्यर्थः। सर्वं वागादिप्रकृत्यंतमात्मनि जीवेऽजुहवीच्चेतनो ह्यचेतन-प्रकृतिः अत एवमुक्तं न हि जीवः प्रकृतेरुपादानमात्मानं जीवमव्यये ब्रह्मण्यजुहोत् जीवस्य ब्रह्माधीनवृत्तित्वात्तस्मिंस्तं स्थापित-वानित्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ ततश्चीरं वल्कलं वासो वस्त्रं यस्य स निराहारः बद्धवाग्मौनी मुक्ता विक्षिप्ता मूर्द्धजाः केशाः येन सः जडादिवदात्मनः स्वस्य रूपमाकारं दर्शयन् लोकस्येति शेषः॥ ४३॥ ❀ ❀ यथा बधिरस्तद्वदशृण्वन्नन्ध इवान-वेक्षमाणः निरगाद् गृहादिति शेषः, पूर्वं गतां गतपूर्वां यतो यां गतः पुनर्नावर्तेत तां महात्मभिर्विरक्तैः गतपूर्वां उदीचीं दिशं हृदि परं ब्रह्म ध्यायन् प्रविवेश॥ ४४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्मरणकाल एतच्च चिंतनीयमित्यभिप्रेत्य तत्कृतमित्याह वाचमिति । वाचं च वागभिमानिनीमुमां मनसि मनोभिमानिनि रुद्रेऽजुहोत् अस्या अस्मिन् लयो भवतीत्यचिंतयत् न तु तदानीं कृतवानित्यर्थः । तन्मनः प्राणे मनःकारणे जुहाव मनसः परं उत्तमं प्राणं इतरे इतरस्मिन् अपाने उत्सर्गकर्माभिमानिनि जुहाव धृत्वा मनस एकाग्रतया सोत्सर्गं सवृत्तिकमपानं तत्परत्वे तस्माद-पानात्पूर्वभाविनि व्याने अजोहवीद्धि तथाहि ग्रन्थांतरप्रसिद्धिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ व्यानापानचिंतनानंतरमवशिष्टावुदान-समानौ त्रित्वे त्रित्वसंख्याविशिष्टेषु स्वकारणेषु प्राणापानव्यानेषु हुत्वा लयं विचिंत्य तच्च पंचत्वं पंचत्वसंख्याविशिष्टान्प्राणापान-व्यानोदानसमानांश्चैकत्वे एकत्वसंख्याविशिष्टे पंचानां कारणे मूलप्राणे अजुहोन्मुनिर्मौनी तत्पूर्वोक्तं सर्वं तस्य मूलप्राणस्यापि कारणे आत्मनि स्वहृदि स्थिते विष्णावजुहोत् तं चात्मानमव्यये विनाशरहिते ब्रह्मणि सर्वगते तदभिव्यक्तिकारणे विष्णावजुहो-दित्येकान्वयः । अत्र वागादींद्रियाणां तदभिमानिदेवानां देवशरीराणां चाग्नावाव्यलयवत्स्वकारणेषु विलय एवेति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ चीरवासाः वल्कलवस्त्रः निराहारः मनुष्यान्नवर्जितः बद्धवाग्वचनवृत्तिविधुरः, मूर्धजाः केशाः, जडादिवदात्मनो रूपं दर्शयन्बधिरो यथा तथा अशृण्वन्नत एवानपेक्षमाणः स्वयं गेहान्निरगादित्येकान्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यावच्छरीरपातं भुवं प्रदक्षिणीकृत्य निरंतराटनमेव संकल्प्य हृदि परं ब्रह्म ध्यायन् क्षत्रियैर्महात्मभिः गतपूर्वामुदीचीमाशामुत्तरां दिशं प्रविवेश वीरगतिं गमिष्यन् यतो गतो नावर्तेत यां वीरगतिं गतः पुनर्नावर्तेत तामित्यन्वयः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वाचमिति । तत् मनः व्यवहारात्मकं मनोहंसं न तु परमार्थात्मकमपि अग्रेऽनुसन्धानान्तरविधानात् । पञ्चत्वे पञ्च-भूतानामैक्यरूपो यो देहस्तस्मिन् न तु श्रीकृष्णपार्षदरूपे स्वदेहे इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एकत्वे अव्यक्ते । तदेवमयोग्यं तत् सर्वम् अव्यक्ते एव भावयित्वा योग्यं यत् सर्वं तत् आत्मनि भगवत्पार्षदरूपे अजुहवीत् धारयामास । तच्चात्मानं नराकृतिं परब्रह्मणि समर्पयामास ॥ ४२-४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अर्ज्जुनवद् युधिष्ठिरोऽपि बहिरनुसन्धाननिवृत्त्यर्थं प्रयतते स्मेत्याह । वाचमित्युपलक्षणं सर्व्वेन्द्रियाणि मनसि मनोऽधीन-वृत्तित्वात् तच्च मनः प्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तस्मिन्नेव जुहाव समर्पयामास जुहोतेर्दानार्थत्वात् । हे मनस्तुभ्यमेवेन्द्रियाणि दत्तानि, तवैवैतानि सन्तु, साम्प्रतं ममैतैः प्रयोजनं नास्तीति धारयामास । तेषु स्वत्वाभावेन वस्तुतः सम्प्रदानाभावात् न चतुर्थी । एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र ज्ञेयम् । नन्वहं कस्य भवामीत्यत आह । तन्मनः प्राणे जुहाव । तं प्राणम् इतरे अपाने तेनाकर्षणात् । अपानव्या-पार उत्सर्गस्तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायाम् । अनेनैव वागादिष्वपि तत्तत्कर्म्मसाहित्यं ज्ञेयम् । तं मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चभूतानामैक्ये देहे । मृत्यो त्वं देहस्यैव भव इति भावितवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततश्च पृथिव्यादिभूतपञ्चकं क स्थास्यतीत्यत्राह । त्रित्वे गुणत्रये तच्च त्रित्वम् एकत्वे व्यष्टिरूपे मायांशे तत् सर्वमात्मनि जीवे अजुहवीदित्यार्षम् अजोहवी-दित्यर्थः । हे जीव तवैतन्मायांशकृतमुपाधित्रिकम् एतस्मात् त्वं पृथग्भूत एव विराजस्व, नैतस्याधीनो भवेति भावः । तच्चात्मानं ब्रह्मणि । एवं परीक्षिति स्वराज्यभावं वज्रे च मथुरां समर्प्य तत्सम्बन्धमात्मनो दूरीकृत्य बहिर्निश्चिन्त इव इन्द्रियादीनपि तत्त-द्वशयितरि योग्ये समर्प्य अन्तर्निश्चिन्तो बभूव । तथाहि ब्रह्मणः कृष्णस्यैव जीवो जीवस्यैव व्यष्टिमाया तस्या एव गुणत्रयं गुणत्रयस्यैव पञ्चभूतात्मको देहः देहस्यैव मृत्युर्मृत्योरेवापानः अपानस्यैव प्राणस्तस्यैव मनः मनस एव इन्द्रियाणि इन्द्रियाणामेव विषया राज्यादिभोगाः तेषाञ्च भोक्ता संप्रति परीक्षिदेव न तु अहमिति विचारयामास । किन्तु भगवन्नित्यपरिकरत्वान्नित्यविग्रहाणा-मपि तदानीमात्मानं प्राकृतशरीरं मत्वैवायं विचारोऽप्यकिञ्चित्कर एवेति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तदेवं सर्व्वथा निश्चिन्तस्य तस्य बाह्यस्थितिमाह चीरेति । बद्धवाक् मौनी । अनपेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्व्वन् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अधुना न्यस्तसम-स्तभारोऽहमव्यग्रः क्वापि विविक्ते देशे श्रीकृष्णप्राप्त्यर्थं "मन्मना भव मद्भक्त" इति भगवदुपदिष्टमेवोपायं करिष्यामीति निश्चिन्व-तस्तस्य चेष्टामाह उदीचीमिति । परं ब्रह्म श्रीकृष्णं ध्यायन् ध्यातुम् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

बंधनसंछेदनप्रकारमाह वाचमिति द्वाभ्याम् । वाचं वागुपलक्षितानि सविषयाण्युभयेन्द्रियाणि मनसि अजोहवीत् जुहाव मनोऽधीनानि भावितवान् लयस्त्विंद्रियाणां मनसि न शंक्यस्तेषां तत्कार्यत्वाभावात् , मनः प्राणेतरमितरेऽपाने सोत्सर्गेण स्वकीयेन व्यापारेण सहितमपानं मृत्यौ अधिष्ठातृदेवतायाम् , तं देहनाशकं मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चभूतैक्ये देहे भावितवान् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ पञ्चत्वं पञ्चभूतैक्यं च सतन्मात्रपंचभूताहंकारादिद्वारा यथाक्रमं त्रित्वे गुणत्रये कारणे हुत्वा प्रविलाप्य तच्च त्रित्वमेकत्वे प्रकृतितत्त्वे जुहाव । सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य जीवभोग्यत्वभावनयाऽऽत्मनि जीवे अजुहवीदजोहवीत् , अजुहवीदित्यार्षं पदम् । तं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जीवात्मानं नियम्यभूतं नियंतर्य्यव्यये ब्रह्मणि अजोहवीत्समर्प्पयामास ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवं चेतनाचेतनभूतं वस्तु ब्रह्मात्मकमित्यनुसंदधानस्य भ्रातृभिः सहितस्य भगवत्स्थानप्राप्तिमाह चीरवासा इति सार्द्धैः षड्भिः । बद्धवाग् मौनी निरगादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नावेक्षमाणः भगवदितरपदार्थमात्रापेक्षाशून्यः निरगात् गृहादिति शेषः, महात्मभिर्महानुभावैर्गतपूर्वां यतः यस्यां दिशि गतो नावर्तेत तामुदीचीमाशां परं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं हृदि ध्यायन् प्रविवेश ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इदानीमुर्वरितस्य शरीरमात्रस्य ज्ञानकर्मभ्यां लयं वक्तुं प्रथमतो ज्ञानेन लयमाह-अध्यासस्याज्ञानसाध्यत्वात् निवृत्त्यर्थं तत्त्वादिप्रकारेण ज्ञानसाध्यत्वात् तत्प्रकारेणैव निवर्त्तते भगवत्कृतत्वपक्षे तदाज्ञया परित्यागः, तत्रापि येन क्रमेण भगवता सम्पादितं क्रमकथनं चित्तप्रबोधनार्थमुचितं तदाह वाचमिति । वाक्सम्बन्धेन हि शरीरसम्बन्धः पुरंजनोपाख्याने तथा निरूपणात् । मनसो हि भार्या वाक् प्राकृता सा आत्मनो हि वाचः तया वाचा सम्बन्धात् न पृथग् निरूपणम् । अस्यां निवृत्तायां सा स्वे निष्ठा स्वत एव भविष्यति तस्या निर्वन्धः पश्चाद्वक्तव्यः, बद्धवागित्यनेन ईश्वरकर्तृके हि अधीने लयो मुख्यः, तत्र दुस्तरत्वं 'मनसो मनसी'ति श्रुतेः मनोधीनत्वं वाचः । वाक् काचित् सर्ववागधिष्ठात्री देवता, सा ह्यभिमानिनीयमेव तस्या निकृष्टत्वं मन्यते तत एव निवर्त्तते प्रजापतिरिव न ह्यस्मादपि निवर्त्तयिष्यन्तमिति भावः, तथा मनसोऽपि प्राणाधीनत्वं तद्गत्यागतिभ्यां निरूपणात् यद्यपि प्राणनिरोधेन मनसः कारणत्वं तथाप्यग्रे निरोधकत्वात् तदधीनत्वं तन्निरोधेन विरुद्धत्वाद्वा । तथा च देहबन्धकापगमः । अत एव योगशास्त्रे तन्मूलत्वकथनं देहस्य इतरे च तं इतरे अपाने, इतरस्मिन्निति वक्तव्ये इतर इति कथनमसर्वनामत्वज्ञापकं, तेन मलत्वेन परित्यागकथनात् भगवत्त्वमयुक्तमिति प्राणनियामकत्वेऽपि भगवद्दृष्टिः कर्त्तव्येति सूचितं, होमकथनं पंचाग्निविद्ययोत्पादितशरीरस्य ब्रह्मविद्योपयोगात् प्रकृतस्य पुनरपानेनाकर्षणात् प्राणस्यापानाधीनत्वं सांसर्गिकस्तु वायुः श्वासेन बहिर्निर्गच्छति अन्यथा सोऽपि निर्गच्छेत् अपानस्तु प्रयत्नाधीनगतिकः तस्य मृत्युरेव नियामक इति मृत्यौ तस्य लयमाह-मृत्यावपानमिति मृत्युनैव स ऊर्ध्वं क्रियते किंचन योगप्रमाणं बलिष्ठं विधाय अपानेन प्राणापकर्षणे कृते पुनः प्राणोत्कर्षणे सोपानमुत्कर्षति बहिर्गमनाभावाय च अन्योऽन्यबलिष्ठत्वात् गतिद्वयनिरोधं च कुर्वंति, तस्य प्रकारस्य फलार्थत्वात् न च प्रकृते निरूप्यते अतः सहजासुरे अपाने प्राणमजुहोत् अपानं तु मृत्याविति । ननु तेन प्रकारेण मृत्युना गृहीतेऽपाने दुर्गतिश्रवणात् किमित्यजुहोत् तत्राह सोत्सर्गमिति मृत्युरप्यत्रैव लीयते "मृत्युर्यस्योपसेचनमि"ति श्रुतेः मृतकदेहो मृत्युना धृतमिति तत्र हि मृत्युरपानश्च सोत्सर्गे गच्छतः तत्र उत्सर्गसहितस्यापानस्य मृत्यौ होमात् मृत्योस्तेन मार्गेण गमनाभावः अतो नाभीष्टदातृत्वम् अतो मृत्युरत्रैव निरुद्धः अशनया मृत्युरेवेति श्रुतेः स सर्वप्राणिषु वर्त्तते तस्य प्राणापानौ पोषकौ आहारदानमलापकर्षणाभ्यां तौ च तत्र निरुद्धौ देहमात्रपरिशिष्टौ देहार्थेन भवति पश्चाद्देहं भक्षयितुमारभते तदा तस्य नियामकानि पंचमहाभूतानि तं निवध्नंति । अतो योगिनो देहो न बध्यते न क्षीयते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं पञ्चमहाभूताधारं मृत्युं प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भूतप्रविष्टभगवत्कार्यत्वात् भूतांशधर्मिणं परित्यज्य प्रविष्टस्यैकस्य भगवतः पंचत्वात् पंचत्वे अजुहोत् । पूर्वोक्तयुक्तिर्हिशब्देन द्योत्यते । एवं तत्रापि स्वत एवाकृत्य भगवतः पंचत्वाभावात् द्विपदातिक्रमस्यैव शक्यत्वात् स्वस्मिन् काले च गच्छन् स्वेच्छया गरुडमतिक्रम्य लक्ष्म्यां समागतः स्त्रीत्वं प्राप्तः कालमतिक्रम्य प्रकृतौ वा । तदेवमस्मदादिमृत्युभक्षकत्वं पंचस्वरूपभूतमात्मानं भगवन्तं गुणत्रयरूपे भगवति अजुहोत् । तदधीनत्वात् भूतानां तत्रापि गुणत्रयनिविष्टो भगवान् प्रकृतिस्वरूपे हुतः । सा हि परंपरया सर्वकार्यरूपा तत्र हि सर्वप्रवाहाः प्रविशंति । अतः सर्वशब्दवाच्यता एकत्वरूपं भगवन्तं पुरुषरूपे आत्मनि अजुहोत् । तच्च पुरुषं कालादिनियामके अक्षरे ब्रह्मणि अजुहोत् तदधीनत्वात् तस्य तन्मायाफलरूपेणेति वाक्यात् अव्यय इति वेदब्राह्मणत्वजातिचतुर्मुखनिराकरणार्थम् । अथवा तस्यापि प्रकृतिपुरुषभावेन व्ययसम्भवात् तद्रहिते भगवति तदक्षरमजुहोदित्यर्थः ॥४२॥ ❀ ❀ एवं भगवन्मार्गेणवहुतया नवाग्नयः ततः स्वकीयक्रमेण हुत्वा सर्वं भगवति समर्प्य त्यक्तमलांशं देहमरण्ये त्यक्तुं बहिः स्थितिमाह चीरवासा इति । अतः परं यद्यस्य देह उत्पद्यते पार्षदवदुत्पद्यते पंचाग्नौ ब्रह्मविद्योपयोगिदेहिवत् एवमर्थस्य तूष्णीं परित्यागः सर्वनाशकः देहे पतितानि वस्त्राणि चीरवासांसि एतादृशेऽपि रक्षा विधेयेति त्रिदण्डमाह-निराहार इति प्राणदण्डः बद्धवागिति वाग्दण्डः मुक्तमूर्धज इति देहदण्डः चित्तदण्डो वा भ्रान्तत्वाज्ञापनात् । अनेन बीजस्यापहारे अंकुरोत्पादकत्वं सूचितम् । एतादृशस्य सर्वसाधनसाध्यसहितस्य प्रकारेणैतदपरित्यागे पुनः सर्वदोषः संभवति कूलंकषाप्रवाहपतितनौकोत्तरणवत् देहोत्तरणं कर्त्तव्यमिति तत्प्रकारमाह दर्शयन्निति । आत्मनो देहस्य जडोऽन्तःकरणविवेकशून्यः जडभरतवत् उन्मत्त इंद्रियविकलः मदिरामत्तवत् पिशाचो भूतग्रस्तः देहविकलः । एवं देहेंद्रियांतःकरणानि यथा न परैराक्रम्यंते तथा विधेयानि । अन्यथाऽन्यत्र प्रविष्टानि बीजभावमापद्येरन् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अनपेक्षमाण इति । अनवेक्षमाणः इतस्ततोऽनवलोकयन् तस्मिन्नेव दत्तचित्तः स्वभावत एवान्यवचनमशृण्वन् सर्वथा आत्मनि दत्तचित्तस्तत्त्वज्ञापनाय बधिरो यथेति दग्धपटवत् तस्य गमनसंस्कारः इयमेवावस्था ब्रह्मविदां बहिरिंद्रियाणां विषयाग्रहणे भवति शुकवत् । तदुक्तं गंतव्यदेशमाह उदीचीमिति । यद्यपि सर्वदेशेषु नास्य नाशः तथापि मर्यादया तत्रैव गतः महात्मभिरिति एतदपेक्ष्यापि ते महांत इति तेषामनुगमनं युक्तमिति भावः । शून्यवत् गमनं वारयति हृदि ब्रह्म

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परं ध्यायन्निति, यद्यपि बाह्यानि त्यक्तानि तादृशस्य ध्यानं नापेक्ष्यते स्वत एव स्फुरति तथाप्यनभिव्यक्तिदशायां ध्यानं कर्त्तव्यं न तूष्णींभावो युक्त इति । कियद्दूरं गतमित्याकांक्षायामाह गतः प्राणी यतो नावर्तेत तत्पर्यंतं हिमे जले वा तावद्दूरं गत इत्यर्थः ॥४४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

वाचमित्यत्र । नन्वस्त्वाज्ञयाध्यासपरित्यागः, तथापि तन्निवृत्त्यर्थं देहादिलये भावनीये देहस्यान्नमयत्वाद् 'अन्ने प्रलीयते मर्त्यं'मित्येकादशोक्तप्रकारेण लयो भावनीयः । अथ साग्निकत्वाद्याज्ञावश्यकत्वम्, तदा 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति'इत्यादिगीतोक्तप्रकारेषु केनचित्प्रकारेण होतव्यं किमित्ययं वागादिहोमप्रकार इत्याकाङ्क्षायां साग्नित्वेन द्वितीयस्यावश्यकत्वेपि गीतायां नानाप्रकारकथनात्तेषु नियम्यस्य नियामके होमः सर्वत्र सिद्ध्यतीति प्रकारान् वैकल्पिकत्वादनादृत्य सिद्धमादाय यथाकथञ्चिद्धोमेप्याज्ञासिद्धिरित्याशयेनाहुः तत्रापीत्यादि । सम्पादितमिति । यस्य यत्सम्बन्धित्वं सम्पादितम् । तदाहेति तस्माद्धेतोरेतं क्रममाहेत्यर्थः । सम्बन्धं प्रमाणेन स्फुटीकुर्वन्ति वागित्यादि । तथा च तस्यां हुतायां निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति शरीरसम्बन्धोप्यपैष्यतीति तदर्थं तथेत्यर्थः । वाचो मनःसम्बन्धित्वायाहुः मनस इत्यादि । ननु देवपत्नीकथनप्रस्तावे 'वाग्वायो'रिति श्रावणात्कथं मनोभार्यात्वमित्यत आहुः प्राकृती हि सेति । यतो हेतोः सात्र हूयमाना प्राकृती तेन मनोभार्या वैदिकीतोतिरिक्तेत्यर्थः । नन्वत्राहुतिरूपा स्ववक्तव्या वाक् स्वश्रोतव्या परस्य वाग्वा देवतारूपा वा । आद्ये बद्धवागित्यग्रिमवैयर्थ्यापत्तिः, द्वितीयतृतीययोस्तु तन्नियमासम्भवेनाहुतित्वासम्भव इति शङ्कायां तां निश्चेतुं व्यवच्छिन्दन्ति आत्मन इत्यादि । तथेत्याहुतिरूपया । नेति नाहुतित्वेन । भगवत्कर्तृकाध्यासपक्षेऽयमेव होमप्रकार आवश्यक इत्यत्र बीजमाहुः ईश्वरेत्यादि । हि यतो हेतोः ईश्वरकर्तृकेध्यासे आज्ञया निवर्तनीयेऽधीने लयो मुख्यः, अधिक इनः अधीनः निरङ्कुशेश्वर इति यावत् । तस्मिन् लयो मुख्यस्तत्सायुज्यसम्पादकः । अतोयं प्रकार आवश्यक इत्यर्थः । स त्वाहत्य न भवतीति क्रमस्यावश्यकत्वे यस्य यन्नियतत्वं तदाहुः तत्रेत्यादि । मनोधीनत्वं मनोनियम्यत्वम् । अभिमानिनीति । सगर्वा प्रजापतेरिवेति । इदमुपाख्यानं 'प्रजापते आज्ञया वै श्राम्यसी'ति श्रुतौ प्रायोस्ति । एतेन दृष्टान्तेन तस्या आहुतिसम्पादने तन्निवृत्ते प्रमाणमुक्तम् । सिद्धमाहुः तथेत्यादि । निवर्तयिष्यत इति । भगवता निवर्तनीया । तथा चास्याहुतित्वे तत्सम्बन्धेन सर्वा एव वाच आहुतिभावं प्राप्य निवृत्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । वाचः स्वनियामकाधीनत्वं तन्नियामके मनसि तथात्वमतिदिशन्ति तथेत्यादि । हेतुमुखेन तत्र प्रमाणमाहुः तद्गतागतिभ्यामिति । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयते, एवमेव खलु सौम्य मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते, प्राणबन्धनं हि सौम्य मन' इति च्छान्दोग्यश्रुतौ मनोगतागतिभ्यां मनसः प्राणाधीनत्वनिरूपणादित्यर्थः । विपरीतमुद्धाव्य समादधते यद्यपीत्यादि । अग्र इति निरोधानन्तरम् । ननु तथा सति तौल्यादाहुतिक्रमस्य वैकल्पिकत्वापत्तिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तन्निरोधेनेत्यादि । प्राणनिरोधेनेत्यर्थः । तथापि दोषतादवस्थ्यमिति फलमुखेन स्मृतिप्रमाणत्वेनाहुः तथाचेत्यादि । तथा चेति चोवधारणे । प्राणनिरोधेन मनोनिरोध एव देहसम्बन्धापगमः । अत एवेति प्राणनिरोधेन देहसम्बन्धापगमादेव । तन्मूलत्वकथनमिति मनोमूलकत्वकथनम् । तथा च फलमेवास्य प्राणाधीनत्वगमकम्, अतो मनसः प्राणनिरोधकरणत्वम्, न प्राणस्य मनोधीनत्वप्रयोजकमित्यर्थः । नन्वत्रेश्वरे होमस्योपक्रान्तत्वादेतस्मिन् तदद्दृष्टावस्मिन् होमकथनं विरोत्स्यत इत्याशंकायामाहुः होमेत्यादि । प्रकृतस्येति युधिष्ठिरदेहादेः । तथात्वसम्पादनार्थमिति मुक्तिसाधनाधिकारसम्पादनार्थम् । पूजायामित्यादि । यथैकादशे 'एवं जीवकलां ध्यायन्नादान्ते सिद्धभाविताम् । तयात्मभूतया पिण्डे व्याप्ते सम्पूज्य तन्मयः' इत्यादौ पूजायोग्यत्वार्थं भावनया केवलचिदात्मकदेहनिर्माणवदित्यर्थः । प्राणस्यापानाधीनत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रयत्नेनेत्यादि । वायुनेति तस्य वायुना । अत्रापि 'प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रति' इति श्रुतिरनुसन्धेया । ननु प्रमाणस्यानुपलम्भात् मृत्योः कथमपाननियामकत्वमित्यत आहुः मृत्युनेत्यादि । 'स ऊर्ध्वं क्रियत' इति अपानः प्राणकर्षणायोत्क्षिप्यते । प्राणेऽपानाधीनतायाः साहजिकत्वं बोधयितुं योगिविशेषाणां मतमनूद्य परिहरन्ति केचनेत्यादि । तत्रेति दुर्गतिस्थले । अत्रैवेति स्वनियामके । तस्मान्न दुर्गतिरित्यर्थः । स मृत्युः को वेत्यपेक्षायामाहुः अशनयेत्यादि । तस्य कथं पञ्चत्वाधीनत्वमित्यत आहुः स सर्वेत्यादि । तत्र निरुद्धाविति । देहे निरुद्धौ । तस्य नियामकानीति मृत्योर्नियामकानि । निबध्नन्तीति प्रतिबध्नन्ति । अत इति भक्षणपोषणयोरभावात् । नन्वेवं पञ्चभूताधीने मृत्यौ तस्य पञ्चसु होमो युक्तः, न पञ्चत्वे, अत्र दृष्टं यन्मृत्युनियामकत्वम्, तत्कस्य धर्म इति विमर्शेऽत्र होममाहुः एवमित्यादि । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । तस्य संख्यात्वेन मृत्युनियामकत्वायोगादित्याकांक्षायां तत्स्वरूपनिश्चायनपूर्वकं तदुपसेचनश्रुत्या भगवत एवेति प्राप्तम्, भूतानां तु प्रमाणभावेन न प्राप्तमिति तद्विवेकेन । भगवत्कार्यत्वादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी भगवत्कार्यत्वं निश्चित्य । तत्प्रविष्टस्येति तादृशव्यवहारनियामकसंख्यारूपेण प्रविष्टस्य । एवं मृत्युहोमपर्यन्तं व्याख्यायाग्रिमश्लोकं व्याकर्तुमतिदिशन्ति एवं तत्रापीति । एवं नियामके नियम्यलयभावनया, तत्रापि त्रित्वे तन्नियम्यस्य पञ्चत्वस्य होमार्थे निर्णयेपि प्राप्ताप्राप्तविवेकरूपा युक्तिश्चशब्देन समुच्चीयत इति शेषः । सा कथमित्याकांक्षायां तां युक्तिं स्फुटीकुर्वन्ति स्वत इत्यादि । पञ्चानां क्रमत उत्पत्तेस्ततः पूर्वं स्वत एव सहसा भगवतः पञ्चत्वाभावात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तन्नियामकः पूर्वोऽवधिर्वक्तव्यः। स च विचार्यमाणस्त्रित्वं प्राप्तो भगवानेव पर्यवस्यति, तत्कथमित्याकांक्षायां भूतोत्पत्तेः पूर्वं द्विपदातिक्रमस्यैव, द्वे च ते पदे च द्विपदे गरुडकालौ तयोरतिक्रमस्यैव शक्यत्वात् सुकरत्वात् स्वस्मिन्नित्यादिनोक्तरीत्या स्वकाललक्ष्मीभिस्त्रित्वं प्राप्तः स्वगरुडप्रकृतिभिर्वा त्रित्वं प्राप्तो भगवानेव प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पञ्चभूतनियामकतया अग्नित्वं प्राप्त इत्यर्थः। अग्निं व्युत्पाद्य होममाहुः तदेवमित्यादि। तच्चैकत्वे जुहोदिति त्रित्वहोमं व्याकुर्वन्ति तत्रापीत्यादि। प्रकृतिस्वरूपे इति। तदात्मना एकत्वरूपे भगवतीत्यर्थः। 'सर्वमात्मन्यजुहवी'दित्यनेनोक्तमेकत्वहोमं व्याकुर्वन्ति स हीत्यादि। शेषं स्फुटम्। अथवेत्यादि। अस्मिन् पक्षे एकत्वस्यात्मपदवाच्येऽक्षरे होमः। प्रकृतिपुरुषयोस्तुल्यबलत्वेनैकस्मिन् नियामकताया अशक्यवचनत्वात्। एवं पक्षद्वयेऽपि नवाहुतयः, नवैवाग्नयः। तदिदमभिप्रेत्याहुः एवं भगवत्यादि॥ ४२॥ ❀ ❀ चीरवासा इत्यत्र। अतः परमित्यादि। अतः परं एवं प्रकारेण देहप्रतिपत्त्यादिना जातायाः परममुक्तेरनन्तरं यदि 'अक्षरधिया'मिति सूत्रोक्तन्यायेन भगवदिच्छया अस्य युधिष्ठिरस्य देह उत्पद्यते, तदा पार्षदवत् ब्राह्मो वा चिदात्मको वा भगवत्सेवार्थमुत्पत्स्यत इत्यर्थः। बीजस्येति। संसरणबीजस्य प्राणादेः। एतादृशस्येति बीजादिरहितस्य। एवदपरित्याग इति देहापरित्यागे। नौकोत्तारणवदिति नौकात्यागवत्। अनवेक्षमाण इत्यत्र। नन्वेवं देहाद्यध्यासाभावे 'निरगा' दित्यनेनोक्तस्य गमनस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः दग्धेत्यादि। दग्धे पटे पटत्वजातिवदनभिमानेऽपि संस्काररूपो गुणस्तिष्ठति, तेन सिद्धिरित्यर्थः॥ ४४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

वाचमित्युपलक्षणम्। सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि जुहाव, मनोधीनवृत्तित्वात्तदभेदं भावयामासेत्यर्थः। तन्मनः प्राणाधीनवृत्तित्वात् प्राणे प्रविलापितवान्। तं प्राणं च इतरेऽपाने प्रविलापितवान्, अपानेन प्राणाकर्षणात्। उत्सर्गो नामापानव्यापाररूपस्तेन सहितमपानं मृत्यौ तदभिमानिदेवतायां जुहाव। अनेनैव वागादीन्द्रियेष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयम्। तं च मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चमहाभूतानामैक्यरूपे देहेऽजोहवीत्, देहस्यैव मृत्युर्नात्मन इति भावितवानित्यर्थः। सर्वत्र युक्तिसम्भवं सूचयन्नाह–हीति॥ ४१॥ ❀ ❀ अथ तदनन्तरं पञ्चत्वं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं त्रित्वे गुणत्रये हुत्वा तच्च त्रित्वमेकत्वे तत्कारणे प्रधाने मुनिः मननशीलो युधिष्ठिरोऽजुहोत्। तच्च सर्वं सर्वकारणभूतं प्रधानमात्मनि जडत्वेन चेतनाधीनप्रवृत्तित्वाज्जीवेऽजुहोत्। तं च शोधितमात्मानं ब्रह्मणि सर्वव्यापके सर्वाधिष्ठाने सर्वनियन्तरि परमात्मनि अजोहवीदिति वक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षम्। ब्रह्मणस्तु निर्विकारत्वात्तस्यान्यत्रप्रलयो नास्तीति सूचयन्विशिनष्टि–अव्यये इति॥ ४२॥ ❀ ❀ एवमन्तरवस्थामुक्त्वा बाह्यावस्थामाह–चीरेति। चीरमेव वासो वस्त्रं यस्य स इति बहिर्विषयभोगराहित्यं दर्शितम्। निराहार इति प्राणदण्ड उक्तः। बद्धवाक् मौनीति वागुपलक्षितसर्वेन्द्रियोपरम उक्तः। मुक्तमूर्द्धज इति देहदण्ड उक्तः। लोकसम्बन्धनिवृत्त्यर्थं जडादिवदात्मनः स्वस्य रूपं दर्शयन्। जडोऽन्तःकरणशून्यः। उन्मत्त इन्द्रियविकलः। पिशाचः प्रसिद्धः। अनवेक्षमाणः अनुजभार्यादिप्रतीक्षाम् अकुर्वन् यथा बधिरस्तथा केषामपि वचनमशृण्वन् गृहान्निरगादिति सार्द्धान्वयः॥ ४३॥ ❀ ❀ उदीचीमुत्तरामाशां दिशं प्रविवेश। तत्प्रवेशे हेतुमाह–स्वानुकूलां दिशं प्रतीक्ष्यैव कालो बाधको भवति तस्यास्तद्दिशः "एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिग्" इति श्रुतेः शान्तत्वान्न तत्र तस्य बाधकत्वम्। अत एव महात्मभिर्गतपूर्वामित्यर्थः। अत एव यतो यां दिशं गतः पुनः संसारे नावर्त्तेत। एवं तत्प्रविष्टस्यापि भगवद्विमुखस्य न तद्धामप्राप्तिरिति सूचयन्नाह–हृदीति। परं ब्रह्म श्रीकृष्णं हृदि ध्यायन्नित्यन्वयः॥ ४४॥

हिन्दी अनुवाद

उन्होंने दृढ़ भावनासे वाणीको मनमें, मनको प्राणमें, प्राणको अपानमें और अपानको उसकी क्रियाके साथ मृत्युमें तथा मृत्युको पञ्चभूतमय शरीरमें लीन कर लिया॥ ४१॥ ❀ ❀ इस प्रकार शरीरको मृत्युरूप अनुभव करके उन्होंने उसे त्रिगुणमें मिला दिया, त्रिगुणको मूल प्रकृतिमें, सर्वकारणरूपा प्रकृतिको आत्मामें और आत्माको अविनाशी ब्रह्ममें विलीन कर दिया। उन्हें यह अनुभव होने लगा कि यह सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च ब्रह्मस्वरूप है॥ ४२॥ ❀ ❀ इसके पश्चात् उन्होंने शरीरपर चीर-वस्त्र धारण कर लिया, अन्न-जलका त्याग कर दिया, मौन ले लिया और केश खोलकर बिखेर लिये। वे अपने रूपको ऐसा दिखाने लगे जैसे कोई जड़, उन्मत्त या पिशाच हो॥ ४३॥ ❀ ❀ फिर वे बिना किसीकी बाट देखे तथा बहरेकी तरह बिना किसीकी बात सुने, घरसे निकल पड़े। हृदयमें उस परब्रह्मका ध्यान करते हुए, जिसको प्राप्त करके फिर लौटना नहीं होता, उन्होंने उत्तर दिशाकी यात्रा की, जिस ओर पहले बड़े-बड़े महात्मा जा चुके हैं॥ ४४॥

सर्वे तमनु निर्जग्मुर्भ्रातरः[1] कृतनिश्चयाः। कलिनाधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि॥ ४५॥
ते साधुकृतसर्वार्था[2] ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः। मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम्॥ ४६॥

१. प्रा० पा०—म्पुरस्त्वरिताः। २. प्रा० पा०—सत्त्वार्थाः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे । तस्मिन् नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७ ॥
अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः । विधूतकल्मषा स्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अधर्मो मित्रं यस्य तेन ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ साधुकृताः सर्वेऽर्था धर्मादयो यैः । अत एव वैकुंठस्य चरणांबुजमेवात्यंतिकं शरणं ज्ञात्वा ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ कथंभूते पदे । विधूतकल्मषाणामास्थानं निवासस्थानं यत्तस्मिन् । विरजेनात्मनैव गतिं प्रापुर्न तु षोडशकलेन लिङ्गेन । गतेर्वा विशेषणम् । विरजेनात्मनैवावस्थानरूपां गतिं ते विधूतकल्मषाः प्रापुरिति ॥ ४७-४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्मिन्निति । तच्छब्दानुरोधेन यच्छब्दाध्याहारः । अत्र पक्षे विधूतकल्मषाः स्थानमिति च्छेदः । "खर्परे शरि" इति पाक्षिको विसर्गलोपः । स्थानमित्यजहल्लिंगत्वात्क्लीबत्वम् । तदित्यादिपद्यद्वयस्यैकोन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ संदर्भस्तु-विधूतकल्मषं यत् आस्थानं नित्यश्रीकृष्णप्रकाशास्पदं तदीया सभा । आत्मना स्वशरीरेणैव । तत्र हेतुः । विरजेनाप्राकृतेन । हिशब्दोऽसंभावनानिवृत्त्यर्थः । यद्वा साधुना पुण्येन कर्मणा कृताः छिन्ना सर्वेऽर्थाश्शब्दादिविषया यैस्ते । 'कृती छेदने' धातुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तं युधिष्ठिरमनुसृत्य तद्भ्रातरः सर्वे कृतनिश्चया गमनाय कृतो निश्चयो यैस्ते कृतविवेका वा निर्जग्मुः ते भ्रातरः युधिष्ठिरादयो वा, अधर्मः मित्रं यस्य तेन कलिना स्पृष्टाः प्रजा भुवि दृष्ट्वा ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ असाधुकृतास्तुच्छीकृताः सर्वे अर्था देहतदनुबंध्यादयो यैस्तथाभूताः आत्मनो देहस्यात्यंतिकं मरणं ज्ञात्वा भगवच्चरणाम्बुजं मनसा धारयामासुः युधिष्ठिरादयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तस्य वैकुण्ठपदाम्बुजस्य ध्यानेनोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धा धिषणा बुद्धिर्येषां ते नारायणपदवाच्ये परमपुरुषे एकान्ता गतिर्मतिर्येषां, मतेरैक्यं नाम विजातीयप्रत्ययाव्यवधानं विषयेषु शब्दादिषु प्रवण आत्मा मनो येषां तैरसद्भिर्दुरात्मभिर्दुःखेनाप्यवाप्तुमशक्यां गतिं मुक्त्यात्मिकामवापुः । तदेवोपपादयति विधूतानि निरस्तानि कल्मषाणि भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानि पूर्वोत्तराघानि येषां ते विरजेन रजस्तमोरहितेन आत्मना स्वरूपेण स्थानं श्रीनारायणस्य पदमवापुरित्यनुषंगः ॥ ४७-४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भ्रातरः भीमसेनादयः अधर्ममित्रेण अधर्मप्रधानेन ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आत्मनः परमात्मनः । स्वरूपमात्यंतिकं सर्वातिशयमथवात्मनः स्वस्य आत्यंतिकमंतकाले कर्तव्यं ज्ञात्वा साधु सम्यक्कृतोऽनुष्ठितः सर्वार्थो धर्मादिर्यैस्ते तथा साधुना कर्मणा पुण्यलक्षणेन कृत्ताश्छिन्ना निरस्ताः सर्वे अर्थाः शब्दादिविषया यैस्ते तथोक्ता इति वा, कृती छेदन इति धातुः । अत्र हरौ मनोधारणं नामाखंडस्मरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इत्थं नारायणचरणांबुजं हृदि संविधाय तद्ध्यानेनोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धमतयोऽहोभिः सप्तभिर्भुवं प्रदक्षिणीकृत्य गंधमादनगिरिविवरे बदर्याख्यं नारायणाश्रमं प्राप्य तस्मिन् परे नारायणपदे नारायणाश्रमे एकांतमतयः एकांतं नारायणं ध्यायंतस्ते पांडवाः अपतञ्छरीराणि तत्यजुरित्यन्वयार्थः, एकमनस्का वा ॥ १६ ॥ ❀ ❀ शब्दादिविषयमनस्कैरसद्भिरमंगलैः पुरुषैर्दुरवापं गंतुमशक्यं निरस्तजरामरणादिकल्मषस्थानं स्वस्वमूलरूपं विरजेन रजआदिगुणात्मकलिंगशरीराभिमानरहितेनात्मना मनसा उपलक्षितास्ते प्राप्ता इत्येकान्वयः । एवकारस्तु देवदूतदर्शितमायया युधिष्ठिरदृष्टभीमादिरोदनापादकलोकं नापुरित्यस्मिन्नर्थेन तु रजोमिश्रितात्मनेत्यत्र हिशब्दस्तु न दोषात् देहपातः किंतु प्रारब्धकर्मनाशादित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । श्रुतिरपि सकलसुरोत्तमालिपुरःसरगणैराराधितचरणैः श्रीभगवत्पादैः सकलपुराणसारसंग्रहगृहे श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये उदाहृता नास्माभिरत्रोदाह्रियते ग्रंथबाहुल्यभयादिति । विदुरोऽपि परित्यज्येति प्रक्षेपश्लोकः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ते इति । ते पाण्डवाः साधु यथा स्यात्तथा कृतसर्व्वार्थाः वशीकृतधर्म्मार्थकाममोक्षा अपि वैकुण्ठस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजमेव आत्यन्तिकं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वा तदेव मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ नारायणः श्रीकृष्णः ॥ ४७ ॥

१. प्रा० पा०—गतये ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❀ ❀ पुनर्गतिमेव विशिनष्टि । विधूतकल्मषं यत् आस्थानं नित्य-श्रीकृष्णप्रकाशास्पदं तदीया सभा । आत्मना स्वशरीरेणैव । तत्र हेतुः विरजेनाप्राकृतेन । हिशब्दोऽसम्भावनानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

श्रीकृष्णं प्राप्तुं वयमपि तन्मनस्का एव भवामेति कृतो निश्चयो यैस्ते ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ साधु यथा स्यात् तथा कृता अनुष्ठिताः सर्वेऽर्था धर्मादयो यैस्तथाभूता अपि आत्यन्तिकं तेभ्योऽप्यत्यन्ताधिकं श्रीकृष्णचरणाम्बुजमेव मनसा निर्द्धारयामासुः । साधुकृता धर्मार्थकाममोक्षा यैरत एव चरणाम्बुजमेवात्यन्तिकमिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ विशुद्धा ज्ञानयोगाद्यमिश्रा धिषणा बुद्धिर्येषां ते । अत एव एकान्तमतयः । गतिं कीदृशीं विधूतकल्मषाणाम् आस्थानं निवासस्थानम् । यद्वा विधूतकल्मषाणाम् आस्थानं सभा सुधर्माभिधाना यत्र तत् कृष्णधामैव गतिम् अवापुः । केन प्रकारेणेत्यत आह–विरजेन निर्मलेन गुणमयधर्मेन्द्राद्यंशराहित्यादप्राकृतेनात्मना स्वशरीरेणैव न तु देहभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ४७–४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अधर्ममित्रेण कलिना स्पृष्टाः प्रजाः दृष्ट्वा ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ते सर्वे युधिष्ठिरप्रमुखाः असाधुकृताः सर्वे ऐहिकामुष्मिका अर्था यैस्ते आत्मनः आत्यंतिकं परं प्राप्यं वैकुण्ठचरणांबुजं ज्ञात्वा मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्नारायणस्य चरणांबुजे परे सर्वत उत्कृष्टे एकांता तदेकविषया मतिर्येषां ते तस्य चरणांबुजस्य ध्यानेनोद्रिक्तया तीव्रया भक्त्या असद्भिर्दुरवापां गतिं मुक्तिं "योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योमन्नि"ति श्रुतिप्रोक्तं परमव्योमाख्यं स्थानं च विरजेन कार्यकारणसंबंधरहितेनात्मना अवापुरिति द्वयोरन्वयः ॥ ४७–४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अन्येषां निर्गममाह सर्वं इति । अनेनैव प्रकारेण सर्वेषां गमनमाह तमन्विति । लौकिकशास्त्रीयसंमतिमाह भ्रातरः कृतनिश्चया इति । भ्रातृणां यदन्यः करोति तत् सर्वे कुर्वंतीति लोके शास्त्रे तु निश्चितं कुर्वंतीति मुख्ये शास्त्रार्थसंभव इति न्यायेन सर्वेषु यदि शास्त्रार्थसंभवः स्यात् सर्वे मुख्याः स्युः । अथ लोकवद्वेदेऽपि ते गौणा इति तत् कथं तद्वदतिदेश इत्याशंक्य तथा शास्त्रार्थनिर्द्धारेऽपि स्थूलप्रकारेण तेषां निर्धारोऽस्तीति तदाह भगवद्भक्तेषु विषयाणां बाधकत्वाभावेऽपि दुःसंगसहितानां तेषां तथात्वात् कालेन दोषसम्भवात् कलिना धर्ममित्रेण सर्वाः प्रजा दृष्ट्वा गंतुं कृतधियो जाता इति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वैराग्यसाधनमाह ते साधुकृतसर्वार्था इति । धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्था साधु यथा भवति तथा कृताः चतुर्णां पुरुषार्थानां स्वसाधनसाध्यन्तेषु च भगवत्सेवासाध्यताप्यस्ति तत्रापि भगवत्सेवया साधिता निःप्रत्यूहमुत्तमा भवंति, अतस्तैः सर्वैः पुरुषार्थाः साधिताः । अथवा साधुषु कृताः सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धाः अतस्तद्विरोधित्वेन असत्संगो हेय इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथवा भक्तिः पंचमः पुरुषार्थः चत्वारस्तैरनुभूताः । भक्तिश्च पंचमः, तत्र तारतम्ये विचार्यमाणे अत्यन्तं सुखं सुखहेतुश्च भक्तिरेव, अत आत्यन्तिकं ज्ञात्वा श्रीकृष्णचरणारविन्दमेव मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तमित्याह–तद्ध्यानेन उद्रिक्ता या भक्तिः सर्वांगे पूर्णा बहिरपि निर्गता तेन अंतस्थान् दोषान् दूरे बहिः करोति, अतो विशुद्धधिषणाः ततः परे पुरुषोत्तमे अनन्यशब्दवाच्ये तस्मिन् प्रसिद्धे नारायणपदे नारायणो ब्रह्मांडरूपः पदं यस्य अनेन शास्त्रार्थरूपे एकांतमतयो भूत्वा दोषादेव व्यभिचारव्युत्पत्तेः गतिर्गमनसामर्थ्यं गमनमेव अवापुः । पूर्वशास्त्रतः साधनान्युक्तानि न फलमेतेषां तु फलमप्युक्तम् । अथवा ज्ञानमार्गेण यज्ञो गतिः, अन्येषां भक्तिमार्गेणेति । अथवा लोकेऽप्यस्ति भोगपर्यंतमसाधारण्येन गमनमुक्त्वा पश्चात् सर्वेषां साधारण्येन गमनं साधनं फलम्, अतः सर्व एव शास्त्रमार्गं परित्यज्य केवलविषयात्मभिः दुरवापां गतिमवापुरिति सर्वेषां भगवत्प्राप्तिः फलम् । असद्भिरित्याचारराहित्यं सिद्धेऽपि ज्ञाने अभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात् तत्कृतो दोषः स्यादेव विषयात्मभिरिति अंतःकरणदोषः प्रत्येकगमने हेतुः पाखंडिविषयव्यावृत्त्यर्थं ततो गतिं प्रतिपद्य समीपे गच्छंतः क्रमेण तत्त्वांशातिक्रमेण यदा सर्वांशातिक्रमः तदा विधूतकल्मषत्वमात्मापेक्षयान्यस्य सर्वस्यैव कल्मषत्वात् स्थानस्य स्वस्य च एकरूपत्वं तदाह विरजेनेति । हि युक्तोऽयमर्थः न ह्यशुद्धाः शुद्धे गंतुमर्हंति शुद्धानां वा अशुद्धं स्थानं भवति । तस्मात् यथायोग्यं स्थानं प्राप्तवंत इत्यर्थः ॥ ४७–४८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ते साधुकृतेत्यत्र । अस्तीति । 'यत्कर्मभिर्यत्तपसे'त्यादिवाक्यादस्ति । भक्तिश्च पञ्चम इति । तैरनुभूत इति शेषः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तद्ध्यानेनेत्यत्र तेनेति । बहिर्निर्गमनेन ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अवापुरित्यत्र । प्रत्येकमगमने हेतुरिति । आचारराहित्यमन्तःकरणदोषश्चेति द्वयं प्रत्येकं तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चदशाध्यायविवरणम् ॥ १५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अस्माभिरप्यत्र न स्थेयं किन्तु भगवद्धाममार्गमेव गन्तव्यमिति कृतो निश्चयो यैस्ते तद्भ्रातरो भीमादयोऽपि सर्वे तमनु निर्जग्मुरित्यन्वयः। तथा निश्चये हेतुमाह–भुवि याः प्रजास्ताः कलिना स्पृष्टाः दृष्ट्वेति। तत्स्पर्शेऽपि किमित्यपेक्षायामाह–अधर्ममित्रेणेति। कलावधर्मबाहुल्येन नरकप्राप्तेरावश्यकत्वं पर्यालोच्य गमननिश्चयं कृतवन्त इत्यर्थः॥४५॥ ❀ ❀ ते परमविवेकित्वेन प्रसिद्धा युधिष्ठिरादय आत्मन आत्यन्तिकं तापत्रयनिवर्त्तकं शरणं वैकुण्ठस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजं ज्ञात्वा तन्मनसा धारयामासुः निरन्तरं चिन्तितवन्त इत्यन्वयः। तथा तज्ज्ञाने हेतुमाह–साध्विति। साधु यथा भवति तथा कृता अनुष्ठिताः सर्वेऽर्था यज्ञादयः साधनानि यैस्ते। यद्वा असाध्विति च्छेदः। सर्वं त्यक्त्वा वैकुण्ठचरणाम्बुजध्याने हेतुमाह–असाध्विति। असाधुकृता असाधुत्वेन निश्चिताः सर्वे अर्था धर्मार्थकामादयः पुरुषार्थाः यैस्ते। तत्रापि हेतुमाह–वैकुण्ठचरणाम्बुजं आत्मन आत्यन्तिकं ज्ञात्वेति॥४६॥ ❀ ❀ तेषां यत्तद्ध्यानफलं जातं तदाह–तद्ध्यानेति द्वयेन। ते धिष्ठिरादयो नारायणस्य पदे स्थाने चरणारविन्दसमीपे गतिं स्थानमवापुरिति द्वयोरन्वयः। तत्र हेतुमाह–हि यस्मात् विरजेन विशुद्धेन आत्मना मनसा हेतुना तस्मिन् सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरे अत एव परे सर्वोत्कृष्टे नारायणस्य पदे चरणारविन्दे एवैकान्त्वा निश्चला मतिर्येषां ते तथाभूताः। कथं तेषां विरजात्मत्वमित्यपेक्षायामाह–तस्य भगवतो ध्यानेनोद्रिक्तया वृद्धया भक्त्या विशुद्धा धिषणा बुद्धिर्येषां ते इति। तत्प्राप्तौ किमाश्चर्यमित्यपेक्षायामाह–असद्भिर्दुरवापामिति। असन्तः के वेत्यपेक्षायां तान् विशिनष्टि–विषयात्मभिरिति। तर्हि पाण्डवाः कथमवापुरित्यपेक्षायां निर्दोषत्वादित्याशयेन गतिं विशिनष्टि–विधूतः कल्मषो येषां तेषामास्थानं निवासस्थानमित्यर्थः॥४७-४८॥

हिन्दी अनुवाद

भीमसेन, अर्जुन आदि युधिष्ठिरके छोटे भाईयोंने भी देखा कि अब पृथ्वीमें सभी लोगोंको अधर्मके सहायक कलियुगने प्रभावित कर डाला है; इसलिये वे भी श्रीकृष्ण-चरणोंकी प्राप्तिका दृढ़ निश्चय करके अपने बड़े भाईके पीछे-पीछे चल पड़े॥४५॥ ❀ ❀ उन्होंने जीवनके सभी लाभ भलीभाँति प्राप्त कर लिये थे; इसलिये यह निश्चय करके कि भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमल ही हमारे परम पुरुषार्थ हैं, उन्होंने उन्हें हृदयमें धारण किया॥४६॥ ❀ ❀ पाण्डवोंके हृदयमें भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंके ध्यानसे भक्ति-भाव उमड़ आया, उनकी बुद्धि सर्वथा शुद्ध होकर भगवान् श्रीकृष्णके उस सर्वोत्कृष्ट स्वरूपमें अनन्य भावसे स्थिर हो गयी; जिसमें निष्पाप पुरुष ही स्थिर हो पाते हैं। फलतः उन्होंने अपने विशुद्ध अन्तःकरणसे स्वयं ही वह गति प्राप्त की, जो विषयासक्त दुष्ट मनुष्योंको कभी प्राप्त नहीं हो सकती॥४७-४८॥

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान्[1]। कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ॥४९॥
द्रौपदी च तदाऽऽज्ञाय पतीनामनपेक्षताम्। वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तम्॥५०॥
यः श्रद्धयैतद् भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामिति सम्प्रयाणम्।
शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम्॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे पाण्डवस्वर्गारोहणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विदुरोऽपि तीर्थान्यटन्प्रभासे श्रीकृष्णावेशेन कृष्णे चित्तमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्त एव संस्तदानीं नेतुमागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानं ययौ॥४९॥ ❀ ❀ आत्मानं प्रत्यनपेक्षतां तदा ज्ञात्वा तमाप॥५०॥ ❀ ❀ इति एवं यत्संप्रयाणम्। अलमतिशयेन स्वस्त्ययनं मंगलास्पदम्। अलं पवित्रं च॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विदुरस्य भूतपूर्वां धृतराष्ट्रादिदर्शनार्थं वनगतयुधिष्ठिरदेहं प्रवेक्ष्यमाणस्य गतिमाह–प्रकृष्टा चासौ भा दीप्तिर्बुद्धिर्वेति प्रभा तयाऽऽस्ते सदा तिष्ठति तामसत्याददाति वेति प्रभासो युधिष्ठिरस्तस्मिन्नात्मवान् प्रवेशितनिजात्मस्वरूपः सन् कृष्णावेशेन कृष्णा-

[1] १. प्रा० पा०—देहमात्मनः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नुरागेण देहत्यागावसरे तच्चित्त एव श्रीकृष्णांघ्रिसमर्पितचित्तः देहं त्यक्त्वा श्रीकृष्णनित्यपरिकरत्वात्पितृभिः श्रीमैत्रेयेण बोधितः सन्स्वस्य क्षयं नित्यनिवासं श्रीकृष्णं ययौ प्राप, बोधित इति शेषः । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । मैत्रेयस्य ज्ञानदातृत्वात्पितृत्वं बहुत्वं गुरुत्वात् । "एकत्वं न प्रयुंजीत गुर्वात्मनि कदाचन" इति स्मृतेः । "अन्नदाता भयत्राता यश्च विद्यां प्रयच्छति । जनको ह्युपनेता च पंचैते पितरः स्मृताः ॥" इति स्मृतेश्च । यथाश्रुतार्थांगीकारे तु कल्पांतरीयैव व्यवस्थेति । संदर्भस्तु–विदुरस्य यमलोकगतिः स्वाधिकारपालनार्थं लीलया कायव्यूहेनेति गम्यते । तदित्थं भारतादिविरोधोपि न स्यादिति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ आत्मानं प्रति अनपेक्षमाणानां तत् श्रीकृष्णसंगमनमाज्ञाय सम्यग्ज्ञात्वा वासुदेवे श्रीवसुदेवनंदने । हि प्रसिद्धौ । यस्मिन्नेकांतमतिस्तमेव प्राप्त-वती । अत्रान्येन पथा गच्छतोप्येताञ्छ्रीद्वारकानाथः स्वयं स्वभक्त्या स्वसमीपमेवानीतवानिति गम्यते, "नित्यं संनिहितः" इत्याद्युक्तेः । अत्र श्रीमहाभारतोक्तरीत्या मार्गे पतितां तां युधिष्ठिरादयो नादद्रिरे । सा च तदैव श्रीकृष्णावेशितचित्ता तमापेति ध्येयम् ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

स्वाधिकारस्थानं यमलोकमिति प्राहुः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अनपेक्षताम् अपेक्षाराहित्यमित्यर्थः । तं श्रीकृष्णम् ॥ ५०–५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-
दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विदुरोऽपि कंचित्कालं तीर्थान्यटित्वा पांडवादीनां गतिमाकर्ण्यात्मवान् भगवति समाहितचित्तः प्रभासे देहं परित्यज्य कृष्णावेशेन कृष्णसमाधानेन तच्चित्तः कृष्णैकविषयकचित्तः पितृभिः पितृदेवताभिः सह स्वयं स्वस्थानं ययौ पुनर्यम एव भूत्वा स्वलोकं ययावित्यर्थः । कृष्णोपदेश इति पाठे यदुकुलसंहाराय यत्र श्रीकृष्णः प्रविष्टस्तस्मिन्देशे प्रभासे इत्यर्थः, पुनरधःपतनाभावा-त्पाण्डवादीनां मुक्तत्वकथनं ते हि प्रारब्धकर्मावसाने विमोक्ष्यन्ते एवातो न विरोधः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदा द्रौपद्यपि पती-नामनपेक्षतामाज्ञाय ज्ञात्वा वासुदेवे भगवति एकान्ता विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिता मतिर्यस्यास्तथाभूता तं वासुदेवमवाप ॥ ५० ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णादीनां प्रयाणप्रवणादिफलमाह य इति । इतीत्थमतितरां स्वस्त्ययनं शृण्वतां पठतां च शुभावहं पवित्रं च भगवतः प्रयाणं पांडोः सुतानां संप्रयाणं च यः पुमान्श्रद्धया शृणोति हरौ भक्तिं लब्ध्वा सिद्धिं मुक्तिमुपैति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनपेक्षतां देहाद्यनभिमानवतामेकांतमतिरेकाग्रचेताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णपांडवानां स्वधामप्रवेशश्रवणादिना किं प्रयोजनं येनात्रावश्यं वक्तव्यं स्यादिति तत्राह य इति । य एतद्भगवत्स्वधामप्रयाणं भक्तानां च पांडवानां च प्रयाणादिकं च शृणोति स हरौ भक्तिं लब्ध्वा शांतिं मुक्तिमुपैतीत्यन्वयः । अलं त्रिकरणशुद्ध्या ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतायां पदरत्नावल्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विदुरस्य यमलोकगतिः स्वाधिकारपालनार्थं लीलया कायव्यूहेनेति ज्ञेयम् । तदित्थमेव श्रीभागवतभारतयोर-विरोधः स्यादिति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ आत्मानं प्रति अनपेक्षमाणानां तत् श्रीकृष्णसङ्गमनम् आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा । वासुदेवे श्रीवसुदेवनन्दने । हि प्रसिद्धौ । यस्मिन्नेकान्तमतिस्तमेव प्राप्तवती । अत्रान्येन पथा गच्छतोऽप्येतान् श्रीद्वारकानाथः स्वयं स्वशक्त्या स्वसमीपमेवानीतवानिति गम्यते । नित्यं सन्निहित इत्याद्युक्तेः ॥ ५०–५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देहं परित्यज्येति । देवतारूप एव न तु पार्षदरूपः । अत एव पितृभिस्तदानीं नेतुमागतैः सह । स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ द्रौपदीति । सुभद्रादीनामप्युपलक्षणम् । तम् आपेति देहत्यागानुक्त्या शरीरेणैवेति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ इति एवं संप्रयाणमेव न तु प्रकारान्तरम् । सिद्धिं सिद्धिदशाम् ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे पञ्चदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वक्षयं स्वाभीष्टस्थानम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ द्रौपदी तदा पतीनामात्मानं प्रत्यनवेक्षतामाज्ञाय ज्ञात्वा भगवति एकांतमतिः सती तं भगवंतमाप ॥ ५० ॥ ❀ ❀ यः सुकृतिः एतत्पूर्वोक्तं श्रीकृष्णस्य भगवतो निजलोकगमनं तथा भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानां कुंत्यादिसहितानाम् इति पूर्वोक्तं प्रयाणम् । अलमत्यर्थं स्वस्त्ययनं पवित्रं शृणोति स हरौ भक्तिं लब्ध्वा सिद्धिमुपैति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अधिकारिणां भक्तानामपि "यावदधिकारं त्वाधिकारिकाणामि"ति न्यायेन न भगवत्प्राप्तिः । किन्तु स्वस्थानप्राप्तिरेवेति । विदुरे तदाह विदुरोऽपीति । प्रभासो ह्यधिकारस्थानमार्गः । आत्मवान् इन्द्रियादिसहितः । पूर्वदेहसहितो वा मोक्षार्थमाश्रयकरणे हेतुः कृष्णावेशेनेति । तच्चित्त एव भगवदाज्ञया अधिकारं करोतीति पितृभिरिति । समानयनार्थमागतैः । स्वक्षयं वैवस्वतपुरं क्षयपदप्रयोगस्तु तत्र गतानां तथात्वात् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ द्रौपद्या भिन्नां गतिमाह द्रौपदीति । सा पूर्वमेव भगवदीया भगवच्चरणप्रवेशार्थमुद्यतापि भगवता पतिभ्यो दत्तत्वात् तद्धितार्थं स्थिता । तेषां चानपेक्षतां ज्ञात्वा स्वहृदय एव प्रकटे भगवति एकान्तगतित्वादस्याः । देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रम्य भगवति आपतदित्यर्थः ॥ ५०–५१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विदुरोऽपि तीर्थानि पर्यटन् यत आत्मवान् उपास्यतयाऽऽत्मा परमात्मा श्रीकृष्णो विद्यते यस्य तथाभूतोऽतः कृष्णस्यावेशेन स्वान्तःप्रवेशेन हेतुना तस्मिन्नेव चित्तं यस्य तथाभूतः सन् प्रभासे तीर्थे देहं परित्यज्य तदानीमानेतुमागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानं ययावित्यन्वयः । न च तस्य परमभक्तस्य भगवत्प्राप्तिः कथं न जातेति शङ्कनीयम्, अधिकारिणां यावदधिकारं स्थितेर्नियमात् तस्याधिकारित्वाच्च, तत्समाप्त्यनन्तरं तत्प्राप्तौ तु न सन्देह इति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदा द्रौपदी च पतीनामनपेक्षतां स्वापेक्षाराहित्यमाज्ञाय ज्ञात्वा भगवति वासुदेवे वसुदेवनन्दने श्रीकृष्णे एवैकान्ता विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिता मतिर्यस्याः सा तथाभूता सती तं वासुदेवमेवापेत्यन्वयः । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' इत्यादिशास्त्रेणापि तथा निश्चयान्नात्र सन्देहः कार्य इति सूचयितुं हिशब्दः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एतदध्यायत्रयश्रवणस्य फलमाह–य इति । इत्येवं वर्णितप्रकारकं पाण्डोः सुतानां सत्प्रयाणं गृहान्निर्गमनं यः प्राणी श्रद्धया शृणोति सोऽपि हरौ तापत्रयवत्संसारहरणशीले भगवति श्रीकृष्णे भक्तिं लब्ध्वा सिद्धिं पूर्वोक्तां पाण्डवानां गतिमुपैति प्राप्नोतीत्यन्वयः । कथमेतच्छ्रवणस्यैवं फलमित्यपक्षायामाह–अलं स्वस्त्ययनमिति । अतिशयेन शुभावहं पवित्रं पापापहं च । तत्र हेतुमाह–भगवत्प्रियाणामिति । यतो भगवद्भक्तानां सम्प्रयाणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ पञ्चदशो गतो वृत्तिं पाण्डवमुक्तिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

संयमी एवं श्रीकृष्णके प्रेमावेशमें मुग्ध भगवन्मय विदुरजीने भी अपने शरीरको प्रभास-क्षेत्रमें त्याग दिया । उस समय उन्हें लेनेके लिये आये हुए पितरोंके साथ वे अपने लोक (यमलोक) को चले गये ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ द्रौपदीने देखा कि अब पाण्डवलोग निरपेक्ष हो गये हैं, तब वे अनन्य प्रेमसे भगवान् श्रीकृष्णका ही चिन्तन करके उन्हें प्राप्त हो गयीं ॥ ५० ॥ ❀ ❀ भगवान्के प्यारे भक्त पाण्डवोंके महाप्रयाणकी इस परम पवित्र और मङ्गलमयी कथाको जो पुरुष श्रद्धासे सुनता है, वह निश्चय ही भगवान्की भक्ति और मोक्ष प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

पञ्चदश अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ षोडशोऽध्यायः

सूत उवाच

ततः परीक्षिद् द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह।
यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥ १ ॥
स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम्। जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत् सुतान् ॥ २ ॥
आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् गङ्गायां भूरिदक्षिणान्। [1]शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ॥ ३ ॥
निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्। नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्च षोडशे भूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः। संवादे वर्ण्यते प्राप्तिः पालकस्य परीक्षितः ॥ १ ॥

द्विजवर्याणां शिक्षया। सूत्यां जन्मनि। अभिजातकोविदा जातकर्मविदः। हे विप्र महतां गुणा यस्मिन्सः ॥ १ ॥ * * जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यं छांदसम्। उत्पादयन्निति पाठे हेतौ शतृप्रत्ययः। सुतानुत्पादयितुमिरावतीमुपयेम इति वाक्ययोजना ॥ २ ॥ * * आजहार कृतवानित्यर्थः। शारद्वतं कृपम्। यत्र येष्वश्वमेधेषु देवा दृष्टिगोचरा बभूवुः ॥ ३ ॥ * * निजग्राह निगृहीतवान्। कलिमेव निर्दिशति। नृपेति ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

खिन्नयोः खेदं प्राप्तवतोः (१) ततः पाण्डवनिर्याणानन्तरम्। हे विप्रेति। ब्राह्मणा हि सर्वकल्याणहेतवस्सन्ति। विशेषेण प्रान्ति पूरयन्ति स्वसेवकाभिलषितमिति निरुक्तेः। अतस्त्वं मदभिलषितसत्पुरुषसंगादिसंपादनार्थमेव विज्ञतरोपि सन्मां पृच्छसीति भावः। "अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" इति कोशात्। पण्डितपण्डिता अत्राभिजातपदेन ग्राह्याः सर्वशास्त्रनिपुणा इत्यर्थः। यद्वाऽभितो जायते होराशास्त्रे कोविदाः। पृषोदरादित्वात्ककारलोपः ॥ १ ॥ * * अडभावश्चार्षः ॥ २ ॥ * * इत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वाद्रुपसर्गवशाद्वा हरतेः करणार्थतेति भावः ॥ ३ ॥ * * क्वचिदेकान्ते ॥ ४ ॥

अस्मिन्पर्याये दीपनी न (सं०)

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेव संप्रस्थानं पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयमिति प्रतिज्ञातं पाण्डुपुत्रसंस्थानं परीक्षिज्जन्मोपेतमुपपाद्य परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्मविलापनमिति प्रतिज्ञातं निर्वर्णयति। तत्र तज्जन्म पांडवपुत्रवृत्तांत एवांतर्भाव्याभिहितं विलापनं द्वादशे स्कन्धे वक्ष्यति। इतः परं चतुरध्यायैः कर्माणि वर्ण्यंते इति विवेकः तत इति। ततः पितृनिर्गमनानंतरं महांतो गुणा यस्य परीक्षित् हे द्विज! जन्मसूत्यां जन्मदिने जातककोविदाः विप्राः यथा समादिशन् तथैव द्विजवर्यशिक्षया महाभागवतः सन्महीं शशास पालयामास ॥ १ ॥ * * स परीक्षिदुत्तरस्य मातुलस्य तनयामिरावतीमुपयेमे उदुवाह। तस्यामिरावत्यां जनमेजयादींश्चतुरः सुतानुदपादयत् अडभाव आर्षः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ॥ २ ॥ * * शारद्वतं कृपं गुरुं कृत्वा वृत्वा गङ्गायां गङ्गातीरे त्रीनश्वमेधानाजहार यत्र येष्वश्वमेधेषु देवा इन्द्रादयः अक्षिगोचरा बभूवुः तथाविधानाजहारेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * कदाचिद्दिग्विजयनिमित्ते चरन् वीरः परीक्षित् क्वचिद्देशे यदा पादेन गोमिथुनं स्त्रीपुंसयोर्गवोर्युग्मं घ्नंतं शूद्रमपि नृपचिह्नधरं कलिमोजसा पराभिभवसामर्थ्यात्मकेन निगृहीतवान् ॥ ४ ॥

---

१. प्राचीने पाठे 'शारद्वतं' इत्यारभ्य 'यत्राक्षिगोचराः' पर्यन्तं नास्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र भवति भक्तिविधानार्थं भगवद्भक्तपरीक्षितः कलिवंधनादिमाहात्म्यवर्णनेन हरिमहिमैव प्रतिपाद्यत इति तन्महिमा प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये। तत्र प्रथमे राज्यपालनादिमहिमोच्यत इत्याह तत इति। ततः पांडवस्वर्गाणानंतरं द्विजवर्यशिक्षया कृपादिब्राह्मणश्रेष्ठसदुपदेशेन शिक्ष-विद्योपादानम् अभिजातकोविदाः जातकज्ञानपटवः सूत्यामुत्पत्तौ यथा महद्गुणानुपादिशंस्तथा तदनुसारेण महीं शशासेत्यन्वयः॥ १॥ ❀ ❀ उत्तरस्य विराटपुत्रस्य पुत्रीं नाम्नेरावतीमुपयेमे, उपयमनं विवाहः। उत्पादयन् उदपादयत् अजनयत् चतुर इति पाठः॥ २॥ ❀ ❀ शारद्वतं कृपं, यत्र येषु अश्वमेधेषु देवा इंद्रादयः अक्षिगोचराः प्रत्यक्षास्ताद्दशानिति शेषः॥ ३॥ ❀ ❀ स धीरः दिशां जये ओजसा स्वाभाविकशक्त्या कलिं निगृहीतवानित्यन्वयः। नृपाणां लिंगं लक्षणं धारयतीति नृपलिंगधरः तं कर्मणा शूद्रं तदेवाह पदेति, पदा गोमिथुनं घ्नंतं ताडयंतं कचिदेकांतप्रदेशे॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स उत्तरस्य तनयामिति पूर्वकथा (राज्याभिषेकात् प्राक्) ब्रह्मचर्य्ये राज्याभिषेकायोगात्॥ १-३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परीक्षितो दिग्विजयो धर्म्मप्रश्नः क्षितिं प्रति। तस्याः कृष्णवियुक्तायाः शोकोक्तिः षोडशेऽभवत्॥ १॥

हे विप्र! तथैव महतां गुणा यस्मिन् सः अभूत्॥ १॥ ❀ ❀ जनमेजयादीनिति। "प्रधाने कर्म्मण्यभिधेयेन्यादीनाहुर्द्विकर्म्मणां"मितिवन्नवाक्षरैकपादोऽनुष्टुब्विशेषोऽयम्॥ २॥ ❀ ❀ शारद्वतं कृपम्॥ ३-४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

"संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदय"मिति यत्प्रतिज्ञातं तत्प्रतिपाद्य "अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम्। तस्य जन्ममहाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः" इति चतुर्थाध्याये प्रश्नः कृतः। पुनः "अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा। उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः॥ तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः। निधनं च यथैवासीत्स प्रेत्य गतवान्यथा॥ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे। ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक" इति द्वादशाध्याये प्रश्नः कृतः। तत्र द्वादशाध्याये परीक्षितो जन्म वर्णितं निधनं संक्षेपतोऽष्टादशाध्याये विस्तरतो द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति। इदानीं तस्य कर्माणि वर्णयति तत इति चतुर्भिरध्यायैः। ततोऽभिषेकानन्तरं महान्तो द्वादशाध्यायोक्ता गुणा यस्मिन्सः परीक्षित् हे विप्र! यथा सूत्यां जन्मवेलायामभिजातकोविदाः जातकर्मविदः समादिशन् तथैव द्विजवर्याणां शिक्षया महीं शशास पालयामास॥ १॥ ❀ ❀ सः उत्तरस्य वैराटेस्तनयामुपयेमे उवाह तस्यां जनमेजयादीन् उत्पादयत्। जनान् शत्रून् एजयते इति जनमेजयः॥ २॥ ❀ ❀ शारद्वतोऽपत्यं कृपं गुरुं कृत्वा गङ्गायां गङ्गातटे यत्र येषु देवा इन्द्रादयः अक्षिगोचराः प्रत्यक्षा बभूवुः तानश्वमेधान् आजहार कृतवान्॥ ३॥ ❀ ❀ कचित् स्थले गोमिथुनं स्त्रीपुंरूपयोर्गवोर्युगलम्॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

"मुक्तिर्निरूपिता पूर्वमधिकारनिरूपणे। पारलौकिकबन्धस्य निवृत्त्यै पितृहेतुतः॥
ऐहिकस्यापि बन्धस्य निवृत्तिरधुनोच्यते। अधिकारस्य सम्प्राप्त्या लोकतो बन्धसम्भवः॥
कलिदोषाश्च ते नामक्रमेणैव निवार्य्यते। प्रथमं षोडशेऽध्याये स्वाधिकारेण यद्भवेत्॥
भूधर्मरक्षा सर्वापि सामान्येन विशेषतः। निरूप्यतेऽन्यथा स्वस्य दोषः स्याद् द्विविधोऽपि हि॥
अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मरक्षा निरूप्यते। आधिदैविकरक्षार्थं कलिनिग्रह ईर्य्यते॥
स्वभावतः स्थापितोऽपि मूलदोषान्न वर्धते। मूलनिर्हरणं तस्मात् कर्तव्यमिति निश्चयः॥
आधिदैविकरूपाणां साक्षात्कारो तदा न हि। भगवच्चरितस्यापि दैविकत्वात्सदैव हि॥
अतोऽधिकारसिद्ध्यर्थं दैविकानां निरूपणम्। अनुग्रहोऽनुग्रहश्चावतदानं तथैव च॥"

एवमध्यायत्रयस्य प्रासंगिकतां ज्ञापयितुं चरित्रश्रवणफलमाह। भगवतः सर्वांशश्रवणसहितस्य सर्वश्रवणे सर्वं फलमिति अंशे खण्डशः फलमनूद्यते कचित् पूर्वसहितं, अतो नान्यानर्थक्यं वैष्णवत्वात्तेषु श्रद्धा तेषां स्वातं[त्र्या]दिगुणवत्त्वं सुतेऽपीति द्योतयितुं पाण्डोरित्युक्तं, ऐहिकफलं स्वस्त्ययनं पवित्रमिति। इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिरूपमामुष्मिकं तु भक्तिः साधनं भगवत्प्राप्तिः फलं सिद्धमिति एवं परीक्षितः पाण्डवकृतप्रकृतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तेषां मुक्तिमुक्त्वा 'आश्चर्यवन् पश्यति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कश्चिदेनमि'ति न्यायेन 'श्रुत्वाप्येवं वेद न चैव कश्चिदि'ति निर्धाराच्च तथा श्रवणं मा भूदिति पूर्वं तस्य आधिदैविकं साक्षात्कारादिकं निरूपयितुं जातके सूचितं स्वरूपं तस्यानुवदति ततः परीक्षिदिति। "यस्त्विच्छया कृतो धर्म" इति वाक्यात् राज्यरक्षापि स्वेच्छया न कृतेत्याह द्विजवर्यशिक्षयेति। भगवद्भक्ताः ब्राह्मणाः द्विजवर्याः तेषामेव धर्मसूक्ष्मपरिज्ञानं "नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुरि" ति वाक्यात् बोधितस्य हृदये समागमनार्थमाह महाभागवत इति। भगवद्भक्तेषु महान् अनेन त्रयं सूचितं सर्वत्र भगवद्भजनप्रवृत्तिः भूमेर्भगवद्भार्यायां अपि हेतुवशादन्यपालनमिति हेत्वाश्चर्ये, भगवद्भक्तानां कार्यविशेषस्य अयुक्तत्वात् भगवद्वाक्यत्वेऽपि स्वरूपाविष्टत्वात् तथात्वे वा परमभागवतत्वं न भवेदिति उभयमत्रेत्याश्चर्यं समर्थयितुं कालकृतं तत्र भगवत्प्रेरणयेति ज्ञापयितुमाह यथा हीति, सूत्यां जन्मकाले अभिजातं तत्र कोविदा निपुणाः विप्रेषु महान् गुणो यस्य ब्रह्मण्यतेति यावत्, अतः कालकृतशुभसिद्धिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदानीं तस्य कृतस्य भूरक्षणस्यानुवृत्तिसिद्धये पुत्रानुत्पादितवानित्याह-स उत्तरस्येति। मातुलकन्यापरिणयनं लोके विहितं स्मृतौ निषिद्धं लौकिकधर्माणां दृष्टान्तीकरणप्रस्तावे मातुलस्येदं योषाभाग इत्यत्र निरूपणात् "मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदि"ति स्मृतेः, अतः केवलधर्मार्थं तादृशो विवाहो न कर्त्तव्यः। लौकिकबलशौर्याद्यपेक्षायां तु कर्त्तव्य एव। अत उत्तरस्य मातुलस्य स्वसमानबलसिद्धये इरावतीमुपयेमे। नाम्ना च वैष्णवत्वं सूचितं श्रुतौ रोदसीति कथनात् भगवत्परिपाल्यत्वं च। तस्याः पुत्रा जाताः, सुतानिति स्वतः चतुर्दिक्षु रक्षा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिश्च तावतैव भविष्यतीति नाधिकोत्पादनम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ आधिदैविकप्रकारेणाश्वमेधकरणं पूर्ववदाह आजहारेति। त्रिविधोऽपि दोषस्तावतैव निवृत्त इति। नामकरणं गंगायामिति गंगागर्भभूमौ भूरिदक्षिणानिति सभार्यादक्षिणाः पुष्टा इति ज्ञापनार्थं धौमस्य पाण्डवैकनिष्ठत्वात् कुलाचार्यः कृप एव अनेन गुरुत्वेन स्वीकृत इत्याह शारद्वतमिति। शरस्तंबे जातः कृपः भुवि दक्षिणा ब्राह्मणसम्पत्तौ याग अधिदैविको जात इत्याह-देवा यत्राक्षिगोचरा इति। हविर्भागभुजो देवाः भगवदंशभूताः आधिदैविकाः त एव वैदिकमन्त्रे प्रतिपाद्या मन्त्रप्राधान्यपक्षेण आध्यात्मिकाः त एव ज्ञानरहितैः उत्तमास्तु भगवदंशभूताः भगवानिव प्रत्यक्षाः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यधर्मं चोक्त्वा आधिदैविकत्वख्यापनार्थं धर्मप्रतिपक्षनिग्रहमाह निजग्राहौजसेति। अन्यथा पाण्डवानामिवास्यापि शमनमुचितं स्यात्, पाण्डवैः कलिभीतैर्गतं तु अपगतमपि निजग्राह इति पुरुषोत्कर्षः। क्वचिदिति कुरुक्षेत्रे, कलेरवस्थानरूपमाह-नृपलिंगधरमिति कलेः रूपत्रयं पापः शूद्रः उभयविशिष्टो राजा आधिदैविकरूपः तदाह नृपलिंगधरमिति सुपुत्रेणापि सहिता गौर्मिथुनत्वेन व्यपदिश्यते मातरमभिगच्छंतीति श्रुतेः। अत एव कल्पितस्पर्शयोग्यं रूपं प्रदर्शितं शकटमारुह्य गां बलीवर्दं च योजयित्वा लंबमानपादेन घ्नंतम् अथवा विजित्य गोमिथुनं स्वविषये नयंतं राजा यथाधिष्ठातृचोरान्। भूवाक्यानामनुश्रवणदर्शनं चानुग्रहसामर्थ्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः।

षोडशाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायत्रयार्थमनुवदन्ति मुक्तिरित्यादि। पूर्वमिति। पूर्वाङ्गत्वात्पूर्वमित्यर्थः। पितृहेतुत इति पितृभ्यो हेतुभ्यः। इदं पारलौकिकबन्धस्येत्यनेनान्वेति। प्रस्तुताध्यायत्रयार्थमाहुः ऐहिकेत्यादि। अधुनेत्यस्मिन् प्रकरणे। तेनोभयोः प्रकरणयोरेककार्यत्वं सङ्गतिरित्यर्थः। अत्राध्यायद्वयप्रयोजनमाहुः अधिकारेत्यादि। निवार्यत इति बन्धो निवार्यते। अतो द्वैविध्यादध्यायद्वयमत्रेत्यर्थः। अवान्तरार्थानस्याध्यायस्याहुः प्रथममित्यादि। यद्भवेदिति। यद्भूरक्षादिकं राजत्वाद्भवेत्, सामान्येन तन्निरूप्यते। अश्वमेधादिकं तु विशेषत इत्यर्थः। विशेषतो निरूपणप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि। द्विविध इति लौकिको वैदिकश्च। पूर्वपक्षे न्यूनत्वं लौकिको दोषः। अयाज्ञिकत्वं च वैदिक इति। आधिदैविकरक्षायाः किं प्रयोजनमत आहुः स्थापित इत्यादि। धर्म इति शेषः। मूलदोषादिति। काले धर्मः क्रियत इति तस्य मूलं कालस्तद्दोषात्। शेषं स्फुटम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ स उत्तरस्येत्यत्र। 'मातुलस्यैव योषे'ति वाक्यस्य विधायकत्वे, समानयोगक्षेमत्वाद्भ्रन्वन्निवेत्यादीनामपि विधायकत्वापत्तिः, तथा च सति प्रत्यक्षश्रुत्यैव सर्वनिर्वाहान्नित्यानुमेयश्रुत्यङ्गीकारो व्यासादीनां मुधैव स्यादित्यत आहुः अत इत्यादि। तथा च यत्र स्मार्त्तः प्रतिषेधः, तत्र लौकिकपरत्वेन श्रुत्याशयो व्यवस्थाप्यः। कुमारशिखाधारणवत्तत्रापि विधेरुन्नेतुं शक्यत्वात्। अन्यथोभयोर्निरवकाशत्वेनान्यतरबाधापत्तिः। यत्तु भाट्टाः मातुलकन्यापरिणयस्य केवलशिष्टाचारमूलकत्वं स्मृतिपादपञ्चमाधिकरणद्वितीयवर्णके व्यवस्थापयन्ति, तदेतेन प्रत्युक्तं ज्ञेयम्। दूरतोपि श्रुत्याश्रयाभावे केवलस्य दुर्योधनाद्याचारवद् भ्रान्ताचारत्वेनाप्रामाण्याच्छिष्टानादरणीयत्वापत्तेः। अतः इयेनादिवत्तत्करणमिति युक्तमुत्पश्यामः। नाम्नेत्यादि। इराया मुख्यासु द्वादशभगवच्छक्तिषु 'श्रिया पुष्ट्ये'ति वाक्ये गणनात्तद्वत्त्वेन तथेत्यर्थः। श्रुताविति। 'इरावती धेनुमती हि भूतसूयवसिनी मनवे यशस्यै व्यस्कभ्नाद्रोदसी विष्णुरेते' इति श्रुतौ ॥ २ ॥ ❀ ❀ आजहारेत्यत्र। पूर्ववदिति। जातकोक्तकालगुणवशात्। अनेनेति परीक्षिता। ननु पूर्वतन्त्रे देवताया मन्त्रमयत्वप्रतिपादनात् कथमक्षिगोचरत्वमित्यत आहुः हविरित्यादि। क्रियमाणा इति मन्त्रमयत्वेन क्रियमाणाः। तथा चोत्तरतन्त्रे देवताविग्रहाधिकरणे तस्या विग्रहस्थापनात्पूर्वतन्त्रं मध्यमाधिकारिपरम्। अतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ निजग्राहेत्यत्र। पापाधिष्ठातृत्वादिति कलेस्तथात्वात् ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

परीक्षितो विवाहादिकर्माणि हि तु षोडशे । धर्मप्रश्नश्च भूमेश्च शोकोक्तिर्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

तदेवं 'संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम्' इति प्रतिज्ञातं पाण्डवप्रस्थानं निरूपितम्, अथ 'परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्म विलापनम्' इति यत्परीक्षिज्जन्मादित्रयकथनं तत्र जन्म पाण्डववृत्तान्ते एवान्तर्भाव्याभिहितम्, विलापनं च द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति, इदानीमितः परं चतुरध्याय्या कर्माणि वर्णयतीति विवेकः । राज्यं प्राप्तः परीक्षित्किमकरोदित्यपेक्षायां आह-तत इति । सूत्यां जन्मदिनेऽभिजातकोविदाः जातककर्मनिपुणाः ब्राह्मणाः यथा हि समादिशन् 'पार्थं प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः' इत्यादिना यथैव गुणवत्त्वेनोक्तवन्तस्तथैव महान्तो गुणा यस्मिन् सः परीक्षित् ततः पितृनिर्गमनानन्तरं द्विजवर्याणां 'नारायणपरा विप्रा धर्मं गुप्तं परं विदुः' इति वाक्याद्भक्तब्राह्मणानां शिक्षया महीं शशास पालयामासेत्यन्वयः । एवं महद्गुणत्वे 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः । क एव भक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः' इति वाक्याद्भगवद्भक्तिरेव हेतुरित्याशयेन विशिनष्टि-महाभागवत इति भगवद्भक्तेष्वतिश्रेष्ठ इत्यर्थः । यो हि भगवद्भक्तोत्तमस्तेन महीपालनं सम्भवति विषयाभिनिवेशाभावात्, यस्तु राज्यभोगाविष्टस्तस्य भक्तिर्न निर्वहति विरोधात् परीक्षिति तु द्वयमपीत्याश्चर्यं सूचयति-हेति ॥ १ ॥ ❀ ❀ स परीक्षिदुत्तरस्य स्वमातुलस्य तनयामिरावतीमुपयेम उदुवाह । तस्यां चेरावत्यां जनमेजयादींश्चतुरः सुतानुदपादयत् । जनमेजयादीनित्यत्राक्षराधिक्यं छान्दसम् । उत्पादयदित्यत्र अडभावश्चार्षः ॥ २ ॥ ❀ ❀ शारद्वतं कृपं गुरुं कृत्वा वृत्वा गङ्गायां गङ्गातीरे त्रीनश्वमेधानाजहार कृतवान् । तेषामश्वमेधानामुत्कर्षं दर्शयति-भूरिदक्षिणानिति । यत्र येषु अश्वमेधेषु देवा इन्द्रादयः अक्षिगोचराः प्रत्यक्षा बभूवुरिति शेषः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वीरः परीक्षित् दिग्विजये निमित्ते विचरन् कचिद्देशे ओजसा बलात्कारेण कलिं निजग्राह स्ववशीकृतवान् । किं रूपमित्यपेक्षायामाह-कर्मणा रूपेण शूद्रमपि नृपलिङ्गधरमिति । तस्य कुत्सितं शूद्रकर्म दर्शयति-पदा पादेन गोमिथुनं स्त्रीपुंसयोर्गवोर्युग्मं घ्नन्तमिति ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

परीक्षित्की दिग्विजय तथा धर्म और पृथ्वीका संवाद

सूतजी कहते हैं—शौनकजी ! पाण्डवोंके महाप्रयाणके पश्चात् भगवान्के परम भक्त राजा परीक्षित् श्रेष्ठ ब्राह्मणोंकी शिक्षाके अनुसार पृथ्वीका शासन करने लगे । उनके जन्मके समय ज्योतिषियोंने उनके सम्बन्धमें जो कुछ कहा था, वास्तवमें वे सभी महान् गुण उनमें विद्यमान थे ॥ १ ॥ ❀ ❀ उन्होंने उत्तरकी पुत्री इरावतीसे विवाह किया । उससे उन्होंने जनमेजय आदि चार पुत्र उत्पन्न किये ॥ २ ॥ ❀ ❀ तथा कृपाचार्यको आचार्य बनाकर उन्होंने गङ्गाके तटपर तीन अश्वमेध-यज्ञ किये, जिनमें ब्राह्मणोंको पुष्कल दक्षिणा दी गयी । उन यज्ञोंमें देवताओंने प्रत्यक्षरूपमें प्रकट होकर अपना भाग ग्रहण किया था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एक बार दिग्विजय करते समय उन्होंने देखा कि शूद्रके रूपमें कलियुग राजाका वेष धारण करके एक गाय और बैलके जोड़ेको ठोकरोंसे मार रहा है । तब उन्होंने उसे बलपूर्वक पकड़कर दण्ड दिया ॥ ४ ॥

शौनक उवाच

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः । नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकोऽसौ गां यः पदाहनत् ॥ ५ ॥
तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् । अथवास्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ ६ ॥
किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः । क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानामृतमिच्छताम् ॥ ७ ॥
इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्मणि । न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्त इहान्तकः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कस्य हेतोरिति । अयमर्थः । कलिं कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह न तु हतवान्यतोऽसौ शूद्रः कोऽतिकुत्सितः यो गां पदाहनदहन्निति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अस्य विष्णोः पदांभोजयोर्यो मकरंदस्तं लिहंत्यास्वादयन्ति ये तेषां सतां महतां वा कथाश्रयमिति समासान्निष्कृष्टस्यानुषंगस्तर्हि कथ्यताम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नो चेत्किमन्यैरसद्भिरालापैर्येरैरायुषो वृथा क्षयः । अस्माकमयं सत्रप्रयत्नोऽपि हरिकथामृतपानार्थ एवेत्याह सार्धाभ्याम् । क्षुद्रमल्पमायुर्येषाम् अतो मर्त्यानां मरणधर्मवताम् । तथाप्यृतं सत्यं मोक्षमिच्छताम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यो मृत्युः स इह सत्रे शमितुरिदं शामित्रं कर्म पशुहिंसनं तदर्थमुपहूतः । ततः किमत आह । न कश्चिदिति ॥ ८ ॥

१. प्रा० पा०-विष्णु० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शूद्रकः कुत्सार्थे कप्रत्ययः। कुत्सितत्वाद्धन्तुमेवोचित इति भावः॥५॥ ❀ ❀ तत्कलिनिग्रहरूपं कर्म। हे महाभागेति। श्रीकृष्णकथासेविन एव महाभागा इति भावः। "ते धन्यास्ते महाभागा येषां कृष्णकथोत्सवः" इति संहितोक्तेः। समासान्निष्कृष्टस्यापि "भीष्मद्रोणप्रमुखो ह्यन्येषां च महीक्षिताम्" इतिवत्सम्बन्धो भवत्येव क्वचित्। मदं हर्षं करोतीति मकरः पृषोदरादिस्तं भावं ददातीति मकरन्दः सेवनं तं लिहंत्यास्वादयन्तीति तेषाम्॥६॥ ❀ ❀ ऋतं सत्यं श्रीकृष्णं वा॥७॥ ❀ ❀ ततो मृत्योराह्वानान् न म्रियत इति। निर्विघ्नता सूचिता॥८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

'कुत्सिते' (पा० ५।३।७४) इत्यधिकारे 'संज्ञायां कन्' (पा० ५।३।७५) इति सूत्रेण कुत्सितार्थे शूद्रशब्दात् कनि शूद्रकशब्दः साधनीय इत्याशयेनाह शूद्रकः अतिकुत्सितः शूद्र इति॥५-७॥ ❀ ❀ अष्टमश्लोके-"यतेत बुद्धिमान् मृत्योरभावाय पुरैव हि।" इति तृतीयचतुर्थचरणौ क्वचित् दृश्येते॥८-१२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति शौनकः कस्य हेतोरिति। नृपः परीक्षिद्दिग्विजये कस्माद्धेतोः कलिं निजग्राहेत्येकः प्रश्नः, यो गां पदाहनत् तताडासौ नृपचिह्नधारी शूद्रः क इत्यपरः। यद्यपि नृपलिङ्गधरं शूद्रं कलिमिति सामानाधिकरण्यनिर्देशेनैव कलिरेव नृपदेवचिह्नधृक् शूद्र इति ज्ञात एवेति प्रश्नानुपपत्तिस्तथापि क इत्यस्य किंगुणक इत्यभिप्रायः। अतः प्रश्नोपपत्तिः॥५॥ ❀ ❀ तत्कलिविनिग्रहादिकं केवलमस्माभिः पृष्टमित्येव वर्णय किं हे महात्मन्! यदि विष्णुकथाश्रयं भगवत्कथोपेतमथवास्य विष्णोः पदाम्बुजमकरन्दास्वादिनां साधूनां कथाश्रयं स्यात्तर्हि कथ्यताम्॥६॥ ❀ तत्र हेतुं वदन् विष्णुवद्भक्तकथानाश्रयाणामश्रोतव्यत्वमवर्णनीयत्वं चाह किमन्यैरिति। अङ्ग हे सूत! यद्येभ्य आयुषोऽसद्व्ययः निरर्थकः क्षयो भवति तैः क्षुद्रायुषामल्पायुषामृतं कर्म फलमिच्छतां मर्त्यानां मरणशीलानां नृणां सम्बन्धिभिरन्यैर्विष्णुतद्भक्तजनाकथाश्रयैरतोऽत एवासद्भिरालापैः किं वर्णितैर्वा न किंचित्प्रयोजनं किंतु केवलमायुर्व्यय एवेति भावः। यद्वा ऋतं सत्यं परं ब्रह्म इच्छतां तत्प्राप्तिं कामयमानानां मरणशीलानामल्पायुषां नृणामस्माकमन्यैरसदालापैः किं न किंचित्प्रयोजनमस्ति, यतो येभ्यः केवलमायुषोऽसद्व्ययो भवतीत्यन्वयः॥७॥ ❀ ❀ ननु क्षुद्रायुषां मर्त्यानामस्माकं यावत्त्वत्प्रश्नवर्णनश्रवणं जीवनमप्यवसातुं शक्यमित्यत्राह इहेति। इह नैमिषक्षेत्रे शामित्रकर्मणि सत्रकर्मणि शमिच्छब्दः पशुसंज्ञपयितृत्ववाची शमयिता च भगवानस्त्विति श्रुतेः स चेह पापापनोदकभगवद्गुणानुभवितृपरः तत्सम्बन्धे कर्मणि सत्रकर्मणि भगवद्गुणात्मकत्रह्मसत्र इत्यर्थः, भगवान्मृत्युराहूतः स चान्तका यावदिहास्ति तावदत्र नं कश्चिन्म्रियते न मरणमेति॥८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नृपलिंगधृग्यः शूद्रः पदा गामहनत्तं कलिं दिग्विजये निजग्राह असौ कः कष्टकर्मा इत्याक्षेपः न प्रश्नः, कलिमित्युक्त्या ज्ञातत्वेन सिद्धप्रश्नत्वापातात्॥५॥ ❀ ❀ विष्णुकथा आश्रयो यस्य तत् एतादृशं कलिबन्धनं चेत्तर्हि कथ्यताम्। अथ पक्षांतरे वा यदि अस्य हरेः मकरन्दकरं भावं ददातीति मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति तेषां कथाश्रयं तर्हि कथ्यतामित्यन्वयः॥६॥ ❀ ❀ किमिति विष्णुवैष्णवकथाकथनमिति तत्राह किमन्यैरिति। असदालापैरमंगलसंगैः किं प्रयोजनं न किमपि, कुतः आयुषोऽसद्व्ययः व्यर्थक्षय इति यद्यस्मादत इत्यर्थः। यद्वैरसदालापैरायुषोऽसमीचीनो व्यय इति वा। इतोऽपीतरप्रसङ्गो नापेक्षित इति ब्रूत इत्याह-क्षुद्रायुषामल्पायुषां मर्त्यानां मरणधर्माणामत एव मृतिमिच्छतां नृणां मारकः मृत्युः भगवान् नरसिंहः शामित्रकर्मणि पशुसंज्ञपनकर्मकर्ता शमिता तस्य कर्म शामित्रं तादर्थ्ये सप्तमी शामित्रकर्मार्थमृषिभिर्नैमिषारण्यवासिभिरिहोपहूतः आहूय प्रसाद्य स्थापितः अंतं करोतीत्यंतकः स भगवान् यावदिहास्ते न तावत्कश्चिन्म्रियत इत्यन्वयः॥७-८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यदि कृष्णकथाश्रयं भवति तर्हि तदन्यदपि कथ्यतामित्यर्थः॥६॥ ❀ ❀ ऋतं परमसत्यं श्रीभगवन्तमिच्छतां क्षुद्रायुषामन्यैः किम्। ननु तादृशानां श्रीभगवत्कथाश्रवणमपि सम्पन्नं न स्यादित्याशङ्क्याह इहेति॥७॥ ❀ ❀ यावदिह हरिकथायामास्ते तावदिह कश्चिन्न म्रियेत। तत्रैषां श्रोतॄणां मरणनिवारणकारणं मृत्व्याह्वानं निर्विघ्नहरिकथामृतपानार्थमेवेत्याह एतदर्थमिति॥८-९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निजग्राह न तु हतवान्। यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितो हन्तुमेवोचितः॥५॥ ❀ ❀ तत् कलिनिग्रहणं सतां कथाश्रयमित्यनेन समासगतेनाप्यन्वयः॥६॥ ❀ ❀ ऋतं सत्यवस्तु श्रीकृष्णमित्यर्थः। ननु नश्वरदेहानां कृष्णकथाभाग्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitization by eGangotri

लाभोऽपि कथं सेत्स्यतीति अत आह। इह क्षेत्रे शमितुरिदं शामित्रं कर्म पशुहिंसनं तत्र तदर्थं मृत्युरुपहूतः॥७॥ ❀ ❀ ततः किमत आह न कश्चिदिति। ततोऽपि। किमत आह अहो इति॥८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः कलिं निजग्राह केवलं यो गां पदा पादेन अहनत् ताडितवान्। किं च शूद्रः सन् नृदेवचिह्नधृक् अतो विपरीतकारितया वध्यः, अतोऽसौ कः केन गुणविशेषेणोपेक्षित इति भावः॥५॥ ❀ ❀ तत्कलिनिग्रहादिकृष्णस्य कथाश्रयं कथोपेतम् अथवाऽस्य कृष्णस्य पदांभोजयोर्मकरन्दः सौंदर्यरसस्तं लिहंत्यास्वादयंति ये तेषां साधूनां कथोपेतं स्यात्तर्हि कथ्यताम्॥६॥ ❀ ❀ हे अङ्ग सूत! क्षुद्रायुषामल्पायुषां मर्त्यानां मरणधर्मिणां मध्ये ये ऋतं सत्यं भगवत्पदमिच्छन्ति तेषामृतमिच्छतां मुमुक्षूणाम् अन्यैः कृष्णतद्दासकथावर्जितैरसदालापैः किं न किमपीत्यर्थः। यत् यैरसदालापैः आयुषोऽसद्व्ययः असाधुक्षयः तस्मात् कृष्णतद्दासकथाश्रयं चेत्तर्हि कथ्यताम्॥७॥ ❀ ❀ इह सत्रे शामित्रकर्मणि शमितुरिदं शामित्रं पश्वालंभनं कर्म तदर्थं मृत्युर्भगवानुपहूत आहूतः, अतोऽतको यावदिहास्ते तावत्कश्चिदपि न म्रियते॥८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इदानींतनवत् भाषापरिज्ञानेऽपि दर्शननियमादिकं संभवति अस्मिन् वाक्ये शौनकस्य संदेहो जात इति कलिरन्यः शूद्रस्त्वन्य इति तस्मिन्वा आविष्टः कलिरिति अन्यायिनं वा मारयति अवध्यमानेऽपि चकारे पदार्थद्वयकथने एकक्रियायां समुच्चयप्रतीतिः। अतः पृच्छति कस्य हेतोरिति दिग्विजये हि राज्ञां जयः कर्त्तव्यः। ननु कालस्य स्वाधारत्वात् व्यर्थश्च कलिनिग्रहः कालस्य साधारणनिमित्तत्वात् कलिनिमित्ते च राज्यस्य प्राप्तत्वात् अतो हेत्वभावात् अशक्यत्वविग्रहनिग्रहे कालनिग्रहाभावात् प्रश्नः॥५॥ ❀ ❀ तथापि नृपः कालावच्छिन्नराजा तद्विशेषणत्वेन शूद्रमजानन्नाह नृदेवचिह्नधृगिति, शूद्रस्य कथं सवेशं कुतो वा प्राप्तः तथाभूतस्य वा कथं पदा गोताडनम्। अतः संदेहनिवारणार्थं तत् कथयेत्याह तत् कथ्यतामिति किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः निषेधार्थं संबोधयति महाभागेति महत्तव भाग्यं यत् भगवत्कथायां नियुक्तः तदभिज्ञश्च। अतः स्वार्थाविरोधित्वे कथनीयमन्यथा नेत्याह-यदि कृष्णकथाश्रयमिति कृष्णकथाया आश्रयः तत् कथायां भगवत्कथा वर्त्तते यदि तदा कथ्यतां भगवत्कथाधारत्वाभावेऽपि वस्तुतो भगवदीया ये तत्संबंधिनी अन्यथापि या कथा तदाश्रयत्वेऽपि कथ्यतामित्याह अथवेति। भक्तिरसास्वादनमित्यनेन भक्तिरसस्पर्शाभावे कथाराहित्यं तेषां सूचितं सतामित्यनेन व्यामोहनार्थमप्यन्या कथा निवारिता, पुरुषसुखं ब्रह्मसुखमर्थसुखं ददातीति मकरंदः 'गमेश्च' इति संज्ञायां खश्, भगवच्चरणारविन्दैकनिष्ठः प्रेमसेवायामाविर्भावरूपः भक्त्यैकभोग्यः विशेषतो निर्वचनाशक्यः यदर्थं सर्वोऽपि भक्तिमार्गः शास्त्रं च तदास्वादनयुक्तानां कथया शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति। अतः प्रमाणकथा प्रमेयकथा वा तदाश्रिता चेत् कथनीया, अन्यथा अस्यापि संदेहापादकत्वादसतः असदालापः उभयस्योभयं प्रतियोगि तादृशैः किं प्रयोजनं न चोच्छिष्टलेपः पुष्टिकर इति कालगमनमेव प्रयोजनं तत्राह-आयुषो यदसद्व्यय इति। कोटिसुवर्णैरपि यदायुःक्षणमात्रमलभ्यं तादृशस्यायुषः असद्व्ययः अन्यायव्ययः। अत आयुःक्षयकरत्वात् तन्न वक्तव्यम्॥६॥ ❀ ❀ सत्रारंभस्त्वायुर्वृध्यर्थमेवेत्याह क्षुद्रायुषामिति। अल्पायुषां प्राणिनां मरणावश्यकत्ववतां मरणक्लेशनिवृत्त्यर्थममृतमिच्छतामर्थे मृत्युरिहोपहूत इति सम्बन्धः। क्षुद्रायुषां किमन्यैरसदालापैरिति सहस्रसंवत्सरसत्रैः अमृतमाविर्भवतीति निश्चयः विद्यमानानां च मृत्युबाधरूपः आधिदैविकश्च सः। अतो यज्ञभागभोगार्थमिहोपहूतः अवस्थाभेदेन पशूनां तद्भागत्वात् मृत्युरेवोपनीयते यत्पशुरिति श्रुतेः रौद्रं गवीति न्यायेन अवस्थाभेदेनापि हविर्भाक्तशामित्रं पशुहिंसनं तत्र कर्मणि देवमायापेक्षा सूचिता, अधर्मकोटित्वाभावाय भगवानिति॥७॥ ❀ ❀ किमतो यद्येवं तदाह न कश्चिदिति। ततोऽपि किम् एतदर्थमिति। अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ततोऽपि किम्? एतदर्थमिति लोके कोऽपि न म्रियतामस्मत्सत्रेणाविर्भूतेनामृतेन पीतेन अमरा एव भवंतु सर्वे मध्येऽपि न म्रियंतामिति अर्थं निश्चित्य तन्निर्वाहार्थं परमर्षिभिराहूतः समर्थः भगवानिहाहूतः स चादृश्यः कथारूपेण समागतः, अत एव अहो इत्याश्चर्यं यतः लोके हरिलीलामृतं वचः पीयेत। अयमर्थः-अस्माभिः सत्रं समारब्धं स्वापकीर्तिनिवारणार्थं सत्रे हि समारब्धे सर्वे म्रियंते 'यामात्रापागुरत' इति श्रुतेः, किमेते सत्रिण इति तद्दोषपरिहारार्थमृषिभिरेवं विचारितमत्र भगवानानेतव्यः योगश्च तत्र समर्पणीयः मृत्युश्च शामित्रकर्मणि ततश्चास्मदपकीर्तिर्गमिष्यतीति तत्र भगवति तथैव संपादिते स्वयमागतः कथारूपेण च समागतस्तद्वरप्रदत्वं त्वाश्चर्यम्। अतो दृष्टद्वारैव प्राणिनाममृतं भविष्यतीति अन्यथावतारादिद्वारे अदृष्टाद्वा तत् सिद्ध्येत्, अत आश्चर्यस्य सिद्धत्वात् भगवच्चरित्रमेव वक्तव्यं त्वया नान्यदिति॥८-९॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कस्य हेतोरित्यत्र। समुच्चयप्रतीतिरिति। यथा ब्राह्मणाः शूद्राः प्रवेशनीया इत्यादौ तथेत्यर्थः। अशक्यत्वं विवृण्वन्ति विग्रहेत्यादि। तद्विशेषणत्वेनेति कलिविशेषणत्वेन॥५॥ ❀ ❀ किमन्यैरित्यत्र। उभयस्योभयं प्रतियोगीति। उक्तालापद्वयं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवत्तद्भक्तकथयोः प्रतिकूलतया योगिविरुद्धत्वेन सम्बन्धीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अमृतमिच्छतामिति । एतेन मूले मर्त्यानामृतमिच्छतामित्यत्र मर्त्यादमृतमिति पाठः सुबोधिन्यां प्रतिभाति । उक्तयोजनायामर्थपदाध्याहारसम्भवात्पक्षान्तरमाहुः पूर्वेण वेति । उक्तयोजनयोर्मध्ये पूर्वैव साधीयसी उत्तरश्लोकानां स्वारस्यादिति ज्ञापयितुमग्रिमं व्याकुर्वन्ति सहस्रेत्यादि । निश्चय इति । 'विश्वसृजः प्रथमा' इत्यत्र हिरण्मयशकुनिरूपब्रह्मप्रादुर्भावश्रवणात् तथेत्यर्थः । स इति मृत्युः । ननु यज्ञे मृत्युभागः को वा सर्वहविषां तत्तद्देव तत्त्वेन तत्र मृत्योरप्रवेशात् क्वचित्प्रवेशेऽप्यसार्वत्रिकत्वादित्याशङ्कायामाहुः अवस्थाभेदेनेति । तथा च नीयमानावस्थानां पशूनां तद्भागत्वात् पशुयागे तत्प्रवेशात्तथेत्यर्थः । यागान्तरेऽपि प्रवेशायाहुः रौद्रमित्यादि । तथा च घृतस्य सर्वयागेषु सत्त्वान्मृत्योरुद्रावस्थया घृतस्य गोनिष्ठत्वावस्थया च यागमात्रे तस्य तथात्वमित्यर्थः । शामित्र इति वक्तव्ये यत्कर्मपदमधिकमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । इह भगवानाहूतः । शामित्रकर्मणि मृत्युराहूतः । इत्युभयाह्वानपक्षमङ्गीकृत्याहुः अर्थमित्यादि । अर्थं निश्चित्येति । भाविनमर्थं निश्चित्य । न कश्चिदित्यत्र । स्वापकीर्तिनिवारणार्थमिति । अत्र प्रथमश्रुतावागुरणमुक्तम्, तच्चोद्यमनम् । 'सर्वे सर्वाभ्य एव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरतेयाः सत्रायागुरत' इति सर्वाभ्य इत्यादौ चतुर्थी । तथा चोक्तसर्वार्थमात्मानमुद्यमयतीग्रतोपकीर्तिः । द्वितीयस्यां तु 'सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात्पृच्छति किमेते सत्रिण' इति स्फुटैवापकीर्तिरिति तदर्थं तथेत्यर्थः । एवं विचारितमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

लब्धावसरः शौनकः पृच्छति-कस्येति । नृपः परीक्षिद्दिग्विजये कलिं वधयोग्यमपि कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह, न तु हतवान् ? । कुतोऽस्य वधयोग्यतेयत आह-असौ कलिर्नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकः शूद्रेष्वप्यतिकुत्सितः । कथमित्यपेक्षायामाह-योऽसौ गां पदा पादेनाहनत् अहन्निति शूद्रः कोऽसौ इति पाठान्तरे तु कस्माद्धेतोरित्यस्यैव प्रश्नस्य स्फुटीकरणम् । योऽसौ गां पदाऽहन्स नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकः कथम्भूतदोषवानित्यर्थः । किं गोमिथुनताडनदोषेणैव तं निगृहीतवान् अन्येन वेति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तत्वात् तवाप्यभिप्रेतमेव पृच्छतीति सूचयन् सम्बोधयति-हे महाभागेति । तत्कलिनिग्रहादिकं यदि कृष्णकथाश्रयं भगवत्कथाप्रसङ्गकं अथवाऽस्य कृष्णस्य पदाम्बुजमकरन्दास्वादिनां सतां कथाश्रयं भवेत्तर्हि कथ्यताम्, अन्यथा तु न कथनीयम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कुत इत्यपेक्षायां तत्र हेतुं वदन् कृष्णतद्भक्तकथानाश्रयाणामश्रोतव्यत्वं चाह-किमिति । सूते स्वप्रीतिं सूचयन् सम्बोधयति-हे अङ्गेति । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म इच्छतां तत्प्रीतिं कामयमानानां क्षुद्रायुषामल्पायुषां मर्त्यानां मरणधर्माणां नृणाम् अस्माकं यत् येभ्य आयुषोऽसद्व्ययः निरर्थकः क्षयो भवति तैरन्यैः कृष्णतद्भक्तकथाश्रयव्यतिरिक्तैः असद्भिर्नरकहेतुभिरालापैर्वर्णितैः श्रुतैर्वा किं प्रयोजनं ? न किञ्चित् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नन्वल्पायुष्ट्वादेव अस्माकं त्वत्पृष्टकथानकश्रवणपर्यन्तं जीवनमेव कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याह-इहेति । इह नैमिशे क्षेत्रे सत्रयागे वा शामित्रकर्मणि-शमितृशब्दः पशुसंज्ञापयितृपरः-"शमयिता च भवानस्तु" इति श्रुतेः तस्य कर्मणि पशुहिंसनरूपे कार्ये निमित्ते भगवान् भगवद्दत्तसकलजनमारणसामर्थ्यवान् मृत्युरूप उपहूत आकारितोऽस्ति स चान्तको यावदिहास्ते तावदत्र कश्चिदपि न म्रियते न मरणमेतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजीने पूछा-महाभाग्यवान् सूतजी ! दिग्विजयके समय महाराज परीक्षित्ने कलियुगको दण्ड देकर ही क्यों छोड़ दिया-मार क्यों नहीं डाला ? क्योंकि राजाका वेष धारण करनेपर भी था तो वह अधम शूद्र ही, जिसने गायको लातसे मारा था ? यदि यह प्रसङ्ग भगवान् श्रीकृष्णकी लीलासे अथवा उनके चरणकमलोंके मकरन्द-रसका पान करनेवाले रसिक महानुभावोंसे सम्बन्ध रखता हो तो अवश्य कहिये । दूसरी व्यर्थकी बातोंसे क्या लाभ । उनमें तो आयु व्यर्थ नष्ट होती है ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ प्यारे सूतजी ! जो लोग चाहते तो हैं मोक्ष परन्तु अल्पायु होनेके कारण मृत्युसे ग्रस्त हो रहे हैं, उनके कल्याणके लिये भगवान् यमका आवाहन करके उन्हें यहाँ शान्तिकार्यमें नियुक्त कर दिया गया है ॥ ७-८ ॥

एतदर्थं हि भगवाना[1]हूतः परमर्षिभिः । अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ९ ॥
मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै । निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ १० ॥

सूत उवाच

यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले[2]ऽशृणोत् कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते ।
निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डि[3]रादहे ॥ ११ ॥
स्वलंकृतं श्यामतुरङ्गयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमाश्रितः पुरात् ।
वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

---

१. प्रा० पा०-भगवानुपहूतो महर्षिभिः । २. प्रा० पा०-ऽवसत् । ३. प्रा० पा०-शौण्ड आददे ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततोऽपि किमत आह। अहो नृलोके हरिलीलामृतं वचः पीयेतेत्येतदर्थम्। हरिलीलैवामृतं यस्मिंस्तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदभावे वृथैव जीवनमित्याह। मन्दस्यालसस्य। नक्तं रात्रौ यद्वय आयुस्तन्निद्रया ह्रियते। दिवा अह्नि च यद्वयस्तद्व्यर्थकर्मभिरपह्रियते ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्र तावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह। तदेति। यदा निजचक्रवर्तिते स्वसेनया पालिते देशे कलिं शुश्राव तदा तामनतिप्रियां वार्तां किंचित्प्रियां च युद्धकौतुकसंपत्तेर्निशम्य ततः शरासनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे। संयुगे शौण्डिर्युद्धे प्रगल्भः। पाठान्तरे युद्धे शौरिः कृष्णतुल्यः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततोऽपि मरणाभावादपि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदभावे हरिलीलामृतपानाभावे। अत्र केचिदर्द्धश्लोकमधिकं पठन्ति। "यस्मिन्पीते कृतं सर्वमिष्टापूर्त्तादिकं भवेत्" इति "नृलोक एतदेव सारम्" इति मन्दस्यापि प्रज्ञावाहुल्यादनेकशास्त्रश्रवणादिना शुभं स्यादियत आह–मन्दप्रज्ञस्येति। व्यर्थकर्मभिर्हिरण्याद्यर्थान्वेषणकर्मभिः। चो हेतौ। तस्मान्निद्रादिजयेन हरिकथा त्वया कथ्यतामिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्र तावदिति वाक्यालंकारे। "चक्रः कोके पुमान्क्लीवं व्रजे सैन्यरथांगयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुंभकारोपकरणास्त्रयोः" इति मेदिनी। शुश्रावेति शेषः। अनतिप्रियां राष्ट्रविप्लवरूपां दुष्टनिग्रहार्थामित्युक्त्या कलिनिग्रह एवायाति। तस्य स्वयं दुष्टत्वादन्येषां दुष्टतापादकत्वाच्च। पाठांतरे संयुगशौरिरिति पाठे। शौरिः श्रीकृष्णः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च शरासनग्रहणोत्तरञ्च मृगेन्द्रध्वजं सिंहलाञ्छनध्वजम्। चतुरंगिण्या सेनया ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किमर्थमाहूत इत्यत्राह एतदर्थमत्रावस्थितानामस्माकं मरणार्थमेव हि परमर्षिभिर्भगवान् मृत्युराहूत इत्यर्थः। मृत्य्वर्थः–मृत्युरपि स्वव्यापारं विहाय भगवद्गुणश्रवणायेह न किंचिदपि हन्यादित्यभिप्रायेणाहूत इति भावः। तत्कथ्यतां महाभाग! इत्यादिश्लोकद्वयेन तद्धक्तकथाश्रवणस्यैव वर्णनीयत्वं श्रोतव्यत्वं चोक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति अहो इति सार्द्धेन। नृलोके हरेर्लीला यस्मिन्प्रतिपाद्यास्तद्धरिलीलं तदमृततुल्यं वचः पीयेत पावकं श्रोतव्यमिति यावत् ये पिबंति तानभिनन्दति अहो इति, तेषां भाग्यमेतावदिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कुतः यद्यस्मान्मन्दस्य मन्दचेष्टस्य मन्दा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य मन्दमल्पमायुर्यस्य तस्य हरिलीलामृतं वचोऽश्रृण्वतो वयः कौमारादि केवलं नक्तं रात्रौ निद्रया ह्रियते ह्रस्यते, दिवाहनि तु व्यर्थैः पुरुषार्थशून्यैः कर्मभिः सांसारिककर्मभिः ह्रियते। हरिलीलामृतं वचः पिबतस्तु वयः सफलमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्थमापृष्टः सहेतुकं कलिनिग्रहादिकं वर्णयति सूतो यदेत्यादिना यावत्सप्तदशाध्यायसमाप्ति। यदा परीक्षिद्दिग्विजयार्थं गतः कुरूणां जांगलेषु च जनपदे वसन्निजचक्रेण स्वाज्ञाचक्रेण वर्तितेऽनुशिष्टे देशे स्वसेनाधिष्ठिते देशे वा प्रविष्टं कलिं तत्प्रवेशरूपामत्यन्तमप्रियां वार्तां निशम्याकर्ण्य ततः संयुगे युद्धे शौंडिः प्रवीणो राजा शरासनं धनुराददे जग्राह। निजचक्रवर्तिते कुरुजांगले वसन्निति वान्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततः सुष्ठ्वलंकृतं श्यामैस्तुरगैः संयोजितं मृगेन्द्रः सिंहोंकितो ध्वजो यस्मिंस्तं रथमाश्रितोऽधिष्ठितः तथा चतुरङ्गयुक्तया सेनया परिवृतो दिग्विजयाय निर्गतः। कुरुजांगलादिष्विति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनेन प्रकृते किमायातमिति तत्राह एतदर्थमिति। अतः संप्रति नृलोके मृत्युभयविधुरतया स्थितैर्मर्त्यैर्लीलामृतं वचः पीयेतैतदर्थं हि परमऋषिभिरिहाहूतः। अहो आश्चर्यं मरणधर्मिणामपि हरिलीलाऽमृतत्वपदं हि यस्मात्तस्माद्विष्णुवैष्णवकथाश्रयं चेत्तत्कथ्यतामिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यथा मर्त्यस्यासत्प्रसंगात् आयुषो वैयर्थ्यं तथा निद्रार्थादिपरस्यापीत्याह मंदस्येति। अल्पस्यापि प्रज्ञाबाहुल्यादनेकवेदशास्त्रतदर्थग्रहणं स्यादित्यतो मंदप्रज्ञस्येति, मंदप्रज्ञस्य कल्पायुषस्तत् स्यादित्यतो मंदायुष इति अल्पायुषोऽपि भाग्यवशात्तत्स्यादित्यतो मंदस्येति मंदस्य निर्भाग्यस्य एवंविधस्य मर्त्यस्य नक्तं रात्रिः निद्रया ह्रियते, हिरण्याद्यर्थान्वेषणकर्मभिर्दिवा दिनमपि ह्रियते। चशब्दो हेत्वर्थे, तस्मान्निद्रादिजयेन हरितत्परायणकथाऽत्र त्वया कथ्यतामिति भावः। वै इत्यनेनानुभवसिद्धमेतदिति दर्शयति सत्रदिदृक्षयात्रागतैर्मर्त्यैश्चाकर्ण्यताम्। मृत्यावत्रसद्भिर्वेत्यस्मिन्नर्थे आद्यश्चशब्दः ॥ १० ॥ ❀ ❀ कुरुजांगले कुरुविषये हस्तिनापुरे वसन् परीक्षिद्यदा निजचक्रवर्तिते निजचक्रेण स्वानुज्ञया निजानां पांडवानामाज्ञया वर्तिते राष्ट्रे प्रविष्टं कलिं शुश्रावेति शेषः, ततस्तदा संयुगरोचियुद्धेच्छुः राष्ट्रविप्लवरूपामनतिप्रियां वार्तां निशम्य शरासनमादद इत्यन्वयः। संयुगं रोचयतीति धनुर्विशेषणं वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ श्यामैर्नवसु वीथिषु विशिष्टगतिभिः नीलवर्णैर्वा तुरंगैर्योजितं मृगेन्द्रो ध्वजे यस्य स तथा तं सिंहलांछनध्वजं रथाश्च अश्वाश्च द्विपाश्च पत्तयश्च रथाश्वद्विपपत्तयः तैर्युक्तया पुरान्निर्गतोऽभूदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अनतिप्रियाम् अतिशयेनाप्रियामित्यर्थः। टीकायां दुष्टनिग्रहार्थमादद इति तन्निग्रहेणैव कलिनिग्रहः स्यादित्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अत एव दिग्विजयाय तत्तद्दिक्स्थितदुष्टराजादिवशीकाराय ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अन्यथा आयुषो वैयर्थ्यमित्याह मन्दस्येति ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदा निजचक्रवर्त्तिते स्वसेनया पालिते देशे कलिं प्रविष्टमेव अनतिप्रियां वार्त्तां तज्जिघांसया किञ्चित् प्रियां च निशम्य शरासनम् आददे तदैव पुरात् दिग्विजयाय निर्गत इत्यन्वयः। अत्र प्रविष्टः कलिरेवानतिप्रिया वार्त्तेत्यनुवादविधेयभावो विवक्षितो ज्ञेयः। शौण्डिः (शौण्डः) प्रगल्भः। संयुगशौरिरिति पाठे संयुगे शौरितुल्यः ॥ ११-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मृत्युप्रतिकारप्रयोजनमाह एतदर्थमिति अर्थमाह-हरिलीलैवामृतं यस्मिन् तद्वचः अहो नृलोके पीयेतेति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अन्यथा तु जीवनं निष्फलमित्याह मन्दस्येति। मन्दस्य प्रज्ञोत्पादने शिथिलप्रयत्नस्य मन्दप्रज्ञस्य मन्दा श्रोतव्याश्रोतव्यविवेकहीना प्रज्ञा यस्य मन्दायुषः अल्पायुषः तादृग्वचोऽशृण्वतः वय आयुर्नक्तं रात्रौ निद्रया दिवाऽहनि व्यर्थकर्मभिर्ह्रियते ॥ १० ॥ निजचक्रवर्तिते निजचक्रेण सेनात्मकेन आज्ञात्मकेन वा वर्तिते यदा कलिं प्रविष्टमशृणोत् शुश्राव तदाऽनतिप्रियां वार्तां निशम्य ततः हेतोः संयुगशौंडिः युद्धे प्रगल्भः शरासनमाददे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततो दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु ते स्वत एव स्वमृत्युं निवारयिष्यंति किं भवत्प्रयासेनेत्यत आह मन्दस्येति। मंदस्य अलसस्य अनेन कर्माभावः सूचितः, मंदा प्रज्ञा यस्येति ज्ञानाभावः, मंद आयुर्यस्येति भक्त्यभावः, तस्य नक्तं वयः रात्रिसंबंधि आयुः निद्रया ह्रियते दिवा चायुः व्यर्थकर्मभिरिति, अतः सर्वस्याप्यायुषोऽन्यत्र विनियोगात् न तेषां सामर्थ्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवत्कथाश्रयत्वं कलिनिग्रहस्य मत्वा तस्य प्रस्तावनामाह यदा परीक्षिदिति। कुरुजांगले देशे हस्तिनापुरे अवसत् तदा निजचक्रवर्तिते कलिं प्रविष्टं श्रुत्वा शरासनमाददे इति संबंधः। सन्निति पाठे भवतीत्यर्थान् योजनीयम्। अभूदिति वा पांडवैरेव राज्यस्य साधितत्वात् निष्कंटके राज्ये स्वयमुपविष्टो नाममात्रेण राजेति हृदये दुःखमासीत्, तत्कलिप्रवेशे श्रुते विशेषतः शिक्षणे समागत इति प्रोत्साहो जातः, तथापि राज्ये अधर्मः प्रविष्ट इति अनतिप्रिया वार्ता राजाज्ञाकरणे कलिस्तत्प्रयोजकः तदकरणे त एव मारणीयाः दैत्यपक्षपाताभावे हृदयपूर्वकालोल्लंघनासामर्थ्यात् तस्मात् दैत्यवधेन दोष इति संयुगशौण्डिः युद्धशूरः शरासनमाददे। दूरादेव तान् मारयिष्यामीति देवाश्वानां दैत्याभिमुखता न संभविष्यतीति श्यामतुरङ्गयोजितं रथमारुरुहे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राजत्वज्ञापनाय स्वलंकृतमिति रथादिघटितं मृगेंद्रध्वज इति स्वस्यासाधारणं चिह्नं कलिश्च गजरूप इति गर्दभयुक्तो वा सिंहरूपेण भगवता दैत्येंद्रवधाद्वा पुमानिति असहायशूरत्वं पुरादिति पाठे नगरात् युद्धार्थमेव निर्गतः, नतु विचारं कृतवानिति दिग्विजये कृतेऽन्यदांतरालिकं स्वयमेव भविष्यतीति दिग्विजयायेत्युक्तम्। अस्य जंबूद्वीपाधिपत्यं तस्य नव खण्डाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मन्दस्येत्यत्र। सामर्थ्यमिति मृत्युनिवारणसामर्थ्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदेत्यत्र। कलिनिग्रहस्येति कथ्यमानस्य तस्येत्यर्थः। यदा परीक्षिदित्यत्र कलिप्रवेशकथनादुक्तमेव ॥ ११ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हीत्यवधारणे। एतदर्थमेव भगवान् मृत्युः परमर्षिभिराद्धयानसमर्थैरत्राहूतः। एतदिति किमित्यपेक्षायामाह-अहो इति। अत्याश्चर्यभूतं हरिलीलामृतं वचो नृलोके जनः पीयेतेत्येतदर्थे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तद्विना तु परमपुरुषार्थहेतुरपि मनुष्यायुर्व्यर्थमेव यातीत्याह-मन्दस्येति, मन्दस्य पूर्वसुकृतरहितस्य मन्दभाग्यस्येत्यर्थः। पूर्वसुकृताभावेऽपि भगवल्लीलामृतपाने प्रवृत्तिः कुतो नेत्यपेक्षायां 'जन्मान्तरसहस्रेषु योगध्यानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति वचनात् सुकृतं विना चित्तविशुद्ध्यभावात् तद्दोषेण न तत्प्रवृत्तिरित्याशयेनाह-मन्दप्रज्ञस्येति। इत्थम्भूतस्यापि कदाचिद् बुद्धिवैमल्यं स्यात्तदा तत्पानेन कृतार्थता स्यादित्याशङ्क्याह- मन्दायुषश्चेति। वै निश्चयेनैवम्भूतस्य हरिलीलैवामृतं यस्मिंस्तद्वचोऽशृण्वतो नक्तं रात्रौ यद्वयस्तन्निद्रया ह्रियते ह्रस्यते, दिवा अहनि च यद्वयस्तत्तु व्यर्थैः पुरुषार्थशून्यैः सांसारिककर्मभिर्ह्रियते। हरिलीलामृतं पिबतस्तु वयः सफलमित्यर्थादायाति ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्यमापृष्टः सूतः सहेतुकं कलिनिग्रहादिकं वर्णयति-यदेत्यादिना यावत्सप्तदशाध्यायसमाप्ति। कुरुजाङ्गले हस्तिनापुरे वसन् परीक्षित् निजचक्रवर्तिते स्वसेनापालिते देशे कलिं प्रविष्टं निशम्य श्रुत्वा तत्र तत्प्रवर्तितां नातिप्रियां अनृतवञ्चनहिंसनादिरूपां वार्तां च निशम्य ततस्तदनन्तरं तन्निग्रहाय यदा शरासनं धनुः आददे निजग्राह तदा रथमास्थितो रथादिचतुरङ्गयुक्तया स्वसेनया वृतश्च दिग्विजयाय स्वपुरान्निर्गत इति द्वयोरन्वयः। तस्य भयाभावं सूचयन्नाह-संयुगशौण्डिरिति, युद्धे शूर इत्यर्थः। अत एव युद्धकौतुकहेतुत्वात् किञ्चिदप्रियामपीत्यनतिशब्देन सूचितम्। रथं वर्णयति-सुष्ठ्वलंकृतम्। श्यामैः तुरङ्गैर्योजितम्। मृगेन्द्रः सिंहस्तेनाङ्कितो ध्वजो यस्मिंस्तम् ॥ ११-१२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जबतक यमराज यहाँ इस कर्ममें नियुक्त हैं, तबतक किसीकी मृत्यु नहीं होगी। मृत्युसे ग्रस्त मनुष्यलोकके जीव भी भगवान्‌की सुधातुल्य लीला-कथाका पान कर सकें, इसीलिये महर्षियोंने भगवान् यमको यहाँ बुलाया है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एक तो थोड़ी आयु और दूसरे कम समझ। ऐसी अवस्थामें संसारके मन्दभाग्य विषयी पुरुषोंकी आयु व्यर्थ ही बीती जा रही है-नींदमें रात और व्यर्थके कामोंमें दिन ॥ १० ॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा-जिस समय राजा परीक्षित् कुरुजाङ्गल देशके सम्राट्के रूपमें निवास कर रहे थे, उस समय उन्होंने सुना कि मेरी सेनाद्वारा सुरक्षित साम्राज्यमें कलियुगका प्रवेश हो गया है। इस समाचारसे उन्हें दुःख तो अवश्य हुआ; परन्तु यह सोचकर कि युद्ध करनेका अवसर हाथ लगा, वे उतने दुःखी नहीं हुए। इसके बाद युद्धवीर परीक्षित्‌ने धनुष हाथमें ले लिया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ वे श्यामवर्णके घोड़ोंसे जुते हुए, सिंहकी ध्वजावाले सुसज्जित रथपर सवार होकर दिग्विजय करनेके लिये नगरसे बाहर निकल पड़े। उस समय रथ, हाथी, घोड़े और पैदल सेना उनके साथ-साथ चल रही थी ॥ १२ ॥

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून्। किम्पुरुषादीनि वर्षाणि विजित्य जगृहे बलिम् ॥ १३ ॥
तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम्। प्रगीयमाणं[1] च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम्[2] ॥ १४ ॥
आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः। स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ॥ १५ ॥
तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः। महाधनानि वासांसि ददौ हारान् महामनाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि। मेरोः सर्वत इलावृतम्। तत उत्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं च तानि विजित्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रगीयमाणं यशः। यश आदीनि शृण्वंस्तेभ्यो ददाविति तृतीयेनान्वयः ॥ १४-१६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बलिं करम्। "बलिः पूजोपहारयोः" इति विश्वः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र वर्षेषु स्वपूर्वेषां पांडवानाम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कथं माहात्म्यं सूच्यत इति। तत्किञ्चिदाह-आत्मानमिति। तेषामुभयेषाम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ क्वचित्पुस्तके-"यत्किंचिदस्य सैन्येषु वसुमात्रमनुत्तमम्। तत्सर्वमददात्प्रीतः कृष्णगाथाहृताशयः" इति प्रक्षिप्तश्लोकोऽप्यस्ति। तेभ्य इत्यादिश्लोकात्परत्र तेभ्यो गायकेभ्यः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

भद्राश्वादीनि। अत्रादिपदात् केतुमाल-भारतवर्ष-उत्तरकुरुवर्षाणां ग्रहणम्। पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः मेरोरिति शेषः। समुद्रलग्नानि पार्श्वे इति शेषः। तत इलावृतात् इति भावः। एतद्विशेषः पञ्चमस्कन्धीयषोडशाध्यायादौ द्रष्टव्य इति ॥ १३-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भद्राश्वादिवर्षाणि निर्जित्य बलिं करं जगृहे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र देशेषु स्वपूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां महात्मनां कृष्णस्य भगवतो माहात्म्यसूचकं प्रगीयमाणं यशः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसा परिश्रान्तमात्मानं च वृष्णीनां पार्थानां च केशवे कृष्णे स्नेहमनुरागं च तथा तेषां तस्मिन् भक्तिं चोपशृण्वन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ नितरां हृष्टः प्रीत्या उज्जृम्भिते लोचने यस्य स महामना उदारबुद्धिर्वदान्यो राजा तेभ्यः श्रावयितृभ्यः महाधनानि बहुमूल्यद्रव्याणि वासांसि हारान्मुक्ताहारांश्च ददौ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स परीक्षित् भद्राश्वादिवर्षाणि उत्तरकुर्वादिजनपदान् च विजित्य बलिं करं जगृह इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स महामनास्तत्र तत्र वर्षेषु विषयेषु च स्वपुरतो गायकैरुपगीयमानं कृष्णमाहात्म्यसूचकं महात्मनां स्वपूर्वेषां पाण्डवानां माहात्म्यमुप-

१. प्रा० पा०-गीयमानं च पुरतः। २. प्रा० पा०-सूचनम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शृण्वानः उपशृण्वन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कथं माहात्म्यं सूच्यत इति तत्किंचिदाह आत्मानमिति । अश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः कृष्णेन परिरक्षितमात्मानं च वृष्णीनां पांडवानां मिथः स्नेहं च उभयेषां कृष्णे भक्तिं च शृण्वन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तेभ्यो गायकेभ्यः परमसंतुष्टोऽत एव प्रीत्या उज्जृम्भिते विकसिते लोचने यस्य स तथोक्तः महाधनानि अनर्घ्याणि वस्त्राणि हारान् मौक्तिकमालास्तेभ्यो ददावित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततश्च तत्प्रभावेण निह्नुतस्वप्रभावे सति भारतवर्षमात्राधिकारिणि कलौ प्रसङ्गतो भद्राश्वादीन्यपि जेतुं गतः । क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ॥ १३-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आदिना हरिप्रभृतिवर्षग्रहणम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र यशआदि शृण्वानस्तेभ्यो ददाविति तृतीयेनान्वयः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ महामना अतिवदान्यः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तत्र प्रथमं परितः परिभ्रमणं कृतवान् । तत्र पश्चिमभागे भद्राश्वं नाम वर्षं केतुमालं पूर्वभागे भारतदक्षिणतः उत्तराः कुरवः उत्तरभागे अन्ये मध्यस्थाः किंपुरुषादयः । नवखण्डजयं कृत्वा स्वाज्ञां प्रचारितवान् । तत्र प्रमाणं बलिं गृहीतवानिति कलिस्त्वांतरालिक इति ज्ञापनार्थं प्रथमं तत्र भगवद्भक्तिः स्थितेति निरूपयति । यत्रैव गच्छति तत्रैव रथेनार्जुनस्य गतिं शृणोति तत्रत्याः कृष्णं दृष्टवंतः माहात्म्यं च गायंति पांडवभगवत्संबंधं च जानंति अतः परमेनं च ते जानंति ब्रह्मास्त्रतो भगवता परिपालितं स्नेहं च यावत् जानंति तावत्सर्वं गायंति । अतः प्रगीयमाणं शृण्वानः संहृष्टः तेभ्यो ददाविति संबंधः । अनेन प्राप्तस्य भागस्य तत्रैव विनियोग उक्तः, मात्सर्याभावश्च गुणपूर्वं धर्मस्थापनं चोक्तं प्रीत्युज्जृम्भितलोचन इति । तेषामपराधसहनमपि सूचितं महामना इति स्वकृतार्थता वा । एवं वर्त्तमाने किंचिदाश्चर्यं वृत्तं तद् वक्ष्यति मध्ये सार्धश्येति श्लोकः प्रायेण विगीतः । तं केचन श्रुत्वेति पदमध्याहृत्य सेवादीनि कृतवानित्यर्थं व्याख्याय योजयंति । जगत्कर्तृकां प्रणतिं च श्रुत्वेति जगत्प्रणतस्येति पाठः । एवं कलिकार्यं दूरीकृत्य जगति धर्मं स्थापयित्वा विष्णुभक्तिं च कलिनिग्रहार्थम् ॥ १३-१७ ॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न (सं०)

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भद्राश्वं नाम वर्षं पूर्वसमुद्रलग्नं, केतुमालं पश्चिमसमुद्रलग्नं वर्षम्, भारतं दक्षिणसमुद्रलग्नम्, उत्तराः कुरव उत्तरसमुद्रलग्नम्, मध्ये मेरोः सर्वत इलावृतम्, तत उत्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च, दक्षिणतो हरिवर्षं किम्पुरुषं च, जम्बुद्वीपाधिपतित्वादेतानि तद्वर्षाणि विजित्य बलिं करं जगृहे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र देशे प्रगीयमाणं स्वपूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां तथा महात्मनां अन्येषां भगवद्भक्तानां कृष्णमाहात्म्यसूचकं यश उपशृण्वानः शृण्वन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसः सकाशादात्मानं कृष्णेन परित्रातं परिपालितं शृण्वन् । वृष्णीनां यादवानां पार्थानां च परस्परं स्नेहं च शृण्वन् । तेषां यादवपाण्डवानां केशवे को ब्रह्मा ईशो महादेवस्तयोर्वं सुखं यस्मात्तस्मिन् कृष्णे भक्तिं च शृण्वन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परमसन्तुष्टो राजा तेभ्यः पूर्वोक्तयशआदि श्रावयितृभ्यो महाधनानि बहुमूल्यद्रव्याणि वासांसि मुक्तादिहारांश्च ददाविति त्रयाणामन्वयः । परमसन्तोषे चिह्नमाह–प्रीत्या उज्जृम्भिते प्रफुल्ले लोचने यस्य स इति । एवं सन्तुष्टोऽपि कदर्यश्चेत् कथं दद्यादिति शङ्कानिरासायाह–महामना इति, उदारबुद्धिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उन्होंने भद्राश्व, केतुमाल, भारत, उत्तरकुरु और किम्पुरुष आदि सभी वर्षोंको जीतकर वहाँके राजाओंसे भेंट ली ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उन्हें उन देशोंमें सर्वत्र अपने पूर्वज महात्माओंका सुयश सुननेको मिला । उस यशोगानसे पद-पदपर भगवान् श्रीकृष्णकी महिमा प्रकट होती थी ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इसके साथ ही उन्हें यह भी सुननेको मिलता था कि भगवान् श्रीकृष्णने अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रकी ज्वालासे किस प्रकार उनकी रक्षा की थी, यदुवंशी और पाण्डवोंमें परस्पर कितना प्रेम था तथा पाण्डवोंकी भगवान् श्रीकृष्णमें कितनी भक्ति थी ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जो लोग उन्हें ये चरित्र सुनाते, उनपर महामना राजा परीक्षित् बहुत प्रसन्न होते; उनके नेत्र प्रेमसे खिल उठते । वे बड़ी उदारतासे उन्हें बहुमूल्य वस्त्र और मणियोंके हार उपहाररूपमें देते ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान् ।
स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७ ॥
तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहम् । नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत् तन्निबोध मे ॥ १८ ॥
धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गाम् । पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥ १९ ॥

धर्म उवाच

कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन ।
आलक्षये भवतीमन्तराधिं दूरे बन्धुं शोचसि कञ्चनाम्ब ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च स्निग्धेषु पाण्डवेषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णोर्जगत्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन् नृपतिः परीक्षिद्विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्म । पारषदमिति रेफषकारयोर्विश्लेषश्छान्दसः । तत्र पार्षदं सभापतित्वम् । सेवनं चित्तानुवृत्तिः । वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम् ॥ १७ ॥ ❁ ❁ वृत्तिमनुवर्तमानस्य सतः । नातिदूरे शीघ्रमेव ॥ १८ ॥ ❁ ❁ धर्मो वृषरूपः । विच्छायां हतप्रभाम् । गां गोरूपां पृथ्वीम् । विवत्सां नष्टापत्याम् ॥ १९ ॥ ❁ ❁ ते आत्मनो देहस्य यद्यपि बहिरामयो न लक्ष्यते तथाप्यन्तर्मध्ये आधिः पीडा यस्यास्तां त्वामालक्षये केन यतो विच्छायासि । अत ईषन्म्लायता वैवर्ण्यं भजता मुखेन लिंगेन तत्र कारणानि कल्पयन्पृच्छति दूरे बन्धुमित्यादिपंचभिः । दूरे स्थिते बन्धुम् ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भक्तवात्सल्यमाह—किं चेति । शृण्वन्निति शेषः ॥ १७ ॥ ❁ ❁ तस्य परीक्षितः पूर्वेषां पित्रादीनां वृत्तिं वृत्तमाचरितमिति यावत् । नातिदूरेऽस्मद्दृष्टिगोचर एव । निबोध शृणु ॥ १८ ॥ ❁ ❁ धर्म इति । युगारम्भक्षणत एव धर्मपृथ्वीकलयस्तथाभूतीभवन्तो लोकैरदृश्या अपि दिदृक्षणीयत्वादनुध्यायतः परीक्षितो योगजनेत्राभ्यां दृष्टा ज्ञेयाः । यथा कश्चिन्नष्टापत्यां स्वमातरं पृच्छति तथाऽपृच्छदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❁ ❁ हे भद्रे इति । "भद्रा गौर्गोमतल्लिका" इत्यभिधानात् । भद्ररूपायास्तवैतन्नोचितमधुना तव भद्रमेवाहं कारयिष्यामीति भावः । हे अम्बेति "पुत्राणां हि परो धर्मो मातुराश्वासनं सदा" इत्युक्तेरहं तव पुत्रीभूतोऽस्म्यतो मदग्रे त्वया स्वदुःखमावेद्यमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

छान्दस इति । छान्दसत्वाश्रयणं प्रायशश्छन्दोऽनुरोधेनेति चिन्त्यम् ॥ १७-३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्निग्धेष्वनुरक्तेषु पाण्डुषु युधिष्ठिरादिषु विष्णोः श्रीकृष्णस्य सारथ्यादिकं जगत्कृतं प्रणामञ्च स्मृत्वेति शेषः, नृपतिः परीक्षिद्विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्म चकारेत्यर्थः । तत्र सारथ्यं प्रसिद्धं पारषदं सभ्यत्वं सेवनं भृत्यकर्म दौत्यं दूतकर्म-वीरासनानुगमनं नृपासनाधिष्ठितं प्रत्यनुवर्त्तनं स्तवनं स्तुतिकर्म प्रणामो नमस्कारः विष्णुकर्तृकान्यविषयानेतान् स्मृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❁ ❁ तस्य परीक्षितः पूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां वृत्तिमन्वहं वर्त्तमानस्य सतः तस्य नातिदूरे सन्निकृष्टदेशे यन्महदाश्चर्यमासीत्कथयिष्यतो मे मत्तः निबोध शृणु ॥ १८ ॥ ❁ ❁ धर्म इति धर्मः धर्माधिदेवो वृषरूपधर एकेन पदेन चरन् विच्छायां निस्तेजस्कां गां गोरूपधरां वत्सरहितां मातरमिवाश्रूणि वदने यस्यास्तां पृच्छति स्मापृच्छत् ॥ १९ ॥ ❁ ❁ प्रश्नमेवाह कच्चिदित्यादिभिः षड्भिः । हे भद्रे ! तवात्मनः देहस्यानामयमारोग्यमस्ति कच्चित् ? ईषन्म्लायता हर्षक्षयमुपगतेन मुखेन विच्छाया निस्तेजस्का भवसि । अहं तु भवतीं त्वामन्तरा हृदयमध्ये आधिः क्लेशो यस्यास्तथाभूतामालक्षये म्लानविच्छायामुत्पश्यामि हे अम्ब ! कंचन दूरस्थं बन्धुं शोचसि ॥ २० ॥

---

१. प्रा० पा०—स्म । २. प्राचीने पाठे 'धर्म उवाच' नास्ति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नृपतिः परीक्षित् कृष्णे स्निग्धेषु पांडुपुत्रेषु मुक्तामुक्तप्रपंचप्रणतस्य विष्णोः सारथ्यादिना अहो हरिश्चरणनतजनतासु करुणार्णवो नन्विति तस्य चरणारविंदे विशेषतो भक्तिं करोतीत्येकान्वयः। सारथेः कर्म सारथ्यं पार्षदं सभापतिकर्म द्वाःस्थत्वं वा परिषदां कर्मेति वा सेवनं मुक्तकर्मकरणं सख्युः कर्म सख्यं दूतस्य कर्म संदेशहर्त्वं दौत्यं, वीरासनं रात्रौ खड्गपाणिः स्थित्वा स्वामिरक्षार्थं जागरणं वीरोचितासनं गच्छतः पृष्ठतो गमनमनुगमनं स्तवनं स्तुतिः। प्रणामो नमस्कारः प्रह्वत्वं वा वीरासनानुगमनं सिंहासनोपसर्जनतया उपवेशनं वा॥ १७॥ ❀ ❀ पूर्वेषां पित्रादीनां वृत्तमाचरितमनुदिनमेवं वर्तमानस्य नातिदूरे अस्मद्दृष्टिगोचरे यदाश्चर्यमासीत्तन्निबोधेत्येकान्वयः॥ १८॥ ❀ ❀ किं तदिति तत्राह धर्म इति। सत्याख्येनैकेन पदेन चरन् धर्मः वृषभो भूत्वा वत्सरहितां मातरमिवाश्रुवदनामत एव विच्छायां विगतकांतिं गोरूपिणीं गां भूमिमुपलभ्यापृच्छदित्येकान्वयः॥ १९॥ ❀ ❀ "भद्रा गौर्गोमतल्लिके"त्यभिधानं, हे भद्रे! ते तवात्मनः देहस्यानामयमारोग्यं कच्चित्? किं म्लायता म्लानिं गच्छता मुखेन विच्छाया विगतकांतिरसीति यद्यस्मात्तस्माद्भवतीमंतराधिं मनःपीडावतीमालक्षये पश्यामि। किंच कंचन दूरे बंधुं परोक्षप्रदेशे स्थितं बंधुं प्रति शोचसीवेति॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जित्वा च निवृत्तिसमये क्वचिन्निह त्य भ्रमन् स्वराज्यस्य नातिदूर एव साक्षात् कलिं ददर्श। तद्दूरगमने पुनः कृतधाष्टर्यत्वादिति ज्ञेयम्। तथैवाह तस्येति॥ १८॥ ❀ ❀ कामिव कां तत्राह विवत्सामिव मातरमिति। यथा नष्टापत्यां स्वमातरं कोऽपि पृच्छति तथा तामपृच्छदित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ कच्चिदिति। अत्रेषच्छब्दोऽनायासे वर्त्तते 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इत्यत्रेषत्कर इतिवत्। ततश्चेषदनायासेनालक्षय इति योज्यम्॥ २०-२३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किंच स्निग्धेषु पांडवेषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णोर्जगत्कर्त्तृकां प्रणतिं च शृण्वन्। तत्र पार्षदं सभापतित्वम्। सेवनं चित्तानुवृत्तिः। वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम्॥ १७॥ ❀ ❀ अन्विति शेषः। अन्वहमनुवर्त्तमानस्य॥ १८॥ ❀ ❀ धर्म इति। युगारम्भक्षणत एव धर्मपृथ्वीकलयस्तथाभूतीभवन्तो लोकैरदृश्या अपि दिदृक्षणीयत्वादनुध्यायतः परीक्षितो योगजनेत्राभ्यां दृष्टा ज्ञेयाः। धर्मो वृषरूपः विच्छायां हतप्रभाम्॥ १९॥ ❀ ❀ आत्मनो देहस्य। अनामयमारोग्यम्। किंच अन्तुर्मध्ये आधिः पीडा यस्यास्ताम् तत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति दूरे बन्धुमिति॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्निग्धेषु स्नेहवत्सु विष्णोर्वासुदेवस्य सारथ्यादीनि कर्माणि शृण्वंस्तथा विष्णोर्जगत्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन्नृपतिर्विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिं करोति स्म चकारेत्यर्थः। तत्र सारथ्यं सौत्यं पारिषदं सभ्यत्वं दौत्यं दूतकर्म॥ १७॥ ❀ ❀ अन्वहं पूर्वेषां राजर्षीणां वृत्तिं वर्तमानस्यानुवर्तमानस्य सतः नातिदूरे शीघ्रमेव यदाश्चर्यमासीत्तन्मे मत्तो निबोध शृणु॥ १८॥ ❀ ❀ धर्मो वृषरूपः विच्छायां विगतप्रभां गोरूपधरां पृथ्वीं वत्सहीनां मातरमिव पृच्छति स्म अपृच्छदित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ तदेवाह कच्चिदिति षड्भिः। हे भद्रे! कच्चित्ते तव आत्मनः देहस्यानामयमारोग्यमस्ति? अहं तु यतो विच्छायासि अतः ईषन्म्लायता दैन्यवता मुखेन च अन्तर्मध्ये आधिर्यथा यस्यास्तथाभूतां भवतीमालक्षये। तत्र बहून् हेतून् तर्कयन् पृच्छति हे अम्ब! दूरे स्थितं कञ्चन बन्धुं शोचसि॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

आधिदैविकधर्मे उपकारमाह तस्यैवमिति। एवं वर्त्तमानस्य तस्य सतः निकट एव किञ्चित् जातं तत् निबोधेति सम्बन्धः। वर्तमानस्य नातिदूरे वा क्रियापेक्षया देशनैकट्यं कालनैकट्यं तूक्तमेव धर्मः पृथ्वी च राजानं बोधयितुमेव तादृशरूपेण समागता स्वस्वावस्थामन्योऽन्यमुखतो निरूपयति। कलिश्चाध्यात्मिके रूपे निराकृते स्थानं प्रार्थयितुं तद्रूपेण प्रकटः॥ १८॥ ❀ ❀ राजान्वेषणार्थमेव प्रकृतिमध्ये मिलितौ तदाह धर्म इति। एकेन पदा चलन् सत्यात्मकेन अंशतो व्याख्याने श्रुतं देवतारूपत्वाच्च लौकिकानुपपत्तिः पादानां नामतश्च रूपतश्च भेदः युगभेदेन कल्पभेदेन च व्यवस्थापनीयः। विच्छायां विवर्णां चरणे पुरुषस्याधः छाया तिष्ठति तदभावे विच्छाया एव गां पृथ्वीं गोरूपां केचन कृष्णाद्यभावात् छायाभावमाहुः। कालेन भीतां वा अश्रुवदनामिति अश्रूणि वदने यस्याः, अनेनांतस्तापो भूमौ बाष्पजलमेव जलं न वृष्टिजलं वंशरहिता गौरिव केवलं पितॄणामुपयोगिनीं तथा पृथिव्यपि पारणार्थमेवोपयुज्यते न जीवनार्थमिति मातृपदं व्याख्यातम्॥ १९॥ ❀ ❀ आमयं ज्ञात्वा व्यवहारानुसारेण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पृच्छति कच्चिदिति भद्रे ! इति संबोधनं परीक्षिदस्ति पालक इति ज्ञापनार्थं वैकुंठे भगवद्भार्यां सुखेन तिष्ठसि तथापि तवात्मनः पृथिवीरूपस्य अनामयं कच्चित् रोगस्तु तव नास्ति आधिः संभाव्यते तदाह ईषन्म्लायता मुखेन यतो विच्छायासि अतो भवतीमंतराधिं लक्षये अंतरा आधिर्यस्याः सा तां, तत्राधिहेतूनुत्प्रेक्षते दशेंद्रियाण्यंतः करणचतुष्टयं ततश्चतुर्दशशोकहेतूनुत्प्रेक्षते दूरे बंधुमित्यादिना । हे अंब दूरे स्थितं बंधुं भर्तारं वराहं हे अंब ! मां पुत्रं शोचसि ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्यैवमित्यत्र । उक्तमेवेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ धर्म इत्यत्र । प्रवृत्ताविति । पृथिवीधर्मयोर्विशेषणम् । छायापदस्यातपाभावार्थकत्वमभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण वैवर्ण्यमाहुः चरण इत्यादि । वत्सरहिताया गोः पितृपयोगित्वं 'पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योभिवान्यायै दुग्धे मन्थमि'ति तद्विधिर्बोधकश्रुत्या ज्ञेयम् । अभिवान्या मृतवत्सा । मन्थः सक्तुः । व्याख्यातमिति । पितृपयोगिकथनेनाभिवान्यात्वबोधनादेवोक्तार्थम् ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु विष्णोः श्रीकृष्णस्य यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णौ जगत्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन् नृपतिः परीक्षित् विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्मेत्यन्वयः । ननु साक्षाद्भगवान् भूत्वा कथं तेषां सारथ्यादिकं कृतवानित्यपेक्षायां तेषां स्नेहवशादिति सूचयन्नाह-स्निग्धेष्विति । सारथ्यं सूतकर्म । पारषदं सभापतित्वम् । रेफषकारयोर्विश्लेषश्छान्दसः । सेवनं चित्तानुवृत्तिः । वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम् । अनुगमनं पश्चाच्चलनम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्य परीक्षितः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां वृत्तिमन्वहं वर्तमानस्य ततो नातिदूरे समीपमेव शीघ्रं यदाश्चर्यमासीत्तन्मे मत्तः कथयतः निबोध शृणु ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धर्मः धर्माधिदेवो वृषरूपधर एकेन पदा पादेन चरन् गां गोरूपधरां पृथ्वीं पृच्छति स्मेत्यन्वयः । प्रश्ने हेतुमाह-विच्छायां निस्तेजस्कामुपलभ्येति । तत्र हेतुमाह-अश्रुवदनामिति, रुदन्तीमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह-विवत्सामिति, पुत्ररहिता माता यथा रोदिति तथा रुदन्तीमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमेव दर्शयति-कच्चिदित्यादिभिः षड्भिः । सर्वथा सर्वोपकारिण्यास्तव भद्रमेव भविष्यतीति सूचयन् सम्बोधयति-हे भद्रे ते तवात्मनो देहस्यानामयमारोग्यं कच्चिदस्ति ? कथं तवैवं शङ्केत्यत आह-यत ईषन्म्लायता हर्षक्षयमुपगतेन मुखेन विच्छाया निस्तेजस्काऽसि । अतोहं भवतीं त्वामन्तरा हृदयमध्ये आधिः क्लेशो यस्यास्तथाभूतामालक्षये तर्कयामि । तत्र कारणानि विकल्पयन् पृच्छति-ममाग्रे कथने त्वया सङ्कोचो न कार्य इति सूचयन्सम्बोधयति-हे अम्ब दूरे स्थितं कञ्चन बन्धुं किं शोचसि ? ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

वे सुनते कि भगवान् श्रीकृष्णने प्रेमपरवश होकर पाण्डवोंका सारथिका काम किया, उनके सभासद् बने-यहाँतक कि उनके मनके अनुसार काम करके उनकी सेवा भी की । उनके सखा तो थे ही, दूत भी बने । वे रातको शस्त्र ग्रहण करके वीरासनसे बैठ जाते और शिविरका पहरा देते, उनके पीछे-पीछे चलते, स्तुति करते तथा प्रणाम करते; इतना ही नहीं, अपने प्रेमी पाण्डवोंके चरणोंमें उन्होंने सारे जगत्को झुका दिया । तब परीक्षित्की भक्ति भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंमें और भी बढ़ जाती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार वे दिन-दिन पाण्डवोंके आचरणका अनुसरण करते हुए दिग्विजय कर रहे थे । उन्हीं दिनों उनके शिविरसे थोड़ी ही दूरपर एक आश्चर्यजनक घटना घटी । वह मैं आपको सुनाता हूँ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धर्म बैलका रूप धारण करके एक पैरसे घूम रहा था । एक स्थानपर उसे गायके रूपमें पृथ्वी मिली । पुत्रकी मृत्युसे दुःखिनी माताके समान उसके नेत्रोंसे आँसुओंके झरने झर रहे थे । उसका शरीर श्रीहीन हो गया था । धर्म पृथ्वीसे पूछने लगा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ धर्मने कहा-कल्याणि ! कुशलसे तो हो न ? तुम्हारा मुख कुछ-कुछ मलिन हो रहा है । तुम श्रीहीन हो रही हो । मालुम होता है । तुम्हारे हृदयमें कुछ-न-कुछ दुःख अवश्य है । क्या तुम्हारा कोई सम्बन्धी दूर देशमें चला गया है, जिसके लिये तुम इतनी चिन्ता कर रही हो ? ॥ २० ॥

पा[1]दैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमा[2]त्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उत स्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २१ ॥
अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान् ॥ २२ ॥

१. प्रा० पा०—पादन्यूनं । २. प्रा० पा०—युतात्मानं वृष० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ।
इतस्ततो वाशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३ ॥
यद्वाम्ब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ।
अंतर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रिभिः पादैर्न्यूनमत एवैकपादं मा मां मल्लक्षणं जनमित्यर्थः । वृषलैरित ऊर्ध्वं भोक्ष्यमाणम् । पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् । हृता यज्ञभागा येषां तान् । यज्ञाद्यकरणात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे उर्वि पृथ्वि भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणान्बालान्प्रत्युत तैरेव पुरुषादैरिव निर्दयैरार्तान् क्लिष्टान् । वाचं देवीं सरस्वतीं कुकर्मणि दुराचारे स्थिताम् । कुलाग्र्यान्ब्राह्मणोत्तमान्सेवकान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उपसृष्टान् व्याप्तान् । अवरोपितान्युद्वासितानि । व्यवायो मैथुनम् । इतस्ततो निषेधानादरेण सर्वतोऽशनादिपून्मुखं प्रवर्तमानं जीवलोकं वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हे अम्ब मातर्हे धरित्रि ! ते तव यो भूरिभारस्तस्यावतारणार्थं कृतावतारस्य कर्माणि स्मरन्ती तेन विसृष्टा सती शोचसि । निर्वाणं विलम्बितमाश्रितं येषु तानि । पाठान्तरे निर्वाणं विडम्बितमुपहसितं यैः । मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वृषं धर्मं लुनन्तीति वृषला राजाभासाः शूद्रम्लेच्छाद्याः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे उर्वीति ! दुष्टजनभराक्रान्तत्वाद्बहुभारवती जाताधुनेति भावः । कुकर्मणीति । ब्रह्मकुलराजकुलयोर्द्वयोर्विशेषणम् । एकत्र दुष्प्रतिग्रहादानाभक्ष्याशनादिना दुष्कर्मत्वमन्यत्र ब्राह्मणापमानवेदापमानादिना दुष्कर्मत्वञ्च । सेवकानिति "अज्ञानादथ वा प्रीत्या कैङ्कर्यं कारयेन्नरः । विप्रेण विप्रवर्जं यः स चिरं नरके वसेत् ॥" इति स्मृतेः । कुलाग्र्यामिति पाठे तु श्रेष्ठकुलार्हां देवीं द्योतमानां वाचं वेदवाणीमाचारकुलहीना अध्येष्यन्तीति शोचसि किम् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ अम्बेति । वर्णिताभिप्राया सम्बुद्धिः । धरित्रीत्याश्वासनम् । हरिकृपया पुनर्धारणसमर्था भविष्यसीति भावः । पाठान्तरे निर्वाणविडम्बितानीति पाठे । इत्यर्थ इति "या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानात्" इत्याद्युक्तेरयं भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किं वा पादैस्त्रिभिर्न्यूनम् एकः पादो यस्य तं मां प्रति शोचसि उत वृषलैः शूद्रप्राये राजभिर्भोक्ष्यमाणं स्वात्मानं प्रत्येव शोचसि आहोस्विद्धृतः शून्यः यज्ञियहविर्भागो येषां तान् देवान्प्रति उतस्वित् मघवतींद्रेऽवर्षति सति दुर्भिक्षपीडिताः प्रजाः प्रति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यद्वा हे उर्वि ! पुरुषादैः राक्षसैरिव नृशंसैरार्त्तान् पीडितान् बालकान् अरक्ष्यमाणाः स्त्रियः स्त्रीः प्रतिशोचसि किं ब्रह्मकुले कुकर्मणि दुर्वृत्ते सति देवस्य विष्णोः सम्बन्धिनीं वाचं त्रयीं प्रति उत राजकुलेऽब्राह्मण्ये ब्राह्मणेष्वसाधुनि सति कुलाग्र्यान् ब्राह्मणान् प्रति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किंवा कलिनोपसृष्टान् क्षत्रियाधमान्प्रति यद्वा तैः क्षत्रबन्धुभिरवरोपितान्युपद्रुतानि राष्ट्राणि प्रति उत इत इतस्ततः निषिद्धदेशे जनेष्वशनाद्युन्मुखमशनाद्यभिलाषिणं जीवलोकं प्रति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्वा हे अम्ब ! हे धरित्रि तव भूरिभारस्यावताराय हरणाय कृतः अवतारो येन तस्य हरेरधुना तर्हि तस्य श्रीकृष्णस्य हरेरिति कर्त्तरि षष्ठी, तेन विसृष्टा त्यक्ता सती तस्य कर्माणि चेष्टितानि निर्वाणे मोक्षे विशेषेण लम्बितानि संनिहितानि साक्षात्कृतानीति याव यद्वा निर्वाणं सुखं विलम्बितमधुनांतरितं येभ्यस्तानि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अपि च त्रिभिः पादैर्न्यूनं हीनमेकपादं मा मां प्रतिशोचसि उत पक्षांतरे आहोस्वित् वृषं धर्मं लीनं नष्टं कुर्वंतीति वृषलाः राजाभासाः शूद्रप्रायास्तैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं शोचसि अथो अथवा हृतो यज्ञे भागो येषां ते तथोक्तास्तान् सुरादीन् शोचसि किम् मघवतींद्रेऽवर्षति यज्ञाभावाद्वर्षमकुर्वति सति सस्यादिसमृद्ध्यभावेन दरिद्राः प्रजा उद्दिश्य शोचस्युतस्वित् अपिस्वित् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथवा हे उर्वि ! भूः राजकुले अब्राह्मण्ये अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उद्दिश्य शोचसि अथवा पुरुषादैर्मनुष्यभक्षकैरिव स्थितैरुपद्रवकरैरार्तान् दुःखितान् बालांश्च शोचसि किं ब्रह्मकुले ब्राह्मणकुले कुत्सितकर्मणि दुष्प्रतिग्रहोल्लेखनादिकर्म कुर्वति सति राजकुले

१. प्रा० पा०—वाससा उत व्यवा० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अब्रह्मण्ये ब्राह्मणबहुमानमकृत्वा तस्मात्करादीनाददाने सति च कुलाग्र्यां श्रेष्ठां कुलीने वर्तमानामिति वा देवीं द्योतमानां वाचं देववाणीमाचारकुलहीना अध्येष्यन्तीति शोचसि स्वित् । "बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति" वचनात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कलिनोपसृष्टानुपहतान् क्षत्रबंधून् शोचसि तैः क्षत्रबंधुभिः अवरोपितानि विनाशितानि राष्ट्राणि वा शोचसि ? यद्वा एवं वा इतस्ततः अनियमेनाशनं च पानं च वासः स्नानं च व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च ते थोक्ताः तेषूत्सुकमुत्कंठावंतं जीवलोकं प्राणिसमूहं किं शोचसि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथेति पक्षांतरारंभः । ते तव भूमेर्महतो भारतस्यावतारोऽवरोपणं तस्मै भूरिभारावताय कृतोऽवतारः स्वरूपप्रकाशो येन स तथोक्तः तस्यांतर्हितस्य निर्वाणं स्वस्वयोग्यं मोक्षं विशेषेण लंबयंति पुरःस्थितं कारयंतीति निर्वाणविलंबितानि निर्वाणं विलंबयंत्यपहरंतीति वा हरेः कर्माणि चरितानि स्मरंती हरिणाहमद्य विसृष्टा नन्विति शोचस्यपि किम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निर्वाणविडम्बितानीत्यत्र निर्वाणं विडम्बितं यैरिति विग्रहः । निर्वाणस्य सुखादित्वात् पूर्वनिपातः । डलयोरेकत्वात् पाठद्वयमपि समानार्थम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मा माम् । वृषलैर्म्लेच्छैरत ऊद्ध्र्वम् आत्मानं भोक्ष्यमाणम् । पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः । पितृभिररक्ष्यमाणान् बालान् प्रत्युत तैरेव पुरुषादैरिव निर्दयैरार्त्तान् क्लेशितान् । वाचं पाण्डित्यलक्षणां सरस्वतीं कुकर्म्मणि दुराचारे । ब्राह्मणभक्तिहीनेऽपि राजवंशे उत्पन्नान् कुलाग्र्यान् कुलीनत्वेन ख्यापितान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उपसृष्टान् व्याप्तान् अवरोपितानि उद्वासितानि (भूमेः) भुवो (भरः) भारस्तस्य अवतारणार्थं कृतोऽवतारो येन तस्य कर्माणि स्मरन्ती । यतस्तेन त्वं विसृष्टा त्यक्ता । निर्वाणं कैवल्यं विडम्बितं स्वमाधुर्येण उपहासास्पदीकृतं यैस्तानि । डलयोरैक्यात् पाठद्वयमपि समानार्थम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंवा त्रिभिः पादैर्न्यूनम् एकः पादो यस्य तथाभूतं मा मां शोचसि ? अथवातः परमात्मानं वृषलैः शूद्रप्रायै राजन्यैर्भोक्ष्यमाणं शोचसि आहोस्वित् हता नष्टाश्छिन्ना यत्र भागा येषां तान् सुरादीन् देवर्षिपितॄन् शोचसि उत प्रजाः दुर्भिक्षकर्शिताः ॥२१॥ ❀ ❀ हे उर्वि वसुंधरे! अरक्ष्यमाणा भर्त्रादिभिरिति शेषः, स्त्रियः शोचसि अथो अथवा पुरुषादैरिवातिनिर्दयैः पित्रादिभिर्बालान् क्लिष्टान् शोचसि कुकर्मणि कुत्सितकर्मपरे देवीं द्योतमानां वाचं सरस्वतीं किंवा शोचसि, अब्रह्मण्ये ब्राह्मणानामहितकारिणि कुलाग्र्यान् द्विजोत्तमान् जीविकार्थं स्थितान् शोचसि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किंवा कलिनोपसृष्टान् व्याप्तान् आहोस्वित् तैः कलिनोपसृष्टैरवरोपितानि किं वा इतस्ततः योग्यतामनपेक्ष्यैव अशनाद्युन्मुखं जीवलोकं शोचसि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्वा हे अम्ब ! मातः धरित्रि ते तव यो भूरिभरस्तस्यावताराय कृतोवतारो येन तस्य हरेः प्रत्यन्वर्हितस्य निर्वाणं मोक्षं विलम्बितमाश्रितं येषु तानि कर्माणि स्मरती सती त्वं शोचसि किं यतो विसृष्टा तेन त्यक्तासि ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

शोके हेतुः पादैर्न्यूनमिति । आत्मानं शरीरं वा पृथिवीरूपरसोऽत्र शोकहेतुः वृषलैः शूद्रैः हृतयज्ञभागा देवाः बहवः मघवति अवर्षति अन्नरहिताः प्रजाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ या वा अरक्ष्यमाणा स्त्रियः बालाश्च हे उर्वि ! संतोषाभावे मनोवैक्लव्यं मलमोक्षो वा पुरुषादैः राक्षसैरिव आर्त्तान् पीडितान् बालान् वाचं देवीं वेदरूपां चक्षुरेषां कुकर्मणि ब्राह्मणकुले ब्राह्मणा हि ते राजकुले कुलाग्र्यान् ब्राह्मणान् श्रोत्ररूपान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ क्षत्रबंधून् क्षत्रियाधमान् कलिनोपसृष्टानिति सर्वदोषसहितान् ब्राह्मणरूपान् तैरवरोहितानि उद्वासितानि राष्ट्राणि देशाः बहुशः इतस्ततः विधिनिषेधपालनव्यतिरेकेण भोजनपानस्थितिस्नानसंभोगोन्मुखं जीवलोकं बुद्धिरूपम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तव भूरिभारावतारार्थं कृतावतारस्य भगवतो वासुदेवस्य सर्वदुःखहर्तुः हे धरित्रि ! सांप्रतमंतर्हितस्य तेनैव विसृष्टा कर्माणि उदारचरित्राणि अनधिकारिषु वर्त्तमानानि वारणार्थं विलंबितानि निर्वाणप्रदत्वात् तूष्णीं स्थितानि चित्तरूपाणि स्मरती तानि शोचसि ॥ २४ ॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न (सं०)

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किं वा पादैस्त्रिभिर्न्यूनम् अत एवैकः पादो यस्य तं मा शोचसि ? । अथवा वृषलैः शूद्रप्रायैः राजभिर्भोक्ष्यमाणमात्मानं शोचसि ? अहो अथवा हृतो विनष्टो यज्ञियो हविर्भागो येषां तान् देवान् शोचसि ? उतस्वित् अथवा मघवतीन्द्रेऽवर्षति सति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दुर्भिक्षपीडिताः प्रजाः शोचसि ? ॥ २१ ॥ ❋ ❋ पापिनां भाररूपत्वात् तव शोको युक्त इति सूचयन् सम्बोधयति–हे उर्वीति। पतिपुत्रादिभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः स्त्रीः शोचसि ? अथवा पुरुषादा राक्षसास्तत्तुल्यैः पित्रादिभिरार्त्तान् पीडितान् बालान् शोचसि ? अथवा कुत्सितं कर्म यस्य तस्मिन् ब्राह्मणकुले स्थितां देवीं देवस्य परब्रह्मणो निश्वासरूपां वाचं वेदलक्षणां शोचसि ? अथवा अब्रह्मण्ये ब्राह्मणभक्तिहीने राजकुले लोभवशात् सेवकत्वेन स्थितान् कुलाग्र्यान् ब्राह्मणान् शोचसि ? ॥ २२ ॥ ❋ ❋ कलिना नरकपातहेत्वधर्मबन्धुनोपसृष्टान् व्याप्तान् क्षत्रबन्धून् राजाधमान् किंवा शोचसि ? तैः राजाधमैरवरोपितानि उद्वासितानि राष्ट्राणि देशान् वा शोचसि ? किंवा इतस्ततो निषेधानादरेण सर्वतोऽशनादिषु उन्मुखमभिलाषयुक्तं जीवलोकं शोचसि ? अशनं भोजनम्। पानं प्रसिद्धम्। वासो वस्त्रम्। विसर्गरहितपाठे वासः स्थानम्। स्नानं प्रसिद्धम्। व्यवायो मैथुनम् ॥ २३ ॥ ❋ ❋ हे अम्ब हे धरित्रीति सम्बोधनद्वयेन तव शोकेनास्माकं सर्वेषां शोको भवति सर्वाधारत्वेन मातृत्वादिति सूचयति। यद्वा हरेः कर्माणि स्मरती सती शोचसि ? ननु तत्कर्मस्मरणेन कथं शोक इत्यपेक्षायां तत्कर्मणां स्वोपकाररूपत्वेन तत्स्मरणेन शोकसम्भवादित्याशयेनाह–ते तव यो भूरिभारस्तस्यावताराय कृतोऽवतारो येन तस्येदानीमन्तर्हितस्य अत एव तेन विसृष्टा त्यक्ता सती। सर्वथाऽपि तत्कर्माणि स्मरणार्हाणि मोक्षहेतुत्वादित्याशयेनाह–निर्वाणविलम्बितानीति। निर्वाणं मोक्षस्तद्विलम्बितमाश्रितं येषु तानीत्यर्थः। निर्वाणविडम्बितानीति पाठे तु निर्वाणं विडम्बितं स्वमाधुर्येणोपहासास्पदीकृतं यैस्तानीत्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

कहीं तुम मेरी तो चिन्ता नहीं कर रही हो कि अब इसके तीन पैर टूट गये, एक ही पैर रह गया है ? सम्भव है, तुम अपने लिये शोक कर रही हो कि अब शूद्र तुम्हारे ऊपर शासन करेंगे। तुम्हें इन देवताओंके लिये भी खेद हो सकता है, जिन्हें अब यज्ञोंमें आहुति नहीं दी जाती, अथवा उस प्रजाके लिये भी, जो वर्षा न होनेके कारण अकाल एवं दुर्भिक्षसे पीड़ित हो रही है ॥ २१ ॥ ❋ ❋ देवि ! क्या तुम राक्षससरीखे मनुष्योंके द्वारा सतायी हुई अरक्षित स्त्रियों एवं आर्तबालकोंके लिये शोक कर रही हो ? सम्भव है विद्या अब कुकर्मी ब्राह्मणोंके चंगुलमें पड़ गयी है और ब्राह्मण विप्रद्रोही राजाओंकी सेवा करने लगे हैं और इसीका तुम्हें दुःख हो ॥ २२ ॥ ❋ ❋ आजके नाममात्रके राजा तो सोलहों आने कलियुगी हो गये हैं, उन्होंने बड़े-बड़े देशोंको भी उजाड़ डाला है। क्या तुम उन राजाओं या देशोंके लिये शोक कर रही हो ? आजकी जनता खान-पान, वस्त्र, स्नान और स्त्री-सहवास आदिमें शास्त्रीय नियमोंका पालन न करके स्वेच्छाचार कर रही है; क्या इसके लिये तुम दुःखी हो ? ॥ २३ ॥ ❋ ❋ मा पृथ्वी ! अब समझमें आया, हो-न-हो तुम्हें भगवान् श्रीकृष्णकी याद आ रही होगी; क्योंकि उन्होंने तुम्हारा भार उतारनेके लिये ही अवतार लिया था और ऐसी लीलाएँ की थीं, जो मोक्षका भी अवलम्बन हैं। अब उनके लीला संवरण कर लेनेपर उनके परित्यागसे तुम दुःखी रही हो ॥ २४ ॥

इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं वसुन्धरे येन विकर्शितासि।
कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमम्ब सौभगम् ॥ २५ ॥

धरण्युवाच[1]

भवान् हि वेद तत्सर्वं[2] यन्मां धर्मानुपृच्छसि। चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥ २६ ॥
सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः[3] सन्तोष आर्जवम्। शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २७ ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं[4] स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं[5] मार्दवमेव च ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका।

हे अम्ब ते सौभाग्यं कालेन वा हृतम् ॥ २५ ॥ ❋ ❋ भवान् जानात्येव तथापि वक्ष्यामीत्याह। येन हेतुभूतेन त्वं चतुर्भिः पादैर्वर्तसे यत्र च सत्यादयो महागुणा न वियन्ति तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥ ❋ ❋ सत्यं यथार्थभाषणम्। शौचं शुद्धत्वम्। दया परदुःखासहनम्। क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनम्। त्यागोऽर्थिषु मुक्तहस्तता। संतोषोऽलंबुद्धिः। आर्जवमवक्रता। शमो मनोनैश्चल्यम्। दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम्। तपः स्वधर्मः। साम्यमरिमित्राद्यभावः। तितिक्षा परापराधसहनम्। उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम्। श्रुतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥ ❋ ❋

१. प्रा० पा०–धरोवाच। २. प्रा० पा०–भवानेव हि तद्वेद यन्मां। ३. प्रा० पा०–दानं त्यागः। ४. प्रा० पा०–धृतिः। ५. प्रा० पा०–कान्तिः सौभाग्यं मार्दवं क्षमा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानमात्मविषयम्। विरक्तिर्वैतृष्ण्यम्। ऐश्वर्यं नियन्तृत्वम्। शौर्यं संग्रामोत्साहः। तेजः प्रभावः। बलं दक्षत्वम्। स्मृतिः कर्तव्याकर्तव्यार्थानुसंधानम्। स्वातन्त्र्यमपराधीनता। कौशलं क्रियानिपुणता। कान्तिः सौन्दर्यम्। धैर्यमव्याकुलता। मार्दवं चित्ताकाठिन्यम्॥ २८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे वसुन्धरे इति। त्वं हि वसुन्धरासि न हि वसुन्धराणामीदृक् कार्श्यं भवतीति। किं वा वसु ते हृतं केनचिद्यत ईदृग्जातेति भावः॥ २५॥ ❀ ❀ हे धर्मेति। त्वमेव सर्वधर्त्ता यत ईदृग्जातस्तर्हि मे कार्श्ये किमद्भुतमिति भावः। यद्यप्यहं जानामि तथापि त्वन्मुखादेव श्रोतुमिच्छामीत्यत आह–चतुर्भिरिति॥ २६॥ ❀ ❀ परदुःखासहनेन शरणागतपालकत्वं भक्तसुहृत्त्वं चोक्तम्। मनोनैश्चल्योक्त्यैव सुदृढव्रतत्वमपि। तपः क्षत्रियत्वाद्दिलीलावतारानुरूपं स्वधर्मः॥ २७॥ ❀ ❀ ज्ञानं पंचविधं बुद्धिमत्त्वकृतज्ञत्वदेशकालपात्रज्ञत्वसर्वज्ञत्वात्मज्ञत्वभेदात्। विरक्तिरसद्विषयवैतृष्ण्यम्। प्रभावेनैव प्रतापश्च स च प्रभावविख्यातिः। दक्षत्वं च दुष्करक्षिप्रकारित्वम्। धृतिरिति पाठे क्षोभकारणे प्राप्तेप्यव्याकुलत्वम्। कौशलं हि त्रिविधं क्रियानिपुणता-युगपद्भूरिसमाधानकारिता-लक्षणचातुरीकलाविलास-विद्वत्तालक्षणवैदग्धीभेदात्। कान्तिः कमनीयता। एषा चतुर्धाऽवयवस्य हस्तायंकादिलक्षणस्य वर्णरसगंधस्पर्शशब्दानाम्। तत्र रसश्चाधरचरणस्पृष्टवस्तुनिष्ठो ज्ञेयः। वयसश्चेति विवेकः। एतया नारीगण-मनोहरत्वमप्युक्तम्। चित्ताकाठिन्यं प्रेमार्द्रचित्तत्वम्। तेन प्रेमवश्यमपि॥ २८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हे वसुन्धरे! तवाधेर्मूलमिदमुपस्थितं मह्यमाचक्ष्वाख्याहि येन त्वं विकर्शिता कृशत्वं प्राप्तासि तस्याधेर्मूलमित्यर्थः। हे अम्ब! सुरैरपि बहुमन्तव्यं तव सौभगं स्पृहणीयं सौंदर्यं बलिनामपि बलीयसा कालेन किं वापहृतम्॥ २५॥ ❀ ❀ एवमुक्ता धरण्याह भवानित्यादिदशभिः। तन्ममाधिमूलं सर्वं नूनं भवान्वेद जानास्येव। कुतः यद्यस्माद्धर्मोऽनुपृच्छसि अजानतो धर्मप्रश्नो नोपपन्न इति भावः। अथापि किं तदिति चेद्येन त्वं लोकानां सुखावहैश्चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसेऽवर्तथाः, अधुना येन कारणेन विनैकपादेन वर्त्तसे तदेव ममाप्याधिमूलमित्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ कारणविशेषजिज्ञासायां तदुपपादयति सत्यमित्यादिपंचभिः। सत्यादयोऽन्ये च बहवो महत्त्वमिच्छद्भिर्जनैः प्रार्थनीया गुणाः नित्याः कदाचिदपि यस्मिन्न वियंति न व्ययंति तेन गुणानां पात्रेण मुख्याश्रयेण श्रीनिवासेन श्रीकृष्णेन सांप्रतमधुना रहितमत एव पाप्मना पापेन कलिना ईक्षितं लोकं प्रत्यहं शोचामीत्यन्वयः। तत्र सत्यं भूतहितत्वं वाचिकं वा शौचं हेयप्रतिभटत्वं दया परदुःखासहिष्णुत्वं क्षांतिः परापराधसहिष्णुता त्यागः अनादरः पूर्णकाम-त्वप्रयुक्तः। तथाच श्रूयते "सर्वमिदमभ्यात्तो वाक्यानादर" इति आत्मपर्यंतवदान्यत्वं वा त्यागः, संतोषः कर्हिचिदपि क्लेशराहित्यम् आर्जवं मनोवाक्कायानामैक्यरूपं शमो मनोनिग्रहः दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः तप आलोचनं जगद्व्यापारोपयुक्तं साम्यमरिमित्रा-दिराहित्यं तितिक्षा द्वंद्वाप्रतिहतत्वम् उपरतिर्वृथाव्यापारोपरतिः श्रुतं सर्वशस्त्रार्थयाथात्म्यवित्त्वम्॥ २७॥ ❀ ❀ ज्ञानमाश्रिता-निष्टपरिहारेष्टप्रापणोपयुक्तं विरक्तिर्विषयेषु निस्पृहत्वं विषयानाकृष्टचित्तत्वं वा ऐश्वर्यं स्वातिरिक्तसर्वनियंतृत्वं शौर्यं युद्धेष्ववैमुख्यं तेजो धृष्टता बलं प्रसिद्धं स्मृतिः सत्स्वपि विपुलेषु "अहं प्रजापतीनां च ;सर्वेषामीश्वरः प्रभुः। मम विष्णुरचिंत्यात्से"ति ब्रह्मवचनम् उपकारविषयस्मरणं स्वातंत्र्यमन्यानपेक्षत्वं कौशलं नैपुण्यं कांतिः "न तत्र सूर्यो भाती"ति श्रुत्युक्तविधा दीप्तिः धैर्यं वीर्यं तच्च युद्धे स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यम् मार्दवमक्रूरत्वं स्वातंत्र्यमन्यानपेक्षकौशलमेव स्वातंत्र्यं सौभगं कांतिरिति पाठे सौभगं स्पृहणीयत्वम्॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

येन मनोदुःखेन विकर्शिता कृशतरासि हे वसुंधरे! तदिदमाधेर्मनःपीडाया मूलं ममाख्याहीत्यन्वयः। अथवा संप्रति प्रभुणा समर्थेन बलिना सर्वांगपुष्टेन कालेन तव सुरार्चितं सौभाग्यमवलीढं ग्रस्तं चेत्यन्वयः॥ २५॥ ❀ ❀ धर्मेण पृष्टा भूमिः तं प्रतिब्रूत इत्याह भवानिति। हे धर्म! यदाधिमूलं त्वं मामनुपृच्छसि तत्सर्वं भवान् वेद हि तथापि वक्ष्य इति शेषः, येन श्रीकृष्णेन त्वं लोकसुखावहैः तपःशौचदयासत्याख्यैश्चतुर्भिः पादैः कलावपि वर्तसे अवर्तथा इत्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णे इमे उक्ताः सत्यादयोऽनुक्ता अन्ये च महागुणाः प्रत्येकमनन्ताः सन्ति कीदृशाः महत्त्वमिच्छद्भिः पुरुषैः प्रतिबिम्बे तादृशगुणलाभाय प्रार्थ्या उपास्यास्ते कर्हिचिद्यतो न यांति च अभिन्नत्वादित्येतमर्थं स्मेत्यनेन श्रुतिसिद्धं दर्शयति हे देवोत्तम! तेन गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं रहितं पाप्मना कलिनेक्षितं दृष्टमात्मानं मां च भवन्तं च शोचामीत्यन्वयः। सत्यं निर्दुःखानन्दानुभवः भूतहितयथार्थभाषणं वा शौचं नित्यशुद्धिः प्रकृतिसम्बन्धाभावान्नित्यं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिता हरेरेव अन्यत्र मृज्जलाभ्यां रागराहित्येन। दया सज्जनेष्वार्तप्राणिषु चित्तद्रवत्वं वा उभयत्र समम्। दानं भक्ताभक्तमध्यमेषु सुखदुःखमिश्र-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

फलवितरणम्। अन्यत्र धर्मार्थं पात्रे वित्तविश्राणनं त्यागोऽस्वकीये स्वकीयताबुद्ध्यपरपर्यायमिथ्याभिमानोत्सन्नता। अन्यत्र संन्यासः। सन्तोषः स्वरूपानन्दपानेनान्यत्रालम्बुद्धिः, अन्यत्र यदृच्छया प्राप्तभोगेष्वलम्प्रत्ययः। आर्जवं व्यवहारेष्ववक्रता मनसि वचसि चैकविधता उभयत्र समानम्। शमः स्वतः प्रियरूपत्वादिदं प्रियमिदमप्रियमिति बुद्धिविधुरता शंरूपतया मीयत इति वा। अन्यत्र बुद्धेर्भगवन्निष्ठता दमः इन्द्रियाणां स्ववशत्वमुभयत्र समानं स्वतः परत इति विशेषः शत्रुनिग्रहो वा। तप आलोचनं मुक्तिज्ञानम्। अन्यत्र कृच्छ्रचांद्रायणाद्युपवासनियमः। साम्यं सर्वावतारांतर्यामिरूपेषु निर्दोषगुणपूर्णत्वेन समता यथास्थितवस्तुदर्शनं वा उभयत्र समानम् नतु सर्वत्र शत्रुमित्रभावराहित्यं, तितिक्षा महापराधसहनं यथा भृगोः पादाहत्यपराधम् अन्यत्र द्वन्द्वसहिष्णुता उपरतिः स्वरूपरतिः। उपः मुख्यप्राणः तस्मिन् रतिर्वा ऊ रुद्रः[1] अन्यत्र काम्यकर्मनिवृत्तिः कृतकृत्यतया व्यर्थसर्वव्यवहारोपरमो वा। श्रुतं सर्वत्र श्रवणशक्तिः श्रोतेत्यादेः श्रुतिप्रसिद्धता वा। अन्यत्र शास्त्रार्थतात्पर्यावधारणं श्रुत्यर्थविचारो वा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानं सर्वज्ञतान्यत्र परोक्षापरोक्षभेदेन परमार्थविषयं विरक्तिः स्वेतरविषये असारताबुद्धिः अन्यत्र शब्दादिविषयरागराहित्यम्। ऐश्वर्यं समस्तजगदीशितृत्वसामर्थ्यम् अन्यत्राणिमादिकं शौर्यं संग्रामेष्वपलायित्वमुभयत्र समानं तेजः परैरप्रधृष्यत्वम् अन्यत्र ब्रह्मवर्चसं धृतिः सर्वधारणम् "एष सेतुर्विधृतिरि"ति श्रुतेः, विकारहेतावविकारित्वं वा अन्यत्र जिह्वोपस्थजयः स्मृतिरतीतानागतानंतब्रह्माण्डादिस्मरणम् अन्यत्रावगतपदार्थानुसन्धानं स्वातंत्र्यमपराधीनत्वम् अन्यत्र स्वतन्त्रो विष्णुः तदधीनत्वं कुमारीकंकणवदेकाकित्वं वा कौशलं सर्वकर्मणि वैचित्र्यकरणबुद्धिः अन्यत्र शिल्पविद्यावैशारद्यं कान्तिर्देहगता दीप्तिः अन्यत्र भगवद्भक्तिकामनं सौभगं शुभैकभागित्वम् अन्यत्र लोकमनोहरत्वं मार्दवं भक्तेषु मृदुत्वम् उभयत्र समानं क्षमा क्रोधासमुत्थितिः उभयत्र समम् ॥२८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विकर्शितासि विशेषेण कृशीकृतासि ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ तत्र सत्यमित्यादि। सत्यं यथार्थभाषणं १, शौचं शुद्धत्वं २, दया परदुःखासहनम् ३, अनेन शरणागतपालकत्वं ४, भक्तसुहृत्त्वञ्च ५, क्षान्तिः क्रोधोत्पत्तौ चित्तसंयमः ६, त्यागो वदान्यता ७, सन्तोषः स्वतस्तृप्तिः ८, आर्जवमक्रूरता ९, अनेन सर्व्वशुभङ्करता १०, शमो मनोनैश्चल्यम् ११, अनेन सुदृढव्रतत्वमपि १२, दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यं १३, तपः क्षत्रियत्वादिलीलावतारानुरूपः स्वधर्म्मः १४, साम्यं शत्रुमित्रादिबुद्ध्यभावः १५, तितिक्षा स्वस्मिन् परापराधस्य सहनम्। १६, उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यं १७, श्रुतं शास्त्रविचारः १८, ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ज्ञानं पञ्चविधं बुद्धिमत्त्वं १९, कृतज्ञत्वं २०, देशकालपात्रज्ञत्वं २१, सर्व्वज्ञत्वम् २२, आत्मज्ञत्वञ्च २३, विरक्तिरसद्विषयवैतृष्ण्यम् २४, ऐश्वर्य्यं नियन्तृत्वं २५, शौर्य्यं संग्रामोत्साहः २६, तेजः प्रभावः २७, अनेन प्रतापश्च स च प्रभावविख्यातिः २८, बलं दक्षत्वं तच्च दुष्करक्षिप्रकारित्वं २९, स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानं धृतिरिति पाठे क्षोभकारणे प्राप्तेऽप्यव्याकुलत्वं ३०, स्वातन्त्र्यमपराधीनता ३१, कौशलं त्रिविधं क्रियानिपुणता ३२, युगपद्भूरिसमाधानकारितालक्षणा चातुरी ३३, कलाविलासविद्वत्तालक्षणा वैदग्धी च ३४, कान्तिः कमनीयता एषा चतुर्व्विधा अवयवस्य ३५, हस्ताद्यङ्गादिलक्षणस्य ३६, वर्णरसगन्धस्पर्शशब्दानां तत्र रसश्चाधरचरणस्पृष्टवस्तुनिष्ठो ज्ञेयः ३७, वयसश्चेति;३८, एतया (कान्त्या) नारीगणमनोहारित्वमपि ३९, धैर्य्यमव्याकुलता ४०, मार्दवं प्रेमार्द्रचित्तत्वम् ४१, अनेन प्रेमवश्यत्वञ्च ४२ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विकर्शितासि विशेषेण कृशीकृतासि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु यद्यप्यहं जानामि तदपि त्वन्मुखात् श्रोतुमिच्छामीत्यत आह चतुर्भिरिति। येन हेतुभूतेन त्वं चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे इति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः। तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सत्यं यथार्थभाषणम्। शौचं शुद्धत्वम्। दया परदुःखासहनम्। अनेन शरणागतपालकत्वं भक्तसुहृत्त्वं च। क्षान्तिः क्रोधोत्पत्तौ चित्तसंयमः। त्यागो वदान्यता। संतोषः स्वतस्तृप्तिः। आर्जवमवक्रता। शमो मनोनैश्चल्यम् अनेन सुदृढव्रतत्वमपि। दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम्। तपः क्षत्रियत्वादिलीलारूपः स्वधर्मः। साम्यं शत्रुमित्रादिबुद्ध्यभावः। तितिक्षा स्वस्मिन् परापराधस्य सहनम्। उपरतिर्भोगप्राप्तावौदासीन्यम्। श्रुतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानं सर्वज्ञत्वं कृतज्ञत्वादिकं च। विरक्तिर्वैतृष्ण्यम्। ऐश्वर्यं नियन्तृत्वम्। शौर्यं संग्रामोत्साहः। तेजः प्रभावः। बलं दक्षत्वम्। स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानरूपा। स्वातन्त्र्यम् अपराधीनता। कौशलं कलाविलासादिवैदग्धी। कान्तिः कमनीयता। धैर्यमव्याकुलत्वम्। मार्दवं सुकुमारत्वं प्रेमार्द्रत्वं च ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे वसुन्धरे ! येन आधिमूलेन त्वमाधिद्वारा विकर्शितासि तदिदमाचक्ष्व आख्याहि। हे अम्ब ! सुरार्चितं सुरैरपि पूजितं तव सौभगं कालेन किं वा हृतम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ता धरण्युवाच भवानित्येकादशभिः यन्मामाधिमूलं पृच्छसि तत्सर्वं भवान्वेद जानात्येव तथापि शृणु येन भगवता हेतुभूतेन लोकसुखावहैश्चतुर्भिः पादैस्त्वं वर्तसे यत्र च सत्यादयो गुणा न वियंति तेन

---

१. अनेन उं रुद्रं पान्तीति उपः मुख्यप्राण इत्यसूचि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सत्यमाप्ततमत्वम् यथार्थबोधकवेदप्रवर्तकत्वात् १, शौचं नित्यशुद्धविग्रहादिमत्त्वम् २, दया परदुःखासहिष्णुत्वम् ३, क्षांतिर्जितक्रोधत्वम् ४, त्यागो वदान्यत्वम् ५, सन्तोषो नित्याप्तकामत्वं ६, आर्जवमवक्रत्वं ७, शमः स्थिरमनस्कत्वम् ८, दमो बाह्येंद्रियस्थैर्यम् ९, तपः आलोचनम् १०, साम्यमरिमित्रोदासीनराहित्यम् ११, तितिक्षा द्वेषशून्यत्वम् १२, अयुक्तव्यापारादुपरतिः १३, श्रुतं सर्ववेदशास्त्रार्थयाथात्म्यवित्त्वम् १४, ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानं भूतभविष्यद्वर्तमानसर्वपदार्थविषयकम् १५, विरक्तिर्विषयेषु वैराग्यम् १६, ऐश्वर्यं सर्वचेतननियंतृत्वम् १७, शौर्यं सर्वविजयसामर्थ्यम् १८, तेजः सर्वब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैरजेयत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यम् १९, बलं विश्वधारणसामर्थ्यम् २०, स्मृतिः यथापूर्वं विश्वरचनानुसन्धानम् २१, स्वातत्र्यं सर्वनियंतृत्वे सति स्वायत्तत्वम् २२, कौशलं विश्वसर्जनपालनादिक्रियानैपुण्यम् २३, कान्तिर्निरतिशयसौन्दर्य्यम् २४, धैर्यमव्याकुलत्वे सति प्रतिज्ञापालकत्वम् २५, मार्दवं मनोवाक्कायव्यापारसाम्यम् २६, ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इदं वक्ष्यमाणं भवत्येव तवाधिमूलं तत्र संमतिमेव आचक्ष्व हे वसुंधरे! सर्वरत्नादिसहिते शृंगारप्रिये येन रहितेन त्वं विकर्शितासि ततः स्वयमेवाह यत्कलिना कालेन बलिना सुरार्चितं तव सौभाग्यं भगवत्स्थितिरूपं तद्यद्रूपमिति कालेन चिह्वादीनामपि हरणात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र धर्मोक्तं सर्वमेव हेतुमंगीकृत्य सर्वेषां मूलं भगवद्गमनमिति यत्रैव तद्राहित्यं तमेव शोचामीत्याह-भवान् हि वेदेति युक्तिरुक्तैव धर्मस्य ज्ञानमपि प्रमाणमुत्प्रेक्षितमिति प्रमितमेव स्वात्मनि प्रमितत्वात् अतस्तदाह चतुर्भिर्वर्त्तसे येनेति द्वापरांते स्वभावत एव पादत्रयं गच्छति तदापि त्वं येन भगवता कृत्वा चतुर्भिः पादैर्वर्तसे ते पादाः सर्वसुखहेतवः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ते च भगन्निष्ठाः तत्संबंधादेवान्यत्र भवंति तेन गुणपात्रेण रहितं सर्वमेव शोचामीति वक्तुं गुणान् गणयति भगवदीयान् सत्यमित्यादिना-सत्यं यथार्थभाषणं शौचं शुद्धत्वं दया परदुःखप्रहाणेच्छा क्षांतिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमो मनोनैश्चल्यं तपः स्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षा अपराधसहनम् उपरतिः लाभप्राप्तावौदासीन्यं स्मृतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वितृष्णता ऐश्वर्यं नियंतृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलं क्रियानिपुणता कांतिः सौन्दर्यं धैर्यमव्याकुलता मार्दवं चित्ताकाठिन्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सत्यमित्यत्र। शोके हर्षे चेति। इदानींतनशोके प्राथमिकहर्षे चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सर्वेषामपि बलिनां बलीयसा कालेन ते तव यत्सुरार्चितं देवैरपि बहुमतं सौभगमद्य हृतं तद्वा किं शोचसि? त्वत्सौभाग्येनैवास्मकमपि सौभाग्यमिति सूचयन्सम्बोधयति-हे वसुन्धरे इति। येनाधिना विकर्शितासि कृशत्वं नीतासि तस्य तव आधेर्मनःपीडाया इदं मूलं कारणं ममाचक्ष्व मह्यं कथय ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ता धरण्याह-भवानिति दशभिः। हीत्यवधारणे। हे धर्म यन्मम आधिकारणं त्वं मामनुपृच्छसि तत्सर्वं भवान् वेद जानात्येवेत्यन्वयः। तथापि त्वं वदेत्यपेक्षायामाह-येन हेतुभूतेन सर्वलोकसुखावहैश्चतुर्भिः पादैर्वर्तसे अवर्तथाः यत्र च सत्यादयो गुणाः कर्हिचिदपि न वियन्ति न क्षीयन्ते तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ गुणानेव दर्शयति-सत्यं यथार्थभाषणम्। शौचं शुद्धत्वम्। दया परदुःखपरिहारेच्छा। क्षान्तिः क्रोधोत्पत्तौ चित्तसंयमः। त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्तता। सन्तोषः अलम्बुद्धिः। आर्जवमवक्रता। शमो मनोनैश्चल्यम्। दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम्। तपः स्वधर्मः। साम्यमरिमित्रादिबुद्ध्यभावः। तितिक्षा परापराधसहनम्। उपरतिर्विषयलाभेऽपि तत्रौदासीन्यम्। श्रुतं शास्त्रार्थविचारः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानं सर्वज्ञत्वम्। विरक्तिः विषयेषु निस्पृहत्वम्। ऐश्वर्यं नियन्तृत्वम्। शौर्यं सङ्ग्रामोत्साहः। तेजः प्रभावः। बलं शरीरसामर्थ्यम्। स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसन्धानम्। स्वातन्त्र्यमपराधीनत्वम्। कान्तिः सौन्दर्यम्। धैर्यम् अव्याकुलता। मार्दवं मृदुस्वभावः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

देवि! तुम धन-रत्नोंकी खान हो। तुम अपने क्लेशका कारण, जिससे तुम इतनी दुर्बल हो गयी हो, मुझे बतलाओ। मालूम होता है, बड़े-बड़े बलवानोंको भी हरा देनेवाले कालने देवताओंके द्वारा वन्दनीय तुम्हारे सौभाग्यको छीन लिया है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पृथ्वीने कहा-धर्म! मुझसे जो कुछ पूछ रहे हो, वह सब स्वयं जानते हो। जिन भगवान्के सहारे तुम सारे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संसारको सुख पहुँचानेवाले अपने चारों चरणोंसे युक्त थे; जिनमें सत्य, पवित्रता, दया, क्षमा, त्याग, सन्तोष, सरलता, शम, दम, तप, समता, तितिक्षा, उपरति, शास्त्रविचार, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, वीरता, तेज, बल, स्मृति, स्वतन्त्रता, कौशल, कान्ति, धैर्य, कोमलता ॥ २६-२८ ॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः। गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥ २९ ॥
एते[1] चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ ३० ॥
तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन साम्प्रतम्। शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥ ३१ ॥
आत्मानं चानुशोचामि भवन्तं चामरोत्तमम्। देवान् पितॄनृषीन् साधून् सर्वान् वर्णांस्तथाऽऽश्रमान् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः। प्रश्रयो विनयः। शीलं सुस्वभावः। सहओजोबलानि मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च पाटवानि। भगो भोगास्पदत्वम्। गांभीर्यमक्षोभ्यत्वम्। स्थैर्यमचंचलता। आस्तिक्यं श्रद्धा। कीर्तिर्यशः। मानः पूज्यत्वम्। अनहंकृतिर्गर्वाभावः॥ २९॥ ❀ ❀ एते एकोनचत्वारिंशदन्ये च ब्रह्मण्यशरण्यत्वादयो महान्तो गुणा यस्मिन्नित्याः सहजा न वियन्ति न क्षीयन्ते स्म ॥ ३०॥ ❀ ❀ तेन गुणपात्रेण गुणालयेन। पाप्मना पापहेतुना ॥ ३१-३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रतिभाशयेनैव वावदूकत्वम्। विनयेन ह्रीमत्त्वं यथोचितसर्वमानदातृत्वं चोक्तम्। सुस्वभावेन साधुसमाश्रयत्वं च भगस्त्रिधा भोगास्पदत्वसुखितत्वसर्वसमृद्धित्वभेदात्। गाम्भीर्यं दुर्बोधाभिप्रायत्वमपि। आस्तिक्यं शास्त्रचक्षुष्ट्वम्। यशः साद्गुण्यख्यातिः रक्तलोकत्वं च ॥ २९॥ ❀ ❀ चकाराद्ब्रह्मण्यत्वसर्वसिद्धिनिषेवितत्वसच्चिदानन्दविग्रहत्वादयो ज्ञेयाः। अत्र संतोषादयः कतिचिद्गुणा भक्तसम्बन्धादन्यत्र ज्ञेयाः। महत्त्वमिच्छद्भिः प्रार्थ्या इति महागुणा इति च वरीयस्त्वमपि गुणान्तरम्। अनेन तेषां गुणानामन्यत्र स्वल्पत्वं चलत्वं च। अत्रैव पूर्णत्वमविनश्वरत्वं चोक्तम्। अत एव सूतवाक्यं "नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम्। न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युतम्" इति। तथा नित्या इति। न वियन्तीति। सदा स्वरूपसंप्राप्तमपि गुणान्तरम्। अन्ये च जीवा लभ्या यथा। तत्राविर्भावमात्रेऽपि सत्यसंकल्पत्वं वशीकृतचिन्त्यमानत्वम्। आविर्भावविशेषत्वेप्यखण्डसत्त्वे गुणस्य केवलस्वयमवलम्बनत्वं जगत्पालकत्वं तथा हतारेर्गतिदातृत्वं तथात्मारामजनाकर्षित्वं ब्रह्मरुद्रादिसेवितत्वं परमाचिन्त्यस्वरूपशक्तित्वम्। आनन्त्येन नित्यनूतनसौन्दर्याद्याविर्भाववत्त्वं पुरुषावतारत्वेऽपि मायानियन्तृत्वं जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं गुणावतारादिबीजत्वम्। अनन्तब्रह्माण्डाश्रयरोमविवरत्वं वासुदेवत्वनारायणत्वादिलक्षणभगवत्त्वाविर्भावेपि एवंभूतपरमाचिन्त्याखिलमहाशक्तिमत्त्वं स्वयं भगवल्लक्षणत्वे तु हतारिमुक्तिदातृत्वं स्वस्यापि विस्मापकस्वरूपमाधुर्यवत्त्वादि। तदित्थं दिङ्मात्रदर्शनमत एवोक्तं ब्रह्मणा "गुणात्मनस्तेपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेस्य" इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सांप्रतमधुना ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ न केवलमात्मानमेव शोचाम्यपि तु देवादीनपीत्याह-देवानिति। कलियुगे देवपितृविप्रसाधुभक्तिरहिताः सर्वे भविष्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रागल्भ्यं सभासु धाष्टर्यं प्रश्रयो महत्सु विनयः शीलं सद्वृत्तिः सहः प्राणस्य स्वाभाविकसामर्थ्यं ओज इंद्रियादिजनितबंधनधारणसामर्थ्यं भगो ज्ञानाद्युत्कर्षः गाम्भीर्यं दुःखग्राह्याभिप्रायत्वं स्थैर्यं क्रोधनिमित्तैरविकारः आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः कीर्तिर्यशः मानः पूजार्हता अनहंकृतिर्देहात्माभिमानराहित्यम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ श्रीयते ब्रह्मादिभिरिति श्रीः लक्ष्मीः तस्याः निवासः इत्यभिप्रेतम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आत्मानं भवंतं चानुशोचामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली।

प्रागल्भ्यं धाष्टर्यमुभयत्र समं प्रश्रयो विनयः समं शीलं लोकमनोहरस्वभावत्वं समं सहः सहनशक्तिः प्राणस्य स्वाभाविकसामर्थ्यं वा समम् ओजः पराभिभवशक्तिः अन्यत्र मानसबलम्। बलं स्वेच्छाकरणशक्तिः अन्यत्र शरीरादिधारणसामर्थ्यं वा

१. प्रा० पा०-इमे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगः षड्गुणवत्त्वं भाग्यं वा अन्यत्रोत्पत्त्यादिज्ञानं गाम्भीर्यं परैरनवगाह्यत्वम् अन्यत्र स्तिमितत्वं स्थैर्यं नियाकंपनम्, अन्यत्र धर्मादचलनम् आस्तिक्यं वेदाद्युक्तमस्तीति बुद्धिः अन्यत्र गुरुवाक्येषु श्रद्दधानता कीर्तिर्दिक्षु ख्यातिः मानः परेषां माननम् अन्यत्राभिमानः अनहंकृतिः स्वरूपभेदादहमिति बुद्धिराहित्यम् अन्यत्र नाहं कर्ता हरिरेव मयि स्थित्वा सर्वं करोतीति बुद्धिः ॥ २९-३१ ॥ ❀ ❀ न केवलं भवंतं शोचामि किंतु देवादीनपि ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः ४३, अनेन वावदूकत्वं ४४, प्रश्रयो विनयः ४५, अनेन ह्रीमत्त्वं ४६, यथायुक्तसर्व्वमानदातृत्वं ४७, प्रियम्वदत्वञ्च ४८, शीलं सुस्वभावः ४९, अनेन साधुसमाश्रयत्वं ५०, सहः मनःपाटवम् ५१, ओजः ज्ञानेन्द्रियपाटवं ५२, बलं कर्म्मेन्द्रियपाटवं ५३, भगस्त्रिविधः भोगास्पदत्वं ५४, सुखित्वं ५५, सर्व्वसमृद्धित्वञ्च ५६, गाम्भीर्य्यं दुर्व्वोधाभिप्रायत्वं (दुर्विरोधाशयत्वं) ५७, स्थैर्य्यम् अचञ्चलता ५८, आस्तिक्यं शास्त्रचक्षुष्ट्वं ५९, कीर्त्तिः साद्गुण्यख्यातिः ६०, अनेन रक्तलोकत्वं ६१, मानः पूज्यत्वं ६२, अनहंकृतिः तथापि गर्व्वरहितत्वम् ६३, ॥ २९ ॥ ❀ ❀ चकाराद् ब्रह्मण्यत्वं-६४, सर्व्वसिद्धिनिषेवितत्वं ६५, सच्चिदानन्दविग्रहत्वादयो ६६, ज्ञेयाः। अत्र सन्तोषादयः कतिचिद्गुणा भक्तसम्बन्धादन्यत्र ज्ञेयाः। महत्त्वमिच्छद्भिः प्रार्थ्या इति महागुणा इति च वरीयस्त्वमपि गुणान्तरम् ६७, एतेन तेषां गुणानामन्यत्र स्वल्पत्वं चलत्वञ्च अत्रैव तु पूर्णत्वम् अविनश्वरत्वञ्चोक्तम्। सूतवाक्यं 'नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम्। न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतमि'ति। तथा नित्या इति न वियन्तीति सदा स्वरूपसंप्राप्तत्वमपि गुणान्तरम् ६८,। अन्ये च जीवालभ्या यथा-तत्राविर्भावमात्रत्वेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वं ६९, वशीकृताचिन्त्यमायत्वम् ७०, आविर्भावविशेषत्वेऽपि अखण्डसत्त्वगुणस्य केवलस्वयमवलम्वनत्वं ७१, जगत्पालकत्वं ७२, यथा तथा हतारिगतिदातृत्वम् ७३, आत्मारामगणाकर्षित्वं ७४, ब्रह्मरुद्रादिसेवितत्वं ७५, परमाचिन्त्यस्वरूपशक्तित्वम् ७६, आनन्त्येन नित्यनूतनसौन्दर्य्याद्याविर्भावत्वं ७७, पुरुषावतारत्वेऽपि मायानियन्तृत्वं ७८, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ७९, गुणावतारादिवीजत्वम् ८०, अनन्तब्रह्माण्डाश्रयरोमविवरत्वं ८१, वासुदेवत्वनारायणाङ्गत्वादिलक्षणभगवत्त्वाविर्भावेऽपि स्वरूपभूतपरमाचिन्त्याखिलमहाशक्तिमत्त्वं ८२, स्वयं भगवल्लक्षणकृष्णत्वेन हतारिमुक्तिभक्तिदायकत्वं ८३, स्वस्यापि विस्मापकरूपादिमाधुर्य्यवत्त्वम् ८४, अनिन्द्रियाचेतनपर्य्यन्ताशेषसुखदातृस्वसान्निध्यत्वं ८५, तदेतद्दिङ्मात्रदर्शनम्। यत आह श्रीब्रह्मा-'गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्ये'त्यादि ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ आत्मानमित्यादावपि तेन रहितमित्यादि योज्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः। प्रश्रयो विनयः। सहस्तेजोवलानि मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च पाटवानि। भगो भोगास्पदत्वम्। गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वम्। स्थैर्यमचंचलता। आस्तिक्यं श्रद्धा। कीर्त्तिर्यशः। मानः पूज्यत्वम्। अनहंकृतिर्गर्वाभावः ॥२९॥ ❀ ❀ इमे च अन्ये च सत्यसंकल्पत्वब्रह्मण्यत्वभक्तवात्सल्यादयो नित्याः सर्वकालवर्त्तिनो महागुणाः। 'मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकमि'ति भगवदुक्त्या गुणातीतस्यापि तस्य गुणवत्त्वान्महागुणाः अप्राकृताश्चिन्मयाः स्वरूपभूता इत्यर्थः। कर्हिचिन्महाप्रलयेऽपि न वियन्ति न विगता भवन्ति। तथाहि सत्यं यथार्थभाषणम्। तदादीनां गुणानां तदैव नित्यत्वं स्यात् यदि ते महाप्रलयमभिव्याप्य नैरन्तर्येण तत्र श्रीकृष्णे तिष्ठन्ति। तेषां नित्यत्वे सति यान् प्रति भाषणादिकं तेषां तद्वासस्थानानामपि नित्यत्वमुपपन्नमतो लीलानां लीलापरिकराणां पार्षदानां धाम्नां, च तदीयानां सर्वेषां नित्यत्वं सिद्धम् ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः २७, प्रश्रयो विनयः २८, शीलं सुस्वभावः २९, सहो मनःसामर्थ्यम् ३०, ओजः ज्ञानेंद्रियाणां सर्वश्रवणादिसामर्थ्यम् ३१, बलं कर्मेन्द्रियाणां सर्ववक्तृत्वादिसामर्थ्यम् ३२, भगोऽत्रोक्तैश्वर्योत्कर्षः ३३, गांभीर्यमनवगाह्यत्वम् ३४, स्थैर्यं युद्धादौ स्थिरत्वम् ३५, आस्तिक्यं वेदोक्ततत्त्ववादित्वम् ३६, कीर्तिर्यशसोऽतिशयः ३७, मानः सर्वपूज्यत्वम् ३८, अनहंकृतिः सर्वेश्वरत्वेऽपि गर्वाभावः ३९, ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एते एकोनचत्वारिंशत् अन्ये च सौंदर्यमाधुर्यसौकुमार्यवात्सल्यशांतत्वशरण्यत्वादयो महागुणा नित्या यावदात्मवृत्तयो महत्त्वं भगवद्भावमिच्छद्भिः प्रार्थ्याः, तत्र केचिद् भगवदसाधरणतया ज्ञेयाः, अन्ये यथावस्थमात्मनि सम्पादनीयत्वेन प्रार्थ्या इति विवेकः। यत्र कर्हिचित्कदाचिदपि न वियन्ति न च्यवन्ति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तेन श्रीकृष्णेन गुणपात्रेण गुणाश्रयेण श्रीर्निवसति यस्मिंस्तेन रहितम् अत एव पाप्मना पापहेतुना ईक्षितं लोकं शोचामि ॥३१-३२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयो विनयः शीलं सुस्वभावः सह ओजो बलानि मनइन्द्रियशरीराणां पाटवानि भगः सौभाग्यास्पदत्वं गांभीर्यमक्षोभ्यत्वं धैर्यमचञ्चलता आस्तिक्यं श्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वम् अनहंकृतिः गर्वाभावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अन्ये च ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादयः नित्याः सहजा इमे चान्ये चेति चकारद्वयं सांसर्गिकदोषनिवृत्त्यर्थं महागुणा इति । पराकाष्ठापन्नाः यथाज्ञानं निरतिशयं बलं निरतिशयमिति एकस्मिन्नपि हि गुणे जाते जगति महत्त्वं लभते जीवः । तेन विना न सर्वथा महत्त्वं भक्तिस्तु भगवद्रूपेति न तया व्यभिचारः । अत एव सर्वैरेते गुणाः प्रार्थ्याः, ते भगवति व्ययमपि न प्राप्नुवंति ईषदपि न क्षीयंते ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं गुणनिरूपणस्य प्रयोजनमाह तेनाहमिति सर्वे गुणा एकतः लक्ष्मीश्चैकतः अतस्तां भिन्नतया निरूपयति श्रीनिवासेति भगवन्निर्गमने सर्वे भगवद्गुणाः लक्ष्मीः तद्गुणाश्च निवृत्ताः । अतः शोचामीत्याह । किंच तत्प्रतियोगिनो दोषाः सर्वे समागता इत्याह पाप्मना कलिनेक्षितमिति सर्वेषां पापानां हेतुभूतेन कलिना ईक्षितं दृष्टम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आत्मीयोऽयमिति के तदीक्षिता इत्याकांक्षायां त्वदुक्ताः सर्व एवेति तान् गणयति हे अमरोत्तम देवश्रेष्ठ धर्म ! द्वितीयांतपाठो वा देवपितृऋषयः ऋणापकरणकर्त्रभावात् । सदाचाराः न संतीति साधुशोकः वर्णाश्रमाः स्वधर्माभावात् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्पर्याये सुबोधिनीप्रकाशो न (सं०)

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रागल्भ्यं सभासु धाष्टर्यम् । प्रश्रयो महत्सु विनयः । शीलं सद्वृत्तिः । सहो मनसः सामर्थ्यम् । ओजः ज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यम् । बलं कर्मेन्द्रियसामर्थ्यम् । भगो भोगास्पदत्वम् । गाम्भीर्यं दुरवगाह्याभिप्रायत्वम् । स्थैर्यं निमित्ते सत्यपि क्रोधादिविकार-राहित्यम् । आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः । कीर्तिः सुयशः । मानः पूज्यत्वम् । अनहङ्कृतिः कार्ये कृतेऽपि गर्वाभावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एते च पूर्वोक्ता एकोनचत्वारिंशत् अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वभक्तवत्सलत्वादयो महान्तः परमकाष्ठापन्ना अत एव महत्त्वमिच्छद्भिः प्रार्थ्या गुणा यत्र कर्हिचिदपि न वियन्ति स्म तेन गुणपात्रेण साम्प्रतं रहितं लोकं जनसमूहं शोचामीत्यन्वयः । गुणानामव्ययत्वे हेतुमाह-नित्या इति । हे भगवन्निति सम्बोधनेन ज्ञानित्वात् त्वमप्येतत्सर्वं जानासीति सूचितम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सर्वे गुणा एकतो लक्ष्मीश्चैकत इत्याशयेनाह-श्रीनिवासेनेति । भगवति श्रीकृष्णे गते सर्वगुणसहिता लक्ष्मीरपि गता प्रत्युत पापहेतुना कलिना लोको व्याप्त इत्याह-पाप्मना कलिनेक्षितमिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यत्त्वयोत्प्रेक्षितं तत्सत्यमेव, तत्सर्वमपि शोचामीत्याह-आत्मानं चानुशोचामि वृषलैर्भोक्ष्यमाणत्वात् । अमरोत्तमं देवश्रेष्ठं भवन्तं चानुशोचामीत्यूनपदत्वात् । देवादीनपि शोचामि हृतयज्ञादिभागत्वात् । साधूनपि शोचामि दुर्जनपीडितत्वात् । तथा ब्राह्मणादिवर्णान् ब्रह्मचर्याद्याश्रमांश्च शोचामि नष्टधर्मत्वात् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

निर्भीकता, विनय, शील, साहस, उत्साह, बल, सौभाग्य, गम्भीरता, स्थिरता, आस्तिकता, कीर्ति, गौरव और निरहङ्कारता—ये उन्तालीस अप्राकृत गुण तथा महत्त्वाकांक्षी पुरुषोंके द्वारा वाञ्छनीय (शरणागतवत्सलता आदि) और भी बहुत से महान् गुण उनकी सेवा करनेके लिये नित्य-निरन्तर निवास करते हैं, एक क्षणके लिये भी उनसे अलग नहीं होते-उन्हीं समस्त गुणोंके आश्रय, सौन्दर्यधाम भगवान् श्रीकृष्णने इस समय इस लोकसे अपनी लीला संवरण कर ली और यह संसार पापमय कलियुगकी कुदृष्टिका शिकार हो गया । यही देखकर मुझे बड़ा शोक हो रहा है । अपने लिये, देवताओंमें श्रेष्ठ तुम्हारे लिये, देवता, पितर, ऋषि, साधु और समस्त वर्णों तथा आश्रमोंके मनुष्योंके लिये मैं शोकग्रस्त हो रही हूँ ॥ २९-३२ ॥

ब्रह्मादयो बहु[1]तिथं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः[2] समचरन् भगवत्प्रपन्नाः ।
सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥३३॥
तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृताङ्गी ।
त्रीनत्यरोच उपलभ्य [3]ततो विभूतिं लोकान् स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ॥३४॥
यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः ।
त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥३५॥

---

१. प्रा० पा०—यदनिशं । २. प्रा० पा०—तपोव्रतधरा भगव० । ३. प्रा० पा०—तपोविभूतिं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ।
स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ॥३६॥
तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा । परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥३७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे 'पृथिवीधर्मसंवादो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका ।

तस्य विरहो दुःसह इत्याह चतुर्भिः । ब्रह्मादयो यस्याः श्रियोऽपांगमोक्षः स्वस्मिन् दृष्टिपातस्तत्कामाः सन्तो बहुतिथं बहुकालं तपः समचरन्सम्यक् चरन्ति स्म । भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रितापि सा श्रीर्यस्य पादलावण्यमलमनुरक्ता सती सेवते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः । केतुर्ध्वजः, अब्जादयः केताश्चिह्नानि येषां तैः । यद्वा अब्जादीनामाश्रयैः । सम्यगलंकृतमंगं यस्याः साहं ततो भगवतो विभूतिं संपदमुपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकानतिक्रम्यारोचे शोभितवत्यस्मि । पश्चात्तस्या विभूतेरन्ते नाशकाले प्राप्ते सत्युत्स्मयन्तीं गर्वं कुर्वाणां मां स व्यसृजत्त्यक्तवान् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ किं च । यो वै आसुरो वंशो येषां तेषां राज्ञामक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरं भारमपनीतवान् । त्वां चोनपदत्वाद् दुःस्थं सन्तं पौरुषेण पुरुषकारेणात्मनि स्वस्मिन् संपूर्णपदं सुस्थं संपादयन् "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः, संपादयितुमित्यर्थः । अबिभ्रत् धृतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्य विरहं का वा सहेत । प्रेमावलोकश्च रुचिरस्मितं च वल्गुजल्पश्च तैर्मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं स्तब्धत्वं योऽहरत् । यस्यांघ्रिणा रजस्युत्थितेन विटंकिताया अलंकृतायाः सस्यादिमिषेण रोमोत्सवो भवति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कथयतोः सतोः प्राचीं पूर्ववाहिनीं सरस्वतीं कुरुक्षेत्रे ॥ ३७ ॥

इति प्रथमस्कन्धे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः ।

यत्पादेति । यस्य पादयोः सर्वारविन्दजातेः शोभाधिक्यमसूचीति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ "केतश्चिह्ने निकेते च" इति कोशात् । द्वितीयार्थमाश्रित्याह—यद्वेति । गर्वं कुर्वाणां वैकुण्ठेपि मत्सदृशो नास्तीति गर्ववतीम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । सम्पादयार्थमिति भावः । इत्यर्थ इति । आर्षत्वादत्र गुणाभावो 'दिपोऽडागमश्चेति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यद्वा मधु मद्यं तद्वन्मादको मानो यासां सौन्दर्यादिगर्वितानामित्यर्थः, "अलंकारे विटंकस्स्यात्" इत्यभिधानात् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तयोः पृथ्वीधर्मयोः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

लक्षणेति । इदं च सूत्रं पाणिनीयतृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादीयषड्विंशत्यधिकशततमम् । अस्यार्थः—क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्त इति ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपनीव्याख्या-टिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेव विशदयति ब्रह्मादय इति । चतुर्मुखप्रभृतयः यस्या अपांगमोक्षः ईषत्तिर्यक् प्रसारस्तद्विषयत्वमात्मानं कामयमानाः बहुतिथं बहुकालं तपः समचरन् चक्रुः सा श्रीरपि कमलवनं स्वनिवासं विहाय भगवंतमेव प्रपन्ना च सती यस्य पादयोः सौभगं सौंदर्यमेवालं नितरां भजते सेवते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य भगवत अब्जादीनां केतूनां चिह्नानां केतैराश्रयभूतैः पदैः पादविन्यासैरलंकृतमङ्गं यस्याः साहं ततः अत एव विभूतिं लक्ष्मीमप्युपलभ्य त्वयाप्येवं भाग्यं न लब्धमित्याक्षिप्य विभूतिं सर्वसमृद्धिं प्राप्येति वा त्रीनपि लोकानत्यरोचे त्रिलोकीमतिक्रम्य ततोप्यधिकं दीप्तिमत्यस्मि एवमुत्स्मयन्तीं गर्वितां मां स भगवान् तदंते अवतारप्रयोजनांते व्यसृजत्तत्याज ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यो वा इति ममातीव भाररूपमासुरवंशेऽसुरसंपद्युक्तवंशे जातानां राज्ञामक्षौहिणीनां शत-

१. प्रा० पा०—परीक्षिते षोड० । २. दित्रयं सारस्वतव्याकरणोक्तः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मपानुदद्पनीतवान् तथा यश्चात्मतंत्रः स्वतंत्रः ऊनपदमूनं पदं पादद्वयं यस्य तमत एव दुःस्थं दुःखितं त्वामात्मनि स्वस्मिन्यत्पौरुषं सामर्थ्यं तेन सम्पादयन् पादचतुष्टयसम्पन्नं कर्तुमिच्छुर्यदुषु रमणीयमङ्गं शरीरमविभ्रद्धृतवान्॥ ३५॥ ❁ ❁ यश्च प्रेमपूर्वकाव-लोकनेन रुचिरेण सुन्दरेण स्मितेन सुन्दरैर्भाषणैश्च मधुमानिनीनां यादवस्त्रीणामितरावश्यत्वं सम्यक् हृतवान् यस्य चांघ्रिभ्यां विटंकिताया: अलंकृताया मम रोमोत्सवो रोमोद्गमो बभूव, तस्य पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य विरहं का मादृशी सहेत न कापी-त्यर्थः॥ ३६॥ ❁ ❁ इत्थं तयोः पृथिवीधर्मयोः कथयतोर्मिथः संभाषमाणयोः सतोः तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राचीं सरस्वतीं प्रभासतीर्थं प्राप्तः गतः॥ ३७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीकृष्णविरह एव ममाधिमूलमित्याख्याति ब्रह्मादय इति। यस्याः श्रियः अपांगः कटाक्षः तस्य मोक्ष उन्मीलनविशेषः तं कामयंत इति यदपांगमोक्षकामाः स्वेषु श्रियः कटाक्षनिपातमाकांक्षमाणा इत्यर्थः। शास्त्रोक्तप्रकारेण भगवत्प्रपन्नाः ब्रह्मादयो बहुतिथं बहुकालं भगवतीमभजन्निति शेषेणान्वयः, सा श्रीरनुरक्ता सद्भक्तिमती स्वनिवासमरविन्दवनं पद्मवनं विहाय यस्य श्रीकृष्णस्य पादयोः सौभगं सौभाग्यमलं भजत इत्यन्वयः॥ ३३॥ ❁ ❁ उपलब्धा तपोविभूतिर्यया सा तथा तपसा विविधफलं प्राप्ता सती तस्य भगवतः अब्जं च कुलिशं चांकुशश्च केतुर्ध्वजश्च अब्जकुलिशांकुशकेतवः लेखारूपा एते केताश्चिह्नानि येषां तानि तैः श्रीमद्भिः पदैः सम्यगलंकृतसर्वांगाऽहं त्रीन् लोकानतिक्रम्यारोचं शोभितवती सः श्रीकांतः तदंते तपोविभूतेरवसाने उत्स्मयन्तीं कानु मत्सदृशी स्त्रीत्यहंकुर्वाणां मां व्यसृजदित्येकान्वयः। तदंत इति त्वितरापेक्ष्योक्तं न तु भूमेः पुण्यावसानमस्ति भगवत्पत्नीत्वात्॥ ३४॥ ❁ ❁ यो वै असुराणां सम्बन्धी वंश आसुरवंशः तस्मिन् जातानां राज्ञामक्षौहिणीशतं ममातिभरमपानुददपाहरत् शतमिति शब्दः सहस्रादिवाची, त्वयि चतुष्पदत्वेन पूर्णपदं सम्पादयन् आत्मतन्त्रो यदुषु रम्यं रमणीयमङ्गमविभ्रत्॥३५॥ ❁ ❁ यश्च प्रेम्णावलोकश्च रुचिरं स्मितं च वल्गुर्मधुरा जल्पश्च ते तथोक्तास्तैर्मधुमानिनीनां समानमभिमानेन सह वर्तमानं स्थैर्यमहरत् यस्यांघ्रिभ्यां विटंकितायाश्चिह्निताया अलंकृताया वा मम रोमोत्सवः रोमांचोऽभूदिति शेषः, तस्य पुरुषोत्तमस्य विरहं का वा स्त्री सहेत न कापीत्यन्वयः॥ ३६॥ ❁ ❁ तदवसरे तत्र परीक्षितो गमनमाह तयोरिति। परीक्षिन्नाम राजश्रेष्ठः कुरुक्षेत्रे प्राचीं दिशमुद्दिश्य स्यन्दमानां नाम्ना सरस्वतीं नदीं प्राप्त इत्यन्वयः॥ ३७॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे श्रीविजयध्वजटीकायां रत्नावल्यां षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भगवन्तं प्रपन्ना अपि तस्या अपि प्रेयसीत्वात् यस्याः कृपाकटाक्षकामा ब्रह्मादयो बहुतिथं बहूनां कालानां पूरणं कालं व्याप्य तपः समचरन्, सा स्ववासमरविन्दवनं विहायेति तत्पादयोः सर्व्वारविन्दजातिशोभातिक्रमे तात्पर्य्यम्। सापि भजत इति॥ ३३॥ ❁ ❁ तत्सम्बन्धेन स्वविभूत्यतिशयो युक्त एवेत्याह तस्य इति॥ ३४॥ ❁ ❁ पूर्व्वे ये आसुरवंशा आसन् त एव राजानस्तेषाम्। छिन्नप्ररूढादिवत् समासः। पाठान्तरे आसुरवेशाः आसुरभावं प्रविष्टा इत्यर्थः। ऊनपदं त्वामात्मनि आश्रये सति सम्पादयन् सम्पन्नं पूर्णपदं कुर्व्वन्॥ ३५॥ ❁ ❁ तस्य विरहं का वा सहेत। प्रेमवलोकश्च रुचिरं स्मितं च वल्गुजल्पश्च तैर्मधुमानिनीनां मधुवन्मादको मानः पातिव्रत्यादिगर्वो यासाम् अस्ति तासां सत्यभामादीनां समानं गर्व्वसहितं स्थैर्य्यं शुद्धत्वं यः अहरत्। यस्यांघ्रिणा रजस्युत्थितेन विटङ्किताया: अलंकृतायाः शष्पादिमिषेण रोमोत्सवः भवति॥ ३६-३७॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बहुतिथं बहुकालं भगवन्तं प्रपन्ना अपि ब्रह्मादयः सकामभक्तत्वात् यदपाङ्गेत्यादि॥ ३३॥ ❁ ❁ तस्य श्रीकृष्णस्य। केतं चिह्नं त्रीन् लोकान् अतिक्रम्य अरोचे शोभितवत्यस्मि। ततः श्रीकृष्णाद्विभूतिं सम्पदम् उपलभ्य प्राप्य तदन्ते विभूतेर्नाशकाले प्राप्स्यमाने उत्स्मयन्तीं मत्तुल्यो वैकुण्ठोऽपि न भवतीत्यन्तर्गर्व्ववतीम्॥ ३४॥ ❁ ❁ पूर्व्वे ये आसुरवंशा आसन् त एव राजानस्तेषाम्। छिन्नप्ररूढादिवत् समासः। पाठान्तरे आसुरवेशाः आसुरभावं प्रविष्टा इत्यर्थः। ऊनपदं त्वामात्मनि आश्रये सति सम्पादयन् सम्पन्नं पूर्णपदं कुर्व्वन्॥ ३५॥ ❁ ❁ मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां स्थैर्य्यमचाञ्चल्यं मान-सहितम्। विटङ्किताया अलंकृताया इति तेन तस्य सर्वास्वपि प्रेयसीषु मध्ये अहं सदैव स्वाधीनभर्तृका विरहरहितैवासमिति भावः॥ ३६॥ ❁ ❁ प्राचीं पूर्व्ववाहिनीम्॥ ३७॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तद्विरहस्य दुःसहत्त्वमाह ब्रह्मेति चतुर्भिः । ब्रह्मादयः यस्याः अपांगमोक्षः स्वेषु दृष्टिपातस्तत्कामाः बहुतिथं बहुकालं तपः समचरन् सम्यक् चक्रुः सा श्रीः भगवत्प्रपन्ना सती स्ववासमरविंदवनं विहाय तस्य भगवतः पादयोः सौभगं सौन्दर्यम् अनुरक्ता नित्योद्युक्ता अलमत्यर्थं भजते सेवते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य श्रीकृष्णस्य युक्तैः पदैः कथंभूतैः अब्जकुलिशांकुशोपलक्षितानां यववेणुध्वजकुम्भादीनां केतूनां चिह्नानां केतैराश्रयैः अलंकृतमंगं यस्याः साऽहं तत एव विभूतिं समृद्धिमुपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकानत्यरोचं तानतिक्रम्य शोभितवत्यस्मि तदित्थमुत्स्मयंतीं मां सः श्रीकृष्णस्तदंते समृद्धिक्षयकाले व्यसृजत्तत्याज ॥ ३४ ॥ यः श्रीकृष्णः असुराणामयमासुरः स वंशे येषां राज्ञां राजच्छद्मासुराणाम् अक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरमपानुददपनीतवान् तथा त्वां चोनपदमत एव दुःस्थं संतं पौरुषेण सामर्थ्येन आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णपदं संपादयन् संपादयितुं-हेतौ शता-यदुषु रम्यं रमणीयमंगं श्रीविग्रहमबिभ्रद्धृतवान् आविश्चकार इति यावत् तस्य पुरुषोत्तमस्य विरहं का वा सहेतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ प्रेमपूर्वकेणावलोकेनावलोकनेन रुचिरेण स्मितेन वल्गुजल्पैः मधुरसंभाषणैश्च मधुमानिनीनां मधुवंशराजन्यभार्याणां मानेन सहितं स्थैर्य्यं स्तब्धत्वम् अहरत् यदंघ्रिविटंकितायाः यस्य चरणाभ्यामलंकृताया मम रोमोत्सवः रोमोद्गमो बभूव तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विरहं मादृशी का वा सहेत न काचिदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं तयोः पृथिवीधर्मयोः मिथः कथयतोः संभाषमाणयोः प्राचीं पूर्ववाहिनीं सरस्वतीं प्राप्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपटीकायां प्रथमस्कन्धीये षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अलमेतैर्निरूपितैः मुख्यतया त्वात्मानमेवानुशोचामीत्याह ब्रह्मादय इति द्वाभ्याम् । अतः केचित् इमे गुणाः प्राकृतकार्य-गुणरूपाः गुणसंबंधादेव भगवति वर्त्तंते न सहजा इत्याहुः । ते प्रष्टव्याः कस्यैते गुणा इति सत्त्वादीनामात्मनो वा, आद्ये स्वातंत्र्यादीनां तदीयत्वे गुणत्वमेव लुप्यते ब्रह्मत्वं वा भवेत् संयोगजत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणसंबंधकृताश्चेत् गुणानामेव उत्पत्तिपक्षस्तु वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात् न घटते इत्यादिवाक्यविरोधश्च सगुणो भगवानिति तु पक्षः निराकृतो निराकरिष्यते च । किंच यामनुपपत्तिं परिहर्तुं भगवति सत्त्वादीन् कल्पयंति तत्र सत्त्वादेः का शक्तिः यया भगवदनुपपत्तिमपि दूरीकुर्युः । यथा यावानर्थोऽस्माभिर्ब्रह्मण्युच्यते तावान् गुणेषु मायायां च मन्यते चेत् मायेत्यसुरा इति पक्षं तु व्यभिचरेयुरित्यलं विस्तरेण । बहुतिथं बहुकालं भगवत्त्यागस्य परमानिष्टत्वं शास्त्रार्थः तत् किं स्वभावत एव हेतुना वेति विचार्य्यते । तत्र भगवदीयानां भगवत्त्यागः सर्वानर्थाय तदपेक्षया अन्येषां हीनत्वात् संघातप्रवेशेन सापेक्षत्वात् हीनापेक्षया स्वरूपनाशापत्तिः । अतो भगवदीयानां मध्ये मुख्या लक्ष्मीः ततः सामर्थ्यमपि तस्या अकिंचित्करमिति तन्निर्वाहार्थं च कार्यकारणे च उदासीना भगवंतमेव भजते, अन्ये च पुनः तत्सेवकाः अहं च सपत्नी ततो भगवत्त्यागे महाननर्थ इति वक्तुं लक्ष्म्याः कृत्यमाह–तस्या अपि कार्यवृत्तांत उच्यते, यदपांगमोक्षकामा यस्याः लक्ष्म्याः अपांगः कटाक्षः तस्य मोक्षः तत्कामा ब्रह्मादयः । अत्र कटाक्षपदेन भगवन्निष्ठा रागसहितभगवद्विषयकामभावसहित-स्वसामर्थ्याभावोद्गिरणसहितार्थदृष्टिरुच्यते, ततः तस्यां दृष्टौ भगवान् भगवद्विषयकामः भगवतः स्नेहः लक्ष्मीसृष्टिरिति पंच पदार्थाः संति । ते हि दुर्लभा एकत्र समुदिताः, अतो दृष्टिविषयतासिद्ध्यर्थं भगवत्प्रपन्ना भगवति शरणगता भगवंतं हृदये स्थापयित्वेत्यर्थः तादृशाः संतस्तपः कुर्वंति एतादृशाः कटाक्षाः लक्ष्म्याः प्रतिक्षणं सहस्रं भवंति, एवं माहात्म्ययुक्तापि सा लक्ष्मीः चरणारविंदं भजते भगवत्त्यागे तस्यैव हेतुत्वात् तस्यापि दुर्लभश्चरणः सर्वथा मे चरणप्राप्तिस्तु सुतरां दुर्लभा । एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा चरणपरित्यागमाह स्ववासमरविंदवनं विहायेति शतांशेनाप्यन्यासक्तौ चरणसेवा दुर्लभेति स्वस्य जन्मस्थानमपि अरविंदवनं विहाय वनपदेन वास्तव्यत्वं सूचितं चरणसौभाग्यं भजते भक्तिनिष्ठा भवतीत्यर्थः । एतावता मम चरणत्वात् मत्सेवां सापि करोतीति अहं भगवदीयानामुत्तमेति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ चरणसौभाग्ये साभिलाषा लक्ष्मीः तत्प्राप्तये तत्त्वाय वा अनुरागेणोत्पन्नतुष्टत्वं द्योतयति तन्मयि सर्वत्राश्थितमित्याह अब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैरिति भगवच्चरणकमलाकृतिरेखा एकदेशस्य कमलत्वसंपादिकाः सन्ति तेन मकरंद-रूपामृतं तत्र फलं नियतमस्तीति सूचितं तत्राधिकारिणो दुर्लभाः सर्वथा दोषरहिताः सत्संघाते विद्यमानानामसंभावितं तदर्थं भगवच्चरणारविंद एव वज्राकारा रेखा वर्त्तते पापपर्वतानां छेदिका, अतस्तत्सेवायां प्रथमतः सर्वपापक्षयः, किंच मनोनैश्चल्ये सर्वमेतत् संभवति योगादिना तत्साधने बहिर्मुखता स्यात् अतः भगवच्चरणारविंद एव सेवकानां मनोवशीकरणार्थमंकुशाकारा रेखा वर्त्तते, अतो भगवच्चरणारविंदमाहात्म्यादेव तत्सेवकानां ततो मनो न गलति नापि मार्गविरोधेन चैतत् सर्वभजनानंतरं भवति भजनप्रवृत्तिरेव दुर्लभा कालकर्मस्वभावेभ्यो भयसंभवात् सर्वदा जीवानां भीतत्वात् न कापि स्वास्थ्यमित्याशंक्य भगवच्च-रणारविंद एव अभयपताकालक्षणा रेखा वर्त्तते, अत्रागमनमात्रेणैव न कुतश्चित् भयमिति ज्ञापिका । एतान्येव केतानि चिह्नानि येषां लक्ष्मीश्चापि तत्र संगे कटाक्षा ब्रह्मादयश्च तदाह श्रीमत्पदैरिति अत्रागतस्यान्यथाभावव्यावृत्त्यर्थमाह भगवत इति, सम्यक् अलं-कृतानि अंगानि यस्याः वैष्णवानां चक्रादिचिह्नैरेव सम्यक्त्वं भगवच्चरणारविंद एव स्पर्शे सात्त्विकभावेन तदंशे स्वतो रेखासहित-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चरणाभिव्यक्तिः स्फुटा एवमलंकरणसहिता लोकत्रयस्य चान्येषां चारित्रत्वयुक्तानामनलंकृतत्वात् अत्यरोचे अतिक्रम्य कांतियुक्ता जाता। किंच भगवतोऽपि विभूतिमुपलभ्य भगवानपि मयि शेते उपविशति भुंक्ते क्रीडति ऐश्वर्यं च करोति, एवं पूर्वसौभाग्ययुक्तां मामिदानीं व्यसृजत् त्यागे हेतुः उत्स्मयंतीमिति भूमिस्थानां यादवानां भूम्युत्पन्नभोजनगर्वदर्शनात् कारणगर्वानुमानम् अन्नेनैव सर्वभावानामुद्भवात् अतस्तदंते उत्स्मयनाशार्थं मां व्यसृजदित्यर्थः॥ ३४॥ ❁ ❁ एवं मूलभूतामुपपत्तिं श्लोकद्वयेनोक्त्वा लौकिकीमुपपत्तिं श्लोकद्वयेनाह यो वै ममेति। ममातिभाररूपमक्षौहिणीशतमपानुदत् भूम्युत्पन्नानां तद्धारकत्वे हेतुः असुरेति वंशपदेन तेषां गोत्राण्यत्र संतीति ज्ञापितं स्वस्य साधनापेक्षायामाह आत्मतंत्र इति। अनेन यादवरूपभारहरणमपि सूचितं वंशोपकारमप्याह त्वां दुःस्थमिति रोगादिव्याप्तिवत् अधर्मप्राप्ता दुःस्थता जनपदत्वं कालात् आत्मनि पौरुषेणेति स्वयमंतः प्रविश्य स्वपुरुषेण गतानंशान्सम्यक् संपादितवानित्युक्तं त्वां संपादयन्निति सम्बन्धः। त्वं हि प्रथमतः पूर्ण इति त्वदर्थं मदर्थमेव यदुषु अंगमबिभ्रत् आवयोरेव रमणयोग्यं भगवदीया धर्मात्मानश्च रमंते॥ ३५॥ ❁ ❁ फलितमाह–वेत्यनादरे या भगवद्विरहं सहते सा न कापीत्यर्थः। पुरुषमात्रविरहोऽपि सोढुमशक्यः किं पुनः तस्य इति उपकारपक्षो दूरे तिष्ठतु अकामेनापि विरहासहनमित्याह प्रेमेति त्रिभिः। ससाधनैः सर्वा एव वशीकृताः सात्त्विकाः तामसा राजसाश्च तत्र सात्त्विकाः प्रेमावलोकेन वशीकृताः तामसास्तु रुचिरस्मितेन मनोहारिमोहनेन राजसास्तु वल्गुजल्पैः मनोहरजल्पैः सात्त्विकेभ्यो भक्तिज्ञानं दत्वा वशीकृतवान् तामसेभ्यः मोहाभावं वैराग्यं च दत्वा राजसेभ्यः युक्तिप्रमाणे दत्त्वा अत एव मधुमानिनीनां समानं स्थैर्यमहरत् मधुराख्यानां मानिनीनां येन मानेन स्थिरोन्नतता कामे मार्गे वा आत्मस्थितिः मधु इति भिन्नं वा पदं मानिनीनां रसस्थैर्यादिवत् किंच ममापि यदंघ्रिचिह्नितायाः सर्वदा रोमोत्सवः॥ ३६॥ ❁ ❁ एवं भगवद्विरहेण क्लिष्टयोः सम्वादे जायमाने अदूरे श्रुत्वा देवताधर्मसांनिध्यं बुद्ध्वा विश्वामित्रः प्राचीं कुरुक्षेत्रस्थाम् ऋषित्वादावश्यकं कर्तुं गत इत्याह तयोरिति॥ ३७॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ब्रह्मादय इत्यत्र। सर्वसाधारण्येन सर्वशोकहेतुभूतयोर्भगवद्राहित्यकलीक्षितयोः कथनेन प्रश्नोत्तरपूर्वौ ब्रह्मादय इत्यादिकथनस्य प्रयोजनमाहुः अलमित्यादि। तत्रोक्तगुणवद्भगवद्राहित्यस्य शोकप्रयोजकत्वात्ते गुणाः सहजा इति मूलग्रन्थानुरोधाद्वक्तव्यमिति तद्वाख्याय मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति अत्र केचिदिति मायावादिनः। तदीयत्वे गुणत्वमेव भज्येतेति। तमसः प्रलायकत्वेन स्वातन्त्र्यस्य तमोगुणत्वात् कौशलादीनां रजोगुणत्वाद्रजस्तमसोश्च हेयत्वेन तेषां गुणत्वमेव न स्यात्, विग्रहस्य सात्त्विकत्वाङ्गीकारेपि तत्र तेषां प्रवेशलाभादपि तद्गुणत्वं न स्यादित्यर्थः। ब्रह्मत्वं वा भवेदिति। सत्त्वादीनामसत्त्वादेतेषामपि तथात्वापत्त्या तत्राभावेन निर्विशेषब्रह्मत्वमेव भगवतः स्यात्, न त्वीश्वरत्वमित्यर्थः। तेषां सदसद्विलक्षणत्वे तु 'न सत्तन्नासदुच्यत' इतेति गीतावाक्येन ब्रह्मणस्तथात्वात्तेषामपि ब्रह्मत्वं स्यात्, न तु गुणत्वमिति वार्थः। नन्वेते गुणा भगवति नारोपिताः, किन्त्वागन्तुकाः, अतो निर्विशेषत्वाभावान्न ब्रह्मत्वम्, किन्त्वीश्वरत्वमिति चेत् तत्राहुः संयोगजत्व इत्यादि। तथा च तथा चेत्तदा वसनारुण्यवद्भगवति प्रतीयमाना अपि ते गुणानामेव स्युर्न भगवत इत्यर्थः। ननु घृतद्रवत्ववत्ते भगवत्युत्पद्यन्ते, न तूपरज्यन्ति अतो भगवदीया इति चेत्, तत्राहुः उत्पत्तीत्यादि। न च नित्यपदस्य यावदवतारभावित्वमर्थो युक्तः, 'न व्ययन्ति स्म कर्हिचित्' दिति चतुर्थपादवैयर्थ्यापत्तेः। अवस्तद्विरोधो दुरुद्धर एवेत्यर्थः। ननु गुणसम्बन्धः सार्वदिक एवाङ्गीक्रियत इति न पूर्वोक्तो दोष इत्यत आहुः सगुण इत्यादि। सत्त्वादिगुणस्वरूपविचारेण दूषणान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। अस्तु सगुणस्तथापि कानुपपत्तिर्यदर्थं भगवति सत्त्वादयः कल्प्यन्ते, निर्विशेषस्य जगत्कर्तृत्वाद्ययोगात् श्रुत्युक्तानां तेषामसम्भव इति चेद्वाढम्, तर्हि तेषां सत्त्वादीनां सामर्थ्यं विचारणीयम्, किमेते तां परिहर्तुं शक्ता न वेति। तत्राद्यस्तु न सङ्गच्छते तथाहि। ते जडाः किं ब्रह्मणि स्वत एव सम्बद्धाः, हेतुना वा। आद्ये त्रयाणामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वेन सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्युगपत्कार्यत्रयापत्त्या सृष्टिप्रलयादिव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गः। अथ चलत्वाद्रजः प्राक् संसृज्यते, ततान्यस्तत इतर इति गुणस्वभाव एव व्यवस्थापक इति चेत्तर्हि सर्वप्रलयकत्वात्प्रबलं तमः कुतस्तूष्णीकं, वस्त्वभावादिति चेत्, तर्हि उत्पद्यमानानेव द्वितीयक्षणे ग्रसतु। अथ सत्त्वेन प्रतिबन्धान्न तथेति चेत्, तर्हि सत्त्वस्यापि सर्वदा सत्त्वान्न जातु प्रलयोस्तु। अथान्योन्योपमर्दकत्वमपि तेषां स्वभाव इति सत्त्वोपमर्दात्सुखेन प्रलय इति चेत्, तर्हि वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात् ग्रस्यमानानां द्वितीयक्षणे उत्पत्तिरस्तु। स्वभावस्यानपेतत्वात् हेत्वन्तरस्यानुपेतत्वाच्च। अतोऽवधिनियमभङ्गादाकस्मिकत्वादान्तर्गतः स्वभाववादस्त्वसङ्गतः, अनीश्वरत्वापादकत्वात् 'यतो वा इमानी'त्यादिश्रुतिविरोधाच्च। अथ हेतुना सम्बद्धास्तर्हि सम्बन्धात्पूर्वमीश्वरस्याभावात्तस्य कार्यत्वापत्तिः, साङ्ख्यमतापत्तिश्च। हेतुश्च क इत्यपि विचारणीयम्। काल इति चेत्, अद्वैतहानिः। इच्छा चेत्, तदापि तथा। तत्रापि तस्याः क्रमानपेक्षायामव्यवस्थाप्रसङ्गः। अपेक्षायां तत्र हेतोरवश्यवाच्यत्वेन गुणानां तथात्वाङ्गीकारे स्वभाववादापत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यम्। तेषामवस्तुत्वेनाङ्गीकारात्ततः कार्याभावे शून्यवादप्रसक्तिः। अतस्तेषां सामर्थ्यविचारे भगवति तत्सम्बन्धकल्पनमसङ्गतमित्यर्थः। ननु भेदवादमङ्गीकृत्य सत्त्वादीनां चेतनत्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चाङ्गीकृत्य तत्सम्बधं च नित्यमङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यादीनां गुणधर्माणां भगवति नित्यत्वमङ्गीक्रियते इति चेत्, तत्राहुः अथेत्यादि । प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाहुः बहुतिथमित्यादि । विशेषणात्मशोके को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवत्त्यागस्येति । भगवत्कृतत्यागस्य विचार्यत इति । स्वतस्त्यागे भगवतः स्वतन्त्रत्वादल्पः, स्वात्मदोषेण त्यागे त्वधिक इति निश्चेतुं त्यागहेतुर्विचार्यत इत्यर्थः । सर्वानर्थायेत्यत्र कर्मधारयः तदित्यादि । एकेन त्यक्तं ह्यन्योपेक्षत इति तेन ग्रहणे सर्वेऽनर्था इत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः संघातप्रवेशेनेति । व्युच्चरणोत्तरमपि यावन्न सङ्घातप्रवेशः, तावत् न तत्त्यागः, अतस्तेन सापेक्षत्वेऽपेक्षाया अनर्थमूलत्वात्तथेत्यर्थः । प्रकृते को वानर्थ इत्यत आहुः हीनेत्यादि । हीनेन हीनस्य वापेक्षायां भगवदीयत्वरूपमेव नश्यतीति स एवानर्थ इत्यर्थः । अत इति । एतत्सर्वमवगत्य । समर्थे । अन्यस्य हीनतानिवारणसमर्था । निर्वाहार्थं वेति । चकारात् स्वस्य भगवदीयताया अपि निर्वाहार्थम् । कार्यं कारणं चानुपदमत्रैव व्याख्यास्यते । अन्य इति ब्रह्मादयः । तत्सेवकाः भगवतः सेवकाः । सपत्नीति समानभाग्या । अत एवमस्माकं सर्वेषां भगवदीयत्वाद्विवक्षितं वक्तुं सर्वत्यागसूचकं भजनरूपं तस्याः कृत्यमाहेत्यर्थः । तस्या इत्यादि । तस्याः स्वकार्ये औदासीन्यं वक्तुं प्रथमतः स उच्यत इत्यर्थः । कटाक्षपदेनेति । तद्वाचकापाङ्गपदेन उच्यत इति । भावोद्गारिणान्तानां चतुर्णामभावे तादृशदृष्टेरसम्भवादर्थबलेन समर्प्यते । अत इति एषां दुर्लभानां लक्ष्मीदृष्टया सिद्धिमवगत्य । तादृशा इति । लक्ष्मीकटाक्षमोक्षकामाः । उक्त्वेति तत्रौदासीन्यबोधनायोक्त्वा । जन्मस्थानमिति । 'पुनश्च पद्माद्‌दुद्‌भूता । आदित्योऽभूद्यदा हरिः' इति विष्णुपुराणवाक्याज्जन्मस्थानम् । एतेन सिद्धमाहुः एतावतेत्यादि । तत्त्याय वेति भजत इति शेषः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्येत्यत्र । भगवद्ग्रहणमिति । 'ततो विभूति' मित्युत्तरार्द्धे तच्छब्देन भगवद्ग्रहणम् । तदर्थमिति सङ्घाते विद्यमानानामप्यमृताधिकारार्थं त्रीनित्यत्र । विशेष्यभूतलोकोक्तावपि-पदसमभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः अन्येषां च त्रित्वयुक्तानामिति । ते च ब्रह्मादयः सात्त्विकादिभेदभिन्नाः भक्ताश्च ज्ञेयाः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यो वा इत्यत्र । मूलभूतामिति । भगवत्कृते त्यागे मुख्यहेतुभूताम् ॥ ३५ ॥

इति प्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे षोडशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यत्पृष्टं 'इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलम्' इति तत्र दुस्सहः श्रीकृष्णविरह एव ममाधिमूलमित्याह-ब्रह्मादय इति चतुर्भिः । यस्याः श्रियः अपाङ्गमोक्षः स्वस्मिन् कृपादृष्टिपातस्तत्कामाः सन्तो ब्रह्मादयो बहुतिथं बहुकालं तपः समचरन् सा भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिताऽपि श्रीर्लक्ष्मीः स्ववासं 'पुनश्च पद्माद्‌दुद्‌भूता आदित्योऽभूद्यदा हरिः' इति विष्णुपुराणवचनात् स्वजन्मस्थानमपि अरविन्दवनं विहाय अलमनुरक्ता अतिप्रेमयुक्ता सती यस्य भगवतः पादसौभगं भजते चरणसेवया तत्सौन्दर्यमनुभवति ततो भगवतः सकाशाद्विभूतिं सर्वसमृद्धिमुपलभ्य प्राप्याहं त्रीन् लोकान् अत्यरोचे अतिक्रम्य शोभितवत्यस्मीत्युत्तरेणान्वयः । भगवत्प्रपन्ना इति सविसर्गपाठे ब्रह्मादिविशेषणम् ॥ ३३ ॥ कथं ततो विभूतिर्लब्धेत्यपेक्षायां तच्चरणसम्बन्धादेवेत्याशयेनाह-यस्येति । यस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः सम्यगलङ्कृतान्यङ्गानि यस्याः सेति । पदानां श्रीमत्त्वमेव विशदयति-अब्जादीनां केतैराश्रयैरिति । तत्र भगवच्चरणारविन्दे भक्तानां परमानन्दरूपमकरन्दास्वादनार्थं कमलाकारा रेखाऽस्ति, तदास्वादनमपि पापिनां दुर्लभमिति पापपर्वतविदारणार्थं वज्राकारा रेखाऽस्ति, तथापि मनोरूपगजस्य स्वभावतश्चञ्चलत्वात् दुर्दम्यत्वाच्च तद्वशीकारं विना तदास्वादनं दुर्लभमेवेति तद्वशीकारार्थमङ्कुशाकारा रेखाऽस्ति, तथापि तापत्रयोपद्रवस्य तदास्वादनं न सम्भवतीति तन्निवारणार्थं ध्वजाकारा रेखाऽस्तीति गर्वं कुर्वतीमित्यर्थः । त्यागप्रयोजनमाह-तदन्ते इति, तस्य गर्वस्यान्ते विनाशे विनाशार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यो वै भगवान् ममातीव भाररूपमासुरवंशेऽसुरसम्प्रयुक्ते वंशे जातानां राज्ञामक्षौहिणीनां शतं अपानुदत् अपनीतवान् । तथा ऊनपदं पादत्रयहीनम् अत एव दुस्स्थं त्वामात्मनि स्वस्मिन् यत्पौरुषं सामर्थ्यं तेन सम्पादयन् सम्पादयितुं पादचतुष्टयसम्पन्नं कर्तुं यदुपु रमणीयमङ्गं मूर्तिमबिभ्रत् भृतवान् अलंकरणे सामर्थ्यमाह-आत्मतन्त्र इति, स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यश्च प्रेमपूर्वकावलोकनेन रुचिरेण मनोहरेण स्मितेन वल्गुभिर्मनोहरैः जल्पैर्भाषणैश्च मधुमानिनीनां मधुकुलस्त्रीणां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं स्तब्धत्वमितरावश्यत्वमहरत् हृतवान्, यस्य चाङ्घ्रिभ्यां विटङ्किताया अलङ्कृताया मम रोमोत्सवः सस्यादिरूपरोमोद्गमो बभूव, तस्य पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य विरहं का वा सहेत ? न काऽपीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तयोः पृथिवीधर्मयोरेवं कथयतोर्मिथः सम्भाषमाणयोः सतोस्तदा तस्मिन्नेव काले परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राचीं पूर्ववाहिनीं कुरुक्षेत्रस्थां सरस्वतीं तयोः संवादप्रदेशं प्राप्त आगतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ षोडशो विवृतो राज्ञः कर्मादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जिनका कृपाकटाक्ष प्राप्त करनेके लिये ब्रह्मा आदि देवता भगवान्‌के शरणागत होकर बहुत दिनोंतक तपस्या करते रहे, वही लक्ष्मीजी अपने निवासस्थान कमलवनका परित्याग करके बड़े प्रेमसे जिनके चरणकमलोंकी सुभग छत्रछायाका सेवन करती हैं, उन्हीं भगवान्‌की कमल, वज्र, अंकुश, ध्वजा आदि चिह्नोंसे युक्त श्रीचरणोंसे विभूषित होनेके कारण मुझे महान् वैभव प्राप्त हुआ था और मेरी पूजा तीनों लोकोंसे बढ़कर हुई थी; परंतु मेरे सौभाग्यका अब अन्त हो गया! भगवान्‌ने मुझ अभागिनीको छोड़ दिया! मालूम होता है मुझे अपने सौभाग्यपर गर्व हो गया था, इसलिये उन्होंने मुझे यह दण्ड दिया है ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ तुम अपने तीन चरणोंके कम हो जानेसे मन-ही-मन कुढ़ रहे थे; अपने पुरुषार्थसे तुम्हें अपने ही अंदर पुनः सब अङ्गोंसे पूर्ण एवं स्वस्थ कर देनेके लिये वे अत्यन्त रमणीय श्यामसुन्दर विग्रहसे यदुवंशमें प्रकट हुए और मेरे बड़े भारी भारको, जो असुरवंशी राजाओंकी सैकड़ों अक्षौहिणियोंके रूपमें था, नष्ट कर डाला। क्योंकि वे परम स्वतन्त्र थे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जिन्होंने अपनी प्रेमभरी चितवन, मनोहर मुसकान और मीठी-मीठी बातोंसे सत्यभामा आदि मधुमयी मानिनियोंके मानके साथ धीरजको भी छीन लिया था और जिनके चरण-कमलोंके स्पर्शसे मैं निरन्तर आनन्दसे पुलकित रहती थी, उन पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्णका विरह भला कौन सह सकती है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ धर्म और पृथ्वी इस प्रकार आपसमें बात-चीत कर ही रहे थे कि उसी समय राजर्षि परीक्षित् पूर्ववाहिनी सरस्वतीके तटपर आ पहुँचे ॥ ३७ ॥

सोलहवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ सप्तदशोऽध्यायः

सूत उवाच

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् । दण्डहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलाञ्छनम् ॥ १ ॥
वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव बिभ्यतम् । वेपमानं पदैकेन सीदन्तं शूद्रताडितम् ॥ २ ॥
गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् । विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीम् ॥ ३ ॥
पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् । मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः सप्तदशे राज्ञः कलेर्निग्रह उच्यते । तस्यैवं वीर्यभाजोऽपि वैराग्यं वक्तुमद्भुतम् ॥ १ ॥

हन्यमानं ताड्यमानम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ मृणालं पद्मकंदस्तद्वद्धवलम् । भयान्मेहंतं मूत्रयंतम् । इवेत्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्निव प्रतिक्षणं क्षीयमाणांशस्तस्याप्यनिर्वाहात्कंपमान इवेति दर्शितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ धर्मदुघां हविर्दोग्ध्रीम् । क्षामां कृशाम् । यवसं तृणम् । अत्र सस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सेव । यज्ञाद्यभावात्कृशा । अत एव यज्ञभागमिच्छंती पृथ्वीति सूचितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कार्तस्वरं सुवर्णं तन्मयः परिच्छदः परिकरो यस्य । स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः । सज्जीकृतकार्मुकः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः प्राचीसरस्वतीप्राप्त्यनंतरं तस्य परीक्षितः । एवं वीर्यभाजः कलिदंडनसमर्थस्यापि (१) तत्र प्राचीतटे । सत्यत्रेताद्वापरयुगमर्यादाभंगे स्वातंत्र्यमाह–नृपलाञ्छनमिति । "मृणालं बिसम् ॥ १–४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

नृपाणामिव लांछनं चिह्नं यस्य स नृपलांछनस्तं नृपवेषधारिणमिति यावत् ॥ १–४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्रेति । तत्र प्राच्यां सरस्वत्यां पूर्वोक्तमनाथवद्धन्यमानं गोमिथुनं नृपस्येव लांछनानि यस्य दण्डो हस्ते यस्य तं वृषलं च राजा परीक्षिद्ददर्श ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र गोमिथुने पुमांसं विशिनष्टि वृषमिति । वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव । मूत्रं मुञ्चन्तमिव बिभ्यतमुद्विजन्तमेकेन पादेन कम्पमानं शूद्रेण ताडितमतः सीदन्तं क्लिश्यन्तम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्त्रियं विशिनष्टि गामिति । धर्मदुघां घृतपयोरूपक्षरणद्रव्यदोग्ध्रीं शूद्रस्य पादेन ताडितामत एव भृशं दीनां वत्सरहितामश्रुसहितं वदनं यस्यास्तां क्षामां कृशां यवसं तृणमिच्छन्तीं कामयमानां च चकाराद् वृषलं च पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कार्त्तस्वराः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा यस्मिंस्तं रथमारूढः । समारोपितं सज्जीकृतं कार्मुकं धनुर्येन स परीक्षिन्मेघगर्जितवद्गम्भीरया गिरा पप्रच्छ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्रापि भगवद्भक्तप्रधानस्य परीक्षितः कलिबन्धनादिमाहात्म्यवर्णनेन हरेर्महिमैव वर्ण्यत इति तन्महिमोच्यते । तत्र नातिदूर इति कथितमाश्चर्यमाह तत्रेति । तत्र कुरुक्षेत्रे प्राच्याः सरस्वत्यास्तीरे अनाथवत् नाथः स्वामी तेन रहिता यथा हन्यन्ते तथा ताड्यमानं गोमिथुनम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ मिथुनं विविच्याह वृषमिति । मृणालधवलं कमलनालसूत्रवद्धवलं शुक्लवर्णं बिभ्यतं भीतमिव मेहन्तं शकृन्मुंचन्तं वेपमानमेकेन पदा स्थितत्वात्सीदन्तं भग्नांगवत्तिष्ठंतं शूद्रेण कलिना पीडितं

---

१. प्रा० पा०—पीडितम् । २. प्रा० पा०—कृशां ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वृषमद्राक्षीत् ॥ २ ॥ ❁ ❁ यवसं तृणमाकांक्षमाणामत एव कृशामश्रुवदनामश्रुमुखीं विवत्सां वत्सरहितामिव स्थितां शूद्रस्य पदा ताडितां भृशमत्यर्थं हीनां कृपणां धर्मदुघां यज्ञयोग्यपयोदोग्ध्रीं गां चैवं विधामपश्यदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ दृष्ट्वा च तां राजा पप्रच्छेत्यन्वयः। कथम्भूतः कार्तस्वरपरिच्छदं सुवर्णपरिकरपरिष्कृतं रथमारूढः समारोपितकार्मुकः। सज्जीकृतधन्वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रैवाकस्माद् वृषले समागते राजा समागत इत्याह तत्रेति ॥ १-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परीक्षिद्धर्मयोः प्रोक्तमुक्तिप्रत्युक्तिकौतुकम्। निग्रहानुग्रहौ राज्ञा कलेः सप्तदशे ततः ॥

हन्यमानं ताड्यमानम्। नृपलाञ्छनमिति सत्यत्रेताद्वापरद्वियुगमर्यादानां भंगे स्वातन्त्र्यसूचकम् ॥ १ ॥ ❁ ❁ मेहन्तं मूत्रयन्तमिवेति पादावशिष्टोऽपि धर्मः प्रतिक्षणं क्षरन्निवेत्युत्प्रेक्षायां नश्यदवस्थ इत्यर्थः। वेपमानमिति सोऽपि नानाविघ्नैरनिष्पन्न इव कलिना क्रियते इति सूच्यते ॥ २ ॥ ❁ ❁ धर्मदुघां हविर्दोग्ध्रीं शस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सां धर्म्मक्षयेणाश्रुवदनां यज्ञाभावात् क्षामां कृशाम्। यवसं यज्ञभागम् ॥ ३ ॥ ❁ ❁ कार्त्तस्वरं सुवर्णम्। सज्जीकृतकार्म्मुक इति कलेः पलायनाशङ्कया ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ततः प्राचीसरस्वतीतटे हन्यमानं ताड्यमानं गोमिथुनं गवोः स्त्रीपुंभूतयोर्युगलं ददृशे ददर्श ॥ १ ॥ ❁ ❁ तत्र पुमांसं विशिनष्टि वृषमिति। मृणालवत् पद्मकंदवद्धवलम्। मेहन्तमिव मूत्रोत्सर्गस्यानुकरणं कुर्वन्तं न तु मूत्रयन्तमित्यत्यन्तं दैन्यं सूचितं यतः शूद्रेण ताडितम्। अत एव बिभ्यन्तमुद्विजन्तम् वेपमानं कम्पमानम्। एकेन पदा सीदन्तं क्लिश्यन्तं च ॥ २ ॥ ❁ ❁ स्त्रियं विशिनष्टि गामिति। धर्मदुघां धर्मार्थं पयोघृतरूपं हविर्दोग्ध्रीं यवसं तृणम् ॥ ३ ॥ ❁ ❁ दंडहस्तं वृषलं च विशिनष्टि कार्तस्वरपरिच्छदमिति कार्तस्वराः स्वर्णमयाः नृदेवार्हाः परिच्छदा मुकुटकुण्डलादयो यस्य तं वृषलं वृषं गां च पप्रच्छेति त्रयाणामन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ततः सप्तदशे धर्मपृथिवीसांत्वनं विदः। भीतस्य स्थानदानं च कलेः शिक्षा च रूप्यते ॥
प्रथमं मारणे भीतिः तयोः स्वास्थ्यस्य च क्षयः। अतः सांत्वनमग्रे च स्थानदानं विचारतः ॥
विवेकस्थापनायैव धर्मवाक्यं ततोऽस्य हि। सर्वसामर्थ्यसंबोधवैराग्यं वक्तुमद्भुतम् ॥
मूर्तीभूतास्त्रयो राज्ञे स्वखेदख्यापनाय तौ। वेपान्तरेऽपि तत्पीडाख्यापनाय स मारकः ॥
संधानं वस्तुभूतस्य कृतन्तेनास्य च स्वयम्। कृतं भूमेस्तु हेतूनां शोकस्य विनिवारणात् ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते पूर्ववाहिन्यां सरस्वत्यां स्नातुं गत इत्युक्तं ततस्तत्र गतः। अधर्मं दृष्टवानित्याह तत्रेति। गोमिथुनं मिथुनवद्भासमानं वृषभं गां च अनाथवत् द्वितीयार्थे वतिः। नाथभावयुक्तं वा भगवतोऽप्रकटत्वात्। वृषलं शूद्रं महतां व्यक्तिदर्शनेनैव जातिपरिज्ञानात्। चिह्नानि तु राज्ञः नृपलांछनमिव लांछनं यस्य एवं पाखण्डधर्मं च दृष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥ ❁ ❁ मिथुनस्य दीनत्वज्ञापनाय तौ वर्णयति वृष इति। अन्यथा पक्षपातोऽपि दोषः स्यात्। प्रथमं वृषं वर्णयति मृणालधवलमिति। अब्जादिवत् कान्तियुक्तश्च तम् अनेन स्वभावतः शुद्ध इत्युक्तम्। अन्यानि पंचांगानि विकलानीत्याह तत्र प्रत्यहं बाह्यक्षयः। मेहनं मूत्रणं कर्मक्षय उक्तः। बिभ्यन्तमिति भयेन ज्ञानाभाव उक्तः। इत्येवमनुकरणात्। अथवा मूत्रस्थानातिरिक्तस्थानेऽन्यमूत्रइव निःसरति तेन रोगः सूचितः। एकेन पदत्रयस्य गमने एकपादस्थितौ कम्पो भवत्येव ज्ञानसहिततपःप्रभृतीनामभावात् केवलसत्ये धर्मस्थितिश्चपला भवति। जाड्येन वेपन्तं पदार्थापरिज्ञानेन धर्मकृतिर्नतिः कम्पः शूद्रताडितमिति कालवशेन शूद्रकर्तृकधर्मस्य पाखण्डित्वेन धर्मकथाजननात्। ताडनं दण्डेन ताडनं वृषस्य पदा ताडनं पृथिव्याः। कलिः भूमिर्वधाय तिष्ठति पाखण्डमार्गैश्च धर्मं व्यथयन्तं ददृश इत्येव सम्बन्धः ॥ २ ॥ ❁ ❁ गां च वर्णयति चकारात् भयकम्पोऽस्या इति। स्वभावत उत्तमेत्याह धर्मदुघामिति। धर्ममग्निहोत्रादिकं दोग्धीति धर्मदुहामिति पाठे प्रवर्ग्यदुग्धं दोग्ध्रीति अस्याः षडङ्गविकलत्वमाह। देशाः सम्पन्ना दुष्टा भवन्ति। तदभावे विकला देशानामुत्तमानां कालदुष्टस्थित्या नाशात् दीना कालेनापि पीडिता पाखण्डैरुपनुद्यमानत्वात् कलेः प्रथमपादत्वात् पदेत्येकवचनम्। एवं देशकालदोषौ निरूपितौ, विवत्सामिति कर्त्रभावः। वत्साः स्वधर्मे मुख्याः। पृथुदोहे निरूपितास्तेषां साम्प्रतमभावः। अत एव साश्रुवदनामश्रुभिः सहितं वदनं यस्याः। अनेन मन्त्राभाव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उक्तः । हर्षरूपास्ते अपशब्दाः अश्रूणि कृशां द्रव्याभावात् । यत्र यज्ञः तत्र न याज्ञिकानि द्रव्याणि यवसमिच्छन्ती यज्ञादिषु भागमिच्छन्ती एवमस्याः षडंगविकलत्वं सूचितम्, अत्रापि पूर्ववत् क्रियासम्बन्धः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं दृष्ट्वा मारकस्य पूर्वत्वात् तं पृच्छति मारयितुम् । अन्यथा अविचारितकर्तृत्वं स्यात् । अत एव ससामग्रीकः पृच्छतीत्याह पप्रच्छेति । कार्त्तस्वरेति स्वाराजत्वख्यापनं कार्त्तस्वरं सुवर्णं तस्य परिच्छदानि यस्य । अनेन महत्त्वज्ञानात्सहसा अनतिक्रमः सूचितः । मेघगम्भीरयेति तप्तानां कृपावर्षणात् । गम्भीरेति शब्दश्रवणेनैव शत्रूणां मज्जनम् । एवं वाक्ये दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालने सूचिते समारोपितकार्मुक इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ सप्तदशाध्यायं विवरिषवोध्यायार्थस्य पूर्वमुक्तत्वेपि विशेषेणावान्तरार्थान् बोधयितुं पुनराहुः ततः सप्तदशे इत्यादि । विद इति तत्स्वरूपज्ञात् राज्ञः सकाशात् । प्रथमं सान्त्वननिरूपणतात्पर्यमाहुः प्रथममित्यादि । विचारत इति । अयमधर्मबन्धुरतस्तादृशान्येव स्थानान्यस्य देयानि, अन्यथान्यस्याप्यधर्मस्थानत्वापत्त्या महानेवानर्थ इति विचार्य धर्मवाक्यतात्पर्यमाहुः विवेकस्थापनायेति । नानावाक्यकृतो यो विमोहस्तन्निवारको योधिकारिविवेकस्तत्स्थापनाय । तस्यापि प्रयोजनं हि यतो हेतोः ततः विवेकादस्य राज्ञः सर्वसामर्थ्यसम्बन्धः । आधिदैविकं ज्ञातुं सामर्थ्यसत्ता बोध्यत इत्यर्थः । तस्यापि प्रयोजनम्, अग्रिमाध्यायेऽद्भुतं वैराग्यं वक्तुं तदुपोद्घातता । एतेनागिमसङ्गतिरुक्ता । मूर्तीभूता इत्यादि अलौकिकसामर्थ्यमवगन्तुं प्रत्यक्षा जाता इति शेषः । ज्ञानानन्तरं धर्मप्रचारसामर्थ्यं बोधयितुं प्रतिसन्धानकथेत्याशयेनाहुः सन्धानमित्यादि । तेन हेतुनास्य धर्मस्य स्वयं स्वत एवाश्वासनं कृतम्, भूमेस्तु शोकस्य हेतूनां निवारणात् परम्परयेत्यर्थः । वृषमित्यत्र । तत्र प्रत्यहं बाह्यक्षय इति । पक्षाङ्गवैकल्ये बाह्यस्य धर्मस्य क्षयः सूचित इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति कर्मेत्यादि । कर्मक्षय उक्त इति । मूत्रणस्य विसर्गरूपत्वात् कर्मेन्द्रियसाध्यत्वाच्च बाह्यस्याचारादिरूपकर्मणः क्षय उक्त इत्यर्थः । इवेत्यनुकरणादिति इवपदबोधितादनुकरणात् । दम्भेन करणमिवपदेन बोध्यते इति बाह्यधर्मस्य क्रियारूपस्य क्षय उक्त इत्यर्थः । रोगः सूचित इति । तथा च दुष्कर्मभोगसूचनात् । तेनापि बाह्यधर्मक्षय उक्त इत्यर्थः । चञ्चला भवतीति । तेन फलानुपयोगात् क्षयस्तस्योक्त इत्यर्थः । सीदन्तमित्यस्यार्थमाहुः जाड्येन वेपन्तमिति । इत्येव सम्बन्ध इति । पूर्वश्लोकोक्तक्रिययैव सम्बन्धः, नतु 'पप्रच्छे' त्युत्तरश्लोकोक्तया । तत्र मारणोद्योगस्यैव दर्शनादग्रे कलिं प्रत्येव पूर्वं प्रश्नाच्चेत्यर्थः ॥ १-४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

निग्रहानुग्रहोक्तिभ्यां कले राज्ञः परीक्षितः । सप्तदशे विशेषेण सामर्थ्यं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र तस्मिन् देशे अनाथवत् स्वामिरहितवत् वृषलेन हन्यमानं ताड्यमानं गोमिथुनं गवोर्युग्मं नृपस्येव लाञ्छनानि चिह्नानि यस्य तथा दण्डो हस्ते यस्य तं गोमिथुनहन्तारं वृषलं शूद्रं च राजा परीक्षिद्ददृशे ददर्शेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र गोमिथुने पुमांसं विशिनष्टि-वृषमिति । वृषरूपधरं धर्मं मृणालं पद्मकन्दस्तद्वद्धवलमिति शुद्धत्वं दर्शितम् । मेहन्तमिव मूत्रयन्तमिव, अनेनावशिष्टस्यापि धर्मस्य प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वं दर्शितम् । वेपमानं कम्पमानम् । तत्र हेतुमाह-बिभ्यतं भयं कुर्वन्तम् । तत्रापि हेतुमाह-सीदन्तमिति, क्लिश्यन्तमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-एकेन वेदोपलक्षितमिति । तत्र हेतुमाह-शूद्रताडितमिति । राजचिह्नधरेण शूद्ररूपेण कलिना निघ्नितमित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्त्रियं विशिनष्टि-गामिति । गोरूपधारिणीं पृथिवीं धर्मदुघां यज्ञादिसामग्रीसम्पादकत्वेन धर्महेतुभूतां दीनाम् अत एवाश्रुवदनाम् । तत्र हेतुमाह-भृशं पुनः पुनः शूद्रस्य पदा हतां ताडितामिति । विवत्सां सस्यादिप्रसवाभावात् यज्ञादिभागलाभाभावात् क्षामां कृशाम्, अत एव यवसं यज्ञभागमिच्छन्तीं ददर्शेत्यनेनैव श्लोकद्वयेऽप्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दृष्ट्वा च कार्त्तस्वराः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा यस्मिंस्तं रथमारूढः समारोपितं सज्जीकृतं कार्मुकं धनुर्येन स परीक्षित् मेघगर्जितवद्गम्भीरया तप्तसन्तापनिवर्तिकया वाचा पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

महाराज परीक्षित्‌द्वारा कलियुगका दमन

सूतजी कहते हैं—शौनकजी ! वहाँ पहुँचकर राजा परीक्षित्‌ने देखा कि एक राजवेषधारी शूद्र हाथमें डंडा लिये हुए है और गाय-बैलके एक जोड़ेको इस तरह पीटता जा रहा है, जैसे उनका कोई स्वामी ही न हो ॥ १ ॥ ❀ ❀ वह कमल-तन्तुके समान श्वेत रंगका बैल एक पैरसे खड़ा काँप रहा था तथा शूद्रकी ताड़नासे पीड़ित और भयभीत होकर मूत्र-त्याग कर रहा था ॥ २ ॥ ❀ ❀ धर्मोपयोगी दूध, घी आदि हविष्य पदार्थोंको देनेवाली वह गाय भी बार-बार शूद्रके पैरोंकी ठोकरें खाकर अत्यन्त दीन हो रही थी । एक तो वह स्वयं ही दुबली-पतली थी, दूसरे उसका बछड़ा भी उसके पास नहीं था । उसे भूख लगी हुई थी और उसकी आँखोंसे आँसू बहते जा रहे थे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्वर्ण जटित रथपर चढ़े हुए राजा परीक्षित्‌ने अपना धनुष चढ़ाकर मेघके समान गम्भीर वाणीसे उसको ललकारा ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान् बली। नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाद्विजः ॥ ५ ॥
कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना। शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन् वधमर्हसि ॥ ६ ॥
त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन्। वृषरूपेण किं कश्चिद् देवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥
न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते। भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हंसि घातयसि। राजाहमिति चेत्तत्राह। नट इव वेषमात्रेण नरदेवोऽसि कर्मणा त्वद्विजः शूद्रः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अशोच्यान्निरपराधान् रहसि यस्त्वं प्रहरन् प्रहरसि स शोच्यः सापराधोऽस्यतो वधमर्हसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वृषं प्रत्याह। त्वं वा कः। स्वयमेव संभावयति। किं कश्चिद्देवो वृषरूपेणास्मान् परिखेदयन् वर्तसे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दोर्दंडैः परिरंभिते परिरंभितवत्सुरक्षिते ते शुचोऽश्रूणि विनान्येषामश्रूणि नानुपतंतीति खेदहेतुत्वं दर्शितम् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नटो ह्यनुकार्यस्यैव कर्माभिनयन्भवतीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु यथा त्वं देशस्य राजा तथाहमपि संप्रति कालस्य राजेति मयि तव विक्रमो न भविष्यतीत्याह—कस्त्वमिति। गाण्डीवधन्वनाऽर्जुनेन सह कृष्णे दूरं गते सतीति। एतावद्दिनं त्वं क्वासीरिति भावः। नन्वासमेव किं तु ताभ्यां भयेन न प्राभूवमधुना तु कस्माद्बिभेमि। सत्यं सत्यं शोच्योसि। अधुना त्वं मर्त्तुमेवेच्छसीति भावः। संदर्भस्तु—सह गांडीवधन्वनेति। अत एव तथैव प्रतिज्ञातं "मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे" इति। स्वर्गापवर्गाणि तु तत्साक्षान्निर्दिष्टं "ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम्। तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैर्वस्त्रैरुपस्कृतम्। उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा ॥ यथास्वरूपं कौंतेयस्तथैव मधुसूदनम्" इति। अत्र कौंतेयो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ खेदयन् वर्त्तसे नैवादृशो दुःखी कृशो मया स्वप्नेऽपि दृष्ट इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ त्वय्येव राजनि सति वयमेवं दुःखिनः सांप्रतमभूमेति चेत्तत्र सानुतापं साटोपं चाह—न जात्विति। परिरक्षिते परिरंभितवत्सुरक्षिते इति। "शुक्छोकेश्रुणि शौचे च" इत्यभिधानात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नमेवाह कस्त्वमित्यादिभिरेकादशभिः तावद्वृषलं प्रति प्रश्नमाह द्वाभ्याम्। कस्त्वं त्वं कः इति प्रश्नः। किमर्थं पृच्छसीत्यत्राह अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तस्मिन्नस्मिंल्लोके बली सन् बलाद्धंस्यतः पृच्छामीति भावः। नृपोऽहमित्यत्राह नटवद्वेषेण नरदेवोऽसि कर्मणा त्वद्विजः शूद्रः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ गांडीवधन्वना अर्जुनेन सह श्रीकृष्णे दूरं स्वलोकं प्रति गते सति त्वमेव शोकानर्हान् रहसि प्रहरन् वधमर्हसि. अतः शोच्योऽसि स्वजनेनेति शेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वृषभं पृच्छति त्वमिति। हे मृणालधवल! पादैस्त्रिभिर्न्यूनः पदैकेन चरन् त्वं वा कः नोऽस्मान वृषरूपेण परिखेदयन्किं वा कश्चिद्देवः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कौरवेंद्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते आश्लिष्टे पालिते इति यावत्, अस्मिन् भूतले विना ते त्वां विना केषांचिदपि प्राणिनां शुचः शोकाश्रुबिंदवः कदाचिदपि न पतंति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्र प्रथमं शूद्रं प्रति प्रश्नप्रकारमाह कस्त्वमिति। यस्त्वं नटवद्वेषेण नरदेवोऽसि न तु राजा कर्मणा अद्विजः शूद्रोऽसि। अद्विज इत्युक्त्या शूद्रत्वं कथं ज्ञातमिति चेत्कर्मणेत्यनेन क्षत्रियवैश्ययोः परिहृतत्वात् मच्छरणे अहमेव रक्षको यस्य स तथा तस्मिन् "शरणं गृहरक्षित्रोरि"त्यभिधानं बली त्वमबलौ दुर्बलौ गोवृषौ बलात्प्रसह्य हंसि पीडयसि त्वं कः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ गांडीवधन्वना सह कृष्णे दूरं गते सति यः शोच्यो रहसि अशोच्यान् प्रहरन्नसि स त्वं वधमर्हसीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इदानीं वृषभं पृच्छति त्वं वेति। हे वृषभ! पादैर्न्यूनः यथा चरसि तथा त्रिभिः पादैर्न्यूनः एकेन चरन् मृणालवद्धवलस्त्वं को वा वृषभरूपेणास्मान् परिखेदयन् असद्दुबुद्धेः परिघातं कुर्वन् गतस्त्वं कश्चिद्देवः किम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कुतः परिखेदकत्वमिति तत्राह न जात्विति। कौरवेंद्राणां दोर्दंडैः परिरंभिते रक्षितेऽस्मिन् भूतले प्राणिनां शुचः शोकनिमित्ताश्रुबिंदवः जातु क्वचिदपि न निपतंति, त्वां विना, त्वं तु बाष्पकलाक्षः शोचसि यस्मात्तस्मात्परिखेदयसीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः।

अद्विजः द्विजविरोधी ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्त्वमित्यत्र सह गाण्डीवधन्वनेति। तथैव प्रतिज्ञातं तं प्रति श्रीभगवता—'मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे' इति। स्वर्गपर्वणि तु तत्साक्षादेव निर्दिष्टम् 'ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

षान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैर्वस्त्रैरुपस्कृतम् । उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा । यथास्वरूपं कौन्तेयस्तथैव मधुसूदनमि'ति । अत्र कौन्तेयो युधिष्ठिरः ॥ ६-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कस्त्वं रे मदग्रे हंसि ? नरदेवोऽहमिति चेन्मयि नरदेवे विद्यमाने त्वं कुतस्त्यो नरदेवः ? नटवद्वेषेणेति चेन्नहि नहि कर्म्मणा त्वम् अद्विजः शूद्रः । नटो ह्यनुकार्य्यस्यैव कर्म्म अभिनयतीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु यथा त्वं देशस्य राजा तथैवाहमपि संप्रति कालस्य राजेति मयि तव विक्रमो न भविष्यतीत्यत आह यस्त्वमिति । गाण्डीवधन्वना अर्ज्जुनेन सह कृष्णे दूरं गते सतीति एतावद्दिनं त्वं कासीरिति भावः । नन्वासमेव किन्तु ताभ्यां भयेन न प्राभूवम् । अधुना तु कस्माद्बिभेमि इति सत्यम् । शोच्योऽसि अधुना त्वं मर्त्तुमेवेच्छसीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भवतु, क्षणं तव प्रथममपराधं विमृशामीति मनसि कृत्वा वृषं प्रत्याह त्वं वेति । नोऽस्मान् खेदयितुं किं कश्चिद्देवोऽसि । नैतादृशः कृशो (वृषो) दुःखी मया स्वप्नेऽपि दृष्ट इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ त्वय्येव राजनि सति वयमेवं दुःखिनः सांप्रतं समभूमेति चेत् तत्र सानुतापं साटोपं चाह न जात्विति । परिरम्भिते परिरम्भितवत् सुरक्षिते तव शुचः अश्रूणि विना अन्येषामश्रूणि न पतन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रश्नप्रकारमाह क इत्यादि द्वादशभिः । अरे त्वं कोऽसि वेषेण स्वर्णमयमुकुटादिपरिच्छदेन नटवन्नरदेवः न तु वस्तुतः । तत्र हेतुमाह–यतः बली सन् अबलान् हंसि घातयसि । अनेन कर्मणाऽद्विजः द्विजभिन्नः प्रतीयसे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दूरं प्रकृतिमंडलतो दूरतरं निजलोकं दीनानुकंपिनि कृष्णे गांडीवधन्वना प्रबलदुर्जनदमनेनानुकंपिनि कृष्णे गांडीवधन्वना प्रबलदुर्जनदमनेनार्जुनेन सह गते सति शोच्यः सापराधस्त्वं कोऽसि अशोच्यान् निर्दोषान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मृणालधवल ! त्वं वा त्रिभिः पादैर्न्यूनः पदा एकेन पादेन चरन् नोऽस्मान्वृषरूपेण परिखेदयन्किं कश्चिद्देवोऽसि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ खेदहेतुमाह–कौरवेंद्राणां दोर्दंडैर्भुजदंडैः परिरंभितेऽस्मिन्भूतले तव शुचोऽश्रूणि विनाऽन्येषां प्राणिनामश्रूणि जातु कदाचिदपि नानुपतंति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अयुक्तवचनमात्रेणैव परिज्ञातो मारणीय इति प्रश्नमाह कस्त्वमिति द्वाभ्याम् अज्ञाननिश्चयभेदात् । अधिक्षेपार्थो वा द्वितीयः । अहमेव शरणं रक्षको यस्य तादृशे लोके बलात् विधिव्यतिरेकेण अबलान् अशत्रुभूतान् दीनान् बलीत्यनेन आपदभावः सूचितः । चिह्नैरेव परिज्ञायतामित्याशंक्याह वेषेण केवलं नरदेवोऽसि । न राजा त्वं सामर्थ्याभावात् प्रसिद्धत्वाच्च नटवदिति । राज्ञामुपहासार्थं तादृशं रूपं कृत्वा धर्मभूरक्षायां कर्त्तव्यायां विपरीतकरणं न भवतीत्याह–कर्मणा अद्विजाः गां पदा ताडयंति । अद्विज इत्यनेन द्वितीयजन्मनि जाते कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेको भवेत् । कथं कृष्णे अर्जुने च विद्यमाने न प्रकटः, अतः धर्मकर्त्तरि कारयितरि च प्रचलिते त्वं कः कुत्सित एव तद्गमनानन्तरमयमहमित्यागतस्तर्हि चोरो भवसि ताभ्यां राज्ये अनिरूपणात् बलात् चेत् राजा भवितुमिच्छसि तदा शोच्योऽसि सापराधोऽसि । किंच अशोच्यान् अनपराधान् एकांते प्रहरन् सुतरां सापराधोऽसि । अतो वधमर्हसि नान्यं दण्डमिति भावः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ एवं मारयितुं विचारयन् उत्तराकथनात् सन्दिग्धः तयोः सापराधत्वमाशंक्य सांत्वनार्थं सम्पृच्छति त्वं वा मृणालधवल इति । प्राकृतवृषभकांतियुक्तत्वे शुभ्रता दुर्लभा, एकपदा च गमनम् अत इदं प्राकृतपशोरसंभावितमिति कश्चित् देव एव किं भवान् । नहि पशुरूपा देवा एतादृशा भवंति हि तर्हि वृषरूपेण नः अस्मान् खेदयन् किं देवः पूर्वमपि श्रूयते शिविप्रभृतिषु अग्न्यादयो रूपांतरेणागता इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कथमयं राजा अस्मान् ज्ञास्यतीति पदा भूस्पर्शात् नायं देव इति निश्चित्याह न जात्विति । त्वद्व्यतिरेकेण अन्योऽस्मद्राज्ये श्रुतो दृष्टो वा न कस्यचित् अश्रूणि पतन्ति तत्राप्यस्मिन् कौरवेन्द्राणां कुरुवंशराज्ञां दोर्दंडपरिरंभिते आलिङ्गिते भूतले न हि महाराजोपयुज्यमाना भूः क्लिष्टा भवति, तव तु स्वरूपं न ज्ञायत इति भावः, खेदो वा अनेन निवृत्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कस्त्वमित्यत्र । निश्चयभेदादिति । अद्विजत्वनिश्चयस्य पूर्ववाक्ये जातत्वेपि तद्विशेषनिश्चयस्य द्वितीयोक्तकर्मणा जातत्वात्तेन द्वितीय इत्यर्थः । पूर्ववाक्योक्तकर्मणापि तस्य सम्भवादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अधीत्यादि । द्वितीयस्याभासे । तथापीति । एवं प्रश्नोत्तरमपि ॥ ५-८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रश्नमेव दर्शयति-कस्त्वमित्यादिभिरेकादशभिः । तावद्वृषलं पृच्छति-कस्त्वमिति द्वाभ्याम् । त्वं क इति प्रश्नः । किमर्थं पृच्छसीत्याकाङ्क्षायामाह-अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तस्मिन् लोके बली सन् अबलान् दुर्बलान् यतस्त्वं बलाद्धंसि अतः पृच्छामि । नृपोऽहमिति चेत्तत्राह-नटवद्वेषमात्रेण नरदेवोऽसि, पदा गोताडनरूपकर्मणा त्वम् अद्विजः शूद्र एव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टोऽपि यदा न वदति तदा पुनः पृच्छति-क इति । गाण्डीवधन्वनाऽर्जुनेन सह श्रीकृष्णे दुष्टशास्तरि दूरं स्वलोकं प्रति गते सति यस्त्वं शास्त्रभावं मत्वा रहस्येकान्तेऽशोच्यान् धर्मिष्ठान् प्रहरन् अस्माभिः शोच्यः वध्यत्वेन चिन्त्योऽसि स क इत्यन्वयः । यः को वा भव वधमेवार्हसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथ वृषं पृच्छति-त्वमिति । हे मृणालधवल पादैस्त्रिभिर्न्यूनः एकेन पदा चरन् त्वं वा क इत्यन्वयः । एवं दृष्ट्वा स्वयमेव सम्भावयति-किं कश्चिद्देवो वृषरूपेण नोऽस्मान् परिखेदयन् वर्त्तसे ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु ममैतादृशरूपेण तव कथं खेद इत्यपेक्षायामाह-नेति । कौरवेन्द्राणां कुरुवंशराजानां दोर्दण्डैः परिरम्भिते परिपालितेऽस्मिन् भूतले ते तव शुचः अश्रूणि विनाऽन्येषां प्राणिनामश्रूणि जातु कदाचिदपि न पतन्ति अतोऽस्माकं खेदः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अरे ! तू कौन है, जो बलवान् होकर भी मेरे राज्यके इन दुर्बल प्राणियोंको बलपूर्वक मार रहा है ? तूने नटकी भाँति वेष तो राजाका-सा बना रक्खा है, परंतु कर्मसे तू शूद्र जान पड़ता है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हमारे दादा अर्जुनके साथ भगवान् श्रीकृष्णके परमधाम पधार जानेपर इस प्रकार निर्जन स्थानमें निरपराधोंपर प्रहार करनेवाला तू अपराधी है, अतः वधके योग्य है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उन्होंने धर्मसे पूछा-कमलनालके समान आपका श्वेतवर्ण है । तीन पैर न होनेपर भी आप एक ही पैरसे चलते-फिरते हैं । यह देखकर मुझे बड़ा कष्ट हो रहा है । बतलाइये, आप क्या बैलके रूपमें कोई देवता हैं ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अभी यह भूमण्डल कुरुवंशी नरपतियोंके बाहुबलसे सुरक्षित है । इसमें आपके सिवा और किसी भी प्राणीकी आँखोंसे शोकके आँसू बहते मैंने नहीं देखे ॥ ८ ॥

मा सौरभेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलाद् भयम् । मा रोदीरम्ब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ ९ ॥
यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभिः । तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः ॥ १० ॥
एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः । अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥
कोऽवृश्चत् तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पद । मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवमुक्ते पुनरपि शोचंतं प्रत्याह । भो सुरभेः पुत्र मा शुचः शोकं मा कुरु । व्येत्वपयातु । गां प्रत्याह । अंब मातः शास्तरि मयि जीवति सति ते भद्रमेवातो मा रोदीः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मद्धितार्थमेवैनं हनिष्यामि न तवोपकारायेत्याह यस्येति द्वाभ्याम् । हे साध्वि सर्वा याः काश्चिदपीत्यर्थः । असाधुभिस्त्रस्यंते पीडयंत इत्यर्थः । भगो भाग्यम् । गतिः परलोकः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ पुनरपि शोचंतं वृषं प्रत्याह । कोऽवृश्चच्चिच्छेद । त्वादृशास्त्वद्विधा दुःखिताः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नन्वलीकमिदमिति स्वमिव रुदन्तीं गां दर्शयन्तं वृषं प्रत्याह-हे सौरभेयेति । अहो भूमिर्विष्णुपत्नीत्वेन स्वपतौ विष्णावंतर्हिते चेयं विधवा जाता । सा च गोरूपा तदात्मजस्त्वं विधवापुत्र इव दीनो रक्षितारं निरीक्षसे । रक्षिता चाधुनाऽहमेव स च दीनोपेक्षको नास्मि । ततस्त्वामधुनैनं दंडयित्वा रक्षामीति भावः । गां च विष्णुपत्नीत्वेनैव मातरं ज्ञात्वाश्वासयन्नाह-अंबेति । यत्र पुत्रे जीवति मातुर्दुष्टकृतार्तिर्भवेद्धिक्तं पुत्रमित्यतस्त्वामपि निर्दुःखां करिष्याम्येनं घातयित्वेति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नन्वस्मत्संबंधेनैनं घातयन्नेतद्वधपापभागिनावावां मा कुर्वित्यत आ-यस्येति । हे साध्वीति । साधुरक्षणं विना राज्ञो मम सर्वस्वहानिस्स्यादिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अत आर्तार्त्तिनिग्रहस्य राजधर्मत्वात् । एवं कलिम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कोऽवृश्चत्तं वद ततो ज्ञात्वाहं तं हनिष्यामीति भावः । संबुद्धिरुक्तार्था ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हे सौरभेय ! मानु शुचः शोकं मा कार्षीः, ते तव वृषलादस्माच्छूद्राद्भयमत्येतु नश्यतु, गामाश्वासयन्नाह मेति । हे अम्ब ! खलानां दुरात्मनां शास्तरि दंडधरे मयि तिष्ठति सति त्वं मा रोदीः । रोदनं मा कार्षीः, ते तव भद्रं सुखमेव भविष्यति ॥ ९ ॥ ❀ ❀

---

१. प्रा० पा०—मार्तर्हिंस्यन्ते । २. प्रा० पा०—राज्ञः ३. प्रा० पा०—चतुष्पदः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे साध्वि ! यस्य राष्ट्रे दुरात्मभिः सर्वाः प्रजास्त्रस्यन्ते बिभ्यति । असाधुभिरिति करणत्वविवक्षया तृतीया प्रयुक्ताऽतो न "भीत्रार्थानाम्" इत्यपादानत्वं, तस्य मत्तस्य राज्ञः कीर्त्त्यादयो नश्यन्ति । भगो भाग्यं गतिः पुण्यलोकगतिः ॥ १० ॥ ❁ ❁ आर्त्तानां दुःखितानामार्त्तिपरिहार इति यदेष राज्ञां पर उत्कृष्टो धर्मः । यत एवमतः भूतद्रोहकारिणमत एवासत्तममेनं वधिष्यामि ॥ ११ ॥ ❁ ❁ पुनर्वृषं पृच्छन्नाश्वासयति क इति सार्द्धैश्चतुर्भिः । हे सौरभेय चतुष्पद ! तव त्रीन्पादान्कोऽवृश्चदभिनत्कृष्णानुवर्त्तिनां राज्ञामस्माकं राष्ट्रे त्वादृशा दुःखिता मा भूवन्न सन्तु ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे सौरभेय ! सुरभिवंशोद्भव मा शुचः शोकं मा कार्षीः, ते तव वृषलाद्भयं व्येतु नश्यत्वित्यन्वयः । इदानीं सौरभेयीं पृच्छति मा रोदीरिति । हे सौरभेयि ! त्वमपि कासीत्यध्याहारः कर्तव्यः कस्त्वमित्युक्तत्वात्, हे अम्ब ! मा रोदीः । अश्रुविमोक्षणं मा कार्षीः, ते तुभ्यं भद्रमस्तु, कुतः मयि दुष्टानां शास्तरि सति ॥ ९ ॥ ❁ ❁ यस्य राष्ट्रे राज्येऽसाधुभिर्दुष्टैः प्रजाः साधु हिंस्यन्ते पीड्यंते मत्तस्य तस्य कीर्त्त्यादयो नश्यन्तीत्यन्वयः । गतिः परलोकः ॥ १० ॥ ❁ ❁ यः आर्त्तानामार्त्तिनिग्रहः एषः राज्ञः परो धर्मो हि यस्मादार्त्तिनिग्रहस्य स्वधर्मत्वादसत्तमं भूतद्रुहमेनं वृषलं वधिष्यामीत्यन्वयः । अनेन कस्य हेतोर्निजग्राहेति चोद्यं परिहृतम् ॥ ११ ॥ ❁ ❁ हे सौरभेय ! चतुष्पदस्तव त्रीन् पादान् कोऽवृश्चत् छेदितवान्स कः ज्ञातश्चेत्परिहरिष्यामीति शेषः । कुत इति तत्राह मा भूवन्निति । त्वादृशाः त्वद्विधाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वलीकमिदमिति स्वामिव रुदन्तीं गां दर्शयन्तं वृषं साश्वासमाह । भोः सुरभेः पुत्र ! मा शुचः मा शोचः । भयं व्येत्विति अधुनैवेमं हन्मीति भावः । गां प्रत्याह मेति । मयि जीवति सति ॥ ९ ॥ ❁ ❁ नन्वसत्सम्बन्धेनैनं घातयन्नेतद्वधभागिनावावां मा कुर्वित्यत आह यस्येति । अतः स्वहितार्थमेवैनं हन्मि । न चात्र युष्मदनुरोध इति भावः ॥ १०-१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पुनर्वृषमाश्वासयन्नाह हे सौरभेय ! मा शुचः शोकं मा कार्षीः वृषलात् शूद्रात्ते । भयं व्येतु अपयातु । गामाश्वासयन्नाह हे अम्ब मातः ! खलानां दुर्वृत्तानां शास्तरि मयि सति ते भद्रमेव भविष्यति । अतो मा रोदी रोदनं मा कार्षीः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ हे साध्वि ! भगो बुद्ध्याद्यैश्वर्यं परलोकगतिश्च ॥ १० ॥ ❁ ❁ आर्त्तानां क्लेशाक्रान्तानामार्त्तिनिग्रहः क्लेशपरिहारः ॥ ११ ॥ ❁ ❁ पुनर्वृषं पृच्छन् स्वधर्ममाह क इति पंचभिः । अवृश्चदभिनत् त्वादृशस्त्वद्विधा दुःखिता मा भूवन्मा सन्तु ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु राज्ञा कथनमेवमनुचितमित्याशंक्याह हे सौरभेय ! सुरभ्याः पुत्र अनेनास्य मध्यमाभावो निरूपितः नायं देवो न प्राकृत इति । अतस्त्वं मा शुचः ते वृषलात् भयमपगच्छतु । वृषलं मारयिष्यामीति भावः । एवं वृषभसांत्वनमुक्त्वा सुरभिसांत्वनमाह मा रोदीरिति । हे अम्ब ! सर्वदा त्वद्दुग्धपानात् मातृत्वं स्नेहेन वा ते भद्रं मदागमनं तव कल्याणमित्यर्थः । अत एव मा रोदीः । तर्हि एतावत्कालं न ज्ञातं तत्राह मयीति शास्तरि सति यदाहमस्य शासनं करिष्यामीति । तदा तव भद्रं निमित्ताभावान् पूर्वं न जातमिति भावः ॥ ९ ॥ ❁ ❁ नन्वस्मन्निमित्तं त्वया किमर्थं मारणीयः तत्राह स्वार्थमेवायं मारणीयः । अस्मदपकारित्वादिति तस्यापकारमाह—हे साध्वि ! यस्य राष्ट्रे असाधुभिः प्रजा नश्यन्ते तस्य चत्वारि नश्यन्ति नाशानुसंधाने हेतुमाह मत्तस्येति । चत्वारि गणयति कीर्त्तिरिति भगो भाग्यं गतिः परलोको ज्ञानं वा ॥ १० ॥ ❁ ❁ किंच न केवलमेतदरक्षणादौ दोष इति एतद्रक्षणं तथा सति काम्यता स्यात् । किन्तु एतद्रक्षणं विहितमपीति नित्यता । तस्मात् नियतविहितत्वादेव करिष्यामीत्याह एष राज्ञ इति । एष अंगुल्या निर्दिशति एतादृशानां रक्षणं राज्ञः परो धर्मः प्रजारक्षापेक्षया अयमेव परो धर्मः यदार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः आर्तेभ्यो धनाद्यपेक्षाया अपि आर्त्तिनिग्रहः परो धर्मः । ततः किमत आह । ततः स्वधर्मपरिपालनार्थमेवैनं वधिष्यामि । ननु साक्षात् वधे अधर्मः । तत् कथं हनिष्यसीत्यत आह भूतद्रुहमिति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो द्रुह्यतीति एतद्वधे भूतानां जीवनं भवति एतदवधे बहूनां मरणम् । अतो लाघवादेकस्यैव मरणं वरम् । ननु साक्षात् निषेधविधिविषयोऽयम् । अन्ये तु न स्वकर्तृजहिंसाविषया अतो बहुत्वमप्रयोजकमित्याशंक्याह—असत्तममिति । न ह्यस्य वधः अधर्मोस्ति दुष्टनिग्रहादेर्विहितत्त्वात् । अत एव तद्वधे त्रयं सिद्ध्यति दुष्टनिग्रहविधिपरिपालनं भूतद्रोहनिषेधविधिपरिपालनमार्त्तानामार्त्तिनिग्रहविधिपरिपालनं च ॥ ११ ॥ ❁ ❁ इति सुरभिसांत्वनविधिप्रस्तावेन तद्वधमुक्त्वा सौरभेयार्थमपि तद्वधो भवत्विति पुनः पृच्छति कोऽवृश्चदिति । पादान् कः अवृश्चन् अच्छिनत् यथापराधं दण्डः कर्त्तव्यः, सुरभ्यास्ताडनमात्रमनेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कृतं तन्निवारणपूर्वकताडनेनापि प्रतीकारो भवति, पादत्रयच्छेदे तु अस्यापि पादद्वयं हस्तश्च च्छेत्तव्यः ततः कथयेत्यर्थः । चतुःपदेति सम्बोधनात् अवश्यं पूर्वं पादचतुष्टयं स्थितमिति ज्ञापितम्, ननु तस्यापि पादच्छेदेन मम कः पुरुषार्थः स्यात् तत्राह यथा भवान् जातः तथा अन्तेऽप्यस्मिन् जीवति मा भूवन्निति एव निग्रहः कर्त्तव्यः । ननु त्रिविधा राज्ये भवन्ति कोऽयमाग्रहः सर्वथा अयं मारणीय इति तत्राह–राज्ञां कृष्णानुवर्तिनामिति । अन्येषां राज्ये भवन्तु नाम भगवत्सेवकानां राज्ये न युक्ताः, ततोऽन्यत्वैः सर्वैरेव भगवान् सेव्यः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मा सौरभेयेत्यत्र । एवं कथनमिति । अवस्थानुवादेनास्मासु दुष्टत्वमिवारोपयत्कथनम् । एष इत्यत्र । स्वकर्तृकहिंसाविषया इति । परीक्षित्कर्तृकतद्विषयाः ॥ ११-१२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्ते पुनरपि शोचन्तं प्रत्याह–मेति । हे सौरभेय सुरभेः पुत्र माऽनुशुचः शोकं मा कुरु । ननु शत्रोरग्रे विद्यमानत्वात् कथं शोको न स्यादित्याशङ्क्याह–व्येत्विति, वृषलात् शूद्रादस्मात् ते तव भयं व्येतु अपयातु । अधुनैवैमं दण्डयामीति भावः । गामाश्वासयन्नाह–मेति । हे अम्ब ! खलानां दुष्टानां शास्तरि दण्डधरे मयि विद्यमाने सति ते तव भद्रमेव भविष्यति । अतो मा रोदीः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ न केवलं तवोपकारायैवैवं हनिष्यामि किन्तु मम हितार्थमपीत्याशयेनाह–यस्येति । हे साध्वि यस्य राज्ञो राष्ट्रे देशेऽसाधुभिर्दुष्टैः सर्वाः प्रजास्त्रस्यन्ते पीड्यन्ते तस्य मत्तस्य स्वकर्त्तव्यासाधुदमनानुसन्धानशून्यस्य कीर्त्यादयो नश्यन्ति । भगो भाग्यम् । गतिः पुण्यलोकप्राप्तिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ कुत एवमित्यपेक्षायां स्वधर्मपरित्यागदोषादित्याह–एष इति । हि यस्मात् एष आर्त्तानां दुःखितानां आर्तिनिग्रहः दुःखपरिहारो राज्ञां पर उत्कृष्टो धर्मः, अतो भूतद्रोहकारिणम् अत एव असत्तममेनं वधिष्यामि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पुनरपि शोचन्तं वृषं प्रत्याह—क इति सार्द्धैश्चतुर्भिः । हे सौरभेय चतुष्पदस्तव त्रीन् पादान् कोऽवृश्चदभिनत् ? कृष्णानुवर्त्तिनां भगवद्भक्तानां राज्ञाम् अस्माकं राष्ट्रे देशे त्वादृशा दुःखिताः प्रजाः मा भूवन् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

धेनुपुत्र ! अब आप शोक न करें । इस शूद्रसे निर्भय हो जायँ । गोमाता ! मैं दुष्टोंको दण्ड देनेवाला हूँ । अब आप रोयें नहीं । आपका कल्याण हो ॥ ९ ॥ ❀ ❀ देवि ! जिस राजाके राज्यमें दुष्टोंके उपद्रवसे सारी प्रजा त्रस्त रहती है, उस मतवाले राजाकी कीर्ति, आयु, ऐश्वर्य और परलोक नष्ट हो जाते हैं ॥ १० ॥ ❀ ❀ राजाओंका परम धर्म यही है कि वे दुःखियोंका दुःख दूर करें । यह महादुष्ट और प्राणियोंको पीड़ित करनेवाला है । अतः मैं अभी इसे मार डालूँगा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सुरभिनन्दन ! आप तो चार पैरवाले जीव हैं । आपके तीन पैर किसने काट डाले ? श्रीकृष्णके अनुयायी राजाओंके राज्यमें कभी कोई भी आपकी तरह दुःखी न हो ॥ १२ ॥

आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् । आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् ॥ १३ ॥
जनेऽनागस्यघं युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्भयम् । साधूनां भद्रमेव स्यादसाधुदमने कृते ॥ १४ ॥
अनागस्स्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः । आहर्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि साङ्गदम् ॥ १५ ॥
राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् । शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वो भद्रमस्तु । आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवन्तं कीर्तिं दूषयतीति तथा तमाख्याहि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु तदाख्याने कृते कथं भद्रं स्यादित्यत आह । यस्मादनागसि जने योऽघं दुःखं युञ्जन् कुर्वन् भगवत्यस्यैवंभूतस्य मत्तः सकाशात्सर्वत्रापि भयं भवति, ततः साधूनां भद्रं भवेदेवेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतस्य दण्डेऽहमसमर्थ इति मा शंकीरित्याह । अनागःस्विति । आगस्कृदपराधकर्ता । तस्यामर्त्यस्य देवस्यापि भुजमाहर्तास्म्याहरिष्यामि । सांगदमित्यनेन मूलत उत्पाट्याहरिष्यामीति दर्शितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ नन्वेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति । अन्यानधर्मिष्ठान् । शासतो दण्डयतः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु मम किमपि न विवक्षितमस्तीति चेत्तत्राह–हे वृष वो युष्माकं साधूनां निरपराधानां भद्रं सुखेपि दुःखेपि सदा भद्रमेव । किं त्वस्माकं पार्थानां कीर्तिं दूषयति यस्तमाख्याहि । तमेव कम् । आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवन्तम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे वृषेति। सर्वाभीष्टवर्षकत्वान्ममाभीष्टमपि वदेति भावः ॥ १३॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-नन्विति। अनागसि जनेऽघकर्त्तुः पुंसः सर्वत एव भयं न केवलं मत्त एवेति भावः॥ १४॥ ❀ ❀ ननु यदि त्वत्तोपि वली स्यात्तर्हि किं तव निवेदनेन तत्राह-साक्षादमर्त्यस्यापीति। तथा च देवासुरमनुष्येषु कोपि मत्तो बलिष्ठो नास्तीति भावः॥ १५॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति-नन्विति। परम इति। परो मा यस्मात्स परम इत्यत उत्कृष्टधर्म एव राज्ञो नास्तीति भावः। उत्पथान् स्वधर्ममुत्सृज्य वर्तमानान्॥ १६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

निरंकुशः इति काकाक्षिगोलकन्यायेन राज्ञोऽपि विशेषणमिति॥ १५॥ ❀ ❀ उत्पथान् मार्गमुत्सृज्य वर्त्तमानान्। इति विजयध्वजः॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हे वृषभ! भद्रमेव भविष्यति किं त्वत्कृतागसां निरापराधिनां साधूनां युष्माकमात्मवैरूप्यकारिणं पार्थानां कीर्त्तिं दूषयतीति तथा तमाख्याहि॥ १३॥ ❀ ❀ यः अनागसि निरपराधे जने द्रोहं युजन्नास्ते तस्य सर्वतः सर्वत्र मम मत्तो भयं भविष्यति॥ १४॥ ❀ ❀ योऽनागस्सु जनेषु निरंकुशः उत्पथः सन्नागस्कृद्द्रोहकृद्भवति तस्य साक्षादमर्त्यस्य देवस्याप्यंगदयुक्तं भुजमाहर्त्तास्मि आहरिष्यमाणोऽस्मि॥ १५॥ ❀ ❀ स्वधर्मस्थानां पालनमेव राज्ञः परमो धर्मः, कथंभूतस्येह लोकेऽनापद्युत्पथान् दुर्वृत्तानन्यानसाधून् शासतः दंडयतः। अनापद्युत्पथानित्यनेनापदि दुर्वृत्तिर्न दोषावहेति सूचितम्॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अकृतागसामकृतापराधानां निर्दोषाणां वो युष्माकं भद्रमस्तु। पार्थानां कीर्त्तिदूषणम् आत्मवैरूप्यकर्तारं पुरुषमाख्याहीत्यन्वयः। हे गले सुरभि! योऽनागसि अघमपराधं युंजन् प्रयुंजानो वर्तते अस्य तत्तस्मादपराधात् सर्वत इह परलोके च भयं भवत्येवेति शेषः। "सौरभेयी गला धेनुर्भद्रा नंदाऽमृतस्रवे" त्यभिधानम्॥ १३॥ ❀ ❀ निरंकुशः अनिवारितः, अंगदेन बाहुभूषणेन सह वर्त्तमानम् अमर्त्यस्य देवस्यापि आहर्तास्मि छेत्तास्मि॥ १४-१५॥ ❀ ❀ कुत इति तत्राह राज्ञ इति। स्वविहितधर्ममनुतिष्ठतामनुपालनं तत्तद्योग्यतया रक्षणं राज्ञः परो धर्मो हि। किंविशिष्टस्य इहानापदि आपदभावेऽपि उत्पथान् मार्गमुत्सृज्य वर्तमानानन्यान् दुष्टान्यथाशास्त्रं शासतः॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किन्तु तव मुखात् किञ्चित् श्रुत्वैवैनं वधिष्यामि इत्यत आह आख्याहीति। ननु मम किमपि विवक्षितं नास्तीति तत्राह—हे वृष! वो युष्माकं साधूनां निरपराधानां भद्रं सुखेऽपि दुःखेऽपि सदा भद्रमेव। किन्त्वस्माकं पार्थानां कीर्त्तिं दूषयति यस्तम् आख्याहि। तमेव कम्? आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवन्तम्॥ १३॥ ❀ ❀ न च कथिते सति त्वत्त एवास्य भयं किन्त्वकथनेऽपि सर्व्वत एवेत्याह। निरागसि जने योऽघं युञ्जन् भवेत् अस्य सर्व्वत एव हेतुभ्यो मत्सकाशाद्भयम्॥ १४॥ ❀ ❀ ननु यदि त्वत्तोऽपि महाप्रभावी बलवांश्च स्यात् तदा किं भवेदत आह अनागःस्विति। साक्षादमर्त्यस्यापि देवस्यापि। साङ्गदमिति मूलत एव छित्त्वा आहरिष्यामीति देवासुरनरादिषु मत्तुल्यो बलिष्ठः प्रभावी वा कोऽपि नास्तीति भावः॥ १५॥ ❀ ❀ ननु एकस्य निग्रहे अन्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति। अन्यान् अधर्म्मिष्ठान् शासतः दण्डयतः॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे वृष! वो भद्रं भवतु, अकृतागसां निरपराधिनां पापवर्जितानां साधूनां पुण्यवतां युष्माकमात्मवैरूप्यकर्तारं पादच्छेदनेन शरीरवैरूप्यकर्तारम् अत एव पार्थानां कीर्त्तिं दूषयति तत्पौत्रपाल्यप्राणिपीडाजननद्वारा लोपयतीति तमाख्याहि॥ १३॥ ❀ ❀ अनागसि निरपराधे जने योऽघं दुःखं युंजन्कुर्वन्वर्तेतास्य चकारात्तत्पक्षपातिनो मत्तः सकाशाद्भयं भवति सर्वतः सर्वेभ्यो यमादिभ्यश्च भयं भवति। ननु विरोधिन्यपि जने दण्ड्यमाने साधूनां को लाभ इत्यत आह साधूनामिति॥ १४॥ ❀ ❀ यदि निरपराधिष्वपराधकर्ता कश्चिदमानुषोऽपि स्यात्तर्हि सोऽपि मे दंड्य एवेत्याह अनागस्स्विति। भूतेषु प्राणिमात्रेषु किं पुनः शिष्टेष्विति भावः निरंकुशः शासनातिगः, दण्डदाने आत्मनः कौशलं सूचयति यः साक्षादागस्कृदिति। आगस्कृत्तया साक्षात्परिज्ञात इत्यर्थः, तस्य भुजेन सांगदेन अपराधे कृते भुजमेव तत्राप्यंगदमप्यपरित्यज्यैवाहरिष्यामि, तत्र मित्रादयो वर्ज्या इति तु किं वक्तव्यम्, यजनार्हः सुरोऽपि न वर्जनीयोऽपि तु दंड्य एवेत्याह अमर्त्यस्यापीति॥ १५॥ ❀ ❀ तादृशनिर्बन्धे कारणमाह राज्ञ इति। अन्यान् धार्मिकान् उत्पथान्धर्ममार्गातिगान् अविहितकर्तॄन् विहितोपेक्षकान् यथाशास्त्रेण शासतो दण्डयतो राज्ञः स्वधर्मस्थानुपालनं परमो धर्मः, आपदि तु विहिताविहितवैपरीत्यकारिणां व्यतिक्रमः सोढव्य इति सूचयन्नाह अनापदीति॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

इन्द्रियविकलास्तु सेवितुं नार्हन्ति । अतस्त्वादृशा न युक्ताः । अतः सर्वथा त्वया वक्तव्यमित्याह आख्याहीति । वृषत्वात्तव नानौचित्यं, ननु चास्मदीयाद्वाक्यात् कथिते मारयिष्यतीति शंका न विधेयेत्याशंक्याह भद्रं व इति, युष्माकं भद्रमेव । नन्वस्मिन् जीवति कथं भद्रं तत्राह साधूनामिति, एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेऽपि धर्ममार्गवर्त्तिनामपराधरहितानां देहवैरूप्यकरणमनुचितं तथापि करणे को हेतुस्तत्राह पाण्डवानामेवायमघकारी सर्वान् दण्डयतीति लोकापवादजननात् पूर्वसिद्धां निःकलंककीर्त्तिं दूषयति । अतो भवतामप्येतदाख्याने कीर्त्तिस्थापनधर्मो भवति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ मत्प्रतिज्ञा च सिद्धा भवतीत्याह जन इति । अनागसि जने अपराधं युंजन् सर्वतो मत्तो भयं प्राप्नोति देही धनैहिकामुष्मिकप्रकारैः मत्कृतं भयं प्राप्नोति, अस्य सम्बन्धी पुत्रादि-भयं प्राप्नोतीत्यध्याहारः करणीयः । अनागसि जने अघं युंजन् भवति तस्य मत्तः सर्वतो भयं भवतीति भवतिद्वयमध्याहर्त्तव्यम् । वस्तुतस्तु धर्ममात्रं पूर्ववत् अग्रिमश्लोकेनोक्तार्थत्वात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आख्याते किं करिष्यतीत्याकांक्षायामाह अनागस्स्विति । ननु सोऽप्यधिकारी कथं त्वया मारणीयस्तत्राह निरंकुश इति । नियामकरहितः अत एवोत्पथगामी कथं क्षम इत्यपेक्षायामाह आहर्त्तास्मीति, अमर्त्यस्य इन्द्रस्यापि बाहुमुत्पाटयामीत्यर्थः । साक्षादिति स्वयमेव गत्वा न चाभिचारद्वारा, सांगदमिति अंगदाद्याभरणैः सहितं सर्वैः पूजितमपि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु भवानत्र न नियुक्तः । अतो नियोगानुसारेण पालनं कर्त्तव्यं वयं तु यतः कुतश्चित्त्वद्राष्ट्रे समागताः, न त्वदीया इत्याशंक्याह-राज्ञो हि धर्मद्वयं सहजो धर्मः अधिकृतस्तु । सहजधर्मस्तु आर्त्तार्त्तिनिग्रहः स मुख्यः, अन्यस्तु गुणैः तत्र स्वराष्ट्रादिनियमो नास्ति भार्यामपि मारयन् निवारणीयः, परमशक्त्या तूर्ष्णीभावः, राज्ञस्त्वशक्त्यभावात् स मुख्यो धर्मः स्वधर्मानुपालनमेव, अन्यान् स्वधर्मरहितान् अनापदि उत्पथान् शासतः न तु विरक्तस्य, अतो ममार्त्तिहरणं स्वधर्मः । अतो वक्तव्यमिति कलिनिग्रहो बहिर्मुखेन कर्त्तुमशक्यः अभगवदीयेन वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

आख्याहीत्यत्र । एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेपीति । अयं शूद्रो वृषस्य शिक्षायै दण्डं कृतवानिति पक्षेपि । तथापीति वैरूप्यकरणे । वैरूप्यकरणमेवास्योचितम्, न तु मारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति प्रायेण विगीतम् । राज्ञ इत्यत्र त्यक्तशासनस्येति । दत्तभूताभयस्य एतद्व इत्यत्र । अयमिति राजा । तथा भातीति बहिर्मुखो भाति । सर्वप्रमाणार्थ इति । इदं भगवत्पदव्याख्यानम् ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हे वृष आत्मनस्तव पादच्छेदनेन वैरूप्यकर्त्तारमाख्याहि । तदाख्यानेऽपि किमित्यपेक्षायामाह-वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति । कुत इत्यपेक्षायां साधुत्वादित्याह-साधूनामिति । कथं साधुत्वमित्यपेक्षायां निर्दोषत्वादित्याह-अकृतागसामिति । कथं भद्रं स्यादित्यपेक्षायामस्मत्कीर्तिदूषकत्वेनास्मत्कृतदण्डादित्याशयेनाह-पार्थानामस्माकं कीर्तिं दूषयतीति तथा तमिति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्टयति-योऽनागसि निरपराधे जने अघं दुःखं युञ्जन् कुर्वन् भवति अस्यैवम्भूतस्य मत् मत्तः सकाशात्सर्वत्र सर्वस्मिन् काले सर्वस्मिन् देशे च भयं स्यात् । तथा चासाधूनां दमने कृते सति साधूनां युष्माकं भद्रमेव स्यात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतस्य दण्डेऽहमसमर्थ इति मा शङ्किष्ठा इत्याह-अनागस्स्विति । य इह लोके निरङ्कुशो निर्भयः सन् अनागस्सु जनेष्वागस्कृत् द्रोहकृद्भवति तस्य मनुष्यस्य का वार्त्ता ? साक्षादमर्त्यस्य देवस्यापि अङ्गदसहितं भुजमहमाहर्त्ता आहरिष्यमाणोऽस्मि । साङ्गदमित्यनेन मूलत उत्पाटनं सूचितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां स्वधर्मसंरक्षणमेवेत्याह-राज्ञ इति । अनापदि उत्पथान् अधर्मिष्ठानन्यान् असाधून् यथाशास्त्रं शासतो दण्डयतो राज्ञ इह नीतिमार्गे स्वधर्मस्थानामनु निरन्तरं पालनमेव परम उत्कृष्टो धर्म इत्यन्वयः । हीत्यवधारणे ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

वृषभ ! आपका कल्याण हो । बताइये, आप-जैसे निरपराध साधुओंका अङ्गभङ्ग करके किस दुष्टने पाण्डवोंकी कीर्तिमें कलङ्क लगाया है ? ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जो किसी निरपराध प्राणीको सताता है, उसे, चाहे वह कहीं भी रहे, मेरा भय अवश्य होगा । दुष्टोंका दमन करनेसे साधुओंका कल्याण ही होता है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जो उद्दण्ड व्यक्ति निरपराध प्राणियोंको दुःख देता है, वह चाहे साक्षात् देवता ही क्यों न हो, मैं उसकी बाजूबंदसे विभूषित भुजाको काट डालूँगा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ बिना आपत्तिकालके मर्यादाका उल्लङ्घन करनेवालोंको शास्त्रानुसार दण्ड देते हुए अपने धर्ममें स्थित लोगोंका पालन करना राजाओंका परम धर्म है ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धर्म उवाच

एतद् वः पांडवेयानां युक्तमार्तभियं वचः। येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान् कृतः॥ १७॥
न वयं क्लेशबीजानि यतः[1] स्युः पुरुषर्षभ। पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः॥ १८॥
केचिद् विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः[2]। दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम्[3]॥ १९॥
अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः। अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया॥ २०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आर्तानामभयं यस्मात्तद्वचो वो युष्माकं युक्तमुचितमेव॥ १७॥ ॐ ॐ वयं तु यतः पुरुषात्प्राणिनां क्लेशहेतवो भवेयुस्तं पुरुषं न विजानीमः। यतो वादिनां वाक्यभेदैर्विमोहिताः॥ १८॥ ॐ ॐ वाक्यभेदानेवाह। विकल्पं भेदं वसत आच्छादयन्ति ये योगिनस्ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः। तदुक्तम् "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः" इति। यद्वा विकल्पैः कुतर्कैः प्रावृता नास्तिकाः। एवं हि ते वदन्ति–न तावद्देवतादीनां प्रभुत्वं कर्माधीनत्वात्। न च कर्मणः स्वाधीनत्वादचेतनत्वाच्च। अतः स्वयमेव प्रभुर्न चान्यः कश्चिदिति। अन्ये दैवज्ञा दैवं ग्रहादिरूपां देवताम्। परे तु मीमांसकाः कर्म। अपरे लौकायतिकाः स्वभावम्॥ १९॥ ॐ ॐ केष्वपि सेश्वरेषु मध्ये। केष्वपीति दुर्लभत्वं दर्शितम्। निश्चय इति सिद्धान्तत्वम्। अप्रतर्क्यान्मनोऽगोचरादनिर्देश्याद्वचनागोचरात्परमेश्वरात्सर्वं भवतीति विमृश विचारय स्वबुद्ध्या॥ २०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पाण्डवेयानां पाण्डववंश्यानामेतत्। यथा मां प्रत्युक्तमीदृगित्यर्थः। येषां गुणगणैः प्रेमात्मकैरित्यर्थः। श्रीकृष्णस्य प्रेमैकवश्यत्वात्। तस्यार्जुनस्य पौत्रस्त्वं तत्तुल्य एवातस्तव गुणैरप्यधीन एव श्रीकृष्णो वर्तत इति तदशक्यं किमपि नास्तीति भावः॥ १७॥ ॐ ॐ तत्र साक्षाद्धिंसाकर्तृगतः प्रश्नोऽयमिति ज्ञात्वापि सूचकता न युक्तेति मत्वा तत्प्रयोजककर्तृगतत्वेन सिद्धान्तयन्नप्यनिर्द्धारितमिवाह–न वयमिति त्रिभिः। वयमीश्वरवादिनो ये च वाक्यभेदे विमोहितास्ते सर्वेऽपि तं पुरुषमीश्वरं न जानीमस्तस्य सर्वागोचरत्वात्। हे पुरुषर्षभेति। त्वं तु सूचकतादोषं पुरुषश्रेष्ठत्वाज्जानास्येव। यद्वा पुरुषो हरिः स ऋषभः प्रियो यस्येति हरिभक्तत्वात्त्वं तु जानन्नेव स्वप्रश्रयबोधनार्थं मां पृच्छसीति भावः। ननु कथमेवमपलपसि त्वत्क्लेशदायी पुरुषोऽयं मया दृश्यत एव। सत्यम्। असौ मम क्लेशस्य बीजं किंचिद्भविष्यति यतोयं ममैव क्लेशदो नान्यस्येति। क्लेशबीजं यतो भवति तं पुरुषं न जानीम इत्यर्थः। ननु शास्त्रज्ञा यूयं कथं न जानीथ। सत्यम्। बहुशास्त्रज्ञानमेव तदनिर्द्धारणे कारणमित्याह–वादिनां वाक्यभेदैर्विमोहिता इति॥ १८॥ ॐ ॐ वाक्यभेदविमोहितान् गणयति–केचिदित्येकेन। एते सर्वे वैदिका एव ग्राह्याः। वेदवाक्यस्यैव प्रामाण्यादिति संदर्भः। तदुक्तं श्रीगीतायामिति। यद्वा विकल्पं जीवेश्वरादिभेदं वसते आच्छादयन्ति येऽद्वैतवादिनः सुखदुःखादेरात्मज्ञानविजृम्भितस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वान्न कोऽपि सुखदुःखप्रदो भवतीत्याहुः। संभवात्समासान्तरेणार्थान्तरमाह–यद्वा केचित्तार्किकाः आत्मनः सुखदुःखबीजमात्मानमेवाहुः। एवं ते वदन्तीति स्वामिचरणैरुक्तमेव। लौकायतिको नास्तिकावान्तरविशेषः। तीर्थस्तु–स्वस्य हरेर्भाव उत्पत्तिर्यस्य तं कालं प्रभुमाहुः। सर्वे "सर्वे निमिषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषात्" इति श्रुतेरित्याह। अत्र संदर्भस्तु–अपर इत्यनेन सांख्यानाहुः। स्वस्माद्भावः स्वभावः परिणामः स च गुणानामेव गुणपरिणाम एव सुखदुःखहेतुरित्याह॥ १९॥ ॐ ॐ सेश्वरेषु वैष्णवेषु। परमेश्वरात्सर्वं भवतीति निश्चयः। तद्वक्ष्यति वेदस्तुतौ "त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयान्" इति। तथा "सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च। अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोयशः॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इति भगवद्गीताभिश्च। ननु तर्हि कथं निर्देष्टुमनर्हत्वम्। सत्यम्। कालकर्मस्वभावग्रहभूतनृपसर्परोगादिभ्य एव लोके क्लेशस्य दर्शनात्तेषामेव निर्देश्यत्वात्। वस्तुतस्तु तेषामस्वातन्त्र्याच्च भगवत एव सर्वं भवतीति सिद्धान्तात्। भगवतः सकाशाद् दुःखं भवतीत्युपासकानां वक्तुमनौचित्याच्च। नन्वेवमपि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये दुर्वारे एवेत्यत आह–अप्रतर्क्यादिति। असत्तर्कागोचरत्वात्तस्य तत्तदपि न वैषम्यनैर्घृण्ये इति भावः। तदुक्तं भीष्मेण "न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद विधित्सितम्। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ते कवयोऽपि हि" इति। तदपि भक्ताभासस्य मम दैन्यवर्द्धनेन स्वविषयकस्मरणवृद्ध्यर्थं वा भक्तोत्तमस्य तव कलिनिग्रहादिकीर्त्तिख्यापनार्थं वेति हितायैव क्लेशदानमूह्यत इति। नन्वेषां मतानां मध्ये कस्योपादेयत्वमित्यत्राह–अत्रानुरूपं समुचितं सिद्धान्तं त्वमेव स्वमनीषया विचारय यतस्त्वं राजर्षिर्भवसीत्युक्तिभंग्या निश्चयशब्दात्सर्वान्ते कथनाच्च वैष्णवमतस्य सिद्धान्तत्वम्। अतः केष्वपीत्यनेन

---

१. प्रा॰ पा॰—यतस्व। २. प्रा॰ पा॰—मात्मना। ३. प्रा॰ पा॰—विभुम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मतस्यास्य दुर्लभत्वञ्च सूचितम् । तत्र विमृशेत्ययं राज्ञो विमर्शः । न तावत्क्लेशानां मिथ्यात्वं प्रकटमनुभूयमानत्वात् । न चात्मनस्तत्कारणत्वं जीवात्मनः पारतंत्र्यात् । न च ग्रहाणां तेषां कालचक्राधीनत्वात् । न च कर्मणः जाड्यात् । किञ्च साक्षाद्धर्मस्यास्य किं प्रारब्धमप्रारब्धं वा पापमस्ति । पापत्वे धर्मत्वस्यैवानुपपत्तेः । न च स्वभावस्य तस्यानैकान्तिकत्वात् । तस्माद्भगवत एव कारणत्वं सूचितम् । तद्विधित्सितत्वं सर्वैर्दुर्ज्ञेयमेवेति भीष्मोक्तिरेव प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वृत इति पाठो विजयध्वजसम्मतः स एव प्रामाणिकः ॥ १७–१८ ॥ ❀ ❀ लौकायतिकाः चार्व्वाका इत्यर्थः ॥ १९–२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमुक्तवंतमाह वृषः एतदिति त्रिभिः, तावद्वचोभिनंदति एतदिति । पांडुवंशजानां युष्माकमेतदार्त्तानां न भयं यस्मात्तद्वचो युक्तमेव । पांडवेयान्विशिनष्टि येषां पांडवेयानां गुणगणैर्हेतुभिर्भगवान् कृष्णो दौत्यादौ कर्मणि वृतः दौत्यादिकर्मार्थं वृत इत्यर्थः । येषामिति कर्त्तरि षष्ठी, यैः वृत इत्यर्थः । एवंविधगुणगणाश्रयाणामेतद्वचो युक्तमेवेति भावः ॥१७॥ ❀ ❀ गाण्डीवधन्वनार्जुनेन सह श्रीकृष्णे दूरं स्वलोकं प्रति गते सति त्वमेव शोकानर्हान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि । अतः शोच्योऽसि स्वजने, कोवृश्चदिति यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह हे पुरुषर्षभ ! यस्मात्पुंसः क्लेशवीजानि दुःखकारणानि स्युस्तं पुरुषं वयं न जानीमः । तत्र हेतुं वदन्नात्मनो विशिनष्टि वाक्यभेदविमोहिताः क्लेशकारणानि वदतां वाक्यभेदैर्नानाविधवाक्यैर्विमोहिताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वाक्यभेदानेव दर्शयति केचिदिति सार्धेन । क्लेशकारणवादिनां मध्ये केचिदेवं चैवं वेत्त्येवंविधो विकल्प एव वसनं वसनवन्निर्णेतव्यार्थापादकं येषां तथाभूता आत्मनः स्वस्यात्मानमेव क्लेशकारणमाहुः । अन्ये तु दैवमपरे तु कर्म प्राक्तनं कृतमितरे तु स्वभावं परे तु प्रभुं तत्र दैवं जीवादृष्टस्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावः प्रभुरीश्वरः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ केचित्त्वप्रतर्क्यात्तर्कागोचरादनिर्देश्याद्वक्तुमशक्यात्कस्माच्चित्कारणादित्याहुरितीत्थं केषामपि निश्चयः नेत्यध्याहारः । यद्वा तदभिमानानुसारेणैव निश्चय इत्यर्थः । तत्रैव क्लेशकारणेषु विकल्पितेषु हे राजर्षे ! यदनुरूपं प्रकृतक्लेशानुगुणकारणं तत्स्वमनीषया सूक्ष्मया धिया विमृश विचारय ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीकृष्णो भगवान् येषां पांडवानां ज्ञानभक्तिविरक्त्यादिगुणगणैर्दौत्यादौ वृतः तेषां पांडवेयानां पांडुवंशोद्भवानां वः एतदार्त्तानामभयंकरं वचः युक्तमुचितमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हे पुरुषर्षभ ! यतो जीवानां क्लेशवीजानि स्युर्वयं तं पुरुषमयमेवेति न जानीमः, अनेकशोकवीजप्रतिपादकवेदवाक्यविमोहिताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वाक्यभेदमेवाह केचिदित्यादिना । केचिद्वैकल्पं विकल्पसमूहोपेतं वचो येषां ते तथोक्ताः संदिग्धवचस इत्यर्थः आत्मनः स्वस्य क्लेशवीजमात्मानं स्वयमेवाहुः । केचित्सांख्या आत्मानमंतःकरणं तत्कारणमाहुः । वैकल्पवचसः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहवचना एके सम्यक् ज्ञानिनः दैवं सर्वदेवप्रधानं हरिं क्लेशवीजमाहुः "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादि"ति श्रुतेः स्वशब्दवाच्याद्विष्णोर्भावः यस्य सः स्वभावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अनंतत्वात्सर्वात्मनाऽप्रतर्क्यात्तर्काविषयादनिर्वाच्यात् प्रधानात् क्लेशपरंपरात्सर्वेषां जीवानां प्रकृत्या पिहितत्वादिति केष्वपि निश्चयः । अथवाऽप्रतर्क्यात् प्रकर्षेण तर्कायोग्यात् सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यात् भावरूपाज्ञानादिति केषु मायावादिषु निश्चयः । भो राजश्रेष्ठ ! एषु पक्षेष्वनुरूपं श्रुतिस्मृत्यनुकूलं विमृश स्वबुद्ध्यालोच्य निश्चिन्विति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र साक्षाद्धिंसाकर्त्तृगतः प्रश्नोऽयमिति ज्ञात्वापि सूचकता न युक्तेति तस्यापि गौणत्वं मत्वा तत्प्रयोजककर्त्तृगतत्वेन सिद्धान्तयन्नप्यनिर्द्धारितमिवाह न वयमिति त्रिभिः । वयमीश्वरवादिनो ये च वाक्यभेदविमोहितास्ते सर्व्वेऽपि तं पुरुषमीश्वरं न विजानीमः सर्व्वागोचरत्वात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वाक्यभेदविमोहितान् गणयति केचिदित्येकेन । एते सर्व्वे वैदिका एव ग्राह्याः । वेदवाक्यस्यैव प्रामाण्यात् । परे कर्म्मेति । अपरे सांख्याः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्वेषामीश्वरवादित्वं निश्चयेन दर्शयति अप्रतर्क्यादिति ॥ २०–२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

येषां गुणगणैरिति प्रेमात्मकैरित्यर्थः । कृष्णस्य प्रेमैकवश्यत्वात् तस्यार्जुनस्य पौत्रत्वं तत्तुल्य एव तवापि गुणैरधीन एव कृष्णो वर्त्तेत इति त्वदशक्यं किमपि नास्तीति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किञ्च यतः पुरुषात् क्लेशवीजानि स्युस्तं पुरुषं वयं न जानीमः । ननु कथमेवमपलपसि त्वत्क्लेशदायी पुरुषोऽयं मया दृश्यत एव । सत्यमसौ मम क्लेशदः, किन्तु मम क्लेशस्य वीजं किञ्चिदवश्यं भविष्यति । यतोऽयं ममैव क्लेशदो नान्यस्य । अतः क्लेशवीजं यतो भवति तं पुरुषं न जानीम इत्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु शास्त्रज्ञा यूयं कथं न जानीथ ? सत्यम्। बहुशास्त्रज्ञानमेव तदनिर्द्धारे कारणम् इत्याह। वादिनां वाक्यभेदैर्विमोहिता इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वाक्यभेदानेवाह–केचिद्विकल्पं भेदं वसते आच्छादयन्ति ये योगिनस्ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदम् आहुः। यदुक्तम्–'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इति। यद्वा केचिद्विकल्पं जीवेश्वरादिभेदं वसते आच्छादयन्तीति तथाभूता भवन्तीत्यन्वयः। अत्रार्थे अद्वैतवादिनस्ते हि सुखदुःखादेरात्माज्ञानविजृम्भितस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वात् न कोऽपि सुखदुःखप्रदो भवतीत्याहुः। केचिच्च तार्किका आत्मनः सुखदुःखबीजम् आत्मानमेवाहुः। एवं ते वदन्ति–न तावद्देवतानां प्रभुत्वं कर्म्माधीनत्वान्न च कर्म्मणः स्वाधीनत्वादतः स्वयमेव प्रभुर्न चान्यः कश्चिदिति। अन्ये दैवज्ञा दैवं ग्रहादिरूपां देवताम्। परे मीमांसकाः कर्म्म। अपरे लौकायतिकाः स्वभावम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ केष्वपि वैष्णवेषु अनिर्देश्यान्निर्देष्टुमनर्हात् परमेश्वरादेव सुखदुःखादीनि भवन्ति इति निश्चयः। यदुक्तं श्रुतिभिः–'त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयानि'ति। तथा 'सुखं दुःखं भवोऽभावो भयञ्चाभयमेव च। अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः।' इति भगवद्गीतामिश्च। ननु तर्हि कथं निर्देष्टुमनर्हत्वं सत्यम्, कालकर्म्मस्वभावग्रहभूतनृपसर्परोगादिभ्य एव लोके क्लेशस्य दर्शनात् तेषामेव निर्देश्यत्वात्। वस्तुतस्तु तेषामस्वातन्त्र्याच्च भगवत एव सर्व्वं भवतीति सिद्धान्तात् भगवतः सकाशात् दुःखं भवतीत्युपासकानां वक्तुमनौचित्याच्च। नन्वेवमपि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये दुर्व्वारे एव, इत्यत आह अप्रतर्क्यादिति। अस्मत्तर्कागोचरत्वात्तस्य तदपि न वैषम्यनैर्घृण्ये इति भावः। यदुक्तं भीष्मेण–'न चास्य कर्हिचिद्राजन् पुमान् वेद विधित्सितम्। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि ही'ति। तदपि भक्ताभासस्य मम दैन्यवर्द्धनेन स्वविषयकस्मरणवर्द्धनार्थं वा भक्तोत्तमस्य तव कलिनिग्रहादिकीर्त्तिख्यापनार्थं वेति हितायैव क्लेशदानमूह्यत इति। नन्वेषां मतानां मध्ये कस्योपादेयत्वं तत्राह–अत्रानुरूपं समुचितं सिद्धान्तं त्वमेव स्वमनीषया विचारय। यतस्त्वं राजर्षिर्भवसि। इत्युक्तिभङ्ग्या निश्चयशब्दात् सर्व्वान्ते कथनाच्च वैष्णवमतस्य सिद्धांतत्वम्। अतः केष्वपीत्यनेन मतस्यास्य दुर्लभत्वञ्च सूचितम्। तत्र विमृश्येयं राज्ञो विमर्शः। न तावत् क्लेशानां मिथ्यात्वं प्रकटमनुभूयमानत्वात्। न चात्मनस्तत्कारणत्वं जीवात्मनः पारतन्त्र्यात्। न च ग्रहाणां तेषां कालचक्राधीनत्वात्। न च कर्म्मणः जाड्यात्। किञ्च साक्षाद्धर्म्मस्यास्य किं प्रारब्धमप्रारब्धं वा पापमस्ति पापवत्त्वे धर्म्मत्वस्यैवानुपपत्तेः। न च स्वभावस्य तस्यानैकान्तिकत्वात्। तस्माद्भगवत एव कारणत्वं सुस्थिरम्। तद्विधित्सितन्तु सर्व्वैर्दुर्ज्ञेयमेवेति भीष्मोक्तिरेव प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वृषो राज्ञा यत्पृष्टं कोऽवृश्चत्तव पादानिति तदुत्तरं तद्वचोभिनन्दनपूर्वकमाह चतुर्भिः। पाण्डवेयानां पांण्डुवंश्यानां भवताम् आर्त्तानामभयं यस्मात्तद्वचो युक्तं योग्यमेव। आदिना साक्षात्त्वादादेर्ग्रहणम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हे पुरुषर्षभ ! यतः प्राणिनां क्लेशबीजानि दुःखनिदानानि स्युस्तं पुरुषं वयं न विजानीमः, यतो वाक्यभेदैर्नानावाक्यैर्विमोहिताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमि"ति वेदान्तवाक्यमुपबृंहयन् तानेव वाक्यभेदान् दर्शयति केचिदिति। श्रुतौ तावत्किं कारणमिति कारणमुपक्रम्य पट् पक्षाः दर्शिताः पञ्चपूर्वपक्षत्वेन हेयतयैकः सिद्धान्तत्वेनोपादेयतया। तथा हि कालो योनिः कारणमिति दैवज्ञाः। स्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावो योनिरित्यब्रह्मात्मकप्रधानपरिणामवादिनः सांख्याः। नियतिर्योनिरिति कर्मवादिनो मीमांसकाः। यदृच्छा योनिरित्यनियमवादिन आर्हताः, भूतानि योनिरिति लोकायतिकाः। सिद्धांतपक्षमाह पुरुषोऽचिन्त्यानंतशक्तिः परब्रह्मादिशब्दाभिधेयः परमात्मैव जगद्योनिरिति वेदांतिन इति। अत्र तु क्लेशप्रदं पुरुषमुपक्रम्य ते पक्षा उच्यन्ते। तत्र सिद्धान्तपक्षं प्रथममाह–केचिद्विकल्पवसनाः विकल्पं नानाकारणवादं "नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्येवं वसते आच्छादयन्ति ये वेदान्तास्तद्विदो वा, ते आत्मनस्त्वंपदार्थस्य आत्मानं तत्पदार्थं प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः। तथा च श्रुतिः "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते" इति। अन्ये दैवज्ञा दैवं प्रभुमाहुः। परे मीमांसकाः कर्मैव प्रभुमाहुः। अपरे सांख्याः अब्रह्मात्मकप्रधानस्य परिणामित्वरूपं स्वभावं प्रभुमाहुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ बाह्यपक्षद्वयमेकीकृत्याह केषु बाह्येषु यदृच्छाद्यपरपर्यायादप्रतर्क्यादत एवानिर्देश्यात्सर्वं भवतीति निश्चयः। अत्रैतेषु पक्षेषु अनुरूपं पक्षं विमृश विचारय स्वमनीषया स्वबुद्ध्या ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

यद्यप्ययमनुभयरूपः तथाप्यभिमानात्तथा भाति अतोंतर्मुखः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण उत्तरं वक्तुं प्रथमं प्रोत्साहयति भगवदीयत्वज्ञानाय एतद्ध इति। एतत् परदुःखदूरीकरणं परमकृपालूनां भवतामुचितमेव आर्त्तानामभयं यस्मात् तादृशं वचः। यद्यपि इदं वचनमभिमानसूचकं भवति तथापि परदुःखनिवारणार्थमुक्तं न तु स्वोत्कर्षख्यापनार्थं कृतिस्त्वयुक्तैवेति भावः। न ह्यन्यपीडया कृतः पदार्थो धर्मो भवति। आर्त्तिनिवारणरूपं भगवदीयं धर्मं पुरस्कृत्य भगवान् वशो जातः, तादृशाः गुणाः भवन्तु सहस्रशः यैः कृत्वा परमानन्दः साक्षात् पुरुषार्थः सर्वप्रमाणार्थः। अनेन भ्रान्तत्वमप्याक्षिप्तमतोऽत्यन्तं बहिर्मुखनिष्ठा त्यक्तव्येति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावः ॥ १७ ॥ ❋ ❋ इति भगवत्परत्वमुपदिश्य धर्मसूक्ष्ममुपदिशति न वयमिति। अयमर्थः–एते त्रयोऽपि यदा आहत्यैकेनैव हताः। किंतु सत्यादिभिः स्वस्वनिवृत्त्या ते हि धर्मपादोपजीवकाः स्वयं निवर्त्तमानाः धर्मस्यैकैकम्पादमादाय निवर्त्तंते, द्वापरे च धर्मो द्विपदो जातः प्रमाणानां द्वैराज्यात्। अतो निर्णायकप्रमाणाभावात्। वस्तुतः केनाप्यकृतत्वात् कालेन भगवता वा कृतत्वात्। तादृशस्वभावधर्मकरात् उत्तरं न घटते, न हि काले वा भगवति वा अयं किंचित् कर्तुं शक्तः, तस्मात् प्रमाणबोधने स्वाधिकारानुसारेण पदार्थान् बुद्ध्या तथा करिष्यति। न त्वकथनं स्पष्टकथनं वा युक्तमिति हे पुरुषर्षभ! "पुरुषत्वे च मां धीरा" इति न्यायेन पुरुषमात्रस्यैवं भगवद्दृष्टिर्युक्ता त्वं तु पुरुषर्षभः। किंच क्लेशबीजानि पापानि भगवदपराधा वा तानि कुतो भवंतीति विचारः कर्त्तव्यः। पुरुष एव तत्र समवायिकारणम् अन्तःकरणं भूतसंस्कारपक्षे शरीरं वा निमित्तान्यन्यानि नियामको विचारणीयः केन नियमितां सामग्रीं वा जनयति तत्रानिश्चये हेतुः स हि पुरुषो भवति। अन्यस्य नियामकाभावात् ते च पुरुषाः पंच व्यष्टिसमष्टिपुरुषकालपुरुषोत्तमाः। तत्र निश्चयः विचारकस्य स्यात् तस्य वाक्यभेदैर्मोहितत्वात्। ते च पुरुषाः पंच वयमिति सर्वेषामेवात्र विचारे अशक्यता एकमेव वाक्यं स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण अनेकधा योजयंति ते वाक्यभेदाः सर्वत्र युक्तिसहिताः। वाक्यभेदे निर्णीतान् पदार्थानाह–तत्र केचिन्मायावादिप्रभृतयः व्यष्टिमेव हेतुं मन्यंते। तदर्थं सर्वमेव विकल्प्य माययाच्छादयंति ते विकल्पवसनाः। विकल्पा वसनं येषामिति विविधकल्पनारूपमज्ञानं वासस्तेषामिति ते आत्मानमेव नियामकं मन्यंते "आत्मैव ह्यात्मनो बंधु"रिति वाक्यात् आत्मनोऽपि हेतुत्वेनात्मातिरिक्तकारणं मन्यंते किंतु आत्मनैव। अन्ये पुनः समष्टिकारणवादिनः पौराणिकाः ज्योतिःशास्त्रसहकृताः पुरुषशरीरं ब्रह्माण्डं मत्वा तत्र चेष्टारूपं च कालचक्रं स्वीकृत्य तदवयवैः बुधादिभिः अन्तः सर्वपरिज्ञानात् ग्रहसहितं समष्टिमेव कारणं मन्यंते। ततोऽपि पुरुषकारणवादिनः प्रकृत्यधिष्ठातारं पुरुषं मन्यन्ते सहायभूतं च कर्म नियामकत्वेनैव स्वीकुर्वन्ति अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात्। अपेक्षाभावे सृष्टिर्न स्यात्। अतो नियामकस्य कर्मणोऽपेक्षा "प्रवृद्धकर्मा देवेने"ति वाक्याच्च यद्यपि कालः स्वभावश्चेति। तथापि न तयोर्नियामकत्वं सम्भवति अन्यत्वात् साधारणत्वाच्च तस्मात्कर्मसहितः पुरुषः क्लेशबीजहेतुः। अन्ये पुनः कालमेव हेतुत्वेन मन्यंते द्वारत्वेन स्वभावं स हि प्रकृत्यादीन् प्रेरयति स्वभावेन परिणमंते स्वभावादेव प्रेरयंति सुखं दुःखमिति कालरूपस्य भगवतो वाक्याच्च यद्यपि पुरुषोत्तम एव सः, तथापि सर्वरूपत्वात् तस्मिन् प्रकरणे कालरूपं ख्यापितवानिति तद्वाक्यानां तच्छेपत्वं "स कालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिरि"ति वाक्याच्च। अन्ये तु पुरुषोत्तमं मन्यंते, स हि सर्वत्र प्रविष्टः सर्वं करोति कालादिष्वपि स एव प्रविष्टः। यद्यपि कालस्य सर्वप्रभुत्वं तथापि न तस्य स्वतस्तत् किन्तु भगवत्प्रेरणया अन्यथा तस्य सर्वार्थत्वाभावात् वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्ज्येयातां, कालात्मनोश्च विवेचनमग्रे वक्ष्यामः। नियामकत्वमेव तस्य सर्वज्ञमिति च, तर्हि सर्वप्रविष्टो भगवान् सर्वैः कथं न लक्ष्यते तत्राह अप्रतर्क्यादिति। यद्यपि शास्त्रप्रामाण्यात् आपाततस्तर्क्यते सर्ववस्तुस्वरूप इति तत्त्वविदः पश्यंति तथापि शृङ्गग्राहिकया स्पष्टतया न प्रतर्क्यः। तर्हि ज्ञात्रैतत्कथं नोच्यते इदमित्थ इति तत्राह–अनिर्वाच्यादिति। शर्करादिमाधुर्यवत् केवलानुभवैकवेद्यं न स्पष्टतया वक्तुं शक्यं विशेषशब्दाभावात् संकेताभावाच्च अव्यवहार्यत्वात् यद्यपि विशेषाकारेण वक्तुमशक्यमुत्प्रेक्षितुं च, तथापि शास्त्रानुभवाभ्यां तन्निश्चयः, तादृशा विरला इत्याह–अत्र पञ्चपक्षेषु यथाधिकारं व्यवस्थापितत्वात् तवापि यथाधिकारः तदनुरूपेण व्यवस्थापयेत्याह अत्रानुरूपमिति। राजर्षे! इति सम्बोधनात् राजत्वात् विचारकत्वमृषित्वान्मंत्रद्रष्टृत्वं तेन वेदहृदयविचारेण निर्णयं कुर्विति ज्ञापितम्। अत्र सम्मतिः प्रष्टव्या, एकरूपत्वाभावेन स्वाधिकारानुसारेण कथनप्रसंगात् ततः स्वमनीषयैव विचारय ॥ १८–२० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

न वयमित्यत्र। उपदिशतीति परोक्षेणोपदिशति। नन्वेवं परोक्षेण किमित्युपदेश इत्यत आहुः अयमर्थ इत्यादि। द्वैराज्यादिति श्रुतिस्मृतिभेदेन द्वैराज्यात्। तादृक्स्वभावेति ह्रसत्स्वभावेत्यर्थः। पुरुष इति न्यायवैशेषिकमीमांसकमते। अन्तःकरणं साङ्ख्यपातञ्जलमते। शरीरं धर्मशास्त्रमते। अन्यानीति देशकालद्रव्यमन्त्रकर्माणि व्यष्टिमेव हेतुं मन्यन्ते इति। अस्मदादिशरीरमेव स्वक्लेशबीजं मन्यन्त इत्यर्थः। आत्मनैवेति पक्षान्तरेष्वियं तृतीया सहार्थे। तेन दैवकर्मस्वभावेषु सर्वत्रात्मपदान्वयो बोध्यः। प्रथमपक्षे तु करणार्थे। तथा च तेन क्लेशा भवन्तीति शेषः। समष्टिमिति ब्रह्माण्डशरीराभिमानिनम्। कारणमिति व्यष्टिक्लेशकारणम्। पुरुषकारणवादिनः पातञ्जलाद्याः पौराणिकविशेषा वा। पुरुषं मन्यन्त इति। तत्त्वात्मकं तथा मन्यन्ते। कर्मेति भिन्नं पदम्। अन्ये पुनरिति पौराणिकविशेषाः। विवेचनस्वरूपमाहुः नियामकत्वमित्यादि ॥ १७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तवन्तं वृषरूपो धर्म आह–एतदिति त्रिभिः। पाण्डवेयानां पाण्डुवंशजानां युष्माकमेतदार्त्तानामभयं यस्मात्तद्वचो युक्तमुचितमेव। कुत इत्यपेक्षायां पाण्डवेयान्विशिनष्टि–येषामिति। येषां पाण्डवेयानां युधिष्ठिरादीनां गुणगणैर्हेतुभिर्भगवान् कृष्णो दौत्यादौ कर्मणि कृतः स्थापित इत्यर्थः। आदिपदेन सारथ्यसेवनादिग्रहणम् ॥ १७ ॥ ❋ ❋ 'कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन्,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति प्रश्नस्योत्तरमाह-नेति। भगवद्भक्तत्वेन पुरुषेषु श्रेष्ठत्वाद्यदि तवैव निश्चयो नास्ति तदा स मम कथं स्यादिति सूचयन् सम्बोधयति-हे पुरुषर्षभेति। यतो यस्मात् पुरुषात् मम क्लेशस्य बीजानि पादच्छेदादीनि स्युस्तं पुरुषं वयं न जानीमः। मम का वार्त्ताऽन्यः कोऽपि न जानातीति सूचयितुं बहुवचनम्। तदज्ञाने हेतुमाह-वाक्येति, क्लेशकारणवादिनां वाक्यभेदैः नानाविधवाक्यैः विमोहिता इत्यर्थः॥ १८॥ ॐ ॐ वाक्यभेदानेव दर्शयति-केचिदिति सार्द्धेन। क्लेशकारणवादिनां मध्ये केचित् विकल्पं भेदं वसत आच्छादयन्ति ये योगिनस्ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः। तदुक्तं गीतासु-'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इति। अन्ये ज्योतिर्विदो दैवं ग्रहादिरूपां देवतामेवात्मनः प्रभुमाहुः। अपरे मीमांसकाः कर्मैवात्मनः प्रभुमाहुः। अपरे लोकायतिकास्तु स्वभावमेवात्मनः प्रभुमाहुः॥ १९॥ ॐ ॐ अप्रतर्क्यात् मनोऽगोचरात् अनिर्देश्यात् वचनागोचराच्च परमेश्वरादेव सर्वं सुखदुःखादिकं भवतीत्यपि केषु भगवद्भक्तेषु निश्चय इत्यस्य मतस्य दुर्लभत्वं सिद्धान्तत्वं च सूचितम्। अत्र विचारे त्वं समर्थोऽसीति सूचयन्सम्बोधयति-हे राजर्षे इति। अत्रैतेषु मतभेदेषु यदनुरूपं सुखदुःखादिदाने योग्यं तत् स्वमनीषया विमृश विचारय॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

धर्मने कहा-राजन्! आप महाराज पाण्डुके वंशज हैं। आपका इस प्रकार दुःखियोंको आश्वासन देना आपके योग्य ही है; क्योंकि आपके पूर्वजोंके श्रेष्ठ गुणोंने भगवान् श्रीकृष्णको इनका सारथि और दूत आदि बना दिया था॥ १७॥ ॐ ॐ नरेन्द्र! शास्त्रोंके विभिन्न वचनोंसे मोहित होनेके कारण हम उस पुरुषको नहीं जानते, जिससे क्लेशोंके कारण उत्पन्न होते हैं॥ १८॥ ॐ ॐ जो लोग किसी भी प्रकारके द्वैतको स्वीकार नहीं करते, वे अपने-आपको ही अपने दुःखका कारण बतलाते हैं। कोई प्रारब्धको कारण बतलाते हैं, तो कोई कर्मको। कुछ लोग स्वभावको, तो कुछ लोग ईश्वरको दुःखका कारण मानते हैं॥ १९॥ ॐ ॐ किन्हीं-किन्हींका ऐसा भी निश्चय है कि दुःखका कारण न तो तर्कके द्वारा जाना जा सकता है और न वाणीके द्वारा बतलाया जा सकता है। राजर्षे! अब इनमें कौन-सा मत ठीक है, यह आप अपनी बुद्धिसे ही विचार लीजिये॥ २०॥

सूत उवाच

एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम[1]। समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट[2] तम्॥ २१॥

राजोवाच[3]

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक्। यदधर्मकृत[4]: स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत्॥ २२॥
अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा। चेतसो[5] वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः॥ २३॥
तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः। अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विखेदो गतमोहः पर्यचष्ट प्रत्यभाषत ज्ञातवानिति वा॥ २१॥ ॐ ॐ अनिर्धारितमिव ब्रुवन्घातकं जानन्नपि न सूचयेदित्येवंरूपं धर्मं ब्रवीष्यतो धर्मोऽसि। ननु घातकस्य सूचने को दोष इत्यत आह। यदिति स्थानं नरकादि॥ २२॥ ॐ ॐ यद्वा। अज्ञानादप्यकथनं भवतीत्याह। अथवेति। देवस्य मायाया गतिर्वध्यघातकलक्षणा वृत्तिर्भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरा सुज्ञेया न भवतीति निश्चयः॥ २३॥ ॐ ॐ धर्मोऽसाविति ज्ञात्वा तस्य पादानुवादेन व्यवस्थामाह। तप इति द्वाभ्याम्। अधर्मपादैस्तव त्रयः पादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाः। स्मयो विस्मयः॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

समाहितेन लब्धसमाधानेन॥ २१॥ ॐ ॐ हे धर्मज्ञेति। स्वहंतृवृषलनामाग्रहणेन त्वमतीव सूक्ष्मं धर्मतत्त्वं जानासीति भावः। "असत्कृतमधर्मं तु वदन्नर्द्धमवाप्नुयात्" इति स्मृतिप्रोक्तधर्मग्राहित्वात्। अयं मां निरपराधमपि ताडयतीति मयि राजनि वक्तुमर्हन्नपि पृष्टोऽपि यन्न ब्रवीषि तद्धर्मं ब्रवीषि यतोऽधर्मकर्तुर्यत्स्थानं सूचकस्यापि तत्किं पुनरभिधायकस्यातः साक्षाद् धर्म एव मयानुमितस्त्वमिति॥ २२॥ ॐ ॐ अथ वेति। त्वया सर्वमुक्तमेवेत्यर्थः। देवमायेत्यादिना

---

१. प्रा० पा०—द्विजसत्तमः। २. प्रा० पा०—प्रत्यचष्ट। ३. प्राचीने पाठे नास्ति। ४. प्रा० पा०—कृतं। ५. प्रा० पा०—वचसो मनसश्चापि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varaṇasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अप्रतर्क्यादिति तदुक्तमनुमोदिता देवस्य भगवतो मायायाः सर्वजगत्पालनसंहारकारिण्या गतिर्भूतानां चेतसोऽगोचरेति अप्रतर्क्येत्यर्थः । वचसोगोचरेति अनिर्देश्येत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तित्वात्स देवः पालनसंहारलक्षणे सुखदुःखे भूतेभ्यः कथं ददातीति ज्ञातुं वक्तुं च कः शक्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अहं तु त्वयाऽकथितमपि तव भद्राभद्रं सर्वं जानाम्येव तत्त्वं शृण्वित्याह–तप इति द्वाभ्याम् । स्मयो गर्वः । संगः स्त्रीभिः । मदो मधुपानादिजः । उपलक्षणमेतद्धिंसादेरपि । तत्र स्मयेन तपोभंगः । स्त्रीसंगेन शौचभंगः । मदेन दयाभंगः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

अधर्म्मपादैरिति । त्रिभिरंशैः स्मयसङ्गमदलक्षणैः अधर्म्मपादैस्तव त्रयः पादा भग्नाः तपोलक्षणैकः शौचलक्षणैको दयात्मकैकश्चेति तव पादास्त्रयो विनष्टा इत्यर्थः । तपः शौचं दया सत्यमिति चतुर्णां धर्म्मपादानां कलौ चतुर्थचतुर्थांशमात्रत्वेन अवस्थानार्हत्वेऽपि ताः समुदायेन न सन्ति सत्यात्मकैकपादस्य पादपरिमितचतुर्थांशमात्रमेवास्तीति अधुना दृश्यते इति भावः । एवं सति अस्याध्यायस्य वेपमानः पदैकेन इति द्वितीयश्लोकस्य पादैर्न्यूनः पदा चरन्निति सप्तमश्लोकस्य कोऽवृश्चत् तव पादांस्त्रीनिति द्वादशश्लोकस्य इदानीं धर्म्म पादस्ते इति पञ्चविंशश्लोकस्य वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादानिति द्विचत्वारिंशत्तमश्लोकस्य द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायोक्तश्लोकानाञ्च सङ्गतिर्भवतीति परमगुरवः । स्मय इत्यस्यार्थत्वेनोक्तः विस्मय इति । अस्यार्थो दर्पः मेदिनीकोषप्रमाणात् । अत एव स्मयो गर्व्वः गर्व्वद्वारा तपोनाशकत्वेनेति वक्ष्यमाणटीकासङ्गतिः ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं धर्मे प्रवदति सति हे द्विजसत्तमाः ! सम्राट् सार्वभौमः परीक्षिद्विगतखेदः समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यचष्ट । चक्षिङ् दर्शनेऽपि वर्तते दृष्ट्वालोच्य निर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ निर्णीतमेव तदभिप्रायं प्रत्याह धर्ममित्यादिभिः षड्भिः । तत्र क्लेशबीजावहे पुरुषे संनिहितेऽपि यदुक्तं क्लेशबीजानि यतः स्युस्तं पुरुषं न जानीम इति तत्र तदभिप्रायं निर्णीतमाह धर्ममिति । हे धर्मज्ञ ! साक्षात्त्वं वृषरूपधृग्धर्म एवासि अत एवापन्नपि पुरुषं तं न विजानीम इति धर्ममेव ब्रवीषि । अधर्मकारिणि पुरुषे संनिहिते यद्धर्मसूचकं वचस्तद्धर्ममेवेत्यर्थः । यद्यस्मादधर्मकृतोऽधर्मकारिणः स्थानं प्राप्यं स्थानं यत्सूचकस्यापि तत्स्थानं भवेत् 'पतितः पतितः' इत्युक्त्वा पतिष्यतीति शास्त्रादिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अथ विमृश स्वमनीषयेति यदुक्तं तदभिप्रायमाह अथवेति । देवमायाया ईश्वरसङ्कल्पस्य "माया वयुनं ज्ञानम्" इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः "मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्" इति प्रयोगाच्च गतिर्भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरी अविषयभूतेति वा निश्चयः । न जानीम इति विमृशस्वेति च वदता त्वयायं पापकृदिति सूचनमधर्मे ईश्वरसंकल्पश्च वाङ्मनसयोरगोचर इति वा दर्शितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ धर्मोऽसीत्यनेन त्वं साक्षाद्धर्माधिदेवता एवेत्युक्तं यत एवमत एव तव पादा अपि न लौकिकवृषभपादसजातीया अपि तु विशिष्टा एवेति वदंस्तद्व्यंजकान् दर्शयति त्रय इति, धर्माधिदेवस्य तव पादास्तपआदयश्चत्वारः प्रकीर्तिताः । तत्र त्रयः पादाः अधर्मस्यांशैः त्रिभिः स्मयादिभिर्भग्नाः । तत्र स्वस्मिन्नुत्कर्षधीः स्मयः स च तपोनाशहेतुः, संगः शौचविरोधी, चित्तविकारः विवेकाक्षमत्वरूपः मदेनार्त्तानामार्त्तिमपश्यन्न दयां कुरुते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धर्मे एवं प्रवदति सति सम्राट् समाहितेन एकाग्रेण मनसा आलोच्य स्वाधीनैः कर्मकालप्रधानैः दैवमेवास्वतंत्राणां जीवानां दुःखादिबीजं न त्वन्यतरम्, स्वातंत्र्येण कर्मादीनां दुःखबीजपक्षो हेय एवेत्येव धर्मान् विदित्वा तं प्रत्याचष्टेत्येकान्वयः । आत्मादिशब्दवाच्यं परमात्मानं क्लेशबीजं विदित्वेति वा आदानादिकर्तृत्वादात्मा देवोत्तमत्वाद्दैवं क्रियाविषयत्वात्सकलकारणशक्तिमत्त्वाच्च कर्म स्वस्माद्भावः स्वभा स्वरूपभूतां भां प्रकाशं वाति गच्छति न परप्रकाशमिति स्वभावः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । अप्रतर्क्यात् दुस्तर्काविषयत्त्वादप्रसिद्धत्वादनिर्वाच्यात् असिद्धेरवाच्यं तदिति स्मृतेः इति । सर्वेषु पक्षेषु हरिरेवोच्यते क्लेशबीजत्वेन "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोयशः । भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इत्यादेश्च 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते' इति स्मृतेः पृथक्कल्पनाया अज्ञानिविषयत्वादित्यादिकं समाहितेन सम्राडिति पदद्वयेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । सम्यग्राजते प्रकाशते सर्वमस्येति सम्राट् । अत एवात्मवैरूप्यकर्तारं न विजानीम इति वदंतं धर्ममब्रवीदित्यन्वयः । समाहितचेतसा ज्ञानेन तं धर्मं भगवंतं प्रत्यचष्ट दृष्टवान् । अपरोक्षदर्शनेन तस्य निजरूपमद्राक्षीदित्यर्थः दृष्ट्वा चाब्रवीदिति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किमब्रवीदिति तत्राह धर्ममिति । हे धर्मज्ञ ! धर्मं ब्रवीषि यस्मात्तस्मात्स धर्मोऽसि न वृषः, अपितु अज्ञजनमोहनाय वृषरूपं धत्से यदुक्तमात्मवैरूप्यकर्तारं न विजानीम इति तत्राह यदिति । 'असत्कृतमधर्मं तु वदन् धर्ममवाप्नुयादि'ति वचनादस्य वृषलस्यात्मवैरूप्यकर्तृत्वात्सूचने च दोषा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावेऽपि "यद्यधर्मः कृतः सद्भिर्न स वाच्यः कथंचने"ति वाक्यात्सज्जनेष्वधर्मकृतो यत्स्थानं नरकादिलक्षणं तत्सूचकस्यापि तत्स्थानं भवेदिति ज्ञापनात्त्वयाऽऽत्मवैरूप्यकर्ता न ज्ञापित इत्यतो धर्मं ब्रवीषीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यतः क्लेशबीजानि तं न विजानीम इति वदतः तवाभिसंधिरयं वेति वक्तीत्याह–अथवेति मादृशानां गोचरापि नूनं प्रायेण भूतानां चेतसो वचसश्च देवमायायाः सर्वजीवानां मुख्यामुख्यक्लेशबीजस्य देवस्य हरेरिच्छाया गतिस्थितिरधर्मेण धर्मं शोचामीत्यादिका अगोचरेति ज्ञापयितुं सर्वज्ञेन भवता न विजानीम इत्युक्तमिति भावः अभिप्रायनिश्चय इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तव तपआदिचत्वारः ये पादाः कृतयुगे कृताः पूर्णा अवर्तंत तेषां मध्ये त्रयः पादास्तपःशौचदयाख्याः अधर्मांगैरधर्मपादैः स्मयसंगमदैर्भग्नाः । स्मयेन तपोभंगः स्त्रीसंगेन शौचभंगः मदेन दयाभंगः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु यत्र कुत्रचिद्धर्म्मे विशेषतस्तु सर्व्वधर्म्मरक्षायां प्रमाणीकृतस्य यथार्थवचनमेव युक्तम् । तथा च वयमीश्वरवादिनोऽपि तं न विजानीम इति कथमुक्तवन्तस्तत्राह अथवेति । तस्मादधुना देवमायाकृते कलेः प्रभावे तवाप्ययं संशयो युक्त इति भावः । देवपदं त्वत्र तथापि द्योतमानत्वात्तस्य मायादोषास्पृष्टत्वनिगमनार्थं कृतम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ माया च धर्म्माधर्म्मलक्षणं क्रमवशात् समुदितोभवन्तं जीवानां कर्म्मविशेषमनुसृत्य तत्तद्युगे तत्तत् प्रवर्त्तयतीति तस्याश्च न वैषम्यमित्याह तप इति द्वाभ्याम् । स्मयो गर्व्वः । गर्व्वद्वारा तपोनाशकत्वेनेति वक्ष्यमाणटीकासङ्गतेः । सङ्गः स्त्रीभिः । मदस्तु पानादिजः । अभ्यर्थित इत्यत्र वक्ष्यमाणतत्तत्सङ्गतेरेव । अधर्म्मांशैः स्मयाद्यंशरूपैः । त्रय इति त्रयस्त्रयोंऽशाः भग्नाः । ततश्चतुर्थचतुर्थांशैरेक एव पादोऽवशिष्यते । तत्र च सत्यस्यैवांशोऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २४–२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समाहितेन लब्धसमाधानेन मनसा पर्य्यचष्ट प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अयं मां निरपराधमपि ताडयतीति मयि राजनि वक्तुमर्हन्नपि पृष्टोऽपि यन्न ब्रवीषि तद्धर्म्मं ब्रवीषि । यतोऽधर्म्मकर्त्तुर्यत् स्थानं सूचकस्यापि तत् किं पुनरभिधायकस्य अतस्त्वं साक्षाद्धर्म्म एव मयानुमितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अथवेति । त्वया सर्व्वमुक्तमेवेत्यर्थः । देवमायेत्यादिना अप्रतर्क्यादिति तदुक्तमनुमोदितम् । देवस्य भगवतो मायायाः सर्व्वजगत्पालनसंहारकारिण्या गतिः भूतानां चेतसोऽगोचरा इति अप्रतर्क्येत्यर्थः । वचसोऽगोचरा इति अनिर्देश्येत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तित्वात् स देवः पालनसंहारलक्षणे सुखदुःखे भूतेभ्यः कथं ददातीति ज्ञातुं वक्तुञ्च कः शक्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अहन्तु त्वया अकथितमपि तव भद्राभद्रं सर्वं जानाम्येव तत् शृण्वित्याह तप इति द्वाभ्याम् । अधर्मस्य अंशः पादैः स्मयादिभिः । स्मयो गर्वः । संगः स्त्रीभिः । मदो मधुपानजः । उपलक्षणमेतद्धिंसादेरपि । ततः सत्यादिनाशकत्वं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तमृषिं पर्यचष्टाऽभाषत । यद्वा तं वृषं धर्मोऽयमिति ज्ञातवान्, चक्षिङ् दर्शनेऽप्यस्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे धर्मज्ञ ! प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्ते घातके संनिहितेऽपि हेयोपादेयपक्षद्वयगर्भं परदोपरहितं सत्यवचनात्मकं धर्मं ब्रवीषि, अतो धर्मोऽसि धर्माधिष्ठातृदेवतारूपोऽसि । सूचने दोषमाह अधर्मकृतोऽधर्मकारिणो यन्नरकादिस्थानं तत्सूचकस्यापि भवेत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अथवेति । देवस्य विष्णोर्मायायाः प्रकृतेर्गतिः चेतसो वचसश्चागोचरा अविषया विष्णुमायामोहिताः सर्वे सर्वं न जानन्तीति भावः । तथोक्तं महाभारते "सर्वे सर्वं न जानंति सर्वज्ञो नास्ति कश्चने"ति वैष्णवे "ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहांधतमसावृताः ॥" इति यद्वा भगवदिच्छयाप्यकथनं संभवतीत्याह अथवेति तस्य भगवतः वयुनात्मिकायाः गतिः प्रवृत्तिः सर्वज्ञानामपि कचिन्मोहे हेतुभूता सा च केषु केषु सर्वज्ञेषु कस्मिन्कस्मिन्कार्येऽस्तीति भूतानां जनानां गोचरा ग्राह्या न भवतीति निश्चये। त्रिगुणात्मिकया मायया सर्वे जगद्रता जीवा मोहिताः भगवदीयानां तु कचिन्मोहश्चेत्तत्र भगवदिच्छैव कारणमिति भावः ॥ २३ ॥ स्मयेन विस्मयेन तपः संगेन शौचं मदेन दया इति क्रमेणाधर्मस्यांशैः पादैः त्रयो धर्मपादाः भग्नाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं धर्मवाक्यं श्रुत्वा वाच्यवचनकर्तृनिर्धारं कृतवानित्याह एवमिति । न हि धर्मव्यतिरेकेणान्यः एवं वक्तुं शक्तः, स च सम्राट् विचारकः । हे द्विजसत्तमेति सम्बोधनं सूक्ष्मेक्षिकायां संवादार्थं तस्यैवं विचार उत्पन्नः व्यवहारानुसारेण पृष्टे यदयमन्यथोत्तरयति अस्मत्परीक्षार्थं परोक्षेण कथनं स्वस्य वा अव्यवहारत्वप्रतारकत्वमज्ञत्वं चेति एवं चतुःपक्षविचाराय चित्तं तत्र कुशाग्रबुद्धित्वात् वाच्यवाक्यज्ञानाभावेपि निश्चयस्य वक्तुश्च निर्धारं शीघ्रमेव कृतवान् । अस्तु यथाकथंचित् पंच पक्षाः तन्निर्धारो वा तथापि घातकोऽयम् । अनेनैवातिताडितः तथापि मत्तः कथयति व्याजेन चान्यत् कथयति अतो धर्म एवायम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पूर्वं व्यवस्थायाः श्रुतत्वात् युगनिरूपणप्रस्तावे अतः स्वप्रयोजनमवसरं च विचार्य निर्धारितत्वात् तमर्थं पर्यचष्ट इति । तमेवाह धर्मं ब्रवीषीति । त्वं तु धर्मः धर्मत्वात् न हि अन्योऽन्यस्वरूपं जानासीति हेतोः स्वरूपासिद्धिमाशंक्य अयं धर्मज्ञः धर्मवक्तृत्वादिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

किंच वृषरूपधृक् अलौकिकमेव धर्मस्य वृषरूपित्वं धर्मकथकत्वं समर्थयते–यदधर्मकृतः स्थानमिति यत्त्वधर्मकृतः तस्य यत् स्थानं नरकादि सूचकस्यापि तत् भवेत् अर्थादधर्मः स्यात्, तस्मात् नरकभयात् धर्मसूक्ष्मदृष्ट्या धर्मं वदतीति धर्मः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नन्वयुक्तोयं निर्धारः, वाक्यानां स्वार्थपरित्यागात्, इदानींतनमीमांसकवत् तस्मात् वाक्यार्थं पुरस्कृत्य विचारणीयमित्याकांक्षायामाह अथवेति । यदुक्तमनेन न जानीम इति तत्तथैव "मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटमि"ति वाक्यात् युक्तीनामप्रयोजकत्वेन निर्धारस्याशक्यत्वात् । ननु मायां तत्प्रवृत्तिं वा प्रथमतो विचारयितुं ततोऽन्यो भ्राम्यतीत्याशंक्याह देवमायाया: भगवच्छक्तित्वेन तुल्याया वा गतिः प्रवृत्तौ न स्वानुभवगम्या न वेदवाक्यगम्या साधारणानां तदाह भूतानामिति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं धर्मोऽयं पृथिवीयं कलिरयमिति त्रितयं निश्चित्य तदनुरूपं करिष्यन् धर्माग्रे अनुवदति तपः शौचमिति । तत्तद्युगानुसारेण धर्मस्य नानारूपत्वात् तदानींतनपादान् गणयति द्वादशस्कंधेन्यथानिरूपणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते, तपः कृच्छ्रादिशौचं सर्वथा शुद्धता तद्धेतुराचारः दया परदुः खप्रहाणेच्छा सत्यभापणं च एभिश्चतुर्भिर्धर्मो ज्ञायते, प्रत्येकं कृतादिपु प्रधानाः । तस्य धर्मस्य प्रतिपक्षी अधर्मः तस्यापि चत्वारः पादाः स च गर्दभरूपः स चैकशः अधर्मो द्विशाकः प्रमाणप्रवृत्ती धर्माधर्मे तु न प्रमाणे इति निवृत्त्यर्थं परिज्ञापनम् अनुवादेन अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् । भूमिः सर्वा एतस्य स्थितियोग्यामुभयोर्भूमिसमानपृथुत्वात् कालस्तु भयसमानः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन भयस्थापकः युगप्रवृत्तौ धर्मनिवृत्तावधर्म इति । ततः कालबलात् त्रीन् धर्मपादान् दूरीकृत्य अधर्मस्तस्य पादान् त्रीन् प्रस्थापयामासेत्याह अधर्मांशैरिति । अधर्मस्य पादाश्चत्वारः गर्वसंगमदानृतरूपाः । एतेपु दशाविशेषे धर्मप्रवेशात् अंशपदप्रयोगः। कलेर्दोपं वक्तुमाह इदानीं ते सत्यमेवैकः पादः यतो निवर्त्तयेत् स्वात्मानं नितरां वर्त्तयेत् तं त्वधर्मो जिघृक्षति कलेः कोऽपराधस्त्राह अधर्मोयं कलिरिति । अपरिच्छिन्नः कालः तस्य कृतादिपदप्रयोगः अवच्छेदेन वक्तव्यः, तत्र स्वस्यावच्छेदकत्वात् अन्यस्याभावात् धर्मावच्छेदकत्वेन कृतादिप्रयोगः । तत्र केवलधर्मावच्छेदकं कृतं केवलमधर्मावच्छेदकः कलिभागः उभयावच्छेदकं त्रेतासमस्य उभयावच्छेदकं द्वापरमिति कालस्य द्वितीयराशिपरिच्छेदार्थमागमने अधर्मांशमप्यतिक्रम्य आगमनादधर्मांशप्रवेशः 'ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् श्रयसे यं च कलिः स' इति । श्रुत्वा स्तोमचतुष्टयात्मकस्य ज्योतिष्टोमादेः कृतत्वनिरूपणात् धर्मावच्छेदकं कृतस्य । अथ तदतिरिक्तो यः कालः पंचात्मकः स कलिः एतदभावः चतुष्टयरूपत्वमतिरिक्तं च, अतः पंचत्वं समानस्याद्भिः पंचगुण्यानि नक्षत्राणीत्यत्र प्रसङ्गान्निर्धारितम्, अतो यथाकाशस्य परिच्छेदको घटादिः तस्य घटाकाशस्य प्रदर्शने घट एव प्रदर्श्यते मध्यभागेन तथायं कलिरित्यर्थः । पूर्वं कृतेन सह सहताहीनता च स्थिता उत्कृष्टतया पदत्रयप्रवेशात् तत्रापि सुतरां अनृतेन एधितः पुष्टितः स्वशत्रुं धर्मपादं जिघृक्षति शत्रुदोषस्यारक्षणीयत्वात् अत एवं वेदे उभयोरेव नाम त्रेता कृतशेपः द्वापरं कलिशेषः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः

धर्मं ब्रवीषीत्यत्र । स्वरूपासिद्धिमिति पक्षे हेत्वभावम् । धर्मवक्तृत्वादिति द्वितीयमनुमानमुक्तमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिवारणायानुमानान्तरं वदतीत्याहुः किञ्चेत्यादि । तथा च वृषत्वेपि प्रयोजकान्तरमन्तरेण मनुष्यवाणीवक्तृत्वादनुमिते अलौकिकत्वे, तेपु तस्यैव तथात्वं ततोपि त्वं धर्म एवेत्यर्थः । अर्थादधर्मस्येति सूचकस्येत्यन्वयः । तथा चाधर्मस्य यः सूचकः 'अनेनाधर्मः कृतः' इति शृङ्गग्राहिकया वक्ता तस्येत्यर्थः । तप इत्यत्र । अन्यथा निरूपणस्येति 'सत्यं दया तपो दानमि'त्येवं कथनस्य । परदुःखप्रहाणेच्छेति । इदं न दयालक्षणम् । पूर्वं परदुःखासहनं दयेति लक्षितत्वात् एकादशस्कन्धसुवोधिन्यां तथा प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च । ननु 'न हिंस्यादि'त्यादिश्रुतिभिर्निषेध्यत्वेन प्रतियोगिनोऽधर्मस्याप्यवगमात् कथमधर्मे प्रमाणाभाव इत्यत आहुः निवृत्त्यर्थमित्यादि । अनुवादे गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । अधर्मस्यापि प्रमाणवाक्यार्थत्वे अर्थैक्याभावेन वाक्यभेदः स्यात्, अतो 'न हिंस्यादि'त्यादिष्वपि निषेधविधानार्थं हिंसादेरधर्मस्यानुवाद एव स्वीकार्य इत्यर्थः । भूमिरिति कर्मभूमिः । अधर्ममिति व्यवस्थापयतीति शेषः । दशाविशेष इति । भगवद्दासत्वाभिमानसत्सङ्गभगवद्गानादिकृतहर्षोत्कर्षे । गोब्राह्मणाद्यर्थकानृतदशायाम् । ननु सम्बुध्यन्ते धर्मपदे विभक्तिव्यत्यासात्त्वां निवर्तयेदिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आहुः विभक्तीत्यादि । व्यत्यासानङ्गीकारे स्वात्मानमित्यध्याहारः स्यादित्यर्थः । नन्वधर्मस्य पदार्थान्तरत्वेन कालभिन्नत्वात्कथमुद्देश्यविधेयभाव इत्याकांक्षायां तस्य पर्यवसानं विचारयन्ति अपरिच्छिन्न इत्यारभ्य कलिरित्यर्थ इत्यन्तेन । एवं युगविभागे उपपत्तिमाहुः कालस्येत्यादि । द्वितीयराशीति अधर्मराशीत्यर्थः । अधर्मांशप्रवेश इति । अवच्छेदके काले तत्प्रवेशः । तथा च यथा संवत्सररूपेण परिभ्रमन् सर्वमन्तः स्थापयति, तथाऽधर्मांशमपीति तथा विभाग इत्यर्थः । ननु कृतकल्योर्धर्माधर्मावच्छेदकत्वे किं मानमत आहुः ये वा इत्यादि । प्रसङ्गान्निर्द्धारितमिति । 'देवस्य सवितुः प्रात'रित्यनुवाके प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नानां सवितृमित्रबृहस्पतिभृगुवरुणदैवत्यत्वेन पुण्यत्वं वदन्त्या श्रुत्या तदवान्तराणां सम्बन्धिनां चतुर्णामग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रकरणेनात्तवीर्यत्वं च वदन्त्या चत्वार्यश्लीलानीति वदन्त्या चतुर्णां कालावयवानामेतदभावचतुष्टयरूपत्वं निर्द्धारितमित्यर्थः । मध्यभागेनेति । घटस्यान्तर्बहिराकाशो मध्ये घटस्तथोभयतः कालो मध्येऽधर्मः । एवं सत्युद्देश्यविधेयभावस्यावच्छेदकत्वे पर्यवसानमित्यर्थः । पूर्वमिति द्वापरत्रेतयोरित्यर्थः । ननु द्वापरत्रेतयोः कलिसद्भावे किं मानमित्याकांक्षायां पूर्वोक्तां श्रुतिमेव स्मारयन्ति अत एवेत्यादि ॥ २३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हे द्विजसत्तम शौनक ! धर्मे एवं प्रवदति सति प्रसिद्धः सम्राट् सार्वभौमः परीक्षित् विखेदः सन्समाहितेन सावधानेन मनसा तं धर्माभिप्रायं पर्यचष्ट पर्यालोचितवान् । यद्वा तं धर्मं पर्यचष्ट प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ ❁ ❁ तद्भाषणमेवाह-धर्ममिति षड्भिः । हे धर्मज्ञ यतो निर्धारितमिव ब्रुवन् घातकं जानन्नपि न सूचयेदित्येवं रूपं धर्ममेव त्वं ब्रवीषि अतो वृषरूपधृग्धर्मोऽसि । तत्सूचने को दोष इत्यपेक्षायामाह-अधर्मकृतो यन्नरकादि स्थानं भवति तत्सूचकस्यापि भवेदिति ॥ २२ ॥ ❁ ❁ अथवा देवस्य भगवतो मायायाः सङ्कल्परूपाया गतिः प्रवृत्तिर्भूतानां प्राणिनां चेतसः अगोचरा अतर्क्या वचसश्चागोचरा अनिर्देश्या चेति निश्चयः, अत्र सन्देहो नास्ति । अतोऽपि परापराधो निश्चयेन वक्तव्यः, तथाच तथा कथयन् धर्मोऽसीति ज्ञायसे इति भावः । नूनमिति पादपूरणे ॥ २३ ॥ ❁ ❁ एवं वदन् धर्मोऽसाविति निश्चित्य तस्य पादानुवादेन व्यवस्थामाह-तप इति द्वाभ्याम् । धर्माधिदेवस्य तव तपआदयश्चत्वारः पादाः प्रकीर्तिताः शास्त्रे निरूपिताः । तत्र त्रयः पादा अधर्मस्यांशैः स्मयादिभिस्त्रिभिर्भग्नाः । तत्र तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्विरोधी च स्मयो विस्मयो बुद्धिविमोहरूपः तत्प्रतिबन्धकत्वात्, शौचं शुचित्वं तद्विनाशकश्च स्त्रीसङ्गः, दया परदुःखप्रहाणेच्छा तद्विरोधी च मदो गर्वः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सूतजी कहते हैं—ऋषिश्रेष्ठ शौनकजी ! धर्मका यह प्रवचन सुनकर सम्राट् परीक्षित् बहुत प्रसन्न हुए, उनका खेद मिट गया । उन्होंने शान्त-चित्त होकर उनसे कहा ॥ २१ ॥ ❁ ❁ परीक्षित्ने कहा—धर्मका तत्त्व जाननेवाले वृषभदेव ! आप धर्मका उपदेश कर रहे हैं । अवश्य ही आप वृषभके रूपमें स्वयं धर्म हैं । (आपने अपनेको दुःख देनेवालेका नाम इसलिये नहीं बताया है कि) अधर्म करनेवाले को जो नरकादि प्राप्त होते हैं, वे ही चुगुली करनेवालेको भी मिलते हैं ॥ २२ ॥ ❁ ❁ अथवा यही सिद्धान्त निश्चित है कि प्राणियोंके मन और वाणीसे परमेश्वरकी मायाके स्वरूपका निरूपण नहीं किया जा सकता ॥ २३ ॥ ❁ ❁ धर्मदेव ! सत्ययुगमें आपके चार चरण थे—तप, पवित्रता, दया और सत्य । इस समय अधर्मके अंश गर्व, आसक्ति और मदसे तीन चरण नष्ट हो चुके हैं ॥ २४ ॥

इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः । तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥ २५ ॥
इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती । श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २६ ॥
शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिताधुना । अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यंति मामिति ॥ २७ ॥
इति धर्मं महीं चैव सान्त्वयित्वा महारथः । निशातमाददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं कलौ हे धर्म ते पादश्चतुर्थोऽशस्तत्रापि सत्यमेवास्ति यतः सत्याद्भवानात्मानं निर्वर्तयेत्कथंचिद्धारयेत् । यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् । तमपि पादमनृतेन संवर्धितः कलिरूपोऽयमधर्मो ग्रहीतुमिच्छति । तत्रेयं स्थितिः । कृतयुगे प्रथमं संपूर्णश्चतुष्पाद्धर्मस्त्रेतायां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः संगेन शौचं मदेन दया अनृतेन सत्यमित्येवं चतुर्थोऽशो हीयते । द्वापरे त्वर्धम् । कलौ चतुर्थोऽशोऽवशिष्यते सोऽप्यन्ते नंक्ष्यतीति ॥ २५ ॥ ❁ ❁ न्यासितोऽन्योन्यद्वारेणावतारित उरुर्भरो भारो यस्याः । कृतं कौतुकं मंगलं यस्याः सा ॥ २६ ॥ ❁ ❁ अश्रूणि कलयति मुंचतीत्यश्रुकला तेन त्यक्ता सती शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति शोचति ॥ २७ ॥ ❁ ❁ निशातं निशितम् । अधर्मस्य हेतुर्यः कलिस्तं हन्तुमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे धर्मेति । पादावशेषत्वादेव मया त्वं धर्मोयमिति ज्ञात एवेति भावः । तत्रापि चतुर्थांशेपि प्राधान्येन व्यपदेशो भवतीति न्यायेन सत्यस्यैव प्राधान्यमाह-यद्वेति ॥ २५ ॥ ❁ ❁ "आश्चर्ये मंगले प्रोक्तमुत्सवेऽपि च कौतुकम्" इत्यभिधानात् ॥ २६ ॥ ❁ ❁ अब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिरहिताः ॥ २७ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति कर्मणि चतुर्थीति भावः । ननु जीवानामधर्म एव तत्तद्दोषहेतुरित्युक्तं कथं कलिं हन्यात्तत्राह-अधर्मस्य हेतवे सहायायेत्यर्थः । वक्ष्यते च "त्वमधर्मबन्धुः" इति संदर्भः । खड्गादाने राज्ञोऽयमभिप्रायः-मत्पाणिस्थखड्गदर्शनादयमपि नृपचिह्नधारी मया सार्द्धं द्वंद्वशो योद्धुमायातु । ततश्चैनं शीघ्रमेव हनिष्यामीति ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

तेन भगवता इत्यर्थः ॥ २७-३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ वृषलं तच्चिकीर्षितं च निश्चित्याह इदानीमिति । हे धर्म ! यत्तव तुरीयं पादं सत्यं यद्यतो निर्वर्त्तयेत् यस्माद्धेतोर्निष्पाद्येत तमिदानीमनृतेनैधितः प्रवृत्तोऽयमधर्मरूपः कलिर्जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति । तपआदीनां क्रमेण निर्वर्तकाः स्मयसङ्गमदानृतानां भावाः सन्त्यपि हि तपआदीनि विस्मयादिभिर्न व्यज्यन्ते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथ गां तत्क्लेशहेतुं च निश्चित्याह इयमिति द्वाभ्याम् । इयं गौः साक्षाद्भूः पृथ्वी भगवता श्रीकृष्णेन न्यासितोपनीतः उरुभरो यस्यास्तथाभूता श्रीमद्भिर्ध्वजादिचिह्नैः श्रीः शोभा येषामास्तीति तैस्तस्य भगवतः पादन्यासैः सर्वत्र कृतं कौतुकमुत्सवो यस्याः सा बभूव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अधुना तु भगवतोज्झिता त्यक्ता सती साध्वी भूरत एव भाग्यहीने वाब्रह्मण्या ब्रह्मकुलासाधवः नृपव्याजा नृपवेषमात्रधराः शूद्रा मां भोक्ष्यंतीति हेतोरश्रूणां कला विन्दवो यस्यास्तथाभूता शोचति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं धर्मं महीं च सांत्वयित्वा महारथः परीक्षिदधर्महेतवे कलये तद्वधार्थं निशातं तीक्ष्णं खड्गमादधे उद्धृतवान् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीमस्मिन्युगे यतो येन पादेन निर्वर्तसे हे धर्म ! ते स पादः सत्यं सत्यात्मकस्त्ववशिष्टोऽनृतेनाधर्मपादेन एधितो वर्धितोऽधर्मात्मकः कलिः तं सत्याख्यं पादं जिघृक्षति तं ग्रहीतुमिच्छति ग्रसितुमाकांक्षते इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इयं भूश्च भगवता न्यासितावरोपित उरुर्महान् भरो भारो यस्याः सा तथोक्ता श्रीमद्भिस्तस्य हरेः पदन्यासैः पदपरिक्रमणैः सर्वतः कृतकौतुकारचितालंकारानितरोमांचेति वा सती निर्मलाभूत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सेयं साध्वी अधुना तत्पदन्यासैरुज्झिता दुर्भगेव भाग्यहीना स्त्रीव शोचंती अश्रुकलासंततरुतनेत्रजलधाराऽऽस्त इत्यन्वयः । किं कृत्वा अब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिरहिता नृपव्याजाः शूद्रा मां भोक्ष्यंति पालकव्याजेन भुंजत इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अधर्महेतवे अधर्मकारणाय निशातं तेजितं हंतुमिति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इतीति । ननु जीवानामधर्म एव तत्तद्दोषहेतुरित्युक्तम् । कथं कलिं हन्यात् तत्र अधर्मस्य हेतवे सहायापेक्षेत्यर्थः । वक्ष्यते च त्वमधर्मबन्धुरिति ॥ २८-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इदानीं कलौ हे धर्म ते पादश्चतुर्णामेव तपआदिपापानां स्मयादिभिर्भागत्रयध्वंसात् अवशिष्टैश्चतुर्भिश्चतुर्थैरंशैरेकः । स च प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन सत्यम् । तपआदिषु सत्यस्यैव प्राधान्यात् । यतः सत्याद्भवानात्मानं निर्वर्त्तयेत् कथंचिद्धारयेत् । यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् । तदपि पादमनृतेन संवर्द्धितः कलिरूपोऽयमधर्मः ग्रहीतुमिच्छति । तत्रेयं द्वादशस्कन्धदृष्टया स्थितिः । कृतयुगे प्रथमं संपूर्णश्चतुष्पाद्धर्मः त्रेतायां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं मदेन दया अनृतेन सत्यमित्येवं चतुर्थोंऽशो हीयते । द्वापरे त्वर्द्धम् । कलौ चतुर्थोंऽशोऽवशिष्यते । सोऽप्यन्ते नंक्ष्यतीति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ न्यासितः अवतारितः स्वेनान्यद्वारा च उरुर्भरो भारो यस्याः सा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अश्रूणि कलयति दधातीति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कलये कलिं हन्तुं खड्गम् आददे इत्यत्र राज्ञोऽयमभिप्रायः-मत्पाणिस्थखड्गदर्शनेनायमपि नृपचिह्नधारी मया सार्द्धं द्वन्द्वशो योद्धुमायातु, ततश्चैनं शीघ्रमेव हनिष्यामीति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे धर्म ! इदानीं कलौ सत्यं ते पादोऽस्ति यतो भवानात्मानं निर्वर्तयेद्धारयेत् तमपि अधर्मोऽधर्महेतुरयं कलिः अनृतेनैधितो जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गोरूपधारिणी भूरियमिति ज्ञात्वा तां प्रत्याह इयमिति द्वाभ्याम् । इयं गोरूपधरा भूः भगवता श्रीकृष्णेन न्यासितः अवतारित उरुर्भरो यस्याः सा श्रीयुक्तैस्तत्पदन्यासैः सर्वत्र कृतं कौतुकमुत्सवो यस्याः सा पूर्वमेवंभूतापि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अधुना तु भगवतोज्झिता त्यक्ताऽतोऽश्रूणां कलाः बिंदवो यस्याः सा साध्वी सदाचारा दुर्भगेवाब्रह्मण्या ब्रह्मब्राह्मणहितवर्जिताः नृपव्याजाः वृत्त्यर्थं नृपवेशधराः मां भोक्ष्यंतीति शोचति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अधर्महेतव इति । निशातं शिशितम् ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं धर्मस्वरूपमुक्त्वा भूमिस्वरूपज्ञानमाविःकरोति इयं चेति । चकारादतिरिक्तः कलिः तस्य विशेषतः अनिरूपणं चकारेण ज्ञापितम् । अस्या गुणत्रयं दोषत्रयम् , इयं हि षडंशा पूर्वं भगवता न्यासितः उत्तारितः उरुः अधिको भारो यस्याः भगवत्कृतोपकारत्वं गुणः ततः सती भगवदेकनिष्ठा भगवतैव स्वांशैरलंकृता च तदाह श्रीमद्भिरिति । न्यासः स्थापनं सर्वतः कृतं अनेन शृङ्गाररसत्वं च सूचितम् ॥ २६ ॥ ❃ ❃ दोषानाह शोचतीति । भगवत्परित्यागेन शोकदुर्भगात्वम् अब्रह्मण्यभोगेन पूर्वावस्थात्यागश्च अश्रूणि कलयतीत्यश्रुकला स्वकृतदोषाभावार्थमाह साध्वीति, भाग्यनाश एव हेतुः तदाह दुर्भगेति, अधुनेति त्यागनैकत्र्यं सूचितम् । ननु राज्ञां भगवद्रूपत्वात् भोगे को दोष इति तत्राह अब्रह्मण्या इति । भगवद्धर्मवैपरीत्यम् अब्रह्मण्यपदेन सूचितं, नृपत्वं वक्तुं योगाभावात् शूद्रा इति भगवद्विरोधिनः 'असुर्यं शूद्र' इति श्रुतेः ते भोक्ष्यंतीति शोको रोदनं च, अनेन स्वरसाविर्भावात् न तेषां योगः सेत्स्यतीति भावः सूचितः ॥ २७ ॥ ❃ ❃ उपसंहरतीति चकार उक्तसमुच्चयार्थः, एवकार कलिनिषेधार्थः, महारथ इति निग्रहसामर्थ्यं कालस्य देवतात्वात् तीक्ष्णखङ्गेन शिरश्छेदो न युक्त इत्याशंक्याह अधर्महेतव इति । अधर्मकरणनिवृत्त्यर्थे चतुर्थी मशकेभ्यो धूम इतिवत् अदृश्यतयागमनेन प्रयोजनं न वा निस्तारः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

इतीत्यत्र । उक्तसमुच्चयार्थ इति । स्वरूपतद्दुःखज्ञानसमुच्चयार्थः । तमित्यत्र । स्वकुटुम्बमिति । कलिकुटुम्बम् ॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

इदानीं कलौ हे धर्म ते पादश्चतुर्थांशस्तत्रापि सत्यमेवास्ति, यतः सत्यात् भवानात्मानं निर्वर्त्तयेत् कथञ्चिद्धारयेत् । यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् । तमपि पादमनृतेनैधितः संवर्द्धितः कलिरूपोऽयमधर्मो जिघृक्षतिं ग्रहीतुमिच्छति । अत्र यद्यपि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन सत्यस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य सत्यमस्तीत्युक्तं, तथापीयं व्यवस्था बोध्या–कृतयुगे प्रथमं सम्पूर्णश्चतुष्पाद्धर्मः, त्रेतायां तु चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं मदेन दया अनृतेन सत्यमित्येवं चतुर्थांशो हीयते, द्वापरे त्वर्द्धांशः, कलौ चतुर्थांशोऽवशिष्यते सोऽप्यन्ते विनङ्क्ष्यतीति ॥ २५ ॥ ❃ ❃ अथ गां तत्क्लेशहेतुं च निश्चित्याह–इयमिति द्वयेन । इयं च गौः भूः पृथ्वी भगवता श्रीकृष्णेन न्यासितोऽन्योन्यविग्रहेणापनीतः उरुभरो यस्याः सा तथा श्रीमद्भिः अब्जादिशोभायुक्तैस्तस्य भगवतः पदन्यासैः सर्वत्र कृतं कौतुकं मङ्गलं यस्यास्तथाभूता च सती ॥ २६ ॥ ❃ ❃ अधुना तेनोज्झिता त्यक्ता अतः अश्रूणि कलयति मुञ्चतीति तथा सती अब्रह्मण्याः ब्राह्मणभक्तिहीना नृपव्याजा नृपवेषधारिणः शूद्रा मां भोक्ष्यन्तीति दुर्भगा भाग्यहीनेव शोचतीति द्वयोरन्वयः । न चैवं शोकार्हेयं परसर्वपुरुषार्थसाधकत्वादित्याशयेनाह–साध्वीति ॥ २७ ॥ ❃ ❃ महारथः परीक्षित् इत्येवं धर्मं महीं च सान्त्वयित्वा कलये कलिवधार्थं निशातं तीक्ष्णं खङ्गमेवाददे गृहीतवान् । तद्वधमेवोचितमिति सूचयंस्तत्र हेतुमाह–अधर्महेतवे इति ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अब आपका चौथा चरण केवल 'सत्य' ही बच रहा है। उसीके बलपर आप जी रहे हैं। असत्यसे पुष्ट हुआ यह अधर्मरूप कलियुग उसे भी ग्रास कर लेना चाहता है ॥ २५ ॥ ❃ ❃ ये गौ माता साक्षात् पृथ्वी हैं। भगवान्ने इनका भारी बोझ उतार दिया था और ये उनके राशि-राशि सौन्दर्य बिखेरनेवाले चरणचिह्नोंसे सर्वत्र उत्सवमयी हो गयी थीं ॥ २६ ॥ ❃ ❃ अब ये उनसे बिछुड़ गयी हैं। ये साध्वी अभागिनीके समान नेत्रोंमें जल भरकर यह चिन्ता कर रही हैं कि अब राजाका स्वाँग बनाकर ब्राह्मणद्रोही शूद्र मुझे भोगेंगे ॥ २७ ॥ ❃ ❃ महारथी परीक्षित्ने इस प्रकार धर्म और पृथ्वीको सान्त्वना दी। फिर उन्होंने अधर्मके कारणरूप कलियुगको मारनेके लिये तीक्ष्ण तलवार उठायी ॥ २८ ॥

तं जिघांसुमभिप्रेत्य[1] विहाय नृपलाञ्छनम् । तत्पादमूलं शिरसा समगाद् भयविह्वलः ॥ २९ ॥
पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः । शरण्यो नावधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव ॥ ३० ॥

राजोवाच

न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जले[2] र्वै भयमस्ति किञ्चित् ।
न वर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः ॥ ३१ ॥

---

१. प्रा० पा०—प्रेक्ष्य । २. प्रा० पा०—बद्धाञ्जलेस्ते ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वां वर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः।
लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शरण्य आश्रयार्हः। श्लोक्यः सत्कीर्त्यर्हः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ गुडाकेशोऽर्जुनस्तस्य यशोधरा ये वयं तेषां तान्प्रति बद्धांजलिर्येन तस्य ते। किं तु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्तितव्यम्। यस्मात्त्वमधर्मस्य बन्धुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवाह। राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनु सर्वतः प्रवृत्तः। अनार्यं दौर्जन्यम्। अंहः स्वधर्मत्यागः। ज्येष्ठा अलक्ष्मीः। माया कपटम् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विहाय नृपलांछनमिति। कलिनाप्येवं विचारितमनेन सह योद्धुं न मे शक्तिरस्ति न च क्षत्रियस्य शरणापत्तिरुचिताऽतो नृपचिह्नं विहायैवास्य पादयोः पतिष्याम्यन्यथा वेषस्य लज्जा भविष्यति। अत्र नटयतिन्यायोऽनुसन्धेयः। नाट्यं दर्शयता नटेन संन्यासवेषं विधाय नृपसदस्यागतं, तं च राजा सत्कृत्य रजतस्थाले सहस्रदीनारं कृत्वा समर्पयामास। स चाह-नाहमेतत्स्पृशाम्यपसारय मदग्रत एतदिति। ततश्च तं वेषं विहाय किञ्चिन्नाट्यं कृत्वा तत्समाप्य राजानमाह-देहि मेऽश्वं काश्मीरकंबलञ्च। ततो राजा तमाह-अहो सहस्रदीनारांस्त्यक्त्वाधुना किमल्पं याचसे? तेनोक्तं तदा तद्ग्रहणे वेषो लज्जायितो भवेदतो वेषपूर्त्यर्थं न गृहीतमिति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नावधीच्छ्लोक्य इति। राज्ञापि विचारितं शरणागतोयं हंतुमनर्हस्तदपि दुष्टमेनं यदि हन्मि तर्हि शरणागतवधाज्जातमधर्ममवलंब्य मय्येवासौ प्रवेक्ष्यति, हसन्निवेति कोपानपगमात्। ईश्वरेण तादृश एव विधिर्निर्मितो यज्जिघांसोरपि हस्तात्त्वमद्य रक्षितोभूरिति मनोनुलापाच्च ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्वकार्यं विचार्याह-नेति। न वर्तितव्यं न स्थेयम्। देहमारभ्य राष्ट्रपर्यन्तस्थानविवक्षया क्षेत्रमित्युक्तम्। श्लेषोत्रालंकारः। अधर्मस्य बन्धुः सहकारी। यद्वाऽधर्मो बन्धुरिवाश्राव्यो यस्येति वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवाधर्मबन्धुत्वमेव। त्वत्प्रवृत्तौ बहवो दोषाः सन्तीत्याह-नराणां देवानां च देहेष्विति देवा अपि त्वदाक्रान्तदेहा लोभाद्यधर्मिष्ठा भवन्ति, किं पुनर्नरा इति भावः। लोभः परवित्ताभिलापः। सद्व्यये प्राप्ते वित्तापरित्यागो वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तं परीक्षितं जिघांसुं हंतुमिच्छुमभिप्रेत्यालक्ष्य कलिः नृपलांछनानि किरीटादीनि विहायापनीय भयेन विह्वलगात्रः शिरसा तस्य परीक्षितः पादयोर्मूलं समगात्प्रापातेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पादयोः पतितं कलिं वीरो दीनवत्सलः शरणमर्हः शरण्यः श्लोक्यः प्रशस्तो राजा कृपया नावधीन्न हतवान् किंतु हसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तदेवाह नेत्यादिभिश्चतुर्भिः। गुडाकेशयशोधराणामर्जुनकीर्त्तिवर्द्धनानामस्माकं सन्निधाविति शेषः, बद्धांजलेस्ते तव किंचिदपि भयं नास्ति, अस्मदीये क्षेत्रे कथंचन भवता न वर्तितव्यं, कुतः यतस्त्वमधर्मस्य बंधुरनुबंधी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति त्वामिति। नरदेवानां देहेषु वर्त्तमानं त्वामनुसृत्य प्रवृत्तो भवत्ययमधर्मसमुदायः, कोऽसावधर्मयूथ इत्यत्राह लोभ इति। अनार्यं शाठ्यमंहः पापं ज्येष्ठाऽलक्ष्मीः मायागुणकार्यं रागद्वेषादिकम् अपह्नवो वा दंभो वंचनम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जिघांसुं हंतुकामं पादमूलं समगात् अष्टांगविशिष्टतयाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ श्लोक्यः कीर्तिकामः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ गुडाकेशयशोधराणामर्जुनकीर्तिं बिभ्रतां कौरवाणामस्माकमर्थे बद्धोऽञ्जलिर्येन स तथोक्तस्तस्य गुडाकेशयशोधराणां सकाशात् भयं नास्तीति वा, किंतु हे कले त्वया मदीये क्षेत्रे कथंचिदपि न वर्तितव्यमित्यन्वयः। देहमारभ्य राष्ट्रपर्यंतस्थानविवक्षया क्षेत्र इत्युक्तं कुत इति तत्राह त्वमिति अधर्म एव बंधुर्यस्य स तथोक्तः अधर्मबंधुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततश्च किमिति तत्राह त्वामिति नरदेवानां धर्मपालकानां राज्ञां देहेषु वर्तमानं सन्निधानं त्वामन्वनंतरम् अयं लोभाद्यधर्मयूथः प्रवृत्तो भवतीति यस्मात्तस्मादधर्मबंधो हे कले सत्येन धर्मेण च वर्तितव्ये ब्रह्मावर्ते विंध्यहिमवत्पर्वतयोर्मध्ये पुण्यदेशे न वर्तितव्यमित्यन्वयः। लुभ-गार्ध्ये इति धातोर्लोभः परवित्ताभिलापः सद्व्यये प्राप्ते स्ववित्तापरित्यागो वा, ज्येष्ठा अलक्ष्मीः माया निकृतिः यत्र यस्मिन् ब्रह्मावर्ते स्वाध्यायादिर्ब्रह्मयज्ञश्चरुपुरोडाशादिद्रव्यलक्षणवितानयज्ञश्च येषां ते ब्रह्मवितानयज्ञाः मुनयः यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यजंति ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुडाकेशस्य यद्यशस्तस्य रक्षणव्यग्राणामित्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विहाय नृपलांछनमिति। तदा कलिनाप्येवं विचारितम्-अनेन सह योद्धुं न मे शक्तिर्न च क्षत्रियस्य शरणापत्तिरुचिता, अतो नृपचिह्नं विहायैव पादयोरस्य पतामीति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नावधीत् श्लोक्य इति। राज्ञापि विचारितं-शरणागतोऽयं हन्तुमनर्हः, तदपि दुष्टमेवं यदि हन्मि तर्हि शरणागतवधाज्जातमधर्म्ममालम्ब्य मय्येवासौ प्रवेक्ष्यति न मरिष्यतीति हसन्निवेति कोपानपगमात् ईश्वरेण तादृश एव विधिर्निर्म्मितो यज्जिघांसोरपि मम हस्तात् त्वमद्य रक्षितोऽभूरिति मनोऽनुलापाच्च ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्वकार्य्यं विचार्य्याह-गुडाकेशोऽर्ज्जुनस्तद्यशोधराणामस्माकमग्रतो बद्धाञ्जलेस्तव। किन्तु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्त्तितव्यं न स्थेयम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ त्वत्प्रवृत्तौ दोषान् शृण्वित्याह त्वामिति। नराणां देवानां च देहेष्विति। देवा अपि त्वदाक्रान्तदेहा लोभाद्यधर्म्मिष्ठा भवन्ति किं पुनर्नरा इति भावः। वर्त्तमानं त्वामनु सर्व्वतः प्रवृत्तः। अनार्य्यं दौर्जन्यम्। अंहः स्वधर्म्मत्यागः। ज्येष्ठा अलक्ष्मीः। माया कपटम्। दम्भोऽहङ्कारः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जिघांसुं हंतुमिच्छुम् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा पादयोर्मूलं समगात् पपात ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कृष्णशरण्यः शरणमाश्रयस्तदर्हः श्लोक्यः श्लोकाः यशांसि तदर्हः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तद्यशोधराणामस्माकमग्रे बद्धांजलेस्ते तव किंचिदपि भयं नास्ति तथापि त्वमधर्मस्य बंधुरनुकूलः, अतो मदीये क्षेत्रे कथंचन केनाप्यंशेन भवता न वर्तितव्यम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कलेरधर्मबंधुत्वं दर्शयति नरदेवदेहेषु वर्तमानं त्वामनु अधर्मपूगोऽयं प्रवृत्तः। कोऽसावित्याकांक्षायामाह लोभोऽन्यायेनाऽर्थाभिलाषः, अनृतमयथार्थ-भाषणम्, अनार्य्यं शाठ्यम्, अंहः पापाचरणम्, ज्येष्ठाऽलक्ष्मीः, माया तत्र संबंधनिबंधनाऽऽत्मपरमात्माद्यनभिज्ञताकापट्यं वा कलहः पित्रादिभिर्विवादः, दंभः धर्मध्वजित्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

धर्मवाक्यानां श्रवणात् तदर्थपर्यालोचनया राजनि अभिमानादिः स्वकुटुम्बमस्तीति ज्ञात्वा स्वनाशभयं परित्यज्य तच्छरणं गत इत्याह तं जिघांसुमिति। राजचिह्नं छत्रादि लोके आज्ञापनं त्यक्त्वेत्यर्थः। पादमूलमिति स्वस्य राजशेषत्वं ज्ञापितं शरणागतः भवत्सेवक इति भयविह्वल इति धर्मश्चेत् प्रेरयेत् तदा मारयिष्यतीति भयं कापट्यं वा ज्ञास्यति चरणपातव्याजेन राजानमपि पृच्छति तेन तस्याप्यग्रे दुर्बुद्धिरुत्पत्स्यते धर्मसांनिध्यादिमसर्थं ज्ञास्यतीति भयम् ॥२९॥ ❀ ❀ चरणपातानन्तरं यज्जातं तदाह पतितमिति। पादयोरिति गतिनाशः सूचितः, सोऽपि बुद्धेरुपकाराय भविष्यति इहैव भगवत्सायुज्याद्वीर इति स्वधर्मनाशः प्रकृत इति विचारः धर्मसांनिध्यात् दयादिप्रवेशः धर्मसांनिध्यात्तत्र जातः। तदाह कृपयेति। इयं दया लौकिकीत्याह दीनवत्सल इति। वत्सं लातीति पशुः दानविषयेन विचारः कृत इत्यर्थः पूर्वजकीर्तिरक्षार्थं नास्य बुद्धिर्जाता स्वधर्म एव जातेति शरण्य इत्युक्तं लोकापवा-दभयादपि तदाह श्लोक्य इति, इदं वक्ष्यमाणम् आह च अनिष्टं तु नष्टमिष्टं च प्रयच्छतीत्यर्थः। हसन्निवेति मुखप्रसादः सर्वक्लेश-सम्बन्धो वा कलेः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कम्पं दृष्ट्वा कालान्तरे मारयिष्यतीति शंकास्य वर्तत इत्यनुमाय तन्निवृत्त्यर्थमाह न ते गुडाकेश इति। गुडाका निद्रा तस्या ईशोऽर्ज्जुनः अनेन मायामोहाभावान्न त्वत्कृतमस्माकं भयमिति सूचितं, यशोधराणामिति यशोऽर्थमप्यधर्मं न करिष्यामि इति भावः। सत्यप्रतिज्ञार्थं वा अहं तु पौत्र एव अन्येऽपि ये केचन अर्ज्जुनस्य यशोधारकाः तेषामप्यग्रे बद्धांजलेस्तव किमपि भयं नास्ति, इन्द्रादिरपि भयजननासमर्थ इत्यर्थः। परमस्मदीया आज्ञा परिपालनीयेत्याह न वर्त्तितव्यमिति। कथंचन केनाप्यंशेन तस्य जम्बूद्वीपराज्यमल्पमिव निरूपयति क्षेत्रमिति। उत्पत्तिस्थानं वा अतो यदेव बीजं पतिष्यति तदेवोत्पत्स्यत इति त्वया न स्थातव्यं तत्र हेतुः अधर्मबंधुरिति। अधर्मे निवार्ये दण्डे वा अपकारं करिष्यतीति सूचितम्। अत एवेदानीं पाखण्डितानिराकरणे निराकर्त्तुर्भयम् ॥३१॥ ❀ ❀ ननु राज्ञ एतत्कार्यं यत्प्रजाशिक्षणं दण्डश्च अतो लोभहेतुं मां कुतो निवारयसीत्यत आह त्वां वर्त्तमानमिति। यदि राजानस्त्वया त्यक्ताः स्युस्तदा तेषां लोभो भवेत् तेषामप्यधर्मत्वे स्वरूपनाशः स्यात् किं लाभेन स्वस्यापि तथात्वे तदनुमोदनादलाभश्च। अत एव नरदेवदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु अधर्मसमूहोऽपि प्रतिप्रविष्टः, स च प्रत्यक्षोऽस्मास्वपि वर्त्तत इति इदमा निर्दिशति तमधर्मपूगमेव गणयति भवतस्य प्राणः लोभः परद्रव्याभिलाषः ततस्तत्सिद्ध्यर्थमनृतं मिथ्यैवं कृतमिति वाच्यतापादनादिप्रतियोगिनो बलत्वे चौर्यं गुप्ततया वित्तहरणं दौर्बल्ये तु अनार्यं प्रत्यक्षत एव स्त्रीरत्नादिहरणम् आर्यविरुद्धशील-त्वात्तस्यानार्यत्वं तस्य शक्तो अंहः अपराधकरणम् अग्निदाहादि ततो ज्येष्ठा दारिद्र्यसम्पादनं चकारात्स्वस्यापि दारिद्र्यं ततो वचने चातुरी माया ततः कलहः पुनः विश्वासार्थं दंभश्च चकारात्कलहादनंतरं मारणं वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

पतितमित्यत्र। सोपीति गतिनाशोपि। तत्र जात इति अधर्ममारणावसरे जात इत्यर्थः। पशुरिति राजा पशुः। त्वामित्यत्र। ज्येष्ठा दारिद्र्यसम्पादनमिति। पुराणे अलक्ष्म्या लक्ष्मीज्येष्ठभगिनीत्वाज्ज्येष्ठेति नाम्ना प्रसिद्धेस्तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तं परीक्षितं जिघांसुं हन्तुमिच्छुमभिप्रेत्य आलक्ष्य कलिर्नृपलाञ्छनं किरीटादि विहायापनीय भयेन विह्वलो व्याकुलः शिरसा तस्य पादयोर्मूलं समगात्पपातेत्यन्वयः॥ २९॥ ❀ ❀ पादयोः पतितं कलिं कृपया नावधीत् न हतवान् किन्तु हसन्नेवेदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः। इवशब्द एवकारार्थकः। एवं करणे हेतुमाह-श्लोक्य इति, यतः प्रशंसायोग्य इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह-शरण्यः शरणार्ह इति। तत्रापि हेतुमाह-दीनवत्सल इति॥ ३०॥ ❀ ❀ तद्वाक्यान्येव दर्शयति-नेति चतुर्भिः। गुडाकेशोऽर्जुनस्तस्य यशोधराणां कीर्तिवर्धनानामस्माकमग्रे बद्धोऽञ्जलिर्येन तस्य तव किञ्चिदपि भयं नैवास्ति, परन्तु मदीये क्षेत्रे मत्पालिते देशे कथञ्चनापि केनाप्यंशेन भवता त्वया न वर्तितव्यम्। कुतो दोषादित्यपेक्षायामाह-यस्मात्त्वमधर्मस्य बन्धुः अनुबन्धीति॥ ३१॥ ❀ ❀ अधर्मबन्धुत्वमेव प्रपञ्चयति-त्वामिति। नरदेवा ब्राह्मणा राजानो वा तेषां देहेषु वर्तमानं त्वाम् अनुसृत्य अयमधर्मस्य पूगः समुदायः प्रवृत्त इत्यन्वयः। कोऽसावधर्मपूग इत्यपेक्षायामाह-लोभ इत्यादि। लोभः परधनाद्यभिलाषः। अनृतं मिथ्याभाषणम्। चौर्यं गुप्ततया परधनादिहरणम्। अनार्यं दौर्जन्यम्। अंहः पापाचरणम्। ज्येष्ठा अलक्ष्मीः दारिद्र्यम्। माया कपटम्। कलहो विरोधः। दम्भो वञ्चनादि॥ ३२॥

हिन्दी अनुवाद

कलियुग ताड़ गया कि ये तो अब मुझे मार ही डालना चाहते हैं; अतः झटपट उसने अपने राजचिह्न उतार डाले और भयविह्वल होकर उनके चरणोंमें अपना सिर रख दिया॥ २९॥ ❀ ❀ परीक्षित् बड़े यशस्वी, दीनवत्सल और शरणागतरक्षक थे। उन्होंने जब कलियुगको अपने पैरोंपर पड़ा देखा तो कृपा करके उसको मारा नहीं, अपितु हँसते हुए उससे कहा॥ ३०॥ ❀ ❀ परीक्षित् बोले—जब तू हाथ जोड़कर शरण आ गया, तब अर्जुनके यशस्वी वंशमें उत्पन्न हुए किसी भी वीरसे तुझे कोई भय नहीं है। परंतु तू अधर्मका सहायक है, इसलिये तुझे मेरे राज्यमें बिल्कुल नहीं रहना चाहिये॥ ३१॥ ❀ ❀ तेरे राजाओंके शरीरमें रहनेसे ही लोभ, झूठ, चोरी, दुष्टता, स्वधर्मत्याग, दरिद्रता, कपट, कलह, दम्भ और दूसरे पापोंकी बढ़ती हो रही है॥ ३२॥

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः॥ ३३॥
यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्या[1]मूर्तिर्यजतां शं तनोति।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा॥ ३४॥

सूत[2] उवाच

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः। तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम्॥ ३५॥

कलिरुवाच

यत्र क्वचन वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया। लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम्॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्तस्माद्धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये वर्तितुमर्हे ब्रह्मावर्ते देशे। यज्ञस्य वितानं विस्तारस्तत्र विज्ञा निपुणाः॥ ३३॥ ❀ ❀ इज्या यागस्तद्रूपा मूर्तिर्यस्य शं क्षेमं कामांश्च। नन्विन्द्रादयो देवा इज्यन्ते न तु हरिस्तत्राह। एष स्थावरादीनामात्मेति। तथापि जीववन्न परिच्छिन्न इत्याह अन्तर्बहिरिति। यथा वायुः प्राणरूपेणान्तःस्थोऽपि बहिरप्यस्ति तद्वत्सर्वान्तर्यामीश्वरोऽपीति॥ ३४॥ ❀ ❀ उद्यतासिमुद्धृतखड्गम्। दण्डपाणिं यमम्। उद्यतमुद्युक्तम्॥ ३५॥ ❀ ❀ अत्र न वस्तव्यमिति या तवाज्ञा तया यत्र क्वापि वत्स्यामि किं तु तत्र तत्राप्यात्तो गृहीत इषुः शरासनं च येन तं त्वामेव लक्षये॥ ३६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतस्त्वधर्मबन्धुस्तस्माद्धेतोः। ब्रह्मावर्ते आर्यावर्ते इत्यर्थः। ब्रह्मणो वेदस्यासमन्ताद्वर्तो वर्तनं यत्र यस्मिंस्तथा। अत एव जीवगोस्वामिनाप्युक्तम् ब्रह्मावर्त इति यज्ञियदेशोपलक्षणम् "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं

---

१. प्रा० पा०—इष्टात्ममूर्ति०। २. प्राचीने पाठे नास्ति। ३. प्रा० पा०—क्व चाथ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥" इति तल्लक्षणात्। धर्मेणेत्यनेनैव सिद्धे सत्येन चेति पृथगुक्तिः सत्यस्य धर्ममूलत्वव्यंजिका। स्कंधशाखादिकं विना केवलेन मूलेनापि न प्रयोजनसिद्धिरित्यतो धर्मेणेति चोक्तम्॥ ३३॥ ❀ ❀ इज्यानामिन्द्रादिदेवानामात्ममूर्त्तिरन्तर्यामिरूपः। त आत्ममूर्त्तयो यस्येति वा, त्वयि वर्त्तमाने सति तथा नैव स्यादिति भावः॥ ३४॥ ❀ ❀ उद्यतासिमुद्यीकृतखड्गम्। जातवेपथुरिति। स्वरक्षणार्थं बहुतरं बुद्धिबलं प्रकाशितं तदपि मम वध एवोपस्थित इति भावः। राज्ञो ह्ययमभिप्रायः। यदिमां मदाज्ञां न पालयति तदा यदभीष्टमस्य वधमधुनैव करिष्यामि। यदि च पालयते तदास्यावधेपि मम कापि क्षतिर्नास्तीति भावः॥ ३५॥ ❀ ❀ हे सार्वभौमेति। सर्वस्या अपि भूमे राजन्। लक्षये साक्षाद्देवमेव त्वां पश्यामि। तेन सर्वेषां स्थावरजंगमानां युष्मत्प्रजात्वात् सर्वस्या अपि भूमेस्तवाधिकारात् मम वस्तुं स्थानाभावात्सम्प्रति त्वदग्रे वर्त्तमानं त्वत्पादयोः पतितं मां प्रति स्वहस्तेनैव जहीति भावः। "राजा तु प्रणताशेषसमान्तः स्यादधीश्वरः" इत्यमरः॥ ३६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्तस्माद्धेऽधर्मबंधो! धर्मेण सत्येन च वर्तितव्येऽस्मिन्ब्रह्मावर्ते क्षेत्रे त्वया न वर्तितव्यं "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं तद् ब्रह्मावर्तं" तथा यत्र यज्ञवितानविज्ञाः यज्ञानुशासनकोविदाः यज्ञैर्यज्ञेश्वरं परमपुरुषमाराधयंति तत्र ब्रह्मावर्ते न वर्तितव्यं भवतेत्यर्थः॥ ३३॥ ❀ ❀ किं बहुना यस्मिन् देशे हरिर्भगवानिज्या आराध्या इंद्रादयस्ते मूर्तिः शरीरं यस्य यज्ञैरिज्यमानो वायुरिव स्थावराणां जंगमानां च भूतानामंतर्बहिश्च व्याप्येति शेषः। आत्मांतः प्रविश्य प्रशासनधरणे कुर्वन् यजतामाराधयितॄणाममोघान्कामानिष्टार्थांश्च सुखं मोक्षाख्यं च तनोति प्रयच्छति तत्र सर्वत्रापि न भवता वर्तितव्यम्॥ ३४॥ ❀ ❀ इत्थं परीक्षितानुशिष्टः कलिर्जातवेपथुः संजातगात्रकंपः उद्यतः उद्धृतोऽसिः खड्गो येन तं दंडपाणिं यममिवोद्यंतमुद्युक्तमिदं वक्ष्यमाणमाह॥ ३५॥ ❀ ❀ तदेवाह यत्रेति द्वाभ्याम्। हे सार्वभौम! तवाज्ञया यत्र कचित् वत्स्यामि यत्स्थानं भवान्निर्दिशति तत्र कचिद्वत्स्यामि किंतु तत्र त्वामेव गृहीतशरासनमालक्षये॥ ३६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्मिन्निच्छात्ममूर्तिः इच्छातनुः इज्यमानो हरिर्भगवान् यजतां पुंसां शं सुखं तनोति प्रपंचयति अमोघान् कामानपि तनोतीति। किंविशिष्टो हरिः स्थिरजंगमानामंतर्बहिश्च वर्तमानः क इव वायुरिवात्मा व्याप्तः ईशः प्रवर्तकः॥ ३३॥ ❀ ❀ उग्रंतं सन्नद्धं दंडपाणिं यममिव स्थितमुद्यतासिमुद्धृतखड्गम्॥ ३४॥ ❀ ❀ यत्र क वा त्वदुक्तस्थले वत्स्यामीत्यन्वयः, लक्षये पश्यामि॥ ३५॥ ❀ ❀ हे धर्मभृतां श्रेष्ठ! तत्स्थानं निर्देष्टुमर्हसीत्यन्वयः, आतिष्ठन् वत्स्ये वसामि॥ ३६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ब्रह्मावर्त्त इत्युपलक्षणं यज्ञियदेशानाम्॥ ३३–३७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

धर्म्मेणेत्यनेनैव सिद्धे सत्येन चेति पृथगुक्तिः सत्यस्य धर्म्ममूलत्वव्यञ्जिका। स्कन्धशाखादिकं विना केवलेन मूलेनापि न प्रायः प्रयोजनसिद्धिरित्यतो धर्म्मेणेति चोक्तम्। वर्त्तितव्ये वर्त्तितुं योग्ये॥ ३३॥ ❀ ❀ नन्विन्द्रादयो देवता अपीज्यन्ते न केवलं भगवानेव तत्राह—इज्यानाम् इन्द्रादीनाम् आत्ममूर्त्तिरन्तर्य्यामिरूपः। ते आत्ममूर्त्तयो यस्येति वा। स्थिरजङ्गमानामस्तत्प्रजानां कामानैहिकान् शं पारत्रिकं सुखं च तनोति वायुरिवान्तर्बहिश्च साक्षादनुभूयमानः सन्नित्यर्थः। त्वयि वर्तमाने तु तथा नैव स्यादिति भावः॥ ३४॥ ❀ ❀ उद्यतासिम् उर्द्धीकृतखड्गम्। जातवेपथुरिति स्वरक्षणार्थं बहुतरं बुद्धिबलं प्रकाशितम्। तदपि मम वध एवोपस्थित इति भावः। राज्ञो ह्ययमभिप्रायः—यदीमां मदाज्ञां न पालयति तदा मदभीष्टमस्य वधमधुनैव करिष्यामि, यदि च पालयति तदास्यावधेऽपि मम कापि क्षतिर्नास्तीति। दण्डपाणिं यमम्॥ ३५॥ ❀ ❀ हे सार्वभौम! सर्वस्या अपि भूमे राजन्! लक्षये साक्षादेवमेव त्वां पश्यामि। तेन सर्वेषां स्थावरजंगमानां युष्मत्प्रजात्वात् सर्वस्या अपि भूमेस्तवाधिकारात् मम वस्तुं स्थानाभावात् सम्प्रति त्वदग्रे वर्त्तमानं त्वत्पादयोः पतितं मां स्वहस्तेनैव जहीति भावः॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः।

तत्तस्मात् धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये वर्तितुमर्हे ब्रह्मावर्ते ब्रह्मावर्तोपलक्षितेऽस्मत्परिपाल्ये भूतले यत्र यज्ञेश्वरम् "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे" ति निजवाक्योक्तं श्रीकृष्णं यज्ञवितानस्य यज्ञेश्वरयजनविस्तारस्य विज्ञा अभिज्ञाः यज्ञैर्यजंति आराधयेति तस्मिन् त्वया न वर्तितव्यम्॥ ३३॥ ❀ ❀ यस्मिन्ब्रह्मावर्तोपलक्षिते भूमंडले इज्यामूर्तिः इज्यारूपा यागरूपा मूर्तिर्यस्य सः यथा वायुः प्राणरूपेणांतश्चरोऽपि बहिरपि धूयमानोऽस्ति तथा स्थिरजंगमानां स्थावराणां जंगमानां च अंतरात्मा बहिरपि वर्तमान एष हरिः यजतां शं मोक्षाख्यं सुखममोघान्सत्यानीप्सितान्कामांश्च तनोति॥ ३४॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दंडपाणिं धर्मराजमिवोद्यतमुद्युतसुद्युक्तमुद्यतासिमुद्धृतखड्गमिदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह द्वाभ्याम् । हे सार्वभौम ! सर्वभूमिपते न वर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये इति या तव सार्वभौमस्याज्ञा तया यत्र क्वचन वत्स्यामि आज्ञाबलात्कांश्चिन्मुख्यान्विहाय स्थानं विना वासासंभवात्सार्वभौमस्य भवत एव यस्मिन्कस्मिन् क्षेत्रेऽगत्या वासं करिष्यामि एवं चाज्ञाच्छेदकारिणं मां मत्वा प्रवृत्तं त्वाम् आत्तो गृहीत इषुः शरासनं च येन तं लक्षये ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

उपसंहरति न वर्त्तितव्यमिति । अधर्मबन्धो ! तस्माद्धेतोर्न वर्तितव्यम् । अधिकरणस्य तद्विरोधित्वं प्रकटयति धर्मेणेति । धर्मेण कायिकेन सत्येन वाचिकेन चकारान् मानसिकेन कायवाङ्मनोभिर्धर्मकर्त्तारस्तेषामिह स्थानयोग्ये तत्रापि देशविशेषं निर्दिशति ब्रह्मावर्त्त इति । तद्धिधर्मक्षेत्रं तत्र यदि निर्दुष्टो धर्म उत्पन्नः तदान्यत्र धर्ममपि नाशयेत्, अतः धर्मक्षेत्रे त्वया न स्थातव्यं न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यता देवानामपि देवयजनत्वे निरन्तरयज्ञसम्भवात् तदाह यत्र यजंति यज्ञैरिति । तत्रापि मुख्यधर्मप्रकारेण यजंतीत्याह यज्ञेश्वरमिति "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा" इति श्रुतिरनुसन्धेया । नन्वहमपि एकदेशे स्थास्यामीति चेत्तत्राह यज्ञविता-नविज्ञा इति । यज्ञवितानो यज्ञविस्तारः तुष्टयादयः तत्र विशेषज्ञाः अनेन त्वयि प्रविष्टे तदानीमेव ज्ञास्यंति ततो न करिष्यंतीति सूचितम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु किं यज्ञैः ऐहिके सिद्धिस्त्वयैव कर्तव्या परलोकस्तु विचारणीयस्तत्राह यस्मिन्निति । यस्मिन् देवयजने हरिरित्यनुमान उद्देश्यो यज्ञपुरुषो विष्णुरेव साक्षाद्भगवान् । ननु देवा एव इन्द्रवाय्वादयः तत्र इज्यन्ते तत्राह इज्यात्म-मूर्तिरिति इज्यानामात्मा मूर्तिश्च ततः किमत आह भजतां शं तनोति भक्तिमार्गानुसारि अस्ति देवकं ज्ञायते तत्र नादृष्टद्वारा फलं किंतु प्रीता देवताः फलं प्रयच्छन्तीत्यस्योद्देश्यत्वाभावाच्च भगवतश्च तथात्वात् अतः प्रीतिरेव द्वारं भौतिकेषु भूतसंस्कारद्वारा सर्वत्र वा भगवान् फलदाता "फलमत उपपत्तेः" (३ । २ ३७) इति तदाह-भजतां शं तनोतीति धर्मपक्षे विस्तारभावः अमोघाश्च न कामाः स्थिरजङ्गमानां चेत् फलसम्बन्धः । अतो यथा वेदं यज्ञकरणमत्रैव फलं च किंच यज्ञैः संतुष्टो भगवान् ज्ञानमपि प्रयच्छति अन्तर्बहिश्च प्रकाशो भवतीत्याह अन्तर्बहिरिति । एकस्यां भयत्वं सदृष्टांतमाह वायुरिवेति । ननु दृष्टांतेनैव भगवता तथास्तु सर्वत्वात् अत इत्याह प्राणवायुशब्द एवेति यथापदार्थस्य तथा भगवानन्तर्बहिः पदार्थत्वेन भवतीत्याह व्यवह्रियमाणोऽप्येक एवेत्यर्थः । ननु दृष्टान्तेनैव भगवान् तथास्तु सर्वत्वादत आह एष आत्मेति । न प्राणमात्रमस्य किन्त्वयमात्मा एष इति भक्त्या स्फुरन्तं भगवन्तं निर्दि-शति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं प्राप्ते जीवने विशेषं प्रार्थयितुं पुनर्यत्र भावनां कृत्वा वञ्चयितुमारभत इत्याह परीक्षितैवमिति । आदिष्ट आज्ञप्तः जातवेपथुः प्रतिज्ञां सत्यां करिष्यतीति दण्डपाणिमिवेति विलम्बस्तूष्णींभावो वा इत्याशंक्याह उद्यतमिति । कृतपूर्वापराधस्य अवश्यदण्डकर्तृत्वं ज्ञापयति दण्डपाणिमिवेति । सकृदपराधः सोढव्यः ततः परं मारयिष्यतीत्याह-उद्यतमिति । विज्ञापनामाह यत्रेति । हे सार्वभौम ! सर्वा भूमिस्त्वैव अहमपि त्वदीयः अतो मदधिष्ठितः भूमेरेवेश्वर इति ज्ञापितम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पूर्वमस्माकं स्वातन्त्र्यं स्थितमधुना तवैवाज्ञा कर्त्तव्येत्याह अथेति भिन्नप्रक्रमे । त्वदाज्ञया यत्र क्वचन वत्स्यामि मम स्थितौ नास्ति संदेहः, परं त्वया रोषो न विधातव्यः; जीवता च क्वचित् स्थातव्यं जीवनं त्वयैव दत्तम् अतः स्पष्टतया त्वदाज्ञाव्यतिरेकेऽपि जीवनरक्षणात् देवज्ञामत्कार्यदर्शनाच्च क्रोधं च करिष्यतीत्याह लक्षय इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यस्मिन्नित्यत्र । धर्मपक्षे विस्ताराभाव इति । धर्मादेव फलमदृष्टद्वारेति पक्षे शं तनोत्यनेनोक्तो यः सुखविस्तारस्तदभावः । फलस्य तददृष्टनियतत्वादित्यर्थः । तथास्त्विति एकोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

उपसंहरति-नेति । हे अधर्मबन्धो तत्तस्मादधर्मबन्धुत्वात् यत्र यज्ञवितानविज्ञा यज्ञानुष्ठानकोविदा यज्ञैर्यज्ञेश्वरं भगवन्तं यजन्ति तत्र धर्मेण कायिकेन सत्येन वाचनिकेन-चकाराद्ध्यानेन मानसिकेन च वर्तितव्ये मदीये देशे ब्रह्मावर्ते त्वया न वर्तितव्य-मित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यस्मिंश्च ब्रह्मावर्ते सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्मध्यदेशे भगवान् हरिर्विष्णुरिज्यमानः यज्ञैः सम्पूज्यमानो यजतां निष्कामानां शमात्मसुखं मोक्षं सकामानां तु अमोघान् उत्तमान् कामान् विषयांश्च तनोति प्रयच्छति तत्र न वर्तितव्यमित्यनुषङ्गेणान्वयः । ननु यज्ञैस्त्विन्द्रादयो देवा एवेज्यन्ते, न तु हरिरित्याशङ्क्याह-इज्येति । इज्याः पूज्या इन्द्रादयो देवा आत्मनः स्वस्य मूर्तयो यस्य स इत्यर्थः । इन्द्रादिरूपेण स एवेज्यते इति भावः । ननु भगवतो विष्णोर्वैकुण्ठे निवासः श्रूयते सोऽत्रत्यं फलं कथं प्रयच्छेदित्याशङ्क्याह-एष स्थिरजङ्गमानां अन्तर्बहिश्च व्याप्य वायुरिव स्थितो यतः सर्वात्मेति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं परीक्षिता आदिष्ट आज्ञप्तः स कलिस्तमिदं वक्ष्यमाणं सविनयं वच आहेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-जातवेपथुरिति, भयेन सञ्जातकम्प इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-स्ववधार्थमुद्यत उद्धृतोऽसिर्येन तम्, तत्प्रभावातिशयं सूचयन् दृष्टान्तमाह-दण्डपाणिं यमसिवो-द्यतमिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तद्वचनमेव दर्शयति-यत्रेति द्वयेन । हे सार्वभौम ब्रह्मावर्ते न वर्तितव्यमिति तवाज्ञया तं देशं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विहाय यत्र कचनापि वत्स्यामि परन्तु तव राज्यस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् तत्र तत्रापि मद्वधार्थमात्तो गृहीत इपुर्बाणः शरासनं धनुश्च येन तथाभूतं त्वां लक्षये बुद्धया पश्यामि ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

अतः अधर्मके साथी! इस ब्रह्मावर्तमें तू एक क्षणके लिये भी न ठहरना; क्योंकि यह धर्म और सत्यका निवासस्थान है। इस क्षेत्रमें यज्ञविधिके जाननेवाले महात्मा यज्ञोंके द्वारा यज्ञपुरुष भगवान्‌की आराधना करते रहते हैं॥ ३३॥ ❁ ❁ इस देशमें भगवान् श्रीहरि यज्ञोंके रूपमें निवास करते हैं, यज्ञोंके द्वारा उनकी पूजा होती है और वे यज्ञ करनेवालोंका कल्याण करते हैं। वे सर्वात्मा भगवान् वायुकी भाँति समस्त चराचर जीवोंके भीतर और बाहर एकरस स्थित रहते हुए उनकी कामनाओंको पूर्ण करते रहते हैं॥ ३४॥ ❁ ❁ सूतजी कहते हैं—परीक्षित्‌की यह आज्ञा सुनकर कलियुग सिहर उठा। यमराजके समान मारनेके लिये उद्यत हाथमें तलवार लिये हुए परीक्षित्‌से वह बोला॥ ३५॥ ❁ ❁ कलिने कहा—सार्वभौम! आपकी आज्ञासे जहाँ कहीं भी मैं रहनेका विचार करता हूँ, वहीं देखता हूँ कि आप धनुषपर बाण चढ़ाये खड़े हैं॥ ३६॥

तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि । यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनम् ॥ ३७ ॥

सूत उवाच

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ । द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥ ३८ ॥

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः । ततोऽनृतं मदं[1] कामं रजो वैरं च पञ्चमम् ॥ ३९ ॥

अमूनि पञ्च स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः । औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत् तन्निदेशकृत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्तस्मात्। नियतो निश्चलः। वत्स्ये वत्स्यामि ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ पानं मद्यादेः। सूनाः प्राणिवधाः। द्यूतेऽनृतम्। पाने मदः। पूर्वं मदो दयानाशकत्वेनोक्तोऽत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन। स्त्रीषु संगः। हिंसायां क्रौर्यं दयानाशकमिति ज्ञेयम्। यद्यपि सर्वं सर्वत्र संभवति तथापि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं ज्ञेयम्। द्वादशस्कन्धे तु "सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप" इत्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तम्। मनःशुद्धिरूपत्वाद् भूताभयदानस्य। "त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः। अधर्मपादैरनृतहिंसासन्तोषविग्रहैः" इत्यत्र चासन्तोषशब्देन तस्य हेतुर्गर्वो लक्ष्यते, विग्रहशब्देन च तद्धेतुः स्त्रीसंग इत्यविरोधः ॥ ३८ ॥ ❁ ❁ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान्। ततः सुवर्णदानादनृतं मदम्। काममिति स्त्रीषु संगम्। रज इति रजोमूलां हिंसाम्। एतानि चत्वारि पंचमं वैरं चाददादिति ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ औत्तरेयेण परीक्षिता अमून्यमीषु न्यवसदित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतस्त्वं सार्वभौमः शरणागतं न हंसि तर्हि धर्मभृतां श्रेष्ठोसीति भावः। तथापि त्वदाज्ञया नियतस्थानमेव वत्स्यामीत्याह—स्थानं मे इति ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ स्त्रियश्च विवाहितेतराः। प्राणिहिंसायां तु चतुर्विध एवाधर्मः। न हि प्राणिहन्तृषु तपः शौचं दया सत्यवचनं च सन्तीत्यर्थः। परमार्थस्तु सर्वथा त्याग एवेति ॥ ३८ ॥ ❁ ❁ भो राजन्नेतद्वृत्तान्तं श्रुत्वा न कोपि द्यूतादिकमनुशीलयिष्यति। किञ्च प्रथमं मनसि मत्प्रवेशस्ततो लोकः प्रायो द्यूतादिकं भजते इति। ततश्च भवता दत्तमपि स्थानचतुष्कमदत्तमेवाभूत्तस्मात्किमपि स्थानमहं प्राप्नुयां यल्लोकैर्दुस्त्यजं स्यादिति याचमानाय कलये जातरूपं स्वर्णोपलक्षितं रजतादिकं द्रव्यमात्रमेव तद्वासत्वेनादात्। तत एव हेतोर्धनं वसु अनृतं मिथ्या। मदः पानादिजा मत्तता। कामः स्त्रीसंगः। रजो गर्व इति चतुर्विधोऽधर्मः तथा पञ्चमं वैरञ्च स्यात्। मदकामयोः क्लीबत्वमार्षम्। ततः स्थानपञ्चकप्राप्तेरनंतरम्। इत्यर्थ इति "कालभावाध्वदेशानाम्" इत्यादिकारिकाबलादत्र कर्मत्वमिति भावः ॥ ३९-४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

पूर्वमिति अस्याध्यायस्य पंचविंशश्लोके इति शेषः। सत्यमिति द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्याष्टादशश्लोकः। त्रेतायामिति द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्य विंशश्लोकः ॥ ३८ ॥ ❁ ❁ सुवर्णदानादिति। सुवर्णदानादेव तन्मूलकानृतमदादिपञ्चानां दानं सिद्धमिति भावः ॥ ३९-४० ॥

---

१. प्रा० पा०—मदः कामो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतस्त्वामेवंविधं न यत्र लक्षये हे धर्मभृतां श्रेष्ठ ! तवानुशासनमाज्ञामातिष्ठन्न तु पालयन्नियमेन वत्स्ये तत्स्थानं निर्देष्टुं त्वमर्हसि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इत्थमभ्यर्थितो राजा ततस्तस्मै कलये वासस्थानानि ददौ तान्येवाह द्यूतमिति। येषु स्थानेषु द्यूतादिरूपश्चतुर्विधोऽधर्मस्तानि ददौ इत्यर्थः। तत्र द्यूतमक्षैर्देवनं पानं मद्यपानं स्त्रियः स्त्रीणां संगः सूना भूतहिंसा ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ पुनश्च याचमानाय कलये प्रभुः परीक्षिज्जातरूपं सुवर्णं स्थानमदात्ततः पुनरपि स्थानांतराणि याचमानायानृतादीनि पंच येषु तानि स्थानानि ददौ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रजः क्रोधः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अधर्मप्रभवः कलिरौत्तरेयेण परीक्षिता दत्तान्यमूनि पंचस्थानान्यनृतादीनि पूर्वोक्तानि द्यूतादीनि च तस्यौत्तरेयस्याज्ञानुवर्ती स कलिर्न्यवसत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कानि तानि स्थानानीति तत्राह द्यूतमिति। द्यूतं देवनं पीयत इति पानं मद्यं सूना प्राणिहिंसनं यत्र येषु स्थानेषु चतुर्विधोऽधर्मः पापं स्यादिति शेषः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ जातरूपं सुवर्णं तत्फलमाह तत इति। ततो द्यूतादिभ्योऽनृतादीनि पापसाधनानि भवंतीति शेषः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तस्य राज्ञो निदेशकृदाज्ञाकृत् अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः अमूनि द्यूतादीनि पंच स्थानानि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ बुभूषुः पुरुषार्थकामः लोकपतिर्लोकपालः गुरुरुपदेष्टा धर्मस्येति शेषः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पानं सौत्रामण्यादिविहितव्यतिरिक्तम्। स्त्रियः कामस्त्रियः न तु धर्म्मपत्न्यः। सूनाश्च धर्म्मव्यतिरिक्ताः। अत्र टीकायां पानेन मदगर्वौ गृहीतौ। मदे गर्व्वोऽपि दृश्यत इति एतदेवाह—गर्वद्वारेति। ततः पूर्व्ववदेव दयातपसोर्नाशकत्वेन तौ विवक्षितौ। द्यूतेनानृतं गृहीतं तच्च पूर्व्ववदेव सत्यनाशकम्। स्त्रीभिः सङ्गो विवक्षितः स च पूर्व्ववदेव शौचनाशकः। यत्तु सूनाभिः क्रौर्य्यं पूर्वतोऽधिकं गृह्यते तदपि भवतु दयानाशकमिति न पूर्वेण विरोध इत्यर्थः। एतदेवाह क्रौर्य्यं चेति। द्वादशस्कन्धवाक्यं तु मतान्तरं वा ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ जातरूपं सुवर्णादिकम्, पूर्ववद्धर्म्मार्थं विना। तत्र पूर्व्वोक्तचतुर्णां स्थानरूपेणादात्। विशेषतः पंचमस्य वैरस्य चेति। तदेवाह ततस्तद्दानहेतोरनृतादिपंचाप्यदादिति स्थानानिर्णयेन स्थानिनः प्राप्तेर्दुष्करता हि स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ततश्च तत्क्षणादेव तत्र तत्र गतः कलिस्तान्यधिष्ठितवानित्याह अमूनीति। 'कालाध्वभावदेशानामि'त्यादिकारिकाबलेन कर्म्मत्वम् ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शरणागतं त्वामहं न हन्मीति चेत् तदा हे धर्मपालकानां श्रेष्ठ ! ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ द्यूतं स्पष्टम्। पानं मद्यादेः। स्त्रियोऽविवाहिताः। सूनाः प्राणिवधाः। यत्र चतुर्विधोऽधर्म इति। द्यूतेऽनृतं सत्यनाशकं पाने मदो दयानाशकः स्त्रीषु सङ्गः शौचनाशकः प्राणिहिंसायान्तु समुदित एव चतुर्विधोऽधर्मः। न हि प्राणिहन्तृषु तपः शुचित्वं दया वा। सत्यवचनं तु तेषु नास्त्येवेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भो राजन्ने तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा द्यूतादिकं कोऽपि नानुशीलयिष्यति। किंच प्रथमं मनसि मत्प्रवेशस्तत एव लोकाः प्रायो द्यूतादिकं भजन्ते इति। तत्र भवता दीयमानमपि स्थानचतुष्टयमदत्तमेवाभूत्। तस्मादेवं किमपि स्थानमहं प्राप्नुयां यल्लोकैर्दुस्त्यजं स्यादिति याचमानाय कलये जातरूपं स्वर्णोपलक्षितं रजतादिकं द्रव्यमात्रमेव तद्वासस्थानत्वेन अदात्। तत एव हेतोर्धनवत्सु अनृतं मिथ्या मदः पानादिजनिता मत्तता कामः स्त्रीसङ्गः, रजो गर्व इति चतुर्विधोऽधर्मः तथा पंचमं वैरं च स्यात्। मदकामयोः क्लीवत्वमार्षम् ॥३९॥ ❀ ❀ अमूनि असीष्वित्यर्थः। यद्वा 'कालभावाध्वदेशानामि'ति कारिकाबलात् कर्मत्वम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्तस्माद्धर्मभृतां मध्ये श्रेष्ठ ! शरणागतपालक ! यत्र नियतो निश्चलस्त्वत्तवानुशासनमनुतिष्ठन्पालयन् वत्स्यामि तत् स्थानं त्वं निर्देष्टुमर्हसि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यत्र येषु चतुर्विधोऽधर्मस्तानि द्यूतादीनि स्थानानि ददौ। तत्र द्यूतेऽक्षादिभिर्देवने सत्यनाशकमनृतम् मद्यादिपाने तपोनाशको विस्मयः स्त्रीषु शौचनाशकः संगः सूनायां प्राणिपीडने दयानाशको मदः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ चतुर्विधस्याधर्मस्यैकत्र वासं याचमानाय जातरूपं सुवर्णमदाद्दत्तवान् प्रभुः स्थानपंचकदाने समर्थः ततस्तस्मिन् जातरूपे दानद्वारैव अनृतं मदं कामशब्दवाच्यं संगं रजःशब्देन विस्मयमेव चतुर्विधाधर्ममूलं वैरं च स्थापयामासेति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ औत्तरेयेण उत्तरापुत्रेण दत्तानि अमूनि द्यूतादिजातरूपांतानि पंच स्थानानि अधर्मप्रभवः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन्स तस्यौत्तरेयस्य युगचक्रस्येति वा निदेशकृत्कलिर्न्यवसन् "कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः। अनादिनिधनो देवः परिवर्तयतेऽनिशमि" ति स्मृतेश्च ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

यत्रैव स्थास्यामि तत्रैव त्वामात्तशरासनं पश्यामि अतो यत्र स्थितः त्वामात्तशरासनं न द्रक्ष्यामि तत् स्थानं देहीत्याह तन्म इति । चातुर्येण प्रार्थितं त्वां द्रक्ष्यामि शरासनरहितम् अतो मद्दर्शनमात्रेणैव शासनं त्यक्तव्यमिति भावः । धर्मभृतां श्रेष्ठेति याचितदानं च सूचितं, यद्यप्यहं तत्र स्थास्यामि परं त्वया निर्देष्टव्यं त्वदाज्ञया चेतःस्थितिः स्यात् त्वदाज्ञा च परिपालिता स्यात् । अत्रापि वचनं "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" (१।२।३) इति न्यायेन तत्पापं तवैव भविष्यतीति भावः । नियत इति वचनात् धर्मार्थेष्वपि द्यूतादिषु मम वास इति ज्ञापितम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्तथैव कृतवानित्याह तथेति । अस्यावश्यं स्थानं देयमिति द्यूतमक्षक्रीडा अनाधान-विषयं पानं मदिरायाः स्त्रियः साधारण्यः बहुवचनात् सूना हिंसा एतेषु यत्राधर्मो भवति तदस्य स्थानं न तु स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्रैतानि भवंति तानि कलिस्थानानि भवंति । किंच चतुर्विधोऽधर्मः "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वंगनागमः" स्तेयं द्यूते प्रविष्टम् । अतो महापातकस्थानभूतमेतत् चतुष्टयं कलेः स्थानमित्यर्थः । कलिना सर्व एव गृहीताः, य एतानि करोति यत्रेतिपदात् अधर्मस्यापदे-श्यत्वमेव ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ननु मम पंच स्थानानि श्रुतिबोधितानि अत एकमधिकं देयमित्याकांक्षायामाह–एकवारं स्थानचतुष्टयं दत्तं पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णमदात् । स्तेये सामान्यत्वेन सुवर्णमागतम्, अधुना सुवर्णस्तेयत्वेन स्वरूपेण स्वर्णं कलिस्थानं, नन्वयं महाननर्थः कथं सुवर्णं तस्मै दत्तवानिति तत्राह विभुरिति । चकारात् स्वतंत्रतयार्पितानि स्थानानि याचितानि एषां स्थानानां पुनः प्राप्तानां न स्वरूपेण स्थानत्वं किंतु कार्यत इति तानि कार्याणि क्रमेण गणयति तत इति । यस्मात् अधर्म इति वर्त्तते अतः अनृतरूपं द्यूतं मदरूपं पानं कामरूपाः स्त्रियः रजः क्रोधः तद्रूपा सूना सुवर्णं वैररूपं चकारादुभयविधं गृहीतं तन् पंचमं सुवर्णेऽपि वैरं हिंसायां च वैरमिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अमूनि पंच स्थानानि अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादक औत्तरेयेण उत्तरायाः पुत्रेण अविवेकः सूचितः, तेषु न्यवसदित्यर्थः । तन्निदेशकृत् परीक्षिदाज्ञाकर्त्ता ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

पुनश्चेत्यत्र । पुनः प्राप्तानामिति । स्वातन्त्र्येण प्राप्तानाम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अथेत्यत्र । पदार्थाग्रहेणेति पदार्थस्वरूपस्या-विचारेणापाततः पदार्थाप्रतीत्येत्यर्थः । यत्रेति स्वस्त्रीसेवनादौ । न विधिर्न प्रतिषेध इति । लोके 'व्यवायामिषमद्यसेवे' ति वाक्या-त्तदाकांक्षानिवृत्तये नियम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्तस्मात् हे धर्मभृतां श्रेष्ठ ते तवानुशासनमातिष्ठन् पालयन् यत्रैव नियतो निश्चलो निर्भयो वत्स्ये तत्स्थानं मे निर्देष्टुं नामग्रहणेन कथयितुं त्वमर्हसीत्यन्वयः । याचितदानं दत्तपरिपालनं च तवावश्यकमिति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवमभ्यर्थितः सम्प्रार्थितो राजा तदा तस्मै कलये वासस्थानानि ददौ । तान्येव दर्शयति–द्यूतमिति । द्यूतं प्रसिद्धमक्षैर्देवनं, तत्रानृतं सत्यनाशकम् । पानं मद्यादेः, तच्च विस्मयजनकतया तपोनाशकम् । स्त्रियः स्त्रीषु सङ्गः शौचविनाशकः । सूना हिंसा, क्रौर्यं दयानाशकम् । इत्येवं चतुर्विधोऽधर्मो यत्र भवति तानि स्थानानि ददाविति सम्बन्धः । यद्यपि सर्वं सर्वत्र सम्भवति तथाप्य-नृतादीनां द्यूतादिष्वेव प्रधानत्वसम्भवाद्विशेषतस्तत्तदेवोक्तम् । द्वादशस्कन्धे तु 'सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ।' इत्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तम्, भूताभयप्रदानस्य मनःशुद्धिरूपत्वात् । 'त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः । अधर्मपादैरनृत-हिंसासन्तोषविग्रहैः' इत्यत्र त्वसन्तोषशब्देन तद्धेतुर्गर्वो लक्ष्यते । विग्रहशब्देन तद्धेतुः स्त्रीसङ्गः सुवर्णं वा लक्ष्यते इति न विरोधः कश्चित् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय कलये जातरूपं सुवर्णमदात् दत्तवान्, प्रभुः सर्वदानसमर्थः परीक्षित् । ननु कुतः सुवर्णदानादेकत्र चतुर्विधस्थानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह–तत इति । ततः सुवर्णदानात् पूर्वोक्ता-नृतादीनि चत्वारि पञ्चमं वैरं चाददित्यन्वयः । अनृतादीनां पञ्चानामपि सुवर्णमूलकत्वादिति भावः । कामं स्त्रीसङ्गम् । रजः रजोमूलां हिंसाम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अधर्मः प्रभवत्यस्मादिति तथाभूतः कलिस्तस्य परीक्षितो निदेशकृत् आज्ञानुवर्त्ती सन् औत्तरेयेण परीक्षिता दत्तानि अमूनि पूर्वोक्तानि पञ्च स्थानानि नितरामवसदित्यन्वयः । अत्र सन्देहो नास्तीति सूचयितुमाह–हीति ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

धार्मिकशिरोमणे ! आप मुझे वह स्थान बतलाइये, जहाँ मैं आपकी आज्ञाका पालन करता हुआ स्थिर होकर रह सकूँ ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं–कलियुगकी प्रार्थना स्वीकार करके राजा परीक्षित्ने उसे चार स्थान दिये–द्यूत, मद्यपान, स्त्री-सङ्ग और हिंसा । इन स्थानोंमें क्रमशः असत्य, मद, आसक्ति और निर्दयता–ये चार प्रकारके अधर्म निवास करते हैं ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ उसने और भी स्थान माँगे । तब समर्थ परीक्षित्ने उसे रहनेके लिये एक और स्थान–'सुवर्ण'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(धन)—दिया । इस प्रकार कलियुगके पाँच स्थान हो गये—झूठ, मद, काम, वैर और रजोगुण ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ परीक्षित्‌के दिये हुए इन्हीं पाँच स्थानोंमें अधर्मका मूल कारण कलि उनकी आज्ञाओंका पालन करता हुआ निवास करने लगा ॥ ४० ॥

अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् । विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरुः ॥ ४१ ॥
वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादान् तपः शौचं दयामिति । प्रतिसंदध आश्वास्य[1] महीं च समवर्धयत् ॥ ४२ ॥
स एष एतर्ह्यध्यास्त[2] आसनं पार्थिवोचितम् । पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञारण्यं विविक्षता ॥ ४३ ॥
आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसन् । गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥ ४४ ॥
इत्थम्भूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः । यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे[3] कलिनिग्रहो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथ इति हेतोः । बुभूषुरुद्भवितुमिच्छुः । स्त्रीसुवर्णयोरसेवनं नाम तयोरनासक्तिः ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ एवं कलिं निगृह्य वृषस्य पादान्प्रतिसन्दधे तपआदीनि प्रवर्तितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रभावादेवेत्याह त्रिभिः । एतर्हीदानीं युधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छतोपन्यस्तं समर्पितमासनमध्यास्ते । अधुना आस्ते पालयत इति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः स्मेत्यध्याहारो वा ॥ ४३-४४ ॥ ❁ ❁ सत्राय सत्रं कर्तुं दीक्षिता दीक्षां कृतवन्तः ॥ ४५ ॥

इति प्रथमस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गुरुः स्ववृत्तेन प्रजाशिक्षयिता धर्मोपदेष्टेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ राजा तु तस्मिन्वंचनामेव कृतवान् यतो गते तस्मिंस्तत्तत्स्थानाभावमाचरितवान् । जातरूपञ्च धर्मार्थं प्रयोजितवानित्यभिप्रेत्याह–वृषस्येति । पादस्य त्रिभिस्त्रिभिरंशैस्त्रीन्प्रति संदधे श्रीकृष्णभक्तिबलेनेति शेषः । साक्षात्तन्मूर्त्तेः संधानेन सर्वत्रापि प्रतिसंहितवान् तपआदि प्रवर्त्तितवानिति भावः । सत्यं तत्प्रभावेण न तादृशं नष्टमिति तथोक्तम् ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ अध्यास्त इति । अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामिति कर्मत्वम् । प्रभावेण वा स एष इति बुद्धिसन्निहितत्वात् ॥ ४३-४४ ॥ ❁ ❁ सत्रमिदं बलदेवद्दष्टादन्यज्ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

गुरुः धर्म्मोपदेष्टा इति विजयध्वजः । उद्भवितुमिच्छुः अत्यर्थं सद्भावं प्राप्तुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ४१-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित-दीपन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतो द्यूतादीनि कलेरावासस्थानान्यथातः बुभूषुर्भवितुमिच्छुरात्मसत्तां लब्धुमिच्छुः पुमानेतानि द्यूतादीनि न सेवेत । बुभूषुरित्यनेनैतानि सेवमानोऽततः स्थावरतां प्राप्नुवन्नसत्प्रायो भवेदिति सूचितम् । राजा तु विशेषत एतानि न सेवेत, कुतः यतोऽयं धर्मशीलः धर्म एव शीलं वृत्तं यस्य सः तच्च कुतः लोकपतिर्लोकानां पतिः पालयिता, अन्यथा राजानमवलोक्य प्रजा अपि तथा कुर्वंत्यो नश्येयुरिति भावः । एतच्च राज्ञोऽनुचितमित्यभिप्रायेण विशिनष्टि गुरुर्हितोपदेष्टा ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ ततो वृषस्य वृषरूपधर्मस्य नष्टान् तपआदिरूपांस्त्रीन्पादान् प्रतिसंदधे संयोजयामास परीक्षिदिति शेषः । तथा महीं चाश्वास्य सांत्वयित्वा सम्यग्वर्द्धयत्पुपोष ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ स इति । स उक्तविधप्रभाव एष परीक्षिदेतर्ह्यधुना अनतिकाले विप्रकृष्टकाले विविक्षता प्रवेष्टुमिच्छता पितामहेन राज्ञा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं प्रदत्तं पार्थिवस्य सार्वभौमस्यौचित्यं सिंहासनमध्यास्ते, वर्तमानवद्वेति भूते लट् ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ कौरवश्रेष्ठः श्रिया सार्वभौमश्रियोल्लसन् प्रकाशमानो विपुलकीर्तिश्चक्रवर्ती चक्रं भूमंडलं वर्तयति पालयतीति तथाभूतः

---

१. प्रा० पा०—आस्थाय । २. प्रा० पा०—एतदध्यास्त । ३. प्रा० पा०—'पारीक्षिते पर्वणि' एतदधिकम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

राजर्षिर्महाराजः परीक्षिद्गजाह्वये पुरेऽधुना वर्तमानसन्निकृष्टे भूतकाले आस्ते आस्त ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ न केवलमुक्त एव तस्य प्रभावः, किंत्वित्थंभूता अन्ये च प्रभावा यस्य तथाभूतोऽयमभिमन्योः सुतो नृपः परीक्षिन् अत एवाधुना तस्याभावेऽपि तद्भया-त्कलेरत्र देशे प्रवेशाभावादेव भवतामिदं सत्रं प्रवर्तत इत्याह यस्येति। यस्य परीक्षितः, क्षोणीं पालयतः अत्रापि वर्तमानसामीप्ये भूते लटः शत्रादेशः, पालितवतः सत अपनीतेपि घनसारे तत्पेटिकायां तद्वासनानुवृत्तिवत्तदा चक्रानुवृत्तेरेव हेतोर्यूयं सत्राय कृतसंकल्पा वर्तध्वे, अन्यथा कलिनाभिभूतं सत्रमिदं न प्रवर्तेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वृषस्य धर्मस्य ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एतर्हि तदानीं पार्थिवानां राज्ञामुचितमासनं सिंहासनमध्यास्त इति लट् लुङर्थः। अरं प्राप्तं रक्षतीत्यरण्यं वनं विविक्षता प्रवेष्टुकामेन पितामहेन पितुः पित्रा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं दत्तमासनमध्यास्त इति 'अधि-शीङ्स्थासां कर्म'ति सप्तम्यर्थे द्वितीया, बृहच्छ्रवाः महाकीर्तिः ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ यस्य क्षोणीं पालयतः सतः यूयं सत्राय यज्ञविशेषाय दीक्षिताः सोऽयमभिमन्युसुतो नृप इत्थंभूतानुभावः कल्यादिबंधनलक्षणसामर्थ्योपेत इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

राजा तु तस्मिन् वञ्चनामेव कृतवान् यतो गते तस्मिन् तत्तत्स्थानाभावमाचरितवान्। जातरूपं च धर्म्मार्थं प्रयोजितवा-नित्यभिप्रेत्याह वृषस्येति। पादस्य त्रिभिरंशैस्त्रीन् प्रतिसन्दधे भगवद्भक्तिबलेनेति शेषः। साक्षात्तन्मूर्त्तेः सन्धानेन सर्व्वत्रापि प्रति-संहितवानिति भावः। सत्यं तत्प्रभावेन न तादृशं तदा नष्टमिति तथोक्तम्। दयेति वक्तव्ये दयामित्यार्षम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अध्यास्त इति प्रभावरूपेणेति ज्ञेयम्। एवमुत्तरत्रापि ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ यस्य पालयतः इत्यत्र सत्रं श्रीवलदेवदृष्टा-दन्यज्ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्त्रियं परकीयामेव न सेवेत। बुभूषुः स्वक्षेममिच्छुः। सुवर्णस्यासेवनं नाम तत्रानासक्तिरित्येके ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं कलिं निगृह्य वृषस्य पादान् प्रतिसन्दधे तपआदीनि प्रवर्त्तितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रभावा-देवेत्याह स एप इति त्रिभिः। अध्यास्ते आस्तेऽधुना पालयत इत्येषु वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाननिर्देशः ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ सत्राय सत्रं कर्तुम्। सत्रमिदं श्रीवलदेवदृष्टादन्यदेव ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमेऽयं सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथेति। अथशब्दो हेत्वर्थः, यतो द्यूतादीनि अधर्महेतोः कलेः वासस्थानानि तस्माद्धेतोर्बुभूषुरुद्भवितुमिच्छुर्न सेवेत धर्मे शीलं व्रतं यस्य स राजा विशेषतो न सेवेत तद्विभ्रंशे प्रजाभ्रंशप्रसंगात् तथाऽन्योपि लोकपतिः तथा गुरुश्च विशेषतो न सेवेत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इत्थं कलिं निगृह्य तदनंतरं वृषस्य तपआदीन् त्रीन्पादान्प्रतिसंदधे संयोजयामास तथा महीं समवर्द्धयत्। अत्र पादत्रयस्य नष्टत्वं संयोजनं च कथासौंदर्यार्थमुक्तं, वस्तुतस्तु त्रेताप्रभृतिषु त्रिषु युगेषु चतुर्णां पादानां प्रत्येकं तुर्यांशनाशात्त्रयस्त्रयोंशा नष्टास्ते एव राज्ञा संयोजिता इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स एष उक्तप्रभावः परीक्षित् अरण्यं प्रवेष्टुमिच्छता पितामहेन युधिष्ठिरेणोपन्यस्तं समर्पितं पार्थिवस्य पृथिवीपतेरुचितमासनं एतर्हीदानीमध्यास्ते, वर्तमानवद्भेति भूते लट् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षिः कौरवेंद्रः कौरवश्रेष्ठः श्रिया महाराजश्रिया उल्लसन् शोभमानः चक्रमाज्ञां बलं वर्तयति प्रवर्तयतीति चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः बृहती कीर्तिर्यस्य स एवंभूतः यः परीक्षित् गजाह्वये आसीत् स अधुना आस्ते, मुक्तरूपेण इति शेषः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इत्थंभूतानुभावः अयं बुद्धिस्थो नृपोऽभवदिति शेषः, यस्य पालयतः वर्तमानसामीप्ये लटः शत्रादेशः, पालितवतः सत्राय सत्रं कर्तुं यूयं दीक्षिताः दीक्षां कृतवंतः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं कलेः स्थानानि निर्दिश्य प्रसंगात् धर्मवर्त्तिनः उपदिशति अथेति। अनृतादिरूपाण्येतानि न सेवेत बुभूषुरुद्धविष्णुः क्वचित् प्रमादादिपु पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयानि पदार्थग्रहेण सेवमाने कदाचित्कलिस्थानमेव सेवेत। ततो महाननर्थो भवेत् तस्मात् एतानि पंचापि दूरत एव परिहरणीयानि। कलिस्थानशंकया यत्र पुनर्व्यतिरेकनिश्चयः तत्र विधिर्न प्रतिषेधः सम्भावितमेतत् राज्ञ इति। विशेषाकारेण निषेधं विशेषत इति धर्मशीलो राजा तस्याधर्मप्रतिपक्षत्वात् लोकगुरुः अन्येभ्य उपदेशकर्त्ता शिष्याणां तदाचारशिक्षणात् पतिरिति परिपालकराजधर्माः प्रजा इति॥ ४१॥ ❀ ❀ एवं कलिं प्रस्थाप्य राजा यत् कृतवान् तत् प्रकृतमाह वृषस्येति। कालेन धर्मस्य त्रयः पादाः पूर्वोक्ता गताः, ताननूद्य पुनः प्रतिसंदधे सम्यक् सन्धानं कृतवान् चतुर्विधमपि धर्मं प्रवर्तितवानित्यर्थः। पृथिव्याः सांत्वनमाह आश्वास्येति समवर्द्धयत् सर्वत्र भक्तिमार्गप्रकारेण कृष्यादिना च पाखंडदूरीकरणेन चकारात् धर्ममप्यवर्द्धयत्॥ ४२॥ ❀ ❀ तस्य शांतस्यापि कीर्त्यनुभावयोर्विद्यमानत्वात् वर्त्तमानवद्वेति न्यायेन श्रद्धातिशयजननार्थं दूरकथाव्यावृत्तये विद्यमानत्वेन निरूपयति स एष इति। भगवत्सायुज्यप्राप्तस्य सर्वत्र भगवतः स्फुरणात् एष इति निर्देशः। अत एतर्हि इदानीमपि पार्थिवोचितमासनमध्यास्ते, किंतु जनमेजयस्तत्स्थाने तदध्यासन उपविशति स एव भगवद्रूपो भूत्वा तत्रास्ते हीति सर्वेषां प्रतीतिः। अत एव पार्थिवोचितं राज्ञामुचितम् इदानीमप्यास्त इत्यर्थः। अन्यथा पार्थिवोचितमपि व्यर्थं स्यात् सिंहासनान्तरमपि नाध्यास्ते किंतु पितामहेन राज्ञा युधिष्ठिरेण परित्यागं च कृत्वा वनं विविक्षता उपन्यस्तम्॥ ४३॥ ❀ ❀ ननु किमेतदुपचारादुच्यते नेत्याह आस्ते अधुनेति। तथैवास्ते ननु देहान्तरम्प्राप्य नेत्याह स राजर्षिः राज्ञ एव राजर्षिरेव सादृश्यभ्रमं वारयति कौरवेन्द्रश्रियोल्लसदिति कौरवेन्द्राणां श्रिया राजलक्ष्म्या उल्लसद्यथा भवति तथा आसनं वा तत्रापि गजाह्वये महाराज इति राजश्रिया जुष्ट एव चक्रं वर्त्तयति आज्ञापयति तथैव बृहती कीर्त्तिर्यस्य॥ ४४॥ ❀ ❀ एवं भगवत्कृपया भागवतेन च अजरामरः ब्रह्मभूत एव भगवानिव रमत इत्युक्त्वा तद्दिदृक्षया निवृत्तये तस्यालौकिकमेव रूपमुक्तं, नतु लौकिकमित्यभिप्रायेणोपसंहरति इत्थंभूतानुभावोऽयमिति मृतोऽपि जीवन् तिष्ठतीतीत्थंभूतानुभावः कलिनिग्रहादिद्वारा अभिमन्युसुत इति महाशूरत्वमुक्तं, तद्राज्य एव भवद्भिः सत्रमारब्धमित्याह यस्य पालयत इति। अन्यथा भवन्तोऽपि भागवतस्य श्रवणार्थं गच्छेयुः, संवत्सरदीक्षायाः कृतत्वात् न कश्चिन् म्रियते तावदिति वाक्येन न विरोधः। अग्नीषोमीयप्रभृत्येव हिंसायामिति विधानात् क्षोणीं पालयतः सतः सत्राय सहस्रसंवत्सरायैव अन्यथा अल्पराजनि महत्कर्मारम्भो न घटते। अनेन कलौ महायोगनिषेधोऽपि समर्थितो भवति॥ ४५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स एष इत्यत्र। शान्तस्येति। अविद्यमानस्य। भगवत इव स्फुरणादिति। यथा भगवतो व्यापकत्वं तथा सायुज्यं प्राप्तेपि व्यापकत्वाविर्भावात्॥ ४२॥ ❀ ❀ इत्थम्भूतेत्यत्र संवत्सरेत्यादि। तथा च दीक्षायां शामित्रस्याभावेन मृत्योराह्वानाभावादविरोध इत्यर्थः॥ ४४॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे सप्तदशाध्यायविवरणम्॥ १७॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यतो द्यूतादीनि कलेरावासस्थानानि अथ तस्मात् बुभूषुः भवितुमिच्छुः आत्मसत्तां लब्धुमिच्छुः पुरुषः क्वचित् कस्मिन्नपि काले देशे वा एतानि द्यूतादीनि न सेवेत। बुभूषुरित्यनेन तानि सेवमानोऽन्ततः स्थावरतां प्राप्नुवन्नसत्प्रायो भवेदिति सूचितम्। राजा तु विशेषतो हठादेवैतानि न सेवेत। कुत इत्यपेक्षायां यतो धर्म एव शीलं वृत्तं यस्य तस्य तथात्वमेवोचितमित्याह–धर्मशील इति। तच्च कुतः? यतो लोकगुरुः सर्वश्रेष्ठत्वात् स्ववृत्तेन प्रजाः शिक्षयिता। तत्र हेतुमाह–लोकपतिरिति, यतः सर्वलोकपालक इत्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ एवं कलिं निगृह्य यत्कृतवांस्तदाह–वृषस्येति। वृषरूपस्य नष्टान् तपआदिरूपांस्त्रीन् पादान् परीक्षित् पुनः सन्दधे प्रतिसंयोजयामास, प्रवर्तितवानित्यर्थः। तथा महीं चाश्वास्य सान्त्वयित्वा सम्यक् भक्तिमार्गप्रवर्त्तनेन पाखण्डमतदूरीकरणेन कृष्यादिना चावर्धयत् पालयामास॥ ४२॥ ❀ ❀ युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्कृतकलिनिग्रहादिप्रभावादेव। अन्यथा कलिनाऽभिभूतं स्यादित्याह–स इति त्रिभिः। स उक्तविधप्रभाव एष परीक्षित् एतर्हि अधुनाऽपि अरण्यं वनं विविक्षता प्रवेष्टुमिच्छता पितामहेन राज्ञा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं प्रदत्तं पार्थिवस्य सार्वभौमस्योचितं सिंहासनमध्यास्ते। प्रभावस्य विद्यमानत्वाद्भूतेऽपि वर्त्तमानसामीप्येन वर्तमानवन्निर्देशः॥ ४३॥ ❀ ❀ स कुत्रास्त इत्यपेक्षायामाह–आस्त इति चक्रं भूमण्डलं वर्त्तयति पालयतीति तथा। यद्वा चक्रमाज्ञां सेनां वा सर्वत्र वर्त्तयतीति तथा। बृहच्छ्रवा विपुलकीर्तिः स परीक्षित् कौरवेन्द्राणां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

युधिष्ठिरादीनां श्रियोऽलसन् गजाह्वये हस्तिनापुरेऽधुनाऽऽस्ते इत्यन्वयः। बृहच्छ्रवस्त्वे हेतुमाह–राजर्षिरिति। राज्ञां मध्ये ऋषिवद्भगवत्परत्वेन वर्त्तमान इत्यर्थः। न चेदानीमेव तथा किन्तु जन्मान्तरेऽपीत्याशयेनाह–महाभाग इति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अयमभिमन्युसुतो नृपः परीक्षिदित्थम्भूतानुभावः यस्य क्षोणीं पृथ्वीं पालयतः सतो यूयमपि सत्राय दीक्षिताः प्रवृत्ता इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने। सप्तदशो गतो वृत्तिं राजसामर्थ्यरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये आत्मकल्याणकामी पुरुषको इन पाँचों स्थानोंका सेवन कभी नहीं करना चाहिये। धार्मिक राजा, प्रजावर्गके लौकिक नेता और धर्मोपदेष्टा गुरुओंको तो बड़ी सावधानीसे इनका त्याग करना चाहिए ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षित्‌ने इसके बाद वृषभरूप धर्मके तीनों चरण—तपस्या, शौच और दया जोड़ दिये और आश्वासन देकर पृथ्वीका संवर्धन किया ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ वे ही महाराज परीक्षित् इस समय अपने राजसिंहासनपर, जिसे उनके पितामह महाराज युधिष्ठिरने वनमें जाते समय उन्हें दिया था, विराजमान हैं ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ वे परम यशस्वी सौभाग्यभाजन चक्रवर्ती सम्राट् राजर्षि परीक्षित् इस समय हस्तिनापुरमें कौरव-कुलकी राज्यलक्ष्मीसे शोभायमान हैं ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अभिमन्युनन्दन राजा परीक्षित् वास्तवमें ऐसे ही प्रभावशाली हैं, जिनके शासनकालमें आपलोग इस दीर्घकालीन यज्ञके लिये दीक्षित हुए हैं[१] ॥ ४५ ॥

सत्रहवाँ अध्याय समाप्त

---

१. ४३ से ४५ तकके श्लोको में महाराज परीक्षित्‌का वर्तमानके समान वर्णन किया गया है 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (पा० सू० ३।३।१३१) इस पाणिनिसूत्रके अनुसार वर्तमानके निकटवर्ती भूत और भविष्यके लिये भी वर्तमान का प्रयोग किया जा सकता है। जगद्गुरु श्रीवल्लभाचार्यजी महाराजने अपनी टीका में लिखा है कि यद्यपि परीक्षित्‌की मृत्यु हो गयी थी, फिर भी उनकी कीर्ति और प्रभाव वर्तमानके समान ही विद्यमान थे। उनके प्रति अत्यन्त श्रद्धा उत्पन्न करनेके लिये उनकी दूरी यहाँ मिटा दी गयी है। उन्हें भगवान्‌का सायुज्य प्राप्त हो गया था, इसलिये भी सूतजी को वे अपने सम्मुख ही दीख रहे हैं। न केवल उन्हींको, बल्कि सबको इस बातकी प्रतीति हो रही है। "आत्मा वै जायते पुत्रः" इस श्रुतिके अनुसार जनमेजयके रूपमें भी वही राजसिंहासनपर बैठे हुए हैं। इन सब कारणोंसे वर्तमानके रूपमें उनका वर्णन भी कथा के रसको पुष्ट ही करता है।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथाष्टादशोऽध्यायः

सूत उवाच

यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः। अनुग्रहाद् भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ १ ॥
ब्रह्मकोपोत्थिताद् यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात्। न सम्मुमोहोरुभयाद् भगवत्यर्पिताशयः ॥ २ ॥
उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः। वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३ ॥
नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम्। स्यात्सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

राज्ञस्त्वष्टादशे तस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते। स चानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यमावहन् ॥ १ ॥

परीक्षितो निर्याणमत्याश्चर्यं वक्तुं तत्संभावनाय जन्माश्चर्यमनुस्मारयति यो वा इति। विप्लुष्टो निर्दग्धः सन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकाद्यः प्राणविप्लवः प्राणनाशस्तस्माद्यदुरुभयं तस्मान्न संमुमोह। तत्र हेतुर्यस्तु भगवत्येवार्पिताशय इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ किं तु। उत्सृज्येति। वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन्। विज्ञाताऽजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न चैतच्चित्रमित्याह। उत्तमश्लोकस्यैव वार्ता येष्वत एव नित्यं तत्कथारूपममृतं जुषतां संभ्रमो मोहो न स्यात् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स च शापः अनुग्रहत्वे हेतुः वैराग्यमिति (१) यः परीक्षित् मातुरुदरेः द्रौण्यस्त्रेण विप्लुष्टोपि दग्धोपि श्रीकृष्णस्यानुग्रहान्न मृतः किं तु पुनर्जीवितं प्राप्त इत्यर्थः। सुभद्रादिप्रार्थनया श्रीकृष्णेन मृतो जीवित इति महाभारताविरोधः। श्रीकृष्णेन कथं जीवित इत्यत्राह–अद्भुतकर्मण इति। अद्भुतकर्मत्वात्स मृतं जीवयेत् जीवन्तं मारयेच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्रासंमोहे भगवत्यर्पितचेतसामन्यवस्त्वनुसंधानं न भवति। अनुसंधानहेतोश्चेतसोऽन्यत्र गमनाभावादित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विज्ञातोऽनुभवगोचरीकृतोऽजितो विष्णुः संस्थितौ मरणकाले येन स तथेति वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उत्तमश्लोकस्य वार्त्तैव वार्ता जीवनहेतुर्येषां मध्यमपदलोपी बहुव्रीहिर्वा। संभ्रमो भयं न। "संभ्रमः साध्वसेपि स्यात्संवेगादरयोरपि" इति मेदिनी। अत एवोत्तमश्लोकवार्त्तावत्त्वादेव। तच्छब्देन बुद्धिस्थ उत्तमश्लोक एव गृह्यत इत्याह–तत्कथामृतं श्रीकृष्णलीलामृतं सेवमानानाम् ॥ ४ ॥

प्रथमश्लोकतः सप्तमश्लोकावधि दीपनी न (सं०)

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथैतत्प्रबंधपिपृच्छिषामुद्बोधयितुं पारीक्षितमवशिष्टं वृत्तान्तं समासतो वदन्नुपसंहरति य इति दशभिः। यो वै परीक्षिन्मातुरुदरे द्रौण्यस्त्रेण विप्लुष्टो दग्धोऽप्यद्भुतकर्मणः कृष्णस्य भगवतोऽनुग्रहान्न मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यश्च ब्रह्मकोपेन ब्राह्मणशापात्मकेन उत्थितात्समुपस्थितात्प्राणानां विप्लवो नाशो यस्मादुरुभयं यस्मात्तक्षकान्न संमुमोह मोहं न प्राप्तः, नाबिभेदित्यर्थः। कथंभूतः भगवत्येवार्पितः आशयोऽन्तःकरणं येन तथाभूतः सन् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स राजा सर्वतः सर्वत्र देहतदनुबंध्यादिषु संगमुत्सृज्य वैयासकेः शुकस्य शिष्यो भूत्वा विज्ञातेऽजिते भगवति संस्थितिर्निष्ठा यस्य सः स्वकलेवरं गंगायां जहौ तत्याज ॥ ३ ॥ मोहाभावमेव सहेतुकमुपपादयति नेति। उत्तमश्लोकस्य भगवतो वार्त्ता येषां तेषां न भयं मोहो वास्तीत्यर्थः, किमुत्तमस्योत्तमश्लोकस्य कथामृतं जुषतां सेवमानानां तत्पदांबुजं स्मरतामंतकालेऽपि संभ्रम एव स्यात् ॥ ४ ॥

---

१. प्रा० पा०—कुर्वतो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पुनरपि भगवति भक्तिविधानार्थं तन्माहात्म्यमुच्यतेऽस्मिन्नध्याये । तदर्थं पारीक्षितं स्वर्याणमुपक्रमते य इति । योऽद्भुतकर्मणः श्रीकृष्णस्यानुग्रहात् द्रौण्यस्त्रदग्धोऽपि मातुरुत्तराया उदरे न मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यश्च ब्रह्मशापोत्थितात् ब्राह्मणशापप्रेरितात् तक्षकनागात्प्राणविप्लवे विनाशे प्राप्ते सति भगवत्यर्पितचित्तत्वान्मरणाख्योरुभयान्न संमुमोह ॥ २ ॥ ❀ ❀ स परीक्षित् सर्वतः सर्वेषु राज्यादिषु स्नेहलक्षणं संगमुत्सृज्य वैयासकेः श्रीशुकस्य शिष्यो भूत्वा तदुपदेशेनात्मयोग्यं विज्ञानं स्वरूपविंबपरतत्त्वापरोक्षज्ञानं तेन अर्जिता संपादिता संस्थितिर्मुक्तिर्येन स तथोक्तः गंगायां प्रासादे स्वकलेवरं जहावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ नैतदाश्चर्यमित्याह नेति । उत्तमश्लोकस्य वार्ता प्रसंगो येषां ते तथा उत्तमश्लोकस्य वार्ता जीविका येषां ते तथेति वा । तेषां श्रवणपुटेन तस्य हरेः कथामृतं जुषतां श्रवणव्याजेन सेवमानानां तस्य पादपद्मं च स्मरतामंतकाले संभ्रमो न स्यादित्यन्वयः । निरंतरं हरिचरणनिषेवणेनात्यंतिकप्रलये सर्वदेहविरहमिच्छतां दैनंदिनमरणभयं नास्तीति किं वर्णनीयमित्यपिशब्दार्थः । उत्तमश्लोकवार्त्तादिष्वेकमेवालं मिलितं किमु वर्णनीयमिति वा ॥ ४ ॥

अस्मिन्पद्यार्थे क्रमसंदर्भो न (सं०)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टादशे मुनेः कण्ठे सर्पं बद्ध्वा गृहागतः । अनुतप्यन् नृपस्तस्य पुत्राच्छापमथाशृणोत् ॥

परीक्षितः कलिनिग्रहश्रवणेनातिविस्मितान् मुनीन् प्रति तस्य जन्मावधि भगवत्प्राप्तिपर्य्यन्तं सर्व्वमेव चरित्रमत्यद्भुतं संक्षेपेण गणयन्नाह यो वा इति । विप्लुष्टो निर्दग्धः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः । विज्ञातोऽनुभवगोचरीकृतोऽजितः संस्थितौ मरणकाले येन स इति वा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नैतच्चित्रमित्याह नोत्तमेति । उत्तमश्लोकस्य वार्त्तैव वार्त्ता जीवनहेतुर्येषां तेषाम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अवशिष्टं परीक्षिद्वृत्तांतमास्कंधसमाप्तेर्वक्तुं तदद्भुतजन्मरहस्यस्मरणपूर्वकं तदुपाख्यानं निधनपर्यंतं संक्षिप्य दर्शयति य इति नवभिः । द्रौण्यस्त्रेण विप्लुष्टो निर्दग्धोऽपि न मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तुशब्द इतरेभ्यो जनेभ्यः परीक्षितो वैलक्षण्यं द्योतयति । यस्तु शृङ्गिमुनिकोपेनोत्थितात्तक्षकाद्यः प्राणविप्लवः प्राणप्रयाणं ततो यदुरुभयं तस्मान्न मुमोह मोहं न प्राप्तः, यतो भगवति अर्पित आशयो येन सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एतद्विवृणोति सर्वतः सर्वेषु देहगेहादिषु संगमुत्सृज्य वैयासकेः शिष्यः सन् तदनुग्रहाद्विज्ञाते गुणशक्त्यादिविशेषविवेकेन सुज्ञातेऽजिते कालकर्माद्यस्पृष्टस्वभावे श्रीकृष्णे सम्यगात्मभरन्यासरूपा स्थितिर्यस्य सः गंगायां तत्तीरे स्वकलेवरं जहौ तत्याज ॥ ३ ॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदित्याह उत्तमश्लोकस्य वार्त्ता येषु तेषां तस्योत्तमश्लोकस्य कथात्मकममृतं जुषतां ध्यानमार्गेण तस्योत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य पदांबुजं स्मरतां च सम्भ्रमोंऽतकालेऽपि न स्यादत्रोत्तरोत्तरं कैमुतिकन्यायोऽपि ज्ञेयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अथाध्यायद्वयेनास्य वृत्तमुत्तरमीर्यते । शापात् प्रायस्ततो राज्ये शापो वैराग्यबोधकः ॥ १ ॥
संक्षेपकथनं पूर्वं श्रोतृप्रीत्यनुसारतः । विस्तारोक्त्यै तयोः श्रद्धा श्लाघा चान्योऽन्यमीर्यते ॥ २ ॥
तादृशं फलवत्तान्यदिति स्थापयितुं द्विजात् । शापस्तु हरिणा प्रोक्तस्तक्षकाग्नेरलौकिकात् ॥ ३ ॥
ज्ञानिनो देहनाशाय नान्यथामृतवर्षणात् । यादवेभ्यस्तथोत्कर्षः शापमुग्वेभ्य ईर्यते ॥ ४ ॥

एवं तस्य राज्यस्थितिमुक्त्वा उत्तरस्थितिं संक्षेपेणाह यो वै द्रौण्यस्त्रेति । येन भगवता पूर्वं संरक्षितः तेनैव चेदानीमुपसंहृत इति बोधयति अद्भुतकर्मण इति । प्लुष्टो न मृतः अमृतं पीत्वा मृत इति । भगवतः कृष्णस्येति प्रकटाप्रकटब्रह्मनाम्नि मातुरुदरे न मृतः गंगायां तु मृत इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदानीं मरणे विशेषमाह ब्रह्मकोपोत्थितादिति । तक्षकोऽप्यधस्तात् स्थातुमशक्तः ब्रह्मास्त्रमत्रागत्य सफलं जातमिति ब्रह्मशब्दप्रयोगः प्राणानां विप्लवो यस्मात् इति निरुद्धानामग्नौ प्रवेशात् महानुपद्रवः । सर्वत्र प्राणा नाग्निं स्पृशंति अत्र स्पर्शोद्वा विप्लवः अत एवोरुभयात् संमोहाभावे हेतुः भगवत्यर्पिताशय इति आशयस्य तक्षकाग्रहणार्थं भगवति समर्पणम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य देहत्यागप्रकारमाह उत्सृज्येति । प्रथमतः परित्यागस्ततो गुरुकृपा तस्य तत्सम्प्रदायात् भगवत्स्वरूपविज्ञानं ततो गंगायां देहत्याग इति । विशेषेण ज्ञाता अजितस्य संस्थितिर्येन सम्यक् स्थितिर्व्यवस्था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कथं महाश्रमे न सम्भ्रम इत्याकांक्षायामाह–उत्तमश्लोकस्यैव वार्त्ता येषां भगवत्सम्बन्धिनां सर्वदा तत्कथामृतं जुषतामुपनिबद्धां सद्भिः कथ्यमानां किंच तत्पदाम्बुजं सेवमानानां भ्रमस्तु सन्निपातकार्यं दोषा गुणाश्च एकीभूता यदैकत्वं सम्पद्यन्ते "संनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः" व्यवहारश्च संनिपातः तेन यावत्संनिपातव्यवहारः, अन्तेऽपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्कार्यं प्राप्नुवंति देहेन्द्रियांतःकरणैः भगवदीयकार्यकरणे पूर्वसंनिपातो निवर्त्तते। तत्र लौकिकी वार्त्ता तामसी आवश्यकी राजसी भगवद्भजनं सात्त्विकं विपरीतं वा आद्यं मानसं यद्धि मनसा ध्यायतीति श्रुतेः, अतो निरंतरं कार्येन्द्रियांतःकरणैः सबीजे दोषे निराकृते त्रयाणां स्वभावपरावृत्तौ संस्पर्शमणेर्लोहादेरिव सर्वस्य असंक्लिष्टभगवत्स्वरूपाभिनिवेशात् न भ्रमजनकत्वमित्यर्थः। यद्यप्यंतकाले देहेन्द्रियांतःकरणानां वैक्लव्यं सम्भवति तथापि तेषां कालस्य नांतकत्वमंतकसम्बंधित्वं वा अमृतपानेन नित्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथाष्टादशाध्यायं विवरिषवः पूर्वोत्तराध्यायसङ्गतिं बोधयितुमध्यायद्वयार्थमाहुः अथेत्यादि। अथाद्भुतवैराग्योपोद्बलत्वे-नालौकिकसामर्थ्यबोधनानन्तरमध्यायद्वयेन वैराग्यदार्ढ्यबोधकं राज्ञश्चरित्रमीर्यते। तत्र प्रकारमाहुः शापादित्यादि। शापात्प्रायः, ततः प्रायं द्वारीकृत्य शापो राज्ये '[१]वैराग्यबोधकः। तर्हि द्वयोः किमिति तत्कथनं तत्राहुः संक्षेपकथनं पूर्वमिति। तथा चैतयोः सूत-वाक्ये सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः। किमिति संक्षेप इत्यत आहुः श्रोत्रित्यादि। सूतशौनकवाक्यानां तात्पर्यमाहुः। तयोरित्यादि स्थापयितुमित्यन्तम्। तयोरिति वक्तृश्रोत्रोः। तादृशमिति श्रद्धया प्रोत्साहेन चोक्तं श्रुतं च। ननु शापो यथा प्रायद्वारा वैराग्यरूपोत्कर्षबोधकः, तथा स्वरूपेणाधर्मस्यापि बोधक इति कथं तेनोत्कर्षसिद्धिरित्यत आहुः द्विजादित्यादि। हरिणा प्रोक्त इति। ब्राह्मणस्य मुखरूपत्वात्तथा। नान्यथामृतवर्षणादिति। शापाभावे श्रीभागवतात्मककथामृतवर्षणाज्ज्ञानिदेहनाशो नेत्यर्थः। तथा च तत्प्रतिपत्त्यर्थं स इति नोत्कर्षहानिरित्यर्थः। शेषं स्फुटम्। तथा सोधर्मोपि 'शापो मेनुग्रहायैवे'ति न्यायेन फलत उत्कर्षस्यैव साधक इति न कोपि दोष इत्यर्थः। यो वेत्यत्र प्रकटाप्रकटनामनी इति। प्रकटस्य कालरूपस्याप्रकटस्य सदानन्दरूपस्य नामनी इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मकोपेत्यत्र। कोपपदतात्पर्यमाहुः तक्षक इत्यादि ॥ २ ॥ ❀ ❀ नोत्तमेत्यत्र। अत्रान्तकाले भ्रमाभावबोधनात् कारणसद्भावे च भ्रमाभीक्ष्ण्यदर्शनादत्र कथं तदभाव इत्याशङ्कायां भगवच्छास्त्रानुसारेण तत्कारणमन्यत्र तत्सत्त्वमत्र तदभावं च साधयन्ति भ्रमस्त्वित्यादि। सन्निपातः कः कीदृशश्चेत्यत आहुः दोषा इत्यादि। दोषा रजस्तमसो वृत्तयः गुणाः सत्त्वस्य वृत्तयः। 'शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः॥ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदासुखम्। मदोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः॥ क्रोधो लोभोनृतं हिंसा या आदम्भः क्लमः कलिः। शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशाभीरनुद्यमः' इत्यत्रोक्तास्ते एकीभूता यथासम्भवमुद्भूतानुद्भूतरूपेण संहता एकत्वं पिण्डीभावेनैकत्वसङ्ख्यायोगं यदा प्राप्नुवन्ति, स तेषां पिण्डीभावः सन्निपातः, यथा वैद्यके पूर्वं त्रिदोषः, ततः सन्निपातस्त-थेत्यर्थः। स च 'सन्निपातस्त्वहमि'ति भगवद्वाक्यात् 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिरि'ति भगवद्वाक्याच्चाहंममाभि-मानरूपो मनोमात्रेन्द्रियप्राणस्वाभाविकव्यापारात्मकव्यवहाररूपश्चेति द्विप्रकारक इत्यर्थः। एवं भ्रमकारणमुक्त्वा तस्य सार्वदिकत्वं भ्रमाभीक्ष्ण्याय बोधयन्ति तेनेत्यादि। तेनाहंममाभिमानेन यावज्जीवं मनोमात्रेन्द्रियप्राणानामात्मसन्निधानपर्यन्तं सन्निपातात्मकः व्यवहारः। अतोन्तेपि देहादीनामात्मसन्निधानात्तैस्तत्कार्यं सन्निपातकार्यं भ्रमं प्राप्नुवन्ति, अतस्तेषां भ्रमस्याभीक्ष्ण्यम्। तर्हि तस्य सर्वत्र तौल्याद्भगवदीयेपु कुतो न भ्रमोत्पत्तिस्तत्राहुः भगवदीयेत्यादि। तथा च पूर्वसन्निपातनिवृत्त्या तदनुत्पत्तिरित्यर्थः। निवृत्तिरेव कथमित्यतस्तत्कारणमाहुः तत्रेत्यादि। तामसीति। स्वभावतः क्रियमाणत्वात् तथा। विपरीतमिति। तेषां सात्त्विकस्वभावेन भगवत्सम्बन्धितयैव क्रियमाणत्वाल्लौकिकी वार्ता सात्त्विकी। आग्रहदार्ढ्येन क्रियमाणत्वाद्भजनं सेवारूपं तामसम्। कथाजोषणं तु राजसमेव। आद्यमिति वार्ताकरणम्। तत्रोपपत्तिः यद्धीत्यादि। 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुतौ वाचां मनःपूर्व-कत्वप्रतिपादनादिति। अतः सत्त्वादिगुणकार्येष्वपि देहादिष्वेवं भगवत्सम्बन्धान्निरन्तरेत्याद्युक्तप्रकारेणाज्ञानसहिते सन्निपाते निराकृते तथेत्यर्थः। नन्वेवमन्यदास्तु, अन्तसमये तु कालेन स्वभावव्यत्यासाद्भ्रमः स्यादेवेति चेत्, तत्राहुः यद्यपीत्यादि। नित्यत्वा-दिति। देहादीनां कालानधीनत्वात्। तथा चातो महाभयेपि न भ्रम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्यैवं वीर्यभाजोऽपि हरिभक्तस्य मुक्तये। अष्टादशे विरक्त्यर्थो ब्रह्मशापो निरूप्यते ॥ १ ॥

न च मनुष्यस्य परीक्षितः कथमेवं कलिनिग्रहादिसामर्थ्यं सम्भवतीति शङ्कनीयं, तस्य भगवद्भक्तत्वेन तदनुग्रहाज्जन्म-प्रभृतिदेहत्यागपर्यन्तं सर्वमपि वृत्तमत्यलौकिकमेवेत्यभिप्रायेण तस्य जन्मप्रभृतिदेहत्यागपर्यन्तं वृत्तं सङ्क्षेपेणाह—यो वा इति दशभिः। यो वै परीक्षित् मातुरुदरे एव द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रेण विप्लुष्टो दग्धोऽपि कृष्णस्यानुग्रहात् न मृतः। कृष्णानुग्रहेणापि दग्धस्य मरणं कथं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वादित्याशयेन विशिनष्टि—अद्भुतकर्मण इति। तस्यैवं अद्भुतकर्मत्वमपि कथमित्याकाङ्क्षायामैश्वर्यादिषड्गुणपूर्णत्वादित्याशयेन पुनर्विशिनष्टि—भगवत इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ यस्तु ब्रह्मकोपेन ब्राह्मणस्य क्रोधपूर्वकशापेन उत्थितात् प्रेरितात् तक्षकात् यः प्राणस्य विप्लवो नाशः तस्मात् यदुरुभयं तस्मान्न सम्मुमोह। तत्र हेतुमाह—

---

१. व्यवहारबोधकः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवत्यर्पित आशयोऽन्तःकरणं येन स इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं मोहाभावेऽपि तस्य पुरुषार्थसिद्धिर्जाता न वेत्याकाङ्क्षायामाह–उत्सृज्येति । सर्वतः सर्वत्र देहे तदनुबन्धिपुत्रादिषु च सङ्गमासक्तिं उत्सृज्य त्यक्त्वा भगवत्पादोद्भूतायां गङ्गायां स्वं कलेवरं जहौ तत्याजेत्यन्वयः । तेन भगवत्प्राप्तिरूपपुरुषार्थसिद्धिर्जातेति सूचितम् । सर्वसङ्गत्यागे हेतुमाह–विज्ञाता अजितस्य भगवतः संस्थितिस्तत्त्वं येन स इति । तत्रापि हेतुमाह–वैयासकेः शुकस्य शिष्यो भूत्वेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नैतच्चित्रं शास्त्रसिद्धत्वादित्याशयेनाह–नेति । उद्गच्छति तमः सर्वसम्भ्रमकारणमविद्या यस्मात्स उत्तमस्तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य भगवत एव वार्त्ता येषाम् अत एव तस्य भगवतः कथारूपममृतं जुषतां सेवमानानाम् अत एव तस्य पदाम्बुजं स्मरताम् अन्तकाले मरणसमयेऽपि सम्भ्रमो न स्यात् नैव भवतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा परीक्षित्‌को शृङ्गी ऋषिका शाप

सूतजी कहते हैं—अद्भुतकर्मा भगवान् श्रीकृष्णकी कृपासे राजा परीक्षित् अपनी माताकी कोखमें अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रसे जल जानेपर भी मरे नहीं ॥ १ ॥ ❀ ❀ जिस समय ब्राह्मणके शापसे उन्हें डसनेके लिये तक्षक आया, उस समय वे प्राणनाशके महान् भयसे भी भयभीत नहीं हुए; क्योंकि उन्होंने अपना चित्त भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें समर्पित कर रक्खा था ॥ २ ॥ ❀ ❀ उन्होंने सबकी आसक्ति छोड़ दी, गङ्गातटपर जाकर श्रीशुकदेवजीसे उपदेश ग्रहण किया और इस प्रकार भगवान्‌के स्वरूपको जानकर अपने शरीरको त्याग दिया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जो लोग भगवान् श्रीकृष्णकी लीला-कथा कहते रहते हैं, उस कथामृतका पान करते रहते हैं और इन दोनों ही साधनोंके द्वारा उनके चरणकमलोंका स्मरण करते रहते हैं, उन्हें अन्तकालमें भी मोह नहीं होता ॥ ४ ॥

तावत्कलिर्न प्रभवेत् प्रविष्टोऽपीह सर्वतः । यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥
यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम् । तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥
नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् । कुशलान्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥
किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्मिन् राज्ञि सुतरां तत्र चित्रमित्याशयेनाह तावदिति । अभिमन्योः पुत्र एकराट् चक्रवर्तीशः पतिर्यावत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु तदा कलेरप्रवेश एवास्तु प्रविष्टोऽपि न प्राभवदिति कुतस्तत्राह–यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे गां पृथ्वीमनुवृत्तः प्रविष्टः । अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नन्वधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवांस्तत्राह–नानुद्वेष्टीति सारंगो भ्रमर इव सारग्राही । सारमाह यद्यस्मिन्कुशलानि पुण्यान्याशु संकल्पमात्रेण फलंति इतराणि पापान्याशु न सिद्ध्यंति यतस्तानि कृतान्येव सिद्ध्यंति न तु संकल्पितमात्राणीति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु दोषाधिक्याद्द्वेष एव युक्तः । न धीरेषु तस्याकिंचित्करत्वादित्याह किं न्विति । किं नु तेन भवेत् । बालेष्वधीरेषु अप्रमत्तोऽवहितः सन्यो वृक इव वर्तते ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मदीये राष्ट्रे न वर्त्तितव्यमित्यस्याभिप्रायः । कलेः सामर्थ्यप्रकटनाभाव एव न तु प्रवेशनाभाव इति । किञ्च राज्ञा निगृहीतस्य कलेस्ततः परं कीदृक्स्थितिरभूदित्यपेक्षायामाह–तावदिति । एकराट् चक्रवर्ती पञ्चलक्षराजेंद्रशास्तेत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते "चतुर्योजनपर्यंतं शासिता नृप ईरितः । तस्माच्छतगुणो यो हि स ज्ञेयो मंडलेश्वरः ॥ तस्मादृशगुणो यश्च राजेंद्रः स प्रकीर्त्तितः । राजेंद्राणां पंचलक्षं चक्रवर्ती प्रशास्ति यः ॥" इति । न प्रभवेदिति । दत्तानामपि स्थानानां तत्प्रभावेणानुद्भवात् ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति–नन्विति । कुशलानीति । "लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः" इत्याद्यनुसारेण सर्वसंगलमयानि भगवत्कीर्त्तनादीनि सिद्ध्यंत्येव । "कलिं सभाजयन्त्यार्याः" इत्यादेः "कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नम्" इत्यादेः "श्रुतोनुपठितो ध्यातः" इत्यादेः "सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिः" इत्यादेः "यस्यां वै श्रूयमाणायाम्" इत्यादेश्च । इतराणि तु कृतान्यपि न सिध्यंति "अतः कलौ तपो योगविद्यायज्ञादिकाः क्रियाः । सांगा भवन्ति न कृताः कुशलैरपि देहिभिः" इति ब्रह्मवैवर्त्तात् । अतो महाफलानां तत्कीर्त्तनादीनां सिद्धिश्चेन्मा सिद्ध्यंतु नाम तुच्छफलान्यन्यानीति तदभिप्रायः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति नन्विति । धीरेषु विवेकिषु "धीरः स्यात् त्रिषु पंडितः" इति मेदिनी । वृक इति लुप्तोपमा ॥ ८-९ ॥

१. प्रा० पा०—नाभि० । २. प्रा० पा०—नृपो ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वृकः घोंघ इति ख्यातः। वत्सादन इति राजनिघण्टुः॥ ८-९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सिंहावलोकनन्यायेन यस्य पालयतः क्षोणीमित्यनेनाभिप्रेतमुपपादयति तावदिति। इह लोके सर्वत्र प्रविष्टोऽपि कलिर्यावदुर्व्यामभिमन्युसुत एकराट् स्वतुल्यराजांतररहित ईश्वरोऽधिपतिर्बभूव तदाज्ञा वा यावदनुवृत्ता बभूव तावत्कलिर्न भवेन्न समर्थो बभूव॥५॥ ❀ ❀ कदा प्रविष्ट इत्यत्राह यस्मिन्नहनि यर्ह्येव क्षणे भगवान् कृष्णो गां भूमिमुत्ससर्ज तत्याज तस्मिन्नेवाहनि क्षणे चासावधर्मप्रभवः कलिरनुप्रवृत्तः प्रविष्टो बभूव॥६॥ ❀ ❀ ननु कलिं कुतो न हतवानित्यत्राह नेति। सम्राट् सार्वभौमः परीक्षित्कलिं नानुद्वेष्टि तन्मरणपर्यंतं द्वेषं न कृतवानित्यर्थः वर्त्तमानसमीप्ये लट्, कुतः यतः सारंग इव भृंगवत्सारभुक् सारानुभविता सारग्राहीति यावत्, सारंगो यथा कमलगतं सारं मकरंदं गृह्णाति न तु तन्नाशयति तद्वत्कलिगतसारग्राहित्वान्न तं जघानेत्यर्थः। कोऽसौ तद्गतसारः यज्जिघृक्षुस्तं नानुद्वेष्टीत्यत्राह कुशलानीति। यद्यस्मिन्कलौ कृतानि कुशलानि भगवन्नामकीर्त्तनादिरूपाणि पुण्यकर्माण्याशु सिध्यंति भगवत्प्राप्तिमावहंति इतराण्यकुशलकर्माणि पापानीति यावत् तान्याशु न सिध्यंति न फलदानि भवंति एतत्सारभुङ् नानुद्वेष्टि। अनेन कृतादियुगेषु कुशलानां चिरेण फलदत्वमितरेषां त्वाश्विति सूचितम्॥७॥ ❀ ❀ ननु कलिनाभिभूतैर्जनैः कुशलानि न कृतान्येव स्युः येनाशु सिध्येयुरित्यत्राह किंत्विति। बालेषु मूर्खेषु विषयभूतेषु शूरेण धीरेषु विवेकिषु तु भीरुणा कलिना किंतु कृतं स्यान्न कोऽप्यनर्थः कृतः स्यादित्यर्थः। तदेव दृष्टांतेन दर्शयन् विशिनष्टि यः कलिरधीरेषु वृक इव भ्रमते तेष्वेव जनेषु सर्वतो वर्तते॥८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मदीये राष्ट्रे न वर्तितव्यमित्यस्याभिप्रायः कलेः सामर्थ्यप्रकटनाभावः, न तु प्रवेशाभाव इत्यभिप्रेत्याह तावदिति। आभिमन्यव अभिमन्योः पुत्रः परीक्षिदेकराट् चक्रवर्ती यावद्यावंतं कालमुर्व्यामास्त इत्यन्वयः। कीदृशः महानीशः सप्तद्वीपवत्याः भूमेरधिपतिः न मंडलेश इत्यर्थः तावत्तावंतं कालमिह संप्रविष्टोऽपि कलिः न प्रभवेत्स्वशक्तिप्रकटनसमर्थो नाभूदित्यन्वयः॥५॥ ❀ ❀ कदा नूर्व्यां कलिः प्रविष्ट इति तत्राह यस्मिन्निति॥६॥ ❀ ❀ सारंगो मधुकर इव सारभुक् सारग्राही सम्राट् कलिं न द्वेष्टीत्यन्वयः। कुत इति तत्राह कुशलानीति, कुशलानि सुकृतानि इतराणि पापानि यद्यस्मात्॥७॥ ❀ ❀ इतोऽप्युदास्त इत्याह किन्त्विति। धर्मज्ञानादिकं वृणोतीत्यावृणोति नाशयतीति वृकः शूरेषु भीरुणा बालेषु शूरेण कलिना किमु किं प्रयोजनम्॥८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी।

राज्ञा निगृहीतस्य कलेस्ततः परं कीदृशी स्थितिरभूदित्यपेक्षायामाह तावदिति॥५॥ ❀ ❀ कलेः प्रवेशकालमाह यस्मिन्निति। गां पृथ्वीम्॥६॥ ❀ ❀ निगृहीते कलौ राज्ञः कीदृशो भाव आसीदित्यपेक्षायामाह। सारङ्गो भ्रमर इव सारग्राही। सारमाह—यत् यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु न सिद्धयन्ति। कृतान्येव सिध्यन्ति न त्वकृतानीति। तेन कुशलान्यकृतान्यपि सिध्यन्तीति लभ्यते। अकृतत्वं खल्विह सङ्कल्पितत्वं व्याख्यातम्॥७॥ ❀ ❀ अन्योऽपि राज्ञोऽभिप्राय आसीदित्याह बालेष्वविवेकेषु शूरेण कलिना किं न किमप्यनिष्टम्। यतो धीरेषु विवेकिषु भक्तजनेषु च भीरुणा। बालकेष्वेव वृकः शूरः॥८-९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इहास्मिन् लोके सर्वतः सर्वत्र प्रविष्टोऽपि कलिर्यावदभिमन्युपुत्रः एकराट् स्वसमनरेन्द्रान्तरवर्जितः सन्सम्राट् ईशः प्रजानियन्ताऽऽसीत्तावन्न प्रभवेत्समर्थो न बभूव॥५॥ ❀ ❀ कलिप्रवेशकालमाह यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन् क्षणे भगवान् गां भूमिमुत्ससर्ज तत्याज तस्मिन्नहनि तस्मिन्नेव क्षणेऽसावधर्मप्रभवः कलिरनुप्रवृत्तः प्रविष्टो बभूव॥६॥ ❀ ❀ नन्वेवंभूतमनर्थहेतुं कलिं कुतो जीवन्तमेवोत्ससर्जेत्यत्राह नेति। सम्राट् कलिं नानुद्वेष्टि तस्मिन् द्वेषं न कृतवान् प्रत्युत स्थानपंचकदानेनानुग्रहं कृतवान् वर्तमानसामीप्ये लट् यतः सारंग इव भ्रमर इव सारभुक् गुणग्राही सारमेव दर्शयति यद्यस्मिन् कलौ आशुशब्दोऽल्पकालपरस्तदुपलक्षितमनोनिर्वर्त्त्यानि कुशलानि पुण्यानि सिद्धयन्ति मनसापि कृतानि फलन्तीति यावत्, इतराणि अपुण्यानि आशु न सिद्धयन्ति मनोनिर्वर्त्त्यानि तानि न फलन्ति किंतु कृतानि शरीरादिभिरनुष्ठितान्येव फलन्ति॥७॥ ❀ ❀ किंच धीरेषु परमपुरुषध्याने लब्धस्थैर्य्येषु भीरुणा बालेषु अतत्त्वज्ञेषु शूरेण किन्त्वपकर्तव्यं न किमपीत्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति यः कलिः वृक इवाऽप्रमत्तः सन् प्रमत्तेष्वनवहितेषु नृपु वर्त्तते॥८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु कथं कालनियामकत्वं तेषां तत्राह तावत्कलिरिति । तस्य राज्येऽपि कालसम्बन्धो नास्ति । तत्र कथं तदायुषि सम्बन्धः । आधिदैविकत्वादस्य कालस्य ननु गुणानां गुण्यपेक्षया हीनत्वात् भगवत्कृतं कालं कथमयं निराकृतवानित्यत आह । प्रविष्टोऽपीति । मणिना यथाग्निस्तम्भः तथा राजनि विद्यमाने कलेः प्रतिष्टम्भः । भगवदीयत्वात् । विशेषेऽपि कार्यापेक्षया गुणानामुत्कृष्टत्वात् । प्रतिष्टम्भ एव राज्ञा कृतः । न मुख्यदेशात् दूरीकरणं तदाह इह सर्वतः प्रविष्टोऽपीति, अनेन कालस्य देशपरिच्छेदो निवारितः । ननु प्रविष्टोऽपि वशीकर्तुं कथं शक्यः तत्राह ईश इति । भगवत्प्रवेशादैश्वर्यदानाद्वा ईशत्वं स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः, किंच भगवता कालोऽप्यधिकृतः । राजा च तयोः पुना राजा महान् कृतः, अतः प्रतिबन्धो युक्त एव किञ्च अयं भागिनेयपुत्रः । व्यवहारे मान्यः स तु वाहनरूपः । अतोऽप्यस्य महत्त्वं किंच कलिः षडंशः प्रवर्त्तते देशविषये अन्येष्वब्दवर्षेषु त्रेतायुगसमः । कालो वर्त्तत इति वचनात् । अयं च एकराट् अतः खण्डमण्डलाधिपतिः । महाखण्डमण्डलेश्वरात् प्रतिबद्धः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु भगवत्येव काल एव कलिर्न प्रवृत्त इति कुतो नांगीक्रियते । तस्यर्त्ते यः क्षणो नीत इति वाक्यानुरोधात् । सूर्यगत्या गणनायां काल एवोत्कृष्टः कस्मान्नोच्यत इत्याशंक्याह यस्मिन्नहनीति । सत्यमेताभ्यामुत्कर्षं कर्तुं शक्यते परं न सम्पन्नः तत्र द्वापरान्ते भगवानवतीर्णः । कलिश्च न प्रविष्टः तथा च भगवता सूर्यगतिरुत्कृष्टैव अथ प्रचलिते भगवति उत्कर्षकाभावात् । परीक्षितश्चाप्यधिकारात्प्रविष्टः । अतः परं प्रविष्टस्य च्छेदने मर्यादैव स्वदेशाच्च निराकरणे पश्चादागत्य पुनस्तावन्तं कालमनुभवेत् ततश्च कल्क्यवतारकाले बाध्येत, अतो भगवता सह अभ्यस्यमानबलत्वाभावात् नासौ उत्कर्ष इत्यभिप्रायेणाह । यस्मिन् दिवसे यस्मिन् क्षणे भगवान् त्यक्तवान् तदैवायं कलिरनुवृत्तः । तदपेक्षया स्थित एव भगवति चलिते स्वयमुपविष्टः तस्मिन्नुपविष्टे एव सर्वे अधर्माः प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु तथापि दुष्टत्वात् मारणमेवोचितं निराकरणं वा भगवांश्च प्रार्थनीयः । सर्वेषां चोपकारः सिद्धयतीत्याशंक्याह नानुद्वेष्टीति । यद्यपि राजा सर्वं कर्तुं समर्थः । तथापि कलिं नानुद्वेष्टि नन्वधर्मप्रभवत्वात् प्रयुक्तो द्वेषः । तत्राह सारभुगिति व्रीहिषु तुषाः सन्तीति ते न निराक्रियन्ते । अपितु तुषविमोकेन तु तुद्यन्ते । तथायमपि राजा सारमेव भुंक्ते सारत्वं तु तदैव यदा असारत्वेन वेष्टितो भवति, अतः केनाप्यंशेन न विद्वेष्टि । ननु विषमधुसंयुक्तान्नत्यागवत् गुणदोषयोस्तुल्यत्वात् दोषस्य त्वधिकत्वात् कुतो न त्यागः तत्राह सारङ्ग इवेति । सारङ्गायतीति सारङ्गो भ्रमरः । स हि मधुना मत्तो गायति । तत्र केतक्यादिषु बहिः कंटकवेष्टितेषु मकरन्दप्राचुर्य्यात् । तत्र रमते तदेकजीवनत्वात् । तथा राजापि "कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः" इति भगवद्गुणानां भक्तानां चात्र सुलभत्वात् स्वस्य तदेकजीवनत्वाच्च भक्तिसिद्धयर्थं न द्वेष्टीत्यर्थः । अधर्मांशनिराकरणं तु प्रतिबन्धेनापि सेत्स्यतीति भावः । किंच कृतस्यास्य च तुल्यता तस्मादपि न द्वेष्टीत्याह । कुशलानीति "कृते तात्क्षणिकः पापः त्रेतायां द्वादशेऽहनि । द्वापरे मासमात्रेण कलौ संवत्सरेण तत्" तद्वैपरीत्येन च धर्मसिद्धिः । तदाह कुशलानि पुण्यानि इतराणि पापानि कृतानि तानि प्रायेण कलौ संसर्गजानि न भवन्तीति ज्ञापितं यद्यस्मात् तान्येव इतराणि भवन्ति । अतो लोकोपकारार्थमपि न द्वेषः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किंच नायं कलिर्देशे वर्तते किन्तु पुरुषेषु तत्रापि प्रमत्तेषु । अतिशिक्षकत्वेन तस्य स्थितत्वात् । उपेक्ष्यैव तत्र न द्वेष इत्याह । किं त्विति तुशब्देन पूर्वपक्षोद्देशस्थितिरूपो निवारितः । बालेषु धर्मार्थं प्रवृत्तेषु शीघ्रमेव फलसिद्धौ प्रपंचविलयः स्यात् । धर्मेणान्तःकरणशुद्धौ ज्ञानोदयेन सर्वत्यागप्रसंगात् । अत एव तत्प्रतिबन्धार्थं शूरेण ये तु मोक्षाधिकारिणो धीराः तेभ्यस्तु बिभेति । किञ्च वैराग्यहेतुश्चायं यतः प्रमत्तेषु अप्रमत्तः आयुःक्षरत्वात् । अत एव कलावल्पायुषो भवन्ति । ननु कथमेवं स्वभावस्तत्राह यो वृक इति । अयं तु वृकरूपः स रात्रौ शयानान् अरक्षितान् बालानेव गृह्णाति न व्याघ्रवत्सर्वभक्षकः । अत एव तद्वधार्थे महतां प्रवृत्तिः । एकवचनेनासहायता सूचिता । तत्रापि विशेषः नृपु वर्त्तते न नरोत्तमेष्वन्येषु वा ऋषिषु अत उपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरण विरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तावदित्यत्र । ननु यदि राज्ञा कलिर्निराकृतः, तदा तदनधिष्ठितस्य कालस्य कलावप्रवेशाद्गणनायामाधिक्यं स्यादिति तन्निरासायाहुः आधिदैविकेत्यादि । निराकृतस्त्वाधिदैविकः, तेन तस्य प्रभुत्वाभावः । आध्यात्मिकस्तु वर्तत एवेति न गणनाधिक्यमित्यर्थः । गुणानां गुण्यपेक्ष्येति । गुणानां राजनिष्ठानां गुण्यपेक्षया भगवदपेक्षया । गुणानामिति 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्योक्तानां कलिगुणानां राजगुणानां च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्नित्यत्र । इति वाक्यानुरोधादिति । अस्मिन् वाक्ये उत्तमश्लोकवार्तावच्छिन्नस्य कालस्य हरणाभावकथनेन सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्वबोधनानुरोधादत्राप्युत्तमश्लोकवार्तावच्छिन्नस्य कालस्य सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः । सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्वे कथं कलिप्रवृत्त्यभावसिद्धिरित्यत आहुः सूर्येत्यादि । तथा च तदभावे तदभावात् प्रवृत्त्यभावसिद्धिरतस्तथेत्यर्थः । उत्कर्ष उद्धरणम् । तदायुषेति भगवद्वार्तावच्छिन्नेन राजायुषा । ननु विद्यमाने सामर्थ्ये कुतो न सम्पन्न इत्याकांक्षायां पूर्वं सामर्थ्यगमकमाहुः तत्रेत्यादि । उत्कृष्टैवेति । सूर्यपरिस्पन्दा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वच्छेदे तत्कृतगुणदोषयोर्यथायथमावश्यकत्वेपि 'भूःकालभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोखिलार्थानि'ति वाक्ये दोषनिवृत्तिकथनेन द्वापरनिवृत्तिबोधनादुत्कृष्टैव। तथा च सामर्थ्यमस्त्येवेत्यर्थः। तदसम्पत्तावुपपत्तिमाहुः अथेत्यादि। अस्य स्वसमानबलत्वाभावादिति पूर्वोक्तायुर्विशिष्टस्य राज्ञो मर्यादाभङ्गाभावपूर्वककल्क्यवतारकालबाधाभावपूर्वकगत्युत्कर्षणासामर्थ्येन तथात्वादित्यर्थः। तदपेक्षयेति भगवत्प्रचलनप्रतीक्षया॥ ६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राज्ञा निगृहीतस्य कलेस्ततः परं कीदृशी स्थितिरभूदित्यपेक्षायामाह–तावदिति। आभिमन्यवः अभिमन्युसुतो यावदुर्व्या-मीशोऽधिपतिर्बभूव तावदिह भारतवर्षे सर्वत्र प्रविष्टोऽपि कलिर्न प्रभवेत् स्वप्रभावं दम्भानृतादिदोषं न प्रकटितवानित्यन्वयः। कथं राज्ञ एवं प्रभाव इत्यपेक्षायामाह–महानिति, यतः कल्यपेक्षया महान् भगवत्सम्पादितोत्कर्षवानित्यर्थः। एतदेवोपपादयति–एकराडिति 'अन्येषु अष्टवर्षेषु त्रेतायुगसमः कालो वर्त्तते' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् कलेर्भारतवर्षमात्रे प्रवृत्तिः, राज्ञस्तु जम्बूद्वीपाधिपतित्वात्तदपेक्षया महत्त्वमेवेति भावः॥ ५॥ ❋ ❋ ननु कदा कलिः प्रविष्ट इत्यपेक्षायामाह–यस्मिन्निति। यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे भगवान् श्रीकृष्णो गां भूमिमुत्ससर्ज तत्याज तदा तस्मिन्नेवाहनि क्षणे च अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् सोऽसौ कलिरिह भूमौ अनुवृत्तः प्रविष्टः॥ ६॥ ❋ ❋ तर्ह्यधर्महेतुत्वात् कलिं कुतो न हतवानित्यपेक्षायामाह–नेति। सम्राट् सार्वभौमः परीक्षित्कलिं नानुद्वेष्टि तन्मरणपर्यन्तं द्वेषं न कृतवानित्यर्थः। वर्त्तमानसामीप्ये लट्। कुतः? यतः सारङ्ग इव भ्रमरवत्सारभुक् सारग्राहीत्यर्थः। सारङ्गो यथा कमलगतं सारं मकरन्दं गृह्णाति तत्र कण्टकादिदोषसत्त्वेऽपि न तं नाशयति तथा कलिगतसारं गृहीत्वा तत्र दोषसत्त्वेऽपि न तं जघानेति भावः। कोऽसौ तद्गतसारो यं जिघृक्षुस्तं न जघानेत्यपेक्षायामाह कुशलानीति। यत् यस्मिन् कलौ कृतानि कर्माणि कुशलानि भगवन्नामसङ्कीर्त्तनादिरूपाणि पुण्यकर्माणि आशु सिद्ध्यन्ति शीघ्रमेव फलन्ति। इतराणि पापानि त्वाशु न सिद्ध्यन्ति शीघ्रं न फलन्ति। अनेन कृतादियुगेषु कुशलानां चिरेण फलदत्वं इतरेषां त्वाश्विति सूचितम्॥ ७॥ ❋ ❋ ननु कलिनाऽभिभूतैर्जनैः कथं कुशलानि स्युः यान्याशु सिद्ध्येयुरित्याशङ्क्याह–किमिति। बालेष्वविवेकिषु शूरेण धीरेषु विवेकिषु भगवद्भक्तेषु भीरुणा कलिना किं नु अनिष्टं स्यात्? न किमपि। एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयन्विशिनष्टि–यः कलिः प्रमत्तेष्वेव नृष्वप्रमत्तः सावधानः सन् अवीषु वृक इव वर्त्तते॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

जबतक पृथ्वीपर अभिमन्युनन्दन महाराज परीक्षित् सम्राट् रहे; तबतक चारों ओर व्याप्त हो जानेपर भी कलियुगका कुछ भी प्रभाव नहीं था॥ ५॥ ❋ ❋ वैसे तो जिस दिन जिस क्षण श्रीकृष्णने पृथ्वीका परित्याग किया, उसी समय पृथ्वीमें अधर्मका मूलकारण कलियुग आ गया था॥ ६॥ ❋ ❋ भ्रमरके समान सारग्राही सम्राट् परीक्षित् कलियुगसे कोई द्वेष नहीं रखते थे; क्योंकि इसमें यह एक बहुत बड़ा गुण है कि पुण्यकर्म तो संकल्पमात्रसे ही फलीभूत हो जाते हैं, परन्तु पापकर्मका फल शरीरसे करनेपर ही मिलता है; संकल्पमात्रसे नहीं॥ ७॥ ❋ ❋ यह भेड़ियेके समान बालकोंके प्रति शूरवीर और धीर-वीर पुरुषोंके लिये बड़ा भीरु है। यह प्रमादी मनुष्योंको अपने वशमें करनेके लिये ही सदा सावधान रहता है॥ ८॥

> उपवर्णितमेतद्[1] वः पुण्यं पारीक्षितं मया। वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत॥ ९॥
> या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः। गुणकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः॥ १०॥

ऋषय ऊचुः

> सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः। यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः॥ ११॥
> कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान्। आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु॥ १२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पारीक्षितमाख्यानमपृच्छत पृष्टवंतो यूयम्॥ ९॥ ❋ ❋ किं बहुना नरैरेतावदेव कर्तव्यमिति सर्वशास्त्रार्थसारं कथयति या या इति। कथनीयान्युरूणि कर्माणि यस्य तस्य गुणकर्मविषयाः बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः॥ १०॥ ❋ ❋ पुनर्विस्तरेण कथनार्थं सूतोक्तिं तत्संगं चाभिनंदति सूतेति त्रिभिः। शाश्वतीः समा अनंतान्वत्सरान् जीव। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। विशुद्धं यशः कीर्तयसि। तत्त्वास्माकं मर्त्यानाममृतं मरणनिवर्तकम्॥ ११॥ ❋ ❋ किं च अस्मिन्कर्मणि

१. प्रा० पा०—मेतद्धि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सत्रेऽनाश्वासेऽविश्वसनीये वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावात् धूमेन धूम्रो विवर्ण आत्मा शरीरं येषां तानस्मान्, कर्मणि षष्ठी। आसवं मकरंदम्। मधु मधुरम्॥ १२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बुभूषुभिः सद्भावं स्वसत्तामिच्छद्भिः। अन्यथा जीवन्मृतत्वं स्यादिति भावः॥ १०॥ ❀ ❀ सूत इति। सुवति प्रेरयति कथाश्रावणेन भगवद्धर्मे इति सूतपदस्यान्वर्थतां द्योतयंतस्तथा सौम्येति तस्य सुहृत्तां च तस्य कथाकथने उत्साहं वर्द्धयामासुरिति भावः। अमृतं मोक्षसाधनम्॥ ११॥ ❀ ❀ फलानिश्चयेन कृषिवत्त्वम्। तेन भक्तेर्विश्वसनीयत्वं ध्वनितम्। अत्र सत्रवत्कर्मांतरं यशःश्रवणवद्भक्त्यंतरं च ज्ञेयम्। तदेवं भक्तिं विना कर्मादिभिरस्माकं दुःखमेवासीदिति व्यतिरेकित्वमत्र गम्यते। तदुक्तं "यतः श्रियामेव परिश्रमः परः" इत्यादि। "अतो वै कवयो नित्यम्" इत्यादि च। ब्रह्मवैवर्त्ते च श्रीशिवं प्रति विष्णुवाक्यम् "यदि मां प्राप्तुमिच्छंति प्राप्नुवंत्येव नान्यथा। कलौ कलुषचित्तानां वृथायुःप्रभृतीनि च॥ भवंति वर्णाश्रमिणां न तु मच्छरणार्थिनाम्।" इति। भक्तेः साक्षात्फलदत्वमाह-मकरंदरूपं मधु मादकमिति। तदितरसर्वसुखदुःखाननुभवात् प्रतिक्षणं तदीयस्वादुत्वानुभवाच्च॥ १२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

उरूणि महान्तीत्यर्थः॥ १०॥ ❀ ❀ अत्यन्तेति। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २।३।५) इति सूत्रेणेति यावत्॥ ११॥ ❀ ❀ कर्म्मणीति। 'उभयप्राप्तौ कर्म्मणि' (पा० २।३।६५) इति सूत्रेणेति यावत्॥ १२-४८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यद्यूयं मामपृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतमत एव शृण्वतां वदतां च पुण्यात्रहमेतत्परीक्षितः सम्बन्धाख्यानं मया वो युष्मभ्यमुपवर्णितम्॥ ९॥ ❀ ❀ पिपृच्छिषामुद्बोधयितुमेव साकल्येन भगवत्कथानां श्रोतव्यतामाह या इति, कथनीयान्यनुरूपाणि बहूनि कर्माणि चेष्टितानि यस्य तस्य भगवतो गुणाः कर्माणि चाश्रया यासां ताः कथा बुभूषुभिः पुंभिः संसेव्याः॥ १०॥ ❀ ❀ यदुक्तम् 'उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः। वैयासकेर्जहौ शिष्यः' शुकोपदिष्टैतत्पुराणजज्ञानेन मुक्तो बभूवेति तद्वैयासक्युपदिष्टपुराणश्रवणद्वारा तज्जन्यज्ञानलिप्सुः पृच्छति शौनकः सूतेति सप्तभिः। तावज्जन्ममरणाद्यनन्तदुःखावहदुःसहसंसृतिक्षपणद्वारा निरतिशयानन्दरूपपरब्रह्मप्राप्तिहेतुं तत्कथामृतं पाययन्तं महोपकर्त्तारं सूतमाशास्ते सूतेति। हे सूत! हे सौम्य त्वं शाश्वतीः समा वत्सरान् जीव, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। कुत एवमास्वाद्य इत्यत्र तं विशिनष्टि यस्त्वं कृष्णस्य विपुलं विशदममृततुल्यं यशो मर्त्यानां नोऽस्मभ्यं शंससि कथयसि अतो हर्षातिशयादाशास इति भावः॥ ११॥ ❀ ❀ तदेव व्यनक्ति कर्मणीति। अनाश्वासेऽविश्वसनीये निर्भये निर्भयत्वनिमित्तेऽस्मिन्यज्ञादिकर्मणि निष्ठानामिति शेषः, धूमधूम्रात्मनामज्ञानावृतमनसां यद्वा धूमेन यज्ञियेन धूम्र आत्मा शरीरं येषां केवलकर्मजडानामिति भावः, भवान् गोविन्दस्य पादपद्मयोरासवममृतं मधु मधुरं पाययति॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहरति उपवर्णितमिति॥ ९॥ ❀ ❀ यथेयं पारीक्षिती कथा भगवतो गुणकर्माश्रयत्वात्सेव्यासीत्तथान्या अपि तादृशाः कथाः मुमुक्षुभिः सेव्या इत्याह या या इति। कथनीयानि उरूणि कर्माणि यस्य स तथोक्तः तस्य, बुभूषुभिः मोक्षैककामैः॥ १७॥ ❀ ❀ सूत! यस्त्वं श्रीकृष्णस्य विशदं यशोऽमृतं मरणधर्मिणां अस्माकं शंससि हि यस्मात्तस्मादाशीर्लक्षणं सोमार्ह भद्रेति वा सुमायाः वत्सेति वा सुमा महर्षिभार्या, शाश्वतीः समाः बहुवर्षान् जीव शतवर्षात्पुपर्यपि प्राणान् धारयेत्येकान्वयः॥ ११॥ ❀ ❀ 'कर्मणा ज्ञानमातनोती'त्यादिश्रुतिप्रत्ययादन्तःकरणशुद्धिद्वारा हरिज्ञानलब्धये यागपरंपराभिरनाश्वासे श्वासमोक्षानवसरे अन्यत्र संगावसरविधुरे वाऽत एव हरिकथावर्णने सावसरे अस्मिन्नुपक्रान्ते सत्राख्ये कर्मणि हर्युद्देशेन सुहुतविराज्याद्युद्भूतधूमेन धूम्र आत्मा मन आदीन्द्रियजातं येषां ते तथोक्ताः, कर्मणि षष्ठीदर्शनात्, तेन धूमेन धूम्रतया पवित्रीकृतशरीरानस्मान्मधु मधुरं गोविन्दपादपद्मासवं आपाययतीत्यन्वयः। पादपद्मादासूयत इत्यासवं मधु वा, अनेन सत्रयागः सफलो जात इत्युक्तं भवति॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

या यास्ताः सर्व्वा अपि किमुत श्रीवसुदेवनन्दनसम्बन्धिन्य इत्यर्थः। गुणकर्म्माश्रयास्तत्तद्गुणसूचककर्म्माश्रयाः॥ १०॥ ❀ ❀ जीवे मर्त्यलोके वर्त्तस्वेत्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ अनाश्वासे अविश्वसनीये। वैगुण्यबाहुल्येन कृषिवत् फलनिश्चयाभावात्। अनेन भक्तेर्विश्वसनीयत्वं ध्वनितम्। धूमेन धूम्रौ विरञ्जितौ आत्मानौ शरीरचित्ते येषाम्, कर्मणि षष्ठी। तानस्मानित्यर्थः। पादपद्मस्य यशोरूपम् आसवं मकरन्दं मधु मधुरम्। अत्र सत्रवत् कर्मान्तरं यशःश्रवणवद्भक्त्यन्तरं च ज्ञेयम्। तदेवं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भक्तिं विना भूतानां कर्मादिभिरस्माकं दुःखमेवासीदिति व्यतिरेकित्वमात्रं गम्यते। तदुक्तं-'यशः श्रियामेव परिश्रमः पर' इत्यादि 'अतो वै कवयो नित्यमि'त्यादि च। ब्रह्मवैवर्त्ते च श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णुवाक्यं-'यदि मां प्राप्तुमिच्छन्ति प्राप्नुवन्त्येव नान्यथा। कलौ कलुषचित्तानां वृथायुःप्रभृतीनि च। भवन्ति वर्णाश्रमिणां न तु मच्छरणार्थिनामि'ति ॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बुभूषुभिः स्वसत्तामिच्छद्भिः। अन्यथा जीवन्मृतत्वं स्यादिति भावः॥ १०-११॥ ❀ ❀ कर्मण्यस्मिन् सत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावात्। तेन भक्तेर्विश्वसनीयत्वमुक्तम्। धूमेन धूम्रा विवर्णा आत्मानश्चक्षुरादयवयवा देहाः तेषाम्, कर्म्मणि षष्ठी। भक्तः साक्षात् फलदत्वमाह आपाययतीति। आसवं मकरन्दरूपम्। मधु मादकमिति तदितरसर्व्वसुखदुःखानतुभवात् प्रतिक्षणं तदीयस्वादुत्वानुभवाच्च ॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यूयं यत् पृष्टवंतस्तत्पारीक्षितं परीक्षिदुपाख्यानं वो युष्मभ्यमुपवर्णितं मया॥ ९॥ ❀ ❀ 'तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयमि'त्यादिमुनिवाक्येनैव तेषां श्रीकृष्णकथायां प्रीत्यतिशयं ज्ञात्वा स्वमतेनापि ता एव बुभूषुभिः श्रोतव्या इत्याह या या इति। कथनीयान्युरूणि बहूनि कर्माणि यस्य तस्य भगवतः या या गुणकर्मविषयाः कथास्तास्ताः बुभूषुभिरुद्भवितुमिच्छद्भिः पुंभिः सम्यक् सेव्याः॥ १०॥ ❀ ❀ एवं वादिनं सूतं शौनको विस्तरतः श्रीकृष्णकथाकीर्त्तनं प्रार्थयन्नभिनंदति सूतेति सप्तभिः। हे सूत! त्वं शाश्वतीः समा अनंतान् संवत्सरान् जीव, 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया' हे सौम्य! यस्त्वं कृष्णस्य विशदं विपुलं मर्त्यानां मरणधर्मवताममृतममरत्वसंपादकं मोक्षदं यशः नोऽस्मभ्यं शंससि कीर्त्तयसि॥ ११॥ ❀ ❀ अत्यंतोपकर्तृत्वेनाभिनंदति अनाश्वासे विघ्नशंकया वैगुण्यशंकया च समाप्तौ फले चाविश्वसनीये धूमेन धूम्रो विवर्णं आत्मा देहो येषां तेषामस्माकमस्मिन्कर्मणि सत्रे गोविन्दपादपद्मासवं मकरन्दं मधुमधुरमापाययति। कर्मणि व्यग्रा एते हरिचेष्टितश्रवणानर्हा इत्येवमुपेक्षां न करोपीति भावः॥ १२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं स्वरूपात्कलिस्वरूपं निरूप्य तत्कथामुपसंहरति उपवर्णितमिति। एवं षोडशे निरूपे तस्य प्रकृतोपयोगित्वाभावात् पुण्यमित्याह यथा गङ्गास्नानादिकं धर्मः तथैतदुपाख्यानमपि परीक्षित्सम्बन्धिकथने हेतुः वासुदेवकथोपेतमिति॥ ९॥ ❀ ❀ किंच यदात्मानमपृच्छत्तत्कथ्यतामिति वाक्येन स्पष्टत्वादुत्तरं दत्तमन्यथा संक्षेपश्च यद्यनुक्तः प्रश्नः साक्षाद्भगवत्कथानिरूपकत्वात् तदा वयं तदैव वयं कथं न निवारिताः किं प्रासंगिकेणेति तत्राह या याः कथा इति। नात्यंतं कथा अनुपयोगिनी भगवत्कथाया आधारत्वात् उत्तमाश्रयत्वमेवाधिकारित्वमतो याः काश्चन कथा भगवतो गुणकर्माश्रयाः गुणाः कर्माणि च आश्रित्य प्रवृत्ताः ताः श्रोतव्याः तत्र हेतुः कथनीयोरुकर्मण इति। कथनीयानि उरु अधिकानि कर्माणि भगवत्कथाया आधिक्यं निरूपककथायाः सद्भावे भवति तदैव भक्तिजनकत्वमन्यथा सहस्रनामपाठवत् धर्मोपयोगित्वं स्यात्। कथनीयानि उरु यथा भवति तथा कर्माणि यस्य केवलनिर्देशेन भगवत्कर्माणि न कथनीयानि किंतु साधारणानि सप्रतिष्ठानि कथनीयानीत्यर्थः, पुंभिरिति स्वतन्त्रैस्तत्रापि बुभूषुभिः भवितुमिच्छति उद्भविष्णुः घृतसहितस्यान्नस्यैव पोषकत्वात्॥ १०॥ ❀ ❀ एवं निवृत्तं सूतं प्रतिबुध्य सर्वे ऋषयः अभिप्रेतार्थज्ञानार्थं तं प्रोत्साहयंति सूत! जीवेति। ब्राह्मणानां हि सन्तोषदान आशिष एव द्रव्यं तदाह हे सूत! शाश्वतीः समाः त्वं जीव। ननु भवतां कोपयोगस्तत्राहुः हे सौम्य! हे बुध उत्पत्तिशिष्टं न ज्ञानं तुर्ये च अतो बहुकालं त्वज्जीवने अस्माकं महत् कार्यमिति भावः। समाः संवत्सराः शाश्वतीः नित्याः ते हि ब्रह्मणो भवंति अन्येषां वा नित्यानां पदार्थानाम् अनेनापरिमितं कालं जीवेत्युक्तं भवति। एवमाशीर्वादे हेतुमाहुः यस्मात् कारणात् विशदं कृष्णस्य यशः शंससि॥ ११॥ ❀ ❀ प्रोगादिशंसनवत् नेदं कर्ममात्रोपयोगि किंतु अस्माकममृतं तत् मरणनिवर्त्तकं सुखकरं परमानन्दरूपं च तदर्थं हेतूनाह विशदं यशः कृष्णस्येति विशदं निर्मलं विषं द्यतीति वा संसारप्रवेशं दूरीकरोतीति अनेन मरणं निवर्त्तितं यशश्च सर्वेषां सुखजनकं कृष्णश्च परमानन्दः सदानन्दवाचकत्वात् "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। सदानन्दश्च भगवान् कृष्ण इत्यभिधीयते" अनेन परमानन्दत्वं परीक्षित्कथाश्रवणमात्रेण यदायमुदासीनः तदा कर्मप्रवृत्तिमस्मदीयां दृष्ट्वा न वक्ष्यतीत्याशंक्याहुः कर्मण्यस्मिन् यज्ञाख्ये कर्मणि फलनिश्चयाभावात्तदाश्वासो नास्ति 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वतीकाशान् करोती'ति श्रुतेः यथा तत्र संदेहवचनमेवमत्रापीत्यर्थः। अत एव धूमधूम्रात्मनां धूमेन धूम्र आत्मा देहो येषां यज्ञकृतो दोषः स्फुटः गुणस्तु संदिग्धः, एतादृशे महति कष्टे गोविन्दपादपद्मं मधु आपाययति सहस्रसमयागेन कोऽपि रसो नानुभूतः त्वया चानुभूयते। अनेन योगापेक्षया भवानादरणीयः। आसमंतात् पानं हृदयप्रदेशपर्यन्तं गोविन्देति श्रोतॄणां रक्षकत्वं पादपद्मेति भक्तिमार्गप्रचारः, अनेन अग्रेऽपि पापं सूचितम्। आसवं हि देहविस्मारकम् अनेन ज्ञानमत्रानुषंगिकमिति ज्ञात्वा उत्कर्षः सूचितः। मध्विति मिष्टं स्वरूपतोऽपि एषा योग्यता उक्ता॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

या या इत्यत्र । केवलनिर्देशेनेति । निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम् । साधारणानीति लौकिकतौल्येन प्रतीयमानानि । सप्रतिष्ठानीति । तादृशान्यपि तत्प्रतिष्ठापूर्वकं कथनीयानीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॐ ॐ सूत जीवेत्यत्र । प्रउगादिशंसनवदिति । प्रउगं शस्त्रविशेषः । 'प्रउगं शंसती'ति श्रुतेः । शस्त्रं चात्र (प्र) गीतमन्त्रसाध्या स्तुतिर्ज्ञेया । विषं द्यतीति पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । तथा सति प्रवेशकर्तृत्वं द्यतीत्यर्थः सिद्ध्यति, तदाहुः संसारेत्यादि । यत एवमतः प्रवेशकर्तृत्वं द्यतीत्यर्थः । कर्मणीत्यत्र । यथा तत्रेत्यादि । मनुष्यलोकस्य प्रत्यक्षफलत्वेनोत्कृष्टत्वं वक्तुं यथा देवलोकफले सन्देहवचनम्, तथात्र भगवल्लीलाकथारसस्योत्कृष्टत्वाय कर्मणोऽनाश्वासत्वमुच्यते, न तु तस्य कर्मणो निन्दार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यद्भवन्तो मामपृच्छत तदेतत्परीक्षित्सम्बन्ध्याख्यानां मया वो युष्माकमुपवर्णितमित्यन्वयः । प्रश्नस्य वर्णनस्य चोचितत्वं सूचयन्नाख्यानं विशिनष्टि–पुण्यमिति, पृच्छतां शृण्वतां वदतां च पुण्यावहमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह–वासुदेवकथोपेतमिति ॥ ९ ॥ ॐ ॐ एवं शौनकपृष्टमाख्यानं निरूप्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् पुनः पिपृच्छिषामुद्बोधयितुं भगवतः सर्वासां कथानां श्रोतव्यतामाह–या या इति । कथनीयानि उरूणि बहुलानि कर्माणि यस्य तस्य भगवतो गुणाः भक्तवात्सल्यादयः कर्माणि च गोवर्द्धनोद्धरणादीनि आश्रयो विषयो यासां तथाभूता या याः कथाः सन्ति ता बुभूषुभिः स्वरूपभूतसत्तामिच्छद्भिः पुम्भिः संसेव्या निरन्तरं श्रोतव्या इत्यन्वयः । अन्यथा स्वरूपतिरस्कारेण संसारदुःखानुभव एव स्यादिति भावः ॥ १० ॥ ॐ ॐ एवमुद्बुद्धपिपृच्छिषाः शौनकादयः पुनर्विस्तरेण कथनार्थं सूतोक्तिं तत्सङ्गं चाभिनन्दति–सूतेति त्रिभिः । तत्र तावत्परमादरेण सम्बोधयन्नाशिषं ददाति–हे सूत हे सौम्य प्रियदर्शन त्वं शाश्वतीः समाः अनन्तान्संवत्सरान् जीवेति । मम जीवनेन भवतां क उपकार इत्याकाङ्क्षायामाह–य इति । यस्त्वं नोऽस्माकं मर्त्यानां मरणधर्मणाममृतं मरणनिवर्त्तकं कृष्णस्य 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति वाक्यात्सदानन्दस्वरूपस्य यशः शंससि कथयसीत्यन्वयः । कथं तद्यशसो मरणनिवर्त्तकत्वमित्यपेक्षायामाह–विशदमिति । विशं संसारप्रवेशं द्यति खण्डयतीति तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ भगवत्कथायामत्यादरं द्योतयन्नुक्तमेव स्पष्टयति–कर्मणीति । अनाश्वासे वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावात् अविश्वसनीयेऽस्मिन् सत्राख्ये कर्मणि सँल्लग्नानाम् अत एव धूमेन धूम्रा विवर्णा आत्मानो येषां तेषाम् अस्माकं भवान् गोविन्दस्य पादपद्मयोरासवं मादकत्वेन संसारदुःखविस्मारकं मधु मधुवत्स्वादु पराः आपाययति सम्यक् श्रावयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकादि ऋषियों ! आपलोगोंको मैंने भगवान्‌की कथासे युक्त राजा परीक्षित्‌का पवित्र चरित्र सुनाया । आपलोगोंने यही पूछा था ॥ ९ ॥ ॐ ॐ भगवान् श्रीकृष्ण कीर्तन करने योग्य बहुत-सी लीलाएँ करते हैं । इसलिये उनके गुण और लीलाओंसे सम्बन्ध रखनेवाली जितनी भी कथाएँ हैं, कल्याणकामी पुरुषोंको उन सबका सेवन करना चाहिये ॥ १० ॥ ॐ ॐ ऋषियों ने कहा—सौम्यस्वभाव सूतजी ! आप युग-युग जीयें; क्योंकि मृत्युके प्रवाहमें पड़े हुए हमलोगोंको आप भगवान् श्रीकृष्णकी अमृतमयी उज्ज्वल कीर्तिका श्रवण कराते हैं ॥ ११ ॥ ॐ ॐ यज्ञ करते-करते उसके धूएँसे हमलोगोंका शरीर धूमिल हो गया है । फिर भी इस कर्मका कोई विश्वास नहीं है । इधर आप तो वर्तमानमें ही भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रके चरण-कमलोंका मादक और मधुर मधु पिलाकर हमें तृप्त कर रहे हैं ॥ १२ ॥

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् । भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ १३ ॥

को नाम तृप्येद् रसवित्कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥ १४ ॥
तन्नो[1] भवान् वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन्[2] ॥ १५ ॥
स वै महाभागवतः परीक्षिद् येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ।
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥

---

१. प्रा० पा०—ततो । २. प्रा० पा०—विद्वान् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भगवत्संगिनो विष्णुभक्तास्तेषां संगस्य यो लवोऽत्यल्पः कालस्तेनापि स्वर्गं न तुलयाम समं न पश्याम न चापवर्गम्। संभावनायां लोट्। मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्या न तुलयामेति किमु वक्तव्यम्॥ १३॥ ❀ ❀ एवं सत्संगमभिनंद्य श्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति। को नामेति। रसविद्रसज्ञः। महत्तमानामेकांतेन परमयनमाश्रयो यस्तस्य कथायाम्। अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य। कल्याणगुणानामंतं ये योगेश्वरास्तेऽपि न जग्मुरेतावंत इति न परिगणयांचक्रुः। भवः शिवः पाद्मो ब्रह्मा च मुख्यौ येषां ते॥ १४॥ ❀ ❀ नोऽस्माकं मध्ये भगवान्प्रधानं सेव्यो यस्य स भवान्नः शुश्रूषां हरेश्चरितं विस्तारयतु॥ १५॥ ❀ ❀ तत्र शुकपरीक्षित्संवादेन कथयेत्याहुः स वा इति द्वाभ्याम्। वैयासकिना श्रीशुकेन शब्दितेन कथितेन येन ज्ञानेन ज्ञानसाधनेनापवर्ग इत्याख्या यस्य तत्। खगेंद्रध्वजस्य हरेः पादमूलं भेजे॥ १६॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्मात्तादृशसाधुसंगमहानिधेर्माहात्म्यमस्मदनुभवगोचरीकृतं कियद् ब्रूम इत्याहुः। स्वर्गं कर्मफलमपवर्गं ज्ञानफलं च। यतः साधुसंगेन परमदुर्लभाया भक्तेरंकुरो हृदि उद्भवतीति भावः। तत्र भक्तेः साधनस्यापि साधुसंगलवेनापि कर्मज्ञानादेः फलं संपूर्णमपि न तुलयाम किमुत बहुकालव्यापिना साधुसंगेन किमुततरां तत्फलभूतया भक्त्या किमुततमां भक्तिफलेन प्रेम्णेति च कैमुत्यातिशयो द्योतितो भवति। तथात्र संभावनार्थलोटा तोलने संभावनामेव न कुर्मः। न हि मेरुणा सर्षपं कश्चित्तुलयतीति द्योत्यते। बहुवचनेन बहूनां संमत्या नैषोर्थः केनचिदप्रमाणीकर्तुं शक्यत इति व्यज्यते। "भगवत्संगिसंगस्य" इत्यनेन "न तथास्य भवेत्क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसंगतः। योषित्संगाद्यथा पुंसस्तथा तत्संगिसंगतः" इति योषित्संगादपि योषित्संगिनां यथा संगोऽतिनिंद्य उक्तस्तथैव भगवत्संगादपि भगवत्संगिनां संगोऽतिप्रशस्य इत्यभिलषणीय इति बोध्यते॥ १३॥ ❀ ❀ ननु सत्यमेवं प्रशस्यते साधुसंगो यतस्तं विना श्रीकृष्णकथास्वादो न लभ्यते स युष्माभिर्लब्ध एवेति किं पुनस्तस्यैव पौनःपुन्येनेत्यत आह—क इति। कः तृप्येदिति महामाधुर्यमुक्तम्। महैश्वर्यमाह–नान्तमिति। परायाः सर्वोत्कृष्टशक्तेर्वाऽयनस्य "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादिश्रुतेः। यद्वा को ब्रह्मा नामेति प्रसिद्धम्। तृप्येन्नेत्यर्थः। यद्वा न कोपीत्यर्थः॥१४॥ ❀ ❀ यतोऽलम्बुद्धिर्नास्ति तत्तस्माद्धेतोः। हे विद्वन्निति। सर्वथा ज्ञानवानसि त्वं वक्तुं समर्थ एवेति भावः। भगवतां सौभाग्यवतां पुंसां मध्ये प्रधानो भवान् उदारं चतुर्वर्गप्रदं शुद्धं मायातीतम्। महतां ब्रह्मादीनामतिशयेन श्रेष्ठो महत्तमः एक एवान्ते प्रलये यः स एकान्तः। यद्वांते एक एकान्तः, राजदन्तादिवत्समासः। पराणां मुक्तानामाश्रयो विचाराधारः महत्तमश्चासावेकान्तश्चेति महत्तमैकान्तः स चासौ परायणश्चेति तथा तस्य। शुश्रूषतामिति स्वेषां श्रवणौत्कण्ठ्यमुक्तम्॥ १५॥ ❀ ❀ हरेरुदारचरितानामानन्त्यात्तेषां मध्ये किं वक्ष्यामीति प्रश्नो मा भूदिति स्वाभिलषितचरितमित्याहुः। तन्नेति। तीर्थेनेदमेव पद्यं पूर्वं पठितमित्याह–ननु ज्ञानादेव मोक्ष इति। ज्ञानाय तत्फलाय मोक्षाय च कथं न स्पृहयथेति चेदस्माकं भक्तानां भगवच्चरितास्वादनं ज्ञानं तत्फलं भगवत्पदप्राप्तिरेव मोक्ष इति परीक्षिद्दृष्टान्तेनैवाहुः। तच्चरितं भवान्वितनोतु येन स वै परीक्षित्खगेन्द्रध्वजस्य भगवतः पादमूलं प्राप। ननु द्वादशस्कन्धे परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धेः सत्यम्। अपवर्ग इत्याख्या यस्य तद्भक्तेर्भगवत्पादमूलमेवापवर्ग इत्युच्यते। वक्ष्यते च पंचमस्कन्धे "यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति भक्तियोगः" इति। येन कथंभूतेन। वैयासकिशब्दितेन। यथैव तत्पादमूलमपवर्गशब्देनोच्यते तथैव तच्चरितमपि ज्ञानशब्देन वैयासकिनोच्यते। अतो ज्ञानेन परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धिर्नानृतेत्यर्थः। एतेन "स प्रेत्य गतवान्यथा" इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यत एवमत एव स्वर्गमोक्षादयोऽपि न भगवत्संगिसंगलेशेनापि तुल्या इत्यभिप्रायेणाह तुलयामेति। भगवत्संगिनः त्वादृशस्य यः संगः तस्य लवेन लेशमात्रेणापि स्वर्गमपुनर्भवं मोक्षं चापि न तुलयाम न तुल्यं मन्यामह इत्यर्थः, यतस्तेन स्वर्गमोक्षावेव न तुलयामः किं पुनर्मर्त्यानामाशिषोऽर्थकामादीन् तुलयामेति॥ १३॥ ❀ ❀ न च श्रुतभगवद्गुणकर्मवत्किं पृच्छसि तत्राह क इति। महत्तमानामेकांतं परमुत्कृष्टमयनं प्राप्यःप्रापक आधारश्च ईयते इत्ययनमीयत्यनेनेत्ययनमीयत्यस्मिन्नित्ययनमिति त्रिधा व्युत्पन्नानामयनशब्दानां तंत्रेण निर्देशात्तस्य भगवतः कथायां विषयभूतायां रसज्ञश्चेत्को नाम पुमान् तृप्येत न कोऽपीत्यर्थः। श्रुतानामेव भगवद्गुणानां कर्मणां पुनः श्रवणेन को वा रसो निष्पद्यते इत्याशंकां निराकुर्वन् भगवंतं विशिनष्टि यस्यागुणस्य हेयगुणरहितस्य गुणानामंतमवधिं रुद्रचतुर्मुखादयो योगेश्वरा अपि न जग्मुः अश्रुतानामपि गुणकर्मणामानंत्याच्छ्रुतानामपि नवायमानत्वाच्च न कोऽपि तृप्येदिति भावः॥ १४॥ ❀ ❀ यत एवमतो महत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदारं विपुलमाचरितं चेष्टितं विशुद्धं शृण्वतां वदतां च विशुद्धावहं भगवानेव प्रधानं मुख्यः श्रेष्ठो यस्य स भवान् हे विद्वन्! भगवद्गुणस्य हरेरुदारं श्रोतुमिच्छतां नः अस्मभ्यं वितनोतु विस्तारयतु, कथयतु इति यावत्॥ १५॥ ❀ ❀ संप्रति प्रष्टव्यं पृच्छति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स वा इति द्वाभ्याम्। स उक्तविधो महाभागवतोऽनल्पबुद्धिः परीक्षिन्नेन वैयासकिशब्दितेन शुकोपदिष्टपुराणजेन ज्ञानेन गरुडध्वजस्य भगवतः पादमूलं भेजे प्राप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दीर्घकालीनसत्रकरणमंतरेणाल्पकालीनयज्ञकरणेन शुद्धांतःकरणजन्यज्ञानान्मोक्षः सुकर इत्याशंक्याह तुलयामेति। भगवत्संगिनां वैष्णवानां संगस्य सेवालक्षणस्य सकाशाद्यत्सुखं तस्य लवेनापि लवलक्षकालावच्छिन्नभागेन सह स्वर्गं दुःखासंभिन्नप्रदेशं नाकलक्षणमपुनर्भवं कैवल्यं सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिजननाभावलक्षणं न तुलयाम तुलयितुं न प्रभवामः लडर्थे लोट् प्रार्थनायां वा। मर्त्यानां मर्त्यशरीरभोगराज्यादिसंपदः किमुत न तुलयामेति किं वक्तव्यं सायुज्यादिविशिष्टफलहेतुत्वं नांतरंगत्वान्न सम इत्यर्थः। क्षिप्रमुक्तौ तदनंतरं पूर्वस्मादतिरिक्तफलविशेषाभावाच्चिरसमयसंचीर्णमहत्सेवादिलक्षणसंगस्यातिसुखहेतुत्वेन तस्य चेह दीर्घसत्रकरणव्याजेन संभवादिदमेव सर्वैरनुमंतव्यमित्युक्तमनेनेति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रुतभगवत्कथानामप्यस्माकं न तत्कथायामलंबुद्धिरित्याशयवंत आहुरित्याह को नामेति। ये भवपाद्ममुख्याः भवः शिवः पाद्मो ब्रह्मा तौ मुख्यौ येषां ते तथोक्ताः योगेश्वराः तत्तदधिकारियोग्यमोक्षोपायोपदेष्टृप्रधानास्ते अगुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य सर्वकार्येषु प्रधानस्य वा यस्य ज्ञानादिगुणानामंतमवसानं न जग्मुः को नाम पुमांस्तस्य मुक्तामुक्तब्रह्मादीनां महत्तमानामेकान्ततो नियमेन परायणस्य उत्तमाश्रयस्य महत्तमेभ्यः एकांततः पराया उत्कृष्टायाः श्रियोऽप्ययनस्य वा हरेः कथायां तृप्येदलम्बुद्धिमाप्नुयादित्यन्वयः। कीदृशः रसवित् सारज्ञानी विद्वान् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततः किमिति तत्राह तत इति। अलंबुद्धिर्नास्तीति यतस्ततो हे विद्वन्! भगवतां पुंसां प्रधानो भवान् हरेरुदारं चरितमस्माकं वितनोतु विस्तारयतु इत्यन्वयः। भगवानेव प्रधानो यस्य मते स तथेति वा महत्तमश्च एकांतश्च परायणश्चेति महत्तमैकांतपरायणः महतां ब्रह्मादीनामतिशयेन श्रेष्ठः अंते प्रलये एक एव न द्वितीयोऽस्ति परा मुक्तास्तेषामाश्रयः शुश्रूषतामित्यनेन श्रवणशीलत्वं स्वाभाविकमिति दर्शयति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हरेरुदाराचरितानामनंतत्वात्तेषां मध्ये किं वक्ष्यामीति प्रश्नो मा भूदित्यभिलषितचरितमिदमित्याहुरित्याह तन्न इति। तदाख्यानमस्माकं आख्याहीत्यन्वयः। परमुत्कृष्टं पुण्यं पुनानं असंवृतः स्पष्टोर्थः पुरुषार्थो यस्माद्भवति तथोक्तं तत्। अत्यद्भुतानां योगानां भक्तिज्ञानादिलक्षणानां निष्ठा प्रतिपाद्यतया नितरां स्थितिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तत्कालतो देशतश्चानंतस्यापरिच्छिन्नस्य हरेश्चरितेनोपपन्नं सहितं तथा परीक्षित्संबंधि भागवतानामभिरामं मनोहरं भागवताः अभिरमंते यस्मिन्निति वा भगवत्संबंधित्वाद्वाऽभिरामम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तुलयामेति तैः। तत्र सम्भावनायां लोडिति। तुलयितुं सम्भावनामपि न कुर्मः किमुत तुलनां न कुर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ योगस्य भक्तियोगस्य ईश्वराः दातुमदातुञ्च समर्थाः ॥ १४–१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात् त्वादृशसाधुसङ्गमहानिधेर्माहात्म्यमस्मदनुभवगोचरीकृतं कियद् ब्रूम इत्याहुः। भगवत्सङ्गिनो भक्तास्तेषां सङ्गस्य यो लवोऽत्यल्पः कालस्तेन स्वर्गं कर्म्मफलम् अपुनर्भवं मोक्षं च ज्ञानफलं न तुलयाम मर्त्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्याः किमुत वक्तव्यं न तुलयामेति। यतः साधुसङ्गेन परमदुर्लभाया भक्तेरंकुरो हृद्युद्भवतीति भावः। तत्र भक्तेः साधनस्यापि साधुसङ्गस्य लवेनापि कर्म्मज्ञानादेः फलं सम्पूर्णमपि न तुलयाम किमुत बहुकालव्यापिना साधुसङ्गेन किमुततरां तत्फलभूतया भक्त्या किमुततमां भक्तिफलेन प्रेम्णेति च कैमुत्यातिशयो द्योतितो भवति। तथात्र सम्भावनार्थकलोटा तोलने सम्भावनामेव न कुर्म्मः। न हि मेरुणा सर्षपं कश्चित्तुलयतीति द्योत्यते। बहुवचनेन बहूनां सम्मत्या नैषोऽर्थः केनचिदप्रमाणीकर्त्तुं शक्यते इति व्यज्यते। भगवत्संगिसंगस्य इत्यनेन–'न तथास्य भवेत् क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसंगतः। योषित्संगाद्यथा पुंसस्तथा तत्संगिसंगतः' इति। योषित्संगादपि योषित्संगिनां संगो यथातिनिन्द्य उक्तः तथैव भगवत्संगादपि भगवत्संगिनां संगोऽतिवन्द्योऽतिप्रशस्योऽत्यभिलषणीय इति बोध्यते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु सत्यमेव प्रशस्यते साधुसंगो यतस्तं विना कृष्णकथास्वादो न लभ्यते स युष्माभिर्लब्ध एवेति किं पुनस्तस्यैव पौनःपुन्येनेत्यत आह को नामेति। रसविद्रसज्ञश्चेत् तदा को नाम महत्तमानाम् एकान्तेन परम् अयनं आश्रयो यस्तस्य कथायां तृप्येदिति महासाधुर्य्यमुक्तम्। महैश्वर्य्यं चाह नान्तमिति। यतः अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य गुणानां चिन्मयानाम् अन्तं ये योगेश्वरास्तेऽपि न जग्मुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नोऽस्माकं मध्ये भगवान् प्रधानं सेव्यो यस्य सः भवान्। नोऽस्माकं शुश्रूषतां सम्बन्धेन। विशुद्धं मायातीतम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु ज्ञानादेव मोक्ष इति ज्ञानाय तत्फलाय मोक्षाय च कथं न स्पृहयथेति चेदस्माकं भक्तानां भगवच्चरितास्वादनं ज्ञानं तत्फलं भगवत्पदप्राप्तिरेव मोक्ष इति परीक्षिद्दृष्टान्तेनैवाहुः। तच्चरितं भवान् वितनोतु येन स वै परीक्षित् खगेन्द्रध्वजस्य भगवतः पादमूलं प्राप। ननु द्वादशस्कन्धे परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धिः सत्यम्। अपवर्ग इत्याख्या यस्य तद्भक्तैर्भगवत्पादमूलमेवापवर्ग उच्यते। वक्ष्यते च पंचमस्कन्धे–'यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

योऽसौ भगवति भक्तियोगः' इति। येन कथम्भूतेन वैयासकिशब्दितेन। यथैव तत्पादमूलमपवर्गशब्देनोच्यते तथैव तच्चरितमपि ज्ञानशब्देन वैयासकिनोच्यते। अतो ज्ञानेन परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धिर्नानृतेत्यर्थः। एतेन स प्रेत्य गतवान् यथेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवत्संगिनां संगस्य लवेन लेशमात्रेण न स्वर्गं न चाऽपुनर्भवं मोक्षं तुलयाम सम्भावनायां लोट्, किं पुनर्मर्त्यानामाशिषः साम्राज्याद्याः न तुलयामेति॥ १३॥ ❀ ❀ सत्सङ्गमाहात्म्यमुक्त्वा तत्फलभूते भगवत्कथाश्रवणे आत्मनः श्रद्धातिशयं सूचयंति क इति "य आत्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास" इत्यादिश्रुतिभ्योऽगुणस्य हेयगुणरहितस्य "अनंतकल्याणगुणात्मकोऽसावि"त्यादिश्रुतिप्रोक्तानां गुणानामंतमवधिं भवपाद्मप्रमुख्याः रुद्रपाद्मप्रधाना न जग्मुः, यद्यपि तथापि महत्तमानामेकांतं निरतिशयावधिभूतं परममुत्कृष्टमीयते इत्ययनं प्राप्यं ब्रह्म तस्य कथायां यथाशक्ति यथोपदेशं गुणैकदेशवर्णनरूपायां रसविच्चेत्को नाम तृप्येत् न कोऽपीत्यर्थः॥ १४॥ ❀ ❀ तत्तस्मात् हे विद्वन्! नोऽस्माकं मध्ये भगवत्प्रधानः शुश्रूषतां श्रोतुमिच्छतां नोऽस्मभ्यं हरेश्चरितं वितनोतु विस्तारयतु॥ १५॥ ❀ ❀ शुकपरीक्षित्संवादद्वारा हरिचेष्टितं श्रावयेत्याह स इति द्वाभ्याम्। स उक्तभावः परीक्षित् येन वैयासकिशब्दितेन शुकोपदिष्टेन ज्ञानेन ज्ञानध्यानादिसाधनपरेणाख्यानेनापवर्गाख्यं गरुडध्वजपादमूलं भेजे प्राप्तः तत्र आख्याहीत्युत्तरेणान्वयः॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं कथायामत्यादरमुक्त्वा तस्मिन्नत्यादरमाह तुलयामेति। भगवता सह संयोगस्य तादृशस्य यः संगः तस्यैकदेशेनापि स्वर्गं न तुलयाम यथा त्वत्सङ्गेन कथामृतपाने सुखं जातं तथा स्वर्गे भविष्यतीति न कल्पयामः। तदा समानत्वापादनेन अनादरः स्यात् स्वर्गे हि "यन्न दुःखेन संभिन्नमि"ति वाक्यात्। दुःखासंश्लिष्टः सुखविशेषः स च जीवोपभोग्यः। जीवात्मानंदात् न्यूनः। तस्यैव जीवावरणनिवृत्तिरूपः। अपुनर्भवः यतो न पुनर्भवतीति। स च मानुषानन्दापेक्षया उत्तमोऽपि ब्रह्मानन्दापेक्षया स एव वा उभयथापि आनन्दमयस्य भगवतस्तुल्यो न भवतीति संख्यया परिमितत्वेन निरूपणात्। अपरिमितो हि भगवदानन्दः विलक्षणश्च। अन्यथा जीवस्य ब्राह्मभावो नोच्यते। ब्रह्मभूतस्य वा भगवत्प्रवेशः नहि द्रोणमात्रेऽपि पिण्याके भक्षिते मुष्टिमात्रशर्करारसानुभवो भवति। ब्रह्मानन्दे ब्रह्मणोऽपि पूर्णज्ञानवतोऽपि सनकादेः भगवदानन्दाकांक्षणात् अतो भगवता सह स्वर्गापवर्गयोर्न तुल्यता। भ्रान्तस्तुलयतु नाम वयं तु न तुलयामः। मर्त्यानामाशिषश्चित्तवृत्तिः पित्राद्याशीः आशिष इति द्वितीयाबहुवचनं तासां निषेधो लौकिके तत्रादरविशेषात्। लौकिके तत्रादरविशेषात् लौकिकवैदिकमार्गापेक्षया पुष्टिमार्ग उत्कृष्ट इत्युक्तं भवति॥ १३॥ ❀ ❀ एवं वक्तुः प्रोत्साहनमुक्त्वा स्वकीयं भाग्यातिशयमाह को नाम तृप्येदिति। न ह्येतादृशे अमृते कश्चित् तृप्यति अतृप्तिप्रकारस्तु पूर्वं निरूपितः सत्त्वेऽपि इच्छासाधकत्वनिरूपणात् तेन औषधवत् तृप्तिहेतुत्वं न केवलं न तद्रूपत्वं किंतु रसत्वमिति, अतः स्वस्मिन्नेव रुचिं जनयति। यद्यपि साधारण्येन श्रोत्रमात्रे रसं जनयति। तथापि परमसंसाररोगव्याप्तस्य अन्तःप्रवेशाभावेन सकृदपि रसाज्ञानात् तस्य रुचिर्मा भवतु यस्तु रसवित् स कथं तृप्यते इत्यर्थः। तत्रापि कथायां कथारसस्य अतृप्तिहेतुर्लोकेऽपि सिद्धः, कर्मज्ञाननिष्ठास्तृप्यंतीति चेत्तत्राह महत्तमाः भक्तिसहितज्ञानिनः तेषामेकान्तनियमेन परं यदयनमुत्कृष्टं यत्प्राप्तिस्थानं फलरूपमिति यावत् यस्य भगवतः यद्यपि केवलकर्मज्ञानिनः। रसवित्पदेनैव निवर्त्तिताः तथापि लोकप्रतीत्या साधनत्वेन तेषामपि रसवित्त्वं पदांतरेऽप्युत्कृष्टाः न निवर्त्तंते फलत्वात् तदा ते तदनुवर्त्तिनः कथं निवर्त्तेरन् अत्र निवृत्तिः केवलं रसाज्ञानादेव नान्यत इति सिद्धं तत्र संमतिमाह नांतमिति। अगुणस्य गुणानामंतं परिच्छेदं न जग्मुः। यथारुचि नित्यकथा कृतैव कथायां तथा गुणा अपि न परिच्छिन्नाः अतो नालंबुद्धिहेतवः अपेक्षितात् परिच्छिन्नादेव निवर्त्तते। अतः प्रमाणप्रमेययोः नित्यत्वात्। अपेक्षान्तराभावात् प्रतिबन्धकाभावाच्च नालं बुद्धि हेतवः अपेक्षितात् परीच्छिन्नादेव निवर्त्तते अतः प्रमाणप्रमेययोः नित्यत्वात् अपेक्षान्तराभावात् प्रतिबन्धकाभावाच्च नालंबुद्धिः संभवतीत्युक्तम्। अगुणस्य गुणानामिति विरोधाभावेन असंख्यता सूचिता। यो हि गुणवान् स परिमितगुणो भवति यथा देवदत्तादिः, अगुणस्येति गुणाः पर्वतान्नदीजलवदपरिमिता एव भवंति न च ते अधिकाः रसानुभवात् प्रेक्षावतां च प्रवृत्तेः न च गुणवान् अद्वैतभङ्गापत्तेः, अतो भगवानेव स्वरूपेणैव अविक्रियमाण एव तादृशगुणरूपो भवतीति कारणस्य नित्यत्वात् प्रतिक्षणं ज्ञानानि गुणा अनंता एव भवंति। गणकानां गणनापर्यवसानाच्च अनन्तत्वं तदाह योगेश्वर इति। अलौकिका भगवद्गुणाः अलौकिकप्रमाणगम्या इति वा तत्रापि न साधारणयोगगम्या इति योगेश्वरा इत्युक्तं, भवो महादेवः पाद्मो ब्रह्मा नाभिकमले जातः भक्तियोगयोः महादेवस्य प्राधान्यात् प्रथमतो ग्रहणं प्रमाणमुख्यतया भवग्रहणं प्रमेयमुख्यतया पाद्मग्रहणं भवतीति व्युत्पत्त्या अभियुक्तब्रह्मरूपवद्रूपमेव भवस्य रूपमिति। 'वेद शिवः शिवो वेदे'ति वाक्यात्। भगवन्नाभि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कमलोद्भवत्वात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तज्जननत्वेन तत्त्वं, प्रमाणप्रमेयप्रमातॄणामात्यंतेन योग्यत्वात् गुणान कथयेत्याहुः तन्नो भवानिति । तव चैतदेव कृत्यं यतो भगवान् विनिश्चीयते येन भगवद्वीयानां मध्ये प्रधानो मुख्यः प्रधानशब्दः प्रकृतिवाचक एव नित्यनपुंसकः भगवान् प्रधानं यस्येति वा, किंच महत्तमानां भगवद्भक्तानामेकांततः परायणं परमप्राप्यफलम् । अतस्तवापि महत्त्वसिद्धये भगवद्गुणकथनमावश्यकमित्युक्तम् । कथनक्लेशोऽपि नास्तीत्याह हरेरिति । भगवद्व्यतिरेकेणापि गुणैरेव सर्वे पुरुषार्था दीयंत इति उदारं चरितमित्युक्तं विशुद्धमिति । विशुद्धमेव हि सर्वे प्रयासाः सर्वे चमत्काराः, चरित्रं च विशेषाकारेण शुद्धिः यस्मादिति । स्वस्य श्रोतृत्वमाह शुश्रूषतामिति । विशेषेण तनोतु विस्तारयतु प्रार्थनायां लोट्, वक्तृत्वयोग्यतामाह विद्वन्निति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतः कथनार्थं प्रार्थयित्वा श्रोतव्यं विशेषाकारेण पृच्छति स वै महाभागवत इति । साधनफलयोर्यत्र न व्यभिचारः तत्श्रोतव्यं तत्र श्रोतुरधिकारिविशेषणं महाभागवत इति । भगवद्भक्तो भागवतः । यस्तु भागवतानामुत्तमत्वेन गृहीतः । सफलमुख्यो महाभागवतः अत्यन्तं भगवत्कृपावलोकितः । श्रोता मुख्य इत्युक्तं भवति । तस्य तथात्वे हेतुमाह परीक्षिदिति । पूर्वदृष्टमनुध्यायन्निति निरुक्त्या परीक्षित्त्वं येनोपदेशेन खगेन्द्रध्वजपादमूलं भेजे तत् । कथयेत्यग्रेण सम्बन्धः । शास्त्रान्तरे ब्रह्म इति मोक्ष इति यत्स्वरूपं व्यपदिश्यते तदेवासिन् शास्त्रे वर्णनीयं तद्वैकुण्ठाख्यं 'तद्विष्णोः परमं पदमि'ति श्रुतेः । परमभागवतस्यापि भगवच्चरणारविन्दगमनेच्छया समं तदवश्यं श्रोतव्यं, महतामपि येन विना कार्यं न सिद्ध्यति तत्साधनमित्यभिधीयते । ननु तत् ज्ञानं भविष्यति, तत्साधनमिति निश्चीयते तच्च प्रसिद्धमेवेति किं कथनेनेत्याशंक्याह-अदभ्रबुद्धिः अनल्पा बुद्धिर्यस्य पूर्वमेव तस्य बुद्धिः स्थिता । अतो न बुद्धिरूपं ज्ञानं साधनं किंतु वैयासकिशब्दितेन ज्ञानेन तत्तु ज्ञानं नित्यं सिद्धमेव, वैयासकिना शुकेन केवलं शब्दितमुच्चरितं भागवताख्यं ज्ञानं चैतन्यरूपं खगेंद्रो गरुडः स ध्वजे यस्य कालचिह्नतां प्राप्तः कालात्मकः । सोऽथ सुपर्ण आसीदिति वाक्यात् विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्यनुरोधेनैतदुक्तं मूलपदं पुनरागमनाभावाय ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तुलयामेत्यत्र । ननु स्वर्गापवर्गयोः कथं न तत्समानत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोः स्वरूपं क्रमेणाहुः स्वर्गो हीत्यादि । न्यूनत्वमेतस्य जन्यत्वात्पारक्यत्वाच्च बोध्यम् । तस्यैव जीवावरणनिवृत्तिरूप इति । 'जीवो जीवं विहाय मा मि'त्यादित्याज्यस्य लिङ्गस्यापि जीवत्वकथनात् । जीवरूपं यदावरणं तन्निवृत्तिरूप इत्यर्थो बोध्यः । स एवेति ब्रह्मानन्द एव । सङ्ख्ययेति आनन्दमीमांसास्थसङ्ख्यया । ब्रह्मानन्दस्य जीवानन्दाद्विलक्षणत्वे भगवदानन्दस्य तदुभयविलक्षणत्वे च मानमाहुः अन्यथेत्यादि । नन्वानन्दमीमांसायामिव 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति मन्त्रेपि ब्रह्मपदेनोभयत्रैकस्यैव ब्रह्मानन्दस्य प्रतीतेः ब्रह्मानन्दस्य कथं भगवदानन्दतो भेदावगतिः, कथं तत्र च न्यूनत्वावगतिरित्यत आहुः ब्रह्मानन्द इत्यादि । तथा च भगवदपेक्षया ब्रह्मानन्दे न्यूनता । ब्रह्मणो न्यूनतेत्युभयमप्येकेनैव कार्येणावगम्यते इति श्रुतौ शब्दसाधारण्येप्यर्थोवगन्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा वदद्व्याघातापत्तेरिति । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु मास्तु भगवत्तुल्यत्वम्, तथापि भगवत्सङ्गिसङ्गतुल्यत्वे का वानुपपत्तिरित्यत आहुः साधनेत्यादि । भक्तिसाधनं भगवत्सङ्गिसङ्गः तत्तौल्यापगमेपि सा न वक्तुं शक्येत्यर्थः । तदुपपादयन्ति मुक्तो हीत्यादिना । इदमिति मुक्तत्वम् । मोक्ष इति । स्वरूपोपकारीति, शेषः । स्वतन्त्रनियतपाक्षिकयोरिति स्वतन्त्रनियतं च पाक्षिकं चेति द्वन्द्वः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ को नामेत्यत्र । पूर्वमिति । प्रथमाध्यायस्थे 'वयं तु न वितृप्याम' इति श्लोके । तस्येति कथास्वरूपस्य । तद्रूपत्वमिति रसजनकत्वम् । तस्येति तद्रूपस्य उत्कृष्टफलरूपस्येत्यर्थः । साधनत्वेनेति । 'यस्य स्मृत्ये'ति 'ज्ञानं यतः प्रतिनिवृत्त' त्यादिवाक्यैः कर्मपूर्तिज्ञानयोः साधनत्वेन ज्ञानात्साधनत्वरूपे यो रसस्तद्वित्त्वम्, न तु फलत्वेन रूपेणेति तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । विरोधाभासत्वेनासंख्या तत्त्वमुपपादयन्ति यो हीत्यादि । पर्वताग्रनदीजलवदिति । यथा ब्रह्मगिरेः पतन्ती गोदा न कदापि विच्छिद्यत्यपरिमिता भवति तथेत्यर्थः । उपपत्तिमुक्त्वा प्रमाणमाहुः गणकानामित्यादि । भवस्य प्रमाणमुख्यरूपत्वमुपपादयन्ति भवतीत्यादि । 'वेदः शिवः शिवो वेदः, वेदाभ्यासी सदाशिवः' 'पाषाणः शिवतां याति वेदाभ्यासाद् द्विजः किम्वि' ति वाक्यं शिवपुराणीयम्, तस्माद्भवस्य मुख्यप्रमाणरूपत्वमित्यर्थः । तत्त्वमिति प्रमेयमुख्यत्वम् । यद्यपि निःश्वसितश्रुतेः 'प्रचोदिता येने'ति वाक्याच्च भगवत एव वेदोत्पत्तेस्तद्रूपस्य शिवस्यापि प्रमेयमुख्यत्वं सम्भवति, तथापि प्रमाणस्वरूपतया तत्कोटिप्राबल्यात् मूले पाद्मस्य पृथगुल्लेखाच्चात्र प्रमाणरूपत्वमेवादृतं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तन्नो भवानित्यत्र । नित्यनपुंसक इति । सुहृद्वाचकमित्रशब्दवत् । तथा च मुख्यवाचकस्य पुल्लिङ्गत्वेप्यदोष इत्यर्थः । कोशानुरोधेन सम्बन्धं षष्ठ्यां सम्बन्ध्यध्याहारक्लेशेन च पक्षान्तरमाहुः भगवानित्यादि । स वा इत्यत्र । तद्विष्णोरिति 'सोध्वनः पारमाप्नोति विष्णोः परमं पद'मिति काठकादिवाक्येषु तथा निर्णयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अतो भगवद्भक्तस्य तव सङ्गोऽप्यलौकिको भगवत्कृपयैव जात इत्याशयेनाहुः-तुलयामेति । भगवत्सङ्गिनो भगवद्भक्तास्तेषां सङ्गस्य यो लवः स्वल्पः कालस्तेनापि स्वर्गं कर्मफलमपुनर्भवं मोक्षं च ज्ञानफलं वयं न तुलयाम भगवद्भक्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सङ्गक्षणे स्वापरिमितभगवदानन्दाभिव्यञ्जिका भक्तिरुत्पद्यते स्वर्गे तु मानुषानन्दापेक्षयाऽधिकानन्दे सत्यपि न सर्वथा तापनिर्मोकः मोक्षे वाऽऽत्मानन्दस्य स्वर्गानन्दापेक्षयाऽऽधिक्येऽपि भगवदानन्दापेक्षया न्यूनत्वमेव । अतो न भक्तसङ्गक्षणतुल्यतया स्वर्गमोक्षौ पश्याम, तर्हि मर्त्यानां मनुष्याणामतितुच्छा आशिषो राज्यस्त्रीपुत्राद्यास्तत्तुल्यतया न पश्यामेति किमुत वक्तव्यमित्यन्वयः । अत्र भक्तेः साधनस्यापि साधुसङ्गस्य लवेनापि यदि कर्मज्ञानादेः फलं सम्पूर्णमपि न तुलयाम तर्हि किमुत बहुकालव्यापिना साधुसङ्गेन किमुततरां तत्फलभूतया भक्त्या किमुततमां भक्तिफलेन परमप्रेम्णेति कैमुत्यातिशयो द्योतितः । तथाऽत्र सम्भावनार्थकलोट्लकारेण तोलने सम्भावनामपि न कुर्मः नहि मेरुणा सर्षपं कश्चिदपि तोलयितुमुत्सहते इति द्योत्यते । बहुवचनेन बहूनां सम्मत्या नैषोऽर्थः केनचिदप्यप्रमाणीकर्तुं शक्यते इति व्यज्यते । 'भगवत्सङ्गिसङ्गस्य' इत्यनेन 'न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसस्तथा तत्सङ्गिसङ्गतः' इति योषित्सङ्गादपि योषित्सङ्गिनां सङ्गो यथाऽतिनिन्द्य उक्तस्तथैव भगवत्सङ्गादपि भगवत्सङ्गिनां सङ्गोऽतिवन्द्योऽतिप्रशस्योऽत्यभिलषणीयश्चेति बोध्यते ॥ १३ ॥ ❁ ❁ नन्वश्रुतभगवत्कथानां तत्कथाद्वारा परमानन्दजनकत्वाद्भवतु भगवत्सङ्गिसङ्गः सफलः, भवन्तस्तु श्रुतभगवत्कथा अन्यथा तन्माधुर्यानुभवाभावेनैवं प्रशंसा नैव घटेतातो भवतां किं तत्सङ्गेनेत्याशङ्क्याहुः—क इति । महत्तमाः परमविवेकिनो भगवद्भक्तास्तेषामेकान्तेनेतरपरित्यागेन परं सर्वत उत्कृष्टमयनमाश्रयो यस्तस्य भगवतः कथायां को नाम तृप्येत् ? न कोऽपीत्यर्थः । ननु बहवोऽपि कथायामुदासीना दृश्यन्ते इत्याशङ्क्याहुः—रसविदिति, कथारसानभिज्ञाः पशुतुल्यास्तृप्यन्तु रसाभिज्ञस्तु कस्तृप्येदित्यर्थः । नन्वश्रुतेषु भगवद्गुणेषु अभिनवरसानुभवात्तत्र तृप्तिर्मा भवतु, श्रुतेषु तु पुनः श्रवणेऽपि को वा रस उत्पद्यते येन तत्र तृप्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याहुः—नान्तमिति । भवो महादेवः पाद्मो ब्रह्मा च मुख्यौ येषां ते ये योगेश्वरास्तेऽप्यगुणस्य लौकिकहेयगुणरहितस्य अलौकिकगुणानामन्तं न जग्मुः, एतावन्त इति परिगणनां न चक्रुरित्यर्थः । तथाच अश्रुतानामपि गुणानां कर्मणामानन्त्यात् श्रुतानां च नवनवायमानत्वान्न कोऽपि तृप्येदिति भावः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ यस्मादस्माकं भगवत्कथायां तृप्तिर्नास्ति तत्तस्मात् हे विद्वन् महत्तमैकान्तपरायणस्य हरेश्चरितं नोऽस्माकं भवानेव वितनोतु विस्तरतः कथयत्वित्यन्वयः । वा इत्येवकारार्थे । भवानेवेत्यत्र तवाज्ञातमत्र किमपि नास्तीति हेतुः सम्बोधनेन सूचितः । तत्रापि हेतुमाहुः—नोऽस्माकं मध्ये भगवानेव प्रधानो मुख्यतया सेव्यो यस्य स भगवत्प्रधान इति । स्वेषां श्रवणाधिकारित्वमाहुः—शुश्रूषतां श्रोतुमिच्छतामिति । श्रवणयोग्यतां सूचयन्तश्चरितं विशिंषन्ति—उदारमिति, धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थप्रदमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाहुः—विशुद्धमिति, शृण्वतां वदतां च विशुद्धयावहमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❁ ❁ एवं सामान्यतो भगवच्चरितं पृष्ट्वा तच्च शुकपरीक्षित्संवादेन कथयेत्याहुः—स वा इति द्वाभ्याम् । स वै प्रसिद्धः परीक्षित् येन वैयासकिशब्दितेन शुकोपदिष्टेन ज्ञानेन ज्ञानसाधनेनाख्यानेन अपवर्गो मोक्ष इत्याख्या यस्य तत् खगेन्द्रध्वजो गरुडगामी भगवांस्तस्य पादमूलं भेजे प्राप तत् पारीक्षितं परीक्षिते कथितमाख्यानं नोऽस्मभ्यमाख्याहि कथयेति द्वयोरन्वयः । ननु परीक्षित् क्षत्रियो भवन्तस्तु ब्राह्मणा अतस्तत उत्कृष्टा अतः किं तदनुष्ठितसाधनेनेत्याशङ्क्य नत्वत्र भगवत्प्राप्तौ जात्युत्कर्षः कारणं किन्तु तद्भक्तिरेव अतस्तस्य परमभक्तत्वात्तदनुष्ठितमस्माभिरपि मुमुक्षुभिरनुष्ठेयमित्याशयेनाहुः—महाभागवत इति । ननु महाभागवतत्वं नाम विषयभोगवैमुख्येन भगवद्भजनपरत्वमेव, तच्च तस्य राज्ञः कथमभूदित्याकाङ्क्षायां तस्य परमविवेकित्वादित्याहुः—अदभ्रबुद्धिरिति । अदभ्रा अनल्पा महती बुद्धिर्यस्य सः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवत्प्रेमी भक्तोंके लवमात्र के सत्सङ्गसे स्वर्ग एवं मोक्षकी भी तुलना नहीं की जा सकती; फिर मनुष्योंके तुच्छ भोगोंकी तो बात ही क्या है ॥ १३ ॥ ❁ ❁ ऐसा कौन रस-मर्मज्ञ होगा, जो महापुरुषोंके एकमात्र जीवन सर्वस्व श्रीकृष्णकी लीला-कथाओंसे तृप्त हो जाय ? समस्त प्राकृत गुणोंसे अतीत भगवान्के अचिन्त्य अनन्त कल्याणमय गुणगणोंका पार तो ब्रह्मा, शङ्कर आदि बड़े-बड़े योगेश्वर भी नहीं पा सके ॥ १४ ॥ ❁ ❁ विद्वन् ! आप भगवान्को ही अपने जीवनका ध्रुवतारा मानते हैं । इसलिये आप सत्पुरुषोंके एकमात्र आश्रय भगवान् उदार और विशुद्ध चरित्रोंका हम श्रद्धालु श्रोताओंके लिये विस्तारसे वर्णन कीजिये ॥ १५ ॥ ❁ ❁ भगवान्के परम प्रेमी महाबुद्धि परीक्षित्ने श्रीशुकदेवजीके उपदेश किये हुए जिस ज्ञानसे मोक्षस्वरूप भगवान्के चरणकमलोंको प्राप्त किया ॥ १६ ॥

तन्नः परं पुण्यमसंवितार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।
आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥

सूत उवाच

अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः ।
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः ॥ १८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो महद्गुणत्वाद् यमनन्तमाहुः ॥ १९ ॥
एतावतालं ननु[१] सूचितेन गुणैरसाम्या[२]नतिशायनस्य ।
हित्वेतरान् प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदसंवृतार्थं यथा तथा आख्याहि । तदेव निर्दिशन्ति । परीक्षिते कथितं पारीक्षितमाख्यानं श्रीभागवतं पुराणम् । परं पुण्यं सत्त्वशोधकम् । अत्यद्भुते योगे निष्ठा यस्य । अनन्तास्यचरितैरुपपन्नं युक्तम् । अत एव भागवतानामभिरामं प्रियम् एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वं दर्शितम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीभागवतव्याख्याने लब्धप्रसंगं महतामादरपात्रमात्मानं श्लाघते द्वाभ्याम् । अहो इत्याश्चर्ये । ह इति हर्षे । वयमिति बहुवचनं श्लाघायाम् । प्रतिलोमजा अप्यद्य जन्मभृतः सफलजन्मान आजाताः । वृद्धानामनुवृत्त्या आदरेण । ज्ञानवृद्धः शुकस्तस्य सेवयेति वा । यतो दुष्कुलत्वं तन्निमित्तमाधिं च मनःपीडां महत्तमानामभिधानयोगो लौकिकोऽपि संभाषणलक्षणः सम्बन्धो विधुनोत्यपनयति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं तस्यानन्तस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानामभिधानयोगो दौष्कुल्यं विधुनोतीति । यद्वा नाम गृणतः पुनः कुतो दौष्कुल्यमिति । यद्वा गृणतः पुंसस्तस्य नाम दौष्कुल्यं विधुनोतीति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायमेवाह । अनन्ताः शक्तयो यस्य । स्वतोऽप्यनन्तः । किं च महत्सु गुणा यस्य स महद्गुणस्तस्य भावस्तस्मात् । यं गुणतोऽप्यनन्तमाहुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतत्प्रपंचयति त्रिभिः । एतावतेति । तस्य यदसाम्यमनतिशायनं च गुणैस्तत्साम्यं तदाधिक्यं चान्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञानमेतावता सूचितेनालं पर्याप्तं कस्तद्विस्तरतो वक्तुं शक्नोति । तदेवाह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिर्लक्ष्मीरनभीप्सोरपि यस्यांघ्रिरेणुं सेवत इति ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

असंवृतार्थमनाच्छादितार्थं परमित्यत्रावांतरतात्पर्येण धर्मज्ञानप्रकाशकत्वेपि मुख्यतात्पर्येण भक्तेरेव प्रकाशकत्वमाह–भागवताभिराममिति । अत एव प्रागुक्तम् "स वै महाभागवतः" इत्यादि । यद्वा परं पुण्यं परमशोधकं यतोऽत्यद्भुतयोगे भक्तियोगे निष्ठा तात्पर्यं यस्य तत् । अनन्तस्य हरेराचरितानि लीलास्तैरुपपन्नं युक्तम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तादृशब्रह्मर्षीन्प्रति स्वयं तादृशमहापुराणमुपदेष्टुं संकुचंस्तत्र तन्महिमानमेवावलम्बते । अहो इति युग्मेन । विलोमजाताः सूतशब्दप्रयोगात् । अनुवृत्त्या सेवया स्वीकारेण वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ महत्तमाभिधानयोगस्याधिक्यकथनेन नाम्नो न्यूनतामाशंक्याह–यद्वेति । कर्मापेक्षया कर्त्तुरेव मुख्यत्वमतो नाम्नः कर्तृतामाह–यद्वेति । ननु दौष्कुल्यारम्भकं पापं प्रारब्धमेव तस्य नाशं विना कथं दौष्कुल्यधूननम् । प्रारब्धस्य तु भोगेनैव नाश इति प्रसिद्धेः । नामतः कथं खण्डयतीत्यत आह–यो भगवाननन्तशक्तिरिति । शक्तीनामानन्त्याद्भक्तप्रारब्धखण्डिन्यपि काचित्तस्य शक्तिरस्त्येवेति भावः । तथा च महत्सु स्वभक्तेषु गुणा यस्य स महद्गुणो यस्य तस्य भावस्तस्मात् । यमनन्तमाहुरिति । तेन स्वभक्तेषु तदीयगुणसंक्रमात्तस्मिन्निव तद्भक्तेष्वपि प्रारब्धं न तिष्ठति महान्तोऽनन्ता गुणा अप्राकृता भक्तवात्सल्यादयो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति वा । अत्र महच्छब्दो ह्यानन्त्ये वर्तते । "महती वल्लकीभेदे प्राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी । प्राज्यप्रभूताधिकबहलानन्तशब्दाः पर्यायाः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतन्महद्गुणत्वम् । ननु ते के गुणास्तत्र तान्वक्तुं कः शक्नोति किन्त्वेतावता सूचितेनालम् । तदेव सूचितमेव । अयं भावः–यद्गुणमाधुर्य्यमोहिता सती श्रीर्ब्रह्मादीन्महद्गुणानपीच्छतोपि त्यक्त्वा यमनिच्छन्तमपि स्वयमेव तत्पादरजो जुषते । एतेनैव विष्णुस्सर्वेभ्योधिकगुण इति ध्वनितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदाख्यानं पुराणं नोऽस्मभ्यमाख्याहि कथय । कथंभूतं वदतां शृण्वतां च परं पुण्यं निरतिशयपुण्यावहं यद्वा परमुत्कृष्टं स्वतुल्याधिकपुराणांतररहितमसंवृता असंकुचिताः स्पष्टा वा अर्था मुमुक्षूणामुपादेयाः शास्त्रार्थाः प्रतिपाद्या यस्मिन् अत्यद्भुता भगवद्भक्तियोगनिष्ठा यस्मात् अनंतस्यापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतः आचरितैः चेष्टितैः प्रतिपाद्यैरुपपन्नमत एव भागवतानामभिरामं श्रीभागवतमिति भावः भागवतशब्दस्यान्यगामित्वव्युदासाय विशिनष्टि पारीक्षितं परीक्षिता श्रुतम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इत्थं भगवद्गुणानुवर्णने प्रवर्त्तितस्तावदात्मानं कृतार्थं मन्यते अहो इति स्वभाग्यं शिरःकम्पेनाविःकरोति तद्भाग्यमित्यत्र तदेव

---

१. प्रा० पा०—नत । २. प्रा० पा०—रसाम्यैरति० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दर्शयति वयं विलोमजाता अपि ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाता अपि वृद्धानां ज्ञानेन वयसा जन्मना च वृद्धानां भागवतानामनुवृत्त्या हेतुभूतया अधुना जन्मभृतः प्रशस्तदेहधृतः स्मः भवामः। हेत्याश्चर्ये हर्षे वा विलोमजानामपि हेत्वंतरेण प्राशस्त्यमूलको हर्षः आश्चर्यं च युक्तमेवेत्यभिप्रायेणाह दौष्कुल्यमिति। महत्तमानां त्वादृशानामभिधानयोगः श्रवणव्याख्यानसंबंधः दौष्कुल्यं दुष्कुलप्रभवत्वप्रयुक्तं हीनत्वमाधिं मनःक्लेशं वाशु धुनोति निरस्यति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यतो महत्तमानामभिधानयोग एवाधिं दौष्कुल्यं च विधुनोति कुतः पुनः साक्षान्महत्तमैकांतपरायणस्य भगवतो नाम गृणतः कीर्त्तयतः पुंसो दौष्कुल्यमाधिश्च संभाव्येत। ननु कोऽसौ महत्तमैकांतपरायणभूतः के तस्य महिमानः तन्नामग्रहणमात्रस्यैव कथं दौष्कुल्यादिपरिहारकत्वं कथं तद्भक्ताभिधानयोगस्य तत्त्वमित्यतः तं विशिंषन्नाह–यो भगवान्पूर्णषाड्गुण्यः यश्चानंतशक्तिरनंताः शक्तयो यस्य तथाभूतः पावकस्य दाहकत्वशक्तिवन्नामाभिधातृगतदौष्कुल्याद्यपनोदकशक्तिरस्तीति भावः। यश्च स्वरूपेणानंतः यं च महद्गुणत्वादनंतगुणत्वादनंतमाहुः सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादयो वेदांतास्तस्य नाम गृणत इत्यन्वयः। अनंतोऽनंतगुणत्वाच्चेत्यनेन तस्मिन् स्वरूपतो गुणतश्चानंत्यमनंतपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सूचितम्। अनेन भक्ताभिधानयोगस्य दौष्कुल्याद्यपनोदकत्वयुक्तानेकगुणाश्रयत्वमुक्तं गुणानां महत्त्वं नामानन्त्यमनितरसाधारण्यं वा न तु साधारणोऽनवधिकगुणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ महद्गुणशब्दाभिप्रेतमेव विशदयंस्तत्संगृह्य दर्शयामीत्यभिप्रायेणाह एतावतेति। गुणैर्न विद्यते साम्यं यस्य तैर्न विद्यतेऽतिशायनमतिशयो यस्यासाम्यश्चासावनतिशायनस्तस्य निःसमाभ्यधिकगुणस्येत्यर्थः। सूचितेन दिङ्मात्रदर्शितेनैतावता महिम्नालं बहुना किं तद्दर्शनीयमिति भावः। कियता विभूतिर्लक्ष्मीः प्रार्थ्यमानानपि इतरान्ब्रह्मादीन् हित्वानभीप्सोरकामयमानस्यापि यस्य भगवतोऽङ्घ्रिरेणुं जुषते सेवते इति यथा श्रियः पतित्वमेव तन्मात्रप्रदर्शनायालमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदिति किं तत्राह स वा इति। अदभ्रबुद्धिः पूर्णज्ञानः महाभागवतः परीक्षिद्वैयासकिना शुकेन शब्दितेनोपदिष्टेन श्रुतेन ज्ञानेन येनापवर्गाख्यं खगेंद्रध्वजस्य गरुडध्वजस्य पादमूलं भेज इत्यन्वयः। वा इत्यनेनाख्यानस्य इष्टसाधनावबोधकत्वेनोपादेयत्वं दर्शयतीति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हे महात्मन् शौनक! विलोमजाताः हीनजन्मानोऽपि वयं ज्ञानवृद्धानामनुवृत्त्या सेवया जन्मभृतः सफलजन्मानोऽभूमेत्यन्वयः। अहो आश्चर्यमस्मद्भाग्यं कुतः महत्तमानामभिधानं गोष्ठी तस्य योगः संबंधः अभिधानेन नाम्ना योग इति वा दुष्कुलोत्पत्तिनिमित्तं दौष्कुल्यमाधिं मनोदुःखं शीघ्रं विधुनोतीत्येकान्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कैमुत्यमाह कुत इति महत्तमैकांतपरायणस्य हरेर्नाम गृणतः पुंसः आधिं विधुनोतीति कुतः पुनः किं वक्तव्यमित्यन्वयः। अनंता अपरिमिताः शक्तयो यस्य स तथा देशादितः परिच्छेदो न विद्यते यस्य सोऽनंतः यो भगवाननंतशक्तिरनंतश्च न केवलं ताभ्यामानंत्यं गुणानंत्यमप्यस्तीत्याह महदिति। महांतो गुणाः महद्गुणाः तेषां भावः महद्गुणत्वं तस्माच्छांदसत्वान्महच्छब्दस्य महादेशाभावः, यं भगवंतमनंतं गुणतः परिच्छेदरहितं सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादिवेदांता आहुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रार्थयतः कटाक्षमोक्षमिति शेषः, इतरान् ब्रह्मादीन् हित्वा कटाक्षवीक्षामकृत्वा विभूतिर्महालक्ष्मीः स्वरतत्वादनभीप्सोरनिच्छोर्यस्य हरेरंघ्रिरेणुमनवरतं जुषते सेवते तस्यास्य हरेरसाम्ये अद्वितीये तथागुणैरनतिशयिते आधिक्यरहिते सर्वोत्तमत्वे च सूचितेन लक्ष्मीपतिरित्येतावता अलं नन्वित्येकान्वयः। 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।' 'श्रीमन्मंदकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेंद्रगंगाधरमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरितरेषामशेषाणां लक्ष्म्या अवतारत्वाल्लक्ष्मीपतित्वं विष्णोः सर्वोत्तमत्वयुक्तिरिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तन्नः परमित्यत्र अवान्तरतात्पर्य्येण धर्म्मज्ञानप्रकाशकत्वेऽपि मुख्यतात्पर्य्येण भक्तेरेव प्रकाशकत्वमाह भागवताभिराममिति। अत एतत् प्रागुक्तं स वै महाभागवत इत्यादि। यद्वा परं पुण्यं परमशोधकं यतोऽत्यद्भुतयोगो भक्तियोगस्तन्निष्ठमित्यादि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तादृशब्रह्मर्षीन् प्रति स्वयं तादृशमहापुराणमुपदेष्टुं संकुचंस्तत्र तन्महिमानमेवालम्बते अहो इति युग्मकेन। विलोमजाता अपि वयमद्यैव जन्मभृतः उत्तमजन्मान्तरं लब्धवन्त आस्म द्विजत्ववत्। कथं वृद्धानां महत्तमानां भवतामनुवृत्त्या एतन्महापुराणकथनप्रवर्त्तनात्मकेनांगीकारेण। यद्वा केन कदा वृद्धानां श्रीशुकदेवादीनां भवतां यानुवृत्तिरनुगतिस्तया हेतुना। अद्य अस्मिन्नेव तादृशमहदंगीकारसमये। विलोमजत्वानुवृत्तौ तत्रायोग्यत्वादिति भावः। तत्र कैमुत्यं महत्तमानामभिधानयोगो नामश्रवणमपि दौष्कुल्यं तदाधिं च विधुनोतीति। तदेवं सति तस्य महत्तमाभिधानयोगवतः पुनर्म्महत्तमानामेकान्तपरायणस्य गाढवत्परस्य सतः। अत एव गृणतः तेषां महत्तमानां नाम कीर्त्तयतः पुंसः कीर्त्तितं नाम कर्तृदौष्कुल्यादिकं विधुनोतीति कुतः पुनर्वक्तव्यं सुतरामेव तत् स्यादिति भावः। तत्र हेतुः यो भगवाननन्तस्वरूपस्तथानन्तशक्तिश्च स्यात् तमपि यं महत्सु अभिव्यक्ता गुणा यस्य तादृशत्वादेव हेतोरनन्तमाहुः तत्तया वदन्ति सर्व्वे तेषु यदि तद्गुणा नाभिव्यक्ता अभविष्यन् तदा तदज्ञानात् तमपि तथा नावदिष्यन्नित्यर्थः। पूर्व्वेण यच्छब्देन तच्छब्दो लभ्यते। परेण तु प्रसिद्धः सूच्यते। तस्मात्तादृशगुणानां भवद्विधानामेव प्रभावोऽयं यद् वयमप्यत्र योग्या जाता इति भावः। येषां संस्मरणात् पुंसामित्यादिवत्। अत्र प्रस्तुतस्य वृद्धानु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वृत्तिमहिम्न उपक्रान्तत्वेनोपसंहारेऽन्यमहिमपरत्वे वाक्यभेदः स्यादिति नान्यथा व्याख्यातम् । निजयोग्यतान्तरसूचने धार्ष्ट्यं स्यादिति च ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यानन्तगुणत्वं दर्शयति एतावतेति । असाम्यश्चासावनतिशायनश्चेति । गुणैरसाम्याधिक्यस्य तस्य एतावता विस्तृतेन माहात्म्यसूचनेन अलं न प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तदेव योजयति हित्वेति । विभूतिर्व्बहिरंगसम्पत्तिरूपा । यस्य स्वरूपशक्त्यादिभिः सम्पन्नस्य ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

असंवृतार्थं यथा स्यात् तथाख्याहि । अत्यद्भुते योगे भक्तौ निष्ठा यस्य । आख्यानं श्रीभागवतम् । यतो भागवतानां भक्तानाम् अभिरामं प्रियं पारीक्षितं परीक्षिते कथितम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीभागवताख्याने ऋषिभिर्दत्तयोग्यताकमात्मानमभिनन्दति । विलोमजा निन्द्या अपि अद्य जन्मभृतः सफलजन्मानः आस्म जाता ह स्पष्टम् । वृद्धानां ज्ञानवृद्धस्य शुकस्य वा अनुवृत्त्या । यतो दुष्कुलत्वं तन्निमित्तमाधिं च मनःपीडां महत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोऽपि संभाषणलक्षणसम्बन्धः विधुनोति । कुतः पुनः किं पुनः वक्तव्यं गृणतः कीर्त्तयतः पुंसः नाम कर्त्तृ दौष्कुल्यं विधुनोति । ननु दौष्कुल्यारम्भकं पापं प्रारब्धमेव, तस्य नाशं विना कथं दौष्कुल्यधूननं, प्रारब्धस्य तु भोगेनैव नाश इति प्रसिद्धेः नामतः कथं खण्डयित्वित्यत आह—यो भगवाननन्तशक्तिरिति । शक्तीनामानन्त्याद्भक्तप्रारब्धनाशिन्यपि काचित् शक्तिरस्त्येवेति भावः । तथाच महत्सु स्वभक्तेषु गुणा यस्य स महद्गुणस्तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्माद्यमनन्तमाहुरिति । तेन तद्भक्तेषु तदीयगुणसंक्रमात् तस्मिन्निव तद्भक्तेऽपि प्रारब्धं न तिष्ठति ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ ननु के ते गुणास्तत्र तान् वक्तुं कः समर्थः ? किन्तु एतावता सूचितेनालं यद्गुणैरसाम्यं न अतिशायनं यस्य तस्येति । यस्य सम एव नास्ति अधिकः कुतो भविष्यतीत्यर्थः । एवम्भूतस्य यस्यानभीप्सोरपि अंघ्रिरेणुं विभूतिर्लक्ष्मीः सर्व्वगुणपूर्णमन्विष्यन्ती जुषते सेवते इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानानपि त्यक्त्वा ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदाख्यानम् अत्यद्भुते वेदेनोपासनभजनध्यानाख्ये योगे भगवद्भावापत्तिसाधने निष्ठा यस्य तत् परं सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्य उत्कृष्टं पुण्यं पुण्यावहम् असंवृतार्थमसंदिग्धसाध्यसाधनबोधकम् अनंतस्यापरिच्छिन्नस्याचरितैरुपपन्नं युक्तम् अत एव भागवतानामभिराममतिप्रियं परीक्षिते प्रोक्तं पारीक्षितं श्रीमद्भागवताभिधं महापुराणमाख्याहि कथय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं श्रीमद्भागवताख्याने महतादरेण महात्मभिः प्रवर्तितस्यात्मनः कृतार्थतामाह अहो इति द्वाभ्याम् । "ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः स वै सूत उदाहृत" इति स्मृतिप्रसिद्धा विलोमजा अपि वृद्धानां ज्ञानादिभिः स्थविराणामनुवृत्त्या सेवयाऽद्य जन्मभृतः आस्म ह इति हर्षे, सफलजन्मानो भवामः अहो इत्याश्चर्ये, अहो महत्तमानामभिधानयोगः श्रवणकथनादिनिबन्धनः सम्बन्धः दौष्कुल्यं दुष्कुलजत्वं तन्निमित्तमाधिं मनोव्यथां च शीघ्रं विधुनोति अपनयति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यच्चरणशरणजनाभिधानयोगो दौष्कुल्यमाधिं च विधुनोति कुतः पुनस्तस्य महत्तमैकांतपरायणस्य नाम गृणतः कीर्तयतः पुंसो दौष्कुल्यं तन्निमित्त आधिश्च ? न कुतोऽपीत्यर्थः । ननु यन्नाम गृणतो दौष्कुल्यादि न स्यात्तादृशोऽन्योपि कश्चिदस्त्येवेत्यतो निःसमानातिशयत्वमाह योऽनंतशक्तिः अनंताः शक्तयो यस्य सः "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"ति श्रुतेः, यश्च स्वाभाविकषडैश्वर्यसंपन्नो भगवान् स्वतोऽप्यनंतः "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे"ति श्रुतेः महांतः "अनंतकल्याणगुणात्मकोऽसौ तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः" इत्यादिश्रुतिप्रोक्ताः गुणा यस्य समहद्गुणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मान्महद्गुणवत्त्वादपि यमनंतमाहुर्मुनयो वेदा वा तस्य समानातिशयशून्यस्य नाम गृणत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ निःसमानातिशयत्वं प्रपंचयति त्रिभिः । गुणैरसाम्यानतिशायनस्य गुणैरित्युपलक्षणं शक्तिस्वरूपयोः गुणतः शक्तितः स्वरूपतश्च यदसाम्यमसमत्वमनतिशायनमनतिशयत्वं च तस्यैतावता सूचितेन माहात्म्यलेशमात्रेण दर्शितेनालम्, तल्लेशमेव दर्शयति—विभूतिः श्रीः इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयतोऽपि हित्वा यस्यानंतगुणशक्तिमतोऽनभीप्सोरकामयमानस्यापि भगवतोंऽघ्रिरेणुं भजते सेवते ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

यत्पादमूले कृतकेतन इति वाक्यात् भुवनांघ्रिपात् प्रवेशार्थं वा तत्कथयेत्याहुः तत्र इति । इदमाख्यानं सर्वैः श्रोतव्यं धर्मार्थकाममोक्षभक्तिनिष्ठैः अत्र तु पुण्यत्वात् धर्मनिष्ठैः श्रोतव्यं तत्सर्वतः अर्थो यस्मात् अस्मिन् श्रुते अर्थोऽपि सिद्ध्यति अद्भुतत्वात्कामः अद्भुता योगनिष्ठा यत्र अनेन मोक्षार्थिभिः श्रोतव्यमित्युक्तम् । आख्यानं तद्वृत्तान्तप्रतिपादकशब्दसंदर्भः । किंच अनंताचरितोपपन्नमनंतस्य यानि अनंतानि आचरितानि तैरुपपन्नं तस्याख्यानस्य एतानि विधेयविशेषणानि उद्देश्यांशः अन्यद्विधेयं भागवता अभितो रमंतेऽस्मिन्निति वा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं प्रोत्साहितश्रोतॄन् प्रोत्साहयति अहो इति । अत्र स्वश्लाघा परस्तुत्यर्थः अन्योऽहमितिवत् अहो इत्याश्चर्ये । वयमिति श्लाघायां जन्मभृतः सफलजन्मानः अद्येत्यलभ्यलाभः, हेत्वद्भुतत्वं स्मृतिप्रसिद्धम् अकस्मादस्माकं सफलजन्मत्वं वृत्तं न हि असजन्म सफलं भवति । अतः सद्जन्मापि जातमिति आश्चर्यं, न त्वसतः उत्पन्नः सज्जन्मा भवति न त्वेकं बहवः प्रार्थयन्ते सतः अतो बहूनामुपकारकरणात् बहुभिर्निरूपितं बहुत्वं वा एकस्य जातमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्लाघाप्रसंगात् जाते जन्मनि दैववशात् फलसम्बन्धः प्रायेण कचित्तरति कश्चनेति वाक्यात्, अस्माभिस्तु फलार्थमेव जन्म धृतं सूतत्वाभावे इदं नोपपद्येतेति ब्रह्मकल्पे इयं व्यवस्था अत्रैव जाता न पूर्वं कदाचन अयमर्थो युक्त्या च बोध्यते । अतः स्मर्तुर्विस्मयजनकः निन्दितस्योत्तमत्वेन सर्वजनीनत्वम् अत्याश्चर्यकरमतो भगवत इव भवत्कृपया ममापि षड्गुणा जाताः । विलोमजाता इति 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः' वृद्धानुवृत्त्या एवं जाताः । अतो वृद्धानामनुवर्तनं सर्वपुरुषार्थदायि किंच दोषोऽपि निवृत्तः वयं दुष्कुले जाताः कथं भगवत्कृपया सत्कुले भविष्याम इति या मनःपीडा सापि निवृत्ता, महत्तमानामाज्ञा अभिधानयोगः भगवद्गुणविधानार्थं नियोगः स शीघ्रमेव आधिं विधुनोति । अतो भवतामनुवृत्तिनियोगौ मम सर्वपुरुषार्थसाधकौ जातौ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अतः परमुत्तरे किं भविष्यतीति न जाने प्रश्नादेवैतत्सिद्धिरित्याह कुतः पुनरिति । तस्य नाम गृणतः दौष्कुल्याधिः कुत्र तिष्ठतीति सम्बन्धः । इदं तु न स्वाभिप्रायेण अन्यथा स्वश्लाघायां गर्वः स्यात् । अतः केवलनामोच्चरणकर्तुः फलमुच्यते, कुलरहितानामुद्धाराय कुलीनानां गर्वाभावाय च एकवचननिर्देशश्च न स्वाभिप्रायं नाम्नां माहात्म्यमाहमहत्तमैकांतपरायणस्येति । महत्तमानामपि तन्नामोच्चारणे तस्यासीष्टस्थानत्वात् नामोच्चारयितुरपेक्षा भवति प्रायेणायमस्मदभीष्टं जानातीति ततस्तेऽप्यनुवृत्ता भविष्यन्तीति भावः । नाम भगवानिति उत्तरोत्तरमुत्कृष्टाः अतस्तस्मिन्निष्ठायां तथैव फलमिति ज्ञापनार्थम् अन्यथा नामोच्चारण एव शास्त्रं समाप्तं स्यात् ततश्च भागवतानारम्भः प्रसज्येत । अतो भगवन्माहात्म्यं वदति । योऽनंतशक्तिरिति वक्तव्ये नाममहत्त्वं च देशकालापरिच्छेदेन च तत् भगवतस्त्रयं जातं तादृशाः शक्तयः स्वरूपाणां गुणानां स्वरूपतः कार्यतः फलतश्च अतो नवधा अनन्तत्वं भगवति पश्यति तदाह योऽनंतशक्तिरिति । सर्वतः अनन्ताः शक्तयो यस्येति वा अनंतेषु शक्तिर्यस्येति वा, एवमुत्तरत्रापि भगवांश्चानन्तः अरूपस्याऽनंतत्वमुच्यते न विद्यते अंतो यस्य यस्मात् यस्मिन्निति वा तन्निष्ठानामप्यंताभावः । किंच गुणानां द्विरूपमनन्तत्वं महत्त्वेन गुणत्वेन च अनन्तावहत्वं च अनन्ता एकस्य गुणे महत्त्वस्य परिच्छेदो नास्ति, चकाराद्भगवत इव गुणानामपि अवांतरभेदाः । एकेन प्रकारेण अपरिच्छेदरूपेण माहात्म्यमुक्तम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं माहात्म्यान्यनंतान्यपीति सूचितं माहात्म्यांतरं विशेषाकारेण वक्तव्यमित्याकांक्षायामाह एतावतालमिति । स्वभावतो माहात्म्यानि वक्तुमशक्यान्येव, सूचनं परं कर्त्तव्यम् अन्यथा महाराजाधिराजस्य स्वरूपं स्पष्टतया कथितमपराधाय भवति सूचनमपि बहु न कर्त्तव्यं तदाह एतावतालमिति । एतावदपि सूचनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । नन्विति सम्बोधनं संमत्यर्थमंतःकरणं सैव माहात्म्यरसाभिनिविष्टश्च वदति माहात्म्यं हि तरतमभावेन निरूपणीयं तत्सजातीयविजातीयतादृशपुरुषसम्भावनया भवति, तद्भगवति न सम्भवतीत्याह गुणैरसाम्यानतिशायनस्येति । गुणैर्हेतुभिः कृत्वा न साम्यमतिशयश्च यस्य एवं स्वरूपशक्तिभिश्च तथापि किंचित् सूच्यत इत्याह हित्वेतरानिति तया विना क देवत्वमित्यादिवाक्यन्यायेन लक्ष्मीमूलकं सर्वं विचारिका च, सा एवं स्वरूपतश्च महती यदि सर्वान् विहाय भगवन्तं भजते तदा सर्वोत्तमत्वं न विविच्य वक्तव्यम् । अनभीष्टं कथं भजेत तत्रापि अनभीप्सोः अंघ्रिरेणुं कथं भजेत भोगार्थं वा यदि तदा प्रार्थयतः अन्यानपि विहाय । अतः अंघ्रिरेणोरपि माहात्म्यं तदपेक्षया चान्येषां तस्मान्माहात्म्यनिरूपणं न कर्त्तव्यं न हि सर्षपात् मेरुर्महानिति कश्चिद्वदति अस्तिवा प्रकृतिरूपत्वादस्याः स्त्रीत्वाद्वा बुद्ध्यभावः ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तन्नः परं पुण्यमित्यत्र । उद्देश्यविशेषणत्वे दूषणमुक्त्वा विधेयविशेषणत्वे गुणमाहुः एवं त्वयेत्यादि । एवं प्रकारकोपकाराय त्वया कथितमित्यर्थः । अहो इत्यत्र । ब्रह्मकल्पे इयं व्यवस्थेति । तत्र हि पृथोर्यज्ञे बृहस्पतेर्हविषि ऐन्द्रं हविः प्रमादतः पतितम्, ततः सूत उत्पन्नः, तस्य मुख्या वृत्तिः पुराणकथनम्, अन्या अश्वचिकित्साद्या जघन्या इत्युक्ताः । षड्गुणा इति । अहो वयमित्यादिश्लोकषट्कोक्ताः । कुतः पुनरित्यत्र । इत्याहेति । इति हेतोरुत्तरेऽधिकप्राप्तिं कैमुतिकेनाहेत्यर्थः । अपेक्षेति तत्रोपादेयबुद्धिः । अपेक्षायां हेतुमाहुः प्रायेणेत्यादि । तव इति । तेन न्यायेनैवं ज्ञापनार्थं स न्यायोत्रोच्यत इत्यर्थः । वक्तव्य इति उक्त इत्यर्थः । विपरीततया कथयन्निति । भगवत्कथनपूर्वकनाममाहात्म्यं कथयन् । उत्तरवाक्यगतमिति । उत्तरार्द्धं इत्यर्थः । किं भगवति माहात्म्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः महतो भावो माहात्म्यमिति । महत्त्वमेव माहात्म्यमित्यर्थः । तद्विवृण्वन्ति महत्त्वमित्यादि । तादृशमिति । देशाद्यपरिच्छिन्नम् । अतो नवधेति । स्वरूपस्य त्रिधाऽपरिच्छिन्नत्वम्, शक्तिगुणयोस्तु कार्यस्य फलस्य च यथायथं सर्वत्र सर्वदा सर्वेषु दर्शनाच्छक्तीनां कार्यतस्त्रिधाऽपरिच्छिन्नत्वम्, गुणानां तु फलतस्तथात्वमतो नवधेत्यर्थः । पश्यतीति पाठे सूतः पश्यति इत्यर्थो बोध्यः । पर्यवस्यतीति प्राञ्जलः पाठः । उत्तरत्रेति । महद्गुणत्वादित्यनेनोक्तेषु गुणेष्वपीत्यर्थः । एतावतेत्यत्र । स्वरूपशक्तिभिरिति स्वरूपेण शक्तिमिश्रेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सर्ववेदेतिहाससारत्वात् काण्डत्रयात्मकवेदार्थस्यात्र गतार्थत्वं सूचयन्तो विशिंषन्ति, तत्र कर्मकाण्डार्थस्य गतार्थत्वमाहुः–परं पुण्यमिति । शृण्वतां वदतां च निरतिशयपुण्यावहमित्यर्थः । ज्ञानकाण्डार्थस्य गतार्थत्वमाहुः–अत्यद्भुतयोगनिष्ठमिति, अत्यद्भुतयोगे ज्ञानयोगे निष्ठा परिसमाप्तिर्यस्य तदित्यर्थः । उपासनाकाण्डार्थस्य गतार्थत्वमाहुः–अनन्तस्य भगवतश्चरितेनोपपन्नं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संयुक्तमिति। अत एव भागवतानां भगवद्भक्तानां अभिरामं आनन्दकरमित्यर्थः। वेदात्सुग्रहत्वमप्याहुः-असंवृतः स्पष्टः अर्थो यस्य तदित्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ एवं भगवद्गुणानुवर्णने प्रवर्त्तितः सूतो महतामादरपात्रमात्मानं कृतार्थं मन्यमानोऽभिनन्दति-अहो इति द्वाभ्याम्। अहो अस्मद्भाग्यं वयं विलोमजाता ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाता अपि वृद्धानां ज्ञानेन वयसा जन्मना च वृद्धानां शुकादीनां भवतां चानुवृत्त्या सेवया कृपया वा हेतुभूतया अद्याधुना जन्मभृतः प्रशस्तदेहधृत आस्म जाताः। इति हर्षे। विलोमजातानामपि हेत्वन्तरेण प्रायशः समूलको हर्षो युक्त एव। उक्तमेव स्पष्टयति-महदिति। महत्तमानां त्वादृशानां अभिधानयोगो लौकिकोऽपि सम्भाषणसम्बन्धः दौष्कुलयं दुष्कुलप्रभवत्वप्रयुक्तं हीनत्वमाधिं तन्निमित्तां मनःपीडां च शीघ्रं विधुनोति निरस्यति॥ १८॥ ❀ ❀ कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं? योऽसौ भगवान् ऐश्वर्यवीर्यादिषड्गुणपूर्णः अनन्ता अपरिमिता अविच्छिन्ना विनाशरहिता वा शक्तयो यस्य सः। यश्च स्वयमप्यनन्तो देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितः महत्सु विवेकिषु भक्तेषु गुणा यस्मात्सः तद्गुणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादपि ऋषयो यमनन्तमाहुस्तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य नाम गृणतः कीर्तयतः पुंसो महत्तमानामभिधानयोगः प्रश्नोत्तरादिसम्बन्धो दौष्कुल्यादि विधुनोतीति पूर्वेणैवान्वयः। यद्वा तस्य नाम गृणतः कुतः पुनर्दौष्कुल्यादीत्यन्वयः। यद्वा तस्य नाम गृणतः पुंसस्तस्य नामैव दौष्कुल्यादि विधुनोतीति किं वक्तव्यमित्यन्वयः॥ १९॥ ❀ ❀ तस्यानन्तशक्तित्वे षड्गुणपूर्णत्वे वा किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह-एतावतेति। गुणैर्न विद्यते साम्यं यस्य न विद्यतेऽतिशायनमतिशयश्च यस्मात्तस्य पूर्णगुणस्य सूचितेन दिङ्मात्रप्रदर्शितेनैतावता महिम्नाऽलम्। विस्तरतो वक्तुं कः शक्नोतीति भावः। एतावतेति कियतेत्यपेक्षायामाह-विभूतिर्लक्ष्मीः प्रार्थयमानानपीतरान् ब्रह्मादीन् हित्वा विहाय अनभीप्सोरकामयमानस्यापि यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषते सेवते इत्येतावतेति॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

आप कृपा करके उसी ज्ञान और परीक्षित्के परम पवित्र उपाख्यानका वर्णन कीजिये; क्योंकि उसमें कोई बात छिपाकर नहीं कही गयी होगी और भगवत्प्रेमकी अद्भुत योगनिष्ठाका निरूपण किया गया होगा। उसमें पद-पदपर भगवान् श्रीकृष्णकी लीलाओंका वर्णन हुआ होगा। भगवान्के प्यारे भक्तोंको वैसा प्रसङ्ग सुननेमें बड़ा रस मिलता है॥ १७॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं-अहो! विलोम[1] जातिमें उत्पन्न होनेपर भी महात्माओंकी सेवा करनेके कारण आज हमारा जन्म सफल हो गया। क्योंकि महापुरुषोंके साथ बातचीत करनेमात्रसे ही नीच कुलमें उत्पन्न होनेकी मनोव्यथा शीघ्र ही मिट जाती है॥ १८॥ ❀ ❀ फिर उन लोगोंकी तो बात ही क्या है, जो सत्पुरुषोंके एकमात्र आश्रय भगवान् का नाम लेते हैं! भगवान् की शक्ति अनन्त है, वे स्वयं अनन्त हैं। वास्तवमें उनके गुणोंकी अनन्तता के कारण ही उन्हें अनन्त कहा गया है॥ १९॥ ❀ ❀ भगवान्के गुणोंकी समता भी जब कोई नहीं कर सकता, तब उनसे बढ़कर तो कोई हो ही कैसे सकता है? उनके गुणोंकी यह विशेषता समझानेके लिये इतना कह देना ही पर्याप्त है कि लक्ष्मीजी अपनेको प्राप्त करनेकी इच्छासे प्रार्थना करनेवाले ब्रह्मादि देवताओंको छोड़कर भगवान्के न चाहनेपर भी उनके चरणकमलोंकी रजका ही सेवन करती हैं॥ २०॥

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः।
सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः॥ २१॥
यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम्।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः॥ २२॥
अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान्।
नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्त्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः॥ २३॥
एकदा धनुरुद्यम्य विचरन् मृगयां वने। मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्तृषितो भृशम्॥ २४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथेत्यर्थान्तरे। यस्य पादनखादवसृष्टं निःसृतमपि विरिंचेनोपहृतं समर्पितमर्हणाम्भोऽर्घोदकमीशसहितं जगत्पुनाति। विरिंचोपहृतं सेशमिति च तयोरप्युपासकत्वमुक्तम्। तस्मान्मुकुन्दव्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः स एव सर्वेश्वर इत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ धीराः संतः। ऊढं धृतम्। अन्त्यं परमकाष्ठापन्नम्। तदाह। यस्मिन्नहिंसोपशमश्च स्वाभाविको धर्मः॥ २२॥ ❀ ❀ एवं स्वभाग्यमभिनन्द्य पारीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह। अहं हीति। हे अर्यमणो हे सूर्य्यात्रयीमूर्तयोऽत्र

१. उच्चवर्णकी माता और निम्न वर्णके पितासे उत्पन्न संतानको 'विलोमज' कहते हैं। सूत जातिकी उत्पत्ति इसी प्रकार ब्राह्मणी माता और क्षत्रिय पिताके द्वारा होनेसे उसे शास्त्रोंमें विलोमजाति माना गया है। २. प्रा० पा० -ते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यावानात्मावगमो मम ज्ञानं तावदाचक्षे प्रवक्ष्यामि। तथा हि। यथा पक्षिणो नभ आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेवोत्पतन्ति न कृत्स्नं तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां समं स्वमत्यनुरूपमेव वदन्तीत्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ सम्प्रति कथामुपक्षिपति। एकदेति॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अर्थान्तरमाह–यस्य वामनावतारे पादनखाद्वामपादनखनिर्भेदनान्निःसृतं ब्रह्मद्रवं ब्रह्मणा स्वकमण्डलौ धृत्वार्चीकृतं यज्जलं तदेव महादेवेन स्वशिरसि धृतं पुनर्भूम्यागतं गंगाभूदिति। तदुक्तं "आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम्। भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियं कन्या किल्बिषनाशिनी विजयते भागीरथी पावनी" इति भगवत्पूज्यपादैः वाल्मीकीयादौ च स्पष्टतरं प्रतिपादितमेतत्। इत्यर्थ इति। जगति सर्वोत्कृष्टा लक्ष्मी-ब्रह्मशिवा एव तत्पदं सेवमानास्तस्य महोत्कर्षं सूचयन्तीति वाक्यार्थः॥ २१॥ ❀ ❀ अथ दृश्यमाना मनीषिणोप्यत्र प्रमाणमित्याह–यत्रेति। यत्र मुकुन्दे स्मरणादिना मुक्तिप्रदे यद्यस्य पारमहंस्यं भागवतपरमहंसत्वं "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने" इत्युक्तेः। यस्मिन् यदर्थम्। अहिंसया मात्सर्यादिराहित्येनोपशमो भगवन्निष्ठा विधीयत इत्यर्थः। यस्मिन्व्रजने इति चक्रवर्ती। तीर्थस्तु-धीराः विषयवार्त्तानिवृत्तायां धियि रताः सन्तो देहात्मज-वित्तादिघृढं संगमासक्तिं सहसा विमर्शज्ञानेन निरस्य परमहंसाश्रममप्राप्यमन्त्यं सर्वावधिभूतं मुकुन्दाख्यं ब्रह्म व्रजन्ति यस्मिन्परम-हंसाश्रमेऽहिंसा विहितातिरिक्तहिंसावर्जनमुपरमः। उं रुद्रं पाति पिबति संहरति वेत्युपो विष्णुः सर्वाधिकस्तत्र हरौ रमो रमणं रतिर्विषयनिवृत्तिर्वा धर्मो विहित इति शेषः। एतेन मुक्तिदातृत्वेनापि सर्वोत्कर्षो हरेरेवासूचीति॥ २२॥ ❀ ❀ आख्याहीति शौनकप्रश्नोत्तरं वक्ति–हे अर्यमण इति। अर्यं शुद्धधर्मं मीयते ज्ञायतेऽनेनेत्यर्यमा वेदः, अर्यं तमो मिनोति प्रक्षिपतीत्यर्यमा सूर्यो वा। "अर्यश्चन्द्रे रवौ वैश्ये रजताम्नाययोरपि। तमसि स्वामिनि श्रेष्ठे पुंस्त्वाद्यस्य तु लोकतः" इति निरुक्तिः। यूयं साक्षात्सूर्यरूपा एव भवतामग्रेऽहं ज्योतिरिंगणवत्किं प्रकाशयितुं समर्थः। यद्वा सर्वदा वेदाभ्यासतत्परत्वात्तद्रूपा यूयमहं तद्वक्तुं श्रोतुं वाप्यनधिकारित्वाद्धवदग्रे किं वदामि, तथापि भवदाज्ञया गुरुप्रसादादवाप्तं किञ्चिद्वदिष्याम्येवेति भावः। इत्यर्थ इति। भगवद्गु-णानामानन्त्यात्सर्वात्मना ज्ञातुं तु न कोपीशः। पक्षिणो हि स्वशक्त्यनुसारेण पतन्ति नभसि गच्छन्ति। शक्त्यभावादेवोपरमन्ति न नभोवसानात्तस्यानन्तत्वादन्तं न तेऽवाप्नुवन्ति यथा तथा। ब्रह्मप्रभृतिज्ञानिनोपि स्वमत्यनुसारमेव विष्णुगुणगानं कुर्वन्तः शक्त्यभावादुपरमन्ति न गुणावसानात्तेषामानन्त्यादिति भावः॥ २३॥ ❀ ❀ अथ भगवानेव स्वपार्श्वं नेतुं ब्रह्मशापद्वारा तं विरक्तं सम्पादितवांस्तत्र च श्रीभागवतं प्रकाशितवानिति वक्तुं तच्चरितान्तरमाह–एकदेति। धनुरुद्यम्य सज्यं कृत्वा प्रगृह्य मृगयामुद्दिश्य वने विचरन्॥ २४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यं प्रति तन्माहात्म्यदिशं दर्शयामीत्यभिप्रायेणाह अथापीति द्वाभ्याम्। अथाप्यपि च पुनरपि वेत्यर्थः, यस्य भगवतः वामपादांगुष्ठनखावसृष्टमर्वाक् प्रस्तुतं विरिंचेन ब्रह्मणोपहृतं समर्पितमर्हणांभोऽर्घ्यजलं गंगात्मकं कर्तृ सेशमिन्द्रादिलोकपालैः सहितं जगत्पुनातीत्येतावत् सूचितेन महिम्नालमित्यर्थः। एवंविधमहागुणगणयुक्ताच्छ्रीनिवासात्तीर्थपदान्मुकुंदादन्यः को वा लोके भगवत्पदार्थः भगवत्पदाभिधेयः ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणपौष्कल्यवदभिधायकेन भगवच्छब्देन प्रवृत्ति-निमित्तानामाश्रयः पुरुषोत्तमादन्यः को वाभिधीयते न कोऽपीत्यर्थः। एतेन योऽनंतशक्तिर्भगवानित्याकांक्षा शामिता॥ २१॥ ❀ ❀ यत्रेति। यत्र यस्मिन्भगवति मुकुन्देऽनुरागयुक्ताः संतो धीराः जितेन्द्रियाः सहसाऽकस्मादेव देहे आदिशब्दात्तदनुबंध्यादिषु चोढं रूढं मूलं संगमपोह्य तत्पारमहंस्यमंत्यं तुरीयं परमहंसाश्रमं व्रजंति यस्मिन्पारमहंस्याश्रमेऽहिंसा उपशमश्च स्वानुरूपो धर्मः दयादिरस्ति॥ २२॥ ❀ ❀ एवंविधानंतमाहात्म्यशालिनो भगवतो माहात्म्यं वर्णयितुमहं न वर्णयामीत्यभिप्रायेणाह अहमिति। अर्यमणः हे ज्ञानाधिकाः! ऋ-गतौ गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, अत्र भगवन्माहात्म्ये भवद्भिः पृष्टोऽहं यद्वा हे अर्यमणः सूर्याः त्रयीमूर्त्तयः यावानात्मनो बुद्धेरवगमः प्रसरः यावन्महिमा मद्बुद्धिविषयो भवति तावंतं महिमानमाचक्षे वर्णयामि। तथाहि यथा पतत्रिणः पक्षिणो बाणा वा आत्मसमं स्वबलानुरूपमेव नभः प्रतिपतंति उत्पतंति तथा विपश्चितोऽपि समस्तबुद्धिबलानुरूपं विष्णुगतिं भगवन्महिमानं पतंति विषयीकुर्वंति, नहि पतत्रिणो नभसि उत्पतंतो नभसोऽभावान्निवर्तंते स्वबलक्षयान्निवर्त्तन्ते एवं विपश्चितो मतिक्षयादेव निवर्त्तंते न तु भगवन्महिम्नः क्षयादित्यर्थः। तच्चोक्तमन्यत्रापि "इषुक्षयान्निवर्त्तंते नांतरिक्षक्षितिक्षयात्। मतिक्षयान्निवर्त्तंते न गोविंदगुणक्षयादि"ति॥ २३॥ ❀ ❀ अथ तत्पृष्टं भागवताख्यं पुराणं परीक्षिच्छुकसंवादरूपं शुश्रावयिषुस्तावत्संवादप्रवृत्तिं तदुपोद्धातरूपं परीक्षिच्छुकयोः संगमं परीक्षितः प्रायोपवेशं च तन्मूलं विप्रशापं तन्निमित्तं चाह एकदेत्यादिना यावत्स्कंधसमाप्ति। तावच्छापनिमित्तमाह षड्भिः एकदेति। कदाचित्परीक्षिद्धनुरुद्यम्य उद्धृत्य वने मृगयां चरन् पश्यमानः श्रांतः नितरां तृषितः तृषा संजाता क्षुदस्य संजातेति तथा तारकादित्वादितच्॥ २४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ सर्वोत्तमत्वाद्वितीयत्वसमर्थनस्य बहुयुक्तिसंदृष्टत्वप्रकटनायेदमपि भवतीत्याह अथापीति। यस्य पादनखावसृष्टं गलितं विरिंचेन ब्रह्मणा उपहृतं समर्पितमर्हणांभः अर्घ्यजलं श्रीपादावनेजनोदकमिति यावत् रुद्रेण सह वर्तमानं च जगच्चतुर्दशभुवनं पुनाति यस्मादथ तस्माल्लोके भुवने मुकुंदान्मोक्षप्रदान्नारायणादन्यतमः अन्यः स्वार्थे तमप्प्रत्ययः को नाम भगवत्पदार्थः निरतिशयज्ञानादिगुणवत्तया भगवानिति नामवाच्योऽस्ति सर्वेषां तदर्वाक्तनत्वान्न कोऽप्यस्तीत्यर्थः। अनेन विरिंचिपूज्यत्वशिवशुद्धिकरतीर्थपदत्वभगवन्नामवाच्यत्वाद्वितीयत्वानि सर्वोत्तमत्वसूचकानीति ज्ञातव्यम्॥ २१॥ ❀ ❀ मुकुंदत्वं विवृणोति यत्रेति। यत्र मुकुंदे अनुरक्ताः स्निग्धाः धीरा विषयवार्तायां निवृत्तायां बुद्धौ रताः संतो देहादिपूढं प्ररूढं संगं स्नेहलक्षणं सहसा विमर्शज्ञानेन व्यपोह्य निरस्य तत्परमहंसाश्रमप्राप्यं सत्यं साधुगुणयुक्तं ब्रह्म मुकुंदाख्यं व्रजंति, यस्मिन्परमहंसाश्रमे अहिंसा विहितातिरिक्तहिंसावर्जनमुपरमम्। उं रुद्रं पाति पिबति हिनस्तीति वा उपो विष्णुः सर्वाधिकस्तस्मिन् हरौ रमो रमणं रतिर्विषयनिवृत्तिर्वा धर्मो विहित इति शेषः। अनेन मुक्तिदानमपि सर्वोत्तमत्वद्योतकमिति सूचितं भवति॥ २२॥ ❀ ❀ आख्याहीति शौनकप्रश्नोत्तरं वक्ति अहं हीति। अस्य हरेर्गुणान् वक्तुं भवद्भिः पृष्टोऽहम् अत्र हरिगुणेषु यावानात्मावगम आत्मनो मम अवगमः ज्ञानं तावत् आचक्षे व्याकरिष्ये, गुणानामनंतत्वात्कस्यापि सर्वात्मना ज्ञातुं शक्तिर्नास्तीत्येतदर्थं हिशब्देनाह। न केवलमहमेवाशक्तः किंतु अतीतानागतवर्तमाना ब्रह्मादयः सर्वेऽप्येवमेव हरिगुणविषय इति सोदाहरणमाह नभ इति। यथा पतत्रिणः पक्षिणः नभः आत्मसमं स्वशक्त्यनुसारेण पतंति शक्त्यभावादेवोपरमंति न नभोऽवसानादनंतत्वादस्य तथा ब्रह्मादयो विपश्चितो ज्ञानिनो विष्णुगतिं विष्णुज्ञानं प्रति सममात्मशक्त्यनुसारेण यतंते शक्त्यभावादुपरमंति, न गोविंदगुणानां मितत्वादिति भावः॥ २३॥ ❀ ❀ पारीक्षितमाख्यानं वक्ष्यंस्तस्य निर्वेदनिमित्तब्रह्मशापं वक्तुमुपक्रमते एकदेति। धनुरुद्यम्य सज्जं कृत्वा प्रगृह्य मृगयामुद्दिश्य वने विचरन्॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य चानन्तगुणस्य महत्त्वभिव्यक्तत्वं दर्शयति अथेति। सेशं पुनातीत्यत्रेशस्यापि पवित्रीकरणमखण्डतमोगुणाधिष्ठानत्वेऽपि तदावेशखण्डनं ज्ञेयम्॥ २१॥ ❀ ❀ तस्मात् तमेव भजेदित्यभिप्रेत्याह यत्रेति। अन्त्यं पारमहंस्यं भागवतपरमहंसत्वम्—'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' इत्युक्तेः। यस्मिन् यदर्थम् अहिंसया मात्सर्यादिराहित्येन उपशमो भगवन्निष्ठा विधीयत इत्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ नन्वनन्तगुणस्य तस्य कथं गुणगणने प्रवृत्तोऽसि तत्राह अहं हीति॥ २३॥ ❀ ❀ अथ श्रीभगवानेव स्वपार्श्वं नेतुं ब्रह्मशापद्वारा तं विरक्तं सम्पादितवान्। तत्र च श्रीमद्भागवतं प्रकाशितवानिति वक्तुं तच्चरितांतरमाह एकदेत्यादिना॥ २४-२७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अथ इत्यर्थान्तरे। यत्पादनखावसृष्टं निःसृतमपि विरिंचेनोपहृतं समर्पितमर्हणाम्भः अर्घ्योदकम् ईशो महादेवस्तत्सहितं सर्वं जगत् पुनाति तस्मान्मुकुन्दव्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरः स एवेत्यर्थः। एवञ्च जगति सर्वोत्कृष्टा लक्ष्मीब्रह्मशिवा एव तत्पदं सेवमानास्तस्य महोत्कर्षं सूचयन्तीति वाक्यार्थः॥ २१॥ ❀ ❀ तथा दृश्यमाना मनीषिणोऽप्यत्रार्थे प्रमाणमित्याह यत्रेति। ऊढं धृतम्। अन्त्यं परमकाष्ठापन्नम्। यस्मिन् व्रजने॥ २२॥ ❀ ❀ एवं स्वभाग्यमभिनन्द्य पारीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह अर्यमणः! हे सूर्यास्तत्तुल्यास्त्रयीमूर्त्तयः अत्र यावानात्मावगमः मम ज्ञानं तावदाचक्षे प्रवक्ष्यामि। यथा पक्षिणः आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव नभ उत्पतन्ति न तु कृत्स्नं तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां समं स्वमत्यनुरूपमेव॥ २३-२४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निःसमानातिशयत्वलेशांतरं दर्शयति अथेति। यस्य भगवतः पादनखादवसृष्टं निःसृतं विरिंचेन ब्रह्मणोपहृतं समर्पितमर्हणांभोऽर्घ्यजलं सेशं सशिवं जगत्पुनात्यतो मुकुंदाद्भगवतोऽन्यतमो भगवत्पदार्थः को नाम न कोऽपीत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ यत्र श्रीमुकुंदेऽनुरक्ताः संतो धीराः स्थिरस्वभावा देहादिषूढं धृतं संगं 'संघोर्थे सहसे'ति यादवः, सहसा सद्य एवापोह्य यस्मिन्नहिंसया सहित उपरमः स्वधर्मैः स्वासाधारणो धर्मस्तदंत्यं सर्वाश्रमेभ्योऽन्ते भवं पारमहंस्यं व्रजंति॥ २२॥ ❀ ❀ शुकपरीक्षित्संवादद्वारा मुनिप्रश्नानुसारतो भागवतं वक्तुमाह अहं हीति। हे अर्यमणः! सूर्याः अज्ञानतिमिरघ्नाः भवद्भिः पृष्टोऽहं यावदात्मनोऽवगमो ज्ञानं तावदाचक्षे यथा पतत्रिणः आत्मसमं स्वबलानुरूपं नभः पतंति तथा विपश्चितो विवेकिनो विष्णोर्गतिं लीलामात्मसमं वदंति एवमहमपि वर्णयामीत्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ शुकपरीक्षित्संवादं वक्तुं तन्निमित्तभूतवैराग्योदयकारणं विप्रशापं दर्शयति एकदेत्यादिना। क्षुदस्य संजाता क्षुधितः तृषितः आश्रमं प्रविवेशेत्युत्तरेणान्वयः॥ २४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तथाच महतो विचारपूर्वकं भजनं स्तवनार्थं वक्तव्यमिति चेत्तत्राह । यद्यपि विभूतित्वात् लक्ष्म्याः न स्त्रीत्वादिकृतदोषः संभवति । युक्तिश्चोक्ता अथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन प्रकारांतरेण माहात्म्यसूचनं निरूप्यते। त्रयो हि महांतः ब्रह्मा विष्णुः रुद्रश्च तत्र ब्रह्मा चरणक्षालनकर्ता शिवश्चरणोदकधारकः, अतः परं को महान् भवेत् तदाह यत्पादनखावसृष्टमर्हणांभः चिरं विरंचेन ब्रह्मणा उपहृतं समर्पितमर्हणांभः पूजासाधनोदकं गंगेति यावत् सेशं महादेवसहितं जगत्पुनाति, तन्नखावसृष्टमिति भिन्नं वानेन ब्रह्मांडभेदेन यदि वा चरणजलमागतं नंदारूपं तदसंगृहीतं भवति अथवा भगवदपेक्षया तु लक्ष्म्या हीनत्वं ज्ञापयति नखाव-सृष्टमिति नखोदकं ह्यतिहीनं ईशस्य पावित्र्यमग्रे वक्ष्यते, सेशं पुनातीति पाठे भगवद्व्यतिरिक्तं आब्रह्मतृणस्तंबपर्यंतं पुनाति नखोदककर्तृकणवनापेक्षया यदान्येषां तदा भगवत्पदार्थः को वा भवेत् । ननु कोऽपि मास्तु अक्षरात् परस्यैव भगवत्त्वात् तत्राह लोक इति वेदे तु स भगवान् भवत्येव लोकसिद्धोऽपि वक्तव्यः । लोकस्तु ब्रह्मांडमात्रदशा अतो ब्रह्मांडनायकः स भगवानित्युक्तं भवति भगवच्छब्दो निरतिशयब्रह्मवाचकः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं युक्त्या प्रमाणेन भगवत्त्वं स्थापयित्वानुभवेनापि भगवत्त्वमाह यथा नखोदकं अन्यदीयं सर्वार्थनाशकं तदेव भगवदीयं सर्वपुरुषार्थसाधकं तथान्यत्रानुरागः आत्मनाशकः भगवति तु अल्पोऽपि रागः सर्वपुरुषार्थसाधकस्तदाह यत्र भगवति अनुरक्ता ये केचन वा साधनांतरापेक्षाः तदाह सहसेति । एकमत्र बाधकं यत्कामना-बलादागतविषयभोगो वा तत्परिहारार्थमाह धीरा इति । आपाततः सुखकरत्वं तेषाम् अतो विवेकधैर्यं कर्त्तव्यम् । अथवा धीरा इति विभजंति । ननु राग एव असहायः साधनमपेक्षितं फलसाध्यं च साधयतीत्यर्थः, रागो ह्यन्तःकरणधर्मः स स्ववर्गं पुष्णाति भगवत्सम्बन्धं तु प्राप्य भगवता संस्कृतः स्ववर्गं सर्वमेव नाशयति यतो यदेव बाधकं संसारहेतुभूतं तदेव वर्गं नाशयित्वा भगवत्पदं प्रापयतीति उपलक्षणत्वाद्रागस्य न द्वेषादिभिः व्यभिचारः, देहादिषु रूढः संगः अहंताममतालक्षणः तादृशमूढं संगं व्यपोह्य ऊढपदेन वेदनादिबोधितत्वं सूचितम्, यथा विवाहितस्त्रियो न परित्यागः तद्वत् देहादिषु सङ्गेन त्याग इति आत्मानं सततं रक्षेत् 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमि'ति पुरुषस्याखिलार्थदश्च एवंविधैर्वाक्यैर्जनितामपि बुद्धिं त्यजन्तीत्यर्थः । 'स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितामि'ति वाक्यात् ज्ञाने तु तावानेव पुरुषार्थः अत्र तु सः अवान्तरव्यापार इत्याह व्रजन्तीति । यत्रानुरक्ताः तत् व्रजन्ती-त्यर्थः । 'मद्भक्ता यांति मामपी'ति वाक्यात्, नन्वस्य गौणफलत्वं भविष्यतीत्याशंक्याह पारमहंस्यमिति । आनन्दमानंदमयोवसान इति वाक्यं प्रतिपादितं अतः परमन्यत् प्राप्तव्यं नास्तीत्यर्थः । नन्वस्य धर्महेतुत्वाभावात् अवेदप्रतिपाद्यत्वेन अप्रामाणिकं स्यात् अतः पूर्वं निरूपितः असन्मार्गः इत्याशंक्याह यस्मिन्नहिंसोपरमः स्वधर्म इति पूर्वकांडे धर्मः प्रतिपाद्यः उत्तरकाण्डे ज्ञानसाध्या उपरति' अविद्याया एतत् द्वयम् अनुरागस्य स्वाभाविको धर्मः यथा जलस्य रसः अतो भक्तिधर्मप्रतिपादकत्वात् सर्ववेदानां न भक्तौ वेदविरोधः शंकनीयः, अहिंसापदेन च मुख्यो धर्मो निरूपितः आलभत इति न हि हिंसार्थ इत्यवोचाम, अतः सहजत्वाद्भक्तं प्रति विधिशक्तिरेव कुण्ठिता न तु विरोध इति भावः । एतावता भगवन्माहात्म्यमनंतं न कस्यापि वक्तुं योग्यमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि भवान्कथं वक्ष्यतीत्याशंक्याह अहं हीति । अर्यमणः ! सूर्यसंकाशाः, अनेन भवद्भिरेवोद्योतिताः स्मारिताः भगवद्गुणाः स्व-माहात्म्येन वा बोधिताः ते भवद्भ्यो वक्तव्याः, अतो न ममापूर्वकृत्यं किं त्वनुवादकत्वमिति न ब्राह्मणोपदेशकृतोऽपि दोषः अत एवाह हीति । अहं पृष्टः भगवद्गुणवर्णने आज्ञप्तः भवद्भिरेव आचक्षे भवद्भिरित्युभयत्र सम्बध्यते परं स्वबुद्ध्यनुसारेण तदाह आत्मावगमोऽत्र यावानिति । यद्यप्यर्थं बुद्ध्वा वाक्यरचनमिति न्यायेन वाक्यावगमः समायात्येव तथापि वेदे यावत् कथनं व्यावर्त्तितं तथा सत्यर्थावबोधनं स्यादिति । ननु किमेतावता स्यात् भगवद्गुणानां सर्वेषामनिरूपणात् नभः पतन्तीति पतत्रिणः गरुडादयः नभः आकाशमात्मसममेवोत्पतंति न त्वाकाशविशालतानुरोधेन तथापि खेचरत्वं सिद्ध्यति तथापि मम भगवद्गुणवक्तृत्वं सेत्स्यतामिति भावः । ननु विषमो दृष्टान्तः क्रिया तु परिच्छिन्ने भवति ज्ञानं परिच्छिन्नविषयकमपि इत्याशंक्याह तथा सममिति । विपश्चितो ज्ञानिनोऽपि विष्णोर्व्यापकस्य गतिं चरित्रं स्वयोग्यतानुसारेणैवामनन्ति अन्यथा किंचिद्ज्ञत्वं न स्यात् भगवत्तुल्यता च स्यात् । गतिमित्येकवचनं सर्वोऽपि गुण आकाशतुल्य इति एकोऽपि गुणः न कैश्चित् सम्यक् गम्यत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स्वभावप्रवृत्तेरनर्थहेतुत्वं बोधयति धनुरुद्यम्येति वधाभिनिवेशः सूचितः । वने मृगयायां विचचार धावतो मृगाननुगतः मृगसंगात्त-च्छोकोऽस्यापि संजातः आरण्याः पशवः कनीयांसः श्रुता इति श्रुतेः, अत एव श्रान्तः देहवैक्लव्यं जातं, क्षुधितः तृषितो जातः दोषत्रयमुत्पन्नमित्यर्थः । अन्यथा महावीरस्य निरन्तरं युद्धकरणेऽप्यक्षीणबलस्य कथं श्रमादि स्यात् तस्मात् दुष्टानुगमनं न विधेयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

'तया विना क देवत्वमि'ति वाक्यं तु विष्णुपुराणे इन्द्रकृतलक्ष्मीस्तुतौ वर्तते । अथापीत्यत्र । युक्तिरिति । दोषसत्त्वेऽ-ङ्घ्रिरेणुं न भजेदिति युक्तिः । भिन्नं वेति । पादश्च नखश्चेति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यावसृष्टशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्तथेत्यर्थः । अग्रे इति । तृतीयस्कन्धे 'यच्छौचनिःसृत' इति कपिलोक्तौ नवमस्कन्धे शुकोक्तौ चेत्यर्थः । यत्रेत्यत्र । तेषामिति कामनादीनाम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भवन्तीति अनुरागेणैव भवन्तीत्यर्थः । ननु यत्र देहादिसङ्गनाशकत्वम्, तत्र तत्र भगवद्विषयरागत्वमिति व्याप्तिरप्रयोजिका, ज्ञानद्वेषादौ व्यभिचारादित्यत आहुः उतेत्यादि । तथा च भगवद्विषयकत्वमात्रैव व्याप्तिरिति भावः । अवोचाम इति । कुण्ठितेति । तद्व्यापारात्प्रागेव तत्प्रतिपादितेऽर्थे प्रवृत्तेस्तथेत्यर्थः । अहं हीत्यत्र । अर्यमण इत्यत्र दीर्घाभावः छान्दसः । हीति मूले हिर्हेत्वाविरर्थः । सम्बन्धत इति । पूर्ववाक्ये कर्तृत्वेन, द्वितीये प्रयोजकत्वेनेत्येवं सम्बन्ध्यते । वेदपाठवदिति आधुनिकवेदपाठवत् । एकदेत्यत्र । विचरन्निति, कुर्वन्नित्यर्थः । हृता इति । हि यतो हेतोः हृताः प्राप्ताः गृहीता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रकारान्तरेणापि भगवत्त्वं सूच्यते–अथापीति । यतो विरिञ्चेन ब्रह्मणोपहृतं समर्पितमर्हणाम्भोऽर्घ्यजलं गङ्गात्मकं यस्य पादनखादवसृष्टं अर्वाक् प्रसृतं सत् सेशमीशेन महादेवेन ईशैरिन्द्रादिभिर्लोकपालैः सहितं वा जगत् पुनाति अथापि तस्मादपि हेतोर्मुकुन्दात् मुक्तिप्रदाद्वासुदेवात् अन्यतमो लोके भगवत्पदस्यार्थो वाच्यः को नाम ? न कोऽपि, स एव भगवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विवेकिप्राप्यत्वेनापि तस्य भगवत्त्वं ज्ञेयमित्याशयेनाह–यत्रेति । यत्र यस्मिन्ननुरक्ता अनुरागयुक्ता यत्प्राप्तये सहसा अकस्मादेव केनापि भाग्योदयेन धीरा जितेन्द्रियाः सन्तो देहे तदनुबन्धिपुत्रादिषु चोढं रूढमूलं सङ्गमासक्तिं व्यपोह्य त्यक्त्वा तत्प्रापकं अन्त्यमाश्रमेतरपश्चाद्भाविनं पारमहंस्यमाश्रमं विवेकिनो व्रजन्तीत्यन्वयः । इतराश्रमादस्योत्कृष्टत्वं सूचयन् विशिनष्टि–यस्मिन् पारमहंस्येऽन्त्याश्रमे अहिंसा उपशमश्च स्वानुरूपो धर्म इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं भगवन्माहात्म्यं प्रदर्श्य तत्कात्स्न्र्येन वर्णयितुमहं न समर्थोऽतो यथामति प्रवक्ष्यामीत्याह–अहमिति । हे अर्यमणः ज्ञानाधिक्येन सूर्यतुल्याः, भवद्भिः पृष्टोऽप्यहं अत्र भगवन्महिम्न्यात्मनो मम बुद्धेर्यावानवगमः प्रसरः यावान्महिमा मद्बुद्धिविषयो भवति तावन्तं महिमानमाचक्षे वर्णयामि । न च केवलमहमेव तत्रासमर्थः, किन्त्वन्येषामपि ज्ञानिनामियमेव रीतिरिति सदृष्टान्तमाह–नभ इति । पतत्रिणो गरुडादयः पक्षिणो यथाऽऽत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव नभः पतन्ति उड्डच्छन्ति, न तदन्तं लभन्ते तथा विपश्चितो ज्ञानिनोऽपि समं स्वबुद्धिशक्त्यनुरूपमेव विष्णुगतिं भगवन्महिमानं पतन्ति विषयीकुर्वन्ति वर्णयन्ति च तदन्तं न लभन्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ शुकपरीक्षित्संवादरूपं भागवतं वक्तुं तत्प्रासङ्गिकमाह–एकदेति । कदाचित् परीक्षिद्धनुरुद्यम्योद्धृत्य वने मृगयां चरन्मृगाननुगतः अतो भृशमत्यन्तं श्रान्तः क्षुधितस्तृषितश्च जात इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजीने भगवान्के चरणोंका प्रक्षालन करनेके लिये जो जल समर्पित किया था, वही उनके चरणनखोंसे निकलकर गङ्गाजीके रूपमें प्रवाहित हुआ । यह जल महादेवजीसहित सारे जगत्को पवित्र करता है । ऐसी अवस्थामें त्रिभुवनमें श्रीकृष्णके अतिरिक्त 'भगवान्' शब्दका दूसरा और क्या अर्थ हो सकता है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जिनके प्रेमको प्राप्त करके धीर पुरुष बिना किसी हिंचकके देह-गेह आदिकी दृढ़ आसक्तिको छोड़ देते हैं और उस अन्तिम परमहंस-आश्रमको स्वीकार करते हैं, जिसमें किसीको कष्ट न पहुँचाना और सब ओरसे उपशान्त हो जाना ही स्वधर्म होता है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सूर्यके समान प्रकाशमान महात्माओ ! आपलोगोंने मुझसे जो कुछ पूछा है, वह मैं अपनी समझके अनुसार सुनाता हूँ । जैसे पक्षी अपनी शक्तिके अनुसार आकाशमें उड़ते हैं, वैसे ही विद्वान् लोग भी अपनी-अपनी बुद्धिके अनुसार ही श्रीकृष्णकी लीलाका वर्णन करते हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एक दिन राजा परीक्षित् धनुष लेकर वनमें शिकार खेलने गये हुए थे । हरिणोंके पीछे दौड़ते-दौड़ते वे थक गये और उन्हें बड़े जोरकी भूख और प्यास लगी ॥ २४ ॥

जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् । ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥ २५ ॥
प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् । स्थानत्रयात् परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥ २६ ॥
विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च । विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ॥ २७ ॥
अलब्धतृणभूम्यादिरसम्प्राप्तार्घ्यसूनृतः । अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अचक्षाणोऽपश्यन् । तं प्रसिद्धमाश्रमम् । तस्मिंश्च मुनिं शमीकम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृता इन्द्रियादयो येन तम् । अत एवोपरतम् । स्थानत्रयाज्जाग्रदादिलक्षणात्परं तुरीयं पदं प्राप्तम् । अत एव ब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् । रुरुर्मृगविशेषस्तस्य चर्मणा चाच्छन्नम् । विशेषेण शुष्यत्तालु यस्य सः । तथाभूतं मुनिमुदकमयाचत ॥ २७ ॥ ❀ ❀ न लब्धं तृणं तृणासनं भूम्याद्युपवेशस्थानं च येन सः । न संप्राप्तोऽर्घः सूनृतं प्रियवचनं च येन सः ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स परीक्षित् आश्रममालस्यपरिहारकारणं स्थानं विवेशेत्यन्वयः। शान्तमसंप्रज्ञातसमाधिस्थम्। समाधिर्हि द्विधा संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदात्। एकरसवस्तुमात्रत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्तिविशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः। स एव सविकल्पक इति चोच्यते। स च पुनर्दृश्यानुविद्धः शब्दानुविद्धश्चेति द्विविधः। दृश्यमिश्रो दृश्यानुविद्धः, शब्दमिश्रः शब्दानुविद्धः। वृत्तिमप्यखण्डैकरसमात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः। स एव निर्विकल्पक इति च गीयते। दृश्यानुविद्धशब्दानुविद्धनिर्विकल्पकसमाधय एव बाह्याभ्यन्तरभेदेन षट् समाधय इति व्यवह्रियन्ते। सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाः शान्तघोरमूढवृत्तयः। तत्र शान्तः सुखमौदार्यं वैराग्यञ्च, घोरस्तु कामः क्रोधो लोभस्तृष्णा मूढो मोहो भ्रान्तिः। एतासां वृत्तीनां हृदये यत्स्फुरणं तद्दृश्यं तस्य द्रष्टा साक्षी अनुस्यूतोहमिति दृश्यानुविद्ध आन्तरीयसविकल्पकसमाधिः १, वृत्तीनां त्रिगुणात्मकत्वादसंगोहमिति शब्दानुविद्धम् आन्तरीयसविकल्पकसमाधिः २, हृदये एतयोर्विकल्पयोरस्फुरणमसंप्रज्ञातसमाधिः ३, स एव निर्विकल्प इति चोच्यते। अथ बाह्यसूर्यादिकस्य द्रष्टा साक्षी अनुस्यूतोहमिति दृश्यानुविद्धो बाह्यसविकल्पकसमाधिः ४, सूर्यादिकादसंगोहमिति शब्दानुविद्धो बाह्यसविकल्पकः ५, एतदुभयविकल्पास्फुरणाद्बाह्यनिर्विकल्पकसमाधिरिति ६, ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अत एव तुरीयपदप्राप्तत्वादेव अविक्रियं निश्चेष्टम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आच्छन्नमिति। सापेक्षत्वात्समासान्तर्गतमप्याकृष्यते रौरवेणाच्छन्नमिति। पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति न्यायस्तु न नियतस्तदपवादभूतेन व्यक्तिन्यायेन तद्बाधात्। स्वीक्रियते हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दशक्तिमुपगच्छद्भिरपि तार्किकैर्गौरनित्येत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेरनित्यत्वाद्यन्वयः। तत्सूत्रं च "जातिव्यक्त्याकृतयः पदार्थः" इह जात्यादित्रयस्यैव पदार्थत्वं विहितं न त्वेकैकस्येति। वस्तुतस्तु साकांक्षत्वनिराकांक्षत्वे एवान्वयानन्वयप्रयोजके न तु पदार्थतदेकदेशत्वे अपीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। तथाभूतं पूर्वोक्तशान्तादिविशेषणविशिष्टम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आदिना स्वागतादिग्रहः। "तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन" इति स्मृतेः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कचिदपि जलाकरमपश्यंस्तमाश्रमं प्रविवेश आंगिरसस्याश्रमं प्रविष्टवानित्यर्थः। तत्र मुनिमांगिरसं ददर्श, कथंभूतमासीनमुपविष्टं शांतं प्रसन्नं, मीलिते लोचने येन तम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रतिरुद्धानि निर्व्यापारितानींद्रियादीनि येन तमत एवोपारतं बाह्यव्यापारादुपरतं स्थानत्रयाज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयात्परं स्वात्मानं प्राप्तमनुसंदधतं ब्रह्मभूतं ब्रह्मविषयकभावनयान्वितमविक्रियं द्वंद्वप्रयुक्तविकाररहितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विप्रकीर्णाभिर्विक्षिप्ताभिर्जटाभिश्छन्नमावृतं रौरवेण रुरोर्मृगस्य संबंधिना चर्मणा च्छन्नम् एवंभूतं मुनिं विशुष्यत् तालुवदनं च यस्य तथाभूतो राजोदकं जलमयाचत ॥ २७ ॥ ❀ ❀ न लब्धं तृणं भूमिरादिशब्दादन्यच्चोपवेशार्थं येन न संप्राप्तमर्घ्यं सूनृतं च मधुरवचश्च येन तथाभूतोऽत एवावज्ञातमवहेलितमिवात्मानं मन्यमानो राजा चुकोप ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जलाशयं जलाधारं तटाकविशेषमचक्षाणोऽपश्यन् स परीक्षित् आश्रममालस्यपरिहारकारणं स्थानविशेषं प्रविवेशेत्यन्वयः। शांतमसंप्रज्ञातसमाधिस्थं किंचिन्मीलितनेत्रम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रतिरुद्धाः परमात्मन्येव सन्निधापिताः श्रोत्रादींद्रियाणि च प्राणश्च मनश्च बुद्धिश्च येन स तथोक्तः तं प्राणरोधः कुंभके श्वासरोधः चेष्टानिवृत्तिर्वा अत एव शब्दादिज्ञानेभ्य उपारतं तदेव स्पष्टयति स्थानेति जाग्रदादिस्थानत्रयात् परमतीतं तुरीयं हरिं प्राप्तम् अत एव ब्रह्मणि भूतं प्रयत्नमंतरेण स्वत एव मनसा स्वबिंबरूपं परमात्मानमनुभवंतं अत एवाविक्रियं निश्चेष्टं निवातस्थदीपोपमं विरुद्धक्रियारहितं वा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिः छन्नं संवृतं रुरोः कृष्णमृगस्य विद्यमानेनाजिनेन च संवृतमासीनं वा विशुष्यत् नीरसं तालुजिह्वामूलं गूढजिह्वा यस्य स तथा स परीक्षित् तथाभूतमेवं विशिष्टं मुनिमुदकमयाचत प्रार्थितवानित्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स राजा चुकोपेत्यन्वयः, तस्मा इति शेषः। अलब्धं तृणभूम्यादि येन स तथोक्तः आदिशब्देन मधुपर्कादि गृह्यते स्वागतमित्यादि प्रियवचनं सूनृतं "तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृते"ति स्मृतेः, आत्मानं मुनिनाऽवज्ञातमिव मन्यमानः क्षुधादिनिमित्तोऽयं कोप इत्यस्मिन्नर्थे हशब्दः इतिहासद्योतको वा ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अलब्धेत्यादि। अत्र तस्येदृशभावो भगवदनुग्रहमयः श्रीभगवदिच्छयैवेति ज्ञेयम्। तस्यैव मेऽघस्येत्यादि वक्ष्यमाणात् ॥ २८-४२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अचक्षाणोऽपश्यन् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ मुनिं शमीकम् । स्थानत्रयात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितः परं तुरीयं समाधिं प्राप्तम् अत एव ब्रह्मभूतम् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ रुरुर्मृगविशेषस्तस्य चर्मणा च आच्छन्नम् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ अलब्धेति । ममातिथ्यमनेन किमपि न कृतमिति चुकोप ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जलाशयम् अचक्षाणः क्वचिदपि अपश्यमानः तं प्रसिद्धमाश्रमं प्रविवेश तत्र च मुनिं शमीकं ददर्श ॥ २५ ॥ ॐ ॐ प्रतिरुद्धा विषयेभ्यः प्रत्याहृता इन्द्रियादयो येन स तथा तम् अत एवोपरतं स्थानत्रयात् जाग्रदादेः परं तुरीयं स्थानं प्राप्तम् । तत्र ब्रह्म ध्येयं भूतं प्राप्तं येन तमित्यर्थः । विप्रकीर्णाभिः परितो लंबमानाभिर्जटाभिश्छन्नमजिनेन रुरुसंज्ञकमृगचर्मणा चाच्छन्नं तथाभूतं मुनिं विशुष्यत्तालु यस्य स नृपः उदकमयाचत ॥ २७ ॥ ॐ ॐ न लब्धं तृणं तन्मयमासनं भूमिरुपवेशस्थानमादिना जलादेर्ग्रहणम् न संप्राप्त आगते राज्ञि देयोऽर्घ्यो सूनृतं प्रियं वाक्यं च येन सः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

भृशमिति सोढुमशक्यं दोषोत्पन्नस्य श्रमादेः दोषजनकत्वमेव न गुणजनकत्वमिति वक्तुं तादृशस्य दोषजनकत्वमेव न गुणजनकत्वमिति वक्तुं तादृशस्य दोषांतरमपि जातमित्याह जलाशयमिति । अचक्षाणः जलाशयानामपि देवत्वात् प्रतीतोऽपि तिरोहित इति भावः । प्रकर्षेण प्रवेशः अपृष्ट्वा अननुज्ञाप्य अन्तःस्थानपर्यन्तगमनं तमिति प्रसिद्धं पराभूतद्रौणिमंत्रस्थानं सतो दोषव्याप्तस्य सद्दर्शनेपि न सद्बुद्धिरुत्पन्ना यथा सन्निपातव्याप्तः हविषापि म्रियते तथा जातमित्याह ददर्शेति त्रिभिः सार्धैः । तत्र द्वयेन मुनेः स्वरूपं वर्णयति तस्य दोषाधिक्याय मुनिरिति । श्रवणमनने ब्रह्मविषयके सिद्धे तस्येति ज्ञापितम् आसीनमिति निदिध्यासनपरत्वं योगे चासनं तृतीयमंगम् , अतः पूर्वद्वयमपि अर्थादुक्तं भवति शान्तमिति । प्राणायामेन मनोनियमनमुक्तं मीलितलोचनमिति प्रत्याहारः ध्यानधारणे वक्तुं प्रत्याहारमेव दर्शयति प्रतिरुद्धेति । अथवा मीलितलोचनमिति विषयाणामप्रतिबन्धकत्वं सूचितं प्रतिलोमतया रुद्धाः अन्तर्नीताः इन्द्रियप्राणमनोबुद्धयो येन एवं बाह्यविषयश्रान्तविषयं निवृत्त्यनंतरं स्वस्वरूपे विद्यमाने भगवति आसमन्तात्रक्तः तेन स्वरूपेण भगवत्स्वरूप इत्युक्तम् । अनेन ध्यानधारणे अपि सूचिते । समाधिमाह स्थानत्रयात्परं समाधिं प्राप्तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः । न केवलं भानमात्रं किंतु फलमपि जातमित्याह ब्रह्मभूतमिति "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"ति श्रुतेः, असंप्रज्ञातसमाधित्वज्ञापनायाह अविक्रियमिति । सर्वविकाररहितम् । अनेन देहायुर्वृद्धिक्षयादिकमपि निवर्त्तितं मनोव्यापारोऽपि निराकृतः केवलं स्वरूपेणैव भगवंतं सेवत इत्युक्तं भवति । बहिश्चोपघातनिराकरणप्रकारं पूर्वमेव कृतवानित्याह विप्रकीर्णेति । विप्रकीर्णाभिर्जटाभिश्छन्नं रुरुर्बहुशृंगमृगः रौरवेण चर्मणा कृष्णाजिनेन च उपरि आच्छन्नम् एतावता बहिरन्तर्व्यवस्थायास्तु न प्रार्थनीय इत्युक्तं तादृशमपि याचितवानित्याह विशुष्यत्तालुरिति । विशेषेण शुष्यत्तालु यस्य शोकेनैव तालुशोषणं तथाभूतमिति पूर्वोक्तधर्मयुक्तं याचनमपि दोष एव ॥ २५-२७ ॥ ॐ ॐ तेन दोषेण दोषान्तरमप्युत्पन्नमित्याह "तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यंते कदाचने"ति सद्धर्मः स तस्मिन्नदृष्ट्वा स्वस्य शिक्षकत्वं स्मृत्वा शिक्षार्थमपि कृतवान् न लब्धा तृणं भूमिः आदिशब्देनोदकं तृणं भूमिः आदिर्यस्येति जलस्यापेक्षितत्वादेवमुक्तं राजनिमित्तं विशेषधर्मः अर्घ्यादि न सम्प्राप्तम् अर्घ्यादि न सूनृतांता येन । राजसु ब्राह्मणैः पाद्यस्याकर्त्तव्यत्वात् अर्घ्यग्रहणं तदप्रावदोषेण हेत्वंतरं कल्पयति अवज्ञातमिति । निषेधाभावाच्च इवप्रयोगः, यदि स्वयमेव जलादिकं गृह्णीयात् तदापि न दोषः स्यात् आपद्धर्मत्वात् परमभिमानेन तदपि न कृतवान् । तदाह आत्मानं न मन्यमान इति दोषेण दृष्टेः प्रतिरुद्धत्वात् तत्स्वरूपमविचार्यैव केवलं चुकोप । हेत्वाश्चर्ये क्रोधः शिक्षार्थमपि भवति, मन्युस्तु द्विष्ट एव ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

जलाशयमित्यत्र । अननुज्ञात इति । तस्यान्तः प्रयोगः अननुज्ञयेत्यर्थः । स्थानत्रयादित्यत्र । कार्यद्वयमिति बाह्यमान्तरं चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

क्वचिदपि जलाशयमचक्षाणः अपश्यंस्तं प्रसिद्धं शमीकाश्रमं प्रविवेश तत्र च तं मुनिं ददर्श । तत्र राज्ञोऽपराधाधिक्यप्रदर्शनार्थं मुनिं विशिनष्टि–आसीनं बद्धासनम्, शान्तं रागलोभादिरहितं; मीलिते लोचने येन तम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ प्रतिरुद्धानि निर्व्यापारितानीन्द्रियादीनि येन तम् । अत एवोपारतं बाह्यव्यापारादुपरतम् । स्थानत्रयात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयात् परं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तुरीयं स्वात्मानं प्राप्तमनुसन्दधतम् अत एव "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेर्ब्रह्मभूतम्। अत एवाविक्रियं द्वन्द्वप्रयुक्तविकार-रहितम्॥ २६॥ ❀ ❀ विप्रकीर्णाभिः जटाभिः आच्छन्नमावृतं रौरवेण रुरोर्मृगस्य सम्बन्धिना अजिनेन चर्मणा चाच्छन्नं ददर्शेति सम्बन्धः। दृष्ट्वा च तथाभूतमपि मुनिं राजा उदकमयाचत। तत्र हेतुमाह-विशुष्यत्तालुरिति॥ २७॥ ❀ ❀ न लब्धं तृणं तृणासनं भूमिरुपवेशनस्थानं-आदिपदेनान्यच्चोपवेशसाधनं-येन, न सम्प्राप्तः अर्घः सूनृतं मधुरवचनं च येन सः, अत एव अवज्ञातं अवहेलितमिव आत्मानं मन्यमानो राजा चुकोप। हेत्याश्चर्ये, तस्य भगवद्भक्तस्य तदसम्भवात्॥ २८॥

हिन्दी अनुवाद

जब कहीं उन्हें कोई जलाशय नहीं मिला, तब वे पासके ही एक ऋषिके आश्रममें घुस गये। उन्होंने देखा कि वहाँ आँखें बन्द करके शान्तभावसे एक मुनि आश्रमपर बैठे हुए हैं॥ २५॥ ❀ ❀ इन्द्रिय, प्राण, मन और बुद्धिके निरुद्ध हो जानेसे वे संसारसे ऊपर उठ गये थे। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति—तीनों अवस्थाओंसे रहित निर्विकार ब्रह्मरूप तुरीय पदमें वे स्थित थे॥ २६॥ ❀ ❀ उनका शरीर बिखरी हुई जटाओंसे और कृष्ण मृगचर्मसे ढका हुआ था। राजा परीक्षित्ने ऐसी ही अवस्थामें उनसे जल माँगा, क्योंकि प्याससे उनका गला सूखा जा रहा था॥ २७॥ ❀ ❀ जब राजाको वहाँ बैठनेके लिये तिनकेका आसन भी न मिला, किसीने उन्हें भूमिपर भी बैठनेको न कहा—अर्घ्य और आदरभरी मीठी बातें तो कहाँसे मिलतीं तब अपनेको अपमानित-सा मानकर वे क्रोधके वश हो गये॥ २८॥

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः। ब्राह्मणं प्रत्यभूद् ब्रह्मन् मत्सरो मन्युरेव च॥ २९॥
स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा। विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्या निधाय पुरमागमत्॥ ३०॥
एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः। मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः॥ ३१॥
तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन् बालकोऽर्भकैः। राज्ञाघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत्॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मत्सरस्तदुत्कर्षासहनम्॥ २९॥ ❀ ❀ गतासुं मृतम्। धनुष्कोट्या चापाग्रेण॥ ३०॥ ❀ ❀ सर्पनिधाने राज्ञोऽभिप्रायमाह। एष किं प्रत्याहृतसर्वेन्द्रियः सन्मीलितेक्षणः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैर्गतैर्वा किं नु स्यादित्यवज्ञया मृषासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ तस्य पुत्रः शृंगी नाम। अतितेजस्वी तपोबलसंपन्नः। अघं दुःखम्। तत्रार्भकमध्ये॥ ३२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभूतपूर्वं इतः पूर्वं कदापि नोत्पन्नः मदुत्कर्षासहनमहो मद्राज्यस्थापि मत्प्रजा भूत्वा मां न सत्करोत्ययमित्येवंलक्षणम्॥ २९॥ ❀ ❀ निधायेति। भो ब्रह्मंस्त्वयाहमतिथिर्यथा साधु संमानितस्तथा त्वामप्यनया सुकुमारमालया संमानयामीति वदन्निति भावः॥ ३०॥ ❀ ❀ निर्गमनसमये राजा परामृशति-एष इति। निभृताशेषकरणः प्रत्याहृतसर्वेन्द्रियः। अतः सत्यसमाधिकः आहोस्विन्मृषासमाधिस्तत्र हेतुः-किंन्विति। अत्र राज्ञो विकर्मेदमभाग्योत्थं न ज्ञेयं किन्तु तं शीघ्रं स्वपार्श्वं नेतुं ब्रह्मशापद्वारा विरक्तं विधाय शुकदेवेन संगतं कृत्वा तत्र श्रीभागवतस्वरूपेण स्वयमाविर्भूय जगदुद्धर्तुं च कलौ जनिष्यमाणानपि कांश्चन भक्तान्स्वकृतं रासलीलाद्यास्वादयितुं च भगवत एवेयमिच्छेति मनीषिण आहुः। तस्यैव मेघस्येत्यादिवक्ष्यमाणत्वात्। मच्छुद्धभक्तस्य दैवाद्विकर्मापि शुभोदर्कमेवेति ज्ञापयितुम्। "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" इति श्रीभागवतरूपेण स्वाविर्भावे कारणाभासं चोत्थापयितुं भगवतैव तस्य तथा भाव उद्भावितः। न च तस्य स्वप्नेपि स स्वभावः सम्भवति। "अभूतपूर्वः" इत्युक्तेः। न च दैवादभाग्यविशेषोत्थोयं तात्कालिको भावस्तत्फलस्य शुकसमागममहाभाग्यस्यानुपपत्तेः। न च तस्य पिपासातिशय एव हेतुरिति वाच्यम्, तत्क्षणानंतरमेव जलमपीतवत एवानुतापशतविदीर्यमाणस्य गृहागतस्य सद्य एव प्रायोपवेशादित्येवं च जन्मनि मरणे च ब्रह्मतेजसो मध्ये वयसि कालस्य च निर्जयात्तस्य राज्ञो भगवत्कृपामहाबलवत्त्वमसाधारणमेव द्रष्टव्यम्॥ ३१॥ ❀ ❀ तस्य शमीकस्य ब्रह्मर्षेः तत्र तदा पुत्रः शृङ्गी नामाऽतितेजस्वी। तेजस्विवीर्योद्भूतशरीरत्वाद्बालको वयसैव न तु सामर्थ्येन। अर्भकैर्बालैः सह क्रीडन्निदं वक्ष्यमाणम्॥ ३२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

क्षुत्तृड्भ्यामर्दितः पीडित आत्मा शरीरं यस्य तस्य राज्ञोऽत एवाभूतपूर्वः पूर्वं भूतोभूतपूर्वः कदाचिदपि पूर्वं न जात इत्यर्थः, मत्सरो मन्युश्च हे ब्रह्मन्! ब्राह्मणं मुनिं प्रत्यभूद्बभूव मन्युः क्रोधः अमर्ष इति यावत्। मत्सरो द्रोहोऽपचिकीर्षेति यावत्।

---

१. प्रा० पा०—तस्य ब्रह्मर्षेरंसे। प्रा० पा०—मागतः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततः स तु राजा निर्गच्छन्निर्गंतुमुद्युक्तो रुषा ब्रह्मर्षेरंसे धनुःकोट्या धनुषोऽग्रभागेन गतप्राणं सर्पं निधाय पुरं ययौ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ किमर्थं निहितवानित्यत्र राज्ञस्तात्पर्यमाविःकरोति एष इति । किमेष मुनिर्निभृतानि नियमितान्यशेषाणि करणानींद्रियाणि येन मीलिते ईक्षणे लोचने येन तथाभूतः यथार्थसमाधिनिष्ठः आहोस्वित्क्षत्रबन्धुभिरस्माकं किं प्रयोजनं विद्यते इति बुद्ध्या मृषा मिथ्याभूतः समाधिर्यस्य तथाभूत एवमास्ते इत्यभिप्रायेण निधाय गत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततस्तस्य मुनेः पुत्रः अतितेजस्वी ब्राह्मतेजःसंपन्नः बालकोऽर्भकैः सह क्रीडंस्तातं पितरं राज्ञाऽघं प्रापितमपराधविषयीकृतं श्रुत्वा तत्रैवेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य परीक्षितः ब्राह्मणं प्रति मन्युरभूत् न केवलं मन्युः किंतु मत्सरश्चाभूदित्यन्वयः । मन्युरेव न प्रसाद इत्येवशब्दार्थः । मत्सरो नायं मद्वश इत्यप्रीतिश्च कीदृशः अभूतपूर्वः इतः पूर्वमनुत्पन्नः कीदृशस्य क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः पीडितमानसस्य ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शापनिमित्तमाह स इति । स राजा तस्य ब्रह्मर्षेः स्कंधे गतासुं मृतं सर्पं धनुःकोट्या निधाय पुरमागमदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पुरमागच्छतस्तस्यालोचनप्रकारमाह एष इति । एष मुनिः विषयेभ्यः प्रत्यङ्मुखतया निभृताशेषकरणः परतत्त्वविषयीकृतसकलेंद्रियः मीलितेक्षणः किं नोऽस्माकं क्षत्रबंधुभिः किंस्यादिति मुधासमाधिर्मीलितेक्षणः आहोस्विदिति मनसापि तर्कयन् पुरमगादिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य ब्रह्मर्षेः पुत्रः शृंगीनामकः तत्रेदमब्रवीदित्यन्वयः । इदमिति वक्ष्यमाणं किं कृत्वा राज्ञा परीक्षिताघमपराधं प्रापितं पितरं श्रुत्वा अशुचितां प्रापितमिति वा अतितेजस्वीत्यनेन शापदानसामर्थ्यमस्यास्तीति दर्शितम् । अर्भकैः बालैः सह विहरन् वयसा बालः न तु सामर्थ्येनेत्येतद्दर्शितं कप्रत्ययेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मत्सरस्तदुत्कर्षासहनम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ धनुष्कोट्या धनुरग्रेण निधायेति । भो ब्रह्मन् ! त्वयाहमतिथिर्यथा साधुसंमानितस्तथा त्वामप्यनया सुकुमारमालया सम्मानयामीति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ निर्गमनसमये राजा परामृशति एष इति । निभृताशेषकरणः प्रत्याहृतसर्व्वेन्द्रियः अतः सत्यसमाधिकः आहोस्विन्मृषासमाधिस्तत्र हेतुः किं न्विति । अत्र राज्ञो विकर्म्मेदमभाग्योत्थं न ज्ञेयं किन्तु तं शीघ्रं स्वपार्श्वं नेतुं ब्रह्मशापद्वारा विरक्तं विधाय शुकदेवेन सङ्गतं कृत्वा तत्र श्रीभागवतरूपेण स्वयमाविर्भूय जगदुद्धर्त्तुञ्च कलौ जनिष्यमाणानपि कांश्चन भक्तान् स्वकृतां रासादिलीलामास्वादयितुं च भगवत एवेयमिच्छेति मनीषिण आहुः । तस्यैव मेऽघस्येत्यादिवक्ष्यमाणात् । मच्छुद्धभक्तस्य दैवाद्विकर्म्मापि शुभोदर्कमेवेति ज्ञापयितुं 'यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमि'ति श्रीभागवतरूपेण स्वाविर्भावकारणाभासं चोत्थापयितुं भगवतैव तस्य तथा भाव उद्भावितः । न च तस्य स्वप्नेऽपि स स्वभावः अभूतपूर्व इत्युक्तेः । न च दैवादभाग्यविशेषोत्थोऽयं तात्कालिको भावस्तत्फलस्य शुकसमागममहाभाग्यस्यानुपपत्तेः । पिपासातिशय एव हेतुरिति वाच्यं, तत्क्षणानन्तरमेव जलमपीतवत एवानुतापशतविदीर्य्यमाणस्य गृहागतस्य सद्य एव प्रायोपवेशात् । इत्येवं च जन्मनि मरणे च ब्रह्मतेजसो मध्यवयसि कालस्य च निर्जयात् तस्य राज्ञो भगवत्कृपामहाबलवत्त्वं साधारणमेव द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य पुत्रः शृङ्गी ॥३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अर्दितः पीडित आत्मा देहो यस्य तस्य पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तद्विपरीतोऽभूतपूर्वः मत्सरस्तदुत्कर्षासहनात्मकश्चित्तविकारः मन्युः क्रोधः सहसाऽभूत् सद्य एव बभूव ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स तु मत्सरमन्युभ्यां युक्तस्तु रुषा क्रोधेन मत्सरेण च ब्रह्मऋषेः पूज्यस्य निरपराधिनः गतासुं गतप्राणमुरगं धनुषोऽग्रेण निधाय पुरमागतः प्राप्तः, अत्याश्चर्यरूपात् क्रोधादेरुत्पत्तिः प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ किमेष निभृतानि प्रत्याहृतान्यशेषाणि करणानि येन मीलिते ईक्षणे येन स तथाभूतः सन् सत्यसमाधिः आहोस्वित्क्षत्रबंधुभिः किंनु स्यात् इत्येवमस्मदुपेक्षया मृषासमाधिः—इति सर्पनिधाने तदाशयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पुत्रः शृंगी अघं दुःखं प्रापितं तातं पितरं श्रुत्वेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तदा तस्यान्यत् दोषद्वयमुत्पन्नमित्याह अभूतपूर्व इति । कदाप्येतादृशो दोषो नोत्पन्नः यस्तु ब्राह्मणे मत्सरः । सहसेति विचारोत्पत्तिर्निवारिता । देहधर्मा एवं प्रबला जाता इत्याह क्षुत्तृड्भ्यामिति । आत्मा अन्तःकरणं यस्य एवं ब्राह्मणातिक्रमं श्रुत्वा शौनकस्य क्षोभो जात इति ब्रह्मन्निति सम्बोधनं, ब्राह्म एव मत्सरो मन्युश्च जातः परोत्कर्षासहनं मत्सरः । एवं दशदोषाः समुत्पन्नाः चकारेण समुच्चिताः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उपसंहाराय दोषाणां फलमाह स तु ब्रह्मऋषेरिति । तुशब्देन पूर्वज्ञानं निवारितम् । कार्यस्य जातत्वात् कलेः स्थानप्रदानाद्धि ब्राह्मणातिक्रमे मतिः ब्रह्मभूतस्य ऋषेरिति प्रमेयप्रमाणबलवत्त्वं सूचितम् । तन्नित्यम् । अंस इति नीयमानः सर्पः शिरसः साक्षात् ब्रह्मत्वात् अंस एव पतितः तस्य वा हस्तोऽग्रे न चलितः, सर्पं हत्वा मरणानंतरं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गतासुं तम् उत्थाय विनिर्गच्छन् धनुःकोट्या उत्थाप्य अंसे निधाय स्वपुरमागतः मृगयां गतः धनुपः स्वस्य च कार्यं कृत्वा समागतः । तत्रैव निकटे तिष्ठेच्चेत् सांत्वयेदपि बालकम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु तथाकरणे राज्ञः कोऽभिप्रायस्तत्राह एष किमिति । निभृतानि अशेषाणि करणानि यस्य तादृशो भूत्वा किं मीलितेक्षणः आहोस्विदज्ञानार्थं मृषासमाधिज्ञापको मीलितेक्षण इति । ननु तथा ज्ञापने किं प्रयोजनं तत्राह किं नु स्यादिति, नु इति वितर्के निश्चये वा, क्षत्रबंधुभिः किं स्यात् आगतैर्गतैर्वा क्षत्रबंधुत्वं ज्ञानयोगात् यद्यपि मृषासमाधित्वेन किंचिदनेन कर्तुं शक्यते तथापि चित्तसमाधानार्थमेवं विचार उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमविचारितकृतेः अनर्थपर्यवसायित्वमाह तस्येति । पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति पुत्रः स चेदस्मान्न त्रायते पुत्रत्वादपगतः स्यात् अतितेजस्वी अनेन सामर्थ्यं द्योतितम् , अविवेकहेतुमप्याह अर्भकैः सह बालक एव आश्रमप्रांते विचरन् राज्ञा अपराधं पापं प्रापितं श्रुत्वा मृतसर्पस्पर्शेऽपि पापं भवति पापान्मरणमपि मरणं वा आश्रमस्य वधेन वा । अपराधपक्षे राजकर्तृकोऽपराधः मुनिपर्यवसायी जात इति । तातेति स्नेहनाम तत्रेति यत्र श्रुतं तत्रैवेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्य पुत्र इत्यत्र । पापप्रापणं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः मृतसर्पेत्यादि । आश्रमस्थवधेनेति । यथा सर्पो हतः, तथा अन्यं हन्यात् , तथा सति मरणमेवापतेदित्यर्थः । मुनिपर्यवसायी जात इति । यथा ब्रह्मघ्नो लिङ्गं कपालधारणम् , तथा सर्पघ्नस्य सर्पधारणमिति तथेत्यर्थः । अहो इत्यत्र । एतावतेति । पूजाया अकरणेन समाधिविघ्नेन च ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव स्पष्टयति–अभूतपूर्व इति । पूर्वं प्रथमं कदापि यो न भूतो न जातः सोऽभूतपूर्व एवम्भूतो मन्युः क्रोधः मत्सरस्तदुत्कर्षासहनरूपश्च ब्राह्मणं शमीकं मुनिं प्रति सहसा झटिति राज्ञोऽभूदेव, क्षमा नैव जाता । तत्र हेतुमाह–क्षुत्तृड्भ्यामर्दितः पीडित आत्माऽन्तःकरणं यस्य तस्येति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स तु राजा ततो निर्गच्छन् रुषा क्रोधेन गतासुं मृतमुरगं सर्पं धनुषोग्रेण तस्य ब्रह्मऋषेरंसे स्कन्धे निधाय स्वपुरमागमदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सर्पनिधाने राज्ञः कोऽभिप्राय इत्याकाङ्क्षायां तदाह–एष इति । किमेष मुनिः निभृतानि नियमितानि अशेषाणि करणानीन्द्रियाणि येन तथाभूतः सन् मीलितेक्षणः मुद्रितनयनो यथार्थसमाधिः ? आहोस्विदागतैः क्षत्रबन्धुभिरस्माकं किन्तु प्रयोजनं स्यादिति बुद्ध्या मृषा वृथैव समाधिर्यस्य तथाभूत एवमास्ते इति जिज्ञासया सर्पनिधानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य मुनेः पुत्रो बालकोऽप्यतितेजस्वी अर्भकैः सह विहरन् क्रीडन् तातं पितरं राज्ञा अघं सर्पनिधानेन दुःखं प्रापितं श्रुत्वा तत्र बालानां मध्ये एव इदं वक्ष्यमाणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजी ! वे भूख-प्याससे छट-पटा रहे थे, इसलिये एकाएक उन्हें ब्राह्मणके प्रति ईर्ष्या और क्रोध हो आया । उनके जीवनमें इस प्रकारका यह पहला ही अवसर था ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वहाँ लौटते समय उन्होंने क्रोधवश धनुषकी नोकसे एक मरा साँप उठाकर ऋषिके गलेमें डाल दिया और अपनी राजधानीमें चले आये ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उनके मनमें यह बात आयी कि उन्होंने जो अपने नेत्र बंद कर रक्खे हैं सो क्या वास्तवमें उन्होंने अपनी सारी इन्द्रियवृत्तियोंका निरोध कर लिया है अथवा इन राजाओंसे हमारा क्या प्रयोजन है, यों सोचकर इन्होंने झूठ-मूठ समाधिका ढोंग रच रक्खा है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उन शमीक मुनिका पुत्र बड़ा तेजस्वी था । वह दूसरे ऋषिकुमारोंके साथ पास ही खेल रहा था । जब उस बालकने सुना कि राजाने मेरे पिताके साथ दुर्व्यवहार किया है, तब वह इस प्रकार कहने लगा—॥ ३२ ॥

अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव । स्वामिन्यघं यद् दासानां द्वारपानां शुनामिव ॥ ३३ ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो[1] निरूपितः । स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तु[2]मर्हति ॥ ३४ ॥
कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् । तद्भिन्नसेतू[3]नद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः । कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पालानां राज्ञाम् । पीव्नां पुष्टानाम् । अधर्ममेव निर्दिशति स्वामिनि दासानां यदघं पापाचरणं बलिभुजां काकानामिव शुनामिव चेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दासत्वं दर्शयति । ब्राह्मणैरिति । सभाण्डं भाण्डे एव स्थितम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत्तद-

१. प्रा० पा०—गृहपालो । २. प्रा० पा०—भक्तु० । ३. प्रा० पा०—सेतुमद्या० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्तरम् । अहं शास्मि दण्डयामि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इति वयस्यानुक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षिणी यस्य सः । कौशिकी नदी तस्या अपः, सन्धिरार्षः । वाग्वज्रं शापम् ।

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वामिनि ब्राह्मणे दासानां दासानामिव द्वारपालानां राज्ञाम् । अयमपराधस्तदहो महानधर्मः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ द्वारपालः श्वा श्ववद्द्वाररक्षकः गृहं प्रविश्य सभाण्डं भाण्डस्थितं वस्तु घृतादि । तेन राज्ञां मुनीनामाश्रमे सहसा प्रवेशे तत्र जलादिप्रार्थने च का योग्यतेति भावः । तथा च दण्डोऽयमिति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तर्हि को दण्डकर्त्ता तत्राह–कृष्ण इति । उत्पथगामिनामनापदि विहितमार्गं परित्यज्य वर्त्तमानानां मे बलं पश्यत हे बाला इति शेषः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कौशिकी कुशस्येदं कौशिकं पवित्रं तत् पाणौ विद्यतेऽस्येति कौशिकी प्रसिद्धम् अपो जलान्युपस्पृश्याचम्य वागेव वज्रं वज्रवन्नाशकं शापमित्यर्थः । यद्वा कौशिको विश्वामित्रो देवताऽस्या इति कौशिकी गायत्री तया उपस्पृश्य गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिरिति संध्योपासनपद्धत्युक्तेः । तत्र कौशिकीनाम्नी नदी चाप्रसिद्धेति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवाह अहो इति पंचभिः । बलिभुजां शुनां वायसानामिव वा पीव्नां वर्धितानां पालानां राज्ञामहो अधर्मः पश्यतां कोऽसावधर्मः द्वारपालानां शुनामिव दासभूतानां राज्ञां स्वामिनि ब्राह्मणेऽघमपराध इति यदेष एवाधर्मः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवोपपादयति क्षत्रबन्धुर्हि ब्राह्मणैर्द्वारपालत्वेन श्वेव नियोजितः । स द्वाःस्थः क्षत्रबन्धुस्तद्गृहे ब्राह्मणगृहे श्वेव कथं सभांडमेकपात्रं यथा तथा भोक्तुमर्हति योग्यो भवेत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उत्पथप्रतिपन्नानां शास्तरि दंडयितरि कृष्णे भगवति स्वलोकं प्रति गते सति तान् भिन्नमर्यादानहमद्य शास्मि शिक्षये, मम बलं पश्यत ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयस्यान्समानवयस्कान् बालकान्प्रतीत्थमुक्त्वा रोषेण ताम्रे ईक्षणे यस्य सः ऋषिबालकः कौशिक्या नद्या अप उपस्पृश्याचम्य वाग्वज्रं शापात्मकवाग्रूपं वज्रं ससर्ज प्रायुंक्त ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमाहेति तत्राह अहो इति । बलिभुजां काकानामिव पृथ्व्याः पालानां राज्ञामधर्मोऽन्यायोऽद्यास्माभिर्दृष्टः अहो कष्टं तत्कुत इति तत्राह स्वामिनीति । शुनां स्वामिन्यघमिव ब्राह्मणदासानां तद्गृहद्वारपानां राज्ञां संप्रति स्वामिनि ब्राह्मणेऽघं दृष्टमिति यद्यस्मात्तस्मादिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ राज्ञां विप्रदासत्वं कथमिति तत्राह ब्राह्मणैरिति । ब्राह्मणैर्दासतया द्वारपालो निरूपितः स राजा तस्य विप्रस्य गृहे द्वाःस्थो द्वारपालः कथं सभांडं भांडेन सह वर्तमानं गृहं भोक्तुं नाशयितुमर्हति नार्हत्येव । हि यस्मात्तस्मात् असौ स्वामिना दंड्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तर्हि संप्रति को दंडकर्तैतेषामिति तत्राह कृष्ण इति । उत्पथगामिनां विहितमार्गं परित्यज्य गच्छतां शास्तरि कृष्णे भगवति गते भिन्नसेतून् लंघितमर्यादांस्तानद्याहं शास्मि दंडयामीत्यन्वयः । मे बलं सामर्थ्यं पश्यत हे बालाः ! इति शेषः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स च दंडः कीदृश इति तत्राह इतीति । रोषताम्राक्षः रक्तनेत्रः कौशिकी कुशपाणिः अप उपस्पृश्य आचम्य वाग्वज्रं शापलक्षणं विससर्ज दत्तवान् राज्ञ इति शेषः, इतिहासद्योतकेन हशब्देन कौशिकी नदी तस्या अप उपस्पृश्येत्यपव्याख्यानमपहस्तितमिति ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पालानां राज्ञाम् । पीव्नां पुष्टानाम् । बलिभुजां काकानाम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गृहपालः श्वा गृहं प्रविश्य सभाण्डं भाण्डसहितं घृतादि वस्तु । तेन राज्ञां मुनीनामाश्रममध्ये सहसा प्रवेशे तत्र जलादिप्रार्थने च का योग्यतेति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत् तदनन्तरमहं शास्मि दण्डयामि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयस्यानुक्त्वा । कौशिक्याप इति सन्धिरार्षः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदेवाह अहो इत्यादिपंचभिः । अहो बलिभुजां काकानामिव पीव्नां द्वारपानां शुनामिव पुष्टानां पालानां रक्षायै नियुक्तानां दासानां भृत्यभूतानां स्वामिनि यदघं पापाचरणं तदेवंभूतोऽधर्मः पश्यताम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ द्वारपालसादृश्यं दर्शयति ब्राह्मणैरिति । तद्गृहे यैर्निरूपितस्तेषां गृहे सः क्षत्रियः द्वाःस्थः सन् सभांडं भोक्तुं कथमर्हति योग्यो भवेत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत्तस्मादुत्पथशास्तुरिहाविद्यमानत्वात् अहमेव शास्मि शिक्षये ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कौशिक्या नद्या अपः संधिरार्षः उपस्पृश्य आचम्य वाग्वज्रं शापं विससर्ज प्रायुंक्त ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अग्रे दण्डनिरूपणार्थं दण्डयोग्यतामाह त्रिभिः । अधर्मः स्वामिद्रोहो दण्डनिमित्तं राजनिष्ठं दण्डनसामर्थ्याय स्वनिष्ठं तत्र प्रथमं दोषमाह अहो इति आश्चर्ये । पालानामधर्मः धर्मपालका धर्मं निराकुर्वन्ति नतु कुर्वन्तीत्याश्चर्यं आश्चर्यनिविष्टो ध्यायन्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नेदमाश्चर्यमिति ज्ञातवान् अतः अधर्महेतुं वदन् स्थानविशेषं प्राप्य तस्य हेतुत्वं ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह पीव्नामिति। बलवत्त्वमेव अधर्मकरणे हेतुः। नीचा राज्येन पुष्टा अधर्मं कृतवन्त इत्यर्थः यथा श्वानो वलिना पुष्टाः बलिदातारमेव भक्षयन्ति गृहं च प्रविशन्ति ब्राह्मणानां राज्यद्वयं स्वराज्यं वहीराज्यं च, वहीराज्यं स्वभाग्येन भवतीति स्वराज्यसाधकत्वेन विनियुक्ताः अत एव क्षत्रियाः स्थापिताः। ब्रह्मणा निर्मिता भूः कश्यपेन च दत्ता तथा परशुरामेण रघुनाथेन च तथापि यत् ब्राह्मणैर्वहीराज्यं न कृतं तदंतस्तत्करणार्थं तदेवाह स्वामिन्यघमिति, दासानां यत् स्वामिन्यघमपराधकरणं पापं तच्छुनामिव जातिदोषेण च अविवेकेन जातं द्वारपालने ये विनियुक्ताः श्वानः द्वारपालनार्थं वा ते तथा अज्ञानात् स्वामिनमेव भक्षयन्ति गृहं मा प्रविशत्विति मा तथा समाध्यर्थमेव राजा विनियुक्तः समाधिं मा करोतु असत्पूजां करोत्विति॥ ३३॥ ❀ ❀ एतावता शुनस्तुल्यता राज्ञो निरूपिता। विषमदृष्टांतशंकामाह ब्राह्मणैरिति। अनेन स्वामिद्रोहः समर्थ्यते हीति चतुर्धा निरूपणं बोधितं शारीरादिवाह्यपदं द्वारं वस्तुतोऽत्र निरूपका भृगवः, अतो यैर्निरूपितं तेषामेव गृहे द्वाःस्थः सर्वदा द्वारपालकः समांडभोजनं पाकं पाकस्थमन्नं भोक्तुमर्हति ब्राह्मणमाज्ञापयितुं नार्हति तेषामेव कृपया राज्यकरणात्। ब्रह्मणो हि गृहं ब्रह्मांडं तत्र सर्वपुरुषार्था भोगस्थानानि ब्राह्मणानां तदुपघातकनिराकरणात् द्वारपालको राजा राज्यं वलिस्थानं ब्राह्मणमपि कृपीवलवत् बलिमध्यपातनात् समांडभोजनं समाधिस्थापराधात् गृहप्रवेशेन सभांडभोजनम्॥ ३४॥ ❀ ❀ एवमपराधं समर्थयित्वा स्वस्य दंडनसामर्थ्यं वदन् प्रकारांतरं व्यावर्त्तयति कृष्णे गते भगवतीति। सदानन्दनरूपे स्वानुभवार्थमेव ब्राह्मणान्नियुज्य स्वस्थानं गते भगवत्त्वात् स्वानन्दानुभवस्य सम्पादनार्थं पूर्वं ब्राह्मणैरेव दंडः कर्त्तव्यः। कोटिद्वयस्य स्थापितत्वात् अतो द्वयमस्माभिरेव कर्त्तव्यमित्याह भिन्नसेतूनिति, भिन्नाः सेतवो मर्यादा यैः, अनेन स्वार्थपरित्याग उक्तः। ननु कदापि सेतुबन्धनं न श्रुतं तत्राह अद्येति। अद्यैव जातमद्यैव दंडनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। स्वसामर्थ्यं तथाविधमस्तीति बालकान् बोधयति पश्यतेति। आविर्भूतब्रह्मतेजः स्वस्मिन् स्वयं पश्यन् स्वमित्रत्वात् तानपि प्रदर्शयति॥ ३५॥ ❀ ❀ एवमध्यवसायं कृत्वा यत् कृतवान् तदाह इत्युक्त्वेति। राजभावनया पालकत्वाभावाद्रोषः तेन ताम्रे अक्षिणी यस्य अनेन पुनर्विचारांतरं न कृतवानिति ज्ञापितं कौशिकी नदी तस्याः अप उपस्पृश्य आचम्य स्वस्य ब्रह्मभावमाविर्भाव्य वाग्रूपं वज्रं विससर्ज वषट् फट् जहीत्यादि मंत्रानुक्त्वा दधीच्यस्थिनिर्मितः स वज्रः, अयं तु ब्राह्मणानां मूलभूतो वाग्वज्रः॥ ३६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ब्राह्मणैरित्यत्र। विषमदृष्टान्तशङ्केति। पुरुषविद्ब्राह्मणे 'क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमध उपास्ते' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः। चतुर्द्धा निरूपणमिति। स्वामिद्रोहस्य चतुर्द्धा निरूपणम्। प्रत्यक्षतो द्वारपालत्वाप्रत्ययात्तत्कथमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति शरीरादीत्यादिना। द्वारमिति समावेद्वारम्। तथा च तद्रक्षकत्वेन द्वारपालत्वमित्यतो न प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः। तर्हि कथं दृष्टान्तवैषम्यपरिहार इत्यत आहुः वस्तुत इत्यादि। तथा च पश्चादेवंभावान्न तद्वैषम्यमित्यर्थः। अर्हतीति। मूलस्थकथंशब्दोऽत्र योज्यः। एवमेकप्रकारेण स्वामिद्रोहो निरूपितः। द्वितीयमाहुः ब्राह्मणमित्यादि। तथा च कश्यपादिभिर्दत्तेपि राज्ये तैः क्षत्रियेभ्यो दानात् तथेत्यतोपि द्रोह इत्यर्थः। तृतीयमाहुः ब्रह्मण इत्यादि। सर्वपुरुषेत्यादि। द्वाराणीत्यर्थः। बलिस्थानमिति बलिदानस्य स्थानम्। स्थाने इति वा पाठः। ब्राह्मणमपीति। अत्र ब्राह्मण इति सप्तम्यन्तः पाठः प्रतिभाति, अन्यथा आज्ञापयतीत्यादेरध्याहारापत्तेः। चतुर्थमाहुः समाधीत्यादि॥ ३३॥ ❀ ❀ कृष्ण इत्यत्र। मूले भगवतीति विशेषणं हेतुगर्भमिति ज्ञापयन्ति भगवत्त्वादिति। तथात्वे इति स्वानन्दानुभवप्रतिपक्षत्वे। कोटिद्वयस्येति पाल्यपालककोट्योरित्यर्थः। द्वयमिति सेतुपालनं तत्प्रतिपक्षशासनं च। स्वार्थपरित्याग इति स्वप्रयोजनत्यागः। स्वकार्यत्याग इति यावत्॥ ३४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तद्वचनान्येव दर्शयति-अहो इति। पीव्नां पुष्टानां पालानां राज्ञामहो अधर्मः। एतदेव स्पष्टयति-स्वामिनि ब्राह्मणे यद्दासानां क्षत्रियाणामघं अपराधाचरणं तद्वलिभुजां काकानामिव द्वारपाणां शुनामिव चेति॥ ३३॥ ❀ ❀ उक्तमेवोपपादयति-क्षत्रबन्धुर्हि ब्राह्मणैः श्वेव द्वारपालत्वेन निरूपितो नियोजितः स्वरक्षार्थमेव राज्येऽभिषिक्तः। स क्षत्रबन्धुर्द्वाःस्थः द्वारि स्थातुं योग्यः सन् तेषां ब्राह्मणानां गृहे सभाण्डे पात्रे स्थितं वस्तु कथं भोक्तुमर्हतीत्यन्वयः। तथाच ब्राह्मणदत्तराज्यभोगं कुर्वतो ब्राह्मणे जलाद्यर्थं नियोगस्यायोग्यत्वात् तन्नियोगे तद्दानेऽपि तस्मिन् क्रोधेन सर्पनिधानमनुचितमेव कृतमिति भावः॥ ३४॥ ❀ ❀ उत्पथप्रतिपन्नानां शास्तरि दण्डयितरि भगवति श्रीकृष्णे स्वलोकं प्रति गते सति तान् भिन्नसेतून् मर्यादाभेदकर्तॄन् अद्याहं शास्मि शिक्षये, मम बलं पश्यत॥ ३५॥ ❀ ❀ वयस्यान् बालकान् प्रति इत्येवमुक्त्वा रोषेण ताम्रे रक्ते अक्षिणी यस्य स ऋषिबालकः कौशिक्या नद्या अप उपस्पृश्याचम्य वाग्वज्रं शापं विससर्ज प्रायुङ्क्त। राज्ञः शापानर्हत्वं सरन्नाश्चर्यं द्योतयति-हेति। कौशिक्या अप इत्यत्र सन्धिरार्षः॥ ३६॥

हिन्दी अनुवाद

'ये नरपति कहलानेवाले लोग उच्छिष्टभोजी कौओंके समान संड-मुसंड होकर कितना अन्याय करने लगे हैं! ब्राह्मणोंके दास होकर भी ये दरवाजेपर पहरा देनेवाले कुत्तेके समान अपने स्वामीका भी तिरस्कार करते हैं॥ ३३॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्राह्मणोंने क्षत्रियोंको अपना द्वारपाल बनाया है। उन्हें द्वारपर रहकर रक्षा करनी चाहिये, घरमें घुसकर स्वामीके वर्तनोंमें खानेका उन्हें अधिकार नहीं है ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ अतएव उन्मार्गगामियोंके शासक भगवान् श्रीकृष्णके परमधाम पधार जानेपर इन मर्यादा तोड़नेवालोंको आज मैं दण्ड देता हूँ। मेरा तपोबल देखो' ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ अपने साथी बालकोंसे इस प्रकार कहकर क्रोधसे लाल-लाल आँखोंवाले उस ऋषिकुमारने कौशिकी नदीके जलसे आचमन करके अपने वाणीरूपी वज्रका प्रयोग किया ॥ ३६ ॥

इति[1] लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि। दङ्क्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम्[2] ॥ ३७ ॥
ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम्। पितरं वीक्ष्य[3] दुःखार्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ३८ ॥
स वा[4] आङ्गिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापनम्। उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वांसे[5] मृतोरगम् ॥ ३९ ॥
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि। केन वा तेऽपकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इत्येवं सर्पनिक्षेपेण। दंक्ष्यति भक्षयिष्यति। पाठान्तरे भस्मीकरिष्यति। स्मेति पादपूरणे। कुलस्यांगारतुल्यं मे मया। ततेति ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ गले सर्पकलेवरं यस्येत्यलुक्समासः। मुक्तकंठ उच्चैरित्यर्थः ॥ ३८-३९ ॥ ❁ ❁ तं सर्पं विसृज्य केनापकारः कृतः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पाठान्तरे धक्ष्यतीति पाठे। यतो मृतसर्पेनिन मत्पितुर्देहे निक्षिप्तस्ततो जीवन्नेव सर्पश्रेष्ठस्तक्षको दंशसमकालमेवायुस्तनूकरणसमर्थत्वेनान्वर्थनामा तं दंक्ष्यतीति भावः। सप्तमेह्नीति। ननु राजा हि मृगयां गतः क्षुत्तृडार्त्तो मध्याह्ने मुनिवराश्रमं गत्वाऽलब्धार्चः कुपितो मुनेर्गले मृतसर्पं निक्षिप्य पुनर्नगरमागतोऽनुतेपे। ततस्तद्दृष्टपितृपुत्रेणर्षिबालेभ्यो नृपकृतं पितृवृत्तं श्रुत्वा तं नृपं सप्तमेऽह्नि तक्षको दंक्ष्यतीति शेपे। पुनराश्रममागत्य पितरं तथाविधं दृष्ट्वा रुरोद। तच्छ्रुत्वा मुनिरात्मजं विनिन्द्य स्वशिष्यं गौरमुखनामानं नृपपार्श्वे शापवृत्तान्तं कथयितुं प्रेषयामास। तच्छ्रुत्वा नृपो मंत्रिभिः संमंत्र्य पुत्रं राज्येभिषिच्य गंगातटं नगरादागत्य भूशोधनपूर्वकमृषिसमाजं कृत्वा गृहीतानशन उपविवेश। ततो देशान्तराच्छ्रीशुक आगत्य तं श्रीभागवतं श्रावयामासेति एतच्चैकेन दिनेन समस्तेनापि कर्तुं न शक्यते किमुत दिनार्द्धेन। किञ्च श्रीशुकेनाप्यागत्य "सप्ताहं जीविताविधिः। उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्सांपरायिकम्" इत्युक्तम्। तथा कथाश्रवणविधिरपि "आसूर्योदयमारभ्य" इत्यादिना प्रातः कालत एव। प्रथमदिने हि मनुकर्दमसंवादांता कथा कार्या—सापि न संभवतीति कथमत्र यथाश्रुतार्थग्रहणे निर्वाह इति चेत् अत्रेदमवधेयम्, सप्त च मश्चैषां सप्तमं तस्मिंस्तथा। मशब्दो हि केरलमते पंचसंख्यापरो विहितस्तेन सर्वमनवद्यम्। यद्वा सप्तसु मिलितो मः सप्तमः द्वादशेत्यर्थः। मध्यमपदलोपी समासो वा कार्यः। "पाद्याः पञ्च प्रकीर्त्तिताः" इति केरलोक्तेः। तथा च पञ्चभिर्दिनैः सर्वं कार्यं कृत्वा षष्ठदिनमारभ्य द्वादशदिनपर्यन्तं गाथा श्राविता श्रीशुकदेवेन। एवञ्च "सप्ताहं जीविताविधिः" इति तदुक्तिरपि संगता स्यादिति प्रतीयते। यद्वाऽचिंत्यशक्तिमता श्रीकृष्णेन तदेकदिनभागेनैव सर्वं संपादितमित्यवधेयम् ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ ततो बालसमूहे शापदानोत्तरम्। इत्यर्थ इति। समाधिस्थो वाचा न बोधनीय इति विधेः कंठसंकोचे रोदनासंभवादिति भावः ॥ ३८-३९ ॥ ❁ ❁ हे वत्सेति। त्वं वत्सलोसि मे केन तेऽपकारः कृत इति एकदेशन्यायेन वत्सपदं वत्सलार्थकमत्र ज्ञेयम्। स शृङ्गी स्वकृतं राजशापं निवेदयामास ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वाग्वज्रमेव दर्शयति इतीत्थम् उल्लंघिता मर्यादा येन तं मे ततद्रुहं ततस्तातः पिता तस्यापकारिणं कुलनाशकं राजानमितः सप्तमेऽहनि मया चोदितः प्रेरितस्तक्षकः सर्पो दंक्ष्यतीति ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ ततो बालः पितुराश्रममागत्य गले कंठे सर्पो यस्य तत्कलेवरं यस्य तं पितरमालोक्य दुःखपीडितो मुक्तः कंठो येन सः उच्चैः स्वरयुक्त इत्यर्थः, रुरोद रोदनं कृतवान् ॥ ३८ ॥ ❁ ❁ ततो हे ब्रह्मन्स वै आंगिरसः सुतस्य विलापं श्रुत्वा शनैर्नेत्रे उन्मील्यांसे मृतमुरगं दृष्ट्वा ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ तं परिहृत्य पुत्रं पप्रच्छ प्रश्नमेवाह हे वत्स! कस्माद्धेतोस्त्वमिति शेषः विरोदिषि रोदनं करोषि, केन वा ते तवापकृतं भावे क्तः, इतीत्थमुक्तो बालकः सर्ववृत्तं न्यवेदयत् कथयामास ॥ ४० ॥

१. प्रा० पा०—अतो। २. प्रा० पा०—पितृद्रुहम्। ३. प्रा० पा०—प्रेक्ष्य। ४. प्रा० पा०—सवैवाङ्गिरसो। ५. प्रा० पा०—चांसे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोऽद्यतनादह्नः धक्ष्यति स्म दग्धं कुर्यादित्येकान्वयः। सप्तमेऽहनि मे मया चोदितः प्रेरितस्तक्षकः सर्पविशेषः लंघितमर्यादं कुलांगारं कुलनाशकं ममपितृद्रुहं परीक्षितं नाम राजानं धक्ष्यतीति लट् स्मशब्दसामर्थ्याल्लोडर्थे बोद्धव्यः, भागवतप्रधानराजदहनेऽपि सामर्थ्यद्योतनाय वायं व्यत्ययः॥ ३७॥ ❁ ❁ आश्रमं गतः ततः गले सर्पकलेवरं कंठस्थितसर्पशरीरं पितरं दृष्ट्वा मुक्तकंठः उच्चै रुरोदेत्यन्वयः। समाधिस्थितो वाचा नो बोधनीय इत्यतो रोदनमुच्चैः कृतमित्यर्थद्योतको ह्शब्दः॥ ३८॥ ❁ ❁ वै अपि आंगिरसकुलोत्पन्नः स शमीकोऽपि सुतस्य विलापितं रोदनम्॥ ३९॥ ❁ ❁ उरगं विसृज्य परिहृत्य कस्माद्धेतोः विरोदिषीति पुत्रं पप्रच्छेत्यन्वयः। विप्रकृतं विपरीतं कृतम्॥ ४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इति यतो मत्पितुर्देहे मृतसर्पो निक्षिप्तस्तस्माज्जीवन्नेव सर्पश्रेष्ठस्तक्षकस्तं दंक्ष्यति भक्षयिष्यति। धक्ष्यतीति पाठे भस्मीकरिष्यति। मे मया प्रेरितः। ततद्रुहं तातद्रुहम्॥ ३७॥ ❁ ❁ गले इत्यलुक् समासः॥ ३८-४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इतीत्थं सर्पनिक्षेपेण लंघिता मर्य्यादा येन ततद्रुहं ततस्तदपकरिणमितः सप्तमेऽहनि मे मया चोदितः प्रेरितस्तक्षकः धक्ष्यति स्म॥ ३७॥ ❁ ❁ गले सर्पो यस्य तद्गलेसर्पं तत्कलेवरं यस्य स गलेसर्पकलेवर इत्यलुक्समासस्तं वीक्ष्य मुक्तः कंठो येन स रुरोद॥ ३८॥ ❁ ❁ स शमीकः आंगिरसः विलापनं श्रुत्वा नेत्रे उन्मील्य स्वांसे मृतोरगं दृष्ट्वा विसृज्य पुत्रं पप्रच्छेत्युत्तरेणान्वयः॥ ३९॥ ❁ ❁ स च मृतोरगं परिहृत्य पुत्रं पप्रच्छ हे वत्स! ते केन विप्रकृतमपकृतं भावे क्तः॥ ४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तस्य वाग्वज्रस्य अर्थमाह इतीति। एवं प्रकारेण त्यक्तमर्यादं तक्षकः सप्तमे दिने धक्ष्यति स्म, कुलांगारं नोदितो मे पितृद्रुहं धक्ष्यति भस्मसात् करिष्यति स्मेति प्रसिद्धे सर्वप्रसिध्या तं भक्षयिष्यतीत्यर्थः। अनेन तस्य प्रतीकारो न भविष्यतीति सूचितं "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इति श्रुतेः शिरसो रक्षितत्वात् प्राणघातकत्वेऽपि तावत्कालं जीवनमुक्तं यदि शिरसि स्थापयेत् तदैव म्रियेत। ननु पांडवकुलोत्पन्नं कथं धक्ष्यति तक्षकः तत्राह कुलांगारमिति। यदि इदानीं न दग्धः एतादृशापराधांतकरणे। कुलमेव नाशयिष्यति यादववत् अतः पांडवानामुपकारार्थमेवं धक्ष्यतीत्यर्थः। ननु प्रार्थितो न धक्ष्यतीत्याशंक्याह चोदितो म इति। यत्प्रेरितो नान्यथा करिष्यतीत्यर्थः, अन्यथा तमपि धक्ष्यामीति भावः। एवमाज्ञापने हेतुः पितृद्रुहमिति अस्मत्पित्रे द्रुह्यतीति॥ ३७॥ ❁ ❁ एवं शप्त्वा तस्मिन् तेजसि शांते मानुषभावेन गृहमागत्य रोदनं कृतवानित्याह तत इति। गले इत्यलुक्समासः, बालत्वात् मृतो जीवति वेति न ज्ञातवान् तादृशं पितरं वीक्ष्य दुःखेनार्त्तः मुक्तकंठः प्लावितेन स्वरेण पिता तु सर्पकंठ स्वयं मुक्तकंठ इति निश्चयो जातः॥ ३८॥ ❁ ❁ किं वृत्तं तदाह स वा इति। आंगिरसः तद्गोत्रे उत्पन्नः सहि कुलीनत्वं च सूचितं ब्रह्मज्ञिति शंकांतरं वारितं, न हि ब्रह्मभूता अन्यथा कुर्वंति अतिस्वराघातेन समाधिर्नश्यति स्वप्नवत् तदा शनकैर्नेत्रे उन्मील्य उद्घाट्य अंसे च सर्पं दृष्ट्वा स्वभावात्तु प्रथमतो विसृज्य पुत्रत्वान्नान्यथा वचनं संभवति॥ ३९॥ ❁ ❁ प्रश्नमेवाह वत्सेति। कृतमित्यंतेन वाक्यद्वयं कस्माद्रोदिषि केन वा ते अपकृतमिति विशेषकथने प्रयोजनाभावात् संक्षेपेणाह सर्वमिति॥ ४०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

निशम्येत्यत्र। तस्येति पुत्रस्य॥ ४०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्प्रयुक्तं शापं दर्शयति–इत्येवं सर्पनिधानेन लङ्घिता मर्यादा येन तं मे मम ततद्रुहं पितृद्रोहकारिणम् अत एव कुलाङ्गारं स्वकुलविनाशकं शापयोग्यं राजानं मे मया चोदितस्तक्षक इतः सप्तमेऽहनि दङ्क्ष्यति भक्षयिष्यति। धक्ष्यतीति पाठे तु भस्मसात् करिष्यतीत्यर्थः। स्मेति पादपूरणे। ततेति ह्रस्वत्वमार्षम्॥ ३७॥ ❁ ❁ तत एवं शापदानानन्तरं पितुराश्रममभ्येत्यागत्य गले कण्ठे सर्पो यस्य तत्कलेवरं यस्य तं स्वपितरं वीक्ष्य बालो दुःखेनार्त्तः पीडितो मुक्तकण्ठम् उच्चैः स्वरयुक्तो रुरोद। हेत्यनेन तस्याज्ञत्वं सूचयति–क्व शापदानं क्व च स्वयं रोदनमिति॥ ३८॥ ❁ ❁ ततश्च हे ब्रह्मन् स वा आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः शमीकः स्वसुतस्य विलापनं रोदनं श्रुत्वा शनकैर्नेत्रे उन्मील्य स्वांसे मृतमुरगं दृष्ट्वा तं विसृज्य प्रक्षिप्य पुत्रं पप्रच्छेति द्वयोरन्वयः। प्रश्नमेवाह–हे वत्स कस्मात् विशेषेण रोदिषि? केन वा ते तव प्रतिकृतमपकारः कृतः? इत्येवमुक्तः पृष्टः स बालकः सर्वं वृत्तं न्यवेदयत् कथयामास॥ ३९-४०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

'कुलाङ्गार परीक्षित्ने मेरे पिताका अपमान करके मर्यादाका उल्लङ्घन किया है, इसलिये मेरी प्रेरणासे आजके सातवें दिन उसे तक्षक सर्प डस लेगा' ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इसके बाद वह बालक अपने आश्रमपर आया और अपने पिताके गलेमें साँप देखकर उसे बड़ा दुःख हुआ तथा वह ढाड़ मारकर रोने लगा ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ विप्रवर शौनकजी ! शमीक मुनिने अपने पुत्रका रोना-चिल्लाना सुनकर धीरे-धीरे अपनी आँखें खोलीं और देखा कि उनके गलेमें एक मरा साँप पड़ा है ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उसे फेंककर उन्होंने अपने पुत्रसे पूछा–'बेटा ! तुम क्यों रो रहे हो ? किसने तुम्हारा अपकार किया है ?' उनके इस प्रकार पूछनेपर बालकने सारा हाल कह दिया ॥ ४० ॥

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ।
अहो बतांहो महदद्य ते कृतमल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥ ४१ ॥
न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं सम्मातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे[१] ।
यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४२ ॥
अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।
तदा हि चौरप्रचुरो विनङ्क्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्[२] क्षणात् ॥ ४३ ॥
तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य[३] वसोर्विलुम्पकात् ।
परस्परं घ्नन्ति शपंति वृञ्जते पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनभिनन्दनवाक्यमहो इत्यादि । बत कष्टम् । ते त्वया महत्पापं कृतम् । द्रोहेऽपराधे । दमो दंडः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ परो विष्णुरित्याख्या ख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अलक्ष्यमाणेऽदृश्यमाने । अविवरूथवन्मेषसंघवत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसोर्वसुनो धनस्य विलुंपकादपहर्तुश्चोरादेर्हेतोर्यत्पापं भविष्यति तदस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति । अनन्वयं सम्बन्धशून्यमेव । तदेव पापं दर्शयति । परस्परमिति । शपंति परुषं वदन्ति । पश्वादीन्वृंजतेऽपहरन्ति । पुरुदस्यवश्चोरबहुलाः ॥ ४४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे अङ्गेति । कर्तव्याकर्तव्यानुसंधानहीनोऽसीति भावः । "दमो दण्डे च ताडने" इति कोशात् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ हे अविपक्वबुद्धे इति । त्वमतीव बालिशोऽसि, यतः सर्वदेवांशविशिष्टं साक्षाद्विष्णुमूर्तिं राजानं नरसामान्यदृष्ट्या शप्तवानसीति भावः । दुर्विषहेण सोढुमशक्येन । यद्यस्य प्रजाः स्थावरजंगमात्मिकाः भद्राणि सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ हे अंगेति । हे पुत्रेति । अत्राप्यंगपदमंगजपरमिति भावः । "अविर्नाथे द्रुमे शैले रवौ मेषे च कम्बले । मूषिकस्य" इति कोशात् । केचित्तु रक्षाहीनसेनावदित्याहुः । "सेनारक्षा वरुथः स्यादवरोधो निवेशनम्" इत्यभिधानात् । अकारप्रश्लेषाभावेऽयमर्थः । तदा नरपत्यभावे ॥ ४३-४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततोऽतदर्हं शापानर्हं राजानं शप्तमाकर्ण्य ब्राह्मणः आंगिरसः पुत्रं नाभ्यनंदत् । तदेव दर्शयति अहो इति सार्द्धैः सप्तभिः । हे अङ्ग ! त्वया महदंहः पापमहो कृतं बत किं तदल्पीयसि द्रोहेऽल्पापराधे निमित्ते उरुर्दमो दंडो धृतः कृत इत्येतत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अपकृतेनापि राजा नापकार्य इत्याह न वा इति । हे अविपक्वबुद्धे ! नृभिरपकृतैर्नरदेवो नापकार्यः, अतस्त्वं नरदेवं पराख्यं परमपुरुषमिति सामर्थ्यलब्धोऽर्थः नरदेवनाम्नि रथांगपाणाविति वक्ष्यमाणानुगुणात् नरदेव इत्याख्यामात्रमेव स तु साक्षादीश्वर एवेति भावः, तं संमातुमेवार्हः न त्वपकर्तुं तत्र हेतुमाह यद्यस्माद्यद्विषयानपकारात् तस्य दुर्विषहेण शत्रुभिरसोढव्येन तेजसा गुप्ताः प्रजाः कुतश्चिदपि भयरहिताः भद्राणि मंगलानि सुखानीति यावत् विंदंति लभन्ते । तस्माल्लोके सुखावहो नरदेवो न हतंव्य इति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ विपर्ययेऽनर्थमाह अलक्ष्यमाण इति त्रिभिः । नरदेवाख्ये चक्रपाणौ विष्णावलक्ष्यमाणेऽविद्यमाने सत्यंग हे पुत्र ! तदा ह्ययं लोकः अरक्ष्यमाणः अत एव चौरभूयिष्ठः सन् वृकप्रचुराविसंघ इव क्षणमात्रेण नंक्ष्यति नष्टो भविष्यति ॥ ४३ ॥

---

१. प्रा० पा०—बुद्धिः । २. प्रा० पा०—हि विरुद्धलक्षणात् । ३. प्रा० प्रा०—नष्टस्य नाथस्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❀ ❀ नश्यतु का हानिरित्यत्राह तदिति। तत्पापमनन्वयमस्मत्संताननाशकमद्याधुना नोऽस्मानुपैति किं तत्पापं यद्विलुंपकाद्धेतोर्वसोर्द्धनस्य नष्टनाथस्य रक्षकरहितस्य सतः पुरवो बह्वो दस्यवो येषां ते जनाः परस्परं घ्नंति शपंति वाक्पारुष्यं कुर्वंति वृंजते छिंदंत्यर्थान् वृंजते हरंतीत्येतत्॥ ४४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अतदर्हं तस्य शापस्यार्हो योग्यो न भवतीत्यतदर्हस्तं न केवलं नाभ्यनंदन्निंदचेत्याह अहो इति। अंहः पापं बत खेदे। अल्पीयसि अणुतरे द्रोहे अपराधलक्षण उरुर्दमो महादंडः॥ ४१॥ ❀ ❀ कुत अनिंददिति तत्राह न वा इति। नराणां देवो राजा तदधीनैर्नृभिः नापराध्य इति दुर्विषहेण यस्य राज्ञस्तेजसा गुप्ताः रक्षिताः न कुतोऽपि भयं यासां ताः अकुतोभयाः प्रजाः भद्राणि विंदंति लभंत इति वै यतः बहुश्रेयोविवक्षया भद्राणीति बहुवचनम्॥ ४२॥ ❀ ❀ बाधकं चाह अरक्ष्यमाण इति। नरदेवांतर्यामित्वान्नरदेवनाम्नि रथांगपाणौ विष्णौ अरक्षमाणे पालनमकुर्वाणे सति तदानीमेवायमरक्ष्यमाणोऽपाल्यमानः चोरप्रचुरः लोको जनोऽविवरूथवत् रक्षारहितसेनावत् क्षणाद्विनंक्ष्यति हीत्येकान्वयः "सेना रक्षा वरूथः स्याद्वरोधो निवेशनमि" त्यभिधानम्॥ ४३॥ ❀ ❀ नष्टनायकस्य पालकरहितस्य पशो राष्ट्रस्य चोरादयो विलुंपका नाशका इति यद्यस्मात्तस्मादद्य नोऽस्माकमनन्वयमनुपमम् अन्वयविरोधिसंततिनाशकरं वा पापमुपैतीत्यन्वयः। उक्तमेव विवृणोति परस्परमिति वृंजते अपहरंति छिंदंतीति वा, वसु हिंसायामिति धातोः नगरनाशकाः पुर गताविति धातोः, इतस्ततो यात्राविघ्नकरा वा पशून् घ्नंति स्त्रियः शपंति उपालभंते धर्षयंति अर्थान् वृंजत इति विवेकः॥ ४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अलक्ष्येति। तदा हि तदैवेत्यर्थः॥ ४३-४५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतदर्हं शापायोग्यम्। अनभिनन्दनवाक्यमाह अहो इति। दमो दण्डः॥ ४१॥ ❀ ❀ परो विष्णुरित्याख्या ख्यातिर्यस्य तं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुम्॥ ४२॥ ❀ ❀ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने। अविवरूथवत् मेषसङ्घवत्॥ ४३॥ ❀ ❀ नष्टो नाथो यस्य तस्य लोकस्य वसोर्वसुनो धनस्य विलुम्पकादपहर्त्तुश्चौराद्धेतोर्यत् पापं भविष्यति तदस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति। अनन्वयं सम्बन्धशून्यमेव। तदेव पापं दर्शयति परस्परमिति। विशेषमाह वृंजते अपहरन्ति॥ ४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदनर्हं शापायोग्यं नरेंद्रं शप्तं निशम्याकर्ण्यात्मजं नाभ्यनंदत्, अनभिनंदनप्रकारं दर्शयति अहो इति, करुणायां वतेति कष्टे, रे अज्ञ! ते त्वया महदंहः पापं कृतम् अल्पीयसि द्रोहे अपराधे उरुरनल्पः दमो दंडः धृतः॥ ४१॥ ❀ ❀ हे अपक्वबुद्धे! परो वासुदेव इत्याख्या ख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुं नार्हसि॥ ४२॥ ❀ ❀ अलक्ष्यमाणे परलोकं गते अविवरूथवत् विनंक्ष्यति नष्टो भविष्यति॥ ४३॥ ❀ ❀ तत्पापम् अनन्वयं तव बाल्येतरसम्बन्धशून्यम् अद्य अधुना नोऽस्मानुपैति। किं तत् पापं यत् नष्टनाथस्य लोकस्य धनिनः सर्वधनस्य विलुंपकाच्चोरादेर्हेतोर्भविष्यति पुरवो दस्यवो येषु ते जनाः परस्परं घ्नंति हिंसंति शपंति वाक्पारुष्यं कुर्वंति पश्वादीन् वृंजते हरंति तत्सर्वं पापमस्मानुपैति॥ ४४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

तदा शमीकः शृंगिवचनं श्रुत्वा विचार्य नासाधुकृतवानित्याह निशम्येति। अयुक्तत्वे हेतुः नरेन्द्रमिति। नन्वपराधिषु दण्डमेव कुतो नाभ्यनन्दत् तत्राह स ब्राह्मण इति। ब्राह्मणाः क्षमयार्हतां गताः क्षमाभावे ब्राह्मण्यं गच्छतीति भावः। न तु यथा राजा उपेक्षणीयः आत्मजत्वात् अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन राज्ञः परलोकोऽपि गच्छेत् पितुरनुमत्या तक्षककृतमिति शब्दार्थमात्रेण सत्यतानपर्यवसानतस्तथा फलमपि पुत्रस्यापि मन्युं त्याजयति युक्तिभिः अन्यथा तस्य दुर्मरणमेव स्यात्। अतो यथास्यानुतापो भवति तथा वचनान्याह अहो इति। राज्ञः शापः पुरुषार्थपंचकेनापि हानिर्भविष्यतीति भयप्रदर्शनेन अनुतापवचनं प्रथमतः अधर्मः कृत इत्याह–अहो आश्चर्ये बतेति खेदे, कृतं महदंहः त्वया कृतं महत्पापरूपं परमज्ञानात् अन्यथा प्रायश्चित्तमपि न स्यात्। तदेवाह अल्पीयसि द्रोहे अपराधे महान् दण्डः कृतः पर्यवसाने विचार्यमाणे अस्मास्वल्पोऽपराधः आश्रमस्थ एकः सर्पो हतः सर्पस्पर्शः स्नानहेतुः कारितः भयं च जनितं तव। तस्य तु प्राणा एव हृताः न हि सर्पेण राज्ञस्तुल्यता भवति। न हि स्पर्शेन विषयव्याप्तेस्तुल्यता, न ह्यापाततो भयेन निकटोपस्थितप्राणहारिमहाभयस्य, तस्माद्यथापराधदण्डाभावात् अधर्मः॥ ४१॥ ❀ ❀ नन्वस्माभिस्तुल्यमेव कृतं मारणे मारणं सर्पस्पर्शः भये भयमिति तत्राह न वै नृभिरिति। हे अविपक्वबुद्धे! न हि पदार्थानां तुल्यता वर्त्तते मनुष्यैरेव राजा तुल्यो न भवति किं पुनः क्षुद्रजीवैः। ननु ब्रह्मविदां नेदं वचनं युक्तं "शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समदर्शिनः" इति वाक्यात् तत्राह पराख्यमिति इदं त्वक्षरविचारेण जीवेषु ब्रह्मतुल्यमित्युक्तं, ननु भगवता सह जीवानां तुल्यता भगवतो गुणावतारत्वात् राज्ञः "स्थानेथ धर्ममखमन्वमरावनीशा" इति वाक्यात् "नाविष्णुः पृथिवीपतिरि"ति च । ननु तत् भाक्तं संमाननार्थमुक्तमिति चेत्तत्राह यत्तेजसेति, जीवानां सर्वत्र समत्वेन राजनि यत्तेजः या वा आज्ञाशक्तिः स्वरूपमात्रेणैव सर्वेषां भयनिवर्त्तनम् एते न जीवधर्माः । अतो नोपचार इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवमधर्मकरणेन धर्मविरोधमाह अलक्ष्यमाण इति । एकस्मिन्नपि दिवसे राजनि अलक्ष्यमाणे अपश्यति (अदृश्यमाने ?) सति नरदेव इति नाममात्रे वस्तुतस्तु स चक्रपाणिः तदाह अङ्गपदार्थज्ञानं भवत्विति आग्रहपरित्यागेन श्रवणार्थे कोमलसम्बोधनं तस्य स्वरूपमात्रादर्शने अयं लोकश्चौरप्रचुरो भवति प्रायेण सर्वे चौरा एव भवन्ति विनश्यन्ति च बुद्धिभ्रंशश्च भवतीत्याह जना मेषसमूहवत् पालकाभावे सर्वतो गता नश्यंतीत्यर्थः । अतः सर्वेषां मर्यादानाशात् अर्थविरोधः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ननु तेषामर्थविरोधे का नो हानिस्तत्राह तदद्येति । तस्माद्धेतोः अद्य पापमनन्वयमुपैति अस्मान् प्रति निष्कारणमेव अस्माभिरकृतमेव पापमुपैति । ननु कथमकारणमुपैति अन्यथा सर्वदैव स्यात् तत्राह यन्नष्टनाथस्येति । यस्मादस्मन्निमित्तं नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसुनस्तस्य विलुंपकात् चोरनिमित्तात् । यद्यपि साक्षादस्माभिर्नकृतं तथापि अस्मत्कृतेन कार्येण तथा जातमिति पापसम्बन्धः । न केवलमर्थनाश एव किंतु कामनाशोऽपीत्याह परस्परमिति । अन्योऽन्यमेव घ्नंति मारयन्ति शपंति गालीः प्रयच्छन्ति स्त्र्यादिपदार्थान् वृंजते अपहरंति, प्राणिनः सर्वस्वं त्रयं पशवः स्त्रियः अर्थाश्च । भूम्यादीनामेतत्साधकत्वम् एतदभावे सर्वमेव कामनोपभोग्यं नश्यतीत्याह वदार्यधर्मश्चेति । आर्याणां सतां धर्मः सदाचाररूपः सामान्यरूप एव वर्णाश्रमसहितः विशेषरूपः स एव पुनर्वेदत्रये प्रतिपाद्यो यज्ञरूपः, एतावता धर्मो नष्ट इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तदार्यधर्मश्चेत्यत्र । निर्लज्जोपभोग इति द्वयं कामविशेषणत्वेन बोध्यम् ॥ ४४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अतदर्हं शापानर्हं नरेन्द्रं शप्तं निशम्य श्रुत्वा स ब्राह्मणः शमीक आत्मजं स्वपुत्रं शृङ्गिनामानं नाभ्यनन्दत् किन्तु निन्दितवान् । निन्दामेव दर्शयति-अहो इति सार्द्धैः सप्तभिः । हे अज्ञ ते त्वया महदंहः पापं कृतम् । अस्मत्कुले एतन्न सम्भवतीत्याश्चर्यं द्योतयति-अहो इति । तेन सखेदं सूचयति-बतेति । पापमेव दर्शयति-अल्पीयसि अतितुच्छे द्रोहे राजकृतापकारे निमित्ते सति उरुर्महान् दमो दण्डो धृतः कृतः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ हे अविपक्वबुद्धे नृभिः साधारणनरैः पराख्यं परमेश्वरांशभूतं नरदेवं राजानं सम्मातुं समं द्रष्टुमेव नार्हसि, तत्रापकारस्तु दूरत एव । कुत इत्यपेक्षायामाह-यदिति । यस्य दुर्विषहेण चोरादिदुष्टैः सोढुमशक्येन तेजसा गुप्ताः सुरक्षिताः अत एव न कुतश्चिदपि भयं यासां ताः प्रजाः भद्राणि सुखानि विन्दन्ति लभन्ते । अतो राजनि कृतो द्रोहः सर्वत्र कृतो भवतीति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तच्छापेनानर्थमाह-अलक्ष्यमाणे इति त्रिभिः । हे अङ्गेति सम्बोधनेन पुत्रत्वात् स्नेहेन त्वां प्रति यथार्थमेव वदामीति सूचयति । यदा हि शापेनायं राजा मरिष्यति तदा नरदेवनाम्नि रथाङ्गपाणौ विष्णावलक्ष्यमाणे सत्ययं दृश्यमानो लोकोऽरक्ष्यमाणः अत एव चौरप्रचुरः सन् क्षणादेव विनङ्क्ष्यतीत्यन्वयः । लोकप्रसिद्धोऽयमर्थ इति सूचयितुं हिशब्दः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-अविवरूथवदिति, अरक्ष्यमाणो मेषसङ्घो यथा वृकादिभ्य आशु विनश्यति तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ लोको विनश्यतु तेन का नो हानिरित्यत्राह-तदिति । नष्टो नाथो रक्षको यस्य तस्य लोकस्य वसोर्वसुनो धनस्य विलुम्पकात् अपहर्तुश्चौराद्धेतोर्यत्पापं भविष्यति तदस्मत्कृतशापनिमित्तत्वान्नोऽस्मान् अद्य शीघ्रमेव उपैति उपैष्यति । यतः पुरवो बहुला दस्यवो येषु ते जनाः परस्परं घ्नन्ति शपन्ति परुषं वदन्ति पश्वादीन् वृञ्जतेऽपहरन्ति च ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्मर्षि शमीकने राजाके शापकी बात सुनकर अपने पुत्रका अभिनन्दन नहीं किया । उनकी दृष्टिमें परीक्षित् शापके योग्य नहीं थे । उन्होंने कहा-'ओह, मूर्ख बालक ! तूने बड़ा पाप किया ! खेद है कि उनकी थोड़ी-सी गलतीके लिये तूने उनको इतना बड़ा दण्ड दिया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तेरी बुद्धि अभी कच्ची है । तुझे भगवत्स्वरूप राजाको साधारण मनुष्योंके समान नहीं समझना चाहिये; क्योंकि राजाके दुस्सह तेजसे सुरक्षित और निर्भय रहकर ही प्रजा अपना कल्याण-सम्पादन करती है ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ जिस समय राजाका रूप धारण करके भगवान् पृथ्वीपर नहीं दिखायी देंगे उस समय चोर बढ़ जायँगे और अरक्षित भेड़ोंके समान एक क्षणमें ही लोगोंका नाश हो जायगा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ राजाके नष्ट हो जानेपर धन आदि चुरानेवाले चोर जो पाप करेंगे; उसके साथ हमारा कोई सम्बन्ध न होनेपर भी वह हमपर भी लागू होगा । क्योंकि राजाके न रहनेपर लुटेरे बढ़ जाते हैं और वे आपसमें मार-पीट, गाली-गलौज करते हैं, साथ ही पशु, स्त्री और धन-सम्पत्ति भी लूट लेते हैं ॥ ४४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदाऽऽर्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ।
ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ॥ ४५ ॥
धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः । साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ।
क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ॥ ४६ ॥
अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना । पापं कृतं तद्भगवान् सर्वात्मा क्षन्तुमर्हति ॥ ४७ ॥
तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि । नास्य तत् प्रतिकुर्वंति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥४८॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आर्यधर्मः सदाचारः । शुनां कपीनामिवार्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वमुक्त्वा प्रस्तुते विशेषमाह धर्मपाल इति सार्धेन । हयमेधयाडश्वमेधयाजी । नन्वेवंभूतश्चेत्तत्कुतोपकृतवांस्तत्राह । क्षुत्तृडिति । स्वागतप्रश्नाद्यभावेनावज्ञातः प्रत्युत शापं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अस्य महापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमावेदयन् भगवन्तं प्रार्थयते । अपापेष्विति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ राजा चेत्प्रतिशापं दद्यात्तर्हि निष्कृतिर्भवेदपि तत्तु न सम्भवति तस्य महाभागवतत्वादित्याह । तिरस्कृता निन्दिताः । विप्रलब्धा वंचिताः । क्षिप्ता अवज्ञाताः । हतास्ताडिताः । अस्य तिरस्कारादिकर्तुः । न तत्प्रतीकारं कुर्वन्ति । तद्भक्ता विष्णुभक्ताः । प्रभवः समर्था अपि ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"आर्यः शिष्टे वैश्यवर्गे" इत्यभिधानात् । सदाचारश्शिष्टाचारः । कर्त्तव्यतांशे भ्रान्तिरहिता वेदविहितकर्मकर्तारः शिष्टाः । तदेवाह । त्रयीमयः त्रय्या वेदैर्मीयते ज्ञायते प्रतिपाद्यत इति त्रयीमय इति । अत एव वर्णाचारैराश्रमाचारैश्च युतः धर्मलयपरिपाकमाह । ततो वर्णाश्रमाचारयुतवैदिकार्यधर्मनाशानन्तरमर्थेषु कनकादिषु कामेषु स्रक्चन्दनवनितादिभोगेषु चाभिनिवेशित आत्मा मनो यैस्ते तथोक्तास्तेषां पुंसां शुनां कपीनां च यथा हीनजातीनामुत्तमजातिभिरुत्तमजातीनां हीनजातिभिर्भोगसंभोगादिना वर्णानां संकरः कलुषीभावो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अत्र धर्मपालादिविशेषणानि हेतुगर्भाणि । धर्मपालनत्वान्महाभागवतत्वाद्राजर्षित्वाद्धयमेधयाजित्वाच्च सम्राट् न दुष्टः क्षुत्तृट्श्रमान्वितत्वेन बुभुक्षापिपासा-दिनास्मदाश्रमागतोर्घादिपूजायोग्यो नैवास्मत् अस्मत्तः शापमर्हति । तस्मादनिर्वार्यमघमापन्नमिति भावः । हयमेधैरिष्टवानिति हयमेधयाट् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अस्य राजशापलक्षणस्य यत्पापं कृतं तन् सर्वात्मनान्तर्यामी ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ हिशब्देन "क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा" इति प्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किंच तदा नरदेवनाम्नि रथांगपाणावलक्ष्यमाणे सति वर्णाश्रमाचारयुतः त्रय्या आगतस्त्रयीमयः, तत आगत इत्यधिकारे "मयट्च" (४।३।८२) इति मयट् वैदिक इत्यर्थः, नृणामार्यधर्मः सतां धर्मश्च विलीयते नंक्ष्यति ततो धर्मलयादर्थकामयोर्निवेशितः अभिनिविष्टः आत्मा मनो येषां नृणां शुनामिव च संकरो भविष्यति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यनरदेवस्यानिग्राह्यत्व-मुक्त्वाथ प्रकृतं परीक्षितं निर्दिश्याह धर्मपाल इति । स तु नृपतिः परीक्षिद्धर्मपालः वर्णाश्रमधर्ममर्यादापलकस्तथात्वेन विश्रुतः विपुलकीर्त्तिः सार्वभौमश्च तत्रापि महाभागवतः, अनेन ब्रह्मविदपकर्तॄणां नो गतिरेव नास्तीति भावः, राजर्षिः केवलं राजऋषिरेव न हयमेधयाट् हयमेधेन इष्टवान् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ क्षुत्तृड्भ्यां यः श्रमस्तेन युतः, अत एव दीनश्च तथाभूतः सर्वथाऽस्मच्छापं नार्हति एवमात्मजमनभिनंद्य तत्कृतादघादात्मनोऽनर्थमाशंक्य भगवंतं क्षमापयति अपापेष्विति । सर्वात्मा सर्वान्तरात्मा शप्तृ-शप्तयोरप्यंतरात्मतयावस्थित इति भावः, भगवानपापेषु स्वभक्तेष्वनेनापक्वबुद्धिना विवेकरहितेन कृतं पापमिदं क्षंतुमर्हति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ शास्त्रान्मद्विषयापराधः कथंचिन्मच्छरणवरणादिना सह्यः स्यान्मद्भक्तविषयापराधस्तु न कथंचिदपि किंतु तैरेव सह्यः इत्येवंविधं भगवदभिप्रायमालोच्य तानेव क्षमापयति तिरस्कृता इति । तिरस्कृताः परिभूता अपि प्रलब्धाः प्रतारिता अपि क्षिप्ता निंदिता अपि हतास्ताडिता अपि तद्भक्ताः भगवद्भक्ताः प्रभवोऽपि प्रत्यपकर्तुं समर्था अप्यस्य तिरस्कारकर्तुः न तिरस्कारादि कर्तॄन्प्रतिकुर्वंति, किन्तु केवलं क्षाम्यन्ति ॥ ४८ ॥

---

१. प्रा० पा०—तदाशु धर्मः सुविली० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य परिपाकमाह तदेति । यदा पश्चादिहंतृशिक्षा न क्रियते तदा आर्याणां शिष्टानां संमतो धर्मो धर्मेऽधिकृतानामनुष्ठातॄणां विलीयते क्रमेण ह्रसितस्तिरोभवति च । कीदृशः त्रय्या त्रिभिर्वेदैर्मीयते ज्ञायते प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः, अत एव वर्णाचारैराश्रमाचारैश्च युतः धर्मलयपरिपाकमाह तत इति । ततः वर्णाश्रमाचारयुतवैदिकार्थधर्मनाशानंतरं कनकाद्यर्थेषु स्रक्चंदनवनितादिभोगलक्षणकामेषु अभिनिवेशित आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः तेषां पुंसां यथा शुनां कपीनां च भक्षणभोगादावनवस्था तथा हीनजातीनामुत्तमजातिभिरुत्तमजातीनां हीनजातिभिर्भोगसंभोगादिना वर्णानां संकरः कलुषीभावो भविष्यतीत्यन्येकान्वयः ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ परीक्षितोऽदुष्टत्वे नन्विदं तदेव कथमिति तत्राह धर्मपाल इति । अत्र धर्मपालादिविशेषणानि हेतुगर्भाणि धर्मपालत्वान्महाभागवतत्वात् राजर्षित्वाद्धयमेधयाजित्वाच्च सम्राट् न दुष्टोऽतः क्षुत्तृट्श्रमान्वितत्वेन बुभुक्षापिपासया दीनोऽस्मदाश्रममागतोऽर्घ्यादिपूजायोग्यो नैवास्मत् अस्मत्तः शापमर्हति तस्मादनिवार्यमघमापन्नमिति भावः। हयमेधैरश्वमेधैरिष्टवानिति हयमेधयाट् ❋ ❋ इत्थमघस्य सिद्धत्वमापाद्यानुतापपूर्वकं तदघनिष्कृतिं करोति अपापेष्विति । सर्वात्मा सर्वान्तर्यामी श्रीनारायणः बालेन स्वभृत्येषु कृतं तत्पापं क्षंतुमर्हतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❋ ❋ अस्मदाश्रममागतोऽवज्ञातः परीक्षित् प्रभुरपि न तत्प्रतिचक्र इत्याशयेनाह तिरस्कृता इति । तिरस्कृता निंदिताः विप्रलब्धाः वंचिताः शप्ताः उपालब्धाः क्षिप्ता अधिक्षिप्ताः हतास्ताडिताः अपिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते प्रभवोऽपि प्रतिकर्तुं समर्था अपि प्रतिशापं कर्तुं वा तद्भक्तास्तस्य हरेर्भक्ताः अस्य तिरस्कारादिकर्तुः संबंधितत्तिरस्कारायुद्दिश्य न प्रतिकुर्वंति प्रतिक्रियां नैव कुर्वंतीत्यर्थः । हिशब्देन "क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमे"ति प्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धर्मपाल इति । ग्यवहाग्तोऽपि महानित्याह हयमेधयाडिति ॥ ४६ ॥ ❋ ❋ सर्वात्मेति । अत्र महतोऽपि तदात्मकत्वात् तद्द्वारा क्षमापणं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ४७-५० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आर्यधर्मः सदाचारः ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वमुक्त्वा प्रस्तुतेऽविविशेषमाह धर्मपाल इति ॥ ४६ ॥ ❋ ❋ अस्य महापापस्यान्यत् प्रायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमेवावेदयन् भगवन्तं प्रार्थयते अपापेष्विति ॥ ४७ ॥ ❋ ❋ राजा चेत् प्रतिशापं दद्यात् तर्हि निष्कृतिर्भवेदपि तत्तु न सम्भवति तस्य महाभागवतत्वादित्याह । तिरस्कृता निन्दिताः । विप्रलब्धा वंचिताः । क्षिप्ता अवज्ञाताः । हतास्ताडिताः । प्रभवः समर्था अपि । अस्य तिरस्कारादिकर्तुर्न तत्प्रतीकारं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वर्णाश्रमाचारयुतः त्रयीमयः त्रय्या आगतः तत आगत इत्यधिकारे "मयट्च" (४ । ३ । ८२) इति मयट् प्रत्ययः । आर्यैर्मन्वादिभिर्निवृत्तिप्रवृत्तिभेदेनोपबृंहितत्वादार्याणां तेषां धर्मः तदा नरदेवनाम्नि रथांगपाणावलक्ष्यमाणे सति विलीयते । ततो धर्मविलयाद्धेतोः अर्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः भविष्यति ॥ ४५ ॥ ❋ ❋ हयमेधयाट् हयमेधयाजी अस्य महापापस्य भगवत्प्रार्थनेतरप्रायश्चित्तमपश्यमानस्तं प्रार्थयते भगवान् सर्वात्मा क्षंतुमर्हतीति ॥ ४६-४७ ॥ ❋ ❋ प्रतिशापरूपं प्रायश्चित्तं तु न प्राप्स्यामीत्याह तिरस्कृता इति । तिरस्कृताः निरादृताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः निंदिताः हतास्ताडिता अपि तस्य भगवतो भक्ताः प्रभवः प्रतिकर्तुं तु समर्था अपि अस्य तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतिकुर्वंति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

किमतो यद्येवं तत्राह तत इति । ऐहिके त्रयमेव धर्मार्थकामाख्यं तत्र धर्मे गते अर्थकामे अभिनिविष्टा एव भवन्ति ततश्चाधर्महेतुर्वर्णसंकरो भवति निर्लज्ज इति भावः। दुःखादिना भूतश्चेति शुनां दृष्टान्तः तेषामानुपूर्व्याः अप्रसिद्धत्वात् पुरुषद्वयेऽप्येकोन्वयो न स्यात् , ततश्च संकरधर्मा अपि गच्छेयुः, किंच वानरा वृक्षजीविकया जीवंतः मातृभगिनीविवेकरहिता बुद्धिमंतोऽपि एकस्यां शतं वर्तंते एकस्मिन्नपि पुरुषे वर्णत्वं नास्ति ग्राम्यारण्यपशूपलक्षके दृष्टान्तद्वयं तस्मात्समूलकामो गच्छतीत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ एवं परंपरया दोषमुक्त्वा साक्षात् दोषमाह धर्मपाल इति । एकैकोऽपि गुणः अस्माभिः सर्वात्मना पूज्यः, अस्य तु सर्वे गुणाः धर्ममार्गेणायं पूज्यः तदाह धर्मपाल इति । ज्ञानमार्गेणाप्ययं पूज्यः नरपतिरिति, कामार्थमप्ययं पूज्यः सम्राडिति, साम्राज्यश्रिया जुष्टः सर्वं दातुं समर्थ इति । प्रसिद्धिरपि प्रजाहेतुः बृहच्छ्रवा इति । बृहत् श्रवः कीर्त्तिर्यस्य भक्तिमार्गेणाप्ययं पूज्यः साक्षान् महाभागवत

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति। अन्ये तु गुरुद्वारा भगवता अङ्गीकृता महाभागवता भवन्ति, अस्य तु भगवानेव गुरुः। अतः साक्षात् महाभागवतत्वं वैदिकविचारेणाप्ययं पूज्यः वेदार्थपालकत्वात् मंत्रद्रष्टृत्वात्तदाह राजर्षिरिति। कर्मणाप्ययं पूज्यः हयमेधयाडिति हयमेधेन इष्टवान्, किंच धर्मादिविचारव्यतिरेकेणापि केवललौकिकविचारेणापि पूजयितुं युक्तः तदाह क्षुत्तृट्श्रम इति। ते पूर्वमुक्ता योगाद् ज्ञाताः, विशुष्यत्तालुत्वात् दीनः एवं सर्वेण प्रकारेण पूज्यः शापं नार्हति तस्मात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमादधर्मदोपदर्शनात् जीवितत्वं वृथा जातमित्यर्थः॥ ४६॥ ❀ ❀ किंच भक्तद्रोहे भगवान् क्रुध्यति तेन सर्वनाशो भविष्यतीति भीतः सन् भगवन्तं प्रार्थयते अपापेष्विति। हे भगवन्! स्वभृत्येषु तव भृत्येषु पाल्यभृत्येषु त्वया विचार्यमाणे अपापेषु अपक्वबुद्धिना अपूर्वदर्शिना "नवै शिशूनां गुणदोषयोः पदमि"ति ज्ञापनार्थमाह बालेनेति, पापं शापरूपं क्षमायां हेतुः सर्वात्मेति, सर्वेषामेव त्वमात्मा, अतः स्वकीयकृतवैषम्याभावः। ननु ब्राह्मणानां किं भयं तत्राह भगवानिति अनेन मोक्षविरोध उक्तः॥ ४७॥ ❀ ❀ भक्तिविरोधं वदन् तेनापि शापे दत्ते समः समाधिर्भविष्यतीत्याशंकां परिहरति तिरस्कृता इति। गालिदानादिना तिरस्कृताः वक्रोक्त्या विप्रलब्धाः वंचिताः शप्ताः इदानीमेव क्षिप्ताः अधिक्षिप्ताः हतास्ताडिताः गुणक्रियास्वरूपाहंकारदेहनाशेऽपि न प्रतिकारं कुर्वंतीत्यर्थः। प्रतिकूलतया करणं तु दूरापास्तं तत्र हेतुः तद्भक्ता इति। अत एव समर्था इति हि युक्तोऽयमर्थः, शक्तौ क्षमाया उचितत्वात्॥ ४८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

क्षुत्तृडित्यत्र। ते पूर्वमुक्ता इति। ते क्षुत्तृडादयः पूर्वं सूतोक्ता इत्यर्थः॥ ४५॥ ❀ ❀ इतीत्यत्र। युक्तमेवेति। 'जिघांसन्तं जिघांसीयादि'ति लोकन्यायेन॥ ४८॥

इति प्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशेऽष्टादशाध्यायविवरणम्॥ १८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदा रक्षकाभावकाले वर्णाश्रमाचारयुतः त्रयीमयः त्रय्या आगतः वेदत्रयप्रतिपादितो नृणामार्यधर्मः सन्मार्गश्च विलीयते विनङ्क्ष्यति। ततश्च धर्मविनाशात् अर्थकामयोरभिनिवेशित आत्मा मनो येषां तेषां शुनामिव कपीनामिव च वर्णानां सङ्करो भविष्यति॥ ४५॥ ❀ ❀ अतः स तु नरपतिः परीक्षिदस्मच्छापं नैवार्हतीति सार्द्धान्वयः। तुशब्देनान्यराजभ्योऽस्य वैलक्षण्यं सूचितम्। तदेव विशेषणैः स्पष्टयति–धर्मपालो वर्णाश्रमधर्ममर्यादापालकः, यतः सम्राट् सार्वभौमः, अत एव बृहच्छ्रवाः विपुलकीर्तिः साक्षात् फलाभिसन्धिमन्तरेणैव महाभागवतो निरन्तरं भगवत्सेवकः, राजर्षिः राज्ये स्थितोऽप्यृषिवद्विषयानासक्ततया वर्त्तमानः, हयमेधेन यजतीति हयमेधयाट्। तर्हि कथं तव कण्ठे सर्पं निक्षिप्तवानित्याकाङ्क्षायामाह–दीन इति। तत्र हेतुमाह–क्षुत्तृट्श्रमयुत इति॥ ४६॥ ❀ ❀ एवमात्मजमनभिनन्द्य तत्कृतादघादात्मनोऽनर्थमाशङ्क्य अपराधं निवेदयन् भगवन्तं क्षमापयति–अपापेष्विति। अपापेषु निरपराधेषु स्वभृत्येषु बालेन यच्छापदानलक्षणं पापं कृतं तद्भगवान् क्षन्तुमर्हतीत्यन्वयः। पापकरणे हेतुं सूचयन् बालं विशिनष्टि–अपक्वबुद्धिनेति। क्षमायोग्यतां सूचयन् भगवन्तं विशिनष्टि–सर्वात्मेति॥ ४७॥ ❀ ❀ नन्वस्मत्कृतापराधाधिक्यं चेत्तर्हि राजाऽपि पुनः किञ्चित्प्रतिकारं करिष्यति तेन तन्निष्कृतिर्भविष्यत्येव, किं भगवत्प्रार्थनयेति पुत्राभिप्रायमाशङ्क्य तं प्रत्याह–तिरस्कृताः परिभूता अपि, विप्रलब्धाः प्रतारिता अपि, शप्ताः शापविषयीकृता अपि, क्षिप्ताः निन्दिता अपि, हतास्ताडिता अपि, प्रभवोऽपि प्रतिकर्तुं समर्था अपि तस्य भगवतो भक्ता अस्य तिरस्कर्तुः तत् तत्कृततिरस्कारादि प्रति न प्रतिकुर्वन्ति स्वयं तिरस्कारादिकं नैव कुर्वन्ति॥ ४८॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय मनुष्योंका वर्णाश्रमाचारयुक्त वैदिक आर्यधर्म लुप्त हो जाता है, अर्थ-लोभ और काम-वासनाके विवश होकर लोग कुत्तों और बंदरोंके समान वर्णसङ्कर हो जाते हैं॥ ४५॥ ❀ ❀ सम्राट् परीक्षित् तो बड़े ही यशस्वी और धर्मधुरन्धर हैं। उन्होंने बहुत-से अश्वमेध यज्ञ किये हैं और वे भगवान्‌के परम प्यारे भक्त हैं; वे ही राजर्षि भूख-प्याससे व्याकुल होकर हमारे आश्रमपर आये थे, वे शापके योग्य कदापि नहीं हैं॥ ४६॥ ❀ ❀ इस नासमझ बालकने हमारे निष्पाप सेवक राजाका अपराध किया है, सर्वात्मा भगवान् कृपा करके इसे क्षमा करें॥ ४७॥ ❀ ❀ भगवान्‌के भक्तोंमें भी बदला लेनेकी शक्ति होती है; परंतु वे दूसरोंके द्वारा किये हुए अपमान, धोखेबाजी, गाली-गलौज, आक्षेप और मार-पीटका कोई बदला नहीं लेते॥ ४८॥

इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः। स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत्॥ ४९॥
प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः। न व्यथन्ति न हृष्यंति यत आत्माऽगुणाश्रयः॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे[1] विप्रशापोपलम्भनं नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

---

१. प्रा० पा०—'पारमहंस्यां संहितायां पारीक्षितोपाख्याने' एतदधिकम्। 'विप्र' शब्दस्य स्थाने 'ब्रह्म' शब्दः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विप्रकृतोऽपकृतः। अघमपराधम् ॥ ४९॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदित्याह। प्रायश इति। द्वंद्वेषु सुखदुःखादिषु। अगुणाश्रयः सुखदुःखाद्याश्रयो न भवति ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदघं तेन राज्ञा कृतमपराधम्। महामुनिरिति हेतुगर्भं विशेषणम्। सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमानिन एव दुःखादिप्राप्त्या कोपोत्पत्तिर्न त्वसंप्रज्ञातसमाधेस्तस्य पद्मपत्रपानीयवदश्लिष्टदुरितत्वादित्यर्थः ॥ ४९॥ ❀ ❀ साधूनामयं स्वभाव एवेत्याह- युक्तं चैतदिति। योजिताः संगमिताः साधवो यथास्थितवस्तुदर्शिनः कुतो व्यथाद्यभावस्तत्राह-यत इति। अकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां गुणस्यागुणस्य दोपस्य चाश्रयो नेत्यर्थः। अत्र नेत्यध्याहर्त्तव्यम् ॥ ५०॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

महामुनिशब्दोऽत्र यौगिकः महामननशील इति यावत् ॥ ४९-५०॥

इति दीपन्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इतीत्थं स महामुनिः पुत्रकृतेनाघेनानुतप्तः राज्ञा स्वयं विप्रकृतोऽपि तद्राजकृतमघमपराधं नैवाचिंतयन्न चिंतितवान् ॥ ४९॥ ❀ ❀ कुतो नाचिंतयदित्यत्राह प्रायश इति। लोके परैरन्यैर्द्वंद्वेषु शीतोष्णसुखदुःखादिषु योजिताः संयोजिता अपि साधवः प्रायेण न व्यथंति न हृष्यंति च यथासुखे योजिता न हृष्यंति तथा दुःखे योजिता न व्यथंतीत्यर्थः कुतः। यतः आत्मा तेषां मनः गुणाश्रयः शीलाश्रयः। यद्वा अगुणाश्रय इति च्छेदः गुणकार्यरागद्वेषाद्यनाश्रयः ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदघं तेन राज्ञा कृतमपराधं महामुनिरिति हेतुगर्भं विशेषणं सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमानिन एव दुःखादिप्राप्त्या कोपोत्पत्तिः न त्वसंप्रज्ञातसमाधेस्तस्य पद्मपत्रपानीयवदश्लिष्टदुरितत्वादित्यादिविशेषत्वादित्यर्थः ॥ ४९॥ ❀ ❀ साधूनामयं स्वभाव इत्याह साधव इति। द्वंद्वेषु सुखदुःखादिषु योजिताः साधवः यथास्थितवस्तुदर्शिनः कुतो व्यथाद्यभाव इति तत्राह यत इति। आत्मा गुणाश्रय इत्यस्याकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां पदच्छेदः कर्तव्यः, गुणस्यागुणस्य दोषस्य वात्मा कर्ता जीवः स्वयमेवाश्रयः तत्तस्मादिति ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे श्रीविजयध्वजटीकायां रत्नावल्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्विप्रकृतस्तिरस्कृतस्तत्तिरस्करणे अघम् अपराधं न अभावयत् ॥ ४९॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदित्याह प्रायश इति। द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु। अगुणाश्रयः प्राकृतसुखदुःखाद्याश्रयो न भवति ॥ ५०॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। प्रथमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

राजा स्वयं विप्रकृतोऽपकृतोऽपि तस्याघमपराधं नैवाचिंतयत् ॥ ४९॥ ❀ ❀ अचिंतने हेतुमाह प्रायश इति। अगुणाश्रयः रागद्वेषाद्याश्रयो न भवति ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं पितुरनुतापनिरूपणेन राज्ञो निर्दुष्टत्वं निरूप्य सदुष्टस्य सदुष्टानुमोदनं युक्तमेवेति इमामाशंकां परिहर्तुमृषिं स्तौति इतीति। अन्यकृतेनापि पापेन सोऽनुतप्तो जातः। तत्र हेतुः मुनिरिति। भगवताप्यनुचितं ज्ञातमिति भगवद्धृदयपरिज्ञानात् मुनित्वम्। किंच सर्पस्थापनेन स्वयं विप्रकृतः तदपराधं मनसापि न धृतवान्, अतः परंपरयापि पापानिरूपकत्वात् भगवद्धृदयज्ञानात् दोषदर्शित्वाच्च महान् मुनिः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ उभयोस्तुल्यतया उपसंहरति प्रायश इति। साधवः राजा मुनिश्चापकृते सामान्यतस्तु सर्वलोके सर्वत्रैव परैरसाधुभिः तदानींतनराज्ञा ऋषिबालकेन च साधारण्ये त्वन्यैः द्वंद्वेषु सुखदुःखादिषु योगं प्रापिता दुःखेन योजिता न व्यथंति सुखेन योजिता न हृष्यन्ति। तस्माद्येतयोः पश्चात् क्षोभाभावः तद्युक्तमेव तत्रोपपत्तिमाह यत आत्मा अगुणाश्रय इति। गुणा हर्षादयः तेषामाश्रयः अंतःकरणमेव न आत्मा अतस्तेषामंतःकरणाध्यासाभावात् क्षोभाभाव उचित इति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी।

स शमीक इत्येवं पुत्रकृतेनापराधेन अनुतप्तः स्वयं च राज्ञा सर्पप्रक्षेपेण विप्रकृतोऽपि तस्याघमपराधं नैवाचिन्तयदित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह–महामुनिरिति, यतो मननशील इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ न केवलं तस्यैवायं स्वभावः किन्तु साधूनां सर्वेषामेवेत्याह प्रायश इति। परैः शत्रुमित्रादिभिर्द्वन्द्वेषु शीतोष्णसुखदुःखादिषु योजिता अपि ये लोके साधवो मननपूर्वकस्वपरकार्यसाधनपरास्ते दुःखे न व्यथन्ति सुखे च न हृष्यन्ति। यतस्तेषामात्माऽन्तःकरणं क्षमासन्तोषादिगुणाश्रयः। यद्वा अगुणाश्रय इति च्छेदः, गुणकार्यरागद्वेषाद्यनाश्रय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने ॥ अष्टादशो गतो वृत्तिं ब्रह्मशापनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

महामुनि शमीकको पुत्रके अपराधपर बड़ा पश्चात्ताप हुआ। राजा परीक्षित्‌ने जो उनका अपमान किया था, उसपर तो उन्होंने ध्यान ही नहीं दिया ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ महात्माओंका स्वभाव ही ऐसा होता है कि जगत्‌में जब दूसरे लोग उन्हें सुख-दुःखादि द्वन्द्वोंमें डाल देते हैं, तब भी वे प्रायः हर्षित या व्यथित नहीं होते; क्योंकि आत्माका स्वरूप तो गुणोंसे सर्वथा परे है ॥ ५० ॥

१८ वाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथैकोनविंशोऽध्यायः

सूत उवाच

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ।
अहो मया नीचमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १ ॥
ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद् दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ।
तदस्तु कामं त्व[1]घनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवम[2]द्धा ॥ २ ॥
अद्यैव राज्यं बलमृ[3]द्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्[4] पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥
स चिंतयन्नि[5]त्थमथाशृणोद् यथा मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ।
स साधु मेने नचिरेण तक्षका[6]नलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रायोपविष्टे गंगायां राज्ञि योगिजनावृते । शुकस्यागमनं तत्र प्रोक्तमेकोनविंशके ॥ १ ॥

स्वकृतं तत्कर्म मुनिस्कन्धे सर्पप्रक्षेपणं गर्ह्यं निंद्यं चिन्तयन्सुदुर्मना जातः । चिन्तामेवाह सार्धाभ्याम् अहो इति । नीचं पापम् । अमीवमिति पाठे स एवार्थः । ब्रह्मणि ब्राह्मणे गूढं गुप्तं तेजो यस्य तस्मिन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कृतं यद्देवहेलनमीश्वरावज्ञापापमित्यर्थः । तस्मान्मे व्यसनं भविष्यति तत्तु नातिदीर्घात्कालादचिरादेवास्तु, तत्राप्यद्धा साक्षान्ममैव न पुत्रादिद्वारेणेति प्रार्थना । काममसंकोचतः । एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनमघस्य निष्कृताय प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेवं न कुर्यामिति च ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं साक्षात्स्वस्यैव व्यसनं संप्रार्थ्य ततः प्रागेव किञ्चित्प्रार्थयते । अद्यैव मे राज्यादि दहतु प्रकोपितं ब्रह्मकुलमेवानलः । पुनर्द्विजादीन्पीडयितुं धीर्मे मा भून्न भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्थं चिन्तयन्स राजा मुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेहनि निर्ऋतिर्मृत्युर्यथा भविष्यति तथाशृणोत् । शमीकप्रेषितशिष्याच्छ्रुत्वा च स तक्षकस्य विषाग्निं साधु मेने । यतो विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रायेण मरणांतानशनेनोपविष्टे । तत्र गंगातटे (१) अथ गृहागमनोत्तरम् । निरागसि निरपराधे "ब्राह्मणो नावमन्तव्यो निरागास्तु विशेषतः" इति स्मृतेः गूढतेजसि अप्रकाशिततेजोलक्षणमहिम्नि ब्राह्मणे "ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यमरः । गूढतेजसीति प्रतिक्रियासामर्थ्यद्योतनाय ॥ १ ॥ ❀ ❀ तच्च दुष्कृतमपरिहार्यविपत्तिकरमिति चिंतयन्नाह-ध्रुवमिति । इत्यर्थ इति । ब्राह्मणावज्ञापि "सदाहं विप्ररूपेण विचरामि महीतले" इत्याद्युक्तेर्विष्णोरवज्ञैवेति भावः । ततो देवस्य हरेर्हेलनादवज्ञानात् । ध्रुवमवश्यं दुरत्ययमत्येतुमशक्यं व्यसनं दुःखम् "व्यसनं विपदि ध्वंसे" इत्यादिकोशात् । तद्व्यसनं मनसाभ्युपगच्छन्नाह-तदिति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मकुलमेवानलः बहुदाहेप्यलम्बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । मे मदीयत्वेनाभिमतम् । अद्यैव कालक्षेपमन्तरेण अभूदिति । व्यत्ययो राज्ञो महानुतापसूचनायैवेति । द्विजा विप्राश्च देवताश्चेति द्वन्द्वः । यद्वा द्विजेषु सन्निहिता देवता द्विजदेवताः । "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे सन्ति" इति श्रुतेः । अत एव ब्राह्मणस्य तप्तमुद्राधारणनिषेधः कल्पितेतरग्रन्थेषु वर्ण्यते । न विद्यते भा दीप्तिर्येषां तेऽभा निर्बुद्धयस्तान् द्राति कुत्सयतीत्यभद्रस्तस्य । एतच्च स्वकर्मापेक्षयोक्तम् । इत्यर्थ इति 'क्रियार्थोपपद'-इत्यादिना चतुर्थीति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अथेत्थं शोकानन्तरम् । शिष्याद्गौरमुखात् । यथा भो राजन् अज्ञानेन बालकेन दत्तमभिशापं श्रुत्वा मुहुरनुतप्तस्तं च सन्तर्ज्यास्मद्गुरुः प्रतीकारमपश्यन्विद्वांस्त्वयि

---

१. प्रा० पा०—ह्यघ । २. प्रा० पा०—पुनरेव सद्यः । ३. प्रा० पा०—बलमूर्जं० । ४. प्रा० पा०—मेऽस्तु । ५. प्रा० पा०—श्चिन्तयन्निष्टमथा० । ६. प्रा० पा०—तक्षकादलं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कारुण्यपूर्णो मां प्राहिणोत् । राजा ज्ञात्वा परलोकार्थं किमपि यततामित्येतदर्थमित्युक्त्वा गते तस्मिन्राजा स्वापराधं क्षमयंस्तत्र जिगमिषुरपि मुनेर्जनिष्यमाणं लज्जासंकोचादिकं स्वस्य च शापान्तं निष्ठां विचार्य न जगामेति ॥ ४ ॥

१-३५ श्लोकावधि दीपनी न (सं०)

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

महीपतिरिति । अथ स्वपुरप्रवेशानंतरं महीपतिः परीक्षिदात्मकृतं तदुरगानिधानरूपं गर्ह्यं कर्म चिंतयन् दुर्मनाः आत्मनिंदापरो बभूवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति सार्द्धद्वयेन । अहो मया मूर्खवन्निरागसि निरपराधिनि गूढमनभिव्यक्तं तेजः सामर्थ्यं यस्मिन् ब्रह्मणि ब्राह्मणविषयेऽमीवं निकृष्टं कर्म कृतममीवं पापम् ॥ १ ॥ ❀ ततो नीचात्कृताद्देवहेलनरूपात्कर्मणो निमित्तात् न केवलं मया ब्राह्मणोऽवहेलितः, किंतु साक्षाद्देवो भगवानेवेत्यभिप्रायेण देवहेलनादित्युक्तं, मे मम नातिदीर्घात्समनंतरकालमेव दुरत्ययमतिवर्त्तितुमशक्यं व्यसनं दुःखं ध्रुवं नूनं भविष्यति । तत्स्वस्य हितमेव मन्यते तदिति तद्व्यसनं ममाद्य निष्कृताय पापविशुद्धये कामं प्रकाममस्तु । किमनिष्टं प्रार्थयसे इत्यत्राह-यथा पुनरेवंविधमघं न कुर्यामद्धा न कुर्यामेव । अद्धेति स्फुटावधारणयोर्द्योतकमव्ययं शिक्षार्थमस्त्विति भावः । अस्त्वद्धाऽस्त्वेवेति वान्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अद्येति । प्रकोपितं कोपं प्रापितं यद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मकुलवत्कर्तृकनिग्रहात्मकोऽनलोऽग्निरद्यैव मम राज्यं बलं सैन्यं प्रभूतधनकोशं च दहतु । यथा पुनरभद्रस्य मम द्विजेभ्यो देवेभ्यो गोभ्यश्चापचिकीर्षायुक्ता चैवंविधा पापीयसी बुद्धिर्मा भूत्तथा शिक्षार्थं दहत्विति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्थं संचिंतयन् राजा यथा येन प्रकारेण तक्षकाख्यो निर्ऋतिर्मृत्युर्मुनेः सुतेनोक्तः शापात्मकोक्त्या प्रचोदितस्तथैव शुश्राव ततः स राजा प्रसक्तस्य विषयेष्विति शेषः, विषयासक्तस्य स्वस्य विरक्तिकारणं हेतुगर्भमिदं विरक्तिकारणत्वादचिरेण तक्षकरूपमनलं साधु यथा तथा मेने ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विमुक्तिसाधनेषु प्रथमापाद्यसाधनत्वेन वैराग्यमवश्यमापाद्यं मुमुक्षुणेति परीक्षिता कथनापदेशेन तत्प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । ननु परीक्षितो धर्मपालत्वादिकं न युज्यते । नृशंसवन्नीचकर्मकरणात् पश्चात्तापादुदयाच्चेत्याशंकापरिहारत्वेनाह महीपतिरिति । मुनेः स्कंधे मृतसर्पशरीरार्पणलक्षणमात्मना अनुष्ठितं यत्कर्म तच्चिंतयन् सुदुर्मनाः सुष्ठु दुःखितमना अभूदिति शेषः । तुशब्द ईश्वरेच्छाधीनत्वं दर्शयति "श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुरा" इति स्मृतेः कस्मिन्विषये अनुष्ठितं येन महती चिंता संभाव्यत इति । मया निरागसि निरपराधे गूढतेजसि अप्रकाशिततेजोलक्षणमहिम्नि ब्रह्मणि ब्राह्मणे अनार्यवत् मूर्खवत् नीचं कर्म कृतम् अहो कष्टमिति । महीपतेः कर्मणो गर्ह्यत्वद्योतनाय ब्रह्मणीति सोऽप्यपराधी चेत्कथंचिद्घटत इत्यतो निरागसीति । प्रतिक्रियासामर्थ्यप्रकटनाय गूढतेजसीति "ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यभिधानात् "ब्राह्मणो नावमंतव्यो निरागास्तु विशेषत" इति वचनात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र दुष्कृतमपरिहार्यविपत्तिकरमिति चिंतयतीत्याह ध्रुवमिति । ब्राह्मणस्यास्य अवज्ञा विष्णोरवज्ञैव यतस्तत्तस्माद्देवस्य हरेर्हेलनादवज्ञानात् ध्रुवमवश्यं दुरत्ययमत्येतुमशक्यं व्यसनं दुःखं नातिदीर्घादचिरान्मे मम भविष्यतीत्यन्वयः । तद्व्यसनं मनसाभ्युपगच्छतीत्याह तदिति । अघनिष्कृताय पापप्रायश्चित्ताय तद्व्यसनं काममस्तु । कुतः अद्धा निरंकुशतया अहं पुनरेवंविधमघं यथा न कुर्यां तथास्त्विति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ नौपचारिकमिदमांतरमेवेत्यभिप्रेत्य तदेवाह अद्यैवेति । प्रकोपितब्रह्मकुलमेवानलः बहुदाहेऽप्यलंबुद्धिर्नास्तीत्यनलः मे मदीयत्वेन अभिमतं राज्यादिकमद्यैव कालक्षेपमंतरेण दहतु । भूयः अभद्रस्य मे द्विजदेवतासु पापीयसी बुद्धिर्नाभूत् न भूयादित्यन्वयः । अभूदिति व्यत्ययो राज्ञो महानुतापसूचनायेति ज्ञातव्यम् । द्विजाश्च देवताश्च द्विजदेवताः द्विजेषु सन्निहिता देवता वा द्विजरूपदेवता वा तासु न विद्यते भा दीप्तिर्येषां ते अभास्तान् द्राति कुत्सयतीत्यभद्रः-द्रा कुत्सायामिति धातुः-तद्वत् द्राणमज्ञानं यस्य स तथेति वा, द्रा निद्रायामिति धातुः तस्य ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अथेत्थं चिंतयन् स परीक्षित् तक्षकाख्यान्मुनेः सुतोक्तात् सुतेन प्रेरितात् विकृतिकृतापराधपरिहारं देहवियोगलक्षणं यथावदशृणोदित्यन्वयः । आकर्ण्य किमकार्षीदिति तत्राह स इति । स चाकर्ण्य तक्षकादचिरेण मरणं राज्यादिषु अलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमभूदिति साधु मेन इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

अद्यैवेति । दहतु प्रकोपितब्राह्मणकुलं निमित्तीकृत्य राज्यादिकमद्यैव मे मत्तः सकाशाद्दग्धवदपयात्वित्यर्थः । राज्यादौ अपरेषां द्विजादीनां सद्भावेन तथाभिप्रेतुमयुक्तत्वात् ॥ ३-५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

राज्ञानुतप्य निर्विद्य कृते प्रायोपवेशने । ऊनविंशे मुनीन्द्राणां सदसि श्रीशुकागमः ॥

अथ स्वगृहागमनकाल एव सुदुर्म्मना अभूत् । चिन्तामाह सार्द्धद्वाभ्याम् । नीचं निन्द्यं कर्म्म । अमीवमिति पाठे पापम् । ब्रह्मणि ब्राह्मणे ॥ १ ॥ ❀ ❀ अद्धा साक्षाद्देवास्तु न तु पुत्रादिद्वारेण ॥ २ ॥ ❀ ❀ द्विजदेवगा दुःखयितुं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धीर्न मेऽभून्न भवेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेऽहनि तक्षकाख्यो निर्ऋतिर्मृत्युर्यथा भविष्यति तथा अशृणोत् । शमीकप्रेषिताच्छिष्यात् गौरमुखात् । यथा-भो राजन् ! अज्ञानेन बालकेन दत्तमभिशापं श्रुत्वा मुहुरनुतप्तस्तं च सन्तर्ज्यासद्गुरुः प्रतीकारमपश्यन् खिद्यन् त्वयि कारुण्यपूर्णो मां प्राहिणोद्राजा ज्ञात्वा परलोकार्थं किमपि यततामित्येतदर्थम् । इत्युक्त्वा गते तस्मिन् राजा स्वापराधं क्षमयन् तत्र जिगमिषुरपि मुनेर्जनिष्यमाणं लज्जासङ्कोचादिकं स्वस्य च शापान्तानिच्छां विचार्य्य न जगाम, यतः स तक्षकस्य विषाग्निं साधु मेने । कीदृशं विषये प्रसक्तस्य मम विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ पुरप्रवेशानन्तरं महीपतिस्तु आत्मकृतं मुन्यंसे सर्पप्रक्षेपरूपं गर्ह्यं निन्द्यं कर्म विचिन्तयन् सुदुर्मना बभूव । चिन्तामाह अहो इति सार्द्धद्वाभ्याम् । अहो आर्य्येण मयाऽनार्येवद् ब्रह्मणि ब्राह्मणे अमीवं पापं कृतम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततस्तस्मान्निमित्तभूतात् कृताद्देवहेलनात् ध्यातृद्वारा ध्येयभूतभगवदवज्ञारूपात्पापात् दुरत्ययं दुर्निवार्य्यं व्यसनं दुःखं ध्रुवं भविष्यति तद्दीर्घात्कालान्नैवास्तु किंतु सद्योऽस्तु तत्रापि अद्धा साक्षाद्देवास्तु न तूपचारेण, साक्षात्पक्षेऽपि कामं यथेष्टमस्तु नतु सङ्कोचेन । तत्र प्रयोजनमाह मे अघनिष्कृताय पापप्रक्षालनाय इति यथा न कुर्यां पुनरिति च ॥ २ ॥ ❀ ❀ बलं सैन्यमृद्धकोशं समृद्धं धनागारं प्रकोपितः । मय्येव प्रज्वालितः ब्रह्मकुलमेवानलः अद्यैव दहतु पुनर्भूयो मेऽभद्रस्य राजर्षिवंशे अशोभितस्य द्विजादिभ्यः पापीयसी पापचिकीर्षावती धीर्मा भूत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स परीक्षित् इत्थं चिन्तयन् मुनेः सुतेन तक्षकाख्यो निर्ऋतिर्मृत्युः तक्षकः सप्तमेऽहनि धक्ष्यति स्म कुलांगारमित्येवं यथोक्तस्तथा शमीकप्रेषितात् गौरमुखाख्यात्तच्छिष्यादशृणोत् । अथ श्रवणानन्तरं स परीक्षित् तक्षकस्य विषानलं प्रसक्तस्य राज्याद्यासक्तस्यात्मनो विरक्तिकारणं साधु मेने स्वीकृतवान् , न तु तत्प्रतिकारं चिन्तितवानिति भावः । सप्तमेऽहनि धक्ष्यतीति चिरेण तु साधु न मेने ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

सर्वदोषनिवृत्तिस्तु पूर्वाध्याये निरूपिता । प्रमादेपीश्वरेच्छाया व्यामोहाभाववर्णनात् ॥
अधुना पूर्णगुणता वैराग्यज्ञानभक्तिषु । यशःकर्मस्वभावेषु भावेषु च निरूप्यते ॥
एकोनविंशे वैराग्यात् प्राये मुनिगणागमः । तत्र प्रष्टार्थसंदेहे शुकागम इतीर्यते ॥
मुनयो भगवद्भक्त्या तं द्रष्टुं हरेः कथाम् । श्रोतुं च भावितज्ज्ञानात् विवादस्तु शुकोन्नतौ ॥
वैराग्यस्य प्रकर्षेण प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः । ज्ञाने तुल्येऽपि देवर्षेस्त्यागाभावान्न पात्रता ॥
भार्गवस्यापि रामस्य व्यासस्यापि हरेस्तनोः । गुरुणैव स्वरूपास्ति ज्ञानदानान्न वक्तृता ॥
द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः शुक एव ततो गुरुः । एतदर्थं हि भगवानवतीर्णो वृषध्वजः ॥
गर्भाधानोत्तरं रक्षा विष्णोरन्ते शिवात्मना ॥

पूर्वाध्याये राज्ञः शापो निरूपितः, इदानीमद्भुतकर्मणो भगवतः शापफलं निरूप्यते गङ्गासंगमे यत्र प्रथमं वैराग्यापरनाम नैरपेक्ष्यम् । अनुतापलक्षणं तपसा सह निरूप्यते चतुर्भिः "कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिसंस्मरणं परमि"ति हरिसंस्मरणांगभूतमनुतापं निरूपयन् भक्तस्तद्रूपमिति । तदंगेन निरपेक्षेण सह निरूपयति महीपतिरिति । ततः समागत्य श्रमापनोदनानन्तरं यदा राज्यविचारार्थं सिंहासनस्थो महीपतिर्जातः ब्राह्मणस्य गले सर्पदानलक्षणं तुशब्देन तु पूर्वपक्षवत् पूर्वभावो निवारितः गर्ह्यं निषिद्धत्वेऽप्यकीर्त्तिजनकं लोकद्वयनाशकमित्यर्थः । चिन्तान्तरपरित्यागेन विशेषाकारेण तदेव चिन्तयन् दुर्मना जातः । यदापि दण्डादिप्रकारेणैव चौरबन्धं करोति तदाप्यन्यद्वारा कारयति न तु साक्षात् , इदन्तु स्वयमेव कृतमिति दुर्मना जातः, मनसः शोकजनकत्वात् दुष्टत्वं शोकेन भगवत्स्मरणात् सुष्ठुत्वम् अन्यथा मूर्च्छैव स्यात् तस्यानुतापाभिलाषमाह अहो इत्याश्चर्ये । मया भगवद्भक्तेन धर्मपालकेन अमीवं पापमपराधरूपं निःशंकमनार्यवत् स्वभावदुष्टवत्कृतं स्वभावदुष्टोऽपि नैतादृशे अपराधं करोतीति विषयं वर्णयति-निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि प्रमाणविचारेण लोकविचारेण वा निरपराधे दण्डः क्रियते किंच प्रमेयविचारेणापि जीव एव दण्डो न ब्रह्मणि नीतिविचारेणापि यत्र सर्वनाशो न सम्भावितस्तत्र दण्डः, न तु गुप्ततेजसि सर्वनाशके गूढत्वात्तदेवाह अन्यथा तावन्मात्रदाहः स्यात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां विषय एव करिष्यति न मया किंचित्कर्त्तव्यमित्याह ध्रुवमिति । ननु वैष्णवस्य तव न किंचित् भविष्यतीत्याशंक्याह-देवहेलनादिति अन्तःस्थितो भगवानेव तेन ध्यायमानः स देवालयरूपः, अतो देवालयापकारे देव एवापकृतः भवतीति भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन् नरकं व्रजेदिति न्यायात् ध्रुवं व्यसनं भविष्यति । व्यसनं नाम चिकीर्षितसर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकः स्वव्यापारसहित-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चित्तव्याकुलता स च द्विविधः स्वाश्रयदेहादिनाशकः उपायनिवर्त्यो वा। तत्र दुरत्ययं स्वाश्रयनाशकं व्यसनं दुःखेनात्ययो यस्येति दुःखरूपं फलं दत्त्वाऽत्येतीत्यर्थः। अत्युत्कटत्वात् शीघ्रमेव भविष्यतीत्याह नातिदीर्घादिति, तदैव न जात इत्यपिपदं प्रतीकारणानन्तरमेव सर्पस्याप्यप्रतीकार्यतापरिज्ञानात् प्रतीकारः क्रियतामित्याशंक्याह तदस्त्विति। यस्य देहादिः प्रियो भवति यस्य भगवदपराधेऽपि प्रियादेः रक्षणीयता भवति तस्य प्रतीकारप्रयत्नः, अस्यापि यदनुष्ठेयमिति न्यायेनास्माकं तदभीष्टमेव। अतः प्रार्थयते तदस्तु, काममिति व्यसनस्य संकोचो मास्तु, देहादिनाशस्य अस्माभिरेव चिकीर्षितत्वात् तथा प्रार्थनायां हेतुः अघनिष्कृतायेति। पापापनोदायेति मे इति साक्षात् ममैवास्तु। नन्वपराधो धर्मः तदर्थं धर्मिनाशोऽनुचितः असमानत्वात् तत्राह यथा न कुर्यामिति शरीरे विद्यमाने साक्षात्करणं सम्भवति शरीराद्यभावे तु राज्यपुत्रद्वारा अतः अद्धा साक्षादेवास्त्वित्यर्थः॥ २॥ ❀ ❀ नन्वतिरागिणोऽप्येवमुक्तिः सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाक्षिकदोषपरिहारार्थं चाह अद्यैवेति। शेषरक्षार्थं नात्मनि प्रार्थना, किन्तु साक्षात्सम्बन्धाभावार्थमतो ब्राह्मणापराधार्थं नैमित्तिकं देशनाशः साक्षात् प्रकोपितो ब्राह्मणकुलानलः राज्यं सेनां धनं च नाशयेत् सात्त्विकराजसतामससुकृतात् एतत् त्रयं भवति, ततः तत्कारणादृष्टस्य समाप्तत्वात् निष्प्रत्यूहं दहतु, तत्र साधकमाह अभद्रस्येति। न विद्यते भद्रं यस्येति न हि कल्याणादृष्टे प्रवुद्धे विद्यमाने पापीयसी धीर्भवति अतः 'अदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति न्यायेन पुण्याभावे राज्यादीनां दोषजनकत्वात् तदभावप्रार्थना युक्तेत्याह पुनर्न मे भूदिति। असकृत् जातं तस्मिन्निमित्तदाहार्थेषु उपयुज्यते अतः शमनं जातमिति विचारेण नैश्चित्यं श्लोकत्रयार्थः। महतां हि फलप्राप्तौ स्पृहाभाव एव विलम्बहेतुः॥ ३॥ ❀ ❀ अतः स्पृहाया जातत्वात् तत् कदा भविष्यतीति चिन्तयन् अथ तदनन्तरमेव शापमशृणोदित्याह स चिन्तयन्निति इत्थमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण शमीकप्रेषितब्राह्मणमुखात् तक्षकाख्यो निर्ऋतिरिति अशृणोत्। यद्यपि इतिपदं नास्ति न वा तथापदं तथापदस्य सम्बन्धिनः विद्यमानत्वात् यथा निर्ऋतिस्तथा अशृणोदित्यर्थः। स्वरूपतः पदार्थस्य ज्ञातत्वात् प्रकारस्यैवाज्ञानात् अनधिगतार्थगंतृत्वेन प्रकारस्यैव श्रोतव्यत्वं 'सर्वस्य मृत्यवो नेष्टा' इति श्रुतेः मृत्त्यंतराभावादाह न तक्षकस्य मृत्युहेतुत्वमपि तु मृत्युत्वमेवेत्याह स साधु मेन इति। पूर्वोक्तो राजा अन्यथेदानीं विचारस्य कर्तव्यत्वे शीघ्रं साधुमननं न सम्भवेत्, ततश्च कर्त्तव्यनिर्धाराभावात् परिमितिकाले विलम्बो भवेत् तदाह न चिरेणेति, स न चिरेण साधु मेने किन्तु शीघ्रमेवेत्यर्थः। तक्षकानलस्य साधुत्वे हेतुः प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमिति। विषयेषु प्रसक्तस्य विषयभोगस्याहेतुत्वं ज्ञापयन् असमासमाह नित्यसापेक्षत्वादसमर्थसमासः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथोनविंशाध्यायं विवरिषवः सूतोक्तिसङ्गतेः पूर्वमुक्तत्वात्तामनुक्त्वा व्यासोक्तिसङ्गतेः स्फुटतयानुक्तत्वात्तामुभाभ्यां स्फुटीकुर्वन्ति सर्वदोषेत्यादि। निरूपितेति। 'प्रायशः' इति समाप्तिश्लोके निरूपिता। तथा चैककार्यत्वमधिकारे सङ्गतिरित्यर्थः। अवान्तरवाक्यतात्पर्यमाहुः एकोनविंशे इत्यादि। तत्रेति तेषु मुनिषु। विवाद इति। शुकस्य परम्परया भगवदवतारत्वान्नारदरामव्यासानां साक्षादवतारत्वाद्विवाद इत्यर्थः। प्रकर्ष इति उन्नतिप्रकर्षः। ननु मास्तु स प्रकर्षः, तथापि प्रश्नोत्तरवक्तृत्वं कुतो नेत्यत आहुः गुरुणेत्यादि। 'ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छे'दिति ज्ञानदाने गुरुत्वेन ईश्वरनियतत्वात्तेन गुरुणा ज्ञानदानात् स्वरूपाप्तिर्भवति 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना'दिति मोक्षो भवतीति साक्षादवताराणामत्र न वक्तृतेत्यर्थः। अन्ते शिवात्मनेति। संहारे शिवस्यैवाधिकृतत्वात्तथेत्यर्थः। ध्रुवमित्यत्र। विषय इति अपराधविषयः। स च द्विविध इत्यादि। अत्र नपुंसकपाठः प्रतिभाति। क्रियतामिति। अप्रतीकार्यत्वपरीक्षार्थं क्रियताम्। धर्म इति। वृत्तिमत्त्वेन धर्मिणः सकाशाद्धीन इत्यर्थः। अत इति साक्षादपराधकरणात्। तथा च पर्यवसानविचारे धर्मिनाशापेक्षया धर्मनाश एव ज्यायस्त्वादुचित इत्यर्थः। अद्येत्यत्र पाक्षिकदोषपरिहारार्थमिति। देहादौ विद्यमाने तदध्यासात् कदाचित्पुनरेवमपराधकरणं पाक्षिको दोषस्तत्परिहारार्थमित्यर्थः। आहेति। विलम्बाभावं प्रार्थयत इत्यर्थः। नन्वत्रैव ग्लानौ स्वव्यसनसङ्कोचाभावः प्राक् प्रार्थित एवेति किमनेनेति शङ्कायां शेषे षष्ठीबोधितमर्थमाहुः शेषरक्षार्थमित्यादि। पूर्वं या व्यसनसङ्कोचाभावस्यात्मनि प्रार्थना, सा शेषरक्षार्थं न, किन्तु कुरुजाङ्गलातिरिक्ते स्वस्य साक्षात्सम्बन्धाभावबोधनार्थम्। तथा चात्रोक्तातिरिक्तानां श्रेयोर्थमियं प्रार्थनेति नानर्थक्यमित्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। यतः साक्षात्सम्बद्धा एवान्तरापराधजनकाभिमानप्रयोजकाः, अतो ब्राह्मणापराधार्थं ब्राह्मणापराधनिवृत्तये नैमित्तिकापराधहेतुभूतमन्युमत्सरजनकाभिमाननिवर्त्तकतया तत्सम्बन्धी देशनाशः प्रार्थित इत्यर्थः। तस्य प्रार्थनस्याकारमाहुः साक्षादित्यादि। यत एतत्त्रयं नाशयेत्ततो निःप्रत्यूहं भवत्विति। अयमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः तत्रेत्यादि। तथा चेदं स्वविशेषणमेवाशयस्य गमकमित्यर्थः। तस्मिन्निमित्तदाहार्थे इत्यत्र तन्निमित्तदाहार्थे इति पाठः प्रतिभाति। स चिन्तयन्नित्यत्र। सर्वे ह्यस्य मृत्यवो वेष्टा इत्यादि। अत्र हिर्हेतौ। वा एवकारार्थे। तथाच हयमेधावभृथे मृत्यूनामिष्टत्वेनेतरेषामभावात्तथेत्यर्थः। अहेतुत्वमिति विरक्त्यहेतुत्वम्। ननु भावितत्सम्बन्धज्ञानस्यैव विरक्तिकारणत्वेनोदासीनस्य तक्षकानलस्य तथात्वाभावे परस्परापेक्षाभावेनासामर्थ्यात्कथमेवं समास इत्यत आहुः नित्येत्यादि। कारणशब्दस्य नित्यं कार्यसापेक्षत्वात् वक्तव्ये तस्मिन् विवक्षिताया विरक्तेरेवात्र परम्परया तथात्वेनोपस्थितत्वादयमसमर्थ एव समास इत्यर्थः॥ ४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ऊनविंशे तु निर्विद्य कृते प्रायोपवेशने । तत्सदसि मुनीन्द्राणां वर्ण्यते श्रीशुकागमः ॥ १ ॥

अथ स्वपुरागमनानन्तरं महीपतिः परीक्षिदात्मकृतं तन्मुनिस्कन्धे सर्पनिधानरूपं गर्ह्यं कर्म विचिन्तयन् सुदुर्मनाः सन्नात्मनि दण्डपरो जातः । तदेव दर्शयति–अहो इति सार्द्धद्वयेन । अपूर्वत्वेनाश्चर्यं द्योतयति–अहो इति । मया अनार्यवत् मूर्खवत् निरागसि निरपराधे गूढमनभिव्यक्तं तेजः सामर्थ्यं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि ब्राह्मणे विषये नीचं पापं कृतम् । अमीवमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्मिन् समाधिनिष्ठे कृतस्यापराधस्य भगवति कृतत्वं मत्वाऽऽह–ततः कृतात् देवस्य भगवतो हेलनादवज्ञारूपात् मे मम नातिदीर्घात् शीघ्रमेव दुरत्ययमतिवर्तितुमशक्यं व्यसनं दुःखं ध्रुवं निश्चितमेव भविष्यति । तद्व्यसनं तु मेऽघस्य निष्कृताय पापविनाशाय कामं यथेष्टमेवास्तु, यथा पुनरेवंविधं पापमहं न कुर्यामेव । अद्धेत्यवधारणार्थकमव्ययम्, तस्य न कुर्यामेवास्त्वेवेति वाऽन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति–अद्येति । प्रकोपितं सर्पप्रक्षेपेण कोपं प्रापितं यद्ब्रह्मकुलं ब्राह्मणानां कुलं तदेवानलोऽद्यैव मे राज्यं च सैन्यमृद्धं प्रभूतधनं कोशं च दहतु । एवं प्रार्थने किं फलमित्यपेक्षायामाह–अभद्रस्य दुष्टस्य मे पुनर्द्विजेभ्यो देवेभ्यः गोभ्यश्चैवंविधा पापीयसी अपचिकीर्षायुक्ता धीर्न भवेदिति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स राजा इत्थं चिन्तयन्नथानन्तरमेव यथा येन प्रकारेण तक्षकाख्यो निर्ऋतिर्मृत्युर्मुनेः सुतेनोक्तः शापरूपेण प्रचोदितस्तथा शमीकप्रेषितशिष्यादशृणोत् । स च राजा तक्षकस्य विषाग्निं साधु मेने । ननु मरणहेतोस्तस्य कथं साधुत्वमित्याशङ्क्याह–यतो विषयेषु प्रसक्तस्य नचिरेण शीघ्रमेव विरक्तिकारणमिति ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

परीक्षित्‌का अनशनव्रत और शुकदेवजीका आगमन

सूतजी कहते हैं—राजधानीमें पहुँचनेपर राजा परीक्षित्‌को अपने उस निन्दनीय कर्मके लिये बड़ा पश्चात्ताप हुआ । वे अत्यन्त उदास हो गये और सोचने लगे–'मैंने निरपराध एवं अपना तेज छिपाये हुए ब्राह्मणके साथ अनार्य पुरुषोंके समान बड़ा नीच व्यवहार किया । बड़े खेदकी बात है ॥१॥ ❀ ❀ अवश्य ही उन महात्माके अपमानके फलस्वरूप शीघ्र-से-शीघ्र मुझपर कोई घोर विपत्ति आवेगी । मैं भी ऐसा ही चाहता हूँ; क्योंकि उससे मेरे पापका प्रायश्चित्त हो जायगा और फिर कभी मैं ऐसा काम करनेका दुःसाहस नहीं करूँगा ॥ २ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणोंकी क्रोधाग्नि आज ही मेरे राज्य, सेना और भरे-पूरे खजानेको जलाकर खाक कर दे–जिससे फिर कभी मुझ दुष्टकी ब्राह्मण, देवता और गौओंके प्रति ऐसी पाप-बुद्धि न हो ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वे इस प्रकार चिन्ता कर ही रहे थे कि उन्हें मालूम हुआ–ऋषिकुमारके शापसे तक्षक मुझे डसेगा । उन्हें वह धधकती हुई आगके समान तक्षकका डसना बहुत भला मालूम हुआ । उन्होंने सोचा कि बहुत दिनोंसे मैं संसारमें आसक्त हो रहा था, अब मुझे शीघ्र वैराग्य होनेका कारण प्राप्त हो गया ॥ ४ ॥

अथो विहायेममसुं च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् ।
कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत् प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ ५ ॥
या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री ।
पुनाति लोकानुभयत्र सेशान् कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥
इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ७ ॥
तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ।
प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथोऽनन्तरमुभौ लोकौ पुरस्ताद्राज्यमध्य एव हेयतया विचारितौ विहाय श्रीकृष्णांघ्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिकां जानन्प्रायमनशनं तस्मिन्नित्यर्थः । तत्संकल्पेनोपाविशदिति यावत् । यद्वा प्रायं प्रकृष्टमयनं शरणं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्य फलमाह । या गंगा लसंती श्रीर्यस्यास्तुलस्यास्तया विमिश्रा ये कृष्णांघ्रिरेणवस्तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदम्बु तस्य नेत्री तद्वाहिनी उभयत्रांतर्बहिश्च सेशाँल्लोकपालैः सहितॉल्लोकान्पुनाति । मरिष्यमाण आसन्नमरणः । मरणस्यानियतकालत्वात्सर्वोऽपि तथा । अतस्तां को न सेवेत ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं विष्णुपद्यां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasj

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गंगायाम्। प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य। पाण्डवेय इति तत्कुलौचित्यं दर्शयति। नास्त्यन्यस्मिन् भावो यस्य सः। कुतः मुनिव्रत उपशान्तः। तत्कुतः। मुक्तः समस्तः संगो येन सः॥ ७॥ ❀ ❀ तत्र तदा तद्दर्शनार्थं मुनय उपागता न तु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात्। ननु तादृशानामपि तीर्थयात्रा दृश्यते तत्राह प्रायेणेति। तीर्थयात्राव्याजैः॥ ८-१०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति। अनशनं निमित्तीकृत्योपविवेशेति भावः। "प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः" इति मेदिनी। अथो ब्रह्मशापाकर्णनसमनन्तरमेव। ममायं शापो विरक्तिहेतुत्वात्साधुरिति मन्वानः पुरस्ताच्छापात्प्रागेव उभौ लोकौ चानित्यत्वदुःखमिश्रत्वाद्धेयतया निश्चितौ इमं भूलोकममुं स्वर्लोकं च विहायास्मिन्संसारे कृष्णांघ्रिसेवैवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसुखसाधना कर्त्तव्येति सर्वसाधनेभ्योऽध्यधिकां मन्यमानः परीक्षिदमर्त्यनद्यां श्रीगंगायाम्। संभवत्वादर्थान्तरमाह-यद्वेति॥ ५॥ ❀ ❀ प्रायोपवेशश्चायं तस्याममर्त्यनद्यामेव युक्तः। यतस्तस्यां तदभीष्टस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धः। सर्वेषां पावनत्वं च स्फुटं दृश्यते इत्यास्ताम्। तस्य ब्राह्मणापराधकलुषभीतस्य श्रीकृष्णस्यांघ्रिसेवामेव च सर्वाधिकपुरुषार्थतया लिप्सोर्वार्त्ता सर्वस्यापि जीवस्य तत्राप्यासन्नमरणस्य सैवाश्रयितुं योग्येत्याह-या वा इति। या वैतादृशत्वेन स्वयं प्रसिद्धा पुनर्लसच्छ्रियस्तदानीं प्रचुरतया वृन्दावनजाता यास्तुलस्यस्ताभिर्विमिश्राः पूर्वं विमिश्रीकृता ऐक्यं प्राप्ता वा वृन्दावनस्थिताः स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्यांघ्रिरेणवस्तैरभ्यधिकं यमुनारूपमम्बु तस्यापि नेत्री वोढ्रीत्यर्थः। अभ्यधिकत्वं चोक्तमादिवाराहे "गंगा शतगुणा पुण्या माथुरे मम मण्डले। यमुना विश्रुता देवि नात्र कार्या विचारणा" इति। जलप्रवाहरूपा गंगा ह्यत्र वोढ्री वाह्यं च तादृगंबु ततो भिन्नामेवोपपद्यत इति नेत्रीति सदैवोन्नयनं लभ्यते इति च तथा व्याख्यातं कृष्णशब्दश्च रूढ्या श्रीगोपाल एवाधिकं प्रसिद्ध इति तथा व्याख्यातमेव। अभेदे हि तादृगम्बुरूपेत्येवावक्ष्यदिति संदर्भः। तीर्थस्तु-गंगायामेव प्रायोपवेशोन्यत्रापि किमिति न स्यादिति तत्राह-येति। लसंती श्रीमती तुलसी ब्रह्मज्ञानेन तुलां सिनोति बध्नातीति तुलसी ब्रह्मज्ञानसदृशी। ब्रह्मज्ञानस्य संसारनिवर्त्तकत्वं यन्माहात्म्यं तदस्या अप्यस्तीति "या दृष्टा निखिलाघसंघशमनी स्पृष्टा वपुःपावनी रोगाणामभिवंदिता निरसनी सिक्तांतकत्रासनी। प्रत्यासन्नविधायिनी भगवतः कृष्णस्य संरोपिता न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः" इत्यादिपुराणोक्तेः। यद्वा तनोति मोक्षादिपुरुषार्थमिति तुर्विष्णुस्तत्र लसतीति तुलसी तस्या मंजरीरजोभिर्विमिश्राः कृष्णस्यांघ्रिरेणवस्तैः सहाधिकानि यान्यम्बूनि जलानि तेषां नेत्री लसच्छ्रीतुलसीमंजरीरजोविमिश्रश्रीकृष्णचरणरेणुसमधिगतमाहात्म्याभ्यधिकसलिलप्रवाहाकुलेत्यर्थः। या चात एवाशेषाँल्लोकानुभयत्रांतर्बहिश्च पुनाति। यद्वोभयत्रेह लोके शिष्टव्यवहारयोग्यतालक्षणां शुद्धिं परलोके नरकप्राप्त्यादिनिवर्तनरूपां च शुद्धिं करोतीति मरणस्यानियतत्वादात्मदेवतां सेवेतेति भावः॥ ६॥ ❀ ❀ अतो मरिष्यमाणोहं तीर्थोत्तमत्वाद्विष्णुपद्यां गंगायामनशनव्रतं करिष्ये इति प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्यानन्यभावो राज्यभारादिचिन्तारहितान्तःकरणो विष्ण्वेकचेता मुनीनां निवृत्तानां ज्ञानिनां व्रतमिव व्रतं नियमो यस्य स तथा वाचालत्वरहितो वाऽत एव मुक्ताः समस्तेपु पुत्रधनादिपु संगा आसक्तयो येन। मुक्ते हरौ समस्तानां श्रोत्रादीन्द्रियाणां संगस्तत्कथनतच्छ्रवणतद्दर्शनादिष्वादरो यस्येति वा मुक्तसंगः॥ ७॥ ❀ ❀ यत्र परीक्षित्तिष्ठति तत्रोपजग्मुः। प्रायेणेति। तीर्थयात्राव्याजैः तेन तीर्थेभ्योऽपि परीक्षिद्दर्शनं तं ह्यधिकं गूढं निरणैपुरिति भावः। अकस्मादुद्भूतप्रतिस्वानन्दान्यथानुपपत्त्या सर्वज्ञतया भाविवृत्तान्तं ज्ञात्वा श्रीभागवतामृतपानार्थमिति भावः॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथो ततः इमममुं च लोकं विहाय लोक्यत इति लोकः फलं सुखमिति यावत् ऐहिकामुष्मिकसुखस्पृहां विहायेत्यर्थः। इमममुं च लोकं विशिनष्टि-स्वेन पुरस्तात्पूर्वमेव हेयतया विमर्शितौ विचारपूर्वकं हेयत्वेन निश्चितौ विचारपूर्वकम् इमममुं च लोकं विहायेत्यन्वयः। ततः कृष्णस्य भगवतोंऽघ्रिसेवामधिमन्यमानः निरवधिपुरुषार्थसाधनतया मन्यमानः अमर्त्यनद्यां देवनद्यां गंगायां प्रायमनशनव्रतमुपाविशदनशनव्रतेन दीक्षितो बभूवेत्यर्थः॥ ५॥ ❀ ❀ स्वगृहेऽन्यत्र वा प्रायमुपविशतु किं विशेषेणामर्त्यनद्यामेव तदुपाविशदित्यत्र तां विशिंषन्नाह या वा इति। लसंत्या श्रीतुलस्या मिश्रो यः कृष्णस्यांघ्रिरेणुस्ततोऽभ्यधिकस्य प्रशस्तस्यांबुनोंऽभसो नेत्री प्रवहंती याऽमर्त्यनदी उभयत्रेहामुत्र च सेशाँल्लोकपालैः सहिताँल्लोकान् जनान्पुनाति नदीं मरिष्यमाणः को वा पुमान्न सेवेत ? अपि तु सर्व इत्यभिप्रायेण तस्यामेव प्रायमुपाविशदित्यर्थः। लसच्छ्रीतुलसी श्रीकृष्णांघ्रिरेणुना हेतुना अभ्यधिकं स्वाधिकरहितमंबु तस्य नेत्रीति वार्थः॥ ६॥ ❀ ❀ स पांडवेयः परीक्षिदित्थं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य विनिश्चित्य संकल्पान्मुक्तः समस्तेपु देहतदनुबंध्यादिषु संगो येन मुनीनां व्रतं यस्य न विद्यतेऽन्यो भावः चिंता यस्य सः मुकुंदांघ्रि दध्यौ ध्यातवान्॥ ७॥ ❀ ❀ तदा तत्र राज्ञः संनिधौ महानुभावाः सशिष्या मुनयो लोकं पुनानाः पवित्रीकुर्वंतः आजग्मुः। भुवनं पुनाना इत्येतदेवोपपादयति प्रायेण संतः साधवः तीर्थयात्राव्याजैः स्वयमेव तीर्थानि पुनंति। हि यथा च पुनंति तथोपपादितं पुरस्तात्तीर्थीकुर्वंति तीर्थानीत्यत्रेत्यर्थः॥ ८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स सम्राट् कस्य वा हेतोरिति शौनकप्रश्नं परिहरति अथो इति । अथो ब्रह्मशापाकर्णनसमनंतरमेव ममायं शापोऽपि विरक्तिहेतुत्वात्साधुरिति मन्वानः पुरस्तात्प्रथमं ताविह लोकपरलोकावनित्यत्वदुःखमिश्रत्वादिना हेयतया विमृश्याधिराट् श्रीयुतमिमं भूलोकं तथा अमुं स्वर्गलोकं निर्विद्य विहायास्मिन्संसारे कृष्णांघ्रिसेवैवात्यंतिकदुःखनिवृत्तिसुखसाधनत्वात् कर्तव्येति च विमृश्य तामेव म्रियमाणस्यात्मनः कर्तव्यामभिमन्यमानः परीक्षित् अमर्त्यनद्यां गंगायां प्रायमुपाविशद्यावज्जीवमनशनव्रतं चकारेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ किमिति गंगायामेव प्रायोपवेशोऽन्यत्रापि किं न स्यादिति तत्राह या वा इति । लसंती श्रीमती तुलसी लसच्छ्रीतुलसी ब्रह्मज्ञानेन तुलां सिनोतीति तुलसी ब्रह्मज्ञानसदृशी ब्रह्मज्ञानस्य संसारनिवर्तकत्वं यन्माहात्म्यं तदस्या अप्यस्तीति तत्सदृशी तनोति करोति मोक्षादिपुरुषार्थमिति तुर्विष्णुस्तत्र लसतीति वा तुलसी, तस्या मंजरीरजोभिर्विमिश्राः कृष्णस्यांघ्रिरेणवः तैः सहाधिकानि यान्यंबूनि जलानि तेषां नेत्री लसच्छ्रीतुलसीमंजरीरजोविमिश्रश्रीकृष्णचरणरेणुसमधिगतमाहात्म्याभ्यधिक-सलिलप्रवाहाकुलेत्यर्थः । या चात एवाशेषान् लोकानुभयत्रान्तर्बहिश्च पुनातीति उभयत्र इह लोके शिष्टव्यवहारयोग्यतालक्षणां शुद्धिं परलोके नरकप्राप्त्यादिनिवर्तनलक्षणां करोतीति वा अतो मरिष्यमाणः पुमान् कस्तां गंगां न सेवेत ॥६॥ ❁ ❁ अतो मरिष्यमाणोऽहं तीर्थोत्तमत्वाद्विष्णुपद्यां गंगायामनशनव्रतं करिष्य इति प्रायोपवेशं प्रति व्यवस्थाय निश्चित्यानन्यभावोऽनन्यचेता राज्यभारा-दिचिंतारहितांतःकरणो विष्ण्वेकचेता वा मुनीनां निवृत्तानां ज्ञानिनां व्रतमिव व्रतं यस्य स मुनिव्रतः वाचालत्वरहितो वा । अत एव मुक्ताः समस्ताः संगाः पुत्रादिविषयस्नेहा यस्य स मुक्तसमस्तसंगः श्रोत्रादींद्रियैरन्यप्रसंगमंतरेण तत्कथाश्रवणादिप्रसंगो यस्य स तथेति वा स पांडवेयः परीक्षित् विष्णुपद्यां प्रायोपवेशं प्रति स्थितः मुकुंदं तदंघ्रिं च एवं दध्यावित्येकान्वयः । चः समुच्चयेऽवधारणे वा ॥ ७ ॥ ❁ ❁ यत्र परीक्षित्तिष्ठति तत्रोपजग्मुः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रायोपवेशश्चायं तस्यामर्त्यनद्यामेव युक्तः । यतस्तस्यां तदभीष्टस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धः सर्वेषां पावनत्वं च स्फुटं दृश्यते इत्यास्तां तस्य ब्राह्मणापराधकलुषभीतस्य श्रीकृष्णस्यांघ्रिसेवामेव च सर्वाधिकपुरुषार्थतया लिप्सोर्वार्त्ता, सर्वस्यापि जीवस्य तत्राप्यासन्नमरणस्य सैवाश्रयितुं योग्येत्याह या वै इति । या वै तादृशत्वेन स्वयं प्रसिद्धा पुनर्लसच्छ्रियस्तदानीं प्रचुरतया वृन्दा-वनजाता यास्तुलस्यस्ताभिर्विमिश्रा पूर्वं विमिश्रीभूता ऐक्यं प्राप्ता या वृन्दावनस्थिताः स्वयं भगवतः कृष्णस्यांघ्रिरेणवस्ताभिरभ्यधिकं यमुनारूपमम्बु तस्यापि नेत्री वोढ्रीत्यर्थः । अभ्यधिकत्वं चोक्तमादिवाराहे-'गङ्गा शतगुणा पुण्या माथुरे मम मण्डले । यमुना विश्रुता देवि ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥' इति । जलप्रवाहरूपा गङ्गा ह्यत्र वोढ्री । वाह्यञ्च तादृगम्बु । ततो भिन्नत्वमेवोपपद्यत इति नेत्रीति सदैव तन्नयनं लभ्यत इति च तथा व्याख्यातम् । कृष्णशब्दश्च रूढ्या श्रीगोपाल एवाधिकं प्रसिद्ध इति तु तथा व्याख्यात-मेव । अभेदे हि तादृगम्बुरूपेत्येवावक्ष्यदिति ॥ ६ ॥ ❁ ❁ कीदृशः सन् दध्यौ तत्राह मुक्तेति अनन्येति च ॥ ७ ॥ ❁ ❁ तत्रेति । साक्षाच्छ्रीभगवत्पादसम्बन्धीनि गंगादीनि विनेति ज्ञेयम् । तेषु तेषामपि परमादरात् । किं वा उत्प्रेक्षामात्रमिदं न तु तेषामप्यभिप्रायः । तामेवाह प्रायेणेति ॥ ८–११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इमम् अमुं च लोकं विहाय कुतः पुरस्तात् शापात् पूर्व्वमेव हेयतया उभौ विमर्शितौ विचारितौ । अतः अधि सर्व्व-पुरुषार्थाधिकां मन्यमानः प्रायमनशनं प्रत्युपाविशत् संकल्पेनोपाविवेश ॥ ५ ॥ ❁ ❁ अमर्त्यनद्यां गंगायामेव कुतस्तत्राह । अभ्य-धिकं सर्वोत्कृष्टं यदम्बु तस्य नेत्री तद्वाहिनी । उभयत्र ऊर्ध्वाधोऽन्तर्बहिश्च ॥ ६ ॥ ❁ ❁ व्यवच्छिद्य निश्चित्य । प्रायोपवेशं प्रति लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । न अन्यस्मिन् कर्म्मज्ञानदेवतान्तरे भावो यस्य सः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ तत्र तदा तद्दर्शनार्थं मुनय आगता न तु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् । ननु तादृशानामपि तीर्थयात्रा दृश्यते तत्राह प्रायेणेति । तीर्थयात्राव्याजैस्तेन तीर्थेभ्योऽपि परीक्षितो दर्शनं ते ह्यधिकं दृढं (गूढं) निरणैषुरिति भावः । अकस्मादद्भुतप्रतिघानन्दान्यथानुपपत्त्या सर्वज्ञतया भावि वृत्तान्तं ज्ञात्वा श्रीभागवतामृतपानार्थमिति भावः ॥ ८–१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथो विरक्तिकारणात्तक्षकानलस्वीकारानन्तरं पुरस्तात् पूर्वत्रैव हेयतया विमर्शितौ चिन्तितौ इमममुं च लोकमैहिका-मुष्मिकभोगायतनौ विहाय तदीयभोगवासनामपनीय कृष्णांघ्रिसेवामधीत्यधिकां सर्वोत्तमां मन्यमानः अमर्त्यनद्यां देवनदीतीरे प्रायमनशनाख्यं व्रतमुपाविशत् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ देवनदीतीरे उपाविशदित्युक्तं तत्र हेतुमाह या वै इति । लसच्छ्रिया तुलस्या

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विमिश्रैः कृष्णांघ्रिरेणुभिरभ्यधिकस्याम्बुनो नेत्री तद्वाहिनी उभयत्र बाह्यमभ्यन्तरं च स्नानपानादिना सेशान् ईशसहितान् लोकान् देवमनुष्यादीन्पुनाति या तां मरिष्यमाणः आसन्नमृत्युः को न सेवेत ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स पाण्डवेयः महाभागवतकुलोत्पन्नः परीक्षित् इत्येवं विष्णुपद्यां गङ्गायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य विनिश्चित्य अनन्यः कृष्णैकविषयः भावो भक्तिर्यस्य मुनीनां शमदमादीनि व्रतानि यस्य त्यक्तः समस्तो देहतदनुबन्धिविषयकः संयोगो येन सः मुकुन्दांघ्रिं दध्यौ ध्यातवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र राजर्षिसंनिधौ मुनय उपजग्मुः, कथम्भूताः भुवनं पुनानाः लोकं पवित्रीकुर्वन्तः यतः सन्तः साधवः प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः तत्तत्तीर्थव्याजैः स्वयं तीर्थानि पुनन्ति श्रीगङ्गास्नानव्याजेन तद्गतजनतापापानि नाशयितुं परमभागवतराजर्ष्यनुग्रहार्थं चागता इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं निरपेक्षतां निरूप्य कर्तव्यत्वेन संन्यासलक्षणं वैराग्यमाह-अथो इहामुत्रार्थफलभोगविरागो न ज्ञानार्थः, किन्तु भगवत्सेवार्थ इति निरूपयितुमाह कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान इति । अत एव लोकपदप्रयोगः न तु लोके भोगपरित्यागः भक्तिमार्गेण भगवत्सेवायाः शरीरमात्रसाध्यत्वात् । ननु शापेनायमेवं करोति परित्यागमतः कथमस्य भक्तत्वमित्याशंक्याह विमर्शितौ हेयतया पुरस्तादिति पूर्वमेव त्यक्तव्याविति भगवत्सेवार्थं विचारितौ केवलशरीरेण भगवत्सेवां करिष्यन् तस्य शरीरस्य क्रियान्तरे विनियोगाभावार्थमनशनं कृतवानित्याह उपाविशत् प्रायमिति । प्रायमनशनं प्रायस्य सर्वथान्नपरित्यागरूपस्य भगवद्व्रतेनाभीष्टत्वात् प्रायस्य कर्मत्वमन्यथा तादर्थ्यचतुर्थी स्यात् , अन्नमयत्वात् शरीरस्य तदभावे वैक्लव्येन सर्वाभावमाशंक्य अमर्त्यानां नदीत्वात् न विद्यते मर्त्यं येषां देवानां तेषां नदी प्रत्यहमन्यलक्षणेन देहे वृद्धिक्षययोर्जायमानत्वात् पूर्वं साधनत्वेन गृहीतस्य देहस्य नाशात् देहान्तरस्य च साधकत्वसन्देहात् गङ्गायाश्च यथावस्तुस्थापकत्वात् गङ्गातीरे प्रायः अमर्त्यत्वं नदीकृतमेव । तत्तीरे जाता अमर्त्या भवन्तीति अत इदमपि शरीरमुत्तरोत्तरकेवलतेजसो निष्पाद्यमानं गङ्गासम्बन्धात् अमर्त्यत्वमापन्नं सत् भगवत्सेवायाः फलोपकारि भविष्यतीति तथा यत्नः । इदानींतननानामाधिभौतिकत्वात् आधिभौतिकरूपेण सा अभिव्यक्ता न तत्फलं साधयति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं योग्यदेहसाधकत्वेन गंगायाः परम्परोपयोगमुक्त्वा भक्तौ साक्षान्फलरूपयोगमाह या वै लसदिति । अधिकारिशरीरं प्राप्य भगवत्सेवायां प्रथमतश्चरणप्रक्षालनभावनायां तस्यां क्रियमाणायां प्रक्षालनं जातमित्यभिज्ञापिका गंगा अस्या अभिज्ञापकं रूपमाह या ब्रह्मसदने ब्रह्मकर्तृकचरणक्षालनात् पूर्वं नित्यपूजायां लक्ष्मीसमर्पिततुलसीचरणारविंदे स्थिता भक्तकार्यार्थं व्यापृतस्य भगवतः चरणस्पर्शभूतसंस्कारपक्षमाश्रित्य "तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" (३।३।१) इति न्यायेन कृतपुण्यपुंजस्य सम्बन्धिनां भक्तत्वे सति भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं भगवच्चरणसम्बन्धे तादृशशरीरं निष्पादयितुं स्थितस्य चरणप्राप्तेः पूर्ववत् प्राप्तिसाधकत्वं गङ्गाया वदति कृष्णांघ्रिरेण्विति । श्रीतुलस्या विमिश्रः योंऽघ्रिरेणुः, अनेन तस्मिन् शरीरे भक्तभक्त्योः सहजसम्बन्धे हेतुरुक्तः । बहूनां भूमौ स्थितानां तादृशशरीरनिष्पादनार्थं कृष्णांघ्रिरेणव अभितः अधिका यस्य तादृशमंबु नयतीति अम्बुनेत्री परिमितं च गंगाजलं परिमितं च कमंडलुजलमपरिमिताश्चरणरेणव इति न सम्यक् प्रक्षालनपर्याप्तमंबु भवति, अतो रेणव एव अधिकाः, इदानींतनजलेऽपि भक्तं प्रत्येव तदभिव्यक्तीकरणं नान्यं प्रतीति नेत्रपदेन सूचितम् । तस्य प्रासंगिकफलद्वयमाह पुनातीति । त्रीनपि लोकान् उभयत्र अन्तर्बहिः सेशान् पुनाति सेशत्वपालकमहादेवसहितान् अनेन भक्तानां भूमावुत्पन्नानामधिकदोषसम्बन्धाभावः सूचितः । अत एव यो मरिष्यमाणः पूर्वदेहत्यागेच्छुः तादृशशरीरोत्पादिकां गंगां को वा न सेवेत ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं गंगातीरे प्रायोपवेशनं कर्तव्यमिति युक्त्या निश्चित्य स्वस्याभक्तत्वे सर्वमन्यथा स्यादिति तद्दोषवत्त्वेन परिहरन् अग्रिमकर्तव्यमाह इत्थं व्यवच्छिद्येति । विष्णुनद्यां प्रायोपवेशनं प्रति पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षांतरनिराकरणपूर्वकविशेषेण इमं पक्षमवच्छिद्य दध्याविति सम्बन्धः । यतः स पांडवेयः कदाचिदाध्यात्मिकस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वोक्तं न भविष्यतीति पूर्वं सहायत्वेन मुकुदांघ्रिमेव दध्यौ । मोक्षदातृत्वेन स्वदातृतया ध्यानस्योपयोगं वारयति अंघ्रिमित्येकत्वसंख्या अविवक्षिता ग्रहवदुत्तरत्र योगार्थं तेन संनिधानात् पूर्वशेषत्वं फलिष्यति अनन्या भक्तिः पुरुषार्थसाधिकेति तां वक्तुमनन्यभाव इति न विद्यते अन्यस्मिन् भावो यस्य प्रायो गंगादीनामपेक्षितत्वात् स्वतन्त्रतया भवत्वि-त्येतदुक्तमनेन मनोदंडोऽप्युक्तः वाचनिकं कायिकं चाह मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंग इति मुनिवत् व्रतं यस्य वृथालापपरिवर्जनं मौनं मुनिव्यतिरिक्तैः सह वा भाषणनिषेधः, अन्यथा गृहीतव्रतस्य त्यागः प्रसज्येत मुक्ताः सर्वे संगा येन पुत्रमित्रादिभिः मनसा संगाः परित्यक्ताः आज्ञया शरीरादिभिर्व्यावर्तिताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं स्वकर्तव्ये कृते शिष्टं भगवानेव करिष्यतीति भागवतं च शुकं च योजयन् समाज एव रस उत्पत्स्यत इति भक्तिरसोत्पत्त्यर्थं भगवत्कृतं मुनीनामागमनमाह तत्रोपजग्मुरिति । उपेति कालसामीप्यमत्रैव तदर्थं भगवता आज्ञप्तास्ते समागता इति न, किन्तु पूर्वमेव लोके तीर्थपावित्र्यार्थं भगवता नियुक्ताः तथा कुर्वन्तीत्याह भुवनं पुनाना इति, अन्यथा मुनीनामेतत्शेषत्वं स्यात् , पावने सामर्थ्यमाह महानुभावा इति, अनाहूतानामपि अत्र प्रयोजनज्ञाने हेतुः मुनय इति सशिष्या इति शिष्याणां पुनर्बोधनव्यावृत्त्यर्थं रसिकतयैवाग्रे कथाकरणार्थं प्रायेणेति स्वतन्त्रतया तीर्थाभिगमनरूपेणाश्रमधर्मकर्तृव्यावृत्त्यर्थं यद्यपि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायेन लोकशिक्षार्थं तीर्थाभिगमनं भवति तथापि तत्र मुख्यप्रयोजनं तदाह अपदेशैरिति व्याजैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथो इत्यत्र। अनशनमिति। 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपी'ति कोशादित्यर्थः। अत एवेति। त्यागस्य भगवत्सेवार्थत्वादेव। भगवद्व्रतत्वेनेति 'अनश्नन्नन्य' इति श्रुत्या तथात्वेन। एवं चात्रोपविशतेः क्रियार्थत्वं बोध्यम्। यथा 'सत्रमासते'–त्यत्रासतेः क्रियार्थत्वम्, तद्वत्। तत्तीर इति मन्दाकिनीतीरे। ननु गङ्गाया अमर्त्यत्वसाधकत्व इदानीं कथं तद्व्यभिचार इत्यत आहुः इदानीं त्वित्यादि॥ ५॥ ❀ ❀ या वै लसदित्यत्र। भक्ताविल्यादि। गङ्गायां कुत एवं सामर्थ्यमित्याकांक्षायां भक्ताविल्याद्याहेत्यर्थः। चरणक्षालनमिति। तथा च तत्करणत्वेन फलरूपोपयोग इत्यर्थः। ननु तथापि प्रकृतेः कथं स इत्यत आहुः भावनायामित्यादि। तस्यामिति सेवायाम्। अभिज्ञापिकेति स्मारिका। तथा च प्रकृते स्मारकत्वेन स इत्यर्थः। केन रूपेणाभिज्ञाजनकत्वमित्याकांक्षायामाहुः तस्या इत्यादि। तथा च विशेषणोक्तरूपेण तथेत्यर्थः। अत्र विमिश्रत्वकथनानुपपत्त्या तुलसीस्थितिरुक्षिप्तेपि चरणारविन्दे सिद्धा, तद्विमिश्ररेणुसम्बन्धेन क्षालनकरणतापि सिद्धा। तथा चैतद्विशेषणोक्तरूपेणाभिज्ञापकत्वमित्यर्थः। एवं फलरूपमुपयोगं प्रकृतोपयोगं च बोधयित्वा सेवोपयोगिदेहजननसामर्थ्यसाधनायाहुः भक्तकार्येत्यादि। अत्र भक्ता बलिर्देवाश्च, तत्कार्यमुद्धारस्त्रिविष्टपप्रापणं च, तदर्थं व्यापृतस्योत्क्षेपादिकां क्रियां तन्वानस्य भगवतश्चरणस्य वा, भूतसंस्कारकपक्षमाश्रित्य, कार्यव्यापाराभावे ततः सायुज्यादेरेव सम्भवात्, तद्व्यापारे तु स्वसेवायोग्यदेहसम्पादनरूपस्य भक्तान्तरकार्यस्यापि संभवात् देहनिष्पादकभूतसंस्कारकपक्षमादृत्य। तदन्तरेति साधनाध्यायारंभस्थितसूत्रोक्तन्यायेन। तत्र हि 'पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे सर्ववेदार्थरूपभगवत्स्वरूपज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच्च यज्ञसचिवा देवास्तुष्टा इति, ततश्च तदधीनान्येव भूतानीति, ते देवास्तस्याग्रे ज्ञानयोग्यदेहसिद्ध्यर्थं तत्र तत्र हुत्वा पञ्चाग्निविद्याप्रकारेण तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति प्रतिपादितम्, तेन न्यायेन कृतप्राणिपुण्यपुञ्जस्य पूर्वजन्मनि कृतो यः पुण्यपुञ्जः श्रवणादीनां साधनभक्तीनां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञात्वा तान्त्रिकदीक्षापूर्वकं विहितत्वेन कृतं यदुपासनामार्गीयं श्रवणादिनवकं तत्पूर्वोक्तयज्ञवत् भूतसंस्कारकमेव जातमिति तस्य यज्ञस्य स्वव्यापारभूतदेवाधीनानि देहजनकानि भूतानीति विद्यायोग्यदेहनिष्पादनार्थं देवसम्बन्धं प्राप्य पञ्चाग्निविद्योक्तहोमरूपेण स यज्ञस्तिष्ठति, तथा पूर्वोक्तनवकमपि सम्बन्धिनां निषेक्तृपोषकरूपाणां पित्रादीनां भक्तत्वे सति तद्द्वारा भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं चरणामृतचरणरेणुरूपेण भूतानि संस्कुर्वत् भगवच्चरणे सम्बन्धं प्राप्य तिष्ठतीति भक्तानां तादृशपुण्यश्रवणादिकृतां तत्सम्बन्धि तादृशशरीरं निष्पादयितुं चरणामृतचरणरेणुसम्बन्धिनं साक्षात्सेवायोग्यं निष्पादयितुं स्थितस्य नवकस्य चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तत्प्राप्तिसाधकत्वं चरणामृतचरणरेणुसम्बन्धप्राप्तिसाधकत्वं गङ्गाया व्यासः सूतश्च वदति, तेन तस्याः तादृशसामर्थ्यमित्यर्थः। भक्त्योरिति विहिताविहितभक्त्योः। सेशानिति। अस्मिन् पक्षे उभयत्रेत्यस्य स्थितिदशायां संहारदशायां चेत्यर्थो बोध्यः॥ ६॥ ❀ ❀ इत्थं व्यवच्छिद्येत्यत्र। अन्यथा स्यादिति। आधिदैविकरूपानाविर्भावेन स्वविचारितकार्यानुपयोगि स्यात्। आध्यात्मिकस्येत्यादि। अन्तःकरणनिष्ठपापादेर्बलिष्ठत्वेन पूर्वोक्तं प्रायोपवेशनमित्यर्थः। ग्रहवदित्यादि। यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'ति सम्मार्गवाक्ये श्रूयमाणाप्येकत्वसङ्ख्या, ग्रहान्तराणामुत्तरत्र होमादिकर्मणि विनियोगार्थं उद्देश्यगतत्वादविवक्षितेत्याद्रियते, तथात्रापि चरणान्तरस्य ध्यानोपयोगार्थमविवक्षितेत्यर्थः। अविवक्षितत्वस्य फलमाहुः तेनेत्यादि। पूर्वशेषत्वमिति सेवायोग्यशरीरप्राप्तिशेषत्वम्। अनन्यभावत्वकथनप्रयोजनमाहुः प्रायेत्यादि। अपेक्षितत्वादिति। पूर्वश्लोकद्वये कर्मत्वेन शुद्धिजनकत्वादिना च तथात्वात्। आज्ञयेति गृहमेधे पुत्रादीनामाज्ञादानेन॥ ७॥ ❀ ❀ तत्रेत्यत्र। कालसामीप्यमिति। यस्मिन् काले प्रायोपवेशं कृतवान्, तदैवेत्यर्थः। पुनर्बोधनव्यावृत्त्यर्थ मिति। एवं कथाकरणार्थं यत्पुनर्बोधनं तद्व्यावृत्त्यर्थम्। शिष्टाचारदर्शनादेव तत्सिद्धेरिति॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तच्छ्रवणफलरूपविरक्तिस्तस्य जातैवेत्याह–अथो इति। अथो तच्छ्रवणानन्तरमेवेममम् च लोकं विहाय इहलोके परलोके च सुखस्पृहां त्यक्त्वा प्रायमनशनं यथा भवति तथा तत्सङ्कल्पेनामर्त्यनद्यां देवनदी गंगा तत्तीरे उपाविशदित्यन्वयः। ततः पूर्वमेव तस्य विवेकित्वं सूचयँल्लोकौ विशिनष्टि–पुरस्तात्पूर्वमेव हेयतया विमर्शितौ विचारेण निश्चिताविति। तर्हि तत उत्कृष्टं किं फलमुद्दिश्य तत्रोपविवेशेत्याकाङ्क्षायामाह–श्रीकृष्णाङ्घ्रिसेवामधि सर्वपुरुषार्थादधिकामुत्कृष्टां मन्यमान इति। तत्प्राप्त्यर्थमेव तत्रोपविवेशेति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ गङ्गा कथं तत्प्राप्तिहेतुरित्यपेक्षायां तच्चरणसम्बन्धादित्याशयेनाह–येति। प्रसिद्धोऽयमर्थ इत्याह–वा इति। या वै सेशान् ईशैर्लोकपालादिभिः सहितान् लोकान् जनान् उभयत्रान्तर्बहिश्च पुनाति तां मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणकालस्यानिश्चितत्वात्सर्वदैव को वा न सेवेतेत्यन्वयः। न गङ्गाकृता विशुद्धिः स्वर्गादिप्राप्तिहेतुरेव किन्तु भगवत्प्राप्तिहेतुरपीत्याशयेन तां विशिनष्टि–लसच्छ्रीति। लसन्ती श्रीर्यस्यास्तया तुलस्या विमिश्राः ये कृष्णाङ्घ्रिरेणवस्तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदम्बु तस्य नेत्री वाहिनीत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ स पाण्डवेयः परीक्षित् इति हेतोर्विष्णुपद्यां गङ्गायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य विनिश्चित्य सङ्कल्प्य मुक्तः समस्तेषु देहतदनुबन्ध्यादिषु पुत्रादिषु सङ्गो येन सः, मुनीनां व्रतं नियमो यस्य सः, न विद्यतेऽन्यस्मिन् भावो भावना यस्य सः मुकुन्दस्याङ्घ्रिं दध्यावित्यन्वयः॥ ७॥ ❀ ❀ तत्र गङ्गातीरे राज्ञ उपकारार्थं भुवनं पुनानाः पवित्रीकुर्वन्तः महानुभावाः सशिष्या मुनय उपजग्मुरागताः। ननु मुनयस्तु स्वयमेव पवित्रतीर्थं तीर्थपर्यटनं कुर्वन्ति कथं तेषां भुवनपवित्रत्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह-प्रायेण सन्तः साधवस्तीर्थयात्राव्याजैः स्वयमेव तीर्थानि पुनन्तीति। तेषु निरन्तरं ध्यानेन भगवतः सान्निध्यादिति नवमस्कन्धोक्तरीत्या ज्ञेयम्॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

वे इस लोक और परलोकके भोगोंको तो पहलेसे ही तुच्छ और त्याज्य समझते थे। अब उनका स्वरूपतः त्याग करके भगवान् श्रीकृष्णके चरणकमलोंकी सेवाको ही सर्वोपरि मानकर आमरण अनशन व्रत लेकर वे गङ्गातटपर बैठ गये॥ ५॥ ❀ ❀ गङ्गाजीका जल भगवान् श्रीकृष्णके चरणकमलोंका वह पराग लेकर प्रवाहित होता है, जो श्रीमती तुलसीकी गन्धसे मिश्रित है। यही कारण है कि वे लोकपालोंके सहित ऊपर-नीचेके समस्त लोकोंको पवित्र करती हैं। कौन ऐसा मरणासन्न पुरुष होगा, जो उनका सेवन न करेगा॥ ६॥ ❀ ❀ इस प्रकार गङ्गाजीके तटपर आमरण अनशनका निश्चय करके उन्होंने समस्त आसक्तियोंका परित्याग कर दिया और वे मुनियोंका व्रत स्वीकार करके अनन्यभावसे श्रीकृष्णके चरणकमलोंका ध्यान करने लगे॥ ७॥ ❀ ❀ उस समय त्रिलोकीको पवित्र करनेवाले बड़े-बड़े महानुभाव ऋषि-मुनि अपने शिष्योंके साथ वहाँ पधारे। संतजन प्रायः तीर्थयात्राके बहाने स्वयं उन तीर्थस्थानोंको ही पवित्र करते हैं॥ ८॥

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरङ्गिराश्च।
पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्र[1]प्रमदेध्मवाहौ॥ ९॥
मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः।
मैत्रेय और्वः कवषः[2] कुम्भयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च॥ १०॥
अन्ये च देवर्षि[3]ब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च।
नानार्षेयप्रवरान्[4] समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे॥ ११॥
सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत्[5]।
विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपाणिः॥ १२॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अरुणादयः कांडर्षित्वविशेषेण पृथङ् निर्दिष्टाः। नाना यान्यार्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान् शिरसा भुवं स्पृष्ट्वा ववंदे॥ ११॥ ❀ ❀ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः। विविक्तं शुद्धं चेतो यस्य। अभिगृहीतौ संयोजितौ पाणी येन सः। स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादि युक्तमयुक्तं वेति विज्ञापयामास॥ १२॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मुनीन्कांश्चिन्नामतो निर्दिशति अत्रिरिति। शरद्वान्कृपाचार्यपिता गाधिसुतो विश्वामित्रः रामः परशुरामः॥ ९-१०॥ ❀ ❀ काण्डर्षित्वं काण्डं ज्ञानकाण्डं तत्प्रधाना ऋषयः काण्डर्षयस्तेषां भावस्तत्त्वं तदेव विशेषो भेदस्तेन हेतुना पृथङ्निर्दिष्टाः कर्मोपास्तिप्रधानब्रह्मर्षिराजर्ष्यादिभ्यो भेदेन कथिताः॥ ११॥ ❀ ❀ अथ प्रणत्युत्तरम्। विविक्तचेताः शुद्धमनाः॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

के चैते मुनय इत्यत्र दर्शयति अत्रिरिति सार्द्धद्वयेन। गाधिसुतो विश्वामित्रः रामो भार्गवः कुंभयोनिरगस्त्यः॥ ९-१०॥ ❀ ❀ अन्ये च देवर्षिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षिश्रेष्ठा राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ऋषयः तानागतान्नानाविधार्षेयप्रवरान्समेतान् संघीभूतानभ्यर्च्य राजा परीक्षित् शिरसा ववंदे॥ ११॥ ❀ ❀ अथ तेषु सुखं यथातथोपविष्टेषु सत्सु पुनरपि कृतः प्रणामो येन स राजा उपस्थितस्तेषां समीपे तिष्ठन्नभिगृहीतपाणिः बद्धांजलिः विवेकयुक्तं चेतो यस्य तथाभूतः स्वचिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टं यत्तद्विज्ञापयामास॥ १२॥

---

१. प्रा० पा०—इन्द्रप्रमतिः सुबाहुः। २. प्रा० पा०—कवयः। ३. प्रा० पा०—देवर्षिमहर्षि०। ४. प्रा० पा०—नानर्षिसंघान्-पुरतः। प्रा० पा०—महत्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुनीनां नामानि निर्दिशतीत्याह–अत्रिरिति। गाधिसुतो विश्वामित्रः रामः परशुरामः इंद्रप्रमतिश्च इध्मवाहश्च इंद्रप्रमतीध्मवाहौ॥ ९॥ ❀ ❀ कुंभयोनिरगस्त्यः॥ १०॥ ❀ ❀ अन्ये च प्रसिद्धाः प्रसिद्धनामानः नारदादयो देवर्षयः रामादयो ब्रह्मर्षयः विश्वामित्रादयो राजर्षयः जातिभेदकथनार्थं पुनर्वचनं अरुण आदिर्येषां ते तथोक्ताः ऋषीणां समूहः आर्षेयं तस्मिन् प्रवराः नानार्षेयप्रवराः तानभ्यर्च्य अर्घ्यपाद्यादिभिरिति शेषः। शिरसा वंदनं नाम नमस्कार एवात्राभिप्रेतः कृतप्रणाम इत्युत्तरवचनात्॥ ११॥ ❀ ❀ ऋषीणामग्रे उपस्थितः अर्घ्यं गृहीतं पाणौ येन स तथा यत्स्वेन कर्तुमिष्टं तदेभ्यो विज्ञापयामासेत्यन्वयः॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विज्ञापयामासेति वक्ष्यमाणमित्येव ज्ञेयम्॥ ९–१२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अरुणादयः काण्डर्षित्वविशेषेण पृथङ् निर्दिष्टाः॥ ११॥ ❀ ❀ अभिगृहीतपाणिः कृताञ्जलिः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अन्ये च देवर्षिषु ब्रह्मर्षिषु च वर्याः श्रेष्ठा राजर्षिश्रेष्ठाश्च अरुणादयो ऋषिविशेषाश्चोपजग्मुः। नानाविधानि आर्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान्मुख्यान्समेतान्संघीभूतान् शिरसा ववंदे॥ ११॥ ❀ ❀ अथ सुखं यथा स्यात्तथोपविष्टेषु सत्सु विविक्तं निर्मलं चेतो यस्य सः अभिगृहीतौ संयोजितौ पाणी येन सः अग्रे उपस्थितः विज्ञापनार्थं भूयः पुनः कृतः प्रणामो येन सः यत्स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादिकपूर्वकमुकुन्दांघ्रिध्यानादि तत् कथमनुष्ठेयं कथं नेति विज्ञापयामास॥ १२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एतेषां पावनकर्तृत्वं साधुत्वेनैवेति तदाह। आत्रेयो ब्राह्मणेषु मुख्य इति प्रथममेवात्रिर्गणितः शारद्वान् कृपः अन्यो वा गाधिसुतो विश्वामित्रः रामः परशुरामः उतथ्यो गौतमपिता ब्रह्मशिष्यादिभगवद्भक्तांता गणिताः। अथेत्यंताः ज्ञानप्रतिपादकाः। रामादिपिप्पलादांताः धर्मप्रतिपादकाः। मैत्रेयादिनारदांता भक्तिप्रतिपादकाः। भक्तिः षड्विधा चकारात् नारदशिष्यास्तत्वेन गणिताः। अन्येऽप्येवं शेषाः प्रकीर्णकाः तानाह अन्ये चेति, अत एव ऋषित्रयग्रहणं अरुणः कश्चिदृषिः॥ ९–१०॥ ❀ ❀ तेष्वागतेषु राज्ञः कृत्यमाह तान्नतानिति आर्षेयेषु ऋषिवंशेषु प्रवराः श्रेष्ठाः यतनेवा एकदैव सर्वे समागता इति समुदायेनैव पूजनं यथायोगं तत्संमत्या वंदनातः पूजति पूजासमाप्ति पूजनं यस्त्विच्छया कृत इति दोषपरिहारार्थमग्रेषु तेषु विज्ञापनार्थं प्रणामं कृत्वा स्वचिकीर्षितं कर्त्तव्यं चेति निर्द्धारार्थं वहिर्दृष्ट्या उत्तरनिराकरणार्थं च अनन्यनिष्ठः सन् विनयार्थमुत्थितः॥ ११॥ ❀ ❀ अंजलिं बध्वा विज्ञापयामासेत्याह सुखोपविष्टेष्विति। अथेति पूजासमाप्त्यनंतरं विविक्तः संघातात् पृथक्कृतं आत्मनि चेतो यस्य आभिमुख्येन गृहीतौ पाणी येन॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अत्रिरित्यत्र। अन्यो वेति। कृपस्य शारद्वतत्वेन प्रसिद्धेर्गौतमस्याग्रे उक्तत्वाच्च तथेत्यर्थः। भगवद्भक्तान्ता इति नारदान्ताः। तेष्ववान्तरविभागमाहुः अथेत्यादि॥ ९॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

के च ते मुनय इत्यपेक्षायामाह–अत्रिरिति सार्द्धद्वयेन। गाधिसुतो विश्वामित्रः। रामः परशुरामः॥ ९॥ ❀ ❀ कुम्भयोनिः अगस्त्यः॥ १०॥ ❀ ❀ अरुणादयश्चर्षयः काण्डर्षित्वविशेषेण पृथङ्निर्दिष्टाः। नाना यान्यार्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु ये प्रवराः श्रेष्ठाः तान्समेतान् स्वसन्निधिं प्राप्तान् राजाऽभ्यर्च्य शिरसा भुवं स्पृशन् ववन्दे॥ ११॥ ❀ ❀ अथ तेषु सुखं यथा तथोपविष्टेषु सत्सु भूयः पुनरपि विज्ञापनार्थं कृतः प्रणामो येन स उपस्थितस्तेषां समीपे तिष्ठन्नग्रेऽभिगृहीतपाणिः संयोजिताञ्जलिः राजा यत्स्वचिकीर्षितं तद्विज्ञापयामासेत्यन्वयः। ननु स्वयमेव विवेकी तान् कथं विज्ञापयामासेत्याशङ्क्याह–विविक्तचेता इति, विविक्तं शुद्धं स्वमहत्त्वाभिमानरहितं चेतो यस्य स इत्यर्थः॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय वहाँ पर अत्रि, वसिष्ठ, च्यवन, शरद्वान्, अरिष्टनेमि, भृगु, अङ्गिरा, पराशर, विश्वामित्र, परशुराम, उतथ्य, इन्द्रप्रमद, इध्मवाह, मेधातिथि, देवल, आर्ष्टिषेण, भारद्वाज, गौतम, पिप्पलाद, मैत्रेय, और्व, कवष, अगस्त्य, भगवान् व्यास

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नारद तथा इनके अतिरिक्त और भी कई श्रेष्ठ देवर्षि, ब्रह्मर्षि तथा अरुणादि राजर्षियोंका शुभागमन हुआ । इस प्रकार विभिन्न गोत्रोंके मुख्य-मुख्य ऋषियोंको एकत्र देखकर राजाने सबका यथायोग्य सत्कार किया और उनके चरणोंपर सिर रखकर वन्दना की ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ जब सब लोग आरामसे अपने-अपने आसनोंपर बैठ गये, तब महाराज परीक्षित्ने उन्हें फिरसे प्रणाम किया और उनके सामने खड़े होकर शुद्ध हृदयसे अञ्जलि बाँधकर वे जो कुछ करना चाहते थे, उसे सुनाने लगे ॥ १२ ॥

राजोवाच

अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ।
राज्ञां कुलं ब्राह्मणपाद[1]शौचाद् दूराद् विसृष्टं बत गर्ह्यकर्म ॥ १३ ॥
तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ।
निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥ १४ ॥
तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५ ॥
पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः[2] प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ।
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्यात्मानं श्लाघते अहो इति । नृपाणां मध्ये महत्तमैरनुग्रहणीयं शीलं वृत्तं येषां ते । एतच्च राज्ञामतिदुर्लभमित्याह । ब्राह्मणानां पादशौचात्पादक्षालनोदकात् । 'दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसि समुत्सृजेदि'ति स्मृतेर्दूरे हि तैस्तद्विसृज्यते ततोऽपि दूरादेव विसृष्टं क्षिप्तम् । तत्रापि स्थातुमयोग्यमित्यर्थः । गर्ह्यं कर्म यस्येत्यात्मानमुद्दिश्योक्तम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ आस्तां तावदनुग्रहो ब्रह्मशापोऽपि भगवत्प्रसादादेव जात इत्याह । तस्य गर्ह्यकर्मण एव । अतोऽघस्य पापात्मनो गृहेष्वासक्तचित्तस्य मे स्वप्राप्तये परावराणामीश एव द्विजशापतया बभूव । यत्र यस्मिन् शापे सति गृहेषु प्रसक्तो भयं धत्ते निर्विण्णो भवति । यतो निर्वेदमूलो निर्वेदो वैराग्यमूलं प्राप्तिकारणं यस्मिन् । स्वस्य वैराग्यप्राप्यत्वात्तस्य च भयमूलत्वात्तदर्थं द्विजशापं कारितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तान्प्रार्थयते तमिति द्वाभ्याम् । तं मामुपयातं शरणागतं प्रतियन्तु जानन्तु । देवी देवतारूपा गंगा च प्रत्येतु । वाशब्दः प्रतिक्रियानादरे । गाथाः कथाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स आश्रयो येषां तेषु प्रकृष्टः संगो भूयात् । तस्यां तस्यां सृष्टौ जन्मनि ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

धन्यतमा न जाने कस्य पुण्यस्य फलमेतदहो भाग्यं मम इत्यर्थः । एतच्च महत्तमानुग्रहणीयशीलत्वं च तैर्विप्रैस्तद्राजकुलं ततोपि आश्रमाद् दूरस्थपादशौचस्थलादपि आराद् दूरे तत्रापि पादशौचस्थले । इत्यर्थ इति । अननुज्ञानादिति भावः । यस्य राजकुलस्य । गर्ह्यं सर्वतोऽप्यपवित्रमित्यर्थः । अत्र सन्दर्भः-अहो आश्चर्यं किमाश्चर्यं तत्राह नृपाणां मध्ये वयं पाण्डवाः महत्तमानां भवतामनुग्रहे शीलयति ये स्वायंभुवादयस्तादृशाः सन्तो धन्यतमा जाता इति शेषः । स्वतस्तु नृपाणां कुलमीदृशमित्याह-राज्ञामिति । यतो गर्ह्यं हिंसादिलक्षणं कर्म यस्य तादृशमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अतो गर्ह्यकर्मत्वात् । अघस्य ब्राह्मणगले सर्पनिवेशेनावमाननात् । एवं पतितपावनत्वख्यापनार्थं द्विजशापरूपस्सन्मत्पार्श्वमागतः । मूलशब्दस्य पुंस्त्वमार्षम् । भवत्समागमादनुमीयते । यत्र भगवानायाति तत्रैव तद्भक्ताः स्वत एवायांतीत्यर्थः । यत्र परावरेशे प्रसक्त आसक्तो जन आशु शीघ्रमेवाभयं भयाभावं धत्ते इति वा । तस्य च वैराग्यस्य च इत्यर्थ इति । स्वप्राप्तिसाधनवैराग्यकारणीभूतभयमुत्पादितवान्निजकृपयेति भावः । अत्र संदर्भः-तत्रापीदमाश्चर्यमित्याह—तस्यैव भगवदनुग्रहशीलानां वंशे गणनीयस्यापि मे ममाभीक्ष्णं गृहेषु व्यासक्तचित्तस्य तत्राप्यघस्य तादृशब्राह्मणापराधकर्त्तुः परावरेशस्तु नूनं भगवदनुगृहीतवंशजोऽयमित्यामृश्य स्वयं द्विजशापरूपः तदपदेशः सन् निर्वेदोऽन्यत्रानासंग एव मूलमवष्टंभको यस्य स्वस्मिन्नासंगस्य तद्रूपोऽभवत् । तर्हि किं स्यात्तत्राह-यत्र परावरेशे प्रसक्तः शीघ्रमेवाभयं तच्चरणारविन्दप्राप्त्या भयाभावं धत्ते "मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्" इत्यादेः । अतोऽकस्माद्भवतामप्यागमनं तत्प्रेरणयैव जातमिति भावः । वक्ष्यते च श्रीशुकदेवमुपलक्ष्य 'अपि मे भगवान्प्रीतः' इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ योहमेवमुत्त-

१. प्रा० पा०—शौचाद्दाराद्विसृष्टं । २. प्रा० पा०—रतिप्रसङ्गश्च ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मानुग्रहणीयशीलस्तं मा मां द्विजोपसृष्टश्शृङ्गिणा प्रेरितः कुहकः वेषांतरधारी। यद्वा सर्पजातिविशिष्टस्तक्षकः साक्षादेव दशतु भक्षयतु। युष्माभिस्त्वेतत्कार्यमित्याह—अलमिति। अलं देहवियोगपर्यंतं गाथाः "गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां गेयवृत्तयोः" इति मेदिनी। श्लोके यशसीत्यर्थः। "श्लोकः पद्ये यशस्यपि" इत्यभिधानात्। तथा च विष्णुयशांसि गायत कथयत॥ १५॥ ❀ ❀ पुनरपि जन्मांतरेऽपि यां यां सृष्टिं जन्म प्राप्नोमि तस्यां तस्यां भगवति रतिस्तद्भक्तेषु प्रकृष्टः संगः सर्वजीवेषु मैत्री इति मद्वाञ्छितत्रयं भूयादिति प्रार्थ्य प्रणमन्नाह—नम इति। यद्वा ब्राह्मणानादरानुतापादाह—ब्राह्मणेभ्यो नमो भूयादिति। वाञ्छित-चतुष्टयञ्च॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवाह अहो इति चतुर्भिः। नृणां मध्ये वयमहो धन्यतमाः उत्तमाः खलु, धन्यतमत्वे हेतुं वदन्नात्मनो विशिनष्टि महत्त-मैर्भवद्भिरनुग्रहणीयमनुग्रहीतुं योग्यं शीलं येषां यद्वा महत्तमानुग्रहणीयं महत्तमानुग्रहलभ्यं शीलं येषां तथाभूताः। अनेवंभूतं राजकुलं निन्दति राज्ञामिति, ब्राह्मणानां भवतां पादशौचात्पादसेवामूलकविशुद्धेर्दूराद्विसृष्टं दूरात् त्यक्तं यद्राज्ञां कुलं तद्गर्ह्यं निंद्यं कर्म यस्य तथा भूतं भवति। बत इति खेदे॥१३॥ ❀ ❀ ननु महत्तमानुग्रहणीयशीलस्य तव कथमधुना तन्निग्रहप्रवृत्तिरित्यत्र तन्निग्रहोऽप्यनुग्रहरूप एवेत्याह तस्यैति। तस्यैव महत्तमानुग्रहणीयशीलस्यैवाभीक्ष्णं पुनः पुनः गृहेषु व्यासक्तं चित्तं यस्य तस्य ममाद्य प्रकृतब्रह्मविदपचार-रूपस्य परिहारक इति शेषः, निर्वेदमूलः देहतदनुबंध्यादिषु वैराग्ये च मूलं हेतुः द्विजशापरूपः परावरेशो भगवानेव प्रसक्तः प्रवृत्तः मामनुग्रहीतुं भगवत्संकल्प एव द्विजशापव्याजेन प्रवृत्त इत्यर्थः। कथं तस्यानुग्रहरूपतेत्यत आह यत्र यस्मिन्मयि प्रसक्तो द्विजशापरूपः परावरेशः आश्वभयं धत्ते आदधाति ब्रह्मविदपचारपरिहारहेतुत्वान्निर्वेदमूलत्वात् सत्संगद्वारा मुक्त्याधायकत्वाच्चानुग्रहरूप एवे-त्यर्थः॥ १४॥ ❀ ❀ अस्त्वेवं प्रकृतं किमित्याह तमिति। हे विप्राः! भवंतः इयं देवी गंगा चेशे भगवति धृतं चित्तं येन तथा-भूतं तमुक्तविधमुपायांतरानुवर्तिनं प्रतियंतु हेयोपादेयशुश्रूषुं जानंत्वित्यर्थः, द्विजेनोपसृष्टः प्रचोदितः तक्षकः कुहकः विस्मापकः मा वंचयत्वलं नितरां दशतु नाहं बिभेमीति भावः। किंतु यूयं विष्णोर्गाथाः कथाः गायत कथयत अलं गायतेति वान्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ पुनः किंच मम भगवत्यनंतेऽतिभक्तिस्तदाश्रयेषु भगवद्भक्तेषु संगश्च स्यादेवमनुगृह्णीतेति भावः। किंच यां यां सृष्टिं यद्यज्जन्म प्राप्नोमि तत्र सर्वत्र जन्मनि महत्सु भवादृशेषु मैत्री आनुकूल्यमस्तु द्विजेभ्यो वो नमः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महत्तमैः महापुरुषैरनुग्रहणीयं शीलं येषां ते तथोक्ताः वयं नृपाणां मध्ये धन्यतमाः, अहो अस्मद्भागधेयं कुतः राज्ञां कुलं गर्ह्यकर्म निंद्यकर्मवत् तत्कष्टं येन राजकुलेन ब्राह्मणपादशौचमारात् दूराद्विसृष्टं विरहितं तदिति शेषः॥ १३॥ ❀ ❀ स्वचिकीर्षितमाह तस्यैति। परावरेशे मुक्तामुक्तप्रपंचनाथे हरौ व्यासक्तचित्तस्यानुरक्तबुद्धेर्मे तेषु गृहेषु अयं द्विजशापरूपो दंडोऽ-भीक्ष्णं अलं निर्वेदमूलो वैराग्यहेतुरस्तु। यत्र येषु गृहेषु प्रसक्तः संसारभयमेव धत्ते यत्र यस्मिन् भगवति प्रसक्तेऽभयं मोक्षमेव धत्ते प्राप्नोति तस्मिन् हराविति वा॥ १४॥ ❀ ❀ योऽहमेवं महत्तमानुग्रहणीयशीलः तं मा मां द्विजोपसृष्टः द्विजकुमारेण प्रेरितः वेषांतरधारी यथा तथा कुहकः कपटी सर्पजातिविशिष्टो वा तक्षकः दशतु भक्षयतु युष्माभिरेतत्कर्तव्यमित्याह अलमिति। यूयं देवकीनंदनमित्यादिका विष्णुविषया गाथाश्चरणत्रयाद्युपलक्षितान् श्लोकानलं देहवियोगपर्यंतं गायत षड्जादिस्वरैरिति शेष इत्यन्वयः॥ १५॥ ❀ ❀ न केवलमस्मिन् जन्मन्येव हर्यादौ मनो रतिप्रसंगोऽपि तु जन्मांतरेऽपीति प्रार्थय इत्याह पुनश्चेति। तदाश्रयेषु भगवद्भक्तेषु युष्मद्विधेषु मैत्री अस्तु, मदीयोऽयमिति चित्तवृत्तिलक्षणा। सृष्टिं जन्म॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहो आश्चर्य्यम्। किमाश्चर्य्यं तत्राह—नृपाणां मध्ये वयं पाण्डवाः महत्तमानां भवतामनुग्रहं शीलयंति ये स्वायम्भुवादयस्तादृशाः सन्तो धन्यतमा जाता इति शेषः। स्वतस्तु नृपाणां कुलमीदृशमित्याह राज्ञामिति। यतो गर्ह्यं कर्म्म हिंसादि-लक्षणं यस्य तादृशमिति॥ १३॥ ❀ ❀ तत्रापीदमाश्चर्यमित्याह। तस्यैव भगवदनुग्रहशीलानां वंशे गणनीयस्यापि मे ममाभीक्ष्णं गृहेषु व्यासक्तचित्तस्य तत्राप्यघस्य तादृशब्राह्मणापराधकर्त्तुः। परावरेशस्तु नूनं यदनुगृहीतवंशजोऽयमित्यास्मृत्य स्वयं द्विजशापरूपः तदपदेशः सन् निर्व्वेदोऽन्यत्रानासङ्ग एव मूलमवष्टम्भको यस्य स्वस्मिन्नासङ्गस्य तद्रूपोऽभवत्। तर्हि किं स्यात्तत्राह। तत्र परावरेशे प्रसक्तः शीघ्रमेवाभयं तच्चरणारविन्दप्राप्तस्या भयाभावं धत्ते। मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्नित्यादेः। अतोऽकस्मा-द्भवतामप्यागमनं तत्प्रेरणयैव जातमिति भावः। वक्ष्यते च श्रीशुकदेवमुपलक्ष्य 'अपि मे भगवान् प्रीतः' इत्यादिद्वाभ्याम्॥ १४॥ ❀ ❀ प्रतियन्तु अङ्गीकुर्व्वन्तु। तत एव हेतोरीशे धृतचित्तं सन्तं मां गंगादेवी चाङ्गीकरोतु॥ १५॥ ❀ ❀ सृष्टिं जन्म। अन्यत्र सर्व्वत्र तु मैत्री अविषमा दृष्टिरस्तु। ब्राह्मणेषु त्वादरविशेषोऽस्त्वित्याह नम इति॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वस्मिन् मुनीनां स्वाभाविकमनुग्रहमालक्ष्याह अहो इति। महत्तमानामनुग्रहणीयम् अनुग्रहार्हं शीलं येषां ते। एतच्च राज्ञामतिदुर्लभमित्याह राज्ञामिति। "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेदि"ति स्मृतेः। आश्रमाद् दूरस्थपादशौचस्थलादपि आराद् दूरे राज्ञां कुलं विसृष्टं तैर्ब्राह्मणैस्तत्रापि स्थातुमननुज्ञानादित्यर्थः, यतो गर्ह्यकर्म सर्वतोऽप्यपवित्रम्॥ १३॥ ❁ ❁ तस्यैव गर्ह्यकर्मणो मम तत्रापि अघस्य ब्राह्मणगले सर्पनिक्षेपेण अवमाननात् एवं पतितपावनत्वख्यापनार्थं परावरेशो भगवानेव द्विजशापरूपः सन् तत्पार्श्वमागतः। निर्व्वेदमूलः निर्व्वेदस्य मूलं कारणमित्यर्थः। पुंस्त्वमार्षम्। भवद्विधमहत्समागमादनुमीयते यत्र भगवानायाति तत्रैव तद्भक्ताः स्वत एव आयान्तीत्यर्थः। यत्र परावरेशे प्रसक्त आसक्तो जन आशु शीघ्रमेवाभयं भयाभावं धत्ते॥ १४॥ ❁ ❁ तान् प्रार्थयते द्वाभ्याम्। तं मा माम् उपयातं शरणागतं प्रतियन्तु जानन्तु। देवी देवतारूपा गङ्गा च प्रत्येतु। वाशब्दः प्रतिक्रियानादरे। गाथाः कथाः॥ १५॥ ❁ ❁ पुनश्च पुनरपि यां यां सृष्टिं जन्म प्राप्नोमि तस्यां भगवति रतिः तद्भक्तेषु प्रकृष्टः संगः सर्वजीवेषु मैत्रीति मद्वाञ्छितत्रयं भूयात् इति प्रार्थ्य प्रणमन्नाह नम इति। यद्वा ब्राह्मणानादरजातानुताप आह ब्राह्मणेभ्यो नमो भूयादिति वाञ्छितचतुष्टयं च॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सिद्धान्ते स्ववृत्तत्त्वेन तदनुग्रहभाजनमात्मानं मत्वाऽऽत्मभाग्यं निवेदयन्नाह अहो इति। नृपाणां वयं धन्यतमा अतिभाग्यवन्तस्तत्र हेतुमाह महत्तमैर्भवद्भिरनुग्रहणीयमनुग्रहीतुं योग्यं शीलं वृत्तं येषां ते महत्तमसम्बन्धशून्यं राजकुलं त्वयुक्तमित्याह राज्ञां कुलं ब्राह्मणानां भवद्विधानां पादशौचात् पादप्रक्षालनतोयात् आरात् दूरात् विसृष्टं दैवेनापनीतं विमुखीकृतं चेत् बतेति खेदे तर्हि विगर्ह्यकर्म भवति विगर्ह्यं निन्द्यं कर्म यस्य तथाभूतं भवति॥ १३॥ ❁ ❁ महत्तमानुग्रहपात्रत्वमात्मन उक्त्वा द्विजशापोऽप्यनुग्रहायैव जात इति वदन् भगवदनुग्रहपात्रत्वं दर्शयति तस्येति। तस्य तद्ध्याननिष्ठमुनिस्कंधे मृतोरगनिक्षेपकर्तुः अत एवाघस्य पापबुद्धेः अभीक्ष्णं पुनः पुनः गृहेषु व्यासक्तं चित्तं यस्य स्वात्मभावापत्तये परावराणां परे अवरे येभ्यस्तेषां ब्रह्मादीनां, यद्वा परे चावरे चेति द्वंद्वस्तेषां ब्रह्मादिपिपीलिकांतानामीशो नियन्ता श्रीकृष्णः द्विजशापरूपः द्विजशापप्रवर्तकोऽभूत् यत्र यस्मिन् परावरेशे प्रसक्तोऽभयं तत्प्राप्तिसाधनं निर्वेदमाशु शीघ्रं धत्ते निर्विण्णो भवति यतः स्वयमपि निर्वेदमूलः निर्वेदो मूलं प्राप्तिसाधनं यत्र सः स्वात्मभावप्राप्तये वैराग्यार्थं शापप्रवर्तकोऽभून्॥ १४॥ ❁ ❁ मुनीन् प्रार्थयते तमिति द्वाभ्याम्। हे विप्राः! भवंतः मामुक्तविधम् ईशे श्रीकृष्णे धृतचित्तं मामुपयातं शरणागतं प्रतियंतु जानंतु, देवी गंगा च प्रत्येतु। द्विजेनोपसृष्टस्तक्षकः साक्षात्कुहकः वंचकः सन् वा दशतु। यूयमलमत्यर्थं विष्णोर्गाथाः कथाः गायत कथयत॥ १५॥ ❁ ❁ किंच भगवति रतिर्भक्तिस्तदाश्रयेषु भगवानाश्रयो येषां तेषु प्रकृष्टः संगश्च भूयात् पुनश्च यां यां सृष्टिमुपयामि तस्यां सृष्टौ जन्मनि महत्सु मैत्री हितानुवर्तित्वमस्तु, संकल्पसिद्धये मुनीन्प्रणमति द्विजेभ्यो नमः॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

प्रथमतः स्ववृत्तांतं कथयन् श्लोकद्वयेन ऐहिकामुष्मिकं च साधनद्वयं प्रार्थयते जातं द्वयं भगवत्कृपा महत्कृपा तथापि महत्कृपाया हेतुत्वात् प्रथममाह–अहो इति आश्चर्ये, वयमिति श्लाघायां धन्यतमाः धनं पुरुषार्थमर्हंतीति धन्याः तत्रातिशयः सर्वपुरुषार्थप्राप्तिः भवंतश्च पुरुषार्थरूपाः ते च संप्राप्ता इति न च गमनमात्रेणैव स्वाधीनत्वाभावात् कथं पुरुषार्थप्राप्तिः तत्राह महत्तमेति, भगवदंतरंगाः अनुग्रहणीयं शीलं येषां तेषां शीलैः ऋषिभिरनुग्रहः कृतः यादृशतादृशोऽस्य स्वभावो भवतु च एतेषां पुरुषार्थसाधका भविष्याम इति अत एव नृपाणां मध्ये श्रेष्ठाः। ननु राज्ञां ब्राह्मणानां च तुल्यत्वात् एवंरूपतायुक्ते च किमाश्चर्यम् "अतो ह्यन्योऽन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षत" इतिवाक्यात्तत्राह राज्ञां कुलमिति। तद्वाक्यं महापुरुषाणां कार्यप्रशंसापरं वस्तुतस्तु राज्ञां कुलमात्रं यत्र ब्राह्मणाश्चरणक्षालनं कृत्वा अन्तः प्रविशंति तच्छुद्धाशुद्धमध्ये वैदिकरूपं स्थानं भवति तत् पादशौचमित्युच्यते ततोऽपि दूराद्राज्ञां कुलं तत्रापि गंतुमयोग्यम् अंतर्गमनं दूरापास्तमित्यर्थः। बतेति हर्षे, इदानीं विपरीतं जातमिति तेषां निकृष्टत्वे हेतुः गर्ह्यं कर्मेति गर्ह्यं परहिंसालक्षणं कर्म यस्य॥ १३॥ ❁ ❁ एवं तेषां कृपामुक्त्वा भगवत्कृपामाह तस्यैवेति। राज्ञां कुले कस्यचित् गर्ह्यं कर्म न भवेदिति अहं तु स एव अतस्तस्य गर्ह्यकर्मणो मे तत्राप्यघस्य केवलं पापरूपस्य पूर्वं क्षत्रियत्वमपि अधुना कुलांगारत्वादघत्वमेतादृशस्यापि निर्वेदमूलः द्विजशापरूपो भगवानेव जातः, तस्यैवेति भगवतस्तथाभवने हेतुः परावरेश इति। अन्यथा परावरेश एव न स्यात् अन्यथा अवरेषामस्मदादीनामनुद्धारकः स्यात्। ननु शापस्य कथं भगवद्रूपत्वं तत्राह निर्वेदमूल इति। वैराग्यमूलः षड्गुणानां मध्ये पर्यवसानरूपस्य वैराग्यस्य न ह्यन्यो मूलं भवितुमर्हति। अत एकत्वाद्भगवतो द्विजशापोऽप्येवम्। ननु शापद्वारा कथं न भगवान् वैराग्यहेतुर्जातः, अघत्वं तु कृपायामप्रयोजकमत आह–गृहेषु व्यासक्तचित्तस्येति। बहुवचनं पुत्रादिषु गृहेष्वपि विशेषासक्तिः स्वस्यापि साधनत्वेन तद्योजनात् अभीक्ष्णमिति समयेऽपि श्रवणाभावः न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादिति-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्यायात् अतः शास्त्राणामसामर्थ्यं न तु एकजनं मोचयति सर्वसमर्थत्वात् भगवतः तत्राह यत्र प्रसक्त इति । येषु गृहेषु प्रसक्तः शीघ्रं हृदये भयमेव धत्ते नतु भयापहारिणमतो भयनिवृत्त्यर्थं तथा जातमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमुभयोरुपकारमुक्त्वा इदानीं स्वकर्त्तव्यमाह तं मोपयातमिति । एवमुपकारविषयं वा मामुपयातं भगवच्छरणमागच्छन्तं प्रतियंतु जानंतु हे विप्राः ! विशेषेण पूरकाः मामपि पूरयिष्यंतीति भावः । देवतारूपा गङ्गा च मां शरणागतं जानातु, हे विप्राः ! गङ्गाया जलप्रकृतित्वं लोकसिद्धमिति अनेन शरणागतैरयुक्तत्वात् देवीत्युक्तं भक्तचरणोदकशरणागतिः न भगवन्मार्गविरोधिनी । ननु किं शापविमोक्षार्थं प्रार्थयसे नेत्याह–ईशे भगवति धृतचित्तं मां द्विजेन बालकेन उपसृष्टः कुहको वंचकः कृत्रिमरूपेण तक्षक रूपेण वा तक्षको वा वेत्यनादरे अलमत्यर्थं दशतु न काचित् मम क्षतिरित्यर्थः । नन्वस्माकं तर्हि कोपयोगस्तत्राह गायत विष्णुगाथा इति । एतावता वहिश्चिंता निवारिता पाक्षिकोऽपि दोषः परिशंकनीय इति । चित्तस्य चंचलत्वादेवं प्रार्थना ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमैहिकं प्रार्थयित्वा आमुष्मिकं प्रार्थयते पुनश्चेति । मुक्तिस्तु न संभाविता नापेक्षिता राज्यरसभक्तिरसयोः अन्यतरवैलक्षण्या-विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च भगवति रतिरेवास्तु, न राज्यादिजन्म त्ववश्यंभाविदेहजातिगुणक्रियासु न कोपि रसः । अतः यां यामेव सृष्टिमुपयामि तत्र तत्र भगवति रतिरस्तु । ननु सर्वस्यापि भगवत्त्वात् पुत्रादिषु रतिः सिद्धैव तदलं प्रार्थनयेत्यत आह-देशकालवस्त्व-परिच्छिन्ने एतादृशत्वं न पुत्रादिषु तस्या रतेः कारणमपि प्रार्थयते प्रसंगश्चेति अन्यथासक्त इति क्षिप्तमुत्पाद्य कार्यार्थमाक्षिप्त-साधनमुपक्षिप्तं स्यात् । न च सर्वदैव रतिः प्रार्थ्या रतेर्मनोधर्मत्वेन सर्वदास्फुरणे देहादिनिर्वाहोऽपि न स्यात् तादृशरतौ प्रमाण-साधनत्वाभावाच्च वरस्यैव साधनत्वे उत्प्रेक्षायाश्च प्रमाणत्वेन प्रकारांतरे च युक्तिबाधात् भगवत्त्वं पर्यवस्यति, तच्च भक्तानामन-पेक्षितं रतिश्च अनित्या स्नेहत्वात् तस्य चांतःकरणधर्मत्वात् एवमध्यासेऽन्यत्र "वाक्यान्वयादि" त्यत्र एतदस्माभिः सम्यग् विवृतमतो भगवन्नैकट्यसाध्यत्वात् स्वतस्तस्यासंभवात् भगवद्भक्तेरेव तत्साधयितुं शक्यत इति तैः प्रसंगः सर्वथा भवत्वित्याह प्रसंगश्चेति । आश्रयो नैकट्यसूचकः नाश्रयमात्रेण अन्यस्य नैकट्यं संपादयितुं शक्यमिति महत्स्वित्युक्तं चकारात्तेष्वपि रतिः, एवं ससाधना भगवति रतिः प्रार्थिता । अस्या बाधकाभावं प्रार्थयते मे अस्तु संग इति । अहमुच्चावचैर्द्रव्यैरिति वाक्यात् । भूतग्रामा-वमानने भगवत्तोषाभावात् भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात् फलप्रतिबंधकं भूतावमाननं स्वरूपप्रतिबंधकं च भगवदतोषे भक्त्य-नुपपत्तेः मे असेवनावमाननं भवति । सोन्येति तदवमानने अवमानकरणं तु सज्यते । ननु ब्राह्मणातिक्रमस्य कृतत्वात् कथं वरो देयः ? तत्राह नमो द्विजेभ्य इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अहो इत्यत्र । हेतुत्वादिति भगवत्कृपाहेतुत्वात् । अतो हीत्यादि । अतो हेतोः ब्रह्म क्षत्रं चेति द्वे अन्योन्यामात्मानं रक्षत इत्यन्वयः । तद्विपरीतमिति । उत्तमोत्तमम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्यैवेत्यत्र । अन्यथेति । शापरूपत्वेन अभवने । एतस्यैव विवरणं अन्यथा श्रवरेषामित्यादि । समयाभाव इति शास्त्रश्रवणेऽवकाशाभावः । न तस्येति । इदं पञ्चमस्कन्धे जडवाक्यम् । 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेतावनुमितं स्वयं स्यात्' इति । अर्थस्तु यस्य गृहमेधिसौख्यं स्वप्नदृष्टान्तेन हेयतया अनुमितं स्वतो न स्यात् तस्य वरीयसः शास्त्रीया वाचोपि तस्य तत्त्वनिश्चयाय न बभूवुरिति । तन्न्यायादित्यर्थः । तथा जातमिति गृहे मोचनं न जातमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तं मोपयातमित्यत्र । तयोरिति भगवदीयभगवतोः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुनश्चेत्यत्र । ननु प्रवृत्तिपराणां स्वर्गस्येव निवृत्तिपराणां सर्वेषां मुक्तेरेवाभी-ष्टत्वात्सैवामुत्र कुतो न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः मुक्तिरित्यादि । अपराधित्वान्न सम्भाविता, भगवदीयत्वान्नापेक्षिता, अतो न प्रार्थ्यते इत्यर्थः । तर्हि भक्तिः कुतः प्रार्थ्यते इत्यत आहुः राज्येत्यादि । विरुद्धधर्माश्रयत्वादिति । भक्तौ बन्धरूपत्वेप्यबन्धरूपत्वस्य तृतीयस्कंधे व्युत्पादनाद् द्वयोर्धर्मयोस्तत्र सत्त्वेन तथात्वात् । तर्हि जनकादेरिव दोषाजनकं राज्यमेव कुतो न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायां कैमुतिकेनाहुः जन्मेत्यादि । ननु सकृदुत्पन्नायामपि रतौ कार्यसिद्धेरव्याहतत्वाद्रतिकारणप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति साधनप्रार्थनाभावे । साधनमिति रतिदानवररूपं महत्प्रसंगरूपं वा । उपक्षिप्तमित्यत्र उपक्षीणमिति पाठः प्रतिभाति । तथा चाक्षिप्तस्य साधनस्यैवोपक्षीणत्वे पुनर्जन्मान्तरे रत्यभावान्महदेवानिष्टमापद्येतेत्यतः कारणप्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं रतेरावश्यकत्वे सैव सर्वदास्त्विति प्रार्थनीयम्, तथा सति सकृज्जातेनैव साधनेन सर्वदा तस्याः सिद्धिरित्यत आहुः न चेत्यादि । अपिना सेवानिर्वाहः सङ्ग्राह्यः । ननु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमि'ति भगवद्वाक्याद्भगवतैव देहादिनिर्वाहसम्भवान्न तदनुपपत्त्या असार्वदिकतत्प्रार्थनं युक्तमिति चेत्, तत्राहुः तादृशेत्यादि । सार्वदिकरतेः प्रमेयैकसाध्यत्वेन प्रमाणस्य साधनत्वाभावात् । यद्वा राजा हि भगवदनुभावानुभवात्तत्साक्षात्कारार्थं प्रयतते । स हि बाधयोग्यव्य-तिरिक्तज्ञानत्वेन प्रमाणम्, यथा 'आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषमि'ति शुकस्य ज्ञानम्, तच्च कादाचित्कयैव सत्सङ्गजन्यया रत्या, न तु व्रजरत्नानामिव सार्वदिकया, तस्या विरहसहायत्वेन तदजनकतया तत्साधनत्वाभावात् । अतो न तत्प्रार्थनमित्यर्थः । ननु मास्तु सार्वदिकरतिप्रार्थनम्, तथापि प्रतिजन्मीनतत्साधनप्रार्थनमयुक्तम्, त्रिशङ्कूपाख्याने त्रिशङ्कोः स्वर्गसाधनीभूतपुण्याभावेपि सकृद्दत्ताद्विश्वामित्रवरादेव फलसिद्धेरुक्तत्वादत्रापि वरस्यैव विवक्षितरतिसाधनत्वस्य शक्यवचनत्वेन तत एव नानाजन्मसु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रतिसम्भवादिति शङ्कायामाहुः वरस्येत्यादि । एतज्जन्मीनवरस्यैव तादृशतत्साधनत्वेङ्गीकृते त्रिशंक्वादिवदत्रापि फलं भविष्यतीति सम्भावनायाः प्रमाणत्वेङ्गीकृते सति रत्यधिकरणस्य स्वस्य शापेन लौकिकतत्तुल्यतया प्रकारान्तरे त्रिशङ्कुन्यायेनोभयाभावे च प्रसक्ते युक्तिबाधान् उत्प्रेक्षायां प्रमाणत्वकल्पनस्यापेक्षिताभ्यागमस्यापातेन त्रिशङ्क्वादिवन्न्यायबाधात् भगवत्त्ववरेण सायुज्यं पर्यवस्यति । तच्च भक्तानां भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थानामनपेक्षितम्, अतः प्रतिजन्मीनरत्यर्थं प्रतिजन्मीनरतिकारणप्रार्थनं युक्तमेवेत्यर्थः । एवं वरस्वरूपविचारेण प्रतिजन्मीनसाधनप्रार्थनस्य युक्तत्वमुपपाद्य रतिस्वरूपविचारेणोपपादयन्ति रतिश्चेत्यादि । स्नेहत्वादिति । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इति कोशेन प्रियतारूपत्वात् । तथा चान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धेऽनित्यत्वे प्रतिजन्मनि तत्कारणप्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । ननु रतेः सविषयत्वेनेच्छारूपत्वात्तस्याश्चानुकूलबुद्धिवेद्याद्विषयादेव सिद्धेस्तत्साधनप्रार्थनमनर्थकमित्याकाङ्क्षायां रतेः स्वरूपं विवेक्तुं विकल्पयन्ति न वेत्यादि । पुत्रादिषु तदभावप्रसङ्गादिति । पुत्रादिविषयिण्या रतेः इच्छारूपत्वाभावेन रतित्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । एतेनैव ज्ञानरूपतापि वारिता । यत्नरूपता च । अनुकूलबुद्धिवेद्यत्वेन द्वेषादिरूपतापि तथा प्रीणाम्यनुरज्यामीत्यनुव्यवसायगम्यत्वाददृष्टरूपतापि निवारिता । सविषयत्वाच्च न सुखरूपता । तदेतभिसन्धायाहुः अत इत्यादि । अतः अनुकूलबुद्धिवेद्यत्वेपि सविषयत्वरूपाद्विशेषात्प्रीणाम्यनुरज्यामि-स्निह्यामीत्यादिबुद्धिगम्यत्वाच्च रत्याद्यपरनामा स्नेहः पदार्थान्तरमेवेत्यर्थः । नन्वस्तु पदार्थान्तरत्वम्, तथापि प्रियत्वापरपर्यायस्य तस्य निरुपाधेरेव मुख्यत्वात्तादृशस्य च तस्य मैत्रेयीब्राह्मणे 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती' त्यादिना आत्मधर्मत्वेनैव व्यवस्थापनाद्भगवद्विषयकस्य सोपाधेरेवान्तःकरणधर्मत्वमित्यात्मविषयकतदपेक्षया जघन्यत्वात् किं तत्प्रार्थनेन किं वा तत्साधनप्रार्थनेनेत्याशङ्कायामाहुः स इत्यादि । तथा च यथा चतुःश्लोकीस्थं ज्ञानमैश्वर्यं च भगवद्दत्तं तत्सम्बन्धाच्चतुर्मुखे तन्नैकट्यात्पार्षदादिषु च भासते, तावतापि न तस्य भगवद्धर्मत्वहानिः, तथा स्नेहस्यापि तस्य मनोधर्मप्रतीतावप्यागन्तुकत्वेन भगवत्सम्बन्धार्थं तत्साधनप्रार्थनं युक्तम्, भगवद्धर्मत्वेनाजघन्यत्वाच्च तत्प्रार्थनमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेवमागन्तुकत्वे सर्वत्र तुल्य एव स्यात्, न तु न्यूनाधिक इत्यत आहुः उष्णस्पर्शवदित्यादि । तथा च वह्निनैकट्ये उष्णस्पर्शस्येव तस्यापि भगवन्नैकट्यात्तथेत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति शारीर इत्यादि । परमस्नेहत्वमिति । सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः । परमस्नेहविषयत्वमित्यर्थः । ननु परमस्नेहः श्रुतौ शारीरविषयक एव मैत्रेयीब्राह्मणे सिद्ध इति कथं तस्य भगवन्नैकट्यात्परमस्नेहविषयत्वमित्यत आहुः वाक्येत्यादि । इदमधिकरणं समन्वयाध्यायचतुर्थपादेस्ति । तत्र मैत्रेयीब्राह्मणं जीवबोधकं ब्रह्मबोधकं वेति संशयः । तत्रोपक्रमे अमृतत्वायात्मदर्शनतत्साधनयोरुपदेशार्थं स्वप्रतीत्या पत्यादिसर्वापेक्षया प्रियत्वलिङ्गकः स्वात्मैवाभ्यस्यते, उपसंहारे च 'एतावदरे खल्वमृतत्वमि'त्यनेन तस्यैव ज्ञानस्यामृतत्वं वदतीत्युपक्रमोपसंहाराभ्यासैरिदं जीवस्यैव बोधकम् । यत्पुनर्मध्ये आत्मज्ञानादीनां सर्ववेदनरूपफलसिद्ध्यर्थमात्मनः सर्वत्वमुक्तम्, तत्त्वस्य सोपाधिकस्य जगत्कर्तृत्वरूपोत्कर्षबोधनार्थमित्यार्द्रेन्धनाग्निदृष्टान्तादवसीयते, एवमेव समुद्रादिदृष्टान्तैराधारत्वं यदुक्तम्, तदपि तदर्थमेव । एवं श्रुत्यन्तरे या तस्य ब्रह्मता श्राव्यते, साप्युत्कर्षार्थमेवेत्यत इदं जीवबोधकमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु इदं ब्रह्मबोधकमेव, तत्र हेतुः वाक्यान्वयादिति । वाक्यानामन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । अत्रोपक्रमेऽमृतत्वायात्मदर्शनं तत्साधनानि चोपदिश्यन्ते, अमृतत्वं मोक्षः, तच्च ब्रह्मज्ञानादेवेति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये' ति सावधारणश्रुतौ मार्गान्तरनिषेधात् सिद्धमितीहापि तमेवात्मत्वेन परामृश्य दर्शनादिवाक्यानामन्वयो वाच्यः, अन्यथा तद्व्याकोपापत्तेः । एवञ्चोपसंहारवाक्यमपि युज्यते, उपक्रमश्चासञ्जातविरोधित्वात्प्रबलः एवं च ज्ञानफलादिवाक्यान्यप्यन्वेष्यन्ति । तस्यैव सर्वत्वात्सर्वाधारत्वाच्च । अन्यथा तु निःप्रयोजनमसदुत्कर्षबोधनान्नान्वियुः । न च प्रियत्ववाक्यानन्वयः शङ्क्यः । 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण आनन्दरूपत्वे भूतानां सशरीरजीवानां च तत्कार्यत्वे 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुत्या केवलानामंशत्वे च सिद्धे 'एष ह्येवानन्दयाती'ति सावधारणश्रुत्या ब्रह्मण एवानन्दजनकत्वे च सिद्धेऽन्यत्र प्रियत्वाध्यासो जीवे प्रियत्वाधिक्यं तत्सम्बन्धतन्नैकट्याभ्यामेवेति तेषामपि तत्रैवान्वयः । एवं चाभ्यासोपि तस्यैवानुगुणः । अतः साक्षात्परम्परया च सर्वेषां वाक्यानां तत्रैवान्वयादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति । तथा चैतस्मिन्नधिकरणे प्रियत्वस्य भगवद्धर्मत्वेनैव सिद्धत्वाज्जीवे निरुपाधिप्रेमापि तन्नैकट्यादेवेति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । नन्वेवं सति तस्य स्वतः सिद्धत्वात् किं तत्साधनप्रार्थनेनेत्यत आहुः अत इत्यादि । अत इति । जैवप्रियत्वापेक्षयाप्यतितिरोहितत्वेन । तदिति नैकट्यम् । ननु जीवब्रह्मणोः स्वरूपविचारेऽतिनैकट्यस्यापि सिद्धत्वान् साधनप्रार्थना न युक्तेत्यत आहुः आश्रय इत्यादि । अन्यथा स्वाप्यये जीवस्यापि तदाश्रितत्वेन स्वत एव रतिः स्यात्, अतो नैकट्यार्थं सर्वदाश्रयोऽपेक्षित इति तथेत्यर्थः । ननु तेपि बहवः समीपेपि सन्तीति किं प्रार्थनेनेत्यत आहुः नेत्यदि । आश्रितमात्रेणेति । साधारणैराश्रितैः ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदेव दर्शयति–अहो इति चतुर्भिः । अलभ्यलाभेनाश्चर्यं सूचयति–अहो इति, नृपाणां मध्ये वयं धन्यतमाः, धनं पुरुषार्थमर्हन्तीति धन्याः, तत्रापि परमपुरुषार्थो भगवत्सेवा तमर्हन्तीति धन्यतमास्तथाभूता वयम् । कुतः ? यतो महत्तमैर्युष्माभिरनुग्रहणीयं शीलं वृत्तं येषां तथाभूताः । एतच्च राज्ञामतिदुर्लभमित्याशयेनाह–राज्ञां कुलमिति । 'दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति स्मृतेः ब्राह्मणैः स्वपादशौचं पादक्षालनोदकं दूरे विसृज्यते, राज्ञां कुलं तु ततोऽपि दूरादेव विसृष्टं तत्रापि स्थातुमयोग्यमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह-गर्ह्यं निन्द्यं दण्डशुल्कादिग्रहणरूपं कर्म यस्य तथाभूतमिति । बतेति हर्षे । यद्वा एवम्भूतं राजकुलं निन्दति-राज्ञां कुलमिति । यद्राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचादारात् दूराद्विसृष्टं दुश्शीलत्वेन महदनुग्रहणीयं न भवति कदापि ब्राह्मणास्ततः स्वपादप्रक्षालनं न कारयन्ति तद्गर्ह्यकर्मेत्यन्वयः । बतेति खेदे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु महत्तमानुग्रहणीयशीलस्य तव कथमधुना तन्निग्रहे प्रवृत्तिर्येन शप्तोऽसीत्याशङ्क्य तन्निग्रहरूपेण प्रतीयमानोऽपि वस्तुतोऽनुग्रह एवेत्याह-तस्येति । तस्य महत्तमानुग्रहणीयशीलस्यैव अघस्य कृतब्राह्मणापराधत्वेन दुष्टस्यापि मे ममानुग्रहार्थं परावरेशो भगवानेव द्विजशापरूपेण प्रादुर्बभूव, को वा तव दोषो यन्निवारणेनानुग्रहः स्यादित्यपेक्षायां गृहपुत्राद्यासक्तिरेवेत्याशयेनाह-अभीक्ष्णं पुनः पुनर्गृहे तदनुबन्धिषु च विशेषेणासक्तं चित्तं यस्य तस्येति । शापेन कथं तदासक्तिनिवृत्तिरित्यपेक्षायामाह-यत्रेति । यत्र यस्मिन्सति गृहादिषु प्रसक्तो जन आशु भयं धत्ते, गृहादिभ्यो विरक्तो भवतीत्यर्थः । एवं वैराग्येणापि किमित्यत आह-निर्वेदमूल इति, निर्वेदो वैराग्यमेव मूलं प्राप्तिकारणं यस्मिन् सः । स्वस्य वैराग्यप्राप्यत्वात्तस्य च भयमूलत्वात् तदर्थं द्विजशापरूपेण जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं भगवदीयानां भगवतश्चोपकारं प्रदर्श्य तान् प्रार्थयते-तमिति । अस्मत्प्रार्थनया किमित्याशङ्क्य विशेषेण पूरकत्वान्मामपि पूरयन्त्वित्याशयेन सम्बोधयति-हे विप्रा इति । तमुक्तविधं मा मामुपयातं शरणागतं प्रतियन्तु जानन्तु । तथा गङ्गा च देवी देवतारूपा मां शरणागतं जानातु । ननु शरणागतज्ञानमात्रेण तव क उपयोग इत्याशङ्क्याह-विष्णोर्भगवतः गाथाः कथाः गायतेति । द्विजेनोपसृष्टः प्रेरितः कुहको वेषान्तरधृक् तक्षको वा अलं यथेष्टं मां दशतु । वाशब्दः अनादरे । तत्प्रतिक्रियां न करिष्यामीति भावः । ननु न ब्रह्मदण्डदग्धस्येत्यादौ शापेन सर्पेण च मरणेऽपगतिश्रवणात्तद्भविष्यतीशङ्क्यान्ते भगवच्चित्तस्य सा न स्यादित्याशयेनाह-ईशे भगवति धृतचित्तमिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमैहिकं प्रार्थ्य पारलौकिकं प्रार्थयते-पुनश्चेति । भूयोऽपि कदाचित्पापां सृष्टिं योनिमुपयामि गच्छामि, तत्रानन्ते अनन्तगुणे भगवति रतिस्तदाश्रयेषु महत्सु प्रसङ्गः प्रकृष्टः सङ्गो भक्तिश्च भूयात्, सर्वत्र सर्वजनेषु मैत्री च भवदनुग्रहेणास्तु । नमस्कारमन्तरेण भवत्प्रतिकारे नाहं समर्थ इति सूचयन्नमस्करोति । नमो द्विजेभ्य इति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा परीक्षित्‌ने कहा-अहो ! समस्त राजाओंमें हम धन्य हैं । धन्यतम हैं । क्योंकि अपने शील-स्वभावके कारण हम आप महापुरुषोंके कृपापात्र बन गये हैं । राजवंशके लोग प्रायः निन्दित कर्म करनेके कारण ब्राह्मणोंके चरण-धोवनसे दूर पड़ जाते हैं-यह कितने खेदकी बात है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ मैं भी राजा ही हूँ । निरन्तर देह-गेहमें आसक्त रहनेके कारण मैं भी पापरूप ही हो गया हूँ । इसीसे स्वयं भगवान् ही ब्राह्मणके शापके रूपमें मुझपर कृपा करनेके लिये पधारे हैं । यह शाप वैराग्य उत्पन्न करनेवाला है । क्योंकि इस प्रकारके शापसे संसारासक्त पुरुष भयभीत होकर विरक्त हो जाया करते हैं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणों ! अब मैंने अपने चित्तको भगवान्‌के चरणोंमें समर्पित कर दिया है । आपलोग और मा गङ्गाजी शरणागत जानकर मुझपर अनुग्रह करें, ब्राह्मणकुमारके शापसे प्रेरित कोई दूसरा कपटसे तक्षकका रूप धरकर मुझे डस ले अथवा स्वयं तक्षक आकर डस ले; इसकी मुझे तनिक भी परवाह नहीं है । आपलोग कृपा करके भगवान्‌की रसमयी लीलाओंका गायन करें ॥ १५ ॥ मैं आप ब्राह्मणोंके चरणोंमें प्रणाम करके पुनः यही प्रार्थना करता हूँ कि मुझे कर्मवश चाहे जिस योनिमें जन्म लेना पड़े, भगवान् श्रीकृष्ण चरणोंमें मेरा अनुराग हो, उनके चरणाश्रितमहात्माओंसे विशेष प्रीति हो और जगत् के समस्त प्राणियोंके प्रति मेरी एक-सी मैत्री रहे । ऐसा आप आशीर्वाद दीजिये ॥ १६ ॥

इति स राजाध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥ १७ ॥
एवं च[1] तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥
महर्षयो वै[2] समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ।
ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम्[3] ॥ १९ ॥
न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु[4] ।
येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥

---

१. प्रा० पा०—तु । २. प्रा० पा०—महर्षयस्ते । ३. पा० पा०—गुणानुरूपम् । ४. प्रा० पा०—भवेद् भृशं कृष्णमनुव्रतेषु ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अध्यवसायो निश्चयः। प्राचीनानि प्रागग्राणि मूलानि येषां तेषु प्रागग्रेषु कुशेष्वास्ते स्म। स्वसुते जनमेजये न्यस्तो भारो राज्यं येन सः॥ १७॥ ❀ ❀ मुदा व्यकिरन्। देवसंघैर्वादिता दुन्दुभयो नेदुः॥ १८॥ ❀ ❀ प्रजानुग्रहे शीलं स्वभावः सारो बलं च येषाम्। उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपं सुन्दरम्॥ १९॥ ❀ ❀ भवत्सु पाण्डोर्वंश्येषु। ये जहुरिति युधिष्ठिराद्यभिप्रायेण॥ २०॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

"आदावन्ते च मूलं स्यात्तथांतस्तत्र वर्तते" इत्यभिधानान्मूलशब्दोऽग्रपरः॥ १७॥ ❀ ❀ प्रसूनैः प्रसूनानि॥ १८॥ ❀ ❀ इवशब्दः स्वामिचरणैर्वावाक्यालंकारे व्याख्यात उत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य गुणैर्भक्तवात्सल्यादिभिरभिरूपं सुन्दरं राजानमूचुः। यद्वा यदुत्तमश्लोकस्य गुणानुरूपं भवेत्तदेवोचुः॥ १९॥ ❀ ❀ भगवत्पार्श्वकामा इत्यत्र तत्सामीप्यकामनापि व्याख्येया। तत्प्रीतिविशेषातिशयवतां हि तेषां तत्कृतार्त्तिभरेणैव तत्स्फूर्त्तावप्यतृप्तौ सत्यां तत्सामीप्यप्राप्तेश्च। तत्प्राप्तिविघातकसंसारबन्धनत्रोटनस्य च प्रार्थनं दृश्यते पितृमातृप्रीत्येकसुखिनां विदूरबद्धानां बालकानामिव, एवमेवोक्तं प्रह्लादेन "त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल तेंऽघ्रिमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु" इति॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इतीत्थं निश्चययुक्तो राजा धीरः स्वसुते जनमेजये न्यस्तो निहितो राज्यभारो येन तथाभूतः समुद्रपत्न्या गंगाया दक्षिणकूले दक्षिणतीरे प्राचीनकूलेषु प्राचीनाग्रेषु कुशेष्वास्ते स्म उपविष्टवान्॥ १७॥ ❀ ❀ इत्थं तस्मिन्नरदेवानां देवे परीक्षिति प्रायोपविष्टे सति दिवि सर्वेदेवसंघाः तं प्रशस्य प्रस्तूय मुदा प्रसूनैः कुसुमैः पुनः पुनर्भूमौ व्यकिरन् दुंदुभयश्च नेदुर्दध्वनुः॥ १८॥ ❀ ❀ ये समागता महर्षयस्ते सर्वे उत्तमैः श्लोक्याः प्रशंसनीया गुणास्तैरभिरूपं राजानं प्रशस्य साधु साध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुः। कुतः यद्यतस्ते प्रजास्वनुग्रह एव शीलं स्वभावः स एव सारो येषां ते तथाभूतत्वात्प्रशस्यानुमोदमाना ऊचुरित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह न वा इति। हे राजर्षिवर्य! नित्यं श्रीकृष्णमनुव्रतेष्वनुवर्तिषु भवत्स्विदं विचित्रं न वै न भवति किं तत् ये भवंतः भगवतः पार्श्वं सामीप्यं कामयमानाः संतो राज्ञां किरीटैर्जुष्टं सेवितमध्यासनं सार्वभौमसिंहासनं सद्यो जहुस्तत्यजुरित्येतत्॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुत्र गंगायां स्थित इति तत्राह। इति स्मेति। स्वसुते जनमेजये न्यस्तो निहितो राज्यभारो येन स तथोक्तः इत्युक्तप्रकारेण व्यवस्य निश्चित्य मनोयोगयुक्तः निश्चययुक्तो वा राजा परीक्षित् समुद्रपत्न्या गंगाख्याया नद्या उदक् एव किंचिद्दक्षिणकूले दक्षिणतीरभागे प्रासादे प्राचीनाग्रेषु कुशेषु उदङ्मुख आस्त इत्यन्वयः। मृत्युचिंतारहितत्वाद्धीर इत्युक्तं कूलशब्दस्य लक्षणार्थमनाश्रित्य मुख्यार्थांगीकारे भारतविरोधः स्यादन्यथा गंगापदेन तीरं लक्ष्यते कूलपदेनापि जले लक्षणोपपत्तेः। आस्त इति लङप्येवं विधिविशेषद्योतनार्थः॥ १७॥ ❀ ❀ श्वेतच्छत्रचामरादिनरदेवचिह्नं न केवलं तावदेव किंतु केयूरादींश्च निरस्य त्यक्त्वा चर्म कृष्णाजिनादिमुनिवेषः॥ १८॥ ❀ ❀ व्यकिरन्वर्षितवंतः॥ १९॥ ❀ ❀ यदुत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुरूपं गुणप्रकटनानुकूलं तदपय ऊचुरित्यन्वयः। प्रजानुग्रहमंतरेणान्यस्वभावो नास्ति येषां ते तथोक्ताः॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

मूलमन्तः (कूलमन्तः) अन्तश्चाग्रेऽपि। तस्माल्लक्षणया प्रागग्रेष्वित्येव व्याख्यातम्॥ १७॥ ❀ ❀ प्रसूनैः प्रसूनानीत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ मन्दरमिवेति टीकायामिवशब्दो वाक्यालंकारे॥ १९॥ ❀ ❀ भगवत्पार्श्वकामा इत्यत्र तत्सामीप्यकामनापि व्याख्येया। तत्प्रीतिविशेषातिशयवतां हि तेषां तत्कृतार्त्तिभरेणैव तस्फूर्तावप्यतृप्तौ सत्यां तत्सामीप्यप्राप्तेः तत्प्राप्तिविघातकसंसारबंधनत्रोटनस्य च प्रार्थनं दृश्यते पितृमातृप्रीत्येकसुखिनां विदूरबद्धानां बालकानामिव। एवमेवोक्तं श्रीप्रह्लादेन-त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सलेत्यादौ तेंऽघ्रिमूलं प्रीतोऽपवर्गमरणं ह्वयसे कदा नु-इति॥ २०-२१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समुद्रपत्न्या गंगायाः॥ १७॥ ❀ ❀ व्यकिरन् वृष्टिमकुर्वन्। नेदुः स्वयमेव॥ १८॥ ❀ ❀ यद्यतः प्रजानुग्रहे शीलं सारो बलं च येषां ते। तस्मात् उत्तमश्लोकस्येव श्रीकृष्णस्येव गुणैरभिरूपं सुन्दरं राजानमूचुः। यद्वा यदुत्तमश्लोकगुणानुरूपं भवेत् तदेवोचुः॥ १९॥ ❀ ❀ ये युधिष्ठिराद्याः॥ २०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इत्थमध्यवसाययुक्तो निश्चययुक्तः स्वसुते जनमेजये न्यस्तो राज्यभारो येन सः प्रागग्रेषु कुशेषु आस्ते स्म ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं तस्मिन् राज्ञि प्रायोपविष्टे सति देवसंघास्तं प्रशस्य प्रस्तूय प्रसूनैः व्यकिरन् देवसंघैर्वादिताः दुंदुभयोऽभिनेदुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रजानुग्रहे शीलं स्वभावः स एव सारो येषां ते महर्षयः उत्तमश्लोकानां ये गुणास्तैरभिरूपं सुंदरं राजानं प्रशस्य साधु साध्वित्यनुमोदमाना ऊचुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवत्पार्श्वकामाः भगवत्सामीप्यकामाः जहुस्तत्यजुः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

महतां प्रणिपात एव अपराधशमने हेतुः। तस्मात् निष्प्रत्यूहा ससाधना भगवति रतिः प्रार्थिता, तेषां संमतिमुखचेष्टामुपलभ्य एवमेव भविष्यतीत्यध्यवसायेन निश्चित्य स्थित इत्याह इतीति। स्मेति प्रसिद्धं सर्वैरेव ज्ञातमेवेति निश्चित्य स्थित इति। अध्यवसायो निश्चयः। भूमौ सर्वत्र राक्षसानां व्याप्तत्वेन तदावेशो मा भवत्विति कुशेपूपविष्टः। उत्तमभक्तैर्देवा अधिकारिण इति। पितृत्वव्यावृत्त्यर्थं देवत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वाग्रेषु दर्भेषूपविष्टः तदाह प्राचीनमूलेष्विति। प्राचीनानि पश्चिमभागे स्थितानि मूलानि येषां तक्षकादिकृतभयाभावायाह धीर इति। उदङ्मुखो गंगाया उदङ्मुखः दक्षिणकूल अंतर्वेद्यामास्ते पूर्ववत् लट्प्रयोगः। समुद्रपत्न्या इति। इदानीं भगवन्निष्ठत्वात् नान्यत्र दृष्टिरिति भगवच्चरणारविंदोदकं परित्यज्य भगवत्प्राप्त्यर्थं लक्ष्मीपतेर्भगवतः समुद्रशयनात् तत्पत्नी दक्षिणकूलस्थिता भगवंतं वा समानयेत् इमं वा तत्र नयेत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदा देवैरनुमोदित इत्याह एवं त्विति। तुशब्देन तस्य संदेहो निवारितः, नरदेवत्वादिन्द्रतुल्यता अनेनैव मार्गेण वैकुंठं गमिष्यतीति महाराजागमननिमित्तं वाद्यं चक्रुः। इदं शकुनं मुदा हर्षेण दुंदुभयो देववाद्या निनेदुः वादयामासुः। चकारादन्यान्यपि तत्रोत्सवो जात इत्यर्थः। अनेन तस्य शापादिनापि निश्चयेन गत्यंतरं निवारितम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ महर्षीणां कृत्यमाह महर्षय इति। सम्यक् समुपागताः राजनिर्याणपर्यंतं तद्धितपूरकत्वेन समागताः, तेऽपि प्रशंसां कृत्वा विप्रशप्तं निरंगमपि सांगं सूचितमनुमोदमानाः साधु कृतमिति अनेनेच्छया कृतत्वदोषो निवारितः। तेषां कथाकथने हेतुमाह प्रजानुग्रहशीलसार इति। तेषामृषीणामेते राजानः प्रजाः तासु अनुग्रहरूपमेव यच्छीलमनुग्रहहेतुभूतं वा तदेव सारो येषामनेन ते यद्यनुग्रहं न कुर्युः निःसारा एव भवेयुरिति सूचितं किंच परमभक्ते राजनि तत्कर्त्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह यदुत्तमश्लोकगुणानुरूपमिति उत्तमश्लोकस्य गुणेषु श्रवणार्थमभिरूपः योग्यः, अथवा उत्तमश्लोकगुणतुल्यः यथा गुणश्रवणार्थं स्थातव्यं तथा एतद्दर्शनार्थमपि प्रथमपक्षे मुख्येऽधिकारीति श्रोतृत्वात् तस्य प्रशंसनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रशंसनमेवाहुः न वा इति। हे राजर्षिवर्य ! इदं सर्वपरित्यागेन भगवत्परत्वं भवत्सूचितं तत्र हेतुः कृष्णं समनुव्रतेष्विति संबोधनेन मर्यादायाः परमसीमा सूचिता। कृष्णमनुव्रतं येष्विति यथा भगवान् सर्वकार्यं कृत्वा प्रचलितस्तदीयैरपि तथा कर्त्तव्यमिति तत्र निदर्शनं भवतां पितामहाः ये पांडवाः अध्यासनं सिंहासनं राजकिरीटैः जुष्टं सार्वभौमासनमप्रतिद्वंद्वभगवत्पार्श्वगमनेच्छया सद्य एव जहुः। तथा त्वयापि भगवत्पार्श्वे गंतव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवं त्वित्यत्र। निश्चयेनेति। 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

इत्येवं व्यवसायो निश्चयस्तद्युक्तो राजा समुद्रपत्न्या गङ्गाया दक्षिणकूले दक्षिणतीरे प्राचीनानि पश्चिमभागे स्थितानि मूलानि येषां तेषु कुशेषु उदङ्मुख आस्ते स्म उपविष्टवानित्यन्वयः। एवं चेत्तर्हि तद्राज्यनिर्वाहः कथमभूदित्याकाङ्क्षायामाह–स्वसुते जनमेजये न्यस्तो विहितो राज्यभारो येन स इति। मरणभयसमये कथं तस्यैवं करणे सावधानता जातेत्यत आह–धीर इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं हि नरदेवानां राज्ञां देवे पूज्ये तस्मिन् परीक्षिति प्रायोपविष्टे सति दिवि स्वर्गे वर्त्तमाना देवसङ्घास्तं भूमौ स्थितं प्रशस्य संश्लाघ्य मुदा हर्षेण मुहुः प्रसूनैः कुसुमैर्व्यकिरन् दुन्दुभयश्च नेदुः वादिता देवैरित्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ये च महर्षयस्तत्र समागतास्ते साधु साध्वित्यनुमोदमानास्तं राजानं प्रशस्य उत्तमैः श्लोक्याः प्रशंसनीयाः गुणाः यस्य तस्य राज्ञोऽभिरूपं योग्यं यद्वचनं तदूचुरित्यन्वयः। किमर्थमेवं प्रशंसापूर्वकमूचुरित्यपेक्षायां न किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्य किन्तु परानुग्रहस्वभावत्वादेवेत्याशयेनाह–प्रजासु राजादिसर्वजनेषु यदनुग्रहस्तस्मिन् शीलं स्वभाव एव सारो येषां ते तथेति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदुक्तिमेवाह–न वा इति। हे राजर्षिवर्य ये भवन्तो भगवत्पार्श्वकामाः भगवतः सामीप्यं कामयमानाः सन्तो राजकिरीटैर्जुष्टं सेवितमध्यासनं सार्वभौमसिंहासनं सद्यो जहुस्तत्यजुस्तेषु कृष्णं समनुव्रतेषु श्रीकृष्णसेवकेषु भवत्सु इदं भगवत्कथाप्रार्थनं चित्रमाश्चर्यं नैव भवतीत्यन्वयः ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

महाराज परीक्षित् परम धीर थे। वे ऐसा दृढ़ निश्चय करके गङ्गाजीके दक्षिण तटपर पूर्वाग्र कुशोंके आसनपर उत्तरमुख होकर बैठ गये। राज-काजका भार तो उन्होंने पहले ही अपने पुत्र जनमेजयको सौंप दिया था ॥ १७ ॥ ❁ ❁ पृथ्वीके एकच्छत्र सम्राट् परीक्षित् जब इस प्रकार आमरण अनशनका निश्चय करके बैठ गये, तब आकाशमें स्थित देवतालोग बड़े आनन्द से उनकी प्रशंसा करते हुए वहाँ पृथ्वीपर पुष्पोंकी वर्षा करने लगे तथा उनके नगारे बार-बार बजने लगे ॥ १८ ॥ ❁ ❁ सभी उपस्थित महर्षियोंने परीक्षित्के निश्चयकी प्रशंसा की और 'साधु-साधु' कहकर उनका अनुमोदन किया। ऋषिलोग तो स्वभावसे ही लोगोंपर अनुग्रहकी वर्षा करते रहते हैं; यही नहीं उनकी सारी शक्ति लोकपर कृपा करनेके लिये ही होती है। उन लोगोंने भगवान् श्रीकृष्णके गुणोंसे प्रभावित परीक्षित् के प्रति उनके अनुरूप वचन कहे ॥ १९ ॥ ❁ ❁ 'राजर्षिशिरोमणे! भगवान् श्रीकृष्णके सेवक और अनुयायी आप पाण्डुवंशियोंके लिये यह कोई आश्चर्यकी बात नहीं है; क्योंकि आपलोगोंने भगवान्की सन्निधि प्राप्त करने की आकाङ्क्षासे उस राजसिंहासनका एक क्षण में ही परित्याग कर दिया, जिसकी सेवा बड़े-बड़े राजा अपने मुकुटों से करते थे ॥ २० ॥

सर्वे वयं तावदिहास्महेऽथ[1] कलेवरं यावदसौ विहाय।
लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥
आश्रुत्य तदृषिगणवचः[2] परीक्षित् समं मधुच्युद् गुरु चाव्यलीकम्।
आभा[3]षतैनानभिनन्द्य युक्ता[4]न् शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥
समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृ[5]ष्ठे।
नेहाथवामुत्र च कश्चनार्थ ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३ ॥
ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम्।
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामृशताभियुक्ताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परस्परं सम्मन्त्रयन्ते सर्व इति। परं श्रेष्ठं लोकम्। तत्र हेतुः। विरजस्कं निर्मायं विशोकं च यास्यतीति कुतस्तत्राह। अयमिति ॥ २१ ॥ ❁ ❁ आश्रुत्याकर्ण्य। समं पक्षपातशून्यम्। मधुच्युदमृतस्रावि। गुरु गम्भीरार्थम्। अव्यलीकं सत्यम् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके वेदा यथा मूर्तिधरा भवन्ति तत्तुल्याः। ज्ञानातिशयमुक्त्वा कृपालुतामाह नेहेति। भवता प्रयोजनं परानुग्रहं विना नास्ति। तर्हि स एवार्थः स्यात्। न। आत्मशीलं स्वस्वभावम् ॥ २३ ॥ ❁ ❁ पृच्छ्यं प्रष्टव्यम्। विश्रभ्य विश्वासं कृत्वा। एवं कर्तव्यमित्यस्य भाव इतिकृत्यता तस्मिन्विषये। सर्वात्मना सर्वावस्थासु यत्कृत्यं विशेषतश्च म्रियमाणैस्तच्च शुद्धं पापसम्पर्करहितमामृशत विचारयत ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विरजस्कं लोकं भगवल्लोकमेव "न तत्र माया किमुतापरे" इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ एतान्पूर्वोक्तान्मुनीन् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ स एव परानुग्रह एवार्थः प्रयोजनं स्यात्। परानुग्रहश्च न विचारपूर्वक इत्याह–आत्मशीलमिति ॥ २३ ॥ ❁ ❁ यतो यूयं परानुग्रहशीलाः स्थ ततो हेतोः हे विप्रा इति। यूयं विशेषेण प्रान्ति पूरयन्ति सेवकाभिलषितमित्यन्वर्थसंज्ञावन्त एवेत्यहं जानामीति भावः। इमं वो युष्माकं परानुग्रहं विपृच्छे किमाकारः स चिकीर्षितव्य इति पृच्छामि। पृच्छ्यं प्रष्टुमर्हं तत्रैवाध्यवसायार्थमिति भावः। तत्रैव मे विश्वासो भावीति जानीतेति भावः। इतिकृत्या एवंकर्तव्यास्तपोयोगज्ञानादयस्तेषां भाव इतिकृत्यता तस्यां सत्यां म्रियमाणैर्जनैस्तपोयोगादीनामेवं कर्तव्यत्वे सति मम यत्र शुद्धं कृत्यं तत्रामृशत विचारयत। सर्वैकवाक्यतया निश्चित्य कर्तुमाज्ञापयतेति भावः। सन्दर्भस्तु–विस्रभ्येति। कृष्णांघ्रिसेवामेव त उपदेक्ष्यन्तीत्यभिप्रायात्। शुद्धमिति। कनिष्ठमध्यमसाधनमिश्रतारहितं सर्वोत्तममित्यर्थः। तच्च कृष्णांघ्रिसेवारूपमेवेति गूढोऽभिप्रायः। हे अभियुक्ताः! हे विद्वांसः "अभियुक्तः परै रुद्धे न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु। हरिभक्ते तत्परे च निर्भये चान्यलिंगकः" इति निरुक्तिः ॥ २४ ॥

---

१. प्रा० पा०—ऽस्थ। २. प्रा० पा०—तदृषिगणस्य वचः। ३. प्रा० पा०—अभा०। ४. प्रा० पा०—युक्तः। ५. प्रा० पा०—त्रिविष्टे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं राजानमुक्त्वाऽथ मिथ आहुः सर्वे इति । यावद्भागवता एव प्रधाना नितरां सेव्या यस्य सोऽसौ राजा कलेवरं विहाय विरजस्कं शुद्धसत्त्वमयविलोकमिदमुपलक्षणमनपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकप्रादुर्भावं देशं परलोकं नित्यविभूत्याख्यं यास्यति तावत्सर्वे वयमिहैव राज्ञः सन्निधावेवास्महे आसीमहि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्समं वैषम्यरहितममृतस्राविं गुर्वाशयगंभीरमव्यलीकं निष्कपटं च मुनीनां वचनमाकर्ण्य एतान् युक्तान् हितानात्महिताचरणोद्युक्तानृषीनभिनंद्य विष्णोश्चरितानि श्रोतुकामः परीक्षिद्भाषत ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह समागता इति । तदेव व्यनक्ति समागतानां वः परानुग्रहमात्मशीलं विना इहामुत्र च लोकेऽर्थः प्रयोजनं कश्चिदपि नास्ति हि परेषु मादृशेष्वनुग्रहरूपमात्मशीलं स्वस्वभावं स्ववृत्तं वा विनाऽन्यथागमनकारणं पृच्छामि नास्ति हीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यतो भवदागमनमस्मदनुग्रहैकप्रयोजनं ततो हे विप्राः ! वो युष्मान् विश्रभ्य विश्वस्येतिकृत्यतायामितिकर्तव्यतायां द्रष्टव्यमिमं वक्ष्यमाणं पृच्छामि कर्त्तव्यव्यापारप्रकार इतिकृत्यता तस्यां निमित्तभूतायामितिकर्त्तव्यताज्ञानार्थं प्रष्टव्यं पृच्छामीत्यर्थः । पृच्छां दर्शयंस्तत्सम्यक् निर्णीय कथयतेत्याह म्रियमाणैर्मुमूर्षुभिर्जनैः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण करणत्रयेण कर्तव्यं शुद्धं संसृत्य निमित्तं च यत्तत्कर्म तत्राभियुक्ताः तद्विमर्शनाभिमुख्ययुक्ताः संतो यूयं मृशत विमृश्य उपदिशत हेऽभियुक्ता इति संबोधनं वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अध्यासनं सिंहासनं राज्ञां मंडलपतीनां किरीटैर्जुष्टं सेवितं, कालक्षेपराहित्यद्योतनार्थः सद्यःशब्दः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ असावयं विशोकं नित्यनिर्दुःखं कुतः विरजस्कम् अशोभने शोभनाध्यासबुद्धिरहितं कुतः परं त्रिगुणातीतं पूर्णं वा कुतः अजं जन्मजरामरणरहितं हरिं यास्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मधु अमृतं च्युतं श्रवणसुखमत एव गुरोर्ब्राह्मणकुमारस्य शापं व्यलीकयति अनृतं करोति फलत इति गुरुशापव्यलीकम् अनेन दुर्मरणदोषपरिहारो लक्ष्यते, न तु तक्षकदंशनाभावः, तत्कृतदंशनदर्शनात् ऋषिगणवच आश्रुत्य एतान् ऋषीनाभाषतेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्रिपृष्ठे सत्यलोके शील समाधाविति धातोः परमात्मसमाधिमंतः वो युष्माकमिह लोके अथवा अमुत्र च परलोके कश्चनार्थः साध्यं प्रयोजनं नास्तीति यतस्ततः परानुग्रहकरणस्वभावात् वो युष्मानिमं प्रश्नं विपृच्छे पृच्छामीत्यन्वयः । किं कृत्वा इति कृत्यतायामित्थंकर्तव्यतायां विप्रा विशिष्टज्ञानिनः अकुटिलबुद्धयः सात्त्विकप्रकृतय इति विश्रभ्य विश्वस्य कोऽसाविति तत्राह सर्वात्मनेति । तत्र कृत्यशतेषु म्रियमाणैः पुरुषैः सर्वप्रकारेण शुद्धं निर्दोषं पुरुषार्थपर्यवसायिकृत्यं कर्तव्यं चाभियुक्ता आग्रहयुक्तास्तात्पर्योपेता आमृशत आलोचयत आलोच्य वास्माकं ब्रूतेति तुशब्दः ॥ २४–२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मधुच्युत् मनोहरशब्दम् । गुरु महतार्थेन युक्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अर्थः प्रार्थनीयं वस्तु । परानुग्रहश्च न विचारपूर्वक इत्याह आत्मशीलमिति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विश्रभ्येति । कृष्णाङ्घ्रिसेवामेवैत उपदेक्ष्यन्तीत्यभिप्रायात् । शुद्धमिति कनिष्ठमध्यमसाधनमिश्रतारहितं सर्व्वोत्तममित्यर्थः । तच्च कृष्णाङ्घ्रिसेवारूपमेवेति गूढोऽभिप्रायः ॥ २४-३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

राज्ञोऽध्यवसायं श्रुत्वा स्वेषामप्यध्यवसायं राजानं श्रावयन्तः परस्परं मन्त्रयन्ते सर्व्वे इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ समं पक्षपातशून्यं वयमास्महे इति । मधुच्युत् अमृतस्रावि, भागवतप्रधान इति । गुरु गम्भीरार्थं विरजस्कं लोकमिति । अव्यलीकं सत्यं लोकं यास्यतीति । ऋषिगणवचश्चतुष्टयम् आश्रुत्य । विरजस्कं लोकं भगवल्लोकमेवेति पूर्व्वश्लोकोक्ताभ्यां भवस्त्विति भगवत्पार्श्वकामा इति पदाभ्यां व्याख्येयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ त्रयाणां लोकानाम् उपरि पृष्ठे सत्यलोके । ज्ञानातिशयतामुक्त्वा कृपालुतातिशयतामाह नेहेति । परानुग्रहं विना । तर्हि स एवार्थः स्यात् न आत्मशीलं स्वस्वभावम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इमं वो युष्माकमप्यनुग्रहं विपृच्छे किमाकारः स चिकीर्षितव्य इति पृच्छामि । पृच्छयं प्रष्टुमहं तत्रैवाध्यवसायार्थमिति भावः । विश्रभ्य तत्रैव मे विश्वासो भावीति जानीतेति भावः । इतिकृत्या एवंकर्त्तव्यास्तपोयोगज्ञानादयस्तेषां भाव इतिकृत्यता यस्यां सत्यां म्रियमाणैर्जनैस्तपोयोगादीनामेवंकर्त्तव्यत्वे सति सर्व्वात्मना मम यत्र शुद्धं कृत्यं तत्र आमृशत विचारयत सर्व्वैकवाक्यतया निश्चित्य कर्त्तुमाज्ञापयतेति भावः ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अन्योऽन्यमाहुः सर्वे इति । असौ भागवतप्रधानः यावत्परं प्राकृतविभूतिभिन्नमप्राकृतम् अत एव विरजस्कं विशोकं च लोकं यास्यति तावदिह आस्महे आसीमहि ॥ २१ ॥ ❁ ❁ परीक्षित् तेषां मुनीनां सममविषमम् मधुच्युदमृतस्राविं गुरुगंभीराशयम् अव्यलीकं निष्कपटं वचनमाश्रुत्याकर्ण्य युक्तान् समाहितानभिवंद्य अभाषत ॥ २२ ॥ ❁ ❁ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे सत्यलोके यथा वेदा मूर्तिधरा भवंति तथा सर्वज्ञाः यूयं सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः मदनुग्रहार्थं सर्वे एव समागताः । स्वार्थनिरपेक्षपरार्थपरत्वं तेषां दर्शयति परेष्वनुग्रहरूपमात्मशीलं स्ववृत्तमृते इह लोकेऽथवामुत्र लोके भवतां कश्चनार्थः कोऽप्यर्थः प्रयोजनं नास्ति ॥ २३ ॥ ❁ ❁ यतो भवंतः सर्वज्ञाः परानुग्रहशीलाश्च ततो हेतोर्हे विप्राः ! वो युष्मान् विश्रभ्य विश्वस्य इदमित्थं कर्तव्यमित्यस्य भाव इतिकर्तव्यता तस्यामिदं वक्ष्यमाणं पृच्छयं प्रष्टुमिच्छामि सर्वात्मना सर्वावस्थासु विशेषतश्च म्रियमाणैर्मुमूर्षुभिः शुद्धं निर्दोषं यत्कृत्यं तत्र कृत्यविचारेऽभियुक्ताः कुशला यूयं विमृशत विचार्य विचारयित्वा तदुपदिशत ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं तं स्तुत्वा तस्यानुरोधमिव ज्ञापयंतो गूढाभिसंधानेनाहुः सर्वे वयमिति । अस्माभिः स्वोक्तं निर्वाह्य गंतव्यं तावत्स्थातव्यमिति तदेवाहुः सर्व एव वयं भगवतः स्थानं गच्छति तावदिहैवास्महे स्थास्यामः, किं कृत्वा कुत्र गमिष्यतीत्याकांक्षायामाह अथेति । सप्तदिनानंतरं कलेवरं विहाय असौ संघातपरित्यागेनैकः परं लोकं व्यापि वैकुण्ठं यत्र रजःसंबंध एव नास्ति तत्र हेतुः भागवतेषु प्रधानः भागवताः प्रधानं यस्येति वा तावत् स्थातव्यमिति संबंधः ॥ २१ ॥ ❁ ❁ एवं तेषामनुग्रहं श्रुत्वा बहुकालं स्थास्यंतीति ज्ञात्वा तावन्मया सर्वे संदेहा निवारणीया इति तदर्थं प्रष्टुं यत्नं कृतवान् तदाह आश्रुत्येति । परीक्षित्त्वात् तदीयवचनस्य निर्धारता तेषां वचसि चत्वारो गुणाः संति पुरुषार्थचतुष्टयहेतवः तत्र समं स्वस्य राज्ञश्च तुल्यतया हितचिंतनम्, अनेन मामरूपता उक्ता मधुच्युत् सर्वथा भगवत्समीपं यास्यतीति मधु श्च्योतति अनेन कामरूपता गुरु च अर्थे गौरवं तावत् स्थास्याम इति । सर्वहितं तावत् करिष्याम इति । अर्थरूपता चकारात् प्रशंसा च अव्यलीकं निष्कपटं सद्यो जहुरिति अनेन धर्मरूपता । एवं सर्वपुरुषार्थरूपं तेषां वचनं श्रुत्वा एतानभिवंद्य विष्णोश्चरितानि शुश्रूषमाणः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ वक्ष्यमाणमुक्तवान् तदेवाह समागता इति । अत्र सन्देह नान्यत्र गंतव्यं यतः सर्वत एव यूयं सर्वे समागताः प्रामाण्यं च भवत्स्वेव निर्णीतमित्याह वेदा यथेति । त्रिपृष्ठे सत्यलोके मूर्तिधराः अधिष्ठातृदेवतारूपविग्रहवन्तः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ हेतुश्च भगवद्वाक्ये नास्ति अतः किंचित् पृच्छामीत्याह तत इति । वो युष्मान् पृच्छयं प्रष्टव्यमेव "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयादि" ति श्रुतेः इमं बुद्धिस्थं विशेषेण पृच्छे विश्रभ्य भवत्सु विश्वासं कृत्वा युक्तिमप्यविचार्य विप्रा इति । पूर्ववत् इतिकृत्यतायामित्येवंप्रकारेण कर्त्तव्यं तत इतिवक्तव्यं तस्य भावः इतिकर्त्तव्यता तस्यां तन्निमित्तं कर्त्तव्यनिर्धारः साधनप्रकारनिर्धारश्च वक्तव्य इति भावः । तत्र कालविशेषेण कर्त्तव्यं पृच्छति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण नित्यतया जीवनदशायां म्रियमाणैश्च अन्तकाले कृत्यं किं कर्त्तव्यमिति फलितं तादृशं नास्तीति न वक्तव्यं यतो भवंतः अभियुक्ताः, अतस्तादृशे अर्थे आमृशत सर्वतः प्रमाणानि विचारयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं राजानमुक्त्वा परस्परमाहुः । असौ राजा यावत् कलेवरं विहाय सर्वोत्कृष्टं वैकुण्ठलोकं यास्यति तावद्वयं सर्वेऽप्येहैवास्म ह इत्यन्वयः । कथमेवं निश्चय इत्यपेक्षायामाह-यतोऽयं भागवतेषु भगवद्भक्तेषु प्रधानः श्रेष्ठ इत्यर्थः । लोकस्य परत्वमुपपादयन्ति-विरजस्कं शुद्धसत्त्वमयम् । विशोकं आध्यात्मिकादितापत्रयरहितम् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ समं पक्षपातशून्यम्, मधुच्युत् अमृतस्राविं, गुरु गम्भीरार्थम्, अव्यलीकं यथार्थं तत्पूर्वोक्तमृषिगणानां वचः परीक्षित् आश्रुत्य विष्णोश्चरितानि शुश्रूषमाणः श्रोतुकामः युक्तः सावधानः सन्नेनानृषीनभिवन्द्याऽभापतेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ तदेव दर्शयति-समागता इति द्वयेन । त्रिपृष्ठे सत्यलोके यथा मूर्तिधरा वेदाः सन्ति तद्वदवभासमाना यूयं सर्वे सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्य एवेह मदनुग्रहार्थं समागताः; न स्वार्थम् । एवं कुत इत्यपेक्षायामाह-येषां भवतां परेषु मादृशेषु दीनेष्वनुग्रहमृते विनेह लोकेऽथवाऽमुत्र च स्वर्गादिलोके कश्चनाप्यर्थः प्रयोजनं नास्तीति लोकेऽनुग्रहकर्तॄणां प्रयोजनोद्देशो दृश्यत इत्याशङ्क्याह-आत्मशीलं स्वतस्सिद्धस्वभावरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ यतो भवदागमनमस्मदनुग्रहैकप्रयोजनं ततस्तस्मात् हे विप्राः हे परमपुरुषार्थपूरकाः विश्रभ्य भवद्विश्वासं कृत्वा इत्येवं कर्त्तव्यमित्यस्य भाव इतिकृत्यता तस्यां विषये इमं पृच्छयं द्रष्टव्यं वो युष्मान् अहं विपृच्छे विशेषतः पृच्छामि । किं तत् ? म्रियमाणैरासन्नमृत्युभिः शुद्धं पापसम्बन्धरहितं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण देहेन्द्रियान्तःकरणेन यत्कृत्यं तद्विपृच्छे इत्यन्वयः । तत्रामृशत विचारयत । यतो भवन्तोऽभियुक्ताः सर्वज्ञाः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

हम सब तबतक यहीं रहेंगे जबतक ये भगवान्के परम भक्त परीक्षित् अपने नश्वर शरीरको छोड़कर माया-दोष एवं शोकसे रहित भगवद्धाममें नहीं चले जाते' ॥ २१ ॥ ❁ ❁ ऋषियों के ये वचन बड़े ही मधुर, गम्भीर, सत्य और समतासे युक्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

थे। उन्हें सुनकर राजा परीक्षित्‌ने उन योगयुक्त मुनियोंका अभिवन्दन किया और भगवान्‌के मनोहर चरित्र सुननेकी इच्छासे ऋषियोंसे प्रार्थना की ॥ २२ ॥ ❀ ❀ 'महात्माओ! आप सभी सब ओरसे यहाँ पधारे हैं। आप सत्यलोकमें रहनेवाले मूर्तिमान् वेदोंके समान हैं। आपलोगोंका दूसरोंपर अनुग्रह करनेके अतिरिक्त, जो आपका सहज स्वभाव ही है, इस लोक या परलोकमें और कोई स्वार्थ नहीं है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विप्रवरो! आपलोगोंपर पूर्ण विश्वास करके मैं अपने कर्तव्यके सम्बन्धमें यह पूछने योग्य प्रश्न करता हूँ। आप सभी विद्वान् परस्पर विचार करके बतलाइये कि सबके लिये सब अवस्थाओंमें, और विशेष करके थोड़े ही समयमें मरनेवाले पुरुषोंके लिये अन्तःकरण और शरीरसे करने योग्य विशुद्ध कर्म कौन-सा है'[1] ॥ २४ ॥

तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥
तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ।
च[2]र्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥ २६ ॥
निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसमावर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च ।
दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं प्रलम्बबाहुं स्वमरोत्तमाभम् ॥ २७ ॥
श्यामं सदापीच्य[3]वयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मि[4]तेन ।
प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र तेषु यागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषु सत्सु यदृच्छया गां पर्यटन्व्यासपुत्रस्तत्राभवत्प्राप्तः। न लक्ष्यमाश्रमादिलिंगं यस्य। अवधूतोऽवज्ञया जनैस्त्यक्तो यस्तस्येव वेषो यस्य सः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तमित्यादीनां प्रत्युत्थिता इति तृतीयश्लोकेनान्वयः। द्विगुणान्यष्टौ वर्षाणि यस्य सुकुमारौ पादौ करावूरू अंसौ कपोलौ गात्रं च यस्य। चारुणी आयते अक्षिणी यस्मिन् उन्नता नासा यस्मिन् लम्बह्रस्वादिवैषम्यं विना तुल्यौ कर्णौ यस्मिन् शोभने च भ्रुवौ यस्मिन् एवंभूतमाननं यस्य। कम्बुवद्रेखात्रयांकितः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कण्ठस्याधोभागयोः स्थिते अस्थिनी जत्रुणी, मांसेन निगूढे जत्रुणी यस्य। पृथु विस्तीर्णं तुंगमुन्नतं च वक्षो यस्य आवर्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्तिर्यङ्निम्नरेखाभिर्वल्गु रम्यमुदरं यस्य। दिश एवाम्बरं यस्य। वक्रा विकीर्णाः केशा यस्य। प्रलम्बौ बाहू यस्य स्वमरेषु श्रेष्ठदेवेषूत्तमो हरिस्तद्वदाभा यस्य तम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सदा अपीच्यमत्युत्तमं यद्वयो यौवनं तेन यांगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तया रुचिरस्मितेन च। गूढवर्चसमपि प्रत्युत्थिताः तं दृष्ट्वा प्रत्युद्गमं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र तेषु सर्वेषु मुनिषु विवदमानेषु तदैव स्वस्य मनसा श्रीशुकागमनमीहमानेषु नेत्रैश्च तद्वर्त्म निरीक्षमाणेषु। यद्वा यत्र परीक्षिता मुनिभिश्च स्थितं तत्र तस्यामवस्थायां वा व्यासपुत्रः शुको भगवान् यदृच्छया दैवेच्छयाऽभवदित्यन्वयः। पूर्वस्मात्कान्तिविशेषद्योतनायाभवदित्युक्तम्। आगमनस्य तावता चरितार्थत्वात्। अटनस्य स्वाधीनताप्रकाशनायाटमान इति। शानच्प्रत्ययः। तर्ह्यर्थाभिलाषी किमटतीत्यत आह–अनपेक्ष इति। बाह्यविषयापेक्षारहितः तत्कुत इत्यस्याप्येतदेवोत्तरम्। अनिति चेष्टतेऽनेनेत्यनः प्राणस्तं पातीति अनपः प्राणनाथः श्रीविष्णुस्तस्येक्षा दर्शनं यस्य स तथा न हि करतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वाणस्य तस्य बाह्यविषयापेक्षास्तीति बाह्यपदार्थापेक्षाभावे शरीरयात्रा कथमित्यत्राप्येतदेवोत्तरम्। अनं प्राणं पिबतीत्यनपाः प्राणपदेन बाह्यवायुर्लक्ष्यते अत्र सैवेक्षा ज्ञानं यस्य स तथा। शरीरनिर्वाहार्थं बाह्यवायुपानमात्रस्यैव ज्ञानमस्ति नाधिकवस्तुग्रहणस्येत्यर्थः। श्रीप्रसादाभावादशनदारिद्र्यं किमस्येत्यस्यापीदमेवोत्तरम्। हरिपादाब्जतः शश्वदपगता न भवतीत्यनपा लक्ष्मीस्तस्या ईक्षणं यस्मिन्स तथा। तत्कटाक्षपात्रीभूत इत्यर्थः। सततगमनस्वभावेन वायुना तृप्तिः कथं स्यादिति तत्राह–निजेति। स्वरूपानन्देनालम्बुद्धिमान् यदृच्छालाभेन तृप्तः किमाश्रमस्स इति तत्राह। न लक्ष्याण्याश्रमादिलिंगानि यस्य स तथा। तत्कुत इति तत्राह–अवधूत इति। अवधूतानां दिगंबराणां वेषो यस्यावधूतस्त्यक्तो वेषो ज्ञापकचिह्नं वा येन स तथाऽत एव

---

१. इस जगह राजाने ब्राह्मणसे दो प्रश्न किये हैं; पहला प्रश्न यह है कि जीवको सदा-सर्वदा क्या करना चाहिये और दूसरा यह कि जो थोड़े ही समयमें मरनेवाले हैं, उनका क्या कर्तव्य है? ये ही दो प्रश्न उन्होंने श्रीशुकदेवजीसे भी किये तथा क्रमशः इन्हीं दोनों प्रश्नोंका उत्तर द्वितीय स्कन्धसे लेकर द्वादशपर्यन्त श्रीशुकदेवजीने दिया है। २. प्रा० पा०—चार्वारुणाक्षोन्नसतुल्यकर्णं शुभ्राननम्। ३. प्रा० पा०—पीनवयो। ४. प्रा० पा०—स्मयेन।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्रिबालैर्वृतः । स्त्रियो हि सौरूप्यात् "स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन" इति वक्ष्यमाणत्वात् बालाश्चावधूतवेषत्वात्तेन साकं गच्छन्तीति भावः । स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ द्विगुणान्यष्टौ षोडश भवन्ति गूढवर्चसमाच्छादितनिजतेजोलक्षणमहिमानमपि । सुकुमारौ कोमलौ ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ "अपीच्यं सुन्दरतरे" इत्यभिधानात् । तस्य शुकस्य यानि लक्षणानि चिह्नानि तानि जानन्तीति तथा ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्रैवं पृच्छतो राज्ञः संनिधौ भगवान् व्यासस्य पुत्रः श्रीशुकोऽभवदागत्य तस्थौ कथंभूतः यदृच्छया गां भूमिमटमानः तत्र हेतुरनपेक्षः कृत्यपेक्षारहितः तत्र हेतुः निजलाभेन ब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवेनैव तुष्टः अलक्ष्यमृषिरिति ज्ञातुमशक्यलिंगं रूपं यस्य तत्र हेतुरवधूतवेषः अभिभाव्यवेशः, अत एव बालैर्वृतः परिवृतः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमागतं गूढमपि संवृतमणिवत्तिरोहितं वर्चो यस्य तथाभूतमपि तस्य शुकस्य चिह्नाभिज्ञा मुनयः स्वासनेभ्यः प्रत्युत्थिता बभूवुरित्यन्वयः । कथंभूतं त्र्यष्टवर्षं षोडशवर्षवयस्कमिव स्थितं द्विरावृत्ता अष्टौ वर्षाणि यस्य तमिति समाः सुकुमाराः पादादयो यस्मिंस्तद्गात्रं यस्य चारुणी सुंदरे आयते विशाले अक्षिणी यस्मिन् उदग्रा नासिका यस्मिन् तुल्यौ समौ कर्णौ यस्मिन् शोभने भ्रुवौ यस्मिंस्ततस्तेषां कर्मधारयः तदाननं यस्य कंबुवच्छंखवद्वर्तुलरेखात्रयोपेतश्च कंठो यस्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ निगूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसंधिगतास्थिनी यस्य पृथु विशालं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य आवर्ता आवर्तवद्वर्तुला विविक्ता रंध्रयुक्ता च नाभिर्यस्य वलिभिस्त्रिभिर्वल्गु सुंदरमुदरं यस्य दिगंबरं दिगेवांबरं वस्त्रं यस्य चीरधरत्वेन प्रशस्तांबररहितमित्यर्थः, उपरि वाससा रहितं वा अन्यथा मोक्षधर्मादिपूक्तप्रकारविरोधात् वक्रा विकीर्णाश्च केशा यस्य प्रलंबा वा जानुलंबौ बाहू यस्य स्वमरोत्तमस्यामरश्रेष्ठस्येवाभा यस्य ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अपीच्यं कमनीयं वयो यस्मिंस्तस्यांगस्य लक्ष्म्या कांत्या सुंदरस्मितेन च सदा स्त्रीणां मनोज्ञं स्पृहणीयम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानादिनैव सत्संगत्या सकलपापक्षयो भवतीति प्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये । तत्रादौ शुकागमनं वक्ति तत्रेति । यत्र परीक्षिता मुनिभिश्च स्थितं तत्र तस्यामवस्थायां वा व्यासपुत्रः शुको भगवान् यदृच्छया दैवेच्छयाऽभवदित्यन्वयः । पूर्वस्मात्कान्तिविशेषद्योतनायाभवदित्युक्तं आगमनस्य तावता चरितार्थत्वात् अटनस्य स्वाधीनत्वप्रकाशनायाटमान इति शानच्प्रत्ययः, तर्ह्यर्थाभिलाषी किमटतीत्यत उक्तमनपेक्ष इति । बाह्यविषयापेक्षारहितः, तत्कुतः इत्यस्यापि तदेवोत्तरं अनपः प्राणनाथः श्रीविष्णुः तद्विषये ईक्षा ईक्षणं दर्शनं यस्य स तथोक्तः नहि करतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वाणस्य तस्य बाह्यपदार्थापेक्षा भवतीति वा, बाह्यपदार्थापेक्षाभावे शरीरयात्रा कथमित्यस्याप्येतदेवोत्तरमनं प्राणं पिबतीत्यनपा ईक्षा दर्शनं काकचंचुपुटेन वायुपानज्ञानं यस्यास्ति स तथा कथित इति वा । श्रीप्रसादाभावादशनदारिद्र्यं किमित्यस्येदमप्युत्तरं शश्वदपगता न भवतीत्यनपा लक्ष्मीः तस्याः ईक्षणं यस्यास्ति स तथेति वा तत्कटाक्षस्य पात्रीभूत इत्यर्थः, संततगमनागमनस्वभावेन वायुना तृप्तिः कथं स्यादिति तत्राह निजेति, स्वरूपानंदेनालं बुद्धिमान्यदृच्छालाभेन तृप्तः किमाश्रम इति तत्राह अलक्ष्येति, न लक्ष्याण्याश्रमादिलिंगानि यस्य स तथोक्तः तत्कुत इति तत्राह अवधूतेति । अवधूतानां दिगंबराणां वेषो यस्य स तथोक्तः अवधूतः परित्यक्तः वेषोऽलंकारो येन स तथेति वा अत एव बालैश्च वृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ मुनयस्तं दृष्ट्वा आसनेभ्यः प्रत्युत्थिता इत्यन्वयः । चशब्दादन्ये च तत्रास्थिता उत्तस्थुरिति ग्राह्यं गूढवर्चसं आच्छादितनिजतेजोलक्षणमहिमानमपि तल्लक्षणज्ञाः किं त्र्यष्टवर्षं द्विः कृत्वाऽष्टवर्षाणि यस्य तथोक्तः तं षोडशवर्षं सुकुमाराणि कोमलानि पादादीनि यस्य स तथोक्तस्तं पादौ च करौ च ऊरू च बाहू अंसौ च कपोलौ च गात्रं च तानि तथोक्तानि चारुणी ईषदरुणे रक्ते च अक्षिणी यस्य स तथा उन्नता नासिका यस्य स तथा तुल्यौ परस्परसमौ कर्णौ यस्य स तथा तं शुभ्रं शोभनं आननं यस्य स तथा तं कंबुवत्त्रिरेखांकितशंखवत् सुजातः लक्षणवत्तमः कंठो यस्य स तथा तम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ अंसवक्षस्थलयोर्मध्यं जत्रु निगूढं पूरितविवरं पीवरं जत्रु यस्य स तथा तं पृथु विस्तीर्णं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य स तथा तं, आवर्तः पयसां भ्रमः तद्वन्निम्ना वृत्ता नाभिर्यस्य स तथा तं वलिभिः रेखाभिर्वल्गु सुंदरं उदरं यस्य तं तथा तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आपीच्यं षोडशवर्षीयं वयो यस्य तदापीच्यवयः तच्चांगं तस्य लक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं मनोहरं रुचिरस्मितेन च मनोहरमिति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र यागयोगतपोदानादिव्यवस्थास्वैकमत्याभावेन सर्व्वेषु मुनिषु तदैव स्वस्वमनसा श्रीशुकागमनमीहमानेषु नेत्रैश्च तद्वर्त्म निरीक्षमाणेषु सत्सु व्यासपुत्रस्तत्राभवत् प्राप्तः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ षोडशवर्षवयस्कम् । चारुणी आयते अक्षिणी यस्मिन् उन्नता नासा यस्मिन् लम्बह्रस्वादिवैषम्यं बिना तुल्यौ कर्णौ यस्मिन् शोभने भ्रुवौ यस्मिन् तथाभूतमाननं यस्य तम् । कम्बुः शङ्खस्तद्वद्रेखात्रयाङ्कितः सुजातः कंठो यस्य तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ निगूढे मांसले जत्रुणी कण्ठस्याधोभागयोः स्थिते अस्थिनी यस्य तम् । स्वमरेषु देवश्रेष्ठेष्वप्युत्तमः श्रीकृष्णस्तुल्यकान्तिम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यतः सदा स्थिरमेव यदपीच्यम् अत्युत्तमं वयः नवयौवनं तेन या अङ्गस्य लक्ष्मीः शोभा तया रुचिरेण स्वाभाविकेन स्मितेन स्त्रीणां मनोज्ञं मनोहरं गूढवर्च्चसमपि तं दृष्ट्वा ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्र तेषु नानापक्षानुसारिषु सत्सु भगवान् व्यासपुत्रोऽभवत्प्राप्तः यदृच्छया गां पृथ्वीमटमानः अनपेक्षः प्राकृतवस्त्रपेक्षाशून्यः न लक्ष्यमाश्रमविशेषसूचकं लिंगं यस्य सः निजलाभेन कृष्णध्यानेनैव तुष्टः अवधूताः निरस्ताः शिश्नोदरपराभिमताः वेषा यस्मात्सः अत एव स्त्रीबालैर्वृतः ॥ २५ ॥ ❁ ❁ तल्लक्षणज्ञाः मुनयः स्वासनेभ्यः तं श्रीशुकं प्रत्युत्थिता इति तृतीयेनान्वयः। कथंभूतं द्विगुणान्यष्टौ वर्षाणि यस्य तम्। सुकुमाराणि पादादीनि यस्य तम्। चारुणी शोभने आयते विशाले अक्षिणी यस्मिन्नुन्नता तिलपुष्पाकारा नासा यस्मिन् तुल्यौ समौ कर्णौ यस्मिन् शोभने भ्रुवौ यस्मिन् वदाननं यस्येति बहुव्रीहिः, कंबुवच्छंखवद्रेखात्रययुक्तः सुष्ठु जातः कंठो यस्य ॥ २६ ॥ ❁ ❁ निगूढे जत्रुणी यस्य पृथु विशालं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य आवर्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्त्रिभिर्वल्गु सुंदरमुदरं यस्य दिगेवांबरं वस्त्रं यस्य वक्रा विकीर्णाश्च केशा यस्य प्रलंबौ करिकरोपमौ बाहू यस्य स्वमरा देवमुख्यास्तेषूत्तमो विष्णुः"अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुर्वै देवानां परम"इत्यादिश्रुतेः तद्वदाभा यस्य ॥ २७ ॥ ❁ ❁ श्यामं घनश्यामं सदापीच्यं कमनीयं यद्वयो यौवनं तेन अंगेषु लक्ष्मीः कांतिस्तया रुचिरेण स्मितेन च स्त्रीणां मनोज्ञं स्पृहणीयं गूढं वर्चो यस्य तं ते पूर्वोक्ता मुनयः स्वासनेभ्य उत्थिता बभूवुः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं पृष्टे सर्वपरित्यागकर्तुः अपरित्यागी गुरुर्न भवतीति भगवत्प्रेरणया शुकः समागत इत्याह तत्राभवदिति। तत्रैव अभवत् प्रादुर्भूतः तथा सामर्थ्ये हेतुः भगवानिति। भगवत्त्वे हेतुः व्यासपुत्र इति। तेषां दृष्टौ तथा भानं मास्त्विति अन्यथा प्रदर्शनमाह गामटमान इति। पृथिवीपर्यटनं परमहंसानां धर्मः अनपेक्ष इति पर्यटनधर्मेण न हि किंचिदपेक्षते अतो राजवत् लीलया पर्यटनमित्यर्थः। अलक्ष्याणि लिंगानि महापुरुषचिह्नानि यस्य द्वात्रिंशल्लक्षणान्यपि तस्मिन् वर्त्तंते तेषु ज्ञातेषु लोका राजत्वं सम्पादयेयुः षोडशलक्षणानि राज्ञः द्वात्रिंशल्लक्षणानि महाराजाधिराजस्य स भगवान् ब्रह्मविद्वा भवति तेषां फलमाह निजलाभतुष्ट इति। निजलाभस्तोषश्चेति फलद्वयं निजलाभेन तुष्टः उभयोर्हेतुहेतुमद्भावात्। अत आत्मलाभान्न परं विद्यत इति न श्रुतिविरोधः। क्रीडारूपं पर्यटनमिति ज्ञापयन् लक्षणापरिज्ञाने हेतुमाह वृतश्च बालैरिति। चकारात् स्त्रीभिः अबुधैश्च लक्षणानां परीक्षाभावायाह अवधूतस्येव वेषो यस्य देहसंस्काररहितो जडोऽवधूतः तत्र जडत्वांशो नास्तीति ज्ञापयितुं वेषपदम् ॥ २५ ॥ ❁ ❁ तत्र द्वात्रिंशल्लक्षणान्यपि वक्तुमाह द्व्यष्टवर्षमिति। तत्र कानिचिदंतःस्थानि कानिचिद्बहिःस्थितानि तत्र सर्वत्र स्थितस्य स्वेच्छया प्रादुर्भावसामर्थ्यं षड्गुणैश्वर्यसम्पत्तिः भगवदीयत्वं स्वेच्छया लीलाकरणं निरपेक्षता तिरोभावसामर्थ्यमात्मलाभः सन्तोषश्च एवमष्टौ गुणाः पूर्वोक्ताः। अन्यानाह द्व्यष्टवर्षं द्विगुणा अष्टौ वर्षा यस्य षोडशवार्षिकमित्यर्थः, वर्षा हि शरीरस्य वृद्धिक्षयहेतवः तत्र षोडश वर्षाः केवलं वृद्धिहेतवः श्मश्रूत्पत्त्या अवसीयन्ते 'मृता वा एषा त्वमगमध्ये'ति श्रुतेः केशानामपि तथात्वेऽपि उत्पत्तिशिष्टत्वात् न ते मृतत्वज्ञापकाः। अतः कालगुण एव तस्य न तत्कृतो दोष इति। अत उभयज्ञापनाय द्व्यष्टपदम्। अग्रिमव्याप्त्यभावाय सम्पन्नस्थापनाय भगवद्विस्मरणहेतवो वा ते अतो बहुकालीनस्य तादृशं गात्रं यस्य अनेन षड्गुणाः चारु यथा भवति तथा आयते अक्षिणी यस्य ऊर्ध्वा नासिका यस्य तुल्यौ कर्णौ यस्य शोभने भ्रुवौ आननं यस्य कम्बुवत् शंखवत् त्रिवलीयुक्तः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य, अनेन पंचनिगूढं जत्रु यस्य कण्ठे कण्ठमालाजत्रु पृथु तुंगं वक्षो यस्य आवर्त्ता नाभिर्यस्य वलिभिः अश्वत्थपत्रवत् उदरं यस्य एते चत्वारः चकारात् गूढवस्त्रम् ॥ २६ ॥ ❁ ❁ एवं षट्त्रिंशत् लक्षणानि उक्तानि। मध्ये तस्य लोकोपकारकं कार्यद्वयमाह वक्रविकीर्णकेशमिति तस्य हि शरीरं ब्रह्मभावात् भगवत इव व्यापकं तस्य वस्त्रं दिश एव भवंति लौकिकपरिधाने अन्तरा परिच्छेदो लोकपीडा च स्यात्, अतो दिगम्बरत्वं वक्राः विकीर्णाः केशा यस्य ब्रह्मकेशात्मकास्तस्य केशाः, तत्र अनुत्पादनार्थं वक्रता अन्यथा ब्रह्मभावमपि प्रसेदीशः वक्रत्वं गुणश्च प्रकर्षेण लम्बौ बाहू यस्य आजानुबाहुं स्वमरोत्तमः भगवान् देवरूपो विष्णुः तस्येव आभा कांतिर्यस्य श्यामं श्यामवर्णं सर्वदा अपीच्यं स्त्रीणां हितकरं यद्वयस्तारुण्यं तेन अङ्गस्य या लक्ष्मीस्तया स्त्रीणां मनोज्ञं सुखकरं, अनेन सौंदर्यातिशय उक्तः। तत्र स्त्रीदृष्टेर्युतत्वात् तथोक्तं रुचिरं च स्मितं तेन च स्त्रीणां मनोज्ञं स्त्रियो हि द्विविधाः चतुरा अचतुराश्च, उभयोः परिग्रहार्थे द्वयमेवं वक्रकेशादयः षट् एवं लक्षणसम्पन्नं दृष्ट्वा सर्वे मुनय उत्थिता इत्याह प्रत्युत्थिता इति स्वासनेभ्यस्तं प्रत्युत्थिताः, न त्वन्यथा तत्र ज्ञानमाह तल्लक्षणज्ञा इति। उत्थाने ज्ञानस्य हेतुत्वं ज्ञाने मुनित्वस्य तु तल्लक्षणं लौकिकप्रमाणगम्यमित्याह गूढं वर्चः तेजो यस्य ॥ २७–२८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तमित्यत्र। श्मश्रूत्पत्त्यावसीयन्ते इति। अग्रे तदुत्पत्त्या तथा निश्चीयन्ते, तत्र गमकं मृतेति। मृतत्वज्ञापका इति। त्वङ्मृतत्वज्ञापकाः। तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि। अमेध्यस्पर्शाभावात् कालकृतो बलवत्त्वादिरूपो गुण एव, न तु कामवत्त्वादिरूपः कालजो दोषस्तत्रेत्यर्थः। उभयज्ञापनायेति। गुणदोषाभावरूपगुणद्वयज्ञापनाय। अन्यथा षोडशाब्दमित्येव वदेदित्यर्थः। तयोः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रयोजनमाहुः अग्रिमेत्यादि। कामजरादिदोषव्याप्त्यभावाय गुणसूचनं सम्पन्नस्य ज्ञानभक्त्यादिरूपगुणस्य स्थापनाय दोषाभावसूचनमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे तमितिपदस्य विशेषार्थाभावात् पक्षान्तरमाहुः भगवदित्यादि। त इति अग्रिमा वर्षाः। ताभ्यां सिद्धमाहुः अत इत्यादि। तथा चामेध्यत्वक्स्पर्शाभावाच्छिष्टकाले भगवत्स्मरणं द्व्यष्टवर्षपदेन सूच्यते द्वितीयस्तमितिपदेन। प्रकान्तविषयत्ववत्प्रसिद्धार्थविषयत्वेपि बाधकाभावादिति। तथा च तद्गुणद्वयसूचनायेदं पदद्वयमत्रेत्यर्थः। गूढचिह्नमिति पुंव्यञ्जनम्॥ २६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्रैवं पृच्छतो राज्ञः सन्निधाने भगवान्भगवदाविष्टो व्यासपुत्रः श्रीशुकः अभवदागतः। तस्य भगवत्त्वं तु 'कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा। योगेन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि' इति द्वादशे उक्तं ज्ञेयम्। कथमागतस्तत्राह–गां पृथ्वीं परमहंसधर्मेण पर्यटमान इति। किमर्थमागतस्तत्राह–यदृच्छयेति, आकस्मिकेन राजन्यनुग्रहेणैव न किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः। तत्र हेतुं वदन्भगवत्त्वमुपपादयति–अनपेक्षः भोगापेक्षारहितो विरक्त इति। तत्र हेतुमाह–निजस्वरूपपरमानन्दलाभेनैव तुष्ट इति। तर्ह्यन्यैः कथं न भगवत्त्वेन ज्ञात इत्यत्राह–अलक्ष्येति, अलक्ष्याणि लिङ्गानि महापुरुषचिह्नानि यस्य सः। तत्र हेतुमाह–अवधूतः अभिभाव्यो वेषो यस्य सः, अत एवाबुद्धैः स्त्रीबालैर्वृतः परिवृत इति॥ २५॥ ❁ ❁ आगतशुकस्वरूपं वर्णयति–तमिति सार्द्धद्वयेन। गूढमसीसंवृतमणिवत्तिरोहितं वर्चस्तेजो यस्य तथाभूतमपि तं दृष्ट्वा तल्लक्षणाभिज्ञास्ते मुनयः स्वासनेभ्यः प्रत्युत्थिता इति द्वयोरन्वयः। द्विगुणान्यष्टौ वर्षाणि यस्य तम्। षोडशवर्षवयस्कमिव स्थितम्। सुकुमारौ पादौ करौ ऊरू बाहू अंसौ कपोलौ च यस्मिंस्तद्गात्रं यस्य तम्। चारुणी मनोहरे आयते दीर्घे अक्षिणी यस्मिन्, उन्नता नासिका यस्मिन्, लम्बह्रस्वादिवैषम्यं विना तुल्यौ कर्णौ यस्मिन्, शोभने भ्रुवौ यस्मिन्, एवम्भूतमाननं यस्य तम्। कम्बुवद्रेखात्रयाङ्कितः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य तम्॥ २६॥ ❁ ❁ कण्ठस्याधो भागयोः स्थिते अस्थिनी जत्रुणी। मांसेन निगूढे जत्रुणी यस्य तम्। पृथु विस्तीर्णं तुङ्गमुन्नतं च वक्षो यस्य तम्। आवर्त्तवद्वर्तुला विविक्तरन्ध्रा च नाभिर्यस्य तम्। बलिभिस्तिर्यङ्निम्नरेखाभिर्वल्गु रम्यमुदरं यस्य तम्। दिश एवाम्बरं यस्य तम्। वक्रा विकीर्णाः केशा यस्य तम्। प्रलम्बौ बाहू यस्य तम्। स्वमरेषु श्रेष्ठेषु देवेषु उत्तमो हरिस्तद्वदाभा यस्य तम्॥ २७॥ ❁ ❁ तदेवाह–श्याममिति। सदा अपीच्यमतिकमनीयं यद्वयो यौवनं तेन या अङ्गलक्ष्मीर्देहकान्तिस्तया रुचिरेण स्मितेन च स्त्रीणां मनोज्ञं स्पृहणीयम्॥ २८॥

हिन्दी अनुवाद

उसी समय पृथ्वीपर स्वेच्छासे विचरण करते हुए, किसीकी कोई अपेक्षा न रखनेवाले व्यासनन्दन भगवान् श्रीशुकदेवजी महाराज वहाँ प्रकट हो गये। वे वर्ण अथवा आश्रमके बाह्य चिह्नोंसे रहित एवं आत्मानुभूतिमें संतुष्ट थे। बच्चों और स्त्रियोंने उन्हें घेर रक्खा था। उनका वेष अवधूतका था॥ २५॥ ❁ ❁ सोलह वर्षकी अवस्था थी। चरण, हाथ, जङ्घा, भुजाएँ, कंधे, कपोल और अन्य सब अङ्ग अत्यन्त सुकुमार थे। नेत्र बड़े-बड़े और मनोहर थे। नासिका कुछ ऊँची थी। कान बराबर थे। सुन्दर भौंहें थीं, इनसे मुख बड़ा ही शोभायमान हो रहा था। गला तो मानो सुन्दर शङ्ख ही था॥ २६॥ ❁ ❁ हँसली ढकी हुई, छाती चौड़ी और उभरी हुई, नाभि भँवरके समान गहरी तथा उदर बड़ा ही सुन्दर, त्रिवलीसे युक्त था। लंबी-लंबी भुजाएँ थीं, मुखपर घुँघराले बाल बिखरे हुए थे। इस दिगम्बर वेषमें वे श्रेष्ठ देवताके समान तेजस्वी जान पड़ते थे॥ २७॥ ❁ ❁ श्याम रंग था। चित्तको चुरानेवाली भरी जवानी थी। वे शरीरकी छटा और मधुर मुसकानसे स्त्रियोंको सदा ही मनोहर जान पड़ते थे। यद्यपि उन्होंने तेजको छिपा रक्खा था, फिर भी उनके लक्षण जाननेवाले मुनियोंने उन्हें पहचान लिया और वे सब-के-सब अपने-अपने आसन छोड़कर उनके सम्मानके लिये उठ खड़े हुए॥ २८॥

स विष्णुरातोऽतिथय[1] आगताय तस्मै सपर्यां शिरसाऽऽजहार।
ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः॥ २९॥
स संवृतस्तत्र महान् महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसङ्घैः।
व्यरोचतालं भगवान् यथेन्दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः॥ ३०॥

---

१. प्रा० पा०—रातो मुनये।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ।
प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥

परीक्षिदुवाच

अहो अद्य वयं ब्रह्मन् सत्सेव्याः क्षत्रबन्धवः । कृपयातिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शिरसैव सपर्यामाजहारात्मनिवेदनं कृतवान् । तेन सहागताः स्त्र्यादयो निवृत्ताः स चोपविवेश । सन्धिरार्षः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स भगवान्ब्रह्मर्ष्यादिसंघैः संवृतः सन्नलं व्यरोचत । ग्रहाः शुक्रादयः । ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि । अन्यास्ताराः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ न कुण्ठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तम् । प्रणम्य प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सूनृतां गिरमाह अहो इति पंचभिः । सतां सेव्या जाताः । यतोऽतिथिरूपेण हेतुना तीर्थका योग्याः कृताः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न विद्यते तिथिरागमनसंकेतितदिनविशेषो यस्य तस्मै यदृच्छयागताय ततो राजकृतपूजादर्शनादनन्तरं स्त्रियो युवतयस्साक्षात्स्मर एवायमिति अर्भका विक्षिप्तोऽयमित्यबुधा निवृत्ता मुनिभ्यस्तेभ्यो भीत्येत्यर्थः । स शुकः पूजा यथोचितप्रणामप्रश्रयप्रणयपरिष्वंगकुशलप्रश्नादिलक्षणा मुनिजनकर्तृका मुनिजनमकर्मका च संजाता यस्येति । तारकादित्वादितच् । तेन सर्वे मुनयः प्रणेमुः । व्यासनारदाद्यास्तु सास्रं सगद्गदं प्रणयपरिष्वंगशिरोघ्राणकुशलप्रश्नादिकं चक्रुः । स च तान्प्रणनामेति द्योतितम् । महासन इति । "आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया" इत्युक्तेः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स शुकदेवः । अत्र व्यासनारदपरशुरामादिभ्यो भगवदवतारेभ्योऽपि तस्योत्कर्षो भक्त्युत्कर्षेणैवेति ज्ञेयम् । "वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः" इत्युक्तेः । तीर्थेन तु स परीक्षित् महीयसां महत्तराणां मध्ये महान् संवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनाय राजब्रह्मर्ष्यादिभिः परीतो व्यरोचतेत्युक्तम् । तक्षकान्मरिष्य इति मरणभिया मुखांगकान्तिम्लानिर्नास्तीति यस्मात्तस्मादित्यर्थं इत्थं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सूनृतया प्रियवाचा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सन्तः सेव्या येषां ते क्षत्रबन्धवोऽपि सत्सेवायामधिकारिणो जाता इत्यर्थः । तीर्थका इति । यद्भवन्त आयांति तन्निन्द्यस्थलमपि तीर्थं जनतापावनं भवतीति वयं निन्द्या अपि तीर्थकाः प्रशस्ततीर्थानि । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्त इति पुंस्त्वम् । तत्र कृपैव कारणमित्याह—कृपयेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ स विष्णुरातः परीक्षिदागतायातिथये तस्मै श्रीशुकाय शिरसा नम्रेणेति शेषः । सपर्यां पूजां जहार चकार शिरसा प्रणामपूर्वकं पूजां चक्रे इत्यर्थः । तथा तमनुसृत्यागता अज्ञा बालकाः प्रतिनिवृत्ता बभूवुः, ततः स पूजितः शुकः महासने महति राज्ञा समर्पिते आसने उपविवेश ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्रासने उपविष्टः स महीयसामपि महीयान्माहात्म्ययुक्तः भगवान् शुकः ब्रह्मर्षिप्रभृतीनां संघैरलं नितरां व्यरोचत यथा ग्रहादीनां निकरैः समूहैः परिवृतश्चंद्रस्तद्वत् । ग्रहा अंगारकादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तदुभयेतराणि नक्षत्राणि ताराः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रशांतं सात्त्विकवेषमकुंठा आवरणरहिता मेधा धीर्यस्य तं यद्यपि "नित्यमसिच्प्रजामेधयोः" (५।४।१२२) इत्यत्र 'नञ् दुःसुभ्य एवे'ति नियमस्तथाप्यार्षत्वादसिच्, आसीनमुपविष्टं मुनिं शुकमभिमुखं समीपमागत्य महाभागवतो नृपः परीक्षिन्मूर्द्ध्ना प्रणम्य बद्धांजलिरवहितस्तद्रूपयुक्तश्रवणोपयुक्तावधानयुक्तः सूनृतया मधुरया गिरान्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवाह अहो इति । यावत् समाप्ति तावत्समागमनेनात्मनः कृतार्थतामाविःकरोति अहो इति हे ब्रह्मन् ! वयं क्षत्रबंधवोऽप्यद्याहो सत्सेव्याः संतः सेव्या येषां तथाभूताः अभूम यद्वा सतां सेव्या अनुग्राह्या अभूम । तत्र हेतुमाह कृपया भवद्भिरतिथिरूपेणातिथिव्याजेन वयं तीर्थकाः कृताः पवित्रीकृताः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानादिनैव सत्संगत्या सकलपापक्षयो भवतीति प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ शुकागमनं वक्ति तत्रेति । यत्र परीक्षिता मुनिभिश्च स्थितं तत्र तस्यामवस्थायां वा व्यासपुत्रः शुको भगवान् यदृच्छया दैवेच्छयाभवदित्यन्वयः । पूर्वसंक्रांतिविशेषद्योतनायाभवदित्युक्तम् । आगमनस्य तावता विष्णुरातः विष्णुदत्तः न तिथिर्दिनविशेषो यस्य स तथा तस्मै आजहार चकार । द्विशब्दो बुधत्वे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेतुः, अनेन कथमालक्षितः पौरैः कथं वा पांडवेयस्येति प्रश्नः परिहृत इति ज्ञातव्यम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सः परीक्षित् महीयसां महत्तमानां मध्ये महान् संवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनाय राजा ब्रह्मर्ष्यादिभिः परीतो व्यरोचतेत्युक्तं तक्षकान्मरिष्य इति मरणभिया मुखांगकांतिम्लानिर्नास्तीति यस्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सूनृतया गिरा प्रियवचनेन ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन् ! ब्रह्मज्ञानिन् क्षत्रबंधवो वयमद्य सद्भिः सेव्या अभूम अहो भाग्यं कुतः अतिथिरूपेण आगतैर्भवद्भिस्तीर्थकाः तीर्थेषु प्रशस्तास्तीर्थाः कृताः, यथा भवंतो निष्कलुषत्वाय तीर्थानि भवंति तथा वयमपि युष्मत्संगत्येत्यर्थः, तत्र कृपैव कारणमित्यतः कृपयेत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सतां सदाचाराणां सेव्या आदरयोग्याः ॥ ३२-३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्त्रियो युवतयः साक्षात् स्मर एवायमिति अर्भका विक्षिप्तोऽयमित्यबुधा निवृत्ता मुनिभ्यस्तेभ्योऽतिभीत्येत्यर्थः । स उपविवेश । पूजा यथोचितप्रणामप्रश्रयप्रणयपरिष्वङ्गकुशलप्रश्नादिलक्षणा मुनिजनकर्तृका मुनिजनकर्म्मिका च सञ्जाता यस्येति तारकादित्वादितच् । तेन सर्व्वे मुनयः प्रणेमुः । व्यासनारदाद्यास्तु सास्रं सगद्गदं प्रणयपरिष्वङ्गशिरोघ्राणकुशलप्रश्नादिकं चक्रुः । स च तान् प्रणनामेति द्योतितम् । महासन इत्याज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीयेत्याद्युक्तेः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ग्रहाः शुक्रादयः । ऋक्षाणि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि । तदन्यास्ताराः । अत्र व्यासनारदपरशुरामादिभ्योऽवतारेभ्योऽपि तस्योत्कर्षो भक्त्युत्कर्षेणैवेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ न कुण्ठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तम् । प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सन्तो महान्तः सेव्या येषां ते क्षत्रबन्धवोऽपि महत्सेवायामधिकारिणोऽभूमेत्यर्थः । तीर्थका इति यद्भवन्त आयान्ति तन्निन्द्यस्थलमपि तीर्थं जनतापावनं भवतीति वयं निन्द्या अपि तीर्थकाः तीर्थानि प्रशस्ततीर्थानि । स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगवचनान्यतिवर्त्तन्त इति पुंस्त्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विष्णुरातः परीक्षित् शिरसा सपर्यामाजहार नतिपूर्विकां पूजां चकार, ततः स्त्र्यादयो निवृत्ता बभूवुः, स च शुको महासने विष्णुरातेन पूजांगत्वेनार्पिते उपविवेश । संधिरार्षः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्र तस्मिन्महासने उपविष्टः महीयसामपि महान्स भगवान् शुकः ब्रह्मर्ष्यादिभिः संवृतः यथा ग्रहादिभिः परीते इंदुस्तद्वदलं व्यरोचत । ग्रहाः शुक्राद्याः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि तारास्तदन्याः ब्रह्मर्षयो वशिष्ठादयः राजर्षय आर्ष्टिषेणादयः देवर्षयो नारदादयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा सूनृतया मधुरया गिराऽकुंठमेधसं न कुंठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तमन्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवाह अहो इत्यष्टभिः । हे ब्रह्मन् ! क्षत्रबंधवो वयं सतां सेव्या आदरणीया जाताः, यतोऽतिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः पवित्रीकृताः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

एवं प्रश्नसमये समागत इति राजा उत्थितः एवं स्थितः तत्पदेन परामृश्यते विष्णुरात इति । एतदर्थमेव भगवता अहं रक्षित इति तस्य ज्ञानं सूचितं स चातिथिः आगमने नियतकालरहितः तस्मै किं देयमित्याकांक्षायां स आत्मानमेवार्हतीति तस्मै सपर्यां शिरसा सपर्यामाजहार शिरस्तस्मै समर्पितमित्यर्थः । ततोऽन्यथाभासनार्थं परिगृहीतानां पदार्थानां त्यागं कृतवानित्याह तत इति । गुणाः कार्यास्त्रयोऽपि निवृत्ताः, ततः स पूजितो महासने राजोपवेशने उपविवेश ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततः सर्वे ऋषयो दूरस्थिता अपि तस्य परितः समीपे उपविष्टा इत्याह स संवृत इति । ननु सर्वैः संवृतत्वे को हेतुः तत्राह महान् महीयसामिति ज्ञानिनामपि ज्ञानप्रद इत्यर्थः । अलमत्यर्थं पूर्त्यर्थं वा भगवानेव तद्रूपेण समागतः तदा तस्य महत्त्वं सर्वजनीनं जातमिति दृष्टान्तमाह यथा आकाशे चंद्रमाः ग्रहैर्बुधादिभिः ऋक्षैरश्विन्यादिभिः प्रकीर्णकैः तारानिकरैश्च व्याप्तः दृष्टान्तदार्ष्टांतिकयोः तुल्यतार्थास्त्रिविधा उक्ताः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रष्टा समय एव समागत इति अयमेव प्रष्टव्यो नान्य इति भगवदिच्छां ज्ञात्वा तं पृष्टवानित्याह प्रशांतेति । गुरुशिष्यधर्मा उच्यंते प्रशांतादिपदैः, तत्र चत्वारो गुरुधर्माः ज्ञानं ज्ञानकार्यं च अव्यग्रत्वं च साधनमिति प्रकृष्टशांतिर्ज्ञानकार्या आसीनमित्यव्यग्रम् अकुंठं मेधो ज्ञानं यस्य, बुद्धेः प्राकृतत्वसम्भावनया तन्निराकरणाय मेधश्शब्दः प्रयुक्तः । समनन्तरं ससाधनं शिष्यगुणान् वक्तुं महतः शिष्यत्वं गूढार्थकथनमपि भवतीति नृपत्वभागवतत्वं चाह नृपो भागवत इति । ततः शिष्यस्य षट् धर्माः तानाह अभ्युपेत्येत्यादिभिः । प्रथमतः गुरोराभिमुख्येन गमनं ततः कायिकसाष्टांगनमस्कारः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततो मधुरया वाचा पृष्ट इति सत्यवाचा वा प्रश्नार्थं प्रथमतस्तं स्तौति अहो इति । अहो अद्य वयमिति पूर्ववत् ब्रह्मन्निति हेतुः ब्रह्मसाक्षात्कारो बहिर्जात इति आश्चर्यं वयं महांतो जाता इति किंच सद्भिरपि सेव्या वयं जाताः । अतः परमुपदेष्टृत्वमपि भविष्यतीत्यर्थः, स्वभावतस्तु वयं क्षत्रबन्धवः क्षत्रिया बान्धवा येषां क्षत्रियवंशे परमुत्पन्नाः न तु धर्मवन्तः नैव ब्राह्मणपादशौचादारात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विसृष्टाः सेव्यता जाता तत्राह कृपयेति । यथा तीर्थानां गङ्गादीनां भवत्सम्बन्धेन तीर्थत्वं स्नानरूपेण तथा वयं गृहस्थाः अतिथिरूपेण कृपयानुकरणाभ्यां भवद्भिः कर्तृकैः तीर्थैकस्वार्थोऽत्र विवक्षित इति ज्ञापनार्थः, तेनास्मासु नौपचारिकं तीर्थत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स विष्णुरात इत्यत्र । आगमने नियतकालरहित इति । 'अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते' इति तथेत्यर्थः । परिगृहीतानामिति शुकेन परिगृहीतानाम् । अहो इत्यत्र । पूर्ववदिति 'अहो वय'मित्यत्र यथा परश्लाघार्थे स्वश्लाघा तथेत्यर्थः । उपदेष्टृत्वमिति । जनकादेरिवेत्यर्थः । तद्गतं पापमित्यादि । देहगतं पापं जलसंयोगद्वारा जले गच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पुरुषस्येत्यत्र । अधिकारिद्वैरूप्यं स्वतन्त्रम्रियमाणभेदेन कर्मणां श्रोतव्यादीनां तत्तदभावभेदेनेति मूलवाक्य एव स्फुटति । विपरीतेत्यादि । स्वतन्त्रकर्तृसम्बन्धिकर्मपञ्चके म्रियमाणसम्बन्धाभावो अन्यस्यान्यसम्बन्धितदभाव इत्यर्थः । विशकलितत्वेति । कर्तृभेदेन द्विधा कर्मभेदेन दशधेत्यर्थः । यद्वा विपर्ययमित्यस्यार्थमाहुः अथवेत्यादि । उभयकरणमिति । नित्यद्वयकरणं नित्यनैमित्तिककरणं च । ननु नियमविध्यङ्गीकारे नोभयकरणप्रसक्तिरिति किमर्थं विपरीतकथनप्रश्न इत्यत आहुः आवश्यकेत्यादि ॥ ३१ ॥

एवं श्रीवल्लभाचार्यनखचन्द्रमरीचिभिः । निरस्ते हृदयध्वान्ते विवृताय सुबोधिनी ॥ १ ॥
समर्पितः तत्पदयोरेष पुष्पाञ्जलिर्गिराम् । तेन तुष्यन्तु दयया दासेऽस्मिन् सहसूनवः ॥ २ ॥
यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् । आशयाज्ञानतस्तन्मे क्षन्तव्यं दीनवत्सलाः ॥ ३ ॥

बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्नि बुधेषु नत्वा मुहुस्तदीयेषु निवेदयामि ।
असद्यदस्मिन् भवति क्वचित्तत्कृपापरैर्वीक्ष्य निवारणीयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यचरणकमलैकतानश्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमप्रकाशितप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे ऊनविंशाध्यायविवरणम् ।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अथ स विष्णुरातः परीक्षित् आगताय अतिथये तस्मै शुकाय शिरसा सपर्यां आजहार प्रणामेनैव तत्पूजां कृतवान् । ततो हि अबुधाः अर्भकादयो ये तेन सहागतास्ते निवृत्ताः । स च शुकः राज्ञा पूजितो महति आसने राज्ञा समर्पिते उपविवेश । सोपविवेशेति सन्धिरार्षः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्रासने उपविष्टो महीयसामपि महान्स भगवान् शुकः ब्रह्मर्षिप्रभृतीनां सङ्घैः परीतः अलमतिशयेन व्यरोचतेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह–ग्रहादीनां निकरैः समूहैः परिवृतो यथेन्दुश्चन्द्रो विरोचते तथेति । ग्रहा आदित्यादयः । ऋक्षाणि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि । तदुभयेतरास्ताराः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तमासीनं सुखमुपविष्टं मुनिं नृपः परीक्षिदभ्युपेत्य अभिमुखं समीपमागत्य मूर्ध्ना प्रणम्य बद्धाञ्जलिरवहितः सावधानश्च सन् प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा सूनृतया मधुरया गिरा अन्वपृच्छदित्यन्वयः । सर्वोत्कृष्टात्ततः प्रश्ने कुतो न बिभियादित्याशङ्क्याह–प्रशान्तमिति । क्रोधादिदोषरहितमित्यर्थः । तत एव प्रश्ने हेतुमाह–अकुण्ठमेधसमिति । अकुण्ठा सर्वशास्त्रार्थे आवरणरहिता मेधा बुद्धिर्यस्य तमित्यर्थः । राज्ञोऽपि प्रश्नयोग्यतामाह–भागवत इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रश्नमेव दर्शयति–अहो इति यावत्समाप्ति । श्रीशुकसमागमेनात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति–अहो इति पञ्चभिः । हे ब्रह्मन् सर्वज्ञ वयं क्षत्रबन्धवोऽप्यहो आश्चर्यमद्य सतां सेव्या आदरणीया जाताः । कुतः ? यतो भवद्भिरतिथिरूपेण कृपयैव तीर्थकाः कृताः पवित्रीकृता इति ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा परीक्षित्ने अतिथिरूपसे पधारे हुए श्रीशुकदेवजीको सिर झुकाकर प्रणाम किया और उनकी पूजा की । उनके स्वरूपको न जाननेवाले बच्चे और स्त्रियाँ उनकी यह महिमा देखकर वहाँसे लौट गये; सबके द्वारा सम्मानित होकर श्रीशुकदेवजी श्रेष्ठ आसनपर विराजमान हुए ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ग्रह, नक्षत्र और तारोंसे घिरे हुए चन्द्रमाके समान ब्रह्मर्षि, देवर्षि और राजर्षियोंके समूहसे आवृत श्रीशुकदेवजी अत्यन्त शोभायमान हुए । वास्तवमें वे महात्माओंके भी आदरणीय थे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ जब प्रखरबुद्धि श्रीशुकदेवजी शान्तभावसे बैठ गये, तब भगवान्के परम भक्त परीक्षित्ने उनके समीप आकर और चरणोंपर सिर रखकर प्रणाम किया । फिर खड़े होकर हाथ जोड़कर नमस्कार किया । इसके पश्चात् बड़ी मधुर वाणीसे उनसे यह पूछा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्ने कहा–ब्रह्मरूप भगवन् ! आज हम बड़भागी हुए; क्योंकि अपराधी क्षत्रिय होनेपर भी हमें

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संत-समागमका अधिकारी समझा गया। आज कृपापूर्वक अतिथिरूपसे पधारकर आपने हमें तीर्थके तुल्य पवित्र बना दिया ॥ ३२ ॥

येषां संस्मरणात् पुंसां¹सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः। किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥ ३३ ॥
सांनिध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि। सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ॥ ३४ ॥
अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः। पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ॥ ३५ ॥
अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम्। नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीय²सः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विष्णोः सान्निध्यादसुरादय इव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ पाण्डुसुतानां प्रियोऽतस्तेषां पैतृष्वस्रेयानां प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्तं स्वीकृतं बान्धवं बन्धुकृत्यं येन सः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्ता गतिर्यस्य म्रियमाणानां नितरां कथं स्यात्। वनयिता याचयिता। वनयितृतमो वनीयांस्तस्य वनीयसः। अत्युदारतया मां याचेथा इति प्रवर्तकस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

येषां स्मरणात् यत्कर्तृकात् यत्कर्मकाद्वा। गृहा अपि शुध्यन्ति किं पुनः कलत्रपुत्रदेहाः। येषां स्मरणात्किं पुनर्दर्शनादिनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ हे महायोगिन्निति। योगिदर्शनादेव महापातकक्षयो भवति किमुत महायोगिनस्तवेति कैमुत्यद्योतिकेयं सम्बुद्धिरिति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ बन्धुकृत्यं स्वयं दर्शनदानादि। तस्मात्तेनैव त्वं मन्निस्तारार्थं प्रेषितोऽसीत्यनुमीयत इति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वनीयानिति। "तुरिष्ठेमेयस्सु" इति तृशब्दस्य लोपः ततो निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायात् टेर्लोपाच्च सिध्यति। इत्यर्थ इति। "चतुरर्थान्प्रदास्यामि याचतेति मुहुर्मुहुः। प्रेरयेद्याचकान्यो वै वनीयान्स प्रकीर्त्तितः" इत्यभिधानचिंतामण्युक्तेरयं भावः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

वनीयस इति। 'तुश्छन्दसि' (पा० ५।३।५९) इति हि तृन् तृजन्तादिष्ठेयसुनौ भवतः। 'तुरिष्ठेमेयःस्विति' च (पा०६।४।१५४) तृशब्दस्य लोपः स्यात् ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कथमतिथिरूपेणास्मदागमनरूपेण वस्तीर्थभूतता इत्यत्र तत्कैमुत्यन्यायेन दर्शयति येषां भवतां स्मरणादेव सद्यः पुंसां स्मर्तॄणां गृहाः शुद्ध्यंति किं पुनर्भवतां दर्शनादिभिः शुद्ध्यंतीति वक्तव्यं पादशौचं पादजलम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यत एवमतो हे महायोगिंस्तव सान्निध्यादेव हेतोः पुंसां मादृशानां महांत्यपि सर्वाणि पातकानि सद्य एव नश्यंति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ किंच भगवतः श्रीकृष्णस्य अनुग्रहकारितं भगवद्दर्शनादिकमन्यथा तद्दुर्लभमित्याह अपीति द्वाभ्यां तावदनुग्रहस्त्वस्माकं सुलभ इति संभावयामीत्यभिप्रायेणाह अपीति। अपिशब्दः संभावनाद्योतकः भगवान् कृष्णः प्रीतः प्रसन्नः स्यात्तत्र हेतुं वदंस्तं विशिनष्टि पांडुसुताः प्रिया यस्य सः पांडुसुतानां च प्रियः अस्तु पांडुसुतप्रियः त्वत्प्रियस्तु कथमित्यत्रोभयत्रानुगतं हेतुं वदन्विशिनष्टि पितुर्भगिनी-पितृष्वसा कुंती तस्या अपत्यानि पितृष्वस्रेयास्तेषां प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य पैतृष्वसेयसंतानस्याप्तबाधवः पितृष्वसुः प्रियस्तत्प्रीत्यर्थं तत्पुत्रेपु नस्तत्प्रीत्यर्थं तत्पुत्रादिष्वित्येवं यावत्तत्संतानप्रिय इत्यर्थः। आत्तबांधव इति पाठे आत्ता उपात्ताः परिगृहीता बांधवा येन इष्टबांधव इत्यर्थः। भगवत्प्रसादेन त्वद्दर्शनं जातं तत्प्रसादस्तु तत्पितृष्वसुः संतानप्रभावत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्यथा भगवतः प्रीत्यभावेऽव्यक्तगतेः सांसारिकैरलक्ष्यगतेर्वनीयसः अतिशयेन वनवासिनः संसिद्धस्य कृतकृत्यस्य ते तव दर्शनं नृणां संसारिणां तत्रापि नितरां म्रियमाणानां नोऽस्माकं कथं स्यात् वनमस्यास्तीति वनी वनवान् वनवासी, प्रकृतऋषिसंघापेक्षयातिशयेन वनीति वनीयांस्तस्य वनीयसः ॥ ३६ ॥

---

१. प्रा० पा०—पुंसः। २. प्रा० पा०—वरीयसः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तीर्थीकरणमेव विशिनष्टि येषां भवतां संस्मरणात् पुंसो गृहाः सद्यः शुध्यंति वै यस्मात् अतो दर्शनादिना शुध्यंतीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भवत्संगत्या विशेषोऽप्यस्तीत्याह सान्निध्यादिति। अनेन ब्रह्महत्यादिपापपरिहारो भवतीत्युक्तं भवति ज्ञानात्पूर्वतनानि भस्मीभवंति पश्चात्तनानि न श्लिष्यंतीति शास्त्रनिश्चितं वैशब्देनाह न केवलमस्मत्पापहानिरेव किंतु अस्मत्संगतानामपीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ पांडुसुतानां प्रियः पांडुसुताः प्रिया यस्येति वा कृष्णो भगवान् मे मह्यं प्रीतोऽपि प्रीत एव कुतः पिता वसुदेवः तस्य स्वसा कुंती तस्याः पुत्राः पैतृष्वस्रेयाः युधिष्ठिरादयः तेषां प्रीतये तेषां गोत्रं यस्य सोऽहं तद्गोत्रः तस्य मे आप्तबांधवो जात इति यस्मादत इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अन्यथा तत्प्रीत्यभावे अव्यक्तगतेरज्ञातगमनस्य संसिद्धस्य ब्रह्मज्ञानितया कृतकृत्यस्य वरीयसः वरणीयेषु पूज्यस्य ते दर्शनं नृणां नः कथं घटते म्रियमाणानां नितरां न घटत इति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वनीयस इति। 'तुश्छन्दसि' (५।३।५९) इति हि तृन् तृजन्तादिष्ठेयसुनौ भवतः। 'तुरिष्ठेमेयःसु' (६।४।१५४) इति च तृशब्दस्य लोपः स्यात् ततो निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात् टेर्लोपाच्च सिद्ध्यति ॥ ३६–४० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति कलियुगपावन-स्वभजन-विभजन-प्रयोजनावतार-श्रीभगवत्कृष्णचैतन्यदेवचरणानुचर-विश्ववैष्णवराजसभाजनभाजन-श्रीरूपसनातनानुशासनभारतीगर्भे सप्तसन्दर्भात्मकश्रीभागवतसन्दर्भे प्रथमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः समाप्तः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

येषां स्मरणात् यत्कर्त्तृकात् यत्कर्म्मकाद्वा। गृहा अपि किं पुनः कलत्रपुत्रदेहाः ॥ ३३–३४ ॥ ❀ ❀ पैतृष्वस्रेयादीनां युधिष्ठिरादीनां तद्गोत्रस्यापि मे आत्तं स्वीकृतं बान्धवं बन्धुकृत्यं येन सः। तस्मात् तेनैव त्वं मन्निस्तारार्थं प्रेषितोऽसीत्यनुमीयत इति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयान्। 'तुरिष्ठे मेयस्सु' इति तृशब्दस्य लोपः। ततो निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायात् टेर्लोपाच्च वनीयानिति सिद्धयति। तस्य अत्युदारतया मां याचस्वेति प्रवर्त्तकस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

येषां भवतां स्मरणात्स्मरणमात्रतः पुंसां गृहाः सद्यः शुध्यंति किं पुनस्ते स्मर्तारः, अथ किं पुनर्भवतां दर्शनादिभिः शुध्यंतीति वाच्यम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विष्णोः सांनिध्यात् सुरेतराः असुरा इव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अद्य भगवान् कृष्णः मे प्रीतः अतिप्रसन्नो जातः, पैतृष्वस्रेयाः पाण्डवास्तेषां प्रीत्यर्थं यतः पांडुसुताः प्रिया यस्य सः तेषां पांडवानां गोत्रस्य संतानस्य मे आत्तं बाधवं बंधुकृत्यं येन सः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्यथा मद्विषयककृष्णप्रसन्नताभावे अव्यक्तगतेर्दुर्लक्ष्यगतेः वनीयसः अतिशयेन वनवासिनस्ते नोऽस्माकं नृणां दर्शनं कथं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

ननु स्नाने जलस्य देहस्य संयोगात् तद्गतपापं तद्द्वारा तेषु गच्छतीति जलस्य तीर्थत्वं भवति गृहस्थस्य तु कथमागमनमात्रेण तीर्थत्वं तत्राह येषामिति। येषु गृहेषु स्थित्वा भवतां स्मरणं क्रियते तेन स्मरणेन सूर्येणेव सर्वेषां गृहाणामशुद्धिलक्षणं तमो दूरीक्रियते तत्र किं पुनर्वक्तव्यं भवतां दर्शनं कोटिसूर्याधिकप्रकाशं ज्ञानेंद्रियाणां सर्वशोधकं स्पर्शस्तु जलस्पर्शवत् साक्षात्पापहारकः चरणोदकं पुनः भव एवालौकिकजन्महेतुः आसनादयश्च पूजावयवाः सर्वपुरुषार्थसाधकाः। अतस्तीर्थत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ नन्वयुक्तप्रायश्चित्तानि पापानि गच्छंतु नाम, येषां तु प्रायश्चित्तं विहितं तानि न गच्छंतीत्यवसीयते प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेरित्याशंक्याह सान्निध्यादिति। प्रमाणबलेन हि प्रायश्चित्तानि युक्तानि अत्र प्रमेयबलमित्याह हे महायोगिन्निति। योगोऽस्यास्तीति योगी योगेन स्वार्थपुरुषार्थसाधकः महायोगी तु स्वयोगबलेन अन्येषामपि सर्वसाधकः तत्र पापनिवृत्तिस्तवानुषंगिककार्यमित्याह महांत्यपि पातकानि तव संनिधिमात्रेणैव सद्यो नश्यंति सान्निध्यस्यावृत्तिमपि नापेक्षंते स्थितिं वा तत्र प्रमेयबलमिव दृष्टांतयति विष्णोरिवेति। यथा विष्णोः संनिधिमात्रेणैव सुरस्पर्धिनोऽपि महांतो दैत्या नश्यंति तद्वदित्यर्थः। किंच भगवतैवायमुपायः कृतः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अन्यथा ब्रह्मदग्धस्य निस्तारो न भविष्यतीति तथापि प्राप्तः सन्नेव कृतवान् अन्येनैव पापनिवृत्तेः अन्यथा स्वकर्त्तव्यत्वमापद्येत ॥३४॥ ❀ ❀ ननु तुभ्यं केन कर्मणा प्रीत इत्याशङ्क्याह पांडुसुतप्रिय इति। पांडुसुताः प्रीतिविषया यस्य। ननु तावता तत्र किमागतं तत्राह पैतृष्वस्रेयेति। पितृष्वसुः पुत्राः पांडवाः तेषां प्रीत्यर्थमनेन पितुः तत्स्वसुश्च प्रीतिराक्षिप्ता भवति तद्गोत्रस्य यद्वा बांधवं बंधुत्वं तदात्तं स्वीकृतं येन तत्प्रीत्यर्थं तद्वंशीयेषु हितं कृतवानित्याह ॥ ३५॥ ❀ ❀ अस्मिन्नर्थे साधकं तर्कमाह अन्यथेति। लोके अव्यक्ता गतिर्यस्य स्वस्थानामपि मनुष्याणां त्वद्दर्शनं दुर्लभं कुतः पुनर्मृत्युग्रस्तानां येनादृष्टेन तुच्छनरत्वं मृत्युसंबंधं च प्राप्ताः तदुभयनिवर्त्तकस्य तस्य तव दर्शनं नादृष्टसाध्यं किंतु भगवत्साध्यमेव। उभयनिवर्त्तकं रूपमाह संसिद्धस्य वनीयस इति। सम्यक्सिद्धस्य अन्यस्यापि मृत्युनिवारकस्य यथा सम्यक्सिद्धो रसः सर्वमृत्युनिवारको भवति तथायमपीत्यर्थः। किंच वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयान् स्वयं तत्तद्गृहे गत्वा भवद्भ्यः सर्वपुरुषार्थान् दास्यामि प्रार्थयतेति वदन् यो गच्छति स तथा तादृशस्य तव क्षुद्रनरत्वादिनिवारकस्य दर्शनं भगवत्साध्यमेवेत्यर्थः ॥ ३६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अस्मदागमनमात्रेणैव कथं पवित्रता जातेत्यपेक्षायामाह-येषामिति। येषां भवतां सम्यक् स्मरणादेव पुंसां स्मर्तॄणां सकुटुम्बा गृहाः सद्य एव शुद्ध्यन्ति तेषां दर्शनादिभिर्वयं विशुद्धा जाता इति किं पुनर्वक्तव्यम्। पादशौचं पादजलम् ॥ ३३॥ यत एवमतो हे महायोगिन् तव सान्निध्यादेव हेतोः पुंसां महान्त्यपि पातकानि सद्य एव नश्यन्ति। तत्र दृष्टान्तमाह-यथा विष्णोः सान्निध्यात् सुरेतरा दैत्यराक्षसादयो नश्यन्ति तथेत्यर्थः ॥ ३४॥ ❀ ❀ अस्मिन् समये त्वद्दर्शनमतिदुर्लभमपि मम जातं ततो भगवत्प्रसादोऽनुमीयते इत्याह-अपीति द्वयेन। अपीति सम्भावनायामेव सम्भवतीत्यर्थः। मे मह्यं श्रीकृष्णः प्रीतः प्रसन्नो जातः। तत्प्रसादेऽपि मम दर्शनं कथं स्यादित्यपेक्षायां तस्य सर्वान्तर्यामित्वादित्याशयेनाह-भगवानिति। केन हेतुना प्रीत इत्यपेक्षायां मम यद्यपि तादृशं भाग्यं नास्ति तथापि युधिष्ठिरादिसन्तोषार्थं प्रीत इत्याह-पैतृष्वस्रेयाणां प्रीत्यर्थमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह-तद्गोत्रेति। तेषां युधिष्ठिरादीनां गोत्रस्यात्तं स्वीकृतं बान्धवं बन्धुकृत्यं येन सः। तत्रापि हेतुस्तद्भक्तिरेवेत्याह-पाण्डुसुतप्रिय इति, पाण्डुसुतानां प्रिय इत्यर्थः ॥ ३५॥ ❀ ❀ अस्मिन्नर्थे साधकं तर्कमाह-अन्यथेति। अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना ते तव दर्शनं नोऽस्माकं नृणां कथं स्यादित्यर्थः। यदि सर्वदैव तव दर्शनं दुर्लभं तदाऽस्मिन् मरणसमये तव दर्शनं मम दुर्लभमिति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह-नितरां म्रियमाणानामिति, आसन्नमृत्यूनामित्यर्थः। दर्शनस्य दुर्लभत्वे हेतुमाह-अव्यक्तगतेरिति। तत्रापि हेतुमाह-संसिद्धस्येति। एवम्भूतोऽपि यदि कृपणः स्यात्तर्हि तद्दर्शनेऽपि किं स्यादित्यत आह-वनीयस इति। वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयांस्तस्यात्युदारतया मां याचस्वेति प्रवर्त्तकस्येवागतस्येत्यर्थः ॥ ३६॥

हिन्दी अनुवाद

आप-जैसे महात्माओंके स्मरणमात्रसे ही गृहस्थोंके घर तत्काल पवित्र हो जाते हैं; फिर दर्शन, स्पर्श, पादप्रक्षालन और आसनदानादिका सुअवसर मिलनेपर तो कहना ही क्या है ॥ ३३॥ ❀ ❀ महायोगिन्! जैसे भगवान् विष्णुके सामने दैत्यलोग नहीं ठहरते, वैसे ही आपकी सन्निधिसे बड़े-बड़े पाप भी तुरन्त नष्ट हो जाते हैं ॥ ३४॥ ❀ ❀ अवश्य ही पाण्डवोंके सुहृद् भगवान् श्रीकृष्ण मुझपर अत्यन्त प्रसन्न हैं; उन्होंने अपने फुफेरे भाइयोंकी प्रसन्नताके लिये उन्हीं के कुलमें उत्पन्न हुए मेरे साथ भी अपनेपनका व्यवहार किया है ॥ ३५॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णकी कृपा न होती तो आप-सरीखे एकान्त वनवासी अव्यक्तगति परम सिद्ध पुरुष स्वयं पधारकर इस मृत्युके समय हम-जैसे प्राकृत मनुष्योंको क्यों दर्शन देते ॥ ३६॥

अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम्। पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७॥
यच्छ्रोतव्यमथो जप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो। स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥ ३८॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहमेधिनाम्। न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ॥ ३९॥

सूत उवाच

एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा। प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः ॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां
प्रथमस्कन्धे शुकागमनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९॥

इति प्रथमः स्कन्धः समाप्तः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्तम्। कार्यं कर्तुं योग्यम्। कर्तव्यं त्वावश्यकमिति भेदः। अत एव सर्वथा म्रियमाणस्य पुरुषस्य यस्मिन्कृते संसिद्धिर्मोक्षलक्षणा सिद्धिर्भवति तत्त्वां योगिनां गुरुं पृच्छामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यच्छ्रोतव्यं यज्जाप्यं यत्कर्तव्यं यत्स्मर्तव्यं यदाराध्यं तद् ब्रूहि। विपर्ययमश्रोतव्यादि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तव दर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह। नूनमिति। गोदोहनमात्रकालमपि। अस्माकं भाग्यवशात्त्वद्दर्शनं जातमिति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवमहो इत्यादिकया श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभाषितोऽभिमुखीकृतः पृष्टश्च ॥ ४० ॥

आर्यं धर्मजमाहतारिमवनौ कृत्वा परीक्षिन्नृपं ब्रह्मास्त्रादभिरक्षितं कलिजयख्यातं च कृत्वा भुवि।
अन्ते यः शुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं शापादावदमुं नमामि परमानन्दाकृतिं माधवम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमस्कन्धटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं प्रथमः स्कन्धः ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो भवद्दर्शनं दुर्लभमतो दैवात्प्राप्तं योगिनां ज्ञानयागभक्तियोगवतां परमं गुरुम्। सम्यक्सिद्धिः का तां पृच्छामि इह संसिद्धौ यत्सर्वथा कर्त्तव्यं साधनं तत्पृच्छामीति चक्रवर्त्ती ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तदेव विशेष्याह-यच्छ्रोतव्यमिति। श्रवणरसनामनोविषयीकर्तव्यं पाण्यादीन्द्रियविषयं किं भजनीयं वेति देवेषु को देव उपास्य इत्यर्थः। आदिनाऽजप्यास्मर्तव्यग्रहः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्निति। कथनसामर्थ्यमाह-साक्षाद्वेदरूपोसीति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ धर्मज्ञो हरिभक्तिधर्मज्ञः तस्यैव सर्वश्रेष्ठधर्मत्वात्। "एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो मतः। यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्च्चेन्नरः सदा" इति शान्तनवोक्तेः। भगवान्सर्वज्ञः आर्यं श्रेष्ठं धर्मजं युधिष्ठिरमाह। ना अरयो यस्य तादृशमवनौ भूमौ परीक्षिन्नृपञ्च भुवि वलिजयेन प्रथितं कृत्वा स्वस्य परमं ज्ञानं श्रीभागवतं तदुपदेशेन शापाच्छापजन्यतक्षकदंशजनरकादावत् रक्षितवान्। अमुं परमानन्दाकृतिं मद्गुरुरूपं माधवमहं नमामीति योज्यम्। नन्वेतच्छ्रीपरीक्षितः शापोत्तरं श्रीशुकदेवकृतश्रीभागवतश्रावणं श्रीमहाभारतविरुद्धं तत्रैतद्वृत्तस्याश्रवणात्। तथाहि श्रीमहाभारतादिपर्वण्युक्तम्—

"शृंग्युवाच

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च। स्कंधे मृतं समास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी।
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः। आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ॥"

इत्यारभ्याग्रिमैकचत्त्वारिंशाध्यायस्थशमीकप्रेषितगौरमुखात्स्वशापं श्रुत्वा तत्प्रतीकारार्थं सभ्यैर्मंत्रयामास। तथाहि।

"तस्मिंश्च गतमात्रेऽथ राजा गौरमुखे तदा। मंत्रिभिर्मंत्रयामास सह संविग्नमानसः ॥
संमंत्र्य मंत्रिभिश्चैव तं तथा मंत्रतत्त्ववित्। प्रासादं कारयामास एकस्तंभं सुरक्षितम् ॥
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च। ब्राह्मणान्मंत्रसिद्धांश्च सर्वतो वै न्ययोजयत् ॥
राज्यकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः। मंत्रिभिः सह धर्मज्ञः समंतात्परिरक्षितः ॥
न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम्। वातोपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्य्यते ॥"

इति। एषां पञ्चश्लोकानामयमर्थः। राजानं प्रति शृंगिदत्ततक्षकदंशलक्षणशापं कथयित्वा शमीकशिष्ये गौरमुखे गते सति राजा परीक्षिदथ मंत्रास्तत्तद्देवताराधनोपयुक्तास्त्र्यम्बकमित्याद्यास्तज्ज्ञातारो मंत्रिणः श्रोत्रियास्तैः सह संविग्नमानसो मृत्युभीतेराकुलः मंत्रयामास अधुना किं कर्त्तव्यं मयेति विचारयामास ॥ २८ ॥ स्वयमपि मंत्रेषु तत्त्वं हरिनाम "मंत्रमुख्यं हरेर्नाम तीर्थमुख्यं च जाह्नवी" इत्याद्युक्तेस्तद्वित् तत्प्रभाववित् "कलौ नामैव केवलम्" इत्यादिशास्त्रज्ञः प्राति पूरयत्यर्थिजनाभिलषितमिति प्राः अत्युदारः कारुणिकश्च स चात्र श्रीशुक एव 'संसिद्धस्य वनीयसः' इति श्रीभागवतोक्तेः। यद्वा 'नंदनंदनरूपोऽसौ श्रीशुको भगवान्मुनिः' इति स्कान्दोक्तेस्तस्य श्रीनंदनंदनरूपत्वादुदारत्वकारुणिकत्वे

१०२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

साहजिके एवेति। प्रा-पूरणेऽस्मात्किवन्ताट्टाप्रत्यये तृतीयैकवचने "आतो लोपः" इत्यालोपे प्रा इति रूपं सिध्यति। सानां सप्तानां दीनां दिनानां समाहारः सदम्। समासांतोत्र डः। "समाहारे नपुंसकम्" इति क्लीवत्वम्। नामैकदेशोच्चारणेन सर्वनामग्रहणमिति न्यायेन सशब्देन सप्तानां दिशब्देन दिनानाञ्च ग्रहः। यद्वा यादयोष्टाविति केरलमतानुसारेण स-शब्दः केवलोपि सप्तसंख्यां वदतीति तथा च सदपदं सप्ताहं वक्ति सदमेव सादम्। स्वार्थिकोण्। तथा च सप्तमिर्दिनैरित्यर्थो लभ्यते। सुरक्षितं सुरेभ्यः क्षित्तमदत्तमर्थाच्छ्रीमद्भागवतमायाति। तदुक्तं पाद्मे "परीक्षिते कथां वक्तुं सभायां संस्थिते शुके" इत्यारभ्य "श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि दुर्लभा" इत्यंतेन श्लोकपंचकेन। यद्वा सुरा देवाः क्षियंति निवसंत्यत्रेति सुरक्षितं गंगातटं "जाह्नव्यास्तु तटे सर्वे वसंति देवतागणाः" इत्यादेः। द्वितीयेयं सप्तम्यर्थे। गंगातटे श्रीशुकेन सादं सप्ताहं यथा स्यात्तथा एकस्तंभं श्रीभागवतं कारयामास वाचयामासेति तात्पर्यम्। एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मार्थाच्छ्रीहरिः "हरिरेव परं ब्रह्म" इत्याद्युक्तेः। तत्स्तभ्नाति चित्ते रुणद्धीत्येके स्तंभं श्रीमद्भागवतं "सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा। यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत्" इति पाद्मात्। "सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्" इत्यत्रैवोक्तेश्च ॥ २९ ॥ तत्र तदा गंगातटे वा रक्षति प्रायश्चित्तोपदेशेनेति रक्षा ब्रह्मसभा तां विदधे चक्रे भिषजश्च विषवैद्यान् औषधानि सर्पविषहरान् मंत्रैः सिद्धान् सिद्धमतो ब्राह्मणांश्च न्ययोजयत्स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ३० ॥ राजकार्याणि राजभिः कर्त्तुं योग्यानि सांपरायिकमहादानादीनि सर्वाण्येव तत्रस्थः श्रोत्रियसमाजगतः सहधर्मज्ञः "हेतुर्दामोदरः सहः" इति सहस्रनामसु सहशब्दो विष्णुपरो दृश्यते। तद्धर्मज्ञः विष्णुभक्त इत्यर्थः। मंत्रिभिः श्रोत्रियैः समं सार्द्धमकरोच्कारेत्यर्थः। "ब्राह्मणान्मंत्रसिद्धांश्च" इत्युक्तेः। "तदिति ब्रह्मणो नाम" इति श्रुतेः। तद्ब्रह्म परं प्राप्यं येन स तत्परोऽध्यात्मविचारस्स एव तात्परः सोऽस्यास्तीति तात्परः श्रीशुकस्तेन रक्षितस्तत्त्वोपदेशेन संसाराद्रक्षितः ॥ ३१ ॥ कश्चित्प्राकृतो जन एनं श्रीमद्भागवतविचारमारूढं न लभते प्राप्तात्मतत्त्वोऽयमिति नाजानात्। तत्रात्मविचारप्रवेशे सति वातः प्राणोऽपि निश्चरन्बहिर्निर्गच्छन्विशेषेण वार्य्यते निषिध्यते। कर्मकर्त्तरि प्रयोगः। "न तस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवलीयन्ते" इति श्रुतेः। इत्थं व्याख्याने न कदाचिदपि विरोधः संभवेदिति तत्त्वम् ॥ ३२ ॥ किञ्च वाराहेप्येतद्वृत्तं वर्ण्यते परीक्षितः शापकथनप्रसंगे—

तत्राजग्मुर्महाभागा मुनयः शंसितव्रताः। शुकश्च व्यासतनयो महाभागवतो मुनिः ॥
संहितां श्रावयामास राज्ञे भागवतीं शुभाम् ॥"

इत्यादिकं श्रीवाराहदेवेनोक्तम्। ब्रह्मांडेऽपि–

"शुकवागमृताब्धीन्दुः परीक्षित्स्वांतगं तमः। निरस्यन्दिद्युते विप्र श्रीमद्भागवताख्यया।"

इति शेषदेवेनोक्तमतः श्रीमहाभारतेऽपि गोपयित्वा वर्णितमेवैतद्वृत्तमिति तत्त्वम् ॥ अथ प्रथमस्कंधश्रवणफलम्—

मातृसंगमने चैवं यत्पापं प्राप्यते नरैः। प्रथमस्कन्धश्रवणात्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
पादादिजानुपर्यंतं ममांगं प्रथमो विधे। ब्रह्मोवाच–मातृगाम्यभवत्कौ वा कस्मिन्देशे स्थितश्च सः।
प्रथमस्कंधश्रवणात्कथं मुक्तो वद प्रभो। हरिरुवाच–अवंतीनगरे रम्ये राजा सच्छ्रीकरो महान् ॥
तस्य भार्याद्वयं चासीत्सिंधुसौवीरदेशजम्। तयोर्मध्ये च या ज्येष्ठा नाम्ना केसरिणीति च ॥
अजा नाम्ना कनिष्ठा तु सौवीराधिपतेः सुता। पतिधर्मरता ज्येष्ठा कनिष्ठा न पतिप्रिया ॥
सर्वाङ्गसुंदरी सा हि शापदोषेण दुःखिता। ब्रह्मोवाच–ब्रूहि विष्णो कथं शापोऽभूत्तस्याः कीदृशोथ वा ॥
हरिरुवाच–पुराघौघहरं नाम तीर्थं लोकमलापहम्। तत्र विप्रः सुधर्माख्यस्तपस्वी न्यवसत्पुरा ॥
ग्रीष्मे तपति पंचाग्नीन्वर्षास्वासारपाज् जले। आकंठमग्नः शिशिरे वर्षाणामयुतायुतम् ॥
एकपाद ऊर्ध्वपादः पादांगुष्ठाश्रितावनिः। वायुभक्षः पर्णभक्षो वर्षाणामयुतायुतम् ॥
एवंविधो द्विजस्तत्र तताप परमं तपः। दृष्ट्वा तस्य तपो जिष्णुर्भयमापेदिवान्बहु ॥
इन्द्रासने स्पृहा ह्यस्य संचिंत्येत्यब्रवीत्तदा। अप्सरसं पुष्पवतीं समाहूय पितामहः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इन्द्र उवाच

भो भो पुष्पवति देवि मम कार्यं समाचार। अघौघनाशने तीर्थे सुधर्मा नामतो द्विजः॥
तत्तपोव्याकुलीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम्। यथा मोहो भवेत्तस्य तथा कार्यं त्वया लघु॥

हरिरुवाच

इति वाक्यं समाकर्ण्य सहस्राक्षस्य धीमतः। ऋषेः शापात् त्रस्तमनाश्चिन्तयामास साप्सराः॥
गमने विप्रशापः स्यादन्यथा दण्ड इन्द्रतः। सा जगाम ततो दिव्यं मुनेस्तस्य तपोवनम्॥
नानाद्रुमैः पक्षिगणैर्वृतं दृष्ट्वा च तं मुनिम्। तया नृत्यं समारेभे गीतवाद्यमनोहरम्॥
तस्या नादेन रम्येण तत्रासीन्मधुसंभवः। कामो रत्या समागत्य दध्रे पुष्पमयं धनुः॥
तत् श्रुत्वा निनदं तस्याः प्रबुद्धो मुनिपुंगवः। तां च दृष्ट्वा स धर्मात्मा वाक्यमाह वराननाम्॥
का त्वं कस्यासि किं कार्यं ब्रूहि यन्मनसेप्सितम्। पुष्पवत्युवाच
देवकन्यां सुगीतज्ञां लीलया त्वत्समीपगाम्। त्वं विद्धि मां च पत्नीत्वे मया सह सुखं भज॥
विमानमिदमास्थाय देवानां पानभूमिषु। एते मत्सहगा विप्र त्वां भजेयुः सुखं भज॥

सुधर्मोवाच

नाहं कामीह सुभगे मा कुरुष्व तपोव्ययम्। पुनः सा प्रार्थयामास भजस्व सुमध्यमाम्॥
विज्ञाय तद्धठं विप्रस्तस्यै शापद्वयं ददौ। संसारार्णवमग्नानां प्रलोभयसि मां यतः।
अतस्त्वं मानुषे लोके भव स्वात्मजगामिनी। सौवीराधिपतेः पुत्री सा जाता मुनिशापतः॥
तामजासंज्ञिकां राज्ञे श्रीकराय ददौ पिता। कदाचिच्छ्रीकरो राजा निर्जनं वनमध्यगात्॥
ययाभ च तया सार्द्धं मृगयासक्तमानसः। राज्ञी पुत्रं समालेभे नृपसंगान्मनोहरम्॥
जाते पुत्रे मृतो राजा तत्पुत्रस्तु नृपोऽभवत्। सपत्नीपुत्रराज्येन सा दुःखं प्राप्य दारुणम्॥
जगाम वणिजा सार्धं रत्यासक्तमतिः सदा। सोपि वैश्यो मृतिं प्राप ततः सातीव दुःखिता॥
अहो कष्टमहो दुःखं मया प्राप्तमभाग्यया। श्रीकरो हि मृतो राजा जारोपि निधनं गतः॥
एतस्मिन्नंतरे दैवान्मृते केसरिणीसुते। अजापुत्रोऽभवद्राजा कीर्तिमानिति विश्रुतः॥
तदा संचिंत्य मनसा जीवनं मे कथं त्विह। बभूव नर्तकी ब्रह्मन्सा संकेतोपजीविनी॥
तत्सुतो दिग्जये व्यग्रो दैवात्तत्र जगाम ह। यत्र माता ह्यजा नाम नर्त्तकीभावमाश्रिता॥
एकदा स वने राजा तया सार्द्धं ययाभ ह। कामार्तश्च निशापाये प्रातः स्वस्थानमाययौ॥
द्वौ द्विजौ ज्ञानसंपन्नौ तत्रस्थौ तं समूचतुः। समागतं नृपं दृष्ट्वा कृतं पापं महन्नृप॥

राजोवाच

किं कृतं हि मया पापं प्रायश्चितं च किं ततः। विप्रावूचतुः।
न वक्तुं शक्यते तच्च यन्निशायां त्वया कृतम्। यया साकं कृतं पापं तामेव प्रष्टुमर्हसि॥
त्वं तस्याः कोऽभवत्पूर्वं तव सा काभवत्पुरा। इत्युक्त्वा तौ गतौ विप्रौ राजा वेश्यागृहं गतः॥
विकोशमसिमादाय प्रोवाच गणिकां प्रति। का त्वं दुष्टे कस्य पुत्री कस्य भार्याभवत्पुरा॥
सर्वमेतत्समाचक्ष्व यदि कल्याणमिच्छसि। सौवीराधिपतेः पुत्री श्रीकरस्य प्रिया ह्यहम्॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुत्रे जाते दशाहे तु श्रीकरः पञ्चतामितः। राज्यं प्राप्तं सपत्न्याश्च पुत्रेण तेन दुःखिता।
गताहं वणिजा सार्द्धं सोपि मद्दैवतो मृतः। महीपतेः पुरा चाहं पुत्ररत्नमवाप ह॥
कीर्तिमंतमिति ख्यातं तं त्यक्त्वात्र समागता। वैश्याभवं वैश्यमृतौ वृत्तमेतन्मम प्रभो॥

राजोवाच

श्रीकरो मे पिता चासीत्त्वं मे मातेति निश्चितम्। धिक्त्वां मातृगमं मां धिगित्युक्त्वा निर्ययौ वनम्॥
गते पुत्रेऽनुगा साभूत्तीर्थयात्रां प्रचक्रतुः। एकदा यमुनातीरे स्नानार्थं तौ समागतौ॥
ताभ्यां तत्र श्रुता गाथा प्रथमस्कंधसंभवा। तत्पुण्येन गतौ तौ तु वैकुंठं योगिदुर्लभम्"॥
इति पाद्मोत्तरखंडत उद्धृतम्। वन्देहं राधिकानाथं यशोदानन्दनं हरिम्॥
यत्कृपालवसंलब्धधिया चैष प्रकाशकः। श्रीभागवतभावार्थदीपिकायाः कृतो मया॥
श्रीभागवतव्याख्यानरूपां मालां कृतां गुरोः। कृपया लातु गोविंदः श्रीवंशीधरशर्मणा॥
यद्यपि लोके वह्व्यः संति हि टीकाः पुरातन्यः। तथापि चैनां कृपया पश्यंतु कामदां सुधियः॥ ४०॥

इति कौशिकगोत्रखण्डनगरवासिवंशीधरशर्मकृते श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकाप्रकाशे प्रथमस्कंधः समाप्तिमगात्॥ श्रीकृष्णो मे मंगलं संददातु॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनी व्याख्या

गोदोहनकालं पञ्चदशपलपरिमितमिति व्याख्यालेशः॥ ४९–३०॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकादीपिन्यां प्रथमस्कन्धः समाप्तिमगात्

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतो दुर्लभमपि त्वद्दर्शनमभूदतो योगिनामपि परमं गुरुं त्वां संसिद्धिं पृच्छामि संसिद्धशब्दो मुक्तिसाधनोपचरितः मुक्तिसाधनं पृच्छामीत्यर्थः। तदेव विशदयति इह लोके पुरुषस्य मुमुक्षोः सर्वदा तत्रापि म्रियमाणस्य यत्कर्त्तव्यं मुक्तिसाधनतयेति शेषः। तत्पृच्छामीत्यन्वयः तद्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः॥ ३७॥ ❀ ❀ कर्त्तव्यमेव विभज्य पृच्छंस्तद्विपर्ययमकर्तव्यं च ब्रूहीत्याह यदिति। हे प्रभो! नृभिर्मुमुक्षुभिः तत्रापि मुमुक्षुभिर्यच्छ्रोतव्यादिकं यच्च विपर्ययमश्रोतव्यादि च तत्सर्वं ब्रूहि कथय यत्कर्तव्यमित्युपाततच्छ्रोत्रादिकरणं व्यतिरिक्तकरणाभावे प्रश्नः स्मर्तव्यं मंतव्यं भजनीयं प्रीतिपूर्वकमनुध्येयमतो न पौनरुक्त्यमथोऽपिचेत्यर्थः॥ ३८॥ ❀ ❀ यावत् स्मृत्यागतं तत्पृष्टं प्रतिवदताऽनियतावस्थानेनापि त्वया व्यवस्थातव्यमित्यभिप्रायेण तदवस्थानमनियतत्वेन स्तौति नूनमिति। हे ब्रह्मन्! गृहमेधिनां गृहाश्रमिणां गृहेषु क्वचिदपि भगवतस्तवावस्थानं गोदोहमपि गौर्दुह्यते यावता कालेन तावान् कालो गोदोहनशब्देन विवक्षितः तावत्कालमपि न लक्ष्यते हि॥ ३९॥ ❀ ❀ एवमिति इत्थं राज्ञा भाषितः अहो अद्य वयं ब्रह्मन्नित्यादिनोक्तः पृष्टः अतः पृच्छामि संसिद्धिमित्यादिना पृष्टश्च भगवान् धर्मज्ञः मुमुक्षूणां मुमूर्षूणां कर्तव्यधर्मयाथात्म्याभिज्ञो बादरायणिः श्रीशुकः श्लक्ष्णया विशुद्धया समृद्धया गिरा प्रत्यभाषत प्रश्नानामुत्तराण्युवाचेत्यर्थः॥ ४०॥

इति श्रीवत्सान्वयपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन वीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रिकायां प्रथमस्कन्धदीपिकायां टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भवद्दर्शनं दुर्लभमिति यतोऽतः दैवात्प्राप्तं योगिनां परमगुरुं संसिद्धं कैवल्यभूतं भवंतमिह म्रियमाणस्य पुंसः सदा यत्कार्यं यच्च श्रोतव्यमथो यच्च जाप्यमथवा नृभिर्यत्कर्तव्यं भजनीयं वा यद्वा विपर्ययमकर्तव्यं स्मर्तव्यादि तच्च पृच्छामि तदस्माकं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ गृहमेधिनां गृहस्थानां गृहेषु क्वचिदेकत्रापि गोदोहनक्षणमपि भवतोऽवस्थानं न लक्ष्यते नूनं निश्चितो हि यस्मात्तस्मात् ज्ञानिनि स्वतः प्राप्ते सति कर्तव्याद्यज्ञानेऽस्माकं महासुरत्वं स्यादिति भवंतं पृच्छामीति भावः ॥१५॥ ❀ ❀ एवमाभाषितः पृष्टः संबोध्य कृतप्रष्टव्यः गुरुशिष्यसंवादलक्षणधर्मज्ञो बादरायणिः शुकः श्लक्ष्णया मधुरया गिरा राजानं प्रत्यभाषतेत्येकान्वयः ॥ १६ ॥

भागवतविवरणमिदं तुलसीदलमिव समर्पयामि हरेः । चरणनलिनयुगलेऽहं प्रथमस्कन्धोपगं सतां प्रीत्यै ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां श्रीमद्विजयध्वजतीर्थविरचितप्रथमस्कन्ध-टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

संसिद्धिं सम्यक् सिद्धिः का तां पृच्छामि । इह संसिद्धौ यत् सर्व्वथा कर्त्तव्यं साधनं तत् पृच्छामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तदेव विशिष्याह यच्छ्रोतव्यमिति । कर्तव्यमिति श्रोतव्यादिषु चतुर्ष्वेवान्वेति । यत् श्रोतव्यं श्रवणार्हं कर्त्तव्यं यज्जप्यं जपार्हं कर्त्तव्यं यत् स्मर्त्तव्यं स्मरणार्हं कर्त्तव्यं यत् भजनीयं भजनार्हं कर्त्तव्यमित्येवम् । विपर्ययमश्रोतव्यादि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ त्वद्दर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति । गोदोहनमात्रकालमपि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ श्लक्ष्णया मधुरया गिरा ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकोनविंशः प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिनां श्रीमत्प्रभूणां श्रीमुखाद् गुरोः । व्याख्यासु सारग्रहणादियं सारार्थदर्शिनी ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतायां सारार्थदर्शिन्यां टीकायां प्रथमस्कन्धः समाप्तः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यतः श्रीकृष्णकृपया प्राप्तो भवानतः सम्यक् श्रीकृष्णप्राप्तिरूपा सिद्धिर्यस्मात्तं त्वां पृच्छामि । किं पृच्छसि यत्पुरुषस्य सदा कार्यं कर्तुं योग्यं म्रियमाणस्य विशेषतश्च तत्कृष्णप्राप्त्युपायं पृच्छामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कर्तव्यमेव विविच्य पृच्छति यच्छ्रोतव्यमिति पादत्रयेण हे प्रभो नृभिर्मुमुक्षुभिः यच्छ्रोतव्यम् १ अथ यज्जप्यम् २ यत्स्मर्तव्यं वा ३ यद्भजनीयं वा ४ अथवा श्रोतव्यादिभ्यश्चतुर्विधकर्तव्यभेदेभ्योऽन्यत्किंचित्कर्तव्यं तद् ब्रूहीति पंचमः प्रश्नः ५ यद्वा विपर्ययमश्रोतव्यादि तद् ब्रूहीति षष्ठः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ममोपकारार्थं स्थिरो भूत्वा प्रत्युत्तरं देहीत्याशयेनाह नूनमिति । हे ब्रह्मन् ! यावता कालेन गौर्दुह्यते तावत् कालमपि भगवतस्तव गृहमेधिनां गृहेषु अवस्थानं क्वचिन्न लक्ष्यतेऽतो मदनुग्रहार्थं स्थिरो भव ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवमनेन प्रकारेण अहो अद्य वयं ब्रह्मन्सत्सेव्या इत्यादिकया श्लक्ष्णया गिरा भाषितोभिमुखीकृतः 'अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरु-मि'त्यादिना पृष्टश्च बादरायणिः प्रत्यभाषत प्रश्नोत्तराण्युवाच ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे श्रीसनत्कुमारसंततिप्रवर्तकश्रीमद्भगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते प्रथमस्कन्धीये एकोनविंशतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनी व्याख्या

अतस्तद्दर्शनं दृष्टद्वारैव पुरुषार्थसाधकं भवत्विति किंचित् पृच्छामीत्याह अत इति । ननु योगीश्वराणां विद्यमानत्वात् । तान् विहाय कथं मामेव पृच्छसीत्याशंक्याह योगिनां संसिद्धिं सम्यक् सिद्धिरूपं यथा बहुकालयोगेन काचिदलौकिकी सिद्धि-र्भवति तथैव भवान् योगिनां जातः तेषां सर्वपुरुषार्थदातृत्वात् । किंच तेषां त्वमेव गुरुः ज्ञानदाता तद्द्वारा मोक्षप्रद इत्यर्थः । किंच तेषां त्वमेव परमः । परो वासुदेवो मीयते अनेनेति भक्तिदानात् श्रेष्ठो वा एवं तत्प्रश्ने हेतुमुक्त्वा प्रश्नमाह । पुरुष-स्येति । अत्र द्वादशप्रश्नाः अधिकारिणो द्वैरूप्यात् । कर्मणां पंचविधानां च द्वैरूप्यात् यद्यपि विंशतिभेदा भवंति तथापि कर्त्-भेदस्य नियतत्वात् विपरीतपंचके संबंधाभावात् विशकलिततया प्रश्ना इति । द्वादशविधत्वं तत्र प्रथममाह इहैव गृहस्थाश्रमे स्थितस्य ज्ञानवतः पुरुषस्य यत्कार्यं कृतिसाध्यं तत् कथयेति । द्वितीयमाह म्रियमाणस्येति । म्रियमाणस्य सर्वथा आवश्यकं यत् कर्त्तव्यं तदाहेति । इदानीं साधारण्येनाह । म्रियमाणेन जीवता वा यत्श्रोतव्यं श्रोत्रेंद्रियं कुत्र व्यापारणीयम् । अनेन ज्ञानेंद्रियाणा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मन्येषामन्येऽपि भेदा अर्थादुक्ताः इदानीं प्रक्रियांतरेण वाह्यमानस्य मिथुनस्य कर्त्तव्यो यो जपः स च वक्तव्यः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानेंद्रियद्वयस्य कृत्यं पृष्ट्वा केवलकर्मेन्द्रियाणां कर्त्तव्यं पृच्छति यत्कर्त्तव्यमिति। नृभिरिति साधारण्येन तथा कथने सामर्थ्यं सूचयति प्रभो इति। एवं त्रयं वैदिकमार्गेण पृष्ट्वा भक्तिमार्गेण द्वयं पृच्छति स्मर्त्तव्यमांतरं भजनीयं बाह्यं चेत्यनियमे। आंतरमपि भजनीयम्। अथवा निषेधमुखेन वक्तव्यमितरनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात्। अन्यथोभयकरणं प्रसज्येत नियमविधौ आवश्यक-दैहिकानां बाधः प्रसज्येत अतस्तद्वैपरीत्ये मया वक्तव्यमित्याह यद्वेति। विपर्ययमिदं न कर्त्तव्यमित्यादिरूपम्॥ ३८ ॥ ❀ ❀ नन्वेकदैव किमिति पृच्छ्यते तत्राह नूनमिति। हे ब्रह्मन्! क्षोभाभावाय सम्बोधनं गृहमेधिनां गृहेषु भगवतस्तवावस्थानं न लक्ष्यते कदाचित् दैवगत्या भवेत् चेदवस्थानं तदापि गोदोहनमात्रं गौर्दुह्यते यावत्कालेन स कालो गोदोहनं कचिदिति भिक्षोत्तरादान-गृहे। यद्यपि परमहंसानां भिक्षादिनियमो नास्ति योगिनां सुतरामेव तत्रापि साक्षाद्भगवद्भावं प्राप्तस्य तत्रापि गृहे मेधा बुद्धिर्येषां केवलप्रवृत्तिस्वभावानां तत्रापि पुत्रादिगृहेष्वपि मोहाधिक्ययुक्तेषु तिरस्कारसम्भवात् "वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरे-दि"ति वाक्यात्। भिक्षार्थमागतस्य भिक्षादाने सर्वमेव सुकृतं गच्छेदिति तच्छंकया कार्यव्यावृत्तत्वं सम्भाव्यधर्मकार्यत्वबोधनाय गोदोहनमात्रं तिष्ठेत् अनेनाग्निहोतॄणां गृहस्थानां गृहे कदाचित्तिष्ठेदित्युक्तं भवति॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टे उत्तरं दातुं यत्नं कृतवानित्याह सूतः। एवमाभाषित इति श्लक्ष्णया स्नेहप्रकाशिकया अवक्रया वा प्रत्यभाषत प्रतिपन्नमुत्तरं दत्तवान् ब्रह्मविदस्तथा कथने हेतुः धर्मज्ञ इति "अब्रुवन् विब्रुवन्वापी"ति निषेधतः उत्तरदानेऽपि स्वस्य कापि क्षतिर्नास्तीति ज्ञापयितुमाह भगवानिति। आवश्यकत्वायाह बादरायणिरिति। अन्यथा व्यासस्य भागवतकरणं व्यर्थं स्यात्, अतः शरीरं तत उत्पथमप्युक्तवानित्यर्थः। एवमुत्तरावधिकृत्यं प्रथमस्कंधे निरूपितमिति॥ ४० ॥

आद्यस्कन्धस्य विवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे। निवेदितातियत्नेन वाक्पुष्पांजलिरुत्तमः॥

सुज्ञेषु हस्तयुगलं पुरतो निधाय विज्ञापयामि मुरवैरिपदाब्जनिष्ठः।

उच्छृङ्खलापि विवृतिर्मम चिंतनीया श्रीकृष्णपादयुगले विनिवेशितेति॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंध-विवरणे एकोनविंशतितमोऽध्यायः॥१९॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यतस्त्वमेवम्भूतोऽतो योगिनां परमं गुह्यं श्रेष्ठमुपद्रष्टारं त्वां संसिद्धिं सम्यक् सिद्धिर्मोक्षलक्षणा यस्मात्तमुपायं पृच्छामी-त्यन्वयः। प्रश्नमेव विवृणोति-पुरुषस्येति सार्द्धेन। इह वेदमार्गे सर्वथा म्रियमाणस्य आसन्नमरणस्य पुरुषस्य यत्कार्यं कर्तुं योग्यम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यच्छ्रोतव्यमथो यच्च जाप्यं जप्तव्यं यच्च नृभिरवद्यं कर्तव्यं भजनीयमाराध्यं च यद्वा यच्च विपर्ययम् अकार्यम् अश्रोतव्यम् अजाप्यम् अकर्त्तव्यम् अस्मर्तव्यम् अभजनीयं च तत्सर्वं ब्रूहीति द्वयोरन्वयः। तव त्वत्र सन्देहाभावात्। कथं मे परबो-धने च सामर्थ्यमस्तीति सूचयन् सम्बोधयति, हे प्रभो इति॥ ३८ ॥ ❀❀ नन्वेकदैव किमिति पृच्छ्यते इत्याशङ्क्य तवावस्थिते-र्दुर्लभत्वादित्याशयेनाह-नूनमिति। त्वया कोपो न कार्यो ब्रह्मज्ञत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति-हे ब्रह्मन्निति। गृहे मेधा बुद्धिर्येषां गृहस्थानां तेषां गृहेषु भगवतः सर्वज्ञस्य तवावस्थानं गोदोहनं यावता कालेन गौर्दुह्यते तावत्कालमात्रमपि कचिदपि न लक्ष्यते न दृश्यते इत्यन्वयः। अत्र सन्देहो नास्तीत्याह-नूनमिति। तत्र हेतुमाह-हीति, प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ट उत्तरं दत्तवानित्याह-एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण श्लक्ष्णया मधुरया स्नेहप्रकाशिकया गिरा राज्ञा आभाषितोऽभिमुखीकृतः पृष्टश्च स पूर्वोक्तो बादरायणिः श्रीशुकः प्रत्यभाषत उत्तरं दत्तवान्। तस्योत्तरदानमावश्यकमिति बादरायणिपदेन सूचितमन्यथा व्यासस्य श्रीभागवतकरणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वतोऽपि तस्योत्तरदानसामर्थ्यमस्तीत्याशयेनाह-भगवानिति। भगवदाविष्टः सर्वज्ञ इत्यर्थः। तथापि किमर्थमुत्तरं दत्तवानित्यपेक्षायामाह-धर्मज्ञ इति। 'अब्रुवन्विब्रुवन् वाऽपि नरः किल्बिषमश्नुते' इति धर्मशास्त्रो-क्ततूष्णीम्भावस्य दोषज्ञ इत्यर्थः॥ ४० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥

रचिता प्रथमे तत्रोत्तमाधिकारवर्णने। ऊनविंशो गतो वृत्तिं शुकागमनिरूपकः॥ ३॥

योऽन्तर्गतोऽपि सर्वस्य सर्वरूपो निरञ्जनः। स तुष्यत्वनया वृत्त्या शरण्यो भक्तवत्सलः॥ ४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

आप योगियोंके परम गुरु हैं, इसलिये मैं आपसे परमसिद्धिके स्वरूप और साधनके सम्बन्धमें प्रश्न कर रहा हूँ। जो पुरुष सर्वथा मरणासन्न है, उसको क्या करना चाहिये ? ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! साथ ही यह भी बतलाइये कि मनुष्य-मात्रको क्या करना चाहिये। वे किसका श्रवण, किसका जप, किसका स्मरण और किसका भजन करें तथा किसका त्याग करें ? ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भगवत्स्वरूप मुनिवर ! आपका दर्शन अत्यन्त दुर्लभ है; क्योंकि जितनी देर एक गाय दुही जाती है, गृहस्थोंके घरपर उतनी देर भी तो आप नहीं ठहरते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—जब राजाने बड़ी ही मधुर वाणीमें इस प्रकार सम्भाषण एवं प्रश्न किये, तब समस्त धर्मोंके मर्मज्ञ व्यासनन्दन भगवान् श्रीशुकदेवजी उनका उत्तर देने लगे ॥ ४० ॥

१९ वाँ अध्याय समाप्त

समाप्तोऽयं प्रथमः स्कन्धः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनेकव्याख्यासमलंकृतस्य

श्रीमद्भागवतस्य

प्रथमः स्कन्धः समाप्तः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् १

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपद्मणिवरभावांशुभूषितमूर्तिर्विजयते ।

श्रीमद्वैश्वानरावतारशुद्धाद्वैतनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्त्तकाचार्यचक्रचूडामणिश्रीवल्लभाचार्यचरणविरचिते

सप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धे

तृतीयं

श्रीमद्भागवतार्थप्रकरणम् ।

सप्रकाशम्

(श्रीगो० श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतावरणभङ्गाख्यव्याख्यासमेतम्)

अथ प्रथमस्कन्धार्थः ।

प्रकाशः—श्रीभागवतप्रकरणं व्याचिख्यासुस्तत्प्रतिपाद्यरूपं भगवन्तं सङ्कीर्तनेन स्तौति श्रीकृष्णमिति—

निबन्धः—श्रीकृष्णं परमानन्दं दशलीलायुतं सदा । सर्वभक्तसमुद्धारे विस्फुरन्तं परं नुमः ॥ १ ॥

प्रकाशः—कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते। तदेव कदाचित् 'परमसौन्दर्यं स्वगतं प्रकटीकरिष्यामी'ति साकारं प्रादुर्भूतं सत् श्रीकृष्णः। अनेन विभूतित्वं निवारितम्। फलरूपतामाह परमानन्दमिति। तस्य साधनं श्रवणमिति, तद्विषयरूपतामाह दशलीलायुतमिति । अवतारप्रयोजनमाह सर्वभक्तसमुद्धार इति। ततोऽप्यन्यो महान् भविष्यतीत्याशङ्कयाह परमिति । अवतारस्तु स्तुतिप्रिय इति ज्ञापयितुं नुम इति ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमपादप्रणीततत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गः ।

निखिलश्रुतिगणसारोऽधिकाररहितेऽपि यो मुक्तिम् । श्रद्धावति वितरति तं पुराणपुरुषं सदा वन्दे ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणसमाप्तावेवैतदारम्भस्य समर्थितत्वात्तृतीयं प्रकरणं व्याख्यातुमेवारभन्ते भागवतेत्यादि। सङ्कीर्तनेनेति, सम्यक्स्वरूपकथनेन परं वस्तूच्यत इत्यादि। एतेन परवस्तुत्वबोधिका यावत्यो निरुक्तयः 'कृषिर्भूवाचकः शब्द' इत्याद्याः श्रौत्यः, 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च सद्भक्तिवाचकः। अश्चापि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्बुधा' इत्याद्याः पौराण्यः, 'पुरुषः स परः पार्थ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इत्याद्याश्च सङ्गृहीताः। तेन 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' 'कृष्णमेनमवेहि त्वम्' इत्यादिपूक्तं परत्वं 'यन्म'[1]र्त्यलीलौपयिकम्' इत्यादिपूक्तं परमसौन्दर्यं च तस्मि[2]न्नेवोपसंहृतम्। तस्य[3] फलमाहुरनेनेत्यादि, मूलरूपाकारसहिताविर्भावकथनेन। 'ताविमौ वै भगवतः' 'तयोरेको बलभद्रो बभूव' 'वासुदेवो भगवताम्' 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी'त्याद्युक्तं विभूतित्वं निवारितम्।

---

१. यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम्। 'विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ तृतीयस्य द्वितीये ।

२. कृष्णे । ३. उपसंहारस्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सिद्धे भागवते किं त्वया कर्तव्यमिति शङ्कां वारयितुं स्वग्रन्थविषयमाह शास्त्र इति—

निबन्धः—शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते ॥ २ ॥

प्रकाशः—भागवतार्थस्तादृशो वक्तव्यो यो द्वादशस्कन्धार्थेष्वनुस्यूतो भवति । एवमुत्तरत्रापि स्वावयवेष्वनुस्यूतस्तदैवाविरोधो भवति ।

अक्षराणामपि प्रत्ययरूपाणामर्थोऽस्ति प्रकटः । सर्वेषामेवार्थोऽस्तीत्यवोचाम । खण्डशोऽर्थप्रतिपादने वाक्यार्थः कृत्रिमो भवेदिति तन्निराकरणार्थमाह एकार्थमिति । यथा भगवान् षड्गुणैश्वर्ययुतस्तथा भागवतार्थः स्कन्धाद्यर्थयुक्तः । एवं ज्ञानस्यावान्तरफलमाह संसारान्मुच्यत इति । भक्त्यर्थमेषा मुक्तिरपेक्ष्यते ॥ २ ॥

तत्र भागवतार्थमाह आनन्दस्येति—

निबन्धः—आनन्दस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थो दशधा हि सा । "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ॥ ३ ॥
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" । अधिकारी साधनानि द्वादशार्थास्ततोऽत्र हि ॥ ४ ॥
निरूप्य सङ्ख्या स्कन्धा हि द्वादशैव न चान्यथा । तृतीयादिदशस्कन्धैर्लीला दशविधोदिता ॥ ५ ॥
श्रोतुर्वक्तुश्च लक्ष्माद्ये द्वितीये त्वङ्गनिर्णयः । इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः ॥ ६ ॥

प्रकाशः—आनन्दरूपस्य लीलाप्यानन्दारूपा । हरेश्च लीला सर्वदुःखहर्त्री । अतो दुःखाभावसुखरूपत्वात् स्वतः पुरुषार्थरूपा लीलेति भागवतार्थः । स्कन्धाद्यर्थनिरूपणार्थं तां विभजते दशधा हि सेति । तत्र भागवतमेव प्रमाणयति अत्रेति ।

पुरुषे तदवयवानामिव तस्मिंस्ता[1]सामविनाभावबोधनेन तावन्मात्रतया निवारितमित्यर्थः । फलरूपतामाहेति । उक्तविधं वस्तु श्रीभागवते 'फलमत उपपत्तेः' इतिन्यायवत्फलान्तरदातृत्वेन न प्रतिपाद्यते, किन्तु तथात्वे सति भूमत्वेन निरवध्यानन्दरूपतया प्रतिपाद्यत इति वक्तुं फलरूपतामाहेत्यर्थः । तस्येत्यादि । तादृशमपि तत्फलदातृत्वपूर्वकं प्रतिपाद्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तस्य फलस्य साधनं श्रीभागवतश्रवणमिति हेतोः श्रवणविषयरूपतामाहेत्यर्थः । तथा च प्रलयवत् प्रसुप्तमत्र न प्रतिपाद्यते, किन्तु दशलीलारूपव्यापारं कुर्वच्छ्रवणविषयत्वेन प्रतिपाद्यत इत्येव तद्गमकमित्यर्थः । अवतारेत्यादि । तर्हि मूलस्थानस्थित्यापि फलसिद्धेः श्रुत्यापि तत्सिद्धेरवतारस्य श्रीभागवतस्य च किम्प्रयोजनमित्याशङ्कायां [2]तत्प्रयोजनमाहेत्यर्थः । सर्वेत्यादि । मन्दादिभेदेन त्रिविधानां भक्तानां सम्यगनायासेनोद्धारे, निमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी । उद्धारार्थं विशेषेण तद्ग्राह्यरूपेण स्फुरन्तं तत्तद्धृदये भासमानम् । तथा[3]चासाधनानामनायासेन शीघ्रं हृदयप्रवेशो व्यापिवैकुण्ठादिहागमनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अन्य इति, अन्योऽवतारः । स्तुतिप्रिय इति, उत्कर्षाधायकगुणवर्णनं प्रियं यस्य तादृशः । तथा च पञ्चाध्याय्यादिषु स्तुत्या प्राकट्यात्कुन्त्यादिषु प्रसादाच्च तदर्थं स्तुतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमेके[4]न श्रीभागवतप्रतिपाद्यो भगवान्स्वरूपकथनमात्रेण स्तुतः । अतः परमेकेन निबन्धकरणप्रयोजनं वदन्ति सिद्ध इत्यादि ।

अविरोधो भवतीति । तथाच सप्तार्थाविरोधप्रतिपादनं स्वग्रन्थविषय इति नास्मत्प्रवृत्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः । नन्वनुसीवनस्य पदार्थ एव पर्यवसानं वाच्यं, न त्वक्षरार्थे, पदावयवभूतानामक्षराणामनर्थकत्वात् तत्रा[5]र्थाङ्गीकारे एकाक्षरादिकोशोक्तस्यैवार्थस्य ग्रहणौचित्यात् । क्वचित्क्वचित्पदार्थेन विरोधापत्तिः शाब्दबोधवैधुर्यापत्तिश्चेति चेत्तत्राहुरक्षराणामित्यादि । तथा चैतादृशार्थग्रहणे कोऽपि न दोषः । एते[6]न लक्षणयार्थोऽत्रा[7]स्माभिर्न वाच्य इति बोधितम् । अवोचामेति, सर्वनिर्णये 'वर्णाः पदानि सर्वाणी' त्यत्रावोचामेत्यर्थः । नन्वविरोधः स्वस्वमतानुसारेणान्यैरपि प्रतिपाद्यत एवेति कोऽत्र विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुः खण्डश इत्यादि । तथा चायं विशेष इत्येतदर्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः । ए[8]षेति, 'स्नेहाद्रागविनाशः स्या'दित्युक्तरूपा । एकादशस्कन्धे गीतायां चातिविरक्तस्य गुणातीतस्यैव भक्त्यधिकारप्रतिपादनादिति ॥ २ ॥

एवमेकेन श्रीभागवतार्थनिबन्धने स्वस्य प्रवृत्तिरुपपादिता । 'अथानन्दस्य हरेर्लीले'त्यादिसार्धदशभिः सोपपत्तिकं शास्त्रार्थं वदिष्यन्तः प्रतिजानते तत्रेत्यादि ।

लीलाप्यानन्दरूपेत्यादि । वराहावतारलीलाश्रवणोत्तरं 'क्षत्तानन्दं परं लेभ' इति, दशमारम्भे 'नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते । पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृत'मिति वाक्यादिभ्यस्तथेत्यर्थः । ननु स्कन्धेषु तत्तदर्थप्रतिपादनात्कथं

---

१. श्रीकृष्णे विभूतिनाम् । २. अवतारप्रयोजनमाह । ३. तथा च निःसाधनानामित्यपि पाठः । ४. श्लोकेन । ५. अक्षरे । ६. ग्रन्थेन । ७. निबन्धे । ८. मुक्तिः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्कन्धद्वयमधिकमिति तयोरर्थमाह अधिकारी साधनानीति । अधिकारोऽपि लीला, परं लीलोपयोगिनी । तेन प्रधानलीलायां नाधिकसङ्ख्यां जनयति, नापि शास्त्रार्थेऽव्या[1]प्तिम् । तथाज्ञानमङ्गम् । साधनानां बहुवचनं सर्वज्ञानप्रकाराणामङ्गत्वं बोधयति । सापि लीला नाधिकसङ्ख्यां बोधयति, न न्यूनताम् । अनेन श्रवणादिरूपाया भक्तेः सर्वाण्येव ज्ञानान्यङ्गानीत्युक्तं भवति । ननु द्वादशधा भेदे कथमेकत्वं कथं वा शास्त्रार्थतेति, तत्राह इतीदमिति । पुराणं हरेः स्वरूपं शब्दतोऽर्थतश्च, 'निम्नगानां यथा गङ्गे'त्यत्र वक्ष्यते ॥ ३–६ ॥

ननु हरित्वेऽपि कथं द्वादशत्वम् ? पुरुषे द्वादशत्वं हीति—

निबन्धः—पुरुषे द्वादशत्वं हि सक्थौ बाहू शिरोऽन्तरम् । हस्तौ पादौ स्तनौ चैव पूर्वं पादौ करौ ततः ॥ ७ ॥

सक्थौ हस्तस्ततश्चैको द्वादशश्चापरः स्मृतः । उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युत ॥ ८ ॥

स्तनौ मध्यं शिरश्चैव द्वादशाङ्गतनुर्हरिः । पादौ सक्थौ कटिर्गुह्यं उदरं हृदयं करौ ॥ ९ ॥

मुखं ललाटो मूर्धा च केचिदेवं हरिं जगुः । एतद्धारणमात्रेण कृष्णो भवति वै धृतः ॥ १० ॥

अर्थतस्तु परिज्ञाते ज्ञातो भक्तिं प्रयच्छति ।

प्रकाशः—'द्वादशो वै पुरुष' इति श्रुतेः । श्रुत्यनुसारेणैवावयवान् गणयति सक्थाविति । स्तनान्ता अवयवा द्वादश । स्कन्धानां तेषु निवेशनमाह पूर्वं पादावित्यादिना । अधिकारज्ञानयोः पादत्वम् । सर्गविसर्गयोः करत्वम् । स्थानपोषणयोः सक्थित्वम् । करशब्देन बाहू । सप्तमस्कन्ध एको हस्तः । द्वादशश्च द्वितीयः । तत्र भागवतं विकृतमिव भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रकृतोपयोगिरूपमाह उत्क्षिप्तहस्त इति । ततः स्तनौ अष्टमनवमौ । ततो मध्यं दशमः । शिरस्त्वेकादशः द्वादशः पूर्वमेवोक्तः । यादृशो भगवान् भागवतरूपो जातस्तादृशोऽयं वर्णितः । अत्र केचनोपासकाः क्रमेणैवोपासना सफलेति भिन्नक्रममाहुः, तमाह पादाविति । कटिः पञ्चमः । मलद्वारस्थानीयानि नरकाणि गुह्यं षष्ठः । उदरं सप्तमः । हृदयमष्टमः । करौ नवमः । मुखं दशमः ललाट एकादशः । मूर्धा द्वादशः । उपासनायामेतदपि युक्तम् । एवं निरूपणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह एतद्धारणमात्रेणेति । धारणं पाठतः, तस्य भगवद्रूपत्वात्तेन रूपेण भगवानेव धृतः । हृदि स्थितो भगवान् यत् कार्यं करिष्यति तदनेनापि करिष्यति । अर्थतश्चेत् परितो ज्ञातस्तदेदमित्थतया ज्ञानं भक्त्यङ्गमिति ज्ञातः सन् भक्तिं प्रयच्छति ॥ ८–१० ॥

सैवार्थ इत्याकाङ्क्षायां स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वम् । पुनः 'संहत्य जायत' इति वार्तिकोक्तरीत्यैकार्थ्यं वक्तुमाहुः स्कन्धेत्यादि । तामिति लीलाम् । तथा च स्कन्धेषु लीलाविशेषकथनात्सैवार्थ इत्यर्थः । स्कन्धद्वयेत्यादि । नन्वेवं सति मूले दशानामेव लीलानामुक्तत्वात्ता[3]वतां शास्त्रार्थे निवेशो भविष्यति न त्वाद्य[4]योर्द्वयोरिति शङ्कायामाद्ययोर्द्वयोरर्थमाहेत्यर्थः । ननु सन्त्वेवं द्वादशार्थाः, तथापि द्वयोराद्ययोर्दशस्वेवाध्यायाद्यर्थवन्निवेशो वक्तव्यः; मूलोक्तसंख्यानुरोधात्, न तु स्कन्धार्थत्वमित्याशङ्कायामाहुर्मूले 'हि द्वादशे' त्यादिसपादश्लोकम् । हि यतो हेतोर्व्यासपादैर्द्वादशस्कन्धा उक्ताः । चोऽवधारणे । तत एव अन्यथा न, द्वयोरधि[5]कारिसाधनयोः स्कन्धान्तरान्तर्निवेशो न । तथा च यथा वाक्यबलाद्दशार्थास्तथा स्कन्धसङ्ख्यानिर्देशाद्द्वादशार्था इति तयोः पृथक्स्कन्धार्थता युक्तैवेत्यर्थः । तर्हि मूले दशैव किमित्युक्ता इत्याकाङ्क्षायां तृतीयादीति । श्लोकार्थमाहुरधिकारोऽपीत्यादि । लीलेति, भगवदिच्छाभावे तस्या[6]भावेन भगवतैव तस्य[7] सम्पाद[8]नात्सोऽपि लीलेत्यर्थः । तथाज्ञा[9]नमङ्गमिति । वक्ष्य[10]माणार्थस्य शीघ्रबोधजनकत्वात्सङ्क्षेपेण ज्ञानं विस्तारोपकारकम् । तथा चोक्तयुक्त्या तदपि तद्वदेव लीलेत्यर्थः । सर्वज्ञानप्रकाराणामिति, द्वितीयस्कन्धोक्तानामास्तिक्यबुद्धिरूपश्रद्धादीनाम् । न्यूनतामिति, मुख्यास्विति शेषः । नन्वस्त्वङ्गनिर्णयस्य गौणलीलात्वं ;तथापि जडभरतवाक्यवत्सङ्क्षिप्तार्थरू[11]पत्वात्तत्तत्स्कन्धान्तरेव निवेशः कुतो नोक्त इत्यत आहुरनेनेत्यादि । तथा चाधिकारवदङ्गनिर्णयस्यापि सर्वोपयोगित्वाय पृथगुक्तिरित्यर्थः । एवमङ्गाङ्गिभावेन संहननबोधनाच्छास्त्रैक्ये प्रतिपादितेऽपि विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेनैकार्थ्यं शङ्कते नन्वित्यादि । एवं भेदे लीलानां परस्पराकाङ्क्षाराहित्यात्कथमेकत्वं, तदभावे पृथक्त्वात् कथं वा शास्त्रार्थतेत्यर्थः । पुराणमित्यादि । तथा च स्वस्वरूपेण भेदेऽपि परस्पराकाङ्क्षाराहित्येऽपि शब्दतोऽर्थतश्च भगवद्रूपत्वादेकत्वं शास्त्रार्थत्वं चेत्यर्थः ॥ ३–६ ॥

श्रुतेरिति । तथा च श्रुत्युक्तद्वादशत्वात्पुरुषत्वं, पुरुषत्वाच्च हरित्वमित्येकत्वं शास्त्रार्थत्वं चेत्यर्थः । गणयतीति, द्वादशत्वोपपादनाय गणयतीत्यर्थः । पादत्वमिति, गतिसाधनत्वात् पादत्वम् । एवं बलाधिष्ठानत्वात्स्थित्युपयोगित्वात्कृतिसाधनत्वान्महत्त्वान्मूर्धन्यत्वाच्च[12]तथेति ज्ञेयम् । एवं निरूपणप्रयोजनमाहुर्यादृश इत्यादि । वर्णित इति, भक्तिमार्गानुसारेण वर्णितः । द्वादशत्वेन

---

१. अव्याप्तिरित्यपि पाठः । २. आशङ्क्येति नास्ति । ३. सामान्ये नपुंसकं, लीलारूपानामर्थानामिति वा । ४. लील्योः । ५. द्वयोरधिकारेत्यपि पाठः । ६. अधिकारस्य । ७. अधिकारस्य । ८. अधिकारः । ९. तथा ज्ञातमित्यपि पाठः । १०. तृतीयस्कन्धाद्यर्थस्य यः शीघ्रबोधस्तज्जनकत्वं सङ्क्षेपेण द्वितीयस्कन्धोक्तस्य । ११ द्वितीयस्कन्धाद्यर्थस्य । १२. तत्तदङ्गरूपता ज्ञेया ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानार्थमस्य स्वरूपमाह एषा समाधिभाषेति—

निबन्धः—एषा समाधिभाषा हि व्यासस्यामिततेजसः ॥ ११ ॥
लौकिकी चान्यभाषा च समाधेः पोषिके तु ते । ते प्रमाणमभिप्रायात् सर्वथा पूर्ववन्न हि ॥ १२ ॥
न तद्विरोधो दोषाय ते वक्ष्येऽवसरे स्वके ।

प्रकाशः—समाधावुपलभ्य तथा भाषिता । समाधिसामर्थ्यार्थमाह व्यासस्यामिततेजस इति । गुणतः स्वरूपतश्च माहात्म्यम् । अत्र भागवते क्वचिज्ज्ञानादिप्रशंसा, क्वचित् कथायां पूर्वोत्तरविरोधः, क्वचित् पुनरुक्त्यादिदोषा इति सर्वसमाधानार्थं 'भाषास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता' इति व्यासवाक्याद् भाषात्रयमस्तीत्यभिप्रायेणाह लौकिकी चान्यभाषा चेति । समाधावुपलभ्य यावानर्थो निरूपितः, सा समाधिभाषा । तद्विरुद्धोऽर्थो यत्र सा मतान्तरभाषा । लोकसिद्धा तु लौकिकी । किमतो यद्येवं ? तत्राह ते प्रमाणमभिप्रायादिति । मतान्तरभाषा लौकिकी भाषा च वक्तुरभिप्रायपरत्व एव प्रमाणं, न तु साक्षात्प्रतिपादितेऽर्थे । समाधिवन्न प्रमाणम् । अत एव ताभ्यां सह समाधिभाषाया न विरोधः । भागवते तासां स्थानं वक्ष्यते । तत्रोत्सर्गतः सर्वा समाधिभाषा । यत्र शुकोऽन्योक्तं कथयामीत्याह सा परमतोपन्यासभाषा । यत्र लौकिकरीत्या निरूपणं, यथा 'स्तनैः स्तनान् कुङ्कुमपङ्करूपितान्' इत्यादिषु, सा लौकिकी । बुद्धिपूर्वकमेव विरोधस्तासु प्रतिपादित इति न तद्विरोधो दोषाय । भाषात्रयप्रकारेण स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपश्रीकृष्णलीला भागवतार्थः ॥ ११-१२ ॥

भगवत्त्वमन्येषामपि सम्मतमित्याशयेनाहुरत्रेत्यादि । एवं निरूपणस्येत्यादि, द्वादशत्वे भगवत्त्वेन निरूपणस्य प्रयोजनान्तरं, उपासनातोऽतिरिक्तमपि, '[1]सिद्धान्त आहेत्यर्थः । कार्यमिति मुक्तिम् । अनेनेति रूपेण । अयमाशयः । व्यासचरणा हि मन्देषु करुणया तदुद्धारार्थं प्रयतमानाः श्रीभागवतपर्यन्तमुपायं कृतवन्तः । तत्रेदमप्यर्थज्ञानादेव चेत्फलेदुद्धारः कस्यचिदेव भवेत् । उपासनायामपि तथा । अतः स्कान्दादिषु पुराणान्तरेषु 'शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः ? गृहे न तिष्ठते यस्य शास्त्रं भागवतं कलौ ॥ कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य श्वपचादधिको हि स' इत्यादिवाक्यदर्शनाद्गृहे शास्त्रस्थितावपि चेत्कलिदोषाप्रवेशस्तदा किं वाच्यं हृदये स्थितौ ? गृहे च शब्दाभिव्यञ्जकरेखोपरेखादियुतपुस्तकरूपेण स्थितिः, हृदि तु साक्षात्स्वेन [2]रूपेणेति भगवत्त्वेन निरूपणस्य संसारमुक्तिरूपं कार्यं युक्तमेवेति । तथा च स्वश्रवणोपयोगि 'सर्वं स्वयमेव[3] सम्पादयिष्यतीत्येतदर्थं भक्तिमार्गानुसारेण वर्णित इति भावः ॥ ७-१० ॥

ज्ञानार्थमिति, शब्दतोऽर्थतश्चोत्कर्षज्ञानार्थं—

इत्यभिप्रायेणाहेति, पूर्वोक्तोत्कर्षनिर्वाहकमाहेत्यर्थः । लोकसिद्धेति, लोकसिद्धानुवादरूपा । साक्षात्प्रतिपादितेऽर्थे त[4]योः कुतो न प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः समाधिवन्न प्रमाणमिति । समाधौ हि योगजधर्मेण स्वयमनुभूयत इति स्वानुभवः; स नारदोक्तसंवादादपि प्रमाणत्वेन दृढीकृतश्च । मतान्तरे लौकिक्यां च परानुभवः, त[5]योश्च तत्तत्प्रमात्रधीना प्रमाणता । प्रमातॄणां तु प्रकृतिवैचित्र्येण नानाविधत्वात् पाक्षिकमेव प्रमातृत्वमिति तद्वाक्येऽपि त[6]थैव प्रामाण्यम् । त[7]योश्च व[8]क्त्रा किञ्चिदभिप्रत्यैवोपन्यासा[9]त्तथेत्यर्थः । अत एवेति तयोरल्पबलत्वेनातुल्यत्वादेव ते ग्रन्थे कुत्रस्त इत्यपेक्षायामाहुर्भागवत इत्यादि । नन्वंशतोऽपि प्रामाण्येऽर्थभेदकृतो विरोधो भवत्येवेति कथं न विरोध इत्याकाङ्क्षायां तत्स्व[10]रूपकथनपूर्वकमविरोधप्रकारमाहुस्तत्रेत्यादि । सर्वा समाधिभाषेति तयोरपि स्वेन स्वेनैव रूपेण समाधावनुभवात्तथेत्यर्थः । अनुभवस्तु 'चक्रे सात्वतसंहिता'मित्यनेन सर्वस्याः संहितायाः करणकथनात्तस्यां च 'श्रुतं द्वैपायनमुखा'दित्यादिवाक्योपनिबन्धादवगम्यते । तर्हि कथं तदवगम इत्यत आहुर्यत्र शुक इत्यादि एतदुदाहरणं तु 'इ[11]त्यङ्गोपदिशन्त्येक' इत्यादिकं ज्ञेयम् । द्वितीयस्यास्तु अ[12]त्रैवोक्त[13]म् । शेषं स्फुटम् । बुद्धिपूर्वकमित्यादि । भाषान्तरज्ञापनाय प्रतिपा[14]दित इत्यानुपादेयत्वाद्विरोधो न दोषायेत्यर्थः । एवमर्थतो ज्ञानाय शास्त्रार्थो निर्णीतः, तन यत्सिद्धं तदाहुर्भाषात्रयेत्यादि । नन्वत्र प्रकारत्रयेणापि क्रियमाणाया लीलाया यदि स्वतन्त्रपुरुषार्थता तदा मुख्यलीलायां विशेषाभावाद्भाषात्रयविभागे फलतो न च कश्चिद्विशेष इति चेत्, न अधिकारितारतम्येन फलतारतम्यस्य तत्रापि युक्तत्वात् । न च मानाद्यभावः, 'ज्ञानाज्ञानाभ्यां कर्मणा काममोक्षयो'रिवात्रापि, भाषास्तु त्रिविधा' इत्यादिवाक्यात्तज्ज्ञानावश्यकतया ज्ञानतदभावाभ्यां फलभेदनिश्चयादिति । एवं सार्धैर्दशभिः शास्त्रार्थो निर्णीतः ॥ ११-१२ ॥

---

१. सिद्धान्तमाहेति पाठः । २. अधिकारादिकम् । ३. श्रीभागवतम् । ४. लौकिकीसमाधिभाषयोः । ५. भाषयोः । ६. पाक्षिकम् । ७. भाषयोः । ८. व्यासेन । ९. वक्त्रभिप्रायात् प्रामाण्यम् । १०. तासां भाषाणाम् । ११. इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् । मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् । १२. व्याख्यायाम् । १३. उदाहरणम् । १४. विरोध इति शेषः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्र श्रोतृवक्त्रधिकारः प्रथमस्कन्धार्थः स्वरूपनिर्वाहकः । अधिकाराभावे स्वरूपमर्थज्ञानमभिप्रायज्ञानं च न सम्भविष्यति । स चाधिकारः स्थूलतया त्रिविधः । सूक्ष्मतयैकोनविंशतिप्रकारः । साधारणोऽसाधारणो गुणातीतश्च । साधारणोऽपि नवविधः तथा असाधारणः । निर्गुणस्त्वेकविध एव । एवमधिकारोऽध्यायार्थत्वेन ज्ञेयः । सर्वोऽपि तच्छुश्रूपुरधिकारीति स्कन्धार्थः ।

प्रकरणार्थेषु त्रैविध्यं, तदाह भेदत्रयं तथा चाद्य इति—

निबन्धः—भेदत्रयं तथा चाद्ये हीनमध्योत्तमत्वतः ॥ १३ ॥
तल्लक्षणोऽधिकारी हि वक्तुं श्रोतुमिहार्हति । आद्येऽध्यायत्रयं मध्ये तथा चान्ते त्रयोदश ॥ १४ ॥
एवमेकोनविंशत्या प्रथमस्कन्ध ईरितः ।

प्रकाशः—अयमेवार्थो निबन्धान्तरे निरूपित इत्यत्रापि निरूप्यते । प्रकरणं देशकालौ, तदपेक्षायां प्रकरणाधिकार एव ग्राह्यस्तदाह तल्लक्षणोऽधिकारीति । प्रकरणेष्वध्यायान् विभजते आद्येऽध्यायत्रयमिति ॥ १३–१४ ॥

अतः परं प्रथमस्कन्धार्थो विचारणीयः । स च पूर्वं स्कन्धसङ्ख्याविचारेऽधिकारः प्रथमस्कन्धार्थ इत्युक्तः; तत्र कस्याधिकारः स इति जिज्ञासायामाहुस्तत्रेत्यादि । तत्र द्वादशलीलासु । श्रोतृवक्त्रधिकारः उपक्रमोपसंहारयोः शुश्रूपादेस्तत्प्रसङ्गाद्वक्तृज्ञानादेश्चोक्तत्वात्तदधि[1]कारः स्कन्धार्थः । स स्वरूपनिर्वाहकः अधिकाराभावे शुश्रूपाद्यभावेन श्रवणकीर्तनयोरेवानुदया[2]त्तथेत्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति अधिकारेत्यादि । एतेनास्य स्कन्धस्य चरणरूपत्वगतिसाधनत्वरूपं बीजं बोधितम् । प्रकरणाध्यायार्थं बोधयितुं विभजन्ते स चेत्यादि । स्थूलतयेति, प्रकरणार्थरूपतयो[3]भयोर्विचारेण । सूक्ष्मतयेति, श्रोतृवक्त्रोः प्रत्येकं विचारेण । अत्र शाब्दोऽत्र आर्थः, अत्रैकदशोऽत्रैकदश इति विचारेण । तत्र निबन्धान्तराद्विशेषं वक्तुं प्रकरणाना[4]मपि भेदमाहुः साधारणेत्यादि । विभाजकभेदेनापि भेदमाहुः साधारणो नवविध इत्यादि । अत्र जिज्ञासुत्वममात्सर्यं श्रवणादरस्त्रिविधं भगवदीयत्वं त्रिविधा च शुद्धिरिति साधारणकोटिः । श्रवणस्वरूपाविर्भावाय तदर्थविश्वासाय च सर्वेपामेव तदपेक्षणात् । भगवत्कृतानि त्रिविधसुखपूर्वजत्रितयमुक्तिद्विविधसामर्थ्यानि धर्मोन्नतिश्चेत्यसाधारणकोटिः । साधारणेषु तथात्वाभावात् । एकविध इति, भगवदेकतानत्वरूपः । तथा च साधारणाभावे स्वरूपाविर्भावाभावादसाधारणाभावे मर्यादायां श्रद्धादार्ढ्याभावाद् गुणातीताभावेऽभिप्रायज्ञानाभावात्तत्तदर्थं स[5] सोऽत्रोच्यत[6] इत्यर्थः । एवमुक्तास्वेतास्वधिकारविधासु प्रमाणमाहुरेवमधिकार इत्यादि । तथा चाध्यायार्थकृतोऽयं प्रक[7]रणविभाग इत्यर्थः । ए[8]तस्याग्रे वाच्यत्वादिदानीं सङ्क्षेपेण प्रकरणाध्यायार्थं निरूप्य तदनुसीवकं स्कन्धार्थं सर्वेपां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं स्वरूपतः स्फुटीकुर्वन्ति सर्वोऽपीत्यादि, यः कश्चिज्जात्यादिगुणरहितोऽपि । स्कन्धार्थ इति, उपक्रमोपसंहारयोः शुश्रूपोरेव कथनात्तथेत्य[9]र्थः ।

एवं स्वमतेन स्कन्धार्थं प्रकरणार्थं च निरूप्य मतान्तरीयप्रकरणार्थस्याप्येकांशेनादरणीयत्वात्तमपि विभागं द्वाभ्यामाहुः प्रकरणार्थेष्वित्यादि—

इत्यत्रापि निरूप्यत इति । तेनास्माकं नात्यन्तं सम्मत इत्यर्थः । अत्र मूलस्थस्याद्यपदस्याध्यायार्थापेक्षया आद्ये इत्यर्थो बोध्यः । अस्वरसबीजं स्फुटीकर्तुं तेपां तात्पर्यमाहुः प्रकरणमित्यादि । तैर्हि[10] देशकालावपेक्ष्य तथा[11] विभक्तम् । तथा च सापेक्षस्यासमर्थत्वादिदानीं तद[12]शुद्ध्या श्रवणमेव न सिध्येदतो नास्माकं तत्सम्मतमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणमि'ति हि प्रकरणलक्षणं; शेपशेपिणोः परस्पराकाङ्क्षेति यावत् । अत्र च स्कन्धार्थरूपोऽधिकारः शेपी, पुरुषगुणास्तदर्थत्वादुपकारका[13] इति तस्य[14] शेषाः । देशकालौ तु व्यधिकरणौ विशेषणतया पुरुपे संसृज्यमानौ यथाकथञ्चित्तद्गुणत्वं[15] प्राप्नुतः । तावपि[16] स्वस्वगुणविशिष्टावेव पुरुषविशेषणत्वेनादरणीयौ । अन्यथा[17] तयोरनुक्तसिद्धत्वेन[18] तदादरवैयर्थ्यापत्तेः । एवं सतीदानीं तयोः संसर्गस्वभावाभ्यां दुष्टत्वात्पुरुषगुणानां च तादृशामभावादिदानीं श्रवणाभावापत्त्या पुराणप्रणयनप्रचारणयोर्वैयर्थ्यापत्तिः [19]अतोऽध्यायार्थविचारेणैव प्रकरणविभागो युज्यत इति ॥ १३-१४ ॥

एवं मतान्तरीयप्रकरणविभागं द्वाभ्यामनूद्याथ द्विपञ्चाशद्भिः[20] प्रथमप्रकरणं विचारयन्तोऽस्य[21] विभागस्य येन हेतुनादरणीयता, तदग्रे[22] सपादेनैकेन वक्तुं तदर्थं सप्तभिः समाधेः प्रामाण्यं मुख्यत्वं च बोधयन्ति अत्रेत्यादि । अत्राऽस्मिन् स्कन्धेऽधिकारिणो

---

१. श्रोतृवक्त्रधिकारः । २. स्वरूपनिवारकः । ३. श्रोतृवक्त्रोः । ४. प्रकरणानामभेदमित्यपि पाठः । अ. आ. ५. अधिकारः । ६. स्कन्धे अत्रेति नास्ति आ. । ७. प्रमाणविभागेत्यपि पाठः । ८. अध्यायार्थस्य । ९. शुश्रूपुरधिकारी । १०. अन्यनिबन्धकारैः । ११. हीनमध्यमोत्तमरूपम् । १२. तयोर्देशकालयोः । १३. अधिकारार्थत्वात् । १४. अधिकारस्य । १५. पुरुषगुणत्वम् । १६. देशकालौ । १७. उक्तानङ्गीकारे । १८. देशकालयोः । १९. इति दूषणात् । २०. कारिकाभिः । २१. प्रथमस्य । २२. कथनप्रसारणयोः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत्र 'सङ्गतिरसङ्गतेति तां निरूपयति कथामात्रमिति त्रिभिः—

निबन्धः—कथामात्रं शुको राज्ञे कथयिष्यति यद्धि वै ॥ १५ ॥
तत्रोत्तराणि प्रश्नाश्च तच्छ्रुत्वा सूत आह यत्। शौनकेभ्यः प्रश्नपूर्वं तत् सर्वं भावि हृद्गतम् ॥ १६ ॥
अनागतकथारूपं श्लोकरूपेण वै हरिः। व्यासरूपोऽवतीर्याद्य मङ्गलादिपुरःसरम् ॥ १७ ॥
प्रसङ्गपूर्वकं चाह समाधावुपलभ्य हि।

प्रकाशः—समाधिभाषात्वेन प्रामाण्ये परम्परोपदेशौ व्यर्थाविव्याशङ्कय तयोः सार्थकत्वाय समाधिं निरूपयँस्तौ निरूपयति साकारं ब्रह्मेति सार्धेन—

निबन्धः—साकारं ब्रह्म शुद्धं हि माया तच्छक्तिरुत्तमा ॥ १८ ॥
तया सर्वत्र सम्मोहः साक्षाद्भक्तिश्च मोचिका। इममर्थं हरिश्चाह ब्रह्मणे नारदाय सः ॥ १९ ॥

प्रकाशः—समाधिः प्रमाणभूताशेषविशेषरूप इति परम्परा चाकृत्स्नेति तां गौणत्वे निरूपितवान् ॥ १८-१९ ॥

समाधेर्मुख्यत्वे हेत्वन्तरमप्याह कृष्णो मोहमिति सार्धाभ्याम्—

निबन्धः—कृष्णो मोहं समुत्पाद्य साधनानां निराकृतिम्। व्यासे प्रोवाच धर्मज्ञे यद्वाक्यं सकले प्रमा ॥ २० ॥
अभिमानान्नारदोक्तं न सम्यगवभाति हि। अतस्तदुक्तमेवार्थं समाधावुपलभ्य हि ॥ २१ ॥
वैलक्षण्यं समस्तेभ्यो ज्ञात्वा पश्चादिदं जगौ।

प्रकाशः—मूले व्यामोहकरणं स्पष्टं न भवतीति कृष्णो मोहं समुत्पाद्येत्युक्तम्। अभिमानात् परम्परा दुर्बला ॥ २०-२१ ॥

वक्तव्यास्ते[2]. च भूता एव युक्ता इति अत्रास्मिन्स्कन्धे विवक्षितसूतादिकथासङ्गतानुपपन्नेति तामुपपत्तिं वदतीति। तथा च प्रसङ्ग उपोद्घातश्च मुख्या सङ्गतिः, समाधिश्चोपपत्तिरित्यर्थः।

समाधीत्यादि। नन्वेवं शुकपरीक्षित्संवादसूतशौनकसंवादयोः सङ्गतावुपपादितायां समाधिभाषात्वेन व्यासवाक्यानां सिद्धे प्रामाण्ये व्यासनारदसंवादशेषभूता या[3] 'ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम्। अन्ववोचन् गमिष्यन्त' इत्युक्ता परम्परा, 'इदं भगवता' पूर्वं' मित्याद्युक्तो नारदोपदेशश्च, तावदनुपयोगाद्[5] व्यर्थौ, इत्याशङ्कय, इति हेतोः, पूर्वोक्तरीत्या सङ्गत्युपपादनस्यायुक्तत्वमाशङ्कय, संवादित्वेन तयोः[6] सार्थकत्वाय समाधिं निरूपयन्तीत्यर्थः ॥

अशेषविशेषरूप इति, ब्रह्मविषयत्वात्सर्वविशेषज्ञापकः। अकृत्स्नेति सर्वविशेषाज्ञापिका। गौणत्वेनेति संवादित्वेन। तथा चात्राप्युपोद्घातः सङ्गतिरिति न तद्धै[7]यर्थ्यमतः पूर्वोक्तमुपपादनं युक्तमेवेत्यर्थः। एवं च भूतानामधिकारिणां वक्तव्यत्वेऽपि यद्भाविन उक्ता[8]स्तत्समाधेः प्रामाण्यबोधनार्थं, या च परम्परायुक्तिः सा समाधिप्रामाण्यदार्ढ्यार्थमिति भावः ॥ १८-१९ ॥

समाधेरित्यादि। नन्वस्त्वेवं पूर्वोक्तानां सङ्गतिस्तथापि व्यासखेदकथायाः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां समाधेर्मुख्यत्वे हेत्वन्तरमेतन्मुखेनाहेत्यर्थः[9]—

ननु तथापि 'कृष्णो मोह' मित्यादि कुत उच्यत इत्यत आहुः मूल इत्यादि। तथा च मोहनिवर्तकसामग्रीपौष्कल्येऽपि यस्तदनपगमः स न भगवत्कृतिमन्तरेणेति मूलाशयं स्फुटीकर्तुमुक्तमित्यर्थः। मूलार्थस्तु— धर्मज्ञे परमश्रेयस्करत्वेन धर्ममेव ज्ञातवति, व्यासे वेदविभागकर्तरि परमशास्त्रज्ञः, कृष्णोऽनन्यभक्तिमात्रलभ्यो भगवान्, मोहं समुत्पाद्य मोहोत्पादनद्वारा, साधनानां व्यासविमृष्टानां प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गीयसाधनानां, निराकृतिं परमफलासाधकत्वं, प्रोवाच प्रकर्षेण युक्तिपूर्वकं बोधितवान्। यद्वाक्यं सकले प्रमा अन्यवाक्यस्य सर्वत्र प्रामाण्याभावाद्विवक्षिताया भक्तेः सर्वत्र प्रचारो न भविष्यतीति व्यासमेव बोधितवानिति। समस्तेभ्य

---

१. निबन्धे क्वचित् क्वचिद् बोधसौकर्यार्थं व्याख्यानं लिख्यते। तत्र प्रथमस्कन्धे प्रकरणविभागकथनानन्तरम् 'कथामात्रं शुको राज्ञे' इत्यादिकारिकाणामाभासे अत्र सङ्गतिरसङ्गतेति तां निरूपयति इति। ममातो 'कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीप' इति श्लोके, अयमितीदंशब्देन सम्पूर्णद्वादशस्कन्धात्मकं श्रीभागवतं परामृश्यते। व्यासात् शुकस्याध्ययनमपि सम्पूर्णस्यैवेत्यवगम्यते। तस्मिन् समये सूतशौनकादीनामनुत्पन्नत्वात्तत्सम्वादस्याजातत्वाद्वा 'नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे' इत्यादिना प्रथमस्कन्धे तत्संवादपुरःसरं भागवतप्रवृत्तिरूपा या सङ्गतिः सा असङ्गतेत्यर्थः। अत्र, कथामात्रं शुको राज्ञे', इत्यादिकारिकात्रयेणोत्तरं व्यासेन समाधावुपलभ्य भागवतं कृतमिति समाधिप्रामाण्यज्ञापनार्थं भाविन एवाधिकारिणः श्लोकैरुपनिबद्धा अग्रे इति। २. अधिकारिणः। ३. परम्परा। ४. इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे। स्थिताय भवभीताय कारुण्यात् सम्प्रकाशितम्। ५. परम्परोपदेशौ। द्वादशस्य त्रयोदशेऽध्याये। ६. परम्परोपदेशयोः। ७. तयोः परम्परोपदेशयोः। ८. भाविकथनम्। ९. खेदकथनमुखेन।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं सति मध्यप्रकरणेनाधिकारार्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह रीत्येति—

निबन्धः—रीत्या यदन्यया प्राह ह्यधिकारास्ततो मताः ॥ २२ ॥

प्रसङ्गसाधनफलान्याह प्रकरणे त्रये । अन्ते मध्ये तथा चादौ—

प्रकाशः—भगवदुक्तत्वेन ब्रह्मोक्तत्वेन वा न सूतनारदाभ्यामुक्तं, किन्तु स्वयं यादृशं बुद्धं तादृशं स्ववाक्येनोक्तमिति भागवतार्थः स्वाधिकारानुसारेण तरतमभावेन बुध्यत इति सर्वार्थज्ञाने मुख्याधिकारोऽपेक्ष्यत इति प्रथमस्कन्धो मृग्यः । प्रकरणत्रयस्यान्यदपि प्रयोजनमाह प्रसङ्गसाधनफलानीति । भागवतप्रसङ्गो न यथाकथञ्चिद्यत्र कुत्रचित् कर्तव्यः, किन्तु महान्तश्चेद् बहवः शुद्धास्तीर्थनिरताः प्रार्थयेयुस्तदैव प्रसङ्गः कर्तव्य इति । तेषां सम्भावनां स्वज्ञानज्ञापनेन दृढां कृत्वा पश्चात् प्रसङ्गः कर्तव्य इति । अन्यथा प्रसङ्गं न फलतीति ज्ञातव्यम् । यस्तु ज्ञानाभिमानी सिद्धान्तमज्ञात्वापि ज्ञानिनं मन्यते, स न ज्ञापनीयः । पश्चादन्यथा ज्ञात्वा महतोऽपि ज्ञानं स्वज्ञाने प्रवेशयितुमिच्छति । संवादसन्तोषैः स च न ज्ञापनीय इति व्यास-नारदसंवादेन साधनानि निरूपितानि । तथा भागवतस्य फलं—साक्षाद्भगवत्प्रवेशः, सर्वसन्देहराहित्यं, भगवत्कृपा, सर्वत्र निर्भयत्वं, परमप्रेम चेति परीक्षिच्छुकसमागमेन निरूपितम् । स्थानं निर्दिशति अन्त इति । प्रसङ्गमन्ते भागवतस्य कृतवान् । साधनमितरनिराकृतिं च मध्ये । तृतीयप्रकरणे आदावेव भागवतनिष्पत्तिप्रवृत्तिभक्तय उक्ताः ॥ २२ ॥

इदानीं प्रथमाधिकारे श्रोता कीदृशोऽपेक्ष्यत इत्याकाङ्क्षायां तं विशिनष्टि तीर्थयज्ञैरिति—

निबन्धः—तीर्थयज्ञैर्महान् शुचिः ॥ २३ ॥

कृष्णं पृच्छति यत्नेन कृपासत्सङ्गसम्भवे ।

प्रकाशः—भगवत्कृपया सत्सङ्गे जाते ॥ २३ ॥

इति, सर्वेभ्यः साधनेभ्यः । शेषं स्फुटम् । ननु समाधिपरम्पराभ्यामेकस्यैवार्थस्य बोधात्कस्य प्रामाण्यं कस्य संवादित्वमिति निर्णेतुं न शक्यत इति समाधिभाषाप्रामाण्यमपि सन्दिग्धमित्याकाङ्क्षाया 'मभिमाना' दित्यादिमूलं विवृण्वन्ति अभिमानादित्यादि । तथा च समाधेः श्रीभागवतपश्चाद्भावित्वेन समाधेरेव संवादित्वेऽपि व्यासचरणानां नारदोक्त एव संवादित्वं भातमतः समाधेरेव सन्देहवारकत्वात्प्रामाण्यमुच्यते ।[1] 'तावताप्यनपेक्षत्वरूपस्य शब्दप्रामाण्यस्य न क्षतिरिति समाधिभाषायाः परम्परावधिभूतस्य शब्दस्य च प्रतियोगिभेदेन प्रकारभेदेन च प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ २०-२१ ॥

एवं सप्तभिः समाधेः प्रामाण्योपपादने पुनः शङ्कन्ते नन्वेवं सतीत्यादि । ननु मध्यमप्रकरणस्यानेन प्रकारेण समाध्यादिप्रामाण्यनिश्चायनार्थत्वे सति त[2]स्मिन्नधिकारार्थाभावेन स्कन्धान्तःप्रवेशो विरुध्येतेत्याशङ्क्य आह, प्रकरणत्रयेऽपि भङ्ग्य[3]न्तरेणाधिकार एवोच्यत इत्याहेत्यर्थः ।

भगवदुक्तत्वेनेत्यादि । तथा च यत ए[4]वं नोक्तं ततो नाद्यमध्यमयोः प्रामाण्यबोधनमात्रार्थत्वम् , किन्तु स्वयं यादृशमित्युक्तरीत्योक्तम् । (अतोऽधिकारार्थत्वमपि)। अ[5]न्यथा प्रकारभेदो न स्यात् । यदि चैतदन्यतरप्रकारस्यामुख्यत्वेनाभिप्रेतत्वं स्याद्व्यासपादैरग्रिमा[6] कथा नोपक्षिप्येत । यत एतत् त्रयमप्युपन्यस्तमत उ[7]भयत्र प्रकरणितया वक्त्रधिकारस्तृतीये तु प्रकरणितया श्रोत्रधिकार उच्यत इत्येवं प्रथमस्कन्धो विचार्यो न तु निबन्धान्तरोक्तरीत्येत्यर्थः । बीजान्तरं वक्तुमाहुः प्रकरणत्रयेत्यादि । अत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाहुः स्थानमित्यादि, स्थानमिति प्रमाणम् । प्र[8]सङ्गमन्त इति । यद्यपि प्रसङ्गकर्तव्यताकारोऽध्यायत्रयेण सिध्यति, तथापि प्रसङ्गस्य भागवतीयत्वं तृ[9]तीयाध्यायान्ते सिध्यतीति त[10]थोक्तम् । यस्त्वित्यादिनोक्तं[11] तु पुनः पुनः प्रश्नोत्तरैः । प[12]श्चमे सिध्यतीति मध्य इत्युक्तम् । तथा भागवतस्येत्यादिनो[13]क्तं सम्पूर्णेन[14] सिध्यति । तथापि निष्पत्त्यादीनामादावुक्तत्वात्तत आरभ्यैव तेषा[15]मेतत्फलत्वप्रतीतिरित्य[16]स्यैव प्रमाणत्वम् । 'अधिकारास्ततो मता' इति चरणोऽत्राप्यनुवर्तते ॥ २२ ॥

एवं सपादेन श्लोकेन पराभिमतप्रकरणविभागाङ्गीकारे बीजमुक्तम् । अतः परं पादोनेन पराभिमतं प्रथमश्रोतारं बोधयितुमाहुः इदानीमित्यादि—

तीर्थयज्ञैरित्यादि । इदं 'नैमिशे' इत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यम् । कृपयेत्यादिकं शेषस्य प्रथमाध्यायस्य[17] । अत्र मूलश्लोकद्वयोक्तमहत्वशुचित्वादेरुद्देश्यविशेषणत्वादनुपादेयत्वं, शेषस्याध्यायसिद्धस्य विधेयविशेषणत्वादुपादेयत्वमिति परोक्तस्वोक्तयोररुचिरुचिबीजं पादोनेन प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

---

१. समाधेरेव सन्देहवारकत्वेऽपि । २. मध्यमप्रकरणे । ३. प्रकारान्तरेण । ४. सूतनारदाभ्यां 'भगवदुक्तत्वेन ब्रह्मोक्तत्वेन नोक्तम् । ५. सर्वथा प्रामाण्यबोधकत्वाङ्गीकारे । ६. सर्वथा ज्ञानहेतुभूतमुख्याधिकारनिरूपिका तृतीयप्रकरणरूपाऽग्रिमा कथा । ७. आदिमध्ययोः । ८. प्रसङ्गत इति पाठः आ. । ९. इदं भागवतं नामेत्यादिभिः । १०. प्रसङ्गेत्यादिनोक्तम् । ११. व्याख्यायाम् । १२. अध्याये । १३. फलम् । १४. प्रकरणेन । १५. निष्पत्त्यादीनामेतस्य भागवतस्य फलत्वप्रतीतिः । १६. श्रीभागवतस्य । १७. तात्पर्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतादृशेऽपि श्रोतरि न सहसा भागवतं वक्तव्यं, तद्धृदयमवगाह्यावगाह्यैव, इति प्रथमं वक्तुः शिक्षार्थं व्यासो यथा रीतिं कृतवान् तत् स्पष्टयति सामान्यतो बुभुत्सां हीति सार्धेन—

निबन्धः—सामान्यतो बुभुत्सां हि वक्ता वारयति स्वयम् ॥ २४ ॥
उत्कण्ठा चेत्ततोऽपि स्यात् कथाप्रक्षेपणं ततः । ततो विशेषप्रश्नश्चेद्वाच्यं रीतिरियं सदा ॥ २५ ॥

प्रकाशः—वक्तुः प्रथमाधिकारमाह वक्ताधिकारीति—

निबन्धः—वक्ताधिकारी सर्वज्ञः सम्प्रदायेन सन्मुखात् । श्रुतभागवतो भक्तो ह्यविरक्तस्तथादिमः ॥ २६ ॥

प्रकाशः—ननु वक्तुरधिकारः कुत्रोपयुज्यते ? श्रोत्रधिकारेणैव कार्यसिद्धेरित्याशङ्क्य, मुख्यो वक्त्रधिकारः, तस्य महत्त्वे यादृशस्तादृशोऽपि महान् भवति ॥ २६ ॥

नन्वेवं सति सूतस्य शुकाच्छ्रुतभागवतस्य कथं न फलसिद्धिस्तत्राह सूतत्वादिति—

निबन्धः—सूतत्वाद् वृत्तिरेषा हि तस्मान्न फलितं तथा । यद्यप्येषा न विक्रीता नामविक्रयणात्तथा ॥ २७ ॥

प्रकाशः—इदं नामात्मकं भगवतो रूपं, तत्स्वविक्रेतरि विक्रयसाध्यातिरिक्तं फलं न प्रयच्छति ॥ २७ ॥

ब्रह्मणः सकाशाच्छ्रुतभागवतस्य नारदस्य कथं नोत्तमत्वं ? तत्राह नारदस्याधिकारित्वादिति—

निबन्धः—नारदस्याधिकारित्वान्न कार्यविशेषात्तु सर्वतः । न वैराग्यं दृढं जातं तेन मध्यम इर्यते ॥ २८ ॥

प्रकाशः—ज्ञानं पूर्णम् । वैराग्याभावान्मध्यमत्वम् । शब्दतो ज्ञानं सूतस्य । अर्थतो ज्ञानं नारदस्य । वैराग्ययुक्तं शुकस्य । भगवदावेशार्थं वैराग्यम् । अन्यथा ज्ञानेन विक्षिप्तो भवेत् । प्रमेयबलं प्रमाणादधिकमिति भगवदिच्छया नारदस्य न वैराग्योत्पत्तिः । भागवतं च स्वोत्पत्तावुक्तफलाधिकं फलं न साधयति । अतोऽधिकारे भिन्नतया वैराग्यमुक्तम् । अत एव वैराग्यसिद्ध्यर्थं द्वादशाध्याया निरूपिताः । तदैव परीक्षिदधिकारी जातः । अत एव नारदादयोऽपि श्रोतृत्वेन प्रविष्टाः । ततो वैराग्यं सम्पाद्य भागवतं श्रोतव्यमित्यधिकारः फलिष्यति । दोषदर्शनस्य वैराग्यहेतोर्विद्यमानत्वेऽपि नामविक्रयोऽधिकारश्च प्रतिबन्धकौ ॥ २८ ॥

तर्हि व्यासचरणैः किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायां तदाशयं सार्धेनाहुः एतादृश इत्यादि । सामान्यत इत्यर्धोक्तं प्रमेयं द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां सिध्यति । उत्कण्ठेत्यर्धोक्तं चतुर्थाध्यायस्थशौनकसूतसंवादेन तत इत्यर्धोक्तं 'नित्यं विष्णुजनप्रिय' इति प्रश्नान्तरमारभ्य सर्वेण सूतशौनकसंवादेनेति ज्ञेयम् । सदेति मूले, कालत्रयेऽपीत्यर्थः । तेन यैरिदानीमपि वक्तव्यं तैरप्येवमेव वक्तव्यं, न तु यथाकथञ्चिद्यत्किञ्चिदपि पृष्टे सर्वं वक्तव्यमिति शिक्षाबोधनाय व्यासेन प्रथमं श्रोतृस्वरूपमत्रोक्तं, न तु तादृशश्रोतुमुख्यतया प्रकरणित्वायेत्यर्थः ॥ २४–२५ ॥

तर्हि कस्य प्रकरणित्वं मुख्यतयेत्याकाङ्क्षायामाहुः वक्तुरित्यादि—

वक्ताधिकारीत्यादि । एतच्छ्लोकोक्तो गुणचतुष्टययुक्ताधिकारस्तु तृतीयाध्यायस्थैः 'रिदं भागवतं नामे'त्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः सिध्यति । तथा च वक्त्रधिकारशेषतया त[1]दुक्तमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि शेषशेषिभावविचारे श्रवणं प्रति द्वयोः[2] शेषत्वस्य तुल्यत्वात्प्र[3]करणित्वादिकमायाति, तथापि 'गायन् विलज्ज' इतिवत्कीर्तनस्य स्वतोऽपि भवनाच्छ्रवणस्य तु वक्त्रैव स्वरूपलाभात्तद[4]धिकारस्य मुख्यत्वं; बाधकाभावाच्च तस्य[5] प्रकरणित्वमिति ॥

वक्तुः प्रकरणित्वे शङ्कते नन्वित्यादि । मूले 'अस्यां वै श्रूयमाणाया'मित्यनेन श्रवणादेव कार्यसिद्धेरुक्तत्वा[6]त्तत्रानुपयोगे कुत्रोपयुज्यते ? तथा च वक्त्रधिकारशेषत्वेन श्रोतृविशेषणादरणमयुक्तमित्याशङ्कयेत्यर्थः । तस्येति वक्त्रधिकारस्य । यादृशस्तादृश इति, हीनजातीयोऽपि वक्तेत्यर्थः ॥ २६ ॥

वक्त्रधिकारस्य मुख्यत्वे शङ्कन्ते नन्वेवं सतीति । वक्त्रधिकारस्य महत्त्वे सति ।

मूले नामविक्रयणादिति । पुराणनामविक्रयणादित्यर्थः । तथा च फलाभावस्य दोषान्तरप्रयुक्तत्वात्ता[7]वन्मात्रेण वक्त्रधिकारस्य मुख्यत्वानपायान्न प्रकरणित्वहा[8]निरित्यर्थः । अ[9]यं फलाभावः 'क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः' इतिजलभेदोक्ते वक्त्रधिकारे बीजत्वेन ज्ञेयः । एवं त[10]त्रत्यमन्यदपि प्रमेयं श्रीभागवतादेव बोध्यम् ॥ २७ ॥

एवमत्र द्वाभ्यां[10] प्रथमप्रकरणीये वक्त्रधिकारे प्रकरणित्वाय सफले विचारिते पुनः शङ्कन्ते ब्रह्मण इत्यादि । तथा च फलाभावस्य दोषान्तरप्रयुक्तत्वे तद्दोषरहितस्य नारदस्य कथं नोत्तमत्वमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः—

समादधते ज्ञानमित्यादि । तथा च तद्दो[11]षराहित्येऽपि नारदस्य दोषान्तरयोगान्मध्यमत्वमिति न व्यवस्थाभङ्ग इत्यर्थः । ननु पूर्णज्ञानमवैराग्यं च सूतेऽप्यस्ति, शेषा गुणास्त्वविवक्षिताः, तथा सति सूतस्य कुतो न मध्यमत्वमित्यत आहुः शब्दत इत्यादि ।

---

१. श्रोत्रधिकारनिरूपणम् । २. उभयोः । ३. वक्त्रधिकारस्य । ४. वक्तुः । ५. श्रवणे । ६. फलाभावमात्रेण । ७. वक्तुरिति शेषः । ८. अयं फलभावो बीजत्वेन ज्ञेय इति सम्बन्धः । ९. जलभेदस्थम् । १०. अध्यायाभ्याम् । ११. विक्रयणादिदोषराहित्येऽपि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतदभावे श्रवणावृत्तौ वैराग्यमपि भवतीत्याशयेनाह शुके पूर्वोक्तद्वितयमिति—

निबन्धः—शुके पूर्वोक्तद्वितयं नास्ति तेनोत्तमः स्मृतः । दृढभक्तौ शीघ्रलये कथैव प्रतिबन्धिका ॥ २९ ॥

प्रकाशः—ननु शुकश्चेदुत्तमाधिकारी तदा व्यासाद् भागवतश्रवणानन्तरं परमभक्तौ शीघ्रं कथं भगवति न प्रविष्टः ? तत्राह दृढभक्ताविति । भक्तानां मरणे कथैव प्रतिबन्धिका ॥ २९ ॥

अन्यदपि प्रतिबन्धकं भागवतफलजनने निरूपयितुमाह यागादिकरणासक्त्येति—

निबन्धः—यागादिकरणासक्त्या शिष्याणां चैव संग्रहात् । वक्तुः स्वस्योत्तमज्ञानात् फलं सर्वं न शौनके ॥ ३० ॥
दृढज्ञानात् कर्मणा तु भक्त्या युक्तेन मोक्ष्यते । स्वतस्तर्कपरिज्ञानादवताराच्च मध्यमः ॥ ३१ ॥
नानासाधनविज्ञानात् संवादान्नारदप्रमा । शुकोक्तिमात्रतस्तस्य निःसन्देहात् फलं भवेत् ॥ ३२ ॥
तस्योत्तमत्वं तत्रैव वक्ष्ये प्रकरणोत्तमे ।

प्रकाशः—भागवतश्रवणानन्तरमपि शौनकस्य न वैराग्यादिकं जातम् । तत्र हेतुत्रयम्—यागाद्यासक्तिः, शिष्यसङ्ग्रहः, 'सूतादहमधिकः' इति ज्ञानं च । तर्हि व्यर्थं भागवतश्रवणमित्याशङ्क्याह दृढज्ञानादिति । दृढं शास्त्रीयं ज्ञानं, तेन भक्तिः परमा साध्यरूपा भगवति जाता, ततो भगवत्कृपया कर्मद्वारैव मुक्तो भविष्यति । [1]व्यासस्य वैराग्याभावः सिद्धः, तथा नारदस्य । तेन व्यासस्य प्रथमपक्षप्रवेशः कथं न ? तत्राह [2]स्वतस्तर्कपरिज्ञानादिति । हेतुद्वयं पूर्वस्मादाधिक्ये । स्वतोऽपि तर्कात् परिज्ञानम् । मूलं च भगवतो ज्ञानावतारः । उत्तमत्वाभावायाह नानासा[3]धनविज्ञानादिति । साधनविज्ञानं दृढम् । नारदोपदेशश्च दुर्बलः । अतो मध्यमत्वम् । पूर्वाधिकारदोषाभावं परीक्षिति निरूपयति शुकोक्तिमात्रत इति । तस्य वैराग्यादिकं स्पष्टं न भवतीत्याशङ्क्याह तस्योत्तमत्वमिति ॥ ३०–३२ ॥

अर्थत इति, अनुभूयमानाद्भगवत्स्वरूपात् । वैराग्ययुक्तमिति, शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञानमिति शेषः । तथा च ज्ञानवै[4]राग्ययोः (सूते नामविक्रयो ज्ञानप्रकारविभाजकः । तत एव हेतोर्न ज्ञानं पूर्णं, नारदेऽधिकारो वैराग्यप्रकारविभाजकः । तस्माद्धेतोस्तत्र न वैराग्यं पूर्णम् । तथा च सूते ज्ञानस्याऽपूर्णत्वाद्वैराग्याभावाच्च कनिष्ठत्वम् । नारदे ज्ञानस्य पूर्णत्वेपि वैराग्यस्य अपूर्णत्वाद् मध्यमत्वमित्यर्थः ।) प्रकारविभाजकयोः सत्त्वान्न तद्भङ्ग [5]इति वक्तुः प्रकरणित्वं निर्बाधमित्यर्थः । ननु वैराग्यस्य कुतः साक्षात्कारादप्याधिक्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवदावेशार्थमिति । यथा ह्येकवस्तूपरुद्धे स्थले नान्यद्वस्तु माति, कुश्लिष्टे च महान् सदा न तिष्ठति, तथा विषयरागोपरुद्धे हृदि भगवानिति तदा[6]वेशोपयोगित्वादाधिक्यमित्यर्थः । आवेशे को विशेष इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । वैराग्याभावादावेशाभावे साक्षात्कारादिना साहङ्कारो भवेदिति स[7] आवश्यक इत्यर्थः । तथा च साक्षात्काराभावात्सूतस्यादिमत्त्वं, तत्सत्त्वेऽपि दृढवैराग्याभावान्नारदस्य मध्यमत्वं, उभयसत्त्वात् श्रीशुकस्योत्तमत्वमिति त्रितयव्यवस्था सूपपन्नेति भावः । ननु शब्दबलाज्जायमानं परोक्षमिति न दृढवैराग्यजनकं, अर्थबलादुत्पन्नं तु वैराग्यदार्ढ्यं जनयत्येव, लोकेऽपि तथा निश्चयात्, अतो नारदे भगवदवतारे कुतो न दार्ढ्यमित्याकाङ्क्षायां 'नारदस्याधिकारित्वा' दिति कारिकोक्तेऽर्थे हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति प्रमेयेत्यादि प्रमाणादिति, साक्षात्कारात् । तर्हि श्रीभागवतस्य श्रुतत्वात्ततः[8] कुतो नेत्यत आहुः भागवतमित्यादि । उक्तफलाधिकमिति, भक्त्यतिरिक्तम् । उक्तमिति, अधिकाराङ्गत्वेनोक्तम् । वैराग्यस्य स्वरूपोपकारकत्वेन फलोपकारकत्वेन चावश्यकत्वे गमकमाहुः अत एवेत्यादि । द्वादशाध्याया इति सप्तममारभ्याष्टादशान्ताः । अत एवेति, दृढवैराग्याभावादेव । एवं वैराग्येण व्यवस्थासामञ्जस्यमुपपाद्य सिद्धमाहुः दोषेत्यादि ॥ २८ ॥

ननु यदि श्रीभागवतश्रवणेन भक्तिरेव, न वैराग्यं, तदा फलाभावाद् व्यर्थमेव श्रवणमिति शङ्कायामाहुः एतदित्यादि—

व्यभिचारमाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । कथैवेति, श्रीभागवतप्रचारार्थं शुकः पाठित इति सा तथा । तथा[9] च प्रतिबन्धकसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं प्रकरणित्वाय च[10]तुर्भिर्वक्त्रधिकारो निर्णीतः । अतः परं सार्धैस्त्रिभिस्त्रिविधश्रोत्रधिकारं निर्णयन्ति अन्यदित्यादि—

व्यर्थमिति, शौनके व्यर्थम् । शास्त्रीयमिति, श्रीभागवतश्रवणजन्यम् । साध्यरूपेति, प्रेमात्मिका । तथा च श्रवणं भक्तिमुत्पाद्य कर्मसहकारि जातमिति न व्यर्थमित्यर्थः । व्यासाधिकारस्य मध्यमत्वायोभयोः[11] सकाशाद् व्यवच्छेदमाहुः व्यासस्येत्यादि । तेनेति, श्रोतृवक्त्रोस्तुल्यत्वेन । दुर्बल इति । अत्र हेतुर्मूल उक्तः । संवादादिति तथा च लोकानधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रामाण्ये-

---

१. व्यासस्येत्यादि द्वैपायनोविरहकातर आजुहावेति वाक्यात् सिद्धः । २. स्वतस्तर्केति व्यासतर्कमुपक्रम्य, 'किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिता' इति वाक्यात् । ३. "साधनेति । आत्मप्रसादसाधनविज्ञानं 'धृतव्रतेने' त्यादि श्लोकोक्तम् । ४. ज्ञानवैराग्यप्रकारेत्येपि पाठः । ५. तस्या व्यवस्थायाः । ६. तस्य भगवतः । ७. वैराग्यः । ८. भागवतश्रवणात् । ९. प्रतिबन्धिका । १०. निबन्धश्लोकैः । ११. श्रोत्रोः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु सूतः सर्वमाह भागवतं, तत् कथमध्यायत्रितय एव प्रकरणसमाप्तिः ? तत्राह स्वाधिकारनिरूपणार्थमिति—

निबन्धः—स्वाधिकारनिरूपार्थं सामान्येनोत्तरं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
कथाक्षेपस्तु मुख्यार्थः प्रथमं तेन पूरितम् ।

प्रकाशः—सूतो हि द्वयमाह, स्वतन्त्रतयाध्यायद्वयं, तेन स्वाधिकारो बोधितः । अन्यद् भागवतत्वेनोक्तम् । तदर्थं कथाक्षेपो मुख्यतया निरूपितः । तेन प्रथमं प्रकरणं पूरितम् ॥ ३३ ॥

न तु कथायां समाप्तायामित्याह अधिकारस्तु सम्पन्न इति—

निबन्धः—अधिकारस्तु सम्पन्नः कथा पश्चाद् भविष्यति ॥ ३४ ॥
निष्पत्तिश्च प्रवृत्तिश्च हेतुपूर्वमुदीरिते । सूतेन नाधिकारेण द्विरूपत्वमतस्तयोः ॥ ३५ ॥

प्रकाशः—ननु मध्यमप्रकरणेऽपि वक्ता सूत एव, तथोत्तमे, ततस्तस्य कथं न मध्यमत्वमुत्तमत्वं वा ? तत्राह निष्पत्तिश्च प्रवृत्तिश्चेति । हेतुर्द्वितीयप्रकरणे । निष्पत्तिप्रवृत्ती उत्तमे । एतद्यन्निरूपितं, भागवतशेषत्वेनैव, न तु स्वाधिकारेण । तर्ह्येवं सति नारदस्यापि मध्यमत्वं न स्यात्तथा शुकस्योत्तमत्वमित्याशङ्क्याह द्विरूपत्वमतस्तयोरिति । अन्यवाक्यकथने स्वस्यानधिकारित्वं सिध्यति । स्वयं कथने तु सिध्यत्येव । अत उत्तरयोर्द्विरूपत्वं सूतोक्तत्वेन नारदोक्तत्वेन च ॥ ३४-३५ ॥

ऽप्यनुवादवत्संवादस्याप्यन्यशेषत्वेन नारदोपदेशस्य तत्र दौर्बल्यमित्यर्थः । मूले—नारदप्रमेति । नारदस्येदं नारदं, नारदोपदेशजन्यं ज्ञानं, तस्य प्रमा प्रामाण्यं, भावप्रधानो निर्देशः । तथा च नारदोपदेशजन्यज्ञानप्रामाण्यस्य समाधिसंवादादवगमेन वक्तर्युत्कर्षानभिसन्धानान्मध्यमत्वमित्यर्थः । निरूपयतीति, उत्तमत्वाय निरूपयति । एवं चात्र सन्दर्भे यथा यथा वैराग्योत्कर्षस्तथा तथाधिकारोत्कर्ष इति फलितम् ॥ ३०-३२ ॥

एवं प्रकरणविभाजकाधिकारस्वरूपं सार्धैस्त्रिभिर्निर्णीय प्रथमप्रकरणस्वरूपस्य तावत्त्वे[1] बीजमेकेन निर्णेतुमाशङ्कन्ते[2] नन्वित्यादि । तथा च वक्तुः प्रकरणित्वमसङ्गतमित्यर्थः—

समादधति सूतो हीत्यादि । अन्यदिति । चतुर्थाध्यायमारभ्य सम्पूर्णम् । तदर्थं कथाक्षेप इति । श्रीभागवतकथनार्थम् 'अहं चाध्यगमं तत्र निविष्ट' इति तृतीयाध्यायसमाप्तिस्थश्लोकेन कथाकथनप्रतिज्ञा । तेनेत्यादि, कथनप्रतिज्ञया 'वक्ताधिकारी सर्वज्ञ' इतिकारिकोक्तरीतिकाधिकारस्वरूपं सिद्धं, तेन च प्रकरणं पूरितम् । तथा चोपसंहारे वक्तुरुक्तत्वात्तस्यैव मुख्यतया प्रकरणित्वं, न तु द्वयोरपि समानम्, श्रोतुस्तथात्वेऽनुपपत्तेः सूचितत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदेव वक्तुर्मुख्यप्रकरणित्वं दृढीकर्तुमाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अयमर्थः–अत्र हि वैराग्योत्कर्षादधिकारोत्कर्षो देहस्थितिश्च[3] कथयेति सिद्धम् । एवं सति सूते सर्वज्ञत्वादीनां त्रिभिरध्यायैः सिद्धत्वाद्वैराग्यस्य च कथनावृत्त्या क्रमेण भवनसम्भवात् । क्रमेण मध्यमत्वमुत्तमत्वं च वक्तुं शक्यमित्यर्थः । अत्र समाधिं व्याकुर्वते, हेतुरित्यादि । तथा च 'कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना । कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान्संहितां मुनिः' इत्येतत्पृष्टहेतूत्तरं द्वितीये[4] निष्पत्तिप्रवृत्त्योश्चोत्तरं यत्तृतीये प्रकरणे उक्तं तन्नामविक्रयदोषतो वैराग्याभावेन श्रीभागवतशेषतया परोक्तत्वेनैवोक्तं, न तु स्वाधिकारेण, अत आवृत्त्यापि वैराग्याजननात्तथेति[5] न प्रकरणविभागभङ्ग इत्यर्थः । पुनराशङ्कन्ते तर्ह्येवं सतीति, श्रीभागवतशेषत्वेन कथनस्याधिकाराप्रयुक्तत्वे सति शुकनारदाभ्यामपि यदुक्तं तस्य सर्वस्यापि तथात्वात्तयोरपि[6] मध्यमोत्तमभावो न स्यादित्यर्थः । अत इति, स्वयं कथनात् । द्विरूपत्वमिति, यथायथं मध्यमत्वमुत्तमत्वं चेत्यर्थः । सूतोक्तत्वेनेत्यादि, नोक्तमिति शेषः । तथा च भागवतशेषत्वेन कथनेऽपि स्वयं कथनान्न स्वस्याधिकारहानिः, सूतस्य च परोक्तानुवादत्वेन तत्कथनान्नाधिकाधिकारावाप्तिरतः साङ्कर्याभावात्प्रथमप्रकरणेऽध्यायत्रयेण पूरणं युक्तमित्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

---

१. अध्यायत्रयात्मकत्वे । २. निर्णेतुमाहुरित्यपि पाठः । ३. देहस्थितिः सिद्धं वैराग्यं कथयतीति सम्बन्धः । ४. प्रकरणे । ५. हीनाधिकारी । ६. श्रीभागवतशेषत्वात् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु मध्यमप्रकरणे कथमध्यायत्रयम् ? तत्राह मध्यमे स्वाधिकारित्वमिति—

निबन्धः—मध्यमे स्वाधिकारित्वं हेतूक्त्यैव निरूपितम्। अनिष्पत्तेराद्यवच्च प्रश्नोत्तरनिरूपणम् ॥ ३६ ॥

प्रकाशः—स[1] हि भागवतं बोधयितुं नागतः, स्वापेक्षया व्यासस्योत्तमत्वात्। किन्तु यथा वदेत् स[2] भागवतं तथा हेतुमाह। अतो भागवतात्तेन[3] यथा निर्धारितोऽर्थ इति तस्याधिकारोऽवगम्यते। तथापि कथं पूर्वतुल्यता ? तत्राह अनिष्पत्तेरिति। भागवतं यदा व्यासमुखाद् भविष्यति तदैवाधिकारो निरूपणीयो भवति। [4]अतस्तस्यानिष्पत्तेराद्यवदेवाध्यायत्रयम्। विभागोऽपि पूर्ववदेवेत्याह प्रश्नोत्तरनिरूपणमिति। एकेन प्रश्नः उत्तरं द्वयेन। एतावांस्तु विशेषः। प्रथमाध्याये प्रश्नहेतुः, द्वितीयारम्भे प्रश्न इति।

ननूत्तमाधिकारे प्रथमाध्याये पूर्ववदुत्तरं वक्तव्यं, तत्राह उत्तमे प्रश्न एवेति—

निबन्धः—उत्तमे प्रश्न एवाद्ये स्कन्धे श्रोत्रधिकारकृत्। स्पष्टत्वान्न विशेषेण वक्तुरुक्ताधिकारिता ॥ ३७ ॥

सामान्यमङ्गकथनमेकोक्त्यैवोक्तवाञ् शुकः। सामान्यश्च विशेषश्च प्रश्न आद्ये द्विधा मतः ॥ ३८ ॥

अतोऽध्यायद्वयं प्रोक्तमुत्तरे सूचितं परम्। सम्पूर्णेनैव सर्वेषामुत्तरं सम्भविष्यति ॥ ३९ ॥

प्रकाशः—उत्तरं सार्धाध्यायद्वयेन द्वितीयस्कन्धे वक्तव्यम्। तावताधिकारो भवति। अत एव चतुर्थाध्याये मङ्गलाचरणम्। उत्तमस्य वक्तुरधिकारोऽपि भगवच्चरित्ररूप इति भागवततुल्यत्वान्न प्रथमस्कन्धे निरूपित इत्यर्थः। यतः श्रोतुरेवाधिकारोऽधिकारशब्देन मुख्यतया निरूपणीयः। व्यावहारिकाधिकारस्तु स्पष्टत्वान्न निरूपणीय इत्यर्थः। विशेषाधिकारस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्कायामाह सामान्यमङ्गकथनमिति। शुकस्तूत्तरत्वेन भागवतं वक्ष्यमाणः प्रथममङ्गान्येकेन स्कन्धेनोक्तवान्। तत्राङ्गत्वाविशेषात् स्वाधिकारमप्यध्यायद्वयेनोक्तवान्। तत्र हेतुः सामान्यश्चेति। नन्वेतावतैव भागवतं समाप्नोतु, तावज्ज्ञानेनैवोत्तमत्वं सिद्ध्येत्, किं विस्तरेणेत्यत आह सूचितं परमिति। उद्देशमात्रेणोक्तम्। वस्तुतस्तूत्तरत्वेन सर्वमेव भागवतं भविष्यति ॥ ३७–३९ ॥

एवं सार्धेन शङ्का वारिता। अतः परं द्वितीयेऽपि वक्तुरेव प्रकरणित्वमेकेन बोधयन्ति ननु मध्यमेत्यादि—

अत इति हेतूक्तेर्ज्ञानसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य च ज्ञापकवाक्यसापेक्षत्वात्। तथापीति, अधिकारसत्त्वेऽपि। निरूपणीय इति, ज्ञातुं योग्यः। तथा च त[5]दभावेनाधिकारज्ञानाभावान्नोत्तमत्वं, स्वयं ज्ञानेन कथनाच्च न हीनत्वं, अतो मध्यमत्वं, तेन[6] पूर्वतुल्य[7]तेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं प्रकरणद्वये प्रकरणिमुख्यौ निर्णीय तृतीयप्रकरणे[8] तं निश्चिन्वन्ति त्रिभिः। ननूत्तमेत्यादि। यदि वक्तुरेव प्रकरणित्वं मुख्यतया तदा प्रथमाध्याये श्रोतृविचारात्, प्रथमेऽध्याये पूर्ववत् प्रथमप्रकरणप्रश्नानन्तरमेव उत्तरं वक्तव्यं, श्रोत्रधिकारबोधनाय प्रश्नमुक्त्वा, त[9]त्रैवाग्रे वक्त्रधिकारबोधनाय वक्तव्यं, तत्राह तादृश्यामाशङ्कायां वक्त्रधिकाराकथनेऽपि तस्य[10] सिद्धिमाहेत्यर्थः—

उत्तरमित्यादि। भवतीति सिद्धो भवति। तत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि। स्पष्टत्वादिति, नारदव्यासादिसर्वमुनिप्रत्युत्थानेनोत्कर्षस्य स्पष्टत्वात्। तथा चोत्तरानुक्तावपि तावतैव[11] वक्तुरुत्तमाधिकारस्य सिद्धत्वान्नोक्तः। तथा च विशेषतोऽनुक्तावपि न स्कन्धार्थे न्यूनतेत्यर्थः। विशेषाधिकारस्येत्यादि। 'वक्ताधिकारी'ति [12]कारिकोक्तेऽधिकारे सर्वज्ञत्वादित्रयं विवक्षितस्य वक्तुर्व्याप[13]कं लक्षणम्। वैराग्यं तूत्कर्षद्वारावान्तरवि[14]भाजकं, त[15]च्चेत्सर्वमुनिप्रत्युत्थानादिना सिद्धं, तर्ह्युत्तमाधिकारस्य ता[16]वतैव सिद्धत्वादग्रिमस्कन्धोक्तस्य विशेषाधिकारस्य का गतिः ? तदुक्तिप्रयोजनाभावान्न तत्र[17] प्रवेशः, भगवच्चरित्रत्वेन निरूपणे तु मङ्गलाचरणोत्तरभावित्वं युक्तं, अतस्त[18]त्रानुक्तत्वात्पूर्वं च प्रयोजनाभावात्कुत्र निवेश इत्याशङ्कायामाह द्वितीयस्कन्धस्याङ्गनिरूपकत्वात्तत्र निवेशमाहेत्यर्थः। मूले—सामान्यमङ्गकथनमिति। अङ्गकथनं सामान्यम्, श्रीभागवतश्रवणशेषत्वात् सर्वस्कन्धसाधारणम्। अत एकोक्त्या एकस्य द्वितीयस्कन्धस्य कथनेनैव, शुक उक्तवानिति योजना। तदेतद् व्याकुर्वन्ति शुक इत्यादि। तत्रेति, द्वितीयस्कन्धोक्तपदार्थेषु। उक्तवानिति, श्रोतुः श्रद्धादिज्ञानार्थं मङ्गलाचरणात् प्रागेवोक्तवान्। तथा च ततः[19] प्राक्कथनेऽपि द्वितीय एव निवेशो युक्त इत्यर्थः। तत्र हेतुरिति, द्वाभ्यां कथने हेतुः। उत्तमत्वमिति, श्रोतुरुत्तमत्वम्। समादधते उद्देशेत्यादि सर्वमिति, द्वितीयमारभ्यासमाप्ति। तथा च सङ्क्षिप्तश्रवणेन त[20]त्सिद्धावग्रे न वदेद्, अतो ज्ञायते विस्तरश्रवणेनैव तत्सिद्धिरिति न त[21]स्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३७–३९ ॥

---

१. स इति नारदः। २. स इति व्यासः। ३. तेनेति नारदेन। ४. अत इति व्यासमुखात्, अनिष्पत्तेरिति। तथाच अङ्गिनोत्पत्त्यभावेऽङ्गस्याधिकारस्याध्यायत्रयेण निरूपणमिति भावः। ५. श्रीभागवताभावेन। ६. मध्यमत्वेन। ७. अध्यायत्रयेण कथनम्। ८. वक्तुः प्रकरणित्वम्। ९. प्रथमाध्याये। १०. वक्तुरधिकारस्य। ११. प्रत्युत्थानादिना। १२. कारिकोदित इत्यपि पाठः। १३. उत्कृष्टवैराग्यम्। १४. वैराग्यं प्रकरणविभाजकमित्यर्थः। १५. त्रिष्वनुस्यूतम्। १६. उत्थानादिना। १७. वक्तुरधिकारे। १८. भगवच्चरित्रनिरूपणे। १९. मङ्गलाचरणात्। २०. उत्तमत्वसिद्धौ। २१. सर्वकथनस्य।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु कुतोऽवगम्यते 'प्रथमस्कन्धप्रश्नानामेव सर्वमुत्तरं भवतीति ? तत्राह अत एवेति—

निबन्धः—अत एव समस्तस्य प्रश्नाध्यायोऽयमीरितः। भगवान् प्रतिपाद्योऽत्र षडर्था भगशब्दगाः ॥ ४० ॥
तस्मात् षडेव सम्प्रश्ना अभिनन्दस्तथैव यत्। ज्ञानवैराग्यधर्माणामैश्वर्ययशसोः श्रियः ॥ ४१ ॥
समूहो भगशब्दार्थः कृष्णस्तद्वानिहोच्यते। चतुर्णां प्रथमेऽध्याये द्वयोः कृष्णेन चापरैः ॥ ४२ ॥
ऐश्वर्यधर्मयो रूपमन्येषां प्रथमे जगौ।

प्रकाशः—यतः समस्तेनैवोत्तरं, अतः प्रथमाध्यायः सर्वत्र प्रश्नाध्यायः। नन्वेतदप्यसङ्गतमित्याशङ्क्य हेतुं साधयति भगवान् प्रतिपाद्योऽत्रेति। अर्थवशादेवं कल्प्यते, सर्वत्र भागवते भगवानेव प्रतिपाद्यः। तत्र 'भग' शब्दार्थाः षट्। त एव च ज्ञातव्याः। अन्यथा भागवतप्रवृत्तिर्व्यर्था स्यात्। ते च षट् प्रश्नाः प्रथमाध्याये स्पष्टाः। तत्रापि हेतुः अभिनन्द इति। 'यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्न' इति वाक्यम्। सर्वैः प्रश्नैः कृष्ण एव पृष्टः। स एव लीलारूपः सर्वत्रोच्यते। अनेन ग्रन्थसङ्गतिरपि निरूपिता भवति। पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति ज्ञानवैराग्य इति। नात्र क्रमो विवक्षितः। वस्तुतस्तु स्कन्धद्वयेनैकैकम्। ज्ञानमाद्याभ्याम्। सर्ग-विसर्गाभ्यां वैराग्यम्। धर्मो द्विविधः स्थानपोषणभेदेन। ऐश्वर्यमपि प्रह्लादमन्वादिभिः सूच्यते। यशश्च नवमदशमाभ्याम्। श्रियोऽन्त्याभ्याम्। तत्र हि स्वरूपे रमणं सेत्स्यति। ऐश्वर्यादिक्रमेण वा सर्वमुपपाद्यम्। एवं सति स्वाधिकारासिद्ध्यर्थं सूतेन यथोत्तरितं तथा विभागमाह चतुर्णामिति। उत्तरमध्ये प्रथमाध्याये प्रश्नचतुष्टयस्योत्तरम्। त्रयाणां वा समशः। टीकायां तथैव व्याख्यातम्। कृष्णेन सहितयोर्द्वयोः, द्वितीयाध्याये तूत्तरम्। अनेन प्रत्येकसमुदायाभ्यामुत्तरं देयमिति ज्ञापितम्। स्पष्टार्थमुभयोर्नामाह ऐश्वर्यधर्मयोरिति। अवतारधर्मयोरित्यर्थः ॥ ४०–४२ ॥

एवं 'त्रिभि[2]र्द्वयोस्त्रिविधाकारविचारेण प्रकरणार्थरूपोऽधिकारो विचारितः। अतः परमध्यायार्थरूपो[3] विचारणीयः। त[4]त्रापि मुख्यतया श्रोतुरेव विचारणीयः, तस्यैव स्कन्धार्थत्वात्। तदर्थमेव ग्रन्थप्राकट्यात्। उपक्रमोपसंहारयोस्त[5]स्यैव कथाया उक्तत्वाच्च। तं[6]त्र शौनकस्य व्यासपादैः प्रथममुपनिबन्धनात् प्रथमं तस्यैव पूर्वं विचा[7]रणीयः। तेन शास्त्रसङ्गतिरपि स्फुटीकरणीया, 'अनया सङ्गत्येदं शास्त्रमवतीर्णमि[8]ति। किञ्च, शास्त्रस्यार्थतो भगवत्त्वं यत्पूर्वमुद्दिष्टं, तदपि परीक्ष्य निश्चायनीयमिति तदर्थं सार्धेस्त्रिभिः प्रथमाध्यायस्य सर्वशास्त्रावतारकत्वं समर्थयन्ति ननु कुत इत्यादि—

नन्वेतदप्यसङ्गतमित्यादि। एतदध्यायप्रश्नानामेव सर्वमुत्तरमित्यप्यसङ्गतं, तत्र तत्र शौनकप्रश्नानां भूयसां दर्शनादयुक्त-मित्याशङ्क्य हेतुं साधयति, सर्वस्यैतदुत्तरत्वगमकं हेतुमुपपादयतीत्यर्थः। एवमिति। सम्पूर्णस्योत्तरत्वं कल्पनाबीजं वक्तुमर्थमाहुः सर्वत्रेत्यादि। अन्यथेति, तेषां षण्णामज्ञातव्यत्वे। व्यर्था स्यादिति, ब्रह्मत्वादिना ज्ञानस्योपनिषद्भिरेव भवनात्तथा स्यात्। नन्वैश्वर्यादीनां तत्र कण्ठतोऽनुक्तत्वाद् गमकस्य चादर्शनात्सङ्ख्यामात्रेण न स्पष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रापि हेतुरिति। स्पष्टत्वेऽपि हेतुः। तथा च 'भगवान्सात्वतां पतिरि'ति व[9]दतां षट् प्रश्नाँश्च कु[10]र्वतामभिनन्दनबोधके सूतवाक्ये 'कृष्णसम्प्रश्न' इति कथनात्तत्तात्पर्ये विचारिते भगवत्त्वज्ञानार्था एते प्रश्ना इत्यवगम्यते। तत्सन्दर्भविचार एव स्पष्टत्वे हेतु[11]रित्यर्थः। एवं सत्यवान्तरप्रश्ना विशेषावगत्यर्था इति सर्वस्यैवोत्तरत्वाच्छौनकस्याधिकारः सूपपन्न इत्यर्थः। एतेनैवार्थतो भगवत्त्वमपि शास्त्रस्य व्यासचरणैर्बोधितमित्याहुः स एवेत्यादि। शब्दतो भगवत्त्वं स्कन्धसङ्ख्यातात्पर्योक्त्या प्रागेव स्फुटीकृतमिति न कापि शङ्का। अनेनेति, प्र[12]श्नोत्तरार्थस्फुटीकरणेन। सङ्गतिरिति, कृपारूपा सङ्गतिः। क्रम इति, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्ये' ति वाक्योक्तक्रमः। एकादशद्वादशयोः श्रियो निरुपणं न स्फुटमिति तत्स्फुटीकुर्वन्ति तत्रेत्यादि। एवमत्र सङ्गत्यात्मको व्यासाशयगोचरः शास्त्रावतरणहेतुर्विचारितः। अतः परमवान्तरसङ्गतिं प्रश्नोत्तरयोः सूतोक्त्यनुसारेण विचारयन्ति एवं सतीत्यादि सर्वस्योत्तरत्वे सिद्धे सति। आहेति, अवान्तरसङ्गतिबोधनार्थमाहेत्यर्थः। चतुर्णामिति, भगशब्दार्थानां धर्माणाम्। अनेनेति, द्विधोत्तरकथनेन। ज्ञापितमिति, व्यासचरणैर्ज्ञापितम्। अवतारधर्मयोरित्यर्थ इति, अवतार-कथाप्रश्नोत्तरेणैश्वर्यस्य, 'स वा इदं विश्वममोघलील' इत्यादिधर्मप्रश्नोत्तरेण धर्मस्येत्यर्थः ॥ ४०–४२ ॥

---

१. "प्रथमस्कन्धप्रश्नानामिति। प्रथमेऽध्याय इत्यर्थः"। "सर्वत्रेति। निबन्धादिषु—प्रकरणेऽवतारस्तु केवलस्यैवेति सुबोधिनीतः। ब्रह्मानन्देनाविर्भावासम्भवाच्च। ऐश्वर्यादिप्रकाराणामावरणभङ्गोक्तवाक्यविरुद्धत्वात्। अन्यासमिति (?) सर्गादिलीला हि शास्त्रार्थः।···लक्षणं, तच्चाधिकारादौ नास्ति, परन्तु, लक्षणत्वटकलीलाप्रासङ्गिक्यपि वाच्या, अन्यथा स्वस्मिन्नव्याप्तेः, तथा चाधिकारादावपि तत्समानयोगक्षेमेऽव्याप्तिं जनयतीत्यर्थः।" २. प्रकरणैः। ३. श्रोतृवक्त्रोः। ४. अधिकार इति शेषः। ५. अधिकारविचारे। ६. श्रोतुः। ७. अधिकारिषु। ८. अधिकार इति शेषः। ९. भागवतप्रवृत्तिर्व्यर्था स्यात्। १०. शौनकानाम्। ११. सताम्। १२. स्पष्टत्वे सन्दर्भविचार एव हेतुरिति सम्बन्धः। १३. उभयत्र प्रश्न इति शेषः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समूहोऽध्यायार्थो भवतीति सर्वत्र ज्ञापयितुं प्रथमाध्यायस्य वाक्यार्थान् सङ्गृह्णाति मङ्गलमिति—

निबन्धः—मङ्गलं प्रकृतोत्कर्षः प्रसङ्गः सूतसंस्तुतिः ॥ ४३ ॥

प्रश्नः साधारणो हेतुः प्रश्नो ज्ञानपरः परः। कृष्णे चतुर्धा वेदे तु द्वयं तेन द्विधा मतम् ॥ ४४ ॥

प्रयोजनक्रियारूपैर्विद्यमानविमोचकः। श्रवणादरमध्यास्ते त्रयः प्रश्नाः क्रमात् कृताः ॥ ४५ ॥

अग्रे केन विमोचेत तदर्थं च स्वयोग्यताम्। पूर्वमाह ततः प्रश्नं प्रथमाध्यायसङ्ग्रहः ॥ ४६ ॥

प्रकाशः—मङ्गलं प्रथमश्लोकार्थः। प्रकृतोत्कर्षः श्लोकद्वयस्य, तथा प्रसङ्गः। त्रिभिः सूतसंस्तुतिः। एकेन प्रथमप्रश्नः। हेतुप्रश्नः सार्धाभ्याम्। आद्यो धर्मपरो द्वितीयो ज्ञानपरः। ततः कृष्णे चतुर्धा प्रश्नः, एवं सति पूर्वप्रश्नद्वयस्य कृष्णपरत्वं न भविष्यतीति तत्समर्थनार्थं मार्गभेद एव न त्वर्थभेद इत्याह कृष्णे चतुर्धा वेदे तु द्वयमिति। चतुर्मूर्तिर्भगवान् कृष्णः, काण्डद्वयार्थरूपश्च, तेन द्विधा। अतः षड् भेदा अपि गुणपर्यायाः प्रष्टव्याः। तेषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवतीति। प्रकारचतुष्टयेऽपि द्विरूपत्वं, तदाह प्रयोजनक्रियारूपैरिति। कृष्णस्य जन्मप्रयोजनप्रश्नः, क्रियाप्रश्नः, रूपाणां च प्रश्न इति त्रयाणामेकत्र प्रश्ने हेतुमाह विद्यमानविमोचक इति। भगवानवतीर्य योगिनो ज्ञानिनो भक्तांश्च मोचितवान्। भक्तमोचनार्थमेवावतीर्ण इति प्रथमं क्रियया सृष्ट्यादिना ज्ञानिविमोचकः, रूपेण योगिविमोचक इति। तन्मध्ये चाविहितभक्ताः। चतुर्थस्यैकस्यैव पृथक्त्वे तुल्यबलत्वायाह अग्रे केन विमोचेतेति। तत्र चाधिकारो वक्तव्य इति स्वाधिकारं वदन्नाह। अनेन प्रथमाध्याये जिज्ञासुः प्रथमाधिकारी निरूपितः, वक्ता च श्रुतभागवत इति ॥ ४३–४६ ॥

द्वितीयाध्यायसङ्ग्रहमाह उत्साहसङ्गतिरिति—

निबन्धः—उत्साहसङ्गतिः प्रह्वः शास्त्रारम्भोपदेशनम्। प्रश्नाभिप्रायकथनेनाभिनन्दनमुक्तवान् ॥ ४७ ॥

पञ्चभिः पूर्वनिर्धारो द्वितीये द्वादश स्मृताः। एवं वेदार्थनिर्धारे श्लोकाः सप्तदश स्मृताः ॥ ४८ ॥

धर्मज्ञानार्थनिर्धाराच्छ्रवणादिभिरादरात्। प्रेमोत्पत्तौ हरिः प्रीतस्तेन सर्वं भवेदिति ॥ ४९ ॥

जन्मकारणलीले च सप्तभिः पञ्चभिर्व्यधात्। भक्तोद्धारो भक्तिसिद्धिः क्रमादेव तयोः फलम् ॥ ५० ॥

सत्त्वनिर्धारणे[1] पञ्च गुणातीते[2] द्वयं स्मृतम्। विशेषभक्तिसिद्ध्यर्थं विचारोऽत्र निरूपितः ॥ ५१ ॥

सामान्यतोऽस्य मूलत्वकथनाय विशेषतः। नोक्तं स्वरूपाविज्ञानात् फलवाक्यं मृषा भवेत् ॥ ५२ ॥

अतस्तदुक्त्वा पश्चात्तु कुन्तीवाक्ये वदिष्यति। उत्पादनं प्रवेशश्च नानात्वं भोगरक्षणे ॥ ५३ ॥

पूर्वं पञ्चविधा लीला द्वितीयस्तेन पूरितः।

प्रकाशः—सूतस्योत्साहः कथनप्रयोजनं च प्रथमश्लोकार्थः। ततो द्वाभ्यां प्रह्वः शुकनमस्कारः। शास्त्रारम्भोपदेशनमेकेन, अभिनन्दनं तथा। ततः स्वयमेव श्लोकविभागानाह पञ्चभिरिति। कर्म पञ्चविधमिति, 'पुरुषो द्वादशविध' इति तत्त्वविचारे

एवमवान्तरसङ्गतिं सर्वसम्मतप्रकरणार्थं च विचार्य सिद्धान्तेन प्रकरणार्थं बोधयितुमध्यायार्थान् विचारयन्तः सार्धैस्त्रिभिः प्रथमाध्यायार्थमाहुः समूह इत्यादि—

तथेति, श्लोकद्वयस्य। धर्मपर इति, श्रेयोलिङ्गाद्धर्मविषयकः[3]। ज्ञानपर इति, आत्म[4]प्रसादलिङ्गाज्ज्ञानविषयकः। तत इति, 'सूत जानासी' त्यारभ्यासमाप्तीत्यर्थः। मूले–द्विधा मतमिति। प्रकारद्वयेन भगवत्परत्वं मतमित्यर्थः। द्विरूपत्वमिति, विद्यमानानां भाविनां च विमोचक इति भेदेन द्विरूपत्वम्। एकत्रेति, संलग्नतया। भक्ताश्चेति, भक्तपदं ज्ञानियोगिनोर्विशेषणम्। मार्गाणां त्रित्वात् पक्षान्तरमाहुः तन्मध्य इत्यादि। ज्ञानियोगिनोर्मध्ये पूर्वं मुनिपदेन ज्ञानिनामुक्तत्वात् सूरिपदेन योगिनां[5] वक्ष्यमाणत्वात् श्रवणादरबोधकेन 'को वा भगवतस्तस्ये' ति मध्यमश्लोकेन श्रवणादरलिङ्गात्ते[6] बोध्या इत्यर्थः। इदं[7] श्रवणादरमध्यास्त इति मूलस्य विवरणम्। एवं सत्यवतारप्रयोजनेन पुष्टिभक्तिविमोचकत्वं ज्ञेयम्। चतुर्थस्येति, 'ब्रूहि योगेश्वर' इत्यनेनोक्तस्य तत्रेति, अग्रिमविमोचने। वदन्निति, 'कलिमागतमाज्ञाये' त्यादिना वदन्। सिद्धमाहुः अनेनेति, वाक्यार्थसङ्ग्रहेण। अत्र वक्तुरधिकार आर्थो ज्ञेयः ॥ ४३–४६ ॥

एवं सार्धैस्त्रिभिः प्रथमाध्यायार्थ उक्तः। अथ सार्धैः सप्तभिर्द्वितीयाध्यायार्थमाहुः द्वितीयेत्यादि—

मूले–उत्साहसङ्गतिरित्यत्रोत्साहसहिता सङ्गतिरित्युत्तरपदलोपी समासो ज्ञेयः। तथेति, एकेन। पञ्चभिरिति, 'स वै

---

१. सत्त्वनिर्धारण इति सत्त्वस्य श्रेयोदातृत्वनिर्धारणे। २. गुणातीत इति। निरूपकत्वं सप्तम्यर्थः। ३. 'पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसी'ति। ४ अतः साधोऽत्र यत् सा समुद्धृत्य मनीषया। ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मासुप्रसीदतीति। ५. ज्ञानिनामित्यपि पाठः। ६. अविहितभक्ताः। ७. पूर्वोक्तम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वादश, एतावानेव वेदार्थं इति ।'सप्तदशो वै प्रजापति'रिति श्रुतेः। सप्तदश श्लोका वेदार्थे परिनिष्ठिताः । वेदे ततोऽधिका गतिर्नास्तीति सूचितम् । एतयोः प्रथमं निरूपणे निमित्तमाह धर्मज्ञानार्थनिर्धारादिति । एतयोः प्रजापतिमात्रत्वं चेतदैव भगवच्छ्रवणादिकं भवतीति भगवच्छ्रवणसिद्धयर्थं पूर्वं तयोर्निरूपणम् । तत आदरेण श्रवणादिकरणे प्रेमोत्पत्तिः । ततो हरिप्रीतिः । ततोऽवतारादीति क्रमः सिध्यति । जन्मकारणनिर्धारे सप्त श्लोकाः, लीलायां पञ्च। एतयोः प्रयोजनमाह भक्तोद्धारो भक्तिसिद्धिरिति । प्रथमे भेदद्वयमाह सत्त्वनिर्धारणे पञ्चेति । पञ्चानां विचारकत्वात् । विचारोपयोगमाह विशेषभक्तिसिद्धयर्थमिति । प्रयोजनान्तरमाह सामान्यत इति । ननु कृष्णावतारे प्रयोजनं पृष्टं, तत् कथं सामान्यावतारप्रयोजनेनोत्तरं ? तत्राह विशेषतो नोक्तमिति । तत्र हेतुः शौनकस्य कृष्णस्वरूपाविज्ञानात् । ज्ञाते हि स्वरूपे जन्महेतुर्वक्तव्यः । यदि स्वरूपज्ञानरहितस्यापि जन्मप्रयोजनमुच्यते तदा हेत्वभावे फलमिव तं प्रति फलवाक्यं मृषा भवेत् । 'अनेन सर्वत्रैवं वक्तव्यमित्युपदेशः सूचितः । अतः प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा, तदवगतं न वेति निश्चित्य, श्रद्धातिशयात्तदवगतिं ज्ञात्वा, पश्चात् कुन्तीवाक्ये वदिष्यति, 'केचिदाहुरजं जात'मित्यादिना । लीलायाः पञ्चविधत्वं स्पष्टयति उत्पादनमिति । अवतारात् पूर्वं स्वरूपस्थितस्य पञ्चविधा लीला । अवतीर्णस्यानेकविधामग्रिमाध्याये वक्ष्यति । एतावान् द्वितीयाध्यायार्थः । अनेन श्रोता अमत्सरो वक्ता चतुरश्चेति द्वितीयाधिकारः सूचितः ॥ ४७–५३ ॥

तृतीयाध्यायार्थमाह आविर्भाव इति—

निबन्धः—आविर्भावोऽवतारश्च तुल्यसत्त्वशरीरगः ॥ ५४ ॥
अशुद्धशुद्धभेदेन निर्गुणः कृष्ण एव हि । ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या चावतारं करोत्यजः ॥ ५५ ॥
वराहादिस्वरूपेण बलकार्यं जनार्दनः । दत्तव्यासादिरूपेण ज्ञानकार्यं तथा विभुः ॥ ५६ ॥

प्रकाशः—मध्ये नारदादय आवेशिनो निरूपिता इति दूषणं परिहरति तुल्येति । यथा महाराजः स्वदेशे पर्यटन् स्वार्थं निर्मितेषु गृहेषु तिष्ठति, कदाचित् स्वकीयस्यापि गृहे, तदा तत्स्थितिपर्यन्तं तद् गृहमपि राजगृहं भवति अतो विशेषाभावादावेशावतारयोस्तुल्यतया गणना । स्वयं तु स्पष्टार्थं विभागं कुर्वन् अवतारे भेदकमाह ज्ञानशक्त्येति । द्विविधो हि अवतारः, दुःखस्य बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विरूपत्वात् । क्रियाशक्त्या बाह्यदुःखनिराकरणार्थमवतारः, ज्ञानशक्त्या चान्तरदुःखनिराकरणार्थम् । क्रियास्थानानि निर्दिशति वराहादीति । आदिशब्देन कूर्मनृसिंहादयः । दत्तात्रेयो व्यासः, आदिशब्देन कपिलादि ॥ ५४–५६ ॥

इदानीमवतारान् गणयति मत्स्य इति सार्धैस्त्रिभिः—

निबन्धः—मत्स्यः कूर्मो वराहश्च सिंहवामनभार्गवाः । मन्वन्तरावताराश्च व्यासबुद्धौ च राघवः ॥ ५७ ॥
कपिलो दत्त ऋषभः शिशुमारो रुचेः सुतः । नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च ॥ ५८ ॥
महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान् ।

पुंसा' मित्यादिभिः । द्वादशेति, 'वदन्ति तत्तत्त्वविद' इत्यादयः । वेद इति, पूर्वोत्तरकाण्डात्मके । एतयोरिति, धर्मज्ञानयोः । प्रजापतिमात्रत्वमिति यज्ञात्मकत्वम् । भवतीति, विहितकारिणां कृतिविषयो भवति । अयमाशयः प्रमाणनिष्ठानां हि विहितत्वेन धर्मकरणम् । धर्मस्तु चोदनालक्षणः । सा[3] तु वेदैकनिष्ठा । प्रत्यक्षवेदस्तु श्रवणादिकं चोदयन्नपि भगवच्छ्रवणत्वादिना रूपेण न चोदयतीति प्रामाणिकप्रवृत्तिस्तत्र[4] कुण्ठिता भवति । अतस्तद्दूरीकरणाय[5] विहितत्वमवश्यं वक्त्रा कथनीयम् । तच्च छान्दसस्य[6] शक्यं न तु तदनिष्णातस्य । सूतस्तु छन्दोऽनधिकारीति विधिं वक्तुमशक्तः संख्यामुखेन बोधयति । सङ्ख्यायाः प्रयोजनवत्त्वं च जातेष्ट्यधिकरणे प्रतिपादितम् । एवं सति श्लोकसङ्ख्यया प्रजापतिसङ्ख्यास्मारणे ततो योगजधर्मेण श्रवणादिबोधकविधौ दृष्टे सर्वमेव सेत्स्यतीत्याशयेन प्रथमं तयोर्निरूपणमित्यर्थः । अवतारादीति, शौनकाद्यात्मनि भगवदवतरणे विहितसर्वभावप्राप्तिरित्यर्थः । सप्तेति, 'सत्त्वं रज' इत्यादयः । पञ्चेति, 'स एवेद' मित्यादयः । प्रथमे इति जन्मकारणे । पञ्चानामिति, 'अधिष्ठानं तथा कर्ते'ति वाक्योक्तानाम् । विचारोपयोगमिति, गुणातीतनिरूपकवाक्यद्वयोक्तविचारोपयोगम् । मूले–सामान्यतोऽस्येत्यत्र 'अस्ये' त्यनेन गुणातीतो वासुदेवः परामृश्यते । अत्र श्रोतुरधिकार आर्थो ज्ञेयः । एवं सार्धैः सप्तभिर्द्वितीयाध्यायार्थं उक्तः ॥ ४७–५३ ॥

अतः परं त्रयोदशभिस्तृतीयाध्यायार्थं वदन्ति तृतीयेत्यादि—

---

१. अनेन इति कृष्णावतारप्रयोजनपृष्टाय शौनकाय सामान्यावतारप्रयोजनेनोत्तरे दत्ते क्रोधाजनेन कृष्णावतारप्रयोजने पृष्टेऽपि सहसोत्तरादानेन चेत्यर्थः । २. आविर्भाव इति । नारदादौ भगवदाविर्भावः ३. नोदना । ४. भगवच्छ्रवणे । ५. तस्याः कुण्ठतायाः । ६. वैदिकवाक्यम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथैव वडवावक्त्र कल्किर्धन्वन्तरिः प्रभुः ॥ ५९ ॥

[1]इत्याद्याः केवलः कृष्णः [1]शुद्धसत्त्वेन केवलः ।

प्रकाशः—तत्र भागवतेऽनुक्ता अपि पञ्चरात्राद्यागमेपूक्ताः प्रकृतोपयोगिन इति निरूपिताः ॥ ५७–५९ ॥

आवेशिनो निरूपयति श्रीब्रह्मरुद्रेति सार्धैश्चतुर्भिः—

निबन्धः—श्री[2]ब्रह्मरुद्रशेषाश्च वीन्द्रेन्द्रौ काम एव च ॥ ६० ॥

कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो बृहस्पतिः । धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ॥ ६१ ॥

मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा । कश्यपः सनकाद्याश्च वह्न्याद्याश्चैव देवताः ॥ ६२ ॥

भरतः कार्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चक्रवर्तिनः । गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणिनन्दनः ॥ ६३ ॥

प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः । नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ॥ ६४ ॥

प्रकाशः—साधारणेनापि निरूपितस्यापि कृष्णस्य विशेषमाह ज्ञानक्रियोभययुत इति—

निबन्धः—ज्ञानक्रियोभययुतः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

प्रकाशः—सामान्यप्रयोजनोक्तिमारभ्य भागवतोक्तेः पूर्वं चत्व[3]रोऽर्था निरूपितास्तेषां प्रयोजनमाह माहात्म्यज्ञापन इति—

निबन्धः—माहात्म्यज्ञापने मुक्तिस्तदर्थं बन्धनिर्णयः ॥ ६५ ॥

नित्यमुक्तत्वकथनं दुर्ज्ञेयत्वं च वै हरेः । विवृतिस्तस्य पूर्वै[4]र्हि कृता येनादिमध्ययोः ॥ ६६ ॥

भक्तिः सिध्यति तत्क्षेपः प्रतिज्ञा चात्र पूरणम् ।

प्रकाशः—माहात्म्यज्ञापनं तत्रोक्तम् । भागवतश्रवणस्य च । मुक्तेः स्वरूपसिद्धयर्थं बन्धनिर्णयः भजनसिद्धयर्थं भगवतो नित्यत्वं दुर्ज्ञेयत्वं चोक्तमित्यर्थः । एतद्द्वयविवरणात्मकं भागवतम् उत्तमस्य सङ्क्षेपकथनेनापि भक्तिर्भवतीति, आदिमध्ययोस्तु न भवतीति तदर्थं विवरणम् । तत्क्षेपस्तत् कथयिष्याम इति प्रतिज्ञा । गुह्यज्ञानं तृतीयाधिकारो वक्तुः । तत्र सादरो द्वितीयः । अत्राध्यायः प्रकरणं च पूरितम् ॥ ६५–६६ ॥

द्वितीयप्रकरणस्य हेतुभूतत्वात् पूर्वपक्षकथनं, विरोधित्वाभावाय हर्षश्च वक्तव्यः, तमाह पूर्वमिति—

निबन्धः—पूर्वं सम्भावनामात्रात् पृष्ठ दत्वोत्तरं स्वतः ॥ ६७ ॥

ग्रन्थोऽप्यस्तीति तच्छ्रुत्वा शौनको हर्षसम्प्लुतः । स्वरूपोत्पत्तिहेतूनां पाठाध्यापनयोरपि ॥ ६८ ॥

अयुक्तत्वात् सम्प्रश्नो ह्यर्थस्यालौकिकत्वतः । श्रोतुः सर्वपरित्यागात् श्रवणे किं प्रयोजनम् ॥ ६९ ॥

स्वत एवोत्तमत्वाच्च कृष्णानुग्रहणादपि । अतस्तज्जन्मसम्प्रश्नः कृष्णभक्त्या प्रसङ्गतः ॥ ७० ॥

प्रश्नत्रयेऽथ सम्पन्ने हेतुपूर्वं द्विधोत्तरम् । उपोद्घातो हेतुरूपस्त्रयाणां रूपमेव च ॥ ७१ ॥

मध्यमोऽयमुपोद्घातः फलपर्यवसानतः ।

अवतारलक्षणमेतत्सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । मूले—अशुद्धशुद्धभेदेनेति, शरीराणां तथात्वेन । अत्र द्विरुक्तानां अधिकावेशित्वं बोध्यम् ॥ ५४–६४ ॥

तत्रोक्तमिति, 'एवं जन्मानी'ति पद्यद्वयोक्तम् । भागवतेत्यादि, माहात्म्यज्ञानमिति शेषः । अत्र वाक्यविभाग एवं ज्ञेयः । [5]सार्धसप्तविंशतिभिरवताराः । सार्धेन सामान्यप्रयोजनम् । चतुर्भिर्बन्धः, एकेन तन्निर्णयः । द्वाभ्यां माहात्म्यपूर्वकं नित्यत्वम् । एकेन दुर्ज्ञेयत्वम् । द्वाभ्यां भजनम् । षड्भिः श्रीभागवतप्रस्तावनेति । प्रस्तावनायाः प्रयोजनमाहुः एतद्द्वयेत्यादि । मुक्तिस्वरूपभजनयोर्विवरणात्मकमित्यर्थः । द्वितीय इति, श्रोता । एवं शुश्रूषा, अमात्सर्यं, श्रवणादर इति श्रोतुः सम्प्रदायेन सन्मुखात् श्रुतभागवतत्वं रीतिचातुर्यं गुह्यज्ञानमि[5]तीत्येतावधिकारौ साधारणेऽधिकारे प्रथमकक्षारूपौ श्रवणस्वरूपनिर्वाहकतया त्रिभिरध्यायैः सिद्धौ । एवं द्विपञ्चाशद्भिः प्रथमप्रकरणार्थो विचारितः ॥ ६५–६६ ॥

---

१. "शुद्धसत्त्वेन केवल इति । केवलपदस्यार्थकथनमिदम् ।" २. श्रीति, पालिका शक्तिः । ३. चत्वारोऽर्था इति मुक्तिबन्धनिर्णयनित्यमुक्तत्वदुर्ज्ञेयत्वरूपाः । ४. श्लोकैः । ५. वक्तुरिति शेषः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi.

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रकाशः—लोको हि स्वरुच्या कचित् प्रवर्तते, तदेव चेत् शास्त्रसिद्धं तदा हर्षो भवत्येव। पूर्वपक्षाणां सङ्ग्रहमाह स्वरूपोत्पत्तिहेतूनामिति। 'सूतसूते'ति स्वरूपप्रश्नः। 'कस्मिन् युग' इत्युत्पत्तिप्रश्नः। 'केन सञ्चोदित' इति हेतुप्रश्नः। एवं त्रयः प्रश्नाः। ततोऽग्रे त्रयः प्रश्नाः। शुकस्य कथं पठनं, कथं वा पाठनं ? परीक्षितो वा कथं प्रायोपवेशः ? तस्य माहात्म्यं पूर्वं ज्ञातमिति तद् भवति न वा ? इति सन्दिह्य तस्य जन्मकर्मप्रश्नः। एवं चत्वारो भवन्ति। ननु तथापि भागवतमेव प्रष्टव्यं, किं तत्प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह अयुक्तत्वादिति। उत्पत्तौ प्रवृत्तौ वा यद् युक्तिविरुद्धं, तस्मिन् श्रुते स्वस्यापि फलं तथा न भवतीति प्रश्न इति भावः। ननु यथोपपद्यते तथैव कल्प्यतां, तत्राह अर्थस्यालौकिकत्वत इति। लौकिको हि स्वेच्छया कल्प्यो भवेदिति। अयुक्तत्वमेवाह श्रोतुरिति। स ह्यात्मानमेव फलत्वेन मन्यते। तत्र विषयाणां बाधकत्वं मत्वा तत्परित्यागहेतुत्वं सर्वेषां शास्त्राणां च मन्यते। शुकस्तु स्वत एव निवृत्तविषय इति किं तस्य भागवतेन ? सुतरां वर्णनेन किं ? उत्कर्षार्थं चेत्तत्राह स्वत एवोत्तमत्वादिति। स तु जन्मान्तर एव सर्वोत्तमः पूर्णज्ञानः, यत उपनयनमपि नापेक्षते, तादृशस्य किं भागवतेन भविष्यति ? कृष्णानुग्रहोऽपि तस्य स्वत एव जातोऽस्ति। एतत् पदद्वयमुत्तरत्रापि योजनीयम्। परीक्षिदप्येतादृशः। तस्यापि किं भागवतेन ? भगवत्कृपां स्पष्टीकर्तुं जन्म पृच्छतीत्याह अतस्तज्जन्मसम्प्रश्न इति। मतान्तरमाह कृष्णभक्त्या प्रसङ्गत इति। प्रासङ्गिक्यैव सङ्गतिः। भक्तेषु भगवत्कृपा तत्प्रसिद्धेति। भक्त्या प्रश्नः। मुख्यतयात्र प्रश्नत्रयं भागवते, स्वरूपोत्पत्तिहेतूनाम्। अन्यत्तु तस्मिन् ज्ञात एवागमिष्यतीति त्रय एव प्रश्नाः सिद्धाः। तदाह प्रश्नत्रयेऽथ सम्पन्न इति। 'अथे'ति भिन्नप्रक्रमे। व्यासस्योत्पत्तिपूर्वकथनाद् भिन्नः प्रक्रमः। अथ प्रथमप्रश्नस्य द्वितीयस्कन्धे उत्तरं भविष्यति। 'कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं ?' इत्यस्य, कुतः सञ्चोदितः ?' इत्यस्योत्तरमुच्यते। तत्रापि तृतीयस्योत्तरमधुना निरूप्यते प्रवृत्तिमुत्तरत्र प्रकरणे वक्ष्यति। अनेनैकैकमुत्तरमेकैकं प्रकरणं परिगृह्णातीति सूचितम्। केन प्रेरित इत्यत्र नारदेन प्रेरित इत्युत्तरम्। तस्य प्रेरणे हेतु[1]रेकेनाध्यायेन निरूप्यते। ततो युक्तिः, ततः प्रेरणमिति। कृतिरनुवाद इति हेतावेव प्रकरणं पर्यवसितमित्याह उपोद्घातो हेतुरूप इति। हेतुरूप उपोद्घातत्वेन वर्ण्यते, अतो हेतोरपि विचारः कर्तव्यः। नारदस्य बोधने कः प्रसङ्गः, किं प्रयोजनमिति, को वा नारद इति त्रयाणां स्वरूपं वक्तव्यम्। नन्वयं परम्परया भागवते उपयुज्यत इति प्रथम एवाधिकारः कुतो न भवति ! तत्राह मध्यमोऽयमुपोद्घात इति ॥ ६७–७१ ॥

अतः परं सार्धत्रयोदशभिर्द्वितीयप्रकरणार्थं वदन्तः पञ्चभिरस्य प्रकरणस्योपोद्घातत्वं सूतोक्तिविचारेण समर्थयन्ति द्वितीयेत्यादि। द्वितीयप्रकरणस्य श्रीभागवतकथने हेतुभूतत्वाद्वक्तुः कथने प्रयोजकत्वेन पूर्वपक्षकथनं वक्तव्यम्। पूर्वपक्षकर्तुर्व्युत्थितत्त्वाभावाय तस्य हर्षश्च वक्तव्य इत्यर्थः।

पूर्वपक्षकथने हेतुं मूलेनाहुः। योजना तु—पूर्वं धर्मदर्शनेन शरणसत्तासम्भावनामात्रात्। 'धर्मः कं शरणं गत' इति पृष्टे सति 'कृष्णे स्वधामोपगत' इत्यनेन स्वतः ग्रन्थोऽप्यस्तीति उत्तरं पूर्वाध्याये दत्वा तूष्णीं भूते सूते इति शेषः। तच्छ्रुत्वा शौनको हर्षसम्प्लुतो जात इति। हर्षहेतुं टीकायामाहुः लोक इत्यादि। कथं पठनं, कथं वा पाठनमिति। एतौ प्रश्नौ मुखतोऽनुक्तावपि 'तस्य पुत्र' इति द्वाभ्यां शुकस्वभावक्रिययोः कथनेन क्रमात्सूचितौ। जन्मप्रश्ने हेतुमाहुः तस्येत्यादि। ननु 'कथमालक्षित' इत्यादिना 'द्वयं नमन्ती' त्यादिना च 'द्वय' मित्येवमन्येऽपि सन्तीति कथं सप्तैव गणिता इत्यत आहुः एवं चत्वार इति। यथा जन्मप्रश्ने। एवं हेतुविचारेणान्येऽपि चत्वारः, तथा च हेतुविचारेण पञ्चप्रयोजनविचारेण षडित्येवमेकादशेत्यर्थः। आद्यत्रयव्यतिरिक्तानां प्रश्नानां वैयर्थ्यमाशङ्कते ननु तथापीत्यादि। तथापीति प्रष्टव्यांशसत्त्वेऽपि, किमिति 'काकदन्तविचार' वन्निष्फलत्वात्। समाधिं व्याचक्षते उत्पत्तावित्यादि। फलं न तथा भवतीति, अर्थज्ञानं निःसन्दिग्धं न भवति। कल्प्यतामिति, किं प्रश्नेनेति शेषः। अयुक्तत्वमिति, विवक्षित[2]प्रश्नविषयाणां युक्तिविरुद्धत्वम्। अत्र स हीत्यादिना राजविषयाणां चतुर्णां, शुक इत्यादिना तद्विषयाणां चतुर्णां विरुद्धत्वं प्रकाशितम्। विरुद्धत्वेऽन्यदपि हेतुद्वयं वदन्ति उत्कर्षार्थमित्यादिना मतान्तरमिति, बोपदेवीयम्। तत्प्रसिद्धेति, शौनकादिप्रसिद्धा। तथा च प्रसङ्गापेक्षया हेतुतैव युक्तेति सैव[3] ग्राह्येत्यर्थः। 'इति ब्रुवाण' मित्यादित्रयोदशश्लोकेषु यत्सिद्धं तदाहुः मुख्येत्यादि। नन्वन्येषामष्टानां का गतिरित्यत आहुः अन्यदित्यादि। यत्प्रश्नाष्टकं, तस्मिन्[4], ज्ञाते उत्पत्तिप्रवृत्तिप्रकाराभ्यां ज्ञाते गमिष्यति, शुकविषयकं चतुष्टयमुत्पत्त्युत्तरेण तथा राजविषयकं प्रवृत्त्युत्तरेण च गमिष्यतीति त[5]थेत्यर्थः। शेषाणां 'द्वापर' इत्यादीनां तात्पर्यं वक्तुं प्रस्तुवन्ति अथेत्यादि। प्रथमप्रश्नस्येति, 'सूत सूते' ति श्लोकोक्तस्य कथाप्रश्नस्य। उच्यत इति, अस्मिन्स्कन्धे उच्यते। अधुनेति, अस्मिन्प्रकरणे। इत्युत्तरमिति। इदमुत्तरमेतत्प्रकरणार्थ इति सूतशौनकसंवादे सङ्गतिर्बोधिता। कथमध्यायत्रयमित्यपेक्षायामाहुः तस्येत्यादि। हेतुरिति व्यासानिर्वृतिरूपः प्रेरणहेतुः। ननु तृतीये नारदपूर्वजन्मकृतिरेवोच्यते, प्रेरणं कथं तस्यार्थ इत्यत आहुः कृतिरित्यादि। प्रेरणे पर्यवसानं व्युत्पादयन्ति हेतुरूप इत्यादिना। श्रीभागवतोत्पत्तिहेतुरूपो नारदप्रेरणात्मकः पदार्थ उत्पत्त्युपोद्घातत्वेन वर्ण्यते, अतः सपरिकरस्य हेतोरवश्यवक्तव्यत्वात्त[6]स्यापि विचारो नारदस्येत्याद्युक्तरीत्या कर्तव्यः, त[7]दर्थं त्रयाणां स्वरूपं वक्तव्यं, तत्रैकेन[8] फलविपर्ययरूपः प्रेरणे हेतुभूतः प्रसङ्ग उक्तः, द्वितीये श्रीभागवत-

---

१. हेतुरिति। हेतुपूर्वं द्विधोत्तरमिति मूलार्थः। २. 'तस्य पुत्रो महायोगी' त्याद्युक्तानाम्। ३. हेतुता। ४. मुख्यप्रश्नत्रये। ५. यत्प्रश्नाष्टकं तद्गमिष्यतीति सम्बन्धः। ६. हेतोः। ७. विचारार्थम्। ८. अध्यायेन।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

नारदकथने प्रसङ्गमाह यद्वाक्यादिति—

निबन्धः—यद्वाक्यात् सर्वविश्वासः फ[1]ले तस्य विपर्ययः ॥ ७२ ॥
क[2]लौ फलं त[3]दुक्ते किमित्यनिर्वृतिवर्णनम् । उत्तरं च कृतिश्चैकं नारदस्य फलं पृथक् ॥ ७३ ॥

प्रकाशः—अयं चतुर्थाध्यायः प्रश्नस्तदङ्गम् । प्रकरणादौ प्रश्नो नाध्यायार्थबाधकः । द्वितीयाध्यायार्थमाह उत्तरं च कृतिश्चैकमिति । नारदस्य फलं पृथगिति, तृतीयाध्यायार्थः, ससाधनं फलम् ॥ ७२–७३ ॥

नन्वेवं सति मध्यमप्रकरणे श्रोतुर्वक्तुश्चाधिकारः को वा सिद्ध इत्याशङ्क्य तमाह तदीयत्वमिति ।

निबन्धः—तदीयत्वं च तत्त्वं च मध्यमोत्तमयोः फले । सत्सङ्गो ज्ञानविज्ञाने कर्मनिर्णय एव च ॥ ७४ ॥
उक्तस्यानुभवान्तत्वं वर्णितं नारदेन हि । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो' न परस्नानतः पुरा ॥ ७५ ॥
फलं भवेदिति स्वस्य फलाध्यायनिरूपणम् । श्रोतुः फलं नावताराद्वतारफलं फलम् ॥ ७६ ॥
तदुक्तमन्यशेषत्वादुत्तरत्र न मध्यमे ।

प्रकाशः—अनिर्वृत्या व्यासस्य तदीयत्वे हेतुरुच्यते । उदासीनं भगवान् किमित्येवं कुर्यात् ! अतो व्यासो भगवदीय इति द्वितीयाध्याये बोधितः । तथा नारदस्यापि । उत्तमप्रकरणस्य तु तत्त्वं फलम् । शुको भगवान्, राजापि तथा जात इति । तत्राप्येवं निर्णयः । भगवदीयत्वं द्विधा । भगवान् स्वार्थं प्रथमत एव किञ्चित् करोति, तत्र न साधनापेक्षा । अन्यस्तु साधनेन भगवदीयो भवति । कथं भवतीत्याकाङ्क्षायां नारदः स्ववृत्तान्तं क्रमेणाहेत्याह सत्सङ्ग इति । आदौ सत्सङ्गः साधनम् । ततो जीवस्वरूपज्ञानं भगवत्स्वरूपज्ञानं च । ततो भगवदनुभवः । सिद्धत्वात्तत्र न किञ्चित् कर्तव्यमिति[4], '[5]स्वानुभवेऽनुभावनामात्रानुभवो मिथ्येति, स्वस्य भगवदीयत्वे सिद्धे, यथा नारदोऽहमिति पश्चान्मन्यते, तदर्थं साधनम् । कर्मणां भगवति समर्पणम् । समाधौ भगवदनुभवः । ततो भगवद्वाक्यात्तथात्वमिति । एतदेव हि नारदेन वर्णितम् । नन्वेवं सति ज्ञानविज्ञानोपदेशे फलं स्वत एव

प्राकट्यरूपं प्रयोजनं नारदस्वरूपं चोक्तं, त[6]त्र स्वरूपधर्मविषये सन्देहात्तृतीये विशिष्यधर्मा उक्ताः, ते निःसन्दिग्धाः सन्तः प्रेरण एव पर्यवसन्ति, अत एव नारदेन वाक्यसमाप्तौ 'भवतश्चात्मतोषण'मित्युक्तं, तेन पर्यवसानविचारे प्रेरणमेव तृतीयाध्यायार्थ इत्यर्थः । अस्योपोद्घातत्वे शङ्कते नन्वयमित्यादि । अस्मिन्प्रकरणे उच्यमानो हेतुरूप उपोद्घातः समाधिद्वारा सम्पूर्णे श्रीभागवते उत्पत्तिहेतुबोधकतयोपयुज्यते, यथा प्रथमाध्यायस्थशौनकप्रश्नः, तथा च [7]तस्य तदुत्तरस्य च यथा प्रथमे प्रवेशस्तथास्या[8]व्युत्पत्तिबोधकतया [9]तत्रैव प्रवेशौचित्यात् षडध्यायात्मकः प्रथमाधिकारः कुतो न भवति ? भेदकस्याभावादित्याशङ्कायां भेदकमाहेत्यर्थः । तत्र भेदकं 'फलपर्यवसानत' इति मूलाद् बोध्यम् । फलं टीकायां व्युत्पाद्य भगवदीयत्वं, तत्पर्यवसानतः तद्बोधकत्वात् । तथा चास्य भेदकस्य विद्यमानत्वान्न प्रथमे प्रवेश इत्यर्थः ॥ ६७–७१ ॥

एवं [10]पञ्चभिरस्य मध्यमोपोद्घातत्वं समर्थितम् । अतः परं सार्धेनाध्यायार्थान् वदन्तः प्रथम[11]स्य प्रेरणहेतुतामुपपादयन्ति नारदेत्यादि—

ननु पञ्चमे नारदेन पृष्टो व्यासो यदा नारदं पृष्टवाँस्तदा नारदेन प्रेरणं कृतमिति [12]प्रश्नस्यैव प्रेरणहेतुत्वं प्रतीयते, न त्वनिर्वृतेरित्याशङ्कायामाहुः प्रश्नस्तदङ्गमिति । अनिर्वृतिशेषः स[13] इति [14]तस्या एव हेतुतेत्यर्थः । नन्वनिर्वृतेरध्यायार्थत्वसङ्गतं, शौनकप्रश्नोत्तररूपत्वात्, [15]तत्र चानिर्वृतेरपृष्टत्वादिति चेत्तत्राहुः प्रकरणेत्यादि । तथा च प्रकरणार्थभूतहेतुशेषत्वेनास्या उक्तत्वान्न प्रश्नस्यै[16]तद्बाधकत्वमित्यर्थः । मूले—उत्तरं च कृतिश्चैकमिति । [17]पञ्चभिरुक्तमनिर्वृतिहेतुकथनरूपं, [18]अष्टभिरुक्तमग्रिमं चोत्तरं तत्सन्दंशपतिता नारदकृतिश्चैकं, हेतुप्रवेशादेकरूपं, द्वितीयाध्यायार्थ इत्यर्थः । एवं च पञ्चमे सप्त श्लोकाः पूर्वशेषाः, अग्रे त्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः प्रेरणात्मका इति विभागः । षष्ठाध्यायार्थमाहुः नारदस्येत्यादि । फलं त्रयस्त्रिंशद्भिरुक्तम् । पृथक्प्रेरणशेषत्वेऽपि नारदस्य फलत्वाद्भिन्नतयाप्यध्यायार्थरूपमित्यर्थः ॥ ७२–७३ ॥

---

१. व्याससाम्यं फले आशङ्क्याहुः फले तस्येति । तस्य नारदस्य । फले भगवत्कृपायाम् । विपर्ययः ससाधनत्वमित्यर्थः । २. अनिर्वृतेः प्रयोजनमाह कलाविति । ३. तदुक्ते किमिति । व्यासोक्ते न किमपि फलमित्यर्थः । ४. ग्रन्थस्यास्य द्वात्रिंशत्पत्रमुद्रणानन्तरमयं टिप्पण्यात्मको लेखः समुपलब्धः । मुद्रितग्रन्थपरा टिप्पणी त्वन्तेऽगतिकगतिकयाङ्कनीयेति निश्चित्य प्रस्तुतग्रन्थपरात्र सम्मुद्र्यते । इतीति हेतौ । ५. स्वानुभवेत्वित्यादि । स्वस्य नारदस्यानुभवे । श्रीमन्नारायणस्य शिशयिषोः सुतस्याविर्भूतब्रह्मणो मायासृष्ट्यन्तःपातितेन तज्जानां....दिनारदान्तानां मायिकत्वेन भावनामात्रजनकोऽनुभवोऽभिथ्येति पदच्छेदः । ज्ञापकाशयेति पक्षे मिथ्येति पदच्छेदः । मूले—तदिति, श्रीभागवतम् । ६. द्वितीयाध्याये । ७. शौनकप्रश्नस्य । ८. हेतोः । ९. प्रथमप्रकरणे । १०. कारिकाभिः । ११. मध्यमप्रकरणस्थस्य प्रथमाध्यायार्थस्य । १२. व्यासकृतप्रश्नस्य । १३. प्रश्नः । १४. अनिर्वृतेः । १५. अध्याये प्रश्ने वा । १६. एतस्य अनिर्वृतिरूपाध्यायार्थस्य । १७. 'भवतानुदितप्राय' मित्यादिभिः पञ्चभिः । पञ्चदशभिरित्यपि पाठः । १८. 'एतत् संसूचितं' ब्रह्मन्नित्यादिभिरष्टभिः ।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भविष्यति, किं षष्ठाध्यायेनेत्याशङ्क्याह शब्दब्रह्मणीति। ननु व्यासस्यांशावतारत्वात्तदीयत्वं स्वत एव, तत् कथं श्रवणेन तदीयत्वम् ? तत्राह श्रोतुः फलमिति। अवतारमात्रेण तदीयत्वं जातम्। किन्तु श्रोतुः फलं श्रवणानन्तरमेव फलम्। अवतारफलमपि तदैव जातमित्यर्थः। नन्वेवं सति तदीयत्वसिद्ध्यर्थं भागवतनिर्माणमत्रैव वक्तव्यं स्यादित्यत आह तदुक्तमन्यशेषत्वादिति। उत्तमार्थं हि तस्य निर्माणं, तदीयत्वं तु प्रासङ्गिकमानुषङ्गिकफलं सेत्स्यति। अतो मध्यमप्रकरणे न निरूपितम् ॥ ७४–७६ ॥

ननु प्रासङ्गिकस्याप्यसिद्धौ कथं मध्यमत्वं सेत्स्यति ? तत्राह प्रतिबन्धनिवृत्तिश्चेति द्वाभ्याम्—

निबन्धः—प्रतिबन्धनिवृत्तिश्च साधनाचरणं तथा ॥ ७७ ॥

रागाभावात् फलं कृष्णवाक्यान्मध्यममीरितम्। दुःखाभावात् स्वतन्त्रत्वाद्भयाभावाच्च संसृतेः ॥ ७८ ॥

फलत्वं स्फुरणं चापि सर्वदावान्तरं फलम्।

प्रकाशः—व्यासेऽन्यासक्तिः प्रतिबन्धिका। नारदे च माता। साधनाचरणं नारदपूजादि। नारदस्य पुनः सताम्। एकत्राग्रहाभावः। अपरत्र रागाभावः। एवं त्रिभिर्भगवदीयत्वम्। नन्वधिकारित्वमेवास्तु नारदस्य, कथं तदीयत्वं ? तत्राह कृष्णवाक्यादिति। आकाशवाणीवाक्यात्। 'गन्ता मज्जनतामसि' इति मध्यमं फलं तदीयत्वम्। ननु नारदस्यापि पुनर्जन्मसम्भवान्निकृष्टत्वमेव कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह दुःखाभावादिति। तस्य संसारकृतं दुःखं नास्ति, नापि परतन्त्रता, नापि विषयादिभ्यो भयं, अतो नारदत्वं फलमेव। किञ्च, सर्वदा भगवत्स्फुरणमपि तस्य जायते। अतो भगवद्भावान्नारदत्वमवान्तरं फलमित्यर्थः ॥ ७७–७८ ॥

एवं सार्धेन सूतोक्त्यनुसारिणोऽध्यायार्थानुक्त्वा व्यासोक्तिविचारेण 'द्वयोरधिकार एवार्थ इति सप्तभिर्वक्तुमाहुः नन्वित्यादि। एवं सतीति, मध्यमप्रकरणस्योपोद्घातरूपत्वे सति—

उपपादयन्ति अनिर्वृत्येत्यादि। हेतुरिति, भगवत्कृपारूपो हेतुः। अयं प्रथमाध्यायस्यार्थः। द्वितीयाध्यायार्थस्तूक्त एव भगवदीयत्वरूपः। तथा च 'द्वापरे समनुप्राप्ते' इत्यारभ्य 'प्रथमाध्यायोऽप्येत[3]च्छेष इति [4]द्वाभ्यां भगवदीयत्वरूपो व्यासाधिकारो बोधितः। तथा च द्वितीयतृतीयाभ्यां नारदस्या[5]पीत्यर्थः। अत्रत्यं प्रकारमग्रिमेऽप्यतिदेष्टुमाहुः उत्तमेत्यादि। एवं निर्णय इति। एतत्प्रकरणोक्तभगवदीयत्ववत्तत्र भगवत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति भगवदीयत्वमित्यादि। इत्याहेति, द्वितीये [6]तृतीये चाहेत्यर्थः। तत्रेत्यर्थः। तत्र तत्सङ्गादि कर्मान्तं चतुष्टयम्। द्वितीये [7]दशभिः, शेषनिर्णयस्तृतीये, चात्कर्मनिर्णयः। भगवदनुभव इति, तत्साक्षात्कारः द्वयोर्वैलक्षण्यं बोधयितुमाहुः सिद्धत्वादित्यादि। भगवदीयत्वस्य सिद्धत्वात्। तत्र व्यासस्य, भगवदीयत्वे, किमपि साधनं कर्तव्यं नास्ति। स्वानुभवे, नारदस्य भगवदीयत्वानुभवे। अनुभावनेत्यादिनोक्तरीत्या प[8]श्चात्तथात्वम्। एतदेवानुभवान्तत्वं नारदेन 'त्वमात्मनात्मान' मिति श्लोकेन 'अहं पुरे' त्यारभ्य स्ववृत्तान्तकथनेन च वर्णितम्। अतो द्विविधं भगवदीयत्वमध्यायत्रयेण सिद्धमित्यर्थः। तृतीयाध्यायवैयर्थ्यमाशङ्कते नन्वित्यादि। द्वि[9]तीयाध्यायेनैवार्थसिद्धौ किं तृतीयेनेत्यर्थः। मूले फलं भवेदिति। इति बोधयितुमिति शेषः। श्रोतुः फलोक्तौ वदद्व्याघातमाशङ्कते नन्वित्यादि। तत्कथमिति, स्वतो भगवदीयत्वं व्यासे, तच्च नारदोक्तश्रवणोत्तरपरस्नानानन्तरभावीति कथमित्यर्थः। समादधते अवतारेत्यादि। तथा चोक्तसत्सङ्गादिप्रणाड्यजन्यत्वमेव प्राथमिकत्वमत्र विवक्षितमिति श्रवणोत्तरभावित्वेऽपि न तद्धा[10]निरित्यर्थः। भगवदीयत्वस्य श्रवणजन्यत्वेऽसङ्गतिमाशङ्कते नन्वित्यादि। समाधिं व्याचक्षते उत्तमार्थमित्यादि। तस्येति, सम्पूर्णस्य। तथा च श्रीभागवतप्रकटनार्थं भगवतो व्यासरूपेणावतारात् तत्करण[11] एव स्वार्थत्वसिद्ध्या भगवदीयत्वं सिद्ध्यति। करणं तूत्तमार्थमिति भगवदीयत्वं तस्या[12]नुषङ्गिकफलं, तच्च[13] नारदवाक्यश्रवणमात्रादेव सिद्धमिति तन्नि[14]र्माणस्यात्रानुक्तावपि न काचन हानिरित्यर्थः ॥ ७४–७६ ॥

भगवदीयत्वसिद्धौ पुनराशङ्कते नन्वित्यादि। करणद्वारा हि प्रासङ्गिकं फलं न तु श्रवणमात्रेण, करणस्य चात्रानुक्त्या फलाभावे प्रकरणस्य मध्यमत्वानुपपत्तिरित्यर्थः।

उपपादयन्ति व्यास इत्यादि। साधनाचरणक्रमेण द्वयोर्ज्ञातव्यम्। प्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्फुटेति तां स्फुटीकुर्वन्ति एकत्रेत्यादि। द्वितीये व्यासस्याग्रहाभावस्तृतीये च नारदस्य रागाभावः मातृस्नेहाभावः। तथा च करणानुक्तावपि तत्प्रतिबन्धनिवृत्ति[15]तत्साधनयोः कथनेन फलमुखसूचनात् त्रिभि[16]र्भगवदीयत्वं सिध्यतीति मध्यमत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः। एवं च क्रमेण भगवदभिप्रेताकरणजनितखेदः, वक्तृपूजा, आग्रहाभावश्चेति श्रोतुः, भगवदीयमैत्री, सतां पूजा, कुटुम्बरागाभावश्च वक्तुरिति त्रिष्वधिकारो भगवदीयत्वरूपः सिध्यति। यद्यपि वक्तृपूजा पूर्वत्र सिद्धा, तथापि प्रश्नशेषत्वादुत्तराध्याये निविशते। एवमाग्रहाभावोऽपि पर्यवसानात्तृतीय इति न कोपि शङ्कालेशः ॥ ७७–७८ ॥

---

१. श्रोतृवक्त्रोः। २ मध्यमप्रकरणस्थः। ३. द्वितीयाध्यायशेषः। ४. अध्यायाभ्याम्। ५. भगवदीयत्वरूपोऽधिकारो बोधित इत्यपिशब्दाभिप्रायोऽयमर्थः। ६. मध्यमप्रकरणस्थेऽध्याये। ७. श्लोकैः। ८. भगवदीयत्वम्। ९. मध्यमप्रकरणस्थेन। १०. तस्य प्राथमिकत्वस्य। ११. श्रीभागवतकरणे। १२. व्यासस्य। १३. भगवदीयत्वरूपं फलम्। १४. तस्य श्रीभागवतस्य। १५. तस्य करणस्य। १६. अध्यायैः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं सति मध्यमत्वसिद्ध्यर्थं व्यासस्यापि साधनं कथं नोच्यते ? तत्राह नात्मवत्करणमिति—

निबन्धः—नात्मवत्करणं युक्तं बोधनं प्रीणनाद्धरेः ॥ ७९ ॥
अविश्वासात् स्वकथनं वारितं नारदेन वै । सत्यं तदिति विज्ञानात् स्तुतिस्तस्यात्र पूरणम् ॥ ८० ॥

प्रकाशः—यथा नारदो बोधितः सन्न्यासिभिः, तथा न बोधनीयः । यथा वा 'नामान्यनन्तस्ये' त्यादिप्रकारेण नारदेन कृतं, तथा न कर्तव्यम् । तत्र हेतुः—हरेः प्रीणनात् । स्वत एव व्यासे हरिप्रीतिः । ननु तथापि परम्परया प्राप्तं भागवतं सूतवत् कथं नोक्तवान् , मया ब्रह्मणः स्थाने पठितं तत्तुभ्यं वदामीति ? तत्राह अविश्वासादिति । परम्परा लोके न प्रसिद्धेति संवादाभावान्न कथितम् । 'समाधिनानुस्मरे'ति वाक्यात् । सामान्यतः कथितं च । तथा सति संवादो भवति । न चेत्तदपि नारदोक्तं सत्यमिति यद्यवगम्यते, तदैव समाधौ प्रवृत्तिर्भवति । अन्यथा परम्परा न स्यादित्याशङ्कयाह सत्यं तदिति । विज्ञानादिति, स्तोत्रकरणाज्ज्ञायते, 'अहो देवर्षिर्धन्य, इति । नारदोक्तमस्य हृदये समागतमिति तेनैव प्रकरणं पूरितम् ॥ ७९-८० ॥

तृतीये प्रकरणे प्रथमतः शौनकस्य प्रश्ने प्रयोजनमाह उपोद्घात इति—

निबन्धः—उपद्घातो ग्रन्थमात्रे प्रश्न एकस्ततः कृतः । वक्तुश्चापि पृथक् प्रश्नः फलसिद्धेस्तु पूर्ववत् ॥ ८१ ॥
माहात्म्यं सर्वनिर्धारो यस्मादत्रैव वर्णितः । श्रुतिमात्रात्ततो भक्तिरविश्वासान्न रागिणः ॥ ८२ ॥
फले सिद्धेऽपि सेव्येयं विषयोत्कर्षतः कृतेः । अत एवैष्यविज्ञानादात्मज्ञापनसूचनम् ॥ ८३ ॥

प्रकाशः—द्वितीयं प्रकरणं हेतुभूतं भवति, भागवतोत्पत्तिसाधनं, 'तत् तदैव निर्वहेद् यदि नारदगमनानन्तरमेव तत् कुर्यात् । अन्यथा कालान्तरकरणे पूर्वोक्तस्य हेतुत्वं न स्यात् । अत उपोद्घातोऽयं तदर्थविचाररूप इति ग्रन्थस्वरूपमात्रनिष्पत्त्यर्थं पूर्वमेकः प्रश्नः कृतः । ततो ग्रन्थोत्पत्तावुक्तायां वक्तुश्चापि शुकस्य वक्तृत्वेनोपपद्यत इति द्वितीयः प्रश्नः । स तु पूर्ववदनुवादरूपः । पुनः स्मारणं तस्यावश्यकबोधार्थम् । उत्तमत्वं च वक्तुः सिध्यतीत्याह फलसिद्धेरिति । मुक्तिः फलं च तच्छुकस्य सिद्धमिति । एवं प्रश्नाभिप्रायमुक्त्वा, उत्तरे 'यस्यां वै श्रूयमाणाया' मित्यत्र युक्तिबाधाभावाय साधिकामुपपत्तिमाह माहात्म्यं सर्वनिर्धार इति । यस्माद् भागवते भगवतो माहात्म्यं, निःसन्देहार्थं सर्ववस्तुनिर्धारश्चोक्तः । अतः श्रुतमात्रादेव ततो भक्तिर्भवति । तर्हीदानीन्तनानां कथं न जायते ? तत्राह अविश्वासादिति । उक्तार्थविश्वासोऽत्राधिको हेतुर्वक्तव्यः । स च व्यासोक्तत्वेन जायमानोऽपि रागस्य प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वान्न जायते । एवं सूचयितुं 'शुकमध्यापयामासे' त्युक्तमित्यर्थः । इदानीं भक्तिसहितस्य ग्रन्थस्य फलं निर्धारयितुं

मूले—अविश्वासादित्यादि । व्यासस्य नानासाधनविज्ञानाभिनिविष्टत्वादविश्वासमवगत्य नारदेन स्वस्य ब्रह्मणा कथनं वारितं गोपितमित्यर्थः । एतदिति, स्ववृत्तान्तकथनरूपम् । अन्यथा असत्यत्वज्ञाने । परम्परा संहिताकरणतत्पाठनरूपा न स्यात् । तथा च तदुभयदर्शनाद्विश्वासोऽवगम्यत इति स्वज्ञानकथनेऽपि स स्यादेवेत्याशङ्क्येत्यर्थः । तत्र समादधते स्तोत्रेत्यादि । सूतोक्तनारदस्तुतिवाक्योपनिबन्धनस्य समाध्यनन्तरभावित्वाज्ज्ञायते समाध्युत्तरमेव विश्वासो जात इति । अन्यथा नारदोक्त्यनन्तरमेव स्वयं स्तुतिं कुर्यात् । अत एवं ज्ञायतेऽन्यासक्तिशिष्यसङ्ग्रहाभ्यां प्रथमकक्षाप्रवेशस्य सम्भावितत्वेऽपि 'स वै भवान्वेद समस्तगुह्य' मित्यादिना नारदस्वरूपज्ञानपूर्वकं स्तवनान्नारदे उत्कर्षज्ञानमस्तीति शौनकतो वैलक्षण्यान्न व्यासस्य तत्कक्षाप्रवेशः । शुकोक्तौ राज्ञ इव नारदवाक्ये पूर्वं विश्वासाभावान्न नोत्तमकक्षा । अतो मध्यमत्वे सिद्धे तेनैव प्रकरणं पूरितमित्यर्थः ॥ ७९-८० ॥

एवं सप्तभिर्व्यासाशयमुक्त्वा सार्धैस्त्रयोदशभिर्मध्यमप्रकरणं विचारितम् । अतः परं त्रिपञ्चाशद्भिरुत्तमप्रकरणं विचारयन्तः पूर्वकृतेन हेतुप्रश्नेनैव चारितार्थ्यात्पुनः शौनकप्रश्नस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तन्निराकरणाय तस्य फलोपोद्घातत्वं त्रिभिराहुः तृतीयेत्यादि ।

अन्यथेति, तदानीमकरणे । तदर्थविचाररूप इति, पूर्वोक्तं यत्करणं तद्विचाररूपः । अनुवादरूप इति, 'तस्य पुत्र' इत्यादिद्वयोक्तानुवादरूपः । अनुवादप्रयोजनमाहुः पुनः स्मारणमित्यादि । सिध्यतीत्याहेति । प्रश्न एव व्यक्तं भवति । तथा च सिद्धे फले साधनविषयिणी प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्याह युक्तिबाधाभावायेति । इदानीन्तनप्रत्यक्षकृतबाधाभावाय । न जायत इति, तथा चाविश्वासेन प्रतिबन्धाद्युक्तिबाधो न दोषायेत्यर्थः । विश्वासस्य हेतुता चानुपदं व्युत्पाद्या । ननु किमत्र मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः एवमित्यादि । अविश्वासजनकस्य रागस्य प्रतिबन्धकत्वं सूचयितुं यत् शुकाध्यापनमुक्तं तदेवात्र मानमित्यर्थः । 'स संहिता' मित्यादेस्तात्पर्यं वदन्ति इदानीमित्यादि । भक्तिरहितस्य ग्रन्थश्रवणफलं भक्तिरूपं निर्धार्य भक्तिसहितस्य ग्रन्थश्रवणफलं निर्धारयितुं, पुनः सूतशौनकसंवाद

---

१. नात्मवत्करणमिति । आत्मा स्फुरितत्वेन यस्यासौ इति आत्मवान्नारदः, तस्य करणमिव करणमित्यर्थः । २. तदिति साधनत्वम् । ३. तदिति श्रीभागवतम् । ४. करणपाठनदर्शनात् । ५. विश्वासः । ६. प्रथमकक्षाप्रवेशः । ७. वैयर्थ्यवारणाय । ८. प्रश्नस्य । ९. पुरुषस्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनः सूतशौनकसंवाद इति सूतोक्तं फलं स्पष्टं वदति फले सिद्धेऽपि सेव्येयमिति। यद्यप्यस्य मुक्तिः फलं, तथापि फलापेक्षया साधनमेव फलरूपम्। तद्रागरहितस्यैव तथानुभवो भवति नान्यस्येति सूतवाक्ये निर्धारः। तेन अत्रैतत् सिद्धम्। प्रवृत्तिपराणामपि यथा भक्तिर्भवति तदर्थमिदमारब्धम्। ते हि विषयिणो विषयोत्कर्ष एव प्रवर्तन्ते। उत्तमविषयार्थं च हीनविषयं परित्यजन्ति। अतो मोक्षसाधनत्वमस्या अनुक्त्वा कल्पनामपि निराकर्तुं मुक्तस्य प्रवृत्तिमाह। तेन व्यासस्तथा कृतवान्। यथा लोको विषयसौन्दर्यादेव प्रवर्तते, तथा कृतेरात्मज्ञापनं सूचितम्। 'प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मन' इति नारदज्ञापनं सूचितमित्यर्थः। नन्वग्रे विषयसौन्दर्यात् प्रवृत्ता भविष्यन्तीत्यत्र किं प्रमाणम्? मूढा उत्कृष्टेऽपि विषये न प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्याह अत एवैष्यविज्ञानादिति। कृतेरेव हेतोरैष्यविज्ञानमपि सूचितम्। तदेव नारदोक्तं कृतं भवतीति। अनेन प्रवर्तमानस्य दृढविश्वासो बोधितः। एवं सफलं भागवतं नारदवाक्यात् कृतमिति फलितम्॥ ८१-८३॥

अधुना तेन परीक्षित्स्थाने निरूपितमिति प्रवृत्तिं वक्तुं परीक्षितो जन्मादि वक्तव्यम्। तच्च द्वादशाध्याये वक्ष्यति। मध्ये द्रौण्यादिजयः, कुन्तीस्तुतिः, भीष्ममुक्तिः, भगवन्निर्याणं, द्वारकाप्रवेशश्च पञ्चाङ्गानि। तेषां श्रोतृजन्माङ्गता कथमिति सन्देहे केचिदाहुः, तन्मतमनूद्य दूषयति स्वपरप्रतिबन्धोनमिति।

निबन्धः—स्वपरप्रतिबन्धोनं स्फीतं राज्यं जहौ नृपः। इति वैराग्यदार्ढ्योक्त्यै प्रोक्ता द्रोणिजयादयः॥ ८४॥
इति केचिदिह प्राहुः

प्रकाशः—ते हि वैराग्यशेषत्वेन पञ्चाध्यायीं निरूपयन्ति। स्वा युधिष्ठिरादयः। परे भीष्मादयः। ते चेत् परीक्षितः प्रायोपवेशनपर्यन्तं तिष्ठेयुः, तदा तस्य विषयाभावादेव वैराग्यमिति नोत्कर्षः सिध्यति। तथा भगवत्कृपया स्फीतत्वं स्वत्वं परत्वं च॥ ८४॥

निबन्धः—नैतत् साधुतरं वचः। द्रोणेर्जये न सोऽस्त्येव न दातुः प्रतिबन्धता॥ ८५॥
न च कृष्णकथा युक्ता स्तुतिर्मोहकथापि वा। प्रतिबन्धस्तु सम्प्राप्ते तस्मादष्टकथा मुधा॥ ८६॥

प्रकाशः—नैतत् साधुतरं वचनं कार्यकारणयोरव्यवधानाभावात्। न वा युधिष्ठिरस्य राज्यदातुः प्रतिबन्धकत्वम्। न वा भगवत्कथाया उपयोगः। कृपा तु त्यागे प्रतिबन्धिका। अतो जन्माध्यायं परित्यज्य सप्तमादिपञ्चदशपर्यन्तमष्टाध्यायकथा मुधा स्यात्॥ ८५-८६॥

इति बोधयितुं, तद्वदतीत्यर्थः। सूतवाक्यनिर्धार इति, 'आत्मारामाश्चे'ति श्लोकद्वयार्थनिर्धारः। अत्रेति संवादद्वये। कल्पनामिति, मोक्षसाधनत्वकल्पनाम्। आहेति, सूत आह। तथा च फलेऽपि सिद्धे सेव्येयमिति सूतोक्तनिर्धार इत्यर्थः। एवं सूतवाक्यसिद्धमर्थमुक्त्वा अयं व्यासाशयो न वेति जिज्ञासायामाहुः तथा कृतेरित्यादि। विषयसौन्दर्यपूर्वकं करणात्स्वकृतं नारदकृतं च उत्कर्षज्ञापनं सूचितमित्यर्थः। अनेनेत्यादि, करणेन स्वस्य दृढविश्वासो बोधित इत्यर्थः। एवं त्रिभि[1]रुपोद्घातो निरूपितः॥ ८१-८३॥

एवं सप्तमस्यैकादशश्लोकानामर्थ उक्तः। अतः परं प्रवृत्त्युत्तरं विस्तरेण वक्तुं यतत इति बोधयितुं, प्रकरणार्थरूपमधिकारं च बोधयितुमाहुः अधुनेत्यादि। वक्तव्यमिति, उत्तमत्वाय वक्तव्यम्। अनूद्येति, सपादपद्येनानूद्य—

तथेत्यादीति। युधिष्ठिरादीनामेतावत्पर्यन्तं स्थितौ तेषु भगवत्कृपायाः स्फुटत्वात्त[2]द्राज्यस्यैव स्फीतता नै[3]त्तद्राज्यस्य, भीष्मादीनाञ्च त[4]दनुसंसरणेन परत्वमपि न सिध्यतीति। तथा च त[5]त्सिद्ध्यर्थं त[6]दुक्तिरित्यर्थः॥ ८४॥

सपादेन दूषणमाहुः कार्येत्यादि। कार्यं वैराग्योत्कर्षः। कारणं द्रौणिजयादि। तयोरव्यवधानाभावात्। अयमर्थः कारणत्वे हि पूर्ववर्तित्वनैयत्यवदन्यथासिद्धिविरहोऽपि प्रयोजकः। तत्र द्रौणिजयस्य वैराग्योत्कर्षं प्रति पूर्ववर्तित्वं; राजोत्पत्तिं प्रति गृहीत्वैव ग्राह्यमित्यव्यवधानाभावादन्यथासिद्धत्वेन तस्य[7] न कारणत्वम्। न च राजोत्पत्तेर्व्यापारत्वं शङ्क्यं, आद्यक्षणसम्बन्धरूपायास्त[8]स्यास्त्रिक्षणावस्थायित्वात्। वस्तुतस्तूत्पत्तावपि न [9]तस्य कारणता, मुण्डनोत्तरं पुनरस्त्रक्षेपे पुनर्जयानुक्तेः। न च प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणता, द्रौणे राजोत्पत्तिं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वेन तेना[10]पि रूपेण तां[11] प्रत्येव त[12]स्य कारणत्वेन वैराग्योत्कर्षं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात्। एवं कुन्तीस्तुत्यादीनामप्युदासीनत्वादकारणता। किञ्च युधिष्ठिरस्थितेरपि द्रौणिजयवत् प्रतिबन्धकत्वं प्रकल्प्य [13]तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता वक्तव्या। साप्यसङ्गतेत्याहुः न वेत्यादि। नहि तत्स्थि[14]तेस्ते[15]न रूपेण प्रतिबन्धकत्वमपि तु राज्यस्थितित्वेन, त[16]दपि तदा स्याद्यदि [17]स राज्यं न दद्यात्। नेह तथा। 'तोयनीव्याः पतिं भूमेर-

---

१. अध्यायैः। २. युधिष्ठिरादिराज्यस्य। ३. परीक्षिद्राज्यस्य। ४. तस्य परीक्षितः। ५. तयोः स्फीततापरत्वयोः। ६. युधिष्ठिरादिचरितोक्तिः। ७. द्रौणिजयस्य। ८. उत्पत्तेः। ९. दौणिजयादेः। १०. प्रतिबन्धकाभावत्वेन। ११. उत्पत्तिम्। १२. दौणिजयस्य। १३. युधिष्ठिरस्थित्यभावस्य। १४. युधिष्ठिरस्थितेः। १५. स्थितित्वेन रूपेण। १६. प्रतिबन्धकत्वम्। १७. युधिष्ठिरः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं परमतं दूषयित्वा स्वमते तेषां पूर्वोत्तराङ्गत्वमित्यभिप्रायेणाह पुरुषत्रयशुद्धस्येति—

निबन्धः—पुरुषत्रयशुद्धस्य जननेऽपि कृपावतः। सर्वत्यागे सतां सङ्गे विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥ ८७ ॥
इति तस्याधिकारित्वसिद्ध्यै पाण्डववर्णनम्। अपृष्टं च प्रतिज्ञातं तस्मान्नास्त्यत्र दूषणम् ॥ ८८ ॥

प्रकाशः—पञ्चाध्यायी पञ्चाग्निन्यायेन जनने शुद्धिहेतुः। जा[१]तस्य च प्रतिबन्धाभावार्थमध्यायत्रयम्। अमुक्ते पितरि पुत्रमुक्तेः प्रतिबन्धात्। ततः कालप्रतिबन्धाभावाय द्वयम्। ततोऽद्भुतकर्मणो भगवतः कृपा शापरूपा। ततः श्रोतृत्वमिति तदेतदाह पुरुषत्रयशुद्धस्येत्यादिना। यथा[२] पञ्चाध्याय्यां पुरुषत्रयशुद्धिर्भवति, तदनुपदं वक्ष्यते। जन्मसमये कृपा स्वतः कालतश्च स्वजन्माध्यायार्थः। अग्रे पञ्चाध्याय्याः सर्वत्यागसिद्धिरर्थः। ततो द्वाभ्यां सतां सङ्गः। तदा भागवते विश्वासः। विश्वास एवाङ्गं भागवतश्रवणे। तस्याङ्गत्रयं—सतां सङ्गः, सर्वत्यागः, परमा शुद्धिश्चेति। शुद्धौ षडङ्गानि। तत्र मुख्या भगवत्कृपा। शरीरहेतोर्बीजस्याशुद्धिः पञ्चधा भवति, दुष्टपारम्पर्यतः। तत्र पुरुषतः स्त्रीतश्चेति द्वयम्। तदर्थं सप्तमाध्याये परमा कृपार्जुने निरूपिता। अष्टमे च कुन्त्याम्। ततः पोषकान्नशुद्ध्यर्थं भीष्मोपदेशः, जीवसत्तायामन्नदोषस्यावश्यकत्वात्। अतो ज्ञानिनामेव शुद्धिः। भीष्ममुक्त्या च ज्ञानशुद्धिस्तृतीयमङ्गम्। बीजस्य सम्बन्धिनां साधारणानां भगवत्परत्वं चतुर्थी शुद्धिः। सा भगव[३]न्निर्गमे भवतीति तथोक्तिः। तत आगन्तुकदोषाभावार्थं भगवतः कार्यसमाप्तिरिति। तस्मादस्मन्मते श्रोतुरधिकारस्त्रयोदशभिः सम्पद्यते नान्यमत इत्यर्थः। अतः शौनकैरपृष्टमपि 'संस्थां च पाण्डुपुत्राणा' मिति प्रतिज्ञोपपद्यते। चकारात्तेषु भगवत्कृपा, शुद्धिरेव मूलमिति ज्ञापयितुं 'कृष्णकथोदय'मिति वचनम्। तस्मान्मूल एवायमर्थः सूचित इति नास्मन्मते दूषणसम्भावनापीत्यर्थः ॥ ८७–८८ ॥

ननु किमित्येवं निर्बन्धे परीक्षिदेव श्रोतृत्वेन निरूप्यते? स्वतः शुद्धानां सनकादीनां विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह विद्यमान इति—

निबन्धः—विद्यमाने समुद्धारस्तत्रत्यानां स्वयं कृतः। स्वाभावे तु कथैव स्यादित्यनन्तर उक्तवान् ॥ ८९ ॥
ऐहिकेऽपि समस्तं हि येषां कृष्णानुभावितम्। तद्वंशे व्यवधानेन जातः श्रद्धात्र तस्य हि ॥ ९० ॥

प्रकाशः—न केवलमधिकारनिरूपणमात्रमत्र प्रयोजनं, किन्तु भागवतादेव सर्वोद्धार इत्यपि प्रतिपादनीयम्। अतः सनकादीन् परित्यज्य राजा श्रोता निरूपितः। अवतीर्णः कृष्णो यावद् भूमण्डले स्थितस्तावद् रूपेणैव सर्वान् मोचितवान्। तदनन्तरं भागवतमेव मोचकं न त्वन्य उपायः कश्चित्कस्यचिदप्यस्तीति ज्ञापयितुं भगवद्गमनानन्तरमेव परीक्षिदुत्पन्नः, स भागवतादेव मुक्त इति निरूप्यते। ननु शुद्धिरेव तर्हि वक्तव्या, किं पाण्डवानां भगवद्वर्णनेनेत्यत आह ऐहिकेऽपीति ॥ ८९–९० ॥

भ्यपिञ्चद्गजाह्वय' इति वाक्यात्। न च दाने सति स्वराजत्वस्य प्रतिबन्धकस्य त्यागान्नासङ्गतेति वाच्यम्, तथा सति सर्वत्र स्वसत्तायाः प्रतिबन्धकत्वाद्दातृत्वस्यैवोच्छेदापत्तेः। सर्वत्र कारणाभावस्य कार्याजनकतया कारणस्यापि प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणत्वापत्त्या दण्डत्वादिरूपेण कारणताहानेश्च। किञ्च, भगवत्कृपाया राज्यस्फीततां प्रति कारणत्वमिति सा[४] च दिग्विजयादिनेति राज्ञ[५]स्तदर्थं स्थापितत्वाद्[६] राज्यप्रतिबन्धकत्वमेवापद्येतेत्याहुः कृपेत्यादि। युधिष्ठिरस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने दूषणान्तरमाहुः मूले-प्रतिबन्धस्तु सम्प्राप्त इति। कारणसमवधाने कार्यानुत्पत्तौ मण्यादेर्दाहादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वनिश्चयः। प्रकृते तु राज्यप्राप्तिरूपे कार्ये युधिष्ठिरदानात्पूर्वमजाते कथं युधिष्ठिरस्थितेः प्रतिबन्धकत्वनिश्चयः? दानोत्तरं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिरेवेति तत्र 'तत्तानिश्चय एव दुर्घट इत्यर्थः ॥ ८५–८६ ॥

तेषां पूर्वोत्तराङ्गत्वमिति। त्रयोदशाध्याय्यां सिद्धानामर्थानामधिकारपूर्वोत्तराङ्गत्वम्।

स्वतः कालतश्चेति। 'अङ्गुष्ठमात्र'मित्यादिना, 'ततः सर्वगुणोदर्के' इत्यादिना चोक्त[७]इत्यर्थः। तदेत्यादि, अध्यायार्थरूपाधिकारसिद्धौ प्रकरणार्थरूपेऽधिकारे विश्वासः सिध्यतीत्यर्थः। कथं सिध्यतीत्यपेक्षायां पूर्वोत्तराङ्गानि प्रकटीकुर्वन्ति विश्वास एवेत्यादि। भगवत्कृपेति। द्वादशाध्यायोक्तां पञ्चविधामशुद्धिं प्रदर्शयन्ति दुष्टेत्यादि। पुरुषतः स्त्रीतश्चेति, पितृतो मातृतश्च। तृतीयमङ्गमिति, नवमाध्याये उक्तमित्यर्थः। चतुर्थी शुद्धिरिति, सङ्गशुद्धिरिति, सङ्गशुद्ध्यर्था सेत्यर्थः। आगन्तुकदोषाभावार्थमिति, कलिकालादिकृतदोषाभावार्थम्। अपृष्टमपीति। वदत इति शेषः ॥ ८७–८८ ॥

एवं द्वाभ्यां सिद्धान्तरीत्या त्रयोदशाध्याय्याः सङ्गतिरुक्ता। अतः परं पञ्चाध्याय्या बीजशुद्ध्यर्थत्वं द्वाविंश[८]तिभिर्व्युत्पादयन्तस्त[९]स्यास्ता[१०]दर्थ्यमाक्षिपन्ति ननु किमित्यादि। तथा च तेषा[११]मनिरूपणात् पूर्वं रागिणः पश्चाद्विरक्तस्य राज्ञो निरूपणाद्वैराग्यार्थैव पञ्चाध्यायीति शङ्कार्थः—

---

१. जातस्य चेति चकारेण द्वादशाध्यायोक्तं जन्म सङ्गृहीतम्। २. त (य?) थेत्यारभ्य सङ्ग इत्यन्तत्रयोदशाध्यायार्थ उक्तः। ३. भगवन्निर्गम इति विरहात्मकतापेन शुद्धिर्भवति, निर्गमेऽतिभक्तिप्रादुर्भावेन वा। इदं दशम उक्तम्। ४. स्फीतता। ५. दिग्विजयार्थम्। ६. युधिष्ठिरस्थितौ प्रतिबन्धकतानिश्चयः। ७. कृपा इति शेषः। ८. कारिकाभिः। ९. पञ्चाध्याय्याः। १०. बीजशुद्ध्यर्थत्वम्। ११. सनकादीनाम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi.

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं सति सर्वमेव भारतं भगवत्परत्वेन वक्तव्यं, स्यादित्याशङ्क्याह यत्र पाण्डवसामर्थ्यमिति—

निबन्धः—यत्र पाण्डवसामर्थ्यं प्रतीत्यापि विभाव्यते। तत् त्यक्त्वा कृष्णसामर्थ्यं केवलं यत्र तत्कथा॥ ९१॥
अनन्यशरणत्वाय रक्षणाशक्तितः स्वतः। पुत्रमारणमारभ्य मुक्त्यन्ता वर्ण्यते स्फुटा॥ ९२॥

प्रकाशः—वस्तुतः सर्वत्र सामर्थ्यमेव, तथाप्यश्वत्थामजयादिः प्रतीत्यापि कृष्णानुभावकृत एवेति सौप्तिककथामारभ्य स्वर्गारोहणपर्यन्तं भारतकथा कृष्णपरत्वेन निरूप्यते। वर्णनायाः प्रयोजनमाह अनन्यशरणत्वायेति। अनन्यशरणत्वज्ञापनायान-न्यशरणत्वज्ञापनं यथा सिध्यति तदर्थम्। स्वसामर्थ्याभावमाह रक्षणाशक्तितः स्वत इति॥ ९१-९२॥

ननु मोक्षः कुत्रोपयुज्यते? तत्राह तेषामिति—

निबन्धः—तेषाममुक्तौ भोगार्थं प्रतिबन्धो भवेत्क्वचित्। पितुः सम्मुखयुद्धे हि मृतत्वात् कृष्णबान्धवात्॥ ९३॥
चन्द्रांशत्वाद्देवभावात् प्रतिबन्धो न विद्यते।

प्रकाशः—अमुक्तानां भोग आवश्यकः। तर्ह्यभिमन्योरमुक्तत्वात्तेन प्रतिबन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह पितुरिति। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति स्मृतिः। भगवद्बान्धवो भागिनेयः कथं न मुच्यते? तत्र चैकोंऽशश्चन्द्रत्वात् पुनर्देवभावं प्राप्तः स-आध्यात्मिकः। भगवत्सम्बन्धी आधिदैविकः, एवं त्रयाणामप्यप्रतिबन्धो निरूपितः॥ ९३॥

अतः परमध्यायार्थविभागार्थं सप्तमाष्टमनवमानामर्थं निरूपयति पाण्डवानामिति सार्धेन—

निबन्धः—पाण्डवानां द्विधा दुःखं भिन्नाभिन्नविभेदतः॥ ९४॥
अभिन्नं परतो ज्ञानाद्द्विधाज्ञानं द्विधा पुनः। ब्रह्मजीवविभेदेन त्रिधा तद्धि फलिष्यति॥ ९५॥

प्रकाशः—शरीरतः पुत्रद्वारा च पाण्डवानां द्विधा दुःखम्। भिन्नः पुत्रादिः, तद्दुःखमेकविधम्। अभिन्नं पुनर्द्विधा, अज्ञानहेतुकं शत्रुहेतुकं च। अज्ञानं पुनर्द्विधा जीवविषयकं ब्रह्मविषयकं चेति। एवं सत्यभिन्नं त्रिधा भवति। तेनैव भिन्नमपि गच्छतीति त्रिधा फलितम्॥ ९४-९५॥

समाधिं व्युत्पादयन्ति न केवलमित्यादि। तथा च मुख्यार्थं[३] ह्यङ्गनिरूपणमतो मुख्यस्य फलसाधनतायामसहायशूरता-निरूपणार्थमत्राधिकारी निरूप्यत इति सनकाद्यनिरूपणेऽपि न पञ्चाध्याय्याः शुद्ध्यर्थता हीयत इत्यर्थः। पुनः शुद्ध्यर्थतायामा-शङ्कते ननु शुद्धिरित्यादि। पाण्डवानामिति। वर्णनेनेति शेषः। तथा च पाण्डववर्णनान्यथानुपपत्त्या वैराग्यार्थताङ्गीकार्येत्यर्थः। तत्र समादधते ऐहिक इत्यादि। तथा च श्रद्धारूपशुद्धिबोधनाय तद्वर्णनमिति न तादर्थ्यहानिरित्यर्थः॥ ८९-९०॥

शुद्ध्यर्थतां निवारयितुं पाण्डववर्णने पुनराशङ्कते नन्वित्यादि। एवं सतीति, पाण्डवैहिकस्य भगवत्कारितत्वे सति—

तदङ्गीकृत्य द्वाभ्यां परिहरन्ति वस्तुत इत्यादि। 'यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पित' मिति वाक्यात्तथा। मूले-स्फुटेतिपदात् स्फुटत्वादिर्यस्यैवोक्ता, वस्तुतस्तु सर्वापि तथेत्यङ्गीकृतम्। तथा चैतावद्वर्णनेऽपि न भारतस्य भगवत्परत्वहानिः, 'मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्ण' इति वाक्यात्। एवं सत्यपि यदेतावदेव कथितं, तत्स्फुटतयानन्यशरणत्व-ज्ञापनायैवेति श्रद्धारूपशुद्धिबोधनायैव सा कथेत्यर्थः॥ ९१-९२॥

तदर्थमेव पुनराशङ्कते ननु मोक्ष इत्यादि—तथा च शुद्ध्यर्थमुपयोगाभावेऽन्यत्रानुपयोगाद्वैराग्यार्थतैव वाच्येत्यर्थः।

तत्सार्धेन समादधते अमुक्तानामित्यादि। भोग इति, देवादिभावेऽपि पुत्रसापेक्षः कव्यभोगः। तथा च प्रतिबन्धाभा-वार्थमुपयोग इति न वैराग्यार्थतेत्यर्थः। द्वाविति, 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः'। त्रयाणामित्यादि, त्रयसम्बन्धकृतः प्रतिबन्धाभाव इत्यर्थः॥ ९३॥

एवं सार्धैश्चतुर्भिः पाण्डवकथायाः सामान्यत उपयोगो व्युत्पादितः विशेषतो व्युत्पादयन्ति अतः परमित्यादि। अध्यायार्थ-विभागार्थमिति, अध्यायार्थः शुद्धिस्तद्विभागार्थम्॥ ९४-९५॥

---

१. रक्षणाशक्तित इति। 'कृष्ण कृष्ण महाभाग भक्तानामभयङ्कर। त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृते' रित्यादिवाक्यात्। २. चन्द्रत्वादिति, चन्द्रवंशोत्पन्नत्वात्। ३. अङ्गनिरूपणार्थम्। ४. तत् पाण्डवचरित्रवर्णनम्। ५. पञ्चाध्याय्या न शुद्ध्यर्थत्वहानिः। ६. पूर्वपक्षम्। ७. सर्वत्र कृष्णसामर्थ्यम्। ८. इयत्येव कथा। ९. कृष्णानुभाविता।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निबन्धः—अतोऽध्यायत्रयं तत्र प्रथमे स्वेष्टपूरणात् । दुःखहानिर्हरेरेव तदर्थं स्तोत्रमीरितम् ॥ ९६ ॥
दुःखे सुखे तथा मुक्तौ स्तोत्रं कुर्यादिति त्रिधा । अधिकारे स्तुतिः प्रोक्ता तत्तदासक्तिवारिका ॥ ९७ ॥

प्रकाशः—अतो दुःखदूरीकरणार्थमध्यायत्रयम् । तत्र प्रथमाध्यायेऽर्थनिर्धारमाह स्वेष्टपूरणाद् दुःखहानिर्हरेरेवेति । शत्रुजये परतो दुःखं गच्छति । भगवत इष्टपूरणे हेतुमाह तदर्थं स्तोत्रमिति । भगवत्तोपः सर्वत्र कारणं तस्य च स्तुतिः । तेनाध्यायत्रयेऽपि स्तुतिरुक्ता । 'स'र्वत्रे'त्यस्यार्थमाह दुःखे सुखे तथा मुक्ताविति । दुःखे समागतेऽर्जुनेन स्तुतिः कृता । इष्टे सिद्धे कुन्त्या मुक्त्यर्थं भीष्मेण च । अनेन द्वितीयाध्याये ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरुक्ता । जीवाज्ञाननिवृत्तिस्तु तृतीयाध्यायार्थः । अत एवान्ते मुक्तिरुक्ता । ननु भगवदीयत्वेनैव दुःखनिवृत्तेरावश्यकत्वात् किं स्तोत्रेणेत्यत आह अधिकार इति । अधिकारसिद्ध्यर्थं स्तोत्रम् । द्वारमासक्तिवारणम् । आधिदैविकस्य प्रेरणस्य भगवता निवृत्तिः क्रियत इति ॥ ९६–९७ ॥

ननु प्रथममर्जुनेन कथं स्तोत्रं कृतं ? युधिष्ठिरस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह अर्जुन इति—

निबन्धः—अर्जुनः सर्वमुख्यत्वात् पृथा नैकट्यतो वरा । सर्वज्येष्ठस्तथा भीष्मः कर्तारः क्रमतोऽवरः ॥ ९८ ॥
सर्वथा संस्तुवीतेति मुख्ये फलति सर्वदा । सर्वत्र भक्तरक्षा हि सामान्येन विशेषतः ॥ ९९ ॥
अत्यासक्त्यापि तद्रक्षा भजनोत्साहवर्धिका ।

प्रकाशः—नरांशत्वान्मुख्यत्वम् । पृथा पितृष्वसा; भगवत्सम्बन्धादेवोत्कर्षः । भीष्मे लौकिक एवोत्कर्षः । त्रयाणामाद्यः श्रेष्ठः । उत्तरोत्तरं ह्रासः । स्तुतेः पाक्षिकत्वं वारयति सर्वथेति । मुख्यस्यावश्यकत्वम् । ननु भगवदीयानां भगवत्स्तोत्रे को वा विशेषोऽत आह सर्वत्रेति । स्तुतोऽत्यासक्त्या रक्षां करोति । ननु प्राकृतवत् किमित्येवं करोतीत्याशङ्क्याह भजनोत्साहवर्धिकेति । यथान्येषामपि भजनं सिध्यति ॥ ९८–९९ ॥

भगवद्भक्ताया द्रौपद्याः पुत्रमरणेऽपि रोदनमयुक्तमित्याशङ्क्याह सुतानामिति—

निबन्धः—सुतानां निधनं विप्रादयुद्ध इति रोदनम् ॥ १०० ॥
सान्त्वनं च प्रियार्थं हि न सत्यवचनं मतम् । भक्तेष्टपूरणात् कृष्णो न वारयति दोषवित् ॥ १०१ ॥

तस्य च स्तुतिरिति, भगवत्तोषस्य कारणं स्तुतिः । मूले–तदर्थमित्यस्य भगवत्तोषार्थं, इति व्याख्यानस्वारस्यादर्थो बोध्यः । नवमाध्याये जीवाज्ञाननिवृत्तिर्न स्फुटेति तदर्थगमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च मुक्तिलक्षणकार्यात्सा[3] ज्ञाप्यत इत्यर्थः । उपलक्षणविधया ज्ञापना[4]र्थत्वाद्वैयधिकरण्यं न दोषाय, तेन पाण्डवानामप्येवमेवाग्रे मुक्तिरिति फलिष्यति । अधिकारसिद्ध्यर्थमिति, तथा च दुःखनिवृत्त्यर्थं न स्तोत्रं किन्तु मुक्त्यधिकारसिद्ध्यर्थम् । स्तोत्रेण कथं मुक्त्यधिकारसिद्धिरित्यत आहुः द्वारमित्यादि । नन्वन्तर्यामिणा आसक्त्यर्थं प्रेरणे कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः आधिदैविकस्येत्यादि । तथा च भगवदानुकूल्येन द्वारसिद्ध्या मुक्त्यधिकारसिद्धिरित्यर्थः । अनेनाध्यायानां शुद्ध्यर्थकता प्रकटीकृता ॥ ९६–९७ ॥

कथमिति, मुक्त्यधिकारसिद्ध्यर्थं स्तोत्रं किं सर्वैः कर्तव्यं किं वा मुख्येन कृते स्तोत्रे सर्वेषां त[5]त्सिद्धिः ? अत्र तूभयथाप्यभावात्कथमित्यर्थः ।

आद्यः अर्जुनः । तथा च मुख्यकृतत्वात्ते[6]न सर्वेषामधिकारसिद्धिरित्यर्थः । अत्र च पूर्वं भक्तत्वात्स्तुतिः, तया प्रसादः, तेनात्यासक्त्या रक्षा, तयोत्साहेन भजनं, तेन तत्तदासक्तिनिवृत्तिरिति क्रमो बोध्यः । ततश्च भगवदनन्यशरणत्वरूपा पितृमातृपोषकाणां शुद्धिः श्रोत्रधिकारात्मिकाध्यायत्रये सिध्यति । तावताध्यायार्थविचारेण साधारणप्रकरणसमाप्तिरिति बोध्यम् ॥ ९८–९९ ॥

एवं सार्धैरेकादशभिस्त्रयाणामुपयोगमुक्त्वा सप्तमाध्यायार्थं सार्धैश्चतुर्भिर्वक्तुं शौनकप्रश्नादिसूतप्रतिज्ञापर्यन्तवाक्य-

---

१. सर्वत्रेति । ननु कुत्रत्यमिदं प्रतीकमिति चेत्, तदर्थमित्यस्य भगवत्तोषार्थमित्यर्थात्, तच्च सर्वत्रेति वक्ष्यमाणपदानुकर्षायोजनीयमिति तदर्थमित्यत्रैवार्थप्रत्ययजनकं प्रतीकभूतं पदमिति गृहाण । ३. जीवाज्ञाननिवृत्तिः । ४. भीष्ममुक्तेरिति शेषः। ५. तस्य मुक्त्यधिकारस्य । ६. स्तुतिकरणेन । २. अग्रे सप्तमाध्यायार्थोक्तौ 'सुतानां निधनं विप्रा'दिति पादोनश्लोकद्वयव्याख्याने–द्रौपद्या रोदनं पुत्राणां सद्गतिसिद्धये, तेषु भगवतः कृपोत्पादनार्थं, न त्वनपत्यत्वरूपस्वदुःखहेतुकम् । भगवत्कृपया पुत्राणां सद्गतिसिद्धौ तस्या दुःखं निवर्तते, न तु लोकन्यायेन स्ववैरिणि हतेऽर्जुनस्य द्रौणिवधप्रतिज्ञारूपं सान्त्वनवचनमप्युक्तं दुःखनिवृत्त्यसाधनत्वात्, किञ्च, अर्जुनस्य शास्त्रज्ञत्वादपि विप्रवधप्रतिज्ञारूपं सान्त्वनवचनमप्ययुक्तम्, तत्र समाधानमसत्यवचनेन प्रियाया आश्वासनम् । वधातिरिक्तं सर्वमपकारं द्रौणेरहं करिष्यामीत्यर्जुनस्याभिप्रायः । तदर्थमेव शीघ्रमन्वाद्रवत् । भगवाँस्तु सर्वं जानाति द्रौणिवधे ब्रह्महत्यारूपदोषः । द्रौणिना च ब्रह्मास्त्रक्षेपोऽपि द्रौणेर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समर्थत्वात् प्रेमसिद्ध्यै दैत्यांशत्वात्तथा वचः । भीमस्यासन्यावतारात् सहजद्वेषभावतः ॥ १०२ ॥
संहारशक्तेर्द्रौपद्या उभयोः समता हरेः । उभयात्मकत्वकथनं सर्वप्रियहिताय हि ॥ १०३ ॥
अर्जुनस्य तु विज्ञानमावेशित्वान्न चान्यथा । आतुरत्वं विलापश्च पूर्ववत् सुतमारणात् ॥ १०४ ॥

प्रकाशः—'ब्राह्मणान्निधनं प्राप्य नारकी भवति ध्रुवं' तत्राप्ययुद्धे । कर्मफलातिक्रमस्त्वतिकृपया । अतो भगवत्कृपोत्पादनार्थं रोदनम् । अर्जुनसान्त्वनवचनमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याह सान्त्वनं च प्रियार्थं हीति । 'स्त्रीषु नर्मविवाह' इति वाक्यात् । भगवांस्तु भक्तानामप्रियं न करोतीति न न्यवारयत् । अनेन भगवद्भक्तैरेव शास्त्रतो ज्ञात्वा कर्तव्यमेव कर्तव्यमिति सूचितम् । दोषं ज्ञात्वापि भगवान् यतो न निवर्तयति । अन्यथा सर्वेषां भजनीयो न स्यात्, संसारस्यानर्थरूपत्वात् । ननु तथाप्यनर्थो निवारणीयः, तत्कथं न निवारितवानित्याशङ्क्याह समर्थत्वादिति । जातेऽप्यनर्थे रक्षणसामर्थ्यान्न निवारणम् । अनर्थे प्रेम च सिध्यति, तथाप्यर्जुनस्य कथमेवं वचनं ? तत्राह दैत्यांशत्वात्तथा वच इति । अश्वत्थाम्नो दैत्यांशत्वात् । भगवतो वा तथा वचः—'इमं जही'ति । वेदविरोधाभावाय भीमस्यापि वधार्थमुद्यमो निरूप्यते । भीमो ह्यासन्यरूपो वेदात्मा, अतः प्रमाणप्रमेययोरभिप्राययोरभिप्रायाकरणाद् व्यसनम् । 'अर्जुनो द्रौपदी चैव लौकिको लोकवेदतः । अतो न मारणं जातं तेन व्यसनमागतौ' । दैत्याः संहारशक्तेस्तुगुणा इति द्रौपद्या मोचनम् । भगवांस्तूभयोस्तुल्यः, सर्वात्मत्वात् । भक्तरक्षां त्वन्यथापि करिष्यतीति युक्त एव सप्रमार्थः । शिरोमुण्डनज्ञानमावेशित्वात् । तेन न पूर्वेण विरोधः । भगवानाविष्टस्तथा कृतवान् । अन्यथा द्रौपदीसंहारशक्तिर्भीमादीनपि संहरेत् । तथा क्वचिदुपाख्यानमपि प्रसिद्धम् । क्रोधावेशे त्वपगते लौकिकदृष्ट्या विलापो न युक्त इति समाधत्ते पूर्ववदिति ॥ १००–१०४ ॥

तात्पर्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् [2]शेषाणां तात्पर्यं वक्तव्यं, तत्रायं वाक्यविभागः । त्रिभिर्द्रौपदीविलापः, त्रिभिः; साधनं वाचा क्रियया च, चतुर्भिरस्त्राक्षेपः, चतुर्भिरर्जुनकृता स्तुतिः, पञ्चमेन प्रश्नः, द्वाभ्यां भगवद्वाक्यं, पञ्चभिरस्त्रोपसंहारपूर्वकं द्रौणिबन्धनं, पञ्चभिर्द्रौणिवधार्थं भगवद्वाक्यं, अष्टभिर्द्रौपदीवाक्यं, द्वाभ्यां तद्वाक्यप्रशंसा, एकेन भीमवाक्यं त्रिभिर्द्रौणिरक्षणाय भगवद्वाक्यं, त्रिभिर्द्रौणिमुण्डनमोचने, एकेन मृतसंस्कार इति ।

तत्र प्रथमं द्रौपदीविलापतात्पर्यमाहुः भगवद्भक्ताया इत्यादि । अयुक्तमिति, भगवद्भक्तानां सर्वत्र भगवदिच्छाया एवानुसन्धेयत्वादयुक्तमित्यर्थः ।

ननु द्रौणिबन्धनादिकं भगवान्कुतो न निवारितवानित्यत आहुः भगवानित्यादि । अन्यथेति, भक्तचित्ताननुसरणे । तत्र हेतुः संसारस्येत्यादि । संसारस्येति, देहाद्यभिमानस्य । तथा च निवारणे देहाद्यभिमानेन भगवति दोषबुद्ध्युदयान्न भजेयुरित्यभजनीयः स्यादतो न निवारयतीत्यर्थः । ननु संसारमेव कुतो न निवर्त्तयतीत्यत आहुः [3]अनर्थेत्यादि । तथाप्यर्जुनस्येति, शास्त्रं ज्ञात्वैव कर्त्तव्यत्वेऽपि तज्ज्ञातुर्नरावतारस्येत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञातत्वादर्जुनस्य द्रौणिवधोद्यमोऽस्तु, भीमस्य कुत इत्यपेक्षायामाहुः वेदेत्यादि । वेदे ह्यसुरा वध्यत्वेनैवोच्यन्ते, अतः सहजद्वेषादित्यर्थः । नन्वेवं [4]सति विचारकाणां तेषां कुतो दुःखप्राप्तिरित्यत आहुः अत इत्यादि । ननु विचारकस्याभिप्रायज्ञानं कुत इत्यपेक्षायामाहु; अर्जुनो द्रौपदी चेति । अर्जुनो युद्धशास्त्रज्ञत्वाद्द्रौपदी च स्त्रीत्वाल्लौकिकौ । लोकवेदतः; लोकवेदाभ्यां तेन तेन धर्मेण तादृशौ । यद्वा, लोकवेदत इत्यस्योत्तरार्धे सम्बन्धः, तथा च लोकः कुलविचारात्मकः, वेदस्तु 'तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्या'दित्यादि, ताभ्यां कृत्वा, अतः अर्जुनान्न

वधेऽपक्रमोचने । पुनस्तेनानिवर्त्यब्रह्मास्त्रक्षेपः । उत्तरायाः परीक्षितश्च तेन दाहोऽर्जुनस्यानृतवादित्वं प्रतिज्ञाहानिश्च । अतः प्रतिज्ञाकरणसमये भगवताऽर्जुनो निवारणीयः । दयां प्रतिज्ञां मा कुर्विति । एवमत्र दोषज्ञानेऽपि भगवान्न निवारयति, तत्र हेतुः भक्तेष्टपूरणादिति । तदानीं निवारणे प्रियायाः शोको न निवर्तते, तेनार्जुनस्यापि वैमनस्यं भवेत् सकामानां भक्तानां देहाद्यात्मबुद्धेर्दृढत्वाद्भगवति दोषारोपेण तैरभजनीयो भगवान् भवेत् । एवं सति देहाद्यात्मबुद्धिरूपं संसारमेव कुतो न निवर्तयति ? यथा कोऽपि दोषो न स्यादिति पुनः शङ्कासमाधानम् । समर्थत्वादिति । भगवदभिप्रेतस्तु अभजनरूप एव परमो दोषः । भजने सति तु अन्यान्सर्वानेव दोषान्निवारयितुं समर्थो भगवान् । अत एव सर्वे दोषा अग्रे भगवता निवारिताः । तद्दोषनिवारणे भगवति भक्तानां प्रेम सिध्यति, भगवतोऽपि भक्तेषु प्रेमास्तीत्यन्यैर्ज्ञातं भवति । चात् द्रौपद्या अपि शोको निवर्तते, भक्तेषु प्रेम्णा तद्धितं यथा करोति तथा भक्तहितार्थं भक्तसम्बन्धिनां मत्पुत्रादीनां सर्वथा सद्गतिं सम्पादयिष्यत्येव, अतः सर्वज्ञो भगवान्न निवारयति । १. पूर्ववदित्यादि । पूर्ववत् गर्वेणास्त्रान्तरसन्धानमित्यर्थः । त था चोपायान्तराभावाद् गर्वाभाव इति भावः । २. श्लोकानाम् । ३. अन्यथेतीति पाठः । ४. भगवद्वेदाभिप्रेतत्वे सति वेदविचारकाणाम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वश्वत्थाम्नस्तथा बुद्धिं कुत उत्पादितवानित्याशङ्क्याह पुनरस्त्रसमुत्क्षेप इति—

निबन्धः—पुनरस्त्रसमुत्क्षेपो गर्भाभावाय कारितः ।

प्रकाशः—पूर्ववत् समाधानं वारयति अनिवर्त्यमिति सार्धाभ्याम्—

निबन्धः—अनिवर्त्यं निवर्त्यं च ब्रह्मास्त्रं द्विविधं मतम् ॥ १०५ ॥

अनिवर्त्यसमुत्क्षेपो नास्त्येव मरणेऽपि हि । शास्त्रादेवात्तयोः सिद्धिस्तेजस्तेन महद् भवेत् ॥ १०६ ॥

सर्वोपायपरिभ्रष्टो मृतकल्पो गुरुः सुतः । अत्युपासनया प्राप्तं ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् पितुः ॥ १०७ ॥

प्रकाशः—ननु यथा गर्वो निवार्येते, तथा तद्धेतुर्वंशोऽपि कुतो न निवारितः ? तत्राह उत्तरा परमा भक्तेति—

निबन्धः—उत्तरा परमा भक्ता रोहिण्यंशा हरेः सुहृत् । शरणागमनं कृष्णस्तुतिपूर्वं च दर्शनम् ॥ १०८ ॥

उत्तरायास्तु भक्तत्वज्ञापनायावनं तथा । कृष्णदूरत्वतः पूर्वं प्रविष्टस्य तथावनम् ॥ १०९ ॥

परीक्षिज्ज्ञानसिद्ध्यर्थं बहुकालस्थितिर्हरेः । अन्यतेजोलयः स्वस्मिन् प्रकाराकथनं तथा ॥ ११० ॥

आसक्तिर्गर्वाभावेन भजनार्थं यतः स्तुतिः । प्रतिभातः कृतेश्चापि ज्ञातः कृष्णो विशेषतः ॥ १११ ॥

प्रकाशः—सा सर्वेभ्य उत्कृष्टा । भक्तत्वाद्भौतिकोत्कर्षः । रोहिण्यंशा आध्यात्मिकी । अतस्त्रिविधोत्कर्षात्तत्प्रियार्थं तथाकरणमित्यर्थः । तस्याः पूर्वोक्तत्रितये क्रमेण नियामकमाह । भक्तत्वाच्छरणागमनं, देवतात्वात्स्तुतिः । भगवदीयत्वात्प्रथमतो ब्रह्मास्त्रदर्शनम् । भक्तत्वज्ञापनाय गर्भे प्रविश्यावनम् । ननु भगवद्भक्ताया उदरे कथमस्त्रप्रवेशः ? तत्राह कृष्ण दूरत्वत इति । प्रविष्टस्य ब्रह्मास्त्रस्य तथैव निराकरणं सम्भवति । बहुकालस्थितिस्तु ज्ञानार्था । ननु मूले सुदर्शनमायाभ्यां पाण्डवगर्भरक्षा विहिता, न तु ब्रह्मास्त्रस्य नित्यस्य कचिल्लयो निरूपितः । 'वैष्णवं तेज आसाद्य' इति क्रूरता निवारिता न तु धर्मी । 'अस्त्रतेजः स्वगदया' इत्यत्रापि शम एव पूर्वानुरोधेन वक्तव्यः । ततो धर्मिणोऽस्त्रस्य क्व लय इत्याशङ्क्यायामाह अन्यतेजोलय इति । अन्यब्रह्मास्त्रस्य दुर्बलस्य भगवत्येव लयः । तत एवोत्पन्नत्वादिति विमर्शस्तथा । ततो हेतोरत्र प्रकाराकथनम् । अनेन यत्र यत्र विशेषाकथनं तत्र तत्र कारणे लयो ज्ञातव्य इति सूचितम् । ननु पूर्वं भगवतो निर्गमने कथं न स्तुतिः कृता ? पश्चाद्वा कथं स्तोत्रे प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह आसक्तिर्गर्वाभावेनेति । पूर्वं गर्वस्य विद्यमानत्वान्नासक्तिः । आसक्तो हि भजते । भजनार्थं सर्वसन्देहवारिका स्तुतिरित्यर्थः । नन्वासक्तावपि ज्ञानसाधनाभावात्कथं तादृशी स्तुतिरिति चेत्तत्राह प्रतिभात इति । भगवदासक्त्या स्वत एव प्रतिभोत्पन्ना तेन स्तुतिः । किञ्च, हेत्वन्तरमपि जातमित्याह कृतेश्चापीति । भगवता हि ते पूर्वं न रक्षिताः, तेन अन्तःकरणे भासमानोऽप्यनन्तगुणपूर्णः 'अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' इति न्यायेनान्तरसम्भवान्न ज्ञातः । इदानीं विशेषरक्षावशादन्तरं निवृत्तप्रायमिति भगवत्कृतेर्हेतोः कृष्णो भगवान् विशेषतो ज्ञातः ॥ १०८–१११ ॥

मारणं जातं तेन तथेत्यर्थः वेदज्ञानेनार्जुनादमारणमस्तु, द्रौपद्याः कुतस्तदित्यत आहुः दैत्या इत्यादि । ननु तथापि भगवान् दैत्यारिः, कुतस्तन्मोचन उद्यत इत्यत आहुः भगवानित्यादि । तर्हि मारणाज्ञा कुत इत्यपेक्षायां मूल आहुः कथनमित्यादि । ननु मोचनानुकूल्ये भक्तरक्षा कथं स्यादित्यत आहुः भक्तेत्यादि । सप्तमार्थ इति, दुःखनिवृत्तिरूपः स इत्यर्थः । पूर्वेणेति, 'देव देव न वेद्म्यह' मित्यत्रोक्तेनाज्ञानेनेत्यर्थः । तथा कचिदिति । रत्नयक्षोपाख्याने । विलाप इति, 'यथाहं मृतवत्से'ति श्लोकोक्तः । पूर्ववदिति । तथा च दयार्थं विलाप इत्यर्थः ॥ १००–१०४ ॥

एवं सार्धैश्चतुर्भिः परतो दुःखनिवृत्तिरूपः सप्तमाध्यायार्थो विचारितः । अतः परमष्टभि (?) रष्टमाध्यायार्थं विचारयन्ति । तत्रायं वाक्यविभागः । द्वाभ्यां मृतौर्ध्वदैहिकं, द्वाभ्यां धृतराष्ट्रादिसान्त्वनं, चतुर्भिर्भगवत्प्रयाणोद्योगः, द्वाभ्यामुत्तरास्तुतिः, सप्तभिर्गर्भस्य पाण्डवानां च रक्षा, षड्विंशतिभिः कुन्तीस्तुतिः, द्वाभ्यां स्तुत्यनुमोदनं, सप्तभिर्युधिष्ठिरानुतापः । तत्राष्टानां कथोपयोगित्वात्तत्तात्पर्यमनुक्त्वा उत्तरास्तुतिप्रभृतितात्पर्यं वक्तुं पूर्वमस्त्रक्षेपतात्पर्यमाहुः नन्वित्यादि ।

ननु पूर्ववदुपसंहारेण गर्वसम्भवात्कथं 'तदभावसिद्धिरित्यत आहुः पूर्ववदित्यादि ॥ १०५–१०७ ॥

हरेः सुहृदिति मूलोक्ता आधिदैविकी ज्ञेया । तथा चैवं परमभक्तत्वात्तद्गर्भावनमित्यर्थः । परत्वे शङ्कते ननु भगवदित्यादि । तथैवेति, प्रवेशनैवेत्यर्थः । निराकृतस्य लयाभावे पुनरुद्गमनं हृदि कृत्वा शङ्कते ननु मूलेत्यादि । पाण्डवगर्भरक्षेति, पाण्डवरक्षा

---

१. सुदर्शनमायाभ्यामिति । 'समाययावृणोद्गर्भमिति वाक्यात् । २. पूर्वं गर्वस्येति, माहात्म्यज्ञानात् पूर्वं कृष्णो भ्रातृपुत्र इति ज्ञानस्य । ३. पूर्वमिति । 'तेषाममुक्तौ भोगार्थं प्रतिबन्धो भवेत् कचि' दित्यनेन । ४. अमारणम् । ५. व्यसनम् । ६. तस्य गर्वस्याभावसिद्धिः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं सति युधिष्ठिरस्य पश्चान्मोहो न भवतीत्याशङ्क्याह सर्वनिर्णयपूर्वं हीति—

निबन्धः—सर्वनिर्णयपूर्वं हि यावन्न गुरुणोदितः। तावन्मोहस्थितिर्जीव इति मोहस्य वर्णनम् ॥ ११२ ॥

प्रकाशः—प्रतिभातो दर्शनाद्वा जातं ज्ञानं न मोहं निवारयति, शब्दाद्दोषश्रवणेन मोहोत्पत्तेः। शास्त्रतो हि भ्रमात्प्रतिपन्नात्तस्य मोहः स शास्त्रप्रकारेणैव निवृत्तिमर्हति। अतो यावद्भीष्मो न बोधयिष्यति तावन्मोहः स्थास्यतीत्यर्थः। अनेन भीष्माध्यायो जीवस्वरूपज्ञापनार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ११२ ॥

एवं सति भीष्मस्तुतिरसङ्गतेत्याशङ्क्याह उक्तेः स्वाचारत इति—

निबन्धः—उक्तेः स्वाचारतो दार्ढ्यज्ञापनायां ततः स्तुतिः। मुक्तिश्चानुपदं तस्य सर्वसन्देहवारिका ॥ ११३ ॥

प्रकाशः—यत्पूर्वं तेन तत्त्वमुपदिष्टं जीवस्य भगवद्भजनेनैव कृतार्थतेति, तत्स्वाचारतो दृढीकरोति। साधनं च फलं च प्रत्यक्षतः प्रदर्शयतीत्यर्थः। स्तुत्या साधनसन्देहो वारितः, मुक्त्या फलसन्देहः ॥ ११३ ॥

अध्यायत्रयमुपपाद्योपसंहरति दुःखहानिरिति।

निबन्धः—दुःखहानिस्त्रिभिः प्रोक्ता सुखं चापि तथा त्रिभिः। स्वस्य सामान्यतः पूर्वं कृष्णप्रेमपुरःसरम् ॥ ११४ ॥
तदुद्रेको वियोगे स्यात्तदर्थं कृष्णनिर्गमः। कृष्णसौख्ये हि तत्सौख्यमिति मूले सुखाभिधा ॥ ११५ ॥
पश्चाच्च पुत्रसम्पत्त्या विशेषेणोपवर्ण्यते। मुक्तिस्त्रिभिस्तथा प्रोक्ता बीजकार्यफलैः स्फुटा ॥ ११६ ॥

प्रकाशः—दुःखहानिः सुखं मोक्षश्चेति त्रिभिस्त्रिभिः प्रतिपादितम्। तेन पाण्डवानां सर्वं कृष्णाधीनमिति सेत्स्यति। ननु युधिष्ठिरस्य सुखवर्णने भगवत्कथा कुत्रोपयुज्यते? तत्राह कृष्णसौख्ये हि तत्सौख्यमिति। अध्यायद्वयेन कृष्णसौख्यम्। पुत्रसम्पत्त्या च स्वस्य सुखम्। कृष्णो हि यदर्थमागतस्तत्कृत्वा सुखी भवति। स हि भक्तोद्धारार्थमागतः। ते हि निष्प्रपञ्चिताः स्वकीयाः परकीयाश्चेत्यध्यायद्वयम्। अत्राध्यायत्रये प्रमेयं तत्कुश्लिष्टमित्यग्रिमाध्यायत्रयस्य रूपमाह मुक्तिस्त्रिभिस्तथेति। बीजमुक्तिरेकेन। बीजं धृतराष्ट्रगमनं स चेन्निर्गतो मुक्तस्तदान्येषामपि मुक्तौ विश्वासः। अतो बीजरूपा मुक्तिः प्रथमाध्यायार्थः। बीजत्वज्ञापनायैव तच्चरित्रकथनं नारदेन। बीजमुक्तैर्यत्कार्यं युधिष्ठिरादीनां निर्गमनहेतुर्वैराग्यं तद्द्वितीयाध्यायार्थः। फलं पाण्डवानां मुक्तिः ॥ ११४–११६ ॥

ननु पाण्डवमुक्तिः कुत्रोपयुज्यते? तत्राह पूर्वजानामिति—

निबन्धः—पूर्वजानां तथा मुक्तिः स्वस्य त्यागे हि साधनम्। त्यागे कृष्णलयश्चैव सर्वेषामुदितः स्फुटः ॥ ११७ ॥
तत्रत्यानां तदङ्गत्वं टीकायामेव वर्णितम्।

प्रकाशः—तेषां प्रतिबन्धकता पूर्वमेव निरूपिता। दृष्टान्तप्रकारेणापि तदुपयुक्तमित्याह त्यागे हि साधनं त्यागे कृष्णलयश्चैवेति। अत्रार्जुनस्य स्वरूपवर्णनादिकं कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह तत्रत्यानामिति। एतन्निबन्धकरणात्पूर्वमेव सूक्ष्मा या टीका कृता तत्रैव सङ्गतिर्निरूपिता। अध्यायार्थस्त्वेतावानेवेति नात्रोक्त इति भावः। एवं तृतीयप्रकरणे नवाध्याया गुणरूपाः प्रतिबन्धाभावाय निरूपिताः। बीजादिशुद्धिद्वारा तदुपयोगश्च वर्णितः ॥ ११७ ॥

गर्भरक्षा चेत्यर्थः। कुन्तीस्तुतेस्तात्पर्यमाहुः ननु पूर्वमित्यादि न। रक्षिता इति, इदानीमिव प्रत्यक्षं न रक्षिताः। एवमष्टभि (?) रष्टमाध्यायार्थो विचारितः ॥ १०८–१११ ॥

तत्र युधिष्ठिरानुतापस्तूत्तरशेष इत्याशयेनाहुः नन्वित्यादि।

अतः परं नवमाध्यायार्थो वक्तव्यः। तत्रायं वाक्यविभागः। चतुर्विंशतिभिर्भीष्मनिकटे गमनं, भीष्मवाक्यानि च। सप्तभिस्तत्रत्यवृत्तान्तः। एकादशभिर्भीष्मस्तुतिः। त्रिभिस्तन्मुक्तिः। चतुर्भिस्तदुत्तरवृत्तान्तः ॥ ११२ ॥

तत्र वृत्तान्तानां स्पष्टार्थत्वाद् भीष्मस्तुत्यादितात्पर्यमेकेनाहुः एवं सतीत्यादि। भीष्माध्यायस्य जीवज्ञानार्थत्वे सति— समादधते यत्पूर्वमित्यादि। साधनसन्देह इति, जीवाज्ञाननिवृत्तौ यत्साधनं, तत्सन्देह इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

सप्तमादिषडध्यायीसिद्धमाहुः अध्यायत्रयेत्यादि सेत्स्यतीत्यन्तम्।

तत्र दशमैकादशद्वादशानां सामान्यतोऽर्थं द्वयेनाहुः सुखमित्यादि मूले। पूर्वमिति षड्भिर्दशमारम्भे। शेषस्याध्यायस्यार्थमाहुः पादोनेन। मूले कृष्णेत्यादिना। तत्रायं वाक्यविभागः। चतुर्दशभिर्भगवत्प्रयाणं, दशभिः पुरस्त्रीवाक्यं, षड्भिर्द्वारकाप्राप्तिः तदुद्रेक इति प्रेमोद्रेकः। तदर्थमिति वियोगार्थम्। एकादशद्वादशयोरर्थं विचारयन्ति ननु युधिष्ठिरस्येत्यादि। अत्रैकादशे ऊनचत्वा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अधुना चतुर्भिरध्यायैः परीक्षितः फलमुखं साधनमधिकारार्थं निरूप्यत इत्याह परीक्षित इति—

निबन्धः—परीक्षितस्तथाध्यायचतुष्टयमुदीर्यते ॥ ११८ ॥

राज्यत्यागविभेदेन राज्ये द्वैविध्यमेव च। सामर्थ्यस्य द्विरूपत्वाल्लौकिकालौकिकत्वतः ॥ ११९ ॥

सर्वपृथ्वीजयः पूर्वः कलेश्चापि तथा परः। धरणीधर्मसंवादस्तयोर्भीतत्वसूचकः ॥ १२० ॥

प्रकाशः—अध्यायार्थविभागार्थमाह राज्येति। राज्यमध्यायद्वयेन त्यागश्चाप्यध्यायद्वयेनेति। राज्ये द्वैविध्ये हेतुः सामर्थ्यस्य द्विरूपत्वम्। लौकिकं सर्वभूमिजयः। अलौकिकं कालजयः। धरणीधर्मसंवादस्योत्तरशेषत्वं ज्ञापयितुमाह भीतत्वसूचक इति। भीतिहेतोः कलेर्निराकरणमग्रिमाध्यायार्थः। सर्वत्राध्यात्मिकाधिभौतिकधर्मौ स्थापिताविति ज्ञापनार्थो वा। आधिदैविक एवात परं स्थापनीय इति तस्यापि भयं यो निवारयतीति राज्ञ उत्कर्षः ॥ ११८-१२० ॥

षोडशादिचतुर्णामर्थमाहुः अधुनेत्यादि।

प्रकारान्तरेणापि माहात्म्यबोधकत्वमस्य प्रकरणस्येत्यभिप्रायेणाह तत्स्थास्तेन कृतार्थाश्चेति—

निबन्धः—तत्स्थास्तेन कृतार्थाश्च सुतरां कलिना हताः। यो रक्षकस्तयोः पश्चात्कलिनिग्रहतो महान् ॥ १२१ ॥

तस्यापि कृष्णकथया गतिरन्यकथा तु का।

प्रकाशः—धरणीधर्मौ प्रकृतौ, धरणीस्था धर्मेणैव कृतार्थाः। एतादृशा अपि सुतरां कलिना हताः। तेषां यो रक्षको भगवत्प्रयाणानन्तरं कलिनिग्रहं कृत्वा स महानेव भवतीत्यध्यायद्वयार्थः। एवं निरूपणस्य प्रकृतोपयोगमाह तस्यापीति। अनेन भूमिष्ठानां तीर्थानां देवानां साम्प्रतं क्रियमाणस्य धर्मस्य वा अप्रयोजकत्वं सूचितम्। कालजयादीनां मृत्युजयादीनामपि भगवान् वा भागवतं वा नान्यो मोक्षदानसमर्थः ॥ १२१ ॥

रिंशद्भिर्द्वारकास्थानां सुखं, द्वादशे च चतुस्त्रिंशद्भिः पुत्रसुखं युधिष्ठिरादीनाम्। तदर्थं सङ्ग्रहेणाहुः अध्यायद्वयेनेत्यादि। अत्रासाधारणप्रकरणे दशमादिषु सम्बन्धिशुद्धिः, कालशुद्धिः, कृपाशुद्धिश्च बोध्यत इति ज्ञेयम्। अतः परं त्रयोदशाद्यध्यायत्रयस्य विशेषतोऽर्थाकथने हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति अत्रेत्यादि। कुश्लिष्टमिति, प्रतिवाक्यविचाराधीनज्ञानकम्। अतष्टीक[१]यैव तदर्थः स्फुटतीति नात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ११४-११६ ॥

त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशानामर्थं सार्धेनाहुः ननु पाण्डवेत्यादि।

अत्रेदं प्रतिभाति। यत्र मर्यादया मोचयति तत्रैवायं नियम इति। अन्यथा पाण्डोरमुक्तत्वेनेन्द्रस्य चाधिकारितया यावदधिकारमवस्थित्या पाण्डवा अपि न मुच्येरन्। पुष्टिमादाय योगान्तरमाहुः दृष्टान्तेत्यादि। तथा च 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः' इति न्यायेन यथा तैस्त्यक्तं, तथा राज्ञापि त्यक्तव्यं, यथा ते मुक्तास्तथायमपि मोक्ष्यत इत्येतदर्थमेव तन्मोक्षकथेत्यर्थः। नात्रोक्त इति। अर्जुनवाक्योपयोगो निबन्धेऽस्माभिर्नोक्त इत्यर्थः। अत्र त्रितयमुक्त्या प्रतिबन्धनिवृत्तिरसाधारणोपयोगिनी बोध्या ॥ ११७ ॥

त्रि[२]ष्वेतेषु द्विविधं भगवद्दत्तं सामर्थ्यं तादृशी धर्मोन्नतिश्चासाधारणोपयोगिनी बोध्या। त[३]त्रैवं वाक्यविभागः। सप्तदशभिर्भूजयः। विंशत्या धरणीधर्मसंवाद इति। सप्तदशे तु चतुर्भिर्धर्मादिदर्शनं, द्वादशभिस्तान्प्रति प्रश्नः, चतुर्भिर्धर्मवाक्यं, सप्तभिस्तद्विचारः, अष्टभिः कलिशासनं, षड्भिः स्थानदानं, शेषः क्रियया धर्मादिसान्त्वनम्। अष्टादशे तु दशभिः पा[४]रीक्षितोपसंहारः, सप्तभिः पुनस्तत्प्रश्नः, चतुर्दशभिरपराधः, ततः षड्भिः शापः, त्रयोदशभिः शमीकानुताप इति। ऊनविंशे तु त्रिभी राज्ञोऽनुतापः, चतुर्भिः प्रायोपवेशः। पञ्चभिर्मुनीनामागमनं, षड्भिस्तेषां सत्कारः, चतुर्भी राजप्रशंसा, द्वाभ्यां राजप्रश्नः, सप्तभिः शुकागमनं, नवभी राजप्रश्नः शुकं प्रतीत्येवं बोध्याः।

ननु षोडशे लौकिकं सर्वभूमिजयरूपं सामर्थ्यमुच्यते, त[५]त्र धरणीधर्मसंवादः कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः धरणीत्यादि। उत्तरशेषत्वमिति, अलौकिकसामर्थ्यशेषत्वं, कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः भीतीत्यादि। नन्वेवं पञ्चदशश्लोकोत्तरं सर्वस्याध्यायस्याग्रिमशेषत्वे पूर्वभागमात्रार्थस्याध्यायार्थत्वा न युक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः सर्वत्रेत्यादि। तथा चेदं लौकिकसामर्थ्यस्यैव कार्यमिति पूर्वशेषत्वान्न दोष इत्यर्थः। उत्कर्ष इति। तथा चायं सप्तदशस्यार्थ इत्यर्थः ॥ ११८-१२० ॥

एवं निरूपणस्येत्यादि। अध्यायद्वयेनोक्तस्य राजसामर्थ्यस्य श्रीभागवतोपयोगमाहेत्यर्थः। अनेनेत्यादिना प्रथमाध्यायस्य, कालेत्यादिना च द्वि[६]तीयस्योपयोग उक्तो बोध्यः ॥ १२१ ॥

---

१. सुबोधिन्या। २. अध्यायेषु। ३. त्रिषु। ४. पारीक्षितस्य चरित्रस्योपसंहारः। ५. लौकिके। ६. अध्यायस्य।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु पाण्डवाः कथं भगवत्कृपावलोकिता कलिनिग्रहं न कृतवन्तः ? तेन परीक्षित्स्वत एव कश्चिन्महान् भविष्यति। तस्य भागवतश्रवणं भागवतप्रतिष्ठार्थमेव शुकेन कारितमितीमामाशङ्कां परिहर्तुमाह कृष्णासक्त्येति—

निबन्धः—कृष्णासक्त्या पाण्डवानां नोत्साहः कलिनिग्रहे ॥ १२२ ॥
कलिदोषाभिभूतानां न श्रद्धा हरिवर्णने।

प्रकाशः—भगवदासक्ता भगवति प्रचलिते समर्था अपि प्रचलिता एव, अतः परीक्षितो न सहजं सामर्थ्यम्[1]। ननु भागवतं चेदतिसमर्थं तदा यस्मै कस्मैचिच्छ्रावितं सन्मोक्षं प्रयच्छेत्किं परीक्षितेत्याशङ्क्याह कलिदोषाभिभूतानामिति। श्रद्धार्थमेवाधिकार उक्तो न तु भागवतमधिकारमपेक्षते। तथा सति 'प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनः' इति वाक्यं विरुध्येत। यतो यस्यैव महती श्रद्धा स एवाधिकारी। कलिश्च परीक्षिता भीतितो न भगवद्भक्तान् बाधते ॥ १२२ ॥

ननु परीक्षितमपि दुर्बुद्धिदानेन कलिर्बाधितवान्, कथमन्यान्मोचयेदित्याशङ्क्याह ज्ञानाग्निदग्धदेहस्येति—

निबन्धः—ज्ञानाग्निदग्धदेहस्य न दाहो लौकिको मतः ॥ १२३ ॥
अतः शापमिषेणेशस्तक्षकाग्निमवासृजत्। कलेः स्थानप्रदानाद्धि ब्राह्मणातिक्रमे मतिः ॥ १२४ ॥
युगाभिमानिदेवस्य स्वाधिकारपरिच्युतिः। निग्रहो रूपरक्षार्थं स्थानदानं प्रकीर्तितम् ॥ १२५ ॥
देशकालानुसारेण शुद्ध्यशुद्धी प्रकीर्तिते। कलौ षण्णां तथापेक्षा नास्ति धर्मोन्नतिस्ततः ॥ १२६ ॥
असिद्धत्वात्तामसत्वात्तामसं फलमस्य तु। चित्तशुद्धिर्न चैव स्यात्पङ्किलोदकपूरवत् ॥ १२७ ॥
मालिन्यं मलिने लोके न सम्यगुपजायते। दुःखं च तामसं तस्य मूढं सह्यमलौकिकम् ॥ १२८ ॥

प्रकाशः—भगवता तथा कृतं न कलिनेति निर्णयः। ननु भगवान् ब्राह्मणातिक्रमे कथं बुद्धिं दत्तवानित्याशङ्क्याह कलेः स्थानप्रदानाद्धीति। दुष्टस्य स्थानदानात्तामसे कर्मण्याग्रहः। अनेनाधर्मादेव तस्य तथा बुद्धिः। नन्वमूर्तस्य कलेः कालरूपस्य निरन्तरं वर्तमानस्य को वा निग्रहः ? किं वा स्थानदानमिति शङ्काव्युदासायाह युगाभिमानिदेवस्येति। परीक्षित्समये कालधर्माणामप्रवृत्तिरेव निग्रहः। स्वरूपरक्षा स्थानदानम्। नन्वधर्मस्य स्थानदानाज्जातस्य ब्राह्मणातिक्रमस्य कथं मोक्षपर्यवसायित्वं ? तत्राह देशकालेति। कलिर्नात्यन्तंदुष्टः। अन्तकाले रोगवद्भगवत्स्मरणे स्वत एव शुद्धत्वात्। अतो धर्मसिद्धावसहायशूर इति तस्य स्वरूपरक्षायां धर्मोन्नतिर्जाता। तेन तामसकर्मणोऽपि मोक्षपर्यवसायित्वम्। नन्वेवं सति महतो रक्षा सात्त्विकमेव कर्मेति कथमतिक्रमबुद्धिः ? कथं वा सर्पान्मरणमित्याशङ्क्याह असिद्धत्वादिति। कलौ चेद्धर्मो भवेत्तदा कलेरसहायशूरत्वात्तद्रक्षा सात्त्विकं कर्म भवेत्। अतो धर्मस्यासिद्धत्वात्तेनैवं फलम्। कलिश्च तामसः। चतुर्युगाणां कृतं सात्त्विकम्। त्रेता राजसी सात्त्विकी च। द्वापरं राजसं तामसं च। केवलस्तामसः कलिः। अतस्तामसरक्षापि तामसी, तेन फलं तथेत्यर्थः। नाप्येतदीयेन धर्मेण चित्तशुद्धिर्भवति, किं तु स्वर्गादिकमेव भवतीत्याह चित्तशुद्धिर्न चैव स्यादिति। अदृष्टमेव फलमित्यस्माद्धर्मान्न दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तः पङ्किलोदकपूरवदिति। पापाभावेऽप्येवमेवमिति न्यायमाह मालिन्यं मलिने लोक इति। मालिन्यं दुरदृष्टं, तेन तथा नरकाभावः, किं त्वैहिकमेव दुःखं पापात्, तच्च दुःख तामसं न तु तीव्रवेदनारूपं, किं तु मूढं, अतः सह्यम्। किञ्च, अलौकिकं, तथा लोकापवादादिरहितम्। एवं कलेरुत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ १२३-१२८ ॥

श्रुतौ 'तद्धैतद्घोर आङ्गिरस' इत्यादिषु यथा विशिष्टपुरुषसम्बन्धाद्विद्योत्कर्षः प्रतिपाद्यते तद्वदेवात्रोत्कर्षोऽस्तु, न तूक्तरीत्येत्याशङ्कते नन्वित्यादि।

न सहजं सामर्थ्यमिति। तथा च न विशिष्ट[1]पुरुषसम्बन्धकृतं माहात्म्य[2]मपि तु स्वत एवेत्यर्थः। स्वतः सामर्थ्याङ्गीकारे मूलविरोधमाशङ्कते ननु भागवतमित्यादि ॥ १२२ ॥

अष्टादशाध्यायार्थं वदिष्यन्तः कलेरबाधकत्वम् आशङ्कते ननु परीक्षितमित्यादि।

तत्र समादधते सार्धैः पञ्चभिः। कलेर्धर्मरक्षायामसहायशूरत्वं विष्णुपुराणसमाप्तौ प्रसिद्धम्। फलं तथेति, दुरदृष्टं रूपम्। तथा च शापस्य भगवत्कृतत्वाद् ब्राह्मणातिक्रमस्य दुष्टरक्षणहेतुकत्वात्पर्यवसानतः कलेरदुष्टत्वेन तद्रक्षाया अपि धर्मोन्नतिजनकतया मोक्षपर्यवसायित्वं, कलेः स्वरूपतस्तामसत्वेन तद्रक्षायास्तामसधर्मतया स्वल्पदुरदृष्टजनकत्वेनाप्रबलत्वाच्च न स[3]बाधक इत्यर्थः। एवमिति स्वल्पदुरदृष्टजनकत्वेनोपलक्षणविधया ॥ १२३-१२८ ॥

---

१. महापुरुषसम्बन्धकृतम्। २. श्रीभागवतस्येति शेषः। ३. कलिः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु मुख्योत्कर्षः कलेः कथं न प्रतिपादितः ? 'कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेद्' इत्यादिरूपः, तत्राह भागवताप्रवृत्तेरिति—

निबन्धः—भागवताप्रवृत्तेर्हि कीर्तनाद्यादरो न हि । अग्रे तस्य कथा वाच्या सारोयमिति बुध्यताम् ॥ १२९ ॥
कल्पभेदाद्भारतादि कथया न विरुध्यते । सर्वज्ञत्वादृषीणां हि श्रवणार्थं तथा गतिः ॥ १३० ॥

प्रकाशः—भागवतशास्त्रे प्रवृत्ते हि कीर्तनादयो जायन्ते । अनादरेण पुनः कार्यं न सिध्यतीति तत्रोक्तम् । अग्रे द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति । अयमेव कलेर्मुख्यो गुण इति सिद्धान्तसारो ज्ञातव्यः । स्वभावतो दुष्टत्वादतिक्रमादिबुद्धिरुत्पन्ना । गुणत उत्कृष्टत्वात्तत्पर्यवसानमिति विमर्शः । ननु भारते परीक्षितो नोत्तमत्वकथा, अतस्तादृशे भागवतप्रवृत्तिः कथमुत्कृष्टा भविष्यतीत्याशङ्कयाह कल्पभेदादिति । ऋषीणामागमनं राज्ञो दययेति पक्षव्यावृत्त्यर्थमाह सर्वज्ञत्वादिति ॥ १२९-१३० ॥

व्यासनारदयोर्मध्यमत्वेऽपि हेतुत्वादनागमनमाशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह व्यासेति—

निबन्धः—व्यासनारदयोश्चैव तत्प्रवृत्तिदिदृक्षया । अविरक्तेर्मध्यमत्वाद्रामस्य क्रियया गतिः ॥ १३१ ॥

प्रकाशः—दिदृक्षायां हेतुः अविरक्तेरिति । परशुरामस्य तु क्रियाशक्त्यवतारत्वाद्विशिष्टवाचके भागवते गमनमुचितमेव ॥ १३१ ॥

ननु सर्वापेक्षया भगवानुत्तमोऽतस्तत्राऽलौकिकधर्मैः कथमुत्कर्षापकर्षचिन्ता ? तस्मात्सर्वे भगवदंशाः शुकापेक्षयोत्तमा इत्याशङ्कयाह शुकः शिव इति—

निबन्धः—शुकः शिवस्ततोऽप्येवमीश्वराज्ज्ञानसंस्थितिः । एतदर्थं हि भगवानवतीर्णो वृषध्वजः ॥ १३२ ॥
द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तो भक्तानां सुरपादपः । तत्र प्रश्नद्वयं लोके सर्वदोपमृतिक्रमात् ॥ १३३ ॥

प्रकाशः—गुणावतारत्वात्सोऽपि महान् । ब्रह्मवित्त्वादपि लौकिकश्चोत्कर्षः । अन्यमपि हेतुमाह ईश्वराज्ज्ञानसंस्थितिरिति । ईश्वरात्प्राप्तं ज्ञानं सम्यक् तिष्ठति । अन्यन्मायादिना अपोह्यते । अनेन 'आरोग्यं भास्करादिच्छे' दिति चतुर्णामप्येषैव व्यवस्था मुख्येति सूचितम् । नन्वस्यावतारस्य किं प्रयोजनमित्यत आह एतदर्थं हीति । भगवान् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णः, स्वयं गच्छन् स्वस्थाने शिवं स्थापितवान् । अतो भागवतप्रवर्तनार्थमेव शिवावतारः । ननु काश्यां स्थित्वा ज्ञानमुपदिशत्येव किं पुनरवतारेणेत्याशङ्कयाह वृषध्वज इति । वृषो धर्मः, तेन धर्मप्रकारेण मोचयितुमवतार इत्यर्थः । कूर्मपुराणे शिवावतारः शुक इति यद्यप्यस्ति, तथापि लक्षणैरपि ज्ञातव्य इति महापुरुषत्वं निरूपयति द्वात्रिंशदिति । एतादृशे शुके समागते राज्ञा यत्कृतं तदाह तत्रेति । सर्वदा किं कर्तव्यं म्रियमाणेन किं कर्तव्यमिति ॥ १३२-१३३ ॥

इति श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितसप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धे श्रीमद्भागवतार्थप्रकरणे
प्रथमस्कन्धार्थनिरूपणं समाप्तम् ॥

फलितमाहुः स्वभावत इत्यादि । ऊनविंशाध्यायार्थमाहुः ऋषीणामित्यादि ॥ १२९-१३१ ॥

कूर्मपुराण इति । तत्र पूर्वभागे सप्तदशेऽध्याये 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां स्वं प्राप परमं पद' मिति । शेषं प्रकटार्थम् ॥ १३२-१३३ ॥

इति श्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमविरचिते तत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गे प्रथमस्कन्धविवरणं सम्पूर्णम् ।

---

१ 'तत्राभवद् भगवानि'ति श्लोकोक्तानि द्वात्रिंशद्विशेषणानि लक्षणत्वेनोक्तानीति प्रतिभाति । इति प्रथमस्कन्धनिबन्धलेखः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् २

श्रीगणेशाय नमः

विद्वच्छिरोमणिश्रीवोपदेवप्रणीतं

हरिलीलामृतम् ।

प्रथमः स्कन्धः

नमः कृष्णाय नित्यैकसच्चिदानन्दरूपिणे । जगत्सर्गविसर्गादिसाक्षिणेऽचिन्त्यशक्तये ॥ १ ॥

जयन्ति वोपदेवस्य वाचो विद्वत्सु संस्तुताः । घनसारोज्ज्वलाभासाः क्षीरोदस्येव वीचयः ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवतस्यानुक्रमणी तद्विनिर्मिता । हरिलीलाभिधानेयं यथाबुद्धि विविच्यते ॥ ३ ॥

इह कश्चिद् गुरुप्रसादाधिगतसमस्तशास्त्रार्थतत्त्वो द्विजाग्रणीर्वोपदेवनामा श्रीभागवतार्थं विवरिषुः प्रतिजानीते—

श्रीमद्भागवतस्कन्धाध्यायार्थादि निरूप्यते । विदुषा वोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवतेत्यादि । भागवतं च स्कन्धाश्चाध्यायाश्च तेषामर्थः । भागवताद्यर्थ आदिर्यस्य तत्तथा । आदिशब्दान्महाप्रकरणावान्तरप्रकरणार्थोपपत्तयः । श्रीमदिति हेतुगर्भं विशेषणम् । सुन्दरत्वान्निरूप्यत इत्यर्थः । क्रियाविशेषणं वा । अन्यार्थस्याप्यस्य पूर्णकुम्भन्यायेन मङ्गलार्थत्वम् । "मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते सिद्धार्थाध्येतृकाणि च स्युः" इति महाभाष्यम् । यद्यपि भूयसा तदभ्यर्थनेन हेमाद्रितुष्टय इत्युक्तम् । तथापि योग्यतोषोपलक्षणपरं ज्ञेयम् । मन्त्री च राज्ञो देवगिरीश्वरस्य रामचन्द्रस्य इष्टदेवताप्रणामस्तु कृत इति ग्रन्थसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यामवगम्यते । अन्यथा विघ्नोपघातात्तौ न स्तः ॥ १ ॥

तत्र भागवतार्थमाह—

आनन्दस्य हरेर्लीलां वक्ता भागवतागमः । स्कन्धैर्द्वादशभिः शाखाः प्रतन्वन् द्विजसेविताः ॥ २ ॥

आनन्दस्येति । आनन्दस्यानन्दरूपस्य । अनेन लीलाया उपादेयत्वमुक्तम् । आनन्दस्य लीलाप्यानन्दरूपेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं धर्मधर्मिभावनिरासार्थम् । इत्थमेव भगद्रूपं "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः । लीला वक्ष्यमाणरूपाः । भागवतमेवागमो वेदः । "इतिहासः पुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते" इत्युक्तेः । तथा भागवतमेव अगमो वृक्षः । तदा वक्तेति तिरस्कृतात्यन्तवाच्यध्वनित्वात्प्रकाशयितेत्यर्थः । यथा "उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि" इत्यत्र उपदिशतीतिवत् । तेन भागवतद्रुमे हरिलीला प्रतीयते इत्यर्थः । वेदद्रुमाभ्यामस्य साम्यमाह—स्कन्धैः स्वावयवैः शाखाः कठाद्याः लताश्च प्रतन्वन् विस्तारयन् । द्विजास्त्रैवर्णिकाः पक्षिणश्च । तृना च ताच्छील्यपरेण शास्त्रस्य लीलैकप्रतिपादनशीलत्वादन्यस्य भक्तिज्ञानादेरिहान्तःपात इत्युक्तम् । तेन लीलैव प्रतिपाद्या नान्यत् । एवमेवैतत् यो हि मन्यते भगवत्कथामात्रं प्रतिपाद्यं नान्यदिति । तेन "अत्र सर्गो" इत्यादेर्निर्विषयत्वं, प्रतीयमानसर्गाद्यपह्नवः, कर्तुर्महर्षेश्चाकौशलमिति त्रयमभ्युपेतं स्यात् । तस्मात्सुष्ठूक्तं लीलां वक्तेति ॥ २ ॥

नन्वत्र किं प्रमाणं किञ्चास्य लक्षणमिति तत्राह—

सा च द्वितीयदशमे दशधा दर्शिता यथा । अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ॥ ३ ॥

सा चेति, सा लीला द्वितीयस्कन्धस्य दशमाध्यायेऽदर्शि दर्शिता, तत्प्रमाणं, सर्गादिदशरूपत्वं लक्षणमित्यर्थः । तदेवाह—अत्र सर्ग इत्यादि । एषां लक्षणं वक्ष्यति—एकैकत्राव्याप्तेर्दशानामुक्तिः । एते च यथोत्तरमङ्गाङ्गित्वादाश्रयशेषाः । उक्तश्च परमहंसप्रियायामङ्गाङ्गिभावः । तत्राशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः । पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । तेषामाधारस्य लोकपद्मस्य व्यवस्थानं स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचार ऊतिः ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः । सर्गादयस्तृतीयादिस्कन्धेषूक्ता दश क्रमात् ॥ ४ ॥

तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तत्रापि विष्णुभक्तिरीशानुकथा । विष्णुभक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः । निष्प्रपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति लीलात्वं चैषामप्रयासेन क्रियमाणत्वात् । तत्र तत्र संशब्दनाच्च । नन्वनायासचेष्टितं लीला, आश्रयस्य च वक्ष्यमाणभङ्ग्या ब्रह्मत्वात् कथं लीलात्वम् । तथात्वे च लीलातद्वतोरभेदप्रसङ्ग इति चेत् न, चिन्मात्रवस्तुनो रज्जुसर्पन्यायेन यत्प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं तस्यै लीलात्वेन विवक्षितत्वात् । एवं कल्पितबन्धनिवृत्तेर्मुक्तावपि ॥ ४ ॥

एवं ग्रन्थार्थमुक्त्वा स्कन्धार्थमाह—

श्रोतुर्वक्तुश्च लक्ष्माऽऽद्ये द्वितीये श्रवणे विधिः । इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं दशलक्षणम् ॥ ५ ॥

सर्गादय इति । क्रमश्च तृतीये सर्गश्चतुर्थे विसर्ग इत्यादि । लक्ष्म लक्षणम् । विधिरित्थं श्रोतव्यमिति । न च सर्गादीनां तृतीयादिनियतत्वेन प्रथमद्वितीययोरभावाल्लीलापरत्वोक्तिरव्यापिकेति वाच्यम् । "जगृहे पौरुषं रूपम्" इत्यादिना तत्रापि सूचितत्वात् । उपसंहरति—इति । अतो हेतोः अभिधेयानां द्वादशत्वाद् द्वादशैव स्कन्धा इति भावः । न च मुक्तेर्निरोधभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्नवलक्षणमिति युक्तम् । तदेकत्वेऽपि उपादेयतमत्वेन प्राधान्यात्पृथगुक्तेः ॥ ५ ॥

एवं स्कन्धार्थं विभज्य प्रथमार्थं विवृण्वन्निह प्रकरणान्याह—

प्रथमेऽष्टादशाध्यायास्तत्र प्रकरणत्रयम् । त्रित्रिद्वादशभिर्लक्ष्यहीनमध्योत्तमत्वतः ॥ ६ ॥

प्रथम इति । तत्र प्रथमे त्र्यादिभिरध्यायैरिति शेषः । क्रमाच्च सम्बन्धः । "नौवयोधर्मविषमूलमूल"(अ. ४ पा. ४ सू ९१) इति च द्विरूपशब्दसमभिहारात् त्रित्रि इत्यत्र नैकशेषः । एवमन्यत्र । कुतः प्रकरणत्रयमेव तत्राह—लक्ष्येति । लक्ष्यस्य = श्रोतृवक्तृहीनमध्योत्तमत्वेन त्रैविध्यादित्यर्थः । मध्यं मध्यमम् । तच्च हीनवदनादेयतां वक्तुं त्रिभिरेवाध्यायैः कृतम् ॥ ६ ॥

तत्त्रैविध्यमेवाह—

श्रोतारः शौनको व्यासः परिक्षिच्चोत्तमाः क्रमात् । वक्तारोऽपि तथा सूतो नारदः शुक इत्यमी ॥ ७ ॥

श्रोतार इत्यादि । तथाशब्दात्क्रमात् हीनमध्यमोत्तमाः ॥ ७ ॥

ननु राज्ञो ब्रह्मापभ्यामप्युत्कर्षः शुकस्य च देवर्षेः सकाशादिति कथमुक्तं तत्राह—

वैराग्यस्य प्रकर्षेण प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः । तल्लक्षणपरः श्रोतुं वक्तुं चार्हति संहिताम् ॥ ८ ॥

वैराग्यस्येति । अत्रैष श्रोतृषु वक्तृषु च त्रिषु वैराग्यप्रकर्षात्प्रकर्षोऽभिमतः न ब्रह्मर्षित्वादिनेत्यर्थः । स्पष्टश्च शुकस्य तत्प्रकर्षः । राज्ञस्तु वक्ष्यति । ननु किमेतत्कथनेन तत्राह—तल्लक्षणपर इति । ते = हीनमध्योत्तमवैराग्या लक्षणं यस्य श्रोतुर्वक्तुश्च स तथा तत्तुल्य इत्यर्थः । पर इदानीन्तनः, संहितां = भागवतीम् । सर्वथा त्वेतत् वीतरागेण श्रुतमुक्तं वा न फले पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु प्रथमे वक्तृश्रोतृनिर्णय इति न कचिद् ग्रन्थकृतोक्तं तत्कुतो ज्ञातमिति तत्राह—

पुराणेष्वितिहासैर्हि लक्षणादिनिरूपणम् ॥ वेदः पुराणं काव्यं च प्रभुर्मित्रं प्रियेव च ।
बोधयन्तीति हि प्राहुस्त्रिवद्भागवतं पुनः ॥ ९ ॥

पुराणेष्विति, हि शब्दो हेतौ । लक्षणं सर्गविसर्गादि । आदिशब्दाद्धर्माधर्मौ । अयमर्थः लोके यथेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति साक्षाद्वाचोयुक्तयः, न चैवं पुराणेषु । तत्र हि पूर्ववृत्तकथनभङ्ग्या प्रवृत्त्याद्युच्यते न साक्षात् । तथा ह्युपदिश्यमानं विश्वास्यं चमत्कार्यं च स्यादिति भावः, तदेवं वृद्धानुमत्या द्रढयति वेद इति । इह हि अधिकारिभेदादुपदेशकं त्रिधा । वेदः पुराणं काव्यं चेति । आद्ये शब्दस्य प्राधान्यं, द्वितीये त्वर्थस्य । तृतीये रसस्यैव । एषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते । तत्र वेदः प्रभुवत्पुरुषं बोधयति, यथा हि प्रभुवाक्येष्विष्टसाधनतामनालोच्यैव भृत्याः प्रवर्त्तन्ते । एवमग्निहोत्रादिष्ववश्यकर्त्तव्यत्वात्पुरुषाः । पुराणं मित्रवत् । यथा मित्राणि मित्रं प्रभुवन्न नियुञ्जन्ते, किन्तु युक्त्या बोधयन्ति । तथाऽमुष्मात्कर्मणः फलममुकस्येदमासीदित्युपदेशः पुराणेषु । काव्यं प्रियावत् । यथा प्रिया ललितचेष्टाभिः पुरुषमाकृष्य विषये नियुङ्क्ते स चावश्यं तद्विधत्ते, तथा काव्यं विभावादिसम्पदा पुरुषं सरसीकृत्य रामादिवद्वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदिशति । ननु पुराणमात्रे प्रकृतोपयुक्ते किमन्ययोः कथनेन तत्राह—त्रिवदिति । भागवतं पुनस्त्रिवत् = त्रिभिर्वेदादिभिस्तुल्यं कचित्कस्य चिद्भक्तिरिहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं प्रकरणार्थमुक्त्वा क्रमात्पादैरध्यायार्थमाह—

पञ्च प्रश्नाः शौनकस्य सूतस्यात्रोत्तरं त्रिषु ॥ १० ॥

पञ्चेत्यादि। शौनकस्य पञ्च प्रश्नाः प्रथमेऽध्याये इति शेषः। विवृताश्च ते परमहंसप्रियायाम्। तथापि प्रथमेऽध्याये सूतं प्रति शौनकादिप्रश्नः। स पञ्चधा। सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नभङ्ग्या नैमिषे इत्यादिना विष्णूपासनाप्रश्नः। तस्य साकार-निराकारभेदैर्भेदे 'सूत जानासि' इत्यादिना साकारोपासनाप्रश्नः। तस्य श्रवणादिभेदाच्छ्रवणादिसिद्धये 'तस्य कर्माणि' इत्यादिना विष्णुलीलाप्रश्नः। ततोऽन्तरङ्गत्वात् 'अथाख्याहि' इत्यादिनाऽवतारलीलाप्रश्नः। ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात् 'कृतवान् यानि' इत्यादिना कृष्णावतारलीलाप्रश्नः। एषु चोत्तरोत्तरप्राधान्यं न तूत्तरेण पूर्वस्य बाधः। तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। एतावानेव भागवतप्रतिपाद्योऽर्थ इति सूतस्येति। अत्रैव पञ्चसु प्रश्नेषु मध्ये आद्येषु त्रिषु उत्तरं द्वितीयाध्यायार्थः। त्रिष्विति विषयसप्तम्या सम्बन्धलाभः त्रयाणामित्यर्थः। तत्रोत्तरं क्रमात्। 'स वै पुंसां' 'सत्त्वं रजस्तम' इति। 'स एवेदम्' इत्यादिभिः ॥ १० ॥

अवतारप्रश्नयोश्च व्यासस्यानिर्वृतिः क्रमात्। नारदस्यात्र हेतूक्तिः प्रतीत्यर्थं स्वजन्म च ॥ ११ ॥

अवतारेति। चकारादुत्तरम्। अवतारप्रश्नश्चावतारप्रश्नश्चेत्येकशेषयोर्यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यवतारलीलाप्रश्नः कृष्णावतारलीलाप्रश्नश्चेति ज्ञेयम्। उत्तरं तु 'जगृहे पौरुषं रूपम्'। 'एते चांशकलाः पुंस' इत्याभ्याम्। हीनं लक्ष्यमुक्त्वा मध्यममाह—व्यासस्येति। अनिर्वृतिस्तुष्टिः कृताद्भारतादेः। अत्र=अनिर्वृतौ। स्वजन्म=नारदत्वप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उत्तममाह—

सुप्तघ्नद्रौण्यभिभवस्तद्भ्रात्पाण्डवावनम्। भीष्मस्य स्वपदप्राप्तिः कृष्णस्य द्वारकागमः ॥ १२ ॥

सुप्तघ्नेति। सुप्तान् पाञ्चालान् हन्तीति तथा सुप्तघ्नत्वादभिभूतः। द्रौणिरिति द्रोणपुत्रत्वादवध्य इत्युक्तम्। 'परीक्षितोऽथ राजर्षे'रित्यतः प्राक् पूर्वाध्यायशेषः। तस्य द्रौणेरस्त्रादवनं रक्षा। कुन्तीस्तुतिस्तु पाण्डवरणप्रसङ्गात्। 'व्यासाद्यै'रित्यादिरुपोद्घातो नवमस्य। यस्माद् भ्रष्टः संसारे पतितस्तत्स्वपदम्। कृष्णस्येति स्पष्टम् ॥ १२ ॥

श्रोतुः परीक्षितो जन्म धृतराष्ट्रस्य निर्गमः। कृष्णमर्त्यत्यागसूचा ततः पार्थमहापथः ॥ १३ ॥

श्रोतुरित्यादि। श्रोतुरिति हेतुगर्भं विशेषणम्। धृतराष्ट्रस्येति हिमवन्तं प्रतीति शेषः। मर्त्यं=शरीरं लोको वा। सूचेति विषण्णार्जुनदर्शनाद्राज्ञः स्फूर्त्या न त्वर्जुनस्योक्त्या। पार्थाः=पाण्डवाः महापथो देहपातार्थम् उद्गमनम् ॥ १३ ॥

भूधर्मयोः कलेर्भीतिस्ततस्त्राणं परीक्षिता। परीक्षितो ब्रह्मशापः प्रायेण शुकसङ्गमः ॥ १४ ॥

भूधर्मयोरिति स्पष्टम्। ततः कलेस्त्राणं रक्षा। भूधर्मयोरित्येव। परीक्षित इति स्पष्टम्। संन्यासपूर्वकमनशनं प्रायः। अस्य=परीक्षितः ॥ १४ ॥

इत्यष्टादशभिः पादैरध्यायार्थाः क्रमात्स्मृताः। स्वपरप्रतिबन्धोनं स्फीतं राज्यं जहौ नृपः ॥ १५ ॥

इति वैराग्यदार्ढ्योक्त्यै प्रोक्ता द्रौणिजयादयः ॥ १६ ॥

इति श्रीभागवते हरिलीलामृते प्रथमस्कन्धः समाप्तः ॥

इत्यष्टादशभिरिति स्पष्टम्। नन्विह द्वादशभिरध्यायैरुत्तमे लक्ष्येऽभिधेये किमित्यनङ्गानां द्रौणिजयादीनां सप्तानामुपन्यासस्तत्राह—स्वपरेत्यादिना। अयमर्थः। राज्यं स्तोकं बलवत्प्रतिबद्धं वा त्यजेत्। इदं तावत्स्फीतं न चात्र प्रतिबन्धः। स हि स्वैः परैर्वा स्यात्। तथाहि—स्वप्रतिबन्धाभावं वक्तुं धृतराष्ट्रभीष्मपार्थाद्यपगमोक्तिः। परप्रतिबन्धाभावार्थं तु भगवत्प्रयाणद्रौणिजयोक्तिः। तस्मात्स्वपरप्रतिबन्धहीनं स्फीतमपि राज्यं विष्णुपदप्रेप्सया जहाविति राज्ञो वैराग्यदार्ढ्यं वक्तुं द्रौणिजयादयोऽभिहिता इति नानङ्गत्वमेषाम्। न च द्रौणिः पार्थप्रयाणस्योर्द्ध्वं राज्यं किं न प्रतिबद्धवानिति वाच्यम्। अभिभवादूर्ध्वं शस्त्रन्यासस्य प्रतिज्ञानात्। नापि ब्रह्मशापोद्वेगेन राज्ञा राज्यत्यागात्कुतो वैराग्यमिति शङ्क्यम्। शापात्प्रागेव हेयोपादेयनिश्चयेन वैराग्यसद्भावात्। यदुक्तम्—"अतो विहायेममुं च लोकं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात्" इत्यादि। शापे तु चिकीर्षितत्यागावसर एवोपस्थितत्वेन परितोषाच्च। अत एवेह तत्प्रतीकारानुद्योगः। यत्तु भारते प्रतीकारकथनं तद्भिन्नकल्पविषयत्वादविरुद्धम्। यस्माद्राज्ञो वैराग्यस्य प्रकर्षः सिद्धः।

इति श्रीभागवते श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतायां हरिलीलामृतटीकायां प्रथमः स्कन्धः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् –३

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धीयश्लोकानुक्रमणिका

[अकारादिक्रमेण]

क्रमसंख्या	श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
	अ—८८		
१	अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च	१३	२३
२	अङ्गुष्ठमात्रममलं	१२	८
३	अजातशत्रुः कृतमैत्रो	१३	३०
४	अजातशत्रुं पृतनां	१०	३२
५	अतःपरं यदव्यक्त	३	३२
६	अतःपुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा	२	१३
७	अतः पृच्छामि संसिद्धिं	१९	३७
८	अतो वै कवयो नित्यं	२	२२
९	अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः	१९	९
१०	अथ तं सुखमासीनं	५	१
११	अथ ते संपरेतानां	८	१
१२	अथ दूरगतान्शौरिः	१०	३३
१३	अथर्वाङ्गिरसामासीत्	४	२२
१४	अथवा देवमायाया	१७	२३
१५	अथ विश्वेश विश्वात्मन्	७	४१
१६	तथाख्याहि हरेर्धीमन्	१	१८
१७	अथाजगाम भगवान्	१३	३७
१८	अथापि बत मे दैह्यो	४	३०
१९	अथापि यत्पादनखावसृष्टं	१७	२१
२०	अथाबभाषे भगवान्	१३	३७
२१	अथाविशत्स्वभवनं	११	३०
२२	अथासौ युगसंध्यायां	३	२५
२३	अथेह धन्या भगवन्त	३	३९
२४	अथैतानि न सेवेत	१७	४१
२५	अथोदीचीं दिशं यातु	१३	२७
२६	अथोपस्पृश्य सलिलं	७	२०
२७	अथोपेत्य स्वशिबिरं	७	४१
२८	अथो महाभाग भवान्	५	१३
२९	अथो विहायेममसुं च लोकं	१९	५
३०	अथैव राज्यं बलमृद्धकोशं	१९	३
३१	अनर्थोपशमं साक्षात्	७	६
३२	अनवेक्षमाणो निरगात्	१५	४४
३३	अनागःस्विह भूतेषु	१७	१५
३४	अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्	६	३२
३५	अन्तःस्थः सर्वभूतानां	८	१४
३६	अन्यथा तेऽव्यक्तगतेः	१९	३६
३७	अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्याः	१९	११
३८	अन्ये च मुनयो ब्रह्मन्	९	८
३९	अन्योन्यमासीत्सञ्जल्पः	१०	२०
४०	अपरे वसुदेवस्य	८	३३
४१	अपापेषु स्वभृत्येषु	१८	४७
४२	अपि देवर्षिणादिष्टः	१४	८
४३	अपि नः सुहृदस्तात	१३	११
४४	अपि मे भगवान्प्रीतः	१९	३५
४५	अपि स्मरथ नो युष्मत्	१३	८
४६	अपि स्वस्त्यासते सर्वे	१४	३३
४७	अपि स्वित्पर्यभुङ्थास्त्वं	१४	४३
४८	अपीपलद्धर्मराजः	१२	४
४९	अप्यद्य नस्त्वं स्वकृते हित	८	३७
५०	अप्येष वंश्यान्राजर्षीन्	१२	१८
५१	अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति	१७	२०
५२	अबिभ्रदर्यमादण्डं	१३	१५
५३	अभिद्रवति मामीश	८	१०
५४	अभिमन्युसुतं सूत	४	९
५५	अभूतपूर्वः सहसा	१८	२९
५६	अभ्यर्थितस्तदा तस्मै	१७	३८
५७	अमूनि पञ्च स्थानानि	१७	४०
५८	अम्बा च हतपुत्रार्ता	१३	३२
५९	अरक्ष्यमाणाःस्त्रियः	१६	२१
६०	अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय	७	५५
६१	अलक्ष्यमाणे नरदेव	१८	४३
६२	अलब्धतृणभूम्यादि	१८	२८
६३	अवतारा ह्यसंख्येया	३	२६
६३	अवतारे षोडशमे	३	२०
६५	अवापुर्दुरवापान्ते	१५	४८
६६	अश्रूयन्ताशिषः सत्याः	१०	१९
६७	अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन	१२	१
६८	अष्टमे मेरुदेव्यां तु	३	१३
६९	असौ गुणमयैर्भावैः	२	३३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
७० अस्त्येव मे सर्वमिदं	५	५
७१ अस्त्रतेजः स्वगदया	१२	१०
७२ अस्यानुभावं भगवान्	९	१९
७३ अहं च तद्ब्रह्मकुले	६	८
७४ अहं चाध्यगमं तत्र	३	४५
७५ अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने	५	२३
७६ अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिः	१८	२३
७७ अहस्तानि सहस्तानां	१३	४६
७८ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्	१९	३२
७९ अहो अधर्मपालानां	१८	३३
८० अहो अलं श्लाघ्यतमः	१०	२६
८१ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं	९	१२
८२ अहो देवर्षिर्धन्योऽयं	६	३९
८३ अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी	१०	२७
८४ अहो महीयसी जन्तोः	१३	२२
८५ अहो मे पश्यताज्ञानं	८	४७
८६ अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म	१८	१८
८७ अहो वयं धन्यतमा नृपाणां	१९	१३
८८ अहो सनाथा भवता स्म	११	८
आ—१५		
८९ आख्याहि वृष भद्रं वः	१७	१३
९० आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्	१६	३
९१ आत्मानं च परित्रातुम्	१६	१४
९२ आत्मानं चानुशोचामि	१६	३१
९३ आत्मारामाश्च मुनयो	७	१०
९४ आनर्तान् स उपव्रज्य	११	१
९५ आपन्नः संसृतिं घोरां	१	१४
९६ आमन्त्र्य पांडुपुत्रांश्च	८	७
९७ आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः	१०	८
९८ आमयो यश्च भूतानां	५	३३
९९ आश्रुत्य तदृषिगण	१९	२२
१०० आसते कुशलं कच्चित्	१४	२९
१०१ आस्तेऽधुना स राजर्षिः	१७	४४
१०२ आह राजा धर्मसुतः	८	४७
१०३ आहूतो भगवन्राज्ञा	१२	४५
इ—२७		
१०४ इति चिन्तयतस्तस्य	१४	२२
१०५ इति चोदीरिता वाचः	११	१०
१०६ इति धर्मं महीं चैव	१७	२८
१०७ इति पुत्रकृताघेन	१८	४९
१०८ इति प्रियां वल्गुविचित्र	७	१७
१०९ इति ब्रुवाणं संस्तूय	४	१
११० इति भीतः प्रजाद्रोहात्	९	१
१११ इति मतिरुपकल्पिता	९	३२
११२ इति मूर्त्यभिधानेन	५	३८
११३ इति राज्ञ उपादिश्य	१२	२७
११४ इति लङ्घितमर्यादं	१८	३७
११५ इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः	१९	७
११६ इति संप्रश्नसंहृष्टो	२	१
११७ इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः	१९	१७
११८ इत्थं भूतानुभावोऽयं	१७	४५
११९ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरे	५	२८
१२० इत्युक्तो धर्मराजेन	१३	१२
१२१ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं	१३	५९
१२२ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो	१८	३६
१२३ इदं भागवतं नाम	३	४०
१२४ इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं	१६	२४
१२५ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य	५	२२
१२६ इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो	५	२०
१२७ इदानीं धर्म पादस्ते	१७	२५
१२८ इमं स्वनिगमं ब्रह्म	५	३९
१२९ इमे जनपदाः स्वृद्धाः	८	४०
१३० इयं च भूर्भगवता	१७	२६
उ—९		
१३१ उच्छिष्ट लेपाननुमोदितो	५	२५
१३२ उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं	१८	३
१३३ उद्दामभावपिशुनामल	११	३६
१३४ उद्धवः सात्यकिश्चैव	१०	१८
१३५ उपधार्य वचस्तस्याः	८	११
१३६ उपवर्णितमेतद्वः	१८	९
१३७ ऊर्ध्वक्षिप्तबाहवो मह्यं	१४	११
१३८ उवाच चासहन्त्यस्य	७	४३
१३९ उषित्वा हास्तिनपुरे	१०	७
ऋ—३		
१४० ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः	४	२०
१४१ ऋषयो मनवो देवाः	३	२७
१४२ ऋषिभिर्याचितो भेजे	३	१४
ए—३९		
१४३ एक एवातियातोह	६	१४
१४४ एकदा धनुरुद्यम्य	१८	२४
१४५ एकदानिर्गतां गेहात्	६	९
१४६ एकात्मजा मे जननी	६	६
१४७ एकोनविंशे विंशतिमे	३	२३
१४८ एतत्संसूचितं ब्रह्मन्	५	३२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या	इलोकः	अध्यायः	इलोकाङ्कः
१४९	एतदीशनमीशस्य	११	३८
१५०	एतद्ध्यातुरचित्तानां	६	३५
१५१	एतद्रूपं भगवतो	३	३०
१५२	एतद्वः पाण्डवेयानां	१७	१७
१५३	एतन्नानावताराणां	३	५
१५४	एतावतालं ननु सूचितेन	१८	२०
१५५	एतावदुक्त्वोपरराम	६	२६
१५६	एताः परं स्त्रीत्वमपास्त	१०	३०
१५७	एते चान्ये च भगवन्	१६	२९
१५८	एते चांशकलाःपुंसः	३	२८
१५९	एवमाभाषितः पृष्टः	१९	४०
१६०	एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्	६	२८
१६१	एवं कृष्णसखः कृष्णो	१५	१
१६२	एवं गृहेषु सक्तानां	१३	१७
१६३	एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे	१९	१८
१६४	एवं चिन्तयतो जिष्णोः	१५	२८
१६५	एवं जन्मानि कर्माणि	३	३५
१६६	एवं धर्मे प्रवदति	१७	२१
१६७	एवं निशम्य भगवान्	६	१
१६८	एवं नृणां क्रियायोगाः	५	३४
१६९	एवं नृपाणां क्षितिभार	११	३४
१७०	एवं परीक्षिता धर्मे	७	४०
१७१	एवं प्रवृत्तस्य सदा	४	२६
१७२	एवं प्रसन्नमनसो	२	२०
१७३	एवं बलिष्ठैर्यदुभिः	१५	२६
१७४	एवं यतन्तं विजने	६	२१
१७५	एवं राजा विदुरेणानुजेन	१३	२८
१७६	एवंविधा गदन्तीनां	१०	३१
१७७	एवं संभाष्य भगवान्	६	३८
१७८	एष किं निभृताशेष	१८	३१
१७९	एष दाता शरण्यश्च	१२	२०
१८०	एष राज्ञां परो धर्मः	१७	११
१८१	एष वै भगवान् साक्षात्	९	१८
	क—४९		
१८२	कच्चित्तेऽनामयं तात	१४	३९
१८३	कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां	१४	४२
१८४	कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं	१४	४१
१८५	कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ	१४	४४
१८६	कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते	१६	१९
१८७	कच्चिदानर्तपुर्यां नः	१४	२५
१८८	कच्चिद्राजाहुको जीवति	१४	२८
१८९	कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः	१४	४०
१९०	कच्चित्कालमथावात्सीत्	१३	१४
१९१	कथमालक्षितःपौरैः	४	६
१९२	कथं वा पाण्डवेयस्य	४	७
१९३	कया वृत्त्या वर्तितं वः	१३	९
१९४	कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे	१८	१२
१९५	कलिमागतमाज्ञाय	१	२१
१९६	कल्पान्त इदमादाय	६	३०
१९७	कस्त्वं कृष्णे गते दूरं (?) यदृ.वं	१७	६
१९८	कस्त्वं मच्छरणे लोके	१७	५
१९९	कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं	४	३
२००	कस्य हेतोर्निजग्राह	१६	५
२०१	कामं ववर्ष पर्जन्यः	१०	४
२०२	कामस्य नेन्द्रियप्रीतिः	२	१०
२०३	कालकर्मगुणाधीनो	१३	५
२०४	कालस्य च गतिं रौद्रां	१४	३
२०५	का वा सहेत विरहं	१६	३५
२०६	किंक्षत्रबन्धून्कलिनो	१६	२२
२०७	किं ते कामाः सुरस्पार्हाः	१२	६
२०८	किं नु बालेषु शूरेण	१८	८
२०९	किमिदं स्वित्कुतो वेति	७	२६
२१०	किं वा भागवता धर्माः	४	३१
२११	कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य	१८	१९
२१२	कुरु जाङ्गलपांचालान्	१०	३४
२१३	कुरु प्रतिश्रुतं तस्य	७	५४
२१४	कुर्वाणा यत्र कर्माणि	५	३६
२१५	कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः	१५	३
२१६	कृतवान्किल वीर्याणि	१	२०
२१७	कृपया स्नेहवैक्लव्यात्	१३	३४
२१८	कृष्ण एवं भगवति	९	४३
२१९	कृष्ण कृष्ण महाभाग	७	२२
२२०	कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ	९	१०
२२१	कृष्णाय वासुदेवाय	८	२१
२२२	कृष्णे गते भगवति	१८	३५
२२३	कृष्णे स्वधामोपग (?)	३	४३
२२४	केचिदाहु रजं जा ं	८	३२
२२५	केचिद्विकल्पवसनाः	१७	१९
२२६	के वयं नामरूपाभ्यां	८	३८
२२७	को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां	१८	१४
२२८	को वा भगवतस्तस्य	१	१६
२२९	को वृश्चस्तव पादाब्जीन्	१७	१२
२३०	क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग	१६	७
	ग—८		
२३१	गतस्वार्थमिमं देहं	१३	२५
२३२	गताः सप्ताधुना मासाः	१४	७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
२३३ गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन्	८	८
२३४ गां च कामदुघां दीनां	१७	३
२३५ गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन्	१३	४
२३६ गीतं भगवता ज्ञानं	१५	३०
२३७ गोपुरद्वारमार्गेषु	११	१३
२३८ गोप्याददे त्वयि कृतागसि	८	३१
च—५		
२३९ चतुर्दशं नारसिंहं	३	१८
२४० चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं	४	१९
२४१ चित्रधातुविचित्राद्री	६	१२
२४२ चित्रस्वनैः पत्ररथैः	६	१३
२४३ चिरवासा निराहारः	१५	४३
ज—१६		
२४४ जगृहे पौरुषं रूपं	३	१
२४५ जने नागस्यघं युञ्जन्	१७	१४
२४६ जन्म कर्म च विश्वात्मन्	८	३०
२४७ जन्म गुह्यं भगवतो	३	२९
२४८ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतः	१	१
२४९ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिः	८	२६
२५० जलाशयमचक्षाणः	१८	२५
२५१ जलौकसां जले यद्वत्	१५	२५
२५२ जिज्ञासितमधीतं च	५	४
२५३ जिज्ञासितं सुसंपन्नं	५	३
२५४ जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो	१२	२८
२५५ जितासनो जितश्वासः	१३	५३
२५६ जिह्मप्रायं व्यवहृतं	१४	४
२५७ जुगुप्सितं धर्मकृते	५	१५
२५७ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्	५	३०
२५९ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं	१६	२७
त—१२६		
२६० त एकदा तु मुनयः	१	५
२६१ त एत ऋषयो वेदं	४	२३
२६२ त एव वेदा दुर्मेधैः	४	२४
२६३ तक्षकादात्मनो मृत्युं	१२	२७
२६४ तच्छ्रद्दधाना मुनयो	२	१२
२६५ तंजिघांसुमभिप्रेक्ष्य	१७	२९
२६६ तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयं	१७	२५
२६७ तत आसाद्य तरसा	७	३३
२६८ ततः कलौ संप्रवृत्ते	३	२४
२६९ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया	१६	१
२७० ततः प्रादुष्कृतं तेजः	७	२१
२७१ ततश्च वः पृच्छ्यमिमं	१९	२४
२७२ ततः सप्तदशे जातः	३	२१

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
२७३ ततः सप्तम आकूत्यां	३	१२
२७४ ततः सर्वगुणोदर्कं	१२	१२
२७५ ततोऽन्यथा किञ्चनद्यपि	५	१४
२७६ ततोऽभ्येत्याश्रमं बालः	१८	३८
२७७ ततो युधिष्ठिरो गत्वा	९	४८
२७८ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः	१२	३६
२७९ तत्कल्प्यतां महाभाग	१६	६
२८० तत्र गोमिथुनं राज्ञा	१७	१
२८१ तत्र तत्र ह तत्रत्यै	१०	३६
२८२ तत्र तत्रांजसा युष्मद्	१	९
२८३ तत्र तत्रोपपशृण्वानः	१६	१३
२८४ तत्र दुन्दुभयो नेदुः	९	४५
२८५ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे	९	५
२८६ तत्रर्ग्वेदधरः पैलः	४	२१
२८७ तत्र संजयमासीनं	१३	३१
२८८ तत्रान्वहं कृष्णकथाः	५	२६
२८९ तत्राभवद्भगवान्व्यास	१९	२५
२९० तत्रासीनं कुरुपतिं	८	३
२९१ तत्राहामर्षितो भीमः	७	५१
२९२ तत्रैव मे विहरतो	१५	१३
२९३ तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनानाः	१९	८
२९४ तत्रोपनीतबलयो	११	४
२९५ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व	४	१३
२९६ तथा परमहंसानां	८	२०
२९७ तथाप्येकान्तभक्तेषु	९	२२
२९८ तथायं चावतारस्ते	७	२५
२९९ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धं	७	४२
३०० तथैवानुचराः शौरे	१४	३२
३०१ तदद्य नः पापमुपैत्य	१८	४४
३०२ तदभिप्रेतमालक्ष्य	१२	३३
३०३ तदसौ वध्यतां पाप	७	३९
३०४ तदा तदहमीशस्य	६	१०
३०५ तदा ते भ्रातरः सर्वे	९	२
३०६ तदा रजस्तमोभावाः	२	१९
३०७ तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां	१८	४५
३०८ तदा शुचस्ते प्रमृजामि	७	१६
३०९ तदिदं भगवान्राजन्	१३	४७
३१० तदिदं श्रोतुमिच्छामि	१२	३
३११ तदोपसंहृत्य गिरः	९	३०
३१२ तद्धर्मज्ञ महाभाग	७	४६
३१३ तद्वाग्विसर्गो जनता	५	११
३१४ तद्वैधनुस्त इषवः	१५	२१
३१५ तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या	१५	४७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
३१६ ततः परं पुण्यमसंवृतार्थं	१८	१७
३१७ ततः शुश्रूषमाणानां	१	१३
३१८ तन्नो भवान्वै भगवन्	१८	१५
३१९ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ	१७	३७
३२० तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपाद	१९	२६
३२१ तपः शौचं दया सत्यं	१७	२४
३२२ तमभिज्ञाय सहसा	४	३३
३२३ तमयं मन्यते लोको	११	३७
३२४ तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना	११	३२
३२५ तमापतन्तं स विलक्ष्य	७	१८
३२६ तमिममहमजं शरीरभाजां	९	४२
३२७ तमुपश्रुत्य निनदं	११	३
३२८ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाः	१२	१५
३२९ तं पादयोर्निपतित	१४	२३
३३० तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा	१३	३
३३१ तं भुक्तवन्तमासीनं	१३	७
३३२ तं मेनिरेऽबला मूढाः	११	३९
३३३ तं मोपयान्तं प्रतियन्तु	१९	१५
३३४ तया विलसितेष्वेषु	२	३१
३३५ तयोरेवं कथयतोः	१६	३६
३३६ तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठः	८	१२
३३७ तस्माजह्यङ्ग वैक्लव्य	१३	४४
३३८ तस्मादिदं दैवतन्त्रं	९	१७
३३९ तस्मादेकेन मनसा	२	१४
३४० तस्मान्नाम्ना विष्णुरातः	१२	१७
३४१ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये	६	१६
३४२ तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः	१०	१२
३४३ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेः	५	२७
३४४ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो	७	३
३४५ तस्य कर्माण्युदाराणि	१	१७
३४६ तस्य जन्म महाबुद्धेः	१२	२
३४७ तस्य निर्हरणादीनि	९	४६
३४८ तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी	१८	३२
३४९ तस्य पुत्रो महायोगी	४	४
३५० तस्य प्रीतमना राजा	१२	१३
३५१ तस्यान्तरायो मैवाभूः	१३	५६
३५२ तस्यापि तव देहोऽयं	१३	२४
३५३ तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुश	१६	३३
३५४ तस्यैवं खिलमात्मानं	४	३२
३५५ तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो	१९	१४
३५६ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य	५	२९
३५७ तस्यैव हेतोः प्रयतेत	५	१८
३५८ तस्यैवं वर्तमानस्य	१६	१७

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
३५९ तान्समेतान्महाभागान्	९	९
३६० ताःपुत्रमङ्कमारोप्य	११	२९
३६१ तां बाढमित्युपामन्त्र्य	८	४५
३६२ तावत्कलिर्न प्रभवत्	१८	५
३६३ तिरस्कृता विप्रलब्धाः	१८	४८
३६४ तुर्ये धर्मकलासर्गे	३	९
३६५ तुलयाम लवेनापि	१८	१३
३६६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः	९	४७
३६७ तृतीयमृषिसर्गं च	३	८
३६८ तेन संभृतसंभारो	१२	३४
३६९ तेनाहं गुणपात्रेण	१६	३०
३७० ते निनीयोदकं सर्वे	८	२
३७१ तेभ्यः परमसंतुष्टः	१६	१५
३७२ ते मय्यपेताखिलचापले	५	२४
३७३ ते साधुकृतसर्वार्थाः	१५	४६
३७४ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं	५	१७
३७५ त्रित्वे हुत्वाथ पञ्चत्वं	१५	४२
३७६ त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं	९	३३
३७७ त्वं नः संदर्शितो धात्रा	१	२२
३७८ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतं	५	४०
३७९ त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्	५	२१
३८० त्वमाद्यः पुरुषः साक्षात्	७	२३
३८१ त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीं	५	७
३८२ त्वया खलु पुराणानि	१	६
३८३ त्वयि मेऽनन्यविषया	८	४२
३८४ त्वं वा मृणालधवलः	१७	७
३८५ त्वां वर्तमानं नरदेवदेहे	१७	३२

द—१५

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
३८६ दह्यमानेऽग्निभिर्देहे	१३	५७
३८७ दानधर्मान्राजधर्मान्	९	२७
३८८ दिदृक्षुस्तदहं भूयः	६	२०
३८९ दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य	४	१८
३९० दृष्ट्वा निपतितं भूमौ	९	४
३९१ दृष्ट्वानुयान्तमृषि	४	५
३९२ दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोः	७	३१
३९३ देवदत्तामिमां वीणां	६	३३
३९४ देशकालार्थयुक्तानि	१५	२७
३९५ दैवतानि रुदन्तीव	१४	२०
३९६ दैवेनाप्रतिघातेन	१२	१६
३९७ द्रौपदी च तदाज्ञाय	१५	५०
३९८ द्वापरे समनुप्राप्ते	४	१४
३९९ द्वारि द्वारि गृहाणां च	११	१५

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri
Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या	श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
४००	द्वितीयं तु भवायास्य	३	७
	ध—१८		
४०१	धन्विनामग्रणी रेव	१२	२१
४०२	धर्मपालो नरपतिः	१८	४६
४०३	धर्मः पदैकेन चरन्	१६	१८
४०४	धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र	१	२
४०५	धर्मं प्रवदतस्तस्य	९	२९
४०६	धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ	१७	२२
४०७	धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य	२	९
४०८	धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां	२	८
४०९	धर्मार्थकाममोक्षांश्च	९	२८
४१०	धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं	७	४९
४११	धान्वन्तरं द्वादशमं	३	१७
४१२	धूम्रा दिशः परिधयः	१४	१५
४१३	धृतराष्ट्रः सहभ्रात्रा	१३	५०
४१४	धृतव्रतेन हि मया	४	३८
४१५	धृत्या बलिसमः कृष्णे	१२	२५
४१६	ध्यायतश्चरणाम्भोजं	६	१७
४१७	ध्रुवं ततो मे कुत देव हेलनात्	१९	२
४१८	ध्वस्तमाया गुणोदर्कः	१३	५५
	न—५६		
४१९	न कश्चिन्म्रियते	१६	८
४२०	नकुलः सहदेवश्च	७	५०
४२१	न चास्य कश्चिन्निपुणेन	३	३७
४२२	न जातु पौरवेन्द्राणां	१७	८
४२३	नटनर्तकगन्धर्वाः	११	२०
४२४	न ताः स्म ते नाथ सदा	११	६
४२५	न ते गुडाकेशयशोधराणां	१७	३१
४२६	नद्यः समुद्रा गिरयः	१०	५
४२७	नद्यो नदाश्च क्षुभिताः	१४	१८
४२८	नन्वप्रियं दुर्विषहं	११	११
४२९	न पिबन्ति स्तनं वत्साः	१४	१९
४३०	नमन्ति यत्पादनिकेत	४	११
४३१	नमस्ये पुरुषं त्वाद्यं	८	१८
४३२	नमः पङ्कजनाभाय	८	२२
४३३	नमो किंचनवित्ताय	८	२७
४३४	नमो भगवते तुभ्यं	५	३७
४३५	न यद्वचश्चित्रपदं	५	१०
४३६	नरदेवत्वमापन्नः	३	२२
४३७	नर्माण्युदाररुचिर	१५	१८
४३८	न वयं क्लेशबीजानि	१७	१८
४३९	न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो	१७	३३
४४०	न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं	१९	२०
४४१	न वेद कश्चिद्भगवांश्चिकीर्षितं	८	२९
४४२	न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेत्	५	१९
४४३	न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं	१८	४२
४४४	नष्टप्रायेष्वभद्रेषु	२	१८
४४५	न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्	९	१६
४४६	न ह्यस्यान्यतमं किंचित्	७	२८
४४७	नातिप्रसीदध्दृदयः	४	२७
४४८	नाधयो व्याधयः क्लेशाः	१०	६
४४९	नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट्	१८	७
४५०	नामान्यनन्तस्य हतत्रपः	६	२७
४५१	नारायणं नमस्कृत्य	२	४
४५२	नाहं वेदगतिं पित्रोः	१३	३८
४५३	नाहं वेद व्यवसितं	१३	३६
४५४	निगमकल्पतरोर्गलितं फलं	१	३
४५५	निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसदा	१९	२७
४५६	निर्जग्राहौजसा वीरः	१६	४
४५७	नित्यं निरीक्षमाणानां	११	२५
४५८	निमित्तान्यतिरिष्टानि	१४	५
४५९	निर्गते नारदे सूत	७	१
४६०	निशम्य प्रेष्ठमायान्तं	११	१६
४६१	निशम्य भगवन्मार्गं	१५	३२
४६२	निशम्य भीमगदितं	७	५२
४६३	निशम्य भीष्मोक्त	१०	३
४६४	निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं	१८	४१
४६५	निःश्रेयसाय लोकस्य	३	४१
४६६	निष्पादितं देवकृत्यं	१३	४९
४६७	नूनं भगवतो ब्रह्मन्	१९	३९
४६८	नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः	१०	२८
४६९	नेयं शोभिष्यते तत्र	८	३९
४७०	नैनं राज्ञः प्रजाभर्तुः	८	५०
४७१	नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव[२]	५	१२
४७२	नैमिषे निमिषक्षेत्रे[१]	१	४
४७३	नोत्तमश्लोकवार्तानां	१८	४
४७४	न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पं	१०	१४
	प—५१		
४७५	पंचदशं वामनकं	३	१९
४७६	पंचमः कपिलो नाम	३	१०
४७७	पतितं पादयोर्वीक्ष्य	१७	३०
४७८	पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री	१३	२९
४७९	पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं	११	३१
४८०	पत्न्यास्त्वाधिमखक्लृप्त	१५	१०

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
४८१ पप्रच्छ रथमारूढः	१७	४
४८२ परावरज्ञः स ऋषिः	४	१६
४८३ परिश्रान्तेन्द्रियात्माहं	६	१५
४८४ परीक्षितैवमादिष्टः	१७	३५
४८५ परीक्षितोऽथ राजर्षेः	७	१२
४८६ पर्वतो नारदो धौम्यो	९	६
४८७ पश्यन्त्यदोरूपमदभ्र	३	४
४८८ पश्योत्पातान्नरव्याघ्र	१४	१०
४८९ पाण्डुपुत्रानुपासीनान्	९	११
४९० पादैर्न्यूनं शौचसि मैकपादं	१६	२०
४९१ पाराशर्यमहाभाग	५	२
४९२ पार्थ प्रजाविता साक्षाद्	१२	१९
४९३ पार्थिवाद्दारुणो धूमः	२	२४
४९४ पाहि पाहि महायोगिन्	८	९
४९५ पितर्युपरते पाण्डौ	१३	३३
४९६ पितामहसमः साम्ये	१२	२३
४९७ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राः	१३	२१
४९८ पित्रा चानुमतो राजा	९	४९
४९९ पुत्रशोकातुराः सर्वे	७	५८
५०० पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते	१९	१६
५०१ पुनश्च याचमानाय,	१७	३९
५०२ पुरुषस्वभावविहितान्	९	२६
५०३ पृथयेत्थं कलपदैः	८	४४
५०४ पृथाप्यनुश्रुत्य धनंजयोदितं	१५	३३
५०५ प्रगायतः स्ववीर्याणि	६	३४
५०६ प्रजोपप्लवमालक्ष्य	७	३२
५०७ प्रतिक्रिया न यस्येह	१३	१९
५०८ प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राण	१८	२६
५०९ प्रतिश्रुतं च भवता	७	३८
५१० प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण	१३	५
५११ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च	११	१७
५१२ प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां	१४	३०
५१३ प्रयुज्यमाने मयि तां	६	२९
५१४ प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः	११	२८
५१५ प्रह्वाभिवादनाश्लेष	११	२२
५१६ प्रशान्तमासीनमकुण्ठ	१९	३१
५१७ प्राक्कल्पविषयामेतां	६	४
५१८ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं	१६	२८
५१९ प्रायशः साधवो लोके	१८	५०
५२० प्रायेणाल्पायुषः सभ्य	१	१०
५२१ प्रायेणैतद्भगवतः	१५	२४
५२२ प्रायोपविष्टं गङ्गायां	३	४३
५२३ प्रासादशिखरारूढाः	१०	१६

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
५२४ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुः	११	५
५२५ प्रेमातिभरनिर्भिन्न	६	१८
ब—८		
५२६ बालद्विजसुहृन्मित्र	८	४९
५२७ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु	१८	२
५२८ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैः	८	१७
५२९ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यां	७	२
५३० ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्यः	७	५३
५३१ ब्रह्मादयो बहुतिथं	१६	३२
५३२ ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि	१८	३४
५३३ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे	१	२३
भ—२१		
५३४ भक्तियोगेन मनसि	७	४
५३५ भक्त्यावेश्य मनो	९	२३
५३६ भगवानपि गोविन्दो	१४	३४
५३७ भगवानपि विप्रर्षे	९	३
५३८ भगवांस्तत्र बन्धूनां	११	२१
५३९ भद्राश्वं केतुमालं च	१६	१२
५४० भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति	७	१४
५४१ भवतानुदितप्रायं	५	८
५४२ भवद्विधा भागवता	१३	१०
५४३ भवान्हि वेद तत्सर्वं	१६	२५
५४४ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन	११	७
५४५ भवेस्मिन्क्लिश्यमानानां	८	३५
५४६ भारतव्यपदेशेन	४	२९
५४७ भारावतारणायान्ये	८	३४
५४८ भावयत्येष सत्त्वेन	२	३४
५४९ भिक्षुभिर्विप्रवसिते	६	५
५५० भिक्षुभिर्विप्रवसिते	६	२
५५१ भिद्यते हृदयग्रन्थिः	२	२१
५५२ भूरीणि भूरिकर्माणि	१	११
५५३ भेजिरे मुनयोऽथाग्रे	२	२५
५५४ भौतिकानां च भावानां	४	१७
म—२६		
५५५ मङ्गलाय च लोकानां	१४	३५
५५६ मतिर्मयि निबद्धेयं	६	२५
५५७ मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं	७	३६
५५८ मथुरायां तथा वज्रं	१५	३९
५५९ मधुभोजदशार्हार्ह	११	११
५६० मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य	१६	९
५६१ मन्य एतैर्महोत्पातैः	१४	२१
५६२ मन्ये त्वां कालमीशानं	८	२८

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
५६३ मरुधन्वमतिक्रम्य	१०	३५
५६४ महर्षयो वै समुपागता ये	१९	१९
५६५ महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं	१९	१
५६६ माता शिशूनां निधनं सुतानां	७	१५
५६७ मातुर्गर्भगतो वीरः	१२	७
५६८ मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं	८	१६
५६९ मायाजवनिकाच्छन्नं	८	१९
५७० मारोदीदस्य जननी	७	४७
५७१ मा सौरभेयानुशुचः	१७	९
५७२ मुनयः साधुपृष्टोऽहं	२	५
५७३ मुनिगणनृपवर्यसङ्कुलेन्तः	९	४१
५७४ मुमुक्षवो घोररूपान्	२	२६
५७५ मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं	१३	६
५७६ मृगेन्द्र इव विक्रान्तो	१२	२२
५७७ मृत्युदूतः कपोतोयं	१४	१४
५७८ मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च	१०	१५
५७९ मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो	१९	१०
५८० मैनं पार्थार्हसि त्रातुं	७	२५
य—७१		
५८१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन	१२	३२
५८२ यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं	१९	३८
५८३ यत्तेजसाथ भगवान्	१५	१२
५८४ यत्तेजसा नृपशिरोङ्घ्रि	१५	९
५८५ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा	१४	३७
५८६ यत्पादसंश्रयाः सूत	१	१५
५८७ यत्र क्वचन वत्स्यामि	१७	३६
५८८ यत्र धर्मसुतो राजा	९	१५
५८९ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीराः	१८	२२
५९० यत्रेमे सदसद्रूपे	३	३३
५९१ यत्सन्निधावहमुखाण्डवमग्नये	१५	८
५९२ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां	१५	७
५९३ यथा क्रीडोपस्कराणां	१३	४२
५९४ यथा गावो नसि प्रोताः	१३	४१
५९५ यथा धर्मादयश्चार्थाः	५	९
५९६ यथा नभसि मेघौघो	३	३१
५९७ यथा पङ्केन पङ्काम्भः	८	५२
५९८ यथामत्स्यादिरूपाणि	१५	३५
५९९ यथा हृषीकेशखलेन	८	२३
६०० यथा ह्यवहितो वह्निः	२	३२
६०१ यदत्र क्रियते कर्म	५	३५
६०२ यदनुध्यासिना युक्ताः	२	१५
६०३ यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गले वसन्	१६	१०

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
६०४ यदा मुकुन्दो भगवानिमां	१५	३६
६०५ यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां	७	१३
६०६ यदाशरणमात्मानं	७	१९
६०७ यदाह्यधर्मेण तमोधियो नृपाः	१०	२५
६०८ यद्दोष्षु मा प्रणिहितं	१५	१६
६०९ यद्बान्धवः कुरुबलाब्धि	१५	१४
६१० यद्बाहुदण्डगुप्तायां	१४	३६
६११ यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनः	१४	३८
६१२ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतः	११	३३
६१३ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः	८	१५
६१४ यद्येषोपरता देवी	३	३४
६१५ यद्वाम्ब ते भूरिभरावतार	१६	२३
६१६ यन्मन्यसे ध्रुवं लोक	१३	४३
६१७ यमादिभिर्योगपथैः	६	३६
६१८ यं प्रव्रजन्तमनुपेत	२	२
६१९ यं मन्यसे मातुलेयं	९	२०
६२० यया संमोहितो जीवः	७	५
६२१ ययाऽहरद्भुवो भारं	१५	३४
६२२ यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान्	११	९
६२३ यस्मान्नः संपदो राज्यं	१४	९
६२४ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव	१८	६
६२५ यस्मिन्हरिर्भगवानीज्यमानः	१७	३४
६२६ यस्य क्षणवियोगेन	१५	६
६२७ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वाः	१७	१०
६२८ यस्याम्भसि शयानस्य	३	२
६२९ यस्यावयवसंस्थानैः	३	३
६३० यस्यां वै श्रूयमाणायां	७	७
६३१ यः श्रद्धयैतत्	१५	५१
६३२ यः स्वकात्परतो वेह	१३	२६
६३३ यः स्वानुभावमखिल	२	३
६३४ याजयित्वाश्वमेधैस्तं	८	६
६३५ यानि वेदविदां श्रेष्ठो	१	७
६३६ या याः कथा भगवतः	१८	१०
६३७ यावतः कृतवान्प्रश्नान्	१३	२
६३८ या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे	१०	२९
६३९ या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्र	१९	६
६४० युधितुरगरजोविधूम्र	९	३४
६४१ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः	१५	३७
६४२ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य	९	२५
६४३ युधिष्ठिरो लब्धराज्यः	१३	१६
६४४ येन चैवाभिपन्नोऽयं	१३	२०
६४५ येनैवाहं भगवतो	५	३१
६४६ येषां संसरणात्पुंसां	१९	३३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या	श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
६४७	यैः कोपितं ब्रह्मकुलं	७	४८
६४८	यो नो जुगोप वनमेत्य	१५	११
६४९	यो भीष्मकर्णगुरुशल्य	१५	१५
६५०	यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टः	१८	१
६५१	यो वै ममातिभरमासुरवंश	१६	३४
	र—७		
६५२	रजस्तमःप्रकृतयः	२	२७
६५३	राज्ञो हि परमो धर्मः	१७	१६
६५४	राजमार्गं गते कृष्णे	११	२४
६५५	राजंस्त्वयाभिपृष्टानां	१५	२२
६५६	राजर्षीणां जनयिता	१२	२६
६५७	रूपं भगवतो यत्तन्	६	१९
६५८	रूपं स जगृहे मात्स्यं	३	१५
	ल—२		
६५९	ललितगतिविलासवल्गुहास	९	४०
६६०	लोकाः सपाला यस्येमे	१३	४०
	व—४२		
६६१	वंचितोऽहं महाराज हरिणा	१५	५
६६२	वदन्ति तत्तत्वविदः	२	११
६६३	वपनं द्रविणादानं	७	५७
६६४	वयं तु न वितृप्यामः	१	१९
६६५	वंशं कुरोर्वंशदवाग्नि	१०	२
६६६	वसिष्ठ इन्द्रप्रमदः	९	७
६६७	वाचं जुहाव मनसि	१५	४१
६६८	वायुर्वाति खरस्पर्शः	१४	१६
६६९	वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य	११	१८
६७०	वारमुख्याश्च शतशो	११	१९
६७१	वारुणीं मदिरां पीत्वा	१५	२३
६७२	वासुदेवपरं ज्ञानं	२	२९
६७३	वासुदेवपरा वेदाः	२	२८
६७४	वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यान	१५	२९
६७५	वासुदेवे भगवति	२	७
६७६	विचक्षणोऽस्यार्हति	५	१६
६७७	विजयरथकुटुम्ब	९	३९
६७८	विज्ञानात्मनि संयोज्य	१३	५४
६७९	विदुरस्तदभिप्रेत्य	१३	१८
६८०	विदुरस्तीर्थयात्रायां	१३	१
६८१	विदुरस्तु तदाश्चर्यं	१३	५८
६८२	विदुरोऽपि परित्यज्य	१५	४९
६८३	विधूय तदमेयात्मा	१२	११
६८४	विपदः सन्तु नः शश्वत्	१८	२५
६८५	विप्रकीर्णजटाच्छन्नं	१८	२७

क्रमसंख्या	श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
६८६	विमुच्य रशनाबद्धं	७	५६
६८७	विमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां	१३	३५
६८८	विलोक्योद्विग्नहृदयः	१४	२४
६८९	विशुद्धया धारणया हताशुभः	९	३१
६९०	विशोको ब्रह्मसंपत्त्या	१५	३१
६९१	विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनात्	८	२४
६९२	विसृज्य तत्र तत्सर्वं	१५	४०
६९३	विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ	१८	४०
६९४	वृकोदरश्च धौम्यश्च	१०	१०
६९५	वृषं मृणालधवलं	१७	२
६९६	वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादान्	१७	४२
६९७	वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं	१	८
६९८	वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य	७	२७
६९९	व्यतीताः कतिचिन्मासाः	१४	२
७००	व्यवहितपृतनामुखं	९	३६
७०१	व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषां	८	१३
७०२	व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः	८	४६
	श—१७		
७०३	शय्यासनाटनविकत्थन	१५	१९
७०४	शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं	१४	१३
७०५	शितविशिखहतो	९	३८
७०६	शिबिराय निनीष्यन्तं	७	३४
७०७	शिवाय लोकस्य भवाय	४	१२
७०८	शिवैषोद्यन्तमादित्य	१४	१२
७०९	शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य	२	१६
७१०	शूरो मातामहः कच्चित्	१४	२६
७११	शृण्वतां स्वकथां कृष्णः	२	१७
७१२	शृण्वन्ति गायन्ति	८	३६
७१३	शोकेन शुष्यद्वदनः	१५	२
७१४	शोचत्यश्रुकला साध्वी	१७	२७
७१५	श्यामं सदापीच्य वयोङ्ग लक्ष्म्या	१९	२८
७१६	श्रियो निवासो यस्योरः	११	२६
७१७	श्रीकृष्ण कृष्णसख	८	४३
७१८	श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं	१२	९
७१९	श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं	७	२९
	ष—१		
७२०	षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं	३	११
	स—८६		
७२१	स उच्चप्रकाशो धवलोदरो दरो	११	२
७२२	स उत्तरस्य तनयां	१६	२
७२३	स एवं जीवलोकस्य	६	२४
७२४	स एव प्रथमं देवः	३	६
७२५	स एव भूयो निजवीर्यशिक्षया	१०	२२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
७२६ स एवेदं ससर्जाग्रे	२	३०
७२७ स एव एतर्ह्यध्यास्ते	१३	४३
७२८ स एव नरलोकेऽस्मिन्	११	३५
७२९ स एव भगवान्द्रोणः	७	४५
७३० स एष लोके विख्यातः	१२	३०
७३१ स कदाचित्सरस्वत्याः	४	१५
७३२ सकृद्यद्दर्शितं रूपं	६	२३
७३३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च	१५	४
७३४ स गोदोहनमात्रं हि	४	८
७३५ स चिन्तयन्नित्थमथाशृणो	१९	४
७३६ स तु ब्रह्मऋषेरंसे	१८	३०
७३७ सत्त्वं रजस्तम इति	२	२३
७३८ सत्यं शौचं दया क्षान्तिः	१६	२६
७३९ सत्सङ्गान्मुक्तदुःसंगो	१०	११
७४० सत्सेवया दीर्घया ते	६	२४
७४१ स देवदेवो भगवान्	९	२४
७४२ सपदि सखिवचो निशम्य	९	३५
७४३ सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो	१४	२७
७४४ समागताः सर्वत एव सर्वे	१९	२३
७४५ संपदः क्रतवो लोकाः	१२	५
७४६ संपद्यमानमाज्ञाय	९	४४
७४७ संप्रस्थिते द्वारकायां	१४	१
७४८ संप्रेषितो द्वारकायां	१४	६
७४९ संमार्जितमहामार्ग	११	१४
७५० सरहस्यो धनुर्वेदः	७	४४
७५१ स राजपुत्रो ववृधे	१२	३१
७५२ सर्वर्तुसर्वविभव	११	१२
७५३ सर्ववेदेतिहासानां	३	४२
७५४ सर्वसद्गुणमाहात्म्ये	१२	२४
७५५ सर्वं कालकृतं मन्ये	९	१४
७५६ सर्वं तदिदमाख्यातं	६	३७
७५७ सर्वात्मना समदृशो	९	२१
७५८ सर्वे तमनु निर्जग्मुः	१५	४५
७५९ सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैः	१०	१३
७६० सर्वे वयं तावदिहास्म हेऽत्र	१९	२१
७६१ स वा अयं यत्पदमत्रसूरयो	१०	२३
७६२ स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो	१०	२४
७६३ स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन्	१८	३९
७६४ स वा इदं विश्वममोघ	३	३६
७६५ स विष्णुरातोऽतिथय आगताय	१९	२९
७६६ स वा वेदधातुः पदवीं	३	३८
७६७ स वै किलायं पुरुषः	१०	२१
७६८ स वै निवृत्तिनिरतः	७	९
७६९ स वै पुंसां परो धर्मः	२	६
७७० स वै भवान्वेद समस्त	५	६
७७१ स वै महाभागवतः परीक्षित्	१८	१६
७७२ स सम्राट् कस्य वा हेतोः	४	१०
७७३ स संवृतस्तस्य महान्महीयसां	१९	३०
७७४ स संहितां भागवतीं	७	८
७७५ संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ	९	१३
७७६ सहस्रयुगपर्यन्त	६	३१
७७७ संहत्यान्योन्यमुभयोः	७	३०
७७८ साधयित्वाऽजातशत्रोः	८	५
७७९ सांत्वयामास मुनिभिः	८	४
७८० सांनिध्यात्ते महायोगिन्	१९	३४
७८१ सारथ्यपारषदसेवन	१६	१६
७८२ साऽस्वतन्त्रानकल्पासीत्	६	७
७८३ सितातपत्रं जग्राह	१०	१७
७८४ सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः	११	२७
७८५ सुखोपविष्टेष्वथ तेषु	१९	१२
७८६ सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती	१०	९
७८७ सुरासुराणामुदधिं	३	१६
७८८ सुषेणश्चारुदेष्णश्च	१४	३१
७८९ सूत जानासि भद्रं ते	१	१२
७९० सूत जीव समाः सौम्य	१८	११
७९१ सूत सूत महाभाग	४	२
७९२ सूर्यं हतप्रभं पश्य	१४	१७
७९३ सोऽयमद्य महाराज	१३	४८
७९४ सोऽहं नृपेन्द्र रहितः	१५	२०
७९५ सौत्ये वृतः कुमतिना	१५	१७
७९६ स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां	८	५१
७९७ स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां	४	२५
७९८ स्नात्वानुसवनं तस्मिन्	१३	५२
७९९ स्फीतां जनपदांस्तत्र	६	११
८०० स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै	१३	५१
८०१ स्वनिगममपहाय	९	३७
८०२ स्वप्राणान्यः परप्राणैः	७	३७
८०३ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः	११	२३
८०४ स्वराट् पौत्रं विनयिनम्	१५	३८
८०५ स्वलंकृतश्यामतुरङ्गयोजितं	१६	११
८०६ स्वायम्भुवकथावृत्त्या	६	३
ह—४		
८०७ हत्वा स्वरिक्थस्पृध	१०	१
८०८ हन्तास्मिन्जन्मनि भवान्	६	२२
८०९ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिः	७	११
८१० हिरण्यं गां महीं ग्रामान्	१२	१४

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

महर्षिवेदव्यासप्रणीतस्य

अनेकव्याख्यासमलंकृतस्य

श्रीमद्भागवतस्य

द्वितीयः स्कन्धः

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

'अभिनवशुकः' वेदान्ताचार्यः साहित्यतीर्थः श्रीभागवतसुधानिधिः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्भागवतम् ।

अनेकव्याख्यासमलंकृतम् ।

द्वितीयः स्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐनमो[1] भगवते वासुदेवाय ।

श्रीशुक उवाच । वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं[2] नृप । आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥
श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः । अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः । दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥
देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्ये[3]ष्वसत्स्वपि । तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या ।

यन्नामकीर्त्तनं दानतपोयोगादिसत्फलम् । तं नित्यं परमानन्दं हरिं नरमहं भजे ॥
द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः । उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥
तत्र तु प्रथमाध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते ॥
उक्तः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसङ्गः शुकागमः । राज्ञा पृष्टं नृणां कृत्यमथाह शुकसन्मुनिः ॥ ० ॥

राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति वरीयानिति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठः प्रश्नः कृतः एष वरीयान् । यतो लोकहितमेतद् मोक्षहेतुत्वात् । आत्मविदां मुक्तानाञ्च सम्मतो यतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र तावत् स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुतां वदन् ब्रूहि । यद्वा विपर्य्ययम् इत्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । गृहेषु सक्तानाम् अत एव गृहमेधिनां तद्गतपञ्चसूनापराणाम् । मेधतिर्हिंसार्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह निद्रयेति । नक्तं रात्रौ यत् वयः आयुः तन्निद्रया व्यवायेन रत्या वा ह्रियते । दिवा अह्नि यद्वयः तदर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा । चकारौ अनुक्तसमुच्चायकौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु नश्वरकुटुम्बाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं कुर्यात् तत्राह । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते ॥ ४ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ।

वन्देऽहं पार्वतीसूनुं सर्वविघ्नोपशान्तये । श्रीगुरून्सर्वतो नत्वाऽऽरंभे टीकां मनोहराम् ॥ १ ॥
ब्रह्मर्षीणां समाजे यो राजानं च परीक्षितम् । गङ्गातटे समुद्धर्तुं शुकरूपेण केशवः ॥ २ ॥
समाजगाम सच्छास्त्रोपदेशेन स्वयं हरिः । तं वंदेऽभीप्सितार्थाप्त्यै नंदसूनुं जगद्गुरुम् ॥ ३ ॥
अधुना द्वितीयस्कंधप्रकाशः क्रियतेतराम् । गिरं गुरुं च संध्याय श्रीधरस्वामिनं तथा ॥ ४ ॥

---

१. प्राचीने पाठे 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' एष अंशो न । २. प्रा० पा० लोकहितो । ३. प्रा० पा०—सौख्येष्व ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत्र श्रीशुकागमनाह्लादविस्मृतस्वेष्टप्रणतिः श्रीधराचार्योऽध्यायगणनापुरस्सरं व्याख्यातुमारभते। द्वितीये त्विति। नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः संकीर्त्तनत्वमुद्देशत्वमित्युक्ते ताल्वोष्ठपुटव्यापारेणोच्चारणं संकीर्त्तनम्। इह वंशे पाटयमाने दलद्वय-विभागजन्यचटचटशब्देऽतिव्याप्तिवारणाय संपदम्। काकरवेऽतिव्याप्तिवारणाय नामपदम्। लक्षणवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्। वन्ध्यात्मजेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थपदम्। असाधारणधर्मो लक्षणम्। असाधारणत्वं नाम लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम्, लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं नाम लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वम् यथा–गंधवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं लक्ष्या पृथिवी लक्ष्यता पृथिव्यां लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं यत्र यत्र गंधवत्त्वं तत्र तत्र पृथिवीत्वमिति कृत्वा गंधे लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमस्ति एवं यत्र यत्र लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं तत्र तत्र गंध इति कृत्वा गंधे लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वमप्यस्तीति व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परमित्युक्तेर्गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोर्व्याप्यव्यापकत्वमनुसंधेयम्। तथा च इदं श्रीभागवतमिति कथनमुद्देशः। असाधारणधर्मोऽत्र सर्गादिदशकमेव न ज्ञेयस्तस्यान्यत्रापि महापुराणे विद्यमानत्वात्। किंतु हयग्रीवब्रह्मविद्यादिरेव तस्यैवासाधारणधर्मत्वात्। यद्यप्यत्र तन्नोक्तं तथापि बीजभूतभगवदुपदिष्टचतुःश्लोक्यां तदस्त्येव वटकणिकायां वट इव तच्च श्रीगुरुप्रसादं विना दुर्ज्ञेयं "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥" इति श्वेताश्वतरोक्तेः। 'यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत्' इत्यादि हयग्रीवब्रह्मविद्या 'अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत्सत्परम्' इत्यनेन यथाकथंचिदसूचि गायत्र्या ब्रह्मविद्यारूपत्वेन तेनारंभोप्यसूच्येव। तमःशब्देन वृत्रवधाद्यप्यसूचि' 'तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना' इत्यत्र तमःशब्दस्य वृत्रे प्रयुज्यमानत्वात्। तमो राहुर्यथास्त्यपि न प्रतीयेतेत्यनेन तद्वधो ध्वनितः। अप्रतीतिर्हि नष्टस्यैव वस्तुनो भवतीत्यलमपूर्वविचारेण। अल्पाक्षरैर्बह्वर्थाभिधानं संक्षेपः॥ १॥ तत्र दशाध्यायेषु आदिनामननग्रहः॥ २॥ पुनरागतस्मृतिः श्रीधरो मंगलं वस्तुनिर्देशात्मकमाचरति। यन्नामेति। दानं च तपश्च योग आदिर्यस्य तीर्थयात्रादेस्सयोगादिश्च तेभ्यः सच्छ्रेष्ठं फलं यस्य। "तत्तथा-गोकोटिदानं ग्रहणेषु काशो प्रयागगङ्गाऽयुतकल्पवासः। यज्ञायुतं मेरुसुवर्णदानं गोविन्दनामस्मरेण तुल्यम्"॥ इति पाण्डवगीतोक्तेः। हे नरेति स्वात्मानमुद्दिश्योक्तं तं नम नमस्कुरु स्मर चेत्यन्वयः॥ ३॥ वर्णनीयमर्थं मनसि निधाय तदर्थमर्थान्तरकल्पनमुपोद्घातः उपोद्घातरूपः। अथ शुकश्चासौ सन्मुनिश्चेति तथा कृत्यमन्तकृत्यम्॥ ४॥ आदिना मंतव्यादिग्रहः। श्रेष्ठः श्रीकृष्णः गोचरो विषयो यस्य स श्रेष्ठगोचरः। अत्र संदर्भः। "अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः" इत्यादिना श्रीकृष्ण एव स्वरतिं राजा म्रियमाणां श्रोतव्यादिप्रश्नेनैवांतकाले श्रीकृष्ण एव मय्युपदिश्यतामिति राजाभिप्रायानंतरं श्रीशुक उवाच–वरीयानिति॥ ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रीकृष्णकथाश्रवणाभिप्रायेण परमः प्रश्नः कृत एव तु वरीयान् वर्णाश्रमसाधारणधर्मप्रश्नो हि वरः। स्वाश्रमधर्मप्रश्नो वरतरस्तत्रापि निष्कामेन तदाचरणप्रश्नो वरतमः श्रीभगवद्विषयकः प्रश्नस्तु वरीयानेवेति चतुर्थकोटौ ही यसुन्प्रत्ययः। यः प्रश्नोऽपि श्रोतव्यादिषु परः यस्य प्रश्नस्यापि श्रवणादौ परमपुरुषार्थः सिध्यतीत्यर्थः। सर्वावतारावतारिप्रश्नेभ्यः परममहान्। स च लोकहितं यथा स्यात्तथैव कृतः त्वं तु तथाभूतश्रीकृष्णैकनिर्वद्धप्रेमत्वात् कृतार्थ एवेति भावः। तदुक्तम्। "वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः॥ "उपधार्य मतिं कृष्ण औत्तरेयः सतीं व्यधात्" इति सती विद्यमाना श्रीकृष्णे या मतिस्तामेव विशेषेण धृतवानित्यर्थः। एतदेव व्यक्तीकरिष्यते राजा "हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमंगलाः। कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि॥ कृष्णे निवेश्य निःसंगं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्" इति एवमेव "कथितो वंशविस्तारः" इत्यादि। अनंतरं "सम्यग्व्यवसिता बुद्धिः" इत्यादि। पूर्वं मया नानावतारादिकथाभिरभिनंदितस्यापि या श्रीमद्वसुदेवनंदनस्यैव कथायां नैष्ठिकी स्थायिरूपा रतिर्जाता एषा बुद्धिस्तु सम्यग्व्यवसिता परमरसविदग्धेत्यर्थः। यद्वा यः प्रश्नोऽपि श्रोतव्यादिषु परः यस्य प्रश्नस्य श्रवणादौ परमपुरुषार्थः। विश्वनाथः—पूर्वस्कंधांते "ततः पृच्छामि संसिद्धिम्" इति "पुरुषस्येह यत्कृत्यम्" इति वाक्याभ्यां सम्यक्सिद्धिः काऽत्र साधनं च किमिति तत्रापि श्रव्यजप्यादिकं किन्तथैवाश्रव्याजप्यादिकं च किमिति राज्ञः प्रश्नमभिनंदति। वरीयान्श्रेष्ठस्ते त्वया कृतः एष प्रश्न एव लोकानां हितं न चायं प्राकृतः प्रश्न इत्याह। आत्मविदामेषां युष्मत्सभोपविष्टानां संमतः एतदर्थमेवैतेषामत्रागमनादिति भावः। यतः श्रोतव्यादिष्विति सतां प्रश्नोऽपि श्रूयते कीर्त्यते स्मर्यते इत्यतः श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रश्नः पर इतोऽन्यस्योत्कृष्टस्याभावात्सर्वांतिमः। इमं प्रश्नमेव श्रुत्वा कीर्तयित्वा स्मृत्वा पुमांसः सर्वतोप्यतिकृतार्था भवंति। पुनरेतत्प्रश्नस्योत्तरं मया दत्तं श्रुत्वा त्वं कृतार्थी भविष्यतीति भविष्यसीति भावः। इत्थमेवाग्रे वक्ष्यते "वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि॥ वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा॥" इति नृपेति। लोकहितकरणेनैवं नृपत्वं सत्स्यतीति भावः॥ १॥ तत्र तावत् द्वितीयस्कंधे आदौ भगवच्चरणप्राप्तिरेवसंसिद्धिस्तत्र कृत्यं तन्नामलीलाश्रवणकीर्त्तनाद्येव सर्वोत्कृष्टमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं "ब्रूहि यद्वा विपर्ययम्" इत्यस्योत्तरत्वेन कर्मयोगमाह। "श्रोतव्यादीनि" इति। आत्मनां तत्त्वं कवयः किं कुर्महे किमुदर्का भविष्यामः कथं निस्तारं प्राप्नुम इत्यपश्यतां किंतु गृहेषु सक्तानां 'मेधृ हिंसायाम्'। राजेन्द्रेति। राज्ञामेव बहुकार्याकुलत्वादात्मतत्त्वज्ञानं न भवति किमुत राजेन्द्रस्येति भावः। पञ्चसूनास्तु। "कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी॥ पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति।" इति स्मृतेः। सूना वधस्थानम्। यद्वात्मतत्त्वं भगवत्तत्त्वम्। तस्मादित्युपसंहरिष्यमाणत्वात्। तदपश्यतां परमश्रोतव्यत्वेनाजानतामित्यर्थः॥ २॥ तैः श्रोतव्यादिभिः। रत्येति। कर्मिणां स्त्रीसंगस्यानिषिद्धत्वात् कर्मयोगे कुटुंबभरणस्य विहितत्वात् "अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्" इत्युक्तेः॥ ३॥ अत्राक्षिपति। नन्विति। असत्सु जीवात्मनो देहादिसंबंधाभावा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्मिथ्याभूतेष्वपि तेषु प्रमत्तः प्रसक्तः । यद्वाऽसत्स्वसाधुष्वपि बहिर्मुखत्वादसमर्थेष्वपीत्यर्थः नानुसंधत्ते । यद्वा मोहमद्यपानोन्मत्तत्वान्नानुसंधत्ते तदुक्तं भर्तृहरिणा । "आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते । दृष्ट्वा रोगजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।" इति । तेनायं कालेनैव ग्रस्यते भगवद्भक्तस्तु भगवदुन्मुखैर्देहादिभिरप्रमत्तः कालमपि जयतीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

उद्देशेति—नाममात्रेण सङ्कीर्त्तनमुद्देशः । लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति लक्षणम् असाधारणधर्मकथनमिति यावत् । तद् द्विविधम्—इतरभेदानुमापकं व्यवहारप्रयोजकञ्च । उपोद्घात इति—सङ्गतिस्तावत् न्यायशास्त्रे षोढ़ा निरूपिता—सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वं षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति वचनात् । तत्र स्मृतस्योपेक्षणानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम् । चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः । हेतुता कारणता । शिष्यजिज्ञासानिवृत्त्युत्तरावश्यकवक्तव्यमवसरः । निर्वाहकं कारणता-निर्वाहकं कार्यत्वम् । एककार्यत्वमेककार्यस्यानुकूलत्वं कार्यत्वकारणत्वमिति यावत् । तथाहि प्रकृतप्रस्तावे उपोद्घातत्वं प्रसङ्गत्वं वा कथमस्तीति पाठकः स्वयमेव चिन्त्यम् ॥ १ ॥ ❀ । ❀ ब्रूहीति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकः ॥ पञ्चसूनेति । पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानं यथा—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥ इति शुद्धितत्त्वम् । तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति । तस्य प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा—लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवन्तु कुर्वीत पञ्चसूनाऽपनुत्तये ॥ इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥ अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाश्यत्वं यथा—दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् । दानञ्च विधिना देयमशुभात् तारकं हि तत् ॥ इति शुद्धितत्त्वधृतसंवर्त्तवचनम् ॥ २—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या ।

ॐ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ वेदान्तोपबृंहणपरेऽस्मिन्पुराणे उपोद्घातरूपप्रथमस्कंधांते प्रसंगाच्छुकागम उक्तः, स च शुकः श्रोतव्याद्यर्थान् श्रोतव्यादींश्च प्रति राज्ञा पृष्टश्चेदानीं राज्ञः प्रश्नमभिनंदति । वरीयानिति । हे नृप ? राजंस्ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु श्रोतव्यमंतव्यनिदिध्यासितव्यार्थेषु परः गोचरः श्रोतव्याद्यर्थतत्वविषयः । लोकहितमिति पाठे प्रतीतिशेषः लोकहितं प्रति यः प्रकृत एषः प्रश्नो वरीयान् श्रेष्ठः कुत इत्यत आह । यद्यतः आत्मवित्संमतः आत्मज्ञानिनां संस्तुतः । ननु नायमात्मविषयकश्रवणमननादिप्रश्नः यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं ब्रूहि यद्वा विपर्ययमिति सामान्येन पृष्टत्वादतः कथमात्मवित्संमत्या प्रश्नाभिनंदनमिति चेन्मैवम् । किमयं प्रष्टा आत्मविषयकश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वं जानाति न वा ? नांत्यः म्रियमाणस्य यत्कर्तव्यं यच्छ्रोतव्यमिति पुरुषविशेषकर्तृकप्रश्नायोगात् । नाद्यः सुतरां प्रश्नानुपपत्तेरतः सामान्याकारेणात्मश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वं जानतो विशेषत आत्मनः श्रवणादीनां च स्वरूपमजानतोऽयं प्रश्न इति प्रश्नस्य विशेषनिष्ठत्वादात्मवित्संमत्याभिनन्दनोपपत्तेः ॥ १ ॥ ❀ । ❀ अथ ब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यस्य प्रश्नस्य श्लोकत्रयेणोत्तरमाह । श्रोतव्यादीनीति । हे राजेंद्र ! गृहमेधिनाम् । नृणां श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्ति । मुमुक्षोस्तु ब्रह्मैकमेवेत्यभिप्रायः । तदनुबंधित्वेनोपासनादीनां श्रवणमर्थसिद्धम् । गृहमेधिनां तद्गतपंचसूनापराणाम् । मेधःहिंसार्थः । यद्वा । मेधा बुद्धिःगृहेषु मेधा एषामस्तीति गृहमेधिनः गृहासक्ताः । यद्वा मेधः पशुः "उपनयनमेध्यापरआशासानामेधपतिभ्यामेध" मितिवैदिकप्रयोगात् । तत्संबंधिव्यापारोऽपि उपचारान्मेधः स एषामस्तीति गृहमेधिनः पशुर्हि यज्ञांगभूतेन्द्रादीनां प्रीतिजनकः तद्वदेतेऽपि केवलकर्मानुष्ठानासक्तास्तत्प्रीतिसंपादका इति पशुसाम्यमुच्यते । केवलैहिकामुष्मिकफलासक्ता गृहस्था इति यावत् । अत एवात्मतत्वमात्मयाथात्म्यमजानतां गृहेषु सहस्रशः संतीत्यनेन "बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिना" मिति रीत्या सांसारिकफलसाधनानामानत्यं तारतम्यं चाभिप्रेतम् ॥ २ ॥ ❀ । ❀ एतैश्च वृथैवायुर्याप्यत इत्याह । निद्रयेति । नक्तं रात्रौ यद्वयस्तन्निद्रया व्यवायेन मिथुनीभावेन वा ह्रियते याप्यते दिवा यद्वयस्तदर्थेहया अर्थार्जनानुकूलचेष्टया संपादिते चार्थे कुटुंबभरणेन कुटुंबपोषणेन, चकारवकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ, उक्तातिरिक्तव्यापारांतरेणापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ । ❀ ननु नश्वरकुटुंबाद्यर्थं कथमायुर्व्ययःस्यात्तत्राह । देहेति । आत्मसैन्येषु आत्मनः स्वस्य परिजनेष्वसत्सु अंतवत्स्वपि देहापत्यकलत्रादिषु प्रसक्तः । अन्येषां निधनम् । अंतवत्त्वं दृष्टांतत्वेन पश्यन्नपि तेषां देहादीनामंतवत्त्वं स्वात्मनि न पश्यति नानुसंधत्ते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । वरीयान् प्रष्टव्यो निगमविषयो योऽस्य-जनको वराहाख्यात्मा योऽवतरति सुरारातिहृतये । अदाद्धात्रे ज्ञानं सकलविषयं यश्च वितुतस्तमंगोपाख्यं हृदयसततं स्वेष्टकृतये ॥ १ ॥ ❀ । ❀ संप्रति परीक्षित्प्रश्नं परिहरिष्यन् स्तौति वरीयानिति । श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणं सविस्तरमभिधाये-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दानीं श्रीभागवतसंहिता प्रारभ्यत इत्याह वरीयानिति । यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यमित्यादिना यस्त्वया कृतः स एष प्रश्नो वरीयान्, अङ्गीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् । लोकहितमिति क्रियाविशेषणं यथा लोकस्य हितं भवति तथा कृत इत्यनेन न केवलं तवैव हितकरोऽयं किंतु सर्वस्येत्युक्तं भवति । उत्कृष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—आत्मविदिति मुख्यत आत्मविदो ब्रह्मादयस्तेषामपि संमतत्वात्, तत्कथमत्राह पुंसामिति । आत्मविदित्यनुवर्तते, इह जगति नृणां सहस्रशः श्रोतव्यानि संति म्रियमाणानाममम्रियमाणानां च पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः परमात्मा स एवात्मवित्संमत इति यत्तस्मादित्यर्थः । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतेः । अनेन परमात्मविषयत्वेनास्य वरीयस्त्वमित्युक्तं भवति । इतोऽपि परमात्मश्रवणादिकमंतरेण संसारस्य तदज्ञाननिबंधनस्य दुरुच्छेद्यत्वात्स एव तेपु मुख्यत्वेन संमत इत्युपसंहरन्नज्ञलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह =अपश्यतामित्यादिना । दृशिरत्र ज्ञानार्थः आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपं ज्ञानादिलक्षणं आत्मनां लक्ष्मीब्रह्मादिचेतनानां कदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितिं चापश्यतामजानतां निद्रये[1] त्यत्राप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधा गृहाश्रम एव कर्तुं योग्याः पंचमहायज्ञाः स्मृतिविहितप्रत्यवायपरिजिहीर्षया तान् कर्तुं शीलमेषामस्तीति गृहमेधिनः तेपां गृहेषु गृहाश्रमेष्वेव वर्तमानानां पुंसाम् ॥ २ ॥ ❀ । ❀ निद्रया व्यवायेन च स्त्रीभोगेन च नक्तं रात्रिर्निवं वयो ह्रियते दिवा चाहश्चार्थेहया श्रीनारायणाराधनानुपयोगिहिरण्याद्यापादनायासेन "अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवी" दिति वचनात् कुटुंबभरणेन वा ह्रियत इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ । ❀ आत्मतत्त्वाज्ञाने कारणमाह देहेत्यादिना । अपिर्गर्हार्थः । आत्मनः स्वस्य दीनत्वं क्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मदैन्यानि तेपु दीङ् क्षय इतिधातोः यद्वा स्वत एव दीनभावो येषां ते तथा तेपु अत एवासत्स्वभद्रेषु तदुक्तं "सद्भावे साधुभावे चेति" निधनं नाशं प्रकर्षेण सक्तः प्रसक्तः न पश्यति स्वस्येति शेषः । अपिनाऽसच्छब्दस्य मिथ्यार्थाभिधायित्वं गर्हितमिति दर्शयति तेपु प्रमत्तो निधनमितिपाठोऽनन्वितः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

द्वितीयक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः । क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥ ० ॥

"अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः" इत्यादिना श्रीकृष्णे एव स्वरतिं व्यज्य म्रियमाणानां श्रोतव्यादि-प्रश्नं नैवान्तकाले श्रीकृष्ण एव मय्युपदिश्यतामिति श्रीराजाभिप्रायानन्तरं शुक उवाच वरीयानेष इति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रीकृष्णश्रवणाभिप्रायेण परमः प्रश्नः कृतः, यद्वा त्वया कृतः यः प्रश्नोऽपि श्रोतव्यादिषु परः यस्य प्रश्नस्यापि श्रवणादौ परमपुरुषार्थः सिध्यतीत्यर्थः, एष वरीयान् सर्वावतारावतारिप्रश्नेभ्यः परममहान् । स च लोकहितो यथा स्यात् तथैव कृतः । त्वन्तु तथाभूतश्रीकृष्णैकनिर्वद्धप्रेमत्वात् कृतार्थ एवेति भावः । तदुक्तम्—वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः । उपधार्य्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥ इति । सती विद्यमाना श्रीकृष्णे या मतिस्तामेव विशेषेण धृतवानित्यर्थः । एतदेव व्यक्ती-करिष्यते राज्ञा—"हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः । कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि । कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्" ॥ इति । एवमेव कथितो वंशविस्तारः इत्याद्यनन्तरं सम्यगव्यवसिता बुद्धिरित्यादि । पूर्वं मया नाना-वतारादिकथाभिनन्दितस्यापि यत् श्रीमद्वसुदेवनन्दनस्यैव कथायां नैष्ठिकी स्थायिरूपा रतिर्जाता एषा बुद्धिस्तु सम्यग्व्यवसिता परमरसविदग्धेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ । ❀ तत्र भगवदाविर्भावमात्रस्य श्रवणादेरावश्यकत्वेन कैमुत्यमाह श्रोतव्यादीनीति चतुर्भिः । आत्मतत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तस्मादित्युपसंहरिष्यमाणत्वात्, तदपश्यतां परमश्रोतव्यत्वेनाजानतामित्यर्थः ॥ २ ॥ अति प्राकृतानान्तु निद्रयेत्यादि ॥ ३—४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभूष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
दशाध्याये द्वितीयेऽस्मिश्चक्रे नारायणादितः । प्रवृत्तस्यास्य शास्त्रस्य प्रक्रमं व्यासनन्दनः ॥
अध्यायैस्त्रिभिरुत्कर्षो भक्तेरेकेन सन्नतिः । हरेर्धातुर्नारदस्य संवादस्त्रिभिरुच्यते ॥
प्रश्ना एकेन विष्णूपदेश एकेन धातरि । एकेन लक्षणान्यस्य दशेति स्कन्धसंग्रहः ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये यमाद्यष्टाङ्गयोगिनः । वैराजमूर्त्तेः पातालपादमूलादिधारणा ॥ ० ॥

पूर्वस्कन्धान्ते "अतः पृच्छामि संसिद्धिम्" इति पुरुषस्येह यत् कृत्यमिति वाक्याभ्यां सम्यक् सिद्धिः का अत्र साधनञ्च किमिति तत्रापि श्रव्यजप्यादिकं किं तथैवाश्रव्याजप्यादिकञ्च किमिति राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति । वरीयान् श्रेष्ठः ते त्वया कृतः प्रश्न

1. तथाचात्र निद्राशब्दोऽविद्यापरपर्यायबन्धकप्रकृतिपर इति भावः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एव लोकानां हितम्। न चायं प्राकृतः प्रश्न इत्याह—आत्मविदाम् एषां युष्मत्सभोपविष्टानां सम्मतः एतदर्थमैवतेषामत्रागमनादिति भावः। यतः श्रोतव्यादिष्विति सतां प्रश्नोऽपि श्रूयते कीर्त्यते स्मर्यत इत्यतः श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रश्नः परः इतोऽन्यस्योत्कृष्टस्याभावात् सर्वान्तिमः इमं प्रश्नमेव श्रुत्वा कीर्तयित्वा स्मृत्वा पुमांसः सर्वतोऽप्यतिक्रतार्था भवन्ति किं पुनरेतत्प्रश्नस्योत्तरं मया दत्तं श्रुत्वा त्वं कृतार्थो भविष्यसीति भावः। इत्थमेवाग्रेऽपि वक्ष्यते—वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि। वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा॥ इति॥ १॥ ❀ ❀ भगवच्चरणप्राप्तिरेव संसिद्धिस्तत्र कृत्यं तन्नामलीलाश्रवणकीर्तनाद्येव सर्वोत्कृष्टमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् इत्यस्योत्तरत्वेन कर्मयोगमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः। आत्मनां तत्त्वं के वयं किं कुर्महे किमुदर्का भविष्यामः कथं निस्तरं प्राप्नुम इति अपश्यतां किन्तु गृहेषु सक्तानां गृहमेधिनां गृहगतपञ्चसूनापराणाम्। मेधृ हिंसायाम्॥ २॥ ❀ ❀ तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह। नक्तं यद्वयस्तन्निद्रया ह्रियते इति रात्रेः प्रायः कर्मानर्हकालत्वाद् व्यवायेन रमणेन वा इति कर्मिणां स्त्रीसङ्गस्यानिषिद्धत्वात्। अर्थेहया अर्थस्पृहया अर्थान् विना कर्मासिद्धेः। चार्थे कुटुम्बभरणेन वेति कर्मयोगे कुटुम्बभरणस्य विहितत्वात्॥ ३॥ ❀ ❀ अपश्यतामात्मतत्त्वमिति यदुक्तं-तद्विवृणोति। देहादिषु आत्मनः सैन्येषु स्वसैन्यतुल्येषु कालेन सह योद्धुमिवेति भावः। असत्स्वपि जीवात्मनो देहादिसम्बन्धाभावान्मिथ्याभूतेष्वपि तेषु प्रमत्तः प्रसक्तः। यद्वा असत्स्वपि असाधुष्वपि बहिर्मुखत्वादसमर्थेष्वपीत्यर्थः। प्रमत्तः अनवहितः। यतस्तेषां निधनं कालेनैव नाशम् अनष्टानामपि पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते। तेनायं कालेनैव ग्रस्यते भगवद्भक्तस्तु भगवदुन्मुखैर्देहादिभिरप्रमत्तः कालमपि जयतीति भावः॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

श्रीनिंबार्कं नमस्कृत्य वेदांतार्थप्रकाशकम्। द्वितीयस्कंधसिद्धान्तप्रदीपोऽयं विरच्यते।

श्रीकृष्णाय नमः॥ जन्माद्यस्येत्यादिश्लोकत्रयीसर्वस्य श्रीमद्भागवतस्य सूत्रं तद्विवरणभूतः प्रथमस्कंधः, तद्विस्तारः सर्वोप्यग्रिमो ग्रंथः, तत्रापि मूलरूपो द्वितीयस्कंधः विवरणभूता अन्ये स्कंधाः। सोऽयं द्वितीयः स्कंधो यथामति व्याख्यायते, अतिक्रांतस्कंधांते राज्ञा कृतं प्रश्नमभिनंदति भगवान् शुकः। वरीयानिति। हे नृप! एष ते प्रश्नः वरीयान्। अतिशयेन वरः श्रेष्ठः श्रेष्ठत्वादेवात्मवित्संमतः नन्वनात्मविदा मया कृतः कथमात्मवित्संमतो भवेदित्यत्र न भवाननात्मवित् किंत्वात्मविदेव भवता परोपकाराय प्रश्नः कृत इत्याह कृतो लोकहितमिति लोकहितं प्रतीत्यर्थः। पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः उपादेयतया श्रेष्ठः॥ १॥

राज्ञा यत्पृष्टं ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययमिति तस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति श्लोकत्रयेण। हे राजेंद्र! गृहमेधिनां "कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी। पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न गच्छती" त्युक्तसूनाशब्दार्थो गृहेषु मेधो मेधतेर्हिंसार्थत्वाद्धिंसारूपो व्यापारः एषामस्तीति गृहमेधिनस्तेषां गृहेषु श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्ति अत एव बहिर्दृष्टित्वादात्मतत्त्वमपश्यताम्॥ २॥

अत एव नक्तं रात्रौ यद्वय आयुस्तन्निद्रयाऽथवा व्यवायेन मैथुनेन चकारादसन्मनोरथादिना दिवाऽह्नि चार्थेहयाऽर्थार्जनचेष्टया सत्यर्थे कुटुंबभरणेन वा ह्रियते॥ ३॥ ❀ ❀ ननु कुतः कुटुंबादेरनित्यत्वमाज्ञाय निर्विण्णः सन्हरिभजनपरो न स्यादत्राह देहेति आत्मनः सैन्येषु भोगायतनतदुपकरणेषु देहतदनुबंधिषु असत्स्वपि। अनित्येष्वपि प्रमत्तः तन्नित्यत्वबुद्ध्या भ्रांतं तेषां निधनं लोकतः पश्यन्नपि न पश्यति नानुसंधत्ते॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या।

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधा ह्यधिकारिणः। तेषां कर्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते॥ १॥
तस्मिन्निर्द्धारिते पश्चात्क्रियाविषयसङ्कथा। अग्रे च तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिभिरुत्तमैः॥ २॥
निर्द्धारणेऽङ्गत्रितयं वस्तुनिर्द्धारणं पुरा। श्रद्धा चैव विमर्शश्च वस्तुनिर्द्धारणं पुनः॥ ३॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन फलेन च। एकत्र मानमेये हि फलं साधनमेकतः॥ ४॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्द्धारे ह्यध्यायद्वितयं मतम्। श्रद्धाऽपि द्विविधा लोके श्रोतृवक्तृविभेदतः॥ ५॥
फलोपकार्यङ्गमेतन्नाऽधिकारे ततो विशेत्। विमर्शोऽपि द्विधा पूर्वमुत्पत्त्या चोपपत्तितः॥ ६॥
त्रिविधे द्वे ततस्तत्र षडध्यायास्ततो दश। तत्र तु प्रथमेऽध्याये कर्तव्यं विनिरूप्यते।
वस्तुनस्तत्त्वनिर्द्धारो मानमेयविभेदतः॥ ७॥

पूर्वस्कन्धेऽधिकारनिरूपणे परीक्षितो मुख्याधिकारं निरूप्य तेन किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां भगवत्कृपया सत्सङ्गे सति सर्वतत्त्वजिज्ञासार्थं प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतम्। सर्वात्मना किं कर्तव्यं म्रियमाणैश्च किं कर्तव्यमिति। सर्वात्मना

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्तव्यं नाम यस्मिन्नकृते कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्ध्यति तत्सर्वात्मना कर्तव्यम् । तत्राऽधिकारिणो न निर्द्धारिताः । ते [1]चोत्तरदान-समये निर्द्धारणीयाः । म्रियमाणानां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीयः । ये पुनः श्रोतव्यादिपञ्च पदार्थाः पृष्टास्ते यथायथमेतन्निरूपणेनैव निरूपिता भविष्यन्ति । कांश्चिदग्रे निरूपयिष्यामः । अतो द्वयं निरूपणीयम्—सर्वात्मना कर्तव्यं म्रियमाणैश्चकर्तव्यमिति । तदर्थं सर्वेषां वस्तूनां याथात्म्यं निरूप्यं फलमुखमङ्गं [3]श्रद्धा निरूप्या विचारश्च निरूप्यः । एतेषामावश्यकत्वं तत्तत्प्रकरणे निरूपयिष्यामः । तत्र सर्वात्मना कर्तव्यनिर्द्धारं चतुर्दशश्लोकैराह—वरीयानित्यादिभिः । कर्तव्यनिरूपणात्पूर्वमभिनन्दनं [4]कर्तव्यं प्रश्नस्य हेतुत्वा-र्थम् । यथा क्षुधितस्याऽन्नदानं तथा साकाङ्क्षस्य कर्तव्यकथनम् । अधिकारनिर्द्धारश्च कर्तव्यः । विशेषतः पूर्वं प्रश्नशेषतया अनिरूपणात् । प्रेक्षापूर्वकारिणं प्रवर्त्तयन्फलमनिरूप्य विधिः प्रवर्त्तयितुं न शक्नोति । अतः फलनिर्द्धारार्थमधिकारो निरूपणीयः । तत्र दोषत्रयं निराकार्यम् । तदर्थं त्रयः श्लोकाः । तत्र प्रथमं प्रश्नमभिनन्दति— ❀ ❀ वरीयानिति । श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रथमतः पृष्टः सर्वात्मना किं कर्तव्यमिति एष प्रश्नो वरीयान् श्रेष्ठः । उत्तमत्वे हेतुमाह । यतः स तु ते तवोपकाराय । अन्ये त्वन्येषाम् । अस्मिन्नर्थे महतां सम्मतिमाह—आत्मवित्सम्मत इति । आत्मविदामप्ययं प्रश्नः सम्मतः । अनेनाऽत्र प्रश्नोत्तरे बुद्धेर्भरोदय इति सूचितम् । किञ्च । पुंसां सर्वेषामेव विचारकाणां स्वतन्त्राणामयं प्रश्नः सम्मत इति सम्बन्धः । तस्मादत्रोत्तरं कथयिष्यामीति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदानीं फलप्रेप्सुमधिकारिणं निर्द्धारयितुं सर्वेषामेकं कर्तव्यं नाऽस्तीत्याह— ❀ ❀ श्रोतव्यादीनीति । अग्रिमप्रश्ना[5]नामनभिनन्दनाद्गौणता सूचितैव । तथापि यदि राज्ञस्तत्राऽऽकाङ्क्षा दृढा भवेत्तदा प्रथमोत्तर-मुच्यमानं न सम्यगवगम्येत । अतोऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्यपि निराकरोति । राजेन्द्रेति सम्बोधनात्—बहुविधाः पुरुषास्त्वयैव दृष्टा बहूनि च शास्त्राणि, तत्र तव तेषां वा न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध इति तदनुभवस्य सम्मतिः प्रदर्शिता । प्रश्ने नृ[6]भिरिति वचनात्तज्ज्ञापनायोत्तरेऽप्याह । तर्हि तानि कुतो न वक्तव्यानि ? तत्राऽऽह—सन्ति सहस्रश इति । मत्कथनात्पूर्वमेव मत्कथनमनपेक्ष्य सहस्रशः सन्ति । सामान्येषु स्वाभिप्रेतानामप्रवेशार्थमाह—अपश्यतामात्मतत्त्वमिति । आत्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तच्छास्त्राभावादपश्यताम् । लोकव्यवहारेणाऽऽत्मा आरोपित एव दृश्यते देहादिरूपः संवलितो वा । ननु कथमुपाये विद्यमाने ते आत्मतत्त्वं न जानन्ति ? तत्राऽऽह—गृहेषु गृहमेधिनामिति । तैर्विविक्तात्मस्वरूपं ज्ञात्वा किं कर्तव्यम् ? ते हि गृहमेधिनः गृह एव पर्यवसितमतयः । तेषां गृहोपयोगि यद्वक्तव्यं तदेव ज्ञातव्यम् । विविक्तात्मा तु गृहस्य बाधकः । अतो न ज्ञातव्यः । गृहेष्विति निमित्तसप्तमी तेषां गृहेषु[7] बुद्धिरस्ति गृहैकनिष्ठा भविष्याम इति । अतो गृहाः प्राप्तव्याः । तस्माद्ययैव बुद्ध्या गृहसिद्धि-स्तामेव बुद्धिं सम्पादयन्ति । सा च लोकसिद्धग्रन्थैरेव पुष्टा नाऽस्मद्वाक्यमपेक्षते । अतस्तद्विषयकस्तव प्रश्नो न साधुः । अनेन म्रियमाणविषयको यः प्रश्नः स न स्तुतो न वा निन्दित इति तदुत्तरमग्रे वक्ष्यतीति सम्भाव्यते ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु केवलं गृहार्थं कथं तेषां बुद्धिः ? सद्बुद्धिसाधनानां विद्यमानत्वात् । तत्राऽऽह— ❀ । ❀ निद्रया ह्रियते नक्तमिति । सत्सङ्गसाधनीभूतः समय एव तेषां नास्ति । तत्समयस्याऽन्यैरेवाऽपहारात् । तदाह । निद्रा चेष्टा चाऽर्द्धश आयुर्द्व तवत्यौ । तत्र निद्रया नक्तं वयो ह्रियते । रात्रिसम्बन्ध्यायुरज्ञानेन गच्छति । दिवा च दिनसम्बन्ध्यायुरर्थेहया गच्छति । अज्ञानादन्यथा ज्ञानाच्च सर्वमायुर्गच्छतीत्युक्तं भवति । ननु न सर्वा रात्रिर्निद्रया गच्छति ? तत्राऽऽह व्यवायेन च वेति । चकारात्तत्साधनेन । वेति प्रकारद्वयं परित्यज्य[8] नाऽन्यः पक्षस्तेषु सम्भावितः । वयःशब्देन पुरुषार्थसाधनीभूतमायुस्तारुण्यमेव । तच्चेद्गतं जरठः किं नु साधयेत् । बालो वा । अर्थेहया । गृहस्य मूलं धनम् । चकारान्निद्रया । अर्थार्थं प्रयत्नेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥ ❀ । ❀ ननु वैराग्यसाधनानां जायमानत्वात्कथं तेषां गृहे विचिकित्सा न जायते ? तत्राऽऽह— ❀ ❀ देहापत्येति । त्रयो गृहे मुख्याः । देहः पुत्रो भार्या च । तन्मूलका अन्ये । ते च स्वभावतो गुणतश्च दुष्टाः । यत आत्मनाशकाः । ये हि यस्य परिकरा भवन्ति ते तं पोषयन्ति । एत [9]आत्मसैन्यान्यात्मानमेव शत्रुभिर्घातयन्ति । अतोऽसन्तः । ननु किमतो यद्येवम् ? [10]एवमेतदित्याह । ते [11]ह्यात्मघातदोषेण धनेन पोषिता निधनं प्राप्नुवन्ति । तदा दुष्टानां नाशादात्मनिष्ठो भवेत् । तदन्तःस्थदोषान्न जायत [13]इत्याह—प्रमत्त इति । यथा [12]अत्यन्तं मदिरामत्तो गतमपि वस्त्रं स्पृशन्नपि देहं वस्त्रगमनं नाऽनुसन्धत्ते तथाऽयमपि मृतानपि तान् पश्यन् जीवत इव तदर्थं प्रयतते । तस्माद्बाह्यान्तरदोषव्याप्तत्वा-दायुषो वृथा क्षयाद्गृह एव पर्यवसितबुद्धित्वात्तेषां श्रोतव्यादि न प्रष्टव्यमित्यर्थः । बुद्धिश्चाऽऽयुश्च दोषाणामभावः कारणं यतः । यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नाऽस्त्यधिकारिता ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

श्रीकृष्णः शरणं मम । अथ द्वितीयस्कन्धं व्याचिकीर्षवः पूर्वोत्तरस्कन्धयोः कार्यकारणभावरूपां सङ्गतिं प्रदर्शयितुं पूर्वस्कन्धार्थमनुवदन्तः प्रकृतस्कन्धार्थमाहुः स्कन्धे त्वित्यादि । तथाच कर्तव्याधिकारिणोः कार्यकारणभावात्तन्निरूपकयोरपि सैव सङ्गतिरित्यर्थः । ननु कर्तव्यनिर्धारस्तु एकविंशतिभिरेव पद्यैः क्रियते इति कथं तस्य स्कन्धार्थत्वमित्याशङ्कायां तत्परिचायकमाहुः

१. स चेति ख० ग० घ० । २. निर्द्धारणीय इति ख० ग० घ० निर्द्धारिता इति ङ । ३. श्रद्धां निरूप्येति घ० । ४. वक्तव्यमिति क० ग० । ५. अग्रिमप्रश्नानभिनन्दनादिति क० ग० । ६. नृणामिति क. । ७. गृहे इति ख. । ८. परिहृत्येति ख० । ९. आत्मसैन्या अपीति क० । १०. एवमित्याद्याहेत्यन्तं नास्ति ख० ग० । ११. त्वात्मेति ग० । १२. ज्ञायत इति ख० ग० । १३. इत्यन्तमिति क० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् स्कन्धार्थे एकविंशतिपद्यैर्निर्धारिते पश्चादनन्तरं क्रियाविषयसंकथा क्रियाविषयजिज्ञासाज्ञापको राजप्रश्नस्तदुत्तरदानं चेति । तथा च यदि क्रियानिर्धारो न जातः स्यात्, तर्हि सैव जिज्ञास्येत, यदि सा क्रिया प्रसिद्धविषया स्यात्, विषयो नोच्येत, यस्मादुभयमुच्यते, अतो विषयनिर्धारसहितः कर्तव्यनिर्धारः स्कन्धार्थ इत्यर्थः । ननु विषयसंकथा चेदत्रैव क्रियते, तदान्ये स्कन्धा निरर्थाः स्युरित्यत आहुः अग्रे चेति । प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण विशेषभावेन वक्ष्यामः । उत्तमैः मुख्यलीलानिरूपकैः । तथा च सामान्यविशेषभावस्य विद्यमानत्वान्न नैरर्थ्यमित्यर्थः । एतेन द्वितीयस्य तृतीयादिभिर्विषयिविषयभावः सङ्गतिरप्युक्तप्राया । ननु विषयनिर्धारोऽप्यध्यायद्वयेनैव सम्पद्यते इति शिष्टानां किं प्रयोजनमत आहुः निर्धारणे इतिचरणत्रयम् । निर्धारणे विषयनिर्धारणे एवं चाङ्गनिरूपणमन्तरेणाङ्गी निरूपयितुं न शक्यत इत्यङ्गनिरूपणमध्यायान्तरप्रयोजनमित्यर्थः । एतेन स्कन्धार्थस्य प्रकरणार्थैरङ्गाङ्गिभावः सङ्गतिरिति स्फुटीचक्रे । नन्वेवं सत्यध्यायत्रयमेवास्तु, किं दशकेनेत्यत आहुः वस्त्वित्यादिपादोनकारिकाचतुष्टयम् । एतेन प्रकरणाध्यायार्थानां परस्परं सङ्गतिरपि प्रदर्शिता ज्ञेया । तथाहि । वस्तुनिर्धारणं नाम वस्तुन इदमित्थतया निश्चयः, स च प्रथमप्रकरणस्यार्थः, तच्च प्रमाणादिचतुष्टयाधीनम्, तेनाद्यप्रकरणाध्यायार्थयोः कार्यकारणभावः सङ्गतिः । नन्वेवं सत्यध्यायचतुष्टयं स्यादित्यत आहुः एकत्रेत्यादि । एकस्मिन्नध्याये श्रुत्यविरुद्धा युक्तिर्योगश्चेति प्रमाणभूते स्थूलरूपाख्यं प्रमेयं चोच्यते । 'मानाधीना मेयसिद्धि' रिति । एकतः एकस्मिन्नध्याये फलं सूक्ष्मरूपाख्यं साधनं द्विविधा भक्तिश्चोच्यते । 'साधनाधीना फलानुभूति' रिति । अतो हेतोः । अत्र स्कन्धे वस्तुनिर्धारप्रकरणे हि निश्चयेन अध्यायद्वितयं मतं व्यासचरणानां सम्मतमित्यर्थः । एवमाद्यप्रकरणस्याध्यायार्थं सङ्गतिं च प्रदर्श्य द्वितीयस्याहुः श्रद्धेत्यादि । द्व्यध्यायेतिचरणो देहलीदीपवदिहाप्यन्वेति । एवं द्वितीयप्रकरणेऽप्यध्यायद्वयोपपादनद्वारा प्रकरणाध्यायार्थयोः सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिः प्रदर्शिता । ननु श्रद्धा नामास्तिक्यबुद्धिरादरात्मिका, तस्या अधिकारिविशेषणत्वमेव, नह्यश्रद्धालुर्विहिते प्रवर्तते, सा च प्रथमस्कन्ध उक्तैवेति किमर्थमत्र तदुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः फलेत्यादि । एतत् निष्कामानन्यभगवद्भजनकर्तव्यताध्यवसायात्मकश्रद्धारूपमङ्गमुभयनिष्ठं फलोपकारि परमानन्दानुभवोपकारि । ततो हेतोः । अधिकारे न विशेत् श्रवणस्वरूपोपकारित्वेऽपि उक्तरूपाद्विशेषात्तत्रोक्तायां श्रवणाद्यादररूपायां श्रद्धायां न विशेत्, तस्मादत्रोक्तमित्यर्थः । द्वितीयस्योपपाद्य तृतीयस्याहुः विमर्शोपीत्यादि । त्रिविधे द्वे इति । जननसमागमप्राकट्यभेदेनोत्पत्तित्रैविध्यम् । आक्षेपसिद्धान्तफलभेदेनोपपत्तित्रैविध्यं बोध्यम् । तथा च विमर्शप्रकरणस्य स्वावान्तरप्रकरणाभ्यां सह सामान्यविशेषभावः तयोश्च परस्परमेककार्यत्वम्, तयोस्तत्तदध्यायैः सह सामान्यविशेषभाव इति सङ्गतिनिष्कर्षः । एवं स्कन्धाद्यर्थं सङ्गतिं च निरूप्य प्रथमाध्यायार्थमाहुः तत्र त्वित्यादि । कर्तव्यं श्रवणादि तस्य सविषयत्वाद्विषयनिर्धारः । विषयस्य द्वैविध्यात्तन्निर्धारश्च । तथा च विषयसहितकर्तव्यनिर्धारः प्रथमाध्यायार्थ इत्यर्थः । ❀ । ❀ एवं सर्वमर्थं सङ्गृह्य व्याख्यानपीठिकामाहुः पूर्वेत्यादि । न निर्धारिता इति । 'मनुष्येषु मनीषिणा' मिति प्रश्नवाक्ये मनीषिपदेनोक्ता अपि मनीषाया बहुविधत्वादेते मनीषिण इति निश्चित्य नोक्ताः स चेति । चोप्यर्थे । सोऽपीत्यर्थः । तथा चैतावानर्थः सङ्गृहीतादधिक इत्यर्थः । ननु पूर्वस्कन्धे राज्ञा प्रश्नषट्कमन्यादपि कृतं 'यच्छ्रोतव्यमथो जाप्य' (१।१९।३८) मित्यादिना, तत्कथं द्वयं कृतमित्युच्यते, तत्राहुः ये पुनरित्यादि । एतन्निरूपणेनेति प्रश्नद्वयोत्तरनिरूपणेन प्रथमप्रश्नोत्तरनिरूपणेन वा । तर्हि 'यद्वा विपर्यय'—(१।१९।३८) मित्यनेनोक्तस्य षष्ठस्य कुत्रोत्तरमित्यत आहुः काँश्चिदित्यादि । अग्र इति । दशमाध्यायसमाप्तौ 'अमुनी भगवद्रूप' २।१०।३५ इत्यादिना । निरूपयिष्याम इति उत्तरभेदेऽपि विषयाभेदेनैकरूपतया निरूपयिष्यामः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । एवं प्रथमकारिकार्थ उक्तः । अग्रिमाणामाहुः तदर्थमित्यादि । ननु त्रयाणामेतेषां कुतोऽङ्गत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः एतेषामित्यादि । ननूत्तरे वक्तव्ये प्रश्नाभिनन्दनस्य किं प्रयोजनमत आहुः कर्तव्येत्यादि । किं हेतुताबोधनेनेत्यत आहुः यथेत्यादि । तथा च तदाकाङ्क्षापूर्तिस्तत इति तया च व्यग्रतानिवृत्त्या सुखेन कर्तव्यसिद्धिरिति तत्प्रयोजनमित्यर्थः । एवमाद्यश्लोकप्रयोजनमुक्तम् । तदग्रिमत्रयाणामाहुरधिकारेत्यादि । किं तावतेत्यत आहुः प्रचेत्यादि । तर्ह्येकः श्लोकोऽस्तु, किं त्रिभिरित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति अधिकार एवोत्तरदानात् । पूर्वेषां चतुर्णां तात्पर्यमुक्त्वा व्याचक्षते तत्रेत्यादि । अन्य इति । 'अथो जाप्य' मित्यादिनोक्ताः । ते विषयाभेदेप्यन्योपकारका इति भावः । ❀ । ❀ तच्छास्त्राभावादिति । सत्स्वपि ग्रन्थेषु तदभिज्ञगुर्वलाभेन तेषां शास्त्रत्वाभावादित्यर्थः । एतेन छान्दोग्यस्थसनत्कुमारनारदसंवादन्यायो बोधितः । निमित्तसप्तमीति । 'निमित्तात्कर्मयोग' इत्यनेनोक्ता । तथा च गृहार्थं श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्तीत्यर्थः । तव प्रश्नो न साधुरिति । प्रश्नस्तव न साधुरित्यन्वयः । अनेनेति । आद्याभिनन्दनेनेतरविषयकनिन्दनेन च । ❀ । ❀ विचिकित्सेति । जुगुप्सोत्पादको गृहं दुःखदं न वेति संशयः । त्रीनपि व्याख्याय तेषामधिकारशेषत्वाय तदर्थं सङ्गृह्याहुः बुद्धिरिति ।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ पाता[1]लादिस्वरूपो यो योगिध्ये[2]याङ्घ्रिपङ्कजः ॥ द्वितीयस्कन्धव्याख्यायां स[3] एव शरणं मम ॥ १ ॥ तदेवं प्रथमस्कन्धे ह्यधिकारो निरूपितः । द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रवणाङ्गं निरूप्यते ॥ २ ॥ तदेवं प्रथमस्कन्धेऽधिकारं

१. 'पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् [स्कं. १, अः १, श्लो. २६] इत्यादिवक्ष्यमाणावयवसन्निवेश-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निरूप्य द्वितीयस्कन्धे श्रवणाङ्गं निरूप्यते । तत्र साधनत्वस्य तत्त्वध्यानहृत्प्रसादमननभेदेन त्रिविधत्वादत्र प्रकरणत्रयम् । तत्र तत्त्वध्यानस्य स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधत्वादध्यायद्वयेन तत्प्रकरणनिरूपणम् । हृत्प्रसादस्यापि श्रद्धारूपत्वात् श्रद्धायाश्च श्रोतृवक्तृभेदेन द्विविधत्वादध्यायद्वयेन हृत्प्रसादप्रकरणनिरूपणम् । मननस्योत्पत्त्युपपत्तिभेदेन द्विविधत्वादुत्पत्तेरपि जननसमागमप्राकट्यभेदेन त्रिविधत्वादुपपत्तेश्च शङ्कोत्तरफलभेदेन त्रिविधत्वात् षड्भिरध्यायैर्मननप्रकरणनिरूपणम् । एवं च द्वितीयस्कन्धनिरूपणे दशाध्यायाः ॥ भगवत्सूक्ष्मरूपस्य ध्यानं पूर्वं सुदुष्करम् ॥ प्रथमे स्थूलरूपस्य ततो ध्यानं निरूप्यते ॥ ३ ॥ ❁ । ❁ पूर्वस्कन्धान्ते कृतस्य राजप्रश्नस्योत्तरं वदन् प्रथमं प्रश्नमभिनन्दति—वरीयानिति । नृपत्वेन सन्मार्गप्रवर्तकत्वात् तवैवमुचितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठगोचरः प्रश्नः कृत एष वरीयान् अतिश्रेष्ठ इत्यन्वयः । कुत इत्यपेक्षायामाह-आत्मविदामपि सम्मत इति । तत्रापि हेतुमाह—लोकहितमिति । + दशमेऽपि वक्ष्यति—'वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा' इति ॥ १ ॥ ❁ । ❁ यद्यप्येवं श्रोतव्यादिप्रश्नस्य अभिनन्दनात् तद्विपर्ययप्रश्नस्य गौणता सूचिता तथापि श्रोतव्यादिप्रश्नोत्तरे बहुवक्तव्यत्वाद्राज्ञो यदि विपर्ययप्रश्नोत्तरे आकाङ्क्षा दृढा भवेत्तदा प्रथमत उच्यमानं श्रोतव्यादिप्रश्नोत्तरं न सम्यगवगम्येत अतस्तदुल्लङ्घ्य प्रथमं ब्रूहि यद्वा विपर्ययमिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—श्रोतव्यादीनीति । त्वयाऽपि बहूनि व्यावहारिकाणि श्रोतव्यानि श्रुतानि परन्तु न तैः परमपुरुषार्थसिद्धिरिति तु तवानुभवसिद्धमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजेन्द्रेति । गृहेषु स्थितानां अत एव गृहे एव मेधा बुद्धिर्येषां तेषां नृणां गार्हस्थ्यनिर्वाहार्थं सहस्रशः श्रोतव्यादीनि सन्तीत्यन्वयः । आदिपदेन सकामजपादिग्रहणम् । ननु भगवद्भजनं विहाय किमित्येवं गृहेष्वासक्ता भवन्तीत्याशङ्क्याह—अपश्यतामात्मतत्त्वमिति । यद्यात्मनस्तत्त्वं याथात्म्यं भगवदंशभूतं पश्येयुस्तदा भगवानंशी सेव्योऽहं तदंशः सेवकस्तत्सेवयैव मम निस्तार इति विवेकेन तद्भजनपरा भवेयुः, एते तद्देहाद्यात्माभिमानिनोऽतो देहादिपोषणपरत्वेन तदनुकूलश्रोतव्यादिपरा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

तैश्च तेषां वृथैवायुर्व्ययं भवतीत्याशयेनाह—निद्रयेति नक्तं रात्रौ यद्वय आयुस्तन्निद्रया व्यवायेन स्त्रिया मिथुनीभावेन वा ह्रियते । दिवा अहनि यद्वयस्तदर्थेहयाऽर्थार्थमुद्यमेन, सिद्धे चार्थे कुटुम्बपोषणेन वा ह्रियते । चकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ । मदुक्तं सावधानतया श्रोतव्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति ॥ ३ ॥

❁ । ❁ ननु नश्वर- कुटुम्बाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं करोतीत्याशङ्क्याह—देहेति । असत्सु नरकादिदुःखप्रदत्वेन नश्वरत्वेन दुष्टेष्वपि देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु आसक्तस्तेषां निधनं पश्यन्नपि न पश्यति पित्रादिदृष्टान्तेन विनाशं जानन्नपि नानुसन्धत्ते ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीशुकदेवजी ने कहा—परीक्षित ? तुम्हारा लोकहित के लिये किया हुआ यह प्रश्न बहुत ही उत्तम है । मनुष्यों के लिये जितनी भी बातें सुनने, स्मरण करने या कीर्तन करने की हैं, उन सबमें यह श्रेष्ठ है । आत्मज्ञानी महापुरुष ऐसे प्रश्न का बड़ा आदर करते हैं ॥ १ ॥

राजेन्द्र ? जो गृहस्थ घरके काम-धधोंमें उलझे हुए हैं, अपने स्वरूप को. नहीं जानते, उनके लिये हजारों बातें कहने-सुनने एवं सोचने, करने की रहती हैं ॥ २ ॥

उनकीसारी उम्र यों ही बीत जाती है । उनकी रात नींद या स्त्री-प्रसंगसे कटती है और दिन धन की हाय-हाय या कुटुम्बियों के भरण-पोषण में समाप्त हो जाता है ॥ ३ ॥

संसार में जिन्हें अपना अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्धी कहा जाता है वे शरीर, पुत्र, स्त्री आदि कुछ नहीं हैं, असत् हैं; परन्तु जीव उनके मोह में ऐसा पागल सा हो जाता है कि रात-दिन उनको मृत्यु का ग्रास होते देखकर भी चेतता नहीं ॥ ४ ॥

वैराजादिरूपो भगवान् । एतेन तत्त्वमुक्तं भवति । २ योगिभिरष्टाङ्गयोगयुक्तैर्ध्येये अंघ्रिपङ्कजे चरणकमले यस्य सः । अनेन ध्यानमुक्तम् । ३ यः पूर्वोक्तो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः स एव श्रीकृष्णः शरणं मम । + द. पू. अ १ श्लो० १६ । १. दशिरत्र ज्ञानार्थकः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ ५ ॥
एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया । जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥
प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः । नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥ ७ ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामीकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

एवं विपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह । तस्मादिति । हे भारत भरतवंश्य । सर्वात्मेति प्रेष्ठत्वमाह । भगवानिति सौंदर्यम् । ईश्वर इत्यावश्यकत्वम् । हरिरिति बंधहारित्वम् । अभयं मोक्षमिच्छता ॥५॥ अतः परमन्यच्छ्रेयो नास्तीत्याह एतावानेव जन्मनो लाभः फलम् । तमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्य इति । स्वातंत्र्येण तेषां लाभत्वं वारयति । सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंते तु स्मृतिः परो लाभः न तन्महिमा वक्तुं शक्य इत्यर्थः ॥६॥ तत्र सदाचारं प्रमाणयति । प्रायेणेति । विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि । स्म प्रसिद्धम् ॥७॥ ननु किमिदमपूर्वं कथयसि सत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह । इदं भगवत्प्रोक्तं तन्नामैकप्रधानं पुराणं ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यम् । यद्वा ब्रह्म सम्यक् मितं येन । कुतस्त्वया प्राप्तमत आह । अधीतवानिति । द्वैपायनात्पितुः कदा द्वापरादौ द्वापर आदिर्यस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरांत इत्यर्थः । शंतनुसमकाले व्यासावतारप्रसिद्धेः ॥८॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अतः कृतार्थी भवितुं कर्मादिकमकुर्वाणा भक्तिमेव कुर्वीरन्नित्याह—तस्मादिति । भारतेति । भरतवंशस्य हरिभक्तत्वेन त्वां प्रत्यहं भगवत्तत्त्वमवश्यं वदामीति भावः । अभयं स्वपराभवाभावं यद्वाऽभयं सर्वभयनिवारकसर्वानंदमयपुरुषार्थम् "गतवानभयं हरिम्" इति वक्ष्यमाणत्वात् "मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्" इत्याद्युक्तेश्चाभयं श्रीकृष्णमीत्यर्थः । अत्र हरिरिति विशेष्यपदं सर्वात्मेत्यादिविशेषणत्रयेण मोक्षाभिसंधिनी रागानुगा वैधी चेति भक्तिर्व्यञ्जिता । तत्र प्रथमायामभयं मोक्षमिच्छता सर्वेषामात्मा परमात्मा हरिः श्रोतव्य इति द्वितीयायामभयं निष्कृपं यथा स्यात्तथा इच्छता लोभवता पुंसा भगवानतिसुन्दरो नंदसूनुः श्रोतव्य इति । "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः । तृतीयायां न बिभेत्यस्मादित्यभयो हरिरेव मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्" इत्यग्रिमश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् । इच्छतामभयमात्मत्राणमिच्छता वा ईश्वरो हरिरीशितव्येन पुंसा श्रोतव्य इत्यादि कीर्त्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेति चकाराभ्यां श्रवणानंतरं कीर्त्तनश्रवणयोरेव कालत्वं विहितमिति श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ५ ॥ अतो भगवच्छ्रवणादेः । इत्यर्थ इति । 'अंते या मतिः सा गतिः' इति न्यायेन साक्षाच्छ्रीहरिप्रापकत्वादिति भावः । विश्वनाथः—ज्ञानिकर्मिप्रभृतयोन्येऽपि साधुसंगवशाद्यदि भक्ता भवन्ति न पुनः कर्मादिकं कुर्वंति तदा तेऽपि कृतार्था इत्याह—एतावानिति । सांख्ययोगस्वधर्मनिष्ठाभिरेतावान् जन्मनो लाभः परः श्रेष्ठः कोऽसावन्ते प्रत्यासत्तिन्यायेन ज्ञानकर्मयोगानामवसाने सनकादिनवयोगेश्वरप्राचीनबर्हिःप्रभृतीनामिव नारायणस्मृतिः शुद्धा भक्तिर्यदि स्यात् । अंत इति । यदि पुनरपि भक्तिं त्यक्त्वा ज्ञानादिषु निष्ठिता न भवंतीत्यर्थः । अत एवमेव वक्ष्यते । "एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसंगतः" इति ॥ ६ ॥ संसिद्धिस्तु भगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभव एव स च ब्रह्मसायुज्यादप्यतिश्रेष्ठ इति महदनुभवप्रमाणेनाह । प्रायेणेति । नैर्गुण्ये स्थिता मुक्ता अपीत्यर्थः । गुणानुकथन एव रमंते न तु निर्विशेषब्रह्मसुखेऽपीत्यर्थः । प्रायेणान्ये जीवन्मुक्तास्ततो निकृष्टाः सायुज्यार्थं गुणानुकथनं कुर्वंति न तु तत्र रमंते ॥ ७ ॥ किमिदमश्रुतपूर्वं कथयसि सत्यमपूर्वमेवेदमित्याह—भागवतं भगवंतमधिकृत्य कृतं, भगवता प्रोक्तं वा भगवत इदमिति वा शास्त्रमिदं युष्मदस्मत्प्रश्नोत्तरविराजि श्रीभगवल्लीलामयमंतर्भूतयुष्मदादिजन्मस्थितिसंस्थितिकथाप्रपञ्चमध्यात्मदीपं सर्वोपनिषत्साररसरूपमनादिसिद्धमेव मत्पित्रा बादरायणेनाविर्भावितम् । अधीतवानिति । शास्त्रस्यार्थो बुद्धिबलेन स्वयं प्राप्तुमशक्य इति भावः । कृष्णावतारादनतिपूर्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावाद् द्वापरादाविति न संगच्छते । तस्माद् द्वापरशब्देनात्र द्वापरांत एव लक्ष्यते वृक्षशाखादिवत्तदग्रत्वव्यवहारेण द्वापरांते इत्यर्थः । यथा वृक्षाग्रे पक्षी खड्गाग्रं मास्पृशेत्यादावंतेऽप्यग्रव्यवहारस्तद्वदत्रापीति । यद्वा द्वापर आदिर्यस्य संध्यांशस्य स तथा ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

प्रेष्ठत्वमिति । प्रियतमत्वमित्यर्थः । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः प्रियशब्दात् स्वार्थे 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इति सूत्रेण इष्ठन् प्रत्यये 'प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ स्फ-वर-बंहि-गर-वर्षि-त्रप्-द्राघि-वृन्दाः (पा ६ । ४ । १५८) इति सूत्रेण प्रियशब्दस्य प्रादेश प्रेष्ठशब्दः साधनीयः ॥ ५—७ ॥ ❀ ❀ [द्वापरादाविति ।

१. प्रा० पा० व्यः स्वेच्छया विभुः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत्र विजयध्वजः—द्वापरादौ कृष्णावतारापेक्षया द्वापरे आदौ च न तु द्वापरस्य आदाविति । व्यासः षट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनदिति वचनाद् द्वापरान्ते भारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्चेति ॥ किञ्चात्र कृष्णावतारादनतिपूर्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावाद् द्वापरादाविति न सङ्गच्छते । तस्माद् द्वापरशब्देनात्र द्वापरान्त एव लक्ष्यते ॥ ८—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विपर्य्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादि प्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति । हे भारत भरतवंश्य सर्वात्मा सर्वजीवानामंतर्य्यामी "अंतःप्रविष्टः शास्ताजनाना" मितिश्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् । जनशब्दस्य चेतनमात्रे स्वारस्यात् । हरिः । आश्रितदुरितहर्त्ता अनेनोपासकानां स्वप्राप्तिविरोधिदुरितनिवर्त्तकत्वमुक्तं भवति भगवानित्यनेन देवताविशेष उक्तः । भगवानिति शब्दोऽयमिति स्मरणादीश्वरः कार्यकारणावस्थचेतनाचेतननियंता अनेन कारणत्वमभिप्रेतं "कारणं तु ध्येय" इति श्रुतेः । ईदृशो हरिः । अभयं मोक्षं कामयमानेन श्रोतव्य इत्यादिविषयीकर्त्तव्यः । स्वरूपरूपगुणविभूतिविशिष्टपरमात्मविषयकश्रवणादिकमेव मुमुक्षुणा कार्य्यं नान्यविषयकमित्यर्थः । "आत्मा वारे द्रष्टव्यः तमेवैकमात्मानं जानथ । अन्या वाचो विमुंचथे"ति श्रुतेः । एवं च शारीरकशास्त्रार्थप्रतिज्ञापरा "ऽथातोब्रह्मजिज्ञासे"ति प्रथमसूत्रार्थोनुसंहितो भवति ॥ ५ ॥ ❋ ❋ एतस्मादन्यत्कर्त्तव्यं नास्तीत्याह । एतावानिति । सांख्यं ज्ञानयोगः योगफलाभिसंधिरहितकर्मयोगः । (ज्ञानयोगः) "ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिना"मिति भगवद्वचनात् । स्वधर्मो भगवच्छेषतैकवृत्तिः । तदुपासनमिति यावन् तस्य परिनिष्ठया । अविघ्नेन परिसमाप्त्या च । अंते देहावसाने नारायणस्मृतिः । साध्येति यद् एतावान् पर उत्कृष्टः जन्मलाभः फलं ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवदुपासनासाध्या नारायणस्मृतिरंतकाले संपाद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❋ ❋ अत्र सदाचारं प्रमाणयति । प्रायेणेति । विधिनिषेधतः विधिनिषेधात्मकवेदबोधितात्काम्यात्कर्मणो निवृत्ताः । नत्वावश्यकात्पंचमहायज्ञाद्यनुष्ठानरूपात्कलंजभक्षणादिनिषेधाद्वा निवृत्ताः । "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति । क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः । नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नासमाहित" इति विधिनिषेधानुवर्त्तनाभावे तदुपासनानिवृत्त्यभावप्रतिपादनात् । न च तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरितिबालस्य यत्कर्मकामचारादिकं तद्विदुष उपादेयतया श्रुतमिति वक्तुं शक्यम् । अनाविः कुर्वन्नन्वयादित्यधिकरणे बालस्य यत्स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं कर्म तदेव विदुष उपादेयं न तु कामचारादिकमिति सिद्धांतितत्वाद् ब्राह्मणो विद्यावान्पांडित्यं निर्विद्य उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णम् । च विदित्वा वेदनं प्रतिलभ्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म बहुपाददानो वर्तेतेति तस्यार्थः । मुनयः शुभाश्रयसंशीलनपराः । नत्विदं श्रवणानंतरभाविमननं विद्यापांडित्यबाल्यप्राप्त्यनंतरभाविनोमननांतरस्यायुक्तदशास्वपि शुभाश्रयसंशीलनरूपस्यांगांतरस्यापि विहितत्वान्नैर्गुण्यस्थाः रजस्तमस्तसंकीर्णसत्त्वरहिते ब्रह्मणिस्थास्तदुपासका इत्यर्थः । हरेराश्रितदुरितहारिणो गुणानुकथने गुणानुवादे रमन्ते स्म ॥ ७ ॥ ❋ ❋ न केवलं पूर्व एव रमंतेऽहमपि तत्रैव रम इत्याह इदमिति द्वयेन । भगवत्प्रोक्तं भागवतं चतुःश्लोक्यामूलभूतायास्तत्प्रोक्तत्वात् । यद्वा भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेन भागवतं ब्रह्मवेदस्तेन संमितं तुल्यम् । यद्वा ब्रह्म सम्यग्मितं प्रमितं येन तदिदं पुराणं कर्म पितुर्द्वैपायनाद्व्यासाद्द्वापरादौ द्वापर आदिर्यस्य सः द्वापरादिः कलियुगादिः । तस्मिन् शंतनुचक्रवर्त्तिसमकालत्वप्रसिद्धेर्व्यासावतारस्य अहमधीतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

यतः श्रीनारायणश्रवणादि विना न संसारनिवृत्तिस्तस्मात्सर्वात्मी सर्वव्यापी । सर्वमभाष्टीमाददानो वा । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणवान् ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्यो वा हरिः स्मरणमात्रेणाशेषसंसारक्लेशसंहर्ता सर्वजगदीश्वरो नित्यभयरूपादस्मात्संसारादभयं मोक्षमिच्छता पुरुषेण श्रवणादिविषयः कर्त्तव्य इत्यन्वयः । श्रवणादित्रयेणाज्ञानसंशयादिनिरासं करोति "श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शन" मितिवचनात् । श्रवणेनाज्ञानम् । कीर्त्तनापरपर्यायमननेन संशयविपर्ययौ निरस्य स्मरणलक्षणध्यानेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानं लभत इति । श्रोतव्योऽन्यो जप्तव्योऽन्य इति शंकानिरासार्थं श्रवणादीनां चतुर्णामेकविषयत्वं द्योतयितुं सर्वात्मेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुपात्तम् अहंकाररूपेण सर्वव्यापित्वेन सर्वात्मारुद्रः किं नस्यादित्यत उक्तं हरिर्भगवानिति तथापि सूर्याद्यन्यतमः किं नस्यादत उक्तमीश्वर इति ईशाद्रुद्राद्वर इति योगेन तस्य रुद्रप्रसिद्धिरपि निरस्तेति ज्ञातव्यम् ॥ ५ ॥ ❋ ❋ एतदेव सर्ववेदेतिहासपुराणेषु तात्पर्य्येण प्रतिपादितमिति दर्शयति एतावानिति अन्ते मरणकाले नारायणस्मरणं यथा स्यात्तथा बहुशास्त्राभ्यासः कर्त्तव्य इति भावेनेत्यतोत आह एतावानिति । सांख्यशास्त्रोक्तसांख्येन तत्त्वज्ञानेन योगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथास्वधर्मपरिनिष्ठया स्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेन चांते मरणकाले नारायणस्मृतिरिति यावानेतावानियानेव पुंसां पर उत्कृष्टो जन्मलाभो जन्मनः साफल्यमित्यन्वयः अतो वेद्वादिशास्त्रेषु म्रियमाणेन सर्वथा नारायणस्मरणं कर्त्तव्यं नान्यदितिप्रतिपाद्यत इति अतः प्रष्टुः परिहारः सुप्रसिद्ध इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ❋ ❋ सर्वथा नारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्र कैमुत्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयः स्वस्वयोग्यज्ञानवंतो विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः निर्गुणो भगवान् तेन दीयमानत्वात्तत्सम्बधिनिर्गुणं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नैर्गुण्यं तत्स्थामुक्ताहरेर्गुणानु-कथने रमंत इत्यन्वयः गुणान् स्मारंस्मारं कथयंत इत्यस्मिन्नर्थे स्मेतिपदं कदाचिद्ध्यानाभिप्रायेणोक्तं प्रायेणेति । अतो ज्ञानार्थिभिर्निरंतरं हरिगुणश्रवणादिकार्यमिति किं वाच्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इदानीं भागवतप्रतिपाद्यमर्थं तस्माद्भारतेत्यादिश्लोकत्रयेणाभिधाय पुनस्तद्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिसन्निहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंमितं वेद-समम् । तदर्थव्याख्यानरूपत्वाद् द्वापरादौ कृष्णावतारापेक्षया द्वापर आदौ च । न तु द्वापरस्यादाविति "व्यासःषट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनदितिवचनाद् द्वापरान्ते भारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अभयं सर्व्वभयनिवारकसर्व्वानन्दमयपुरुषार्थं गतवानभयं हरिम् इति वक्ष्यमाणाद् मर्त्त्यो मृत्युव्यालभीत इत्या-देश्च ॥ ५—६ ॥ तदेव कैमुत्येन दर्शयति प्रायेणेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मसम्मितं नराकृतिपरब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य तुल्यं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादेः । द्वापरादौ वृक्षशाखादिवत्तदग्रत्वव्यवहारेण द्वापरान्ते इत्यर्थः । यद्वा द्वापर एवादिर्यस्य तत्र तदीयान्ते सन्ध्यांशे इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अतः कृतार्थो भवितुं कर्म्मादिकमकुर्व्वाणा भक्तिमेव कुर्व्वीरन्नित्याह तस्मादिति । हे भारतवंश्य अभयं स्वपराभवाभावम् इच्छता पुंसा हरिः श्रोतव्यः । अत्र हरिरिति विशेष्यपदम् । सर्वात्मादिविशेषणत्रयेण मोक्षाभिसन्धिनी रागानुगा वैधी च भक्ति-र्व्यञ्जिता । तत्र प्रथमायाम् अभयं मोक्षम् इच्छता सर्व्वेषामात्मा परमात्मा हरिः श्रोतव्य इति । द्वितीयायाम् अभयं निष्कम्पं यथा स्यात् तथा इच्छता लाभवता पुंसा भगवान् अतिसुन्दरो नन्दसूनुः श्रोतव्य इति "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिषु" इत्यमरः । तृतीयायां न बिभेत्यस्मादित्यभयो हरिरेव मुहूर्त्तात् सर्व्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् इत्यग्रिमश्लोकदृष्टस्तम् इच्छता अभयम् आत्मत्राणम् इच्छता वा ईश्वरो हरिरीशितव्येन पुंसा श्रोतव्य इत्यादि । कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेति चकाराभ्यां श्रवणा-नन्तरं कीर्त्तनस्मरणयोरेककालत्वं विहितमिति श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ज्ञानिकर्म्मिप्रभृतयोऽन्येऽपि साधुसङ्गवशाद् यदि भक्ता भवन्ति न पुनः कर्म्मादिकं कुर्व्वन्ति तदा तेऽपि कृतार्था इत्याह एतावानिति । सांख्ययोगस्वधर्म्म-निष्ठाभिरिति विशेषणे तृतीया जटाभिस्तापसमद्राक्षीदितिवत् । तथाच तैर्विशिष्टानां पुसामेतावान् जन्मनो लाभः परः श्रेष्ठः । कोऽसौ अन्ते प्रत्यासत्तिन्यायेन ज्ञानयोगकर्म्मणामवसाने सनकादिनवयोगेश्वरप्राचीनवर्हिःप्रभृतीनामिव नारायणस्मृतिः शुद्धा भक्तिः यदि स्यात् । अन्ते इति यदि पुनरपि भक्तिं त्यक्त्वा ज्ञानादिषु निष्ठिता न भवन्तीत्यर्थः । अत एवमेव वक्ष्यते एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः । भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ इति । जन्मन एवान्ते नारायणस्मृतिः परो लाभ इति केचिदाहुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ संसिद्धिस्तु भगवद्रूपगुणमाधुर्य्यानुभव एव स च ब्रह्मसायुज्यादप्यतिश्रेष्ठ इति महदनुभवप्रमाणेनाह-प्रायेणेति । विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ता नैर्गुण्ये स्थिता मुक्ता अपीत्यर्थः । गुणानुकथने एव रमन्त न तु निर्विशेषब्रह्म-सुखेऽपीत्यर्थः । प्रायेणेति अनेनान्ये जीवन्मुक्तास्ततो निकृष्टाः सायुज्यार्थं गुणानुकथनं कुर्व्वन्ति न तु तत्र रमन्ते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किमिदमश्रुतचरमपूर्वं कथयसि । सत्यम् । अपूर्वमेवेदमित्याह । भागवत भगवन्तमधिकृत्य कृतं भगवता प्रोक्तं वा भगवत इद-मिति वा शास्त्रम् इदं युष्मदस्मत्प्रश्नोत्तरविराजिश्रीभगवल्लीलामयमन्तर्भूतयुष्मदादिजन्मस्थितिसंस्थितिकथाप्रपञ्चमध्यात्मदीपं सर्व्वो-पनिषत्साररसरूपमनादिसिद्धमेव मत्पित्रा बादरायणेनाविर्भावितम् । ब्रह्मसम्मितं परब्रह्मतुल्यं ब्रह्मापि सम्यक् मितं येनेति वा । कुतस्त्वया प्राप्तम् अत आह अधीतवानिति । अस्य शास्त्रस्यार्थो बुद्धिबलेन स्वयं ज्ञातुमशक्य इति भावः । कृष्णावतारादनतिपूर्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावात् द्वापरादाविति न सङ्गच्छते । तस्माद्द्वापरशब्देनात्र द्वापरान्त एव लक्ष्यते । ततश्च द्वापरस्य द्वापरान्तस्य आदौ द्वापरोपान्ते इत्यर्थो व्याख्येयः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्त्तव्यं नृभिः प्रभो । स्मर्त्तव्यं भजनीयं वेति प्रश्नपंचकस्योत्तरमाह । तस्मादिति तस्माद्भगवदितरपदार्थाभिनिवेशेन वृथा वयोविनाशाद्धेतोः । हे भारत भरतान्वयोत्पन्न अभयं हरिपदमिच्छता मुमुक्षुणा हरिः स्वपदप्राप्तिप्रतिबंधकस्वभक्तपापहारिः हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतइत्यादिस्मृतिप्रसिद्धः श्रोतव्यः गुरुमुखात्कीर्त्तितव्यश्च शिष्यादिभ्यः हरये नम इत्येवमुच्चैः कीर्त्तितव्यश्च मंत्रमूर्त्तिस्तूपांसुमनसैव कीर्त्तितव्यः । अनेन यज्जप्यमित्यस्योत्तरमुक्तम् स्मर्तव्यः चकाराद्भजनीयः सेवनीयः द्वितीयाच्चकारात्सर्वकर्त्तव्यनाविषयः सर्वक्रियाभिराराधनीय इत्यन्वयः । तत्र हेतुप्रदर्शनार्थं हरिं विशिनष्टि सर्वात्मा नतदस्ति विना भूतं मया यत्स्याच्चराचरमिति श्रीमुखोक्तः सर्वकारणकारणः निःसमानातिशयः यदन्यो भजनीयो ना-स्तीत्यर्थः "मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्तिधनंजय" इति स्मृतेः । तमेवैकं विजानथ अन्या वाचा विमुञ्चथेति श्रुतेः भगवान्स्वा-भाविकषडैश्वर्य्यसंपन्नः । ईश्वरः नियन्ता सर्वभक्तिकामपरिपूरक इतिपदद्वयार्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हरेरेव भजनीयत्वं तद्भजनस्य परमपुरुषार्थत्वं चोपपादयन्योगत्रयस्य भगवत्स्मृतिसाधनत्वमाह । एतावानिति "एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु"

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति श्रीमुखवचनात् । सांख्यशब्दः ज्ञानवाचकः योगशब्दश्च निष्कामकर्मयोगवाचकः ज्ञानयोगेन निष्कामकर्मयोगेन स्वधर्मनिष्ठया भक्तियोगनिष्ठया च । अन्ते प्राणप्रयाणसमयेऽपि नारायणस्मृतिः इत्येतावानेव पुंसां पर उत्कृष्टः जन्मनो लाभः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन् देहं सयाति परमां गतिमिति स्वस्मृतिफलं च स्वमुखेनैवोक्तम् ।। ६ ।। ❀ ❀ हरिभजनानंदे निमग्नानामप्राप्तिविधिनिषेधावसाराणां महामुनीनामाचारं चात्र प्रमाणयति प्रायेणेति नैर्गुण्यस्थाः प्राकृतगुणास्पृष्टब्रह्मनिष्ठाः मुनयस्तन्मननैकस्वभावाः हरिध्यानैकनिष्ठाः हरेर्गुणानुकथनमुपलक्षणमन्येषां भजनप्रकाराणाम् अतो विधिनिषेधतो विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः यत्र चामृततुल्यस्याभिहितस्यावकाशो नास्ति तत्र किमुत विषयद्वेयस्य निषिद्धस्यावकाशो नास्तीति वक्तव्यमिति । अतएवोक्तं प्राणांतरे "स्मर्तव्यः विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकरा" इति प्रायेणेत्यविधिनिषेधौ लोकसंग्रहाय गुणानुकथनोपयोगितया च गृह्णंतीत्यर्थः ।। ७ ।। ❀ ❀ एवं हरिव्यतिरिक्तश्रवणादिकमनुपादेयं तच्छ्रवणादिकं चोपपादेयमित्युक्तमथतच्छ्रवणादिनिष्ठापादकं शास्त्रं श्रावयितुं प्रतिजानीते इदमित्यादित्रिभिः । भगवता वेदव्यासेनप्रोक्तं भागवतम् ब्रह्मणा वेदेन संमितं तुल्यम् पितुर्वेदव्यासाद् द्वापर आदिर्यस्य द्वापरांतस्य तस्मिन्काले ऽहमधीतवान् ।। ८ ।।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

एवं प्रश्नमभिनन्द्य साधारण्यं परिहृत्याऽभयमिच्छतामुपायमाह—

तस्मादिति । यस्मादाद्य एव पक्षः समीचीनः यस्मादन्यविषयकश्चाऽसमीचीनस्तस्माद्येषां संसाराद्भयमस्ति तद्भयनिवृत्त्यर्थं च यतन्ते तेषामभयमिच्छतां भगवाञ्छ्रोतव्यः । यद्यप्यत्र युक्तिर्वक्तव्या तथापि बहिर्मुखस्य बुद्धिर्युक्तिमपि न गृह्णातीति स्वभावतोऽधिकारी वक्तव्यः । तदाह । भारतेति विशिष्टाधिकारद्योतकमुक्तविश्वासाय । "दौष्यन्तिरत्यगान्मायामि"ति भरतस्य मायामोहाभावात्तद्धर्मपुरस्सरं तद्वंशोत्पन्नानामपि मायामोहाभावादुक्तविश्वासः । ननु वैदिकविधिबोधितानामग्निहोत्रादीनामात्मजिज्ञासाया वा कथनं परित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणं विधीयते ? अवैदिकत्वात् । तत्राऽऽह—सर्वात्मेति । प्रमाणबलात्प्रमेयबलं महदित्यग्रे वक्ष्यते । प्रमेये च युक्तिर्बलिष्ठा । तत्रैषा युक्तिः । अभयप्रेप्सवस्त्रैर्णिका एव भवन्तीति नाऽस्ति नियमः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामभयेच्छासम्भवात् । अतस्तेषामुपायो वेदे नोक्त इति तदर्थं वक्तव्ये साधने तेनैव साधनेन त्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धावावश्यकत्वाल्लाघवाच्च सर्वोपयोग्येक एवोपायो वक्तव्यः । स च सर्वात्मत्वाद्भगवतस्तद्विषय एव कश्चिद्वक्तव्यः । न हि स्वस्याऽऽत्मा कस्यचिन्न श्रोतव्यः । "आत्मा वा अरे श्रोतव्यः" "आत्मलाभान्न परं विद्यते" "तरति शोकमात्मविदि"ति श्रुतेः । तत्र स्वस्वात्मश्रवणे बोध्यमाने बोधकस्य वाक्यापर्यवसानमेव स्यात् । आत्मसु प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च । तस्मात्सर्वेषामेकोय आत्मा भवति स एव श्रोतव्यः । अत[1]ः श्रुतावप्यात्मपदं सर्वात्मपरम् । न च जातिवाचकत्वमात्मपदस्य । तथा सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्य गौणत्वेनाऽश्रौतत्वात्क्रियावज्ज्ञानेऽनुपपत्त्यभावाच्च नाऽऽत्मनः कार्यं सिद्ध्येत् । सद्वातेऽप्यात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वाच्छ्रुतौ प्रकारविशेषस्याऽनुक्तत्वाज्ज्ञानार्थं प्रयासो व्यर्थः स्यात् । श्रुतिश्चोपचरिता भवेत् । अतः सर्वात्मैव श्रोतव्यः । तस्य[2] शारीरस्य च भेदाभावान्न स्वस्य गौणता । किञ्च । "फलमत उपपत्तेरि"ति न्यायेन न केवलं ज्ञानमात्रेण फलम् । किन्तु श्रवणादिभिर्ज्ञाते ब्रह्मणि तत्फलं प्रयच्छति । [3]तच्चेन्निर्द्धर्मकं शारीररूपं वा स्यात् फलदाने असमर्थमेव स्यात् । अतः फलदानसमर्थरूप एवाऽऽत्मा श्रोतव्य इत्याह—भगवानिति । षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो न तु भ्रान्तशास्त्रैः प्रतिपन्नः । वेदार्थोऽप्ययमेवेत्यवादिष्म । किञ्च । फलं दुःखाभावः सुखञ्च । तत्र प्रथमं दुःखाभावो मृग्यः । बुद्धेस्तत्रैव प्रथमं प्रवृत्तेः । तत्र श्रवणस्य तत्साध्यज्ञानस्य वैकफलत्वे सर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्द्धारात्प्रथमं जाते साक्षात्कारे दुःखनिवृत्तौ परमानन्दो न स्यात् । परमानन्दे वा स्वर्गादि[4]सुखवद्दुःखनिवृत्तिर्न स्यात् । सन्नियोगशिष्टत्वेऽपि फलदातृत्वाद्भगवतो द्वयं न प्रयच्छेत् । अन्यथा आहारपृथक्त्वन्यायो भज्येत् । अतः श्रवण एव तादृग्विषयो वक्तव्यः । यस्तूभयरूपो भवति । तदाह—हरिरीश्वर इति । हरित्वेन सर्वदुःखहर्तृत्वेनेश्वरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्यः । "तं यथा यथोपासत" इति श्रुतेः । अतो धर्मचतुष्टययुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः श्रोतव्य इति विषयं व्यावर्त्तकधर्मैः परिच्छिद्य तत्र कर्तव्यमाह श्रोतव्यादित्रयम् । नन्वस्य शास्त्रस्य भक्तिफलकत्वाच्छ्रवणादिकं न धर्मरूपम् । उत्तमवक्तृकथनाच्च । अतो नवविधा भक्तिः कर्त्तव्यत्वेन वक्तव्या । तत्कथं त्रयमेवोच्यत इति चेत् ? सत्यम् । नवविधभक्तेर्वक्तव्यत्वेऽपि प्रेमानन्तरभावित्वादन्येषां त्रयमेवोक्तम् । त्रिभिः स्नेहे जाते अन्येषां कर्तव्यता अनुक्तसिद्धैव । ननु भगवाञ्छ्रोतव्य इति कोऽर्थः ? तद्वाचकाः शब्दाः श्रोत्रेण ग्राह्यास्तेषामर्थो वा ज्ञातव्यः । अभिप्रायो वा सर्वेषां वा केषाञ्चिदेव वा ? आद्ये विधिर्व्यर्थः । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन ज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवतो यतः कुतश्चिच्छब्द उच्चारिते ज्ञानं भविष्यत्येव । गृहीतसङ्केतस्य तु

---

१ अत इति नास्ति ख. ग. २ तस्य चेति ख. ग. ३ तच्चेति क. ग. ४ स्वर्गादितत्सुखवदिति ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनरर्थज्ञानमपि भविष्यति। न च तत्सम्पादने यत्नः कर्त्तव्य इति। दैवगत्या यत्नं विनाऽपि सर्वेषां तत्सम्भवात्। अथ सर्वदा अशक्त्याऽसम्भवात्। जीवनानुपपत्तिश्च। किञ्च। भगवद्वाचकानां सर्वेषां पदवाक्यानामेकेनोपस्थापयितुमशक्यत्वाद्यत्किञ्चित्पद-वाक्यमात्रस्य सर्वजनीनत्वादवक्तव्यत्वम्। अथ शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः पदवाक्ययोः श्रवणम्। तथैव कीर्त्तनं स्मरणं चेति चेन्न। सर्वेषां पदवाक्यानामनुपस्थितौ तन्निर्द्धारस्याऽशक्यत्वात्। यत्किञ्चित्पदवाक्यमात्रस्य तु[1] शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः[2] सर्वजनीन इति नोपदेशो युक्त इति ? मैवम्। श्रोतव्यविषयत्वेन लीला दशविधा पुनः। उक्तैव वासुदेवस्य तदर्थमपरा कृतिः। शक्तितात्पर्य-निर्द्धारः सामान्येन पदादिगः। क्रियते स्कन्ध एवाऽत्र तेन नाऽत्रोक्तदूषणम्। भगवान् दशविधलीलायुक्तः श्रोतव्यः। अन्यथा विषयवाचकपदचतुष्टयेनैव श्रवणसिद्धेर्विधेर्वैयर्थ्यं स्यात्। तृतीयादिदशस्कन्धकृतिवैयर्थ्यं च। तावता[3] शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सामान्य-न्यायेन व्याकरणवन्मीमांसावच्चाऽत्रैव क्रियते। तस्मान्न कोऽपि दोषः। एते हि चत्वारो गुणा अधिकारिफलनिरूपकत्वेनोक्ताः। न तु श्रोतव्यत्वेन। अवच्छेदकत्वेनैव तदुपयोगात्। गुणानामानन्त्येऽपि यथा दशलीलासु सर्वप्रवेशस्तथोत्तरत्र वक्ष्यते। अनुप्रवे-शेऽपि यथाऽऽनन्त्यं तथाऽपि वक्ष्यते। अथाऽत्र त्रयं न विधातव्यम्। एकेनैव प्रेमद्वारा अभयसिद्धेः। न च मिलितानां त्रयाणां साधकत्वम्। परीक्षिति तदभावेनाऽभयाभावप्रसङ्गात्। श्रवणस्याऽऽवश्यकत्वाच्च न विकल्पेनाऽनेकविधानमिति वाच्यम्। अत्रोच्यते। त्रयाणामन्योन्यनिर्वाहकत्वेन विधानम्। तथाहि। कीर्त्तनाविधाने श्रवणमेव न निर्वहेत्। न चाऽध्ययनविधिवदेक-विधानेनाऽन्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। अध्यापनस्य संसारिकर्तव्यत्वेन विधिं विनाऽपि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात्। न चाऽत्र तथा। श्रवणेन कृतार्थस्य कीर्त्तने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तर्हि कीर्त्तनमेव विधीयताम्। श्रवणं त्वर्थादेव भविष्यतीति। न। परीक्षिति तदभावात्। अभये वैलक्षण्याभावाच्च। तस्माच्छुकादीनामतिनिरपेक्षाणामपि कीर्त्तने प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्तनविधानम्। तदैव श्रवणसिद्धिः। फलं तु प्रत्येकमेव। अभयं तु भगवत्प्रवेशरूपम्। तदैव सर्वभयनिवृत्तेः। तर्हि स्मरणं न विधातव्यम्। न च श्रवणानन्तरमस्मरणे विस्मरणात्कीर्त्तनानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अन्यलभ्यत्वेन विध्यनुपपत्तेरिति चेन्न। सकृत्कृतकीर्त्तनस्याऽपि विस्मरणसम्भवान्न कीर्त्तनशेषत्वेन स्मरणमायाति। विहिते तु स्मरणे श्रवणकीर्तने सदा भवतः। दोषान्तराप्रवेशश्च। किञ्च। त्रयाणां देहपातपर्यन्त-मावृत्तानामेवाऽभयसाधकत्वम्। उत्तरावधिर्देहपात एव। पूर्वावधिः संसारभयज्ञानम्। "आवृत्तिरसकृदुपदेशादि"ति न्यायेन स्मरणान्तरव्यावृत्त्यर्थम्। यद्यपि स्नेहे जाते आवृत्तिर्न विधातव्या। स्वत एव तत्सम्भवात्। अथाऽपि भरतवत्कदाचिदन्यासक्तिर्भ-वेत्। न च तथा सत्यधिकाराभावादेव विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम्। तदभावार्थमेव विधानात्। तस्माद्यथासम्भवं देहपातपर्यन्तं त्रयाणामावृत्तिः कर्तव्या। ननु मननिदिध्यासने कुतो न विहिते। ज्ञानं च साध्यत्वेन कुतो नोक्तम्। "ज्ञानादेव तु कैवल्यमि"ति श्रुतिविरोधश्च। न च ज्ञानस्याऽर्थात्सिद्धिः। तथा सति ज्ञानस्य व्यापारत्वं स्यात्। अत्र स्नेहस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाच्चेति चेन्न। मननिदिध्यासनयोरङ्गत्वेन श्रवणमध्यपातात्। तदत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यते। ज्ञानं तु शाब्दं सिद्धमेव। प्रेम्णा क्रियमाणैस्त्रिभिर्भगवत्सा-क्षात्कारोऽपि सम्भवति। तथापि श्रवणादीनामेव कारणत्वम्। अन्तिमसाक्षात्कारस्य तु फलनान्तरीयकत्वात्फलमध्यपातः। न चाऽऽध्यात्मिकश्रवणवच्छ्रवणाद्याहितसंस्कारसध्रीचीनेन मनसा शारीरात्मसाक्षात्कारवद्भगवत्साक्षात्कारो वक्तुं शक्यः। "नाऽहं वेदैरि"ति वाक्यात्। न च शारीरसाक्षात्कार एव फलम्। सञ्जातादुद्गतस्य कैवल्यं प्राप्तस्य भगवच्छ्रवणे मुख्याधिकारात्। "एतावदरे खल्वमृतत्वमि"ति ब्रह्मप्रकरणस्थत्वाद्ब्रह्मात्मविषयकमेव। भगवतश्च स्वतन्त्रत्वान्नाऽन्येन प्रकारेणाऽऽविर्भावः सम्भवति। यत्तु वाक्यात्स्वप्नवद् ब्रह्मात्मभावस्फूर्त्तिस्तेन वा सर्वाविद्यानिवृत्तिः स्वचरितार्थता वोच्यते। तज्ज्ञानदुर्बलानां मनोरथ-मात्रमेव। शुकसनकादीनामद्याऽपि परिभ्रमणात्। तस्मात्सायुज्य एव सर्वभयनिवृत्तिः। "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माऽप्येती"ति श्रुतिश्च तमेवाऽर्थं वक्ति। न चोपनिषदां वैयर्थ्यम्। अस्यैवाऽर्थस्याऽधिकारिभेदेन प्रकारभेदेन विधानात्। फलं त्वेकमेव। ते प्राप्नुवन्ति मामेवे"ति वाक्यात्। "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति च। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "तद्विष्णोः परमं पदमि" ति च। "तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि" ति च। तस्माद्वैदिकप्रकारेण भागवतप्रकारेण वा भगवति प्रवेशस्त्रैवर्णिकानाम्। अन्येषां तु भागवत-प्रकारेणैव। न च व्यवस्थितविकल्पः। "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या" इति वाक्यात्। "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामि" ति च। अत एव श्रुतिविप्रतिषेधोऽपि नास्ति। शाण्डिल्यस्य तथा वचनं पूर्वं चित्तशुद्धिस्तथा न जातेति नोपनिषद्भिः फलोदयः। चित्तशोधकानां वैदिकमार्गे क्लेशसाध्यत्वात्। अतः स्वपक्षस्थापनामात्रपरत्वादितरपक्षनिन्दावचनानां[4] न तावता श्रुतिविरोधः सम्भवति। तस्मा-त्सूत्रविचारानुसारिवैदिकमार्गेण भगवन्मार्गेण वा यथाधिकारं सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तेः सर्वमनवद्यम्। विधिविशेषविचारस्तु न कर्तव्यः। तव्यप्रत्ययस्य त्रिधाविधानात्[5]। लिङ्लोट्पञ्चमलकाराणामेव विधौ विधानात्। लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च भगवतो नाऽत्र विधिः सम्भवति। भक्तिशास्त्रत्वाच्च। फलसाधनता तु तादर्थ्येन विधानात्समभिव्याहारादेव[6] लभ्यते। वाक्यार्थस्या-ऽपूर्वत्वाद्भावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्य एव निराकृतः। अयं च तव्यप्रत्यय आवश्यके विहितः—"कृत्याश्चे" ति सूत्रेण। प्रश्नानुगुणश्चाऽयम्। तस्माद्भगवत्प्रवेशार्थं यावज्जीवं यथासम्भवं त्रयाणामावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धम्। श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च।

१. तुर्नास्ति ख. २. शक्तितात्पर्येति वर्णा न सन्ति क. ३. तावतामिति क. ४. स्थापनमात्रेति ख. ५. विधाविति नास्त ख. ६. समभिव्यवहारादेवेति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कीर्तितव्यः श्रोतव्यश्च । स्मर्त्तव्यः पूर्वोक्तश्च । एवं प्रतिपादनार्थं चकारद्वयम् । इच्छतेति पदाच्छ्रवणाद्यकरणे अभयमेव न भविष्यति न तु तदकरणकृतः प्रत्यवायोऽपीति सूचितम् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ श्रवणास्याऽङ्गत्वे श्रुतेः संवादित्वात्स्मरणकीर्तनयोः फलहेतुत्वं साधनीयं वादिविप्रतिपत्तिनिराकरणाय । तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वात्स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति—एतावानीति । पञ्च सिद्धान्ताः स्वतन्त्रतया विहिताः । तत्र श्रुतिवैष्णवौ समप्रधानत्वेनोक्तौ । पशुपतिमतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेनोत्कर्ष-जननद्वारा परम्परया यथायथमुपयोगः । क्रममुक्तिहेतुत्वेन वा । अतः परं साङ्ख्ययोगौ धर्मशास्त्रं च सर्वाङ्गत्वेन प्रतिपादितम् । स्वतन्त्रतया ब्रह्ममीमांसायां निन्दितत्वादन्यत्र प्रवेशमलभमानाः स्मरणशेषा भवन्तीत्याह । एतावान्पुरुषार्थ इत्यर्थः । बुद्धिस्थमेत-च्छब्दार्थं विवृणोति—अन्ते नारायणस्मृतिरिति । अयमेव परो जन्मलाभः । स्वधर्मस्य पञ्चाग्निविद्याप्रकारेणोत्तमदेहजननं फलम् । तथा योगस्याऽपि । "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत" इत्यारभ्य "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि" त्युपसंहाराद्योगेनाऽप्यन्तिमो देहः साध्यते । साङ्ख्येऽपि—"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत" इति वाक्याद् "ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मत" इति योगप्रशंसावाक्याच्चाऽन्तिमजन्मसाधकत्वमेव । भगवद्धर्माणामपि व्रतोपवासादीनां भगवदीय-देहसाधकत्वम् । अतोऽन्तिमदेहे सर्वे उपक्षीणाः । न च सोऽपि देहः स्वरूपभूतः सन्फलसाधकः । किन्तु "अन्ते या मतिः सा गतिरि"ति न्यायात् "यं यं वाऽपि स्मरन्भावमि"ति भगवद्वाक्याच्चाऽन्ते भगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोगः । स चेदसदुक्तप्रकारेण यस्मिन्कस्मिंश्चिदपि देहे अन्ते भगवत्स्मरणं भवेत् तदा "पूर्वात्परवलीयस्त्वमि"ति न्यायेन स एव देहोऽनन्तिमोऽप्यन्तिमत्वमा-पद्यमानो लाभत्वेन सम्पद्यते । योगादयश्च स्वस्वमार्गेण दूरफलाः सन्तोऽत्रैव प्रविशन्ति । अतो देहसाधकानां योगादीनां देहस्य चाऽयमेव लाभो यदन्ते नारायणस्मृतिरिति । अतोऽस्य साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुत्वान्नाऽत्र विधिशेषतया श्रुतिसंवादोऽपेक्षितः । यद्यपि भगवदीयत्वमपि जन्मलाभस्तथापि ततोऽप्ययं परः । ननु "अपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाऽऽ-द्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था" इति वाक्यविरोध इति चेत् ? तत्राऽऽह—पुंसामिति । भगवदीयत्वं हि साक्षा-द्भगवदनुगृहीतानां पुष्टिमार्गीयाणां जन्मलाभरूपमित्युच्यते[1] । इदं तूक्तसाङ्ख्यादिमार्गाणां प्रावाहिकमर्यादामार्गरूपत्वात्तन्निष्ठानामपि तथात्वादन्ते या मतिरिति न्यायेनाऽन्ते भगवत्स्मृतौ तत्प्राप्तिर्भवतीति तस्या[2]स्तथात्वमुच्यत इति नोक्तविरोधः । पुंसामिति । साधारणानामपीत्यर्थः[3] । अतो महाफलत्वात्स्मरणस्य सर्वदा भगवान्स्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ❁ ❁ इदानीं कीर्त्तनस्य तथात्वं साधयति—प्रायेणेति । कीर्त्तनं तु ततोऽप्यधिकम् । येषामन्तिमं जन्म जातं ये च जीवन्मुक्ताः केवलं गुणातीत एव व्यव-सिताः पुनरावृत्तिसम्भावनारहितास्तेऽपि हरेर्गुणानुकथने श्रवणानन्तरभाविनि कीर्त्तने परमानन्दरसमुपलभमानाः साधनदशायामे-वैवं सुखमेतत्साध्यफलदशायां कीदृशं सुखं भविष्यतीति मन्यमाना रमन्ते । स्मेति प्रसिद्धेः । केचन पुनर्मनन एव पर्यवसितमतयः असम्प्रज्ञातसमाधयो वा तस्मिन्नेव सुखे स्थिताः । तेऽपि उत्थानाभावान्न रमन्ते । तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायोग्रहणम् । राजन्निति सम्बोधनं तथाभूतशमीकस्मरणाय । अत्र विषयरसादेव तथा रमणम् । न तु कृतेर्धर्महेतुत्वेन । ते हि कृतिगुणदोषसम्बन्धरहिताः । तदाह—निवृत्ता विधिषेधत इति । विधिसहितान्निषेधान्निवृत्ताः । "द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नच्छेती"ति न्यायेन ब्रह्मभूता अपि । "दोष-बुद्ध्योभयातीत" इति वाक्यात् । विधिसहितनिषेधकथनेन चैतज्ज्ञापयति "बुधो बालकवत्क्रीडेदि" त्यादिवाक्यानि यद्यपि विधि-रूपाणि तथाप्यस्याऽग्रे निषेधाभावान्नैतेषां ग्रहणमिति । नैर्गुण्ये गुणत्रयातीते स्वस्मिन्नैव स्थिताः । विरोधाभासबोधनार्थं गुणग्रहणम् । तस्मात्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्कीर्त्तने शङ्काऽपि न कर्त्तव्या ॥ ७ ॥ ❁ ❁ एवं युक्त्या द्वयं समर्थयित्वा त्रयस्याऽपि पुरुषार्थ-साधकत्वे साधिते युक्तिमूलकमिदमप्रामाणिकमिति शङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह—इदमिति । पुराणमिति प्रमाणम् । भागवतं नामेति तदवान्तरभेदः । यौगिकश्चाऽयम् । तेन भगवता प्रोक्तं भगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकं चेति । अस्य दुर्बलत्वं वारयति । ब्रह्मणा वेदेन सम्मितम् । परब्रह्म वा सम्यङ्मितं ज्ञातं यत्र । गुरुपरम्परामाह—पितुर्द्वैपायनादिति । तदानीन्तनकालस्य प्राणिबुद्धि-नाशकत्वाद्याऽऽह—द्वापरादाविति । द्वापरस्याऽऽदौ । तदानीमपि द्विपरावुद्धिर्न जाता । अधीतवानिति वेदवन्नियमेनाऽर्थावबोध-पूर्वकमध्ययनमुक्तम् । पितुरिति । "पितैवोपनयेत्पुत्रमि"ति न्यायेन उपनयनाध्याप[4]नयोरेककर्तृकत्वादध्ययनप्रकारः सर्वोऽपि सुसम्पन्न इति सूचितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

तस्मादित्यत्र । अत्रेति । सर्वभयनिवृत्त्यर्थं भगवान् श्रोतव्य इत्यस्मिन्नर्थे । बहिर्मुखस्येति । भगवति विश्वासरहितस्य स्वभावतोधिकारीति । औत्पत्तिकविश्वासवान् । तदाहेति तस्मादाहेत्यर्थः । विशिष्टाधिकारं स्फुटीकुर्वन्ति दौष्यन्तिरित्यादि । तद्धर्मपुरःसरमित्यनेन दुर्योधनादयो व्यावर्तिताः । एवं राज्ञो दृढीकरणेन युक्तेर्वक्तव्यत्वमुपपाद्य वक्ष्यमाणां तां दृढीकर्तुमाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । कथमिति । केन प्रकारेण । आत्मत्वेन चेत्, वैदिकपरित्यागायोगः, प्रकारान्तरेण चेत्, तत्र विश्वासाभाव इति ।

---

१ पुष्टिजन्मलाभरूपमिति ख. २ तस्मादिति ख. ३ इत्यर्थं इति नास्ति ख. ४ उपनयनाध्ययनयोरिति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्राहेति । तादृश्यामाशङ्कायामुभयदोषनिवारकं प्रकारमाहेत्यर्थः । ननु जाता प्रमाणाकाङ्क्षा तत्पूर्त्यर्थं प्रमाणे वक्तव्ये प्रमेयविशेषणं किमित्युच्यते, तत्राहुः प्रमाणेत्यादि । वक्ष्यत इति बलिष्ठेति । पूर्वतन्त्रे तथैव निर्णीयमानत्वाद्बलिष्ठा लोकेऽपि प्रमाणमेकदेशं प्रमापयति, प्रमेयं तु ततोऽप्यधिकमिति दृश्यते, अतः प्रमाणकाङ्क्षापूर्त्यर्थं तादृशतत्कथनं युक्तमित्यर्थः । सा केत्याकाङ्क्षायां तामाहुः तत्रेत्यादि वक्तव्य इत्यन्तरम् । तत्रेति । भगवच्छ्रवणे । नास्ति नियम इति । नारदपूर्वजन्मनि दासीपुत्रेऽपि तदुक्त्या नियमभङ्गदर्शनादिदानीन्तनानामपि तथा दर्शनाच्च नास्तीत्यर्थः । अत इति । तादृशामुद्धार्यत्वात् तेषामर्थे उपाय उद्धारोपायः वेदे त्रैवर्णिकमात्रोपकारके नोक्तः उक्तो नास्तीति हेतोस्तदथ वक्तव्ये साधने आवश्यकत्वात्तेनैवेत्यादिनोक्तरीत्या लाघवादित्यन्वयः । तथा चैताभ्यां युक्तिभ्यां सर्वात्मत्वेन रूपेण भगवच्छ्रवणं विधीयत इत्यर्थः । ननु कथमेतेन प्रमाणाकाङ्क्षापूर्तिरित्यत आहुः नहीत्यादि । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्यात् प्रमाणकाङ्क्षापूर्तिरित्यर्थः । कथं युक्तेर्बलिष्ठत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्र श्रौते श्रवणविधौ 'आत्मनः कामाय पतिः प्रियो भवती' त्याद्युपक्रममापाततोनुरुध्याभ्यर्हितत्वात् स्वस्वात्मश्रवणे स्वपदेन देहो वाच्यः, तथा च तत्तदवच्छिन्नस्य तत्तदभिमन्तुर्वा श्रवणे बोध्यमाने बोधकस्य वाक्यापर्यवसानमेव स्यात्, देहानन्त्येनात्मीयत्वानन्त्यात्तथा स्यात्, तथा चाशक्योपदेशत्वेनाननुष्ठापकत्वात् प्रामाण्यमेव तस्य भज्येतेत्यर्थः । अथात्मीयापेक्षया देहात्मन्यभ्यर्हितस्वत्वस्याधिक्यात्स्वत्वमात्मत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः आत्मस्वित्यादि तथा च तद्वैशिष्ट्यस्य सर्वेषु तुल्यत्वाद् आत्मसु तद्व्यवच्छेदकस्य प्रकृतिविकृतिभावस्याभावात्सर्वात्मश्रवणप्राप्तौ तदानन्त्यादपि स एव दोष इत्यर्थः । अथ स्वत्वमभिन्नत्वमेवेति चेत्, किमिदमभिन्नत्वम्, नानात्वराहित्यं वान्योन्याभावराहित्यं वा, नोभौ, अनेकात्मवादाभ्युपगमे नानात्वभेदयोस्तत्रोपगतत्वेन तदभाववत्त्वस्य तत्राशक्यवचनत्वात् । भिन्नत्ववदभिन्नत्वस्यापि प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तद काङ्क्षायां स्वस्यैव तत्र निवेशे स्वयं क इति जिज्ञासायां स्वाभिन्न इति ज्ञेयतयात्माश्रयान्योन्याश्रयापातेन ज्ञानदौर्घट्याच्च । इदं चकारेण सङ्गृहीतम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । उपक्रमस्यानुरोध्यत्वाद्दोषस्य च परिहार्यत्वात् सर्वेषामेको य आत्मा भवति, स स्वात्मापि भवत्येवेति स एव श्रोतव्य इत्यर्थः । युक्तेर्बलिष्ठत्वायाहुः अत इत्यादि । अत इति । उक्तहेतोः । तथा चैवं श्रुत्यर्थनिश्चायकतया बलिष्ठत्वेन, अतः प्रमाणकाङ्क्षाया अपि पूर्तिरित्यर्थः । नन्वात्मनां नित्यत्वेन प्रवाहशक्तिपक्षस्यात्रासंभवादात्मशब्दस्य व्यक्तौ जातिविशिष्टव्यक्तौ वा शक्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तदोषसंभवाच्च तान् पक्षान् परित्यज्य सर्वात्मत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् तत्परत्वमपि त्यक्त्वा जातिवाचकत्वमादरणीयम्, ततश्च जात्या व्यक्त्याक्षेपदशायामहंवित्तिवेद्यैवाक्षेप्या, न त्वन्या, उपक्रमानुरोधात्, अतो न श्रुतावात्मपदस्य सर्वात्मपरत्वमित्यत आहुः नचेत्यादि । तत्र हेतुः तथा सतीत्यादि । उक्तदोषपरिहारायात्मपदस्य जातिवाचकत्वेऽङ्गीकृते सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्यात्मनो गौणत्वेनावाच्यत्वेनाश्रौतत्वात् क्रियावद्व्रीहिभिर्जुहोतीत्यादिक्रियायां यथा व्रीहित्वादेर्होमादिसाधकत्वानुपपत्त्या व्रीह्यादिव्यक्तिराक्षिप्यते, तस्याश्चानन्यलभ्यत्वाच्छब्दार्थत्वं चाङ्गीक्रियते, तथा ज्ञानेऽनुपपत्यभावाच्छब्दश्रवणमात्रेण जातिज्ञाने जायमाने व्यक्त्याक्षेपकानुपपत्त्यभावाच्चाक्षेप्यत्वाभावेनाप्यश्रौतत्वान्नात्मनः कार्यं सिध्येदात्मवेदनस्याभावेन शोकतरणरूपमात्मलाभरूपं च कार्यं न सिध्येदित्यर्थः । नन्वात्मत्वजातिशब्दादेवात्मकार्यसिद्धिरस्तु, को दोष इति चेत्, न तस्या जातिवाचकपदश्रवणमात्रेणापि भवनात् प्रियत्वलिङ्गश्रावणाविरोधापत्तेः । ननु तर्हि यथाकथञ्चिदात्मश्रवणे विधिरङ्गीकार्य इति चेत्, तत्राहुः सञ्जातेऽपीत्यादि । श्रवणविधिमन्तरेणापि सञ्जातेऽहंवित्तिरूपस्यात्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुभ्यां जायमानस्य विद्यमानत्वाद् 'न वा अर' इत्यादिश्रुतौ पत्यादिष्विव शरीर औपाधिकप्रीत्यश्रावणेन प्रकारविशेषस्यानुक्तत्वात्तज्ज्ञानार्थं श्रवणादिरूपप्रयासो व्यर्थः स्यात्, तथा च श्रवणविधिवैयर्थ्यापातान्न तथाङ्गीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु मणिपरीक्षायामिवात्मपरीक्षायामपि वाक्यसहकृतस्य प्रत्यक्षस्यैव हेतुत्वान्न श्रवणविधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रुतिश्चेत्यादि । तथा सति वाक्यस्य चक्षुःसहकारित्वं मनःसहकारित्वं वा वाच्यम्, तत्राद्ये देहात्मभावदृढीकरणेनोपचारिता, द्वितीयेऽपि प्राणान्मनसश्चात्मविवेकस्याजातत्वाच्छ्रुत्यन्तर 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसञ्ज्वरे' दित्यात्मज्ञाने शारीरतापजतापनिवृत्त्यादेरेवोक्तत्वात्तस्याश्च योगेन समाधिदशायां प्राणे सप्राणे स मनसि वा जायमानतया तद्विशिष्टात्मभावदृढीकरणेनोपचरिता भवेत्, तथा च लक्षणादोषापातात्तथा नोपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । सिद्धमाहु अत इति । असन्दिग्धत्वेन प्रतिपत्तिलाघवात्तत्प्रकरणगतवाक्यान्तरान्वयस्वारस्याच्च सर्वात्मैव श्रोतव्यत्वेन श्रुत्या विधियत इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं श्रोतव्यविधिनिर्वाहः, तथाप्यात्मलाभश्रुतौ शोकतरणश्रुतौ च जीवात्मैवात्मपदेन ग्राह्यः, लाभपदस्य सिद्धासिद्धान्यतरवस्तुस्वाधीनतायामेव प्रयोगाद्, ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वेन जीवाधीनताया अशक्यवचनत्वाद्, जीवे तु विस्मृतकण्ठमणिलाभन्यायेन ज्ञानमात्रेणापि लाभस्य शक्यवचनत्वात्तेन च शारीरादिज्वराभावे शोकस्यापि निवृत्तेस्तस्यैव लाभस्य परत्वेन सिद्धेश्च, सर्वात्मश्रवणविधानाङ्गीकारे तु स्वस्याश्रुतत्वेनाज्ञाततयाऽलब्धत्वात्स्वस्य पराधीनत्वरूपया गौणतया शोकस्याप्यनिवृत्तेः, अत एतत्सामञ्जस्याय तत्रापि शारीर एव आत्मा श्रोतव्यत्वेन स्वीकार्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः तस्येत्यादि । भेदाभावादिति । सुवर्णतत्खण्डयोरिवांशयंशभावेन तादात्म्यात् । तथा च तज्ज्ञानेऽप्यात्मज्ञानसिद्ध्यात्मलाभशो-

१. बोधकवाक्यापर्यवसान दोषः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कतरणयोः सिद्धेः श्रुतिसामञ्जस्यात् तत्राप्यात्मपदेन सर्वात्मैव ग्राह्य इत्यर्थः। एतेन जीवब्रह्मभेदवादो निराकृतः। विशिष्टाद्वैतवादश्च, तत्रापि विशेषणत्वेन गौणत्वानपायात्। नन्वेवं सति तादात्म्येऽपि किञ्चिद्गौणतासत्त्वात्तमपि वादं विहाय शुद्धाभेदवाद एव स्वीकार्यः, तथा सति घट्टकुट्यां प्रभातमिति शङ्कायां युक्त्यन्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। फलमिति। शोकतरणादिरूपम् अत इति। दानस्य दातृसामर्थ्यसापेक्षत्वात्। षड्गुणेत्यादि। तथा च शुद्धाभेदवादोपि दुष्ट इति न्यायसामञ्जस्यार्थं तादात्म्यमेवाङ्गीकृत्य श्रुत्यर्थो निर्णेय इत्यर्थः। ननु तथापि यौक्तिक एवायमर्थः, न तु श्रौत इत्याकाङ्क्षायामाहुः वेदेत्यादि। भगवानेव वेदार्थ इति तस्यैव श्रवणादिकं विधेयमिति वेदार्थ इति सर्वनिर्णये प्रथमस्कन्धे वाक्यान्वयाधिकरणे च 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुत्युपन्यासपूर्वकं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा' दित्यादिन्यायोपन्यासपूर्वकं चोक्तमित्यर्थः। नन्वेवं सति श्रुत्यर्थनिश्चायनाय सर्वात्मा भगवान् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्, कृतमन्याभ्यामित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः किञ्च फलमित्यादि। दुःखाभाव इत्यादि। अवान्तरभेदबाहुल्येप्येतद्द्वये एव पर्यवसन्नत्वादित्यर्थः। तत्रेत्यादि। तत्र तत्साधनविचारे क्रियमाणे मैत्रेयीब्राह्मणे दर्शनसाधनत्वेनोपस्थितस्य श्रवणस्यैकफलत्वे, 'द्रष्टव्य' इत्यनेनोपस्थितस्य तत्साध्यज्ञानस्य वैकफलत्वेऽमृतपदोक्तदुःखाभावफलत्वे, सर्वफलत्वे वा 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'न पश्यो मृत्युं पश्यति' ब्रह्मविदमुपक्रम्य 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती' त्यादिश्रुत्यन्तरोक्तसर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्धारात्। ('मैत्रावरुणीं द्विरूपामालभेतान्नकामः', एवंह्यष्टिकामः प्रजाकाम' इति नानाफलार्थं विहितानां यागानां) 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः स्पर्धमानः सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्, सङ्ग्रामं जित्वे'तिनानावाक्यविहिते यागे, किं सकृत्करणेन सर्वफलसिद्धिः, उत तत्तदर्थमावृत्तिः कर्तव्येति सन्देहे, कालभेदादिना आहारस्याहरणस्य यत्पृथक्त्वमावृत्तिस्तेन सर्वफलत्वम्, न तु सकृत्करणेनेति निर्धारात्। प्रथमं जाते साक्षात्कारे तेन विहितज्ञानेन तथा स्यात्।

नन्वेकसाधनकत्वेन निर्दिष्टानां सन्नियोगशिष्टत्वात् सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन सहभवनस्य शक्यवचनत्वात्कुतो न फलद्वयमिति चेत्, तत्राहुः सन्नियोगेत्यादि। तत्र हेतुः अन्यथेत्यादि। तथा च सन्नियोगशिष्टन्यायस्य व्याकरणसिद्धत्वेन शब्दविषयत्वादुक्तन्यायस्य च क्रियानिर्णायकत्वेन तद्विषयत्वात् श्रवणस्थले तद्भङ्गे क्रियामर्यादैव भज्येत। न च भगवतोऽनियम्यत्वात्को दोष इति शङ्क्यम्। 'स्वकृतसेतुपरीप्सये' त्यादिवाक्यैस्तदभञ्जकत्वनिश्चयात्, अतस्तदभङ्गार्थत्वाच्छ्रवण एव तथेत्यर्थः। हरित्वेनेत्यादि। तथा च तथा जातेष्ट्यधिकरणे 'यदष्टाकपालो भवति गायित्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून्दधाति, यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपन्ति पूतस्तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्' भवतीति श्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशस्य सकृत्करणेऽपि तद्गताष्टाकपालत्वादिधर्मेण नानाफलसिद्धिः, तथात्र श्रोतव्यगतधर्मेणेति न न्यायविरोध इत्यर्थः। ननु श्रवणस्य क्रियाकल्पत्वेन तस्यानेकफलत्वे तथानिर्णयोऽस्तु, प्रकृते तु तत्साध्यज्ञानस्य तथात्वं विवक्ष्यत इति तस्य कथं पूर्वतन्त्रेण निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाहुः तमित्यादि। 'तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वावतीति तस्मादेनमेवंवित् सर्वैरेतैरुपासीत सर्वं हि तद्भवति सर्वं हैनं तद्भूत्वावती'ति श्रुतेः। उपासनं चिन्तनम्। तथा चोत्तरकाण्डेऽपि ज्ञेयधर्मभेदेन ज्ञानफलभेदस्योक्तत्वादत्रापि तथैव निर्णय इत्यर्थः। सिद्धं वदन्तस्तस्य न्यायसिद्धतां बोधयन्ति अत इत्यादि। एवं श्रुतिसामानाधिकरण्यव्युत्पादनेनास्य प्रकारस्य बलिष्ठत्वं दृढीतम्। अतः परं सर्वोपयोगित्वं दृढीकर्तुमाहुः नन्वित्यादि। उत्तमवक्तृकथनादिति। परमविरक्तज्ञानिभक्तेन वक्त्रा कथनात्। अत इति। भक्तित्वात्। तथा च सङ्ख्याभेदेन भक्तित्वसंशये सर्वोपयोगित्वस्यापि संशय इत्यर्थः। अत्र तदुक्तमुपगम्य सङ्ख्योक्तिसमर्थनेन समादधते सत्यमित्यादि। एवं सङ्ख्याविचारेण भगवच्छ्रवणविधेः सार्थक्यमुपपाद्य विधेयश्रवणविषयविचारेणोपपादयन्ति ननु भगवानित्यादि। इति कोऽर्थ इति। अस्मिन् वाक्ये किमभिधेयम्। अत्र षड् विकल्पाः। तेष्वाद्यं दूषयन्ति आद्य इत्यादि। द्वितीयं विकल्प्य दूषयन्ति गृहीतेत्यादि। द्वितीयं दूषयन्ति किञ्चेत्यादि। तृतीयं दूषयन्ति अथेत्यादि। पदवाक्ययोरिति। श्रोत्रेन्द्रियगृहीतयोः पदवाक्ययोः। तथैवेति। तन्निर्धारपूर्वकं शब्दोच्चारणम्, तन्निर्धारजन्यसंस्कारजनितज्ञानमित्यर्थः। तत्र सङ्ख्यां नियमयन्तः समादधते मैवमित्यादि। पुनरिति। विधानानन्तरम्। उक्तदूषणमिति। उपदेशायोगरूपम्। कारिकां व्याकुर्वन्ति भगवानित्यादि। अत्र भगवच्छ्रवणं विधायाग्रे दशविधलीलानां कथनान्नायं वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत्र भगवच्छब्दो योगरूढः। श्रोतव्य इति शब्दविषयः कर्तव्यः। श्रवण—पदस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञान इव शाब्देपि रूढत्वात्। 'गजराजः श्रुतः' 'बृंहितं श्रुत' मित्यादिप्रयोगतौल्यदर्शनादीदृशस्य श्रोतव्यत्वेऽर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति अन्यथेत्यादि। नन्वेवमपि द्वितीयस्कन्धवैयर्थ्यं तु तदवस्थमित्यत आहुः तावतामित्यादि। दशविधलीलावाचकानां तद्युक्तवाचकानां तत्तात्पर्यकारणानां च पदवाक्यानां शक्तितात्पर्यनिर्धारः असङ्कोचसंकोचभेदेन द्विविधायाः शक्तेस्तादृशप्रत्यायने वक्तुरिच्छायाश्च निर्णयः सामान्यन्यायेन व्याकरणवन्मीमांसावच्चात्रैव क्रियते। यथा व्याकरणे संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते, तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इत्यादौ सर्वशब्दानामेकस्यां सत्तायां तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्, तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजित्यादौ चैकस्य मतुपस्तारकितशब्दस्य चार्थे बोधिते तदन्तानां तदादीनां च तत्र सत्तार्थे शक्तिनिर्धारः क्रियते, यथा च मीमांसायां 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' 'वाक्यान्वया' दित्यादौ तात्पर्यबोधनप्रकार उक्ते तल्लिङ्गादिभिर्हेतुभिरन्येषा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मपि पदानां वाक्यानां च शक्तितात्पर्यनिर्धारः क्रियते, तद्वदत्रैव 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः' २।५।१४ इत्यादिषु 'शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्थाः' २।२।२ इत्यादिषु सर्वशब्दानां भगवति 'पातालमेतस्य हि पादमूलं' २।१।२६ मित्यादिषु भगवदवयवविशेषरूपेऽर्थे शक्तितात्पर्यनिर्धारः, 'नारायणपरा वेदाः' २।५।१५ 'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन' २।२।३४ इत्यादौ वाक्यानां तात्पर्यनिर्धारश्च क्रियते, तस्माच्छाब्दप्रमितिं प्रति शक्तितात्पर्यग्रहणयोः कारणत्वात्तद्ग्रहस्य च व्याकरणाद्यन्यतमाधीनत्वादस्मिन् स्कन्धे तद्ग्राहकयोर्विवृत्त्याप्तवाक्ययोर्निरूपणान्न कोऽपि दोषः । न पुनरुक्तिर्वैयर्थ्यं वेत्यर्थः । एतेन यथा गायकगीयमानालापगतननादिशब्दश्रवणमहिम्नार्थज्ञानविधुराणामपि श्रोतॄणां चित्तद्रुतिर्जायते, तथा भगवद्वाचकशब्दश्रवणमहिम्नाऽभयसिद्धिरपि भविष्यतीत्यपि चोद्यं निरस्तम् । ननु शक्त्यादिनिर्धारस्य सम्पूर्णस्कन्धसापेक्षत्वे विषयस्य च स्कन्धान्तरेषु निरूपणे भगवान् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्, तावतैव विधानसिद्धेः, सर्वात्महरीश्वरपदानां शेषाणां किं प्रयोजनमत आहुः एते हीत्यादि । अवच्छेदकत्वेनेति । तदितरस्य विवक्षितफलनिरूपकताव्यावर्तकत्वेन । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्याय सर्वात्मपदम्, निर्धर्मकस्यैकजीववाद्यभिमतशारीरस्य च व्यावृत्त्यर्थं भगवत्पदम्, तस्य केवलयौगिकत्वगौणत्वयोर्वारणाय हरिपदम्, भगश्चासौ वांश्च भगवानिति योगस्याथर्वशिरसि शिवे दर्शितत्वात्, 'भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् दृढं प्रलब्धो भगवानपां पति' रित्यादौ गौण्या प्रयोगस्यान्यत्रापि दर्शनात् । 'उत्पत्तिं च निवृत्तिं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति व्युत्पत्तेरन्यत्रापि दर्शनात्तन्निर्धारणायेश्वरपदमित्येवमितरव्यावर्तनेन भगवत एवाधिकारिणः फलम्, तेनरसादिति बोधनायोक्ता इत्यर्थः । ननु गुणानामनन्तत्वेऽपि किमिति दशानामेव श्रोतव्यविषयनियमनमित्याकांक्षायामाहुः गुणानामित्यादि । नन्वेवं सति 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्' 'गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोधुनापि समवस्यति नास्य पार'मित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इत्यत आहुः अनुप्रवेशेऽपीत्यादि । एवं विवेचश्रवणादिपदार्थं विधिवाक्यार्थं च निर्णीय विधेयगतसङ्ख्याया विवक्षितत्वात्तं विचारयन्ति अथेत्यादि । अत्रायमर्थः । अभयार्थमत्र त्रयाणां विधानम्, तत्र विधेयानां श्रवणादीनामभयं प्रति तृणारणिमणिन्यायेन यदि कारणत्वम्, तदा सङ्ख्याविरोधोऽष्टदोषदुष्टो विकल्पश्च, यदि दण्डचक्रादिन्यायेन कारणता स्यात्, तदा समुच्चयेऽधिकारिविशेषस्य फलाभावप्रसङ्गः स्यात्, यदि व्यवस्थितविकल्पः 'उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोती'तिवत्, तदा तु श्रवणस्याधिकारिविशेषेऽनावश्यकतायां कीर्तनाद्यधिकारिणा तदकरणे तयोरप्यनिर्वाहः, अत आवश्यकत्वाच्छ्रवणमेव विधातव्यम्, कीर्तनस्मरणे त्वर्थबलादेवायास्यतः, न हि कीर्तनाभावे श्रवणं संभवति, न वाऽस्मरन् कीर्तयतीति, अतः श्रुत्यर्थनिर्णयाय श्रवणमात्रं विधातव्यम्, न तु त्रयमिति, अत्र समादधते अत्रेत्यादि । अर्थात् प्राप्तिं निराचक्षते न चेत्यादि । तत्र हेतुः अध्यापनस्येत्यादि । अयमर्थः । श्रुतौ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिना प्राप्तेऽध्ययने कस्मादध्येय इत्यध्ययनहेत्वाकांक्षायां 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रुत्यन्तरगतनिम्विहितात्मनेपदेनाचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वावगमात्ततोऽध्ययनभायाति । आचार्यश्च 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति स्मृत्युक्तलक्षणकः । आचार्यत्वकामना च प्रतिष्ठार्थं वा वृत्त्यर्थं वा पुत्रस्नेहादिना वा । अतो विधिविचारे सांसारिककर्तव्यत्वेऽर्थात्प्राप्तिविचारे वृत्तित्वेन वृत्तिः स्नेहस्याप्युपलक्षिका, अतस्तैराचार्यत्वकामनाहेतुभिः प्रतिष्ठावृत्तिस्नेहैरध्यापनस्य प्राप्तत्वादध्ययनस्यापि सांसारिककर्तव्यत्वात्तद्विधिवदेकविधानेनान्यप्राप्तिः, सात्र न, कीर्तने मुक्तकर्तृकर्तव्यताया विवक्षितत्वेन सांसारिककर्तव्यत्वाभावात् । किं तावतेत्यत आहुः श्रवणेनेत्यादि । तथा चान्यत्र कीर्तनस्य श्रवणविध्याक्षेपलभ्यत्वेऽप्यत्र विवक्षितकीर्तनस्य न तेन लाभ इत्यर्थः । नच शुकादीनां विहिताकारित्वे 'दोषबुद्ध्योभयातीत' इत्यादिवाक्यविरोध इति शङ्क्यम् । 'निवृत्ता विधिषेधत' इत्यत्र तत्परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं कीर्तनविधिः समर्थितः । श्रवणविधिं समर्थयन्ति तर्हीत्यादि । तर्हि कीर्तनस्याक्षेपलभ्यत्वाभावे । अर्थादेव भविष्यतीति । भगवान् कीर्तितव्यो नाम कीर्तनगोचरीकर्तव्यः । कीर्तनं नाम ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्दाभिव्यञ्जनम्, तदभिव्यञ्जितः शब्दो वा । धातोः फलव्यापारयो रूढत्वात् । तयोर्मध्येऽत्र तादृशशब्द एवात्र ग्राह्यः । भगवतो व्यापाराविषयत्वेन शब्दविषयत्वात् । तत्र तादृशं शब्दोच्चारणं च श्रोतारं विनाऽसंभवाच्छ्रवणमाक्षेप्स्यतीति तथेत्यर्थः । तत्परिहरन्ति नेत्यादि । तथा च श्रवणस्यार्थात्प्राप्तावविहितत्वे ततः फलाभावे प्रसक्ते परीक्षिति कीर्तनस्याभावात्तस्याभयं न स्यात्, तथा सत्युपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तत्सार्थक्यार्थं ततोऽपि फलाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः । अभये इत्यादि । अर्थात्प्राप्ते विहिते च फलतारतम्यस्य गुरुशिष्यादौ दृष्टत्वादत्रापि तथा वक्तव्यम्, तत्त्वभये वैलक्षण्याभावाद्वक्तुमशक्यम्, तथा चोपदेशसार्थक्यार्थं श्रवणोपदेशोप्यावश्यक इत्यर्थः । एवं श्रवणस्यावश्यकत्वे तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मात् कृतार्थीकृतस्य कीर्तनस्य विधिं विनानुपपन्नत्वात् । अतः श्रवणस्य च कीर्तनं विनानुपपन्नत्वात् । अतिनिरपेक्षाणामिति । 'भियावतारे नः सतीति तत्र वाक्यात् । अत्र तु 'महापौरुषिको भवा'निति वाक्याद्याज्ञावल्क्यापेक्षयाप्यतिनिरपेक्षाणाम् । तथा च श्रौतश्रवणविधौ कीर्तनाक्षेपसंभवेऽप्यत्र तदसंभवादुत्तमवक्तृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्तनविधानमावश्यकमित्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याहुः तदैव श्रवणसिद्धेरिति । वक्तुरपेक्षादोषे श्रोत्रानुसंहिते गुरुभक्तिन्यूनतायां 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्रुतेस्तादृशस्यार्थप्रकाशाभावान्न वाक्यतात्पर्यनिर्धारः । अतिनिरपेक्षवक्तृके तु गुरुभक्तिप्रकर्षसंभवात् तन्निर्धारः संभवत्यतो तद्विधानमावश्यकमित्यर्थः । नन्वेवं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सति श्रवणस्याभयसाधनकत्वं युज्यते, कीर्तनस्य तु श्रवणं जनयित्वोपक्षयादभयरूपफलसंबन्धो धनं न सङ्गच्छत इत्यत आहुः फलं तु प्रत्येकमेवेति । प्रतिव्यक्तिभिन्नमेव । तथा च कीर्तनस्य स्वव्यधिकरणश्रवणजनकत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणाभयजनकत्वमक्षतमतो नासङ्गतमित्यर्थः । नन्वेवं प्रतिव्यक्ति फलभेदे तद्वैलक्षण्यमपि संभवत्येवेति श्रवणविधिमन्तरेणापि तल्लाभाच्छ्रवणविधिवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत आहुः अभयं त्वित्यादि । तदैवेति प्रवेशेनाभेदे । तथा च न वैलक्षण्यसंभावनावसर इत्यर्थः । अत्र 'तदा तर्ही'ति शब्दाः सप्तम्यन्ततच्छब्दस्यार्थे रूढा ज्ञातव्याः । एवं श्रवणकीर्तनविधी उपपाद्य स्मरणविधिमुपपादयन्ति तर्हीत्यादि । तर्हीति । विधिद्वयेनैव निर्वाहे । अन्यलभ्यत्वेनेति । कीर्तनानुपपत्तिलभ्यत्वेन । समादधते न, सकृदित्यादि । अयमर्थः । अत्र श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्तव्य इत्यानुपूर्वीविशेषेण कीर्तनानन्तरमपि स्मरणं लभ्यते, तच्च कीर्तनानन्तरभावित्वान्न तद्विधिनाक्षेप्तुं शक्यम्, प्राथमिकतदाक्षेपेणैव स्मरणाक्षेपेण स्वरूपलाभस्य कीर्तनस्वरूपलाभस्य जातत्वात्, अतः स्मरणविधिरावश्यक इति । न च तर्हि स्मरणं वा स्मरणकीर्तने वा विधातव्ये, शिष्टमर्थादायास्यतीति वाच्यम्, दशविधलीलायुक्तभगवत्स्मरणस्यात्र विवक्षितत्वेन भगवतस्तादृशत्वस्य राज्ञाऽज्ञातत्वेन वाक्यस्यानुत्तरत्वापातात् । द्वयविधानेऽपि दोषतादवस्थ्याच्च । गुणविशेषादप्यावश्यकत्वमाहुः दोषान्तराप्रवेशश्चेति । अन्यासक्तेः फलप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्यावश्यकतया स्मरणेनोत्तरकालीनस्य तस्यासंभवश्चेति फलोपकारशैघ्र्यादपि स्मरणमावश्यकमतोऽपि तद्विधानम् । तथा च श्रीशुकस्याध्ययनापदेशेन श्रवणेन भगवति स्नेहो भगवत्स्मरणजनकसंस्कारश्चोत्पादितः, ततस्तेन स्मरणेन पूर्वस्नेहपोषकं स्नेहान्तरं कीर्तनं चोत्पादितम्, अत एव 'तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीना'मिति मुनिगुरुत्वमुक्तम् । ततस्तेन कीर्तनेन पूर्वपोषकं स्नेहान्तरं पुनः स्मरणान्तरमुत्पादितमिति स्वानुभूतस्य दोषान्तराप्रवेशस्यान्योन्यनिर्वाहस्य च स्फुटीकरणाय शुकेन त्रितयमुपदिष्टमित्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याहुः किञ्चेत्यादि । अवधी तु 'तस्मात्सर्वात्मना राजन्नि'तिश्लोके (२-२-३६) स्फुटौ भविष्यतः ननु व्यायेव्यावृत्तिनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः स्मरणान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति । तथा च 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति फलप्रतिबन्धकीभूतमत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमावृत्तिविधानाय त्रितयविधानमित्यर्थः । ननु स्नेहोत्पत्त्यनन्तरं तेनैवावृत्तिसंभवाद्व्यर्थमावृत्तिविधानमिति शङ्कायामाहुः यद्यपीत्यादि । तथा च प्रारब्धवशादन्यासक्तिरुत्पद्यते इति प्रारब्धनिवृत्त्यर्थमावृत्तिविधानमित्यर्थः । एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इति वाक्यार्थः स्मारितः । कायवाङ्मनसां तदीयत्वस्यैव प्रपत्तिपदार्थत्वादिति । सिद्धमाहुः तस्मादिति । स्मरणान्तव्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । एवं सर्ववाक्यव्याख्याने तत्र विधेयश्रवणविषयविचारेऽत्रावयुत्यानुवादाद्भगवत्त्वांशे विधिः, शेषेऽनुवाद इति श्रवणविधेरवयुत्यानुवादत्वं सिद्धम् । तत्रानुवादांशे श्रुतिविरोधमाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । तथा च मननाद्यकथनेन प्रवेशरूपाभयस्य भेदसहिष्णुतया कैवल्यश्रुतिविरोधेन मध्ये ज्ञानाङ्गीकाराज्ज्ञाने हेतुताबोधकश्रुतिविरोधेन चात्रत्यश्रवणविधेर्न श्रुतिसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तत्र समादधते नेत्यादि । साङ्गस्य श्रवणस्यात्रावयुत्यानुवाद इत्यत्र गमकमाहुः तदित्यादि । सिद्धमेवेति । भगवतः श्रोतव्यत्वविधानादेव सिद्धम्, तेनानुक्तसिद्धत्वात्तत्रेवात्रापि नोक्तमतो न दोष इत्यर्थः । ननु तथापि दृशेश्चाक्षुषे मानसे च शक्तेरत्र तदभावे द्रष्टव्यश्रुतिविरोधस्तु तदवस्थ इत्यत आहुः प्रेम्णेत्यादि । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्येऽभिज्ञाया उक्तत्वात्तस्याश्च तत्तदन्तावगाहिज्ञानत्वेन साक्षात्कारविशेषात्मकत्वात्प्रेम्णा तत्संभवे सोऽपि नेत्यर्थः । प्रवेशस्य लिङ्गभङ्गानन्तरभावित्वाज्जीवस्य तदानीं भेदसहिष्णुतायामपि न कैवल्यश्रुतिविरोधोऽपीति श्रवणविधेर्न श्रौतसामानाधिकरण्यहानिरिति भावः । नन्वेवं सति ज्ञानादेवात्र मोक्षसिद्धेर्व्याख्येयवाक्यविरोधः, वाक्ये श्रवणादीनामेवाभयकारणत्वबोधनादित्यत आहुः तथापीत्यादि । तथा च साक्षात्कारोत्तरमपि तस्यानन्तिमत्वे श्रवणादेः प्रेम्णावृत्तेरवश्यंभावित्वात्तत्कारणतयाऽभङ्गेन न व्याख्येयवाक्यविरोध इत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तिमसाक्षात्कारेणान्यथासिद्धेस्तद्विरोधो दुर्वार इत्यत आहुः अन्तिमेत्यादि । नान्तरीयकत्वमविनाभूतत्वम् । तथा च यथासंभवं तैः प्रेमोत्पाद्यम्, सप्रेमभिस्तैः साक्षात्कारः, ततस्तदनन्तरभाविभिः सप्रेमभिरन्तिमसाक्षात्कारप्रवेशाविति न कोऽपि दोषलेश इत्यर्थः । ननु किमित्येवं कल्प्यते, वैदिक्येव प्रक्रिया कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः न चाध्यात्मिकेत्यादि । श्रवणवदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । अनङ्गीकारे हेतुः नाहमित्यादि । अत्र वेदशब्दो वेदोदितज्ञानमात्रवाची । 'सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायन'मित्यादौ तथा दर्शनात् । विदेर्ज्ञानवचनत्वादत्र सङ्कोच एव, न तु लक्षणा, न तु वेदोदितयावत्साधनवाची, तपआदीनां पृथगुपादानाल्लक्षणापत्तेश्च । दृशिस्तु ज्ञानदर्शनोभयसाधारणः, अग्रिमवाक्यस्वारस्यात् । एतेन 'नायमात्मे'ति श्रुतिरपि संगृहीता । तथा चातो नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ननूक्तैर्दोषैः श्रवणविधौ शारीरस्य विषयत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वेऽपि दर्शनविधौ स एव ग्राह्यः, अभ्यर्हितत्वात् । न च वाक्यभेदापत्तिः । सर्वात्मदर्शन एव स्वदर्शनस्यापि सिद्धेः । ततश्च 'आत्मानं चेद्विजानीया'दिति श्रुत्यनुसारेण शोकस्यापि निवृत्तिरात्मलाभश्च भविष्यतीति फलत्वं तत्साक्षात्कारस्यैवोचितमिति शङ्कायामाहुः न चेत्यादि । तत्र हेतुः सङ्घातेत्यादि । अयमर्थः । अस्यामेव श्रुतौ 'यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं—यच्छृणुयादिति', एवमेव 'यद्वै तन्न पश्यती'त्यादि । अत्र यद्वै तन्न शृणोती'त्याद्युक्त्वाऽश्रवणादिप्रकारं वदति 'शृण्वन्वा' इत्यादिना, तत्र च श्रुत्यादीनामविनाशित्वकथनेनात्मधर्मत्वं बोध्यते, तथा सङ्घाते विद्यमानेऽपि ब्रह्मभावेन ब्रह्मधर्मप्राकट्याद्व्यापकः सङ्घातादुद्गतः कैवल्यं प्राप्तः सर्वेन्द्रियकार्यं ब्रह्मैक्येन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रवणदर्शनादिकं स्वयमेव करोति। यथा ब्रह्म 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'त्यादिश्रुत्या स्वयं करोति, तद्वत्। तादृशस्य च भगवच्छ्रवणे प्रवृत्तिः शुकेनैव वक्ष्यते 'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य' इत्यनेन। एवं सति तद्विषयकश्रवणं तद्दर्शनस्यैव फलत्वम्, फलं च न शारीरदर्शनस्येत्यर्थः। नन्वेवं पुराणोक्तश्रवणेऽस्तु, न तु श्रौतेऽपि, मानाभावादित्यत आहुः एतावदिति। तथा च तत्रापि श्रुतेः सन्दिग्धत्वेन प्रकरणबलाद्दर्शनस्यापि ब्रह्मात्मविषयत्वमेव निर्णीयतेऽतो न प्रमाणाभाव इत्यर्थः। ननु श्रुतौ द्वारत्वेन, प्रेम्णोनुक्तेस्तदंशे विरोध इति शङ्कायामाहुः भगवत इत्यादि। तथा च 'यमेवे' त्यादिश्रुत्यन्तरेण तत्रापि तदभिप्रेतमिति न विरोध इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे वादिविप्रतिपत्तिं निराकर्तुं तन्मतमनुवदन्ति यत्त्वित्यादि। दूषयन्ति तदित्यादि। तथा च यदि तथा स्यात्, शुकः किमिति छायां दद्यात्, सनत्कुमारो वा किमिति स्कन्दरूपेणावतरेत्, अतो न तथेत्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। तथा चाभयपदेन भगवत्प्रवेश एव, न जीवस्वरूपलाभ इत्यात्मलाभश्रुतावपि भगवत्सायुज्यमेवाभिप्रेतमित्यर्थः। अत्र गमकमाहुः ब्रह्मैवेत्यादि। तथा च यदि स्वरूपलाभमात्रं मोक्षपदवाच्यं फलं स्यात्, तदा ब्रह्मभावानन्तरमप्ययं न वदेत्, अतः सायुज्य एव सर्वभयनिवृत्तिरिति तदेवात्मलाभपदार्थ इत्यर्थः। ननु प्रकारान्तरेण भगवदाविर्भावाभावे फलस्याप्यभावादुपनिषत्सु भक्तेरस्फुटत्वान्निष्फलतायां तद्वैयर्थ्यापात इत्यत आहुः न चेत्यादि। अस्य भजनरूपस्यार्थस्याभिधेयस्य फलस्य चाधिकारिभेदेन मर्यादापुष्टिभेदेन प्रकारभेदेन अव्यक्तादिरूपान्तरादिभेदेन विधानमतो न वैयर्थ्यमित्यर्थः। ननु प्रकारभेदे फलभेदोऽप्यापद्येत लोकवदिति चेत्, तत्राहुः फलं त्वित्यादि। ननु भगवद्रूपमेव प्रमेयं तत्सायुज्यरूपमेव च फलं श्रुतावप्युच्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकांक्षायां तदाहुः वेदश्चेत्यादि। तथा च वेदे सर्ववेद्यत्वं यस्योक्तं तस्यैवोंकारवाच्यस्य निष्कर्षो गीतायां 'अह' मिति वक्तुरभिधायकेन पदेन क्रियते। 'ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्। स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः। स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातन' मिति परमात्मवाचकं सकलनिष्कलभेदेन द्विविधमोमिति यत्पदमेतदेव सर्वे वेदा आमनन्ति तद्बीजकत्वात्तस्यैवार्थं नानाप्रकारैरभिदधति, सोऽहं भगवानिति, अतः प्रमेयैक्यम्, काठके 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद'मिति यत्फलमुक्तम्, यदेव च 'अंभस्यपार' इत्यादिना समुद्रशायित्वलिङ्गपुरःसरं बृहन्नारायणीयोपनिषदुक्तम्, तदेवात्र 'मा' मित्यनेन निष्कृष्यते। न हि पदस्य पुरुषाद्भेद इति फलैक्यम्, अतः साधनप्रकारभेदमात्रम्, न तु प्रमेयफलभेद इत्यर्थः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। नन्वत्राधिकारिभेदो वर्णपरत्वेनैव वक्तव्यः, अन्यथा विकल्पाव्यवस्थयाष्टदोषापत्तिरित्यत आहुः न चेत्यादि। तथा च 'अव्यक्तासक्तचेतसा' मिति वाक्यशेषाच्चित्तासक्तिभेदादेवाधिकारभेदः, न वर्णभेदेनेत्यर्थः। तर्हि विकल्पस्य कथं व्यवस्थेत्यत आहुः अत एवेत्यादि। काम्यस्थले तथैव व्यवस्थादर्शनादित्यर्थः। अत्र ऋष्यन्तरमाहुः शाण्डिल्यस्येत्यादि। तत्र 'सा मुख्येतरापेक्षितत्वा' दित्यारभ्य 'प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धे' रित्यन्तं पञ्चदशसूत्रात्मकं ज्ञेयम्। तस्यार्थमाहुः पूर्वमित्यादि। नन्वेवं सति 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानां पशु' रित्यादिवाक्यानां का गतिरित्यत आहुः अत इत्यादि। अत इति। अधिकारिभेदात्। तथा च 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्ता, अपि तु विधेयं स्तोतु' मिति न्यायात्तादृशानि वचनान्यहंग्रहाद्युपासनास्तावकानीति न विरोध इत्यर्थः। फलितमाहुः तस्मादित्यादि। नन्वत्र विधिर्नियमः परिसङ्ख्या वा, आद्येऽश्रौतत्वान्नैर्बल्यम्, द्वितीयादौ तु विकल्पापत्तिरित्यत आहुः विधीत्यादि। ननु 'प्रैषानुवादे'ति सूत्रे प्रैषपदेन विधिरेव सर्वैर्व्याख्यायत इति कथमविधानमित्याकाङ्क्षायां तदुक्तमुपगम्य हेत्वन्तरमाहुः लोकेत्याऽदि। वस्तुतस्तु सूत्रकृता प्रैषमिति वदता विधिभिन्नत्वं तस्य ज्ञाप्यतेऽथापि व्याख्यातृप्रसिद्ध्या तथाङ्गीकारेऽप्यत्र न संभवतीत्यर्थः। ननु विध्यभावे कथं फलसाधनत्वावगमः इत्यत आहुः फलेत्यादि। ननु विध्यभावेऽत्र मन्त्रादिरूपताया अप्यभावेनार्थवादत्वमेव वक्तव्यम्, तथा सति सिद्धार्थबोधकत्वेनानुवादत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात्प्रामाण्यहानिरित्यत आहुः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति। तथा च भगवतः प्रसिद्धत्वेऽपि भजनसंसर्गस्य लोकानधिगतत्वेनापूर्वस्य बोधनान्न प्रामाण्यहानिरित्यर्थः। ननु भावनाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः भावनेत्यादि। तन्निराकरणप्रकारस्तु भाष्यस्योत्सन्नत्वादिदानीं सर्वनिर्णयस्थेन 'साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फल' मित्यादिसन्दर्भेण विवरणादवगन्तव्यः। तर्हि तव्यस्यात्र कोऽर्थ इत्यत आहुः अयं चेत्यादि। आवश्यकार्थताङ्गीकारे गुणमाहुः प्रश्नेत्यादि। फलितमाहुः तस्मादिति। एवं वाक्यार्थस्य सिद्धत्वात्। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एतावानित्यत्र। तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वादिति। तयोः कीर्तनस्मरणयोर्मध्ये प्रथमोद्दिष्टत्वेनावसरप्राप्तात्कीर्तनविचारात्पूर्वं पुरुषान्तरानपेक्षत्वात्। उपोद्घातेनाहुः पञ्चेत्यादि। भारते मोक्षधर्मे 'साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च। ज्ञानान्येतानि विप्रर्षे! लोके च प्रचरन्ति हि। किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने। प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रम'मिति जन्मेजयेन पृष्टे, वैशम्पायनेन 'साङ्ख्य योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै' इत्यादिना स्वतन्त्रफलसाधकत्वेनोक्ताः। ततः 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते। हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः। अवान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते। प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केशवम्। उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः। ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः। पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वय' मिति प्रवर्तककथनेन प्रवृत्तिमुक्त्वा, 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते। यथागतं तथाज्ञानं निष्ठा नारायणः पर' इति कथनात्। तेषां मध्ये 'पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप। एकान्तभा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै' इति पाञ्चरात्रिकाणां भगवत्प्रवेशकथनेन श्रुतिवैष्णवसिद्धान्तौ समप्रधानत्वेनोक्तौ तुल्यफलतयोक्तौ। ततोऽग्रे 'साङ्ख्यं च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन्। सर्वैः समस्तै ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराण' मित्यत्र पाशुपतस्याकथनात् पूर्वं चात्मप्रमाणेषु गणयित्वा युक्तिभिरहन्तव्यत्वस्यापि कथनात् पशुपतिमतस्य कल्पभेदेनोत्कर्षजननद्वारा श्रुतावुपयोगस्तामसपरत्वेन परम्परया वैष्णवसिद्धान्त उपयोगः। मत्स्यपुराणे कल्पविभागे 'तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिं' मित्यनेन सात्त्विककल्पेष्वेव मुक्तेरुक्तत्वात्। मोक्षधर्मे दक्षस्तवप्रसन्नेन शिवेन 'अपूर्वं सर्वतो रुद्रं सर्वतः सुखमव्ययम्। अर्थैर्दशार्धैः संयुक्तं गूढमप्राज्ञनन्दिनम्। वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम्। शतान्तरव्यवसितं म्र्त्याश्रयमिमं स्मृतम्। मया पाशुपतं दक्ष योगमुत्पादितं मये' ति तस्य योगस्य शतान्तरे व्यवसितकथनात्। ब्रह्मपुराणे च समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्यायारंभे 'तस्माद्वक्ष्यामि भो विप्राः कृष्णे भक्तिर्यथा भवे' दिति प्रक्रम्य प्रथममन्यदेव भक्तिं ततस्तत्प्रसादेन यज्ञकरणे भक्तिं ततोऽग्निप्रसादेन भास्करे ततस्तत्प्रसादेन शंभौ भक्तिं चोक्त्वा, 'तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे। सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम्। ततो भक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा' इति व्यासवाक्य एकैकभावविमोकोत्तरं शिवभक्तेस्ततो भगवद्भक्तेः संसारमुक्तेश्च कथनात्, क्रममुक्तिहेतुत्वेन वा तदुपयोग इत्यर्थः। अतः परमिति। एतेभ्यः परं शिष्टं साङ्ख्यादित्रयम्, ते एते स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वांशे तत्र निन्दितत्वात्पूर्वोक्तेषु प्रवेशमलभमाना स्मरणशेषा भवन्तीत्याहेत्यर्थः। धर्मशास्त्रादीनां स्मरणशेषत्वमुपपादयन्ति स्वधर्मस्येत्यादि। अत इति। उक्तवाक्यैरेवमर्थनिर्धारात्। स्वरूपभूत इति। अन्तिमभूतः। तदुपयोग इति। यस्य देहस्योपयोगः। स इत्यादि। स उपयोगः चेदित्यादिनोक्तप्रकारेण स्मरणं भवेत्, तदा भवेदित्यर्थः। कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः पूर्वादिति। सिद्धमाहुः अत इति। यतः स्मरणस्यान्तिमदेहसम्पादकत्वं योगादीनामपि चैतस्मिन्नेव पर्यवसितत्वमत इत्यर्थः। एवं श्लोकं व्याख्याय तत्तात्पर्यमाहुः अत इत्यादि। एतेन युक्तिः प्रदर्शिता। तत्रायं प्रयोगः। अन्तकाले भगवत्स्मरणं साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः, योगादिशेषित्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा काम्यादय इति। तथात्वादिति। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं' मिति भगवद्वाक्येन तेषामपि लाभरूपत्वात्। तस्यास्तथात्वमिति। अन्तकालीनभगवत्स्मृतेः परमजन्मलाभत्वम्॥ ६॥ ❁ ❁ प्रायेणेत्यत्र। इदानीमिति। स्मरणस्य फलसाधकत्वसाधनानन्तरम्। साधयतीति। पञ्चभिः साधयतीत्यर्थः। गुणानुकथन इति। गुणपदं लीलानामप्युपलक्षकम्। असम्प्रज्ञातसमाधय इति। 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य' इति पातञ्जलयोगसूत्रे ध्येयसर्वावयवधारणोत्तरं तद्वशीकरणे सर्वावयवत्यागोत्तरमेकैकावयवध्यानं विरामप्रत्ययः तस्य योऽभ्यासः साधनाग्रहस्तत्पूर्वः संस्कारशेषः पूर्वप्रत्ययसूक्ष्मावस्थाशेषः शिष्टपदार्थो यत्र तादृशोऽन्यः असम्प्रज्ञातसमाधिरिति लक्षणात्। 'तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्। तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि संस्मरे' दिति भगवद्वाक्योक्तः। यत्र वेद्यं किमपि न ज्ञायते तादृशभावनाविशेषयुक्ताः वाक्यादिति। ल्यब्लोपे पञ्चमी, एतद्वाक्यमनुसन्धायेत्यर्थः। विरोधाभासबोधनार्थमिति। एवद्बोधनं भगवद्गुणानां गुणातीतत्वबोधनायेति ज्ञेयम्। सिद्धमाहुः तस्मादिति। तथा चात्रायं प्रयोगः, भगवद्गुणकीर्तनं साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः, गुणातीतरमणविषयत्वात्, 'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत' इति श्रुत्युक्तब्रह्मवदिति॥ ७॥ ❁ ❁ इदमित्यत्र। इदमप्रामाणिकमिति। एवं स्मरणकीर्तनोत्कर्षसाधनम्। आहेति। प्रमाणमाहेत्यर्थः। दुर्बलत्वमितिश्रुत्यपेक्षया नैर्बल्यम्। गुरुपरम्परामाहेति। युष्माभिः कथं ज्ञातमित्यपेक्षायां तामाहेत्यर्थः। पितृपदस्यानतिप्रयोजनकत्वामाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः पितैवेत्यादि। 'यं प्रव्रजन्त' मित्यत्रोपनयनस्यानुक्तत्वात्कदा पठनमित्याशङ्कानिरासायेदमुक्तं ज्ञेयम्॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता-बालप्रबोधिनी

एवं विपर्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह—तस्मादिति। 'दौष्यन्तिरत्यगान्माया' मिति वक्ष्यमाणतया भरतस्य मोहाभावेन तद्वंश्यस्य तवापि तथात्वमेव युक्तमित्याशयेन सम्बोधयति—हे भारतेति। यस्माद्भगवद्भजनविमुखस्य गृहाद्यासक्तस्य पुरुषार्थहेतुरप्यायुर्व्यर्थमेव याति तस्मादभयं निर्भयं पदं भगवन्तं तल्लोकं वेच्छता पुरुषेण हरिः स्वैकशरणानां स्वप्राप्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन संसारदुःखहर्त्ता श्रीकृष्णः श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्त्तव्यश्चेत्यन्वयः। दुःखहर्तृत्वे हेतुमाह–ईश्वर इति। तत्रापि हेतुमाह–भगवानिति, ऐश्वर्यादिषड्गुण इत्यर्थः। तस्य तथात्वेऽपि दुःखप्रदानां दुष्टानां बहूनां सत्त्वात् कथं सर्वथा दुःखनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—सर्वात्मेति, सर्वेषामात्माऽन्तर्यामीत्यर्थः। अतस्तत्प्रसादे न कोऽपि दुःखप्रद इति भावः। न च 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इत्यादौ भक्तेर्नवविधत्वं तत्रैकैकयाऽपि भक्त्या निर्भयत्वं च प्रसिद्धं तत्कथमत्र भक्तित्रयमेवोच्यते इति शङ्कनीयम्, श्रवणं विना स्मरणकीर्तने न सम्भवतः, स्मरणं विना च कीर्तनश्रवणे न स्तः, कीर्तनं विनापि श्रवणस्मरणे न स्यातामिति श्रवणादित्रयाणां परस्परनिर्वाहकत्वज्ञापनाय भक्त्यन्तरस्य श्रवणादिहेतुकत्वज्ञापनाय च श्रवणादित्रयस्योक्तत्वात्। तत्राप्येकैकयाऽप्यभयत्वे तु न सन्देहः। अतः संसारभयज्ञानमारभ्य तन्निवृत्त्यर्थं देहपातपर्यन्तं निरन्तरं यथासम्भवं श्रवणाद्यावृत्तिः कर्त्तव्या, तद्विना तु न कदापि संसारभयनिवृत्तिः, नापि निरतिशयपरमानन्दावाप्तिरिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निश्चयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एतत्त्रितये कस्य श्रेष्ठत्वमित्यपेक्षायामितरनिरपेक्षफलसाधकत्वात् स्मरणस्यैव सर्वसाधनफलत्वेन श्रेष्ठत्वमाह—एतावानिति । साङ्ख्ययोगस्वधर्मपरिनिष्ठाभिरनेकजन्मानुष्ठिताभिः पुंसां जन्मनः परो लाभः श्रेष्ठं फलं तावानेव साध्यते इत्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—अन्ते देहत्यागसमये नारायणस्य भगवतः स्मृतिरिति यत् । साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः । योगो यमनियमाद्यष्टाङ्गः । अन्यदप्यर्थकामादिजन्मफलमस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थं पर इति विशेषणम् । मध्ये कदाचिन्नारायणस्मृतौ जातायामपि मरणसमये यद्यन्यस्मृतिर्भवेत्तदा 'यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' इति वाक्यानुसारेणान्यप्राप्तिरेव स्यान्न भगवत्प्राप्तिरत उक्तमन्ते इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अत्र सदाचारं प्रमाणयति—प्रायेणेति । राजत्वात्त्वयाऽप्येवम्भूता बहवोऽनुभूता स्युरिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति । नैर्गुण्ये त्रिगुणातीते ब्रह्मणि स्थिता अत एव विधिनिषेधात्मकवेदान्निवृत्ताः तदुक्तपुण्यपापसम्बन्धरहिता अपि मुनयो मननशीलाः सदसद्विवेकिनः प्रायेण हरेर्गुणानां लीलानामनुकथने रमन्ते, प्रथमतः कीर्त्तनश्रवणाद्यभ्यासं विना ते स्मरणस्यासम्भवात् प्रथमतस्तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्मेति प्रसिद्धमेवैतदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ न केवलं पूर्वे एव तत्र रमंते किन्तु अहमपीदं वक्ष्यमाणपुराणं द्वापरादौ द्वापर आदौ यस्य तस्मिन् कलियुगप्रवेशकाले द्वैपायनाद्वेदव्यासात् स्वपितुः सकाशादधीतवानित्यन्वयः । तर्हि वेदादौर्बल्यं स्यादित्याशङ्क्याह—ब्रह्मसम्मितमिति, वेदतुल्यमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्म सम्यक् मितं प्रमितं येन तथाभूतमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भागवतमिति, भगवत्प्रोक्तं भगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकं चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये हे परीक्षित् ? जो अभय-पदको प्राप्त करना चाहता है, उसे तो सर्वात्मा, सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीकृष्णकी ही लीलाओंका श्रवण, कीर्तन और स्मरण करना चाहिये ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मनुष्यजन्मका यही—इतना ही लाभ है कि चाहे जैसे हो—ज्ञानसे, भक्तिसे अथवा अपने धर्मकी निष्ठासे जीवनको ऐसा बना लिया जाय कि मृत्युके समय भगवानकी स्मृति अवश्य बनी रहे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् । जो निर्गुण स्वरूपमें स्थित हैं एव विधि-निषेधकी मर्यादाको लाँघ चूके हैं, वे बड़े-बड़े ऋषि-मुनि भी प्रायः भगवानके अनन्त कल्याणमय गुणगणोंके वर्णनमें रमे रहते हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ द्वापरके अन्तमें इस भगवद्रूप अथवा वेदतुल्य श्रीमद्भागवत नामके महापुराणका अपने पिता श्रीकृष्ण द्वैपायनसे मैंने अध्ययन किया था ॥ ८ ॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥
तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् । यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥
एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् । योगिनां नृप[1] निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनम् ॥ ११ ॥
किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह । वरं मुहूर्त्तं विदितं [2]घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

सिद्धस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह । परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेता आकृष्टचित्तः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ महापुरुषो विष्णुस्तदीयः । यस्य यस्मिन् श्रद्धां कुर्वतां सती अहैतुकी ॥ १० ॥ ❀ ❀ साधकानां सिद्धानां च नातः परमन्यच्छ्रेयोऽस्तीत्याह । एतदिति । इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव । निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव । योगिनां ज्ञानिनां फलं चैतदेव निर्णीतम् । नात्र प्रमाणं प्रवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति मा शुच इत्याह किमिति त्रिभिः । परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैर्विदितं वृथा यातीति ज्ञातम् । यतो येन ज्ञानेन घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ननु त्वमतिप्रसिद्धो जन्मत एव ब्रह्मानुभवी गृहात्परिव्रज्य गतोऽनुव्रजंतं पितरमपि नैव पर्यचैषीः । संप्रति कथमेवं ब्रूष इत्यभिप्रायेण शंकते—सिद्धस्येति । आकृष्टचेता इति ब्रह्मानुभवादपि लीलाया माधुर्याधिक्येऽहमेव प्रमाणमिति भावः । राजर्षे इति । एतच्च ब्रह्मर्षय एव जानंति न तु प्रायो राजर्षय इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तर्हीदमपूर्वं वस्तवहमपि लभेयेत्यत आमूलचूलमेव मामेनदास्वादयेत्यपेक्षायामाह । तदहमिति । महापुरुषं कृष्णं प्राप्तुमर्हंसीति महापौरुषिकः । यद्वा विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । उत्तरपदवृद्धिश्च । यस्य यस्मिन् श्रीभागवते यद्वा श्रद्दधतां मध्ये यस्य तव मतिः सती ततश्च जन्माद्यस्येत्यारभ्य विष्णुरातममूमुचदित्यंतं सर्वमेव श्रीभागवतं श्रावयामासेति ज्ञेयमत एव प्रथमद्वादशयोरपि शुकप्रोक्तत्वे "अंबरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इति वचनं सम्यगुपपद्यते ॥ १० ॥ ❀ ❀ नन्वत्र शास्त्रे भक्तिरभिधेयेत्यवगम्यत एव तत्रापि भक्त्यंगेषु मध्ये महाराजचक्रवर्त्तिवत्किमेकं मुख्यत्वेन निर्णीयते तत्राह—नामानुकीर्त्तनमिति । सर्वेषु भक्त्यंगेषु मध्ये श्रवणकीर्त्तनस्मरणानि त्रीणि मुख्यानि तस्माद्भारतेति श्लोके

१. प्रा० पा० नृपते गीतं २ यतते ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नोक्तानि तेषु त्रिष्वपि मध्ये कीर्त्तनं कीर्त्तनेपि नामलीलागुणादिसंबंधिनि तस्मिन्नामकीर्त्तनं तत्रानुकीर्त्तनं स्वभक्त्यनुरूपनामकीर्तनं निरंतरकीर्त्तनं वा निर्णीतं पूर्वाचार्यैरपि न केवलं मयैवाधुना निर्णीयत इति तेनात्र प्रमाणं न प्रष्टव्यमिति भावः। कीदृशमकुतोभयं-कालदेशपात्रोपकरणादिशुद्धयशुद्धिगतभयाभावस्य का वार्त्ता भगवत्सेवादिकमसहमाना म्लेच्छा अपि यत्र नैव विप्रतिपद्यंते इति भावः। किञ्च। साधकानां सिद्धानां च मुमुक्षूणां मुक्तानां च नातः परमन्यच्छ्रेय इत्याह। निर्विद्यमानानामर्थान्मोक्षपर्यंतसर्वकामेभ्य इति इच्छतामित्यर्थात्तानेव कामानिति प्रविश पिंडीमितिवल्लभ्यते। ततश्च निर्विद्यमानानामेकांतभक्तानामिच्छतां स्वर्गमोक्षादि-कामिनां योगिनामात्मारामाणां च एतदेव निर्णीतं यथायोगं साधनत्वेन फलत्वेन चेति भावः। अत्र संदर्भः 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' इत्यादौ 'तदहं तेभिधास्यामि' इत्यंतेन 'यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुंदे मतिः सती' इति श्रीभागवतस्य परममहिमानमुक्त्वा तदनंतरं श्रीभागवतमुपक्रममाण एव तस्य नानांगवतस्तन्नामकीर्त्तनमेवोपदिशति। तत्रापि सर्वेषामेव परमसाधनत्वेन परमसाध्य-त्वेन चोपदिशति। 'एतन्निर्विद्यमानानाम्' इति टीका च साधकानां सिद्धानां च नातः परमन्यच्छ्रेयोस्तीत्याह। एतदिति। इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव, निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव, योगिनां ज्ञानिनां फलं चैतदेव नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थं इत्येषा नामकीर्त्तनं चेदमुच्चैरेव प्रशस्तम्, 'नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन्' इत्याद्युक्तेः। अत्र पाद्मोक्तदशापराधाः परित्याज्याः यथा श्रीसनत्कुमारवाक्यम् "सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः। हरेरप्यपराधान्यः कुर्याद्द्विपदपांशुलः॥ नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स नामतः। नाम्नोपि सर्वसुहृदो ह्यपराधात्पतत्यधः॥" इति। अपराधाश्चैते। "सतां निंदा नाम्नः परमम-पराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हणम् (१)॥ शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्ये-त्स खलु हरिनामाहितकरः (२)॥ गुरोरवज्ञा (३) श्रुतिशास्त्रनिंदनम् (४) तथार्थवादो (५) हरिनाम्नि कल्पनम् (६)। नाम्नो बलाद्यस्य हि पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः (७)॥ धर्मव्रतत्यागहुतादिसर्वशुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः (८)॥ अश्रद्दधाने विमुखेप्यशृण्वति यश्चोपदेशः शिवनामापराधः (९)॥ श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः। अहं ममापि परमो नाम्नि सोप्यपराधकृत्॥" इति (१०) अत्र सर्वापराधकृदपीत्यादौ श्रीविष्णुयामलवाक्यमनुसंधेयम्। "मम नामानि लोकेऽस्मिञ्श्रद्धया यस्तु कीर्तयेत्॥ तस्यापराधकोटीस्तु क्षमाम्येव न संशयः" इति। सतां निन्देत्यनेन हिंसादीनां वचनागोचरत्वं दर्शितम्। निंदादयस्तु यथा स्कांदे मार्कंडेयभगीरथसंवादे "निंदां कुर्वंति ये मूढा वैष्णवानां महात्मनाम्। पतंति पितृभिः सार्द्धं महारौरवसंज्ञिते (१)॥ हंति निंदति यो द्वेष्टि वैष्णवान्नाभिनंदति। क्रुध्यते याति नो हर्षं दर्शने पतनानि षट्॥ इति। तन्निंदा-श्रवणेपि दोष उक्तः। निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा। ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः" इति। ततोप-गमश्चायमसमर्थस्यैव समर्थेन तु निंदकजिह्वा छेत्तव्या तत्राप्यसमर्थेन तु स्वप्राणपरित्यागः कर्त्तव्यः। यथोक्तं देव्या। "कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने। जिह्वां प्रसह्य रुशतीमसतां प्रभुश्चेच्छिन्द्यादसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः" इति। शिवस्य श्रीविष्णोरित्यत्रैवमनुसंधेयं श्रूयते हि। "यद्यद्विभूतिमत्सत्वं मम तेजोंशसंभवम्"॥ इति। "ब्रह्मा भवोहमपि यस्य कलाः कलायाः" इति। "यत्पादनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्धनि कृतेन शिवः शिवोऽभूत्'। इति। "सृजामि तन्नियुक्तोहं हरो हरति तद्वशः। विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्॥" इति। तथा माध्वभाष्यधृतानि वचनानि। ब्रह्मांडे। "रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः। ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः (१) पिबंति येन वा नाकं मुक्ताः संसार-सागरात्। तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः (२) शिवः सुखात्मकत्वेन सर्वसंरोधनाद्धरः॥ कृत्यात्मकमिमं देहं स्थितेरंते प्रवर्त्तयन्॥ कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिस्तु विरेचनात्। बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते। एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः॥ वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः" इति। वामने "न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र संशयः॥ अन्य-नाम्नां किल गतिर्विष्णुरेव प्रकीर्त्तितः" इति स्कांदे। "ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः॥ अदादन्यत्र भगवान् राजवर्त्ते स्वकं वपुः" इति ब्राह्मे। "चतुर्मुखः सदानंदो ब्रह्मणः पद्मभूरिति। उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च॥ विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः" इति। तदेवं श्रीविष्णोः सर्वात्मकत्वेन प्रसिद्धात्तस्मात्सकाशाच्छिवस्य गुणनामादिकं भिन्नं शक्त्यंतरसिद्ध-मिति यो धियापि पश्येदित्यर्थः। द्वयोः भेदतात्पर्येण षष्ठ्यंतत्वे सति श्रीविष्णोश्चेत्यपेक्ष्य च शब्दः क्रियते तत्प्राधान्यविवक्षयैव श्रीशब्दश्च तत्रैव दत्तः। अत एव शिवनामापराध इति शिवशब्देन मुख्यतया श्रीविष्णुरेव प्रतिपादित इत्यभिप्रेतं सहस्रनामादौ च स्थाणुशिवादिशब्दास्तथैव॥ गुरोरवज्ञाऽनादर इति। अथ श्रुतिशास्त्रनिंदनम्। यथा पाखंडमार्गेण दत्तात्रेयर्षभदेवोपासकानां पाखंडिनाम्। अथार्थवादः स्तुतिमात्रमिदमिति मननं कल्पनं तन्माहात्म्ये गौण्यताकरणाय गत्यंतरचिंतनम्। यथोक्तं कौर्मे व्यास-गीतायाम्—देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः॥ ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात्कोटिगुणाधिकम्" इति। यत्तु विष्णुपार्ष-देभ्यः श्रुतनाममाहात्म्यस्याप्यजामिलस्य। "सोहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे" इति वाक्यं तत्खलु स्वदौरात्म्यमात्रदृष्ट्या नाममाहात्म्यदृष्ट्यात्वग्रे वक्ष्यते। 'तथापि मे दुर्भगस्य' इत्यादिद्वयम्। नाम्नो बलादिति। यद्यपि भगवन्नाम्नो बलेनापि कृतस्य पापस्य तन्नाम्ना क्षयस्तथापि येन नाम्नो बलेन परमपुरुषार्थस्वरूपं सच्चिदानंदसांद्रं साक्षाच्छ्रीभगवच्चरणारविंदं साधयितुं प्रवृत्तस्तेनैव परमघृणास्पदं पापं विषयं साधयतीति परमदौरात्म्यम्। ततः कदर्थयत्येतन्नाम चेति ततः पापकोटिमहत्तमस्यापराधस्यापातो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बाढमेव ततो यमैर्बहुभिर्यमनियमादिभिः कृतप्रायश्चित्तस्य क्रमेण प्राप्ताधिकारैरनेकैरपि दंडधरैर्वा कृतदंडस्य तस्य शुद्धभावो युक्त एव। 'नामापराधयुक्तानाम्' इत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण पुनरपि संततनामकीर्तनमात्रस्य तत्र प्रायश्चित्तत्वात् सर्वापराधकृदपीत्याद्युक्तानुसारेण नामापराधयुक्तस्य भगवद्भक्तिमतोऽप्यधःपातलक्षणभोगनियमाच्च तत्रेंद्रस्याश्वमेधाख्य-भगवद्यजनबलेन वृत्रहत्या प्रवृत्तिस्तु लोकोपद्रवशांतिं तदीयासुरतावखंडनं चेच्छूनामृषीणामाज्ञाकृतत्वान्न दोष इति मंतव्यम्। अथ धर्मव्रतत्यागेति। धर्मादिभिः साम्यमननमपि प्रमादोऽपराधो भवतीत्यर्थः। अत एव "वेदाक्षराणि यावंति पठितानि द्विजातिभिः॥ तावंति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः"॥ इत्यतिदेशेनापि नाम्न एव प्राधान्यमायाति। उक्तं हि। 'मधुरमधुरमेतत्' इत्यादौ 'सकलनिगमवल्ली सत्फलम्' इति। तथा श्रीविष्णुधर्मे "ऋग्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः। आधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम्" स्कांदे पार्वत्युक्तौ। "मा ऋचो मा यजुस्तात मा साम पठ किञ्चन। गोविंदेति हरेर्नाम गेयं गायस्व नित्यशः॥" पाद्मे रामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे 'विष्णोरेकैकनामापि सर्ववेदाधिकं स्मृतम्" इति। अथाश्रद्दधाने इत्यादिनोपदेष्टुरपराधं दर्शयित्वोपदेशस्याह-श्रुत्वेतियातः अहंममादिपरमोऽहंताममताद्येकतात्पर्यत्वेन तस्मिन्ना-नादरवानित्यर्थः। 'नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतम्' इत्यादौ देहद्रविणादिनिमित्तकपाखंडशब्देन च दशापराधा लक्ष्यंते। पाखंडमयत्वात्तेषां तथा तद्विधानादेवापराधानंतरमुक्तं पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये "अवमन्य च ये यांति भगवत्कीर्त्तनं नराः। ते यांति नरकं घोरं तेन पापेन कर्मणा" इति। एतेषां चापराधानामनन्यप्रायश्चित्तत्वमेवोक्तं तत्रैव "नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरंत्यघम्॥ अविश्रांतिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च" इति। अत्र सत्प्रभृतिष्वपराधेषु तत्संतोषणार्थमेव संततनामकीर्तनादिकं समुचितम्। अंबरीषचरितादौ तदेकक्षम्यत्वेनापराधानां दर्शनात्। उक्तं च नामकौमुद्याम् "महदपराधस्य भोग एव निवर्तकस्तदनुग्रहो वा" इति। तस्मादृत्यंतराभावात्साधूक्तमेतन्निर्विद्यमानानामिति॥ ११॥ ❀ ❀ श्रेयसे नामकीर्तनादिरूपाय॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु सिद्धस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह। परिनिष्ठित इति। नैर्गुण्ये परिनिष्ठितः काष्ठांगतः शास्त्रैरपेक्ष्येण भगवद-नुसन्धानप्रकारे स्थित इत्यर्थः। ईदृशोऽप्यहमुत्तमश्लोकलीलया भगवल्लीलया गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः। हे राजर्षे यदाख्यानं पुराण-मधीतवानस्मि। तदभिधास्यामीत्युत्तरश्लोकेनान्वयः॥ ९॥ ❀ ❀ आरूढानां मादृशामप्यस्य पुराणस्योपादेयत्वात्कैमुत्यन्या-येनारुरुक्षोस्तवसुतरामिदमुपादेयमिति तुभ्यमुपदिशामीत्याह। तत्पुराणान्वे तु तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि चिरमशुश्रूषवे महां कथमभिधास्यसीत्यत आह। महापौरुषिक इति महापुरुषो भगवान् 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति' श्रुतेः स उपायस्यत्वेनास्यास्तीति महापौरुषिको महापुरुषभक्तो भवान्। नहि भगवद्भक्तानां रहस्यार्थोपदेशने चिरं शुश्रूषापेक्षेति भावः। यत्र पुराणे श्रद्दधतां श्रद्धां कुर्वतां मुकुन्दे मोक्षप्रदे भगवति सती अहैतुकी मतिर्भक्तिःस्याद्भवेत्॥ १०॥ ❀ ❀ मुमुक्षूणां नातःपरमन्यन्मोक्षसाधन-मित्याह। एतदिति। तापत्रयादिहेतुकनिर्वेदं प्राप्तानामकुतोभयं मोक्षमिच्छतां योगिनामनभिसंहितफलकर्मयोगनिष्ठानां हे नृप! हरेर्नामानुकीर्तनं स्वरूपादिचिन्तनादेरप्युपलक्षणमिदं तन्नामानुकीर्तनं तत्स्वरूपादिचिन्तनं चेत्येतदेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति माशुच इत्याह। किमिति। प्रमत्तस्य देहापत्यकलत्रादिष्वासक्तस्य परोक्षैरज्ञाततयैवगतैर्बहुभिर्हायनैः किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः। विदितं वृथायातीति ज्ञातं मुहूर्त्तमेव वरं यतः येन विदितेन मुहूर्त्तेन श्रेयसं घटेत यत्नं कुर्यात्॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

नन्वस्तु भवतो भागवताध्ययनं तात्कमर्थमिति तत्राह परिनिष्ठित इति यत्र यच्छ्रद्दधतां यत्र यस्मिन् भागवते प्रतिपादि-तमर्थं श्रद्धतामिति वा अहं भागवतं नाम यदाख्यानमधीतवान्। तत्ते तुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधानं निमित्तमाह महा-पुरुषिक इति पूर्णषड्गुणत्वात्पुरुषो भगवांस्तद्भक्ताः पुरुषिकास्तेषां मध्ये महानिति यत्तस्मादित्यर्थः। स्थितप्रज्ञतया कृतकृत्यस्य भवतो भागवताध्ययनं किमर्थमिति तत्राह-परिनिष्ठित इति। नैर्गुण्ये मुक्तौ परिनिष्ठितः मुक्तिरस्य भवतीतिनिश्चयवानपि उदरं संशयः प्रोक्तःपरिनिष्ठा विनिश्चय इत्यभिधानात् कथमनेनास्य परिहार आयात इति तत्राह उत्तमश्लोकेति। अनेनैवंविधमा हात्म्यादतिशयोभगवानित्युक्तं भवति॥ ९—१०॥ ❀ ❀ न केवलं तवैवैतन्निर्णीतमपितु सर्वयोगिनिामपीत्याह-एतदिति। निर्विद्यमानानां विरज्यमानानां क्लेशैरितिशेषः अकुतोभयं मोक्षः एवं वैराग्यादिसाधनसामग्रीमतां योगिनां हरेर्नामानुकीर्तनं[1] यदेतत्तदंते हरिस्मरणकारणमित्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ अनेन भागवताकर्णनमभिप्रेतं तदत्यंताल्पायुष्ट्वे न घटत इति शंकामाभू-दित्याह-किमिति ह्यायनैर्वत्सरैः परोक्षैरागामिभिः यतो येन मुहूर्त्तेन हरिस्मरणाख्यश्रेयसे घटेत तदेकं मुहूर्त्तं घटिकाद्वयमपि परमुत्तमं विदितं प्रख्यातम्॥ १२॥

---

१. अत्रनामशब्दो ग्रन्थपरः। सोहं नामविदेवास्मीत्यादौ ग्रन्थे प्रयोगदर्शनात्। हरिविषयग्रंथश्रवणादिकमिति यावत्॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये इत्यादौ तदहं तेऽभिधास्यामि इत्यन्ते यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती इति श्रीभागतस्य परममहिमानमुक्त्वा श्रीभागवतमुपक्रममाण एव तस्य नानाङ्गवतः श्रीमन्मुखतया तन्नामकीर्त्तनमेवोपदिशति, तत्रापि सर्व्वेषामेव परमसाधनत्वेन चोपदिशति, एतन्निर्विद्यमानानामिति। टीका च—साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमन्यच्छ्रेयोऽस्तीत्याह, एतदिति। इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव, निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव, योगिनां ज्ञानिनां फलञ्चैतदेव निर्णीतं, नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः इत्येषा। नामकीर्त्तनञ्चेदमुच्चैरेव प्रशस्तं, नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् इत्यादेः। तत्र पाद्मोक्ता दशाप्यपराधा परित्याज्याः। यथा श्रीसनत्कुमारवाक्यम्—सर्व्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः। हरेरप्यपराधान् यः कुर्य्याद्द्विपदपांशुलः॥ नामाश्रयः कदाचित् स्यात् तरत्येव स नामतः। नाम्नोऽपि सर्व्वसुहृदो ह्यपराधात् पतत्यधः॥ इति। अपराधाश्चैते—सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हाम् (१)। शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिकमलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः (२)॥ गुरोरवज्ञा (३) श्रुतिशास्त्रनिन्दनम् (४) तथार्थवादो हरिनाम्नि (५) कल्पनम् (६)। नाम्नो बलाद् यस्य हि पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः (७)॥ धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्वशुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः (८)। अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति यश्चोपदेशः शिवनामापराधः (९)॥ श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः। अहंममादिपरमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् (१०)॥ इति। अत्र सर्वापराधकृदपि इत्यादौ श्रीविष्णुयामलवाक्यमप्यनुसन्धेयम्—मम नामानि लोकेऽस्मिन् श्रद्धया यस्तु कीर्त्तयेत्। यस्यापराधकोटीस्तु क्षमाम्येव न संशयः॥ इति। सतां निन्देत्यनेन हिंसादीनां वचनागोचरत्वं दर्शितम्। निन्दादयस्तु यथा स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे—निन्दां कुर्व्वन्ति ये मूढा वैष्णवानां महात्मनाम्। पतन्ति पितृभिः सार्द्धं महारौरवसंज्ञिते॥ हन्ति निन्दति वै द्वेष्टि वैष्णवान्नाभिनन्दति। क्रुध्यते याति नो हर्षं दर्शने पतनानि षट्॥ इति। तन्निन्दाश्रवणेऽपि दोष उक्तः—निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा। ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः॥ इति। ततोऽपगमश्चासमर्थस्यैव, समर्थेन तु निन्दकस्य जिह्वा छेत्तव्या, तत्राप्यसमर्थेन तु स्वप्राणपरित्यागोऽपि कर्त्तव्यः। यथोक्तं देव्या—कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्म्मावितर्य्यशृणिभिर्नृभिरस्यमाने। छिन्द्यात् प्रसह्य रुषतीमसतां प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्म्मः॥ इति। शिवस्य श्रीविष्णोः इत्यत्रैवमनुसन्धेयम्—श्रूयते हि—यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं मम तेजोंशसम्भवम् इति, ब्रह्मा भवोऽमहपि यस्य कलाः कलायाः इति, यत्पादनिसृतसरिद्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् इति, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः।विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्॥ इति। तथा माध्वभाष्यधृतानि वचनानि ब्रह्माण्डे—रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्द्दनः। ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः॥ पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात्। तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः॥ शिवः सुखात्मकत्वेन सर्व्वसंरोधनाद्धरः। कृत्त्यात्मकमिमं देहं यतो वस्ते प्रवर्त्तयन्॥ कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिश्च विरेचनात्। बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्य्यादिन्द्र उच्यते॥ एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः। वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः॥ इति। वामने न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः। अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्त्तितः॥ इति। स्कान्दे—ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः। अदादन्यत्र भगवान् राजेवर्त्ते स्वकं पुरम् (वपुः)॥ इति। ब्राह्मे—चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति। उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च। विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः॥ इति। तदेवं श्रीविष्णोः सर्व्वात्मकत्वेन प्रसिद्धात्तस्मात् सकाशाच्छिवस्य गुणनामादिकं भिन्नं शक्त्यान्तरसिद्धमिति यो धियापि पश्येदित्यर्थः। द्वयोरभेदतात्पर्य्येण षष्ठ्यन्तत्वे सति श्रीविष्णोश्चेत्यपेक्ष्य च शब्दः क्रियेत। तत्प्राधान्यविवक्षयैव श्रीशब्दश्च तत्रैव दत्तः। अत एव शिवनामापराधः इति शिवशब्देन मुख्यतया श्रीविष्णुरेव प्रतिपादित इत्यभिप्रेतम्। सहस्रनामादौ च स्थाणुशिवादिशब्दास्तथैव। अथ गुरोरवज्ञा अनादरः। अथ श्रुतिशास्त्रनिन्दनं, यथा—पाखण्डमार्गेण दत्तात्रेयर्षभदेवोपासकानां पाखण्डिनाम्। अथार्थवादः—स्तुतिमात्रमिदमिति मननम्। कल्पनं—तन्माहात्म्यगौणताकरणाय गत्यन्तरचिन्तनम्। यथोक्तं कौर्म्मे व्यासगीतायाम्—देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः। ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात् कोटिगुणाधिकम्॥ इति। यत्तु श्रीविष्णुपार्षदेभ्यः श्रुतनाममाहात्म्यस्याजामिलस्य—सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे इत्येतद्वाक्यं, तत् खलु स्वदौरात्म्यमात्रदृष्ट्या। नाममाहात्म्यदृष्ट्या त्वग्रे वक्ष्यते—अथापि मे दुर्भगस्य इत्यादिद्वयम्। नाम्नो बलादिति—यद्यपि भवेनाम्नो बलेनापि कृतस्य पापस्य तेन नाम्ना क्षयः, तथापि येन नाम्नो बलेन परमपुरुषार्थस्वरूपं सच्चिदानन्दसान्द्रं साक्षात् श्रीभगवच्चरणारविन्दं साधयितुं प्रवृत्तस्तेनैव परमघृणास्पदं पापं विषयं साधयतीति परमदौरात्म्यं, ततः कदर्थयत्येव तन्नाम चेति, ततः पापकोटिमहत्तमस्यापराधस्यापातो बाढ़मेव, ततो यमैः बहुभिर्यमनियमादिभिः कृतप्रायश्चित्तस्य क्रमेण प्राप्ताधिकारैरनेकैरपि दण्डधरैर्वा कृतदण्डस्य तस्य शुद्ध्यभावो युक्त एव, नामापराधयुक्तानाम् इत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण पुनरपि सन्ततनामकीर्त्तनमात्रस्य भगवद्भक्तिमतोऽप्यधःपातलक्षणभोगनियमाच्च, तत्रेन्द्रस्याश्वमेधाख्यभगवद्यजनबलेन वृत्रहत्याप्रवृत्तिस्तु लोकोपद्रवशान्ति तदीयासुरभावखण्डनश्चेच्छूनामृषीणामाज्ञाकृततत्वान्न दोष इति मन्तव्यम्। अथ धर्म्मव्रतत्यागेति—धर्म्मादिभिः साम्यमननमपि प्रमादः अपराधो भवतीत्यर्थः। अत एव—वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः। तावन्ति हरि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नामानि कीर्त्तितानि न संशयः इत्यतिदेशेनापि नाम्न एव माहात्म्यमायाति । उक्तं हि—मधुरमधुरमेतत् इत्यादौ सकलनिगमवल्लीसत्फलम् इति । तथा श्रीविष्णुधर्मे—ऋग्वेदो हि यजुर्व्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वणः । अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ स्कान्दे पार्व्वत्युक्तौ–मा ऋचो मा यजुस्तात मा साम पठ किञ्चन । गोविन्देति हरेर्नाम गेयं गायस्व नित्यशः ॥ पाद्मे श्रीरामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे—विष्णोरेकैकनामापि सर्व्ववेदाधिकं स्मृतम् इति । अथाश्रद्दधाने इत्यादिनोपदेष्टुरपराधं दर्शयित्वोपदेश्यस्याह श्रुत्वेति । यतः अहं ममादिपरमः अहन्ताममताद्येकतात्पर्य्यत्वेन तस्मिन्ननादरवान् इत्यर्थः । नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतम् इत्यादौ देहद्रविणादिनिमित्तकपाखण्डशब्देन च दशापराधा लक्ष्यन्ते, पाखण्डमयत्वात् तेषाम् । तथा तद्विधानामेवापराधानन्तरमुक्तं पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये—अवमन्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः । ते यान्ति नरकं घोरं तेन पापेन कर्म्मणा ॥ इति । एतेषाञ्चापराधानामनन्यप्रायश्चित्तत्वमेवोक्तं तत्रैव—नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥ इति । अत्र सत्प्रभृतिष्वपराधे तु तत्सन्तोषणार्थमेव सन्ततनामकीर्त्तनादिकं समुचितम्, अम्बरीषचरितादौ तदेकक्षम्यत्वेनापराधानां दर्शनात् । उक्तञ्च नामकौमुद्याम्—महदपराधस्य भोग एव निवर्त्तकस्तदनुग्रहो वा इति । तस्माद् गत्यन्तराभावात् साधूक्तम्—एतन्निर्विद्यमानानामिति । तत्राभास एव द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ किमित्यस्य टीकायां माशुच इति माशोचीरित्यर्थः । श्रेयसे नामकीर्त्तनादिरूपाय ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

ननु त्वमतिप्रसिद्धो जन्मत एव ब्रह्मानुभवी गृहात् परिव्रज्य गतोऽनुव्रजन्तं पितरमपि नैव पर्य्यैचैषीः सम्प्रति कथमेवं ब्रूष इत्यत आह परिनिष्ठित इति । गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः । ब्रह्मानुभवादपि लीलाया माधुर्य्याधिक्येऽहमेव प्रमाणमिति भावः ॥९॥ ❀ ❀ तर्हीदमपूर्व्वं वस्त्वहमपि लभेयेत्यत आमूलचूलमेव मामेनदेवास्वादयेत्याकांक्षायामाह तदहमिति । महापुरुषं कृष्णं प्राप्तुमर्हतीति महापौरुषिकः । यद्वा विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् उत्तरपदवृद्धिः । यस्य यस्मिन् श्रीभागवते । यद्वा श्रद्दधतां मध्ये यस्य तव मतिः सती । ततश्च जन्माद्यस्य इत्यारभ्य विष्णुरातममूमुचदित्यन्तं सर्वमेव श्रीभागवतं श्रावयामासेति ज्ञेयम् । अत एव प्रथमद्वादशयोरपि शुकप्रोक्तत्वे अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु इति वचनं सम्यगुपपद्यते ॥१०॥ ❀ ❀ नन्वत्र शास्त्रे भक्तेरभिधेयतावगमादेव तत्रापि भक्त्यङ्गेषु मध्ये महाराजचक्रवर्त्तिवत् किमेकं मुख्यत्वेन निर्णीयते तत्राह नामानुकीर्त्तनमिति । सर्वेषु भक्त्यङ्गेषु मध्ये श्रवणकीर्त्तनस्मरणानि त्रीणि मुख्यानि तस्माद्भारत इति श्लोकेनोक्तानि तेषु त्रिष्वपि मध्ये कीर्त्तनं, कीर्त्तनेऽपि नामलीलागुणादिसम्बन्धिनि तस्मिन् नामकीर्त्तनं, तत्राप्यनुकीर्त्तनं स्वभक्त्यनुरूपनामकीर्त्तनं निरन्तरकीर्त्तनं वा निर्णीतं पूर्वाचार्य्यैरपि, न केवलं मयैवाधुना निर्णीयत इति तेनात्र प्रमाणं न प्रष्टव्यमिति भावः । कीदृशम् अकुतोभयमिति ! कालदेशपात्रोपकरणादिशुद्ध्यशुद्धिगतभयाभावस्य का वार्त्ता भगवत्सेवादिकमसहमाना म्लेच्छा अपि यत्र नैव विप्रतिपद्यन्त इति भावः । किञ्च साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमधिकं श्रेय इत्याह निर्विद्यमानानाम् अर्थान्मोक्षपर्य्यन्तसर्वकामेभ्य इति । इच्छताम् इति अर्थात्तानेव कामानिति प्रविश पिण्डीमितिवल्लभ्यते । ततश्च निर्विद्यमानानाम् एकान्तभक्तानाम् इच्छतां स्वर्गमोक्षादिकामिनां योगिनाम् आत्मारामाणाञ्च एतदेव निर्णीतं यथायोग्यं साधनत्वेन फलत्वेन चेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ हन्त हन्ताल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयम इति माशुच इत्याह किमिति त्रिभिः । परोक्षैः वृथा यान्तीत्यविदितैर्हायनैर्वर्षैः । विदितं तु मुहूर्त्तमपि वरम् । यतः येन वेदनेन घटेत सयत्नो भवेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

नैर्गुण्ये प्राकृतगुणसम्बन्धरहिते मङ्गलगुणगणार्णवे परिनिष्ठितोपि यदर्थः शास्त्राध्ययनादिव्यापारस्तां ध्याननिष्ठां प्राप्तोऽपि उत्तमकीर्त्तेर्भगवतो लीलया गृहीतं चेतो यस्य सः । यदाख्यानमधीतवानस्मि तदभिधास्यामीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदाख्यानन्ते तुभ्यमहमभिधास्यामि कथयिष्यामि यतो भवान् वेदाहमेतं पुरुषम् महान्तमिति श्रुतिप्रोक्तो महापुरुषो भगवांस्तदीयः आख्यानश्रवणकथनादेः फलङ्कैमुतिकन्यायेनाह । यत्रेति यस्मिन् । श्रद्दधतां श्रद्धां कुर्वताम् मुकुन्दे मुक्तिप्रदे सत्यभिचारिणी मतिःस्यात् । तद्गुणश्रवणादिद्वारा अनन्यविषया भक्तिर्भवेत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च हे नृप ! संसारान्निर्विण्णानां योगत्रयनिष्ठानामकुतोभयं मोक्षमिच्छतामभयसाधनमेतदेव किन्तत् हरेर्नामानुकीर्तनम् इदं गुणस्वरूपादि श्रवणमननादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अल्पायुरधुना किं करिष्यामीतिसंशयं माकुर्वित्याह । किमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य देहाद्यासक्तस्य परोक्षैरविदितैर्बहुभिरपि हायनैः संवत्सरैः किं फलं भवेन्न किमपीत्यर्थः विदितन्तु । इदमवशिष्टं तद्वृथा मा भवतु इत्येवं ज्ञातन्तु मुहूर्तमपि वरं श्रेष्ठं यतो येन विदितेन श्रेयस्कामः श्रेयसे घटेत यजेत ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

नन्वस्याऽध्ययनस्य¹ वेदवत्सामग्रीश्रवणादिदमपि विचार्यमेव। अतो नाऽनेन केवलेन निर्द्धारितार्थः प्रतिपत्तुं शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—परिनिष्ठितोऽपीति। ममाऽध्ययनं न बालवत्। किन्तु विचारपूर्वकम्। प्रथमतोऽधिकार एव मया विचारितः। ममेदं कर्त्तव्यं नवेति। तत्र सर्वस्याऽप्यध्ययनस्य—"आत्मलाभान्न परं विद्यत"—इत्यादिश्रुतिभिरात्मपर्यवसानाद्गुणातीतसमाधिरूपे नित्यं स्थितः सन्। भागवतस्य च रसमनुभूय तस्याऽप्राकृतत्वं ज्ञात्वा यथा ब्रह्मणि लीनो न समाध्यवस्थां भजते² तथा ब्रह्मरसाद्प्यधिक³रसत्वाद्गुणैर्गृहीतचेताः आख्यानमधीतवान्। आकरस्थो यो रसः स स्वस्थाने स्थितः स्वस्मिन्नागतान्प्रति न स्वात्मानं तथा प्रकाशयति। किन्तु केवलधर्मरूपेण प्रकटः। नृत्ये पात्रस्थपेयजले च दर्शनात्। यदा भगवांल्लीलारूपेण प्रकटो जातस्तदा तस्यां लीलायां यो रसः स एव रसो ब्रह्मणि परं नाऽभिव्यक्त इति निश्चित्य किमर्थं तदाशया स्थीयते तदपेक्षयाऽपीदानीमेव रसः कथं न पीयत इति विचारसहितलीलया गृहीतचित्तत्वम्। इममर्थमाह—उत्तमश्लोकेति। उत्तमैः श्लोक्यत इति भगवानुत्तमश्लोकः। गुणकरणादेव भगवतः स्तोत्रमपि जनैः सह सम्बन्धोऽपि। तस्मात्यः कश्चन भगवत्स्वरूपात्मको रसो निरतिशयत्वेऽपि सातिशयः स्वाऽभिव्यक्त्या भोक्तव्य इति येषामिच्छा तैर्लीला श्रोतव्येति निर्द्धार्य मया श्रोतव्यरसाभिज्ञेन आख्यानमधीतमित्यर्थः। राजर्षे इति सम्बोधनं यथा ऋषिदशायां राजत्वरसस्फूर्त्तिरधिका ज्ञानमिश्रत्वान्मान्यताधिक्याच्च तथेदमपीति युक्तौ सम्मतिरुक्ता। अनेन मर्यादात्वेऽपि पुष्टिरूपमिदमित्युक्तम्॥ ९॥ ❀ ❀ अतस्तादृशैरेव श्रोतव्यमिति कीर्त्तनरसास्वादनार्थं परिभ्रमता मया तादृशो भवानुपलब्धः। अतस्तदहं तेऽभिधास्यामीत्याह—तदहमिति। तत्पूर्वोक्तमुद्धृतब्रह्मामृतरसभूतमहं कीर्त्तनरसप्रेप्सुस्ते तादृशाय तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि। अथवा⁴। ते त्वत्सम्बन्धिभूतं तत्त्वयि स्थापयित्वाऽहमेवाऽभितः सर्वतो धास्यामि पास्यामीत्यर्थः। पीतस्य पुना रसास्वादनं निष्काश्याऽन्यत्र स्थापयित्वा पुनः पाने भवति। इदं तु गजेषूपलब्धम्। अभितश्च पानं सेचनादिरूपम्। द्वैपायनपदस्याऽप्येतत्सूचकत्वम्। द्विर्गता आपो यत्रेति तद्वत्त्वादन्तर्बहिः पाता उक्तः। अन्तःस्थबहिःस्थयोश्च गुणयोः। अतः सूक्ष्मरूपभागवतद्वयं बहिः स्थितं भगवता ब्रह्मणा च प्रकटितमन्तःप्रवेश्य पुनः प्रकटितवान्। अत एवोत्पत्त्या चोपपत्त्या च भगवद्गुणानां स्वरूपविचारे तदुभयमुदाहृतम्। अन्यथा ब्रह्मणाऽनुभूयमानो भगवान् किमिति स्वगुणप्रकाशकं भागवतं वदेत्। सोऽपि नारदाय कथं वदेत्। अत उपपत्त्या भगवदपेक्षया गुणा अधिका निरूपिताः। उत्पत्तौ च अन्तःप्रविष्टा अपि ते गुणाः पुनर्बहिः कृताः। अतस्तेऽभिधास्यामीति सिद्धम्। ननु कथमहमत्राऽधिकारीत्याकाङ्क्षायामाह—महापौरुषिको भवानिति। महापुरुषस्य सम्बन्धी महापौरुषिकः। महापुरुषो हि कीर्त्या। कीर्त्तिश्च गुणात्। तदीयत्वं च गुणास्वादनयोग्यतयैव। अन्यथा तादृशधर्मवतः सम्बन्धी न स्यात्। भवानिति। नाऽत्र तिरोहितमिव। एवं भगवद्गुणानामाधिक्यमुक्त्वा तेषां फलमाह—यस्येति। यस्याऽऽख्यानस्य सम्बन्धिनी या श्रद्धा तद्युक्तानां मोक्षदातरि स्वानन्ददायके सती पतिव्रतारूपा तदेकरसास्वादिनी मतिर्भवति॥ १०॥ ❀ ❀ एवं स्वरूपं फलं चोक्त्वा तत्र स्वमात्रविचारतां दूरीकर्तुं सर्वेषामेव विचारकाणां सम्मतिमाह—एतदिति। अत्र सर्वैरेवैतन्निर्णीतम्। एतद् भगवद्गुणानुकथनरूपम्। निर्विद्यमानानां विरक्तीच्छूनां विरक्तिं वाऽभ्यसताम्। अकुतोभयं ब्रह्मानन्दमिच्छताम्। तदर्थं योगादिकं च कुर्वताम्। एतन्निर्णीतं यद्धरेर्नामानुकीर्त्तनम्। तैर्वा तेषामर्थे वा। प्रथमतो विरक्ता ब्रह्मानन्दप्रेप्सवस्तद्रसज्ञ योगेनाऽनुभवन्तस्तादृशं रसं तत्राऽननुभूय तत्प्रकटस्थानं भगवन्नाम। हरित्वात्पूर्वक्लेशं दूरीकुर्वन्नेव तद्रसं पाययतीति। तन्नाम्नां पूर्वोक्तप्रकारेण तद्रसाभिव्यक्तियुक्तानां प्रथमं पानं कृत्वा पश्चादनुकीर्त्तनं कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थनिर्द्धारः। अतो भवानहं च महारसे पतितावित्युभयोरुत्तमाधिकारिणोः परमोत्साहः सूचितः॥ ११॥ ❀ ❀ एवं गुणकथनश्रवणरसं श्रुत्वा स्वस्य शापेन शीघ्रमरणमनुस्मृत्य तादृशरसास्वादनाभावाद्विषीदन्तं राजानं प्रत्याह—किं प्रमत्तस्येति। साधनीभूतमायुर्नाऽस्तीति विषादो न कर्त्तव्यः। यथा साकाङ्क्षस्याऽधिकारिणो रसाभिव्यक्तिस्तथा जीवनेयत्तापरिज्ञानरहितस्याऽनधिकारिणो नाऽभिव्यक्तिः। अतो जीवनेयत्ताज्ञापकः शाप उत्तम एव। अल्पता चोत्तमा। उत्तरावधेर्नैकट्यात्। आस्वाद्य परमरसं तस्मिन् रसे प्रवेशान्न पश्चात्तापः। अतः प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य बहुभिरपि हायनैर्वर्षैरज्ञातैर्न किञ्चित्फलम्। ज्ञातं तु मुहूर्त्तमपि वरं पुरुषार्थसाधकम्। यतो ज्ञानात्तेनाऽपि क्षणेन पुरुषार्थसाधनाय घटेत॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

परिनिष्ठित इत्यत्र। अत इति। निगूढाशयत्वात्। आहेति। निर्धारितार्थप्रतिपत्तिजनकत्वाय स्वानुभवमपि तत्र प्रमाणयितुं स्वस्यैतज्ज्ञानप्रकारमाहेत्यर्थः। गुणैरिति। लीलाभिः। अत्र गृहीतचेता इति विशेषणेन श्रवणद्वारा श्रीभागवतरसानुभावो ध्वन्यते, तेन चोपादानबुद्धिगोचरत्वान्मम वचनैस्तव निर्धारितार्थप्रतिपत्तिः सुकरेति बोध्यते। तदुपपादयाहुः आकरस्थ इत्यादिना। स्तोत्रमिति स्तुत्यता। स्वाभिव्यक्तयेति। स्वस्मिन् भगवत्प्राकट्येन। फलितमाहुः अनेनेत्यादि। उक्ताधिकारवत्त्वेऽपि लीलागृहीतचित्तत्वकथनेन, ईदृशं स्वाधिकारस्वरूपमुक्तमित्यर्थः॥ ९॥ ❀ ❀ तदहमित्यत्र। अत इति। यत ईदृशी मदुपरि कृपा, तज्ज्न्योऽनुभवश्चैतादृशेष्वेव प्रमितिजनक अत इत्यर्थः। अत इति समानशीलत्वात्। ननु निरपेक्षस्य भवतः कथने किं प्रयोजनमतः

१. अध्यापनस्येति क। २. भजतेति ख। ३. अधिकारसत्वादिति क। ४. अथ चेति क. ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आहुः अथेति । अथ चेत्यादिनोक्तमर्थमुपादयन्ति । पीतस्येत्यादि सिद्धमित्यन्तम् । वान्तत्वदोषपरिहारायोदाहरणमाहुः इदमित्यादि । अत्र सेचनादेः पानत्वकथनमन्तःप्रवेशकत्वसाधर्म्येण गौण्या ज्ञेयम् । 'नेत्राञ्जलिभिः पपु' रितिवत् । नन्वयं पानार्थक एव प्रयोग इति कथं निश्चेयमित्यत आहुः द्वैपायनेत्यादि । अन्यथा पितृपदेनैव चारितार्थ्यादिदं न वदेत्, पदान्तरं वा वदेदतस्तथेत्यर्थः । कथमेतस्य तत्सूचकत्वमित्यत आहुः द्विर्गता इत्यादि । द्वैपायनपदगर्भस्थबहुव्रीहिणा द्विविधौ गुणौ सूच्येते, तद्धितेन च द्विविधं पातृत्वं तदुदाहृत्य दर्शयन्ति अत इत्यादि । अत इति । द्विधा द्वयोः पातृत्वात् । अत्र भगवत्प्रकटितमन्तःस्थगुणप्रकाशकम्, व्रह्म प्रकटितं वहिष्ठगुणप्रकाशकम् । पुनः प्रकटनं च बहिः पानरूपमिति ज्ञेयम् । तेन द्वैपायनपदस्यैतत्सूचकत्वमित्यर्थः । अत एवेति । गुणद्वैविध्यप्रकाशनार्थत्वादेव । अत एवेति । गुणानां द्वैविध्यादेव । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अतः कथनं विना दर्शनमात्रेण ज्ञातुमशक्यत्वबोधनाद् गुणा भगवदपेक्षयात्यन्तमुपकारका उक्ताः उत्पत्तौ च वहिः प्रकटिताः । अतो गुणद्वैविध्यस्य पानद्वैविध्यस्य च परम्पराप्राप्तत्वा 'तेऽभिधिस्यामी' त्यनेन वोधितं गुणद्वैविध्यं पानद्वैविध्यं च निर्विवादमित्यर्थः । इत्याकाङ्क्षायामाहेति । योग्यतामाहेत्यर्थः । एवमत्र प्रथमे स्वस्वरूपकथनेनोक्तार्थे स्वानुभवः प्रमाणत्वेनोक्तः, द्वितीये च फलकथनेन राज्ञः प्रतिपत्तिसौकर्ये उपाय उक्तः ॥ १० ॥ ॐ ॐ एतदित्यत्र । तैर्वेति । 'कर्तृकर्मणोः कृती' ति कर्तृषष्ठ्या तथेत्यर्थः । कथं तेषां निर्णेतृत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याख्यानमुखेनाहुः प्रथमत इत्यादि ॥ ११ ॥ ॐ ॐ किं प्रमत्तस्येत्यत्र । आहेति । श्रोतृविषादस्य वक्तृद्वेगजनकत्वेन रसानुभवप्रतिवन्धकत्वात्तन्निवारणायाश्वासनमाहेत्यर्थः । अत इति । आकाङ्क्षाजनकत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी

ननु व्रह्मिष्ठस्य तव कथमेतदध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह-परिनिष्ठित इति । नैर्गुण्ये गुणातीते व्रह्मणि परिनिष्ठितः पर्यवसितान्तःकरणोऽपि अहमुत्तमश्लोकस्य उत्तमैरुपगीयमानयशसो विद्या[1]निवर्त्तकयशसो वा भगवतो लीलया गृहीतचेता आकृष्टचित्तो यदिदमाख्यानं श्रीभागवताख्यं अधीतवानस्मि तदहं ते तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामीत्युत्तरेणान्वयः । व्रह्मानन्दे स्थितस्यापि भजनानन्द आकर्षक इति तु तवापि सिद्धमिति सूचयन् सम्बोधयति-हे राजर्षे इति ॥ ९ ॥ ॐ ॐ ननु मम[2] कथने को हेतुरिति चेदीकारित्वमेवेत्याह-तदिति । यतो भगवान् महापौरुषिको महापुरुषो भगवान् स सेव्यतया अस्यास्तीति महापौरुषिको भगवद्भक्तः । कैमुत्यन्यायेन तच्छ्रवणफलमाह-यस्येति । यत्र श्रद्दधतां श्रद्धां कुर्वतामेव मुकुंदे मोक्षप्रदे भगवति सती संसारदुःखनिवर्तिका अहैतुकी निश्चला मतिर्भक्तिराशु शीघ्रमेव स्यादित्यन्वयः ॥ १० ॥ ॐ ॐ मुमुक्षूणामतः श्रेष्ठमन्यत्साधनं नास्तीत्याह—एतदिति । सर्वजनपालकस्य तवापि श्रवणादिना एतत्प्रवर्तकत्वमेवोचितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेति । निर्विद्यमानानां आध्यात्मिकादितापत्रयाभिभवहेतुकनिर्वेदं वैराग्यं प्राप्तानां अतएवाभयं पदमिच्छतां अतएव योगिनां तत्प्राप्त्युपायपराणां तत्प्राप्तिसाधनत्वेनैतद्धरेर्नामानुकीर्तनमेव वृद्धैर्निर्णीतं निर्णयपूर्वकमुक्तमतो नात्र प्रमाणं वक्तव्यमिति शेषेणान्वयः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ इदानीमल्पमेवायुरवशिष्टं तेन किमहं साधयेयमिति शोचन्तं प्रत्याह—किमिति त्रिभिः । प्रमत्तस्य देहापत्यकलत्रादिष्वासक्ततया कर्त्तव्यानुसन्धानरहितस्य परोक्षैरज्ञाततया गतैर्वहुभिरपि हायनैः संवत्सरैरिह मनुष्यजन्मनि किं किं प्रयोजनं सिद्ध्यति ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । देहादीनां नश्वरतया स्वभावानपायाद्वृथैव श्रम इति भावः । विदितं वृथैव यातीति ज्ञातं तु मुहूर्त्तमपि वरं श्रेष्ठम्, यतो येन विदितेन मुहूर्तेन श्रेयसे मोक्षाय घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजर्षे! मेरी निर्गुणस्वरूप परमात्मामें पूर्ण निष्ठा है। फिर भी भगवान् श्रीकृष्णकी मधुर लीलाओंने बलात् मेरे हृदयको अपनी ओर आकर्षितकर लिया। यही कारण है कि मैंने इस पुराणका अध्ययन किया ॥ ९ ॥ ॐ ॐ तुम भगवान्के परम भक्त हो, इसलिये तुम्हें मैं इसे सुनाऊँगा। जो इसके प्रति श्रद्धा रखते हैं, उनकी शुद्ध चित्तवृत्ति भगवान् श्री कृष्णके चरणोंमें अनन्य प्रेमके साथ वहुत शीघ्र लग जाती है ॥ १० ॥ ॐ ॐ जो लोग लोक या परलोककी किसी भी वस्तुकी इच्छा रखते हैं, या इसके विपरीत संसारमें दुःखका अनुभव करके जो उससे विरक्त हो गये हैं और निर्भय मोक्ष-पदको प्राप्त करना चाहते हैं, उन साधकोंके लिये तथा योगसम्पन्न सिद्ध ज्ञानियोंके लिये भी समस्त शास्त्रोंका यही निर्णय है कि वे भगवान्के नामोंका प्रेमसे संकीर्तन करें ॥ ११ ॥ ॐ ॐ अपने कल्याण-साधनकी ओरसे असावधान रहनेवाले पुरुषकी वर्षों लम्बी आयु भी अनजानमें ही व्यर्थ बीत जाती है। उससे क्या लाभ ? सावधानीसे ज्ञानपूर्वक बितायी हुई घड़ी दो घड़ी भी श्रेष्ठ है; क्योंकि उसके द्वारा अपने कल्याण की चेष्टा तो की जा सकती है ॥ १२ ॥

---

१. अस्मिन्पक्षे द्वेकारको निर्देश इति विशेषः । २. महां कथने इति क-ख-पुस्तकपाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ।
मुहूर्त्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥
तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीविताववधिः ।
उपकल्पय तत् सर्वं तावद्यत् साम्परायिकम् ॥ १४ ॥
अन्तकाले तु[1] पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहे[2]ऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥
गृहात् प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थज[3]लाप्लुतः ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासने ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

खट्वांगो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयन् । ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति । ततो देवैरुक्तं तत्तु मुहूर्तमात्रमस्तीति । ततोऽतिशीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति । यत इयं स्वर्गभूमी रजोधिका कर्मभूमिः पृथ्वी ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तव तु एतर्ह्यपीदानीमपि । तावदिति । तावता कालेन सांपरायिकं पारलौकिकं साधनं संपादय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्र वैराग्यं तावदाह । अंतकाल इति । गतसाध्वसो मृत्युभयशून्यः असंगो नामानासक्तिः तेन शस्त्रेण स्पृहां सुखेच्छां तं देहमनु ये पुत्रकलत्रादयस्तेष्वपि स्पृहां छिंद्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किं च गृहात्प्रव्रजितो निर्गतः गृहे स्थितस्य पुनरप्यासक्तिसंभवात् । तत्राष्टांगयोगमाह । धीर इति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् । पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणम् । आसनमाह । शुचाविति । विविक्ते एकांते विधिवत्कुशाजिनचैलैः क्रमेण निर्मिते ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्र खट्वांगचरितं प्रमाणयति । खट्वांग इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कौरव्येति । तव तु राज्ञः सांपरायसाधनसंपादनं न दुष्करमाज्ञयैव सर्वव्यवहारसिद्धेरिति भावः । सप्तानामह्नां समाहारः सप्ताहम् । "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति स्वार्थत्वान्न ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्रांतकाले म्रियमाणेन किं कर्त्तव्यमिति प्रश्ने योगेनैव स्वेच्छया देहं परित्यज्य सुखेनैव ब्रह्मपदं प्रवेष्टं योगाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्याचिख्यासूनां तन्महासदःस्थानां केषांचिन्मतमष्टांगयोगं स्वमतस्य शुद्धभक्तियोगस्य पुनरपि द्वितीयाध्यायांते वक्तव्यस्योत्कर्षार्थमाह । अंतकाल इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आसन्नमरणस्यान्यदपि कृत्यमाह किञ्चेति । तत्र गृहेतरे देशे ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या ।

तत्राष्टाङ्गेति । योगस्याष्टावङ्गानि यथा, पातञ्जले—यम-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽस्यैवाङ्गानि । तत्र अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । स्थिरसुखम् आसनम् इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या ।

विदितस्य मुहूर्त्तस्य श्रेयोघटकत्व इतिहासमाह । खट्वाङ्ग इति । खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते तेनोक्तं प्रथमं ममायुः कथ्यतामिति । ततो देवैरुक्तं मुहूर्त्तमात्रमस्तीति ततः शीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति नवमस्कन्धे प्रसिद्धम् । खट्वाङ्गो नाम राजर्षिरायुष इयत्तां एतावत्तां ज्ञात्वा इदमस्मिँल्लोके सर्वं देहादिश्चात्मात्मीयत्वाद्यभिमानमुत्सृज्य हित्वाऽभयं भयप्रतिभटं हरिं गतवान्प्राप्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कैमुत्यन्यायेनाह । तवेति अपिस्त्वर्थः तव त्वित्यर्थः हे कौरव्य ! तव तु एतर्हीदानीमपि जीविताववधिर्जीवितस्यावधिः परिमाणं सप्ताहं सप्तदिनपर्यन्तं तावत् । तावता सप्ताहेन कालेन सांपरायिकं परलोकहितं एतत्सर्वं उपकल्पय सम्पादय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तावद्वैराग्यमाह अन्तकाल इति अन्तकाले देहावसानकाले आगते प्राप्ते सति पुरुषः गतसाध्वसः निवृत्तभयः असङ्गोऽनासक्तिः । स एव शस्त्रं तेन देहे तं देहमनु येऽनुसृत्य ये वर्त्तमाना अपत्यकलत्रादयो देहानुबन्धिनस्तेषु च स्पृहामात्मात्मीयत्वाभिमानप्रयुक्तभोगेच्छां छिन्द्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किञ्च गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः धीर इत्यादिना आश्रयं भद्रमीक्षत इत्यन्तेनाष्टाङ्गयोगसंक्षेपोक्तिः धीरः जितेन्द्रियः अनेन ब्रह्मचर्यादिलक्षणो यम उक्तः । पुण्यतीर्थजलेषु आप्लुतः स्नात इत्यनेन स्नानदानादिनियम उक्तः शुचौ परिशुद्धे विविक्ते एकान्ते विधिवच्चैलाजिनकुशोत्तर इति शास्त्रक्रमेण कल्पिते आसने विधिवदासीनः ऋजुकायत्वस्वस्तिकादीनतिक्रम्योपविष्टः अनेनासनरूपांगमुक्तम् ॥ १६ ॥

---

१. प्रा० पा० ऽपि । २. प्रा० पा० देहानुयायिनीम् । ३. प्रा० पा० परिप्लुतः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एतमर्थमाख्यानेन द्रढयति खट्वाङ्ग इति । नामशब्दः प्रख्यात्यर्थे इह मनुष्यलोके मुहूर्तात्पूर्वमायुष इयत्तां मर्यादां ज्ञात्वा राज्यादिसङ्गमुत्सृज्य हरिमुद्दिश्येन्द्रियाणि च दत्त्वाऽभयलक्षणं मोक्षं गतवानित्यन्वयः "त्यागो विहायितन्दानमुत्सर्जनविसर्जनं" इत्यभिधानं अभयं पुरुषार्थरूपं हरिं गतवानिति वा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तव तदपेक्षयानेकायुष्मान्नहृत्तापः कार्य इत्यतस्तत्सर्वं हरिचरणारविन्दस्मरणविषयत्वेन कल्पयेत्याह तवापीति एतर्हीदानीं सप्तानामह्नां समाहारः सप्ताहं जीवितावधिरायुष्यस्येयत्ता यत्तावदायुः तत्सर्वमपि साम्पराय उत्तरकालो मुक्तिकालस्तत्सम्बन्धि यथा भवति तथा तावन्तकालं हरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णने तात्पर्यं कुर्वित्यर्थः "साम्परायस्तु संग्राममापदागामिकालयो" रिति यादवः मरणलक्षणापत्काले हरिचरणस्मरणं यथा भवति तथातावन्तं कालं भागवताकर्णनं कुर्विति वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मरणकालं ज्ञात्वा हरिस्मरणमिच्छतो वैराग्यं प्रथमसाधनमित्याह अन्तकाल इति आगते स्वतः देहनाशप्रयुक्तभयरहितः पुत्रादिस्नेहलक्षणः सङ्गः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसङ्गस्तेन शस्त्रेण तं देहमनु ये स्त्रीपुत्रादयस्तेषु च स्पृहां छिन्द्यादित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अथ किं कर्तव्यमत्राह गृहादिति गृहात् प्रव्रजितः संन्यासलक्षणवैराग्यं प्राप्तःधीरः प्रतिबन्धकनिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलाप्लुतो भागवतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथा गङ्गादिपुण्यतीर्थजलस्नातो निर्धूतबाह्यान्तर्मलः सन् शुचौ शुद्धे विविक्ते दुर्जनसङ्गरहिते देशे नात्युच्छ्रितन्नातिनीचमिति विधिवत्कल्पितासन आसीनो भवेदिति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

खट्वाङ्ग इत्यस्य टीकायां भुवमागत्येति स्वर्गमहाविषयदर्शनेन चित्तविक्षेपात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यत्तु पूर्वम् इतिलङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि इति बटुवचनं यच्चेदानीमपि सप्ताहं जीवितावधिरिति शुकवचनं तदुभयमपि श्रीभगवतैव तत्तदागमनस्य शीघ्रघटनया घटत इति ज्ञेयम् । तत् सर्वं श्रवणकीर्त्तनादिरूपं श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र इत्याद्युक्तेन न्यायेन न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था इत्यादि वक्ष्यमाणेन च ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अत एवान्तकाले इत्यादि मध्यमं प्रकरणं केषाञ्चिदन्येषामेव साधनत्वेन ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀, गृहादिति युग्मकम् ॥ १६—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तत्र खट्वाङ्गचरितं प्रमाणयति । खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत् ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तस्तानाह प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति तैरुक्तं मुहूर्त्तमात्रं तत् । ततस्तूष्णीमेव शीघ्रं भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तवापि तव तु । अत एतर्ह्यपि समये यत् साम्परायिकं पारलौकिकं साधनं तत्तावत् सर्व्वम् उपकल्पय कुरु ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्र म्रियमाणस्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्ने योगेनैव स्वेच्छया देहं परित्यज्य सुखेनैव ब्रह्मपदं प्रवेष्टुं योगाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्याचिख्यासूनां तन्महासदःस्थानां केषाञ्चिन्मतमष्टाङ्गयोगं स्वमतस्य शुद्धभक्तियोगस्य पुनरपि द्वितीयाध्यायान्ते वक्तव्यस्योत्कर्षार्थमाह अन्तकाले इति असङ्गोऽनासक्तिः । देहं तथा तं देहम् अनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ धीर इति ब्रह्मचर्यादिर्यमः प्रथमः । पुण्यतीर्थे इति स्नानादिर्नियमो द्वितीयः । विधिवत् कुशाजिनचैलैः क्रमेण कल्पिते आसने आसीन इत्यासनं तृतीयम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्देवमुखान्मुहूर्तमात्रं तवायुरस्तीति आयुषः । इयत्तामेतावत्तां ज्ञात्वा सर्वं राज्यादिकमुत्सृज्य तस्मादेव विदितान्मुहूर्ताद्धरिभजनरूपसाधननिष्पत्तिकालादभयं हरिं गतवान्प्राप्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हे कौरव्य तव तु एतर्हि इदानीमपि सप्ताहक्षिवितावधिरस्ति । तावता सप्ताहेन यत्साम्परायिकम् परलोकसाधनम् तत्सर्वमुपकल्पय समाचर ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्सर्वपरित्यागपूर्वकम् सपरिकरमष्टाङ्गयोगन्तावदाह । अन्तकाले इति सार्द्धैः सप्तभिः । देहान्तकाले आगते आसन्ने गतसाध्वसः निरस्तमृत्युभयः असङ्गशस्त्रेण वैराग्यखड्गेन देहं देहमनु ये देहानुबन्धिनस्तेषु च स्पृहामिच्छामासक्तिं छिंद्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गेहाद् योगविरोधिजनालयात् । प्रव्रजितो निर्गतः धीरो विजितेन्द्रियः ब्रह्मचर्यादिर्यमस्योपलक्षणमिदम् । पुण्यतीर्थजलाप्लुतः । इत्यनेन स्नानादिनियमो दर्शितः आसनाख्यमङ्गमाह शुचाविति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

अतः शत्रूणामायुरिवाऽज्ञातं स्वायुर्न प्रयोजकं किन्तु ज्ञातमेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह खट्वाङ्गो नामेति । खट्वाङ्गनामा दिलीपो देवपक्षपाती भूत्वा दैत्यान् हत्वा देवैर्वरं ब्रूहीत्युक्त आयुषः परिमाणं[1] ज्ञात्वा तदनुसारेण वरं प्रार्थयिष्यामीति विचिन्त्याऽऽयुःपरिमाणं[2] पृष्टवान् । ततस्तद्वचनान्मुहूर्त्तमात्रं ज्ञात्वा भूमौ समागत्याऽग्रे पालत्वेन[3] हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य अभयरूपं हरिं

१. परिणाममिति ख । २. परिणाममिति ख । ३. अग्रे पालत्वेन हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तमित्ययमंशो नास्ति ख ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्मरणेन गतः सन् तं प्राप्तवानित्यर्थः। तस्मात्कालभूयस्त्वं नाऽपेक्ष्यत इति भावः॥ १३॥ ❀ ❀ तव तु मुहूर्त्तानां शतद्वयमधिकं चाऽस्ति। एकेनाऽपि मुहूर्त्तेन कार्यं सेत्स्यति। तथापि पूर्वमस्माभिरुक्तं श्रवणं यावद्दशविधलीलायुक्तभगवद्विषयकमुपकल्पयेत्याह—तवाऽपीति। यथा तस्य ज्ञातमायुरेवं तवाऽपीति। एतर्हि इदानीमपि। जीवितावधिः सप्ताहम्। सप्तदिनमात्रं जीवितस्याऽवधिः। अतस्तावत्पर्यन्तं सर्वमेव परलोकसाधनमुपकल्पय सम्पादय। सर्वं परित्यज्य भगवत्कथां शृण्वित्यर्थः। केचनाऽग्रे वक्ष्यमाणमाहुः। तत्प्रमेयविरोधादुपेक्ष्यम्॥ १४॥ ❀ ❀ एवं सपरिकरं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्तं सर्वात्मना किं कर्त्तव्यमित्यस्य (?)। "अन्ते नारायणस्मृतिरि"ति च "गतवानभयं हरिमि" ति च वाक्याभ्यां सर्वमुपकल्पये' त्यनेन चाऽन्तकालकर्त्तव्यमुपदिष्टमेव। सर्वात्मना सर्वसमये तदेव कर्त्तव्यं यतः। तथापि राज्ञश्चेद्धृदये तस्योत्तरं देयमित्याकाङ्क्षा स्यात्तदाऽस्माभिरुच्यमानं श्रवणं न सम्यग्हृदये भासेतेति विशेषेणाऽन्तकालकर्त्तव्यं वदन् पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोपकार्युत्तराङ्गे मनननिदिध्यासने निरूपयति अन्तकाल इति। मननं नाम युक्तिभिरनुचिन्तनम्। तत्र भगवाञ्छ्रोतव्य इत्युक्तम्। तत्र को भगवानित्याकाङ्क्षायां सर्वात्मेत्यादिपदैः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वफलसाधकः सर्वमेव भगवानित्युक्तं भवति। तत्र कथं सर्वं भगवानित्याकाङ्क्षायां "आत्मैवेदं सर्वम्" "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन" इति वाक्यानां प्रमाणानां विद्यमानत्वेऽपि लौकिकयुक्त्यपेक्षायां सर्वस्याऽपि जगतो भगवच्छरीरे सन्निवेश उच्यते। पुरुषश्च भगवानित्यविवादम्। "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयते" ति श्रुतेः। "पुरुष एवेदꣳसर्वमि" ति च। तत्र सर्वस्याऽपि यावत् पुरुषशरीरे निवेशनं न क्रियते तावत् सर्वत्वं पुरुषस्य न मन्येत। अतः पुंरूपशरीरे निवेशनं कथयति। किञ्च। पुरुषस्य शरीरे सर्वं वचनेन निवेशितमपि यद्यनुभवेन विसंवादि स्यात्तदापि न मन्येत। अतस्तद्ध्यानरूपेण वदति। ध्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारो भवेत्तदा तस्य शरीरे सर्वं पश्यन्निःसन्दिग्धो भवेदिति मननं निदिध्यासनावधि साक्षात्कारफलकं तत्त्वनिरूपणार्थमुपदिशन् "पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय" इति न्यायेन को वेदाऽन्तकाले स्मरणे क्रियमाणे व्यासङ्गान्तरमपि भवेत्तदा तदेव भवेतिदि तद्दोषपरिहारार्थं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं वदन् तदङ्गभूतध्यानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन्नन्तकालकर्त्तव्यप्रश्नोत्तरमप्याह। तुशब्दस्त्वैतत्कर्त्तव्यमिति पक्षं व्यावर्त्तयति। पूर्वपक्षसङ्गतमेव किञ्चिदुच्यत इति वा पक्षं व्यावर्त्तयति। अन्तकालो मरणकालः। कालस्याऽन्तो वा वयोरूपस्य। राजदन्तादिवत्परनिपातः। 'अन्तकस्य वा कालः। समागत इति ज्ञाते प्रथमसाधनं गतसाध्वस इति तदर्थं पूर्वोक्तं कर्त्तव्यम्। तदनु असङ्गशस्त्रेण वैराग्यशस्त्रेण देहे तमनु ये देहानुवर्त्तिनो गृहादयस्तेषु च स्पृहामभिलाषं ममैते भवन्तु 'तत्कृतोपकारो वेति छिन्द्यात् अन्तःकरणे तेषामपेक्षां त्यजेत्। इदं द्वितीयम्। ततो गृहात्प्रव्रजेत्। संन्यासं गृहीत्वा गच्छेत्। तृतीयम्। ततः शीतादिबाधायां धैर्यं चतुर्थम्। एते यमा उक्ताः। नियममाह—पुण्यतीर्थजलाप्लुत इति पुण्यं जलमुद्धृतमपि भवतीति तीर्थपदम्। पुण्यपदेन काम्यतीर्थपरित्यागः। पुण्यरूपं तीर्थं गङ्गा वा। तीर्थपदेन घट्टो वा। "तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन्नि" ति श्रुतेः। आप्लुतः सम्यक् स्नातः। आसनमाह। शुचौ पवित्रे। विविक्ते एकान्ते। विधिवत् चैलाजिनकुशोत्तरप्रकारेण कल्पिते आसने आसीनः। अभ्यसेदिति सम्बन्धः॥ १५,१६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

तवापीत्यत्र। प्रमेयविरोधादिति। अत्र हि 'तस्माद्भारते'त्यारभ्य 'तस्मात्सर्वात्मने'त्युपसंहारात्सर्वात्मना कर्तव्यप्रश्नोत्तरमेव मुख्यतया प्रतीयते, तदेव चात्र कार्यते, तेन श्रवणकरणमेव प्रमेयं तद्विरोधादित्यर्थः॥ १४॥ ❀ ❀ अन्तकाले त्वित्यत्र। श्रवणकरणस्य प्रमेयस्य विरोधमेतदाभासेनापि स्फुटीकुर्वन्ति एवमित्यादि। अत्र मननादिनिरूपणं कथं सिध्यतीत्यपेक्षायां तद्व्युत्पादयन्ति मननमित्यादि। तदर्थं पूर्वोक्तं कर्तव्यमिति। साध्वसनिवृत्त्यर्थं श्रवणं कर्तव्यम्। वेतीति। इति हेतोर्ममैते भवन्त्वित्यपेक्षामित्यर्थः॥ १५॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

विदितस्य मुहूर्तस्य श्रेयोघटकत्वे इतिहासमाह—खट्वाङ्ग इति। खट्वाङ्गो नाम राजा देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्, ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते प्रथमतः आयुषः प्रमाणं ज्ञात्वा तदनुरूप एव वरो याचनीयोऽन्यथाऽऽयुषोऽल्पत्वं तदा महावरयाच्ञा वृथा स्यादतस्तेनोक्तं प्रथमं ममायुः कियदस्ति तत्कथ्यतामिति, ततो देवैरुक्तं तत्तु मुहूर्तमात्रमस्तीति, एवमायुष इयत्तां प्रमाणं ज्ञात्वा स्वर्गे रजोगुणाधिके मनसो नैश्चल्यासम्भवादिह साधनभूमावागत्य सर्वं देहापत्यकलत्रादिकमुत्सृज्य तेभ्यो मनः प्रत्यावर्त्य अभयं सर्वभयरहितं भयनिवर्तकं च हरिं ध्यायन् मुहूर्त्तान्मुहूर्त्तमात्रेणैव ध्यानेन हरिं गतवान् प्राप्तः। वरग्रहणसमये तस्यैवं विरक्त्यादि कथमित्याकाङ्क्षायामाह—राजर्षिरिति॥१३॥ ❀ ❀ कैमुत्यन्यायेनाह—तवेति। श्रेष्ठकुले जातस्य तवाप्येतदेव युक्तमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे कौरव्येति। तव त्वेतर्हीदानीमपि जीवितस्यावधिः प्रमाणं सप्ताहं सप्तदिनपर्यन्तमस्तीति यत्साम्परायिकं परलोकसाधनं श्रीभागवतश्रवणादिकं तत्तावता कालेनोपकल्पय सम्पादय॥१४॥ ❀ ❀ तदेवं मरणकाले श्रवणादिना भगवान् स्मर्तव्य

१. मन्मत इति ख। पुरुषस्य शरीरे इति क। २. अन्तकालस्येति घ। ३. एवं तत्कृतेत्यादि क।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्युक्तं तत्र यदि व्यासङ्गान्तरमपि स्यात्तदा तद्रूपप्राप्तिरेव स्यात् न भगवत्प्राप्तिरिति व्यासङ्गान्तरपरिहाराय चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः कर्त्तव्य इत्याह—अन्तकाले इति सार्द्धैः सप्तभिः । अन्तकाले देहावसानकाले आगते प्राप्ते सति पुरुषो गतसाध्वसो मरणभयरहितः सन् असङ्गः अनासक्तिस्तद्रूपेण शस्त्रेण देहे तं देहमनुसृत्य ये वर्त्तमाना गृहापत्यकलत्रादयस्तेषु च स्पृहां आत्मात्मीयत्वाभिमानप्रयुक्तभोगेच्छां छिन्द्यादित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गृहात्प्रव्रजितो निर्गतः सन्नभ्यसेदित्युत्तरेणान्वयः । कथमङ्गादि सम्भवति तत्राह—धीर इति, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनेन ब्रह्मचर्यादिलक्षणो यम उक्तः । पुण्यतीर्थानि गङ्गादीनि तज्जलेषु आप्लुतः सम्यक् स्नातः, इति स्नानादिनियम उक्तः । शुचौ पवित्रे विविक्ते एकान्ते देशे विधिवत् चैलाजिनकुशोत्तरम्, इति व्युत्क्रमेण कल्पिते आसने आसीनः ऋजुकायत्वस्वस्तिकादीन् अनतिक्रम्योपविष्टः, इत्यासनरूपमङ्गमुक्तम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजर्षि खट्वाङ्ग अपनी आयु की समाप्तिका समय जानकर दो घड़ीमें ही सब कुछ त्यागकर भगवानके अभयपदको प्राप्त हो गये । ॥ १३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ? अभी तो तुम्हारे जीवनकी अवधि सात दिन की है । इस बीचमें ही तुम अपने परम कल्याणके लिये जो कुछ करना चाहिये सब कर लो ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मृत्युका समय आनेपर मनुष्य घबराये नहीं । उसे चाहिये कि वह वैराग्यके शस्त्रसे शरीर और उससे सम्बन्ध रखनेवालोंके प्रति ममताको काट डालें ॥ १५ ॥ ❀ ❀ धैर्यके साथ घरसे निकलकर पवित्र तीर्थके जलमें स्नान करे और पवित्र तथा एकान्त स्थानमें विधिपूर्वक आसन लगा कर बैठ जाय ॥ १६ ॥

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद् ब्रह्माक्षरं परम् । मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ १७ ॥
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः । मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया ॥ १८ ॥
तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा । मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चन न स्मरेत् ।
पदं तत् परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ १९ ॥ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

जपगर्भं प्राणायामं वक्तुं जप्यमाह । त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितं ग्रथितं ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । मनसेंद्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह । मनो यच्छेद्वशी कुर्यात् । ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रत्याहारमाह । नियच्छेन्निगृह्णीयात् । अक्षानिंद्रियाणि निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः । धारणामाह । मन इति । पुनश्च कर्मभिस्तद्वासनाभिराक्षिप्तमाकृष्टं शुभार्थे भगवद्रूपे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ध्यानमाह । तत्रेति । एकमेकं पादाद्यवयवं अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषेण सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवविभावनया तद्दाढ्र्यं ध्यानमिति भेदः । समाधिमाह । निर्विषयं मनो युंक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानंदमात्राकारं कृत्वेत्यर्थः । प्रसीदत्युपशाम्यति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ गुणवशात्पुनरपि क्षोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुंध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ब्रह्मणो वेदस्य बीजं कारणम् । 'ॐकारप्रथमा वेदाः' इत्युक्तेः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आकृष्टं प्राचीनकर्मणां प्राबल्यात्प्राणायामैरपि सम्यङ्निश्चलीकर्त्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्र भगवद्रूपे निर्विषयं विषयस्पर्शरहितं ततोऽन्यत्किञ्चन किमपि । इत्यर्थ इति । यन्मनसः परमानंदाकारता तदेव भगवतो विष्णोः परमं पदं ब्रह्मेति भावः । प्रसीदति उपशाम्यति । यत्र परमानंदे सति निजचाञ्चल्यं त्यक्त्वा स्थिरीभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ या धारणा ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या ।

जपगर्भमिति । प्राणायामो द्विविधः सगर्भः निर्गर्भश्च । तत्र प्रणवादिजपसहकृतः सगर्भः तद्विरहितो निर्गर्भः । तथा चोक्तम्—सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ॥ प्राणायाममिति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः इति पातञ्जलसूत्रम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रत्याहारेति । स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकारे इन्द्रियाणां प्रत्याहारः (पातं । साधन । ५४) ॥

१. प्रा० पा० मनुस्म ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धारणामाहेति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पातं । विभूति । १) ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ध्यानमाहेति । प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । (पातं । विभूति । २) ॥ पादाद्यवयवमिति । वक्ष्यमाणतृतीयस्कन्धोक्ताष्टाविंशाध्यायीयविंशश्लोकाद्युक्तदिशेति ज्ञेयम् ॥ अवयवविभावनयेति । अवयवानां पृथक् पृथग् यथाक्रममेकैकस्य स्वरूपचिन्तयेत्यर्थः ॥ समाधिमाहेति । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (पातं । विभूति । ३) ॥ १९-२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्राणायामस्य जपगर्भत्वात्तावज्जप्यमन्त्रमाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृत्त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृद्वर्त्तनं यस्मिन्नक्षरत्रयग्रथितमित्यर्थः ब्रह्माक्षरं ब्रह्मप्रतिपाद्यमक्षरं प्रणवम्मनसाऽभ्यसेदावर्त्तयेत् । जितश्वासो जितप्राणो ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन् स्मरन्नेव मनो यच्छेन्नियच्छेत् । इदञ्च प्राणायामरूपमङ्गमुक्तम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियप्रत्याहारमाह । नियच्छेदिति । विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः । अक्षान् श्रोत्रादीन्द्रियाणि बुद्धिः सारथिर्यस्य स तथाभूतः प्रग्रहभूतेन मनसा यच्छेत् "बुद्धिस्तु सारथिम्विद्धि मनः प्रग्रहमेवचे" ति श्रवणात् । धारणामाह । मन इति । पुनश्च कर्मभिस्तद्वासनाभिराक्षिप्तम्विक्षिप्तं मनः शुभार्थे शुभाश्रये भगवद्रूपे निश्चयात्मिकया बुद्ध्या धारयेत् स्थिरं कुर्यात् शुभाश्रये मनसोऽवस्थापनं धारणम् शुभाश्रयस्य पुनः पुनः चिन्तनं ध्यानम् । तस्य विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वं समाधिरिति भेदः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ध्यानमाह तत्रेति । अव्युच्छिन्नेन समग्रशुभाश्रयावियुक्तेन चेतसा चित्तेन । एकावयवं प्रधानाङ्गं सुखाकारं ध्यायेत् । अनेनास्य चिन्तायाः पूर्वभावित्वं सिद्धम् । पूर्णध्यानाशक्त एकावयवं स्मरेदित्यर्थः । समाधिमाह । मन इति । निर्विषयं बाह्यविषयानुभवरहितमनो युक्त्वा समाधाय किञ्चन बाह्यविषयादिकं न स्मरेदित्यर्थः । आनन्दसंप्लवे लीनत्वान्न किञ्चित्स्मर्तुन्द्रष्टुं वा क्षमत इति चार्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ शुभाश्रयरूपमाह । पदमिति । यत्र मनः प्रसीदति । यस्मिन्स्वरूपे—चिन्त्यमाने मनो रागाद्यकलुषितं भवति तदेव विष्णोः परमं पदम् । यस्मात्तत्परमं सर्वोत्कृष्टं स्वरूपमित्यर्थः । कदाचिद्रागादिकालुष्यसम्भावनामाशङ्क्याह रजस्तमोभ्यामिति रजसा आक्षिप्तं विक्षिप्तं तमसा विमूढमात्मनः स्वस्य मनः धारणया यच्छेत् । धारणामाहात्म्यमाह या धारणा तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतं मलं रागादिकं हन्ति निवर्त्तयति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

स्थिरासनस्य कृत्यमाह अभ्यसेदिति । रेचकादिक्रमपरम्परया प्राणायामेन जितश्वासः प्राप्तप्राणप्रसादः मनो यच्छेत् स्ववशं कुर्यादेवं जितमनस्कः सन् बीजं सर्वजगद्व्यंजकं शुद्धं परं ब्रह्मानुस्मरन् अकारादींस्त्रीन्वर्णान्विवृणोतीति त्रिवृदक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्सर्वगतं परमुत्कृष्टमोकारं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जाप्यमुक्त्वा ध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति । बुद्धिसारथिर्यस्य स तथा सत्पुरुषो जितेन मनसाऽक्षानिन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत् प्रत्याहरेत् । प्रत्याहृत्य च संस्कारवशाद् बहिर्मुखतया कर्मभिराक्षिप्तं मनः स्वधिया सारथिना शुभार्थे परममङ्गलार्थे हरौ धारयेदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं हरौ नियतचेतसो योगिनो ध्यानाभ्यासप्रकारमाह—तत्रेति । तत्र युगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तो विषयैरव्युच्छिन्नेनाखण्डितेन चेतसा एकावयवमेकैकावयवं श्रीपादादिलक्षणं ध्यायादेवमनायासेन स्मरणविषयं कुर्यात् तत्परिपाकमाह मन इति एवमभ्यासपाटवेन युगपत्सर्वावयवस्मरणसमर्थः संस्ततोऽनन्तरं निर्विषयं विषयेभ्यो निर्गत्य स्थितं मनस्तस्मिन् हरौ सर्वावयवव्यापितया युक्त्वा नियुज्य यत्र मनः प्रसीदति निरतिशयं सुखं लभ्यते तद्विष्णोः परमं पदं समग्ररूपमेव स्मरेत्ततोन्यत्किञ्चिन्न स्मरेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अखण्डध्यानोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाऽक्षिप्तमितस्ततो विषयैराकृष्टं तमसा विमूढं कृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनःस्वस्य । मनः । धारणया तैलधारवदव्युच्छिन्नया स्मृत्या यच्छेद्विषयेभ्यः आवृत्य ध्यानमग्नं कुर्यात् या धारणा तत्कृतं रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं रागाविद्यादिमलं हन्ति तयेत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

अतिविक्षिप्तस्य मूढचित्तस्य यस्य तु साक्षाच्छ्रीभगवति धारणा न सम्पद्यते तस्य विक्षेपहेतुं प्रपञ्चमेव एतद्धारणामयत्वेन सम्पादयति रज इत्यादिना ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या ।

त्रिभिकारादिभिर्वृद्वर्त्तनं ग्रथनं यस्य तत् ब्रह्माक्षरं प्रणवम् अभ्यसेत् आवर्त्तयेत् जपेदिति प्राणायामश्चतुर्थः । प्राणायामबाहुल्येनैव प्रथमं मनः यच्छेत् निश्चलीकुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मबीजं प्रणवम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततश्च नियतेन मनसा विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् अक्षान् कर्णादीनीन्द्रियाणि नियच्छेदिति प्रत्याहारः । पञ्चमः । निश्चयात्मिका बुद्धिरेव सारथिर्यस्य सः । ततो मनः शुभेऽर्थे भगवद्रूपे धिया धारयेदिति धारणा षष्ठी । कीदृशं मनः कर्म्मभिराक्षिप्तं प्राचीनकर्म्मणामतिप्राबल्यात् प्राणायामैरपि सम्यक्निश्चलीकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्रैकावयवम् एकमेकं भगवदङ्गं ध्यायेदिति ध्यानं सप्तमम् । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं[1] धारणा । अवयवभावनया तद्दार्ढ्यं ध्यानमिति भेदः । अव्युच्छिन्नेन तस्मादवियुक्तेन ।

१. उच्चैरुच्चारणवारणाय मनसेति ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्विषयं विषयस्पर्शरहितं युक्त्वा संयोज्य किञ्चन ततोऽन्यत् किमपि न स्मरेत् । तदेव विष्णोः भगवतः पदं स्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यत्र सति मनः प्रसीदति उपशाम्यतीति समाधिरष्टम उक्तः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ गुणवशात् पुनरपि क्षोभे सति धारणयैव स्थिरीकुर्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुन्ध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जपगर्भं प्राणायामं दर्शयितुं तत्र जाप्यन्तावदाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृत् त्रिभिरकारोकारमकारैर्वृतं वर्तितं प्रवर्तितम् ब्रह्माक्षरञ्चित्चिच्छक्तिमद्ब्रह्मवाचकम् । तत्राकारो विशेषतः । शक्तिमद्वाचकः । अक्षरद्वयं शक्तिद्वयवाचकम् । समुदायोऽभेदपरोऽवयवा भेदपराः तदेवं सर्ववेदसूत्रं प्रणवं शुद्धं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । जितश्वासः जितप्राणः ब्रह्मबीजं वेदसूत्रमविस्मरन्मनो नियच्छेत् । प्रणवजपाशक्तथा प्राणायामेन मनोनियमनं कुर्यात् । इति प्राणायाम उक्तः ॥१७॥ ❀ ❀ इन्द्रियप्रत्याहारप्रकारन्दर्शयति । नियच्छेदिति । निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिः सहायकारिणी यस्य सः । प्राणायामेन नियमितं यन्मनस्तेन विषयेभ्यः शब्दादिभ्योऽक्षान् श्रोतादीनीन्द्रियाणि नियच्छेद्वशवर्तीनि कुर्यात् । धारणामाह मन इति । कर्मभिः प्रणवजपाक्षनियमनादिव्यापारैराकृष्टं मनः शुभे भगवद्रूपे । अर्थे आश्रये सामान्यतः धारयेत् स्थिरीकुर्यात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ध्यानमाह । तत्रेति । अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादविनिवृत्तेन चेतसा तत्र तस्मिन् रूपे विशेषतः एकमवयवं पादादिरूपमङ्गन्ध्यायेत् । समाधिमाह । मन इति । मनो निर्विषयं कृत्वा कणरूपं मनो उपनेत्रोपम् भगवद्रूपादपसार्य ज्ञातैव केवलः । पादपद्माद्यालिङ्गनं कुर्यादतः किञ्चन कणादिकमपि न स्मरेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आश्रयन्निरूपयति । पदमिति परा तदसाधारणा मा श्रीर्यस्मिन् तत् यत्र मनः प्रसीदत्युपशाम्यति तद्विष्णोः । पदं स्वरूपम् । कदाचिद्रजस्तमोभ्यां क्षोभे सति धारणयैव स्थिरीकुर्यादित्याह रजस्तमोभ्यामिति ! रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढमात्मनो मनः धारणया यच्छेत्स्थिरीकुर्यात् । धारणमाहात्म्यं दर्शयति सपादेन रजस्तमोभ्यां कृतं मनोमलं रागादिकं हन्त्यपनयति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

प्राणायाममाह अभ्यसेदिति । सबीजप्राणायामे शीघ्रं वायुः स्थिरो भवति । पापेन च वायोश्चलनम् । अतस्त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं अकारोकारमकारैर्वृतं सङ्ग्रथितं वर्णत्रयात्मकमेकं ब्रह्मवाचकं निर्विघ्नार्थं मङ्गलरूपञ्च । परम् । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीप्रकारेषु प्रथमम् । अवर्णात्मकं वा । तदभ्यसेत् । तेन वायुजयो भवति । ततः प्रत्याहारमाह—मनो यच्छेदिति । जितश्वासस्यैव मनोनियमनम् । श्वासजयश्च ब्रह्माक्षरेण अतो ब्रह्मबीजमनु[1]स्मरञ्जितश्वासो मनो यच्छेदिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रत्याहारे मनसश्चेन्द्रियाणामन्योन्यहेतुहेतुमद्भावेन भेदं निरूपयति—नियच्छेदिति । मनसा[2] इन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत् । विषयाणां दुष्टत्वबुद्धिर्मनसेन्द्रियनियमने सारथिः सहायः । पूर्वं मनसः क्रिया निवारिता प्राणायामेन । अधुना कर्मभिराक्षिप्तं प्रत्याहाररूपैः कर्मभिराक्षिप्तं आ समन्ताद्विषयेभ्यो दूरी[3]भूतम् । विषयज्ञानाननुकूलमिति यावत् । तादृशं मनः शुभरूपे अर्थे धिया सर्वावयवव्यापिकया बुद्ध्या मानसीं मूर्त परिकल्प्य तत्र सर्वावयवस्थितं मनो धारणारूपं कुर्यात् । सर्वावयवे मनसः स्थापनं धारणा । एकावयवे मनोधारणं ध्यानमिति भेदः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ध्यानमाह—तत्रैकावयवमिति । तत्र मनोगृहीतमूर्तावेकमवयवं ध्यायेत् । अव्युच्छिन्नेन पूर्वध्यातावयवसंश्लिष्टेन । अनेन खण्डशो ध्यानं निवारितम् एकमप्यवयवमितरावयवैर्यथायोग्यं संश्लिष्टमेव ध्यायेत् । एवं ध्याने क्रियमाणे यदा मनो विषयवासनां त्यजति तदा इममपि विषयं त्याजयित्वा सर्वथा निर्विशयं युक्त्वा योगसहितं कृत्वा । सर्ववृत्तिनिरोधं कृत्वेत्यर्थः । ततः किमपि न संस्मरेत् । योगसाधितप्रयत्नेन चित्तं निरुद्ध्य तिष्ठेत् । ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततो यद्भवति तदाह—पदमिति । एवं चित्तनिरोधे क्रियमाणे तच्चित्तं स्वयमेव प्रसीदति ध्यानाकारेण परिणमति । तस्य परिणामस्य य आधारस्तद्विष्णोः परमं पदम् । अन्यथा स्थलान्तरे निरुद्धं तदभिव्यक्तिं कुर्याद्विषीदेद्वा । अतो यत्र निरुद्धं प्रसीदति तदाधारसामर्थ्यादेव प्रसीदतीति प्रसादाधारो भगवत्पदमेव । चित्तप्रसादे यत्प्रकाशते तज्जीवात्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्य स्थानम् "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इति श्रुतेर्वह्निशिखात्वेनाऽप्युच्यमाना जीवकलैव । अथवा । अक्षरस्य भगवत्पदत्वात्तदंशो जीवोऽपि भगवत्पदम् । एवं यावत्कालं प्रसन्नं मनस्तिष्ठति तावत्तथैव स्थातव्यम् । "रजः सत्त्वं तम[4]श्चैवे" ति न्यायेन कारणीभूतं रजस्तमो वा कालप्रेरितं सत् मनो विक्षिपति विमूढं वा करोति । तदा योगबलेनाऽन्येषामपि मनांसि भगवत्पदे भासन्ते । सर्वेषां जीवानां तत्रैकीभावात् । तत्राऽन्यमनोविक्षेपे न किञ्चित्कुर्यात् । यदा त्वात्मनो मनः कर्मणि क्षिपेद्रजो मूढं वा कुर्यात्तमस्तदा तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्धारणया मनो यच्छेत् । तत्र नियमनसमये वासनया रजो विषयानुपस्थापयति । तमश्च

---

१. अविस्मरन्निति घ । २. प्रत्याहारे मनसेत्यादि ख । ३. दूरीकृतमिति घ । ४. तमश्चेति न्यायेनेति क ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निद्रादिकम् । तत्रोभयत्राऽपि धीरो भवेत् । तादृशी च धारणा कर्त्तव्या यया रजोदोषस्तमोदोषश्च दूरीक्रियते । चण्डिकाशिवादिधारणाव्यावृत्यर्थमुक्तम्—हन्ति या तत्कृतं मलमिति ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तत्रैकावयवमित्यत्र । विषयवासनामिति । ध्यानगृहीतेध्ययविषयकज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपां स्ववृत्तिमित्यर्थः । १९ ❋ ❋ पदं तदित्यत्र । ध्यानाकारेण परिणमतीति । कार्यं करणकर्तृभावं विहायाविकल्परूपं भवति । पुरुषोत्तमस्य स्थानमिति, अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यनेन जीवान्तर्भगवत्स्थितेरुक्तत्वात्तस्य स्थितिस्थानमित्यर्थः । ननु महानारायणोपनिपदि जाठराग्निशिखामध्ये नारायणस्य परमात्मनः स्थितिरुक्तेति तस्याः पदत्वम्, न जीवात्मन इति शङ्कायामाहुः तस्या इत्यादि । तथा च श्रुत्यन्तरस्वारस्यात्तथेत्यर्थः । ननूपक्रमविरोधात्तस्याः श्रुतेः जीवकलापरत्वं न वक्तुं शक्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । जीवानामिति, लिङ्गविशिष्टजीवानाम् ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वेन मङ्गलरूपत्वात् तज्जपगर्भस्य प्राणायामस्य शीघ्रं मनोनैश्चल्यहेतुत्वात् प्रथमं तज्जपं विधत्ते—अभ्यसेदिति । त्रिवृत्त्रयाणां अकारोकारमकाराणां वृद्वर्तनं यस्मिन् तदकारादित्रयग्रथितं ब्रह्माक्षरं ब्रह्मप्रतिपादकमक्षरं अतएव शुद्धमुपासकानां शुद्धिकरं अतएव परं मन्त्रान्तराच्छ्रेष्ठं प्रणवं मनसाऽभ्यसेदावर्त्तयेत् । मनसेन्द्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह—मन इति । जितश्वासः सन् ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन् स्मरन्नेव मनो यच्छेद्वशीकुर्यादित्यन्वयः ॥ १७ ॥ ❋ ❋ इन्द्रियप्रत्याहारमाह—नियच्छेदिति । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च' इति वचनाद्बुद्धिः सारथिः सहायो यस्य स मनसा प्रग्रहभूतेन विषयेभ्यः शब्दादिभ्योऽक्षान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि नियच्छेत्परावर्तेत । सर्वावयवे मनस्स्थापनलक्षणां धारणामाह—मन इति । कर्मभिः प्रत्याहाररूपैः आक्षिप्तं आ सर्वतो विषयेभ्यो क्षिप्तं दूरीकृतं विशुद्धं मनः शुभार्थे शुभाश्रये भगवद्रूपे निश्चयात्मिकया बुद्ध्या धारयेत् स्थिरं कुर्यात् ॥ १८ ॥ ❋ ❋ एकैकावयवचिन्तनरूपं ध्यानमाह—तत्रेति । तत्र भगवत्स्वरूपेऽव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादवियुक्तेन चेतसा एकमेकं पादाद्यवयवं ध्यायेत् । विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वे सति तदेकाकारतारूपं समाधिमाह—मन इति । मनो निर्विषयं तदतिरिक्तविषयानुसन्धानरहितं युंक्त्वा कृत्वा ततस्तदनन्तरं किञ्चनाप्यन्यन्न स्मरेत् । 'शुभार्थे धारयेद्धिया' इति यदुक्तं[1] तत्किमाश्रयस्वरूपं यत्र सँलग्नं मनोरागलोभादिदोषांस्त्यजतीत्यपेक्षायां तदाह—पदमिति । यत्र स्थितं मनः प्रसीदति कामक्रोधादिवासनास्त्यक्त्वाऽऽनन्दसमुद्रे लीनं भवति तद्भगवतो विष्णोः पदं स्वरूपमेव नान्यत् । तत्र हेतुमाह—परममिति, सर्वत आश्रयान्तरादुत्कृष्टमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❋ ❋ मनः कदाचित् पुनर्विक्षेपादि प्राप्नुयात् तदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह—रज इति । यदात्मनः स्वस्य मनो रजसाऽऽक्षिप्तं तमसा विमूढं वा स्यात्तदा धीरः सन् या तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतं मलं विक्षेपादिदोषं हन्ति निवर्त्तयति तया धारणया [2]तन्नियच्छेद्वशीकुर्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

तत्पश्चात् परम पवित्र 'अ उ म' इन तीन मात्राओंसे युक्त प्रणवका मन-ही-मन जप करे । प्राणवायुको वशमें करके मनका दमन करे और एक क्षणके लिये भी प्रणवको न भूले ॥ १७ ॥ ❋ ❋ बुद्धिकी सहायतासे मनके द्वारा इन्द्रियोंको उनके विषयोंसे हटा ले । और कर्मकी वासनाओंसे चञ्चल हुए मनको विचारके द्वारा रोककर भगवान्के मङ्गलमय रूपमें लगाये ॥ १८ ॥ ❋ ❋ स्थिर चित्तसे भगवान्के श्रीविग्रहमेंसे किसी एक अङ्गका ध्यान करे । इस प्रकार एक-एक अङ्गका ध्यान करते-करते विषय-वासनासे रहित मनको पूर्णरूपसे भगवान्में ऐसा तल्लीन कर दे कि फिर और किसी विषयका चिन्तन ही न हो । वही भगवान् विष्णुका परम पद है, जिसे प्राप्त करके मन भगवत्प्रेमरूप आनन्दसे भर जाता है ॥ १९ ॥ ❋ ❋ यदि भगवान्का ध्यान करते समय मन रजोगुणसे विक्षिप्त या तमोगुणसे मूढ़ हो जाय तो घबराये नहीं । धैर्यके साथ योगधारणाके द्वारा उसे वशमें करना चाहिये; क्योंकि धारणा उक्त दोनों गुणोंके दोषोंको मिटा देती है ॥ २० ॥

---

१. प्राक्तनसप्तदशे श्लोके । २. तन्मनः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यस्यां संधार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः । आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥

राजोवाच ।

यथा संधार्यते ब्रह्मन्धारणा यत्र सम्मता । यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

जितासनो जितश्वासो जितसंगो जितेंद्रियः । स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥ २३ ॥
विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् । यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

यतः यस्यां क्रियमाणायां भद्रं सुखात्मकमाश्रयं विषयं पश्यतस्तत्रैव प्रीतिर्भवति ॥ २१ ॥ ❃ ❃ यथा यत्र यादृशी चेति कर्तव्यताविषयतत्तद्विशेषाणां प्रश्नाः ॥ २२ ॥ ❃ ❃ यथेत्यस्योत्तरम् । जितासन इति । विषयमाह स्थूल इति सार्धेन ॥ २३ ॥ ❃ ❃ विशेषो विराड्देहः अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः सत्कार्यमात्रम् ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

भक्तिरेव लक्षणं चिह्नं यस्य सः । भक्तिमिश्रस्यैव योगस्य मोक्षसाधकतोक्तेर्न तु भक्तिरहितस्येति भावः । सुखात्मकं भगवंतम् ॥ २१ ॥ ❃ ❃ राजोवाचेति भक्तिमिश्रयोगे राज्ञो जिज्ञासेव न तु चिकीर्षा शुकदेवशिष्यस्य तस्य शुकस्याभिमतायां शुद्धभक्तावेव प्रवृत्त्यौचित्यात् इति । कर्तव्यता तत्करणरीतिस्तस्या विषये तत्तद्भेदानां प्रश्नाः ॥ २२ ॥ ❃ ❃ यत्र संमतेत्यस्योत्तरं वदन् पूर्वोक्तस्यांतर्यामिणश्चिद्घनस्वरूपे धारणायामसमर्थानामशुद्धचित्तानां योगिनां रागद्वेषादिमालिन्यनिवृत्त्यर्थं वैराजधारणामाह स्थूल इति ॥ २३ ॥ ❃ ❃ यत्रेदं दृश्यत इत्यनेन दृश्यश्रव्यादिवस्तुमात्राणां भगवद्विभूतित्वाद्भगवद्रूपत्वेन ध्येयत्वे सति स्पर्द्धासूयादयो न क्वापि भवेयुरित्यतः स्पर्द्धाद्यभावे चित्तशुद्धिश्चित्तशुद्धौ च चिद्घनात्मकश्रीनारायणमूर्त्तौ धारणा सुकरा स्यादिति द्योतितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यस्यान्धारणायां सन्धार्यमाणायां धारणायां क्रियमाणायामित्यर्थः । भक्तिलक्षणो योगः । प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणरूपो योगः । भद्रं शुभमाश्रयं ईक्षतः । ध्यातुराशु सम्पद्यते सम्पन्नो भवति एतादृशमाहात्म्यवती धारणेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ❃ ❃ एवं सङ्ग्रहेणाष्टाङ्गयुक्ते योगे उपदिष्टे पुनर्विस्तरबुभुत्सया परीक्षित्पृच्छति । यथेति । धारणाविषयप्रश्नः । यादृशीविधारणा दशाविशेषप्रश्नः यथेति यत्क्रमप्रश्नः न तु धारणाया एव दशाविशेषादीनां विशेषेण प्रश्नः न तु प्रधानभूतस्य ध्यानस्येति कचित् धारणापूर्वकत्वाद्ध्यानस्य धारणानुसारेणैव ध्यानाच्च तत्प्रश्नेनैव गतार्थत्वात् एवमुत्तरेष्वनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥ ❃ ❃ तत्रैकम्वासंयोगरूपचोदनाख्याविशेषान्नाशब्दादिभेदादित्यादिन्यायेनोपास्यब्रह्मरूपाणान्नानात्वेनोपासनानामपि नानात्वात्प्रथमक्षगच्छरीरकस्योपासनमाह मुनिः जितासन इति । जितासनः आसनकृतायासरहितः । जितप्राणः जितसङ्गः जितान्तःकरणः जितेन्द्रियः जितबाह्येन्द्रियः स्थूले स्थविष्ठे भगवतो रूपे स्वीयं मनः सारथिभूतया धिया धारयेत् ॥ २३ ॥ ❃ ❃ चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य भगवच्छरीरत्वकथनपूर्वकं तस्य धारणाविषयत्वमाह विशेष इति । विशेषकार्यकारणाकारः पृथिव्यादिभूतमयप्रपञ्चः तस्य देहः स्थवीयसां स्थूलतराणामपि मध्ये स्थविष्ठः स्थूलतरः यत्र देहे विश्वं समस्तम्भूतम्भव्यञ्च भवच्च भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगोचरं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम्पदार्थजातं दृश्यतेऽन्तर्गतत्वेनोपास्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

न केवलं मलनाशो धारणायाः फलं किन्तु निरन्तरं भक्तिलक्षणयोगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यां धारणायाम् । सर्वजगदाश्रयं भद्रं भगवन्तमीक्षतश्चिंतयतो योगिनो भक्तिलक्षणो योग आशु सम्पद्यत इत्यन्वयः । भदि कल्याण इति धातोः । कल्याणं मंगलं मंगलं भगवान् विष्णुरितिवचनम् ॥ २१ ॥ ❃ ❃ परीक्षिद्विशेषबुभुत्सया शुकं पृच्छति-यथेति । अत्र यथा यत्र यादृशीतियच्छब्दाः प्रश्नार्थाः । यतश्चोदेति सूर्यः । यच्छब्दस्तु परामर्शे प्रश्नार्थे चापि भण्यत इत्यभिश्रुत्यभिधानाभ्यां निश्चितत्वात् तथा च यथा कथं यत्रकुत्र यादृशी कीदृशीति सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❃ ❃ तत्र प्रथमतो यथा प्रश्नं परिहरति जितासन इति । यत्रेत्यनंतरं प्रश्नं प्रत्याह स्थूल इति ॥ २३ ॥ ❃ ❃ क्रमप्राप्तत्वाद्यादृशीति प्रश्नप्रतिवक्ति विशेष इति । यदिदं भूतं भव्यं भवच्च जडाजडं तद्विश्वं यत्राण्डकोशे दृश्यते सोऽयं स्थवीयसां स्थूलतराणां सकाशात् स्थविष्ठः स्थूलतमो विशेष आण्डकोशः शिलालक्षणप्रतिमावत्तस्य तदन्तःस्थस्य हरेर्देहः न तु साक्षाद्देह इत्यन्वयः तदुक्तं शिलावत्तस्य देहोयमण्डकोशस्तु सावृतिरिति ॥ २४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

भक्तिलक्षणः पूर्वोक्तधारणादिरूपः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यथेति । अयमपि राजप्रश्नोऽन्यहितार्थ एव ॥ २२-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

यतः यस्यां धारणायाम् । भक्तिरेव लक्षणं चिह्नं यस्य सः । भक्तिमिश्रस्यैव योगस्य मोक्षसाधकत्वोक्तेः न तु भक्तिरहितस्येति भावः । योगिनः कीदृशस्य भद्रमाश्रयं भगवन्तम् ईक्षतः धारणया ईक्षमाणस्य ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राजोवाचेति भक्तिमिश्रयोगे राज्ञो जिज्ञासैव न तु चिकीर्षा शुकदेवशिष्यस्य तस्य शुकाभिमतायां शुद्धभक्तावेव प्रवृत्त्यौचित्यात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यथेत्यस्योत्तरमाह जितासन इति । यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरं वदन् पूर्वोक्तस्यान्तर्यामिणश्चिद्घनस्वरूपे धारणायामसमर्थानामशुद्धचित्तानां योगिनां रागद्वेषादिमालिन्यनिवृत्त्यर्थं वैराजधारणामाह स्थूले इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विशेषः समष्टिविराट् । यत्रेदं दृश्यते इत्यनेन दृश्यश्रव्यादिवस्तुमात्राणां भगवद्विभूतित्वाद्भगवद्रूपत्वेन ध्येयत्वे सति स्पर्द्धासूयादयो न क्वापि भवेयुरित्यत स्पर्द्धाद्यभावे चित्तशुद्धिः चित्तशुद्धौ च चिद्घनात्मकश्रीनारायणमूर्त्तौ धारणा अतिसुकरा स्यादिति द्योतितम् । सत् कार्य्यमात्रम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यतो यस्यां सन्धार्यमाणायामनुष्ठीयमानायां भद्रं कल्याणरूपमाश्रयमीक्षतः । ध्यातुर्भक्तिलक्षणो योगः शीघ्रं सम्पद्यते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं संक्षेपतोऽष्टांगयोगं श्रुत्वा विस्तरतस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति । यथेति । हे ब्रह्मन् ! धारणा यथा सन्धार्यते । यत्र यस्मिन्नाश्रये संमताच वेति चार्थः । यादृशी पुरुषस्य धातुः आशुमनोमलं हरेत् । एतत्सर्वं ब्रूहीति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उत्तरमाह-जितासन इत्यारभ्य तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत इत्यन्तेन तत्र यथा सन्धार्यते इत्यस्योत्तरं जितासन इत्यादि । यत्र सम्मतेत्यस्य स्थूले भगवतो रूपे इति मन्दाधिकारिविषयत्वेन केचित् स्वदेहान्तर्हृदयाकाशे प्रादेशमात्रमित्युत्तमाधिकारिविषयत्वेन चोत्तरम् । यादृशीत्यस्य तु मनः सन्धार्यते धियेति दृढतया कृतं मनोमलमाशु हरिष्यतीत्युत्तरं बोध्यम् । स्थूले विस्तरतो वक्ष्यमाणे स्थविष्ठे विराड्देहे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यत्र भूतमतीतं भव्यमनागतं भवद्वर्तमानमिदं चिदचिदात्मकं विश्वं सर्वं दृश्यते । स्थवीयसां स्थूलानामपि स्थूलतरः सत्कार्याकारः । विशेषः पृथिव्यादिसंघातरूपस्तस्य भगवतो देहः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

किञ्च । तादृशी धारणा कर्त्तव्या यया धारणया योगः सिद्ध्येत् । सन्ति च बहवो योगाश्चित्तनिरोधकाः कर्मादयः । तत्रापि भक्तिलक्षणो योगो यया सम्पद्यते तां धारणां कुर्यादित्याह—यत्रेति यत्र विषये सर्वावयवसंस्थितायां चित्तवृत्त्यां सत्याम् । योगिनश्चित्तनिरोधकस्य । भक्तिरेव लक्षणं यस्य गोसाक्षादवत्कदाऽपि भक्तिर्न व्यभिचरति, भक्त्यैव च तत्प्रसिद्धिस्तादृशो योगः सम्पद्यते । ननु योगस्य कस्माद्भक्तिलक्षणत्वम् ? तत्राऽऽह—आश्रयं भद्रमीक्षत इति । भद्रं मनोहरम् । आश्रयं धारणायाः । भगवद्रूपमिति यावत् । तदीक्षतस्तद्ध्यायतः । भगवद्ध्याने भक्तिलक्षणो योगः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ॥ तत्र राजा विशेषं पृच्छति—यथेति । इयं धारणा कथं सन्धार्या ? किं मानसीं मूर्तिं कृत्वा तत्र मनः स्थापनीयम् ? आहोस्विच्छ्रुतां भगवन्मूर्तिं स्मृत्वा ? किञ्च । यत्र सम्मता । यस्यां मूर्त्तौ सम्मता अनन्तमूर्तित्वाद्भगवतो यस्यामेव मूर्त्तौ सर्वेषामेव योगिनां सम्मतिरस्ति । किञ्च । यादृशी वा । यादृक्प्रकारा । रूपप्राधान्येन धर्मप्राधान्येन वा । स्थूला सूक्ष्मा वा ? निराकारा साकारा वा ? शान्ता वा साग्रहा वा ? तत्र यादृशी पुरुषस्य मनोमलं हन्ति तत्कथयेत्यर्थादुक्तं भवति । गुरोः सन्निधाने नियोगोऽनुचित इत्यभिप्रायबोधकवाक्यशेषमुक्त्वा नियोगांशं नोक्तवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्रोत्तरमाह—जितासन इति । यादृशीत्यस्योत्तरम् । आसनादिजयसहिता सा मनोमलं हन्ति । जितसङ्गः । जितो विषयसङ्गो येन । अनेन मनोनियमनमुक्तम् । यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरमाह—स्थूल इति । धिया निश्चयात्मकया बुद्ध्या ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु भगवतः कथं स्थूलं रूपम् ? व्यापकन्तु फलरूपं न धारणामर्हति । अन्यानि मत्स्यादिरूपाण्यनिर्द्धारितपरिमाणानि । अतः स्थूलं किमित्याकाङ्क्षायामाह—विशेषस्तस्य देहोऽयमिति । विशेषः पृथ्वी । सर्वे विशेषास्तद्रूपा इति "अतो विशेष" इति वाक्यात् । विशिष्टः शिष्टो यत्रेति वा । वेः कालस्य शेषो वा । अत्रत्यानां स्वच्छया कालग्रासात् । अत एव भगवतो देहो विशेषः । कालस्य भगवच्चेष्टात्वात्तदाधारो देहो भवत्येव । देहात्मनोः संयोगः सम्बन्ध इति साङ्ख्याः । तदेकदेशिनो योगिनश्चाऽध्यास इति । आवेश इत्यपरे । अग्न्ययोगोलकवत् । अहङ्कारेणाऽहमिति स्वीकार इत्यपरे । त चत्वारोऽपि पक्षा भगवतो देहस्य च सम्बन्धप्रतिपादका न भवन्ति । किन्तु स्वस्वामिसम्बन्ध इति षष्ठ्या सम्बोधयति—तस्येति । "दिह उपचय" इति धातोरच्प्रत्यये कृते देह इति भवति । भगवतोऽयमुपचय इत्यर्थः । स्वरूपस्थितेनैव यद्यपि सर्वं कर्त्तुं शक्यते तथापि सर्वेषां पोषार्थं स्वरूपादप्यधिकसुखदानार्थमुपचितः सन् पुष्टः सन् सर्वं करोतीति तदेव रूपं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवतो धारणविषयं भवतीति सर्वेषां सम्मतिः। अयमित्यपरोक्षविषयः। यद्यप्येकदेश एव तथा तथापि तेनेतरानुमानं सुकरमिति इतरावयवज्ञानसहकृता प्रत्यक्षसामग्र्येव विशिष्टज्ञानं जनयतीत्ययमित्युक्तम्। स्थविष्ठश्च स्थवीयसामिति। प्रथनात्पृथिवी स्थविष्ठा स्थूला वा। अत्र शास्त्रे विरलावयवाः सूक्ष्माः। संहतावयवाः स्थूलाः। अत एवाऽऽकाशादयः सूक्ष्मास्तथा व्यवहारागोचराः। पृथिवी तु सर्वव्यवहारगोचरा स्थूला। संहतैरुपचितैरवयवैर्गुप्तोऽवयवी प्रकटीक्रियते। तथा देहेनाऽपि भगवान्प्रकटीक्रियत इति ध्यानविषयतायां भगवानपि प्रकटो भवतीति तस्य स्थूलत्वनिरूपणम्। बुद्धौ प्रविष्टो वा बुद्धिमपि विशदयतीति पश्चात्स्थूला बुद्धिः सूक्ष्मान्विषयान्न ग्रहीष्यति। तेन मनसो रजस्तमःकृतो दोषो निवर्त्तितो भवति। चकारात्सुन्दरश्च। सर्वविशेषसमवायात्। तेन तत्र बुद्धिः स्थिरा भवति। स्थवीयसामाकाशादीनां मध्ये। उपचितावयवत्वादिति। अत एव "आकाशशरीरं ब्रह्मे" ति "वायुरात्मे"ति "ज्योतिषां ज्योतिरि"ति "तोयात्मने नम" इति वाक्यैः सर्वाण्येव भूतानि भगवच्छरीरत्वेनोक्तानि। तथाप्य-स्मादेव विशेषादस्य धारणाविषयत्वम्। किञ्च। सर्वाणि रूपाण्यत्र सम्भवन्ति। इदं तु नाऽन्यत्र सम्भवतीत्यस्य ध्यानास्पदत्वम्। तदाह—यत्रेति। सर्वमेव विश्वमत्र व्यज्यते समुद्राः सूर्यो वायुरवकाशश्च। अन्येषामपि सूक्ष्माणामेतदवान्तरभूतानामहङ्कारा-दीनाञ्च स्वयमेवाऽत्र निवेशं वक्ष्यति—"पातालमि" त्यादिना। किञ्च। कालोऽप्यत्र निविशते[1] कार्यद्वारेति तदाह—भूतं भव्यं भवच्चेति। अनुदयास्तमयरूपस्य कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वम्। केनचिन्निमित्तेनाऽतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात्। तत्रोत्पत्तिस्थिति-विनाशलक्षणगुणत्रयप्रेरणात्तथात्वम्। अतः स्वकार्यसहितः कालो भगवच्चेष्टारूपोऽत्र स्पष्टतया प्रकाशत इति सर्वमेव भगवत्कार्यमत्र स्पष्टतया ज्ञातं भवति। भूतं जातम्। भव्यम् भाव्यम्। भवत् वर्त्तमानरूपम्। चकारात्कालत्रयसम्बन्धरहितमपि प्राणजीवादि-स्वरूपमत्र दृश्यत इत्यर्थः। यदिति प्रसिद्धम्। नाऽत्र तिरोहितमिव किञ्चित्। अतो विशेषतः प्रमाणं न व्यक्तव्यमिति भावः॥२४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

यथा सन्धार्यत इत्यत्र। सर्वेषामेवेति। एतेन सर्वसम्मतस्य सर्वाधिकारकत्वात् सुगमत्वं भवतीति तदेव वक्तव्यमि-त्याशय इत्यर्थः॥२२॥ ❀ ❀ जितासन इत्यत्र। आसनादीति। एतेन साग्रहेत्युत्तीरितम्। उत्तरार्थे स्थूल इत्यादिकथनेन स्थूला साकारा रूपप्राधान्येनेत्युत्तरितम्। धियेत्यनेन निदिध्यासनं चोक्तं ज्ञेयम्॥२३॥ ❀ ❀ विशेष इत्यत्र। कथमिति। केन परि-माणेन अतिमहता वा मध्यमेन वा। अतो विशेष इति। 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्। अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यत' इति तृतीयस्कन्धीयवाक्याल्लुप्तमत्त्वर्थीयं विशेषपदमित्यर्थः। अनयैवारुच्या पक्षद्वयमाहुः विशिष्ट इत्यादि। अत्र विः शेषः शिष्टो यत्रेति पाठः प्रतिभाति। द्वितीयाङ्गीकारे हेतुमाहुःअत्रत्यानामित्यादि। तथा चात्रत्यानां ग्रासोत्तरमवान्तरप्रलये-ऽयमेव शिष्यतेऽतस्तथेत्यर्थः। अत एवेति। ग्रासानधीनत्वादेव। प्रथमाङ्गीकारे हेतुमाहुः कालस्येत्यादि। न भवन्तीति। तत्संयुक्त-तदध्यस्ततदाविष्टेषु संयुक्तादिपदं विना केवलषष्ठ्या तत्तन्मतविवक्षितप्रतीत्यनुत्पत्तेस्तस्यायमिति प्रयोगाभावाच्च न भवन्तीत्यर्थः। पोषार्थमिति पदस्यार्थमाहुः स्वरूपेत्यादि। सम्मतिरिति। तथा च 'यत्र सम्मते' ति २।१।२२ प्रश्नस्येदमुत्तरमित्यर्थः। इतरानुमान-मिति। अयं ब्रह्माडैकदेशः इतरावयवसंलग्नः। अवच्छिन्नैकदेशत्वात्। अस्मदादिशरीरैकदेशवत्–इत्यादिरूपम्। अयमित्युक्त-मिति। शुकस्य योगजधर्मेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धावपीदानीं ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानं राज्ञोपि सुकरमित्येतद्बोधनायायमित्युक्तम्। अन्यथा असावित्येव वदेदित्यर्थः। स्थविष्ठस्थूलयोर्भेदबोधनार्थं स्थूलपदार्थं विवृण्वन्ति अत्रेत्यादि। तथेति पृथिवीवत्। ध्यानविषयतायामिति। उपचितावयवप्रकारकध्यानविषयत्वे। इति तस्येति। इति हेतौ। तथा च यद्येवमर्थो बोधनीयो न स्यात् तदायमित्यनेन विशिष्टविषयताया बोधितत्वात्तेन स्थूल (रूप) ताज्ञानस्यापि जननादिमं चरणं न वदेदित्यर्थः। स्थविष्ठपदस्य विस्तारार्थकत्वपक्षे तत्कथनप्रयोजनाहुः बुद्धावित्यादि। स्थूलेति। बहुविषयग्राहकतया विस्तीर्णा। तेनेति। सौन्दर्येण। अत एवेति। अनुपचितावयवत्वादेव। भगवच्छरीरत्वेनेति। न तु देहत्वेनेत्यर्थः अस्मादिति। उपचितावयवत्वरूपात्। एतस्य धारणाविष-यतायाः सर्वसम्मतत्वाय देहत्वविशदीकरणार्थमेव स्थविष्ठादिपदानीत्याशयमाहुः किञ्चेत्यादि। तुरीयचरणप्रयोजनमाहुः कालोपीत्यादि। ननु साङ्ख्यानुयायिभिश्चिरक्षिप्रादिव्यवहारवद्भूतभव्यभवद्व्यवहारोप्युपाधिभिरेव साध्यत इति नानेन व्यवहा-ररूपेण कार्येण कालसिद्धिरित्यत आहुः अनुदयेत्यादि। उदयास्तमयाभ्यां रूप्यत इत्युदयास्तमयरूपा सूर्यादिगतिस्तद्भिन्नस्य नित्यस्य कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं भूतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वं केनचिन्निमित्तेन भगवदिच्छया चलनैकस्वभावत्वेन धर्मेण, अतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात्, यथा भ्रमतः कुलालादिचक्रस्य तत्तद्देशप्रतियोगिकसंयोगे नातीतत्वादिसम्बन्धः, तथा ब्रह्माण्डावयव-भूतं तं तं देशमतिक्रामतोधितिष्ठतः प्रयास्यतश्च कालस्य तत्प्रतियोगिकावयवसम्बन्धेनातीतत्वादिसम्बन्धादुपपद्यत इति तत्सिद्धि-रित्यर्थः। ननु ब्रह्माण्डस्य नश्वरत्वात्तदभावे तत्सम्बन्धाभावात् कथं तत्सिद्धिरित्यत आहु अत्रेत्यादि। तथा च सर्गादौ तन्मतेपि चन्द्रसूर्याद्यभावेन तद्गतिरूपोपाध्यभावेप्युत्पत्तिस्थितिविनाशानां क्रमिकत्वस्य (नित्येन) गुणस्वभावं कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं भूतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वं गुणस्वभावमात्रेणोपपत्त्याभावाद्गुणत्रयप्रेरणाय कालोवश्यमभ्युपेय इति तेषां नित्यानां गुणानां प्रेरणा-

1. निविशति इति क।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दतीतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अखण्डस्यापि कालस्यैवं भूतादिव्यवहारोपपादकत्वात्तथेत्यर्थः । एवं भूतादिव्यवहारं साधयित्वा व्याकुर्वन्ति भूतमित्यादि । दृश्यत इत्यत्र । दृशिर्ज्ञानसामान्यार्थकः । ननु कालसम्बन्धरहितस्य दृश्यत्वे किं मानमत आहुः यदित्यादि ॥२४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

का सा धारणा या मनोमलं निवर्तयतीत्यपेक्षायामाह—यत इति । आश्रयभेदात् सन्ति बह्वयो धारणाः परन्तु यतो यस्यां धारणायां सन्धार्यमाणायां सम्यक् क्रियमाणायां भद्रं मङ्गलरूपमाश्रयं विषयं भगवत्स्वरूपमीक्षतो ध्यातुर्योगिनो भक्तिलक्षणो भगवति परमप्रेमरूपो योगस्तत्प्राप्त्युपायरूप आशु सम्पद्यते, सैव धारणाऽनुष्ठेयेति शेषेणान्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं संक्षेपेणाष्टाङ्गयुक्ते योगे उपदिष्टे पुनर्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति—यथेति । धारणा यथा सन्धार्यते सम्यक् क्रियते इति इतिकर्त्तव्यताक्रमप्रश्नः । तवाविदितं किञ्चिन्नास्त्यतो मदनुग्रहायोत्तरं वक्तव्यमित्याशयेन सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । यादृशो धारणाऽऽशु शीघ्रं पुरुषस्य योगिनो मनोमलं विक्षेपादिकं हरेदिति विशेषतो धारणास्वरूपं वक्तव्यमित्यर्थः । यत्र धारणा सम्मतेति भगवतोऽप्यनन्तरूपत्वात् कस्मिन् स्वरूपे धारणा तवाभिप्रेता तद्वक्तव्यमित्यर्थः । न च राज्ञा धारणाप्रकारादिप्रश्न एव किमिति कृतो ध्यानसमाध्योस्तत्प्रश्नः कुतो न कृत इति शङ्कनीयम्, ध्यानसमाध्योरपि धारणापूर्वकत्वेन धारणानुसारेणैव अनुष्ठेयतया धारणाप्रश्नेनैव तत्प्रश्नस्यापि गतार्थत्वादिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टः शुको यथा सन्धार्यत इत्यस्यासनाद्यभ्यासपूर्वकं सन्धार्यते इत्युत्तरमाह—जितासन इति । अभ्यासबलेनासनकृतायासरहितः । जितश्वास इति प्राणायामाभ्यासेन वशीकृतप्राणः । जितसङ्ग इति सदसद्विवेकबलेन देहापत्यकलत्रादिष्वासक्तिरहितः । जितेन्द्रिय इति सदसद्विवेकेनैव शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियश्च सन् धिया निश्चयात्मिकया बुद्धया स्थूले भगवतो रूपे मनः सम्यग्धारयेत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ किं तस्य स्थूलं स्वरूपमित्यपेक्षायामाह—विशेष इति । अयमपरोक्षो ब्रह्माण्डात्मको विशेषशब्दवाच्यस्तस्य भगवतो देहः स्थवीयसां स्थूलतराणामपि मध्ये स्थविष्ठः स्थूलतरः एतदेवोपपादयति—यत्र भगवद्देहे इदं भूतं भव्यं भवच्च भूतभविष्यद्वर्तमानकालगोचरं सत् समष्टिव्यष्ट्यात्मकं कार्यमात्रं विश्वं दृश्यते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

धारणा स्थिर हो जानेपर ध्यानमें जब योगी अपने परम मङ्गलमय आश्रय (भगवान्) को देखता है, तब उसे तुरन्त ही भक्तियोगकी प्राप्ति हो जाती है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्ने पूछा—ब्रह्मन् ! धारणा किस साधनसे किस वस्तुमें किस प्रकार की जाती है और उसका क्या स्वरूप माना गया है, जो शीघ्र ही मनुष्यके मनका मैल मिटा देती है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित् ? आसन, श्वास, आसक्ति और इन्द्रियोंपर विजय प्राप्त करके फिर बुद्धिके द्वारा मनको भगवान्के स्थूल रूपमें लगाना चाहिये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यह कार्यरूप सम्पूर्ण विश्व जो कुछ कभी था, है या होगा-सब-का-सब जिसमें दीख पड़ता है, वही भगवान्का स्थूल-से-स्थूल और विराट् शरीर है ॥ २४ ॥

आ[1]ण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसं[2]युते । वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान्धारणाश्रयः ॥ २५ ॥

पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जंघे ॥ २६ ॥
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च ।
महीतलं तज्जघ[3]नं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७ ॥
उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं[4] विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अस्य चोपलक्षणत्वेन विषयत्वं वस्तुतस्तु विराड् जीवनियंता भगवानेव विषय इत्याह अंडकोशांतर्वर्तिनि कटाह एव पृथिव्यावरणं ततोऽप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वानीति सप्त ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विराड्देहतज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनं कर्तव्यमित्याशयेनाह । पातालं पादमूलं पादस्याधोभागं पातालादीनां तदवयवता विधीयते पातालादीन्यतलांतान्यधस्तना-

१. प्रा० पा० अण्डकोशे । २. प्रा० पा० संयुतः । ३. प्रा० पा० तज्जघने । ४. प्रा० पा० ललाटं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दारभ्य सप्त भूविवराणि पठंति गृणंतीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ऊरुद्वयस्याधोभागे वितलमुत्तरभागे अतलमिति ज्ञेयम् । नाभिरेव सरः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्गं महर्लोकं ग्रीवेति गृणंति । तपोलोकं रराटीं ललाटं सत्यं सत्यलोकम् ॥ २८ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अस्य च विराड्देहस्य च अंडकोशस्यांतर्वर्ती कटाहस्तदाकारः पृथिवी देहो यत्र विश्वं स्थितं स एव पृथिव्यावरणं न तु ततोन्यत्ततस्तेन सहाबादयः सप्त ज्ञेया इत्यर्थः । वैराजो हिरण्यगर्भस्य देहः भगवानिति हिरण्यगर्भांतर्यामी गर्भोदशायी । द्वितीयः पुरुषस्तत्प्रतिमात्वेनोपास्यमानो वैराजोपि भगवच्छब्देनोच्यते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पठंति वेदा इति । न त्वहमेव वदामीति प्रमाणप्रदर्शनम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ महीतलं भूतलं तज्जघनं कटितटम् । महीपते इति । एतद्ध्याने विशेषतस्त्वया कार्यमिति भावः । अगाधत्वाद्ब्रह्मजनकपद्मनिदानत्वाद्वा नाभिसर इत्युक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

जघनं नाभेरधोभाग इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतच्छरीरको निरुद्धांशभूतः पुरुषो विषय इत्याह आण्डकोश इति सप्तावरणसंयुते पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानि सप्तावरणानि तैर्युक्तेऽण्डकोशाख्यशरीरे वैराजः विराट् अनिरुद्धः तदंशभूतः पुरुषः वैराजः न चतुर्मुखः तस्यैवं पुरा धारणयात्मयोनिरित्येतद्रूपोपासकत्त्वावगमादसौ वैराजः पुरुषः भगवान्धारणाश्रयः धारणाविषयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं चतुर्दशभुवनात्मकाण्डकोशस्य तच्छरीरत्वं सामान्येनोक्त्वाऽण्डकोशान्तर्गतपदार्थान् विभज्य पाद्यवयवत्वेनोपासनामाह पातालमिति एतस्य वैराजपुरुषस्य पादमूलं पादस्याधोभागम्पातालम्वदन्ति पादतलत्वेन पातालमुपास्यम्वदन्तीत्यर्थः एवमग्रेपि पार्ष्णिश्चप्रपदञ्च पार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिः पादमूलं प्रपदं पादाग्रं एतदुभयं रसातलमित्यर्थः विश्वसृजः विश्वस्रष्टुः द्वावपि गुल्फौ महातलं द्वे अपि जङ्घे तलातलम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विश्वमूर्त्तेर्द्वे जानुनी सुतलम्वितलमतलञ्च ऊरुद्वयं महीतलं भूर्लोकं तस्य जघनञ्चास्याः पुरोभागन्नभस्थलम्भुवर्लोकं नाभिरेव सरस्तत्वेनोपास्यं गृणन्ति वदन्ति तत्तत्त्वविद इति शेषः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अस्य वैराजस्योरःस्थलं उरःप्रदेशं ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं ग्रीवात्वेन महर्लोक उपास्य इत्यर्थः । अस्य वदनं जनलोकः आदिपुंसः रराटीं ललाटं तपोलोकं विदुः सहस्रशीर्ष्णः सहस्रशिरसः शीर्षाणि शिरांसि सत्यं सत्यलोकं विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

पृथिव्यादिपंचभूताहंकारमहत्तत्त्वसंज्ञैः सप्तभिरावरणैः कवचस्थानीयैः संयुते बहिरावृते । शरीरे शीर्यमाणत्वात् । तस्मिन्नाण्डकोशे योऽसौ विशेषेणप्रकाशनाद्विराजाख्याण्डांतर्वर्तित्वात् सर्वतो वरत्वाद्वैराजाख्यः पुरुषः पुरु बहुकर्मफलं सनोति ददातीति पुरुषः । असौ भगवान् धारणाश्रयः तद्विषयतया कृता धारणा मनोमलं हरतीत्यन्वयः । अण्डकोशो विराट्प्रोक्तो विशेषेण प्रकाशनात् । वैराजस्तद्गत इत्यादेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ उपदिष्टरूपध्यानप्रकारमाह पातालमित्यादिना । अंडाख्यप्रतिमायाः पातालादिसत्यलोकपर्यंता लोकाः पादमूलादिशिरोंतान्यंगानि नत्वंडस्थितस्य तस्य हरेस्तान्यंगानि किं तर्हि । तत्पादमूलाद्यवयवेभ्यो जातानि तदाश्रितानि वाऽतो न तेषां केवलं चिदानंदाद्यात्मकभगवदवयवैरभेदः शंकनीयः । एतस्य पादमूलमित्याद्यभेदोक्तिस्तु "ब्राह्मणोस्यमुखमासी" दित्यादिवद्युज्यते एवमेवेंद्रादिदेवादीनामत्र तदवयवेंद्रियगोलकाद्यभेदकथनं तत्तदंगादिभ्य उत्पन्नत्वात्तदाश्रितत्वात्तदधीनत्वाभिप्रायं न तु स्वरूपैक्याभिप्रायम् । तेषां स्वतस्तेभ्यो भिन्नत्वात्प्रतिमापेक्षयांगानि भूरादीनि स्वरूपत इत्यादेः ॥ तथाचाक्षरयोजना ॥ एतस्याडांतर्वर्तिनो हरेःपादमूलं पातालं पठंतीत्यन्वयः चिदानंदाद्यात्मकात्पादमूलाज्जातं तदाश्रितं चेति ज्ञानिनः शिष्टेभ्य उपदिशंति । उपदिष्टास्तथोपासते चेत्तत्राप्येवमेवानुसन्धेयम् । हिशब्द उक्तार्थप्रमाणप्रसिद्धिप्रकाशकः पार्ष्णिश्चप्रपदं च पार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिः पादस्य पृष्ठभागः प्रपदं पादाग्रं विश्वं सृज्यतीति विश्वसृट् तस्य गुल्फौ प्रशस्तलक्षणपिंडकाख्यपर्वणी महातलं पठंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अधोभागे वितलमुपरिभागे त्वतलमिति विभागः । जघनं कटितलं एतत्स्मरणं विशेषात्त्वया कार्यमित्यतो महीपत इति संबोधितं अगाधत्वब्रह्मजनकपद्मनिदानत्वाभिप्रायेण नाभिसर इत्युक्तं नभस्तलं भुवर्लोकः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रस्थानं स्वर्लोकः ॥ महर्लोकोस्य हरेर्ग्रीवेति गृणंति जनो जनलोकः । तपस्तपोलोकः रराटिं ललाटम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

उरःस्थलमित्यस्य टीकायां गृणन्ति इत्यत्र विदूरेवान्वेतुं युक्तम् ॥ २८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या।

स एव विशेषः कुत्र को वा इत्यत आह। अण्डकोशे पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणे ब्रह्माण्डे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानीति सप्तावरणानि तैर्युते। वैराजः हिरण्यगर्भस्य देहः, भगवानिति हिरण्यगर्भान्तर्यामी गर्भोदशायी द्वितीयः पुरुषः, तत्प्रतिमात्वेनोपास्यमानो वैराजोऽपि भगवच्छब्देनोच्यते॥ २५॥ ❀ ❀ तस्य पादादित्वेन किं किं ध्येयम् इत्यपेक्षायामाह। पादमूलं पादस्याधोभागम्। पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ॥ २६॥ ❀ ❀ ऊरुद्वयमिति तस्याधोभागे वितलम् ऊर्ध्वभागे अतलमिति ज्ञेयम्॥ २७॥ ❀ ❀ उरः स्वर्गः ग्रीवा महर्लोकः वदनं जनलोकः ललाटं तपोलोकः शीर्षाणि सत्यलोकम्॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

आंडकोशे ब्रह्माण्डकोशे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहदाख्यैः सप्तभिरावरणैः संयुते। बाह्यतः कपित्थाकारेणान्तश्चरणाद्यवयववता कूर्मोपमेन रूपेण चतुर्मुखाख्यस्याभिमानिक्षेत्रज्ञभोग्यतया च विशेषतो राजत इति विराट् तत्रोपास्यतया भवो वैराजः पुरुषो धारणाश्रयः। धारणाविषयः॥ २५॥ ❀ ❀ एतस्य पुरुषस्य सावरणपातालादिसत्यान्तचतुर्दशभुवनशरीरिणः पातालं पादमूलं पादस्याधोभागं मुनयः पठन्ति पातालं पुरुषपादतलत्वेनोपास्यं बोधयन्तीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। पार्ष्णिश्च प्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागे रसातलं पठन्ति। विश्वसृजः सर्वस्रष्टुः द्वौ गुल्फौ महातलं द्वे जङ्घे तलातलं पठन्ति॥ २६॥ ❀ ❀ विश्वमूर्त्तेर्द्वे जानुनी सुतलम्। वितलमतलं चोरुद्वयं महीतलं भूर्लोकं जघनं नभस्तलं भुवर्लोकं नाभिसरोनाभिसरस्तद्गृणन्ति वदन्ति॥ २७॥ ❀ ❀ अस्य वैराजस्य पुरुषस्य उरःस्थलमुरःप्रदेशं ज्योतिषां समूहं स्वर्गलोकं गृणन्ति। महर्लोकः अस्य ग्रीवा ज्ञेया जनलोकः वदनं ज्ञेयमुपासकैरिति शेषः। तपस्तपोलोकं रराटिं ललाटं सत्यं सत्यलोकं शीर्षाणि शिरांसि विदुः पूर्वे उपासकाः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

ननु जडस्य कथं ध्येयत्वम्। ध्यातस्य फलदानावद्यम्भावात्। क्रियान्तरवद्ध्यानस्य नाऽदृष्टद्वारा फलजनकत्वम्। ध्येयसाक्षात्कारस्यैव दृष्टत्वात्। भगवत्सम्बन्धाद्ध्येयत्वेऽपि "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः" इति न्यायेन भगवानेव कथं न ध्यानविषयीक्रियते। तत्राऽऽह—आण्डकोश इति। नेदं ध्यानविषयत्वेन निरूपितं किन्तु तदाश्रयत्वेन। अनेन "यथा सन्धार्यत" इत्यपि निरूपितं भवति। भगवान् साक्षाद्विषयत्वेन आण्डकोशस्तु तदाधारत्वेन। यद्यपि स्वात्मन एव जीवस्याऽऽधारत्वं युक्तं तदप्यग्रिमाध्याये मतान्तरत्वेन वक्ष्यते। तथापि बहिःस्थितो भगवानन्तः प्रवेशनीय इति स्नेहाधिक्यसिद्ध्यर्थमात्मनो महत्वसिद्ध्यर्थं च प्रयत्नसाफल्याय च स्वात्मनि सिद्धभगवद्रूपापेक्षया सिद्धसाधनत्वदोषाभावात्स्मरणमात्रविषयत्वाच्च ध्यानसिद्ध्यर्थं ब्रह्माण्डाधार एव भगवान्विषयत्वेन निरूप्यते। अण्डसम्बन्धी आण्डः। स एव कोशो मुकुलितकमलरूपः। स एव शरीरम्। "भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैरि"ति वाक्यात्स्वार्थं भगवाञ्छरीरमिदं कृतवान्। अतोऽत्र कृतं तस्य भोगाय भवति। भोगायतनत्वाच्छरीरस्य। अत आत्मापेक्षयाऽप्ययमेवाऽऽधारत्वेन ध्येय इति भावः। कोशरूपत्वादस्येतर[1]देहवत्सच्छिद्रता निवारिता। तत्रैव मकरन्दपानञ्च। अस्य शरीरस्य सुरक्षितत्वं कथयन्भगवद्व्यतिरिक्तस्यैव सर्वस्य तत्त्वसमूहस्याऽत्र निवेशमाह—सप्तावरणसंयुक्त इति। सप्त यान्यावरणानि तैः संयुक्ते। संयुक्तपदान्मध्ये शून्यं स्थानं निवारितम्। जलादिप्रकृत्यन्तानि सप्ताऽऽवरणरूपाणि। तत्र यो वैराजः पुरुषो द्वितीयपुरुषरूपो यः सर्वत्र शास्त्रे प्रसिद्धः असावित्यनुभवसिद्धश्च स एव वैराजो विराट्शरीरे प्रविष्टः। न तु जीवविशेषः कश्चित्। तदाह—भगवानिति। यो वैराजः पुरुष उक्तः स एव भगवान् योगिप्रत्यक्षसिद्धः। अत एव प्रचुरतराभ्यासादसाविति प्रत्यक्षतया निर्देशः। स तु धारणाया आश्रयः। तस्याऽऽश्रयः कोशः। यथा अयोगोलकस्थो वन्हिः। यथा वा कमलस्थितो भ्रमरः। यथा वा प्रासादस्थितो राजा। आश्रयपदेन धारणायाः फलं स्वशरणमागतायाः सर्वथा दास्यतीति सूचितम्॥ २५॥

❀ ❀ इदानीं सर्वेषामेव सूक्ष्माणां साधाराणां तत्र निवेशनं वक्तुं भारत्वाभावायाऽऽधाराणामवयवत्वं निरूपयति पातालमित्यादिभिः—चतुर्दश लोकाश्चतुर्दशभेदेनाऽवयवविन्यासत्वमापन्ना ध्यानविषयत्वमापद्यन्ते। न तु भगवदवयवा लोकत्वमापन्नाः। तथा सत्युत्तमस्य हीनभावादध्येयत्वमेव स्यात्। तदाह। पातालं सर्वाधो लोकः। पादमूलं पादारक्तस्थानम्। तथा सति वासुकिप्रभृतीनां रेखात्वमुपपद्यते। अत्र प्रमाणमाह—पठन्तीति। वेदवदनादिसिद्धेयं प्रसिद्धिः। एतस्य शरीरस्य। भगवत्पक्षे साकारब्रह्मणस्तत्र व्याप्तत्वात्तद्भावमापन्नमिति। पार्ष्णिश्चरणपश्चाद्भागः। प्रपदं पादाग्रम्। प्रत्याहारेण तन्मध्यभागश्च। रसातलं तदुपरितनो लोकः। गुल्फौ पादग्रन्थिरूपौ। महातलं रसातलादुपरितनो लोकः। एवमग्रेऽपि पूर्वनिरूपितस्योपरितनो लोकः पश्चान्निरूप्य इति। महातलस्य महत्पदप्रयोगे हेतुमाह—विश्वसृज इति। तत आरभ्य सृष्टेराधिक्यात्। तस्य भिन्नखण्डत्वनिरूपणायाऽथशब्दः। एतावता पञ्चात्मकः पुरुष इति निरूपितो भवति। तत्र लोकद्वयमेकः खण्डः। अथ भिन्नप्रकारेण। गुल्फौ। त्रयाणामपि गुणानां पञ्च भेदा अप्युक्ता भवन्ति। केवलं तमः, रजस्तमः, रज, रजःसत्त्वम्, सत्त्वमिति। तत्र केवलं तमो निरूपितम्। महा-

१. उत्तरदेहवदिति ख।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तलादिसुतलपर्यन्तं द्वितीयः खण्डः । तत्र जंघे तलातलम् । पुरुषस्येति लोमशत्वम् । जंघे जङ्घाद्वयम् । उभयावयवत्वात्त्राङ्घ्रिपदद्वयप्रयोगः । आधारत्वेन वा । सुतलं द्वे जानुनी । जानुनीपदेनैव जानुद्वये प्राप्ते पुनर्द्विपदं तस्य लोकस्य द्विरूपताज्ञापनार्थम् । अत एवाग्रे सुतलं शुद्धमिति वक्ष्यति । साधारणस्थानं स्वस्थितिस्थानञ्च । यत्र बलिस्तिष्ठति तच्छुद्धम् । अत एव तस्य प्रदर्शितं विश्वरूपमनुसारयति—विश्वमूर्त्तेरिति । वितलमतलञ्च ऊरुद्वयम् । एकमतलम् । एकं वितलम् । केचनाऽग्रपश्चाद्भावभेदेन द्वयमपि द्वयमाहुः । तल्लौकिकपुरुषन्यायेन तथा सम्भवेऽपि पञ्चमे ततोऽधस्तादित्यभावाच्चिन्त्यम् । अत्र चकारद्वयस्य विद्यमानत्वात्तथात्वं वा । तत्राप्यवान्तरभेदो वा । महादेवक्रीडास्थानं मयपुत्रस्थानञ्च स्वर्गापररूपम् । महीतलं पृथिवी । तस्य भगवतो जघनम् । उत्थितपुरुषस्यैवं व्यवस्था । ऊर्ध्वगोलस्य च । ध्येयस्तु स एव । महीपतेरिति राजरूपेणाऽत्र भगवत्स्थितिरुक्ता । नभस्तलमन्तरिक्षम् । नाभिसर इत्यन्तरिक्षे जलस्थितिरुक्ता । प्रत्यक्षविरोधेऽपि वेदप्रमाणसिद्धमित्याह—गृणन्तीति । "सलिलं वा इदमन्तरासीदद्तरन्तत्तारकाणां तारकात्वमि" ति श्रुतेः । अत्र भगवन्मूर्त्तेरभावाद्बुद्धालयत्वाच्च नाभिकमलोद्भवसम्भवाच्च सरस्त्वेनैव निरूपणम् । उरः वक्षस्थलम् । ज्योतिरनीकमादित्यादिध्रुवान्तं ज्योतिश्चक्रम् । तदस्य । तत्र नाऽन्यस्तिष्ठतीत्युक्तं भवति । शिशुमारस्य भगवत्त्वात् । हृदये च जीवस्थानं भवति । अतो ज्योतिरनीके शिशुमारे भगवान् ध्येयः । ग्रीवा महर्लोकः । वदनं जनलोकश्चिबुकादिभ्रूपर्यन्तम् । अयमपि केवलं भगवतः । नित्यसुखस्थानत्वात् । तदग्रे वक्ष्यामः । तपोलोको रराटी ललाटं शून्यस्थानम् । स्त्रीपदप्रयोगः शृङ्गाराधारत्वख्यापनार्थः । आदिपुंस इति । तपसा तत्राप्यत इति । सत्यं तु शीर्षाणि । शिरसां बहुत्वे हेतुः—सहस्रशीर्ष्ण इति । "सहस्रशीर्षे"ति तस्य श्रौतत्वज्ञापनाय । तत्र ब्रह्मादीनां बहूनां लोकभेदात्सर्वेषां मूर्धन्यतासिद्ध्यर्थं मूर्द्धानं यन्तीति शीर्ष्णां बहुवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

आण्डकोश इत्यत्र । तदाश्रयत्वेनेति । ध्यानविषयाश्रयत्वेन । ननु यदि भगवानेव ध्येयो न देहस्तदायं किमित्युच्यते, यदि तदाधारत्वेन तदा जीव एव तथात्वेन ग्राह्यः । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यस्यात्मा शरीर' मिति शरीरत्वाधारत्वयोस्तत्र श्रावितत्वेनान्तरत्वेन सहजस्नेहविषयत्वेन चोत्कृष्टत्वादित्याशङ्कायामाहुः यद्यपीत्यादि । युक्तमिति । उक्तहेतुभ्यो युक्तम्, तथापि बहिष्ठ एवान्तस्तिष्ठतीति माहात्म्यज्ञाने तत्र स्नेहोऽधिको भवतीति तत्सिद्ध्यर्थं हृदयदेशावच्छिन्नः शारीरोऽणुरेव भवति, तत्र चेदियान् माति, तदा सोऽपि महान् भवेदिति तन्महत्त्वसिद्ध्यर्थं स्वात्मनीत्यादिनोक्ताद्धेतोः प्रयत्नस्य ध्यानीयस्य साफल्याय सर्वस्य भगवत्त्वे तस्यैव स्मरणत्वावच्छिन्नयावत्स्मरणविषयत्वादन्यध्याने बाहिर्मुख्यनिवृत्तौ ध्यानं सुकरमिति तत्सिद्ध्यर्थं बहिःस्थितोऽन्तः प्रवेशनीय इति गुणाधिक्यात्तथा निरूप्यत इत्यर्थः । भूतैरिति । इदमेकादशे योगेश्वरवाक्यम् । द्वितीयपुरुषरूप इति । अक्षररूपः । 'यो वैराज' इत्यादिना यः पुरुषः स एव वैराज इत्युद्देश्यविवरणेनाक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदो बोध्यते । यथेत्यादिनोक्तं दृष्टान्तत्रयं च वैराजपुरुषभगवत्पदैः सूचितं ज्ञेयम् । तेन यथाधिकारं त्रिधा ध्यानं कर्तव्यत्वेन बोधितं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

❀ ❀ पातालमित्यत्र । इदानीमिति । विशेषस्य कथं देहत्वं कथं च स्वविष्टत्वमित्याकाङ्क्षायाम् । तस्येति पदं भारतत्वाभावायेत्यनेन सम्बध्यते । एतावतेति । लोकद्वयोक्त्यनन्तरं भिन्नप्रक्रमकथनेन । पञ्चात्मकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । द्वितीयः खण्ड इति । एतेन यथा लौकिके पुरुषशरीरे खण्डविभागस्तथात्रेति बोधितम् । तेन वितलातले तृतीयो महादिज्योतिरनीकान्तस्तुरीयो महरादिसत्यलोकान्तः पञ्चम इति सिध्यति । उभयावयवत्वादित्यादि । गुल्फजानुसम्बन्धेन जङ्घायास्तद्द्वयावयवत्वेन जान्वपेक्षया नीचत्वाद्गुल्फापेक्षयोच्चत्वाच्च लोकनाङ्घ्रिपदद्वयस्य प्रयोग इत्यर्थः । आङ्प्रश्लेषे आसमन्तात्तलमित्यर्थान्तरं सम्भवतीति बलवत्त्वबोधनाय तमपि पक्षं संगृह्णन्ति आधारत्वेन वेति । अत एवेति । बलिस्थानस्य शुद्धत्वादेव । वितलं च तलं चेत्यत्र । अग्रपश्चाद्भावभेदेनेति । वितलमग्रभागः अतलं पश्चाद्भाग इति भेदेन । ननु पश्चाद्भागस्याधस्त्वाभावान्न पञ्चमस्कन्धविरोध इत्यतस्तमपि पक्षं स्वीकृत्याहुः अत्रेत्यादि । तथात्वमिति । अग्रपश्चाद्भागभेदः । तथा च न्यायमात्रादसङ्गतमेवेत्यर्थः । ननु फलतो न कश्चिद्विशेष इत्यत आहुः अवान्तरभेदो वेति । चकारयोरेवमप्युपपत्तौ । तस्मिन्नर्थे विनिगमनाविरहाल्लोके तदग्रभागादेरुपर्यादिभागत्वेन व्यवहाराच्च तं पक्षं विहायैवमादरणीयमित्यर्थः । तद्विभजन्ति महादेवेत्यादि । वितलं महादेवक्रीडास्थानम्, अतलं मयपुत्रस्य स्थानं स्वर्गापररूपमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ महीतलमित्यत्र । तस्येति । एतेन तदिति पदं भिन्नं सुलुक्सूत्राल्लुप्तषष्ठीकमिति बोधितम् । एवं व्यवस्थेति । पञ्चमस्कन्धस्वारस्यावगता सेत्यर्थः । अत्र यद्यपि श्रोणिलोकनिवेशो नोक्तस्तथाप्यग्रे 'सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे' इति मृगाद्यधिकरणतया श्रोणिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वान्मृगादीनां च भूमिष्ठत्वात्तस्मिन्नपि भूर्लोकतैव बोध्या, तथाग्रे 'निरयस्य गुदः स्मृत' इत्यनेन वक्ष्यमाणस्य नरकस्य पञ्चमस्कन्धे 'अधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाशया' दिति भूम्यधस्तात्तत्स्थानकथनाच्च । सरस्त्वेनैव निरूपणमिति । एतेन ज्योतिरनीकस्य निराधारतापि वारिता । तथा 'पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिम' मिति वक्ष्यमाणस्य पृष्ठदेशस्यापि पर्वतादिद्वारा भूरादिमहर्लोकपर्यन्तं संलग्नतापि

६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बोध्या। पञ्चमस्कन्धे लोकालोकसंस्थानकथने 'आदित्यानां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीना एव न पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायाम' इति कथनात्। तत्रापि पराभूतिस्थानस्यान्तरिक्षसमानदेशत्वम्, अधमस्थापनस्यादित्यादिसादेश्यम्, तमःस्थानस्य ध्रुवसादेश्यमिति। एतेन प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात् 'न ध्रुवोपरि तद्गति' रिति निबन्धोक्तः कर्मिणां सत्यलोकगमनमार्गोऽपि सङ्गमिष्यते। ग्रीवा महरिति। सादेश्याद्गलत्वमपि तस्यैवोन्नेयम्। यन्तीति। कर्मणा प्राप्नुवन्ति। एवं बहुत्वोपपादनात् 'ब्रह्मलोकमकर्मक' मित्यादीनां विरोधः परिहृतः॥ २७॥

श्रीगिरिधरकृता-बालप्रबोधिनी

ननु भगवन्तं विहाय किमिति प्रपञ्चात्मकं तच्छरीरं धारणाश्रयत्वेनोच्यते इत्याशङ्क्य विराड्देहतज्जीवतदन्तर्यामिणां अभेदमारोप्योपासनं कर्तव्यमित्याशयेन तथोक्तम्। वस्तुतस्तु विराड्जीवनियन्ता भगवानेव धारणाविषय इत्याह—आण्डकोशे शरीरे इति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानि दशगुणोत्तराधिकानि सप्तावरणानि तैर्युक्तेऽस्मिन्नाण्डकोशाख्ये शरीरे योऽसौ शरीरी वैराजाख्यः पुरुषः स धारणाया आश्रयो विषयः। तस्य कुतो धारणाविषयत्वं तत्राह—भगवानिति॥ २५॥ ❁ ❁ एवं चतुर्दशभुवनात्मकाण्डकोशस्य सामान्ये भगवच्छरीरत्वमुक्त्वा तत्पादादिरूपेण किं ध्येयमित्यपेक्षायामण्डकोशान्तर्गतपदार्थान् विभज्य पादाद्यवयवत्वेनोपासनामाह—पातालमिति। एतस्य वैराजपुरुषस्य पादमूलं पादस्याधोभागं पातालं पठन्ति वेदज्ञाः, पादतलत्वेन पातालमुपास्यमिति वदन्तीत्यर्थः। अतोऽत्र संशयो न कर्तव्य इति सूचयन्नाह—हीति। एवमग्रेऽप्यस्यैव क्रियापदस्य सम्बन्धः। पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः प्रपदं पादाग्रभागस्तदुभयं रसातलं पठन्ति। अथ तथा विश्वसृजो विश्वस्रष्टुः पुरुषस्य भगवतो गुल्फौ महातलं पठन्ति। द्वे अपि जङ्घे तलातलमेव पठन्ति॥ २६॥ ❁ ❁ विश्वं मूर्तौ यस्य तस्य भगवतो द्वे जानुनी सुतलं गृणन्ति वदन्ति। तस्योरुद्वयं वितलं चातलं च गृणन्ति, तत्रोरोरधोभागो वितलं उत्तरभागे तलमिति ज्ञेयम्। विश्वासार्थमादरेण सम्बोधयति—हे महीपते इति। तस्य जघनं कट्याः पुरोभागं महीतलं भूर्लोकं गृणन्ति। नाभिरेव सरस्तन्नभस्तलं भुवर्लोकं गृणन्ति॥ २७॥ ❁ ❁ अस्य वैराजस्य उरस्थलमुरःप्रदेशं ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्गलोकं गृणन्ति। ग्रीवारूपेण महर्लोकं उपास्यं गृणन्ति। जनो जनलोकोऽस्य वदनं वदनतयोपास्य इति गृणन्ति। अस्यादिपुंसो रराटीं ललाटं तपोलोकं विदुर्जानन्ति। अस्य सहस्रशीर्ष्णः सहस्रशिरसः शीर्षाणि शिरांसि तु सत्यं सत्यलोकं विदुः॥ २८॥

हिन्दी अनुवाद

जल, अग्नि, वायु, आकाश, अहंकार, महत्तत्त्व और प्रकृति इन सात आवरणोंसे घिरे हुए इस ब्रह्माण्ड-शरीरमें जो विराट् पुरुष भगवान् हैं, वे ही धारणाके आश्रय हैं, उन्हींकी धारणा की जाती है॥ २५॥ ❁ ❁ तत्त्वज्ञ पुरुष उनका इस प्रकार वर्णन करते हैं—पाताल विराट् पुरुषके तलवे हैं, उनकी एड़ियां और पंजे रसातल हैं, दोनों गुल्फ-एड़ीके उपरकी गांठे महातल हैं, उनके पैरके पिंडें तलातल हैं॥ २६॥ ❁ ❁ विश्वमूर्ति भगवान्के दोनों घुटने सुतल हैं, जांघें वितल और अतल है, पेड़ू भूतल है, और परीक्षत्? उनके नाभिरूप सरोवरको ही आकाश कहते हैं॥ २७॥ ❁ ❁ आदि पुरुष परमात्माकी छातीको स्वर्गलोक, गलेको महर्लोक, मुखको जनलोक और ललाटको तपोलोक कहते हैं। उन सहस्र सिरवाले भगवानका मस्तकसमूह ही सत्यलोक है॥ २८॥

इंद्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः॥
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे[1] घ्राणो[2]ऽस्य गंधो मुखमग्निरिद्धः॥ २९॥
द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतंगः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च॥
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा॥ ३०॥
छंदांस्यनन्तस्य शिरो गृणंति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला[3] द्विजानि॥
हासो जनोन्मादकारी च[4] माया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः॥ ३१॥
व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य[5] पृष्ठम्॥
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ[6] कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघाः॥ ३२॥

---

१. प्रा० पा० नासा। २. प्रा० पा० घ्राणं च। ३. स्वेदकला द्विजालयः। ४. प्रा० पा० हि। ५. प्रा० पा० धर्मपथः स्वपृष्ठः। ६. प्रा० पा० मित्रः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

उस्रा देवाः तेजोमयशरीरत्वात्ते वाहव इत्याहुः । दिशोऽस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः । कर्णौ श्रोत्रस्याधिष्ठानं शब्दस्तु श्रोत्रविषयः सः तस्य श्रोत्रेंद्रियम् । एवं नासिकादिष्वपि नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे इद्धो दीप्तः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ द्यौरंतरिक्षं अक्षिणी नेत्रगोलके चक्षुरिंद्रियं पतंगः सूर्यः अहनी राज्यहनी पक्ष्माणि नेत्ररोमाणि परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् । तालु अधिष्ठानं जिह्वा इंद्रियम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ छंदांसि वेदाः शिरो ब्रह्मरंध्रं स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजानि दंताः । षंढत्वमार्षम् । दुरंतोऽपारः सर्गः इति यत्स कटाक्षः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अधर्ममार्गोऽस्य पृष्ठभागः । कः प्रजापतिः । मित्रौ मित्रावरुणौ ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्र व्यष्टिसमष्टिविराजोर्यद्यपि तुल्यात्माध्यात्म्यादिविभागस्तथापि समष्टिविराडयं हिरण्यगर्भोपासकैर्योगिभिः परमेश्वरत्वेनोपास्य इति । परमेश्वरस्य चेंद्रियेभ्य एव विराजो विषया भवंति । तदीयेंद्रियाधिष्ठानेभ्यस्त्विद्रियाणि तदधिष्ठात्र्यो देवताश्च स्युरिति । कार्यकारणयोर्भेदोपचारादैक्येन दिक्शब्दादिभिः समष्टिविराजोऽस्य परमेश्वरत्वेन ध्येयत्वात्कर्णश्रोत्रादिकल्पना ज्ञेया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ द्यौरंतरिक्षं तत्रत्यः सूर्यश्चाक्षिणी नेत्रगोलके । यद्वा । द्युपदेन मंचाः क्रोशंतीतिवत्सूर्यो लक्ष्यते । पतंगो रूपं चक्षुरिन्द्रिम् । अत्र पतंगपदेन तैजसं रूपं लक्ष्यते न तु सूर्य उच्यते । दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी । इति । एतद्वै पौरुषं रूपम् । भूः पादौ । द्यौः शिरः । नभः नाभिः । सूर्योक्षिणी । नासे वायुः । कर्णौ दिशः । प्रभोरित्यग्रिमवाक्यविरोधात् अहनी राज्यहनी 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकशेषः । लिंगसमवायन्यायेन वाहः पदेन रात्रेरपि ग्रहणम् । आपो वरुणः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ षंढत्वं क्लीबत्वम् ॥ ३१ ॥ स्तनो दक्षिणः 'धर्मस्तनाद्दक्षिणतः' इत्युक्तेः । मेढ्रं शिश्नः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

दंष्ट्रा तीक्ष्णाग्रदन्तविशेषः । 'दाढ़ा' इति हेमचन्द्रः ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इन्द्रादय उस्राः देवा वाहव इत्याहुः अमुष्य कर्णौ श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठानभूतकर्णबिले दिशः तदधिष्ठेयं श्रोत्रेन्द्रियन्तु शब्दः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च एवमग्रेपि परमस्य समाभ्यधिकरहितस्य नासापुटे नासत्यदस्रावश्विनौ गन्धः शान्तोग्रादिरूपेण नानाविधो गन्धः तदिन्द्रियम्-इद्धः दीप्तः अग्निः तस्य मुखम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ द्यौर्द्युलोकः अक्षिणी नेत्रगोलके तत्र चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः विष्णोर्वैराजस्य पक्ष्माणि उभेऽहनी अहोरात्रः तस्य वैराजस्य भ्रूविजृम्भः भ्रूवितानः भ्रूविलास इति यावत् परमेष्ठिधिष्ण्यं परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य स्थानमस्य वैराजस्य तालु आपः तदभिमानी वरुणः अस्य जिह्वा रसः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अनन्तस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य शिरश्छन्दांसि गृणन्ति, दंष्ट्रा यमः, द्विजानि दन्ताः, नपुंसकत्वमार्षं स्नेहकलाः स्नेहस्य कला अंशा अस्मदादीनां स्नेहकला वैराजस्य दन्ता इत्यर्थः । तस्य हासः हसनञ्जनोन्मोहकरी माया आश्चर्यशक्तिः मायाशब्दस्य सर्वत्रानुगतं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्चर्यमेव तच्च विस्मयनीयत्वरूपं तच्च नानाविधकार्यकरत्वात् यस्यापाङ्गमोक्षः दुरन्तसर्गः अपारसर्गः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ व्रीडा लज्जोत्तरोष्ठः अधरः अधरोष्ठः लोभः धर्मः स्तनः अधर्मपथः अधर्ममार्गः अस्य पृष्ठः पृष्ठभागः तस्य वैराजस्य मेढ्रं प्रजापतिः । वृषणौ मित्रावरुणौ समुद्रः कुक्षिरुदरङ्गिरयस्तस्यास्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

इन्द्रादयो लोकपालास्तस्य वाहव इत्याहुः दिशःकर्णौ गोलकस्थानीयौ । अमुष्य हरेः श्रोत्रमिन्द्रियं शब्द इति । नासत्यदस्रावश्विनौ नासे नासिके गन्धो भूमेर्गुणः घ्राणङ्गन्धग्राहीन्द्रियं गन्धजनकमाहुरित्यर्थः इद्धो दीप्तः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ द्यौर्द्युलोकः । अक्षिणी गोलके पतङ्गः सूर्यः मनुष्याणामहनी देवादीनामहनी इति उभे च विष्णोः पक्ष्माणि ततो जाते तदाश्रिते च परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मलोकः मधुरादिरसः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ गायत्र्यादिच्छन्दांसि गिरो वचनानि गृणन्ति अर्यमेन्दू सूर्यचन्द्रौ दंष्ट्राद्वयाज्जाताविति शेषः बहुरूपत्वात्पुनर्वचनम् । बहङ्गत्वं बहुत्वत इति वचनात् उडुगणा नक्षत्राणि द्विजानि दन्ताः अत्र प्रगृह्यसंज्ञाऽभावो लिङ्गव्यत्ययश्च वैलक्षण्यद्योतनायेति ज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिः हासोहासादभिव्यक्ता सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् दुरन्तसर्गोऽनवसानविश्वसृष्टिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ व्रीडा लज्जा अधरोऽधरोष्ठः । एवशब्दोन्ययोगव्यवच्छेदकः कः प्रजापतिः मेढ्रमिन्द्रियं वृषणौ बीजद्वयं मित्र इत्युपलक्षणं वरुणश्च ॥ ३२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

इन्द्रादय इति। अत्र टीकायाम् एवं नासिकादिष्वपि इति प्रायिकमेव, चक्षुषि व्यभिचारात्, तत्र हि सूर्यस्यैव हि गोलकत्वेन प्राप्तत्वात्। तदेवमत्र युक्तिर्नानुसन्धेया किन्तु उपासनार्थं शास्त्राज्ञैव कारणमिति सर्व्वं समञ्जसम्॥ २९॥ ❀ ❀ आपः तदधिष्ठाता वरुणः॥ ३०—३८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

उस्राः देवाः, इन्द्रादयो देवा वाहव इत्याहुः। दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः अस्य कर्णौ श्रोत्रस्याधिष्ठानम्। शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रविषयः अमुष्य श्रोत्रेन्द्रियम्। एवमेव सर्वत्र व्यवस्था। अत्र व्यष्टिसमष्टिविराजोर्यद्यपि तुल्य एवाध्यात्म्यादि-विभागस्तदपि समष्टिविराडयं हिरण्यगर्भोपासकैर्योगिभिः परमेश्वरस्य च इन्द्रियेभ्य एव विराजो विषया भवन्ति तदीयेन्द्रिया-धिष्ठानेभ्यस्त्विन्द्रियाणि इन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवताश्च स्युरिति कार्यकारणयोरभेदोपचारादैक्येन दिक्शब्दादिभिः समष्टिविराजोऽस्य परमेश्वरत्वेन ध्येयत्वात् कर्णश्रोत्रादिकल्पना ज्ञेया। नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे। इद्धः दीप्तः॥ २९॥ ❀ ❀ द्यौः अन्तरिक्षं तत्रत्यः सूर्यश्च अक्षिणी नेत्रगोलके। यद्वा द्युपदेन मञ्चाः क्रोशन्ति इति न्यायेन सूर्यो लक्ष्यते। पतङ्गः रूपं चक्षुः इन्द्रियम्। अत्र पतङ्गपदेन तैजसं रूपं लक्ष्यते न तु सूर्य उच्यते, दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी इति, एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः। नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः॥ इत्याद्यग्रिमवाक्यविरोधात्। अहनी रात्र्यहनी मिथुनगण-लक्षणया लिङ्गसमवायन्यायेनाहःशब्देन रात्रिरप्युच्यते। परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम्। आपः वरुणः तालुः अधिष्ठानम्। जिह्वा इन्द्रियम्॥ ३०॥ ❀ ❀ छन्दांसि वेदाः। शिरः ब्रह्मरन्ध्रम्। स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः। द्विजानि दन्ताः षण्ढत्वमार्षम्। दुरन्तसर्गः अपारसंसारः॥ ३१॥ ❀ ❀ धर्म्मस्तनो दक्षिणः, धर्म्मः स्तनाद्दक्षिणत इत्युक्तेः। कः प्रजापतिः मेंढ्रं शिश्नः। मित्रौ मित्रावरुणौ वृषणौ अण्डकोषौ॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इन्द्रादय अष्टौ उस्रा देवाः वाहव इत्याहुः। दिशः श्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः कर्णौ श्रोत्राधिष्ठानछिद्रे अमुष्य श्रोत्रन्तुशब्दः एव-मग्रेपि अस्मदादीन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवतास्तदिन्द्रियगोचरास्तदिन्द्रियाधिष्ठानानि। अस्मदादीन्द्रियाणीति वोध्यम् नासत्यदस्रौ अश्विनौ परमस्योपास्यस्य नासे नासापुटे। इद्धो दीप्तः वचनं वागिन्द्रियमित्यनुक्तं वोध्यम्॥ २९॥ ❀ ❀ द्यौर्द्युलोकः। अक्षिणी नेत्रगोल-के पतंगः सूर्यश्चक्षुरिन्द्रियमभूत्। अहनी रात्र्यहनी विष्णोः पक्ष्माणि परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदन्तस्य विष्णोर्भ्रूविजृंभः भ्रूविलासः। आपस्तदधिष्ठाता वरुणः तालुरधिष्ठानम्। रसःजिह्वा इन्द्रियम्॥ ३०॥ ❀ ❀ अनन्तस्येयत्ताशून्यस्य छन्दांसि वेदान्। शिरो-ब्रह्मरंध्रं गृणन्ति। यमस्तद्द्ंष्ट्राः स्नेहकलाः देहगेहादौ स्नेहलेशाः। द्विजानि दन्ताः। नपुंसकत्वमार्षम्। जनानामुन्मादकरी मोहकरी माया कार्योन्मुखी प्रकृतिर्हासः दुरन्तसर्गः अपारः सर्गः यत् यस्य अपाङ्गमोक्षः कटाक्षः॥ ३१॥ ❀ ❀ व्रीडा लज्जा अधर्मपथः अधर्ममार्गः अस्य पृष्ठः पृष्ठभागः कः प्रजापतिः। मित्रौ मित्रावरुणौ कुक्षिरुदरम्॥ ३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

एवं लोकानां सन्निवेशमुक्त्वा तत्रत्यानां जीवानां सन्निवेशमाह इन्द्रादय इत्यादिना—यद्यपि येषां यत्स्थानं ते तत्र निविष्टा इत्यर्थादुक्तं भवति .तथाप्यनियतस्थानजीवानां स्थानं निरूप्यते। यतो देवाः सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमन्ति। अथवा। भगवदिन्द्रियाणामाधारत्वं न भविष्यतीति तन्निरूपणार्थं पृथङ्निरूपणम्। आधिदैविकास्ते देवाः। अन्येऽपि तत्प्रकरणे निरू-पितास्तद्रूपा एव। इन्द्रादयो देवा उस्राः कर्मफलदातारः। भारवहनसमर्था उस्रा उच्यन्ते। उत् ऊर्ध्वं सरन्तीति। "उस्रावेतं धुरुष'हावि" त्यत्र तथा निरूपणात्। भगवद्वाहवश्च फलदातारः। भगवतः कर्णौ ब्रह्माण्डे दिशः। यस्तु शब्दः स भगवतः श्रोत्रमिन्द्रियम्। नासत्यदस्रौ अश्विनौ। नासे परमस्य। नासिकाद्वयं परमस्य यज्ञस्य। यज्ञ एव तत्कृतोपकारात्। अस्मदिन्द्रि-याद्यधिष्ठातारो भगवदिन्द्रियगोलकानि। विषयस्त्विन्द्रियम्। गन्धोऽस्य घ्राणम्। इद्धो ज्वलन्नग्निः। अतो भगवन्मुखे यद्देयं तज्ज्वलदग्नौ देयम्॥ २९॥ ❀ ❀ द्यौः स्वर्गलोकः शिशुमारस्थानभूतः। अक्षिणी गोलके। चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः। पतद्ग-च्छतीति। चक्षुरपि भगवदीयं स्वस्मिन्पतच्चलत्वित्येतदर्थम्। पक्ष्माणि चत्वारि नेत्रोन्मीलननिमीलनकर्तृणि। विष्णोरिति।

---

१. धूर्षाहेति ख। २. वह्निकाश इति ग।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कालरूपस्य यज्ञस्वरूपस्य वा । अहनी रात्र्यहनी । उभे चेति देवमनुष्यभेदेन । चकारात्पितृब्रह्मणोरपि । परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मस्थानं सत्यलोकस्थितं तस्य भगवतो भ्रूविजृम्भः । यं प्रति भ्रुवोर्विजृम्भणं सन्तोषेण प्रसारं करोति तं ब्रह्मासने उपवेशयति । आपो जलानि वरुणपत्नीरूपाणि । अस्य तालुर्गोलकरूपा जिह्वा । जिह्वा इन्द्रियम् । एवकारेण रसवद्द्रव्यं निवारितम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ छन्दांसि गायत्र्यादीनि । परःसहस्रं छन्दांसि । तत्र सप्त मुख्यानि । यशः कीर्त्तिः । गृणन्तीति पूर्ववत्प्रमाणकथनम् । भगवद्दंष्ट्रा यमः । स्नेहकला मोहादयो द्विजानि[1] दन्ताः । हासः हास्यं प्राणिनामुन्मादकर्त्री मायैव । चकारादनुन्मादकरी भक्तिरूपा च । माया पूर्वमुक्ता । दुरन्तसर्गः नित्यप्रवाहरूपा सृष्टिः । अपाङ्गमोक्षः कटाक्षमोक्षः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ व्रीडा लज्जा । ब्राह्मणानामुपरि भवति । अधरः अधरोष्ठः । अधस्तनानामेव लोभो भवति । एवकारेणोपरितनानां लोभाभावः सूचितः । धर्मो ब्रह्मसुतो नरनारायणपिता । चतुष्पाद्धर्मो वा । एकस्तनो दक्षिणः । वामस्त्वधर्मः । अधर्ममार्गश्च भगवतः पृष्ठभागः कः प्रजापतिः । मेण्ढ्रं (?) अर्थः (?) इन्द्रियमिति यावत् । मित्रौ मित्रावरुणौ । मित्रद्वयं वा । कुक्षिरुदरम् । सर्वेऽपि समुद्रा भगवत्कुक्षिः । गिरयः पर्वताः । अस्थिसमूहा वङ्क्रयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

इन्द्रादय इत्यत्र । स्थानाभावे परिभ्रमणमात्रेणावयवत्वं न वक्तुं शक्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । उस्रावेतमित्यादि । एतेन मन्त्रमयी देवतेति जैमिनीयं मतमसङ्गतमिति बोधितम् । नासत्यदस्रावित्यत्र । यज्ञस्येति । एतेन यज्ञपुरुषयोरभेदो बोधितः । स च 'तमेव यज्ञपुरुषं तेनैवायजमीश्वर' २।६।२७ मित्यत्र स्फुटो भविष्यति । शिशुमारस्थानभूत इति । एतेन विरुद्धधर्मवत्त्वं बोध्यते । पक्ष्माणि विष्णोरित्यत्र कालरूपस्येति । अत्रापि पुरुषाभेदो गीतायां 'कालोस्मी'ति भगवद्वाक्या—ज्ज्ञेयः । पूर्वमुक्तेति । प्रथमस्कन्धे 'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं' मित्यत्र भगवदुपाश्रितत्वेनोक्ता । मेढ्रं अर्थ इन्द्रियमिति । अथ इन्द्रियमिति पाठो भाति । वङ्क्रय इति । पार्श्वास्थीनि । महत्त्वज्ञापनार्थमिति । राजादिवत्सामर्थ्यादिभिर्महत्त्वज्ञापनार्थम् । गन्धर्वं इत्यत्र । स्मृतिं स्मृती स्मृतयः इति मूलपदं बाहुलकादुभयथापि संभाव्यत इत एवमुक्तम् ॥ २९ ॥

श्री गिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं चतुर्दशलोकानां भगवद्विग्रहावयवत्वेन उपासनमुक्त्वा तत्रत्यानां जीवानामपि तदाह—इन्द्रादय इति । इन्द्रादय उस्रा देवा अमुष्य वैराजस्य बाहव इत्याहुः । दिशोऽस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवता अस्य कर्णौ श्रोत्रेन्द्रियस्य अधिष्ठानम् । अस्मदादिश्रोत्रविषयः शब्दस्तु तस्य श्रोत्रेन्द्रियम् एवमग्रे नासिकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परमस्य स्वसाम्याधिक्यरहितस्य वैराजस्य नासे नासिकापुटे नासत्यदस्रौ अश्विनौ । गन्धोऽस्य घ्राणेन्द्रियम् । इद्धः प्रदीप्तोऽग्निर्मुखम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ द्यौर्द्युलोकोऽक्षिणी नेत्रगोलके । पतङ्गः सूर्यो विष्णोर्व्यापकस्य वैराजस्य चक्षुरिन्द्रियमभूत् । उभे अहनी अहोरात्रं तस्य विष्णोः पक्ष्माणि तस्य भ्रूविजृम्भो भ्रूविलासः परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य धिष्ण्यं स्थानम् । अस्य तालुः आपस्तदभिमानी वरुणः । अस्य जिह्वा रसः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अनन्तस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य शिरः छन्दांसि गायत्र्यादीनि गृणन्ति । अत्र शिरश्शब्देन तदुपरिभागो ब्रह्मरन्ध्रं पूर्वं सत्यं तु शीर्ष्णोत्युक्तत्वात् । यशो गृणन्तीति तु पाठान्तरम् । दंष्ट्रा यमः । पुत्रादिस्नेहस्य कला लेशाः द्विजा दन्ताः, षण्ढत्वमार्षम् । तस्य हासो हसनं जनानामुन्मादकरी मोहकरी माया । यत् योऽयं दुरन्तोऽपारः सर्गः स तस्यापाङ्गमोक्षः कटाक्षः । तत्कटाक्षमात्रेणैव सृष्टिप्रवृत्ते "स ऐक्षत बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतौ सिद्धत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ व्रीडा लज्जा अस्य उत्तरोष्ठः उपरितनोष्ठः । लोभः प्राप्तेऽपि पदार्थे उत्तरोत्तराभिलाषाधिक्यरूप एवं अधरोऽधरोष्ठः । धर्मः स्तनः । अधर्ममार्गोऽस्य पृष्ठभागः । तस्य मेढ्रं कः प्रजापतिः । मित्रौ मित्रावरुणौ तस्य वृषणौ । समुद्राः कुक्षिरुदरम् । गिरयोऽस्थिसमूहाः ॥३२॥

हिन्दी अनुवाद

इन्द्रादि देवता उनकी भुजाएं हैं । दिशाएं कान और शब्द श्रवणेन्द्रिय हैं । दोनों अश्विनीकुमार उनकी नासिकाके छिद्र हैं; गन्ध घ्राणेन्द्रिय है और धधकती हुई आग उनका मुख है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवान् विष्णुके नेत्र अन्तरिक्ष हैं, उनमें देखनेकी शक्ति सूर्य है, दोनों पलकें रात और दिन हैं, उनका भ्रूविलास ब्रह्मलोक है । तालु जल हैं और जिह्वा रस ॥ ३० ॥ ❀ ❀ वेदोंको भगवान्का ब्रह्मरन्ध्र कहते हैं और यमको दाढ़ें । सब प्रकारके स्नेह दांत हैं और उनकी जगन्मोहिनी मायाको ही उनकी मुसकान कहते हैं । यह अनन्त सृष्टि उसी मायाका कटाक्ष-विक्षेप है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ लज्जा ऊपरका होठ और लोभ नीचेका होठ है । धर्म स्तन और अधर्म पीठ है । प्रजापति उनके मूत्रेन्द्रिय हैं, मित्रावरुण अण्डकोश है, समुद्र कोख हैं और बड़े-बड़े पर्वत उनकी हड्डियां है ॥ ३२ ॥

---

1. द्विजानीति मूले ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेंद्र ।
अनंतवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तु संध्यां कुरुवर्य भूम्नः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनंति सर्वात्मनोऽतःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः[1] ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अनंतं वीर्यं यस्य वयः कालस्तस्य गमनम्। गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म तस्य क्रीडा ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ भूम्नो विभोः अव्यक्तं प्रधानम्। स प्रसिद्धश्चंद्रमास्तदीयं मनः सर्वेषां विकाराणां कोश इवाश्रयभूतम् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ विज्ञानशक्तिं चित्तम्। महिं महत्तत्त्वम्। अंतःकरणमहंकारम्। गिरित्रं श्रीरुद्रम्। गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नाश्वतरी ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ वयांसि पक्षिणस्तस्य व्याकरणं "नामरूपे व्याकरवाणि" ॥ इति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम्। यथाहुः। येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः। मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥" इति। मनुः स्वायंभुवः मनीषा बुद्धिः पुरुषः निवास आश्रयः "पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा" इति श्रुतेः। गंधर्वादीनां द्वंद्वैक्यम् गंधर्वादयः। स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयः इत्यर्थः। असुरानीकं वीर्यं यस्य सः। स्वरः स्मृतिरसुरानीकवर्य इति पाठे गंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अनंतः शेषो वा वीर्यं विक्रमो यस्य स तथा। हे नृपेन्द्रेति नरपालकेषु मुख्यस्य तवैतद्ध्यानमवश्यं कार्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ हे कुरुवर्येति। शुद्धकुलोद्भवत्वात्तुभ्यमहं योगिध्येयरूपं वदामीति भावः ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ गिरिः कैलासः। सर्वं गिरतीति गिरिः कालो वा। गृणाति तत्त्वमिति गिरिर्वेदो वा तं तस्मात्तेन वा त्रायते इति गिरित्रो महादेवः। मृगा हरिणादयः पशवो गवादयः श्रोणिदेशे नितंबप्रदेशे उपास्या इति शेषः ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ तस्य शिल्पनैपुण्ये प्रमाणमाह। यथाहुरिति। पुरुषत्वे मनुष्यत्वेऽतिशयेन प्रकट आत्मास्तीति श्रुतिपदार्थः। इत्यर्थः इति प्रथमार्थे द्वितीयेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[नखानि नखोपलक्षितानि ऋक्षादीनीति केचित्।] वडवा घोटकी तस्यामित्यर्थः ॥ ३५—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नद्यः गंगायमुनाद्योऽस्य नाड्यः तनूरुहाणि रोमाणि महीरुहाः वृक्षा विश्वतनोर्विश्वशरीरकस्य। हे नृपेन्द्र! अनन्तवीर्यश्वसितमनन्तवीर्यस्यापारवीर्यस्य श्वसितं प्राणः मातरिश्वा वायुः गतिर्गमनञ्च्वयः कालः तस्य कर्मगुणप्रवाहः गुणानां सत्वरजस्तमसां प्रवाहः कार्यं प्राणिनां संसार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ ईशस्य भगवतः केशानं बुवाहान्मेघान् विदुः हे कुरुवर्य! भूम्नः विभोर्वासः वस्त्रं सन्ध्ये सायंप्रातःसन्ध्ये तस्य हृदयं हृदयकमलमव्यक्तं प्रधानमाहुः स प्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वौषधिविकारहेतुः चन्द्रमाः तदीयं मनः सर्वविकाराश्रय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ विज्ञानशक्तिं व्यवसायशक्तिं वा महिं महत्तत्त्वमामनन्ति उपासते सर्वात्मनः सर्वान्तर्यामिणः गिरित्रं रुद्रम् अन्तःकरणमहङ्कारम् अतएव रुद्रो वक्षसि चाभवदिति विश्वरूपेण कथितम् अहङ्कारश्चानात्मन्यात्माभिमानहेतुरिति मोहकस्य गिरित्रस्य तदात्मकत्वं युक्तं रासभाद्वडवायामुत्पन्नाऽश्वतरी अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्य नखानीत्यर्थः सर्वे मृगाः पशवश्च तस्य श्रोणिदेशे उपास्यास्तत्त्वेनानुसन्धेयाः इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❁ ❁ वयांसि वेदात्मकतित्तिर्यादयः पक्षिणस्तस्य व्याकरणं "नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यं मनुर्मन्त्रः तस्य मनीषा बुद्धिः मनुजः मनुष्यवर्गः तन्निवासस्थानं गन्धर्वादीनां द्वंद्वैक्ये गन्धर्वादिरप्सरोंऽतो वर्गः अस्य स्वरः षड्जादिस्वरः तेषां गानाद्यन्वयात्तत्स्वरत्वं युक्तम्। असुरानीकवर्यः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रल्हादस्तस्य स्मृतिः ॥ ३६ ॥

---

[1] प्रा. पा. स्वरः स्मृतिर्वैभासुरानीकवीर्यः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

विश्वाति तत्तत्पदार्थेषु विष्ठति वतुर्यस्य स तथा तस्य विश्वतनुः प्रतिमा यस्य स तथा तस्येति वा वीर्यं रेतोन्नं प्राणिभोग्यं गतिर्गमनं तस्माद्वय आयुः प्राणिनां जीवनावधिलक्षणमुत्पन्नं कर्मव्यापारः तस्मात्सत्त्वादिगुणानां प्रवृत्तिक्रमः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ संध्ये द्वे अव्यक्तं मूलप्रकृतिं मनोभिमानत्वाचंद्रस्य कामादिनानाविकारगृहत्वमुपचारः मनो मनसो जातः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विज्ञानं शक्तिं विरिञ्चं गिरिं कैलासं त्रायत इति गिरेर्वायोस्त्राणं यस्य सः तथेति वा गिरित्रो रुद्रः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः अन्तकरणमहङ्कारः तस्माज्जातः नखानि नखेभ्यः । गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नाऽश्वतरी श्रोणिदेशे स्थितास्तस्माज्जाताश्च ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वचांसि लौकिकवैदिकानि विचित्रं तस्य व्याहरणं शब्दः व्याहरणाश्रितानि तज्जातानि च मनुर्वायुः तस्य मनीषां बुद्धिः ते वायवे मनवे वाधिताये श्रुतिः मनुस्वायंभुवो वा मनीषा विचारः भगवद्विचारशक्तिजातत्वात् स्मृतिकर्तृत्वं मनोर्निवासो निवसनं कर्मजनितत्वात् गन्धर्वादीनामुत्पादिके स्वरस्मृती यस्य स तथा स्वरः षड्जादिलक्षणः स्मृतिरतीतादिविषया असुरानीकस्य जनकं वीर्यं यस्य स तथा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अनन्तः शेषो वीर्यं विक्रमो यस्य सः। वयः कालः तस्य गतिः गमनम्। गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म क्रीड़ा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भूम्नः विभोः। अव्यक्तं प्रधानम् तस्य हृदयं बुद्धिः। सः प्रसिद्धः चन्द्रमास्तदीयं मनः सर्व्वेषां विकाराणां कोष इवाश्रयभूतम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विज्ञानशक्तिं चितम्। महिं महत्तत्त्वम्। अन्तःकरणम् अहङ्कारम्। गिरित्रं रुद्रम्। गर्दभात् वड़वायामुत्पन्ना अश्वतरी ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम्। यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः। मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ इति। मनुः स्वायम्भुवः मनीषा विचारवती बुद्धिः। मनुजः पुरुषः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा इति श्रुतेः। गन्धर्व्वादीनां द्वन्द्वैक्यं गन्धर्व्वादयः स्वरः षड्जादिः। असुरानीकवर्य्यः प्रह्लादः स्मृतिः। स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्य्य इति पाठे—स्वराणां स्मृतयः। असुरानीकं वीर्य्यं यस्य सः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तनूरुहाणि रोमाणि अनन्तवीर्यः महाबलो मातरिश्वा वायुःश्वसितं प्राणः वयः कालस्तस्य गतिर्गमनम् गुणानां सत्वादीनां प्रवाहः यत्र सुरनरादयः नदीप्रवाहे तृणानीव स्रवन्ति स तस्य कर्मक्रीड़ा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ईशस्य सर्वनियन्तुर्भगवतःकेशानम्बुवाहान् घनान् विदुः। भूम्नःविभोर्वासः सन्ध्यां वाससीसन्ध्ये इत्यर्थः। अव्यक्तंप्रधानं हृदयं हृदयकमलमाहुः स प्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वौषधिप्रवृत्तिहेतुः चन्द्रमा मनो ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मनः सर्वस्य चतुर्दशभुवनस्यात्मनः विज्ञानशक्तिं चिदात्मिकां महत्तत्वाख्यं महिमानमामनन्ति तस्यान्तकरणमहङ्कारङ्गिरित्रमामनन्ति अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्य नखानि ध्यातृभिर्ज्ञेयानीत्यर्थः। सर्वे मृगाः पशवस्तस्य श्रोणिदेशे ज्ञेयाः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयांसि पक्षिणस्तस्यव्याकरणं शिल्पनैपुण्यम् मनुः स्वायंभुवस्तस्य मनीषा बुद्धिः मनुजो मनुष्यस्तस्य निवासः। निवासस्थानम्। गन्धर्वादीनां द्वंद्वैक्यङ्गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरसस्तस्य स्वरः षड्जादिसप्तस्वरसमूहः ध्यातृभिर्बोध्यः असुरानीकवर्यः प्रह्लादस्तस्य स्मृतिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

नद्यो गङ्गाद्याः। अस्य भगवतो नाड्यः। तनूरुहाणि लोमानि। अथेत्यचेतनप्रायसृष्टिसन्निवेशार्थम्। राजसानां वा लोकास्तामसाः। देवादय एतदन्ताः सात्त्विकाः। महीरुहा वृक्षाः षड्विधा अपि भगवतो लोमानि। विश्वतनोरिति। विश्वं तनौ यस्य। अनेन तेषां विश्वरूपत्वं निरूपितम्। अन्नाच्छादनरूपत्वात्। नृपेन्द्रेति सम्बोधनं महाराजस्य राज्ये एकस्मिन्नपि वृक्षे च्छिन्ने लोमच्छेदनवत्क्लेशो भवतीत्यनुभवस्य संवादार्थम्। अनन्तवीर्यस्य भगवतः श्वसितं नासापुटस्थवायुः। मातरिश्वा अयं वायुः। भगवतो गतिर्वयः कालः। कर्म भगवतो गुणप्रवाहः सत्त्वरजस्तमसां देवतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिरूपः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ईशस्य ईश्वररूपस्य। अम्बुवाहा मेघाः। विदुरिति पूर्ववत्प्रमाणम्। वासः पीताम्बरम्। सन्ध्ये सन्ध्याद्वयम्। तुशब्देन मायापक्षव्यावृत्तिः। भूम्न इति। कालस्य। कुरुवर्येति सम्बोधनं भगवतो महत्त्वज्ञापनार्थम्। अव्यक्तं प्रकृतिर्भगवतो हृदयम्। आहुरिति

---

१. स्वरः स्मृतिर्वा असुरानीकवीर्यः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पूर्ववत् । स चन्द्रमा आधिदैविकरूपः सर्वविकाराणां कोषरूपं भगवन्मनः । तद्विकासे सर्वे विकारा उत्पद्यन्त इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विज्ञानशक्तिं ज्ञानशक्तिम् । महिं महत्तत्त्वम् । अन्तःकरणमहङ्कारम् । गिरित्रं महादेवम् । सर्वात्मन इत्यहङ्कारस्य सर्वत्र स्थितिरुक्ता । अश्वादयश्चत्वारोऽवयवचतुष्टयनखानि । तत्राऽऽद्यौ हस्तयोः । वामहस्तनखानां स्त्रीरूपयोग इत्यश्वतरी । सर्वे मृगाः पशवश्च भगवतोऽवयवत्वाभावेऽपि श्रोणिदेशे श्रोणिस्थाने भवन्ति । अथवा । मृगाः पशवश्च श्रोणिस्थानद्वयम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयांसि पक्षिणस्तस्य भगवतो व्याकरणम् । "मयूराश्चित्रिता येने" ति वाक्यात् । मनुः स्वायम्भुवादिः । मनीषा इच्छा । मनुजो मनुष्यः । निवासो गृहम् । गन्धर्वादयोऽप्सरोन्ता एकवद्भावं प्राप्ताः । स्वरो भगवत्कर्तृको रागविशेषः । असुरानीकवर्यैः प्रह्लादः स्मृतिः स्मृतीः स्मृतयः । पाठान्तरे अप्सरोन्ताः प्रह्लादश्च स्वरस्मृती । आद्यः स्वरः । द्वितीयः स्मृतिः । वीर्यं इति पाठे पूर्वोक्ता एव स्वरस्मृतयः । असुरानीकं वीर्यं यस्य । समास एव उद्देश्यविधेयभावः ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नद्यो गङ्गादयोऽस्य नाड्यः । अथ तथा विश्वतनोर्विश्वशरीरकस्य महीरुहा वृक्षाः तनूरुहाणि रोमाणि । इदमाश्चर्यभूतं भगवतः स्वरूपं त्वया सावधानतया ध्येयमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेन्द्रेति । अनन्तवीर्यस्य भगवतः श्वसितं प्राणः मातरिश्वा वायुः । गतिर्गमनं वयः कालः । तस्य कर्म गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवाहः देवतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिपरम्परा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ईशस्य तस्य वैराजस्य भगवतः केशानम्बुवाहान् मेघान् विदुः । भगवत्कथाश्रवणे प्रवृत्तं राजानमादरं सूचयन् सम्बोधयति—हे कुरुवर्येति । भूम्नो महत्तमस्य भगवतो वासो वस्त्रं तु सायं प्रातरुभे सन्ध्ये । तस्य हृदयं त्वव्यक्तं प्रधानमाहुः । स प्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वौषध्यादिविकारहेतुभूतश्चन्द्रमाः तदीयं मनः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्य सर्वात्मकस्य विज्ञानशक्तिं व्यवसायशक्तिं महिं महत्तत्त्वं आमनन्ति कथयन्ति । गिरित्रं श्रीरुद्रमन्तःकरणमहङ्कारमामनन्ति । रासभाद्वडवायामुत्पन्ना अश्वतरी । अश्वादयस्तस्य नखानि । सर्वे मृगा हरिणादयः पशवश्च गवाश्वादयस्तस्य श्रोणिदेशे उपास्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वयांसि विचित्ररूपाः पक्षिणः विचित्रं तस्य व्याकरणं "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम्, यथोक्तम्—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ॥ मयूराश्चित्रितो येन स ते वृत्तिं विधास्यति' इति । मनुः स्वायम्भुवादिः मनीषा बुद्धिः, मनुजो मनुष्यवर्गो निवासस्थानम् "पुरुषे त्वाविस्तरामात्मा" इति श्रुतेः । गन्धर्वादीनां द्वन्द्वैकवद्भा[१]वः, गन्धर्वादयोऽप्सरोन्ता एकवद्भावं प्राप्ताः । स्व[२]रः भगवत्कर्तृकः षड्जादिरागविशेषः । असुरानीकवर्यैः असुरसमूहे श्रेष्ठः प्रह्लादस्तस्य स्मृतिः । स्मृ[३]तीरिति पाठे स्मृतय इत्यर्थः । स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यै इति पाठे तु गन्धर्वादयस्तस्य स्वरजातय इत्यर्थः । असुरानीकं वीर्यं प्रभावो यस्य स इति समास एवोद्देश्य[४]विधेयभावः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ? विश्वमूर्ति विराट् पुरुषकी नाड़ियाँ नदियाँ हैं । वृक्ष रोम हैं । परम प्रबल वायु श्वास है । काल उनकी चाल है और गुणोंका चक्कर चलाते रहना ही उनका कर्म है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! बादलोंको उनके केश मानते हैं । सन्ध्या उन अनन्तका वस्त्र है । महात्माओंने अव्यक्त (मूलप्रकृति) को ही उनका हृदय बतलाया है और सब विकारोंका खजाना उनका मन चन्द्रमा कहा गया है ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ महत्तत्वको सर्वात्मा भगवान्का चित्त कहते हैं और रुद्र उनके अहङ्कार कहे गये हैं । घोड़े, खच्चर, ऊँट और हाथी उनके नख हैं । वनमें रहनेवाले सारे मृग और पशु उनके कटिप्रदेशमें स्थित हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तरह-तरहके पक्षी उनके अद्भुत रचना कौशल हैं । स्वायंभुव मनु उनकी बुद्धि हैं और मनुकी सन्तान मनुष्य उनके निवासस्थान हैं । गन्धर्व, विद्याधर, चारण और अप्सराएँ उनके षड्ज आदि स्वरोंकी स्मृति हैं । दैत्य उनके वीर्य हैं ॥ ३६ ॥

---

१. मूले अप्सरश्शब्दस्य समाहारद्वन्द्वान्नपुंसकत्वमित्यर्थः । २. ते गन्धर्वादयस्तस्य स्वर इत्यर्थः । ३. स्मृतीरिति द्वितीयाबहुवचनान्तपाठे स्मृतय इत्यर्थः इति क ख-पुस्तकपाठः । स्मृतीरिति सुपां सुलुगित्यादिना सवर्णदीर्घश्छान्दसः स्मृत इत्यर्थः । ४. यस्मिन्धर्मिणि योऽज्ञातो धर्मो बोध्यते तौ क्रमेण उद्देश्यविधेयौ भवतः । यथा—असुरानीके धर्मिणि भगवद्वीर्यत्वधर्मो बोध्यते इति असुरानीकं उद्देश्यं भगवद्वीर्यत्वं विधेयम् । अनेन तस्य वीर्यं असुरानीकमित्यर्थतः सिद्धम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्माऽऽननं क्षत्रभुजो महात्मा विडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ॥ ३७ ॥
इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।
संधार्यं तेऽस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किंचित् ॥ ३८ ॥
स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानंदनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कंधे महा[1]पुरुषसंस्थानुवर्णने विराड्रूप-कथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ब्रह्मा विप्रस्तस्याननं मुखम् । क्षत्रं क्षत्रियो भुजौ यस्य विट् वैश्यः ऊरू यस्य अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य नानाभिधा नामानि येषां ते च तेऽभीज्या देवास्तेषां गणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नो युक्तः द्रव्यात्मको हविः साध्यः वितानयोगो यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म कायमावश्यकोऽभिप्रेतः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इयानेतावान्सन्निवेशोऽवयवसंस्थानम् । अस्मिन्स्वबुद्ध्या मनः संधार्यंते मुमुक्षुभिः यतो व्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति तस्मिन् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदेवं चित्तस्थैर्यार्थं विराड्देहजीवेश्वराणाममेदेनोपासनमुक्तम् । तत्र तु देहजीवावीश्वरे प्रविलाप्य स एव ध्येय इति निर्धारयति । स इति । सर्वेषां धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन स एक एव सर्वांतर आत्मा तमेव सत्यं भजेत । अन्यत्रोपलक्षणेन सज्जेत । यत आसंगादात्मनः पातः संसारो भवति । एकस्य तत्तदिंद्रियैः सर्वानुभूतौ दृष्टान्तः स्वप्नजनानामीक्षिता तथेति स्वप्ने हि कदाचिद् बहून् देहान् प्रकल्प्य जीवस्तत्तदिन्द्रियैः सर्वं पश्यति तद्वद् ईश्वरस्य तु विद्याशक्तित्वान्न बंधः ॥ ३९ ॥

इति श्रीम० भा० द्वि० स्कं० टीकायां प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अंघ्रिश्रितः अंघ्री पादौ श्रितः । कृष्णवर्णत्वं शूद्रस्य शुद्धतामसत्वात् । इत्यर्थ इति । आवश्यकं कृत्यमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अत्रायमर्थः स्वचांचल्यवशाद्यत्र यत्र भ्रमति तत्र तत्रैव भगवत इदममुकमंगमिति स्वबुद्ध्या विचारयेत् । एवञ्च मनसः स्वाभाविकाः सर्व एव विषया भगवदंगान्येवेति सर्वमपि चिंतनं भगवच्चिंतनत्वेन पर्यवस्येत् । तथा स्पर्धावज्ञादयो भावा नैवोत्पद्येरन् । स्पर्द्धादिविषयानां मनुष्यगंधर्वादीनामपि भगवदंगभूतत्वेन ध्यायेदेवेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं भगवद्धारणाभ्यासस्यानुषंगिकानि फलानि भोगैश्वर्यादीन्यवश्यमुत्पद्यत एव । योगी तानि स्वतः प्राप्तान्युपभुंजीत न वेति । आद्ये शैथिल्यप्रसङ्गः । तदुक्तम् । "यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेंग ॥ अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्युहासः" इति । द्वितीये—उपस्थितभोगत्यागस्य दुष्करत्वमिति सत्यं विवेकेनैव सर्वं सुकरमिति । विवेकप्रकारं दर्शयति । स इति । स योगी सर्वाभिर्धियां वृत्तिभिरिंद्रियलक्षणाभिः प्राचीनसहस्रसहस्रजन्मवर्त्तिनीभिरनुभूतमेव सर्वं देवेंद्रत्वनरेंद्रत्वादिकं भोगैश्वर्यादिकं येन सः । किं पुनश्चर्वितचर्वणयेति भावः । न च तस्यापि स्थिरत्वमित्यत्र दृष्टान्तः । आत्मा जीवो यथा स्वप्ने जनानां शत्रुमित्रसैन्यादीनां तदुपलक्षितराज्यादिभागानां च स्वसृष्टानामेक एवेक्षिताऽनुभविता अतस्तं सत्यं सर्वकालदेशवर्त्तिनमानंदानां निधिं भगवंतमेव भजेत न त्वन्यत्र सार्वदिकत्वादसत्येऽनानंदनिधौ विषयसुखे इत्यर्थ इति विश्वनाथः । तत्र तु त्रयाणां मध्ये तु उपलक्षणे देहादौ विद्यया च तथेतर इत्युक्तेरीशस्य बंधो नास्तीत्यर्थ इति स्वामिचरणाः ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ब्रह्म ब्राह्मणस्तस्याननं महात्मा वैराजः, क्षत्रभुजः क्षत्रं क्षत्रियो भुजो यस्य सः विट् वैश्यः ऊरू यस्य तथोक्तः अंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः अंघ्रौ श्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य सः कृष्णवर्णस्तु तदंघ्रित्वेनानुसन्धेय इत्यर्थः नानाभिधाभीज्यगणाः नानानामका अभीज्या यष्टव्यावसुरुद्रादयस्तेषां गणैरुपपन्नो युक्तः यो द्रव्यात्मको हविः साध्यः वितानयोगः यज्ञादियोगः स तस्याराधनरूपं कर्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀

---

[1] प्राचीने पाठे 'महा' इति पदं न ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ईश्वरविग्रहस्य वैराजविग्रहस्य यः सन्धिवेशः अवयवसन्निवेशः कथितः असौ इयानेतावानेव स्थविष्ठेस्मिन् वैराजसम्बन्धिनि वपुषि स्वकीयबुद्ध्या मुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यते यतः यस्मादीश्वरशरीरादन्यद्बहिर्भूतं नास्ति सर्वं तच्छरीरातन्र्भूतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एतदेवाह-स इति दृश्यते श्रूयतेपि वेति श्रुत्यर्थ उच्यते सर्वधीवृत्तिभिः प्रत्यक्षानुमानादिसर्वविधज्ञानैरनुभूताः सर्वे ये पदार्थास्तेंऽतर्बहिश्चाधिष्ठेयतया यस्य सः तथोक्तः एवञ्च तदधिष्ठेयपदार्थानां तच्छरीरत्वमर्थसिद्धं तत्र दृष्टान्तमाह यथा एक आत्मा जीवः स्वप्नेक्षिता स्वप्नजनद्रष्टा स्वाप्नजनद्रष्टा ह्यात्मा स्वकीयसुकृतादुष्कृतानुसारेण परमात्मसृष्टान्स्वेनैवानुभाव्यान् तत्कालमात्रावसानान् पदार्थानधिष्ठाय राज्याभिषेक-शिरश्छेदादिसुखदुःखमनुभवति तथा अत्रैकस्यानेकपदार्थेष्वधिष्ठातृत्वमात्रे दृष्टान्तः। एवं दृष्टश्रुतचेतनशरीरकत्वेऽपि शरीरगतदोषासंस्पर्शित्वमाह सत्यमिति सत्यं स्वरूपतो गुणतश्च निर्विकारन्तस्य पुरुषार्थत्वमाह आनन्दनिधिमिति आनन्दाश्रयमित्यर्थः। आनन्दस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणं आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विज्ञानमानन्दमित्युभयत्रापि श्रवणात्। भजेत उपासीत यद्वा सत्यमित्यचिद्व्यावृत्तिः आनन्दनिधिमिति क्षेत्रज्ञव्यावृत्तिः अन्यत्र न सज्जेदब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तु किञ्चित्परिकल्प्य तत्रासक्तो न भवेत् यतस्तदासंगादात्मपातः। आत्मनः स्वस्य पातः संसारः स्यात्तस्मान्न सज्जेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचयप्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रिकायां द्वितीयस्कन्धसमाख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननं यस्य स तथा क्षत्रजातेरुत्पादकौ भुजौ यस्य स तथा विशाञ्जनकौ ऊरू यस्य स तथा। अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णः शूद्रजातिर्यस्य स तथा देवपितृभ्यो विनियुज्यमानस्वाहास्वधा तयोरुत्पादको वीर्यगुणो रेतोगुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनक आत्मा मध्यदेहो यस्य सः तथा अग्निष्टोमादिकर्मवितानस्योत्पादको योग उपायो यस्य सः तथा वितानं विस्तारः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति। ईश्वरविग्रहस्य वैराजाख्यहरिदेहस्य यः सन्निवेशोऽवस्थितिविशेषः स इयानित्थंभूतो मया ते तव कथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमं च नास्ति। योगिभिर्मनोस्मिन् स्थविष्ठे सर्वोत्तमे वपुषि स्वबुद्ध्या सन्धार्यते। मनोनैर्मल्यायेति शेष इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

एतदन्तां विराड्धारणामुक्त्वा तदपवादेनापि तां पूर्वोक्तां भक्तिमेवाह स सर्वेति। यः सर्वधीत्यनुक्तत्वात् स तं भजेतेति योजयितव्यस्य कर्त्तुर्विग्रमानत्वादयमेवार्थः—स तथाभूतविराड्धारणासिद्धो योगी विराड्गताभिः सर्वाभिर्धीवृत्तिभिर्ज्ञानेन्द्रियैरनुभूतं सर्वं विराड्गतं येन तथाभूतः सन्, तं सत्यमानन्दनिधिं विराडन्तर्यामिणं श्रीनारायणमेव भजेत्। अन्यत्र विराड्गते तद्वारगावान्तरफले च कुत्रापि न सज्जेत। यतः सज्जनाद् आत्मघातः संसार एव स्यात्। तस्य सर्वानुभूतौ दृष्टान्तः, आत्मा स्वप्नद्रष्टा जीवः यथा स्वप्नगतानां सर्वेषां जनानां तदुपलक्षितानां वस्तूनाञ्च एक एव ईक्षिता भवतीति। अत्र तमित्यनेन स ऐक्षत इति स्वाभाविकी ज्ञानलवक्रिया च इति श्रुतिप्रसिद्धपरानपेक्षज्ञानादिसिद्धेस्तथा सन्ध्ये सृष्टिराह हि मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति न्यायप्राप्तेन स्वप्नस्यापि तत्कर्तृकत्वेन जाग्रदादिमयजगत्कर्त्तृत्वस्य पूर्णत्वप्राप्तेर्वैलक्षण्यं दर्शितं, सत्यादिद्वयेन परमपुरुषार्थत्वञ्चेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

ब्रह्मा ब्राह्मणः आननम्। क्षत्रं क्षत्रियो भुजा यस्य सः। विट् वैश्य ऊरू यस्य सः। अंघ्री श्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य सः। नाना अभिधा नामानि येषां ते च ते अभीज्या देवाः तेषां गणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नो युक्तः, द्रव्यात्मकः हविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म्म आवश्यकं कृत्यम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इयान् एतावान् सन्निवेशः अवयवसंस्थानम्। अस्मिन् वपुषि स्वबुद्ध्या सारथिभूतयेत्यर्थः। मनः सन्धार्यते योगिभिः। यतो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति तस्मिन्। अयमर्थः—मनो हि स्वचाञ्चल्यवशाद् यत्र यत्र भ्रमति तत्र तत्रैव भगवत इदममुकमङ्गमिति स्वबुद्ध्या विचारयेत्, एवञ्च मनसः स्वाभाविकाः सर्व एव विषया भगवदङ्गान्येवेति सर्वमपि चिन्तनं भगवच्चिन्तनत्वेन पर्यवस्येत्, तथा स्पर्द्धावज्ञादयो भावा नैवोत्पद्येरन्, स्पर्द्धादिविषयाणां मनुष्यगन्धर्वादीनामपि भगवदङ्गभूतत्वेन ध्येयत्वादेवेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं भगवद्धारणाभ्यासस्यानुषङ्गिकाणि फलानि भोगैश्वर्य्यादीन्यवश्यमुत्पद्यन्त एव। योगी तानि स्वतःप्राप्तान्युपभुञ्जीत न वा। आद्ये योगशैथिल्यप्रसङ्गः। यदुक्तम्—यदा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग । अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ इति । द्वितीये उपस्थितभोगत्यागस्य दुष्करत्वमिति । सत्यम् । विवेकेनैव सर्व्वं सुकरमिति विवेकप्रकारं दर्शयति । स योगी सर्व्वाभिधियां वृत्तिभिरिन्द्रियलक्षणाभिः प्राचीनसहस्रसहस्रजन्मवर्त्तिनीभिरनुभूतमेव सर्व्वं देवेन्द्रत्वनरेन्द्रत्वादिकं भोगैश्वर्यादिकं येन सः किं पुनश्चर्वितचर्व्वणयेति भावः । न च तस्य तस्यापि न स्थिरत्वमित्यत्र दृष्टान्तः आत्मा जीवः यथा स्वप्ने जनानां पात्रमित्रसैन्यादीनां तदुपलक्षितराज्यादिभोगानाञ्च स्वसृष्टानामेक एव ईक्षिता अनुभविता । अतस्तं सत्यं सर्व्वकालदेशवर्त्तिनम् आनन्दानां निधिं भगवन्तमेव भजेत, न त्वन्यत्र असार्व्वदिक्कत्वादसत्ये अनानन्दनिधौ विषयसुखे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीये प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्म ब्राह्मणस्तस्याननं मुखम् । महात्मा वैराजःपुरुषः क्षत्रं क्षत्रियो भुजा यस्य स तस्य विट् वैश्यः ऊरू यस्य स तथा अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य स तथा नानाऽभिधाः बहुनामकाः येऽभीज्याः देवास्तेषाङ्गणैरुपपन्नो यो द्रव्यात्मकोः हविः । साध्योवितानयोगः यज्ञयोगस्तस्याराधनभूतं कर्म ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ईश्वरविग्रहस्य पुरुषशरीरस्य यः सन्निवेशः पादादिसन्निवेशः मया ते तुभ्यं कथितः असौ इयानेतावानेव अस्मिन्नीश्वरविग्रहे स्वबुद्धया मुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यते स्थिरीक्रियते यतोऽन्यत्किञ्चिन्नास्ति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ स इति । यः स्थूलदेहे भजनीयतयोक्तः स भगवान् सर्वधीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं चराचरं येन स तथोक्तः यतः स आत्मा सर्वं यदात्मकमेवातः सर्वं तद्ज्ञानगोचरम् स्वप्ने जीवस्य फलविशेषभोगाय पुरुषसुरथादीन् भगवान् करोति तान् । जीवात्मा यथा एक एव पश्यति तद्वत् स्वप्नसृष्टिर्भगवत्कर्तृ केति वेदान्तकौस्तुभे स्थितम् एवम्भूतन्तम्भगवन्तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत अन्यत्राऽब्रह्मात्मकतया कस्मिंश्चिदुपासनाबुद्धया न सज्जेत् । यत आसङ्गादात्मपातः ॥ ३९ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकभगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कन्धीये प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

ब्रह्मभावः कश्चिद्धर्मः । यस्मिन् विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम । ब्राह्मण्यं न जातिः । व्यक्तिसद्भावेऽपि तस्याऽपगमात् । "ब्राह्मण्यादेव हीयत" इति वाक्यानुरोधात् । वृत्त्यन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नियतव्यञ्जकाभावाच्च । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातत्वं चतुर्मुखे तत्पुत्रेषु मानसेषु च अव्यापकम् । ऋषभपुत्रे[1]ष्वेकाशीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति वाक्याच्च । तस्माच्छास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद्ब्राह्मण्यं काचिद्देवता । सा यस्मिन्नेव देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्युच्यन्ते । अत एव शापादिना शूद्रत्वं चण्डालत्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वमिति । [2]सा चोपनयनेन देहे समायाति । तदा बहूनि वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । एवं क्षत्रम् । अत एव परशुरामे उभयनिवेशः । ब्रह्म आननं यस्य । क्षत्रं भुजो यस्य । पूर्वमिद्धोऽग्निर्मुखत्वेनोक्तो वाक्प्रकाशार्थम् । अतो वागिन्द्रियदेवताऽग्निः । इन्द्रादयश्च भोक्तारो वाहवः पूर्वमुक्ताः । अत्र तु रसाधिष्ठात्री देवता वरुणः । रसभोक्तृ ब्राह्मण्यम् । तथा रक्षाकर्तृ क्षत्रमिति । विट् ऊरू यस्य । वितलात[3]लरूपस्याऽप्यूरुणो (?) वैश्यत्वम् । स्थि[4]तिसाधकत्वेन [5]पूर्ववद्विशः । वृत्तेश्चतुर्विधत्वाद्बहुवचनम् । विश [6]ऊरू यस्येति । एवमङ्घ्रिः श्रि[7]तकृष्णवर्णः । श्रितः कृष्णवर्णो यम् । कृष्णवर्णः शूद्रत्वम् । वेदरहिता विद्या च । कर्म द्विविधम् । स्वाभाविकं वैशेषिकञ्च । स्वार्थं परार्थमिति यावत् । तत्र परार्थं पूर्वमुक्तं कर्म गुणप्रवाह इति । अत्र तु स्वार्थं कर्म । वितानयोगो यज्ञविस्तारः । वितानाः सप्ततन्तुवितानाः । तेषां योगो यत्र सत्रा (?) हीनेषु स[8]भगवत्कर्म । तस्य द्रव्यङ्गतामाह । नानाभिधाः नानानामान इज्यगणा देवगणाः पूज्यगणास्तत्राऽप्यभितः प्रधानगुणभावेन तेनोपपन्नः । द्रव्यात्मकश्च व्रीहियवादिसाध्यं [9]पुरोडाशादिः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । तत्र देवता द्रव्यञ्चाऽङ्गम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वपदार्थानां भगवत्स्वरूपत्वायोद्देशप्रकारेण भगवच्छरीरे समावेशनमुक्त्वोपसंहरति—इयानसाविति । ईश्वरविग्रहस्य विराड्देहस्य सन्निवेशः अवयवविन्यासप्रकारः इयानेतावानेव । नाऽधिको विन्यासोऽस्तीत्यर्थः । असौ अयमेव विन्यासो न [10]त्वन्योऽपि विन्यासोऽस्ति । अथवा । असौ [11]प्रकृतरूपो विन्यास इयानेतावान् । आनन्दमयस्य त्वन्यः । स उत्तरत्र वक्ष्यते । अत्र पदार्थानां विनिवेशस्योद्देशप्रकरणत्वान्नाऽस्माभिर्विवरणमुक्तम् । अग्रे विमर्शे वक्तव्यत्वात् । एवं निवे[12]शकथनस्य प्रयोजनमाह—सन्धार्यत इति । अस्मिन्नेव

---

१ एकाशीति ब्रह्मण्येति ख. २ च चोपनयनेनेति ग. ३ वितलातलरूपस्याऽपि ऊरुणोर्वैश्यत्वमिति ऊरोः द्विः वैश्यत्वमिति वा क. ऊरुणोर्वैश्यत्वमित्येव ग. वितलातलरूपस्याऽपि ऊरोर्वैश्यत्वमिति ख. ४ स्थितिसाधकत्वेऽपीति ग. ५ पूर्ववद्विष इति क. पूर्ववद्विशेष इति घ. ६ ऊरू इति क. ७ श्रितः कृष्णवर्णं इति क. ८ भगवत्कर्मा इति क. ९ पुरोडाशादय इति ख. १० अपिर्नास्ति क. ११ प्राकृतरूप इति ख. १२ निवेशनकथनस्येति क. ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वपुषि सर्वैर्योगिभिर्मनः सन्धार्यते । योगाङ्गधारणविषयोऽयमेव क्रियते । स्थविष्ठ इति पूर्ववत् । वं सुखं पुष्णातीति वपुर्देहापरपर्यायः । तुल्यार्थत्वादस्याऽप्यर्थस्तत्रैवोक्तः । स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या आत्मरूपत्वेन । अन्यथा सर्वप्रवेशो न स्यात् । परमभक्तिराकाङ्क्षाभावश्च न भवेत् । फलञ्च । भोगोऽतिक्रमश्च न भवेत् । एतस्मिन् धारणाविषये जाते कुत्र धारणा कर्त्तव्या कुत्र नेत्यादिसन्देहा गच्छेयुः । यतो—न यतोऽस्ति किञ्चित् । यस्माद्रूपादन्यद्भिन्नं किमपि नास्ति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ साधारणानां पञ्चप्रश्नेषु कर्त्तव्यमध्य एव श्रोतव्यस्मर्त्तव्ययोरनुप्रवेशान्नामानुकीर्त्तनेनैव जपस्योक्तत्वात्कर्त्तव्यमध्य एव कर्त्तव्यस्य प्रवेशाद्वैकल्पिकपक्षत्वाच्चाऽन्येषां भजनीयप्रश्नोऽवशिष्यते । तमाह—स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । योऽत्र धारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वात्मपदेन च श्रोतव्यविषयतावच्छेदकवाचकेन निरूपितो यस्य विवरणार्थमयं सन्निवेशो निरूपितः स एव श्रवणादिना भजनीयः । श्रवणादिना भगवत्सन्निधाने गत्वा तत्सायुज्यं वा प्राप्य साक्षात्तमेव भजेत । अन्यत्र फले साधनान्तरेणाऽनेन वा साधनेनाऽऽसक्तः स्वस्थानादपि पतेत् । यस्यामवस्थायां तिष्ठति ततोऽपि पतेत् । अनेन प्रथमं फलार्थं भवतु पश्चात्तदर्थमपीत्यपि पक्षो निवारितः । नन्वस्य फलत्वं भजनीयत्वं वा कथम् ? तत्राऽऽह—आनन्दनिधिमिति । भजनीयं फलमेव । साधनस्य पुरुषशेषत्वात् । यद्यपि फलमपि पुरुषशेषः । पुरुषानुभवविषयत्वादनुभवरूपत्वाद्वा । तथापि रसत्वेन रसप्रधानत्वेनैव भोगे रसिकता भवतीति फलं सेव्यम् । तच्च परमानन्दः । सोऽपि न गणनया प्राप्तो ब्रह्मणि स्थिता परिमितत्वात् । किन्त्वानन्दनिधिः । आनन्दो नितरां धीयतेऽस्मिन्निति पूर्णानन्दो भगवानेव सेव्यः । आनन्दपोषस्योक्तत्वात्तस्य तिरोभावमाशङ्क्याऽऽह—सत्यमिति । ननु फलान्तरविषये चित्तसद्भावे किं विधेयम् । "उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यत" इति न्यायात् । तत्राऽऽह—सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । सर्वधीवृत्तिभिः सर्वेषां सर्वज्ञानजनकेन्द्रिय-वृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन । यत्किञ्चित्फलं येन केनचिदुपभोग्यं तत् तदिन्द्रियद्वारा अनेनैवोपभोग्यम् । अतः स्वरूपतोऽस्याद्यथा 'अन्यन्नावशिष्यते तथा फलमपि । एतदनुपभोग्यं फलञ्च नाऽवशिष्यते । ननु कथमस्य भोक्तृत्वम् । तत्तदधिष्ठातॄणां विद्यमानत्वात् । तत्राऽऽह—आत्मा यथेति । तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातॄणां दिगादीनां विद्यमानत्वेऽपि यथा आत्मा सर्वेन्द्रियानुभूतसर्व एवं भगवानपि तमप्येकदेशाभिमानिनमविगणय्य तेनाऽधिष्ठितैरेवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः । नन्वात्मन इन्द्रियाधिष्ठातॄणाम-प्रतीतत्वादात्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ग्रहणात्तस्य स्वगृहीतमात्रानुभवो भवतु नाम । भगवतस्तु समष्टिरूपस्य व्यष्टिषु देहस्थितकीटेष्विव प्रतीत्यभावादात्मीयत्वाभावाच्च तदिन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिर्भगवाननुभवति ? तत्राऽऽह—स्वप्नजनेक्षितैक इति । स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा यथैकः । स्वप्नस्य मायिकत्वेऽपि ज्ञानं न मायिकम् । तस्याऽऽत्मरूपत्वात् । तत्र स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः सर्वं पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति । तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायसिद्धम् । तथापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः सा न मायिकी । तत्र चैतन्यान्तराभावाद्भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवति । स्वस्याऽपि द्रष्टृत्वाभावादिन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शनासामर्थ्याद्गोलकस्य च स्वाप्नस्य च मिथ्यात्वाद्भगवानेव पश्यतीति युक्त्याऽध्यवसीयते । निद्रावशाच्च तेन सह भेदो न स्फुरति । तथाऽन्यत्रापि स एव पश्यतीत्यध्यवसीयते स्वप्नदृष्टान्तेन । ततस्तेषु देहेषु जीवसद्भावे वा भगवानेव द्रष्टेति निश्चीयते । तस्य चाऽस्मदिन्द्रियगोलकापेक्षा नास्ति । देवतानामेव गोलकत्वात् । विषयस्य चेन्द्रियत्वात् । विषये चाऽस्मदादीन्द्रियलयात् । कारणलयपक्षेऽपि वासनया तत्र विषयसद्भावात् । कारणस्याऽलये लीनानामपि प्रकाशसम्भवाल्लयाङ्गीकारे गौरवाच्च विषय एव लयोऽङ्गीकर्त्तव्यः । अन्यथा निद्राया अव्यवधाय-कत्वात्पुनरुद्बोधः कथं क्रियते ? अहङ्कारस्त्वात्माध्यासरूप इन्द्रियवल्लीयते । न त्विन्द्रियकारणभूतः । तथा सति पुनः सृष्ट्यभावान्नोत्पद्येरन् । अतो विषयलीनानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियलीनानि भवन्ति । अतः स्वप्नद्रष्टृविचारे क्रियमाणे यथा सर्वं व्याप्य सर्वेषामात्मा भूत्वा सर्वं पश्यतीति निश्चयः । एवं जागरणावस्थायामपि तत्तद्विषये प्रविष्टानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भगवज्ज्ञानसाधकानि भवन्ति । अन्यथा भगवत इन्द्रियातिरिक्तस्य विषयस्याऽभावात्किं गृह्णीयात् । तत्रेन्द्रिये 'सम्बद्धमात्मानं गृह्णन्नपि वेद्यत्वाकाङ्क्षायामात्मनोऽवेद्यत्वात्परेन्द्रियवेद्यत्वेनेन्द्रियस्यैव वेद्यत्वं सम्भवति । अतोऽप्यस्मदिन्द्रियापेक्षा । स च सर्वत्रैकः । भेदकप्रमाणाभावात्स्वप्नदृष्टान्तेन व्यावर्त्तकानामव्यावर्त्तकत्वात् । अतस्तेनैव सर्वभोगसिद्धौ पुनर्यत्नान्तरेण भोगो न साधनीयः । आत्मनः पातसम्भवाच्च । देहस्थितकीटेषु तु स्वस्य सर्वात्मभावतिरोभावाज्जीवत्वाद्वा न स्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ अन्यत्रावशिष्यत इति ख २ यद्दृष्टान्तेनेति ख. ३ सम्भवादिति ख. ४ क्रियते इति ख. ५. स्वप्नदृष्टेति क. स्वप्नद्रष्टृविचारे इति घ, ६ सम्बद्ध आत्मानमिति क ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

ब्रह्मानन इत्यत्र । ब्रह्मभाव इत्यादि । ननु ब्राह्मण्यं हि लोके जातित्वेन प्रसिद्धम् तत्किमिति धर्मान्तरत्वेन स्वीक्रियते इत्यत आहुः न जातिरिति । तत्र हेतुः व्यक्तीत्यादि । नन्वपगमे किं मानमित्यत आहुः ब्राह्मण्यादेवेत्यादि । 'शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । तस्यां तनयमुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव हीयत' इति वाक्ये एवकारेणापगमस्यैव शीघ्रं प्रतीतेरित्यर्थः । ननु 'अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिःकृता' इत्यादौ ब्राह्मणकर्मानधिकारस्य प्रत्ययात् 'येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना' इत्यादावपि ब्रह्म विप्लावितं नाम ब्राह्मणकर्मानधिकारित्वं सम्पादितमिति लाक्षणिकशाब्दबोध इव उक्तवाक्येपि ब्राह्मणकर्माधिकाराद्धीनो भवति स्वयमित्येवं शाब्दबोधसम्भावान्नोक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः वृत्त्यन्तरेत्यादि । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'त्यनुशासने कर्मणि ष्यञ्विधानेन भावपक्षेपि तस्य जातिभिन्नधर्मपरत्वेनाविरोधाल्लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यर्थः । किञ्च । उक्तवाक्यादौ गौण्यनवकाशाद् गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्यपावनत्वादिवदत्र फलविशेषस्याप्यप्रत्ययान्निरूढलक्षणास्थले च 'कृती कुशल' इत्यादिकोशेन डित्थादिष्विव शक्तेरेव ग्रहणेन तस्याः विप्रतिपन्नत्वात्का वा लक्षणा वाच्येत्येवमपि प्रमाणाभावो बोध्यः । ननु विश्वामित्रादौ जातिगमागमदर्शनाद्व्याप्यव्यापकभेदेन जातिचतुष्टयस्य जातित्रयस्य वा स्वीकारवदत्राप्यनपायिब्राह्मण्यव्याप्यापायिब्राह्मण्यस्वीकारे 'ब्राह्मो जाता'विति सूत्रप्रत्युदाहरणलिङ्गादव्याप्यवृत्तिजातिस्वीकारे वा को दोषः इत्यत आहुः नियतेत्यादि । यदि अव्याप्यवृत्तिर्जातिर्विश्वामित्रादौ स्यात्, तदा तत्तद्व्यञ्जकं तु नियतं स्यात्, तदभावाच्च नाव्याप्यवृत्तिर्जातिरित्यर्थः । न च क्रोधतेजःप्रभृतीनां व्यञ्जकत्वं वक्तुं शक्यम् । दुर्वासः प्रभृतिषु व्यभिचारात् । प्रत्युदाहरणं तु मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धना' दिति स्मार्तजननमादाय जननं जातिरिति व्युत्पत्त्या सङ्गमनीयमिति सर्वमनवद्यम् । उपाधित्वमाशङ्क्य दूषयन्ति ब्राह्मणादित्यादि । तथा च ब्राह्मण्यां जातत्वं चाण्डालेऽतिव्यापकम्, ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाच्च जातत्वमुक्तस्थलेऽव्यापकम्, अतो न सखण्डोपाधिर्वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु विशुद्धमातापितृकत्वं ब्राह्मणत्वमित्युक्ते न कश्चिद्दोष इत्यत आहुः ऋषभेत्यादि । तथा सति नवसु भागवतत्वं दशसु क्षत्रियत्वमेकाशीतिषु यवीयःसु ब्राह्मणत्वमिति तारतम्यं न स्यादित्यर्थः । एवं विशुद्धमातृकत्वं विशुद्धपितृकत्वं च यायातेषु पुंढ्रसुह्मादिषु यथायथमतिव्यापकं ज्ञेयम् फलितमाहुः तस्मादित्यादि । उच्यन्त इत्यन्तम् । तस्माज्जातेः सखण्डोपाधेश्चानिरूप्यत्वादखण्डोपाध्यङ्गीकारेपि तस्याः जातिकल्पत्वेन उक्तरीत्या शास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद् ब्राह्मण्यं देवता इत्यर्थः । अत एवेति । देवताभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामेवेत्यर्थः । इतीति । प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु देवता कथमभिव्यक्ता भवतीत्यत आहुः सा चेत्यादि । उपनयनेत्युपलक्षणम्, तदनुकूलेश्वरेच्छा च सर्वत्र सहकारिणी सर्वैरेव मन्तव्येति न कश्चिद्दोषः । एतेन देवताभिव्यक्तिः समागमनरूपा ज्ञापितेति ज्ञेयम् । बहूनि वाक्यानीति । 'जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत' इत्यादीनीत्यर्थः । अयं चार्थो बृहदारण्यकीयपुरुषविधब्राह्मणे 'ब्रह्म वा इदमग्र आसी'दित्यारभ्य 'वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र' इत्यन्तग्रन्थे स्पष्टः । एवञ्च ब्राह्मणीत्वमपि 'विवाहस्तु समन्त्रक' इत्यादिवाक्यात् विवाहान्तरमेव । पूर्वं तु ब्राह्मणकन्यात्वमेव । तत्र व्यभिचारादावपि पापतारतम्यं प्रायश्चित्ततारतम्यं च ज्ञेयम्, अत एव तादृङ्मरणे आशौचतारतम्यमपि सङ्गच्छत इति बहूनि सङ्गच्छन्त इति सुष्ठूक्तम् । एवञ्च 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं मरुतो वै देवानां विश' इत्यादिश्रुतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । अन्यत्राप्यतिदिशन्ति एवं क्षत्रमिति । इदमुपलक्षणं ज्ञेयम् । ननु शूद्रत्वस्याजातित्वे शूद्रापदे टावभावापत्तिरजातित्वादितिचेन् । न । 'वेदाक्षरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च । कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां व्रजे'दित्यादिलिङ्गात्तत्रापि जननमादायैव निर्वाहात् । तथा च यत्रैव बाधाभावः, तत्रैव जातित्वमवधेयम्, नान्यत्रेति । दिक् । अत एवेति । देवताद्वयसमागमादेव । उभयनिवेश इति । ब्रह्मक्षत्ररूपदेवताद्वयनिवेश इत्यर्थः । एतेन ग्रन्थेन भारते वनपर्वण्याजगरे 'ब्राह्मणः को भवेद्राजन्निति प्रश्ने 'सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः' इति लक्षिते, 'चातुर्वर्ण्ये प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि । शूद्रेष्वपि च सत्यं च' इत्यादिनातिव्याप्तौ दर्शितायाम्, शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते । न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः । यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प स ब्राह्मण इति स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशे'दित्यनेन लक्ष्यकुक्षिनिक्षेपे लक्ष्यबहिष्कारे च कृते, यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः । वृथा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यत' इत्यनेनानियतव्यङ्ग्यायां जातौ स्वीकृतायाम् 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते । संस्कारात्सर्ववर्णानां दुःपरीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा' इत्यनेन साङ्कर्यं दूषणं जातावुक्त्वा, 'दुःपरीक्ष्ये'त्यनेन अनियतव्यङ्ग्या न जातिः, किन्तु नियतव्यङ्ग्यैव जातिरिति सूचयित्वा, 'इदमार्षं प्रमाणं च'त्यारभ्य 'यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते । तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तमे'त्यन्तेन संस्कारवृत्ताभ्यां ब्राह्मण्यमुक्तम् । तदप्येतदविरोधीति ज्ञापितं ज्ञेयम् । वारद्वयं मुखाद्युक्तेस्तात्पर्यमाहुः पूर्वमित्यादि कर्मेत्यन्तम् । तथा च कार्यभेदान्मुखान्तराद्युक्तिः । विश्वरूपाध्याये 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र'मिति कथनादत्रापि 'सहस्रशीर्षा' इत्यनेन तत्सूचनान्न कोपि सन्देह इत्यर्थः । ऊरुण इति । नपुंसकप्रयोगो लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाशिष्यत्वाज्ज्ञेयः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरु'रिति कोशे 'सक्थी'ति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपभेदेन नपुंसकत्वे सक्थिशब्दस्यावगते 'पुमानूरुः क्लीबे' इत्यन्वयादपि सुष्ठु ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इयानसावित्यत्र। प्रथमपक्षे सन्निवेशमुद्दिश्य इयत्त्वमदस्त्वं चेति विधेयद्वयं बोध्यम्। द्वितीयपक्षस्य फलमाहुः आनन्देत्यादि। आत्मरूपत्वेनेति। ब्रह्माण्डं स्वात्मत्वेन ध्यात्वा तत्र मनः सन्धार्येत इत्यर्थः। नन्वात्मत्वेन ब्रह्माण्डध्यानस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्यथेत्यादि। आत्मत्वेन ब्रह्माण्डध्यानाभावे इत्यर्थः। अतिक्रम इति। चण्डिकादिधारणातिक्रमः। तथा चैतेषां प्रयोजनानामप्यात्मत्वेन ध्यानमुच्यत इत्यर्थः। तदेव विवृण्वते एतस्मिन्नित्यादि गच्छेयुरित्यन्तेन ॥ ३८ ॥

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्र। ननु राजकृतप्रश्नसप्तके आद्यप्रश्नद्वयोत्तरं सोपपत्तिकमुक्तम्, शेषाश्च निन्दिता एव इति भजनविधायकमिदं पद्यं न सङ्गच्छत इत्याशंक्य सङ्गतिं विमृशन्ति साधारणानामित्यादि। अयमर्थः। शुकैर्हि 'वरीया' नित्यनेनैकं प्रश्नं स्तुत्वा, 'तस्माद्भारते' त्यारभ्य 'नामानुकीर्तन' मित्यन्तेन चत्वारोऽर्थाः उक्ताः, तेनैवं ज्ञायते, यच्छ्रोतव्यादिगतं साधारण्यमेव परिहरति, स्तुत्यगतमेकत्वं चैकविषयत्वेन समर्थयतीति। एवं सति 'नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणा' मित्यत्र 'नृणा' मिति साधारण्येन कथनात्तादृशानां पञ्चप्रश्नेषु सर्वात्मना कर्तव्यमध्य एवोक्तरीत्या चतुर्णां प्रवेशात् 'भजनीयं वा ब्रूहि' इति राजप्रश्नेन वैकल्पिकपक्षत्वाच्च भजनीयप्रश्नः साधारणोऽनुत्तरितोवशिष्यते, तमाह तमसाधारणत्वेनाहास्मिन् पद्य इति। एवञ्चावसरः प्रसङ्गो वात्र सङ्गतिरिति भावः। मूलस्थयोः स इति तमिति पदयोः पूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वं च वपुषः सन्निवेशस्य चोक्तत्वात्तदन्यतरस्य भजनीयत्वव्युदासाय तदर्थं विवृण्वते य इति भजनीय इत्यन्तम्। तथा च पुल्लिङ्गेन वपुषः प्रतिबन्धात् सर्वेत्यादिविशेषणेन च सन्निवेशप्रतिबन्धा 'न्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय' इति न्यायाच्च 'वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रय' इत्यत्र यच्छब्देन यः परामृष्टः, स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः। अत्र ब्रह्माण्डे। श्रवणादिनेति। श्रवणकीर्तनस्मरणानां भक्तिलक्षणकयोगस्य च प्रस्तुतत्वात्तैरित्यर्थः। अन्यथा भजनीयत्वे तदुत्तरं पूर्वमेव वदेत्। भजनीय इति। पद्यफलितार्थकथनम्। तथा च 'भजनीयं ब्रूही' त्यनेन यः पृष्टः सोयमित्यर्थः। एतेन च पूर्वोत्तरार्धयोः सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वत्वात् स एव भजनीय इति 'तं भजेत' इत्येवंरूपो हेतुहेतुमद्भावो ज्ञापितः। तमेवेत्येवकारश्च तुरीयचरणार्थसंग्राहको ज्ञेयः। अत इति। सर्वरूपत्वात् फलमपीत्यस्यैव विवरणम्। एतदित्यादि। विराडन्तर्वर्तिनो भगवतः सर्वेषां धीवृत्तिभिर्जन्यं सर्वानुभवं साधयितुं दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि। तथा च स्वराडस्मदाद्यात्माधिष्ठितेन्द्रियानुभूतसर्वः। अस्मदाद्यधिष्ठितसर्वेन्द्रियस्वामित्वात्। तत्तद्देवाधिष्ठितेन्द्रियस्यास्मदाद्यात्मवदित्यनुमानेन तथात्वसिद्धिरित्यर्थः। प्रतीत्यभावादिति। अस्मदादिदेहप्रतीत्यभावात्। तथा च स्वराड् नास्मदाद्यधिष्ठितेन्द्रियानुभूतसर्वः। समदृष्टित्वेनास्मदादिदेहप्रतीतिशून्यत्वात्। देहस्थितकीटप्रतीतिशून्यास्मदाद्यात्मवदिति। तथा च, स्वराट् न तथा। अस्मादादिदेहान-भिमानित्वात्। परदेहानभिमानिपरात्मवदिति सत्प्रतिपक्षान्न तेन स्वराजस्तथात्वमित्यर्थः तत्राहेति। एवं दोषे प्राते दृष्टान्तन्तरमा-हेत्यर्थः। यथेति मूलस्थं देहलीदीपवद्युज्यते। स्वप्नजनानामीक्षिता इति। स्वप्नदृष्टजनानां शरीरेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीयमानः स्वयम्। ननु स्वप्नस्य मायिकत्वेन तत्रत्यप्रतीतेरपि मायिकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्यतस्तदभावमुपपादयन्ति स्वप्नस्येत्यादि। स्वप्नस्य सन्ध्यसृष्टेः मायिकत्वेपि ज्ञानं तद्विषयकं न मायिकम्। तत्र हेतुः। तस्य स्वाप्नज्ञानस्य। आत्म-रूपत्वात्। ज्योतिर्ब्राह्मणे 'आत्मज्योतिरेवाय' मिति प्रतिज्ञाय, 'अत्रायं स्वयञ्ज्योतिर्भवती' त्युपसंहारेण तस्यात्मरूपत्व-बोधनं क्रियते यस्मात्। एतेन स्वप्नस्य स्मरणरूपत्वं वदन्तोपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः। अस्मिञ्ज्योतिर्ब्राह्मणे स्वप्नस्य 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यती' ति स्थानत्वेन प्रयोगादिति। नन्वस्तु ज्ञानस्य सत्यत्वम्, तथापि स्वप्नस्य मायिकत्वेन तत्र प्रतीतस्येक्षितुर्मायिकत्वात्तदृष्टान्तेन कथं प्रकृतसिद्धिरित्यतस्तदुपपादयन्ति तत्रेत्यादि। तत्र स्वाप्ने ज्ञाने स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति, पुरुषादिप्रतीतिवत्, तन्निष्ठज्ञानविषयिण्यपि प्रतीतिरनुव्यवसाय इव जायते, तत्र स्वप्नदृष्ट-पुरुषनिष्ठज्ञामविषयिण्यां प्रतीतौ, पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायसिद्धं 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा' दिति सूत्रसिद्धम्। तथापि न्यायरीत्यापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः पश्यन्तीत्याकारिका, सा न मायिकी, सूत्रे हि 'कात्स्न्ये-नानभिव्यक्तस्वरूपा' दिति हेतुरुक्तो मायिकत्वे। तथाऽनभिव्यक्तिश्च देहादेरेव, प्रतीतिस्तु ज्ञानत्वेन रूपेण कात्स्न्येनाभिव्यज्यत एवेति न मायिकी, आत्मरूपत्वाच्च न मायिकी। ननु सा प्रतीतिर्देहान्तर्निष्ठत्वेन प्रतीयते, तेषां च मायामात्रत्वेन तेषु चैतन्याभावादात्मरूपस्य दुर्घटत्वेन कथं न मायिकीत्यत आहुः तत्रेत्यादि। तत्र पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीतौ चैतन्यान्तरा-भावात् स्वप्नदृष्टपुरुषदेहानां मायिकत्वेन ऐन्द्रजालिकदेहेष्विव जीवान्तरस्याभावाद्भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवतीति, भगवदात्मरूपा स्वप्नदृष्टजीवात्मरूपा वा सा भवतीति न मायिकीत्यर्थः ननु संभवत्येवम्, परं सन्दिग्धत्वेन निर्वक्तुमशक्यतया तस्या अपि कात्स्न्येनाभिव्यक्त्यभावान्नामायिकत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः स्वस्यापीत्यादि। स्वस्य स्वप्नद्रष्टुरपि तथाभिमानाभावे स्वाप्निकदेहेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीतः मदात्मा न भवति, तद्देहाभिमानित्वात्, यस्य यद्देहानभि-मानित्वम्, तस्य न तदात्मत्वम् मद्देहानभिमान्यात्मान्तरवदित्यनुमानेन द्रष्टृत्वाभावात् नापीन्द्रियाण्येव पश्यन्तिति शंक्यम्। इन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शनासामर्थ्यात्। 'पराञ्चि खानी'तिश्रुतेः पराचामिन्द्रियाणामन्तर्गोलकाभावेनानाधाराणां प्रदर्शनसा-मर्थ्याभावात्। न च स्वाप्नेन गोलकेन सामर्थ्यसिद्धिरिति शङ्क्यम्। स्वाप्नस्य च गोलकस्य मिथ्यात्वादेवं निवृत्ते जीवस्येन्द्रियाणां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च द्रष्टृत्वे भगवानेव पश्यतीति युक्त्याध्यवसीयते। तेषु तथा प्रतीतः अन्यो जीवात्मा न भवति, तदनभिमानित्वान्मदात्मवदित्यनुमानेन जीवमात्रनिवृत्तौ। तत्र तथा प्रतीतः स्वराडेव सर्वात्मत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं मदात्मवदित्यनुमानरूपया परिशेषरूपया च युक्त्या निश्चीयते। तथा चैवं निरुक्ते द्रष्टरि तस्याः कात्स्न्याभिव्यक्तिसिद्ध्या मायिकत्वाभावान्न दृष्टान्तवैषम्यमित्यर्थः। ननु भगवाँश्चेत्पश्येत्, तदा स्वाप्नपुरुषवत् सोपि कथं न प्रतीयते, अतो नैवमित्यत आहुः निद्रेत्यादि। निद्रा हि रजःसहितस्य तमस उद्रेकात् प्रवर्तमानो बुद्धिवृत्तिविशेषः, तद्वशात्तेन भगवता सह तेषां भेदो न स्फुरति, यथा स्वाप्यये, उभयत्रापि तमोभिभवस्य तौल्यात्। तथा च तदप्रतीतिमात्रेण तस्या द्रष्टत्वं न वक्तुं शक्यमतस्तत्र स एव प्रतीतिनिश्चयो निर्बाध इत्यर्थः। अत्र पूर्वदृष्टान्तस्यापि सङ्ग्रहाज्जीवस्य द्रष्टृत्वं न निषिध्यते, किन्तु भगवतोपि साध्यते इति बोध्यम्। एवमेकत्र स्वप्ने द्रष्टृत्वं भगवतः समर्थयित्वान्यत्राप्यतिदिशन्ति तथेत्यादि। अध्यवसायप्रकारस्तु व्याख्यात एव। तदेतन्निगमयन्ति तत इत्यादि। तत इति। परिशेषात्। नन्वस्तु द्रष्टा, तथापि साक्षित्वेन वा इन्द्रियैर्वेति विचारणीयम्, तत्र नाद्यः, प्रतिज्ञाविरोधात्प्रकृतानुपयोगाच्च। न द्वितीयः, करणसामग्र्यभावादतो नानेन प्रकृतसिद्धिरिति शङ्कायामाहुः तस्य चेत्यादि। तथा च 'नासत्यदस्रौ परमस्य नासे प्राणं च गन्ध' इत्यादिभिस्तस्य करणसामग्र्या उक्तत्वेन तत्करणेष्वस्मदिन्द्रियाणां श्लेशे स्वस्यैव करणसामग्र्या पश्यन्नस्मदिन्द्रियैः पश्यतीति न प्रतिज्ञाविरोधः, नापि प्रकृतानुपयोग इत्यर्थः। ननु लयवादिनां मते इन्द्रियाणां कारण एव लयोङ्गीक्रियते, 'इन्द्रियाणि स्वयोनिष्वि'ति पुराणवाक्येपि लयभावनायां तथाङ्गीकाराच्च, अतस्तदिन्द्रियेष्वस्मदिन्द्रियलयाभावादस्मदिन्द्रियैः पश्यतीत्यसङ्गतमित्याशङ्कायामाहुः कारणलयेत्यादि। किमत्रेन्द्रियकारणत्वेन विवक्षितम्, भूतानि वा मात्रा वा, भूतादिर्वा तैजसो वा। तत्र पुराणवाक्योक्तबहुवचनानुरोधादाद्यविकल्पद्वयोक्तान्यतराङ्गीकारे तु विषये लयो निर्विवादः। बहुवचनमनादृत्य तृतीयाङ्गीकारेपि तत्र सूक्ष्मरूपेण मात्रासद्भावात्तथा। अथ तुरीयोवशिष्यते, तत्र लयपक्षेपि वैकारिककार्ये मनसीवेन्द्रियकारणे तैजसेपि विक्षेपस्य रजोजन्यत्वेन वासनोत्पत्तेस्तौल्ये वासनया तत्र विषयसद्भावात् तेष्वेव लय इत्यर्थः। ननु कारणे लयपक्षेपि तेष्वेव लय इत्यत्र किं मानमिति शङ्कायामाहुः कारणस्येत्यादि। तस्य विक्षेपकत्वात्तदलये तत्र लीनानामिन्द्रियाणां विक्षेपेण विषयप्रकाशसंभवात्तस्यापि लयाङ्गीकारे उभयलयाङ्गीकारापातेन गौरवाच्च तथाङ्गीकार्यः। तथा च लाघवानुगृहीतं प्रकाशाभावप्रत्यक्षमेव विषयेष्विन्द्रियलये मानमित्यर्थः। ननु शास्त्रानुग्रहात्फलमुखमिदं गौरवं न दोषायेति चेत्तत्राहुः अन्यथेत्यादि। तैजसस्य लयाङ्गीकारे तत्र[1] निद्राव्यवधायकत्वाभावेन तस्याः निवृत्त्यसंभवात्पुनर्जागरणं कथं क्रियेत तामसवैकारिकयोरचञ्चलत्वेनाविक्षेपकत्वात्केन प्रकारेण क्रियेत, तथा च जागरणान्यथानुपपत्त्या तैजसस्य न लीनता, तदलये च विषयप्रकाशापत्तिरिति तदभावान्यथानुपपत्त्या विषय एव लयोङ्गीकार्य इत्यर्थः। ननु सुषुप्तावहंवित्तेरभावादहङ्कारलयः प्रत्यक्षानुभवसिद्ध इति तल्लयकृतं गौरवं न दोषायेत्यत आहुः अहङ्कार इत्यादि। सत्यं तल्लयोनुभवसिद्धः, परं सोहङ्कारो भिन्नः आत्माध्यासरूपः, न त्विन्द्रियजनक इति तेनानुभवेनैतस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः। ननु विवेचकस्याभावादहंवित्तौ सर्व एव भासन्ते इति सोनुभवः सर्वाहङ्कारलयबोधक इति न तस्य गौरवस्याप्रामाणिकत्वमित्यत आहुः तथा सतीत्यादि। विक्षेपस्य तस्यापि लये सति प्रलयदशायामिव सुषुप्तावपि पुनः सृष्ट्यभावादिन्द्रियाणि पुनर्नोत्पद्येरन्निति जागर एव स्यात्, जागरे वा ऐन्द्रियकज्ञानमेव न स्यात्, अतो जागरिताज्ञानानुरोधाद्विवेक आवश्यक इति तल्लयगौरवमप्रामाणिकमेवेत्यर्थः। न च कालस्य क्षोभकत्वात्तैजसोद्बोधे पुनः सृष्ट्युपपत्तेस्तल्लयो नाप्रामाणिक इति वाच्यम्। तथा सत्येकस्य जागरेऽन्येषामपि जागरणप्रसङ्गात्, कालस्य साधारणत्वात्, अतस्तन्नियामकत्वेनास्य स्थितिरावश्यकी। इदमेव हृदि कृत्वाहुः अतो विषयेत्यादि। अत इति। कारणपक्षस्योक्तरीत्या दुष्टत्वाद्विषय एव लयो युक्त इत्यर्थः। न 'चेन्द्रियाणि स्वयोनिष्वि'ति भगवद्वाक्यविरोधः। तस्य प्रलयसामयिकदशाभावनविषयत्वेन स्वापविषयत्वात्। एतेन, बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानं प्रति तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगत्वेन जागरे कारणता, हितावच्छिन्नात्ममनःसंयोगत्वेन च स्वप्ने कारणतेत्येवं कार्यकारणभावद्वयमङ्गीकृत्य स्वप्नं साधयन्निन्द्रियलयमनङ्गीकुर्वन्तो नैयायिका अपि प्रत्युक्ताः। दृप्तबालाकिब्राह्मणे तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यादिना श्रावितस्यार्थस्य विरोधात्। तत्रादानकथनेन प्राणशब्दवाच्येन्द्रियाणां स्वस्वस्थानत्यागबोधनात्तद्विध लोहितभृतासु नाडीषु लयबोधनादिति। सिद्धमाहुः अतः स्वप्नेत्यादि। प्रविष्टानीति। इन्द्रियभावेन संबद्धानि। तथा च स्वराट् अस्मदादिसर्वेन्द्रियवृत्तिभिः सर्वं भवति, अस्मदादिसर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्, स्वाप्नसर्वदेहाद्यधिष्ठातृस्ववदित्यनुमानेन तथात्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु स्वप्नेस्वप्नसृष्टेर्विषयत्वाद्भवतु द्रष्टृत्वम्, जाग्रति तु विषये प्रविष्टानामिन्द्रियाणां भगवदिन्द्रिये प्रविष्टत्वे स्वप्नावस्थायामिवेन्द्रियकोटिनिवेशेन विषयभावाभावात् दृश्याभावेन पूर्वोक्तद्रष्टृत्वं न सुघटम्। यदि च लयाभावादिन्द्रियकोटावनिवेशः, तदापि विषयतयैव संयुक्तानीति भगवतोस्मदिन्द्रियापेक्षापि नास्ति इति तदिन्द्रियकरणकं तस्य ज्ञानं भविष्यति, नत्वस्मदिन्द्रियकरणम् अतोपि तथात्वं दुर्घटमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेति। स्वाप इवेन्द्रियाभावत्यागेन प्रवेशे विषयाभावान्न किमपि गृह्णीयादिति सत्यम्, परन्तु

---

१ तस्य पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जाग्रद्दशायां तैर्विशयग्रहणस्यानुभूयमानत्वेन तेषामिन्द्रियभावात्यागनिश्चयात्तेषामिन्द्रियत्वेनैव प्रवेश इति तान्यपीन्द्रियत्वेनैवाधितिष्ठति। एतावान् परं विशेषः; स्वप्ने तानि स्वेन्द्रियत्वेन गृह्णाति, जाग्रति तु परेन्द्रियत्वेनेति। एवं सति स्वप्ने स्वेन्द्रियैः स्वाप्नसृष्टिमस्मदाद्यात्मानं च पश्यति, जाग्रति तु अस्मदिन्द्रियाण्यस्मदात्मानं च। अस्मदिन्द्रियैस्तु स्वेन्द्रियरूपान् विषयानेव, न त्वस्मदात्मानमपि, परात्मनः परेन्द्रियावेद्यत्वादिति। तदेतदुक्तं तत्रेन्द्रियेत्यादिना। आत्मानमिति। अस्मदात्मानम्। इन्द्रियस्येति। स्वेन्द्रियरूपस्य विषयस्य। एकपदं विवृण्वन्ति स चेत्यादि। स्वप्नेत्यादि। स्वप्ने यथा स्वस्य स्वाप्नपुरुषदेहाद्यनभिमानित्वम्, तथा तत्तद्देहाद्यभिमानित्वेपि सर्वानभिमानित्वेन व्यावर्तकत्वादित्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। तेनैवेति। स्वात्मतया ब्रह्माण्डपुरुषाभेदध्यानेनैव। ननु व्यावर्तकानां चेदव्यावर्तकत्वम्, तदा देहस्थितकीटेन्द्रियादिजन्यं ज्ञानमस्माकमपि स्यादित्यत आहुः देहेत्यादि। तथा च सर्वात्मभावे जाते ब्रह्मभावेनाभेदस्य भानाज्जीवत्वे वा निवृत्ते वामदेवशुकादिवत्स्यादेवेति न कोपि विवादलेश इत्यर्थः॥ ३९॥

इति श्रीमद्द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे प्रथमाध्यायविवरणं सम्पूर्णम्॥ १॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ब्रह्म ब्राह्मणस्तस्याननं, भगवतो मुखद्वयं ब्राह्मणोऽग्निश्च, तत्राग्निः पूर्वमेव 'मुखमग्निरिद्धः' इत्युक्तः, अतएव भगवते यद्देयं तदुभयत्र दीयते। क्षत्रं क्षत्रियो रक्षकत्वाद्भुजा यस्य सः। विड् वैश्यः व्यवहारनिर्वाहकत्वादूरू यस्य सः। अङ्घ्री श्रितः कृष्णवर्णः सेवाधर्मकः शूद्रो यस्य स एवंविधो महात्मा सर्वात्मा वैराजः। ब्राह्मणत्वादिनिर्णयस्तु 'यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तम्' इत्यत्र सप्तमस्कन्धे स्फुटीभविष्यति। नानाभिधा नानानामका ये अभीज्या यष्टव्या वसुरुद्रादयो देवास्तेषां गणैरुपपन्नो युक्तो यो द्रव्यात्मको हविस्साध्यो वितानयोगो यज्ञादिप्रयोगः स तस्य कर्म आराधनतयाऽभिप्रेतमित्यर्थः॥ ३७॥ ❀ ❀ इयानेतावान् असावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशोऽवयवसंस्थानरूपः स मया ते तुभ्यं कथितः। अस्मिन् स्थविष्ठे वपुषि योगिभिः स्वबुद्ध्या मनः सन्धार्यते। स्थविष्ठत्वमेव स्पष्टयति—यतो यस्मादीश्वरविग्रहाद्व्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदपि नास्तीति॥ ३८॥ ❀ ❀ तदेवं मनो हि स्वचाञ्चल्यवशाद्यत्र यत्र भ्रमति तत्र तत्रैव भगवत इदममुकमङ्गमिति बुद्ध्या विचारयेत्। एवं च मनसः स्वाभाविकाः सर्व एव विषया भगवदंशा एवेति सर्वमपि चिन्तनं भगवच्चिन्तनत्वेन पर्यवस्येत् तथाच स्पर्द्धावज्ञादयो मनोदोषा नैवोत्पद्येरन् स्पर्धादिदोषविषयाणां मनुष्यादीनामपि भगवदङ्गभूतत्वेन ध्येयमध्यपातित्वादित्येतदर्थं विराड्देहजीवेश्वराणामभेदेन स्थूलधारणोक्ता, अविशुद्धमनसः प्रथमतः सूक्ष्मधारणाया दुर्घटत्वाद् अनया धारणया मनसि विशुद्धे स्थैर्यं प्राप्ते च सति सच्चिदानन्दविग्रहः परमपुरुषार्थरूपो भगवानेव मुमुक्षुभिर्ध्येय इत्याह—तं सत्यमानन्दनिधिं भजेतेति। अन्यत्र देहापत्यकलत्रादौ स्थूलधारणावान्तरफलरूपास्वणिमादिसिद्धिषु च न सज्जेत। तदासक्तौ को दोष इत्यपेक्षायामाह—यत इति। यस्मादासङ्गादात्मनः स्वस्य संसारमध्ये पात एव भवति। न च भगवत उपासकप्रयत्नज्ञानमेव कथं येन तत्प्रसादेनोपासनस्य साफल्यं स्यादिति शङ्कनीयं, तस्य सर्वसाक्षित्वादित्याशयेनाह—स इति, सर्वेषां धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन स तथाभूत इत्यर्थः। एकेन कथं तत्तदिन्द्रियैः सर्वानुभवः सम्भवतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तेन तत्साधयति—आत्मेति। स्वप्ने कल्पितानां जनानामिन्द्रियैरेक एवात्मा जीव ईक्षिता यथा तथा भगवानपीत्यर्थः॥ ३९॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र तत्त्वध्याननिरूपणे। विवृतः प्रथमोध्यायः स्थूलध्याननिरूपकः॥ ३॥

हिन्दी अनुवाद

ब्राह्मण मुख, क्षत्रिय भुजाएँ, वैश्य जङ्घाएँ और शूद्र उन विराट् पुरुषके चरण हैं। विविध देवताओंके नाम से जो बड़े-बड़े द्रव्यमय यज्ञ किये जाते हैं, वे उनके कर्म हैं॥ ३७॥ ❀ ❀ परीक्षित्! विराट् भगवानके स्थूल-शरीरका यही स्वरूप है, सो मैंने तुम्हें सुना दिया। इसीमें मुमुक्षु पुरुष बुद्धिके द्वारा मनको स्थिर करते हैं; क्योंकि इससे भिन्न और कोई वस्तु नहीं है॥ ३८॥ ❀ ❀ जैसे स्वप्न देखनेवाला स्वप्नावस्थामें अपने-आपको ही विविध पदार्थोंके रूपमें देखता है, वैसे ही सबकी बुद्धि-वृत्तियों के द्वारा सब कुछ अनुभव करनेवाला सर्वान्तर्यामी परमात्मा भी एक ही है। उन सत्यस्वरूप आनन्दनिधि भगवान्का ही भजन करना चाहिये, अन्य किसी भी वस्तुमें आसक्ति नहीं करनी चाहिये; क्योंकि यह आसक्ति जीवनके अधःपतनका हेतु है॥ ३९॥

पहला अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।
तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथा[1]प्ययात् प्राग् व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥
शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।
परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान् मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र[3] समीक्षमाणः ॥ ३ ॥
सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्व[4]सिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

द्वितीये तु ततः स्थूलाधारणातो जितं मनः । सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विष्णौ धार्यमितीर्यते ॥ १ ॥
दृश्यालंबनरूपैव मुक्तवैराजधारणा ॥ इहोच्यते तु तत्साध्या सर्वांतर्यामिधारणा ॥ २ ॥

तत्र तावत्पूर्वोक्तधारणाया अवांतरफलमाह । एवं या धारणा तया तुष्टाद्धरेः पुरा प्रलयसमये नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुद्धय लब्ध्वा ब्रह्मा अप्ययात्प्रागिदं विश्वं यथाऽऽसीत्तथा ससर्ज । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य सः । अत एवामोघा दृष्टिर्यस्येति । अतस्तया धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति ॥ १ ॥ ❁ ❁ उपासनाफलादपि विरक्तस्य शुद्धात्मधारणायामधिकारोऽतो वैराग्यार्थं सर्वं कर्मफलं निंदति । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदः तस्य एष पंथाः कर्मफलबोधप्रकारः । कोऽसौ अर्थशून्यैरेव स्वर्गादिनामभिः साधकस्य धीर्ध्यायति तत्तदिच्छां करोतीति यत् । अपार्थत्वमेवाह । तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान्पश्यन्निव परिभ्रमन्नर्थान्न विंदति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि निरवद्यं सुखं न लभत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❁ ❁ तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः स्यादित्याशंक्याह । अतः कविर्नामसु नाममात्रेषु भोग्येषु यावताऽर्थेनार्थो देहनिर्वाहो यस्य स तथाभूतः स्यात् । अप्रमत्तस्तावन्मात्रेप्यनासक्तः व्यसायबुद्धिर्नेदं सुखमिति निश्चयवान् तदापि तत्र तस्मिन्नर्थेऽन्यथैव सिद्धे सति तत्र यत्ने परिश्रमं पश्यन्न यतेत ॥ ३ ॥ ❁ ❁ अन्यथासिद्धिमाह द्वाभ्याम् । सत्यामिति । कशिपोः शय्यायाः । स्वतः सिद्धबाहौ सति उपबर्हणैरुच्छीर्षकैः । पुरुधा बहुप्रकारयाऽन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ततः पूर्वोक्तायाः ॥ १ ॥ तया वैराजधारणया साध्या ॥ २ ॥ तत्र धारणाद्वयमध्ये अवांतरमानुषंगिकम् । व्यवसाये भगवत्प्रेरणावशात्स्रक्ष्याम्येवेति निश्चये बुद्धिर्यस्य सः । यद्वा । व्यवसायो निश्चय एवमेतत्स्रष्टव्यमित्येवं तदात्मिका निश्चिता बुद्धिर्यस्य स तथा । अत एव व्यवसायबुद्धित्वादेव अमोघा सफला अतः सफलदृष्टित्वात् ॥ १ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति "एवं पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः क्षयिष्णुत्वोक्तेरिति भावः । अत्र विश्वनाथोऽवतरणिकामाह । अत्र भ्रियमाणः किं कुर्वीतेति प्रश्ने स्वर्गसाधकं यागादिकं कुर्वीतात्र सर्वो वेदः प्रमाणमित्याचिख्यासूंस्तत्र कांश्चन प्रत्याह । शाब्दस्येति ॥ २ ॥ ❁ ❁ अत्राक्षिपति तर्हीति । अर्थे देहनिर्वाहे अत्र विश्वनाथः—एवं योगप्रसंगं एव कर्मिणां मतमतिबहिरंगत्वेन स्पष्टमेव विनिंद्य कर्मफलेषु वैराग्यं भक्तज्ञानिनोरपि साधारणम् । योगारूढानामवश्यकर्त्तव्यत्वेनाह । अतो बुद्धिमान्भोगार्थं न ध्यायेत् न यतेत च । किंतु । 'कामस्य नेंद्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता' इत्युक्तन्यायेन नामसु भोग्यवस्तुषु यावताऽर्थेन स्वीकृतेनार्थः । स्वकृत्यनिष्पत्त्यर्थं देहनिर्वाहस्तावानर्थो ग्राह्यो तस्य तथाभूतः स्यात् । यतोऽयमप्रमत्तः स्वसाधनसिद्धौ सावधानः । किञ्च विघ्नबाहुल्यदर्शनेपि स्वयोगान्न

---

१ प्रा. पा. यथाश्रयात्प्राग् । २ प्रा. पा. शब्दस्य । ३ प्रा. पा. स्वत्र । ४ प्रा. पा. बाहौ च सिद्धे ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परावर्त्ततेत्याह। व्यवसायबुद्धिः यद्भवेत्तद्भवतु मया तु यन्निश्चितं तन्निश्चितमेवेति दृढविचार इत्यर्थः। किञ्च। यावदर्थतापि सुकुमारस्यैवोक्ता न तु स्वतः समर्थस्येत्याह अन्यथा प्रकारांतरेणार्थे स्वदेहनिर्वाहे सिद्धे सति तत्र पिष्टपेषणन्यायेन न यतेत। यतस्तत्र यत्ने परिश्रमं धनिकजनोपासनादिकम्॥ ३॥ ❀ ❀ समर्थस्यान्यथासिद्धिमाह—सत्यामिति। देवनिर्मितायां क्षितौ सत्याम्। बाहौ भुजे। उच्छीर्षकैः शिरःपीठैः॥ ४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या।

निरवद्यम् इति। ऐकान्तिकात्यन्तिकलक्षणमित्यर्थः। तत्रैकान्तिकत्वं दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः आत्यन्तिकत्वं नाम निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पाद इति॥ २॥ ❀ ❀ कविरिति। धीर इत्यर्थः॥ ३—५॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं वैराजधारणामुक्त्वा मुमुक्षोर्हृदये उपास्यन्तदुपासनानिष्ठस्यार्चिरादिना गतिञ्च वक्ष्यन्नुक्ताया वैराजधारणाया एव तावन्माहात्म्यमाह मुनिः। एवमिति एवं या धारणा तया तुष्टाद्धरेः पुराप्रलयसमये नष्टां पूर्वकल्पे चतुर्मुखेन सह विनष्टां स्मृतिं सर्गविषयकज्ञानं प्रत्यवरुध्य लब्ध्वा व्यवसायबुद्धिः स्मृतिविषयव्यवसायरूपज्ञानः अतएवामोघदृष्टिरमोघा यथावस्थिता दृष्टिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानं यस्य स तथोक्तः आत्मयोनिश्चतुर्मुखः अप्ययात्प्रलयात्प्राग्यथातथा ससर्ज। पूर्वकल्पपदार्थसजातीयानेव पदार्थान्ससर्जेत्यर्थः अत्र यद्यपि पूर्वकल्पे विनष्टां स्मृतिं परिलभ्येत्यनेन पूर्वकल्पे यश्चतुर्मुखः स एवास्मिन्कल्पेपि प्रतीयते। तथापि प्रतिकल्पं चतुर्मुखानां भेद एव न्याय्यः तत्तत्कल्पचतुर्मुखस्य ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ते ब्रह्मलोके तु परां न काले पराभूतात्परिमुच्यन्ति सर्वे इतिमुक्त्यवगमेन पुनरावृत्त्यसम्भवाद्भगवत्पूर्णकृपापात्रस्य पुनः संसारायोगाच्च। तथाहि वक्ष्यति भगवान् ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः नात्मावसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रह इति अतः प्रतिकल्पं विभिन्ना एव चतुर्मुखाः अतएव यद्यपि पूर्वानुभूतवस्तुविषयकज्ञानपरः स्मृतिशब्दः तथापीह सर्गविषयकज्ञानमात्रपरः स्मृतिशब्दप्रयोगस्तु ज्ञातृज्ञेयज्ञानानामत्यंतसाजात्याभिप्रायकृतः पूर्वदृष्टात्यन्तसजातीये गवान्तरे स एवायं गौरिति प्रत्यभिज्ञावत्। ननु वैराजधारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्ये विश्वसृष्टौ च सत्यां सृष्टानां पातालादीनां वैराजपादतलादिरूपेण धारणेतीतरेतराश्रयवदाभाति न च स्रक्ष्यमाणपदार्थविषयकज्ञानसद्भावेन पातालादीनामवयवत्वकल्पनं युक्तं स्मृतिं प्रत्यवरुद्धेदित्यनेन ज्ञानस्यापि धारणातो लभ्यत्वावगमात्सत्यं भगवन्नाभिकमलाच्चतुर्मुखे उत्पन्ने तपश्चर्यया भगवति प्रसन्ने भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्याञ्चैव मदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मन् लोकान् द्रक्ष्यस्यपावृतान्। तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकास्त्वमात्मन इति वक्ष्यमाणरीत्या स्रक्ष्यमाणेषु सर्वेषु पदार्थेषु दृष्टेषु तेषां च पदार्थानां भगवदवयवत्वेन धारणया सृष्टिविषयज्ञानसृष्टिसामर्थ्यलाभस्यात्राभिधानात्। दैनन्दिनकल्पाभिप्रायं वा एवं प्रपञ्चशरीरकतदाश्रयभगवद्ध्यानाद् ब्रह्मणः सृष्टिक्षमत्वलाभ उक्तः॥ १॥ ❀ ❀ अथ मुमुक्षुभिर्हृदि उपास्यं रूपं वक्ष्यन् यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके इति न्यायेन वेदे मुमुक्षोः साकल्येनार्थानुपादेयत्वमाह। शाब्दस्येति शाब्दस्य शब्दात्मकस्य ब्रह्मणो वेदस्यैष पंथा एषा दिक्। क इत्यत आह—यदिति अपार्थैरपगतपरमपुरुषार्थैः नामभिः स्वर्गादिविषयशब्दैः धीर्बुद्धिर्ध्यायति चिन्ताङ्करोतीति यत्स्वर्गादिफले श्रुते तत्र धीः। प्रवणस्यादित्यर्थः। नाम्नां सारवत्त्वं न स्वरूपत इति द्योतनार्थं नामपदप्रयोगः तृतीया चाध्ययनेन वसतीत्यादिवद्धेत्वर्थे नाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकर्मणि बुद्धिप्रावण्यापादनमिति यदयं वेदमार्ग इत्यर्थः स्वर्गादीनामपार्थत्वमेवाह परिभ्रमन्निति मायामये प्रपञ्चे वासनयानादिकर्मवासनया शयानो वर्त्तमानः तत्र स्वर्गादिविषये परिभ्रमन्नर्थान्मोक्षतदुपायादीन्न विंदते न लभते॥ २॥ ❀ ❀ ननु मातापितृसहस्रेभ्योपि वत्सलतमो वेद आत्मोज्जीवने प्रवृत्तः कथं नाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकर्मबोधयन्प्रतारयेदित्याशङ्कां परिहरन्मुमुक्षोरपेक्षितांशस्योपादेयतामाह। अत इति अतः वेदोक्तस्य साकल्येनानुपादेयत्वात्कविःत्याज्योपादेय विषय विवेकवाननेनोक्ता शंका परिहृता भेदो हि तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्वप्रचुराणां च लोकानां वत्सलत्वयैव हितमवबोधयति यदेषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादि साधनमेव हितं नावबोधयेत्तदा एते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वपेक्षितफलमजानन्तः कामप्रावण्यवशा अनुपाये उपायभ्रान्त्या प्रनष्टा भवेयुरिति गुणत्रयप्रचुराणां स्वर्गादिफलानि तत्साधनानि चावबोधयति। केवलसात्त्विकस्य तु मुमुक्षोस्तानि परित्याज्यानि परिगृहीतानि वा तत्फलानि परित्यज्य सर्वाणि कर्माणि मोक्षैकफलतयानुष्ठेयानीति विवेकसम्पन्नः अप्रमत्तः कदाचिद्देहधारणाद्यर्थतया परिग्राह्येष्वप्यन्नपश्वादिष्वनासक्तः व्यवसायबुद्धिःस्वर्गादीनां क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिश्चयात्मकज्ञानवान्नामसु नाममात्रसारभूतेषु भोगेषु यावदर्थः स्यात्। यावत्प्रयोजनवान् स्यात्। न तु प्रयोजनाभासेषु रतः स्यादित्यर्थः। नानाविधेषु फलेषु तत्साधनभूतेषु बहुषु कर्मसु वेदबोधितेषु सत्स्वपि यावता देहधारणमुपासनानिर्वृतिश्च भवति तावत्परिग्रहवान्स्यादित्यर्थः देहधारणार्थं क्षुद्रफलेष्वपि यतितव्यमित्यत आह। सिद्ध इति अर्थेऽपेक्षितेऽर्थेऽन्यथा पूर्वकर्मानुरूपे सिद्धे सति तत्तत्क्षुद्रफलतदुपायादिष्वपि न यतेत कथम्भूतो न यतेत तत्र यत्ने क्रियमाणे परिश्रमं समीक्षमाणः भवितव्यमेव भवति। परिश्रमस्तु फलति इत्यर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ अन्यथासिद्धिं विवृणोति सत्यामित्यादिना द्वयेन क्षितौ सत्यां कशिपोः शय्यायाः पर्यंकादेः प्रयासैस्तदर्जनानुकूलप्रयत्नैः किं न किमपि। किंतु परिश्रम एवेत्यर्थः। स्वतः सिद्धे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वाहौ सत्युपवर्हणैः किं अञ्जलौ सति पुरुधान्नपात्र्या नानाविषये भोजनपात्रेण किं उपधानैः दिक्वल्कलादौ सति दिक्षूत्तरीयस्थानीयासु सतीषु वल्कलेषु अन्तरीयस्थानीयेषु सत्सु न तु वल्कलाभावे दिक्षु सतीष्वित्यर्थः स्वरसः अपवित्रकरो नग्न इति नग्नस्य कर्मानर्हत्वस्मरणान्मुमुक्षोरप्यावश्यकानामनुष्ठेयत्वाद् दुकुलैः क्षौमैः किम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एवं वैराजाख्यस्थूलरूपस्य धारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्नध्याये तत्तद्धृदयकमलकर्णिकान्तर्वर्त्तिनो हरेरात्माख्यरूपस्य धारणाविषयत्वं तदुपासकानां फलं चोपदिशति । तत्र प्रथमतो धारणायां क्षिप्रप्रवृत्तये कुत्र कस्य दृष्टफलेयं धारणेति शङ्काशंकुमुन्मूलयन्ब्रूहि यद्वा विपर्ययमिति प्रश्नं परिहरति एवमित्यादिना आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा स ब्रह्मा पुरा आदिसृष्टौ कालेन नष्टान्तिरोहितां प्राक्कल्पविषयां स्मृतिमेव । मुक्तधारणया प्रत्यवरुद्धयाऽकुरीकृत्य प्रतिलभ्य तुष्यन्नलंबुद्धिं गच्छन् व्यवसाये जगत्सर्जनलक्षणोद्योगे बुद्धिर्यस्य स तथा तत एव धारणाया एवामोघदृष्टिः अप्ययात्प्रलयात्पूर्वं यथाऽवस्थितं तथेदं जगत्ससर्जेत्यन्वयः ब्रह्मणो दृष्टफलत्वादियं विश्वसनीयेति विज्ञायते ॥ १ ॥ ❀ ❀ वाङ्मनोऽगोचरस्य कथं धारणावलंबनत्वमत्राह शाब्दस्येति । उक्तप्रकारेण श्रोतव्यादित्वेन विपश्चितां संमतत्वात्स्वतन्त्रत्वात् ब्रह्मादिसर्वजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वांतःस्थितत्वात्सर्वस्य तदधीनत्वात्सर्वगुणसम्पूर्णत्वाच्च शब्दस्य ब्रह्मणो वेदादिसर्वशब्दराशेरेष हरिःपन्था विषयो मुख्यवाच्य इत्यन्वयः । इन्द्रादिनाम्नां पुरन्दरादिष्वेव रूढत्वात् हरेस्तन्नामवाच्यत्वे रूढैः काप्यप्रयोजकत्वमत्राह यन्नामभिरिति मायामय ईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीने संसारे शयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्वर्तमानो स एव वासनया नानाकर्मवासनया नानायोनिषु परिभ्रमन्यो जीवस्तस्य धीर्यत्पुरन्दरादिकमिन्द्रादिनामभिर्ध्यायति तत्र पुरन्दरादावर्थादिन्द्रादिनामनुपहतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्न विन्दते अलम्बुद्धिन्न प्राप्नोति किञ्च तदुपास्त्यातेभ्यः पुरुषार्थांश्च न लभते । कुत इत्यत उक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानामसम्भवात् अतो हरिरेव परमैश्वर्यादिगुणाकारत्वेनाभिधेय इति स एव स्मर्तव्य इति अन्यत्सर्वमस्मर्तव्यं प्राधान्येनेति भावः । अनुपसर्गेपि किप प्रत्ययविधानाद्ध्यायतीनिधीर्ज्ञानाश्रयः पुरुषो वा यदित्यस्याव्ययत्वेनापार्थैरित्यनेन संयोज्य यदपार्थैर्यस्मिन्पुरन्दरादावपार्थैरिन्द्रादिनामभिः पुरन्दरादिकन्ध्यायति तत्र पुरन्दरादाविति वा सर्वनामा यतो विष्णुस्तदन्यार्थान्न तु स्मरेदिति स्मृतिप्रसिद्धिं हि शब्देनाह ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्वशब्दानां विष्ण्वैकविषयत्वे विदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंग इति तत्राह अत इति एवं सर्वनामार्थतयाह हरिरेव ध्येयस्तद्व्यवहार्यश्च यतोऽतः कविः सर्वज्ञः । अप्रमत्तो जागरणशीलो नाम्नां हरिविषयत्वमविस्मरन्नित्यर्थ अतएव व्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसु हरीतरविषयेषु घटादिषु अभिवादनादिना यावदर्थः स्वप्रोजनं यस्य स तथा स्यात् । नातोधिकप्रयोजन इत्यर्थः अन्यथा घटादिलोकविषयव्यवहारमन्तरेणार्थे स्वप्रयोजने सिद्धे स्वयमेव सम्पन्नो न तत्र यतेतेत्यन्वयः कुतोत्राह तत् तदिति तत्तत्पदार्थेषु तत्तत्परिश्रममर्थपूर्त्यभावेन मनःक्लेशं समीक्षमाण इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इदानीं स्वतःसिद्धिप्रकारं दर्शयति सत्यामिति । देवनिर्मितायां क्षितौ सत्याङ्क्षिपोः शय्यायाः सम्पादने प्रयासैः किं न किमपि प्रयोजनम् । शरीरयात्रानिर्वाहस्य द्रव्यान्तरेण सिद्धत्वादिति भावः । बाहौ स्वसिद्धे स्वतोऽनायासेन सम्पन्ने सति उपबर्हणैः शिरःपीठैरुच्छीर्षकैः किम् । कराञ्जलौ सति पुरुभिर्विस्तीर्णैः पर्णपात्रैः किं बर्हं पर्णं दलं पत्रमित्यभिधानं दिशामेव वस्त्राणां लाभे सति दुकूलैर्निष्कापाद्यक्षौमादिवसनैः किम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

॥ १ ॥ ❀ ❀ शाब्दस्येति । यत् यस्मात् यं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २—५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

द्वितीये चिद्घनवपुर्धारणासिद्धयोगिनः । देहं जिहासोः सायुज्यप्राप्तावुक्तं श्रुतिद्वयम् ॥
भगवत्त्वमिहारोप्य दृश्यप्राकृतवस्तुषु । धारणोक्ताथ तत्साध्या भगवद्धारणोच्यते ॥

उक्तलक्षणधारणाया अवान्तरफलमाह । प्रत्यवरुध्य प्राप्य तुष्टात् परमेश्वरात् । अप्ययात् प्रलयात् प्राक् इदं विश्वं यथासीत् तथा ससर्ज । व्यवसायं भगवत्प्रेरणावशात् स्रक्ष्याम्येवेति निश्चये बुद्धिर्यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्र म्रियमाणः किं कुर्वीतेति प्रश्नं स्वर्गसाधनं यागादिकं कर्मैव कुर्वीतात्र वेदः सर्व एव प्रमाणमित्याचिख्यासूंस्तत्र कांश्चन प्रत्याह । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्य एष पन्थाः । कोऽसौ यन्नामभिः नाममात्रैरेव स्वर्गादिभिः धीः साधकस्य बुद्धिः ध्यायति स्वर्गे सुखमेव प्राप्स्यामीति विचारयति वृथैव । यतोऽपार्थैः अपार्थत्वमेवाह मायामये तत्र स्वर्गादौ सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पश्यन्निव परिभ्रमन् अर्थात् न विन्दति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि क्षयिष्णुत्वान्निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं योगप्रसङ्गे एव कर्मिणां मतम् अतिबहिरङ्गत्वेन स्पष्टमेव विनिन्द्य कर्मफलेषु वैराग्यं भक्तज्ञानिनोरपि साधारणं योगारूढानाम-वश्यकर्त्तव्यत्वमाह । अतो बुद्धिमान् भोगार्थं न ध्यायेत् न यतेत च । किन्तु कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता इत्युक्तन्यायेन नामसु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भोग्यवस्तुषु यावता अर्थेन स्वीकृतेन अर्थः स्वकृत्यनिष्पत्त्यर्थं देहनिर्वाहस्तावानेवार्थो ग्राह्यो यस्य तथाभूतः स्यात्। यतोऽयम् अप्रमत्तः स्वसाधनसिद्धो सावधानः। किञ्च विघ्नबाहुल्यदर्शनेऽपि स्वयोगान्न परावर्त्तेतेत्याह। व्यवसायबुद्धिः यद्भवेत् तद्भवतु मया तु यन्निश्चितं तन्निश्चितमेवेति दृढविचार इत्यर्थः। किञ्च यावदर्थतापि कस्यचिदतिसुकुमारस्यैवोक्ता न तु स्वतः समर्थस्येत्याह। अन्यथा प्रकारान्तरेण अर्थे स्वदेहनिर्वाहे सिद्धे सति तत्र पिष्टपेषन्यायेन न यतेत। यतः तत्र यत्ने परिश्रमं धनिकजनोपासनादिकम्॥ ३॥ ❀ ❀ समर्थस्यान्यथासिद्धिमाह सत्यामिति। कशिपोः शय्यायाः। बाहौ स्वसिद्धे स्वतःसिद्धे सति उपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधा पुरुः बहुः प्रकारे धा अन्नपात्र्या भोजनपात्रेण॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पूर्वाध्याये साधनरूपा स्थूलविग्रहवतो वैराजस्य भगवतो धारणोक्तेदानीं तत्साध्यरूपां सर्वांतर्यामिणो भक्तेच्छयाविष्कृताप्राकृतशरीरस्य धारणां वक्ष्यन्पूर्वोक्ताया धारणाया अवांतरफलमाह एवमिति। एवमुक्तलक्षणया धारणया तुष्टाद् वैराजात्पुरा प्रलयवेलायां नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुध्य पूर्वप्रजातुल्याया उत्तरप्रजाया रचनार्हां पुनः प्राप्य अतएवाऽमोघादृष्टिर्यस्य सः अतएव व्यवसायबुद्धिः आत्मयोनिर्भगवत्पुत्रः ब्रह्मा अप्ययात्प्रलयात्प्रागिदं विश्वं यथासीत्तथा तादृशमेव ससर्ज "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः ननु पूर्वसृष्टिकर्तुर्ब्रह्मणः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम्" इति वचनादात्मयोनेर्मुक्तत्वादिदं नोपपद्यत इति चेन्न सर्वेषां चतुर्मुखानामेकैकेन जन्मनाऽपुनरावृत्तिवाच्याभावात्। न च वाच्यं प्रतिकल्पसृष्टिविषयकस्मृतिं प्राप्नोतीति तत्र स्मृतिनाशासंभवात्॥ १॥ ❀ ❀ ननु नानोद्यमेषु क्लिश्यमानोपि जनः किंचिदपि यथेष्टं सुखं न प्राप्नोति यद्धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति तस्य भगवतः सुखसाध्ये महाफले पथि कुतो न प्रवर्त्तते इत्यत्राह शाब्दस्येति शाब्दस्य "वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतेः सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुतेश्च वेदैकप्रमाणकस्य ब्रह्मणः एष पंथाः तस्य न भवति कस्य यत् यस्य बुद्धिः अपार्थैः पुरुषार्थवर्जितैः नामभिर्नामेतिरूपस्याप्युपलक्षणं तथाद्यनामरूपैरित्यर्थः अध्ययनेन वसतीतिवत्तृतीयाहेत्वर्थे हेतुभूतैः दाराऽपत्यादिभिः ध्यायति अतएव मायामये प्राकृते लोके वासनया शयानः परिभ्रमन् तत्र मायामये तानर्थान्स्वकर्मानुरूपान्दारापत्यादीन्विदते न तु योगसिद्धिमित्यर्थः॥ २॥ ❀ ❀ एवं बद्धजीवस्वभावमुक्त्वा वक्ष्यमाणधारणाया अधिकारिणं मुमुक्षुं प्रति रहस्यमुपदिशति भगवान् शुकः। अत इति पञ्चभिः अतो बद्धस्य विवेकिनो नामरूपासक्त्या योगेऽधिकाराभावाद्धेतोः कविः क्रांतदर्शी हेयोपादेयविवेकवान्। व्यवसायबुद्धिः सर्वं परित्यागपूर्वकं हरिभजनं कर्तव्यमिति निश्चयवान् मुमुक्षुःनामसु नामरूपेषु भगवद्ध्यानयोगे उक्तरीत्याऽनधिकारापादकेषु यावदर्थ एव स्यात्। भोजनाच्छादनादिरूपो हरिसेवार्थं देहधारणार्थकोऽर्थो यस्य तथाभूतः स्यात्। भोजनाच्छादनादिनिर्वाहकेषु नामरूपेष्वप्यप्रमत्तोऽनासक्तः तावन्मात्रेऽप्यर्थेऽन्यथासिद्धे भूयो न यतेत तत्र यत्ने परिश्रमं समीक्षमाणः॥ ३॥ ❀ ❀ सिद्धेऽन्यथार्थे इत्येतद्विवृणोति सत्यामिति द्वयेन क्षितौ पृथिव्यां कशिपोः शय्यायाः पर्य्यंकादेःप्रयासैः प्रयत्नैः किं ? न किमपि। स्वतः सिद्धे बाहौ सति उपबर्हणैः शिरोपधानैः किम् ? अञ्जलौ सति उरुधा बहुविधया अन्नपात्र्या किम् ? दिग्वल्कलादाविति वल्कलादौ सति तदभावे दिक्षु सतीष्वित्यर्थः। तच्चात्यंतत्यागिमुमुक्षुविषयम् अतएवोक्तं शुकलक्षणं दिगंबरमिति। "अपवित्रकरो नग्न" इत्यादिवाक्यं तु केवलकर्मविषयम् आदिना वस्त्रखंडादिपरिग्रहः बहुयत्नसाध्यैर्दुकूलैः किम्॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

मानमेयविनिर्द्धारस्तत्त्वार्थं विनिरूपितः। फलसाधननिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते॥ १॥
द्विविधस्तत्त्वनिर्देशो बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बाह्यो निरूपितस्तत्र मानमेयपुरस्सरम्॥ २॥
आन्तरं भिन्नमार्गेण फलसाधनबोधतः, अतः साधननिर्द्धारः प्रथमं क्रियते स्फुटः। पश्चात्फलस्य निर्द्धारस्ततस्तत्त्वं फलिष्यति॥ ३॥

एवं पूर्वाध्याये सर्वेषां वस्तूनां प्रमाणतः प्रमेयतश्च तत्त्वं निर्द्धारितम्। भिन्नतया प्रतीतानामपि भगवति प्रवेशाद्भगवतो द्रष्टृत्वाच्च प्रसङ्गाद्भगवतः साधनत्वं फलत्वं चोक्तम्। तथापि बाह्यत्वान्न तयोस्तत्त्वनिर्द्धारः इदानीं सर्वेषां केन रूपेण साधनता केन रूपेण च फलतेति विचार्यते। तत्र त्यागविषयत्वेन साधनता अवान्तरफलत्वेन च फलतेति सर्वपरित्यागेन जीवस्वरूपस्य साधनत्वं ब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्द्धारितं भविष्यति। तत्र पूर्वोक्तफलस्य साधनस्य वा प्रकृतोपयोगं वक्तुं वैराग्यशेषत्वेन तदुपयोगमाह—एवं पुरेति। तथा सामर्थ्यं फलमिति केचित्। तद्ब्रह्मणः स्वतः सिद्धत्वात् नष्टस्मृतेः प्रत्यवरोधवचनाच्च विचारणीयम्। नष्टपदेन च सर्वथा नाशे पुनस्तुष्टेन भगवता तत्सम्पादने तोषहेतुत्वमेव भवेत् न तु सामर्थ्यहेतुत्वमपि। अन्यथा सिद्धत्वात्। अत्र तु पूर्वविस्मृतोद्बोधहेतुत्वे दृढवैराग्यहेतुत्वं भगवत्तोषे वा सर्वहेतुत्वमिति प्रथमं तदेवोच्यते। पुरा दैनन्दिनप्रलयानन्तरम्। एवं धारणया पूर्वकल्पे या स्मृतिः पदार्थनिर्माणज्ञानं तत्प्रत्यवरुद्धय पुनः ससर्जेति सम्बन्धः। तुष्टादिति हेतौ पञ्चमी। तुष्टाद्भगवतः सकाशाद्भगवतो हेतुमद्भावाद्वा। यथा पूर्वं तथा ससर्ज तोषे पूर्वज्ञानमेव हेतुः। यथा कश्चित्कञ्चन पदार्थं सङ्गोप्य बालके व्यामोहिते स चेदुपायेन तज्ज्ञानीयात्तदा सन्तुष्टो भवेत् पितृत्वात्। तथा स्वस्याऽपि सृष्टेः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

पूर्वं भगवन्निकटे स्थितत्वाद्भौमभोगार्थमागतस्य तद्विस्मरणादुपायेन [1]'तत्स्मरणे सन्तुष्टः सखा स्वरूपं प्रापयेदिति मुख्यं साधनं पूर्वोक्तधारणैव । तोषसाधनपक्षेऽपि "तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमि" ति न्यायेनाऽन्यत्सर्वं सुगमं भविष्यतीति तदवश्यं साधनं कर्त्तव्यम् । सृष्टिसामर्थ्यं त्वप्रयोजकम् । परमधिकारित्वेन प्रतिबन्धकम् । आत्मयोनिर्ब्रह्मा । नष्टां विस्मृताम् । स्मृतिं पदार्थज्ञानम् । सृष्टेरनादित्वात्पूर्वमपि स्मरणेनैव कृतम् । अतः संस्कारनाशो नोक्तः । तुष्टाद्भगवतः सकाशात् । इदं सर्वं भगवत्येव लीनं स्थितम् । पुनस्तथैव यथाऽप्ययात् प्रलयात् प्राक् । पूर्वं यथेयं सृष्टिर्यथा वा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् तथा ससर्जेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदानीमिहामुत्रार्थफलभोगवैराग्यं सर्वविषयत्यागार्थं साधनान्तरमाह—शाब्दस्य हीति । सर्वे विषयास्त्यक्तव्याः । तत्र महतां लौकिकबाधाभावेऽपि परित्यागे वैदिकं बाधकं भवेत् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकाम" इति । तत्र यावज्जीवाधिकारस्य नित्याङ्गत्वेन प्रजाकामनादीनां वा नित्यत्वे वैराग्यमकर्त्तव्यमेव स्यात् । कर्त्तव्यत्वे वा आन्तरमेव कर्त्तव्यं स्यात् । आत्मन्यग्निसमारोपणं वा कृत्वा अग्निहोत्रं कुर्वाण एव प्रव्रजेद्वा । [2]जरामर्यादाग्निहोत्रं वा कुर्यात् । सर्वेषां पदार्थानां श्रुतिमूलकत्वेन तद्विरोधेन पदार्थकल्पनाया अशक्यत्वात् । तस्माद्यथोक्ता एव पदार्थाः फले साधने चाऽवगन्तव्याः । तस्माद्वैराग्यं पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रार्थनिर्द्धारो वा न सम्भवतीत्याशङ्क्य सर्वस्याऽपि वेदस्याऽर्थमाह । यथा परब्रह्म भगवानर्थरूपः । एवं वेदोऽपि शब्दराशिभूतं ब्रह्म । अम्बुराशिवत् । यथा ब्रह्मणि सर्वत्राऽऽनन्द[5]ः पूर्ण एवं शब्दब्रह्मण्यपि सर्वत्र फलमुच्यते स्वस्य ब्रह्मत्वख्यापनाय । शब्दप्रस्थानत्वाच्च शब्दमात्रम् । अर्थस्तु परब्रह्मरूपमिति फलं तद्गतम् । अन्यथा एकस्मिन् कर्मणि प्रतिसाधनं धर्मधर्मिभेदेन क्रियाभेदेन चोच्यमानानि फलान्यप्रामाण्यमन्यानर्थक्यं वा सम्पादयेयुः । यथा "स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त" इत्युपक्रम्य दक्षिणहोमे आहुतिचतुष्टये नैमित्तिके दक्षिणसंस्कारत्वेन क्रियमाणे गार्हपत्ये आहुतिद्वयम् । आग्नीध्र उत्तरवेद्यां चैकै[6]काहुतिः । तत्र प्रतिकर्म सङ्ख्यादीनामपि माहात्म्यं वेदेन बोध्यते । "द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या" इति यद्येतदाहुतिद्वय एव यजमानः प्रतिष्ठितस्तदा अन्यानर्थक्यमेव स्यात् । विरोधेनाऽप्रामाण्यं वा स्यात् । विकल्पस्तु न भवति । एककर्मत्वात् । किञ्च । "आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत" इति । यद्याग्नीध्रहोममात्रेणैव अन्तरिक्षाक्रमणसामर्थ्यं स्यात्तदा श्रुतिः प्रमाणं स्यात् । तत्प्रत्यक्षविरोधादसम्भावितम् । "आहवनीये जुहोति स्वर्गमेवैनं लोकं गमयती"ति तदानीमेव यजमानस्य स्वर्गप्रापणमनिष्टमिति प्रवृत्तिप्रतिबन्धकता च स्यात् । किञ्च । आहुतिद्वयसङ्ख्या यजमानस्याऽत्र प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा "सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयती"ति होमसाधनऋचोः सूर्यप्रकाशत्वेन धर्मेण स्वर्गाक्रमणलक्षणं फलमुक्तम् । तच्च सङ्ख्याफलेन विरुद्ध्यते । एवं सर्वत्र बहुफलत्वमन्योन्यविरुद्धफलत्वं बाधितफलत्वं च कर्मणां [7]वददप्रामाणिकमेव स्यात् । अतः प्रामाण्यार्थं किञ्चित्तात्पर्यं वर्णनीयम् । यथा च शब्दार्थौ बाधितो न भवेत्तथा च वर्णनीयम् । तत्र षोड[8]शर्त्विग्रूपस्य यजमानात्मकस्य यज्ञस्य सर्वलोकान्तःपातिनो भगवद्रूपस्य लीला सर्वत्र वर्ण्यते । यतः[9] स भगवानेकत्रैव सर्वरसानां विद्यमानत्वात्सर्वत्र सर्वपूर्णोऽपि यथा यत्र येन भोगेन[10] लीलां कृतवान् तथा वेदो वदतीति निश्चीयते । ततश्च काण्डद्वयेऽप्ययमेव भगवान् विराड्रूपो यज्ञापरनामा प्रतिपाद्यत इति यदस्माभिः स्थूलधारणोक्ता वेदेनाऽपि तदेवोक्तेति शाब्दस्य ब्रह्मणोऽस्मदुक्त एव पन्थाः । किन्तु लोके भ्राम्यति । वाक्यार्थापरिज्ञानात् । यतो यत्र स्थितैर्नामभिर्वाक्यार्थसम्बन्धरहितैरेव पदार्थं विनिश्चित्य खण्डशः साधनतां ज्ञात्वा तत्तदिच्छां करोति । ततस्तमेवाऽर्थं ध्यायति । न हि पदानां वाक्यार्थबोधने पदार्थेष्वपि बोधकत्वम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतः स्वार्थे अपार्थैरपि नामभिर्लोको भ्राम्यति । ततः स्वबुद्ध्या वेदार्थं मत्वा तत्र तत्र बुद्ध्या परिभ्रमंस्तदर्थं कर्म वा कुर्वन्नर्थान् फलत्वेनोक्तान्न विन्दते । किन्तु वासनया कामनादार्ढ्येन तमेवाऽर्थं विचारयन् शयानो भवति । महामोहे निमग्नो भवतीत्यर्थः । तस्मादस्मदुक्ते वेदोक्ते च भेदाभावान्न प्रामाण्यसन्देहः कर्त्तव्य इति भावः । ननु यदि वेदो भिन्नप्रकारेण कमप्यर्थं प्रतिपादयेत्तदा [10]कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्ध्येत । [11]सर्वकरणासामर्थ्यात् । तस्मान्नैवं निर्णयो युक्त इत्याशङ्क्य यत्र सिद्धार्थानुवादकत्वेन महावाक्योपयोगार्थमवान्तरफलान्यनुवदति तानि लोकसिद्धत्वाद्युक्तियुक्तानि साधनानि तादृशफलार्थं कर्त्तव्यानि । यथा—"धवन्निव प्रपा असि" अग्नेः स्तुतौ लोकसिद्धा प्रपा दृष्टान्तीक्रियते । तथा—"कारीर्या वृष्टिकामो यजेत" "श्येनेनाऽभिचरन् यजेते" ति फलानि प्रत्यक्षसंवादीनि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि महावाक्यार्थोपयोगीनि । श्रुतेस्तात्पर्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निपुणो भूत्वा यद्यनुवादफलेषु स[4]साधनेषु स्वस्य कार्यं सिद्ध्यति तावन्मात्रपरः स्यात् । "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरि" ति शमादिकमुपक्रम्य "आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्" "स वै सर्वमिदं जगत्" "स स भूत स भव्यमि" त्युक्त्वा "ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानि"ति । "अम्भस्यपार" इत्युपक्रम्य "य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती"त्युपसंहाररूपम् । यथा यस्य यत्राऽधिकारस्ता-

१ तत्स्मरणेन सन्तुष्ट इति क. घ. २ जरामर्यादाग्निहोत्रमिति घ. । ३. अग्ने स्तुतावित्यविसर्गः पाठः क. ख. ग. । ४. स्वसाधनेष्विति साधनेष्विति घ. । ५. आनन्दमिति ख. । ६. चैकाहुतिरिति ग. । ७. वदत्प्रामाणिकमिति ख. ग. घ. । ८. षोडशर्त्विग्रूपयजमानात्मकस्येति ग. घ. । ९. यथेति ख. ग. घ. । १०. भागेनेति ख. । . अपार्थैरेवेति क. ११. कस्यापि कोपीति क. । १२. सर्वकारणाऽसामर्थ्यादिति क. ग. ।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वन्मात्रो भवेत्। तत्राऽप्यप्रमत्तः। न ह्येवं ज्ञानमात्रेणाऽग्रिमकृतिनिरपेक्षेण कार्यं सिद्ध्यति। नन्वेवं गोधूमराशिपतितयवोद्धारणवद्व्रतिनश्चक्षुरालोकादिवलाभावादशक्यमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—व्यवसायबुद्धिरिति। व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य। अतिविचारेण सर्वमालोड्य स्वार्थमुद्धृत्य निश्चित्य तत्साधनकरणार्थं दृढो भवेदित्यर्थः। तत्र किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां प्रथमतो लोकप्राप्तं देहादिनिर्वाहार्थं कार्यं न कर्त्तव्यमित्याह—सिद्धेऽन्यथाऽर्थे इति। अन्यथैव कालेन भगवता वा स्वभावेन कर्मणा लोकैर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कुर्यात्। स्वस्य हि परिमितः प्रयत्नः। स भगवत्सेवार्थं स्थापितो नाऽन्यत्र विनियोगमर्हति। किञ्च। तत्तत्परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः। न केवलमन्यथासिद्धत्वमात्रं दूषणम्, तत्र देहनिर्वाहे तत्तत्परिश्रमं तेषां तेषां परिश्रममेकैकस्मिन् शय्यादिपदार्थे देहेन्द्रियबुद्ध्यादीनां परिश्रमं समीक्षमाणो न यतेतेति सम्बन्धः॥ २॥ ३॥ ❀ ❀

अन्यथासिद्धिं क्लेशं च बोधयति—सत्यां क्षिताविति। क्षितौ विस्तीर्णतया प्रसारितशय्यारूपायां वालुकादौ कोमलरूपायां वोपार्जनक्लेशव्यतिरेकेणैव सत्यां सिद्धायां कशिपोस्तूलिकाया वस्त्रकार्पाससीवनधूननास्तरणप्रयासैः किं फलम्। साधनसुखस्य तुल्यत्वेऽप्यत्र दुःखाधिक्यात्। किञ्च। स्वतः सिद्धे बाहौ। महापुरुषस्येन्द्रियवैकल्यशङ्काभावादेवमुक्तम्। उपबर्हणैः शिरस्युच्चतासाधनभूतैर्गल्लयोः पादयोश्च सतूलवस्त्रपुटैः किं प्रयोजनम्। भिन्नं वाक्यम्। अतस्तात्पर्येणैकवाक्यता। करपात्रेणाऽपि भिक्षान्निर्वाहे अनेकविधान्नपाच्या ताम्रादिमय्या किम्। सर्वत्र प्रयासानुसन्धानं कर्त्तव्यम्। उष्णकाले दिशः। शीतकाले वल्कलादीनि। आदिशब्देन चीरपत्रादीनि। दुकूलैः पट्टवस्त्रैः किम्। किञ्च। महाविरक्तस्य जनैरपि किम्। लोका अपि सर्वे त्यक्तव्या इत्यर्थः॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

अथ द्वितीयाध्यायविवरणं चिकीर्षवस्तयोः पौर्वापर्ये बीजस्यानुक्तत्वात्तं वक्तुं पुनस्तदर्थमनुवदन्ति मानेत्यादि। तत्त्वार्थमिति। वस्तुनोऽनारोपितरूपस्य निर्धारार्थम्, इदमुत्तरार्धेऽपि युज्यते। तेनैककार्यत्वरूपा सङ्गतिरपि स्मारिता। बीजमाहुः द्विविध इत्यादि। तत्त्वस्य श्रोतव्यस्य ध्येयस्य च वस्तुनो निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम्। द्विविधः बाह्याभ्यन्तरभेदतः द्विप्रकारकम्, तत्र तयोः प्रकारयोर्मध्ये मानमेयपुरःसरं श्रुतिमूलकत्तदविरुद्धयुक्तिर्योगसाधितं मनश्चेति मानम्, क्षरावयवविन्यासो मेयम्, तदुभयकथनपूर्वकं बाह्यो निर्देशः पूर्वाध्याये निरूपितः। आन्तरज्ञानस्य बाह्यज्ञानाधीनत्वादुक्तः। तथा चोपोद्घातगर्भा हेतुता पूर्वापरभावे बीजमित्यर्थः। ननु पूर्वाध्याये योग उक्तः, स सर्वगमकः, तथा विषयः सर्वात्मक उक्तः, एवं सति किं वा अज्ञातं किं वा आन्तरमित्याकाङ्क्षायामाहुः आन्तरमित्यादि। यद्यपि योगमार्गेण सर्वं ज्ञातम्, तथापि 'यन्न योगेने' त्यादिवाक्यात्तदगोचरं तदप्राप्यं च भिन्नमार्गेण भक्तिमार्गेण फलसाधनयोर्बोधतः बोधनाद्वर्तते, अतः प्रथमं साधनस्य ततः फलस्य च निश्चयः क्रियते, ततस्ताभ्यां कृत्वा पूर्वोक्तयोरपि साधनफलयोस्तत्त्वं वक्ष्यमाणसाधनफलशेषतात्मकं वास्तवं रूपं फलिष्यति, लौकिक्या अपि बुद्धेर्विषयीभविष्यति, तथा च यथैतज्ज्ञानार्थं तत्कथनम्, तथा तत्तत्त्वनिर्धारार्थैतत्कथनमिति परस्परसाकाङ्क्षत्वात्प्रकरणैक्यमध्यायपौर्वापर्यं च युक्तमित्यर्थः। एतदेव विशदीकुर्वन्ति एवमित्यादि। तयोरिति। साधनत्वफलत्वयोः। तत्रेति। विचारे क्रियमाणे। एवमध्यायार्थं विशदीकृत्य व्याख्यातुमारभन्ते तत्रेत्यादि। तत्रेति। एवमध्यायार्थे निर्धारिते। एवं पुरेत्यत्र। अत्र केचन व्याख्यातारो नष्टां स्मृतिं धारणया प्रत्यवरुध्य तथा ससर्जेति योजयन्ति; तत्तात्पर्यमाहुः तथेत्यादि। सृष्टिसामर्थ्यं धारणाफलं नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधो व्यापार इति तदभिप्राय इत्यर्थः। तद्दूषयन्ति तदित्यादि। ब्रह्मणः सृष्टिसामर्थ्यस्य ब्रह्मत्वादेव सिद्धत्वादत्र स्मृतिप्रत्यवरोधस्य फलत्वेन कथनाच्च तत्तेषां मतं चिन्त्यमित्यर्थः। ननु विद्यमाने सामर्थ्ये धारणप्रयोजनाभावान्नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधस्य व्यापारत्वेन फलत्वस्याङ्गीकाराच्च मूलसङ्गतौ किमिति विचार्यत्वमुच्यत इति तत्राहुः नष्टेत्यादि। सर्वथा नाश इति। संस्काररूपस्यापि नाशे। तोषहेतुत्वमिति। धारणायास्तथात्वम्। तथा च तोषस्य व्यापकतायाः स्मृतिप्रत्यवरोधस्य च फलताया आपत्त्या। धारणायास्तत्रैवोपक्षयेण सामर्थ्यपर्यन्तधावनाक्षमत्वाद्विचार्यत्वमित्यर्थः। तर्हि किमत्र विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्र त्वित्यादि। तदिति। स्मृतिप्रत्यवरोधनम्। तथा च समभिव्याहारवशादेवं विवक्षितं निश्चीयत इत्यर्थः। ननु स्मृतिनाशवत्सामर्थ्यकौण्ठ्यस्यापि शक्यवचनत्वाद्धारणायास्तोषहेतुत्वाङ्गीकारे को दोषः, श्लोके छन्दोऽनुरोधस्यावश्यकत्वेन समभिव्याहारस्याप्रयोजकतया पार्ष्णिकान्वयस्यैव बलवत्त्वादिति शङ्कायामाहुः तोष इत्यादि। त उपपादयन्ति यथेत्यादि। अत्र भगवन्निकटे स्थितिः सुषुप्तौ सत्सम्पत्त्या बोध्या। तद्विस्मरणादिति। पूर्वकल्पीयपदार्थादिविस्मरणात्। सखेति। 'यावत्सखा सख्युरिवे' ति वक्ष्यमाणरीत्या समानशीलः सन्। मुख्यं साधनमिति। स्मृतिप्रत्यवरोधस्य मुख्यं साधनम्। ननु समभिव्याहाराग्रहेण प्राञ्जलान्वयाङ्गीकारेपि तोषस्य सृष्टिहेतुना प्राप्त्या सामर्थ्यकौण्ठ्यस्यार्थात्सिद्धिरिति तत्सामर्थ्यस्य फलत्वमवर्जनीयमतो व्यर्थः प्रयास इत्यत आहुः तोषेत्यादि। धारणायास्तोषसाधनत्वपक्षेप्युक्तन्यायेन तोषादेव सर्वभवने स्मृतिप्रत्यवरोधस्य फलत्वमवर्जनीयमित्यावश्यकत्वात्तस्यैव फलत्वमस्तु, न तु सृष्टिसामर्थ्यस्य। तत्तु ब्रह्मत्वे रूपप्रतिकूलनिहतत्वात्तथापदेन सृष्टिकरणव्यवधानात्फलप्रतिबन्धकत्वाद्वा प्रयोजकम्, न ह्यत्र शुकस्तथासामर्थ्यार्थं धारणारूपसाधनमुपदिशति, येन तथा प्रशंसेत्, किन्तु पूर्वं 'नान्यत्र सज्जेदि' ति २।१।३९ कथनादग्रेपि अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तः' २।२।३ इति कथनाच्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वैराग्यार्थम्। तथा सति यथा धारणया नष्टस्मृत्यवरोधेन भगवत्तोषात् सर्गेधिकृतस्य ब्रह्मणो यथापूर्वसृष्टिकरणम्, तथात्र धारणया नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधेन भगवत्तोषादस्य स्थूलाहंग्रहोपासकस्य योगिनो वा 'तुष्टे त्वि' ति न्यायेनामोघदृष्टित्वे सर्वभोगेन वैराग्यदार्ढ्यमिति तथा सामर्थ्यस्य फलत्वकथनं विचार्यमित्यर्थः। न चास्य पूर्वं सर्वानतुभवान्नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधोऽसङ्गत इति शङ्क्यम्। इदानीं प्रत्यहं प्राज्ञे सृष्टेः पूर्वं च भगवदुदर एव सत्त्वेन, सूक्ष्मानुभवस्य विभागमारभ्येयत्पर्यन्तं च तत्तज्जन्मसु नानाप्रकारकस्थूलानुभवानां च बहुधा जातत्वादिति। तस्मादेवमेवार्थ इति निश्चयः। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेकेनैव तस्य लाभेपि पुनर्यथापदग्रहणतात्पर्यमाहुः यथा चेत्यादि। तथा च सृष्टौ बुद्धौ च पूर्वकल्पीयप्रकारतौल्यबोधनाय पदद्वयोक्तिरित्यर्थः। एवमनेन धारणारूपस्य साधनस्य प्रकृतोपयोगाय वैराग्यशेषत्वं साधितम्, अतः पूर्वाध्यायोक्तस्य फलस्यापि प्रकृतोपयोगाय तदर्थमेव द्वाभ्यां वैराग्यशेषत्वमुपपादयन्ति इदानीमित्यादि। साधनान्तरमिति। वेदतात्पर्यविचारकरणरूपं तदित्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ शाब्दस्य हीत्यत्र। ननु वेदेन सर्वविषयत्याजनाय स्थूलधारणैव कर्तव्यत्वेन बोध्यत इति कथमवगन्तुं शक्यत इत्याशङ्कायां तदुपपादयन्ति सर्वे इत्यादि। प्रजाकामनादीनां वा नित्यत्व इति। यद्यपि नित्यविधायकं वाक्यं भिन्नम्, [१]कामनार्थं च भिन्नम्, तथापि यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यस्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेनोपसंहारः, तथा कामवाक्यस्य नित्ये वक्तुं शक्यत्वात्तथेत्यर्थः। कर्तव्यत्वेऽवान्तरमेवेति। यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे' दिति जाबालश्रुतौ वैराग्यस्य प्रव्राजेधिकारविशेषणतया कथनात्तस्य कर्तव्यत्वे वा आन्तरमेव कामनात्यागेनैव अवान्तरमेव वा होमातिरिक्तसमय एव कर्तव्यं स्यात्। पक्षान्तराण्याहुः आत्मनेत्यादिना। एतेषु प्रथमः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदुक्तः अग्निहोत्रेत्यादिनोक्तः, द्वितीयस्तु नवमस्कन्धे 'विरक्तो न्यासमास्थितः। सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनी' ति सौभर्युपाख्यानोक्तः जरामर्येति। तृतीयो 'ऽम्भस्यपारे' इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषत्समाप्तौ 'तस्यैवं विदुषः' इत्यनुवाकोक्तः। एवं सर्वेषां प्रमाणसिद्धत्वेपि ये प्रव्राजस्यान्धपङ्गवाद्यधिकारकत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तान्प्रत्याहुः सर्वेषामित्यादि। यदि तथा स्यात्तदा श्रुतिः प्राजापत्यामाग्नेयीं चेष्टिं जाबालादिश्रुतौ प्रव्रजपूर्वाङ्गत्वेन विदध्यात्, 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबद्दीश्वरः इति, युधिष्ठिरोपि धर्मावतारो न प्राजापत्यां कृत्वा प्रव्रजेत्, सौभरिश्च याज्ञवल्क्यस्यापि प्रव्राजं वाजिशाखायां मैत्रेयीब्राह्मणे न श्रावयेत्, व्यासचरणा अपि साधनाध्यायतुरीयपादे प्रव्राजनिर्णयं न कुर्युः, अतो मीमांसकानां तथा कल्पनमयुक्तमिति, तद्विहाय सर्वेषामुक्तानां पक्षाणां श्रुतिमूलत्वाद्यथाश्रुता एव साधनरूपाः पदार्थाः, फले फलरूपाश्च, ते साधनेऽधिकारिभेदेन वचनानि व्यवस्थाप्यावगन्तव्याः। अन्यथा नित्याग्निहोत्रप्रव्राजविधायकयोः श्रुत्योर्विरोधो दुष्परिहर एव स्यादित्यर्थः। एवं विचारेण सिद्धं पूर्वपक्षस्यार्थमाहुः तस्माद्वैराग्यमित्यादि। लौकिकविषयवैतृष्ण्यस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वात् दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यं धारणाकरणरूपश्च शास्त्रार्थनिर्धारो न संभवतीति शङ्कायां सर्वस्यापि वेदस्य तात्पर्यमनेन पद्येनाहेत्यर्थः। सैद्धान्तिकमर्थं व्युत्पादयन्ति यथा परब्रह्मेत्यादि। प्रस्थानत्वादिति। प्रकृष्टस्थानत्वात्। ननु 'यजेत' 'जुहुया'दित्यादौ नियोगदर्शनात् पुरुषस्य कर्मशेषत्वेन कर्मणः फलशेषत्वेन फलस्य च पुरुषार्थतया पुरुषशेषत्वेन तद्वाक्यानां साध्यार्थत्वनिश्चये कर्मफलं पुरुषगतमेवायातीति सिद्धस्वरूपब्रह्मगतं फलमिति न वक्तुं शक्यमित्याशङ्कायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणत्वेनाहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति वाक्यानां साध्यार्थत्वमङ्गीकृत्य फलस्य पुरुषशेषत्वाङ्गीकारे अप्रामाण्यमन्यानर्थक्यं वेति, वाक्यस्याप्रामाण्यं कर्मान्तरस्यार्थक्यं वा, तदुदाहृत्य दर्शयन्ति यथा स्वर्गायेत्यादि। ननु वर्ण्यत एव तात्पर्यम्, अङ्गे फलश्रुतेरर्थवादत्वात्कर्मप्रशंसामात्रमत्र क्रियते इति तत्राहुः यथा चेत्यादि। किमत्र बालोपलालनरूपवत्स्तोभारूपा प्रशंसा, उत यथार्था, आद्या त्वेकत्र प्रतारकायां सिद्धायां मुख्यफलेप्यनाश्वासप्रसङ्गेन सर्वस्य वेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः। द्वितीये तु परस्परविरोधात्प्रत्यक्षादिविरोधाच्च शब्दार्थस्यैव बाध इति नैवं तात्पर्यनिश्चय इति तदुभयदोषाभावो यथा तथा वर्णनीय इत्यर्थः। तर्हि कथं वर्णनीयमित्याकाङ्क्षायां वेदस्य सिद्धार्थत्वमनुसंधाय फलस्य ब्रह्मगतत्वं चानुसन्धाय वर्णनीयमित्याशयेन तत्प्रकारमाहुः तत्रेत्यादि। 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुत्या क्रियायां प्रविष्टतयान्यगभूतऋत्विग्यजमानरूपेण स्वयमेव वर्तते, यज्ञियानां पदार्थानां चागतानामिव तदङ्ग एव निविष्टत्वात्पूर्वकाण्डे तस्यैव लीला वर्ण्यते। तत्र गमको हेतुः यथेत्यादि। यथा-'भगवा'नित्यत्र यत इति पाठः प्रतिभाति। अग्रे तदिति पदस्य दर्शनात्। अथायमेव चेत्पाठः, तदा यथापदस्योदाहियत इत्यर्थो बोध्यः। यत्र येन भोगेनेति। यस्मिन् गार्हपत्यादिरूपे मुखे येन हविरदनेनेत्यर्थः। निश्चीयत इति। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः। 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मा'मित्यादिवाक्यैः सर्वस्य वेदस्य भगवत्तात्पर्यकत्वे तद्बोधकत्वे तद्विधायकत्वे तद्वाचकत्वे च बोधिते वेदस्य सर्वस्य सिद्धार्थ एव तात्पर्यं निर्धार्य विधायकादिवाक्यावाधार्थमेवं प्रकारेणानुवादोयम्, न तु गुणवाद इति तात्पर्यं निश्चीयते। अतः काण्डद्वयेपि नामभेदेन प्रकारभेदेन च कथनात् सर्वस्य शब्दब्रह्मणो वेदस्यास्मदुक्त एव मार्ग इत्यर्थः। नन्वेवमर्थोऽन्यैः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः किन्त्वित्यादि। नामभिर्वाक्यार्थसम्बन्धरहितैरिति। फलबोधकैः पदैः वाक्यार्थत्वेनाङ्गीक्रियमाणो यः पुरुषस्तेन सह सम्बन्धशून्यैः। खण्डश इति। अवान्तरवाक्यसम्बन्धमात्रेण। ध्यायतीति।

---

१. ०"कामार्थम्" पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धीर्ध्यायति। अत्र इति। वृत्तिद्वयविरोधशब्दार्थबाधाभ्याम्। तथा च यदि वेदस्य कर्मणि तस्य पुरःस्फूर्तिके फले पुरुषे च तथा तात्पर्यं स्यात्, तदा यथाश्रुतः फले साधने च ग्राह्याः स्युः, न त्वेवम्, किन्तु महावाक्यार्थविचारे उक्तरीत्या भगवत्परतैव सिध्यतीति यथाश्रुतग्रहणं न युक्तमित्यर्थः। फलत्वेनोक्तानिति। अङ्गवाक्येषु फलत्वेनोक्तान्। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। तस्मादिति। वेदस्येश्वरात्मकत्वेन सामान्यैः ऋषिभिरपि तदर्थानिर्धारात्तत्तदंशे श्रद्धां विहायेत्यर्थः॥ २॥ ❀ ❀ अत इत्यस्याभासे। भिन्नप्रकारेणेति लोकाननुरोधेन भगवत्परतया। सर्वकरणासामर्थ्यादिति भगवद्भक्तस्य सर्वकर्मकरणसामर्थ्याभावात्। तस्मादिति। सर्वेषां फलदर्शनात्प्रवृत्त्यव्यतिरेकादग्निहोत्रादिवाक्येषु श्रूयमाणस्य कामपदस्य भगवत्यनन्वयादवान्तरवाक्यानां भगवत्परत्वनिर्णयो न युक्त इति तथेत्यर्थः। एवमाशङ्कयातः कविरिति। श्लोकस्यार्थमाहुः यत्रेत्यादि, येषु वाक्येषु सिद्धार्थानुवादकत्वेन भगवल्लीलानुवादकत्वेन रूपेण महावाक्यार्थोपयोगार्थं महावाक्यार्थस्य मृत्युतरणस्योपकारार्थमवान्तरफलानि वृष्ट्यादिस्वर्गान्तान्यनुवदन्ति तानि कर्माणि लोकसिद्धत्वात् प्रवृत्त्यव्यतिरेकसिद्धत्वाद्युक्तियुक्तानि तत्तत्फलोपायभूतानि साधनानि, न तु प्रतारणरूपाणि, तादृक्फलार्थं साक्षात्परम्परया च मृत्युतरणार्थं कर्त्तव्यान्यनुष्ठेयानि। कथं युक्तियुक्तत्वं? कथं वा उपयोगः? इत्यपेक्षायां यथा "धन्वन्नि"त्यग्निस्तुतिवाक्येऽग्ने रतिप्रियत्वादिबोधनार्थं लोकसिद्धा प्रपा दृष्टान्तीक्रियते, इति तस्य वाक्यस्य तावन्मात्रे तात्पर्यं, न तु तद्विधाने, तथात्यन्तं सन्मार्गविमुखस्यौन्मुख्यजननमात्रे कारीर्यादिवाक्यतात्पर्यम्। एवं सन्मुखस्य संसारासक्तस्य तदावेशाद्विश्वासापगमशङ्कया तदार्ढ्यजननमात्रे "चित्रोद्भिदा" दिवाक्यतात्पर्यम्। एवं दृष्टाद्वितृष्णस्यानुश्रविके सक्तस्य दृष्टवैतृष्ण्यदार्ढ्यजननमात्रे ज्योतिष्टोमादिवाक्यतात्पर्यं, न तु तत्तदर्थमेव तत्तत्करणे। न च फलाभावः शङ्क्यः, तथा सति विश्वासाद्यपायप्रसङ्गात्। फलन्तु तात्पर्यभ्रमेणापि करणे लोकयात्रानिर्वाहार्थत्वा 'त्फलमत उपपत्ते'रिति न्यायेन भगवता दानाद्भविष्यति। तेनैतानि वृष्ट्यादीनि फलानि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि। एवमितराण्यपि तानि सर्वाण्युक्तरीत्या महावाक्यार्थे मुक्तिरूपे विप्रकृष्टसन्निकृष्टपरम्परयोपयुक्तानीति। एतेन ग्रन्थेन मूलस्थोतः शब्दार्थो विवृतः। अत उक्तवाक्यघटितस्य पूर्वकाण्डस्योपासनाकाण्डस्य च महावाक्यार्थोपयुक्तत्वात्, कविः श्रुतेस्तात्पर्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निपुणो भूत्वा नामसु यावदर्थः स्यात्। येष्वित्यादिनोक्तरीत्या तथा स्यात्। तथा च, जैमिनीयमते यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठे—" त्यादीनामनुवादत्वं, तथा सिद्धान्ते कारीर्यादिज्योतिष्टोमान्तानां पूर्वकाण्डस्थानां मुक्त्यतिरिक्तदृष्टादृष्टफलबाधकानामुत्तरकाण्डस्थानाञ्च वाक्यानामधिकारिभेदेनावयुत्यानुवादत्वमवगत्य स्वापेक्षितपरो भवेदित्यर्थः। कानि कार्यसाधनानीत्यपेक्षायामाहुः शान्त इत्यादि, तथा जीवात्मनः क्षरपुरुषस्य वा दर्शनेधिकृतः स शान्त्यादिपरो भवेत्। यस्याक्षरदर्शनेधिकारः 'स सर्वं ब्रह्मे'ति ज्ञानपरो भवेत्। यस्य पुरुषोत्तमदर्शने स बृहन्नारायणोपनिषदुक्तज्ञानपरो भवेदित्यर्थः। एवं यथाधिकारं सर्वासु परविद्यासु बोध्यम्। विद्यानां परापरविभागस्य परपरमोत्कृष्टविभागस्य बाह्यरहस्यविभागस्य च श्रुतिसिद्धत्वादिति न कोपि वादलेशः। अप्रमत्तपदतात्पर्यमाहुः न ह्रीत्यादि। व्रतिन इति। सर्वदैवं विचारनियमस्य। तत्रेति। चक्षुरालोकादिवलसिद्धिविषये। न कुर्यादिति। तथा च प्रकारान्तरेणैव तद्बलसिद्धिरित्यर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ सत्यामित्यत्र—ननु सर्वेषामिन्द्रियसाकल्याभावेन बाहोः स्वतःसिद्धत्वस्य प्रायिकत्वादुपबर्हणकैमर्थ्यं कथमुच्यते इत्यत आहुः महापुरुषेत्यादि। यो हि राजवत् सम्पत्समृद्धाद् गृहादेवं विचारपूर्वकं विरज्यते, स भगवत्कृपयैवेति, तादृशस्य तथात्वादेवमुक्तमित्यर्थः। उपबर्हणपदगतबहुत्वसङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुः गल्लयोः पादयोश्चेति। अत्रोपबर्हणकैमर्थ्यकथनेन तदर्थकप्रयासकरणवैयर्थ्यमहत्त्वार्थेन लक्ष्यते। तथा च, पादयोर्बाहुकृतोपयोगाभावात् "सत्यां क्षिता" वित्यनेनाप्युपबर्हणपदान्वयो भवति तस्यां तैः किमिति। एवं सति विकलाङ्गस्यापि तत्सिद्धिरिति तादृशास्तु सर्वथैव प्रयासो न कार्य इत्युपदेशः फलति ननु भिन्नवाक्यत्वे कथमुपदेशैक्यमित्यत आहुः अत इति, फलैक्यात्। एवमग्रेपि बोध्यम्। तुरीयपादसूचितमर्थमाहुः किञ्चेत्यादि॥ ४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अध्यायेऽस्मिन् द्वितीये तु मुमुक्षुजनसम्मतम्। स्थूलध्यानफलं चात्र सूक्ष्मध्यानं निरूप्यते॥ १॥

तत्र तावत्पूर्वोक्तधारणया अवान्तरफलमाह—एवमिति। एवं या धारणोक्ता तया तुष्टाद्धरेः प्रसादात् पुरा प्रलये मम नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुद्धय लब्ध्वा व्यवसायो निश्चयस्तदात्मिका एवमेवेदं स्रष्टव्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् आत्मयोनिर्ब्रह्मा अप्ययात् प्रलयात् प्रागिदं विश्वं यथा आसीत्तथा ससर्जेत्यन्वयः। व्यवसायबुद्धित्वे हेतुमाह—अमोघदृष्टिरिति, अमोघा यथार्था दृष्टिर्ज्ञानं यस्य सः॥ १॥ ❀ ❀ उपासनाफलादपि विरक्तस्य विशुद्धमनसो भगवत्स्वरूपधारणायामधिकारोऽतो वैराग्यार्थं वेदबोधितेऽपि तत्तत्फले आस्था न कर्तव्येत्याह—शाब्दस्येति। शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्यैष पन्थाः कर्मफलबोधनप्रकारः। कोऽसावित्यपेक्षायामाह—अपार्थैः अपगतार्थैरेव "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिनामभिः अक्षय्यत्वबोधकशब्दैः साधकस्य धीर्बुद्धिर्ध्यायति तत्तत्फलेच्छां करोतीति यत्। अपार्थत्वमेव विशदयति—तत्र तत्र स्वर्गादौ परिभ्रमन्नपि अर्थान् निरतिशयसुखजनकान् पदार्थान्न विन्दति। अक्षय्यभोगाभिलाषया कर्म कृत्वा स्वर्गादौ गतस्यापि तत्रत्यानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विनाशदर्शनेन भयस्याऽनपायादिति भावः। तर्हि कथमेवं परिभ्रमति तत्राह—मायामये भगवदिच्छयोपस्थापिते देहेन्द्रियान्तःकरणपुत्रकलत्रादौ वासनया सुखेच्छया शयानः आत्मीयतया कृताभिमान इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ तर्हि सर्वथा भोगत्यागे देहनिर्वाहः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अत इति । यस्माद्वेदबोधितेऽपि स्वर्गादौ यथोक्तं यथापेक्षितं च सुखं नास्त्येवातो हेतोः कविस्त्याज्योपादेयविषयकविवेकवान् नाममात्रेषु अतितुच्छेषु भोग्यवस्तुषु यावता वस्तुना अर्थो देहनिर्वाहो यस्य तथाभूतः स्यात्, किञ्च भगवदाराधनेऽप्रमत्तः सावधानश्च स्यादिति । अन्यथा प्रारब्धकर्मानुगुणेश्वरेच्छावशादर्थे देहनिर्वाहकपदार्थे सिद्धे प्राप्ते सति तत्र तस्मिन्नर्थे भूयस्ततोऽधिकलाभार्थं न यतेत प्रयत्ने को दोषस्तत्राह—तत्र यत्ने परिश्रम एव फलति नान्यदित्यालोचयन्नित्यर्थः। एवं सर्वपरित्यागेन भगवदाराधनं कथं स्यादित्यत आह—व्यवसायबुद्धिरिति । विषयभोगे सुखं नास्त्येव प्रत्युत दुःखनिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च भगवद्भजनादेवेति निश्चयात्मिका बुद्धिर्यस्य तथाभूतश्च स्यादित्यन्वयः॥ ३ ॥ ❀ ❀ अन्यथा सिद्धिः प्रत्यक्षसिद्धैवेत्याशयेन तां दर्शयति—सत्यामिति द्वयेन । क्षितौ सत्यां कशिपोः शय्यापर्यङ्कादेः प्रयासैः किं प्रयोजनम्? पृथिव्यामेव शयनेन देहनिर्वाहसम्भवात् । तन्निर्वाहार्थशय्याद्युपार्जनप्रयत्ने तु केवलं श्रम एवावशिष्यते पुरुषार्थसाधकमायुश्च वृथैव गच्छति, प्रारब्धानुकूल्ये तु प्रयत्नं विनाऽपि तल्लाभसम्भवात्तद्विना तस्य दुर्घटत्वादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। बाहौ स्वतस्सिद्धे सति उपबर्हणैः शिरस उच्चतासाधनभूतैः सतूलवस्त्रपुटैः किं प्रयोजनं? न किमपि, अधो निहितेन बाहुनैव तदुच्चतासम्भवात्। अञ्जलौ सति पुरुधाऽन्नपात्र्या बहुप्रकारान्नभोजनपात्रेण किं प्रयोजनं? अञ्जलिनैव अन्नभोजननिर्वाहसम्भवात् दिग्वल्कलादौ सति दुकूलैः सूक्ष्मपट्टवस्त्रैः किं प्रयोजनम्? उष्णकाले वस्त्रादि विनाऽपि दिग्भिरेव, शीतकाले तु वल्कलैर्वृक्षाणां त्वक्पत्रविशेषैः आदिपदेन चीरैश्च दुकूलकार्यनिर्वाहसम्भवात् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवानके स्थूल और सूक्ष्म रूपोंकी धारणा तथा क्रममुक्ति और सद्योमुक्तिका वर्णन।

श्री शुकदेवजी कहते हैं—सृष्टिके प्रारम्भमें ब्रह्माजीने इसी धारणाके द्वारा प्रसन्न हुए भगवानसे वह सृष्टिविषयक स्मृति प्राप्त की थी, जो पहले प्रलयकालमें विलुप्त हो गई थी। इससे उनकी दृष्टि अमोघ और बुद्धि निश्चयात्मिका हो गई। तब उन्होंने इस जगत्को वैसे ही रचा जैसा कि यह प्रलयके पहले था॥ १॥ ❀ ❀ वेदोंकी वर्णन-शैली ही इस प्रकारकी है कि लोगोंकी बुद्धि स्वर्ग आदि निरर्थक नामोंके फेरमें फँस जाती है, जीव वहाँ सुखकी वासनासे स्वप्न-सा देखता हुआ भटकने लगता है; किन्तु उन मायामय लोकोंमें कहीं भी उसे सच्चे सुखकी प्राप्ति नहीं होती ॥ २॥ ❀ ❀ इसलिए विद्वान् पुरुषको चाहिये कि वह विविध नामवाले पदार्थोंसे उतना ही व्यवहार करे जितना प्रयोजनीय हो। अपनी बुद्धिको उनकी निस्सारताके निश्चयसे परिपूर्ण रक्खे और एक क्षणके लिए भी असावधान न हो। यदि संसारके पदार्थ प्रारब्धवश विना परिश्रमके यों ही मिल जायँ, तब उनके उपार्जनका परिश्रम व्यर्थ समझकर उनके लिये कोई प्रयत्न न करे॥ ३॥ ❀ ❀ जब जमीनपर सोनेसे काम चल सकता है, तब पलँगके लिये प्रयत्न करनेसे क्या प्रयोजन। जब भुजाएँ अपने को भगवान्की कृपासे स्वयं ही मिली हुई हैं, तब तकियोंकी क्या आवश्यकता। जब अञ्जलिसे काम चल सकता है, तब बहुत-से बर्तन क्यों बटोरें। वृक्षकी छाल पहनकर या वस्त्रहीन रह कर भी यदि जीवन धारण किया जा सकता है तो वस्त्रोंकी क्या आवश्यकता॥४॥

चीराणि[2] किं पार्थ न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवांघ्रिपाः परभृतः[3] सरितोऽप्यशुष्यन्।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान् कस्माद् भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥५॥

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो[4] भगवाननन्तः।
तं निर्वृतो[5] नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥६॥

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम युञ्ज्यात्।
पश्यञ्जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान् परितापाञ्जुषाणम् ॥७॥

केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे[6] प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥८॥

---

१ तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान्पश्यन्निव परिभ्रमन्नर्थान्न विन्दति। तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थ इति श्रीधरस्वामिव्याख्यानम्। २. चीरैः जीर्णवस्त्रखण्डैः। ३. प्रा० पा० फलभृतः। ४. प्रा० पा० प्रियार्थो। ५. प्रा० पा० सुनिर्वृतो। ६. प्रा० पा० केचित् स्वदेहेऽन्तर्हृदोऽवकाशे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ननु दिक्सद्भावो नाम नग्नत्वमेव वल्कलमन्नं तोयं वासः स्थानं तु याञ्चाप्रयत्नं विना कथं प्राप्येत तत्राह। चीराणि वस्त्रखंडानि। परान्बिभ्रति पुष्णंति फलादिभिर्ये ते भिक्षां फलादिरूपां न दिशंति किम्? किं वा सरितः स्यंदमाना नद्यः किमशुष्यन्। गुहाः गिरिदर्यः। ननु कदाचिद्देषामलाभे किं कार्यं तत्राह। अजितो हरिरुपसन्नाञ्छरणागतान्किं नावति न रक्षति? किंशब्दस्य पूर्वत्रापि सम्बन्धः। धनेन यो दुर्मदस्तेनांधान्नष्टविवेकान्॥ ५॥ ❀ ❀ तदा तेन किं कर्तव्यं हरिस्तु सेव्य इत्याह। एवं विरक्तः संस्तं भजेत। भजनीयत्वे हेतवः। स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः। यत आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च सेवा सुखरूपैव। किंच अर्थः सत्यो न त्वनात्मवन्मिथ्या। भगवान् भजनीयगुणश्च अनंतश्च नित्यः य एवंभूतस्तं भजेत। नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवानंदेन निर्वृतः सन्निति स्वतः सुखात्मत्वं दर्शितम्। किंच। यत्र यस्मिन्भजने सति संसारहेतोरविद्यायां उपरमो नाशो भवति॥ ६॥ ❀ ❀ एतदेवान्यचिंतानिंदया द्रढयति। क इति। तां तथा भूतां परस्य हरेरनुचिंतां धारणाम-नादृत्य पशून्कर्मजडान्विना। "यथा पशुरेवायं स देवानाम्" इति श्रुतेः। असतीं विषयचिंतां को नाम कुर्यात्। यया चिंतया वैतरण्यां पतितम्। तत्र च स्वकर्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशानसेवमानं जनं पश्यन्। वैतरणी यमस्य द्वारस्था नदी तत्तुल्यत्वात्संसृति-वैतरणी॥ ७॥ ❀ ❀ तामेव धारणां सविशेषणामाह केचिदिति षड्भिः। स्वदेहस्यांतर्मध्ये यद्धृदयं तत्र योऽवकाशस्त-स्मिन्वसंतम्। प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्यैते। कंजं पद्मम्। रथांगं चक्रम्॥ ८॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्राक्षिपति। नन्विति। पुनराक्षिपति नन्विति। विश्वनाथस्तु-ननु शीतत्राणोपायः कस्तत्र साक्षेपं क्रुध्यन्निवाह—चीराणीति। ननु ततोपि जाठरानलो दुर्वारस्तत्र तथैवाह—अंघ्रिपा अपि किं नैव भिक्षां ददति मनुष्याः खलु मा ददतु नामेति भावः। तर्हि पानार्थं जलं तु मृग्यमेवेति चेद्धिक्तव बुद्धिमित्याह—सरितोपीति। ननु शिलावर्षात्त्राणार्थं पर्णशाला काचिदपेक्षितै-वेति चेत्तत्राह—रुद्धा इति। गुहां प्रविश्य व्याघ्रादयः खादन्तीति चेत्तत्राह—किमजित इति। व्याघ्रादीनामपि स एवांतर्यामी भक्तवत्सलस्तान्कथं तत्र प्रेरयिष्यतीति भावः। न ह्यजितभक्तं कोप्यभिभवितुं शक्यादित्यर्थः॥ ५॥ ❀ ❀ तदा वनाद्ये-कान्तदेशप्राप्तिसमये तेन विरक्तेन न केवलं सुखात्मतैवान्यदप्याधिक्यमस्तीत्याह। किञ्चेति। विश्वनाथः—ननु तर्हि भजनी-येश्वरस्य तद्भजनोपकरणानाञ्चान्वेषणं तु कर्त्तव्यमेव योगिभिरिति चेत्तत्राह—स्वचित्ते स्वत एव सिद्धो यत आत्मा चित्ताधिष्ठाता वासुदेव इति। नाप्यावाहनादिश्रम इति भावः। किञ्च तस्य भजनं स्वत एव भवितुमुचितमित्याह—प्रिय इत्यादिचतुर्विशेषणैः। प्रियः स्वभावत एव प्रेमास्पदम् न च प्रेमास्पदत्वेपि पतिपुत्रादिरूपोऽनर्थः यतोर्थः परमवस्तुरूपः। वस्तुरूपत्वेपि न केवल-मंतरात्मैव यतो भगवान्सौंदर्यादिगुणवत्त्वेन दृश्यः। न च तत्र देशनियम इत्याह। अनंतः। सर्वव्यापकत्वात्सर्वत्रैव देशे स्थितः। न च भजने श्रमः कोपीत्याह—निर्वृत्तः। भजनानंदमयः सन् नियतः प्रेमैव भक्तावनुसंहितोर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः सन्। यद्वा। नित्यमेतावंति नामानि ग्रहीतव्यानि एतावती कथा श्रोतव्या एतावत्यः प्रणतयः कार्या एतावत्कालं ध्यानं कर्त्तव्य-मित्येवं नियमयुक्तानि कीर्तनश्रवणादीनि यस्य तथाभूतः सन्भजेत। यत्र भजने संसारहेतोरविद्याया उपरमश्च भवेदित्यनु-संहितं फलं भक्तमते ज्ञानियोगिनोर्मते तु संसारहेतूपरम एवानुसंहितं फलम्। चकारः पादपूरणे। नियतार्थो निश्चलरूप इत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ एतदेव हरिभजनमेव। स कर्मजडः देवानां पशुरेव पशुर्यथा स्वामिव्यापारक्लिष्टः सर्वदा तिष्ठति तथा सोपीति श्रुतिपदार्थः तत्तुल्यत्वात्। वैतरणी यथा दुःखेन तीर्यते वितरणेन दानेन च तथा भवोपीति भावः॥ ७॥ ❀ ❀ एवं च वैराग्यं भक्तेरन्वयव्यतिरेकी च प्रदर्श्य पुनरपि योगिनां पूर्वोक्तधारणातोप्यतिश्रेष्ठामंतर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणामाह। केचिदिति। पूर्वोक्तवैराजधारणानिष्ठेभ्योप्यपिश्रेष्ठा इत्यर्थः। किम्वा वक्ष्यमाणवाक्यानुसारेण वैराजधारणाभ्यासेन शुद्धचित्ता एवं तदन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणां कुर्युरित्यभिप्रायेणाह। केचिदिति। अत्र धारणायां चतुर्विधा योगिनः सम्भवंति। तत्र प्रथमा भगवद्रूपमनालंब्यमानाः प्राणमनोधारणावंतः श्रीभागवता संमता विगीता एव। द्वितीयाः पूर्वोक्तवैराजधारणया शुद्ध-चित्ताः 'मृणालगौरायतशेषभोग' इत्यादि तृतीयस्कंधोक्तदंतर्यामिधारणावंतः। तृतीया वैराजधारणा नंतरव्यष्टिविराडंतर्यामि-चतुर्भुजरूपधारणावंतः चतुर्थाः। स्वत एव शुद्धचित्ताः। प्रथमत एव व्यष्ट्यंतर्यामिचतुर्भुजधारणावंतस्त एवात्र केचिच्छब्देनोच्यंते। प्रादेशमात्रमिति प्रादेशप्रमाणहृदयध्येयत्वात्पुरुषं तावन्मात्रप्रदेशेप्यचिंत्यशक्त्या पञ्चदशवर्षीयपुरुषाकारप्रमाणम्। 'संतं वयसि कैशोरे' इत्युक्तेः। अत एव स्वामिचरणैरुक्तं हृदयप्रमाणं तत्र भगवत्युपचर्यते' इति। वसंतं तत्रांतर्यामितया कृतवासम्॥ ८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

निश्चितेति। निश्चितं स्वरूपं येन स निश्चितस्वरूप इति॥ ६—९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु वल्कलमन्नं तोयं वासःस्थानञ्च याञ्चादि प्रयत्नं विना कथं प्राप्येत तत्राह । चीराणीति जीर्णवस्त्रखण्डानि पथि मार्गे न संति किं ? परभृतः परान् बिभ्रति पुष्णंति फलादिभिर्यैस्तेऽङ्घ्रिपाः भिक्षां न दिशंति वा किं न प्रयच्छन्ति किमित्यर्थः । सरितो नद्यः अशुष्यन्किं गुहाः पर्वतबिला निरुद्धाः किं ननु कदाचिदेषामलाभे किं कार्यं स्यात् तत्राह अजित इति उपसन्नान्शरणागतानजितः सर्वेश्वरः नावति न रक्षति किं ? कवयो धनेन योदुर्मदः तेनांधान्कार्यानभिज्ञान्कस्माद्धेतोः भजन्ति कविभिरन्नाद्यथमपि दुर्मदांधा न भजनीया इत्यर्थः । ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इतरं दुःसेव्याः हरिस्तु सुसेव्य उक्तरीत्यावस्थितेरवैतृष्ण्याद्भगवत एव प्रीतिविषयत्वादित्याह एवमिति स्वचित्ते स्वकीयचित्ते एवंसिद्धे-उक्तानुसन्धानपरे सति विषयान्तरविरक्तचित्तविषयभूतो य आत्मत्वादिगुणकः यत्र च यस्मिन्सेव्यमाने संसारहेतूपरमश्च बन्धहेतुभूताविद्यानिवृत्तिश्चभवति तं भजेतेत्यन्वयः भजनीयत्वस्यौपयिकगुणानाह आत्मेत्यादि आत्मांऽतःप्रविश्य धारकः धार्य्यस्य शरीरस्य जीवात्मनः धारकपरमात्मानुवर्त्तित्वं युक्तमित्यभिप्रायः यत आत्माऽतएव प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयकः आत्मसम्बन्धादेव हि देहापत्यकलत्रादिकं सर्वं प्रियवदाभाति आत्मनोऽप्यात्मा हरिः प्रिय इति निरतिशयसुखस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणम् अतएवार्थः निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपः निरतिशयसुखमेव हि परमपुरुषार्थः पुरुषार्थस्वरूपस्यापिदुर्भगत्वेऽभजनीयत्वं स्यादत आह भगवान् हेयप्रतिभटसमग्रज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्यतेजःसम्पन्नः स्वरूपस्य ज्ञानादिगुणानाञ्च परिच्छिन्नत्वशङ्कां व्यावर्त्तयति अनन्त इति तमुक्तविधं स्वप्राप्तिविरोधिभूताविद्यानिवर्त्तकमात्मानं निर्वृत्त इतरविषयवैतृष्ण्यान्निरतिशयसुखरूपपरमात्मोपासनाच्च सुखितः नियतार्थः नियतप्रयोजनः फलान्तरनिवृत्त इत्यर्थः उपासीतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एतदेवार्थान्तरचिन्तानिन्दया द्रढयति क इति तमीश्वरमनादृत्य तामिति पाठे ईश्वरचिन्तामनादृत्येत्यर्थः को लोकः ऋते पशून्पशून्विना परानुचिन्तामर्थान्तरचिन्तामसतीमशोभनां कुर्य्यान्नामपशुरेव तथा कुर्य्यात्तथा कुर्वन्पशुरित्यर्थः परानुचिन्तया वैतरण्यां यमलोकसिन्धौ तत्सदृशे संसारे इत्यर्थः । पतितं तत्र च स्वकर्म्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशान् जुषाणं सेवमानं पश्यन् कः कुर्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं फलान्तरतदुपायनिवृत्तस्य भागवद्ध्यानप्रकारमाह केचिदित्यादिना भगवदुपासनाबाहुल्येन उपासकबाहुल्यात्केचिदित्युक्तिः ननु स्वासम्मतत्वेन स्वदेहस्यान्तर्मध्ये यो हृदयावकाशस्तत्र वसन्तं प्रादेशमात्रं प्रादेशसम्बन्धिनी मात्रा वपुः परिमाणं यस्य तं हृदयान्तःप्रादेशसम्बन्धिमात्रया परिच्छिन्नम् । "यस्त्वेतमेनं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं-वैश्वानरमुपास्ते" इति त्रैलोक्यशरीरकेऽप्युपासकानुग्रहाय उपासनायाः प्रदेशसम्बन्धिमात्रया परिच्छिन्नत्वश्रवणात् । हृदयकमलस्यांगुष्ठमात्रत्वाच्च एते तर्जन्यंगुष्ठविस्तारं प्रादेशस्तत्परिमितमित्ययुक्तमिति बोद्धव्यं कञ्जङ्कमलं रथाङ्गञ्च क्रन्दक्षिणबाहुभ्यांङ्कसरथाङ्गे वामाभ्यां शङ्खगदे बिभ्रतमित्यर्थः एवम्विधं पुरुषं केचिद्योगीश्वराः धारणया स्मरन्ति धारणापूर्वकमुपासत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

ननु भवादृशानां योगिनां क्षित्यादिना शरीरयात्रासिद्धावप्यपरिपक्वयोगिनां पुंसां कथमुपभोगः सम्पत्स्यत इत्यत्राह चीराणीति "पटचीराणि गृहिभिर्देयानि पथि तोरणे दरिद्राणाञ्च भिक्षूणामाच्छादनकराणि च" इति स्मृतेः पथि तोरणे गृहस्थैर्निहितानि चीराणि जीर्णवस्त्राणि मूषकादिप्रभिन्नानि वा । न सन्ति किं भोजनार्थमिति चेत्परान् फलपाकादिना बिभ्रतीति परभृतः अंघ्रिपा वृक्षाः फलादिना नो दिशंति वा दिशंत्येव शयनार्थमिति चेत् गुहा रुद्धाः पिहिताः किं केनचिदिति शेषः गुहासु सिंहादिभयेन कथं वासः सम्पद्यत इति तत्राह किमिति कृष्णोऽवधूतानां धूलिधूसरांगानां सुहृन्न किम् । सुहृदेव अतो वस्त्राद्याशया कवयो धनादिदुर्मदेनांधान्विवेकचक्षुरहितान् राजादीन्कस्माद्भजन्ति न भजंत्वेव अतो मुमुक्षुणा यदृच्छयालब्धाशनादिना भाव्यमिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इदानीमुक्तानुष्ठानपरिपाकप्रकारमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण यदृच्छया लब्धाशनादिना वृत्तिं दृष्ट्वा प्रसन्नस्य स्वतः स्वतंत्रस्य हरेः प्रसादात्स्वचित्ते स्वाधीनतया वर्त्तमाने सति भगवानैश्वर्य्यादिगुणसमुद्रोऽनन्तः परिच्छेदशून्यः आत्मा परमात्मा देहपुत्रादिभ्योऽत्यंतं प्रियोर्थ इति कृत्वा निर्वृतः समुद्भूतरोमाञ्चो नियतार्थ❀ "एतमितः प्रेत्याभिसम्भावितास्मि" इति निश्चितार्थं पुरुषस्तं भगवन्तम्भजेत । कदाचिदपि तद्भजनं न मुञ्चेत् । ततः किं फलमत्राह संसारेति । यत्र यस्मिन्सेव्यमाने सेवकस्य संसारहेतूनामविद्यादीनामुपरमः । अविद्यादीनां सद्भावे सोऽस्तीति शक्यशङ्का त एव न सन्ति यत इति शङ्कमानोऽसुरप्रकृतिरिति भावः तदेतत्प्रेय इत्यादिश्रुतिसिद्धं हरेः प्रियार्थत्वञ्च । न केवलं संसारहेतूपरमः फलम् । किन्तु निर्दुःखानंदानुभवलक्षणमोक्षप्राप्तिश्चेति च शब्दः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भजनापरपर्यायोपासनं गुणोपसंहारेण कार्य्यमिति यदतस्तद्गुणकथनपूर्वकं तदेवोपासनं स्पष्टीकुर्वन् विपक्षे बाधकमाह स सर्वविदिति "प्राण एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति" इति श्रुतेः पञ्चवृत्तिरेको मुख्यप्राण एव यथासुप्तजनस्येक्षिता द्रष्टा । तथा स हरिः सर्वान्वेत्तीति सर्ववित् हृदिस्थित्वानुभूयैथेष्टानंदानुभवनात् सर्वो गुणपूर्णः

❀ इतश्चरमदेहात् प्रेत्य मृत्वा एतं हरिं अभि आभिमुखेन सम्भावितास्मि सम्यक् यथायोग्यं प्राप्तो भविष्यामीति नियतार्थं इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आत्मा स्वामीत्येवं गुणानुपसंहृत्य सत्यं सर्वतः सारमानन्दनिधिं तम्विष्णुम्भजेतोपासीत आधिव्याध्यादिसमुद्भवेऽप्युपासनं न हातव्यमित्याशयेनोक्तं सर्वात्मनेति अतोऽन्यतः परमात्मानुपासनेऽपि आत्मघातः अहितकरणादिना स्वात्महननाख्यदोषापत्त्या नित्यदुःखतमप्राप्तिः स्यादित्यन्वयः च शब्दस्तत्तद्योग्यतानुसारेणेत्यस्मिन्नर्थे "यथैकस्तु बहून्सुप्तानसुप्तः पश्यति प्रभुः यथेष्टभवनाद् विष्णुरनुभूः परिकीर्त्तित" इत्यादेरुक्त एवार्थं इति। स्वेच्छयानुकूलविग्रहग्रहणाद्वाऽनुभूः अनेन प्राणेन दत्तानि चेष्टालक्षणानि कर्माणीत्यानन्दशब्देन कर्माण्युच्यन्ते तेषां फलपर्यन्तन्निधायकत्वेन निधिपालनत्वात् स्वामित्वाद्वाऽऽनन्दनिधिर्हरिरस्तञ्च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवदुपासनामकुर्वाणस्य पशोरपि वैलक्षण्यं नास्तीत्याह कस्तमिति नरके विगततरणत्वाद्वैतरणी नाम नदी या तस्यां हरेरनुपासनाख्य-दोषात्पतितं स्वकर्मजान्स्वकृतकर्मसमुद्भूतान् परितापान् सर्वतोदिशमायातान् दुःखविशेषान् जुषाणं भुंजानं जनं गुरुशास्त्रोपदेशदृष्टया-पश्यंस्तुशब्दसूचिततादृशदुःखनिवर्तकालं बुद्धिगोचरसुखप्रदं हरिं च पश्यन् को विवेकी तं भगवंतमनादृत्यासतीमशुभां परानुचिंता-मितरविषयामुपास्तिलक्षणां स्मृतिं युंज्यात् पशुत्वं विवेकबुद्धिराहित्यमृते। यदि युंज्यात्तर्हि स पशुरेव न विवेकीत्यन्वयः "चतुर्वेद्यपि यो विप्रो वासुदेवं न विंदति वेदभारभराक्रांतः स वै ब्राह्मणगर्दभः" इति योग्यतातारतम्येनाधिकारिणां बहुत्वात्स्थूलरूपोपासना-योग्यानां तदुपास्तिमभिधायाधुना स्वदेहहृदयकमलकर्णिकानिकेतनात्मोपासनायोग्यानां तदुपासनं विधत्त केचिदिति केचिदात्मोपासनायोग्याः स्वदेहांतर्हृदयावकाशे वसंतं प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणम्। कंजं पद्मं रथांगं सुदर्शनं शंखं पांचजन्यं गदां कौमोदकीं धारयतीति कंजरथांगशंखगदाधरस्तंधारणया तैलधारावदखंडितमनोवृत्त्या स्मरंतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

एवं तत्र तत्र भगवत्येव तात्पर्य्ये सति स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः श्रीभगवानेव परमपुरुषार्थतया सेव्यः किं तत्तदाग्रहेणे-त्याह एवं स्वचित्ते इति तस्माद्भारत सर्व्वात्मा इत्यादिना यदुक्तं तदेव पुनर्निर्णीयत इति भावः। चशब्देनानुपङ्गिकमेवाविद्यानि-वृत्तिः फलमिति बोधितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति कस्तामिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ तत्राप्येकदेशिनां मतमाह केचिदित्यादिसार्द्धचतुष्कैः व्यष्टयन्तर्यामिण एव धारणेयम्। गर्भोदकशायिरूपसमष्टयन्तर्यामिधारणा तु तृतीयस्कन्धे तत्तद्वर्ण-नानुसारेण ज्ञेया। सैव सूचिता तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत इत्यनेनेति ॥ ८—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या।

ननु शीतत्राणोपायः कः तत्र साक्षेपं क्रुध्यन्निवाह। चीराणि वस्त्रखण्डानि। ननु ततोऽपि जाठरानलो दुर्व्वारः तत्र तथैवाह। अङ्घ्रिपा अपि किं नैव भिक्षां दिशन्ति ददति मनुष्याः खलु मा ददतु नामेति भावः यतः परान् बिभ्रति फलादिभिः पुष्णन्तीति। तर्हि पानार्थं जलन्तु मृग्यमेवेति चेत् धिक् तव बुद्धिमित्याह सरितोऽपीति। ननु शिलावर्षात् त्राणार्थं पर्णशाला कदाचिदपेक्षितव्यैवेति चेत्तत्राह रुद्धा इति। गुहां प्रविश्य व्याघ्रादयः खादन्ति चेत्तत्राह किमजित इति। व्याघ्रादीनामपि स एवान्तर्यामी भक्तवत्सलस्तान् कथं तत्र प्रेरयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि भजनीयेश्वरस्य तद्भजनोपकरणानां चान्वेषणं तु कर्त्तव्यमेव योगिभिरिति चेत्तत्राह। स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा चित्ताधिष्ठाता वासुदेव इति नाप्यावाहना-दिश्रम इति भावः। किञ्च तस्य भजनं स्वत एव भवितुमुचितमित्याह प्रिय इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः। प्रियः स्वभावत एव प्रेमास्पदम् न च प्रेमास्पदत्वेऽपि पतिपुत्रादिरूपोऽनर्थः। यतोऽर्थः परमवस्तुरूपः। वस्तुरूपत्वेऽपि न केवलमन्तरात्मैव। यतो भगवान् सौन्दर्य्यादिगुणवत्त्वेन दृश्यः न च तत्र देशनियम इत्याह। अनन्तः सर्व्वव्यापकत्वात् सर्व्वत्रैव देशे स्थितः। न च भजने श्रमः कोऽपीत्याह। निर्वृतः भजनानन्दमग्नः सन्। नियतः प्रेमैव भक्तावनुसंहितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः सन्। यद्वा नित्यमेतावन्ति नामानि गृहीतव्यानि एतावती कथा श्रोतव्या एतावत्यः प्रणतयः कर्त्तव्याः एवत्कालं ध्यानं कर्त्तव्य-मित्येवं नियमयुक्तानि कीर्त्तनश्रवणादीनि यस्य तथाभूतः सन् भजेत। यत्र भजने संसारहेतोरविद्याया उपरमश्च भवेदित्यनु-संहितं फलं न भक्तमते ॥ ज्ञानियोगिनोर्मते तु संसारहेतूपरम एवानुसंहितं फलम्। चकारः पादपूरणे नियतार्थः निश्चलस्वरूप इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ व्यतिरेकेण तद्वाह क इति परस्य हरेरनुचिन्तां तां प्रसिद्धां भक्तिम् अनादृत्य पशून् कर्म्मजड़ान् विना पशुरेव स देवानाम् इति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्य्यात् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवञ्च वैराग्यं भक्तेरन्वय-व्यतिरेकौ च प्रदर्श्य पुनरपि योगिनां पूर्व्वोक्तधारणातोऽप्यतिश्रेष्ठामन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणामाह। केचिदिति पूर्व्वोक्त-वैराजधारणानिष्ठेभ्योऽप्यतिश्रेष्ठा इत्यर्थः। किं वा वक्ष्यमाणवार्त्तानुसारेण वैराजधारणाभ्यासेन शुद्धचित्ता एव तदन्तर्यामिणश्चिद्-घनरूपस्य धारणां कुर्य्युरित्यभिप्रायेणाह केचिदिति। अत्र धारणायां चतुर्व्विधा योगिनः सम्भवंति। तत्र प्रथमा भगवद्रूपमना-लम्बमानाः प्राणमनोधारणावन्तः श्रीभागवता सम्मता विगीता एव। द्वितीयाः पूर्व्वोक्तवैराजधारणया शुद्धचित्ताः मृणालगौरा-यतशेषभोगेत्यादितृतीयस्कन्धोक्ततदन्तर्यामिधारणावन्तः। तृतीया वैराजधारणानन्तरव्यष्टिविराडन्तर्य्यामिचतुर्भुजरूपधारणावन्तः। चतुर्थाः स्वत एव शुद्धचित्ताः। प्रथमत एव व्यष्टयन्तर्यामिचतुर्भुजधारणावन्तस्त एवात्र केचित् शब्देनोच्यंते। प्रादेशमात्रमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रादेशप्रमाणहृदये ध्येयत्वात् । पुरुषं तावन्मात्रप्रदेशेऽप्यचिन्त्यशक्त्या पञ्चदशवर्षीयपुरुषाकारप्रमाणं, सन्तं वयसि कैशोरे इत्युक्तेः । वसन्तं तत्रान्तर्यामितया कृतावासम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कवयो धनदुर्मदांधान्कस्माद्धेतोर्भजन्ति कविभिस्ते न भजनीया इत्यर्थः । ननु तर्हि वस्त्रखंडादिलाभः कुतो भवेदत्राह चीराणि किम्पथि न सन्ति परान्पुष्णन्ति ये ते अंघ्रिपाः वृक्षाः दयादिधर्माँघ्रिपालकाः वा भिक्षां किं नैव दिशन्ति नैव प्रयच्छन्ति सरितः गंगायमुनाद्याः नद्यः शिवजलाः अशुष्यन् किं निर्जला जाताः किम् गुहाः गोवर्द्धनादिगिरिदर्य्यः रुद्धाः किम् किञ्च अजितः श्रीकृष्णः उपसन्नान् किन्न अवति न रक्षति अपि तु रक्षत्येव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं नियतः अनायाससिद्धः देहनिर्वाहरूपो ऽर्थप्रयोजनं यस्य सः निर्वृतः वैराग्यसुखसंपन्नः सन् तं भजेत यत्र भजने संसारहेतोः कार्यकारणरूपप्रकृतिसंगस्योपरमश्च भवति चकारस्तत्प्राप्तिं समुच्चिनोति "मद्भक्ता यांति मामपि" इति श्रीमुखवचनाद् विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायामुपास्योपासक-स्वरूपयाथात्म्यज्ञानवान् श्रवणमनननिदिध्यासनावृत्त्या जन्ममरणाख्यं संसारहेतोः प्रकृतिसंबंधाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः तदावृत्ति-माह भगवान् सूत्रकारः आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥४।१।१ इति भजनीयं दर्शयति भगवान् स्वाभाविकषडैश्वर्यसंपन्नः । अनेन तद्वत्तै-श्वर्यवंतो व्यावृत्ताः प्रियोऽर्थः अनेन प्रियपदार्थावराभाव उक्तः आत्मा "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इति वक्ष्य-माणात् कृष्णाख्य आत्मपदार्थः भजनीयो न तु वदात्मकः जीवात्मेत्यर्थः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः अनेन सर्वत्र स्वतः सिद्धत्वे-न तत्सन्निहिततादर्शिता अनंत इत्यनेन तदपरिच्छिन्नतोक्ताय एवंभूतस्तमिति योजना ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवद्भजनहीनकर्म-निष्ठजननिंदया भजननिष्ठां द्रढयति क इति वैतरिण्यां पतिते स्वकर्मजान्परितापान् जुषाणं सेवमानं जनं शास्त्रद्वारा पश्यन् वैतरणीतुल्यायां संसृतौ वा पतितं पश्यन् यत्र संसारहेतूपरमः तां भजननिष्ठामनादृत्य असतीमशोभनां परानुचितां भगवदित-रचितां "पशुरेव स देवानाम्" इति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मजडं विना पशुतुल्यं विवेकहीनं जनं विना वा को नाम कुर्यात् अनेन नित्यबद्धो जीवः सूचितः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तामेव भजननिष्ठामाह केचिदिति षडभिः । तत्र पञ्चभिर्धारणामेकेन ध्यानम् केचिद्भागवताः स्वदेहस्यांतर्मध्ये योवकाशस्तत्र वसंतं प्रादेशमात्रं प्रादेशस्तर्जन्यङ्गुष्ठमात्रा सा मात्रा परिमाणं यस्य तं श्रुतौ तु "अंगुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मनि संस्थितं तं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये" इत्युक्तम् उभयत्र हृदयकमलापेक्ष्यं व्यापकस्यैव सूक्ष्मत्वं विवक्षितम् । चतुर्भुजं कंजरथांगशंखगदाधरं पद्मचक्रशंखगदाधरं धारणया स्मरंति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

ननु सर्वत्र सर्वे पदार्था अन्यदीयाः साधनेनैव सिद्ध्यन्ति । क्षितिरपि कस्यचिद्भवति । अतस्तदाज्ञया स्थातव्यं तदनु-रोधेन च । देहश्च पराधीनः । वल्कलादिकमपि साधनसाध्यम् । अतः सर्वदा सर्वनैरपेक्ष्यस्याऽशक्यत्वात्किञ्चित्सापेक्षतायां कर्त्तव्यायां "मग्नश्चेत्पातालं विशेदि"ति न्यायेन सर्वथा सापेक्षतैवाऽस्तु । तत्राऽऽह—चीराणि किं पथि न सन्तीति । चीराणि वस्त्रखण्डाः । पथीति तत्सम्पादनार्थमप्यन्यत्र न गन्तव्यमिति सूचितम् । अङ्घ्रिपा वृक्षाः । परभृतः परानेव बिभ्रति न तु तत्फलैस्तेषामुपकारः कश्चन । ते हि पक्वं फलं स्वत एव त्यजन्ति । ईषत्पक्वं तु चालनेन । ते तु देवतारूपा वैष्णवाश्च । भगवज्जीवार्थं जगतः सृष्टत्वादेकपरित्यागेऽन्यदीयं तद्भवति । अतश्चीराण्यपि भगवदीयानि । मार्गाश्च भगवदीयाः । गतिसाधन-त्वात् । अतस्तेऽपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छन्तीति योजनीयम् । पादसम्बन्धात्तद्दानं लक्ष्यते । गतमात्रे च क्षणविलम्बाद्वा फल-दानाद्भिक्षादातृत्वम् । तेषां हस्तस्याऽशुद्धत्वं च निर्धारितम्—अङ्घ्रिपा इति । जलातिरिक्तं च न भक्षयन्ति जलं चाऽङ्घ्रिभिरेव पिबन्ति । आतपादिभिश्च शाखाः शुद्धाः । वनस्थाः सहिष्णवश्च परार्थैकान्तजीविनश्च । अतस्तेष्वेव माधुकरी कर्त्तव्या । जलार्थमपि न लौकिकापेक्षेत्याह—सरितोऽप्यशुष्यन्निति । तदा हि कूपाद्यपेक्षा भवति । सरितां बहुत्वं महत्त्वं च सर्वप्रसिद्धम् । शीतवातातपवर्षानिवारणार्थमपि नाऽन्यापेक्षा कर्त्तव्येत्याह—रुद्धा गुहा इति । [१]तासां निरोधस्याऽश्रवणात् । ननु कदाचित्सर्वा-भावे गुहासु च व्याघ्रादिभये किं कर्त्तव्यम् ? तत्राऽऽह—किमजितोऽवतीति । केनाऽपि न जितः । अतिसमर्थः । उपपन्नान् शरणागतान् । किं नाऽवति । आग्रहेण सर्वत्र कथनं तथाऽधिकारिणोऽपि तथा न कुर्वन्तीति । एवं सर्वकार्येष्वपि सिद्धेषु ये अधि-कारिणोऽपि भूत्वा धनदुर्मदान्धान् भजन्ति धनेन यो दुष्टो मदो गर्वस्तेन अन्धान् आगतस्वरूपानभिज्ञान् कस्माद्धेतोर्भजन्तीति न जानीमः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं प्रसङ्गादन्यानुपदिश्य तादृशेन निरपेक्षेण यत्कर्त्तव्यं तदाह—एवं स्वचित्त इति । [२]भजनीयो-पार्जनक्लेशाभावायाऽऽह—एवं स्वचित्त इति । [३]एवं सर्वप्रकारेण सर्वनैरपेक्ष्यं योऽन्तःकरणप्रेरणया साधयति सोऽन्तःकरणे तिष्ठतीत्यविवादम् । अत एवमस्माद्धेतोरेवम्प्रकारेण वा स्वचित्ते स्वाधीने चित्ते स्वत एव य[४]त्नव्यतिरेकेणैव सिद्धे सति सिद्धौ वा तं भजेतेति सम्बन्धः । तादृशस्य भगवतो भजनीयं रूपं वक्तुं सर्वपुरुषार्थहेतुभूतपञ्चधर्मवत्त्वमाह—आत्मेत्यादिपदैः । आत्मत्वात्प्रिय-

१ तेषामिति ख घ । २ भजनीयस्येति ख ३ । एवं प्रकारेणेति घ ४ यत्र व्यतिरेकेणेति क । यत्न व्यतिरेकेणेति घ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वम्, प्रियत्वादर्थत्वम्, अर्थत्वाद्भगवत्त्वम्, भगवत्त्वादनन्तत्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽपि विशेषणानाम्। प्राणिनां 'सेवौपयिकरूपाणि पञ्च। स्वात्मा देहो धनमीश्वरो नित्यकर्म च। तत्र भगवान् पञ्चरूपोऽपीत्याह। प्रथमतस्तेषामात्मा। वस्तुतोऽधिकारिणं प्रति तत्त्वेन प्रकाशमानोऽपि। तस्मादवश्यं सेव्यः। उपपत्त्या सेवनमुक्तम्। रुच्या सेवनमाह—प्रिय इति। यथा प्राणो यथा वा देहः प्राणिनां प्रीतिविषयो भवति। आत्मत्वेन प्रीतिविषयत्वे प्राप्तेऽपि पुनर्यत्प्रीतिविषयकथनं प्रीतेः परिच्छिन्नत्वज्ञापनार्थम्। अतः सा प्रीतिरेकत्र विनियुक्ता नाऽन्यं तथात्वेन गृह्णाति। अतः स[२]र्वरूपे एकस्मिन्नेव प्रीतिः कर्त्तव्या। अन्यथा खण्डश एकस्मिन्नेकरूपे वा क्रियमाणा न सर्वपुरुषार्थं साधयेत्। प्रीतिस्तु भगवद्धर्मः। भगवान् सर्वेभ्यो जीवेभ्यस्तं खण्डशो दत्तवान् सुखार्थम्। अतो यत्रैव प्रीयते तत एव सुखं भवति। ततः स्वसुखमेव स्वस्य भवतीत्युक्तं भवति। तद्यत्र विषयोऽपि सुखरूपो भवति तत्र तद्दाने महत्सुखं भवेत्। अतो देहादिभ्यः प्रीतिमाच्छिद्य भगवति स्थापयन्त्विति भावः। अर्थो धनरूपः। यावत्कार्यं तेन भविष्यति तत्सर्वं भगवता भविष्यतीति। अर्थशब्दस्य पञ्चार्थवाचकत्वात्पञ्चरूपोऽपि[३] भगवान्। सर्ववेदार्थः सर्वधनरूपः सर्ववस्तुरूपश्च सर्वनिवृत्तिरूपेण सर्वनिवर्त्तकश्च। भजने चैते धर्मा भजनीयविषयतावच्छेदकत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन ग्राह्याः। तथा सति सर्वात्मकतया भजनं भवति। किञ्च। भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः। ऐश्वर्याद्यर्थमपि स्वस्य सेवनं भवति। श्रीशब्देनाऽत्र शोभा ग्राह्या। किञ्च। अनन्तो देशकालापरिच्छिन्नो नित्यः। एतावता पञ्चविंशतितत्त्वानि षड्विंशकश्च महाविष्णुः। षड्विंशतिप्रकारेण सेवितव्यः। तत्राऽऽत्मा द्विविधो जीवब्रह्मभेदेन। प्रिय एकादशविधः। एकादशेन्द्रियभोग्यत्वात्। अर्थः पञ्चविध उक्तः। भगवान् षड्विधः। अनन्तो द्विविधश्च। एवं सर्वप्रकारेण सेवितव्य इत्यर्थः। सेवकस्याऽधिकारिविशेषणभूतधर्मद्वयमाह—तं निर्वृ[४]तो नियतार्थ इति। एकमन्यनिवृत्त्यर्थम्। एकं च भगवति दार्ढ्यार्थम्। इमौ च धर्मावावश्यकौ। अन्यथा सर्वप्रकारेण सेवितोऽपि न पुरुषार्थो भवति। सर्वतो निवृत्तः[५]। अन्यथा ब्रह्मास्त्रन्यायो भवेत्। नियतो भगवत्येवाऽर्थः पुरुषार्थो यस्य। भगवान् वा। अन्यथा "संशयात्मा विनश्यति"। यद्यपि भगवानेव फलं न चाऽन्यदपेक्ष्यते[५] तथाप्यानुषङ्गिकं फलं संसारहेतोरज्ञानस्य भगवद्वैमुख्यस्य वा निवृत्तिर्भवति। चकारात्सायुज्यादि ॥ ६॥ ❀ ❀ एवं भजनस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्य तादृशस्याऽकर्तॄन् शोचन्नाह—कस्तामिति। ता भगवतः परामनुचिन्तां ध्यानेन[६] रूपचिन्तनाम्। ऋते पशून् विना पशून्। अनादृत्य अकृत्वा। असतो चिन्तकनाशिकां देहादिचिन्ताम्। नामेति प्रसिद्धे। युञ्ज्यात् स्त्रियमिव योजयेत्। अज्ञानाद्भवतु नाम योजनम्। तत्कृतमपकारं ज्ञात्वा कस्तां युञ्ज्यात्। अपकारं गणयति—पश्यन् जनमिति। यथा भगवद्भजने भगवदीयाः षड् गुणाः स्वस्मिन् सङ्क्रमन्ते तथा देहादिभजने तद्गताः षड् दोषाः सङ्क्रमन्ते। उत्पत्तिनाशो दुःखं कर्माणि परितापो हीनत्वं च। तदाह। जनमुत्पद्यमानम्। पतितं स्वस्थानाच्च्युतम्। मृतमिति यावत्। वैतरण्यां यमद्वारस्थितनद्याम्। अनेनाऽसतीपरिग्रहे मृतो वैतरण्यां पततीति सूचितम्। स्वकृतविविधकर्मफलं च सेवमानम्। परितापाः शोकादयः। अतः को वा अमृतं विहाय विषं [७]भक्षयतीति प्ररोचनार्थं न बहु वक्तव्यमिति भावः ॥ ७॥ ❀ ❀ एवं सर्वार्थनिश्चयपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेण भगवद्विषयकं श्रवणादिकं साधनं कर्त्तव्यमिति सिद्धम्। अत्र केषाञ्चिन्मते सर्वनिर्द्धारो व्यर्थः। मुख्यभगवद्रूपं चतुर्भुजादि आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं ज्ञात्वा भजनं कर्त्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्थाने भजनीयं भगवत आनन्दरूपं योजयन्ति। केचिदिति वचनान्नाऽत्र सर्वसम्मतिः अनेन ह्यानन्दाविर्भाव एव क्रियते न तु दोषनिवृत्तिः। यद्यपि नान्तरीयकपापादिनिवृत्तिः क्रियते तथापि सर्वभावत्वसम्पादकत्वाभावान्न रागादिनिवृत्तिः। भगवतो रूपाणि चत्वारि ध्येयानि। अङ्गुष्ठमात्रं, प्रादेशमात्रं, पुरुषमात्रं, पूर्वोक्तञ्च। तत्र स्वनैकत्यं प्रादेशमात्रस्यैवेति। वैश्वानरविद्यायां च सिद्धत्वात् शुद्धे च स्वहृदये मातुं शक्यत्वात्। अथवा। "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि"ति पुरुषादतिरिक्तं रूपमतिरेकार्थं भजन्ते। अतिरिक्तमपि पुरुषाकारम्। वसन्तं तृतीयं पुरुषम्। तस्य स्थू[८]लरूपं वर्णयति—चतुर्भुजमिति। कञ्जं कमलम्। रथाङ्गं चक्रम्। हस्तचतुष्टयेऽप्यायुधधारिणम्। अनेन सर्वतो रक्षा सूचिता। प्रवेशेऽपि तत्त्वानि तत्र स्थापयित्वा स्वयं प्रविशेदिति। धारणया पूर्वोक्तया। स्मरन्तीति विद्यमानत्वान्नाऽन्तर्मनसा कल्पनमपे[९]क्ष्यते ॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

चीराणीत्यत्र। देहश्च पराधीन इति। 'देहः किमन्नदातुर्वे' ति न्यायात् पराधीन इत्यर्थः। अत इति सर्वस्य साधनसापेक्षत्वेन विवृतौ। ननु मार्गे चीरसत्त्वेपि स्वतस्तद्ग्रहणे बाधकमपि संभाव्यत इति कथं निस्तार इत्यत आहुः अतस्तेपीति। भगवदीयत्वात् भगवदीया अपि। तथा च, 'दिशन्ति ने' ति वाक्यस्यात्रापि योजनेऽस्माद्दोषान्निस्तार इत्यर्थः। ननु दानस्य चेतनधर्मत्वादचेतने मार्गे कथं तत्संभवः इत्यत आहुः पादेत्यादि। "सर्वेषामध्वानां पादावेकायनमि" ति श्रुत्युक्तादचेतनत्वेपि पादसम्बन्धात्तद्दानं लक्ष्यते। करणतया चीरदानं लक्ष्यते। तथा च; यथा परम्परितचेतनसम्बन्धेन दर्व्याहुतिदानं, तथा श्रौतज्ञा-

---

१ सेवोपयिकेति ख. सर्वौपयिकेति घ। २ स्वरूपे इति ख। ३ अपि नास्ति ख। ४ निवृ[']त इति ख. ग. घ। ५ अपेक्षत इति ख। ६ ध्यानरूपचिन्तनामिति क। ७ भक्षयिष्यतीति ख. घ.। ८ मूलरूपमिति ख. ग. घ.। ९ अपेक्षते इति ग. घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पकोपलब्ध्या पथिभिर्वस्त्रदानमपि युज्यत इति तेपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छन्तीति वाक्ये गौण्या दानसम्भव इत्यर्थः । 'न च लक्षणां नैव वक्ष्यामी' ति प्रतिज्ञाभङ्ग इति वाच्यम्, तस्याः परोक्षवादभिन्नविषयत्वादत्र च परोक्षवादात् । कथमत्र परोक्षवादप्रत्यभिज्ञेति चेत्, तुरीयचरणादिति वदामः । धनमदान्धतद्भक्तौ प्रतिपद्यमर्थः प्रत्यक्षः स्यात्तेपि प्रतिबुध्येरन्, अप्रतिबोधाच्च परोक्षः इति निश्चीयते । अत एव नद्योऽशुष्यन् रुद्धपदेषु विपरीतलक्षणापि सङ्गच्छते । यत्तु काकात्र निर्वाहान्नात्र लक्षणेत्याह कश्चित्तन्मन्दम् । किम्पदवैयर्थ्यापत्तेः । न च तत्काकुबोधकमिति वाच्यं, विनिगमकाभावात्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्, शब्दविकारस्यैव काकुत्वेन तस्यावृत्त्यन्तरापाताच्च । न च सा चेष्टाविशेष इति वाच्यं, 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरि'ति कोशेन तस्यां ध्वनिधर्मत्वबोधनाच्चेष्टाविशेषाभिव्यञ्जितशब्दधर्मत्वस्यैवादरणीयत्वात् । न चास्तां ध्वनिधर्मत्वं, तथापि पदधर्मत्वान्न वृत्त्यन्तरत्वापत्तिरिति वाच्यं, ध्वनिधर्मत्वेपि पदनिष्ठध्वनिधर्मत्वेन पदधर्मत्वानपायात् । अन्यथा घण्टादिध्वनावपि काकापत्तेः । तस्मात्किमादिपदैस्तात्पर्यार्थानुपपत्तिबोधने काकुः सहकारिणी भवतु नाम, अभिनयादिवत्, न तु शक्यविपरीतार्थबोधने, अत्र शक्तेति लक्षणावश्यक्येवेति दिक् । अत्र एव पूर्वश्लोकेपि लक्षणा न दोषाय । ननु वृक्षेषु भिक्षादावृत्वं कथमवधेयमित्यत आहुः गतेत्यादि । तथा च, तत् साधर्म्यादवधेयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❋ ❋ एवमित्यत्र । अस्माद्धेतोरिति । उपार्जनक्लेशराहित्यादित्यर्थः । अत इति परिच्छिन्नत्वात् । अत इति एकग्राहित्वात् । ननु दक्षिणेऽनेकमहिलासमरागित्वदर्शनान्नेदं साम्प्रतमित्यत आहुः अन्यथे-त्यादि । अन्यथा दक्षिणदृष्टान्तेन प्रीतौ सर्वविषयत्वाङ्गीकारे । खण्डशः क्रियमाणेत्यादि स्पष्टम् । ननु 'तस्य तदेव हि मधुर' मिति न्यायात्तथाकरणेपि को दोषः इत्यत आहुः प्रीतिस्त्वित्यादि । तत इत्यादेरेव विवरणं तत इत्यादि । अतः भगवतः सहजप्रिय-त्वात् । चेति आनन्दनिधित्वलक्षणप्रयोजनरूप इत्यर्थः । अत्रेति स्वेष्टैश्वर्यादौ एतावतेति पञ्चात्मकत्वेन ॥ ६ ॥ ❋ ❋ कस्तामित्यत्र । एवमिति सप्तपद्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❋ ❋ केचिदित्यत्र । अत्रेति साधननिर्द्धारे इत्यर्थः । विवृतौ, तत्रेति आयुधेषु । स्वं जीवः । सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगममिति । 'रविमध्ये स्थितः सोम' इति मन्त्रे तथा सिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु शीतनिवारणार्थं वस्त्रमन्नं जलं वासस्थानं च याच्ञादिप्रयत्नं विना कथं प्राप्यते तत्राह—चीराणीति । चीराणि जीर्णवस्त्रखण्डानि पथि मार्गे पतितानि किं न सन्ति ? तान्येव गृहीत्वा तैः शीतनिवारणादि कर्त्तव्यमित्यर्थः । परान् बिभ्रति फलादिभिः पुष्णन्ति ते परभृतोऽङ्घ्रिपाः वृक्षाः किं भिक्षां न दिशन्ति नैव प्रयच्छन्ति फलन्ति ? फलानि गृहीत्वा तैर्निर्वाहः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सरितो नद्यः किमशुष्यन् ? नदीतीरं गत्वा जलपानं कर्तव्यमित्यर्थः । गुहाः पर्वतबिलानि किं रुद्धाः निरुद्धाः ? तत्र स्थित्वा शीतातपवातवर्षानिवारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु सर्वत्र सर्वं नास्ति कदाचित्कुत्रचित्कस्यचिदलाभे तत्कार्यं कथं निर्वहेदित्या-शङ्क्याह—अजित इति । केनापि न जितोऽतिसमर्थः स्वतन्त्रः भगवान् उपसन्नान् शरणागतान् किं नावति न रक्षति ? सर्वथा समर्थेन भक्तवत्सलेन भगवता शरणागतस्य सर्वदा सर्वत्र रक्षायां सन्देहाभावात् । कवयो विवेकिनो धनदुर्मदेनान्धान् कार्या-कार्यानभिज्ञान् कस्माद्धेतोर्भजन्त्येव ? तद्भजनकर्त्तारस्त्वविवेकिन एवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ❋ ❋ तर्ह्यनेन जीवेन किं कर्त्तव्यं येन परमपुरुषार्थलाभः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण देहादिनिर्वाहस्य अन्यथासिद्धत्वे सति यः स्वचित्तेऽ-न्तःकरणे स्वत एवावाहनादिप्रयत्नं विनाऽपि सिद्धः अन्तर्यामितया स्थितस्तं भगवन्तं भजेतेत्यन्वयः । तद्भजने किं स्यादित्यपेक्षा-यामाह—संसारेति । यत्र यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो निवृत्तिर्भवति । चकारादुभयं परमानन्दस्वरूपभगव-त्प्राप्तिश्च भवति । कथं तद्भजनादेवं फलं भवतीत्यपेक्षायां तत्र हेतुमाह—भगवानिति । ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्ण इत्यर्थः । न च तद्भजने क्लेशलेशोऽपीत्याशयेनाह—निर्वृत इति, परमानन्दनिमग्नः सन् भजेतेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-प्रिय इति । नहि प्रियस्य भजने कोऽपि क्लेशो भवति किन्तु सुखमेवेति लोकेऽपि प्रसिद्धमेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह-अर्थ इति, परमपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-आत्मेति । सर्वस्यैव धनधामस्त्रीपुत्रादेरात्मार्थत्वात् तस्यैव निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वम् । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुतिसिद्धमेवेति भगवतः सर्वात्मत्वेन स्वात्मत्वात् प्रियत्वे न कोऽपि सन्देह इत्यर्थः । न च देवतान्त-रवद्विनाशित्वं देशकालापरिच्छिन्नत्वादित्याशयेनाह-अनन्त इति । कथं भजेतेत्यपेक्षायामाह-नियतार्थ इति । नियताः नित्य-मेतावन्ति नामानि गृहीतव्यानि एतावती कथा श्रोतव्या एतावत्यः प्रणतयः कर्त्तव्याः एतावत्कालं ध्यानं कर्त्तव्य-मित्येवं नियमं प्राप्ताः श्रवणादिपदार्था यस्य तथाभूतः सन्नित्यर्थः । यद्वा नियतो निश्चितो भगवानेवार्थः परमपुरुषार्थो यस्य तथाभूतः सन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❋ ❋ एवं भगवद्भजनस्य मोक्षहेतुत्वमुपपाद्य विषयासक्तेर्नरकपातहेतुत्वं वदन् पूर्वोक्तां धारणामेव द्रढयति-क इति । तां पूर्वोक्तां भगवच्चिन्तां अनादृत्य पशून् ऋते विना असतीं नरकादिहेतुत्वेन दुष्टां परानुचिन्तां धनधामपुत्रकलत्रादिविषयान्तरानुचिन्तां को नाम युञ्ज्यात् कुर्यात् ? तया चिन्तया यमराजद्वारि यातनानदी वैतरणी तस्यां तत्तुल्ये संसारे वा पतितं तत्र च स्वकर्मजान् परितापान् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकान् क्लेशान् जुषाणं भुञ्जानं जनं पश्यन्नपि, यदि तां चिन्तां कुर्यात्तदा स पशुतुल्य एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❋ ❋ तदेवं विषयासक्तेर्नरकादिहेतुत्वात्तां विहाय भगवच्चिन्तनं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्त्तव्यमित्युक्तं तत्रापि स्थूलबुद्धिभिः प्रथमतः स्थूलरूपधारणा कर्त्तव्या, सूक्ष्मबुद्धिमन्तो विवेकिनस्तु आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं भगवन्तं ध्यायन्तीत्याह–केचिदिति। केचित् अनेकजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिसाधनैः विशुद्धान्तःकरणत्वेन विवेकिनः स्वदेहस्यान्तर्मध्ये यो हृदयावकाशस्तत्र वसन्तं प्रादेशमात्रं तत्प्रमाणकं पुरुषं पुरुषाकारं भगवन्तं धारणया स्मरन्ति चिन्तयन्तीत्यन्वयः। तमेव विशिनष्टि–चत्वारो धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थप्रदा भुजा यस्य तम्। कञ्जं पङ्कजं, रथाङ्गं चक्रम्। चतुर्भिर्भुजैर्भक्तरक्षार्थं तेषु कञ्जादीनि धारयतीति तथा तम् ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

पहननेको क्या रास्तोंमें चिथड़े नहीं हैं ? भूख लगनेपर दूसरोंके लिये ही शरीर धारण करनेवाले वृक्ष क्या फलफूलकी भिक्षा नहीं देते ? जल चाहनेवालोंके लिये नदियाँ क्या बिल्कुल सूख गयी हैं ? रहनेके लिये क्या पहाड़ोंकी गुफाएँ बंद कर दी गई हैं ? अरे भाई ! सब न सही, क्या भगवान् भी अपने शरणागतोंकी रक्षा नहीं करते ? ऐसी स्थितिमें बुद्धिमान् लोग भी धनके नशेमें चूर घमंडी धनियोंकी चापलूसी क्यों करते हैं ? ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार विरक्त हो जानेपर अपने हृदयमें नित्य विराजमान, स्वतः सिद्ध, आत्मस्वरूप, परम प्रियतम, परम सत्य जो अनन्त भगवान् हैं, बड़े प्रेम और आनन्दसे दृढ़ निश्चय करके उन्हींका भजन करें; क्योंकि उनके भजनसे जन्म-मृत्युके चक्करमें डालनेवाले अज्ञानका नाश हो जाता है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पशुओंकी बात तो अलग है; परन्तु मनुष्योंमें भला ऐसा कौन है, जो लोगोंको इस संसाररूप वैतरणी नदीमें गिरकर अपने कर्मजन्य दुःखोको भोगते हुए देखकर भी भगवान्का मंगलमय चिन्तन नहीं करेगा, इन असत् विषय-भोगोंमें ही अपने चित्तको भटकने देगा ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कोई-कोई साधक अपने शरीरके भीतर हृदयाकाशमें विराजमान भगवान्के प्रादेशमात्र स्वरूपकी धारणा करते हैं। वे ऐसा ध्यान करते हैं कि भगवान्की चार भुजाओंमें शङ्ख, चक्र, गदा और पद्म है ॥ ८ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्महारत्न[1]हिरणमयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये[2] योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाऽऽचितम् ॥ १० ॥
विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धामला[3]कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥
अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेन[4]मीश्वरं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

नलिनं पद्मं तद्वत्प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य। कदम्बकुसुमस्य किंजल्काः केसरास्तद्वत्पिशङ्गे पीते वाससी यस्य। लसन्ति महारत्नानि येषु तानि सुवर्णमयान्यंगदानि यस्य। स्फुरन्ति च तानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानि यस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उन्निद्रं विकसितं यद्धृत्पंकजं तस्य कर्णिकैवालयः स्थानं तस्मिन्। योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य। श्रीरेव लक्ष्म चिह्नं तद्युक्तम्। पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः। कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य। अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तया वनमालया चितं व्याप्तम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अदीनमुदारं यल्लीलाहसितं तेन यदीक्षणं तस्मिन्नुल्लसंतो ये भ्रूभंगा भ्रूविक्षेपास्तैः संसूचितो भूयाननुग्रहो येन चिंतामयं चिंतया आविर्भवंतम्। कियन्तं कालमित्यत्राह। यावत्समं मनोऽवतिष्ठते स्थिरीभवति तावत् ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

महारत्नानि पद्मरागादीनि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ योगेश्वरैरेत्युक्तेस्तद्भक्तान्योगेश्वरानपि ध्यायेदिति भावः। वामस्तनोर्ध्वलक्ष्मीरेखायुक्तमित्यर्थः। कौस्तुभरत्नं तद्ग्रथितहिरण्मयसूत्रसहितम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ महाधनैर्बहुमूल्यैः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ धारणया कृत्वा मनो यावदवतिष्ठते निश्चलं भवति तावदीक्षेतेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

---

१ प्रा० पा० महाहारहिरण्मया। २ प्रा० पा० कर्णिकालयम्। ३ प्रा० पा० स्निग्धामलैः ४ मयमेतमीश्व०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

न-प्रत्यय इति। लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः (पा० ५।२।१००) इति सूत्रेण न-प्रत्यय इति यावत्॥ १०—१८॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमेव पुरुषं विशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमिति। अनुग्रहोन्मुखं मुखं नलिनं पद्मं तद्वत्प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य। कदंबकुसुमस्य किंजल्कः केसरस्तद्वत्पिशंगे वाससी यस्य। लसंति महारत्नानि येषु तानि हारांगदानि यस्य। स्फुरंति महारत्नानि तन्मयानि किरीटकुंडलानि यस्य तम्॥ ९॥ ❀ ❀ उन्निद्रं विकसितं यद् हृदयपंकजं हृदयकमलं तस्य। कर्णिकैवालयः स्थानं तस्मिन्। योगीश्वरास्थापितौ ध्यानविषयीकृतौ पादपल्लवौ यस्य। श्रीर्लक्ष्मीरेव लक्ष्म चिन्हं यस्यास्तीति श्रीलक्ष्मणः पामादिविहितमत्वर्थीयो न प्रत्ययः तस्याकृतिगणत्वात्। कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य। अत्र कंधराशब्दस्तदासन्नवक्षःपरः। अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तया वनमालया आचितं व्याप्तम्॥ १०॥ ❀ ❀ मेखलाया कटिसूत्रेण महाधनैरनर्घ्यैरंगुलीयकैर्नूपुरकंकणादिभिश्च विभूषितं विशेषेणालंकृतं स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुंदरं तत्र स्निग्धा सस्नेहा आकुंचिता वक्राः॥ ११॥ ❀ ❀ अदीनमुदारं यल्लीलाहसितं तेन युक्तं ईक्षणं तेनोल्लसंतो भ्रूभंगाः। भ्रूविक्षेपाः तैः संसूचितो भूर्यनुग्रहो येन तं चिंतामयं चिंताविषयं चिंताप्रचुरं ईक्षेतेतिक्रियाविशेषणं वा एवंविधमीश्वरं यावद्धारणया मनोऽवतिष्ठते तावदीक्षेतोपासीतेत्यर्थः॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

श्लोकचतुष्टयेन तमेव विशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमित्यादिना। नलिनवद्रक्तपद्मदलवदायते दीर्घे ईक्षणे यस्य स तथा तम्। कदंबः कृष्णप्रियस्तरुस्तस्य पुष्पस्य किंजल्कमंकुरविशेषस्तद्वत्पिशंगं पीतं वासो यस्य स तथा तम्। लसन्महाहारश्च हिरण्मयांगदश्च विलसन्महाहारहिरण्मयांगदस्तम्। स्फुरंति शोभमानानि महांति च रत्नानि तैर्युक्तं किरीटं कुंडले च यस्य स तथा तम्॥ ९॥ ❀ ❀ उन्निद्रस्य विकसितस्य हृत्पंकजस्य कर्णिकाख्यालये योगेश्वरैः सनकादिभिरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य स तथा तम्। श्रीरेव लक्षणं चिह्नं यस्य वक्षसि स तथा तम्। कुस्तुभात्समुद्राज्जातं कौस्तुभं तेन रत्नेन युक्ता कंधरा यस्य स तथा तम्। अम्लानानां नवपल्लवदलानां लक्ष्मीर्यस्याः सा तथा तया॥ १०॥ ❀ ❀ मेखलाया काञ्च्या अंगुलीयकैरंगुलीभूषणैः महांति धनानि गृह्णंतीति महाधनानि तैः स्निग्धाश्चामलाश्च ते तैः कुञ्चिता वक्राश्च नीलाश्च ते कुंतलास्तैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुंदरम्॥ ११॥ ❀ ❀ अदीनलीलयोद्भूताभ्यां हसितेक्षणाभ्यामुल्लसंत्योर्भ्रुवोर्भंगेन स्फुरणविशेषेण संसूचितो भूर्यनुग्रहो येन स तथा तम्। ईक्षेत चिंतामयं चिंताप्रधानं "यस्मात्संचिंतितो विष्णुश्चिंतितं प्रददात्यज" इत्यादेः कियंतं कालं चिंतनमत्राह यावदिति। यावद्धारणया समग्रांगे मनोऽचलमवतिष्ठते तावदिति शेषः॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

महारत्नानि पद्मरागादीनि॥ ९॥ ❀ ❀ उन्निद्रं विकसितं हृत्पङ्कजं तस्य कर्णिकैवालयस्तत्र योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य तमिति तद्भक्तान् योगेश्वरानपि ध्यायेदिति भावः। श्रीलक्ष्मणं श्रीरेव लक्ष्म वामस्तनोर्द्ध्वलक्ष्मी रेखा तद्युक्तम् पामादिविहितो मत्वर्थीयो न-प्रत्ययः! कौस्तुभरत्नं तद्ग्रथनहिरण्मयसूत्रं कन्धरायां यस्य तम्। आचितं व्याप्तम्॥ १०॥ ❀ ❀ महाधनैः बहुमूल्यैः। स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं मनोहरम्॥ ११॥ ❀ ❀ अदीनमतिमाधुर्यं यल्लीलाहसितं तद्युक्तमीक्षणञ्च उल्लसन्नुल्लासं प्राप्नुवन् भ्रूभङ्गश्च ताभ्यां संसूचितो भूर्यनुग्रहो येन तम् चिन्तामयं चिन्तयैवाविर्भवन्तम्॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

प्रसन्नं ध्यात्रानंदप्रदं वक्त्रं यस्य। नलिनं पद्मं तद्वदायते दीर्घे ईक्षणे यस्य। कदंबकिंजल्कवत् कदंबपुष्पकेसरवत् पिशंगे वाससी यस्य। लसंति महारत्नानि येषु तानि हिरणमयान्यंगदानि यस्य। स्फुरंति च तानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानि यस्य तम्॥ ९॥ ❀ ❀ उन्निद्रहृत्पंकजस्य विकसितहृदयकमलस्य कर्णिकैवालयः स्थानं तत्र योगेश्वरैरास्थापितौ ध्यानगोचरीकृतौ पादपल्लवौ यस्य। श्रीरूपं लक्ष्म चिह्नं विद्यते यस्य सः श्रीलक्ष्मणस्तम्। पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः। तस्याकृतिगणत्वात् कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य। अम्लाना विस्फूर्यमाणा लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तया आचितं सर्वतो विस्फूर्यमाणम्॥ १०॥ ❀ ❀ मेखलायां कटिसूत्रेणांगुलीयकादिभिश्च विभूषितम् स्निग्धैः सस्नेहैरमलैरुज्वलैः कुंचितैर्वक्रैर्नीलवर्णैरेवंविधैः कुंतलैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुंदरम्॥ ११॥ ❀ ❀ अदीनेनोदारेण लीलाहसितेन युक्तं यदीक्षणं तेनोल्लसद्भिर्भ्रूभंगैर्भ्रूविक्षेपैः सम्यक

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सूचितो भूर्यनुग्रहो येन तम् । चिंतामयं चिंताया ध्यानादाविर्भूतं तत आगत इत्यधिकारे मयट् एनं ध्येयमीश्वरसंतर्यामिणं यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठेत तावदीक्षेत ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

किञ्च । प्रसन्नवक्त्रम् । प्रसन्नं भक्तेभ्यः फलदानार्थं वक्त्रं यस्य । नलिनवत् आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य । कदम्बकिञ्जल्कवदर्धपीतारक्त[1]मन्तभागे [2]चाऽन्ते मुक्ताफलसहितं रेखाकारञ्च । कदम्बकिञ्जल्कवत्सुवर्णदण्डाकारसूत्रनद्धमुक्ताव्याप्तं कृतार्थीकृताशेषजीवयुक्तवेदरूपम् । एतादृशं भगवतः पीताम्बरम् । लसन्ति महारत्नानि यस्मिन् हिरण्मये अङ्गदे । अङ्गदं बाह्वाभरणम् । स्फुरन्ति महारत्नानि किरीटे कुण्डलयोश्च यस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उन्निद्रे विकसिते हृदयरूपे पङ्कजे या कर्णिका तस्मिन् यदालयं गृहं सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं तस्मिन्नालये योगेश्वरैरासमन्तात्स्थापितं पादपल्लवं यस्य । श्रीः लक्ष्म चिह्नं यस्य । कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य । अम्लाना लक्ष्मीर्यस्याः । सर्वदा प्रत्यग्रविकसितपुष्पयुक्ता । तादृश्या वनमालया अञ्चितं पूजितम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ मेखलया कटिदोरकरूपया । अङ्गुलीयकैश्च महाधनैः अमूल्यरत्नादियुक्तैः । उभयत्र विशेषणम् । नूपुरमेकं महाराजचिह्नरूपम् । आदिशब्देन वलयादि । [3]स्निग्धाश्च तेऽमलाश्च । कुञ्चिता नीलाः कुन्तलाः । तैर्विरोचमानं यदाननं तेन यो हासस्तेन सुन्दरम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अदीनं यल्लीलाहसितम् । सर्वेभ्यो याचकेभ्यः सर्वफलदानेऽप्यसङ्कोचयुक्तमदीनम् । लीलाहसितेन युक्तं यदीक्षणं तेन उल्लसन्त्यौ ये भ्रुवौ तयोर्भङ्गस्तेन संसूचितः भूरि अधिकः अनुग्रहो येन । एतादृशं चिन्तया प्रकटीभूतं राजाधिराजरूपमीश्वरमीक्षेत । यावन् मनः धारणया सर्वाङ्गस्थितया अवतिष्ठते चाञ्चल्यं न प्राप्नोति ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रसन्नमनुग्रहोन्मुखं वक्त्रम् मुखं यस्य तम् । नलिनं कमलं तद्वत्तापहरे आयते दीर्घे ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । कदम्बकुसुमस्य यः किञ्जल्कः केशरस्तद्वत्पिशङ्गे पीते वाससी यस्य तम् । लसन्ति महारत्नानि येषु तानि सुवर्णमयानि अङ्गदानि यस्य तम् । स्फुरन्ति यानि महारत्नानि तन्मयानि किरीटकुण्डलानि यस्य तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उन्निद्रं विकसितं यत् हृत्पङ्कजं हृदयकमलं तस्य कर्णिकैव आलयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैराख्थापितौ पादपल्लवौ यस्य तम् । श्रीर्लक्ष्मीरेव लक्ष्म चिह्नं यस्य स श्रील[4]क्ष्मणस्तं वामस्तनोर्ध्वं लक्ष्मीरेखायुक्तम् । कौस्तुभं रत्नं कन्धरायां यस्य तम् । अत्र कन्धराशब्दस्तदासन्नवक्षःपरः । अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तया वनमालया आचितं व्याप्तम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ मेखलया कटिसूत्रेण महाधनैः अमूल्यरत्नादियुक्तैः अङ्गुलीयकैर्नूपुरकङ्कणादिभिश्च विभूषितं विशेषेणालङ्कृतम् । आदिपदेन वलयादिहस्तभूषणग्रहणम् । स्निग्धानि अमलानि आकुञ्चितानि नीलानि च यानि कुन्तलानि तैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अदीनं सर्वपुरुषार्थप्रदप्रसन्नतासूचकत्वेन अत्युदारं यल्लीलाहसितं तेन युक्तं यदीक्षणं तेनोल्लसन्तो ये भ्रूभंगा भ्रूविक्षेपास्तैः संसूचितो भूर्यनुग्रहो येन तम् । चिन्तामयं चिन्तयाविर्भूतमेनमीश्वरं यावद्धारणया मनोऽवतिष्ठते निश्चलं भवति तावदीक्षेत पश्येदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनके मुखपर प्रसन्नता झलक रही है । कमलके समान विशाल और कोमल नेत्र हैं । कदम्बके पुष्पकी केसरके समान पीला वस्त्र धारण किये हुए हैं । भुजाओंमें श्रेष्ठ रत्नों से जड़े हुए सोनेके बाजूबंद शोभायमान हैं । सिर पर बड़ा ही सुन्दर मुकुट और कानोंमें कुण्डल हैं, जिनमें जड़े हुए बहुमूल्य रत्न जगमगा रहे हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उनके चरण-कमल योगेश्वरों के खिले हुए हृदय कमलकी कर्णिकापर विराजित हैं । उनके हृदयपर श्रीवत्सका चिह्न-एक सुनहरी रेखा है । गलेमें कौस्तुभमणि लटक रही है । वक्षःस्थल कभी न कुम्हलानेवाली वनमालासे घिरा हुआ है ॥ १० ॥ ❀ ❀ वे कमरमें करधनी अँगुलियोंमें बहुमूल्य अँगूठी, चरणोंमें नूपुर और हाथोंमें कंगन आदि आभूषण धारण किये हुए हैं । उनके बालोंकी लटें बहुत चिकनी, निर्मल, घुँघराली और नीली हैं । उनका मुख-कमल मन्द-मन्द मुसकानसे खिल रहा है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ लीलापूर्ण उन्मुक्त हास्य और चितवनसे शोभायमान भौंहों के द्वारा वे भक्त-जनोंपर अनन्त अनुग्रहकी वर्षा कर रहे हैं । जबतक मन इस धारणाके द्वारा स्थिर न हो जाय, तब यक बार-बार इन चिन्तनस्वरूप भगवान् को देखते रहने की चेष्टा करनी चाहिये ॥१२॥

---

१. पीतारक्तयुक्तमिति क ख २. बाऽन्ते इति ग. घ. ३. स्निग्धानि च तान्यमलानीति कुन्तलानीत्यन्तं क्लीबपाठः क. । ४. श्रीलक्ष्मणमित्यत्र मत्वर्थीयो नप्रत्ययः पामादिलक्षणः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत्[1] पादादि यावद्धसितं गदाभृतः।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः।
तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥
स्थिरं सुखं चासनमाश्रितो यतिर्यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम्।
काले च देशे च मनो न सज्जयेत् प्राणान् नियच्छेन्मनसा जितासुः ॥ १५ ॥
मनः[3] स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ[4] एतां निनयेत् तमात्मनि[2]।
आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अस्यैव ध्यानमाह। एकैकश इति। अनुभावयेद्ध्यायेत्। यद्यज्जितमयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादि स्थानमवयवस्तत्तदपोह्य त्यक्त्वा परंपरं जंघाजान्वादि धारयेद्ध्यायेत्। शुद्ध्यति तस्मिन्निश्चला भवति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तवैराजधारणाया एतद्धारणांगत्वमाह। यावदिति। परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात्। कुतः। विश्वेश्वरे द्रष्टरि, न तु दृश्ये चैतन्यघनत्वात्। भक्तियोगः प्रेमलक्षणः। क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम्, अनेन कर्मापि भक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम्। प्रयतो नियमतत्परः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तमिदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सार्धैश्चतुर्भिः। अंग हे राजन् एवंभूतो यतिर्यदेमं लोकं देहं जिहासुर्हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत्संगं न प्रापयेत्। न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किंतु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखकरं चासनमास्थितः प्राणं नियच्छेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत् गृहीतविषयं मनः बुद्ध्या निश्चयरूपया नियम्य तन्मात्रं कृत्वा एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि निनयेत्प्रविलापयेत्। तं च क्षेत्रज्ञमात्मनि शुद्धे, तं च शुद्धमात्मानमात्मैवाहमित्यात्मनि शुद्धे ब्रह्मण्यवरुद्ध्यैकीकृत्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमेत्। ततः परं प्राप्याभावात् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

यद्वा यथायथा धीः शुध्यति विषयलांपट्यं त्यजति तथातथा धारयेदिति। चित्तशुद्धितारतम्येनैव ध्यानतारतम्यमुक्तं तेनात्यंताशुद्धचित्तस्य नात्राधिकारः। किंतु वैराग्यधारणायामेवेति ध्वनितम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अत एवाशुद्धचित्तत्वादेतद्रूपं ध्यातुं यावन्न शक्नुयात्तावद्वैराजरूपमेव ध्यायेदित्यभिप्रेत्याह। पूर्वोक्तेत्यादि। अवरेऽर्वाचीनाः। अनेन क्रियावसान इति कथनेन ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अंगेति संबुद्ध्यर्थेऽव्ययम्। इत्यर्थ इति। प्राणायामं कुर्यादिति भावः। जितासुर्जितेंद्रियः 'असुः प्राणेंद्रियबले' इति कोशात्। अत्र विश्वनाथेन प्राणानिति पठित्वा व्याख्यातम्। तथा हि—प्राणानिंद्रियाणि मनः नियच्छेत् प्राणान्मनोनियम्यान्कुर्यादित्यर्थः। तेन नियंतरि मनसींद्रियाणि प्रविलापयेदिति द्योतितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततस्तन्मनः स्वबुद्ध्या नियम्येति मनो बुद्धौ प्रविलापयेदिति भावः। बुद्ध्यादिद्रष्टरि जीवे शुद्धे शुद्धजीवेंतर्यामिणि वा शुद्धे शोधितत्वंपदार्थे अग्रे शुद्धे ब्रह्मणि शोधिततत्पदार्थे इति केचित्। ततः शुद्धब्रह्मणः परमन्यत् प्राप्यं नास्ति तस्यैव परमावधित्वादिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

युगपत्कृत्स्नशुभाश्रयगोचरध्यानाशक्तया तदुपायभूतमुक्तरूपस्यैव ध्यानक्रमविशेषमाह। एकैकश इति गदाभृतः परमात्मनः पादादिः पादप्रभृतियावद्धसितं मन्दस्मितावधि। अंगानि एकैकशः प्रत्येकं धियानुभावयेच्चिन्तयेत्। जितं जितं भावनया स्फुरितं प्रतिष्ठितमिति यावत् स्थानं पादगुल्फाद्यवयवमपोह्य त्यक्त्वा विशेषाकारेणेति भावः सामान्याकारेण कृत्स्नशुभाश्रयगोचरज्ञानस्यापेक्षितत्वात्परं परं जंघाजान्वादि स्थानं धीर्यथाशुद्ध्यति प्रसीदत्यनाकुलीभवति तथा धारयेत्। कृत्स्नशुभाश्रयगोचरभक्तियोगोत्पत्तेः पूर्वमिदमवयवशो विभावनं यत्नेन कर्त्तव्यमुत्पन्नायां तु भक्तौ हानायोगात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अतस्तत्सर्वं यत्नेन ध्येयमवयवश इत्याह यावदिति। परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात्स परावरः तस्मिन् विश्वेषामीश्वरे नियंतरि द्रष्टरि सर्वज्ञेऽस्मिन्नुक्तविग्रहविशिष्टे

---

१. प्रा० पा० भावयन्। २. प्रा० पा० चात्मनि। ३. प्रा० पा० मनश्च बुद्ध्या। ४. प्रा० पा० क्षेत्रज्ञमेतं निनयेद्य आत्मनि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरुषे भक्तियोगः विशेषाकारेण कृत्स्नशुभाश्रयगोचरः प्रीतिपूर्वकोऽविच्छिन्नो ध्यानयोगः। यावन्न जायेत नोत्पद्येत तावत्क्रियावसाने आवश्यकानुष्ठानांते पुरुषस्य प्रादेशमात्रं पुरुषमित्युक्तस्य पुरुषस्य स्थविष्ठं रूपं दिव्यात्मस्वरूपापेक्षया स्थविष्ठं विग्रहं प्रयतः समाहित अवयवशः स्मरेदित्यर्थः। स्थविष्ठं रूपं वैराजस्य पूर्वोक्तरूपमिति तु मंदं रूपांतरोपासनाया एतद्रूपोपासनानुपयुक्तत्वात्॥ १४॥ ❁ ❁ एवमेकैकमवयवं शिक्षयित्वा पश्चादेकैकांगध्यानपूर्वकं कृत्स्नध्यानाभ्यास उक्तः। अथैतद्दशोपासनानिष्ठस्य देहत्यागप्रकारं वक्ष्यन्स्वात्मनः परमात्मनि समर्पणप्रकारमाह स्थिरमिति। यतिर्योगी यदा परिपूर्णभक्तियोगसंपादकशरीरावस्थितिहेतुभूतप्रारब्धावसानकाले अंग हे राजन्निमं लोकं प्राकृतं लोकं जिहासुर्हातुमिच्छुर्भवति तदा गंगातीरोत्तरायणादिदेशकालादिषु मनो न सज्जयेत्सक्तं न कुर्यात्किन्तु जितप्राणः जितासुः स्थिरं निर्भयदेशस्थं सुखदमृद्वासनमास्थितः मनसा प्राणानींद्रियाणि नियच्छेदनन्यपराणि कुर्यात्॥ १५॥ ❁ ❁ स्वबुद्ध्या निश्चयात्मिकया बुद्ध्याऽमलया भगवदुपासनेन निर्धूतमलया मनः नियम्य बुद्धिव्यापारमात्ररतं कृत्वा एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे जीवे निनयेन्नियच्छेत्तं क्षेत्रज्ञमात्मनि नियच्छेदित्यर्थः। एवमात्मानं जीवमात्मनि परमात्मनि अवरुध्य समर्प्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिः सन्कृत्त्याद्विरमेत् अंतकाले परमात्मनि स्वात्मसमर्पणावधिकर्म न त्याज्यमिति कृत्याद्विरमेतेत्यनेनावगम्यते। आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्॥ ४।१।१२॥ इति न्यायेनोपासना या आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वेन तन्निष्पादककृत्स्नस्याप्यप्रयाणादनुवर्तनीयत्वान्न हि मुमूर्षोः कृत्यविरतिर्विधेयास्वत एव विरतेः। अत्र यद्यपि यदा जिहासुरिमंगलोकमित्यनेन योगिनां स्वच्छंदमरणानां कृत्यमेव प्रतीयते तथापि "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति कृत्स्नयोगशरीरारंभकप्रारब्धावसान एव परमात्मसंपत्तिश्रवणान्न तेषामिदं कृत्यं न च मुमूर्षोरनवहितकरणत्वेनाशक्तत्वान्न सज्जेन्नियच्छेद्विरमेतेत्यादिविधिविषयत्वानुपपत्त्या स्वच्छंदमरणानां कृत्यमेवेदमिति वक्तुं युक्तं योगप्रभावातिशयेन करणानां स्वायत्तत्वात्। ये च योगमाहात्म्यादविनष्टा एव प्रारब्धे म्रियंते तेषां पुनः संसार एवात एव भीष्मादीनामुत्तरायणादिकालप्रतीक्षा प्रारब्धस्याविनष्टत्वात्। अतो यदेत्यस्य प्रारब्धावसान इत्युक्त एवार्थः साधुः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सर्वांगस्मरणाशक्तस्य स्मरणप्रकारमाह एकैकश इति ध्यानेन जितमनायासेन ध्यानविषयं स्थानमवयवमपोह्य वशीकृत्य परंपरमजितमनभ्यस्तमवयवपादमारभ्य यावद्धसितं*पुष्पितं वनमितिवत् वद्धासने विकसितं मुखं हसितमिति लक्ष्यते। मुखपर्यन्तं सांगोपांगं प्रतिधिया मनोधारयेत्। यथायथा धीःशुध्यति सर्वांगध्यानक्षमा भवति तथातथाभ्यस्तं कुर्यादतः सर्वांगध्यानासामर्थ्ये तावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः॥ १३॥ ❁ ❁ इममेवार्थमुपसंहरति। यावदिति। परान्ब्रह्मादयोऽप्यवरा यस्मात्स परावरस्तस्मिन्। द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि। विश्वेश्वरे हरौ। यावत्सर्वोत्तमोत्तममहोपकारकोऽतएव सर्वतः प्रियतम इति ज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणाभक्तिपरम्। पुरुषस्य। स्थवीयोऽतिस्थूलं रूपम्। स्मरेत। तत्रापि निरन्तरध्यानासक्तः सन् नित्यक्रियावसाने प्रयतः प्रयत्नवान् स्मरेतेत्यन्वयः॥ १४॥ ❁ ❁ इदानीमुक्तविधोपासनाजनितज्ञानेनापरोक्षकृतपरमात्मतत्त्वस्य तत्प्रसादाद्विज्ञातब्रह्मादितत्त्वस्य ज्ञानिनो यदा देहत्यागेच्छा तदा स्वदेहगतेंद्रियाद्यभिमानिदेवतालयस्मरणपूर्वकं मोक्षप्रकारमाह स्थिरमिति। यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामोऽपरोक्षज्ञानी इमं लोकं देहं यदा जिहासुस्त्यक्तुमिच्छति तदा यथासुखं भवति तथा स्थिरमचलमासनमास्थितः काले देशे च कालस्थेषु देशस्थेषु च विषयेषु च यावन्मनो न सज्जेत् सक्तं न कुर्यात् अथ मनसा स्ववशेन प्राणान्विषयानुधावंतीन्द्रियाणि च नियच्छेत् तत आहरेदाहृत्य च प्राणान्नियच्छेत्प्राणायामान् कुर्यादथ जितासुर्भक्त्या प्राप्तप्राणप्रसाद इन्द्रियप्रेरकान् दिशादिदेवान् मनोऽभिमानिनींद्रे नियच्छेत् इंद्राधीनांश्चिंतयेत्॥ १५॥ ❁ ❁ मनश्च मनोऽभिमानिनमिन्द्रञ्चामलया बुद्ध्या बुद्धिदेवतयोमया नियम्य तदधीनं स्मृत्वैवां बुद्धिदेवतामुमां क्षेत्रज्ञे जीवान्तर्यामिणि हरौ निनयेत् नितरां तदधीनाश्चिन्तयेत् तं क्षेत्रज्ञमात्मनि देहमध्यस्थे हरौ निनयेत् तदैक्येन चिन्तयेत् तं देहगतमात्मानं हरिमात्मनि सर्वगते हरावरुध्य तदेकीभावेन सञ्चिन्त्य देहादुत्क्रम्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तसर्वाधिकमङ्गलाख्यविष्णुरूपो धीरः कृत्याद्विधिनिषेधलक्षणात्कार्याद्विरमेदित्यन्वयः "भक्त्या प्राणं वशे नीत्वा जितप्राणो भवत्युत जीवस्थो भगवान् विष्णुः क्षेत्रज्ञ इति गीयते हृद्गतस्तु स एवात्मा व्याप्तोऽप्यात्मेति भण्यते। हरौ हरेर्भवेन्नीतिस्तदेकत्वस्य चिन्तनम् अन्यत्र तन्नियम्यादिचिन्तनं नीतिरुच्यत" इति प्रमाणेभ्य उक्त एवार्थोऽन्योन स्वकपोलकल्पित इति भावः। मनस्तत्त्वं बुद्धितत्त्वे बुद्धितत्त्वं क्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूते तं क्षेत्रद्रष्टारमात्मनि शोधितत्वंपदार्थे चिन्मात्रे तमात्मानं शोधितत्वंपदार्थभूतमात्मनिशोधितपदार्थभूते परमात्मन्यवरुध्यैकीकृत्य भेदहेतुमविद्याधिष्ठानम् यथार्थज्ञानेन निरस्य कृत्यात् विरमेतेति मायावादिनः एतां व्यष्टिरूपां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे समष्टिरूपहिरण्यगर्भात्मनि कारणात्मने कारणात्मानमात्मनि शुद्धे ब्रह्मण्यवष्टभ्य कृत्याद्विरतः स्यादिति पौराणिकंमन्याः इति द्वयमपि प्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयं मनश्चेति च शब्देन मनः शब्दवाच्यं रुद्रं बुद्धिशब्दवाच्यां वाणीं विरिंचलक्ष्मीद्वारा क्षेत्रज्ञे लयं तत्त्वानां स्वस्वकारणेषु कल्पत इति ज्ञातव्यम् "उपाधिके समीपे चेति शांतिः प्रशमंगले इति च मंगलं भगवान् विष्णुः" इति च॥ १६॥

---

*पुष्पितमित्युक्ते यथावनमित्यर्थो लभ्यते तद्वदित्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

यावदिति । भक्तियोगः केचित् स्वदेहान्तः इत्यादिनोक्तसाधनलक्षणाभिनिवेशः अन्यत्तैः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अनन्तरं पूर्ववत् च यदि महत्कृपाविशेषेण दिव्यदृष्टिता भवति, तदा विशेषोपलब्धिश्च भवेत् । न चेत्, निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मानुभवेन तल्लीन एव भवति । तथैव निदिध्यासनमपि तेषाम् तथा च स्थिरमित्यादि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तथा मन इति । तच्च क्षेत्रज्ञं स्वरूपभूतया बुद्ध्या आत्मनि तत्द्रष्टृत्वादिरहिते शुद्धे जीवे । अन्यत्तैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति । नु निश्चितं भावयेत् ध्यायेत् । जितं जितं ध्यानेनाभ्यस्तं स्थानं पादगुल्फादि अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वादि धारयेत् स्वमनः प्रयोज्य ग्राहयेदित्यर्थः । यथा यथा धीश्च शुध्यति विषयलाम्पट्यं त्यजति तथा तथा धारयेदिति चित्तशुद्धितारतम्येनैव ध्यानतारतम्यमुक्तम् । तेनात्यन्ताशुद्धचित्तस्य नात्राधिकारः किन्तु वैराजधारणायामेवेति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अतएवाशुद्धचित्तत्वादेतद्रूपं यावद्ध्यातुं न शक्नुयात् तावद्वैराजरूपमेव ध्यायेदित्याह यावदिति । परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात् । कुतः विश्वेश्वरे, द्रष्टरि न तु दृश्ये । भक्तियोगः योगाङ्गभूतध्यानलक्षणः । क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानन्तरम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यैव भक्तिमिश्रयोगिनः स्वयं देहत्यागकृत्यमाह स्थिरमिति । लोकं देहं यदा जिहासुर्भवेत् तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनः न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् । योगिनः कालदेशौ न सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा प्राणान् इन्द्रियाणि मनसा नियच्छेत् प्राणान्मनोनियम्यान् कुर्य्यादित्यर्थः । तेन नियन्तरि मनसि इन्द्रियाणि प्रविलापयेदिति द्योतितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततश्च तन्मनः स्वबुद्ध्या नियम्येति मनो बुद्धौ प्रविलापयेदिति भावः । एतां स्वबुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि जीवे निलयेत् प्रविलापयेत् तञ्च क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धजीवे तम् आत्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन्ः कृत्याद्विरमेत् । मुक्तस्य कर्त्तव्यान्तराभावादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

ध्यानमाह एकैकश इति । गदाभृतो ध्येयस्य ध्यातृत्राणाय गृहीतकौमोदकेः पादादियावद्धसितं हसितयुक्तमुखावधि अङ्गानि एकैकशः धिया भावयेद्ध्यायेत् । जितं जितं स्थानं सुज्ञातं पादगुल्फाद्यम् । अपोह्य सुज्ञातत्वेन हृदि निधाय परंपरं जंघाजान्वादि धीर्यथायथा शुद्ध्यति तत्र तत्र निष्ठां प्राप्नोति तथा तथा धारयेद्ध्यायेत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वैराजधारणासाधनभूता तावदनुष्ठेयैव यावत्साध्यधारणाश्रये भक्तिर्न भवेदित्याह यावदिति । अस्मिन्नुक्तशरीरिणि द्रष्टरि सर्वांतर्यामिणि परेऽरे यस्मात्तस्मिन् विश्वेश्वरे सर्वेश्वरे यावत् भक्तियोगो न जायते तावत्क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानावसाने पुरुषस्य वैराजस्य स्थवीयं स्थूलं चतुर्दशभुवनात्मकं प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अथेदृग्भजननिष्ठावतो देहविसर्जनप्रकारं वक्तुं भगवत्यात्मसमर्पणप्रकारं भगवत्स्वरूपं चाह स्थिरमिति चतुर्भिः । अंग हे राजन् ! यतिर्भगवद्ध्यानयोगी यदा प्रारब्धकर्मक्षयकाले इमं लोकं प्राकृतं लोकं जिहासुर्हातुमिच्छुः स्यात् तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले उत्तरायणादौ च मनो न सज्जयेन्न प्रापयेत् । किन्तु स्थिरं सुखमासनमास्थितः जितासुर्जितप्राणः मनसा प्राणमिंद्रियगणं नियच्छेद्भगवत्परं कुर्यात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तन्मनः स्वबुद्ध्या नियम्य एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे आत्मनि जीवे निनयेन्नियच्छेत् । सर्वं देहेंद्रियरूपं जडवर्गं स्वनियम्यं स्वस्मात्पृथक् चिंतयेदित्यर्थः । तमात्मानं जीवम् आत्मनि भगवति निरुध्य समर्प्य धीरो लब्धोपशांतिः कृत्याद्विरमेत अनेन स्वात्मसमर्पणावधिसाधनावृतिर्दर्शिता ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

सर्वाङ्गास्फुरणे पुनरेकैकशोऽङ्गानि धारयेत् । एकं धृत्वा तस्य स्वाधीनतायां जातायां द्वितीयं धारयेदिति धियेत्युक्तम् । अत्र धारणायां क्रमो विवक्षितः । तदाह—पादादि यावद्धसितमिति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टं भविष्यति । गदाभृत इति प्राणनिश्चलता सूचिता । जितं जितं स्थानं स्वाधीनं स्वाधीनं स्थानं पादाद्यपोह्य 'ग्राहकबुद्ध्यग्रभागात्त्याजयित्वा तेनाऽग्रेणाऽन्यद्ग्राह्यम् । अन्यग्रहणे तथा भगवदवयवस्य अधिका गुणाः स्मर्त्तव्या यथा बुद्धिदोषा अपगच्छेयुः । तदपगमे बुद्धिर्विशदा भवति । तदा अवयवान्तरमपि माति । एवमुत्तरत्राऽपि । यथा यथा बुद्धिः शुद्ध्यति तथा तथा परं धारयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इयं च धारणा सञ्जातभक्तेर्भवति । यावत्पुनर्भक्तिर्न जायते तावत्पूर्वैव धारणा कर्त्तव्येत्याह—यावदिति । परेऽवरे यस्मात् । परावरत्वस्फुरणमपि सर्वोत्तमत्वरूपं

---

१ ग्राहकबुद्धिग्रहणादिति ख. ग. ग्राहकबुद्ध्यग्रभावादिति घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रेमभक्तेरङ्गं माहात्म्यज्ञानापरपर्यायम् । अस्मिन्निति स्वयं भक्त्या तं पश्यन्नाह । द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्ववस्तुषु चैतन्यरूपेण वा प्रत्यग्रूपेण वा प्रकाशमाने । योगपदेन स्वसाधनं साधनभूतं भक्तेः स्थिरं रूपमुक्तम् । तावत् स्थवीयः स्थूलम् । पुरुषस्य पूर्वोक्तस्य । क्रियावसाने अग्निहोत्रादिकं कृत्वा अव्यग्रशुद्धावस्थायाम् । संन्यासं गृहीत्वेति केचित् । तदा निरन्तरं स्मरणं भवति । परं क्रियाया हेतुत्वं न स्यात् । प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया साधकत्वकल्पनाया उत्कृष्टत्वात् । "पुण्यतीर्थजलाप्लुत" इति नियमानामुक्तत्वाच्च । प्रयतः सावधानो भूत्वा । नियमेऽपि धर्मः । अन्यभावनापरित्यागार्थं वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमन्तकाले पाक्षिकदोषपरिहारार्थं योगं साधयित्वा तस्य दृष्टोपायत्वज्ञापनाय बुद्धिपूर्वकं मरणप्रकारमाह स्थिरमित्यादिना—फलमुखमेतदङ्गं सन्निहितम् । उत्तराङ्गमिति केचित् । अवान्तरव्यापार इत्यपरे । स्थिरमचञ्चलम् । सुखं कोमलम् । पद्मासनादिरूपं वृष्या¹दिरूपं वा । आ समन्तात् स्थितः । मनसाऽप्यन्यत्र गमनं निवारितम् । अतः परं संन्यासो नित्यः । तदा वा संन्यासः कर्त्तव्य इत्याह—यतिरिति । प्राणायामं कृत्वा पञ्चाक्षरं संन्यासमन्त्रं त्रिर्जपित्वा "अभयमभयं भूतेभ्य" इति भूताभयदानमुक्त्वा ब्रह्मणस्त्रिविधनिर्देशमुक्त्वा "वसुरण्वो विभूरसी"'ति महोपनिषदर्थं भावयित्वा ब्रह्मणि प्रणवेन जीवयोजनं यतित्वम् । एवं भूत्वा तदा अन्यदा वा यदा जिहासुर्भवति । इमं लोकं देहम् । तदा देशकालापेक्षा न कर्त्तव्येत्याह—देशे च काले चेति । देशे बदरिकाश्रमादिपुण्यस्थाने । काले उत्तरायणे । चकारादुभयाङ्गधर्मेषु मनो नाऽऽसक्तं कुर्यात् । विशेषणभूत एव देशादौ चित्तं व्यापृतं मा भवेदिति तदा केवलं भगवन्निष्ठं मनः कृत्वा यद्देशादिभिर्भविष्यति तद्भगवतैव भविष्यतीति मनः स्थैर्यं विधाय प्राणान्नियच्छेत् । मूलाधारादपानं सङ्कोच्य तत्र प्राणं निधाय कुण्डलिनीप्रबोधनेन प्रबुद्धां तां प्राणापानसहितां सुषुम्णारन्ध्रे निवेश्य वायुमूर्ध्वं नयेदित्यर्थः मनसा बुद्धिसहितेन देहचालनादिकमकृत्वा एतत्सामर्थ्यं जितासोरेव भव²तीति तदवसरे³ स्मारयति—जितासुरिति । एवङ्कृते वा जितासुर्भवति । यदा कश्चित्स्वग्रामान्निष्काश्यते तदा जयः सिद्धो भवति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरं मनः स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या सङ्घातव्यतिरिक्तरूपया । अमलया भक्त्यादिभिः शुद्धया । नियम्य स्थिरं कृत्वा प्रयत्नं त्याजयित्वा । दण्डवत्त्यक्त्वेति यावत् । स्वस्मिन् वा स्थापयित्वा बुद्ध्या वा संयोज्य । तां बुद्धिं मनः समाहितां वा । क्षेत्रज्ञे शारीरे आत्मनि । यः क्षेत्रं देहादि अहमिति ममेदमिति वा अभिमन्यते तस्मिन् प्रवेशयेत् । तञ्च क्षेत्रज्ञं भगवतो रूपविशेषे सर्वजीवसमूहरूपे आत्मनि "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित" इति वाक्यनिरूपिते भगवद्विभूतिरूपे । तमात्मानं भगवति तस्मि⁴न्नेव भगवद्रूपे । अवरुध्य एकीकृत्य पुनर्देहानुसन्धानार्थमिच्छामकृत्वा धीरो भूत्वा तत्राऽऽत्मनि लब्धोपशान्तिः कुर्यात् कोटिजन्मभिः कृतात् कर्तव्यात् सर्वेभ्य एव प्रयत्नेभ्य उपरतो भवेत् । समाधाविव स्थित्वा पुनर्नाऽऽगच्छेदित्यर्थः । अत्रैव मुक्तिरित्येकः पक्षः एवं स्थिते देहः स्वयमेव स्वकारणलयाद्गच्छति । परं तन्नाऽनुसन्धत्ते । एतत्तृतीये वक्ष्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कथं धारयेदित्याकाङ्क्षायामाहुः जितं जितमित्यादि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यावन्नेत्यत्र पूर्वोक्तन्यायेनेति । स्वप्नजनेक्षितृन्यायेनेत्यर्थः । तत्र 'परावरेस्मिन्नि'ति (मूल) पदाभ्यां माहात्म्यज्ञानपूर्विकां भक्तिं भगवदाविर्भावं स्वस्मिन् सूचयतीति भक्तियोगपदेन भक्तिलक्षणं योगमपि स्वस्मिन् सूचयतीत्याशयेनाहुः योगपदेनेत्यादि । स्वसाधनं स्वकृतं चित्तनिरोधरूपं साधनम्, साधनभूतं भक्तेः स्थिरं रूपमुक्तमसाधारणं भक्तिनिरूपकमुक्तम्, स्वस्मिन् भक्तिलक्षणो योग उक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्तस्य क्षरस्येत्यर्थः । क्रियाया हेतुत्वङ्गीकार इष्टापत्तौ दूषणमाहुः प्रतिबन्धकेत्यादि । उत्कृष्टत्वञ्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' 'स्वर्गः सत्त्वगुणोदय' इत्यादिवाक्यैरवगन्तव्यम् । प्रकृतानुशयोयमेवेत्यत्र विनिगमकमाहुः पुण्येत्यादि प्रयत इत्यादि च । फलानभिसन्धाने धर्मस्य किं प्रयोजनमित्यतः पक्षान्तरमाहुः अन्येत्यादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स्थिरमित्यत्र एतदङ्गमिति, बुद्धिपूर्वकं मरणं स्मरणस्याङ्गं सन्निहितं सहकारीत्यर्थः । उत्तराङ्गमिति फलजननदशायां सहकारि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मनः स्वेत्यत्र अत्रैव मुक्तिरितीति । अत्रैव हृदयाकाश एवेत्यर्थः । एतेन कठे (कठे) 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' तद् यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेद ँ शरीर ँ शेते बृ०४—४—७ इत्यादिका श्रुतिर्व्याख्याता ज्ञेया । एवं स्थिते इति स्वजीवमक्षरे संयोज्य स्थिते सतीत्यर्थः । स्वकारणलयादिति, देहाकारणञ्च प्राणधारणप्रयत्नो वा अविद्याकामकर्माणि वा तल्लयश्चोपशमाज्ज्ञेयः । अत्रैवमुक्तौ प्रमाणमाहुः तृतीय इति, देवहूतिसंसिद्धौ स्फुटं, ततोऽवधेयम् ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता-बालप्रबोधिनी

एवं धारणामुक्त्वा ध्यानमाह—एकैकश इति । गदाभृतः परमात्मनः पादादि पादप्रभृति यावद्धसितं मन्दस्मितावधि एकैकशः प्रत्येकमङ्गानि धियाऽनुभावयेत् चिन्तयेत् । यथा यथा ध्यानेन धीः शुद्ध्यति तस्मिन्निश्चला भवति तथा तथा जितं

1 वृष्यादिरूपं वेति ख. 2 सम्भवतीति क. ग. 3 तदवसरमिति क. 4 तस्मिन्नेव वा भगवद्रूपे इति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जितं अनायासेन स्फुरितं स्फुरितं स्थानं पादगुल्फाद्यवयवमपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वाद्यवयवं धारयेत् हृदये ध्यायेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तवैराजधारणाया एतद्धारणाङ्गत्वमाह—यावदिति । परे ब्रह्मादयः अवरे यस्मात्तस्मिन् विश्वस्येश्वरे नियन्तरि द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि अस्मिन्नुक्तविग्रहविशिष्टे अशुद्धबुद्धित्वात् यावद्भक्तियोगः परमप्रेमलक्षणो न जायते तावच्चित्तशुद्धयर्थं अग्निहोत्राद्यावश्यकीः क्रियाः कुर्वंस्तदवसाने तत्समाप्तौ सावकाशसमये प्रयतः प्रयत्नवान् सन् पुरुषस्य भगवतः स्थवीयः स्थूलतरं पूर्वोक्तं रूपं स्मरेत ध्यायेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तम्, इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह—स्थिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः । त्वं तु भगवद्भक्तत्वेन अस्मदङ्गतुल्योऽस्यतः सर्वमपि रहस्यं वदाम इति सूचयन्सम्बोधयति—हे अङ्गेति । यतिर्योगाभ्यासी यदा निर्भयपदप्राप्त्यर्थमिमं लोकं देहं जिहासुः स्यात् त्यक्तुमिच्छेत्तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् । न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किन्तु भगवानेवेति दृढनिश्चयः सन् स्थिरं सुखकरं चासनमाश्रितो मनसा प्राणानिन्द्रियाणि नियच्छेत् अनन्यपराणि कुर्यात् । एतच्च प्राणविजयं विना दुष्करमत आह—जितासुरिति । प्राणायामैर्वशीकृतप्राण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अमलया भगवदुपासनेन दूरीकृतमलया स्वबुद्ध्या मनो नियम्य बुद्धिव्यापारमात्ररतं कृत्वा एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे जीवे निनयेत् नियच्छेत् । तं क्षेत्रज्ञमात्मनि परमात्मनि भगवति निनयेत् । एवमात्मानं जीवमात्मनि सर्वात्मनि भगवति अवरुद्ध्य समर्प्य तेन लब्धा उपशान्तिः कामक्रोधादिसर्वदोषनिवृत्तिर्येन तथाभूतः सन् कृत्यात्प्रयत्नाद्विरमेतेत्यन्वयः । एतत्पर्यन्तसाधनानुष्ठाने धैर्यमावश्यकमिति सूचयन्नाह—धीर इति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्के चरण-कमलोंसे लेकर उनके मुसकानयुक्त मुखकमलपर्यन्त समस्त अङ्गोंकी एक-एक करके बुद्धिके द्वारा धारणा करनी चाहिये । जैसे-जैसे बुद्धि शुद्ध होती जायगी, वैसे-वैसे चित्त स्थिर होता जायगा । जब एक अङ्गका ध्यान ठीक-ठीक होने लगे, तब उसे छोड़ कर दूसरे अङ्गका ध्यान करना चाहिये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ये विश्वेश्वर भगवान् दृश्य नहीं, द्रष्टा हैं । सगुण निर्गुण-सब इन्हींका स्वरूप है । जब तक इनमें अनन्य प्रेममय भक्तियोग न हो जाय, तब तक साधकको नित्यनैमित्तिक कर्मोंके बाद एकाग्रतासे भगवान्के उपर्युक्त स्थूल रूपका ही चिन्तन करना चाहिये ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् । जब योगी पुरुष इस मनुष्य-लोकको छोड़ना चाहे, तब देश और कालमें मनको न लगाये । सुखपूर्वक स्थिर आसनसे बैठकर प्राणोंको जीतकर मनसे इन्द्रियोंका संयम करे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर अपनी निर्मल बुद्धि मनको नियमित करके मनके साथ बुद्धिको क्षेत्रज्ञमें और क्षेत्रज्ञको अन्तरात्मामें लीन कर दे । फिर अन्तरात्मा को परमात्मामें लीन करके धीर पुरुष उस परम शान्तिमय अवस्थामें स्थित हो जाय । फिर उसके लिये कोई कर्तव्य शेष नहीं रहता ॥ १६ ॥

न यत्र कालोऽनिमिषां परः[1] प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो[2] न महान् प्रधानम् ॥ १७ ॥
परं पदं[3] वैष्णवमामनन्ति तद् यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥ १८ ॥
इत्थं मुनिस्तूपरमेद् व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशयः ।
स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्य गुदं ततोऽनिलं स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः ॥ १९ ॥
नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तदेवाह । न यत्रेति । यत्रात्मस्वरूपे कालो न प्रभुः किमपि कर्तुं न समर्थः । अत एव देवा न प्रभव इत्याह । अनिमिषां देवानां परः प्रभुः कालोऽपि यत्र न प्रभुस्तत्र कुतो नु देवाः प्रभवेयुः । देवनियम्यानां तु जगतां प्राणिनां का वार्तेत्याह । जगतामिति कुतो न प्रभवंतीत्यपेक्षायां निरुपाधित्वादित्याह । न यत्रेति । यद्वा जगत्कारणान्यपि न यस्य सृष्ट्यादौ प्रभवंतीत्याह । न

१ प्रा० पा० प्रभुः । २ प्रा० पा० विकाराः । ३ प्रा० पा० पदं परं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्रेति । विकारोऽहंकारः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ निरुपाधित्वं कुत इत्यत आह । परमिति । यद्यस्मादेतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेतिनेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवो दौरात्म्यं देहाद्यात्मत्वं विसृज्याहस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदेपदे क्षणेक्षणे हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन्सौहृदं येषां तथाभूताः पदे संतस्तद्वैष्णवं पदमत एव परं सर्वतः श्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्मादित्थं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितो मुनिरुपरमेत् । तुशब्देन 'यदि प्रयास्यन्' इति वक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेष उक्तः तमाह । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं तेन जाता दृक् ज्ञानं तस्य वीर्यं बलं तेन सुरंधिताः विहिंसिता आशया विषयवासना यस्य सः । इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाह । स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदमूलाधारमापीड्य निरुध्यानिलं प्राणमुन्नमयेदूर्ध्वं नयेत् । जितः क्लमो येन । षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नाभ्यां मणिपूरके स्थितं हृद्यनाहतचक्रेऽधिरोप्य उरसि कंठादधोदेशे स्थिते विशुद्धिचक्रे मनस्वी जितचित्तः स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम् । ततो बहुधा गमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तदेव ब्रह्मस्वरूपमेव । अत एव कालस्याप्रभुत्वमेव । अनिमिषामिति षष्ठ्यंतं क्विंवंतमिषे रूपम् । जगतां प्राकृतजगत्स्वेवेशिरे ऐश्यं चक्रिरे । देवा इंद्राद्याः । ननु देवास्तत्त्वाभिमानिनो जगत्कारणीभूतास्तत्र कथं न प्रभवेयुरिति तत्राह । यद्वेति । अत्र संदर्भः—पूर्वोक्तधारणाफलं द्विविधं ब्रह्मकैवल्यप्राप्तिर्वैकुंठप्राप्तिश्च भक्तिसिद्धज्ञाननिष्ठत्वाद्भक्तिमयज्ञाननिष्ठत्वाच्च । अत उत्तरावस्थामजामिलादिन्यायेन तत्रैव वैकुंठाभिव्यक्तिदर्शनार्थमाह । 'न यत्रे' इति युग्मकेन । अत्र वैकुंठस्य सच्चिदानंदरूपत्वं श्रीभगवतैवोक्तम् तद्यथा । "एवमेतान्यथादिष्टाननुतिष्ठंति मे पथः । क्षेमं विदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥" मे पथः ज्ञानभक्तिकर्मलक्षणान् मत्प्राप्त्युपायान् ज्ञानकर्मणोरपि भक्तेषु भक्तेः प्रथमतः कचित् किञ्चित्साहाय्यकारित्वात् क्षेम मद्भक्तिमंगलमयं मत्स्थानं परमं ब्रह्मे.ति जानंति । इत्थमेवोदाहरिष्यते च । "इति संचित्य भगवान्महाकारुणिको हरिः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥" इति । उभयत्रापि चकाराद-ध्याहारादिना त्वर्थांतरं कष्टं भवति । तैरेव च व्याख्यातम् । तमसः प्रकृतेः परमिति । वैकुंठस्यापि विशेषणीकृत्येति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ परं पदमिति अतच्चिद्व्यतिरिक्तं नेतिनेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवो दौरात्म्यं भगवदात्मनोरभेददृष्टिं विसृज्याहस्य श्रीभगवतः पदं चरणारविंदं पदेपदे प्रतिक्षणं हृदोपगुह्याश्लिष्य अनन्यसौहृदा नान्यस्मिन्सौहृदं येषां तथाभूताः संतो यदामनंति तदेव वैष्णवं पदं श्रीवैकुंठाख्यमिति ब्रह्मस्वरूपमेव तदिति तात्पर्यम् । अनेन भक्तिलक्षणसाधनलिंगेन निराकाररूपमर्थांतरं निरस्तम् । अत्र निराकारपरायणस्यापि मुक्ताफलटीकाकृतो दैवाद्व्यंजिता गीर्यथा तत्परं पदं वैष्णवमामंनति अधिकृताधिष्ठितराजाधिष्ठितत्ववत् । ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात्परमित्युक्तम् । विष्णुनेवाधिष्ठितमित्यर्थ इति । अत एव श्रुतावपि तस्य स्वमहिमैकप्रतिष्ठितत्वम् । "स भगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितः" इति । स्वे महिम्नीति । विश्वनाथस्तु—सत्त्वादयः कथं न संतीत्यत आह—परं प्रधानात्परम् । अत एव वैष्णवं पदं विष्णोर्निर्विशेषस्वरूपं तत्प्रसिद्धमेव । तदपि भगवद्भक्ता नारदादय एव यथा जानंति न तथा ज्ञानिनोपीत्याह । यद्ब्रह्म नेतिनेतीत्येवमेनत्तद्व्यतिरिक्तं वस्तु उत्सिसृक्षवः आ सम्यगेवामनंति जानंति । किं कृत्वा दौरात्म्यं केवलं ज्ञानिनामिव निर्बुद्धित्वं विसृज्य कीदृशा अनन्यसौहृदा विष्णुसंबंधव्यतिरिक्तवस्तुनि स्नेहाभाववंतः । अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं चरणारविंदं पदेपदे क्षणेक्षणे हृदोपगुह्य इदमस्माकं सर्वस्वमित्यालिंग्य । अत्र तदुत्सृजंत इत्यनुक्ते यदा स्वप्रभोर्ब्रह्मस्वरूपं केवलमनुबुभूषंति तदाऽतत्त्यक्तुमिच्छवो भवंति सर्वथा तु भगवत्सेवोपकरणत्वात् । दृश्यं जगन्न त्यजंतीत्यर्थाल्लभ्यते । दौरात्म्यमिति । विष्णोर्देहे मायिकत्वबुद्धिमंतो दुरात्मान एव ज्ञेयाः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तं विशेषम् । षट्सु नाभिहृदुरस्तालुमूलभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रेषु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्र प्रथमं नाभेरधः स्वाधिष्ठानचक्रादुपरि नाभ्यां तस्यैव चक्रस्य विशुद्धिचक्रस्य ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यदि प्रयास्यन्नित्यस्याध्यायस्यैव द्वाविंशश्लोको द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नाभ्यादिष्विति । अत्र परोक्तेषु मणिपूरानाहतविशुद्धतालुमूलाज्ञाचक्रब्रह्मरन्ध्रेष्वित्यर्थः ॥ [षट्चक्रभेदस्य विशेषविवृतिरस्मत्प्रकाशिते महानिर्वाणतन्त्रे सप्तपञ्चाशदधिकशततमसंख्याङ्कितपत्रे द्रष्टव्या ।] ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ प्राप्यं परमात्मस्वरूपं वक्ष्यंस्तस्मिन् स्वात्मसमर्पणावधि कर्म न त्याज्यमित्याह न यत्रेति । यत्र वैष्णवे पदे कालो न प्रभुः किमपि कर्तुं न समर्थः अतएव देवो न प्रभव इत्याह अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः कालो यत्र न प्रभुः तत्र कुतो देवाः प्रभवः स्युः । देवनियम्यानां जगतां प्राणिनां का वार्तेत्याह जगतां प्राणिनां ये ईशिरे जगंति ये न्ययमयन्देवाः ते कुतो न प्रभवः तन्नियाम्यानां जगतां त्वप्रभुत्वं कैमुत्यन्यायसिद्धमित्यर्थः सर्वैरनियाम्यं सर्वैरनियन्त्रितमित्यर्थःकिं च यत्र पदे प्रधानं तद्गुणाः सत्त्वादयः प्रधानकार्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूतमहदहंकारादयश्च स्वकीयकार्यजननक्षमा न भवंति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यद्विष्णोः संबंधि परं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्यं स्वरूपं पद्यते गम्यत इति हि व्युत्पत्तिः आमनंति वेदा इति शेषः किंकर्तु मिच्छव आमनंति यद्यस्मिन्नेतन्नेति नेतीति उत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्त-मुत्स्रष्टुमिच्छवः व्यावर्तयितुमिच्छवः अब्रह्मात्मकं स्वतंत्रं वस्तु नेतिनेतीति बोधयंतः कालादिभिरनियाम्यं कालादीनां च नियंतृ यत्सत्त्वादिकार्यास्पृष्टं च वैष्णवं प्राप्यं स्वरूपं वेदांताः आमनंति दौरात्म्यं रागाद्युपहतचित्तत्वं विसृज्य त्यक्त्वा तदर्हपदमर्हस्याराधनीयस्य भगवतः परमनन्यसौहृदा अनन्यसौहृदयेन हृदयस्य हृदादेशः यद्वाऽनन्यसौहृदा वेदांताः आमनंतीति पूर्वेणान्वयः अनन्यतात्पर्यका इत्यर्थः हृदा हृदयेनोपगुह्य पदेपदे क्षणेक्षणे आश्लिष्य कृत्याद्विरमेत तदा कृतकृत्यो भवेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अथ देहादुत्क्रांतिमाह इत्थमिति इत्थं तूपरमेन् देहादितिशेषः तु शब्दः कृत्याद्विरतेर्देहादुपरामस्य वैषम्यद्योतकः इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारत्वेन एतदेवोपपादयति विज्ञानेति सर्वं ब्रह्मात्मकमिति व्यवस्थितमिति मतिर्विज्ञानं भगपदुपासनात्मकं ज्ञानं तदेव दृग्दर्शनात्मकं प्रत्यक्षतापन्नमित्यर्थः तादृशस्य ज्ञानस्य यद्वीर्यं सामर्थ्यं तेन सुरंधितः विहिंसितः निःशेषनिवृत्तः आशयो वासना यस्य स तथोक्तः योगी स्वपार्ष्णिना स्वपादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य निरुध्य तत आपीडनानंतरमनिलं प्राणं षट्सु नाभ्यादिषु वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु उन्नमयेत् । जितः क्लमो येन निवृत्तश्रम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नाभ्यां मणिपूरके स्थितं प्राणं हृद्यनाहताख्यहृदयकमलेऽधिरोप्य तस्माद्धृदः उदानगत्योदानस्योदानवायोर्गत्या संचार-प्रकारेण उरसि कंठादधोदेशस्थिते विशुद्धचक्रे तं प्राणं नयेत तत उरसः धियानुसंधाय गंतव्यमनुसंधाय मनस्वी यतचित्तः स्वतालुमूलं स्वजिह्वाग्रपूर्वचक्रस्यैवाग्रभागं शनकैः ततो बहुधा गमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तं नयेत प्रापयेत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एवमुत्क्रांतो ज्ञानी यं लोकमाप्नोति तमितरलोकेभ्यो व्यावर्तयति न यत्रेति यत्र यस्मिंल्लोकेऽनिमिषाणां रुद्रादिदेवानां प्रभुः कालो वायु र्न प्रभुःस्वशक्तेरुद्बोधकः "हरिश्च प्रकृतिश्चैव ब्रह्मवायू तथैवचेत्यादेः❀ ये रुद्रादयो देवा जगतामीशिरे जगति स्वस्वकार्ये प्रवर्तयामासुस्ते देवा न प्रभवंति कुतोन्यावकाशो न कुतोऽपीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्थाने सत्त्वादिगुणत्रयं च स्वशक्तिप्रकाशकं न । विकारो भूतेंद्रियात्मको हंकारश्च न । महान् महत्तत्त्वं च प्रधानं प्रकृतिश्च न । जरादिस्वधर्मापादिका न भवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु कालादिसंसर्गाभावाच्छशविषाणवन्नास्तीति तत्राह परंपदमिति तद्विष्णवं तद्वैष्णोर्विद्यमानं परंपदं प्राप्तव्योत्तमं लोकमामनंति पठंतीत्यन्वयः अनेन यथा कालादिकृतोपद्रवो हरेर्नास्ति तथालोकस्यापीत्युक्तं भवति यत्संबंधाल्लोकोऽपि तादृङ्महिमा स विष्णुः किंमहिमेति तत्राह यन्नेतीति वैष्णवमित्यनेन प्रस्तुतो विष्णुरयमुच्यते अतत् तस्मात् ब्रह्मण इतरत् |संसारलक्षणं दुःखमुत्सिसृक्षवस्त्यक्तुकामाः विशिष्टाधिकारिणो यं विष्णुं नेतिनेति पृथिव्यादिवन्नाकाशादिवच्च न तत्कारणमहदादिवच्च न तदभिमानिवच्च नेत्युपासत तद्दौरात्म्यं दुरात्मनामसुरप्रकृतीनां विद्यमानं संसारदुःखं विसृज्यानन्यसौहृदा अनन्यभक्त्या हृदा निरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्य पदेपदे मनसा निरंतरं परिरभ्यासुमापुः एवंविधस्य हरेर्विद्यमानमितिपूर्वेणान्वयः यद्वा यत्सर्वोत्तमं परममंगलं विष्णुरूपमाप्नवान् तद्रूपमितरेभ्यो व्यावर्तयति न यत्रेति अतत्तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यद्जगदुत्सिसृक्षवस्त्याजयितुकामाः स वा एष आत्मानेतिनेतीत्यामनंति तदित्यन्वयः वेदानामचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथं तदुक्तं निर्णेतुं शक्यत इत्यत्राह विसृज्येति । वेदोक्तेन निर्णीय दौरात्म्यं दुष्टोपास्तिमैकविषयं विसृज्य पदेपदेऽन्वहं हृदोपगुह्यापरोक्षीकृत्यानन्यसौहृदा भूतभवद्भविष्यंतोऽसुमापुराप्नुवंत्याप्स्यंति वातो युक्तमुक्तमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ संप्रति ज्ञानिनो देहादुत्क्रमणप्रकारमाह-इत्थमिति तुशब्दः प्रकरणभेदार्थः इत्थं स्थिरं सुखं चासनमित्युक्तप्रकारेण मुनिरपरमेदुत्क्रमितो भवेत् । कथमत्राह व्यवस्थित इति देहादुत्क्रमणे व्यवस्थितो निश्चितबुद्धिः । विज्ञानमात्मयोग्यज्ञानं स्वबिंबविषयं तद्दृक् तस्यावीर्येण सुष्ठु रंधितो दग्धआशयो बाह्यांतःकरणं यस्य स तथोक्तः । विज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेर्विज्ञानस्य ब्रह्मणो दृशो वीर्येणेति वा जितक्लमः शरीरग्लानिरहितः प्रथमं स्वपार्ष्णिनागुल्फाधोभागेन गुदमपानद्वारमापीड्य ततोपानद्वारनिरोधानंतरम् । ततो मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादनिलमुदानवायुमुत्थाप्य नाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसु षट्स्थानेषु क्रमादुन्नमयेदूर्ध्वं गमयेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ संक्षिप्योक्तं विशिनष्टि नाभ्यामित्यादिना मुनिर्मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादुन्नीय नाभ्यां स्थितं षट्दलपद्मेनीतमुदानगत्या ब्रह्मनाड्या हृदि दशदलपद्मेऽवरोप्य सन्निधाय ततो दशदलपद्मात्तमुरसि द्वादशदलपद्मं नयेत् मनस्वी मनःसमाधाननिरतस्ततो द्वादशदलपद्माद्यथानाड्यंतरं न गच्छेत्तथा धियानुसंधाय शनकैरसंभ्रमेण स्वतालुमूलं षोडशदलकमलं नयेत् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत्फलञ्च द्विविधं ब्रह्मकैवल्यप्राप्तिर्वैकुण्ठप्राप्तिश्च, भक्तिसिद्धज्ञाननिष्ठत्वाद्भक्तिमयज्ञाननिष्ठत्वाच्च । तत्र पूर्वावस्था उक्ता । अथ उत्तरावस्थामजामिलादिन्यायेन तत्रैव वैकुण्ठाभिव्यक्तिदर्शनार्थमाह, न यत्रेति युग्मकेन । अत्र श्रीवैकुण्ठस्य

❀ कालशब्देरिताः क्रमादिति शेषतात्पर्यम् । कर्मणि षष्ठी ।

११

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सच्चिदानन्दरूपत्वं श्रीभगवतैवोक्तम्। तद्यथा—एवमेतान् मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः—ज्ञानकर्मभक्तिलक्षणान् मत्प्राप्त्युपायान्; ज्ञानकर्म्मणोरपि भक्तेषु भक्तेः प्रथमतः कचित् कदाचित् किञ्चित्साहाय्यकारित्वात्। क्षेमं—मद्भक्तिमङ्गलमयम्। यत् स्थानं परमं ब्रह्मेति विदुर्ज्ञानिन्ति। इत्थमेवोदाहरिष्यते च दशमे—इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः। दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। यद्धिपश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः॥ इति। उभयत्रापि चकाराद्यध्याहारादिना त्वर्थान्तरं कष्टं भवति। तैरेव च तमसः प्रकृतेः परिमिति वैकुण्ठस्यापि विशेषणत्वेन व्याख्यातमिति॥ १७॥ ❀ ❀ परं पदमिति। अतत् चिद्व्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवः दौरात्म्यं भगवदात्मनोर्भेददृष्टिं विसृज्य अर्हस्य श्रीभगवतः पदं चरणारविन्दं पदे पदे प्रतिक्षणं हृदा उपगुह्य आश्लिष्य अनन्यसौहृदाः नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभुताः सन्तः यत् आमनन्ति जानन्ति तद्वैष्णवं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यमिति ब्रह्मस्वरूपमेव तदिति तात्पर्य्यम्। अनेन भक्तिलक्षणसाधनलिङ्गेन निराकाररूपमर्थान्तरं निरस्तम्। अत्र निराकारपरायणस्यापि मुक्ताफलटीकाकृतो दैवाभिव्यञ्जिता गीर्यथा—तत् परं पदं वैष्णवमामनन्ति अधिकृताधिष्ठितराजाधिष्ठितत्ववत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तम्। विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थ इति। अतएव श्रुतावपि तस्य स्वमहिमैकप्रतिष्ठितत्वम्—स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि इति। अतएवोक्तम्—क इत्था वेद यत्र स इति॥ १८॥ ❀ ❀ इत्थमित्यर्द्धकम्॥ १९, २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

न च मुक्तं कोऽप्यतिक्राम्यतीत्याह यत्र प्राप्तब्रह्मस्वरूपे तस्मिन् अनिमिषां देवानामपि परः शास्ता कालो न प्रभुः। तत्र कुतो नु देवाः प्रभवेयुः। ये देवा इन्द्राद्याः जगतां प्राकृतजगत्स्वेव ईशिरे ईशाञ्चक्रिरे। ननु तदेव ब्रह्म किं स्वरूपं तत्राह न यत्र सत्त्वमिति। यत्र ब्रह्मणि विकारः अहङ्कारः॥ १७॥ ❀ ❀ सत्त्वादयः कथं न सन्ति इत्यत आह। परं प्रधानात् परम् अतएव वैष्णवं पदं विष्णोर्निर्विशेषं स्वरूपं तत् प्रसिद्धमेव तदपि भगवद्भक्ता नारदादय एव यथा जानन्ति न तथा ज्ञानिनोऽपीत्याह। यत् ब्रह्म नेति नेतित्येवम् अतत् तद्व्यतिरिक्तं वस्तु उत् सिसृक्षवः आ सम्यगेव आमनन्ति जानन्ति किं कृत्वा दौरात्म्यं केवलज्ञानिनामिव निर्वुद्धित्वं विसृज्य। कीदृशाः अनन्यसौहृदाः विष्णुसम्बन्धव्यतिरिक्तवस्तुनि स्नेहाभाववन्तः। अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं चरणारविन्दं पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य इदमेवास्माकं सर्वस्वमित्यालिङ्ग्य। अत्र अतदुत्सृजन्तः इत्यनुक्तेर्यदा स्वप्रभोर्ब्रह्मस्वरूपं केवलमनुबुभूषन्ति तदा अतत् त्यक्तुमिच्छवो भवन्ति सर्व्वथा तु भगवत्सेवोपकरणत्वात् द्वयं जगन्न त्यजन्तीत्यर्थो लभ्यते। दौरात्म्यमिति विष्णोर्देहे मायिकत्वबुद्धिमन्तो दुरात्मान एव ज्ञेयाः॥ १८॥ ❀ ❀ इत्थं ब्रह्मत्वेन व्यस्थितो मुनिः। तुशब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात् सकामाद्विशेषः उक्तः। विज्ञानमनुभव एव दृग्दृष्टिस्तस्या वीर्य्येण बलेन सर्व्वतो निभालनाधिक्येन सुष्ठु रन्धिता आशया अतिसूक्ष्मा अपि विषयवासना येन सः॥ १९॥ ❀ ❀ इदानीं तस्य देहत्यागे प्रकारमाह। स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य अनिलं प्राणं षट्सु स्थानेषु नाभिहृदुरस्तालुमूलभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रेषु उन्नमयेत्। तत्र प्रथमं नाभेरधः स्वाधिष्ठानचक्रादुपरि नाभ्यां मणिपूरके स्थितम् अनिलं हृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य। उरसि कण्ठादधोदशस्थिते विशुद्धचक्रे॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यत्र भगवति स्वात्मसमर्पणपात्रे अनिमिषां देवानां परः भयदः कालोऽपि प्रभुः किंचित्करो न तत्र देवाः कालनियम्याः कुतः प्रभवः देवनियम्यानां जगतां प्राणिनां तु का कथेत्याह जगतां य ईशिरे इति। ये जगंति निमयंति ते तत्र न प्रभवः तत्र जगतां का कथेत्यर्थः। यत्र प्रधानं तत् कार्यभूतौ महदहंकारौ प्रधानगुणाश्च किंचिदपि कर्तुं न क्षमाः॥ १७॥ ❀ ❀ अतद्ब्रह्मव्यतिरिक्तम् नेतिनेतीति उत्सिसृक्षवः उत्स्रष्टुमिच्छवः अनन्यसौहृदाः अनन्यविषयाः वेदांताः यत्परं सर्वोत्कृष्टं वैष्णवं पदं विष्णुस्वरूपमामनंति। जगत्कारणत्वेन सर्वात्मत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वेन सत्यत्वादिमत्त्वेन च प्रतिपादयंति। तदर्हस्य पूज्यस्य विष्णोः पदं स्वरूपं स्वतंत्रोऽस्मीति दौरात्म्यमब्रह्मात्मकत्वं विसृज्य हृदा पदेपदे प्रतिक्षणमुपगुह्य संप्राप्य कृत्याद्विरमेतेति संबंधः॥१८॥ ❀ ❀ एवं "न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति यदासर्वे विमुच्यंते कामायेऽस्य हृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" इति श्रुतिप्रोक्तां बद्धावस्थायां ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा अर्चिरादिमार्गेण मुक्तावस्थायां ब्रह्मप्राप्तिप्रकारं वक्तुं तावद्देहादुत्क्रांतिप्रकारमाह इत्थमिति त्रिभिः। विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयाः विज्ञानं शास्त्राचार्यानुग्रहाल्लब्धं विशिष्टं तत्त्वज्ञानं तदेव दृक् परिपाकावस्थापन्नं साक्षात्तत्त्वदर्शनं तस्य वीर्येण प्रभावेण सुरंधिताः आशयाः विषयवासना यस्य तथा। उक्तप्रकारेण व्यवस्थितः भगवति कृतात्मसमर्पणः इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण मुनिस्तूपरमेद्देहादिति शेषः अनिलोत्थापनादिक्रियानभिज्ञस्य मुमुक्षोर्नाडीविशेषज्ञानं भगवदनुग्रहाद्भवतीति "हार्दानुगृहीतः शताधिकयेति सूत्रकारेण सूचितम् तस्मान्मुनेरनिलोत्थापनादिक्रियाभिज्ञस्य विशेषत्वद्योतकस्तुशब्दः तमेव प्रकारमाह स्वपार्ष्णिनेति द्वाभ्याम् स्वपार्ष्णिना स्वपादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य निरुध्य ततस्तदनंतर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनिलं प्राणं षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिपून्नमयेदूर्ध्वं नयेत् जितक्लमः जितश्रमः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नाभ्यां मणिपूरके स्थितमनिलं हृदि अनाहतचक्रेऽधिरोप्य ततोऽनाहतचक्रादुदानस्य वायोगत्या तमनिलमुरसि कंठादधोदेशे स्थिते विशुद्धिचक्रे नयेत् मनस्वी जितचित्तः ततो वहुधागमनसंभवात्तमनिलं धियानुसंधाय शनकैस्तालुमूलं तस्यैव विशुद्धिचक्रस्याग्रदेशं नयेत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

तस्य मुक्तित्वं वदति—न यत्रेति। यत्राऽऽत्मनि कालो न प्रभुः। अनिमिषां देवानां परः उत्कृष्टः मुख्याधिकारी। प्रभुः तेषामपि नियन्ता। अनेनाऽधिकारः सामर्थ्यं चोक्तम्। तथापि भगवति स्थितत्वान्न प्रभुः। कुतो नु देवा इन्द्रियाधिष्ठातारः। ते हि सर्वदा समा[1]धिस्थितं निष्काशयन्ति। तेषा[2]मितो निष्काशने सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन निवारितम्। तेषां सामर्थ्यमाह—जगतां य ईशिर इति। सर्वजगति ये प्रभवः। अतः कालस्य कालनियम्यानां वा न तत्र सामर्थ्यमित्युक्तम्। यद्यपि कालप्रेरणव्यतिरेकेण गुणा न क्षुभ्यन्ति। अक्षुब्धाश्च स्वरूपान्न प्रच्यावयन्ति। तथापि क्षोभणे कालो गुणाधीन इति तेषां पृथङ्निराकरणमाह—न यत्रेति। चकारात्प्रकृतिगुणा अहङ्कारगुणाश्च। वै निश्चयेन। अहङ्कारोऽपि। स तु सर्वदा स्वरूपच्यावकः। अतो वैशब्दः। महान् महत्तत्त्वम्। प्रधानं प्रकृतिः। तत्र स्थितं कोऽपि न चालयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं तस्य स्थानस्य कथं माहात्म्यम्। तदाह—परं पदमिति। तत्सर्वेभ्यः पदेभ्यः स्थानेभ्य उत्कृष्टं पदमक्षररूपम्। पुरुषोत्तमपादरूपम् अत एव वैष्णवम्। यत् वैष्णवं परं पदमामनन्तीति योजना। यदित्युद्देश्यम्। आमनन्तीति तत्र प्रमाणम्। केवलश्रुतेः प्रमाणत्वे उपच[3]रितार्थत्वं वा कल्प्येत। अत आह—नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षव इति। अतत् आत्मव्यतिरिक्तमस्मिन् सङ्घाते ये उत्सिसृक्षवो भवन्ति ते तद्वैष्णवं पदमिति वदन्ति। तदेकं ग्राह्यमन्यत्त्याज्यमिति विवेकः। न च तेषामुत्तमाधिकारादेव स्फुरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामधिकारमाह—विसृज्येति। तेषामपेक्षितं गुणत्रतं वर्त्तते। सर्वदा देहादावात्मस्फूर्त्तित्यागः सर्वदोषाभावरूपः। न विद्यते अन्यस्मिन् सौहृदं येषाम्। अनेन पूर्वोक्तन्यायेन भगवति परमा प्रीतिरुक्ता। साधनञ्चाऽऽह। अर्हपदं भगवच्चरणारविन्दम्। पदे पदे क्षणे क्षणे मनसः स्थापनस्थाने वा। उपगूह्य आलिङ्ग्य। आमनन्तीति सम्बन्धः। एतादृशैरुक्तं नाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इत्थमित्युपसंहारः। एवं स्थिते देहादिः स्वयमेव गमिष्यतीति भावः। पक्षान्तरमाह—मुनिस्त्विति। यदि तत्र स्थितो न भवेत् मननवत्साधनान्तरपरो भवेत्। भिन्नतया तत्स्वरूपं भासयते चेत्तदा तस्मादुपरमेत्। प्रकारान्तरेण पुरुषार्थः साधनीय इति। तमेव प्रकारान्तरमाह—व्यवस्थित इति। विशेषाकारेण [4]तस्मिन्नेव पदे मनः स्थिरीकृत्य आत्मानं योजयित्वा भगवत्साक्षात्कारं ब्रह्मात्मभावं वा वहुकालमनुभूय तस्य विज्ञानस्य वलं प्राप्य विज्ञानमेव या दृक् अनुभवरूपं यज्ज्ञानं तस्य वीर्येण सामर्थ्येन सर्वाज्ञाननिवर्त्तकरूपेण सुष्ठु रन्धितः [5]शोधितः रागादिनिराकरणेन शुद्धः कृतः आशयो यस्य तादृशो भवेत्। सम्यक् चित्तशोधनं कुर्यादित्यर्थः तदा शुद्धे चित्ते देहत्यागार्थं यत्नं कुर्यादिति तत्त्यागोपायमाह—स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्येति। मूलाधारस्य पीडनं पार्ष्णिना कर्त्तव्यम्। एकवचनेन पार्ष्णिद्वयपक्षो निवारितः। गुदं मूलाधारस्थानम्। ततः कुण्डलिनीप्रवोधात्ततो मूलाधारादनिलमुत्थाप्य षट्चक्रभेदनेनोर्ध्वं नयेत्। तत्र वायोः स्थानभूतानि षट्चक्राणि मूलाधा[6]रस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धि(?)आज्ञारूपाणि गुदे गुह्य[7]स्थाने नाभौ हृदये तालुमूले भ्रूमध्ये च स्थितानि। तानि स्थानानि पद्मत्वेनोक्तानि चतुर्दलं, षड्दलं, अष्टदलं, द्वादशदलं षोडशदलं, द्विदलमिति। तेषु वायोरूर्ध्वनयनमार्जवेन न भवतीत्यन्यत्र गमनशङ्कया साधनमाह—जितक्लम इति। वा[8]य्वाकर्षणे जितः क्लमो येन। नाभिपर्यन्तमार्जवमग्रे वक्रता। अतो नाभ्यां स्थितं महता प्रयत्नेन हृद्यधिरोपणीयम्। तत्र हृत्पुण्डरीकमूर्ध्वनालमधोमुखम्। तद्वायुवशादूर्ध्वमुखं कर्त्तव्यम्। ततः प्रयत्नाधिक्यान्नाभ्यां स्थितमित्यनूद्य हृद्यधिरोपणमुक्तम्। तस्मादप्यग्रे नयनं [9]दुर्घटं तालुमूलस्थाने। उरस्युदानवायुरेव तिष्ठति। अन्योऽपि यो गच्छेत्तत्र स तद्भावमापन्न एव गच्छेत्। अत आह—उदानगत्योरसि तं नयेदिति। पूर्वाधिकारे हृदयपर्यन्तमेव वायोरानयनम्। अस्य त्वग्रे नयनमिति पूर्ववदाह—मुनिरिति। तत्र समावस्थितिभावं प्राप्तस्याऽग्रे गमनार्थं तद्भावं त्यक्त्वा पूर्वभावमनुसन्धाय ततो महत्या वुद्ध्या ग्रहणस्थापनसमर्थया मनस्वी महाबुद्धिमान् स्वतालुमूलं तस्यैवाऽग्रिमस्थानं शीघ्रं नीतस्य मुखादिद्वारेण निर्गमनशङ्कया शनकैर्नयेत्। तत्र बुद्धेः सूक्ष्मता विधेया स्थापनार्थं नयनार्थं चेत्याह—सुधीरिति ॥ १९,२० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

न यत्रेत्यत्राभासे। क्षोभने कालो गुणाधीन इति, गुणाधीनत्वे युगपदेव क्षोभयेदिति क्रमदर्शनात्तथेत्यर्थः। विकारशब्दस्याहङ्कारबोधकत्वे विनिगमकमाहुः अतो वै इत्यादि। विकारशब्देन हि षोडशकमुच्यते। तदत्र देवानामनीशत्वोक्त्येन्द्रियाणां जडतया च भूतानां प्रच्यावनासमर्थत्वात् कैमुतिकेनैव परास्तमिति विकरोतीति योगान्महत्समभिव्याहाराच्चाहङ्कार एवोच्यत इति

१ समाधिस्थमिति ख. ग. २ तेषामपीतो निष्काशने इति ख. ग. । ३ उपचारितार्थत्वं कल्पेतेति क. ४ एकस्मिन्निति ख. ५ शोषित इति ख. । ६ मूलाधरं स्वाधिष्ठानमिति ख. ७ गुह्यमूले इति ख. ८ वाय्वाकर्षणेति ग. घ. ९ दुर्घटं ततः प्रयत्नाधिक्यादित्यधिकं ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञापनार्थमतः सर्वथा प्रच्यावकत्वाद् वैशब्द उक्त इत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ प्ररम्पदमित्यत्र उपचरितार्थत्वं वेति। वाशब्दोप्यर्थे। न चेत्यादि। अनया शङ्कया च सर्वत्र भगवद्भाववत्त्वमुत्तमाधिकारित्वमिति ज्ञाप्यते। तथा च, तदुक्तं तादृशानामेवोपयोगि, न तु सामान्यानामिति सामान्यप्रत्ययार्थं सामान्याधिकारमाहेत्यर्थः। पूर्वोक्तन्यायेनेति 'स सर्वधीवृत्ती'ति श्लोकोक्तन्यायेन॥ १८॥ ❀ ❀ इत्थं मुनिरित्यत्र मननवत्साधनेति। अत्र मतुब्ज्ञेयो न तु वतिः। विज्ञानमिति निदिध्यासनरूपं समूहालम्बनात्मकं ज्ञानमित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ नाभ्यामित्यत्र। अग्रेपदं तालुमूलस्थानविशेषणं ज्ञेयम्। ततोनुसन्धायेत्यत्र समावस्थितिभावमिति उदानसाम्यमित्यर्थः। केचिदिच्छन्तीति क्रममुक्त्यधिकारिणा योगिविशेषा इच्छन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाहुः अग्र इत्यादिना। उपयोगश्च पवनान्तरात्मत्वम्। अथात्र प्रसङ्गादधिकारिविशेषकृतं प्रकारान्तरमाहुः केचिदित्यादि, ते च जीवन्मुक्तीच्छवो ज्ञेयाः। इहैवेति, बृहदारण्यकीयशारीरकब्राह्मणे'ऽथाकामयमान' इत्यधिकृत्य 'न' तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती'तिवाक्यानुरोधात् प्राणानां प्राणसहितानां इन्द्रियाणामत्रैवात्मनि 'अहमात्मा गुडाकेशे'तिवाक्यनिरूपितहृदयाकाशवर्त्तिनि भगवद्विभूतिरूपे इन्द्रियमूलभूतासन्यरूपेण स्थितिमिच्छन्तीत्यर्थः। ननु जीवः स्वयं तत्रैव सायुज्यं प्राप्नः, तत्रैव प्राणा अपि सन्ति, तर्हि प्राणैर्भोगः कुतो न कीर्णत इत्यत आहुः भोगेत्यादि, सुषुप्ताविव पाप्मनाऽविद्धत्वाद्वेत्यर्थः। एवं प्रसङ्गाज्जीवन्मुक्तिर्व्याख्याता ज्ञेया। ननु जीवन्मुक्तिर्युज्यते, परं जीवस्यात्रैव सायुज्यप्राप्तौ इन्द्रियविसर्जनं तु दुर्घटम्, 'तमुत्क्रामन्तमि'ति (बृ० ४-४-२) श्रुतिविरोधादित्यत आहुः तमित्यादि। अमुक्तिविषयमिति। तथैवोपक्रमादित्यर्थः। नन्व'स्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां स य एषोणिमे'ति (छा० ६-८-६) श्रुतौ मुक्त्यमुक्तिसाधारण्येन वागादिचतुष्कस्यैव लय उक्तो, न त्विन्द्रियत्याग इतीन्द्रियविसर्जनं श्रुतिविरुद्धमाभातीत्यत आहुः उत्क्रान्तीत्यादि। 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ती'तिशारीरकब्राह्मणोक्ता या प्राणानामुत्क्रान्तिः 'हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामे'ति 'त एतस्यैव रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इती'ति सप्तान्नब्राह्मणोक्तं यत्प्राणव्रतचरणं तयोर्विचारेणापि 'वागि' त्यादिश्रुतावपि प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते इति तत्रापि सर्वेन्द्रियलय उच्यते एवेति स्वस्यागमनेपीन्द्रियत्यागः श्रुत्यविरुद्ध इत्यर्थः। गतशब्दस्य गमनार्थत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः गमने वेति। गमनेऽणुपन्थाविततः पुराणो मास्पृष्टोनुवितो मयैव। तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ता', इति शारीरकब्राह्मणे ब्रह्मविद उत्क्रमोक्तेर्जीवस्य गमने आयुषोऽभावात्। आयुर्जीवितकालः जीवितञ्च स्मरणाधीनं, स्मरणं चात्माधीनमिति तद्गमने तत्तदभावेन तदभावाद् मुख्येत्यादिन्यायेन आसन्यानुरोधिनामिह लयः, 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रमन्ती'त्युक्त्वानुपदमेव 'ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गलोकमपि यन्ती'त्युक्तेरिहासन्ने प्राणलयो न श्रुतिविरुद्धः इत्यर्थः। तस्मात् मुक्तस्य लिङ्गभङ्गभञ्जनसमर्थत्वादित्यर्थः॥ २०॥

श्री गिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवमन्तकाले भगवत्यात्मसमर्पणेन किं स्यादित्यपेक्षायां तत्र संसारहेतूनां कालादीनां सामर्थ्याभावेन तत्प्राप्तस्य संसारदुःखनिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च स्यादेवेत्याशयेन तत्र कालादीनामकिञ्चित्करत्वं तस्य सर्वश्रेष्ठत्वं चाह—नेति द्वयेन। यत्र भगवत्प्राप्तौ सत्यामनिमिषां ब्रह्मादिदेवानामपि परो नियन्ता कालो न प्रभुः किमपि कर्त्तुं न समर्थस्तत्र तन्नियम्या देवाः कुतो नु प्रभवाः स्युः?। देवनियम्यानां तु का वार्त्तेति कैमुत्यन्यायं सूचयन् देवान् विशिनष्टि—जगतामिति। ये देवा जगतां जगन्ति प्राणिन ईशिरे नियमितवन्त इत्यर्थः। एवं कालादीनां प्रभुत्वाभावेऽपि सत्त्वादीनां तत्र प्रभुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नेति। यत्र सत्त्वादयोऽपि नैव प्रभवः। वा इत्यवधारणे। विकारोऽहङ्कारः महान् महत्तत्त्वम्। प्रधानं प्रकृतिः॥ १७॥ ❀ ❀ कुतस्तत्र कालादयो न प्रभव इत्यपेक्षायां सर्वश्रेष्ठत्वादित्याह—परमिति। यत् यस्मात् नेति नेतीत्येवमेतत् तद्व्यतिरिक्तं सर्वमुत्सिसृक्षवः उत्स्रष्टुं त्यक्तुमिच्छवः परमविवेकिनस्तत्पूर्वोक्तं वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि अतएव परं सर्वत उत्कृष्टं पदं पद्यते गम्यते इति पदं प्राप्यमामनन्ति निरूपयन्तीत्यन्वयः। कुतस्तेषामेवं विवेको येनाऽतत्त्यक्तुमिच्छन्तीत्यपेक्षायामाह—विसृज्येति। अर्हस्य पूज्यस्य भगवतः पदं चरणारविन्दं पदेपदे क्षणेक्षणे हृदा हृदयेन उपगुह्य आश्लिष्य तत्प्रभावेण दौरात्म्यं देहापत्यकलत्रादिष्वात्मात्मीयभावं विसृज्य त्यक्त्वा अनन्यसौहृदा न ततो भवतीत्यन्यस्मिन् सौहृदं स्नेहो येषां तथाभूता इत्यर्थः। अनन्यभक्तत्वादेव तेषां परमविवेकित्वमिति भावः॥ १८॥ ❀ ❀ एवं श्लोकद्वयेन प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह—यमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण परमात्मन्यात्मानं समर्प्य व्यवस्थितो मुनिर्मननशीलो योगी तु 'कृत्यादुपरमेदि'त्यन्वयः। तु शब्देन 'यदि प्रयास्यन्' इति वक्ष्यमाणात् 'सकामादस्य विशेष उक्तः, को वाऽस्य विशेष इत्यपेक्षायामाह—विज्ञानेति। विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं तेन जाता या दृक् ज्ञानं तस्य वीर्येण बलेन सुरन्धिताः विनाशिताः आशया विषयवासना यस्य स इत्यर्थः। इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाह—सार्धाभ्याम्।

---

१ इयं श्रुतिः ४ २-१ सूत्रभाष्ये विवृता। १ क-ख पु० पाठस्तु 'विरमेत्' इति स च चिन्त्यः। २ क-ख-पु० पाठस्तु 'विरमेत्' इति स च चिन्त्यः। ३ अत्र 'सकाशात्' इति पुस्तकान्तरे पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वपार्ष्णिना स्वपादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य निरुध्य ततो निरोधनानन्तरमनिलं प्राणं षट्सु नाभ्यादिषु वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु उन्नमयेदूर्ध्वं नयेत् । एवं प्राणोन्नयने पूर्वप्राणायामाभ्यासोपेक्षित इत्याशयेनाह—जितक्लम इति । तदुन्नयने श्रमरहित इत्यर्थः ॥१९॥ ❀ ❀ नाभ्यां मणिपूरकचक्रे स्थितं प्राणं हृदि अनाहतचक्रेऽधिरोप्य तस्माच्चक्रादुदानस्य वायोर्गत्या तत्सञ्चारप्रकारेण उरसि कण्ठादधोदेशस्थिते विशुद्धचक्रे तं प्राणं मुनिर्नयेदित्यन्वयः । ततोऽनन्तरं ततः स्थानाद्बुद्ध्यागमनसम्भवाद्धिया स्वबुद्ध्याऽनुसन्धाय विचार्य शनकैः स्वतालुमूलं पूर्वचक्रस्यैवाग्रप्रदेशं प्राणं नयेत् प्रापयेत् । एवमुन्नयनं चित्तविजयं विना न सम्भवतीति सूचयन्नाह—मनस्वीति ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

इस अवस्थामें सत्त्वगुण भी नहीं है, फिर रजोगुण और तमोगुणकी तो बात ही क्या है। अहंकार, महत्तत्त्व और प्रकृतिका भी वहाँ अस्तित्व नहीं है। उस स्थितिमें जब देवताओंके नियामक कालकी भी दाल नहीं गलती, तब देवता और उनके अधीन रहनेवाले प्राणी तो रह ही कैसे सकते हैं? ॥ १७ ॥ ❀ ❀ योगी 'यह नहीं, यह नहीं'—इस प्रकार परमात्मासे भिन्न पदार्थोंका त्याग करना चाहते हैं और शरीर तथा उसके सम्बन्धी पदार्थोंमें आत्म-बुद्धिका त्याग करके हृदयके द्वारा पद-पदपर भगवान्‌के जिस परम पूज्य स्वरूपका आलिङ्गन करते हुए अनन्य प्रेमसे परिपूर्ण रहते हैं, वही भगवान् विष्णुका परम पद है—इस विषयमें समस्त शास्त्रोंकी सम्मति है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ज्ञानदृष्टिके बलसे जिसके चित्तकी वासना नष्ट हो गयी है, उस ब्रह्मनिष्ठ योगीको इस प्रकार अपने शरीरका त्याग करना चाहिए। पहले एड़ीसे अपनी गुदाको दबाकर स्थिर हो जाय और तब बिना घबड़ाहटके प्राणवायुको षट्चक्रभेदनकी रीतिसे ऊपर ले जाय ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मनस्वी योगीको चाहिए कि नाभिचक्र मणिपूरकमें स्थित वायुको हृदयचक्र अनाहतमें, वहाँसे उदानवायुके द्वारा वक्षःस्थलके ऊपर विशुद्ध चक्रमें, फिर उस वायुको धीरे-धीरे तालुमूलमें (विशुद्ध चक्रके अग्रभागमें) चढ़ा दें ॥ २० ॥

तस्माद् भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः ।
स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्धन् विसृजेत्परं गतः ॥ २१ ॥
यदि प्रयास्यन्[1] नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद् विहारम्[2] ।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥
योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।
न[3] कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥
वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन[4] शोचिषा[5] ।
विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रम् । निरुद्धानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखं चेत्येवं सप्तायतनानि प्राणमार्गा येन सः । अनपेक्षश्चेत्परं ब्रह्म गतः सन् मूर्धन्मूर्धनि ब्रह्मरंध्रे निर्भिद्य देहमिंद्रियाणि च विसृजेत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिप्रकारमाह यदीति दशभिः । यदि तु पारमेष्ठ्यं पदं प्रयास्यन् भवति उत वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां यद्विहारं क्रीडास्थानम् । कीदृशम् अष्टावाधिपत्यान्यणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिंस्तदपि प्रयास्यन् । क्व । गुणसन्निवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्मांडे सर्वेत्रेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्चेंद्रियाणि च न त्यजेत् । किंतु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यतः कर्मगतिवन्न योगगतिः परिच्छिन्नेत्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अंतर्बहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्मांडाद्बहिश्च गतिमाहुः । अत्र हेतुः । पवनस्यांतः आत्मा लिंगशरीरं येषामिति । विद्या उपासना तपो भगवद्धर्मः योगोऽष्टांगः समाधिर्ज्ञानं तान्ये भजंति तेषां या गतिस्ताम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः । विहायसा आकाशेन तत्र च ब्रह्मलोकपथेन गतः सन्प्रथमं वैश्वानरमग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । केनोपायेन सुषुम्णया नाड्या । सा च देहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह । शोचिषा ज्योतिर्मय्या विधूतस्त्यक्तः कल्को मलो येन सः । काप्यसज्जमान इत्यर्थः । उदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानं हरेः संबंधि तारारूपम् । नारायणाधिष्ठितमित्यर्थः । शैशुमारं चक्रं पंचमस्कंधे वक्ष्यमाणं शिशुमाराश्रयं ज्योतिश्चक्रम् । चक्रस्थान्यादित्यादिध्रुवांतानि पदानि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

1 प्रा० पा० प्रयास्यन्नथ । 2 प्रा० पा० विहारान् । 3 प्रा० पा० तत्कर्म० । 4 प्रा० पा० ब्रह्मपदेन । 5 प्रा० पा० योऽर्चिषा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अनपेक्षः क्रममुक्तवत्पारमेष्ठ्यादिपदभोगकौतुकानपेक्षः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। यस्मिल्लोके गमनेच्छा भवेत्तत्र सर्वत्रेति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अत्र बाह्याभ्यंतरगमने ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तां गतिम्। इत्यर्थ इति। 'हृदये नारायणः' इत्युक्तेरिति भावः। इत्यर्थ इति। शिशुमारचक्रगतानि सूर्यादिस्थानानि गच्छति योगबलेनेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्मात्स्वतालुमूलाद्भ्रुवोरंतरं भ्रूमध्यस्थाज्ञाचक्रप्रत्युन्नयेत ऊर्ध्वं नयेत कथंभूतः निरुद्धसप्तायतनः निरुद्धानि सप्तायतनानि श्रोत्रद्वयाक्षिद्वयनासारंध्रद्वयास्यरूपाणि स्थानानि येन सः विषयांतरनिरपेक्षः भ्रूमध्ये मुहूर्त्तार्द्धं स्थित्वा कुंठदृष्टिः स्वगंतव्यविषयाप्रतिहतज्ञानसंपन्नः परंपरमात्मानं प्राप्तः अनुसंदधन्मूर्द्धन्मूर्द्धानं सुपांसु लुक् ॥ ६।२।० ॥ इति सुब् लुक् निर्भिद्य शीर्षकपालं भिनत्तीति श्रुतिः स्मारितां विसृजेत्स्थूलदेहमिति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथमुमुक्षोर्गन्तव्यमर्चिरादिमार्गं वक्ष्यंस्तस्य मुमुक्षोर्धूमादि मार्गस्य हेयत्वज्ञापनाय धूमादिमार्गेण गतानां गन्तव्यलोकानाह। यदीति एते सृती ते नृपवेदगीते इति मार्गद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वादस्मिन्नध्याये धूमादिमार्गविषयग्रन्थान्तराभावाच्च। "तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैः कातयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विषङ्ङ्न्याउत्क्रमणे भवन्ति" इति श्रुतेः। मूर्द्धनिष्क्रान्तस्यार्वाचीनलोकगत्यनुपपत्तेश्च यदित्यादिश्लोकद्वयं धूमादिमार्गगतागतस्य चारप्रदर्शनपरमेव। न च "यदा सर्वे प्रमुच्यते कामा येऽस्य हृदिस्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति सद्योमुक्तिरेका प्रतीयते "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरन्ह" इत्यादिना क्रममुक्तिरन्या प्रतीयते अत्रापि विसृजेत्परं गतः इति सद्योमुक्तिः। वैश्वानरं यातीति क्रममुक्तिश्च प्रतीयते। अतः क्रममुक्तिसद्योमुक्तिरूपमार्गद्वयस्यैवैते सृती ते इति वक्ष्यमाणत्वान्न धूमादिमार्गगतगन्तव्यप्रदर्शनपरमिति श्लोकद्वयमिति चेदुच्यते। सद्योमुक्तिस्तावदप्रामाणिकैव। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिना स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यंतेन ब्रह्मोपासीनानामार्चिरादिनागतानामेव ब्रह्मप्राप्त्यवगमात् "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३।३।० ॥ इति न्यायेन सर्वब्रह्मविद्यानामेकफलत्वेनार्चिरादिगतेः सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां समत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यायाः सद्योमुक्तेरभावात्। अथ ब्रह्मणः सर्वगतत्वान्न तत्प्राप्तये देशान्तरगमनापेक्षेति "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यादेः कोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ अत्रास्मिन्लोके उपासनदशायां ब्रह्मानुभवति तस्य ब्रह्मप्रेप्सोः प्राणा नोत्क्रामन्ति तं विहाय न गच्छन्ति किन्तूपासनफलभूतब्रह्मप्राप्तये तदधिष्ठितलोकांतरगमनाय सहैव तिष्ठंतीत्यर्थः। इति अतो धूमादिना गतानां गन्तव्यप्रदर्शनपरमिदं श्लोकद्वयमित्याह। यदीति हे नृप ! पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखलोकं वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां यद्विहारस्थानं कीदृशमष्टाधिपत्यमणिमाद्यष्टैश्वर्यसंपन्नं यदि प्रयास्यन् गमिष्यन् भवति तदागुणसन्निवाये मरणे मनसा इंद्रियैश्च सहैव गच्छेत्स्थूलदेहस्यैव भस्मीभावात्सूक्ष्मदेहेनैव गच्छतीत्यर्थः। अर्वाचीनलोकान् गच्छतां भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मकलिंगशरीरेणैव सह गमनं ब्रह्मप्रेप्सोस्तु किंचिद्दूरं गच्छतो मध्ये विश्लेष इति विशेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणां भगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानामब्रह्मात्मकस्वतंत्रजीवोपासकानां त्रिलोक्याः बहिः जनलोकादिषु पवनांतरात्मनां पवनस्यांतरात्मा पवनांतरात्मा तेन वायुभूतसूक्ष्मदेहेन गतिमाहुरित्यर्थः। यद्वा वायुमनुप्रविश्य गच्छतीति वायुतुल्यवेगो गच्छतीत्याहुरित्यर्थः। भगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानां गतिरितरैर्न लभ्यत इत्याह नेति। विद्याशास्त्रजन्यं ज्ञानं तपः कर्मयोगः योगो यमनियमादिः समाधिरब्रह्मात्मकस्वात्मरूपानुसंधानम् एतान् भजंति ये तेषां योगीश्वराणां तां गतिं ब्रह्मांडांतर्गतापेक्षितलोकगतिं कर्मभिरभिसंहितफलैः कर्मभिर्न प्राप्नुवंति केवलकर्मिभ्योऽधिको योगी केवलयोगिभ्योऽधिको भगवदुपासक इत्यभिप्रायः यद्वा भगवद्भक्तानां गतिः कर्मभिर्नावाप्यत इत्याह योगीश्वराणामिति। भगवद्भक्तियोगनिष्ठानामित्यर्थः। त्रिलोक्यां त्रिलोकान्तर्भूतचतुर्दशभुवनात्मकांडकोशाद्बहिः समाधिः परमात्मोपासनमिति भेदः एवं हेयत्वेन धूमादिमार्गगतिरुक्ता ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ मुमुक्षोरर्चिरादिमार्गमाह वैश्वानरमिति छांदोग्ये "यथापुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते एवमेवं विदिपापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नाता "अथ यदुचास्मिञ्छव्यं कुर्वंति यदुचनार्चिषमेवाभिसंभवंति अर्चिषोहरन्ह आपूर्यमाणपक्षापूर्यमाणपक्षाद्यान् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तनावर्तते इत्याम्नाता श्रुतिः स वै पुनर्नेह ,विषज्जतेंगमित्यंतेनाभिमता अत्रानुक्तो हरादिप्रदेशस्त्वर्थ सिद्धो वेदितव्यः शीर्षकपालभेदनानंतरमेव वैश्वानरप्राप्त्यसंभवात् श्रुतावपि वरुणेंद्रप्रजापत्यादयोऽन्यत्र श्रुता अर्थसिद्धा इति वेदितव्यम् ब्रह्मपथेनेति सुषुम्णाविशेषणं ब्रह्मप्रेप्सोर्मार्गभूतया शोचिषा प्रकाशमानया सुषुम्णया सुषुम्णाख्यया नाड्या देहान्निर्गतः शोचिषेत्यनेन तेन प्रद्योतेनैष आत्मानिष्क्रामति" इति श्रुत्युक्तसुषुम्णासंबंधिहृदयकमलाग्रस्य प्रकाशनं स्मारितं "तदोकोग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारोविद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ ४।३।० ॥ इति सूत्रकारः तदोकः तस्य ब्रह्मप्रेप्सोर्जीवस्य स्थानभूतं यद् हृदयकमलं तस्याग्रं सुषुम्णाख्यनाडीद्वारं तस्य ज्वलनं प्रकाशनं भवति। अयं जीवः हार्दानुगृहीत हृदयकमलस्थपरमात्मानुगृहीतः तेन परमात्मना प्रकाशितसुषुम्णाद्वारो विद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः सामर्थ्याद्ब्रह्म-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विद्यांगभूतार्चिरादिगतिस्मृतियोगाच्च शताधिकया सुषुम्णया गच्छतीति सूत्रार्थः । एवं भूतसुषुम्णया गतः विहायसा शीर्षकपाल-वहिष्ठाकाशेन वैश्वानरमर्चिःशब्दवाच्यमतिवाहिकं दैवतं याति "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् अर्चिषमभिसंभवतीत्यनेनैकार्थ्यात् अस्यैव मोक्षमार्गत्वं सूचयति विधूतकल्क इति "पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरम्" इति हि श्रूयते नहि धूमादिमार्गगतानां पुण्यपापप्रहाणं श्रूयते विधूतकल्कः निवृत्तपुण्यपापः अत्राहरादिप्रवेश उक्तः हरेरादित्यस्योदस्ताडुपरिष्टात्स्थितं शैशुमारं चक्रं प्रयाति हे नृप ! शैशुमारचक्रस्वरूपं तु पंचमे स्कंधे वक्ष्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तस्माद् भ्रुवोरंतरं भ्रूमध्यस्थितं द्विदलं कमलमुन्नयेत तत्रापीतिकर्त्तव्यतया भाव्यमित्याह निरुध्येति । निरुद्धाःसप्तानामश्वानां कर्णाक्षिनासिकादिसंज्ञानां पंथानो येन स तथोक्तः । अनपेक्षो बाह्यसुखानिच्छुः अत्रापीत्थंभावमाह स्थित्वेति । मनसा परं गतो भ्रूमध्ये तु मुहूर्तार्धं स्थित्वा मार्गगम्यविशेषेष्वकुंठदृष्टिर्मूर्धन् मूर्धनि शिरोमध्ये निर्भिद्य विसृजेत् शरीरमिति शेषः गत इत्यनेन चिंतनमुच्यते अथैकयोर्ध्वमुदानः प्राणापानविडायां च पिंगलायां च वर्तत व्यानः संधिषु सर्वत्र उदानो ब्रह्मनाडिग इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्यामिति सिद्धम् । इत्थं मुनिरित्यनेन निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा स्वपार्ष्णिनेत्यनेन सगुणविद्याविदो देहोत्क्रमणप्रकार उच्यत इत्येतदनुपपन्नमेकावयवतयामुख्यार्थे संभवति वाक्यभेदायोगादिति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं देहादुत्क्रांतानां योगिनां प्राप्यस्थानं गम्यं चाह यदीत्यादिना श्लोकद्वयेन अत्र यदिअथउतेति शब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदि सम्यक्पक्वभक्त्यादिसाधनवांस्तर्हि अथोत्क्रमणानंतरमेव पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो ब्रह्मणो लोकं प्रयास्यति तत्रायं किंकरोतीति तत्राह अथेति अथ तल्लोकप्राप्त्यनंतरं पुनरुत्पत्तिहीनो ब्रह्मसालोक्यमात्रं प्राप्य अथ भक्त्यादिलक्षणपरिपाकाय योगी वसति अनंतरं ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह स्वयोग्यां मुक्तिं प्राप्नोतीति शेषः । उतशब्दोऽप्यर्थे यद्यदिततउतपूर्वोक्तयोगिनोप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्याणवांस्तर्हिवैहायसानां वैमानिकानां सिद्धानां विहारं क्रीडास्थानं महर्लोकादि प्रयास्यति तत्रास्य योगफलमाह अष्टाधिपत्यमिति अथ महर्लोकादिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगानामाधिपत्यमवाप्य वसति अथ यदि सम्यक्पक्वभक्त्यादिमानप्रतीकालंवनस्तर्हि यत्रपवनस्यांतरात्मा विकुंठनाथस्तत्र विकुंठनाथलोकेऽमुक्तस्थाने तोऽमुक्तैर्दैवैरुपास्यमानं हरिं प्रयास्यति यदि प्रतीकालंवनस्तर्हि यत्र पवनश्चासावंतरात्मा चेति वायुर्ब्रह्मा च तत्र सत्यलोके वायुं ब्रह्माणं च प्रयास्यति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किमुक्तं भवति तत्राह ॥ योगेश्वराणामिति । त्रिलोक्या भूम्यंतरिक्षस्वर्गसंज्ञाया वहिर्महर्लोकादौ योगेश्वराणां गतिमामनंति न त्वर्वाक् । तल्लोकप्राप्तौ साधनविशेषमाह विद्येति । विद्याऽपरोक्षज्ञानं तदादि पुरुषार्थसाधनसामग्रीमतां पुंसां तां महर्लोकादिगतिं केवलकर्मभिर्नाप्नुवंति किंत्वपरोक्षज्ञानेनैव अत्रायं कश्चन विशेषः गुणानां सत्त्वादीनां सन्निवायः सन्निवासो यत्र स गुणसन्निवायस्तस्मिन्महर्लोकादिवैकुंठामुक्तस्थानादधिके प्रदेशे प्रयास्यन् बाह्येंद्रियमनोभिः सहैव गच्छेत् "आविष्कृतनिजरूपस्यापितस्यारब्धकर्ममोक्षपर्यंतं दग्धपटवत्तेषां स्थित्युक्तेः पश्चादज्ञानादिगुणसन्निवाये मुक्तस्थाने चिन्मात्रेंद्रियमनोभिः सहैव वसति तदुक्तं "चिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैवत्विति ईयुस्त्रीन् कर्मणा लोकान् ज्ञानेनैव-तदुत्तरान् तत्र मुख्या हरिं यांति तदन्ये वायुमेव तु अपक्वा ये न ते यांति वायुं वा हरिमेव वा स्थानमात्राश्रितास्ते तु पुनर्जनिविवर्जिता" इति समाख्यावचनवलादध्याहारेण व्याख्यातम् । न तु स्वमनीषोत्प्रेक्षावलादिति । यदि पारमेष्ठ्यादिलोकं प्रयास्यति तर्हि मनसेंद्रियैः सहैव गच्छेदिति वान्वयः । यत्र योगेश्वराणां गतिं त्रिलोक्या बहिरामनंति यत्र पवनांतरात्मा तत्र विद्यादिभाजः तां गतिं कर्मभिर्नाप्नुवंतीति वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य योगिनो मार्गमाह । वैश्वानरमिति सुषुम्णया नाड्योत्क्रम्य विहायसा हृदयाकाशेन ब्रह्मपथेन सुषुम्णाख्यया शोचिषा । रोचिः शोचिरुभ इत्याद्यभिधानम् । गतो निर्गतोऽर्चिरादिदेवान् गत्वाथ वैश्वानरं याति अथ वैश्वानरप्राप्त्या विधूतकल्को दग्धपापव्रणस्ततो वैश्वानरलोकादुदस्ताडुपरि हरेः शैशुमारं चक्रं शिसुमारस्वरूपं प्रयातीत्यन्वयः । "वैश्वानरे द्युनद्यां वा सूर्ये वादेह एव वा विधूय सर्वपापानि यांति किंस्तुध्नकेशवम्" इत्येतदथेति सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत इति सार्द्धकम् ॥ २१, २२, २३, २४, २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

मनस्वी जितचित्तः । स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम् । ततो बहुधा गमनसम्भवात् शनकैरित्युक्तम् । तस्मात् भ्रुवोरन्तरम् आज्ञाचक्रम् । निरुद्धानि सप्त अस्वयनानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेत्येवं सप्त प्राणमार्गा येन सः । अनपेक्षः क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादि पदभोगकौतुकानपेक्षः मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इति सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं यदि प्रयास्यन् भवेत् । तथा वैहायसानां खेचराणां यत्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विहारं विहरत्यस्मिन्निति विहारं क्रीड़ास्थानम् । कीदृशम् अष्टावाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्य्याणि यस्मिन् तच्च प्रयास्यन् । क गुण-समुदायरूपे ब्रह्माण्डे सर्व्वत्रेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्चेन्द्रियाणि च न त्यजेत् किन्तु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ भोगेऽपि योगिनो न कर्म्मिभिः साधारण्यमित्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अन्तः बहिश्च महर्लोका-दिषु ब्रह्माण्डबहिश्च गतिमाहुः । तत्र हेतुः पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषां तेषाम् । विद्या भगवदुपासना, तपो भगवद्धर्म्मः, योगोऽष्टाङ्गः समाधिज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां या गतिस्ताम् ॥ २३ ॥ ❁ ❁ तत्र प्रथमं वैश्वानरम् अग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । विहायसा आकाशेनैव सुषुम्णया नाड्या । कीदृश्या ब्रह्मपथेन ब्रह्मलोकमार्गरूपयेत्यर्थः । सा च देहाद्बहिरपि वितताऽस्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्म्मय्या । विधूतकल्कः त्यक्तमालिन्यः क्वाप्यसज्जमान इत्यर्थः । अथ हरेः भगवतः सम्बन्धि उदस्तात् इत ऊर्ध्वं स्थितं चक्रं शैशुमारं शिशुमाराकारम् । चक्रस्थानि आदित्यादीनि ध्रुवान्तानि पदानि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् स्थानात् । भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रं प्रत्यनिलमुन्नयेत । कथंभूतः निरुद्धा निसप्तास्त्वयनानि छिद्राणि येन स तथा तानि च श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखमित्येवं सप्त । विषयांतरानपेक्षः आज्ञाचक्रे नियमितानिलो मुहूर्तार्द्धं स्थित्वा । अकुंठदृष्टिः प्रस्तुतगमने समाहितदृष्टिः ! परंगतः । उक्तप्रकारेण वद्धावस्थायां भगवंतं प्राप्नोति । मुक्तबंधनत्वेन भगवल्लिप्सुः । मूर्द्धन् मूर्द्धनि निर्भिद्य स्थूलं देहं विसृजेत् ॥ २१ ॥ ❁ ❁ एवं मूर्द्धनि निर्भिद्योत्क्रान्तस्य मुमुक्षोरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिमाह । यदीति दशभिः तत्रेयं प्रक्रिया । विद्वान्स्थूलशरीरान्मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रम्य सलिंगशरीर एव सूर्य्यरश्मीनारुह्य यदावरं पदं गन्तुमिच्छति तदार्चिषोभिमा-निनातिवाहिकेन सुसत्कृत्यादिनाभिमानिनं नीतस्तथैव तेन पक्षाभिमानिनं तेन संवत्सराभिमानिनं तेन वायुं तेन स्वस्मिन् छिद्रं दत्वा-दित्यं तथैव तेन चन्द्रमसन्तेन विद्युदभिमानिनं देवताविशेषं नीयते तदनंतरं वरुणमिंद्रं प्रजापतिञ्च प्राप्य ब्रह्माण्डं भित्वा विरजां प्राप्नोति तदा कारणे लिंगशरीरं हित्वा तान्तीर्त्वा ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मसाधर्म्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोति । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । तत्र कानि चित्स्थानान्यत्र संत्यन्यानि तदुपलक्षणतया ज्ञेयानि । यदि यस्मिन्काले स्थूलशरीरवियोगकाले हे नृप ! गुणसंनिवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे पारमेष्ठ्यं प्रजापतिलोकं वैहायसानामुत यद्विहारम् । खेचराणां क्रीडास्थानञ्च अष्टौआधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् तत् प्रयास्यन् भवति तदा मनसा इन्द्रियैश्च सहैवगच्छेत् स्थूलशरीरवत् सूक्ष्मशरीरत्यागो नास्ति तेनैव सह विरजापर्यंतं मुमुक्षु-र्गच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

न केवलं त्रिलोक्यंतर्गतपारमेष्ठ्याप्तावेव योगसिद्धानां गतिरपि तु ब्रह्माण्डाद्बहिरस्तीत्याह । योग इति । पवनान्तरः प्राणगर्भः आत्मा लिंगशरीरं येषान्तेषां योगेश्वराणां योगसिद्धानाम् । उर्ध्वाधोमध्यभेदत्रयम् पातालादिसत्यांताः लोकास्तेषां समाहारस्त्रिलोकी तस्याः अंतर्मध्ये पातालादिसत्यांतेषु लोकेषु बहिर्निरावरणलोके च गतिमाहुः । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यादयः श्रुतयः तत्र हेतुगर्भविशेषणम् विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति विद्याब्रह्मजिज्ञासाजन्यं ज्ञानम् । तपः साधनावृत्तिः योगः समाधिः विद्यातपसोः परिपाकावस्था तान् ये भजन्ति तेषाम् । "एतेन मार्गेण ब्रह्मप्रतिपद्यमानाः इदं मानवमावर्तं नावर्तंते" इत्यादिश्रुति-प्रोक्तस्योपादेयस्यापुनरावृत्तिमार्गस्य प्रस्तुतस्य दार्ढ्यार्थमनुपादेयं पुनरावृत्तिमार्गं सूचयति न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्तीति । "यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" । इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमार्गसाधनैः कर्मभिः । विद्यातपोयोगसमाधिभाजा-न्ताङ्गतिं न कर्मठाः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ एवमर्चिरादिमार्गप्राशस्त्यं धूममार्गं चानुपादेयत्वेनोक्त्वार्चिरादि-मार्गं दर्शयति । वैश्वानरमिति । विहायसा आकाशेन मूर्द्धनि सूक्ष्मेण छिद्रेण ब्रह्मप्राप्तिमार्गेण तत्र च रोचिषा ज्योतिर्मय्यादेहादपि बहिश्चिततया सुषुम्णया नाड्यागतो निर्गतः । विधूतकल्को निष्पापः कल्कः पापं स च पुण्यस्याप्युपलक्षणम् । तथासति पुण्यापुण्य-वर्जितः "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति । ताण्डिरहस्ये श्रवणात् । "तदा विद्वान्पुण्यापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति" इत्यथर्वणे श्रवणाच्च । प्रथमं वैश्वानरं याति अग्न्यभिमानिनीं देवतां प्राप्नोति तदनन्तरं दिनाद्यभिमान्यातिवाहिकद्वारा उदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानं हरेः विष्णोः शैशुमारं चक्रं शिशुमाराश्रयं ज्योतिश्चक्रं हेनृप ; प्रयाति अनेनादित्याद्यातिवाहिकप्राप्तिरुक्ता ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

एवं तालुमूले स्थिरीकृतं मुखादिच्छिद्रद्वारा निर्गमनशङ्कया निरुद्धसप्तास्त्वयनः निरुद्धानि सप्त असोः प्राणस्य अयनानि द्वाराणि येन तादृशो भूत्वा तस्मात्पूर्वस्थानाद्भ्रुवोरन्तरमूर्ध्वं नयेत् । तत्राऽऽज्ञाचक्रे तं वायुं स्थिरीकृत्य अन्तःकरणशुद्धेः पूर्वं निरूपि-तत्वात्सर्वापेक्षारहितो भूत्वा तत्र भगवद्ध्यानेन भगवदाविर्भावे जाते तत्राऽकुण्ठदृष्टिर्मुहूर्त्तार्द्धं स्थित्वा परं भगवन्तं गतः सायुज्यं प्राप्तः । पूर्वमेव वायोर्बहिर्निर्गमनार्थं प्रयत्नस्य कृतत्वात् । मूर्द्धानं ब्रह्मरन्ध्रं निर्भिद्य विसृजेत् । इन्द्रियाणि विसृजेत् । प्राणानामपि निस्सारणं केचिदिच्छन्ति । अग्रे तेषामप्युपयोगात् । केचित् "**इहैव समवनीयन्त**" इति वाक्यानुरोधात्प्राणानामत्रैवाऽऽत्मनि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वमूलभूतासन्यरूपेण स्थितिमिच्छन्ति । प्राणस्य भोगासाधकत्वञ्च । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती" त्यमुक्तिविषयम् । उत्क्रान्तिचरणविचारेणाऽपि "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इत्यादिभिः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते । गमने वा आयुषो भावात् "मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय" इति न्यायेन मुख्यानुरोधिप्राणानामिह लयः । तस्मादिन्द्रियाणि तत्सम्बद्धः प्राणश्च वहिर्निस्सारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं सद्योमुक्तिर्द्विधा निरूपिता । उत्तममध्यमभेदात् । आद्यस्य वासनाया अक्षीणत्वाद्भोगेनैव तत्क्षयं मत्वा तं प्रति क्रममुक्तिं वदन्निन्द्रियादीनां स्वसङ्गे नयनमाह—यदीति । यदि प्रयास्यन् भवति तदा मनसा इन्द्रियैश्च सहैवोपगच्छेदिति सम्बन्धः । नृपेति सम्बोधनं सर्वपुरुषार्थसिद्धावपि यथा पार[1]ध्यादिगमनमक्षीणवासनत्वाद्राज्ञां तथेदमपीति सम्मत्यर्थम् । यदेव स्थानं प्रयास्यन्भवति तद्गणयति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मस्थानम् । वैहायसानां विमानमधिरुह्य स्त्रीभिः सह सर्वत्राऽन्तरिक्षे परिभ्रमतां यद्विहारस्थानं तत्र वा । उताऽप्यष्टाधिपत्यमष्टगुणैश्वर्यम् । किम्बहुना । गुणसन्निवाये ब्रह्माण्डे अधः उपरि मध्ये वा प्रयास्यन्भवति तत्रैव सह गच्छेत् । चकाराद्वासनाभिः प्राणैर्वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सामर्थ्यं कथं जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह—योगेश्वराणामिति । येषां स्वाधीनो योगः । यद्यपि स्वतो गमनसामर्थ्यं न भवति तथापि योगेन तद्भवतीति सर्वा गतय उच्यन्ते । त्रिलोक्याः अन्तर्बहिश्चेति । वहिःस्थिता अपि अन्तरा यान्ति । अन्तःस्थिता अपि वहिर्गच्छन्ति । तत्र हेतुः—पवनान्तरात्मनामिति । पवनस्याऽन्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषाम् । अत्र त्रि[2]लोकीति न ब्रह्माण्डाभिप्रायम् । किन्तु लोकत्रयमेव । यद्यपि कर्मभिरपि सर्वत्र ब्रह्माण्डे गमनमस्ति तथापि न[3] तेषां स्वेच्छया गमनमित्याह—तामिति । या स्व[4]च्छन्दा योगिनां सा न कर्मिणामित्यर्थः । ननूपायस्य तुल्यत्वेऽपि योगस्य कथं गौणता कथं कर्मणां मुख्यत्वमिति । तत्राऽऽह—विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति । कर्म तु स्वतन्त्रमसहायं जीवं स्वाधीनं करोति । योगे तु विद्यादयोऽन्येऽपि चत्वारः सन्ति । तत्संवेष्टितं जीवं योगः स्वाधीनं कर्त्तुं न शक्नोति । एवमन्येऽपि । ततश्च जीव एव स्वतन्त्रः । अन्ये[5] तु गुणभूताः स्वेच्छया गमने सहायभूता भवन्ति । विद्या उपासना मन्त्रप्रकारेण । तपः कृच्छ्रादि । ज्ञानं वा । योगोऽष्टाङ्गः । समाधिः समाधिस्थितभगवद्दर्शनेन तज्जनितभक्तिसहितपरमधर्म उच्यते । एतेषु करणदशायामपि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम् । कर्ममार्गे तु वि[6]ध्यधीनतेति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं पुरुषस्य स्वाधीनतां निरूप्य गमनप्रकारमाह वैश्वानरं यातीत्यादिना—यावदवसाने आनन्दमयस्तावद्यातीति सम्बन्धः । वैश्वानरमग्न्यधिष्ठातृदेवतालोकम् । "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल" इति वाक्यप्रकारेण गमनम् । ननु तस्य लोकस्य दूरे विद्यमानत्वाद्बहुकालव्यवधानेन अन्तरा भोगाभावाद्भोगाभिनिवेशस्य विद्यमानत्वात्पुनरागमनं स्यात् । तदर्थमाह—विहायसा गत इति । आकाशमार्गेण गतः । पूर्वमेव "पवनान्तरात्मनामि" त्युक्तत्वाद्यथा वायोर्गमनं तथा तेषामपीत्यर्थः । ननु वायोरितस्ततो गमनसम्भवात्तद्वदस्याऽपि न ऋजुमार्गेण वैश्वानरे गमनं सम्भवति ? तत्राऽऽह—सुषुम्णयेति । सुषुम्णामार्गेण गच्छतीति नाऽन्यत्र गमनम् । ननु सुषुम्णाऽपि कथं नाऽन्यत्र गच्छति ? तत्राऽऽह—ब्रह्मपथेनेति । ब्रह्मणः पन्थाः । ब्रह्ममार्गत्वाद्व्यापिवैकुण्ठ एव गच्छति । ननु सुषुम्णाया नाडीरूपत्वात्कथं देहाद्बहिर्निर्गमनम् ? तत्राऽऽह—शोचिषेति । तेजोरूपया । एवं तेन मार्गेण वैश्वानरलोकं गतस्य पूर्वमद्भिः सम्परिष्वक्तस्य गमनात्कामनाबाहुल्येन वा सकल्कत्वात् तत्र भोगे अग्निमध्यभोगात्कल्कशोषः । अतस्तदनन्तरं ज्योतिस्स्थानगमने आदित्यादिध्रुवपर्यन्तं गमने विधूतकल्को भूत्वा, अथ भिन्नप्रक्रमेण तेजोमयशरीरेण हरेर्भगवतः स्वरूपभूतं शिशुमाररूपं चक्रमुपयाति । यद्यपि शिशुमारचक्रस्य भूमेः परितो विद्यमानत्वात्सर्वत्र गमनमायाति, तथाप्युदस्तादूर्ध्वमेव गच्छति । नृपेति सम्बोधनं शुद्धसत्त्वात्मकस्योर्ध्वगमनस्य संवादबोधकम् । यथा नरपालकस्य नृभिरूर्ध्वं नयनमिति । शिशुमारस्वरूपमग्रे वक्ष्यते । तत्र ध्रुवस्थानं शिशुमारस्याऽन्ते भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

यदीत्यस्याभासे आद्यस्येति । प्रथमाधिकारिणि इत्यर्थः । पारध्यादिगमनमिति मृगयादिगनमम् । वृवितौ प्राणैर्वेति पक्षान्तरं "पवनान्तरात्मनामि" ति वक्ष्यमाणविशेषणाभिप्रायेण ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणामित्यत्र चत्वारः सन्तीति । एतेन :विद्यादिरहिताः कुयोगिनो योगाधीना इति ज्ञापितम् । ते च 'विदूरकाष्ठाये' त्यत्र वक्ष्यन्ते । परमधर्म इति 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्युक्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वैश्वानरं यातीत्यत्र तेजोरूपयेति । तेजस ऊर्ध्वगामित्वं लोकप्रसिद्धमेवेति न कश्चित्संशय इत्यर्थः । सकल्कत्वादिति । वैद्यके जले नैकीकृतं कल्कमि २-२-२४ त्युच्यते । तथा च सकल्कत्वेऽद्भिः सम्परिष्वक्तस्य शिष्टं गोलकद्वयं कल्कमिति पूर्वमद्भिः सम्परिष्वक्तस्य गमनादित्येको हेतुः । 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क' इत्यादौ कल्कशब्देनानिष्टकरं कर्मोच्यते । 'कल्कस्तु शमलैनसोः दम्भेपी' ति कोशात्तमर्थमादाय कामनाबाहुल्येनेति द्वितीयो हेतुर्ज्ञेयः ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्मादपि स्वतालुमूलाद्बहुधा गमनसम्भवात् निरुद्धानि श्रोत्रद्वयाक्षिद्वयनासारन्ध्रद्वयास्यरूपाणि सप्त अस्वयनानि प्राणमार्गा

१. पराध्यादिगमनमिति ग । २. त्रिलोकी न ब्रह्माण्डाभिप्रायमिति क. ग. । ३. नेति नास्ति । ४. स्वच्छन्दयोगिनामिति क.घ. । अन्ये गुणभूता इति क. ख. ग. ६. । विध्यधीनयेति क. ख. घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

येन तथाभूतः सन् भ्रुवोरन्तरं भ्रूमध्यस्थमाज्ञाचक्रं प्रति प्राणमुन्नयेतेत्यन्वयः । अनपेक्षः वक्ष्यमाणपारमेष्ठ्यादिपदभोगानिरपेक्षश्चे- न्मुहूर्तार्द्धं तथैव स्थित्वा परं परमात्मानं गतः अनुसन्दधन् मूर्द्धन् मूर्द्धानं निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेदित्यन्वयः । कथमेवं सर्वतो विरक्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अकुण्ठा अखण्डा दृष्टिः सत्यानृतविवेकरूपं ज्ञानं यस्य स इति ॥ २१ ॥ ❁ ❁ एवं निष्कामस्य सद्योमुक्तिमुक्त्वा सकामस्य क्रममुक्तिमाह—यदीति दशभिः । हे नृप यदि पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं प्रयास्यन् भवति अष्टावाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् तद्वैहायसानां विमानैराकाशे विचरतां सिद्धानां यद्विहारं क्रीडास्थानं वा यदि प्रयास्यन् भवति । किं बहुना ? गुणसन्निवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे यत्र कुत्र वा यदि प्रयास्यन् भवति तर्हि देहत्यागावसरे मन इन्द्रियाणि च न विसृजेत्किन्तु मनसेन्द्रियैश्च सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् । चकारात्प्राणैश्च सहेति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❁ ❁ नन्वेवं जीवस्य कथं स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह—योगेश्वराणामिति । योगेश्वराणां स्वनुष्ठितयोगानां त्रिलोक्या अन्तः स्वर्गपातालादिमध्ये ततो बहिर्महर्लोकादिषु च गतिं गमनसामर्थ्यमाहुस्तां गतिं कर्मिणः कर्मभिर्नाप्नुवन्तीत्यन्वयः । कथं तथा सामर्थ्यमित्यपेक्षायामाह— पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषां तेषामिति । एतदपि कैः साधनैरित्यपेक्षायामाह—विद्येति । विद्या मन्त्रजपादिरूपा, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणैकादश्युपवासादिरूपम्, योगः अष्टाङ्गः, समाधिः समाधौ भगवद्दर्शनजनितपरमस्नेहः, तान् ये भजन्ति तेषा- मित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ एवं योगिपुरुषस्य सहेतुकं सामर्थ्यं निरूप्य गमनप्रकारमाह—वैश्वानरं यातीति । प्रथमं विहायसा आकाशमार्गेण गतः सन् वैश्वानरः अग्न्यभिमानिनी देवता तां याति । अथ तदनन्तरं उदस्तादुपरिष्टाद्वर्त्तमानं हरेः सम्बन्धि नारायणाधिष्ठितं शैशुमारं पञ्चमस्कन्धे वक्ष्यमाणं शिशुमाराश्रयं ज्योतिश्चक्रं प्रयाति च, स्थानान्यादित्यादिध्रुवान्तानि पदानि प्रयातीत्यर्थः । नन्वाकाशस्य सर्वतः प्रसृतत्वात् कथं तेन तत्रैव गमनमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मपथेनेति । कोऽसौ ब्रह्मपन्था इत्यपेक्षा- यामाह—सुषुम्णया नाड्येति । ननु सा तु देहान्तर्गतैवास्ति कथं तयाऽपि ब्रह्मलोकगमनमित्याशङ्क्याह—शोचिषेति, तेजोमय्येत्यर्थः । तथाच देहाद्बहिरपि ब्रह्मलोकपर्यन्तं सा वितताऽस्तीति भावः । कथं तस्यैव तेन मार्गेण गमनमित्यपेक्षायामाह—विधूतो निवृत्तः कल्को मलो यस्य स इति । नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थम् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

तदनन्तर दो आँख, दो कान, दो नासाछिद्र और मुख—इन सातों छिद्रोंको रोककर उस तालुमूलमें स्थित वायुको भौंहोंके बीच आज्ञाचक्रमें ले जाय । यदि किसी लोकमें जानेकी इच्छा न हो तो आधी घड़ीतक उस वायुको वहीं रोककर स्थिर लक्ष्यके साथ उसे सहस्रारमें ले जाकर परमात्मामें स्थित हो जाय । इसके बाद ब्रह्मरन्ध्रका भेदन करके शरीर-इन्द्रियादिको छोड़ दे ॥ २१ ॥ ❁ ❁ परीक्षित् ! यदि योगीकी इच्छा हो कि मैं ब्रह्मलोकमें जाऊँ, आठों सिद्धियाँ प्राप्त करके आकाश- चारी सिद्धोंके साथ विहार करूँ अथवा त्रिगुणमय ब्रह्माण्डके किसी भी प्रदेशमें विचरण करूँ, तो उसे मन और इन्द्रियोंको साथ ही लेकर शरीरसे निकलना चाहिए ॥ २२ ॥ ❁ ❁ योगियोंका शरीर वायुकी भाँति सूक्ष्म होता है । उपासना, तपस्या, योग और ज्ञानका सेवन करनेवाले योगियोंको त्रिलोकीके बाहर और भीतर सर्वत्र स्वच्छन्दरूपसे विचरण करनेका अधिकार होता है । केवल कर्मोंके द्वारा इस प्रकार बेरोक-टोक विचरना नहीं हो सकता ॥ २३ ॥ ❁ ❁ परीक्षित् ! योगी ज्योतिर्मय मार्ग सुषुम्णाके द्वारा जब ब्रह्मलोकके लिये प्रस्थान करता है, तब पहले वह आकाशमार्गसे अग्निलोकमें जाता है; वहाँ उसके बचे-खुचे मल भी जल जाते हैं । इसके बाद वह वहाँसे ऊपर भगवान् श्रीहरिके शिशुमार नामक ज्योतिर्मय चक्रपर पहुँचता है ॥ २४ ॥

तद् विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद् विबुधा रमन्ते[1] ॥२५॥
अथो अनन्तस्य मुखानलेन दन्दह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।
निर्याति सिद्धेश्वर[2]जुष्टधिष्ण्यं यद् द्वैपरार्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥२६॥
न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोऽदः कृपयानिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥२७॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥२८॥

---

१ प्रा० पा० विबुधा यद्रमन्ते । २ प्रा० पा० विश्वेश्वर० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तद्विष्णोश्चक्रं विश्वस्य नाभिं सूर्याद्याश्रयभूतम्। आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्य न पंढत्वम्। अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतः स्वर्गिणां गत्यभावादेक एव निर्मलेन लिंगशरीरेण ब्रह्मविदां स्थानमन्यैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति। यस्मिन्विबुधा महाकल्पायुषो भृग्वादयः॥ २५॥ ❀ ❀ अथो अनंतरं कल्पांते स विश्वं त्रैलोक्यमतिशयेन दह्यमानं निरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत् द्विपरार्धस्थायि तत्पारमेष्ठ्यं पदं प्रति निर्याति। सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत्। उ इति श्रैष्ठ्यं सूचितम्॥ २६॥ ❀ ❀ तदेवाह। न यत्रेति। आर्तिर्दुःखम् 'उद्वेगो भयम्। किंतु चित्ततो हेतोः यद्दुःखमद ऋते तदेकं विना तत्कुतो भवति अनिदंविदामिदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरंतदुःखो यः प्रभवो जन्म तस्यन्वनुदर्शनात् तेषां कृपया। यद्वा चित्ततोदो मनःपीडेति यत्तद्विना कुतश्चिदपि यत्र शोकादयो न संतीति। तत्र ब्रह्मलोकं गतानां त्रिविधा गतिः। ये पुण्योत्कर्षेण गतास्ते कल्पांतरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिका भवंति ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनावलेन गतास्ते ब्रह्मणा सह मुच्यंते, ये तु भगवदुपासकास्ते स्वेच्छया ब्रह्मांडं भित्त्वा वैष्णवं पदमारुहंति॥ २७॥ ❀ ❀ तत्र प्रस्तुतस्य भगवद्भक्तस्य ब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह तत इत्यादिना। तत्रेयं प्रक्रिया। ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति, तस्यांशेनाहंकारः, तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारा नभः, तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः, तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः, तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः, तदंशेन गंधतन्मात्रद्वारा पृथ्वी तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरं तस्य पंचाशत्कोटियोजनविशालस्य पृथिव्येवांडकटाहविशेषशब्दवाच्या कोटियोजनविशालं प्रथमावरणम्। पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके। ततश्चाबादीनां ये परिणता अंशास्तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि। अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव तदेवं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते। ततो विशेषं प्रतिपद्य लिंगदेहेन पृथिव्यात्मतां प्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। निर्भयः कथं यास्यामीति शंकाशून्यः तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरंतरा आपः प्रतिपद्यात्वरंस्त्वरामकुर्वन्। तत्तदात्मत्वेन क्लेददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टं भोगान्भुंजान इत्यर्थः। एवं ज्योतिर्मयः सन् काले भोगावसाने बृहदात्मलिंगं परमात्ममूर्तित्वेनोपासनेपूक्तम्। यद्वा। वेदशब्दात्मना तस्य प्रमापकमिति॥ २८॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

आविष्टलिंगत्वादजहल्लिंगत्वात्। षंढत्वं क्लीवत्वं नेत्यर्थः। "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्" इति मेदिनी॥ २५॥ ❀ ❀ तत्रापि महर्लोकेपि उष्मा वह्न्युत्थमौष्ण्यम्। पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्रति॥ २६॥ ❀ ❀ तदेव सत्यलोकमाहात्म्यमेव उत्तानार्थमाह। यद्वेति। तत्र व्याजस्तुतौ सत्यलोकस्था महाकृपालवो धन्या एवेति भावः॥ २७॥ ❀ ❀ तत्र त्रिषु प्रस्तुतस्य ये तु भगवदुपासका इत्युक्तस्य। इत्यर्थ इति। तस्य लिंगदेह एव पृथिवीरूपो भूत्वा पृथिव्यां प्रविशतीति भावः। उत्तरत्रापि जलादिष्वपि। इत्यर्थ इति। घ्राणरसनादींद्रियैर्गंधरसादीन् विचित्रभोग्यविषयान् सेवमान एव यातीति भावः। 'खं ब्रह्मेत्युपासीत' इति श्रुतेरात्ममूर्त्तित्वम्। 'लिंगं मूर्त्तिलक्ष्मशेफज्ञापकेषु कारणे' इति कोशादर्थांतरमाह यद्वेति वेदशब्दात्मना सगुणीभूतशब्दरूपवेदरूपेण तस्य ब्रह्मणो प्रमापकं ज्ञापकमित्यर्थः॥ २८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या।

आविष्टलिङ्गत्वात् अजहल्लिङ्गत्वादित्यर्थः॥ २४—२७॥ ❀ ❀ अधिकारिण इति। अत्र आधिकारिका इति च पाठः। आधिकारिका अधिकारे नियुक्ताः इति गोविन्दभाष्यम्॥ तन्निरन्तरा इति। अन्तरमवकाशः। पृथिव्यन्तरहिताः इति यावत्॥ २८—३१॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विश्वनाभिं विश्वस्य ग्रहतारकानक्षत्रादेः कृत्स्नस्याश्रयभूतं विष्णोः स्थानमिति शेषः। विरजेन प्रणष्टपुण्यपापेनाणीयसा सूक्ष्मतरेणात्मना लिंगशरीरेणैकः असहाय नमस्कृतं ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्भिर्नमस्कृतम् इदं शिशुमारचक्रविशेषणं तदतिवर्त्येत्यन्वयः। अनेन चन्द्रप्राप्तिरपि सिद्धा तस्याव्यवहितः शिशुमारः यद्यत्र कल्पायुषः विबुधा आकल्पांतायुषः देवाः रमंते तं जनलोकमुपैति प्रयाति॥ २५॥ ❀ ❀ अथ अधस्तात्स्थितस्यानंतस्य मुखानलेनावांतरप्रलये शेषमुखोद्भूतरुद्रगणपातालानलेन दंदह्यमानमिति। मस्तकस्थायी इह मृत्युरित्युक्तरीत्या सत्त्वाभिप्रायो वर्त्तमाननिर्देशः निरीक्ष्य त्रिकालज्ञानवलादपरोक्षं दृष्ट्वेत्यर्थः। जनलोके स्थित्वा कल्पांतरे तत उपैतीत्ययमर्थोऽनुपपन्नः।' पुण्यपापविधूननस्योक्तत्वेन तत्रावस्थितिहेतुभूतकर्माभावात्तेषु लोकेषु स्थित्ययोगात्। अतो दोषं दृष्ट्वा द्वैपरार्द्धयं द्विपरार्द्धस्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तदुश्रेष्ठ्यं पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखसंबंधिस्थानं याति निर्यातीत्यर्थः। वरुणेंद्रादिप्राप्तिस्त्वर्थसिद्धा॥ २६॥ ❀ ❀ चतुर्मुखलोकस्य स्वर्गाद्यपेक्षया -चिरकालस्थायित्वमभिप्रयन्नाह न यत्रेति। यत्रेत्यस्य तत्र दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनादित्युपरितनेनान्वयः आर्तिर्दुःखम् उद्वेगो मनःक्षोभः, भयमागामिदुःख-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दर्शनजं ज्ञानं, कुतश्चिदित्यस्य भयमित्यनेनान्वयः । कुतश्चिच्छीतातपवातवर्षादिभ्यः । एवंविधेऽपि चतुर्मुखलोके ब्रह्मविदां निर्वेद-माह यच्चितत इति यद्यस्मादित्यर्थः । अनिदंविदाम् इदं शब्दवाच्यपरिदृश्यमानप्रपंचविलक्षणपरंब्रह्मविदाम् । क्रियया कर्मणा हेतुभूतेन दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् । दुरंतमपारं यद्दुःखं तस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः दुःखहेतुभूतसंसारस्तस्यानुदर्शनम् उत्प्रेक्षणं तस्माच्चित्ततश्चितनाददः दुरंतदुःखमिति यच्चतुर्मुखलोकेऽपि ब्रह्मविद्भिः कर्महेतुकं दुरंतदुःखं चित्तेनानुमीयत इति यत्तत एव हेतोर्विशेषं प्रतिपद्येत्युत्तरत्रान्वयः । अर्थांतरपरत्वमनुपपन्नमध्याहारबाहुल्यात् । यस्य हिरण्यगर्भस्य चित्तत उपासनात् अदस्तस्य स्थानमुपासकैर्लभ्यत इति यदा योजना तदोपासकैर्लभ्यते इत्यध्याहारः । अनिदंविदां हिरण्यगर्भोपासनरहितानां दुरंतदुःखप्रभवानु-दर्शनात्तदुपासकानामेव दुःखनिवृत्तिस्थानब्रह्मलोकाख्यं लभ्यते इति नोपपद्यते । हिरण्यगर्भस्थानस्यापि दुःखनिवृत्ति-हेतुत्वाभावाच्चतुर्मुखलोकं गतस्य श्वेताख्यस्य राज्ञः पुनर्भुवमागत्य प्रतिदिनं स्वीयशवभक्षणं प्रसिद्धम् । आवृत्तेर्दर्शनाच्च ब्रह्मलोकस्थ-योगिनां न पुनरावृत्तिदुःखभयम् । तत्र मोक्ष्यमाणत्वनिश्चयादिति चेन्न भूतलस्थयोगिनामपि मोक्ष्यमाणत्वनिश्चयान्न पुनरावृत्तिभय-मिति मुमुक्षूणां महीतलचतुर्मुखलोकयोः को विशेषः "आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति हि स्मर्यते । तच्च द्वैपरार्ध्यमित्य-नेन सूचितम् अतो यथोक्त एवार्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विशेषं पृथिवीमयमंडकटाहं प्रतिपद्य व्याप्येत्यर्थः अनेन "पृथिवीमंडं-भिनत्ति" इति श्रुतिर्व्याख्याता । विशेषशब्दः पृथिवीवाचकः "महदादयो विशेषांता" इतिप्रयोगात् । अत्रापि विशेषस्तु विकुर्वाणा दंभसो गंधवानभूदिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विशेषं प्रतिपद्य निर्यातीत्यनुषंगः यद्वा । उत्तरत्रोपैतीत्यनेनान्वयः । तेनात्मना स्वरूपेणो-पलक्षितः आपः आवरणजलं प्रतिपद्येत्यन्वयः । आवरणाग्निव्याप्तिमाह अनलमूर्तिमिति मूर्तिभूतावरणाग्निं प्रतिपद्यात्वरन् त्वराम-कुर्वन् क्लेददाहादिशंकाभावादित्यभिप्रायः ज्योतिर्मयः वायुर्भूत्वा अभ्रं भवतीतिवत्संश्लेषाभिप्रायो ज्योतिर्मय शब्दः वायुम् आवरणवायुमुपेत्य काले पूर्वपूर्वकावरणात्ययानंतरकाले वाय्वात्मना वायुसंश्लिष्टरूपेणोपलक्षितो बृहत्स्वकार्यभूतवाय्वाद्यपेक्षया बृहत् । आत्मलिंगं स्वासाधारणशब्दलिंगकं खमावरणाकाशमुपेत्य आत्मलिंगमित्यत्र आत्मा स्वासाधारणशब्दः लिंगमात्मनात्मनोः प्रमाणं यस्य तत् इत्यर्थः लिंगं यद्दृष्टदृश्ययोरिति वक्ष्यमाणत्वात् । इदमावरणांतरेष्वपि तत्तद्गंधादिगुणविशिष्टपृथिव्यादिसंश्लेष-प्रदर्शनार्थमुक्तम् एवमाकाशं भिनत्तीत्यंतः श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

वैश्वानरो नाम क इति तत्राह य इति यो भूतानामंतः कोष्ठाग्नौ स्थित्वा तदुक्तं चतुर्विधमन्नं पचति यश्च ब्रह्मांडमध्यगः स्वपुरमध्यगस्तपति प्रकाशते स प्रधानवह्निर्वैश्वानराख्यो ब्रह्मदेवपितृलोकगंतुर्मुनेर्योगिनः कर्मयोगिनश्च गम्यत्वान्मार्ग इतीरित इत्यन्वयः । "पितृयानं देवयानं ब्रह्मयानमिति त्रिधा । गच्छन्वैश्वानरं याति तस्मान्मार्गः स ईरितः" । देवयानेन गंतॄणां वैश्वान-रादर्वागर्चिरादयो गम्याः संति । ब्रह्मदेवपितृलोकगंतृभिः सर्वैरपि वैश्वानर प्राप्यत इति द्योतनाय वैश्वानरं यातीति प्रथमत एव वैश्वानरप्राप्तिकथनमिति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ के तर्हि त इति तत्राह देवयानमिति शरीरदक्षिणपार्श्वस्थपिंगलाख्य-नाडीभिः शतायुषा मरणाख्योत्क्रमणादहान्यहःसंज्ञदेवयानमेति इडाभिर्देहवामपार्श्वस्थेडाख्यनाडीभिः शतायुषा मरणेन रात्रीः रात्रिसंज्ञं पितॄणां यानं पितृयानमेति । देवयानपितृयानमार्गस्थानामहरादिकालाभिमानिनीनां देवतानां प्राचुर्यादहानि रात्रीरिति बहुवचनं 'दक्षिणाःपिंगलाःसर्वा इडा वामाःप्रकीर्त्तिताः नाड्योऽथ मध्यमा प्रोक्ता सुषुम्णा वेदपारगै' रिति "देवयानस्य मार्गस्था अहः शब्दाभिसंज्ञिताः पितृयानस्य मार्गस्था रात्रिशब्दाह्वयामता" इति वा पिंगलेडामध्यस्थया सुषुम्णया नाड्या शतायुषा विशिष्टसुखवत्त्वात्तद्विषुवत्ताख्यं ब्रह्मयानमेति । विशिष्टं सुखं विषु तदस्यास्तीति विषुवत् । तस्य भावो विषुवत्ता ताम् । सषयो रभेदाद्वीत्युपसर्गयोगाद्वा सकारस्य षकारः "विषुवत्ता ब्रह्मयानं विशेषेण सुखं यत" इति रागोपरक्तसुखादिदातृत्वात् पिङ्गलादेर्दे-वयानादिशब्दवाच्यत्वं तदुक्तं "पिङ्गला देवयानं स्यात्पिंगाख्यसुखदा यतःइडान्नदानात्पितॄणामेवं मार्गाः प्रकीर्त्तिता" इति अत्र देवयानब्रह्मयानभेदोऽवांतरोवगन्तव्यः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अधुना शिशुमारलोकादुपरितनमार्गप्रकारमाह । तदिति । शैशुमार इत्यनेन सद्रूपमुक्तं विष्णोस्तद्विश्वनाभिं विश्वाधारं रूपं प्रतिपद्य तुशब्दसूचिताम् तदनुज्ञामादाय । विराजेन विगतरागादिदोषे-णाऽणीयसा सूक्ष्मतरेणात्मस्वरूपेण सर्वोऽपि ब्रह्मज्ञानिजनस्तल्लोकमुपैति तं विशिनष्टि कल्पायुष इति कल्पायुषो विबुधा यद्यत्र रमंते क्रीडंति तमिति शेषः । किं विशिष्टं रूपम् । ब्रह्मविदां समुदायेन नमस्कृतमेकं मुख्यं केवलमिति वा "मन्वंतरायुषः स्वर्ग्या महर्लोके तु काल्पिका" इति पिंगलाभिरुत्क्रम्य देवयानेन गतः परांते ब्रह्म प्रयास्यंस्तत्र महर्लोकेऽष्टाधिपत्यमित्युक्तोऽणिमा-द्यैश्वर्यशाली वसति कश्चन जनलोके कश्चन तपोलोके ज्ञानादिपरिपाकायास्ते कश्चित्सत्यलोके हर्याज्ञया वसति ब्रह्मयानेन गताः अप्रतीकालंबनाः प्रतीकालंबनाश्च शैशुमारहरिणानुज्ञातास्तद्देवानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणादिदेवान्प्राप्य दिवस्पतिं वायुं प्राप्य तेन कार्यब्रह्मप्रापिताः तदुपदंशं प्राप्य प्रतीकोपासका निवसंति अन्ये तु तेन वायुना परं ब्रह्म प्रापितास्तल्लोके निवसंतीत्यादिविशेष-स्तुशब्देन सूचित इति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ महर्लोकादिषु विहरतां तथाज्ञानादिसाधनपरिपाकाय च निवसतां चतुर्मुखप्राप्तिप्रकारमाह अथ इति महर्लोकादिषु वसन् स ज्ञानिसंघोऽथ द्विपरार्धावसाने ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह मुक्तिं यास्यन्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सिद्धैः सनकादिभिर्जुष्टस्य चतुर्मुखस्य धिष्ण्यं निवासस्थानं यत् द्वैपरार्ध्यं द्वयोः परार्धयोः संबंधि । चतुर्मुखस्याऽऽयुषः परेति नाम चतुर्मुखायुर्लक्षणशतसंवत्सरभोग्यमित्यर्थः । तत्पारमेष्ठ्यं निर्याति महर्लोकादेर्निर्गत्य सत्यलोकमाप्नोतीत्यर्थः गंतुं हेतुमाह अनं-तस्येति । अनंतस्य भगवतो मुखानलेन मुखनिर्गताग्निः पुनः पुनर्दह्यमानं विश्वं निरीक्ष्य । संकर्षणमुखाग्निना प्रपञ्चस्य दाहो हेतुरित्यर्थः उशब्दो ब्रह्मलोकं प्राप्य तेनैव सह मुक्तिं प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अथो लीलगृहीतशरीरेण तद्भोगानन्तरम् ॥ २६-२७ ॥ ❋ ❋ ततो विशेषमिति । अत्र टीकायामेकब्रह्माण्डपक्ष एव सङ्गमितः । बहुब्रह्माण्डपक्षस्त्वेवम्—ब्रह्माण्डानि खल्वेकत्रैवानुच्चनीचत्वेन मण्डलीभूय वर्त्तन्ते । तेषां पृथिव्यावरणं प्रत्येकं पृथगेव । जलावरणन्तु तन्मण्डलाद्बहिः पूर्व्वावरणाद्दशगुणमेकमेव । यस्योपरि च सर्व्वब्रह्माण्डकारणं कारणार्ण-वशाय्येक एक शेते । यत्तु मण्डलाभ्यन्तरेऽपि यत्किञ्चिज्जलं प्रविशति तत्त्वावरणसंज्ञं न भवति अनिश्चितमानत्वात् । तदेवमेवाहङ्कारायावरणानां सर्व्वभूतावरकत्वं सङ्गच्छेत इति विशेषं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेहे इव तत्र लिङ्गदेहावेशं कृत्वा । पुनश्च तेन विशेषाविष्टेन लिङ्गदेहाख्येनैव आत्मना अपः जलावरणं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेहत इव विशेषत उत्क्रमपूर्व्वकं तत्र तदावेशं कृत्वा । पुनश्च पूर्व्ववदनलमूर्त्तिः सन्नित्यादि योज्यम् । तत्र तत्र लोकविशेषेषु भोगाश्चेल्लीलाशरीरमपि मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी व्याख्या

ततश्च तत् विष्णोश्चक्रम् अतिवर्त्य अतिक्रम्य । कीदृशं विश्वस्य नाभिं विश्वात्मकपुरुषस्य नाभिस्थानीयम् । अणीयसा अणिमादिसिद्धिमत्त्वादतिसूक्ष्मेण विरजेन निर्म्मलेन लिङ्गशरीरेण सह । ततः परत्र स्वर्गिणां गम्याभावादेकः नमस्कृतं पूज्यं ब्रह्मविदां स्थानं महर्लोकमुपैति । यत् यस्मिन् विबुधा महाकल्पायुषः रमन्ते खेलन्ति ॥ २५ ॥ ❋ ❋ अतो अनन्तरं यदि कल्पपर्य्यन्तं कौतुकवशात् तत्रैव स्थातुमिच्छति तदा कल्पान्ते सति विश्वं लोकत्रयम् । निर्याति उष्णीभूतात् महर्लोकादूर्ध्वं यत् द्वैपरार्द्ध्यं द्विपरार्द्धपर्य्यन्तस्थायि यत् पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्रति याति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत् ॥ २६ ॥ ❋ ❋ सत्यलोकस्य माहात्म्यमाह न यत्रेति । आर्त्तिर्दुःखम् । उद्वेगः भयम् । किन्तु चित्ततो हेतोः यत् दुःखम् अदः ऋते तदेकं विना तदेव किं कथं वा भवेत् तत्राह । अनिदंविदाम् इमं वैष्णवयोगमजानतां त्रिलोकस्थजनानां दुरन्तदुःखो यः प्रभवः संसारस्तस्यानुदर्शनाद्या कृपा तया । तेन व्याजस्तुत्या सत्यलोकस्थास्ते महाकृपालवो धन्या एवेति भावः ॥२७॥ ❋ ❋ अथ तत्रैव यदि महाकल्पपर्य्यन्तं स्थातुमिच्छति तदा ब्रह्मणा सहैव मुच्यते । यदि च तदन्तरमेव मोक्षमिच्छति तदा सप्तावरणानि निर्भिद्यैव ब्रह्म प्रविशतीति तत्प्रकारमाह । ततो विशेषं पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य ब्रह्माण्डस्य प्रथमावरणरूपां पृथिवीं पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणां प्रतिपाद्य प्राप्य । केन प्रकारेण तेनात्मना पृथिवीरूपेण । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निर्भयः तत्तदात्म-त्वेन क्लेददाहादिशङ्काशून्य इत्यर्थः । ततोऽपः पृथिवीदशगुणप्रमाणाः प्रतिपद्य अबात्मनेति शेषः । ततोऽनलमूर्त्तिः जलदश-गुणं तेज आवरणं प्राप्येत्यर्थः अत्वरन् भवेत् । तत्र तत्र पृथिवीजलादिषु घ्राणरसनादीन्द्रियैर्गन्धरसादीन् विचित्रभोग्यविषयान् भोक्तुमेवेति भावः । ततो ज्योतिर्म्मयः काले वाय्वात्मना वायुं तेजोदशगुणम् उपेत्य । खं वायुदशगुणमाकाशे, बृहदात्मनो लिङ्गं परमात्ममूर्त्तित्वेनोपासनेन युक्तं, यद्वा वेदशब्दात्मना तत्प्रमापकमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विष्णोश्चक्रं शैशुमारं विश्वनाभिं सूर्यादिग्रहनक्षत्रादेः सर्वस्याश्रयम् अतिवर्त्यातिक्रम्य विरजेन पुण्यापुण्यरहितेन अणी-यसा सूक्ष्मतरेणात्मना लिंगशरीरेण एकः विद्वान् यत् यस्मिन् कल्पायुषो विबुधा रमन्ते तद्ब्रह्मविदां भृग्वादीनां स्थानं नमस्कृतं नमनीयं महर्लोकमुपैति प्राप्नोति ॥ २५ ॥ ❋ ❋ अथो अनन्तरं कल्पांते अनन्तस्य मुखानलेन अधस्थस्य शेषस्य मुखोद्भूताग्निना विश्वं त्रैलोक्यं दंदह्यमानं स विद्वान्निरीक्ष्य वरुणेन्द्रद्वारा यद्वैपरार्द्ध्यस्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि युक्तानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तदुपारमेष्ठ्यं परमेष्ठिपदं प्रति निर्याति भोगार्थं महर्लोके स्थिरो भूत्वा त्रैलोक्यं दह्यमानं निरीक्ष्य ततः पलायते इति न शङ्क्यं प्राकृतपदार्थभोगयोगाभावात् ॥ २६ ॥ ❋ ❋ यत्र लोके अनिदंविदाम् । इदं प्रस्तुतमपुनरावृत्ति वर्त्म ब्रह्म वा जानं-तीतीदंविदस्तद्भिन्नानां प्रस्तुतविद्वद्व्यतिरिक्तानां पुनरावृत्तिवर्त्मना तत्र गतानाम् । दुरंतदुःखो यः प्रभवः पुनरावृत्त्या जन्म तस्यानुदर्शनात् कृपया यच्चित्ततो भवति । अदः ऋते शोकादि कुतश्चिन्न भवति । ततः पुनरावृत्तिस्तु "ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेतिकर्मविनिर्मितं निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति" इति वक्ष्यमाणात् । "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन" इति भगवद्वचनाच्च ॥ २७ ॥ ❋ ❋ अथावरणभेदनप्रकारमाह तत इति । "दशोत्तराणि शेषाणि मैत्रयैतानि सप्तवै" इति पुराणान्तरात् पृथिव्याद्यावरणानि दशगुणोत्तराणि सप्त तत्र कोटियोजनमानमंडकटाहसंज्ञकं प्रथमावरणम् । "कोटियोजनमानस्तु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कटाहः संव्यवस्थितः" इति पुराणान्तरात्। महांतश्च समवृत्त्य प्रधानं संव्यवस्थितम्। अनन्तस्य न तस्यान्तमिति वचनाद्व्यापकमष्टमं प्रकृत्यावरणं निर्भयः आवरणभेदने भयशून्यः ततः पारमेष्ठ्याल्लोकात् तेनात्मना लिंगदेहेनोपलक्षितः विशेषं पृथिवीमयमण्डकटाहं प्रतिपद्य तद्भावं प्राप्य प्रतिपद्येत्यादीनाम् प्राणेनाकूतिमुपैतीत्यनेनान्वयः तन्निरन्तरा आपः प्रतिपद्य ततोऽनलमूर्तिः अनलभावं प्रतिपद्येत्यर्थः। अतएवात्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तद्भावं प्राप्तस्य तत्र तत्र भयाभावात् ततो ज्योतिर्मयः। अनलमूर्तिः काले अनलोत्तरवायुभेदकाले वायुमुपेत्य ततो वाय्वात्मनोपलक्षितः खमुपेत्य कथंभूतं वाय्वपेक्षया बृहत्। पुनः कथंभूतमात्मलिंगम्। आत्मस्वगुणभूतः शब्द एव लिङ्गं ज्ञापकं यस्य न तु चक्षुरादिग्राह्यत्वमित्यर्थः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तद्ब्रह्माण्डस्य नाभिस्थानीयम् ततोऽग्रे लोकचतुष्टयम्। तत्र तुशब्देन पूर्वरूपाद्रूपान्तरकरणमुक्तम्। ततो द्वितीयं ध्रुवे[1]। विष्णोरित्युभयत्र सम्बध्यते। तत्र गमनयोग्यं शरीरं वर्णयति—**अणीयसा विरजेनाऽऽत्मनेति**। पूर्वापेक्षया तदणीयः। वायुप्रधानत्वात्। प्रशिथिलावयव इत्यर्थः। तत्रापि विरजः। वायोरपि लोकत्रय एव रजः सम्बन्धः। अथवा। पूर्वशरीरं [2]तामसं स्थितं [3]तद्वैश्वानरलोके त्यक्तम्। ततो द्वितीयं ध्रुवे त्यक्तम्। तृतीयमिदमिति तमोरजसोरभावाद्विरजेनेत्युक्तम्। केवलसत्त्वमयेन सत्त्वमिश्रेण वा। केवलसत्त्वेन ब्रह्माण्डभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्। आत्मना पूर्ववदात्मत्वेन गृहीतेन देहेन एक इति। तत्र वैमानिकानां गमनाभावादसहायत्वेनैकाकित्वम् ब्रह्मविदां स्थानं अन्यैर्नमस्कृतं केवलं ज्ञानिनामेव स्थितियोग्यं महर्लोकम्। यत्र महर्लोके। कल्पायुषः ब्रह्मकल्पपर्यन्तमायुर्येषाम्। विशेषेण बुधा ज्ञानिनो भृग्वादयो रमन्ते भगवद्गुणानुस्मरणैः ज्ञानेन वा समाधिरूपेण। अयमपि तत्र गतो ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तिष्ठति ततो भगवच्छयने जाते अनन्तस्य सङ्कर्षणस्य मुखाग्निना त्रैलोक्यमत्यन्तं दह्यमानं निरीक्ष्य ततो निर्याति भृग्वादिभिः सह। गमनस्य बहुकालव्यवधानत्वात् अथो इत्युक्तम्। सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि यत्र जनस्तपोलोके। पारमेष्ठ्यं सत्यलोकस्थानम्। तदपि पूर्ववत्सिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः॥ २५-२६॥ ❋ ❋ तत्र मुक्तिवत्सुखमाह—**न यत्रेति**। यत्र ब्रह्मलोके शोकः अज्ञानकार्यं नास्ति। न वा जरादेहधर्मः। न वा मृत्युः मृत्युग्रासः। नाऽऽधिः मनःपीडा अपि न। अन्तःकरणधर्माभावः। मृत्योः प्राणग्राहकत्वात्तद्धर्म इति केचित्। उद्वेगः बुद्धेः। असहिष्णुता वा। यद्यप्यसहिष्णुता उद्वेगश्च तत्राप्यस्ति, तथाप्यन्यतो न किन्तु स्वत एव। तदाह—**ऋते कुतश्चिदिति**। अन्यस्मादृते, किन्तु स्वत एव। स्वतस्त्वं विशदयति—**यच्चित्ततोऽद इति**। अदः प्रसिद्धं चित्ततः चित्ताद्धेतोः, यत् तस्यानुभवगम्यमतो विशेषतो न वक्तुं शक्यमिति तथोक्तम्। तत्र विषयमाह—**अनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनादिति**। इदं स्थानमेतत्साधनं ज्ञानं [4]मार्गप्रकारं वा न विदन्तीति तथा। दुरन्तं यद्दुःखं तस्य प्रभवो यत्र संसारे तस्य अनु पश्चाद्दर्शनम्। एकवारमुत्पन्ना अपि विवेकिनोऽपि पुनस्तत्रैव गच्छन्तीति तथा॥ २७॥ ❋ ❋ ततः स्वेच्छया [5]ब्रह्माण्डभेदनमाह—**ततो विशेषमिति**। अश्वमेधयाजिनोऽपि तत्र गच्छन्ति। तथा हिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च। तत्र "आ ब्रह्मभुवनाल्लोका" इति [6]वाक्यात्कर्मिणां पुनरावृत्तिः हिरण्यगर्भोपासकानां ब्रह्मणा सह या ब्रह्मणो गतिः सा गतिः। पूर्वोक्तस्त्वण्डं भित्त्वा गच्छतीत्याह। ततः सत्यलोकाद्विशेषं पृथिव्यावरणरूपं प्रतिपद्य पृथिवीरूपो भूत्वा तत्र प्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रमे आवरणरूपपृथिवीसायुज्यं प्राप्य तामतिक्रम्य पुनर्जलरूपेण जलसायुज्यं प्राप्य तदतिक्रम्येत्येवमग्रेऽपि। [7]आकाशातिक्रमपर्यन्तं गच्छति। सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति ज्ञातव्यम्। **अत्वरन्निति** तत्र तत्र गन्धादिभोगान्भुञ्जान एव विलम्ब्य। काले भोगेच्छावसाने उत्तरत्र गमनमिति सर्वत्र। खमाकाशम्। तत् बृहत् अनन्तमेव। शब्दब्रह्मरूपं वा। तादात्मकं वा। तस्य बृहत्त्वे हेतुः। आत्मनो भगवतो लिङ्गं शरीरम् "आकाशशरीरं ब्रह्मे"ति श्रुतेः भगवतो व्यापकत्वं अन्तर्बहिर्व्यवहारहेतुत्वं परिच्छेदा परिच्छेदौ शब्दब्रह्माश्रयत्वमित्यादिधर्मबोधकम्॥ २८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तद्विश्वनाभिमित्यत्र। विरजशब्दलिङ्गकं गोलकत्रयं पक्षान्तरेणाहुः **अथवेत्यादि**। विरजशब्दस्यार्थान्तरमाहुः **सत्त्वमिश्रेण वेति**। विगतं कवलं रजो यस्मादित्युत्तरपदलोपी ज्ञेयः। तत्र हेतुः **केवलेत्यादि**। **स्थानमन्यैर्नमस्कृतमिति** अत्र स्थानान्यपदयोरध्याहारः। **कल्पायुष इति**। 'अथो अनन्तस्ये' ति लिङ्गकतो ज्ञेयः॥ २५॥ ❋ ❋ **अथोऽनन्तेत्यत्र—अथोशब्दार्थकथनेन** वायवीयदेहापरित्यागः सूचितः॥ २६॥ ❋ ❋ **न यत्रेत्यत्र अन्यस्मादृते इति**। अन्यस्मात्कुतश्चित् पदार्थभूताद्वक्ष्यमाणलक्षणादुद्वेगाद् ऋते विनेत्यर्थः। तं विशदयन्ति **किन्तु स्वत एवेति**॥ २७॥

---

१. ध्रुवेत्युक्तमिति क. ग.। २. नाम संस्थितमिति क.। ३. वैश्वानरलोकेत्युक्तमिति ख.। ४. आत्मप्रकारं वा इति घ.। ५. भेदनप्रकारमिति ख.। ६. विशेषवाक्यादिति ख.। ७. आकाशादतिक्रमपर्यन्तमिति ख. आकाशादिति क्रमपर्यन्तमिति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तज्ज्योतिश्चक्रं विश्वस्य ब्रह्माण्डात्मकविश्वरूपस्य नाभिस्थानीयं अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतः स्वर्गिणां गत्यभावादेक एव विरजेन निर्मलेन अणीयसा अतिसूक्ष्मेण आत्मना लिङ्गदेहेन ब्रह्मविदां ज्ञानीनां प्राप्यस्थानं महर्लोकमुपैति । तत्स्थानं स्तौति—स्वर्गादिस्थैर्जनैर्नमस्कृतं, बहुमतमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत् यस्मिन् कल्पपर्यन्तमायुर्येषां ते विशेषेण बुधा ज्ञानिनो भृग्वादयो रमन्ते, स्वसुखेन वर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथो अनन्तरं कल्पान्ते अनन्तस्य शेषस्य मुखानलेन विश्वं त्रैलोक्यमतिशयेन दह्यमानं स निरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत् द्वैपरार्ध्यं द्विपरार्धस्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि सेवितानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिन् तत् पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं प्रति निर्याति । उ इति तस्य श्रेष्ठ्यं सूचयति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्य श्रेष्ठत्वमेव विशदयति—नेति । यत् यश्चित्ततोदो मनःपीडा तद्वते तां विना यत्र सत्यलोके कुतश्चिदपि हेतोः शोकादयो न सन्तीत्यन्वयः । शोकः कथं निर्वाहः स्यादित्याकारो मनोविकारः । आर्तिर्दुःखम् । उद्वेगो भयम् । तर्हि मनःपीडाऽपि कुतो भवतीत्यपेक्षायामाह—अनिदंविदामिति । इदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरन्तं दुःखं यस्मिंस्तथाभूतो यः प्रभवो जन्म तस्य (अनु) अनुदर्शनात् तेषां कृपयेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्र ब्रह्मलोकगतानां त्रिविधा गतिः—ये पुण्योत्कर्षेण गतास्ते कल्पान्तरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिका भवन्ति, ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेन तत्र गतास्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते, ये तु भगवदुपासकास्ते स्वेच्छया ब्रह्माण्डं भित्त्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति । तत्र ब्रह्माण्डोत्पत्तावियं प्रक्रिया—ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति, तस्यांशेनाहङ्कारः, तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारा नभः, तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः, तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः, तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः, तदंशेन गन्धतन्मात्रद्वारा पृथ्वी, तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरं ब्रह्माण्डं भवति । तस्य च पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य पृथिव्येव अण्डकटाहविशेषशब्दवाच्या, कोटियोजनविशालं प्रथमावरणम्, पञ्चाशत्कोटियोजनविशालमित्येकोनतश्चावादीनां ये परिणता अंशास्तान्येवोत्तरोत्तरदशगुणान्यावरणानि, अष्टमस्तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव । तदेवं स्थिते प्रस्तुतस्य भगवद्भक्तस्य पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारमाह—तत इति । सत्यलोकभोगानन्तरं निर्भयः कथं यास्यामीति शङ्काशून्यः सन् योगी विशेषं प्रतिपद्य लिङ्गदेहेन प्रथमावरणरूपां पृथिवीं प्राप्य तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरन्तरा अपः प्रतिपद्य ज्योतिर्मयः सन् काले भोगावसाने वायुमुपेत्य वाय्वात्मना खमाकाशमुपैति । आकाशं विशिनष्टि—बृहदात्मलिङ्गमिति । "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतौ बृहत आत्मनः परब्रह्मणो मूर्तित्वेनोपास्यमित्यर्थः । अत्वरन्निति तत्तदात्मत्वेन क्लेशदाहादिशङ्काभावाद्यथेष्टं भोगान् भुञ्जान इति सूचितम् ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् विष्णु का यह शिशुमार चक्र विश्वब्रह्माण्डके भ्रमणका केन्द्र है। उसका अतिक्रमण करके अत्यन्त सूक्ष्म एवं निर्मल शरीरसे वह अकेला ही महर्लोकमें जाता है। वह लोक ब्रह्मवेत्ताओंके द्वारा भी वन्दित है और उसमें कल्पपर्यन्त जीवित रहनेवाले देवता विहार करते रहते हैं ॥ २५ ॥ ❀ ❀ फिर जब प्रलयका समय आता है, तब नीचेके लोकोंको शेषके मुखसे निकली हुई आगके द्वारा भस्म होते देख वह ब्रह्मलोकमें चला जाता है, जिस ब्रह्मलोकमें बड़े-बड़े सिद्धेश्वर विमानोंपर निवास करते हैं। उस ब्रह्मलोककी आयु ब्रह्माकी आयुके समान ही दो परार्द्धकी है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वहाँ न शोक है न दुःख, न बुढ़ापा है न मृत्यु। फिर वहाँ किसी प्रकारका उद्वेग या भय तो हो ही कैसे सकता है। वहाँ यदि दुःख है तो केवल एक बातका; वह यही कि इस परमपदको न जाननेवाले लोगोंके जन्ममृत्युमय अत्यन्त घोर सङ्कटोंको देखकर दयावश वहाँके लोगोंके मनमें बड़ी व्यथा होती है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सत्यलोकमें पहुँचनेके पश्चात् वह योगी निर्भय होकर अपने सूक्ष्म शरीरको पृथ्वीसे मिला देता है और फिर उतावली न करते हुए सात आवरणोंका भेदन करता है। पृथ्वीरूपसे जल को और जलरूपसे अग्निमय आवरणोंको प्राप्त होकर वह ज्योतिरूपसे वायुरूप आवरणमें आ जाता है, और वहाँसे समयपर ब्रह्मकी अनन्तताका बोध करानेवाले आकाशरूप आवरणको प्राप्त करता है ॥ २८ ॥

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपं तु दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥
स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् ।
संसाद्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधम् ॥ ३० ॥

---

१. प्राचीने पाठे 'स भूतसूक्ष्मे० इत्यारभ्य..................ऽवसाने' इति सार्धश्लोकस्य स्थाने केनचित् परिवर्तनेन पादद्वयसंवर्धनेन च श्लोकद्वयमुपलभ्यते यथा—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ॥ ३१ ॥
एते सृती ते नृप वेदगीते त्वयाभिपृष्टे[2] सनातने च ।
ये[3] वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

इंद्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह । घ्राणेनाधिष्ठितेन गंधमुपेत्य श्वसनं स्पर्शं नभोगुणत्वं शब्दात्मतां प्राणेन तत्तत्कर्मेंद्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहंकारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह । स योगी विकार्यं संसाद्य विज्ञानतत्त्वं याति विविधं कार्यमस्येति विकार्योऽहंकारः । स त्रिविधः तामसो राजसः सात्त्विक इति । तत्र तामसाज्जडानि भूतसूक्ष्माणि जायंते, राजसाद्बहिर्मुखानि दशेंद्रियाणि, सात्त्विकान्मनइंद्रियदेवताश्च, तेषां लयश्च तत्तदहंकारे तत्र भूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणां च सन्निकर्षं लयस्थानम् । तामसं राजसं च मनोमयं देवमयं च सात्त्विकं प्राप्य गत्या एवं गमनेन तेनाहंकारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । ततः गुणानां सन्निरोधो लयो यस्मिंस्तत्प्रधानं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तेनात्मना प्रधानरूपेणानंदमयः सन्नुपाधीनामवसाने शांतमविकृतमानंदं परमात्मानमुपैति । न विषज्जते नावर्तत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सृती मार्गौ प्रकारावित्यर्थः । हे नृप 'अनपेक्षो निर्भिद्य मूर्धन्विसृजेत्परं गतः' इति या सद्योमुक्तिः सैका सृतिः । 'यदि प्रयास्यन्' इत्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया सृतिः । एते सृती वेदेन गीते उक्ते न तु स्वोत्प्रेक्षिते तत्र "यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥" इति सद्योमुक्तिः । "तेऽर्चिरभिसंभवंति" इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता । यद्वा "न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवंति" इति दक्षिणमार्गस्यापि सूचितत्वादेते सृती इति द्विवचनम् । त्वयाऽभिपृष्टे 'यच्छ्रोतव्यम्' इत्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषये द्वे अपि सृती पृष्टे । 'ब्रूहि यद्वा विपर्ययम्' इति दक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवं त्वया च ये पृष्टे एते सृती इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

पृथिव्याद्यावरणेषु गंधादयः संति तेषामतिक्रमं पूर्वमनुक्तं संप्रत्याह—घ्राणेनेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवमित्थं तदावरणभूतः स्थूलसूक्ष्मभूतानामावरणभूतो योहंकारस्तस्य प्राप्त्या तत्तदहंकारे यतोयतो यस्योद्भवस्तत्र तत्राहंकारे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततस्तेन प्रधानेन सहात्मना स्वस्वरूपेणात्मानं परं ब्रह्म आदिपुरुषमानंदरूपमुपैति । प्रकृत्यावरणात्परत्र कारणार्णवशायिमहापुरुषस्य स्थितेः । ततोऽवसाने आनंदमय इति तस्मिन्नेव सायुज्यं प्राप्येत्यर्थः । इत्यर्थ इति । "मां प्राप्य न निवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि" इति भगवदुक्तेरयं भावः । अत्र संदर्भः । तेनात्मना शुद्धेन स्वरूपेण प्रधानभावेशितेन पुनस्तत उत्क्रमितेन आत्मानं परमात्मानं परमवैकुंठनाथमित्यर्थः । भागवतीं गतिमित्युक्तेः ततो विशेषमित्यत्र टीकावतारिकायां ये तु भगवदुपासकास्ते स्वेच्छया ब्रह्मांडं भित्त्वा वैष्णवं पदमारोहंतीति । तस्मात्तन्मतेपि प्रकृत्यावरणाद्बहिर्महावैकुंठलोकः प्रकृत्यावरणस्य च व्यापकत्वं चापेक्षिकमिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । लक्षणया सृतिपदं प्रकारपरमिति भावः । प्रकारो भेदः । 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' इति मेदिनी 'सृतिः स्त्री गमने मार्गे' इति च । हे नृपेति । नृपालनासक्तेन त्वयैतत्कालपर्यंतं न ज्ञातमिति भावः । तत्र द्वयोर्मध्ये अस्य पुंसो हृदि मनसि श्रिताः स्थिता ये ते यदा न त्वविचारेण प्रमुच्यंते नश्यंति । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । अथ तदनंतरमेव मर्त्त्यो मरणधर्माप्यमृतस्तद्धर्मरहितो भवति । अत्रैव देहे ब्रह्मावाप्नोति तद्रूपो भवतीति श्रुत्यर्थः सृतिपदस्य प्रसिद्धार्थत्यागे कारणाभावमालक्ष्याह—यद्वेति । 'कर्मिणामेव ते धूममभिसंभवंति' इत्यादिश्रुत्या दक्षिणमार्गस्याभिहितत्वादर्चिरादिगतिस्तेषां नास्तीत्याह—न कर्मभिस्तां गतिमिति ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यदा सर्व्वे इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठवल्ल्यां चतुर्दशमन्त्रः ॥ तेऽर्चिभिरभि—सम्भवन्तीति । बृहदारण्यके अष्टमाध्याये—उपनिषत्सु षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चदशकण्डिका दक्षिणमार्गस्येति अत्र दक्षिणोत्तरमार्गादीनां विशेषजिज्ञासायामस्माभिः सम्पादिते श्रीमद्गोविन्दभाष्यसमेतवेदान्तदर्शने चतुर्थाध्यायीयद्वितीयतृतीयपादौ प्रष्टव्यौ ॥ यच्छ्रोतव्यमिति

'स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षात् सनातनोऽसौ भगवाननादिः । अनाभयं देवमयं विकार्यं संसाद्य गत्या सह तेन याति ॥ १ ॥
विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधं तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तम् । आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ २ ॥
२. प्रा० पा०—च । ३. प्रा० पा०—यद्वै ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकः ॥ ब्रूहि—यद्वेति । प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशतितमाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकस्यैकदेशः ॥ ३२, ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

गच्छतो मुक्तस्य सूक्ष्मदेहस्थैरिंद्रियैस्तत्तद्भूतगुणग्रहणमाह । घ्राणेनेति । ब्रह्मलोकपर्यंतेष्वेव शब्दादिष्वनादरोऽभिप्रेतः आवरणभूतगुणानां त्वनितरभोग्यत्वात्तद्गतगंधादीन् गृह्णातीत्यभिप्रायः । घ्राणेन स्वकीयघ्राणेंद्रियेण गंधमावरणपृथिवीभूतगंधम् एवं च रसनेंद्रियेण रसं दृष्टया चक्षुरिंद्रियेण रूपं तेजोगुणम् । त्वचा त्वगिंद्रियेण एवकारः सांकर्याभावद्योतकः । श्वसनं वायुगुणं स्पर्शं श्रोत्रेण श्रोत्रेंद्रियेण नभोगुणत्वं स्वार्थे त्वप्रत्ययः प्राणेनांतःकरणेनाकूतिमभिप्रायं समानीय आकूतिरिति श्रुतम् । अत्र प्राणशब्देनेंद्रियवृत्तिहेतुभूतमुख्यप्राणो न विवक्षितः तेनाकूतिग्रहणासंभवादतोंऽतःकरणं विवक्षितम् । अंतःकरणप्रसूतोऽह्यभिप्रायः एवं घ्राणादिभिर्गंधादीनुपेत्य तत्तद्भूतभेदनदशायां तत्तद्गुणान् गृह्णन्नुपैतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❋ ❋ अथाहंकारमहत्त्रिवृतीनामतिक्रममाह । स इति । स योगी गत्यागमनेन विकार्यं स्वकार्यरूपेण परिणामिनमहंकारं संसाद्येत्यन्वयः । विकार्यमेव विशिनष्टि । देवमयं दिग्वातादिदेवाधिष्ठितेयेंद्रियकारणं मनोमयं मनःकारणं भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षं भूतान्याकाशादीनि तत् सूक्ष्माणि शब्दादीनींद्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेंद्रियाणि एतेषां सन्निकर्षं कारणं भूतसूक्ष्मसन्निकर्षत्वेंद्रियसंनिकर्षत्वाभ्यां द्विविधाहंकारभेदौ तामससात्विकाहंकारावुक्तौ । मनोमयं देवमयमिति च सात्त्विकाहंकारकार्यप्रदर्शनम् । देवमयमित्येतावतैव सिद्धे तत्कार्यप्रदर्शनायेंद्रियसन्निकर्षत्वमनोमयत्वोक्तिः इंद्रियसृष्टावनुग्राहकराजसाहंकारग्रहणाय अतएव राजसाहंकारस्य न पृथक्कार्यप्रदर्शनं तस्यानुग्राहकमात्रत्वेन पृथक्कार्याक्षमत्वाद् एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति तेनातिक्रांताहंकारेण सहोपलक्षितः विज्ञानतत्त्वं महांतं याति विज्ञानसारथिर्यस्तु बुद्धिं तु सारथिं महान्वै बुद्धिलक्षण इति वचनानामैकार्थ्याद् गुणसाम्यावस्थप्रकृत्यतिक्रमणमाह गुणसंन्निरोधमिति । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां सन्निरोधः साम्यं यस्मिन् तत्प्रधानं यातीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❋ ❋ अवसाने प्रकृतेरवधौ "गौरनाद्यंतवती सा जनित्री नित्या सततविक्रिया" इति प्रकृतेर्नित्यत्वाद्देशावधिरवसानशब्दोक्तः स्वकीयभूतसूक्ष्मेंद्रियाणां स्वकारणेषु लयोऽप्यवसानशब्दविवक्षितः तेनात्मना विरजसा स्वरूपेणोपलक्षितः शांतमूर्मिषट्करहितमानंदं निरतिशयानंदस्वरूपम् आत्मानं आनंदमयपरमात्मसाम्यापत्त्या आनन्दमयः स्वयं निरतिशयानंदप्रचुरः उपैति आत्मनंदशब्दाभ्यां "आत्मन आकाशः संभूतः आनंदो ब्रह्मेति व्यजाना"-दित्युपक्रमोपसंहारगतवाक्यद्वयं स्मारितम् एवं "क्षयंतमस्य रजसः पराके आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्तदक्षरे परमे व्योमन्" इत्युक्तप्रकृतिपुरुषातीतपरमाकाशस्था भगवत्प्राप्तिरर्चिरादिनागतस्योक्ता एवं स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यस्यार्थ उक्तः । अथ धूमाद्यर्चिरादिमार्गयोः प्रामाणिकत्वं कथयन्नेतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यंशस्यार्थमाह एतामिति भागवतीं भगवदुद्देश्यां गतिमर्चिरादिमार्गं योगतः स पुनरिह तत्प्रकृतिमंडलेऽगकर्माधीनदेहं प्रति न विशज्जते नासक्तो भवति ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ अथ मार्गद्वयमुक्तं निगमयति एते इति इमौ मार्गौ अर्चिरादिधूमादिमार्गौ वेदगीते । "येचेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेर्चिषमभिसंभवंति अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंति" इत्यादिवेदबोधिते त एव सनातने स्थिते त एव सृती हे नृप ! त्वयाभिपृष्टे च यच्छ्रोतव्यमित्यनेनार्चिरादिमार्गस्य धूमादिमार्गस्यापि पृष्टत्वात् चकारान्मया कथिते इत्यर्थः । सनातनत्वं विशदयति । ये इति ये वै ये सृती पुरा कल्पादौ ब्रह्मणे चतुर्मुखायाराधितः सम्यगुपासनया प्रीतः वासुदेवः सर्वभूतांतरात्मा भगवानाह उवाच तस्मात्सनातने इत्यर्थः ॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सत्यलोकस्येतरलोकेभ्यो वैशिष्ट्यमाह न यत्रेति । यत्र ऋते सत्यलोके शोकादयो न संति आधिस्तु व्यसने चित्तदुःखेऽधिष्ठानबंधयोरिति व्यसनमाधिरत्रोच्यते । यत्रानिदंविदामब्रह्मविदां क्रियया दुःखस्य प्रभवस्य जननादिलक्षणस्य चानुदर्शनात् जनस्य यश्चित्ततोदः सोऽपि नास्ति तं सत्यलोकमाप्नोतीति पूर्वेणान्वयः । जनादिलोकापेक्षया सत्यलोकस्य वैशिष्ट्यं न तु मुक्तिविशेषात् तदुक्तं "सर्वदुःखविहीना ये मुक्ताः प्रायस्तु तादृशाः अमुक्तास्तु जनाद्येषु विशेषेण तु सत्यगा" इति । ननु यदि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिः सर्वेषां तर्हि ततः पूर्वमायासेन साधनसामग्रीसम्पादनं व्यर्थमिति चेन्न योग्यतावाहुविध्यान्मुक्तिप्राप्तेरपि वाहुविध्यात् तदुक्तं "विष्णोर्लोकं तदैवैके यांति कालांतरे परे आज्ञयैव हरेः केचिदपूर्तैः केचिदंजसा विद्वत्यैवान्यलोकेषु मुच्यंते ब्रह्मणा सह" इति ॥ २९ ॥ ❋ ❋ एवं देवयानेन गत्वा सत्यलोके परब्रह्मलोके च स्थितानां ज्ञानिनां मोक्षं वक्तुं देवमुक्तिप्रकारमाह तत इति । प्रतीकालं वनाप्रतीकालं वनसंज्ञः संज्ञा निसंघो ब्रह्मप्रलये स्वबिंबं प्रविष्टो गरुडशेषलक्षणमार्गद्वयेन वाणीं प्रविश्य तया भौतिकशरीरं ब्रह्माणं प्रविश्य ततस्तेन ब्रह्मणा सह विशेषं पृथिवीं प्रतिपद्य तेन पृथिव्यात्मना सह्यापः प्रतिपद्यते नात्मनाऽनलमूर्ध्नि प्रतिपद्यते न ज्योतिर्मयोऽग्निप्रधानो भूत्वा वायुमुपेत्य मुक्तिकाले तेन वाय्वात्मना हरेर्लिङ्गमाकाशवद्व्याप्तं नित्यं चेति बृहन्महत् खरं प्रविशतीत्यन्वयः निर्भयः संसारभयान्मुक्तः अतएव त्वरमाणः । अत्रेदं तात्पर्यं च शब्दादवगंतव्यं तथाहि विशेषाख्यांडे व्यवस्थिते विशेषनाम्नि विरिंचे स्थितं वैराजाख्यं हरिं पुनस्तद्दशगुणांडकटाहात्मकविशेषाख्यपृथिव्यां स्थिते विरिंचे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्थितमन्ननामानं हरिं तेनान्ननाम्ना हरिणाऽप्सुस्थिते चतुर्मुखे स्थितमन्नाख्यं हरिं तेनान्नेन विष्णुना तेजोगतविरिंचस्थे प्राणनामानं हरिं तेनाग्निगतेन हरिणा वायुस्थितचतुराननस्थितं प्राणाख्यं प्राप्यते न वायुस्थविरिंचांतर्यामिणाऽऽकाशस्थितविरिंचस्थं प्राणाख्यं हरिं प्रविशतीति पृथिव्यादिकार्याणां स्वस्वकारणेष्ववादिप्रधानानां तेषु लयः । तदभिमानिदेवताशरीराणां च । तत्र विरिंचकेशव-योस्तत्तत्पदार्थस्थितस्वस्वरूपैरेकीभावो दीपानां दीपांतरैरिव । अन्येषां द्वारमात्रमिति ज्ञानिनः प्रलये सर्वे ब्रह्मणा सह पार्थिवं भूम्यपामन्ननामानं प्राणमग्न्यादि संस्थितमित्यादिवाक्यद्वयं न च शब्दगृहीतेन निष्प्रमाणमिति शंका निरस्तेति ज्ञातव्यम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इदानीं पंचतन्मात्राप्रलयप्रकारमाह घ्राणेनेति । घ्राणेंद्रियाद्यधिष्ठितविरिंचस्थेन हरिणा गंधतन्मात्राद्यधिष्ठातृ-विरिंचस्थितं हरिमुपेत्य योगी पुनरावृत्तिं नोपैतीत्यन्वयः । तत्र वाय्वादीनां पुनरावृत्तिसद्भावात्प्रायेणेत्युक्तं यद्वा एवमुक्तवक्ष्यमाण-प्रकारेण मुक्तानां तेषां ज्ञानिनां भोगप्रकारमाह घ्राणेनेति । एवमुक्तः केवलचिदानंदैकदेहो योगी सः ज्ञानिसंघस्तादृशैरिंद्रियैर्घ्राणादि-भिरत्युत्तमान् गंधादीन् पंचविषयानुपेत्य श्वेतद्वीपादिस्थानेष्वाश्रितः प्रलयेऽपि न पुनरावृत्तिमुपैतीत्यन्वयः । वा इत्यनेन पंचेंद्रियै-र्ये विषया द्रष्टव्याः सर्वतो वरा इत्यादिमानसिद्धिं द्योतयति इयमेव मुक्तिर्नाद्वैतवादिकथितेत्येवशब्दः तु नामग्नस्य हि परे ज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदिति मानं सूचयति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उक्तमुक्तिशेषमाह स इति भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षांतृ❀ भूतसूक्ष्मैः पंचभूतैः शब्दादितन्मात्रादिभिः । तथाभूतसूक्ष्मैर्जीवराशिभिश्चेंद्रियैश्च तदभिमानिभिश्च सहितो नादिः सनातनः सोऽसौ भगवान् विकार्यं विविधकार्ययुक्तं देवमयं देवप्रधानं मनोमयं मनस्तत्त्वस्थेंद्रियस्थितविरिंचगतमानसनामानं स्वात्मानं यातीत्यन्वयः नातेन नादेन सहितत्वात्सनातनः "नादेन तेन महता सनातन इति स्मृत" इति "मनस्थितो हरिर्नित्यं सर्वदेवेषु संस्थितः देवप्रधानकान्लो-कान्करोत्यनुगतः सदि" ति च योऽसावनादिर्मनोमयो विष्णुस्तं यातीति चोभयथापि तस्यैव गम्यत्वं गंतृत्वं च ज्ञातव्यम् । मनस्थं मानसस्थं मानसनामानं स्वात्मानं संसाद्य स हरिरुमास्थितविरिंचस्थितस्वात्मद्वारा मतिशब्दवाच्यमहंकारगतवाणीस्थविरिंचस्थं स्वात्मानं मत्या मयिस्थेन तेन मनस्थेन च सह विज्ञाननामानं विज्ञानतत्त्वाख्यवाणीगतविरिंचस्थं स्वात्मानं याति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

घ्राणेन गन्धमिति । अनेनाकाशावरणाद्बहिरेव सूक्ष्मरूपाण्यावरणानि लभ्यन्ते । युक्तञ्चेदम् । कारणकारणानां बहिर्बहि-रवस्थानप्राप्तेः, व्यवहितानामपि कारणानामंशमंशमुपादयेश्वरेण तत्तत्कार्यसृष्टेः, यथा गन्धतन्मात्रस्य जलस्य चांशमुपादाय तेन पृथिवी सृष्टेत्यादि । किन्तु गन्धतन्मात्रादीनां सूक्ष्मत्वेनानुपलभ्यमानत्वादाकाशतुल्यत्वमिति आकाशान्तर्गणनादष्टावेवा-वरणान्यवसीयन्ते । वाक्यमिदं त्वेवं विवेचनीयम् । तत्र घ्राणेनेति घ्राणद्वारा गन्धमाविश्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तेनाहङ्कारेण सहेति तल्लग्नं विज्ञानतत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तेनात्मनेति । आत्मना शुद्धेन स्वरूपेण । तेन प्रधानमावेशितेन पुनस्तत उत्क्रमितेन । आत्मानं परमात्मानं परमवैकुण्ठनाथमित्यर्थः भागवतीं गतिमित्युक्तेः । ततो विशेप-मित्यत्र टीकावतारिकायाञ्च ये तु भगवदुपासकास्ते स्वेच्छया ब्रह्माण्डं भित्त्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति इति । तस्मात्तन्मत्तेऽपि प्रकृत्यावरणाद्बहिर्महावैकुण्ठलोकः । प्रकृत्यावरणस्य व्यापकत्वं चापेक्षिकमिति ॥ ३१,३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह । घ्राणेन घ्राणेन्द्रियेण ग्राह्यं गन्धम् उपेत्य । एवं रसनेनेत्यादि । श्वसनं स्पर्शम् । नभोगुणत्वं नभोगुणं शब्दं प्राणेन कर्म्मेन्द्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम् । तत्र पृथिव्याद्यावरणेष्वेव गन्धादयः सन्ति तेषामतिक्रमं पूर्व्वमनुक्तं सम्प्रत्याहेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूतांहङ्कारप्राप्त्या महदादि-प्राप्तिमाह । स योगी विविधं कार्य्यमस्येति विकार्य्योऽहङ्कारस्तं संसाद्य प्राप्य । कीदृशं भूतसूक्ष्माणाम् । इन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षो लयो यत्र तम् । तामसाहङ्कारे भूतसूक्ष्माणि राजसाहङ्कारे इन्द्रियाणि प्रविलाप्येत्यर्थः । पुनः कीदृशं मनोमयं देवमयम् । सात्त्विकाहङ्कारे मनः देवताश्च प्रविलाप्येत्यर्थः । ततश्चावशिष्टेन तेन अहङ्कारेण सहगत्या विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । अहङ्कारं महत्तत्त्वे प्रविलापयतीत्यर्थः । ततस्तेन महत्तत्त्वेन गुणाः सन्निरुध्यन्ते येन तत् प्रधानं याति । महतत्त्वं प्रधाने विलापयती-त्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततस्तेन प्रधानेन सह आत्मना स्वरूपेण आत्मानं परं ब्रह्म आदिपुरुषमानन्दरूपम् उपैति, प्रकृत्या वरणात् परत्र कारणार्णवशायिमहापुरुषस्य स्थितेः । ततोऽवसाने आनन्दमय इति तस्मिन्नेव सायुज्यं प्राप्येत्यर्थः । न विषज्जते इह संसारे नावर्त्तते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सृती ब्रह्ममार्गौ । निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गतः इति यावत् सद्योमुक्तिरेका सृतिः यदि प्रयास्यन् इत्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया सृतिः । एते सृती वेदेन गीते न तु स्वोत्प्रेक्षिते । यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा

---

१ पृथिव्यं तर्यामिणा हरिणा । २ भूताकाशं । ३ भूतवायुः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति सद्योमुक्तिः । तेऽर्चिभिरभिसम्भवन्ति इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनैवोक्ता त्वयाभिपृष्टे इति म्रियमाणस्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नेनैवैतत्प्रश्नसिद्धेः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पृथिव्याद्यतिक्रमणकाले गन्धाद्यतिक्रमणमाह । घ्राणेनेति । दृष्टया चक्षुरिन्द्रियेण श्वसनं श्वसनगुणं स्पर्शम् । नभोगुणत्वमाकाशगुणं शब्दम् । त्वप्रत्ययः स्वार्थकः । प्राणेन कर्मेन्द्रियगणेन आकूर्तिं तत्तत्क्रियामुपैति ॥ २९ ॥ ❁ ❁ स योगी विकार्यं विविधं कार्यं यस्य तमहङ्कारं गत्वाऽऽसाद्य कथंभूतं भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंन्निकर्षं भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षं कारणम् । अनेन तामसो राजसश्चेति द्विविधोऽहंकार उक्तः । मनोमयमंतःकरणकारणं देवमयमिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताकारणम् । अनेन सात्विकाहंकार उक्तः । एतत्सर्वमग्रे स्फुटीभविष्यति । तेन सोपानभूतेन त्रिविधेनाहंकारेण स योगीह स्फुटं विज्ञानवत्त्वं याति तदनंतरञ्च गुणसन्निरोधं गुणसमुदायं प्रधानं ब्रह्मात्मकं याति ॥ ३० ॥ ❁ ❁ अवसाने कार्यकारणरूपप्रकृतिमण्डलान्ते लिंगशरीरस्यापि प्रवेशानार्हे देशे । शान्तं परमशान्तिप्रदम् आत्मानम् "आत्मन आकाशः सम्भूतः आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितम् । आनन्दम् "आनन्दात्खल्विमानि भूतानि जायन्ते । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितम् । तेन रूपेण कार्यकारणरूपप्रकृतिवियुक्तेन रूपेणोपलक्षितः आनन्दमयः आनन्दप्रचुरः "ममसाधर्म्यमागता" इति श्रीमुखवचनात् "निरंजनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादिश्रुतेः । लब्धपरमानन्दसाधर्म्यः । आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणः उपैति । विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः । हे अंग । एतामपुनरावृत्तिलक्षणां भागवतीं प्राप्य भूतस्य भगवतः सम्बन्धिनीं गतिं यो गतः स इह संसारे न विसज्जते नैव सक्तो भवति ॥ ३१ ॥ ❁ ❁

हे नृप ! त्वया यच्छ्रोतव्यमित्यनेनोपादेयतया अर्थादर्चिरादिमार्गरूपा पृष्टा ब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यनेनार्थादनुपादेयतया धूममार्गरूपा च पृष्टा । एवं ये सृती त्वया पृष्टे यदि प्रयास्यन् नृपेत्यादिना ते मया चोक्ते इति चकाराल्लभ्यते । कथंभूते "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धांतप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंति । अथ ये इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इति वेदेन गीते अतएव सनातने ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनीव्याख्या

एवमाकाशान्तपरित्यागे महाभूतांशाः परित्यक्ताः । विषयातिक्रमे इन्द्रियातिक्रममाह—घ्राणेनेति । प्राणेनेति पाठेऽपि स एवार्थः । सर्वत्र तत्तदुपेत्य तद्भोगानन्तरं तत्तदतिक्रम्येति ज्ञातव्यम् । नभोगुणत्वं शब्दत्वम् । प्राणेन कर्मेन्द्रियसहितेन । तद्रूपेण वा । आकूर्तिं क्रियापञ्चकमपि । उपैति त्यजतीति पूर्ववत् । योगीति योगसामर्थ्याविस्मरणम् ॥ २९ ॥ ❁ ❁ अहङ्काराद्यतिक्रममाह—स एव योगी । भूतानां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षमुत्पत्तिस्थानं तामसं राजसं चाऽहङ्कारं मनोमयं देवमयमिति सात्त्विकं विकार्यं मूलाहङ्कारम् । तेन रूपेण गत्वा सह याति । क्रियामङ्कारं च त्यजतीत्यर्थः । विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वम् । गुणसन्निरोधं प्र[1]कृतिम् । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति । अग्रे पुरुषावरणम् । तत्रापि तेनाऽऽत्मना आत्मानमुपैति । ततः शान्तं अक्षरम् । तत आनन्दं पुरुषोत्तमम् । स्वयमप्यानन्दमयो भूत्वोपैति । अवसाने । अतः परं गमनं नास्ति । "मामुपेत्य तु कौन्तेये" ति वाक्यमेतादृशपरमित्याह—एतां गतिमिति । ब्रह्माण्डमध्ये हृदयमध्ये ब्रह्माण्डात्परतो वा यत्रैवाऽऽनन्दमयो भूत्वा आनन्दरूपं भगवन्तं प्रविशति स नैवेह पुनः संसारं प्रविशति ॥ ३०, ३१ ॥ ❁ ❁ एवमपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वा सद्योमुक्तिक्रममुक्तिरूपमुपसंहरति—एते सृती इति । एतेषां सर्वेषां पदार्थानामध्यायद्वयोक्तानां भगवत्स्वरूपत्वेनैव ज्ञानार्थमुक्तानां यथानिवेशं यथोपयोगं युक्तिभिर्विमर्शे स्वरूपं स्पष्टं भविष्यति । अत्र तूद्देशमात्रं कृतम् । तत्र स्पष्टमेव विवरिष्यामः । ते तुभ्यम् । हे नृ[2]पदेव । गीते रा[3]जत्वात्त्वत्सुखार्थं स्वरूपेण कीर्त्तिते । तत्रापि त्वया अभिपृष्टे । साधनस्य फलपर्यवसानात्साधनप्रश्नेनैव तत्प्रश्न उक्तो भवति । सनातने च । न ह्रीदम्प्रथमतया कश्चिदस्मिन्मार्गे गच्छति किन्त्वनादिसिद्धे । अत्र गन्ता अग्रे स्पष्टो भविष्यति । अनादित्वे प्रमाणमाह—ये वै पुरेति । ब्रह्म[4]णैवं पृष्टे ब्रह्मणे आह भगवानपि पृष्टः सन् । कथने हेतुः—आराधित इति । एवं कथने हेतुमाह—वासुदेव इति । मोक्षदातृत्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

घ्राणेनेत्यत्र कर्मेन्द्रियसहितेनेति । इदं साहित्यं प्राणेन चेति चका-२९-३२ रेण द्योतितं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ❁ ❁ एते सृतीत्यत्र । राज्ञा मार्गद्वयप्रश्नस्याकृतत्वात् त्वयाभिपृष्टे इत्युक्तिर्न सङ्गच्छते इत्याशङ्कयाहुः साधनेत्यादि । म्रियमाणसाधनप्रश्नेन तत्प्रश्न उक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

१. रूपं प्रकृतिमिति ख. २. नृपदेवेति इति ख. घ. ३. राजत्वात्सुखार्थमिति ख. घ. ४. ब्रह्मणैव पृष्टे इति ख. ग. घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तानेव भोगान् स्पष्टयति—घ्राणेन्द्रियेण गन्धमुपेत्य रसनेनैवेन्द्रियेण रसमुपेत्य तथा दृष्ट्या नेत्रेण तु रूपमुपेत्य त्वचैव श्वसनं स्पर्शनमुपेत्य श्रोत्रेण च नभोगुणं शब्दमुपेत्य-त्वप्रत्ययोऽत्र विवक्षितः-प्राणेन तत्तत्कर्मेन्द्रियेण चाकूतिं तत्तत्क्रियां योगी उपैति प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहङ्कारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह—स इति । विविधं कार्यमस्येति विकार्योऽहङ्कारः, स च त्रिविधस्तामसो राजसः सात्त्विकश्चेति । तत्र तामसाज्जडानि भूतसूक्ष्माणि जायन्ते, राजसाद्बहिर्मुखानि दशेन्द्रियाणि जायन्ते, सात्त्विकान्मनइन्द्रियदेवताश्च जायन्ते तेषां लयश्च तत्तदहङ्कारे भवति । तत्र भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षं लयस्थानं तामसं राजसं च मनोमयं देवमयं च सात्त्विकमहङ्कारं संसाद्य प्राप्य गत्वा एवं गमनेन स योगी तेनाहङ्कारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । ततश्च गुणानां सन्निरोधो लयो यस्मिंस्तत्प्रधानं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तेनात्मना प्रधानरूपेण वर्तमानोऽपि तस्याप्यवसाने लये सति स्वयमानन्दमयः सन् शान्तमविकृतमानन्दविग्रहमात्मानं परमात्मानमुपैति प्राप्नोति । एतां भागवतीं भगवत्सम्बन्धिनीं गतिं यो गतः स पुनरिह संसारे नैव विषज्जते नैवावर्त्तते इत्यर्थः । हे अङ्गेति सम्बोधनेन परमाधिकारित्वेन तवास्मदङ्गतुल्यत्वान्नैवात्र किञ्चिदन्यथा वदामीति सूचयति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उक्तं मार्गद्वयमुपसंहरति—एते इति । तस्मिन् स्वस्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेति । ये त्वयाऽभिपृष्टे ते 'एते सृती मार्गौ मोक्षप्रकाराविव्यन्वयः । अनपेक्षो निर्भिद्य मूर्धन् विसृजेत्परं गत इति सद्योमुक्तिरेका सृतिः । यदि प्रयास्यन्नित्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया सृतिः । न चात्राप्रमाणशङ्का कर्त्तव्या, यतः "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति सद्योमुक्तिः "तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति" इत्यादिना क्रममुक्तिश्चेति द्वे अपि वेदेनैव गीते उक्ते, न तु मया स्वेनैवोत्प्रेक्षिते । अतएव सनातने एव शिष्टपरम्परासमागते, नत्वाधुनिके[2] । हकारचकारावेवधारणार्थौ । सनातनत्वमेव स्पष्टयति—ये वा इति । ये एव ब्रह्मणाऽऽराधितोऽतः प्रत्यक्षः संस्तेन पृष्टो भगवान् वासुदेवो ब्रह्मणे आह ते एते सृती इत्यन्वयः । यद्वा 'यच्छ्रोतव्यं' इत्यादिना मुक्तिमार्गस्य 'ब्रूहि यद्वा विपर्ययम्' इति संसारमार्गस्य च पृष्टत्वात् । उत्तरे च 'तस्माद्भारत सर्वात्मा' इत्यादिना मुक्तिमार्गद्वयस्य 'श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः' । 'न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति' इत्यादिना संसारमार्गस्य चोक्तत्वादेते सृती इत्यनेनार्चिरादिमार्गो धूमादिमार्गद्वयं ज्ञेयम् । अन्यत्समानम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार स्थूल आवरणोंको पार करते समय उसकी इन्द्रियाँ भी अपने सूक्ष्म अधिष्ठानमें लीन होती जाती हैं । घ्राणेन्द्रिय गन्धतन्मात्रामें, रसना रसतन्मात्रामें, नेत्र रूपतन्मात्रामें, त्वचा स्पर्शतन्मात्रामें श्रोत्र शब्दतन्मात्रामें और कर्मेन्द्रिय अपनी-अपनी क्रियाशक्तिमें मिलकर अपने-अपने सूक्ष्मस्वरूपको प्राप्त हो जाती हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार योगी पञ्चभूतोंके स्थूल-सूक्ष्म आवरणोंको पार करके अहङ्कारमें प्रवेश करता है । वहाँ सूक्ष्म भूतोंको तामस अहङ्कारमें, इन्द्रियोंको राजस अहङ्कारमें तथा मन और इन्द्रियोंके अधिष्ठाता देवताओंको सात्त्विक अहङ्कारमें लीन कर देता है । इसके बाद अहङ्कारके सहित लयरूप गतिके द्वारा महत्तत्त्वमें प्रवेश करके अन्तमें समस्त गुणोंके लयस्थान प्रकृतिरूप आवरणमें जा मिलता है ॥ ३० ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! महाप्रलयके समय प्रकृतिरूप आवरणका भी लय हो जानेपर वह योगी स्वयं आनन्दस्वरूप होकर अपने उस निरावरणरूपसे आनन्दस्वरूप शान्त परमात्माको प्राप्त हो जाता है । जिसे इस भगवन्मयी गतिकी प्राप्ति हो जाती है, उसे फिर इस संसारमें नहीं आना पड़ता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! तुमने जो पूछा था, उसके उत्तरमें मैंने वेदोक्त द्विविध सनातन मार्ग सद्योमुक्ति और क्रममुक्तिका तुमसे वर्णन किया । पहले ब्रह्माजीने भगवान् वासुदेवकी आराधना करके उनसे जब प्रश्न किया था, तब उन्होंने उत्तरमें इन्हीं दोनों मार्गोंकी बात ब्रह्माजीसे कही थी ॥ ३२ ॥

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह । वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥३३॥
भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेत् ॥३४॥
भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः । दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥३५॥
तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥३६॥

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु[3] सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य एकविंशद्वादिशश्लोकाग्र्या कथिते । २. आधुनिके इति क-ख पाठः । ३. प्रा०पा० पुटेन ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

संति संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयस्तत्र समीचीनस्त्वयमेवाह । नहीति । यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगो भवेदतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्विघ्नश्च नास्त्येव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कुत एतदत आह । भगवान्ब्रह्मा कूटस्थो निर्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः । त्रिस्त्रीन्वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यत आत्मनि हरौ रतिर्भवेत्तदेव मनीषयाऽध्यवस्यत् निश्चितवान् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वनुभूतेऽर्थे रतिर्भवति । अननुभूते तु भगवति कथं रतिः स्यात्तत्राह । गवाँलक्षितः दृष्टः । कथं स्वात्मना क्षेत्रज्ञांतर्यामितया कैर्दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः तदेव द्वेधा दर्शयति । दृश्यानां जडानां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशांतर्यामिलक्षणैः । तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेनानुमापकः स्वतंत्रश्च कर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ श्रवणादिफलमभिनयेनाह । पिबंतीति सतामात्मन आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथैवामृतम् । विषयैर्विदूषितं मलिनीकृतमाशयं पुनंति शोधयंति तस्य चरणपद्मान्तिकं श्रीविष्णुपदं व्रजंति ॥ ३७ ॥

इति श्रीम० भा० द्वि० स्कं० टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

समीचीनः—सर्वसाध्यपरमसारप्रापकः । अयं क इति चेत्तत्राह—यत इति । भक्तियोगः प्रेमा यच्छब्देनात्र भगवत्संतोषार्थं कर्मोच्यते । स वै पुंसां परो धर्मः इत्युक्तेः । अत्र पूर्वमुक्तलक्षणं सृतिद्वयं यथा मोक्षप्रापकं तथाऽयं पंथा भक्तियोगप्रापक इति प्रापकस्यास्य पथः परमोत्कर्षप्रतिपादनादेतत्प्राप्यस्य भक्तियोगस्यापि सृतिद्वयप्राप्यान्मोक्षात्परमोत्कर्षो युक्तिसिद्धः । इति भक्तियोगस्यास्य प्रेमलक्षणस्य मोक्षसाधनत्वं न व्याख्यातुं शक्यमित्यवधेयम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । यावच्चेतो विकारवत्तावद्वैकाग्र्यं न जायते इति भावः । कूटस्तिष्ठतीति कूटस्थः । 'कूटोऽस्त्रीनिश्चले राशौ' इत्यादिकोशात् । विश्वनाथः—ननु त्वं मनीषया सर्वसारत्वेन स्वाभिमतत्वेन चेममेव पंथानं निश्चिनोष्यन्यं वा तत्र सामान्यस्य वा का कथा भगवानेव स्वमनीषया प्रथममेव निरणैषीदेवेत्याह । भगवान्स्वप्रकाशसार्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोपि स्वनिःश्वासोद्भूतब्रह्मवेदं कार्त्स्न्येन सामस्त्येन त्रिरन्वीक्ष्येति यथाऽन्ये मुनयः शास्त्रं द्वित्रिरन्वीक्ष्यैव तत्तात्पर्यं पर्यालोचयंति तथैव 'स मुनिर्भूत्वा समचिंतयत्' इति श्रुतेर्भगवानपि मुनिलीलत्वे नैव सर्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलया वेदानां दुर्ज्ञेयत्वं लोके व्यञ्जयंस्त्रिर्विचार्येत्यर्थः ॥ कर्मभक्तिज्ञानप्रतिपादकत्वाभिप्रायेण वा त्रिरन्वीक्ष्य अनंतवैकुंठवैभवादिमयानामनंतविरिञ्चिपाठ्यभेदानां वेदानां तथेक्षणं तेनैव संभवतीत्याह कूटस्थः । 'कालव्यापी स कूटस्थ एकरूपतयैव यः' इत्यमरः । अत एवोक्तं स्वयमेव । "किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥" इति । स तद्वस्तु अध्यवस्यत्सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेन निश्चिकाय । यत आत्मनि स्वस्मिन्नतिः प्रेमा भवेत् । प्रेम्णो हि प्रथमावस्था रतिः । संदर्भस्तु—स हि भक्तियोगः सर्ववेदसिद्ध इत्याह—भगवानिति । भगवान् ब्रह्मेति स्वामिवत् । अत्राप्युपसंहारानुरोधेनात्मशब्दस्य हरिवाचकता । निरुक्तञ्च । 'आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः" इति । अतोऽग्रे विश्वनाथवद्द्वितीयोऽर्थः विशेषस्तु 'निगदकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारम्' इति शुकोक्तिरेव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । तदेव लक्षितत्वमेव । संदर्भः । अथ भगवानपि लक्षितः केन सर्वभूतेषु सर्वेषु तेषु द्रष्टृषु प्रविष्टेन स्वात्मना स्वांशरूपेण "तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ॥ श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च" इत्यनेनैकवाक्यत्वाच्छ्रोतव्य इति प्राधान्यात् श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्युक्तानि पादसेवनादीन्यपि ज्ञेयानि ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रीतादिचतुर्विधाया रतेः साधारण्येनानुभावमेव प्रेम्णः साधनं वदंस्तत्फलमपि दर्शयति । आत्मनः स्वस्य यो भगवानुपास्यस्तस्य नारायणस्य रामस्य कृष्णस्य वा कृष्णस्यापि स्वीयभावानुरूपस्य बालस्य पौगंडस्य किशोरस्य वा कथामृतं तथा तादृशस्य तस्य सतां भक्तानां नारदादीनां हनुमदादीनां नंदादीनां श्रीदामादीनां गोपालादीनां च कथामृतं पिबंतीत्यनेन तत्कर्तृणां जातरतित्वं व्यंजितं तथात्वं एव माधुर्योपलंभेन पानपदप्रयोगसिद्धेः । अजातरतीनां तु तस्मात्सर्वात्मना' इत्यनेन श्रवणकीर्तनादीनि रतेः साधनान्युक्तान्येव । आशयमन्तःकरणं पुनंति क्षालयंतीत्यनुसंहितं फलं व्रजंति साक्षात्सेवितुमित्यनुसंहितं फलमिति । अतः पृच्छामि संसिद्धम्' इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । संदर्भस्तु सतामिति व्यधिकरणषष्ठ्या सतां स्वस्य यो भगवांस्तस्येत्यर्थः । तेषां भगवति स्वामित्वेन ममतास्पदत्वात् पुनंतीत्यनेन पूर्वोक्तस्थूलधारणमार्गश्च परिहृतः भक्तियोगस्य स्वतः पावनत्वादलं तत्प्रयासेनेति । अत्र कथामृतं प्रशस्यमानं श्रीभागवताख्यमेव मुख्यं "यस्यां वै श्रूयमाणायाम्" इत्यादिकं च तथैवोक्तम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[आत्मन् आत्मनीति विजयध्वजः ॥ ३४—३७]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

संसारिणोऽर्चिरादिप्राप्तौ भक्तियोगादन्य उपायो नास्त्यर्चिरादिगतिचिंतापि भक्तियोगोपाय इत्याह नहीति । अत अर्चिरादेरन्यः अपरः संसृतौ संसारे शिवः पंथाः कल्याणरूपो मार्गो न विश्रुतः विशेषेण न श्रुतः यतः अर्चिरादिमार्गचिंतनाद्वासुदेवे सर्वांतरात्मनि भगवति परमात्मनि भक्तिर्भवेत्तस्मात्तच्चिंता च कार्या तथा च सूत्रकारः योगिनः प्रतिस्मर्ये ते स्मार्ते चैते ४।३।० योगिनो योगनिष्ठान्प्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये गती स्मर्येते योगांगतयानुदिनं "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति, कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन" इति स्मरणादिति सूत्रार्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कथं वासुदेवे भक्तिरेवार्चिरादिगतावुपाय इत्यत्राह भगवानिति । "एवमेष महाशब्दो मैत्रेयभगवान्" इत्यादिप्रकारेण भगवच्छब्दशब्दितो वासुदेव एव ब्रह्मजगत्कारणं तद्भक्तिरेव मोक्षोपायः कथमित्यत्राह कार्त्स्न्येनेति मनीषया बुद्ध्या कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य कृत्स्नप्रमाणजातं मुहुर्मुहुरालोच्य "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनरि" तिवत् तदध्यवस्य निश्चित्य स्थितः किमध्यवस्येत्यत आह कूटस्थ इति । निर्विकारे परमात्मनि रतिः मुक्तौ आनंदः निरतिशयानंदपरमात्मानुभवजनितसर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिर्यतो भक्तियोगाद्भवेत्स एव भक्तियोगो मुक्त्युपायः इति निश्चित्य निपुणतरो लोकः स्थित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वतींद्रिये भगवति कथं भक्तिरुत्पद्यते कथंतरां रतिरित्याशंक्य परिशुद्धमनोविषयत्वादुभयमपि संभवतीत्याशयेनाह भगवानिति । स्वात्मना योगपरिशुद्धमनसा सर्वभूतेषु भगवान् लक्षितः साक्षात्कारार्हः मनसा तु विशुद्धेन मनसाभिक्लृप्त" इति श्रुतेः तर्हि स किं घटादिवदुपलक्षितोदृश्य एवेत्यत आह द्रष्टा सर्वज्ञः न केवलं योगपरिशुद्धमनोविषय एवं प्रमाणांतरविषयोऽपीत्याह बुद्ध्यादिभिः महदादिभिः महान्वै बुद्धिलक्षण इति वचनात् कार्यभूतमहदादिभिर्द्रष्टा तत्कारणभूतोऽनुमीयते इत्यर्थः न केवलमनुमानविषय एव किंतु शास्त्रविषयोऽपीत्याह लक्षणैरनुमापकैरिति पदद्वयेन लक्षयंतीति लक्षणानि वेदांतवाक्यानि "सत्यंज्ञानमनंतं, यतो वा इमानि भूतानी" त्यादीनि तथा तदुपजीव्यकारणत्वप्रतिपादकानि "सदेव सौम्येद मग्र आसीदि" त्यादीनि । तैरनुमापकैः स्मृतिवचनैः स्मृतीनां श्रुत्यनुमापकत्वाच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामप्युपलक्षितः अनेन केवलानुमानगम्यत्ववादिनो वैशेषिका निरस्ताः तन्निरासस्तु "शास्त्रयोनित्वात् ॥ १।१।३ ॥ इत्यधिकरणसाध्यः बुद्ध्यादिकार्यवर्गैरुपलक्षितः जगत्कारणतया शास्त्रैः प्रतिपन्नः तत्स्वरूपं तु योगपरिशुद्धमनसा साक्षात्कुर्वंतीत्यागमोत्थविवेकजन्यज्ञानद्वयविषयत्वमुक्तं भवति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अस्तु योगपरिशुद्धमनोग्राह्यत्वं योगारंभो वा कथं स्यादित्यत आह पिबंतीति । भगवत आत्मनः परमात्मनः कथामृतं ये पिबंति ते विषयविदूषिताशयं पुनंतीत्यन्वयः कथामृतं वा कथं लभ्यते इत्यत आह सतामिति । कर्तरि षष्ठी सद्भिःकर्णपुटेषु संभृतं पूरितम् अनेन सत्सेवया प्रथमं भवितव्यमित्युक्तं भवति सत्सेवया प्राप्तहरिकथाश्रवणेन विषयैः शब्दादिभिः विदूषितं कलुषितमाशयमंतःकरणं पुनंति सत्सेवादिभक्तियोगांतस्य फलमाह व्रजंतीति तस्य भगवतश्चरणसरोरुहयोरन्तिकं समीपं व्रजंति प्राप्नुवंति प्रथमं सत्सेवा ततः श्रवणं ततो योगारम्भ ततः आगमोत्थविवेकादिसाधनसंपज्जन्यज्ञानाभ्यासाऽनुगृहीता प्रत्यख्यातापन्ना भक्तिरित्ययं क्रमोऽत्रोक्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे श्रीवीरराघवाचार्यकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तेन विज्ञानतत्त्वगतेन हरिणा गुणसंनिरोधं सत्त्वादिगुणविधुरं सर्वमूलकारणं महत्तत्त्वाख्यविरञ्चिगतं विज्ञाननामानं याति एवं सर्वांतरयामिरूपैरेकीभूतः स महत्तत्त्वांतर्यामी विज्ञाननामा हरिस्तेनात्मना विरिंचेन सह शांतिं चित्प्रकृतिस्थितमानंदनामानं हरिं याति स आनंदमयः पूर्णानंदः आनंदनामा महत्तत्त्वगतो विष्णुः श्रियानुज्ञातं ब्रह्माणमादायावसाने द्विपरार्धावसाने सर्वात्मके सर्वांतर्यामिणि गुणबृंहिते परिपूर्णे ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये विहरति । जीवसंघः स्वस्वयोग्यतानुसारेण बृंहितत्वाच्च ब्रह्माख्ये स्वमूलरूपे विहरतीति शेषः । इत्येषा देवानां मुक्तिरिति भावः एवं स्वस्वबिंबद्वारेण हरिं प्रविष्टानां पुनरावृत्तिर्नास्तीत्याह वासुदेव इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यो भागवत आत्यंतिको भक्तो वासुदेवे एतां सायुज्याख्यां गतिं मुक्तिं गतः स ब्रह्मादिसंघः पुनरिह संसारे न विसज्जते संसारविषयो नेत्यन्वयः वैशब्देनानंदसंज्ञकेन नापि ब्रह्मणा परस्परैक्यं समुद्रे प्रविष्टनदीवदित्यादि दर्शयति नन्वित ❀ आनंदातिशये । नेह विषज्जते इतीदं युक्तं तदभावे प्रशंसामात्रमिदं किं न स्यादित्येतच्चोद्यं "वासुदेवाश्रिता देवा ब्रह्माद्या मुक्तबंधना" इत्यादिना परिहर्तव्यम् । उपसंहरति एते इति । पुरा चतुर्मुखेनाराधितः पृष्टो भगवान् वासुदेवो द्वे सृती ब्रह्मणे आह । ते एते सृती मया ते कथितेत्यन्वयः वक्तव्यत्वे हेतुमाह त्वयेति । तत्रापि निमित्तमाह वेदेति । अथेत्यनेन "अथ येऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंति" इत्यादिवेदं सूचयति वेदगीतत्वेप्यश्रद्धेयत्वे न हेयत्वं दृष्टमत्राह सनातने इति नित्यस्थितिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अतोऽत्र निःश्रेयसार्थिभिर्भागवतमेवाभ्यसनीयमिति भावेनाह नहीति । इह संसृतौ अतो भागवताख्याद् ग्रंथादविश्रुतः शिवः पंथा नास्ति सज्जनकरुणया भागवतोक्तत्वादिति शेषः । हेत्वंतरमाह वासुदेव इति ॥ ३५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❀ ❀ एकस्य प्रतिभाने तु कृतकान्न विशिष्यत इत्यत आप्तिमूलत्वेन तदुक्तं प्रमाणमेवेत्याह भगवानिति । ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य आलोच्य। यतो ग्रंथादभ्यस्तादात्मन्नात्मकूटस्थे निर्विकारे हरौ भक्तिलक्षणा रतिर्भवेत् तद्भागवतं पुराणमपश्यदित्यन्वयः। हिशब्देन नित्यज्ञाने न सिद्धश्च पुनः पुनरवेक्षत इत्यादिकं सूचयति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ उत्तमाधिकारिणां वेदादिना भगवत्सद्भावे सिद्धेऽपीतरेषां तदस्तित्वं कथमवगंतुं शक्यमित्याशंक्याह भगवानिति । इतोऽपीदमेव निःश्रेयस हेतुत्वात् श्रवणादिनाभ्यसनीय-मित्यत आह भगवानिति । द्रष्टा साक्षी भगवाननुमापकैर्निश्चयज्ञानजनकैर्दृश्यैर्हरेः सर्वस्वातंत्र्यादिना ब्रह्मादिजीवराशेरस्वातंत्र्यादिना च प्रमाणेन गृहीतव्याप्तिकैर्बुद्ध्यादिलक्षणैर्लिंगैः सर्वभूतेषु नियामकत्वेन स्थित इति आत्मना जीवेनास्मिन्पुराणे लक्षितो ज्ञात इत्यतस्तदस्तित्वे सिद्धे तेन प्रोक्तत्वाद्वेदमूलत्वेनाप्तिमूलत्वाच्चेदमवश्यमभ्यसनीयमित्यायातमिति भावः। इदं बुध्येयं न चेदमित्यत्र बुद्ध्यादीनां परवश्यत्वदर्शनादन्यो नियंतास्तीत्यस्य स्वानुभवसिद्धत्वात्स चान्यो हरिरेवेत्यस्यावधारणाय च शब्दः तदुक्तं "समाधावसमाधौ च निःस्वतंत्रस्य देहिन" इत्यादि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ उक्तमुपसंहरति तस्मादिति यस्मात् सर्वज्ञेन व्यासे-नैष नारायण एव वेदवेद्येषु सर्वोत्तमत्वेन द्रष्टव्यत्वेनोक्तः तस्मात्स एव श्रोतव्यः ॥ श्रवणादिफलमाह पिबंतीति । सतां सकाशात् श्रवणपुटेषु संभृतं पूरितं विषयैर्विशेषणदूषितम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजतीर्थकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अथ स्थिरं सुखं चासनम् इत्यादिना यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यम् इत्यादिना च क्रमेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्युपायौ ज्ञानयोगावुक्त्वा ततोऽपि श्रेष्ठत्वं भक्तियोगहेतुभगवदर्पितकर्म्मणोऽप्युक्त्वा साक्षाद्भक्तियोगस्य तु कैमुत्यमेवानीतं यथा, न हीति। टीका च—सन्ति संसारतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समचीनस्त्वयमेवेत्याह न हीति। यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगो भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपः निर्विघ्नश्च नास्त्येव इत्येषा यच्छब्देनात्र भगवत्सन्तोषार्थं कर्म्मोच्यते, स वै पुंसां परो धर्म्मः इत्युक्तेः अन्यत्तैः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स हि भक्तियोगः सर्व्ववेदसिद्ध इत्याह भगवानिति । भगवान् ब्रह्मा कूटस्थो निर्व्विकार एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः। त्रिः त्रीन् वारान् कात्स्न्येंन साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यत आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव भक्तियोगाख्यं वस्तु मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवान्। (त्रिरन्वीक्ष्येति कर्मज्ञानभक्तिप्रतिपादकतयाऽभिप्रेत्येति ज्ञेयम्।) अत्राप्युपसंहारानुरोधे-नात्मशब्दस्य हरिवाचकता। निरुक्तञ्च—आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः इति। अथवा (परमवेदविदा श्रीभगवता स एव मत इत्याह।) भगवान् स्वप्रकाशसार्व्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोऽपि सर्व्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलार्थं त्रिरन्वीक्ष्य तत्र शास्त्रविदन्तराणामीक्षणमनुकृत्य। अनन्तवैकुण्ठवैभवादिमयानामनन्तविरञ्चिपाठ्यभेदानां वेदानां तथेक्षणञ्च तेनैव संभवतीत्याह—कूटस्थः एकरूपतयैव कालव्यापीति। अत एवोक्तं स्वयमेव—किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत्। इत्यस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति। श्रीशुकेन च निगमकृदुपजह्ने भृंगवद्वेदसारम् इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वितरेषां तावत् कथं तस्मिन् भगवति आस्तिक्यबुद्धिः स्यात् तत्राह भगवानिति । स्वात्मना स्वचित्तेन प्रथमं द्रष्टा जीवो लक्षितः कैः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः। तदेव द्वेधा दर्शयति। दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा लक्षणैः स्वप्रकाश-द्रष्टृलक्षकैः। तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवदिति व्याप्तिद्वाराऽनुमापकैरिति। अथ भगवानपि लक्षितः केन सर्व्वभूतेषु सर्व्वेषु तेषु द्रष्टृषु प्रविष्टेन स्वात्मना स्वांशरूपेणान्तर्यामिणा। आदौ सर्वैर्द्रष्टृभिरन्तर्यामी लक्षितः। ततस्तेन भगवानपि लक्षित इत्यर्थः। स तु पूर्व्ववद् द्वेधैव लक्ष्यते। तथाहि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यदर्शनात् कर्म्मणोऽपि जडत्वात् सर्व्वेषामपि जीवानां तत्र तत्र प्रवृत्तिरन्तःप्रयोजकविशेषं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा अन्तर्यामी लक्ष्यते। "एष ह्यनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः सूतिरसूति" रिति भाल्लवेयश्रुतिश्च। अथ तस्मै चान्तर्यामित्वैश्वर्य्याय तेषु यदि सर्वांशेनैव प्रविशति कोऽपि परस्तदा स्वतःपूर्णत्वाभावादनीश्वरत्वमेव स्यादित्यनुपपत्ति-द्वारान्तर्यामिरूपेण तस्यांशेन भगवानपि लक्षितः। अतएव गीतोपनिषत्सु—अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति। विष्णुपुराणे च—स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः इति। तथा जीवाः प्रयोजककर्त्तृप्रेरितव्यापाराः अस्वातन्त्र्यात् तक्षादिकर्म्मकरजनवत् इत्येवमन्तर्यामिणि तद्द्वेधाव्याप्तिद्वारा सिद्धे पुनस्तेनैव भगवानपि साध्यते। तुच्छवैभव-जीवान्तर्यामिस्वरूपमीश्वरतत्त्वं निजांशितत्त्वाश्रयम्। तथैव पर्य्याप्तेः। राजप्रमुखाश्रिततक्षादिकर्म्मकरप्रयोजकप्रभुत्ववदिति। अथवात्र—यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः। एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः इत्येवोदाहरणीयम्। अनेनैव गतिसामान्यञ्च सिध्यतीति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथ किन्तत् यतस्तत्र रतिः स्यात्तथैव यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नस्योत्तरत्वेनोप-संहरति तस्मादिति। चकारात् पादसेवादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ रत्युत्पत्तिमेव श्रवणप्राधान्येन दर्शयन् तन्महिम-पराकाष्ठामाह पिबन्तीति। सताम् आत्मनः प्राणेश्वरस्य। यद्वा व्यधिकरणे षष्ठ्यौ सतां स्वस्य यो भगवान् तस्येत्यर्थः। तेषां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवति स्वामित्वेन ममतास्पदत्वात् । अत्र पुनन्तीत्यनेन पूर्वोक्तः स्थूलधारणमार्गश्च परिहृतः भक्तियोगस्यैव स्वतः पावनत्वादलं तत्प्रयासेनेति । तत्र कथामृतं प्रशस्यमानं श्रीभागवताख्यमेव मुख्यं, यस्यांवै श्रूयमाणायाम् इत्यादिकञ्च तथैवोक्तमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतद्वितीयस्कंधस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किन्तु सर्व्वसाध्यपरमसारप्रापकस्त्वयमेव पन्था इत्याह न हीति । यतः भक्तियोगः प्रेमा भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्विघ्नश्च पन्था नास्त्येव । अत्र पूर्व्वम् उक्तलक्षणं सृतिद्वयं यथा मोक्षप्रापकं तथायं पन्था भक्तियोगप्रापक इति प्रापकस्यास्य पथः परमोत्कर्षप्रतिपादनादेतत्प्राप्यस्य भक्तियोगस्यापि सृतिद्वयप्राप्यान्मोक्षात् परमोत्कर्षो युक्तिसिद्ध इति भक्तियोगस्यास्य प्रेमलक्षणस्य मोक्षसाधनत्वं न व्याख्यातुं शक्यमित्यवधेयम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु त्वं मनीषया सर्व्वसारत्वेन स्वाभिमतत्वेन चेममेव पन्थानं निश्चिनोष्यन्यो वा तत्र सामान्यस्य वा का कथा भगवानेव स्वमनीषया प्रथममेव निरणैषीदेवेत्याह । भगवान् स्वप्रकाशसार्व्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोऽपि स्वनिश्वासोद्भूतं ब्रह्मवेदं कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्येति यथान्ये मुनयः शास्त्रं द्विस्त्रिरन्वीक्ष्यैव तत्तात्पर्यं पर्य्यालोचयन्ति तथैव "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्" इति श्रुतेर्भगवानपि मुनिलीलत्वेनैव सर्व्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलया वेदार्थानां दुर्ज्ञेयत्वं लोके व्यञ्जयन् त्रिर्विचार्य्येत्यर्थः । अनन्तवैकुण्ठवैभवादिमयानामनन्तविरिञ्चिपाद्यभेदानां देवानां तथेक्षणञ्च तेनैव सम्भवतीत्याह कूटस्थः, "कालव्यापी स कूटस्थ एकरूपतयैव यः" इत्यमरः । अतएवोक्तं स्वयमेव— किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदये लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति । स तत् वस्तु अध्यवस्यत् सर्व्ववेदप्रतिपाद्यत्वेन निश्चिकाय यतः आत्मनि स्वस्मिन् रतिः प्रेमा भवेत् । प्रेम्णो हि प्रथमावस्था रतिः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सा च रतिः, येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् इति भगवद्वाक्येनाग्रे प्रतिपादयिष्यमाणा शान्तिप्रीतिसख्यवात्सल्यप्रियताभिधाना पञ्चविधा भवति । तत्र प्रथमं शान्ताख्याया रतेरसाधारण्येन प्रकारं विषयालम्बनञ्च दर्शयति भगवानिति । स्वात्मना स्वस्य जीवस्यात्मना अन्तर्यामिणैव स्वस्मिन्निव सर्व्वभूतेषु सर्व्वव्यापकत्वात् तदंशी भगवान् हरिः लक्षितः शान्तभक्तैरनुभवगोचरीकृत इत्यर्थः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति भगवदुक्तेः । ननु जीव एव कथं लक्ष्यते तदन्तर्यामी वा येन भगवान् कृष्णो लक्षयितव्यः तत्राह । दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्हेतुभिः द्रष्टा जीवः लक्षितः दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं हि चेतनं द्रष्टारं विना न सम्भवेदित्यनुपपत्तिमुखेन तथा बुद्ध्यादीनि कर्त्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेन चानुमितः तथा अनुमापयन्ति यानि लक्षणानि चिह्नानि तैर्द्रष्टा अन्तर्यामी च लक्षितः; तानि च सर्वस्यापि जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यं तथा कर्म्मसाम्येऽपि फलतारतम्यं क्वचित् फलाभावश्चेत्यादीनि ज्ञेयानि । तथाहि जीवाः प्रयोजककर्त्तृस्वामिकाः, अस्वातन्त्र्यात् यथायोग्यस्वामिदत्तकर्म्मफलतारतम्यतदभाववत्त्वाच्च, तक्षादिकर्म्मकरजनवदिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भक्तियोगो यतो भवेद् इत्यत्र रतिरात्मन् यतो भवेद् इत्यत्र च यत्पदवाच्यं साधनमाह तस्मादिति । यस्माद् न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्थाः तस्मादित्यर्थः । यस्मात् सर्व्वभूतेषु भगवान् लक्षितस्तस्मादिति वा । सर्व्वत्र सर्व्वदेति नात्र देशकालनियमोऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । सर्व्वेणैवात्मना मनसा, न च कचन मनोवृत्तौ ज्ञानकर्म्माद्यपेक्षणीयमिति भावः । तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च इत्यनेनैकवाक्यत्वात् । श्रोतव्य इति प्राधान्यात् श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्युक्तानि, पादसेवनादीन्यपि ज्ञेयानि ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रीत्यादिचतुर्द्धाया रतेः साधारण्येनानुभावमेव प्रेम्णः साधनं वदन् तत्फलमपि दर्शयति । आत्मनः स्वस्य यो भगवानुपास्यः तस्य नारायणस्य रामस्य कृष्णस्य वा कृष्णस्यापि स्वीयभावानुरूपस्य बालस्य पौगण्डस्य किशोरस्य वा कथामृतं तथा तादृशस्य तस्य सतां भक्तानां नारदादीनां हनुमदादीनां नन्दादीनां श्रीदामादीनां गोपबालादीनाञ्च कथामृतम् । पिबन्तीत्यनेन तत्कर्तॄणां जातरतित्वं व्यञ्जितं तथात्वे एव माधुर्य्योपलम्भेन पानपदप्रयोगसिद्धेः । अजातरतीनां तु तस्मात् सर्व्वात्मना इत्यनेन श्रवणकीर्तनादीनि रतेः साधनान्युक्तान्येव । आशयमन्तः करणं पुनन्ति क्षालयन्तीत्यननुसंहितं फलं व्रजन्ति साक्षात् सेवितुमित्यनुसंहितं फलमिति, अतः पृच्छामि संसिद्धिम् इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीयेऽत्र द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एवं तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः इत्यादिनापि भक्तेः श्रवणकीर्त्तनस्वाश्रमधर्मासनयमनियमादीन्यंगान्युक्तानि प्रायेण मुनयो राजन् निवृत्ता विधिषेधतः नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुकथने हरेरिति हृदोपगुह्यार्हपदं पदेपदे इत्यादिना च पराभक्तिश्च दर्शिता तेनात्मनात्मानमुपैतीति भगवत्प्राप्तिरूपं तत्फलं च दर्शितमथेदानीं च भक्त्यंगस्य पुरुषार्थत्वमाह न हीति द्वाभ्याम् । यतो भक्तियोगो भवेदतोऽन्यः संसृतौ विशतो जीवस्य शिवः क्षेमकरः पंथा नैवास्ति हीति निश्चये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवान् ब्रह्मा कूटस्थः स्थिरप्रज्ञः मनीषया त्रीन्वारान्कार्त्स्न्येन ब्रह्मवेदमन्वीक्ष्य विचार्य यतः आत्मन्परमात्मनि रतिर्भवेत्तदेवाध्यवस्यन् निश्चितवान् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वलक्ष्ये कथं रतिः स्यादित्यत्राह भगवानिति । सर्वभूतेषु परतंत्रतयोपलभ्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मानेषु जन्मवृद्ध्यपक्षयमृत्युशीतोष्णवर्षादिकर्ता स्वतंत्रो भगवान् हरिर्लक्षितो दृष्टोऽस्ति किंच दृश्यैर्घटादिभिर्बुद्ध्यादीनि करणान्यनुमीयते तैश्च बुद्ध्यादिभिः स्वात्मा करणानां नियंता जीवोऽनुमीयते तेन स्वात्मना सर्वपुण्यापुण्यसाक्षी इष्टाऽनिष्टफलकेषु कर्मसु बलान्नियोजकतया लक्षितोऽस्ति शिष्यबुद्धिवैचित्र्यार्थमिदमुक्तम्। वस्तुतस्तु वेदैकवेद्यो भगवानस्तीत्याह लक्षयंतीति लक्षणानि वेदवाक्यानि तैः तदर्थस्मारकैः स्मृतिवाक्यैर्भगवान् लक्षितः "सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादिभिः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यस्माद्वासुदेवे भक्तियोगो भवेदतोऽन्यः शिवः पंथा नास्ति तस्माद्धेतोः हे राजन्! परभक्तिलाभाय सर्वत्र सर्वावस्थासु सर्वदा अहर्निशं सति वक्तरि श्रोतव्यः सति श्रोतरि कीर्तितव्यः उभयाभावे स्मर्तव्यो नृणां नृभिः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ श्रवणादिफलमाह पिबंतीति। भगवतः आत्मनः परमात्मनः सतां महतां धनभूतं कथामृतम् अर्थात्तैरेव सद्भिः श्रवणपुटेषु संभृतं पूरितं ये पिबंति ते विषयैर्विदूषितमपवित्रीकृतमाशयमंतःकरणं पुनंति पवित्रीकुर्वंति ततो निर्मलं ज्ञानं ततः पराभक्तिस्तया तस्य भगवतश्चरणसरोरुहयोरंतिकां निकटं व्रजंति गच्छंति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदोपे द्वितीयस्कंधीये द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं फलं निरूप्योपसंहृत्यैतन्मार्गप्रवेशे कियन्त उपाया सन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—न ह्यतोऽन्य इति। अस्मात्पूर्वोक्तादन्यः शिवः कल्याणरूपः साधनदशायामपि सुखकरः पन्था आदौ तत्र निविष्टस्य पुनर्भ्रमाभावार्थं मार्गरूपः कोऽपि नास्ति। बहूनां च गतियोग्यः। एतदज्ञानेन इह संसारे विशतां, न तु निविष्टानां संसार्यैकस्वभावानाम्। तं मार्गं पुनः स्मारयति—वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेदिति। मोक्षदानार्थमागते भगवति साक्षात्परब्रह्म[1]रूपे सत्त्वाकारेण परिणतान्तःकरणे सत्त्वासने षड्गुणैश्वर्यरूपेणाऽऽविर्भूते येनैवोपायेन परमा प्रीतिर्भवति स एवोपस्य इत्यर्थः। श्रवणादिभिः स्नेहः। ततो मनननिदिध्यासनरूपेण[2] ध्यानेन सर्वभावस्नेहो द्वितीयः। ततोऽपि सूक्ष्मध्यानेन हृदि भगवति समागते तत्र यः परमस्नेहः साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः स फलरूपोऽपि साधनरूपोऽपि अवान्तरव्यापाररूपोऽपीति [3]तद्धेतुर्मार्गः गृहान्निर्गतस्येष्टदेशप्रवेशपर्यन्तं विततः। तत्र पूर्वभागः साधनरूपो [4]मध्यभागोऽवान्तरव्यापाररूपोऽग्रिमो भगवत्सम्बद्धफलरूपः। तत्र श्रवणादि ध्यानद्वयं च क्रमाद्वितता भूमिः। प्रीतिः पादौ। सा चेत्प्रीतिस्तन्मार्गेण तावत्पर्यन्तं गच्छति तदा भगवन्तं प्रापयति नाऽन्यथेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ फलसाधननिर्धारः पूर्वमेव जात। इत्याह—भगवानिति। प्रमेयबलेन स्वयमुक्त्वाऽपि प्रमाणबलेनाऽपि तद्वक्तव्यमिति पूर्वोक्तमनादिसिद्धं राशीभूतवेदं मनीषया विचारकबुद्ध्या आलोड्य फलत्वेनाऽऽत्मानं विनिश्चित्य साधनविचारे क्रियमाणे "यमेवैष वृणुत" इत्यादिवाक्यैः प्रीतिमेवाऽवान्तरव्यापारं ज्ञात्वा "भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती"ति विचार्य मुख्यं साधनं भक्तिं ज्ञात्वा तत्साधकत्वेनाऽन्यदित्यध्यवस्यन्। तत्रापि कूटस्थो निश्चलः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं प्रमाणेन युक्त्या च भक्तिमार्गं स्थिरीकृत्य अन्येषां मार्गाणां परम्परोपयोगं वक्तुमाह—भगवानिति। प्रतिपुरुषं प्रतिविषयं शास्त्राणि प्रसृतानि। तानि न सर्वथा बाधितविषयाणि। परम्परोपयोगात्। भगवांस्तैः सर्वैरेव सर्वभूतेषु लक्षितः लक्षणया [5]ज्ञापितः। नैयायिकैः कर्तृत्वेन, मीमांसकैः क्रियात्वेन, वेदान्तैरात्मत्वेन, साङ्ख्यादिभिः करणत्वेन। अन्यैश्च तद्भेदैर्ज्ञानत्वेन ज्ञातृत्वेन चाऽन्यैः। ज्ञानाधिष्ठातृत्वेन च। सर्वैरेव भगवानेकदेशे लक्षितः। अन्धहस्तिवत्। अनुभवेन युक्त्या च। स्वात्मना अनुभवेन। दृश्यैः। द्रष्टा। बुद्ध्यादिभिश्च लक्षणैरसाधारणचिह्नैः जीवेषु प्रवेशमलभमानैः क्रियादिभिः। अत एवाऽनुमापकैः तर्कसहकृतैः परोक्षज्ञानजनकैर्लक्षित इति सम्बन्धः। लक्षणया ज्ञापित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्मात्सर्वेषामेव दर्शनानामप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्त्तव्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति। सर्वात्मनेति। उत्तराङ्गसाहित्येन। राजन्नित्यवधारणसामर्थ्यमुक्तम्। हरिरिति। साधनदशायां जातदुःखदूरीकरणार्थं सर्वत्र सर्वदेति। देशकालविचारो न कर्त्तव्यः। पूर्ववच्छ्रोतव्यादिफलार्थम्—भगवानिति। नृणामिति मनुष्यमात्रा[6]धिकारित्वम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं मार्गं वस्तुतत्त्वं चोक्त्वा प्रकरणस्य समाप्तत्वात्साधारणश्रवणस्यापि शुद्धिद्वारा भगवत्प्रापकत्वमाह—पिबन्ति ये भगवत इति। बहिःस्थितस्याऽन्तःप्रवेशनं पानम्। भगवत आत्मनः सतामिति। सर्वेषामेव भगवत्त्वेन भगवान् स्फुरति। सतां त्वात्मत्वेनाऽपि। सर्वे सकामाः सन्तः [7]प्रेमला इति विभागः। कथैवाऽमृतम्। श्रवणपुटेषु उत्तम्भितकर्णपुटेषु पूर्णम्। विषयैर्विदूषितमाशयं पुनन्ति। यथाऽन्तरसाध्यरोगव्याप्तौ वैद्यैरमृतरसेन सिद्धः क्रियते, तथाऽन्तःकरणमपि विषयसहितैर्वि[8]शेषेण दूषितं सर्वथा सन्मार्गानर्हं तादृशमपि पुनन्ति। क्रमात्तच्चरणसरोरुहान्तिकं वैकुण्ठं भक्तं वा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

न ह्यतोन्य इत्यत्र स इति। स्नेहत्वावच्छिन्न स्नेह इत्यर्थः। तद्धेतुर्मार्ग इति श्रवणादिरूप इत्यर्थः। तत्रेति मार्गे

१. परब्रह्मस्वरूपे इति ख.। २. ध्यानेनेति नास्ति ख. घ.। ३. तद्धेतुमार्ग इति ख. ग.। ४. मध्यमेति क.। ५. ज्ञात इति ख. ग. घ.। ६. मनुष्यमात्राधिकारित्वमिति ख.। ७. प्रेम्णा इति क.। ८. अतान्तविषयेत्यादि ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पूर्वभागः श्रवणादिः । मध्यभागः मनननिदिध्यासने । अग्रिमः सूक्ष्मध्यानरूपः । तत्रेति गमनसामग्रीविचार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पूर्वं स्वयमुक्तमित्यर्थः । तत्साधकत्वेनेति भक्तिसाधकत्वेनेत्यर्थः । अन्यदितिपदाभ्यां ❀ ❀ भगवानित्यत्र पूर्वोक्तमिति । पूर्वं स्वयमुक्तमित्यर्थः । तत्साधकत्वेनेति भक्तिसाधकत्वेनेत्यर्थः । अन्यदितिपदाभ्यां मूलस्थतत्पदं तुरीयचरणश्च विवृत्तौ ज्ञेयौ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भगवान् सर्वभूतेष्वित्यत्र आहेति सकलदर्शनानां लक्षकत्वमा-हेत्यर्थः । विवृतौ तैः सर्वैरिति शास्त्रकारैरित्यर्थः । कथं ज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाहुः नैयायिकैरित्यादि । अन्धहस्तिवदिति । अन्धानुमितहस्तिवदित्यर्थः । तद्विशदयन्ति अनुमवेत्यादिना । दृश्यैरिति शास्त्रकारैरित्यर्थः । एतदेव मोक्षधर्मे उक्तं 'तमेव शास्त्र-कर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः' इत्यादिना । मूलस्थं दृश्यैरितिपदं कर्तृवाचकमिदं ज्ञेयम् । जीवेष्वित्यादि । तादृशाश्च क्रियादयः सर्वकर्मका ज्ञेयाः । तथा च सर्वविषयकक्रियावत्त्वं, सर्वविषयककर्मत्वं, सर्वात्मत्वं, सर्वकरणत्वं, सर्वविषयकज्ञानत्वं, सर्वज्ञातृत्वं, सर्वज्ञानाधिष्ठातृत्वं च तत्तन्मते भगवल्लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति एकदेशज्ञापकत्वादित्यर्थः । तस्मादित्यत्र उत्तराङ्गसाहित्येनेति, चित्ताचाञ्चल्यसाहित्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ पिबन्तीत्यत्र त्रिषयसहितैरिति इन्द्रियैरित्यर्थः । एतेन मूलस्थं विषयपदं पापिवाचकपापपदवद्विषयिवाचकमिति ज्ञापितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किं बहुनोक्तेन ? भगवति ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णे वासुदेवे वसुदेवनन्दने श्रीकृष्णे यतः साधनाद्भक्तियोगः परमस्नेहरूपो भवेदतोऽन्यः शिवः सुखकरः सुकरश्च संसृतौ जन्ममरणादिसन्तापयुक्ते संसारे विशतः पुंसस्ततो निस्सरणार्थं पन्था मार्ग इह शास्त्रे न ह्यस्ति । भक्तिसाधक एव मार्गः समीचीन इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ न केवलं मयैवैवमुच्यते किन्तु ब्रह्मणाऽपि तथैव निश्चितत्वादित्याशयेनाह—भगवानिति । ज्ञानादिगुणवानपि ब्रह्मा कूटस्थो निर्विकार एकाग्रचित्तः सन् स्वमनीषया त्रिः त्रीन् वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यतः साधनादात्मनि भगवति रतिर्भक्तिर्भवेत्तदेव साधनं समीचीनमार्गं तयाऽध्यवस्यत् निश्चितवानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नन्वनुभूतेऽर्थे रतिर्भवति अननुभूते तु भगवति रतिः कथं स्यादित्या-शङ्क्याह—भगवान् हरिः सर्वभूतेषु लक्षितः अनुभूतः कथं ? स्वात्मना जीवान्तर्यामितया । कैः ? दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव द्विधा दर्शयति—दृश्यानां जडानां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशान्तर्यामिलक्षकैः, तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेनाऽनुमापकैश्च स्वतन्त्रः कर्तेश्वरः सिद्ध्यति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति—तस्मादिति । तवाप्येतत्सम्मतमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति । यस्माद्भगवद्भक्तिं विना न सर्वथा संसारभयनिवृत्तिस्तस्मात् सर्वात्मना एकाग्रेण मनसा सर्वत्र सर्वदेशे सर्वदा सर्वकाले च हरिः भक्तजनसंसारदुःख-हर्त्ता भगवान् ऐश्वर्यादिभगवत्त्वेन सर्वथा दुःखनिवारणे समर्थो दशविधलीलाविशिष्टो नृणां नृभिः श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्तव्यश्चेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तच्छ्रवणफलमाह—पिबन्तीति । सतां सद्भिर्भगवद्भक्तैः स्वश्रवणपुटेषु सम्भृतं सर्वात्मनो भगवतः कथारूपममृतं ये पिबन्ति बहिस्स्थपदार्थस्यान्तस्स्थापनस्यैव पानशब्दार्थत्वादादरेण श्रुत्वाऽन्तःकरणे स्थापयन्ति ते विषय-वासनाभिर्दूषितमाशयं स्वान्तःकरणं पुनन्ति शोधयन्ति, तस्य भगवतश्चरणसरोरुहस्यान्तिकं समीपं व्रजन्ति च ॥ ३७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र तत्त्वध्याननिरूपणे । द्वितीयो विवृतोऽध्यायः सूक्ष्मध्याननिरूपकः ॥३॥

हिन्दी अनुवाद

संसार-चक्रमें पड़े हुए मनुष्यके लिये जिस साधनके द्वारा उसे भगवान् श्रीकृष्णकी अनन्य प्रेममयी भक्ति प्राप्त हो जाय, उसके अतिरिक्त और कोई कल्याणकारी मार्ग नहीं है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवान् ब्रह्माने एकाग्र चित्तसे सारे वेदोंका तीन बार अनुशीलन करके अपनी बुद्धिसे यही निश्चय किया कि जिससे सर्वात्मा भगवान् श्रीकृष्णके प्रति अनन्य प्रेम प्राप्त हो, वही सर्वश्रेष्ठ धर्म है ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ समस्त चर-अचर प्राणियोंमें उनके आत्म-रूपसे भगवान् श्रीकृष्ण ही लक्षित होते हैं, क्योंकि ये बुद्धि आदि दृश्यपदार्थ उनका अनुमान करनेवाले लक्षण हैं, वे इन सबके साक्षी एकमात्र द्रष्टा हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! इसलिये मनुष्योंको चाहिए कि सब समय और सभी स्थितियोंमें अपनी सम्पूर्ण शक्तिसे भगवान् श्रीहरि का ही श्रवण-कीर्तन और स्मरण करें ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ राजन् ! संत पुरुष आत्मस्वरूप भगवान् की कथाका मधुर अमृत बाँटते ही रहते हैं ; जो अपने कानके दोनों में भर-भरकर उसका पान करते हैं, उनके हृदयसे विषयोंका विषैला प्रभाव जाता रहता है, वह शुद्ध हो जाता है और वे भगवान् श्रीकृष्णके चरण-कमलोंकी सन्निधि प्राप्त कर लेते हैं ॥ ३७ ॥

दूसरा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद् भवान् मम। नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥१॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्। इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥२॥
देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम्। वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥३॥
अन्नाद्यकामस्त्वदितिं[1] स्वर्गकामोऽदितेः सुतान्। विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान्संसाधको विशाम् ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः॥ भक्त्युद्रेकेण तत्कर्मश्रवणादर ईर्यते॥ १॥

इदानीमन्यदेवताभजनस्यापि पुत्रादिभजनवदेव तुच्छफलत्वेन हेयत्वं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति। एवमिति। ममेति माम्। कदाचिद्दैवयोगेन मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषां तत्रापि ये म्रियमाणास्तेषां विशेषत एवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकं निगदितं विहितमित्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ ब्रह्मणस्पतिं वेदस्य पतिं ब्रह्माणं यजेत। इंद्रियपाटवकामस्त्विद्रम्। प्रजाकामः प्रजापतीन्दक्षादीन्॥ २॥ ❀ ❀ मायां दुर्गाम्। विभावसुमग्निम्। वसुकामो धनार्थी। वीर्यं प्रभावस्तत्कामो वीर्यवान्स-न्रुद्रान् यजेत्॥ ३॥ ❀ ❀ अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यं च। अदितेः सुतान्द्वादशादित्यान् विशां देशस्थप्रजानां स्वाधीनता-मिच्छन् साध्यान् यजेत्॥ ४॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

मुनेः सकाशाद्विष्णुभक्तेराधिक्यं शृण्वतो राज्ञो विष्णुकर्मश्रवणादरो वर्ण्यते। म्रियमाणानां नृणां कृत्यं यत्पृष्टं तदेतत्। योगिमते सृतिद्वयं निगदितम्। तथा तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये ये मनीषिणो म्रियमाणा भवद्विधास्तेषामेतच्छ्रवणकीर्त्तनस्मरणकथा-मृतादि निगदितम्॥ १॥ ❀ ❀ ये च तेष्वेव मनुष्येषु मंदधियस्तेषां च कृत्यं शृण्वित्याह यद्वा। किं वा भजनीयमिति यत्पृष्टं तत्र प्रथमं मंदधियां भजनीयानाह 'ब्रह्मवर्चस०' इत्यादिना 'कामकामो यजेत्सोमम्' इत्यंतेन। प्रजाकामो जनकामः। 'प्रजां तु जनपुत्रयोः' इति यादवः॥ २॥ ❀ ❀ श्रीर्लक्ष्मीः शोभा च। 'तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति कोशात्। प्रभावेच्छुः। वसु हिरण्यं गावश्चेति। वीर्यकामो बहुस्त्रीसंभोगार्थं शुक्राधिक्यकामः। 'वीर्यं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोरपि' इति च॥ ३॥ ❀ ❀ यद्दन्तैरवखंड्यावखंड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यम्। यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते संयावादि तद्भोज्यमिति विवेकः। साध्यान्साध्यसंज्ञान्॥ ४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या।

०॥ १—६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या।

एवं मुमुक्षोर्भगवच्छ्रवणादिकं कर्तव्यमित्युक्तम् अथ तदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढीयतुमन्यदेवतानां क्षुद्रफलत्वं वक्ष्यन् पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति। मनुष्येषु कदाचिद्दैववशान्मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणः तेषां तत्रापि ये म्रियमाणास्तेषां विशेषतो यत्कर्तव्यं पुरा मां प्रति पृष्टवान् तद्भगवच्छ्रवणादिकमेवेत्येवं निगदितमुक्तमित्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ कामफलप्राप्त्यर्थमन्येषां देवतानां भजनमाह ब्रह्मवर्चसेत्यादिना। ब्रह्मवर्चसं कामयमानः ब्रह्मणस्पतिं वेदपतिं यजेत। इंद्रियकामः इंद्रियसामर्थ्यकामः इंद्रं यजेतेत्यनुषंगः एवमग्रेऽपि प्रजापतीन् दक्षादीन्॥ २॥ ❀ ❀ देवीं देवस्य विष्णोः संबंधिनीं मायां विस्मापनीयशक्तिम्। विभावसुमग्निं वसुकामः अर्थकामः वसून् यजेत वीर्यकामस्तु रुद्रान् यजेत यजनफलमाह वीर्यवानिति। भवेदिति शेषः। इदं सर्वत्र तत् फलावाप्तेरुपलक्षणम्॥ ३॥ ❀ ❀ अन्नं भोज्यम्। आद्यं भक्ष्यं खरं विशदमभ्यवहार्यं भोज्यं खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं ई: भक्ष्यमिति विशेषः। तदुभयकामोदितिं यजेत्। अदितेः सुतान् देवानादित्यान्वा विशां साधकः दिक्पति-त्वकामः॥ ४॥

---

१ प्रा० पा० कामाय। २ प्रा० पा स्वतिथिं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या।

हरेः श्रवणादिजनितभगवद्भक्तिरेवापेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनं नान्यदन्यदेवतायागादिकं प्रातिस्विकफलदं तदपि हर्येकायत्तमित्येतदस्मिन्नध्याये निरूप्यते तत्र प्रथमतो वृत्तमनुवदति एवमिति। भवान् मनुष्येषु मध्ये म्रियमाणानां मनीषिणां नृणां यत्कर्तव्यत्वेन मत्सकाशे पृष्टवान् तदेवं निगदितं यद्वा मनुष्येषु म्रियमाणानां नृणां यत्कर्तव्यत्वेन मनीषिणां मतं पृष्टवानेतदिति॥ १॥ ❀ ❀ इदानीं प्रातिस्विकफलप्रदं यागप्रकारमाह ब्रह्मेति। ब्रह्मवर्चसकामो वृत्तध्ययनसंपत्कामः। शिष्यप्रशिष्यादिषु वेदप्रणेतृत्वेन ब्रह्मणस्पतिं वेदस्य पतिं बृहस्पतिं बृहज्जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति धाताश्च यजेत। तत्तत्तंत्रोक्ततत्तद्द्रव्यैरिति शेषः। तुना ब्रह्मणि बुद्धिं सूचयति। इंद्रियकामश्चक्षुरादींद्रियपाटवकामः शुक्रस्तंभनकामो वा प्रजाकामः प्रजा तु जनपुत्रयोरिति यादवः। प्रजापतीन् कश्यपादीन्॥ २॥ ❀ ❀ मायां देवीं लक्ष्मीं विभावसुमग्निं "तेजो बले प्रभावेऽन्ने ज्योतिष्यर्चिषि तेजसी" ति च। वसुकामो हिरण्यकामः वीर्यकामः "वीर्यपराक्रमे तेजस्यन्नमाहात्म्ययोरपि" इति च॥ ३॥ ❀ ❀ विशां वैश्यानाम्॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

॥ ०॥ १,२॥

वीर्य्यवान् गलच्छेदनादिसाहसवानित्यर्थः॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तृतीये तु नृणां क्षुद्रफलैवान्यसुरार्चना। तथैवेन्द्रियवैफल्यञ्चोक्तं भक्तिमृते हरेः॥

म्रियमाणानां नृणां कृत्यं यत् पृष्टं तदेतत् योगमते स्मृतिद्वयं निगदितम्। तथा तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये ये मनीषिणो म्रियमाणास्तेषां भवद्विधानामेवम् एतत् श्रवणकीर्त्तनस्मरणकथामृतादि निगदितम्॥ १॥ ❀ ❀ ये च तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये मन्दधियस्तेषाञ्च कृत्यं शृण्वित्याह। यद्वा किं वा भजनीयमिति। यत् पृष्टं तत्र प्रथमं मन्दधियां भजनीयानाह ब्रह्मवर्चसेत्यादिना कामकामो यजेत् सोमम् इत्यन्तेन। ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम्। प्रजापतीन् दक्षादीन्॥ २॥ ❀ ❀ मायां दुर्गाम्। विभावसुम् अग्निम्। वीर्य्यवान् बलवान् पुरुषः वीर्य्यकामः बहुस्त्रीसम्भोगार्थं शुक्राधिक्यकामश्चेद् रुद्रान् यजेत्॥ ३॥ ❀ ❀ अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यञ्च। अदितेः पुत्रान् द्वादशादित्यान्। विशां कृषिवाणिज्यादीनां साधकः साधने प्रवृत्तः साध्यान् ४

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एवं भगवद्भजनस्य मोक्षहेतुतया मुमुक्षूपादेयत्वमुक्तमिदानीं तदेव द्रढयितुमितरदेवभजनस्य बुभुक्षूपादेयत्वं वक्ष्यन् पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति। मनुष्येषु कदाचिद्दैवयोगेन मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषां तत्रापि विशेषतो म्रियमाणानां यत् कर्त्तव्यं प्रति मम मां पृष्टवान्। तदेवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकं निगदितमुक्तम्॥ १॥ ❀ ❀ ब्रह्मवर्चसं कामयमानो जनः ब्रह्मणस्पतिं वेदपतिं यजेत् पूजयेत् इंद्रियसामर्थ्यकामः प्रजापतीन् दक्षप्रभृतीन्॥ २॥ ❀ ❀ देवीं मायां देवस्य भगवतः संबंधिनीं योगमायां शक्तिविशेषरूपाम्। विभावसुमग्निम्। वसुकामो धनकामः वीर्यकामः प्रभावकामः रुद्रान् यजेदथ यजनानंतरं वीर्यवान् स्यात्॥ ३॥ ❀ ❀ अन्नं भोज्यं संश्लिष्टावयवम् आद्यं भक्ष्यं विविक्तावयवम् तदुभयकामः अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान्। विशां देशस्थप्रजानां संसाधकः स्वकीयत्वमिच्छन्साध्यान् यजेत्॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

श्रोतव्यविषयत्वेन तत्त्वमेवं निरूपितम्। उद्देशेनाऽस्य निपुणं साधनं विनिरूप्यते॥ १॥
अदृष्टं साधनं वाच्यं दृष्टं चाऽप्यत्र सम्मतम्। अन्यथा क्रियमाणस्तु विमर्शो व्यर्थतां व्रजेत्॥ २॥
इन्द्रियाणामदुष्टत्वे ह्यनुकूले तथेश्वरे। साध्यं सम्पद्यते पूर्णमतोऽत्र द्वयमीर्यते॥ ३॥
श्रद्धाऽपि तदभिप्रायाच्छ्रोतुर्वक्तुश्च गम्यते। तस्मात्साधनसंयुक्तः शृणुयान्नेतरो वृथा॥ ४॥

एवमध्यायद्वयेन श्रवणं सविषयं निरूप्य, महाफले श्रवणे सर्वेषामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा, किञ्चिदस्ति निमित्तं यतः सर्वे न प्रवर्त्तन्त इत्याकाङ्क्षायां विषयस्य निर्दुष्टत्वात्करणदोषो वा तदधिष्ठातृदोषो वा भवेदित्याशङ्क्य, तयोरप्यधिष्ठातुर्बलिष्ठत्वात्तत्प्रतिबन्धादेव श्रवणादिष्वप्रवृत्तिरिति विनिश्चित्य, देवतानां भजने तत्प्रतिबन्धो गमिष्यतीति पूर्वं देवतान्तरभजनं साधनीयं तत इन्द्रियाणां

१ यथा इति ग०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च शोधनमित्याशङ्क्य, देवतान्तरभजने पुनर्बहिर्मुखत्वात्तेषां नियतफलजनकत्वाच्च प्रतिबन्धाभावार्थं क्रियमाणे भजने दोषान्तरमापद्येतेति तेषां फलानां नियतत्वं प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वेण संश्लेषं निवारयितुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—एवमेतदिति । मम मां प्रति । नृणां मध्ये ये म्रियमाणास्तेषामप्युक्तं मनुष्याणामपि मध्ये ये मनीषिणस्तेषामप्यर्थे श्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥१॥ ❋ ❋ पूर्वोक्तमुपसंहृत्य देवतान्तरभजननिराकरणार्थं स्वमते अष्टाविंशतिदेवास्तत्त्वरूपाः, वेदे च ये त्रयस्त्रिंशद्देवा वसवो रुद्रा आदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति तेऽप्यत्रोक्तास्तत्त्वरूपेण । किं बहुना । सर्वे तत्त्वेष्वन्तर्भूताः । ते[1] त्वष्टाविंशतिः । "एते देवाः कला विष्णोरि"ति वाक्यात् । ते च प्रजापतिप्रभृतिसोमान्ताः तत्र प्रथमं रजोगुणाभिमानिनी देवता ब्रह्मणस्पतिः । वेदादिकर्त्ता जगन्निर्माता चेत्यर्थः । तद्भजने ब्रह्मतेजो भवतीति ब्रह्मवर्चसकाम एव तं भजेदित्यर्थः । ततः सत्त्वाभिमानिनी इन्द्रो देवता यज्ञादिरूपः । तद्भजने इन्द्रियसिद्धिर्भवतीति इन्द्रियकामस्तं भजेत । एवमुत्तरत्राऽपि । प्रजाकामः [2]पुत्रकामः । प्रजापतीन् मरीच्यादीन् । तमोधिष्ठात्रीं देव[3]ताम् । देवीं मायाम् । प्रकृत्यधिष्ठात्रीं देव[4]ताम् । श्रीकामः धनकामः । सम्पत्तिरूपं धनम् । तेजस्कामः । स्वस्मिन्नधृष्यं तेजः । दुर्द्धर्षत्वमिति यावत् । विभावसुरग्निः । वसुकामः धनमात्रकामः । वसून् द्रोणादीन् । [5]रुद्रान् वामादीन् । वीर्यकामः पराक्रमकामः । अत्र फले विशेषमाह—अथ वीर्यवानिति । तदनन्तरमेव वीर्यवान् भवति । वागभिमानिनी देवता अग्निः । गन्धाभिमानिनी देवता वसवः । रुद्रा आकाशस्य । अदितिर्भूमेः । अन्नाद्यकामः । अन्नभोजनकामः । अन्नभक्षणसामर्थ्यमन्नसमृद्धिर्वा । स्वर्गकामः स्वर्गलोककामः अदितेः सुतान् द्वादशाऽऽदित्यान् । ते[6]जोऽभिमानिनी । विश्वेदेवाः विश्वायाः पुत्राः । राज्यकामः । साध्यान् साध्यायाः पुत्रान् । विशां देशस्थप्रजानां संसाधकः स्वाधीनकरणेच्छुः । विश्वेदेवा जलस्य । साध्या वायोः ॥ १—४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वात्तदर्थमनुवदन्तः प्रस्तूयमानप्रकरणार्थनिरूपणमुखेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपं सङ्गत्यन्तरमपि स्फुटीकुर्वन्ति, अन्यथा एतादृशे महाफले कुतो न सर्वेषां प्रवृत्तिरिति शङ्का स्यादिति तामपि निवारयन्ति, (कारिकायां) श्रोतव्येत्यादि । श्रोतव्यविषयेत्यत्र कर्मधारयः । तेन रूपेणैवं प्रमाणादिपूर्वकं द्वाभ्यां वस्तुतत्त्वं शुकेन उद्देशेन निरूपितम् । अस्य श्रवणस्य निपुणं फलोपकारि साधनं विनिरूप्यते, इदानीं शुकेन व्यासपादैश्चोच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पूर्वप्रकरणार्थनिरूपणमुखेन सामान्यतस्तं प्रत्यस्य हेतुतां प्रदर्श्योत्तरं प्रत्यपि तां दर्शयितुं विशेषाकारेणास्यार्थमाहुः अदृष्टमित्यादि । अदृष्टं दृष्टञ्च साधनमत्रापि सम्मतमवश्यं वाच्यं वचसा स्फुटीकरणीयम् । ननु शाब्दज्ञानस्य सङ्केतग्रहमात्रसापेक्षस्य पूर्वाध्यायाभ्यां जातत्वात् किमन्येन स्वरूपोपकारिणा, श्रवणस्य फलजननेऽसहायशूरत्वात्किमन्येन फलोपकारिणेत्याशङ्कायां दृष्टादृष्टसाधनस्य सम्मतत्वेऽवश्यवाच्यत्वे च गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । साधनान्तरस्यासम्मतत्वेऽनावश्यकत्वे च क्रियमाणः ब्रह्मवर्चस्कामेनेत्यादिना शुकेना "युरि" त्यादि २।३।१। शौनकवाक्योपन्यासाद् व्यासचरणै 'र्भूयः' २।४।६। इत्यादिप्रश्नै राज्ञा, पुनः २।४।१२। नमनादिवाक्यैः शुकेन क्रियमाणः अग्रिमप्रकरणे क्रियमाणो विमर्शो व्यर्थतां व्रजेत् , जाते शाब्दज्ञाने मुधैव स्यादतो ज्ञायते निर्धार उद्देशमात्रेण न भवतीति तेन दृष्टादृष्टसाधनकथनमावश्यकमित्यर्थः ॥ २ ॥

किन्तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इन्द्रियेत्यादिसार्द्धेन, साध्यं श्रवणं कीर्त्तनञ्च पूर्णं तात्पर्यनिर्द्धारान्तं तत्पूर्वकञ्च सम्पद्यते । अतो हेतोः अत्र प्रकरणे द्वयं पूर्वार्द्धोक्तमदृष्टं दृष्टञ्च साधनद्वयमीर्यते । तमेवाभिप्रायमनुसन्धाय द्वयोः श्रद्धापि ज्ञाप्यते, गम्यत इति णिजन्तात्कर्मणि प्रयोगः । एवञ्चात्र साधनद्वयस्य प्रतिपाद्यत्वेप्यदृष्टस्य दृष्टद्वारैवावगमाद्दृष्टाया भगवदनन्यत्वरूपायाः श्रद्धायाः स्फुटत्वात्तस्या एव मुख्यतया प्रकरणार्थतेति न पूर्वोक्तविरोध इत्यर्थः ॥ ३–३½ ॥

तेन फलितमभिप्रायान्तरमाहुः तस्मादित्यादि । एवं प्रकरणार्थनिर्द्धारादयं व्यासाशयो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ (कारिकाङ्कः समाप्तः)

एवं सङ्गतिं दर्शयित्वाऽन्यभजनबोधकवाक्यानामुपोद्घातरूपां सङ्गतिं प्रकृतार्थे दर्शयिष्यन्तः पीठिकामाहुः एवमित्यादि, तयोरिति, तयोर्मध्ये । बहिर्मुखत्वादिति इन्द्रियाणां तथात्वात् । इतिर्हेतौ ॥ १ ॥ ❋ ❋ ब्रह्मवर्चसेत्यादीनां तात्पर्योक्तौ निराकरणार्थमिति । तद्भजनमनुवदतीति शेषः । वेदेत्यादि । तथा च, बृहदारण्यके 'कत्येव देवा' इति शाकल्यप्रश्ने याज्ञवल्क्येन तथा निर्द्धारात्तावतीषु यथा सर्वान्तर्भावस्तथात्रापीति । तावतैव सर्वेतरभजननिराकरणसिद्धिरित्यर्थः । सर्वे इति । तत्र पक्षान्तरेणोक्ताः :अन्यत्रोक्ताश्च । ते चेत्यादि । तथा च, त एवात्र नामान्तरेणोच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तर्भावश्च द्वादशादित्येषु श्रौतानां मासानां :'आददानायन्ती' ति व्युत्पत्तेरुभयत्र साधारण्यात् । साहङ्कारेष्विन्द्रियेषु, प्राणरूपाणां रुद्राणां, सोमे नक्षत्राणां, 'नक्षत्रा-

१ तेष्वष्टाविंशति ख० । २ पुत्रकाम इति नास्ति क्वचित् । ३ देवतामिति ख० । ४ देवतामिति ख० । ५ रुद्रादीनिति क० । ६ तेजोऽभिमानिन इति ग० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

णामहं शशी' ति वाक्यात्, शेषाः स्फुटा इवेति ज्ञेयम् । सत्त्वाभिमानिनीत्यादि । इन्द्रस्य सत्त्वाभिमानित्वं देवमुख्यत्वात्, देवानां सत्त्वारब्धत्वादिति । प्रजापतीनिति । एतेषां तमोधिष्ठातृत्वं प्रजायाः संसाराविच्छेदापादकत्वेन तामसत्वात् तत्पतित्वेन तत्राधिकृतत्वात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ देवीमित्यनेन ब्रह्मानन्दरूपा व्यावर्त्यते । वागभिमानिनीति 'तेजोमयी वागि' ति श्रुतेर्वाचस्तेजोविकारत्वेन तेजस्कामस्य तद्भजनकथनादिदमवगम्यते । वसूनां गन्धाभिमानित्वं गन्धगुणकभूर्लोकजयश्रावणेनाग्रे व्युत्पाद्यम् । तथैव रुद्राणामाकाशाभिमानित्वमाकाशजयेनाग्रेतनग्रन्थाद्बोध्यम् । रुद्रभजने तात्कालिकफलकथनं विश्वासजननेन तद्भजनस्य दुर्वारत्वायेति बोध्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अन्नम् अद्यम्, आद्यं वा यत्रेत्यन्नाद्यमिति व्युत्पत्तौ समृद्धिरप्यन्नाद्यपदेनायातीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अन्नसमृद्धिर्वेति । जलस्येति विश्वेषां जलाभिमानित्वं, 'सर्वा देवता आप' इति श्रुतेर्जलस्य तथात्वेन विश्वेषां च सर्वदेवाधिष्ठातृत्वाज्ज्ञेयम् । साध्यानां वाद्यभिमानित्वं फलवत्वाद्वायुवदन्तर्बहिर्वर्त्तित्व एव चित्तपरावर्त्तनादिसिद्धिरिति । लोकमातृत्वं गुण इति । एतं गुणमनुसन्धायैव तद्भजनार्थमयमुक्त इत्यर्थः । श्रुतौ 'इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातरि' त्युक्तत्वादेवं मातृत्वं न युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः मातृकेत्यादि । 'गौरी १ पद्मा २ शची ३ मेधा ४ सावित्री ५ विजया ६ जया ७ । देवसेना ८ स्वधा ९ स्वाहा १० मातरो लोकमातर' इति स्मृतौ तासु तथात्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्रूपत्वमनुसन्धायेत्यर्थः । पुण्यजना जलस्येति । अत्र स्पर्शस्येति पाठः प्रतिभाति । पूर्वमग्रे च स्पर्शदेवताया अनुक्तत्वात् । 'प्रतिसिञ्चन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिवे' त्यादौ तेषु स्पर्शसुखवत्वप्रसिद्धे विश्वेषु देवेषु स्पर्शसुखगमकानुपलम्भाच्च । अत्र यद्यपि मूले ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीनां रजआद्यधिष्ठातृत्वं न प्रोक्तं, तथापि श्रुतिपुराणान्तराद्युक्तं ज्ञेयम् । वाराहे आदित्रेतावृत्तान्ते, गणपतेराकाशाभिमानित्वस्य स्कन्दस्याहङ्काराधिष्ठातृतायाश्चोक्तत्वेनान्यत्रैवं क्रमस्यापि सम्भावितत्वादिति । नन्वत्रेतरभजननिराकरणार्थं तेषु वाक्येषु तत्तत्कामनाया उल्लेखो न युक्तः, लोकप्रवाहसिद्धत्वात् । तथा देवतानामप्युल्लेखो न कर्त्तव्यः । अकाम इति श्लोकस्थस्य यजेतेति पदस्य परिसङ्ख्यात्वे सुखेन तन्निवृत्तिसम्भवादित्याकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनं वक्तुं तेषु यजिप्रयुक्ताया देवपूजायाः स्वरूपमाहुः इयमित्यादि । 'वाक्यान्वया' धिकरणे 'पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रति' रित्यत्र प्रथमस्कन्धे चोपपादितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु तत्तत्कामना तर्हि न स्यात् सर्वासु कामनासु स एव स्नेहविषयत्वेन तदर्थकक्रियोद्देश्यत्वेन च प्रकाशेतेत्याकाङ्क्षायां तथा तदप्रकाशे हेतुमाहुः स तथेत्यादि । ननु वेदे ब्रह्मण औपनिषदत्वस्य उक्तत्वात्तेन तत्प्रकाशस्य सम्भवान्न तत्र तेजोपेक्षेत्यत आहुः वेदेनेत्यादि । निषेधतयैव निरूपणात्तथेत्यर्थः । साक्षादिति केवला इत्यर्थः । ननु तर्हि धर्मोक्तेः का गतिरित्यत आहुः नापीत्यादि । तदुक्त्या यथाकथञ्चन शाब्दं भवतु न तु तत्प्रत्यक्षमपि वेदोक्तसाधनैः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि समवेता अपि धर्मा अभिव्यञ्जकस्य सहकारिणोऽभावात्प्रत्यक्षतया न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । सामर्थ्यमिति कामयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः न हीत्यादि । तथा चात्र कामितस्य लोकप्रवाहसिद्धत्वाभावात्तदुल्लेख इत्यर्थः । देवतोल्लेखप्रयोजनमाहुः तद्ब्रह्मेत्यादि । तथा चात्रोक्तानां देवतानामप्यतिरिक्तत्वात्परिसङ्ख्यापि वक्तुमशक्येत्यतस्तदुभयकथनमित्यर्थः । इममेव प्रकारमग्रेप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि । 'इन्द्रस्ये' त्यादिश्रुतिस्तु तैत्तरीयसंहिताद्वितीयाष्टकेस्ति । 'इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुष्याच्छंत्तदोषधयो विरुधोभवन्निति स प्रजापतिं पशूनन्नवीदेतस्मै सन्नयतेति तेध्यात्मन् समनयत्, तत्प्रत्यदुहन्नि' त्याद्युक्त्वा तत इन्द्रेण 'न तु मयि श्रयते' इत्युक्ते, 'एतदस्मै श्रितं कुरुते' त्याद्यग्रे, ततः श्रवणोत्तरमिन्द्रेण 'न तु मा धिनोती' त्युक्ते, 'एतदस्मै दधिकुरुते' ति दधिकरणं तत्रोक्तम् । तेनेन्द्रस्य तथात्वात्स एव सेव्य इत्यर्थः । अत्रान्नान्नाद्ययोः कथं सेवासाधनत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः यद्यदिष्टेत्यादि । तदभावे लोक इष्टतमस्य स्वप्रियस्य चाभावाद्वाक्यार्थबाधापत्तिरिति तेन तयोस्तथात्वमित्यर्थः । अदित्युपाख्यानं "त इमं लोकमजयन्नि" त्यादिश्रुतिश्च सप्तमाष्टके पठ्यते । तद्वृत्तानुवृत्त्येति रोदस्योः वृत्तस्य लोकमातृत्वरूपस्य पोषकत्वनुसरणेन । 'रूपमि' ति श्रुतिस्तु वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणस्था । एवमेतेन सन्दर्भेण कामनाया भगवत्सेवोपयोगित्वेन देवतानाञ्च वायोः क्षेपिष्टत्ववत्तत्तत्सामर्थ्यवद्भगवदंशत्वेन लोकप्रवाहसिद्धेभ्यो भेदः साधितः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तृतीये भगवद्भक्तेः श्रेष्ठत्वं शृण्वतो मुनेः । तल्लीलाश्रवणे श्रद्धा शौनकस्य निरूप्यते ॥ १ ॥

देवतान्तरभजनस्य तुच्छफलत्वेन हेयत्वमभिप्रेत्य तत्फलं निरूपयिष्यन् पूर्वोक्तमनुवदति—एवमिति । म्रियमाणानामासन्नमृत्यूनां नृणां कृत्यं यद्भवान् मम मां पृष्टवांस्तदेवमुक्तप्रकारेण एतद्धरिकथाश्रवणादिकं निगदितं शास्त्रेषु विहितमित्यन्वयः । तर्हि बहवो म्रियमाणा दृश्यन्ते ते कुतो न तत्कुर्वन्तीत्याशङ्क्याह—मनुष्येष्विति । मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणो विवेकिनस्तेषामित्यर्थः । पशुवद्विषयासक्तत्वेन अशुद्धबुद्धित्वेन च कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकाभावान्न ते तत्कुर्वन्तीति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्तद्देवताभजनफलान्येव दर्शयति—देवाध्ययनादिजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामयमानस्तु ब्रह्मणस्पतिं वेदप्रवर्त्तकं ब्रह्माणं

1. वेदादिप्रवर्तकब्रह्मणस्पतिपुररसरसोमपर्यन्तानां अष्टाविंशतेर्देवतानां सकामानि भजनानि दर्शयति इति वल्ल० सु० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यजेत भजेत । इन्द्रियसामर्थ्यकामस्तु इन्द्रं भजेतेत्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि प्रजाकामः पुत्रकामः प्रजापतीन् दक्षा[1]दीन् भजेत ॥ २ ॥ ❁ ❁ श्रीकामः हस्त्यश्वादिसम्पत्तिकामो देवीं देवस्य भगवतः शक्तिरूपां मायां भजेत । तेजो दुर्धर्षत्वं तत्कामो विभावसुमग्निं भजेत । वसुकामो धनमात्रार्थी द्रोणादीन् वसून् भजेत । वीर्यं प्रभावस्तत्कामो रुद्रान् भजेत, ततश्चाथानन्तरमेव वीर्यवान् भवतीति शेषः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ अन्नं भोज्यं आद्यं भक्ष्यं च तत्कामः अदितिं भजेत । स्वर्गकामः अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान्, भजेत । राज्यं राज्ञः कर्म तत्कामो विश्वान्देवान् भजेत । विशां देशस्थप्रजानां साधकः स्वाधीनतामिच्छन् साध्यान् भजेत ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

कामनाओंके अनुसार विभिन्न देवताओंको उपासना तथा भगवद्भक्तिके प्राधान्यका निरूपण

श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित् ! तुमने मुझसे जो पूछा था कि मरते समय बुद्धिमान् मनुष्यको क्या करना चाहिये, उसका उत्तर मैंने तुम्हें दे दिया ॥ १ ॥ ❁ ❁ जो ब्रह्मतेजका इच्छुक हो, वह बृहस्पतिकी; जिसे इन्द्रियोंकी विशेष शक्तिकी कामना हो, वह इन्द्रकी और जिसे सन्तानकी लालसा हो, वह प्रजापतियोंकी उपासना करे ॥ २ ॥ ❁ ❁ जिसे लक्ष्मी चाहिये वह मायादेवीकी, जिसे तेज चाहिये वह अग्निकी, जिसे धन चाहिये वह वसुओंकी और जिस प्रभावशाली पुरुषको वीरताकी चाह हो, उसे रुद्रोंकी उपासना करनी चाहिये ॥ ३ ॥ ❁ ❁ जिसे बहुत अन्न प्राप्त करनेकी इच्छा हो, वह अदितिका; जिसे स्वर्गकी कामना हो, वह अदितिके पुत्र देवताओंका, जिसे राजकी अभिलाषा हो, वह विश्वेदेवोंका और जो प्रजाको अपने अनुकूल बनानेकी इच्छा रखता हो उसे साध्य देवताओंका आराधन करना चाहिए ॥ ४ ॥

आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् । प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥
रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् । आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥
यज्ञं यजेद् यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् । विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्या[2]र्थ उमां सतीम् ॥ ७ ॥
धर्मार्थ[3] उत्तमश्लोकं त[4]न्तुं तन्वन् पितॄन् यजेत् । रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

इलां पृथ्वीम् । प्रतिष्ठा स्थानादप्रच्युतिः । रोदसी द्यावाभूमी ॥ ५ ॥ ❁ ❁ अप्सराश्चासौ उर्वशी च ताम् ॥ ६ ॥ ❁ ❁ यज्ञं यज्ञोपाधिं विष्णुम् । कोशो वसुसंचयः वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः । दांपत्यमन्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थो यस्य सः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ धर्मार्थो धर्मकामः । उत्तमश्लोकोपाधिं विष्णुम् । तंतुं तन्वन्संतानवृद्धिमन्विच्छन् । रक्षा बाधानिवृत्तिस्तत्कामः पुण्यजनान्यक्षान् । ओजो बलं तत्कामो मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

पुष्टिर्देहपुष्टिः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ परमेष्ठिनं ब्रह्माणम् ॥ ६ ॥ ❁ ❁ यज्ञं तन्नामानमिंद्रं वा ॥ ७ ॥ ❁ ❁ कोशकामो निधिकामः । प्रचेतसं वरुणम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

वसुकाम इत्यत्र इति । पूर्वोक्ततृतीयश्लोके इति यावत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पुष्टिर्देहबलं तत्कामः इलां पृथ्वीं यजेत । प्रतिष्ठाकामः स्थानादप्रच्युतिकामः रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोः सर्वलोकाधारत्वाल्लोकमातरत्वम् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ रूपमभिकामयमानः अप्सराश्चासावुर्वशी च ताम् । सर्वेषामाधिपत्यकामः प्रभुत्वकामः परमेष्ठिनं ब्रह्माणम् ॥ ६ ॥ ❁ ❁ यज्ञं विष्णुं कोशो वसुसंचयः वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः प्रचेतसं वरुणं विद्याकामः ज्ञानकामः दांपत्यार्थं दंपत्योरन्योऽन्यप्रीत्यर्थं सतीमित्युमाविशेषणं पतिव्रतामुमां देवीमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ उत्तमश्लोकं विष्णुं तंतुं संतानं तन्वन्विस्तारयन्सन्तानसृष्टिकाम इत्यर्थः । रक्षाकामः बाधानिवृत्तिकामः पुण्यजनान्यक्षानोजस्कामः बलकामः ॥ ८ ॥

---

१. मरीच्यादीनिति वञ्च० सुबो० । २. प्रा० पा०—त्यार्थमुमां । ३. प्रा० पा०—धर्मार्थमुत्तम० । २. प्रा० पा०—तन्तुकामः पितॄन् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

इलां भूमिं प्रतिष्ठाकामः स्वस्थानाभ्रंशेच्छुः लोकमातरौ लोकस्य मातापितरौ माता पृथ्वी द्यौः पिता "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अप्सराश्चासावुर्वशीचेत्यप्सरा उर्वशी । तां परमेष्ठिनं चतुर्मुखम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यज्ञमिन्द्रं फलभेदान्न पुनरुक्तिः कोशकामो निधिकामः प्रचेतसं वरुणं गिरीशं दक्षिणामूर्तिधरं दांपत्यार्थेऽखंडितदांपत्याय ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धर्मार्थमक्षयपुण्यफलार्थमुत्तमश्लोकं विष्णुम् "अकामोऽधमकामो वा मोक्षकामोऽपि यो भवेद् अथवा सर्वकामो यः स विष्णुं पुरुषं यजेदि" त्यनेन विष्णुरेवोत्तम इति निश्चीयते । अकामः पुरुषं पुमानित्यत्रापि पुरुषो विष्णुरेवास्मादुक्तप्रमाणात् तंतुं संतत्यविच्छेदं तन्वन् विततं कुर्वन् । पुण्यजनान् यक्षान् मणिभद्रादीन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

उत्तमश्लोकाः पुण्यश्लोका धार्मिका नलादयः तदुपाधिं तदधिष्ठानकं विष्णुमित्यर्थः । उत्तमः श्लोकः धर्म्माचरणख्यातिर्वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

इलां पृथ्वीम् । प्रतिष्ठा स्वपदादप्रच्युतिः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अप्सराश्चासावुर्व्वशी च ताम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यज्ञं यज्ञसंज्ञमिन्द्रम् । दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषयोः परस्परोपरि प्रीतिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उत्तमःश्लोकं धर्म्मम् । तन्तुं तन्वन् सन्तानवृद्धिमिच्छन्, पुण्यजनान् यक्षान् । मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुष्टिकामः देहस्य बलं स्थौल्यमिच्छन् इलां पृथ्वीम् प्रतिष्ठाकामः स्थानादप्रच्युतिकामः रोदसी द्यावापृथिव्यौ लोकमातरौ लोकाधारभूते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ रूपाभिकामः रूपमभिकामयमानः अप्सराश्चासावुर्वशी च ताम् । आधिपत्यकामः प्रभुत्वं कामयमानः परमेष्ठिनं ब्रह्माणम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यज्ञं यज्ञमूर्तिं विष्णुं कोशकामः विपुलधनालयकामः प्रचेतसं वरुणं दम्पत्योरन्योऽन्यहिताचरणं दांपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं यस्य सः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकं सर्वोत्तमकीर्तिं विष्णुम् । तंतुं तन्वन्संतानं विस्तारयन् रक्षाकामः बाधानिवृत्तिकामः पुण्यजनान् यक्षान् ओजस्कामः बलकामः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

आयुष्कामः आयुष्याभिवृद्धिकामः अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । घ्राणदेवता । पुष्टिकामः स्थूलत्वकामः । सर्वान् पोपान् वा कामयते । इला भूमिः । शब्दाधिष्ठात्री देवता । प्रतिष्ठाकामः लोके सन्माननाकामः । पुरुष इति । योग्यस्यैवैपा कामना । एवमन्यत्राऽपि ज्ञा²तव्यम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । लोकानां मातरौ । लोकमातृत्वं गुणः । मातृकापूजायां विहिते वा । हस्ताभिमानिनी । रूपाभिकामः सौन्दर्यकामः । गन्धर्वान् विश्वावसुप्रभृतीन् । एता राष्ट्रभृतो देवताः । "एते वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृत" इति श्रुतेः । स्त्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः । अप्सरोरूपामुर्वशीम् । अधरारणिदेवताम् । देवपत्नीमध्ये वा । गन्धर्वा रूपस्य । अप्सरसो रसस्य । आधिपत्यकामः सर्वेषामहमधिपतिर्भविष्यामीति । परमेष्ठिनं गुह्याधिष्ठातारम् । यज्ञं यज्ञपुरुषम् । चरणा¹धिष्ठात्री । यशस्कामः कीर्त्तिकामः । कोशकामः भाण्डारकामः । कोशो धनसञ्चयः । प्रचेतसं वरुणम् । रसनेन्द्रियाधिष्ठातारं विद्याकामः । ब्रह्मविद्यादिविद्याः । गिरिशं महादेवम् । अहङ्काराधिष्ठातारम् । दाम्पत्यार्थं दम्पत्योः प्रीत्यर्थम् । उमां सतीम् । जन्मद्वयव्यापिनीं महादेवभार्याम् । धर्मार्थं धर्मसिद्ध्यर्थम् । उत्तमश्लोकं वेदवेद्यम् । तन्तुं तन्वन् सन्ततिं विस्तारयन् । पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् । रक्षाकामः भूतादिभ्यः शत्रुभ्यो रक्षामिच्छन् पुण्यजनान् यक्षादीन् । ओजस्कामः इन्द्रियबलकामः । मरुद्गणानदितिपुत्रान् ॥ ५-८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

आयुःकाम आयुष्याभिवृद्धिकामः अश्विनावश्विनीकुमारौ देववैद्यौ भजेत । पुष्टिकामः स्थूलत्वकाम इलां भूम्यभिमानिनीं देवतां भजेत । प्रतिष्ठा स्थानादप्रच्युतिर्लोकसन्माननं वा तत्कामः पुरुषो लोकमातरौ प्राण्याधारभूतौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ भजेत ॥ ५ ॥ ❀ ❀ रूपाभिकामः सौन्दर्यकामः गन्धर्वान् विश्वावसुप्रभृतीन् भजेत । स्त्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः अप्स-

---

१. तेजोऽभिमानिन इति ग. २. ज्ञातव्या इति क. ख. घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रोरूपामुर्वशीं भजेत । आधिपत्यकामः सर्वेषामहमधिपतिः प्रभुः स्यामिति कामयमानः परमेष्ठिनं सर्वाधिपतिं ब्रह्माणं भजेत ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यशस्कामो यज्ञं यज्ञोपाधिं विष्णुं भजेत कोशो धनसञ्चयस्तत्कामः प्रचेतसं वरुणं भजेत । ब्रह्मविद्याकामस्तु गिरिशं महादेवं भजेत । दाम्पत्यं दम्पत्योरन्योन्यप्रीतिः तदेवार्थो यस्य स उमां सतीं जन्मद्वयव्यापिनीं महादेवभार्यां भजेत ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकं उत्तमयशसं विष्णुं भजेत । तन्तुं तन्वन् सन्ततिविस्तारमिच्छन् पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् भजेत । रक्षाकामः सर्वतो बाधानिवृत्तिकामः पुण्यजनान् यक्षान् यजेत । ओजस्कामो बलकामो मरुद्गणान् भजेत ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

आयुकी इच्छासे अश्विनीकुमारोंका, पुष्टिकी इच्छासे पृथ्वीका और प्रतिष्ठाकी चाह हो तो लोकमाता पृथ्वी और द्यौ (आकाश) का सेवन करना चाहिये ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सौन्दर्यकी चाहसे गन्धर्वोंकी, पत्नीकी प्राप्तिके लिये उर्वशी अप्सराकी और सबका स्वामी बननेके लिये ब्रह्माकी आराधना करनी चाहिये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जिसे यशकी इच्छा हो वह यज्ञपुरुषकी; जिसे खजानेकी लालसा हो वह वरुणकी; विद्या प्राप्त करनेकी आकाङ्क्षा हो तो भगवान् शङ्करकी और पति-पत्नीमें परस्पर प्रेम बनाये रखनेके लिये पार्वतीजीकी उपासना करनी चाहिए ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धर्म उपार्जन करनेके लिये विष्णुभगवान्की, वंशपरम्पराकी रक्षाके लिए पितरोंकी, बाधाओंसे बचनेके लिये यक्षोंकी और बलवान् होनेके लिये मरुद्गणोंकी आराधना करनी चाहिये ॥ ८ ॥

राज्यकामो मनून् देवान् निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत्[1] । कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम्[2] ॥ ९ ॥
अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः । भगवत्यचलो भावो यद् भागवतसंगतः ॥ ११ ॥
ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उत[3] यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

राज्यं राजत्वं तत्कामो मनून् । देवान्मन्वंतरपालकान् । राज्ञः कर्म राज्यं तत्कामो विश्वान्देवानिति विशेषः । अभिचरञ्छत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिं राक्षसम् । कामकामः भोगेच्छुः अकामो वैराग्यकामः पुरुषं परं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अकाम एकांतभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामो वा । पुरुषं पूर्णं निरुपाधिम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह । एतावानिति । इन्द्रादीनपि यजतामिह तत्तद्यजनेन भागवतानां संगतौ भगवत्यचलो भावो भक्तिर्भवतीति यदेतावानेव निःश्रेयस्य परमपुरुषार्थस्योदयो लाभः । अन्यत्तु स्वर्गादि सर्वं तुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भागवतसंगत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति । ज्ञानमिति । यत् यासु कथासु ज्ञानं भवति । कीदृशम् ? आ सर्वतः प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्मीणां रागद्वेषादीनां चक्रं समूहो यस्मात्तत् । उत अनंतरं तद्धेतुरात्मप्रसादश्च यत्र यासु मनःप्रसाद हेतुर्गुणेषु विषयेष्वसंगो वैराग्यं च । उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसंगः अथ कैवल्यमित्येव संमतः पंथा एतादृशो यो भक्तियोग निर्वृतः श्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृत इति वा । तासु हरिकथासु को रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

उत्तमश्लोकाः पुण्यश्लोका धार्मिका नलादयस्तदुपाधिं तदधिष्ठानकं विष्णुमिति संदर्भः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सर्वकाम इत्यनेनैव सकामसामान्ये लब्धे मोक्षकाम इति पृथगुपादानं तदधिकारिणां वयं निष्कामा इत्यभिमानखंडनार्थम् । किं वा । सर्वकाम इत्यपि मोक्षकामस्य सकामत्वातिशयज्ञापनार्थम् । तथा च स्वस्य दुःखहानेच्छा सुखप्राप्तीच्छा च काम उच्यते सा सा च स्वस्य तात्कालिककिञ्चिन्मात्रदुःखखंडनार्थं नश्वरस्वर्गादिसुखार्थं च प्रवृत्तेभ्यः कर्मिभ्यो देवतांतरोपासकेभ्यश्च ज्ञानाधिकारिणां स्वीयसंसारदुःखखंडने प्रवृत्तानां ब्रह्मसुखमनुबुभूषूणामधिकैव दृश्यते भक्तानां तु भजनीयपरमेश्वरसुखार्थमेव प्रवृत्तानां निष्कामता तद्वचनैरेवावसीयते । तानि च यथा । "नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥" इति "स्वकर्मफलनिर्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम् । तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥" इति । "तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः । स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥" इति । प्रायोपवेशारंभे राज्ञोपि वचनं यथा । "पुनश्च

१. प्रा० पा०—नरः । २. प्रा० पा०—पुमान् । ३. प्रा० पा०—उभयत्र ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु। महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः॥" इति। उदारधीः सुबुद्धिः। कामराहित्ये साहित्ये वा भक्तेर्भगवद्विषयत्वमेव सुबुद्धित्वचिह्नं तदभाव एव मंदबुद्धित्वचिह्नमित्यर्थः। तीव्रेण ज्ञान-कर्माद्यमिश्रेण मेघाद्यमिश्र एव सौरकिरणो यथा तीव्रः स्यात्तथेत्यर्थः। संदर्भस्तु-एवं प्राक्तनाध्यायाभ्यां कर्मयोगज्ञानेभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्त्वा तदुत्तराध्यायेऽपि सर्वदेवोपासनेभ्यः। श्रेष्ठत्ववचनेन भगवद्भक्तियोगस्यैवाभिधेयत्वमाह—अकाम इति। तीव्रेण दृढेन स्वभावत एवानुपघात्येनेति विघ्नानवकाशतोक्ता। कामना तु यादृच्छिकेनापि स्यात्। यथोक्तं भारते—"भक्तक्षणः क्षणोः विष्णोः स्मृतिः सेवा स्ववेश्मनि। स्वभोज्यस्यार्पणं दानफलमिन्द्रादिदुर्लभम्॥" इति। तदुक्तं श्रीकर्दमं प्रति श्रीकपिलेन। "न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम्" इति। अथवा यत्तत्कामस्तीव्रेणैव यजेत। ततश्च शुद्धभक्तिसंपादनायैवांते पर्यवसिष्यत्यसावित्यभिप्रायेण सविशेषणमुपदिष्टम्। तदनेनैकांतभक्ते मुमुक्षौ वा तद्भक्तियोगस्यैवा-भिधेयत्वं किं वक्तव्यमपि तु सर्वकामेष्वपीति तदेव सर्वथापि निर्णीतम्। यद्वाऽकामत्वं भजनीयपरमपुरुषसुखमात्रस्वसुखत्वं भक्तिमात्रकामत्वे व्याख्याते धर्मपुरुषार्थिन्यतिव्याप्तिः। स्यात् तीव्रेण सर्वेषु साध्येषु परमसाधकतमत्वेन॥ १०॥ ❀ ❀ किञ्च—एतावानिति इत्यर्थं इति। हरिभक्तिं विना फलांतरस्य क्षयिष्णुत्वात्तुच्छत्वमिति भावः। अत्र "इन्द्रमिंद्रियकामस्तु इत्याद्युक्त पाटवादिकं पृथक्त्वेन फलं भागवतसंयोगे तु भावः फलं खादिरयूपसंयोगे यागस्य फलवैशिष्ट्यवदिति संदर्भः। "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति जैमिनिसूत्रम्। तदर्थस्तु एकस्य कर्मण उभयत्वेऽनेकफलसंबंधे संयोग उभयसंबंधबोधकवाक्यं तस्य पृथक्त्वे भेदः स हेतुः। यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मणां "कर्मणा पितृलोकः" इत्यादिश्रुतेः स्वर्गादिहेतुत्वेपि "यज्ञेन" इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानार्थत्वं तद्वदत्रेन्द्रादियजनस्येन्द्रियपाटवादिहेतुत्वेपि भागवतसंगतो भक्तिफलकत्वमपीत्यर्थः। 'खादिरो यूपो भवति, खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इत्युभयविधवाक्योपलब्धेः खादिरस्योभयार्थता यथा तथात्रापीत्यप्यत्रानुसंधेयम्। विश्वनाथस्तु—ननूक्तलक्षणानां देवतांतरभक्तानां लब्धं तत्तत्कामानामंते खलु का गतिः स्यादिति चेन्न कापि किन्तु यादृच्छिकमहत्कृपा स्यात्तदैव भक्तिः स्यादि-त्याह—एतावानेव। यजतां देवतांतरयाजिनां निःश्रेयसोदयः कोऽसौ यद्यदि भागवतानां संगतो हेतोर्भगवति भावः सेव्यत्वकामना स्यादन्यथा न निःश्रेयसं तत्तद्देवतानामपि निःश्रेयसाभावादिति भावः। तदुक्तं भगवता "येप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः। तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम्॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते॥" इति देवतांतरस्य यजनं तु न हि भगवद्भावकारणं किं तु भागवतसंग एव स च यदृच्छयैव भवेदिति प्राक्प्रतिपादितम्॥ ११॥ ❀ ❀ ननु यावज्जीवं यो यमाश्रितस्तस्यांते खल्वाश्रयांतरानौचित्यमेव तस्मात्सर्वकालमेव तत्तद्देवोपासकस्यांते भागवत-संगादपि भगवति भावः कथं कर्तुमुचित इति चेद्देवतांतरोपासकः खलु को वराको यतो ब्रह्मोपासकोऽपि भगवति शुद्धां भक्तिं करोतीत्यत्र क्रमरीतिं दर्शयन्नाह। ज्ञानं यदा स्यात् कीदृशं प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्मीणां रागादीनां चक्रं समूहो यस्मात्तत्। तदात्म-प्रसादः स्यात् यत्रात्मप्रसादे सति गुणेष्वसंगो वैराग्यम्। कीदृशः कैवल्ये संमतः पंथा अथ तदनंतरं भक्तियोगः स्यात्। भक्ति-योगस्य यादृच्छिकतायाः प्राक् प्रतिपादितत्वादसंगकार्यत्वं नाशंकनीयम्। भगवत्कृपया सनकादीनामिव भागवतकृपया शुकस्येव कीर्त्तनादिरूपः। ततः कः खलु निर्वृतो भक्तिसुखे निमग्नः। रतिमासक्तिं यो रतिं न कुर्यात्स त्वनिर्वृत इति भावः। अत्र कर्म-ज्ञानयोगदेवतांतरोपासनेभ्यः शुद्धभक्तेरुत्कर्षे इति तथा तत्तत्साध्यं केवलया भक्त्यैव सिध्यतीति तथा तत्तत्साधनवतामप्यंते पुनर्भक्त्यैव निःश्रेयसमिति। कर्मज्ञानादिनिरपेक्षा स्मरणकीर्त्तनश्रवणप्रधाना शुद्धा भक्तिरेव प्रेमगर्भा साधनमिति शुकदेवस्य स्वाभिमतम्। तत्रापि नामकीर्त्तनं सर्वोत्कृष्टतममिति वस्तुपंचकं निरूपितमिति प्रकरणार्थसंक्षेपः। संदर्भस्तु—प्रपंचातीतत्वात्कैवल्य-रूप एव विद्वद्भिः संमतः पंथा भगवत्प्राप्त्युपायश्चेत्यर्थः। 'एको नारायणो देवः इत्यादौ। 'परापराणाम्परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः' इत्युक्तदिशा कैवल्याय श्रीनारायणं लब्धुं संमतः पंथा उपायो यो भक्तिभोगस्तत्प्रेमा स च यत्रेति वा॥ १२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

विशेष इति। पूर्वोक्तचतुर्थश्लोकादिति शेषः॥ ९॥ १०॥ ❀ ❀ संयोगपृथक्त्वेनेति। सम्बन्धस्य भिन्नत्वेने-त्यर्थः। तत्तद्देवतायजने तत्तदुक्तफलसिद्धिरिति पृथक्त्वम्। तत्तद्देवताभजनेन पापक्षयाद् भागवतप्रसङ्गः तत्सङ्गत्या च भगवत्य-चला भक्तिरिति संयोगः खादिरादिवदिति व्याख्यालेशः। अथवा—एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्। अस्यार्थः—एकस्य तु उभयत्वे उभयफलसाधकत्वे संयोगपृथक्त्वम्। यथा—खादिरो यूपो भवति, खादिरो वीर्य्यकामस्येति। यथैकस्य खदिरयूपस्य क्रत्वङ्गत्वं वीर्य्यसाधकत्वञ्च, तथात्र नानादेवताभजनं तत्तत्फलसाधकं हरिभक्तिफलसाधनञ्च तत्रोभयफलसाधकत्वे स्थिते हरि-भक्तिकामनयेन्द्रादयो यष्टव्याः नान्यकामनयेति समुदायार्थः। यथा गोपकुमारिकाणां कृष्णकामनया कात्यायन्यर्चनम्॥ ११-१९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

राज्यकामः मनुरूपान् देवानभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिं राक्षसं कामकामः भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामः परं पुरुषं परमपुरुषं "यो यो यां यां तनुं भक्त" इति इन्द्रादिरूपिणोऽपि परमपुरुषस्यैवांतरफलदत्वात् तत्तत्फलेप्सुभिरिज्यमानः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परम पुरुषएवांतवत्फलानि प्रयच्छति "अनन्याश्चितयंतो मामि" ति रीत्या तु भजमानस्य स एव मुक्तिं प्रयच्छतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उदारधीरिति मोक्षकामविशेषणं तीव्रेण अविच्छिन्नेन भक्तियोगेन ॥१०॥ ❀ ❀ एवं यजद्भिः कदा मोक्षो वाप्यत इत्यत आह एतावानिति । इहास्मिन् लोके यजतां निःश्रेयसस्य मोक्षस्योदयो लाभः एतावान् एतदवधिकः भागवतसंगाद्भगवत्यचलो भाव इति यद् भागवतसंगाद् भगवत्यचले भावे सति निःश्रेयसोदयः सिद्ध एव तस्माद्भागवतसंगादचलो भाव एव संपाद्य इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यद्भागवतसंगत इत्यनेन सूचितां हरिकथां प्रस्तौति ज्ञानमिति । यासु हरिकथासु ज्ञानादीनि संपत्स्यंते तासु हरिकथासु रतिं को न कुर्यादित्यन्वयः । यदा हरिकथारतिदशायां प्रतिनिवृत्ताः गुणाः सत्त्वादिकार्याणि ऊर्मयः अशनापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो यस्मात्तथाभूतं ज्ञानमात्मप्रसादश्चित्तनैर्मल्यमुभयत्र लोकद्वये गुणेषु शब्दादिषु विषयेष्वसंगो वैराग्यं कैवल्ये मुक्तौ संमतः पंथा उपायः कैवल्यसंमतपथः तथाभूतो भक्तियोगश्चेत्येते सम्पत्स्यन्ते तथाभूतासु हरिकथासु निर्वृतः सुखितः रतिमासक्तिं को न कुर्यात् सर्वोऽपि कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अभिचरन् परोपद्रवकर्म कुर्वन् निर्ऋतिं कोणादिक्पतिं सोमं चंद्रम् अकामो निषिद्धकामरहितः पुरुषं पूर्णं षड्गुणम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अकामो भगवत्प्रसादमंतरेणान्यत्राकामः सर्वकामः उक्तसर्वकामोऽन्यदेवतायजनमिच्छन् परं पुरुषं यजेत विष्णुयजने साधनमाह तीव्रेणेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ काम्यानुष्ठानस्य यथा मुक्तिसाधनता स्यात् तं प्रकारमाह एतावानिति । इह कर्मभूमौ यजतां काम्यानुष्ठानं कुर्वतां निःश्रेयसोदय एतावान् भागवतानां संगतः सेवालक्षणाद् भगवति हरौ अचलो भावो भक्तिलक्षण इति यत्स इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भागवतसंगादचलो भावः कथं स्यादित्याशंक्य तेषां सदसि प्रसक्तानां हरिकथामृतानां श्रवणलक्षणपानादिना प्रसन्नांतःकरणस्य पुंसो हरेरितरत्र विरक्तस्य ज्ञानसाधनं भगवत्यचला भक्तिस्तया ज्ञानं भविष्यतीत्याह—ज्ञानमिति । यदा सत्सभासु प्रसक्ताभिः श्रुताभिर्याभिर्हरिकथाभिः पुंसः आत्मप्रसादो मनसः प्रसन्नता नैर्मल्यलक्षणा तदोभयत्र इह परत्र च स्वर्गादौ गुणेषु विषयेष्वसंगः फलस्नेहराहित्यलक्षणवैराग्यं भवति । अथ भक्तिसाधनवैराग्यजन्मानंतरं कैवल्यसम्भृतपथः सम्यक्संपादितमोक्षमार्गो भक्तियोगो जायते तु शब्दात्तद्भक्तेष्वपि अथात्मनो हरेः प्रसादः स्यादनंतरं हरेरपरोक्षज्ञानं भवति कीदृशं प्रतिनिवृत्तमपक्रांतं सत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्ति जायत इत्यादिषडूर्मीणां चक्रं पुनः पुनरावर्तनं येन तत्तथोक्तं यद्वापसारितसत्त्वादिगुणा एव ऊर्मयस्तरंगास्तेषां चक्रं येन तत्तथेति यद्वा यासां हरिकथानां श्रवणाद्भगवदपरोक्षज्ञानं तदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रं सत्त्वादिगुणनिमित्ताशनापिपासाशोकमोहरागद्वेषलक्षणा ऊर्मयस्तेषां चक्रं निरस्तं भवति तस्मादात्मप्रसादस्तस्मादुभयत्र गुणेष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यं संश्रियतेऽनेनेति कैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानं तदेव पंथा मार्गो यस्य स तथोक्त एवंविधो भक्तियोगो जायते अथ कस्मात्को निवृत्तो रसज्ञः पुरुषस्तासु हरिकथासु रतिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अकामः सर्व्वकामनाक्षयकामः । अत्र टीकायां पुरुषं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरमिति—प्रकृतेः सकाशात् यो व्यतिरेकः पूर्व्वं तत्सम्बन्धमारोप्य पश्चात् तदभावचिन्तनं वस्तुत एव तदभावात् सोऽप्युपाधिर्यस्य तमित्यर्थः । प्रकृत्येकोपाधिमिति तु पाठः क्वचित् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं प्राक्तनाध्यायाभ्यां कर्म्मयोगज्ञानेभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्त्वा तदुत्तराध्यायेऽपि सर्व्वदेवतोपासनेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रवचनेन भगवद्भक्तियोगस्यैवाभिधेयत्वमाह । अकामः सर्व्वकामो वा इति । टीका च—अकाम एकान्तभक्तः । उक्तानुक्तसर्व्वकामो वा । पुरुषं पूर्णं परं निरुपाधिम् इत्येषा । तीव्रेण दृढेन स्वभावत एवानुपघात्येनेति विघ्नानवकाशतोक्ता । कामना तु यादृच्छिकेनापि स्यात् । यथोक्तं महाभारते—भक्ताख्याने क्षणं विष्णोः स्मृतिः सेवास्ववेश्मनि । स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादिदुर्लभम् ॥ इति । तदुक्तं श्रीकर्द्दमं प्रति श्रीकपिलेन—न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् इति अथवा यत्तत्कामस्तीव्रेणैव यजेत । ततश्च शुद्धभक्तिसम्पादनायैवान्ते पर्य्यवसिष्यत्यसावित्यभिप्रायेण सविशेषणमुपदिष्टम् । तदनेन एकान्तभक्ते मुमुक्षौ वा तद्भक्तियोगस्यैवाभिधेयत्वं किं वक्तव्यम् । अपि तु सर्व्वकामेष्वपीति तदेव सर्व्वथापि निर्णीतम् । यद्वा अकामत्वं भजनीयपरमपुरुषसुखमात्रस्वसुखत्वम् । भक्तिमात्रकामत्वे व्याख्याते धर्म्मपुरुषार्थिन्यतिव्याप्तिः स्यात् तीव्रेण सर्व्वेषु साध्येषु परमसाधकतमेन ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च एतावानिति । टीका च—पूर्व्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि । संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति । इन्द्रादीनपि यजताम् । इह तत्तद्यजनेन भागवतानां सङ्गतो भगवत्यचलः भावः भक्तिः भवतीति यद् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्य उदयः लाभः । अन्यत्तु सर्व्वं तुच्छमित्यर्थः । इत्येषा । अत्र इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु इत्याद्युक्तम् इन्द्रियपाटवादिकं पृथक्त्वेन फलम् । भागवतेन संयोगे तु भावः फलम् । [खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्येत्यादौ] खादिरयूपसंयोगे यागस्य फलवैशिष्ट्यवदिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ज्ञानमिति । प्रपञ्चातीतत्वात् कैवल्यरूप एव विद्वद्भिः सम्मतः पन्थाः भगवत्प्राप्त्युपायश्चेत्यर्थः । एको नारायणो देव इत्यादौ "परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः" इत्युक्तदिशा कैवल्याय श्रीनारायणं लब्धुं सम्मतः पन्था उपायो यो भक्तियोगस्तत् प्रेमा स च यत्रेति वा ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

राज्यं राजत्वं तत्कामः मन्वन्तरपालान् देवान्। राज्ञः कर्म्म राज्यं तत्कामः विश्वान् देवानिति विशेषः। अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम्। कामकामः कामभोगेच्छुः। एवं मन्दधियां कृत्यमुक्त्वा उदारधियां कृत्यमाह। अकामः कामनाक्षयकामः। परं पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तमित्यर्थः॥ ९॥ ❋ ❋ न केवलमकाम एव परमपुरुषं यजेद् अपि तु उक्तानुक्तसर्व्वकामोऽपि निष्कामश्च भगवन्तमेव यजेदित्याह। अकामः एकान्तभक्त इति श्रीधरस्वामिचरणाः। अकामः भजनीय-परमपुरुषसुखमात्रस्वसुख इति सन्दर्भः। इत्यनेनैव सकामसामान्ये लब्धे मोक्षकाम इति पृथगुपादानं तदधिकारिणां वयं निष्कामा इत्यभिमानखण्डनार्थम्। किंवा सर्वकामेभ्योऽपि मोक्षकामस्य सकामत्वातिशयज्ञापनार्थम्। तथाच स्वस्य दुःखशमनेच्छा सुखप्राप्तीच्छा च काम उच्यते। सा च स्वस्य तात्कालिककिञ्चिन्मात्रदुःखशमनार्थं नश्वरस्वर्गादिषु सुखार्थञ्च प्रवृत्तेभ्यः कर्म्मिभ्यो देवतान्तरोपासकेभ्यश्च ज्ञानाधिकारिणां स्वीयसंसारदुःखखण्डने प्रवृत्तानां ब्रह्मसुखमनुबुभूषूणामधिकैव दृश्यते भक्तानान्तु भजनीयपरमेश्वरसुखार्थमेव प्रवृत्तानां निष्कामता तद्वचनैरेवावसीयते। तानि च यथा—नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम्। तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि॥ इति। स्वकर्म्मफलनिर्द्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम्। तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे॥ इति। तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः। स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह। इति। प्रायोपवेशारम्भे राज्ञोऽपि वचनं यथा—पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु। महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिमैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः। इति। उदारधीः सुबुद्धिः। कामराहित्ये कामसाहित्ये वा भक्तेर्भगवद्विषयत्वमेव सुबुद्धित्वचिह्नं तदभाव-एव मन्दबुद्धित्वचिह्नमित्यर्थः। तीव्रेण ज्ञानकर्म्माद्यमिश्रेण मेघाद्यमिश्र एव सौरकिरणो यथा तीव्रः स्यात् तथेत्यर्थः॥ १०॥ ❋ ❋ ननूक्तलक्षणानां देवतान्तरभक्तानां लब्धतत्तत्कामानामन्ते खलु का गतिः स्यादिति चेन्न। कापि किन्तु यदि याद्दच्छिकमहत्कृपा स्यात् तदैव भक्तिः स्यादित्याह। एतावानेव यजतां देवतान्तरयाजिनां निःश्रेयसोदयः। कोऽसौ यत् यदि भागवतानां सङ्गतो हेतोर्भगवद्भावः सेव्यत्वभावना स्यात् अन्यथा न निःश्रेयसम्। तत्तद्देवतानामपि निःश्रेयसाभावादिति भावः। तदुक्तं भगवता—येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकम्। अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥ इति। देवतान्तरस्य यजनन्तु नैव भगवद्भावकारणं किन्तु भागवतसङ्ग एव। स च यदृच्छयैव भवेदिति प्राक् प्रतिपादितम्॥ ११॥ ❋ ❋ ननु यावज्जीवं यो यम् स्वाश्रितस्तस्यान्ते खल्वाश्रयान्तरानौचित्यमेव। तस्मात् सर्व्वकालमेव तत्तद्देवोपासकस्यान्ते भागवतसङ्गादपि भगवति भावः कथं कर्त्तुमुचित इति चेद् देवतान्तरोपासकः खलु को वराकः यतो ब्रह्मोपासकोऽपि भगवति शुद्धां भक्तिं करोतीत्यत्र क्रमरीतिं दर्शयन्नाह। ज्ञानं यदा स्यात्। कीदृशं प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्म्मीणां चक्रं समूहो यस्मात् तत्। तत आत्मप्रसादः स्यात्। यत्र आत्मप्रसादे सति गुणेषु असङ्गः वैराग्यम्। उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गः। कीदृशः कैवल्ये सम्मतः पन्थाः। अथ तदनन्तरञ्च भक्तियोगः। भक्तियोगस्य याद्दच्छिकतायाः प्राक्प्रतिपादितत्वादसङ्गकार्य्यत्वं नाशङ्कनीयं भगवत्कृपया सनकादीनामिव भागवतकृपया शुकस्येव कीर्त्तनादिरूपः। अतः कः खलु निर्वृतः भक्तिसुखे निमग्नः। रतिम् आसक्तिम्। यो रतिं न कुर्यात् स त्वनिर्वृत इति भावः। अत्र कर्म्मज्ञानयोगदेवतान्तरोपासनेभ्यः शुद्धभक्तेरुत्कर्ष इति, तथा तत्तत्साध्यं केवलया भक्त्यैव सिद्ध्यतीति, तथा तत्तत्साधनवतामप्यन्ते पुनर्भक्त्यैव निःश्रेयसमिति, कर्म्मज्ञानादिनिरपेक्षा निष्कामा श्रवणकीर्त्तनस्मरणप्रधाना शुद्धा भक्तिरेव प्रेमभक्तिसाधनमिति शुकदेवस्य स्वाभिमतं, तत्रापि नामकीर्त्तनं सर्व्वोत्कृष्टतममिति वस्तुपञ्चकं निरूपितमिति प्रकरणार्थसंक्षेपः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः।

राज्यकामः मनून्देवान् विश्वान्देवान् राज्यकाम इति द्विरुक्तिः गुणप्रधानविवक्षया बोध्या अभिचरणं शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसं कामकामः भोगकामः सोमम्। अकामः निष्कामः परं पुरुषं पुरुषोत्तमम्॥ ९॥ ❋ ❋ किंच अकामः सर्ववासनाशून्यः अतएवोदारधीः सर्वकामो वा विशेषतो मोक्षकामो वा तीव्रेण भक्तियोगेन पुरुषं पुरुषोत्तमं यजेत॥१०॥ ❋ ❋ तीव्रेण भक्तियोगेन मोक्षकामो यजेतेति यदुक्तं तदुपपादयति एतावानिति। इह लोके यजतां साधकानां निःश्रेयसस्य मोक्षस्य उदयः उपक्रमः एतावानेव तमाह भगवति अचलो भावस्तीव्रो भक्तियोग इति ननु। स कुतो वाप्यते इत्यत्राह यद्भागवतसंगत इति। भागवतानां संगादवाप्यते॥ ११॥ ❋ ❋ भागवतानां संगतो मोक्षासाधारणोपायः अचलो भक्तियोगो भवतीत्युक्तं तदुत्पत्तिक्रममाह ज्ञानमिति। भागवतसंगतो हरिकथाप्राप्तिरित्यर्थोलभ्यते यदा यासु भागवतसंगात् प्राप्तासु ज्ञानमुत्पद्यते कथं भूतमासमंततः प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणानां गुणकार्याणां रागादीनां जन्ममरणशोकमोहक्षुधापिपासाख्यानामुर्मीणां च चक्रं पुनः पुनरापतनं यस्मात्तत् तदनंतरमुभयत्र इहामुत्र असंगो वैराग्यं च भवति तदनंतरं कैवल्ये साध्यभूते मोक्षे संमतस्तदसाधारणोपायतयाभिमतः भक्तियोगो भवति तत आत्मनः भगवतः मोक्षलक्षणः प्रसादः स्यात् तासु हरिकथासु रतिं प्रीतिं को न कुर्यात्॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः। मनून् देवान् स्वायम्भुवादीन् तन्मन्वन्तरदेवताश्च। निर्ऋतिं मृत्युम्। अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन्। कामकामः कन्दर्पवृद्धिमिच्छन्। सोमम्। अकामः सर्वकामरहितस्तु परं पुरुषं पुरुषोत्तमम्। अयमेकोनत्रिंशत् सर्वतत्त्वपतिः। सोमो मनसः। निर्ऋतिः पायोः। मनवो देवाश्चक्षुषः। मरुद्गणास्त्वचः। पुण्यजना[1]जलस्य। पितरो महत्तत्त्वस्य उत्तमश्लोकः पुरुषस्य। उमा श्रोत्रस्य। एवं कामनाभेदेन प्रकृतोपयोगिसर्वबलसिद्ध्यर्थं तत्तद्देवताभजनं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। वैराग्यार्थं च भगवान्। तत्र कामना ब्रह्मवर्चसादिविषयाः। [2]इयं कामनाभेदेन भक्तिः साक्षात्परब्रह्मणो वासुदेवस्याऽसाधारणो धर्मः स्नेहात्मा। स [3]तदैव प्रकाशते यदा तत्र वर्चस्तेजः प्रकाशकं भवति। वेदेन ब्रह्ममात्रं प्रकाशयितुं शक्यं न तु ब्रह्मधर्मः साक्षात् नाऽपि प्रत्यक्षतया। प्रत्यक्षसमवेता अप्यभिव्यञ्जकाभावे न प्रकाशन्ते। अतो ब्रह्मणि भगवति यद्वर्चस्तच्चेत्स्वस्मिन्नागच्छेद्दीप-हस्त इव सर्वं पश्येत्। अतः प्रथमं ब्रह्मवर्चसकामना कर्त्तव्या। [4]वेदस्थं वा प्रकाशनसामर्थ्यम्। न हि चक्षुर्व्यतिरेकेण स्फीतालोक-मध्यवर्त्त्यपि घटः प्रकाशते। तद्ब्रह्मगतं वेदगतं वा को वा दातुं शक्त इति विचारे यो ब्रह्मणः पतिः वेदस्य वेदार्थस्य वा नियामकः येन वा तत्सामर्थ्यं तत्र निहितं भवति तेनैव दातुं शक्यत इति ब्रह्मधर्मान् सर्वान् गृहीत्वा जगति प्रकटनार्थं या रजोगुणदेवता सैवोपास्या। प्रकटनार्थमेव तत्प्रवृत्तेः। नाऽपि कूटस्थम्। [5]तदर्थमप्रवृत्तत्वात्। एवमुत्तरत्राऽपि। इन्द्रियव्यतिरेकेण स्वतो जीवात्मा प्रकाशकेऽपि ब्रह्मवर्चसे करणाभावान्न ज्ञातुं शक्त इतीन्द्रियमपेक्ष्यम्। इन्द्रियवानेव भगवच्छास्त्रेऽधिकारी। "को नु राजन्निन्द्रिय-वानि"ति वाक्यात्। [6]तत्रेन्द्रियं स्वतो विद्यमानमपि ज्ञानक्रियारूपं कार्यं जनयदपि परमार्थवस्तुबोधकस्वरूपत्वाभावादपेक्षिते-न्द्रियाद्भिन्नम् "इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमि" त्यादिश्रुतौ तदिन्द्रियं प्रसिद्धम्। अन्यथा [7]वृत्रहननं प्रजापत्युपधावनं च न स्यात्। अतोऽलौकिकपदार्थज्ञानकरणेन्द्रियप्राप्त्यर्थमिन्द्र उपास्यः। तेन हि तदुपायेन प्राप्तम्। यद्यपि प्रजापतिः प्रयोजकस्तथापि तत्पदार्थरसानभिज्ञत्वाद्वामपि तथात्वादिन्द्र एव सेव्यः। अन्यथेन्द्रस्य पुनः पुनरुपधावनं न भवेत्। अतो धिनोत्यन्तं तस्य रसमिन्द्र एव जानातीति स एव सेव्यः। ऋणत्रयापाकरणार्थं सहायार्थं वा प्रजा पुत्रादिरूपा अपेक्ष्यते। अन्यथा भगवद्भजने नैश्चिन्त्यं न स्यात् तत्र स्वतो जायमानाः [8]प्रजाः स्वापेक्षितं न कुर्वन्तीति स्वापेक्षितप्रजालाभार्थं मरीच्यादय एव सेव्याः। ते हि ब्रह्मणोऽभिप्रेतं कृतवन्त इति। इदानीं भगवद्भजने लक्ष्मीरूपा सम्पत्तिरपेक्ष्यते। सैव भगवन्निष्ठा तत्र विनियोगमर्हति। अन्यां भगवानपि न गृह्णीयात्। अतो भजनौपयिकां सम्पत्तिमिच्छन्मायामेव भजेत। तत्रैका माया व्यामोहिका। एका [9]जगत्करण-भूता। ते उभे न सेव्ये। अन्यत्राऽधिकृतत्वात्। देवतारूपा सात्त्विकी मोक्षदातुर्वासुदेवस्य मोक्षदानार्थमेव तादृशं रूपं गृहीतवतः तदुपयोगिसाधनसम्पादनार्थं [10]लक्ष्मीरेव "विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमि"ति वाक्यात्तद्भार्यारूपेण मायारूपं गृहीतवती। मया [11]"सहाऽऽगन्तव्यमिति नियोगकरणान्मायेत्यभिधानम्। "इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता। तस्याऽऽज्ञयैव [12]"नियताऽथ रमाऽपि रूपं [13]"वत्रे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायामि"ति वाक्यात्। अत एव तु शब्देनाऽन्ये निवारिते। किञ्च। इन्द्रियेण सम्पत्त्या सहायेन प्रकाशेन च भगवद्धर्मेषु समानीतेषु स्वस्य धारणासामर्थ्य-सिद्ध्यर्थं स्वस्मिन् तेजः अपेक्ष्यते। अन्यथा ते समागतास्तत्र न निविशेयुः। निविष्टा वा तदाश्रयं दहेयुः। अतः स्वयोग्यता-सिद्ध्यर्थं तेजः अपेक्षितम्। तद्धि सर्वाभिभावकं सर्वमेव रूपं स्वसमानं करोति। तद्भगवन्निष्ठमेव वह्निना प्राप्तम्। विशेषेण भा दीप्तिः वसु धनं यस्येति विभावसुशब्दनिर्वचनात्। अतस्तेजस्कामो विभावसुमेव सेवेत। एवं धनस्याऽपि भगवद्भक्तेष्वानत्यर्थं (?) श्रवणादिसिद्ध्यर्थमुपदेशनार्थं वा [14]"देय (?) मपेक्ष्यते। साधनरूपश्रवणादिकं तादृशैरेव भवतीति। शुककर्तृकं तु फलरूपम्। दृष्टरूपत्वाच्च तदपेक्ष्यत एव। तत्तन्नाम्ना वसुष्वेव प्रतिष्ठितम्। "त इमं लोकमयजन्न"ति श्रुतेः। एवं वीर्यस्य बलस्याऽपि भगवत्से-वौपयिकत्वाद्बलाधिष्ठानदेवताया[15] वायोः स्थानभूतस्याऽन्तरिक्षस्य रुद्राः प्रभव इति देवताऽपि तदधीनेति वीर्यकामो रुद्रानेव भजेत। [16]"तेऽन्तरिक्षमयजन्नि"ति श्रुतेः। एवमन्नादेरपि। अन्नभक्षणस्य वा। "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाऽतिप्रियमात्मनः" इति वाक्यादन्नाद्यमपि काम्यम्। तत्राऽदितिरियमेव भूम्यधिष्ठात्री देवता। [17]"साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मयाऽभिगृह्णीध्वमि" त्युपाख्याने तस्यास्तादृशत्वप्रसिद्धेः। भूमौ भगवद्भजनं कृत्वा दिव्यानां पदार्थानामभावात्स्वर्गे कर्त्तव्यमिति स्वर्गकामना भवति। तत्राऽऽदित्याः प्रभवः। "तेऽमुं लोकमयजन्नि"ति श्रुतेः। [18]"विश्वेदेवास्तु राज्येऽधिकारिणः। सर्वदेवताधिष्ठातृदेवतारूपत्वात्। राजा च सर्वदेवतामयः। अतोऽत्र सर्वसम्पत्त्या भजनसिद्ध्यर्थं राजत्वमपेक्षितम्। भक्तिमार्गस्त्वलौकिक इत्यसाध्यसाधकपदार्थ-सिद्ध्यर्थं तदधिकारिणः साध्यान् भजेत। सर्वाश्चेत्प्रजाः स्वाधीना भवेयुस्तदा सर्वत्र भक्तिप्रचारो भवेदिति भक्तिप्रसरणार्थं

---

१. स्पर्शस्येति ख. २. इयं हीति ख. घ. ३. तथैवेति ख. ग. ४. वेदस्य वेति ख. ५. मम प्रवृत्तत्वादिति ग. ६. तत्रेन्द्रियमिति क. ७. वृत्रहरणमिति क. ग. घ. ८. प्रजालाभार्थं प्रजे॰ति ख. ९. जगत्कारणभूता इति ग. घ. १०. लक्ष्म्येव इति ख. ११. सह गन्तव्यमिति घ. १२. नियता ऽरमाऽपि रूपमिति ख. १३. चक्रे इति ग. १४. देवमिति ख. १५. बलाधिष्ठानदेवता वायोरिति क. ग. घ. १६. अयजन्निति क. ग. घ. १७. वरं वृण इति क. ग। वरं वृणु इति घ.। १८. सुराज्ये इति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्साधकत्वमपेक्ष्यते । आयुषस्तु भक्तसङ्गाद्यर्थमुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राऽश्विनौ आयुषः प्रभू इति तदुपाधावनम् । एवं पुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधिकेति सर्वपोषकर्त्रीं भूमिं भजेत् । यतो भूमिष्ठा एव सर्वे वर्द्धन्ते अङ्कुरादयः । प्रतिष्ठाया अपि 'तद्वृत्तानुवृत्त्या प्रचयार्थमपेक्षा भवति । प्रतिष्ठा च माहात्म्याद्वैचित्र्याद्वा । तत् द्यावापृथिव्योरेवोभयं प्रसिद्धमिति । भगवदधिष्ठानेषु रूपाभिव्यक्तिसामर्थ्यार्थं "रूपमिति गन्धर्वा" इति श्रुतेस्ते सेव्याः । नृत्यादिना भगवद्भजनार्थं तादृशस्त्रीकामनायामनेकरूपकरणसमर्थोर्वशी सेव्या । नारायणोत्पन्नत्वादृषिमातृत्वाद् वैराग्यबोधनेन मुक्तिदातृत्वाच्च । पूर्वचित्त्यादयस्तु नैवंरूपाः । आज्ञापनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं तथाभूतः परमेष्ठी चतुर्मुखः सेव्यः । स हि सर्वानाज्ञापयतीति । आज्ञापनस्य च भक्तिकारणता स्पष्टा । तथा यशसोऽपि । कीर्त्त्या हि सर्वे समायान्ति, पश्चात्तद्वृत्तमनुतिष्ठन्ते । यज्ञो हि यशः प्राप्तवान् । "देवा[2] वै [3]सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामा" इत्यत्र यज्ञेनैव यशसः प्राप्तत्वात्स सेव्यः । प्रचेता निधिपतिः । अलौकिकार्थदाने हि भगवदुत्सवादिर्भवति । विद्यायास्तु साक्षादुपयोगात् । "ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदि"ति वाक्यात् । "प्रतिकूले गृहं त्यजेदि"ति दाम्पत्यं भगवद्भजनार्थमपेक्षितम् । तत्र परमभक्तायाः [4]परमभक्तस्वपतिनिष्ठतया बहुजन्मसिद्धत्वादुमा सेव्या । धर्मेण च भक्तिर्भवतीति पूर्वं साधितम् । उत्तमैश्च लोके वेदे धर्मप्रतिपादक एव सेव्यते । भक्तिमार्गस्य परम्परासिद्ध्यर्थं सन्तत्यपेक्षायां पितरो हि तदाशंसका इति तेषां भजनम् । रक्षायां क्रूराणामपेक्षितत्वाद्यक्षभजनम् । [5]ओजस इन्द्रियशक्तेश्च नेत्रश्रोत्रपाटवरूपत्वात् । मरुद्गणाश्च पटवो भवन्ति । बहुधा च्छिन्ना अपि न मृता इति । महापुरुषपूजया सिद्धा इति । परित्यक्तदोषा इति ते सेव्याः । अधिकारिणः सर्वविनियोगसामर्थ्यात्स्पष्टं मन्वन्तराधिपतयः सेव्याः । प्रतिबन्धकनिवृत्तेरपेक्षितत्वान्निर्ऋतिः सेव्यः । कामनया सर्वं भवतीति भगवद्विषयककामनोत्पत्त्यर्थं रासप्रकरणे निरूपितस्य सोमस्य भजनं कर्त्तव्यम् । तेन हि भगवतोऽपि कामः पूरित इति । [6]तादृशकामपितामहत्वाच्च ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं भगवदंशानां तत्तत्साधकत्वमुक्त्वा ससाधनभक्तिसिद्ध्यर्थमपि भगवानेव सेव्य इत्याह—अकाम इति । वैराग्यकामः । पूर्वाध्यायोक्तन्यायेन स्वतन्त्रतया निष्कामो वा । सर्वकामः एतदध्यायोक्तकामः । मोक्षकामो वा । उदारा धीर्यस्येति स्वतन्त्रो वा । तीव्रेण शीघ्रं भगवत्प्रापकेण । पूर्वोक्तमेव परं पुरुषं भजेत । भगवतैव ससाधनं साध्यं सेत्स्यतीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु भजनमेव कथं सिध्येत् कामनाभावे बकबन्धप्रयासवदित्याशङ्क्य कामनया तत्साधनेऽप्यन्तरङ्गसाधनसाधकमेव सेव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—एतावानेवेति । सर्वाण्येव साधनानि साधनद्वये प्रविशन्ति । भगवद्भक्तसङ्गसाधकत्वेन भगवति रतिसाधकत्वेन च । एतावानर्थश्चेत्सिद्धस्तदा नाऽन्यकामना कर्त्तव्या । अतएव यजतां मध्ये इह अस्मिन्भक्तिमार्गे श्रेयसः परम उदय एतावानेव । द्वयमेव तदुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तयोरप्येकं साधनं, येन तौ भवत एव । तदाह—ज्ञानमिति । हरिकथासु रतिस्तयोः साधिका । कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि मिलन्ति, प्रेमाऽपि भवतीति । आनुषङ्गिकं चाऽन्यद्वहेव भवतीत्याह । यासु कथासु आसमन्तात्प्रर्तिनिवृत्तं गुणोर्मीणामुत्पत्त्यादीनां चक्रं रागादिधर्मसमुदायो येन । सर्वाऽविद्यानिवर्त्तकमिति यावत् । तादृशं ज्ञानं भवति । तत्साधनमन्तःकरणप्रसादोऽपि भवति । तस्याऽपि साधनमैहिकामुष्मिकगुणेषु वैराग्यम् । एवं ससाधनं ज्ञानमपि सिद्ध्यति । [7]सोपायो मार्गोऽयम् । कैवल्ये सम्मतस्तु मार्गो भक्तियोगः । अथेति [8]भिन्नप्रक्रमे । स्वतन्त्रो न ज्ञानसाधनम् । न वा तत्सहायः । किन्तु पूर्वोक्तकामनया सिद्धसाधनसाध्यः । यत्राऽऽनुषङ्गिकं ज्ञानं भक्तिश्च भवति । भगवति प्रेम भक्तसङ्गश्च मुख्यतया भवति । तादृशीषु कथासु सन्मार्गवर्ती को वा रतिं न कुर्यादित्यर्थः । तत्राऽपि निर्वृतः अप्रवृत्तिमार्गपरः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अकाम इत्यत्र तद्भजननिराकरणबीजमाहुः भगवतैवेत्यादि । तथा च, पूर्वं 'श्रोतव्यादीनि राजेन्द्रे'ति (२-१-२) "नान्यत्र सज्जेदिति" (२-१-३९) "तन्निवृत्तो नियतार्थो भजेते" त्यादिभिः (२-२-६) पर्युदस्तस्य पुनः पर्युदासायोगादप्ययमेव शुकाशय इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ज्ञानमित्यत्र सिद्धसाधनसाध्य इति । तया सिद्धं यद्भगवद्भक्तसङ्गरूपं साधनं, तत्साध्यः ॥१२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राज्यकामः राजत्वकामः मनून् देवान् आदिराजभूतान् मनुरूपान् देवान् भजेत । अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छंस्तु निर्ऋतिनामानं राक्षसं भजेत । कामकामः कन्दर्पवृद्धिमिच्छुः सोमं सर्वौषधिपोषकं चन्द्रं भजेत । अकामो वैराग्यकामः परं पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तं भजेत ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अकामः सर्वथा[9] कामनारहित उक्त[10]नुक्तसर्वकामो मोक्षकामो वा तीव्रेणा-

---

१. तद्वृत्त्यानुवृत्त्या इति ख. २. देवा वै सत्रं समासत ऋद्धिपरिमितमिति क. ख. ३. ऋद्धिपरिमितमिति ग. सिद्धं परिमितमिति घ. ४. परमभक्तेः स्वपतिनिष्ठाया इति ग. परमरू कैरवयमिति निष्ठयेति घ. ५. ओज इति क ग. ६. कामयिता महत्वाच्चेति घ. ७. सापाय इति ग. ८. भिन्नक्रम इति ग. ९. सर्वकामरहित इति क—पाठः । १०. ब्रह्मवर्चसेत्यारभ्य अकामः पुरुषं परमित्यन्ता उक्ताः कामाः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विच्छिन्नेन भक्तियोगेन परं पुरुषं पुरुषोत्तममेव भजेतेत्यन्वयः । अकामत्वं कथं सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—उदारधीरिति । तर्हि सर्वथा कामनारहितेन कस्यापि भजनं न कर्त्तव्यमित्याशङ्काऽकाम इत्यनेन निराकृता । सर्वतो विरक्तस्यापि भगवद्भजनं विना संसारदुःखनिवृत्तिर्न स्यादिति भावः । तर्हि देवतान्तरभजनाभावात् तत्तत्फलं न स्यादित्याशङ्का सर्वकाम इत्यनेन निराकृता । तत्तद्देवताभजने तत्तदेकैकं फलमेव, भगवद्भजने तु सर्वाण्येव फलानि भवन्तीति तु विशेषः । तत्तद्देवताभजने तत्तत्फलानामेव उक्तत्वान्मोक्षस्तु कस्य भजने भवतीत्यपेक्षा मोक्षकाम इत्यनेन निराकृता .वेदितव्या ॥ १० ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तनानादेवताभजनस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन भक्तिफलकत्वमाह—एतावानिति । इह लोके यजतां इन्द्रादीन्भजतां यद्यपि कामनानुसारेण तत्तत्फलं भवति तथापि निःश्रेयसस्य परमफलस्योदयो लाभ एतावानेव, अन्यत्तु सर्वफलं तुच्छमेवेत्यर्थः । कोऽसौ लाभ इत्यपेक्षायामाह—भगवतीति । आराधितदेवप्रसादेन भागवतानां भगवद्भक्तानां सङ्गतो भगवति अचलो भावः निश्चला भक्तिर्भवतीति यदित्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भागवतसङ्गत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति—ज्ञानमिति । यद् यासु हरिकथासु आ सर्वतः प्रतिनिवृत्तमुपरतं सत्त्वादिगुणोर्मीणां रागादीनामंश[2]नायापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणां वा चक्रं समूहो यस्मात्तथाभूतं ज्ञानं भवति । ननु मलिनचित्तानामीदृग्ज्ञानमपि कथं स्यादित्याशङ्क्याह—उत अपि । आत्मप्रसादश्चित्तनैर्मल्यमपि यत एव भवतीति । वैराग्यं विना चित्तनिर्मलताऽपि कथं स्यादित्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र यासु कथासु चित्तप्रसादहेतुर्गुणेषु शब्दादिविषयेष्वसङ्गो वैराग्यं च भवति । उभयत्रेति पाठान्तरे तु इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गो भवतीत्यर्थः । अथ तु तदनन्तरमेवं कैवल्ये मोक्षे यः सम्मतः स तादृशो भक्तियोगश्च भवति तासु हरिकथासु रतिं प्रीतिं को न कुर्यादित्यन्वयः । ननु बहवोऽपि तत्र विरक्ता दृश्यन्ते एवेत्याशङ्कायाह—निर्वृत इति । शुश्रूषुभिः कृतिभिरिति प्रथम उक्तत्वात् स्वनुष्ठितपुण्यरहितानां कथाश्रवणसुखास्वादनाभावात् तेषां पशुतुल्यानां तत्र रत्यभावेऽपि स्वनुष्ठितपुण्यप्रभावेण श्रवणसुखानुभववांस्तत्र को वा रतिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

राज्यके लिए मन्वन्तरोंके अधिपति देवोंको, अभिचारके लिये निर्ऋतिको, भोगोंके लिये चन्द्रमाको और निष्कामता प्राप्त करनेके लिये परम पुरुष नारायणको भजना चाहिये ॥ ९ ॥ ❀ ❀ और जो बुद्धिमान् पुरुष है—वह चाहे निष्काम हो, समस्त कामनाओंसे युक्त हो अथवा मोक्ष चाहता हो—उसे तो तीव्र भक्तियोगके द्वारा केवल पुरुषोत्तम भगवान्की ही आराधना करनी चाहिये ॥ १० ॥ ❀ ❀ जितने भी उपासक हैं, उनका सबसे बड़ा हित इसीमें है कि वे भगवान्के प्रेमी भक्तोंका सङ्ग करके भगवान्में अविचल प्रेम प्राप्त कर लें ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ऐसे पुरुषोंके सत्सङ्गमें जो भगवान्की लीला-कथाएँ होती हैं, उनसे उस दुर्लभ ज्ञानकी प्राप्ति होती है, जिससे संसार-सागरकी त्रिगुणमयी तरङ्गमालाओंके थपेड़े शान्त हो जाते हैं, हृदय शुद्ध होकर आनन्दका अनुभव होने लगता है, इन्द्रियोंके विषयोंमें आसक्ति नहीं रहती, कैवल्यमोक्षका सर्वसम्मत मार्ग भक्तियोग प्राप्त हो जाता है । भगवान्की ऐसी रसमयी कथाओंका चस्का लग जानेपर भला कौन ऐसा है, जो उनमें प्रेम न करे ॥ १२ ॥

शौनक उवाच

इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः । किमन्यत्पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥१३॥
एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् । कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥१४॥
स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः । बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥१५॥
वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः । उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥१६॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अभिव्याहृतमुक्तम् । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् कविं शब्दब्रह्मनिष्णातम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रवणेच्छायां हेतुः । हरिकथा एव उदर्क उत्तरफलं यासु ताः कथाः । सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युः । अत एतच्छुश्रूषतां श्रोतुकामानां नः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतत्प्रपंचयति स वा इति द्वाभ्याम् । कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उरुगायस्य गुणैरुदारा महत्यः कथाः स्युः ॥ १६ ॥

---

१ 'उभयत्र' इति पाठः । २ अशितुमिच्छाऽशनाया ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविमृषिष्वपि मध्ये तद्वर्णनातिशयचतुरम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रवणकीर्तनादीन्येव स्वकर्त्तव्यत्वेन ज्ञात्वापि राज्ञा यदन्यत्पृष्टं तस्मात्तेषामेव श्रवणादीनां विषयाः कृष्णकथा एव प्रष्टव्या भविष्यंतीत्याशयेनाह—एतदिति । न च सर्गविसर्गमन्वंतरनानाराजादिकथानामपि तदन्यकथात्वं वाच्यमित्याह । कथा अपि हरिकथा एवोदर्क उत्तरफलं यासु ताः सर्गादिकथानामपि कृष्णकथायामेव पर्यवसितत्वात्ता अपि श्रवणादिविषया इति भावः । सतां सदसि प्राचीनार्वाचीनेषु मध्ये हे सूतेति कथनात्सूतस्य तु राजवंशकथाज्ञत्वमस्ति न तु हरिकथाभिज्ञत्वमित्याक्षेपवारणायाह—हे विद्वन्निति । व्यासशिष्यत्वात्त्वं सर्वज्ञोसीति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सा सभा सर्वतः श्रेष्ठा यत्र श्रोता वक्ता च सर्वतोपि विलक्षण इत्याह—स वा इति । य इति । या या श्रीकृष्णस्य वृन्दावनादौ बालक्रीडा श्रुतास्ति तत्प्रेमावेशेन तत्सख्यादिभाववान् तां तामेव क्रीडां कृतवानित्यर्थः । बालानां क्रीडनकैः क्रीडासाधनैर्गोवत्सादिप्रतिकृतिभिः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान्सर्वज्ञः सतां समागमे सति उरुभिर्वेदविद्भिर्गीयत इति उरुगायः श्रीकृष्णस्तस्य गुणा एवोदारा मनोरथप्रदातारः तत्रत्यानां जनिष्यमाणानां च जनानां ध्रुवं स्युरतस्तान् गुणानत्र प्रवर्त्तयेति । तेन कृष्णकथोदर्काः कथाश्च भक्तैरास्वादनीया इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं हरिकथाप्रभावे उक्ते पुनर्जगद्व्यापाररूपहरिकथाबुभुत्सया मुनिऋषयोः संवादमवतारयितुं शौनकः पृच्छति इतीत्यादिना । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिव्याहृतं निशम्य श्रुत्वा भरतर्षभः भरतवंशश्रेष्ठो राजा परीक्षिदृषिं परब्रह्मदर्शिनं कविं शब्दब्रह्मणि निष्णातं वैयासकिं व्यासपुत्रं श्रीशुकं प्रत्यन्यत्किं पृष्टवान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एतच्छुश्रूषतां नः अस्माकं हे सूत हे विद्वन् ! भाषितुं वक्तुमर्हसि तत्प्रश्ने तव को लाभ इति चेत्तत्राह कथा इति । हरिकथैव उदर्कः उत्तरफलं यासां ताः हरिकथोदर्काः हरिकथाप्रधाना इत्यर्थः । तथाभूताः कथाः सतां भगवद्भक्तानां संसदि सभायां राजशुकयोः स्युः ध्रुवं निश्चयः । अतः भगवत्कथाश्रवणमेव लाभ इति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तत्वमेवाह स इति सार्द्धेन । पांडवेयो महारथो राजा महाभागवतः यो राजा बालक्रीडनकैः बाल्यक्रीडाभिः क्रीडन् कृष्णक्रीडां श्रीकृष्णसेवारूपां क्रीडामाददे । तस्य क्रीडा अपि श्रीकृष्णपूजारूपा एवातः आबाल्यं भागवत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं भगवानुत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामित्यादिगुणविशिष्टो, वैयासकिः वासुदेवः परायणं परमप्राप्यं परमोपायश्च यस्य स तथोक्तः । एवमुभयोरपि भागवतत्वात्तत्संवाद एव प्रष्टव्य इत्याह । हि यस्मात्सतां भागवतानां समागमे संगतो उरुगायस्य भगवतो गुणैरुदारा महत्यः कथाः स्युः प्रवृत्ता भवेयुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

परीक्षित्पृष्टशुकोक्तभगवत्कथा तद्द्विगुणभूतरसैव स्यादित्याशयवान् शौनकः सूतं पृच्छति इतीति । ऋषिमात्रस्य त्रिकालदर्शित्वमस्तीयतः कविमिति भगवंतमपरोक्षतो जानातीति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शुश्रूषतां श्रोतुकामानां सत्सभायां कदाचित्प्रसंगागतरकथापि संभाव्यत इति नेत्याह कथा इति । ध्रुवमित्यनेन नियमो दर्शितः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अनयोरेकस्याप्यसत्त्वे नियमभंगः स्यादिति नेत्याह स वा इति । तत्र हेतुमाह बाल इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अस्तूभयोः सत्त्वं ततः किं तत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेन हरिकथाया अवश्यसद्भावं दर्शयति उरुभिर्वेदविद्याविरदैर्महद्भिर्गीयत इति उरुगायः सतां समितौ प्राचुर्येण हरिकथासत्त्वेऽपि प्रसंगादन्यकथा स्यात् न तथा श्रीशुकपरीक्षितोरित्येतस्मिन्नर्थे हि शब्दः । कथा इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

इत्यभीति । सम्भाव्यैवेदं पृच्छति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कथा इति । लौकिक कथा अपि । हरिकथास्तु आदित एव तद्रूपाः । स्युरित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स वै इति । या या श्रीकृष्णस्य वृन्दावनादौ बालक्रीडा श्रुतास्ति तत् प्रेमावेशेन तत् सख्यादिभाववान् तां तामेव क्रीडां यः कृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अतएव स वै भागवतो राजा इत्याद्यनन्तरं राज्ञा समानवासनत्वेन वक्तारमाह । वैयासकिश्चेति । च शब्दः प्राग्वर्णितेन समानत्वं बोधयति । तस्मात् श्रीवसुदेवनन्दनत्वेनैवात्रापि वासुदेवशब्दो व्याख्येयः । अन्येषामपि सतां समागमे तावदुरुगायस्य गुणोदाराः कथा भवन्ति । तयोस्तु श्रीकृष्णचरितप्रधाना एव ता भवेयुरिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किमन्यत् पृष्टवानिति उक्ते नैतेनैव सर्व्वजिज्ञासितसिद्धेरिति विस्मयः सूचितः । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविं ऋषिष्वपि मध्ये तद्वर्णनातिशयचतुरम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रवणकीर्त्तनादीन्येव स्वकर्त्तव्यत्वेन ज्ञात्वापि राज्ञा यदन्यत् पृष्टं तस्मात्तेषामेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रवणादीनां विषयाः कृष्णकथा एव प्रष्टव्या भविष्यन्तीत्याशयेनाह एतदिति । न च सर्गविसर्गमन्वन्तरनानाराजादिकथानामपि तदन्यकथात्वं वाच्यमित्याह । कथा अपि हरिकथा एव उदर्कः उत्तरफलं यासुः ताः सर्गादिकथानामपि कृष्णकथायामेव पर्य्यवसितत्वात् ता अपि श्रवणादिविषया इति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सतां सदस्यपि प्राचीनार्व्वाचीनेषु मध्ये सा सभा सर्व्वतः श्रेष्ठा यत्र श्रोता वक्ता च सर्व्वतोऽपि विलक्षण इत्याह—स वै इति द्वाभ्याम् । कृष्णक्रीडां कृष्णक्रीडानुकरणम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान् सर्व्वज्ञः । सतां समागमे सति उरुगायस्य कृष्णस्य गुणा एव उदारा मनोवाञ्छितार्थप्रदातारः तत्रत्यानां जनिष्यमाणानाञ्च जनानां ध्रुवं स्युः । अतस्तान् गुणानत्र प्रवर्त्तयेति । तेन कृष्णकथोदर्काः कथाश्च भक्तैरास्वादनीया इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एवं संक्षेपतः सर्वशास्त्रार्थं श्रुत्वा पुनर्विस्तरतस्तद्बुभुत्सया शुकपरीक्षित्संवादमवतारयितुं शौनक आह इतीति । अभिव्याहृतम् । श्रीशुकेनोक्तम् । निशम्य श्रुत्वा भूयः पुनः ऋषिं परब्रह्मदर्शिनं कविं शब्दब्रह्मदर्शिनं वैयासकिं व्यासपुत्रं शुकं प्रति । अन्यत् किं पृष्टवान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हरिकथैव उदर्कः उत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां ध्रुवं स्युः । अतो यद्राज्ञा पृष्टमेतच्छुश्रूषतां श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं भाषितुमर्हसि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उभयोर्भागवतत्त्वं तयोः संवादे हरिकथाप्रवृत्तिं चाह स इति द्वाभ्याम् । यो बालक्रीडनकैः बालक्रीडाभिः क्रीडन् कृष्णक्रीडां श्रीकृष्णसेवारूपां क्रीडामादद्दे अतः स स्वभावत एव भागवतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वासुदेवः परमुत्कृष्टमयनं प्राप्यो यस्य सः सतां समागमे संगतौ उरुगायस्य भगवतो गुणैरुदाराः श्रोतॄणां सर्वार्थसाधकाः कथाः स्युः प्रवृत्ता भवेयुः । अतस्ताः भाषितुमर्हसि इति हि शब्दाल्लभ्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं ससाधनं भक्तिमार्गमु[1]पदिश्य तस्य विशेषाकाङ्क्षायामन्यद्वक्तव्यमिति तूष्णींभूतः । [2]तथा सूतोऽपि । अयमर्थो गुप्ततया निरूपित इति शौनकादीनां हृदये समागतो [3]नवेति सन्दिह्य तूष्णींस्थिते स्वाभिप्रायं शौनकः प्रकटयन् गुप्ततयोक्तमर्थं प्रकटयितुमाह—[4]इत्यभिव्याहृत इति [5]यावदध्यायसमाप्ति । इदमेव हि तस्य परिज्ञानं यद्भक्त्यसाधकानां विद्यमानानां वैयर्थ्यज्ञानम् । तदा हि तत्साधनेषु प्रवृत्तिर्भवति । यस्तु सिद्धसाधनः स भगवत्सङ्गेऽपि सिद्धे कथायामपि रतौ सत्यां भगवति स्नेहार्थमेव [6]यत्नोऽवशिष्यत इत्यस्मदपेक्षया राजा महान् । अतस्तत्पृ[7]ष्टानुसारेणैव भक्त्युपाये ज्ञाते तत्कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण प्रथमं प्रश्नं पृच्छति—इत्यभिव्याहृत इति चतुर्भिः । अभितो व्याहृतः । उपदिष्ट इत्यर्थः । निशम्य तदभिप्रायं ज्ञात्वा । [8]भरतर्षभत्वान्न व्यामोहः । अतः पूर्वोक्तमेव न पृष्टमित्यर्थः । अन्यदेव पृष्टवान् । यद्यपि सर्वमुत्तरितं तथापि प्रकारान्तरेण तदुपपादकरूपेण वा किं भूयः पृष्टवानित्यर्थः । शुकस्य विरक्तत्वाद्बहुकालस्थित्यभावेन न किञ्चित्पृष्टं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—वैयासकिमिति । सर्वविस्ता[9]रकर्तुः पुत्रोऽपि तादृश इति । तत्राऽपि भागवतलक्षणं मन्त्राधिष्ठातृभगवदभिप्रायं जानातीति सर्वथा कथयिष्यतीति कीर्त्यभिप्रायेण ऋषिपदम् । विशेषकथनसामर्थ्यार्थं कविपदम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तेन किं भवतामित्यपेक्षायामाह—एतदिति । एतच्छ्रवणेऽस्माकं महतीच्छा । त्वं च जानासि । सर्वत्र कथने च तवाऽधिकार एवेति सम्बोधनद्वयम्—विद्वन्, सूतेति । अतो नोऽस्मभ्यं भाषितुमर्हसि । श्रोतृवक्तृपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—कथा हरिकथोदर्का इति । अन्या अपि कथाः सतां सदसि हरिकथोदर्का एव भवन्ति । हरिक[10]थैव [11]उदर्कः उत्तरफलं यासु । ध्रुवमिति नाऽत्र सन्देहः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सत्सभायामेवैवं भवति । सुतरामपूर्वसत्सङ्गे । तत्रोभयोः सत्त्वमुक्त्वा तत्सङ्गे कथाऽऽवश्यकत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं समागतस्य पृच्छकाधीनत्वात् पृच्छकस्य भगवद्भक्तत्वमाह— स वै भागवत इति । निश्चयेन राजाऽपि स भागवत एव । अथवा । राजा हि बहु पृच्छति । भागवतश्च भगवदीयम् । तस्योभयरूपत्वाद्भगवदीयं बहु [12]पृच्छतीत्यर्थः । तस्य भगवदीयत्वे साधनभूतं हेतुद्वयमाह—पाण्डवेयो महारथ इति । भगवदीयवंशे अवतीर्णत्वात्स्वधर्मनिष्ठत्वाच्च । फलमुखमन्तरङ्ग[13] साधनं तस्य चित्तस्वभावो भगवत्पर इत्याह । यस्तु बाल्ये बालक्रीडनकैः क्रीडन्नेकं भगवन्तं स्थापयित्वा तत्सेवकत्वेन राजलीलामिव क्रीडति । वृन्दावनस्थां भगवत्क्रीडां वा अभिनयेनानुकरोति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शुकोऽपि भगवद्भक्त इत्याह—वैयासकिश्चेति । श्रोता तु भगवदीयानां वंशजो भगवदीयः । शुकस्तु भगवतः पुत्रो भगवान् । तथाभूतः सन् वासुदेवपरायणः । चकारादन्येऽपि तादृशाः अतः सर्वेऽपि सन्तः । तेषां च नूतनः समागमः । तादृशे कथाः सर्वभक्तानां सम्मताः । सर्वपुरुषार्थानां स्वतन्त्रतया साधनाभावेऽपि दातारो ये भगवत्गुणास्ते यासु । अतस्ताः कथयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १६ ॥

---

१. उद्दिश्येति क. घ. २. सूतोपि तथा इति ख. ३ वा नेतीति क. ४. इत्यभिव्याहृतमिति क. घ. ५. यावदध्यायसमाप्तिः इति क. ग. घ. ६ यतोऽशिष्यत इति ख. ७ प्रश्नानुसारेणेति ख. ८ भरतऋषभत्वादिति क. ख. घ. ९ विस्तरेति ग. घ. १० कथनं चेति क. ख. घ. ११ उदर्कमुत्तरफलमिति क. ग. १२ प्रच्यतीत्यर्थं इति ख. १३ फलमुत्तरङ्गमिति ख. घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं साधनं भक्तिमार्गं उपदिश्याग्रे विशेषाकाङ्क्षायां अन्यद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेण श्रीशुकस्तूष्णीं बभूवेति तदनुसारी सूतोऽप्येतेनैवाभिप्रायेण तूष्णीं जातस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा शुकपरीक्षित्संवादद्वारैव कथाविशेषबुभुत्सया शौनकः पृच्छति—इतीति। इत्येवं पूर्वोक्तं शुकेनाभिव्याहृतं कथितं निशम्य श्रुत्वा राजा परीक्षित् वैयासकिं व्यासपुत्रं शुकं प्रति भूयः पुनः अन्यत्किं पृष्टवानित्यन्वयः। किञ्चित्पृष्टवानेवेति कथं निश्चय इत्याकाङ्क्षायां भगवद्भक्तत्वेन भरतवंशे श्रेष्टत्वेनाधिकारित्वादित्याशयेनाह—भरतर्षभ इति। शुकस्योत्तरदानसामर्थ्ये तु सन्देहो नैवास्ति तत्र सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वादिति सूचयन्नाह—कविं शब्दब्रह्मणि निष्णातमिति। तत्रापि हेतुमाह—ऋषिमिति, परब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः॥ १३॥ ❀ ❀ किमपि पृच्छतु तेन भवतां किमित्यपेक्षायामाह—एतदिति। एतच्छुकपरीक्षित्संवादरूपं शुश्रूषतां नोऽस्माकं भाषितुं कथयितुं त्वमर्हसीत्यन्वयः। कथं तत्कथने मम योग्यतेत्यपेक्षायां तत्र तवाधिकारत्वादिति सूचयन्सम्बोधयति—हे सूतेति। सूतोऽप्यज्ञश्चेत्तर्हि कथं कथयेदिति शङ्कां तज्ज्ञत्वेन निराकुर्वन् पुनः सम्बोधयति—हे विद्वन्निति। तच्छ्रवणेच्छैव तव कथं जातेत्यपेक्षायां भगवत्कथायास्तत्रावश्यकत्वादित्याह—कथा इति। हरिकथैवोदर्क उत्तरोत्तरफलं यासु तथाभूताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युरिति ध्रुवं निश्चितमेव, नात्र सन्देह इत्यर्थः॥ १४॥ ❀ ❀ श्रोतृवक्त्रोर्भागवतत्वमेव स्पष्टयति—स वा इति, स राजा परीक्षिद् भागवत एव। वा अवधारणे। कुतः? तद्भक्तपाण्डवकुलोत्पन्नत्वादित्याशयेनाह—पाण्डवेय इति। 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं' इति वाक्यानुसारेण तस्य भगवदनुग्रहेण महापराक्रमत्वादपि भागवतत्वमित्याशयेनाह—महारथ इति। स्वतोऽपि तस्य भागवतत्वमाह—यो राजा बाल्ये बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णपूजारूपां क्रीडामाददे स्वीकृतवान्॥ १५॥ ❀ ❀ भगवान् ज्ञानवैराग्यादिमान् वैयासकिः शुकश्च वासुदेवपरायणः। तत्र समागता अपि भागवता एव अतस्तेषां सतां समागमे समाजे उरुधा गीयते इत्युरुगा यो भगवांस्तस्य गुणैरुदारा यथाधिकारं धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थहेतुभूताः कथा एव स्युरित्यन्वयः। हीत्यवधारणे॥ १६॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजीने कहा—सूतजी! राजा परीक्षित्ने शुकदेवजीकी यह बात सुनकर उनसे और क्या पूछा? वे तो सर्वज्ञ होनेके साथ-ही-साथ मधुर वर्णन करनेमें भी बड़े निपुण थे॥ १३॥ ❀ ❀ सूतजी! आप तो सब कुछ जानते हैं। हमलोग उनकी वह बातचीत बड़े प्रेमसे सुनना चाहते हैं, आप कृपा करके अवश्य सुनाइये; क्योंकि संतोंकी सभामें ऐसी ही बातें होती हैं, जिनका पर्यवसान भगवान्‌की रसमयी लीला-कथामें ही होता है॥ १४॥ ❀ ❀ पाण्डुनन्दन महारथी राजा परीक्षित् बड़े भगवद्भक्त थे। बाल्यावस्थामें खिलौनोंसे खेलते समय भी वे श्रीकृष्णलीलाका ही रस लेते थे॥ १५॥ ❀ ❀ भगवन्मय श्रीशुकदेवजी भी जन्मसे ही भगवत्परायण हैं। ऐसे संतोंके सत्सङ्गमें भगवान्‌के मङ्गलमय गुणोंकी दिव्य चर्चा अवश्य ही हुई होगी॥ १६॥

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ। तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया॥१७॥
तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत। न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे॥१८॥
श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः। न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः॥१९॥
बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः॥ २०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

किं च। वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्वित्याशयेनाह त्रिभिः। आयुरिति। असौ सूर्य उद्यन्नुद्गच्छन् अस्तमदर्शनं च यन्गाच्छन् यत् येन क्षणो नीतस्तस्य आयुरृते वर्जयित्वा अन्येषां वृथैव हरति॥ १७॥ ❀ ❀ ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमस्ति तत्राह। तरव इति। ननु तेषां श्वासो नास्ति तर्हि भस्त्राश्चर्मकोशाः। ननु तासामाहारादिकं नास्ति तत्राह। न खादंति नाश्नंति न मेहंति रेतःसेकं मैथुनं न कुर्वंति किम्? उत अपि नराकारं पशुं मत्वाऽऽह। अपर इति॥ १८॥ ❀ ❀ तदेवाह। श्वादिभिः संस्तुतः सदृशो निरूपितः यस्य कर्णपथं कदाचिदपि नागतः सः अवज्ञास्पदत्वाच्छ्वभिः कश्मलविषयासक्तत्वाद्विड्वराहैर्ग्रामसूकरैः कंटकवद्दुःखदविषयासक्तत्वादुष्ट्रैर्भारवाहित्वात् खरैस्तुल्य इत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ तस्याङ्गानि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च निष्फलानीत्याह विले इति पञ्चभिः । बलेति खेदे । न शृण्वतोऽशृण्वतो नरस्य ये कर्णपुटे ते विले वृथा रंध्रे । न चेदुपगायति तस्य जिह्वा असती दुष्टा दर्दुरो भेकस्तदीया जिह्वेव ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

नात्र विलम्बः कार्यं इत्याह—किं चेति । हरति वृथागामित्वाद्बलादाच्छिनत्तीव । यद्वा । क्षणोपि निमेषत्रयमपि तावतैव कालेन सर्वमायुः सफलं भवति । एकस्यामेव शाखायां फलितायां वृक्षोयं फलवानिति यथोच्यते । प्रतिशाखं फलवत्त्वे कैमुत्यमिव सर्वस्यायुषः कृष्णवार्त्तायुक्तत्वमपेक्ष्यम् । नन्वेवं चेदायुर्हरणाभावात्कृष्णवार्त्तयापि तत्क्षणे जनो न म्रियेत् । सत्यम् । सत्पात्रीकृतवित्तो जनोऽक्षयवित्तो यथोच्यते परत्र तद्भोगानंत्यप्राप्तेः "स मम ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अधीते शतसाहस्रमनंतं वेदपारगे ॥" इति स्मृतेः । अब्राह्मणे ब्राह्मणेतरे सत्कर्मणि लिंगिजनादौ । ब्राह्मणब्रुवे कुत्सितविप्रे । अधीते शास्त्राध्येतरि । वेदपारगे वेदार्थज्ञानवति इति । तथैव कृष्णसात्कृतस्यायुर्जनः परत्र तत्पार्षदत्वप्राप्त्या ध्रुवमक्षयायुर्भवतीति । कृष्णभक्तस्यायुर्हरणाभावो ज्ञेयः । जरामरणरोगादिकं तु भक्त्युत्कर्षवृद्ध्यर्थं मतांतरोत्थानाभावार्थं च स्वभक्ते रहस्यत्वरक्षणार्थं च भगवदिच्छयैव भवति न तु तत्र कालकर्मादिर्वस्तुतः कारणतेत्युपपादितं भीष्मनिर्याणाध्याये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति ॥ मनुष्येभ्योपि तेषां तरुभस्त्राग्रामपशूनां जीवनाधिक्यश्वासाधिक्यखादनाद्याधिक्यानि संतीत्यतस्ते नराकाराः पशव एवेति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेव नराकारपशुत्वमेव । तेषां पशुत्वेप्यतिगर्हणीयत्वमाह श्वादिभिः संस्तुतः सम्यक् स्तुतः । अस्माकं चतुर्णामपि धर्मानयमेक एव धत्ते । वयं तु परस्परधर्मग्रहणेप्यसमर्था इति । तथाऽयं मनुष्योपि भूत्वा वयं तु पशवो भूत्वा पश्वंतरस्यैकस्यापि धर्मं धर्तुं न शक्नुम इति । तथायं शास्त्रादिष्टं स्वधर्ममप्युल्लंध्यातिरागेणैव धत्ते । वयं तु नियतिकृते स्वस्वधर्मे एव पतिता इति । तथायमसद्धर्मे जनिष्यमाणं नरकं ज्ञात्वा वयं तु मूढा एवेति चतुर्द्धा स्तुतिः । तेषां श्वादीनां धर्मा निर्हेतुरोषणत्वामेध्यभोजित्वमहाभारवाहित्वस्वस्त्रीपादताडितत्वादयः । यस्य कार्यपथे जातु कदाचिदपि नोपेतो गतः गदाग्रज इति । गदस्य रोगस्याग्रे प्रतियोद्धेव जायते प्रादुर्भवतीति श्लेषेण तदैव ते क्रोधादयः पुरुषस्य रोगा नश्यंतीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तस्यांगिनः पुरुषस्य निंदां कृत्वा प्रत्येकतदंगानि निंदति । विले एव ग्राम्यवार्ताभुजगगृहतुल्ये । श्लेषेणासती स्त्रीव तस्य सुकृतसर्वस्वं विप्लावयति । अत्र यद्यपि पुरुषो भुजाद्येकांगकृतयापि भक्त्या कृतार्थ एव भवति तदपि तस्यांगांतराणि तु व्यर्थान्येव भवंतीत्याशयेनांगानां निंदा ज्ञेया ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[न चेति । च शब्दश्चेदर्थे इति वोपदेवीयमुक्ताफले कैवल्यदीपिका ॥ २०-२५]

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किं च वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथायामेव सफलं कुर्वित्याशयेनाह आयुरिति त्रिभिः । असौ सूर्य उद्यन्नुदयं प्राप्नुवन्नस्तं च यन् तिरोधानं प्राप्नुवन्तिरोवन्नित्यर्थः । उत्तमश्लोकस्य भगवतो वार्त्तया कथया यत् क्षणो नीतः यः क्षणो नीतः तस्य ऋते तं क्षणं विना आयुर्हृतं स तु क्षणो न हृतः सफल इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु जीवनमेव तदायुषः फलमस्तु तत्राह तरव इति । उत्पत्तिनाशमध्यस्थितिर्जीवनम् ननु तेषां श्वासो नास्ति तत्राह भस्त्रा इति चर्मकोशा न श्वसंति किं वायुमूर्ध्वं न निःसारयंति किं ननु तासामाहारादिकं नास्ति तत्राह ग्रामपशवः अपरे आयुर्व्ययं कुर्वतश्च न खादंति नादन्ति न मेहन्ति न रेतः सिंचंति मैथुनं न कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विड्वराहः ग्रामशूकरः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ऊरुक्रमस्य भगवतो विक्रमान् व्यापारान् न शृण्वतोऽशृण्वतो नरस्य ये कर्णपुटे ते विले वृथा रंध्रे हे सूत ! उरुगायगाथाः भगवत्कथाः न चेदुपगायति तस्य जिह्वाऽसती दुष्टा दार्दुरिकी मण्डूकजिह्वेव ॥ २०

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

वासुदेवकथामंतरेण जीवनं व्यर्थमित्याह आयुरिति ॥ उद्यन् अस्तं च यन् गच्छन् असावादित्यः पुसां यदायुर्हरति वै । "आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवन" मिति वचनात् तस्यायुषो य उत्तमश्लोकवार्तया ऋते विना क्षणः कालविशेषः स नीत एव वृथेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हंत लोके दीर्घकालं जीवन् पुमान् स्तूयत इति तत्राह तरव इति । तरूणां श्वासाद्यभावादियत उक्तं भस्त्रा इति भस्त्रादयः । अयःसंतापनार्थाश्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणां निश्चैतन्यान्न तत्साम्यमत्राह नेति । ग्रामपशवः सारमेयादयो मेहन्ति रेतो मूत्रादिकमुत्सृजंति अपरे तिर्यग्जातिव्यतिरिक्ताः स्त्रीपुरुषाः । अनेन हरिचरितश्रवणाभावे चेतनत्वमप्रयोजकमित्युक्तं भवति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतदेव विशिनष्टि श्वविडिति । विड्वराहोऽमेध्यशूकरः पशुर्विवेकशून्यः । गदाभृत इति पाठे गदांभृत इति पदार्थः ग्रामंश्रित इतिवत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हतोपि हरिकथां श्रावं श्रावं वर्तमानस्य पुंसः श्रोत्रादीन्द्रिय-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

साफल्येनायुषः साफल्यमन्यथा व्यर्थमित्याशयेनाह विले इति । शृण्वतः शृणुतः विले पर्वतस्येति शेषः । उरुगायगाथां न प्रगायति चेत्तर्हि दार्दुरिका दर्दुरस्य विद्यमाना जिह्वाऽसतीव ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

अनन्तरं श्रीशौनकेनापि व्यतिरेकोक्त्या तस्यैवाभिधेयत्वं दृढीकृतम् । तदाह आयुर्हरतीति । असौ सूर्य्यः उद्यन् अस्तञ्च यन् गच्छन् हरति वृथागामित्वाद् वलादाच्छिनत्तीव । यत् येन क्षणोऽपि नीतः तस्य आयुः । ऋते वर्ज्जयित्वा । तावतैव सर्व्व-साफल्यात् । यद्यपि क्षणं भगवद्वार्त्तयापि सर्व्वमायुः सामान्याकारेण सफलं जायते । एकस्यां शाखायां फलितायामखण्डवृक्षवत् तथापि प्रतिविशेषावस्थमपि सफलं जायतामित्येतदर्थं मम प्रश्न इति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्रायुरेकदेशेऽपि तत्सम्बन्ध-बहिर्भूतान्निन्दंस्तमेव दृढयति तरव इति द्वयेन । न च तरूणां श्वासो नास्तीति तेषु न्यूनत्वं वाच्यम् । सत्यपि श्वासे जीवनाभाव-दर्शनात् सोऽयमकिञ्चित्कर इत्याह भस्त्रा इति । ननु तरूणां रसनादिभोगो नास्ति तत्राह न खादन्तीति । न मेहन्ति मैथुनं न कुर्व्वन्ति । तानपि नराकारान् पशून् मत्वाह अपरे इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह श्वविड्वराह इति । श्वादितुल्यैस्तत् परिकरैः सम्यक् स्तुतोऽप्यसौ पुरुषः पशुः । तेषामेव मध्ये श्रेष्ठश्चेत्तर्हि महापशुरेवेत्यर्थः । यद्वा श्वादिभिः संस्तुतः सम्यक् स्तुतः सर्व्वेषामस्माकं यत् किञ्चिद्गुणादिकं तत् सर्व्वमनेन धृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अथायुर्विशेषावस्थावैफल्यदृष्टान्तत्वेन तत्तदङ्गविशेषवैफल्यमाह विले वतेति त्रिभिः । न-शृण्वतः अशृण्वतः नरस्य ये कर्णपुटे ते विले वृथारन्ध्रे इत्यर्थः । असती दुष्टा । (भेकस्य कालापकर्षकत्वेन दृष्टान्तत्वम् । न योपेति क्वचित् पाठः । स च स्वाम्यसम्मतः पूर्व्ववत् यत्तच्छब्दाभ्यामनन्वयात् चेच्छब्दाध्याहाराच्च) ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

नात्र विलम्बः कार्य्य इत्याह आयुरिति । असौ सूर्य्य उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् अस्तम् अदर्शनञ्च यन् गच्छन् । तस्य आयुः ऋते विना यत् येन क्षणः अवसरः । यद्वा क्षणोऽपि निमेषत्रयमपि । तावतैव कालेन सर्व्वमायुः सफलं भवति । एकस्यामेव शाखायां फलितायां वृक्षोऽयं फलवानिति यथोच्यते । प्रतिशाखं फलवत्त्वे कैमुत्यमेव सर्व्वस्यायुषः कृष्णवार्त्तायुक्तत्वमपेक्ष्यम् । नन्वेवञ्चेदायुर्हरणाभावात् कृष्णवार्त्तार्पितक्षणो जनो न म्रियेत । सत्यम् । सत्पात्रीकृतवित्तो जनोऽक्षयवित्तो यथोच्यते परत्र तद्भोगानन्त्यप्राप्तेः । "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणे भवेत् । अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" इति स्मृतेः । तथैव कृष्ण-सात्कृतस्वायुर्जनः परत्र तत् पार्षदत्वप्राप्त्या ध्रुवमक्षयायुर्भवतीति कृष्णभक्तस्यायुर्हरणाभावो ज्ञेयः । जरामरणरोगादिकं तु भक्त्युत्कण्ठावृद्ध्यर्थं मतान्तरोत्खाताभावार्थञ्च स्वभक्तेः रहस्यत्वरक्षणार्थञ्च भगवदिच्छयैव भवति, न तु तत्र वस्तुतः काल-कर्म्मादेः कारणतेत्युपपादितं भीष्मनिर्याणाध्याये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ न चायुर्हरणाभावस्य मर्त्यलोके जीवनमेव फलमित्यत आह तरव इति । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां जीवनाधिक्यम् । ननु तेषां श्वासो नास्तीत्यत आह—भस्त्रा इति । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि । भस्त्राणां श्वासाधिक्यम् । ननु तासामाहारादिकं नास्तीति तत्राह—न खादन्तीति । न मेहन्ति स्त्रीसम्भोगं न कुर्व्वन्ति मेहनं रेतःसेकः । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां खादनाद्याधिक्यम् । अपरे इत्यनेन तेषामपि नराकारपशुत्वं व्यञ्जितम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तेषां पशुत्वेऽप्यतिगर्हणीयत्वमाह । श्वादिभिः सम्यक् स्तुतः । अस्माकं चतुर्णामपि धर्म्मान् अयमेक एव धत्ते वयन्तु परस्परधर्म्मग्रहणेऽप्यसमर्था इति, तथा अयं मनुष्योऽपि भूत्वा वयन्तु पशवोऽपि भूत्वा पश्वन्तरस्यैकस्यापि धर्म्मं धर्त्तुं न शक्नुम इति, तथायं शास्त्रादिष्टं स्वधर्म्ममप्युल्लङ्घ्य अतिरागेणैव धत्ते वयन्तु नियतिकृते स्वस्वधर्म्म एव पतिता इति, तथायमस्मद्धर्म्मैः जनिष्यमाणं नरकं ज्ञात्वापि वयन्तु मूढा एवेति चतुर्द्धा स्तुतिः । तेषां श्वादीनां धर्म्मास्तु निर्हेतुरोपणत्वामेध्य-भोजित्वमहाभारवाहित्वस्वस्त्रीपादताडितत्वादयः । यस्य कर्णपथे न जातु, कदाचिदपि न, उपेतः गतः । गदाग्रजः इति गदस्य रोगस्याग्रे प्रतियोद्धेव जायते प्रादुर्भवतीति श्लेषेण तदेव ते क्रोधादयः पुरुषस्य रोगा नश्यन्तीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं पुरुषमङ्गिनं निन्दित्वा प्रत्येकभक्त्या विना प्रत्येकतदङ्गानि निन्दति विले इति पञ्चभिः । बत खेदे । न-शृण्वतः अशृण्वतः पुंसो ये कर्णपुटे ते विले एव ग्राम्यवार्त्ताभुजङ्गगृहतुल्ये । दर्दुरो भेकस्तदीयेवासती मिथ्याभूता दुष्टा श्लेषेण असती स्त्री इव तस्य सुकृत-सर्व्वस्वं विप्लावयति । अत्र यद्यपि भुजाद्येकाङ्गकृतयापि भक्तः पुरुषः कृतार्थ एव भवति तदपि तस्याङ्गान्तराणि तु व्यर्थान्येव भवन्तीत्याशयेनाङ्गानां निन्दा ज्ञेया ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिभजनं विना वृथैव देहधारणमित्याह—आयुरित्यष्टभिः । यद् येन उत्तमकीर्तेर्भगवतो वार्तया क्षणो नीतस्तस्यायुः ऋते विना । असौ सूर्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तमदर्शनं च यन् गच्छन् पुंसामायुर्हरति वृथैव नाशयति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भस्त्राः चर्मकोषा अपरे प्रसिद्धपशुभ्यो नराकाराः पशवः न मेहन्ति न रेतः सिंचंति । देहधारणमात्रेण वा वायुधारणमात्रेण भोजनमैथुन-परत्वेन वा यद्यायुः सफलं स्यात्तर्हि तर्वादिभ्यः पुंसां को विशेष इति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अत एव नाम प्रसिद्धो यः गदाग्रजः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

श्रीकृष्णः यस्य जनस्य जातु कदाचिदपि कर्णपथोपेतो न भवति स श्वादिभिः संस्तुतः सदृशो निरूपितः॥ १९॥ ❀ ❀ वतेति खेदे। उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य भगवतो विक्रमान् न शृण्वतः अशृण्वतः नरस्य कर्णपुटे बिले निरर्थके छिद्रे। यः उरुगायस्य बहुधा गीयमानस्य भगवतः गाथाः कथा न चेदुपगायति तस्य जिह्वा असती दुष्टा दार्दुरिकेव दर्दुरस्येयं दार्दुरिका तत्तुल्या॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

इदानीं विद्यमानानां [1]भक्त्यसाधकत्वे वैफल्यं वक्तुं भक्तिसाधकत्वे सफलत्वं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह—आयुर्हरतीति। "योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति, मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणानादायोद्गाः। असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायाऽस्तमेति। मा मे प्रजाया मा पशूनामि" त्यादि श्रुतिवाक्ये, असौ सूर्यः सर्वेषां प्राणिनामुद्यन्न[2]स्तं च यन् सर्वेषामायुर्हरतीत्युक्तम्। तत्र मा मे प्रजाया इति कथनात्कस्यचिदायुर्न हरतीति ज्ञायते। तत्र को वेत्यपेक्षायामायुर्हरणार्थं स्थापितस्य सूर्यस्याऽधिकारिणः (१) लोकन्यायेनाऽधिकारदातुरन्तरङ्गस्य न हरतीति ज्ञायते। हृतं चाऽऽयुर्भगवदीये[3]भ्य एव प्रयच्छति। विनियोगस्याऽऽवश्यकत्वात्। यद्यपि वाक्ये प्रार्थकस्यैवाऽऽयुषो न हरणं, तथापि हरणस्याऽनित्यत्वज्ञापनेन तथाऽवसीयते। तस्य आयुः ऋते। "शतायुर्वै पुरुष" इति पुरुषस्य [4]शतमायूंषि भवन्ति। एकेन वत्सरेण सर्वब्रह्माण्डपरिभ्रमणेनैकमायुर्हरति। तत्र तस्याऽऽयुऋ[5]ते इति यस्मिन्नायुषि स क्षणो भवेत्। [6]य उत्तमश्लोकवार्तया भगवत्समीपं नीतस्तदायुर्न गृह्णातीत्यर्थः। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्देन क्षण एवोच्यते। सम्बन्धित्वं च स्वरूपत एवेति स यस्मिन्ना[6]युषि भवतीति सिद्ध्यति। वर्षमध्ये एकोऽपि क्षण उत्तमश्लोकवार्तया स्वार्थं भगवदर्थं वा नीतश्चेत्, स्वकार्यं वार्त्तयैव कृतमिति शिष्टमपि सैव हरिष्यतीति स्वयं न हरतीति भावः॥ १७॥ ❀ ❀ एवं क्षणमात्रेऽपि भगवत्कथासम्बन्धे आयुषः कृतार्थतेत्युपलक्षणविधया सर्वेषां कृतार्थत्वं निरूप्य तदभावे बह्वप्यायुः प्रार्थनयाऽऽहृ[7]तमपि व्यर्थमिति सदृष्टान्तमाह—तरव इति। वृक्षाः किं बहुकालं न जीवन्ति। न तेषां स्वार्थे कश्चनोपयोगः। मुक्ताश्च न भवन्ति। अतो बहुकालजीवनं प्रार्थनयाऽपि प्राप्तं व्यर्थमित्यर्थः। ननु तेषामायुः प्राणं धृत्वा न तिष्ठतीति प्राणाधारकत्वेन तदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्कयाऽऽह—भस्त्राः किं न श्वसन्त्युतेति। पूर्वमपि नासा चर्मपुटरूपैव, तन्मार्गेण वायुरागच्छति गच्छति च। भस्त्रायामप्येवमिति न प्राणधारणेन कोऽप्युपयोगः सिद्ध्यति। नन्वत्र स्वपरोपकाराणां सिद्धत्वान्न दृष्टान्ततुल्यतेत्याशङ्कयाऽऽह—उतेति। पुनस्तथा कृत्वाऽपि व्यर्थ इत्यर्थः। यथा इङ्गाला [8]भस्त्राश्वासेन तप्ता भवन्त्यन्येऽपि तत्सम्बन्धाल्लोहादयः। तप्तानामाघातश्च भवति। अतः परोपतापाद्युपद्रवकर्त्तृत्वम्। तथा जीवनस्याऽपीति न कोपि विशेष इति भावः। पुरुषार्थसिद्ध्यभावस्तूभयत्र तुल्यः। ननु भोगोऽस्तीति चेत्? तत्राऽऽह—लोकानां भोगभ्रमोऽन्नादिभक्षणे। वस्तुतस्त्वेकत्र प्रविष्टोऽन्यत्र निर्गच्छति। यथा स्वशरीरान्निर्गतं शूकरमुखे प्रविश्य पुनर्निर्गच्छति, तथा भूमिवृक्षादेर्निर्गतं स्वस्याऽपि मुखे प्रविश्य विनिर्गच्छतीति न शूकरादिभ्यः कश्चन विशेषः। तुल्यत्वं यस्य न स्फुरति तं प्रत्येतदापादनमनिष्टम्, न ब्रह्मविदं प्रति। स[9] हि प्राकृतः स्वात्मानं बहुमन्यते। अपरे इत्यनेनाऽयमप्येकः पशुः। "तस्मान्त्रयः पशूनां हस्तादाना" इति श्रुतेः। परं ग्रामपशुत्वेन निन्द्यत्वम्॥ १८॥ ❀ ❀ एवं नीचैः सह तुल्यतामापाद्य ततोऽपि नीचतामाह श्वविड्वराहोष्ट्रखरैरिति। एते चत्वारः पशवः सर्वलोकेषु निन्दिताः। तेषां स्तुतिं कोऽपि न करोति। भगवद्विमुखे पुरुषे च दृष्टे लोकास्तानेव स्तुवन्तीति तैरयं [10]स्तुतः। [11]भगवद्विमुखे दृष्टे एतस्माच्छ्वादयः समीचीना इति लोकाः स्तुवन्तीत्येते जानन्त्यस्मानयं स्तावयति समीचीन इत्येवं तैरयं स्तुतो भवतीति भावः। यद्यपि श्वा पुच्छचालनादिना ग्रासमात्रेऽपि स्वलालसतां ज्ञापयति तथाऽयमपि गृहस्थः। परं स [12]स्वामिहितो भवति। अल्पसन्तोपी च। प्राकृतस्तु तद्विपरीतः। एवं विड्वराहोऽपि कुत्सितविषयासक्तो विण्मूत्रस्थाने रमते। तथाऽयमपि। तथापि सर्वानुपयुक्तमुपजीवति, न तत्र केऽपि भागिनः। अयं तु सर्वेषां भागं स्वयमश्नाति। यद्यप्युष्ट्राः कण्टकाद्यतिपरुषविषयभोक्तारस्तथापि स्वामिभारवाहकाः। अयं तु तद्विपरीतो न भगवतः कार्यं किञ्चित्करोति। यद्यपि खरः खरीपादताडितोऽपगच्छति पुरुषतुल्यस्तथापि न वक्रो न स्वामिकार्ये हठं करोति। अस्य तु तदीया दोषा एव न गु[13]णाः सन्तीति ततोऽपि निन्दित इत्यर्थः। नैतत्पुरुषमात्रसाधारणम्। येषां पुनरन्नभक्षण उपयोगोऽस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह। "मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः। अन्नेन प्राणाः। अन्नात्प्राणा भवन्ती"ति च वैयर्थ्यं ज्ञानभक्त्युपयोगौ चाऽन्नस्य निरूपितौ। तत्र वैयर्थ्यपक्षे तुल्यता। पक्षद्वये तु पुरुषार्थपर्यवसानान्नेति तद्वैपरीत्यमाह—न यत्कर्णपथोपेत इति। यस्य कर्णमार्गे कदापि गदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनार्थं प्रकटो यस्य कर्णमार्गं न गतः। "स्वानामि"ति वाक्यात्। अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितम्। अतो [14]भक्तिमार्गज्ञाने निवारिते। गदस्तु मातापित्रोर्दुःखदूरीकरणानन्तर-

---

१ भक्त्यभावसाधकत्वेति क. २ अस्तमयन्निति ख. ३ येभ्यः प्रयच्छतीति ख. ४ शत इति क. ५ य इति नास्ति क. ६ आयुषि क्षणो भवतीति ख. ग. ७ अकृतमपीति घ. ८ भस्त्राः इति सर्वत्र. ९ सहि स्वात्मानमिति ख. १०. संस्तुत इति घ. ११. "भगवद्विमुखे दृष्टे इत्यादि स्तुतो भवतीति भाव" इत्यन्ता पङ्क्तिर्नास्ति क. ख. ङ. १२. स्वस्वामिहित इति क. ग. ङ १३. गुणगणा इति ख. घ ङ। १४ भक्तिमार्गज्ञानमार्गौ निवारितौ इति ग।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुत्पन्न इति यत्र भगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रज इत्युच्यते ॥ १९ ॥ ❁ ❁ एवमायुषो देहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यमुक्त्वा इन्द्रियाणां वैफल्यमाह—विले इति। बतेति खेदे। उरुक्रमस्य अतिविचित्रचरित्रस्य विक्रमान्न शृण्वतः पुरुषस्य ये कर्णपुटे ते विले इत्यर्थः। तत्र स्वाभिप्रेतेन्द्रियाभावादपकारिसर्परूपप्राकृतेन्द्रियस्य विद्यमानत्वाच्छरीररूपगृहे अपकारिच्छिद्रे। यथा गृहे तादृशे विले प्रविष्टः सर्पो गृहपतिं खादति, तथा प्राकृत्यः कथा एतत्कर्णं प्रविष्टा एनं सर्वतो नाशयन्तीत्यर्थः। तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्ते'—ति वाक्यात्। जिह्वा चाऽसती। भगवता हि सर्वेन्द्रियेभ्यो विरलेयं कृता रक्षिता च। सर्वदा च दन्तेभ्यो रक्षां करोति। एवमपि सा न भगवत्परा, किन्तु व्यभिचारिणीवाऽन्यस्तोत्रकरणादन्यगामिनी। [1]तत्राऽपि विशेषमाह। दार्दुरिकेव [2]भेकजिह्वेव। [3]तस्याः जिह्वा न भगवता पृथक्कृता। न रक्षकत्वेन दन्ता दत्ताः। सा स्वत एव परुपा कीटादीन् भक्षयति। तथाऽस्याऽपि जिह्वा नियामकरहिता स्वत एव क्रूरा परघातार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः। एवमपि दुष्टा विषयार्थमप्युरुगायगाथाश्चेद्गायति तदपि न काचिच्चिन्ता। तदपि नास्तीत्याह—न चोपगायतीति ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

तरव इत्यत्र हस्तादाना इति। एतदग्रे 'पुरुषो हस्तिमर्कट' इति वाक्यशेषात्तथेत्यर्थः। श्वविडित्यत्र नैतदित्यादि। एतन्निन्द्यपशुत्वं न पुरुषमात्रसाधारणमिति ज्ञापयितुं येषां तत्रोपयोगोऽस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह श्रुतिविशेषमाहेत्यर्थः। तं बोधयितुं श्रुतित्रयं दर्शयन्ति "मोघमि"त्यादि। आद्या तैत्तरीयब्राह्मणद्वितीयाष्टकेऽस्ति। 'मोघमन्नं विन्दतेऽप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य, नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' ति भार्यापुत्रादिमात्रपोषकस्य कुक्षिम्भरेष्वत्र निन्दोक्ता। अग्रिमद्वयं तु बृहन्नारायणीयोपनिषदि (७९) अन्नेन प्राणाः, प्राणैर्बलं, बलेन तपस्तपसा श्रद्धा, श्रद्धया मेधा, मेधया मनीषा, मनीषया मनो, मनसा शान्तिः, शान्त्या चित्तं, चित्तेन स्मृतिँ स्मृत्या स्मारँ स्मारेण विज्ञानं, विज्ञानेनात्मानं वेदयति, तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददात्यन्नात्प्राणा भवन्ति, भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिरि'त्येकस्मिन् प्रकरणे द्विवारमाम्नानादुभयोपयोगौ निरूपितावित्यर्थः। तत्रेत्यादिपक्षद्वयमध्ये आद्ये अप्रचेतस्त्वपक्षे तादृशानां पूर्वोक्तपशुतुल्यतेत्यर्थः। स्वानामिति वाक्यं तु 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहमि'ति वक्ष्यमाणं ज्ञेयम्। शेषमतिरोहितार्थम् ॥१९॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हरिकथां विना वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्वित्याशयेनाह—आयुरिति त्रिभिः। असौ सूर्य उद्यन्नुदयं प्राप्नुवन् अस्तमदर्शनं च यन् गच्छन् पुंसामायुर्वृथैव हरति। यत् यः क्षण उत्तमश्लोकस्य अविद्यानिवर्तकयशसो भगवतो वार्तया नीतः व्यतीतस्तस्यर्ते तं क्षणं विना, स क्षणस्तु वृथा न याति किन्तु सफल एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❁ ❁ ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमस्तु तत्राह—तरवो वृक्षाः किं न जीवन्तीति। ननु तेषां श्वासो नास्ति तत्राह—भस्त्राश्चर्मकोशा उत अपि किं न श्वसन्ति वायुमूर्ध्वं न निस्सारयन्तीति। ननु तासां भोगो नास्ति तत्राह—ग्रामपशवः किं न खादन्ति नाश्नन्ति, न मेहन्ति रेतस्सेकं मैथुनं न कुर्वन्ति ?। तावतैव सन्तोषश्चेत्तत्तुल्यतैव स्यादित्याशयेनाह—अपरे इति ॥ १८ ॥ ❁ ❁ श्रवणादिभक्तिहीनस्य पुरुषस्य पशुश्रेष्ठत्वमेव स्पष्टयति—श्वेति। गदस्य संसारतापहेतुभूतरोगस्याविद्याया अग्रे निवर्तकतया जायते इति गदाग्रजः, यद्वा गदस्य रोहिणीपुत्रस्याग्रजः श्रीकृष्ण इति नाम जातु कदाचिदपि यस्य कर्णपथं नोपेतः नागतः स पुरुषरूपः पशुः श्वादिभिः संस्तुतः सदृशतया निरूपितः, यद्वा वयं प्रत्येकं धर्मं धारयामः अयं त्वस्माकं सर्वेषां सर्वान् धर्मानेक एव धत्ते अतोऽयमेव अस्मच्छ्रेष्ठ इति श्वादिभिरपि संस्तुतः। तत्रावज्ञास्पदत्वं श्वधर्मं कश्मलविषयासक्ति विड्वराहधर्मं कण्टकवद्दुःखदविषयासक्तिमुष्ट्रधर्मं स्वल्पभोजित्वेऽपि बहुभारवाहित्वं खरधर्मं च धत्ते इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ❁ ❁ एवं भक्तिहीनस्यायुषो विफलत्वमुक्त्वा तस्याङ्गान्यपि विफलानीत्याह—विले इति पञ्चभिः। बतेति खेदे। उरुक्रमस्य अतिविचित्रबहुचरितस्य भगवतो विक्रमान् न शृण्वतः अशृण्वतो नरस्य ये कर्णपुटे ते सर्पविले। यथा गृहगतविले स्थितः सर्पो गृहपतिं नाशयति तथा 'तांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्त' इति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् कर्णप्रविष्टाः प्राकृतकथा नरके निपात्य पुरुषं विनाशयन्तीति भावः। सूतत्वात् पुराणेषु त्वया सर्वनिर्णयो दृष्ट एवातस्तव किं बहु वक्तव्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे सूतेति। उरुगायगाथाः भगवत्कथाः पुरुषो न चेदुपगायति तदा तस्य जिह्वा दार्दुरिका मण्डूकजिह्वेव वृथा बहुभाषिणी प्रत्युत असती मिथ्याभाषणादिपरतया नरकपातहेतुत्वाद्दुष्टैवेति ॥ २० ॥

---

१ तथापि इति क. ख. २ भेकजिह्वेवेति नास्ति क. ख. घ. ३ तस्य इति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

जिसका समय भगवान् श्रीकृष्णके गुणोंके गान अथवा श्रवणमें व्यतीत हो रहा है, उसके अतिरिक्त सभी मनुष्योंकी आयु व्यर्थ जा रही है। ये भगवान् सूर्य प्रतिदिन अपने उदय और अस्तसे उनकी आयु छीनते जा रहे हैं ॥ १७ ॥ ❀ ❀ क्या वृक्ष नहीं जीते ? क्या लुहारकी धौंकनी साँस नहीं लेती ? गाँवके अन्य पालतू पशु क्या मनुष्य-पशुकी ही तरह खाते-पीते या मैथुन नहीं करते ? ॥ १८ ॥ ❀ ❀ जिसके कानमें भगवान् श्रीकृष्णकी लीला-कथा कभी नहीं पड़ी, वह नर पशु, कुत्ते, ग्राम-सूकर, ऊँट और गधेसे भी गया-बीता है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सूतजी! जो मनुष्य भगवान् श्रीकृष्णकी कथा कभी नहीं सुनता, उसके कान बिलके समान हैं। जो जीभ भगवान्की लीलाओंका गायन नहीं करती, वह मेंढककी जीभके समान टर्र-टर्र करनेवाली है; उसका तो न रहना ही अच्छा है ॥ २० ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥२१॥
बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो[1] हरेर्यौ ॥२२॥
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
[2]श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥२३॥
तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद् गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥२४॥
अथाभिधेह्यङ्ग मनोऽनुकूलं प्रभाषसे भागवत[3]प्रधानः ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
द्वितीयस्[4]कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमपि शिरो यदि न नमेत्तर्हि केवलं भार एव। शवौ मृतकस्तत्करतुल्यौ लसती काञ्चनकंकणे ययोस्तौ। अप्यर्थे वाशब्दः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ये नयने विष्णोर्मूर्तीर्न निरीक्षेते ते बर्हायिते मयूरपिच्छनेत्रतुल्ये। द्रुमवजन्म भजत इति तथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नाभिलभेत अभितो न स्पृशेन्न धारयेत्। श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः। न वेदेति अवघ्राय नाभिनंदेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अश्मवत्सारो बलं काठिन्यं यस्य। विक्रिया-लक्षणमाह। अथेति। गात्ररुहेषु रोमसु हर्ष उद्गमः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यस्मादभक्तस्य सर्वमेतद्व्यर्थम्। मनसोऽनुकूलं प्रियं च ब्रूषे। अथ अतः कारणान्नृपतिना साधु पृष्टः सन्वैयासकिर्नृपतिं प्रति यत्प्राह तदभिधेहीति ॥ २५ ॥

इति श्रीभा० म० द्वितीयस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः।

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

भार एव संसारसिंधौ प्रविशंतं तमधिकं निमज्जयतीति भावः। मृतककरतुल्यत्वाद्देवपित्रादयोऽपि तद्दत्तं जलादिकं न गृह्णंतीति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ मयूरपिच्छनेत्रतुल्ये। ताभ्यामात्मन उद्धारपदवीमपश्यंतः संसारकंटकक्षेत्र एव पतंतीति भावः। इत्यर्थ इति। यमदूतैरेव कुठारैश्छिद्यमानौ भविष्यत इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एकैकान्यंगानि निंदित्वा समुदितानि निंदति—जीवन्निति। जीवञ्छवः प्रेतशरीरविशेष इव चेष्टमानः। साधून्भीषयते। तत्प्राणिकृतसपर्यादिकमपि भगवान्न गृह्णातीति भावः। इत्यर्थ इति। यथा शवो गंधादिभिरर्चितोपि तन्नाभिनंदति तद्वत्सोपीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदेवं व्यस्तसमस्ततया

---

१. प्रा० प्रा०—व्रजता। २. प्रा० प्रा०—यो विष्णु०। ३. प्रा० प्रा०—···तः प्र०। ४. प्राचीने पाठेऽत्र 'महापुरुषवर्णन' मित्यधिकम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बाह्यमंगं प्राधान्येन निंदित्वाभ्यंतरमपि निंदति—तदश्मसारं लोहमयमेव यत् खलु गृह्यमाणैः कीर्त्यमानैरपि बहुभिर्हरिनामधेयैर्न विक्रियते विक्रियालक्षणमाह—अथेत्यादि। गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः रोमांचः बहुनामग्रहणेपि चित्तद्रवाभावो नामापराधलिंगमिति संदर्भः। किञ्चाश्रुपुलकावेव चित्तद्रवलिंगमित्यपि न शक्यते वक्तुम्। तदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः 'निसर्गपिच्छिलस्वांते तदभ्यासपरेपि च। सत्त्वाभासं विनापि स्युः क्वाप्यश्रुपुलकादयः॥" इति। तथातिगंभीरमहानुभावभक्तेषु हरिनामभिभिश्चित्तद्रवेपि बहिरश्रुपुलकादयो न दृश्यन्ते इति। तस्मादिदमेवं व्याख्येयम्। यद्धृदयं न विक्रियेत कदा ? यदा विकारस्तदपीत्यर्थः। विकार एव कस्तत्राह—नेत्रे जलमिति। ततश्च बहिरश्रुपुलकयोः सतोरपि यद्धृदयं न विक्रियेत तदश्मसारमिति वाक्यार्थः। ततश्च हृदयविक्रियालक्षणान्यसाधारणानि क्षांतिनामग्रहणासक्त्यादीन्येव ज्ञेयानि तदुक्तम् "क्षांतिरव्यर्थकालत्वं विरक्तिर्मानशून्यता। आशाबंधः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः॥ आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसतिस्थले। इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जातभावांकुरे जने॥" अश्रुपुलकादीनि तु साधारणान्येव। अयमर्थः। उत्तमाधिकारिणां निर्मत्सराणां नामग्रहणे सत्येव नाममाधुर्यस्यानुभवः स्यात्तस्मिंश्च सति हृदयविक्रिया च स्यात्। सत्यां च तस्यां तद्व्यंजकाः क्षांत्यादयोऽश्रुपुलकादयश्च भवंत्येव कनिष्ठाधिकारिणां समत्सराणान्तु सापराधचित्तत्वान्नामग्रहणबाहुल्येपि तन्माधुर्यानुभवाभावे चित्तं नैव विक्रियेत तद्व्यंजकाः क्षांत्यादयोपि न भवंति। तेषामेवाश्रुपुलकादिसत्त्वेप्यश्मसारहृदयतया निन्दैषा। किञ्च तेषामपि साधुसंगेनानर्थनिवृत्तिनिष्ठारुच्यादिभूमिकारूढानां कालेन चित्तद्रवे सति चित्तस्याश्मसारत्वमपगच्छत्येव येषां तु चित्तद्रवे सति चित्तस्याश्मसारता तिष्ठेदेव ते तु दुश्चिकित्स्या एव ज्ञेयाः। तथा च वक्ष्यते तृतीये सबीजयोगध्याने "एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्। औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तचापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते॥" इति। अत्र द्रवद्धृदय इति चित्तद्रवः तच्च चित्तबडिशमिति चित्तस्याश्मसारता बडिशस्य लोहमयत्वात्। अश्मसारस्य लोहपर्यायत्वात्। प्रतिलब्धो भावो येनेति भावो यमाभासरूप एव चित्तद्रवोपि तादृश एव ज्ञेय इति यथार्थत्वे शनकैर्वियुंक्त इति तस्य पुरुषार्थबुद्ध्या तत्त्यागानुपपत्तेः। अत एव तादृशध्यानभक्त्याप्ययं भक्तशब्देन नाभिधीयते। किं तु योगिशब्देनैव चित्तस्य बडिशत्वेन कठोरत्वकुटिलत्वाभ्यां तद्विषयस्य भगवद्दंशस्य दुःखदात एव पर्याप्तेरिति। एवं च "सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ" इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यैरन्वयेन बिले बतेत्यादिवाक्यैर्व्यतिरेकेण च भक्तेरेव शास्त्राभिधेयत्वं दृढीकृतम्॥ २४॥ ❀ ❀ तदभिधेहीति। ततोधिकमन्यत्किं वक्तव्यमस्तीति भावः॥ २५॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यदि मुकुंदं न नमेन्न नमस्कुर्यात्तदुत्तमांगं शिरः पट्टकिरीटजुष्टं पट्टेन शस्त्रोल्लेखेन किरीटेन वा जुष्टमपि परं केवलं भारः हरेः सपर्यां पूजां नो कुरुतः न कुर्वंतौ चेत्तौ करौ हस्तौ च लसन्तौ कांचनकंकणौ ययोस्तथाभूतावपि शावौ शवसंबंधिनाविव अमंगलावित्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ विष्णोर्लिंगानि मूर्तीः न निरीक्षतश्चेत्ते नयने बर्हायिते मयूरपिच्छनेत्रतुल्ये। क्षेत्राणि श्रीरंगादीनि नानुव्रजतश्चेत्तौ नृणां पादौ द्रुमजन्मभाजौ द्रुमजन्मभजतः इति तथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ भागवतांघ्रिरेणुं जातु कदाचिदपि यस्तु मर्त्यो मनुष्यः नाभिलभेताऽभितो न स्पृशेन्न धारयेत्स जीवञ्छवः जीवन्नपि शवतुल्यः। श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः तुलस्या गंधं सुगन्धं यस्तु मनुजो न वेदाभिघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः स श्वसन् जीवः प्राणयुक्तोपि शवः शवतुल्यः॥ २३॥ ❀ ❀ गृह्यमाणैः स्मरणकीर्तनादिभिर्गृह्यमाणैर्भगवन्नामभिर्यदिदं हृदयं न विक्रियेत विकारं न प्राप्नुयात्। अथ मुखे विकारः नेत्रे जलमानंदाश्रुबिंदवः गात्ररुहेषु हर्षः रोमांचश्च न स्यात् तद्धृदयमश्मसारं कार्ष्णायसं बतेति खेदे। यदा मनोविकारो भवति तदा आनंदाश्रुः रोमाञ्चश्च स्यादित्यर्थः॥ २४॥ ❀ ❀ भागवतप्रधानस्त्वं मनसोऽनुकूलं प्रियं भाषसे अथोऽतः आत्मविद्यायां विशारदः निपुणः वैयासकिः श्रीशुकः पृष्टः सन्नृपतिं प्रति यदाह तदभिधेहीत्यन्वयः॥ २५॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीयस्कन्धे श्रीवीरराघवाचार्यकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

वा यदि। शावौ शवस्य विद्यमानौ॥ २१॥ ❀ ❀ बर्हायिते पिच्छनेत्रवदाचरिते निष्फले इत्यर्थः। लिंगानि प्रतिमाः द्रुमवज्जन्म भजत इति। क्षेत्राणि पुण्यस्थानानि क्षेत्रं पुरे गृहे देहे केदारे योनिभार्ययोः पुण्यस्थाने समूहे च धृतमाज्येऽखुसर्पिषोरिति यादवः॥ २२॥ ❀ ❀ भागवतस्य भगवद्भक्तजनस्यांघ्र्यो रेणुं यद्वा भागवतयोर्भगवतो विद्यमानयोरंघ्र्यो रेणुं नाभिलषेत न कांक्षेत जीवञ्छवो जीवन्मृतः। श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदप्रियायाः। श्वसञ्छवः श्वासकृत्कुणपतुल्यः॥ २३॥ ❀ ❀ पुरुषस्य यद् हृदयं कथारूपेण गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैर्न विक्रियेत तद्द्रवीभावात्मकं विकारं नाप्नोति तदिदमश्मसारवदतिकठिनमयोघनं वा अथ दैवाद्यदि विकारः तस्येदं लक्षणम्। मुखे विकासलक्षणो विकारः। नेत्रे जलं स्रवति। गात्ररुहेषु रोमसु हर्षो रोमाञ्चलक्षणः स्यादिति शेषः॥ २४॥ ❀ ❀ एवं हरिकथाश्रवणाभावे जन्मादेर्नैष्फल्यमथ तस्मान् नृपतिना साधु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पृष्टः आत्मविद्याविशारदः परमात्मविद्यायां पटुतरो वैयासकिर्नृपतिं यदाह तन्मामभिधेहि हरिकथाभिधाने मदन्यः किं न स्यादत्राह मन इति। मनोनुकूलं यथा भवति तथा प्रभाषसे हेत्वंतरमाह भागवतेति। अतस्त्वत्त एव श्रोतुमिच्छा प्रवर्तत इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

भारः परमिति। पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन वा जुष्टमपि। अप्यर्थे वा शब्दः ॥ २१ ॥ ❁ ❁ द्रुमवज्जन्म भजेते इति वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ अथ तत्तत्सर्व्वकारणविशेषं विना तत्तदपि न सम्पद्यते। तथा च श्रीवैष्णवचरणरजसि सर्वाङ्गस्नानमेव नमस्कारादिषु कारणं श्रीचरणतुलसीगन्धस्तु हृद्विकारकारणं हृद्विकारस्तु पुलकादिषु कारणमिति ज्ञेयम्। इत्यभिप्रायेणाह जीवन्निति। श्रीविष्णुपद्याः तत्पदलग्नायाः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ तदश्मसारमिति। अश्मवत् सारो बलं काठिन्यं यस्य। विक्रियालक्षणम् अथेति। यदा हृद्विकारो भवेत् तदा नेत्रादौ जलादिकं भवतीत्यर्थः। इदमेव न्यायेन श्रीमता राज्ञा दृढीकरिष्यते। सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते इत्याभ्याम्। तदेवं श्रीशुकवाक्यारभ्याध्यायत्रयाभिधेयत्वेन श्रीभक्तिरेव लब्धा। टीका च—तत्र तु प्रथमेऽध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः। स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते। द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः। सर्व्वसाक्षिणि सर्व्वेशे विष्णौ धार्य्यमितीर्य्यते ॥ तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः। भक्त्युद्रेकेण तत्कर्म्मश्रवणादर ईर्य्यते ॥ इत्येषा ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

उत्तमाङ्गं शिरः पट्टवस्त्रोष्णीषेण च किरीटेन च जुष्टमपि परं केवलं भारः। संसारसिन्धौ प्रविशन्तं तम् अधिकं निमज्जयतीति भावः। शवो मृतकस्तत्सम्बन्धिनाविति देवपित्राद्योऽपि तद्दत्तं जलादिकमशुचित्वान्न गृह्णन्तीति भावः। वा-शब्दोऽप्यर्थे ॥ २१ ॥ ❁ ❁ ये नयने विष्णोर्मूर्त्तीर्न निरीक्षेते ते बर्हायिते मयूरपिच्छतुल्ये इति। ताभ्यामात्मन उद्धारपदवीमपश्यन्तः संसारकण्टकक्षेत्रे एव पतन्तीति भावः। द्रुमजन्म भजेते इति तथा तौ वृक्षमूलतुल्याविति यमदूतैरेव कुठारैश्छिद्यमानौ तौ भविष्यत इति भावः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ एकैकान्यङ्गानि निन्दित्वा समुदितानि निन्दति। नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् सर्व्वाङ्गेषु न धारयेदित्यर्थः। स जीवच्छवः प्रेतशरीरविशेष इव चेष्टमानः साधून् भीषयते तत् पाणिकृतसपर्य्यादिकमपि भगवान्न गृह्णातीति भावः। श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदलग्नत्वेन विष्णुपदीत्यभिधानायास्तुलस्या गन्धं न वेद अवघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः। श्वसञ्छवः पूर्व्ववत् सोऽपि जीवच्छव इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ तदेवं व्यस्तसमस्ततया बाह्यमङ्गं प्राधान्येन निन्दित्वा आभ्यन्तरमपि निन्दति तत् अश्मसारं लोहमयमेव हृदयम्। यत् खलु गृह्यमाणैः कीर्त्त्यमानैरपि बहुभिर्हरिनामधेयैर्न विक्रियेत। विक्रियालक्षणमाह अथेत्यादि। गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः रोमाञ्चः बहुनामग्रहणेऽपि चित्तद्रवाभावो नामापराधलिङ्गमिति सन्दर्भः। किञ्चाश्रुपुलकावेव चित्तद्रवलिङ्गमित्यपि न शक्यते वक्तुम्। यदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः—स्वभावपिच्छिलस्वान्ते तदभ्यासपरेऽपि च। सत्त्वाभासं विनापि स्युः काप्यश्रुपुलकादयः ॥ इति। तथा अतिगम्भीरमहानुभावभक्तेषु हरिनामभिश्चित्तद्रवेऽपि बहिरश्रुपुलकादयो न दृश्यन्ते इति। तस्मात् पद्यमिदमेवं व्याख्येयम्। यद् हृदयं न विक्रियेत। कदा। यदा विकारस्तदापीत्यर्थः। विकार एव कस्तत्राह नेत्रे जलमिति। ततश्च बहिरश्रुपुलकयोः सतोरपि यद् हृदयं न विक्रियेत तदश्मसारमिति वाक्यार्थः। ततश्च हृदयविक्रियालक्षणान्यसाधारणानि क्षान्तिनामग्रहणासक्त्यादीन्येव ज्ञेयानि। यदुक्तम्—क्षान्तिरव्यर्थकालत्वं विरक्तिर्मानशून्यता। आशाबन्धः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः ॥ आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसतिस्थले। इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जातभावांकुरे जने ॥ अश्रुपुलकादीनि तु साधारणान्येव। अयमर्थः—उत्तमाधिकारिणां निर्मत्सराणां नामग्रहणे सत्येव नाममाधुर्य्यस्यानुभवः स्यात्, तस्मिंश्च सति हृदयविक्रिया च स्यात्, सत्याञ्च तस्यां तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽश्रुपुलकादयश्च भवन्त्येव। कनिष्ठाधिकारिणां समत्सराणान्तु सापराधचित्तत्वान्नामग्रहणबाहुल्येऽपि तन्माधुर्य्यानुभवाभावे चित्तं नैव विक्रियेत, तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽपि न भवन्ति, तेषामेवाश्रुपुलकादिसत्त्वेऽप्यश्मसारहृदयतया निन्द्येयम्। किञ्च तेषामपि साधुसङ्गेनानर्थनिवृत्तिनिष्ठारुच्यादिभूमिकारूढानां कालेन चित्तद्रवे सति चित्तस्याश्मसारत्वमपगच्छत्येव। येषान्तु चित्तद्रवेऽपि सति चित्तस्याश्मसारता तिष्ठेदेव ते तु दुश्चिकित्स्या एव ज्ञेयाः। तथा च वक्ष्यते तृतीये सबीजयोगध्याने—एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत् पुलकः प्रमोदात्। औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तचापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ इति। अत्र द्रवद्धृदय इति चित्तद्रवः। तच्च चित्तबडिशमिति चित्तस्याश्मसारता, बडिशस्य लोहमयत्वात् अश्मसारस्य लोहपर्य्यायत्वात्। प्रतिलब्धो भावो येनेति भावोऽयमाभासरूप एव, चित्तद्रवोऽपि तादृश एव ज्ञेयः। यथार्थत्वे शनकैर्वियुङ्क्ते इति तस्य पुरुषार्थबुद्ध्या हत्यागानुपपत्तेः। अतएव तादृशध्यानभक्त्याप्ययं भक्तशब्देन नाभिधीयते, किन्तु योगिशब्देनैव। चित्तस्य बडिशत्वेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कठोरत्वकुटिलत्वाभ्यां तद्विषयस्य भगवदङ्गस्य दुःखदान एव पर्य्याप्तेरिति। एवञ्च सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्म्मकरौ इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यैरन्वयेन विले बत इत्यादिवाक्यैर्व्यतिरेकेण च भक्तेरेव शास्त्रविधेयत्वं दृढीकृतम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं तस्मादभिधेहि। ननु किमभिदधामीति तत्राह। त्वं मनोऽनुकूलं प्रभाषसे तस्माद्वैयासकिराह तदेव। ततोऽधिकमन्यत् किं वक्तव्यमस्तीति भावः ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
द्वितीयेऽत्र तृतीयोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पट्टशब्दः पट्टोष्णीषवाचकः पट्टोष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमपि उत्तमांगं शिरो यदि मुक्तिप्रदं न नमेत्तर्हि परं केवलं भार एव। लसन्ती काञ्चनं कंकणं च ययोस्तावपि वा शब्दोऽप्यर्थे। हरेः सपर्यां पूजां न कुरुतः न कुर्वतौ तर्हि शावौ शवो मृतकः तत्करतुल्यौ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विष्णोर्लिंगानि मूर्त्तीः। नराणां ये नयनेन निरीक्षतः न निरीक्षेते चेत् तर्हि ते वर्हायिते मयूरपिच्छनेत्रतुल्ये। हरेः क्षेत्राणि श्रीमद्वृन्दावनादीनि यौ नानुव्रजतश्चरतः तौ पादौ द्रुमजन्मभाजौ द्रुमजन्म भजत इति। तथाद्रुममूलतुल्यौ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यस्तु भागवतानामंघ्रिरेणुं जातु कदाचिदपि नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् धारयेत् स जीवन् अपि शवः मृततुल्यः यस्तु श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपादलग्नायाः गंधं न वेद अवघ्राय नाभिनंदेत स श्वसन् निश्वासान्मुंचन्नपि शवः शवतुल्यः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गृह्यमाणैः दैवान्निकटवर्त्तिभिर्भागवतैरुच्चार्यमाणैर्हरिनामधेयैर्यन्न विक्रियेत विकारं न प्राप्नुयात् तद्धृदयमश्मसारं कार्ष्णायसम्। विक्रियालक्षणमाह अथेति। नेत्रे विकारः। आरुण्यं जलं च गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः उद्गमः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ हे अंग सूत यतोऽभक्तस्य सर्वं व्यर्थम्। अथ अतः राज्ञा साधुपृष्टः सन् वैयासकिः नृपतिं प्रति यदाह। तदभिधेहि त्वं च मनोनुकूलं मनसः प्रियं भाषसे ब्रूषेऽतोऽभिधेहि ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कन्धे तृतीयाऽध्यायार्थप्रकाशः

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

पट्टाभिषिक्तस्य शिरः कुत्राऽपि न नमते। तादृशमपि पट्टकिरीटजुष्टं पट्टकिरीटाभ्यां प्रीत्या सेवितं, मोक्षदातारं चेन्ननमेत्तदा उत्तमाङ्गमपि भार एव। सामान्योपयोगस्याऽप्यसिद्धत्वात्। भोगजीवने तु पूर्वमेव निषिद्धे। 'अतिभारवाहकोऽपि हि न नमति। शा'वौ शवसम्बन्धिनौ अन्तःप्राणरहितौ। तथाऽन्तर्भगवत्सेवारहितौ। उपरि शोभाऽपि तत्रापि शवालङ्करणैः क्रियते। अत्राऽपि काञ्चनकङ्कणौ। वेत्यनादरे। नयने पुनः मुखशोभां कुर्वती प्रयोजनान्तराभावान्मयूरपिच्छनेत्रवद्भगवतो वैचित्र्यं ज्ञापयतः[3]। न तु तत्र चैतन्यम्। भगवतो हि द्विवि'धा सृष्टिः। चेतना, अचेतना च भगवत्कार्यैरहिता। चैतन्यस्य भगवद्रूपत्वात्। वर्हवदाचरतीति वर्हायितम्। लिङ्गानीति। भक्ता अधिष्ठानानि च। ये न निरीक्षतः न पश्यतः। पादावपि जङ्गमस्था अपि द्रुमजन्मैव भ'जतः। द्रुमे जन्म द्रुमजन्म। यद्यपि पानसाधनं न भवतस्तथापि भूमिस्थितिमात्रे तदुपयोगात्तत्तुल्यता। स्वावयविनमुच्चतया स्था'पयतः। जीवन् शवः। शवो हि द्विविधः। अर्द्धजले पतितो द्विविधस्तिष्ठति मुमूर्षुर्मृतश्च। तत्र भागवताङ्घ्रिरेणुं यो न लभेत आतिथ्येन तत्पूजां न कुर्यात्, यस्य वा गृहे ते कदापि नायान्ति, स तु केवलं मरणार्थमेव जीवतीत्यर्थः। यस्तु भगवत्प्रसादं न प्राप्नोति केनाऽपि प्रकारेण तस्य तु जीवनमपि नास्ति। जीवनरूपस्य भगवदीयरसस्याऽभावात्। परं श्वसिति। यथाऽर्द्धजले चेतनारहितः केवलं श्वसिति। अन्येषामपि कार्यं रुणद्धि। तथा श्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव या प्रसिद्धा तुलसी तस्या गन्धं कदापि नाऽऽघ्रातवान् भगवच्चरणारविन्दप्रसादत्वेन न गृहीतवान्। घ्राणस्य गन्धग्राहकत्वात्। तुलस्यां गन्धस्य च विद्यमानत्वात्। सर्पपुच्छच्छेदने चलनवदिन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतापगमात्केवलं क्रियामात्रमस्तीत्याह—श्रीविष्णुपद्या इति ॥ २१,२२,२३ ॥ ❀ ❀ अन्तःकरणवैफल्यमाह—तदश्मसारमिति। बतेति खेदे। यद्यपि धैर्यं गुणः। भगवच्चरित्रमपि श्रुत्वा धीर एव वर्त्तते। तथापि लोहवत्तस्य धैर्यम्। अश्मनां सारभूतमिदमिति भक्त्यावेशात्स्वकीयमेव निन्दति। अनेन तत्र भगवच्चरणारविन्दस्थापनसम्भावना निवारिता। अतस्तत्प्रक्षालनं व्यर्थमिति भावः। यद्धृदयं गृह्यमाणैः स्वयमन्येन वा दुःखाभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं हरेर्नामधेयैर्वाचकैः पदैर्यदा विकारं न प्राप्नोति। यस्य हि गृहे भगवदागमनं सम्भावितं, तत्र हि मार्जननिषेचनाद्यलङ्कारा भवन्ति। यत्र तु सम्भावनैव नास्ति [7]चाण्डालगृहवत्तत्र विक्रिया नोत्पद्यते। अथ विकारा निरूप्यन्ते परिज्ञानार्थम्। यथा विकारोऽन्तःकरणे भवेत्तदा द्वयं ज्ञापकं भवेत्। नेत्रे जलं रोमाञ्चश्च। विकारो हि भगवदीयत्वेन परिणामः। तदा तदीयानां वैष्णवत्वम्। तत्र रोम्णां वृक्षत्वादुन्नतिर्वैष्णवत्वायुक्ता। रसस्याऽन्तपूरणाद्वा। नेत्रं च कमलं भवति सजलम्। अन्यथास्वस्थानच्युतं केवलं शुष्कमिति भावः ॥ २४ ॥ ❀ ❀

१. अतिभारवाहकोऽपि हि इति घ. ङ. २. शावौ—शवेत्यादि क. ख. ङ. ३. ज्ञापयति इति क. ख. ग. ङ. ४. द्विधा सृष्टिः इति ख. ५. भजन्ति इति ख. ग.। ६. स्थापयति इति क. ङ.। स्थापयन्ति इति ख. ग.। ७. चण्डालगृहवदिति क. ख. ग. घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां देहादेश्च साफल्यार्थं भगवत्कथामभिधेहीत्याह—अथाऽभिधेहीति। अङ्गेति कोमलसम्बोधनम्। अर्थाभिप्राय-विचारव्यतिरेकेणापि श्रवणमात्रेणैव त्वद्वाक्ये मनोहरताऽनुभूयते। अतस्त्वं भागवतप्रधानः। त्वद्वाक्ये भगवत्सम्बन्धात्। परं वैयासकिर्यदाह। स हि बहिर्मुखां वार्त्तां न करिष्यति। आत्मविद्यायां निपुणत्वाद्व्यासपुत्रत्वाच्च। राजानं प्रति तेनैव प्रश्ने कृते कथकत्वाच्च। अनेन लोकवेदभक्त्यविरुद्धं तद्वचनमित्युक्तं भवति॥ २५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-विरचितायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

पट्टेन पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमप्युत्तमाङ्गं शिरो यदि मुकुन्दं मुक्तिदातारं भगवन्तं न नमेत् नमस्कारं न कुर्यात्तदा परं केवलं भार एव। वाशब्दोऽप्यर्थे। लसन्ती काञ्चनकङ्कणे ययोस्तथाभूतावपि करौ यदि हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य भगवतः सपर्यां सेवां नो कुरुतस्तदा शावौ शवो मृतकः तत्सम्बन्धिनाविव अशुद्धावेव, तद्दत्तं जलादिकं देवपित्रादयोऽपि न गृह्णन्तीत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ नृणां ये नयने भगवतो विष्णोर्लिङ्गानि मूर्तीर्न निरीक्षतो न निरीक्षेते ते बर्हायिते मयूर-पिच्छगतनेत्रतुल्ये। नृणां यौ पादौ हरेः क्षेत्राणि श्रीरङ्गपुरुषोत्तमक्षेत्रादीनि नानुव्रजतस्तौ द्रुमजन्म भजेते इति तथा, वृक्षमूल-तुल्यावित्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ यस्तु मर्त्यो मनुष्यो भागवतानामङ्घ्रिरेणुं जातु कदाचिदपि नाभिलभेत स्वगृहमागतानां पादस्पर्शपूर्वकसत्कारं कृत्वा तदङ्घ्रिरेणुमभितो न धारयेत् स जीवन्नपि शवः, मृततुल्य इत्यर्थः। यस्तु श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपद-लग्नायास्तुलस्याः सुगन्धं न वेद अवघ्राय नाभिनन्देत् सोऽपि मनुजः श्वसन् जीवन्नपि शवः, मृततुल्य एवेत्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ बतेति खेदे। हरिनामधेयैर्हरिवाचकशब्दैः स्वयमन्येन वा गृह्यमाणैर्यद्धृदयं न विक्रियेत तदिदमश्मसारं अश्मवत्सारं काठिन्यं यस्य तथाभूतम्। कथं तद्विकारो ज्ञायते इत्यपेक्षायामाह—अथेति। नामश्रवणानन्तरमेव यदा नेत्रे जलमानन्दाश्रु गात्ररुहेषु हर्षः रोमाञ्चता च भवति तदा ताभ्यां तद्विकारो ज्ञायेतेति शेषेणान्वयः॥ २४॥ ❀ ❀ यस्माद्भगवच्चरितश्रवणादि विनाऽस्य देहेन्द्रियादिकं सर्वं व्यर्थं प्रत्युत नरकादिहेतुश्च अथ तस्मात् साधु सम्यगादरेण पृष्टः सन् वैयासकिर्व्यासपुत्रः श्रीशुको नृपतिं प्रति यदाह तदस्माकमभिधेहीत्यन्वयः। अन्यः कश्चित्कथं न पृच्छ्यते इत्यपेक्षायामस्मदङ्गतुल्यत्वादिति हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे अङ्गेति। तत्र हेतुमाह—यतस्त्वमस्माकं मनोनुकूलं हर्षकरं प्रभाषसे इति। तत्रापि हेतुमाह—भागवतेषु भगवद्भक्तेषु प्रधानः श्रेष्ठ इति। तर्हि शुकोक्तमेव किमिति पृच्छसि तत्राह—आत्मविद्यायां विशारदो निपुण इति॥ २५॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र हृत्प्रसादनिरूपणे। तृतीयो विवृतोऽध्यायः श्रोतुः श्रद्धानिरूपकः॥ ३॥

हिन्दी अनुवाद

जो सिर कभी भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें झुकता नहीं, वह रेशमी वस्त्रसे सुसज्जित और मुकुटसे युक्त होनेपर भी बोझामात्र ही है। जो हाथ भगवान्‌की सेवा-पूजा नहीं करते, वे सोनेके कंगनसे भूषित होनेपर भी मुर्देके हाथ हैं॥ २१॥ जो आँखें भगवान्‌की याद दिलानेवाली मूर्ति, तीर्थ, नदी आदिका दर्शन नहीं करतीं, वे मोरोंकी पाँखमें बने हुए आँखोंके चिह्नके समान निरर्थक हैं। मनुष्योंके वे पैर चलनेकी शक्ति रखनेपर भी न चलनेवाले पेड़ों-जैसे ही हैं, जो भगवान्‌की लीला-स्थलियोंकी यात्रा नहीं करते॥ २२॥ ❀ ❀ जिस मनुष्यने भगवत्प्रेमी संतोंके चरणोंकी धूल कभी सिरपर नहीं चढ़ायी, वह जीता हुआ भी मुर्दा है। जिस मनुष्यने भगवान्‌के चरणोंपर चढ़ी हुई तुलसीकी सुगन्ध लेकर उसकी सराहना नहीं की, वह श्वास लेता हुआ भी श्वासरहित शव है॥ २३॥ ❀ ❀ सूतजी! वह हृदय नहीं, लोहा है, जो भगवान्‌के मङ्गलमय नामोंका श्रवण-कीर्तन करनेपर भी पिघलकर उन्हींकी ओर बह नहीं जाता। जिस समय हृदय पिघल जाता है, उस समय नेत्रोंमें आँसू छलकने लगते हैं और शरीरका रोम-रोम खिल उठता है॥ २४॥ ❀ ❀ प्रिय सूतजी! आपकी वाणी हमारे हृदयको मधुरतासे भर देती है। इसलिये भगवान्‌के परम भक्त, आत्मविद्या-विशारद श्रीशुकदेवजीने परीक्षित्‌के सुन्दर प्रश्न करनेपर जो कुछ कहा, वह संवाद आप कृपा करके हमलोगोंको सुनाइये॥ २५॥

तीसरा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ चतुर्थोऽध्यायः

सूत उवाच

वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः। उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥१॥
आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु। राज्ये चाविकले नित्यं विरूढां ममतां जहौ ॥२॥
पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः। कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः ॥३॥
संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत्। वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तुर्ये परीक्षिता पृष्टं सृष्टयादिहरिचेष्टितम्। शुकेन ब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह चतुर्भिः। वैयासकेः शुकस्य इति एवंभूतमात्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात्तद्वच उपधार्याकलय्य सतीं कृष्ण एव सेव्यो नान्य इत्येवंभूताम्। ॥ १ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहः। पशवो गजादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इममेवार्थं हरिलीलालक्षणम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ संस्थां मृत्युं विज्ञाय। त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामप्रधानम्। संन्यस्य त्यक्त्वा आत्मभावं परप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः सन्पप्रच्छ ॥ ४ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ब्रह्मपुत्रे। नारदः ॥ (१) ॥ सतीं विद्यमानामेव मतिं विशेषेणाधात्। यत औत्तरेय उत्तराया गर्भे प्रविष्टं कृष्णं तदवधि सदा स्मरन्नेवेत्यर्थः। यद्वा सतीमव्यभिचारिणीम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ जहौ यः पूर्वमेवेति ज्ञेयम्। विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात्' इत्युक्तेः। निरूढां दृढीभूताम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ यन्मां पृच्छथेति। 'आयुर्हरति वै पुंसाम्' इत्यादिवाक्यैर्व्यर्जितां कृष्णकथां ब्रूहीति यत्पृच्छथेममेवार्थं राजा शुकं पप्रच्छेत्यन्वयः। हे सत्तमा इति। शुद्धव्यवहारप्रष्टारः संतः सामान्यतो धर्मकथाप्रष्टारः सत्तराः श्रीकृष्णकथाप्रष्टृत्वाद्यूयं सत्तमा इति भावः ॥ ३ ॥ पूर्वं सिद्धमपि तदा दृष्टं प्राप्तस्तद्वार्थं चकारेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

॥ ० ॥ १—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्टः सूतो राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह—वैयासकेरिति। वैयासकेः श्रीशुकस्यात्मनः तत्वनिश्चयं यथावस्थितस्वरूपनिश्चायकं वचः इत्युक्तप्रकारेणोपधार्य श्रुत्वौत्तरेयः उत्तरापुत्रः राजा श्रीकृष्णे सतीं मतिं व्यधादकरोत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ किं च आत्मा देहः द्रविणं धनमात्मादिषु अविकलं निरुपद्रवे राज्ये च निरूढां नित्यरूढां ममतां स्वत्वाभिमतिं तत्याज ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे सत्तमाः ! शौनकादयः ! इममेव हरिकथालक्षणमेवार्थं पप्रच्छ मां प्रति यत्पृच्छथ यूयं कथंभूतः पप्रच्छ श्रीकृष्णानुभावश्रवणे श्रीकृष्णलीलाश्रवणे श्रद्दधानः अतएव महायशाः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ संस्थां मृत्युं विज्ञाय ज्ञात्वा त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामसाधनं कर्म संन्यस्य त्यक्त्वा भगवति वासुदेवे स्वात्मभावं स्वस्यात्मत्वं ममात्मा वासुदेव इति बुद्धिविशेषं परं दृढंगतः प्राप्त इत्यर्थः। एवंविधः परीक्षित्पप्रच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

संक्षेपतः श्रुतहरिचरितत्वात्तस्मिन्नेवावहितांतःकरणस्य परीक्षितो भक्त्यतिशयात्पुनर्विशेषतः श्रोतुकामस्य हरिसज्जनलीलाविलासविषयप्रश्नप्रकारः श्रीशुकाचार्यस्य गुरुदेवतानमस्कारपुरःसरं तत्प्रश्नं प्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते तत्र प्रथमतः शुकोपदेशात्तस्य प्रवृत्तविज्ञानविरक्ती अनुवदति वैयासकेरिति। आत्मनः सर्वगुणपूर्णस्य हरेस्तत्त्वस्य निश्चयो येन

---

१. प्रा० प्रा०—महायशाः। २. प्रा० प्रा०—विन्यस्य।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्तथा उपधार्य हृदि निधाय सतीं मतिं भक्तिपरिप्लुताम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ आत्मजायाराज्यादिचिंतामलकलिलांतःकरणस्य तस्य कृष्णे सन्मतिविधानं कथमत्राह आत्मेति । स औत्तरेय आत्मजायादावन्येषां नित्यं निरूढां ममतां जहावित्यन्वयः । हरेः सर्वं स्वातंत्र्यादिज्ञानविधुराणामहं ममेति नित्यनिरुढामनेन नित्यं तद्विदुषा पुरैव त्यक्तामपि तदा विशेषतस्त्यक्तवानित्यस्मिन्नर्थे च शब्दः आत्मा देहः स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदंडौ तथा सुहृत् सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यत इति मनुवचनादविकले सप्तप्रकृतिपूर्णे ॥ २ ॥ ❀ ❀ किमन्यत् पृष्टवानिति प्रश्नं परिहरति पप्रच्छेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ संस्थां मरणं यत् त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामसाधनं यत्कर्म तच्च स्वस्यात्मा स्वामीति भावं भक्तिं गतः एवमधिकारसामग्रीमान् राजा यमर्थं यूयं मां पृच्छथ इममेवार्थं परिपप्रच्छ शुकमिति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

सती विद्यमाना कृष्णे या मतिस्तामेव व्यधात् विशेषेण अधात् । अकाम इत्यादिना सामान्याकारेणोपधारितेऽपि विशेषे तात्पर्य्यावगमात् कृष्णे इति विशेषोक्तिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ जहौ यः पूर्व्वमेवेति ज्ञेयं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् इत्युक्तेः ॥ २, ३ ॥ ❀ ❀ आत्मनो भावं प्रेमाणमेव दृढं यथा स्यात् तथा गतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

चतुर्थे तु शुकः प्रोक्तः सृष्टिलीलां परीक्षिता । ब्रह्मनारदसंवादेनाह नत्वा गुरुं हरिम् ॥ १ ॥

आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तत् । कृष्णे सतीं विद्यमानामेव मतिं विशेषेण अधात् । यत औत्तरेयः उत्तराया गर्भे प्रविष्टं कृष्णं तदवधि सदा स्मरन्नेवेत्यर्थः । यद्वा सतीम् अव्यभिचारिणीम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यन्मां पृच्छथेति आयुर्हरति वै पुंसाम् इत्यादिवाक्यैर्व्यञ्जितां कृष्णकथां ब्रूहीति यत् पृच्छथ इममेवार्थं राजा शुकं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ संस्थां मृत्युम् । संन्यस्य त्यक्त्वा । आत्मनो भावं प्रमाणं पूर्व्वसिद्धमपि तदा दृढंगतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एवं मुनिना पृष्टः सूतः परीक्षिन्निश्चयनिरूपणपूर्वकं तत्प्रश्नमाह । वैयासकेरिति । सार्द्धैर्दशभिः । औत्तरेयः परीक्षिद् वैयासकेः श्रीशुकस्य इत्येवंभूतं पूर्वोक्तम् । आत्मनः स्वस्य तत्वे श्रीकृष्णे भजनीये निश्चयो यस्मात्तद्वच उपधार्य श्रुत्वा कृष्णे सतीं श्रीकृष्ण एव सेव्यो नेतर इत्येवंभूतां मतिं व्यधादकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहः । अविकले निरुपद्रवे ममतां स्वकीयत्वबुद्धिं जहौ तत्याज ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे सत्तमाः ! हे मुनयः ! कृष्णानुभावश्रवणे कृष्णलीलाश्रवणे श्रद्दधानः यद्यूयं मां प्रति प्रच्छथ इममेवार्थं हरिलीलालक्षणं पप्रच्छ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ संस्थां देहविनाशं विज्ञाय ज्ञात्वा । यत् त्रैवर्णिकं धर्मार्थकामसाधनं प्रवृत्तं कर्म तत् संन्यस्य त्यक्त्वा वासुदेवेंऽशिनि । आत्मनोंऽशभूतस्य भावं स्थितितादात्म्यं दृढंगतः प्राप्तः सन् पप्रच्छ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

साधनं द्वि[1]विधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृविभेदतः । पूर्वाध्याये क्रियाङ्गानि वर्णितानि द्विरूपतः ॥ १ ॥
प्रश्नेऽप्युत्तरशेषत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् । स्वरूपतो ज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥
साधनं श्रोतृवक्त्रोश्च विमर्षाधिक्रिया यतः । तदुच्यते मुख्ययोर्हि प्रश्नस्त्वाद्ये ससाधनः ॥ ३ ॥
ज्ञात्वाऽथ नमनं देवे गुरावपि विशेषतः । सामान्यमुत्तरं यद्धि तद्वक्तुरधिकारकृत् ॥ ४ ॥
अतोऽध्याये चतुर्थे तु [2]परीक्षिच्छुकयोः क्रमात् । विमर्षणाधिकारो हि विचाराङ्गं निरूप्यते ॥ ५ ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्ममतात्याग एव च । कथायाः श्रवणे श्रद्धा संन्यासो ज्ञानमेव च ।
प्रश्नाश्चतुष्टयं पूर्वं श्रोतुरङ्गमिहोच्यते ॥ ६ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते राज्ञः शुकस्य च[3] सम्बन्धिनी कथा वक्तव्येति प्रश्न उक्तः । तत्रोत्तरमाह—वैयासकेरिति चतुर्भिः । प्रथमतो भगवति सती मतिरुत्पन्नेत्याह । यद्यपि पूर्वं भगवति मतिः स्थितैव तथापि श्रद्धामात्रेण सा जातेत्यज्ञानसहिता सा असतीवदेव भवति । इदानीं सामान्यतो भगवन्तं ज्ञात्वा अस्ति कश्चिद्भगवान्फलरूपो भक्तिसाध्यः श्रवणादिना सेव्य इति सर्वरूपोऽन्तरश्च । तस्मिन्ध्याते तत्सायुज्यं च फलमिति । तद्भजनार्थमेव सर्वा कामना कर्तव्या । साधनानि च तत्रैव योज[4]यितव्यानीति वैयासकेर्वचः श्रुत्वा । अनेनाऽऽत्मतत्त्वं आत्मनो भगवतः स्वस्य च तत्त्वं याथात्म्यं विनिश्चित्य, मनसि पुनर्विचार्य, तद्भ-

१ विविधमिति क. ङ. २ पारीक्षिच्छुकयोरिति ङ. ३ चकारो नास्ति क. ख. ङ. ४ योजितव्यानि इति क. ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दये स्थापयित्वा, आराध्यो भगवान् सर्वदेति सद्बुद्धिं कृतवानित्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ पूर्वं सामान्यतो गृहं त्यक्तमपि ममताया विद्यमानत्वादत्यक्तमिव भवति। तदिदानीं वैयासकेर्वाक्यात्त्यक्तवानित्याह—आत्मेति। ममता हि व्या[1]पृत्य भगवति प्रविष्टा। अतो ममताया उत्तमं विषयं प्राप्य, पूर्वस्थामसमीचीनां त्यजति। आत्मा देहः। जायासुतागाराः भार्यापुत्रगृहाः। गावो द्रविणं बन्धवश्च। तेषु। राज्ये च ससाधने सिंहासनोपवेशनप्रभृति अद्यावधि नित्यनिरूढां ममतां जहौ॥ २॥ ❀ ❀ पूर्वं यथा ममताविषये देहादावितिकृत्यचिन्तां करोति, तथेदानीं ममताविषये भगवति इतिकर्तव्याचिन्तापरपर्यायं सन्देहं तदुन्नतिसिद्धयर्थं पृष्टवानित्याह—पप्रच्छ चेति। चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः। जहौ पप्रच्छ च। उक्तार्थस्य च साधनतासिद्धयर्थं तेन पूर्वमुत्तरमुक्तमितीदानीमपि पृच्छयते। त्वत्पृष्टे तस्य च पृष्टे सरस्वतीसंवादो जात इत्याह। हे सत्तमाः, यन्मां पृच्छथ, इममेवार्थं स पृष्टवान्। शुकवाक्यस्य साधनत्वात्तस्य च भवतां च श्रोतृत्वेन तुल्यत्वाद्यथा भवतां तथा तस्याऽपि पृष्टे बुद्धिरुत्पन्नाः युक्तेत्यर्थः। परमवान्तरभेदः कश्चिदस्ति। भवतां तु तद्वाक्यप्रकारेण पदार्थज्ञानेच्छा। तस्य तु भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमिति। तदाह—कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधान इति।भगवन्माहात्म्यश्रवणे तस्य द्वयं जातम्। श्रद्धा, मनसो विपुलता च श्रद्धया तद्ग्रहणम्। विपुलतया अपूर्तिः॥ ३॥ ❀ ❀ शिष्टमत्रयं कृत्यं कृतवानित्याह—संस्थां विज्ञायेति। सप्तमेऽहनि मृत्युं विज्ञाय धर्मार्थकामोपयोगि कर्म त्यक्त्वा, तत्साधनान्यपि त्यक्त्वा, मोक्षदातरि भगवति वासुदेवे आत्मनः अन्तःकरणस्य भावं रतिं स्नेहं दृढं प्राप्य पप्रच्छेति सम्बन्धः। आत्मनः स्वरूपस्य वा सत्तामग्रे स्थितिरूपाम्। आत्मत्वं वा॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ चतुर्थाध्यायविवरणं चिकीर्षवः सङ्गतिं बोधयितुं द्वाभ्यां पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति साधनमित्यादि। क्रिये श्रवणकीर्त्तनरूपे, तयोः कर्त्तारौ एकशेषकृतं द्वित्वं तयोर्विभेदतः अतिवैराग्यरूपाद्वैलक्षण्यादत्र द्विविधं दृष्टादृष्टरूपं साधनं प्रकर्षेणास्मिन् प्रकरणे उक्तम्। तत्र पूर्वाध्याये क्रियाङ्गानि श्रवणाद्यङ्गानि भगवद्रतिभगवदीयसङ्गौ तदुभयसाधिका कथारतिश्चेत्येतानि साक्षात्परम्पराभेदेन द्विरूपतो वर्णितानि। न च तानि शुकोक्तावेव सिद्धानि, न शौनकोक्ताविति शङ्कनीयं, प्रश्नेपि शौनककृते उत्तरशेषत्वात्। उत्तरं प्रति कारणतया तदङ्गत्वात् क्रियायाः तदङ्गभूतायाः सत्सङ्गमक्रियाया निरूपणाच्च तानि वर्णितानि यतः कार्यसिद्धिः श्रवणसिद्धिर्यतः स्वरूपतो ज्ञानतश्च द्विप्रकारिका। तथा चैवं श्रवणस्य शब्दग्रहणेऽर्थज्ञाने चैतदुक्तसाधनैरुपकारादेतस्य पूर्वप्रकरणाङ्गत्वहेतुतासङ्गतिरित्यर्थः।

एवं पूर्वाध्यायार्थमनूद्योत्तरकरणं प्रत्यपि येन रूपेण हेतुता तद्बोधयितुं चतुर्थाध्यायार्थं सार्द्धैश्चतुर्भिराहुः साधनमित्यादि। यतो येन साधनेन मुख्ययोः श्रोतृवक्त्रोर्विमर्शाचिकिया विचाराधिकारस्तत्साधनमुच्यते। तत् किं क्षौमे वसानावदधीयातामितिवदुभयकर्तृकमेकम्, उत तत्तत्कर्तृकं पृथगित्याकाङ्क्षायामाद्ये श्रोतरि ससाधनः सद्बुद्धयादिरूपसाधनसहितः प्रश्नोऽधिकारकृत्। अथैतादृशप्रश्नान्तरं ज्ञात्वा देवगुर्वोः स्वरूपमवगत्य देवे गुरावपि विशेषतः यन्नमनं तद्धि यतो हेतो प्रश्नस्य सामान्यमुत्तरम्। अतो वक्तुरधिकारकृत्। तथा च, विशेषप्रश्नरूपत्वेन सङ्क्षिप्तोत्तररूपत्वेन चैतस्मिन्नुक्तस्य तत्तत्कृतसाधनस्योत्तरप्रकरणं प्रति हेतुतेत्यर्थः। अत्र ज्ञात्वेति पदमुपचक्रम इत्यस्यार्थसूचकम्, 'ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः' इतिकोशात्। फलितमाहुः अत इत्यादि। सूतोक्तिसङ्गतिमाहुः व्यवसायेत्यादि। तथा चाङ्गनिरूपकत्वात्सङ्गतिरित्यर्थः। एवं व्यासोक्तिसङ्गतिमुक्त्वा व्याचिख्यासवः सूतोक्तेऽवसररूपां सङ्गतिमाहुः एवमित्यादि। इति कारिकाप्रकाशः

वैयासकेरित्यत्र अनेनेति। शुकवचसा। मूले तत्त्वनिश्चयमित्यत्र तत्त्वस्य निश्चयः इति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः॥ १॥ ❀ ❀ प्रपच्छेत्यत्र उन्नतिसिद्ध्यर्थमिति, उन्नतिज्ञानार्थम्। ननु राजप्रश्नानामुत्तरं सर्वं शुकेनोक्तमेवेति तदवगतौ पुनः किमिति पृच्छयत इति शङ्कायामाहुः उक्तार्थस्य च साधनतासिद्ध्यर्थमिति। पूर्वं शुकेनोक्तस्यार्थस्यापि प्रश्नसाधनसिद्ध्यर्थम्। तथा च, पूर्वोक्तार्थस्यापाततोवगमाद्भवद्वाक्यस्यैव सन्देहजनकतेति शुकबोधनार्थं पुनः पृच्छयत इत्यर्थः। साधनत्वादिति दुर्ज्ञेयत्वेन प्रश्नप्रयोजकत्वात्॥ ३॥ ❀ ❀ संस्थामित्यत्र पुनश्च भूमादिति। प्रार्थनावाक्येनैव रतिदार्ढ्यस्योक्तत्वेनात्र पुनः कथनप्रयोजनाभावादात्मपदवैय्यर्थ्याच्च नेदं युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः आत्मनः इत्यादि। अग्रे स्थितरूपामिति भावविकाराद्भिन्नाम्। अस्मिन्पक्षे गत इत्यत्रादिकर्मणि 'क्तः'। अस्य क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः आत्मत्वं वेति, अहंग्रहेण तदभेदमित्यर्थः॥ ४॥

---

1 व्यावृत्य इति क. व्यावृत्त इति ख. ग. ङ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तुर्ये राज्ञा विपृष्टस्य गुणानुकथने हरेः ॥ मङ्गलोक्त्या बृहच्छ्रद्धा[1] श्रीशुकस्य निरूप्यते ॥ १ ॥

राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह—वैयासकेरिति चतुर्भिः । वैयासकेः शुकस्य भगवान्सर्वभूतेषु लक्षित इत्येवम्भूतमात्मनो भगवतस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात्तद्वच उपधार्याऽऽकलय्य औत्तरेयः परीक्षित् श्रीकृष्ण एव सेव्य इत्येवम्भूतां सतीं संसारदुःखनिवर्त्तिकां मतिं विशेषेण अधादकरोत् ॥ १ ॥ पूर्वं सामान्यतो गृहादिकं त्यक्तमपि ममताया विद्यमानत्वात् अत्यक्तमिव भवति तदिदानीं वैयासकेर्वाक्यात्त्यक्तवानित्याह—आत्मेति । आत्मादिषु नित्यं सर्वदा विरूढां ममतां स्वकीयत्वाभिमानं जहौ तत्याजेत्यन्वयः । आत्मा देहः । आगारं गृहम् । पशवः गवाश्वादयः । द्रविणं धनम् । अविकले निरुपद्रवे ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रेष्ठानां भगवल्लीलाप्रश्नादिकमेव उचितमित्याशयेन सम्बोधयति—हे सत्तमा इति । यूयं यन्मां पृच्छथ तमिममेवार्थं हरिलीलालक्षणं प्रपच्छ[2] चेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधान इति । तत्रापि हेतुमाह—महामना इति, विशुद्धबुद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु धर्मादिसाधनकर्मानुष्ठानपरस्य कथं कृष्णे मतिर्देहादौ ममतात्यागश्च सम्भवतीत्याशङ्क्याह—यत् त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामसाधने कर्म तत्सैन्यस्य त्यक्त्वेति । कथं तत्र विरक्तिर्जातेत्यत आह—संस्थां मृत्युं विज्ञायेति । ननु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुतेः कथं तस्य कृष्णे निरुपाधिकस्नेहः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—वासुदेवे इति । भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः सन् पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजाका सृष्टिविषयक प्रश्न और शुकदेवजीका कथारम्भ

सूतजी कहते हैं—शुकदेवजीके वचन भगवत्तत्त्वका निश्चय करानेवाले थे। उत्तरानन्दन राजा परीक्षित्ने उन्हें सुनकर अपनी शुद्ध बुद्धि भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें अनन्यभावसे समर्पित कर दी ॥ १ ॥ ❀ ❀ शरीर, पत्नी, पुत्र, महल, पशु, धन, भाई-बन्धु और निष्कण्टक राज्यमें नित्यके अभ्यासके कारण उनकी दृढ़ ममता हो गयी थी। एक क्षणमें ही उन्होंने उस ममताका त्याग कर दिया ॥ २ ॥ ❀ ❀ शौनकादि ऋषियो! महामनस्वी परीक्षित्ने अपनी मृत्युका निश्चित समय जान लिया था। इसलिये उन्होंने धर्म, अर्थ और कामसे सम्बन्ध रखनेवाले जितने भी कर्म थे, उनका संन्यास कर दिया। इसके बाद भगवान् श्रीकृष्णमें सुदृढ़ आत्मभावको प्राप्त होकर बड़ी श्रद्धासे भगवान् श्रीकृष्णकी महिमा सुननेके लिये उन्होंने श्रीशुकदेवजीसे यही प्रश्न किया, जिसे आपलोग मुझसे पूछ रहे हैं ॥ ३-४ ॥

राजोवाच

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ। तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥५॥
भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया। यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरैः ॥६॥
यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः। यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ॥
आत्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति च ॥७॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

मह्यं मम तमोऽज्ञानं विशीर्यते नश्यति तव कथयतः सतः अतः समीचीनम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पुनश्च वेदितुमिच्छामि। इदं दुर्विभाव्यमवितर्क्यं विश्वं यथा सृजति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गोपायति पालयति। संयच्छते संहरते। पुरुशक्तिर्बहुशक्तिमान्। क्रीडन् यथा करोति आत्मानं ब्रह्मादिरूपिणं क्रीडयन् विकारोति विविधं करोति ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१. साधनं द्विविधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृविभेदतः ॥ पूर्वाध्याये क्रियाङ्गानि वर्णितानि द्विरूपतः ॥ प्रश्नेप्युत्तरशेषत्वात्क्रियायाश्च निरूपणात् ॥ स्वरूपतो ज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा। साधनं श्रोतृवक्त्रोश्च विमर्षाधिक्रिया यतः ॥ तदुच्यते मुख्ययोर्हि प्रश्नस्त्वाद्ये ससाधनः। ज्ञात्वाऽथ नमनं देवे गुरावपि विशेषतः ॥ सामान्यमुत्तरं यद्धि तद्वक्तुरधिकारतः ॥ अतोऽध्याये चतुर्थे तु परीक्षिच्छुकयोः क्रमात् ॥ विमर्षणाधिकारो हि विचाराङ्गं निरूप्यते ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्ममता त्याग एव च ॥ कथायाः श्रवणे श्रद्धा संन्यासो ज्ञानमेव च ॥ प्रश्नाबतुष्टयं पूर्वं श्रोतुरङ्गमिहोच्यते इति वल्ल० सुबोधिनीकारिकाः २. वक्तृश्रद्धाऽत्र प्रतिपाद्यते। ३ परीक्षित् द्रढं यथा तथा आत्मभावं गतः सन् पप्रच्छेत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

हे ब्रह्मन्निति । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूप एव त्वमसीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूय एवेत्यत्र राज्ञोयमभिप्रायः । म्रियमाणस्य मम कृत्यानि श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्येवोक्तानि तेषु च विषयाः कृष्णलीलारूपगुणाद्यास्तत्र प्रथमं मायाशक्तिमतस्तस्य सृष्ट्यादिलीला जिज्ञास्यास्ततश्च चिच्छक्तिमतो गोवर्द्धनोद्धरणाद्या इति भूय एव पुनरपि विवित्सामि । इडभाव आर्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पुरवो बह्वश्चिन्मया जीवा अंतरंगा वहिरंगाः तटस्थाभिधानाः शक्तयो यस्य सः इति विश्वनाथः । क्रीडन्मायाशक्त्या सह दीव्यन्नात्मानं करोति महदहंकारादिरूपत्वेन सृजतीति सर्गप्रश्नः । तथा क्रीडयन्ब्रह्ममरीच्यादीन्देवयन्विकरोति आत्मानं देवतिर्यग्नरादिरूपत्वेन सृजतीति विसर्गप्रश्नः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नन्विदं त्वं प्रायः सर्वं जानास्येव तत्किं पृच्छसीति तत्राह । नूनं निश्चितमेव भगवतश्चेष्टितमिदं सृष्ट्यादिचरितं कविभिश्चापि न्यायादिशास्त्रकृद्भिरपि दुर्विभाव्यमिव विभाति तैरपि परमाण्वादिद्वारा सृष्ट्यादिकथनाद्भवदभिप्रायाज्ञानाद्दुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयं ममाज्ञस्यात्र का कथेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्वबुभुत्सितमवतारयितुं मुनिवचोऽभिनंदति राजा समीचीनमिति । हे ब्रह्मन्ननघ मह्यं हरेः कथाः कथयतः सर्वज्ञस्य तव वचः समीचीनं यतस्तमोऽज्ञानं विशीर्यते नश्यति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ बुभुत्सन्पृच्छति भूय इति । भूयः पुनः विवित्सामि वेदितुमिच्छामि । अधीश्वरैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यं इदं विश्वं यथा सृजति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यथा गोपायति रक्षति यथा पुनः संयच्छति संहरति पुरुशक्तिरनंतशक्तिः परः पुमान्परमपुरुषः यां यां ब्रह्मादिरूपां शक्तिं शरीरं उपाश्रित्याधिष्ठाय आत्मानं ब्रह्मरुद्रादिरूपेण स्वात्मानं क्रीडयन्सृष्ट्यादिव्यापारविशेषाभिनिविष्टं कुर्वन् स्वयं क्रीडन्स्थित्यादिव्यापारं कुर्वन्करोति स्वयमेव तत्तदंतरात्मतया सृष्ट्यादिव्यापारं करोति विकरोति विरुद्धं करोति उपसंहरति इयं जगद्व्यापाररूपा क्रीडा स्वातंत्र्यमूला न तु बालादीनामिव कर्ममूलेत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे भगवन्नद्भुतकर्मणः विस्मयनीयव्यापारस्य हरेः । विचेष्टितं कविभिर्ज्ञानाधिकैरपि दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यमिवाभाति प्रतीयते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

स्वाभीष्टं प्रष्टुं शुकवचनं स्तौति समीचीनमिति । यदिष्टसाधनावबोधकं तत्प्रतिबंधनिवर्त्तकं च तदेव वचनं समीचीनं दृष्टमेतत्कथमत्राह तम इति । मह्यं मम तम आंतरमज्ञानं विशीर्यत इत्यनेन समूलभूतमुच्छिद्यत इत्युक्तं भवति मह्यमित्यनेन स्वेष्टसाधनं ज्ञानं च येन न दीयत इति सूचितं भवति हेतुर्वाऽनेनोच्यते मह्यं तमो विशीर्यत इति येन तस्मात्समीचीनमिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आत्ममायया स्वेच्छया स्वनियतया प्रकृत्या चाऽन्यैर्दुर्विभाव्यं दुरुत्पाद्यमिदं विश्वं यथा येन प्रकारेण सृजते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ येन प्रकारेण गोपायति रक्षति पुनर्येन प्रकारेण संयच्छते संहरति तं प्रकारं भूयः पुनरपि विवित्सामि ज्ञातुमिच्छामि पुरुशक्तिरनंतशक्तिः परः पुमान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आत्मानं जीवं संसारे क्रीडयन्नवतारैश्च क्रीडन् यां यां शक्तिमुपाश्रित्य विश्वस्य यदपेक्षितं तत्सर्वं सामान्यतो विशेषतश्च करोति तदपि विवित्सामीति च शब्देन निर्विकारः सदा शुद्ध इति वाक्यं प्रमाणयति । भगवच्चेष्टाविषयस्य ज्ञानस्य वक्ता ज्ञानिष्वपि दुर्लभ इति भावेनाह नूनमिति । अज्ञैर्दुर्विज्ञेयमिति किं वक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे चशब्दः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

यतो ममापि तमो विशीर्य्यते अतो हरेः कथां कथयतः कथयितुमारभमाणस्य सर्वज्ञस्य तव वचः समीचीनमित्येव योज्यम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूय इति । एतदपि ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । आपाततः साक्षात् श्रीकृष्णचरितश्रवणे तद्वियोगदुःखबुद्धिः स्यादिति निजधैर्य्यापादनाय तदैश्वर्य्यविशेषप्रश्नोऽयं ज्ञेयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यथेति सार्द्धद्विकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ १० ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तमः अज्ञानम् । मह्यं मम ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूय एवेत्यत्र राज्ञोऽयमभिप्रायः—म्रियमाणस्य मम कृत्यानि श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्येवोक्तानि, तेषाञ्च विषयाः कृष्णलीलारूपगुणाद्याः । तत्र प्रथमं मायाशक्तिमतस्तस्य सृष्ट्यादिलीला जिज्ञास्या ततश्च चिच्छक्तिमतो गोवर्द्धनोद्धरणाद्या इति । भूय एव पुनरपि । विवित्सामि वेदितुमिच्छामि । इडभाव आर्षः । दुर्विभाव्यं ध्यातुमप्यशक्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गोपायति पालयति । संयच्छते संहरति । पुरवो बह्वश्चिन्मया जीवा अन्तरङ्गा बहिरङ्गा तटस्थाभिधानाः शक्तयो यस्य सः क्रीडन् मायाशक्त्या सह दीव्यन् आत्मानं करोति महदहङ्कारादिरूपत्वेन सृजतीति सर्गप्रश्नः । तथा क्रीडयन् ब्रह्ममरीच्यादीन् देवयन् विकरोति आत्मानं देवतिर्य्यङ्नरादिरूपत्वेन सृजतीति विसर्गप्रश्नः ॥ ७ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्विदं त्वं प्रायः सर्व्वं जानास्येव तत् किं पृच्छसीति तत्राह । नूनं निश्चितमेव भगवतश्चेष्टितम् इदं सृष्ट्यादिचरितं कविभिश्चापि न्यायादिशास्त्रकृद्भिरपि दुर्विभाव्यमिव दुर्ज्ञेयमिव विभाति । ममाज्ञस्यात्र का वार्त्तेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यं स्वबुभुत्सितमवतारयितुं शुकवचोभिनंदति समीचीनमिति । मह्यं मम तमोऽज्ञानं विशीर्यते नश्यति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विवित्सामि वेदितुमिच्छामि । अधीश्वरैः ब्रह्मादिभिर्दुर्विभाव्यमवितर्क्यम् । यथेदं सृजति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विभुः व्यापकः परः पुमान्निःसमानातिशयः पुरुशक्तिः यां यां शक्तिमुपाश्रित्याधिष्ठाय । यथा गोपायति रक्षति । यथा संयच्छते संहरते आत्मानं भक्तजनं क्रीडयन् स्वयं क्रीडन् यथा करोति । यथा विकरोति च सृष्टिस्थितिसंहारव्यापाराद्विपरीतं करोति मुक्तं करोति चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एकः पुरुपरूपेण युगपद् भूरिशः सत्वनियंता स्वावतारः रजोनियंता स्वानुगृहीतः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मा द्वितीयावतारः । तमो नियंता स्वानुगृहीतः क्षेत्रज्ञः रुद्रस्तृतीयावतारः एवं जन्मभिर्गुणावतारैः क्रमशो वा यथा प्रकृतेर्गुणान् बिभर्त्ति गृह्णाति ते चावताराः नारायणीयोपाख्याने श्रीकृष्णेनोक्ताः । तपो यज्ञश्च स्रष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः । ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः । प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षणः । ततो ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः । अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा । क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः । एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजावुभौ । तदादेशितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ । निमितमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदाविति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं प्रश्नसाधनान्युक्त्वा प्रश्नं वक्तुमभिनन्दनमाह—समीचीनमिति । यद्यपि त्वद्वचनस्याऽर्थो न ज्ञायते सर्वज्ञत्वात्तथापि त्वद्वचनं समीचीनम् । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं वक्तुर्दोषाभावाय[1] । अनघेत्यभिमानाद्यभावाय[2] । तथापि मम स्वरूपाज्ञानरूपं तमस्त्वद्वाक्याद्विशीर्यते । तत्तु मदर्थमेवोक्तम् । त्रयं तु मया विनिश्चितम् । त्वद्वाक्येन ममाऽज्ञानं नष्टम् । मदर्थमेव च त्वयोक्तम् । भगवतश्च कथा कथितेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अर्थापरिज्ञानात्सन्देहादिदानीं विशेषाः पृच्छ्यन्त इत्याह—भूय एवेति । विवित्सामि ज्ञातुमिच्छामि । तत्र सन्देहपञ्चकम् । उत्पत्तिस्थितिलयेष्वाधारे साधनेषु च । तत्रोत्पत्तौ सन्देहमाह—यथेदमिति । इदं जगत् यथा सृजते । किं कुम्भकारवत् ? आहोस्वित्सिद्धवद्वाङ्मात्रेण ? आहोस्विद्योगिवन्मनसा ?[3] आहोस्वित्कल्पवृक्षवत्प्रसू[4]ते ? आहोस्विदभिव्यनक्ति ? इत्युत्पत्तौ पञ्च सन्देहाः । एत एव रक्षाप्रलययोरनुवर्त्तन्ते । किञ्च । दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति[5] । ये मया पञ्च प्रश्नाः कृतास्ते केऽपि भगवति न सम्भवन्ति । यत उत्पाद्यमानस्य मनसाऽप्याकलयितुमशक्यत्वात् । एवमुत्तरत्राऽपि । तर्हि न करोत्येवेति किमिति न निश्चियते । न पालयति चेति । तत्राऽऽह—विभुरिति । [6]पुनरिति । पुनः पुनर्नाशितस्य नाशनमुत्पादितस्य चोत्पादनमिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ चतुर्थं प्रश्नमाह—यां यां शक्तिमिति । अत्र सृज्यः कः पदार्थः ? किं केवल आत्मा, शक्तिसहितो वा ? साहित्येऽपि किमात्मैवोत्पद्यते, शक्तिरेव वा ? इति सन्देहे, तेष्वपि पक्षेषु कालभेदेन कृतिभेदेन वा व्यवस्थितेषु ए[7]कस्यां कृतौ यां शक्तिमुपाश्रित्य पुनर्द्वितीयकृतौ यां शक्तिमिति । एवं पञ्चस्वपि । तत्राऽप्यवान्तरभेदाः सन्ति । यतः पुरुशक्तिः । कालभेदाश्च बहवः सन्ति । यतः कालादिनियन्ता अयं पुमान् । आत्मानमेव करोति, विरुद्धमपि करोति, न करोति, विविधं वा करोति । अथवा । आत्मानमेव क्रीडयन्नन्यदेव किञ्चित्करोतीत्यादि सम्बन्धः । अथवा क्रीडन्नात्मानमेव करोतीति । चकारादन्येऽपि पक्षाः स्वयमूह्याः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तर्ह्येवमनेकधा सन्देहे गुरुः प्रश्नं नाऽर्हति । अतिवादात् । अतोऽन्य एव प्रष्टव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—नूनमिति । ब्रह्मन्नित्यतिप्रश्नेऽप्यक्षोभाय । भगवतो हरेरिति दुःखाभावसुखयोः सिद्ध्यर्थमुक्तम् । किञ्च । सामान्यत एव भगवतश्चरित्रं दुर्बोधं केन गुणेन करोतीति । तत्रापि हरेः । अन्यदुःखनिवारणार्थं करोति । तत्राऽन्येषामानन्त्याद्दुःखानां चाऽऽनन्त्यात् केन प्रकारेण कृते सर्वेषां दुखं गच्छतीति न ज्ञायते । तत्राऽप्यद्भुतकर्मणः । अन्यत्करोत्यन्यत्सम्पद्यत इति । अत एव कविभिरपि निपुणैरप्यनेकधा कल्पकैरपि दुर्विभाव्यम् । अतो नाऽन्यः प्रश्नमर्हतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

समीचीनमित्यत्र अभिनन्दनमिति । राजकृतं तद्, अर्थाज्ञाने कथं वाक्यसमीचीनत्वमित्याकाङ्क्षयामुत्तरार्द्धस्यार्थमाहुः तथापि ममेत्यादि । तथा च कार्यबलात्तथा ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूय एवेत्यत्र अर्थापरिज्ञानादिति, भूतभव्यव्यवहारविषयत्वानन्तत्वबोधकयोर्वाक्ययोः परस्परविरोधेन तत्तात्पर्यापरिज्ञानात् आधार इति उपादाने । नाशितस्य नाशनमित्यादि, नष्टः पुनरुत्पन्नः पुनर्नष्ट इतिवद्वा । काष्ठादेर्वह्नित्वं ततो भस्मत्वं ततो वायुजलादिना तस्याप्यभाव इतिवद्वा तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ वक्तृदोषाभावायेति ख. २ अभिमानाभावायेति क. ख. ३ वा कल्पवृक्षवत्प्रसूते वा अभिव्यनक्तीति क. ४ अत्र यद्वेति घ. ५ मुनीश्वरैरिति ख. मूलव्याख्ययोः, ६ पुनरिति नास्ति घ. ङ. । ७ कस्यामिति क. घ. ङ. ८ इदं नास्ति ग पुस्तके ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❀ ❀ यां यामित्यत्र अत्रेति, सृष्टिप्रक्रियायां विश्वसिन्वा । पञ्चस्वपीति सन्देहेषु न करोतीति चकारलभ्योऽयं पक्षः । अन्यदेवेति इन्द्रजालमिवेत्यर्थः । अन्येऽपि पक्षा इति, एकां शक्तिं क्रीडयन् आत्मानं विकरोति, शक्त्यन्तरं वा विकरोति, कालादीन् वा आत्मरूपान् करोतीत्येवमादयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नूनमित्यस्याभासे अत इति, 'अतिवादांस्तितिक्षेते' तिवाक्येन ममातिवादोपेक्षकत्वात् । विवृतो, केन गुणेनेति, ऐश्वर्यादिषट्कमध्ये केन । अत एवेति, अद्भुतकर्मत्वादेव । अत इति, अत्रह्मरूपत्वात् ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राजप्रश्नमेव दर्शयति—समीचीनमिति । हे ब्रह्मन् हे सर्वज्ञत्वेन ब्रह्मभूत हे अनघ काव्यादिवक्तृदोषरहित सर्वज्ञस्य तव वचः समीचीनम् । कुतः ? यतस्तव हरेः कथाः कथयतः सतो मह्यं मम तमोऽज्ञानं विशीर्यते विनश्यति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं तद्वचोऽभिनन्दनं कृत्वा 'बुभुत्सितं पृच्छति—भूय इति । मुनीश्वरैरपि दुर्विभाव्यं अप्रतर्क्यमिदं विश्वं भगवानात्ममायया यथा सृजते यथा च गोपायति रक्षति यथा च पुनः संयच्छते संहरति तथा भूय एव विवित्सामि वेदितुमिच्छामीत्यन्वयः । पुनरित्यनेन सृष्टिसंहारादेः प्रवाहो दर्शितः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पुरुशक्तिरनन्तशक्तिः परः पुमान् परमपुरुषः यां यां शक्तिमुपाश्रित्याधिष्ठाय क्रीडन्नात्मानं ब्रह्मादिरूपिणं करोति तत्तद्रूपिणं चात्मानं क्रीडयन्नात्मानं विविधं[2] रामकृष्णादिरूपिणं करोति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्निति सम्बोधयन् वारंवारं प्रश्नेऽपि त्वया कोपो न कार्य इति सूचयति—भगवतश्चेष्टितं लीला कविभिरतिनिपुणैश्चापि दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यमिवाभातीत्यन्वयः । किमर्थं भगवाँल्लीलां करोतीत्यपेक्षायां श्रवणकीर्त्तनादिना स्वभक्तदुःखनिवृत्त्यर्थमेवेत्याशयेनाह—हरेरिति, भक्तदुःखहरणशीलस्येत्यर्थः । तर्हि तच्छ्रवणादिना दैत्यादीनामभक्तानामपि दुःखनिवृत्तिः स्यादेवेत्याशङ्कयाह—अद्भुतकर्मण इति, अद्भुतं दैत्यादीनामास्वादाजनकं कर्म यस्य तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

परीक्षित्‌ने पूछा—भगवत्स्वरूप मुनिवर ! आप परम पवित्र और सर्वज्ञ हैं । आपने जो कुछ कहा है, वह सत्य एवं उचित है । आप ज्यों-ज्यों भगवान्‌की कथा कहते जा रहे हैं त्यों-त्यों मेरे अज्ञानका परदा फटता जा रहा है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मैं आपसे फिरभी यह जानना चाहता हूँ कि भगवान् अपनी मायासे इस संसारकी सृष्टि कैसे करते हैं ? इस संसारकी रचना तो इतनी रहस्यमयी है कि ब्रह्मादि समर्थ लोकपाल भी इसके समझनेमें भूल कर बैठते हे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवान् कैसे इस विश्वकी रक्षा और फिर संहार करते हैं ? अनन्तशक्ति परमात्मा किन-किन शक्तियोंका आश्रय लेकर अपने-आपको ही खिलौने बनाकर खेलते हैं ? वे बच्चोंके बनाये हुए घरौंदोंकी तरह ब्रह्माण्डों को कैसे बनाते हैं और फिर किस प्रकार बात-की-बातमें मिटा देते हैं ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीहरि की लीलाएँ बड़ी ही अद्‌भुत—अचिन्त्य हैं । इसमें संदेह नहीं कि बड़े-बड़े विद्वानोंके लिये भी उनकी लीलाका रहस्य समझना अत्यन्त कठिन प्रतीत होता है ॥ ८ ॥

यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत् क्रमशोऽपि वा । बिभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥
विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा । शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान्खलु ॥ १० ॥

सूत उवाच

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः । हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

एकः पुरुषरूपेण युगपत् जन्मभिर्ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा यथा प्रकृतेर्गुणान् गृह्णाति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ विचिकित्सितं संदिग्धम् । शाब्दे ब्रह्मणि विचारेण निष्णातः परस्मिन्ननुभवेन ॥ १० ॥ ❀ ❀ उपामंत्रितः प्रार्थितः । प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवाह त्रयोदशभिः परस्मै । सर्वोत्तमाय । तत्र हेतुः भूयसेऽपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति । सतः प्रपंचस्य उद्भवादिषु निमित्तभूता या लीला तया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण रजआदिशक्तित्रितयं येन तस्मै । अंतर्भवायांतर्यामिणे अत एव सर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यं वर्त्म यस्य ॥ १२ ॥

---

१. बोद्धुमिष्टम् । २. विकरोतीत्यस्यायमर्थः । ३. प्रा० पा०—विभोः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

यथैकः पुरुषरूपेण युगपत्प्रकृतेर्गुणान्बिभर्त्ति तत्रालिप्त एवेक्षणादिभिर्धारयति पालयति च। तथा जन्मभिर्नृ ह्यमरीच्यादिप्रादुर्भावैर्भूरिशो बहुरूपं क्रमशोपि वा बिभर्ति। कीदृशः कर्माणि कुर्वन्॥ ९॥ ❁ ❁ ननु कविभिश्चापि दुर्विभाव्यमिदं चेदहं जानामीति तत्त्वं कथं जानासि तत्राह। यथा भगवान् कृष्णस्तद्वक्तो भवानपि तथेत्यर्थः। तत्रापि शब्दे ब्रह्मणि वेदे परस्मिन्ब्रह्मणि कृष्णे चानुभवेन अपरे शास्त्रकर्त्तारस्तु श्रीकृष्णं नैवानुभवंतीति ते न जानन्ति 'किं विधत्ते किमाचष्टे' इत्यादिभगवदुक्तेर्भगवानेव वेदार्थं जानाति तत्कृपया तद्भक्ताश्च नान्य इति भावः। इह चिच्छक्तिप्राधान्येन कृष्णरासाद्यवतारलीला इव मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषाद्यवतारलीला ब्रह्मांडनिर्माणाद्या अपि वैष्णवैः श्रव्या एव नात्र कटाक्षः कार्य इति श्रोतृवक्त्रोः परीक्षिच्छुकयोरभिप्रायो वेदितव्यः॥ १०॥ ❁ ❁ हृषीकेशमिति। सर्वेंद्रियप्रवर्तकमिति। मद्वाचि स एव स्थित्वा प्रतिवदत्वित्यभिप्रायेण प्रचक्रमे इत्यर्थः इति। देवतैव गुरुरिति तन्नतिरूपं मंगलम् 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः' इत्याद्युक्तेः। यद्वा गुरुर्व्यासो देवता परमात्मा तन्नतिरूपं वा मंगलं चकारेति भावः॥ ११॥ ❁ ❁ तदेवं मंगलमेव। तत्र सर्वोत्तमत्वे। तत् अपरिमितमहित्वम्। अत एवांतर्यामित्वादेव। अत्र विश्वनाथः—परस्मै पुरुषाय पुरुषोत्तमाय श्रीकृष्णाय नमः। 'यस्मात्क्षरमतीतोहम्' इत्यादि तदुक्तेः। पुरुषोत्तमत्वं तत्रैव नान्यत्रेति 'हरिरेकः पुरुषोत्तमः स्मृतः' इति महाकव्युक्तेश्च। प्रथमैश्वर्यमाह—भूयसे पुरुषाद्यवतारैरपरिमितमहिम्ने। तत्र पुरुषावतारलीलामाह। देहिनां ब्रह्मादीनां समष्टिव्यष्टीनामंतर्भवाय अनुपलक्ष्यं योगिभिरपि दुर्ज्ञेयं वर्त्म भक्तियोगलक्षणं यस्य तस्मै॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यदपि पृच्छति यथेति। स्वयमेकः जन्मभिरवतारैर्भूरिशः कर्माणि चेष्टितानि कुर्वन्प्रकृतेर्गुणान्सत्वादीन्युगपदपि वा क्रमशः यथा बिभर्त्ति अत्र यथा सृजतीति निमित्तोपादानाधिकरणानां प्रश्नः। यथा गोपायतीत्यनेन रक्षितुः स्वस्य किं सृष्ट्यादाविव रक्षणेऽपि जीवांतर्यामित्वेनोत स्वावतारेणैव रक्षणमिति प्रश्नः। यथा संयच्छत इत्यनेन संयमाधिकरणप्रश्नः। नारदीयानां प्रश्नानां तत्रैवावतरिष्यमाणत्वात्। यथा गुणास्त्वित्यनेन भगवदवतारस्य गुणत्रयात्मकत्वमथवा त्रयाणामेव अन्यतमगुणात्मकत्वमथवा ऽप्राकृतत्वमेवेति प्रश्नः। अत्र यद्यपि न तृतीयपक्षः प्रश्नारूढः तथापि प्रष्टुरभिप्रेतः। तस्यैव सिद्धान्तकोटित्वात्॥ ९॥ ❁ ❁ एतत्पूर्वोक्तं मे मम विचिकित्सितं विचारयितुमिष्टं भगवान्भवान्यथावद्ब्रवीतु। त्वमेव कथयितुं समर्थ इत्याह शब्दे ब्रह्मणि शब्दब्रह्मात्मके ब्रह्मणि निष्णातः परिनिष्ठितः कृत्स्नशास्त्रार्थवित्। परस्मिंश्च ब्रह्मणि निष्णातः स्वल्वित्यन्वयः। अनेन परब्रह्मविषययोगजन्यज्ञानसंपत्तिरुक्ता॥ १०॥ ❁ ❁ हरेर्गुणानुकथन इत्युक्तप्रकारेणोपामंत्रितः प्रार्थितः हृषीकेशं भगवंतं सर्वेंद्रियनियंतारमतुस्मृत्य प्रवक्तुं देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवान्॥ ११॥ ❁ ❁ तदेवाह त्रयोदशभिः नम इति परस्मै प्रकृतिपुरुषविलक्षणाय पुरुषाय तत्र हेतुः भूयसे स्वरूपतो गुणतश्चान्तर्बहिश्च व्याप्य वर्त्तमानाय तदेव दर्शयति सतः प्रपञ्चस्य उद्भव उत्पत्तिः स्थानं पालनं निरोधः संहारः त एव लीला तया गृहीतशक्तित्रितयाय गृहीतहिरण्यगर्भस्वावतारशंकररूपशक्तित्रितयं येन तस्मै अनेन वैलक्षण्यमुक्तं भूयस्त्वमाह अन्तर्भवायांतरात्मने "अनेन सर्वस्य स्वव्याप्यत्वात्तदपेक्षया स्वस्य व्यापकत्वमुक्तम्" अनुपलभ्यं वर्त्म यस्य तस्मै" वर्त्मशब्दः गंतव्यमार्गपरोऽप्यत्रोपासनारूपज्ञानविषयीभूतभगवत्स्वरूपरूपादिपरः उपचारात्। अनेन प्राकृतकरणागोचरत्वमुक्तं इदमपि वैलक्षण्यापादकम्॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अथाप्येकः प्रश्नोऽस्तीत्याह यथेति। एको हरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशः। सृष्ट्यादिकर्मणा कुर्वन् प्रकृतेः सत्त्वादिगुणान् बिभ्रद्यथाकथं बिभर्ति युगपत् क्रमशः क्रमेण वेति। तु शब्देन गुणानां विरुद्धस्वभावत्वेन युगपद्ग्रहणेऽनुपपत्तिं सूचयति अपिपदेन क्रमशो ग्रहणं संभावितमिति॥ ९॥ ❁ ❁ न केवलं विवित्सामि किंतु वक्तव्यमिति प्रार्थये इत्याह विचिकित्सितमिति। यथा यथावद् एतद्वक्तुं तव पांडित्यं चास्तीत्याशयेनाह शब्देति। अनेनालौकिकमपि वस्तु यथा बोद्धुं शक्यं तथा वक्ता बोधयितुं त्वं समर्थ इत्युक्तं भवति॥ १०॥ ❁ ❁ परीक्षित्पृष्टः किं चकारेति सूतः शौनकस्य हार्दशंकां परिहरति इतीति। इतिशब्दप्रकारवचनः हृषीकेशमित्ययेन मुख्यतो वागादींद्रियशक्त्युद्बोधकत्वं हरेरित्यभिप्रैति प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे प्रारब्धवान् भागवतसंहितामिति शेषः॥ ११॥ ❁ ❁ परीक्षित्प्रश्नोत्तररूपत्वेन भागवतपुराणं वक्तुकामः शुकः शिष्टाचारं परिपालयन् स्वेष्टदेवतां [प्रणमति। नमः परस्मा इत्यारभ्य नमस्तस्मा इत्यंतैः श्लोकैः। भूयस्त्वमुपपादयति सदित्यादिना। सतः सत्यस्य जगत उद्भव उत्पत्तिस्थानं पालनरूपस्थितिः निरोधो लयः एतन्निमित्तं लीलयागृहीतं शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाख्यानां त्रितयं येन स तथोक्तस्तस्मै इच्छा ज्ञानं क्रिया चेति नित्याः शक्तय ईशितुरिति वचनान्नित्येति पदमध्याहार्यं नित्यं गृहीतशक्तित्रितयायेत्यर्थः वेदादिरेवात्र प्रमाणं न प्रत्यक्षमिति भावेनाह देहिनामिति। देहिनां जीवानां चक्षुरादिनानुपलभ्यवर्त्मने दुर्ज्ञेयमार्गाय दूरस्थत्वा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दिति नेत्याह-अन्तर्भुवायेति। अंतर्यामित्वेन सततमंतःस्थिताय यो वै भूमा तत्सुखं द्वाविमौ पुरुषौ लोके इत्यादिवाक्यमत्र प्रमाणम्॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत्र प्रथमं भगवत्तत्त्वं विवृण्वन् नमस्करोति नम इति त्रयोदशभिः। परस्मै स्वयं भगवते श्रीकृष्णाय। यतः भूयसे सर्व्वतः परिपूर्णाय। अतोऽह्यंशतः पुरुषादिरूपाय स्वतस्त्वनुपलक्ष्यवर्त्मने॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

यथा एकः पुरुषरूपेण युगपत् प्रकृतेर्गुणान् बिभर्त्ति तत्रालिप्त एव ईक्षणादिभिर्धारयति पालयति च। तथा जन्मभिः ब्रह्ममरीच्यादिप्रादुर्भावैः भूरिशः बहुरूपः क्रमशोऽपि क्रमेणापि वा बिभर्त्ति। कीदृशः कर्म्माणि सृष्ट्यादीनि कुर्व्वन्॥ ९॥ ❀ ❀ विचिकित्सितं सन्दिग्धम्। ननु कविभिश्चापि दुर्विभाव्यमिदं चेदहं जानामीति तत्त्वं कथं जानासि तत्राह। यथा भगवान् कृष्णः तद्भक्तो भवानपि तथेत्यर्थः। तत्रापि शाब्दे ब्रह्मणि वेदे विचारेण निष्णातः परस्मिन् ब्रह्मणि कृष्णे च खल्वनुभवेनेति एवमपरे शास्त्रकर्त्तारस्तु नैवानुभवन्तीति ते न जानन्ति। किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत्। इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन। इति भगवदुक्तेः इह चिच्छक्तिप्राधान्येन कृष्णरामाद्यवतारलीला इव मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषावतारलीला ब्रह्माण्डनिर्माणाद्या वैष्णवैः श्रव्या एव नात्र कटाक्षः कार्य्य इति श्रोतृवक्त्रोः परीक्षित्शुकयोरभिप्रायो वेदितव्यः॥ १०॥ ❀ ❀ हृषीकेशं सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तकम् इति मद्वाचि स एव स्थित्वा प्रतिवदत्वित्यभिप्रायेण। प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारपूर्व्वकमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ तमेवाह। त्रयोदशभिः। परस्मै पुरुषाय पुरुषोत्तमाय श्रीकृष्णाय नमः। प्रथमैश्वर्यमाह। भूयसे पुरुषाद्यवतारैरपरिमितमहिम्ने। तत्र प्रथमं पुरुषावतारलीलामाह सदुद्भवेति। शक्तित्रितयं रजःसत्त्वतमः। द्वितीयतृतीयपुरुषावतारलीलामाह। देहिनां ब्रह्मादीनां समष्टिव्यष्टीनाम् अन्तर्भवाय अन्तर्यामिणे। अनुपलक्ष्यं योगिभिरपि दुर्ज्ञेयं वर्त्म भक्तियोगो यस्य तस्मै॥१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एतत्पूर्वोक्तम्। विचिकित्सितं संदिग्धं यथावद्भगवान्ब्रवीतु। तत्र योग्यतामाह। शाब्दे इत्यादि॥ १०॥ ❀ ❀ हरेर्गुणानुकथने उपामंत्रितः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियंतारं श्रोतॄणां श्रावयितुश्चेन्द्रियनैश्चल्यहेतुत्वेनोपकर्त्तारमनुस्मृत्य। प्रचक्रमे हरिगुरुनत्यादिरूपमुपक्रमं कृतवान्॥ ११॥ ❀ ❀ तदेवाह। नम इति त्रयोदशभिः। परस्मै चिदचिद्भ्यां भिन्नस्वरूपाय पुरुषाय नमः। तत्र हेतुः। भूयसेऽपरिमितगुणस्वरूपाय स्वतः प्रपञ्चस्य उद्भवस्थाननिरोधेषु। उत्पत्तिपालनसंहारेषु निमित्तभूतया तया पाद्मस्वावतारुद्ररूपैर्गृहीतं रजःसत्वतमोलक्षणं शक्तित्रितयं येन तस्मै अन्तरात्मने अभक्तैर्नोपलक्ष्यं वर्त्म प्राप्तिमार्गो यस्य तस्मै॥ १२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

किञ्च। केन साधनेन भगवान्करोति। गुणैरिति चेत्। तान्गुणान्किं क्रमशो गृह्णाति। युगपद्वा। न हि सर्वे युगपदुत्पद्यन्ते लीयन्ते वा। किञ्च भूरिशो वा गृह्णाति। प्रकृतेर्गुणान्बहुविधान्कृत्वा भूरिशो राशिप्रकारेण गृह्णाति। अथवा। तु पुनः [1]स्वयमेकोऽप्यनेको भूत्वा युगपदादिभेदेन (?) गृह्णातीति। किञ्च। कर्माणि जन्मभिः कुर्वन्। नानाजन्मानि कृत्वा कर्माणि कुर्वन्करोति। कर्माधीनतया करोतीत्यर्थः॥ ९॥ ❀ ❀ एवं पञ्चप्रश्नान्निरूप्य साभिलाषतया [2]प्रश्नानुपसंहरति—विचिकित्सितमेतन्म इति। [3]मह्यमेतज्ज्ञातुमिष्टं यथा यथावद्भगवान्ब्रवीतु कथयतु। कथने सामर्थ्यमाह। शाब्दे परस्मिन्नपि ब्रह्मणि तत्तत्साधनैर्भवान्निष्णातः। खल्विति प्रसिद्धे॥ १०॥ ❀ ❀ शुकोऽपि [4]ससाधन उत्तरमाहेत्याह—इत्युपामन्त्रित इति। उपामन्त्रणं प्रार्थना। तदाऽस्मिन्नर्थे सर्वसन्देहवारको भगवानेवेति हृषीकेशं बुद्धिप्रेरकमनुस्मृत्य प्रत्युत्तरं दातुं प्रचक्रमे। उपक्रमं कृतवानित्यर्थः। उपक्रमो नाम देवतागुरुनमस्कारः। हरेर्गुणानुकथने उपामन्त्रित इति स्कन्धादावनुपक्रमे हेतुः॥ ११॥ ❀ ❀ सर्वशास्त्रार्थनिर्द्धारः सप्तभिर्नमनोक्तिभिः। पञ्चभिः प्रार्थनावाक्यैर्माहात्म्यं तस्य वर्ण्यते। एकेन व्यासनमनमेतावच्छुकभाषितम्। अन्यत्कथाप्रसङ्गेन परोक्त्या वानिरूपितम्। नमनादेव भगवान्सर्वसंशयवारकः प्रार्थितः कामनां दद्यान्नाऽन्यथेति द्वयेरणम्॥ यद्यपि तेन पञ्च प्रश्नाः कृतास्तथापि सर्वसन्देहनिवारणार्थं भगवान्स्मृत इति तत्तत्सन्देहनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्तमनूद्य नमस्करोति। तत्राऽऽदौ सृष्टिप्रकारे सन्दिहानं प्रति प्रकारं वदन्नमस्यति—नम इति। आदौ परः असङ्गोदासीन एक

१. स्वयमेको भूत्वेति क पाठः। २. पञ्च प्रश्नानिति ख. ग. घ. ङ.। ३. मेतत्सन्दिग्धं ज्ञातुमिति ख.। ४. ससाधनमिति घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवेत्यर्थः । तदनु स एव पुरुषः । अनेनाऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वी[1]कारश्चादौ कथितः । तदनु "बहुस्यामि"ति वाञ्छया एक एव भूयान् । तदनु क्रीडार्थं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारैः '[2]स्वमायागुणभूतशक्तित्रयस्वीकारमाह—गृहीतशक्तित्रितयायेति । सदिति वचनादसतः सत्ता निवारिता । किञ्च । तस्योद्भवः स्थानं निरोधश्च लीलार्थम् । सद्रूपेण भगवानुत्पद्यते तिष्ठति लीयते चेति । अनेन क्रमोऽपि दर्शितः । सदंशस्य व्यापकत्वात्सृज्यमानस्य परिच्छेदाभावाद्युगपदेव देशभेदेन एकत्र क्रमेणैव यथा लीला सम्पद्यते तथा करोतीत्यर्थः । तदनु तत्राऽन्तर्यामितया प्रविशतीत्याह—देहिनामन्तर्भवायेति । नहि बहिःस्थितोऽन्तः प्रविशति । किन्त्वन्तरेवाऽऽविर्भवतीत्यर्थः । सृष्टेर्नामरूपभेदेन द्वैरूप्यान्नामसृष्ट्यर्थं सर्वं सृष्ट्वा । सर्वमनुप्रविश्य । सर्वैरप्यनुपलभ्यं वर्त्म यस्य तादृशो जात इत्यर्थः । तेन गुरुवेदादिभिरेव तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथा गुणानिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति किञ्च केनेत्यादि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्युपामन्त्रित इत्यत्र स्कन्धादावित्यादि । एतेन प्रार्थनां विना भगवद्गुणा न वक्तव्या इति भक्तिमार्गीयः सिद्धान्तः सूच्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नमः परस्मा इत्यत्र कारिकासु एतावदिति, उपक्रमशब्दवाच्यमेतावदित्यर्थः । अन्यदिति, एतदेवेति श्लोकोऽग्रिमश्च । क्रीडार्थमिति क्रीडेच्छया । एतेन सदुद्भवस्थाननिरोधलीलापदे मयूरव्यंसकादिसमासो बोधितः । सदुद्भवस्थाननिरोधार्था लीलेति समासादरणे "स वै नैव रेमे" इत्यादिपुरुषविधब्राह्मणविरोधादिति । अत्र श्लोके भूयस इत्यादिविशेषणद्वयेन व्यष्टिरूपनिरूपणं बोध्यम् । इदञ्च पद्यं 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभिरि' त्येतद्व्यतिरिक्तसर्वप्रश्नोत्तररूपं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

स्वयं त्वेको जन्मभिरवतारैर्भूरिशः कर्माणि लीलाः कुर्वन् प्रकृतेर्गुणान् सत्त्वादीन् युगपत् क्रमशोऽपि वा यथा बिभर्ति गृह्णाति तथा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एतत्पूर्वोक्तं सर्वं मे मम विचिकित्सितं सन्दिग्धमतो भगवान् सर्वज्ञो भवान् यथा यथावत् ब्रवीत्विति द्वयोरन्वयः । कथमहं सर्वज्ञ इत्यपेक्षायामाह—खलु निश्चयेन भगवान् शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये निष्णातो विचारेण पारगः परस्मिन् ब्रह्मणि चानुभवेन निष्णात इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण हरेर्गुणानुकथने राज्ञा उपामन्त्रितः प्रार्थितः शुकः मद्वचसि स्थितः सन् भगवानेवोत्तरं ददात्वित्यभिप्रायेण हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियन्तारमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं उत्तरं दातुं प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपक्रमं कृतवान् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्र देवतानमस्कारमाह—नम इति द्वादशभिः । परस्मै पुरुषाय पुरुषोत्तमाय नम इत्येवं सर्वत्र च[3]तुर्थ्यन्तेन शब्देन नमश्शब्दस्यान्वयः । पुरुषोत्तमत्वे हेतुमाह—भूयस इति, अपरिमितमहिम्ने इत्यर्थः । तदेव दर्शयति—सतः प्रपञ्चस्योद्भव उत्पत्तिः स्थानं पालनं निरोधः संहार एतत्त्रितयरूपा या लीला तया निमित्तभूतया गृहीतं ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण रजस्सत्त्वतमोरूपं शक्तित्रितयं येन तस्मै । यद्यपि सर्वं कार्यं स एव करोति कारयति च तथापि तन्मार्गमपि दुर्ज्ञेयं तज्ज्ञानं तु सुदूरत इत्याह—अनुपलक्ष्यवर्त्मने इति । तत्र हेतुमाह—देहिनामन्तर्भवायेति ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् तो अकेले ही हैं । वे बहुत-से कर्म करनेके लिये पुरुषरूपसे प्रकृतिके विभिन्न गुणोंको एक साथ ही धारण करते हैं अथवा अनेकों अवतार ग्रहण करके क्रमशः धारण करते हैं । ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मुनिवर ! आप वेद और ब्रह्मतत्त्व दोनोंके पूर्ण मर्मज्ञ हैं, इसलिये मेरे इस सन्देहका निवारण कीजिये ॥ १० ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—जब राजापरिक्षित्ने भगवान्के गुणोंका वर्णन करनेके लिये उनसे इस प्रकार प्रार्थना की, तब श्रीशुकदेवजीने भगवान् श्रीकृष्णका बार-बार स्मरण करके अपना प्रवचन प्रारम्भ किया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—उन पुरुषोत्तम भगवान्के चरणकमलोंमें मेरे कोटि-कोटि प्रणाम हैं, जो संसारकी उत्पत्ति, स्थित और प्रलयकी लीला करनेके लिये सत्त्व, रज तथा तमोगुणरूप तीन शक्तियोंको स्वीकारकर ब्रह्मा, विष्णु ओर शङ्करका रूप धारण करते हैं; जो समस्त चर-अचर प्राणियोंके हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान हैं, जिनका स्वरूप और उसकी उपलब्धिका मार्ग बुद्धिके विषय नहीं हैं; जो स्वयं अनन्त हैं तथा जिनकी महिमा भी अनन्त है ॥ १२ ॥

भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्तये ।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥१३॥
नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥१४॥

---

१. स्वीकार आदौ इति घ. ङ । २. स्वमायया गुणभूतेति क. घ. ङ. ३ नमस्स्वस्तिस्वाहेत्यादिना चतुर्थी ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१५॥
विचक्षणा यच्चरणोपसादनात् सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१६॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्रणमति । भूयः पुनश्च नमः सतां धर्मवर्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखहन्त्रे । असतामधर्मशीलानामसंभवायानुद्भवहेतवे । अखिलसत्त्वमूर्तये तत्तद्देवतादिरूपेण तत्तत्फलदात्र इत्यर्थः । समग्रसत्त्वमूर्तये इति वा । पुनरिति पूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह । पारमहंस्ये प्रत्यङ्निष्ठारूपे आश्रमे व्यवस्थितानां पुंसामनुमृग्यमतन्निरसनेन पुनः पुनर्मृग्यं यदात्मतत्त्वं तस्य दाशुषे दात्रे । दाश्‌ दाने इति धातुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सात्वतां भक्तानामृषभाय पालकाय । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः । तदेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह । निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य यदपेक्षयान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्येण स्वधामनि स्वस्वरूपे ब्रह्मणि रममाणाय ॥ १४.॥ ❀ ❀ सर्वसाधनेभ्यो भक्तेः श्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्तनमिति द्वाभ्याम् । अर्हणं पूजनम् । सुभद्रं मंगलं श्रवो यशो यस्य तस्मै ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विचक्षणा विवेकिनो यस्य चरणयोरुपसादनादुपसत्तेर्भजनात् । अन्तरात्मनो मनसः उभयत्रेह च परत्र च संगं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः प्रयासरहिताः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

इत्यर्थ इति । तत्तद्देवताभक्तरूपेणार्चयित्वा तत्तद्देवतारूपेण फलदातापि स एव 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।' इत्यारभ्य 'लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्' इत्यन्तश्रीमुखोक्तेः । श्लेषेण तमग्रसत्त्वमूर्तये शुद्धसत्त्वमूर्तय इति । विश्वनाथः—कृपामाधुर्यमाह । सद्वृजिनच्छिदे रामकृष्णाद्यवतारैः स्वभक्तदुःखच्छिदे असतां पापिनामभक्तराक्षसासुरादीनामपि स्वकर्तृकवधेनासम्यग्भवदुःखनिवर्तकाय व्यवस्थितानां विशेषतोवस्थितानां भक्तिमिश्रज्ञानिनां शुद्धभक्तानां चानुमृग्यो ब्रह्मानंदः प्रेमानन्दश्च तस्य दात्रे । संदर्भः । सतां वेदानुवर्तिनामसतां तद्बहिर्मुखानां दैत्यादीनामप्यसंभवाय मुक्तिदाय पुंसां पुनरिति । तत्रानुमृग्यं भक्तियोगैकसाध्यं स्वचरणारविंदमेव ज्ञेयम् । तथा परमहंसानामिति–कुंतीवाक्यात् । परमहंसमहामुनीनाममलात्मनां भक्तियोगविधानार्थमिति । प्रथमे 'परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः' इति तृतीये च निरूपितत्वात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । 'दुराराध्यमसाधुभिः' इत्युक्तेरयं भावः । विश्वनाथः ऐश्वर्यमाधुर्ययोः परिपूर्णत्वमाह । नमो नम इति । वीप्सया निरन्तरमेव नम इत्यर्थः । ते तुभ्यमिति । युष्मत्प्रयोगेण साक्षात्कारात्स्वेष्टदेवत्वं ध्वनितम् । सात्वतां यादवविशेषाणां वृषभाय देवकीनंदनाय सात्वतां भक्तानां पालकायेत्यर्थस्तु पूर्वश्लोके व्यंजित एव । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरकाष्ठाय तेषां दूरे वा गुप्तो वा त्वं न च वर्तस इत्यर्थः । स्वधामनि मथुरामंडले रंस्यते रममाणाय रमणोचिततनैः सहेत्यर्थतो गम्यम् । स्वधामनि कीदृशे ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे 'तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी' इति गोपालतापनीयश्रुतेः । अत्र राधसेऽत्यैश्वर्यं रंस्यत इति माधुर्यम् । यद्वा । स्वधामनि वृन्दावने राधसा राधया सह रंस्यते क्रीडते कीदृशे स्वधामनि ब्रह्मणि सर्वोत्कृष्टे 'लोकेषु पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं महत्' इत्युक्तेः । किं भूतेन राधसा निरस्तौ साम्यातिशयौ तौल्याधिक्ये यस्य तेन "न राधासदृशी काचिद्देवताभ्यधिका कुतः । अनेककोटिब्रह्मांडपतिर्यस्या वशे हरिः ।" इत्यादिपुराणात् । सांतोपि राधधातुनिष्पन्नो राधःशब्दो राधावाचकः समानार्थप्रत्ययनिष्पन्नत्वात् । द्विरूपकोशे अवर्णांतासंतयोः मनश्च मनसा सह' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । संदर्भस्तु । अंतरंगप्रयोजनमाह—सात्वतां यादवानामृषभाय तैः सह नानाविहारार्थमवतीर्णाय तथापि कुयोगिनां तद्बहिर्मुखयोगनिष्ठानाम् । पुनश्च यथावदेव स्थितिमेव दर्शयति । ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे । स्वधामनि वैकुंठे । रंस्यते तत्पश्चाद्रममाणाय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यदीक्षणं यत्प्रतिमादेरवलोकनम् । एतेन तत्प्राप्तिप्रतिबंधकं कल्मषं तत्कीर्त्तनादिभिरेव नश्यतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गतक्लमा इत्युक्तेरन्ये त्वभजंतः श्रममेव लभंते । "श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो" इत्याद्युक्तेः । ब्रह्मरूपा चासौ गतिस्ताम् । गतिर्गम्यो लोको वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अनुपलभ्यवर्त्मत्वेऽनुपायस्यत्वं स्यादित्यत आह भूयो नम इति । सद्वृजिनच्छिदे सतां पापच्छिदे असतां दुष्कृतामसंभवाय विनाशाय । अखिलसत्वमूर्त्तयेऽखिलं पूर्णं सत्वमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै उपात्तपूर्णसत्वदेहायेत्यर्थः । स्वतोऽनिंद्रियत्वेऽपि सौलभ्यातिशयेन साधुपरित्राणाय दुष्कृतविनाशादि कुर्वन् अखिलमनुजनयनविषयतां रामकृष्णादिरूपेण गताय इत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वात्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वजगत्कारणत्वाद्वात्सल्यादिगुणवत्वाच्च मुमुक्षूपास्यत्वं मोक्षप्रदत्वं चाह पारमहंस्ये परमहंसानां संबंधिनि आश्रमे चतुर्थाश्रम इत्यर्थः। तस्मिन् व्यवस्थितानामिदं मुमुक्षमात्रोपलक्षणं परमहंसानां प्रायेण मुमुक्षुत्वात्तदाश्रमनिर्देशः। ब्रह्मविद्यांगत्वेन तत् स्वाश्रमप्रयुक्तधर्मानुष्ठानपराणामनुमृग्य दाशुषे अनुमृग्योलब्धुमिष्टोऽर्थः तस्य दाशुषे दानशीलाय एवंभूताय भूयो नम इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सौलभ्यविशिष्टमेव नमस्करोति नम इति। सात्वतां यदूनामृषभाय श्रेष्ठायाश्रितवात्सल्यातिरेकात्सात्वतश्रेष्ठत्वेनावतीर्णायेत्यर्थः। एवंभूतोपि दुर्योगिनां दुर्लभ एवेत्याह विदूरकाष्ठायेति। कुयोगिनां कुत्सितयोगिनां भगवद्भक्तिरहितयोगनिष्ठानां विदूरकाष्ठाय विदूरे दूरत एव काष्ठा दिक् यस्य तस्मै दुर्योगिभिर्यस्य दिगपि दुर्ज्ञेया तथाविधायेत्यर्थः। तदेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वायाचिंत्यैश्वर्यमाह निरस्त इति। स्वराधसा स्वतेजसा निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य तेन तेजसा उपलक्षिते स्वधामनि स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठिते स्वयंज्योतिषि ब्रह्मणि स्वस्मिन् रंस्यते रममाणाय ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु तत्तद्गुणविशिष्टकारोद्देशेन नमस्कृतेः पौनःपुन्यं निःसमाभ्यधिकस्वकीयतेजसोपलक्षिते स्वस्मिन्नेव रममाणस्य न किंचिदपि वैषम्येण प्रयोजनमिति नहि कल्पद्रुमस्य भजतामभीष्टान् ददतो वैषम्यमिति वक्तुं युक्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यत एव विचित्रैश्वर्यवत्त्वेन वैषम्यमत एव तत्कीर्तनस्मरणादेः समस्तदुरितनिवर्तकत्वमित्याह यत्कीर्तनमिति। ईक्षणमर्चाविग्रहादि निरीक्षणमर्हणं पूजनं यत्कीर्त्तनादिकं कीर्तनादिनिष्ठस्य कश्मलं दुरितं विधुनोति सद्यो विनाशयति तस्मै सुभद्रश्रवसे सुभद्रं सुमंगलम् श्रवः कीर्त्तिः यस्य तस्मै नमः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ न केवलं श्रवणादिभिर्दुरितनिवृत्तिरेव कीर्तनादिभिर्विशुद्धेनात्मना परिपूर्णभक्तियोगं ततो ब्रह्म प्राप्नुवंतीत्याह विचक्षणा इति। यच्चरणोपसादनाद्यच्चरणयोरुपसत्तेः भजनादित्यर्थः। तस्मादंतरात्मनो मनसः उभयतः इहामुत्र च संगं व्युदस्य गतक्लमाः निवृत्तसांसारिकतापत्रयाः ब्रह्मगतिं ब्रह्माख्यां गतिं परमं प्राप्यं विंदंति प्राप्नुवंति हीति प्रसिद्धिं द्योतयति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिप्रसिद्धेः तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सर्वस्मान्नारायणप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकं पुनः पुनर्नमनमेव तत्प्रीतिजनकमिति भावेनाह भूय इति। भूयोऽपि परस्मै पुरुषाय नम इत्यन्वयः। अत इष्टावाप्तितत्प्रतिबंधकनिवृत्ती स्यातां स एव वेद्यो द्रष्टोऽस्य कथमिति तत्राह। सदिति। सतां नमनादिप्रशस्तकर्मणां पुंसां वृजिनं दुःखकारणपाशं छिनत्ति निर्मूलयतीति सद्वृजिनच्छित्तस्मै। असतामप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्तापादकाय सुखप्रतिबंधकजननिर्मूलकायेत्यर्थः। एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीति भावेनाह अखिलेति। अखिलसत्वमूर्तये पूर्णसाधुभावस्वरूपाय निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्त्व इत्येव तं विदुरिति वचनात् साधुभावो गुण इति ज्ञायते अनेन समस्तचराचरलक्षणप्राणिमूर्तय इत्येतन्निरस्तम्। अथाप्यसद्दिष्टा वाप्तिः कथमवगतेत्यत्राह पुंसामिति। परमहंससंबंधिन्याश्रमे व्यवस्थितानां संन्यासधर्मवतां पुंसामनुमृग्यदाशुषे निजानंदानुभवलक्षणमोक्षदात्रे। दाशृ दान इति धातुः अवधारणावाचिना पुनः शब्देनान्ययोगं निवारयति एतेभ्य एवानुमृग्यं ददाति नान्येभ्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नन्वन्यशब्देन संन्यासीतरज्ञानिविवक्षायां तमेवं विद्वानमृत इतीदमप्रमाणं स्यादज्ञविवक्षायामज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरिति चातः केऽत्र विवक्षिता इति मंदाशंकां परिहरिष्यन् भागवतशास्त्रोक्तविरुद्धयोगापेत इति वक्ति नमो नम इति। सात्त्वतसंहितोक्तविधिना विष्णुमर्चयंतः सात्वंतस्तेषां सात्वतां ऋषं ज्ञानं भासयति दीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुद्दीप्य मुक्तिं ददातीत्यर्थस्तस्मै सत्वं तु शोभनत्वं स्यात्तद्युक्ताः सात्वता मता इति वचनात् सात्वताः शोभनत्ववंतः तेषामुत्पन्नज्ञानानां तद्योगपुण्यवतां ज्ञानं ददातीत्यृषभः तस्मा इति वाऽनेनोक्तं वाक्यद्वयमपि प्रमाणमित्यायातमिति। यः परस्मै पुरुषायेति प्रक्रांतः ते तस्मै यद्वा स्वचित्तस्थं संबोध्यते तुभ्यं नम इति। एवंविधफलदातृत्वेन तत्स्वामीति वाक्यार्थः। भस भर्त्सनदीप्त्योरिति धातोश्छिलोपेन सलोपः शास्त्रकुत्सितो योग ऐक्यध्यानलक्षणः स एषामस्तीति कुयोगिनस्तेषां विदूरे काष्ठपरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणा यस्य स तथा तस्मै भगवदधिष्ठितदिङ्मात्रमपि न जानंतीत्यतो वा विदूरकाष्ठायेति। आशास्तु ककुभः काष्ठा इत्यमरः। स्वतस्तृप्तत्वेन स्वप्रयोजनमपेक्ष्य ज्ञानादिदातृत्वमिति भावेनाह निरस्तेति-निरस्तौ साम्यातिशयौ येन तथोक्तं तेन राधसा संसिद्धया स्वधामनि स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि अनवच्छिन्नचिदानंदैकरसे रंस्यते रममाणाय सदातनोऽनुभावोयमिति शतृप्रत्ययः ॥ लोकविलक्षणेयं रतिरिति द्योतयितुं परस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेयमिति नमसां बहुत्वम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कीर्तनादिना विधूतकल्मषस्य नमस्क्रिया संपद्यत इति भावेनाह यत्कीर्तनमिति। सुभद्रश्रवसे सुमंगलकीर्तये सद्य इत्यनेन भक्तिपूर्वकमिति सूचयति भद्रोप्यस्त्री तु मंगल इति यादवः। ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वैराग्येण दृढीभूतया भक्त्या भगवच्चरणनिषेवणं ब्रह्मज्ञानसाधनं भवतीति भावेनाह विचक्षणा इति। यच्चरणोपसादनाद् यच्चरणैकशरणप्राप्तिलक्षणनिषेवणादंतरात्मनोंऽतःकरणस्य। उभयत इहामुत्रविषयेषु संगं स्नेहं व्युदस्य निरस्य ब्रह्मगतिं ब्रह्मज्ञानं तेन मोक्षं च विंदंति॥ यस्य गुरुरूपस्य हरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतः संगं स्थूलसूक्ष्मशरीरसंगं व्युदस्यापोह्य ब्रह्मगतिं ब्रह्मस्वरूपं, विंदंत्यवगच्छंतीति यन्मतं तद्धेतुवाचिना हि शब्देन निरस्तं यतो भेदः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोऽनुपपन्न ऐक्यवादः। सुभद्रं श्रवः श्रवणं यस्य स तथा तस्मै ॥ १६ ॥ १७ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत्र स्वप्रयोजनं लीलावतारं दर्शयन्नाह भूय इति द्वाभ्याम् । सतां वेदमार्गानुसारिणां देवादीनां दुःखहन्त्रे । असतां तद्बहिर्मुखानां दैत्यादीनामपि असम्भवाय मुक्तिदाय । पुंसां पुनरिति । अत्रानुमृग्यं भक्तियोगैकस्वाद्यं स्वचरणारविन्दमेव ज्ञेयम् । तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ इति प्रथमे, परमहंसमहामुनीनाममन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः इति तृतीये च निरूपितत्वात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्रान्तरङ्गप्रयोजनमाह । सात्वतां यादवानाम् ऋषभाय तैः सह नानाविहारार्थमवतीर्णाय । तथापि कुयोगिनां तद्बहिर्मुखयोगनिष्ठानां विदूरकाष्ठाय । पुनश्च यथावदवस्थितिमेव दर्शयति निरस्तेति । ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे स्वधामनि स्वकीये वैकुण्ठे रंस्यते तत्पश्चात् रममाणाय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ न केवलमवतारसमय एव तस्य तादृशत्वं किन्त्वन्यदपीत्याह यत्कीर्त्तनमिति । यच्छब्दावृत्त्यैकवचनेन च सकृत् तत्तन्मात्रमपीत्यभिहितम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शरणागतिमात्रमपि यस्य सिद्धिकरमित्याह विचक्षणा इति । तथोक्तं श्रीगीतान्ते मन्मना भव इत्यादि सर्व्वधर्म्मान् इत्यादि च ब्रह्मगतिं ब्रह्मस्वरूपा च सा गतिः गम्यो लोकश्च ताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

कृपामाधुर्य्यमाह । भूयः पुनरपि नमः । सद्वृजिनच्छिदे रामकृष्णाद्यवतारैः स्वभक्तदुःखहन्त्रे । असतां पापिनाम् अभक्तराक्षसासुरादीनामपि स्वकर्त्तृकवधेन असम्भवाय सम्यग् भवदुःखनिवर्त्तकाय । खिलं निकृष्टं प्राकृतं सत्त्वम्, अखिलं प्रकृष्टम् अप्राकृतं सत्त्वं, शुद्धसत्त्वमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्य तस्मै । परमहंसानां भावः पारमहंस्यं तस्मिन् विषये य आश्रमः तत्र विशेषतोऽवस्थितानां भक्तिमिश्रज्ञानिनां शुद्धभक्तानाञ्च अनुमृग्यो यो ब्रह्मानन्दः प्रेमानन्दश्च तस्य तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ऐश्वर्य्यमाधुर्य्ययोः परिपूर्णत्वमाह । नमो नम इति वीप्सया निरन्तरमेव नम इत्यर्थः । ते तुभ्यम् इति युष्मत्पदप्रयोगेण साक्षात्कारात् स्वेष्टदेवत्वं ध्वनितम् । सात्वतां यादवविशेषाणाम् ऋषभाय देवकीनन्दनाय । सात्वतां भक्तानां पालकायेत्यर्थस्तु पूर्व्वश्लोके व्यञ्जित एव । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य तस्मै । न च त्वं दूरे वा गुप्तो वा वर्त्तसे इत्याह । निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्य्येण स्वधामनि मथुरामण्डले रंस्यते रममाणाय रमणोचितजनैः सहेत्यर्थतो गम्यम् । स्वधामनि कीदृशे ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे "तासां मध्ये साक्षात्ब्रह्मगोपालपुरी हि" इति गोपालतापनीश्रुतेः । अत्र राधसेत्यैश्वर्य्यं रंस्यत इति माधुर्य्यम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं कल्मषं तत्कीर्त्तनादिभिरेव नश्यतीत्याह यदिति । यदीक्षणं यत्प्रतिमावलोकनम् । सुभद्रं सुमङ्गलं श्रवो यशो यस्येति कीर्त्तिमाधुर्य्यमुक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वीतकल्मषा ज्ञानिनोऽपि यमेव भजन्तीत्याह विचक्षणा इति । उभयतः इह परत्र च । व्युदस्य निरस्य । अन्तरात्मनः अन्तःकरणस्य गतक्लमा इति अन्ये त्वभजन्तः श्रममेव लभन्ते श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य इत्यादेः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

सतां साधूनां वृजिनच्छिदे पापहंत्रे भूयः पुनश्च नमः अखिलं सम्पूर्णं सत्त्वमेव मूर्त्तिर्यस्य तस्मै पारमहंस्ये परमहंसानां मुनीनामाश्रमे व्यवस्थितानाम् अनुमृग्यं लब्धुमिष्टं निजपादपद्मद्वयं तदाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सात्वतां निजोपासकानां ऋषभाय पालकाय कुयोगिनां कुत्सितयोगिनां विदूरा काष्ठा दिग् यस्य तस्मै । निरस्तं साम्यं अतिशयश्च यस्य तेन राधसा तेजसोपलक्षिते स्वधामनि स्वे महिम्नि ब्रह्मणि स्वस्मिन् रंस्यते रममाणाय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अर्हणं पूजनं सुभद्रं सुमंगलं श्रवो यस्य तस्मै ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विचक्षणाः विवेकिनः यस्य चरणयोरुपसादनादुपसत्तेरुपासनात् । अन्तरात्मनः मनसः उभयतः इहामुत्र च संगं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः निवृत्तक्लेशाः ब्रह्मगतिं गम्यते इति गतिः ब्रह्मगतिस्तां विंदंति प्राप्नुवंति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं भगवतो मूलरूपसमष्टिव्यष्टयन्त[1]र्यामिफलरूपाणि पञ्च निरूपितानि सृष्टिस्थितिप्रलयभोगमोक्षार्थम् । इदानीमवतारप्रयोजनसन्देहं वारयन्नमस्यति—भूय इति । अन्तर्यामितया करोत्येव पापादिनाशम् । बहिरपि करोतीति भूयःपदम् । अत्युपकारित्वाद्वा नमस्कारविशेषणम् । भगवतोऽवतारस्य सतां दुःखदूरीकरणमेव प्रयोजनम् । यद्यपि प्रकारान्तरेणाऽपि दुःखदूरीकरणं भवति, तथापि न सर्वात्मना तन्निवृत्तं भवति । सा दुःखसन्ततिर्भगवद्विनिर्गमनमारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तमुद्भूतानुद्भूतरूपेण विष्ठति । तां दूरीकर्तुं भगवत्सम्बन्ध एव शक्त इति मध्ये प्रादुर्भूतस्तां छिनत्ति । किञ्च । सतामसम्भवाय पुनरुत्पत्त्यभावाय । परब्रह्मणो देहग्रहणे, आविर्भावे वा नाऽन्यन्निमित्तमस्ति । सन्तो हि भगवद्धर्मसम्बन्धात्सत्त्वं प्राप्ता [2]नतु चिदानन्दत्वम् ।

१, अन्तर्यामितयेति क, । २, ननु इति घ, ङ, ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनः सम्भवे सत्त्वसन्देहोऽपि । साधनानि तु सत्त्व एवोपक्षीणानि । अतो भगवान्स्वयमाविर्भूतस्तेषामाविर्भावाभावाय । अतो दुःखच्छेदनमल्पम् । तदीयो भावोऽपि स्वयमङ्गीक्रियत इति । किञ्च । अखिलानि सत्त्वानि सत्त्वगुणभेदा मूर्त्तौ यस्य । सत्त्वगुणः सर्वांशेन । तेन[1] साधनापेक्षायामपि स्वयमेव सर्वसाधनानि करोति । देवान्वा आविर्भावयति । एतदर्थमेव सत्त्वगुणाविर्भाव इति लोकप्रसिद्धिः । [2]अखिलानि सत्त्वानि जीवगणा मूर्त्तौ यस्येति वा । अनेनाऽनन्तजन्मसम्भवेऽपि तत्प्रतिनिधितया सर्वविधसर्व-जीवानुत्पादितवान् । अतस्तेषां भगवदवतारेणैव स्वप्रतिनिधितया सर्वावतारान्नैवंविधो[3]ऽन्यो भक्तवत्सल इति भजनीयं रूप-मुक्तम् । किञ्च । न केवलं भक्तानामेवोद्धारार्थे भगवानवतीर्णः किन्तु ज्ञानिनामपीत्याह—पुंसामिति । पारमहंस्ये आश्रमे व्यवस्थितानां प्रतिकल्पे संन्यासिरूपेणैव जातानां सनकादीनां ज्ञानेन पदार्थनैकट्यं भासमानानां दूरस्थितत्वेऽपि तथाभानरहितानां तदर्थमतिक्लेशं प्राप्नुवताम् । मृग्यं मृग्यमनु क्रममुक्तिसाक्षान्मुक्त्यवान्तरभेदानपि सामीप्यादीनपि दाशुषे दात्रे । अनुमृग्यानां दात्रे । वैदिकपदप्रयोगा-त्फलानां केवलवैदिकत्वम् । अनुमृग्यं विचार्यं वा । इदानीमपि जन्मकोटिभिर्विचारमेवार्हति । अतस्तेषां क्लेशनिराकरणाय स्वात्मद इत्यर्थः । न हि प्रकारान्तरेण भगवानात्मा लभ्यते । ज्ञानेनाऽप्यात्मत्वेन भासत एव । बालानां हस्ताग्रस्थचन्द्रवत् । पुनरिति पुनः पुनः । पारमहंस्याश्रम इति प्रत्यङ्निष्ठारूपे आश्रमे । तत्र प्रविष्टा अबहिर्मुखा एव भवन्तीति । हंसास्तु मानसेऽपि रमन्ते । परमहंसास्तु ततोऽप्यन्तरतमे आत्मन्येव । आत्मानात्मसङ्घाते वा आत्मविमर्शनादनुमृग्यत्वम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमवतारसन्देहं वारयन् सर्ववर्णानामावश्यकभजनीयत्वं निरू[4]पितवान् । इदानीं प्रयोजनसन्देहं वारयन्भक्त्यैकलभ्यत्वं सोपपत्तिकमुपपादयन्नमस्यति नमो नमस्तेऽस्त्विति । अत एव भक्त्युद्रेकेण बहुवारं नमस्यंस्तदेव प्रार्थयते । शास्त्रे पूर्णानां भगवद्दर्शने जाते नमस्कार एव कर्त्तव्य इति सदुपशिक्षाविचारेणाऽन्यस्य स्वतोऽकर्त्तव्यत्वात् । "किमासनं ते गरुडासनाये" त्यादिवाक्यात् । अतस्तथाभूताना-मस्माकं भगवत्साक्षात्कारे तथा नमनमेवाऽस्त्विति प्रार्थनया एतावदेव प्रयोजनमित्युक्तं सर्वैरेव साधनैः । किञ्च । ते तुभ्यमिति प्रत्यक्षतया न तु मह्यमिति तस्मा इति वा । इतः परमधिकं प्रयोजनमुद्देश्यं नास्तीति शास्त्रसङ्ग्रहः । किञ्च । सात्वतामृषभायेति सात्प्रत्यययुक्तानाम् । "तदधीनवचने सातिरि"ति सातिप्रत्ययो व्याकरणे विहित आत्मसादिति । तत्र सायुक्ताः सात्वन्तः कदाचिदपि न स्वतन्त्राः किन्तु भगवदधीना एवेति तेषामृषभः । एवम्भावेन भगवत्स्वामित्वमपि प्रयोजनम् । नमनमात्रेणैव स्वतः पर्यवसाने तदधीनत्वलक्षणे अधिके धर्मे सम्पन्ने स्वसेवामपि कारयतीति वन्दनानन्तरं दास्यं प्रयोजनमिति निरूपितम् । ये पुनर्योगादिना तं प्राप्स्याम इति विचारयन्ति ते कुयोगिनः पृथिव्यामेव योगिन इति । न हि भूमावेव स्थिता ब्रह्माण्डात्परतः स्थितं वस्तु प्राप्नुवन्ति । अयं च कुत्सितो योगः कुत्सितं फलं भूमिष्ठं वा प्रयच्छेत् । अत एवाऽणिमादय एव तत्फलत्वेन निरूपिताः । योगस्तु स्वाधीनः । भ[5]गवांश्च न स्वाधीनो योगेश्वरश्च । अतो योगे व्यवसितमतीनां यस्यां दिशि भगवानस्ति सा दिगपि दूरे । साधनान्यपि ततोऽपि दूरे नयन्तीति विशेषेण दूरे काष्ठा यस्येति । अनेन नाऽन्यसाधनसाध्यं प्रयोजनमित्युक्तम् । सकृत्कुयोगित्वेऽप्युत्तरत्र दिव्यादियोगश्चेत्तदा प्राप्नुयादपि । मुहुः कुयोगित्वे आशाऽपि नास्तीत्यर्थः । प्राप्त्याशाभाव एव दूर-काष्ठत्वम् । मुहुःपदेन तेषां साधनाभावः सूचितः । अतो भक्त्यैकलभ्यत्वं साधितमन्वयव्यतिरेकोक्त्या । किञ्च । निरस्त-साम्येति । काचिद्भगवतः सिद्धिरस्ति राधस्शब्दवाच्या । न तादृशी सिद्धिः क्वचिदन्यत्र । न वा ततोऽप्यधिका । तया सिद्धया भगवान्स्वगृह एव रमते । तच्चाऽक्षरात्मकं ब्रह्म । रंस्यन्निति स्वनिष्ठमेव रसं तत्सम्बन्धादभिव्यक्तं करोतीति । एतावता स्वरूप-स्थितिव्यतिरेकेण नाऽन्यत्र रंस्यतीति भगवदीयो रसस्तत्रैव प्राप्तव्यः । गृहं च तस्यैव । तत्साधनं च निरस्तसाम्यातिशया सिद्धिः । अतोऽन्येषां सर्वथा तद्रसप्राप्तिर्दुर्लभा । गृहसेवकस्य तु सुलभेति । स हि स्वगृहे तां नीत्वा रंस्यतीत्यनयोपपत्त्या भक्त्यैकलभ्य-त्वम् । स्वधामनीत्यनेन नह्यन्यस्तत्र गन्तुं स्थातुं वा शक्नोतीति सूचितम् । ब्रह्मत्वादहेयत्वम् । निरन्तररसप्रवाहान्न सायुज्यापेक्षा । अतस्तादृशभक्त्यभावे केवलं नमनं कर्त्तव्यमिति तादृशाय नम इत्याह—रंस्यते नम इति । एवं ज्ञात्वा नमनमपि प्रयोजनमिति शुकादीनां तावन्मात्रपर्यवसानं सूचितम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं प्रेमभक्तिमतो न[6] किञ्चित्कर्त्तव्यमित्युक्त्वा बाह्यभक्तेः फलं नियमयन्नमस्यति—यत्कीर्त्तनमिति । संसारिणां बाह्यषड्विधभक्त्या तत्क्षणं पापक्षय इत्यर्थः । ईक्षणं पादसेवनसाध्यम् । अत्र पापक्षयस्य तारतम्यं निरूपयितुं भिन्नः क्रमो निरूपितः । त[7]त्र कीर्त्तनस्य स्वस्याऽन्येषां च सर्वपापनिवारकत्वाच्छ्रवणापेक्षयाऽपि महत्त्वं निरूपयितुं प्रथमं निरूपणम् । तदनु तस्याऽपि मूलभूतस्य तन्निर्वाहकस्य स्वात्समात्रनिष्ठत्वेऽप्याध्यात्मिकपापनिराकरणादन्तः-करणशोधकत्वेन स्मरणं निरूपितम् । एवं कीर्त्तनस्मरणाभ्यां प्रेमोद्गमे जाते यद्भगवत ईक्षणं भगवदागमनेन स्वगमनेन वा । सानु-भावाधिष्ठानस्य भगवत्प्रतिनिधित्वात्प्रीतेश्चाऽल्पत्वाद्भगवच्चालनाशक्तौ बहिस्तदीक्षणम् । 'अन्तर्वा भावनया । तद्दर्शनेनाऽऽधि-दैविकपापनिवृत्तिः । "यद्देवानां चक्षुष्यागोऽस्ती"ति श्रुतौ तत्पापं निरूपितम् । तद्भगवद्दृष्टिविषये तेषां क्रूरा दृष्टिर्निवर्त्तेत

१. तेनेति नास्ति ख. घ. ङ. । २. अखिलात्मनि इति घ. ङ. । ३. नैवंविधो भक्तवत्सल इति क. ग. घ. ङ. । ४. निरूपित-मिति क. ग. घ. ङ. । ५. भगवांश्चाऽस्वाधीन इति क. ख. भगवांश्च स्वाधीन इति घ. ङ. ६. न किञ्चित्कर्तव्यत्वमिति क. घ. ङ. ७. अत्रेति क. ग. घ. ८. तत्सर्वमन्तर्वा भावनयेति ख. मन्तभावनयेति ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति तद्दोषनिवृत्तिः। तदनन्तरं यद्वन्दनं तद्भगवदीयापराधलक्षणदोषनिवर्त्तकम्। वस्तुतो हि जीवो भगवत्सेवको भूत्वा बहुकालं तत्सेवामकृत्वा स्थित इति स्वधर्मपरित्यागेनाऽधर्मो भवति। तद्दर्शनानन्तरं वन्दनेनैव निवर्त्तते। ततस्तदनन्तरं भगवदीयानां मुखाद्यद्भगवन्माहात्म्यश्रवणं तत्सर्ववस्तुषु याथात्म्यज्ञापकमिति तदज्ञानकृतं पापं मूलभूतमिति निवर्त्तते। ततो ज्ञाते माहात्म्ये यदनुक्षणं भगवतः अर्हणं पूजनम्। सत्कार इति यावत्। तद्भगवन्मायारूपं तद्व्यामोहनरूपं वा कल्मषं निवर्त्तयति। तदर्हणं हि प्र॑पत्तिरूपम्। अनन्यत्वाभावात्त्वेन न व्यपदिष्टम्। अतो भक्तिमार्गानिविष्टानामन्येषामप्येवंप्रकारेण करणात्तत्तत्पापनिवर्त्तकत्वेन सर्वपापनिवृत्तिः फलं भवति। अतो भगवत्कीर्त्तिमूलत्वात्सर्वेषां भगवत्कीर्तिः सुभद्रा भवति। भद्राभद्रयोस्तुल्यत्वादभद्रनाशिका सुभद्रा भवति। प्रथमश्रवणं तु तदानीमन्तः 'प्रविश्याऽऽलोडनेन भूतेभ्यो देहादिभ्यः पापनिवर्त्तनासमर्थमिति प्रथमं तत्र निर्दिष्टम्, कीर्तनं तु तथात्वान्निर्दिष्टमिति विवेकः॥ १५॥ ❀ ❀ एवं षड्विधभक्तेः षड्विधपापक्षयकर्तृत्वमुक्त्वा कीर्त्तेस्तावन्मात्रपर्यवसायित्वे मोक्षपर्यवसानाभावाच्छास्त्रविरोधः प्रसज्येतेति तस्या मुक्तिपर्यवसायित्वं प्रकारान्तरेण वदति—विचक्षणा इति। अचतुराणामेषा षड्विधा भक्तिरुक्ता। एवं षड्विधया चातुर्ये सम्पन्ने पश्चाद्विचक्षणाः सन्तो भगवच्चरणारविन्द एवाऽवसन्ना भवन्ति। न ततः पदार्थान्तरे उपयुक्ता भवन्ति। तदा तत्रैवाऽवसन्ना उभयतः सङ्गान्निवृत्ता भवन्ति। अवसादे हि सङ्गानां शैथिल्यं युक्तमेव। तत्राऽप्यन्तःकरणेन भगवत्यवसादनादन्तःकरणस्यैवोभयतः सङ्गव्युदासः। तदा पश्चात्कर्षकाणामभावाद्भगवता सह गमनसामर्थ्यं भवति। चरणे ह्युपसन्नाश्चरणेन सह गन्तुं समर्था भवन्ति। अतो ब्रह्मगतिं प्राप्नुवन्ति। ब्रह्मणा सह गतिः। ब्रह्मणि वा गतिः। अक्षरस्य चरणत्वे गृहत्वे वा तदुभयमुपपद्यते। अतो मार्गान्तरेणाऽप्येवं साधनेन पूर्वतुल्यता भवतीति द्वयोरप्येक एवाऽर्थ इति वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति। तस्य हि गतिर्ज्ञानरूपा। अत एव ज्ञानस्य क्रियात्वं धात्वर्थत्वं चोपपद्यते। ज्ञानस्य च क्रियात्वं भगवत्क्रियात्वेन। भगवत इन्द्रियाभावाज्जन्या क्रिया न सम्भवति। नित्या तु क्रिया न प्रसिद्धा। यागानां तु क्रियारूपेण भगवदाविर्भावात्पदार्थान्तरवत्क्रियाऽपि भवति भगवद्रूपम्। "तदेजति तन्नैजती"त्यादि तु विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन धर्मरूपेणाऽऽविर्भूतरूपं प्रतिपादयति। तस्मात्सच्चिदानन्दवत्र क्रिया स्वरूपभूता भवति। अतो ज्ञानमेव तेजः स्वभावं गच्छतीव प्रतिभातीति स्मरणेन मनो गच्छतीतिवद्भगवतो ज्ञानमेव क्रियारूपम्। तस्माद्भगवतो गतिं चैतन्यरूपं विन्दन्ति। अलभ्यलाभवत्प्राप्नुवन्ति। "चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि"ति प्रकारेण। अत एव मुख्यसिद्धान्ताक्लेऽपि भेदः। हि युक्तश्चाऽयमर्थः। यतः कीर्तिर्मुक्तिपर्यवसायिनी। गतक्लमा इति। मार्गान्तरेणाऽपि ज्ञानादिना अक्षरोपासनया वा तदेव स्वरूपं प्राप्नुवन्ति। तथापि "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामि"ति 'वाक्यात्ते क्लेशयुक्ता भवन्ति। कीर्त्तनप्रणालिकया तु ये गच्छन्ति ते गतक्लमा एव गच्छन्तीति साधनान्तराद्वैलक्षण्यम्। अत एव कीर्तिपुरस्सरं तन्नमस्यति। सुभद्रश्रवस इति पूर्ववत्। वाह्यभक्त्याऽप्येवमनुग्रहं करोतीत्यादरेण नमनवीप्सोभयत्र॥ १६॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भूय इत्यत्र-इदानीमवतारेत्यादि। एतेन 'कुर्वन् कर्माणी' त्यस्योत्तरमिदमिति ज्ञाप्यते। इति भूयः पदमिति, अस्मिन्पक्षे भूयः सद्वृजिनच्छिदे इति मूलान्वयः। दुःखदूरीकरणमिति, वृजिनपदस्य पापवाचित्वेऽपि दुःखस्य पापजन्यत्वाद्दुःखमूलस्य पापस्य छेदेऽपि दुःखच्छेदनमेव प्रयोजनत्वेनायातीति तथोक्तम्। दुःखोच्छित्तेरेव पुरुषार्थत्वादिति। तदेतत्स्फुटीकुर्वन्ति यद्यपीत्यादि। भगवद्विनिर्गमनमारभ्येति, भगवतः सकाशाद्विभागमारभ्येत्यर्थः। ननु भूयःपदस्य नमस्कारविशेषणत्वपक्षेऽवतारस्य किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तत्र कार्यस्यैव गमकत्वमाहुः किञ्चेत्यादि। पुनरुत्पत्त्यभावायेति। सम्भवः पुनरुत्पत्तिः तस्याभावो यस्मादित्यर्थः। देहग्रहण इति इदमावेशस्थलमादायोक्तम्। सत्त्वसन्देह इति। उत्पत्त्युत्तरकालीनस्य तस्य भावविकारत्वेनागन्तुकत्वात्तत्थेत्यर्थः। अत इति, साधनाभावमाकलय्य। अत इति, तदीय इत्यादिना वक्ष्यमाणाद्धेतोः। ननु साधनानां सत्व एवोपक्षयेऽवतारस्यापि तादर्थ्ये कथं चिदानन्दयोः प्राप्तिरित्यत आहुः किञ्चाखिलेत्यादि। तथा च, सत्त्वगुणादेव प्राप्तिरित्यर्थः। भूयः पदस्यावतारविशेषणत्वपक्षे कथं दुःखं दूरीकरोतीति प्रकाराकाङ्क्षायां सतामसम्भवायेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तमखिलेत्यादिनान्वेतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अखिलानीत्यादि। तद्व्युत्पादयन्ति अनेनेत्यादि। अनेनेत्यस्य नैवंविधेत्यादिनान्वयः। उद्धार्याणां सतां प्रारब्धवशेनानन्तजन्मसम्भवेऽपि मुक्त्यविलम्बार्थं 'तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि'ति श्रुत्युक्तन्यायेनोद्धार्ये प्रतिनिधितया सर्वविधोत्पादनादुत्पादितानां भगवदवतारेणैव सम्माननहननाभ्यां स्वप्रतिनिधितया जाते भोगे उद्धार्याणां सर्वप्रारब्धादिभारावतारात्तेषां पुनरनुत्पत्तिप्रकारबोधनादेवं प्रकारेण तादृशं रूपमुक्तमित्यर्थः। ननु तादृशां सनकादितुल्यत्वात् किं मृग्यमित्याकाङ्क्षायामत्र 'पुंसामि'ति साधारणपदात्तेषां स्वरूपंतन्मृग्यञ्च स्फुटीकुर्वन्ति सनकादीत्यादि। ते हि द्विविधाः, पूर्णज्ञानाः अतादृशाश्च। तत्र द्वितीयानां दयापात्रत्वात्तेषां क्रममुक्त्यादिदात्र इत्यर्थः। अनुमृग्यमित्यत्रानुलक्षणे कर्मप्रवचनीयः, तेन द्वितीया। अनुमृग्यानां दात्र इति त्वर्थकथनं "दाशुष" इतिपदेन सूचितमर्थमाहुर्वैदिकेत्यादि।

१, प्रकृतिरूपमिति क. ख. घ. ङ. २, प्रविश्य लोडनेनेति ख. ३. वाक्याक्लेशेनेति ख. युक्त इति क. ग. घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वेवं सति साधारणानामेवार्थे भववदवतारो न तु ज्ञानिनां तस्योपयोग इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः विचार्यं वेति । इदानीमिति पूर्णज्ञानोत्तरम् । स्वात्मद इति हंसरूपेण स्वात्मप्रकाशक इत्यर्थः । तदुपपाद्याहुः न हीत्यादि, प्रकारान्तरेणेति, अवतीर्य दानव्यतिरिक्तेन । नन्वेवं सति ज्ञानस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आहुः ज्ञानेनापीत्यादि । तथा च, भानान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यवस्थित-पदसूचितमर्थमाहुः पुनः पुनरिति, अन्यथा व्याख्याने व्यवेति व्यर्थं स्यादित्यर्थः । मानस इति, 'मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रमि'ति श्रुत्युक्तेः[1]............एवञ्च मूलेऽनुमृग्यपदे एकशेषमहिम्नार्थान्तरलाभान्न वृत्तिद्वयविरोध इति बोधितम् । ननु ज्ञाने जाते विचार्यत्वं न युज्यते इत्याकाङ्क्षायां प्रकारान्तरेणाहुः आत्मेत्यादि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नमो नम इत्यत्र इदानीमित्यादि । सन्देहपञ्चकनिवारणोत्तरं नमनपौनःपुन्यफलस्य वास्तविकफलस्य च सन्देहं निवारयन्नित्यर्थः । अत एवेति 'पुरुषः स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेतिवाक्येऽनन्यभक्तिलभ्यत्वकथनादेव । तदेवेति भक्तिमेव, सामान्ये नपुंसकम् । सर्वैरेव साधनैरिति, सर्वसाधनप्रयोजनं भगवत्साक्षात्कारस्तस्मिंश्च जाते इदमेव कर्त्तव्यमिति सर्वेषां तेषामेतावदेव प्रयोजनमित्यर्थः । ननु सामान्यतो नमनापेक्षयात्र नमने को विशेष इत्यपेक्षायामाहुः किञ्चेत्यादि । इदं नमनं न वन्दनमात्रमिति ज्ञापनायाहुः किञ्च सात्त्वतेत्यादि अस्याधीन इति जीवानधीनः । ननु भगवतो व्यापकत्वात् कथं दूरकाष्ठत्वमित्याशङ्कायां तत्स्वरूपमाहुः प्राप्तीत्यादि । अत इति । विशेषणद्वयोक्त्या एतावतेति पदं इतिसूचितमित्यनेनान्वेति । एतावतेति, उत्तरार्द्धेन । अत इति, गृहसेवकत्वाभावात् । अनयेति, नहि कश्चित्कञ्चित्स्नेहव्यतिरेकेण गृह आनयतीति गृहानयनरूपयेत्यर्थः । अत इति तादृशप्रेम्णा केवलं भगवदेकतन्त्रत्वात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यत्कीर्तनमित्यत्र । ननु भक्तिमध्ये ईक्षणस्य भक्तिमध्ये गणनाभावेन तत्राप्रवेशात्कथं तस्याः षड्विधत्वमित्यत आहुः ईक्षणमित्यादि । तथा च, पादसेवनसाध्यताघटितस्यैव तस्यात्र विवक्षितत्वात्तेन धर्मेण षड्विधत्वोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वत्र बाह्यभक्तिरेव चेद्विवक्षिता स्यात्तदा श्रवणादिक्रमं न जह्यादतो नायमाशय इत्यत अत्रेत्यादि । अत्रेति संसारिकृतेषु । तथा च, प्रयोजनभेदात्क्रम-भेद इति न दोष इत्यर्थः । तर्हि कीर्तनादिक्रमे को हेतुरित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति पदार्थभेदे विवक्षिते । स्वस्येति । कीर्त्त-यितुः । नन्वसति क्रमे विवक्षिते क्षणमेवात्रोच्यत इत्यत्र किङ्गमकमित्यपेक्षायामीक्षणान्तरे बाधकमनुवदन्तः प्रकृतं साधयन्ति एवमित्यादि । निवृत्तिरित्यन्तम् । अन्तर्भावनयेति सानुभावाधिष्ठानस्यान्तर्भावनया किन्तदित्याकाङ्क्षायामाहुः यदित्यादि । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयकारण्येस्ति, 'यदन्नमद्म्यनृतेनदेवादास्यन्नदास्यन्नुत वा करिष्यन् । यद्देवानां चक्षुष्यागोस्ति यदेव किञ्चित् प्रतिजग्राहमग्निर्मातस्मादनृणं कृणोतु' यद्दन्नमसि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामधिं यद्देवानामि'त्यादि । 'यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन, सर्वस्मात्तस्मान्मेलितमोग्धितऽँ हित्वेथ, यथातथमि'ति । प्रतिपत्तिरूपमिति अवान्तरविनियोगरूपम् । तत्वेनेति । सत्काररूपार्हणत्वेन । अत्राग्रहेणैवं भक्तीनां भेदनिरूपणे मूलस्थं लोकपदं फलकथनञ्च बीजत्वेन बोध्यम् । एवमेतत्फलकथ-नेन यत् सिद्धं तदाहुः अत इत्यादि । मूले यच्छब्दावृत्त्या भगवत्सम्बन्धेनैव तेषां फलजनकत्वबोधनात्सर्वत्र भगवत्कीर्तिरेव तथात्वं पर्यवस्यतीति सा तथेति सिद्धमित्यर्थः । ननु तर्हि प्रायश्चित्तवद्भद्रत्वमस्तु कथं सुभद्रत्वमित्यत आहुः भद्रेत्यादि । 'कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते' (६-१-११) इतिवाक्यात्प्रायश्चितानां बुद्धिस्थवासनात्मकपापनाशकत्वाभावेन । अस्यास्तु भद्रे वासनात्मक-तन्नाशकत्वेनाभद्रे चोभयविधतन्नाशकत्वेन समीचीनासमीचीनयोस्तुल्यत्वादियमभद्रस्यात्यन्तनाशिकातस्तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विचक्षणा इत्यत्र षड्विधपापेति । स्वसमानाधिकरणस्वव्यधिकरणाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभगवदपराधजनकभगवन्माहात्म्य-ज्ञानप्रतिबन्धकमायातत्कार्यान्तरभेदेन षड्विधे पाप इत्यर्थः । उपसादनस्य निकटगतौ ज्ञापने च छान्दोग्यादिषु प्रसिद्धत्वात्, 'षद्लृ' धातोः विशरणगत्यवसादने रूढत्वादत्र मूले चरणोपसादनस्य को वार्थो विवक्षितः ? इत्यपेक्षायां प्रकारविशेषेण सर्वेप्य-पेक्षिता इति बोधयन्तो व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । अवसन्ना भवन्तीति । वैचक्षण्येन चरणनिकटगताः प्रथमं पूर्वावस्थानु-सन्धानेन क्लिष्टा भवन्ति, तस्यैव फलं न तत इत्यादि । तदेति, अनुपयोगदशायाम् । शैथिल्यमिति, विशरणरूपम् । उभयतः सङ्गव्युदास इति, बहिष्ठोन्तरतश्च सङ्गविशरणम् । उपसन्ना इति, निकटे प्राप्ताः । अत इति उक्तप्रकारेण गतिसामर्थ्यलाभात् । समासद्वयस्य तात्पर्यमाहुः अक्षरस्येत्यादि । एतेन 'ब्रह्मैव गतिर्ब्रह्मगतिरि'ति समासे गतिपदवैयर्थ्यं बोधितम् । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । नन्वक्षरस्य व्यापकत्वेन गत्यसम्भवात्तेन सह गतिरनुपपन्ना इत्याशङ्कायां तद्गतेः स्वरूपं वदन्तस्तस्य गतिमुपपादयन्ति तस्य हीत्यारभ्य क्रियास्वरूपमित्यन्तेन । गतेर्ज्ञानरूपत्वे गमकमाहुः अत एवेति । अक्षरगतेर्ज्ञानरूपत्वादेव ज्ञानस्य क्रियात्वं गतिकर्मकधात्वर्थत्वं चोपपद्यते । अन्यथा ज्ञानस्य क्रियारूपत्वाभावात्तदर्थकानां जानात्यादीनां धातुत्वमेव न स्यात्, क्रियावाचित्व एव तत्सञ्ज्ञाविधानात् । 'ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्था' इति च । तथा च, व्याकरणस्मृतिरेव तत्र गमिकेत्यर्थः । ननु क्रियाया यत्नोत्तरभावित्वात्तत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य कथं क्रियात्वं व्याकरणस्मृतेस्तु पारिभाषिकत्वाङ्गीकारेप्युपपत्तेरित्यत आहुः ज्ञानस्य चेत्यादि । तथा च, पारिभाषिकत्वस्यागतिकगतित्वाद्भगवति ज्ञानप्रयत्नादीनां नित्यत्वेन तत्पूर्वोत्तरभावस्य लौकिकत्वेन च तत्रादूषणत्वान्न ज्ञानस्य क्रियात्वाङ्गीकारे कोपि दोष इत्यर्थः । अत्र 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतिरपि अनुग्राहिका ज्ञेया । नन्वेव-

1. अन्यसंवादप्रतिफलकेपि नास्ति इयं पङ्क्तिः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माग्रहे किम्बीजमत आहुः भगवत इत्यादि । तथा चासम्भवोऽप्रसिधिश्च बीजमित्यर्थः । ननु 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेरस्त्येव प्रसिद्धिरिति चेत्तत्राहुः यागानां त्वित्यादि । तथा च, सापि प्रसिद्धिराविर्भावोत्तरकाल एव, नत्वनाविर्भाव इति मोक्षाधिकरणे सा न वक्तुं शक्येत्यर्थः । ननु 'तदेजतीत्यादिषु तादृशेप्यस्ति प्रसिद्धिरित्यत आहुः तदित्यादि । तथाचेदमपि रूपान्तरप्रतिपादकत्वात्तत्तुल्यमेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि तस्मादिति । उक्तश्रुत्यादीनामेव चारितार्थ्यात् । ननु तथापि विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगानां क्रियागमकानामभावात्कथं तथात्वावगतिरित्यत आहुः अत इत्यादि, अत इति । अव्यक्ते सच्चिदानन्दातिरिक्ताभावाद्यथा विषयाद्विषयान्तरं गृह्णन्मनः मनो गच्छतीति प्रतीतिमुत्पादयति, न तु हृदयं विहाय गच्छति, हृदय एव तथाभावात् । गमनेऽमनस्कत्वापत्तेश्च । तथा ज्ञानमिव प्रकाशस्वभावमव्यक्ते ब्रह्मणि तद्रूपेण वर्तमानान् विषयान् प्रकाशकत्वेन क्रमाद्व्यञ्जयद् गच्छतीव प्रतिभाति, तेनालोचनात्मकं ज्ञानमेव भगवतः क्रियारूपमित्यर्थः । तथा च, यथाविर्भावदशायां 'प्राणन्नेव प्राणो भवती' त्यादिश्रुत्या तत्तत्कार्यकर्तृत्वात्प्राणादिरूपत्वं ब्रह्मणस्तथाविर्भावपूर्वदशायां ज्ञानात्मकस्य तस्यैव क्रियाकार्यकर्तृत्वात्क्रियारूपत्वमिति भावः । ननु भवत्वेवं ज्ञानरूपस्यैव क्रियात्वं, तथापि प्राप्तिः कथं, नहि तदालोचनं जीवः प्राप्नोति, अभिध्यावृत्वस्य भगवदसाधारणत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः तस्मादित्यादि । भगवतो ज्ञानस्यैव गतिरूपत्वाद् भगवतो ज्ञानं यथा भगवद्रूपेण भगवति वर्तमानसर्ववस्तुप्रकाशकत्वेन धर्मेण गतिरूपम्, तथा सृष्टीच्छावशगो मुख्यजीवोऽपि सृज्यमानसर्ववस्तुप्रकाशकत्वाद्गतिरूपः । गतिं चैतन्यरूपं सृष्टीच्छावशगं मुख्यजीवं विन्दन्ति, सूत्रोक्तरीत्या तदात्मका भवन्ति । तथा च, तदात्मकत्वमेव प्राप्तिरित्यर्थः । एतस्य श्लोकस्यायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च, मध्यमकक्षात्वादेव "नमो नमस्तेऽस्त्वि"ति श्लोके उत्तमकक्षारूपा भक्तिः दास्येन भगवद्रसं मुख्यं प्रापयति । 'यत्कीर्तनमि'ति श्लोके हीनकक्षारूपा पापनाशं करोति । अत्र श्लोके मध्यमकक्षारूपा ब्रह्मरूपतां सम्पादयति इति फलभेदविवेकः । फलभेद इति स एव गमकः इत्यर्थः । नन्वेवं सति ज्ञानमार्गात् को विशेषः इत्याकाङ्क्षायामाहुः गतक्लमा इत्यादि, वैलक्षण्यमित्यन्तम् । अत एवेति, अस्मादेव विशेषात् । उभयत्रेति, पूर्वश्लोकेऽत्र च ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु तर्ह्यनुपकारित्वादलक्ष्यवर्त्मत्वाच्चानुपास्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य तस्य विचित्रफलदातृत्वमनुसरन् प्रणमति—भूयः पुनश्च नम इति । स एव सर्वफलदातृत्वात् सर्वथोपास्य इति भूयःपुनश्शब्दाभ्यां सूचयति । सतां धर्मवर्त्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखनिहन्त्रे । जन्ममरणादिलक्षणसंसारस्य विद्यमानत्वात् कथं सर्वथा दुःखनिवृत्तिरित्यपेक्षायामाह—सतामसम्भवाय जन्मादिनिवृत्तिहेतवे इत्यर्थः । यद्वा न केवलं सतामेव दुःखनिहन्ता किन्त्वसतां धर्मशीलानामपि दैत्यादीनां वधेन संसारदुःखनिवर्तकः स एव अन्यथा तेषां कथमप्युद्धारो न स्यादित्याह—असतामसम्भवायेति । सर्वोद्धारे हेतुत्वं तस्यैवेति कथमित्यपेक्षायामाह—अखिलं समग्रं विशुद्धं सत्त्वं मूर्तिर्यस्य तस्मा इति । यद्वा असतामधर्मशीलानामसम्भवाय अनुद्भवहेतवे दुःखप्रदायेत्यर्थः । तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याह—अखिलसत्त्वमूर्तये इति, अखिलानि सत्त्वानि सर्वे प्राणिनो मूर्तिर्यस्य तस्मा इति । तस्य सर्वात्मकत्वेन द्वितीयस्याभावान्नोक्तदोषाविति भावः । क्षीरनीरविवेचका हंसाः प्रसिद्धाः तत्रापि सत्यानृतात्मानात्मविवेकस्य दुष्करत्वात् तत्कर्तारो ज्ञानयुक्ता भगवद्भक्ताः परमहंसास्तत्सम्बन्धिन्याश्रमे संन्यासाश्रमे व्यवस्थितानां पुंसां यदनुमृग्यमन्वेषणीयं स्वरूपं तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥ ❁ ❁ एवं विचित्रफलदातृत्वमुक्त्वा भक्तानां सुलभत्वमभक्तानां दुर्लभत्वं च प्रदर्शयन् प्रार्थयते—नमो नमस्तेऽस्त्विति । सात्त्वतां स्वभक्तानां यादवानां ऋषभाय भक्तवात्सल्यतया श्रेष्ठत्वेनावतीर्णाय श्रीकृष्णाय ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु त्वत्प्रसादेनैव निरन्तरं नमनं भवतु । नमस्कारेऽपि मम सामर्थ्यं त्वत्प्रसादं विना नास्तीति स्वदैन्यं दर्शयन्नन्यैरप्येवमेव विभावनीयमित्यन्यान् भक्तान् शिक्षयति—मुहुः पुनः पुनर्निरन्तरं कुयोगिनां भगवद्भक्तिराहित्येन विषयाविष्टचित्तानां तु विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य तस्मै दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः । कदाचित् कुयोग्यपि पुनर्भक्तः स्यात्तर्हि तस्यापि सुलभ एवेति मुहुःपदेन सूचितम् । ननु यदि यादवेष्ववतीर्णः कृष्ण एव साक्षाद्भगवांस्तदा बहुभिर्दृष्टः श्रुतः कीर्तितश्च कथं तस्य दुर्ज्ञेयत्वं ? सत्यं, सामान्यतो दर्शनादिविषयत्वेऽपि याथार्थ्यज्ञानाभावाद्दुर्ज्ञेयत्वं सिद्धमेवेत्याशयेनाह—निरस्तेति । निरस्तं साम्यमतिशय आधिक्यं च यस्मात् यदपेक्षयाऽन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा तेजसा ऐश्वर्येण स्वधामनि निजस्वरूपे ब्रह्मणि रंस्यते रममाणाय नमः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ तर्हि किं तद्दर्शनादेर्निष्फलत्वमेव तथा सति तदवतारस्यैव वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानाभावेऽपि साक्षात्तत्प्रतिमादेर्वा दर्शनादेः फलमनुसरन्नमस्यति—यदिति । यस्य कीर्तनादिकं लोकस्य कीर्तनादिकर्त्तुः पुरुषस्य कल्मषं पापं सद्यो विधुनोति विनाशयति तस्मै नमो नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुं सूचयति—सुभद्रं मङ्गलरूपं श्रवो यशो यस्य तस्मा इति । कीर्त्तनस्मरणश्रवणानि लीलाविशिष्टस्येति ज्ञेयम् । ईक्षणं दर्शनम् । अर्हणं पूजनम् ॥ १५ ॥ ❁ ❁ तर्हि तज्ज्ञानं तत्प्राप्तिश्च कथं स्यादित्यपेक्षां पूरयन् प्रणमति—विचक्षणा इति । वैदिकतान्त्रिकपक्षादिकर्मभिः पूर्वोक्तभगवत्कीर्तनादिभिश्च प्रतिबन्धकस्य निरासान्निपुण-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बुद्धयो यस्य चरणोपसादनाच्चरणशरणगमनात् उभयत्र इहामुत्र च अन्तरात्मनोऽन्तःकरणसङ्गं भोगाभिलाषं व्युदस्य त्यक्त्वा अत एव कारणाभावात् गतक्लमाः निवृत्तसांसारिकतापाः सन्तः ब्रह्मगतिं भगवन्तं विन्दन्ति प्राप्नुवन्ति तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः । वीप्सा सर्वत्रादरार्था । हिशब्दः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।। ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्यादावयमर्थः प्रसिद्ध इति सूचनार्थः ।। १६ ।।

हिन्दी अनुवाद

हम पुनः वार-वार उनके चरणोंमें नमस्कार करते हैं, जो सत्पुरुषोंका दुःख मिटाकर उन्हें अपने प्रेमका दान करते हैं, दुष्टोंकी सांसारिक बढ़ती रोककर उन्हें मुक्ति देते हैं तथा जो लोग परमहंस-आश्रममें स्थित हैं, उन्हें उनकी भी अभीष्ट वस्तुका दान करते हैं। क्योंकि चर-अचर समस्त प्राणी उन्हींकी मूर्ति हैं इसलिये किसीसे भी उनका पक्षपात नहीं है ।। १३ ।। ❀ ❀ जो बड़े ही भक्तवत्सल हैं और हठपूर्वक भक्तिहीन साधन करनेवाले लोग जिनकी छाया भी नहीं छू सकते; जिनके समान भी किसीका ऐश्वर्य नहीं है, फिर उससे अधिक तो हो ही कैसे सकता है तथा ऐसे ऐश्वर्यसे युक्त होकर जो निरन्तर ब्रह्मस्वरूप अपने धाममें विहार करते रहते हैं, उन भगवान् श्रीकृष्णको मैं वार-वार नमस्कार करता हूँ ।। १४ ।। ❀ ❀ जिनका कीर्तन, स्मरण, दर्शन, वन्दन, श्रवण और पूजन जीवोंके पापोंको तत्काल नष्ट कर देता है, उन पुण्यकीर्ति भगवान् श्रीकृष्णको वार-वार नमस्कार है ।। १५ ।। ❀ ❀ विवेकी पुरुष जिनके चरणकमलोंकी शरण लेकर अपने हृदयसे इस लोक और परलोककी आसक्ति निकाल डालते हैं और विना किसी परिश्रमके ही ब्रह्मपदको प्राप्त कर लेते हैं, उन मङ्गलमय कीर्तिवाले भगवान् श्रीकृष्णको अनेक वार नमस्कार है ।। १६ ।।

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ।। १७ ।।
किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः ।
येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ।। १८ ।।
स एष आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ।। १९ ।।
श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ।। २० ।।

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

भक्तिशून्यानां सर्वसाधनवैफल्यं दर्शयन्नमति । तपस्विन इति । मनस्विनो योगिनः । सुमंगलाः सदाचाराः यस्मिंस्तपआद्यर्पणं विना सुभद्रश्रवस इत्यस्यावृत्तिर्यशः श्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ।। १७ ।। ❀ ❀ भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं दर्शयन्नाह । किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्मतः पापरूपास्ते यदुपाश्रया भागवतास्तदाश्रयाः संतः शुद्ध्यंति । असंभावनाशंकां परिहरति । प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेति ।। १८ ।। ❀ ❀ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते । स एष आत्मवतां धीराणामात्मा आत्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वं विवक्षितम् । गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्रयेण वीक्षणीयं लिंगं मूर्तिर्यस्य सः प्रसीदतु ।। १९ ।। ❀ ❀ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह । श्रिय इति । गतिश्च सर्वापत्सु रक्षकः ।। २० ।।

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

किं बहुना भक्तिं विना महात्मनोपि विफलसाधना विगीता एव भवंतीत्याह । तपस्विनो ज्ञानिनः दानपराः कर्मिणः यशस्विनः कर्मविशेषा अश्वमेधादिकर्त्तारः मंत्रविदः आगमीयाः ।। १७ ।। ❀ ❀ शुध्यंति निष्पापा भवंति न तु वस्तुतस्तज्जातित्यागो भवति यत्तु वैष्णवे जातिबुद्धिरिति विष्णुधर्मोक्तिः सा हि तस्यादरा[1]धिक्यमतिरस्कार्यत्वं वक्ति अन्यथा नारदविदुरादौ विप्र-

1. प्रा० पा०—व्यतर्क्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्षत्तरित्यादिसंबुद्धिश्रवणाद्व्यासमैत्रेयादीनामपि पातकित्वं स्यादिति । किरातायुत्पत्तिस्तु मन्वादिभ्योऽवसेया विस्तरभियात्र नोक्ता । यद्वा किरातादयो विजयध्वजेनोक्ता ग्राह्याः शवरात्पराशव्यां जाताः किराताः आंध्रकाः । वैदेहात्पुक्कसीजाताः हूणाः । वैश्याद्‌ब्राह्मणीजातो वैदेहस्तत्पुत्राश्चान्ध्राः । अज्ञातविप्रादिभवा मधुपायिनः । ततः किरातीजाताः पुलिंदाः । निषादाच्छूद्राजातः पुल्कसः । ब्राह्मणाद्वैश्याजातोंवष्ठः । ब्राह्मणादंबष्ठ्यां जाता आभीराः । कंका अपि नीचजातय एव यवनान्नृपाद्वैश्यां जाता यवनाः श्मश्रुलाः । एवं खसादयः । आदिना कुरुविंदडोंबादयः । इति तीर्थः । असंभावना शंका कथं ते शुध्यंति विना तपश्चर्यादिनेत्येवं रूपा शंका ताम् प्रभविष्णवे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । आत्मैव भगवान्हरिर्न तु भिन्न इत्येवमुपास्य इति भावः । निष्कपटैर्मोक्षपर्यंतकामनाशून्यैः परमभक्तैः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवं निजोपास्यविशेषं रहस्यत्वेनाभिव्यज्य परमप्रेमावेशेनैव व्यंजयन्नाह । श्रियः सर्वसंपदाधिष्ठात्र्याः पतिः स्वामी । अतो यज्ञानां सर्वश्रेयःसाधनानां च पतिः फलदाताऽतः प्रजानां सर्वासामेव पतिरीश्वरः । यतो धियां पतिस्तासामंतर्यामी च ततस्ततश्च तासां ये लोकाभोग्यभुवनानि तेषामपि पतिर्भोक्ता च य एव च धरापतिः कृपयावतीर्य धरापतित्वं लीलां च व्यजितवानित्यर्थः । कोसावित्यपेक्षायामाह । पतिः पालको गतिर्नित्याश्रयश्च तत्र प्रमाणमाह । सतां तदनुभविनां पतिराश्रय इति । वस्तुतस्तु लोकपतिरित्युक्तेरेव सर्वपतित्वमायाति सर्वस्य श्र्यादेर्लोकांतःपातित्वात्तदपि पार्थक्येन पतित्ववर्णनं प्रेमावेशादेव हेत्वंतरानुपलब्धेरिति ध्येयम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

किरातेति । शवरात् पर्णशवरीजाताः किरावाः आटविकाः । वैदेहकात् पुल्कसीजाताः हूणाः वैश्यात् ब्राह्मणीजातो वैदेहकः । वैदेहकपुत्रा आन्ध्राः पुतिस्वाः अज्ञातविप्रादिभापाः मधुपायिनः । निष्ठयात् किरातीजाताः पुलिन्दाः व्यभिचाराज्ञातश्चेरस्तस्माज्जाता वा । शूद्रात् ब्राह्मणीजातश्चाण्डालस्तस्माज्जाताः पुल्कसाः । ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽम्बष्ठः ब्राह्मणात् तस्यामम्बष्ठस्य कन्यायां जाता आभीराः । कङ्काः कर्परा: । नृपाद् वैश्यायां जाता यवनाः श्मश्रुलाः । शंकास्तुरुष्कविशेषाः । ढोम्बुकुरुविन्दपूतिस्वपूर्वा आदिशब्दगृहीताः । तथा चानुक्तैः सह चतुःषष्टिजातयः । तथा चोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रा वर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्य च त्रयः पुत्रास्तेष्वेव प्रतिलोमजाः ॥
त्रयस्त्रय क्षत्रविशो प्रतिलोमानुलोमजाः । एते द्वादश वर्णानां पुत्रा एकैकशस्तु ते ॥
चातुर्वर्ण्ये प्रसूयन्ते चतुरश्चतुरः सुतान् । ते चत्वारिंशदष्टौ च पूर्वैर्द्वादशभिः सह ॥
ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्च चतुःषष्टिह जातयः । ते सर्वे दस्यवो दोषैश्चौर्याद्यैः सद्‌वहिष्कृताः ॥

इति जातिविवेकाभिधाने । इति विजयध्वजः ॥ १८-२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भक्तिशून्यानां सर्वाण्यपि साधनानि निष्फलानीत्याह-तपस्विन इति । तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः मनस्विनः मनआदीन्द्रियनिग्रहपराः मंत्रविदः मंत्रजापपराः सुमंगलाः सदाचारपराः एते सर्वे तपआदिर्यदर्पणं यस्मिन् भगवति समर्पणं यदुपासनांगत्वेनानुष्ठानं विनेति यावत् क्षेमं ततत्तप आदेः परमं फलं न विंदंति न लभन्ते यद्यपि यत्किंचिद् दुरतिनिवृत्त्यादिरूपं फलमाप्नुवंति तथापि नाक्षय्यं फलमाप्नुवन्ति भक्तियोगांगत्वेन तप आदिकुर्वाणास्तु निरतिशयं फलं प्राप्नुवंतीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किं वक्तव्यं भागवता आत्मानं विशोध्य ब्रह्म प्राप्नुवंतीति भागवताश्रिता हीनजातीया अपि प्राप्नुवंतीत्याह किरातेति । किरातादयो हीनजातयः अन्ये च ये पापाः पापजातयः यदुपाश्रयाश्रयाः यं परमपुरुषमुपाश्रिता यदुपाश्रया भागवतास्तदाश्रया भागवताश्रिताः शुद्ध्यंति असंभावनाशंकां परिहरति प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय पूर्वोक्ततप आदीनां फलप्रदायेत्यर्थः । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति भगवद्वचनात्सर्वकर्मफलप्रदत्वेन सर्वसाधनानां तत्समर्पणमेव युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति स इति । स प्रसिद्ध एषः आत्मा परमात्मा आत्मवतां केवलयोगनिष्ठानामधीश्वरः योगफलप्रदः त्रयीमयः पूर्वभागोक्तकर्माराध्यस्तत्फलप्रद इत्यर्थः । धर्ममयः स्मार्तदानादिधर्माराध्यः तत्फलद इत्यर्थः । तपोमय उपनिषद्भागोक्तोपासनात्मकज्ञानमयः तद्‌ज्ञानप्राचुर्यवेद्यस्तत्फलद इत्यर्थः । तत्तद्देवतानां तत्तत्फलदातृत्वश्रवणात्कथं तस्यैव सर्वकर्माराध्यत्वमित्यत आह गतव्यलीकैर्गतदोषैरजशंकरादिभिर्वह्मरुद्रादिभिर्वितर्क्यलिंगः निश्चेतुमशक्यं लिंगं लक्षणं चिह्नं यस्य सः । ब्रह्मादयोऽपि यदिदं लक्षणं वितर्कयंति तथाभूतः तेषामप्यंतरात्मत्वेन उपास्य एव तत् तद्ब्रह्मादिरूपेण फल इति हृदयं एवंविधभगवत्प्रसादं स्वस्य प्रार्थयति भगवानिति अनेन देवताविशेषश्च विवक्षितः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्वपालकत्वं प्रभोः स्मरन्नाह श्रिय इति । श्रियः लक्ष्म्याः पतिर्भर्तेत्यर्थः । यज्ञपतिः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वैदिककर्ममर्यादापालकः प्रजापतिराब्रह्मस्तंबपर्यंतप्रजापालकः । धियां ध्यानानां उपासनानां पतिस्तन्मर्यादापालकः यज्ञपतिर्धियां पतिरिति भागद्वयाभिप्रायेणोक्तम् । लोकपतिः समस्तभुवनानां तदंतर्गतानां च पालकाभिप्रायेण लोकपतिः प्रजापतिरिति चोक्तम् । धरापतिः भूर्लोकपालकः धरायाः लोकांतर्गतत्वेऽप्यधर्मबाहुल्यात्पृथगुक्तिः रामकृष्णादिरूपेण भूर्लोकेऽवतीर्य दुष्कृतविनाशं कुर्वन्विशेषेण मर्यादापालक इत्यर्थः । अवतारप्रयोजनमाह पतिरिति । अंधकादयो यादवप्रभेदाः तेषामक्रूरोद्धवादीनां पतिर्गतिश्च पालकः प्राप्यश्च पतिर्गतिश्चेत्युभयोपादानेन साधुपरित्राणमेवावतारकृत्यं दुष्कृतविनाशनं त्वानुषंगिकमिति व्यंजितं न केवलं स्वकुलीनानामेव सतां पतिः किं त्वन्येषामपि सतामित्याह सतां पतिः । गतिश्चेत्यनुषज्जते एवंविधो भगवान्मे मह्यं प्रसीदतु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सज्जनसेवाया अप्येतादृशमाहात्म्यं किमुत भगवत्सेवाया इति भावेन तन्महिमा । विशिष्टं नमति किरातेति । किरातादयो येऽन्ये पापास्ते सर्वे यदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यन्तीत्यन्वयः । यस्मादन्य आश्रयो नास्ति येषां ते यदपाश्रया विप्रादयस्तेषामाश्रयात्सेवालक्षणात् शुध्यंति विपापा भवंतीत्यर्थः । शबरात्पर्णशबरीजाताः किराताः । आटविकाः वैदेहात्पुल्कसीजाता हूणाः । वैश्याद् ब्राह्मणीजातो वैदेहकः वैदेहकपुत्रा आंध्रा पुतिं वा अज्ञातविप्रादिभाषा मधुपाथिनः । निष्ठ्यात्किरातीजाताः पुलिंदाः व्यभिचाराज्जातश्चौरस्तस्माज्जाता वा । शूद्राद् ब्राह्मणीजातश्चांडालस्तस्माज्जाताः पुल्कसाः ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽम्बष्ठः ब्राह्मणात्तस्यां बष्ठस्य कन्यायां जाता आभीराः कंकाः कर्पराः नृपाद्वैश्यायां जाता यवनाः श्मश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः ढोम्बुकुरुविदपूर्तिवपूर्वा आदिशब्दगृहीताः तथा चानुक्तैः सह चतुःषष्टिजातयस्तथा चोक्तम् ।

ब्राह्मणस्य त्रय पुत्रा वर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्य च त्रयः पुत्रास्तेष्वेवप्रतिलोमजाः ॥
त्रयस्त्रयः क्षत्रविशोः प्रतिलोमानुलोमजाः । एते द्वादशवर्णानां पुत्रा एकैकशस्तु ते ॥
चातुवर्ण्यं प्रसूयंते चतुरश्चतुरः सुतान् । ते चत्वारिंशदष्टौ च पूर्वैर्द्वादशभिः सह ॥
ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्च चतुःषष्टिर्हि जातयः । ते सर्वे दस्यवो दोषैश्चौर्याद्यैः सद्बहिष्कृताः ॥

इति जातिविवेकाभिधाने अन्ये पापा ब्रह्महत्यादिकर्तार तस्मै प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय नम इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ य एवंविधमहिमत्वेन प्रसिद्धः स एष आत्मा परमात्मा भगवान्प्रसीदतामित्यन्वयः किंविशिष्टः । आत्मवतां भक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्वानां मुक्तानां प्रशंसायां मतुबिति प्रशस्तमनसां ज्ञानिनां वाऽधीश्वरः वेदधर्मतपोनुसारिणां पुंसां वशगत्वात् । त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमय इत्यनेन भक्तवात्सल्यं दर्शितं तदुक्तं वेदानुसारिवशगः स्वेच्छयेति । तत्र प्रमाणमाह गतेति । व्यलीकं त्वप्रियेऽनृत इत्यभिधानाद् गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्ब्रह्मशिवादिभिर्वितर्क्यं विशेषेणानुमेयं लिंगं जगज्जन्मादिलक्षणं यस्य स तथोक्तः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ चित्तीकृततत्तदभीष्टसिद्धये तत्तद्गुणविशिष्टस्य हरेः प्रसादं प्रार्थयते श्रियः पतिरिति । श्रीधरयोः पतित्वकथनेन सर्वाधिपत्यं सिद्धेऽपि तदवांतरदेवतानामाधिपत्यं निवारयति वेदादिवाङ्मात्राभिमानित्वेन श्रीप्रसादोऽपि प्रार्थनीय इत्यभिप्रायेण श्रियः पतिरितीतरविशेषणान्येवमनुसंधेयानीति बहुजनाश्रयत्वेन क्षमागुणनिधित्वेन स्थिरायाः धरायाः पतिः । मन आदींन्द्रियव्यापारसाध्यस्य देहांतरभोग्यफलस्य यज्ञकर्मणः फलदातृत्वेन तत्फलपालकः फलपालने किमर्थमित्यत आह प्रजापतिरिति । कर्मण्यधिकृतस्य जनस्य जीवनहेतुत्वेन पतिः प्रजा तु जनपुत्रयोरिति प्रजापतिशब्दवाच्यत्वं मुख्यमस्येति वा प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वेन संभवात्तदर्थं धियां पतिरिति लोकपतिरित्यनेन पुरंदरादीनां तत्पतित्वं निवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादीना भक्तवात्सल्यातिशयत्वं दर्शयति निरपेक्षत्वेन सतां स्वामित्वापेक्षा नास्तीति शंकां निवारयति सतां पतिः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

भक्ताश्रितानां पापजीवानामपि परमशुद्धौ हेतुत्वं दर्शयन्नाह किरातेति । अत्र यदपाश्रयाश्रयत्वं व्यवहारेच्छयैव । परमार्थेच्छुत्वे तु पूर्वेषामपि भगवदपाश्रयाणां तत्पूर्व्वं भक्तान्तराश्रयत्वं विद्यत एवेति न विशेषः स्यात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रत्यक्षवत् स्फुरणात् स एष इत्युक्तम् । त्रयीमयः कर्म्मकाण्डोपास्यः । धर्म्ममयः मन्वादिधर्म्मशास्त्रोपास्यः । तपोमयः उपासनाकाण्डोपास्यः । गतव्यलीकैः प्रोज्झितकैतवैः मोक्षपर्यन्तकामनाशून्यैः परमभक्तैः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवं निजोपास्यविशेषं रहस्यत्वेनाभिव्यज्य परमप्रेमावेशेनैव प्रकटं व्यञ्जयन्नाह । श्रियः सर्व्वसम्पदधिष्ठात्र्याः पतिः स्वामी । अतः यज्ञानां सर्व्वश्रेयःसाधनानां च पतिः फलदाता । अतः प्रजानां सर्व्वासामेव पतिरीश्वरः । यतो धियां पतिः तासामन्तर्यामी च ततस्तत्र तासां ये लोका भोग्यभुवनानि तेषामपि पतिर्भोक्ता । य एव च धरापतिः कृपयाऽवतीर्य्य धरापतित्वलीलाञ्च व्यञ्जितवानित्यर्थः । कोऽसौ इत्यपेक्षायामाह पतिरिति । पतिः पालकः गतिः नित्याश्रयश्च । तत्र प्रमाणमाह । सतां तदनुभविनां पति आश्रय इति ॥ २० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किं बहुना भक्तिं विना महात्मानोऽपि विफलसाधना विगीता एव भवन्तीत्याह । तपस्विनः ज्ञानिनः । दानपराः कर्म्मिणः । यशस्विनः कर्म्मिविशेषाः अश्वमेधादिकर्त्तारः । मनस्विनः योगिनः । मन्त्रविदः आगमीयाः । सुमङ्गलाः सदाचाराः । सुभद्रश्रवसे इति । अस्यावृत्तिर्येशः श्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भक्तिगन्धेनापि केवलेन युक्ताश्चेत् पापात्मानो विगीता अपि कृतार्था भवन्तीत्याह । किरातादयो ये जातित एव पापाः अन्ये च ये कर्म्मत एव पापाः ते च शुध्यन्ति । यदपाश्रया वैष्णवा एव गुरुत्वेनाश्रयाः येषां ते तथाभूताः सन्तः इति । सद्गुरुचरणाश्रयमात्रेणैव जातिकर्मभ्यां सकाशात् पापिनः शुध्यन्तीति प्रारब्धा प्रारब्धपापनाशकत्वं भक्तेर्व्यञ्जितम् । तथाहि किरातादीनामशुद्धौ दुर्जातिरेव कारणम् । दुर्जात्यारम्भकं यत् पापं तत्प्रारब्धमेव । शुध्यन्तीति शुद्धथन्यथानुपपत्त्या दुर्जातित्वस्य नाशान्यथाऽनुपपत्त्या च प्रारब्धपापनाशोऽवगम्यत एव । तथापि ते तज्जातित्वेन यदाख्यायन्ते तत् व्यवहारत एव, न तु तद् परमार्थत इति ज्ञेयम् । अर्च्चर्ये विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जातिबुद्धिः इति तेषु जातिबुद्धेर्निषेधात् । तथाऽत्र तादृशदुर्जातयोऽपि भक्तिमुपदेष्टव्या इति विधिश्च प्राप्तः । वक्ष्यते चैकादशे— स्त्रियः शूद्रादयश्चापि तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् । इत्यत्रादिपदेन दुर्जातय एव लभ्यन्ते । अत्रासम्भावनादिसर्व्वाक्षेपपरिहारार्थमाह प्रभविष्णवे इति । एषाप्येका भगवतः प्रभुता स्वाभाविकी नात्र युक्तिर्योजनीयेति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं श्लोकद्वयेन व्यतिरेकान्वयाभ्यां भक्तिमतामेव सर्व्वोत्कर्षमभिव्यज्य परेषामप्ययमेव प्रतिस्वार्थसिद्धये उपास्य इत्याह । स प्रसिद्धः एषः अधीश्वरः आत्मवतां ज्ञानिनां योगिनाञ्च आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणौपास्यत्वम् । न च कैरप्येष ज्ञातुं शक्य इत्याह । गतव्यलीकैः निष्कपटैः वितर्क्यमेव न तु निश्चयेन ज्ञातुं शक्यं लिङ्गं लक्षणमपि किमुत लिङ्गगम्यं स्वरूपं यस्य सः । सकपटानामात्मवादिनां का वार्तेति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्व्वपालकत्वमाह श्रिय इति । तत्रापि विशेषमाह पतिः गतिश्च प्राप्यश्च अप्रकटप्रकाशे सः यादवरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

तपःस्विनः कृच्छ्रादितपोनिष्ठाः दानपरयज्ञादिमिषेण सर्वस्वत्यागिनः यशस्विनः यशोऽर्थे शुभकारिणः मनस्विनः निर्जितकरणाः मंत्रविदः मंत्रार्थज्ञानपूर्वकतज्जपपराः सुमंगलाः सदाचारपराः । यदर्पणं विना क्षेमं तप आदेः फलं न विंदंति न प्राप्नुवंति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यस्योपाश्रयाः भागवतास्तदाश्रयाः सन्तः किरातादयो ये पापाः पापजातयः अन्ये च ये कर्मतः पापास्ते शुद्धयंति तस्मै प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स एष अधीश्वरः एष सर्वेश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः भगवान् प्रसीदताम् । कथंभूतः गतव्यलीकैर्गतदोषैः ब्रह्मशिवादिभिः वितर्क्यं उपासनार्थं लिंगं चिन्हं यस्य सः । एतदग्रे स्फुटीभविष्यति पुनः कथंभूतः त्रयीमयः तपोमयश्च केवलाश्रमधर्माराध्यः तत्तदाश्रमधर्मफलद इत्यर्थः । तत्र त्रयीमय इत्यनेन त्रयीप्रोक्ताग्निहोत्रादिगृहस्थधर्मेण धर्ममय इत्यनेन ब्रह्मचारिधर्मेण तपोमय इत्यनेनाश्रमद्वयधर्मस्य तपःप्रधानत्वात्तेन च आराध्यः तेषु ये ज्ञानभक्तिसम्पन्नास्तान् प्रति विशेषमाह-आत्मात्मवतामिति आत्मा । श्रीभगवानुपास्यतया विद्यते येषां तेषां महताम् आत्मा आश्रयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पतिः पालकः गतिः सर्वापत्सु रक्षकः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचता सुबोधिनीव्याख्या

एवं ज्ञानभक्तिमार्गौ सम्यगुपपाद्य कर्ममार्गेऽपि भजनावश्यकतां वदन् तेषां स्वरूपसन्देहं वारयति—**तपस्विन** इति । यशस्विनः कूपारामादिकर्त्तारः । मन्त्रविदो मन्त्रोपासकाः । याज्ञिका वा । सुमङ्गलाः सदाचाराः । एते हि कर्ममार्गे षड्विधा उक्ताः । तपो हि सन्तापात्मकम् । तत्तु पाकवत्साधनपर्यवसायि न सुखं प्रयच्छति । न हि देहेन्द्रियाणि क्लिष्टानि सुखं प्रयच्छन्ति । विहितत्वात्फलदानेऽपि दातुः सम्बन्धाभावात् । आज्ञामात्रेण तथाकरणेऽपि स्वात्मसमर्पकत्वेनैव तद्बोधनाभिप्रायात् । अदृष्टद्वारा फलजनने मानाभावात् । "कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममि"ति बाधश्रवणाच्च । "मत्त एव पृथग्विधा" इति हेतुव्यपदेशात्परम्पराकल्पनायां मानाभावाद्भगव[1]त्क्रीडौपयिकतां सम्पादयद्देहं भगवद्योग्यं करोति । यत्तु भगवान्सर्वात्मकः क्लेशं दृष्ट्वा फलं प्रयच्छति । अन्यक्लेशनिवृत्त्यर्थं वा । तत्र क्षेमात्मकम् । न हि भगवता दत्तं स्पर्धासूयादिसहितं भवितुमर्हति । एवं बहूनां भागिनां स्वयमन्येभ्यः प्रयच्छञ्छोषणेन वस्तुशोधनवदवशिष्टानि शोधयति । दत्तद्रव्यस्य तु [2]नानाविनियोगसम्भवान्न फलसाधकत्वं निश्चितम् । अतो [3]भगवत्कर्त्तव्ये तत्पोषणक्रियायाः पर्यवसानात्तदसमर्पणे स्वातन्त्र्ये चौर्यापत्तेः सुतरां न क्षेमप्राप्तिः । कूपारामादिष्वपि विश्रामजनकत्वेन भगवच्चिकीर्पितकरणाज्ञानवदेव तस्य निर्णयः । मनस्विनस्तु योगिन एव । ते कुयोगिविचारेणैव विचारिताः । सर्वेषामेव निरोधने[4] तत्तदधिष्ठातृदेवद्रोहो भवत्येव । भगवत्समर्पणे तु तद्वचनेन तदुक्तमेव कृतमिति न कोऽपि दोषः सम्भवति ।

---

१. क्रीडोपयिकतामिति ख. ङ. । २. नानाविधयोगेति क. घ. ङ. नानाविध्ययोगेति ख. । ३. भगवत्कर्त्तव्ये तत्पोषणेत्यादि क. ङ. । ४. भगवत्कर्तव्यतत्पोषणेत्यादि ख. भगवत्कर्तव्यतच्छोषणेत्यादि घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धर्ममार्गेऽपि "धर्मः क्षरति कीर्तनादि" त्यादिना नाशसम्भवात्समर्पणं युक्तम् । लोकेऽपि महाराजसमर्पणादौ भोगो वा कालनाशो वा सम्भवति । तत्र भगवदीयानां कालनाशाभावाद्भगवद्भोगे पुनस्तदीयत्वं वा प्रसादो वा भविष्यतीति पूर्ववदेव ज्ञानमार्गे भक्तिमार्गे वा प्रवेशो भविष्यतीति सुभद्रश्रवस इत्युक्तम् । मार्गत्रयस्था अपि भगवदीया इति भगवत्कीर्त्तिः । अन्येषां तु तत्र प्रवेशाभावादादरेण वीप्सया नमनम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्प्रवेशप्रकारमुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धरहितानामपि तत्प्रवेशने प्रकारमाह तृतीयगतिव्यावृत्त्यर्थम् । तद्वक्ष्यति भगवान् "उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य" [1]इति । तद्भगवदाश्रिता भगवदीयाश्रिता वा एकत्र । अन्ये द्वितीयकोटाविति निर्धारो भवति । तत आह—किरातेति । किरातादयस्तत्तद्देशगिरिवासिनोऽन्त्यजा जातितः कार्यतश्च दुष्टाः भक्तसमाश्रयणमात्रेण शुद्धा भवन्ति । भक्ता इव भगवत्सेवायोग्या भवन्ति । अन्येऽपि पापाः प्रायश्चित्तानधिकृता अपि । एते[2] नवविधा गणिताः । अष्टदिङ्मध्यविवक्षया भक्तद्वाराऽपि माहात्म्यात्प्रभविष्णुत्वम् । "अपपरी वर्जन" इति ज्ञापनादपोपसर्गोऽतिशयार्थेऽपि वर्तते । व्याप्त्यर्थे वा । परित इत्यर्थे वा । तेन विश्वाधारत्वेन दुष्टानामपि दैत्यादीनां तदाश्रयत्वं निवारितम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं स्वरूपतः प्रमाणतश्च सर्वसन्देहवारणं कृत्वा फलतः साधनतश्च तस्य माहात्म्यमाह—स एष इति । तत्र प्रथमं साधननिर्धारमाह—प्रसीदतामिति । साधनं भगवत्प्रसाद एव । फलं स एव । उभयोरेष विनिश्चयः । तदाह—भगवान्प्रसीदतामिति । अन्यत्तु साधनं प्रसादोपक्षीणम् । लोकद्वारा स्वानुभवद्वारा च सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । वेदस्याऽपि तत्परत्वेनाऽर्थो निरूप्यते । तत्र—अधिकारी प्रमाणं च सन्तश्च प्रीतिहेतवः । एतेऽप्यापाततः प्रोक्तास्तस्मात्सम्प्रार्थनं वरम् । सम्प्रार्थने हि सुमहान्साधनं फलमेव वा । [3]कायादिभिः करोत्येव तस्मात्साधननिश्चयः । तत्राऽधिकारिणो द्विविधाः । ये हि भगवत्प्रसादयोग्यास्ते आत्मवन्तः । आत्मशब्देन हि अन्तःकरणमात्मा च । तत्र ये आत्मवन्तस्तेषामात्मत्वेनाऽयं प्रकाशते । ये पुनरन्तःकरणवन्तो यथासुखमन्तःकरणं कर्तुं सम्भवन्ति तेषामधीश्वरः स्वामी । अन्तःकरणप्रेरको वा । स्वसेवां कारयति तद्योग्यं वा करोतीति । प्रमाणं च त्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यम् । तत्र प्राधान्येन वेद इति तेनाऽपि यज्ञः प्रतिपादित इति यज्ञप्रतिपादकत्वेन त्रयी प्रमाणम् । स्मृतीनां तु धर्मप्रतिपादकत्वेन तत्राऽर्थस्यैव प्राधान्याद्धर्मप्रयोगः । पुराणं तु तपःप्रतिपादकम् । यावन्ति हि फलानि निरूपयति तपसैव तानि निरूपयति । तत्त्रितयरूपोऽपि भगवानेव । अर्थतः स्वरूपतश्च । ततः किमधिकारेण किंवा प्रमाणेन ? उभयोरपि फलकोटावेव प्रवेशात् । सतामाश्रयणेऽपि तथा । यतः अजशङ्करादिभिरपि वितर्क्यमेव लिङ्गं यस्य । सतां हि पराकाष्ठा ब्रह्मा वा महादेवो वा । तच्छिष्यास्तत्पुत्राश्चाऽन्ये । तैरपि विशेषेण तर्क्यमेव लिङ्गं यस्य न त्विदमित्थतया ज्ञेयम् । तर्कितं [4]हि भवति न भवति च । तेऽपि स्वस्य माहात्म्यमेव दृष्ट्वा भगवत्कृपया तज्जनितमिति भगवत्साक्षात्कारेण च तत्स्वरूपप्रसादयोर्निर्णयं कल्पयन्ति । एतादृशो हि भगवानेवं प्रसन्नो भवतीति । तत्र प्रमाणे नानाप्रकारेण निरूपणाल्लोकतश्च तथा प्रतीतेर्न तावन्मात्रतेति निश्चीयते । ते तु "शब्दात्प्रत्यक्षं बलीय" इति विशेषेण तर्कयन्ति । तस्मादेवमवगम्यते भगवानेव प्रसादं प्रार्थनीयो नाऽन्यन्नाऽन्योऽपि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तस्मात्प्रार्थनायां [5]सम्भवन्त्यां नाऽन्यत्कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । यदि प्रार्थनायां [6]भगवान्न क्रुध्येत् । लोके ह्यनधिकारी प्रार्थयन्क्रोधमुत्पादयति । यद्यपि प्रसादस्य साधारण्यादन्यस्याऽप्रार्थितत्वात्क्रोधो न सम्भवति तथापि सामान्येऽप्यनधिकारिणं प्रति तद्भवत्येव । अतस्तन्निर्णयार्थं प्रार्थनायोग्यं रूपमाह—श्रियः पतिरिति । पतिः प्रार्थनीय इत्यविवादम् । क्रुध्यतु मा वा । यद्येषां पतिस्तैः प्रार्थनीयः । तत्र प्रथमं षड्विधानां पतित्वं निरूपयति । प्रथमं भगवाँल्लक्ष्मीपतिः । ततो लक्ष्म्यंशैः स्त्रीभिः प्रार्थितो न क्रुध्यति । अनेन स्नेहमार्गानुवर्तिभिरन्यैरपि प्रार्थितो न क्रुध्यति । एवं यज्ञपतिः । यज्ञपुरुषैः प्रार्थितो न क्रुध्यति । अत एव "यज्ञै[7] यः कामयेते"ति बहुधावचनं भगवत्पतित्वज्ञापकम् । किञ्च । प्रजापतिः । ये केवलं लौकिकाः प्रजामात्ररूपाः प्रकर्षेण जाता वा तेषां पतिः । साधारणैरपि प्रार्थ्यः । अल्पविशेषैरपि । किञ्च । धियां पतिः । ये केचित्कामपि बुद्धिं जानन्ति क्रियायां ज्ञाने वा [8]शब्दतोऽर्थतो वा तैरपि प्रार्थनीयः । किञ्च । लोकपतिः स्वर्गादिलोकानां पतिः । अतस्तद्गतैरपि प्रार्थनीयः । ततो धरायाश्च पतिः । अतो भूमिष्ठैरपि प्रार्थनीयः । स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लौकैर्बुद्धिमद्भिः स्थितैः क्वचित् । असाधनैरपि ह्येतैः प्रार्थनीयो हरिः पतिः । किञ्च । अन्धकवृष्णिसात्त्वतां पतिर्गतिश्च । पूर्वं भगवत्प्रार्थनायोग्यता निरूपिता । इदानीं फलमुखता निरूप्यते । पतिः फलम् । गतिः स्वनिष्ठं साधनम् । तच्चेत्फलं स्वनिष्ठत्वे सति साधनतां भजते[9] तदा फलोपभोगो भवति । न हि स्वसुखे दूरस्थः असाधनं वा स्वतन्त्रो वा तस्यां क्रियायां हेतुर्भवति । तद्भगवान्यादवैः प्रार्थितः पतिः सन् तेषां क्रियारूपोऽपि जातः । अतोऽनेन यावत्कर्त्तुं शक्यते तावत्तेषां भवति । अतः फलमुखपतित्वमत्र सिद्धमिति क्रोधसम्भावनाऽपि दूरे । चकारात्क्रियासाध्यरूपश्च । त्रिविधा हि यादवा गणितास्तामसराजससात्त्विकपुरुषभजनीयत्वं निरूपयितुम् । किञ्च । यत्र गुणव्याप्तैरपि भगवान्प्राप्यते प्रार्थ्यते च तत्राऽस्मदादीनां का चिन्तेति प्रसीदतां म

१. इति वचनादिति ख २ एतेन विविधा इति घ. ङ. ३ कार्यादिभिरिति ग. कामादिभिरिति ङ. । ४ वितर्कितमिति क. ङ. ५. सम्भवत्यामिति क. ख. घ. ङ. । ६. भगवान्क्रुध्येदिति क. घ. ङ । ७. यज्ञे यज्ञे यत्कामयते इतीति ख. ग. घ. ङ. । ८. शब्दादर्थतो वा इति ग. । ९. भजेतेति घ. भजेदिति ङ. ।

आम्नाय—ग्रन्थालय, ... करौंदी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्याह—मह्यं प्रसीदतामिति। किंच। सतामयं पतिः। ये भगवत्येव सन्ति गुणेषु प्रविष्टाः गुणद्वारा भगवदाश्रयास्तेषां तु पतिरेव। अन्यान्प्रत्यौपचारिकं पतित्वम्। युक्त्या शास्त्रेण च सतामेव पतिः। अतोऽपि मह्यं प्रसीदतामिति भावः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तपस्विन इत्यत्र तेषां स्वरूपसन्देहमिति। केवलकर्मैकनिष्ठाः शुद्धकर्मिणः उत भगवति कर्मार्पकाः शुद्धकर्मिण इत्येवं प्रकारकं सन्देहमित्यर्थः। विवृतौ 'कूपारामादौ' त्यादिपदेन यशोजनकानां काव्यकरणादिरूपाणां कर्मान्तराणामपि सङ्ग्रहः। ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इत्यादिवाक्यैः केवलस्य कर्मण एव संसिद्धिसाधनतावगतेः समर्पणे को वा विशेष इत्याशङ्कायां समर्पणादेव संसिद्धिर्न तु केवलेन कर्मणेत्युपपादयिष्यन्तः प्रथमं तदवान्तरभेदरूपस्य तपसस्तथात्वमाहुः तप इत्यादि। तपः शब्दस्य सन्तापार्थकधातुनिष्पन्नत्वादर्थस्य च कृच्छ्रादिरूपत्वात्तादृशं तत्सन्तापात्मकम्। तपस्तु पाकवत्साधनपर्यवसायि, पाकः अन्नादिविक्लित्तिः, सा यथा सुखसाधनीभूते भोजने पर्यवस्यति, तथेदमपि देहेन्द्रियाणि पाचयत्सुखसाधनीभूते भोगे पर्यवस्यतीति न सुखं प्रयच्छति न सुखदमित्यर्थः। ननु पाकजन्यस्य तापस्यान्यनिष्ठत्वेन तपसश्च स्वनिष्ठत्वेन वैलक्षण्याद् अग्रे सुखलाभदर्शनाच्च सुखदत्वङ्गीकार्यमित्यत आहुः न हीत्यादि। सुखानुभवदशायां क्लेशराहित्यदर्शनेन सन्तापात्मकस्य तपसस्तदानीम-भावान्न तस्य सुखदत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यर्थः। ननु 'तपसा देवा देवतामग्र आयन्' तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् तपः परमं वदन्तीत्यादिश्रुत्युन्नीतविधिभिस्तपसः फलदातृत्वस्य विहितत्वाद्देवत्वादि-द्वारास्तु तपः सुखदमित्यत आहुः विहितत्वादित्यादि। उक्तरीत्या विहितत्वात् साक्षात्सुखददेवत्वादिलक्षणफलदानेऽपि दातुस्तपसः सम्बन्धाभावाद्देवत्वादिकं जनयित्वोपक्षयेन सुखकरणत्वस्याशक्यवचनतया सुखेन सह सम्बन्धाभावात् साधनपर्यवसायित्वमेव, न तु सुखदत्वमित्यर्थः। ननु केवलतपसः सुखसम्बन्धाभावकथने भगवदाज्ञप्ततपःफलबोधकस्य 'ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमि'त्यादिवाक्यस्य विरोधः स्यादित्यत आहुः आज्ञामात्रेत्यादि, भगवदाज्ञामात्रेण। तथाकरणेऽपि भगवद्विचारानुरूपतपःकरणेऽपि स्वात्मसमर्प-कत्वेनैव तद्बोधनाभिप्रायात्। 'तपोधन' इत्यादिप्रयोगेण तपोरूपं यत् स्वं धनं तेन सहित आत्मा स्वात्मा, तत्समर्पकत्वेनैव तस्या आज्ञाया बोधने तथा ज्ञापनेऽभिप्रायात्। मदीयः सन् तपः कृत्वा मामर्पयेत्येवं प्रकारकभगवत्तात्पर्यात्। न केवलं तपसा तादृक्फलम्, अपि तु समर्पिते तपसि भगवतैव तादृशं फलम्, अतो नोक्तवाक्यविरोध इत्यर्थः। स चाभिप्रायः सप्तमाध्याये 'तप्तं तप' इत्यत्र नवमे च दुस्तोषः कूटयोनिना' मित्यत्र स्फुटो भावी। ननु दृष्टद्वारा मास्तु तपसः सुखसाधनत्वमदृष्टद्वारा तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः अदृष्टेत्यादि। तथापि फलजनने मानाभावात्, दृष्टेन समर्पणेनैव फलसिद्धौ सम्भवत्यात्मदृष्टकल्पनस्या-न्याय्यत्वात्, तत्कल्पने प्रमाणानुपलम्भात्। अग्रीततयाऽदृष्टाङ्गीकारेऽपि 'कर्षयन्त' इतिवाक्ये भूतग्रामकर्षणरूपबाधश्रवणाच्च नादृष्टद्वारापि तत्कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन साक्षात्परंपरया वा भगवत एव फलदा-तृत्वाद् भगवदाज्ञप्तेऽपि तपसि संतापात्मकत्वतौल्येन साधनपर्यवसायित्वस्यापि तौल्यात्केवलतपस्यपि यथा कथञ्चिद्भगवतैव यदा कदाचित्सुखसम्भव इति को विशेषः समर्पणे इत्यत आहुः मत्त इत्यादि करोतीत्यन्तम्। 'सुखं दुःख' मित्यारभ्य 'मत्त एव पृथग्विधा' इत्यन्ते वाक्ये स्वस्यैव सुखहेतुत्वव्यपदेशात् परंपराकल्पने मानाभावाद् भगवदाज्ञप्तमपि तपः देहेन्द्रियादिपाचनेन तेषां भगवत्क्रीडौपयिकता सम्पादयद् देहं भगवद्योग्यं करोति, भगवद्विचारितकार्यकरणक्षमं करोति। तथा सति तदा प्रसन्नः स्वयं साक्षादेव सुखं प्रयच्छतीति अयमेव विशेष इत्यर्थः। ननु फलस्य तौल्ये परम्परयैव तदस्तु को दोष इत्यत आहुः यस्त्वित्या-रभ्याहतीत्यन्तम्। तथा च, परम्पराहतेऽयं दोष इत्यर्थः। नन्वेवं दानेन भगवान् किं साधयतीत्यत आहुः एवमित्यादि। एवं तन्निर्बन्धेन अवशिष्टानि भोग आच्छिन्ने तत्करणार्थमुर्वरितानि अकृतभोगानीति यावत्। तादृशान्याच्छिन्नभोगानि देहेन्द्रियाणि शोधयति, स्वकार्यकरणक्षमानि करोतीत्यर्थः। एवं सति भगवद्विचारितानुपूर्वीकतपःकरणे भगवदीयत्वम्। विहितेन कृत्वा समर्पणे शुद्धकर्मित्वम्, असमर्पणेऽशुद्धत्वम्, अविहितकरणे चासुरत्वमिति तत्स्वरूपविवेकः। इदमेवं 'यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्' अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते 'अभिसन्धाय तु फलं' मूढग्राहेणात्मनो यदि' त्यादिवाक्यैर्भङ्ग्यन्त-रेणोच्यते इति ज्ञेयम्, तेन सर्वमनवद्यम्। एवं तपसः साधयित्वा दानस्यापि साधयन्ति दत्तेत्यादि प्राप्तिरित्यन्तेन। ननु 'दानय-ज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातार सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्दानं परमं वदन्ती'त्यादिश्रुत्या दानस्य परमत्वबोधनादस्तु केवलक्षेमसाधकत्वमिति पूर्वपक्षनिरासे तुः। तथा च, दानस्य तथात्वेऽपि दत्तद्रव्यस्येत्याद्युक्तरीत्या द्रव्यस्य तथात्वात् केवलदानस्य न फलसाधकत्वं निश्चितम्, अपि तु द्रव्यविनियोगसहकृतस्यैव तन्निश्चितम्, अन्यथा 'ऽर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः' अपात्रेभ्यश्च दीयते तत्तामसमुदाहृतं' 'सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य' दीयमानं रुदत्यन्नमि'त्यादीनि वाक्यानि विरुद्ध्येरन्। अतः द्रव्यविनियोगसहितस्यैव दानस्य फलसाधकत्वात्तद्विनियोगस्य च ज्ञातुमशक्यत्वाद् भगवत्कर्तव्यभूते तस्य सम्प्रदानस्य पोषणे दानक्रियायाः पर्यवसानात्। यस्य भक्तादिरूपस्य सम्प्रदानस्य पोषणं भगवता कर्तव्यमस्ति तत्रैव दानक्रियायाः फलसाधकत्वं पर्यवस्यति। पात्रापात्रविवेकबोधकशास्त्रे तदसमर्पणे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युरि'ति वाक्येन सर्वस्य भगवदीयत्वाद् दत्तस्य भगवत्यसमर्पणे स्वातन्त्र्ये दानार्थमपि ततः स्वयं ग्रहणेन स्वातन्त्र्ये सुतरां न क्षेमप्राप्तिः चौर्येण प्रत्युतानिष्टमिति तपोवदस्यापि व्यवस्थेत्यर्थः। एतेन 'ददासि यत्' 'दातव्यमिति यद्दानमित्यादीन्यपि पूर्ववदेव ज्ञेयानि। एवं दानस्य साधयित्वा यशोजनकेषु कूपारामादिष्वतिदिशन्ति कूपेत्यादि। दानवदेव तस्य निर्णय इति। कूपादौ पशुमनुजपातादिना क्षारकटुभावादिना वाऽपेयत्वे, आरामादौ शुष्कीभावे, चौरजारमद्यपादिभिरुपद्रुतत्वे तत्कर्तुः पापमेव निमित्तमन्यथा सर्वत्र यथा स्यात्। एवं सति तत्कर्मणोऽपि कूपादिविनियोगसहितस्यैव फलसाधकत्वाद्विनियोगस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्तदसमर्पणे स्वातन्त्र्ये पूर्वोक्तपापभावित्वम्। सद्विनियोगेऽपि स्वाम्यस्य करणादेव कुधीत्वम्। समर्पणे तु विश्रामजनकेत्याद्युक्तरीत्या तस्य कूपादिकर्मणो निर्णय इत्यर्थः। काव्येऽपि 'न तद्वचश्चित्रपदं' 'तद्वाग्विसर्गो जनता' इत्यादिवाक्यैस्तथात्वं स्पष्टम्। अत्रापि 'यत्करोषि' 'कार्यमित्येवे' त्यादीनि पूर्ववदेव ज्ञेयानि अथ योगस्य तथात्वं साधयन्ति मनस्विन इत्यादि। अत्र 'मनस्वी' शब्दो दानशौण्डे युद्धवीरे अन्येषु च तादृशेषु प्रयुज्यते, तत्र योगिपरामर्शे किं बीजमित्याशङ्कानिरासे तुः। मनस्विशब्दवाच्या योगिन एव। तत्र हेतुः, त इत्यादिः। विचारिता इति। तथा चाग्रे निराकार्यत्वाभावे पूर्वं न ते विचारिताः स्युः। अतो न पुनर्निराकार्यास्तिथाप्यत्र तदुक्तिस्तु 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमि'ति धर्मप्रकरणे पाठेन प्राकरणिकत्वाज्ज्ञेया। ननु 'योगेनैव दहेद्देहं धारणाभिश्च किल्बिषानि' त्यादिवाक्यैर्योगस्य पापनिवारकत्वस्मरणात्कुतो न क्षेमप्राप्तिरित्यत आहुः सर्वेषामित्यादि, सम्भवतीत्यन्तम्। तथा चैतान्यपि वाक्यानि समर्पणपराण्येव। एवं पूर्वत्रापि यथासम्भवं ज्ञेयानि। एवं योगस्य साधयित्वा श्रौतस्मार्तधर्मस्यापि तथात्वं साधयन्ति धर्ममार्ग इत्यादि। आदिपदेन 'वासिष्ठोह सात्यहव्य' इतिश्रुत्युक्तोपाख्याने भगवदसमर्पणहेतुकसृञ्जयपराभवोक्तेः। सापि स्मार्यते। श्रुतिस्तु वासिष्ठोह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽपि यजोयज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा यज्ञपतावविति सहोवाच यज्ञपताविति, सत्याद्वैसृञ्जयाः पराबभूवुरिति होवाच, यज्ञे वा यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेती'ति। सप्तम्यन्तेन यज्ञपदेन 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुत्युक्तो भगवानुच्यते। प्रतिष्ठाप्येत्यनेन च समर्प्य इति। अन्यथा स्वरूपेण यज्ञस्य स्वस्मिन् सत्त्वात् को वा प्रतिष्ठापदार्थ स्यादिति। तथा चोक्तवाक्यादिषु कीर्तनादसमर्पणादिभिर्नाशसम्भवोक्तेस्तदभावाय समर्पणं युक्तमित्यर्थः। सुमङ्गलपदोक्ताः सदाचारास्तु सर्वानुगाः पूर्वोक्तविचारेणैव विचारितप्राया इति पुनर्न विचारिताः। नन्वत्र कीर्त्तिपुरस्सरं नमने किं बीजमित्याकाङ्क्षायां फलोत्कर्ष एव बीजमिति सदृष्टान्तमाहुः लोकेऽपीत्यादि। कालनाशः, कालेन पदार्थनाश इत्यर्थः। भगवदीयानां भगवति समर्पितानां तपआदीनामित्यर्थः। ननु यत्पुरःसरं नम्यते सा कीर्त्तिः का वेत्यत आहुः मार्गत्रयेत्यादि। अन्येषां पद्यत्रयोक्तविधेभ्यो भिन्नानाम्। तत्र भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे वेत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ किरातेत्यस्याभासे तदिति। तस्माद् उक्तभगवद्वाक्यादित्यर्थः। अत्र कोटिद्वयकथनेन 'वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः। न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवादवैशस मि'ति स्मारितं ज्ञेयम्, अन्यथा किरातेतिपद्योक्तिरसङ्गता स्यादित्यर्थः। विवृतौ प्रभविष्णुत्वमिति प्रकर्षेण सत्तासम्पादकत्वमित्यर्थः। ननु भगवदाश्रितत्वमात्रेण चेच्छुद्धिस्तदा भगवतो विश्वाधारत्वेन दुष्टदैत्यानामपि तदाश्रितत्वात्तेऽपि शुद्ध्यन्तामित्यत आहुः अपेत्यादि। निवारितमित्यन्तम्। तथा च, "अप" नामातिशयोधिकः व्याप्तो वा परितो वा आश्रयः अपाश्रयो, यो भगवानपाश्रयो येषां ते यदपाश्रयाः, तानाश्रयन्त इति यदपाश्रयाश्रयास्ते शुद्ध्यन्तीति कथनाद्येषां यथाकथञ्चिदाश्रयस्ते न शुद्ध्यन्तीत्यपोपसर्गेणायाति। तेन हेतुना तेषां शुद्ध्याश्रयत्वं निवारितमित्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ स एष इत्यत्र। ननु प्रसादस्यैव साधनत्वे स एष भगवान् प्रसीदतामित्येव वक्तव्यं विशेषणान्तराणां किं प्रयोजनमित्यत आहुः अन्यस्त्वित्यादि। तथा च, साधनान्तरोपक्षयज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः। ननु प्रसादे कथं सर्वसाधनोपक्षय इत्यपेक्षायामाहुः लोकेत्यादि। तथा च, लोकादेर्भ्रान्तित्वात्प्रमाणाकुलीभावे तदुक्तसाधनानामपि तथात्वात्तत्प्रमित्यार्थं प्रमेयप्रसाद एवावश्यक इति तथेत्यर्थः। ननु कथमिदं विनिगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायां कारिकाभ्यां श्लोकार्थं सङ्गृह्य विनिगमनोपायमाहुः तत्रेत्यादि। एते आत्मादिपदोक्ता अधिकार्यादयोप्यापातत प्रसादहेतवः प्रोक्तास्तस्मादापातप्रतिपन्नान्निश्चितं प्रार्थनमेव श्रेष्ठम्। तत्र हेतुः सम्प्रार्थने हीत्यादि। तस्मादत्र श्लोके साधननिश्चय एव क्रियते, अन्यथा प्रसादातिरिक्तं साधनान्तरमेव प्रार्थयेदतस्तथेत्यर्थः। अत्रात्मवतामितिपदे आत्मा चात्मा चात्मानौ, तदुभयवतामित्यर्थो विवक्षित इत्यभिप्रेत्याहुः आत्मशब्देनेत्यादि करोतीत्यन्तम्। मयडत्र प्राचुर्य इत्यभिप्रायं स्फुटीकुर्वन्ति तत्त्रितयेत्यादि। तेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि। तथा च 'यमैवेष' इति श्रुत्या 'अनुमृग्यदाशुष' इति पूर्वं निर्द्धारणेन च दानं विनाधिकारप्रमाणाभ्यां तत्फलं न लभ्यत इति दानं प्रसादाधीनमिति तत्रैव सर्वसाधनोपक्षयात् स एव साधनमित्यर्थः। ननु तर्हि उत्तरकाण्डोक्तया गुरूपसत्त्या लभ्योऽस्त्विति चेत्तत्राहुः सतामित्यादि। तत्र हेतुः यत इत्यादि। 'तज्जनितमिती'त्यत्र इति हेतौ। ननु तेषु प्रसन्नश्चेत्प्रत्यक्षोऽभूत्तर्हि तत्तर्कितं फलजनकमिति निश्चितम्, तथा सति तदुपसादनेन तदुक्तं कर्त्तव्यं, किं प्रार्थनयेत्यत आहुः तत्रेत्यादि। तथा च, यथा तत्र प्रत्यक्षं गमकं तदतिरिक्तस्वरूपतत्प्रसादप्रकाराणां शब्दो गमक इति प्रमाणयोः परस्परविरोधे प्राप्ते विहितकरणेनैव तेषां तथासामर्थ्यात्तत्प्रत्यक्षस्य शब्दोपजीवकतया न तद्बाधनसामर्थ्यम्। तस्य कार्यलिङ्गकानुमानगृहीतत्वाच्छब्दो न तं बाधितुं शक्नोतीति समानबलतायामुभयसामञ्जस्यार्थं स्वरूपसाधनयोस्तावन्मात्रत्वाभावो निश्चीयत इत्यर्थः। ननु यद्येवं स्यात्ते ताव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्मात्रत्वाभावमवगच्छेयुस्ततश्च न कल्पयेयुरतो नैवमत आहुः ते त्वित्यादि। (तथा च, यद्यपि) तथापि, तेषामेकसाधनकत्वाभावात्तद्विकल्पे प्राप्ते व्यवस्थापकत्वाभावान्मम केन साधनेन प्रसाद इत्यनिश्चये प्रसादप्रार्थनमेव युक्तमित्यर्थः। तदेतद्धृदि कृत्वाहुः तस्मादित्यादि, तस्मादिति, प्रसादसाधनेषु स्वोपकारकत्वेनैकतरस्यानिश्चयात्। फलितमाहुः तस्मात्प्रार्थनायामित्यादि। तस्मादिति। एवं शास्त्रतर्काद्यालोचने प्रार्थनाया एवोपकारकत्वनिर्णयात् ॥ १९॥ ❀ ❀ श्रियःपतिरित्यत्र। प्रसादप्रार्थनायामधिकारिणं निश्चेतुं श्लोकमवतारयन्ति यदि प्रार्थनायामित्यादि, साधारण्यादिति। एतस्यैव विवरणमन्यस्याप्रार्थितत्वादिति सामान्येपीति प्रसाद इत्यर्थः। रूपमिति प्रार्थनीयस्य धर्मं तद्योषामित्यादि। तथा च, ये पतित्वेन भगवन्तं नानुसन्दधते त एवानधिकारिण इति तादृशैरेव प्रसादप्रार्थने क्रोधः नेतरान्प्रतीतिबोधनाय मन्दादींस्त्रिविधानधिकारिणः क्रमेण वदन् तत्र प्रथमं मन्दानां पतिरिति निरूपयतीत्यर्थः। भगवत्पतित्वज्ञापकमिति, भगवतः सर्वयज्ञपतित्वज्ञापकम्। तथा चैवमनुसन्धाय प्रार्थने भगवतो न क्रोध इत्यर्थः। यत्कामयेतेति पाठे, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तदित्यस्याध्याहारः। अल्पविशेषैरिति, उत्तमकुलोत्पन्नादिरूपप्रकर्षयुक्तैः। फलमुखतेति प्रार्थनायाः फलमुखता स्वनिष्ठत्वे सति साधनतामिति, उपभोज्यनिष्ठत्वे सत्युपभोगसाधनताम्। तत्र गमकं न हीत्यादि, स्वतन्त्र इति उदासीनः। क्रियारूपोपि जात इति, तथाभवनं च वृद्धानां युवत्यादिना भगवदवतारोत्तरं केवलानामपि सात्यकिप्रभृतीनां 'सौवीरराजमहिषीं भोजां नाम हरद्बलादि'त्यादिषु भारतीयवाक्येषु पराक्रमवर्णनाज्ज्ञेयम्। अत इति एवं कृपाकरणात्। क्रियासाध्यरूप इति, जन्यफलरूपः। गुणेष्विति भगवदीयेषु गुणेषु लीलासु च। औपचारिकमिति दूरस्थतया प्रार्थितदानादक्रोधाच्च तथेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भक्तिहीनानां तत्तत्साधनैर्यत्किञ्चित्तु विनाशिफललाभेऽप्यविनाशिपरमफलस्य लाभाभावात् सर्वाण्यपि साधनानि निष्फलान्येवेति वदन् प्रणमति—तपस्विन इति। तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः, यशस्विनः कूपारामादिनिर्मातारः, मनस्विनो मनआदीन्द्रियनिग्रहपराः, मन्त्रविदो मन्त्रजपपराः मन्त्रज्ञानाद् यज्ञादिकर्मानुष्ठानपरा वा, सुमङ्गला अन्ये च स्वत्वाचारपराः, एते सर्वेऽपि स्वानुष्ठिततपआदेर्यस्मिन्नर्पणं विना क्षेमं तपआदेः परमं फलं न विन्दन्ति नैव लभन्ते तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः। सुभद्रश्रवस इत्यस्यावृत्तिर्भगवद्यशश्श्रवणादेः प्राधान्यद्योतनार्था ॥ १७॥ ❀ ❀ किं वक्तव्यं भागवता आत्मानं विशोध्य भगवन्तं प्राप्नुवन्तीति भागवताश्रिता अतिहीना अपि तथा तं प्राप्नुवन्त्येवेत्याह—किरात इति। किरातादयो जातितो दुष्टाः अन्ये च ये पापाः पापाचारतो दुष्टा येषां प्रायश्चित्तैरपि न विशुद्धिस्ते यदपाश्रयाश्रयाः यो भगवान् अपाश्रयः उपाश्रयो येषां ते भगवद्भक्ता यदपाश्रयास्ते आश्रयो येषां तथाभूताः सन्तः शुद्ध्यन्ति मुक्तिप्रतिबन्धकदोषरहिता भवन्ति विमुच्यन्ते च तस्मै नमः। असम्भावनाशङ्कां परिहर्तुं विशिनष्टि—प्रभविष्णवे इति, प्रभवणशीलाय सर्वं कर्तुं समर्थायेत्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ एवं भगवन्तं नमस्कृत्य तन्नमस्कारसन्ततिं सम्प्रार्थ्य राजपृष्टां कथां वक्तुं तत्प्रसादं प्रार्थयते—स इत्यादिना। स पूर्वं नमस्कृतो भगवान् मे प्रसीदतामित्यन्वयः। देवतान्तरं विहाय तमेकमेव किं प्रार्थयसे इत्याशङ्कां परिहर्तुं तत्तन्मार्गभेदेन तस्यैव सर्वोपास्यत्वमाह—आत्मवतां ब्रह्माभेददर्शिनामेव आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः, योगिनामधीश्वरः परमेश्वरत्वेनोपास्यः, अध्ययनादिपराणां त्रयीमय ऋग्यजुस्सामात्मकवेदत्रयरूपेणोपास्यः, यज्ञादिपराणां धर्मरूपेणोपास्यः, तपस्विनां तपोमयत्वेनोपास्य इत्यर्थः। नन्वेकस्यैव कथमनेकरूपेणोपास्यत्वमित्याशङ्क्य तत्तत्कानुसारादित्याशयेनाह—अजशङ्करादिभिरपि वितर्क्यं लिङ्गं स्वरूपं यस्य स इति। ननु वितर्कितरूपोपासनस्य निष्फलत्वं स्यात्तत्राह—गतव्यलीकैरिति, विप्रलिप्साकपटपाटवादिदोषरहितैरित्यर्थः। महतां निर्दोषाणां तर्कोऽपि प्रमाणमेवेति भावः॥ १९॥ ❀ ❀ सर्वपालकस्य मय्यपि प्रसादो युक्त एवेत्याशयेन सर्वपालकत्वमनुस्मरन् प्रार्थयते—श्रिय इति। श्रियः लक्ष्म्याः पतिः पालकः, यज्ञपतिः वैदिककर्ममर्यादापालकः, प्रजापतिः आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तप्राणिपालकः, धियाम्पतिः सर्वबुद्धिपालकः बुद्धिनियन्ता, लोकपतिः पातालादिचतुर्दशलोकपालकः। पृथिव्या लोकान्तरगतत्वेऽपि तत्रैव पुनःपुना रामकृष्णाद्यवतारतया तत्पालनाधिक्यसूचनायाह—धरापतिरिति। अन्धकादयो यादवप्रभेदास्तेषां पतिः पालकः, गतिरधिकारान्ते प्राप्यश्च। सदाचारनिष्ठानां स्वभक्तानां प्रजान्तर्गतत्वेऽपि 'परित्राणाय साधूनां सम्भवामि' इत्यादिवाक्येनावतारस्य तत्पालनार्थत्वेन तत्र विशेषसूचनार्थमाह—सताम्पतिरिति। स एवम्भूतो भगवान् मे मह्यं प्रसीदतु॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

बड़े-बड़े तपस्वी, दानी, यशस्वी, मनस्वी, सदाचारी और मन्त्रवेत्ता जबतक अपनी साधनाओंको तथा अपने-आपको उनके चरणोंमें समर्पित नहीं कर देते, तबतक उन्हें कल्याणकी प्राप्ति नहीं होती। जिनके प्रति आत्मसमर्पणकी ऐसी महिमा है, उन कल्याणमयी कीर्तिवाले भगवान्को बार-बार नमस्कार है ॥ १७॥ ❀ ❀ किरात, हूण, आन्ध्र, पुलिन्द, पुल्कस, आभीर, कङ्क, यवन और खस आदि नीच जातियाँ तथा दूसरे पापी जिनके शरणागत भक्तोंकी शरण ग्रहण करनेसे पवित्र हो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जाते हैं, उन सर्वशक्तिमान् भगवान्‌को बार-बार नमस्कार है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वे ही भगवान् ज्ञानियोंके आत्मा हैं, भक्तोंके स्वामी हैं, कर्मकाण्डियोंके लिये वेदमूर्ति हैं, धार्मिकोंके लिये धर्ममूर्ति हैं और तपस्वियोंके लिये तपःस्वरूप हैं। ब्रह्मा, शङ्कर, आदि बड़े-बड़े देवता भी अपने शुद्ध हृदयसे उनके स्वरूपका चिन्तन करते और आश्चर्यचकित होकर देखते रहते हैं। वे मुझपर अपने अनुग्रहकी—प्रसादकी वर्षा करें ॥ १९ ॥ ❀ ❀ जो समस्त सम्पत्तियोंकी स्वामिनी लक्ष्मीदेवीके पति हैं समस्त यज्ञोंके भोक्ता एवं फलदाता हैं, प्रजाके रक्षक हैं, सबके अन्तर्यामी और समस्त लोकोंके पालनकर्ता हैं तथा पृथ्वीदेवीके स्वामी हैं, जिन्होंने यदुवंशमें प्रकट होकर अन्धक, वृष्णि एवं यदुवंशके लोगोंकी रक्षा की है, तथा जो उन लोगोंके एकमात्र सहारे रहे हैं—वे भक्तवत्सल, संतजनोंके सर्वस्व श्रीकृष्ण मुझपर प्रसन्न हों ॥ २० ॥

यदङ्घ्र्यभिध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥ २१ ॥
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ २२ ॥
भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि मे ॥ २३ ॥
नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे । पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥
एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते । वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद् यदाह हरिरात्मनः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीति द्वाभ्याम्। यस्यांघ्योरनुध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया धिया यथारुचं रुच्यनुसारेण सगुणनिर्गुणादिभेदैः। यद्वा रुक् प्रतिभा यथामतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किंच। पुरा कल्पादावजस्य हृदि सतीं सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता येन प्रचोदिता सती सरस्वती वेदरूपा वाक् तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता। स्वानि लक्षणानि शिक्षाद्युक्तानि यस्याः सा। ऋषीणां ज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं स्ववाचं श्रोतृजनाह्लादिनीं शृंगारकरुणादिशोभां प्रार्थयते। भूतैरिति। स मे वचांसि अलंकृषीष्टालंकरोतु। अन्यस्य वचसामन्येनालंकारासंभवमाशंक्य तस्यांतर्यामितामाविष्करोति। यो महद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वाऽमूषु पूर्ष्वंतर्यामितया शेते वसति अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यद्यस्मात्पूरुष इति। अत एव य एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्षोडशगुणान्कला भुंक्ते प्रकाशयति पालयतीति वा। तदा त्वात्मनेपदमार्षम्। अत्र हेतुः। यतः षोडशानामात्मा चेतयिता। स्वार्थे कः नत्वत्र जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ श्रीव्यासं नमस्करोति। नम इति। सौम्याः वैशंपायनादयो भक्ताः यस्य मुखांबुरुहे आसवो मकरंदस्तम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति। एतदिति। उत्पत्तिसमय एव वेदा गर्भे यस्य। साक्षाद्धरिर्यदाह ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवते म० द्वितीयस्कंधे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

स कृष्ण एव मे ज्ञानप्रदो भवत्विति प्रार्थनां व्यंजयति। यदंघ्रीति। चस्त्वर्थे कवयः स्वपांडित्यबलेनैव यथारुचं स्वरुच्यनुरोधेनैवैतत्परमात्मनस्तत्त्वं स्वरूपं साकारं निराकारं वा जीवात्मस्वरूपमणुप्रमाणं सर्वगतं वा यद्वैतद्विश्वं मिथ्यैव सत्यमेव नित्यमेवेत्येवं वदंति युक्त्या प्रमाणयंति। न तु तेषां धीर्धौताऽत एवात्मनस्तत्त्वं न पश्यंतीत्यर्थः। अत्र पक्षे तु स्थानेनेति पाठ्यम्। यथारुचि कथनं हि प्रमाणं न भवतीति चेदाह–स्वामी यद्वेति। इत्यर्थ इति। अनंतमहिमत्वेन स्वमत्यनुसारेणैव वदंतीति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथ तद्वर्णनसामग्री मम स एव यथा ब्रह्मणो मुखाद्वेदं प्रवर्त्तयामास तथा मन्मुखात्स्वलीलाकथां स एव प्रवर्त्तयत्वित्यभिप्रेत्याह–किं चेति। स्वान्यसाधारणानि शिक्षाद्युक्तानि पाणिन्यादिप्रणीतशिक्षादिग्रंथप्रोक्तान्युदात्तादिस्वरस्थाना-

---

१. प्रा० पा०—वितन्वतोऽजस्य। २. प्रा० पा०—विलक्षणा। ३. प्रा० पा०—सर्वं यदाह हरिरीश्वरः। ४ प्रा० पा०—पुरुषसंस्थानुवर्णनमित्यधिकं वर्तते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गुपैतानि स्वरस्थानप्रयत्नादियुक्तेति यावत् । यद्वा स्वं श्रीकृष्णं लक्षयत्युपास्यत्वेन दर्शयति या सा स्वलक्षणा। तदुक्तं भगवतैव "मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्तो धर्मो यस्यां मदात्मकः" इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अत्रांतर्यामित्वे पुरुषसमाख्यां पुरुषपदनिरुक्तिम्। अत एव पुरुषत्वादेव । पूरुष इह दीर्घत्वमौणादिकत्वात् । तदा तु पालनार्थे "भुजोऽनवने" इति सूत्रात् । अत्र षोडशकलाप्रकाशकत्वे अत्र श्लेषेण मद्वचसामपि गुणानास्वादयन्प्रसीदत्विति । तेन शरीराणि निरात्मकानि वस्त्रालंकारादियुक्तान्यपि सद्भिरस्पृश्यानि यथा तथा मद्वचांसि तद्विनाभूतानि मा भवंत्विति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ज्ञानमयं ज्ञायते भक्तितत्त्वमनेनेति ज्ञानं भक्तियोगस्तत्प्रधानं यत्र तज्ज्ञानमयं भागवतशास्त्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यज्ज्ञानमयं पुराणम् । हरिः श्रीनारायणः । आत्मन इति द्वितीयार्थे षष्ठी आत्मानं स्वं ब्रह्माणं प्रति चतुःश्लोकीरूपेणाह एतदेव वेदगर्भो ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशाद्भवतीति तथाभूतः पृच्छते नारदायाभ्यधादभ्यभापत । हे राजन्निति । वैराग्येण दीप्यमानस्त्वमेवास्य श्रवणाधिकारीति तुभ्यमहं वर्णयामीति भावः ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

नमस्तस्मै इति ॥ भगवते अतीतानागतादिज्ञानवते । तथा च विष्णुपुराणम्—उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति । वासुदेवावतारत्वाद् वासुदेवः तस्मै । यद्वा वसुदेवं शुद्धसत्त्वं तद्योगाद् वासुदेवः तद्विद्यमाने चेति टण् । इति व्याख्यालेशः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ज्ञानप्रदत्वेन सतां पतित्वमेव व्यक्तीकुर्वन् तत्प्रसादं प्रार्थयति यदित्यादिद्वाभ्याम् । यस्यांघ्रेरभिध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया धिया आत्मनः तत्वं याथात्म्यं कवयः स्वयं पश्यंति जानंति अन्येभ्यश्च यथारुचं यथामति रुक् प्रतिभा वदंति च उपदिशंति चेत्यर्थः स भगवान्मुकुंदो मे मह्यं प्रसीदताम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किं च प्रचोदितेति । पुरा कल्पादौ अजस्य ब्रह्मणः हृदि स्मृतिं सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येन परमात्मना प्रचोदिता संचोदिता सरस्वती त्रयीरूपा स्वलक्षणा स्वरविशेषादिस्वसाधारणचिह्नवती आस्यतः मुखतः प्रादुरभूत्प्रादुर्भूतवती स प्रचोदयिता ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः मे प्रसीदताम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं भगवानेव स्ववाचां प्रतिपाद्यः स्यादिति प्रार्थयते भूतैरिति । स भगवान्मे वचांसि अलंकृषीष्टालंकरोतु प्रतिपाद्यः स्यादित्यर्थः । वाचा भगवत्प्रतिपादनमेव ह्यलंकारः यथोक्तं तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लव इत्यादि । ननु भवतोच्चार्यमाणानां नानाविधशब्दानां कथं स एव प्रतिपाद्यः स्यादित्यत आह महद्भिर्भूतैर्महदादिपृथिव्यं तैर्भूतैरिमाः पुरः पुराणि शरीराणि निर्माय विभुः स्वयं तत्तज्जीवांतर्व्यापनस्वभावः अमूष्वासु पुरीषु शेते अत एव पूरुषः पुरिशयनात्पुरुषशब्दवाच्यः अवतिष्ठते न केवलं शेते किंतु लीलारसमप्यनुभवतीत्याह षोडशगुणान् शब्दादिविषयान्पंच पंचवागादिव्यापारान् प्राणादिवायुवृत्तीः पंच एकं मनसो गुणं संकल्पादि एतान् षोडशगुणान्स्वयं षोडशात्मकः एकादशेंद्रियपंचभूतात्मभूतः भुंक्ते लीलारसमनुभवतीत्यर्थः जीवांतर्यामित्वेन गुणान् गृह्णता भागवता गुणग्रहणं लीलारसः जीवस्य तु कर्मायत्तभोग इति भावः। एवं च देवादिनामरूपाणां परमात्मपर्यंतत्वान्तास्स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीतिन्यायेन मद्वचसां स एव विषयः स्यादिति युक्ता प्रार्थना ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं भगवंतं नमस्कृत्याथ स्वगुरुं पितरं च व्यासं नमस्करोति एतदेवेति । व्यासस्याऽपि वासुदेवावतारत्वाद्वासुदेवायेत्युक्तिः वेधसे सर्वज्ञाय सौम्यास्तच्छिष्याः ज्ञानमयं यन्मुखांबुरुहासवं यन्मुखांभोजे यो मकरंदः तं पपुः तस्मै नम इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ एवं गुरुदेवते नमस्कृत्य प्रकृतप्रश्नस्य उत्तरमवतारयितुं तस्य सांप्रदायिकत्वसूचनाय नारदहिरण्यगर्भयोः प्रश्नस्योत्तरे संवादयति एतदिति । त्वया यत्पृष्टमेतदेवानुच्छते नारदाय वेदः यस्य गर्भः अंतःस्थः स वेदगर्भः चतुर्मुखः अभ्यधात् । किमित्यत आह हरिर्भगवानात्मनः स्वस्मै यदाह भगवांश्चतुर्मुखाय यदाह स च नारदाय तदेवाह भवते अभ्यधास्यामीत्यभिप्रायः ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धे वीरराघवकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

उक्तार्थजातमिदं किं प्रमाणकं कथं वा ज्ञातुं शक्यमिति तत्राह यदंघ्रीति । कात्स्न्येनानिवृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानं निवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यः समाधिः । यदंघ्रिविषयाभ्या ताभ्यां धौतया निर्णिक्ता विद्याकाममलया धिया आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यंति हि दस्मात्तस्मात्तद्दर्शनं प्रमाणम् । दृष्ट्वा च यथारुचं यथारुचि शिष्यादिभ्यस्तत्तत्वं वदन्ति चेत्यतस्तदुपदेशशास्त्रेण ज्ञातुं च शक्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ग्रन्थारंभे सरस्वतीचतुर्मुखादिप्रसादश्चाभीष्टसाधनं भवतीत्यभिप्रायेणाह प्रचोदितेति । पुरां सर्गादौ अजस्याऽऽपरब्रह्मणो जातस्य चतुर्मुखस्य हृदि सतीं सर्वचेतनेभ्य उत्तमां स्थितिं स नियमलक्षणां वितन्व-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ता संस्कारोद्बोधद्वारेण विस्तारतया येन भगवता प्रचोदिता प्रेरिता स्वलक्षणस्वरूपभूता नित्यत्वाख्यलक्षणा स्वरूपनिर्णायकषडंगाख्यलक्षणा वा सरस्वती वाग् ऋगादिवेदरूपा तस्यास्यत आस्यचतुष्टयात्प्रादुरभूदभिव्यक्ताऽभूत् चत्वारो निर्गता वेदास्तव वक्त्रचतुष्टयादित्यादेश्च ऋषीणां ब्रह्मज्ञानिनामृषभो ज्ञानप्रदः परमवागीश्वरीपतिर्नारायणो मे प्रसीदतां प्रसन्नो भवत्वित्यन्वयः। किलेत्यनेन सर्वश्रुत्यादिसंवादं दर्शयति वार्तासंवादयोः किलेति यादवः। यद्वा पुरा शास्त्रप्रबन्धेऽधिकृतेनाजस्य मम पितामहस्य पराशरस्य हृदि सतीं ज्ञानोपदेशलक्षणां स्थितिं वितन्वता येन व्यासेन मम चोदिता संस्कृता स्वलक्षणा स्वयोग्यसर्गादिदशलक्षणा सरस्वती भागवतसंहितारूपा यस्याऽऽस्यतः प्रादुरभूत् स ऋषीणामृषभो व्यासो मे प्रसीदतामित्यन्वय इति अजः पितामहेऽनादाविति प्रबंधे निकटेऽतीते पुराणे नागते पुरेति च छागे विष्णौ हरेश्वज इत्यतोऽजस्य विष्णोः सतीं स्थितिं वितन्वता हृदि लोकस्येति शेष इति वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं देहेंद्रियादिप्रवर्तकं हरिं प्रसादयति भूतैरिति। यो विष्णुर्महद्भिर्व्याप्तैर्भूतैः पृथिव्यादिभिः पुरः शरीराणि निर्मायामूषु पूर्षु आत्मादिरूपैः शेते इति यत्तत एव यः पुरुषः पुरिशयनयोगेन पुरुषनामा। "तस्येदमेव शिर" इति श्रुतेः गोलकात्मकदेहव्याप्तत्वाद्वा षोडशात्मक एकादशेंद्रियपंचभूतव्यापी षोडशगुणान् शब्दादिविषयसारान् भुंक्ते न दुःखानि स भगवान् स्वविषयपुराणं व्याकर्तुकामस्य मे वचांस्यलंकृषीष्ट स्वप्रीतिजनकानि कुर्यादित्यन्वयः ॥ २३ ॥ इदानीं भक्त्यातिशयेन देवकीनंदनं कटाक्षीकृत्य नमति नम इति। सौम्या ज्ञानसोमार्हाः ब्रह्मादयो ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं यस्य हरेर्मुखांबुरुहादुत्पन्नमासवं मधु पपुस्तस्मै वेधसे कत्रे वासुदेवाय भगवते नमः। सौम्या उद्धवादयो ज्ञानमयं यन्मुखांभोरुहासवं पपुस्तस्मै वेधसे कंसाद्यसुर हंत्रे वासुदेवाय शौरये नम इति वा सौम्या नारदादयो ज्ञानमयं ज्ञानप्रतिपादकं भागवतपुराणं नामयन्मुखांबुरुहासवं पपुस्तस्मै वेधसे चतुर्मुखाय नमः। कीदृशाय वासुदेवाय नारायणपुत्राय शौरेः पुत्रः शौरिरितिवत् सौम्याः व्यासादयस्तस्मै वेधसे विधिपुत्राय नारदाय वासुदेवाय वासुदेवभक्ताय। सौम्या वैशंपायनादयः तस्मै वासुदेवाय वासुदेवावताराय व्यासाय नमः वेधसे भारतादिशास्त्रकर्त्रे ॥ २४ ॥ ❀ ❀ स्वाभीष्टदेवताप्रसादं प्रार्थयित्वा सांप्रतं परीक्षित्प्रश्नं प्रतिवक्तुमुपक्रमते एतदेवेति। हरिरात्मनः स्वस्य यत्पुराणमाह आत्मभूः परमात्मपुत्रो वेदगर्भो ब्रह्मा तदेतत्सर्वमितित्वत्प्रश्नप्रकारेण पृच्छते नारदायाभ्यधादित्यन्वयः अर्थव्यत्यासौ नास्तीत्येवशब्दः एतदुक्तं भवति आदौ नारायणे न ब्रह्मणे प्रोक्तं ब्रह्मणा नारदाय नारदेन व्यासाय व्यासेन मह्यं तदहं त्वत्प्रश्नपरिहारत्वेन वक्ष्यामीति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

तादृशानुभवे कारणमुपन्यस्यन्नाह यदङ्घ्रीति। आत्मनः भगवतः तत्त्वं याथार्थ्यम्। अन्यथा तु कवयः पण्डितम्मन्या अपि यथारुच्येव वदन्तीत्यर्थः। यद्वा तथाप्यनन्तमहिमत्त्वात् तेऽपि कवयो यथात्मप्रकाशमेव वदन्तीति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथ तद्वर्णनसामग्री मम स एवेत्याह। प्रचोदितेति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ नम इति टीकायं श्रीव्यासं नमस्करोतीति। पपुरित्यादिस्वारस्यात्। उत्तरवाक्येन तु चतुःश्लोकीवक्तारमित्यायाति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ आत्मन इति आत्मानं ब्रह्माणं प्रतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

स श्रीकृष्ण एव मे ज्ञानप्रदो भवत्विति प्रार्थनां व्यञ्जयति। यदङ्घ्र्योरभिध्यानमेव समाधिर्न तु ततोऽन्यस्तेन शोधितया। चकारस्त्वर्थे। कवयस्तु स्वपाण्डित्यबलेनैव यथारुचं स्वस्वरुच्यनुसारेण एतत् परमात्मनस्तत्त्वं स्वरूपं साकारं निराकारं वा जीवात्मस्वरूपम् अणुप्रमाणं सर्व्वगतं वा, यद्वा एतद् विश्वं मिथ्यैव सत्यमेव नित्यमेवेत्येवं वदन्ति युक्त्या प्रतिपादयन्ति न तु तेषां धीर्धौता अत आत्मनस्तत्त्वं न पश्यन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यथा ब्रह्मणो मुखाद्वेदं प्रवर्त्तयामास तथा मन्मुखात् स्वलीलाकथां स एव प्रवर्त्तयत्वित्याशास्ते। येन प्रचोदिता प्रेरिता सरस्वती वेदरूपा अजस्य ब्रह्मणः आस्यतः प्रादुरभूत्। येन कीदृशेन पुरा कल्पादौ अजस्य तस्य हृदि सतीं स्मृतिं वितन्वता प्रकाशयता। सरस्वती कथम्भूता स्वं श्रीकृष्णं लक्षयति उपास्यत्वेन दर्शयतीति सा। यदुक्तं भगवतैव—मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्म्मो यस्यां मदात्मक इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इदानीं मद्वचःसु स्वसृष्टेष्वेव स्वस्थित्यैव श्रोतृजनाह्लादिनीं शृङ्गारकरुणादिरसध्वनिं गुणालङ्कारशोभां करोत्वित्याशास्ते भूतैरिति। स मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट तेषु स्वयं निवसन्नलङ्करोतु। यथा मनुष्यादिशरीराणि सृष्ट्वा तेषु स्वयं वसन्नेव तानि सफलीकरोतीत्याह। यो महद्भिर्भूतैरिमैः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पूर्षु अन्तर्यामितया शेते वसति। अत्र पुरुषमाख्यां प्रमाणयति यद् यस्मात् पुरुष इति। अत एव एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपान् गुणान् भुङ्क्ते निर्लेप एव दृष्टयैवास्वादयति। अत्र दृशेषेण मद्वचसामपि गुणानास्वादयन् प्रसीदत्विति भावः। षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थे कः। तेन शरीराणि निरात्मकानि वस्त्रालङ्कारादियुक्तान्यपि सद्भिरस्पृश्यानि यथा तथा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मद्वचांसि तद्विनाभूतानि मा भवन्त्विति भावः॥ २३॥ ❁ ❁ गुरुं श्रीव्यासं नमस्करोति। वासुदेवाय तदवताराय। वेधसे शास्त्रकर्त्रे। यन्मुखवाङ्मकरन्दम्। यद्वा वासुदेवाय कृष्णाय। सौम्याः कृष्णकान्ताः। ज्ञानमयमिति नृत्यगीतवाद्यकलावैदग्ध्य-रसालङ्कारादिज्ञानं सर्वतो विलक्षणमशिक्षितमपि यं पीत्वैव प्रापुर्वयमपि तदनुगास्तत्तदाप्नुयामेवेति भाव इति रहस्यम्॥ २४॥ ❁ ❁ इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति। उत्पत्तिसमये एव वेदा गर्भे यस्य। साक्षाद् हरिर्यदाह। आत्मनः आत्मानं प्रति॥ २५॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
द्वितीयेऽत्र चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यस्यांघ्र्यनुध्यानमेव समाधिस्तेन निर्मलया धिया आत्मनो भगवतस्तत्त्वं याथात्म्यं कवयः क्रांतदर्शिनः स्वयं पश्यंति एतदेव स्वदृष्टमात्मनस्तत्त्वं शिष्येभ्यः यथारुचं रुक् प्रतिभा तामनतिक्रम्य वदंति स मुकुंदः मे मह्यं प्रसीदताम्॥ २१॥ ❁ ❁ पुरा कल्पादौ येन अजस्य विरंचेः हृदि सतीं पूर्ववत्सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता प्रचोदिता सरस्वती वेदरूपा वाणी स्वलक्षणा स्वानि शिक्षादीनि लक्षणानि यस्याः सा आस्यतो मुखतः प्रादुरभूत्स ऋषीणां मंत्रदृष्टॄणामृषभः श्रेष्ठः प्रसीदताम्॥ २२॥ ❁ ❁ अथ स्वभावत एव भगवद्गुणस्वरूपादिप्रतिपादनरूपपरगुणयुक्तानां स्ववाचां शृंगारकरुणादिसौंदर्यं प्रार्थयते भूतैरिति स विभुः सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थः मे वचांसि अलंकृषीष्ट अलंकरोतु विभुत्वं प्रतिपादयति महद्भिर्भूतैः महदादिविशेषांतैः इमाः पुरः शरीराणि निर्माय सृष्ट्वा अमूषु आसु पुरीषु अंतर्यामितया शेते वसति। अत एव पुरीशयनात्पुरुष इति न च केवलं शेते किंतु स्वानन्यभक्तार्पितान् एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान् गुणान् भुंक्ते अनुभवति यतः षोडशानामात्मा अंतरात्मा स्वार्थे कः अनेन भगवतः कर्मायत्तभोक्तृत्वं नास्तीति सूचितम्॥ २३॥ ❁ ❁ मुखाम्बुरुहे य आसवो मकरन्दस्तं सौम्याः स्निग्धाः शिष्याः पपुः॥ २४॥ ❁ ❁ हे राजन् त्वया यत्पृष्टमेतदेव विपृच्छते नारदाय वेदा गर्भे यस्य सः आत्मभूर्ब्रह्मा अभ्यधात्। ननु तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह साक्षाद्यदाह हरिरात्मन इति ब्रह्मणे यद्धरिरभ्यधाद्ब्रह्मा नारदाय तदहं तेऽभिधास्यामीति भावः॥ २५॥

इति श्रीभागवतसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कन्धे चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः॥ ४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ननु भगवद्गुणेषु पृष्टेषु तत्कथनं परित्यज्य भगवत्प्रार्थना कुत्रोपयुज्यते? तत्राऽऽह—यदङ्घ्र्यनुध्यानेति। केवलं भगवत्प्रार्थनाव्यतिरेकेणाऽप्यङ्घ्र्यनुध्यानमात्रेणैवाऽऽतपाद्यवस्थानेऽपि समाधौ प्रक्षालनमात्रेणैव यत्सर्वप्रमाणैरपि स्पृष्टं[1] न भवति तादृशमात्मतत्त्वं भगवत्स्वरूपयाथात्म्यं पश्यन्ति। बुद्धिः स्वभावतो वस्तुप्रकाशिका। सा स्वावरणाद्विषयावरणादुत्पन्नाऽपि न विषयं प्रकाशयति। इन्द्रियाणामावरणे नोत्पद्यत एव। विषयमात्रं बुद्ध्युत्पत्तौ कारणत्वेन मृग्यते। ननु[2] यत्प्रकारिका बुद्धिस्त-द्विशिष्टम्। रजतादिभ्रमानुपपत्तेः। अतो विषयमात्रं पुरस्कृत्य सामग्र्यन्तरवशाद्वस्तुनो याथात्म्यमयाथात्म्यं वा बोधयति। तत्र शुद्धा वस्तुनो याथात्म्यं गृह्णाति। अत्र भगवच्छास्त्रे सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात्कारणत्वेनाऽभिमतैरभिव्यक्तीक्रियते। एकश्च पदार्थो न जातिव्यक्तिविभेदकल्पना। एक एव घटोऽनेकधा भवति आविर्भवति तिरोभवति च। पदार्थानां सर्वेषां भगवत्त्वात्। तथा शब्दानां नित्यता तु सर्वैरेवाऽभियुक्तैः कात्यायनादिभिर्व्यवस्थापितेति नाऽस्माभिरत्यन्तं निरूप्यते। "नित्ये शब्दार्थसम्बन्ध" इति। नित्ये शब्दे अर्थसम्बन्ध इति च विवरणम्। आश्रयाभावे च जातिसम्बन्धयोः[3] स्थितिकल्पनाऽत्यन्ताऽप्रामाणिकी दृष्टस्य पदार्थस्य याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतस्तदवगम्यते। अत एक एव घटो भगवत्त्वादनेकधा भवतीति "स एकधा भवती" त्यादिश्रुति-बलादनुपपत्तौ निवृत्तायां स्वबुद्धिदोषादन्यथा कल्पनं न प्रामाणिकम्। बहुकल्पनापत्तिश्च। अत एकैव बुद्धिर्बहुधा परिमृज्यमाना शोधकद्रव्यसंयोगसङ्घर्षणेन निर्मला भवति दर्पणवत्। तथा भगवच्चरणारविन्दद्वयं बुद्धौ संयोज्य सङ्घर्षणे क्रियमाणे शुद्धिविशेषं प्राप्नोति। शोधकद्रव्याणां तारतम्येन मलनिराकरणं शास्त्रसिद्धम्। अञ्जनादिषु तथा प्रसिद्धेः। यथाऽञ्जनविशेषे गोलकसंयुक्ते ततो निर्गता दृष्टिर्देवानपि पश्यति, तथाऽत्राऽपीति न काऽप्यनुपपत्तिः। अन्या तु वस्तुनो याथात्म्यं न बोधयति। दोषावृतत्वात्। यथा यथा दोषनिवृत्तिस्तथा तथा वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिः। अत एवाऽभ्याससूक्ष्मेक्षिकादीनामुपयोगः। विषये तु दोषो नास्त्येव। सुतरां भगवद्विषये आत्मविषये च। "अ[4]पहतपाप्मत्वादि" श्रुतेः। तु इति निश्चयेन। अनुध्यानं नाम तत्परतया चिन्तनम्। तथा चिन्तनेनाऽपि तदात्मकता भवतीति समाधिः। न तु योगसम्बन्धी। किञ्च। एतदात्मतत्त्वं कविभिर्यथा[5]बुद्धि निरूप्यते। कवि-

---

१. स्पष्टमिति घ. ङ.। २. ननु यदिति ख.। ३. स्थितिकल्पनात्यन्ता प्रामाणिकादृष्टस्येति ग. थ.। ४. अपहतपापमत्वादिति ख. घ. पापमत्वादिति घ. ङ.। ५. यथाबुद्धिरिति क.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पदेन चोत्प्रेक्षासामर्थ्यं बोधितम्। कश्चित्कथंचिदुत्प्रेक्षते वदति च तथा। अतो न वाक्याल्लौकिकाद्वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिः। किञ्च। भगवान्मुकुन्दो मोक्षदाता। वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिर्मोक्षाङ्गम्। तच्च तदैव सम्पद्यते यदा भगवान्मोक्षं दातुमिच्छति। इच्छा पुनरङ्घ्र्यनुध्यानेनैव [1]भवतीति। तस्माद्यः [2]कश्चिद्यत्किञ्चिज्ज्ञातुमिच्छति तत्र भगवान्प्रार्थनीयः सकलतत्सिद्ध्यर्थम्। गुणा अपि ज्ञाता एव वक्तव्याः। ज्ञानसाधनं चाऽङ्घ्र्यनुध्यानम्। न केवलं तावन्मात्रमेव। किन्तु प्रार्थनासहितम्। भगवतः स्वतन्त्रत्वान्नानुध्यानमात्रेण तथा कर्तुमिच्छति। अत आह—प्रसीदतामिति। यद्यपि भागवतनिर्माणे विषयप्रचारार्थं प्रसादो जात एव तथाऽप्यस्मदर्थं पुनर्भवतु स्वस्याऽपि रससिद्ध्यर्थम्॥ २१॥ ❀ ❀ इदानीं सामान्यतः प्रसादं प्रार्थयित्वा प्रकृतोपयोगिप्रसादं प्रार्थयितुमस्य प्रसादावश्यकत्वमाह—प्रचोदिता येनेति। अवश्यमिन्द्रियव्यापारे कर्त्तव्ये भगवान्प्रार्थनीयः। तत्रापि वाग्विषये। तत्रापि भगवदीयपदार्थवाचके। यतो ब्रह्मणाऽपि पूर्वं भगवद्ध्यानात्प्रार्थितो भगवांस्तस्य ब्रह्मणो हृदये प्रविश्य स्वप्रकाशिकां वेदरूपां वाणीमास्यतो निष्काशितवान्। अतो भगवद्गुणेषु वक्तव्येषु नित्यवाण्यैव तद्भवतीति प्रकृते भगवत्प्रार्थना आवश्यकी। ननु योगेन पदार्थान्स्मृत्वा तद्वाचकपदानामुपनिबन्धने सम्भवति किं भगवद्ध्यानेन? इत्यत आह—[3]अजस्य ब्रह्मणः हृदि सतीं स्मृतिं वितन्वतेति। वाक्यार्थवाक्ययोर्नित्यत्वेऽपि [4]पूर्वमनुभूतेऽपि स्मरणमावश्यकम्। स्मरणमात्रं च न प्रमाणमिति स्मृतपदार्थानुभवसहिता साऽपेक्षिता। योगवद्भगवद्ध्यानस्याऽपि प्रत्यासत्तित्वात्। अतोऽन्तःकरणे प्रथमं सतीं भगवदनुभवसहितां स्मृतिं पूर्वानुभूतानां भगवदीयानां पदार्थानां [5]निर्माणाय पश्चात्तेनैव हृदा भगवत्प्रेरितेन अन्तर्वेदप्रादुर्भावात्पुनर्भगवत्प्रेरिता वाणी आस्यतो निर्गता। नहि भगवद्वार्या स्वतो बहिर्निर्गन्तुं शक्नोति। इयमपि वार्त्ता वक्तुमयुक्तेत्याशङ्क्य किलेत्याह। स्वस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्याः। नित्यत्वं[6]ब्रह्मशब्दवाच्यत्वानन्तत्वादिरूपम्। अथवा। स्वयमेव लक्षणं यस्याः। वेदानामिदमेवाऽसाधारणचिह्नं यद्भगवानेव वाच्य इति। अतः पूर्वानुभूतस्मरणे तद्द्वारा निर्गमेऽपि सर्वेन्द्रियप्रेरको भगवान्प्रसीदताम्॥ २२॥ ❀ ❀ एवं शब्दानां भगवदधीनत्वेन तत्प्रादुर्भावार्थं भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा, अर्थोऽपि भगवदधीन इति अस्मन्मुखनिर्गतायां वाचि भगवान्पतिरलङ्करणरूपेण प्रविशतामिति प्रार्थयते—भूतैर्महद्भिरिति स्थितिर्भोगश्च सर्वत्र भगवत्कर्तृकौ यतः। अतो वाचि स्थितः कृष्णस्तां भुङ्क्तामिति कामना। यद्यपि विराट्पुरुष एव, तथा प्रक्रिया सर्वत्र प्रसिद्धा, तथापि पुरुषत्वाविशेषात्स्वस्य भगवत्त्वं भगवतैव साधितमिति ज्ञापनार्थं भगवत एवेदं शरीरमित्यभिमानाभावार्थं वा व्यष्टिष्वपि समष्टिवत्प्रक्रियामाह। भूतैर्महद्भिः पञ्चमहाभूतैः स्वनिर्मितैरेव। इमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः। अमूपु [7]पूषु स्वयमेव शेते। अन्यथा स्वस्य पुरुषत्वमेव न स्यात्। पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या हि सः। इदं हि शयनं न निद्रारूपं किन्तु [8]सम्भोगार्थमेव। अत एव दक्षिणेऽक्षिण इन्द्र इतरत्रेन्द्राणीत्युपाख्यानमेतत्परमेव भवति। अत्र च सुप्त्वा न केवलं स्पर्शमात्रमुपभुङ्क्ते किन्तु षोडशाऽपि गुणान्। भोगेऽपि षोडशात्मको भूत्वा भुङ्क्ते। जडे शुष्के रसाभावात्। भगवान् हि[9] व्यापक आनन्दमयश्च। तत्र स्वरूपेणैव स्वरूपानुभवे तथा रसो न भवति। स्त्रीपुरुषाद्यवयवेषु तथोपलम्भात्। अतः स्वस्थितरसाविर्भावेन स्पष्टभोगार्थं भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन्स्वस्मिन्प्रविष्टे बहुधा भिन्नः सन्नन्योन्यस्य रसमनुभवति। देहधारणाप्रयत्नेन भोगे व्यासङ्गो भविष्यतीति सुप्त्वा तथा भुङ्क्ते। यद्यपि विषयाः पञ्च, तथापि त्वच एव स्थानविशेषे सुखविशेषजननादिन्द्रियपुरस्सरेण यो विषयः स भिन्नतया[10] निर्दिष्ट इति षोडशत्वम्। यत्रेन्द्रियाणां गौणत्वं तत्र विषयप्राधान्यम्। भोगे क्वचिदिन्द्रियाणामप्राधान्यं, क्वचिदिन्द्रियाणामेव प्राधान्यम्। महाराजशरीरवत्। अत उभयविवक्षया षोडशेति वचनम्। एवं भगवन्माहात्म्यं सर्वत्र पूर्णमेव ज्ञातं भवति। अलङ्कृषीष्ट मे वचांसि अलङ्करोतु। छान्दसो दीर्घः। नन्वेवं नानात्वमापन्नः कथमलङ्कारार्थं प्रार्थ्यते? तत्राऽऽह—भगवानिति। बहुवचनं [11]सप्तार्थाभिप्रायम्। मे इत्यन्यत्र सप्तार्थाभावो द्योतितः। भागवत एव सप्तार्था यतः॥ २३॥ ❀ ❀ एवं प्रार्थनामुक्त्वा स्वगुरुं व्यासं भगवन्तं नमस्यति—नमस्तस्मै भगवत इति। वासुदेव इति सर्वमोक्षदानार्थमेव भगवतो व्यासस्यावतारः। शब्दरूपां सृष्टिं करोतीति वेधस इति मोक्षोपायकथनम्। व्यासनमस्कारत्वं बोधयति पपुरिति। ज्ञानमयं सर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानप्रकाशकं भारतादि। सौम्या इति शान्त्या ज्ञाननिष्ठयोग्यता सूचिता। यस्य मुखमेव अम्बुरुहं कमलं तत्रत्यो मकरन्द एव प्रपञ्चविस्मारकत्वादासवशब्देनोच्यते। मोक्षस्य फलत्वाद्भक्तेश्च भगवत्त्वान्मुखासवपदाभ्यां पानेच्छाप्रतिबन्धेऽपि पानं सूचितम्। कामिनीमुखामोदे तथोपलम्भात्। तस्मात्सर्वेषां गुरुत्वाद्भगवत्त्वाच्च सभायामपि व्यासनमनं युक्तम्॥ २४॥ ❀ ❀ एवं देवतागुरुनमस्कारं कृत्वा महता प्रबन्धेन तन्निरूपयितुं पूर्वप्रश्ने उत्तरमाह—एतदेवेति। [12]यद्भवान्पृष्टवानेतदेव नारदेन पृष्ट आत्मभूर्ब्रह्मा प्रमेयबलपुष्टः। वेदा गर्भे यस्येति प्रमाणबलपुष्टोऽपि। प्रमेयस्य प्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोऽपि। यदाह [13]हरिरात्मन इति वाक्यात्तादृशमुखेनैव तत्रोत्तरे सन्देह-

---

१. भविष्यतीति घ. ङ.। २. यः क्वचिदिति क.। ३. अस्येति क. ग. घ. ङ.। ४. पूर्वमनुभूतत्वेऽपीति क. ख.। ५. निर्मायेति ग. घ. ङ.। ६. ब्रह्मशब्दवाच्यानन्तत्वादिरूपमिति क. ग. घ. ङ.। ७. पूरुषु इति क. ख.। ८. सम्भोगार्थमिवेति घ. ङ.। ९. हीतिनास्ति क. ख.। १०. भिन्नया इति क. ख.। ११. समर्थाभिप्रायमिति ग.। १२. यत्त्वं पृष्टवानिति ख. ग.। १३. हरिरात्मनेति इति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निवृत्तिर्भविष्यतीति पूर्ववत्पुनः सन्देहप्रश्नाभावाय स्वतोऽनिरूपणम् । पूर्वमेव करणानां दोषतारतम्यस्य निरूपितत्वान्नाऽत्र पुनरुक्तिः । साक्षादित्युभयत्र विशेषणम् । आत्मने ब्रह्मार्थे । परम्पराकथने तु 'मध्ये वक्तृदोषः'[1] प्रसज्येत[2] । अत एव स्वतः कथनमपि निवारितम् । दोषाभावोऽपि प्रार्थनया ज्ञानेन च सूचितः । अनेन उत्पत्त्योपपत्त्या च विचारद्वयं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

यदङ्घ्रयनुध्यानेत्यत्र प्रक्षालनमात्रेणेति । बुद्धिप्रक्षालनमात्रेण । स्पष्टं न भवतीति अधोक्षजत्वेन लौकिकप्रमाणागम्यत्वाद्वेदे च निरुक्तत्वश्रवणात्तथेत्यर्थः । बुद्धिरत्र ज्ञानजनकं पदार्थान्तरमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । तत्र केन प्रकारेण पश्यन्तीत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति बुद्धिरित्यादि । ननु बुद्धेर्वस्तुप्रकाशकस्वभावत्वे तेनैव विषययाथात्म्यस्फूर्तिसम्भवाद्बुद्धिक्षालनस्य को वाऽत्रोपयोग इत्याहुः सेत्यादि, सा उत्पन्नापीत्येवं योजना । स्वावरणाद्विषयावरणादिति, स्वावरणकृताद्विषयावरणात् । बुद्ध्यावरणञ्च मायाकृतव्यामोहविषयतादिकृतं ज्ञेयम् , तच्च नवमाध्याये स्फुटीभविष्यति । तथा च बुद्ध्यावरणतिरस्कारार्थं क्षालनमावश्यकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां बुद्धिजनकत्वात्तान्येव क्षालनीयानि किं तस्याः क्षालनेनेत्यत आहुः इन्द्रियाणामित्यादि । तथा च, क्षालितेषु तेषु बुद्धिमात्रमुत्पत्स्यते न तु यथार्थबुद्धिरिति तत्क्षालनं नात्रोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु शुद्धेष्विन्द्रियेषु जाते च विषयसन्निकर्षे तद्विषयकबुद्धावुत्पन्नायां कुतो न याथात्म्यस्फूर्त्तिरित्यत आहुः विषयमात्रमित्यादि । तथा च, तादृशभ्रमदर्शनेन बुद्धिक्षालनाभावादेव न याथात्म्यस्फूर्त्तिरिति तदावश्यकमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि, अतः बुद्धित्वेन विषयत्वेन कार्यकारणभावात् । सामग्र्यन्तर्वशात् स्वगतेन्द्रियगत[3]गुणदोषवशात् । तत्र शुद्धसामग्रीसमवधाने । ननु बुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वनियमेन क्षणान्तरे नाशात् कृतमपि क्षालनमप्रयोजकमित्यत आहुः अत्रेत्यादि । तथा च, तस्याः स्थिरत्वाङ्गीकारात्तदावश्यकमेवेत्यर्थः । ननु जातिव्यक्त्योर्भेदाभावे घटपटाद्यनुगताकारप्रतीतिबाधप्रसङ्ग इत्यत आहुः एक एवेत्यादि, यथा घटानयनापसारणपौनःपुन्ये एकेनैव प्रतीतिसिद्धिस्तथाऽनेकधा भवनेपीति प्रतीत्यबाध इत्यर्थः । न च विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन जात्यभावे घटत्वज्ञानाभावाद् घटोयमिति ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् इन्द्रियेण पदार्थज्ञानोत्तरं शब्दसंस्कारादिसहकृतया बुद्ध्या पृथुबुध्नोदराद्याकारे निश्चिते तमादाय सुखेनोदयसम्भवात् । न च प्रतीतौ विलम्बाभावान्नैवमिति वाच्यम् , अभ्यासादेव सिद्धेः । अत एव प्राथमिकप्रतीतौ विलम्बोपि युज्यते । केवलविशिष्टज्ञानस्थलेऽतीन्द्रियस्य विशेषणज्ञानस्य स्वीकारे मानाभावान्न तेनाविलम्बसिद्धिः । ननु जात्यभावे सामान्यप्रत्यासत्तेरप्यभावाद् घटत्वेन रूपेण सकलघटज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः, न चेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या, धूमत्वेन वह्नित्वेन (सामान्य) व्याप्तिग्रहे तदुपयोगाद् इति चेन्न, एकस्यां व्यक्तौ धूमवह्निव्याप्तिग्रहे जाते तस्य ज्ञानस्य स्थिरत्वेन भूयोदर्शनाद्दार्ढ्ये सति पुनर्धूमान्तरेण तद्बोधनान्निर्वाहे सामान्यव्याप्तिग्रहस्यानावश्यकत्वात्तदावश्यकत्वेऽपि समानाकारत्वमादायैव सामान्यव्याप्तिग्रहसम्भवादपि न जात्यपेक्षेति । एवञ्च, शक्यतावच्छेदकत्वमप्याकारस्यैव ज्ञेयम् । स चाकारो ज्ञाने प्रकाशात्मा, इच्छायामाशंसात्मा, सुवर्णे विलक्षणरूपात्मा, घटे पृथुबुध्नोदराद्यात्मा, इत्येवमादिरूप ऊह्यः । तेनैव च शक्तिग्रहस्मरणमिति न काचिदनुपपत्तिः । एवञ्च, त्वप्रत्ययोप्याकारमेव वक्ति । सत्तापि सदाकार एव पदार्थोपि व्यक्त्याकृती एवेत्याद्यपि ज्ञेयम् । अत एव चित्रकेतूपाख्यानेऽङ्गिरोवचने 'देहदेहिविभागोयमविवेककृतः प्रभो । जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पित' इत्युक्तम् । ननु शब्दोत्पत्तिनाशयोः सार्वजनीनत्वात्पदार्थमात्रनित्यत्वं त्वसम्भवि । तथा चार्द्धजरतीयापत्त्या किमन्तर्गडुना नित्यत्वेनेत्यत आहुः तथा शब्देत्यादि । यथान्येषामेकत्वेपि अभिव्यञ्जकतारतम्येन ह्रस्वदीर्घस्थूलसूक्ष्मगुरुलघ्वादिरूपेणाभिव्यक्तिस्तथाशब्दैक्येऽपि शब्दाभिव्यञ्जकव्यापारतारतम्येन ह्रस्वदीर्घादिकखादिरूपेणाभिव्यक्त्यान्यतिरोभावत्तिरोभावेन (न[4]) च प्रतीत्युपपत्तेः । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः । शब्दानां पदार्थान्तरतुल्यानां नित्यता तु सर्वैरेवाभियुक्तैः तथेति तत एव प्रमातव्येत्यर्थः । तदुक्तां सम्मतिमाहुः नित्येत्यादि । दूषणान्तरमाहुः आश्रयेत्यादि । नष्टायां व्यक्तौ जातिः समवायश्च व्यक्त्यन्तरे तिष्ठतः, सर्वव्यक्तिनाशे तु कलादिषु काले वा तिष्ठत इत्येतद्गमकस्य प्रमाणस्याभावाद् अनुगतप्रतीतेराकारेणैव निर्वाहाद् महाप्रलये च ज्ञानसामग्रीलयेन तत्सत्ताग्राहकाभावात्तथेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वाच्छब्दमात्रेण प्रत्यक्षविरुद्धं नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुः दृष्टेत्यादि । तथा च, यथा दृष्टस्य मण्यादेः पदार्थस्य केवलप्रत्यक्षेण याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतस्तदवगतेः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम् , तथात्रापि शब्दापेक्षया

---

१. मध्यवक्तृदोष इति क. ख. ध. । २. प्रसज्जेत इति ध. । ३. 'गत'स्थाने 'गण'पाठः । ४. "न"ति अत्र अधिकं भाति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यमित्यर्थः। फलितमाहुः अत इत्यादि, अतः प्रमाणान्तरानपेक्षस्य शास्त्रस्य बलवत्त्वाद् इति, अस्मिन्नर्थे 'स एकधा भवति त्रिधा च नवधे'त्यादि छान्दोग्यश्रुतिबलात्तथेत्यर्थः। अनेकपदार्थकल्पने गौरवरूपं दूषणान्तरमप्याहुः बह्वित्यादि। बहुकल्पनाश्च अनेकव्यक्तितत्तद्ध्वंसप्रागभावादीनां ज्ञेयाः। सिद्धान्तमाहुः अत इत्यादि, अतः कल्पनालाघवात् प्रमाणिकत्वाच्च। नन्वेवं सति शास्त्रेणैव बुद्धिः शुद्ध्यतां किञ्चरणारविन्दानुध्यानेनेत्यत आहुः शोधकेत्यादि, तथात्रापीति, बुद्धावपि, बुद्धिर्भगवच्चरणारविन्दानुध्यानसिद्धा सती भगवत्स्वरूपयाथात्म्यं पश्यतीत्यर्थः। दोषावृतत्वादिति, दोषाश्च कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादय आन्तरा ज्ञेयाः अत एव इति, बुद्धिशोधकत्वादेवेत्यर्थः। नन्वभ्यासादिना बुद्धिशुद्धावपि विषयदोषेण भ्रमादिदर्शनाद्विषयशोधनं विना केवलधीशोधनं नातीवोपयुज्यत इत्यत आहुः विषयेत्यादि। विषये शुक्त्यादौ दोषो भ्रमजनको नास्त्येव। यदि स स्याद्विशेषदर्शनोत्तरमपि भ्रममुत्पादयेत्। विशेषदर्शनोत्तरं भ्रमानुत्पादनान्न तत्र स दोषः, किन्तु तत्रापि बुद्धिदोष एव भ्रमोत्पादकः इति बुद्धिशोधनमुपयोग्येवेत्यर्थः। एतेनेन्द्रजाल (कौलिच) चमारादयोपि व्याख्याता ज्ञेयाः। ननु 'यदेवाप्रतिरूपं पश्यति' इत्यादि श्रुत्वा विषये अतिरूपत्वबोधनात् कथमेकान्ततो विषयस्य निर्दुष्टत्वमित्यत आहुः सुतरामित्यादि तथा च, ज्ञानिदशायामिन्द्रियाणां पाप्मविद्धतयाऽप्रतिरूपत्वं भासतां नाम, तथापि प्रस्तुतविषये तदापि तदसंभवाददुष्टत्वमेवेत्यर्थः। ननु कपिलादिवाक्यादपि वस्तुयाथात्म्यज्ञानसिद्धेः किमङ्घ्र्यनुध्यानेनेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि। अतः परस्परविरुद्धत्वात् तस्मादङ्घ्र्यनुध्यानप्रतिबन्धननिवृत्तेरपि भगवत्कार्यत्वात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रचोदितेत्यत्र तद्भवतीति, गुणानुकथनं भवति। आवश्यकमिति, तेन विना कार्यजननादर्शनात्तथेत्यर्थः। सर्वपदार्थानां तिरोहितत्वे तद्विषयकानुभवाभावात्तत्स्मृतिर्भवतु, परन्तु, तदानीं भगवतोप्यगोचरत्वात्तदनुभवः कथं भवतीत्यपेक्षायामाहुः योगवदित्यादि। इदञ्च 'वितन्वते'त्यस्य तात्पर्यम्। वितानस्य सजातीयसंवलन एव दर्शनादिति। तेनेति सानुभवेन स्मरणेन। हृदेति मनसा। तथा चानुध्यानात्प्रार्थितेन भगवता स्मृतिवितानेवाक्प्रेरणे च कृते नित्यवाणीप्रादुर्भावो ब्रह्मणोभून्न केवलयोगेनेति भगवद्ध्यानमावश्यकमिति भावः। ननु कथमेवं भगवतः प्रेरणावश्यकतेत्यत आहुः न हीत्यादि, अयमर्थः सरस्वतीपदेन सूच्यते। किलेत्याश्चर्ये। अत इति प्रेरणस्यावश्यमपेक्षितत्वादित्यर्थः ॥२२॥ ❀ ❀ भूतैरित्यत्र कारिकायां सर्वत्रेति, सर्वदेहेष्वित्यर्थः। विवृतौ, सर्वत्रेति श्रुतिपुराणेषु। स्वस्येति शुकस्य। अत एवेति सम्भोगार्थत्वादेव। दक्षिणेऽक्षिण इन्द्र इत्युपाख्यानं च वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे प्रसिद्धम्। तत्र च, 'स एष एवेन्द्रो योयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्नासिकां तस्माज्जायाया अन्तेनाश्नीयादि'त्यादिना वामेऽक्षिण इन्द्राणीस्थितिं बोधयित्वाऽग्रे 'तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभूय भवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतो यह तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद इव भवत्येवं हि हैवैतसंविद इव भवति दैवँ ह्येतन् मिथुनं परमो ह्येष आनन्द' इत्याद्युक्तम्। तच्च, एतत्परमेव सम्भोगार्थश[1]यनपरमेवेति यथा तत्र तद्रूपेण स्थितिस्तदर्था, तथा भगवतो हृदि स्थितिरपि भोगार्थमित्यर्थः। ननु शयनमात्रेण भोगे सम्भवति षोडशात्मकः किमिति भवतीत्यत आहुः जड इत्यादि। जडे नीरसे शब्दादिरूपे विषयपञ्चके। तथा च, तदात्मकतया तेषां सारस्यसम्पादनाय तथाभवतीत्यर्थः। सारस्यसम्पादकं रूपमाहुः भगवानित्यादि। तथा चानन्दमयत्वेन सम्पादयतीत्यर्थः। नन्वानन्दमयत्वे कुतो रसेप्सेत्यत आहुः तत्रेत्यादि। तत्र हेतुः स्त्रीत्यादि, अत इति। 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, इत्यादिश्रुतिभिर्भेदं विना रसानाविर्भावेन भोगासम्भवात्तेन तथा भोगार्थं 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत्ततः पतिः पत्नीश्चाभवतामि'ति भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन् भेदरूपे आत्मनि मूलरूपे स्वस्मिन् प्रविष्टे बहुधाभिन्न इत्यर्थः। अत एव तत्र 'तिरोसानी'त्यादि कथनं सङ्गच्छते इति ज्ञेयम्। तर्हि तत्रैवात्र देहधारणं कुतो नेत्यत आहुः देहेत्यादि। ननु गुणानां कथं षोडशत्वमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि। स्थानविशेषे नेत्रादिगोलकरूपे। एवं मनसोप्यतीन्द्रियत्वेन तज्जनितमपि विषयध्यानादिसम्भवं सुखं हृदयरूपे गोलक एवेति त्वचो व्यापकत्वात्तस्या एव सुखजनकत्वमित्येकादशत्वमिन्द्रियप्राधान्येन पञ्चत्वं विषयप्राधान्येनेत्येवं षोडशेत्यर्थः। ननु प्राधान्याप्राधान्ययोः कथं निर्णय इत्यत आहुः भोगेत्यादि। तथा च, यथोष्णकाले बहुम्बरालङ्कारादिपरिधाने इन्द्रियाणामरुचावपि राज्यसुखानुभवाय महाराजेन तदापि तत्क्रियते सभायां रहसि च, तथेन्द्रियरुच्युपभोगाः क्रियन्ते, तद्वदित्यर्थः। अत इति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तयोर्निर्णयात्। एतेन सिद्धमाहुः एवमित्यादि। षोडशात्मकत्वेनानन्दजनकत्वे विषयेन्द्रिययोः सुखोत्पत्तौ 'एष ह्येवानन्दयती'ति श्रुत्युक्तं भगवन्माहात्म्यं तथेत्यर्थः। अत्रालङ्कृषीष्टेत्यलङ्कारूपेण भगवत्प्रवेशप्रार्थनया पुरुषरूपत्वादिकथनेन च भगवतः पुरुषभूषणत्वमुक्तं भवति, तेनापि 'निगमकल्पतरोरि' तिव्यासोक्तावुपपत्तिरुच्यते। बीजनिष्ठरसस्यैव फले सत्त्वेपि बीजे तदनभिव्यक्तेरिति दिक्। नमस्तस्मा इत्यत्र ज्ञाननिष्ठयोग्यतेति। ज्ञाननिष्ठानां पानयोग्यतेत्यर्थः। ननु भारतादेः कथं प्रपञ्चविस्मारकत्वमत आहुः मोहेत्यादि। ननु मोक्षफलकत्वमन्यत्रापि कथ्यत इति कथमत्रैव तदाश्वास इत्यत आहुः वक्तुरित्यादि।

---

[1] "शयन" स्थाने 'स्थिति' पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पानेच्छाप्रतिबन्धेपीति, अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य शान्तिपदार्थत्वेन सौम्यानां च तद्वत्त्वेन तया पानेच्छाप्रतिबन्धेपीत्यर्थः। तथा च, दृष्टान्तस्य यथा इच्छोद्बोधकत्वम्, तथा दार्ष्टान्तिकस्यापीति हेतुता वोध्यते॥ २४॥ ❀ ❀ तदेवेत्यत्र तादृशमुखेनेति भगवन्मुखेनेत्यर्थः। नात्र पुनरुक्तिरिति पुनःकरणदोषोक्तिर्नेत्यर्थः। उभयत्रेति, अभ्यधादाहेति क्रियाद्वयेपीत्यर्थः। साक्षात्पद-योजनमाहुः परम्पराकथन इति परम्परया कथन इत्यर्थः। अत एवेति दोषप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। ननु काचित्तु परम्परात्र सम्पन्नेति कथं दोषाभाव इत्यत आहुः प्रार्थनयेत्यादि। तथा च, यदि दोषः स्यान्न भगवन्तं प्रार्थयेत्। यथाकथञ्चित्प्रार्थनसम्भवेपि ज्ञानं तु न स्यादित्यर्थः। अनेनेति ब्रह्मोक्तिभगवदुक्त्योरुपक्षेपेणेत्यर्थः॥ २५॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्थाध्यायविवरणम्॥ ४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ज्ञानप्रदत्वमनुसरन् प्रार्थयते—यदिति द्वाभ्याम्। यस्याङ्घ्योरभिध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया धिया आत्मनो जीवात्मनः परमात्मनश्च तत्त्वं याथात्म्यं योगिनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति, अन्ये तु कवयोऽतिनिपुणा अपि यथारुचं स्वरुच्यनु-सारेणैव एतदात्मतत्त्वं वदन्ति तद्याथार्थ्यं नैव जानन्ति स मुकुन्दः स्वभक्तानां मुक्तिदाता भगवान् मे प्रसीदताम्। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धोऽयमर्थ इति हिशब्देन सूचितम्॥ २१॥ ❀ ❀ किञ्च पुरा कल्पादौ अजस्य ब्रह्मणो हृदि सतीं स्वविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येनान्तर्यामिणा प्रचोदिता प्रेरिता स्वलक्षणा स्वान्यसाधारणानि सर्वप्रमाण-श्रेष्ठत्वकारणभूतानि शिक्षादिषूक्तानि लक्षणानि यस्याः सा, यद्वा स्वं भगवन्तं लक्षयतीति तथाभूता सरस्वती वेदात्मिका आस्यतो ब्रह्मणो मुखतः प्रादुरभूत् सः ऋषीणां ज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठो मे प्रसीदताम्। एवम्भूतत्वे बहुशास्त्रं प्रमाणभूतमस्त्यतो न सन्देह इत्याशयेनाह—किलेति॥ २२॥ ❀ ❀ अत्र भगवत्प्रसादेन तव किं वा फलमपेक्षितमित्यपेक्षायामाह—भूतैरिति। स भगवान् मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट श्रोतृजनाह्लादकमाधुर्ययथार्थत्वादिगुणरूपालङ्कारविशिष्टानि करोत्वित्यन्वयः। अन्येनान्यवा-चामलङ्करणं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्य तस्य सर्वान्तर्यामित्वादित्याशयेन तं विशिनष्टि भूतैर्महद्भिरिति। आकाशादिपञ्चमहाभूतैरिमाः सर्वत्र परिदृश्यमानाः पुरः शरीराणि निर्माय अमूषु आसु पुरीषु यः शेते अन्तर्यामितया निवसतीति। अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमा-णयति—यत् यस्मात् पुरि शयनात् पुरुष इत्युच्यते इति। कथमेकस्य सर्वत्र शयनं सम्भवति तत्राह—विभुरिति। किमर्थमेवं शेते इत्यपेक्षायां स्वलीलयोत्पादितानां पदार्थानां भोगार्थमेव चेतनत्वाज्जडेन भोगासम्भवादित्याशयेनाह—भुङ्क्ते इति। पञ्च शब्दादिरूपान् विषयान् पञ्च वागादिव्यापारान् पञ्च प्राणादिवायुवृत्तीरेकं सङ्कल्पादिरूपमित्येवं षोडश गुणान् भुङ्क्ते इति। नन्वे-तद्भोगस्तु तत्तदिन्द्रियाणामेव प्रसिद्धः स कथं तस्येत्यत आह—षोडशात्मक इति, दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा एकं मनश्चेत्येवं षोड-शात्मकोऽपि स एवेत्यर्थः॥ २३॥ ❀ ❀ एवं भगवन्तं नमस्कृत्य भगवदवतारं स्वपितरं गुरुं च वेदव्यासं नमस्करोति—तस्मै वेधसे वेदादिसृष्टिप्रवर्त्तकाय भगवते वासुदेवाय वासुदेवावताराय श्रीव्यासाय नम इत्यन्वयः। वेदादिप्रवर्त्तकत्वमेव स्पष्ट-यति—ज्ञानमयं यन्मुखाम्बुरुहासवं यस्य मुखकमलमकरन्दं सौम्याः शान्त्यादिगुणविशिष्टास्तच्छिष्याः पपुरित्यन्वयः। तदुप-दिष्टज्ञानस्य संसारतापनिवर्त्तकत्वं च अम्बुरुहासवपदाभ्यां सूचितम्॥ २४॥ ❀ ❀ एवं गुरुदेवते नमस्कृत्य प्रकृतप्रश्न-स्योत्तरं अवतारयितुं तस्य साम्प्रदायिकत्वसूचनाय नारदहिरण्यगर्भयोः संवादमवतारयति—एतदेवेति। तत्त्वया श्रोतव्यमिति सूचयन्सम्बोधयति—हे राजन्निति। यत्तव प्रश्नस्योत्तरतया मया वक्तव्यं तदेतदेव नारदाय आत्मभूः ब्रह्माऽप्यभ्यधात् कथित-वानित्यन्वयः। अनापृष्टं न वक्तव्यं तत्कथमभ्यधादित्याशङ्कानिरासायाह—विपृच्छते इति। तद्वचनस्य कथं प्रामाण्यमित्याश-ङ्क्याह—यदिति। साक्षाद्धरिरेव यदात्मन आत्मानं प्रति यदाह तदेवाभ्यधान्न स्वोत्प्रेक्षितमित्यर्थः। अन्यथोक्तस्यापि अन्यथा-कथनं लोके दृश्यते इति शङ्कानिरासाय तव यथार्थधारणे तथाकथने च सामर्थ्यमस्तीति सूचयन्नाह—वेदगर्भ इति, वेदा गर्भे यस्य सः॥ २५॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी॥ २॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र हृत्प्रसादनिरूपणे। चतुर्थो विवृतोऽध्यायो वक्तुः श्रद्धानिरूपकः॥ ३॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

विद्वान् पुरुष जिनके चरणकमलोंके चिन्तनरूप समाधिसे शुद्ध हुई बुद्धिके द्वारा आत्मतत्त्वका साक्षात्कार करते हैं तथा उनके दर्शनके अनन्तर अपनी-अपनी मति और रुचिके अनुसार जिनके स्वरूपका वर्णन करते रहते हैं, वे प्रेम और मुक्तिके लुटानेवाले भगवान् श्रीकृष्ण मुझपर प्रसन्न हों ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जिन्होंने सृष्टिके समय ब्रह्माके हृदयमें पूर्वकल्पकी स्मृति जागरित करनेके लिये ज्ञानकी अधिष्ठात्री देवीको प्रेरित किया और वे अपने अङ्गोंके सहित वेदके रूपमें उनके मुखसे प्रकट हुई, वे मूलकारण भगवान् मुझपर कृपा करें, मेरे हृदयमें प्रकट हों ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवान् ही पञ्चमहाभूतोंसे इन शरीरोंका निर्माण करके इनमें जीवरूपसे शयन करते हैं और पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण और मन—इन सोलह कलाओंसे युक्त होकर इनके द्वारा सोलह विषयोंका भोग करते हैं। वे सर्वभूतमय भगवान् मेरी वाणीको अपने गुणोंसे अलङ्कृत कर दें ॥ २३ ॥ ❀ ❀ संत पुरुष जिनके मुखकमलसे मकरन्दके समान झरती हुई ज्ञानमयी सुधाका पान करते रहते हैं उन वासुदेवावतार सर्वज्ञ भगवान् व्यासके चरणोंमें मेरा बार-बार नमस्कार है ॥ २४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्! वेदगर्भ स्वयम्भू ब्रह्माने नारदके प्रश्न करनेपर यही बात कही थी, जिसका स्वयं भगवान् नारायणने उन्हें उपदेश किया था (और वही मैं तुमसे कह रहा हूँ) ॥ २५ ॥

चौथा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ पञ्चमोऽध्यायः

नारद उवाच

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज । तद् विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥१॥
यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो । यत्संस्थं यत्परं यच्च तत् तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥२॥
सर्वं ह्येतद् भवान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः । करामलकवद् विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥३॥
यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः । एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

पञ्चमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि वक्त्यजः । हरेर्लीलां विराट्सृष्टिं कालकर्मादिशक्तिभिः ॥ १ ॥

नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह । देवदेवेति । हे भूतभावन अत एव सर्वेषां पूर्वज अनादे ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तत्साधनं यत्तद्विजानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः । कथंभूतम् आत्मतत्वं नितरां दृश्यते येन तत् ॥ १ ॥ उपलक्षणभूतं विश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषं पृच्छति यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाश्यते । यदधिष्ठानं यदाश्रयम् । यतो येन सृष्टं यत्संस्थं यस्मिन् लीयते यत्परं यदधीनं यच्चेति यदात्मकं स्वतः सत्कारणतो वेत्यर्थः । तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तत्त्वतो वद ॥ २ ॥ ❀ ❀ न जानामीति न च वक्तव्यमित्याह । सर्वमिति । भूतं जातं भव्यं जनिष्यमाणं भवत् जायमानं तेषां प्रभुर्यतोऽतोविशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आस्तामिदं आदौ तावत्त्वामेव कथयेत्याह । यतो यस्य विज्ञानम् । कस्तव विज्ञानद इत्यर्थः । यदाधारः कस्तवाश्रयः यत्परो यदधीनः यदात्मको यत्स्वरूपः । मम तु त्वमेव स्वतंत्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन तु परशंकया पृच्छामीत्याह सार्धैश्चतुर्भिः । एकोऽसहायः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

सृष्ट्यादिरूपां हरेर्लीलां कालकर्मादिशक्तिभिर्विराट्सृष्टिञ्च प्रथमादिना स्थित्यादिग्रहः द्वितीयादिना स्वभावादिग्रहः ॥ १ ॥ हे देवानामिन्द्रादिदेवानामपि देवः प्रकाशकस्त्वमसीति भावः । अतस्ते नमोऽस्तु । भूतानि स्थावरजङ्गमानि भावयति सृजतीति हे तथाभूत अत एव भूतोत्पादकत्वादेव । हे पूर्वजेति । तत्साधनं ज्ञानसाधनम् । इत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वाज्जानातेर्ज्ञापनार्थतापीति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यतो विश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतो हेतोस्तद्विशेषं विश्वस्यैव विशेषं भेदं यद्रूपं यल्लक्षणं यत इति तृतीयार्थे तसिः । इत्यर्थ इति । सतो यत्स्वरूपं सतः कारणाद्वा यत्स्वरूपं यद्वेद' स्वत एव सत्त्वप्रतीतेः कारणतो वा कारणसत्तयावत्सदस्तीति भावः । तस्यास्य विश्वस्य तत्त्वतः परमार्थतः प्रभो इति त्वं मत्संदेहापाकरणसमर्थोसीति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" इति श्रुतौ भूतपदं भवद्भविष्ययोरप्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह । भूतभव्येति । करस्थितामलकफलवाह्याभ्यंतरावयवज्ञानवत्सर्वं भवान् वेदेति । नन्वामलकस्य स्थूलांतरावयवप्रतीतावपि सूक्ष्मतरावयवा प्रतीतेर्दृष्टांते वैषम्यमिति चेत्तत्र श्लेषेणाह । अमलं निर्मलं च तत्कं जलं चेत्यमलकं करेऽमलकं करामलकं तद्वत् । यथा करस्थनिर्मलजलेऽतिसूक्ष्मरेखादेर्ज्ञानं भवति तथातिसूक्ष्ममपि वस्तु विश्वस्मिंस्तवाज्ञातं नास्तीति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इदं विश्ववृत्तमास्तां तिष्ठतु आत्मानं स्वमेव त्वं ब्रूहीति । इत्यर्थं इति । आर्थिकोयमर्थ इति भावः । एव मग्रेपि ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

० ॥ १—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति । हे देवदेव हे भूतभावन भूतस्रष्टः । अत एव हे पूर्वज आत्मतत्त्वस्य निदर्शने नितरां प्रकाशकं यद्ज्ञानं तद्विजानीहि अंतर्भावितणिजर्थः विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदं कार्यं जगद्रूपं यस्य रूपं यदात्मकमित्यर्थः । अयं निमित्तप्रश्नः यतः सृष्टं यत उपादानभूतात्सृष्टं यदुपादानकमिति यावत् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदधिष्ठानं यत्संस्थं यत्परमिति च बहुव्रीहिः यः आधारो यस्य तद्यदधिष्ठानं यदाधारकमित्याधारप्रश्नः । यस्मिन् [संस्थालयो यस्य तत् यत्संस्थं अयं लयाधारप्रश्नः । यत्परं य अस्मात्परो विलक्षणः तद्यत्परं यदधीनमित्यर्थः । यच्च यदप्यन्यद्यदुपकरणत्वादिकमस्ति तत्तत्वं याथात्म्यं तत्त्वतो वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ न जानामीति न वक्तव्यं इत्याह सर्वमिति । यत्पृष्टं तदेतत्सर्वं भवानेव जानाति । कुत इत्यत आह-भूतभव्यभवत्प्रभुः भूतभविष्यद्वर्तमानकालीनकृत्स्नवस्तुजातस्य प्रभुरुत्पादकः किं च तव त्वया विश्वं जगत् विज्ञानेन भगवत्प्रसादलभ्यज्ञानेनावसितं निश्चितं करस्थामलकवत् एवं जगद्विषयः प्रश्नः कृतः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आस्तां तावदिदं त्वामेव त्वं कथयेत्याह-यद्विज्ञान इति । यस्मिन्विषये तव विज्ञानमस्तीति सप्तमीबहुव्रीहिः । यतो विज्ञानं यस्य यद्विज्ञानस्तव विज्ञानद कं इति वा यदाधारः य आधारो यस्य सः कस्तवाश्रयः । यत्परः य परो यस्य सः कस्तव स्वामी यदात्मकः य आत्मा यस्य सः कस्त्वदात्मेत्यर्थः । मम तु त्वमेव स्वतंत्रः परमेश्वर इति भासि तपश्चरणेन तु परशंकया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः । एक असहायः आत्ममायया आत्मनः संकल्पेन भूतैः पृथिव्यादिभूतैर्भूतानि देवादीनि भूतानि सृजसि त्वमिति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अस्मिन्नध्याये वेदगर्भनारदाख्यायिकाकथनव्याजेन ग्रंथादौ प्रतिज्ञातं जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं तदेकनिष्ठमिति सप्रपंचं प्रतिपाद्यते यत्रादौ नारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति । यदज्ञानमात्मनः परमात्मनस्तत्त्वं निदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनं तज्ज्ञानं मह्यं विजानीहि विज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञाने महान्विशेषोऽस्तीति भेदस्य परमेश्वरप्रसादमंतरेण वागादींन्द्रियप्रवृत्तिरपि विपरीता भवतीति तत्स्वातंत्र्यस्य ब्रह्मा कर्ताऽहंकरणमिति करस्य विवक्षया व्यत्ययोक्तं जीवब्रह्मभेदो हरेः स्वातंत्र्यं नारदस्य करणत्वमिति त्रय व्यत्ययार्थः तदुक्तं व्यत्ययो भेदस्वातंत्र्यकरणेष्विति ॥ १ ॥ ❀ ❀ ज्ञेयं पृच्छति यद्रूपमिति । इदं विश्वं यस्य रूपमिव रूपं न तु साक्षद्रूपं चित्वेन सत्त्वेन च सादृश्यात्तद्वशत्वाच्च तदुक्तं तद्वशत्वादिदं रूपं हरेनैव स्वरूपत इति योऽधिष्ठानं मूलाधारो यस्य तद्यदधिष्ठानं न त्वारोप्यमाणसर्पस्य रज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमिति प्रोक्तं मूलाधारं विचक्षणैरिति । इदं यतः सृष्टं संभूतं "यतो वा इमानि भूतानि जायंत" इति श्रुतेः । पीठवद्यस्मिन्संस्था संस्थानं यस्य तद्यत्संस्थम् । यत्स्थितं दृश्यते.वस्तुसंस्थानं तदुदीरितमिति च पूर्वं पृथिवीवत् अत्र तु पीठवदिति विशेषान्न पुनरुक्तिः यः परो यस्माज्जगतस्तद्यत्परं हरिः परोऽस्य जगतो ह्यव्यक्तादेश्च कृत्स्नश इति यस्मात्संस्था मृत्युः संहारो यस्य तद्यत्संस्थं येन परं पालनं यस्य तद्यत्परं येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति वा यच्च यदधीनं च यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इति विभेदे विद्यमानेऽपि मिथो नित्यस्वरूपत इति च तस्य हरेस्तत्त्वत त्वत्तो यथावद्वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ मम वक्तव्यांशे भवतो ज्ञानसामग्रीविद्यत इत्याह सर्वमिति । हिशब्देन प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति सर्वमेतदिति प्रतिज्ञा, भूतादिप्रभुरिति हेतुः हीतिव्याप्तिदर्शनं करतलामलकवदिति निदर्शनं विज्ञानेति निगमनम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नैतत्सामान्यज्ञानं किंतु विशिष्टमेव हरिप्रसादायत्तत्वादिति भावेनाह यद्विज्ञान इति । यस्य प्रसादाद्विज्ञानं यस्य तव सत्वं यद्विज्ञानः य आधारो यस्य स तथा यः परो यस्मात्स तथा य आत्मा स्वामी यस्य स यदात्मकः त्वं तं वेदेति शेषः । उक्तादधिकं ज्ञातुं पूर्वपक्षं दर्शयति एकः सृजसीत्यादिना एकस्त्वमेवात्ममायया स्वेच्छया भूतानि चराचराणि पृथिव्यादिपंचभूतैः सृजसि ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

० ॥ १—३॥ यद्विज्ञान इत्यादौ तं वदेति शेषः । मम तु तत्तद्रूपत्वेन त्वमेव भासीत्याह एक इति । (अत्रास्ताम्-इत्यादिटीकायां त्वामेव इत्यत्र आत्मानमेव कथयेति तु वाच्यम् ।) ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

पञ्चमे नारदं प्राह तत्त्वानां सृष्टिमात्मभूः । तैर्विराजश्च तत्पादाद्यङ्गैर्भूरादिकल्पनाम् ॥ ० ॥

भूतानि भावयन्ति सृजन्तीति भूतभावना मरीच्यादयः पूर्व्वजा अस्मद्भ्रातरो यस्मात् हे तथाभूत । आत्मनो परमात्मजीवात्मनोस्तत्त्वनिदर्शनं तत्त्वज्ञापकं यत् ज्ञानं तत् विजानीहि विशेषेण जानासि लडर्थे लोट् विज्ञापयेति वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ इदं विश्वं यद्रूपं यदस्य लक्षणं, यदधिष्ठानं योऽस्याश्रयः, यतः येन सृष्टं, यत्संस्थ यस्मिन् लीयते, यत्परं यस्याधीनं, यच्च यदात्मकं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तत्त्वतो वद ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्व्वं परमात्मजीवात्मजगदिति त्रिकम् । भूतं पूर्व्वजातं प्राणिवृन्दम् । भव्यं जनिष्यमाणम् । भवत् जायमानम् । तेषां प्रभुर्यतः अतो विशिष्टेन ज्ञानेनावसितमवगतं करस्थम् आमलकफलमिव ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आस्तामिदम् आदौ तावत् त्वामेव त्वं ब्रूहीत्याह । यद्विज्ञानः यतो विज्ञानं यस्य सः यस्तव विज्ञानप्रदः । यदाधारो यस्तवाश्रयः यत्परः यस्य त्वमधीनः । यदात्मकः यस्तवात्मा । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन पराशङ्कया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः । एकः असहायः ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीनारदं श्रीब्रह्मोपदेशं वक्तुं तावत् श्रीनारदप्रश्नानाह देवदेवेति । आत्मनस्तत्त्वस्य निदर्शनं प्रकाशकं यद्ज्ञानं तद्विजानीहि विशेषतो ज्ञापय अंतर्भावितणिजर्थः ॥ १ ॥ ❋ ❋ इदं विश्वं यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाश्यते यत्प्रकाश्यं यदधिष्ठानं यदाधारकं यत्सृष्टं येन निर्मितं यस्मिन्संस्थालयो यस्य तद्यत्संस्थम् ॥ यत्परं यदधीनम् यच्च यदात्मकं तत्तत्वं तस्य तत्त्वमुक्तपट्प्रश्नप्रत्युत्तरद्वारा याथात्म्यं तत्त्वतो वदेति षट्प्रश्नाः ॥ २ ॥ ❋ ❋ तद्वक्तुं भवान्क्षम इत्याह एतदस्मत्पृष्टं सर्वं भवान्वेद यतो भूतभविष्यवर्तमानानां प्रभुस्तन्निर्णये क्षमः । तत्र हेतुः करस्थामलकवद्विश्वं तव विशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ॥ ३ ॥ ❋ ❋ किंच यतो विज्ञानं यस्य स यद्विज्ञानः कुतो विज्ञानवानसीत्यर्थः । य आश्रयो यस्य स यदाश्रयः कस्तवाश्रय आधार इत्यर्थः । यत्परः यदधीनः यदात्मकः य आत्मा यस्य स यदात्मकः कस्तवात्मेत्यर्थः । इति चत्वारः प्रश्नाः अहं तु त्वामेव परमेश्वरं जानामि यत एकः असहायस्त्वमात्ममायया स्वशक्त्याभूतैः पंचभूतैर्भूतानि देवमनुष्यादीनि सृजसि ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

[1]विमर्शः षड्भिरध्यायैः क्रियते स द्विधा मतः । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च तत्राऽद्योऽपि द्विधा मतः ॥ १ ॥
स्थूलान्तर्यामिभेदेन मूर्त्तामूर्त्तविभेदतः । स्थूलोऽपि द्विविधस्तत्र स्थूलमूर्तवि[2]मर्शने ॥ २ ॥
उत्पत्त्या पञ्चमाध्यायः सोपपत्त्या निरूपकः । पुरुषः क्रमतः शक्तित्रयं गृह्णन्भवादिकृत् ॥ ३ ॥
[3]इत्युक्त्वा नारदाजाभ्यां जन्मभिर्नेति गद्यते । एकीभूते प्रवेशेन निर्गमादपि विह्वलः ॥ ४ ॥
अथवा दार्ढ्यतासिध्यै नारदः पृच्छति स्फुटम् । प्रश्नत्रयं नारदेन क्रियते तत्त्वनिर्णये ॥ ५ ॥
आत्मनो जगतश्चाऽपि निर्द्धारो भजनस्य च । द्वयोर्निर्द्धारशेषत्वं तेन प्रत्युत्तरं ततम् ॥ ६ ॥
द्वितीयस्य द्विरूपत्वं बहिरन्तर्व्यवस्थया । विराजोऽन्तर्मुखत्वाद्धि विपरीतेन वर्ण्यते ॥ ७ ॥
स्थूललिङ्गविभेदो वा तेनाऽध्यायद्वयं मतम् । प्रथमस्योत्तरं पश्चात्तदन्तर्यामिसम्भवे ॥ ८ ॥

एवं पूर्वाध्याये परीक्षिच्छुकयोः [4]फलमुखं साधनं निरूप्य [5]पूर्वोक्तस्य च साधनस्य च विचारार्थमध्यायषट्कारम्भः । तत्र पञ्चमाध्याये साधनस्य स्थूलरूपस्य चोत्पत्त्या निर्णय उच्यते । तत्र प्रथमं तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वं वदन्वक्तारं विशिनष्टि—देवदेवेति । अयं नमस्कारः प्रश्नार्थः । नारदो जिज्ञासार्थं प्रवृत्तः कथं देवनमस्कारं न कृतवानित्याशङ्क्याऽऽह । हे देवानां देव । अनेन देवतागुरुरूपो भवानेव ममेति न पृथङ्नमस्कारः कर्त्तव्य इति सूचितम् । अस्त्विति प्रार्थना प्रमेयसमाप्तिपर्यन्तं मङ्गलानुवृत्त्यर्थम् । आत्मानमुपदेक्ष्यति निश्चयेनेति । स्वप्रवृत्तौ हेतुज्ञापकं विशेषणमाह—भूतभावनेति । भूतानि भावयत्युत्पादयति । शोधयति वा । स्वयं वेदानुदरे दिव्याग्निरूपान्निवेश्य तत्र सर्वाञ्जीवान् शुद्धान्कृत्वा पश्चान्निष्काशयतीति शोधकत्वम् । पूर्वजेति । हे पितः । सन्देहे पूर्वज एव पृच्छ्यते । अथवा । सर्वापेक्षया भवानेव पूर्वमुत्पन्नः । अतस्त्वत्तः कोऽप्यन्यो महान्नास्तीति त्वमेव प्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं तं स्तुत्वा प्रष्टव्यमाह—तद्विजानीहीति । तद्विशेषाकारेण त्वं जानीहि ज्ञापय वा ज्ञानं किमिति । सर्वे हि वदन्ति ज्ञानं ज्ञानमिति । तत्किं ज्ञानं आत्मा वा, आत्मसाक्षात्कारो वा, श्रुतिसहितो वा, प्रवेशहेतुर्वा, भक्तिजनको वा, परोक्षं वा, स्मृतिरूपं वेति । तत्र निर्द्धार्य त्वया वक्तव्यमित्यर्थः । किञ्च । यत्राऽऽत्मतत्त्वस्य विमर्शनं विचारो भवति । अनेन ज्ञाने[6] अङ्गद्वयमपि पृष्टं क आत्मा किं तत्त्वमिति । तत्राऽपि लोके[7]प्रसिद्धं तन्न भवति । किन्तु विचारसाध्यमिति विचारोऽपि वक्तव्य इति सूचितम् । [8]एवं चत्वारः प्रश्नाः सम्पन्नाः ॥ १ ॥ ❋ ❋ किञ्च । तत्त्वे भेदान्पृच्छामीत्याह—यद्रूपमिति । तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तत्सर्वस्याऽपि जगतो जन्यत्वादात्मनोऽपि प्रादुर्भूतत्वात्स[9]र्वस्यैवाऽऽरोपविषयत्वात् । अतस्तस्य रूपं वक्तव्यम् । यद्रूपं स्वरूपं यस्य । आरोपितत्वानारोपितत्वे हि साधिष्ठाने भवतः । अतस्तदधिष्ठानमपि वदेत्याह—यदधिष्ठानमिति । लोकेऽपि जगतस्तत्त्वव्यवहारात्तत्त्वानां च तत्त्वव्यवहारान्मू[10]लतत्त्वाभावे तन्न घटत इति जगतः कारणमपि तत्त्वं वदेत्याह—यतः सृष्टमिदमिति । वादिविप्रतिपत्तेश्च कुतो जगज्जातमिति । किञ्च । यत्संस्थम् । यस्मिन् संस्था स्थितिर्यस्य । संस्था मृत्युर्वा विमर्शशेषत्वेन जगतो वा प्रश्नः । तदा तत्त्वे प्रश्नद्वयम् । सृष्टौ प्रश्नचतुष्टयम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्वरूपं चेति तद्विषयाः । तस्य भावस्तत्त्वमिति भगवतो भावो जगदेव । आत्मा तु तत् । अथवा सामान्यतस्तत्त्वं विचार्यते । तेनैकमनेकं वा फलिष्यति । यत्परमिति । यः परो नियन्ता यस्य । अनेन स्थितिरुक्ता । एकपक्षे तत्तत्त्वं क[11]स्य परभूतमिति । को वा तस्य तत्त्वस्य ग्राहक इत्यर्थः । रूपं हि द्विविधं, प्रमाणतः

---

१. विमर्षं इति ग. । २. विमर्षणे इति क. ख. । ३. इत्युक्ता इति घ. ङ. । ४. साधनमुखमिति ग. । ५. पूर्वोक्तस्य साधनस्येति क. ख. । ६. ज्ञानेनेति ग. । ७. लोके प्रसिद्धमिति घ. ङ. । ८. एते इति ग. । ९. सर्वस्यैवापरोक्षेत्यादि ग. । १० स्थूलतत्वाभावेति ग. । ११. कस्यापरभूत मिति क. ख. परिभूतमिति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वरूपतश्च । तत्र यद्रूपमिति प्रमाणतः । यच्चेति स्वरूपतः । तत्त्वस्य जगद्रूपत्वे भिन्नत्वे वा षडङ्गानि पृष्टानि । एतेषां भेदानां [ज्ञानं यथा तत्त्वतो ज्ञातं भवति तथा वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यथा त्वं जानासि तथा ज्ञानमस्माकं कुर्वित्यभिप्रायेण तस्य सर्वज्ञतामाह—सर्वं ह्येतद्भवान्वेदेति । अतीतानागतयोर्ज्ञानं न भविष्यतीति तस्य कालसाध्यत्वात्कालरूपस्तन्नियन्ता वा भवानेवेत्याह । यथा रहट्टघटिकायां केचनोद्गतामज्जन्त्युद्गच्छन्ति च, तथा काले जगन्निमज्जति ततः उद्गच्छति । ततो यः काले बहिरपि तिष्ठति स हि सर्वं जानाति । यथा जले बहिरपि स्थितिः । किञ्च । योगजधर्मेणाऽपि तव सर्वं प्रत्यक्षमित्याह—करामलकवदिति । विज्ञानावसितं विज्ञाने स्थितं निश्चितमिति वा । आवेशितमिति पाठे उत्तरकार्यार्थं सर्वमेव ज्ञाने निवेशितम् । करस्थितमामलकफलं प्रति न कोऽपि सन्दिग्धे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ किञ्च । त्वया स्वस्वरूपमपि वक्तव्यमित्याह—यद्विज्ञान इति । यत् यतो वा विज्ञानं यस्य । तव विज्ञानदाता क इत्यर्थः । किञ्च । तव आधारः कः । तव च नियन्ता । त्वं च किमात्मक इति । एवं चत्वारः प्रश्नाः । साधारणत्वं वारयति यथा सर्वे तथाऽहमिति । एकः सृजसि । त्वमेक एव भूतानि देवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणि भूतैस्तैरेव महाभूतैर्वा सृजसि । अतस्त्वयि चत्वारः प्रश्ना इत्यर्थः । आत्ममाययेत्यग्रिमश्लोकः स्वातन्त्र्ये हेतुप्रतिपादकः । माहात्म्यबोधको वा पूर्वशेषः । आत्ममायया । स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्ये नैव सर्वं सृजसि ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ तृतीयप्रकरणं विवरिषवः सङ्गतिमुखेन प्रकरणप्रयोजनस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् तत्कथनमात्रमत्र प्रतिजानन्तस्तदवान्तरप्रकरणार्थमध्यायार्थञ्च विवेक्तुं प्रकरणार्थं तद्द्वैविध्यमध्यायसङ्ख्याञ्च निरूपयन्ति विमर्श इत्यादिचरणत्रयेण । तत्र प्रथमकरणार्थद्वैविध्यमाहुः तत्राद्य इति, विमर्शाख्ये तृतीयप्रकरणे, आद्यः उत्पत्तिविमर्शप्रकरणार्थः द्विधा, स्थूलान्तर्यामिभेदेन, द्विप्रकारको मत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यध्यायद्वयमेवास्त्वित्यत आहुः मूर्त्तेत्यादि । तथा च, तदवान्तरप्रकरणार्थस्यापि द्विविधत्वान्नाध्यायद्वयेन प्रकरणपूर्त्तिरित्यध्यायत्रयमत्र युक्तमेवेत्यर्थः । अतः परं प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः तत्रेत्यादि । तत्र प्रकरण[1]द्वयमध्ये । स्थूलमूर्त्तविमर्शने स्थूलं यन्मूर्त्तं पञ्चाशत्कोटिपरिमाणकं ब्रह्माण्डम्, तस्य विमर्षणे याथात्म्यविचारे सोपपत्त्या उत्पत्त्या साधकप्रमाणसहितेन विराट्जनेन पञ्चमाध्यायो निरूपकः, स्थूलमूर्त्तरूपस्य कार्यस्य कारणात्मकताज्ञापक इत्यर्थः । नन्वत्र नारदब्रह्मणोः संवादरूपेऽध्याये मूर्त्तस्य ब्रह्मत्वसाधिका का वा उपपत्तिरित्यत आहुः पुरुषः इत्यादि । नारदाजाभ्यां श्रोतृवक्तृभ्यां पुरुषः क्रमेण सत्त्वादीन् गृह्णन् उत्पत्त्यादिकृदित्युक्त्वा निमित्तमात्रत्वशङ्काव्युदासाय जन्मभिर्निमित्तत्वमात्रपरिचायकैर्न तावन्मात्रत्वेन, किन्त्वभिन्ननिमित्तोपादनत्वेन, क्रियाश्रयत्वरूपमपि कर्तृत्वमित्येवं निगद्यते । नारदेन ब्रह्मण्यूर्णनाभिदृष्टान्त उक्तः । ब्रह्मणा चाग्रे वाक्यद्वयमुक्तम् । तेनोभाभ्यामेव अभिन्ननिमित्तोपादनत्वं भगवतो निरूपितम् । तेनैव कार्यस्य भगवत्त्वम् इत्यर्थः । ऊर्णनाभिदृष्टान्तेन 'स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः' । 'इति लोकमयः पुमा'नित्यादिना च व्यक्तमुच्यते, इत्येषोपपत्तिरित्यर्थः । ननु 'भूतं भव्यं भवच्च यत्' 'न यतोस्ति किञ्चित्' 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः' 'तं भजे' दित्यादिविरुद्धवाक्यश्रवणे राज्ञः सन्देहात्प्रश्न उचितः, परं नारदस्य तु सन्देहाभावात् कथं प्रश्न इत्यत आहुः एकीभूत इत्यादि । प्रलये भगवदुदरान्तः प्रवेशेनैकीभूते पदार्थजाते निर्गमात् सृष्टौ पुनर्यथासंस्थं निःसरणाद् विह्वलः, किमभेदस्तात्त्विक उत भेद इति संशयव्याकुलः पृच्छति । अथवा स्थूणाखननवद्दार्ढ्यतासिद्ध्यै कर्मणि ष्यञ् दृढस्य कर्म दार्ढ्यम्, तस्य भावो दार्ढ्यता, तत्सिद्ध्यै । एवं प्रकारकजगदुत्पत्त्यादिकरणं न सामान्यस्य कर्म, किन्त्वतिबलस्येति तादृशत्वज्ञापनायेत्युभयथापि प्रश्न उचित इत्यर्थः । ननु प्रत्युत्तरे किमिति विस्तार इत्यत आहुः प्रश्नेत्यादि, तत्त्वनिर्णये कर्त्तव्ये सति नारदेनात्मजगद्भजनानां निर्द्धारविषयकप्रश्नत्रयं क्रियते । तत्र द्वयोरात्मजगन्निर्णययोः भजननिर्द्धारशेषत्वम् । तेन हेतुना प्रत्युत्तरं ततं विस्तृतमित्यर्थः । यद्यपि त्रयोदशप्रश्नास्तथापि 'तद्विजानीही'त्यादिज्ञापकान्मुख्यं त्रयमेवेति तथोक्तम् । ननु जगन्निर्णये किमित्यध्यायद्वयमित्यत आहुः द्वितीयस्येत्यादि । हीति निश्चयेन, विराजोन्तर्मुखत्वाद् विपरीतेन वैपरीत्येन बहिरन्तर्व्यवस्थया द्वितीयस्य जगतः द्विरूपत्वं स्थूललिङ्गविभेदो वा तेन हेतुनाध्यायद्वयं मतमित्यर्थः । ननु प्रश्नोत्तरयोः किमिति व्युत्क्रम इत्यत आहुः प्रथमस्येत्यादि । तदन्तर्यामिसम्भवे, आत्मज्ञानस्यात्मानात्मविवेकसापेक्षत्वादनात्मानौ विविच्य तदतिरिक्तत्वेन तन्नियामकत्वेन चात्मबोधने सौकर्येणात्मज्ञानसम्भवात्तद् आत्मज्ञानमन्तर्यामिप्राकट्ये सति भवति, अतस्तथोच्यते । अध्यायषट्कारम्भहेतूक्तौ पूर्वोक्तस्य साधनस्य विचारार्थमिति । भगवच्छ्रवणरूपस्य साधनस्य किं लक्षणको विषयः ? कथञ्च तस्य परीक्षेत्येतदर्थमित्यर्थः । तत्रेत्यादि, तत्र श्रवणविषये निश्चेतव्ये, षडध्यायीमध्ये वा साधनस्य विषयत्वेन श्रवणजनकस्य स्थूलरूपस्य उत्पत्त्या भगवतः सकाशाज्जननेन निर्णयः भगवदुपादानकत्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः ।

देवेदेवेत्यत्र कथं शोधयतीत्याकाङ्क्षायामाहुः स्वयमित्यादि । विजानीहीति ज्ञाधातुर्वेदनार्थकोन्तर्भावितण्यर्थो वेत्यभिप्रेत्याहुः ज्ञापयतेति । श्रुतिसहित इति, श्रुतिसहकृत आत्मादिसाक्षात्कारः । परोक्षमिति आत्मभगवदनुमितिरूपं

---

1. 'प्रकारद्वये'ति पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्विषयकशाब्दरूपं वा । अत्रैको निर्विषयं पञ्चविधं सविषयं साक्षात्काररूपं शेषं स्फुटम् । अत्र प्रश्नवाक्ये उक्तविकल्पानां निवेशे ज्ञापकमाहुः किञ्चेत्यादि, अनेनेति । विशेषणेनाङ्गद्वयमिति स्वरूपं विषयश्च । एवमिति । तथा च, ज्ञानिपद प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानं किमिति सामान्यप्रश्नः एकः । ततस्तत्स्वरूपं निर्विषयमात्मरूपञ्चेत्क आत्मेति द्वितीयः । सविषयं चेत्किं तस्य विषयरूपं तत्त्वमिति तृतीयः । विमर्शपदेन च लक्षणपरीक्षे इत्येवमित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यद्रूपमित्यत्र, किञ्च तत्त्वमित्यादि । सविषयपक्षे तत्त्वभेदान्, तद्व्युत्पादयन्ति तत्वमित्यादि । अत इति दुर्ज्ञेयत्वात् । यदधिष्ठानमिति पदं मायावादिवत्पूर्वपक्षस्य ज्ञापकमित्याशयेनाहुः आरोपितेत्यादि । अग्रिमे प्रश्ने वीजमाहुः लोक इत्यादि । तन्न घटत इति तत्त्वव्यवहारविषयत्वं न युज्यते । कारणे प्रश्ने हेत्वन्तरमप्याहुः वादीत्यादि । कुत इति कस्मात् किंरूपाच्च । अत्र कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । 'संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोरि'ति श्रुतिरनुसन्धेया । 'एवञ्च यतः सृष्टं यत्संस्थमि'त्युभाभ्यां जगदुत्पत्तिस्थितिभङ्गकर्तुः प्रश्न इति सिद्ध्यति । पूर्वं विवर्त्तोपादानप्रश्नस्य सिद्धत्वादिति । अतोत्र पञ्च प्रश्नाः । पक्षान्तरमाहु विमर्शेत्यादि । तत्प्रकारमाहुः तदेत्यादि । तद्विषया इति तेषां प्रश्नानां विषयाः । तथा च, यद्रूपमित्यादितत्त्वे प्रश्नद्वयं, यतः सृष्टमित्यादिना जगतः, तत्रापि यत इत्यनेनोपादानबोधनात् स्वरूपस्य प्रश्न इत्येवं षडित्यर्थः । ब्रह्मवादेन विशिष्टाद्वैतवादेन वाऽयं प्रश्न इत्याशयेनाहुः तस्य भाव इत्यादि । अस्मिन् पक्षे यद्रूपमित्यनेन तत्पदार्थरूपस्यात्मनः स्वरूपप्रश्नः शेषैर्भावपदार्थभूतस्य जगतः प्रश्नः । अस्मिन्नपि पक्षे चत्वारः पञ्च वा प्रश्ना भवन्ति । अत्रावान्तरवादगमकस्याभावान्नैवं व्याख्यानं युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तथा च, यदिति सर्वत्र भिन्नं पदम्, तथा सति रूप्यत इति रूपं जगत्, तद्वा, तदधिष्ठानं वा, तज्जनकं वा, यद्वा सम्यक् तिष्ठति तत् । एवञ्चैतेष्वन्यतममेकं वा सर्वं वेति प्रश्नः फलिष्यतीत्यर्थः । नियन्तेति स्थापकः । पञ्चभिरेव प्रश्नपूर्त्तेर्येचेति षष्ठस्य किं प्रयोजनमत आहुः रूपमित्यादि । एतेषामित्यादि । एतेन तत्तत्वमित्यत्र तेषां तत्त्वं तत्तत्त्वमिति वा, तत् तत्, त्वमिति भिन्नं पदत्रयं वेति बोधितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्वमित्यत्र न भविष्यतीति । इत्याशङ्क्येति शेषः । आहेति 'भूतभव्यभवत्प्रभुरि'ति विशेषणेनाहेत्यर्थः । अत्र कालरूपत्वपक्षे भूतादिभिर्व्यवहारैः प्रकर्षेण भातीति भूतभव्यभवत्प्रभुरित्येवमर्थो ज्ञेयः । नियन्तृपक्षे सर्वज्ञतां व्युत्पादयन्ति यथा रहट्टेत्यादि । तत्र दृष्टान्तः, यथाजलेत्यादि । शयने जागरणे च यथा यदुभयविषयकं, तव ज्ञानं तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यद्विज्ञान इत्यत्र क्रियात्मक इति । जीवेश्वरयोर्मध्ये कस्यां कोटौ । आत्मन्नित्यत्र स्वयमित्यस्य द्वितीयान्तत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः आत्मनं वेत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हृत्प्रसादं निरूप्याथ मननं विनिरूप्यते । तत्र तु प्रथमेऽध्याये ज्ञननं विनिरूप्यते ।

'नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधात्' इत्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह—देवदेवेति । अनेन प्रश्नादौ गुरुदेवतापितृनमस्कारात्मकं मङ्गलं कृतम् । कथं देवदेवत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुत्वेन सम्बोधनान्तरमाह—हे पूर्वजेति, सर्वेभ्यो देवादिभ्यः पूर्वमेव जातेत्यर्थः । तत्रापि हेतुत्वेन सम्बोधनान्तरमाह—हे भूतभावनेति, भूतानि प्राणिनो भावयति उत्पादयतीति तथा । आत्मतत्त्वस्य निदर्शनं नितरां प्रकाशकं यज्ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तद्विशेषेण जानीहि ज्ञापयेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतः पृष्ट्वा तद्विशेषतः पृच्छति—यद्रूपमिति । इदं विश्वं यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाश्यते इति प्रकाशकप्रश्नः, यदधिष्ठानं यदाश्रयमित्याधारप्रश्नः, यतो येन सृष्टमिति कर्तृप्रश्नः, यस्मिन् संस्था लयो यस्य तद्यत्संस्थमिति लयाधारप्रश्नः, यत्परं यदधीनमिति स्वामिप्रश्नः, यच्च यदात्मकं च, तस्यैतस्य तत्त्वं तत्त्वतो यथार्थतो वद । एतज्ज्ञाने कथने च त्वं समर्थोऽसीत्याशयेन सम्बोधयति—हे प्रभो इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ न जानामीति न वक्तव्यमित्याह—सर्वमिति । यन्मया पृष्टं तदेतत्सर्वं भवान् वेद जानात्येव । तत्र हेतुमाह—करामलकवत्सर्वमपि विश्वं तव विशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् । तत्रापि हेतुमाह—हि यस्माद्भूतं भव्यं जनिष्यमाणं भवज्जायमानं तेषां प्रभुः त्वमेवोत्पादक इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं जगद्विषयकप्रश्नं कृत्वा इदानीमास्तां तावदिदं त्वमेवं कथयेत्याह—यद्विज्ञान इति । यतो विज्ञानं यस्य स यद्विज्ञानः, तव विज्ञानदः क इत्यर्थः । य आधारो यस्य स यदाधारः, तवाधारः क इत्यर्थः । यः परः स्वामी यस्य स यत्परः, तव स्वामी क इत्यर्थः । य आत्मा यस्य स यदात्मकः, तवात्मा क इत्यर्थः । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति प्रतिभाति परन्तु तव तपश्चरणेन परशङ्कया पृच्छामीत्याह—एक इति सार्धैश्चतुर्भिः । एकोऽसहाय एवं भवा[1]नात्ममायया स्वसङ्कल्पमात्रेण सृष्टैर्भूतैः पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतैर्भूतानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि सृजति ॥ ४ ॥

---

१. भवानित्यध्याहृत्य तदनुसारत एव व्याख्यानं कृतमेतत् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

नारदजीने पूछा—पिताजी ! आप केवल मेरे ही नहीं, सबके पिता, समस्त देवताओंसे श्रेष्ठ एवं सृष्टिकर्ता हैं । आपको मेरा प्रणाम है । आप मुझे वह ज्ञान दीजिये, जिससे आत्मतत्त्वका साक्षात्कार हो जाता है ॥ १ ॥ ❀ ❀ पिताजी ! इस संसारका क्या लक्षण है ? इसका आधार क्या है ? इसका निर्माण किसने किया है ? इसका प्रलय किसमें होता है ? यह किसके अधीन है ? और वास्तवमें यह है क्या वस्तु ? आप इसका तत्त्व बतलाइये ॥ २ ॥ ❀ ❀ आप तो यह सब कुछ जानते हैं; क्योंकि जो कुछ हुआ है, हो रहा है या होगा, उसके स्वामी आप ही हैं । यह सारा संसार हथेलीपर रक्खे हुए आँवलेके समान आपकी ज्ञानदृष्टिके अन्तर्गत ही है ॥ ३ ❀ ❀ पिताजी ! आपको यह ज्ञान कहाँसे मिला ? आप किसके आधारपर ठहरे हुए हैं ? आपका स्वामी कौन है और आपका स्वरूप क्या है ? आप अकेले ही अपनी मायासे पञ्चभूतोंके द्वारा प्राणियोंकी सृष्टि कर लेते हैं, कितना अद्भुत है ! ॥ ४ ॥

आत्मन् भावयसे तानि न पराभावयन् स्वयम् । आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः[1] ॥५॥
नाहं वेद परं ह्य[2]स्मिन्नापरं न समं विभो । नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत् किञ्चिदन्यतः ॥६॥
स भवानचरद् घोरं यत् तपः सुसमाहितः । तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥७॥
एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर । विजानीहि यथैवेदमहं बुद्ध्येऽनुशासितः ॥८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

आत्मनि भावयसे पालयसि स्वयमेव पराभवमप्रापयन्नक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति तद्वत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्मादहं त्वस्मिन्विश्वस्मिन्परमुक्तत्तममपरमधमं समं मध्यमं च तत्रापि नाम मनुष्यादिरूपं द्विपदत्वादि गुणः शुक्लत्वादि तैर्भाव्यं साध्यं तत्रापि सदसत्स्थूलं सूक्ष्मं च किंचिदप्यन्यतो न वेद किंतु त्वत्त एव सर्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स तथाविधोऽपि भवांस्तपोऽचरदिति यत्तेन नोऽस्मान्खेदयसे मोहयसि यतः पराशंकाम् ईश्वरान्तराशंकाम् प्रयच्छसि । त्वत्तपो दृष्ट्वा त्वदपेक्षयाऽन्यो महानस्तीति शंका भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यथैवाहं त्वयानुशासितः शिक्षितः सन्बुद्ध्ये बुद्ध्ये यं तथा विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

आत्मनि भावयसे न पराभावयन्निति च स्ववैभवाधिक्येपि सतीति शेषः सूर्यादौ विद्यमाने दीपादेः पराभवदर्शनात् । अत उपादानकरणत्वमेव भवत आयाति सूर्यादौ विद्यमाने रश्म्यादेस्तद्दर्शनादिति भाव इति संदर्भः । भावयसे पालयसि तानि न पराभावयन्नन्यतः पराभवमप्रापयन् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्मात्त्वमेव सर्वेश्वरस्तस्माद्धेतोः तत्रापि उत्तमाधमादिरूपत्वेपि हे विभो इति अहो सर्वेश्वरो भूत्वाऽयमपि कंचन ध्यायतीति तव विभुत्वेपि संदेहोस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेन तप-आचरणेन ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सर्वज्ञेति । सर्वज्ञत्वान्मम बुद्धिमपि जानास्येवेति भावः । सकलेश्वरेति । सकलजगतस्त्वमेव बुद्धिदाता सकलेश्वरत्वान्मम तु पुत्रस्य तद्दाने का वार्त्तेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तानि सृष्टानि भूतान्यात्मन्नात्मनि स्वास्मिन्नित्यर्थः । स्वयं न पराभावयन्स्वात्मानं परिभवमप्रापयन् अमोघवांछ इत्यर्थः । भावयसे पालयसि । ऊर्णनाभिः सूत्रनाभिः कीटविशेषस्तद्वदात्मानं शक्तिं प्रकृतिं अवष्टभ्याक्लम अस्पृष्टश्रमः सृजसि पासि संहरसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति नाहमिति । अहं त्वस्मिन्कारणविषये परमुत्कृष्टमवरं निकृष्टं समं मध्यमं देवादिनामद्विपदादिरूपशुक्लादिगुणैर्भाव्यं सदसदात्मकं चेतनाचेतनात्मकं किंचिदपि वस्त्वन्यतो न वेद किंतु त्वत्त एव ज़ानामीत्यर्थः यद्वा अस्मिन्कार्यावस्थं नामरूपाभ्यां सत्त्वादिगुणैश्चोपलक्षितत्वेनानिष्पाद्यं चेतनाचेतनात्मकं किञ्चिदपि वस्त्वन्यतो न वेद किन्तु त्वत्त एव जानामीत्यर्थः । यद्वाऽस्मिन्कार्यावस्थे नामरूपाभ्यां सत्वादिगुणैश्चोपलक्षितत्त्वेनानिष्पाद्यं चेतनाचेतनात्मकं किंचिदपि वस्तु इदमनेन सममिदं निकृष्टमिदमुत्कृष्टमिति न जानामीत्यर्थः ॥६॥ ❀ ❀ यत्परस्त्वमित्यादिप्रश्नः कुतः प्रसक्त इत्यत्राह स इति । घोरमितरैश्चर्तुमशक्यं महत्तपः स भवान् जगत्स्रष्टा भगवानिति पाठान्तरं तदा पूज्यत्वमित्यर्थः । अचरदाचरति कृतवान् तेन तपश्चरणेन किमस्मादपि परमस्तीति शंकां प्रयच्छसि ततस्त्वं नः खेदयसे परशंकाप्रदानेन चित्तविक्षेपं जनयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. प्रा० पा०—सूत्रनाभि० । २. प्रा० पा०—तस्मि० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

❋ ❋ प्रश्नमुपसंहरति एतदिति । हे सर्वज्ञ सकलेश्वर त्वयाऽनुशासितः शिक्षितोऽहं इदं भवतोपदेक्ष्यमाणं यथैव बुध्ये जाने तथैतत्सर्वं पृच्छतो मे मह्यं विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

कुलालादेः कालाद्यधिष्ठानं दृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राह आत्मन्निति । अक्लमस्त्वं तानि भूतानि सूत्रनाभिरूर्णनाभिरिवात्मशक्तिं निजसामर्थ्यमवष्टभ्यात्मन्नात्मनि भावयसे उत्पादयसि पालयसि च पराकृत्वत्तो वहिर्न भावयेः ॥ ५ ॥ ❋ ❋ भावयसे वर्धयसे च इति यत्तस्मादस्माद्भवतो विश्वस्य परमुत्तमं कारणमहं न वेद अवरं हीनं समं कारणं च न वेद तु शब्देनोक्तार्थमवधारयति । निगमयति । नामेति । नाम्ना वाचकेन रूपेण शुक्लादिना गुणैः सत्त्वादिभिः सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मञ्च किंचिद्वस्तु यद् भाव्यमुत्पाद्यं तत्त्वदन्यत इत्यपि गर्हितं निंदितं अतस्त्वमेव सर्वकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❋ ❋ ज्ञाततत्त्वेन त्वया प्रश्नः किमिति कृत इति तत्कारणमाह स भवानिति । तपाऽचरदिति यत्तेन हेतुना त्वं नोऽस्मान्खेदयसे त्वय्यनलंबुद्धिं प्रापयसि त्वदितरकर्तृसद्भावे परां शंकां च प्रयच्छसीत्यन्वयः । तस्मात्प्रश्नः कृत इति भावः ॥ ७ ॥ ❋ ❋ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञसकलेश्वरेति विशेषणद्वयमुक्तार्थस्थिरीकरणायोक्तं यथावुद्धे जानामि तथेति शेषः । त्वदधीनायतः सत्ता ह्यवरस्यापि केशवेत्यनेन पूर्वपक्षोऽयमिति ज्ञायते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

आत्मनि भावयसे न पराभावयन्निति च स्ववैभवाधिक्येऽपि सतीति शेषः । सूर्य्यादौ विद्यमाने दीपादेः पराभवदर्शनात् । अत उपादानकारणत्वमेव भवत आयाति । सूर्य्यादौ विद्यमाने रश्म्यादेस्तद्दर्शनादिति भावः ॥ ५ ॥ ❋ ❋ तदेवाह नाहमिति । तदेतत् तथोत्तरवाक्यञ्च तन्मुखेनैव अन्यात् शिक्षयितुमुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

आत्मन् आत्मनि अधिष्ठाने भावयसे पालयसि । तानि न पराभावयन् अन्यतः पराभवमप्रापयन् । यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति तद्वत् । अक्लमः श्रमरहितः ॥ ५ ॥ ❋ ❋ तस्मादहन्तु अस्मिन् जगति, परमम् उत्तमम्, अपरम् अधमं, समं, मध्यमञ्च, तत्रापि नाम मनुष्यादि, रूपं द्विपदत्वादि, गुणः शुक्लत्वादिः, तैर्भाव्यं साध्यं, तत्रापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च किंचिदपि अन्यतो न वेद, किन्तु त्वत्त एव सर्व्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥ ❋ ❋ स तथाविधोऽपि । पराशङ्काम् ईश्वरान्तरशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥ ❋ ❋ पृच्छतो ममैतत् सर्व्वमभिप्रेतं वस्त्वित्यर्थः । विशेषेण जानीहि स्वयं परामृश ततो वदेत्यर्थः । किञ्च यथैवेदम् अनुशासितः सन् अहं बुध्ये सम्यगवगच्छामि तथा विजानीहि तेनास्योत्तरमबाधितं देहीति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तानि सत्त्वसृष्टानि भूतानि आत्मन आत्मनि विराट्शरीरे भावयसे पालयसि न पराभावयन् स्वयम् स्वात्मानं परिभवमप्रापयन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिः आत्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति तद्वत् ॥ ५ ॥ ❋ ❋ अतोऽहमस्मिँलोके परमुत्कृष्टमपरं निकृष्टं समं मध्यमं च सत् स्थूलमसन्नामरूपगुणैः संज्ञया आकृत्या धर्मेण च भाव्यं निष्पाद्यं किंचिदप्यन्यतो न वेद न जानामि किंतु त्वत्त एव सर्वं भवतीति जानामि ॥ ६ ॥ ❋ ❋ ननु तर्हि यद्विज्ञानो यदाधार इत्यादिः तव प्रश्नो निरर्थक इत्यत्राह स इति स उक्त प्रकारोपि भवान्यद्यतस्तपोऽचरत् तेन हेतुना नोऽस्मान खेदयसे मोहयसि अतः पराशंकामीश्वरांतरशंकां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥ ❋ ❋ हे सर्वज्ञ अहमनुशासितस्त्वदनुशिष्टः इदं प्रस्तुतं तथैव बुध्ये जाने तथैव एतत्सर्वं पृच्छतो मे मह्यं विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

आत्मन्येव भावयसि पालयसि । तान्येव स्वयमेव पराभावयन् नाशयन् । न पराभावयन्निति पाठे पराभवमप्रापयन् । यस्मात्त्वमेव स्वशक्त्यैव जगदुत्पत्तिस्थितिनाशं करोषीत्यर्थः । आत्मानं वा पराभवमप्रापयन् सृ[1]ष्टिस्थिती करोषीत्यर्थः । द्वयोरेव कथनं तथा दर्शनात् । असहायकरणे दृष्टान्तमाह—आत्मशक्तिमिति । स्वस्यैव सामर्थ्यमवलम्ब्य आकाशगमने पक्षिण इव । ऊर्णनाभिः कीटविशेषः । स हि ऊर्णां सूत्ररूपां स्वमुखतो निष्कास्य तेन विहारस्थानं कृत्वा विहृत्य पुनर्ग्र[2]सति । तथाऽपि क्लमरहितश्च भवति । एवं भवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❋ ❋ एतादृशं तव सामर्थ्यं स्वत एव न परत इति मम मतिरित्याह—नाऽहं वेदेति । अस्मिन्संसारे सर्वं त्वत्र एव भवतीत्यहं जाने । परमुत्कृष्टम् अपरं हीनम् । समं वा अन्योऽन्यम् । एवं करणे सामर्थ्यमाह—हे विभो

---

१ सृष्टिं स्थिरीकरोषीति ग. २ गिलतीति ग. गच्छतीति घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति। किञ्च। नाम वेदाः। रूपं जगत्। गुणा ब्राह्मणादयः। तैर्भाव्यमुत्पाद्यम्। सदुत्कृष्टम्। असदपकृष्टम्। कार्यकारणरूपं वा। किंचिदप्यन्यस्मात्त्वद्व्यतिरिक्ताद्भाव्यमित्यहं न जाने॥ ६॥ ❀ ❀ किमतो यद्येवम्? तत्राऽऽह—स भवानचरदिति। नहि स्वतन्त्रो घोरं तपः करोति। घोरशब्देन भगवत्तपोव्युदासः नरनारायणादिभिः क्रियमाणं शान्तं तपः। यद्यस्मात्। सुसमाहित इत्यतिसावधानः। स्वाभाविकतपोव्युदासः। "तपो मे हृदयमि"ति वाक्या "द्यस्य ज्ञानमयं तप" इति च[1] स्वभावत एव भवति। न हि स सावधानान्तःकरणः करोति। तेन ज्ञायत एतस्मादन्योऽस्ति महान्यमाराधयितुं तपः करोतीति। किञ्च। तेन तपःकरणेन कर्मणा नः अस्मान्खेदयसि। अस्माकमयमभिमानः स्थितोऽस्मत्पिता सर्वोत्तम इति। तपसि क्रियमाणे तद्गच्छति। परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशङ्काऽप्युत्पद्यते। अतः सन्देहः। किं त्वत्तोऽन्यः कश्चिदस्ति न वेति॥ ७॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं कथयेत्याह—एतन्म इति। अत्र त्रयोदश प्रश्ना भवन्ति। ज्ञानप्रश्नः। आत्मप्रश्नः। तत्त्वप्रश्नाः षट्। ब्रह्मविषयकाश्चत्वारः। अयमन्तिमश्चेति। सर्वं विजानीहि विशेषेण विचार्य वद, वोधय वा। यथा अनुशासितः सन् शिक्षितः सन्नहं बुद्ध्ये। सर्वज्ञत्वात्कथनसामर्थ्यम्। सर्वेश्वरत्वान्मद्बोधजननसामर्थ्यम्। प्रश्नमात्रेण न वदेदिति तस्य भगवद्भाववोधनम्। अज्ञानादयं प्रश्नो न भवति किन्तु यथा पिता कथयेत्तदर्थमेवं प्रक्रियया प्रश्न इत्युत्प[2]त्तौ वक्ष्यते। अनेन प्रश्नोत्तरे अप्यग्रे विचारमर्हत इति ज्ञापितम्। [3]अहं यथा बुद्ध्य इति वचनात्सर्वेषां पदार्थानामुत्पत्तितः स्वरूपं वक्तव्यमित्युक्तं भवति। अन्यथा भगवतोत्पत्तेरनुक्तत्वाद्ब्रह्माऽपि न वदेत्। अतो यथाधिकारं पदार्था वक्तव्या इति निर्द्धारितम्॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

द्वयोरिति सृष्टिस्थित्योः केवलं स्वसामर्थ्यं कुत्र दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाहुः आकाश इत्यादि। 'नाहं वेदे'ति श्लोक उत्तरश्लोकशेपत्वेन ज्ञेयः॥ ५॥ ❀ ❀ स भवानित्यत्र स्वाभाविकं तपः किमित्याकाङ्क्षायामाहुः तपो म इत्यादि॥ ७॥ ❀ ❀ एतन्म इत्यत्र त्रयोदशप्रश्ना इति, यद्यपि पूर्वग्रन्थविचारे पञ्चदश भवन्ति। तथापि किं तत्त्वमिति सामान्यप्रश्नस्य तद्विशेषप्रश्नेऽन्तर्भावाद् विमर्शनस्योपकारकत्वेन प्रवेशान्मुख्याः त्रयोदशेत्यर्थः। सम्बुद्धिद्वयतात्पर्यमाहुः प्रश्नमात्रेत्यादि। इत्युपपत्तौ वक्ष्यत इति। इतीदं ब्रह्मवाक्यगते कारुणिकपदे वक्ष्यत इत्यर्थः। अनेनेति सर्वज्ञकर्तृकत्वेन। ननु 'विजानीही' त्यन्तेन प्रश्नेनैव ज्ञातापेक्षा स्वस्य ज्ञापिता भवत्येवेति यथैवेदमित्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः अहमित्यादि। अन्यथेति प्रकाराकाङ्क्षानुक्तौ। ननु तथाज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः अत इति। एवमधिकारभेदसूचनात्॥ ८॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

आत्मन् आत्मनि स्थितानि तानि स्वसृष्टानि भूतानि भावयसे पालयसि। नन्वेवं सति स्वपराभवः स्याल्लोके तथादर्शनादित्याशङ्क्याह—स्वयमात्मानं न पराभावयन् पराभवमप्रापयन्नित्यर्थः। एवं कथं सम्भवतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तेन साधयति—ऊर्णनाभिः कीटविशेषः स यथा आत्मशक्तिमवष्टभ्य अक्लम आयासरहित एक एव तन्तून् सृजति अवति आत्मपराभवरहित एव तत्र विहरति तथेत्यर्थः॥ ५॥ यत एवं अतोऽहं त्वस्मिन् विश्वस्मिन् परमुत्तममपरमधमं समं मध्यमं तत्रापि नाम देवमनुष्यादिरूपं द्विपदत्वादिगुणाः शुक्लादयः तैर्भाव्यं साध्यम्। तत्रापि सदसत्स्थूलं सूक्ष्मं च यद्वस्तु तत्किञ्चिदप्यन्यतो न वेद, किन्तु सर्वं त्वत्त एव भवतीति मन्ये॥ ६॥ ❀ ❀ स एवंविधोऽपि भवान् यतः सुसमाहितोऽतिसावधानः सन् घोरमन्यैर्दुश्चरं तपोऽचरत्तेन तपश्चरणेन नोऽस्मान् पुत्रानस्मत्पिता सर्वतो महानित्यभिमानोत्पाटनेन त्वं खेदयसे यतः परस्य परमेश्वरान्तरस्याशङ्कां प्रयच्छसीति॥ ७॥ ❀ ❀ प्रश्नमुपसंहरति—एतदिति। हे सर्वज्ञ हे सकलेश्वरेति सम्बोधनद्वयं कोपाभावपूर्वकप्रश्नोत्तरप्रदानार्थम्। त्वयाऽनुशासितोऽनुशिक्षितोऽहमिदं भवतोपदेक्ष्यमाणं यथैव बुद्ध्ये जानीयां तथैतत्सर्वं पृच्छतो मे मम विजानीहि विशेपेण ज्ञापयेत्यन्वयः॥ ८॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे मकड़ी अनायास ही अपने मुँहसे जाला निकालकर उसमें खेलने लगती है, वैसे ही आप अपनी शक्तिके आश्रयसे जीवोंको अपनेमें ही उत्पन्न करते हैं और फिर भी आपमें कोई विकार नहीं होता॥ ५॥ ❀ ❀ जगत्में नाम, रूप और गुणोंसे जो कुछ जाना जाता है, उसमें मैं ऐसी कोई सत्, असत्, उत्तम, मध्यम या अधम वस्तु नहीं देखता, जो आपके सिवा और किसीसे उत्पन्न हुई हो॥ ६॥ ❀ ❀ इस प्रकार सबके ईश्वर होकर भी आपने एकाग्र चित्तसे घोर तपस्या की, इस बातसे मुझे मोहके साथ-साथ बहुत बड़ी शङ्का भी हो रही है कि आपसे बड़ा भी कोई है क्या?॥ ७॥ ❀ ❀ पिताजी! आप सर्वज्ञ और सर्वेश्वर हैं। जो कुछ मैं पूछ रहा हूँ, वह सब आप कृपा करके मुझे इस प्रकार समझाइये कि जिससे मैं आपके उपदेशको ठीक-ठीक समझ सकूँ॥ ८॥

---

१ ब्रह्मादय इति ग. २. च हीनः ख पाठः। ३. इत्युपपत्ताविति क. ग. घ.। ४. यदहमिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मोवाच

सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम्। यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ॥ ९ ॥
नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः। अविज्ञाय परं म त्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥१०॥
येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम्। यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥११॥
तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि। यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥१२॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

प्रश्नमभिनंदति। वत्स हे पुत्र तवेदं विचिकित्सितं संदेहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयं सम्यगित्यर्थः। यतः कारुणिकस्य तवायं प्रश्नः। अत्र हेतुः। यद्यतो भगवद्वीर्यप्रकाशने धर्मे प्रवर्तितोऽस्मि अतस्त्वं जिज्ञासुरपि मयि कृपामेव कृतवानित्यर्थः॥ ९॥ ❀ ❀ ननु त्वमेव भगवानित्युक्तं त्वया 'एकः सृजसि भूतानि' इत्यादिना। सत्यम्। यथा मामीश्वरत्वेन प्रभाषसे तदपि तव भाषणं नात्यंतमनृतं यतः कारणादेतावत्प्रभावस्य भाव एतावत्त्वं मेऽस्ति किंतु मत्तः परमीश्वरमविज्ञाय ब्रूषे अतः सादृश्यात्तवेयं भ्रांतिर्न तु बुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः। यत ईश्वरान्ममैतावत्त्वं तमविज्ञायेति वान्वयः॥ १०॥ ❀ ❀ तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्कुर्वन्नेव तं कथयति त्रिभिः। येन स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव प्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तं करोमि। यथार्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेव प्रकाशयंति। तथा च श्रुतिः। "न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥" इति॥ ११॥ ❀ ❀ तस्मै नमो धीमहि चिंतयेम मनसैव नमस्कुर्महे इत्यर्थः। यस्य मायया विमोहिताः संतो युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कारणं वदंति तस्मै॥ १२॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

हे वत्सेति स्नेहाधिक्यद्योतनाय। तत्पूर्वकः संदेहपूर्वकः। इत्यर्थ इति। "प्रष्टव्या गुरवो नित्यं ज्ञातमर्थमपि स्वयम्" इत्युक्तेर्निःसंदेहार्थस्यापि प्रश्नविधेः संदिग्धस्य प्रश्नस्तु सर्वथैव शोभनो भवतीति भावः। कुतः सम्यगिति। तत्राह—यत इति। अत्र कारुणिकत्वे यतोहं परमधर्मे प्रवर्त्तितोस्मि अतोः हेतोः इत्यर्थः। इति "वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि। वक्तारं प्रच्छकं श्रोतृंस्तत्पादसलिलं यथा॥" इति श्रीदशमोक्तन्यायेन प्रश्नोत्तरदानेनाऽहमपि परमपावनो भविष्यामीति भावः। भगवद्वीर्यञ्च विश्वसृष्ट्यादिमयं तस्य दर्शने॥ ९॥ ❀ ❀ अत्राशंकते। नन्विति। भोः पुत्र। इत्यर्थ इति। बुद्धिपूर्वकानृतसंभाषण एव दोषो न त्वबुद्धिपूर्वकेपि तस्य सत्यप्रायत्वादिति भावः। इत्यर्थ इति। एतावत्त्वमीश्वरीयं साक्षादिति भ्रांतिजनकवैभवं स्यात्तमज्ञात्वैवैतत्कथनोपपत्तेरिति भावः॥ १०॥ ❀ ❀ भगवानेव स्वप्रकाशस्तदितरत्सर्वं तत्प्रकाशितमेवेत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति। तत्रात्मस्वरूपे तमात्मानं भ्रांतं स्वतः प्रकाशमानमनुपश्चात्सर्वं सूर्यादि विभातीति श्रुतिपदार्थः। ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि। ग्रहा भौमादयः। तारका ध्रुवागस्त्याद्याः॥ ११॥ ❀ ❀ ननु जगद्गुरुर्ब्रह्मा विश्वं सृजतीति सर्वत्र ख्यातिस्तवास्ति तत्र स विस्मयः। सोऽस्मासमाह। तस्मा इति। यद्वः बुभूषुणा दुर्मतश्रवणापराधो भगवन्नमनेन परिहर्त्तव्य इत्यभिप्रेत्य वा भगवन्तं नमति—नम इति। तस्मै नमो वयं तं धीमहीति योज्यम्। अनेन पद्येन "ओं नमो भगवते वासुदेवाय नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्" इति द्वादशाक्षरी चतुर्विंशत्यक्षरी चेति द्वे विद्ये हिरण्यगर्भेण नित्यं सेव्ये इति दर्शितम्॥१२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

नमो धीमहीति। मनसा नमनं कुर्वीमहीत्यर्थः। एवमेव भगवतो स्वामिना प्रथमस्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तविंशच्छ्लोकटीकायामुक्तमिति॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ ब्रह्मा यथाप्रश्नमुत्तरयिष्यंस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति सम्यगिति। हे वत्स पुत्र कारुणिकस्य मयि करुणावतः ते त्वया इदं सम्यग्विचिकित्सितं ज्ञातुमिष्टं कुत इयत आह यद्यस्मादहं भगवद्वीर्यदर्शने भगवत्प्रभावज्ञापनरूपे धर्मे प्रवर्त्तितः॥ ९॥ ❀ ❀ अभिमतार्थजिघृक्षया प्रश्नं विविनक्ति नानृतमिति। भो नारद मां प्रति यथा प्रब्रवीषि एकः सृजसि भूतानीत्यादिना यत्पृच्छसि तच्चापि तव त्वदीयं वचः नानृतमतीव नासत्यं किंतु मत्तः परं भगवन्तमज्ञात्वा ब्रवीषीति। अज्ञानहेतुमाह मम एतावत्त्वं एतावन्महिमवत्त्वं यतः परमकारणाद्भवति तं मत्तः परमज्ञात्वा ब्रवीषीत्यर्थः॥ १०॥ ❀ ❀ तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्करिष्यन्नाह येनेति। अर्कादयो भगवत्तेजसा रोचितं विश्वं तत्तेजोलेशमुपजीव्य स्वयं रोचयंतीति स्वात्मानमभि-

---

१. प्रा० प्रा०—तत्त्वमेतावत्त्वं। २. प्रा० प्रा०—दुर्जरया मां वदन्ति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मन्यंते एवमहमपीत्यर्थः । न तत्र सूर्यो भातीति श्रुतिरत्रानुसंधेया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मै वासुदेवाय नमो धीमहि नमः कुर्महे यद्वा धीमहीत्यत्र तमिति शेषं जेतुमशक्यया यस्य भगवतो मायमा मां जगद्गुरुं वदंति ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृता इति न्यायेन मायया मोहिता मां जगद्गुरुं वदंति न तु तत्त्वविद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

नारदप्रश्नं परिहरिष्यन् तज्जिज्ञासितं स्तौति सम्यगिति । अहं भगवतो हरेर्वीर्यस्य सृष्टयादिलक्षणस्य दर्शने ख्यापने चोदित इति यद्यस्मादतस्ते चिकित्सितं सम्यक् समीचीनमित्यन्वयः । कारुणिकस्येत्यनेन लोकोपकारकं चेदमिति लक्षयति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र प्रथमतः पूर्वपक्षांशमाक्षिपति । नानृतमिति त्वमेकः सृजसीति यथा मां प्रब्रवीषि तथा तदनृतं न किम् ? अनृतमेव बत त्वद्वचनं श्रुत्वाऽहं खिन्नः खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणे बतेति वचनात् । यच्च मत्तः परमधिकमीश्वरमविज्ञाय नाहं वेदपरं त्वस्मादिति मामात्थ तच्चानृतं तदप्यनृतमेव कुत इति तत्राह अपीति । अतिगर्हितत्वात् । अपिः पदार्थसंभावनान्वसर्गगर्हासमुच्चयेष्विति सूत्रात् गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यभिधानाच्च कस्मान्मदुक्तमाक्षिपसीति तत्राह एतावत्त्वमिति । हि शब्द एवार्थे मे एतावत्त्वं तद्रोचिषा रोचित रोचकत्वं ह्येव नातोऽधिकमिति तस्मादिति शेषः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्टयति येनेति । तत्र प्रमाणमाह यथेति । तमेवाभातमनुभाति सर्वं यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ बुभूषणादुर्मतश्रवणप्राप्तापराधो भगवन्नमनेन परिहर्त्तव्य इति भावेन भगवन्तं नमति नम इति तस्मै वासुदेवाय भगवते नमः वयं तं धीमहीत्यन्वयः । अनेन नमो भगवते वासुदेवाय नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् इति द्वादशाक्षरीचतुर्विंशत्यक्षरीचेति द्वे विद्ये हिरण्यगर्भेण नित्यं सेव्ये इति दर्शितं यद्वा मत्तः परमविज्ञाय यथा एकः सृजसीत्यादि प्रकारं मां ब्रवीषि तच्च तत्प्रकारविषयवचनमेवानृतं नान्यद् यद्रूपमित्यादि । तदेवानृतं कुत इयत आह नेति प्रमाणविरोधात् । नाभावान्यविरोधेष्विति वचनाद् अयं पक्षः संभावित इत्याह अपीति । बत संतोषहेतुत्वात् कुतोऽनृतमिति तत्राह एतावत्त्वमिति । यतो यस्माद्विष्णोर्मे एतावत्त्वं परिच्छिन्नप्रभावत्त्वं हि प्रसिद्धं कथं प्रसिद्धमित्यत उक्तमेव विशिनष्टि येनेति । अनेन हरेः करणत्वं तव कर्तृत्वं प्रतीतं न तु हरेः स्वातंत्र्यकर्तृत्वमित्याशंक्य दासभावकथनेन तत्स्पष्टयति नम इति । रामेण मुक्तः शरो रावणमवधीदित्यादाविवकरणत्वमपि मुख्यकर्तृत्वं प्रयोजयतीत्यतः करणत्वप्रयोगो न किंचित्करः नन्वेवंचेत्तवकर्तृत्व प्रवादः कथमत्राह यन्माययेति । त्रिविधा माया एका हरेरिच्छा मुख्या द्वितीयाऽमुख्या प्रकृतिस्तृतीयाऽमुख्यतमा जीवानां बंधकशक्तिरिति तत्र यस्य विष्णोरिच्छाधीनया दुर्जयया हरिभजनवर्जितैर्जेतुमशक्यया ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

किं वा तवेदमज्ञानमेवेति खिद्यमान आह नानृतमिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ यथार्कादयस्तत् प्रकाशितास्तच्छत्तयैव तत्तत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मा इति द्वयम् । तमआदिमत्त्वेन स्वस्य सदोषत्त्वात् सच्चिदानन्दघनत्त्वेन यस्य निर्दोषस्य नेत्रगोचरे स्थातुं विलज्जमानया अमुया मायया विमोहिता । अस्मदादयो दुर्धियः विकत्थन्ते आत्मानं श्लाघन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

प्रश्नमभिनन्दति । हे वत्स पुत्र । विचिकित्सितं सन्देहः । सम्यगिति समीचीनम् । कारुणिकस्येति सर्व्वज्ञेनापि त्वयैवं पृच्छता मयि पितरि करुणैव कृता । यदहं विजानीहि इति परामर्शार्थकपदेन भगवतो वीर्य्यस्य विश्वसृष्टयादिसयस्य दर्शने विषये प्रेरितः । तदहं क्षणं मनसैव तत् पश्यामीत्यानन्दः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किञ्च भोः पुत्र एकः सृजसि भूतानि इत्यादिना मामीश्वरत्वेन यथा ब्रवीषि तच्चापि नानृतं न मिथ्या । यतो मत्तः सकाशादपि परं परमेश्वरम् अविज्ञाय मत्तः परस्मिन् परमेश्वरे अविज्ञाते सतीत्यर्थः, मम एतावत्त्वं स्यादित्यनेककर्तृकत्त्वेऽपि क्त्वाप्रत्यय आर्षः । यद्वा मत्तः परमविज्ञाय मम एतावत्त्वं लोका ब्रुवन्तीति शेषः । त्वन्तु सर्व्वज्ञोऽपि तानेव ज्ञापयितुं ताननुकृत्या ब्रूषे इति भावः । त्वं मत्तः परम् अविज्ञाय ब्रवीषीति व्याख्याने तु नारदस्याज्ञत्वं ब्रह्मणा ज्ञातुमनुचितम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ वस्तुतस्तु अहं को वा वराक इत्याह । येन स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन परमेश्वरेणैव प्रकाशितमहं पिष्टपेषन्यायेन प्रकाशयामि सृष्टया अभिव्यक्तं करोमि । यथाऽर्कादयस्तत्प्रकाशितमेव प्रकाशयन्ति । तथाच श्रुतिः—न तत्र सूर्य्यो भाति न च चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ननु जगद्गुरुर्ब्रह्मा विश्वं सृजतीति सर्व्वत्रैव तव ख्यातिः तत्र सविस्मयं सोत्प्रासमाह तस्मै नमो धीमहीति ॥ १२ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

उत्तरं वक्तुं प्रश्नमभिनंदति सम्यगिति । हे वत्स पुत्र ते तव कारुणिकस्य सर्वत्र करुणावतः इदं विचिकित्सितं निःसंदेहार्थं प्रश्नरूपं चेष्टितं सम्यक् यतोऽहं भगवद्वीर्यदर्शने भगवत्प्रभावज्ञापने चोदितः प्रवर्त्तितः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भो वत्स तथापि तव एकः सृजतीत्यादि वचोऽपि नानृतम् तत्र हेतुः अविज्ञायेति । यतो भगवतः मे ममैतातत्त्वं स्रष्टृत्वादियुक्तत्वं मत्तः परमविज्ञाय यथा यथेष्टं परमेश्वरत्वेन मां प्रब्रवीषि ॥ १० ॥ ❀ ❀ तमेव स्वस्मात्परं कथयति येनेति त्रिभिः । अहं येन परमेश्वरेण स्वकीयेन धर्मभूतेन रोचिषा प्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव रोचयामि प्रक शयामि न तु स्वातंत्र्येण किंचिदपि कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः यथाऽर्कादयो भगवत्प्रकाश्यमेव प्रकाशयंति अनेन यद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् "न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निस्तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती" ति श्रुतेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मै वासुदेवाय नमः धीमहि यस्य मायया योगिभिरपि तत्कृपां विना दुर्जयया मायया मोहिताः मां जगद्गुरुं वदंति ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृता इति स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

इदानीं प्रथममन्तिमप्रश्नोत्तरं वक्तुं सर्वेषां प्रश्नानां एकपरत्वमाह—सम्यगिति । सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरं भगवानेव । स एव ज्ञानादिः । तत्रैवान्तरभेदा द्वादश भवन्ति । त एव स्कन्धार्थत्वेन पर्यवसानं प्राप्स्यन्ति । तत्कथमित्यपेक्षायामाह । यदहं प्रेरितः भगवद्वीर्यस्य दर्शने ज्ञानार्थमिति । यदि सर्वैरेव प्रश्नैर्भगवानेवोत्तरत्वेन वक्तव्यो भवति तदैवं सङ्गच्छते । परं केनचित्केनचिद्रूपेण तत्तत्प्रश्नोत्तररूपो भगवान् । तानि रूपाण्यग्रे वक्तव्यानि । अत एव तस्य प्रश्नस्याऽभिनन्दनम् । अन्यथा कोपः कर्त्तव्यः स्यात् । भगवद्वीर्याणां वक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वाच्च तदभावः । यत्तवाऽयं प्रश्नः स कारुणिकस्य तव । अनेन व्याजेन सर्वे संसारान्मोचनीया इत्यहं च कृतार्थः कर्त्तव्य इति च । अन्यथा परमभागवतस्य तवाज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायः । वत्सेति । स्नेहेन सम्बोधनम् । मातुरौधसं पय इव ब्रह्मणो हृदयाद्भगवच्चरित्रमुद्गतमस्तीति ज्ञापयति । विचिकित्सितं विचारितं ज्ञातुमिष्टं वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं प्रश्नाभिनन्दनमुक्त्वा सन्तोषेण वक्तृत्वाधिकारं च निरूप्याऽन्तिमप्रश्नस्योत्तरमाह—नाऽहं वेदेत्यस्य—नाऽनृतमिति । यत्तव वचनं त्वत्तोऽन्यो महान्नास्तीति । तदनृतं न भवति । अनृतं नामाऽन्यथा ज्ञात्वा[1]ऽन्यथावचनम् । न त्वज्ञानात् । तदज्ञवचनमित्येव लोकप्रसिद्धिः । अप्रामाण्यस्य तुल्यत्वेऽप्येवंवचने अनृतवाददोषो नाऽस्तीत्यर्थः । यथा मां प्रब्रवीषि त्वमेव महानिति । सत्यं तु न भवतीत्याह—अविज्ञाय परं मत्त इति । मत्तः परमुत्कृष्टं मन्नियन्तारमविज्ञायैतद्वचनमित्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—एतावत्त्वं यतो हि म इति । यावन्त उत्कृष्टा मयि धर्मास्त्वयोदितास्ते हि सर्वे यत्सम्बन्धान्मयि जाताः स भगवानित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमन्तिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—येनेति । [2]भगवान् ज्ञानं भवति येन रूपेण तद्रूपमुच्यते । ज्ञानं हि स्वप्रकाशं सर्वमेव प्रकाशयति, दीपमपि प्रकाशयति यतः, तस्मात्स[3]र्वप्रकाशकं स्व[4]प्रकाशं यच्चैतन्यं भगवद्रूपं तज्ज्ञानमित्यर्थः । येन भगवता । स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन स्वयमेव रोचते, स्वात्मानं वा रोचयतीति स्वरोचिः । विश्वं तेनैव रोचितं प्रकाशितम् । अव्यक्ते लीनं विश्वं तद्रोचिषा प्रकाशितं जातम् । तदा स्थूलतया ब्रह्माऽभिव्यनक्ति । तदाह—रोचयाम्यहमिति । यथा महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मथनेनाऽभिव्यक्त एव तृणादिभिरभिव्यज्यते न तु सहसा तृणादिभिरभिव्यक्तुमर्हति । तत्र श्रुतिसिद्धं दृष्टान्तमाह—यथाऽर्कोऽग्निरिति । अन्ये तु जडा न स्वप्रकाशाः । तेजस्तु स्वप्रकाशमेव । तदपि चेद्भगवता प्रकाश्यं तदा कः सन्देहोऽन्यस्य तत्प्रकाश्यत्वे । तत्र श्रुतिः—"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति । तत्र विद्युतां कादाचित्कत्वान्न तद्ग्रहणम् । यथाऽर्को ज्ञानेन प्रकाशितमेव स्वयं प्रकाशयति । स्वयं च प्रकाशितः । "यदादित्यगतं तेज" इति वाक्यात्तत्रापि भगवत्तेज एव प्रकाशकम् । तथा मय्यपीत्यर्थः । एवमग्न्यादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि । ग्रहा बुधादयः अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानस्वरूपं भगवन्तं प्रतिपाद्य तत्कर्त्तव्यान्तराभावाद्भक्त्या नमस्यति— तस्मै नमो भगवत इति । लोकवेदप्रसिद्धस्तच्छब्देनोच्यते । भगवत इति तस्य ज्ञानस्य न धर्मत्वं नांऽशत्वम् । प्रयोजनं तु मोक्षः । तदाह—वासुदेवायेति । भक्तिर्नमनम् । निदिध्यासनमन्तरङ्गं साधनम् । तदाह—धीमहीति । तन्नमो वा । एवं ज्ञानं निरूप्य सर्वेषां तदज्ञानं युक्तमेवेति विरोधाभावायाऽऽह—यन्माययेति । [5]यस्य भगवतो ज्ञानरूपस्य वशवर्त्तिनी काचिच्छक्तिर्माययेति । सा जगत्क[6]र्त्तुर्मायातो भिन्ना । एतस्या व्यामोह एव फलम् । तस्यास्तु जगतः करणत्वं कर्तृत्वं वा भगवदाज्ञया । तत्र मायायाः सामर्थ्यमाह—दुर्जययेति । तस्या जयः प्राणिमात्रस्याऽशक्यः इयमेव माया वेदस्तुतौ मारणीयत्वेन वेदैः प्रार्थितः । ते हि ज्ञानं बोधयन्ति । एषा तु मोहयति । तस्याः फलं महत्स्वपि दृश्यत इत्याह—मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुमिति । क्रियाशक्तेरन्याधीनत्वाज्जगद्गुरुमित्युक्तम् ॥ १२ ॥

---

१. ज्ञानाऽन्यथेति ख. घ. । २. भगवद्दानमिति ग. । ३. सर्वप्रकाशस्वप्रकाशमिति ग. । ४. स्वप्रकाशकमिति घ. । ५. तस्येति क. ख. घ. । ६. जगत्कर्तृमायात इति क. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सम्यगित्यत्र अन्ययेति, अतिवादाज्ज्ञात्वा प्रश्नप्रकरणाच्च ॥ ९ ॥ ❀ ❀ येनेत्यत्र एवमिति । भगवत परत्वोक्त्यैव तपःकरणस्याप्युत्तरप्राप्त्या । तस्मात्सर्वेत्यादि । एतेन ज्ञानिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतं ज्ञानं चिद्रूपो भगवानेव, स येष्वेव स्वेच्छयाविर्भवति केनचित्प्रकारेण, तान् माया न व्यामोहयति, तदा ते लब्धात्मानो ज्ञानिन इत्युच्यन्त इति ज्ञापितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मै नम इत्यत्र भक्त्येति, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेनेत्यर्थः । विवृतौ भक्तिरितिबाह्यभक्तिरित्यर्थः । निदिध्यासनमिति विशिष्टालम्बनरूपं ज्ञानमित्यर्थः । तन्नमो वेति । 'नमो धीमहि' तन्नमनमेव ध्यायेमेत्यर्थः । इतिविरोधाभावायेति, अस्मिन्नर्थे विरोधाभावायेत्यर्थः । विवृतौ, वेदानुसरणे सा पराजिता भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः इयमित्यादि । अत्र यन्माययेति सार्द्धेन 'दैवी ह्येषे' ति व्याकृतं ज्ञेयम् । महत्स्वपीति तादृशेष्वपीत्यर्थः । जगद्गुरुमिति ज्ञानदातारम्, न तु स्वीयक्रियासमक्रियादातारमित्यर्थः । एतेन मयि तादृक्क्रियादानसामर्थ्याभावं जानतोपि ते यां मयि परत्वबुद्धिः सा तत्कार्यमिति ज्ञापितम् । ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अथ ब्रह्मा यथा प्रश्नमुत्तरयिष्यंस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति—सम्यगिति । स्वस्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—हे वत्सेति । ते तवेदं विचिकित्सितं सन्देहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयं सम्यगित्यर्थः । अनेन तव प्रश्नेन भगवन्माहात्म्यं वर्णितं भविष्यति तेन बहवोऽपि संसाराद्विमुच्येरन् अहं च कृतार्थः स्यामित्याशयेनाह—कारुणिकस्येति । एतदेव स्पष्टयति—यदिति । यस्मादहं भगवतो वीर्यदर्शने माहात्म्यवर्णने त्वया चोदितः प्रवर्तितोऽस्मीति । अतस्त्वमतिप्रियदर्शनोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे सौम्येति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं प्रश्नमभिनन्द्य 'एकः सृजसि' इति यदुक्तं तत्राह—नेति । अनुद्वेगेन सम्यगवधारणार्थं सम्बोधयति—भोरिति, भो नारद 'एकः सृजसि भूतानि' इत्यादिना मां प्रति यथा यन्ममेश्वरत्वनिरूपकं वचनं प्रब्रवीषि तच्चापि तव वचनमनृतं न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यपेक्षायामनृतं नाम अन्यथा ज्ञात्वाऽन्यथाकथनम्, अज्ञात्वा कथने तु नानृतमिति व्यवहारः, किन्त्वज्ञवचनमित्येतावन्मात्रलोकप्रसिद्धिरतस्तव वचनं नानृतमित्याशयेनाह—हि यस्मात् यतः परमेश्वरान्मे ममैतावत्त्वं एतावन्महिमवत्त्वमस्ति तं मत्तः परं अविज्ञाय मां परमेश्वरतया प्रब्रवीषीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या तं नमस्कुर्वन् यद्रूपमित्यस्योत्तरमाह—येनेति त्रिभिः । येन भगवता स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव विश्वमहं रोचयामि प्रकाशयामि तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः । तत्प्रकाशितप्रकाशने दृष्टान्तमाह—यथेति । अर्कादयो यथा भगवत्तेजसा प्रकाशितमेव विश्वं प्रकाशयन्ति तथाऽहमपीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति,, इति । ऋक्षाणि अश्विन्यादीनि । ग्रहा बुधादयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यस्य मायया विमोहिता युष्मदादयो मां जगतः गुरुं स्वामिनं पूज्यं वदन्ति तस्मै भगवते वासुदेवाय नमो धीमहि कुर्महे इत्यन्वयः । ननु नारदादीनामपि कथं मायया मोह इत्याशङ्क्य तां विशिनष्टि—दुर्जयेति, 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वाक्याद्भगवच्छरणं तत्कथां च विना निवर्तयितुमशक्ययेत्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजीने कहा—बेटा नारद ! तुमने जीवोंके प्रति करुणाके भावसे भरकर यह बहुत ही सुन्दर प्रश्न किया है; क्योंकि इससे भगवान्‌के गुणोंका वर्णन करनेकी प्रेरणा मुझे प्राप्त हुई है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तुमने मेरे विषयमें जो कुछ कहा है, तुम्हारा वह कथन भी असत्य नहीं है। क्योंकि जबतक मुझसे परेका तत्त्व—जो स्वयं भगवान् ही हैं—जान नहीं लिया जाता, तबतक मेरा ऐसा ही प्रभाव प्रतीत होता है ॥ १० ॥ ❀ ❀ जैसे सूर्य, अग्नि, चन्द्रमा, ग्रह, नक्षत्र और तारे उन्हींके प्रकाशसे प्रकाशित होकर जगत्‌में प्रकाश फैलाते हैं, वैसे ही मैं भी उन्हीं स्वयंप्रकाश भगवान्‌के चिन्मय प्रकाशसे प्रकाशित होकर संसारको प्रकाशित कर रहा हूँ ॥ ११ ॥ उन भगवान् वासुदेवकी मैं वन्दना करता हूँ और ध्यान भी, जिनकी दुर्जय मायासे मोहित होकर लोग मुझे जगद्गुरु कहते हैं ॥ १२ ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया। विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥१३॥
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥१४॥
नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः। नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥१५॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः। नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥१६॥

---

१ 'परशडकामि'त्यपि पाठः । तत्रार्थस्त्वेक एव ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

यन्माययेति मायासंबंधोक्तेस्तस्य दुर्जयत्वोक्तेश्च तस्यापि किमस्ति संसारो नैवेत्याह मत्कपटमसौ जानातीति यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानयैव तस्मिन्स्वकार्यमकुर्वंत्याऽमुया मायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियोऽविद्याऽऽवृतज्ञाना एव केवलं विकत्थंते श्लाघंते। अनेन यद्रूपमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १३ ॥ ❁ ❁ तदेवं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं निरूप्येदानीं यदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानां स एवाधिष्ठानादिकं सर्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह। द्रव्यमिति। द्रव्यं महाभूतान्युपादानरूपाणि कर्म जन्मनिमित्तं कालस्तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवो भोक्ता वासुदेवात्परोऽधिकोऽन्योऽर्थो नास्ति कारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य ॥ १४ ॥ ❁ ❁ तत्प्रपंचयति द्वाभ्याम्। नारायणः परः कारणं येषां ते। नारायणः परः तात्पर्यविषयो येषामिति वा। अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्वज्ञत्वादिकं चोक्तम्। देवाश्च तदंगाज्जाता अतो न तद्व्यतिरिक्ताः। लोकाः स्वर्गादयस्तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभूताः ॥ १५ ॥ ❁ ❁ योगः प्राणायामादिः तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यं ज्ञानं तत्साध्यं गतिस्तत्फलम्। अनेनैव सर्वं यदधीनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्री वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्र विश्वनाथः—जगद्गुरुर्विश्वस्रष्टा त्वं भवस्येवेति तुभ्यमादरदायिनः संतः किं मायामोहिताः सत्यं भगवत्संबंधं विना ये आदरदायिनो ये च तेभ्य आदरग्राहिणश्च ते उभयेऽपि बहिर्दर्शिनो भगवतः पृष्ठदेशस्थया मायया मोह्यंत एवेत्याह—विलज्जेति। अत्र तद्विमुखतैव तत्पृष्ठदेशो ज्ञेयः। तद्वै मुख्ये सत्येव तस्याः प्रभावो न सांमुख्य इति अनेन प्रबंधेन भगवतैवेदं प्रकाशयत इत्युत्तरमुक्तम् ॥ १३ ॥ ❁ ❁ अनेन कारणस्यैव कार्याधिष्ठानत्वात्सर्वस्य भगवानेवाधिष्ठानमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ ❁ ❁ तत्कारणानन्यत्वम्। "तस्यैवानंदस्य सर्वे मात्रामुपजीवंति" इति श्रुतेः। स्वर्गादिलोकानंदस्यापि भगवदानंदांशत्वमेव ॥ १५ ॥ ❁ ❁ आदिना यमनियमादिसप्तांगग्रहः "चित्तैकाग्र्यं परं तपः" इतिं स्मृतेः। तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यसाध्यम्। तत्फलं ज्ञानफलम्। ब्रह्मापि तत्परमतत्सामान्याकारप्रकाशत्वेन तदधीनाविर्भावत्वात्। तदुक्तं श्रीमत्स्यदेवेन सत्यव्रतं प्रति। "मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ॥ वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नं विवृतं हृदि" इति अनेनैव पद्यद्वयेन सर्वं वेदादिकं तदधीनमेवेत्युक्तमेवकारेण तदधिष्ठानत्वमप्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तस्यापीति परमेश्वरस्यापीत्यर्थः ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इतरेषां मायाया दुर्जयत्वं भगवतस्तदसंस्पर्शं चाह विलज्जमानयेति। यस्य भगवत ईक्षापथे दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानया तस्मिन्स्वकार्यमकुर्वंत्याऽमुया मायया विमोहिताः संतो ममाहमिति दुर्द्धियः विकत्थंते ॥ १३ ॥ ❁ ❁ विकत्थनमेवाह द्रव्यमिति। द्रव्यं पृथिव्यादिभूतमेव कारणं इति केचित् कर्मैव कारणमिति केचित् काल इत्यन्ये स्वभाव इत्यपरे कर्माधीनत्वाज्जीव एव कारणमित्यपरे एवं यन्मायया मोहिता विकत्थंते इत्यर्थः। एवं तैः स्वतंत्रतयाऽभिमताः पदार्था भगवदधीना इत्याह वासुदेवादिति। हे ब्रह्मन्द्रव्यादिष्वर्थेषु वासुदेवात्परोऽन्योऽर्थो नास्ति यथा वासुदेवात्परो नास्ति तद्वदतदात्मकमपरतंत्रं च नास्तीत्युक्तं वक्ष्यमाणेषु सूचितम् ॥ १४ ॥ ❁ ❁ एतदेवोपपादयति नारायणपरा इति। वेदाः नारायणः परं कारणं येषां ते तथोक्ताः "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेद" इत्यादिश्रुतेः। यद्वा नारायणः परं प्रतिपाद्यं येषां ते तथोक्ताः "सर्वे वेदा यत्पदमामनंती"तिश्रुतेः। देवा इंद्रादयः नारायणः नारायणस्यांगाज्जातास्तच्छरीरभूताश्चेत्यपि विवक्षितं "चन्द्रमा मनसो जातः स आत्माङ्गान्यन्या देवता" इत्यादि श्रुतेः। लोका नारायणपराः परः स्वामी येषां ते तथोक्ता मखाः क्रतवः नारायणः पर आराध्यो येषां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥ ❁ ❁ योगो विवेकादिजन्यउपासनात्मको योगो नारायणपरः नारायणः परो गन्तव्यो यस्य स तथोक्तः तपः विद्यांगभूतं कर्म नारायणपरं नारायणः पर्यवसानभूमिर्यस्य तथोक्तं ज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानं योगस्य पूर्वमुक्तेः तदपि नारायणः परो ध्येयो यस्य तत्तथोक्तं गतिर्योगफलमर्चिरादिका साऽपि नारायणः परो गंतव्यो यस्यास्तथाभूता ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

यस्य हरेरीक्षापथे दृष्टिमार्गे स्थातुं विलज्जमानया चित्प्रकृत्याऽभिमन्यमानया शैवल्याख्यया जीवस्वरूपाच्छादिकया ऽमुया मायया मोहिता अन्यथाज्ञानमाप्ता अतएव दुर्धियो जना मम वशे विश्वमस्ति। सर्वस्याहं कर्त्तेति विकत्थन्ते तं धीमहीत्यन्वयः मुख्या माया हरेः शक्तिरमुख्या प्रकृतिर्मतेत्यादिना त्रैविध्यावगमान्नेंद्रजाललक्षणा मायाऽत्रोच्यते ॥ १३ ॥ ❁ ❁ ननु विष्णोरितरत्करणं नास्तीति कथमुच्यते। पृथिव्यादीनां प्रातिस्विककारणत्वप्रतीतेरिति तत्राह द्रव्यमिति। द्रव्यं पृथिव्यादि कर्म

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुण्यपापलक्षणं पृथिव्यादीनां परिणामविशेषो वा कालः परिणामहेतुः त्रुटिर्लवात्मकः स्वभावः सात्त्विकादिः जीवः सुखदुःखाश्रयः द्रव्यं पुरोडाशादि कर्म ऋत्विगादिव्यापारः कालो वसंतादिः स्वभावो ब्राह्मणत्वादिः जीवो यजमानसंज्ञ इति वा द्रव्याद्यन्यतरोऽन्योऽर्थो वासुदेवात्परोऽधिको नास्ति तर्हि तत्समः कश्चित्स्यादत्राह तात्त्वत इति । नेत्यनुवर्तते तात्त्वतः तद्वदेव स्थितः समोऽपि नास्तीत्यर्थः तद्वदेव स्थितं यत्तु तात्वतं तत्प्रचक्षत इति वचनात् अनेन द्रव्यादीनां प्रातिस्विककारणत्वस्वभगवदेकनियतत्वेन हरेरखण्डकर्तृत्वं सुस्थिरमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य गोप्ता भुवनस्य कर्त्ते" त्यादिश्रुतयस्त्वद्गुणप्रतिपादनपराः कथमन्यविषयाः स्युरित्याशंक्य यदंतस्थस्य मन्त्रान्मा हरेर्गुणप्रतिपादका इत्याशयेनाह नारायणपरा इति । स्वप्रतिपाद्येषु वस्तुषु नारायण एव प्रतिपाद्यत्वेन परोऽधिको येषां ते तथोक्ताः सर्वस्मादुत्कृष्टनारायणमेव प्रतिपादयंतीति तत्राह देवा इति । नारायणस्य चक्षुराद्यवयवेभ्यो जाता इत्यनेन देवतानामवरत्वं नारायणस्योत्कृष्टत्वमुक्तमिति ज्ञायते नारायण एव पालकत्वेन परो येभ्यस्ते तथोक्ताः अहं हि सर्वयज्ञानामित्यादेरिज्येष्विन्द्रादिष्वयं पर इति कृत्वा नारायणपरा मखा इत्युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अष्टांगयोगेन योज्यमानेष्वपि परो हरिरेव कृच्छ्रचांद्रायणादितपसां विषयोऽपि स एव अत्रापि तपसा युज्यमानानां पर इत्यर्थः । नारायणपरं ज्ञानं ज्ञानेन परमज्ञेयो हरिः नारायणपरा गतिराश्रयेषु गम्येषु वा मुख्याश्रयो मुख्यगम्यश्चायमेव तदुक्तं गम्येज्यज्ञेयवाच्येषु योज्येषु चापरो हरिरित्यादि अनेन हिरण्यगर्भादिशब्दानां चतुर्मुखादिविषयत्वमपहस्तितं "सर्वे वेदा यत्पदमामनंती"ति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

सर्वशास्त्रसमन्वयेन नारायणपरा इति द्वयम् । श्रीनारायण एव उपास्यत्वेन परः तात्पर्य्यविषयो येषां ते वेदाः । नन्वन्येऽपि देवास्तत्रोपास्यत्वेनाभिधीयन्ते । सत्यम् तेऽपि नारायणाङ्गप्रभवत्वेनैव तथा वर्ण्यन्ते इत्यर्थः । येऽपि तदाश्रया लोकास्तेऽपि, तत्पदप्राप्तिहेतवो मखाश्च तत्परा एव । तदानन्दांशाभासरूपत्वात् तत्साधनत्वाच्चेति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तथा योगोऽष्टाङ्गः सांख्यञ्च । तत्साध्यं तपः चित्तैकाग्र्यं तद्साध्यं ब्रह्मज्ञानञ्च तत्परम् । तदीयसामान्याकारप्रकाशकत्वात् तज्ज्ञानस्य योगतपसोस्तत्साधनत्वादिति भावः । किं बहुना गतिस्तत्प्राप्यं ब्रह्मापि तत्परा तत्सामान्याकारप्रकाशत्वेन तदधीनाविर्भावत्वात् । तदुक्तं श्रीमत्स्यदेवेन सत्यव्रतं प्रति—मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ इति । अत्र मखादयस्तत्शक्त्यंशरूपाः गतिस्तु तत्तत्फलत्वात् तदानन्दांशभूतैव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

जगद्गुरुर्विश्वस्रष्टा त्वं भवस्येवेति तुभ्यमादरदायिनः सन्तः किं मायामोहिताः । सत्यम् । भगवत्सम्बन्धं विना ये आदरदायिनो ये च तस्मादादरग्राहिणश्च ते उभे अपि बहिर्दर्शिनो भगवतः पृष्ठदेशस्थया मायया मोह्यन्त एवेत्याह । विलज्जमानया मत्कपटमसौ जानातीति कपटिन्या स्त्रिया इव यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानया अर्थात् तत्पृष्ठदेशे एव स्थितवत्या अमुया मायया विमोहिता विकत्थन्ते । अत्र तद्वैमुखतैव तत्पृष्ठदेशो ज्ञेयः । तद्वैमुख्ये सत्येव तस्याः प्रभावो न साम्मुख्ये इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यद्रूपमित्यादिप्रश्नदशकस्योत्तरं वक्तुं प्रथमं भगवद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि । कर्म्म जन्मनिमित्तम् । कालः गुणक्षोभकः । स्वभावस्तत्परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । वासुदेवात् परोऽन्योऽर्थो नास्तीति द्रव्यादीनां मायाकार्य्यत्वात् मायया जीवस्य च तच्छक्तित्वादिति विश्वस्य वासुदेवरूपत्वमिति यद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नारायणः परः कारणं येषां ते । अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेन ईश्वरे प्रमाणं सर्व्वज्ञत्वादिकञ्चोक्तम् । तथा वेदादयो नारायणे स्थितत्वान्नारायणाधीनत्वाच्च नारायणपरा इति यदधिष्ठानमित्यस्य चोत्तरमुक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ गतिर्मोक्षः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

न केवलं भगवन्मायया मोहिता मामेव जगद्गुरुं ब्रुवंत्यपि त्वहमीश्वरोऽसि ममैवेदमिति विकत्थंते इत्याहुः । विलज्जमानयेति । यस्य प्रधानक्षेत्रज्ञपतिरित्यादि श्रुतेः चेतनाचेतनस्वामिनः ईक्षापथे स्थातुं विलज्जमानयाऽमुया मायया विमोहिताः अत एव दुर्धियः ममाहमिति विकत्थंते श्लाघंते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं स्वस्मात्परं परमेश्वरं निरूप्य अथ यदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानां विश्वस्य भगवानेवाधिष्ठानादिकमित्युत्तरं वक्तुं सर्वस्य स्वरूपतो भिन्नत्वेऽपि चिदचिच्छक्तिमतः कारणाद्भगवतः सकाशात्पृथगवस्थानाभावेनाऽभिन्नत्वमाह द्रव्यमिति । हे ब्रह्मन्, द्रव्यं प्राकृतम् महदादिशरीरांतम् कर्मजन्मनिमित्तम् कालः क्षोभकः स्वभावः परिणामहेतुः जीवः क्षेत्रज्ञः एवमुक्तानुक्तः अर्थः अन्यो वेदरूपः शब्दश्च वासुदेवात्परः अवासुदेवात्मकस्तत्त्वतो नैवास्ति "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे" ति श्रुतेः वासुदेवः सर्वमितीति स्मृतेश्च ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एत देव प्रपंचयति नारायणपरा इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वाभ्याम् । नारायणः परः कारणं येषां ते नारायणपरः "तस्य वा महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इति श्रुतेः देवाः अस्मदादयः नारायणांगाज्जाताः "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते एको ह नारायणः" इत्यादिश्रुतेः नारायणः परः आश्रयो येषां ते तथोक्ताः नारायणः परः फलं येषां ते मखाः क्रतवः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ योगः पूर्वोक्तः तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं वेदांतजन्यम् । गतिरर्चिरादिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तर्हीयं शक्तिर्मोहकस्वरूपत्वात्स्वाश्रयमपि व्यामोहयेदित्याशङ्क्याऽऽह—विलज्जमानयेति । सा हि भगवतो भार्या स्वस्य भगवता सह निरन्तररमणार्थमन्येषां बुद्धिं मोहयति । तस्यास्तथात्वं भगवान् जानाति । अतो विलज्जमाना ईक्षापथेऽपि स्थातुं विलज्जते । अत एव ये तत्सन्मुखास्तान्न व्यामोहयति । पृष्ठतः प्रवृत्तानेव व्यामोहयति । तदेवाऽऽह । अमुया विमोहिताः ममाहमिति विकत्थन्ते । मोहने द्वारमाह—दुर्धिय इति । यतो धियमेव व्यामोहयति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानं सपरिकरं निरूप्य आत्मनिरूपणार्थं प्रथमतस्तत्त्वं निरूपयति—द्रव्यमिति । इदं हि तत्त्वं न नाना । किन्तु सर्वेषामेकमेव तत्त्वम् । तत्र सर्वं पञ्चाङ्गम् । तेषां पञ्चानां यदि भगवानेन तत्त्वं तदा तत्कार्याणां सुतरामेव तदेव तत्त्वं भवति । तानि पञ्च गणयति । द्रव्यं अधिभूतं समवायिकारणं महाभू[1]तादि । कर्म जगतो जन्मनिमित्तं साधारणम् । चकाराद्भूतसंस्काररूपं च । कालो गुणक्षोभकः । चकारान्निमित्तभूतश्च । यस्त्वाधारत्वेन सर्वत्र प्रतीयमानः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता भगवदंशः । चकारात्तत्तदभिमानिनी देवता च । तत्र कालकर्मस्वभावा निबन्धे सम्यङ् निरूपिताः जीवोऽपि पृथङ्निरूपितः द्रव्यं त्वत्रैव । सर्वं प्रकृतिकार्यमग्रे निरूपयिष्यते । एते सर्वे वासुदेवादन्ये न भवन्ति एतेषां देवरूपत्वात्सत्त्वमूर्तिर्भगवान्निर्दिष्टस्तत्त्वनिरूपणे । तत्त्वत इति प्रतीयमानतया अन्यत्वेऽपि परमार्थतो नाऽन्यत्वम् । यतोऽस्तित्वं तस्यैव । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं निरूपितेऽर्थे असम्भावनाव्यावृत्त्यर्थम् । यतस्त्वमेव ब्रह्म । अतोऽन्यस्य ब्रह्मत्वे कः सन्देह इति भावः । चकाराद्धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः । अन्यत्वेन स्वरूपभेदो निराक्रियते । परत्वेनाऽधिष्ठातृभेदः । अर्थ इति युक्तिरुक्ता । नित्यो हि शब्दार्थसम्बन्धः । तत्र श[2]ब्दा अर्थाश्च नि[3]त्याः । ते यदि भगवद्रूपा एव भवन्ति तदैव सदैकरूपं नित्यत्वं सिद्ध्यतीति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषां तत्त्वं भगवानित्युत्तरमुक्त्वा वि[4]मर्शनं यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह—नारायणपरा वेदा इति । यदि भिन्नार्थत्वं सम्भवति तदा भूयान्विचारः कर्त्तव्यो भवेत् । तत्र स्वरूपतोऽर्थतः फलतः साधनतः [5]परम्परातः द्वितीयकाण्डेऽपि साधनतः कार्यतः फलतश्च भगवानेवेति कस्मिन्नप्यंशे विवादाभावाद्भगवानेव तत्त्वमिति विमर्शः । तत्र वेदानां भगवन्निःश्वासान्निर्गतानां पुनस्तत्रैव प्रवेक्ष्यमाणानां तात्पर्यं नारायण इति निर्विवादम् । मध्येऽपि ते स्वार्थं प्रत्याययन्तस्तदर्थस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवत्परा एव भवन्ति । किञ्च । वैदिकानि चतुर्विधान्यपि पदानि भगवद्बुद्ध्यवस्थितमर्थं व्याप्नुवन्ति सन्ति लोके पुरुषप्रयत्नोद्यतास्तमर्थमभिधाय कृतार्थानि सन्ति निवर्त्तन्ते । भगवद्बुद्ध्यवस्थितानर्थान् जानन्त्विति हि तेषां प्रयासः । ततो भगवदभिप्रेतार्थसाधकत्वादपि भगवत्परा एव । एवं शब्दतोऽर्थतोऽभिधानतश्च भगवत्पराः । ननु संसर्गरूपो वाक्यार्थस्तेषामभिप्रेतोऽर्थो भवति । स च चतुर्विधो विध्यर्थवादमन्त्रना[6]मधेयात्मकः । तत्र वि[7]ध्यर्थस्य पुरुषप्रयत्नप्रेरणालक्षणस्य पुरुषप्रयत्ने तात्पर्यम् । पुरुषप्रयत्नाभि[8]व्यङ्ग्ये भावे वा । विधेयार्थस्तवने त्वर्थवादाः । मन्त्रा अपि याज्याव्यतिरिक्ता देवताप्रतिपादनस्तुत्यादावुपयुक्ताः । याज्यास्तु देवतोद्देशद्रव्यत्यागे । नामधेयान्यपि धात्वर्थावच्छेदने तात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तत्तदर्थे [9]उपक्षीणानि कथं भगवति तात्पर्यमावहिष्यन्ति । तत्राऽऽह—देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारायणपरा मखा इति । सर्वो हि वेदः प्रवर्त्तमानश्चतुर्विधोऽपि यागे उपयुज्यते । महावाक्यार्थत्वाद्यागस्य । तत्र हि यागः करणम् । स्वर्गादिः साध्यम् । तत्र साम्प्रतं पुरुषप्रयत्नेनाऽभिव्यक्ता यागाः स्वव्यापारं देवताप्रीतिं मध्ये जनयन्ति । अन्यथा व्यापाराभावे करणभावादेव प्रच्यवन्ते । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । यागेनाऽजन्यत्वात् । कल्पनायां मानाभावात् । दृष्टस्य व्यापारस्य विद्यमानत्वाच्च । ते हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गं साधयन्ति । देवता चाऽन्यदर्थं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । अन्यथा तदुद्देशद्रव्यत्यागत्वं यागस्य न स्यात् । द्रव्यसंस्कारकत्वेनाऽपि देवतोपयोगस्य वक्तुं श[10]क्यत्वात् । निर्वापादारभ्य तत्सम्बन्धवचनस्य च[11] प्रोक्षणादव[12]त्संस्कारपरत्वं घटते । यद्यपि देवतापदेषु विद्यमाना चतुर्थी न भवति । उपपदविभक्तित्वात् । प्रीतिरप्यांनत्या । कालान्तरस्मारकस्याऽप्यभावात् । तत्कल्पनायां गौरवम् । तथापि चतुर्थ्या निरर्थकत्वदोषनिवृत्त्यर्थमवश्यमर्थो वक्तव्यः । स चाऽन्यत्र सिद्धत्वात्सम्प्रदान एव भवति । देवतोद्देशप्रसिद्धेश्च । "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्या"दित्यत्र "अग्नये जुष्टं निवपामी" त्यादौ च चतुर्थ्यास्ता[13]दर्थ्यार्थत्वम् । नहि तत्र नमः स्वस्त्यादिपदानि सन्ति । यागे तु पुनः स्वर्गः फलत्वेनाऽभिमत इति

१ महाभूतानि इति घ. २ शब्दार्थाश्चेति क. ग. घ. ङ. ३ अनित्या इति ग. ४ विमर्षणमिति क. ग. ङ. ५ परम्परां गत इति क. ख. ६ नामधेयार्थात्मक इति घ. ङ. ७ विध्यर्थस्य तु इति ख. ङ. ८ अभिव्यङ्ग्ये इति क. ख. ग. ङ. ९ उपज्ञायमानानीति ग. १० कल्पनायां मानाभावादित्यधिको ग्रन्थः ग. ११ चेति नास्ति ग. घ. १२ तत्संस्कारेति ख. । १३ तादार्थ्यत्वमिति क. ख. ग. ङ. तदर्थत्वमिति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

केवलं देवताया उद्देश्यत्वाभावादवान्तरव्यापारविवक्षार्थं "नमःस्वस्तिस्वाहे"त्युपपदविभक्त्यनुशासनम् । न च प्रीतिर्व्यापारः । तस्या अन्यधर्मत्वेन स्वर्गजनकत्वाभावात् । देवता तु स्वर्गादावधिकृता फलं दातुं शक्नोति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । सा च नित्या चेतना च । यथानुरूपं च फलं नि[1]यमयितुं शक्ता । परं तस्या अपुरुषार्थत्वात्पुरुषस्याऽभिप्रेता न भवतीति न तावन्मात्रेण यागस्याऽन्यथासिद्धिः । अतो मध्ये व्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपि भगवत्परत्वम् । यतो देवा नारायणस्याऽङ्गे[2]भ्यो बाह्वादिभ्यो जाताः । न ह्यङ्गसेवार्थं प्रवृत्ता अङ्गे तात्पर्ययुक्ता भवन्ति । किन्त्वङ्गिनि । यद्यप्यङ्गान्येव वक्तव्यानि तथापि तेषां विग्रहस्यैवाङ्गत्वात्तत्र जाता अङ्गजा भवन्ति । प्रीतिपक्षेऽपि दृष्टत्वात्प्रामाणिकत्वाच्च पुनः स्मरणादिकल्पनं न गौरवाय । किञ्च । यत्र देवता व्यापारत्वेन गृहीता स स्वर्गादिरुद्देश्यो भवति । तस्य लोकत्वे सुखत्वे वा भगवदीयत्वं न व्यभिचरति । स्वर्गादिलोकानां "हृदा स्व[3]र्गादिलोक" इत्यादिना तदवयवत्वेन प्रतिपादनात् । "अस्यैवाऽऽनन्दस्याऽन्यानि [4]भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुत्या [5]भगवदानन्दांशत्वात्स्वर्गादीनां यागकर्तुः स्वसम्पादने भगवदानन्दोपजीवकत्वात्फलदातृभगवत्क्रियानिष्पादकत्वाद्भगवत्परत्वं सुखस्याऽपि । एवमवान्तरमहाफलयोर्भगवदीयत्वे तदर्थं प्रवृत्ता मखा अपि भगवत्परा इत्यविवादम् । अतो वाक्यार्थविवक्षायामपि भगवत्परत्वमविवादमिति वेदानां भगवत्परत्वविमर्शः सिद्धः । अतःपरं पुराणानां भगवत्परत्वविमर्शः कर्त्तव्यः । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति । तत्र पुराणेऽर्थचतुष्टयं साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्ण[6]वं प्रतिपाद्यम् । तत्राऽन्तिमस्यैतत्प्रवेशान्न विरोधशङ्का । योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः स्वतोऽपुरुषार्थभूतः पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हति । न च वेदविरुद्धार्थं कल्पयितुं शक्नोति । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । न चाऽणिमादयस्तस्य मुख्यं फलम् । मोक्षपर्यवसायित्वाभावे अशास्त्रत्वापत्तेः । सिद्धयस्त्वन्तरायरूपाः काल[7]क्षपणहेतव इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोक्षं साधयन्नपि योगो भगवति चित्तैकाग्र्यं साधयन्नेव साधयति । सबीजनिर्बीजध्यानयोर्भगवच्चरणारविन्दविषयत्वात् । अतस्तस्याऽप्यवान्तरविवक्षया पूर्ववद्भगवत्प्रीतिरेवावान्तरव्यापार इति कल्पनीयम् । चित्तसंस्कारपरत्वेऽपि फलं भगवदधीनमेवेति भगवन्मुखनिरीक्षकत्वमवश्यं कल्पनीयम् । योगा इति बहुवचनेन सर्वे योगभेदा भगवत्परा एव । एतस्य भगवत्परत्वमग्रे विस्तरेण वक्ष्यते । भगवत्प्राप्त्युपायत्वात्सामान्यतस्तत्परत्वमविवादम् । तपस्तु भगवदुपयोगि देहेन्द्रियसम्पादकत्वेन तत्परमेव । अन्यथा क्लेशात्मकस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात् । पशुपतिमतं तु तपस्येवोपक्षीणम् । ज्ञानं द्विविधं—औपनिषदं साङ्ख्यसिद्धं च । तच्च यद्यपि परस्परं विरुद्धम् । औपनिषदं हि सर्वस्याऽऽत्मत्वप्रतिपादनेनाऽऽत्मत्वेन सर्वविषयकं भवति । इदं तु सर्वव्यावृत्तत्वेनाऽऽत्मविषयकम् । तथापि प्रथमप्रवृत्तस्याऽऽत्मानात्मसंस्कारात्पृथक्कृत्याऽऽत्मावगमनं मुख्यम् । अन्यथा सर्वस्यात्मत्वं [8]प्रतिपद्यमानमात्माज्ञानादशक्यमेव स्यात् । ज्ञानस्य च ज्ञेय एव तात्पर्यम् । ज्ञेयस्तु नारायण एव । आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च । गतिरपि पूर्वोक्ता भगवत्परैव । सा हि ब्रह्मज्ञानफलं भवति । तदुक्तं "विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिमि" त्यत्र ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अत एव संमुखे स्थातुमशक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ द्रव्यमित्यस्याभासे सपरिकरमिति, तादृशज्ञानस्यासार्वत्रिकत्वसमर्थको यो मोहादिरूपः परिकरस्तत्सहितमित्यर्थः । विवृत्तौ भूतसंस्काररूपमिति अदृष्टरूपमित्यर्थः । एतेषामित्यादि, अत्रोच्यमानानां कालादीनां देवतारूपत्वात् सात्विकशरीरवत्त्वात्सत्त्वमूर्तिः, सतो भावो धर्मः सत्त्वं, न तु प्रकृतिगुणभूतं, तन्मूर्तिः शरीरं यस्य, तादृशो भगवान्निर्दिष्टः, कारणतया बोधितोऽनागन्तुकानारोपितरूपनिरूपण इत्यर्थः । तस्यैवेति मूलभूतसत एव । त्वमेव ब्रह्मेति 'ब्रह्मदशा' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । धर्मभेदोपि नेति । उपादानत्वनिमित्तत्वक्षोभकत्ववैजात्यजनकत्वभोक्तृत्वादयो धर्मा अपि भगवदीया एवेति धर्मतोपि भेदो नेत्यर्थः । नन्वत्र परान्यशब्दयोरैकार्थ्यादन्यतरवैयर्थ्यमायातीत्यत आहुः अन्यत्वेनेत्यादि । अधिष्ठातृभेद इति भिन्नाधिष्ठातृकत्वम् । तथा च वासुदेवात्परो न किन्त्वपरस्तन्निम्न इत्यर्थः । एवं सति जीवादीनां भगवदात्मकत्वेपि न भगवत्त्वं, किन्तु, ततो न्यूनत्वमित्युक्तं भवति । अयमर्थो दशमाध्याये 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये' त्यत्र स्फुटो भावीत्यनवद्यः । नन्वपकृष्टत्वेन भिन्नधर्मकत्वे बोधिते, सत्तामात्रं न स्वरूपान्यत्वसाधकं, द्रव्यादिकं वासुदेवात्मकं, सद्रूपत्वादित्यत्र न तदात्मकं भिन्नधर्मकत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वादित्याशङ्क्यापकृष्टत्वेपि स्वरूपानन्यत्वसाधकं युक्त्यन्तरमाहेत्याहुः अर्थ इति । युक्तिरुक्ता अर्थ अभिधेय इत्यर्थः ननु अर्थपदस्य कथं युक्तित्वमित्यत आहुः नित्यो हीत्यादि । शब्दार्थसम्बन्धः, द्रव्यादिशब्दैः सहार्थस्य द्रव्यादेः सम्बन्धो वाच्यवाचकत्वरूपो, हि यतो हेतोः नित्यः, यथा लौकिकैः साङ्केतिकैः नरसिंहादिशब्दैः पुरुषा अभिधीयन्ते, तथा न, किन्तु, तत्र नित्यसम्बन्धवादे शब्दा वाचका अर्था अभिधेयाश्च नित्याः । अतो

---

१. नियन्तुमिति घ. नियमितुमिति ख. ङ. । २. अङ्गा एव वक्तव्या इति ग. । ३. स्वर्गलोक इति क. स्वर्गादिलोक इति ख. । ४. भूतानीति नास्ति क. ख. । ५. भगवदंशत्वादिति क. । ६. वैष्णवप्रतिपाद्यमिति ख. । ७. कालक्षेपणहेतव इति क. । ८. प्रतिपाद्यमानमिति ग घ ङ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भिन्नधर्माणो द्रव्यादयो भगवदात्मकाः, नित्यत्वात्, नित्या अर्थत्वात्, यन्नैवमिति। तथा च, 'सदेव सौम्येदमि' तिश्रुत्या सर्वस्य सदात्मकत्वयैव नित्यत्वाद्विकल्पानां वाचारम्भणमात्रत्वाद्भगवद्रूपत्वेनैवार्थत्वमित्यर्थपदस्य युक्तित्वमित्यर्थः॥ १४॥ ❀ ❀ नारायणेत्यत्र विमर्शनमिति। येन विचारेण सर्वेषामिदमेवानारोपितरूपमिति ज्ञाते तादृशो विचार ऊहापोहरूपः। ननु वेदादीनां नारायणपरत्वे कथं पूर्वोक्ततत्त्वज्ञानसिद्धिरित्याकांक्षायां तदुपपादयितुं तर्कमाहुः यदीत्यादि। भूयानिति। अर्थतत्त्वस्य नानात्वेन तद्विषयकतया भूयान् तथा च, श्रुतौ यतो नैवमतो भिन्नार्थत्वं नेत्यर्थः। सिद्धवत्कारेणाहुः तत्र स्वरूपत इत्यादि। तत्रेति पूर्वकाण्डे भगवानेवेति प्रतिपाद्य इति शेषः स्वरूपतो भगवत्परत्वं दर्शयन्ति तत्र वेदानामित्यादि। 'एतस्यैव महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद' इत्यादिश्रुतेः तादृशानां वेदानां तात्पर्यम्, सः परो नियन्ता यस्यासौ तत्परः, तस्य भावस्तात्पर्यम्, नियम्यत्वमिति यावत्। तथा च, तद्बोधितं नियामकत्वं नारायण इति स्वरूपतस्तत्प्रतिपादकत्वमुक्तम्। अर्थतो दर्शयन्ति मध्येपीत्यादि। मध्य इति। बहिःस्थितिदशायां साधनतो दर्शयन्ति किञ्चेत्यादि। चतुर्विधानीति नामक्रियानिपातोपसर्गरूपाणि व्याप्नुवन्तीति वदन्ति। पुरुषप्रयत्नोद्यतात्तमिति। पुरुषप्रयत्नेन उद्यतमाविर्भावः अस्तं तिरोभावे यस्य द्रव्यगुणक्रियादेस्तादृशम्। एवमिति, वेदत्वेनार्थाभिधायकत्वे चेत्यर्थः। परम्पराऽङ्गतस्तथात्वं दर्शयन्ति नन्वित्यादि। चतुर्विध इति निषेधानां निवृत्तिविधायकत्वेन विधौ पर्युदासानां चार्थव्युदासद्वारा नामधेये पर्यवसानात्तथेत्यर्थः। भावे इति धात्वर्थरूपायां क्रियायाम्। तत्र हीति वाक्ये हि। तत्रेति स्वर्गसाधने। अदृष्टादिकमिति, आदिपदेनापूर्वम्। ननु देवताप्रीतेः व्यापारत्वे किं मानमित्याकांक्षायां 'सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वे त्यादिगीतास्थसन्दर्भस्य प्रमाणत्वेपि मीमांसकादीनामपरितोषात्कुतर्कसम्भव इत्यतस्तदुपपादयन्ति ते हीत्यादि। त इति यागकर्त्तारः। तथोपलब्धेरिति प्रीत्या प्रत्युपकारस्य दर्शनात्। अन्यथेति प्रीतेर्व्यापारत्वाभावे। कुतो न स्यादित्यत आहुः द्रव्येत्यादि। तथा च संस्कारस्य उद्देश्यत्वाभावात्तथेत्यर्थः। ननु संस्कारत्वेऽप्युद्देश्यत्वे बाधकाभावान्न यागलक्षणस्य प्रीतिसाधकत्वमित्यपेक्षायां देवतापदेषु श्रूयमाणायाश्चतुर्थ्यास्तत्साधकत्वं व्युत्पादयन्ति यद्यपीत्यादि। तत्कल्पनायामिति स्मारककल्पनायाम् स चेत्यादि सोर्थः अन्यत्र 'विप्राय गां ददाती' त्यादौ केवलचतुर्थ्यां सिद्धत्वात् सम्प्रदाननिष्ठ एव भवतीत्यर्थः। तादर्थ्यत्वमिति तादर्थ्यवाचकत्वम्। नन्वेवं निर्वाहे उपपदचतुर्थ्यानुशासनवैयर्थ्यप्रसक्तेर्नेदं युक्तमित्यस्तदभिप्रायकथनेन सार्थकत्वं साधयन्ति यागे त्वित्यादि। तथा चैवं स्वहायोगेनुशिष्टायाश्चतुर्थ्या व्यापारविवक्षया सार्थकत्वे सिद्धे व्यापारविवक्षया देवताया उद्देश्यत्वसिद्धिः, तया च प्रीतेर्व्यापारत्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु लोकन्यायेन देवताप्रीतेर्व्यापारत्वमयुक्तमन्यधर्मकत्वात्फलजनकस्य करणधर्मस्यैव लोके छिदादौ व्यापारताया दृष्टत्वादिति शङ्कायां तदुक्तमुपगच्छन्ति न चेत्यादि, मास्त्वित्यर्थः। तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धमदृष्टादिकल्पनमित्यत आहुः देवता त्वित्यादि। अतःशक्तत्वेपि सर्वेभ्यस्तद्दानात्प्रीत्यैव सा तथा न तूदासीना। तथा च, प्रीतेर्यागजन्यत्वात्तद्द्वारा प्रीतत्वेन रूपेण देवताया अपि तथात्वात् फलजननशक्तत्वाच्च व्यापारलक्षणसमन्वयेनुपपत्त्याभानाद्दृष्टादिकल्पनं साधीयः लोकेपि प्रत्युपकरादिस्थले तथोपलब्धेः, अतो मध्ये चेतनस्य यत्र प्रवेशः तत्रान्यधर्मस्य व्यापारत्वम् यत्र च न चेतनप्रवेशः, तत्र तु तथैवेति सर्वं समञ्जसमित्यर्थः। नन्वेवं सति यागस्य करणत्वं हीयेत, तथैव फलस्य सम्भवे यागस्य प्रीतिं जनयित्वोपक्षीणतायाः शक्यवचनत्वादित्याशङ्कायामाहुः परमित्यादि। तेन प्रकृतसिद्धिमाहुः अत इत्यादि। अत इति, एवं यागस्यानुपक्षयात्। भगवत्परत्वमिति। यागस्याङ्गं देवता, तस्या अङ्गं प्रीतिरिति परम्पराङ्गतो भगवत्परत्वम्। तत्र हेतुमाहुः तत इत्यादि। तत्र जाता इतिविग्रहे समागता प्रविष्टा इति यावत्। नन्वेवं सति प्रीतिपक्षः पूर्वं किमित्यादृतः इत्यत आहुः प्रीतीत्यादि। तथा च, देवेषु योगसत्त्वेन योगजधर्मस्य स्मारकत्वकल्पनेपि दोषाभावात् सोप्यादृत इत्यर्थः फलतस्तथात्वं साधयन्ति किञ्चेत्यादि, क्रियानिष्पादकत्वादिति अत्र क्रियानिष्पादितत्वादिति पाठः प्रतिभाति क्रियाया इति पदभेदपाठो वा सिद्धमाहुः एवमित्यादि। अत्र द्वितीयकाण्डस्थसाधनकार्यफलानां तपोज्ञानब्रह्मगतीनां पुराणविमर्शेनैव भगवत्परत्वसिद्धेः न तस्य पृथङ्निरूपणमिति ज्ञेयम्। पाक्षिकोपि दोष इति, 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेदानां इतिश्रुतेस्तस्यापि वेदत्वात्तस्य भगवत्परत्वाभावे पाक्षिको दोष इत्यर्थः। अत इति ध्यानस्य नश्वरत्वात्। अग्र इति तृतीयस्कन्धे। तपस्येवोपक्षीणमिति। तत्र चतुर्थाध्याये भस्मना त्रिषवणादेरुक्तत्वाच्छैवपुराणेष्वपि तथैवोक्तत्वात्तस्य च तपोरूपत्वात्तथेत्यर्थः॥ १५॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु यन्माययेति भगवतोऽपि मायासम्बन्धोक्तेस्तस्या व्यामोहकत्वदुर्जयत्वोक्तेश्च सा स्वाश्रयं भगवन्तमपि व्यामोहयेत् तर्हि तस्यापि संसारित्वं स्यादित्याशङ्क्य तद्दुर्जयत्वेऽपि भगवति तस्या अकिञ्चित्करत्वमेवेत्याह—विलज्जमानयेति। मत्कपटमसौ जानातीति मत्वा यस्य भगवतः ईक्षापथे दृष्टिपथे स्थातुमपि विलज्जमानया अमुया मायया मोहिता अतएव दुष्टा विषयाभिनिविष्टा धीर्येषां ते भगवत्कर्तृके भगवद्रूपे देहादौ ममाहमिति विकत्थन्ते[1]॥ १३॥ ❀ ❀ तदेवं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं निरूप्य यद्रूपमिति प्रश्नस्योत्तरं चोक्त्वेदानीं यदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानामपि स एवाधिष्ठानादिकं सर्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्तीत्याह—द्रव्यमिति। द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि, कर्म जन्मनिमित्तं, कालो गुणकर्मादिक्षोभकः, स्वभावः

१. प्रजल्पन्तीत्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्तत्परिणामहेतुः, जीवो भोक्ता, अन्यश्चानुक्तः सर्वोऽपि पदार्थो वासुदेवात्परो भिन्नो नास्त्येवेत्यन्वयः । कुतो नास्ति द्रव्य-मानत्वादित्याशङ्कयाह—तत्त्वत इति, परमार्थत इत्यर्थः । कटककुण्डलादीनां सुवर्णाव्यतिरेकवत् कार्यमात्रस्य कारणाव्यतिरेक-नियमस्य सर्वसिद्धत्वाद्द्रव्यादेः कार्यस्य वासुदेवकारणकत्वात् तदव्यतिरेक इति भावः । सन्ति बहवोऽपि पक्षाः परन्तु त्वयाऽत्रैव विश्वासः कर्त्तव्य इत्याशयेन सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव प्रपञ्चयति—नारायणेति द्वयेन । नारायणः परः कारणं येषां ते तथोक्ताः "तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । अनेनैव शास्त्रयोनित्व-प्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं तस्य सर्वज्ञत्वादिकं चोक्तम् । देवाश्च नारायणस्याङ्गाज्जाता अतो न तद्व्यतिरिक्ताः "चन्द्रमा मनसो जातः" इत्यादिश्रुतेः । लोकाः स्वर्गादयो नारायणपरास्तदानन्दांशा इत्यर्थः । मखाः यज्ञाः नारायणपराः स्वर्गादिप्राप्तिसाधनत्वेन वेदद्वारा तेनैव प्रवर्तिता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ योगाः प्राणायामाद्यष्टाङ्गा नारायणपरा नारायणेनैव स्वाराधनरूपेण प्रवर्त्तिता इत्यर्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं नारायणेन प्रवर्त्तितं चित्तविशुद्धयादिद्वारा तत्प्राप्तिसाधनं च । ज्ञानं भगवत्तत्त्वविज्ञानं नारायणाधीनं सकलसाधनसम्पत्तावपि तत्कृपां विना नैव भवतीत्यर्थः । गतिः तत्तल्लोकगमनं भगवत्प्राप्तिश्च नारायणपरा तदधीना तत्तत्साधने प्रवर्त्य तदनुसारेण फलं च स एव ददातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह माया तो उनकी आँखोंके सामने ठहरती ही नहीं, झेंपकर दूरसे ही भाग जाती है । परन्तु संसारके अज्ञानी जन उसीसे मोहित होकर 'यह मैं हूँ, यह मेरा है' इस प्रकार बकते रहते हैं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भगवत्स्वरूप नारद ! द्रव्य, कर्म, काल, स्वभाव और जीव—वास्तवमें भगवान्‌से भिन्न दूसरी कोई भी वस्तु नहीं है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वेद नारायणके परायण हैं । देवता भी नारायणके ही अङ्गोंमें कल्पित हुए हैं, समस्त यज्ञ भी नारायणकी प्रसन्नताके लिये ही हैं और उनसे जिन लोकोंकी प्राप्ति होती है, वे भी नारायणमें ही कल्पित हैं ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सब प्रकारके योग भी नारायणकी प्राप्तिके ही हेतु हैं । सारी तपस्याएँ नारायणकी ओर ही ले जानेवाली हैं, ज्ञानके द्वारा भी नारायण ही जाने जाते हैं । समस्त साध्य और साधनोंका पर्यवसान भगवान् नारायणमें ही है ॥ १६ ॥

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः । सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥१७॥
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥१८॥
कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः । बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥१९॥
स एष भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः । स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि ईक्षया कटाक्षेण तत्र हेतवो द्रष्टुरित्यादयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागो यतस्त्वं प्रेर्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह त्रिभिः । सत्त्वमिति । निर्गुणस्यापीश्वरस्यैते त्रयो गुणा बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः । कथंभूताः । तेनैव स्वातंत्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वस्तुतः सर्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं बध्नंति कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ताधिदैवतं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि तदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्तदभिमानेन बध्नंति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अतः स एष वक्ष्यमाण एभिर्गुणैर्लिंगैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठ्वलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः स्वैर्भक्तैरेव लक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्येति वा ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तर्हीत्याक्षिपति—किं स्वेच्छया नहि नहि ईक्षया तस्याज्ञयैवेत्यर्थः । द्रष्टुरिति । मम तस्य साक्षित्वे ईश्वरत्वे सर्वांतर्यामित्वे कूटस्थत्वे सत्येव नान्यथेति स्वस्य जीवत्वं तस्य चेश्वरत्वं व्यंजितम् । तथा च श्रुतयः । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ॥ सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च" इति । "एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरो लोकपालः" इति । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यंतसर्वप्राणिबुद्धिष्ववशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते इति च ॥ १७ ॥ अत्राक्षिपति नन्विति—निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणास्पृष्टस्यापि त्रयो गुणा भवन्ति केन प्रकारेणेत्यपेक्षायामाह । विभोर्मायया स्थित्याद्यर्थं

---

१ प्रजल्पन्तीत्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गृहीता इति तच्छक्तिगुणत्वेन तद्गुणत्वमित्यर्थः । तत्र मायाया नित्यमेव तद्गुणरूपत्वेपि गृहीता इति प्रयोगो नित्यनरविग्रहत्वेपि कृष्णस्य "तस्येच्छयात्तवपुषः' इतिवत् । प्राकृतलोकोक्त्यनुकारेण ज्ञेयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नित्यमुक्तं बध्नंतीति विरुद्धमुक्तं तत्राह—मायिनमिति । मायात्र मायाकृतो मोह उच्यते स चानादितगुणावेशविमुखस्य तस्य मायापारवश्यादेव तेन गुणावेश एव बंधः साक्षाद्बंधाभावान्नित्यमुक्तत्वमपि युज्यतः इति भावः । चित्सुखस्तु—द्रव्यं स्थूलं कार्यं ज्ञानमंतःकरणं प्रमावृक्रिया इंद्रियाणि तदाश्रयाः संतो देहाध्यासेन कार्यत्वे इंद्रियाध्यासेन कारणत्वेऽन्तःकरणाध्यासेन कर्तृत्वे निबध्नन्ति निर्विकारस्यैव चितो मायाश्रयत्वेनेश्वरत्वं तथा तद्विषयत्वेनाध्यासाज्जीवत्वमिति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एभिर्लिंगैः करणैः स्वैर्ज्ञानिभक्तैः कर्तृभिर्लक्षिता गतिर्यस्य । 'गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्' इत्याद्युक्तेः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[गुणाः शुक्लादयः इत्यमरकोषविधानात् गुणाः शुक्लरक्तकृष्णवर्णा इति पूर्वश्लोकोक्तस्य त्रयो गुणा इति वाक्यस्य विशेषणम् । यद्वा गुणोऽप्रधानमिति मेदिनीकोषात् स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीता अप्रधानरूपा इति पूर्वश्लोकेनैव सम्बन्धः । अतः स्वामिकृतटीका सम्मतपूर्वश्लोकेनान्वितस्य बध्नन्तीति परश्लोकस्यान्तर्गतगुणा इतिपदस्य न पौनरुक्तिशङ्केति ॥] अधिभूतं गोलकम् । अध्यात्मम् इन्द्रियम् । अधिदैवम् इन्द्रियप्रवर्त्तकदेवता ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं सर्वं तदधीनमिति कथनेन नाहं वेदपरं त्वस्मिन्नित्यंशस्योत्तरमुक्तं भवति । तर्हि त्वं किंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्येति । अखिलांतरात्मन सर्वांतर्यामिणः अभिद्रष्टुः सर्वज्ञस्य ईशस्य सर्वं स्ववशीकृत्य नियंतुः कूटस्थस्य निर्विकारस्येक्षयैव संकल्परूपज्ञानेनैव सृष्टोऽहं तेन चोदितः सृज्यं सृजामी त्यन्वयः । सतु प्रयो कोहेतुप्रयोज्य इति भावः । ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु कुतोयं नियोज्यनियोजकभावः कुतो वा तस्य सर्वज्ञत्वादयो धर्माः स्वस्य तु तद्विपरीता इत्यपेक्षायां मायीश्वरत्वमायावश्यत्वाभ्यामित्याह सत्वमिति । निर्गुणस्य हेयगुणरहितस्य कल्याणगुणानां समनंतरमेवोक्तत्वाद्विभोर्व्यापकेन भगवतो मायया प्रकृतिद्वारास्थितिसर्गनिरोधेषु निमित्तेषु स्थित्याद्यर्थं सत्वादयस्त्रयो गुणा गृहीताः स्वनियम्यत्वेन परिगृहीताः सृष्टिस्थितिसंहाररूपलीलापरिकत्वेन सत्त्वादय ईश्वरेण परिगृहीता इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं गुणानामीश्वरलीलापरिकरत्वमुक्त्वा जीवबंधनत्वमाह कार्येति । कार्यं शरीरं कारणमिन्द्रियं ताभ्यां कर्तृत्वे निमित्ते पुण्यपापनिष्पादनार्थं गुणाः सत्त्वादयः स्वरूपतोऽव्ययं मायिनं मायावश्यं संबंधमात्रेण नित्यं पुरुषं जीवं बध्नंतीत्यन्वयः । गुणांस्त्रिशिनष्टि द्रव्येति । मोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावाः द्रव्यशब्दस्य मोहनवाचित्वं पारिशेष्यादवगम्यते अत एवास्मिन्नध्याये बहुशः प्रयोगाश्च "सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् । तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ । रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् । तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारतेति । गीतावचनान्यत्र स्मारितानि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं गुणानां जीवबंधकत्वमुक्तमथ स्वलीलापरिकरीकृतमायः परमेश्वरः सर्वेषां मम चेश्वर इत्याह स इति । लिंगैः सत्त्वादिगुणैः शरीरभूतप्रकृतिस्थैरुपलक्षितः स्वलक्षितगतिः स्वलक्षिता स्वच्छन्दा गतिर्यस्य स तथोक्तः । न तु तदा दर्शितपंथानावितिवदन्यदर्शितमार्गः स एष एवंविधैश्वर्यसंपन्नो भगवान् हे ब्रह्मन्नारद सर्वेषां मम चेश्वरः नियंता ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

ननु भवतः स्रष्टृत्वाभावे कथं त्वन्नामलोके ख्यातं वर्त्तत इत्यतस्तं प्रकारं दर्शयति तस्यापीति । तद्दृष्टिं प्रतिलब्धुं कोऽपि समर्थो नास्तीति ईशस्येति । ईशित्वं च वरादिप्राप्तं नेति निर्विकारस्येति । एतदपि बलवत्प्रतिबंधकेनान्यथा न भवतीत्यखिलस्वामिन इति एवंविधस्य तस्य हरेरपि शब्दात् श्रियश्च ईक्षयैव कटाक्षवीक्षणेनैवा भिचोदितस्तेन सृष्टोऽहं सृज्यं जगत् सृजामीत्यन्वयः । एवशब्देन सृष्टौ प्रयोजकांतरं निवारयति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं हरेर्मुख्यकर्तृत्वं प्रदर्श्याधुना युगवत्क्रमशोऽपि वेति प्रश्नं परिहरति सत्त्वं रजस्तम इति । तेन हरिणा नित्यं गृहीता अपि सत्त्वंरजस्तम इति त्रयोर्गुणा निगुणस्य सततं सत्त्वादिगुणरहितस्य विभोर्माय येच्छया स्थित्यादिषु निमित्तभूतेषु क्रमशो युगपच्च गृहीता इत्यन्वयः माययेति । विशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषु क्रमशो दैनंदिनसृष्ट्यादिषु युगपद् गृहीता इति विशेषः तदुक्तं नित्यं गृहीताः स्थित्यादिषु विशेषतः युगपत्क्रमशश्चैवेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ रजोगुणमुपादानीकृत्य सृष्टिंवक्ष्यन् हरेः सत्त्वादिगुणैर्जीवबंधकत्वमहिमानमाह कार्येति । पुरुषमिति जातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यं तामसाहंकारकार्यं शरीरं ज्ञानं वैकारिकाहंकारकार्यं मनः श्रोत्रेंद्रियाणि च क्रिया तैजसाहंकारकार्यं वागादीन्द्रियजातं आश्रयो येषां ते तथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेः सत्त्वादयो गुणा अभिमानमंतरेण नित्यदा मुक्तं प्रकृतिसंबंधविधुरं मायिनं स्वतो ज्ञानिनं पुरुषं जीवसमुदायं कार्यकारणकर्तृत्वे च बध्नंतीत्यन्वयः । तत्रायं विभागः तमोगुणः । कार्ये शरीरे तद्गतदुःखाद्यनुभवेन बध्नाति रजोगुणः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्मकारणैरिंद्रियैः कारणेषु कर्मसु बध्नाति सत्त्वगुणस्तु मनसा ज्ञानेंद्रियैश्चांतरं यत्सुखमनुभवतीति तत्र कर्तृत्वे बध्नाति इदमुक्तं भवति शरीरगतदुःखाद्यनुभवे तमोगुणः कर्मसु रजोगुणोऽहं सुखीति सुखानुभवे सत्त्वगुणः कारणं गुणानामचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमने कारणमीश्वरेच्छेति तदुक्तं ज्ञानेंद्रियैश्च मनसा सत्त्वं बध्नाति पुरुषं रजःकर्मेन्द्रियैर्नित्यं शरीरेण तमस्तथेत्यादि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न केवलमेतानि देहेंद्रियमनांसि बंधकानि । हरिप्रसादसामग्रीयोग्यानां मुक्तिसाधकानि चेत्याह स एष इति । योगेन स्वरोचिषा विश्वमित्यारभ्य कार्यकारणकर्तृत्वमित्यंतेन ग्रंथेन प्रतिपादितः स एषोऽधोक्षजो भगवानेतैस्त्रिभिर्देहेन्द्रियमनोभिर्लिंगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्यतमानैरेतैर्जीवैः स्वलक्षितगतिः प्रदर्शितस्वरूपो भवति तदुक्तं भवति देहेंद्रियमनोजयिनस्तैरेव साधनैर्भगवद्विषयैस्तं पश्यंतीति स्वप्रसादादिमं जीवः पश्येत्तेन स्वलक्षितमिति च अधःकृतेंद्रियजन्यज्ञानत्वेन मुक्तोऽप्यधोक्षजः स्यादित्यतः सर्वेषामिति । सर्वेषां मुक्तानां स्वस्य सर्वांतर्भावेऽपि नारदस्य विशेषशंकापरिहाराय मम चेति विशेष्योक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

सृज्यं स्रष्टुं योग्यमपि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु जीवेश्वरयोः प्रेर्य्यप्रेरकत्वं कुतस्तत्राह सत्त्वमिति त्रिभिः । निर्गुणस्य गुणास्पृश्यस्य विभोः स्वाभाविकशक्त्या व्याप्तसर्व्वस्य मायया विलज्जमानया यस्येत्याद्यनुसारेण बहिरङ्गया शक्त्या स्थित्यादिषु निमित्तेषु सत्त्वादयस्त्रयो गुणा गृहीता भवन्ति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त एव गुणाः कार्य्यादित्वे तत्तत्तादात्म्ये पुरुषं जीवं बध्नन्तीति पृथगनुषङ्गः द्विःपाठात् । तत्र कार्य्यं गोलकम् अधिभूतम् । कारणमिन्द्रियमध्यात्मम् । तत्प्रवर्त्तकतया कर्त्री देवताऽधिदैवम् । कीदृशमपि बध्नन्ति तत्राह नित्यदामुक्तमपि । नन्विदं विरुद्धं तत्राह मायिनमिति । मायाऽत्र मायाकृतो मोह उच्यते । स चानादिरिति एवेशविमुखस्य तस्य मायापारवश्यादेव । तेन च गुणावेश एव बन्ध इति साक्षाद्बन्धाभावान्नित्यमुक्तत्वमपि युज्यत इति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्रिभिर्लिङ्गैर्द्वारभूतैः सुष्ठु अलक्षिता यत्किञ्चिद्देवानुमिता गतिर्यस्य सः । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानित्यादेः । यद्वा भगवान् सर्व्वभूतेष्वित्यादिरित्यनुमानेन त्रिभिर्लिङ्गैः कारणादितयोपलक्षितो भगवान् भक्तैरेवानुभूतस्वरूप इत्यर्थः । अत्रेत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तर्हि त्वं किं करोषीत्यत आह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि । किं स्वेच्छया न हि न हि ईक्षया तस्याज्ञयैवेत्यर्थः । द्रष्टुरिति । तथापि मम तस्य साक्षित्वे ईश्वरत्वे कूटस्थत्वे सर्व्वान्तर्यामित्वे सत्येव नान्यथेति स्वस्य जीवत्वं तस्य चेश्वरत्वं व्यञ्जितम् । तथा च श्रुतयः—एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा । सर्व्वाध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च । इति एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरो लोकपाल इति । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्य्यन्तसर्व्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्व्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते इति च ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागो यतस्त्वं प्रेर्य्यः स प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्त्वमिति त्रिभिः । निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्यापि त्रयो गुणा भवन्ति केन प्रकारेणेत्यपेक्षायामाह । विभोर्मायया स्थित्याद्यर्थं गृहीता इति तच्छक्तिगुणत्वेन तद्गुणत्वमित्यर्थः । तत्र मायया नित्यमेव तद्गुणरूपत्वेऽपि गृहीता इति प्रयोगो नित्यनरविग्रहत्वेऽपि कृष्णस्य तस्येच्छयात्तवपुष इतिवत् प्राकृतलोकोक्त्यनुकारेण ज्ञेयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अतएव गुणाः पुरुषं जीवं भगवतस्तटस्थशक्तिवृत्तिरूपं बध्नन्ति । मायिनं मायासङ्गसहितं पूर्व्वोक्तयुक्त्या भगवतः पृष्ठदेशस्थानां जीवानां पृष्ठदेशस्थया मायया स्वत एव सङ्गसम्भवादिति भावः । नित्यमुक्तमिति जीवस्य यथा अनाद्यज्ञानं तथा अनादिज्ञानमप्यस्तीति सप्तमान्ते व्यक्तीभविष्यति । क्व बध्नन्ति । कार्य्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्ता अधिदैवं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं भूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि तदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्तदभिमानेन बध्नन्ति । अत्र ज्ञानक्रिययोर्वैपरीत्येन यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अतः स मायाशक्तिमान् एतैर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिर्हेतुभिः सुष्ठु अलक्षिता अर्थात् तैर्जीवैरज्ञाता गतिस्तत्त्वं यस्य सः यद्वा एतैर्लिङ्गैः करणैः स्वैर्ज्ञानिभक्तैः कर्त्रभिर्लक्षिता गतिर्यस्य गुणप्रकाशैरनुमीयते भगवानित्यादेः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अहं तु नैव स्रष्टः उत्पादितः तस्य भगवतः अभिद्रष्टुः सर्वज्ञस्य ईशस्य सर्वनियंतुः कूटस्थस्य सर्वकारणत्वेऽपि निर्विकारस्वरूपस्य अखिलानां चिदचित्पदार्थानामात्मनः ईक्षया दृष्ट्याऽभिचोदितः प्रवर्त्तितः सृज्यं सृजामि तत्कृतमेव करोमि न तु स्वातंत्र्येण किंचित्कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ न केवलमसदादीनां तत्प्रेर्यत्वमात्रमपि तु प्रकृतेस्तद्गुणानां च तन्नियम्यत्वमिति तन्मायागुणैः सर्वे जीवा बद्धास्तद्बंधननिवृत्तिपूर्वकतत्प्राप्तये तद्भजनं कर्त्तव्यमिति चाह सत्त्वमिति त्रिभिः । विभोः चेतनाचेतनरूपस्य प्रकृतिद्वयव्यापकस्वरूपस्य सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः सन्ति ते स्वरूपगुणाः नेति ज्ञापयितुं विभुं विशिनष्टि निर्गुणस्येति । सत्त्वाद्यऽस्पृष्टस्वरूपस्येत्यर्थः । ननु कथं तर्हि विभोः गुण इत्युक्तमित्यत्र तदचेतनप्रकृतिगुणत्वेन तस्यैव गुणा इत्याह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माययाऽचेतनात्मिकया गुणमय्या स्वप्रकृत्या कार्यार्थं विभुना गृहीताः कार्याभिमुखीकृता इत्यर्थः । ननु किं तत्कार्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्विति । स्थित्याद्यभिमुखीकृता इत्यर्थः । ननु किं तत्कार्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्विति स्थित्याद्यभिमुखीकृता इत्यर्थः ॥१८॥ भगवतो मायानियंतृत्वमुक्त्वा जीवस्यपराप्रकृतिलक्षणस्य मायावश्यत्वमाह कार्येति । पुरुषं जीवात्मानं नित्यदा ते गुणा बध्नन्ति जन्ममरणप्रवाहविषयं कुर्वंति कथं भूतम् अमुक्तम् "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इति भगवत्या श्रुत्योक्तो यो मुक्तस्तद्भिन्नम् कस्तर्हि बद्ध इत्याकांक्षायां "अजोऽह्येको जुषमाणोऽनुशेते" इत्येवंभूतश्रुतेः पूर्वं भागमुपबृंहयन्नाह मायिनमिति । मायाभोग्यत्त्वे न प्रेष्ठतमं यस्यास्ति न तूपास्यत्त्वादिना भगवान्स मायी तम् । कथंभूताः द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इंद्रियाणि तेषां हेतवः अत एव स्वकार्येष्वधिभूतादिषु तं बध्नंतीत्याह कार्यकारणकर्तृत्वे इति । कार्यमधिभूतं भोग्यभोगायतनादिरूपम् । कारणमध्यात्मं जीवस्य भोक्तुः रूपादिभोगे चक्षुरादिकरणम् । कर्ताऽधिदैवतं जीवस्य चक्षुरादिना रूपादिभोगकर्तृरूपकार्यस्योपकर्तृभूतं चक्षुराद्यधिष्ठातृदैवतम् तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स एव मायाधिपतिः भगवान् अधोक्षजः त्रिभिः सत्त्वादिभिर्लिंगैरावरकैरुपलक्षितानां तन्मायागुणावृतानां सर्वेषां जीवानां मम चकारान्मायागुणवियुक्तानां च ईश्वरो नियंता स च सर्वैर्न ज्ञातगतिर्भवति अपि तु स्वानन्यशरणैरित्याह स्वलक्षितगतिरिति । स्वेनान्यभक्तेन लक्षिता गतिर्यस्य ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं विमर्शं निरूप्य यद्रूपमित्यादि षट्प्रश्नानग्रे विस्तरेण निरूपयिष्यन् यद्विज्ञानमित्यादि प्रश्नचतुष्टयस्य चतुर्भिः श्लोकैरुत्तरमाह—तस्याऽपीति । तत्र प्रथमं यद्विज्ञान इत्यस्योत्तरम् । इदं हि ज्ञानं जगत्कार्यौपयिकमिति न पूर्वेण गतार्थता । यतो विज्ञानं यस्येति प्रश्नात्प्रथमं तस्य विज्ञानं वक्तव्यम् । तथा च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानं तत्साधकप्रकारेण साधनज्ञानं च प्रथमं भगवतोऽस्तीत्याह । तस्यैव कर्तृत्वात् । तस्याऽपि यत्सृज्यं तत्तेनैवाऽभिचोदितः सृजामीति सम्बन्धः । तस्य सृज्यत्वे हेतुः—द्रष्टुरिति । विश्वं कार्यं भगवतः सृज्यम् । तस्यैव द्रष्टृत्वात् । द्रष्ट्रा हि कार्यं कर्तुं शक्यम् । न हि ज्ञानमात्रेण कर्तुं शक्यमित्यत आह—ईशस्येति । ईशः समर्थः सर्वं कर्तुमिति । ननु क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपि व्यापारावेशे लौकिकवत्क्लेशसम्भवादात्मनो विकृतत्वापत्तेर्भगवतः कर्तृत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कयाऽऽह—कूटस्थस्येति । स हि सर्वं करोति कूटस्थ एव न तु विक्रियते । यथा कामधेनुः कल्पवृक्षश्चिन्तामणिर्वा । योगी वा यथा मनसा सृजति । अतः कूटस्थस्यैव कर्तृत्वसम्भवान्न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु भगवान् सृष्टिं नाऽर्हति कर्तुम् । प्रयोजनविरोधात् । स हि स्वार्थं वा जीवार्थं वा करोति । स्वार्थं करणे जीवानामनुत्पादनं स्यात् । ततो भक्तिमार्गो विरुध्येत । सर्वेऽपि मार्गा विरुध्येरन् । बन्धमोक्षाद्यभावाद्वैचित्र्यमज्ञानं च नं स्यात् । अत उभयार्थं जीवार्थं वा कर्त्तव्यमिति मन्तव्यम् । तत्र स्वांशे स्वस्याऽऽनन्दपूर्णत्वं भज्येत । परार्थत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्ज्येयाताम् । अत आह—अखिलात्मन इति । अखिलानामात्मा । आत्मसृष्टेर्न वैषम्यादि । आनन्दादिविरोधस्तु नास्ति । अखिलत्वात् । यथा खिला आत्मानो न भवन्ति केनाऽप्यंशेन । तेषां चाऽर्थे सृष्टिश्च क्रियते । उपभोगश्च सम्पाद्यते । एवं स्वस्य यः पूर्ण आनन्दस्तस्याऽप्यात्मा । भोगादिना तस्याऽप्युपचयं करोति । तथापि [1]न तस्याऽनित्यत्वं न्यूनत्वं वा । तस्मादुभयविधाऽपि सृष्टिर्भगवतः कर्तुं युक्ता । तथापीश्वरत्वाद्भक्तिमार्गव्यवस्थापनाय मां सृष्ट्वा ईक्षयैवाऽऽज्ञाप्य मद्रूपेणैव सर्वं सृष्ट्वा स्वयं कूटस्थ एव स्थितः । तदा अहं तत्सृज्यं सृजामि तत एव ज्ञानशक्तिं क्रियाशक्तिं च लब्ध्वा । तदाह—ईक्षयैवेति । दृष्टया प्रेरणादभयप्राप्तिः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अनेन सामान्यतः स एवाऽऽधारः स एव नियन्ता । तदात्मकश्चाऽहमित्युक्तमेव । परमेतस्य हेतुर्विचार्यते—कथमयं भगवांस्त्वामन्यान्वा सृजति ? कथं वा एकात्मनि नियम्यनियामकभावः ? तत्राऽऽह—सत्त्वं रजस्तम इति द्वाभ्याम्—"अवस्थितेरिति काशकृत्स्न" इति मतमत्र सिद्धं भविष्यति । यथोर्णनाभिः सृष्ट्यर्थमेकामूर्णामुद्वमते तथा भगवानपि त्रिविधसृष्ट्यर्थं त्रीन्गुणानुद्वमते । गुणरूपत्वाच्च गुणशब्दव्यवहारः । सद्रूपेण निर्गतं सत्त्वमित्युच्यते । केवलचिद्रूपेण निर्गतं क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानन्दाभावाच्च रज इत्युच्यते । आनन्दांशाच्च तमः । ते भगवद्रूपा एव भगवता सृष्टाः । न च भगवति ते पूर्वं स्थिताः । तथा सति भगवदात्मकास्ते न भवेयुः । यथा कार्पासे नहि सूत्रम् । तदेव हि पश्चात्स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते । अत एव भगवान्निर्गुणः । ते गुणाः पुनः स्थितिसर्गनिरोधेषु उत्पत्तिस्थितिलयार्थं ते (?) गृहीताः । तेषामपि ग्रहणं मायया । एषा हि माया जगत्कर्त्री न तु व्यामोहिका । तदाह—विभोरिति । समर्थस्य जगत्कर्तुरित्यर्थः । सा हि तच्छक्तिः सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात्सर्वप्रतिकृतिरूपा । सा जगत्करणे करणरूपा । अतः करणांशस्य तदीयत्वात्करणरूपेणैव निर्गता गुणा इति माययैव गृहीताः । ते मायावशे तिष्ठन्ति तत्पुत्रा इव । अतो य एव भगवदंशो जीवस्तस्यां रन्तुमिच्छति । तत्कार्ये वा । तं ते गुणा बध्नन्तीत्याह—कार्यकारणकर्तृत्व-

---

१. जगत्कार्योपयिकमिति क. ख. घ. ङ. २. साधनं ज्ञानं चेति घ. ङ. ३. दृष्ट्वा इति ग. घ. ङ. ४. स्वार्थे इति क. ५. आनन्दविरोध इति ग. घ. ङ. ६. नकारो नास्ति ग. घ. ङ. ७. उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थत्वेन गृहीता इति ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति । कार्यमधिभूतं देहः । कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि । कर्त्ता आधिदैविकः अन्तःकरणम् । एतेषां भावः कार्यकारणकर्तृत्वम् । सङ्घातमिति यावत् । जीवस्य सङ्घातत्वनिमित्तम् । यथा केवलो जीवः सङ्घातरूपो भवति । ते हि मायया गृहीताः स्वकार्ये स्थापिताः । तदाह—द्रव्यज्ञानक्रियाश्रया इति । द्रव्यमधिभूतम् । ज्ञानमधिदैवम् । क्रिया आध्यात्मिकी । तत्त्रयं तेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य । अतः स्वस्वाश्रये ते बध्नन्ति । आध्यात्मिकादिभावं परित्यज्य केवलं भवितुं न प्रयच्छन्ति । सर्वदा बध्नन्ति । बन्धने माया-सम्बन्ध एव हेतुः । न च सम्बन्धमात्रमेव हेतुः । अन्यथा भगवतोऽपि बन्धनं स्यात् । किन्तु तत्र स्वातन्त्र्यं योऽभिमन्यते तस्याः पतिरहमिति । तदाह—पुरुषमिति । न तु तां करणत्वेन कार्यार्थं यो गृह्णाति । अतो गुणबद्धो नियोज्यो गुणकर्त्ता नियोजक इत्येकस्मिन्नेव रूपद्वयमुपपद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं जीवब्रह्मभावभेदं निरूप्य सामान्यत उत्तरितमपि यदाधारा-द्युत्तरं विशेषाकारेणाऽऽह—स एष इति । मायातत्कार्याणां द्रव्यादीनां विशेषाधारत्वं भगवतश्च सामान्याधारत्वमिति तत्रोत्तर-मुक्त्वा मायित्वेन विशेषात्मत्वं च बोधितमिति यत्पर इत्येतदेव शिष्यते । नियामकस्य दर्शने पूर्वमात्मत्वात्तज्ज्ञानेऽपि नियमनं न सम्भविष्यतीति त्रिभिरेव एतैर्लिङ्गैः सत्त्वादिभिः सुष्ठु अलक्षिता गतिर्यस्य । यद्यपि स एवैषः । यः स्रष्टा स एव बद्धः । तथापि स्रष्टा भगवान् । एते च गुणा भगवतो लिङ्गभूता ज्ञापका बहिर्निर्गता धूम्रवद्दूरादेव पुरुषं ज्ञापयन्ति । न तु तं वेष्टयन्ति । अन्यैर्बन्ध-शङ्कां वारयति—एतैरिति । एतावन्त एव ते । तर्हि बद्धैः कथं न बध्यते ? तत्राऽऽह—अधोक्षज इति । ते चेत्तं पश्यन्ति क्रियया वा प्राप्नुवन्ति । तदा बध्नन्ति । तत्तु तेषामसम्भावितमिति । अत एव सुष्ठु अलक्षिता गतिर्यस्य । स्वैर्वा बद्धातिरिक्तैर्मुक्तैर्वा लक्षिता गतिर्यस्य । वस्तुतस्तु भक्ताः भगवता सह पश्चाद्वा समायान्तीति सर्वत्र निश्चयः । अत एव हे ब्रह्मन् त्वं तादृशः । तथापि सर्वेषां मम चकारात्तव च भगवानीश्वरो नियन्ता ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्यापीत्यत्र पूर्वेणेति मोक्षौपयिकेनात्मरूपेण तस्येति विज्ञानदातुः । तत इत्यादि । जीवानुत्पादनात्स्मरणाद्यधिकार्य-भावेन स्नेहस्याप्याधाराभावादभावेन भक्तिमार्गो विरुध्येत, तत एव सर्वेऽपि विरुद्ध्येरन्नित्यर्थः । अत इति, दृश्यमानानां तेषामुपपादनीयत्वात् । नन्वखिलपदस्य वस्तुपरत्वं जीवपरत्वं वा उभयथापि भगवतोऽखिलत्वाभावात्कथं नानन्दादिविरोध इत्याशङ्कायां तस्यार्थमाहुः यथाखिलेत्यादि । तथा च, सर्वादिपदान्यनुक्त्वा यदखिलपदमुक्तम्, तेनायमर्थः खिलपदं न्यूने रूढम् । न्यूनता च द्वेधाऽऽनन्दाभावात् सर्वत्वाभावाच्च । नञा तदुभयं पर्युदस्यते । तथा सति 'न खिलं न्यूनं येषां तेऽखिला' इति । तथा सत्यखिलपदस्य वस्तुपरत्वेऽप्यवयवशक्त्या तेषु तथात्वबोधनात्तेषामात्मत्वे स्वस्याखिलत्वमर्थादेव सिद्धमतो नानन्दादि-विरोध इत्यर्थः । तदेतदभिसन्धायाहुः एवमित्यादि । दृष्टयेत्यादि, तदैक्षतेत्यादावीक्षाया आलोचनार्थकत्वादत्रेक्षापदोक्ताया दृष्टेर्ज्ञानजनकत्वात्प्रेक्षणस्य च क्रियारूपत्वात्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सत्वमित्यस्याभासे अनेनेति । ईदृशाद्भगवतः स्वज्ञानप्राप्त्यादेः कथनेन । एतस्येति आधाराधेयभावस्य नियम्यनियामकभावस्य तदात्मकत्वस्य चेत्यर्थः । विवृतौ, इति मतमिति । तत्तदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव तत्तच्छब्दवाच्यमिति काशकृत्स्नाचार्यमतम् । एतेत 'यथेदं सृजत' इत्यस्य व्याख्याने, किं कुम्भकारवत् ? उत कामधेन्वादि-वत् ? अथ योगिवन्मनसा ? इत्यादिनोद्भावितेषु पक्षेषु कोपि नादृत इति बोधितम्, दुर्विभाव्यत्वं च समर्थितम् । कार्पासे न हीत्यत्र कार्पास इति सप्तम्यन्तम् । तदिति कार्पासम्, हिर्हेतौ, अत एवेति, पौर्वापर्यावस्थायाः पाश्चात्यत्वादेव । विभुपदेनैव कर्तृत्वे प्राप्ते षष्ठ्याः सम्बन्धमात्र एवार्थ इत्याशयेन मूले विभोर्मायया गृहीता इति समभिव्याहारसूचितमर्थं वदन्तस्तस्याः स्वरूपं कार्यञ्चाहुः साहीत्यादि, गृहीता इत्यन्तेन । तथा च, भगवतः कूटस्थत्वेन सर्वस्वरूपत्वेन च प्रयोजकत्वाद्भगवदपेक्षया तस्याकरणत्वेपि[7] स्वस्वकरणस्वरूपं धर्मं तेषु न्यस्य तद्ग्रहणेन स्वयं कर्त्री जातेत्यर्थः । एवञ्च, 'सा वा एतस्य सन्द्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिके'ति वक्ष्य-माणत्वात्तस्याः स्वरूपं मूलसदंशभूतविकृतसदात्मकं सिद्धयतीति ज्ञेयम् । गुणानां कार्यान्तरमाहुः त इत्यादि, स्वकार्य इति, द्रव्यज्ञानक्रियारूपे मायायाः कार्ये । स्वस्वाश्रये ते बध्नन्तीति, द्रव्याभिमाने तमो बध्नाति, ज्ञानाभिमाने सत्त्वं, क्रियाभिमाने रजः, इत्येवं बध्नन्तीत्यर्थः । कुतो बध्नन्तीत्यपेक्षायां बन्धनहेतुं स्फुटीकुर्वन्ति बन्धन इत्यादि । अत इति मायातत्कार्याभिमानान-भिमानाभ्याम् ॥ १८,१९ ॥ ❀ ❀ स एष इत्यत्र एवमिति, नियम्यनियामकभावे हेतुकथनेन । उत्तरितमिति, अखिलात्मन इत्यनेनोक्तम् । मायेत्यादि, एतेन गृहपीठन्याय उक्तो भवति गृहे पीठं तदुपर्यास्तरणम्, तत्रोपविष्टस्य यथा गृहं सामान्याधारोऽन्यो विशेषाधारः, तथात्र भगवति माया, तस्यां द्रव्यादिकं तत्कार्यम्, तत्र बद्धांशो जीव इति भगवत्सामान्याधारो मायादिविशेषाधारो मुक्तानां तु साक्षादाधार इति बोधितत्वात्तत्रोत्तरमनुक्त्वा मायित्वेन विशेषात्मत्वम्, माया हि करणभूता शक्तिस्तद्वत्त्वेन सृष्टिव्यापारविशेषयुक्तात्मत्वं बोधितम् । तेन स्वस्य तदात्मकतापि सिद्धेति हेतोः 'यत्पर' इत्येतदनुत्तरितमवशिष्यते, तत्रोत्तर-माहेत्यर्थः । तदुपपादयन्ति नियामकस्येत्यादि, दृष्टया प्रेरणस्य दर्शनोत्तरभावित्वेन[8] नियामकविषयस्य दर्शनदशायां पूर्वं तदभिन्न-त्वात्प्रथमत आत्मत्वेन ज्ञानमप्यभेदज्ञानत्वाद्बन्धप्रतिबन्धकमिति तज्ज्ञानेपि नियमनं बन्धनात्मकं न सम्भविष्यतीति

---

१. न बध्नन्तीति ग. २. त्तरमनुक्त्वेति क. ख. ३. बाध्यते इति क. ४. त्वमिति नास्ति ख. ५. चकारो नास्ति क. ख. ग. ६. 'आनन्दाद्यभावात्' 'सर्वत्वाद्यभावात्' इति पाठौ । ७. "करणस्वरूपम्" पाठः । ८. "विषयक" पाठ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतैस्तादृशो जातः, तज्ज्ञानं तिरोधापितवान् । तथा चैवं योंशस्तिरोहिततादृग्ज्ञानः स नियम्य इत्यहमपि तादृशसाक्षात्कारतिरोधानान्नियम्यः, पूर्णज्ञानत्वाद्भगवान्नियामकः इति 'यत्पर' इत्यस्योत्तरमित्यर्थः । तदेतदाहुः यद्यपीत्यादि । ननु सम्बन्धस्य तुल्यत्वात्ते भगवन्तं कुतो न बध्नन्तीत्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदस्यार्थमाहुः एते चेत्यादि । अधः नीचैरक्षज इन्द्रियजन्ये ज्ञानक्रिये यस्मादित्यधोक्षजपदनिरुक्त्या तेनैव तद्विषयकाज्ञानप्राप्तेः स्वलक्षितगतिरित्यस्य वैयर्थ्यमायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः स्वैर्वेत्यादि । केवलजीवात्मज्ञानवतां जीवन्मुक्तानामपि भगवज्ज्ञानाभावात् परममुक्तानाञ्च विषयविषयिभावनिवृत्त्या गतिज्ञानाभावात्तेऽत्र न युज्यन्त इत्यतः सिद्धान्तमाहुः वस्तुत इत्यादि । तथा च, अतस्त एव गतिज्ञातारः इत्यर्थः । एतेन मोचनहेतुरपि स्वपदेन ज्ञापित इत्यपि बोधितम् । अत एवेति ऐकाल्यादेव । तथापीति अधोक्षजत्वेन ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सर्वं तदधीनं चेत्तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह—तस्यापीति । सृष्ट्यर्थं तेन सृष्ट उत्पादितोऽभिचोदितश्चाहमपि तस्य सृज्यं सृजामि, सृष्टिकरणे प्रवर्तितस्तत्करणेन तदाज्ञां पालयामीत्यर्थः । ननु तत्तत्कार्ये त्वं स्वयमेव प्रवृत्तो दृश्यसे स तु कदापि प्रवर्त्तकतया न दृश्यते इत्याशङ्क्याह—ईक्षयैवेति । सङ्कल्पमात्रेणैवं प्रेरणे कथं सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह—ईशस्येति, सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वथा सर्वकरणसमर्थस्येत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—द्रष्टुरिति, सर्वं साक्षात् पश्यत इत्यर्थः । ननु भगवान् सृष्टिं स्वार्थं करोति जीवार्थं वा ? 'आद्ये पूर्णकामता भज्येत, 'अन्त्ये च सृष्टेर्दुःखसुखादिविशिष्टनानाविधत्वेन । भगवता वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—कूटस्थस्येति, वैषम्यादिविकाररहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अखिलात्मन इति । नह्यनन्तरूपेण एकस्यैव वैषम्यादि सम्भवति द्वितीयस्यैवाभावादिति भावः । न केवलमहमेव तदाज्ञां पालयामि किन्त्वन्येऽप्यधिकारिणस्तेन सृष्टास्तत्तदधिकारे नियुक्ताश्च तदाज्ञां पालयन्तीत्यपिशब्देन सूचितम् "भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः" इत्यादि श्रुतेः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु भगवानेवैको यदि निखिलात्मा तदा कुतोऽयं नियोज्यनियोजकभावः ? कुतो वा तस्य सर्वज्ञत्वादयो धर्माः ? अन्यस्य तु तद्विपरीता इत्यपेक्षायां मायेशत्वमायावश्यत्वाभ्यामेवेत्याशयेनाह—सत्त्वमिति । विभोः सृष्ट्यादिलीलायां समर्थस्य निर्गुणस्य गुणाधीनतारहितस्य भगवतो वशीभूताः सत्त्वं रजः तम इति त्रयो गुणाः सन्तीति शेषेणान्वयः । निर्गुणे गुणाः कथं प्राप्ता इत्यपेक्षायामाह—माययाऽन्तरङ्गशक्त्या इच्छापरपर्यायया, तेन स्वयमेव गृहीताः कार्यार्थं स्वकीयत्वेनाङ्गीकृता इत्यर्थः । किं तत्कार्यमित्यत आह—स्थितिसर्गेति । स्थितिः पालनं तदर्थं सत्त्वं, सर्गः उत्पत्तिस्तदर्थं रजः, निरोधः संहारः तदर्थं तमश्च गृहीतमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ते च गुणाः भगवदंशभूतत्वान्मुक्तं प्रथमतो बन्धरहितमपि ततो मायिनं पश्चान्मायावशवर्तिनं पुरुषं जीवं नित्यदा सर्वदा बध्नन्ति । क बध्नन्तीत्यपेक्षायामाह—कार्यमधिभूतं देहः, कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि, कर्त्ता अधिदैवतं देवताः, तेषां भावः सद्भावस्तत्त्वं तस्मिन् । तत्र हेतुमाह—द्रव्येति । द्रव्यं महाभूतानि, ज्ञानशब्देन देवताः, क्रियाशब्देनेन्द्रियाणि, तेषामाश्रयाः कारणतया आश्रयभूताः । अतः प्रत्येकं ते स्वस्वकार्ये तत्तदभिमानेन नित्यदा बध्नन्ति, भगवत्कथां विना तु कदापि देहाद्यभिमानं परित्यज्य केवलं भवितुमवसरं न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । बन्धनप्रकारविशेषस्तु भगवद्गीतायामुक्तो ज्ञेयः; तथाहि—'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ॥ निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत' इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं जीवेश्वरविभागं निरूप्य यदधीनं विश्वं यदधीनश्च त्वमिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह—स इति । स पूर्वोक्तः एष वश्यमायो जगत्स्रष्टा अधोक्षजः अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्माद् इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयोऽपि एभिस्त्रिभिः सत्वादिभिर्गुणैर्लिङ्गैर्जडत्वेऽपि तत्तत्कार्ये प्रवृत्तत्वेन बह्वेर्धूमवच्चे तनभगवज्ज्ञापकैः साधनभूतैः स्वैः ज्ञानिभक्तैरेव लक्षिता अनुमिता गतिस्तत्त्वंयस्य स भगवान् सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां 'मम-चकारात्तव च-ईश्वरो नियन्तेत्यन्वयः । त्वमपि भक्तकोटौ प्रविष्टोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

वे द्रष्टा होनेपर भी ईश्वर हैं, स्वामी हैं; निर्विकार होनेपर भी सर्वस्वरूप हैं। उन्होंने ही मुझे बनाया है और उनकी दृष्टिसे ही प्रेरित होकर मैं उनके इच्छानुसार सृष्टि-रचना करता हूँ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भगवान् मायाके गुणोंसे रहित एवं अनन्त हैं। सृष्टि, स्थिति और प्रलयके लिये रजोगुण, सत्त्वगुण और तमोगुण—ये तीन गुण मायाके द्वारा उनमें स्वीकार किये गये हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ये ही तीनों गुण, द्रव्य, ज्ञान और क्रियाका आश्रय लेकर मायातीत नित्यमुक्त पुरुषको ही मायामें स्थित होनेपर कार्य, कारण और कर्तापनके अभिमानसे बाँध लेते हैं ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नारद ! इन्द्रियातीत भगवान् गुणोंके इन तीन आवरणोंसे अपने स्वरूपको भलीभाँति ढक लेते हैं, इसलिये लोग उनको नहीं जान पाते। सारे संसारके और मेरे भी एकमात्र स्वामी वे ही हैं ॥ २० ॥

---

१. स्वार्थं करोतीत्याद्यपक्षे । २. जीवार्थं करोतीत्यपरस्मिन् पक्षे ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया। आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥२१॥
कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः। कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥२२॥
महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात्। तमःप्रधानस्त्वभवद् द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥२३॥
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् स[१]म्भूत्त्रिधा। वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥२४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तस्य सृष्टिप्रकारमाह। कालमिति। कालं क्षोभकं सृष्टिकाल इति व्यवहारहेतुम्। कर्म जीवादृष्टम्। स्वभावं तत्परिणामहेतुम्। आत्मन्नात्मनि यदृच्छया स्वैरितया प्राप्तम्। विबुभूषुर्विविधं भवितुमिच्छन्॥२१॥ ❀ ❀ गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः स्वभावतः परिणामो रूपांतरापत्तिः महतो महत्तत्त्वस्य पुरुष ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम्॥२२॥ ❀ ❀ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्विक्रियमाणात्। तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात्त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्य त्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम्। अत एवाहंकारकार्येषु तामसमाकाशादिकं बहु राजसं सात्विकं चाल्पम् एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसयोन्याधिक्यम्। द्रव्यज्ञानक्रियात्मको महाभूताधिदैवतेन्द्रियात्मकः॥२३॥ ❀ ❀ स च विकुर्वन्रूपांतरं गच्छन्। त्रैविध्यमेवाह। वैकारिकः सात्त्विकस्तैजसो राजसः यद्भिदा यस्य भेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि। द्रव्ये महाभूताख्ये शक्तिर्यस्य क्रियास्विन्द्रियेषु शक्तिर्यस्य ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्येति विग्रहः। हे प्रभो बोद्धुं शक्त॥२४॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

स्वमायाशक्तैर्गुणैर्जगत्कर्तृत्वं भगवतो वदन् यतः सृष्टमित्यस्योत्तरं प्रपंचयति—कालमिति। कालमात्मन्स्वस्मिन्प्राप्तं लीनत्वेन स्थितं स्वप्रयोजनाभावेपि स्वस्मिन्स्वमायाकल्पितं यदृच्छया स्वैरितयोपाददे सृष्ट्यर्थमंगीकृतवान्। तत्र न स्वतः किन्तु माययैव विबुभूषुः॥२१॥ ❀ ❀ कालादीनां प्रयोजनमाह। कालादिति। अधिष्ठितत्वं तदिच्छया प्रवृत्तत्वम्॥२२॥ ❀ ❀ तमःप्रधानः पदार्थविशेषः। यद्वा य इत्यध्याहार्यं परेण स इत्यनेन योजयितव्यत्वात्। तस्य च महत्तत्त्वस्य च अत एव तमःप्रधानत्वादेव तदुपाधिकेषु तमउपाधिकेषु॥२३॥ ❀ ❀ शक्तिरुत्पादनसामर्थ्यम्। हे प्रभो इति। ब्रह्मकर्तृका नारदं प्रति संबुद्धिस्तु त्वमेवात्र प्रभवसि विरक्तत्वान्न हि गृहस्थाः प्रायस्तत्त्वविचारे प्रभवंतीत्यभिप्राया बोध्या। अत्र साम्यावस्थं गुणत्रयमेव प्रधानं तस्य कालेन सत्त्वांशस्योद्रेको महत्तत्त्वं रजोंशस्योद्रेको महत्तत्त्वभेदः सूत्रतत्त्वम्। तमोंशस्योद्रेकोऽहंकारतत्त्वम् अतः अहंकारकार्येषु तामसाधिक्यमस्तीत्युक्तं स्वामिचरणैः। करणं कारः कारकचेष्टाविक्षेप इति यावत्। विगतः कारो विक्षेपो यस्मात्तच्छांतस्वभावं सत्त्वं विकारस्तेन चरति प्रवर्त्तत इति वैकारिकः तेजःक्षोभकत्वाद्रजस्तत्र भवस्तैजसः। तामसस्तु स्पष्टार्थः किन्तु रजस एव विकारहेतुत्वात्सत्त्वे तमसि कार्योत्पत्तये तदंशसमवायो ज्ञेयः॥२४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[कालमिति। पौराणिकसृष्ट्यादेः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिश्रुत्यन्तरमूलकत्वात् कल्पान्तरप्रसिद्धत्वाच्च वेदान्तोक्तसृष्टिप्रक्रियया सह न विरोधः मायायाः सर्व्वसम्भवादिति प्राञ्चः॥२१॥२२॥
तस्येति महत्तत्त्वस्येत्यर्थः॥२३-२९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमेकः॥सृजसि भूतानीति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा यद्रूपमित्यादेः प्रश्नस्योत्तरं वदंस्तावत्सृष्टिप्रकारमाह कालमिति। मायेशो मायाधिपतिः स्वया मायया स्वसंकल्पेन यद्वा द्वारभूतया प्रकृत्या विबुभूषुः प्रकृतिद्वारा नानानामरूपभाग्भवितुमिच्छुर्यदृच्छया अहं[?]तु कर्मपरप्रेर्योऽकर्मपरवशः आत्मन्नात्मनि प्राप्तं संगतं युक्तं कालं कर्मस्वभावं चोपाददे कालो गुणवैषम्यरूपगुणक्षोभहेतुः कर्मजीवादृष्टं स्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावः एतेषामुपादानं नाम स्वस्वकार्योन्मुख्यापादनम्॥२१॥ ❀ ❀ कालकर्मस्वभावोपादानफलं दर्शयन्महतः सृष्टिमाह कालादिति। कालाद्धेतुभूताद्गुणव्यतिकरात्कालकृतगुणवैषम्यादित्यर्थः। परिणामस्वभावतः प्रकृतेः परिणामस्वभावात्कर्मणो जीवादृष्टाच्च हेतोः परमपुरुषाधिष्ठितादव्यक्तान्महतो महत्तत्त्वस्य जन्मोत्पत्तिरभूदित्यर्थः। तदधिष्ठितत्वं तदाहि तस्य कार्यजननसामर्थ्यवत्त्वं अत्राव्यक्तादित्यध्याहारः पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च व्यक्तानुग्रहेण चेति दर्शनाद् व्यतिकरः मिश्रणं

---

[१] प्रा० पा० सोऽभवत् त्रिधा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समानां विषमत्वापत्तिः यद्वा गुणानां व्यतिकरो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अव्यक्तादित्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ महतोऽहंकारोत्पत्तिमाह महतस्त्विति। विक्रियमाणाद्रजः सत्त्वोपबृंहितान्महतः द्रव्यज्ञानं क्रियात्मकः मोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावः तमःप्रधानः तमोगुणप्रधानः अभवत्। महतस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानत्वाद्रजः सत्त्वोपबृंहितादित्युक्तं एवमहंकारस्य तमःकार्यप्रधानत्वात्तमःप्रधान इत्युक्तिः। अत एवाहंकारकार्येषु तामसं बहुराजसं सात्त्विकं चाल्पमेवं महत्कार्येषु तामसमल्पं तदितरद्भूयं बह्विति मन्तव्यम्॥ २३॥ ❀ ❀ तमःप्रधानस्य किंनामधेयमित्यत आह स इति। तस्य त्रैविध्यमाह विकुर्वन् रूपांतरं गच्छन्नहंकारस्त्रिधा समभूत्सम्यगभूत् यद्विदा यस्याहंकारस्य भिदा वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति सात्त्विकराजसतामसाहंकाराणां क्रमेण नामानि तेषां प्रतिनियतस्वभावानाह द्रव्यशक्तिरिति। प्रातिलोम्येन त्रयाणां स्वभावप्रदर्शनं द्रव्यशक्तिः। विमूढा महाभूताख्यद्रव्योत्पादने शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः सात्त्विकाहंकारानुग्राहकत्वरूपा या क्रिया तस्यां शक्तिर्यस्य स तथोक्तः। प्रवर्तनमेव हि रजःकार्यं ज्ञानशक्तिः शब्दादिविषयज्ञानसाधनेन्द्रियोत्पादने शक्तिर्यस्य स तथोक्तः [एकादशानामिन्द्रियाणां सात्त्विकाहंकारकार्यत्वाद्राजसस्य तु तदनुग्राहकत्वात्॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमितीममर्थं स्पष्टयितुं सृष्टिप्रकारमाह कालमिति। ब्रह्मज्ञाने मुख्यलक्षणं जगज्जन्मादि कारणत्वमेवेति ज्ञापयितुमित्यतो वा सृष्टिप्रकारमाह कालमिति। मायेशो लक्ष्मीपतिः परनामस्वनिमेषांते सृष्टिकाले प्राप्ते विबुभूषुः बहुधा भवितुकामः अनादित एवात्मन्नात्मनि यदृच्छया स्वेच्छया प्राप्तमेव कालं कर्मजीवानां नानाविधादृष्टं स्वभावं सात्विकादिलक्षणं च शब्दात् सगुणत्रयां प्रकृतिं स्वमायया स्वशक्त्या विशेषत उपाददे इत्यन्वयः। प्रकृतिं प्रविश्य स्वशक्त्या क्षोभयामासेत्युक्तं भवति यत्रान्यहेत्वभावः स्यादीश्वरेच्छादिना विना तदिच्छा हि यदृच्छा स्यादतस्तत्र यदृच्छयेति। कालकर्मस्वभावादिनियमेशेच्छया सदाप्राप्तमेव विशेषेण सृष्ट्यर्थादावुन्नयत्यज इति च ईशो बह्वीः पुरः सृष्ट्वा तत्रैव बहुरूपतां तत्तन्नियामकतया प्राप्तं कालाद्युपपादेतिवचनेभ्यो न मायामथीसृष्टिरत्रोच्यत इति सिद्धम्॥ २१॥ ❀ ❀ गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिप्रकारमाह कालादिति। यदा सिसृक्षुर्विष्णुः कालकर्मस्वभावरजोगुणानाविश्य सृष्टये प्रेरकस्तमोगुणो रजोगुणे न च संयुक्तोऽभूत् सः गुणवैषम्यात्मको गुणव्यतिकरः तस्मात्कालादिति पंचमीतृतीयार्थे कालेन सृष्टिहेतुना कर्मणः कर्मणा हिरण्यगर्भादृष्टेन तदुपकृतात् परिणामः स्वभावत इति तसिः। स तृतीयार्थे विकारस्वभावया मूलप्रकृत्या च सहितात्पुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषेण विष्णुनाधिष्ठाय क्षोभमाणान्महतो महत्तत्त्वस्य चतुर्मुखदेहस्थानीयस्य जन्माभूदित्यन्वयः। गुणानां व्यतिकरो विषमावस्था यस्मिन् तस्मादव्यक्तादिति वा तदुक्तं गुणकालस्वभावेभ्य ईशेनाधिष्ठतत्त्वतः जगदादिर्महत्तत्त्वमभूतस्येच्छाया हरेरिति॥ २२॥ ❀ ❀ तु शब्देन कालादिक्रमनुकर्षति कालकर्मस्वभावेभ्यो विकुर्वाणाद्रजः सत्त्वोपबृंहितात् सत्त्वेनानुस्यूतरजोगुणेन प्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमः प्रधानस्तत्त्वविशेषोऽभवदित्यन्वयः। द्वितीयस्तुशब्दो महत्तत्त्वमपेक्ष्य तमःप्रधानत्वं नेतरापेक्षया तदपेक्षया सत्त्वप्रधान एवेत्यस्मिन्नर्थे इतोऽपि तमः प्रधानत्वमौपचारिकमिति भावेनाह द्रव्येति। द्रव्याणि भूतानि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि क्रिया कर्मेन्द्रियाणि चात्मा स्वरूपं यस्य स तथा॥ २३॥ ❀ ❀ किंनामकोऽसौ पदार्थ इति। तत्राह सोऽहंकार इति। तद्विभागमाह कुर्वन्निति। त्रीणि दर्शयति वैकारिक इति। यस्याहंकारस्य भिदा भेदः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

आत्मनि प्राप्तं लीनं सन्तम्। यदृच्छया स्वैरितया उपाददे सृष्ट्यर्थमङ्गीकृतवान्। तच्च न स्वतः किन्तु माययैव॥ २१॥ ❀ ❀ ईश्वरस्य प्रभावरूपत्वेन आदौ लीनत्वात् कालः स्वयमेव प्रथमं कारणम्। ततः स्वभावे परिणामहेतौ कर्म्मण एव धर्म्मविशेषे समुद्बुद्धे तद् द्वारा कारणम् ततश्च कर्मण्यप्युद्बुद्धे तद् द्वारा कारणमिति ज्ञेयम्। पुरुषाधिष्ठिताद् ईश्वरेच्छया प्रवृत्तात्॥ २२॥ ❀ ❀ विकुर्व्वाणात् विशिष्टं क्रियमाणादित्यर्थः। तमःप्रधानस्त्वभवदित्यत्र य इत्यध्याहार्य्यम्। परेण स इत्यनेन योजयितव्यत्वात्॥ २३॥ ❀ ❀ सोऽहमिति सार्द्धकम्। करणं कारश्चेष्टा विक्षेप इति यावत्। विगतः कारो विक्षेपो यस्मात् तत्, शान्तस्वभावं सत्त्वमित्यर्थः, तेन चरति प्रवर्त्तते वैकारिक इत्यर्थः तैजस इति। क्षोभकत्वात् तेजो रजस्तत्र भवस्तैजसः। तामसस्तु स्पष्टार्थः। किन्तु रजस एव विकारहेतुत्वात् सत्त्वे तमसि च कार्य्योत्पत्तये तदंशसमवायो ज्ञेयः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

स्वमायाशक्तेर्गुणैर्जगत्कर्तृत्वं भगवतो वदन् यतः सृष्टमिदमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं प्रपञ्चयति कालमिति। कालम् आत्मन् स्वस्मिन् प्राप्तं लीनत्वेन स्थितं कर्म्मजीवादृष्टं स्वभावञ्च आत्मनि जीवे लीनत्वेन स्थितं यदृच्छया स्वैरितया उपाददे सृष्ट्यर्थमङ्गीकृतवान्। तच्च न स्वतः किन्तु माययैव। विबुभूषुः। विविधं भवितुमिच्छुः॥ २१॥ ❀ ❀ कालादीनां प्रयोजनमाह। गुणानां व्यतिकरः क्षोभः स चेह साम्यत्यागः परिणामो रूपान्तरापत्तिः। महतो महत्तत्त्वस्य। पुरुषाधिष्ठितादिति त्रयाणां विशेषणम्॥२२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विकुर्व्वाणात् कालादिभिर्विक्रियमाणाद् रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहिताद् वर्द्धितादिति महत्तत्त्वस्य त्रिगुणत्वेऽपि क्रियाज्ञानशक्तित्वाद् रजःसत्त्वयोराधिक्यम्। तथाभूतान्महतः सकाशात् तमःप्रधानः पदार्थविशेषः कश्चिदभवत्। यद्वा य इत्यध्याहार्य्यं परेण स इत्यनेन योजयितव्यत्वात्। द्रव्यमधिभूतं ज्ञानमधिदैवं क्रिया अध्यात्मं तदात्मकस्तत्त्रितयकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्रिधेति। त्रैविध्यमाह। वैकारिकः सात्त्विकः। तैजसो राजसः। यद्भिदा यस्य भेदः। द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि। द्रव्येषु महाभूतेषु आकाशादिषु शक्तिरुत्पादनसामर्थ्यं यस्य सः। एवं क्रियासु इन्द्रियेषु तथा ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य सः। हे प्रभो नारद त्वमत्र प्रभवसि सर्व्वं जानास्येवेत्यर्थः। अत्र साम्यावस्थं गुणत्रयमेव प्रधानम्। तस्य कालेन सत्त्वांशस्योद्रेको महत्तत्त्वम्। रजोंऽशस्योद्रेको महत्तत्त्वभेदः सूत्रतत्त्वम्। तमोंऽशस्योद्रेकोऽहङ्कारस्त्वम्। अतोऽहङ्कारकार्य्येषु तामसमाकाशादिकं बहु, राजसं सात्त्विकञ्चाल्पम्। एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तामसाधिक्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अथ सृष्टिप्रकारमाह कालमिति। मायेश इत्युपलक्षणं क्षेत्रज्ञादीनां "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" ज्ञः कालकालः गुणि-सर्वविद्यः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवेद्यो भगवान्पुरुषोत्तमोऽनंतशक्तिः मायया स्वशक्तिभूतया विबुभूषुः विविधं भवितु-मिच्छन् आत्मन् नानाशक्तिमति स्वस्मिन् यदृच्छया स्वेतरनिमित्तं विनाकालं स्वशक्तिभूतं गुणक्षोभहेतुम्। कर्मजीवादृष्टम् स्वभावं मायादीनां परिणामित्वादिरूपम् उपाददे ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कालाद्युपादानफलमाह कालादिति। पुरुषाधिष्ठितादिति त्रयाणां विशेषणं कालात् गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः स्वभावतः परिणामः रूपांतरापत्तिः कर्मणो जीवादृष्टात् महतो महत्तत्वस्य जन्माभूत्। एवं मायया विबुभूषोर्जगत्कारणात्पुरुषोत्तमान्महदुत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अहंकारोत्प-त्तिमाह महत इति। महतः पुरुषाधिष्ठितादिति विशेषणमत्रापि बोध्यम्। कथंभूताद्रजः सत्त्वोपबृंहितात्। तस्य त्रिगुणत्वेऽपि क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानत्वेन गुणद्वयोपबृंहितत्वम्। विकुर्वाणाद् विक्रियमाणाद् द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः महाभूतदैवतेंद्रियमूलभूतः तमःप्रधानः आवरकस्वभावतया तमोबहुलः अभवद् अत एव तत्कार्येष्वपि तामसं बहु राजसं सात्त्विकं चाल्पम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य नामकथनपूर्वकं त्रैविध्यमाह स इति। सार्द्धेन स तमःप्रधानः अहंकार इति प्रोक्तः स च विकुर्वन् रूपांतरं गच्छन् त्रिधा सम्यगभूत् तदेवाह यद्यस्य वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः तामसश्चेति भिदा भेदः प्रातिलोम्येन तानेवाह द्रव्ये उत्पाद्ये महाभूताख्ये शक्तिरुत्पादनसामर्थ्यं यस्य स तथा क्रियासु इन्द्रियेषु शक्तिर्यस्य स तथा ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य स तथा हे प्रभो उपदिष्टार्थावधारणसमर्थ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं प्रश्नचतुष्टयं परिहृत्य यद्रूपमित्यादि षट्प्रश्नानुत्तरयितुमारभते—कालं कर्म स्वभावमिति। त्रयाणामत्राऽध्याये उत्तरम् त्रयाणामग्रिमाध्याये तत्र प्रथमं यद्रूपमित्यस्योत्तरमाह। स्वभावतो यत्तदग्रे वक्ष्यते। परिदृश्यमानरूपतो यत्तदिदं कालकर्मस्वभावरूप-मिति। अधिष्ठानं तु तत्त्वानि। तत्सहिताद्भगवतः सृष्टिरेषामिति। तत्र सर्वस्यापि जगतः कालकर्मस्वभावत्त्वे पूर्वं भगवता कालकर्म-स्वभावानां ग्रहणं हेतुः। एते हि कालकर्मस्वभावा भगवतो रूपविशेषा अक्षरभेदाः सर्वत्र परिभ्रमन्ति। ते यदृच्छया भगवन्निकटेऽपि समागतास्तदा भगवता ते गृहीताः। तेऽपि[1] पुनः करणकोटावेव निविष्टा इति माययैव गृहीताः। परमत्र माया करणं न तु कर्त्री। साऽपि न व्यामोहिका। किन्तु स्वकीया। मायायाश्चाऽयं नियामको न तु मायाभावं प्राप्तः। अस्यां सृष्टौ जीवानां बन्धने उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु च गुणानामुपयोगो न तु स्वस्य नानात्वे। अत एव विशेषेण बुभूषुः नानारूपो भविष्यामीति तान् गृहीतवान्। मायया पुनर्गृहीतास्तेऽपि नियोज्या जाताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अतस्तेषां नियोगमाह—कालाद्गुणव्यतिकर इति। पूर्वं मायया गुणा गृहीताः। पश्चात्कालादयः। अतस्ते गुणेषु प्रविष्टाः। तत्र कालाद्गुणानां व्यतिकरो जातः सम्पर्को जातः। तदनु स्वभाव-सम्बन्धात्सम्पृक्ता गुणाः परिणता जाताः। तत्रापि कर्म जन्मनिमित्तं तत्र पतितमिति परिणतं तद्वस्तु गुणत्रयकार्यं कर्मसम्बन्धा-ज्जन्मरूपं जातम्। अनेन त्रैविध्यं सृष्टेरुक्तम्। यत्र कालाद्गुणव्यतिकर एव स भूतभविष्यद्वर्त्तमानात्मकः संवत्सररूपः काल एव जातः। तत्रापि स्वभावे अधिके प्रविष्टे परिणतं तत् जडादिरूपं घटरूपं भवति। ततोऽपि कर्म चेदधिकं प्रविशति तदा जीवाधिष्ठितदेहादिसंघातस्य जन्म भवति। तदिदमाह—जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदिति। पुरुषाधिष्ठानं सर्वत्र। तथापि परिणतं वस्तु पुरुषाधिष्ठिताद्धेतोर्महतो जन्म जातम्। तस्य हि नामान्तराभावात्प्रथमं स्थूलतयो[2]त्पन्नं महदित्युच्यते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमेकस्य जीवस्य कालकर्मस्वभावैर्देहसम्बन्धो निरूपितः। इदानीं भगवत्प्रेरणया ते गुणा महत्तत्व एव लग्ना इत्याह—महत-स्त्विति। कालकर्मस्वभावैः स्वस्मिन्गुणव्यतिकरादिकार्ये कृते सोऽपि विकुर्वाणो जातः तत्र गुणद्वयं [3]सहायत्वेन प्रविशति। तमस्तु प्राधान्येन। तदाह—रजःसत्वोपबृंहितात्तमःप्रधानादिति। कश्चित्त्रिगुणात्मकः पदार्थो जातः। त्रयाणामनुप्रवेशात्। तदाह—

१. अपीति नास्ति घ. ङ.। २. उपपन्नमिति क. ख. घ.। ३. स्वभावत्वेनेति ग।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्रव्यज्ञानक्रियात्मक इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य[1] नामाऽऽह—सोऽहङ्कार इति प्रोक्त इति। पूर्वं तु स्थूलमेकं कार्यमुत्पन्नमिति भगवता महानिति संज्ञा धृता। अस्य तु पिता महान्। स तु विशेषतो नामान्तरमजानन्नात्मानं [2]प्रकृतिं च पश्यन्तुभयं नामत्वेन निर्दिशति—अहङ्कार इति। पित्रैव प्रोक्तः। सोऽपि पूर्ववत् कालादिसम्बन्धं प्राप्य विकुर्वन्। गुणानां प्रधानगुणभावे[3] नियामकाभावात्स्वतन्त्राः सन्तः स्वाधिकरणमहङ्कारं त्रेधा कृतवन्त इत्याह—समभूत्त्रिधेति। तेषां भेदानाह—वैकारिक इति। वैकारिकः सात्त्विकः। तैजसो राजसः। चकारादवान्तरभेदा अपि तयोः सन्तीत्युक्तं भवति। एवं तामसश्चेत्यत्राऽपि। यद्विदा यस्याऽहङ्कारस्यैवं त्रिरूपो भेद इत्यर्थः। एतेषां स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यमाह—द्रव्यशक्तिरिति। तन्मध्ये तामसोऽहङ्कारो द्रव्यजननसामर्थ्ययुक्तः स द्रव्यमेव जनयति। अतस्तस्य गौणं नाम द्रव्यशक्तिरिति द्रव्ये शक्तिर्यस्येति। एवं राजसोऽहङ्कारः क्रियाशक्तिः। सात्त्विकस्तु ज्ञानशक्तिरिति। तत्र प्रभो इति सम्बोधनं तवाऽहङ्कारो ज्ञानशक्तिरूप इति बोधनार्थम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कालं कर्मेत्यत्र अधिष्ठानमिति, जगतोधिष्ठानम्। तत्र हेतुः तत्सहितादित्यादि, कालादित्रयसहिताद्भगवतः। तत्त्वानां सृष्टिरिति। जगत्पूर्ववर्तित्वात्तत्त्वानि तथेत्यर्थः। तर्हि कालादीनां कुतो न तथात्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि। तथा च करणकोटिनिविष्टत्वात्तथेत्यर्थः। अत्रेति, कालकर्मस्वभावानां ग्रहणे। अत्र मायायाः करणत्वेनोक्त्या कालादिग्रहणे तस्या न स्वातन्त्र्यमिति ज्ञाप्यते। अत एवेति। अत्र नानात्वे गुणानुपयोगादेव। तथा चास्यां सृष्टौ यथेच्छं कालेन कर्मणा स्वभावेन भगवान् नाना भवतीति ज्ञापितम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कालादित्यत्र अत इति, पश्चाद् गृहीतत्वादेव। सर्वत्रेति गुणव्यतिकरादावपि हेतुरित्यर्थः। एवमित्यादि, अत्रैतद्बोध्यम्, कालेन गुणानां सम्पर्कोऽशतो जायते। ततः सम्पृक्तांशस्य स्वभावेन परिणामे विकृतिरिति विपरिणामाद्विकृतित्वं कार्यत्वञ्च। तस्य च स्वकार्यपेक्षया प्रकृतित्वमिति साङ्ख्यानां महदादिषु सप्तसु प्रकृतिविकृतित्वव्यवहारः। ततस्तस्य कार्यस्य कर्मणा जन्मनि जायमानेपि इन्द्रियाणां मात्रादीनां चातुष्पन्नत्वात्पिण्डीभूतस्यैव जन्म भवतीति तस्य स्थूलतयोपपत्तिः। अनेन प्रकारेण तादृशदेहसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः। महत इत्यत्र ते गुणा इति सम्पृक्तशिष्टाः। त्रयाणामनुप्रवेशादिति, पश्चात्पुनः संवलनात्। अत एव महत्तत्त्वापेक्षयैतद्देहे गुणसम्बन्धाधिक्यादस्य स्वकार्यापेक्षया प्रकृतित्वं त्रितयात्मकत्वञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोहङ्कार इत्यत्र नियामकाभावादित्यादि, पुरुषाधिष्ठानाभावात् कर्तृत्वाभिमानिनस्तं तथा कृतवन्त इत्यस्माद्धेतोस्तस्य त्रिव्यूहत्वमाहेत्यर्थः। तेषामिति देहानाम्। द्रव्यशक्तिरित्यत्र एतेषामिति भेदानाम्। गौणमिति गुणकृतम्, पाचकः पाठकः इत्यादिवत् ॥ २४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अवशिष्टानां प्रश्नानामुत्तरं वदंस्तस्य सृष्टिप्रकारमाह—कालमिति। मायेशो मायानियामको भगवान् स्वया मायया प्रकृत्यात्मिकया द्वारभूतया विबुभूषुर्नानानामरूपभाग्भवितुमिच्छुः यदृच्छया अनायासेन सङ्कल्पमात्रेण आत्मनि प्राप्तं लीनं कालं कर्म स्वभावं च कारणतयोपादद्दे स्वीकृतवानित्यन्वयः। कालो गुणानां वैषम्यरूपक्षोभहेतुः। कर्म जीवादृष्टं पुण्यपापरूपम्। स्वभावः परिणामहेतुः। कालाद्युपादानं नाम तेषां स्वस्वकार्योन्मुख्यापादानम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदुपादानफलं दर्शयन् महतः सृष्टिमाह—कालादिति। पुरुषः परमेश्वरस्तदधिष्ठितात् प्रेरितादिति सर्वेषां पञ्चम्यन्तानां विशेषणम्। कालाद्गुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरः क्षोभः साम्यावस्थात्यागः परस्परमेलनं चाभूत्। स्वभावतो गुणानां परिणामो रूपान्तरापत्तिरभूत्। कर्मणः निमित्तभूतात् साधारणाज्जीवानामदृष्टात् महतो महत्तत्त्वस्य जन्माभूत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ महत्तत्त्वादहङ्कारोत्पत्तिमाह—महतस्त्विति। पुरुषाधिष्ठितात् अतएव विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् अतएव रजस्सत्त्वाभ्यामुपबृंहितात् संवर्द्धितात् रजस्सत्त्वप्रधानादपि महतो द्रव्याणि पृथिव्यादिमहाभूतानि ज्ञानशब्देन मनोदेवताश्च क्रिया इन्द्रियाणि च तदात्मकः तेषां कारणभूतः तमःप्रधानस्तु यः पदार्थोऽभवत्सोऽहङ्कार इति प्रोक्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोऽपि विकुर्वन् रूपान्तरं गच्छन् त्रिधा समभूत्। त्रैविध्यमेव दर्शयति—वैकारिकः सात्त्विकः तैजसः राजसः तामसश्चेति यद्विदा एवं यस्याहङ्कारस्य भेदोऽस्तीति। द्रव्यज्ञानक्रियात्मक इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति—द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां विशेषणानि, द्रव्ये पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतोत्पादने शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तामसः, क्रियाशब्देन दशेन्द्रियाणि तेषामुत्पादने शक्तिर्यस्य सः राजसः, ज्ञानशब्देन तत्कारणमन्तःकरणं देवताश्च तदुत्पादने शक्तिर्यस्य स सात्त्विक इति योज्यम्। हे प्रभो इति सम्बोधनेन यतस्त्वं बोद्धुं समर्थोऽस्यतः सूक्ष्ममप्यर्थं वदामीति सूचयति ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

मायापति भगवान्ने एकसे बहुत होनेकी इच्छा होनेपर अपनी मायासे अपने स्वरूपमें स्वयं प्राप्त काल, कर्म और स्वभावको स्वीकार कर लिया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भगवान्की शक्तिसे ही कालने तीनों गुणोंमें क्षोभ उत्पन्न कर दिया, स्वभावने उन्हें रूपान्तरित कर दिया और कर्मने महत्तत्त्वको जन्म दिया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ रजोगुण और तमोगुणकी

१. अस्येति घ, ङ। २. आत्मानं कृतिचेति ख, ग। ३. गुणभावेपीति ग।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वृद्धि होनेपर महत्तत्त्वका जो विकार हुआ, उससे ज्ञान, क्रिया और द्रव्यरूप तमःप्रधान विकार हुआ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वह अहंकार कहलाया और विकारको प्राप्त होकर तीन प्रकारका हो गया । उसके भेद हैं—वैकारिक, तैजस और तामस । नारदजी ! वे क्रमशः ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति और द्रव्यशक्तिप्रधान हैं ॥ २४ ॥

तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः । तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोः॥२५॥
नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः । परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥२६॥
वायोरपि विकुर्वाणात् कालकर्मस्वभावतः । उदपद्यत तेजो वै रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥२७॥
तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् । रूपवत् स्पर्शवच्चाम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥२८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम् । ननु तामसात्प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम् सत्यम् । स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपं गुणश्चासाधारणो व्यावर्तको धर्मः शब्दद्वारा नभ उत्पद्यत इत्यर्थः । एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य लक्षणं लिंगमिति । कुड्याद्यंतरितेन केनचिदुच्चैर्गजो गज इत्युक्ते यो गजद्रष्टा यश्च तेन दृश्यो गजस्तयोर्लिंगं बोधकम् । लिंगविशेषणत्वाद्यच्छब्दस्य क्लीवत्वम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्च वायुस्तस्यैव लक्षणं प्राणो देहधारणम् । ओजः सहोबलानींद्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ उदपद्यत उत्पन्नं स्वभावतो विकुर्वाणात्स्वयं रूपवत्तेजो वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शवच्छब्दवच्च । एवमंभसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्राक्षिपति । नन्विति । इत्यर्थ इति । शब्दादीनामाकाशादिसूक्ष्मरूपत्वेन कारणत्वं सत्येवाकाशे शब्दानुभवात्कार्यत्वमपीति भावः । विश्वनाथस्तु पुरावृत्तेषु परोक्षोपि यो वसुदेवदशरथादिर्द्रष्टा यश्च तेन दृश्यः कृष्णरामादिस्तयोर्द्वयोरपि यल्लिंगं य एवशब्दो ज्ञापकः इत्याह ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । प्राणस्य देहधारणे ओजआदीनां च कारणे लक्षणा कार्यार्थानुपपत्त्येति भावः । यद्वा प्राणादिरूपोऽनिल इत्यर्थः ॥ २६,२७,२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमहंकारस्य त्रैविध्यमुक्तमथ तामसाहंकाराच्छब्दादितन्मात्रक्रमेणाकाशादिभूतस्य सृष्टिमाह तामसादिति । भूतादिरिति तामसाहंकारस्यैव नामांतरं विक्रियमाणाद्भूतादिनामकात्तामसाहंकारान्नभ अभूत् शब्दद्वारा नभः उदपद्यतेत्यर्थः । एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यं एतदेव शब्दस्वभावत्वं कथयन्नुपपादयति लिंगमिति । तस्य नभसो मात्रासूक्ष्मं रूपं गुणः व्यावर्तकोऽसाधारणो धर्मश्च यः शब्दः सोऽप्यभूदित्यर्थः । यद्वा तस्य नभसः मात्रागुणः असाधारणगुणः शब्दस्य लक्षणं द्रष्टृदृश्ययोरात्मनोर्लिंगं प्रमाणं यत्स शब्द इत्यर्थः । शब्दो हि शास्त्रात्मना आत्मानात्मनोः प्रमाणं यदाह सूत्रकारः "शास्त्रयोनित्वादिति" यदिति नपुंसकत्वं लिंगापेक्षया ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विकुर्वाणाद्रूपांतरं गच्छतः नभसः स्पर्शगुणोऽनिलो वायुरभूत् स्पर्शतन्मात्रद्वाराऽभूदित्यर्थः । परान्वयात्कारणनभोऽनुवृत्तेः । शब्दवांश्च वायुरित्यर्थः । सस्पर्शस्य वायोर्लक्षणमाह प्राणः अवस्थाविशेषोपपन्नो वायुर्हि प्राणः ओजः सहो बलमिति धर्मिप्रधानो निर्देशः ओजआदिविशिष्ट इत्यर्थः । ओजः प्रवृत्तिशक्तिः सहो वेगो बलं धारणसामर्थ्यं ओजः सहोबलानींद्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरिति केचित् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कालकर्मस्वभावतो हेतोर्विकुर्वाणाद्वायो रूपवत् कारणभूताकाशवायुगुणानुवृत्तेः स्पर्शशब्दवच्च तेज उदपद्यत कालकर्मस्वभावत इति सर्वत्रानुसंधेयम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विक्रियमाणात्तेजसः रसात्मकं परान्वयाद्रूपस्पर्शशब्दवच्चांभ आसीत् । घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

प्रकारान्तरेण तद्भेदमाह द्रव्यशक्तिरिति । द्रव्यनामकपंचभूतोत्पादकशक्तिमत्त्वाक्रियानामककर्मेन्द्रियजननशक्तिमत्त्वात्तथा ज्ञाननामकज्ञानेन्द्रियजननशक्तिमत्त्वान्मनोदिगादिदेवानां चोत्पत्तिशक्तिमत्त्वात्तस्याहंकारात्मनः प्रभो रुद्रस्य द्रव्यशक्तिरित्यादिभेदोऽवगंतव्यः तथाचोक्तं "भूतानि द्रव्यनामानि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि च" त्यादि द्रव्याद्युत्पादनशक्तिमत्त्वात् द्रव्यादिशक्तिरित्युक्तम् । तं प्रकारमाह तामसादपीति । अपिशब्दः कालकर्माद्यनुकर्षणार्थः भूतादेर्भूतानां मूलकारणात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्याकाशस्य मात्रागुणः पञ्चेन्द्रियैर्मेयत्वान्मात्रागुणः शब्दोऽभूत्तस्मान्नभोऽप्यभूदित्युत्पत्तिविशेषोऽत्र ज्ञातव्यः । तथा वक्ष्यमाणत्वात् तत्प्रयोजनमाह लिंगमिति । यच्छब्दरूपं द्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टुर्हरेर्दृश्यस्य विश्वस्य च लिंगं ज्ञापकं प्रमाणं तदुक्तं "पञ्चेन्द्रिया-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भिमेयत्वान्मात्रागुण इतीरितः शब्देनैव परो द्रष्टा ज्ञायते जगदेव चे" ति च शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति च स्पर्शाख्यो गुणस्त्वगिंद्रियैकग्राह्यो यस्य स तथा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ परस्याकाशस्यान्वयात् संसर्गात् शब्दवान् शब्दगुणोपेतः। वायोरौत्पत्तिकगुणानाह प्राण इति। सर्वचेष्टयितृत्वात्प्राणः अभिभवशक्तित्वात्ओजोऽवष्टंभशक्तिर्वा। अनभिभाव्यत्वात्सहः स्वेच्छाकरणशक्तिस्वरूपत्वाद्बलं तदुक्तं "सर्वचेष्टयितृत्वात्तु प्राणो" भिभवशक्तितः ओजस्वित्वादि ओजोऽवष्टंभबलयोरिति यादवः। कालकर्मस्वभावतो विकुर्वाणाद् वायोस्तेज उदपद्यत उत्पन्नमभूत्। तेजः स्वतो रूपवत् कारणानुस्यूतत्वात्स्पर्शादिगुणवत् उपाधिवशात्स्पर्शादिगुणवत्त्वं न स्वत इति वैशेषिककल्पितं स्वकपोलकल्पितमिति दर्शितं वेदनेन ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विकुर्वाणात्तेजस इत्यादौ कालकर्मस्वभावत इत्येतदनुवर्तनीयं तदन्वयात्कारणपरंपरान्वयात्। रसगुण आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा रसगुणोत्पत्तिपूर्वकमिति भावः। घोषवच्छब्दवत् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

कारणाश्रयायामुद्भवावस्थायां तदात्मकः सन् मात्रा। कार्याश्रयायामुद्भूतावस्थायां स्वतस्तु गुणः। दृष्टृदृश्ययोर्यत् लिङ्गं बोधकं तदेव चशब्द इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या।

भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम्। ननु तामसाहङ्कारात् प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम्। सत्यम् स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपं गुणश्चासाधारणो व्यावर्त्तको धर्म्मः। शब्दद्वारा नभ उत्पद्यते इत्यर्थः। एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम्। शब्दस्य लक्षणमाह लिङ्गमिति। पुरावृत्तेषु परोक्षोऽपि यो वसुदेवदशरथादिर्द्रष्टा यश्च तेन दृश्यः कृष्णरामादिस्तयोर्द्वयोरपि यत् लिङ्गं य एव शब्दो ज्ञापकः। लिङ्गविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षण्डत्वम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयात् शब्दवांश्च वायुः। वायोश्च लक्षणम्—प्राणो देहधारणम् ओजःसहोबलानि इन्द्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वतो रूपवत् तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवच्च ॥ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमम्भसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम्। घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अथ तामसाहंकाराच्छब्दतन्मात्रादि क्रमेणाकाशाद्युत्पत्तिमाह तामसात्तस्य नामांतरमाह भूतादेरिति। विकुर्वाणाद्विक्रियमाणात् नभः अभूत् तस्य नभसः शब्दः मात्रा सूक्ष्मं रूपम् गुणश्चासाधारणो व्यावर्त्तको धर्मः। तामसादहंकारात् शब्दतन्मात्रं ततः शब्दगुणं नभः ततः स्पर्शगुणो वायुरित्येवंक्रमोऽग्रेऽपि द्रष्टव्यः। शब्दस्य लक्षणमाह लिंगं यद् दृष्टृदृश्ययोरिति। अरुंधतीं पश्यामीति यद्वचनं तद्दृष्टृदृश्ययोर्लिंगं ज्ञापकम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्पर्शतन्मात्रद्वारा नभसोऽनिलो वायुरभूत् स्पर्शः गुणो यस्य सः इत्यसाधारणगुणोक्तिः। साधारणं गुणं दर्शयति परान्वयादिति। परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चानिलः एवंगुणभेदोऽग्रेऽपि बोध्यः। स एवावस्थाविशेषापन्नोऽनिलः प्राणः तच्च भूतम् ओजः सहो बलानीन्द्रियमनः शरीरपाटवानि यस्मात्तत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वरूपवत्कारणभूतयोर्वाय्वाकाशयोरन्वयात्स्पर्शवच्छब्दवच्च ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स्वतः रसात्मकम्। रसवत् परान्वयात् कारणानुवृत्तेस्तु रूपवत्स्पर्शवत् शब्दवच्च ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

इदानीं त्रयाणामपि कालादि[1]सम्बन्धत्वात्सृष्टिकर्तृत्वात्प्रथमं तामसस्य तथात्वमाह—तामसादपि भूतादेरिति। तामसस्य भूतादिरित्यपरं नाम यौगिकम्। पृथिव्याद्याकाशान्तानां सामान्यं नाम भूतमिति। जातमित्यर्थः। भूतानि च तामसानि। अतस्तामसं यज्जातं तद्भूतमित्युच्यते। तस्य आदिः [2]कारणं भूतादिरहङ्कारः। सोऽपि यदा विकुर्वाणः कार्यजननार्थमुद्यतस्तदा पूर्ववत्कालादिसम्बन्धान्नभो नाम किञ्चित्कार्यं जातम्। अत्यन्ततामसत्वात्प्रकाशप्रवृत्तिरहितत्वान्न विद्यते भाः यस्येति। भा दीप्तावित्यस्य असप्रत्यये कृते आकारलोपे च कृते नभ इति भवति। ननु तस्य सर्वात्मना भानराहित्ये कथं तत्प्रतीतिः ? तत्राऽऽह—तस्य मात्रा गुण इति। तस्य शब्दः मात्रा गुणश्च। मा निषेधात्मिका माया। तां त्रायत इति मात्रा भगवदावरणरूपां मायां हि पालयति। अत एव मात्रास्वासक्तो न भगवन्तं प्राप्नोति। अनेन वर्णात्मकः शब्दो व्युदस्तः। किञ्च। गुणः सः। आत्मबन्धक इत्यर्थः। पूर्वं गुणानां बन्धकत्वोक्तेः। मात्रा[3] नाम परिणामविशेषः। आकाशः सर्वोऽपि व्यवहारे शब्दमात्रो भवतीति शब्दमात्रेणाऽऽकाशव्यवहारः। किञ्च। लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति। [4]मात्रात्वं गुणत्वं च शब्दगतधर्ममात्रम्। नत्वसाधारणो धर्मः। तस्माच्छब्दस्य न तल्लक्षणम्। किन्तु द्रष्टृदृश्यलिङ्गत्वं शब्दत्वमिति। गजोगज इत्युक्ते स्वरेण गृहस्थितः पुरुषो बहिःस्थितमनुमिमीते

---

१. सम्बन्धादिति क. लोकादिसम्बन्ध.दिति ग.। २. करणमिति क. ग.। ३. मात्राणामपरिणामविशेष इति घ.।
४. मात्रत्वमिति ख. घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्रष्टारं दृश्यं च देवदत्तो गजं पश्यतीति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं तामसाहङ्कारादाकाशोत्पत्तिमुक्त्वा आकाशाद्वाय्वादीनामुत्पत्तिं क्रमेणाऽऽह—नभ[1]सोऽथ विकुर्वाणादिति । स्पर्शो गुणो यस्य । अनिलो वायुः । वायोर्गुणद्वयम्—स्वाभाविकः स्पर्शः कारणान्वयाच्छब्दश्च । [2]कार्यद्वयं च तस्याऽधि[3]कमित्याह । प्राणो दशविधः । ओज इन्द्रियशक्तिः । सहो मनःशक्तिः । बलं शरीरशक्तिः । यद्यपि प्राणो राजसाहङ्कारकार्यमिति वक्ष्यते तथापि घ्राणेन्द्रियसहकारी गन्धग्राहकः प्राणोऽत्र गृहीतः । "बुद्धिः प्राणश्च तैजसादि"ति मतान्तरं वा । प्राणादिरूपो वायुरित्यर्थः । यत्राऽपि का[4]लकर्मस्वभावत इति नोच्यते तत्राप्यनुषङ्गः कर्त्तव्यः । अथवा अहङ्काराकाशयोः कालकर्मकार्यत्वाभावाल्लोकप्रतीत्या तन्नोक्तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वायोस्तु साधनविजातीयं कार्यमुत्पद्यत इति निमित्तमात्रं मा भवत्विति विशेषेण निरूपयति—वायोरपीति । उदपद्यत उत्पन्नम् । वैशब्देन नाऽत्र सन्देहः कर्त्तव्यः । गुणाधिक्यादेव वैलक्षण्यप्रतीतिः । न तु वायोः कार्यं न भवतीति । "वायोरग्निरि"ति श्रुतेः । तेजसो गुणत्रयमाह । रूपवत्, स्पर्शवत्, शब्दवत् । त्रयोऽपि गुणास्तत्र प्रतीयन्ते । येषां कार्यकारणभावो नाऽस्ति तेषां परं विवादः । स च श्रुतिविरोधात्सिद्धान्ते उपेक्षणीयः । यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याऽऽरम्भकमिति । तत्तु तन्तुपटयोरेव व्यभिचारि । न हि तन्तुपटयोरेका जातिः । तन्तुत्वं पटत्वं वा एकम् । नाऽपि पृथिवीत्वादयोऽत्र जातयो विवक्ष्यन्ते । नियामकाभावात् । स्थूलाग्नौ कारणत्वेन वायोरेवोपलम्भात् । न च तदवयवास्तत्रोपलभ्यन्ते पटे तन्तव इव । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां बाधितं शास्त्रमुपेक्षणीयम् । रसात्मकं रसतन्मात्रायुक्तम् । परान्वयाद्रूपवत्स्पर्शवद् घोषवच्च । घोषो ध्वन्यात्मकः शब्दः ॥ २७ ॥२८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तामसादित्यत्र अनेनेत्यादि । तस्य मात्रा शब्द इति । शब्दस्य मात्रात्वविधानेन वर्णात्मकशब्द आकाशगुणव्यतिरिक्तत्वेन बोधित इत्यर्थः । युक्तं चैतत्, सर्वतः पिहितमहाबिलादेरनुपलब्धस्य भूगर्भगृहादेश्च क्वास्तीति सन्देहे भूमेरुपरि तत्र तत्र पादाद्याघातकरणेन यत्रैव विलक्षणध्वन्युत्पत्तिस्तत्रैव तादृशध्वनिना शून्यमिदमवकाशोत्रेत्याकाशानुमितिरुत्पद्यते, तेन स ध्वनिराकाशगुणरूपः शब्दः । अत एव प्रतिध्वनिरप्याकाशगुण एव, न तु शब्दप्रतिबि[5]म्बः । वर्णस्तु स्वरव्यञ्जनान्यतमो नित्यः । तेन "ताल्वोष्ठपुटव्यापाराभिव्यञ्जितशब्दत्वम्", न तस्य लक्षणम्, कुशलवादकवादितवीणामृदङ्गादिशब्दे वर्णप्रतीत्यपलापापत्तेः ! फूत्कारादौ तदापत्तेश्च । वर्णानाञ्च नित्यत्वं सर्वनिर्णयनिबन्धानुसारेण प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः । मात्राशब्दः शब्दादिषु योगरूढ इति ज्ञापयितुं योगमुक्त्वा मात्रास्वरूपं बोधयन्ति मात्रानामेत्यादि । भूतपूर्वावस्थारूपः परिणाम इत्यर्थः । परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः । शब्दादिपञ्चके मात्रात्वस्य तौल्येप्यत्रैव तदुक्तेस्तत्सूचितमर्थमाहुः आकाश इत्यादि । तथा चाकाशे स्थूलावस्थायाः प्राधान्यज्ञापनाय मात्रपदमत्र प्रयुक्तमित्यर्थः । एवं शब्दमात्रगुणमाकाशमित्याकाशलक्षणं सूचयित्वा शब्दस्य बोधाय तल्लक्षणं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि । तथा च, स्वरस्य ध्वन्यात्मकत्वाद् ध्वनिरूपः शब्द आकाशगुण इत्येवं लक्षणकस्य शब्दस्य प्रत्यक्षत्वात्तल्लक्षक आकाशोपि तदवयववानस्तीति स विरलावयवो न तु निरवयव इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नभस इत्यत्र अत्र गृहीत इति वायुत्वेनोक्तः शब्दस्य तुल्यत्वात् स एव गृह्यते इति निर्णेतुं न शक्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः बुद्धिरित्यादि । तथा चाकारतौल्येपि प्राणापानसमानोदानव्याननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्यभेदभिन्नस्याध्यात्मपवनस्य कार्यभेदात् सोतिरिक्त इति कार्यभेदमादाय तन्मतस्वरूपतौल्यमादायेदं मतमित्यर्थः । कर्त्तव्य इति, यद्रूपमित्येतदुत्तरत्वेनास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वात्तदनुषङ्गाभावे एतयोस्तत्र प्रवेशाभाव आपद्येतेत्यतः कर्त्तव्य इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यग्रिमश्लोके तदुक्तिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि, अहङ्कारोत्पत्तौ कालकार्ये गुणव्यतिकरे सत्यहङ्कारस्य त्रिव्यूहत्वं न स्यादतस्तत्र कालस्य न कारणता, नभसोप्यत्र[6] प्रकाशमानतया तामसत्वेन व्यतिकरस्यानुपलभ्यात्तत्रापि तथा लोकेऽहङ्कारस्य सिद्धवदेवाहम्बुद्ध्या प्रतीतेर्जन्माप्रतीत्या आकाशस्यापि जन्माप्रतीत्योभयत्र कर्मणोपि न कारणता (न प्रतीयत) इति लोकप्रतीत्या तयोस्तथाभावान्मुखतस्तन्नोक्तम् । वस्तुतस्त्वहङ्कारोत्पत्तौ गुणानां[7] प्राधान्योपसर्जनभावकथनादेवाल्पव्यतिकरस्याहङ्कारे सिद्धत्वात् सात्त्विकाहङ्कारकार्ये मनसि 'गुणैश्चाशयसम्भवैरि'ति गुणत्रयजननकथनात्तत्प्रेर्याणामिन्द्रियाणामपि त्रिविधकार्यदर्शनान्नभसोपि वायुरूपचञ्चलकार्यजननदर्शनाद्रजोव्यतिकराभावे तदसम्भवादल्पव्यतिकरस्य तत्रापि सिद्धत्वात् समभूदित्यादिनोत्पत्तेः कण्ठत उक्तत्वाच्च कालकर्मकार्यत्वं तत्रापि निर्बाधम्, परिणामस्तु प्रतिपादित एवेति सर्वत्र त्रितयकार्यत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वायोरपीत्यत्र । नन्वनुषङ्गेन त्रितयात्मकत्वसिद्धौ पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः वायोरित्यादि । निमित्तमात्रमिति, कालः कर्म चेति शेषः । तथा च, विपरिणामे न स्वभावस्योपादानतया प्रवेशो भवतु, न तु कालकर्मणोरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं पुनस्त्रितयग्रहणमित्यर्थः । येषामिति नैयायिकादीनाम् । ननु वायोर्निमित्तत्वाङ्गीकारेपि श्रुतेरुपपद्यमानत्वेनाविरोधात्कथमुपेक्षणीयमित्यतस्तन्मतमनुवदन्ति यत्त्वित्यादि, इतीति । एवं

---

१. नभसस्तु विकुर्वाणादिति ख. । २. कार्यत्रयमिति ख. । ३. अधिकारमिति क. । ४. कालकर्मस्वभाव इति क. ।
५. प्रतिबन्ध इति पाठः । ६. नभसोऽप्यप्रका. पाठः । ७. प्रधानोपसर्जन० पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नियमाक्रान्तं मतम् । तद्‌दूषयन्ति तस्त्वित्यादि । ननु कथं व्यभिचारीत्यत आहुः न हीत्यादि । अतो व्यभिचार इत्यर्थः । नन्ववान्तरजातिविचारेण व्यभिचारशङ्कायामपि पृथ्वीत्वादीनां व्यापकजातीनां नियामकत्वान्न व्यभिचार इत्यत आहुः नापीत्यादि, अत्रेति, व्यभिचारभङ्गे । विवदयन्त इति नियामकत्वेन विवक्ष्यन्ते । नियामकाभावादिति, पृथिवीत्वस्य घटादावपि सत्त्वेन तादृशविवक्षानियामकस्यानुपलम्भात् । तथा च, सूक्ष्माग्नेः स्थूलाग्न्युत्पत्तौ वायोरेव कारणत्वेनोपलम्भात् । वायोः सूक्ष्मवह्न्यवयवाङ्गीकारस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेनासङ्गतत्वाच्च न व्यभिचारभङ्ग इत्यर्थः । न च पार्थिवात् पार्थिवस्य तैजसात्तैजसस्य कार्पासात्कार्पासस्येति सजातीयादेव सजातीयोत्पत्तिदर्शनात् विजातीयाद्विजातीयोत्पत्त्यदर्शनाच्च स्थूलाग्निस्थलेऽपि नियामकः कश्चिज्जातिविशेषः कल्प्य इति वाच्यम्, प्रत्यक्षविरोधेन निर्वक्तुमशक्यत्वात् । गोमयाद्वृश्चिकस्य, देवात् मनुष्यस्य, वासराद्भक्ष्यस्य चोत्पत्तेर्लोकशास्त्रसिद्धत्वेन नियमस्याप्रयोजकत्वाच्च । न चैवमतिप्रसङ्गः, पटत्वेन तन्तुत्वेन घटत्वेन कपालत्वेनेत्येवं विशेषकार्य-कारणभावेनैव तद्वारणादिति फलितमाहुः तस्मादित्यादि, तस्मादिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ॥ २७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भूतानामाकाशादीनामादिः कारणं भूतादिस्तस्मात् तामसादपि विक्रियमाणान्नभ आकाशोऽभूत् । तस्याकाशस्य मात्रा सूक्ष्मं रूपं गुणः असाधारणो व्यावर्त्तको धर्मश्च शब्दद्वारा आकाश उदपद्यतेत्यर्थः । एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य लक्षणमाह—लिङ्गमिति । कुड्याद्यन्तरितेनापि केनचिद्गजो गज इत्युच्चैरुक्ते यो गजद्रष्टा यश्च तेन दृश्यो गजस्तयो-र्यैल्लिङ्गं बोधकम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं विकुर्वाणाद्रूपान्तरं गच्छतो नभसः सकाशात् स्पर्शगुणः स्पर्शतन्मात्रद्वारो अनिलो वायुरभूत् । स च वायुः परस्य स्वोपादानकारणस्य अन्वयात् अनुवृत्तेः शब्दवांश्चाभूत् । स एव वायुः शरीरान्तस्सञ्चारी प्राण इत्यभिधीयते 'बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ' इति वक्ष्यमाणं तु मतान्तरम् । तत एव ओज इन्द्रियाणां शक्तिः, सहोऽन्तःकरणशक्तिः, बलं देहसामर्थ्यं च भवति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कालकर्मस्वभावत इत्यपि यत्र नोक्तं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । कालादितो विकुर्वाणात् विक्रियमाणाद्वायोरपि सकाशात् रूपतन्मात्रद्वारा स्वतो रूपवत् कारणभूतयोः वाय्वाकाशयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवच्च तेज उदपद्यतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विक्रियमाणात्तेजसः सकाशात् रसात्मकं रसतन्मात्रद्वारा रसगुणकं परान्वयाच्च रूपस्पर्शशब्दवदम्भो जलमासीदित्यन्वयः । घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब पञ्चमहाभूतोंके कारणरूप तामस अहंकारमें विकार हुआ, तब उससे आकाशकी उत्पत्ति हुई । आकाशकी तन्मात्रा और गुण शब्द है । इस शब्दके द्वारा ही द्रष्टा और दृश्यका बोध होता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जब आकाशमें विकार हुआ, तब उससे वायुकी उत्पत्ति हुई; उसका गुण स्पर्श है । अपने कारणका गुण आ जानेसे यह शब्दवाला भी है । इन्द्रियोंमें स्फूर्ति, शरीरमें जीवनशक्ति, ओज और बल इसीके रूप हैं ॥ २६ ॥ ❀ ❀ काल, कर्म और स्वभावसे वायुमें भी विकार हुआ । उससे तेजकी उत्पत्ति हुई । इसका प्रधान गुण रूप है । साथ ही इसके कारण आकाश और वायुके गुण शब्द एवं स्पर्श भी इसमें हैं ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तेजके विकारसे जलकी उत्पत्ति हुई । इसका गुण है रस; कारण-तत्त्वोंके गुण शब्द, स्पर्श और रूप भी इसमें हैं ॥ २८ ॥

विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् । परान्वयाद् रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥२९॥
वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥३०॥
तैजसात् तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ।
श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वा वाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ॥३१॥
यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः । यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥३२॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

विशेषः पृथ्वी । पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चंद्रोऽपि द्रष्टव्यः । अन्ये च दश देवा वैकारिकाः सात्त्विकाहंकारकार्याः । तानाह । दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौ च एते पञ्च श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः । वह्निश्च इंद्रश्च उपेंद्रश्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिः एते पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थाना-

---

१. सिद्धत्वेन पाठः । २. प्रा. प्रा. य एते ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मधिष्ठातारः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यतो ज्ञानशक्तिर्बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसाहंकारकार्यौ अतो ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणीन्द्रियाण्यपि तैजसादभवन्नित्यर्थः । तान्याह । श्रोत्रमिति । दोः पाणिः । मेढ्रमुपस्थः । क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्यसृष्टिमाह । यदा एते असंगता अमिलिता आसन् अत एव यदा आयतनस्य शरीरस्य निर्माणे न शेकुः ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

विशेषेण शेषाः स्वगुणगंधेतराः सर्वभूतगुणाः शब्दादयोपि यत्र सविशेषो विशिष्यते सर्वभूतगुणधारणेनोत्कर्षं प्राप्नोतीति वा विशेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वैकारिकात्सात्त्विकाहंकारात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । अत्र तामसाहंकारकार्योप्यनिलः प्राणरूपेण तैजसाहंकारकार्योपि भवतीति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ असंगता अमिलिताः ॥ ३२ ❀

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[वैकारिकान्मन इति । अस्य तात्पर्य्येण चन्द्रमा मनसो जात इत्येक ऋचोऽर्थो दर्शितः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ क्रमस्त्विति । क्रमस्तु श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः ॥ ३१–३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ विकुर्वाणादंभसो गंधवान्परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितश्च विशेषः पृथिव्यभूत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सर्वेषामिंद्रियाणां सात्त्विकाहंकारादुत्पत्तिमाह वैकारिकादिति । वैकारिकनाम्नः सात्त्विकाहंकाराद्दिगादयः श्रोत्राद्यधिष्ठानदेवताः ताभिरधिष्ठितानींद्रियाणि मनश्च जज्ञिरे इत्यर्थः । अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिवदधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारात् सामानाधिकरण्याद्देवा वैकारिका इत्युक्तम् । देवता गणयति दिशश्च वातश्चाश्विनौ चैते पंच श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चेंद्रश्चोपेंद्रश्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिः एते पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः । मनसस्त्वधिष्ठाता चंद्रमाः । एभिर्दशभिरधिष्ठितानि श्रोत्रादीनि जातानीत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तैजसाहंकारकार्यमाह तैजसादिति । तैजसात्तैजससंबंधिनः राजसाहंकारानुगृहीतात्सात्त्विकाहंकारादित्यर्थः । अन्यथा पूर्वग्रंथव्याघातात् । पूर्वग्रंथेऽभिमानिदेवतासृष्टिरिति चेन्न । इंद्रियैर्विना देवतादेहारंभायोगाच्चतुर्मुखसृष्टत्वेनात्र वक्ष्यमाणानामादित्येंद्रादीनामंडसृष्टेः प्राक् सृष्ट्ययोगाच्च न चासृष्टानामेवाधिष्ठातृत्वमप्युपपन्नमिति वाच्यं परमाकाशस्थानां भगवत्संकल्पानुगृहीतानामधिष्ठातृत्वोपपत्तेः कोऽयं परमाकाश इति चेद्वैकुंठाख्यो लोकः अत एव वृतं चतुः षोडशपंचशक्तिभिरिति वक्ष्यते । नच परमाकाशस्थाभिरेवाधिष्ठानोपपत्तेश्चतुर्मुखकर्तृकादिगादिसृष्टिर्व्यर्थेति वाच्यम् व्यष्टींद्रियाधिष्ठानार्थं दिगादिसृष्टेरावश्यकत्वात् । अत परमाकाशे सत्येवेत्यवगंतव्यम् । अत एवैभिरधिष्ठातृभिः परमात्मानं प्रति क्रियमाणा स्तुतिरप्युपपद्यते अन्यथांडोत्पत्त्यनंतरं स्रक्ष्यमाणानामेषामंडोत्पत्तेः पूर्वमभावात्तत्कर्तृका स्तुतिरनुपपन्ना स्यात् । नन्वेषां सर्वेंद्रियाधिष्ठातृत्वे तदिंद्रियाणां केऽधिष्ठातार इति चेदुच्यते तदिंद्रियाणामपि दशानामधिष्ठातारः संत्येव । एकैकमिंद्रियं त्वधिष्ठातृशून्यमवतिष्ठते तत्र स्वपरनिर्वाहकत्वन्यायेन स्वेनैव वा परमात्मना वाऽधिष्ठीयते इति नानवस्थाप्रसंग इति । यद्वा तैजसात्त्विति पक्षांतरोक्तिः पक्षद्वयस्याविरोधमाह ज्ञानशक्तिरिति । प्राणशब्द इंद्रियपरं ज्ञानशक्तिः प्राणः ज्ञानेंन्द्रियगणः क्रियाशक्तिश्च प्राणः कर्मेंद्रियगणः बुद्धिरन्तःकरणचतुष्टयं च तैजसौ राजसाहंकारान्वितसामग्रीप्रसूतज्ञानकर्मेन्द्रियाणामंतःकरणस्य च स्वकार्यप्रवृत्तिमत्वात्कारणेनापि रजोगुणान्वितेनापि भवितव्यमित्येतत्तात्पर्यकत्वात्तैजसत्त्वादस्य सर्वेन्द्रियाणां राजसाहंकारानुगृहीतसात्त्विकाहंकारकार्यत्वमेवेति न पक्षद्वयविरोध इत्यर्थः । एवंभूवादेरपीन्द्रियसृष्टावनुग्राहकस्तैजस इति वेदितव्यम् । इंद्रियाणि गणयति श्रोत्रमिति । दोः पाणिः मेढ्रमुपस्थः क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यदेते भूतानींद्रियाणि मनश्च तेषां गुणाः तन्मात्राणि विषयाः शब्दादय एते सर्वेऽसंहताः अमिलिताः आसन् । अतएव यदायतनस्य ब्रह्मांडस्य भगवच्छरीरस्य निर्माणे हे ब्रह्मवित्तम न शेकुर्नाशक्नुवन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

सर्वे गुणाः पृथिव्यां विशिष्यंत इति । विशेषः पृथिवी गंधवतीति । गंधतन्मात्रागुणोत्पत्तिपूर्वकमित्यर्थः । परान्वयात्कारणसंसर्गात् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वैकारिकाहंकारात् सृष्टिप्रकारमाह वैकारिकादिति । वैकारिकाहंकारात्सात्त्विकांशान्मनोंऽतःकरणं शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकनामानो देवाः ते अपि तस्माज्जज्ञिर इति शेषः । तदुक्तं विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्देवा वैकारिकाः स्मृता इति । न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं दशेति । तेषां नामसंकीर्त्तनं करोति दिग्वातेति । प्रचेता वरुणः अश्वी इत्यश्विनौ उपेंद्रो विष्णुस्तस्य न पादाभिमानित्वं किंतु पादाभिमानो यज्ञनाम्नो देवस्यांतर्यामित्वेन पादांगुष्ठमधिष्ठाय शरीरधारकत्वात्तन्नामकीर्त्तनं अनादृत्यनंतोऽपि हरिर्वैकारिकगुणेष्वजः अवतीर्णः पदांगुष्ठमध्यास्ते विश्वभुग्विभुरित्यादेः । को दक्षप्रजापतिः ॥३०॥ ❀ ❀ तैजसाहंकारकार्याणि किमिति नोच्यत इति पक्वं भक्षयेति भावेनाह तैजसादिति । अत्रापि कालाद्यनुकर्षः कर्त्तव्यः । तेषां शक्तिवैषम्यात्क्रोडीकारेण विभागमाह ज्ञानशक्तिरिति । अचेतनानामिंद्रियाणां ज्ञानादिजनकत्वं कथं घटत इति तत्राह बुद्धिरिति । ज्ञानेंद्रियाणां ज्ञाने ज्ञानजनने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शक्तिर्यस्याः सा ज्ञानशक्तिः बुद्धयभिमानिन्युमा बुद्धिः। कर्मेंद्रियाणां क्रियायां क्रियाजनने शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः प्राणोऽहंकारिकश्च तैजसः तैजसाहंकारादुत्पन्नावित्यर्थः। ज्ञानेंद्रियाणां देवानां ज्ञानशक्तिरुदाहृतेत्यादावुदीर्यमाणदेवानां ज्ञानादिशक्तिरपि बुद्धिप्राणयोः प्रसादादित्यवगंतव्यम्। इंद्रियाणां तैजसाभिधानमतिजाज्वल्यमानत्वात् भूतानां तामसत्त्वं च ज्ञानक्रियाशक्त्योरभावात् तदुक्तं अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाण्यपीत्यादि भूतानां द्रव्यत्वं च प्रवणप्राप्यनिमित्तं अहं पूर्वमहंपूर्वमिति विवदमानयोरिव स्थितयोर्द्वयोः पृथिव्यपोर्वायुतेजसोर्वा वेगलक्षणसंस्कारसंपर्कान्मिथो द्रवणं युज्यते आकाशस्य व्याप्तत्वेन द्रवणाभावेऽपि प्रदेशात्मना तत्संभवात् द्रव्यत्वं युक्तं तदुक्तं द्रव्यं तु द्रवणप्राप्यं द्वयोर्विवदमानयोः पूर्ववेगादिसंबंधादाकाशश्च प्रदेशत इति॥ ३१॥ ❀ ❀ इंद्रियाणां विशेषनामान्याह श्रोत्रमिति। श्रोत्रं त्वक्त्वगिंद्रियं दोषौ हस्तौ। मेढ्रं गुह्येन्द्रियम्। बाह्यसृष्टिमुक्त्वा तेभ्यस्तत्त्वेभ्यो ब्रह्मांडसृष्टिप्रकारमाह य एते इति। य एते कथिता भूतेंद्रियमनोगुणा इत्युपलक्षणं पञ्चभूतदशेंद्रियतैजसबुद्धिप्राणमनःशब्दादिसत्त्वादिगुणमहदहंकारादयो भावाः पदार्थाः तेऽन्योन्यमसंगता असंश्लिष्टाः यदायतननिर्माणे ब्रह्मांडकरणे न शेकुः शक्तिमंतो नासन्॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

मनसश्च सात्त्विकत्त्वं चित्तात् नातिभिन्नावस्थायां ज्ञेयम्। चित्तन्तु यथा कापिलेये—स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतस इति। उपेन्द्रोऽयं तदावेशो देवताविशेषः तदैते इत्यादिना वक्ष्यमाणेन तस्यापि भगवदधीनशक्तित्वेनावगमात्॥ ३०॥ ❀ ❀ तैजसादिति सार्द्धकम् [प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयक्रियाशक्तिमतामिन्द्रियाणां तैजसत्त्वं. तथाबुद्धेस्तैजसत्वात् तदीयज्ञानशक्तिमतामिन्द्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः। संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च। स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्॥ इति तृतीयोक्तेः।]॥ ३१॥ ❀ ❀ यदेति युग्मकम्। सदसत्त्वं मुख्यगौणत्वम्। भगवतः तत्त्ववर्गप्रविष्टभगवदंशप्रथमपुरुषस्य शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः प्रयोजिताः॥ ३२॥ ३३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

विशेषः पृथिवी॥ २९॥ ❀ ❀ वैकारिकात् सात्त्विकाहङ्कारात्। मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि द्रष्टव्यः। देवानेवाह दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेता वरुणश्च अश्विनौ च एते पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः। वह्निश्च इन्द्रश्च उपेन्द्रश्च मित्रश्च कः प्रजापतिश्च एते वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम्॥ ३०॥ ❀ ❀ तैजसात् राजसाहङ्कारात् दशाभवन्। तत्र पञ्च ज्ञानशक्तिर्बुद्धिः। पञ्च क्रियाशक्तिः प्राणः। बुद्धिप्राणौ तु तैजसौ। अतः पञ्च श्रोत्रादयो बुद्धिविशेषाः पञ्च वागादयः प्राणविशेषा इत्यर्थः। तत्र तामसाहङ्कारकार्य्योऽनिल एव प्राणरूपेण तैजसाहङ्कारकार्योपि भवतीति ज्ञेयम्। दोः पाणिः। मेढ्र उपस्थः। पायुर्गुदम्। क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः॥ ३१॥ ❀ ❀ एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्य्यसृष्टिमाह। यदा एते असङ्गता अमिलिता आसन् अतएव यदा आयतनस्य शरीरस्य निर्म्माणे न शेकुः॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

स्वतो गंधवान्परान्वयाद्रसाद्यन्वितो विशेषः पृथिव्यभवत्॥ २९॥ ❀ ❀ मनोऽन्तःकरणचतुष्टयम्। देवाः दिगादयः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां वह्न्यादयो वाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः वैकारिकाः सात्त्विकाहंकारादुत्पन्नाः॥३०॥ ❀ ❀ ज्ञानशक्तिः बुद्धिः ज्ञानेंद्रियवर्गः क्रियाशक्तिः प्राणः कर्मेंद्रियगणः तौ बुद्धिप्राणौ तैजसौ एतदेव विवृणोति तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन्निति। श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायव इति च॥ ३१॥ ❀ ❀ ब्रह्मांडोपादानभूतमहदाद्युत्पत्तिमुक्त्वाथ ब्रह्मांडोत्पत्तिमाह यदेति द्वाभ्याम्। हे ब्रह्मवित्तम, भूतानि आकाशादिमहाभूतानि उभयेंद्रियाणि च मनश्च गुणाः तन्मात्ररूपाः एते भावाः पदार्थाः यदा असंहताः असंयुता आसन्। अतएव यदा आयतनस्य ब्रह्मांडस्य निर्माणे न शेकुः॥ ३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अम्भसो विकुर्वाणाद्विशेषस्त्वभूत्। विशेषः पृथिवी। तुशब्देन सर्ववैलक्षण्यमस्याः। गन्धवानिति। गन्धो मुख्यो गुणः। परान्वयादन्येऽपि चत्वारः॥ २९॥ ❀ ❀ एवं तामसाहङ्कारसृष्टिमुक्त्वा सात्त्विकाहङ्कारसृष्टिमाह—वैकारिकादिति। सत्त्वलक्षणो गुणः सद्रूपस्य प्रथमविकारभूत इति तस्य वैकारिकसंज्ञा। वैकारिकात्सात्त्विकाहङ्कारान्मनः दश[1] इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाश्च जाताः। अस्मिन् सिद्धान्ते मनसो देवता ना[2]पेक्ष्यंते। आत्मनैकस्यादात्मैव देवता। ते देवा दिगादयः अग्रे श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि वक्ष्यति। तेषामेते क्रमेण देवाः आश्विशब्देनाऽश्विनीकुमारौ। मि[3]त्रश्च कश्च॥ ३०॥ ❀ ❀ राजसाहङ्कारकार्यमाह—

---

१. दशेन्द्रियेति ख. २. नापेक्षिता इति घ. ३. मित्रः कश्चेति ख. मित्रकश्चेति क. घ. ङ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तैजसादिति। इन्द्रियाणि इन्द्र आत्मा ईयते अनेनेतीन्द्रियम् आत्मा हि न चाक्षुषः। नाऽप्यन्येन्द्रियग्राह्यः। व्यवह्रियते च देवदत्तस्त्वं यज्ञदत्तस्त्वमिति। स च पश्यति शृणोतीत्येव प्रतीयते। तानीन्द्रियाणि दश। ननु ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानप्राधान्यात्सात्त्विकानि भवितुमर्हन्ति। कर्मेन्द्रियाणि च जडपर्यवसानात्तामसानि भवितुमर्हन्ति। तत्कथमुभयं परित्यज्य दशाऽपीन्द्रियाणि राजसानीत्युच्यन्त इत्यत आह—ज्ञानशक्तिरिति। अत्रेन्द्रियाणां राजसत्वे निमित्तमन्यदस्ति। बुद्धिः प्राणश्च राजसाहङ्कारकार्यौ। नन्वेतदप्यसङ्गतम्। बुद्धिर्ज्ञानरूपा "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि" ति सात्त्विकी भवितुमर्हति। प्राणश्च वायुरेव। श्वासोच्छ्वासाभ्यां वायुत्वप्रतीतेः। तत्राऽऽह—ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिति। न ह्यस्मिन्मते बुद्धिर्ज्ञानं किन्तु ज्ञानशक्तिः। ज्ञानजनिका शक्तिर्यस्येति। यो बुद्धिमांस्तस्य पदार्थज्ञानं भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्व्यपदिश्यते। कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः। अन्यथा बुद्ध्यभावे बालस्य न पदार्थज्ञानं भवति सम्यक्। तन्न स्यात्। प्राणोऽपि वायोर्भिन्न एव। "अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुरि" ति प्राणरूपां देवतां विलक्षणामाह श्रुतिः। "यो वायुः स प्राण" इति तु भगवत्प्राणस्य वायुत्वात्तत्परम्। तस्माज्ज्ञानजननसामर्थ्यवत्त्वाज्ज्ञानाद्बुद्धिर्भिन्ना। न च सा सात्त्विकी इन्द्रिय[1]मात्रासाध्यत्वात्। सा हि बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियोपष्टम्भकत्वेन मृग्यते। यत्सात्त्विकमद्रव्यं तदिन्द्रियसाध्यमिति व्याप्तेः। अतो ज्ञानजनने शक्तिर्यस्य क्रियाजननेशक्तिर्यस्येति च तयोर्भिन्नधर्मत्वात्तावुभौ राजसाहङ्कारकार्यौ। अतस्ताभ्यां परिगृहीतानि द्विविधान्यपीन्द्रियाणि राजसाहङ्कारकार्याण्येव। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। तानीन्द्रियाणि गणयति—श्रोत्रमिति। मेण्ढ्राङ्घ्र्योः कोपेन्द्रौ देवते। मित्रश्च पायोः। अन्ये तु क्रमेणैव। तत्र दिग्वातौ श्रोत्रत्वचोः प्राण[2]दृशोर्वैपरीत्यम्। इन्द्रो बाह्वोः। वह्निर्वाचः। अश्विनौ नासिकयोः। प्रचेता जिह्वायाः। अर्को दृशोः। एवं क्रमः॥ ३१॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषां सृष्टिमुक्त्वा त[3]दधिष्ठानत्वं वदन् सत्त्वानां कार्यसृष्टिमाह—यदैव इति। यदा एते असंहताः गुणत्रयकार्यत्वात्। न हि तामसादयो भिन्नस्वभावा एकत्र मिलन्ति। अत एव यदा आयतननि[4]र्माणे न शेकुः न समर्था जातास्तदा भगवत्प्रेरिता अण्डंससृजुरिति सम्बन्धः। भूतानि, इन्द्रियाणि, मनो गुणाश्च। गुणा देवाः शब्दादयो वा। तामसानामाद्यन्तनिवेशनं भूयस्त्वाय। आयतनं भगवच्छरीरं ब्रह्माण्डम्। ब्रह्मवित्तमेत्यस्मिन्नर्थे सर्वज्ञत्वात्संवादार्थं सम्बोधनम्। तमप्प्रत्ययस्तु भगवदुत्कर्षज्ञानार्थम्॥ ३२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

तैजसादित्यत्र ईयत इति अनुमीयते। कथं अनुमीयत इत्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति आत्मा हीत्यादि। तथाच, देवदत्तोऽयं आत्मवान्, इन्द्रियवत्त्वाद् इन्द्रियवान्, तत्तदिन्द्रियकार्यकारित्वात्, यदेवं तदेवं मद्देहवत्, यन्नैवं तन्नैवं मृतकवद्, इत्यनुमानात्तथेत्यर्थः। जडपर्यवसानादिति वाय्वादौ जडेपि क्रियादर्शनात् कर्मेन्द्रियजन्यक्रियाया अपि जडे तामसे पर्यवसानात्। अन्यदिति बुद्धिप्राणाधीनत्वम्। तद्व्युत्पादयितुमाहुः बुद्धिरित्यादि। अत्राशङ्कते नन्वित्यादि। तथा च, बुद्धिः सात्त्विकी ज्ञानरूपत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं क्रियादिवत्, प्राणस्तामसो वायुत्वात्, वहिर्वायुवत्, इत्यनुमानाभ्यां तयोस्तथात्वसिद्धे राजसत्वमसङ्गतमित्यर्थः। अत्र समादधते न हीत्यादि। ज्ञानजनिका शक्तिर्यस्येति ज्ञाने शक्तिर्यस्येति व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ ज्ञानपदगतायाः सप्तम्या अर्थो वैषयिकाधारता। सा च जनने पर्यवस्यतीति तथेत्यर्थः। बुद्धेः कथं ज्ञानजनकत्वमित्यपेक्षायां तद्व्युत्पादयन्ति य इत्यादि। अभेदे बाधकमाहुः अन्यथेत्यादि। बुद्धेर्ज्ञानकारणत्वाभावे कारणान्तरसमवधानस्य विद्यमानत्वात्सुबुद्धेरिव तस्यापि ज्ञानं स्यात्, तच्च न जायत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावनिश्चिते ज्ञानबुद्ध्योर्भेदो निर्बाध इत्यर्थः। ननु वायुप्राणयोः स्वरूपतौल्ये कार्यादिभेदो न स्वरूपभेदापादकः इत्याशङ्कायां तस्य भिन्नत्वे प्रमाणमाहुः अथेत्यादि। विलक्षणामिति, अपहतपाप्मत्वेन वायुदेवतातो विलक्षणाम्। श्रुत्यन्तर्विरोधं परिहरन्ति य इत्यादि। तथा चात्राप्यनूद्यो वायुः न भूतरूप इति न तस्या अपि विरोध इति सिद्धे आसन्यस्य वायुभेदे कार्यभेदेन प्राणान्तरस्यापि वायुभेदो निर्बाध इत्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। बुद्धिर्न सात्त्विकी ज्ञानभिन्नत्वात्, क्रियादिवत्। प्राणो न तामसः वायुभिन्नत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात्। वायुभिन्नो भिन्नकार्यकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं वायुवदिति प्रतिसाधनाभ्यां बुद्धिप्राणयोस्तथात्वस्य निरासे समानाकारत्वस्याप्रयोजकत्वात्तथेत्यर्थः। नन्वस्तु ज्ञानबुद्ध्योर्भेदस्तथापि ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वात्तस्याः सात्त्विकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामाहुः, न चेत्यादि। तथा च, सात्त्विकी ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वाज्ज्ञानवदिति। अत्रापि न सात्त्विकी ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं ज्ञानवदिति, प्रत्यनुमानमेव बाधकमित्यर्थः। तदुपपादयन्ति सा हीत्यादि। तथा च, यदि ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्या स्यात् ज्ञानेन्द्रियोपष्टम्भकत्वेन मृग्या न स्याद् इति तर्केण तथा निश्चीयत इत्यर्थः। तर्के मूलशैथिल्यं परिहर्तुं व्याप्तिं प्रदर्शयन्ति यदित्यादि। अतो ज्ञानक्रिययोरेवेन्द्रियमात्रसाध्यत्वे, नेतरस्य, न शब्दादीनामद्रव्याणाम्–इन्द्रियसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचारः शङ्क्यः। तेषां द्रव्यसूक्ष्मावस्थारूपत्वेन तद्विशेषाणामपि द्रव्यान्तःपातित्वेनादोषात्। अतः सा कचिदौत्पत्तिकी कचिच्चाभ्याससूक्ष्मेक्षिकादिजन्या, न तु

1. इन्द्रियमात्रत्वासाध्यत्वादिति घ.। इन्द्रियमात्रसाध्यत्वादिति ग. 2. प्राणदृशोरिति ग. घ्राणदृश्योरिति घ.। 3. यदाधिष्ठानत्वमिति क. ग. घ.। 4. निर्माणैरिति घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्येत्यर्थः। अत इति उक्तानुमानेभ्यः। ननु कैश्चिदाकाशादिपञ्चसात्विकांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिरिष्यते, तथा सति कथं न सात्विकत्वमत आहुः तुरित्यादि। तथा च, तद्यदि प्रामाणिकं तदा कल्पान्तराभिप्रायमित्यर्थः॥ ३२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अम्भसस्तु विक्रियमाणात् गन्धतन्मात्रद्वारा गन्धवान् परान्वयाच्च रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितो विशेषः पृथिव्यभूदित्यन्वयः॥ २९॥ ❀ ❀ एवं तामसाहङ्कारकार्यमाह—वैकारिकादिति। वैकारिकात् सात्त्विकाहङ्कारान्मनो जज्ञे। मनश्शब्देनैव तदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि ज्ञेयः। अन्ये च दशेन्द्रियाधिष्ठातारो दश देवा वैकारिकाः सात्त्विकाहङ्काराज्जाता इत्यर्थः। के ते इत्यपेक्षायां तान्दर्शयति—दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेता वरुणश्च अश्विनौ च एते पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः, वह्निश्च इन्द्रश्च उपेन्द्रश्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिश्च एते पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः॥ ३०॥ ❀ ❀ राजसाहङ्कारकार्यमाह—तैजसादिति। विक्रियमाणात्तु तैजसाद्राजसाहङ्कारात् ज्ञानकर्मजनकानि दशेन्द्रियाण्यभवन्। ननु ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानप्राधान्यात् 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्' इति वाक्यात् सात्त्विकानि भवितुमर्हन्ति, कर्मेन्द्रियाणि च जडपर्यवसानात्तामसानि भवितुमर्हन्ति, तत्कथमुभयं परित्यज्य दशापीन्द्रियाणि राजसादभवन्नित्युच्यते इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—ज्ञानशक्तिरिति। ज्ञाने शक्तिर्यस्याः सा ज्ञानशक्तिर्बुद्धिः क्रियायां गमनादानादौ तत्तत्कर्मणि शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः प्राणश्च यतस्तैजसौ राजसाहङ्कारकार्यौ अतस्तदधीनप्रवृत्तिमन्तीन्द्रियाणि उभयविधान्यपि राजसाहङ्कारकार्याणीत्यर्थः। तानि दर्शयति—श्रोत्रमिति। दोः पाणिः। मेढ्रमुपस्थः। क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः॥ ३१॥ ❀ ❀ उक्तविश्वासार्थमादरेण सम्बोधयति—हे ब्रह्मवित्तमेति। यदैते भूतानीन्द्रियाणिमनश्च गुणागुणकार्यरूपा भावाः पदार्थाः तत्कारणगुणभेदेन पृथग्विरुद्धस्वभावत्वादसङ्गताः अमिलिता आसन्, अतएव च यदा आयतनस्य ब्रह्माण्डाख्यस्य भोगायतनस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्य शरीरस्य निर्माणे रचनाया न शेकुः समर्था न जाताः॥ ३२॥

हिन्दी अनुवाद

जलके विकारसे पृथ्वीकी उत्पत्ति हुई, इसका गुण है गन्ध। कारणके गुण कार्यमें आते हैं—इस न्यायसे शब्द, स्पर्श रूप और रस-ये चारों गुण भी इसमें विद्यमान हैं॥ २९॥ ❀ ❀ वैकारिक अहंकारसे मनकी और इन्द्रियोंके दस अधिष्ठातृ-देवताओंकी भी उत्पत्ति हुई। उनके नाम हैं—दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार, अग्नि, इन्द्र, विष्णु, मित्र और प्रजापति॥ ३०॥ ❀ ❀ तैजस अहंकारके विकारसे श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिह्वा ओर नासिका—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ एवं वाक्, हस्त, पाद, गुदा और जननेन्द्रिय-ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ उत्पन्न हुई। साथ ही ज्ञानशक्तिरूप बुद्धि और क्रियाशक्तिरूप प्राण भी तैजस अहंकारसे ही उत्पन्न हुए॥ ३१॥ ❀ ❀ श्रेष्ठ ब्रह्मवित्! जिस समय ये पञ्चभूत, इन्द्रिय, मन और सत्व आदि तीनों गुण परस्पर संगठित नहीं थे, तब अपने रहनेके लिये भोगोंके साधनरूप शरीरकी रचना नहीं कर सके॥ ३२॥

तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः। सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः॥३३॥
वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम्। कालकर्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजीवयत्॥३४॥
स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः। सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान्॥ ३५॥
यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः। कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तदा सदसत्त्वं प्रधानगुणभावमुपादाय स्वीकृत्य उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरम्॥ ३३॥ ❀ ❀ कालकर्मस्वभावानाधिष्ठाय स्थितो जीवयतीति जीवः परमात्माऽजीवमचेतनमजीवयच्चेतयति स्म॥ ३४॥ ❀ ❀ निर्भिद्य पृथक्कृत्य स्थित इत्यर्थः॥ ३५॥ ❀ ❀ तदवयवैर्लोकरचनामाह। यस्येति। कटिरित्यूरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनं तु पुरोभागः अधः सप्तलोकानतलादीन्। ऊर्ध्वं भूरादीन्सप्त॥ ३६॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

सदसत्त्वं मुख्यगौणत्वं शरीरं ब्रह्मांडाख्यं समष्टिः प्रतिजीवं व्यष्टिः भगवतस्तत्त्ववर्गप्रविष्टभगवदंशप्रथमपुरुषस्य शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः यद्वा न्यूनाधिकभावमादाय अर्द्धमर्द्धमाकाशादेरात्मीयभागोऽर्द्धेऽर्द्धे त्वन्यभूतचतुष्टयाष्टमाष्टमभागमादायेति पञ्चीकरणं सूचितम्॥ ३३॥ ❀ वर्षपूगैर्वर्षसमूहैर्यत्सहस्रं तदंते सहस्रवर्षांते इत्यर्थः। जीवो हिरण्यगर्भांतर्यामी पुरुषः जीवयतीति व्युत्पत्तेः। अजीवमनभिव्यक्तजीवत्वादचेतनं तदंडम्॥ ३४॥ ❀ ❀ स एव हिरण्यगर्भांतर्यामी पुरुषस्तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तं हिरण्यगर्भं प्रविश्य स्थितोऽप्यंडं निर्भिद्य निर्गतस्तद्बहिः स्थित इति भावः। इत्यर्थ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इति । कीदृशः सन्नित्यपेक्षायां कारणार्णवस्थं तस्य स्वीयस्वरूपमाह । सहस्रेति । 'सहस्रशीर्षा' इति श्रुत्यंतरात् ॥ ३५ ॥ इह ब्रह्मांडाभ्यंतरे यस्य गुणमयरूपस्यावयवैर्लोकान्कल्पयंति स लोकमयः पुमान् विराट् पुरुष इति षट्श्लोकस्थेनान्वयः । कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागो जघनं पुरोभागः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्ष इति अनेन सहस्रशीर्षेत्यदृर्चस्यार्थ उक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदा भगवच्छक्त्या चोदिताः प्रेरिताः संहत्य पंचीकरणोक्तप्रकारेण परस्परं मिलित्वा सदसत्त्वं तत्त्वं पंचीकरणेन स्थूलत्वं असत्त्वं सूक्ष्मत्वम् नोभयमनुभयं पूर्वोक्तकालकर्मस्वभावाँश्च उपादायाऽदः ब्रह्माण्डं ससृजे । यद्वा अनुभयमित्यदःशब्दनिर्दिष्ट-ब्रह्माण्डविशेषणं अनुभयं कार्यकारणभावानन्वितमंडं ब्रह्मांडं ससृजुरित्यर्थः । कार्यमप्यंडं ह्याकाशकार्यवायुवन्न तत्त्वांतरं न च तत्त्वांतरारंभकमतस्तत्त्वांतरतया कार्यतत्त्वांतरापेक्षया कारणं च न भवतीत्यनुभयं ब्रह्मांडमुक्तं चतुर्मुखोत्पत्त्यादिकमन्यत्र विस्तरेण वक्ष्यमाणमत्राप्यर्थसिद्धमनुसंधेयम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वर्षपूगसहस्रांते प्रलयकालावसाने इत्यर्थः । अन्यथा न क्रमेण विवृद्धं तज्जलं बुद्बुदवत्सममिति विरोधात् । जीवः देवाद्यपेक्षया समष्टिपुरुषब्रह्माख्यजीवशरीरकः परमपुरुषः कालकर्मस्वभावाश्रितः सन् तं जीवमचेतनमुदकेशयमंडं ब्रह्माण्डमजीवयच्चेतयति स्म । अत्रोदके शयमित्यनेनांडसृष्टेः पूर्वं गर्भोदकसंज्ञिका सृष्टिरर्थसिद्धाऽनुसंधेया परोक्षनिर्देशश्चतुर्मुखांतरसाम्याभिप्रायः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स एव पुरुषश्चतुर्मुखस्वरूपेणोपस्थितः परमपुरुषः अंडं निर्भिद्य तस्मान्निर्गतः अंडभेदेनावकाशलाभादनुपरुद्धसंचारादिमानभूदित्यर्थः । चतुर्मुखस्य भगवदात्मकत्वे सामानाधिकरण्येनाह सहस्रेति । यश्चतुर्मुखशरीरकत्वेनावस्थितः स एव सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष सहस्रपात् । सर्वत पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोक इत्यादिनोक्तः सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्ता परमपुरुष इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यस्य सर्वतः पाणिपादादिकार्य-कर्त्तुर्वैराजपुरुषस्यावयवैः पादतलाद्यवयवैर्लोकानतलादीन्मनीषिण उपासकाः कल्पयंति लोकान् । यदवयवत्वेन रचयंतीत्यर्थः । तत्तदवयवप्रभवानां तत्तदवयवत्वेनोपासनं युक्तं तदवयवैर्लोकरचनामाह कट्यादिभिरिति । कटिरूरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनं-पुरोभागः अधः सप्तलोकानतलादीनूर्ध्वं भूरादीन्सप्त कल्पयंतीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तदा भगवन्तमभिष्टूय शरणंगताः ततः स्तुतिप्रसन्नस्य तस्य चेष्टकरूपेण तं गणं प्रविष्टस्य हरेः शक्त्या चोदिता मिथः संहत्य संश्लिष्य सदसत्त्वं व्यक्ताव्यक्तत्वधर्मवत्पृथिव्यादिभूतत्रयमाकाशवाय्वाख्यभूतद्वयं चोपादाय उपादानीकृत्य नोऽस्माकं संसारभयजनकमदो ब्रह्मांडं ससृजुरित्यन्वयः । नोभयं सदसद्विलक्षणमित्येतदयुक्तं यतः सत्यत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमत इति । हेतुवाचिनो हिशब्दाद्ब्रह्मांडे संसारे नोभयकारणमिति भयहेतुत्वं वा प्रतीयते तदुक्तं ब्रह्मांडं हि वदंतीति जीवानां भयकारणं तत्राह संसृतिरिति । आकाशवायू त्वव्यक्तौ इतरेऽडप्रकाशिता इत्यादेर्भूतानां सदसत्त्वं युक्तम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मांडांतः सृष्टिं वक्तुं हरेस्तत्र व्यक्तिप्रकारमाह वर्षपूगेति । कालाद्युद्बोधकत्वेन कालकर्मस्वभावस्थो जीवः संसारव्यतिरिक्तः परमेश्वरः सहस्रवत्सरमुदके शयमावरणजलमध्यस्थितं तदंडं वर्षपूगसहस्रांते तैस्तत्त्वैः सह प्रविश्य तदंडं यदा स्वात्मानं प्रसूत तदा परि-वृत्त्य जीवं स्वात्मानं तत्राजीजनत् व्यंजयामास । यः प्राणधारणे प्राणप्रसादात्कुरुतेऽनिशं स जीव इति संदिष्ट इत्यादरजीव इत्येव पदच्छेदः कालकर्मस्वभावस्थो वासुदेवः परः पुमान् अकरोदंडमुद्बुद्धमात्मप्रसवकारणमिति वचनात् । अजीवमित्येव यद्वा जीवः प्राणधारकः परमात्मा जीवं तथाविधार्थं स्वात्मानं तत्राजीजनदिति । प्राणान् धारयते यस्मात्स जीवः परमेश्वर इति च जीवादत्युद्रिक्ततेजस्त्वादजीवो जगज्जीवहेतुत्वाज्जीव इति हेतुद्वयादिदं युक्तञ्च अजीवोऽपि महातेजास्त्वथवा जीवयज्जगदिति-वचनात् । यद्वा अजीवः परमेश्वरो जीवं सर्वजीवप्रधानं चतुर्मुखमुत्पाद्य तदंतर्यामित्वेन प्राणधारकं स्वात्मानमजीजनत् । विरिंच-स्यापि विराडाख्यांडांतर्वर्त्तिरूपजननस्यात्राभिप्रेतत्वात् तदुक्तम् । अंडे जातौ पुमांसौ द्वौ हरिर्ब्रह्म तथैवचेत्यादि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तामेवाभिव्यक्तिं स्फुटीकरोति स एष इति । अयमर्थः यो महदादितत्त्वानि सृष्ट्वा तदंतर्विष्टस्तदुपादानतयांडं निर्माय तदन्तः प्राविशत्स एष पुरुषः करचरणाद्यवयवत्वेन पुरुषनामा हरिरंडं निर्भिद्य बृंहयित्वा तस्मादंडान्निर्गतः प्रकाशितोऽभूत्पुरुषत्वेऽपि लोकविलक्षणोऽयमिति भावेन विशिनष्टि सहस्रेति । अत्र सहस्रशब्दस्य यथासंभवमर्थो वक्तव्यः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पुरुषाख्यविष्णोरवयवेभ्य एव चतुर्दशभुवनसृष्टिरन्येभ्यस्त्वमुख्येति भावेनाह यस्येति । इह पंचाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्मांडे आयामतो विस्तारतस्तावद्विपुलानन्दादिदेहत्वेनावतीर्णस्य चतुर्दशभुवनेभ्योंऽडाच्च भिन्नस्य पुरुषाख्यस्य हरेरवयवैर्निमित्त-कारणैर्मनीषिणश्चतुर्दशलोकान् सृष्टान् कल्पयंतीति । यत् यस्मात्तस्मात्तत्सृष्टेर्ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यतः सृष्टिमुख्येति भावः । हरेरवयवैः सृष्टा लोका इति विकल्पनमित्यादेश्च तत्सृष्टिकल्पनाप्रकारमाह ऊर्वादिभिरिति । ऊर्वादिभिः पादतलांतैरवयवैरतलादि-पातालांताः सप्त लोका निर्मिताः जघनादिभिर्मूर्धांतैरवयवैरूर्ध्वं पृथिव्यादिसत्यांताः सप्त लोका सृष्टा इति ॥ ३६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

ततश्च वर्षेति। अजीवमनभिव्यक्तजीवत्वाद्चेतनं तदण्डम्। यः पूर्वं सृष्टिकार्ये काल कर्म्मस्वभाव नेवोपायीकृत्य स्थितः पुरुष स एव जीवो जीवनहेतुः स्वांशेन तत् प्रविश्य जीवसमष्ट्यभिव्यञ्जकः सन् अजीवयत्॥ ३४॥ ❀ ❀ स तत्तत् कर्त्तव पुरुषः। अण्डं निर्भिद्य तस्मान्निर्गत इति। तदन्तर्बहिर्व्याप्य स्थित इत्यर्थः। तस्य स्वीयं रूपमाह सहस्रेति। पुरूषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुष इति श्रुत्यन्तरात्॥ ३५॥ ❀ ❀ कल्पितं रूपमाह यस्येति॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तदा भगवतः तेष्वेव प्रविष्टस्य शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः योजिताः सन्तः सदसत्त्वं मुख्यगौणभावम् उपादाय स्वीकृत्य उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम् अदः अण्डरूपं शरीरं ससृजुः॥ ३३ ❀ ❀ वर्षपूगैर्वर्षसमूहैर्यैत् सहस्रे तदन्ते सहस्रवर्षान्ते इत्यर्थः। जीवो हिरण्यगर्भान्तर्यामी पुरुषः जीवयतीति व्युत्पत्तेः। यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः। अजीवमचेतनमण्डमजीवयत् चेतयति स्मेति परमेश्वरस्यान्वय उक्तः॥ ३४॥ ❀ ❀ सर्व्वव्यापकत्वादव्यतिरेकमाह। स एव हिरण्यगर्भान्तर्यामी पुरुषः तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तं हिरण्यगर्भं प्रविश्य स्थितोऽपि अण्डं निर्भिद्य निर्गतः तद्वहिःस्थितः। कीदृशः सन्निरपेक्षायां कारणार्णवस्थं तस्य स्वीयं निर्गुणं स्वरूपमाह सहस्रेति॥ ३५॥ ❀ ❀ इह ब्रह्माण्डाभ्यन्तरे यस्य गुणमयरूपस्यावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति स लोकमयः पुमान् विराट्पुरुषः इति षष्ठश्लोकस्थेनान्वयः। कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः। जघनं पुरोभागः। अधः सप्त लोकान् अतलादीन्। ऊर्ध्वं भूरादीन्॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तदा भगवच्छक्त्या चोदितः प्रेरितः संहत्य पंचीकरणप्रकारेण मिलित्वा सदसत्त्वं स्थूलसूक्ष्मभावमुपादाय अत एवोभयं स्थूलसूक्ष्मरूपम् अदः आयतनम् ब्रह्मांडं ससृजुः॥ ३३॥ ❀ ❀ जीवयतीति जीवः परमात्मा कालादीनधिष्ठाय स्थितः अजीवमचेतनम् अजीवयच्चेतयति स्म॥ ३४॥ ❀ ❀ स एव ब्रह्मांडचेतयिता पुरुषः अंडं निर्भिद्य तस्मान्निर्गतः पृथक्स्थितः अप्राकृतं तच्छरीरं दर्शयति सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवानिति। तथा च श्रुतिः "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि"ति॥ ३५॥ ❀ ❀ यस्य भगवतः अवयवैः विराट्शरीरावयवैः मनीषिणो बुद्धिमन्तः लोकान् कल्पयंति तदेवाह कट्यादिभिरिति। कटिरुरुमूलयोः पश्चाद्भागःजघनं पुरोभागः कट्यादिभिरधः सप्त लोकानतलादीन् जघनादिभिरूर्द्ध्वं सप्त लोकान् भूरादीन्॥ ३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अन्योन्यं संहत्य मिलित्वा। चकाराद्गुणभावमप्याश्रित्य। भगवच्छक्तिराज्ञाशक्तिः तया चोदिताः प्रेरिताः। सदसत्त्वं उच्चनीचत्वं कार्यकारणभावं वा। सद् ब्रह्म। असज्जगत्। प्रकाशाऽप्रकाशभावं वा चकारादन्यान् जीवगणांश्च। तदधिष्ठानि वा तत्संस्कृतभूतानि वा। उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम्। स्थूललिङ्गशरीरे वा। अदः तत् प्रसिद्धम्। हि युक्तोऽयमर्थः। अस्मिन्नर्थे तृतीयस्कन्धे उपपत्तिर्वक्ष्यते॥ ३३॥ ❀ ❀ तैरण्डं सृष्टम्। तस्य भगवदायतनत्वार्थं भगवानागत इति वक्तव्यम्। तत्कस्य हेतोरित्याकाङ्क्षायामाह—वर्षपूगसहस्रान्त इति। वर्षपूगानां सहस्रम्। पञ्चविधा अपि वर्षाः सहस्रं जाताः तेषामन्ते सहस्रवर्षपर्यन्तमुदक एव स्थितमण्डमजीवं च। जीवस्तत्र भोक्ता न कोऽपि प्रविष्टः। एतदर्थमेव भगवता विलम्बः कृतः। अतः परमुदके स्थितं विलीनं भविष्यतीत्यजीवो जीवव्यतिरिक्तो भगवान् अजीवं जीवरहितं अजीवयज्जीवयुक्तं कृतवान्। स्वयं प्रविश्य प्राणानपि तत्र योजितवानित्यर्थः। तदा भगवता प्राणेन चाऽधिष्ठितो विराट् पुरुषशब्दवाच्यो जातः। तदा स एव पुरुषः। तस्मादेव हेतोः। जलाद्वा। अण्डं निर्भिद्य। कटाहं भित्त्वेति केचित्। केचित्तत्रैव कटाहाद्गोलकं पृथक्कृत्य निर्गतः। अण्डकटाहमात्मानं च पृथक्कृतवानित्यर्थः इति[1]। वस्तुतोऽण्डभावं परित्यज्य पुरुषो भूत्वा यथासुखं परिवर्त्तत इति युक्तम्। तस्य तद्रूपं वर्णयति—सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्ष इति। सहस्रं ऊरवः अङ्घ्रयः बाहवः अक्षीणि च यस्य। सहस्रमाननानि येषु तादृशशीर्षयुक्तः। "सहस्रशीर्षा पुरुष" इत्यर्थश्चैस्याऽर्थरूपः स सम्पन्नः॥ ३४॥ ३५॥ ❀ ❀ तस्य सर्वाधारत्वमाह— यस्येहाऽवयवैरिति। एतावता यतः सृष्टं यद्रूपमिति द्वयस्योत्तरमुक्तम्। यस्याऽवयवैः पादादिभिः। लोकान् पातालादीन्। मनीषिण इति ध्यानार्थमेषा कल्पना। कट्यादिभिः पश्चाद्भागव्यवस्थया। अधः अधोभागे। सप्त अतलादयः। जघनादिभिः अग्रिमभागादारम्भः। अधोभागस्तूपरिभागाद्विमुखः। अतः कट्यादेर्जघनादेश्च न विरोधः॥ ३६॥

१. इतीति नास्ति क. ग. घ. ङ। २. अव्राणोति ख. ग. ङ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स एव पुरुष इत्यत्र तस्मादिति पुरिशयनात् । अत्र तालव्यशकारापत्तिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः जलाद्वेति । प्रथमपक्षे पुरुष इति परोक्षेण कथनं निघण्टव इत्यादिवद् द्वितीये रूढमिति विशेषः । अत्राऽण्डमि'त्यादिनोक्तयोः पक्षयोराद्येण्डस्य जले विलयादिकल्पनाय द्वितीये पुरुषस्य नारायणत्वे क्लेशः 'आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नि'त्यग्रिमवाक्यविरोध इत्यरुच्या तृतीयं पक्षमाहुः वस्तुत इत्यादि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यस्येत्यत्र एतावदित्यादि । यदैत इत्यारभ्यान्तेन सन्दर्भेणायतनार्थं सृष्टं पुरुषरूपमित्युत्तरमुक्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदा भगवत इच्छारूपया शक्त्या चोदिताः सदसत्त्वं प्रधानगुणभावं उपादायाङ्गीकृत्य अन्योन्यं संहत्य पञ्चीकरणोक्तप्रकारेण मिलित्वा चोभयं हि प्रसिद्धं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमदः ब्रह्माण्डाख्यं शरीरं ससृजुरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत्पूर्वोक्तमण्डं ब्रह्माण्डाख्यं शरीरं अजीवं चेतनारहितं अतएवोदकेशयं वर्षसमूहस्य वत्सरसंवत्सरादिभेदेन पञ्चविधस्य सहस्रान्ते कालकर्मस्वभावानां नियन्ता जीवयन्तीति जीवो भगवान् अजीवयत् सजीवमकरोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स एवं विराट्पुरुषोऽण्डं निर्भिद्य तस्मान्निर्गतः अण्डभावं परित्यज्य पुरुषस्वरूपेण स्थितः । तं पुरुषरूपं वर्णयति—सहस्रेति । सहस्रमुखः अङ्घ्रयः बाहवः अक्षीणि च यस्य सः, सहस्रमाननानि शीर्षाणि च तद्वान् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्य सर्वाधारत्वं प्रदर्शयन् तदवयवैर्लोककल्पनामाह—यस्येति । इह लोके ये मनीषिणः विशुद्धबुद्धयस्ते ध्यानार्थं यस्यावयवैः शरीरावयवैर्लोकान् कल्पयन्तीत्यन्वयः । कल्पनामेव विशदयति—कट्यादिभिरिति । कट्यूरुजानुजङ्घागुल्फप्रपदपादमूलैः अतलवितलतलातलमहातलरसातलपातालसंज्ञान् अधस्थितान् सप्त लोकान् कल्पयन्ति । तथा जघनादिभिर्जघननाभ्युरोग्रीवावदनललाटशिरोभिः भूर्भुवस्स्वर्महर्जनस्तपस्सत्याख्यानूर्ध्वं स्थितान् सप्त लोकान् कल्पयन्ति ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब भगवान्ने इन्हें अपनी शक्तिसे प्रेरित किया, तब ये तत्त्व परस्पर एक दूसरेके साथ मिल गये और उन्होंने आपसमें कार्यकारणभाव स्वीकार करके व्यष्टि-समष्टिरूप पिण्ड और ब्रह्माण्ड दोनोंकी रचना की ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वह ब्रह्माण्डरूप अण्डा एक सहस्र वर्षतक निर्जीवरूपसे जलमें पड़ा रहा; फिर काल, कर्म और स्वभावको स्वीकार करनेवाले भगवान्ने उसे जीवित कर दिया ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उस अण्डेको फोड़कर उसमेंसे वही विराट् पुरुष निकला, जिसकी जङ्घा, चरण, भुजाएँ, नेत्र, मुख और सिर सहस्रोंकी संख्यामें हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विद्वान् पुरुष (उपासनाके लिए) उसीके अङ्गोंमें समस्त लोक और उनमें रहनेवाली वस्तुओंकी कल्पना करते हैं । उसकी कमरसे नीचेके अङ्गोंमें सातों पातालकी और उसके पेड़ूसे ऊपरके अङ्गोंमें सातों स्वर्गकी कल्पना की जाती है ॥ ३६ ॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः । ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥३८॥
ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ३९ ॥
तत्कट्यां चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः । जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥ ४० ॥
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् । पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥
[1]भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः । स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कन्धे [2]पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

वर्णानां तत उत्पत्तिं दर्शयति । पुरुषस्येति । ब्रह्म ब्राह्मणो मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् । बाहव इति च क्षत्रं क्षत्रियः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान्दर्शयन्सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम् । भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्यंताभ्याम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ स्तनद्वयादित्युपासनार्थत्वदूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यं न दोषः । यद्वा । स्तनच्छब्दं

---

१. प्राचीने पाठे नास्त्ययं श्लोकः । २. अतः पूर्वं "पुरुषसंस्थानुवर्णनम्" इतिपाठाधिक्यम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कुर्वद्यदोष्टद्वयं तस्मादित्यर्थः । ब्रह्मलोको वैकुंठाख्यः स तु सनातनो नित्यः । न तु सृज्यप्रपंचांतर्वर्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति । तत्र जघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ता एव सप्त । कट्यादिभिरधः सप्त लोकानाह तत्कट्यामिति द्वाभ्याम् । शुद्धं हरिभक्तनिवासत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभा० म० द्वितीयस्कन्धे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः" इति श्रुतिभेद एवेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सति गत्यंतरे वैपरीत्यं दोषायेति । तत्राह । यद्वेति । इत्यर्थ इति । अंडमध्यवर्त्तित्वेपि भगवानिव नित्य इति भावः । ब्रह्मणो भगवतो लोको ब्रह्मरूपो वा लोक इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्र चतुर्दशलोकपक्षे हरिभक्ताः प्रह्लादबल्यादयस्तेषां निवासत्वात् । यत्र यत्र च मद्भक्ताः स देशः श्रेयसां पदमित्युक्तत्वात् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ स्वर्लोकोऽप्यत्र ब्रह्मलोकपर्य्यन्तो ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[पुरुषस्य मुखमित्यादिना ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्येकऋचोऽर्थ उक्तः ॥ ३७ ॥] ❀ ❀ भुवर्लोक इति । भुव इत्यव्ययम् अन्तरिक्षलोकस्य नाम ॥ ३८—४१ ॥ ❀ ❀ [भूर्लोक इत्यादिना नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्येक ऋचोऽर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वर्णानां तद्विभूतित्वाय चतुर्मुखरूपेणावस्थितात्तत उत्पत्तिं दर्शयति पुरुषस्येति । ब्रह्म ब्राह्मणः मुखमिति । कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तं बाहव इति च क्षत्रं क्षत्रियः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदं दर्शयँश्चतुर्दशलोकपक्षमाह भूरित्यादिचतुष्टयेन । भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्यां कल्पितः । भुवर्लोकः नाभितः नाभिमारभ्य स्तनद्वयात् हृदय कमलाकारं तदूर्ध्वभाग उरः ब्रह्मलोकः सनातन इति । सत्यलोकविशेषणं सनातनत्वं च भूराद्यपेक्षया यद्वा ब्रह्मलोको वैकुंठाख्यलोकः सनातनः न तु सृज्यप्रपचांतर्वर्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इदानीं संग्रहेण लोकत्रयकल्पनामाह भूर्लोकः कल्पित इति । पादतलमारभ्य नाभितः भूर्लोकः नाभिमारभ्य मूर्द्धतः भुवर्लोकः मूर्धा स्वर्लोकः कल्पितः । अतलादीनां भूरादिष्वंतर्भावात् ॥ ४२ ॥

इति श्री मद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे वीरराघवकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

इदानीं पुरुषस्य मुखाद्यंगेभ्यो ब्राह्मणादिजातिजनिमाह पुरुषस्येति । ब्राह्मणो मुखमित्येव मुखाज्जातत्वहेतुत इत्यादेर्मुखमित्यादिप्रथमापंचम्यर्थे प्रमाणांतरगवेषणायासो न कर्त्तव्योऽत्रैव दर्शनादिति भावेनाह ऊर्वोरिति । अनेन पुरुषनाम्नो हरेर्यथा मुखाद्यंगेभ्यो ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरेवं लोकसृष्टिरपि तदंगेभ्यः सिद्धा नान्यतः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तामेव सृष्टिं प्रपंचयति भूर्लोक इति भूमिरिति । भूमेरव्ययं नामांतरं भूर्लोकः पद्भ्यां जात इति । कल्पित । इति अन्वेतव्यं भुव इत्यंतरिक्षलोकः इदमव्ययं जघनपादयोः सामीप्याज्जघनादिभिरित्यनेन न विरोधः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ कट्योर्जघनांतर्भावेऽप्यूर्वोस्तत्सामीप्यादूर्वादिभिरित्यस्याविरोध इति ॥ ४० ॥ ❀ ❀ उपसंहरति इती.त । यत एवं हरेर्लोकनिमातृत्वं लोकाधारत्वं लोकव्याप्तत्वं लोकोत्तमत्वं च अतो वैराजाख्यो विष्णुर्लोकमय इति उपासीतेति शेषः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रकारांतरेण पुरुषावयवेभ्यो लोकसृष्टिप्रकारमाह भूर्लोक इति । अत्रातलादीनां भूम्यंतर्भावेन महरादीनां स्वर्लोकांतर्भावेन त्रिलोकविवक्षा ज्ञेया । अतो नोक्तविरोधः । अत्रेदं तात्पर्यमुक्तं भवति चतुर्दशलोकपक्षस्त्वेकः, सप्तलोकपक्षस्त्वपरः, त्रिलोकपक्षस्त्वन्योऽधिकारभेदेन ध्यानार्थत्वात्कल्पनायास्ततो विकल्प उपपन्न इति ॥ ४२ ॥

इति श्री भा० म० द्वि० विज० टी० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

स्तनद्वयमारभ्य ग्रीवापर्य्यन्तेऽवयवे यथाक्रमं जनलोकस्तपोलोकश्चेत्यर्थः । ब्रह्मणो भगवतो लोकः ब्रह्मस्वरूपो लोक इति वा ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत् कट्यामिति युग्मकम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ पद्भ्यां कटिपर्य्यन्ताभ्याम् । नाभितः उदरपर्य्यन्ते इत्यर्थः । मूर्ध्ना हृदादिमूर्द्धपर्य्यन्तेन ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. ज्ञातः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

प्रसङ्गेन वर्णानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाह। ब्रह्म ब्राह्मणो मुखमिति कार्य्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम्। क्षत्रं क्षत्रियम्। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत इति श्रुतेः॥ ३७॥ ❀ ❀ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम्। भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्य्यन्ताभ्याम्॥ ३८॥ ❀ ❀ स्तनद्वयादिति उपासनार्थत्वात् उर्द्ध्वाधोभाववैपरीत्ये न दोषः। यद्वा स्तनत् शब्दं कुर्वन् यत् ओष्ठद्वयं तस्मादित्यर्थः। सत्यलोकः सप्तमः। तदुपरि ब्रह्मणो भगवतो लोकः वैकुण्ठः। स तु विराडङ्गत्वेन न ध्येयः यतः सनातनः अण्डमध्यवर्त्तित्वेऽपि भगवानिव नित्यः॥ ३९॥ ❀ ❀ चतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति। तत्र जघनादिभिर्भूरादयः पूर्व्वोक्ता एव सप्त। कट्यादिभिरधः सप्त लोकानाह तत् कट्यामिति द्वाभ्याम्। शुद्धं प्रह्लादबलिप्रभृतिहरिभक्तनिवासत्वात्॥ ४०॥ ४१॥ ❀ ❀ त्रिलोकपक्षमाह। भूर्लोकः पातालादिसंहितः॥ ४२॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्॥ द्वितीये पंचमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

अथ वर्णानामुत्पत्तिमाह पुरुषस्येति। ब्रह्म ब्राह्मणः पुरुषस्य मुखं मुखजं क्षत्रं क्षत्रियः बाहवः बाहुजम्। कार्यकारणयोर्भेदाभेदसंबंधान्मुखं ब्रह्मेत्यादिवाक्यद्वयं सूपपन्नम्। तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिः॥ ३७॥ ❀ ❀ अथोपासनार्थं लोककल्पनाभेदं दर्शयन्सप्तलोकपक्षमाह भूर्लोक इति द्वाभ्याम्। भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्यंताभ्यां कल्पितः संपादितः॥ ३८॥ ❀ ❀ जनलोकश्च स्तनद्वयात् ग्रीवायां तपोलोकः पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् सप्तलोकस्य सनातनत्वं भूराद्यपेक्षया बोध्यम्। भूरादयोऽल्पकालस्थायिनः सत्यलोकश्चिरकालस्थायीति विवेकः यद्यपि वैकुंठलोकः सनातनस्तथापि प्राकृतलोकगणनायां तदन्वयासंभवात् स नेह गृह्यते॥ ३९॥ ❀ ❀ अथ चतुर्दशलोकपक्षमाह तत्र जघनादिभिर्भूरादयः प्राक्प्रदर्शिताः एव सप्तकट्यादिभि रधः सप्त लोकान् दर्शयति तदिति द्वाभ्याम्। शुद्धं हरिभक्तनिवासत्वात्॥ ४०॥ ❀ ❀ इतीत्थं लोकमयः चतुर्दशभुवनमयः पुमान् पुरुषः देहदेहिनोरभेदविवक्षया पुंसो लोकमयत्वोक्तिर्युक्तैव॥ ४१॥ ❀ ❀ अथ लोकत्रयपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः पद्भ्यां कल्पितः भुवर्लोकः नाभितः स्वर्लोकः सत्यलोकान्तः मूर्ध्ना कल्पितः॥ ४२॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कंधे पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः॥ ५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं सामान्यत उद्देशमुक्त्वा भगवतो बाहुमुखादीनामवयवमध्यपातेऽपि मुख्यत्वात्तानग्रे निरूपयति—पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेति। ऊर्वोरिति भेदेन निर्देशो भगवद्भावापत्तिनिषेधार्थः। वैश्यशूद्रयोर्मुक्त्यभावाय। पद्भ्यां शूद्रः। पद्भ्यामिति। पञ्चमी। एते ब्राह्मणादयोऽधिकारिपुरुषास्तत्तज्जात्यधिष्ठातृदेवतारूपाः॥ ३७॥ ❀ ❀ इदानीं लोककल्पनामाह—भूर्लोक इति। पद्भ्यां सप्तलोकपक्ष उच्यते। पादादिकटिपर्यन्तं भूर्लोकः। भुवर्लोकस्त्वस्य नाभितः। हृदयं गर्त्तस्थानम्। उरस्तदुपरि उच्चस्थानम्। महात्मन इति। ततः परं ज्ञानिनामेव वासात्। महान्तः आत्मानो[1] यत्रेति। स्तनद्वयात् नासिकाद्वयात्। "स्तन शब्द" इति व्युत्पत्त्या। मूर्द्धभिः सत्यलोकः। तुशब्देन मतान्तरे तत्राऽन्ये लोका उक्तास्ते निवारिताः॥ ३८॥ ३९॥ ❀ ❀ इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं वक्तुं पूर्वोक्ता एवैते उपरितना लोकाः। [2]अधस्तनान्सप्ताऽऽह—तत्कट्यामिति। उपरितनलोकानामुत्तमत्वाद्भगवदवयवानां कारणत्वमुक्तम्। अतलस्य तु मयपुत्रनिवासान्मो[3]हकबाहुल्याच्च भगवदवयवस्याऽऽधारत्वमात्रम्। क्लृप्तमिति पूर्वमेव। तामसत्वाद्विशेषध्याने तस्याऽनुपयोगात्। वितते महादेवस्य विद्यमानत्वाद्भगवतो महत्त्वमाह—विभोरिति। यस्तु महादेवस्याऽपि सुखप्रद इत्यर्थः। सुतलं शुद्धं भगवतो विद्यमानत्वात् लोकमय इति। अवयवैः कृत्स्नानां लोकानां तत्रैव विद्यमानत्वाल्लोकमयत्वम्। पुमानिति नेदमुपासनार्थमुक्तं किन्तु पुमानेव तादृशः॥ ४०॥ ४१॥ ❀ ❀ त्रिलोकपक्षमाह—भूर्लोक इति। पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्याम्। नाभितः कट्यादिग्रीवापर्यन्तात्। मूर्ध्ना ग्रीवादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तेन। इति वा लोककल्पनेति। कल्पना ह्यत्र त्रिविधा। गुणतः, विद्यातः, यज्ञतश्चेति। यथाधिकारं व्यवस्था। सात्त्विकानां चतुर्दशलोकपक्षः। राजसानां सप्त। तामसानां त्रिलोकपक्ष इति॥ ४२॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

---

१. आत्मा यत्रेति इति क.। २. अधस्तनानिति क. ग.। ३. मोहबाहुल्यादिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भूर्लोक इत्यत्र पद्भ्यामित्यादि । तथा चायं चरण एव सप्तलोकपक्षज्ञापक इत्यर्थः । पक्षत्रयस्यापि काल्पनिकत्वे वस्तुयाथात्म्यज्ञानं केनापि न स्यादिति तन्निवारणमाहुः पुमानित्यादि ॥ ३८ ॥ ❃ ❃ इति वा लोकेत्यत्र गुणत इत्यादि । गुणास्त्रयो विद्याश्चतुर्दश, यज्ञाः सप्तसंस्थाकाः इति तत्तदर्थं तथेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

वर्णानामपि तत उत्पत्तिमाह—पुरुषस्य मुखं ब्रह्म ब्राह्मण इति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम्, मुखाद्ब्राह्मणो जात इत्यर्थः । क्षत्रं क्षत्रियः एतस्य पुरुषस्य बाहवः, बाहुभ्यो जाता इत्यर्थः । ऊर्वोः ऊरुभ्यां वैश्यो जातः । भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥ ❃ ❃ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह—भूर्लोक इति द्वयेन । पातालमारभ्य भूर्लोकः पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्यां कल्पितः । तथाऽस्य महात्मनः स्थूलतरस्य पुरुषस्य नाभितो भुवर्लोको हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोकश्च कल्पित इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❃ ❃ अस्य ग्रीवायां च जनलोकः, स्तनत् शब्दं कुर्वत् यदुद्वयं ओष्ठद्वयं तस्मात्तपोलोकः, मूर्द्धभिः सत्यलोकश्च कल्पित इत्यनुषङ्गेणान्वयः । ब्रह्मणो भगवतो लोको वैकुण्ठाख्यस्तु सनातनो न तु सृज्यान्तर्वर्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❃ ❃ इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति, तत्र जघनादिभिर्भूरादयः सप्त पूर्वोक्ता एव ज्ञेयाः, कट्यादिभिरधः सप्त लोकानाह—तत्कट्यामिति द्वयेन । तस्य विभोः पुरुषरूपस्य कट्यामित्याद्यन्वयः । सुगममन्यत् । शुद्धमिति, बलिप्रभृतिभगवद्भक्तनिवासत्वाच्छुद्धमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ❃ ❃ इत्येवं पुमान् पुरुषो लोकमयो लोकमयत्वेन ध्येय इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❃ ❃ त्रिलोकपक्षमाह—भूर्लोक इति । अस्य पुरुषस्य पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्यां पातालादिसहितो भूर्लोकः कल्पितः, नाभितश्च भुवर्लोकः कल्पितः, मूर्ध्ना तु ब्रह्मलोकपर्यन्तः स्वर्लोकः कल्पित इति वा लोककल्पना ज्ञेया ॥४२॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपाल सूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र मननस्य निरूपणे । विवृतः पञ्चमोऽध्यायो जननस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्राह्मण इस विराट् पुरुषका मुख हैं, भुजाएँ क्षत्रिय हैं, जाँघोंसे वैश्य और पैरोंसे शूद्र उत्पन्न हुए हैं ॥ ३७ ॥ ❃ ❃ पैरोंसे लेकर कटिपर्यन्त सातों पाताल तथा भूलोककी कल्पना की गयी है; नाभिमें भुवर्लोककी, हृदयमें स्वर्लोककी और परमात्माके वक्षःस्थलमें महर्लोककी कल्पना की गयी है ॥ ३८ ॥ ❃ ❃ उसके गलेमें जनलोक, दोनों स्तनोंमें तपोलोक और मस्तकमें ब्रह्माका नित्य निवासस्थान सत्यलोक है ॥ ३९ ॥ ❃ ❃ उस विराट् पुरुषकी कमरमें अतल, जाँघोंमें वितल, घुटनोंमें पवित्र सुतल और जङ्घाओंमें तलातलकी कल्पना की गयी है ॥ ४० ॥ ❃ ❃ एड़ीके ऊपरकी गाँठोंमें महातल, पंजे और एड़ियोंमें रसातल और तालुओंमें पाताल समझना चाहिये । इस प्रकार विराट् पुरुष सर्वलोकमय है ॥ ४१ ॥ ❃ ❃ विराट् भगवान्‌के अङ्गोंमें इस प्रकार भी लोकोंकी कल्पना की जाती है कि उनके चरणोंमें पृथ्वी है, नाभिमें भुवर्लोक है और सिरमें स्वर्लोक है ॥ ४२ ॥

पाँचवा अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः। हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥ १ ॥
सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने। अश्विनोरोषधीनां च घ्राणो मोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥
रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी। कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥
तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ॥ ३ ॥ त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥
रोमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु सम्भृतः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

षष्ठे विराड्विभूतिश्च प्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः। दृढीकृतं च पूर्वोक्तं सर्वं पुरुषसूक्ततः ॥

इदानीं वैराजस्य विभूतिः सप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादिवागिंद्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च तस्य मुखं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम्। छंदसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य सप्त धातवस्त्वगादयः क्षेत्रम्। हव्यं देवानामन्नं कव्यं पितॄणाम् अमृतं तदुभयशेषो मनुष्याणां तेपामन्नानां तथा सर्वरसस्य मधुरादेः षड्विधस्य चकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य चैतस्य जिह्वा क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम्। एवं सर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ससर्वासूनामस्मदादिप्राणानां तस्य नासे नासारंध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्च सामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणो घ्राणेंद्रियं परमायनम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशकानां चक्षुरिंद्रियम् अक्षिणी नेत्रगोलके सर्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमांतं क्षेत्रं द्रष्टव्यम्। कर्णौ तस्य श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य गात्रं शरीरं वस्तूनां ये सारांशास्तेषां भजनं स्थानम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अस्य त्वक् स्पर्शस्य वायोश्चेत्यर्थः। सर्वस्य मेधस्य यज्ञस्य उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणाम्। यैर्वृक्षैर्यज्ञः सम्यक् साधितस्तेषामेव वा ॥ ४ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

पुरुषसूक्त इति। पुरुषसूक्तं 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिषोडशमंत्रात्मको वेदभागस्तद्व्याख्यानरूपत्वादस्याध्यायस्य व्याख्येयव्याख्यानयोरभेदोक्तिरौपचारिक्येव ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं मायाशक्तिसहितात्परमेश्वरात्समष्टिविराडजायतेति प्रतिपादितम्। तत्र "भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इंद्रियाणि। सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोंगभूताः" इत्यक्रूरोक्तेः। परमेश्वरस्य कस्मात्कस्मादंगाद्विराजः किंकिमंगमभूदित्यपेक्षायामाह—वाचामिति। सप्तमश्लोकस्थेन हरेरित्यनेन मुखमित्यादेः संबंधः मायिकाहंकारकार्यभूता अप्यमी वाग्वह्न्यादयः सच्चिदानंदमयस्य भगवतो मुखाद्यंगानां विभूतिरूपत्वात्तेभ्यो मुखादिभ्य एवामी उत्पद्यंते इत्युच्यते मायायास्तच्छक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदाच्छक्तेः कार्यं शक्तिमतोपि भवतीति न्यायात्। यथाग्निशक्तिर्दाहस्तेन दग्धोऽग्निर्दग्ध इत्युच्यते तद्वदत्रापीति। वैकुंठस्था वाग्वह्न्यादयस्तत्तदंशभूताश्चिन्मया नित्या एव तेषां चिद्विलासत्वात्। जगद्वर्त्तिनस्त्वमी तत्तद्विभूतयो मायिका अनित्या एवेति व्यवस्थितिः। एतस्य हरेः ॥ १ ॥ ❀ ❀ वायोर्मुख्यवायोः घ्राण इति पुंस्त्वमार्षम्। 'क्लीबे घ्राणं गंधवहो घोणा नासा च नासिका" इत्यमरः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तीर्थानां पुष्करादीनामागमानां च "तीर्थं मंत्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वंभसि पावने" इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्पर्शेन सहितो वायुः स्पर्शवायुस्तस्येति समासः कार्यः। आर्षत्वाश्रयणेन वलोपे तु गौरवमेवेति भावः। त्वगिन्द्रियाधिष्ठातृवायुरत्र ज्ञेयः। पूर्वं तु सामान्यवायुरुक्त इत्यपौनरुक्त्यम्। वृक्षैः पालाशादिभिर्जुह्वादिपात्रनिर्माणेन यज्ञसंसिद्धेः तेषामेव यज्ञसाधकानामेव वृक्षाणां क्षेत्रं नान्येषामित्यर्थः। अन्यवृक्षाणामुत्पत्तिस्तेभ्य एव वर्णसंकरन्यायेन बोध्या। यद्वा। "याज्ञिका रोममूलस्था रोमांतस्थाश्च तत्परे" इत्यादि विजयध्वजोक्तेः। यैरुद्भिज्जजातीयैर्यज्ञः संभृतस्तेषां रोममूलत उत्पत्तिस्तदितरसर्ववृक्षाणां रोमप्रांतभागत इति ध्येयम्। वाशब्दस्य व्यवस्थार्थकत्वादिति पूर्वं तथोक्तेः। 'ईशस्य केशान्विदुरंबुवाहान्' इत्युक्तेः क्षेमकर्मणां सर्वहितकर्तॄणाम् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

गायत्र्यादीनामिति। आदिना उष्णिक्त्रिष्टुब्जगतीपंक्तिबृहतीनां ग्रहणम्। विशेषः तृतीयस्कंधीयद्वादशाध्याये वक्ष्यति ॥ त्वगादय इति। आदिना चर्म्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थ्नां ग्रहणं दशमाध्याये उक्तञ्च ॥ मधुरादेरिति। आदिना कटुतिक्तकषायाम्ललवणानां ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ [दिव इति] दिवो ज्योतिश्चक्रस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं कृत्स्नप्रपंचस्य महदादिक्रमेण सृष्टस्य वैराजविभूतित्वमभिप्राय तदेव पुरुषसूक्तवादेन दृढीकुर्वंन्यद्रूपमित्यादेरुत्तरमाह वाच इति । वाचो वागिंद्रियस्य तदधिष्ठातृदेवताभूताग्नेश्च भगवन्मुखं स्थानमाश्रयः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तिजगतीत्रिष्टुवनुष्टुभां सप्तानां छंदसां सप्त धातवः त्वगादिसप्तधातुस्थानीया भगवद्विग्रहावयवाः स्थानं हव्यं देवानामन्नं कव्यं पितॄणाममृतं तदुभयशेषो मनुष्याणां एषामन्नानां सर्वरसस्य मधुरादेः षड्विधस्य चकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च तस्य जिह्वा क्षेत्रं एवं सर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानां वायोश्च तस्य नासे नासारंध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे औषधीनामश्विनोर्मोदप्रमोदयोश्च तद्घ्राणेंद्रियं स्थानं मोद अनुकूलवस्तुदर्शनजसुखविशेषः प्रमोदस्त्वनुकूलवस्तुनः स्वीयत्वबुद्धिजसुखविशेष इति भेदः ॥ २ ॥ ❀ ❀ रूपाणां शुक्लादीनां तेजसां रूपप्रकाशकानां च चक्षुः तच्चक्षुरिंद्रियं स्थानं दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी तन्नेत्रगोलकौ स्थानं सर्वत्र षष्ठ्यंतनिर्दिष्टानां प्रथमांतनिर्दिष्टं क्षेत्रं द्रष्टव्यम् । दिशां तीर्थानां तत्कर्णौ कर्णबिले स्थानमाकाशशब्दयोस्तच्छ्रोत्रम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वस्तूनां ये सारांशास्तेषां सौभगस्य स्पृहणीयतायाश्च तद्गात्रं तच्छरीरं भाजनं स्थानं स्पर्शवायोः सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य चास्य त्वक् स्थानम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकादिरूपस्य जगतो हरेर्मुखादिभ्य उत्पत्तिस्तस्य ततो भिन्नत्वं तदुत्तमत्वं प्रतिमादिस्वरूपत्वं च प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्र प्रथममध्यात्मेंद्रियतदभिमानिदेवतादिसर्वपदार्थानां तदंगेभ्य उत्पत्तिप्रकारमाह वाच इत्यादिना । वाचो वागेंद्रियस्य वक्तव्यस्य च तदभिमानिनो वह्नेरग्निदेवस्य च पुरुषस्य मुखं क्षेत्रं योनिः करणमुत्पादकमित्यर्थः । क्षेत्रं पुरे गृहे देहे केदारे योनिभार्ययोरिति । योनिः स्त्रीणां भगे स्थाने कारणे ताम्रके पण इति यादवः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीसंज्ञानां सप्तानां छंदसामस्य पुरुषस्य त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थ्याख्याः सप्त धातवः क्षेत्रमित्यनुवर्तते । अत्र तदुत्पन्नत्वं तदाश्रितत्वं चेति तात्पर्यमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं हव्यादिसर्वान्नानां जिह्वेंद्रियस्य च कषायमधुरादिसर्वरसस्य च तस्य पुरुषस्य जिह्वा क्षेत्रम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वासूनां सर्वमरुतां मुख्यवायोश्च तन्नासे तस्य हरेर्नासापुटे क्षेत्रे परमायने चोत्तमाश्रयणे च अभिमानिनोरश्विनोर्व्रीह्याद्यौषधीनां च घ्राणेंद्रियस्य गंधस्य च सुरभ्यसुरभिलक्षणस्य च तस्य घ्राणे क्षेत्रं नपुंसकस्य घ्राणस्य पुंशक्तिमत्त्वद्योतनाय घ्राण इत्युक्तं क्लीबे घ्राणे गंधवहो घोणा नासा च नासिकेत्यमरः ॥ २ ॥ ❀ ❀ चक्षुरिंद्रियस्य तद्विषयाणां च रूपाणां विषयप्रकाशानां तेजसां ज्योतिषां च हरेश्चक्षुः क्षेत्रं दिवो द्युलोकस्याभिमानिनः सूर्यस्य हरेरक्षिणी चक्षुर्गोलके क्षेत्रमिति शेषः । दिशां दिग्देवतातीर्थानां शास्त्राणां च हरेः कर्णौ क्षेत्रं तीर्थं मंत्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वंभसि पावन इत्यभिधानं श्रोत्रेंद्रियस्य तद्विषयस्य शब्दस्याकाशस्य हरेः श्रोत्रेंद्रियं कारणम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वस्तुसाराणां वस्तुश्रेष्ठानां वस्तुबलानां वा सौभाग्यस्य तस्य हरेर्गात्रमुत्पादकं भाजनं निधानं निधानपात्रं च त्वगिंद्रियस्य स्पर्शगुणस्य स्पर्शाभिमानिनो वायोः सर्वमेधस्य सर्वज्ञस्य चास्य हरेस्त्वगिंद्रियं क्षेत्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

मुखमिति समष्टिसात्त्विकराजसाहङ्कारत्रूपम् । प्राधान्यान्मुखमेवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ तीर्थानाम् आगमानाम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वायोर्नेतृत्वप्रधानत्वाद् वाय्वाश्रये तु त्वच्येव मुख्यं नेतृत्वं वर्त्तते । तस्मात् तत्तल्लोकनेतुर्यज्ञस्यापि सैवाश्रय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

षष्ठे भगवदास्यादेर्विराड्वागाद्यभूदिति । तथा त्रिपादेकपादविभूत्यादिकमुच्यते ॥ ❀ ॥

एवं मायाशक्तिसहितात् परमेश्वरात् समष्टिविराड्जायतेति प्रतिपादितम् । तत्र भूस्तोयमग्निः परतः खमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः इत्यक्रूरोक्तेः परमेश्वरस्य कस्मात् कस्मात् अङ्गात् विराजः किं किमङ्गमभूदित्यपेक्षायामाह । वाचां समष्टिविराजो व्यष्टीनाञ्च वाचां वागिन्द्रियाणां, तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च, मुखमितिसप्तमश्लोकस्थेन हरेरित्यनेन सम्बन्धः, क्षेत्रम् उत्पत्तिस्थानमिति । मायिकाहङ्कारकार्य्यभूता अप्यमी वाग्वह्न्यादयः सच्चिदानन्दमयस्य भगवतो मुखाद्यङ्गानां विभूतिरूपत्वात् तेभ्यो मुखादिभ्य एवामी उत्पद्यन्त इत्युच्यते । मायायास्तच्छक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् शक्तः कार्य्यं शक्तिमतोऽपि भवतीति न्यायात् । वैकुण्ठस्था वाग्वह्न्यादयस्तदंशभूताश्चिन्मया नित्या एव, तेषां चिद्विलासत्वात्, जगद्वर्त्तिनस्त्वमी तत्तद्विभूतयो मायिका अनित्या एवेति व्यवस्थितिः छन्दसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य धातवस्त्वगादयः क्षेत्रम्, तस्य त्वगादिभ्यः सप्तच्छन्दांसि बभूवुरित्यर्थः । एवमेव सर्व्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमान्तं क्षेत्रम् । प्रथमान्ताञ्च षष्ठ्यन्ता बभूवुरिति तेषां विवरणञ्च द्रष्टव्यम् । हव्यं देवानामन्नम् । कव्यं पितॄणामन्नम् । अमृतम् उभयशेषो मनुष्याणाम् । तेषामन्नानां सर्व्वस्य मधुरादेः षड्विधरसस्य च जिह्वेन्द्रियं क्षेत्रम् । चकाराद्वरुणस्य तालु जिह्वेन्द्रियगोलकं क्षेत्रम् ॥ १ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तन्नासे तदीयनासारन्ध्रे अश्विनोरोषधीनाञ्चेत्यनयोः पूर्व्वेणैवान्वयः । मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोर्घ्राणः तदीयं घ्राणेन्द्रियम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ चक्षुस्तदीयचक्षुरिन्द्रियम् । अक्षिणी तदीयनेत्रगोलके । कर्णौ तदीयश्रोत्राधिष्ठाने । श्रोत्रं तदीयश्रोत्रेन्द्रियम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ त्वगिन्द्रियाधिष्ठानञ्च तन्त्रेणोक्तम् । क्रमेण स्पर्शस्य वायोश्च वलोपश्छान्दसः । सर्व्वस्य मेधस्य यज्ञस्य । वस्तुसाराणां वस्तुशक्तीनाम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं सावर्णचतुर्दशभुवनात्मकविराट्शरीरस्योत्पत्तिः प्राक् दर्शिता तदेव समष्टिशरीरम् । तन्मुखाद्युत्पत्तिप्रकारो दशमेऽध्याये वक्ष्यते अत्र तु तन्मुखादितो व्यष्टिवागादिरूपां विभूतिमाह वाचामिति । वाचामस्मदादिवागादींद्रियाणां वह्ने र्वागधिष्ठातुर्वैराजस्य मुखं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् । गायत्र्युष्णिग्बृहतीपंक्तिजगतीत्रिष्टुबनुष्टुभां सप्तछन्दसाम् । तस्य सप्तधातवस्त्वगादयो क्षेत्रम् । हव्यं देवानां कव्यं पितॄणामुभयशेषभूतममृतं मनुष्याणां च क्षुन्निवारकं वस्तु तान्येवान्नानि तेषां हव्यान्नकव्यामृतान्नानां सर्वेरसस्य षड्विधस्य मधुरादेः चकारात् अस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च तस्य जिह्वा क्षेत्रम् । एवं सर्वत्रानुक्तमनूह्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वासूनामस्मदादिप्राणापानादीनाम् । वायोश्च तस्य नासं नासारंध्रे परमायने उत्कृष्टक्षेत्रे अश्विनोः नासत्यदस्रयोः औषधीनां मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगंधयोश्च तस्य घ्राणः घ्राणेन्द्रियं क्षेत्रम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ रूपाणां शुक्लादीनां प्रकाश्यानां तेजसां तत्प्रकाशकानां चक्षुः तच्चक्षुरिंद्रियं क्षेत्रं अक्षिणी चक्षुर्गोलके दिवः सूर्यस्य च क्षेत्रम् । दिशां तीर्थानां कर्णच्छिद्रे क्षेत्रम् । श्रोत्रमिंद्रियं आकाशशब्दयोः क्षेत्रम् । तस्य गात्रं शरीरम् । वस्तूनां ये सारांशास्तेषां सौभाग्यस्य स्पृहणीयतायाश्च भाजनं स्थानम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अस्य वैराजस्य त्वक्स्पर्शस्य वायोश्च सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य क्षेत्रम् । तस्य रोमाणि उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणां यैर्वृक्षैर्यज्ञः संभृतः सम्यक्साधितस्तेषामेव वा ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ १ ॥
उत्पत्तिः स्थानसम्बन्धरूपा षष्ठे निरूप्यते । स्थूलस्याऽमूर्त्तरूपस्य तद्भेदद्दृशिः फलम् ॥ २ ॥
नारायणपरा वेदा इत्यनेन निरुपितम् । सामान्येन तदेवाऽत्र विस्तरेण निरूप्यते ॥ ३ ॥
पौरुषेण च सूक्तेन निर्धारितमिहोदितम् । कार्यस्य वस्त्वभेदोऽपि माहात्म्यं परतस्तथा ॥ ४ ॥
अमूर्त्तरूपं साधर्म्यं सर्वत्रैव हरेर्बृहत् । तेन सिद्धो वस्त्वभेदः स्थूलं ध्यानं च सिध्यति ॥ ५ ॥

पूर्वाध्याये पूर्वमुद्दिष्टानां मूर्त्तानां जननरूपोत्पत्तिर्निरूपिता । अनुद्दिष्टानामपि कालादीनां भगवत्त्वं स्पष्टतयैवोक्तम् । इदानीममूर्त्तानां जीवानां मूर्त्तेन सह सम्बन्धो निरूप्यते । येऽपि पूर्वं देवादय उत्पन्ना इत्युक्तास्तेऽपि विशिष्टा एवोत्पन्ना इति । तत्र यदमूर्त्तं रूपं तदिदानीं पृथक्कृत्य स्थूलरूपे भगवत्यमूर्त्ते सर्वत्र विराजि प्रविष्टरूपे सम्बन्धो निरूप्यते । जीवप्रकरणत्वादस्य साधनं फलं चोत्पत्त्या निरूपणीयम् । माहात्म्यं च भगवतः अमूर्त्तमिति । तदप्यत्र निरूप्यते । ततश्च चत्वारोऽत्र पदार्था निरूप्याः । अमूर्त्तत्वसाधर्म्यादेकस्मिन्नध्याये निरूपणम् । प्रथमतः सर्वेषां जीवानां लिङ्गशरीरसामग्री भगवतो लिङ्गशरीरे सम्बद्धेति निरूप्यते—तत्र वाचामस्मदादिवागिन्द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च भगवतो मुखं विवरात्मकं क्षेत्रं स्थानम् । भगवतो हि मुखद्वयम् । इन्द्रियरूपं गोलकरूपं च । तत्र गोलकरूपे ब्राह्मणरूपत्वं पूर्वं निरुपितं त[१]त्त्वोत्पादित[२]त्वनिरूपणाय । तथा पातालादीनामपि भगवदवयवेभ्य उत्पत्तिर्भगवति च स्थितिरतः पातालादिरूपो भगवानिति निरूपितम् । अत्र तु तद्विपरीतं जगदुद्दिश्य भगवत्त्वं विधीयते । तत्र तु भगवन्तमुद्दिश्य जगत्त्वं विहितम् । आधारत्वेन च निरूप्यत इत्यमूर्त्तानां छन्दसां ये[३] भगवदवयवा 'अमूर्त्ता आधिदैविकास्ते छन्दसां स्थानमित्याह—छन्दसामिति । गायत्री, जगती, उष्णिक्, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, पंक्तिः, बृहती च । सप्त धातवस्त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्नाय्वस्थिदेवतारूपाः । एवं भगवन्मुखे मुखसम्बन्धिसर्वपदार्थानां शब्दार्थरूपाणां सम्बन्धं निरूप्य तत्र रसनेन्द्रियस्य विद्यमानत्वा[४]त्तत्सम्बन्धिनामपि तत्र सम्बन्धमाह—हव्येति । हव्यं देवानामन्नम् । अस्मिन्नेवाऽन्ने मन्त्रेण तद्धव्यमारोप्यते तदा पुरोडाशादीनां लौकिकानां हव्यत्वं भवति । एवं कव्यं पितॄणामन्नम् । अमृतमतिध्याद्यन्नम् । अयाचितप्राप्तं वा व्रतहेतुभूतम् । अन्नं ब्राह्मणभुक्तशेषम् । प्राणादिद्वारा ज्ञानसाधनं वा । तेषां भगवतो जिह्वा । रसानां च षड्विधानां हव्यादिषु सर्वत्र विद्यमानानाम् । चकारादस्मद्रसनेन्द्रियतदधिष्ठात्रोश्च स्थानम् । अनेन हव्यादिव्यतिरिक्तरसानां भगवज्जिह्वास्थानं न भवतीति विमर्शः । सर्वपदप्रयोगाद्भवतीत्यन्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ तथा सर्वेषामस्मदादीनामसूनां प्राणानां

---

१. उत्पत्तिस्थानेति क. ग. घ. ङ. २. निरूपिता इति क. ख. ङ. ३. तत्रेति क. ख. ङ. । ४. तत्त्वोपपादिततत्त्वेति क. घ. ङ.
५. येन इति ङ. ये इति नास्ति घ. ६. येभ्रमूर्त्ता इति घ. ७ तदिति नास्ति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदधिष्ठातुर्वायोः। चकाराद्घ्राणसम्बन्धिता सर्वेषाम् । नासे नासापुटे आधिदैविके । परमतत्वमाधिदैविकत्वमेव । अयनं स्थानम्। पुटद्वयमपि सर्वेषां स्थानम्। तत्र घ्राणेन्द्रियं त्व[1]श्विनादीनां स्थानम्। ओषधीनां च व्रीह्यादिरूपाणां । "तस्मा[2]-ल्लोमशा अन्तरतः प्राणा" इति श्रुतेः। वर्हिस्तुल्यत्वाच्चोषधीनां भगवतो घ्राणे। घ्राणमिति वक्तव्ये आध्यात्ममपि घ्राणमन्तर्निवेश्य घ्राणे इति। मोदप्रमोदौ सुगन्धविशेषौ। मोदो हि दूराद्यो वाति सुगन्धः। प्रमोदो हि सर्वगन्धाभिभावकः॥ १॥ ❀ ❀ रूपाणामनेकविधानाम्। तेजसां नक्षत्रादीनाम्। भगवतश्चक्षुर्गोलकरूपम्। दिवः स्वर्गस्य सूर्यस्य च। चकारात्तत्सम्बन्धिनाम्। अक्षिणी पूर्ववत्। गोलकभेदेनेन्द्रियांशभेदो वा। कर्णौ गोलकरूपौ। दिशामसदादिश्रोत्रेन्द्रियदेवतानाम्। चकरादिन्द्रियाणां च। तीर्थानां गङ्गादीनाम्। कर्णौ स्थानमित्यर्थः। श्रोत्रमिन्द्रियमाकाशशब्दयोः। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युत्पन्नानां शब्दानां श्रोत्रेण ग्रहणाद्विषयाधारयोर्भगवदिन्द्रियं स्थानम्। वस्तूनां मध्ये ये सारभूताः सुवर्णादयः। उत्कृष्टरूपा वा देवतापरमार्थरूपाः। सौभगस्य सौन्दर्यस्य च। तत्सम्बन्धिनामन्येषां च। भगवद्गात्रं शरीरं स्थानम्। भाजनमिति। सर्वदा स्थानरूपं व्यवहारदशायामपि। अस्य भगवतस्त्वक्स्पर्शादीनां स्थानम्। मेधस्य पवित्रस्य। सर्वेषामेव पवित्रं भगवत्त्वगिन्द्रिये वर्त्तते। लोके हि जलाच्छुद्धिर्भवति। तत्र भगवतः प्रस्वेदरूपम्। अतो मेधस्य भगवत्त्वचोऽधिष्ठानत्वे सन्देहो न कर्तव्य इत्याह—चैव हीति। चकारेण मेधाश्रया गृहीताः। एवकारेण च त्वगेव स्थानं नाऽन्यदिति। हीति युक्तत्वम्॥ ३॥ ४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुवोधिनीप्रकाशः

अथ षष्ठाध्यायं विवरिषवः पूर्वापरभावनियामिकामध्यायसङ्गतिं वक्तुं प्रकरणार्थरूपामुत्पत्तिं विभजन्तस्तां वदन्ति अनित्य इत्यादिसार्द्धेन। तथा च, समागमस्य स्थानसापेक्षत्वात्तज्जननं समागमस्योपजीव्यमिति तत्पूर्वं निरूप्य समागमेन स्थानसम्बन्ध आधेयानामत्र निरूप्यत इत्युपजीव्योपजीवकभावः पौर्वापर्यनियामक इत्यर्थः। ननु पूर्वत्र स्थानजननं सप्तदशश्लोकोत्तरमुक्तम्, अत्र च तत्सम्बन्धो नवभिरेवोच्यते, न तु सर्वत्रेति। कथं जननसमागमयोरध्यायार्थत्वमित्यत आहुः स्थूलेत्यादिसार्द्धम्। तथा च, तेषु फलार्थं विचाररूपशेषिवोधनेनाध्यायार्थस्य शेषता स्फुटीक्रियत इति सर्वत्र तादर्थ्यात्तयोरध्यायार्थत्वं निर्बाधमित्यर्थः॥ १॥ २॥ ३॥ कथं निरूप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति पौरुषेत्यादि। चकाराच्छान्दोग्यसौवालादिभिर्मुण्डकादिभिश्च। परत इति परत्वात्, भावप्रधानो निर्देशः। तथा च, सर्ववेदान्तविचारपूर्वकं तन्निर्धारितप्रकारेण निरूप्यत इत्यर्थः॥ ४॥ ननु वस्त्वभेदमात्रत्वनिरूपणमात्रावश्यकप्रस्तुतत्वात् श्रुतिनिर्द्धारितोर्थो माहात्म्यज्ञापकत्वान्नात्यावश्यकमिति तत्किमित्युच्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः अमूर्त्तेत्यादि। सर्वत्रात्र निरूप्यमाणेषु हरेः सम्बन्धिषु सर्वेषु पदार्थेष्वमूर्त्तत्वरूपं बृहत्साधर्म्यं तेन वस्त्वभेदः सिद्धो भवति। तथा च, तदुपपादकत्वेन ब्रह्मणा निरूप्यते, शुकेन च स्थूलध्यानोपपादनार्थं निरूप्यत इतीदमप्यावश्यकमित्यर्थः।

एवं सङ्गत्यादिकं निरूप्य मूर्त्तामूर्त्तपदार्थं विवेक्तुमेतदेव व्याकुर्वन्ति पूर्वेत्यादि। विशिष्टा इति, देहादिविशिष्टाः। पृथक्कृत्येति देहात्पृथक्कृत्य। सम्बन्ध इति आधेयत्वरूपः। तेन मूर्त्तत्वं नामानित्यत्वे सति परिच्छिन्नपरिमाणत्वम्, न तु परिच्छिन्नपरिणाम[3]त्वमात्रम्। अमूर्त्तत्वञ्च नित्यत्वे सति परिच्छिन्नत्वम्। इदमेव मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे सिद्धयति, इदं साधर्म्यं यत्र तान्याहुः जोवेत्यादि, अस्य जीवप्रकरणत्वादिति योजना। साधनमित्याधिकारिस्वरूपम्। फलमिति चतुर्विधसुखात्मकम्। माहात्म्यमिति विरुद्धधर्माश्रयत्वादिरूपम्। चत्वार इति सम्बन्धः साधनं फलं माहात्म्यं चेत्यर्थः।

वाचामित्यत्र पूर्वमिति 'पुरुषस्य मुखं ब्रह्मे'त्यत्र पूर्वाध्याये। विधीयत इति 'अहं भवानि' त्यादि २-६-१२ सार्धपद्यत्रयेण विधीयत। विहितमिति इति 'लोकमयः पुमान्' २-६-४१ इत्यनेन विहितम्। इतीति एवं प्रकारेण विरुद्धधर्माश्रयत्वात्। देवतारूपा इति असदाद्य तद्धातुदेवतारूपाः। मुखमुपक्रम्यात्र सप्तधातूनामुक्तत्वात्। तत्सूचितमर्थमाहुः एवमित्यादि। आरोप्यत इति आवाह्य स्थाप्यते, न तु प्रसज्यते। प्राणादिद्वारेत्यादि। 'तस्मादन्नं ददत्सर्वाण्येतानि ददातीत्यादिश्रुत्युक्तम्। यद्यपि हव्यकव्यव्यतिरिक्तेपु मन्त्रेण नारोपः, तथाप्यभिसन्धिना तेषु बोध्यः। अन्य इति, हव्यव्यतिरिक्तरसस्यापि स्थानत्वाङ्गीकारे तुल्यन्यायेन लौकिकान्नस्यापि तत्स्थानत्वस्य सम्भवदुक्तिकत्वात्परिसङ्ख्यावैयर्थ्यापत्तिरिति सर्वपदेऽर्थसङ्कोचाभावो न युक्त इत्यस्वरसबीजं बोध्यम्॥ १॥ ❀ ❀ आधिदैविकत्वं न स्फुटमित्यतः स्फुटीकुर्वन्ति परमत्वमित्यादि। ओषधीनामिति। अत्रापि प्रोक्षणसंस्कृता एव ते बोध्याः॥ २॥ ❀ ❀ पूर्ववदिति, आध्यात्मिकमन्तर्निवेश्य द्विवचनमुक्तमित्यर्थः। क्लिष्टत्वात्पक्षान्तरमाहुः गोलकेत्यादि, तत्सम्बन्धिनामिति सुन्दराणाम्॥ ३॥

---

१. अश्विनादीनामिति क. ख. घ.। २. लोमशान्तरत इति क. ख.। लोमशा इति ग. लोमशात् इति ङ. ३.परिमाणमात्रं पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

लोका[१]नां जननं चोक्त्वा वह्न्यादीनां समागमः सूक्तोक्तेन प्रकारेण षष्ठेऽध्याये निरूप्यते ॥ १ ॥

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ॥ नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं सत्त्वतः स्वतः इत्युत्पत्तौ त्रिविधव्यवहारात् समागमस्य स्थानसापेक्षत्वात् पूर्वाध्याये महदादिक्रमेण लोकानां जननकथनेन स्थानं निरूप्य अस्मिन्नध्याये वह्न्यादीनां तत्र समागमो निरूप्यते—वाचामिति। वाचामस्मदादिवागिन्द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च तस्य भगवतो मुखं गोलकं क्षेत्रं स्थानम्। छन्दसां गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिर्जगतीत्रिष्टुबनुष्टुपां सप्तानां तस्य सप्त त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्नाय्वस्थिरूपा धातवः क्षेत्रम्। हव्यं देवानामन्नं, कव्यं पितृणामन्नं, अमृतं तदुभयशेषो मनुष्याणामन्नं एषामन्नानां सर्वस्य मधुरतिक्ताम्लकटुकषायक्षारभेदेन षड्विधस्य रसस्य-चकारादस्मदादिरसनेन्द्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च-तस्य जिह्वा रसनेन्द्रियगोलकं क्षेत्रम्। एवं सर्वत्रानुक्तमप्युन्नेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वासूनां अस्मदादिप्राणानां तदधिष्ठातुर्वायोश्च तस्य नासे नासारन्ध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे। अश्विनोः अश्विनीकुमारयोः औषधीनां यवव्रीह्यादीनां मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोश्च तस्य घ्राणेन्द्रियं क्षेत्रम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ रूपाणां शुक्लपीतहरितादीनां तेजसां रूपप्रकाशकानां च तस्य चक्षुरिन्द्रियं क्षेत्रम्। दिवः स्वर्गस्य सूर्यस्य च तस्याक्षिणी नेत्रगोलके क्षेत्रम्। दिशां तीर्थानां गङ्गादीनां च तस्य कर्णौ कर्णबिले स्थानम्। आकाशशब्दयोस्तु तस्य श्रोत्रमिन्द्रियं स्थानम्। एवं सर्वत्र षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टानां प्रथमान्तनिर्दिष्टं क्षेत्रं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वस्तूनां ये सारभूता सुवर्णादयस्तेषां सौभगस्य सौन्दर्यस्य च तस्य गात्रं शरीरं भाजनं स्थानम्। स्पर्शस्य वायोश्च सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य च अस्य त्वक् स्थानम्। त्वगेव नान्यदित्येवकारार्थः। "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतिसिद्धत्वं तत्र हेतुं सूचयति—हीति ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

विराट् स्वरूपकी विभूतियोंका वर्णन

ब्रह्माजी कहते हैं—उन्हीं विराट् पुरुषके मुखसे वाणी और उसके अधिष्ठातृदेवता अग्नि उत्पन्न हुए हैं। सातों छन्द❀ उनकी सात धातुओंसे निकले हैं। मनुष्यों, पितरों और देवताओंके भोजन करनेयोग्य अमृतमय अन्न, सब प्रकारके रस, रसनेन्द्रिय और उसके अधिष्ठातृदेवता वरुण विराट् पुरुषकी जिह्वासे उत्पन्न हुए हैं ॥ १ ॥ ❀ ❀ उनके नासाछिद्रोंसे प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान—ये पाँचों प्राण और वायु तथा घ्राणेन्द्रियसे अश्विनीकुमार, समस्त ओषधियाँ एवं साधारण तथा विशेष गन्ध उत्पन्न हुए हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ उनकी नेत्रेन्द्रिय रूप और तेजकी तथा नेत्र-गोलक स्वर्ग और सूर्यकी जन्मभूमि हैं। समस्त दिशाएँ और पवित्र करनेवाले तीर्थ कानोंसे तथा आकाश और शब्द श्रोत्रेन्द्रियसे निकले हैं। उनका शरीर संसारकी सभी वस्तुओंके सारभाग तथा सौन्दर्यका खजाना है ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सारे यज्ञ, स्पर्श और वायु उनकी त्वचासे निकले हैं; उनके रोम सभी उद्भिज्ज पदार्थोंके जन्मस्थान हैं, अथवा केवल उन्हींके, जिनसे यज्ञ सम्पन्न होते हैं ॥ ४ ॥

केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम्। बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ॥ ५ ॥
विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च। सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥ ६ ॥
अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः। पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ७ ॥
पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद। हिंसाया निरृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिकाव्याख्या

केशा मेघानां क्षेत्रं पूर्वं तथोक्तेः श्मश्रूणि विद्युतां पादकरनखानि शिलालोहानामिति सादृश्याद्दूह्यम्। क्षेमकर्मणां पालनकर्तॄणाम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विक्रमः पादन्यासो भूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः। भूरादिशब्दानामव्ययत्वात्षष्ठ्या लुक्। क्षेमो लब्धरक्षणं शरणं भयाद्रक्षणम्। सर्वेषां कामानां वरस्य वरणस्यापि हरेरंघ्रिरास्पदम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वीर्यस्य

---

१. अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः। नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ उत्पत्तिस्थानसम्बन्धरूपा षष्ठे निरूप्यते। स्थूलस्यामूर्तरूपस्य तद्भेददृशिः फलम् ॥ नारायणपरा वेदा इत्यनेन निरूपितम्। सामान्येन तदेवात्र विस्तरेण निरूप्यते ॥ पौरुषेण च सूक्तेन निर्धारितमिहोदितम्। कार्यस्य वस्त्वभेदोऽपि माहात्म्यं परतस्तथा ॥ अमूर्तरूपं साधर्म्यं सर्वत्रैव हरेर्न्हव। तेन सिद्धो वस्त्वभेदः स्थूलं ध्यानं च सिद्ध्यति—इति श्रीमद्वल्लभाचार्याः स्वसुबोधिन्यां कारिका आहुः।

❀ गायत्री, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, उष्णीक्, बृहती पङ्क्ति जगती ये सात छन्द हैं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शुक्रस्य शिश्नोऽधिष्ठानं उपस्थस्त्विन्द्रियं प्रजापत्यानंदः संतानार्थः संभोगस्तेन या निर्वृतिस्तापहानिस्तस्याः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ परिमोक्षस्य मलत्यागस्य पायुरिंद्रियं गुदस्थानम् । निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

यद्वा शरणं मोक्षः । 'मोक्षः शांतिश्च शरणं निर्वाणं निर्वृतिस्तथा' इत्यभिधानात् । 'भेजे खगेंद्रध्वजपादमूलम्' इत्युक्तेर्मोक्षस्यापि पादमूलमेव क्षेत्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ❁ ❁ 'उपस्थो हि सर्वेषामानंदानामवधिः' इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ नारदेति । एतत्कथनं मंदमतीनां सुबोधार्थमेव त्वं त्वन्येषामपि नारमज्ञानं ह्यसीति भावः अत्र यद्यपि 'वह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः' इति क्रमप्राप्तेर्मित्रस्यैवाधिष्ठातृदेवत्वं लभ्यते तथापि 'गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट्' इति वक्ष्यमाणवाक्यप्रामाण्येन मृत्युरेवाधिष्ठातृत्वेन विवक्षितः । पायुर्यमस्य मित्रस्येत्येतदुपकारकत्वमेवाभिप्रेतम् । अधिष्ठातुर्मित्रस्य पायुरिंद्रियं क्षेत्रमिति व्याख्यानं तु प्रक्रमभंगापत्तेरुपेक्षितम् । पराभूतेः पराभवस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

पूर्व्वमिति ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहानिति ह्येतत्स्कन्धीयप्रथमाध्यायस्य चतुस्त्रिंशश्लोके तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥५-९॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणां यैर्वृक्षैर्यज्ञः संभृतः साधितः तेषामेव तद्रोमाणि स्थानं शिलालोहाभ्रविद्युतामस्य केशश्मश्रुनखानि स्थाने नखानि शिलालोहयोः स्थानमभ्रविद्युतोः केशश्मश्रूणीति विवेकः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ क्षेमकर्मणां रक्षाकारिणां लोकपालानां इंद्रादीनां तद्वाहवः स्थानं भूर्भुवः स्वरिति षष्ठीवहुवचनांतं भूरादीनां त्रयाणां लोकानां विक्रमस्तस्य त्रिविधपादविन्यासः स्थानं क्षेमस्य प्राप्तरक्षणस्य शरणस्य चानिष्टनिवारणस्य सर्वेषां कामानां वरस्य श्रेष्ठस्यापि हरेश्चरणं पाद आस्पदं आश्रयः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सर्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य प्रजापतेश्च पुंसो भगवतः शिश्न उपस्थेंद्रियाधिष्ठानमास्पदमित्यर्थः । प्रजात्यानंदः संतानार्थं संभोगस्तेन या निर्वृतिस्तापहानिस्तस्यास्तदुपस्थेन्द्रियमाश्रयः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलत्यागस्य च तस्य पाय्विंद्रियमाश्रयः हिंसादीनां तद्गुद आश्रयः ॥ पायुरिंद्रियं गुदमधिष्ठानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

यैरुद्भिज्जातिविशिष्टैः पालाशादिवृक्षैर्यज्ञः संभृतः संपादितः यज्ञकारिभिरिति शेषः । तेषामुद्भिज्जजातीनां वृक्षाणां रोमाणि हरे रोममूलानि क्षेत्रीर्यैर्यज्ञैः संभृतो यज्ञादन्यः कार्यविशेषः साधितस्तेषां हरेरोमांतर्भागाः अयं विकल्पो वाशब्दसूचितात् याज्ञिकारोममूलस्था रोमांतस्थास्तु तत्पर इति वचनात् ज्ञायते तु शब्द उक्तार्थावधृतौ वर्त्तते । अस्य हरेः केशा अभ्राणां श्मश्रूणि विद्युतां शिलालोहानां नखानि क्षत्रं पुनर्भवः कररुहोनखोऽस्त्रीनखरोस्त्रियामित्यमरः । हरेः श्मश्र्वाश्रया विद्युच्छिला लोहा नखाश्रया इति वचनात् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ ब्राह्मणवैश्यादीन् वर्जयितुं प्रायश इत्युक्तं भूर्भुवः स्वरिति । भुवनत्रयमस्य हरेर्विक्रमः पादविक्षेपस्थानं क्षेमस्य मंगलस्य प्राप्तरक्षाया वा शरणस्य मोक्षस्य च ॥ ६ ॥ ❁ ❁ सर्वकामवरस्य च सर्वाभिमतलाभस्य च हरेश्चरणमास्पदं दातृत्वेनेति शेषः । मोक्षः शांतिश्च शरणं निर्वाणं चाभिधीयत इति वचनात् शरणमोक्षः भेजे खगेंद्रध्वजपादमूलमित्यतो मोक्षोऽपि पादमूलमिति भावः स्वोत्पत्त्यंगेषु देवानामन्येषां पादमूलतः मुक्तिस्तु विहिता विष्णोर्निर्दिष्टेषु यथावच इति वचनाच्च शब्दसूचितान्नोक्तविरोधः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ अपां जलस्य वीर्यस्य रेतसः सर्गस्य सृष्टेर्जलाभिमानिनः पर्जन्यस्य सर्गाभिमानिनो दक्षप्रजापतेः शिश्नस्य च परमपुंसः शिश्नं क्षेत्रं प्रजापतिः जननमानंदः सुखं ताभ्यां सहिता या निर्वृतिः अथवा प्रजापतिर्मैथुनक्रिया तन्निमित्तादानंदाया निर्वृतिस्तस्याः हरेः उपस्थं गुह्येंद्रियं तु शब्दाद् गुह्येंद्रियस्य च क्षेत्रं मित्रनाम्नो देवस्य पाय्विंद्रियस्य तद्विषयस्य परिमोक्षस्य गुदक्रियाविषयस्य यमनाम्नो देवस्य च पुंसः पाय्विंद्रियं क्षेत्रमित्येतन्मंदमतीनां सुबोधनार्थमन्वीयते ॥८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

यैर्वेति वा शब्दः समुच्चये । यैर्द्रव्यैर्घृतादिभिर्यज्ञः सम्भृतस्तेषां चेत्यर्थः । तु पादपूरणे ॥ ५ ॥ ❁ ❁ बाहव इत्यर्द्धकम् । बाहवः प्रायशः प्राचुर्य्येण लोकपालानां क्षेत्रम् । अन्येषामपि क्षेमकर्म्मणां पालनकर्तॄणामित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❁ ❁ विक्रम इति परमात्मविराजोरभेदेनोक्तिः ॥ ७ ॥ ❁ ❁ प्रजात्यानन्दाभ्यां या निर्वृतिस्तस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ११ ॥ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

उद्भिज्जजातीनां सर्व्ववृक्षाणां, यैर्वृक्षैर्यज्ञः सम्भृतस्तेषामेव नान्येषामिति वा । केशा अभ्राणां मेघानां क्षेत्रम्, ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहानिति पूर्व्वोक्तेः । श्मश्रूण्यपि मेघानामेव, वर्णसाम्यात् । नखानि महाकान्तिमन्ति विद्युतां श्वेतरक्तशिलालोहानामित्यपि साद्दश्याद्दूह्यम् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ क्षेमकर्म्मणां पालनकर्तॄणाम् ॥ ६ ॥ ❁ ❁ विक्रमः पादन्यासो भूर्भुवः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वरिति भूरादिलोकानाम् अव्ययत्वात् षष्ठ्या लुक् । क्षेमस्य कल्याणस्य । शरणस्य रक्षकवस्तुनः । सर्व्वेषां कामानां वरस्य ॥ ७ ॥ ❀ ❀ वीर्य्यस्य शुक्रस्य । पर्जन्यस्य वृष्यमाणस्य । शिश्नोऽधिष्ठानम् । उपस्थ इन्द्रियम् । प्रजात्यानन्देन सन्तानार्थसंप्रयोगेण निर्वृतिस्तापहानिस्तस्याः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

अस्य केशश्मश्रुनखानि शिलालोहाभ्रविद्युतां क्षेत्रम् । तत्र केशा अभ्राणां मेघानां श्मश्रूणि विद्युतां पादकरनखानि शिलालोहानामिति विवेकः । तस्य बाहवः प्रायशः क्षेमः प्रजापालनमेव कर्म येषां तेषां लोकपालानामिंद्रादीनां क्षेत्रम् । कचिदाऽऽपदि पालनं न कुर्वन्ति इंद्रारिव्याकुलं लोकमित्युक्तेः । अतः प्रायश इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हरेर्विक्रमः पादन्यासः भूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादीन्यव्ययानि अतः षष्ठ्या लुक् । क्षेमस्य प्राप्तरक्षणस्य शरणस्यानिष्टाद्रक्षणस्य किंबहुना सर्वेभ्यः कामेभ्य ऐहिकामुष्मिकेभ्यः वरस्य श्रेष्ठस्य मोक्षस्यापि हरेश्चरणमास्पदम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पुंसः वैराजस्य शिश्नः उपस्थेंद्रियाधिष्ठानम् अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सर्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य प्रजापतेश्च आस्पदम् । पुंसः उपस्थस्तु प्रजात्यानंदेन संतानहेतुकभोगेन या निर्वृतिः तापहानिस्तस्या आस्पदम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे नारद पुंसः पायुरिंद्रियं यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलत्यागस्य च. आस्पदम् । तस्य गुदं पायुरिंद्रियस्थानम् हिंसादीनास्पदम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तत्र लोमानि सन्ति तान्युद्भिज्जादीनां स्थानानि । ऊर्ध्वं भिनत्तीत्युद्भिद अङ्कुरादि[1]तस्माज्जाता उद्भिज्जा वृक्षादयः । तेषां जातयः अवान्तरा धवखदिरत्वादयः । सर्वे वृक्षा इति यावत् । अथवा । ये पापवृक्षा बिभीतकादयस्तेषां न तानि स्थानानीत्याह—यैर्वेति । यैः पलाशादिभिर्यज्ञः सम्भृतो निष्पादितः । सम्भारहेतवो वा अश्वत्थादयः । भगवतः केशश्मश्रुनखानि शिलालोहाभ्रविद्युतां स्थानानि । तत्र शिलाया नखानि लोहस्य च । अभ्राणां केशाः । विद्युतां श्मश्रूणि । हिरण्यश्मश्रुत्वात् । बाहवो भगवत इन्द्रियरूपाः पालनकर्त्तारो देवा इन्द्रादयः तेषां स्थानानि । अन्येषामपि धर्मकर्तॄणां भगवद्बाहवः स्थानम् । जगद्रक्षकत्वात् । "सप्तभिर्धार्यते मही" ति वाक्यात् । प्रायश इति सकामधर्मकर्त्तृव्युदासार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवतो विक्रमः पादविक्षेपो भूरादीनां स्थानम् । भूरादिशब्दा अव्ययानि । तेन षष्ठ्यन्तेऽप्येतदेव रूपम् । लोके क्षेमपदार्थस्य लब्धपरिपालनात्मकस्य । शरणपदार्थस्य चाऽऽश्रितरक्षणरू[2]पस्य । चकारात्प्रपत्तिभक्त्योश्च भगवद्विक्रमः स्थानम् । यद्यपि पादावेव स्थानं तथापि क्रियासहिताविति विक्रम उक्तः । सर्वकामवरस्य सर्वेषां का[3]मानामाशिषां वरस्य च देवप्रसादनिरूपकस्य । अपिशब्दादणिमादीनां मोक्षस्य च हरेश्चरण आस्पदं स्थानम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अपां जलानाम् । वीर्यस्य रेतसः । सर्गस्य सृष्टेः । पर्जन्यस्य मेघस्य । प्रजापतेर्ब्र-ह्मणस्त[4]स्य वक्तुः । इदानीं सृष्ट्यभिनिवेशाभावान्ममेति नोक्तम् । शिश्नो गोलकम् । उपस्थ इन्द्रियम् । तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थो लोकप्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थो वा । प्रजापतिनिमित्तो य आनन्दः स्वभार्यायां ऋतुकाले सम्भोगजनितो य आनन्दः । निर्वृति[5] कामस्य उभयोः । अथवा । प्रजातिः सेकः । आनन्दः सुखं स्पर्शनिमित्तम् । निर्वृतिः कामशान्तिः । त्रयाणां भगवदिन्द्रियं स्थानम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवतः पायुः स्थानं यमादीनाम् । यमः पितृराजः । मित्रः पा[6]य्वधिष्ठातृ[7]देवता । परिमोक्षस्य मलत्यागलक्षणस्य सव्यापारस्येन्द्रियस्य । नारदेति सम्बोधनं ये ये कलहकर्त्तारस्तेषामपि तत्स्थानमिति सूचनार्थम् । अथवा । नारदो हरीतकीरूपः । अनुद्भूतकलहानां कलहमुद्भाव्य तद्द्वारा तेषां निवारकत्वात् । हिंसायाः प्राणिवधस्य । निर्ऋतेर्दिक्पतिरूपायाः । मृत्योर्मारकस्य । निरयस्य नरकस्य । भगवतो गुदः स्थानम् । असमीचीनानां तत्स्थानं वदन् भीतः सन्नाह—स्मृत इति । एवं हि स्मर्यते । पायुगुदयोर्गोलकेन्द्रियरूपत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

लोमान्युद्भिज्जजातीनामित्यत्र जातिपदं व्यवहारमालम्ब्योक्तम् । प्रकरणादिति ज्ञापनायाहुः जातय इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इदानीमिति सृष्टिकरणाभिनिवेशे यद्यपि तदेव स्थानम्, तथाप्यभिनिवेशाभावान्नोक्तमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थो वेति । उपशब्दोक्त्यैव पूर्वव्यावृत्तेः सम्भवादयं पक्ष उक्तः । नारदस्याग्रे स्थानान्तरकथनात्पक्षान्तरमाहुः । अथवा नारदेत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यैस्तु यज्ञः सम्भृतः सम्पादितो भवति तेषामुद्भिज्जजातीनां वृक्षाणां तस्य रोमाणि स्थानम् । शिलालोहाभ्रविद्युतामस्य केशश्मश्रुनखानि स्थानम् । तत्र केशा अभ्राणां मेघानां स्थानम् । 'ईशस्य केशान्विदुरम्बुवाहान्' इति पूर्वमुक्तत्वात् । श्मश्रूणि

---

१. दङ्कुरादिः तस्मादिति क. । २. रूपशरस्येति क. ख । ३. कामनानामिति क. ख. ङ । ४. स्वस्येति घ । ५. निर्वृतेरिति घ. ङ । ६. पायोरिति घ. ङ । ७. अधिष्ठात्री इति ग. ङ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विद्युतां स्थानं हिरण्यश्मश्रुत्वात् । पादकरनखानि शिलालोहानां स्थानमिति विवेकः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लोकपालानामिन्द्रादीनां तस्य बाहवः स्थानम् । तत्र ज्ञापकमाह—प्रायशः क्षेमकर्मणां पालनकर्तृणामिति । वृष्ट्यादिना पिपीलिकादिविनाशस्यापि सम्भवात् प्रायोग्रहणम् । भूर्भुवस्स्वरिति षष्ठीबहुवचनान्तमव्ययत्वात्तस्यालुक् । भूरादीनां त्रयाणां लोकानां विक्रमस्तस्य त्रिधा पादविन्यासः स्थानम् । क्षेमस्य प्राप्तसंरक्षणस्य शरणस्यानिष्टनिवारणस्य सर्वेषां कामानां कामयमानानां पदार्थानां वरस्य वरणस्यापि हरेश्चरण आस्पदमाश्रयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सर्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य वृष्ट्यभिमानिदेवस्य प्रजापतेश्च पुंसो विराट् पुरुषस्य शिश्न उपस्थेन्द्रियाधिष्ठानं स्थानम् । प्रजात्यानन्दः सन्तानार्थं सम्भोगस्तेन निर्वृतिस्तापहानिस्तस्यास्तदुपस्थेन्द्रियमाश्रयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदेति सम्बोधनं सावधानतया श्रवणार्थादरद्योतकम् । यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलत्यागस्य च तस्य पाय्विन्द्रियं स्थानम् । हिंसायाः प्राणिपीडायाः निर्ऋतेः निर्ऋतिनामराक्षसस्य मृत्योर्मारकस्य देवस्य निरयस्य नरकस्य च स्थानतया तस्य गुदः पाय्विन्द्रियाधिष्ठानं स्मृतस्तत्त्वज्ञैः कथित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनके केश, दाढ़ी-मूँछ और नखोंसे मेघ, बिजली, शिला एवं लोहा आदि धातुएँ तथा भुजाओंसे प्रायः संसारकी रक्षा करनेवाले लोकपाल प्रकट हुए हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उनका चलना-फिरना भूः भुवः स्वः—तीनों लोकोंका आश्रय है। उनके चरणकमल प्राप्तकी रक्षा करते हैं और भयोंको भगा देते हैं तथा समस्त कामनाओंकी पूर्ति उन्हींसे होती है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विराट् पुरुषका लिङ्ग जल, वीर्य, सृष्टि मेघ और प्रजापतिका आधार है, तथा उनकी जननेन्द्रिय मैथुनजनित आनन्दका उद्गम है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नारदजी ! विराट् पुरुषकी पायु-इन्द्रिय यम, मित्र और मलत्यागका तथा गुदाद्वार हिंसा, निर्ऋति, मृत्यु और नरकका उत्पत्तिस्थान है ॥ ८ ॥

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः । नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥
अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च । उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥१०॥
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च । विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ॥११॥
अहं भवान् भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः । सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥१२॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमः पृष्ठभागः । गोत्राणां गिरीणामस्थिसंघातः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तं प्रधानं रसोऽन्नादिसारः सिंधवः समुद्रास्तेषां निधनस्य लयस्य उदरं पदं स्थानं विदितं ज्ञानिभिः । मनसोऽसदादिलिंगशरीरस्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ तुभ्यं तव कुमाराणां सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्य आत्मा चित्तं परमयनम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं तावत्परमेश्वराज्जातं विश्वं ततो न भिन्नम् । यथा कुंडलं सुवर्णान्न पृथक् । स तु सर्वनियंता सर्वप्रकाशको नित्यमुक्त इत्यर्थादुक्तम् । एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति । तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याय एव दर्शितः । पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्धैस्त्रिभिः । ते अग्रजा इमे सनकादयो मरीच्यादयश्च । नागा गजाः ॥१२ ॥१३॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

निधनस्येति । प्रलयस्येत्यर्थः । तदानीं सर्व्वेषां तत्र लयादिति व्याख्यालेशः ॥ ११ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पराभूतेरलक्ष्म्याः अधर्मस्य तमसोऽज्ञानस्यापि पश्चिमः तत्पृष्ठभाग आश्रयः नदनदीनां तन्नाड्यः स्थानं गोत्राणां गिरीणां तदस्थिसंघः स्थानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तं प्रधानं रसोऽन्नादिरसः सिंधवः समुद्राः तेषां भूतानां निधनस्य लयस्य च तदुदरं स्थानं विदितं मनसः सर्वदेहिमनस्तत्त्वस्य पुंस ईश्वरस्य यद्धृदयं तत्पदं स्थानम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ धर्मस्य मम चतुर्मुखस्य तुभ्यं तव कुमाराणां सनकादीनां भवस्य रुद्रस्य विज्ञानस्य च तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य परस्य भगवतः आत्मान्तःकरणं परायणं श्रेष्ठस्थानम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं परमात्मनो जातं कृत्स्नं जगत्तद्विभूतिभूतं तच्छरीरत्वेन ततो न विविक्तमित्युक्तं एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन प्रथयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्चार्थः पूर्वाध्याये कथितः । पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थमाह अहमित्यादिभिः सार्द्धैस्त्रिभिः । अहं चतुर्मुखः भवान्नारदः भवो रुद्रः अग्रजाः मुनयः सनकादयः ॥ १२ ॥

---

१. प्रा० पा.—य इमे ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

हिंसादीनां पुंसो गुदो गुदमपानद्वारं क्षेत्रं पराभूतेः पराजयस्याऽलक्ष्म्या याऽधर्मस्य पापस्य तदभिमानिनोऽधर्मस्य कलेश्च तमसस्तमोगुणस्य च पश्चिमः पृष्ठभागः क्षेत्रम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नदनदीनां शोणगंगादीनां तु शब्दादितरनदीनां च पुंसो नाड्यः क्षेत्रम् । गोत्राणां पर्वतानां हरेरस्थ्नां संहतिः क्षेत्रम् । अव्यक्तस्य मूलप्रकृतेः रसादीनां मधुरादीनां सिंधूनां समुद्राणां भूतानां जीवानां निधनस्य संहारस्य च ॥ १० ॥ ❀ ❀ पुंस उदरं क्षेत्रमिति विदितं मनसः परस्य हृदयं पदं क्षेत्रं धर्मस्य सुकृतस्य तदभिमानिनो धर्माख्यदेवस्य चतुर्मुखनाम्नो मम तुभ्यं तव कुमाराणां सनकादीनां चतुर्णां भवस्य रुद्रस्य च विज्ञानस्य तत्त्वस्य च तदभिमानिन्याः सरस्वत्याश्च परस्य पुंस आत्मा मध्यदेहः परायणं कुमारब्रह्मरुद्राद्या हरेर्मध्यात्समुद्गता इत्यनेनात्मा जीवे धृतौ देहेत्याद्यभिधानेनापि सिद्धं सृजामि तन्नियुक्तोऽहमिति यत्सर्वस्वातंत्र्यं हरेरुक्तं तत्पुरुषसूक्तसंवादेन विवृणोति । अहं भवानित्यादिना अग्रजा मुनयः सनकादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

पायुरिन्द्रियम् । परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । गुदः पायुर्गोलकम् । निरृतेरलक्ष्म्याः । मृत्योरिन्द्रियाधिष्ठातुः । तत्र यद्यपि वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः इति क्रमप्राप्तेर्मित्रस्यैवाधिष्ठातृदेवत्वं लभ्यते, तथापि गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराडिति वक्ष्यमाण-वाक्यप्रामाण्येन मृत्युरेवाधिष्ठातृत्वेन विवक्षितः । पायुर्यमस्य मित्रस्येति मित्रस्य तदुपकारकत्वमेवाभिप्रेतम् । अधिष्ठातुर्मित्रस्य पायुरिंद्रियं क्षेत्रमिति व्याख्यानं तु प्रक्रमभङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तमसोऽज्ञानस्य । पश्चिमः पृष्ठभागः । गोत्राणां पर्वतानाम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अव्यक्तं प्रधानम् । रसोऽन्नादिसारः । भूतानां निधनस्य प्राणिमात्रलयस्य ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तुभ्यं तव । कुमाराणां सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्य । विज्ञानस्य बुद्धेः । सत्त्वस्य चित्तस्य । आत्मनः कारणम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पराभूतेः पराभवस्य अधर्मस्य अनृतादेः तमसः अज्ञानस्य च पश्चिमः पृष्ठिभागः आस्पदम् । नदनदीनां नाड्यः गोत्राणां गिरीणां च तस्य अस्थ्नां संहतिः संघातः आस्पदम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तस्य प्रधानस्य रसस्य अनादिसारस्य सिंधूनां समुद्राणां भूतानां निधनस्य लयस्य च पुंसः उदरं पदं स्थानं विदितम् । पुंसः हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ परस्य परमात्मनः आत्मा चित्तम् । धर्मस्य मम चतुराननस्य तुभ्यं नारदस्य कुमाराणां सनकादीनां भवस्य शिवस्य विज्ञानस्य जीवमात्रस्य सत्त्वस्य प्राणिमात्रस्य परायणमुत्कृष्टमयनम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं तावद्भगवतः उत्पन्नं विश्वं कार्यत्वेन भिन्नमपि कारणनिरपेक्ष-स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्नं यथा पृथिव्याः ओषधयः भिन्नस्वरूपा अप्यभिन्नाः एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनद्वारा द्रढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्चार्थः पूर्वाध्याये प्रकाशितः । इदानीं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्य-स्यार्थमाह अहमिति सार्द्धैस्त्रिभिः । ते अग्रजाः मुनयः सनकादयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

पराभूतेः पराजयस्य । अधर्मस्य पापस्य । तमसः अज्ञानस्य । अन्धकारस्य वा । पश्चिमः पृष्ठिभागः[1] आश्रयः । चकारात्सं-सारस्याऽपि । भगवतो नाड्यो नदनदीनामाश्रयः । नदाः शोणभद्रादयः । नद्यो यमुनाद्याः । गोत्राणां पर्वतानाम् । अस्थिसंहतिर-स्थिसंघात आश्रयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तं प्रकृतिः । रससिन्धूनां क्षारादिसमुद्राणाम् । भूतानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । अस्मदादीनां च । निधनस्य प्रलये प्रवेशस्य । चकारात्प्रलयानाम् । उदरं भगवतः स्थानम् । तथात्वे प्रमाणम्—विदितमिति । पुंस उदरमिति सम्बन्धः । अग्रेऽपि भगवतो हृदयमस्मदादीनां मनसः पदं स्थानम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ धर्मस्य ब्रह्मणः[2] स्तनाज्जातस्य । मम वक्तुश्चतुर्मुखस्य । तुभ्यं तव । अथवा । तव यत्प्रयोजनं रूपं भक्तिजनकं तस्य । चकारादन्येषां भक्तानाम् । कुमाराणां सनका-दीनाम् । भवस्य महादेवस्य । चकाराज्ज्ञानिनां शुकादीनाम् । विज्ञानस्य । तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य । चकारात्सूत्रस्य । परमात्मा परमस्य आत्मा अन्तःकरणम् । परायणं स्थानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिमुक्त्वा तदर्थमेतदुक्तं तदाह—अहमिति सार्द्धैस्त्रिभिः—ब्रह्मादयः सर्वे भगवत्स्वरूपाः । समुदायो भगवान् । प्रत्येकं त एवेत्यपरे । अतः परं फलनिरूपणार्थ-मधिकारिणं साधनं च[3] निरूपयत् पुरुषसूक्ते तन्निरूपितत्वात्तत्प्रकारेणैव निरूपयति । "पुरुष एवेदं सर्व[4]" मिति वाक्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकत्रयेणोच्यते । तत्र अहं ब्रह्मा । भवान्नारदः भवो महादेवः । चकारात्[5] ये सम्बन्धिनः । एवंकारेण[6] तेषु सन्देहाभाव उक्तः । विशेषरूपेणाऽपि ते भगवन्त इत्यर्थः । ये इमे मरीच्यादयः । अन्येऽपि मुनयः । ते अग्रजास्तव ज्येष्ठभ्रातरः

१. पृष्ठभाग इति घ । २. ब्रह्मणस्तनादित्यविसर्गः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । ३. चकारो नास्ति घ । ४. सर्वमितीति ग. घ. ङ । ५. चकारात्रयसंबन्धिन इति क० । ६. एवं कारेणेति ग. ङ० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सनकादयः। एते शुद्धसत्त्वकार्याः। सुरा मिश्रसत्त्वकार्याः। असुरा रजोमिश्रकार्याः। नगादयस्तमोमिश्रकार्याः। नागाः पर्वताः। नागा गजाः। खगा पक्षिणः। मृगा हरिणादयः। सरीसृपाः सर्पाः। एते शुद्धतामसाः॥ १२॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

सम्बन्धसामान्ये चतुर्थी न सङ्गतेत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तव यत्प्रयोजनं रूपमिति, एतस्यैव विवरणं भक्तिजनकमिति॥ ११॥ ❀ ❀ अहं भवानित्यस्याभासे एवमित्यादि। 'यत्संस्थं' २-५-२ इत्यस्योत्तरभूतेन 'वाचां' २-६-१ इत्यादिश्लोकनवकोक्तप्रकारेण सर्वेषां नित्यपरिच्छिन्नानामुत्पत्तिं समागमरूपामुक्त्वा यदर्थमेतत्सर्वेषां स्थानविभजनमुक्तं तत् 'यत्र' २-५-२ इति प्रश्नस्योत्तरमाहेत्यर्थः। विवृतौ, सार्द्धपद्यमर्थमाहुः भगवत्स्वरूपा इति। मतान्तरमाहुः समुदाय इत्यादि। अत्राक्षरस्वबीजं तु 'अहमेवासमेवे'ति २-९-३२ पद्यविरोधो ज्ञेयः। अतः परमित्यादि। यत्संस्थं २-५-२ इत्यस्योत्तरनिरूपणानन्तरत्रिविधसुखात्मकफलनिरूपणार्थमधिकार्यादिकं वदन् पुरुषसूक्ते तयोर्निरूपितत्वात्तथेत्यर्थः। ननु पुरुषसूक्ते'ऽहं भवान्' २-६-१२ इति प्रकारेणानिरूपितत्वात् कथं तथेत्यत आहुः पुरुष इत्यादि। इदमिति उक्तश्रुताविदं पदेनोक्तम्। तथा च, तस्यैवेदं विवरणमिति न प्रकारभेदः इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

पराभूतेर्दारिद्र्यस्य पराजयस्य च अधर्मस्य पापस्य तमसः अज्ञानस्य-अपिशब्दात्संसारस्य च-पश्चिमस्तस्य पृष्ठभागः स्थानम्। नदाः शोणभद्रादयः नद्यो गोमत्यादयस्तेषां तु तस्य नाड्यः स्थानम्। गोत्राणां पर्वतानां तस्यास्थिसंहतिः अस्थिसङ्घातः स्थानम्॥ ९॥ ❀ ❀ अव्यक्तं प्रधानं रससिन्धवः क्षारादिरसवन्तः समुद्रास्तेषां-केवलरसस्य तु 'जिह्वा सर्वरसस्य च' इत्याश्रयतया जिह्वाया उक्तत्वात्-भूतानां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां अस्मदादिप्राणिनां च सर्वेषां निधनस्यान्ते लयस्य च पुंसः पुरुषरूपस्य भगवत उदरं स्थानतया 'यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति' इत्यादिशास्त्रेषु विदितमेव, अतो नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः। अस्मदादिमनसश्च तस्य हृदयं पदं स्थानम्॥ १०॥ ❀ ❀ धर्मस्य मम चतुर्मुखस्य तुभ्यं तव कुमाराणां सनकादीनां च भवस्य महादेवस्य च विज्ञानस्य सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य-तत्त्वस्येति पाठे तु महत्तत्त्वस्य-परस्य परमेश्वरस्यात्माऽन्तःकरणं परायणमुत्तमस्थानम्॥ ११॥ ❀ ❀ एवं तावत्परमेश्वराज्जातं विश्वं ततो भिन्नं न भवति, यथा सुवर्णाज्जातं कुण्डलादि सुवर्णात्पृथक् न भवति, स तु सर्वनियन्ता सर्वप्रकाशको नित्यमुक्तः स्वतन्त्रश्चेत्यर्थादुक्तमेतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति, तत्र "सहस्रशीर्षा" इत्यर्धर्चस्य "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याये एव दर्शितः, इदानीं तु "पुरुष एवेदं सर्वं" इत्यस्यार्थं दर्शयति—अहमित्यादिसार्धैस्त्रिभिः। अहं ब्रह्मा, भगवान्नारदः, भवो रुद्रः, ये चेमे मरीच्यादयः ते तवाग्रजा मुनयः सनकादयश्च, सुरा इन्द्रादयो देवाः, हिरण्यकशिप्वादयोऽसुराश्च, नागा गजाः, नरा मनुष्याः, खगा आकाशचारिणः पक्षिणः, मृगा हरिणादयो वनचारिणः, सरीसृपा वृश्चिकादयः॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

उनकी पीठ से पराजय, अधर्म और अज्ञान, नाड़ियोंसे नद-नदी और हड्डियोंसे पर्वतोंका निर्माण हुआ है॥ ९॥ ❀ ❀ उनके उदरमें मूल प्रकृति, रस नामकी धातु तथा समुद्र, समस्त प्राणी और उनकी मृत्यु समायी हुई है। उनका हृदय ही मनकी जन्मभूमि है॥ १०॥ ❀ ❀ नारद! हम, तुम, धर्म, सनकादि, शङ्कर, विज्ञान और अन्तःकरण—सब-के-सब उनके चित्तके आश्रित हैं॥ ११॥ ❀ ❀ (कहाँतक गिनायें—) मैं, तुम, तुम्हारे बड़े भाई सनकादि, शङ्कर, देवता, दैत्य, मनुष्य, नाग, पक्षी, मृग, रेंगनेवाले जन्तु॥ १२॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः। पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः॥१३॥
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः। ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः॥१४॥
सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत्। तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति॥१५॥
स्वधिष्ण्यं [1]प्रतपन् प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ। एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान्॥१६॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका व्याख्या

जलं च स्थलं च नभश्चौकांसि येषां ते। नभौकस इति संधिरार्षः। ऋक्षाणि अश्विन्यादीनि केतवो धूमकेतुप्रभृतय औत्पातिकाः॥ १४॥ ❀ ❀ सर्वं पुरुष एव न ततः पृथगित्यर्थः। प्रपंचेन तस्यापरिच्छेदं वक्तुं स भूमिमित्यस्यार्थमाह।

१. प्रा० पा०—प्रावपद्याणो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्पदं विभक्तिव्यत्ययेन व्याचष्टे। तेनेति। तेन पुरुषेण विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः। वितस्तिमिति दशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य आवृतमिति वृत्वेत्यस्य स च वितस्तिमधिकं व्याप्य तिष्ठतीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न तु परिमाणम्। अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एतत् सदृष्टांतमाह। असौ प्राण आदित्यः। "असौ वा आदित्यः प्राणः" इति श्रुतेः। स्वधिष्ण्यं मंडलं प्रकाशयन्यथा बहिश्च प्रकाशयति एवं विराड्देहं प्रकाशयन् ब्रह्मांडमंतर्बहिश्च प्रकाशयति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

'नभश्च नभसा सार्द्धम्' इति द्विरूपकोशाद्दंतोपि नभशब्दोस्तीति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ संदर्भस्तु–दश दशगुणिता अंगुलिप्रमाणदेशा यस्मिंस्तत् दशोत्तरावरणकुलं तदभिप्रायेणात्यल्पत्वाद्दशांगुलशब्देन निर्देशः वितस्तिशब्दोपि तदभिप्रायकः। तदतिक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विराजं प्रतपन् विराट्प्रकाशत्वेन प्रस्तूयमानः पुमान् श्रीभगवत्तत्त्वमप्येवांतरंगं त्रिपाद्विभूतिरूपं बहिर्वहिरंगं पादविभूतिरूपं प्रतपति तद्विभूतयः। पाद्मोत्तरखंडे–"त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्याः परिकीर्त्तिताः ॥ शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे ब्रह्मानंदसुखाह्वयाः ॥ सर्वे नित्या निर्विकारा हेयरागविवर्जिताः। सर्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्यसमप्रभाः। सर्ववेदमया दिव्याः कामक्रोधविवर्जिताः। नारायणपदांभोजभक्ताकरसुसेविताः। निरंतरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः। सर्वे पंचोपनिषद्स्वरूपा वेदवर्चसः" इत्यादिना तत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपंचातीतलोकोऽभिधीयते पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति यथोक्तं तत्रैव "त्रिपाद्धाम्निः परे धाम्नि पादस्येहाभवत्पुनः। त्रिपाद्विभूतिर्नित्यास्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥ नित्यं तद्रूपमीशस्य परे धाम्नि स्थितं शुभम्। अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् ॥ नित्यं संभोग्यमीश्वर्या श्रिया भूम्या च संवृतम्" इति। अत एव द्वितीयस्कंधेऽप्येवमेवोक्तम्। तथाहि सोऽमृतस्येति। अमृतादिद्वयं तु तृतीयत्वेन वक्ष्यमाणस्य क्षेमस्याप्युपलक्षणम्। श्रुतौ च"उतामृतत्वस्येशानः" इत्यत्रामृतत्वं तद्गुणोपलक्षणम्। अत्र धर्मिप्रधाननिर्देशः। श्रुतौ तु तत्र धर्ममात्रनिर्देशस्यापि तत्रैव तात्पर्यं तत्रामृतम्—'स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतम्' इति। परं न यत्परम् इत्याद्युक्तानुसारेण परमानंदः। अत एवामृतं विष्णुमंदिरमिति तत्पर्यायः। 'अभयं न च कालविक्रमः' इत्याद्युक्तानुसारेण भयमात्राभावः। अत एव धर्मोऽकुतोभयमित्युक्तम्। 'क्षेमं न यत्र माया' इत्याद्युक्तानुसारेण भगवद्बहिर्मुखताकारगुणसंबंधाभावाद्भगवज्जनमंगलाश्रयत्वं ज्ञेयम्। तथा च नारदीये। "सर्वमंगलमूर्द्धन्या पूर्णानंदमयी सदा। द्विजेंद्र तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥"इति। अत एव। 'क्षेमं विदंति मत्स्थानम्' इत्युक्तम्। तत्र तत्तच्छब्देन लक्षणामयकल्पनया जनलोकादिवाच्यतानिषेधेन हेतुं न्यस्यति। मर्त्यम्–'ब्रह्मणोपि भयं मत्तद्विपरार्द्धपरायुषः' इत्यादिन्यायेन मरणधर्मकमन्नं कर्मादिफलं विलोक्यादिकं यस्मादत्यगात् अतिक्रम्यैव तत्र विराजत इति। एषः अमृताद्यैश्वर्यरूपो दुरत्ययः ब्रह्मचर्यादिभिः केनचिन्मनसाप्यसर्वभूतानि रोद्धुं न शक्य इति संदर्भः। विश्वनाथस्तु–स्वधिष्ण्यमित्यादिपद्यद्वयमेव व्याचख्यौ तथा हि असौ प्राणः प्राणवायुः स्वधिष्ण्यं देहांतः प्रतपन् श्वासेन प्रतापयुक्तं कुर्वन् बहिश्च प्रतपति प्रभवति एवं विराजमंतर्यामित्वेन स्थित्या प्रतपन्प्रभावंतं ज्ञानक्रियादिशक्तिमंतं कुर्वन्नंतर्बहिश्च प्रतपति प्रभवति ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्येति। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् (१) इति अर्द्धा ऋक् अस्याः सायणभाष्यं यथा-सर्व्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा। सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वात् अनन्तैः शिरोभिः युक्त इत्यर्थः। यानि सर्व्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपतितत्वात् तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वञ्च (१) ॥ ऋक् त्रयस्येति। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत (१२) ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योअजायत। मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत (१३) नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णोद्यौः समवर्त्तत। पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकां अकल्पयन् (१४) ॥ इति हि ऋक्त्रयम्। अस्य सायणभाष्यं यथा प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तत् तदानीमस्य प्रजापतेर्यत् यौ ऊरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत। ❀❀❀ (१२)। यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। प्रजापतेर्मनसः सकाशात् चन्द्रमा जातः। चक्षोश्चक्षुषः सूर्य्योऽप्यजायत। अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणात् वायुरजायत (१३) ॥ यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनसः प्रभृतयोऽकल्पयन् तथान्तरिक्षादींल्लोकान् प्रजापतेर्नाभ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्त्तत उत्पन्ना। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥ (१४) ॥ पूर्वाध्याये एव दर्शित इति। पञ्चमाध्याये यथाक्रमं ३५। ३७। ३०। ४२ श्लोकेषु दर्शित इति यावत् ॥ पुरुष एवेदं सर्व्वमित्यस्येति। पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् (२) इत्यस्येत्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सायणभाष्यं यथा—यदिदं वर्त्तमानं जगत् सर्व्वं तत् पुरुष एव। यच्च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यत् जगत् तदपि पुरुष एव। यथाऽस्मिन् कल्पे वर्त्तमाना प्राणिदेहाः सर्व्वेऽपि विराट्पुरुषस्य अवयवास्तथैव अतीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्य-मित्यभिप्रायः। (२)॥

[नागा इति। नागाः निर्विषसर्पा इति भगवद्गीतायां दशमाध्यायस्य ऊनविंशश्लोकटीकायां स्वामी। यद्वा वासुक्यादयः प्रसिद्धा अष्टौ नागा इति। अथवा कद्रुसन्ततिजा नागा इति चतुर्थस्कन्धीयाष्टादशाध्यायस्य द्वाविंशश्लोकटीकायां स्वामी। यद्वा नागा गजा इति बालप्रबोधिनी॥ सरी सृपा इति। सविषसर्पा इत्यर्थः॥ गन्धर्वा इति। स्वर्गनायका उपदेवा इत्यर्थः॥ अप्सरस इति। स्वर्गवेश्या इत्यर्थः॥ यक्षाः गुह्यका धनरक्षका देवयोनिविशेषा इति यावत्॥ रक्षः राक्षसो निशाचर इति यावत्। भूतगणा देवयोनिविशेषाः॥ उरगाः सर्पजातिभेदाः। सर्पसिद्धान्तग्रन्थे विशेषो द्रष्टव्यः॥ पितरः अर्यमादयः॥ सिद्धा अणिमाद्यष्टगुणोपेताः। विश्वावसुप्रभृतयः विद्याध्रा विद्याधराः पुष्पदन्तादिकामरूपिखेचराः देवयोनिविशेषाः॥ चारणा देवयोनिविशेषाः]॥ १३॥ १४॥ ❀ ❀ ग्रहेति। ग्रहाश्च रव्यादयः। ऋक्षाणि चाश्विन्यादीनि। केतवश्च धूमकेतु-प्रभृतय औत्पातिका ग्रहविशेषाः। स्तनयित्नवो मेघाः॥ १५॥] स भूमिमित्यस्येति। भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (१) इत्यर्द्धस्य अस्य सायणभाष्यं यथा—स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमित-देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डात् बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः (१) ॥१६॥१७॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विद्याध्रा विद्याधराः॥ १३॥ ❀ ❀ जलं स्थले नभश्चौकांसि स्थानानि येषां ते जलस्थलनभौकस इति संधिरार्षः। ग्रहाः सूर्यादयः ऋक्षाणि नक्षत्राणि तारा अपि नक्षत्रस्यैव भिदा तडितः विद्युतः स्तनयित्नवो मेघाः गर्जितानि वा॥ १४॥ ❀ ❀ किंबहुना यच्च कालत्रयवर्ति वस्तुजातं तदिदं सर्वं पुरुष एव परमपुरुष एव कालत्रयवर्तिकृत्स्नवस्तु जातशरीरकत्त्वाद्पुरुषशरीरभूतं स्वतंत्रं वस्तु नास्तीत्यर्थः। नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषकालशरीरकस्य परमपुरुषस्यैव विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुष-शरीरकं परमात्मात्मकजगदाकारेणावस्थानादयमैक्योपदेश उपपन्नः। सर्वत्रवेदांतेष्वेवमेव ह्यैक्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्म अय-मात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिभिरुपदिश्यते पुरुष एवेदमिति। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिनिबंधनत्त्वमाह तेनेति। अधोनिष्ट्याविं-तस्त्यांतेनाभ्यामुपरि तिष्ठति हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदिति श्रुत्युक्तदिशा नाभ्या उपरि वितस्तिपरिच्छिन्नप्रदेशांते स्थितं हृदयमधितिष्ठता तेन परमात्मनेदं विश्वमावृतं व्याप्तम्॥ १५॥ ❀ ❀ असौ हृदयांतर्वर्ती प्राणः परमात्मा स्वधिष्ण्यं स्वावास-स्थानं शरीरं प्रतपन् अंतर्व्याम्‍ प्रशासनाधीनं कुर्वन् बहिश्च स्वधिष्ण्याद्बहिष्ठमपि वस्तुजातं प्रशासनाधीनं यथा करोति—एवं विराज विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धकार्यं प्रपञ्चप्रशासनाधीनं कुर्वन्नंतर्बहिश्च प्रशासनाधीनं करोतीत्यर्थः। अत्र कार्ये कारणोपचाराद्विराट्शब्दो ब्रह्मांडपरः एतेनापरिच्छिन्नत्वप्रतिपादकं स भूमिं विश्वतो वृत्वेत्यर्द्धं च व्याख्यातं भवति। स परमात्मा भूमिं ब्रह्मांडरूपं प्रपंचं विश्वतः सर्वतः वृत्वा व्याप्य भूमिं दशांगुलमात्रमतिक्रम्य स्थितः अत्यतिष्ठद्दशांगुलमित्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न प्रमाणं अनुपयोगादपरिच्छिन्न-त्वाच्चेति तस्या अर्थः॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

घटादिवन्न भातीति नभ आकाशोऽकारान्तोऽप्यस्ति॥ १४॥ ❀ ❀ यदेदमस्मदादिकमातृणं भूतं भव्यं भवज्जगदे-तस्माद्धरेरुत्पन्नं तदिदं सर्वं पुरुष एव पुरुषाधीनसत्तात्वेव त्रिकालमपि तदधीनमेव न तु ते नैकीभूतं यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इति वचनात्। यद्वा पुरुष एवेदं पुरुषेणैवेदं व्याप्तं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति पुरुषेणैवेदं व्याप्तमातृणादाक-रीषात् सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेवेति श्रुतेः। तामेव व्याप्तिं स्पष्टीकरोति तेनेदमिति। वितस्तिमात्रं जीवहृदयमधितिष्ठता तेन पुरुषेण सर्वं पुरुष एवेति भण्यते भेदवज्जगत् वितस्तिमात्रं हृदयमास्थाय व्याप्नुते जगदित्यादेः सर्वं सिद्धम्॥ १५॥ ❀ ❀ हृदयोपाध्यवच्छिन्नस्य हरेर्जीववैलक्षण्यमाह स्वधिष्ण्यमिति तप संतापदर्शनयोरिति धातोः स्वधिष्ण्यं स्वस्थानं हृदयमधिष्ठायांतः सर्वं प्रतपन् पश्यन् असौ प्रकृष्टचेष्टायोगात् प्राणनामा परमात्मा देहाद्बहिश्च बहिष्ठान् विषयानपि प्रतपति पश्यति॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अहमिति त्रिकम्॥ १३॥ १४॥ १५॥ ❀ ❀ एवं प्रपञ्चतत्कारणात्मकत्वेन दर्शयित्वा तदतीतत्वेनाप्याह तेनेदमित्यादि। तत्र स भूमिं सर्व्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति मन्त्रार्थमाह तेनेत्यर्द्धेन। तेन पुरुषरूपेण। विश्वमिति भूमि-पदार्थः। वितस्तिमिति दशाङ्गुलपदार्थः। अधि इत्यतिशब्दस्य। दशाङ्गुलं दशदशगुणिता अङ्गुलिप्रमाणदेशा यस्मिन् तत् दशोत्तरा-वरणकुलम्। तदभिप्रायेणात्यल्पत्वात् दशाङ्गुलशब्देन निर्देशः। वितस्तिशब्दोऽपि तदभिप्रायकः तदतिक्रम्य स्थित इत्यर्थः॥ १६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

एवं मायाशक्तिमतः परमेश्वराज्जातं जगत् न ततो भिन्नमिति पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति। तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याये एव दर्शितः। पुरुष एवेद ं सर्वमित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्द्धत्रिभिः॥ १३॥ १४॥ १५॥ ❀ ❀ एवं प्रपञ्चकारणत्वं परमेश्वरस्य दर्शयित्वा तस्य प्रपञ्चातीतत्वं वदन् प्रपञ्चस्य तत्परिच्छेद्यत्वमाह। तेन परमेश्वरेण इदं विश्वमावृतं यतोऽधि विश्वस्मादधिकं वितस्तिं वितस्तिप्रमाणं देशं व्याप्य तिष्ठतीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं, न प्रमाणम्। तस्य अपरिच्छिन्नत्वेनाप्रमाणत्वात्। एवं स भूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठतीति अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमित्यस्यार्थो विवृतः। तत्र भूमिमित्यस्यार्थो विश्वमिति। दशाङ्गुलमित्यस्यार्थो वितस्तिमिति अत्यतिष्ठदित्यस्यार्थोऽधितिष्ठतीति॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

विद्याध्रा विद्याधराः॥ १३॥ ❀ ❀ जलादीनि ओकांसि स्थानानि येषां ते तथा नभौकस इति संधिरार्षः॥ १४॥ ❀ ❀ भूतं भविष्यं वर्तमानं चेदं सर्वं चिदचिदात्मकं शक्तिशक्तिमतोः कार्यकारणयोर्भेदाभेदसंबंधस्य सर्वशास्त्रसंमतत्वात्पुरुष एव ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः तदनन्यत्त्वमारंभणशव्दादिभ्य इति न्यायाच्च विश्वे न तस्यापरिच्छेदं दर्शयितुं सभूमिं सर्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमित्यस्यार्थमाह तेनेदमिति। तेन पुरुषेण इदं विश्वमावृतं व्याप्तं स च पुरुषो वितस्तिमधि अधिकं व्याप्य तिष्ठति वितस्तिशब्देनाधिक्यमात्रं विवक्षितं न तु परिमाणं स इति। कर्तृपदं तेनेत्यनेन व्याख्यातं विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति। दशांगुलपदस्यार्थः अधीत्यतिशब्दस्यार्थः॥ १५॥ ❀ ❀ एतदेव सदृष्टान्तमाह स्वधिष्ण्यमिति असौ वा आदित्यः प्राण इति। श्रुतिप्रसिद्धोऽसौ प्राण आदित्यः स्वधिष्ण्यं स्वकीयं मंडलं प्रतपन्प्रकाशयन् बहिः प्रतपति प्रकाशयति यथा एवं पुमान् विराजं विराट्शरीरं प्रकाशयन् बहिश्च प्रकाशयति॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

गन्धर्वाप्सरसो रजोमिश्राः य[1]क्षरक्षआदयस्तमोश्रिताः। उरगा जातिसर्पाः। पशुप्रभृतयः सत्त्वमिश्राः। पशवो गवादयः। सिद्धादयस्त्रयः अन्तरिक्षे सत्त्वादिगुणप्रधानाः। द्रुमाः केवलतामसाः॥ १३॥ ❀ ❀ तामसानाह—अन्ये चेति। विविधा मत्स्यादयः। जलौकसः स्थलौकसो नभौकसश्च। ग्रहा बुधादयः। ऋक्षा अश्विन्यादयः। केतवो धूमकेतुप्रभृतः। तारा अन्यानि नक्षत्राणि। तडितो विद्युतः। स्तनयित्नवो गर्जितानि॥ १४॥ ❀ ❀ सर्वानुद्देशतो निरूप्य तेषां पुरुषत्वमाह—सर्वं पुरुष एवेति। पूर्वोक्तं निरूपितं सर्वं पुरुष एव। इदमपि परिदृश्यमानं जडात्मकं सर्वं पुरुष एव। कालत्रयाधीनस्य पुरुषत्वाभाभावमाशङ्क्याह—भूतं भव्यं भवदिति। चकारात्तत्रोत्पन्नानामपि ग्रहणम्। यदिति प्रसिद्धम्। तेन श्रुतिसिद्धत्वान्नाऽत्र युक्तिर्वक्तव्येत्यर्थः। अनेन "पुरुष एवेदं स[2]र्वमि" त्यर्द्धर्चार्थः कथितः। भगवतो विश्वमात्रत्वे तेन परिच्छेदसम्भवादपरिच्छिन्नताव्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तेनेदमिति। विश्वेन न भगवानावृतः परिच्छिन्नः किन्तु विश्वमेव तेन आवृतं परिच्छिन्नम्। जातिवत्परिच्छेदं वारयति—वितस्तिमधितिष्ठ[3]तीति। जातिर्हि तावन्मात्रे स्थिता तं प्राप्नोति। अयं तु वितस्तिमधितिष्ठति। "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि" ति सूक्ते दशाङ्गुलमुक्तम्। वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलम्। तथापि क्षुद्राङ्गुलिमानेन तदुपपद्यते। दशाङ्गुला वा वितस्तिः। अङ्गुष्ठदेशिनीमध्यं तावदेव। अनेनोभयध्याने सम्पूर्णो भगवान् ज्ञातो भवति। अतो विश्वात्मकः स्थूलः। वितस्त्यात्मकोऽतिरिक्तः। तुल्यश्च प्रमाणतोऽपि भवति। अष्टवितस्त्यात्मकः पुरुषः। ततः सर्वतो वितस्त्यात्मकोऽष्टवितस्त्यात्मकोऽपि भवत्यधिकोऽपि भवति। तस्माद्यावान् भगवान् सर्वं तावानधिकस्ततोऽप्यधिक इति न परिच्छेदः सम्भवति। किञ्च। नाऽयं वितस्तिमात्रे तिष्ठति किन्तु ततोऽप्यधिकं तिष्ठति। अतः सुतरां न[4] परिच्छेदः॥ १५॥ ❀ ❀ तत्र स्थितस्य ततोऽप्यधिकव्याप्तौ दृष्टान्तमाह—स्वधीष्ण्यमिति। यथा प्राणः सूर्यः स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रतपन् बहिरपि सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं प्रतपति। प्राणो वा आसन्यः स्वधिष्ण्यं शरीरं प्रतिपन् सजीवं कुर्वन् बहिश्च फूत्कारनिःश्वासैः प्रतपति काष्ठादीनग्नियुक्तान्करोति। एवं पुरुषोऽपि विराजं प्रतपंस्तद्बहिरपि तपति। प्राणादीनां मध्यप्रकाशकत्वाभावात्संघट्टितया तत्र विवराभावान्मण्डलमध्यं न प्रकाशयति। अयं तु ब्रह्माण्डमध्यमपि[5] प्रकाशयति। तदाह—अन्तरिति। पुरुषो हि स्त्रियं सर्वतः प्रकाशति॥ १६॥

---

१. यक्षरक्षादयः इति ग. घ.। २. सर्वमर्द्धर्चार्थं इति क. ग. घ.। ३. मधितिष्ठतेति ख। ४. अपरिच्छेद इति ग. घ. ङ।
५. ब्रह्माण्डस्य मध्यमिति क. ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अन्तरिक्ष इत्यादि । एतेनेतः पूर्वोक्ता दिव्यास्तादृशा इतिबोधितम् । अनेनेति सार्द्धपद्यत्रयेण ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तेनेदमित्यत्र आहेति । परत्वं बोधयितुपरिच्छेदमाहेत्यर्थः । जातिर्हीत्यादि, इदमत्र परप्रसिद्धया तद्बोधनायोक्तम्, सिद्धान्ते जातेः पदार्थान्तराभावात् । अधितिष्ठतीति । अधिकं यथा स्यात्तथा तिष्ठतीत्यर्थः । एतेनाधिकस्थितौ विश्वस्य कर्तृताभ्रमो वारितः । सूक्ते 'स भूमिं विश्वतो वृत्त्वे'त्यत्र तच्छब्दपरामृष्टस्य 'सहस्रशिरसादिगुणकस्य पुरुषस्यैव कर्तृत्वबोधनात् तेनेदं भिन्नं वाक्यमिति बोधितम् । 'परिमाणांशे सूक्तविरोधं परिहरन्ति अतीत्यादि । रूपद्वयकथनप्रयोजनमाहुः अनेनेत्यादि । अनेनेति, विश्वात्मक-तदतिरिक्तरूपयोः कथनेन । अत इति । उभयरूपत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च । अतिरेकेऽपि यथा तुल्यत्वं तथा व्यक्तीकुर्वन्ति अष्टेत्यादि । श्रुतावत्र च वितस्त्यधिकत्वकथनात् सप्तवितस्त्यात्मकविश्वपुरुषापेक्षया वितस्तिमात्रमधिक इत्यष्टवितस्त्यात्मकः । तादृशस्य सर्वतस्तद्वयाप्तिकथनाच्च तावन्मात्र एव सर्वतो वितस्त्यधिकः । अन्यथा 'न्यूनाधिकपरिमाणापत्त्या दशाङ्गुलशब्दसर्वतोव्याप्त्यो-रन्यतरद्दुपरुध्येतेति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि, तस्मादिति शब्दबलात् । तत इति अधिकात् । नन्वेवमपि वितस्ति-मात्रतया परिच्छेद एवापततीति शङ्कायां तदपि निवारयन्ति किञ्चेत्यादि । तथा च, श्रुतौ दशाङ्गुलाधिक्यबोधनं स्थितिप्रकार-बोधनार्थं, न तु ततोधिकव्याप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स्वधिष्ण्यमित्यत्र प्राणः सूर्यः इति । सूर्यस्य प्राणपद-वाच्यत्वं न प्रकाशयतीति अर्थात् प्राणः । प्रकाशे प्रकारं वदन्तः पुमानिति पदस्य तात्पर्यमाहुः पुरुष इत्यादि, 'स एव वासुदेवोयं साक्षात्पुरुष उच्यते' । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरःसर'मिति नृसिंहपुराणाद् भगवानेव पुरुषः । अतः प्राकृतत्वाद्विराडपि स्त्रीप्राय इति तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

गन्धर्वाः, अप्सरसः, यक्षाः, रक्षो राक्षसाः, भूतगणाः, उरगाः सर्पाः, पशवो गवाश्वादयः, पितरः अर्यमादयः, सिद्धाः, विद्याध्राः विद्याधराः, चारणाः, द्रुमा वृक्षाः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जलं स्थलं नभश्च ओकांसि स्थानानि येषां तथाभूता अन्ये च विविधप्रकारा जीवाः । सन्धि'रार्षः । ग्रहा बुधादयः, ऋक्षाणि नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि, केतवो धूमकेतुप्रभृतयः, ताराः, तडितो विद्युतः, स्तनयित्नवो मेघाः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ किं बहुनोक्तेन ? यच्चेदं भूतं भव्यं भवच्च कालत्रयवर्त्ति वस्तुजातं तत्सर्वं पुरुष एव, न ततो भिन्नं किञ्चिदित्यर्थः । ननु पुरुषस्य प्रपञ्चात्मकत्वे प्रपञ्चस्य परिच्छिन्नत्वं स्यादित्याशङ्क्य "स भूमिं विश्वतो वृत्त्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" इत्यस्यार्थमाह—तेनेति । तेन पुरुषेणेदं विश्वमावृतं व्याप्तम् । ननु नाभ्या उपरि वितस्तिमात्रं हृदयकमलं तन्निवासिनः पुरुषस्य कथं विश्वव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह—वितस्तिमधितिष्ठतीति, ततो वितस्तितोऽधिकमपि व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र भूमिमित्यस्यार्थो विश्वमिति, दशाङ्गुलमित्यस्यार्थो वितस्तिमिति, अत्यतिष्ठदित्यस्यार्थोऽधिति-ष्ठतीति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एतत् सदृष्टान्तमाह–स्वेति । असौ प्राणः "असौ वा आदित्यः प्राणः इति श्रुतेः आदित्यो यथा स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रतपन् प्रकाशयन् बहिश्च सर्वमपि प्रतपति प्रकाशयति एवमेव पुमान् वैराजपुरुषो विराजं विराड्देहं प्रतपन् प्रकाशयन्नपि ब्रह्माण्डमन्तर्बहिश्च प्रतपति प्रकाशयति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

गन्धर्व, अप्सराएँ, यक्ष, राक्षस, भूत-प्रेत, सर्प, पशु, पितर, सिद्ध, विद्याधर, चारण, वृक्ष और भी नाना प्रकारके जीव—जो आकाश, जल या स्थलमें रहते हैं—ग्रह, नक्षत्र, केतु (पुच्छल तारे), तारे, बिजली और बादल—ये सब-के-सब विराट् पुरुष ही हैं । यह सम्पूर्ण विश्व—जो कुछ कभी था, है या होगा—सबको वह घेरे हुए है और उसके अन्दर यह विश्व उसके केवल दस अंगुलके❀ परिणाममें ही स्थित है ॥ १३-१५ ॥ ❀ ❀ जैसे सूर्य अपने मण्डलको प्रकाशित करते हुए ही बाहर भी प्रकाश फैलाते हैं, वैसे ही पुराणपुरुष परमात्मा भी सम्पूर्ण विराट् विग्रहको प्रकाशित करते हुए ही उसके बाहर-भीतर—सर्वत्र एकरस प्रकाशित हो रहा है ॥ १६ ॥

---

१. "स्वादि" पाठः । २. परिणामांशे पाठः । ३. 'परियामा' पाठः । ४. मूले 'नभौकस' इत्यत्र । ❀ ब्रह्माण्डके सात आवरणों का वर्णन करते हुए वेदान्त-प्रक्रियामें ऐसा माना है कि— पृथ्वीसे दसगुना जल है, जलसे दसगुना अग्नि, अग्निसे दसगुना वायु, वायुसे दसगुना आकाश, आकाशसे दसगुना अहंकार, अहंकारसे दसगुना महतत्त्व और महतत्त्वसे दसगुनी मूल प्रकृति है । वह प्रकृति भगवान्के केवल एक पादमें है । इस प्रकार भगवान्की महत्ता प्रकट की गयी है । यह दशाङ्गुलन्याय कहलाता है ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् । महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥१७॥
पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः । अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु ॥१८॥
पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः ॥१९॥
सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे । यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुमुतामृतत्वस्यार्थमाह । स इति । अभयस्येति मंत्रगतामृतपदव्याख्या । अन्नं नेतिपदं विभक्तिव्यत्ययेन व्याचष्टे । मर्त्यं मरणधर्मकमन्नं कर्मफलं यस्मादत्यगादतिक्रांतवान् । अतो न केवलं सर्वात्मकः किंतु अमृतत्वस्य निजानंदस्यापीश्वर इत्यर्थः । ननु प्रपंचात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वमित्याशंक्य तत्परिहाराय एतावानस्येत्यस्यार्थमाह । महिमेति । प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येष महिमा दुरत्ययोपारः प्रपंचानभिभूतत्वादिति भावः । मंत्रेण च एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तर इति वदताऽयमेवार्थ उक्तः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेवमीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्तं तदाश्रितानां भूतानां बंधमोक्षौ व्यवस्थयेति दर्शयन् पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यस्यार्थमाह । पादेष्विति । तिष्ठंत्यत्रेति त्रितयो भूरादिलोकास्ते पादा इव पादा अंशा यस्य स स्थितिपादस्तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु सर्वभूतानि जीवान् विदुः । मंत्रे तु पादोऽस्य विश्वा भूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति । भूतेषु फलवैचित्र्यं दर्शयंस्त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह । अस्येश्वरस्य संबंधि त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिव्यूर्ध्वलोकेषु न तु त्रिलोक्यामित्यर्थः । तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह । त्रयाणां लोकानां मूर्धा महर्लोकस्तस्य मूर्धानस्तदुपरितनलोका जनस्तपःसत्यमिति तेषु यथाक्रममृतादिकमधायि निहितम् । तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सुखम् । महर्लोकस्य क्रमुक्तिस्थानत्वेऽपि कल्पांते तत्रत्यानां स्थानत्यागान्नाविनाशि सुखम् । जनलोके त्वमृतमविनाशि सुखं यावज्जीवं स्वस्थानापरित्यागात् । किन्तु महर्लोकवासिनां कल्पांते त्रिलोकदाहोष्मपीडितानां तदा तत्र गमनादक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तस्याभावात्क्षेममेव । वक्ष्यति हि । "त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना । यांत्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ॥" इति । सत्यलोके त्वभयं मोक्षः । तत्प्रत्यासत्तेः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतदेव वैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयंस्त्रिपादूर्ध्व इत्यस्यार्थमाह । न प्रजायंते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्या बहिरासन् गृहमेधस्त्वंतः यस्मादबृहद्व्रतां ब्रह्मचर्यव्रतरहितः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अयं चाधिकारभेद एकस्यैवावस्थाभेदेन नत्वत्यंतभिन्नविषय इति दर्शयंस्ततो विष्वङ्नित्यस्यार्थमाह । सृती इति । विविधं सुष्ठु अंचतीति विष्वङ् पुरुषः क्षेत्रज्ञः सृती मार्गौ दक्षिणोत्तरौ विचक्रमे चलति स्म । कथंभूते सृती । साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते । अत्र हेतुत्वेन पुनर्विशेषणम् । यद्यतः अविद्याकर्मरूपा एका विद्या च तत्साधनोपासनारूपाऽन्या ॥ २० ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

स परमेश्वरोऽमृतस्येशः प्रभुर्भोक्ता भोजयिता दाता वेत्यर्थः । स्वर्गीयसुधाव्यावृत्त्यर्थमाह—अभयस्य संसारभयरहितस्यामृतस्येशत्वे हेतुः मर्त्यं मरणधर्मकमन्नं वैषयिकं सुखं यद्यतोऽत्यगादतिक्रांतवान् । नं ह्यमृतभोजिने चणकचर्वणं रोचते इत्यभिप्रायः । यदि च कौतुकवशात्कदाचिच्चर्वयति तदनासक्त्यैव एवमेवांतर्यामिणोपि । "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इत्यादिदृष्टेः कचिद्भोक्तृत्वव्यपदेशोपि तदनतिक्रम एव द्रष्टव्यः । "एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोपि बलेन भूयान्" इति श्रुतौ निरन्नत्वं नामासक्तिराहित्यं व्याख्यातम् । एवञ्च "उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति" इत्यस्यार्थो विवृतः ॥ अमृतत्वस्येति स्वार्थे त्वश्छांदसः ॥ "सुपां सुपो भवंति" इत्यन्नमित्यर्थेऽन्नेनेति पदम् । अतिरोहति अत्यक्रामत् । ततो हेतोः पुरुषस्य परमेश्वरस्यैष महिमा दुरत्ययोऽपारः । एवञ्च "एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः" इत्यस्यार्थो विवृतः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेवममर्त्यमैश्वर्यं त्रिपात् मर्त्यमेकपादिति । तस्य चतुष्पादैश्वर्यं पुनर्विवृणोति । पादेषु सर्वभूतानीति स्थितयो मर्त्याद्यैश्वर्याणि तानि पदा इवाधिष्ठानभूतानि यस्य तस्य स्थितिपदश्चतुर्षु पादेष्वैश्वर्यभोगेषु सर्वभूतानि पार्षदपर्यंतानि पादा इवाधिष्ठानभूतानि पादान् दर्शयति । त्रयाणां सात्त्विकादिपदार्थानां मूर्द्धेव मूर्द्धा प्रकृतिस्तस्या मूर्द्धसु तदुपरि विराजमानेषु श्रीवैकुंठलोकेषु अमृतं क्षेममभयं चाधायि नित्यं धृतमेव तिष्ठतीत्यर्थः । ततः पूर्वस्य मर्त्यान्नमात्रात्मकत्वादेकपात्त्वमुत्तरस्यामृतादित्रयात्मकत्वात्त्रिपात्त्वमिति भावः । तदनेन "पादोस्य विश्वा भूतानि"त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यस्यार्थो दर्शितः । अस्य पादस्तथैवास्यैव दिवि वैकुंठं यदमृतात्मकं

---

१. प्रा० पा०—वापि । २. प्रा० पा०—बहिश्चासन् प्रजाना त्रय आश्रमाः । ३. प्रा० पा०—महद्व्रतम् । ४. प्रा० पा०—विष्वक् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्रिपात् तत्र विश्वाभूतानीत्यर्थः। अत्राधिष्ठानाधिष्ठेययोरैक्योक्तिरिति संदर्भः। विश्वनाथस्तु—अथ तस्य मायिकीरमायिकीविभूतीर्विभज्य दर्शयति द्वाभ्याम्। स्थितिः सर्वलोकपालनं पादाम्बरणारविंदाद्यस्य स स्थितिपात् तस्य पुंसः पादेष्वंशभूतेषु मायिकामायिकदेशेषु सर्वभूतानि बद्धमुक्तजीवान्विदुः। तत्र च त्रिमूर्ध्नः त्रिगुणमयस्थानानामुपरिष्टो भागो यत्प्रकृत्यावरणं तस्य मूर्धसूपरितनस्थानेषु परमव्योमस्वित्यर्थः। अमृतं मरणाभावः क्षेमं रोगाभावोऽभयं परस्परहेतुकस्य भगवदपराधहेतुकस्य च भयस्याभावः। कालहेतुकभयस्यामृतशब्देनैव वारणं ज्ञेयम्। अधायि स्थापितम्। तेन त्रिगुणमयस्थानेषु तद्विपरीतं मृतमक्षेमं भयञ्च निहितमिति। त्रिगुणप्रपंचस्यानित्यत्वं त्रिगुणातीतस्य परव्योम्नो नित्यत्वं बोधितं वक्ष्यते चाग्रे तद्धामवर्णने 'न च कालविक्रमः' 'न यत्र माया' इत्यादि। एवं च पादोस्येत्यादेरर्थो विवृतः। अत्र 'पादोस्य विश्वा भूतानि" इति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं सामान्याभिप्रायेण दिवि सर्वस्योर्ध्वप्रदेशेऽमृतमस्य त्रिपात्रिपादविभूतिस्थमित्यर्थः। इत्यर्थं इति। त्रिगुणात्मकत्वात्तस्या इति भावः। तत्र सप्तलोकेषु तत्प्रत्यासत्तेः मोक्षस्य प्रत्यासत्तेः सन्निहितत्वात्। यथा गंगातटेप्यागतो गंगागतः कथ्यते तद्वदत्रापि मोक्षसन्निहितोपि मोक्ष इति कथ्यत इति। सत्यलोकगतानां स्वयंप्रभातवेदविचारेण मोक्षोस्तीत्यर्थः। यद्वा "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम्" इति स्मृतेरपि तेषां मोक्षश्रवणात्। अत्र संदर्भः॥ १८॥ ❀ ❀ अथ चतुष्पात्त्वे त्रिलोकीव्यवस्थावत्पक्षांतरं दर्शयति। पादा इति। चशब्द उक्तसमुच्चयार्थः। प्रपञ्चाद्बहिः पादात्रय आसन्नेव प्रपञ्चात्मकस्यैव च चतुर्थपादस्य विभागविवक्षायां तु त्रिलोक्या बहिश्चान्ये पादास्त्रय आसन्नित्येवं मंत्रेपि तथैव पुनः शब्दः ते केऽप्रजानां ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनामाश्रमाः प्राप्या ये लोकाः। अत एव धर्मत्रयप्राप्यत्वाच्चतुर्णामपि त्रिपात्त्वम्। अपरस्तु चतुर्थः। पादस्त्रिलोक्या अंतरिति गृहमेधस्तत्प्राप्यः यस्मान्न बृहद्व्रतं यस्य स तथा ब्रह्मचर्यरहित इत्यर्थः। विश्वनाथः। "पादेषु सर्वा भूतानि" इत्यस्यार्थं विशिष्य दर्शयति। बहिस्त्रिमूर्द्ध शब्दोक्तात्प्रकृत्यावरणात्परत्र त्रयः पादाः परमव्योमशब्देनाभिधीयमाना आसन्। चकारात्क्वचित्क्वचित्प्रपञ्चमध्यवर्त्तिनोपि मथुरायोध्यादिनामानः ये पादाः अप्रजानां न प्रकर्षेण जायंत इत्यप्रजा संसारमुक्ता जीवास्तेषामाश्रमाः स्थानानीति। आश्रमाणामाश्रमस्थानं च तेषां नित्यत्वं बोधितम्। "अमृतं क्षेममभयम्" इति पूर्वोक्तेः। त्रिलोक्यास्त्रिगुणलोकमय्याः प्रकृतेरंतस्तु अपरश्चतुर्थः पाद इत्यर्थः। यत्र गृहमेधः कर्मिजन इत्यर्थः। कीदृशोऽबृहद्व्रतः भगवद्व्रतरहितो भगवद्भक्तिरहित इत्यर्थः। तेन स चापि कदाचिद्भक्तः स्यात्तदा तस्यापि त्रिपाद्विभूतिरेव स्थानमिति भावः। एवं च "त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः" इति श्रुत्यर्थो विवृतः। स्मृतिश्च 'त्रिपाद्विभूतेः' इत्यारभ्य 'श्रिया भूम्या च संवृतम्। इत्यंता संदर्भधृताऽत्रानुसंधेया॥ १९॥ ❀ ❀ उक्तलक्षणेनैकपादत्रिपाद्विभूतीर्जीव एव प्राप्नोतीत्याह विश्वमंचतीति विश्वङ् जीवः। सृती एकपादत्रिपादविभूत्योः पंथानौ विचक्रमे चलति लडर्थे लिट्। कीदृश्यौ साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते तत्र योग्यतामाह। यद्यस्य जीवस्यैवाविद्या विद्या च। अविद्यादशायामेकपादविभूतिं विद्यादशायां त्रिपाद्विभूतिं प्राप्नोति। किंतु विद्याया उपरमे लब्धया एकया भक्त्यैव 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इति भगवदुक्तेः। पुरुषः परमेश्वरस्तूभयस्याविद्याविद्यावृत्तिकमाया आश्रय इति सृतिद्वयं तत्स्वामिकत्वात्तदधीनमेवेति भावः। एवं च "ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि" इत्यस्यार्थो विवृतः॥ २०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

उतामृतत्वस्येत्यस्येति उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति (२) इत्यर्द्धर्चस्य। सायणभाष्यं यथा उत अपि च। अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयमीशानः स्वामी। यत् यस्मात् कारणात् अन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्येन निमित्तेन अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति। तस्मात् प्राणिनां कर्म्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः (२)॥ एतावानस्येत्यस्येति एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः (३) इत्यर्द्धर्चस्य। सायणभाष्यं यथा—अतीतानातगवर्त्तमानरूपं जगत् यावत् अस्ति एतावान् सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतो महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशये नाधिकः। (३)। ॥ १८॥ ❀ ❀ पादोऽस्य विश्वा भूतानीति (३) अस्य सायणभाष्यं यथा—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः (३)॥ त्रिपादस्यामृतं दिवीति (३)। अस्य सायणभाष्यं यथा—अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मकं स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठते इति शेषः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य वरब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः (३)॥ तदुपरितनलोका इति॥ जनतपःसत्यलोका इत्यर्थः। तदा तत्र गमनादिति तत्र जनलोके इत्यर्थः। त्रिलोक्यामिति तृतीयस्कन्धीयैकादशाध्यायस्यैकोनत्रिंशच्छ्लोकः॥ १९॥ ❀ ❀ - त्रिपाद्दूर्ध्वं इत्यस्येति। त्रिपाद्दूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहा भवत् पुनः (४) इत्यर्द्धर्चस्य। सायणभाष्यं यथा—योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसारस्पर्शरहितो बहुलस्वरूपः (ब्रह्मस्वरूप) सोऽयमूद्ध्वं उदैत्। अस्मात् अज्ञानकार्य्यात् संसारात् बहिर्भूतोऽ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्रय्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितिवान् तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ❀ ❀ ❀ (४) ॥ नैष्ठिकब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी तु द्विधः यथा—ब्रह्मचार्य्युपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः । योऽधीत्य विधिवद्वेदान् ग्रहस्थाश्रममाव्रजेत् । उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तकः ॥ इति कौर्म्मे २ अध्यायः ॥ गृहमेध इति । गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्य स गृहमेधः इति बालप्रबोधिनी ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

जीवान्तरात्मत्वेन वसतोऽपि परमपुरुषस्याभोक्तृत्वं मोक्षप्रदत्वं च प्रतिपादयन् उतामृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह स इति । न विद्यते भयं यस्मात्तस्यामृतस्य मोक्षस्येशःप्रदाता यद्यस्मात्तमर्त्यमनित्यमन्नं भोग्यं कर्मफलमत्यागादतिक्रम्य स्थितः अनश्नन्यो अभिचाकशीति श्रुत्युक्तरीत्याऽसंभावितकर्मफलसंबंधत्वात्परमात्मा मोक्षद इत्यर्थः । श्रुतावन्तेनेति व्यत्ययेन द्वितीयार्थे तृतीया शरीरांतरावस्थितिजीवत्रवैलक्षण्यं चानुपपन्नमित्याशङ्कायां एतावानस्य महिमेत्यस्यार्थमाह महिमेति । पुरुषस्य कृत्स्नचिदचिदात्मकप्रपञ्चान्तर्बहिश्च व्याप्य सर्वं स्वप्रशासनाधीनं कुर्वतः परमात्मन एष महिमा अमृतस्येशानत्वरूपमहिमा दुरत्यय अपारकृत्स्नप्रपञ्चात्मकत्वेनावस्थितस्यापि प्रपञ्चगतदोषांस्पर्शितत्त्वममृतेशित्वं चेत्येतदनुपपद्यमानमपि तस्य महिम्ना उपपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अपारमहिमत्वमेव प्रतिपादयतः पादोऽस्य विश्वाभूतानीति वाक्यस्यार्थमाह पादेष्विति । तिष्ठन्त्यत्रेति स्थितयो भूरादयो लोकास्ते पाद इव पादा अंशा यस्य स स्थितिपात् तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु सर्वभूनानि देवादिचतुर्विधभूतानि विदुः एतेन मंत्रेऽपि पादोस्य विश्वभूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति । बद्धमुक्तयोरसांकर्येण प्राप्यस्थानानां तद्विभूतित्वप्रतिपादकस्य त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादरार्थमाह अमृतमिति । अस्येश्वरस्य संबंधित्रिपात्त्रिविधममृतमक्षय्यसुखं दिवि प्रकृतिमण्डलाद्बहिरिति श्रुत्यर्थः । अत्र त्रिपाच्छब्दोक्तत्रिविधत्वं दर्शयन्नाह अमृतं मरणादिविकारराहित्यमभयं तत्कार्यभयराहित्यं क्षेमं इष्टप्राप्तिरूपलक्षणं निरतिशयानंदरूपप्रापणमित्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावरूपमुक्तैश्वर्यं कोटित्रयेऽत्र संगृहीतं अमृतमिति । विरजावमृत्युशब्दार्थ उक्तः क्षेममिति । सत्यकामत्वाद्यनुवृत्तिरुक्ता अभयमित्यपहतशोकादिशब्दार्थ उक्तः पाप्मना हि भयहेतुः । भयमिति शोकादिसर्वदुःखप्रदर्शनं एवं त्रिमूर्धा त्रिविधं मुक्तैश्वर्यं मूर्धनि उपरिष्टादित्यर्थः । तमसः परस्तादितिवल्लीलाविभूतेः परस्तादमृतं क्षेममयं चाधायि निहितमित्यर्थः । मूर्धस्विति पाठे उपरिष्टाद्वर्त्तमानेषु त्रिषु पादेष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ बद्धेभ्यो मुक्तानां जीवानां बहुत्वं तत्प्राप्यस्थानानंत्यमुभयोस्तद्विभूतित्वं बद्धानामल्पीयस्त्वं प्राप्य स्थानं तस्यापि तद्विभूतित्वं च प्रतिपादयतस्त्रिपादूर्ध्वेत्यादेरर्थमाह पादा इति । त्रयः पादा यस्य स त्रिपात्पुरुषः परमपुरुषः ऊर्ध्वं प्रकृतिप्राकृतेभ्यः उपरिष्टादुदेदुदयं गतः स्वेच्छोपात्तदिव्यमंगलविग्रहः समस्तनित्यमुक्तभोग्य आस्त इत्यर्थः । अत्र पाच्छब्दः पादवदंशत्वेनावस्थितमुक्तानां तत्प्राप्यस्थानस्य च भागानाह एवं च त्रयः पादाः मुक्तजीववर्गस्य तत्प्राप्यस्थानस्य च भागा विभूतित्वेन यस्य स त्रिपाद्बद्धजीवस्तत्स्थानापेक्षया मुक्तस्तत्प्राप्यस्थानानां त्रिभागवत्वकथनं अनंतत्वतात्पर्यकं अस्य परमपुरुषस्य पादः विभूतिभूत एको भाग इह प्रकृतिमंडलेऽभवद्बद्धाः तत्प्राप्य स्थानानि चैकांशेन स्थितो जगत्तस्यायुतायुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रविदचित्प्रविभागवृत्तमित्युक्तप्रकारेण तद्विभूत्येकदेश इति श्रुत्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे पादा इति । त्रयः पादास्तु बहिः प्रकृतिप्राकृतेभ्यो बहिरासन् ये तस्य पादास्तेऽप्रजानां जन्मरहितानां मुक्तानामाश्रयाः प्राप्या इत्यर्थः । एकस्याबहिष्ठत्वमाह अत इति । अवरः सांसारिकक्षेत्रज्ञवर्गप्राप्यस्थानरूपः पादः त्रिलोक्याः अंतरित्यर्थः । तमेव पादं विशिनष्टि गृहमेधः अहंकारममकारादिमान्वर्णाश्रमान्वितश्चेत्यर्थः । बृहद्व्रतः कर्मवश्यः उपचारात्प्राप्यप्रापकधर्मैक्यपदेशः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवमपारमहिमत्वमुपपाद्यार्थप्रसंगाद्बुभुक्षुमुमुक्षूणां च भगवल्लीलाविभूतित्रिपाद्विभूतिगतिहेतुमार्गद्वयप्रतिपादकं ततो विश्वङिति वाक्ये व्याचष्टे सृतीति । विविधं सुष्ठु अचतीति विश्वङ् क्षेत्रज्ञः सृतीधूमार्चिरादिमार्गौ विचक्रमे आक्रमदाक्रांतवानित्यर्थः । कथंभूते सृती साशनानशनेऽशनं भोगः भोगार्थत्वतदभावाभ्यां मार्गयोः साशनानशनत्वे साशनानशनलक्षणमार्गद्वयप्राप्त्युपायमाह यदिति । यद्यत्र मार्गद्वयमध्ये अविद्याकर्म अविद्याकर्मसंज्ञान्येत्याद्युक्तं कर्मरूपाऽविद्या धूमादिमार्गप्राप्त्युपायभूता एका विद्या अर्चिरादिप्राप्त्युपायभुता परमात्मोपासनरूपाऽपरा पुरुषो जीवस्तूभयाश्रयः साधनद्वयनिष्ठः ते विद्याकर्मणी समन्वारभेत इति श्रुतेः समन्वारभेते संगते इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एवं विराजं विराडाख्यांडांतःस्थानबहिर्ब्रह्माण्डाद्बहिष्ठान् विशेषादिमूलप्रकृत्यंतान् सर्वान् पदार्थानशेषविशेषाकारेण तपति पश्यति पश्यन् स्वधिष्ण्यदेहः स बहिष्ठान्विषयानपि एवमण्डान्तरं पश्यन् बहिः सर्वं च पश्यतीति वचनात् । नन्वस्त्वमुक्तप्रपंचादवैलक्षण्यं मुक्तप्रपंचवैलक्षण्यं कुत इति तत्राह स इति । स पुरुष अभयस्य जननादिभयरहितस्यामृतस्यानंतमुक्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

समुदायस्य ईशः स्वामी सर्वाभीष्टदानेनेति शेषः। आत्मनोन्नं भोग्यं नित्यमुक्तलक्ष्मीतत्त्वं तदभिमन्यमानमव्यक्तजडं तत्कार्यं मर्त्यं देहनाशादिना विनाशिनं महदादितत्त्वाभिमानिनं ब्रह्मादिसर्वजीवसमुदायं तानि तत्त्वादीनि चानाद्यनंतकालतोऽत्यगादिति शेषः ॥ १७ ॥ ❁ ❁ नानैकांतोऽयं हेतुरिति भावेनाह महिमेति। ब्रह्मादितत्त्वं पक्षान्तर्भूतमिति यत्तत इति। अव्यक्तान्मनोन्नं महदादिविनाशि च यदतीतः परो विष्णुः स एवातो विमोक्षद इति स्मृतेः जीवानां परमांशत्वात्कथं दुरत्ययत्वं महिम्न इति तत्राह पाद इति। स्वरूपांशो भिन्नांश इति द्विविधोंऽशो हरेरास्ते तत्र सर्वभूतानि सर्वजीवा अस्य पुरुषस्य पादो भिन्नांश इति स्थितिविदः सर्वस्य यथावत् स्थितिज्ञा विदुरतः खद्योतस्य कालाग्न्यंशत्वेपि तन्महिमात्ययत्वं यथा नास्ति प्रमाणविरुद्धत्वादेवं जीवनामपीति भावः ॥ १८ ॥ ❁ ❁ तर्हि स्वरूपांशाः के कुत्र संतीति तत्राह अमृतमिति। अमृतमनंतासनाख्यं क्षेमं वैकुंठाख्यमभयं श्वेतद्वीपाख्यमिति पुरत्रयं त्रिमूर्ध्नोहरेस्त्रिषु मूर्धस्वधायि धृतं रूपान्तरेणेति शेषः। नन्वनेन प्रश्नपरिहारःकथमागत इत्यस्यापीदमेवोत्तरं तथाहि त्रिविधमुरोजीवास्तान् धत्त इति त्रिमूर्धा तस्य हरेरमृतमनंतगतरूपमनंतासनमिति यावत् अनते ऋतं गतं रूपमिति। अमनंतं विदुर्बुधा इत्येकाक्षरमालायाम्। विकुंठनाम्नापमृत्युलक्षणं क्लेशं क्षिणोतीति क्षेमवैकुंठाख्यं भादीप्ताविति धातोर्दीप्तिविरोधित्वादंभानि जलानि यात्याप्नोति आश्रयत्वेनेत्यभयं नारायणाख्यमिति रूपत्रयम्। एषु त्रिषु मूर्धसूत्तमेषु वहुलक्षाच्छ्रितेषु पुरेष्वधायि निहितं तस्मादनंतासनवैकुण्ठनारायणाः स्वरूपांशा येषु लोकेषु वसंतीति भावः। तदुक्तं स्वरूपांशो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यत इत्यादि त्रिमूर्धा सन् हरिर्धत्ते पुत्रयमूर्धभिस्त्रिभिरित्यादिना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मना त्रयो मूर्धानो यस्य स त्रिमूर्धा तस्य मूर्धसु सत्यवैकुण्ठकैलासाख्यस्थानेषु तेषामेव नामांतरविशिष्टममृतमित्यादिरूपत्रयमधायीत्यपव्याख्यानमपास्तम्। ते च लोकास्त्रिलोक्या बहिरेवासन्नित्याह पादा इति। पादयंति प्रापयंतीत्यात्मानमिति पादाः ये लोका ये च तेषु वसन्तः स्वरूपांशा अप्रजानामपुत्राणां मदाद्यादीनां ब्रह्मादिदेवानामाश्रयास्ते भूम्यादित्रिलोक्या बहिरेवासन्नित्यन्वयः। अत्र तु नासूचितमिदं प्रमाणं अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणि त्वित्यादि ॥ १९ ॥ ❁ ❁ तस्यैव त्रिधाम्नो विष्णोस्त्रिलोकान्तर्गतस्वरूपांशांतरमाह अंतरिति। बृहदिति। भावप्रधानः स एव विष्णु स्त्रिलोक्या अंतरपरो यज्ञपुरुषाख्यः गृहमेधैर्गृहस्थैः। बृहत्त्वेन ब्रह्मत्वेन ब्रह्मार्पणबुद्ध्येति यावत् हुतोवसतीति शेषः। तुना तस्य स्थानस्य शक्रलोकसामीप्यं सूचयति तदुक्तं स एवान्यस्वरूपेण शक्रलोकसमीपग इत्यादि ॥ न केवलं शक्रलोकनिकटवर्तिलोकस्थ एव पूज्यते अपि तु त्रिलोक्या अंतर्ध्रुवादिलोकस्थोपीति। समर्थमपि तु शब्देनाह तदुक्तं यतीनां ध्रुवलोकस्थोऽवनिनां मेरुमध्यग इत्यादि एतत्त्रयोपि स्वरूपांशा इति निर्णयाय मूलरूपवद्भिन्नांशेषु देवादिसर्वजीवेषु तेषां व्याप्तिप्रकारमाह सृती इति। अनंतासनवैकुंठनारायणाख्यत्रिपादभगवान्विद्या ब्रह्मविद्या तदविद्या च आश्रिते ते विरुद्धलक्षणत्वादुभे देवमनुष्यसंज्ञे सृती सरणीमार्गौ विष्वक् सर्वतो विचक्रमे अपि देवमनुष्यसंज्ञे कुतोवगते इति तत्राह साशनानशने इति। साशना मनुष्या अनशना देवास्तद्विपर्यवत्त्वात्तथोक्ते यद्वा ये विद्यावाविद्या चैते सृती इत्यनेन तद्वंतः पुरुषा लक्ष्यंते तेषु विक्रम्य स्थितः तदुक्तं त्रिपात्स एव भगवान्सर्वप्राणिषु संस्थितः निरन्नेषु च विद्वत्सु त्रिदशेष्वितरेषु चेति ननु हरेराधेयत्वेन पारतंत्र्यमागतमत्राह पुरुष इति। पुरुषो विष्णुरुभयोराश्रय आधारः तुशब्देनान्ये मत्स्यादयः स्वरूपांशा अपि सर्वव्याप्तिमंत इति सूच्यते अण्डव्याप्तचतुर्मुखोत्पत्तिमाह तस्मादिति। पूर्वमहदादितत्त्वोत्पादनाय हरिणा यदण्डं निरमाथि तस्मादण्डाद्ब्रह्मनामा विराट् जज्ञे अण्डव्यापिनं तं विशिनष्टि भूतेति। भूतानां पृथिव्यादीनां जीवानां वा इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां गुणानां शब्दादिविषयाणां विषयवृत्तौ सहकारिणां दिगादिदेवानां वाऽऽश्रय आधारः यद्वा स्वसृष्टात्तस्मादण्डाद्विश्वासौ राट् चेति विराट् विष्णुः जज्ञे शेषशायित्वेन प्रादुर्भूतः। किंचाण्डादभिव्यक्तात् तस्माच्छेषशायिनो हरेर्नाभिपद्मात् रूपांतरेण भूतेंद्रियगुणाश्रयो विराट् ब्रह्मा जज्ञ इत्यन्वयः। तस्माद्धरेरण्मभूदंडादपि चतुर्मुख इत्यादेरुक्तार्थः एवायं श्लोकः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

विराजं प्रतपन् विराट् प्रकाशकत्वेन प्रस्तूयमानः पुमान् श्रीभगवत्तत्वमपि एवम् अन्तः अन्तरङ्ग त्रिपाद्विभूतिरूपम्बहिः बहिरङ्गपादविभूतिरूपं प्रतपति प्रकाशयति ॥ १७ ॥ ❁ ❁ तद्विभूतयः पाद्मोत्तरखण्डे—त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्याः परिकीर्त्तिताः। शुद्धसत्त्वमयाः सर्व्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः॥ सर्व्वे नित्या निर्व्विकारा हेयरागविवर्ज्जिताः। सर्व्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्य्यसमप्रभाः। सर्व्वे वेदमया दिव्याः कामक्रोधादिवर्ज्जिताः। नारायणपदाम्भोजभक्त्येकरससेविताः॥ निरन्तरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः। सर्व्वे पञ्चोपनिषदस्वरूपा वेदवर्च्चसः। इत्यादि। अत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपञ्चातीतलोकोऽभिधीयते पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति। यथोक्तं तत्रैव—त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम्नि पादोऽस्येहाभवत् पुनः। त्रिपाद्विभूतिर्नित्यं स्यादनित्यं पादमैश्वरम्। नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शुभम्। अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम्। नित्यं सम्भोग्यमीश्वर्य्या श्रिया भूम्या च संवृतम्॥ इति॥ अतएवात्र द्वितीयस्कन्धेऽप्येवमेवोक्तम्। तथाहं सोऽमृतस्येति। अमृतादिद्वयं तु तत्तृतीयत्वेन वक्ष्यमाणस्य क्षेमस्याप्युपलक्षणम्। श्रुतौ च उतामृतत्वस्येशान इत्यत्रामृतत्वं तद्युगलोपलक्षणम्। अत्र धर्म्मिप्रधाननिर्देशः। श्रुतौ तु तत्र धर्म्ममात्र निर्देशस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यम्। तत्रामृतं—स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतमिति परं न यत्परमित्याद्युक्तानुसारेण परमानन्दः। अतएव अमृतं विष्णुमन्दिरमिति तात्पर्य्यायोऽपि। अभयं—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न च कालविक्रम इत्याद्युक्तानुसारेण भयमात्राभावः। अतएव द्विजा धामाकुताभयमित्युक्तम्। क्षेमं—न यत्र मायेत्याद्युक्तानुसारेण भगवद्बहिर्मुखताकरगुणसम्बन्धाभावाद्भगवद्भजनमङ्गलाश्रत्वं ज्ञेयम्। तथा च नारदीये—सर्व्वमङ्गलमूर्द्धन्या पूर्णानन्दमयी सदा। द्विजेन्द्र! तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी इति। अतएव क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानमित्युक्तम्। तत्र तत्तच्छब्देन लक्षणामयकष्टकल्पनया जनलोकादिवाच्यतां निषेधन् हेतुं न्यस्यति। मर्त्त्यं ब्रह्मणोपि भयं मत्तो द्विपरर्द्धं परायुष इत्यादिन्यायेन मरणधर्म्मकम् अन्नं कर्म्मादिफलं त्रिलोक्यादिकं यस्मात् अत्यगात् अतिक्रम्यैव तत्र विराजते इति। एष अमृताद्यैश्वर्य्यरूपः। दुरत्ययः ब्रह्मचर्य्यादिभिः केनचिन्मनसाप्यवरोद्धुमशक्यः॥ १८॥ ❀ ❀ तदेवम् अमर्त्त्यमैश्वर्य्यं त्रिपात् मर्त्त्यमेकपादिति तस्य चतुष्पादैश्वर्यं पुनर्विवृणोति पादेषु सर्व्वभूतानीति। तिष्ठन्त्यत्र सर्वभूतानीति स्थितये मर्त्याद्यैश्वर्य्याणि तानि पादा इवाधिष्ठानभूतानि। पादान् दर्शयति। त्रयाणां सात्त्विकादिपदार्थानां मूर्द्धेव मूर्द्धा प्रकृतिः तस्य मूर्द्धसु तदुपरि विराजमानेषु श्रीवैकुण्ठलोकेषु अमृतं क्षेमम् अभयञ्च अधायि नित्यं धृतमेव तिष्ठतीत्यर्थः। ततः पूर्वस्य मर्त्त्यान्नमात्रात्मकत्वात् एकपात्त्वम्। उत्तरस्यामृतादित्रयात्मकत्वात् त्रिपात्त्वमिति भावः। तदनेन पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इत्यस्यार्थो दर्शितः अस्य पादस्तथास्यैव दिवि वैकुण्ठे यत् अमृताद्यात्मकं त्रिपात् तच्च विश्वा भूतानीत्यर्थः। अत्राधिष्ठानाधिष्ठेययोरैक्योक्तिः॥ १९॥ ❀ ❀ अथ चतुष्पात्त्वे त्रिलोकीव्यवस्थावत्पक्षान्तरं दर्शयति पादा इति। च शब्द उक्तसमुच्चयार्थः प्रपञ्चाद्बहिः पादास्त्रय आसन्नेव प्रपञ्चात्मकस्य चतुर्थपादस्यैव विभागविवक्षायान्तु त्रिलोक्या बहिश्चान्ये पादास्त्रय आसन्निति। एवं मंत्रेऽपि हि तथैव पुनः—शब्दः। ते के। अप्रजानां ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनाम् आश्रमाः प्राप्या ये लोकाः। अतएव धर्मत्रयप्राप्यत्वात् चतुर्णामपि त्रिपात्वम् अपरस्तु चतुर्थः पदस्त्रिलोक्या अन्तरिति। गृहमेधस्तत्प्राप्यः। यस्मात् अबृहद्व्रतो ब्रह्मचर्य्यरहित इति॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

एतत् सदृष्टान्तमाह। असौ प्राणः प्राणवायुः स्वधिष्ण्यं देहान्तः प्रतपन् श्वासेन प्रतापयुक्तं कुर्वन् बहिश्च प्रतिपति प्रभवति एव विराजम् अन्तर्यामित्वेन स्थित्या प्रतपन् प्रतापवन्तं ज्ञानक्रियादिशक्तिमन्तं कुर्व्वन् अन्तर्बहिश्च प्रतपति प्रभवति॥ १७॥ ❀ ❀ स परमेश्वरः अमृतस्य ईशः प्रभुर्भोक्ता भोजयिता दाता चेत्यर्थः। स्वर्गीयसुधाव्यावृत्यर्थमाह अभयस्य संसारभयरहितस्य। अमृतस्येशत्वे हेतुः मर्त्त्यं मरणधर्म्मकम् अन्नं वैषयिकं सुखं यत् यस्मात् अत्यगात् अतिक्रान्तवान्। न ह्यमृतभोजिने चणकचर्व्वणं रोचते इति भावः। यदि च कौतुकवशात् कदाचित्तांश्चर्व्वयति तदनासक्तयैव। एवमेवान्तर्यामिणेऽपि अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इत्यादिदृष्टः क्वचिद्भोक्तृत्वव्यपदेशोऽपि तदन्नातिक्रम एव द्रष्टव्यः। एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयानिति श्रुतौ निरन्नत्वं नाम अन्नासक्तिराहित्यं व्याख्यातम्। एवञ्च उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहतीत्यस्यार्थो विवृतः। अमृतत्वस्येति स्वार्थो त्वश्छान्दसः। सुपां सुपो भवन्ति इत्यन्नमित्यर्थे अन्नेनेति पदम्। अतिरोहति अत्यक्रामत्। ततो हेतोः पुरुषस्य परमेश्वरस्य एष महिमा दुरत्यय अपारः। एवञ्च एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुष इत्यस्यार्थो विवृतः॥ १८॥ ❀ ❀ अथ तस्य मायिकीरमायिकीश्च विभूतीर्विभज्य दर्शयति द्वाभ्याम्। स्थितिः सर्व्वलोकपालनं पादाच्चरणारविन्दाद्यस्य स स्थितिपात् तस्य पुंसः पादेषु अंशभूतेषु मायिकामायिकदेशेषु सर्व्वभूतानि बद्धमुक्तजीवान् विदुः। तत्र च त्रिमूर्द्धः त्रिगुणमयस्थानां मूर्द्धा इव उपरिस्थानेषु परमव्योमस्वित्यर्थः। अमृतं मरणाभावः क्षेमं रोगाद्यभावः। अभयं परस्परहेतुकस्य भगवदपराधहेतुकस्य च भयस्याभावः। कालहेतुकमस्यामृतशब्देनैव वारणं ज्ञेयम्। अधायि स्थापितम्। तेन त्रिगुणमयस्थानेषु तद्विपरितं मृतम् अक्षेमं भयञ्च निहितमिति त्रिगुणप्रपञ्चस्यानित्यत्वं त्रिगुणातीतस्य परव्योम्नो नित्यत्वं बोधितम्। वक्ष्यते चाग्रे तद्धामवर्णने—न च कालविक्रमः न यत्र मायेत्यादि। एवञ्च पादोऽस्य विश्वा भूतानीति सामानाधिकरण्यम्। अधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं सामान्याभिप्रायेण दिवि सर्वोद्ध्र्वप्रदेशे अमृतम् अस्यात्रिपात् त्रिपात्विभूतिस्थमित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ पादेषु सर्व्वभूतानित्यस्यार्थं विशिष्य विवृणोति। बहिस्त्रिमूर्द्धशब्दोक्तात् प्रकृत्यावरणात् परत्र त्रयः पादाः परव्योमशब्देनाभिधीयमाना आसन्। चकारात् क्वचित् क्वचित् प्रपञ्चमध्यवर्त्तिनोऽपि मथुरायोध्यादिनामानः। ये पादा अप्रजानां प्रकर्षेण न जायन्ते इत्यप्रजाः संसारमुक्ता जीवास्तेषाम् आश्रमाः स्थानानीति आश्रमाणामाश्रमस्थानाञ्च तेषां नित्यत्वं बोधितम् अमृतं क्षेममधायीति पूर्वोक्तेः त्रिलोक्यः त्रिगुणलोकमय्याः प्रकृतेरन्तस्तु अपरश्चतुर्थः पाद इत्यर्थः। यंत्रं गृहमेधः कर्म्मिजन इत्यर्थः। कीदृशः अबृहद्व्रतः भगवद्व्रतरहितो भगवद्भक्त इत्यर्थः। तेन स चापि यदि कदाचिद्भक्तः स्यात् तदा तस्यापि त्रिपाद्विभूतिरेव स्थानमिति भावः। एवञ्च त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुषः पादोऽस्ये हाभवत् पुनरिरिति श्रुत्यर्थो निवृतः। स्मृतिश्च यथा—त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्या परिकीर्त्तिताः। शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः। सर्व्वे नित्ये निर्विकारा हेयरागविवर्जिताः। सर्व्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्य्यसमप्रभाः॥ सर्वे वेदमया (देवमाया) दिव्याः कामक्रोधादिवर्जिताः। नारायणपदाम्भोजभक्त्यैकरससेविताः॥ निरन्तरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः सर्व्वे प्रपञ्चोपनिषत्स्वरूपा वेदवर्चसः (देववर्चसः)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादि। तत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपञ्चातीतलोकोऽभिधीयते। पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति। यथोक्तं तत्रैव त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम्नि पादोऽस्येहाभवत् पुनः। त्रिपाद्विभूतिर्नित्यं स्यादनित्यं पादमैश्वरम्॥ नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शुभम्। अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् नित्यं सम्भोग्यमीश्वर्या श्रिया (भूम्या) च संवृतमिति सन्दर्भधृतं पाद्मोत्तरखण्डम्। तत्र त्रिमूर्द्धा महर्लोकस्तस्य मूर्द्धसु जनतपःसत्येषु क्रमेण अमृतं क्षेममभयं निहितं त एव त्रयः पादा ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनाम् आश्रमा महर्लोकात् अधस्त्रिलोक्यां गृहस्थो ब्रह्मचर्य्यरहितस्तिष्ठतीति स्वामिचरणाः॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

मोक्षप्रदत्वं कर्मफलानपेक्षत्वं च भगवतो दर्शयन् उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहतीत्यस्यार्थमाह सोऽमृतस्येति। सः पुमान् न विद्यते भयं यतस्तस्याभयस्यामृतस्य मोक्षस्य ईशः मोक्षदाने स एव समर्थ इत्यर्थः। मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशय इति स्मृत्यन्तरा यत् यस्मात् मर्त्यं जीवानुरूपमनित्यम्। अन्नं भोग्यम् कर्मफलम् अत्यगात् अतिक्रांतवान् कर्मफलभोक्तृजीवात्तन्नियंता परमात्मा कर्मफलानपेक्ष इत्यर्थः। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिसस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति श्रुतेः। तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठतीत्यनेनोक्तस्य विश्वान्तर्बहिरवस्थितस्य सोमृतस्याभयस्येश इत्यादिनोक्तं मोक्षप्रदत्वं कर्मफलापेक्षत्वं च कुतः स्यादित्याशंक्य तद्व्याख्याय एतावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पुरुष इत्यस्यार्थमाह महिमेति। हे ब्रह्म नारद! बंधविमोचकत्वं कर्मफलास्पृष्टत्वादि इत्येष पुरुषस्य महिमा ततः तस्माद्धेतोर्दुरत्ययः अपारः ज्यायानित्यर्थः पुरुष इति शेषः अस्येति मंत्रस्य पदस्य पुरुषस्येतिव्याख्या ज्यायानिति पदस्य दुरत्यय इति व्याख्या पुरुष इति विशेष्यपदं तु मंत्रादेवाध्याहृत्य योज्यम्॥ १७॥ ❀ ❀ ज्यायस्त्वमेव दर्शयन् पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति। तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयो भूरादयो लोकाः ते पादा इव पादा अंशाः यस्य स स्थितिपात् तस्य स्थितिपदः भूरादिलोकपदः पुंसः पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वभूतानि विदुः मंत्रे तु पाद इति जातावेकवचनम्। पादोऽस्य विश्वा भूतानीति समानाधिकरण्यं च भगवत्पादाभिन्नतया मंत्रेणोक्तेषु भूतेषु स्पर्द्धा रूपादिकं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण बोध्यम्। आश्रमधर्माः द्विविधाः पुनरावृत्तिलोकप्रापकाः परमपदप्रापकाश्च ते च श्रीपराशरेण प्राजापत्यं ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतमित्यंतेन पुनरावृत्तिलोकप्रापकाः एकांतिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यंति सूरय इत्यनेन परमपदप्रापकाश्च प्रदर्शिताः ततः पुनरावृत्तिलोकप्रापकानामाश्रमधर्माणां फलं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थं दर्शयति। अस्य पुरुषसूक्तोदितस्य पुरुषस्य संबंधित्रिपादत्रिविधममृतं स्वर्गसुखापेक्षयानित्यं सुखं दिवि जनादित्रिकेऽस्तीति श्रुत्यर्थः एतदेवाह त्रयाणां भूरादीनां मूर्द्धामहर्लोकस्तन्मूर्द्धानो जनादयो लोकाः तेष्वेकैकक्रमेणामृतं क्षेममभयमधायि निहितम्। तथाहि जनलोके अमृतं नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मसाध्यं सुखं त्रिलोक्यपेक्षया स्थिरत्वाच्चिरजीवि भोग्यम्। श्रीकुमारास्तु तत्र मुमुक्षुजनानुग्रहाय स्थिताः। यथा श्वेतद्वीपेऽनिरुद्धः न तु कर्मफलभोगायेत्यन्यत्र विस्तरः तपोलोके क्षेमं निहितं त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना। यांत्यूष्णामहर्लोकाज्जनं भृग्वादयोर्दिता इति। वक्ष्यमाणरीत्या भृग्वादिगमनेन जनलोके अक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तस्याप्यभावात् सत्येऽभयं त्रयोदशलोकसुखाभिमानिकृतपराभवाभावः तपोलोके तु अभयं न सत्यस्थभूतकृतभयसंभवात् सत्यस्थानामपि पुनरावृत्तिः आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति भगवतोक्तो ब्रह्मा च तत्र लोकहितायैवास्ते तस्य भगवत्पुत्रत्वेन पातानर्हत्वादित्यलं विस्तरेण॥ १८॥ ❀ ❀ एतदेव त्रैविध्यमुपपादयन् त्रिपादूर्द्ध्व उदैत्पुरुष इत्यस्यार्थमाह त्रयो जनतपःसत्याख्याः पादा इव पादा अंशाः यस्य स त्रिपात्पुरुषः नैष्ठिकवानप्रस्थसंन्यासिधर्मफलदः स उर्ध्वलोकत्रये तेन पादत्रयाख्येनांशेनोदैदुपस्थितः इति श्रुत्यर्थः। एतदेवाह न प्रजायते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा उर्ध्वरेतसः नैष्ठिकवानप्रस्थसंन्यासिनः तेषां ये आश्रमा वासस्थानानि स्वाश्रमधर्मफलभोगभूमयः ते त्रिलोक्या बहिः आसन् चतुर्थं पादं गृहस्थाश्रमधर्मफलभोगायतनभूतं दर्शयन् पादोऽस्येहा भवत्पुन इत्यस्यार्थमाह अंत इति। अस्य पुरुषस्य इह भूरादिरूपः पादः अंशः अभवदिति। श्रुत्यर्थः अपरः अप्रजेभ्यः अन्य सप्रजः कथंभूतः अबृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रतरहितः गृहमेधः गृहे एव मेधो यज्ञो यस्य सः त्रिलोक्याः चतुर्थपादभूतायाः अंतर्मध्ये एव गृहस्थस्त्रिलोक्यामेव स्वाश्रमधर्मफलं अल्पकालस्थायि स्वर्ग्यं सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः। वर्णधर्माणामप्येषैव गतिरिति बोध्यम्॥ १९॥ ❀ ❀ एवं द्वितीयस्कंधस्य प्रथमाध्यायमारभ्य अबृहद्व्रत इत्यंते ग्रन्थे उपादेयत्वेन मुमुक्ष्वधिकारः तस्माद्भारतसर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः श्रोतव्य इत्यादिना विस्तरतः प्रतिपादितः हेयत्वेन बुभुक्ष्वधिकारश्च श्रोतव्यादीनि राजेंद्र नृणां संति सहस्रशः इत्यादिना विस्तरतः प्रतिपादितः सृती चोभयाधिकारिविषये एते सृती ते नृप! वेदगीते इत्यनेनोपपादिते फले चोभयाधिकारियोग्ये तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शांतमानंदमयोऽवसाने न पादेषु सर्वभूतानामिति श्लोकद्वयेन च वर्णिते तत्रानंदप्राप्तिरूपमर्चिरादिमार्गेण गतस्य मुमुक्षोर्भूरादिसत्यांतलोकेषु स्वर्ग्यामृतक्षेमामयाख्यानि फलानि धूममार्गेण गतानां बुभुक्षूणामिति विवेकः। स चाधिकारभेदः एकस्यैवावस्थाभेदेन ज्ञेयः। तथा च श्रुतिः तं विकर्मणी समन्वारभेते इति तं पुरुषं विद्याकर्मणी मुक्तिमुक्तिसाधने अवस्थाभेदेन सम्यक् अन्वारभेते संगते भवतः जातायां मुमुक्षायां विद्यासंगता भवति बुभुक्षायां तु जातायां कर्मसंगतं भवतीति श्रुत्यर्थः एतदेव दर्शयन् ततो विश्वङ्गित्यस्यार्थमाह सृतीति। विविधं सुष्ठु अंचतीति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विष्वक् क्षेत्रज्ञः सृती धूमाद्यर्चिरादिमार्गौ । कथंभूते सृती साशनाऽनशने भोगमोक्षप्राप्तिसाधनभूते विचक्रमे चलति सन्मार्गद्वयप्राप्तौ साधनद्वयमाह यदाविद्या च विद्या चेति यद् ययोः सृत्योः क्रमेण अविद्याकर्मलक्षणा अविद्याकर्मसंज्ञान्येति वाक्यात् विद्या संवेदनोपासनाद्यपरपर्यायरूपा च क्रमेण साधनमित्यर्थः । अधिकारी तु अवस्थाभेदेन एक एव इत्याह पुरुषस्तूभयाश्रय इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवमपरिच्छेदं स्व[1]प्रकाशत्वं चोक्त्वा तेन ब्रह्मत्वं साधयित्वा तस्य प्रपञ्चनिःप्रपञ्चफलदातृत्वं साधयितुमुभयस्वा[2]मित्वमाह—सोऽमृतस्येति । स हि पुरुषः अमृतस्य नित्यसुखस्य अभयस्य मोक्षसुखस्य च ईशः स्वामी । उभयं दातुं शक्त इत्यर्थः । उभयदाने सामर्थ्यमाह—मर्त्यमन्नमिति । मर्त्यं मरणात्मकं विराट्शरीरं यद्यस्मादत्यगात् अतिक्रम्य स्थितः । अतोऽमृतं दातुं शक्तः । अन्नं अद्यते अत्ति च भूतानीति मृत्यं कर्मफलं वा । यस्मादतिक्रम्य स्थितस्तस्मादभयस्येशः । अनेन "उताऽमृतत्वस्येशान" इत्यर्धचार्थः कथितः । तत्र "अन्नेनाऽतिरोहती"ति अन्ने न हेतुना तिरोभावं न[3] प्राप्नोति । सर्वे हि मृत्युना कर्मणा वा तिरोभावं प्राप्नुवन्ति । अयं तु न तथेत्यर्थः । ननु यः सर्वो न स सर्वातिरिक्तः । यो वाऽसर्वः यो वाऽतिरिक्तः स न सर्वः । [4]प्रपञ्चस्याऽर्द्धपरिच्छेदकत्वं नाऽस्ति । तथा सति निजानन्दस्येशो न भवेत् । तस्मादविरोधप्रकारेण समर्थनानुपपत्तेः परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वेनाऽभेदो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—महिमैष ततो ब्रह्मन्निति । ततो विरुद्धोभयधर्माश्रयत्वाद्भगवतो महिमा । न हि वि[5]रुद्धधर्माभ्यां स्वाश्रयभेदः कर्तु[6] शक्यते । एकस्मिन्नेवाश्रये उभयोर्जातत्वात् । किन्तु धर्माणां परस्परं विरोधो लोकवत्कार्यं कर्तुमसमर्थः स्वाश्रयस्य महिमानं बोधयति । सर्वत्र समर्थस्तत्र देहसमर्थस्तदा तस्मिन् कश्चिन्महिमा वर्तते येन प्रतिबद्धः स्वकार्यं कर्तुं न शक्नोतीति सिद्धम् । तस्मादेष एव महिमा यद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति । तस्य धर्मस्याऽनन्यसिद्धस्य कार्यसाधकत्वं न क्वचित्सिद्धमिति महिम्नः प्रतिबन्धकता न युक्ता । असमोदूर्ध्वत्वाच्च धर्मस्य न वा अविरोधः । उक्तिमात्रविरुद्धत्वात् । अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमेव महिमा । अलौकिकत्वात् । स च महिमा दुरत्ययः केनाऽप्यतिक्रान्तुमशक्यो बुद्ध्या कृत्या वा । अविरोधं वा एकधर्मनिराकरणं वा देशकालादिभेदेन व्यवस्थां वा न[6] कश्चिदपि कर्तुं शक्तः लोके उभयकार्यदर्शनात् ब्रह्मन्निति सम्बोधनं भगवन्माहात्म्यबोध[7]नार्थम् । सूक्ते तु महिम्न एतावत्त्वं प्रतिपाद्य तेन पुरुषमाहात्म्यमाह—'महत्त्वेन हि माहात्म्यमतिशयितं भवति । स एव हि दुरत्ययार्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतोऽपरिच्छेदनिरूपणेन माहात्म्यं निरूप्योभयफलेशत्वं निरूपितम् । लोके तस्याऽप्रकटने कृते व्यर्थं भवेदिति तत्प्रकटनार्थं पुरुषभेदं फलभेदं च निरूपयति—पादेषु सर्वभूतानीति । पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । अनेन स्थानभेदात्फलभेदो भविष्यतीति सूचितम् । ननु सर्वावयवेषु लोकत्वनिरूपणात्कथं पादेष्वेव सर्वे लोका इत्यत आह—पुंसः स्थितिपद इति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाः भूरादिलोकाः स्थितिशब्दवाच्या भवन्ति । स्थितयः पादा यस्येति स्थितिपात् सर्वे हि लोका अवयवा अप्य[9]वयविनं भगवन्तं प्रति पादा एव । तत्तत्स्थानमधिष्ठाय यतो भगवांस्तिष्ठतीति । अत्र प्रमाणमाह—विदुरिति । "पादोऽस्य [10]सर्वा भूतानी"ति भगवन्माहात्म्यार्थं सर्वाण्यपि भूतान्येकः पाद इत्युक्तम् । अथवा । पादाः पादस्थिताः पुरुषाश्च । "तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश" इति न्यायेन पादा एव सर्वाणि भूतानि । एकवचनं तु जात्यभिप्रायम् । एवं भगवदवयवेषु सर्वेषां जीवानां स्थितिमुक्त्वा तद्भोग्यस्य फलस्य स्थितिमाह—अमृतमिति । भगवति सुखचतुष्टयमस्ति । अनित्यमेकं, नित्यं त्रिविधमिति । तस्य त्रिविधस्याऽप्यमृतं क्षेममभयमिति नामत्रयम् । तेषां स्थानमाह—त्रिमू[11]र्ध्नोऽधायि मूर्द्धस्विति । त्रयाणां लोकानां मूर्द्धा महर्लोकः । तस्य मूर्द्धसु जनस्तपःसत्यलोकेषु त्रिविधमपि सुखं स्थापितमित्यर्थः । अत्रै[?]वं व्यवस्था । त्रिलोक्यामनित्यमेव सुखम् । महर्लोकेऽपि स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वात् । "यान्त्यूष्मणा महर्लोकमि"ति वाक्यात्तत्राऽप्यनित्यप्रायं सुखम् । अतो [12]जनलोके अमृतं सुखम् । तस्य स्वरूपतः स्थानतश्च नाशाभावात् । तपोलोके तु क्षेमम् । अक्षेमदर्शनाभावात् । जनलोके तु महर्लोकात्पलाय्य आगतानां दुःखितानां दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति । जनलोकस्थितास्तु नैव तपोलोके गच्छन्तीति तत्रत्यं सुखं क्षेममेव । सत्यलोके त्वभयं सुखम् । मोक्षप्रत्यासन्नत्वात् । अतो नित्यं सुखं त्रिष्वेव लोकेषु । इदमेवाऽभयं सुखं ज्ञानिनः प्राप्नुवन्ति [13]न्यासिनः । तदग्रे वक्ष्यते । "त्रिपादस्याऽमृतं दिवी"त्यस्याऽप्ययमेवाऽर्थः । अस्य त्रिपादमृतं दिवि । उपरितनलोकेष्वित्यर्थः । त्रिलोकपक्षाभिप्रायेण दिवीत्युक्तम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतेषां सुखानां भोक्तॄनाह—पादास्त्रयो बहिश्चाऽऽसन्निति । चत्वारो वर्णा भगवतश्चत्वारः पादाः । यतो भगवांस्तानधितिष्ठति । तत्र त्रयः पादाः—ब्रह्मचारी, वानप्रस्थः, संन्यासी च । ते त्रयोऽपि त्रिलोक्या बहिश्चाऽऽसन् चकारात्स्वेच्छया [14]अन्तरपि । तेषां व्युत्क्रान्तानां त्रयाणामेकं

---

१. स्वप्रकाशकत्वमिति ख. ग. घ. ङ. । २ स्वाम्यमिति ग. घ. । ३ नाप्नोतीति इति ग. ङ. । ४. प्रपञ्चस्योद्र्ध्वमपरिच्छेदकत्वमिति क. ख. । ५. विरुद्धोधर्माभ्यामिति ख. ङ. । ६. नकारो नास्ति क. ग. घ. ङ. । ७. बोधार्थमिति ङ । ८. महित्वेनेति ङ । ९. अवयविन इति क. ख. ग. । १०. विश्वाभूतानीति ग. । ११. त्रिमूर्ध्नोऽधायीति ग. । १२. जनलोको अमृतमिति ख. । १३. संन्यासिन इति ग. घ. । १४. अन्तरेऽपीति ग. घ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

साधर्म्यमाह—अप्रजानां य आश्रमा इति। न प्रजायन्ते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा ग्रहस्थव्यतिरिक्ताः। तेषां य आश्रमाः। आश्रमधर्मत्वेन ते न प्रजायन्ते न तु बन्ध्याः। अर्थात्ते सुखत्रयस्य भोक्तारः। अनित्यसुखभोक्तारमाह—अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपर इति। त्रिलोक्या अन्तः अपरो हीनः स गृहस्थः। गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्येति वाह्यो दोषः। अब्रहद्व्रत इत्यान्तरः। बृहत्स्थूल-मूर्द्ध्वरेतोरूपं व्रतं यस्य नास्ति स तथोक्तः॥ १९॥ ❀ ❀ एवं वर्णचतुष्टयस्य स्वरूपं फलं चोक्त्वा तेषां वैलक्ष्[1]ण्ये हेतुमाह—सृती विचक्रमे 'विश्वङिति[2]। न हि स्वभावत एव ते तथा जाताः। किन्तु भगवानेव मार्गद्वयेन गच्छति। तदनुरोधेन तेऽपि लोकास्तमनुगच्छन्ति। तदाह। सृती मार्गौ। विचक्रमे विशेषेणाऽऽक्रान्तवान्। विष्वङ् परितः। एकस्मिन्नपि मार्गे एकोऽ-प्यंशोऽनाक्रान्तो नास्तीत्यर्थः। तत्र भेदकमाह—साशनानशने उभे इति। एकः साशनमार्गः। अशनेन सहितं साशनं कर्मफल-भोगसहितम्। एकस्त्वनशनमार्गः कर्मफलभोगरहितः। ते उभे। नत्वन्ययोरत्र निरूपणम्। ननु [3]भगवान्किमिति मार्गद्वयेन गच्छति ? तत्राऽऽह—यदविद्या च विद्या चेति। भगवतो गमने शक्तिद्वयमविद्या विद्या च। तत्राऽविद्या साशनमार्गे एव चलति। विद्या त्वनशनमार्गे। भगवांस्तूभयाश्रितस्तदनुरोधेनोभयत्र चलति। अन्यथा भगवच्छक्तित्वं तयोर्न स्यात्। चकारात्तच्-त्कार्यं सामग्री च न मार्गान्तरे गच्छतीत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सोऽमृतस्येत्यत्र उभयस्वामित्वमाहेति, यत्परमित्यस्योत्तरत्वेनाहेत्यर्थः। इतीति। अनया श्रुत्या बोधितम्। कथं कथित इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रेत्यादि तत्रेत्यर्द्धं चे। तथा च, श्रौतस्योतशब्दस्यापयर्थकत्वेन तद्बोधितस्यार्थस्य कण्ठोक्तस्य च हेतुपूर्वकं बोधनात् कथित इति भावः। पूर्वार्द्धे यदुक्तं तत्राशङ्कते नन्वित्यादि। तथासतीति। प्रपञ्चरूपत्वेनोर्ध्वापरिच्छेदकत्वे सति। तस्मादिति प्रपञ्चापेक्षयोर्द्ध्वस्य स्वानन्दस्यैशत्वकथनात्। न स्यादिति न युज्यत इत्यर्थः। लोकवत्कार्यमिति लोक इवाश्रयभेदम्। इति सिद्धमिति, इति हेतोर्महिमवत्त्वं सिद्धमेवमेतेना'तो ज्यायांश्च पुरुष' इति व्याख्यातम्। अतः परमेतावा-नस्य महिमे' ति भागं व्याकुर्वन्ति तस्मादेष, इत्यादि। एतस्य महिमत्वं व्युत्पादयन्ति तस्येत्याति। महिम्नः प्रतिबन्धकता न युक्तेति विरुद्धधर्माश्रयत्वकृतस्य महिम्नो विरोधप्रतिबन्धकता न युक्ता। असमोर्ध्वत्वादि। यथा कमलमुकुलं मूले विस्तीर्णं प्रान्ते स्वल्पं यथा चन्द्रज्योत्स्नाग्रे स्वल्पा मूले विस्तीर्गा, तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि प्रापञ्चिकेषु स्वल्पं, तदुपरि ततोपि महदिति तथात्वात्। तथा च, नीचैर्भागे धर्मस्य विरुद्धत्वाभावेन तत्कृतमहिम्नोभावादपि तथेत्यर्थः। उक्तिमात्रविरुद्ध-त्वादिति, उक्तिमात्रेणैव विरुद्धत्वादित्यर्थः। अत्र इति, अविरोधस्याशक्यवचनत्वात्। उभयकार्यदर्शनादिति, सदिति ज्ञानविषयत्वस्य सर्वरूपत्वकार्यस्य ध्यानादिभिः फलप्राप्तिरूपस्यातिरिक्तरूपत्वकार्यस्य च सर्वानुभवगोचरत्वात्। स एवेति, अपरिच्छेदानिर्वाच्यत्वादिमहत्त्वरूपमेतावत्त्वमेवेत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ पादेष्वित्यत्र सर्वे लोका इति सर्वे प्राणिनः। स्था इति अत्राधिकरणे ष्यञ्। स्थितिशब्दवाच्या भवन्तीति। तेन स्थितिशब्दो लोकेषु रूढ इति बोधितम्। अथवा अप्यवयविन इत्यादि। पुंसः सर्वरूपस्यावयविनः तत्तदवयवरूपा अपि भगवन्तमतिरिक्तं प्रतिपाद्य इत्यर्थः। नन्वत्र भूतानां पादाधिकरणकत्वमुच्यते, प्रमाणे भूतानामेव पादत्वमुक्तमिति विरोध इत्याशङ्कायां तत्तात्पर्यमाहुः भगवन्माहात्म्येत्यादि। विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनार्थम्। तत्र भूतानां पादत्वमुच्यतेऽन्यथापाद इत्येकवचनं न वदेत्, अतो न विरोध इत्यर्थः। ननु मन्त्रवर्णादिस्य विषयवाक्यमिदम्, तत्र जीवानामंशत्वाय पादत्वमङ्गीकृतमिति तद्विरुद्धयत इत्यरुच्या व्याख्या-नान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तथा च, पादस्थानां रेखादीनामिवांशत्वस्याविरुद्धत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या तानधिष्ठाय भगवतः स्थितत्वाच्च लक्षणया योगेन गौण्या च देहविशिष्टजीवानामपि पादत्वमतो न विरोध इत्यर्थः। उक्तार्थस्य परोक्षत्वादत्र लक्षणा न दोषाय स्वार्थत्यागाभावाच्च। त्रिपादमृतमिति। त्रिभिः पद्यते प्राप्यत इति त्रिपात्, न विद्यते मृतं नाशो यस्येत्यमृतम् ॥ १८॥ ❀ ❀ पादा इत्यत्र त्रिपादूर्ध्वं इत्यर्द्धं चं विवृणोतीत्याहुः एतेषामित्यादि। त इति आश्रमविशिष्टा जीवाः। व्युत्क्रान्तानामिति त्यक्तमौतिकशरीराणाम्। तथा च, त्रिपादाश्रमत्रयात्मकः पुरुष ऊर्ध्वे उपरितनामृतसुखार्थमुदैत्, उपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु गतवान्, अस्य पादः गृहस्थाश्रमी इह त्रिलोकीसुखार्थं पुनरभवत् पुनः पुनरुत्पन्न इति श्रुत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ सृती इत्यत्र वैलक्षण्यहेतुमाहेति ततो विश्वं व्यक्रामत् साशनानशने अभीत्यर्द्धं चं व्याकुर्वन् सर्वेषां जीवानां चिदंशत्वेन तौल्येपि फलभेदहेतुभूतस्वभाववैलक्षण्ये प्रयोजकमित्यर्थः। ते उभे इत्यादि श्रौतस्याभिपदस्यायमर्थः। तत्राहेति—ईदृश्यामाशङ्कायां श्रौतस्य तत इति पदस्यार्थमाहेत्यर्थः। उभयाश्रित इति उभयमाश्रितं यत्र स तथेत्यर्थः। एतेनाविद्याविद्ययोश्चरणशक्तित्वं बोधितम्। तेन च जीवानां चरणांशत्वाद् एतन्नैकस्त्येन 'एकत्यैव ममांशस्ये' ति भगवद्वाक्योक्तबन्धमोक्षयोरुपपत्तिरपि सूचिता। अन्ययेति' भगवदनाश्रितत्वमित्यर्थः॥ २०॥

---

१. वैलक्षण्यहेतुमिति क.। २. विश्वङिति सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः। ३. भवानिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य मोक्षप्रदत्वं प्रतिपादयन् "उतामृतत्वस्य" इत्यस्यार्थमाह—स इति । न विद्यते भयं यत्र तस्याभयस्यामृतस्य मरण-जन्मादिसंसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दस्वरूपस्य मोक्षस्य सः परमेश्वर एवेशो दातेत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायामाह—यत् यस्मात् मर्त्यं मरणधर्मकं विनाशि अन्नं कर्मफलमत्यगात्, अतिक्रान्तवानित्यर्थः । ननु प्रपञ्चात्मकस्य भगवतः कुतो नित्यमुक्तत्वं मोक्ष-दातृत्वं चेत्याशङ्कां पहिरन् "एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तरः" इति मन्त्रार्थमाह—महिमेति । त्वयाऽपि भगवन्माहात्म्यं ज्ञायत एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति, यतः प्रपञ्चात्मकोऽपि प्रपञ्चानभिभूतस्ततः पुरुषस्यैष विरुद्ध-धर्माश्रयत्वरूपो महिमा दुरत्ययः अपारः, केनापि ज्ञातुमन्यथाकर्तुं चाशक्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❋ ❋ तदेवमीश्वरो नित्यमुक्तः स्वतन्त्रो जीवेभ्यो मोक्षादिफलदाता चेत्युक्तम्, तत्रापि जीवानां बन्धमोक्षादिफलवैचित्र्यं स्थानभेदव्यवस्थया भवतीति दर्शयन् "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इत्यस्यार्थमाह—पादेष्विति । तिष्ठन्ति जीवा अत्रेति स्थितयो भूरादिलोकास्ते पादा इव पादाः अवयव-त्वेनोक्ता यस्य स स्थितिपात्तस्य पुंसः पादेपु अवयवभूतेषु लोकेषु सर्वभूतानि सर्वान् जीवान् स्थितान् मन्त्रद्रष्टा विदुः । मन्त्रेषु "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इति सामानाधिकरण्यमांधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति । भूतेपु फलवैचित्र्यं दर्शयन् "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यस्यार्थमाह—अमृतमिति । अस्येश्वरस्य सम्बन्धि त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिवि ऊर्ध्वलोकेपु वर्त्तते, न त्रिलोक्यामिति हि मन्त्रार्थः, तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह—त्रयाणां भूरादिलोकानां मूर्द्धा महर्लोकस्तस्य मूर्द्धानस्तदुपरितना लोकास्तेषु यथाक्रममसृतादिकमधायि भगवता निहितमित्यन्वयः । तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सुखं, महर्लोकस्य क्रममुक्तिस्थानत्वेऽपि कल्पान्ते तत्रत्यानां त्रिलोकदाहोष्मपीडितानां स्थानत्यागान्नाविनाशि-सुखं, जनलोके त्वमृतमविनाशि सुखमस्ति यावज्जीवस्वस्थानापरित्यागात्, परन्तु महर्लोकवासिनां त्रिलोकदाहोष्मपीडया तदा तत्र गमनादक्षेमदर्शनमस्ति, तपोलोके तु तस्याप्यभावात् क्षेममेव । वक्ष्यति हि—'त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना ॥ यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः' इति । सत्यलोके त्वभयसुखं मोक्षप्रत्यासन्नत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ ❋ ❋ एवं स्थानभेदेन फलवैचित्र्यमुक्त्वाऽधिकारभेदेनापि तदुपपादयन् "त्रिपादूर्ध्व" इत्यस्यार्थमाह—पादा इति । ये पूर्वोक्तास्त्रयः पादा जनस्तपस्सत्यलोकास्त्रिलोक्याश्च बहिरासंस्ते अप्रजानां पुत्रादिरूपेण न प्रजायन्ते अप्रजा नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयः तेषामाश्रमाः स्थानानि गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्य स गृहमेधो गृहस्थस्तु त्रिलोक्या अन्तर्मध्ये एव तिष्ठतीति शेषः । तत्र हेतुमाह—अपर इति, यतस्तेभ्यो हीन इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—अबृहद्व्रत इति, ब्रह्मचर्यादिव्रतरहित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ ❋ ❋ अयं चाधिकार-भेद एकस्यैवावास्थाभेदेन नत्वत्यन्तभिन्न विषय इति दर्शयन् "ततो विष्वक्" इत्यस्यार्थमाह—सृती इति । विविधं सुष्ठु अञ्चति गच्छतीति विष्वङ् पुरुषः क्षेत्रज्ञ उभे सृती मार्गौ विचक्रमे चलतिस्म । कथम्भूते सृती इत्यपेक्षायां ते विशिनष्टि—साशनानशने इति । साशना अशनेन कर्मफलभोगेन सहिता दक्षिणमार्ग इत्यर्थः । एका त्वनशना कर्मफलभोगरहिता उत्तरमार्ग इत्यर्थः । तत्रापि हेतुं प्रदर्शयन् "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यस्यार्थमाह—यदिति । यत् यस्मात् अविद्याकर्मरूपैका सृतिः विद्या च तत्साधनोपासनारूपाऽन्या सृतिः । पुरुषो जीवस्तूभयाश्रयः, साधनद्वयनिष्ठ इत्यर्थः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

मुनिवर ! जो कुछ मनुष्यकी क्रिया और सङ्कल्पसे बनता है, उससे वह परे है और अमृत एवं अभयपद (मोक्ष) का स्वामी है । यही कारण है कि कोई भी उसकी महिमाका पार नहीं पा सकता ॥ १७ ॥ ❋ ❋ सम्पूर्ण लोक भगवान्के एक पादमात्र (अंशमात्र) हैं तथा उनके अंशमात्र लोकोंमें समस्त प्राणी निवास करते हैं । भूलोक, भुवर्लोक और स्वर्लोकके ऊपर महर्लोक है । उसके भी ऊपर जन, तप और सत्यलोकमें क्रमशः अमृत, क्षेम एवं अभयका नित्य निवास है ॥ १८ ॥ ❋ ❋ जन, तप और सत्य—इन तीनों लोकोंमें ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ एवं संन्यासी निवास करते हैं । दीर्घकालीन ब्रह्मचर्यसे रहित गृहस्थ भूलोक, भुवर्लोक और स्वर्लोकके भीतर ही निवास करते हैं ॥ १९ ॥ ❋ ❋ शास्त्रोंमें दो मार्ग बतलाये गये हैं—एक अविद्यारूप कर्म-मार्ग, जो सकाम पुरुषोंके लिए है और दूसरा उपासनारूप विद्याका मार्ग, जो निष्काम उपासकोंके लिए है । मनुष्य दोनोंमेंसे किसी एकका आश्रय लेकर भोग प्राप्त करानेवाले दक्षिण-मार्गसे अथवा मोक्ष प्राप्त करानेवाले उत्तरमार्गसे यात्रा करता है; किन्तु पुरुषोत्तम भगवान् दोनोंके आधारभूत हैं ॥ २० ॥

यस्मादण्डं विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः । तद् द्रव्यमत्यगाद् विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन् ॥२१॥

यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः । नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते ॥२२॥

तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः । इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥२३॥

वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम् । ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥२४॥

---

१. प्रा० पा०—गुणाश्रयः । २. प्रा० पा०—इवातपत् । ३. प्रा० पा०—यज्ञेषु ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तदेवं विराडंतर्वर्तिनां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणस्येश्वरस्य तद्वैलक्षण्यं दर्शयितुं तस्माद्विराडजायतेत्यस्यार्थमाह। यस्मादंडं जज्ञे तत्र च भूतेंद्रियगुणात्मको विराट् च जज्ञे स ईश्वरस्तद्विश्वं विराड्देहं द्रव्यमंडं चातिक्रांतवान्। सूर्य इवेति पूर्वोक्त एव दृष्टांतः॥ २१॥ ❀ ❀ नन्वेवं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां चाप्यृथग्भावाद्यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिद्धयेदित्याशंक्य तत्परिहाराय यत्पुरुषेण हविषेत्यादिमंत्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेत्यादिना। अस्येति विराडंतर्यामिणः तस्यैव प्रकृतत्वात् नाभौ भवं नाभ्यं तस्मात्कमलादहमासम्। यज्ञसंभारान् साधनानि पशुयूपादीनि पुरुषावयवं विना नापश्यम्॥ २२॥ ❀ ❀ तदा तेषु संभारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता इति चतुर्थेनान्वयः। वनस्पतयो यूपाः। देवयजनं यज्ञभूमिः। इदं चेति वचनाद्यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते। बहुगुणान्वितो वसंतादिकालः॥ २३॥ ❀ ❀ वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयो व्रीह्यादयः। स्नेहा घृतादयः। रसा मधुरादयः। लोहानि सुवर्णादीनि। मृदश्च चातुर्होत्रं होत्रादिकं कर्म॥ २४॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तत्र त्रिपाद्विभूतिरंतरंगायाश्चिच्छक्तेर्विलास इति चिन्मय्यां तस्यामासक्त एव पादविभूतिस्तु बहिरंगाया मायाशक्तेर्विलास इति मायामय्यां तस्यामनासक्त एव परमेश्वरस्तां केवलमुपकरोतीत्याह। यस्मात्पुरुषादंडं विराट् च जज्ञे। कीदृशः भूतेन्द्रियगुणात्मकः स पुरुष ईश्वरः तदंडं द्रव्यं विराट् शरीरं चात्यगात् तत्प्रविशन्प्रकाशयन्नपि तत्रानासक्तत्वादतिक्रम्यागात् गत्वा च स्वांतरंगस्थाने त्रिपाद्विभूतावेव सदा स्थित इति भावः। तत्रानुरूपो दृष्टांतः गोभिः किरणैर्विश्वमातपन्प्रकाशयन्सूर्य इव स्वमंडले स्थितः॥ २१॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपतीत्थं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि तदुपासकानां तत्पूजोपचारद्रव्याणां च ततः पृथक्त्वाभावात्तत्प्राप्तिसाधनं तत्परिचरणं कीदृगिति चेत्सत्यम्। तं विना वस्तुतो वस्त्वंतराभावात्तस्य परिचरणस्यावश्यकत्वाच्च पार्थिवैर्गंधपुष्पादिभिः पृथिव्या आराधनमिव तदात्मकैरेव वस्तुभिस्तदाराधनं सिध्येदत्र तदाज्ञैव प्रमाणमिति प्रदर्शयन्स्वं दृष्टान्तयति। यदास्येति॥ २२॥ २३॥ ❀ ❀ सत्तमेति सत्पुरुषत्वात्तुभ्यमिदं कथयामीति भावः॥ २४॥ २५॥ २६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

ततो विष्वङ इत्यस्येति। ततो विष्वङ व्यक्रामत् साशनानशने अभि (४) इत्यर्द्धर्चस्य। सायणभाष्यं यथा—ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ देवतिर्यगादिरुपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा ? साशनानशने अभि अभिलक्ष्य साशनं भोजनादि व्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम्। अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्। तदुभयं यथा स्यात् तथा। स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः (४)॥ २१॥ ❀ ❀ तस्माद् विराड् जायतेत्यस्येति। तस्माद् विराडजायत विराजो अधिपुरुषः। सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथोपुरः (५) इत्यस्येत्यर्थः सायणभाष्यं यथा—विष्वङ्व्यत्क्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंचयते तस्मादिति। तस्मादादिपुरुषात् विराड् ब्रह्मांडदेहोऽजायत उत्पन्नः। विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्य देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत। सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा। स एव। स्वकीयया मायया विराड् देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरुपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति। स वा एव भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः। कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यहरन्नास्ते माययैवेति। सजातो विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् देवतिर्यङ्मनुष्यादिरुपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीवभावात् ऊर्द्धभूमिं ससर्ज्जेति शेषः। अथ। भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरःससर्ज्ज पूर्य्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि (५) सूर्य इवेति। स्वस्मात् प्रकाशमानं मण्डलं विश्वञ्च। मण्डलमध्यवर्त्ती सूर्य्यः किरणैः सर्व्वतः प्रकाशयन् तदुभयम् अत्येति यथेत्यर्थः २२ यत् पुरुषेण हविषेत्यादिमन्त्रेति। यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तो स्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः (६)॥ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये (७) तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम्। पशून् तांश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्यांश्च ये (८)॥ तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत (९) तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः। गावोह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः (१०)॥ इत्यादयोपि मन्त्राः। एषां सायणभाष्यं यथा—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वन् अन्वतिष्ठन्। तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाज्यमासीदभूत्। तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्म इध्म आसीत्। तमेव इध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरत् हविरासीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम् (६)। यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्ध बर्हिषि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतः सर्व्वसृष्टेः पूर्व्वं पुरुषं जात पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तम्— तस्माद् विराडजायत विराजो अधि पुरुष इति तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागनिष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत्राह साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मंत्रद्रष्टारश्च ये संति ते सर्व्वेऽपि अयजन्तेत्यर्थः (७)। सर्वहुतः सर्व्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्व्वहुत् तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं सम्पादितम्। दधि च आज्यञ्च इत्येवमादिं भोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् तान् लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्या गवाश्वादयस्तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवतात्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते। वायवस्थेत्याह। वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षो अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान् परिददातीति (८)। सर्व्वहुतस्तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुरजायत '९'। तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः। ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्द्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्द्ध्वाधोभागयोर्दंतयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायंत। तथा तस्मात् यज्ञात् गावश्च जज्ञिरे किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजा अवयश्च जाताः। '१०'॥ २३॥ ❀ ❀ देवयजनमिति दिवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः॥ २४॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं बुभुक्षुमुमुक्ष्वधिकारिभेदेन तद्गंतव्यमार्गद्वयं तदुपायं चोक्त्वाऽथ भगवतः स्वविभूतिभूतप्रपंचाद्वैलक्षण्यं भगवत्प्रपंचाकारेण परिणामतद्गतदोषासंस्पर्शित्वं च प्रतिपादकं तस्माद्विराडजायतेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे यस्मादिति। विराड्अण्डकारणभूतोविराट्पुरुषोऽनिरुद्धः अंडादिति ल्यप्लोपे पंचमी। यस्मात्स्वशरीरभूतात्प्रधानाद्यदंडं सृष्ट्वा स्वयमपि भूतेंद्रियगुणात्मकः देवादिव्यष्टिप्रपंचरूपो जज्ञे तत्प्रधानं तदंडरूपं च सर्वं द्रव्यमत्यगान्न तत्र परिच्छिन्नः बहिरपि व्याप्तवानित्यर्थः। तत्र दृष्टांतः आश्रयाद्घटपटादिपदार्थजाताद्गोभिः किरणैरादित्य इव त्यगात् वेदांतेषु सत्कार्यवादस्याभिहितत्त्वात्कारणभूतो विराडेव व्यष्टिरूपेण जज्ञे सूक्ष्मचिदचिच्छरीरको भगवानेव स्थूलचिदचिच्छरीरको जातः जातश्च स्वयं शरीरभूतचेतनाचेतनगतदोषैरस्पृष्टः स्वकार्यभूतकृत्स्नप्रपंचमंतर्बहिश्च व्याप्य स्थित इत्यर्थः। नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकस्य परमपुरुषस्य जगदुपादानत्वादुपादानत्वस्यावस्थाश्रयत्वरूपत्वात्प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणामप्यवस्थाश्रयत्त्वमस्त्येव तत्राचेतनस्यावस्थाश्रयत्त्वं स्वरूपान्यथाभावरूपचेतनस्य तु स्वभावान्यथाभावरूपं ईश्वरस्य तु कार्यावस्थचेतनाचेतननियंतृत्वरूपं न हि कारणावस्थचेतनाचेतननियमनात्कार्यावस्थचेतनाचेतननियमनमभिन्नमिति वक्तुं शक्यं किंचेश्वरस्य सद्वारकावस्थाश्रयत्त्वमस्त्येव एवमसांकर्येणावस्थानां प्रतिनियतत्त्वाच्छुक्लनीलादितंत्वारब्धे पटे शौक्ल्यादेस्तत्तत्प्रदेशगतत्त्ववच्चेतनाचेतनगता धर्मा अज्ञत्वपरिणामित्वादयस्तत्रैवावतिष्ठंते न परमात्मानं स्पृशंति परमात्मा तु स्वयंनिरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः स्वशरीरभूतचेतनाचेतनगतस्वपर्यंतनामरूपनिर्वाहिकः कारणावस्थकार्य्यावस्थचेतनाचेतनशरीरकत्त्वेन तद्वाचिभिः शब्दैरभिधीयमानः सर्ववस्तुसमानाधिकृतोऽवतिष्ठत इत्ययं मंत्रसंग्रहः। श्रुत्यर्थस्तु तस्मात्परमप्रस्तुतकारणपुरुषाद्विराडनिरुद्धो जज्ञेऽवतीर्णः विराजोऽनिरुद्धाद्वैराजो ब्रह्मांडशरीरकः पुरुषो जज्ञे जातश्च स वैराजः भूमिं विश्वं पश्चादुपरिष्टादधः अंतश्चात्यतिरिच्यते तद्विलक्षणो व्याप्तवानित्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ नन्वेवं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां चापृथग्भावाद्यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिध्येदित्याशंक्य तत्परिहाराय यत्पुरुषेत्यादि मंत्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेति। महात्मनः अस्य विराडाख्यानिरुद्धस्य नाभौ भवंनाभ्यं तपोभूतान्नलिनात्कमलादहं चतुर्मुखः यदा आसमभूवं तदा पुरुषावयवाद्विना यज्ञसंभारानन्यानि यज्ञसाधनानि नाविंदम् नापश्यम्॥ २२॥ ❀ ❀ तेषु पुरुषावयवेषु यज्ञस्य साधनान्यासन्निति शेषः तान्याह पशव इति। वनस्पतयो यूपादयो देवयजनं देवा इज्यंतेऽस्मिन्निति देवयजनं यागभूमिः इदं वेति वचनाद्यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते बहुगुणान्वितः कालो वसंतादिः॥ २३॥ ❀ ❀ वस्तूनि पुरोडाशादीनि तदर्था ओषधयः व्रीह्यादयः स्नेह आज्यादिः रसः सोमादिरसः लोहः सुवर्णादिः मृदः कपालादीनि चातुर्होत्रं चतुर्होतृशब्दवाच्यैर्मंत्रैः प्रकाश्यं कर्म हे सत्तम सतां श्रेष्ठ॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एतस्माद्गुणयोगात्परमेष्ठिनामचास्याभूदिति भावेनाह तदद्रव्यमिति। यदा ब्रह्मांडाच्छर्वपूर्वादिविश्वमुत्पन्नं तद्द्रव्यं गोभिर्भक्तिज्ञानादिगुणलक्षणादिभिरत्यगादुद्रिक्तोऽभूत् कथमिव यथा सूर्यो दिगंतविश्रांतैरश्मिभिरंतरिक्षाद्याश्रयमत्येति तथेत्यन्वयः। तदुक्तं यदोभयात्मको जज्ञे ब्रह्मा लोकपितामह इत्यादि। प्रथमरूपस्य विरिंचस्यापि स एष पुरुष इत्युक्तस्य वैराज पुरुषाभिधस्य हरेर्मुख्याधिष्ठानत्वाद्यस्येहावयवैरित्याद्युक्तलक्षणं चतुर्मुखे संभवति तत्परिहारायाह यदेति। यदास्य नाभ्यान्नाभिप्रदेशाज्जातान्नलिनादहमासद्वितीयरूपेणोत्पन्नोऽभवं महात्मन इत्यनेन तन्माहात्म्यात्स्वमाहात्म्यस्यात्यंतर्वाचीनत्वं सूचयति॥ २२॥ ❀ ❀ तदा भक्त्या तं यियक्षुरहं पुरुषावयवाहृते अंडस्य पुरुषप्रतिमात्वात् लोकादियागसंभाराणामुक्तप्रकारेण तदवयवोत्पन्नत्वात्तदवयवव्याप्तत्वात्तदाश्रितत्वाच्च पुरुषावयवान्विहाय लोकादियज्ञसभारान्नाविदन्न लब्धवानित्यन्वयः। अनेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यज्ञकर्मणा भगवद्विषयेण शुद्धांतःकरणस्य पुंसः समुद्रिक्तभक्तिज्ञानादिभिस्तत्प्रसादातिशयो भवतीत्युक्तं भवति पुनर्ब्रह्मणा किमकारीत्याशंक्य तदर्थत्वेन तत्सृष्टत्वेन तत्सन्निधानविशिष्टैस्तैस्तैर्हरियजनाद्धरिप्रीतिर्भवतीति विमृश्य यज्ञसंभरणप्रकारमाह तेष्विति । तेषु पुरुषावयवेषु तदाश्रितयज्ञसंभारो मया संभृतः साधित इत्यन्वयः । यज्ञा अग्निष्टोमादयः पशवोऽजादयः वनस्पतयोऽश्वत्थादयः यैररण्यादिनिर्माणं क्रियते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ देवयजनं यागभूमिः कालो वसंतादिः तस्य गुणा धर्माद्याः वसूनि कांचनादीनि ओषधयो व्रीह्यादयः स्नेहा आज्यादयः, रसाः क्षीरगुडा लोहा अयःप्रभृतयः मृदो वल्मीकमृदिष्टिकादयः जलं गंगादिगतम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अतएवोभयथापि पुरुषश्चतुष्पादित्याह सृती इति । विश्वङ् सर्व्वव्यापि, पुरुषः पुरुषोत्तमः, एते सृती ते प्रपञ्चलक्षणे जीवस्य गती, विचक्रमे आकम्य स्थितः । कथम्भुते साशनानशने कर्म्मादिफलभोगतदतिक्रमयूक्ते । तस्यैव तत्तदा क्रमेण हेतुः । यत् ययोः जीवस्य सृत्योः अविद्या मायैकेत्र, विद्या चिच्छक्तिरन्यत्राश्रय इत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्तु नयोर्द्वयोरप्याश्रयः । वक्ष्यते च—यस्मादण्डं विराडञ्जज्ञे इत्यादिना । तस्मात् सर्व्वैश्वर्य्यैकदेशैश्वर्येण च चतुष्पात्त्वमिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्मादिति । यस्मात् पूर्व्वोक्तात् पुरुषोत्तमात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अस्य गर्भोदकशायिरूपस्य सतः । पुरुषावयवाद्दते इति तदानीं पश्चाद्यनुत्पत्तेः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ❀ ❀ चत्वारो होत्रा उपलक्षिता उद्गातृब्रह्मऋत्विजश्चतुर्होतारस्तेषां कर्म्म चातुर्होत्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

उक्तलक्षणे एकपादत्रिपाद्विभूती जीव एव प्राप्नोतीत्याह । विष्वं (विश्वम्) अञ्चतीति विष्वङ् (विश्वङ्) जीवः सृती एकपात्त्रिपाद्विभूत्योः पन्थानौ विचक्रमे चलति लडर्थे लिट् । सृती कीदृश्यौ साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते । तत्र योग्यतामाह । यत् यस्य जीवस्यैव अविद्या च विद्या च । अविद्यादशायाम् एकपादविभूतिं विद्यादशायां त्रिपादविभूतिं प्राप्नोति, किन्तु विद्याया उपवासे लब्धया एकया भक्त्यैव, भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः । पुरुषः परमेश्वरस्तु उभयस्य अविद्याविद्यावृत्तिकमायाया आश्रय इति सृतिद्वयं तत् स्वामिकत्वात् तदधीनं भवेदिति भावः । एवञ्च ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभीत्यस्यार्थो विवृतः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्र त्रिपाद्विभूतिरन्तरङ्गायाश्चिच्छक्तेर्विलास इति चिन्मय्यां तस्यामासक्त एव पादविभूतिस्तु बहिरङ्गाया मायाशक्तेर्विलास मायामय्यां तस्यामनासक्त एव परमेश्वरस्तां केवलमुपकरोतीत्याह । यस्मात् पुरुषात् अण्डं विराट् च जज्ञे । कीदृशः भूतेंद्रियगुणात्मकः । स पुरुष ईश्वरः तत् अण्डं द्रव्यं विराट्शरीरञ्च अत्यगात् तत् प्रविशन् प्रकाशयन्नपि तत्र नासक्तत्वात् अतिक्रम्यागात् गत्वा च स्वान्तरङ्गस्थाने त्रिपाद्विभूतावेव सदा स्थित इति भावः । तत्रानुरूपो दृष्टांतः गोभिः करणैर्विश्वम् आतपन् प्रकाशयन् सूर्य इव स्वमण्डले स्थितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं पुरुष एव चेत् सर्व्वं तर्हि तदुपासकानां तत् पूजोपचारद्रव्याणाञ्च ततः पृथक्त्वाभावात् तत् प्राप्तिसाधनं तत् परिचरणं नाम कीदृगिति चेत् । सत्यम् । तं विना वस्तुनो वस्त्वन्तराभावात् तस्य परिचरणस्यावश्यकत्वाच्च पार्थिवैर्गन्धपुष्पादिभिः पृथिव्या आराधनमिव तदात्मकैरेव वस्तुभिस्तदाराधनं सिद्ध्येदत्र तदाह्वैव प्रमाणमिति प्रदर्शयन् स्वदृष्टान्तयति । यदाऽस्य नाभ्यात् नाभिभवात् नलिनात् आसम् अभूवम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तेषु सम्भारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेते सम्भाराः सम्भृता इति चतुर्थेनान्वयः । वनस्पतयो यूपाः । देवयजनं यज्ञभूमिः । इदञ्चेति वचनात् यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते । बहुगुणान्वितः वसन्तादिकालः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

जीवस्य विद्याऽविद्याश्रयस्य भोगापवर्गार्हत्वेनोपासकत्वं द्योतितं भगवतः सर्वकारणत्वादिगुणनिधेर्भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेनोपास्यत्वं द्योतयन् ततो विराडजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मात्परमेश्वरात् अंडं ब्रह्मांडं जज्ञे तदेव भूतेंद्रियगुणात्मकः विराट्पुरुषदेहः स परमेश्वरः तद्विश्वं सर्वं द्रव्यमत्यगात् अतिक्रांतवान् तत्र दृष्टांतमाह गोभिः सूर्यः स्वधिष्ण्यं प्रतपन् यथा बहिश्च प्रतपति तद्वत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ स एव ममापि जनकः अस्मदादिभिः सेव्य इति दर्शयन् यत्पुरुषेण हविषेत्यादि मंत्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेत्यादिना । अस्य महात्मनः विराड्देहाभिमानिनः आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य मम स्वामित्वान्महात्मा पुरुषावतारः प्रस्तुतस्तस्य नाभौ भवं नाभ्यं तस्मान्नलिनात् कमलादहं चतुराननः यदा आसमभवं यदा च पुरुषावयवाद्दते यज्ञस्य संभारान् साधनानि नाविंदम् नापश्यम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदा तेष्वेव पुरुषावयवेषु दृश्यमानेषु सत्सु तैरेव पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मयेति चतुर्थेनान्वयः वनस्पतयो यूपाद्याः । इदमक्षिगोचरा देवाः इज्यते यस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्थलम् । कालो यज्ञार्हः वसंतादिः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं मार्गभेदेन भोक्तृभेदात्फलभेदं निरूप्य, तस्मात्पुरुषादयं विराट्पुरुषो भिन्न इति वक्तुं तत उत्पन्नत्वमाह—तस्मादिति । तस्मात्परमपुरुषान्नारायणादण्डं ब्रह्माण्डं जातम् । तस्मादधिदैवादिदमा[1]ध्यात्मिकमण्डं जातमित्यर्थः । तस्मादण्डाद्विराड् जज्ञे ।

१. अध्यात्मिकमिती ङं ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स च भूतेन्द्रियगुणात्मकः । भूतान्यधिभूतं द्रव्यम् । इन्द्रियाण्यध्यात्मम् । गुणा अधिदैवमिति । अथवा । महाभूतानि, इन्द्रियाणि, शब्दादयश्च विषयाः । शरीरेन्द्रियैर्विषयभोगकर्त्तेत्यर्थः । सोऽपि पितृवदाक्रमणं कृतवानित्याह—तद्द्रव्यमत्यगादिति । तद्विश्वात्मकं द्रव्यं ब्रह्माण्डरूपं स्वशरीरमत्यगात् । अतिक्रम्य दशाङ्गुलवृद्धया स्थित इत्यर्थः । न केवलमपरिच्छेदसाम्यं किन्तु स्वप्रकाशकमपीत्याह—गोभिः सूर्य इवाऽतपन्निति । गोभिः स्वकिरणैर्यथा सूर्यः स्वधिष्ण्यमपि तपति बहिरपि, तद्वत् अयमपि स्वशरीरं बहिरपि प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं द्विविधं विश्वं प्रतिपाद्य, नियम्यनियामकभावार्थं पुरुषद्वयं च प्रतिपाद्य, अमूर्त्तानां समागममुक्त्वा, यज्ञरूपस्याऽपि भगवतः सर्वपदार्थसम्बन्धश्रवणात्तत्साधनभूतानां पदार्थानां भगवद्भिन्नत्वे पूर्वोक्तसर्वत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य, तदीयपदार्थानामपि भगवानेव तत्त्वमित्याह—यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादिति । यदैतन्न निरूप्यते तदा जैमिनिसिद्धान्तन्यायेन पदार्थक्लृप्तौ पूर्वोक्तभगवत्स्वरूपवाचकानां वाक्यानामर्थवादत्वं स्यात् । अतो महता कष्टेन निरूपितमप्यनिरूपितं भवेत् । तस्माद्यज्ञोपयोगिपदार्थानां भगवदवयवत्वं निरूपयति । तत्र ब्रह्मा स्वयमाह—'यदा अहं (१) अस्य नाभ्याः यन्नलिनं कमलं तस्मादहमासम् , तदा मया विचारितमयमाराधनीय इति । यतोऽयं महान् । महानात्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य । अयं ह्याराधितो महत्फलं दास्यतीति । तदा केनाऽऽराधनीय इति जिज्ञासायां योगजधर्मेण यज्ञमपश्यम् । स कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां वेदपर्यालोचनेन सम्भारैः पशुपुरोडाशादिभिः कर्त्तव्य इति ज्ञातम् । तत्र क ते पशुपुरोडाशादय इति जिज्ञासायां यद्योगजधर्मेण ज्ञातवांस्तदाह—नाऽविदं यज्ञसम्भारानिति । पुरुषावयवव्यतिरेकेण अहं यज्ञस्य सम्भारान्नाऽविदं न ज्ञातवानस्मि । तदा स एव पुरुषो यज्ञरूपेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अनेन साधनरूपः स इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्र के के सम्भारास्तेष्ववयवेषु दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाह—तेष्विति । तेष्ववयवेषु यज्ञस्य सम्बन्धिनः पशवः अजादयः । सवनस्पतयो वनस्पतिसहिता यूपसहिताः । सवनस्पतयः कुशा इति वा सम्बन्धः । तदा वनस्पतयोऽश्वत्थादयः । कुशा बर्हीरूपाः । इदं च देवयजनम् । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति यज्ञभूमिर्देवयजनम् । इदमित्यङ्गुल्या प्रदर्शितम् । अनेन यज्ञभूमौ स्थित्वा भागवतं कथयतीति ज्ञापितम् । चकाराद्देवयजनान्तरमपि । कालो वसन्तादिः । चकाराद्योगविशेषो नैमित्तिकः । उरुगुणान्वित इति । यदि तस्मिन्काले सूर्यो नाऽऽविः स्यात्-पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्-सस्यसम्पत्तिर्भवेत् । अन्येपि गुणाः कालस्य बहवो वेदे उक्ताः । स उरुगुणान्वितः कालः । वस्तूनि पात्रादीनि । ओषधयो व्रीहियवादयः । स्नेहा घृतादयः । रसा दधिमध्वादयः । लोहा स्वधित्यादयः मृदो महावीराद्यर्थाः । जलं वसतीवरीप्रभृतयः । ऋचो यजूंषि सामानि वेदत्रयमन्त्राः । चातुर्होत्रं होत्रादिचतुर्गुणसाध्यं कर्म । चतुर्होतृनिदानकं वा । अत्र सत्तमेति सम्बोधनमुक्तार्थविश्वासाय ॥ २३, २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्मादित्यत्र आहेति । तस्माद्विराडजायत इति ऋचं व्याकुर्वन्नाहेत्यर्थः । तस्मादण्डमिति । एतेन सुबालादिश्रुत्यर्थोपि सङ्गृहीतः । तत्र हि किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः सञ्जायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदिति श्रावणात् तदग्रे च मध्ये 'पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षे' त्यादिश्रावणाच्च गुणा इति दिगादयो देवाः । अशनमार्गविक्रमणेन कर्मफलभोक्तृत्वं भगवतो वक्तव्यं, तत्केन रूपेणेत्याकांक्षायां तद्रूपमत्रोच्यते इत्याशयेन व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेत्यादि । सोपीति विराट्पुरुषोऽपि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यदास्येत्यत्र द्विविधमिति । अण्डात्मकं विराडात्मकञ्च । पुरुषद्वयमिति । विराड्रूपमतिरिक्तञ्च । अमूर्त्तानामिति नित्यपरिच्छिन्नानां आधिदैविकानां वागाद्यभिमानिजीवानाम् । यज्ञरूपस्येत्यादि । अयमर्थः, यज्ञो हि द्रव्यादिनिष्पाद्यः, तस्य च प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण तत्तत्स्मारकमन्त्रादिव्यतिरेकेणापि सिद्धौ ते संस्कारा मन्त्राश्च नोक्ताः स्युरतो ज्ञायते तैरतीन्द्रियः पदार्थः कश्चित्सिद्ध्यतीति । स चेज्जन्यः स्यान्मीमांसकप्रतिपन्नापूर्ववत्तदा तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि जन्यत्वा 'द्यज्ञो वै विष्णुरि' ति तस्य भगवत्त्वं नोच्येतातः श्रुतविष्णुत्वार्थपत्या तस्य तत्साधकानाञ्च नित्यत्वं तेन प्रकारेणाविर्भावमात्रं च यज्ञस्येति वाच्यम् । ते पदार्थाश्च यदि पूर्वोक्तपुरुषाद्भिन्नाः स्युस्तदा 'पुरुष एवेदं सर्वमि' ति पूर्वं श्रावितं पुरुषस्य सर्वत्वं विरुद्धेतेत्याशङ्क्य प्रोक्षणमन्त्रादिभिः सन्निधाप्यमानानां यज्ञीयपदार्थानामपि भगवानेवानारोपितानागन्तुकरूपमित्याहेत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति यदैतदित्यादि । अत्र 'अहमासमि' त्यनेन यजमानस्य भगवदवयवत्वं सूचितमत एवाच्छिद्रे श्राव्यते य एवास्मि स सन्यज इति एवमग्रेपि सर्वत्र बोध्यम् । महत्त्वं विवृण्वन्ति महानात्मेत्यादि । स एवेति । 'सहस्रशीर्षा' मूलपुरुष एव यज्ञरूपेण दर्शनगोचरोऽभवदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तेषु यज्ञस्येत्यादेर्विवृतौ बर्हीरूपा इति असंस्कृतरूपाः, बर्हिराज्याधिकरणे तथा सिद्धत्वात् । महावीराद्यर्था इति । महावीरो धर्मपात्रम् । आदिपदेन द्रोणकलशादयस्तदर्था इत्यर्थः । वसतीवरीति प्रोक्षणविशेषोपयोगि जलम् । चातुर्होत्रनिदानकमिति पृथिवीहोतेत्यादिरुपवक्तेत्यन्तोमन्त्रश्चतुर्होताख्यः, स एव सर्वयज्ञनिदानं चतुर्होतृभ्यो यज्ञो निर्मित' इति ब्राह्मणे श्रावणात् अतस्तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१. यदा हेति ख. ङ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदेवं विराडन्तर्वर्तिनां जीवानां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणपरमेश्वरस्य तद्वैलक्षण्यं दर्शयन्। "तस्माद्विराडजायत"। इत्यस्यार्थमाह यस्मादिति। यस्मादण्डं जज्ञे तत्र च भूतानि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि वागादीन्येकादशेन्द्रियाणि गुणाश्च शब्दादयः पञ्च तदात्मको विराड् जज्ञे स ईश्वरस्तत्र प्रविष्टोऽपि तद्विराट्शरीरात्मकं द्रव्यमत्यगात्। अतिक्रम्य ततो बहिरपि व्याप्यवानित्यर्थः। तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमाह—विश्वमित्यादि। सूर्यो यथा स्वमण्डलं प्रतपन् प्रकाशयति तथा भगवानपि विराट्शरीरात्मकं विश्वं प्रकाशयन्नेव ततो बहिरपि प्रकाशयतीत्यर्थः॥ २१॥ ❀ ❀ नन्वेवं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां च पृथक्त्वाभावाद्यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्परिहाराय "यत्पुरुषेण हविषा" इत्यादि मन्त्रार्थं सङ्गृह्य प्रदर्शयन् पार्थिवैः गन्धपुष्पादिभिः पृथिव्या आराधनमिव पुरुषात्मकैरेव यज्ञादिसाधनैः पुरुषाराधनं सिद्ध्यति तत्रास्मदादय एव तत्कर्त्तार इत्याह—यदेत्यादिना। महानात्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य तस्यास्य विराडन्तर्यामिणो भगवतो नारायणस्य नाभौ भवं नाभ्यं तस्मान्नलिनात् कमलात् यदाऽहमासमभूवं तदा मया विचारितं महात्मत्वादयं ह्याराधितो महत्फलं दास्यतीत्यवश्यमयमाराधनीय इति। तदा केनाराधनीय इति जिज्ञासायां योगजधर्मेण यज्ञं तत्साधनमपश्यं स कथं सम्पादनीय इत्याकाङ्क्षायां वेदपर्यालोचनेन पशुपुरोडाशादिभिः साधनैरिति ज्ञातवान्। के ते पशुपुरोडाशादय इति जिज्ञासायां पुरुषस्य यज्ञपुरुषस्य भगवतोऽवयवादृते अवयवाद्भिन्नान् यज्ञस्य सम्भारान् साधनान्यहं नाविदं न ज्ञातवान्॥ २२॥ ❀ ❀ तदा यज्ञस्य तेषु सम्भारेष्ववश्यं साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेवैते सम्भारा मया सम्भृताः सम्पादिता इति चतुर्थेनान्वयः। के ते सम्भारा इत्यपेक्षायां तान्दर्शयति—पशवः अजादयः। वनस्पतयो यूपाद्यर्थाः खदिरादयस्तत्सहिताः कुशाश्च। देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः। इदं चेति निर्देशात्तत्रैवोपविष्टः कथयतीति गम्यते। बहुगुणान्वितो वसन्तादिकालश्च॥ २३॥ ❀ ❀ वस्तूनि पात्रादीनि, ओषधयो व्रीहियवादयः, स्नेहा घृतादयः, रसा मधुरादयः, लोहाः स्वधित्यादयः, मृदः कपालादीनि, जलं च, ऋचो यजूंषि सामानीति वेदत्रयोक्ता मन्त्राः। चातुर्होत्रं होत्रादिभिश्चतुर्भिरनुष्ठेयं कर्म। हे सत्तमेति सम्बोधनेन सत्तमस्य भक्त्यादिमत्त्वेन श्रेष्ठस्यैवात्र सन्मार्गे विश्वासो भवति त्वं च सत्तमोऽतस्त्वया विश्वसनीयमिति सूचयति॥ २४॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे सूर्य अपनी किरणोंसे सबको प्रकाशित करते हुए भी सबसे अलग हैं, वैसे ही जिन परमात्मासे इस अण्डकी और पञ्चभूत, एकादश इन्द्रिय एवं गुणमय विराट्की उत्पत्ति हुई है—वे प्रभु भी इन समस्त वस्तुओंके अंदर और उनके रूपमें रहते हुए भी उनसे सर्वथा अतीत हैं॥ २१॥ ❀ ❀ जिस समय इस विराट् पुरुषके नाभिकमलसे मेरा जन्म हुआ, उस समय इस पुरुषके अङ्गोंके अतिरिक्त मुझे और कोई भी यज्ञकी सामग्री नहीं मिली॥ २२॥ ❀ ❀ तब मैंने उनके अङ्गोंमें ही यज्ञके पशु, यूप (स्तम्भ), कुश, यह यज्ञभूमि और यज्ञके योग्य उत्तम कालकी कल्पना की॥ २३॥ ❀ ❀ ऋषिश्रेष्ठ! यज्ञके लिए आवश्यक पात्र आदि वस्तुएँ, जौ, चावल आदि ओषधियाँ, घृत, आदि स्नेहपदार्थ, छः रस, लोहा, मिट्टी, जल, ऋक् यजुः, साम, चातुर्होत्र॥ २४॥

नामधेयानि मन्त्रांश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च। देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पस्तन्त्रमेव च॥२५॥
गतयो मतयः श्रद्धा प्रायश्चित्तं समर्पणम्। पुरुषावयवैरेते[1] सम्भाराः सम्भृता मया॥२६॥
इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम्। तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम्॥२७॥
ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव। अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः॥२८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि। ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्रा इति स्वाहाकारादयः। देवतानामनुक्रम उद्देशः। कल्पो बौधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः। अनेनाहं यक्ष्य इति संकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः॥ २५॥ ❀ ❀ गतयो विष्णुक्रमाद्याः। मतयो देवताध्यानानि। प्रायश्चित्तं भूर्भुवः स्वरादिकृतस्य भगवति समर्पणम्॥ २६॥ ❀ ❀ संभृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तेनैव यज्ञेनैव। अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्रार्थः सूचितः॥ २७॥ ❀ ❀ तेन देवा अयजंतेत्यस्यार्थं सप्रपंचं दर्शयति तत इति द्वाभ्याम्। व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तं स्वतः। अनेन पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थो दर्शितः॥ २८॥

1. प्रा० पा०—रेतैः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्री वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

यज्ञं विष्णुम् । "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । "यत्पुरुषेण हविषा" इत्यस्यार्थो ध्वनितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[ऋचो यजूंषि सामानीति वेदत्रयोक्ता मन्त्रा इत्यर्थः ॥ २५ ॥] ❀ ❀ देवतानामिति । अग्न्यादीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विष्णुक्रमाद्या इति विष्णुक्रमः यज्ञावान्तरकर्मविशेषः विष्णुप्रदक्षिणां वा । [एते इति । सम्भारा साधनानि मया सम्भृताः सम्पादिता इत्यर्थः] ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति मन्त्रेति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । तेह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्व्वे साध्याः सन्ति देवाः [१६] इति हि मंत्रः अस्य सायणभाष्यं—पूर्व्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञं यथोक्तं यज्ञस्वरूपम्प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्म्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादक भागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्व्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिाधकसा देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तेनाकं विराट् प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानं तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति [१६] ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्राः स्वाहाकारादयः व्रतं पयोभक्षणादिकं देवतानुक्तमः देवतानामनुक्रमः उद्देशः यद्वा देवतेति पृथक्पदं सा च अनुक्रम अनुपाठः आनुपूर्वी वा । कल्पः प्रयोगविधिः संकल्पः कर्त्तव्याध्यवसायः तंत्रं क्रियाकलापः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयः देवताध्यानानि श्रद्धाकर्त्तव्यविषया त्वरा प्रायश्चित्तं वैकल्यसमाधानं समर्पणं देवताः प्रतिहविषोऽर्पणं मयापुरुषावयवैः संभारा यज्ञसाधनानि संभृताः संपादितानि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इत्थं सम्भृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तमेव पुरुषं नियन्तारं यज्ञं विष्णुं तेनैव यज्ञेनैवायजं इष्टवानस्मि अनेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति मंत्रार्थ उक्तः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तेन देवा अयजंतेत्यस्यार्थं स प्रपंचं दर्शयति तत इति द्वाभ्याम् । ते तव भ्रातरः मरीच्यादयो नवप्रजापतयः सुसमाहितचित्ताः व्यक्तं इंद्रादिरूपेणाव्यक्तं स्वतः पुरुषं परमपुरुषमयजन्निष्टवंतः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

नियतपादवद्धा ऋचः अनियतच्छंदोबन्धोपेतानि यजूंषि गानप्रधानानि सामानि चतुर्भिरध्वर्य्वादिभिः क्रियमाणं कर्म चातुर्होत्रं नामधेयानीन्द्र इत्यादीन्यग्निहोत्रदर्शादीनि वा मंत्रा द्विविधा बीजात्मका मालात्मकाः विंशद्वर्णादर्वाग्बीजमन्त्राः ततोऽधिका मालाख्याः ते च देवताद्रव्यादिप्रकाशकाः चन्द्रकलावत् बिन्दुमंडितशिरसोवर्णा बीजाख्याः चतुर्थ्यंता इंद्रादिनामविशिष्टा नमःस्वाहाफडंता मालामंत्राः उभये च जपाधिका न्यूनजपा इति । कर्म दक्षयंतीति दक्षिणाः होत्रादिभ्यो द्रव्यदानसंबंधाः । व्रतानि ब्रह्मचर्यादीनि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवतास्तत्तन्मंत्रवाच्या अग्न्यादिकाः अनुक्रमस्तासां तारतम्यं पौर्वापर्यलक्षणामनुपाठो वा कर्मक्रमो वा कल्पः प्रयोगविधिप्रतिपादको बौधायनादिः संकल्प इदं करिष्ये इति मनोवाग्भ्यां स्मरणकीर्तनलक्षणः । सूत्रं मीमासासूत्रं च शब्दात्कर्म दैवमीमांसासूत्रे च गृहीते गतयः स्वर्गादिफलानि मतयो ज्ञानानि ऋषिमतभेदभिन्नानि वा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः इदं सत्यमस्तत्प्रयोजनमस्तीत्येवंरूपां प्रायश्चित्तमंतरालावाप्तांतरायपरिहारत्वेन यथोक्तकर्मफलसाधनं कर्मसमर्पणं ब्रह्मणीति शेषः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इतिशब्द आदिवचनः एवमादिसंपादितयज्ञसाधनोऽहं पुरुषावयवैः कल्पितैः पश्वादिभिस्तमेव यज्ञपुरुषं तेन मय्यनुविष्टेन प्रेरितो देशकालपश्वादिसाधनेषु चाहिते नमद्भिर्विषयेण वाऽयजमित्यन्वयः । ईश्वरमित्यनेन स्वेन यष्टव्यमाहात्म्यं सूचयति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्र स्वकृतयज्ञस्य व्याप्तिं कथयति तत इति । अनेन स्वस्य सर्वस्मात् श्रैष्ठ्यं स्वकर्मणः प्रामाण्यं च दर्शितं ते तव भ्रातरो मरीच्यादयः न सनकादय इवि परिच्छिनत्ति प्रजानां पतय इति । व्यक्तं गम्यमव्यक्तमगम्यं अनेन साधनसामाग्र्यसामग्रीभ्यां हरेः कश्चन स्वभावो दर्शितः । पुरुषबहुफलप्रदं समाहिता इदमेव श्रेयोनातोऽन्यदित्येकाग्र्यंचित्तगुणाः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

इति पूर्व्वोक्तपश्वादिरूपेण सम्भृतः सम्भारो येन सोऽहम् । कैः पुरुषावयवैः तत्तद्यज्ञसम्भारकारणभूतेभ्यस्तेभ्य एवोपासितेभ्यस्तत्तद्रूपेणाविर्भावितैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

वस्तूनि पात्रादीनि । ओषधयो व्रीह्यादयः । स्नेहा घृतादयः । रसा मधुरादयः । लोहानि सुवर्णादीनि । चातुर्होत्रं हौत्रादिकं कर्म्म ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ॥ देवतानामनुक्रम उद्देशः कल्प बौधायनादिकर्म्मपद्धतिग्रन्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनेनाहं यक्ष्ये इति सङ्कल्पः । तन्त्रमनुष्ठानप्रकारः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताध्यानानि । कृतस्य भगवति समर्पणम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः एवञ्च यत् पुरुषेण हविषेत्यादेः यज्ञेन यज्ञमयजन्तेत्यादेश्च मन्त्रस्यार्थः सूचितः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयः पुरोडाशाद्यर्था व्रीह्याद्याः स्नेहः आज्यादिः रसः सोमादिरसः लोहः सुवर्णादिः मृतश्चातुर्होत्रं चतुर्होतृसंस्कृतैर्मंत्रैः प्रकाश्यं कर्म ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि मृगादीनामुक्तत्वान्मंत्रा इति स्वाहाकारादयः दक्षिणाश्च व्रतानि पयोभणक्षादीनि देवतानामनुक्रम उद्देशः कल्पः प्रयोगविधिः संकल्पः कर्त्तव्यतासंकल्पः तं तं क्रियाप्रकारः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताध्यानानि प्रायश्चित्तं वैकल्यसमाधानम् । समर्पणं कृतस्य भगवति समर्पणम् संभृता संपादिताः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्येवं संभृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तमेवपुरुषं पद्मनाभं यज्ञं विष्णुं तेनैव यज्ञेनैव अयजे पूजितवानस्मि । अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्र उपबृंहितः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि । मन्त्राः स्वाहाकारादयः । चका[१]रान्निगदाः । दक्षिणा गावः । चकाराद्वराः व्रतानि दीक्षादयः । चकारान्मांसभक्षणादिनिषेधादयः । देवतानुक्रम इज्यानां देवतानामानुपूर्वी आग्नेयः कृष्णग्रीव इ[२]त्यादिरूपा । कल्पः कल्पसूत्रम् । संङ्कल्पः कामनाविषयः सूत्रं न्यायसूत्रम् । पद्धतिर्वा । गतयो विष्णुक्रमाद्याः । मतयो देवताध्यानानि । चकारादाचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षणादि । प्रायश्चित्तं अनाज्ञातमित्यादि । समर्पणं संस्था । निवेदनं वा । एतावन्तो हि यज्ञे सम्भाराः । ते पुरुषावयवैरेव कृता इत्याह—पुरुषावयवैरिति । अत्राऽवयवादिव्यवस्था तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते । एते सम्भाराः पुरुषावयवैरेव सम्भृताः । मयेति साधारणाधिकारिणा नैवं कर्तुं शक्यत इति सूचितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह—इति सम्भृतसम्भार इति । इत्यमुना प्रकारेण पुरुषावयवैरेव सम्भृतसम्भारो भूत्वा तेन यज्ञेन तमेव पुरुषमयजम् । फलार्थं न यागः किन्त्वीश्वरार्थमिति । तदाह—ईश्वरमिति । यथा मया यागः कृत एवमेव करणमुचितम् । यज्ञीयान्पदार्थान् भक्तया भगवदवयवाविर्भावं कृत्वा तत उत्पाद्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव तैर्भगवत्कर्मकरणम् । भगवतो ह्यस्ति किञ्चित्कार्यं स्वार्थम् । यथा पुरुषस्य स्वप्रयोजनार्थं सर्वाणि कर्माणि तथा भगवतः प्रयोजनार्थं सर्वे यागाः । ततश्च ते यदि भगवदवयवैरेवोत्पादितैः पश्वादिभिर्भगवत्कार्यं कुर्युस्तदा भगवदर्थं तत्फलं भवति । नाऽन्यथा । यद्यपि लौकिका अपि पदार्थास्तथैवोत्पन्नास्तथापि ते सर्वार्था इति । नैकान्ततो यागफलसाधकत्वम् । मध्यमाधिकारिणस्तु यज्ञार्थमेव तथा ज्ञात्वा तान्पदार्थान् सम्पाद्य यज्ञकरणे फलं भवति । परं तत्फलं समर्पणीयम् । यदा पुनस्तथा अज्ञानात्तैः पदार्थैर्यागं करोति तदा तत्फलं भगवान् न गृह्णाति । नह्यन्यदीयैः कृतं भगवान् [३]गृह्णाति । यत्पुनर्यागार्थमेव न पदार्थाः सम्पादिताः किन्तु साधारणास्ते । तैस्तु फलमेव नोत्पद्यते । उत्पद्यमानं वा काकतालीयन्यायेनो[४]त्पद्यते चेत्ते पदार्थास्तदर्थं भवेयुः । एवं यागाश्चतुर्द्धा नि[५]ष्पद्यते-उत्तम-मध्यम-निकृष्ट-निष्फलभेदेन । तत्र पशवो भगवत ऊरुदेशादुत्पन्नाः । लोमभ्यो वृक्षाः । स्वेदसहितेभ्यः कुशाः । देवयजनं पद्भ्याम् । कालः पक्ष्मभ्यः । वस्तून्योषधिभिः । स्नेहा दृष्टया । रसा जिह्वातः । मृदो घ्राणात् । जलानि नाडीभ्यः । ऋचो यजूंषि । सामानि कर्णाभ्यां मस्तकाच्च । चातुर्होत्रं कर्म बाहुभ्यः । नामधेयानि मुखात् । मन्त्राश्च शिरोऽवयवेभ्यः । दक्षिणा गावो वामोरुप्रदेशात् । व्रतानि मनसः । देवताऽनुक्रमः पर्वभ्यः। कल्पो बलात् । सङ्कल्पो बुद्धेः । सूत्रं प्राणात् । विहारयोगरूपं वा । गतयो विक्रमात् । मतयो ज्ञानेन्द्रियेभ्यः । प्रायश्चित्तं कर्मेन्द्रियेभ्यः । समर्पणमात्मनः । अन्येऽपि [६]यज्ञियाः पदार्था यथायथमूह्याः । अत एव वेदे सर्वे [७]यज्ञियाः पदार्था भक्तिमद्भिः साक्षात्क्रियन्ते । पश्चात्ततोऽवयवात्तेषां पदार्थानामाहरणं क्रियते । तदनन्तरं यागः । अन्यथा—अपश्यत्, आहरत्, अयजतेति वैयर्थ्यापत्तिः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं यथा मया कृतं तथैव तत्करणानन्तरं ते इमे भ्रातरो मरीच्यादयः । प्रजानां पतयः । नवविधप्रजानां नवविधा स्वयम् । [८]अयजन् । ततः सात्त्विकासात्त्विकेषु व्यक्तो भगवान् । तामसातामसेष्वव्यक्तः । मध्यमेषु द्वयम् । तदाह—व्यक्तमव्यक्तमिति । सुसमाहिताः सावधानाः । अन्यार्थपदार्थैरमेलनार्थं ज्ञानार्थमुत्पादनार्थं वा ॥ २८ ॥

---

१. चकारान्निविविग्निगदा इति क. । २. इत्यादिरूपाः इति ग. ङ. । ३. गृह्णातीति इति क. ख. ङ. । ४. उत्पद्यतेति ङ. ५. निष्पाद्यते इति ग. । ६. यज्ञीया इति ख. घ. । ७. अजयन्निति क. ख. ग. । ८. गृहीतेत्याद्युत्तरार्धस्य व्याख्यानुपलम्भाच्छ्रीमदाचार्याभिमतत्वं सन्दिग्धम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

इति सम्भृत इत्यत्र फलार्थं नेति। आराधनविचारदशायां फलार्थं तद्विचारेपि सम्भारदर्शनोत्तरं तादृशबुद्धिनिवृत्तेस्तथेत्यर्थः। एवं प्रकारेण करणस्य मुख्यत्वं विशदयन्ति यथेत्यादि। अन्यथेश्वरपदं न वदेदिति भावः। उचितप्रकारमेव विशदयन्ति यज्ञीयामित्यादि। पदार्थानित्यन्तम्। उत्पाद्येत्यनेन सम्बद्ध्यते। अस्ति किञ्चित्कार्यमिति। तत्किमित्याकाङ्क्षायां स्वावयवरूपदेवाप्यायनेन सकलजगदाप्यायनमिति प्रतिभाति, 'सर्गादौ कल्पितो देवैर्यज्ञभुग्भगवान् हरिः। यज्ञभागभुजो देवास्ततस्तेनैव कल्पिता' इत्यादिवाक्येभ्यः। ते इति जीवाः। द्वितीयं प्रकारमाहुः मध्यमाधिकारिण इति। षष्ठ्यन्तः प्रयोगोयम्। तथाज्ञात्वेति पदार्थनिर्माणं ज्ञात्वा। तृतीयं प्रकारमाहुः यदा पुनरित्यादि। तथा अज्ञानादिति पदार्थानां यज्ञार्थत्वाद्यज्ञानात्। चतुर्थं प्रकारमाहुः यत्पुनरित्यादि। एवं चतुरः प्रकारानुक्त्वा साधारणपदार्थेभ्यो यज्ञीयानां भेदं दर्शयितुं श्रुतिपुराणान्तरानुसारेण तेषां स्थानभेदं निर्दिशन्ति तत्रेत्यादि। यथायथमूह्या इति। उक्तप्रकारमवगत्य ये यत उचितास्ते तत ऊह्या इत्यर्थः। अत्र मुख्यप्रकारस्य श्रौतत्वबोधानायाहुः अत एवेत्यादि। वैयर्थ्यापत्तिरित्यन्तम्। अत्रोदाहरणं संहितां दृष्ट्वा लेख्यमस्ति। तथा च, श्रुतार्थापत्तिसिद्धोयं प्रकार इत्यर्थः॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततस्त इत्यत्र। एतेषां प्रकाराणां परम्परया प्रचारमाहुः एवमित्यादि। अन्यथेत्यादि। इदमपि त्रयं क्रमेण सात्त्विकादिषु बोध्यम्॥ २८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि। ऋगादीनामुक्तत्वान्मन्त्राः स्वाहाकारादयः। दक्षिणा गवादयः। व्रतानि पयोभक्षणादीनि। देवतानामनुक्रमः आनुपूर्व्यादेशः। कल्पः बौधायनादिकृतकर्मपद्धतिग्रन्थः। अनेनैतदर्थमहं यक्ष्ये इति सङ्कल्पश्च। तन्त्रमत्रानुष्ठानप्रकारः॥ २५ ॥ ❀ ❀ गतयो विष्णुक्रमाद्याः। मतयो देवताध्यानानि। प्रायश्चित्तं विघ्नसमाधानम्। कृतस्य भगवति समर्पणं च॥ २६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं पुरुषावयवैरेव सम्भृताः सम्पादिताः सम्भाराः यज्ञसाधनानि येन स तथाभूतोऽहं तेनैव सम्पादितसम्भारेण यज्ञेन तमेव यज्ञात्मकं पुरुषमयजमिष्टवानित्यन्वयः। तद्यजन-मावश्यकमीश्वरत्वादित्याशयेनाह—ईश्वरमिति। अनेन "यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इति मन्त्रार्थः सूचितः। तत्र पशूनां भगवत ऊरुप्रदेशात्, वृक्षाणां लोमभ्यः, कुशानां स्वेदसहितेभ्यो लोमभ्यः, देवयजनस्य पद्भ्यां, कालस्य पक्ष्मभ्यः, वसूनामोष्ठादिभ्यः, ओषधीनामपि लोमभ्यः, स्नेहानां दृष्टिभ्यां, रसानां जिह्वातः, लोहानां नखेभ्यः, मृदां घ्राणात्, जलानां नाडीभ्यः, ऋगादीनां कर्णाभ्यां चातुर्होत्रस्य बाहुभ्यः, नामधेयानां मुखात्, मन्त्राणां शिरोवयवेभ्यः, दक्षिणानां गवां वामोरुप्रदेशात्, व्रतानां मनसः, देवतानुक्रमस्य पर्वभ्यः, कल्पस्य बलात्, सङ्कल्पस्य बुद्धेः, तन्त्रस्य प्राणात्, गतीनां विक्रमात्, मतीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यः, प्रायश्चित्तस्य कर्मेन्द्रियेभ्यः, समर्पणस्यात्मनः, एवमन्येषामपि यज्ञियानां पदार्थानां यथायथमवयवेभ्यः सम्पादनमूह्यम्॥ २७ ॥ ❀ ❀ "तेन देवा अयजन्त" इत्यस्यार्थं सप्रपञ्चं दर्शयति—तत इति द्वाभ्याम्। ततः तदनन्तरमिमे ते तव भ्रातरो मरीच्यादयो नव प्रजापतयः सुसमाहितचित्ताः सन्तः प्रजासंवृद्ध्यर्थं तासु यज्ञप्रचारार्थं च इन्द्रादिरूपेण व्यक्तं स्वतश्चाव्यक्तं पुरुषं भगवन्तमयजन्नित्यन्वयः॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

यज्ञोंके नाम, मन्त्र, दक्षिणा, व्रत, देवताओंके नाम, पद्धतिग्रन्थ, सङ्कल्प, तन्त्र (अनुष्ठानकी रीति), गति, मति, श्रद्धा, प्रायश्चित्त और समर्पण—यह समस्त यज्ञ-सामाग्री मैंने विराट् पुरुषके अङ्गोंसे ही इकट्ठी की॥ २५-२६॥ ❀ ❀ इस प्रकार विराट् पुरुषके अङ्गोंसे ही सारी सामग्रीका संग्रह करके मैंने उन्हीं सामग्रियोंसे उन यज्ञस्वरूप परमात्माको यज्ञके द्वारा यजन किया॥ २७॥ ❀ ❀ तदनन्तर तुम्हारे बड़े भाई इन नौ प्रजापतियोंने अपने चित्तको पूर्ण समाहित करके विराट् एवं अन्तर्यामीरूपसे स्थित उस पुरुषकी आराधना की॥ २८॥

ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे। पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम्॥२९॥
नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम्। गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः॥३०॥
सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः। विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्॥३१॥
इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि। नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकम्॥३२॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

काले स्वस्वावसरे॥ २९॥ ❀ ❀ यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति। नारायण इति। आहितमधिष्ठितम्। भगवत्त्वे हेतुः॥ यः स्वतोऽगुणः। सर्गादौ गृहीता मायया उरवो गुणा येन सः तस्मिन्॥ ३०॥ ❀ ❀ यत्पर-

१. परवादीनां यज्ञसाधनानुत्पत्तिकमोऽयं सुबोधिन्यां प्रदर्शितः। २. प्रा० पा०—कालमीजिरे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरं यदुक्तं स एप भगवान्सर्वेषां मम चेश्वर इति तदुपसंहरति । सृजामीति । पालनं तु स्वयमेव करोतीत्याह । विश्वमिति । पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्माया तां धारयतीति तथा सः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यच्चेदं विश्वं यदात्मकश्च त्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानां सामान्योत्तरम् । यदुक्तम् । "वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः" इति । पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुत्या च यद्दृढीकृतं तदुपसंहरति । इतीति । सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं भाव्यं सृज्यं भगवतः सकाशादन्यत् पृथक् न भवतीत्यभिहितम् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

गृहीता ब्रह्मादिरूपेण गुणा येन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रकरणमुपसंहरति । इतीति । सदसदात्मकं त्रिपादेकपादात्मकञ्च भगवतः सकाशादन्यत्त्वया न भाव्यं न चिंतनीयम् ॥ हे तातेति तनोतीति । तात इति व्युत्पत्तेस्त्वयैतद्विस्तार्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तेन देवा अयजन्निति । अत्र २० श—श्लोकदीपनी द्रष्टव्या ॥ पुरुषं जातमग्रत इति । अत्रापि २३श—श्लोकदीपनी द्रष्टव्या ॥ [नवेति मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्चेति नव ।] ॥ २९ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यदधिष्ठानेति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य द्वितीयश्लोकः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यत् परस्त्वमिति । एतत्स्कन्धीय पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्लोकैकदेशः ॥ उक्तमिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य विंशश्लोके इति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

काले स्वे स्वे कालेऽवसरे मन्वादयः क्रतुभिर्विभुं विष्णुं ईजिरे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं यद्रूपमित्यादिप्रश्नानां पुरुषसूक्तसंवादेनोत्तराण्यभिधाय यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायण इति । आहितमवस्थितं एवं स्वस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेणावस्थितं विश्वं शरीरभूतेन मया सृजति, रुद्ररूपेण हरति, पुरुषरूपेण तु पातीत्युपसंहरति गृहीतेत्यादिना । स्वत अगुणः सत्वादिरहितगुणोऽप्यहं गृहीता मायया उरवो गुणा येन तथाभूतः सर्गादौ तन्नियुक्तस्तन्नियोज्यं संसृजामि हरो रुद्रः तद्वशः तदधीनः विश्वं हरति पुरुषरूपेणेत्यत्र तदप्रतीतेश्च सृष्टिसंहारौ ब्रह्मरुद्राख्यजीवांतर्यामित्वेन करोति पालनं तु स्वयमेव करोतीति वेदितव्यम् । अतत्रिशक्तिधृक् सृष्टिस्थितिसंहाररूपशक्तित्रययुक्त एक एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यद्रूपमित्यादिप्रश्नानां यदात्मकस्त्वमित्यादिप्रश्नानां च सामान्येनोत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्नचान्योर्थोऽस्ति तत्वत इति । पुरुष एवेदं सर्वं इति श्रुत्या च तद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति । हे तात इदं विश्वं प्रति यथा अनुपृच्छसि विश्वविषयप्रश्नं करोषि तस्य प्रश्नस्योत्तरं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्किंचिदपि भगवतः अन्यत्पृथगिति नःभाव्यं नानुसंधेयमिति ते तुभ्यमभिहितं कथितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

काले वसंतादिसमये अपरे मरीच्यादिव्यतिरिक्ताः पितरोऽग्निष्वात्तादयः विबुधा इंद्रादयः, दैत्याः प्रह्लादादयः, मनुष्याः प्रियव्रतप्रभृतयः क्रतुभिर्यागैः । अत्राहं भवानित्यारभ्य ततश्च मनव इत्यंतैर्ग्रंथैः पुरुषसूक्तार्थो विवृत इति ज्ञातव्यं तथाहि सर्वं पुरुष इत्यनेन पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थः प्रदर्शितः । तेनेदमित्यनेन सहस्रशीर्षेत्यस्य सोऽमृतस्येत्यनेन उतामृतत्वस्येशान इत्यस्य महिमैष इत्यनेन एतावानस्येत्यस्य पादास्त्रय इत्यनेन त्रिपादूर्ध्वं इत्यस्य सृती इत्यनेन ततो विष्वङ्ङित्यस्य तस्माद्दंडादित्यनेन तस्माद्विराडजायतेत्यस्य तत् द्रव्यमित्यनेन सजात इत्यस्य तेषु यज्ञादय इत्यनेन ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यस्य इति संभृतेत्यनेन यत्पुरुषेणेत्यस्य ततस्ते भ्रातर इत्यनेन यज्ञेन यज्ञ इत्यादेः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तद् द्रव्यमत्यगादित्यनेन भक्त्यादिभिरेवोत्तमत्वमुच्यते न तु स्वरूपत इत्युक्तमेवार्थं स्फुटयन्नुपसंहरति नारायण इति । श्रीमत्पुंडरीकाक्षकटाक्षप्रेक्षणप्राप्तसर्वप्रभावोऽहं तमेव नारायणं यज्ञादिभिरयजमिति यस्मात्तस्मादिदमस्मादीति विश्वं तस्मिन्नारायणे एवाहितं तदाधारतया तदधीनतया तद्व्याप्ततयाऽवस्थितमित्यन्वयः । आहितत्वेहेतुमाह गृहीतेति । सत्त्वादि गुणाधीनं सर्वं ते चानेन गृहीताः अतः सर्वं तस्मिन्नाहितं ग्रह उपादान इति धातोः सर्गादावुपादानीकृतप्रकृत्युरुगुणे अन्यदासमीपावाप्तमायोरुगुणे ननु हरेर्जीवजडवद्गुणसंबंधः किं न स्यादिति तत्राह अगुण इति । जीवस्य स्वतो गुणराहित्येऽपि मिथ्याभिमानाज्जडस्य तु तन्मयत्वाद्गुणित्वं युक्तं हरेस्तदुभयाभावादगुणित्वं गुणस्वातंत्र्यात्त्वहिः समीप एव सदावस्थानात् गृहीतगुणत्वं युक्तं उर्वित्यनेन हरेरतिशायितमाहात्म्यं सूचयति । नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्या जीववज्जडवन्न तु मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्बहिरेव त्वित्येतदत्र मानम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ येन स्वरोचिषा विश्वमित्याद्युक्तमुपसंहरन् हरस्य संहारस्वातंत्र्यं मंदमतीनां प्रतीयमानं परिहरति सृजमीति । पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिधृक् सृष्टिपालनसंहारशक्तिधरो ज्ञानलवक्रियाशक्तिधरो वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रश्नप्रतिवचनमुपसंहरति इतीति । अथ कुत्रापि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कदाचिदपि मे जगतः स्वातंत्र्यबुद्धिं न कुर्विति भावेनाह नान्यदिति । सदसदात्मकं व्यक्ताव्यक्तात्मकं ज्ञेयाज्ञेयस्वरूपत्वात्तत्तत्स्व-भावं भाव्यमुत्पाद्यं महदहंकारादि यज्जगत् किंचिदपि हरेरन्यत् स्वतंत्रं न भवति किंतु तदधीनसत्ताकमत युज्यते तदनन्यदि-त्यर्थः । तदुक्तं सदिति । व्यक्तमुद्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यत इत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

नारायणे इति । स्वतो मायागुणस्पृष्टोऽपि सर्गादौ कार्य्यं याद्दच्छिकदृष्टिमात्रेणानुगृहीतमायोरुगुणो यस्तस्मिन् भगवति मायागुणातीतषड्गुणैश्वर्य्ये विश्वमाहितं माययैवारोपितं तत् सृष्टत्वेन प्रत्याथितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आत्मनो हरस्य च तन्नियम्यत्वमुक्त्वा विष्णोस्तु साक्षात्तद्रूपत्वं दर्शयति पुरुषरूपेणेति । पुरुषः परमात्मा साक्षात्तद्रूपेणैव विष्णुनामावतारेण त्रिशक्ति-धृक् पुरुष एव परिपाति न तु सर्गसंहारयोरिव तत्र तत्राविष्टांशेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

व्यक्तमिन्द्रादिरूपेण । अव्यक्तं स्वतः । एवञ्च तेन देवा अयजन्तेत्यस्य पुरुषं जातमग्रत इत्यस्य चार्थो दर्शितः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ काले स्वस्वावसरे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति । आहितमधिष्ठितम् । सर्गादौ ब्रह्मरुद्रा-दिरूपेण गृहीता मायया उरवो गुणा येन सः । स्वतोऽगुण एव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सर्गादावित्येतत् स्पष्टयन् यन् परस्त्वमित्येतत् प्रश्नोत्तरमुपसंहरति सृजामीति । आत्मनो हरस्य च तन्नियम्यत्वेन रजस्तमोयोगहेतुकं ततः पार्थक्यमुक्त्वा विष्णोस्तु सत्वगुणयुक्तत्वे-ऽपि शुद्धसत्त्वे सत्त्वस्योपकारकत्वाभावेनौदासीन्यरूपत्वेन च वस्तुतस्तद्योग एवेति निर्गुणस्यैव फलितत्वात् साक्षादेव पुरुषरूपत्वं दर्शयति । पुरुषरूपेण पुरुषः परमात्मा त्रिशक्तिधृक् त्रिगुणमायाशक्तिधरः । अन्तरङ्गबहिरङ्गतटस्थशक्तिधरो वा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन देवा अयजंत साध्या ये ऋषयश्च ये इत्यस्यार्थमाह तत इति द्वाभ्याम् । नव मरीच्यादयः व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तं स्वतः अयजन् पूजितवन्तः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मनवश्चतुर्दश काले स्वस्वावसरे विभुं विष्णुम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यदधिष्ठान-मित्येतत्प्रश्नस्योत्तरार्थमुपसंहरति नारायण इति । स्वतो योऽगुणः प्राकृतगुणशून्यः सर्गादौ गृहीताः मायया स्वशक्तिभूतायाः गुणा येन तस्मिन् इदं विश्वमाहितं संस्थितम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति रजसा युक्तः तेन नारायणेन नियुक्तः अहं सृजामि तमसा युक्तः तद्वशः हरः हरति संहारं करोति स तु पुरुषरूपेण परिपाति न च केवलं रजस्तमोऽधिष्ठातृभूतब्रह्महरनियंतृत्वेनैव तस्य श्रेष्ठत्वमपितु निखिलप्रकृतिस्वामीत्वेनापीत्याह त्रिशक्तिधृगिति । त्रिशक्तिः त्रिगुणा प्रकृतिस्तद्धृक् अत एवोक्तं प्रथमे स्कंधे सत्वं रजस्तस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलुसत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तदनन्तरं बहुकालव्यवधानेन मनवः केवलमीजिरे । ऋषयश्चाऽपरे च । एते सत्त्वादिभेदा द्वितीयकक्षायाम् । ततस्तृतीयकक्षायां पितरो विबुधा दैत्या राजसाः सात्त्विकास्तामसाश्च । मनुष्यास्तु चतुर्थकक्षायाम् । अतस्ते सन्निपातरूपा एकविधा एव । तथापि भ्रमादपि कुर्वाणाः कामिकं किञ्चित्फलं प्राप्नुवन्ति समर्थत्वाद्भगवतः । तदाह—विभुमिति । क्रतुभिरिति द्वादशाहादिभिः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वपदार्थानामुत्पत्तिं भगवतः सकाशादुक्त्वा स्थितिमाह—नारायण इति । विश्वा-धारत्वेन भगवदाधारत्वव्युदासार्थं नारायण इत्युक्तम् । "आपो नारा इति प्रोक्ता" इति प्रकारेण पुरुष एव नारायणः । तदिदमिति लौकिकं वैदिकं च । अहितं स्थापितम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु भगवतैव चेदुत्पत्तिस्थिती क्रियेते, अर्थात्प्रलयश्च, तदा भवतां कोपयोगः ? तत्राऽऽह— सृजामि तन्नियुक्तोऽहमिति । भगवान् हि प्रकारप्रदर्शनार्थं सर्वानेव पदार्थान् कृतवान् । ततः परम्परानिष्पत्त्यर्थं मामाज्ञापयति । संहारार्थं च महादेवम् । अतो ये भगवतोत्पादितास्तद्वंश्या वा ते भगवतैव मारणीया न महादेवादिशक्याः[1] । अतो भगवदवतारः । पालनं तु भगवानेव करोतीत्याह—विश्वमिति । स हि पुरुषरूपेण विश्वं परिपालयति । अत एव तदनुरोधेनैव हरः संहरतीति तद्वशत्वमुक्तम् । यद्यप्येतावुत्पत्तिप्रलयौ कुरुतस्तथापि[2][3] तत्करणसामर्थ्यं भगवदधीनमेवेत्याह—त्रिशक्तिधृगिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमंशत्रयं निरूप्य माहात्म्यं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—इतीति । पृष्टं तु त्वयैतावदेव । माहात्म्यकथनं त्वर्थादायाति । तदग्रे कथयिष्यामीति भावः । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह—नाऽन्यद्भगवत इति । यावन्तः प्रभा कृताः स्वरूपतः प्रकारतो वा । तत्र सर्वत्र उत्तरं भगवानेव । यतो भगवद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्ति । ननु सर्वाधारत्वेन वस्तुतत्त्वरूपेण[4] च मन्तान्तरस्थैरपि सर्वं भगवानित्यङ्गीक्रियते । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह—भाव्यमिति । यत्क्रियया निष्पाद्यम् । यत्र हि क्रिया व्याप्ता भवति तद्भगवानित्यर्थः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वं ब्रह्म । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेषस्तत्राऽऽह—सदसदात्मक-

---

१. शक्यया इति घ. । २. यदापीति क. ख. ङ. । ३. तदापीति ख. । ४. वस्तुत्वरूपेणेति घ. ङ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मिति । सदसद्व्यवहारयोग्यं घटादिकं शशशृङ्गादिकमपि । [1]भ्रमविषयश्च । तस्माद्यत्रापि मिथ्याप्रत्ययस्तद्विषयोऽपि भगवान् । अन्यथा तस्य भानं ज्ञानं च नोत्पद्येत । अनुव्यवसायश्च न भवेत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

द्वितीयकक्षाप्रकारमाहुः तदनन्तरमित्यादि ॥ २९ ॥ ❋ ❋ नारायण इत्यत्र । ननूपादानत्वे भगवतः सम्यगुक्ते तत्रैव सर्वस्य स्थितिरर्थादेव सिद्धेति पुनः स्थितिकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः विश्वेत्यादि ॥ तथा च, स्वतो विश्वं निर्माय तदन्तः स्वयं प्रविश्य तत्स्थापक इति प्रकारान्तरबोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र यद्यप्युत्तरार्द्धं न व्याख्यातं, तथापि ननु भगवते-त्यादिनाग्रिमाभासेन तदस्ती ति निश्चीयते इति बोध्यम् ॥ ३० ॥ ❋ ❋ इति त इत्यस्याभासे अंशत्रयमिति । गुणावतारत्रयात्मकं तत्त्वयम् । विवृतौ मन्तातरस्थैरिति, भेदवादिभिर्विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च । अत्र यथायथं पूर्वोक्तं हेतुद्वयं योजनीयम् । अस्मिन् मार्गे इति विवक्षिते भक्तिमार्गे । यत्र हीत्यादि । तथा च भेदवादिमते 'अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व इति वाक्यस्वारस्यात् पारिभाषिकं सर्वत्वं, विशिष्टाद्वैतवादिमते यस्य, पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद' इत्यारभ्याप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताव्यक्ताक्षरमृत्य्वन्तान् शरीरत्वेन पूर्ववदुक्त्वा 'स एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति सुबालोपनिषदि श्रावणेन तत्स्वारस्याच्छरीरित्वेन सर्वत्वम् । अत्र तूपादेयस्यावयवस्य चोपादानावयविभेदाभेदात्तद्रूपेणापि सर्वत्वमिति विशेष इत्यर्थः । न च पूर्वश्रुतिविरोधः । तत्रैव पूर्वं प्रलयप्रकरणे पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यारभ्यापस्तेजसि तेजो वायौ वायुराकाश आकाशमिन्द्रि-येष्विन्द्रियाणि तन्मात्रासु तन्मात्राणि भूतादौ भूतादिर्महति महानव्यक्तेऽव्यक्तमक्षरेऽक्षरं तमसि विलीयत इत्यन्तं शब्दाभ्यासेन लयमुक्त्वाग्रे 'तम एकीभवति परस्मिन् परस्तान्नसन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमि'ति पृथिव्याद्य-क्षरान्तानां सूक्ष्मरूपतापत्त्या कारणेन सह श्लेषः तमसस्त्वेकीभावेन कारणभूतपरात्मत्वे सदसद्विलक्षण-ब्रह्ममात्रसत्ताबोधनेन तमआदिपृथिव्यन्तानां सञ्चरक्रमेण ब्रह्मोपादेयता तत्रापि सिद्ध्यतीत्यविरोधात् । ब्रह्मवादादत्र विशेषं व्युत्पादयन्ति तस्मादित्यादि । भानं शुक्तिरजतादेः ज्ञानं शशशृङ्गादेः । तथा च, प्रतिभासरूपेण वचनरूपेणानु व्यवसायविषयरूपेण च या तत्सत्ता सा तेषां ब्रह्मरूपत्वं विना नोपपद्यत इति तेषामपि तेन रूपेण ब्रह्मत्वमित्येष ब्रह्मवादादपि विशेष इत्यर्थः । ब्रह्मवादे हि 'तदनन्यत्व' सूत्रोक्तरीत्या कारणरूपेण 'उभयव्यपदेश' सूत्रोक्तरीत्या व्यवहारयोग्यसद्रूपेण च ब्रह्मरूपत्वबोधनेन सदसद्व्यवहारयोग्यरूपेण तथात्वाबोधनादिति ॥ ३१ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततस्तदनन्तरं च काले स्वेऽवसरे मन्वादयः 'क्रतुभिर्यज्ञैर्विभुं' सर्वेश्वरं तमीजिरे इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❋ ❋ एवं 'यद्रूपं' इत्यादिप्रश्नानां पुरुषसूक्तसंवादेनोत्तराण्यभिधाय 'यदधिष्ठानं' इत्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति—नारायण इति । तत्पूर्ववर्णितो-त्पत्तिकमिदं दृश्यमानं विश्वं भगवति ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिषड्गुणपूर्णे नारायणे आहितमवस्थितमित्यर्थः । ननु तस्य निर्गुणत्वश्रवणात् कथं विश्वाधारत्वमित्याशङ्क्याह—स्वतः अगुणोऽपि सर्गादौ सृष्ट्याद्यर्थं गृहीता मायया स्वेच्छया उरवः गुणाः सत्त्वादयो येन स तथा तस्मिन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❋ ❋ यदि सृष्ट्यादि सर्वं भगवानेव करोति तदा भवतां कोपयोग इत्यपेक्षायामाह—सृजामीति । तन्नियुक्तस्तेनाज्ञप्तोऽहं विश्वं सृजामि, तद्वशस्तदधीन एव हरो विश्वं हरति उपसंहरति, पुरुषरूपेण विष्णुस्वरूपेण विश्वं स्वयमेव परिपाति । नन्वेवं तदाज्ञाधीनत्वेपि सृष्ट्युपसंहारयोर्युवयोः स्वातन्त्र्येण शक्तिरस्त्युत तच्छक्तेरपि तदधीनत्व-मेवेत्याकाङ्क्षायामावयोः स्वरूपेण सृष्टिसंहारावपि स एव करोतीत्यावयोः शक्तिरपि तदधीनैवेत्याशयेनाह—त्रिशक्तिधृगिति । सृष्ट्यर्थं रजोगुणं धृत्वा ब्रह्मा भवति, पालनार्थं सत्त्वगुणं धृत्वा विष्णुर्भवति, संहारार्थं च तमोगुणं धृत्वा हरो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ यच्चेदं विश्वं यदात्मकश्च त्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानां 'वासुदेवात् परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः' इति यत्सामान्यत उत्तरमुक्तं पुनश्च "पुरुष एवेदं सर्वं" इति श्रुत्या तदेव दृढीकृतं तदुपसंहरति—इतीति । स्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—हे ताततेति । इदं यद्रूपं यदधिष्ठानमित्यादिकं यथा त्वमनुपृच्छसि तथा तस्योत्तरमित्युक्तप्रकारेण ते तुभ्यं मयाऽभिहितं कथितमित्यन्वयः । कथितमेव स्पष्टयति—सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं वा किञ्चिदपि वस्तु भगवतः सकाशादन्यदिति न भव्यं त्वया नानुसन्धेयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसके पश्चात् समय-समयपर मनु, ऋषि, पितर, देवता, दैत्य और मनुष्योंने यज्ञोंके द्वारा भगवान्‌की आराधना की ॥ २९ ॥ ❋ ❋ नारद ! यह सम्पूर्ण विश्व उन्हीं भगवान् नारायणमें स्थित है, जो स्वयं तो प्राकृत गुणोंसे रहित हैं,

१. भ्रमविषयं चेति ग. । २. द्वादशाहादिभिरिति सुबो० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परन्तु सृष्टिके प्रारम्भमें मायाके द्वारा बहुत-से गुण ग्रहण कर लेते हैं ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उन्हींकी प्रेरणासे मैं इस संसारकी रचना करता हूँ। उन्हींके अधीन होकर रुद्र इसका संहार करते हैं और वे स्वयं ही विष्णुके रूपसे इसका पालन करते हैं। क्योंकि उन्होंने सत्त्व, रज और तमकी तीन शक्तियाँ स्वीकार कर रक्खी हैं ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ बेटा! जो कुछ तुमने पूछा था, उसका उत्तर मैंने तुम्हें दे दिया; भाव या अभाव, कार्य या कारणके रूपमें ऐसी कोई भी वस्तु नहीं हैं, जो भगवान्से भिन्न हो ॥ ३२ ॥

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न[1] वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥३३॥
सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः।
आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसम्भवः ॥३४॥
नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम्।
यो[2] ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद् यथा नभः स्वान्तमथापरे कुतः ॥३५॥
नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः।
तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं चा[3]त्मसमं विचक्ष्महे ॥३६॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

यदुक्तं 'एतावत्त्वं यतो हि मे' तमविज्ञाय मामीश्वरं प्रब्रवीषि। इति तदुपपाद्योपसंहरति। न भारतीति। यद्यस्मान्मे मया औत्कंठ्यं भक्त्युद्रेकस्तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतो ध्यातः। अंग हे नारद अतो मे वाङ्मनइन्द्रियाणां वृत्तयः सत्यार्था न तु मत्प्रभावेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति द्वाभ्याम्। सोऽहं समाम्नायादिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपि योगमाश्रित्यापि यत आत्मनो मम संभवो जन्म तमेव न ज्ञातवान् कुतोऽन्यस्य वार्ता। एतच्च तृतीयस्कंधे पद्मोद्भवे वक्ष्यते ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदा समीयुषां शरणागतानां भवच्छिदं संसारनिवर्तकं स्वस्त्ययनं मंगलावहं सुमंगलं सुसेव्यं च तस्य चरणं नतोऽस्मि। ततोऽचिंत्यमहिमत्वेन ज्ञातवानस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह। यो हीति स्वमायाविस्तारं यः स्वयमपि पर्यगात्। परिशब्दो निषेधे। एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः। अपरे कुतो जानीयुः। तस्य चरणं नतोऽस्मीति पूर्वेण संबंधः। ननु सर्वज्ञः कथं न जानाति अंताभावादिति दृष्टांतेनाह। यथा स्वस्यांतं नभो नाप्नोति तद्वत्। नहि खपुष्पादर्शनं सार्वज्ञं विहंतीति भावः। तथाच वक्ष्यति "द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंतरांडनिचया ननु सावरणाः" इत्यादि श्रुतिश्च। "यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अंग वेद यदि वा न वेद" इति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतत्प्रपंचयति नाह मिति द्वाभ्याम्। वामदेवो रुद्रः यस्य ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपम्। किंतु इदं प्रपंचरूपं तस्य मायया विनिर्मितं विचक्ष्महे विद्मः। तदपि आत्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नम्। मोहितबुद्धय इत्ययं तदज्ञाने प्रपंचज्ञाने च हेतुः ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ननु त्वम् अमृतक्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्ध्नोसु' इत्यादिना त्रिगुणातीतायास्त्रिपाद्विभूतेर्नित्यत्वं ब्रूषे तथा पादविभूतेस्त्रिगुणमयप्रपञ्चस्यापि भगवतो विलज्जमानयेत्यादेर्बहिरंगमायाशक्तिकार्यत्वेनानित्यत्वेप्यमिथ्यात्वमेव प्रतिपादयसि तथा मायिकवस्तूनां च तद्यागसाधनत्वेन सत्यत्वं व्यंजयसि। अन्ये शास्त्रविदस्तु सर्वमिदं मनोरथं विलसितत्वान्मिथ्यैव भगवतः खलु भगवत्त्वमपि तटस्थलक्षणत्वादनित्यमेव तद्धाम्नस्त्रिपाद्विभूतेः का वार्त्तेति व्याचक्षते तत्राहं कुत्र विश्वसिमि त्वद्वाचि तेषां वाचि वेत्यत आह। न भारतीति। ममेयं तुभ्यमुक्ता वाक् न मृषा तत्र हेतुः—न वा इति। सर्वत्र हेतुः औत्कंठ्ययुक्तेन मनसा मया हरिर्धृत इति। यत्र हरिस्तत्रैव सर्वं सत्यमिति मद्वाच्येव विश्वसिहि तैरन्यैः शास्त्रविद्भिरपि हरिर्मनसा न धृतोऽतोमनसस्तस्य मृषैव गतिरतस्तेषां वागपि मृषैव। मिथ्यावादिनां तेषां मतमंगीकृता इति भावः। अत एव स्वामिचरणैरपीत्यर्थ इत्यंतं व्याख्यातं मत्सामर्थ्यं मत्प्रभावकृतं न किं तु हरिप्रभावकृतमिति भावः। हे अंगेति। अतीवप्रियत्वादेतद्गुह्यं मया प्रोक्तमिति भावः। वाण्यनुगमनावसरे त्वौत्कंठ्यवता हृदा हरिर्न धृतस्तत्र एवेंद्रियासत्पथानुगमनं जातमिति प्रतीयते "भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यांस्ततो सृजेत् इति" तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अत्र वृत्तिसत्यार्थत्वे नमनादिना ध्यानस्य सत्त्वे सत्यार्थसत्त्वमन्वयः। ध्यानाभावे सत्यार्थाभावोत्र व्यतिरेकः। एतच्च भगवज्ज्ञानाभावाच्च। अत्र विश्वनाथः—

---

1. प्रा० पा०—न कर्हिचिन्मे। 2. प्रा० पा०—यस्त्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो यथा। 3. प्रा०पा०—स्वात्म०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु ते वयमेव सर्ववेदशास्त्रतात्पर्यं विद्वांसः परमेश्वरस्वरूपं जानीमह इत्यभिमन्यंते तथैवान्यानपि युक्तया बोधयंति चेति तत्राह—सोहं पूर्वश्लोकोक्तलक्षणः सोत्कंठहृदयदरीधृतहरिरप्यहम् । समा म्नायमय इति । प्रथममाम्नाया ममैव मुखेभ्यो निःसृता येषामर्थं मन्यतेऽद्यापि जिज्ञासं एवेति । तपोमय इति । "स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः" इति भगवदादिष्टं तपः प्रथमं मयैव तत्प्रमिति स्वस्य ज्ञानाविज्ञाने दर्शिते भगवद्दत्तमैश्वर्यं चाह प्रजेत्यादिः । तथा योगेश्वरत्वमपि मम नास्तीति न वक्तव्यमित्याह—आस्थायेति । समाहित एकाग्रीकृतचित्तोपि तं भगवंतं नाध्यगच्छं न ज्ञातवानस्मि तत्र हेतुर्यत आत्मनो मम संभवः सृष्टिरिति । हंतहंत मत्सृष्टसृष्टसृष्टा अन्ये विज्ञंमन्यास्तं कथं ज्ञानीयुर्ये तु भगवत्त्वं तटस्थलक्षणं ब्रुवते ते त्वंधा एवेति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अहो अर्वाचीना वराका भगवत्त्वं वयं ब्रूमहे इति प्रलपंति यतो भगवानपि स्वयं स्वतत्त्वं वेदितुं न प्रभवतीति भक्त्युद्रेकेण तं प्रणमति—नत इति । समीयुषां भवच्छिदं संसारदुःखच्छेदकमित्यननुसंहितं फलं स्वस्त्ययनं स्वप्रेमसुखदायकमित्यनुसंहितम् । सुष्ठु मंगलं यस्मात्तं सुमंगलम् । अन्येषामपि कर्मिज्ञानियोगिनां तद्भक्तिमिश्रत्वं विना मांगल्याभावादिति भावः । यो हि आत्ममायाविभवं स्वयोगविस्तारं स्वयमपि पर्यगात् । परिशब्दो निषेधे एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः । अपरेऽस्मदादयः कुतो जानीयुः । अत्राक्षिपति नन्विति । नभः कर्तृ इति भाव इति । खपुष्पसत्त्वे तदज्ञानं तु सर्वज्ञत्वनाशकमस्तीत्याशयः । स्वस्यापि स्वाज्ञाने प्रमाणमाह । श्रुतिश्चेति । यः परमेश्वरोऽस्य जीवस्याध्यक्षः साक्षी परमे व्योमन् तिष्ठन् अंगेति संबुद्धिर्नाचिकेतं प्रति वेदात्मानमेतावानहमिति । तर्हि ज्ञानविषयत्वमागतमिति चेदाह यद्वेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ऋतां गतिं त्रिपादेकपाद्विभूतिमिति चक्रवर्ती ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

सर्वप्रभानामिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायोक्तानामिति शेषः ॥ वासुदेवादिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशश्लोकः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यदुक्तमिति एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य दशमश्लोके इति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पूर्वेणेति । पूर्वपादोक्तेनेत्यर्थः । द्युपतय इति । दशमस्कन्धीयसप्ताशीतितमाध्यायस्यैकचत्वारिंशश्लोकः ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यदुक्तमेतावत्त्वं यतो हि मे तमविज्ञाय मामीश्वरं प्रत्रवीषीति तदुपपादयितुमुपसंहरति न भारतीति । मे भारती वाग्मृषा मिथ्या न दृश्यते मे मनसो गतिः वृत्तिः न मृषा । हृषीकाणि इंद्रियाणि असत्येऽसद्विषये न पतंति न प्रवर्त्तंते यस्मान्मयौत्कण्ठ्यं आशावद्वता हृदयेन हरिर्धृतः ध्यातः । अंग, हे नारद, अतो मे वाङ्मनइंद्रियाणां वृत्तयः सत्यार्था न तु मत्प्रभावेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अतो ममापि ज्ञानप्रदो मदचिंत्यस्वरूपस्वभावः सर्वेश्वरो मत्तोन्योऽस्तीत्याह सोऽहमिति । समाम्नायः समाम्नायप्रचुरः तपोमयः तपःप्रचुरः विद्यातपोभ्यां सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । प्रजापतीनां मरीच्यादीनामभिवंदितः तैर्नमस्कृतः तेषां पतिश्चात्मनः परमात्मनः संभव उत्पन्नः तत्कृपालब्धज्ञानसंपन्नोऽहं समाहितः सन्निपुणं निर्विघ्नं योगं समास्थाय यः स्वमायाविभवं स्वयं गतस्तं परमात्मानं नाध्यगच्छं स्वरूपतो गुणतश्चैतावानिति न ज्ञातवान् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अतस्तच्चरणं प्रति केवलं नतोऽस्मि । कथंभूतं चरणं समीयुषां शरणागतानां भयच्छिदं संसृतिनिवर्त्तकं स्वस्त्ययनं मंगलानामाश्रयं सुमंगलं सुसेव्यं अनवगमे दृष्टांतः यथेति । दोषास्पर्शाय दुर्ग्रहणाय च नभस्त्वद्दृष्टांतः दुःस्पर्शः पाणिना वायुरिति । महाभारतोक्तेः स्वमायाविभवं स्वयंगत इत्यनेन जवनिकां गत इतिवदन्याऽनुपलभ्यत्वमुक्तं न तु मायावश्यत्वं आत्ममायाविभवेनान्यानुपलभ्यत्वं गत इत्यर्थः । एवंविधपरमात्मा न मुक्तविधोप्यहमेव नाध्यगच्छमन्ये नाधिगच्छंतीति । किमु वक्तव्यमित्याह यथेति । अपरे जीवाः कुतो हेतोर्विदुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति नेति । यूयमिति सनकाद्यभिप्रायेण बहुवचननिर्देशः वासुदेवो नाम कश्चिदृषिः शंकरो वा न चाहं न च शंकरश्च जानंतीति । श्रीवैष्णवीयचतुर्मुखवाक्यान्तरात् यद्वत्तां यस्य परमात्मन ऋतां सत्यां गतिं स्वरूपरूपयथावस्थितिं बत तद्गतिं इति पाठांतरं अस्मदादयो न विदुः कैमुत्यन्यायेनाह किमुतेति । कुतो न विदुरित्यत आह तन्माययेति । तस्य भगवतो मायया दैवी ह्येषा गुणमयीत्युक्तविधमायया मोहिता बुद्धिर्येषां ते तन्मायामोहितबुद्धित्वादेते न विदुरित्यर्थः । तर्हि किं विदुरित्यत आह तेनैव विनिर्मितमिदमचेतनं शरीरं स्वात्मसममात्मानं देहाकारं मन्यामह इत्यर्थः । देहात्मविभागमत्यजानतां कथं परमात्मन वेदनामिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एवंविधमाहात्म्यस्य हरेः प्रसादः कस्य स्यादित्याशंक्य भक्तिनदीस्नानेन विधूतमनोमलस्य सदा भगवदेकविषयेंद्रियव्यापारस्य स्यादिति भावेनाह नेति । हृषीकाणींद्रियाणि अत्र हेतुमाह यन्म इति । औत्कंठ्यं प्रियवस्तुनि मनोवृत्तिविशेषः स्नेहलक्षणभक्तिस्तद्वता हृदा मनसा धृत इति यत्तस्मादित्यर्थः । अनेन भगवत्प्रसादसामग्रीसंपादने भक्तिरंगमित्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इतोऽपि पुंसां भक्तिरेव साध्या तत्प्रसादजननी अन्यथाऽसौ दुर्ज्ञेय इति भावेनाह सोऽहमिति । मद्भक्तिविषयो यो विष्णुस्तस्यानुग्रहेण तमंतरेणाम्नायमयो वेदप्रतिपाद्येषु प्रधानः समीचीनज्ञानसंप्रदायप्राचुर्यो वा तपोमयस्तपस्विषु प्रधानः दक्षादिप्रजापतीनां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पतिस्तैरभिवंदितश्च समाहित एकाग्रतया निश्चलमना भूत्वा निपुणं चतुरतमं योगध्यानलक्षणमुपायमास्थाय यत आत्मनो मम संभवस्तं भगवन्तं नाध्यगच्छम् । अधीतिविशेषणादनंतत्वेनाधिगतविशेषस्याधिक्यात् नाज्ञासिषमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नारदायैवंविधं हरिमहिमानं व्याचक्षाणः सारंसारं भक्तिप्रसरसिंधुनिमग्नः तन्नतिं करोति नतोऽस्मीति । यो विष्णुः स्वात्ममायाया स्वरूपभूतमहिम्नो विभवं विविधभवनमनंततां स्वयंगतः स्वयमेव जानाति विशेषोक्तौ निमित्तमाह नाहमिति । नभस्वान्वायुः अपरे वाणीशेषाद्याः अथ शब्दात्साकल्यज्ञानमेव निषिध्यते न तु तद्विषयज्ञानमात्रं सर्वजीवनिकायेषु ब्रह्मवायुहरेर्विदावित्य । दिवाक्यसूचकादयं विशेषो बोद्धव्यः प्रेक्षावतेति ॥ मंगलानंतरारंभ प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । अथातो नंतराप्यर्थ-विकल्पारंभ मंगले इति च समीयुषां शरणं प्राप्तानां स्वस्त्ययनमलंबुद्धिगोचरस्वानंदानुभवप्रदं सुमंगलं मंगलानां मंगलं तच्चरणं तस्य हरेश्चरणं नतोऽस्मीत्येतावदेव सुशकमिति भावः । मंगलानां च मंगलमिति च ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इदानीं स्वात्मानं निदर्शनीकृत्य कस्यापि साकल्यज्ञानं नास्तीत्याह नाहमिति । लुप्तोपममिदं यथाहं साकल्ये न तद्गतिं न वेद्मि तया यूयं भवंतोऽपि न विदुः । अत्रापि व्यत्ययात् साकल्यज्ञानमेव निषिध्यते उत्तरखंडेन स्वयोग्यज्ञानस्योक्तत्वादिति ज्ञातव्यम् । त्रिपुरांतकः सर्वज्ञ इत्यज्ञरूढिरेव न विद्वद्रूढिरिति भावेनाह न वामदेव इति । वामो निर्दोषो देवो नारायणो यस्य मते स तथोक्तः वामं तु शुभं पेशलमित्यभिधानं अनेनैवान्यस❀ द्भावं सिद्धमुद्धलयति किमुतेति । अत्र हेतुमाह यन्माययेति । यस्य हरेर्मायया बंधकशक्त्या मोहितबुद्धित्वादित्यर्थः । तत्फलमाह इदमिति । विनिर्मितमिदं जगत् स्वात्मसमं परमात्मसदृशं विचक्षते । ननु भवंतोप्येष्वेके किमित्याशंक्य सत्यं विशेषोऽस्तीत्याह इदमिति । वयं तु येनेदं निर्मितं तं स्वात्मसमं स्वयोग्यतानुसारं विचक्ष्महे नातोऽधिकं तदपि तत्प्रसादायत्तमतो न विदुरिति ब्रूम इत्ययं विशेषस्तु तशब्दादवगंतव्य इति । तुःस्वाद्भेदेऽवधारण इति । स्वाप्नसममिति पाठे स्वाप्नपदार्थवदनित्यमस्वतंत्रमिदमत एव तन्नियामकेन स्वतंत्रेण परमनित्येन भवितव्यमिति विचक्ष्मह इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तथाभूतश्चासौ मम भक्त्युद्रेकेणैव स्फुरतीत्याह न भारतीति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एतादृशीं भक्तिं विना तु पूर्वं मम नानासाधनवतोऽपि नास्फुरदित्याह सोऽहमिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अतो नमस्कारादिमयतद्भक्तिरेव तस्मिन्नुपयुक्ता न तु ज्ञान-प्रयास इत्याह नतोऽस्म्यहमिति । यतः यो हीति । आत्ममायाऽत्र स्वरूपशक्तिः । नभोदृष्टान्तश्रुतिस्तत्र—श्रुतीनामुदाहृतानां तत्रैव स्वारस्यलब्धेः । नभोदृष्टान्तस्त्वापातबोधनार्थं एव वस्तुतस्तु तस्यापि परिच्छिन्नत्वात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

प्रकरणमुपसंहरति इतीति । सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं त्रिपादेकपादात्मकञ्च भगवतः सकाशादन्यत् त्वया न भाव्यं न चिन्तनीयम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु त्वममृतं क्षेममृतं क्षेममभयं त्रिमूर्द्ध्नोऽधायि मूर्द्धस्वित्यादिना त्रिगुणातीतायास्त्रिपा-द्विभूतेर्नित्यत्वं ब्रूषे । तथा पादविभूतेस्त्रिगुणमयप्रपञ्चस्यापि भगवतो विलज्जमानयेत्यादेर्बहिरङ्गमायाशक्तिकार्यत्वेनानित्यत्वेऽप्यमिथ्यात्वमेव प्रतिपादयसि तथा मायिकवस्तूनाञ्च तद्यागसाधनत्वेन सत्यत्वं व्यञ्जयसि । अन्ये शास्त्रविदस्तु सर्वमिदं मनोविलसितत्वान्मिथ्यैव, भगवतः खलु भगवत्त्वमपि तटस्थलक्षणत्वादनित्यमेव तद्धाम्नस्त्रिपाद्विभूतेः का वार्तेति व्याचक्षते, तत्राहं कुत्र विश्वसिमि, त्वद्वाचि तेषां वाचि वेत्यत आह, न भारतीति । मम इयं तुभ्यमुक्ता वाङ् न मृषा । तत्र हेतुर्न वै इति । सर्वत्र हेतुरौत्कण्ठ्ययुक्तेन मनसा मया हरिर्धृत इति । यत्र हरिस्तत्रैव सर्वं सत्यमिति मद्वाच्येव विश्वसिहि । तैरन्यैः शास्त्रविद्भिरपि हरिर्मनसा न धृतोऽतो मनस्तस्य मृषैव गतिरतस्तेषां वागपि मृषैवेति । मिथ्यावादिनां तेषां मतं माङ्गीकुथा इति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु ते वयमेव सर्ववेदशास्त्रतात्पर्यं विद्वांसः परमेश्वरस्वरूपं जानीमहे इत्यभिमन्यन्ते तथैवान्यानपि युक्त्या बोधयन्ति चेति । तत्राह—सोऽहं पूर्वश्लोकोक्तलक्षणः सोत्कण्ठहृदयदरीधृतहरिरप्यहं समाम्नायमत इति । प्रथममाम्नाया ममैव मुखेभ्यो निस्सृता येषामर्थमन्ये ते अद्यापि जिज्ञासन्त एवेति भावः । तपोमय इति स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशंनिष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुरिति भवादिष्टं तपः प्रथमं मयैव तप्तमिति स्वस्य ज्ञानविज्ञाने दर्शिते भगवद्दत्तमैश्वर्यमप्याह प्रजेत्यादि । तथा योगेश्वरत्वमपि मम नास्तीति न वक्तव्यमित्याह आस्थायेत्यादि । समाहित एकाग्रीकृतचित्तोऽपि तं भगवन्तं नाध्यगच्छं न ज्ञातवानस्मि । तत्र हेतुर्यत आत्मनो मम संभवः सृष्टिरिति । हन्त मत्सृष्टसृष्टसृष्टा अन्ये विज्ञम्मन्यास्तं कथं जानीयुर्ये तु भगवत्त्वं तटस्थलक्षणं ब्रुवते ते त्वन्धा एवेति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अहो अर्वाचीना वराका भगवत्तत्त्वं वयं ब्रूमहे इति प्रलपन्ति यतो भगवानपि स्वयं स्वतत्त्वं वेत्तुं न प्रभवतीति भक्त्युद्रेकेण तं प्रणमति नत इति । समीयुषां शरणं गतानां भक्तानां भवच्छिदं संसारदुःखच्छेदकमित्य-ननुसंहितं फलं स्वस्त्ययनं स्वप्रेमसुखदायकमित्यनुसंहितम् । सुमङ्गलं सुष्ठु मङ्गलं यस्मात्तमन्येषामपि कर्मिज्ञानियोगिनां तद्भक्ति-

---

❀ साकल्येन ज्ञानासद्भावमित्यर्थः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मित्रत्वं विना माङ्गल्याभावादिति भावः। यो हि आत्ममायाविभवं स्वयोगमायाविस्तरं स्वयमपि पर्यगात्। परिशब्दो निषेधे। एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः। अपरे अस्मदादयः कुतो जानीयुः। ननु सर्वज्ञः कथं न जानाति अन्तर्भावादिति। दृष्टान्तेनाह यथा स्वस्यान्तं नभः कर्तृ नाप्नोति तद्वत्। न हि खपुष्पादर्शनं सर्वज्ञत्वं निहन्तीति भावः। तथाच वक्ष्यति-द्युपतय एव तेन ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणा इत्यादि। श्रुतिश्च॥ योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेति॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यदधिष्ठानमित्यादिप्रश्नानां यदात्मकस्त्वमित्यादिसर्वप्रश्नानाञ्च सामान्यतो यदुत्तरमुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽस्ति तत्त्वत इति। पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुत्या च तद् द्रढीकृतं तदुपसंहरति। इतीति। इदं सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं भगवतः सकाशादन्यत्पृथङ्न भाव्यं नानुसन्धेयम्। तात्कार्यत्वात्तदाधेयत्वात्तदधीनस्थितिप्रवृत्तिमत्वाच्च तदपृथक्त्वेनानुसन्धेयमिति ते तुभ्यं यथात्वमनुपृच्छसि तथाऽभिहितं मया कथितमनेन सर्वात्मना भगवान् ध्येय इत्युपदिष्टम्॥ ३३॥ ❀ ❀ तद्ध्यानं तस्य स्वानुभवेन फलञ्च दर्शयति हे अङ्ग, पुत्र, यद्यतो मे मयौत्कण्ठयं भक्त्युद्रेकस्तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतो ध्यातोऽतो मे मम भारती भाषा मृषा निरर्थिका न लक्ष्यते न दृश्यते मे मनसो गतिर्वृत्तिर्मृषा क्वचित् कस्यांचिदप्यवस्थायां न भवति। हृषीकाणीन्द्रियाण्यसत्पथे निन्दिते विषये न पतन्ति॥ ३४॥ ❀ ❀ धृत इत्यनेनैतावत्त्वं प्रतीयमानं निराकरोति सोऽहमिति। सोऽहं प्रसिद्धः समाम्नायमयो वेदप्रचुरः तपोमयश्च विद्यातपोभ्यां सर्वश्रेष्ठोऽपि प्रजापतीनामुभयप्रजापतीनां महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजा इति श्रीमुखेनोक्तानां सनकादीनां चतुर्णां मरीच्यादीनां सप्तानां चतुर्दशमनूनाञ्च शिष्यरूपाश्च प्रजायाः पतीनामभिवंदितः तैरभिवादितस्तुतो वा योगं ध्यानयोगमास्थायाश्रित्यापि यतो भगवत आत्मनो मम सम्भवः उत्पत्तिः तत्तं नाध्यगच्छदेतावानिति न ज्ञातवान्॥ ३५॥ ❀ ❀ एतदेव दृढयितुं भगवतो भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं सर्वज्ञत्वं मायाधिपतित्वमन्येषां तु तन्मायामोहितत्त्वं च तच्चरणनतिपूर्वकमाह नतोऽस्मीति द्वाभ्यां। तस्य भगवतः चरणं सुमङ्गलं नतोऽस्मि कथंभूतम्? समीयुषां शरणागतानां मुमुक्षूणां भवच्छिदं संसारनिवर्तकं बुभुक्षूणां स्वस्त्ययनं यथा नभो नभोऽधिष्ठात्री देवता स्वान्तं नभोवैपुल्यं जानाति तथाऽऽत्मनः शक्तिभूताया मायायाः प्रकृतेर्विभवं हि शब्दाच्च तनानां स्वभावं च पर्यगात् परितः सर्वतो ज्ञातवान्। अथ अपरे जीवाः साकल्येन तं तन्मायाविभवादिकं च कुतो जानीयुर्न कुतोऽपीत्यर्थः॥ ३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं पूर्वोक्तमुपसंहृत्य तस्य माहात्म्यं वदन् तद्धर्माणां माहात्म्यं प्रथममाह—न भारती मेऽङ्गेति। हृदये तिरोहितो भगवानसद्बुद्धिमुत्पादयति। अतो मयौत्कण्ठ्यवता प्रेमोद्गमवता हृदा भगवान् धृतः। तत्र च भारती वर्त्तते। सा हि भगवन्तमालिङ्ग्य मन्मुखात्तेन सह निःसरतीति कदाचिदपि मृषा नोपलक्ष्यते। भा[1]विनाऽपि न बा[2]धितविषया भवतीत्यर्थः। तथा मनोव्यापारोऽपि। न यः पदार्थो भावी तद्विषयको न भवतीत्याह—न वै क्वचिन्मे मनस इति। परम्परासम्बन्धेऽपि माहात्म्यम्। भगवता सहाऽहं सम्बद्धः। मम चाऽभिमानमात्रेण मनःप्रभृतयः सम्बद्धा इति ज्ञापनार्थं सर्वत्र म इत्युक्तम्। हृषीकाणि इन्द्रियाणि। असत्पथे निन्दितमार्गे। वाक्संबन्धे तु भगवान्न हृदये स्थापित इति न तेन व्यभिचारः। ननु धृतो भगवान् कथमिष्टं कृतवान्? तत्राऽऽह—हरिरिति। औत्कण्ठ्यवता हृदेत्यनेनाऽयमर्थो निरूपितः—चित्ते भगवत्प्रेम सम्पादनीयम्। ततः प्रेमसंवलितं चित्तं सर्वत्र विद्यमानं भगवन्तं वि[3]षयीकरिष्यति। यथा रसनेन्द्रियसहिता जिह्वा द्रव्येषु विद्यमानान् रसान् स्वयमेव गृह्णाति। तु तद्रसज्ञानं पूर्वमपेक्षते[4]। तथा भक्त्याविष्टं चित्तं स्वयमेव भगवन्तं गृह्णाति। प्रतिनियतेन्द्रियवद्भगवद्भक्तिः॥ ३३॥ ❀ ❀ भगवान् केवलभक्त्यैकलभ्यः। न च तत्र प्रमाणान्तरमस्तीति बोधयितुमाह—सोऽहमिति। भगवज्ज्ञाने प्रथमं वेदाः प्रमाणम्। साधनं तपः। प्रमाणाभिज्ञानं मननिदिध्यासनरूपम्। अन्तरङ्गं साधनं योगः। तत्फलं चित्तैकाग्र्यम्। तस्मिन् जाते उत्तमाधिकारिणो भगवत्साक्षात्कारो भवतीति न मन्तव्यमित्याह—सोऽहमिति। समाम्नायः पुनः पुनरावर्त्यमानो वेदः। स[5]माङुपसर्गाभ्यां सहितो म्नाधातुरभ्यासार्थोऽर्थविधानसहितं वेदाभ्यासं बोधयति। तन्मयः तद्विकारस्तद्वयाप्तो वा। तपोमय इति साधनपरता। सहजं तप इति ज्ञापनार्थमुक्तम्। प्रजापतीनामभिवन्दित इति सर्वोपदेष्टृत्वेनाऽर्थविचार उक्तः। प्रजापतिशब्देन च तस्य ज्ञानस्य परम्पराऽपि सूचिता। ते च न प्रतारिता इत्याह—पतिरिति। न हि प्रजा-

१. भावेनाऽपीति ख. घ. ङ.। २. बाधितविषय इति ग. घ. ङ.। ३. विषयी करोतीति ग.। विषयी करिष्यतीति ख. ङ.। ४. अपेक्षिते इति ख. घ. अपेक्षते इति ग.। ५. समामुपसर्गाभ्यामिति क. ख. ङ. समोपसर्गाभ्यामिति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पतीनां पतिस्तान्वक्ष्यति । एवं साङ्गं प्रमाणं निरूपितम् । प्रमाणं हि भगवत्साक्षात्कारे मनसः सहकारि । अतो मनसोऽपि [1]भगवद्ग्रहणयोग्यतामाह—आस्थाय योगमिति । निपुणमिति । न सिद्ध्यादिभिर्भ्रामकमित्यर्थः । एवं साधनसहितोऽपि तं नाऽध्यगच्छम् । यत आत्मसम्भव इति स्वस्याऽधिकार उत्कृष्टो निरूपितः । तस्माद्भक्त्यैव वशो भवति ज्ञातश्च नाऽन्यथेति निश्चयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तर्हि तत्र किं विधेयं भक्त्यर्थं सर्वैरित्याकाङ्क्षायामाह—नतोऽस्म्यहमिति । तच्चरणमहं नतोऽस्मि । नमनातिरिक्तं मयाऽपि साधनं न ज्ञायते । कुतोऽन्ये ज्ञास्यन्तीति भावः । ननु नमनेन किं स्यात् ? तत्राऽऽह—समीयुषां भवच्छिदमिति । तच्चरणं ये सं सम्यक् ईयुषस्तत्प्राप्त्यर्थं कामपि तत्रत्यां क्रियां कुर्वाणास्तेषां संसारं दूरीकरोति । पुनः संसारप्राप्त्यभावाय भवं छिनत्तीत्युक्तम् । मूलतश्छिन्ने[2] प्रवाहे अग्रे निवृत्तिः स्वत एवेति तथोक्तम् । न केवलं दुःखमेव दूरीकरोति किन्तु कल्याणमपि प्रयच्छतीत्याह—स्वस्त्ययनं सुमङ्गलमिति । स्वस्ति कल्याणस्यैहिकस्य अयनं स्थानम् । आमुष्मिकस्याऽपि सूचकं सुमङ्गलम् । अतश्चरणनमनमेव कर्त्तव्यम् । तेनैवाऽर्थसिद्धिः । ननु[3] भगवान् भगवद्गुणा वा इदमित्थतया ज्ञातुं शक्याः । तत्र गुणानां ज्ञाने अशक्यतामाह—यो हीति । यो भगवान् आत्मनो मायायाः साधनभूताया विभवमैश्वर्यं स्वयमेव पर्यगात् । परीति निषेधार्थे । न ज्ञातवानित्यर्थः । स्मेति प्रसिद्धे । अनेन तथा वचने[4]स्वस्य दोषो निराकृतः[5] । ननु मायाया विभवं भगवदीयमेवेति कथं भगवान् स्वसम्बन्धिनं पदार्थं न जानाति ? तत्र दृष्टान्तमाह—यथा नभः स्वान्तमिति । विद्यमाने अन्ते यस्त्वन्तं न जानाति स न सर्वज्ञः । न त्वविद्यमानेऽपि । न हि शशशृङ्गाज्ञानं सार्वज्ञ्यप्रतिबन्धकम् । यथा नभः स्वान्तं न जानाति । व्यापकत्वादन्ताभावाच्च । तथा भगवानपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं गुणानामज्ञानं निरूप्य स्वरूपस्याऽप्यज्ञानं निरूपयति—नाऽहमिति । भगवन्तं कश्चिज्ज्ञास्यतीति न मन्तव्यम् । यतो वयमेव महान्तोऽधिकारिणः सर्वप्रकारेण चेन्न जानीमः कथमन्यो ज्ञास्यतीति । तत्र अहं ब्रह्मा । यूयं सनकाद्यन्ताः सर्वे मत्पुत्राः । यस्य ऋतां सत्यरूपां गतिं न विद्मः । भगवज्ज्ञानं दूरे । किन्तु येन मार्गेण भगवान् गच्छति तां गतिमपि न जानीमः । यथा देवानां मनुष्या न जानन्ति तथा वयमपि भगवत इत्यर्थः । महादेवस्तु गुणावतारः सर्वगुरुः । "ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदि"ति वाक्याच्च स ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न वामदेव इति । वामदेवो महादेवः । अपरे ततो हीनाः । अज्ञाने उपपत्तिमाह—यन्मायथेति । पूर्ववज्ज्ञानसम्बन्धिन्या मायया मोहिता बुद्धिर्येषाम् । बुद्ध्या गृहीतानि ज्ञानेन्द्रियाणि हि ज्ञानं जनयन्ति । तत्र बुद्धिश्चेन्मुग्धा ज्ञानवार्त्ता दूरे । तर्हीन्द्रियाणां वैफल्यं स्यात्तत्राऽऽह—इदं विनिर्मितं आत्मसमं विचक्ष्महे इति । भगवतैव विनिर्मितमिदं कार्यं जगद्रूपं स्वबुद्ध्यनुसारेण विचक्ष्महे । अनेन कार्यस्य प्रदर्शितत्वाद्भगवान्नास्तीति पक्षो निराकृतः । आत्मसममिति वचनात्तदपि न सम्यक् ज्ञायते । अन्यथा विशेषानुमानैर्भगवतः सर्वे विशेषा ज्ञाता भवेयुः । सर्वगुणप्रसिद्धिरूपत्वाज्जगतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

न भारतीत्यत्र भावेनेति अत्र भाविनेति पाठः प्रतिभाति । ननु ब्राह्मे, नीतिशास्त्रे हिंस्रयोगानां कामशास्त्रे च पारदारिकसुखसुरतादीनां ब्रह्मणा कथनस्य भारते वात्स्यायनीये चानुवादात् ब्रह्मवाचां निन्दितमार्गे पातः इति 'नमे ऋषीकाणि' इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छतः इत्यत आहुः वाक्सम्बन्ध इत्यादि । इदं मनः सम्बन्धस्याप्युपलक्षकम् । तथा च तयोः सम्बन्धेऽपि चेद्भगवद्विस्मरणं स्यात्तदा भारतीत्यर्धेन सत्यनिर्गमनरूपमात्रमेव कार्यं न वदेत्, अतो निर्गम एवाविस्मरणम् । न तु तयोः सम्बन्धेऽपीति न तेन व्यभिचार इत्यर्थः । धृत इति प्रेम्णा बद्ध इत्यर्थः । प्रतिनियतेन्द्रियवद्भक्तिरिति । मनसा रूपरसादिग्रहणे चक्षुरसादिवन्मनसा भगवद्ग्रहणे भक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सोऽहमित्यत्र तत्रेति । भगवद्ज्ञाने,प्रमाणाभिज्ञानमिति वेदतात्पर्यज्ञानम् । अन्तरङ्गमिति निदिध्यासनजनकम् । सोहमिति •उत्तमाधिकारी । साधनसम्पत्तिं विशदयन्ति समाम्नायेत्यादि । उक्तमिति मयडन्तमुक्तम् । एतेन 'तं त्वौपनिषदं पुरुषमि' ति 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्येवं जातीयकानां तात्पर्यं निर्द्धारयन्तीत्याहुः प्रमाणहीत्यादि॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नतास्मीत्यत्र आहेति, । श्लोकत्रयेणोत्तरमाहेत्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति भगवद्विचारितरीतिकाभीष्टसिद्धिः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नाहमित्यत्र ज्ञानसम्बन्धिन्येति चिदंशशक्त्या । अनेनेति विनिर्मितपदेन । तदपीति कार्यरूपं जगदपि ।अन्यथेति कार्यस्य सम्यक्परिच्छेदे ॥ ३६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यदुक्तं 'एतावत्त्वं यतो हि मे' 'तमविज्ञाय मामीश्वरं प्रब्रवीषि' इति तदुपपाद्य मम वाङ्मनइन्द्रियाणां प्रवृत्तयो यथार्था भगवदनुग्रहेण न मत्प्रभावेणेत्युपसंहरति—नेति । पुत्रत्वेन स्नेहविषयत्वात्त्वं ममाङ्गतुल्योऽस्यतो यथार्थमेव वदामि न प्रतारया-

---

१. भगवद्ग्रहणेऽयोग्यता मिति क. ख. । २. छिन्ने वा प्रग्रहे निवृत्तिरिति ङ. । ३. नन्विति ग. ङ. । ४. वचनेनेति ग. । ५. निवारित इति ङ. ।

आम्नाय-ग्रन्थालय,
सरस्वति, करौंदी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मीति सूचयन्सम्बोधयति—हे अङ्गेति। यत् यस्मात् मे मया औत्कण्ठ्यं प्रेमोद्रेकस्तद्वता हृदयेन हरिर्धृतो ध्यातस्तस्मान्मे मम भारती वाणी कचिदपि विषये मृषा नोपलभ्यते न दृश्यते। मे मम मनसो गतिः सङ्कल्पोऽपि कचिद्विषये मृषा नैव भवति। मे मम हृषीकाणीन्द्रियाणि कचिदप्यसत्पथे निन्दितविषये नैव पतन्तीत्यन्वयः॥ ३३॥ ❀ ❀ नन्वेवम्भूतो भगवानस्ति चेत्तदा सर्वैः कुतो न ज्ञातो भवतीत्याशङ्क्य भक्त्यभावादित्यत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति—सार्द्धेन। स भगवन्नाभिकमलादुत्पन्नः समाम्नायमयः वेदाभ्यासपरः तपोमयो निरन्तरं तपोनिष्ठः प्रजानां पतिः सन्मार्गोपदेष्टा अतएव सर्वैरभिवन्दितचरणः एवं सर्वोत्कृष्टोऽपि निपुणं साङ्गं योगमाश्रित्य समाहितः सावधानोऽपि अहं यत आत्मनो मम सम्भवो जन्म तं भगवन्तं नाध्यगच्छं न ज्ञातवान्। एतच्च तृतीयस्कन्धे पद्मोद्भवे स्पष्टं भविष्यति॥ ३४॥ ❀ ❀ तदा तस्य चरणं नतोऽस्मि ततोऽचिन्त्यमहिमत्वेन यथा कथञ्चिज्ज्ञातवानिति शेषः। तच्चरणनतिमात्रेण कथं ज्ञानमित्यपेक्षायां न केवलं ज्ञानप्रदं किन्तु समीयुषां शरणागतानां भवच्छिदं जन्मादिसंसारदुःखनिवर्त्तकं स्वस्त्ययनमिह जन्मनि धनपुत्रवृद्ध्यादिकल्याणकरं सुमङ्गलं परलोके परमानन्दप्रदं चेत्यर्थः। एवं स्वानुभूतमुक्त्वा ये तु वदन्ति वयं शास्त्राभ्यासवन्तः सर्वज्ञा इति तानुपहसन्निव कैमुत्यन्यायेन भगवतो गुणानां दुर्ज्ञेयत्वमाह—य इति। यो भगवान् स्वयमपि आत्ममायाविभवं स्वमायाया विस्तारं पर्यगात्—परिशब्दोऽत्र निषेधे—नागात्, एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः। अपरे कुतो जानीयुः ?। तस्य चरणं नतोऽस्मीति पूर्वेण सम्बन्धः। ननु सर्वज्ञः कथं जानातीत्याशङ्क्यान्ते विद्यमाने यस्त्वन्तं जानाति सो सर्वज्ञो न त्वविद्यमानशशश्रृङ्गाद्यजानन्न सर्वज्ञो भवतीत्याशयेनान्ताभावं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति। नभो यथा स्वस्यान्तं न प्राप्नोति यथा भगवानपीत्यर्थः। स्मेति नात्र सन्देहः।❀ तथा च वेदस्तुतौ वक्ष्यति—"द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः" इत्यादिशब्देन "योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्॥ सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद" इत्यादिश्रुतिरप्यत्र प्रमाणमिति सूचयति॥ ३५॥ ❀ ❀ एवं भगवान् मायागुणानां दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्स्वरूपस्यापि दुर्ज्ञेयत्वमाह—नाहमिति। अहं ब्रह्मा यूयं नारदसनकादयः वामदेवो महादेवश्च यद्येते वयं महत्त्वे न ज्ञानित्वेन च प्रसिद्धा अपि यस्य ऋतां यथार्थरूपां गतिं स्वरूपं न विदुः न जानीतस्तर्ह्यपरेऽस्मदपेक्षया हीनाः सुराः अन्ये देवा न जानन्तीति किमु वक्तव्यं ? ते तु न जानन्त्येवेत्यर्थः। किं बहुनोक्तेन ? तद्विनिर्मितमिदं जगदपि आत्मसमं स्वबुद्ध्यनुरूपमेव विचक्ष्महे जानीमः, न परमार्थतः। चकारोऽप्यर्थे। तस्य जगतश्च परमार्थतो ज्ञाने हेतुमाह—तस्य मायया मोहिता बुद्धिर्येषां तथाभूता यतो वयमिति। मोहं विना यथावत्तज्ज्ञाने सर्वविमुक्त्या संसार एव विलीयेतेति भावः॥ ३६॥

हिन्दी अनुवाद

प्यारे नारद! मैं प्रेमपूर्ण एवं उत्कण्ठित हृदयसे भगवान्के स्मरणमें मग्न रहता हूँ, इसीसे मेरी वाणी कभी असत्य होती नहीं दीखती, मेरा मन कभी असत्य संकल्प नहीं करता और मेरी इन्द्रियाँ भी कभी मर्यादाका उल्लङ्घन करके कुमार्गमें नहीं जातीं॥ ३३॥ ❀ ❀ मैं वेदमूर्ति हूँ, मेरा जीवन तपस्यामय है, बड़े-बड़े प्रजापति मेरी वन्दना करते हैं और मैं उनका स्वामी हूँ। पहले मैंने बड़ी निष्ठासे योगका सर्वाङ्ग अनुष्ठान किया था, परंतु मैं अपने मूलकारण परमात्माके स्वरूपको नहीं जान सका॥ ३४॥ ❀ ❀ (क्योंकि वे तो एकमात्र भक्तिसे ही प्राप्त होते हैं) मैं तो परम मंङ्गलमय एवं शरण आये हुए भक्तोंको जन्म-मृत्युसे छुड़ानेवाले परम कल्याणस्वरूप भगवान्के चरणोंको ही नमस्कार करता हूँ। उनकी मायाकी शक्ति अपार है, जैसे आकाश अपने अन्तको नहीं जानता, वैसे ही वे भी अपनी महिमाका विस्तार नहीं जानते। ऐसी स्थितिमें दूसरे तो उसका पार पा ही कैसे सकते हैं॥ ३५॥ ❀ ❀ मैं मेरे पुत्र तुमलोग और शङ्करजी भी उनके सत्य स्वरूपको नहीं जानते; तब दूसरे देवता तो उन्हें जान ही कैसे सकते हैं! हम सब इस प्रकार मोहित हो रहे हैं कि उनकी मायाके द्वारा रचे हुए जगत्को भी ठीक-ठीक नहीं समझ सकते, अपनी-अपनी बुद्धिके अनुसार ही अटकल लगाते हैं॥ ३६॥

यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः। न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः॥ ३७॥
स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः। आत्माऽऽत्मन्यात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति च॥ ३८॥
विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम्। सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम्॥ ३९॥
ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः। यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम्॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ननु सर्वेऽपि तं वर्णयंतो दृश्यंते तत्राह। यस्येति॥ ३७॥ ❀ ❀ अवतारकर्माणि संक्षेपतो दर्शयंति स एष आद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादि करोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ता अधिकरणं साधनं कर्म च स्वयमेवेत्यर्थः।

❀ स्कंधः १०, अध्यायः ८७, श्लोकः ४१। १. प्रा०पा०—ऽसृजत्प्रजाः। २. प्रा०पा०—समं गच्छति पाति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरुषावतारः सृष्ट्यादीनि च कर्माणीति संक्षेपोक्तिः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ न यं विदंति तत्त्वेनेत्युक्तं किं तत्तत्त्वमित्यपेक्षाया-माह। ज्ञानं केवलं सत्यं तत्त्वम्। घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थं विशेषणानि। विशुद्धं विषयाकारशून्यम्। यतः प्रत्यक् सर्वांतरम् अत एव सम्यक् संदेहादिरहितम् अवस्थितम्। स्थिरं यतो निर्गुणम्। गुणकार्यं हि गुणव्यतिकराच्चंचलं भवति। यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमेवेति न चांचल्यादिदोषयुक्तं तथाप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथा भवतीति व्यवच्छिद्यते। एभिरेव विशेषणैः सत्यत्वमपि समर्थितम्। किंच यद्विकारवत्तदसत्यं दृष्टम्। न चास्य जन्मादयः षड्विकाराः संतीत्याह। अनाद्यंतं जन्मनाशरहितम्। अत एव जन्मानंतरास्तित्वलक्षणोऽपि विकारो नास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्च न संति। यतः पूर्णम्। सर्वत्र हेतुः नित्यमद्वयम्। नित्यं सर्वदा द्वैतप्रतीतिसमयेऽपि परमार्थतोऽद्वयमिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति। हे ऋषे नारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसो यदा भवंति तदा विदंति। अन्यदा तदज्ञाने कारणमाह। यदा तु तदेव प्रकाशमानमेवासतां तर्कैर्विप्लुतं स्यात्तदा तिरोधीयेतेति ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्राक्षिपति—नन्विति। तत्त्वेन शक्तिस्वरूपाभ्यां याथार्थ्येन ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कल्पेकल्पे प्रतिमहाकल्पारंभे। इत्यर्थ इति। कर्ता ईश्वरः सृज्यं पाल्यं संहार्यं विश्वं तन्निमित्ता माया तदधिष्ठानं हरिरेव सर्वं तथातथा भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अत एव सर्वांतरत्वादेव। अत एव जन्मनाशरहितत्वादेव। अत्र संदर्भः। पुनश्च सर्वविलक्षणां शक्तिं लक्षयितुं तस्यैकस्यैव युगपत्कर्तृत्वादिकं योजयन्स्वरूपमपि तथैव लक्षयति। विशुद्धमिति—युग्मकम्। तत्र ज्ञानमिति विशेष्यं तच्च सुखस्वरूपमेव 'विज्ञानमानंदंब्रह्म' इति श्रुतेः। तस्य जीवस्वरूपविलक्षणताज्ञापकानि विशेषणान्याह—विशुद्धं केवलं विशेषेण शुद्धमेव नत्वाविद्यकमित्यर्थः। "अयमात्माऽपहतपाप्मा" इतिश्रुतेः। "यतः प्रत्यक्: सर्वतोऽप्यांतरं यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यारभ्य "य आत्मानमंतरो यमयतीति श्रुतेः। अतः सम्यगृक्षुभितत्तरैवासमंताद्व्याप्य स्थितं न त्वावृतविक्षिप्तं न वायुपरिमाणमित्यर्थः। 'एको देवः' इत्यादिश्रुतेः। किञ्च। सत्यं सर्वसत्ताप्रदस्वरूपत्वासत्यपदार्थानां मुख्यं न तु तदितरदित्यर्थः। "सत्यं चामृतञ्च सत्यमेवा-भवत्" इति श्रुतेः। पूर्णं भगवत्तया संभृतं न तु तया हीनमित्यर्थः। अतः एवानाद्यनंतस्वरूपवैभवं निर्गता गुणेभ्यस्सत्त्वादिभ्यो गुणा ऐश्वर्यादयः षट् यस्य तादृशं च मध्यमपदलोपी बहुव्रीहिः। 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादि श्रुतेः। अनेन तादृशस्वरूप-वत्त्वं चायातम्। "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः। सर्वसत्ता-प्रदस्वरूपत्वान्नित्यमेवाद्वयं पृथग्वस्तुरहितत्वाद्द्वयरहितं चेत्यर्थः। 'एकमेवाद्वयं ब्रह्म' 'द्वैताद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः। तदेवं सर्वेषां तन्मूलत्वेप्यस्ति भिन्नं स्वरूपवैलक्षण्यमन्यथा न यं विदंति तत्त्वेनेति विशेषोक्तिर्व्यर्थी स्यात् अन्यपक्षपातितानामवेद्यत्वे हेतुमाह—प्रशांता भगवन्निष्ठा आत्मादयो येषां त एव तद्विदंति असत्तर्कैः। "योऽनाहतो नरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः" इति वक्ष्यमाणतृतीयगत-मदुक्तदिशा तादृशतद्रूपादिकुतर्कैश्च विप्लुतं सद्य तिरोधीयेत्तेति तदेवमनेन पद्यचतुष्केण तादृशस्वरूप एव भगवांस्तादृशशक्त्या तद्रूपः सन्नवतारादिकं करोति तत्र तत्तज्ञास्तत्तद्गायंतोपि न सुखं प्राप्नुवंति यतस्तत्तद्विज्ञाने चाधिकृत्य 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' इत्यादिकं बहुतरं गीयत इति व्यंजितम्। विश्वनाथस्तु—ननु—'न यं विदंति तत्त्वेन' इति भगवंतं युष्मदादयो न विदंति किंतु तस्य यन्निर्विशेषस्वरूपं श्रूयते तद्विदंति न वेति जिज्ञासायामाह—विशुद्धमिति। तत्र ज्ञानमिति विशेष्यं तच्च सुखरूपमेवं 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इति श्रुतेः। केवलमद्वितीयमत एवोपाध्यभावाद्विशुद्धं तत एव सर्वांतरत्वात्प्रत्यक् तदपि समंताद्व्याप्यैव स्थितत्वात्सम्यग-वस्थितं, व्याप्तिरपि सर्वत्र सत्तारूपेणैवेति सत्यं, तारतम्याभावात्पूर्णं, जन्मादिविकाराभावादनाद्यनंतं, सत्त्वादिगुणसंसर्गा-भावान्निर्गुणं, सर्वकालमेकरूपतयैव स्थायित्वान्नित्यं, द्वितीयाभावादद्वयम्। ऋषे हे नारदेति। एतादृग्ज्ञानवत एवर्षित्वं भवतीति भावः। मुनयो मननशीला यदा प्रशांतात्मेंद्रियाशया भवंति तदा तद्विदंति अन्यथाऽसत्तर्कैर्विप्लुतं तदेव वस्तु तिरोधीयेत एतेन तस्य निर्विशेषस्वरूपं यद्ब्रह्म तत्कथंचिदपि ज्ञातुं शक्यं न तु सविशेषस्वरूपमित्युक्तम्। एवमेव 'विबोद्धुमर्हत्यमलांतरात्मभिः' इत्यादिना दशमस्कंधेपि वक्ष्यते इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

घटादिवृत्तिज्ञानेनेति। यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादि विषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते। स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। इति वेदान्तपरिभाषा॥ षड् विकारा इति। जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकाराः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तर्हि मायातरणे क उपाय इत्यत आह यस्येति। यस्य भगवतोऽवताराणां कर्माणि चेष्टितान्यस्मदादयश्चतुर्मुखादयो गायन्ति यं तत्त्वेन याथात्म्येन न विंदंति न जानन्ति किन्तु तस्मै भगवते नमस्कुर्वंति तस्य गुणकर्मानुकीर्तनमेव मायातरणोपाय

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ केऽवताराः कानि चेष्टितानि च यदनुकीर्त्तनेन मायां तरंतीत्याशङ्कायामवतारांस्तत्कर्माणि च वक्ष्यन् यद्रूपमित्यादिप्रश्नानामुत्तराण्युपसंहरति स एष इति । अजः कर्माधीनजन्मरहित एष आद्यः कारणभूतः परमपुरुषः कल्पे कल्पे प्रतिकल्पमात्मन्येवाधारे आत्मना परमात्मभूते नात्मानमुपादानमात्मैव कर्त्ता सृजति संयच्छति संहरति पाति च ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ नन्वयं जगद्व्यापारो भगवतः किं कर्माधीन इत्याशङ्क्य नेत्याह—विशुद्धमिति । पुण्यपापरूपकर्मरहितमतो न जगद्व्यापारः कर्माधीन इत्यर्थः । एवञ्च कर्माधीनव्यापारजीवस्वरूपाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । जीवविलक्षणं चेत्तत्किं जडमित्यत आह केवलं ज्ञानं कचिदप्यजडमित्यर्थः । तर्हि किं घटपटाद्याकारवृत्तिज्ञानमित्यत आह प्रत्यक् स्वस्मै भासमानं ननु जीवोऽप्येवंरूपोऽत आह सम्यगवस्थितमर्थान्तरानपेक्षस्थितम् । जीवस्तु परमात्मधार्य इत्यभिप्रायः । अन्यानपि चेतनाचेतनविलक्षणाकारानाह सत्यं स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारमनेन स्वरूपतो विकार्यचेतनद्रव्यं स्वभावतो विकाराचेतनश्च व्यावृत्तः पूर्णमवाप्तसमस्तकामं निर्गुणं सत्वादिरहितमनाद्यन्तमुत्पत्तिनाशरहितमत एव नित्यं कालाद्यनवच्छिन्नमद्वयं समाभ्यधिकरहितम् । एते यथा संभवं चेतनाचेतनव्यावर्तकत्वेनानुसंधेयाः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ऋषे इति । हे ऋषे, नारद, आत्मा अन्तःकरणमाशयो वासना प्रणेता आत्मेन्द्रियाशया येषान्ते कवयः उक्तविधं परमात्मस्वरूपं जानंति । कवयः समीचीनतर्कैर्विविच्य तत्स्वरूपं चेतनाचेतनविलक्षणं शोधयन्ति । कुतर्कैर्दुर्ज्ञेयत्वमाह—असत्तर्कैरसतामेव वा हेतुवादैर्वा विलुप्तमुपद्रुतं स्यात्तदा तिरोधीयेतेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

इतोऽपि तत्स्वरूपसाकल्यज्ञानमेव निषिध्यते ननु तद्विषयज्ञानमात्रमन्यथा वागिन्द्रियप्रवृत्तिस्तद्विषया नोपपद्यते सा चास्ति तस्मादुक्तं युक्तमिति भावेनाह—यस्येति । एकदेशज्ञानमपि स्वातन्त्र्येणेत्यभिमाने तदपि न स्यादिति भावेन पौनः पुन्येन नमनमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ युक्तं चान्तस्थरूपवाहुल्यं तन्नियमनलक्षणकर्म चान्तरेणान्यावताराणां तत्कार्याणाञ्च सद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य संक्षिप्य तदाह स एष इति । योऽस्मदादिभिः सर्वैः साकल्येनाविज्ञातः स एष पुरुषः श्रीनारायण आत्मा स्वयमेव कल्पे कल्पे आत्मना स्वेच्छया नियतमनसाऽऽत्मनि स्वाधारतयाऽऽत्मानं मत्स्यादिरूपेण सृजति दीपाद्दीपान्तरवद्व्यक्तं करोति । देवदत्तवन्न जायत इत्यज इति, आद्य उपजीव्य इति व्यक्तीकरणम् । उपजीव्यत्वमेवाह—स संयच्छतीति । तैरवतारैः देवादिस्वजनं पाति हयग्रीवादिदैत्यान्संयच्छति । चशब्द उक्तार्थसमुच्चये व्यासाद्यवतारान्तरसूचने च वर्तते । तथा च व्यासाद्यवतारैर्मणिमदादितामसजनवचनेन तिरोहितस्वरूपं शास्त्रप्रवर्तनेन प्रकाशयतीति ज्ञायते । तथाचोक्तं स्वयमेव स्वरूपाणि मत्स्यकूर्मादीन्यजः स्वात्मन्येवेच्छया सृष्ट्वा तैर्देवादीन्प्रपात्यसावित्यादि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ शास्त्रतः कीदृशं प्रकाशितमत्राह—विशुद्धमिति । विशुद्धं निर्दोपत्वात् केवलमद्वितीयं ज्ञानं विषयनिरपेक्षसंविद्रूपं प्रत्यक् सर्वेषामन्तराभिमुखत्वेन स्थितं स्वतः शुद्धस्यापि परतो दुष्टं स्यादित्यतः सम्यगवस्थितं दुष्टांशरहितत्वात् सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दानुभवरूपं पूर्णं देशतः कालतो गुणतश्चापरिच्छिन्नमनाद्यन्तमादिविनाशवर्जितम् निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् अत एव नित्यं परिणामस्वभाववर्जितमद्वयं स्वागतभेदवर्जितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ स्वतो विकाराभावेऽपि निमित्तेन स्यादित्यतः ऋतं शश्वदेकप्रकारं तदुक्तं ऋतं तदात्मता ज्ञप्तेः सत्वं साधुत्वतः परमित्यादि । एतज्ज्ञानस्य मोक्षैकफलहेतुत्वादिदमेव शास्त्रेण प्रकाशितं नान्यदित्याशयेनाह विन्दन्तीति । प्रकर्षेण शान्ता मङ्गलीभूतात्मानः श्रोत्रादीन्द्रियाण्याशयो बुद्धिर्येषान्ते तथोक्ताः । यदा भगवदेकनिष्ठया निर्मलीभूतमनआदीन्द्रियप्रवृत्तयो मुनयः सर्वज्ञा ब्रह्मादय एवंविधगुणोपेतं ब्रह्मापरोक्षीकृत्य विन्दन्ति स्वानन्दं लभन्ते । तदैवासत्तर्कैर्विमतं मिथ्यादृश्यत्वादिकैर्विप्लुतमुहतमन्यथाभूतं बाह्यान्तःकरणे संसारबीजभूतं तिरोधीयते दग्धबीजवद्भवतीत्यन्वयः । अनेनावतारकर्मकीर्तनश्रवणादीनां किं फलमिति चोद्यमपि निरस्तम् किञ्च मूलरूपस्य यादृशं रूपं यादृशं कर्म यादृशो गुणस्तत्सर्वमवताराणामस्तीति । अतस्तत्स्वरूपत्वं युक्तमिति च ज्ञापितं यद्वाऽसत्तर्कैर्यदि गुणवांस्तर्हि दोषवान् यदि कर्ता तर्हि श्रान्तः स्याद् देवदत्तादौ दृष्टत्वादित्यादिरूपैस्तिरोहितं विरुद्धत्वादिलक्षणं रूपं व्यासादिप्रणीतशास्त्रनिशितया बुद्ध्या यदा सम्यग् विंदन्ति मुनयस्तदैव दुष्टत्वादिरूपं तिरोधीयेत तत्तद्विषया बुद्धिर्निवर्तत इति कदावतारप्रसङ्ग इत्यत आह स एष इति । यदा बौद्धाद्यसत्तर्कैर्विप्लुतं धर्मशास्त्रं तिरोधीयतेऽधर्मशास्त्रमुज्जृम्भते च तदात्मानं सृजतीत्यन्वयः । कीदृशमात्मानमित्यत उक्तं विशुद्धमित्यादि । तत्र किं प्रमाणमत्राह विन्दन्तीति । मत्स्याद्यवतारा विष्णोः स्वरूपांशा इत्यत्र तेषां प्रत्यक्षं प्रमाणमवतारप्रसङ्गे चेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

तत्र सदैन्यमाह नाहमिति । ऋतां गतिं श्रीवैकुण्ठम् । न विदुर्न विद्मः । आस्तां सा । तन्मायया विनिर्मितमिदं विश्वमप्यात्मोचितमेव विचक्ष्महे । तत्र हेतुः तन्माययैव मोहितबुद्धय इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किञ्च न यमिति । तत्त्वेन शक्तिस्वरूपाभ्यां याथार्थ्येन ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्र सर्वविलक्षणां शक्तिं यत्किञ्चिल्लक्षयति स एव (एव) इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ (पुनश्च प्रकारान्तरेण तामेव यथा लक्षयितुं तस्यैकस्यैव युगपत्कर्तृत्वादिकं योजयन्) स्वरूपमपि तथैव सर्ववैलक्षण्येन लक्षयति विशुद्धमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

युग्मकम् । तत्र ज्ञानं विशेष्यम् तच्च सुखस्वरूपमेव, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । तस्य जीवस्वरूपविलक्षणताज्ञापकानि विशेषणान्याह विशुद्धं केवलं, विशेषेण शुद्धमेव, न त्वविद्याविद्धमित्यर्थः ।'अयमात्माऽपहतपाप्मे'ति श्रुतेः । यतः प्रत्यक् सर्वतोऽप्यन्तरम् । "यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यारभ्य य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयती'ति श्रुतेः । अतः सम्यगक्षुभिततयैव अव समन्तात् व्याप्य स्थितं, न त्वावृतविक्षिप्तं, न वाऽणुपरिमाणमित्यर्थः । "एको देवः" इत्यादि श्रुतेः । किञ्च सत्यं सर्वसत्ताप्रदस्वरूपत्वात् सत्यपदार्थानां मुख्यं न तु तदितर इत्यर्थः । "सत्यञ्चामृतञ्च सत्यसत्यमेवाभवदि"ति श्रुतेः । पूर्णं भगवत्तया सम्भृतं, न तु तया हीनमित्यर्थः । अत एव अनाद्यन्तस्वरूपवैभवम् । निर्गता गुणेभ्यः सत्वादिभ्यो गुणा ऐश्वर्यादयः षड्यस्य न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादिश्रुतेः । अनेन तादृशरूपवत्त्वमायातम् । "न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य, यमैवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामि"ति श्रुतेः । सर्वसत्ताप्रदस्वरूपत्वान्नित्यमेवाद्वयं पृथग्वस्तुरहितत्वाद्द्वयरहितञ्चेत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । तदेवं सर्वेषां तन्मूलत्वेऽप्यस्ति । भिन्नं स्वरूपवैलक्षण्यम् । अन्यथा न यं विन्दन्ति तत्वेनेति विशेषोक्तिर्व्यर्था स्यात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

तत्र सदैन्यमाह नाहमिति द्वाभ्याम् । वामदेवो रुद्रः । यस्य ऋतां सत्यां गतिं त्रिपादेकपाद्विभूतिं न विदुर्न जानीमः । तत्र च तन्मायया विनिर्मितमेकपाद्विभूतिरूपमिदन्तु विचक्ष्महे ब्रूमहे । तदप्यात्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्कीर्तनादिभक्तिस्तु तत्स्वरूपाज्ञानेऽपि सम्भवतीति दर्शयन्नाह यस्येति । अतस्तस्यावतारांस्तत्कर्माणि च ब्रूमहे त्वं शृण्विति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ आद्यं पुरुषावतारं तत्कर्माणि च संक्षेपेणाह—पुरुषः पुरुषावतारः । कल्पे कल्पे प्रति महाकल्पान्तरे । आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ताऽधिकरणं साधनं कर्म च स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु न यं विदन्ति तत्त्वेनेति भगवन्तं युष्मदादयो न विदन्ति किन्तु तस्य यन्निर्विशेषं स्वरूपं श्रूयते तत्विदन्ति न वेति जिज्ञासायामाह विशुद्धमिति । तत्र ज्ञानमिति विशेष्यम् । तच्च सुखरूपमेव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" श्रुतेः । ज्ञानञ्च जानातेः कर्तृकर्मकरणाभावात् केवलम् । अत एवोपाध्यभावाद्विशुद्धम् । तत एव सर्वान्तरत्वात्प्रत्यक् । तदपि समन्ताद् व्याप्यैव स्थितत्वात्सम्यगवस्थितम् । व्याप्तिरपि सर्वत्र सत्तारूपेणैवेति सत्यम् । तारतम्याभावात्पूर्णम् । जन्मादिविकाराभावाद्यनाद्यन्तम् । सत्वादिगुणसंसर्गाभावान्निर्गुणम् । सर्वकालमेकरूपतयैव स्थापित्वान्नित्यम् । द्वितीयाभावादद्वयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं ब्रह्मा यस्य भगवत ऋतां सत्यां गतिमेतावत्त्वं न वेद्मि वामदेवः शिवो न वेद यूयं मम पुत्राः त्वत्प्रभृतयो न विदुरपरे सुराश्च न विदुरिति किमुत तत्र हेतुः तदिति । तस्य भगवतो मायया प्रकृत्या मोहिता बुद्धिर्येषान्ते वयं तेन विनिमितमिदं स्वस्वानुरूपं देहगेहादिकमात्मसमं स्वबुद्ध्यनुरूपमेव विचक्ष्महे विद्मः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मुक्त्यर्थं तु तदवतारकर्माणि शास्त्रद्वारा विद्म इत्याह अन्येऽपि यस्य परमेश्वरस्यावताराणां कर्माणि मोक्षसिद्ध्येऽस्मदादयो गायन्ति तत्त्वेन साकल्येन तु यं न विदन्ति न जानन्ति गुणतः स्वरूपतश्चेयत्ताभावात् तस्मैऽनंतगुणस्वरूपाय कार्त्स्येन ज्ञातुमशक्याय भगवते निरतिशयैश्वर्यवते केवलं नमः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यस्यावतारकर्माणि गायन्तीत्युक्तं तत्र तस्य विश्वसृष्ट्यादिलीलां स्वरूपमवतारादिकञ्च संक्षिप्य दर्शयति यावदध्यायसमाप्ति स इति । स भगवान् एवं मम हृदि ध्येयतया प्रकाशमान आद्यो जगत्कारणभूतः पुरुषः प्रकृतिप्रेरकोऽजो जन्मशून्यः कल्पे कल्पे सृष्ट्याद्यवसरे आत्मा कर्ता आत्मन्यधिकरणे आत्मना करणेनात्मानं कर्मभूतं सृजति स्वयमात्मानम कुरुतेति श्रुतेः पाति रक्षां करोति संयच्छति संहरति च ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि विशुद्धं वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषरहितं तथाह भगवान् सूत्रकारः वैषम्यनैर्घृण्येन कर्मसापेक्षत्वादिति तत्प्रधानं किन्नेत्याह निर्गुणमिति । सत्वादिगुणरहितं यतो ज्ञानमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं वारयति सत्यमिति । ननु पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं भवतु ज्ञानशब्दवाच्यमित्यत्राह केवलमिति । तर्हि जीवत्वं किं नेत्याह प्रत्यक् सम्यगवस्थितमिति प्रत्यंचिजीवे सम्यगवस्थितं यो विज्ञाने तिष्ठन् इति श्रुतेः । एकस्य सर्वं जीवेषु वासः कथमत्राह पूर्णमिति । कालतः पूर्णत्वमाह अनाद्यन्तमिति । कालत्रयेऽपि तस्य निःसमानाधिकत्वमाह नित्यमद्वयमिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं ज्ञानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा भक्तिमार्गस्याऽप्यशक्यतामाह—यस्याऽवतारकर्माणीति । साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येव । परम्पराभक्तिः कथमपि केनचित्कर्त्तव्या । तत्र परम्पराभक्तिमध्ये गुणकीर्त्तनमुत्तममित्यस्मदादयोऽवतारकर्माणि गायन्ति । अवतारपदेन तस्य कर्माण्यपि न जानन्तीति सूचितम् । कर्मपदेन गुणास्तु न ज्ञायन्त एव । गुणा ह्युत्कर्षाधायकाः । के वा भगवतो धर्मा भगवतः सर्वोत्तमत्वमन्यं वोत्कर्षं साधयन्तीति ज्ञानं दुर्लभम् । अवतारपदेन च शरीरेणाऽऽकृत्या वा गूढो भगवानिति कार्यज्ञानवद्भक्तिरपि सोपाधिका निरूपिता । तर्हि किमर्थं कथयन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—गायन्तीति । गानेन सुखं जायत इतीतरगानापेक्षया भगवद्गुणगाने सुखाभिव्यक्तेर्दृष्टत्वात्तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । हिशब्दस्त्विममेवाऽर्थमाह । तत्त्वमिदमित्थमेवंरूपम् । तथापि ज्ञानाऽ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानाभ्यामुपलक्षितो भगवान् कश्चिदस्तीति विनिश्चित्य मार्गद्वयेऽपि तत्र कर्त्तव्यान्तराभावान्नमनमेव कर्त्तव्यमित्याह—तस्मा इति । यद्यपि सर्वप्रमाणातीतस्तथापि सर्वत्र प्रसिद्धः । तत्र च नमनमेव कर्त्तव्यं नाऽन्यदिति । नमनञ्च—"यादृशोऽसि हरे कृष्ण तादृशाय नमो नम" इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्य पूर्वोक्तां सृष्टिमुपसंहरन् तत्त्वमुपसंहरति—स एष इति । योऽस्माभिर्न ज्ञायते स एवैष इदानीमस्मद्बुद्धौ स्थित्वा सर्वं करोतीति । तस्यैव स्रष्टत्वे हेतुः आद्य इति । पुरुष इति साधनम् । कल्पे कल्प इति सकृत्सृष्टिर्निवारिता । अज इति स्वस्य सदैकरूपत्वम् । उपादानत्वं करणत्वं कर्तृत्वं स्वस्यैवेत्याह । आत्मा स्वयमेव कर्त्ता । आत्मनि स्वस्मिन्नेवाऽधिकरणे । आत्मना स्वेनैव करणेन । आत्मानं विश्वरूपं स्वयमेव कर्म । अनेनाऽन्येऽपि विभक्त्यर्था ज्ञातव्याः । न केवलमुत्पादयति । अपि तु संयच्छति मारयति । पाति रक्षति[1] । चकारौ तु भिन्नविषयत्वव्युदासकौ । यदाऽपि हरति तदा ऽप्युत्पादयति । एवमन्यस्मिन्नप्यन्यसम्बन्धनिरूपणार्थं वा । युक्तिस्त्वत्र महायोगसिद्धो बाह्यसाधनव्यतिरेकेणैव स्वेच्छया [2]बहुरूपो भवति । भगवति तु योगादिकमपि नाऽपेक्ष्यते । सर्वसामर्थ्ययुक्तं स्वरूपमेव तथाभूतं यतः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ननु नाऽयं भगवन्मार्गः साधीयान् । एतदपेक्षया ज्ञानमार्ग एव ब्रह्मात्मस्वरूपभूत उत्तमः । स हि ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्य तं पक्षमनूद्य दूषयति—विशुद्धमिति द्वाभ्याम्—एते हि द्वादश धर्मा देहादात्मनो वैलक्षण्यप्रतिपादकाः । तैर्ज्ञातैरहंममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेदिति फलिष्यति । तत्र देहस्त्वत्यन्तं मलिनो मलमूत्रादिपूर्णत्वादशुद्धश्च । आत्मा तु विशेषेण शुद्धः । न हि शुद्धाशुद्धयोरैक्यम् । अनेनाऽऽत्मनः संस्काराः केऽपि नाऽपेक्ष्यन्त इत्युक्तं भवति । देहे [3]कृतः संस्कारो व्यर्थ एव । अनेन प्रथमं सर्वसाधनपरित्यागः सूचितः । किञ्च । केवलोऽयमात्मा । एक एवाऽसहायः । देहस्तु पुत्रादिसर्वसहितः । आत्मनस्त्वेकत्वे ज्ञाते पुत्रादिचिन्ता दूरे गच्छति । तेन वैराग्यं सिद्धं भवति । एवं परित्यागो वैराग्यं च निरूपितम् । किञ्च । अयमात्मा ज्ञानरूपः । देहस्तु ज्ञेयः । अनेन ज्ञानार्थमपि यत्नो निराकृतः । न ह्यात्मा ज्ञेयो भवति । शास्त्राणि तु दूरात्परिचायकानि । तेन आत्मना स्वयं [4]ज्ञातानि लब्धसत्ताकानि भवन्ति । अतस्तानि प्रमाणानि स्वात्मानमेव तत्सम्बन्धात्प्रमाणमिति बोध[5]यन्त्यात्मबोधकानीत्युपचर्यन्ते । तस्मादेवम्भावे आत्मनो ज्ञाते ज्ञानार्थमपि प्रयत्नस्त्यक्तव्य इत्युक्तं भवति । किञ्च । अयमात्मा प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेन वेद्यः । देहस्तु पराक् । अत आत्मन एवम्भावे ज्ञाते योगोऽपि व्यर्थः । तेन हि स्ववृ[6]त्तावात्मस्फूर्त्तिं कृत्वा पराक्त्वं सम्पाद्यत आत्मनः । यथा मथनेनाऽग्नेर्बाह्यत्वम् । ननु गूढं प्रकटीक्रियत इति योगोपयोगोऽस्तीत्यत आह—सम्यगिति । यथाऽऽत्मा वर्त्तते तथैव सम्यक् । न तु प्रकटितः । देहवैलक्षण्यं च । देहस्त्वसम्यक् । न हि यादृशोऽस्ति तादृश एव स्थापनीयः, किन्तु संस्कारैरुत्तमः कर्त्तव्यः । किञ्च । अयमात्मा अवस्थितः अचलः । तस्मात्तस्थिरीकरणार्थमावापोद्वापनरूपं मननं [7]न कर्त्तव्यम् । अनवस्थितस्य हि युक्त्या अवस्थापनम् । देहवैलक्षण्यं च सिद्धमेव । देहस्य सर्वथाऽनवस्थितत्वात् । अनेन नाडीशोधनादिना देहसिद्धिप्रयासोऽपि व्यर्थ इत्युक्तम् । किञ्च । अयमात्मा सत्यः सदैकरूपः । देहस्तु न तथेति स्पष्टमेव । अनेन कालान्तरे आत्मनोऽन्यथाभावो भविष्यतीति शङ्कया योगादिभिः प्रयत्नकरणं निवारितम् । किञ्च । अयमात्मा पूर्णः । देहस्तु परिच्छिन्नः । अनेनाऽऽत्मनो न्यूनतापरिहारार्थमपि यत्नो न कर्त्तव्य इति सूचितम् । स्वत एव पूर्णत्वात् । ननु पूर्णस्याऽपि सदैकरूपस्याऽप्याकाशादेरावरणनिराकरणेन विशालता सम्पाद्यते । तथाऽऽत्मनोऽप्युपाधिनिराकरणार्थं यत्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—अनाद्यन्तमिति । यस्य ह्याद्यन्तावुत्पत्तिप्रलयौ स्तः । स हि सजातीये घटपटादावन्वेतीति तस्योपाधयः सम्भवन्ति । नह्यन्तःकरणं शरीरमन्यद्वा आत्मन आवरकं सम्भवति । [8]अविकारित्वादसङ्गत्वादव्यवहार्यत्वाच्च । तस्मात्केनाऽप्यंशेन उत्पत्तिप्रलययोरभावादुपाधिनिराकरणार्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः । देहादयस्तु तत्प्रकाशेन भासन्ते । न तु तदुपाधयः । अत आत्मन एवम्भावेऽवगते देहनिराकरणार्थमपि प्रयत्नो व्यर्थः । ननु गुणैः क्षोभसम्भवादेवम्भावस्थित्यनुपपत्तेः सर्वदा तथास्थित्यर्थं गुणक्षोभनिराकरणाय यत्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणमिति । नह्यात्मनो गुणाः सन्ति । एते हि सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणाः । न ह्यन्यदीयैरसम्बद्धैरात्मनः क्षोभो भवितुमर्हति । तस्मात्तदर्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः । किञ्च । [9]एतादृशस्वभाव[10] आत्मा सर्वदा न तु कदाचिदित्याह—नित्यमिति । यावन्त आत्मनो धर्मा निरूपिताः परिचायकत्वेन तैः सहित आत्मा नित्यो न तु ते तत्रोत्पाद्यन्ते । तस्मात्तादृशत्वसिद्ध्यर्थमपि न यत्नः । किञ्च । यद्ययमात्मा [11]"अनानन्दमयो भवेत्तदा भगवत्सायुज्यं ब्रह्मता वा सम्पादनीया स्यात् । किन्त्वयमेव ब्रह्म भगवानिति । "अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः" इति श्रुतेः । "अहमात्मा गुडाकेश" इति च । तस्माद्भगवत्सायुज्यार्थं ब्रह्मभावार्थं वा न यत्नः कर्त्तव्य इत्याह—अद्वयमिति । न ह्यात्माद्वयरूपः । पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति । "अन्योऽसावन्योऽहमस्मी"ति निन्दाश्रवणात् । नह्यात्मनि नानात्वमस्ति । वैलक्षण्यं तु दूरे । [12]"सर्वत्र चैकरूपः सर्वत्राऽक्षोभ्यः सर्वत्रोत्पत्ति-

---

१. रक्षति चेति घ. ङ. । २. तावद्रूप इति क. ग. च. तद्रूप इति घ. । ३. देहकृत इति क. ख. । ४. ज्ञाता लब्धसत्ताका इति पुम्प्रयोगः क. ग. घ. ङ. । ५. बोधयन्त इति घ. ङ. । ६. स्ववृत्तौ वा इति ग. घ. ङ. । ७. नकारो नास्ति ग. घ. ङ. । ८. अधिकारित्वादिति घ. ङ. । ९. एतादृशः इति क. । १०. स्वभावात्मेति क. घ. । ११. नाऽऽनन्दमय इति ग. । १२. सर्वत्र स चैकरूप इत्यादि ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विनाशधर्मरहितः सर्वत्र परिच्छेदरहितः सर्वत्रैकरूपः सर्वत्र निश्चलः सर्वत्र समीचीनः सर्वत्र प्रत्यक्स्फूर्तिरूपः सर्वत्र ज्ञानरूपः सर्वत्राऽसङ्गोदासीनः शुद्धश्चेति परिचायकप्रकारेणाऽऽत्मन्यवगते कृतार्थो भवति । न किञ्चित्कृत्यमिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवमात्मज्ञानमार्गं निरूप्य तं पक्षं दूषयति—ऋष इति । हे ऋषे नारद । त्वं हि मन्त्रद्रष्टा सर्वसिद्धान्तं जानासि । किमेतावता आत्मा एतादृश इति । प्रतीयमानस्याऽनर्थस्य निवृत्तिरपेक्ष्यते । यद्यात्मन्येतादृशेऽपि संसारः[1] स्यात्तदा अनिर्मोक्षः । भ्रमात्प्रतीतावपि भ्रमो निवर्त्तनीयः । एवं भावज्ञानादेव निवर्त्तनपक्षेऽपि ज्ञानं प्रमाणतः सम्पादनीयम् । तत्प्रमाणं वेदो भवितुं नाऽर्हति । बहुवादिविप्रतिपन्नत्वात् । किन्तु प्रमाणसहितं योगयुक्तं मन एवाऽऽत्मनस्तथात्वं बोधयति । तं पक्षमङ्गीकृत्य दूषयति । मुनयः यदा[2] मननशीलाः । प्रशान्त[3] आत्मा इन्द्रियाणि च येषाम् । शुद्धान्तःकरणा जितेन्द्रियाः तैर्मनने क्रियमाण एवाऽऽत्मा भासते । तदेव गुणस्वरूपमसत्तर्कैः कुयुक्तिभिर्विप्लुतं सत्तिरोभूयेत तिरोभावं प्राप्नुयात् । सर्वदा एतादृश आत्मानुसन्धाने कदाचिदपि संसारस्फूर्त्तिर्न स्यात् । तथात्वे वा संसारस्फूर्त्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः शास्त्रवैफल्यञ्च । तस्माद्दृष्टानुपपत्त्या एतदभ्युपगन्तव्यम् । ये मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयास्तेषामात्मा तथाविधः स्फुरति तदा न संसारः । अन्यान्प्रति न स्फुरति तदा तेषां संसार इति । एवमपरोक्षकथापरोक्षकथायामपि प्रमाणेन वेदादिना सत्तर्कसहितेन तत्स्फुरत्यसत्तर्कैर्विप्लुतं सत्तिरोभवतीति । अतः परमेतन्नियमनार्थं किञ्चिदङ्गीकर्त्तव्यम् । यस्मिन् क्रियमाणे असत्तर्कादिकमप्यभिभूय ज्ञानमुदेतीति प्रशमादयस्तु प्रथमतो न सम्भवन्ति । तेषां साधनाभावात् । साधनाऽभावेऽपि यदि जायेरंस्तदा सर्वदैव स्युः । तस्मात्तादृशमेकं साधनं वक्तव्यं यदव्यभिचारि भवति । भक्तिश्चेत्कृतमात्मनिरूपणेन । भक्तेः स्वातन्त्र्येणैव मोक्षदानात् । भगवतस्तादृशस्या[4]ऽऽत्मत्वाच्च । अतो भक्तिरहितः स मार्गो न सिद्ध्यति । भक्तौ च जातायां किं तेन मार्गेण ? अत उभयथाऽप्यप्रयोजकं तत् । तस्माद्भगवतस्तदेकं रूपमात्मभूतमिति भगवन्माहात्म्यमेतत् । विभूतिर्वा तस्माद्बालानां हस्ताग्रे चन्द्रबुद्धिवदात्मबुद्धिरिति न तच्छ्रवणमात्रेण कार्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यस्यावतारेत्यत्र तस्येति मूलरूपस्य पुरुषोत्तमस्य । एवं श्लोकत्रयेणेदं सिद्धम्, ज्ञानभक्ती दुर्लभे, केवलं दैन्यमेव तोषसाधनमिति तेन भगवद्विचारानुरूपा जीवाभीष्टसिद्धिरिति नमनमेव कर्त्तव्यमिति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स एष इत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यादि, उत्पादकेपि मारकेपि स्थापकत्वमेवं निरूपणमित्यर्थः । तथाभूतमिति साधनभूतम् । तथा च, वस्तुस्वभाव एव युक्तिरित्यर्थः । एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वनिगमनेन माहात्म्यं भगवतो निरूपितम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ विशुद्धमित्यत्र ब्रह्मात्मस्वरूपभूत इति, ब्रह्म आत्मनः स्वरूपभूतं यत्र तादृश इत्यर्थः । फलिष्यतीति, तथा चैवं फलिते ज्ञाते स्वाश्रया मुक्तिः सिद्धैवेति सुगममुपायमपहाय दुर्गमो भगवन्मार्गः किमर्थमन्वेषणीयः इत्यर्थः । एतस्य प्रतिपत्तिसाधनाभ्यां सुकरत्वं व्याख्यानेन व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि । ज्ञानार्थमिति आत्मज्ञानार्थम् । ननु ज्ञानार्थप्रयत्नवैयर्थ्याङ्गीकारे शास्त्रेष्वात्मबोधकत्वप्रसिद्धिर्व्याहन्येतेत्यत आहुः शास्त्राणीत्यादि । त्यक्तव्य इति । तथा च, कपिलादिवत्सिद्धतया स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । 'प्रत्यक्' 'सम्यगिति' विशेषणद्वयेन योगपक्षं निराचक्षते किञ्चेत्यादि । न हीत्यादि । एतेनेदं बोधितम् । इयं देहस्यासम्यक्तापराक्त्वप्रयुक्ता, तथा सति, स्ववृत्तावात्मस्फोरणेनात्मनि पराक्त्वसम्पादकस्य योगस्याप्यात्मन्यसम्यक्त्वसम्पादकत्वमेवेति तस्याप्यनुपयोग इत्यर्थः । अवस्थितमिति विशेषणेन श्रौतं साधनं मननात्मकं निराचक्षते । किञ्चेत्यादि । एतस्य प्रवृत्तोपयोगमाहुः देहेत्यादि । तात्त्विकोपाधिवादिमतीयसाधननिराकरणायाहुः ननु पूर्णेत्यादि । ननूक्तं आकाशस्येव सम्भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्वैलक्षण्यायोक्तविशेषणसूचितं हेतुत्रयमाहुः अविकारित्वादित्यादि । आकाशो हि शब्दरूपेण विक्रियते इति तेन रूपेणाद्यन्तवान्, आत्मा तु 'अविनाशी वा अरे अयमात्मेति' श्रुतेस्तद्विलक्षणः । अर्द्धवैनाशिकमते यद्यपि विकारो नाङ्गीक्रियते, तथापि, घटाद्यवयवकर्मजसंयोगोङ्गीक्रियते इति संयोगात्मकः सङ्गस्त्वस्ति, आत्मा 'त्वसङ्गोह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः सङ्गराहित्यात्तद्विलक्षणः । यन्मते संयोगः स्पर्शभेदस्तन्मते आकाशे तदभावेप्यवकाशरूपेण व्यवहार्यत्वमस्त्येव । आत्मा तु 'यन्न स्पृशन्ति न विदुरि' तिवाक्यादुर्ज्ञेयत्वेनाव्यवहार्य इति तद्विलक्षण इत्यर्थः । केनाप्यंशेनेति, विकारांशेन कार्यांशेन व्यवहारांशेन चेत्यर्थः । ननु तर्हि देहादीनामुपाधित्वप्रसिद्धिः कथमित्यत आहुः देहादय इत्यादि । तथा च, तत्प्रकाश्यतया तेषु तथा व्यवहार इत्यर्थः । यावन्त इत्यादि । तथा च, पूर्वं स्वरूपनित्यत्वं सत्पदेनोक्तम् । इदानीं 'मनुच्छित्तिधर्मे' त्यादिश्रुत्यनुसारेण धर्मनित्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मत्वोपपादनाय भगवानित्युक्तम् । तत्र कथं भगवानित्यपेक्षायां श्रुतिगीतावाक्यं चोच्यते । तत्र श्रुतौ 'विज्ञानमय' इति ब्रह्मत्वोपपादकम्, गीतावाक्ये च 'सर्वभूताशयस्थित' इत्यन्तः स्थितिर्भगवत्त्वोपपादिका, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति पुरुषोत्तमलक्षणवाक्ये 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ती' तिलक्षणत्वे कथनादित्याशयेनाहुः अयमात्मेत्यादि । इदञ्च साङ्ख्याभिमतमिति ज्ञापन्त्याहुः

१. यदि संसार इति ग. घ. ङ. । २. सदेति ग. । ३. प्रशान्ता इति० क. ख. घ. । ४. एवमात्मेति क. ख. । ५. आत्मतत्त्वाच्चेति क. घ. ङ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरुषेश्वरयोरित्यादि । एतान् द्वादशानपि धर्मान्निगमयितुं प्रातिलोम्येन वदन्तः अद्वयत्वस्य व्याख्यातत्वेन नैकस्यान्नित्यत्वादीनामर्थं स्मारयन्ति सर्वत्रेत्यादि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ऋषय इत्यत्र दूषयतीति अभ्युपगम्य दूषयतीत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति किन्तावतेत्यादिना । भ्रमो निवर्त्तनीय इति । तथा च, तन्निवृतेर्विशेषदर्शनसापेक्षत्वेन तदर्थं यत्ने अवश्यं कार्ये आगत एव ज्ञानार्थं प्रयास इत्यात्मश्रवणमात्राज्ज्ञानमिति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । मननपक्षं मनसि निधाय योगपक्षं दूषयितुमुपक्षिपति एवमित्यादि । क्रियमाण इति मनने क्रियमाणे तदेव गुणस्वरूपमिति मननसाधितं गुणात्मकवृत्तिस्वरूपम् । एतत्तिरोधायकयुक्तीराहुः सर्वदेत्यादि । तस्मादिति । एतद्दूषणपरिहारस्यावश्यकत्वात् । व्यवस्थायामिष्टापादने दोषमाहुः एवमित्यादि । तिरोभवतीति स्फुरितमपि तादृशरूपं साधनदौर्बल्यात् प्रतिहन्यमानं तिरोभवतीति पुनः संसारपात इत्यर्थः । अतः परमेतन्नियमनार्थमिति साधनदौर्बल्यानुसन्धानोत्तरमसत्तर्कक्कृतप्रतिघातवारणार्थम् । साधनाभावादिति नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्याद्यभावात् । कृतमात्मनिरूपणेनेति व्यर्थं तदित्यर्थः, तृतीयान्तसहितः कृतशब्दः समभिव्याहृतवैयर्थ्यबोधकतया लोके प्रसिद्धः । तस्मादिति साधनासम्भवेन ज्ञानस्य दौर्घट्यात् । श्रत इति तर्कविप्लुतत्वात् । श्रत इति आवश्यकत्वाभावात् । ननु यद्येवं तदा 'यमात्मा ब्रह्म' त्यादावात्मनो ब्रह्मत्वम्, गीतायां च स्वस्य सर्वात्मत्वं यदुच्यते तस्य विरोधः कथं निवर्त्तेत इत्यत आहुः तस्मादित्यादि । तस्य मतस्याप्रयोजकत्वेपि विरोधपरिहारस्यावश्यकत्वाच्छारीरब्राह्मणश्रुतावुक्तं भगवत एकं रूपं भोक्तृभूतमिति विरुद्धधर्माधारत्वरूपमाहात्म्यबोधनायोच्यते गीतायां प्रश्नानुरोधाद्विभूतिरूपं तदर्थमुच्यत इति तेन चन्द्रदृष्टान्तन्यायेन परोक्षज्ञानस्यैवोत्पादनाय तथा कथनमतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु तर्ह्यधिकारिणामपि युष्मदादीना कथं विमुक्तिरित्याशङ्क्य परमार्थतस्तज्ज्ञानाभावेऽपि तद्गुणश्रवणकीर्तनादिभक्त्या संसारविमुक्तिः स्यादेवेति स्वाशयं द्योतयन् भगवन्तं प्रणमति—यस्येति । यस्यावतारांस्तत्कर्माणि चरितानि चास्मदादयो गायन्ति यं च तत्त्वेन परमार्थस्वरूपेण न विदन्ति न जानन्ति तस्मै भगवते नम इत्यन्वयः । गानं चास्मदादिकृतं प्रसिद्धमेव नात्र सन्देह इति सूचयन्नाह—हीति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ संक्षेपतोऽवतारकर्माणि दर्शयति—स एष पूर्वोक्त आद्यः पुरुषो भगवान् आत्मना स्वरूपेणैव साधनभूतेन आत्मन्येवाधिकरणे आत्मा स्वयमेव कर्त्ता सन्नात्मानमेव कर्मभूतं जगदाकारेण कल्पे सृजति जगदाकारं पाति च संयच्छति अन्ते संहरति चेत्यन्वयः । जगज्जनकत्वेन तस्याद्यत्वेऽपि तस्य जन्मान्यतो भवति न वेत्यपेक्षायामाह—अज इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इदमित्थन्तया भगवत्तत्त्वज्ञानं मा भवतु परन्तु यथा कथञ्चित् ज्ञानं तु भवतोऽप्यस्त्येव तद्भवतस्तत्त्वं कीदृशं सम्मतमित्यपेक्षायामाह—विशुद्धमिति । विशुद्धं ज्ञानं भगवतस्तत्त्वम् । कथं तस्य विशुद्धिरित्यपेक्षायामाह—केवलमिति । केवलत्वमेव स्पष्टयति—निर्गुणमिति, प्राकृतगुणवश्यत्वरहितमित्यर्थः । असौ कात्स्नीत्यपेक्षायामाह—प्रत्यगिति, सर्वान्तरमित्यर्थः । तर्हि तस्य विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नित्यमिति, सर्वदैव विद्यमानमित्यर्थः । तथापि किं मिथ्येत्याशङ्क्याह—सत्यमिति । एतदेव स्पष्टयति—सम्यगवस्थितमिति, कालत्रये बाधादिविकाराहित्येनावस्थितमित्यर्थः । विकाराहित्यमेव स्पष्टयति—अनाद्यन्तमिति, जन्मविनाशरहितमित्यर्थः । अतएव जन्मान्तरास्तित्वलक्षणोऽपि विकारो नास्तीति ज्ञेयम् । परिच्छिन्नत्ववृद्धिविपरिणामापक्षयलक्षणाश्च विकारा न सन्ति । तत्र हेतुमाह—पूर्णमिति । तत्र हेतुमाह—अद्वयमिति । देशकालादिसर्वमूलकारणतया तद्व्यतिरेकस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एतत्तत्त्वज्ञानं केषां भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—ऋषे इति । सम्बोधनेन तवाप्येतज्ज्ञानं न दुर्लभमिति सूचयति । तदा प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः वशीकृतदेहेन्द्रियमनसो मुनयो मननशीलाश्च भवन्ति तदैवैतत्तत्त्वं विदन्ति जानन्ति । यदा तु तदेव तत्त्वमसतां भगवद्विमुखानां वेदविरोधिभिः कुतर्कैर्विप्लुतं व्याप्तं भवति तदा तिरोधीयेत तिरोहितं भवति, न प्रकाशते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

हमलोग केवल जिनके अवतारकी लीलाओंका गान ही करते रहते हैं, उनके तत्त्वको नहीं जानते—उन भगवान्के श्रीचरणोंमें मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ वे अजन्मा एवं पुरुषोत्तम हैं । प्रत्येक कल्पमें वे स्वयं अपने आपमें अपने आपकी ही सृष्टि करते हैं, रक्षा करते हैं और संहार कर लेते हैं ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ वे मायाके लेशसे रहित, केवल ज्ञानस्वरूप हैं और अन्तरात्माके रूपमें एकरस स्थित हैं । वे तीनों कालमें सत्य एवं परिपूर्ण हैं; न उनका आदि है न अन्त । वे तीनों गुणोंसे रहित, सनातन एवं अद्वितीय हैं ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ नारद ! महात्मालोग जिस समय अपने अन्तःकरण, इन्द्रिय और शरीरको शान्त कर लेते हैं, उस समय उनका साक्षात्कार करते हैं । परंतु जब असत्पुरुषोंके द्वारा कुतर्कोंका जाल बिछाकर उनको ढक दिया जाता है, तब उनके दर्शन नहीं हो पाते ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥४१॥
अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च ।
स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला नृलोकपालास्तललोकपालाः ॥४२॥
गन्धर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ।
ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।
अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥४३॥
यत्किंच लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद् बलवत् क्षमावत् ।
श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥४४॥
प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।
आपीयतां कर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान् ॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
द्वितीयस्कन्धे [1]षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

कल्पे कल्पे आत्मानं सृजतीत्युक्तं के तेऽस्य सृज्यमाना अवतारास्तानवतारान् विस्तरेणाह । आद्य इत्यादि यावत्समाप्ति । परस्य भूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशीर्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतारः । लक्ष्यति हि । भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः । यथोक्तम् । विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ इति । यद्यपि सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापि कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्यकारणात्मिका प्रकृतिश्चैताः शक्तय मनआदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षादयो विभूतयः इति विवेक्तव्यम् । मनो महत्तत्वं द्रव्यं महाभूतानि । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । विकारोऽहङ्कारः । गुणः सत्वादिः । विराट् समष्टिशरीरं स्वराट् वैराजः स्थास्नु स्थावरं चरिष्णु जंगमं च व्यष्टिशरीरम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यज्ञो विष्णुः दक्षादयो य इमे प्रजेशाः तललोकपालाः पातालाधिपतयः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनां नाथाः । रक्षोरगेति संधिरार्षः । ऋषीणां पितॄणां च श्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किं बहुना यत्किंचिद्भगवदादि तत्सर्वं परमेव तत्त्वमित्यन्वयः । भगवदैश्वर्ययुक्तं महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजःसहसी इंद्रियमनःशक्ती तद्युक्तं बलं दाक्ष्यं श्रीः शोभा ह्रीरकर्मजुगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्मा बुद्धिस्तद्युक्तमर्णो वर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः । रूपमेव स्वरूपं रूपवत्प्रशस्तरूपयुक्तम् । स्वरूपं यत्तत्सर्वं परं च तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह । प्राधान्यत इति । असत्कथाश्रवणैर्ये कर्णयोः कषाया मलास्तान् शोषयंतीति तथा तान् । सुपेशान् सुंदरान् । सकारलोपश्चार्षः । हे ऋषे ते तुभ्यमनुक्रमिष्ये तदनुक्रमेणाश्रुतं त्वया पीयतामित्यर्थः । यद्वा पीयतामिति शत्रंतम् । आपिबता कर्णकषायशोषानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

'स एष आद्य पुरुषः' इत्येकेन श्लोकेनोक्तं पुरुषावतारं तत्कर्म च विवृणोति सार्धैः चतुर्भिः । परस्य परव्योमाधिनाथस्य भगवत आद्यः प्रथमोऽवतारः पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्ता कारणार्णवशायी । 'जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्' इति प्रथमोक्तेः । कालस्वभावादयश्च तस्य कर्मोच्यते । कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्मात्मन्यात्मनात्मानम् । इत्युक्तेः । स एकोऽपि मायाशक्त्या नाना भवेदित्यर्थः । सदसत्कार्यकारणात्मकं सर्वं विश्वमेव तदेव विवृणोति मन इत्यादि । क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ रूपवत्साकारमस्वसदादिपरम् अरूपवन्निराकारं कालादिकं चेति द्विविधं भगवद्रूपमपि अस्वरूपं न भगवतः स्वरूपं तस्य स्वरूपशक्तिविलासत्वाभावादित्यर्थः । एवं कालादीनां पुरुषावतारस्य कर्मरूपत्वेपि ते शक्तयः ब्रह्मादयो गुणावताराः प्रजापत्यादयो

१. प्रा० पा०—मूषयः । २. प्राचीने पाठे इतः पूर्वं 'पुरुषसंस्थानुवर्णनमिति' पाठाधिक्यम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विभूतयोन्ये केचिज्ज्ञानिनो योगिनः कर्मिणो मूढाश्च स्थावरजंगमाश्च सर्वे पुरुषावतारस्य सृष्ट्यादिलीलापरिकरा ज्ञेया इति विश्वनाथः। परस्य भूम्नस्स्वरूपेण शक्त्या सर्वातिशायिनः अवतारः प्राकृतवैभवे स्वेच्छयाविर्भावः कालादयः परमेव तत्त्वमिति सार्द्धैश्चतुर्भिरन्वयः। यज्ञस्य साक्षादवतारत्वेन ब्रह्मभवयोरावेशावतारत्वेनान्येषां शक्तितत्कार्यरूपत्वेन तदवतारतारत्वमिति संदर्भः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ सुपेशश्शब्दे सलोपश्चार्ष इत्यर्थः। केचित्तु ललोपमार्षमाहुस्तन्मते सुपेशलशब्दोस्तीत्यर्थः। हे ऋष इति। तवर्षित्वसंपादनायैव तुभ्यं वदामि त्रिकालज्ञस्यैवर्षिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेरिति भावः। इत्यर्थ इति। पा पाने इत्यस्मात्कर्मणि लोट् संभवत्वादन्यदप्याह। यद्वेति। पीङ् पाने इति दैवादिकाच्छतृप्रत्यय आर्ष इत्यर्थ इत्यस्यायं भावः। संदर्भः किं बहुना एतदर्थमेवास्य महापुराणस्याविर्भाव इति। 'भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोमलम्' इत्यादौ 'समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम्' इत्यादौ च दर्शितम्। सा च भगवतो लीला द्विविधा सृष्ट्यादिरूपा लीला विनोदरूपा च तयोरुत्तरा तु प्रशस्ततरेत्याशयेनाह। प्राधान्यतो यान्नृष इति। यद्यपि पूर्वम् 'आद्योवतारः पुरुषः परस्य' इत्यादिग्रंथेन पुरुषं कालादितच्छक्ति मनआदि तत्कार्यं ब्रह्मादि तद्गुणावतारान् दक्षादितद्विभूतीश्चोक्तवानस्मि तेन च सृष्ट्यादिलीलास्तथापि यान् हे ऋषे पुरुषस्य भूम्नो लीलावतारान् प्राधान्येनामनंति तानेव ते इमान्मम हृदयाधिरूढान् कर्णकषायशोषान् तदितरश्रवणरागहंतॄन् किञ्च सुपेशान् परममनोहरान् अनुक्रमिष्ये तदनुक्रमणं सम्यक्पीयताम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

विष्णुतं व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ भूतैर्यदेति। एकादशस्कन्धीयचतुर्थाध्यायस्य तृतीयश्लोकः। विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणीति सात्त्वततन्त्रवचनमिति तृतीयस्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तविंशश्लोकटीकायां स्वामी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ दैत्येन्द्रो दैत्यानां प्रधानः। दानवेन्द्रा दनुनाम्नि दक्षकन्यायां कश्यपाज्जाता एकषष्टिसंख्याका असुराः तेषु प्रधानाद्विमूर्धादयो ह्यष्टादश ते। प्रेतपिशाचादयो भूतजातिभेदाः तत्पिशाचेशा घण्टाकर्णादयो भूतेशा भैरवादयः कूष्माण्डेशा भृङ्ग्यादयो यदांसि जलजन्तवः तदधीशास्तिमिङ्गिलादयः ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथावतारास्तत्कर्माणि च विवक्षुरादिममवतारमाह आद्य इति। पुरुषो विराट्पुरुषः परस्य विष्णो राद्योऽवतार इत्यर्थः। आद्यत्वं मत्स्यकूर्माद्यपेक्षया। अस्य विभूतीराह काल इत्यादिभिः। कालादयो रूपवतः स्वरूपमित्युत्तरेणान्वयः। रूपवतोऽकर्मकृतरूपस्य स्वरूपं स्वीयं रूपं शरीरं कालादयस्तन्नियाम्यं वर्गरूपविभूतिरिति परं तत्वं कालादीनां परं याथात्म्यमित्यर्थः। स्वभावः प्रकृतिगतपरिणामस्वभावः सदसच्चेतनमचेतनं स्थूलं सूक्ष्मं वा द्रव्यं पृथिव्यादिविकारो महदहंकारादिर्गुणः सत्वादिरिन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि विराडंतरिक्षं स्वराट् स्वर्गोऽयं लोकस्तु वै सम्राडंतरिक्षं विराट्स्मृतं स्वराडसौ स्मृतो लोक इत्युक्तेः स्थाष्णु स्थावरं चरिष्णु जङ्गमं भूम्नो भूमवतो भगवतः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किं बहुनां संक्षेपेण शृण्वित्याह-अहमिति। अहं ब्रह्मा भवो रुद्रो यज्ञो विष्णुः यद्यप्ययं विभूतिमध्ये पठितस्तथापि न विभूतिरर्थान्तराभावात्। पालनाधिकृतविष्णवतारगतपालना तु गुणं यत्सामर्थ्यं तस्य विभूतित्वद्योतनाय यज्ञोऽपि विभूतिषु पठितो विभूतित्वं नाम नियाम्यत्वं सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थानात्। आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्माऽऽधारो नियंता शेषी च भगवतः स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वात्मतयाऽवस्थानमेव कवित्तच्छन्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुर्भगवत्यात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दाः तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति यथा देवमनुष्यपक्षिवृक्षादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति दक्षादयो ये इमे प्रजेशा भवदादयो नारदप्रभृतयः सनकादयः स्वगलोकपालाः पक्षिश्रेष्ठाः तललोकपालाः पातालेश्वराः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ गन्धर्वादीनामीशा उरगाः सर्पा नागा गजाः, यक्षादीनां ये नाथाः रक्षो रगेति सन्धिरार्षः। ऋषीणां पितृणां ये श्रेष्ठाः, दैत्या दितिपुत्राः तेषामिन्द्राः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अन्ये च ये प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किं बहुना यदिति। यत्किञ्चिद् भगवदादि तत्सर्वं रूपवतः स्वरूपमित्यन्वयः। भगवदैश्वर्यवन्महस्वत्तेजस्वदोजस्वदुत्साहवत्सहस्वद्वेगवद्धैर्यवद् बलवद् धारणसामर्थ्यवत् क्षमावत्सहनवत् श्रीः शोभा ह्रीर्लज्जा विभूतिर्नियाम्यवर्गः आत्मा बुद्धिस्तद्युक्तमद्भुतार्णमद्भुतशब्दवाच्यं एतत्सर्वं रूपवतः प्रशंसायामतुम्। अकर्मकृत्। स्वेच्छोपात्तदिव्यमङ्गलासपदविग्रहस्य भगवतो विराट्पुरुषस्य स्वीया विभूतिरित्यर्थः। अवताराणामानन्त्यात्तत्र प्रसिद्धान्वक्ष्यामीत्याह प्राधान्यत इति। असत्कथाश्रवणैर्ये कर्णयोः कषायाः तान्शोषयन्तीति तथा तान्सुपेशान्सुन्दरान् हे ऋषे, वदन्ति मुनय इति शेषः। ऋषय इति पाठे ऋषयो वदन्तीत्यन्वयः। तान्ते तुभ्यमनुक्रमिष्ये क्रमेण वर्णयिष्यामि तदनुक्रमेणामृतं त्वया आपीयतां यद्वा आपीयतामिति शत्रन्तमापिबतां कर्णकषायशोषानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीये स्कन्धे वीरराघवकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तत्र प्रथमावतारः क इत्याशंक्य तमाह आद्य इति । परस्य परायणस्य हरेराद्योऽवतार पुरुष इति वदंतीति शेषः । प्रलयोदके शयानो महाकृतिर्नराणामाश्रयत्वेन नारायणः शून्यनामाभूत् सिसृक्षोस्तस्य द्वीपाद्द्विपांतरं यथा तथा द्वितीयं रूपमभूत तत्तत्त्वविदो जनास्तद्रूपं नाम्ना पुरुष इतिसम्बध्यते–ते स पुरुषः प्रकृतिनाम्न्या रमाया द्वितीये रूपे स्ववीर्यमाधत्त तस्माद्वीर्यान्नाम्ना महानभूत् यं हिरण्यगर्भः पुरुष इति च संगिरंते तत्पत्नीश्रद्धेति तौ प्रलये स्थूलशरीररहितत्वाद् विश्लिष्टौ पुरुषादेहं प्राप्य संयोगं कृत्वा जगदंकुरं महत्तत्त्वं पुनरुदभावयतां स्वस्यैव पुत्रतां यातान्महतत्त्वादहंतमजीजनदितीतिहासमाचक्षते यः शेते प्रलये विष्णुशून्यनामा महाकृतिरित्यादिवाक्यसिद्धं सन्निधानविशेषाधिष्ठानत्वादंशत्वं ब्रह्मादीनां न साक्षादितीममर्थं स्पष्टमाह काल इत्यादिना । यद्यत्कालाद्यद्भुतार्णांतं तत्परं विशिष्टं सर्वं नारायणस्य रूपवत्प्रतिमावदधिष्ठानं तत्प्रीतिहेतुत्वात्स्वतोऽस्वरूपं प्राकृतत्वात्पुरुषाद्या हरेरूपं ब्रह्माद्यास्तत्प्रियाः स्मृताः प्रधानत्वेन सर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयो हरेः अवतारा: श्रुतौ ख्याताः स एवैते ततः स्मृता इत्यादेः कालः परमाण्वादिपरमहदेतः, स्वभावो वस्तुभावः सत्प्राणः असत् सूक्ष्मत्वान्मूलप्रकृतिः मनोमनस्तत्त्वं कालो वस्तुस्वभावश्च प्रकृतिः प्राण एव चेत्यादेः सदिति प्राण इति श्रुतेश्च द्रव्यं पंचभूतानि विकारोंऽडं गुणः सत्त्वादिः विराट्गरुडः स्वराडिंद्रः द्रव्यं तु पंचभूतानि विकारोंऽडमुदाहृतं विराजं गरुडं प्राहुः स्वराडिंद्रं उदाहृतं इति च स्थास्नु चरिष्णु स्थावरं जंगमं च भूम्ने इत्यनेन स्थावरादिव्यापित्वं युक्तमित्याह ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अहमिति अहं चतुर्मुखः भवः शर्वः यज्ञो यज्ञाभिमानी रुद्ररिच्छन्नः यज्ञशब्दोदितौ द्वौ तु देवौ लोकपुरस्कृतावित्यादेः भवदादयः परमहंसाः स्वर्लोकपाला इंद्रादयः खगलोकपाला गरुडादयः नृलोकपालाः प्रियव्रतादयः तललोकपालाः अनंतबल्यादयः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ गंधर्वेशा विश्वावस्वादयः चारणेशाः पुष्पदंतादयः यक्षनायकाः कुबेरादयः रक्षोनाथा निऋत्यादयः उरगनाथा वासुक्यादयः नागनाथा अनंतादयः पूर्वोक्तोऽनंत एककुंडलः ऋषीणामृषभा वसिष्ठादयः पितॄणामृषभो यमः दैत्येंद्राः प्रह्लादादयः सिद्धेशाः सनकादयः दानवेंद्रा वृषपर्वादयः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ प्रेतेशोपि यमः रूपांतरविवक्षया पुनर्वचनं व्यासवासुदेववत् पिशाचेशा घंटाकर्णादयः भूतेशा भैरवादयः कूष्मांडेशा भृंगीरुक्मादयः यादसामीशास्तिमिंगिलादयः मृगाणामीशाः सिंहादयः पशूनामीशा नंदिकेश्वरादयः भगवद्यशोज्ञानादिमत् महस्वत्स्वतः महत्ववत् ओजस्वत् अवष्टंभवत् सहस्वत् सहनगुणवत् बलवत् इच्छाकरणशक्तिमत् क्षमावन् क्रोधसमुत्थितिमत् ह्रीमत् योग्यलज्जावत् श्रीमन्लक्षणान्नाह विभूतिमत् विशेषप्राप्तिशक्तिता विभूतिर्लक्षणान्नाह लक्ष्मीशब्देन भण्यत इति । आत्सवत् धृतिमत् मनोजववद्वा अद्भुतार्तमाश्चर्यं समुद्रं स्वेच्छयैषां विशिष्टत्वं कुरुते तत्तथास्मृतमित्यतो मिथ्याविभूतित्वं प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ पुरुषनामक एव स्वरूपांशावतारो नान्य इति शंकां परिहरन्निव तदवतारानुक्रमेण प्रतिजानीते प्राधान्यत इति । ऋषयो ब्रह्मादिज्ञानिनो भूम्न आनन्दादिगुणपूर्णस्य पुरुषस्य यान् लीलावतारानामनंति पठंति अध्यासेनोपासते च तांस्ते तव प्राधान्यतोऽनुक्रमिष्ये गणयिष्यामीत्यन्वयः । भवता तदनुक्रमणरसः कर्णपुटेनापीयतामभिगम्यतां यद्वा पीयतां गायतां ध्यायतां पश्यतां पिबतां जनानां कर्मकषायो देहारंभहेतुः कर्माख्यरसस्तस्य शोषो यैस्ते तथोक्तास्तान् । पेयत्वे गुणमाह सुपेशलामिति । मधुरेभ्योऽप्यतिमधुरानिमानिति स्वमनसि प्रकाशितत्वेन कालक्षेपं क्षिपति ॥ ४५ ॥

इतिश्रीभागवते द्वितीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अन्यपक्षपातितानामवेद्यत्वे हेतुमाह । प्रशांता भगवन्निष्ठा आत्मादयो येषां त एव तद् विदन्ति असत्तर्कैर्यो नादृता नरकभागभिरसत्प्रसङ्गैरिति वक्ष्यमाणतृतीयोक्तदिशा तादृशतद्रूपादिषु कुतर्कैस्तु विप्लुतं सत् यत् तिरोधीयेत इति तदेवमनेन पद्यचतुष्केण तादृशस्वरूप एव भगवांस्तादृशस्वरूपशक्तयातत्तद्रूपः सन् अवतारादिकं करोति, तत्र तत्तदज्ञास्तत्तदगायन्तोऽपि न सुखं प्राप्नुवन्ति, यतस्तत्तद्विज्ञाने चाधिकृत्य परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये इत्यादिकं बहुतरं गीयते, इति व्यञ्जितम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ पूर्वार्थमेव स्पष्टयति आद्योऽवतार इत्यादिभिः । परस्य भूम्नः स्वरूपेण शक्तया च सर्व्वातिशायिनः । अवतारः प्राकृतवैभवे स्वेच्छाविर्भावः । कालादयश्च परमेव तत्वमिति सार्द्धैश्चतुर्भिरन्वयः । यज्ञस्य विष्णोः साक्षादवतारत्वेन, ब्रह्मभवयोरावेशावतारत्वेन, अन्येषां शक्तितत्कार्यरूपत्वेन, तदनन्यत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ किं बहुना एतदर्थमेवास्य महापुराणस्याविर्भाव इति भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलमित्यादौ समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितमित्यादौ च वर्णितम् । सा च भगवतो लीला द्विविधा । सृष्ट्यादिरूपा लीलावतारविनोदरूपा च । तयोरुत्तरा तु प्रशस्ततरेत्याशयेनाह प्राधान्यतो यानृष इति । यद्यपि पूर्व्वम् आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादिग्रन्थेन पुरुषं कालादितच्छक्ति मन-आदि तत्कार्यं ब्रह्मादि तम् । गुणावतारान् दक्षादितद्विभूतीश्चोक्तवानस्मि तेन च सृष्ट्यादिलीलाः तथापि यान् हे ऋषे पुरुषस्य भूम्नो लीलावतारान् प्राधान्येनामनन्ति तानेव इमान् मम हृदयाधिरूढान् । कर्णकषायशोषान् तदितरश्रवणरागहर्तॄन् किञ्च सुपेशान् परममनोहरान् अनुक्रमिष्ये तदनुक्रमणं सम्यक् पीयताम् ॥ ४५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

ऋषे हे नारद मुनयो मननशीलाः यदा प्रशान्तात्मेन्द्रियाशया भवन्ति तदा तद्विविदन्ति । अन्यथा असत्तर्कैर्विप्लुतं तदेव वस्तु तिरोधीयेत । एतेन तस्य निर्विशेषं स्वरूपं यद्ब्रह्म तत् कथञ्चिदपि ज्ञातु शक्यं, न तु सविशेषस्वरूपमित्युक्तम् । एवमेव विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिरित्यादिना दशमस्कन्धेऽपि वक्ष्यते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स एव आद्यः पुरुष इत्यनेन श्लोकेनोक्तं पुरुषावतारं तत्कर्म्म च विवृणोति सार्द्धैश्चतुर्भिः । परस्य परव्योमाधिनाथस्य भगवत आद्यः प्रथमोऽवतारः पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्ता कारणार्णवशायी । जगृहे पौरुषं रूपं भगवानिति प्रथमोक्तेः । कालस्वभावादयश्च तस्य कर्म्मोच्यते कल्पेकल्पे सृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानमित्युक्तेः । स एकोऽपि मायाशक्त्या नाना भवेदित्यर्थः । सदसत् कार्य्यैकारणात्मकं सर्व्वं विश्वमेव । तदेवं विवृणोति मन इत्यादि । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । द्रव्यं महाभूतानि । विकारोऽहङ्कारः । गुणः सत्त्वादिः । विराट् समष्टिशरीरं पातालादि स्वराट् समष्टिजीवो हिरण्यगर्भः स्थावरं चरिष्णु जङ्गमं व्यष्टिशरीरम् । भूम्नः परमेश्वरस्य सम्बन्धि ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तथा अहं ब्रह्मा तदादयस्त्रयो गुणावताराः । खं भुवर्लोकस्तद्गतलोकपालाः । तमलोकपालाः पातालाधिपतयः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ रक्षोरगेति सन्धिरार्षः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किं बहुना यत् किञ्चिद्भगवदादि । भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिष्वित्यमरः । महस्वत् तेजोयुक्तम् । ओजःसहोबलानि इंद्रियमनशरीरपाटवानि । ह्रीः अकर्म्मजुगुप्सा । विभूतिः सम्पत्तिः आत्मा बुद्धिः । अद्भुतार्णम् । आश्चर्य्यवर्णम् तत् सर्व्वं तत्त्वं रूपवत् साकारम् अस्मदादिकं परम् अरूपवत् निराकारं कालादिकं चेति द्विविधं भगवद्रूपमपि अस्वरूपं, न भगवतः स्वरूपं, तस्य स्वरूपशक्तिविलासत्वाभावादित्यर्थः । एवञ्च कालादीनां पुरुषावतारस्य कर्म्मरूपत्वेऽपि ते शक्तयो ब्रह्मादयो गुणावताराः प्रजापत्यादयो विभूतयो ऽन्ये केचिद् ज्ञानिनो योगिनः कर्म्मिणो मूढाश्च स्थावरजङ्गमाश्च सर्व्वे पुरुषावतारस्य सृष्ट्यादिलीलापरिकराः ज्ञेयाः ॥ एवं मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषावतारमुक्त्वा चिच्छक्तिमयान् लीलावतारान् वराहयज्ञादीन् वक्तुमाह । प्राधान्यत आमनन्तीत्युपास्यत्वेन अंशेन इति व्यञ्जयति । कर्णयोः कषायान् वार्त्तांतरश्रवणवासनाः शोषयन्तीति तान् हे ऋषे ते तुभ्यम् अनुक्रमिष्ये क्रमेण कथयिष्ये । तत् कथामृतं त्वया पीयताम् ॥ ४५ ॥

इति भावार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽध्यायो द्वितीयेऽस्मिन् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे ऋषे देवर्षे तदेव उक्तलक्षणं भगतत्स्वरूपं प्रशांता यथोक्तसाधनभाविताः आत्मेंद्रियाशयाः देहेंद्रियांतःकरणानि येषां ते मुनयः वेदांतार्थमननशीलाः विदंति जानंति असतां तर्कैर्यदा तु विप्लुतमाच्छन्नं स्यात्तदा तिरोधीयेत अविदितं भवेत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ परस्परं भूम्नः परमपुरुषस्वविभोः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशीर्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतारः स एव समष्टिशरीरग्रहणेन वैराजः पुरुष इत्युच्यते भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैःपुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेव इति वक्ष्यमाणात् पुरुषादीनां तत्त्वं परमित्यनेनान्वयः । कालः भगवच्छक्तिभूतः अचेतनपदार्थविशेषः स्वभावः भगवत्शक्तिभूतायाः प्रकृतेः परिणामित्वलक्षणो धर्मः सदसत्कारणात्मिका प्रकृतिः गुणाः सत्वादिः इंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च विराट् समष्टिशरीरम् स्वराट् वैराजः पुरुषः स्वावतारः स्थास्नु स्थावरम् चरिष्णु जंगमं चेति व्यष्टिशरीरम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ सृष्टौ अहं ब्रह्मा संहारे भवो रुद्रश्च गुणावतारः पालने यज्ञो विष्णुः स्वावतारः दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः रजोगुणविशिष्टविभूतिभूता भवदादयो नारदादयः अवतारविशेषाः स्वर्लोकपालाः इंद्रादयः सत्वगुणावशिष्टविभूतिभूताः यत्सत्वतः सुरगणाः रजसः प्रजेशा इति वक्ष्यमाणात् खगलोकपालाः खेचरलोकाधीशाः नृलोकपालाः नृपतयः तललोकपालाः पातालपतयः ये गंधर्वादीनामीशाः ये च यक्षादीनां नाथाः उरगनागो सर्पभेदो रक्षोरगेति सधिरार्षः । ये च ऋषीणां पितृणां च ऋषभाः श्रेष्ठाः दैत्येंद्राः सिद्धेश्वराः दानवेंद्राश्च ये चान्ये प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ लोके यत्किंचित् इति सर्वत्र योजनीयम् । भगवत् ऐश्वर्ययुक्तम् । महस्वत् तेजोयुक्तम् । ओजःसहसी इंद्रियमनःशक्ती तद्युक्तम् । बलवत् दाक्ष्यसंयुक्तम् । क्षमावदपराधसहनशीलम् । श्रीह्रीविभूत्यात्मवत् श्रीयुक्तम् । ह्रीयुक्तम् । विभूतिः संपत्तिस्तद्युक्तम् । आत्मबुद्धिस्तद्युक्तम् । अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णम् । किंबहुना रूपवत्रूपयुक्तम् । अस्वरूपं नीरूपम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति श्रुतेः । तत्र पुरुषादीनां स्वरूपतोऽभेदः अन्येषां चेतनाचेतनपदार्थानां भगवतः सकाशात्तत्तत्स्वरूपभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तज्जत्वादिना चाभेद इति विवेकः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ यदुक्तमाद्योऽवतारः पुरुषस्येति तत्र येषामपेक्षया स आद्यः तान् किंच भवदादयश्चेत्यत्रादिशब्देनोद्दिष्टांस्तान्सर्वान्ब्रूहीत्याकाङ्क्षायामवतारान्वक्तुमाह प्राधान्यत इति । हे ऋषे नारद पुरुषस्य भूम्नः आपीयतामिति शत्रंतमापिवताम् भक्तानां कर्णयोः असत्कथाश्रवणैर्ये कषायाः तान् शोषयंतीत्येवं भूतान् सुपेशान् सुन्दरान् यान् लीलावतारान् अनंतानां साकल्येन निरूपणासंभवात् प्राध्यान्यतः आमनन्ति मुनय इति शेषः । तान् ते तुभ्यम् अनुक्रमेण वर्णयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कंधीये षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं मतान्तरं परिहृत्याऽवतारकर्माणि गायन्तीत्युक्तत्वात् के ते अवतारा इत्यपेक्षायामाह—आद्योऽवतार इति। वरस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्याद्योऽवतारः पुरुषः प्रकृतिभर्त्ता। द्वितीयः कालः। तृतीयः स्वभावः सदसत् कर्म प्रकृतिर्वा। मनसा इदं मन आधिदैविकं यत्सङ्कल्पद्वारा कामजनकम्। यतः सृष्टिः। तदनन्तरमन्येऽप्यवतारा इत्याहि द्रव्यं पञ्चमहाभूतानि। विकारः अहङ्कारः। गुणास्त्रयः। पञ्च वा तन्मात्राः इन्द्रियाणि दश विराट् ब्रह्माण्डदेहः। स्वराट् तदभिमानी। स्थास्नु[1] स्थावरम्[2]। चरिष्णु जङ्गमम्। एतत्सर्वं भूम्नः अतिसमर्थस्यैते सर्वेऽवताराः। अवतारो नाम अवतरणं मूलस्थानादिहाऽऽगमनम्। तत्परमार्थतो भगवानेक एव तत्र स्थितः सर्वरूपेण इहाऽऽगत इति सर्वमेवाऽवताररूपम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ यथ पुरुषोत्तमत्वाद्भगवतः स जातीयेभ्य उत्कर्षलक्षणगुणवत्त्वं चेत्तदा इमे अग्रे वक्ष्यमाणा इति तान् गणयति अहमिति। स्वहीनेभ्यः स्वसेवकेभ्य उत्कर्षो बहूनां वर्त्तत इति ते सर्वे भगवदवताराः। तत्र प्रथमम्—अहं ब्रह्मा। भवो महादेवः। यज्ञो यज्ञनारायणः। इमे प्रजेशा मरीच्यादयः। तत्र दक्षो मुख्यः कल्पान्तरे। अतो दक्षादयः। भवानादिर्येषां ते भवदादयो भक्ताः। चकारात्सनकादयः। एवं स्वभावत उत्कृष्टानुक्त्वा अधिकारेणोत्कृष्टानाह—भूलोकपाला इति। पाठान्तरे भूर्लोकपालाः। तदा भूरित्याद्यव्ययम्। भूलोकपालाः पृथिवीलोकपालाः। [3]भूवर्लोकपाला अन्तरिक्षलोकपालाः। स्वर्लोकपाला उपरितनलोकपालाः। तललोकपाला अधस्तनलोकपालाः। गन्धर्वादीनां ये ईशाः। यक्षादीनां ये नाथाः। रक्षोरगेति सन्धिरार्षः। गन्धर्वादयो राजसाः। यक्षादयस्तामसाः। ऋषीणामृषभाः सात्त्विकाः। पितॄणां सन्निपाताः। एवं [4]पूर्वत्राऽपि। दैत्येन्द्रादयो राजससात्त्विकतामसाः। इदानीं तमोमिश्रतामसानाह—प्रेतपिशाचेति। एतेषां स्वरूपं तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते। प्रेतादीनां ये अधीशाः। किञ्च। यः कश्चनोत्कृष्टधर्मो [5]भगादिः। भाग्यमैश्वर्यादि वा। तदुक्तं यत्किञ्चिद्वस्तुमात्रं प्राणिमात्रं वा। महस्तेजः। ओज इन्द्रियशक्तिः। [6]सहो मनःशक्तिः। ओजसा सहितं सहः। मनसश्चेन्द्रियाणां चाऽन्योन्योपकारात्तच्छक्तिद्वयमेकत्वेनोक्तम् ओजःसहस्वदिति। बलं देहशक्तिः। क्षमा सहिष्णुता। एते भगादयः [7]पदार्था उत्कृष्टा एवाऽत्र विवक्षिताः। श्रीः शोभा। ह्रीर्लज्जा। विभूतिर्लक्ष्मीः। आत्मा बुद्धिः। श्रिया(?)द्यात्मपर्यन्तं चतुष्टयं यस्याऽस्ति स यथोक्तः। किञ्च। अद्भुतार्णम् अद्भुतवर्णरूपम्। विचित्ररूपम्। [8]गवादिकं वा। किं बहुना। यत्किञ्चिद्रूपवत् मूर्त्तम्। प्रकाशमानमिति यावत्। तत्सर्वं परमेव तत्त्वम्। यदप्यस्वरूपं अमूर्त्तमाकाशादि। तदपि तत्त्वमित्यर्थः। अस्वरूपत्वेन रूपव[9]त्त्वेन च तस्याऽपि प्रसिद्धेः ॥ ४२,४३,४४ ॥ ❀ ❀ एवमुत्कृष्टधर्मवत्त्वेन यदेव किञ्चिल्लोके प्रसिद्धं तदेव भगवदवताररूपमित्युक्त्वा यत्साक्षात्सच्चिदानन्दरूपमैश्वर्यादिस[10]ड्गुणसहितं तन्मुख्यं भगवदवताररूपं ते कथयिष्यामीत्याह—प्राधान्यत इति। ऋषे इति सम्बोधनं तादृशश्रवणे अधिकारिद्योतकम्। यद्यपि भगवत्सृष्टौ सर्वमेवाऽवताररूपमिति मुख्यः पक्षस्तथापि तादृशस्याऽवतारत्वेन लोकप्रसिद्धयभावाल्लोके यानवतारान्प्राधान्येन मुख्यतया वदन्ति तेषां लीलावतारेति नाम। ते च पुनरवताराः। कस्येत्यपेक्षायां यस्तु भूमा पुरुषो ब्रह्माण्डादधिकोऽन्तर्यामिरूपो द्वितीयध्यान उक्तस्तस्याऽवताराः। सच्चिदानन्दरूपा हि देहजीवान्तर्यामिणः। तत्र क्रमेण देहजीवरूपा उक्ताः। इदानीमन्तर्यामिरूपा उच्यन्त इति। आपीवताम्। ते हि न बहिःस्थापनयोग्याः। नाऽपि मध्ये। किन्तु सर्वान्तराः कर्तव्या इत्यासमन्तात्पीयतामित्यर्थः। तेषां श्रवणस्य विशेषफलमाह— कर्णकषायशोषानिति। यद्यपि सर्वं चरित्रं भगवतस्तथापि लौकिकदोषेण कर्णयोर्दुष्टत्वाद्भगवच्चरित्रे न रुचिरुत्पद्यते। तत्रैतद्विशेषचरित्रं कर्णमलनिवारकमित्यस्मिच्छ्रुते सर्वत्र रुचिरुत्पत्स्यत इत्यर्थः। अत एवाऽनुक्रमिष्ये आनुपूर्व्येण कथयिष्यामि। ते तुभ्यम्। विशेषेण त्वमेवाऽधिकारीति। इमान् बुद्धिस्थितान्। महता आडम्बरेण कथने हेतुः सुपेशानिति। अतिसुन्दरान् मनोहरान्। कथनप्रतिज्ञाभिन्नप्रक्रमेण कथने हेतुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

आद्योवतार इत्यत्र आधिदैविकमिति, 'असतोधिमनो सृज्यत मनः प्रजापतिमसृजते'त्यादिश्रुत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अहमित्यत्र चेदिति लोकप्रसिद्धयाऽवतारस्य लक्षणान्तरं चेदित्यर्थः। ते सर्वं इति। तथा च, लक्ष्यकुक्षौ तेषां निवेशान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे षष्ठाध्यायविवरणम्।

---

१. स्थाष्णिवति क. ख. ग. २. स्थविरमिति घ। ३. भुवल्लोकपाला इति क. ख.। ४. सर्वत्राऽपीति ग.। ५. भगादीत्यविसर्गः पाठा क. ख.। ६. सह इत्याद्यंशो नास्ति ख. घ.। ७. पदार्था इति ख. ८. गवादिकमिति क. ख. ग. घ.। ९. अमूर्तरूपत्वेनेति ग. रूपत्वेनेति घ. ङ.। १० सर्वेति नास्ति क. ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

के ते अवतारा यान् गायन्तीत्यपेक्षायां विस्तरेण तान् दर्शयति आद्य इत्यादि यावत्समाप्ति। परस्य भूम्नो ब्रह्मणः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तको यस्य सहस्रशीर्षेति लीलादिग्रह उक्तः स आद्योऽवतारः। यदुक्तं प्रथमे—'जगृहे पौरुषं रूपम्' इति। वक्ष्यति च—'भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः। इति। यद्यपीह सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापि कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्यकारणात्मिका प्रकृतिश्च एताः शक्तयः मनआदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षादयो विभूतय इति विवेक्तव्यम्। मनश्च महत्तत्वम्। द्रव्यं पृथिव्यादिमहाभूत-पञ्चकम्। क्रमोऽत्र न विवक्षितः; विकारोऽहङ्कार; गुणः सत्वादिः, एकादशेन्द्रियाणि च, विराट् ब्रह्माण्डात्मको देहः। स्वराट् तदभिमानी जीवः। स्थास्नु स्थावरम्। स चरिष्णु जङ्गमं व्यष्टिशरीरम् ॥ ४१॥ ❋ ❋ अहं ब्रह्मा, भवो महादेवः, यज्ञो विष्णुः। दक्षादयो च इमे प्रजेशाः, भवानादिर्येषान्ते भवदादयोः भक्ताश्च, स्वर्लोकपाला इन्द्रादयः, खगलोकपाला गरुडादयः, नृलोको भूलोकस्तत्पाला राजानः, तललोकपालाः तलातलाद्यलौकाधिपतयः ॥ ४२॥ ❋ ❋ गन्धर्वादीनामीशाः, यक्षादीनां नाथाः पालकाः। रक्षोरगेति सन्धिरार्षः। ये च ऋषीणां पितॄणां च ऋषभाः श्रेष्ठाः तथा ये दैत्यादीनामिन्द्राः पालकाः अन्ये च ये प्रेतादीनामधीशाः पालकाः ॥ ४३॥ ❋ ❋ किं बहुना? यत्किञ्चिद्भगवदादि तत्सर्वं परमेव तत्त्वं परब्रह्मणो विभूतिरूपमेवेत्यन्वयः। भगवज्ज्ञानैश्वर्यवैराग्यादियुक्तम्, महस्वत्तेजोयुक्तम्, ओजस्सहसी इन्द्रियमनश्शक्ती तद्युक्तम्, बलं शरीरशक्तिस्तद्वत्, क्षमा परापराधसहिष्णुता तद्वत्, श्रीः शोभा, ह्रीरकर्मजुगुप्सा, विभूतिः सम्पत्तिः आत्मा यथार्थबुद्धिस्तद्वत्। अर्णो वर्णः, अद्भूतार्णमाश्चर्यवर्णम्, रूपवत् मूर्त्तम्, अस्वरूपमरूपम्, अमूर्त्तमित्यर्थः ॥ ४४॥ ❋ ❋ एवं शक्त्यादि-रूपान् भगवदवतारानुक्त्वा साक्षात्तदवतारान् वक्तुं साकल्येन तत्कथनस्याशक्यत्वात् प्राधान्येन तत्कथनं प्रतिजानीते—प्राधान्यत इति। साकल्येन भगवदवतारकथनस्याशक्यत्वं तु तवापि सम्मतमेव ऋषित्वेन विचारे समर्थत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति—हे ऋष इति। भूम्नः पुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य यान् लीलार्थकृतान् अवतारान् प्राधान्यतो विवेकिन आमनन्ति कथयन्ति तानिमान् मम बुद्धावुपस्थितानहं ते तुभ्यमनुक्रमिष्ये अनुक्रमेण कथयिष्यामीत्यन्वयः। तदनुक्रमेणामृतं त्वयाऽऽपीयतां पानवत्स्वान्तःकरणे स्थाप्यताम्। तत्पानस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह—कर्णेति। असत्कथाश्रवणेन ये कर्णयोः कषायाः 'या वै श्रुता हतभगैर्नृभि-रात्मसारास्तांस्तान् क्षिपन्ति निरयेषु तमस्सु हन्त' इति वक्ष्यमाणानुसारेण नरकहेतुभूतदुरदृष्टरूपास्तान् शोषयन्तीति तथा तानित्यर्थः। सुपेशान् सुन्दरान् मनोहरान्। लकारलोप आर्षः। यद्वा आपीयतामिति शत्रन्तम्, अपिबतां कर्णकषायशोषा-नित्यन्वयः ॥ ४५॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २॥
द्वितीये रचिता तत्र मननस्य निरूपणे ॥ षष्ठश्च विवृतोऽध्यायः समागमनिरूपकः ॥ ३॥

हिन्दी अनुवाद

परमात्माका पहला अवतार विराट् पुरुष है; उसके सिवा काल, स्वभाव, कार्य, कारण, मन, पञ्चभूत, अहंकार तीनों गुण, इन्द्रियाँ, ब्रह्माण्ड, शरीर, उसका अभिमानी, स्थावर और जङ्गम जीव—सब-के-सब उन अनन्त भगवान्के ही रूप हैं ॥ ४१॥ ❋ ❋ मैं, शङ्कर, विष्णु, दक्ष आदि ये प्रजापति, तुम और तुम्हारेजैसे अन्य भक्तजन, स्वर्गलोकके रक्षक, पक्षियोंके राजा, मनुष्यलोकके राजा, नीचेके लोकोंके राजा; गन्धर्व, विद्याधर और चारणोंके अधिनायक, यक्ष, राक्षस, साँप और नागोंके स्वामी; महर्षि पितृपति, दैत्येन्द्र, सिद्धेश्वर, दानवराज; और भी प्रेत-पिशाच, भूत-कुष्माण्ड, जल-जन्तु, मृग और पक्षियोंके स्वामी; एवं संसारमें और भी जितनी वस्तुएँ ऐश्वर्य, तेज, इन्द्रियबल, मनोबल, शरीरबल या क्षमासे युक्त हैं अथवा जो भी विशेष सौन्दर्य, लज्जा, वैभव तथा विभूतिसे युक्त हैं; एवं जितनी भी वस्तुएँ अद्भुत वर्णवाली, रूपवान् या अरूप हैं—वे सबके-सब परमतत्त्वमय भगवत्स्वरूप ही हैं ॥ ४२-४४॥ ❋ ❋ नारद! इनके सिवा परम पुरुष परमात्माके परम पवित्र एवं प्रधान-प्रधान लीलावतार भी शास्त्रोंमें वर्णित हैं। उनका मैं क्रमशः वर्णन करता हूँ। उनके चरित्र सुननेमें बड़े मधुर एवं श्रवणेन्द्रियके दोषोंको दूर करनेवाले हैं। तुम सावधान होकर उनका रस लो ॥ ४५॥

छठवाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ सप्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥
जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद् यदार्तिं स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः ॥ २ ॥
जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥
अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद् भगवान् स दत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

सप्तमे भगवल्लीलावतारा ब्रह्मणोदिताः । नारदाय तु तत्कर्मप्रयोजनगुणैः सह ॥ १ ॥

यत्र यदा क्षितितलोद्धरणार्थं वाराहीं तनुं बिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदा तं सुप्रसिद्धं हिरण्याक्षं दंष्ट्रया ददार ॥ १ ॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह । रुचेः प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्याया आकूतेः सूनुः सुतः सुयज्ञो नाम जातः स च स्वभार्यायां दक्षिणायां सुयमाख्यान्देवानजनयत् । स एवेंद्रः सन्यदार्तिमहरत्तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽप्यनु पश्चान्मनुना मातामहेन हरिरित्युक्तः । अनेन देवोत्पादनं लोकत्रयार्तिहरणं च तस्य कर्म दर्शितम् । एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म च ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह । कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्भार्यायां देवहूत्यां जज्ञे नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः सह । स च स्वमात्रे आत्मगतिं ब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्या साऽऽत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसंगरूपं पंकमस्मिन्नेव जन्मनि विधूय कपिलस्य गतिं मुक्तिं प्राप्तवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह । मया अहमेव तुभ्यं दत्त इति यद्यत आह ततः स नाम्ना दत्तो जातः । स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्यदानं तच्चरितं दर्शयति । यस्य पादपंकजयोः परागस्तेन पवित्रा देहा येषां ते उभयीमैहिकीमामुष्मिकीं च भुक्तिमुक्तिरूपां वा ॥ ४ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तेषामवताराणां कर्मगुणप्रयोजनैः ॥ १ ॥ विरोधपरिहाराय व्याख्यांतरमाह । यद्वेति । तत्र करेण कर्णमूलेहन्नित्यत्र चक्रवर्ती तु प्रथमं करेण ततो दंष्ट्रया च ददारेति ज्ञेयम् । वराहावतारप्रमाणमाह । "यस्य रूपं बिभ्रदिमामविंददुगुहां प्रविष्टां शरीरस्य मध्यतः" इत्याधाने वराहसंभारेण विनियुक्तान्मंत्रतः प्रतीयते । यस्य वराहस्य रूपं बिभ्रदीश्वरः इमां पृथिवीं गुहां गूढस्थाने सलिलस्य मध्ये प्रविष्टामविन्दल्लब्धवानिति श्रुतेरर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ यथाहमपि ब्रह्मोद्भूतत्वात्तादृशोस्म्यहो श्रीकपिलो हि क्षीरशंखन्यायेन ब्राह्मणत्वे सति भगवदवतारत्वादतीवोत्कृष्टोस्तीति संभावयमानं नारदं प्रति ब्रह्माह त्वमपि तादृश एवेति द्विजपदेन ध्वनितं यद्यपि द्विजपदं त्रिवर्णे शक्तं तथापि 'द्विजराजश्शशधरः' इत्यत्र द्विजपदस्य ब्राह्मण एव मुख्या शक्तिरस्ति "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" इति श्रुतिबलात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारप्रतिपादिका श्रुतिरपि । "यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः अत्र यस्तमन्वविंदन्नह्यन्ये शक्नुवन्" इति । अस्या अर्थः सूर्यमात्मानं स्वर्भानुर्मायां तमसा विपर्ययेणाविध्यत् जीवत्वमनयत् । अत्रेरपत्यान्यत्रयो दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थमग्रे स्पष्टम् । तेषां मध्ये हैहयं तु प्राप्तयोगर्द्धिकमपि महापराधत एव हेतोः कुप्यंच्छ्रीपरशुरामो जघानेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[यत्रोद्यत इति । पाद्मकल्पोपाख्यानमेतत् । एतन्मते षष्ठमन्वन्तर एव पृथिव्युद्धारे हिरण्याक्षवधः । वराहकल्पे तु वराहद्वयं वराह प्रादुर्भावः पृथिव्युद्धारश्च । एतत् तृतीयस्कन्धे त्रयोदशाध्याये सप्रमाणं दर्शितमिति न्याय्यालेशः ॥] उद्यत इति । समुद्रे निमज्ज्य रसातलगतां महीम् ऊद्धृत्य दंष्ट्राग्रे निधाय उद्र्ध्वगत इत्यर्थः । इति केचित् ॥ १—४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं प्रतिज्ञयावतारास्तत्कर्माणि तत्तत्प्रयोजनानि तद्गुणाँश्चाह ब्रह्मा यत्रेत्यादिना। यत्र यदाकाले क्षितितलोद्धरणार्थं समस्तयज्ञावयवां क्रौडीं वाराहीं तनुं बिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनन्तो परिच्छिन्नस्वरूपभावो भगवान् दंष्ट्रया तं महार्णवे समुद्रस्यांतः उपागतं समागतं हिरण्याक्ष इति प्रसिद्धमादिदैत्यं दितेः प्रथमं पुत्रं ददार विदारितवान्। तत्र दृष्टांतः वज्रधरः इंद्रः अद्रिमिवेत्यर्थः॥ १॥ ❀ ❀ सुयज्ञावतारमाह जातमिति। रुचेः प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्याया आकूतेः सूनुः सुयज्ञो नाम जातः स च स्वभार्यायां दक्षिणायां यमाख्यगुणयुक्तान्यामान्देवानित्यर्थः। यज्ञस्य दक्षिणायां तुर्देवा द्वादश जज्ञिरे यामा इति समाख्याता इति वचनात् स एवेंद्रः सन्नार्तिं यदा अहरत्तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽप्यनुपश्चान्मातामहेन मनुना हरिरित्युक्तः। अनेन देवोत्पादनं लोकत्रयार्तिहरणं च कर्मदर्शितं एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म च ज्ञेयम्॥ २॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह जज्ञ इति। कर्दमप्रजापतेर्गृहे तद्भार्यायां देवहूत्यां हे द्विज नारद, नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः सह जज्ञे जातः स च स्वमात्रे आत्मगतिमात्मज्ञानं मोक्षमार्गं वा उक्तवान् यथा आत्मगत्या सा देवहूतिरात्मशमलं आत्मनो मलिनीकरणमस्मिन्देहे जातं गुणसंगपंकं गुणत्रयसंग एव पंकस्तं विधूय कपिलस्य गतिं कपिलोक्तगतिं प्राप्तवती॥ ३॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह अत्रेरिति। अपत्यं पुत्रमभिकांक्षतोऽभिकांक्षमाणादत्रेः तुष्टः मयाऽहमेव तुभ्यं दत्त इति यद्यत आह ततः स भगवान्नाम्ना दत्त इति जातः। स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्यदानं तच्चरित्रं दर्शयति। यस्य पादपंकजयोः परागस्तेन पवित्रिताः देहा येषां ते हैहयाद्याः सहस्रार्जुनप्रभृतयः यद्यतः दत्तात्रेयादुभयीमैहिकामुष्मिकीं योगर्द्धिं योगैश्वर्यम् अणिमाद्यष्टैश्वर्यरूपामैहिकीं मुक्तिरूपामामुष्मिकीं च योगर्द्धिमापुः प्रापुः उ प्रसिद्धौ यद्वा यदुर्ययाति पुत्र इति॥ ४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अस्मिन्नध्याये प्रतिज्ञातान् परमपुरुषस्यावतारांस्तच्चरितादि च वक्ति। तत्र प्रथमतो वराहकल्पमनुसृत्य वराहावतारं तत्कर्मचाह यत्रेति। अत्र दंष्ट्राशब्देन सुदर्शनं गदा चोपलक्ष्यते सकलयज्ञमयीं स्रुवादिसर्वयज्ञोपकरणजनीं तदाधारां क्रौडीं क्रोडस्य वराहस्य विद्यमानां तनुं बिभ्रत् ब्रह्मादिभिः स्तुतोऽनन्तो यत्र यदा क्षितितलोद्धरणाय उद्यतः समुद्रे निमज्ज्य रसातलगतां महीमुद्धृत्य दंष्ट्राग्रे निधायोर्ध्वं गतो भवति तदांतर्महार्णवे तद्रोधायोपागतं तमादिदैत्यं हिरण्याक्षं वज्रधर इन्द्रो वज्रेणाद्रीन् यथा तथा दंष्ट्रया ददार गदया विदीर्णगात्रं मुष्टिभिः कर्णमूले हत्वा गतासुमकरोदित्यर्थः। दृवि दारण इति धातोः येनांतर्महार्णवे भूर्नीता तमिति वा॥ १॥ ❀ ❀ सुपूज्यो यशो यस्य सुयशाः उत्तमश्लोकशिखामणिः स्वार्पणबुद्ध्या क्रियमाणः शोभमानो यज्ञो यस्य स सुयज्ञः क्रियाभिमानी यज्ञनामेन्द्रसूनुः शोभनो यस्मात्स इति वा स नारायणो रुचेः प्रजापतेः सकाशात् यज्ञ इति नाम्नाऽऽकूत्यां रुचिपत्न्यां जातोऽभूत् अथेन्द्रपदस्य आकूतिसूनुर्यज्ञो दक्षिणायां रमावतारायां स्वपत्न्यां स्वायंभुवमन्वंतरे तुषिताख्यानमरानजीजनत् यो राक्षसैरत्तुं प्राप्तेन स्वायंभुवेन मनुना संसारक्लेशसंहरणाद्धरिरिति ज्ञात्वा ईशावास्यमित्यादिनाऽनूक्तो वेदवचनेन स्तुतः त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यंवेदोऽनुवचनं तथेत्यभिधानं किंच यश्चासुरजनादुत्पन्नां लोकत्रयस्य महतीमार्तिमहरदिति। यस्मात्तस्माद्धरिरिति ज्ञात्वाऽनूक्त इति वा क्रियाभिमानाद्यज्ञोऽसाविंद्रसूनुः प्रकीर्तितः यज्ञेशत्वात् स्वयं विष्णुर्यज्ञो रुचिसुतः स्मृत इत्यादेरयं यज्ञो हरिरेवेति॥ २॥ ❀ ❀ च शब्द आनंतर्यार्थे हे द्विज! अथ स विष्णुः कर्दमप्रजापतिपत्न्यां नाम्ना देवहूत्यां नवभिर्मरीच्यादिपत्नीभिः समं सह कपिलनामा जज्ञ इत्यन्वयः। तच्चरितमाह आत्मगतिमिति। यः कपिलः स्वमात्रे आत्मगतिं तत्त्वसंख्यानरूपामात्मविद्यामूचे स कपिलोऽस्मिन् सात्त्विकप्रकृतिचेतनगणे विद्यमानं गुणसंगपंकं शब्दादिगुणानां संगात् निरन्तरनिषेवणादुत्पन्नां विद्याकामकर्माख्यं पंकमात्मशमलमतः कल्मषं सांख्यशास्त्रश्रवणजातज्ञानवारिणा विधूय प्रक्षाल्य स्वगतिं दत्त्वा स्वलोकं प्रपेदे इत्यन्वयः॥ ३॥ ❀ ❀ हरिणा स्वयमपत्यमभिकांक्षत इच्छतोऽत्रेर्मुनेस्तपसा तुष्टो भगवांस्तपसा प्रसन्नेन मयाऽहं तव पुत्रत्वेन दत्त इत्याहेति। यद्यस्मात्स हरिरत्रेरनुसूयायामवतीर्णो नाम्ना दत्त इति प्रसिद्धोऽभूत्। यस्य दत्तस्य पादपंकजपरागनिषेवया पवित्रदेहा यदुःकार्तवीर्यस्य पूर्वजः हैहयः कार्तवीर्यार्जुनः तौ आद्यौ येषां ते तथा अमयीं विष्णुप्रधानां योगर्द्धिमणिमादियोगसिद्धिमापुरित्यन्वयः। अ इति ब्रह्मेति श्रुतेः। मयटोऽपि प्राधान्येनप्रयोगदर्शनात् उभयीमिति पाठे इह लोकपरलोकविषयां सगुणनिर्गुणविषयां चेति व्याख्यानं च नाम्ना यज्ञानामिति ज्ञातव्यम्॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

करेण कर्णमूलेऽहन्निति वक्ष्यमाणात् प्रथमं करेणाहन् पश्चाद्दंष्ट्रया च ददारेति ज्ञेयम्॥ १॥ २॥ ❀ ❀ जज्ञे चेति आत्मनो भगवद्रूपस्य गतिं ज्ञानम्। कपिलस्य गतिं तदीयं नित्यावासवैकुण्ठांशविशेषम्॥ ३॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अवताराः सप्तमेऽस्मिन् क्रोडाद्याःसह कर्म्मभिः। विभूतयश्च भक्ताश्च निरूप्यन्ते समासतः॥ ०॥

वराहावतारमाह। यत्र क्षितितलस्य भूतलस्य उद्धरणाय उद्यतः गत्वा उद्यमं चक्रे। तत्रैवान्तर्महार्णवे उपागतं हिरण्याक्षं दंष्ट्रया करेण कर्णमूलेऽहन्निति वक्ष्यमाणात् प्रथमं करेण ततो दंष्ट्रया च ददारेति ज्ञेयम्॥ १॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह। रुचेः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रजापतेः सकाशाज्जातः सन् सुयमान् देवान् अजनयत् । नाम्ना सुयज्ञः आकूतेः स्वायम्भुवपुत्र्याः सूनुः दक्षिणायां स्वभार्यायाम् । स एवेन्द्रः सन् यदा आर्त्तिं पीड़ाम् अहरत् तदा पूर्व्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽपि अनु पश्चात् मातामहेन मनुना हरिरित्युक्तः एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र जन्मकर्म्म पित्रोः स्वस्य च नाम यथायोग्यं ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह । जज्ञे जातः । द्विज हे नारद ! नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः समं सह । यया आत्मगत्या आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसंगरूपं पङ्कं विधूयास्मिन् जगति वर्त्तमानो जनः कपिलस्य गतिं त्रिपाद्विभूतिस्थं कपिलवैकुण्ठं प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह । अत्रेरिति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मया अहमेव तुभ्यं दत्त इति यदाह ततः स नाम्ना दत्तो जातः । योगर्द्धिं योगसम्पत्तिम् । उभयीम् ऐहिकीम् आमुष्मिकीञ्च भुक्तिमुक्तिरूपां वा । तेषाञ्च मध्ये हैहयन्तु प्राप्तयोगर्द्धिकमपि महदपराधत एव हेतोः कुप्यन् श्रीपरशुरामो जघानेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्यायांते लीलावतारान् तुभ्यं वर्णयिष्यामीत्युक्तं तानेवावतारान् तेषां गुणकर्माणि प्रयोजनानि चाह श्रीब्रह्मा श्रीनारदंप्रति यत्रेत्यादिना । यत्र यस्मिन्काले दंष्ट्रया क्षितितलोद्धरणाय सकलयज्ञमयीं समस्ताध्वराकाराम् क्रौडीं वाराहीं तनुं बिभ्रत्सदनंतोऽपरिमितगुणस्वरूपो भगवान् उद्यतः तदा अंतर्महार्णवे महार्णवमध्ये उपागतं प्राप्तम् । तं प्रसिद्धम् आदिदैत्यं हिरण्याख्यम् ददार दारितवान् । तत्र दृष्टांतः वज्रधरः अद्रिमिव वराहावतारस्यादिदैत्यं ददारेति कर्मदर्शितं क्षितितलोद्धरणायेति प्रयोजनमुक्तमुपकर्तृत्वलक्षणो गुणोऽर्थादुक्तः । एवमग्रेऽपि यथासंभवं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह जात इति । रुचेः प्रजापतेः सकाशात् आकूतिसूनुः रुचेर्भार्याया आकूतेः सुतः जातः । अथानंतरं स सुयज्ञः स्वपत्न्यां दक्षिणायां सुयमान् अमरान् अजनयत् । स एवेंद्रः सन् यदा लोकत्रयस्य महतीमन्यैर्दुर्निवार्यामार्तिमहरत् तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोपि अनु पश्चान्मातामहेन मनुना हरिरित्युक्तः ॥ २ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह जज्ञ इति । हे द्विज नारद ! कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे तत्पत्न्यां देवहूत्यां नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः समं सह जज्ञे जातः स च स्वमात्रे आत्मगतिं आत्मनः स्वस्य भगवतः विद्याम् ऊचे उक्तवान् ययात्मगत्या तन्माता आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसंगरूपं पंकम् अस्मिन्नेव जन्मनि विधूय कपिलस्य भगवतो गतिं तद्भावप्राप्तिं प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह अत्रेरिति । यतस्तदाराधनेन तुष्टः सन्मयाऽहमेव तुभ्यं दत्त इत्याह । तस्माद्धेतोः अपत्यमभिकांक्षतः अभिकांक्षमाणात् अत्रेः सकाशात्स भगवान्नाम्ना दत्त इति जातः । स्वचरणचिंतकेभ्यो भुक्तिमुक्तिदानं तच्चरित्रं दर्शयति । यस्य पादपंकजयोः परागेन पवित्राः पवित्रिता देहा येषां ते यदुकार्तवीर्यप्रभृतयः योगर्द्धिं ध्यानसिद्धिम् उभयीमैहिकीमामुष्मिकीं च भुक्तिमुक्तिरूपामापुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवमात्मातिरिक्तानामुत्पत्त्या निर्णयः कृतः । आत्मनोऽपि हरेरत्र [1]निर्णयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सूक्ष्मध्यानं पूर्वमुक्तं तस्याऽत्र विवृतिः स्फुटा । सप्तमे क्रियते येन तद्धर्मा वस्तुतो मताः ॥ २ ॥
उपासनायां सर्वस्य हरेर्धर्मस्य निर्णयः । स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थमिहोच्यते ॥ ३ ॥
मुख्यस्य च फलं त्वत्र निर्णीतं विनिरूप्यते । माहात्म्यादि तदङ्गं च विशिष्टं तेन सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

एवं जडजीवयोरुत्पत्त्या निर्णयमुक्त्वा अन्तर्यामिणोऽपि सर्वधर्मसहितस्य खण्डश उत्पत्तिरुच्यते । तथा सत्येकैकस्य धर्मस्य तादृशमाहात्म्यावगतौ विशिष्टस्य परममाहात्म्यं सेत्स्यतीति । अन्तर्यामिस्वरूपे "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि"त्यादिपदैर्येन्निरूपितं भगवत्स्वरूपम् तस्याऽत्र पदशोऽवतारा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं प्रादेशमात्रत्वधर्मस्योत्पत्त्या यद्रूपं तत्प्रथममाह—यत्रोद्यत इति । ब्रह्मणो हि भूम्युद्धारे चिन्ता काचिदुत्पन्ना कथमेनां समुन्नेष्य इति । तदा भगवद्ध्यानादन्तर्यामी भगवान् यः प्रादेशमात्रः स आविर्भूतः । प्रादेशमात्रोऽपि नासापुटनिर्गमनार्थमङ्गुष्ठशिरोमात्रो भूत्वा पश्चात्स्थूलो जात इति प्रादेशमात्रत्वं [2]स्थानसापेक्षं न तु स्वाभाविकमिति व्याख्यातम् । यत्रैव स्थितो भगवाननन्तो देशकालाद्यपरिच्छिन्नः क्षितितलोद्धरणायोद्यतः । यदैव भगवानिति विचारितवान् भूमिमुन्नेष्यामीति [3]तदैव रूपमबिभ्रत् । नहि तस्य रूपग्रहणे देशकालवस्त्वाद्यपेक्षा । यतोऽन्तःकरण एव ब्रह्मणः स्थित्वा भूम्युद्धारेच्छयैव [4]तत्रैव रूपं गृहीतवान् । अतोऽन्तर्यामिणो रूपग्रहणे न काऽप्यपेक्षेति सूचनार्थं प्रथममेव वराहावतार [5]उक्तः । यत्रैवोद्यतस्तत्रैव बिभ्रत् धृतवानिति योजना । क्षितितलस्योद्धरणम् । तलपदेन कृत्रिमा भूमिरुक्ता समा च । [6]पूर्वं हि ब्रह्मा पुष्करपर्णे स्थितो वराहरूपं कृत्वा काञ्चिन्मृत्तिकां तत उद्धृत्य पुष्करपर्णे [7]प्रथनं कृतवान् । सा पृथिवी पुनर्निमग्ना । तदा तदुद्धारार्थमुद्यतस्तदेव रूपं धृतवान् । "सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् सोऽमन्यत । अस्ति चैतत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ।

---

१. हरेस्तत्रेति घ. । २. स्थानसापेक्ष्यमिति घ. ङ. । ३. तदैवं रूपं बिभ्रदिति घ. ङ. । ४. तत्रैवमिति ग. । ५. उच्यत इति क. ख. ग. । ६. हृदय एवेति क. ख. ग. । ७. प्रथममिति ख. ग. ङ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत्। स पृथिवीमध[1] आर्च्छत्। तस्या उपहत्योदमज्जत्। तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्। यदप्रथयत्त-[2]त्पृथिव्यै पृथिवीत्वमि"ति श्रुतेः। अतो भगवताऽपि क्रोडसम्बन्धिनी वराहसम्बन्धिनी तनुः कृता। जलात्पदार्थोद्धरणे तस्यैव सामर्थ्यात्। किञ्च। सकलयज्ञमयीमिति। यज्ञो हि मृगः। स वनगोचरः। स्रुगादिपदार्थानां तत्तुण्डरूपतुल्यत्वान्मृगत्वेऽपि वराहत्वम्। मन्युशब्दवाच्यत्वाच्च। यतः शतमन्युरिन्द्रः। अत्राऽपि "पशूना वा एष मन्युर्यद्वराह" इति श्रुतेर्वराहस्य मन्युत्वा-त्सकलयज्ञमयी तनुः सा भवति। यथेयं तनुः सकलयज्ञमयी तथोत्तरत्र वक्ष्यते। अत्र रूपग्रहणेनैव तत्कार्यस्योक्तत्वात्का[3]र्यान्तर-मस्तीति तस्य निरूपकमाह। यज्ञे हि त्रयीद्विषो हन्तव्याः। भूमिश्च तैरेव तत्र नीता। असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्नि"ति श्रुतेः। अतस्तद्वधे कर्त्तव्ये "मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय" इति न्यायेनाऽऽदौ दैत्यत्वं प्राप्तमादिदैत्यं तं प्रसिद्धं ददार विदीर्णं कृतवान्। तस्य [4]विदारणे हेतुरूपो दृष्टान्तः अद्रिमिव वज्रधर इति। यथा पर्वताः पक्षैरुद्यताः सर्वामेव पृथिवीं नाशयन्ति। तत्प्रतिपक्ष-तयेन्द्रेण च ते च्छिन्नपक्षाः कृतास्तथा भगवता हिरण्याक्षोऽपि भूम्यनिष्टकर्त्ता हत इत्यर्थः। तस्य च हननं समुद्र एव। तदाह—अन्तर्महार्णव इति। आगतमात्रत्वं वा। दंष्ट्रयेति तस्य न मुक्तिः। यमत्वाद्दंष्ट्रायाः। यदग्रे करेण हतवानित्यादि तन्न विदारण-रूपम्॥ १॥ ❀ ❀ एवं प्रादेशमात्रस्याऽवतारमुक्त्वा पुरुषरूपस्याऽवतारमाह—जातो रुचेरिति। भगवतो हि यज्ञस्य [5]ध्यानरूपकर्माधिष्ठानू रूपमेकत्र नाम चैकत्र। तत्र रूपं वराहे। नाम यज्ञनारायणे। स हि पुरुषरूपः। भगवान् पुरुषरूपाणि स्वरुच्या कृतवानिति रुचिनाम्नो ब्रह्मपुत्राज्जातः। तस्य भगवदवतारत्वे नियामकं रूपमाह—अजनयत् सुयमानिति अन्यो हि जातः कियता कालेन भार्यया सम्बद्धः पुत्रान् जनयति। स हि दक्षिणया भार्यया सहित एव जातः। सुयमान्देवांस्तन्मन्वन्तराधि-कारिणोऽजनयत्। सुयज्ञ इति नाम यस्य। शोभना यज्ञा यस्मात्। वराहो हि यज्ञरूपः। अयं देवतारूपः। आकूतिरिति मनो-र्ज्येष्ठकन्या। आकूतिर्बाह्यः प्रयत्नः। यज्ञो हि तेनैवाऽभिव्यज्यते। अमरानथ दक्षिणायामिति। पूर्वं यज्ञभुजो देवान् सृष्ट्वा पुनर-धिकारिणोऽपि देवान्सृष्टवानित्यथशब्दादवगम्यते। [6]अथ अमरान् देवान् सृष्टवान् स्वत एव। अथ दक्षिणायां बाह्यान् देवानि-त्यर्थः। अवतारस्य प्रयोजनमाह—लोकत्रयस्येति। महती आर्त्तिर्वृष्टियज्ञकर्माभावेन। तत्त्रितयसम्पादनेन अहरत्। दैत्योपद्रवेण वा। तद्धनेन। तस्मिन्मन्वन्तर इन्द्राधिकारिणोऽन्यस्याऽभावात्स्वयमेवेन्द्रो जात इत्याह—स्वायम्भुवेनेति। स हि स्वायम्भुवमनोः पुत्रिकापुत्रः। एको हि ब्राह्मणरूपः क्षत्रियरूपोऽपि जातः। न हि भगवदवतारव्यतिरेकेण द्वयं भवति कश्चित्। अत एव स्वयम्भुवेन ब्रह्मपुत्रेण तन्मातामहेन मनुना पूर्वं यज्ञ इत्युक्तोऽप्यनु पश्चाद्धरिरितीन्द्र इत्युक्तः। न ह्येकोऽधिकारद्वयं कर्त्तुं शक्तः। तस्माद्यज्ञशब्दप्रयोगाद्धरिशब्दप्रयोगाच्च पुरुषद्वयरूपो भगवान्निरूपितः। अलौकिको हि यज्ञः सर्वलोकात्मको हरिरिति॥ २॥ ❀ ❀ "वसन्तमि"ति भगवद्ध्याने भगवद्विशेषणमुक्तम्। तस्य स्वरूपं निर्द्धार्यते केवलवासलक्षणम्। न हि कश्चिदपि किञ्चि-दप्यकृत्वा क्वचिदपि स्थातुं शक्नोति। "न हि कश्चित्क्षणमपी"ति वाक्यात्। अतः केवलस्थित्यर्थं स्वयं तथा स्थितः अन्यान् शिक्ष-यितुमेकं साङ्ख्यलक्षणं शास्त्रं कृतवान्। तदाह—जज्ञे च कर्दमगृह इति। केवलस्थितिनिरूपणार्थमाविर्भूतो जातोऽपि यथा सर्वं कुर्वन्नपि न करोतीति बोधयिष्यति, तथा सर्वत्र जातोऽपि न जात इति ज्ञापनार्थं जज्ञे चेत्युक्तम्। कर्दमस्य गृहे। "छायायाः कर्दमो जज्ञ" इति ब्रह्मणश्छायात उत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नप्राय इति तद्गृहे जातस्तथा प्रदर्शनार्थम्। किञ्च। कर्दमस्य गृहं जलं भवती-त्यतिशुद्धे उत्पत्तिरुक्ता। पुष्करपलाशवन्निर्लेपत्वज्ञापनार्थं वा। कृधातोः कर्त्रर्थे[7] विच् प्रत्यये कृते गुणे लोपे च कृते करिति भवति। कृतिकर्त्ता भूत्वा यो दमरूपः। दमस्त्विन्द्रियसंयमः। तेन करोति न करोति चेति तस्य स्वरूपमेव। तादृशे हि जातः साङ्ख्य-प्रवर्तको भवति। द्विजेति सम्बोधनं तथात्वाभान्नारदस्याऽधि[8]क्षेपबोधकम्। देवहूत्यां मनोर्द्वितीयकन्यायाम्। देवानां हूतिर्यस्यामिति सर्वदेवतामयी सा निरूपिता। अनेनाऽतिसौन्दर्यं तस्या निरूपितम्। स्त्रीभिः समं नवभिरिति। प्रकृतेर्गु[9]ण-त्रयाभिमानिन्यो देवताः कर्तृत्वनिमित्तं सहैवाऽऽनीताः स्वयमकर्ता ताः कर्त्र्य इति। तासां भगिनीत्वख्यापनात्ता यत्र सम्बध्यन्ते स एव कर्त्ता, न तु सर्वथा असम्बद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्ते नियमो द्योतितः। अवतारस्य प्रयोजन-माह—आत्मगतिमित्यादिना। [10]यस्य हृदयात्साङ्ख्यशास्त्रमुत्पद्यते स एव हि तत्र मुख्योऽधिकारी। [11]स्वोत्पादकत्वबुद्धि-निवृत्त्यर्थं चाऽऽत्मतत्त्वरूपं साङ्ख्यं मात्रे उक्तवान्। आसुरिरपि साङ्ख्यं पठितवान्। तथापि तस्य प्रचारकत्वेनोपयोगान्न मुख्याधिकारित्वम् इयं तु मुख्याधिकारिणी। यतस्तदैव आत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कलक्षणं तस्मिन्नेव [12]क्षणे विधूय यथा कपिलस्तथैव जाता। अतः स्त्रीजातिमत्त्वेऽपि मातृत्वेऽप्यात्मोपदेशः। आत्मनो गतिर्ज्ञानम्। स्वमात्र इत्युपदेशावश्यकता। भगवदवतारत्वाच्च न गुरुभ्य उपदेशो दोषाय। इदं हि ज्ञानं नित्यसिद्धम्। किन्त्वन्तः करणदोषान्न भासते। अतोऽन्तःकरणस्य

---

१. अधार्च्छदिति क. अध्यर्च्छदिति ग. अध आर्च्छदिति ङ.। २. पृथिवीत्वमिति क. ख. ङ.। ३. कार्यान्तरं तस्येति क.। ४. विदीर्णने इति क. ग. ङ.। ५. ध्यानरूपकर्माधिष्ठानरूपमिति क. घ. ङ.। ६. अथेति नास्ति घ.। ७. क्विप् प्रत्यय इति क. ग. ङ.। ८. अविक्षेप इति क. ङ.। ९. गुणाभिमानिन्य इति ख.। १०. यस्य हीति क. ख. ग.। ११. स उत्पादकेति क.। १२. लक्षण इति घ. ङ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शमलं मोहजनकं पापम् । अस्मिन्नेवोपदेश वा । कपिलस्य गतिं साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धानुभवम् । प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतो निश्चलस्थितिरूपं कपिलं निरूप्य चतुर्भुजत्वं भगवतो निरूपयति—अत्रेरिति । न विद्यन्ते त्रयो यस्य । पुत्रत्रयमवश्यभाव्यम् । तद[1]भावाद्भगवत्प्रार्थना । अथवा । भार्या स्वयं च । पुत्राभावादत्रित्वम् । तस्य हि पुत्रत्रयसहिते स्वस्मिन्सम्पन्ने चतुर्भुजत्वं भवति । चतस्रः क्रियाशक्तयो भवन्त्युत्पत्तिस्थितिप्रलयास्तपश्चेति । योगस्तपश्च वंशश्च भगवद्भक्तिरेव च । एताः क्रियाश्चतस्रो हि भगवद्बाहुषु स्थिताः । अथवा '[2]दातृदेयत्वमात्मनो बोधयत्यसौ । अत आत्मप्रदः कृष्णश्चतुर्भुज इतीरितः । तदाह—अपत्यमभिकाङ्क्षत । अपगतिं त्याजयतीत्यपत्यं दुर्गतिनिवारकम् । तत्र [3]पुत्रान्तरेण तेन वा पितृलोकप्रापणे परमार्थतो दुर्गतिरेव भवति । अतो भगवानेवं विचारितवान् । अयमपत्यं वाञ्छति तस्यापत्यार्थसिद्ध्यर्थमहमात्मानमेव दास्यामि । नाऽन्यथाऽपत्यत्वसिद्धिः । अभितः काङ्क्षणमेकेनैवाऽभ्युदयनिःश्रेयसोभयजननाय । अत एव स्वयमेवाऽऽह अत्रेस्तुष्टः सन् । भगवतो दत्तनामनिरुक्तिः न '[4]दत्तः पुत्रत्वेन किन्त्वात्मप्रदत्वेनेति । तदाह—दत्तो मयाऽहमिति । मया अहमेव दत्तः । एकस्य कर्मकर्तृभावो न भगवद्व्यतिरिक्तस्य भवति । धर्मशास्त्रे अदेयत्वेनाऽऽत्मादयो गणिताः । 'धर्मदासो ज्येष्ठपुत्रो भार्या स्वात्मा तथैव च । सर्वस्वं गुरुवर्गश्च नैव देयमिति स्थितिरि"ति वाक्यात् । अतः कथं भगवानात्मानं दत्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—यद्भगवानिति । यस्मादयं भगवान् । जीवधर्मा एवैते । भगवांस्त्वात्मप्रदः । अन्यथा भजनीय एव न स्यात् । अत एव स दत्तः दत्तनामा जातः । दत्तात्रेय इति पितृनाम्ना सह नाम । अवतारप्रयोजनमाह—यत्पादपङ्कजेति । पूर्ववत्पादपङ्कज[5]परागसंस्कृतानि भगवदीयदेहजनकानि भूतानि । तैः शुद्धो देहो येषाम् । अत एवोभयीं योगर्द्धिमापुः सद्योमुक्ति-क्रममुक्तिरूपाम् । अणिमादयस्तु । क्रममुक्तावेव । ज्ञानभक्तिरूपां वा । यदुगुरुरवधूतोऽयम् । हैहयः सहस्रार्जुनः । स हि यादवः । तेन हैहिकी सिद्धिः सहस्रबाहुरूपा प्राप्ता मोक्षश्च । एतेषां पुष्टिमार्गानिष्ठत्वान्न मर्यादाविरोधो दोषाय । आदिशब्देन प्रह्लादादयः । अतो भगवद्बाहूनां सङ्ख्यायामेवंरूपत्वमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ सप्तमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्र[6]करणसङ्गतिं वक्तुं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहपूर्वकं प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः एवमित्यादि । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा भगवान्, तदतिरिक्तानां अनित्यनित्यपरिच्छिन्नभेदभिन्नानां सर्वेषामुद्दिष्टपृष्टपदार्थानां उत्पत्त्या जननसमागमरूपया, एवं वस्तुत ऐक्येपि नियम्यतेतिनिर्णयः पूर्वाध्यायद्वयेन कृतः, अत्रास्मिन्नध्याये आत्मनो व्यापकस्यापि हरेर्निर्णयः तत्तद्धर्मरूपेण मूलरूपेण च प्राकट्यरूपोत्पत्तिनिर्णयो विनिरूप्यते सोपपत्तिक उच्यते । तथा च, नारदेन मुख्यतयाऽऽसन एव पृष्टत्वात्तन्निर्द्धारार्थमेव तद्व्यतिरिक्तनिर्णयोक्तेः स्थूलसूक्ष्मोत्पत्तिप्रकरणयोः शेषशेषिभावः सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ननु स्थूलप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वादत्र चावतारकथामात्रदर्शनादस्य कथं विमर्शेन्तर्भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः सूक्ष्मेत्यादि । तथा च, विवृतिस्फुटीकरणाद्विमर्शेन्तर्भाव इत्यर्थः । ननु स्थूलप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वादत्र जडजीवयोर्ब्रह्मस्वभाववैलक्षण्येन तयोस्तद्भिन्नत्वभ्रमात्तद्वारणायोत्पत्त्या निर्णय उचितः । सूक्ष्मध्याने तु भगवतो गुणाभरणादयो भगवदविनाभूता एवोक्ता इति तन्निर्णयस्य किं प्रयोजनमत आहुः येनेत्यादि वस्तुत इति । वास्तवा अनागन्तुकास्तथा च तेषामनागन्तुकत्वेनाभेदाय निर्णय आवश्यक इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु कथामात्रेण कथं तद्धर्मविवृतित्वावगम इत्यत आहुः उपासनायामित्यादिद्वाभ्याम् । उपासनायां निदिध्यासने सर्वस्य हरेर्धर्मस्य स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थं निर्णयः यथावस्थितस्वरूपनिश्चयः इहास्मिन्नध्याय उच्यते, श्रुतौ तावत्पर्यन्तस्यैव साधनस्य कथनादुच्यते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तु पुनः मुख्यस्य 'वासुदेवे भगवती'त्यादिना २।२।३३ द्वितीयाध्यायोक्तस्यात्मादिनिरूपणशेषिणो भक्तिमार्गस्य निर्णीतं 'भगवान् ब्रह्मकात्स्र्न्येन' २।२।३४। इत्यनेन निर्द्धारितं फलं प्रेमभक्तिरूपं विनिरूप्यते सोपपत्तिकमुच्यते । तदङ्गं प्रेमभक्त्यङ्गं माहात्म्यादि च सोपपत्तिकमुच्यते । तेन हेतुत्रयेण विशिष्टं तत्तद्धर्मविशिष्टमन्तर्यामिस्वरूपं सिद्ध्यतीति योजना । अत्रायमर्थः स्थूलसूक्ष्मध्यानश्रवणोत्तरं राज्ञा'भूय एव विवित्सामि' २।४।६। इत्यादिना कृतेषु प्रश्नेषु श्रीशुकैरुत्तरस्य प्रमाणत्वाय 'एतदेवात्मभू राजन्' २।४।२५। इत्यादिना ब्रह्मनारदसंवाद उपक्षिप्तः । तेन द्वयोः प्रश्नयोस्तदुत्तरयोश्चैकविषयकत्वं ज्ञायते । तत्र चोत्तरे स्थूलध्यानोद्दिष्टाः पदार्था विवृत्योत्तरिता इति विवरणरूपता स्फुटा । अतः 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः' २।४।९। इत्यवतारप्रयोजनसन्देहगर्भः प्रश्नोनुत्तरितो योवशिष्टस्तं नारदानुयुक्तात्मतत्त्व प्रश्नोत्तरभूतेनानेनाध्यायेन सूक्ष्मध्यानोद्दिष्टपदार्थविवरणरूपतयावतारकथां वदन्नुत्तरयतीति ज्ञायते । अन्यथा 'विशुद्धं' 'केवलं' २।६।३९। मि'त्यादिश्लोकद्वयेन मतान्तरनिरासपर्यन्तमात्मस्वरूपं निश्चाय्य 'आद्योवतार' २।६।४१। इत्यादिना रूपवदस्वरूपमित्यन्तेन तदवताराणामुक्तत्वात् ब्रह्मा न लीलावतारान् स्मरेत्तेन

---

१. तद्भावादिति क. ग. । २. मातृदेयत्वमिति ख. । ३. पुत्रान्तरे इति क. ग. ङ. । ४. दत्तपुत्रत्वेनेति घ. ङ. । ५. परागःसंस्कृतानीति क. ख. ङ. । ६. प्रकारेति पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञायतेऽतिरिक्तात्मस्वरूपमिदानीमेतेन पूर्णं ज्ञापितं भविष्यतीति तथैव शुकोक्तमन्तर्यामिस्वरूपमपीत्यन्तर्यामिण अतिरिक्तात्मनश्चैक्येऽतिरिक्तात्मावतारा अन्तर्यामिण एव स्वरूपविमर्शायेति द्वितीयाध्यायोक्तं भक्त्यादिकं च विमृष्टमतोऽस्य तद्विवरणरूपतेति ॥ ४ ॥

एवं कारिकाभिरर्थं सङ्गृह्य तदनु व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । यत्रोद्यत इत्यत्र आहेति ब्रह्मोक्तिमुखेन शुक आह । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अन्तर्याम्यवतारत्वे गमकमत्र वदन्तो विवरणत्वं स्फुटीकुर्वन्ति ब्रह्मण इत्यादि । तथा च, प्रेरकस्यैवायमवतारोऽतोपि ज्ञायते तस्यैवेदं विवरणमिति । ननु परिमाणविरोधात् कथमेवमत आहुः स प्रादेशेत्यादि । तथा चास्वाभाविकत्वान्न विरोधो दोषायेत्यतस्तस्य तद्धर्मावतारत्वव्युत्पत्तिरित्यर्थः । प्रादेशमात्रमित्यत्र अङ्गुष्ठशिरोमात्रत्वमिति पाठः प्रतिभाति, (जाबाल) श्रुत्या निबन्धेन च तथा निश्चयादिति । मूलस्थलस्य यत्रेतिपदस्य तात्पर्यमाहुः यदैवेत्यादि गृहीतवानित्यन्तम् । 'सोपश्यदि'ति 'पशूनां वे'ति च श्रुतिद्वयं तैत्तरीयब्राह्मणस्थम् । उत्तरत्रेति तृतीयस्कन्धे, तत्कार्यस्येति जलाद्वस्तूद्धारस्य । 'असुरा वे'तिश्रुतिस्तैत्तरीयसंहिताषष्ठाष्टकथा । विदीर्णत इति, अत्र विदारण इति पाठः प्रतिभाति । यदग्र इति, यत्तृतीयस्कन्धे तेन सा कल्पान्तरकथेति प्रतिभाति । अथवा करेण तत्पराजयमात्रं, मारणं तु दंष्ट्रयेति ॥ १ ॥ ❀ ❀ जात इत्यत्र पुरुषधर्मावतारत्वं व्युत्पादयन्ति स हीत्यादि । तथा च, रुपादेवात्र तद्व्युत्पत्तिरित्यर्थः । स्वरुच्या कृतवानिति, अत्र च 'तेषां मे पौरुषीप्रिये'ति वाक्यं ज्ञापकं बोध्यम् । द्वयमिति युगपद्द्वयम् । एतेन विश्वामित्रादिवैलक्षण्यं ज्ञापितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ जज्ञे चेत्यत्र अत इत्यादि । तथा च, तादृशशास्त्रप्रणयनात्तस्य तदवतारत्वनिश्चय इत्यर्थः । क्विप्प्रत्यय इति अत्र विच् प्रत्यय इति पाठः प्रतिभाति । स्वोत्पादकबुद्धिनिवृत्त्यर्थमिति स्वस्यामुत्पादबुद्धिनिवृत्त्यर्थम् । अत इति अधिकारोत्कर्षात् । पाठान्तरमभिप्रेत्याहुः अस्मिन्निति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अत्रेरित्यत्र पुत्रत्रयस्यावश्यभाव्यत्वेपि त्रितयाकाङ्क्षाया अत्र चतुर्थस्कन्धे चास्फुटत्वान्नात्र बहुव्रीहिर्युक्त इत्यरुच्या नञ्समासेन व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेति । तस्येति भगवतः । स्वस्मिन्निति अत्रौ । अयञ्च न सङ्ख्यामात्रस्यावतारः किन्तु तत्सहितानां बाहूनामिति ज्ञापनमाहुः चतस्र इत्यादि । ब्रह्मविष्णुशिवांशैरवतारादत्रेस्तपःपरत्वाच्च तथेत्यर्थः । अवतारेऽवेता न स्फुटा इत्यरुच्या पक्षान्तरं कारिकयाहुः योग इत्यादि । तपो दुर्वाससि, भगवद्भक्तिरत्रौ । ननु सोमदुर्वाससोरत्रेश्च परम्परितत्वाद्भगवदवतारत्वाप्रसिद्धेश्च नेदमपि युक्तमित्यरुच्या कारिकान्तरेण मुख्यं पक्षमाहुः अथ वेत्यादि । बोधयतीति चतुर्भिर्भुजैर्बोधयति । अत इति अवस्थाद्वयभेदेन तथात्वात्, तथा च, क्रियाशक्तयो नात्र प्रधानाः, किन्तु, स्वरूपधर्मस्यैव प्राधान्यम्, तेनैव तत्र तदवतारव्युत्पत्तिरित्यर्थः । पूर्ववदित्यादि । तथा च, यथा भगवानदेयमपि ददाति तथा संस्कृतभूतरूपं तच्च रजः साधनाभावेपि देहं पवित्रयतीति तथेत्यर्थः । अणिमादीनां योगर्द्धित्वाङ्गीकारे तस्याः क्रममुक्तावेव सत्त्वेनोभयीति विशेषणं न सामञ्जस्येन युज्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ज्ञानभक्तिरूपां वेति । तथा चोभयत्र योगपद्प्रयोगादेतदेव युक्तमित्यर्थः । मर्यादाविरोध इति पितृनिर्देशाग्रहणहविर्धानीग्रहणकृतः स इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

देवादौ भक्तरक्षार्थं स्वैरं विहरतः प्रभोः ॥ प्राधान्येन तु प्राकट्यं सप्तमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

प्रथमं वाराहावतारमाह—यत्रेति । अनन्तो देशकालवस्तु-परिच्छेदरहितो भगवान् 'यत्र यदा क्षितितलोद्धरणार्थं क्रोडीं वाराहीं तनुं बिभ्रदुद्यतः उद्योगं कृतवांस्तदा अन्तर्महार्णवे महार्णवमध्ये उपागतं तं सुप्रसिद्धमादिदैत्यं हिरण्याक्षं दंष्ट्रया ददार विदारितवानित्यन्वयः । दृष्टान्तमाह—वज्रधर इन्द्रो यथाऽद्रिं ददार तथेति । न च करेण कर्णमूलेऽहन्निति वक्ष्यमाणेन विरोध इति शङ्कनीयम्, तत्र करस्य हननसाधनत्वमुक्तं, अत्र तु दंष्ट्राया विदारणसाधनत्वमिति । भेदस्य स्पष्टत्वात् । वाराहतनोर्निकृष्टत्वमाशङ्क्योत्तमत्वमाह—सकलयज्ञमयीमिति । यज्ञमयत्वं च तृतीयस्कन्धे स्पष्टं भविष्यति ॥ १ ॥ ❀ ❀ यज्ञावतारमाह—जात इति । रुचेः प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्याया आकूतेः सूनुः सुतः सुयज्ञो नाम जातः । अथ च स्वभार्यायां दक्षिणायां सुयमान् अमरान् देवान् अजनयत् । स एव यदा इन्द्रः सन् दैत्यवधादिना लोकत्रयस्य महतीं आर्तिं पीडामहरत्तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽपि अनु पश्चात् स्वायम्भुवेन मनुना मातामहेन हरिरित्युक्तः । अनेन देवोत्पादनं लोकार्तिहरणं च तस्य कर्म दर्शितम् । एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म च ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ कपिलावतारमाह—जज्ञे इति । हे द्विज नारद कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्भार्यायां देवहूत्यां नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः समं सह जज्ञे । स च स्वमात्रे आत्मगतिं ब्रह्मविद्यामूचे उक्तवान् । यया ब्रह्मविद्यया सा आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसङ्गरूपं पङ्कमस्मिन्नेव जन्मनि विधूय दूरीकृत्य कपिलस्य गतिं कपिलोक्तमात्मतत्त्वं प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दत्तात्रेयावतारमाह—अत्रेरिति । न पतति नरके पिता यस्मादित्यपत्यं पुत्रमभिकाङ्क्षतः कामयमानस्यात्रेस्तुष्टः सन् मयाऽहमेव तुभ्यं दत्त इति यत् यस्मादाह तस्मात्स भगवान् दत्त इति नाम्ना जातः । स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्यदानं तच्चरित्रं दर्शयति—यस्य दत्तस्य पादपङ्कजयोर्यः परागस्तेन पवित्रा देहा येषां ते यदुहैहयाद्याः यदुः प्रसिद्धः हैहयः सहस्रार्जुनः तत्प्रभृतय उभयीमैहिकीमणिमाद्यैश्वर्यरूपामामुष्मिकीं मुक्तिरूपां च योगर्द्धिमापुः प्राप्तवन्तः ॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजी कहते हैं—अनन्त भगवान्ने प्रलयके जलमें डूबी हुई पृथ्वीका उद्धार करनेके लिये समस्त यज्ञमय वराह-शरीर ग्रहण किया था। आदिदैत्य हिरण्याक्ष जलके अन्दर ही लड़नेके लिये उनके सामने आया। जैसे इन्द्रने अपने वज्रसे पर्वतोंके पंख काट डाले थे, वैसे ही वराह भगवान्ने अपनी दाढ़ोंसे उसके टुकड़े-टुकड़े कर दिया॥ १॥ ❀ ❀ फिर उन्हीं प्रभुने रुचि नामक प्रजापतिकी पत्नी आकूतिके गर्भसे सुयज्ञके रूपमें अवतार ग्रहण किया। उस अवतारमें उन्होंने दक्षिणा नामकी पत्नीसे सुयम नामके देवताओंको उत्पन्न किया और तीनों लोकोंके बड़े-बड़े सङ्कट हर लिये। इसीसे स्वायम्भुव मनुने उन्हें 'हरि' के नामसे पुकारा॥ २॥ ❀ ❀ नारद! कर्दम प्रजापतिके घर देवहूतिके गर्भसे नौ बहिनोंके साथ भगवान्ने कपिलके रूपमें अवतार ग्रहण किया। उन्होंने अपनी माताको उस आत्मज्ञानका उपदेश किया, जिससे वे इसी जन्ममें अपने हृदयके सम्पूर्ण मल तीनों गुणोंकी आसक्तिका सारा कीचड़ धोकर कपिल भगवान्के वास्तविक स्वरूपको प्राप्त हो गयीं॥ ३॥ ❀ ❀ महर्षि अत्रि भगवान्को पुत्ररूपमें प्राप्त करना चाहते थे। उनपर प्रसन्न होकर भगवान्ने उनसे एक दिन कहा कि 'मैंने अपने आपको तुम्हें दे दिया।' इसीसे अवतार लेनेपर भगवान्का नाम 'दत्त' (दत्तात्रेय) पड़ा। उनके चरणकमलोंके परागसे अपने शरीरको पवित्र करके राजा यदु और सहस्रार्जुन आदिने योगकी भोग और मोक्ष दोनों ही सिद्धियाँ प्राप्त कीं॥ ४॥

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्।
प्राक्कल्पसम्प्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग् जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन्॥५॥
धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट[1] मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः[2]।
दृष्ट्वाऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः॥६॥
कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम्।
सोऽयं यदन्तरमलं प्रविशन् बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत॥७॥
विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि।
तस्मा अदाद् ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात्॥८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

कुमारावतारमाह। मे मयादौ यत्तप्तं तस्मात्स्वतपसो मत्तपसो हेतोः स हरिश्चतुःसनोऽभूत् सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन इति चत्वार सनशब्दा नाम्नि यस्य सः। कथंभूतात्स्वतपसः सनादखण्डितात्। यद्वा। स्वतपसः सनाद्दानात् समर्पणादित्यर्थः। षणु दाने धातुः। स च पूर्वकल्पस्य संप्लवे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नसम्प्रदायमात्मतत्त्वमिहास्मिन्कल्पे सम्यग्जगादोक्तवान्। सम्यक्त्वं दर्शयति। यद्गदितमात्रमेव मुनय आत्मन् आत्मनि मनस्यचक्षत साक्षादपश्यन्॥ ५॥ ❀ ❀ नरनारायणावतारमाह। धर्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन जातः। कथंभूतः? स्वोऽसाधारणस्तपः प्रभावो यस्य। तदेवाह। अनंगस्य पृतना देव्योऽप्सरसो भगवतः सकाशादात्मनः स्वप्रतिरूपा उर्वश्याद्याः स्त्रीर्दृष्ट्वा तस्य नियमावलोपं व्रतभंगं घटितुं साधयितुं न शेकुः। यद्वा। आत्मनः स्वस्य यो नियमस्तपोनाशरूपस्तस्यावलोपं तत्र दृष्ट्वा भगवतस्तं घटयितुं न शेकुरिति। एतदाख्यानमेकादशे भविष्यति॥ ६॥ ❀ ❀ यत्र कामविजयी क्रोधोपि बिभेति तत्र कामो न प्रभवतीति किं वक्तव्यमित्याह। काममिति। कृतिनः श्रीरुद्रप्रमुखा रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहंति। रोषं त्वात्मनं दहंतमपि तेऽपि न दहंति क्रोधे नाभिभूयंत इत्यर्थः। नु अहो सोऽयं रोषो यदंतरं यन्मध्यं प्रविशन्नलं बिभेति। यद्वा। यस्यांतर्मनः। कथंभूतम्। असलं निर्मलं शुद्धसत्त्वात्मकं प्रविशन्निति॥ ७॥ ❀ ❀ चरित्रेणैव कमप्यवतारं सूचयति। मातुः सपत्न्याः उदितान्युक्तानि वाक्यान्येव पत्त्रिणो बाणास्तैर्विद्धो ध्रुवो राज्ञ उत्तानपदोऽतिसमीपे तपसे तपस्तप्तुं ध्रुवगतिं ध्रुवपदम्। यत यामुपरि स्थितामधस्तात्स्थिताः। दिवि भवा दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवंति। यद्वा उपरि भृग्वादयः अधस्तात्सप्तर्षय इति॥ ८॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

सनशब्दस्याखण्डितार्थां प्रसिद्धिं मत्वाह। यद्वेति। संदर्भस्तु—आदौ प्रथमं सनात् तन्नामाऽभवत् 'सनात्सनातनतमः' इति विष्णुसहस्रनामसु श्रवणात्॥ ५॥ ❀ ❀ अवलोपमित्यत्र भागुरिमतेऽवेत्यस्याकारलोपे पुनर्नवा समासेऽवलोपमिति

१. प्रा० पा० य। २. पा० या भवत्स्वमूर्त्या। ३. प्रा० पा प्रभावात्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सिद्धम् । संभवत्वादर्थांतरमाह । यद्वेति । तत्र भगवति तं नियमावलेपम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । क्रोधः कामाद्वलीयानिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अत्र विश्वनाथः—पृश्निगर्भावतारमाह । विद्ध इति । ध्रुवगतिं नित्यस्थलविशेषमित्यर्थः । मुनिशब्दो न केवलं सप्तर्षिपरमेवेति तत्राह—यद्वेति । वासुदेवावतारोयं पृश्निगर्भो ज्ञेयः । "त्वमेव पूर्वसर्गे भूः पृश्निः स्वायंभुवे सति । तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः" इति दशमे कर्माश्रवणादत्र तु जन्माश्रवणात् जन्मकर्मणोः परस्परसापेक्षत्वादेकत्र संगतेरौचित्यात् तदुक्तं भागवतामृते "अस्यात्र चरितानुक्त्या नामातुक्त्या च तत्र वै ॥ परस्परमपेक्षित्वाद्युक्ता चैकत्र संगतिः" इति । न चात्र ध्रुवार्थं वैकुंठान्नारायण एवागतस्तेन पृथगेवायं ध्रुवप्रियोऽवतार इति वाच्यं, तदुक्तं तत्रैव—"तत्रागमनमात्रेण यदि स्यादवतारता । अन्यत्रापि प्रसज्जेत यथेष्टं तत्प्रकल्पना" इति । केचित्तु श्रीवासुदेवोयं ध्रुवार्थमवतीर्णः । यः खलु ध्रुवलोकाधिष्ठातेति गम्यते तस्य तु द्वादशाक्षरविद्योपासनया तल्लोकप्राप्तेस्तद्भक्तत्वमेव "ययोत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः" इत्याद्युक्तेरित्याहुः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

सनात् अखडितादिति । अत्र सनात् इत्यव्ययम् ॥ ५—७ ॥ ❀ ❀ कमप्यवतारमिति । या ध्रुवाय प्रसन्नः सन् ध्रुवपदम् अदात् तम् अवतारमित्यर्थः । ध्रुवप्रियोऽप्रं वासुदेवावतारः पृश्निगर्भ इति ज्ञेयम् । तदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः श्रीभागवतामृते—स्वायंभुवेऽवतारोक्तेर्नाम्नश्चाकथनादिह । यज्ञादीनाञ्च तत्रोक्त्या पारिशेष्यप्रमाणतः । प्रसिद्धया पृश्निगर्भेति तदाख्याऽस्य निगद्यते ॥ इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कुमारावतारमाह तप्तमिति । नानाविधलोकानां स्रष्टुमिच्छया मे मया यत्तपस्तप्तं तस्मात्सुतपसः महत्तपसो हेतोः स हरिरादौ सनात् दीर्घ आर्षः सनान्नामकः कथंभूतः चतुः सनः चतुर्थः सनः सनको यस्य स चतुः सनः अभूत्सनातनसनंदनौ द्वितीयतृतीयौ अभूतामित्यभिप्रायः । चतुः सनः चत्वारः सनशब्दा नामसु यस्य स चतुः सनः अस्मिन्पक्षे आदौ कल्पादौ सनादिति तपोविशेषणमखंडितादित्यर्थः । यद्वा तपस इति षष्ठ्यंतं तपसः सनात्समर्पणादित्यर्थः । षणुदाने । स च जातो हरिः पूर्वकल्पसंप्लवे प्रलये विनष्टं विच्छिन्नसंप्रदायं आत्मतत्वं इहास्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद उक्तवान् सम्यक्त्वं दर्शयति यद्वदितमात्रमेव । मुनयः आत्मन्यात्मनि मनसि साक्षादपश्यन् यद्वा यद्वदितमेवात्मनि तत्वं मुनयः अचक्षत अन्येभ्योऽप्युक्तवंत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नरनारायणावतारमाह धर्मस्येति । धर्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन स हरिरभवज्जातः कथंभूतः स्व असाधारणस्तपः प्रभावो यस्य सः । यद्वा स्वविषयकं यत्तपस्तस्य प्रभावो यस्य सः । उपायांतराभावात् प्रभावमेवाह अनंगपृतना मन्मथसेना देव्यः अप्सरसः आत्मनः परमात्मनो भगवतः अनियमावलोपं नियमालोपाभावं दृष्ट्वा घटितुं स्ववशीकर्तुं न शकुवंत्यः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किंच काममिति रोषदृष्ट्या कामं दहंति ते रोषं त्वात्मानं दहन्तमसह्यं सोढुमशक्यं न दहंति नाभिभवंति किंतु तेनैवाभिभूयंते इत्यर्थः । सोयं रोषः यदंतरं भगवतो मनः प्रति प्रविशन्नलं बिभेति प्रवेष्टुमधिकं बिभेतीत्यर्थः । यस्य मनः कामः मन्मथः कथं नु श्रयेत न कथमपीत्यर्थः । कामजेत्राप्यजेयं रोषं जितवतो मनः कामः कथं श्रयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ चरित्रेणैव कमप्यवतारं सूचयति विद्ध इति । राज्ञ उत्तानपद अंति अंतिके मातुः सपत्न्यां सुरुचेः उदितान्येव वाक्यान्येव पत्रिणो वाणास्तैर्विद्धः ताडितः बालोऽपि सन् तपसे तपश्चर्तुं वनानि यो ध्रुवो गतः तस्मै गतवते ध्रुवाय गृणते स्तुवते प्रसन्नो हरिः ध्रुवगतिं स्थायिपदम् अदात् सोऽप्येक अवतार इत्यर्थः । ध्रुवगतिं विशिनष्टि यदुपरि यद्ध्रुवगतेरुपरि अधः अधस्ताच्च दिव्या मुनयः सप्तर्षिप्रभृतयः स्तुवंति ध्रुवगतिप्रभावं प्रशंसंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

आदावित्युभयत्र संबध्यते अत्रादौ मया विविधलोकसिसृक्षया तपस्तप्तं कृतं तदा मे मम तपतः तपः कुर्वतः 'सुतपसः सर्वपूज्यतपसः सनादादौ सनोत्पत्तेः पूर्वं नोऽस्माकमर्थे स विष्णुनामाऽभूदित्यन्वयः । अवतीर्य च यत्तत्वं मुनय आत्मन्यात्मनि हृदयपद्मकर्णिकायामचक्षत । प्राक्कल्पस्य संप्लवेन जलीभावेन प्रलयेन इह जगति विनष्टं तिरोहितमात्मतत्त्वं सम्यग् जगाद ममोपदिदेशेत्यन्वयः । ब्रह्मणस्तपः पूर्वं विष्णुर्जात उरुक्रम इत्यादिवाक्यं चेममर्थमनुवदति । सनात्संभाजनात्समाराधनलक्षणात् सुतपसः साधनात् ज्ञानभक्तिरूपात् कृपणादिति यावत् स आराधितो देवः चतुःसनोऽभूत् सनकः सनंदनः सनातनः सनत्कुमार इति चतुर्मूर्तिरभवदितीदं पूर्वोक्ततु ल्यमिति अस्याऽवतारस्य प्रयोजनं जगद्रक्षणमात्मतत्त्ववचनं प्रासंगिकमिति ज्ञातव्यं तदभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः सर्वज्ञैः यश्च पाति सदा लोकानजितो जयतां वर इत्यादेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ धर्मस्य सकाशात् दक्षदुहितरि दक्षपुत्र्यां स्वमूर्त्या सच्चिदा-

---

१, सतः । २. नाम्ना यज्ञनामिति । ३. इदमुपलक्षणं हरिः कृष्ण इति च । तथा च चत्वारो धर्मतनया इत्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नंदलक्षणस्वदेहेन नारायणो नर इति नाम्नाऽजनि । कीदृशः स्वतपसः स्वज्ञानस्य प्रभावो माहात्म्यं यस्मिन्स स्वतपःप्रभावः प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यादित्यतो लोकशिक्षार्थं स्वतपसः प्रभावः प्रतापवान् वा अत्रेदं तात्पर्यं नारायणो हरिः कृष्ण इति त्रयो विष्णोः साक्षादवतारा नरनाम्न्यंतर्यामितया नरनामाऽवतीर्ण इति । तत्र लोकशिक्षार्थं तपः कुर्वाणो बदर्यां वसंतौ सहैव तिष्ठत इति नारायणो नर इत्येतावेवोक्ताविति ज्ञातव्यं नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव चेत्यादिवचनात् । स्वतपःप्रभाव इत्युक्तं विवृणोति दृष्टात्मन इति । दृष्टात्मनो नित्यमपरोक्षीभूतनिजस्वरूपस्य नरनारायणात्मनो भगवतो नियमावलोपं तप आदेर्भंगं अनंगस्य पृतनाः सेनास्थानीया देवस्त्रियो घटितुं कर्तुं न शेकुरित्यन्वयः । किंच स्वतोप्यधिकसौंदर्यमंदिराणां भगवता तत्क्षणसृष्टानां स्त्रीणां दर्शनाङ्गजिवास्ततोन्ववर्ततेत्यस्मिन्नर्थे तु शब्दः यद्यप्यनंगपृतनास्तस्थापीत्यस्मिन्नर्थे वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ क्रोधवत एव मनसि कामः पदं लभते हरेस्तु स एवपदं न प्राप्नोति नितरां कामोवस्तत्साधनं कार्यक्षममभूदित्याह काममिति । कृतिनो महात्मानो शंकरादयो रोषाविष्टदृष्ट्या कामं दहन्ति ननु प्रसिद्धोऽयमर्थः । उतशब्दोऽप्यर्थे तेऽपि दहंतं रोषं न दहंति तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह असह्यमिति । सोऽयं रोषो मधुसूदने अंतः मनोनिविशन् निवेष्टुमिच्छन् अलं बिभेति । अत्र हेतुरमलमिति वा क्रोधनिवेशनसहकारिरागद्वेषलक्षणमलविधुरत्वादित्यर्थः । कामोऽस्य हरेर्मनः कथं नु श्रयेत न कथमपि संहकारिणः क्रोधस्य प्रवेशसंदेहादित्यर्थः । कंचनावसरमासाद्यापीत्यस्मिन्नर्थे पुनरिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यदुत्तानपादनाम्नो राज्ञोंतिके सुरुच्या सपत्न्या उदितपत्रिभिर्वाग्बाणैर्विद्धः सन् बालोऽपि पुरादुपगतो निर्गतस्तपसेवनायाऽगमदिति शेषः । तत्र नारदोपदिष्टविधिना तपश्चरते प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गृणते स्तुवते तस्मै ध्रुवाय तपसा प्रसन्नो हरिर्वासुदेवनामविग्रहविशेषं गृहीत्वा ध्रुवगतिं नित्यस्थानमदादित्यन्वयः । वैकुंठाद्यन्यतममदात्किमित्याशंक्यत तद्विशिनष्टि दिव्या इति । यदुपर्यधस्तात् यस्या ध्रुवगतेरुपर्यधस्तात् स्थिता अंबरचारिणो मुनयो यां स्तुवंति तमिति शेषः । अवतारो महाविष्णोर्वासुदेव इतीरित इत्यादेः । किंनामायमवतार इति शंका निरस्तेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

सनादिति । तन्नामा भगवानित्यर्थः, सनात् सनातनतमं इति सहस्रनामस्तोत्रात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विद्ध इति । श्रीवासुदेव एवायं ध्रुवार्थमवतीर्णः यः खलु ध्रुवलोकाधिष्ठातेति गम्यते । तस्य द्वादशाक्षरविद्योपासकत्वात् तल्लोकप्राप्तेश्च ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

कुमारावतारमाह । मे मया आदौ यत् तपस्तप्तं तस्मात् स्वतपसो हेतोः सहरिः चतुःसनोऽभूत् । सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारा इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य सः । अतएव सनादिति च नाम, सनं सनशब्दम् अतति व्याप्नोतीति सः, सनात् सनातनतम इति सहस्रनामस्तोत्रात् इह अस्मिन् कल्पे आत्मतत्त्वं सम्यक् जगाद यत् गदितमात्रमेव मुनयः आत्मन् स्वमनसि अचक्षत साक्षादपश्यन् (५) नरनारायणावतारमाह । धर्म्मस्य पत्न्यां मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वरूपद्वयेन जातः । स्वः असाधारणः तपः प्रभावो यस्य सः । अनङ्गस्य पृतना देव्यः अप्सरसः तपोभङ्गार्थमागता आत्मन इति जात्यैकत्वम् । आत्मभ्यो हेतुभ्यो नियमावलोपं तपोभङ्गाभावं दृष्ट्वा घटितुं न शेकुः । शापभयस्तब्धा बभूरित्यर्थः । भागुरिमते अवेत्यस्याकारलोपे नञा अवलोप इति सिद्धम् । यद्वा भगवतः सकाशात् आत्मनः स्वप्रतिरूपा उर्व्वश्याद्या स्त्रीर्नियमावलोपं व्रतभङ्गाभावञ्च दृष्ट्वा घटितुं न शेकुर्विस्मयेन स्तब्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवतः कामविजयोऽयं नाद्भुतः यतस्तत्र क्रोधमकुर्व्वाणः क्रोधजयमप्यन्यैर्दुष्करं कृतवानित्याह काममिति । कृतिनः श्रीरुद्रप्रमुखा रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहन्ति रोषं त्वात्मानं दहन्तमपि न दहन्ति रोषेणाभिभूयन्ते इत्यर्थः । ननु अहो सोऽयं रोषः यदन्तरं यन्मध्यं प्रविशन्नलं बिभेति । यद्वा यस्यान्तः मनः । कथम्भूतम् अमलम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पृश्निगर्भावतारमाह विद्ध इति । मातुः सपत्न्या सुरुचेः उदितानि वाक्यान्येव पत्रिणो बाणास्तैर्विद्धो ध्रुवः राज्ञः उत्तानपदोऽन्ति समीपे । तपसे तपस्तप्तुम् । गृणजे स्तुवते । ध्रुवपदं नित्यस्थलविशेषमित्यर्थः । यत् याम् उपरिस्थिताम् अधस्तात् स्थिता दिवि भवाः दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवन्ति । यद्वा उपरिस्थिता भृग्वादयः अधस्तात् सप्तर्षयः । वासुदेवावतारोऽयं पृश्निगर्भो ज्ञेयः । त्वमेव पूर्व्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः । अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः । इति दशमे कर्म्माश्रवणात् अत्र तुजन्माश्रवणात् जन्मकर्म्मणोः परस्परसापेक्षत्वादेकत्र सङ्गतेरौचित्यात् । यदुक्तं श्रीभागवतामृते—अस्यात्र चरितानुक्त्या नामानुक्तया च तत्र वै । परस्परमपेक्षित्वाद्युक्ता चैकत्र सङ्गतिः । इति । न चात्र ध्रुवार्थं वैकुण्ठान्नारायण एवागतः तेन पृथगेवायं ध्रुवप्रियोऽवतार इति वाच्यम् । यदुक्तं तत्रैव—तत्रागमनमात्रेण यदि स्यादवतारता । अन्यत्रापि प्रसज्जेत यथेष्टं तत्प्रकल्पना इति ॥ ८ ॥

---

१. मूर्तिसंज्ञायाम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

चतुःसनावतारमाह तप्तमिति । विविधलोकसिसृक्षया मे मया यत्तपस्तप्तम् तस्य स्वतपसः सनात् षणुदाने भगवति दानात्समर्पणाद्धेतोः स भगवानेव आदौ चतुः सनः सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य स अभूत् नानालोकाचार्येभ्यः प्राक्तपोऽर्पणतुष्टो भगवानेव मोक्षशास्त्राचार्यतया जात इत्यर्थः । मोक्षधर्मे मरीचिरंगिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वशिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि ते । एते वेदविदो मुख्या लोकाचार्याश्चकल्पिता इति । प्रवृत्तिमार्गाचार्यान-भिधाय सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनंदनः सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः । स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिधर्ममास्थिताः । एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञाना विशारदाः । आचार्या मोक्षशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्त्तका इति । मोक्षधर्मप्रवर्तका आचार्या दर्शिताःयद्यपि ते स्वयमागतविज्ञानास्तथापि स्वसंप्रदायस्य परमाप्यर्हितत्व-सिद्धये भगवतः पुरुषोत्तमस्य एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिरित्यादिवचनात्शिष्या भूत्वा छांदोग्यादिप्रसिद्ध-देवर्ष्यादिशिष्यद्वारा ज्ञानभक्तिप्रधानं निवृत्तिधर्मसंप्रदायं उक्तवान् । प्रवर्तयामासुः एतदेव संप्रदायप्रवर्तनरूपं तत् कर्म दर्शयति प्रागिति । स चतुः सन भगवान् प्राकल्पस्य संप्लवे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नसंप्रदायं इह अस्मिन्कल्पे आत्मनो भगवतः तत्त्वं गुणसरूपयाथात्म्यं सम्यक् जगाद स्वशिष्येभ्य तेपि मुनयः श्रुतं ह्येव भवत ऋषिभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मां भगवान् शोकस्य पारं तारयतु इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धाः तच्छिष्याः श्रीनारदादयः यद्गदितमात्रमेव आत्मन् आत्मनि मनसि अचक्षत साक्षादपश्यन् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नरनारायणावतारमाह धर्मस्येति । धर्मस्य दुहितरि मूर्त्यां स भगवान् नारायणो नर इति युगलस्वरूपोऽजनिष्ट प्रादुरभूत् कीदृशः स्वतपःप्रभावः स्वकीययजनतपसि प्रकृष्टोभावस्तप आचरणाऽभिप्रायो यस्य सः स्वकीयान् एवं तपः कर्तव्यमिति बोधयितुं तपोनिष्ठमूर्तिद्वयमाविष्कृतवानित्यर्थः । स्वकीयजनशिक्षार्थं तस्य तपोनिष्ठां दर्शयति । अनंगस्य कामस्य पृतनाः सेना देव्योऽप्सरसः आत्मनो नियमस्य तपोनाशनरूपस्यावलोपं दृष्ट्वा भगवतः नियमावलोपं व्रतभंगं घटितुं न शेकुः न शक्ता बभूवुः । तच्चैकादशे स्कंधे स्फुटीभविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ काम-विनाशकस्य क्रोधस्यापि यत्र स्पर्शलेशो नास्ति तत्र कामस्य सलेशस्य का कथेत्याह काममिति । क्वचिनः कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युनेति वक्ष्यमाणाद् रुद्रप्रमुखाः रोषदृष्ट्या कामं दहंति असह्यं सोढुमशक्यं रोषं त्वात्मानं दहंतमपि न दहति ननु अहो सोऽयं कामजयिनामपि विजेता रोषः यस्य भगवतः अतरं मनः प्रति प्रविशन्नलमधिकं बिभेति विभ्यति अस्य भगवतो मनः कामः पुनः कथं नु श्रयेत प्रवेष्टुं शक्नुयान्न कथमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ध्रुववरदावतारमाह । राज्ञः स्वपितुः अन्ति समीपे एव तत्रापि बाल एवेति स्त्रीणां स्त्रैणानां च दौरात्म्यद्योतनेन मुमुक्षुभिस्तत्संगो हेय एवेति सूचयति । मातुः सपत्न्याः सुरुच्या उदितानि वाक्यान्येव पत्रिणो बाणाः तैर्विद्धः ताडितः बालोऽपि सन् ध्रुवः तपसे तपश्चरितुं वनानि उपगतः तस्मै गृणते स्तुवते प्रसन्नः भगवान् ध्रुवगतिं स्थायिपदमदात् । यत् यां दिव्याः दिवि भवाः उपरिस्थिताः भृग्वादयः अधस्थिताः सप्तर्षयः स्तुवन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

"कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधर" मित्यस्य विशेषणस्य स्वरूपमाह—तप्तमिति । एते हि सनकादयश्चत्वारो भगवदायुधरूपाः । ते[१] हि यद्यपि तत्त्वरूपाः । मुख्यतत्त्वं गदा, अपां तत्त्वं शङ्खः, तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं[२], कार्यतत्त्वं पद्ममिति । तेजोऽन्नानि प्राणाश्चेत्युक्तं भवति । तेषां स्वरूपेणैव तत्त्वता । कार्यवैत्त्वेन[३] यद्रूपं तदिहोच्यते । न केवलं तत्त्वमात्रेण कार्याऽऽवेशरहिते-नाऽऽयुधभावः सम्पद्यते । ते हि येन तथा भवन्ति तदुच्यते । "तपो मे हृदयं साक्षादि"ति वाक्याद्भगवतः साधनं तप एव । तद्धि क्रियया व्याप्तमिति । हस्तैः पद्मादिधारणम् । तप[४]सोऽपि वैलक्षण्य माह—मया पूर्वं चतुर्विधभूतनिकाय-सृष्ट्यर्थं तप्तं तपः । आदौ सृष्टे पूर्वम् । ततोऽपि न किञ्चिज्ञातं यदा तदा तत्तपो भगवते दत्तं समर्पितम् । तस्य तपसः सनात् दानात् । षणु[५] दाने । अतो दानाद्धेतोः स भगवानेव चतुः सनो जातः सनक-सनन्दनसनातन-सनत्कुमार रूपेण । आवेशपक्षेऽप्येतदुपपद्यते । मूर्तिचतुष्टये एक एव भगवानाविष्ट इति । अवतारप्रयोजनमाह—प्राकल्पसम्प्ल-वविनष्टमिति । यज्ञः सांङ्ख्यं च योगश्च ज्ञानं त्वत्र निरूप्यते । पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्य सम्प्ल[६]वो नाशो जातः । तत्पुनरिह अस्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद । अनुभवपर्यन्तं यथा भवति । येनैव सनकाद्युक्तेन मुनयो मननशीलाः श्रौतप्रकारेण मननमपि कुर्वाणा न तेन मार्गेणाऽऽत्मानं दृष्टवन्तः, किन्तु सनकोक्तमार्गेण । यस्मादात्मानमेवाऽचक्षत दृष्टवन्तः । आत्मन्निति द्वितीयाया लोपः । सप्तम्या वा । तदा स्वात्मनि भगवन्तं दृष्टवन्त इत्यर्थः । साधारणा भक्तिमार्गाधिकारिणो "ये ये हताश्चक्रधरेण राजन्नि"ति न्यायेनाऽनेन मार्गेण मुक्ता भवन्तीत्युक्तं भवति । ते हि पूर्वमपि भगवद्वैकुण्ठस्थितियोग्यास्तस्मात्प्रच्युता इति पुनस्तत्र

१. तर्हि यद्यपीति ख. । २. सुदर्शनः इति ख. । ३. कार्यत्वेनेति ख. कार्यत इति ग. । ४. तपसो वैलक्षण्यमिति ख. तपस्तोपि ग. । ५ षन दान इति क. षण् दान इति ख. ग. । ६. सम्प्लवे इति क. ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नयनम् । अनेन स्मरणार्थोऽपि कथितः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ "प्रसन्नवक्त्रमि"ति भगवद्धर्ममुत्पत्त्या निरूपयति—धर्मस्येति द्वाभ्याम् । प्रसाद-वक्त्रधर्मभेदात् । कीदृशो हि भगवत्प्रसादः कीदृशं वक्त्रमिति तदुभयमत्र ज्ञातं भविष्यति—भगवतः प्रसादो मुखं च धर्म एव प्रकटीभवति । तत्रापि पितुरंशः प्रसादो यज्ञांशो मुखम् । तदाह । धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तिनाम्न्यामवतीर्ण इति । दक्षो हि यज्ञे तत्र हि या क्रियाशक्तिः श्रद्धादिभ्योऽतिरिक्ता साक्षान्मूर्त्तिभूता सा मूर्तिः । तत्र तस्य रूपद्वयमाह—नारायणो नर इति । "आपो नारा" इति व्युत्पत्त्या भगवन्मुखं जले प्रतिष्ठितम् । नर इति सूत्रात्मा जीवो जलपिता । एकस्यैव नामद्वयं जलाधारत्वेन जलजनकत्वेन च । मुखं च तद्विध[1]म् । अतो जलाधारत्वेन सर्वरसग्रहणं सूत्रत्वेन च वाग्व्यवहारः । एवमुभयात्मकं वक्त्रं नरनारायणरूपेण प्रकटं जातम् । वक्त्रस्यैवं प्रकटने यो गुणस्तमाह—स्वतपःप्रभाव इति । तपो हि वक्त्रस्यैव तप इति । "तपोनाऽनसनात्परमि"ति श्रुतेः । अतोऽवयवान्तरेण कृतं तपो नोत्कृष्टं भवति । वाक्कृतमनशनकृतं च तपः । तस्य वक्त्रस्यानुभावो यत्र । एक गुणस्तपः । द्वितीयस्तत्संस[2]र्गी अनुभावः । स च सहजदोषाभावरूपः । तपसो हि सहभावी औत्पत्तिको दोषः क्रोधः । तस्याऽत्यन्ताभावसाहित्यं तपसोऽनुभावः । सकामत्वं बाह्यो दोषः । तदभावस्तु गुण एव नत्वनुभावः । तत्र हि प्रसादो दोषकर्तृषु वरदानम् । तदेकादशस्कन्धे विस्तरेण वक्ष्यते । इह दोषाभावमात्रमाह । तत्र प्रथमं बाह्यदोषाभावं वदति—दृष्ट्वाऽऽत्मन इति । अयं हि भगवानात्मा । न हि स्वस्य स्वदर्शने कामो भवति । अत आत्मन एव भगवतः सकाशान्नियमस्य स्वसहजधर्मस्य अवलोपं दृष्ट्वा । विपरीततया नाशोऽवलोपः । आत्मनः सकाशादेव संहजवन्धकान्यपि कर्माणि मोक्षप्रदानि भवन्ति । तथाप्येता अप्सरसो भगवत्सान्निध्यात्स्वात्मन्येव चरित-दोषा मोहिकाः क्रुद्धाश्च जाताः । अत एतासां संकल्पो नष्टः । नत्वेता अप्रयोजकाः किन्तु देव्यः देवतारूपा अपि एता व्रतत्या-ग्न्यो जाताः । दूरे एतासामुपासनया व्रतसिद्धिः । एतासां क्रियाशक्तिमाह—अनङ्गपृतना इति । तुशब्देन स्त्रियोऽबला अप्रयोजका इति पक्षो निराकृतः अङ्गरहितस्य पृतनाः सेनाः । न[3] तस्य शरीरनाशाद्बिभ्यति । अमूर्तप्रकारेण च घातयन्ति । तादृशा[4] अपि संबन्धपात्रमपि प्राप्तुं न शेकुः । स्त्रीकृतो भगवति न कोऽपि क्षोभो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं बाह्यदोषं परिहृत्य [5]आन्तरिकं दोषं कैमुतिकन्यायेन निराकरोति—कामं दहन्तीति । एताः स्त्रियो देहं वा पातयामः कार्यं वा साधयाम इति समागताः । आद्ये अनङ्गपृतनात्वं सेत्स्यति । द्वितीये पृतनात्वमिति । तदुभयमपि न जातम् । तत्राऽऽश्चर्ये जाते ब्रह्मा स्वयं समाधत्ते । मया एवं ज्ञायते । कामादीनां जेतारो नाऽन्ये । किन्तु कामादय एव । तत्र यथा यथा तेषु कनिष्ठास्तथा तथा पूर्व-जेतारः । अत एव ये कामं दहन्ति ते रोषदृष्ट्या दहन्ति । [6]रोषेणैव तु कामो दह्यते नतु तैः । कृतिन इति साभिप्रायं वचनम् । कामस्य स्थानमदत्वा क्रोधस्य हि स्थानं दत्तवन्तः । नन्विति सम्बोधनं सम्मत्यर्थम् । रोषसहितया दृष्ट्या । कामस्तु हृदयं व्याप्नोति । क्रोधस्तु ज्ञानम् । अतो ज्ञाननाशे महती[7] क्षतिरिति तेषां न कृतित्वम् । उभयोः परलोकनाशकत्वे तुल्येऽपि क्रोधस्त्वात्मानं दहति । अतो दाहकं न दहन्त्यदाहकं दहन्तीत्यतिभ्रान्तास्ते । दाहोऽपि न स्वल्पः । स कामविजयी क्रोधो यस्य अन्तरं निविशन् बिभेति । अहमपि कामवदशरीरो भविष्यामीति । तत्र कामः कथं तस्य हृदयं श्रयेत । क्रोधस्तु मलयुक्ते प्रविशति । भगवतस्त्वन्तर[8]मलम् । अत एव निविशन् बिभेति । स हि मलक्षणमपि मलं नाशयिष्यतीति । अनेन कामक्रोधकृताः पदार्था न भगवन्मुखं प्रविशन्ति । न प्रसादहेतवो भवन्तीति निरूपितम् । किं बहुना । यावानर्थो नरनारायणयोस्तावान्मुखप्रसादयोरिति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं प्रसन्न[9]वक्त्रे निरूप्य नलिनायतेक्षणे[10] निरूपयति—विद्ध इति । नलिनवदायते ईक्षणे यस्येति सदृष्टान्तं दीर्घत्वं नेत्रे च निरूप-णीये । तत्र तत्र वैकुण्ठस्थितो भगवान्नेत्रम् । तस्य दीर्घता ज्योतिश्चक्रम् । स हि तत्र स्थितः सर्वान् पश्यति । तस्य हि नलिन-वदायतत्वं विचारणीयम् । तद्धि विकसितमेवाऽऽयतं भवति । तत्र विकासस्तपस[11] इव । यथा जलस्थितमेव कमलं सूर्येण विकास-मेति । तथोत्तमाधिकारिणि वन एव स्थितं भगवन्नेत्रं विकासयति । तदा हि स पश्यतीत्यर्थः । तत्राऽपि भगवदिच्छया तथाभूतं सकाममेव बहिः पश्यति । कामोऽपि क्लेशकृतश्चेत्तपोऽपि जगत्प्रकाशकं चेत्तदैवंरूपतेति ध्रुवकथा निरूप्यते—सपत्न्युदितपत्रिभि-रिति[12] तत्राऽऽसह्यवेदना निरूपिता । मातुः सपत्नी । तया राज्ञः समीपे वाग्लक्षणा बाणाः प्रयुक्ताः "न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यम्" इत्यादयः । तैश्चाऽयं विद्धः । कर्मभेदिनो हि बाणा विध्यन्ति । पत्रिपदाच्च अप्रतीकारा उड्डीय विध्यन्तीति बोधितम् । अनेन विवेका[13]-दिना तस्य प्रतीकाराभाव उक्तः । बाह्योपायाभावमाह—राज्ञः अन्तीति । अतः परं राजाऽपि न वक्तव्यः । वेधस्य तेनैव दृष्टत्वात् । अनेन [14]दीनत्वमुक्तम् । इदं हि भगवद्दर्शने बीजम् । द्वितीयं बीजमाह—बाल इति । तपसे तपःकरणार्थं वनान्युपगत इत्यधिकारः । वनानीति बहुवचनं फलसिद्ध्यर्थं सर्वेष्वेव वनेषु तपः करिष्यामीति दृढप्रतिज्ञाज्ञापनार्थम् । तस्मा अदादिति दृष्टिविकासः ।

---

१. तद्विविधं चेति ख. । २. संसर्ग्यननुभाव इति ख. । ३. नत्वस्येति ख. । न स्वशरीर ग. । ४. तादृश्येपीति ख ग. । ५. आन्तरिकरोषमिति क. घ. । ६. रोषेणत्विति ख । ७. महाक्षतिरिति ख. ८. स्वन्तरममलमिति ख. ग. । ९. वक्त्रमिति ख. ग. । १०. यतेक्षणमिति ख. ग. ११. स्तपस एवेति ख. ग । १२. रित्यसह्येति ख. ग. । १३. विवेकिनेति ख. । १४. निदान-मिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ध्रुवगतिमिति फलस्य निश्चलता। गृणते प्रसङ्ग इति किरणानामन्तःप्रवेशनम्। स हि तपसा न सन्तुष्टः किन्तु वालः स्तोत्रं करोतीति। अन्यथा "निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधामे" इति वचनमनुपपन्नं स्यात्। न हि भगवानन्यथा निवर्त्तयितुं न शक्नोतीति किन्तु शक्त एव। स्तोत्रेण सन्तुष्टो बालाय ध्रुवगतिं दत्तवान्। ननु स्तोत्रस्य ध्रुवगतेश्च कः संबन्धः। तपस्तु भोगफलत्वात्तथा भवितुमप्यर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—दिव्याः स्तुवन्तीति। स हि निन्दावचनेन खिन्नस्तथा कृतवानिति सर्वदा स्तोत्रस्थानं दत्तवान्। यत्स्थानं दिव्याः सप्तर्षयोऽपि उपरिस्थितं अधःस्थिताः सन्तः स्तुवन्ति। यदिदं स्थानं प्रसादेन न प्राप्तं स्यात्। तपसा निर्बन्धेन वा प्राप्तं स्यात्तदा भगवदीयैः स्तोत्रं न क्रियेत। तत्रापि मुनयः स्तुवन्ति। तत्राऽप्युपरिस्थितं स्वयं चाधःस्थिताः ईर्ष्यामेव कर्तुं योग्याः। प्रसादकरण एव ध्रुवस्य पश्चात्तापोऽपि॥ ८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

तत्त्वमित्यत्र ते इति कन्यादयोर्थाः। मुख्यतत्त्वमिति आसन्यतत्त्वम्। तथा भवन्तीति कार्याविष्टा भवन्ति। ननु प्रथमस्कन्ध एतेषां भगवदवतारत्वमुक्तमित्यायुधावतारत्वं कथं युज्यते इत्यत आहुः आवशेत्यादि, एतदिति आयुधरूपत्वम्। तथा चायुधेषु धरणस्योद्देशे बोधितत्वाद्धरणार्थमावेशस्यापेक्षितत्वात्तस्मिन्नपि पक्ष आयुधावतारत्वमुपपद्यत इत्यर्थः। यज्ञः साङ्ख्यश्च योगश्चेति पूर्वश्लोकचतुष्टय एतत्त्रयमुक्तमिति शेषः। पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्येति पूर्वकल्पीयात्मज्ञानस्य। मूलस्थयत्पदस्यार्थमाहुः यस्मादिति। नन्वत्र सनकाद्युक्तमार्गेण स्वात्मदर्शनं स्वस्मिन् भगवद्दर्शनं वावतारकार्यत्वेनोक्तं, न तु शत्रुहननादिकम्, तथा सत्यायुधावतारत्वं कथमवगन्तुं शक्यत इत्यत आहुः साधारणा इत्यादि। तथा च, देहत्याजनेन मुक्तिसम्प्रापणात् तथात्वमित्यर्थः। नन्वायुधानि शत्रूंस्तथा सम्पादयन्त्येते तु भक्तानिति कथं तथात्वमत आहुः ते हीत्यादि। तथा च, बुद्धिप्रकारभेदेपि साधारणानाञ्च शत्रूणाञ्च स्थानप्रच्युतरूपात्सामान्यात्तेषां तथात्वसम्पादने यष्ट्यादिवदायुधत्वं सुघटमेवेत्यर्थः। स्मरणार्थ इति मुनिपदोक्तं तन्मार्गीयस्मरणस्वरूपम्॥ ५॥ ❋ ❋ धर्मस्येत्यत्र प्रसादकधर्मभेदादिति, प्रसादस्य वक्त्रस्य च यो धर्मस्तद्भेदात्। यज्ञांशो मुखमिति भोजनक्रियारूपत्वाद्यज्ञस्य तद्विशेषांशो मुखमित्यर्थः। यज्ञांशत्वं व्युत्पादयन्ति दक्ष इत्यादि। तत्रेति मूर्त्याम्। तथा चैतदर्थमेव दक्षपदद्वयमन्यथा दक्षदुहितरीति न वदेदित्यर्थः। तद्विधमिति जलाधारञ्जलजनकञ्च। सूत्रत्वेन वाग्व्यवहार इति 'स एव जीवो विवरप्रसूतिरि' त्येकादशस्कन्धे वाग्व्यवहारस्य तत्कार्यत्वेनोक्तत्वात्तथेत्यर्थः। तपो हीति तापजनकान्तरक्रियात्मकं पूर्वश्लोके त्वालोचनात्मकमुक्तमिति भेदः। अनुभावद्वितीयत्वं गुणविजातीयत्वेनेति ज्ञापनायाहुः स चेत्यादि। गुण एवेति, अनशनवद्बाह्यदोषाभावरूपत्वान्निष्कामत्वमपि तपोरूपमेवेति तपःप्रभावाभ्यां धर्माभ्यां तयोर्मुखत्वनिश्चय इत्यर्थः। तत्रेति मुखरूपे नारायणे। दोषाभावे प्रयोजकं स्फुटीकुर्वन्ति अयमित्यादि। एवञ्च दृष्ट्वा दर्शनेनात्मरूपस्य भगवतो नियमावलोपं घटितुं न शेकुरिति मूलयोजना। भगवत्त्वादेवात्मत्वस्यार्थसिद्धत्वादात्मपदस्य स्वार्थकत्वमभिप्रेत्य तत्सिद्धं प्रयोजनान्तरमाहुः अत इत्यादि। अत इति भगवतो विविक्तदृष्टित्वात्। स्वसहजधर्मस्येति इतरमोहकत्वरूपस्य। विपरीततया नाश इति उक्तस्य धर्मस्य स्वमोहकत्वं विपरीतता, तथात्वापत्त्या पुनः पूर्ववदर्शनाभावो नाशः। तथा च, तेन कृत्वा पुनः संस्प्रष्टुं न शेकुरित्यर्थः। ननु भगवत आत्मत्वादस्तु नियमानवलोपः परमेतासां स्वनियमलोपे को हेतुरित्यत आहुः आत्मन इत्यादि। तथाप्येता इति तथा एता अपि इति योजना। तथा चात्रापि स एव हेतुरित्यर्थः। व्रतत्यागिन्य इति सत्यवाक्त्वरूपदेवव्रतत्यागिन्यः। इन्द्रसन्निधौ कार्यं वा साधयिष्यामः शरीरं वा पातयिष्याम इत्युक्त्वागतास्तन्न कृतवत्यः इत्यर्थः। यथा चात्मसन्निधानेन स्वाभावपरावर्त्तनाद्व्रतत्यागरूपाद्दोषाच्च। एतासां गीतरूपभगवदुपासनयापि व्रतसिद्ध्यभावाच्चल्लोप इति वः तादृशा इति वह्रिभागुरिरल्लोपमिति वैकल्पिक आप्, तादृश्योपि भागवतः स्त्रीत्वेनापि न भाता इत्यर्थः। काममित्यत्र आन्तरिकदोषमिति आनन्तरं मनस्तदीयं दोषम्॥ ६॥ ❋ ❋ तैरिति क्रोधापूर्वभाविभिः सङ्कल्पादिभिः कामेन वा क्रोधो दह्यत इत्यर्थः। न स्वल्प इति किन्तु तच्छरीरनाशकः। अल्पपदस्यार्थमाहुः अहमित्यादि। प्रकारान्तरेण व्याकुर्वते क्रोधस्त्वित्यादि। तयोस्तदवतारत्वगमकमाहुः अनेनेत्यादि, तथा चैवं तयोः प्रसादावतारत्वनिश्चयः इत्यर्थः॥ ७॥ ❋ ❋ विद्ध इत्यत्र। तदवतारूपतां व्युत्पादयन्ति सहीत्यादि। स हि तत्र स्थित इति वैकुण्ठवासी ज्योतिश्चक्रे स्थितः। तपस इवेति, यथा तपसो विकास उपभोगजनकस्तथेत्यर्थः। विकाशयतीति नामधातुप्रयोगोयम्, विकाशं करोतीत्यर्थः। तत्रापि भगवदिच्छया तथाभूतमिति, वनस्थितावपि तथाक्लिष्टं सकामम्। एवं रूपतेति नलिनायतेक्षणप्राकट्यसमर्थता। किरणानामिति अत्र प्रसादः किरणस्थानीयो बोध्यः। अन्यथेति तपस एव प्रसादहेतुत्वे। दत्तवानिति। तथा च, तादृशस्थानदानमेतद्दातुस्तदवतारत्वगमकमित्यर्थः। प्रसादकारण इति प्रसादः कारणं यस्येत्यर्थः॥ ८॥

---

१. कारण एवेति क. ग. कारणमेवेति ख.। २. नाशक इति पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कुमारावतारमाह—तप्तमिति, विविधलोकं स्रष्टुमिच्छया कल्पादौ यन्मया तपस्तप्तं तस्य स्वतपसः सनात् दानात् तस्मिन् समर्पणात्- षणु दाने- स हरिश्चतुस्सनोऽभूत् सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य तथाविधो जातः । तत्कर्माह— प्रागिति । स च पूर्वकल्पस्य सम्प्लवे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नसम्प्रदायं आत्मतत्त्वमिह अस्मिन् कल्पे सम्यग् जगाद उपदिष्टवान् । सम्यक्त्वमेव दर्शयति—यद्गदितमात्रमेव आत्मतत्त्वं मुनयो मननशीला आत्मन् स्वस्मिन्नेवाचक्षत साक्षात्पश्यन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नरनारायणावतारमाह—धर्मस्येति । धर्मस्य भार्यायां दक्षस्य दुहितरि मूर्त्यां मूर्तिसञ्ज्ञायां नारायणो नरश्चेति मूर्त्तिद्वयेनाजनिष्ट जातः । तत्प्रभावमाह—स्वेति, स्वः असाधारणस्तपःप्रभावो यस्य तथाभूतः । तदेव दर्शयति— दृष्ट्वेति । अनङ्गस्य कामदेवस्य पृतनाः सेनारूपाः सर्वप्राणिनो विमोहयितुं समर्था अपि देव्यः अप्सरसः आत्मनः स्वभगवन्तं मोहयितुं प्रवृत्ता अपि आत्मनः स्वस्य यो नियमस्तपोविनाशनरूपस्तस्यावलोपं दृष्ट्वा भगवतस्तं घटितुं घटयितुं कर्तुं न शेकुः, समर्था न जाता इत्यर्थः । एतच्चैकादशस्कन्धे स्पष्टं भविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यत्र कामविजयी क्रोधोऽपि बिभेति तत्र कामो न प्रभवतीति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायमाह—काममिति । ननु निश्चितमेवैतत् कृतिनो योगिनो रुद्रादयो रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहन्ति रोषं त्वात्मानं दहन्तमुत अपि ते न दहन्ति तद्दाहे समर्था नैव भवन्ति, किन्तु क्रोधेनैवाभिभूयन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—असह्यमिति, सोढुमशक्यमित्यर्थः । नु अहो आश्चर्यम् । सोऽयं रोषो यस्यान्तर्मनः प्रविशन् बिभेति । तत्र हेतुमाह— अमलमिति । रागलोभादिमलयुक्ते हि प्राणिमनसि क्रोधस्यापि प्रवेशो भवति, भगवन्मनस्तु निर्मलमतस्तत्प्रविशन् स्वस्यापि मलरूपत्वान्मामपि विनाशयेदिति बिभेतीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथं पुनः कामोऽस्य मनः श्रयेत, प्रविशेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ चरित्रेणैव कमप्यवतारं सूचयति— विद्ध इति । राज्ञः उत्तानपदः अन्ति समीप एव मातुः सपत्न्याः सुरुचेः उदितानि उक्तानि वाक्यान्येव पतत्रिणो बाणाः तैर्विद्धस्ताडितो बालोऽपि सन् यो ध्रुवस्तपसे तपः कर्तुं वनान्युपगतस्तस्मै गृणते स्तुवते प्रसन्नः सन् ध्रुवगतिं स्थायिपदमदात् । ध्रुवगतिं विशिनष्टि— यदिति । यां ध्रुवगतिं दिव्याः दिवि भवाः मुनयः उपरि स्थिता भृग्वादयः अधस्ताच्च स्थिताः सप्तर्षयः स्तुवन्ति प्रशंसन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

नारद ! सृष्टिके प्रारम्भमें मैंने विविध लोकोंको रचनेकी इच्छासे तपस्या की । मेरे उस अखण्ड तपसे प्रसन्न होकर उन्होंने 'तप' अर्थवाले 'सन' नामसे युक्त होकर सनक, सनन्दन, सनातन और सनत्कुमारके रूपमें अवतार ग्रहण किया । इस अवतारमें उन्होंने प्रलयके कारण पहले कल्पके भूले हुए आत्मज्ञानका ऋषियोंके प्रति यथावत् उपदेश किया, जिससे उन लोगोंने तत्काल परम तत्त्वका अपने हृदयमें साक्षात्कार कर लिया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ धर्मकी पत्नी दक्षकन्या मूर्तिके गर्भसे वे नर-नारायणके रूपमें प्रकट हुए । उनकी तपस्याका प्रभाव उन्हींकेजैसा है । इन्द्रकी भेजी हुई कामकी सेना अप्सराएँ उनके सामने जाते ही अपना स्वभाव खो बैठीं ! वे अपने हाव-भावसे उन आत्मस्वरूप भगवान्‌की तपस्यामें विघ्न नहीं डाल सकीं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नारद ! शङ्कर आदि महानुभाव अपनी रोषभरी दृष्टिसे कामदेवको जला देते हैं, परंतु अपने आपको जलानेवाले असह्य क्रोधको वे नहीं जला पाते । वही क्रोध नर-नारायणके निर्मलःहृदयमें प्रवेश करनेके पहले ही डरके मारे काँप जाता है । फिर भला, उनके हृदयमें कामका प्रवेश तो हो ही कैसे सकता ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अपने पिता राजा उत्तानपादके पास बैठे हुए पाँच वर्षके बालक ध्रुवको उनकी सौतेली माता सुरुचिने अपने वचन-बाणोंसे बेध दिया था । इतनी छोटी अवस्था होनेपर भी वे उस ग्लानिसे तपस्या करनेके लिये वनमें चले गये । उनकी प्रार्थनासे प्रसन्न होकर भगवान् प्रकट हुए और उन्होंने ध्रुवको ध्रुवपदका वरदान दिया । आज भी ध्रुवके ऊपर-नीचे प्रदक्षिणा करते हुए दिव्य महर्षिगण उनकी स्तुति करते रहते हैं ॥ ८ ॥

यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम् ।
त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥ ९ ॥
नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृग् जडयोगचर्याम् ।
यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥
सत्रे ममास भगवान् हय[1]शीरषाथो साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११ ॥

१. प्रा० प०—शीर्षंशीर्षा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिकाव्याख्या

पृथ्ववतारमाह । यद्यदा ऋषिभिरर्थितः अवतरितुं प्रार्थितस्तदा वेनदेहादवतीर्णः तं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति पदं नाम लेभे । "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥" इति हि पुत्रपदव्युत्पत्तिः । कथंभूतम् । द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तम् । चरित्रांतरमाह । येन च जगति जगदर्थे वसूनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ऋषभावतारमाह । असौ हरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास । नाभेर्भार्याया मेरुदेव्याः एव सुदेवीत्यपि संज्ञा । जडवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्याम् । यदिति । यां चर्यां पारमहंस्यं परमहंसप्राप्यं पदम् । तत्र हेतुः । समदृक् । तत्रापि हेतुः । स्वस्थः स्वस्वरूपे स्थितः । यतः प्रशांतेंद्रियः । तत्कुतः । यतः परितो मुक्तसंगः ॥ १० ॥ ❀ ❀ हयग्रीवावतारमाह । सत्र इति । अथो इत्यर्थांतरे । स एव साक्षाद्भगवान्मम ब्रह्मणः सत्रे यज्ञे हयशीर्षा आस । तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य । छंदोमयो वेदमयस्तद्विधेया ये मखास्तन्मयः अमृतमय इति वा पाठः । मखैर्यजनीया अखिला देवतास्तदात्मा च । अस्य श्वसतः श्वासं मुंचतो नस्तो नासापुटादुशतीरुशत्यः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान्वेदस्य मार्गान्वेदानादाय तत्र युगांतसलिले विजहार । ह हर्षेण ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

पुद्भ्यः पुन्नामकेभ्यो नरकेभ्यो यतः पितरं त्रायतेऽतः पुत्र इति । पुन्नामका नरका विंशतिसंख्याका वामनपुराणे प्रोक्तास्तथाहि—परदाराभिगमनं पापिसंगः पारुष्यं सर्वत्रेति प्रथमो नरकः । अत्र नरकपदं नरकसाधनपरम् । परदाराभिगमनादिजन्यनरकेभ्यस्तप्तसूर्म्यादिभ्यः पातीति पुत्र इति भावः । एवमग्रेपि एषां पवर्गमारभ्य मातृकास्थदीर्घोकारपर्यंतगणनात्पुन्नामकत्वमिति । फलस्तेयफलहीनाटनवृक्षजातीयच्छेदनं द्वितीयः ॥२॥ वर्ज्यादानावध्यावधवंधनवांधववादस्तृतीयः ॥३॥ भूतमात्रभयदानं भूतिनाशनं भ्रंशनं निजधर्मतश्चतुर्थः ॥४॥ मारणमित्रकौटिल्यमिथ्योक्तिमिष्टैकाशनानि पञ्चमः ॥५॥ योगनाशनयवादिफलहरणयानयुग्महरणानि षष्ठः ॥६॥ राजभागहरण—राजस्त्रीसंग—गताहितचिंतनानि सप्तमः ॥७॥ लुब्धत्व—लोलुपत्व—लब्धधर्मार्थनाशनान्यष्टमः ॥८॥ वेदब्राह्मणनिंदन—ब्रह्महरण—विप्रोत्कर्षासहन—विरुद्धाचरणानि नवमः ॥९॥ शिष्टाचारविनाश—शिष्टद्वेष—शिशुवधशास्त्रस्तेयानि दशमः ॥१०॥ षडंगवेदानंगीकार—षाड्गुण्यनीतिपरित्यागावेकादशः ॥११॥ सन्निन्दा—सदाचारलंघनपुरस्सरानाचारस्त्रीकारसंस्कारत्यागा द्वादशः ॥ १२॥ हानिश्चतुर्वर्गवि वेर्हेयसंग्रहादिस्त्रयोदशः ॥१३॥ क्षपणकसंग—तन्मतस्वीकारः—क्षयाहत्यागश्चेत्रहरणादिश्चतुर्दशः ॥१४॥ अज्ञसंगासत्योक्त्यसूयाशोचाशुभावहप्रवृत्तयः पंचदशः ॥१५॥ आलस्यासत्कर्मत्यागार्यावर्त्तीयधर्मानंगीकाराचार्यासेवननिंदाश्रमधर्मत्यागादिः षोडशः ॥१६॥ इच्छा परदारधनादेः सप्तदशः ॥१७॥ ईर्ष्या शास्त्रेष्वष्टादशः ॥१८॥ उद्धतत्वमेकोनविंशः ॥१९॥ ऊर्द्ध्वं स्थितिर्गुरुपित्रादेरूतिर्वृद्धिर्विंशः ॥२०॥ एते पुन्नामकाः पुदित्यत्र तपरकरणमदिदुदित्यादिवत् ऊतिर्वासन्ना सा चेह मंदा ज्ञेया "पुन्नामनरकं घोरं विनाशयति सर्वतः । एतस्मात्कारणात्साध्यस्ततः पुत्रेति गद्यते । "शेषेभ्यो रक्षणाच्छिष्यः पापेभ्यः परिकीर्त्तितः । घृतादिविक्रयो घोरश्चांडालादिपरिग्रहः ॥ स्वदोषाच्छादनं पापं परदोषप्रकाशनम् । इत्यादीनि च पापानि शेषसंज्ञानि वै विदुः ॥ यो गुरुं रक्षते तेभ्यः स शिष्यः परिकीर्त्तितः । तस्माच्छिष्यश्च पुत्रश्च विधातव्यौ प्रयत्नतः ॥ शिष्याच्छ्रेष्ठतरः पुत्रः सुमार्गनिरतो यदि । विमार्गगावुभौ त्याज्यौ यदुक्तनिरयप्रदौ ॥ विष्णुभक्तियुतौ कार्यौ प्रयत्नेन सुधीमता ॥" इति सर्वं वामनपुराणे विततमस्तीति । वाराहे तु "ऐहिकामुष्मिकं दुःखं पुदिति प्रोच्यते ततः । त्राति पुत्र इति ज्ञेयः पुद्रः प्रोक्तस्ततोन्यथा" ॥ ऐहिकं क्षुत्पिपासाशीतोष्णज्वरादि । आमुष्मिकं नरकपातादीति विवेकः । जगति भूलोके पुत्रप्रदं मथितवेनभुजोत्पन्नत्वात्पुत्रेण प्राप्यं राज्यं लेभे इति तीर्थः । जगतीति निमित्ते सप्तमी अत आह । जगदर्थमिति । संदर्भस्तु 'भगवन्निंदया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः' इति सप्तमस्कधोक्तेर्वेनस्य पितुर्नारदात्कदाचिन्नरकभोगोत्तरं कुष्ठिम्लेच्छत्वप्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय कुरुक्षेत्रांतर्गतपृथूदकतीर्थे स्नपनादिना विशोध्य यातनाभोगाद्दधारेति वामनपुराणीयकथामप्याह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र पारमहंस्यपदत्वे । तत्रापि समदृक्त्वेपि । तत्प्रशांतेन्द्रियत्वम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ 'तपनीयं रूप्यहेम्नोः' इत्यभिधानात् । तद्विधेया वेदविहिताः "अस्य वै महतो भूमस्य निश्वसितं यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । पृथ्वी-

---

१. प्रा० पा—मखात्मा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रूपनौधारणात्तदाश्रयो "नाव्यारोप्य महीमय्याम्" इत्युक्तेरिति भावः। अत एव पृथिव्याश्रयत्वादेव मृग्यंते जलेऽन्विष्यंते श्रीहरिणा मुनिभिर्वेति मार्गाः। वेदाश्च ते मार्गाश्चेति वेदमार्गास्तान्। अत एव स्वामिचरणैर्वेदानिति व्याख्यातम्। मृग्यते परमात्मा येषु ते मार्गा वेदाः "यद्दर्शनं निगम आत्मरहःप्रकाशम्" इति मार्कंडेयोक्तेः॥ १२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

अन्वर्थमिति। अन्वर्थम् अनुगतावयवार्थं यौगिकार्थमिति यावत्॥ ९॥ ❀ ❀ यामिति। यां जडयोगचर्य्यामित्यर्थः॥ १०॥ ११॥ ❀ ❀ पृथिवीप्रधान इति आश्रितानां मध्ये पृथिवी प्रधानं यत्र स इत्यर्थः। वृक्षमयो ग्राम इतिवत्॥ १२—१६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पृथ्ववतारमाह य इति। यः पृथुः ऋषिभिरर्थितः वेनं त्रात्वा जगति पुत्रपदं लेभे सोऽप्येकोऽवतार इत्यर्थः। पुत्रपदं पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति व्युत्पत्तिसरणात्। पुदाख्यान्नरकात्पितरं वेनं संरक्ष्य पुत्रपदवाच्यतां प्राप्तवानित्यर्थः। कथंभूतं वेनं निरये नरके पतंतं तत्कुतः द्विजानां मुनीनां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं विशेषेण दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तं द्विजशापः कुत इत्यत आह—उत्पथगतसन्मार्गवर्तिनं एतदाख्यानं चतुर्थे स्फुटं एतस्यैव चरित्रांतरमाह वेनं पृथुना वसुधा भूमिः सर्वाणि वसून्यन्नादिद्रव्याणि दुग्धाऽदुह्यत दुहधातुर्द्विकर्मकः॥ ९॥ ❀ ❀ ऋषभावतारमाह नाभेरिति। यद्ब्रह्म पारमहंस्यं परमहंसप्राप्यं पदं स्वरूपं ऋषयो वेदा आमनंति तदसौ हरिः कपिलादिवत्स्वांशेन ऋषभाख्यो राजा नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास मेरुदेव्या एव सुदेवीत्यपि संज्ञा। यो जातो ऋषभः जडवद्योगचर्यां चचार तत्र हेतुः समदृक् सर्वस्यापि स्वात्मकत्वेन समदर्शनः तस्यान्यात्मकत्वं व्यावर्तयति स्वस्थः "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः। स्वस्मिन्नेव स्थितः नत्वात्मांतरधार्यः जडयोगचर्यां चरणे हेत्वंतरमाह प्रशांतकरणः प्रशांतेंद्रियः तत्कुतः परिमुक्तसंगः परितः शब्दादिषु मुक्तस्त्यक्तः संग आसंगो येन सः॥ १०॥ ❀ ❀ हयग्रीवावतारमाह सत्र इति। स एव साक्षाद्भगवान्मम ब्राह्मणः सत्रे हयशीर्ष आस कथंभूतः तपनीय सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य छंदोमयः वेदमयः वेदोत्पादकत्वेन तत्प्रचुर इत्यर्थः। मखमयः यज्ञाराध्यः अखिलदेवतानामात्मा "स आत्मा अंगान्यन्या देवता" इति श्रुतेः श्वसतःनिश्वसतः अस्य हयग्रीवस्य नस्तः नासिकातः उशतीः शुद्धाः वाचः वेदवाचः बभूवुः "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इति श्रुतेः वेदानां तद्विहितानां कर्मणां तदाराध्यदेवतानां तत्प्रवर्तकत्वतदाराध्यत्वतदात्मकत्वान्युक्तानि इति॥ ११॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह मत्स्य इति। मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुनोपलब्धः दृष्टः क्षोणीमयः आगामिसृष्ट्युपयोगिपार्थिवद्रव्याश्रय इत्यर्थः। अतएव निखिलजीवनिकायानां समस्तजीवसमूहानां निकेतः निलयः मे मम मुखाद्विस्रंसितान्वेदमार्गान्वैदिकप्रमाणान्यादाय समर्प्य मह्यमिति शेषः। वेदरूपप्रमाणप्रदानमेवास्यावतारस्य कृत्यं यत्र उरुभये अतिभयं करे युगांतसलिले विजहार विहृतवान् हेति हर्षे एतदाख्यानमष्टमे स्पष्टम्॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अथोत्पथगतं मामेव यजध्वं मत्तोन्यद्दैवं नास्तीत्यद्वैतमार्गवर्तिनमत एव द्विजवाक्यवज्रेण निष्पिष्टपौरुषभगं विनाशितपुरुषाकारभागधेयं मृत्वा निरये पतंतं वेनं ज्ञात्वा परमर्षिभिर्जगत्पालनायार्थितो जगति भूलोके पुत्रपदं मथितवेनदक्षिणभुजोत्पन्नपृथ्वाख्यमहाराजस्थानं लेभ इत्यन्वयः। स्वयं च पृथुनामा तत्र विष्णुरित्यर्थं च शब्देनानुवदति। पृथुर्नामा महाराजस्तत्र विष्णुः स्वयं विभुरित्यादेः तत्कर्माह। दुग्धेति येन। पृथ्वाविष्टेन पृथुनाम्ना हरिणा वसुधा भूमिः सकलानि वसूनि अमृतादिद्रव्याणि च दुग्धेत्यन्वयः॥ ९॥ ❀ ❀ असौ नारायणो नाभेराज्ञः सकाशात् सुदेवीसूनुरासेत्यन्वयः। मेरुदेव्याः सुदेवीति नामांतरं राजकृतं तदवतारप्रयोजनमाह यो वा इति। ऋषभनामा यो वै हरिः समदृक् सर्वांतर्हृदि स्थितं समं ब्रह्म पश्यतीति नित्यापरोक्षीकृतस्वरूप इत्यर्थः। योगचर्यां परमहंसधर्मं चचार ऋषयो यद्रूपं पारमहंस्यं परमहंसप्राप्यमामनंति यश्च स्वस्थः स्वाधारः प्रशांतकरणः प्रकृष्टसुखात्मदेहेंद्रियः अत एव परिमुक्तसंगो बाह्यसुखानपेक्षः विधिनिषेधविमुक्तस्य योगचर्याकरणं किमर्थमित्याशंका वा इत्यनेन निरस्ता लोकसंग्रहार्थत्वेन तदाचरणप्रसिद्धेरिति। स्वस्थ इत्यादिविशेषेण बाहुल्याच्च प्राप्यप्रयोजनांतरं नास्ति॥ १०॥ ❀ ❀ साक्षात्तुर्यः एष यज्ञ पुरुषो मम सत्रे यज्ञे नाम्नाहयशीर्ष आसेत्यन्वयः। तिर्यग्योनित्वेप्यैश्वर्यादिगुणसामग्रीमानित्याह—भगवानिति। तपनीयं रूप्यहेम्नोरित्यभिधानान्मूलावताररूपापेक्षयोभयवर्णत्वं युक्तं अनेन साक्षान्नारायण एवेति निरणायि "हिरण्यश्मश्रु" रित्यादिश्रुतेः इतोप्ययं नारायण एवेत्याह छंदोमय इति छंद आदीनामाधारत्वात् विषयत्वादुद्देश्यत्वादंतर्यामित्वात्तन्मयत्वं तत्कर्म चाह—वाच इति। अस्य हयग्रीवस्य श्वसतः श्वासं कुर्वतो नस्तः नासिकाया उशतीर्भगवद्गुणप्रतिपादकत्वेन शुद्धाः श्वासरूपा वाचो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वेदादिलक्षणा बभूवुरित्यन्वयः । छंदांसि च मखाश्चैव देवा लोकाश्च सर्वश इत्यादिना 'मयटो विकारार्थत्वं प्रयुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मे मुखाद्विस्रंसितान्निर्गतान्वेदमार्गान्हयग्रीवदैत्येनापहृतान् दृष्ट्वा मत्स्योऽवतीर्य तं हत्वा तान् समादाय स्थितः पुनर्युगांतसमये मन्वंतरप्रलये सप्तऋषिभिः सह स्तुवता वैवस्वतमनुनोपलब्धो दृष्टः क्षोणीमयः । क्षोणीमय नावाश्रयत्वादत एव निखिलजीवनिकायानां केत आश्रय तत्रोरुभये महाभयंकरे सलिले प्रलयसमुद्रजले विजहारेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

निरये पतन्तमिति पुनः पुनः पतनाय सज्जमानं त्रात्वा पुत्रपदञ्च लेभे इति न केवलं त्रातवान् अपि तु पुत्रपदं पुत्रत्वमपि लेभे इत्यर्थः । व्यक्त्या तत्रोद्यतेषु मुनिषु कारुण्यविशेषव्यक्तिः । क्त्वाप्रत्ययस्तु त्राणावश्यकताविवक्षया भाविनि भूतवन्निर्देशात् । किन्तु सप्तमस्कन्धे भगवन्निन्दया वेणो द्विजैस्तमसि पातित इत्यनुसारेण एकदा श्रीपृथुराजेन (?) श्रीनारदात् स्वपितुर्नरकभोगानन्तरं कुष्ठिम्लेच्छत्वप्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय पृथूदकाख्यकुरुक्षेत्रतीर्थे स्नपनादिना क्रमेण तदपरिच्छेद्य यातनाभोगादुद्धारेति वामनपुराणाद् विषयो ज्ञेयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मत्स्य इति । मनुना वैवस्वतमनुतया भाविना सत्यव्रतेनेत्यर्थः । अत्र सन्यासुरवधस्त्वतिप्रसिद्धत्वान्नोक्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

पृथ्ववतारमाह । यत् यदा ऋषिभिरर्थितस्तदा वेणं त्रात्वा अन्वर्थं तत् पुत्र इति पदं नाम लेभे । पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति पुत्रपदव्युत्पत्तेः । कथम्भूतं द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं (निष्प्लुष्टं) दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्य्यञ्च यस्य तम् । श्रीपृथुराजेन (?) श्रीनारदात् स्वपितुर्नरकभोगान्तरं कुष्ठिम्लेच्छत्वप्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय पृथूदकाख्ये कुरुक्षेत्रतीर्थे स्नपनादिना तदपरिच्छेद्यातनाभोगादुद्धारेति वामनपुराणकथा ज्ञेया । चरित्रान्तरमाह । येन च वसूनि अन्नादिद्रव्याणि वसुधा पृथ्वी दुग्धा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ऋषभावतारमाह । नाभेः सकाशात् आस अभूत् । सुदेव्या मेरुदेव्याः सूनुः । जडवद्योगचर्य्याम् । यस्य पारमहंस्यं पदं चिह्नम् । ऋषय आमनन्ति अभ्यस्यन्ति । ऋषभः कीदृशः । स्वस्मिन्नेव तिष्ठतीति स्वस्थ इत्यादि । अत्र समाप्तपुनरात्ततादोषश्चेदेवं व्याख्येयम् । यस्य पारमहंस्यम् ऋषय आमनन्ति तेषु ऋषिषु परिमुक्तसङ्ग इमे मत्पारमहंस्यं न जानन्त्विति तेषु प्रीतिरहितः । अतएव ते भ्रष्टा बभूवुरिति तत्र कथा द्रष्टव्या ॥ १० ॥ ❀ ❀ हयग्रीवावतारमाह । सत्रे यज्ञे आस आविर्बभूव । अस्य हयशीर्ष्णः श्वसतो निश्वसतः नस्तः नासापुटात् उशतीः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुरुदपद्यन्त । अत्र छन्द इति विशेषणत्रयेण कर्म्मकाण्डज्ञानकाण्डदेवताकाण्डसम्बन्धिन्यः श्रुतय इति गम्यते । अमृतमय इत्यत्र मखमय इत्यपि पाठः क्वचित् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रय इत्यर्थः । निखिलानां चतुर्विधानामेव जीवसंघानां केत आश्रयः । उरुभये प्रलयसलिले ये मुखाद्विस्रंसितान् विगलितान् वेदमार्गानादाय विजहार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पृथ्ववतारमाह यदिति । यदा ऋषिभिः प्रार्थितस्तदा उत्पथगतमसन्मार्गवर्तिनम् असन्मार्गवर्तित्वादेव द्विजानां मुनीनां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं विशेषेण दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तमत एव निरये नरके पततं वेणं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इतिपदं नाम लेभे । पुन्नाम्नो नरकाद्यस्तु पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति व्युत्पत्तिस्मरणात् । चरित्रांतरमाह येन पृथुना जगति जगदर्थे वसुधा सकलानि द्रव्याणि दुग्धाऽदुह्यत ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ऋषभावतारमाह नाभेरिति । असौ भगवान् नाभेः सकाशात् सुदेव्याः मेरुदेव्यपरपर्यायाः सूनुर्नामतः ऋषभः आस यः ऋषभः जडवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्यां चचार यस्यां जडयोगचर्याम् ऋषभः पारमहंस्यं पदं भगवत्प्राप्तिमार्गमामनंति यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यत इत्यादिनाऽग्रे निरूप्यमाणः स च पारमहंस्यमार्गे नित्यध्यानादिवशादलब्धाश्रमक्त्यावसरस्य श्रेष्ठाधिकारिणः ब्रह्मचारिप्रभृतिष्वेकतमस्यैव ब्रह्मचारिगृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाऽऽश्रमी परिव्राट् च चतुर्थोऽत्र पंचमो नोपपद्यते वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परःपुमान् विष्णुराराध्यते पंथानान्यत्तत्तोपकारणमिति वैष्णवे चतुर्णामेवाश्रमाणां स्वीकारात् नित्यध्यानादिति । स्पष्टं श्रेष्ठ्यमपि तत्रैवोक्तं न चलति भगवत्पदारविंदात्पलनिमेषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्य इत्यादिना जडयोगचर्याचरणहेतुः समदृक्सर्वस्य भगवदात्मकत्वात्समदर्शनः अतएव स्वस्थः स्वस्मिन्रूपे सर्वात्मभूते स्वावतारिणि वासुदेवे स्थितः अतएव प्रशांतकरणः अविचलेंद्रियः अत एव परिमुक्तसंगः ॥ १० ॥ ❀ ❀ हयग्रीवावतारमाह सत्र इति । अथो इत्यर्थान्तरे साक्षाद्भगवान् मम सत्रे यज्ञे हयशीर्षा आस । कीदृशः तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य सः छंदोमयः वेदमयः मखमयः अध्वराकारः तदाराध्यो वा अखिलानां देवतानामात्मा "स आत्मा अंगान्य न्या देवता" इति श्रुतेः अस्य हयग्रीवस्य श्वसतः निश्वसतः नस्तः नासापुटात् उशतीः उशत्यः कमनीयाः वाचः वेदरूपाः बभूवुः ॥११॥ ❀ ❀ मत्स्यावतार-

१. सर्वे विष्णौ स्थिता यस्मादतः सर्वमयो ह्यसौ इति महासंहितायाम् ॥ २. अनेन मत्स्यावतारो द्विवारमिति ज्ञायते ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माह मत्स्य इति । मनुना वैवस्वतेन पूर्वजन्मनि युगांतसमये सत्यव्रताख्येन राज्ञा मत्स्य उपलब्धः दृष्टः कीदृशः क्षोणीप्रधानः आगामिसृष्ट्युपयोगिपार्थिवद्रव्याश्रय इति यावत् अत एव निखिलजीवानां यो निकायः समूहस्तस्य केतो निलयः स च मे मम मुखाद्विस्रंसितान् विगलितान् वेदमार्गान् वेदोक्तधर्मान् यद्वा वेदरूपान् मार्गान्सर्वपुरुषार्थोपायान् आदाय उरुभये युगांतकाले हेति हर्षेण विजहार विहृतवान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं नलिनायतेक्षणं निरूप्य कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससं निरूपयति—अत्र हि पीताम्बरं कदम्बतुल्यता च निरूपणीया । कदम्बस्य वर्षाकाले हि किञ्जल्का भवन्ति । वर्षा च भूमिसन्तापे । यथा संतप्ते वृष्टिर्भवति । यथा वृष्टिः सर्वसन्तापहारिका । एवं पृथुकृतो दोहः सर्वसन्तापहारकः । पृथुश्च छन्दोमयः सर्ववेदार्थप्रतिपादकः पीताम्बररूपः । राजा हि स्वभावतो भूमेराच्छादको भवति । तदाज्ञया भूमिर्गुप्ता तिष्ठति । किन्त्वयं यथास्थितभूमिगोप्ता न भवतीति भूमेर्विच्छायकरणात्पीतत्वम् । [2]अयं पृथुः पुत्रपदं लेभे । "पुन्ना[3]म्नो नरकात्त्रायते पितरं सुत" इति पुत्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तत्रान्ये नरकात्त्रायन्ते न वेति सन्देहो भवत्यदृष्टत्वात् । अयं [4]तु नरकात्त्रायत एव । नरकाणां पायुस्थानत्वात्तदाच्छादकत्वेनैवास्य पीताम्बरत्वम् । रक्षणं हि प्राप्ते दुःखे । तदर्थमस्य पितुर्दुःखप्राप्तिमाह—यद्वेनमुत्पथगतं अन्यायिनां मार्गे प्रवृत्तम् । अत एव ब्राह्मणानामपकारित्वात्तद्वाक्यवज्रेण नितरां प्लुष्टं पौरुषं भाग्यं च[5] यस्य । अतो भाग्येन पौरुषेण[6] चाऽनिस्तारः । नवा प्रजापा[7]लनलक्षणधर्मेण । उत्पथगतत्वात् । तस्माद्गुणाभावाद्दोषस्य च विद्यमानत्वान्नरके पतति । तस्मिन्समये तस्य करान्मथनेन निर्गतस्तं पालितवान् तैरेव ब्राह्मणैरभ्यर्थितः । अत एव पुत्रो जातः । अवतारचरित्रमाह । दुग्धा वसूनि । सर्ववसूनि दुग्धा । वसूनि वस्तूनि । वसुधा पृथिवी । अनेन वसूनि वसुधा दुग्धा । यद्यप्यन्यानि वस्तून्यन्यैरेव दुग्धानि तथाप्येतन्मूलकत्वात् सकलानि येनेत्युक्तम् । अनेन वेदरूपस्य पीताम्बरस्यैवं सर्वकामपूरकत्वं नरकात्पालकत्वं च निरूपितम् । पीतत्वेन च सर्वदुःखानिवृत्तिः प्रासङ्गिकी । प्रजननगोपनं तु स्वभावादेव । तस्य[8] रेखाकारत्वं सर्वगुणसद्भावात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं पीताम्बरत्वं निरूप्य लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदत्वं निरूपयति—नाभेरसाविति । नाभिर्ब्राह्मणान्प्रार्थयित्वा यज्ञे आविर्भूतं भगवन्तं प्रार्थयित्वा भगवन्तं पुत्रत्वेन प्रार्थितवान् । नाभेर्भार्या सुदेविसंज्ञा तस्याः सूनुः । असाविति बुद्धिस्थः । ऋषभ इति नाम । अवतारस्य प्रयोजनं यो वै चचारेति जडानां संबन्धिनी यागचर्या लोके प्रदर्शिता । समदृगिति ब्रह्मदृष्टिः तस्या जडयोगचर्यायाः सद्ग्राह्यं रूपमाह । यत्पारमहंस्यं पदमामनन्ति । तस्य मार्गस्य निर्वाहकावश्यकसाधनान्युपदिशन् स्वयं तादृशो जात इत्याह । प्रथमं परिमुक्तसङ्गः सर्वसङ्गपरित्यागं कृतवान् । तेन प्रशान्तकरणः प्रशान्तानि कारणानि इन्द्रियाणि यस्य । तेन स्वस्थः स्वरूपस्थित इति दोषनिवृत्तिः कथिता । गुणस्तु समदृगिति सर्वत्र गुणदोषदृग्रहितः । सर्वभूतेषु वासुदेवदृष्टिर्वा । देवताक्रियामध्ये ह्यङ्गदनिवेशनम् । तत्रापि देवताभागे । अयं च ब्रह्मवित् कर्माणि त्यक्तवान् । हिरण्यत्वं नाभिपुत्रत्वात् । महारत्नानि तु तत्पुत्राः । स हि ज्ञानकर्ममध्ये स्थितः । अतोऽङ्गदत्वम् । स्वस्थत्वादयो वा रत्नानि । समदृक् सुवर्णम् । जडयोगचर्या आकृतिः । इदं हि परमहंसानां पदम् । रत्नानि तु ते । अत ऋषभस्य यत्किञ्चित्कार्यं तदेवाऽङ्गदस्येति ज्ञातव्यम् । अध्यायत्रयेण च तच्चरित्रं वक्ष्यते । तत्र शोभा प्रथमाध्यायार्थः । महारत्नानि तद्वाक्यानि द्वितीयाध्यायार्थः । हिरण्मयत्वं ब्रह्मभावस्तृतीयाध्यायार्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमङ्गदं निरूप्य स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलं निरूपयति—सत्रे ममासेति । हयग्रीवो हि किरीटकुण्डलात्मकः । सह्युभयात्मको भवति । ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् । किरीटं हयशिरः । कुण्डले देहः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः । साऽङ्क्षययोगयोराधारभूतो नृदेहः । स हि कर्मणि प्रादुर्भूतोऽग्निसाध्ये । कुण्डलादिकमपि तथा । तदेवाऽऽह रूपत्रयम् । छन्दोमयो मखमय इति कुण्डले । अखिलदेवतात्मा मुकुट[9]ः । अखिला न न्यूना ये देवा ब्रह्मादयस्ते भगवन्मस्तके पारमेष्ठ्ये स्थिताः । यद्धयग्रीवेण क्रियते[10] तत्सर्वं कुण्डलमुकुटकार्यम् । तस्य स्वरूपं ब्रह्मा निरूपयति । मम सत्रे यागे । आस आविर्भूतः । स प्रसिद्धो हयग्रीवो भगवानेव । दैत्यहयग्रीवनिराकरणार्थं भगवानिति । किंपुरुषा[11]दिरूपव्युदासार्थं च । नह्यन्यः सत्रे आविर्भावमर्हति । यतो हयशीर्ष एव साक्षाद्यज्ञपुरुषः सर्वयज्ञाधिष्ठात्री देवता । यतस्तपनीयवर्णः तपनीय[12]वद्वर्णो यस्य । तपनीयं सुवर्णम् । यज्ञोऽप्यग्निसाध्य इति तपनीयो वर्णो यस्य । छन्दोमय वेदात्मकः । मखमयो यज्ञात्मकः । अखिलदेवतात्मा । प्रमाणप्रमेयसाधनफलभूत इत्यर्थः । अखिलदेवताः साधनम् आत्मा फलमिति । अवतारप्रयोजनमाह—वाचो बभूवुरिति । उशतीर्वाचो वेदलक्षणाः अस्य नस्तो नासिकातः । श्वसतः श्वासं विमुञ्चतः । अस्य भगवतो जाताः । स्फुरन्महारत्नान्येव उशतीर्वाचः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं मुकुटकुण्डले

---

१. तृणत्वमिति ख. । २. अयमित्यारभ्य पीताम्बरत्वमित्यन्तं नास्ति क. ख. । ३. पुत्रो हि पुन्नाम्न इति क. ग. । ४. अयं तु त्रायते एवेति क. । ५. चकारो नास्ति ख. । ६. पौरुषेण वा न निस्तारः ख. ग. । ७. पालनरक्षणेति ग. ख. । ८. तस्या रेखेति ख. ग. । ९. मुकुटमिति ख. । १०. क्रियतेति ख. । ११. पुरुषादिव्युदासार्थमिति ख. । १२. तपनीयवर्ण इति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निरूप्य उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवं रूपं निरूपयति—मत्स्य इति । मत्स्यो हि पल्लवरूपः । सत्यव्रतादीनां शिष्यत्वाद्गुरोस्तस्य भगवतः पादपल्लवं ज्ञानात्मकं हृदये स्थापितमेव । युगान्तसमये प्रलये । मनुना सत्यव्रतेन द्रविडेश्वरेण । मनुनेति भाविनी संज्ञा । तत्कृपयैव मनुत्वस्य भावित्वात् । तेन लब्धः । प्रथमं तदञ्जलिजले प्रादुर्भूतः । तस्य मत्स्यस्य उत्पत्तेर-निरूपितत्वाद्दृष्ट इत्युक्तम् । तस्य पादत्वार्थमाह क्षोणीमय इति । स हि पृथिवीमयः । अत एव आध्यात्मिकीं पृथिवीं वहति । नौका-रूपा हि पृथिवी तारिका अत एव चरणः पोतः । किञ्च । भगवच्चरणो हि सर्वेषां भक्तानामाश्रयः । तदाह—निखिलजीवनिकायकेत इति । निखिला ये जीवाः संपूर्णा जीवा न विषयैः खण्डिताः तेषां निकायः समूहस्तस्य केतः स्थानम् । सर्वाणि बीजानि ऋषयश्च तदा नौकायां स्थिता इति । एतदेव हि रूपं चरणस्य । अत एव संसारसमुद्रतरणे पोतः । तस्याऽवतारचरित्रमाह–उरुभये विस्रंसितान् ब्रह्मणो भयात् मुखाद्विगलितान् वेदान् हयग्रीवो नाम दानवेन्द्रः अन्तिकेऽहरत् । तं हत्वा तत आदाय तत्र जले विजहार ह । वेदमार्गानिति अन्येऽपि ज्ञानभक्तिप्रतिपादका वेदास्तत एवोद्धृताः । हेति प्रसिद्धे । । आश्चर्ये वा । अत एव शिष्याणां हृदयानि वेदमार्गैः कृत्वा विकसितानि भवन्ति । यज्ञोपयोगिवेदा हयग्रीवेणोद्धृताः, सर्वोपयोगिनस्तु मत्स्येनेति विशेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यद्वेनमित्यत्र । पृथोः पीताम्बरावतारत्वं व्युत्पादयन्ति कदम्बस्येत्यादि । तथा च, दोहरूपकार्ये पृथुनाङ्कते तदुत्तरं यद्दोहान्तरं तत्कदम्बकिञ्जल्कसमं तज्जन्यत्वाद्बहुत्वाच्च । तथा राज्ञः स्वभावो जनरञ्जनं तेनारक्तत्वम् । पीतत्वमिति पृथोः पीतत्वम्, यदाच्छादके पीतत्वं न स्यात्तदाच्छाद्ये भूरूपे जघने तत्कृतं विच्छायत्वमपि न स्यात्, अतस्तस्य तदवतारत्वं कार्यान्निश्चेय-मित्यर्थः । एवं व्युत्पाद्य श्लोकं व्याकुर्वते रक्षणमित्यादि । स्वभावादेवेति । 'मातृबुद्धिः परस्त्रीष्वि'ति वाक्येन जितेन्द्रियत्वस्व-भावादेवेत्यर्थः । प्रजापतीनामपि गोपनाद्वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नाभेरित्यत्र विवक्षिताङ्गदावतारत्वं व्युत्पादयन्ति देवतेत्यादि । देवताभाग इति प्रगण्डे कपोणेरुपरिभागः प्रगण्डः, बाहुदेवता इन्द्रस्तस्य भागो बलाधारभागस्तत्रेत्यर्थः । अयञ्चेत्यादि । तथा च, क्रियात्यागादुपरिभागोक्तिः नाभिपुत्रत्वादिति नाभियज्ञे हिरण्मयरूपेण प्रादुर्भूतत्वादिति, अथ तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषमि'ति पञ्चमस्कन्धवाक्यात् तत्पुत्रा इति । नव योगेश्वराः अतोऽङ्गदत्वमिति । 'दो'ऽवखण्डने, तथा च, मर्यादा-गिरिवदुभयविभाजकत्वादङ्गदत्वमित्यर्थः । इदञ्च पञ्चमस्कन्धानुसारेणोक्तम् । व्याख्येयश्लोकानुसारेण प्रकारान्तरमाहुः स्वस्थे-त्यादि । अयमपि प्रकारो न पञ्चमस्कन्धाद्विरुध्यत इति ज्ञापयन्ति अध्यायेत्यादि । सत्रेत्यत्र हयग्रीवे किरीटाद्यवतारत्वं व्युत्पाद-यन्ति हयग्रीव इत्यादि । उभयात्मक इति, हयनरात्मकः । अखिला इत्यादि । तथा चाखिलदेवतानामात्मत्वेन तत्स्वरूपत्वे तत्फलभूतत्वे तेषां तादृशां तत्र स्थितेरपि सत्त्वात्मा किरीटत्वबोधिकेत्यर्थः । अत्रापि तपनीयवर्ण इति हिरण्मयत्वं कण्ठोक्तम् । रत्नानि त्वग्रे वाच्यानि । तेन तथात्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मत्स्य इत्यत्र । मत्स्यस्य चरणरूपत्वं क्षोणीमयत्वात्स्फुटमिति तस्य पल्लवरूपत्वसाकारसाम्यादाहुः मत्स्यो हीत्यादि । निष्क्रान्ताः खिलेभ्यो निखिला इति मूलार्थं बोधयन्ति न विषयैः खण्डिता इति । विकसितानि भवन्तीति । तथा च, तच्चरित्रमुन्निद्रत्वगमकमित्यर्थः । सर्वोपयोगिन इति तथा च, वेदमार्गानिति बहुत्व-बोधितमार्गसम्बन्धिबहुत्वम् । कर्णिका गमकमिति मत्स्यस्य तादृशधर्मविशिष्टचरणावतारत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

पृथ्ववतारमाह—यदिति । यदा ऋषिभिरर्थितः प्रार्थितस्तदा निरये नरके पतन्तं वेनं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति पदं नाम लेभे इत्यन्वयः 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा' इति पुत्रपदव्युत्पत्ति-स्मरणात् । नरकपतने हेतुमाह—द्विजेति । द्विजानां शापरूपं वाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं सन्दग्धं पौरुषं भगं सौभाग्यं च यस्य तम् । द्विजशापे हेतुमाह—उत्पथगतमिति, असन्मार्गवर्त्तिनमित्यर्थः । एतच्च चतुर्थे स्फुटं भविष्यति । एतस्य चरितान्तरमप्याह—येन च पृथुना जगति सर्वप्राणिनिमित्तं सकलानि वसूनि अन्नादिवस्तूनि वसुधा पृथ्वी दुग्धा अदुह्यतेति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ऋषभा-वतारमाह । नाभेरिति । असौ हरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात् सुदेव्याः सूनुः ऋषभाख्य आस । नाभेर्भार्याया मेरुदेव्या एव सुदेवीत्यपि सञ्ज्ञा ज्ञेया । तत्कर्माह—य इति । यो वै प्रसिद्ध ऋषभो लोकसङ्ग्रहार्थं जडवद्योगचर्यां चचार । जडपदेन तदाचरणस्य निन्दित-त्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—यदिति । यत् यां योगचर्यामृषयः पारमहंस्यं परमहंसानां परमविवेकिनां सम्बन्धि पदमाश्रममामनन्ति कथयन्ति । कथं स योगचर्यायां शक्त इत्यपेक्षायामाह—परितो देहापत्यकलत्रादौ मुक्तस्त्यक्तः सङ्गः आसक्तिर्येन स इति । सर्वतो विरक्तत्वादिति भावः । तदपि कथं सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—प्रशान्तकरण इति, वशीकृतान्तःकरणेन्द्रिय इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह स्वस्थ इति, निजानन्दनिष्ठ इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—समदृगिति, समं परं ब्रह्मैव सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ श्रीहयग्री-वावतारमाह—सत्र इति । यो यज्ञपुरुषो यज्ञादिभिः समाराध्यतया प्रसिद्धः पुरुषो भगवान् स एव साक्षान्मम सत्रे सत्रसञ्ज्ञके यागे हयशीर्ष आस हयग्रीवरूपेण प्रकटो जात इत्यन्वयः । हयग्रीवत्वेन तस्य हीनत्वं न मन्तव्यमित्याशयेन तस्योत्तमत्वं वर्णयन् विशिनष्टि— छन्दोमय इति, वेदप्रचुर इत्यर्थः । कथं तस्य वेदमयत्वं निश्चितमित्यपेक्षामाह—अस्य हयग्रीवस्य श्वसतः श्वासान्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विमुञ्चतो नस्तो नासिकातः उशतीः उशत्यः सर्वोपकारकत्वेन अतिकमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुरिति। किञ्च मखमय इति, यज्ञात्मक इत्यर्थः। द्रव्यदेवतात्मको हि यज्ञो भवति तस्य कथं तदात्मकत्वमित्याशङ्क्याह— अखिलदेवतात्मेति, सर्वदेवतानां आत्माऽन्तर्यामीत्यर्थः। वर्णतोऽपि तस्योत्तमत्वमाह—तपनीयवर्ण इति, तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य तथाभूत इत्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारमाह—मत्स्य इति। युगान्तसमये मनुना वर्तमानेन वैवस्वतेन पूर्वजन्मनि सत्यव्रतसञ्ज्ञकेन मत्स्य उपलब्धो दृष्टः। सत्यव्रतानुग्रहार्थं भगवान् मत्स्यरूपेणाविरासीदित्यर्थः। एतच्चाष्टमस्कन्धे स्पष्टं भविष्यति। मत्स्यरूपत्वेनापकृष्टत्वमाशङ्क्योत्कृष्टत्वमाह— निखिलजीवनिकायकेत इति, समस्तजीवसमूहानां आश्रयभूत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—क्षोणीमय इति, समुद्रे नौकारूपेण वर्त्तमानायाः पृथिव्या आश्रय इत्यर्थः। एतदवतारप्रयोजनमाह— विस्रंसितानिति। मे मम मुखाद्विस्रंसितान् विगलितान् हयग्रीवनामकेन दानवेनापहृतान् वेदमार्गान् वेदानुसारिस्मृतिपुराणादीन् तं हत्वा तत आदाय मह्यं समर्प्यति पुराणान्तराज्ज्ञेयम्। सत्यव्रतं चोपदिशंस्तत्रोरुभये अतिभयङ्करे युगान्तसलिले हेति हर्षेण विजहार विहारं कृतवान्॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

कुमार्गगामी वेनका ऐश्वर्य और पौरुष ब्राह्मणोंके हुङ्काररूपी वज्रसे जलकर भस्म हो गया। वह नरकमें गिरने लगा। ऋषियोंकी प्रार्थनापर भगवान्ने उसके शरीरसन्थनसे पृथुके रूपमें अवतार धारणकर उसे नरकोंसे उबारा और इस प्रकार 'पुत्र'❀शब्दको चरितार्थ किया। उसी अवतारमें पृथ्वीको गाय बनाकर उन्होंने उससे जगत्के लिये समस्त ओषधियोंका दोहन किया॥ ९॥ ❀ ❀ राजा नाभिकी पत्नी सुदेवीके गर्भसे भगवान्ने ऋषभदेवके रूपमें जन्म लिया। इस अवतारमें समस्त आसक्तियोंसे रहित रहकर; अपनी इन्द्रियों और मनको अत्यन्त शान्त करके एवं अपने स्वरूपमें स्थित होकर समदर्शीके रूपमें उन्होंने जड़ोंकी भाँति योगचर्याका आचरण किया। इस स्थितिको महर्षिलोग परमहंसपद अथवा अवधूतचर्या कहते हैं॥ १०॥ ❀ ❀ इसके बाद स्वयं उन्हें यज्ञपुरुषने मेरे यज्ञमें स्वर्णके समान कान्तिवाले हयग्रीवके रूपमें अवतार ग्रहण किया। भगवान्का वह विग्रह वेदमय, यज्ञमय, और सर्वदेवमय है। उन्हींकी नासिकाके श्वासके रूपमें वेदवाणी प्रकट हुई॥ ११॥ ❀ ❀ चाक्षुष मन्वन्तरके अन्तमें भावी मनु सत्यव्रतने मत्स्यरूपमें भगवान्को प्राप्त किया था। उस समय पृथ्वीरूप नौकाके आश्रय होनेके कारण वे ही समस्त जीवोंके आश्रय बने। प्रलयके उस भयंकर जलमें मेरे मुखसे गिरे हुए वेदोंको लेकर वे उसीमें विहार करते रहे॥ १२॥

क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः।
पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्र¹क्षणोऽरिवर्तकषाणकण्डूः॥१३॥
त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम्।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाभिपतन्तमाराद्रौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम्॥१४॥
अन्तःसरस्युरुबलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरम्बुजहस्त आर्तः।
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय॥१५॥
श्रुत्वा हरिस्त²मरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः।
चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहार॥१६॥
ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः॥१७॥
नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखा धृतवतो विबुधाधिपत्यम्।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमङ्ग शिर³सा हरयेऽभिमेने॥१८॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

कूर्मावतारमाह। क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन्गोत्रं मंथनार्थं मंदरगिरिं पृष्ठेन विधृतवान्। कदा अमृतलब्धये क्षीराब्धिमुन्मथ्नतां सताम्। निद्रायाः क्षणोऽवसर उत्सवो वा यस्य सः। निद्रावसरः कुतस्तत्राह। अद्रेः परिवर्तः परिभ्रम एव कषाणः

१. दुहधातोर्द्विकर्मकत्वाद्भुभयोः। २. चतुर्विंशेऽध्याये। ❀ पुत्र शब्दका अर्थ ही है 'पुत्' नामक नरकसे रक्षा करनेवाला। ३. प्रा० पा—निद्रे०। ४. प्रा० पा०—हरिः स्वम०। ५. प्रा० पा०—मनसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कषणं घर्षणं सुखप्रदो यस्यां सा कंडूर्यस्य सः । यद्वा । अद्रिपरिवर्त एव कपः कषणं तेन अणति अपयातीति कषाणा कंडूर्यस्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रीनृसिंहावतारमाह । त्रैविष्टपा देवास्तेषामुरुभयं हंतीति तथा स भगवान् । यद्वा । त्रैविष्टपा देवास्तेषामप्युरुभयं यस्मात्तादृशो हासो यस्य तन्नृसिंह रूपम् अथवा हिरण्यकशिपो राज्यकाले त्रैविष्टपा दैत्यास्तेषामुरुभयजनको हासो यस्मिंस्तत्त्रैविष्टपोरुभयहासं तच्च तन्नृसिंहरूपं कृत्वा । कथंभूतं भ्रमंत्यौ भ्रुकुट्यौ दंष्ट्राश्च यस्मिंस्तत् करालं वक्त्रं यस्मिंस्तत् दैत्येंद्रं स्फुरंतमारात्समीप एव गदयोपलक्षितमभिपतंतं तं नखैर्विददार ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हरिसंज्ञकावतारमाह । अंतरिति युगलेन । गजयूथस्य पतिः तीर्थरूपं श्रवो यशो यस्य स तीर्थश्रवाः हे तीर्थश्रवः । श्रवणेनैव मंगलं नामधेयं यस्य सः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वचनं श्रुत्वा शरणार्थिनं तं हस्ते शुंडायां प्रगृह्य । किं कृत्वा नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपात्य विदार्य तस्मात्तद्वदनात् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह । अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः अवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायाञ्ज्येष्ठः । गुणानेवाह । यद्यत इमाँल्लोकान्विचक्रमे पादन्यासैः क्रांतवान् । अथ प्रतिश्रुतानंतरमेव । तत्र हेतुः । बलेः क्ष्मां वामनरूपेण जगृहे । नन्वीश्वरः स्वयं किमिति दुर्बलवत्तथा चक्रे तत्राह । याञ्चां विना धर्ममार्गे वर्तमानो न चाल्यः ऐश्वर्यान्न भ्रंशनीय इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशङ्क्य ततोऽप्यधिकं स्वसालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह । नार्थ इति । यद्विबुधाधिपत्यमिदानीं बलात्प्राप्तमग्रे दीयमानं चायं बलेः पुरुषार्थो न भवति । कुत इत्यत आह । आप इति । आ अप इति छेदः । उरुक्रमस्य पादशौचं चरणक्षालनरूपाः अपः आ सर्वतो धृतवतः । क । शिखां शिखायां मूर्ध्नि इत्यर्थः । किं च शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि अंग हे नारद यः प्रतिश्रुतं विनाऽन्यन्न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत् । अडागमाभावस्त्वार्षः । किं तु प्रतिश्रुतं दातुमेवैच्छत् । यश्च तृतीयपादपूरणार्थं हरये आत्मानं देहमप्यभिमेनेऽङ्गीकृतवान् एवं सदेहं त्रैलोक्यं श्रद्धया दत्तवतो विबुधाधिपत्यमर्थो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

निद्रावसरे हेतुं पृच्छति—कुत इति । कषणशब्दस्य सुखप्रदत्वार्थेऽप्रसिद्धेराह—यद्वेति । अपयाति नश्यति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्लेषेणार्थांतरमाह । यद्वेति ननु । देवास्तु जानंत्येवास्मत्प्रार्थनयैवैतादृग्रूपं धृतं तत्राह—अथ वेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आदिपुरुषेति । त्वन्तु आदित एव पुरुषाकारोहं तु पुरुषोपि संप्रति पापाद्गजाकार एवेति भावः । अखिललोकनाथस्य ते ममापि नाथत्वान्मां पातुमर्हसीति भावः । तीर्थं पावनं यशो यस्येति दुर्जात्यारंभकात्पापान्मामपि पवित्रीकर्तुमर्हसीति भावः । श्रवणमंगलेति । गुरुमुखात्त्वन्नाम मयापि श्रुतमेव तदप्येतदमंगलं कथमिति भावः । यद्वा । हे तीर्थश्रव इति । तीर्थस्नानादिना यथा निवृत्ताघस्य दुःखं नोचितं तथा तव यशःश्रवणादिनापि तथा च तव यशो वर्णयितुमेमापि तन्नोचितमिति भावः । एतत्समर्थकसंबुद्ध्यंतरमाह—श्रवणेन मंगलं,यस्मात्तादृङ्नामधेयं यस्य तादृशोसि श्रवणापेक्षया वर्णनस्य प्राधान्यात्तत्कर्तुर्मम तु तत्सर्वथैव नोचितमिति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शरणार्थिनं रक्षकं प्रार्थयंतं हरिशब्दस्यार्थांतरव्यावृत्तयेऽप्रमेयः इयत्तारहितः तादृगाकाशादिरप्यस्तीति तद्वारणाय चक्रायुधः तादृग्योद्धाप्यस्ति तद्वारणाय पतगेति भुजस्कंधयोरतीव सामीप्यादेवमुक्तिः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्"इत्यादिश्रुतेः "यस्योरुषु त्रिषु विक्रमेष्वधिक्षिपति भुवनानि विश्वा"इति श्रुतेश्चार्थमाह—त्रिपदच्छलेनेति । तत्र पादन्यासे अत्राक्षिपति । नन्विति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति । ननु तर्हीति । इत्यर्थ इति । अत्राधेयेनाधारग्रहणं समासेन शिखायां धृतवान् शिखां धृतवांस्तस्य तथा अन्यन्महत्त्वमाह । किं चेति । अन्यत् ततः परावर्त्तनं न चिकीर्षत् अत्राडागमाभावस्त्वार्षः नाचिकीर्षदित्यर्थः । इत्यर्थ इति न हि भगवद्भक्तानां कैवल्यमपि पुरुषार्थः कुतः स्वर्गादीति भावः । अंगेति । प्रियत्वात्तुभ्यं हरिभक्तचरितमुक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तत्र हेतुरिति । तत्र आक्रमणे हेतुरित्यर्थः ॥ १७—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कूर्मावतारमाह क्षीरोदधाविति । क्षीरसमुद्रेऽमृतलब्धयेऽमृतलाभार्थममरदानवयूथपानां सुरासुरश्रेष्ठानां उन्मथ्नतां मथनं कुर्वतां सतामादिदेवो भगवान्कच्छपवपुः धृतकूर्मतनुः पृष्ठेन पृष्ठभागेन गोत्रं मंदरपर्वतं विदधार विधृतवान् । कथंभूतो विदधार निद्राक्षणः निद्रायाः क्षणः अवसर उत्सवो यस्य स अद्रिपरिवर्तकषाणकंडूरद्रेर्मंदरस्य परिवर्त्तः परिभ्रम एव कषाणं कषणं यस्यां साऽद्रिपरिवर्तकषाणा तथाविधा कंडूतिर्यस्य स तथोक्तः कषाण इति । दीर्घ आर्षः मंदरभ्रमणसंघर्षितकंडूरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपेति । सः त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्त्रैविष्टपा देवास्तेषामुरुभयं तद्धन्तीति त्रैविष्टपोरुभयहं तथाविधं नृसिंहरूपं कृत्वा धृत्वा कथंभूतं भ्रमंत्यो भ्रुकुट्यो दंष्ट्राश्च यस्मिंस्तथाभूतं करालं भयंकरं वक्त्रं यस्मिँस्तथाविधं तदारात्समीपे आशु शीघ्रं गदया उपलक्षितं अभिमुखमापतंतं तं दैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुं स्वौरौ स्वस्यौरौ निपात्य पातयित्वा नखैर्विददार विदारितवान् स्फुरंतं परितो गच्छंतं भयहासनृसिंहरूपमिति पाठे हासेनैव सर्वभयनिवर्तकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हरिसंज्ञकावतारमाह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अंतरिति । द्वाभ्यां यूथपतिः गजयूथस्य पतिः गजेंद्रः अन्तःसरसि सरोमध्ये उरुबलेनाधिकबलेन ग्राहेण मकरेण पदे गृहीतः अत एवार्तः दुःखित अंबुजं हस्ते यस्य स धृताम्बुजोच्छ्रितहस्तःसन्निदमाह । किमित्यत आह । हे आदिपुरुष कारणपुरुष हे तीर्थश्रवः तीर्थं विशुद्धं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः तस्य संबुद्धौ हे तीर्थश्रवः हे श्रवणमंगलनामधेय श्रवणेनैव मंगलं कल्याणसंपादकं नामधेयं यस्य स ईदृशस्त्वं रक्षिता भवेत्याहेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तच्छ्रुत्वा गजेंद्रस्य वचः श्रुत्वा ऽरणार्थिनं शरणार्थिनं हस्ते शुंडायां प्रगृह्य भगवान्कृपया तस्माद्ग्राहादुज्जहार उद्धृतवान् । किं कृत्वा चक्रेण सुदर्शनेन नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाट्य विदार्य कथंभूतो भगवान्पतगानां पक्षिणां राजा गरुडः तस्य भुजयोरधिरूढः आरूढ चक्रायुधधरः अप्रमेयः अपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह ज्यायानिति । अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्येऽधियज्ञः यज्ञाधिपतिर्भगवानवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायान् श्रेष्ठः गुणानेवाह यद्यतः इमान् लोकान्विचक्रमे पादविन्यासैः क्रांतवान् अथ प्रतिश्रुतानंतरमेव तत्र हेतुः बलेश्चक्रवर्तिनः सकाशाद्भूमिं यक्ष्मां वामनेन रूपेणेति शेषः । वामनेन रूपेण जगृहे गृहीतवान् नन्वीश्वरः स्वयं दुर्बलवत्किमिति तथा चक्रे तत्राह याञ्चामृते याञ्चां विना पथि चरन् धर्ममार्गे प्रवर्तमानः प्रभुभिरसमर्थैरपि न चाल्यः ऐश्वर्यान्न भ्रंशनीय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशंक्य प्रवृद्धस्य बलेर्लौकिकस्वीयैश्वर्यभ्रंश इष्ट एवेत्याशयेनाह नार्थ इति । उरुक्रमस्य विस्तृतपादविन्यासस्य हरेः पादक्षालनं प्रत्युपयुक्ता आप आ अप इति च्छेदः आसमन्तात् शिखायां मूर्द्ध्नि धृतवतः सुप्सुपेति समासः यद्वा सप्तम्या आर्षो लुक् विबुधाधिपत्यं नार्थः न सदृशं प्रयोजनमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति यो बलिः प्रतिश्रुतमृते प्रतिज्ञातार्थं विनाऽन्यत्र चिकीर्षत्कर्तुं नैच्छदडभावः आर्षः । किंतु स्वात्मानं अंग हे नारद हरये शिरसाऽभिमेने भगवच्छेषभूतमात्मानं हरये समर्पितवान् । शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि अन्यथा कर्तुं नैच्छत्किंतु तृतीयपादपूरणार्थमात्मानमपि शिरसा समर्पितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अमृतलब्धयेऽमरदानवयूथपानां क्षीरसमुद्रमुन्मथ्नतां सतामतिभारेण क्षीरोदधौ मज्जंतं गोत्रं पर्वतं स आदिदेवः कच्छपवपुर्भूत्वा पृष्ठेन विदधारेत्यन्वयः । उपर्यधो नेत्रगोत्रयोरित्यर्थद्योतको वीत्युपसर्गः तज्जातिस्वभावमाह निद्रेक्षण इति । निद्रेषन्मीलितनेत्रः निद्राहेतुमाह अद्रीति । मंदराद्रेः परिवर्तः परिभ्रमणं तेन कषाणं विलेखनं तेन जातः कंडू कंडूयनं यस्य स तथा ॥१३॥ ❀ ❀ त्रिविष्टपानां देवानां दैत्याद्युरुभयं तद्धारितद्धननशीलं भ्रमंत्या स्फुरन्त्या भ्रुकुट्या दंष्ट्राभ्यां च करालं भयंकरं च वक्त्रं यस्य तत्तथा नृसिंहयोर्नरस्य सिंहस्य च रूपमिव रूपं कृत्वा स हरिरारात् दूराद्द्रवयाभिपतंतं स्फुरंतं दैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुं वेगेनोरौ निपात्य नखैर्विददारेत्यन्वयः । दृवि दारण इति धातोः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यदा यूथपतिर्गजेंद्रः सरस्युरुग्राहेण पदे गृहीत आर्तः सन्नंबुजहस्तः हे आदिपुरुष, अखिललोकनाथ, तीर्थश्रवः, पावनकीर्ते, श्रवणमात्रेण मंगलप्रदनारायणाद्यभिधानत्वमस्मात्रक्ष इतीदमाह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदा तापसो नाम भगवानरणार्थिनं शरणार्थिनं स्मृत्वा तत्रागत्य कृपया तं हस्ते प्रगृह्योज्जहार भगवच्छब्दवाच्यत्वमृष्यादीनामप्यस्तीति ततो व्यावर्तयति अप्रमेय इत्यादिना । अप्रमेय इयत्तारहितः एतदाकाशस्याप्यस्तीत्यतश्चक्रायुध इति नन्वनेन योद्धाप्युच्यत इति तत्राह पतगेति । पतगराजो गरुणस्तस्य भुजमधिरुढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेवमुक्तं किं कृत्वा चक्रेण सुदर्शनेन नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाट्यच्छित्त्वा हरिस्तापसऽसौजातस्तपसि वै मनुरित्यादेः कोऽयमवतारो नामेति शंका निरस्ता ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वामनत्रिविक्रमावतारौ तत्कर्मचाह ज्यायानित्यादिश्लोकद्वयेन । अत्र यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । तथाहि योऽधियज्ञो भगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेः सूतानामवरजोऽभूत्तेन भगवता दैत्यानां गर्वं वामयति उद्गारयतीति वामनः तेन वामनरूपेण त्रिपदच्छलेन क्ष्मां जगृहे इति यत्तदथो तस्मात्स एव वामन इमान् त्रीं लोकांस्त्रीभिः पदैर्विचक्रमे तस्मात् त्रिविक्रमश्चाभूदिति वाक्यशेष इत्यर्थः । किमर्थमेवं हरिणा कृतमत्राह याञ्चामिति । मार्गवर्ती पुमान् प्रभुभिरप्युपायैर्विना न चाल्य इति न्यायदर्शनार्थमेवं कृतमिति भावः । यद्वा अधियज्ञः क्ष्माया-मुर्व्यां वामनेन ह्रस्वतरेण रूपेण जगृहे त्रिलोकीमिति शेषः । कथं त्रिपदच्छलेन इमान् लोकान्विचक्रमे इति यत्तस्मादादितेः सुतानां जन्मना ऽवरजोऽपि ज्यायान् गुणैः समभन्यत ॥१७॥ ❀ ❀ त्रिपदच्छलेन त्रैलोक्यं दत्तवतो बलेर्दानफलमिन्द्रपदावाप्तिरिति संगिरंते केचित्तन्न किंतु हरितोषणद्वारा मुक्तावानंदोद्रेकता एव ऐंद्रं पदं नांतरीयं फलं तु हरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थ इति । अंग नारद प्रतिश्रुतं पदत्रयमृतेपि चात्मन्यं स्वसंबंधि शीर्षमाणं शीर्षाख्यमानं मनसा मनःपूर्वकं हरयेऽभिमेने समर्पयामास तस्यास्योरुक्रमपादशौचमंभः शिवं शिरसा धृतवतो बलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणं फलमयमर्थो न साक्षात्फलं न भवति तन्नांतरीयकमेवेत्यन्वयः वा इत्यनेनास्यार्थस्यानन्यथात्वं वक्ति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अद्रेः परिवर्त्तः परिभ्रमः स एव कषाणः कषन् हिंसको यस्यां सा कण्डूर्यस्य सः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आहेदमिति । अस्य वाक्यस्य नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते इत्यष्टमस्कन्धवाक्येन समाप्तिर्ज्ञेया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भुजा भुजयो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मध्यभागः पृष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ लोकान् विचक्रमे इति गुणज्यायस्त्वे हेतुः सर्वातिक्रमिगुणो हि सर्व्वमाक्रमितुं शक्नोति। क्ष्मामिति तदुपलक्षितं त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

कूर्म्मावतारमाह क्षीरोदधाविति। अमृतलब्धये क्षीराब्धिमुन्मथतां या अमृतलब्धिस्तस्यै गोत्रं मन्दरगिरिं दधार। निद्रायां क्षणः अवसर उत्सवो वा यस्य सः। तत्र हेतुः अद्रेः परिवर्त्तेन परिभ्रमणेन कषाणा कष्यमाणा दूरीक्रियमाणा कण्डूर्यस्य सः। कष हिंसायां यगभाव आर्षः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रीनृसिंहावतारमाह। त्रैविष्टपानां देवानाम् उरुभयं हन्तीति तथा स प्रसिद्धो भगवान्। भ्रमन्त्यो भ्रुकुट्यो दंष्ट्राश्च यत्र तथाभूतं करालं भीषणं वक्त्रं यत्र तत्। दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं आरात् समीपत एव गदया सह अभिपतन्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हरिसंज्ञकावतारमाह अन्तरिति द्वाभ्याम्। इदं नाम चतुष्टयम्। आह तत्रादि-पुरुषेति त्वमादित एव पुरुषाकार एव अहन्तु जीवत्वात् पुरुषोऽपि सम्प्रति पापात् गजाकार एवेति भावः। अखिललोकानां नाथेति ममापि नाथस्त्वं भवितुमर्हस्येवेति भावः। तीर्थं पावनं श्रवो यशो यस्येति दुर्ज्जात्यारम्भकात् पापात् मामपि पवित्रीकर्त्तु-मर्हस्येवेति भावः। श्रवणमङ्गलेति श्रीगुरुमुखात् त्वन्नाम मया श्रुतमेव तदप्येतदमङ्गलं कथमिति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अरणार्थिनं शरणार्थिनम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानाम् अवरजोऽपि गुणैर्ज्यायान् अधि-यज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः। वामनेन वामनरूपेण नन्वीश्वरः किमिति तथाच्छलेन याचते तत्राह याञ्चां विना धर्म्ममार्गे वर्त्तमानः प्रकारान्तरेण न चालयितुमर्हः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशङ्क्य ततोऽधिकं स्वसालोक्यादि दास्यामीत्यांशयेन हृतवानित्याह नार्थ इति। यत् विबुधाधिपत्यम् इदानीं बलात् प्राप्तम्। अग्रे दास्यमानञ्च अयं बलेः पुरुषार्थो न भवति। कुत इत्यत आह। आ अप इति च्छेदः उरुक्रमस्य पादशौचं चरणक्षालनरूपा अपः आ सम्यक् प्रकारेण धृतवतः। क शिखा शिखासु मूद्ध्नीत्यर्थः। किञ्च शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि अङ्ग हे नारद प्रतिश्रुतं विना अन्यत् न चिकीर्षत् कर्त्तुं नैच्छत्। अडागमाभाव आर्षः। यत्तृतीयचरणपूरणार्थं हरये आत्मानम् अहन्तास्पदं देहमप्यभिमेने अभिमतीकृत्य ददावित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कूर्मावतारमाह क्षीरोदधाविति। आदिदेवः भगवान् कच्छपवपुः सन् क्षीरोदधौ क्षीरार्णवे अमृतलब्धये अमरदानवयूथ-पानाम् उन्मथ्नतां मथनं कुर्वतां सतां पृष्ठे न गोत्रं मंदरगिरिं विदधार विधृतवान्। कथंभूतो निद्राक्षणः निद्राया क्षणः अवसरः उत्सवो वा यस्य स तथोक्तः तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अद्रिपरिवर्तकषाणकंडूरिति। अद्रेः परिवर्तः परिभ्रमः स एव कषः कषणं तेन अणिति अपयातीति अद्रिपरिवर्तकषाणा एवं विधा कंडूर्यस्य स तथोक्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नृसिहावतारमाह त्रैविष्टपोरुभयहेति। स एव भगवान् त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्त्रैविष्टपा सुराः तेषामुरुभयमपहंतीति तथा भ्रमंत्यौभ्रुकुट्यौ दंष्ट्राश्च यस्मिन् तत् करालं वक्त्रं यस्मिन् तत् तथाविधं नृसिंहरूपं कृत्वा स्फुरंतं क्रोधवषात्कंपमानम् आरादंतिके गदयोपलक्षितम् अभि पतंतमभिमुखमापतंतं दैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुम् ऊरौ स्वौरौ निपात्य नखैर्विददार ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरिति द्वाभ्याम्। अंतःसरसि सरोमध्ये उरुवलेन वहुवलेन ग्राहेण पदे गृहीतः अतएव आर्तः यूथपतिः गजयूथनाथः अंवुजमुपायनभूतं हस्ते यस्य सगृहीतांबुजः सन् इदमाह हे आदिपुरुष सर्वजनक हे अखिललोकनाथ सर्वप्राणियाच्यतीर्थरूपाणि श्रवांसि यशांसि यस्य स तीर्थश्रवाः तस्य संवोधने हे तीर्थश्रव इति श्रवणमात्रेणापि मंगलानि मंगलावहानि नामधेयानि यस्य स तथा तस्य संवोधने हे श्रवणमंगलनामधेय ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हरिः स्वानन्यभक्तक्लेशहरणस्वभावः तद्वचनं श्रुत्वा तमरणार्थिनं हस्ते शुंडायां प्रगृह्य चक्रेण श्रीसुदर्शनेन नक्रस्य वदनं विनिपाट्य विदार्य तस्मान्नक्रवदनात् कृपया उज्जहार उद्धृतवान् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह ज्यायानिति। अदितेः सुतानां मध्ये अधियज्ञ यज्ञाधिष्ठाता भगवदवतारः अवरजोऽपि पश्चाज्जातोपि द्वादशानामदितिपुत्राणां मध्ये कनिष्ठभ्राताऽपीत्यर्थः गुणैस्तु दातृप्रतिगृहीत्रोर्बलिवामनयोर्यशोवहैः आदित्यानां सुखावहैश्च ज्यायानेव ज्येष्ठ एव तान् दर्शयति। यत् यतः इमान् लोकान् विचक्रमे क्रांतवान् अथ प्रतिश्रुतानंतरमेव तत्र हेतुः वलेः क्ष्मां त्रिपदच्छलेन त्रिपदप्रमितभूमियाञ्चामिषेण वामनेन रूपेण जगृहे गृहीतवान् याञ्चामिषेण क्ष्मादाने हेतुमाह पथि चरन् धर्मवर्त्मनि वर्तमानः प्रभुभिरीश्वरैरपि याञ्चां विना न चाल्य न वृथोद्वेजनीय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं स्वभक्तानां देवानामैश्वर्यसाधकेन भक्तवत्सलेन भगवता वलेः स्वभक्तस्य याञ्चाक्ष्मापहारेण यशोमात्रमेव स्थापितं यद्यपि तथापि तस्य विवुधाधिपत्यापहारेणानुपकार एव कृत इत्याशंकां निवारयितुमाह नार्थ इति। यद्विवुधाधि-पत्यम् अयं वलेः पुरुषार्थो न भवति कुत इत्यत आह उरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवत इति। आ अप इति च्छेदः। शिखा इत्यत्र सप्तम्या आर्षो लुक् उरुक्रमस्य विपुलचरणविन्यासस्य भगवतः पादशौचं चरणक्षालनरूपा आपः आ सर्वतः शिखायां मूर्ध्नि धृतवतः किंच अंग हे नारद भार्गवेण सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढवत्वर्त्तिष्यते कथमित्यादिना वारितोऽपि प्रतिश्रुतमृते अन्यन्न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत्। अडभाव आर्षः किंतु यः तृतीयपादपूर्त्यर्थं हरये आत्मानमप्यभिमेने समर्तिपवान्। एवं चरणशौचेन मूद्ध्नर्यधिकृतेन आत्मसमर्पणेन स सकृतार्थ आसीदित्यर्थः ॥ १८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

श्रीलक्ष्मणं निरूपयति—क्षीरोदधाविति । कूर्मेण हि सुधया सह लक्ष्मीर्निष्पादिता । यावत्कार्यं कूर्मस्य तावच्छ्रीवत्सस्य । यथा ब्राह्मणपादस्य स्पर्शस्तथा मन्दरस्य । यथा सर्वैर्ब्राह्मणैर्विचार्य स निरूपितस्तथा सर्वैर्देवदानवैर्मन्दरः कूर्मे निरूपितः । यथा घर्षणं तथा शास्त्रार्थनिर्णयः । क्षीरोदधौ ये असरदानवानां यूथपा मथनं कुर्वन्ति तेषामुन्मथ्नताममृतप्राप्त्यर्थम् आदिदेवः आधिदैविको दे[1]वो देवपक्षपाती कच्छ[2]पवपुः कूर्मावतारो भगवान् पृष्ठेन गोत्रं मन्दरं दधार । ननु किमिति मन्दरं स्थूलं भाररूपं धृतवान् ? तत्राऽऽह । निद्राक्षणः निद्रायां क्षणो यस्य । निद्रार्थं धृतवानित्यर्थः । ननु विपरीतमिदमुच्यते । निद्रालुर्हि सर्वमेव भारं दूरी[3]करोति ? तत्राऽऽह—अद्रिपरिवर्त्तकषाणकण्डूरिति । अद्रेः परिवर्त्तनेन कषाणा घर्षिता कण्डूर्यस्य । अतो घर्षणार्थमद्रिं धृतवानित्यर्थः । घर्षणेन हि सुखे जाते निद्रा भवति । यथा पर्वतधारणं सर्वेषां देवानाममृतपानसिद्ध्यर्थम् । एवं सर्वेषां भ्रान्तानां प्राणिनां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परीक्षकब्राह्मणचरणधारणम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कौस्तुभरत्नकन्धरं निरूपयति—त्रैविष्टपोरुभयहेति । नृसिंहः कौस्तुभरत्नकन्धरो भवति । यथा कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापितस्य रश्मयः स्कन्धे निर्गता केसरप्राया भवन्ति । एवमेव हि नृसिंहो भगवत्कौस्तुभरूपः । कौस्तुभं यद्भगवान्कण्ठे विभर्ति तद्दैत्यानां वधार्थे भक्तजनोद्धारार्थे । सर्वे हि भगवदीया जीवाः कौस्तुभरूपम् । "चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे" इति वाक्यात् । अतो भगवांस्तांश्चेद्धृदये न स्थापयेत्तदा मृत्युसाधनैः कर्मभिर्मृत्युग्रस्ता एव भवेयुः । अतो मृत्युगजनिवारको नृसिंहः प्रह्लादरक्षकस्तत्प्रतिपक्षहिरण्यकशिपुघाती । त्रैविष्टपा देवास्तेषां यदुरुभयं तद्धन्तीति तथा । स भगवान्नृसिंहरूपं कृतवान् । ग्रामारण्यवासिनो हि द्विविधा भक्ताः । उभयेषामुद्धरणार्थमुभयरूपम् । कौस्तुभोऽपि तथा । भ्रमयुक्ते ये भ्रुकुटी तत्सहिता दंष्ट्राः ता[4]भिः करालं वक्त्रं यस्य । भ्रुकुटिपरिभ्रमणं त्रासार्थमागतस्य कालस्य वक्रीकरणम् । तत्सहिता यदि दंष्ट्रा । यमोऽपि पराभूतः । अत एव करालं वक्त्रम् । अनेन ये केचिद्भ[5]क्तप्रतिपक्षास्ते तादृशं मुखं दृष्ट्वा सर्वथा न स्वकार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् । अत एव [6]भक्तप्रतिपक्षं दैत्येन्द्रम् । आशु शीघ्रं अन्यस्य सावधानताभावाय आभिमुख्येन पतन्तम् । गदया प्रहारसमर्थया । आराद्दूरादेव । ऊरौ निपात्य । स्फुरन्तं तं नखैर्विददार । नखैर्विदारणं मुक्त्यभावाय । ऊरौ निपातनं कामोद्भवाय । एवमेव हि कौस्तुभो भक्तप्रतिपक्षं संसारे कामे वा योजयति । स्फुरन्तमितस्ततः सर्पन्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अम्लानलक्ष्म्या वनमालयाङ्कितं निरूपयति—अन्तःसरस्युरुबलेनेति द्वाभ्याम् । यो हरिः स वनमाला । भक्ता हि गजेन्द्रमोक्षणरूपां भगवत्कीर्त्तिं श्रुत्वा सर्वथा प्रवर्त्तन्ते । वनमाला च कीर्त्तिमयी । अम्लाना हि तस्य कान्तिः । न तत्र देवादीनां सहायो वरो वा । [7]गजेन्द्रः केवलं भगवतैव मोचितः । न वा देवादीनां प्रार्थना । न वा तस्य लौकिका गुणा भगवत्प्रीतियोग्याः । तस्मात्केवलकृपयैव मोचित इत्यम्लानत्वम् । विलम्बासहिष्णुत्वाय विशेषणानि । अन्तःसरसि सरोमध्ये । उरुबलेन । देव[8]लाच्छापेन तादृशरूपस्य देवलकृपयैव महाबलत्वम् । पदे गृहीत इति । क्रियाशक्तिः कुण्ठिता । ग्राह[9]पदेन चाऽनिवार्यप्रतिबन्धकत्वम् । यूथपतिरिति तस्मिन्मृते सर्व एव मरिष्यन्तीति । अन्येषामसमर्थता वा । अम्बुजहस्त इति पूर्वक्रूरभावो निवारितः । भगवदाभिमुख्यार्थं च । भगवत्पूजार्थं वा अम्बुजग्रहणम् । आर्त्तत्वेन सर्वसाधनाभावः । नह्यन्ये तादृशे कृपां कुर्वन्ति । इदं चाऽऽह—हे आदिपुरुष । अनेन तवाऽऽवश्[10]यपालनीयोऽहम् । मूलपुरुषत्वात् । अन्यो वा न वक्तव्यः । अखिललोकनाथेति सर्वलोकपालने त्वमेवाऽधिकृतः । अतो नाऽन्यो वक्त[11]व्योऽस्ति । ननु तव दुःखानुभवहेतुप्रत्यग्रपापस्य विद्यमानत्वान्मया किं कर्त्तव्यमित्याशङ्का[12]यामाह—हे तीर्थश्रवः । तीर्थरूपं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य । तव कीर्त्तिस्मरणेनैव वयं धौतपापाः । ननु केवलमोचने न कश्चित्पुरुषार्थः । किन्तु वैकुण्ठयोग्यो देहः सम्पादनीयः । तदर्थं च शुभाऽदृष्टाभावात्किं मया विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह—हे श्रवणमङ्गलनामधेयेति । श्रवणमात्रेणैव मङ्गलं सर्वशुभदायि नामधेयं यस्य । अनेन त्वन्नाममात्रेणैव सर्वशुभहेतुभाग्यं सिद्धम् । एवं पदचतुष्टये निरूपिते वैकुण्ठस्थितो भगवान् श्रुत्वा दूरादेव तं शरणार्थिनं ज्ञात्वा । केनाऽपि न ज्ञातः अयं गजेन्द्रोद्धारार्थं गच्छतीति । तथा सति कश्चिद्देवोऽन्यो वा स्वप्रतिष्ठार्थं हस्ते तं धृत्वा बहिः क्षिपेत् ? अत आह अप्रमेय इति । चक्रायुध इति मुक्तिदानार्थम् । पतगराजभुजादधिरूढ उत्तीर्णः । अनेन तस्य कालग्रासानन्तरं मुक्तिदानं निवारितम् । न हि गजेन्द्रो देहत्यागं ज्ञातवान् । "कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण" इति वाक्याद्गरुडस्य कालत्वम् । आगतस्य कृत्यमाह—चक्रेण नक्रवदनमिति । प्रतिबन्धकाभावं कृत्वेत्यर्थः । [13]ननु तेन सहोद्धरणम् । तस्मात्सङ्कटात् । हस्ते शुण्डादण्डे प्रकर्षेण गृहीत्वा । स्पर्शमात्रेणैव चतुर्भुजं रूपं संपाद्य तं गृहीत्वेत्यर्थः । भगवतोद्धृतत्वाद्ब्राह्मणानां शापलक्षणः प्रतिबन्धकोऽकिञ्चित्करः । कृपयोज्जहारेति जीवस्य साधनाभावो निरूपितः । परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा । एवं हि भगवत्कीर्त्तिर्भक्तानुद्धरति । इदमेव चरित्रमुत्तरत्र भक्तिहेतुत्वेन विचारयिष्यते प्रह्लादवाक्येषु । ततः कीर्त्त्यैव प्रेमेति सिद्धं भविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं वनमालां निरूप्य तेनाऽङ्कितत्वं च प्रेमजनकत्वेन सूचयित्वा

---

१. देव इति नास्ति ख. । २. कच्छपरूप इति ख. । ३. दूरीकरोतीति क. घ. । ४. तैः करालमिति क. घ. । ५. केचिद्भगवत्प्रतीति ख. । ६. भक्तिप्रतीति क. । ७. गजेन्द्रे । केवलं इति क. ख. । ८. देवलशापेनेति शोधः क. । ९. ग्राहबलेनेति घ. । १०. ऽवश्यं पालनीय इति ख. । ११. वक्तव्येतीति ख. । १२. मित्याकाङ्क्षायामिति ख. । १३. नन्वित्यारभ्य स्पर्शमात्रेणैवेत्यन्तं नास्ति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विभूषितं मेखलयेति निरूपयति—ज्यायान्गुणैरिति द्वाभ्याम्। वामनो हि भगवतो मेखलारूपः। मेखला हि कटिस्थानबन्धिका भवति। "स जघनादसुरानसृजत" ति श्रुते "जघने आत्ममुख्यानि" ति च वाक्यात्। दैत्यबन्धकत्वेन मायामप्यन्तःपातयित्वा शोभां जनयतीत्याकुञ्चनप्रसारणधर्मवत्त्वाच्च वामनः कटिसूत्रमेव। अत एव गुणप्राधान्येन निरूपणम्। अदितेः सुतानां मध्ये अवरजोऽपि। अदितिर्हि भूमिरूपा। यद्यपि सर्वरूपत्वेन निरूप्यते तथापि तस्याः स्तुतिपरत्वादियं वा अदितिरित्येव मुख्या। तस्याः सुतास्तत्कीर्तिं रक्षां वा जनयन्ति। अतो रक्षाकीर्त्तिरूपं पीताम्बरं भवति। तां च दृढां करोति मेखला। गुणैर्ज्यायान् पुष्टः स्थूलो महानित्यर्थः। तस्य गुणानेवाह। गुणा ह्युत्कर्षाधायकाः। भगवतो जगत्कर्तुः सर्वप्रेरकस्य सर्वनियन्तुः कालचेष्टारूपस्य के वा ते धर्मा ये उत्कर्षमादधतीत्याशङ्क्य वामनस्य गुणास्तथा भवन्तीति मेखलागुणप्रस्तावे तान्निरूपयति—लोकान्विचक्रम इति। भगवतो ब्रह्माण्डरूपस्य उरःकण्ठादिरूपेण उपरितनलोकानां निरूपणात्। तत्र स्वेनैवाऽऽक्रमणं न [1]युक्तिसहितां बुद्धिमारोढुमर्हति। अतो भगवतोऽन्ये धर्मा बुद्ध्या परि[2]कलितुं शक्यन्ते। सर्वरूपेणैव भगवतः स्वाक्रमणं न बुद्धिगम्यमिति गुणत्वम्। बलिं प्रति पादस्याऽग्रे [3]नयनप्रदर्शनं ममेच्छयैव भवन्तः स्वर्गादिलोकभोक्तारो जाताः। वस्तुतस्तु चरणावयवलोकभोक्तारः। तेषामुपर्याक्रमणं न नित्यम्। मेखला ह्युभयपरिच्छेदकर्त्री "ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य [4]नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं चैवाऽस्याऽमेध्यं च व्यावर्त्तयती" ति श्रुतेर्मेखलायास्तदुभयपरिच्छेदकत्वम्। ततो दैत्यानां स्वर्गाऽऽक्रमणं न युक्तमिति व्यावर्त्तकेन व्यावृत्तिः क्रियते। अतो युक्त्या परमार्थतश्चाऽऽक्रमणं न[5] संभावितम्। किञ्च। विशेषेण चङ्क्रमणं सुतरामसंभावितम्। विशेषो हि विक्रमणेन पततां लोकानां तेनैव स्तम्भनम्। पातिकैव क्रिया पा[6]तयन्ती पालयतीत्याश्चर्यम्। किञ्च। अतः परमन्यो विशेष उच्यते भिन्नक्रमेणेत्याह—अथेति। लोकपरमार्थाभ्यां पूर्वमलौकिकं निरूपितम्। अधुना स्वयं यज्ञरूपो यज्ञस्थापनां कुर्वन् यज्ञविघ्नं करोतीति वेदेऽप्यलौकिकम्। तदाह—यद्यथाधियज्ञ इति। यस्मादयमधियज्ञः। एवं सर्वप्रकारेण बुद्ध्यगोचरत्वं विनिरूप्य रूपस्वभावविरुद्धं करोतीत्याह—क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेनेति। वामनो हि स्वल्पामपि भूमिं देहेनाऽपि नाऽऽक्रमति। तेन सर्वभूमिग्रहणं सुतरामयुक्तम्। नमनेनैव हि मेखलया कटिराक्रम्यते। किञ्च। त्रिपदच्छलेनेति। न हि भगवतः पदत्रयमस्ति। छलं हि भ्रमजनकम्। मानं हि तत्र व्याप्तमेव तद्गृह्णाति। न[7] हि भगवान् बुद्ध्या मानमुक्तवान् चरणस्तु निष्काशितो न मानं भवति। अतो भगव[8]ता तृतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम्। वामनवाक्या[9]नुसन्धानेन तद्ग्रामकपदैर्लोके अन्यथा प्रतीतिजनकैर्भूमियाचनं [10]छलो भवति। "मायेत्यसुरा" इति तेषां मायारूपेणैव भगवान् भवतीति भगवता सत्यतया निरूपितमपि छलत्वेन पर्यवसितमिति तथोच्यते। एवं भगवतो महद्गुणान्विनिरूप्य तत्र जातं दोषं याचनलक्षणं निराकरोति—याच्ञामृत इति। याच्ञा हि द्विविधा। सेवककर्तृका प्रभुकर्तृका च। तत्र सेवककर्तृका प्रभोर्दोषावहा न प्रभुकर्तृका। वस्तुतस्तु इयं याच्ञा प्रभुकर्तृका। वस्तुतः प्रभोरपि धनं अन्येषु स्थापितं नीतिमार्गेण तस्य याचनमेवोचितम्। स्वेनैव तत्र स्थापितत्वात्पथि चरणम्। अनङ्गीकार एव हि बलाद्ग्रहणम्। न चाल्प इति स्थानान्न निष्कासनीयः। याच्ञां कृत्वा तु निष्कासनीयस्तदनङ्गीकारे। क्ष्मामिति भूमिमेव गृहीतवान् याच्ञयाऽपि। दैत्यानां हि तत्रोत्पन्नानां तत्स्वामित्वमेव। अतो हि बन्धनम्। अन्यथा पातालादिषु कचिदपि तत्स्वामित्वे ग्रहणं न स्यात् अवद्धश्च स्वाम्यं सर्वथा करिष्यत्येवेति बन्धनम्। अनेनाऽपि च्छ[11]लः समर्थितो भवति। एकस्यांशस्य याचनम्। अंशद्वयस्य त्याजनम्। त्रयाणां तु याचनं च्छ[12]लः। सन्नियोगशिष्टत्वात्त्रयाणां याचनम्। अन्यथा शेषाभ्यनुज्ञा स्यात्। क्रियाद्वयं वा आपद्येत। तस्मान्मेखलया भूमिग्रहणमुचितमेव॥ १७॥ ❀ ❀ ननु भगवान् भक्तिमार्गविरुद्धं कथं कृतवान्। गुणा हि भक्तिजनकाः भक्तैरेव ग्राह्या आदरणीयाश्च। न च भगवान् भक्तिविरुद्धमपि करोतीति शास्त्रार्थो भवति। तस्मादस्य चरित्रस्य गुणत्वेऽपि न प्रकृतोपयोगिगुणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—नार्थो बलेरयमिति। भक्तिविरोधस्तदाऽऽपतति यदि भक्त्या[13]भिप्रेतः स्यात्। नहि मेखलया कटिबन्धनं कटिस्थानस्याऽनभिप्रेतं भवति। नहि भक्तस्य धनं भगवतोपभुज्यमानं तस्य दुःखाय भवति। तदीयस्य सर्वस्याऽपि तदर्थत्वात्। लोकप्रती[14]त्या तु यो विरोधः स गुण एव। भक्तैश्चेद्विरोधो मतः स्यात्तदापि परिहरणीयः। अभिमानव[15]तामपि भक्तानामनभिप्रेतत्याजनं सुखकरमेव। तदाह। अस्य भक्तस्य कलेर्भगवत्पूजारूपस्य विबुधाधिपत्यम् अर्थः फलं पुरुषार्थो वा न भवति। पूजा ह्यसम्बद्धा न भगवत्प्रीतिं जनयतीति दैत्यानां सम्बन्धनिराकरणार्थं मंत्रैस्तत्परिच्छेदकरणं युक्तमेव। अयं च लोकत्रयात्मको विषयो बलेर्नाऽर्थः। तर्हि कथं पूर्वं तेन गृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह—उरुक्रमपादशौचमिति। स हि भगवच्चरणारविन्दे समर्पणार्थं पूर्वं गृहीतवान्। अधुना चरणप्रक्षालनं कृत्वा तत्तस्मिन्निवेद्य तच्चरणारविन्दोदकं शिखायां घृतवतो भगवदीयत्वं प्राप्तस्तादृशशरीरप्राप्तियोग्यतां वा प्राप्तः। कक्षात्रयमुपरिगतस्तादृशस्य प्रथमकक्षा न पुरुषार्थाय। न हि भगवता

---

१. युक्तिसाध्यां ग.। २. परिकल्पितुमिति क. घ.। ३. नमनमिति ग.। ४. नाभेर्मध्यं ग.। ५. न संभवतीति ख.। ६. पातयन्तीति नास्ति ग.। ७ न भगवानिति ख.। ८. भगवतस्तृतीय ग.। ९. वाक्यार्थानुसंधानेनेति ख.। १०. छलमिति ख.। ११. छलं समर्थितमिति ख. ग.। १२. छद्ममिति ख. ग.। १३. भक्तानभीति क. भक्त्यनभिप्रेतं इति घ.। १४. प्रतीत्या य इति ख. १५, मानवतां भक्तानां ग,।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बलादयं कक्षात्रये नीतः। नह्ययं प्रत्याक्रमणेच्छुः। भगवांस्तु बलिस्थाने स्थितः श्रुत्यर्थपरिपालनाय। "स वै विष्णुक्रमान्क्रमेत य इमान् लोकान् भ्रातृव्यस्य संविज्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदि" ति श्रुतेः। "ये यथा मां प्रपद्यन्त" इति वाक्यात्। दानस्य साफल्याच्च। अनन्तगुणं हि पात्रे दत्तं भवति। अतोऽनन्तब्रह्माण्डाधारो भगवांस्तस्य सिद्धः। अतः पूर्वस्वीकृतत्रैलोक्यं नार्थः। किञ्च। पूर्वं महादेवाय त्रैलोक्यं दत्तं भगवतैव। पश्चाच्चरणोदकं मस्तके स्थापयित्वा ऐश्वर्यादौ विरक्तः सन् पुनश्चरणमेव ध्यायति। अयं च तथा। उरुक्रमस्यैव पादशौचं चरणारविन्दोदकं महादेवस्याऽस्याऽपि तुल्यम्। विबुधाधिपत्यं चाऽस्य नाऽर्थो यथा महादेवस्य। दास्यार्थं ह्येवं कृतवानिति ज्ञापनार्थं चरणारविन्दोदकधारणमेव हेतुत्वेनोक्तम्। ननु दानादि। अन्यशेषत्वात्। किञ्च। यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदिति। यस्तु स्वसङ्कल्पनिर्वाहार्थं बहुविचारितवान् पश्चात्तृतीयपादार्थं स्वशिरो दत्तवान्। ह्येतादृशः पूर्वदत्तं कामयते। भगवतस्त्वेवंकरणं दैत्यत्वत्याजनार्थम्। देवेषु सत्यं दैत्येषु चाऽनृतं प्रतिष्ठितम्। तदशक्यमपि प्रतिश्रुतमनेन सत्यं चेत्कृतं तदा सत्ये प्रतिष्ठितो भगवद्धर्ममेव प्राप्तवान्। अन्यदिति रूपभेदोऽपि निवारितः। आत्मानं देहम्। अङ्गेति स्नेहसम्बोधनं तस्मिन्भगवतः स्नेहसूचनार्थम्। शिरसेति प्रधानेन सहाऽऽत्मसमर्पणं ब्रह्मज्ञानेन सहितं कृतमिति सूचितं भवति। अयमात्मानं शिरसा सह हरये अभितो मेने। अनेन शरीरेण भगवत एव कार्यं न वा मम नान्येपामित्यभिशब्दार्थः। यथा हि तस्य मनोरथस्तथैव च सिद्धिः। यथा भगवते दत्तं वस्तु तदर्थं बध्वा स्थाप्यते तथा बलिः स्थापित इति न भक्तिविरोधः। अत एव तेषां गुणत्वात्तस्य महती भक्तिर्जाता। अन्यथामात्सर्यादिकमुत्पद्येत जयविजयवत्। तस्मादेतेषां गुणत्वाद्वामनो मेखला। तेन च विभूषितत्वं सर्वत्र भक्तावुपयोगात्। माहात्म्यज्ञाने स्नेहे च फले चेति॥ १८॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

क्षीरोदधावित्यत्र कूर्मस्य श्रीवत्सावतारत्वं कार्येण व्युत्पादयन्ति कूर्मेत्यादि। स्पष्टमन्यत्॥ १३॥ ❀ ❀ त्रैविष्टपेत्यत्र एवमेवेति रश्मिकेसरयोः स्कन्धनिर्गमतौल्येनैव। एवं कन्धरयोस्तौल्येऽपि कार्यं विना न तस्य तदवतारत्वं सम्भवतीत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति कौस्तुभमित्यादि, न स्थापयेदिति कण्ठे धारणोपायेन न स्थापयेत्। तथेति, एकस्मिन् प्रकरणे। चैत्यस्ये'ति "कण्ठे च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थमि"ति वाक्यद्वयसत्वादुभयरूप इत्यर्थः। भ्रमयुक्त इत्यादि। इदं न विग्रहवाक्यं, तेन तादृशी दंष्ट्रा यस्मिन् तादृशं च तत्करालञ्चेति विग्रहः॥ १४॥ ❀ ❀ अन्तःसरसीत्यत्र। हरेर्वनमालावतारत्वं व्युत्पादयन्ति भक्ता हीत्यादि। विशेषणानीति गजेन्द्रविशेषणानि द्वितीये। ननु मास्तु दृष्टं प्रतिबन्धकं, तथापि ब्रह्मदण्डस्य दुरत्ययत्वाद्गजदेहसत्त्वेन्धन्तमःप्रवेशस्यानिवार्यत्वं शापजन्यदुरदृष्टनाशकस्यात्रानुक्तत्वादिति शङ्कायामाहुः भगवतेत्यादि। तथा च, तत्सत्त्वेप्युद्धरणमम्लानत्वपोषकमित्यर्थः। परदुःखेत्यादि, अत्रेच्छाविशेषस्य कृपात्वं कार्यभेदोपचाराद्बोध्यम्। एतदेव ज्ञापयितुमाहुः इदमेवेत्यादि॥ १५॥ ❀ ❀ ज्यायानित्यत्र वामनस्य मेखलावतारत्वं धर्मत्रयेण व्युत्पादयन्ति मेखला हीत्यादि। इति च वाक्यादिति दैत्यानां जघनस्थतयेति शेषः। मायामिति तदुपास्यदेवतारूपाम्। एवं तत्सिद्धिसारूप्याभ्यां तथात्वं साधयित्वा समानशब्दादपि बोधयन्ति अत एवेत्यादि। 'तद्वामनं रूपमवर्द्धताद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकमि'तिवाक्येन तथात्वादेव प्रकृतश्लोकेपि गुणपदोक्त्या तत्प्राधान्येनैव कथनमित्यर्थः। नन्वत्रोत्कर्षाधायका धर्मा एव गुणत्वेन विवक्षिता न तु प्राकृता इति शङ्कायामाहुः अदितेरित्यादि। अवरज इति मैत्रावरुणीयोपनिषदि 'तमो वा इदमग्र आसीदि'त्युपक्रम्य 'तद्रसंसंरूवाद्रजस्तस्यापि रसः सत्त्वमि'ति श्रावणाच्छुद्धसत्त्वावतारात्तेषामप्यवरज इत्यर्थः। एतेनैकं गुणप्राधान्यमुक्तम्, आच्छादकविक्षेपकदृढीकर्तृत्वेनेतरयोरप्याहुः अदितिरित्यादि। ननु तत्र सर्वरूपत्वं ब्रह्मधर्मो निरूप्यत इति कथं एवम्? अत आहुः यद्यपीत्यादि। इत्येव मुख्येति, एतच्छ्रुतिनिरूपितत्वात्सैव मुख्या। तामिति रक्षां कीर्त्तिं च। तथा च रजस्तमसोरपि प्राधान्यमित्यर्थः। तर्हि तत्र प्राकृतत्वमेव स्यान्न ब्रह्मतेति मायाया अन्तःपातनमसङ्गतमिति शङ्कायां ब्रह्मप्राधान्याय गुणैर्ज्यायस्त्वं व्याकुर्वन्ति गुणैरित्यादि। के इति जगत्कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्येनैव सिद्धे उत्कर्षे तादृशस्य ततोतिरिक्ता क इत्यर्थः। अत इति अन्य इत्यनेन सम्बन्धः, स्वेन स्वाक्रमणादितर इत्यर्थः। गुणत्वमिति सर्वदोपसर्जनतया प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं, न तूत्कर्षाधायकत्वमपीत्यर्थः। ननु रूपवर्द्धनेनैव सर्वलोकाक्रमणे बलिसम्बन्धिपदार्थस्यावशिष्टस्याभावात्तत एव कार्यसिद्धेर्लोकविक्रमणस्य किं प्रयोजनमत आहुः बलिं प्रतीत्यादि। न नित्यमिति न स्वाभाविकम्। तथा च, देषां स्वरूपं स्वेच्छां च बोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः। वामनावतारेणैवैतत्करणे प्रयोजनमाहुः मेखलेत्यादि। ननु मेखलारूपत्वादस्तु वामनावतारेणैतत्करणं तावतोत्कर्षाधायकत्वस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः अत इत्यादि। तथा च, लोकतः परमार्थतश्चासंभावितस्य करणादुत्कर्षाधायकत्वसिद्धिरित्यर्थः। उत्कर्षान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः किञ्चेत्यादि। अत्रैवं बोध्यम्, उपर्युत्क्षिप्तश्चरणः स्वर्लोकं व्याप्य वेगेनोपरितनान् लोकान् पातयंस्तेनैव स्थापयन् ब्रह्माण्डपर्यन्तं गत इति तेन तथेत्यर्थः। ततोप्यन्यमाहुः किञ्चेति इत्यादि। ततोप्यन्यमाहुः एवमित्यादि। एतेनापि मेखलात्वं दृढीभवतीत्याहुः नमनेनेत्यादि।

१. श्रुत्यर्थश्च पालनीय इति ग.। २. सत्वै विष्णुरिति क. ख. घ.। ३. संविष्य क. संवियुज्य ग.। ४. पात्रे दत्ते इति ग.। ५. महादेवस्यापीति ख.। ६. वो नास्ति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ततोऽप्यन्यदाहुः किञ्च त्रिपदच्छलेनेति । भगवता हि "तस्मात्त्वत्तो महीमीषद्वृणेहं वरदर्षभात् । पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र सम्मितानि पदा ममे"त्युक्तं, तत्र त्रीणीत्यादिपदेपु यच्छलस्तेनेत्यर्थः । कथमत्र छल इत्याकाङ्क्षायां तं व्युत्पादयन्ति नहीत्यादि । तथा च, तदभावेपि तादृशपदोच्चारणं भ्रमजनकमतस्तच्छलरूपमित्यर्थः । ननु तत्र पदानीत्यनेन क्रमात्मकं मानमुक्तं, तत्र च त्रित्वं सङ्गतमेवेति कथं छलत्वमत आहुः मानमित्यादि । मानं वितस्तिहस्तादिकं, हि यतो हेतोः 'तत्र वस्तुनि व्याप्तमेव वृत्तिमदेव भूत्वा तद्वस्तु गृह्णाति, स्वामितत्वेन ज्ञापयति' इति मानस्वभावः, हि निश्चयेन भगवान् क्रमपदमनुचारयन् क्रमरूपं मानं नोक्तवान् । निष्काशितः स्थितिस्थानादन्यत्र निक्षिप्तश्चरणस्तु निष्काशनधर्मेण मानस्वभावं विरुन्धन् मानं न भवति । अतो हेतोरुक्तवाक्यस्य न तद्बोधने तात्पर्यम् , किन्तु, पदा पातालात्मकत्वेन सम्मितानि समानानि मम त्रीणि पदानि मानसाचलमिता भूरसातलं नाकपृष्ठञ्चेति स्थानानि, तस्माद्धेतोरीषन्महीं त्वत्तोहं वृणे वाञ्छामीति, तथा सति तस्माद्वाक्याद्भगवता वामनपादाभ्यामन्यस्तृतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम् । तच्च वलिना वाक्यानुसन्धाने सति न ज्ञातम् , तत्तस्माद्धेतोर्भ्रामकपदैस्तथेत्यर्थः । ननु भगवता कुतो वाक्यार्थो न प्रत्यायितः ? क्लिष्टं कुतः कृतवान् ? इत्यत आहुः मायेत्यादि । तथा च तज्जातिदोषादेव तथेति न क्लिष्टत्वलेशोपीत्यस्यापि गुणत्वं निर्बाधमित्यर्थः । याञ्चारूपे दोषेत्र प्रसक्तेऽस्य गुणस्योत्कर्षाधायकता न स्यादित्यत आहुः एवमित्यादि । कथं प्रभुकर्तृकतेत्याहुः वस्तुतःप्रभोरित्यादि । नन्वैन्द्रं पदं वलेन गृहीतवतः कथं मार्गवर्तित्वमित्यत आहुः स्वेनेत्यादि । 'यज्ञो वै विष्णुरि' ति श्रुतेर्यज्ञात्मना स्वेनैव स्थापितत्वात् तथेत्यर्थः । 'तदनङ्गीकार इति । याञ्चानङ्गीकारे चास्य इत्यर्थः । ननु तथापि वन्धनं क्लिष्टकर्मत्वमादधातीति चेत्तत्राहुः दैत्यानामित्यादि । तत्र जघनरूपायां भूमावुत्पन्नानां तत्स्वामित्वं वास्तवम् , "भूमिर्वस्तुतो दैत्यानां यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानामि"ति श्रुतेः । अतो हेतोर्वन्धनमित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यथेत्यादि । अन्यथेति वास्तवस्वामित्वाभावे, ग्रहणमिति याञ्चया ग्रहणं करिष्यत्येवेति मनसा करिष्यति । तथा च 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोपर ईश कुर्युरि' तिवाक्यात्कुधीत्वे पूर्णा कृपा न स्यादिति न तेन क्लिष्टकर्मत्वमित्यर्थः । एतस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाहुः अनेनेत्यादि, अनेनेति वन्धनेन । तद्व्युत्पादयन्ति एकस्येत्यादि । नन्वेवं दोषापादकं छलेन याचनं कुतः कृतवानित्यत आहुः सन्नियोगेत्यादि । स हि लोकत्रयमिष्टे, अतस्तथेत्यर्थः । ननु "नैनः प्राप्नोति वै विद्वान् यावदर्थपरिग्रहः" इति भगवता वामनेनोक्तत्वाद् भगवतः स्वापेक्षितयाचनमेव युक्तमेतच्छलप्रयोजनं न पश्याम इति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । एकमात्रयाचने शेषाभ्यनुज्ञापत्तौ कुधीत्वं पुनः प्रसज्येत, पुनस्तदर्थे यत्ने कर्त्तव्ये पुनर्याचनं चापद्येत, अतः कृतार्थं क्रियासौकर्यार्थं तत्परीक्षार्थं तत्सत्यख्यापनार्थञ्च छल इत्यर्थः । सिद्धमाहुस्तस्मादित्यादि ॥१७॥ ❀ ❀ नार्थ इत्यत्र भक्तिमार्गविरुद्धमितिभक्तवन्धनादिकम् , कटिस्थानस्येति कटिः स्थानमस्येत्यर्थः । ननु धनग्रहणं तु तथा भविष्यतीत्यत आहुः न हीत्यादि, युक्तमेवेत्यन्तम् । मन्त्रैरिति, अदितिं प्रति वलिं प्रति वा गुप्तभाषणरूपैर्भगवद्वाक्यैः । अयमिति। पुल्लिङ्गप्रयोगानुसारेणाहुः अयञ्चेत्यादि । कक्षात्रयमिति प्रथमेध्याये केवलं तमो रजस्तमः केवलं रज इत्यादिना प्रतिपादितं पातालादिस्वर्लोकपर्यन्तं भागत्रयम् । नन्वेवं सति भगवता किमिति सुतले स्थापितोग्रे भावीन्द्रत्वं च किमिति कृतमिति शङ्कायामाहुः न हीत्यादि । तथा च, यद्युपरितनकक्षास्वयोग्यः स्यात् प्रसादेन कक्षात्रये न नीतः स्यात् यदि वा प्रत्याक्रमणेच्छुः स्या 'न्नूनं वतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योसाविन्द्र' इत्यादीनि भगवद्दासस्य प्रशंसावाक्यानि न वदेदतो न तथेति तदुभयं प्रसादरूपमेव तत्स्वरूपज्ञापनाय भगवता दत्तमित्यर्थः । ननु निर्वन्धेन न नीतः स्यात्तत्र भगवान् किमिति तिष्ठेत्तत्राहुः भगवानित्यादि । तथा च, तत्रास्थितौ प्रत्यवरोहश्रुतिर्विरुध्येतेति तदर्थपरिपालनाय तथेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः ये यथेत्यादि । यथा स भगवदधीनो जातस्तथा भगवानपि इति प्रतिज्ञापूर्त्त्येपि तथेत्यर्थः । तृतीयो हेतुस्तु व्याख्यायत एव । उरुक्रमेत्यादेस्तात्पर्यान्तरमाहुः किञ्च पूर्वमित्यादि । रूपभेद इति भावभेदः ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी

कूर्मावतारमाह—क्षीरोदधाविति । अमरदानवयूथपानां सुरासुरश्रेष्ठानामृतस्य लब्धये लाभार्थं क्षीरोदधिं उन्मथ्नतां सतां तत्रादिदेवो भगवान् कच्छपवपुः धृतकूर्मतनुः पृष्ठेन गोत्रं कृतमन्थानरूपं मन्दराचलं विशेषेण हर्षेण दधारेत्यन्वयः । ननु परेषां देवादीनाममृतलाभार्थं स्वयं किं भाररूपं पर्वतं धृतवानित्याशङ्क्याह— निद्राक्षण इति, निद्रायां क्षण उत्सवो यस्य सः । न केवलममृतार्थं पर्वतं धृतवान् किन्तु स्वनिद्रार्थमपीति भावः । नन्विदमपि विपरीतमेवोच्यते निद्रा तर्हि सर्वमपि भारं दूरीकरोति भारग्रहे तु कथं निद्रा सम्भवतीत्याशङ्क्याह–अद्रिपरिवर्तकपाणकण्डूरिति, अद्रेः परिवर्तः परिभ्रमणं स एव कपः कषणं सङ्घर्षणं तेन अणिति अपयातीत्यद्रिपरिवर्त्तकपाणा कन्डूर्यस्य सः । कण्डूमतां तद्घर्षणेन निद्रा भवतीति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपेति । त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्त्रैविष्टपा देवास्तेषामुरुभयं हन्तीति तथा स स्वभक्तदेवपक्षपाती भगवान् तेषां भयनिवारणार्थं भ्रमन्त्यो भ्रुकुट्यो दंष्ट्राश्च यस्मिंस्तथाभूतं करालं भयङ्करं वक्त्रं मुखं यस्मिंस्तथाभूतं नृसिंहयोमिश्रं रूपं कृत्वा धृत्वा आरात् स्वसमीपे स्वमारणार्थे गदया सहाभिपतन्तं सम्मुखमागच्छन्तं दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं स्वसक्थ्योरौ निपात्य स्फुरन्तमितस्ततश्चेष्टन्तं तं नखैराशु शीघ्रमेव विददारेत्यन्वयः ॥ १४ ❀ ❀ हरिसञ्ज्ञकावतारमाह—अन्तरिति द्वयेन । यूथपतिः गजयूथपतिः गजेन्द्र अन्त-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्सरसि सरोमध्ये उरुबलेन महाबलेन ग्राहेण मकरेण पदेगृहीतः अतएव आर्त्तः पीडितः सन् ततो विमुक्त्यर्थं यदेदं नामचतुष्टयमाह तदा भगवांस्तच्छ्रुत्वा चक्रायुधश्चक्रं प्रगृह्य गरुडमारुह्य तत्रागत्य पतगराजभुजाद्गरुडस्कन्धाद् अधिरूढः अवतीर्णः सन्शरणार्थिनं मम रक्षको भगवान् भवत्वित्याकाङ्क्षावन्तं तं गजं हस्ते शुण्डायां प्रगृह्य चक्रेण नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपात्य छित्त्वा तस्माद्ग्रहवदनादुज्जहार उद्धृतवानिति द्वयोरन्वयः। रिक्तहस्तेन भगवत्प्रार्थनाया अनुचितत्वं मत्वाऽम्बुजहस्तः शुण्डयोद्धृतकमल इत्यर्थः। तदुक्तं सम्बोधनचतुष्टयं दर्शयति, तत्र सर्वलोकपालकस्य तव ममापि रक्षोचितैवेत्याशयेन सम्बोधयति—हे अखिललोकनाथेति। तत्र हेतुं सूचयन् पुनः सम्बोधयति—हे आदिपुरुषेति। ननु तव दुरितमेवेदं दुःखं ददाति तत्र मया किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य तव कीर्त्यैव तन्निवृत्तेरित्याशयेन पुनः सम्बोधयति—हे तीर्थश्रव इति, तीर्थं सर्वदुरितनिवर्त्तकं श्रवो यशो यस्य स तीर्थश्रवास्तत्सम्बोधनम्। न केवलं दुरितनिवर्त्तकं किन्तु भगवत्प्रापकत्वेन परमानन्दजनकं चेत्याशयेन पुनः सम्बोधयति— श्रवणमङ्गलनामधेयेति। ननु तर्हि किं पूजास्तुतिसापेक्ष एव तदुद्धारं कृतवानित्याशङ्क्याह—कृपयेति। तत्र हेतुं सूचयन्नाह— हरिरिति, भक्तदुःखहरणशील इत्यर्थः। तथात्वेप्यसमर्थश्चेत् कथं तत्कुर्यादित्याशङ्क्याह—अप्रमेय इति। अप्रमेयबलपराक्रम इत्यर्थः॥ १५॥ ॥ १६॥ ❀ ❀ वामनावतारमाह— ज्यायानिति। अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अधियज्ञः यज्ञाधिपतिर्भगवान् विष्णुरवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायान् ज्येष्ठः। गुणानेवाह—यदिति। यत् यस्मात् अथ प्रतिश्रुतानन्तरमेवमान् त्रींल्लोकान् विचक्रमे पादविन्यासैः क्रान्तवान्। कुतः क्रान्तवानित्यपेक्षायामाह—क्ष्मामिति। चक्रवर्तिनो बलेः सकाशात् त्रिपदच्छलेन वामनेन रूपेण क्ष्मां सर्वामेव भूमिं जगृहे। ननु स्वयमीश्वरः सन् किमिति दुर्बलवद्याच्ञां चक्रे तत्राह—याच्ञामृते विना पथि चरन् सन्मार्गे प्रवर्तमानः प्रभुभिः समर्थः स्वामिभिर्न चाल्यः ऐश्वर्यान्न भ्रंशनीय इत्यर्थः॥ १७॥ ❀ ❀ ननु तर्हि याच्ञयाऽपि ततश्चालनमनुचितमेवेत्याशङ्क्य ततोऽधिकं स्वसालोक्यादि दास्यामि किमेतेनेत्याशयेन दत्तवानिति सूचयन्नाह—नार्थ इति। यदिदानीं तेन बलात्प्राप्तमग्रे च तत्सन्तोषार्थं भगवता दीयमानं विबुधानामाधिपत्यं राज्यं तदयं बलेरर्थः पुरुषार्थो न भवति किन्तु भगवत्सालोक्यादिरेव। तत्कुत इत्यत आह—उरुक्रमेति। आ अप इति च्छेदः। उरुक्रमस्य विस्तृतपादविन्यासस्य भगवतः पादशौचं चरणक्षालनरूपा अपः आ आदरेण शिखा धृतवतः। सप्तम्या आर्षो लुक्। तत्र हेत्वन्तरमपि दर्शयति—यो वा इति। यो वै महादानित्वेन प्रसिद्धो बलिर्गुरुणा शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि प्रतिश्रुतमृते प्रतिज्ञातार्थं विनाऽन्यन्न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत्। अडभाव आर्षः। किन्तु तृतीयपादपूरणार्थं शिरसा अत्यादरेण हरये आत्मानमभिमेने समर्पितवानित्यर्थः। छलतया प्रतीयमानमपि त्रिलोकीहरणं वस्तुतोऽनुग्रह एवेत्यद्भुतरूपा भगवल्लीला तव स्नेहवशात्कथ्यते इति सूचयन् सम्बोधयति—हे अङ्गेति॥ १८॥

हिन्दी अनुवाद

जब मुख्य-मुख्य देवता और दानव अमृतकी प्राप्तिके लिये क्षीरसागरको मथ रहे थे, तब भगवान्ने कच्छपके रूपमें अपनी पीठपर मन्दराचल धारण किया। उस समय पर्वतके घूमनेके कारण उसकी रगड़से उनकी पीठकी खुजलाहट थोड़ी मिट गयी, जिससे वे कुछ क्षणोंतक सुखकी नींद सो सके॥ १३॥ ❀ ❀ देवताओंका महान् भय मिटानेके लिये उन्होंने नृसिंहका रूप धारण किया। फड़कती हुई भौंहों और तीखी दाढ़ोंसे उनका मुख बड़ा भयावना लगता था। हिरण्यकशिपु उन्हें देखते ही हाथमें गदा लेकर उनपर टूट पड़ा। इसपर भगवान् नृसिंहने दूरसे ही उसे पकड़कर अपनी जाँघोंपर डाल लिया और उसके छटपटाते रहनेपर भी अपने नखोंसे उसका पेट फाड़ डाला॥ १४॥ ❀ ❀ बड़े भारी सरोवरमें महाबली ग्राहने गजेन्द्रका पैर पकड़ लिया। जब बहुत थककर वह घबरा गया, तब उसने अपनी सूंड़में कमल लेकर भगवान्को पुकारा—'हे आदिपुरुष! हे समस्त लोकोंके स्वामी! हे श्रवणमात्रसे कल्याण करनेवाले!'॥ १५॥ ❀ ❀ उसकी पुकार सुनकर अनन्तशक्ति भगवान् चक्रपाणि गरुड़की पीठपर चढ़कर वहाँ आये और अपने चक्रसे उन्होंने ग्राहका मस्तक उखाड़ डाला। इस प्रकार कृपापरवश भगवान्ने अपने शरणागत गजेन्द्रकी सूँड़ पकड़कर उस विपत्तिसे उसका उद्धार किया॥ १६॥ ❀ ❀ भगवान् वामन अदितिके पुत्रोंमें सबसे छोटे थे, परन्तु गुणोंकी दृष्टिसे वे सबसे बड़े थे। क्योंकि यज्ञपुरुष भगवान्ने इस अवतारमें बलिके संकल्प छोड़ते ही सम्पूर्ण लोकोंको अपने चरणोंसे ही नाप लिया था। वामन बनकर उन्होंने तीन पग पृथ्वीके बहाने बलिसे सारी पृथ्वी ले तो ली, परन्तु इससे यह बात सिद्ध कर दी कि सन्मार्गपर चलनेवाले पुरुषोंको याचनाके सिवा और किसी उपायसे समर्थ पुरुष भी अपने स्थानसे नहीं हटा सकते, ऐश्वर्यसे च्युत नहीं कर सकते॥ १७॥ ❀ ❀ दैत्यराज बलिने अपने सिरपर स्वयं वामनभगवान्का चरणामृत धारण किया था। ऐसी स्थितिमें उन्हें जो देवताओंके राजा इन्द्रकी पदवी मिली, इसमें कोई बलिका पुरुषार्थ नहीं था। अपने गुरु शुक्राचार्यके मना करनेपर भी वे अपनी प्रतिज्ञाके विपरीत कुछ भी करनेको तैयार नहीं हुए। और तो क्या, भगवान्का तीसरा पग पूरा करनेके लिये उनके चरणोंमें सिर रखकर उन्होंने अपने आपको भी समर्पित कर दिया॥ १८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् विवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ।
ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥१९॥
चक्रं च दिक्ष्वविहतं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो बिभर्ति ।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् स्वकीर्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः ॥२०॥
धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध आयुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥२१॥
क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मध्रुगुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु ।
उद्धन्त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥२२॥
अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्तिमार्च्छत् ॥२३॥
यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो मार्गं सपद्यरिपुरं हरवद् दिधक्षोः ।
दूरे सुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥२४॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिकाव्याख्या

हंसावतारमाह। तुभ्यमिति। भृशं विवृद्धेन भावेनात्युद्रिक्तया भक्त्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधु यथा तथोवाच। ज्ञानं चेति ज्ञानसाधनं किं तन् भागवतं नाम कथंभूतं तत्त्वमेव सतत्त्वमात्मतत्त्वदीपकम्। विवृद्धभावेनेति विशेषणस्य फलमाह। यदिति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह। चक्रमिति। स्वतेजो निजं प्रभावमेव चक्रं सुदर्शनं बिभर्ति। चक्रवद्-प्रतिहतं प्रभावं बिभर्तीत्यर्थः। तदेवाह। मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि कमनीयां स्वकीर्तिं विस्तारयन् राजसु दंडं विधत्ते ॥ २० ॥ ❀ ❀ धन्वन्तर्यवतारमाह। लोकेऽवतीर्य धन्वंतरिः सन् पुरुरुजां महारोगिणां स्वनाम्नैव रुजो रोगान् हंति। स्वयमेव कीर्तिरिति कीर्त्यतिशयोक्तिः। अमृतं मरणशून्यमायुर्यस्मात्सः। अव अवसन्नं पूर्वं दैत्यैः प्रतिबद्धं यज्ञे भागमवरुंधे लभते। अवाप रुद्धमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्तयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह। जगतः क्षयाय विधिना दैवेनोपभृतं संवर्धितं मृत्यवे समर्पितमिति वा। ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा अतः उज्झितः पंथाः वेदमार्गो येन। अत एव नरकार्तिं लिप्सतीव एवंभूतमवनेः कंटकतुल्यं क्षत्रमसौ महात्मा हरिरुंद्धत्युत्पाटयति। दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुना ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीरामावतारमाह त्रिभिः। अस्मदिति। अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः कलया भरतादिरूपया सह कला माया तस्या ईशो गुरोर्दशरथस्याज्ञायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश। यस्मिन् विरोधं कृत्वा रावणो नाशं प्राप्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्मै रामायोदधिमार्गं ददौ। सपदि शीघ्रं हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुस्तद्वदरि-पुरं लंकां दग्धुमिच्छोः। षष्ठी चतुर्थ्यर्थे। यद्वा पंचमीयम्। दिधक्षोः रामाद्यद्भयं प्राप्तं तेनांगे कंपो यस्येति। कथंभूत उदधिः ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेनांगेषु वेपः कंपो यस्य। अत्र हेतुः। दूरे वर्तमाना सुहृत्सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितो रोषस्तेन सुशोणात्यरुणा दृष्टिस्तयात्यंतं तप्यमानं मकराणामुरगाणां नक्राणां च चक्रं यस्मिन् ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तुभ्यं चेति। चकारात्स नक्रादिभ्यश्च। यद्वा। सनकादिद्वारा तुभ्यमपि ज्ञानसाधनं श्रीभागवतं नामेत्यर्थः। स्वार्थेत्र तत्त्वशब्दात्सप्रत्ययो वहुचप्रत्ययवत्प्रागेव जात इति ज्ञेयम्। अत एव स्वामिचरणैर्व्याख्यातं तत्त्वमेव सतत्त्वमिति। यद्वा। तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ। नारदेति। तत एवोपदेशात्त्वं नारमज्ञानं तत् द्यतिच्छेदयतीत्यन्वर्थनामासीति भावः। अत्र विश्व-नाथः—विवृद्धभावेन प्रेम्णा योगं भक्तियोगं ज्ञानञ्च भक्तिविषयस्य भक्त्याश्रयस्य द्विविधं विशेषणद्वयेनाह भागवतं भगव-त्सौंदर्यसौरभ्यसौस्वर्यमाधुर्यसाद्गुण्याद्यनुभवरूपं प्रेमगम्यमित्यर्थः। तथात्मनो भक्त्याश्रयस्य जीवस्य यत्सत्त्वं तत्त्वमेव ज्ञाना-नंदादिकं तस्य दीपमविद्यावरणनिवर्तकत्वात्प्रदीपं प्रकाशकं यदिदं द्विविधं ज्ञानं वासुदेवशरणा ऐकांतिकभक्ता अंजसा सुखेनैव विदुः सर्वत्रैव शास्त्रेषु ज्ञानादिशब्दा विशेषणविशेष्यविनाभूतत्वेन प्रयुक्ता ब्रह्मज्ञानादिष्वेव रूढा यथा पंकजादिशब्दाः पद्मादिषु, अन्यथा तु यथायोगमेव वर्त्तन्ते इति यौगिका एवं यथा "ज्ञानं परं तन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति" इति। ज्ञानं

१. प्रा० पा०—रवाप दुःखमायुश्च। २. प्रा० पा०—उद्यन्नसाव०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च यदहैतुकम्" इति । "यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्" इति । यथा च "पंकजं वर्त्म दुर्गमम्" इति । "मंडपं भोजये द्विजम्" इति विष्णुधर्मेपि हंसावतारेण नारदाय भक्तियोग एवोक्तः । यत्तु "यदा तु सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव । योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम्" इति सनकादिभ्यो ज्ञानोपदेष्टा हंसः स त्वन्य एव तुभ्यं चेति चकारेण तुभ्यमवतारायापि भक्तिमुवाच इत्युक्तिभंग्यैव नारदावतारोऽप्युक्त इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । चक्रनाम्ना स्वासाधारणं तेज एव "त्वं तेजः पौरुषं परम्" इत्यंबरीषोक्तेर्धारयतीति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अमृतमिवायुर्लोके प्राकट्यं यस्य स तथा सर्वलोकनैरुज्यदानादिति विश्वनाथः । 'स्मृतमात्रार्त्तिनाशनः' इति वक्ष्यमाणत्वान्नाम्नैवम् । 'ॐ श्रीधन्वंतरये नमः' इति नाममंत्रेणैवेत्यर्थः । अत एव स्वयमेव कीर्तनं तु केनचित्कृतमिति भावः । आयुर्वेदमंगाष्टकयुतं तदुक्तं—"कायबालग्रहोद्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता" इति हरिवंशे । तस्यायुर्वेदस्य कायचिकित्सा, बालचिकित्सा ग्रहो भूतप्रेतादिः, ऊर्ध्वांगं शिरोनेत्रादि, शल्यं शस्त्रघातादि, दंष्ट्रा स्थावरजंगमात्मकं विषं तेषां चिकित्सा, जरा रसायनादिना जराया दूरीकरणं, वृषो वाजीकरणतंत्रमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ दैववर्द्धितस्य नाशाऽसम्भवादाह । मृत्यवे समर्पितमिति वेति । "ब्रह्म सत्यतपो विप्रविधातृपरमात्मसु" इति धरणिः । अतो वैदिकशुभमार्गप्रदर्शकब्राह्मणद्रोग्धृत्वात् । अत एव त्यक्तवेदमार्गत्वादेव । उग्रः शंकरस्तत्समवीर्यैः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ चक्रवर्ती तु—कलेशः परिपूर्णः "चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ जाते दाशरथे हरौ" इति श्रुतेः । नृसिंहरामकृष्णेषु षाड्गुण्यं परिपूरितम्" इति स्मृतेश्च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्याः कल्पने गौरवादाह । यद्वेति । अत्रांगवेपे ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हंसावतारमाह तुभ्यमिति । भृशं विवृद्धस्नेहेन त्वया परिपृष्टः साकल्येन पृष्टो भगवान्हंसरूपेणेति शेषः । यागमनभिसंहितफलकर्म योगं ज्ञानं भागवतं साधनसप्तकानुगृहीतभगवदुपासनात्मकं ज्ञानम् । प्रकृतिविविक्तात्मनः सुतत्वं याथात्म्यं तस्य दीपवत् प्रकाशकं ज्ञानं योगं च साधु यथा तथा तुभ्यमुवाच एतदाख्यानमेकादशे स्फुटं यदेव हंसोक्तयोगादिकं वासुदेवशरणा बहूनां जन्मनामंत इत्युक्तरीत्या उपायत्वेन वासुदेवं शरणं गताः अंजसा सुखेन विदुः हंसोक्तमेव ज्ञात्वाऽनुतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति । मनुवंशधरः मनुवंशपालकः सन्मन्वंतरेषु दशसु दिक्ष्वप्रतिहतमनभिभाव्यं स्वतेजः स्वप्रतापोपबृंहितं चक्रमाज्ञारूपं चक्रं बिभर्ति किंच दृप्तेषु गर्वितेषु राजसु दमं दंडं व्यदधाद् व्यधत्त । कथंभूतः सन् त्रिपृष्ठे तृतीयस्यां दिवि सत्ये सत्यलोके स्वचरित्रैः उशतीं कमनीयां कीर्तिं प्रथयन्विस्तारयन्नप्यदधादित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ धन्वंतर्यवतारमाह धन्वतरिरिति । भगवान् लोके धन्वंतरिरूपेणावतीर्य पुरुरुजां भूरिदुःखानां महारोगिणां नृणां स्वनाम्नैव रुजः रोगान् हंति कथंभूतः स्वयमेव कीर्तिरिति । कीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतं मरणशून्यमायुर्यस्मात्संरुद्धं पूर्वं दैत्यैः प्रतिषिद्धं यज्ञे भागमवाप । लेभे आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्तयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह क्षत्रमिति । विधिना दैवेन क्षयाय मृत्यवे उपभृतं समर्पितं ब्रह्मध्रुग्ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा अतः उज्झितस्त्यक्तः पंथा वेदमार्गो येन अत एव नरकार्तिं नारकं दुःखं लिप्सुः लब्धुमिच्छुरेवंभूतमवनेः कंटकं कंटकतुल्यं क्षत्रं क्षत्रियकुलमसौ महात्मा भार्गवरामरूपो हरिरुरुधारपरश्वधेन दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुना त्रिःसप्तकृत्व एकविंशतिवारम् । उग्रवीर्यः असह्यवीर्यः सन्नुद्धन्ति उत्पाटयति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ रामावतारमाह अस्मदिति त्रिभिः । अस्मदनुग्रहे सुमुख अस्मद्दत्तवराविरोधेनावतीर्ण इति भावः । कलेशः प्रकृतिपुरुषयोरधिपतिः कलया भरतादिकरूपया सह त्रिभिः इक्ष्वाकुकुलेऽवतीर्य गुरोर्दशरथस्य पितुर्निदेशे आज्ञायां तिष्ठन्नाज्ञां पालयन्नित्यर्थः । सदयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितः वनं दंडकारण्यं यो विवेश यस्मिन् रामे विरुध्य विरोधं कृत्वा दशकंधरो रावणः आर्तिं नाशमार्छत्प्राप्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्मै श्रीरामाय उदधिः समुद्रः मार्गमदाद्दत्तवान् कथंभूतोऽदात् सपदि शीघ्रं हरो रुद्रः यथा त्रिपुरं दिधक्षुर्दग्धुमिच्छुस्तद्वदरिपुरं लंकां दिधक्षोर्वस्माच्छ्रीरामाद्धेतोरूढभयांगवेपः ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेनांगवेपः कंपो यस्य सः हरिः वर्त्तमाना सुहृत्सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितः यो रोषस्तेन सुशोणा दृष्टिः श्रीरामसंबंधिनी तया तातप्यमानं मकराणां नक्राणां उरगाणां च चक्रं समूहो यस्मिन्स एवंभूतोऽब्धिः मार्गमदादित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

महिदासनाम्नो हरेरवतारस्य चरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेन समुद्रिक्तभक्त्या साधुपरितुष्टो नाम्ना महिदासो भगवांस्तुभ्यमस्मदादिभ्यश्च भगवद्विषय कर्मयोगं ज्ञानयोगं चोवाचेत्यन्वयः । आत्मेत्यनेन भागवतत्वं स्पष्टयति । अत्र प्रमाणमाह यदिति । यद् ज्ञानं वासुदेवशरणा ब्रह्मादयः अवैष्णवनिषेधार्थं एव शब्दः तदुक्तं ऐतरेयो हरिः प्राह नारदाय स्वकां तनुं यत्प्रापुर्वैष्णवा नान्ये तद्दते न सुखं परमिति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ राजराजेश्वरावतारं तच्चरितं चाह चक्रं चेति । राजराजेश्वर इति नाम्नाऽवतीर्णो हरिः स्वायम्भुवादिमनुवंशधरः सन् दुष्टेषु राजसु दमं विदधत् सत्ये धर्मे सत्यसंधाने वा निविष्ट उशतीं कमनीयां स्वकीर्तिं चरित्रैः प्रथयन् प्रख्यापयन् मन्वंतरेषु भगवान् प्रियव्रतादिचक्रवर्तिष्वप्याश्रितो दशसु दिक्षु अविहतमप्रतिहतं तेजः स्वरूपभूतप्रभावं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चक्रत्राणलक्षणं विभर्तीत्यन्वयः। मन्वंतरेषु भगवांश्चक्रवर्तिषु संस्थित इत्यादिकमत्र मानम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ यो भगवान्स्वयमेव विशेषावेशमंतरेण धन्वंतरिश्चासाववतीर्णश्च पुरुरुजां बहुरोगाणां रुजो रोगान् नाम्नोच्चारितेन हंति स एवा मृतायुर्नित्यमुक्तः सन्नद्धा यज्ञभागं चावाप आयुर्वेदं च वा 'हृटं शास्त्रं चानुशास्ति कृत्वा लोके प्रवर्तयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भार्गवरामावतारं तत्कर्म च संक्षिप्याह क्षत्रमिति। उं रुद्रं ग्रसतीति उग्रं वीर्यं यस्य स उग्रवीर्यः। आत्मभ्यः पुरुषेभ्यो महान् पुरुषोत्तमोऽसौ उर्वी धारा निशिताग्रं यस्य स उरुधारः स चासो परश्वधः परशुः तेनावनिकंटकमत एव नरकार्तिलिप्सुर्नरकदुःखलब्धुकामं उज्झितपथं त्यक्तसन्मार्गं ब्रह्मध्रुक् ब्राह्मणद्रोहि अतएव विधिना दैवेन क्षयायोपहृतं समर्पितं क्षत्रं क्षत्रियकुलं उद्वंत्युन्मूलयतीत्यन्वयः। त्रिः सप्तकृत्व एकविंशतिवारम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ रामावतारे तद्विक्रमं च श्लोकत्रयेणाह कृत्स्नप्रसादेति। दशकंधरो रावणो यस्मिन्विरुद्धयातिमरणलक्षणामार्च्छत् प्राप स कलेशः प्राणः श्रद्धावायुरित्यादिश्व 'त्युक्तानां कलानां स्वकार्यशक्तिप्रदः कृत्स्नः पूर्णः प्रसाद आनंदो यस्य स तथा कार्येण कारणोपलक्षणं सु सुंदरं मुखं यस्य स तथा कृत्स्नप्रसादश्चायं सुमुखश्चेति समासः इक्ष्वाकुवंशे कलया स्वरूपांशेनावतीर्य गुरोर्दशरथस्य निदेशे नियोगे तिष्ठन् स दयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो रामो वनमाविशेशेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ दूरे स्थिता सुहृत्सीता यस्य सः तस्य रामस्योज्ज्वलितो रोप एव सुशोपोऽग्निः तेन युक्तया दृष्ट्या अग्निः सुशोपः कक्षघ्नस्तिमिरारिर्हिरण्यद इति मकराश्च उरगाश्च नक्राश्च मकरोरगनक्राः तातप्यमानानां पुनः पुनः पच्यमानानां मकरोरगनक्राणां चक्राणि यस्मिन् स तथा ऊढं भयं ये न स तथा अंगे वेपः कंपो यस्य स तथा ऊढभयश्च एवंविध उदधिस्त्रिपुरं हरवदरिपुरं लंकां दिधक्षोर्दग्धुकामाय तस्मै रामाय सपदि मार्गमदादित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तुभ्यञ्चेति। विष्णुधर्म्मोत्तरे हंसरूपेण तस्मै तत्कथनात् ॥ १९—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

हंसावतारमाह तुभ्यमिति। विवृद्धभावेन प्रेम्णा। योगं भक्तियोगं ज्ञानञ्च। तच्च ज्ञानं भक्तिविषयस्य भक्त्याश्रयस्येति द्विविधं विशेषणद्वयेनाह। भागवतं भगवत्सौन्दर्य्यस्य सौरभ्यसौश्वर्य्यसौकुमार्यमाधुर्य्यसाद्गुण्याद्यनुभवरूपं प्रेमगम्यमित्यर्थः। तथा आत्मनो भक्त्याश्रयस्य जीवस्य यत् सतत्त्वं तत्त्वमेव ज्ञानानंदादिकं तस्य दीपम् अविद्यावरणनिवर्त्तकत्वात् प्रदीपं प्रकाशकमित्यर्थः। यत् इदं द्विविधं ज्ञानं वासुदेवशरणा ऐकान्तिकभक्ता अञ्जसा सुखेनैव विदुः। सर्व्वत्रैव शास्त्रेषु ज्ञानादिशब्दा विशेषणविशेष्यभावं विनाभूतत्वेन प्रयुक्ता ब्रह्मज्ञानादिष्वेव रूढाः यथा पङ्कजादिशब्दाः पद्मादिषु। अन्यथा तु यथायोगमेव वर्त्तन्त इति यौगिका एव यथा—ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्तीति ज्ञानञ्च यदहैतुकमिति यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति। यथाच पङ्कजं वर्त्म दुर्गममिति, मण्डपं भोजयेज्जनमित्यादि अत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे नारदाय हंसरूपेण भक्तियोग एव उक्तः। यत्तु यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशवः। योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुमिति सनकादिभ्यो ज्ञानोपदेष्टा हंसो वक्ष्यते स त्वन्यो हंसो ज्ञेयः। अत्र तुभ्यञ्चेति चकारेण तुभ्यमवतारायापि भक्तियोगमुवाचेत्युक्तिभङ्ग्यैव नारदावतारोऽप्युक्तः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्तन्मन्ववतारमाह। दशसु दिक्षु अविहतं तेजो विभर्त्ति चक्रञ्च सुदर्शनं चक्रमिवेत्यर्थः। मनुवंशधरो मनुवंशपालकः। तत एव दुष्टेषु दमं दण्डम्। कीदृशः त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि उशतीं कमनीयां कीर्त्तिं विस्तारयन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ धन्वन्तर्यवतारमाह। कीर्त्तिः कीर्त्तिस्वरूप एव साक्षादिति कीर्त्त्यतिशय उक्तः। नाम्नैव धन्वन्तरिरिति शब्देनैव। भागं पूर्वं दैत्यरुद्धम् अवाप। अमृतमिवायुर्लोके प्राकट्यं यस्य सः सर्वलोकनैरुज्ज्यदानादिति भावः। अवावरुन्ध इति पाठे अव अवसन्नं भागम् अवरुन्धे लभते स्म। आयुर्विषयं वेदम् अनुशास्ति प्रवर्त्तयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह। क्षत्रियं हन्ति। कीदृशं क्षयाय नाशार्थं विधिनैव उपभृतम् उपढौकितम् रौद्ररसमयाय यस्मै उपायनत्वेन समर्पितमित्यर्थः। क्षत्रं कीदृशं ब्रह्मध्रुगित्यादि। स च हनने हेतुरुक्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीरामावतारमाह त्रिभिः अस्मासु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु यः प्रसादस्तेन सुमुख इत्यवतारस्यास्य कृपातिशयो द्योतितः। कलया लक्ष्मणादिरूपया सह। स्वयन्तु कलानामीशः पूर्ण इत्यर्थः चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हराविति श्रुतेः। नृसिंहरामकृष्णेषु षाण्गुण्यं परिपूरितमिति स्मृतेश्च आर्त्तिम् आर्च्छत् नाशं प्राप्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ऊढो भयेनाङ्गवेपः कम्पो येन सः उदधिर्यस्मै मार्गं ददौ। त्रिपुरं दिधक्षोर्हरस्येव अरिपुरं लङ्कां दिधक्षोः। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। कीदृशः दूरे वर्त्तमाना सुहृत् सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितो रोषस्तेन सुशोणा अत्यरुणा दृष्टिस्तया अत्यन्तं तप्यमानं मकराणाम् उरगाणां नक्राणाञ्च चक्रं यस्मिन् सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हंसावतारमाह तुभ्यमिति। हे नारद स भगवान् आत्मआत्मा सर्वांतरात्मा दीर्घाभाव आर्षः। भृशं विवृद्धभावेन अतिप्रेम्णा परितुष्टः तुभ्यं च तव पूर्वेभ्यः सनत्कुमारेभ्यः योगं भक्तियोगं ज्ञानम् आत्मपरमात्मगुणस्वरूपयाथात्म्यं चकारात्तत्साधनं

१, तन्नामकं वैद्यशास्त्रम्। २. षष्ठी चतुर्थ्यर्थे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कर्मयोगम् । तत्त्वदीपमुक्तानुक्तानां भक्तभजनीयज्ञानज्ञेयादीनां सर्वेषां तत्वानां दीपवत्प्रकाशकं भागवतं च साधु यथा तथोवाच यदेव श्रीहंसोक्तं योगादिकं वासुदेवशरणा अंजसा सुखेन विदुः ॥ १९ ॥ ❁ ❁ मन्वंतरेषु येऽवतारास्तानाह चक्रमिति । स एव भगवान् मनुवंशधरः मनुवंशपालकः सन् दशसु दिक्षु अविहतमप्रतिहतं स्वतेजः निजं प्रभावमेव चक्रमाज्ञारूपं बिभर्ति किंच त्रिपृष्ठे त्रयाणां लोकानामुपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि उशतीं कमनीयां कीर्त्तिं प्रथयन् विस्तारयन् दुष्टेषु दुर्वृत्तेषु राजसु दमं दंडं व्यदधात् व्यधत्त ॥ २० ॥ ❁ ❁ धन्वंतर्यवतारमाह धन्वंतरिरिति । भगवान् लोकेऽवतीर्य धन्वंतरिः सन् पुरुरुजां भूरिरोगाणां रुजः रोगान् नाम्नैव आशु हंति कथंभूतः स्वयमेव कीर्त्तिः स्वरूपेणैव कीर्तिभूतः अमृतायुः अमृतं मरणविपरीतमायुर्यस्मात्सः रुद्धं पूर्वं दैत्यैः प्रतिरुद्धं यज्ञे भागं च अवाप लेभे यद्वा समुद्रजेन धन्वंतरिणा यज्ञे भागो न लब्धः स तं रुद्धं भागं विष्णुवरेण सोमवंशेऽवतीर्य देवत्वं प्राप्यावापेति हरिवंशे स्थितम् । आयुश्च वेदं आयुर्वेदं चानुशास्ति प्रवर्त्तयति ॥ २१ ॥ ❁ ❁ परशुरामावतारमाह क्षत्रमिति । क्षयाय मृत्यवे विधिना दैवेन उपभृतं समर्पितम् । ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति ब्रह्मध्रुक् उज्झितः पंथा वेदमार्गो येनेत्युज्झितपथम् अत एव नरकार्तिलिप्सु नरकदुःखं लब्धुमिच्छु ईदृग्विधम् अवनेः कंटकं पीडाकरं क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । असौ महात्मा हरिः उग्रवीर्यः असह्यवीर्यः सन् उरुधारपरस्वधेन बहुतीक्ष्णाग्रपरशुना उद्धंति उत्पाटयति ॥ २२ ॥ ❁ ❁ श्रीरामावतारमाह अस्मदिति त्रिभिः । अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादेऽनुग्रहे सुमुखः कलानां प्रकृतिपुरुषकालादीनामीशः "एष सर्वेश्वर" इति श्रुतेः कलया भरतादिरूपया सह इक्ष्वाकुवंशे अवतीर्य गुरोः पितुः श्रीदशरथस्य निदेशे आज्ञायां तिष्ठन् सदयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितः वनं दंडकारण्यमाविवेश । यस्मिन् रामे दशकंधरो रावणः विरुद्ध्य विरोधं कृत्वा आर्तिं मरणांतं दुःखमार्छत्प्राप्तः ॥ २३ ॥ ❁ ❁ तस्मै श्रीरामाय उदधिर्मार्गं ददौ । कथंभूतः ? सपदि शीघ्रं हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुः तद्वद्दूरे रावणस्य पुरं लंकां दग्धुमिच्छोः श्रीरामस्य दूरे सुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्टया उरुभयांगवेपः परोक्षभूतेन सीतारूपेण सुहृदा निमित्तभूतेन मथितो विकृतो यो रोषस्तेन सुशोणात्यरुणादृष्टिस्तया ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेनांगेषु वेपः कंपो यस्य सः पुनः कथंभूतः ? श्रीरामस्योक्तप्रकारया दृष्टया ताताप्यमानानि मकराणामुरगाणां नक्राणां च चक्राणि समूहाः यस्मिन्सः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अङ्गुलीयकैर्विभूषितत्वमाह—तुभ्यं च नारदेति । अङ्गुलीयकानि दश विंशतिर्वा भवन्ति । तावन्ति । हि भगवद्रूपाणि यावन्ति नारदेन दृष्टानि । अन्यैरपि । नारदं प्रति भगवदवतारा "दर्शनं यान्ति चेतसी" ति वाक्यादनन्ता एव । अङ्गुलयश्चतुर्भुजे विंशतिर्भवन्ति । अनन्त[1]भुजत्वेऽनन्ताः । नारदेन तत्सदृशैरन्यैश्च परिदृश्यमाना हि मूर्त्तयो भवतोऽनन्ताः । अत एव तुभ्यं चेति चकारः । तेषामङ्गुलीयकत्वमवयवान्तोपयोगात् । ते हि भक्ताः संसारान्ते भवन्ति । अनेन सर्वात्मकस्य भगवतो भक्ता अङ्गुल्य इति निरूपितम् । ते हि सर्वशरीरोपकारिणः सर्वक्रियाहेतवः । महाधनैरिति विशेषात्तेषु बहुधनमस्तीति ज्ञापितम् । तानि धनान्यग्रे वक्ष्यामः । तुभ्यं नारदाय । त्वदुपयोगार्थं चकारादन्योपयोगार्थं च योगमुवाचेति सम्बन्धः । तत्र साधुपरितुष्ट इति हेतुः । तस्य योगस्य मूल्यरूपत्वात् । नहि केनाऽप्यंशेनाऽपरितुष्टः स्वमूल्यं वदति । चतस्रो ह्यङ्गुलय एकश्चाऽङ्गुष्ठः स च [2]समावद्वीर्यो (?) भवति ताभिः । सा हि भक्तिरङ्गुष्ठमूल्यं भवति । तेन परितुष्टो वा भगवान् । योगो ज्ञानं परिचर्या [3]शरीरज्ञानं चाऽङ्गुलीस्थानीयाः । चतुर्भिरपि भक्तहितो भगवान् प्राप्यते भक्त्या च । तदाह । भृशमत्यर्थम् । प्रवृद्धभावेन निरन्तरश्रवणादिना तत्तन्मार्गे उत्पन्ना प्रीतिः [4]सर्वं हृदयं पूर्णं विधाय यदोच्छलिता भवति । [5]यथा बहिः स्पष्टतया प्रेमाऽनुभूयते स प्रवृद्धो भावः । तेनैव भगवान् परितुष्यति । गुणानां भगवतश्चाऽवगाहनयोग्यत्वात् । अत एव साधुपरितुष्टः । परितोषानन्तरमपि भक्तिपूरस्य विद्यमानत्वात्परितोषस्य साधुत्वम् । अपरितोषासहभावः स्वनित्यता च । परितस्त्वं तु तदीयानामप्युद्धारकत्वेन । तदा हि योगमाह । तथोपायमुक्तवान् येनोपायेन भगवान् दृश्यत एव । बहिर्दर्शने भक्तिरेव हेतुः । अन्तर्दर्शने योगः विद्यमानस्य दर्शने द्वयं भगवतो ज्ञानं जीवानामात्मतत्त्वप्रदर्शनं च । चकाराद्ब्रह्मज्ञानं च । ब्रह्म[6]स्वरूपज्ञानं ब्रह्ममीमांसायां निरूपितम् । निर्धर्मकः सर्वधर्मादिरूपेण स्वयमेवाऽऽविर्भवतीति । भागवतं पुरुषोत्तमज्ञानम् । आत्मनो जीवस्य तत्त्वं शुद्धचैतन्यरूपम् । तत्प्रकाशो वृत्तिफलनेन स्वतो वा आविर्भावेन । तज्ज्ञानं दीपस्तेन सहितं आत्मसतत्त्वदीपम् । ब्रह्मात्मत्वज्ञानं वा । चकारात्क्रियायोगः । तस्य फलं भक्तिरित्यग्रे वक्ष्यते । ननु योग[7]यज्ञज्ञानादीनां पूर्वमेव सिद्धत्वाद्ब्रह्मभिश्च प्राशितत्वात्तदर्थं किं भगवदवतारेणेत्यत आह—यद्वासुदेवशरणा इति । यस्मान्नारदार्थं प्रोक्तपञ्चरात्रादेः । वासुदेवशरणाः मोक्षदातुः [8]सत्त्वाधिष्ठात्रीदेवतारूपस्य शरणगमनमात्रेणैव तपआदीनामभावेऽपि । अञ्जसा सामस्त्येनैव सुगममार्गेणैव विदुर्ज्ञानवन्तः । आश्रयमात्रेणैव सुगमतया परिज्ञानं पुनःकथने हेतुः । अथवा भगवद्भक्ता भगवत्पराः कर्म वा योगं वा ज्ञानानि वा न मन्यन्त एवेति

---

१. भुजे त्वनन्ताः क. घ. २. । समानवदिति ख. ग. । ३. शरीरेति घ. । ४. सर्वहृदयमिति ख. । ५. यदा बहिरिति ख. ग. । ६. स्वरूपं ज्ञानं क. घ. । ७. योगज्ञानादीनां ख. । ८. सर्वाधिष्ठातृदेवतेति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

तदर्थं भगवतैतान्युक्तानि। अतःपरं भगवदुक्तानीति परमश्रद्धया तेषु प्रवर्त्तन्ते [1]मार्गगताश्च भवन्ति कृतार्थाश्च। अन्यथा उत्पथा उन्मादाश्च भवेयुः भक्तेर्मादकत्वात्। एतदर्थं भगवान् भक्तिसाध[2]कान्युक्तवानित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ नूपुरकंकणादिभिर्विभूषितं निरू[3]पयति—चक्रं चेति। अत्राऽऽदिशब्देन द्वादशाङ्गोपयोग्याभरणान्युच्यन्ते। तत्र पादयोर्हस्तानां च नूपुर-कङ्कणादिभिर्विभूषितं निरूपयति—चक्रं चेति। अत्रादिशब्देन द्वादशाङ्गोपयोग्याभरणान्युच्यन्ते। तत्र पादयोर्हस्तानाञ्च नूपुर-कङ्कणादिभिर्ध्येयत्वम्। एवं कण्ठाभरणानि मुकुटादीनि च। सर्वाण्येतानि द्वादशाङ्गविभागेन द्वादशविधानि। तानि मन्वन्तरावतारेणोच्यन्ते। यद्यपि मेखलाया वनमालायाश्चैतन्मध्य एव वचनमुचितम्। तथा सति चतुर्दशत्वं मन्वन्तरावतारसङ्ख्यया चोपपद्यते। तथापि तयोर्विशेषप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्पृथङ्निरूपणमुक्तम्। एतेषामपि विशेषणं महाधनानीति [4]सर्वमन्वन्तरेषु भगवान् योगादिकमुपदिशतीति सूचितम्। तदाह—चक्रमिति। मन्वन्तरेषु भगवान्स्वतेजो बिभर्त्ति पालनसामर्थ्यं बिभर्त्ति। [5]सर्वं मन्वन्तरं साङ्गं परिपालयतीत्यर्थः। ननु मनुवंश्यानां विद्यमानत्वात्सर्वांशेन भगवत्परिपालनं किम[6]र्थमित्याशङ्क्याह—मनुवंशधर इति। मनोर्वंशमयमेव बिभर्त्ति। मन्वन्तरमेकसप्ततियुगात्मकम्। तत्र कलौ सर्वेषां नाशः शूद्रादिभावात्। अतो भगवतैव परिपाल्यन्ते यथा देवापिनम्। ननु ऋष्यादीनां विद्यमानत्वात्तेषां नाशशङ्काभावात्किं भगवता तदंशकार्यं कर्त्तव्यं? तत्राऽऽह—चक्रमिति। ते हि चतुर्विधाः मन्वृषिदेवतेन्द्ररूपाः। ते स्वरूपतो विद्यमाना अप्याज्ञारूपेण न वर्त्तन्ते। तदर्थमाह—चक्रं बिभर्तीति। तानेव ऋषीनाज्ञारूपान्कृत्वा बिभर्त्तीत्यर्थः। "सर्वे पुरुषशासना" इति वाक्यात्। चकरात्स्वतंत्रतया। आज्ञां सेनां च बिभर्त्ति नियमानार्थं सहायार्थं च। तेषामाज्ञाकरणे हेतुः दिक्ष्ववहितमिति। दशसु दिक्षु अवहितं स्थापितं सावधानं वा। यथा यो यत्र स्थापनीयस्तं तथा स्थापयतीत्यर्थः। विशेषकार्यमाह—दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्। पालकानां दुष्टत्वे तद्दण्डकरणं विशेषकार्यम्। अनेन लोकरक्षा निरूपिता। एवं लोक[7]वेदरक्षां निरूप्य भक्तिरक्षां निरूपयति—स्वकीर्त्तिं सत्ये त्रिपृष्ठे प्रथयन्निति। यथा पातालादुद्धृत्य भूमिः पुष्करपर्णे प्रथिता, एवं त्रैलोक्ये स्थितां कीर्त्तिं त्रयाणां लोकानां पृष्ठभूते सत्यलोके स्थापितवान्। इत उद्धरणेन तत्र स्थापने हेतुः उशतीमिति। कमनीयाम्। अत्र हि प्राकृतधर्मैः प्राकृतबुद्धिभिश्च संबद्धा जललग्नेव कीर्तिः। सा हि वस्तुतः शुद्धा भवति। तां सत्यलोके प्रथितवान्। सत्यलोकस्थानामुपकारजननाज्ज्ञानभक्त्य[8]र्थं भगवच्चरित्राणि तत्र गीयन्ते। ततस्तत्र स्थिताः सर्व एव भगवन्तं जानन्तीति सर्वलोकविख्यातो भगवांस्तत्तदवयवाभरणभूत इत्यर्थः। आदिशब्दस्याऽपरिच्छिन्नत्वान्मन्वन्तरेषु बहून्यवा[9]न्तरावतरणानि सूचयति॥ २०॥ ❀ ❀ स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलं भगवन्तं निरूपयति—धन्वन्तरिरित्यादिपञ्चभिः। कुन्तलानां धर्मैः कुन्तलैश्च विरोचमानमाननम्। तादृश आनने हासेन पेशलो भवति भगवान्। तत्र हासपेशलो रघुनाथो हास्यरूपो भवति सर्वमोहनरूपः परमसुन्दरः। तस्य कार्यं गृदभित्यग्रे वक्ष्यते। कुञ्चितनीलकुन्तलरूपः परशुरामः। बहुधा चरित्रकरणादनेकरूपत्वं तस्य। तद्गतधर्मः स्निग्धामलरूपो धन्वन्तरिः। तेन ह्यमृतेन शास्त्रेण च सर्वे स्निग्धा अमलाश्च कृताः देवा हि रूक्षा अमृतेन भगवति स्निग्धा कृताः वैद्यकशास्त्रेण चाऽमला भवन्तीत्यविवादम्। उभयोः कार्ये भूमौ विद्यमान एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति तादृशे मुखारविन्दे हास्य[10]रूपत्वं भगवतः। [11]"यद्भगवद्धास्येन कार्यं तद्रघुनाथेन कार्यमिति। तत्र आननं भगवतो धर्माधारब्राह्मणाः। तत्र आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत्। अतो धर्मसिद्ध्यर्थं धन्वन्तरिरवतीर्ण इति तच्चरित्रमाह—धन्वन्तरिश्चेति। दृष्टोप[12]कारत्वात्स स्वयमेव कीर्त्तिभूतः। चकारात्स्त्रीरूपं च। उभयमपि भगवान्। तस्य धर्मः कीर्त्तिर्भवत्येव। तथापि कीर्त्तिरूपताऽप्युच्यते। तत्र हेतुर्नाम्नैव पुरुरुजां महारोगग्रस्तानां [13]"रुजमाशु हन्ति। धन्वन्तरिनामस्मरणेनैव सर्वे रोगा गच्छन्तीत्यर्थः। नृणामिति रोगसम्भावनयोक्तम्। नामोच्चारयितृत्वाद्वा। वस्तुतस्तु शास्त्रद्वारा सर्वेषामेव रोगान्हन्ति। नाम च तस्य शास्त्रम्। सर्वेषामुपकारिणां यज्ञे भागा निरूपिता वाय्वादीनाम्। तथा अनेनाऽपि आरोग्यलक्षणं धर्मं विधाय यज्ञे भागं च प्राप्तवान्। "बर्हिरनुप्रहरतीति वाचि स्वाहे"ति मन्त्रेण समिष्टयजुषि बर्हिषोऽनुप्रहरणं क्रियते। तत्र वाचो देवतात्वं शान्त्या इति फलान्न संभवतीति सर्वशा[14]न्तिकरी या वाक् धन्वन्तरिप्रोक्ता सा भागमर्हतीति यज्ञे धन्वन्तरिभागः रुद्धमिति पूर्वं बर्हिषोऽनुप्रहरणाभावः प्रायेण सूचितः। "न बर्हिरनुप्रहरेदि"त्यग्नि[15]होत्रे तस्य निषेधात्संस्थायामेव बर्हिषोऽनुप्रहरणम्। सम्यक् स्थितिश्चाऽऽरोग्यकार्यमिति बर्हिरेव तस्य भागः। अन्यद्वा चिन्त्यम्। शाखान्तरीये वा स्पष्टम्। किञ्च। आयुर्वेदं च कृतवान्। पूर्वं मथने प्रादुर्भूतस्तत्रैव तिरोहितः। पुनश्च काशिराजगृहेऽवतीर्य धन्वन्तरिर्दै[16]र्घ्यत"म" इति वाक्यादायुर्वेदं प्रवर्त्तितवान्। चकारादन्यदपि। अस्याऽवतारस्य धर्मरूपत्वमेव न धर्मिरूपत्वम्। तेनौष[17]धादिद्वारा परम्परोपयोगः॥ २१॥ ❀ ❀ कुन्तलानां स्वरूपमाह—

---

१. शरणं गताश्चेति ग.। २. साधनान्येतान्युक्तवानिति क. ख.। ग. ३. वर्णयतीति ख. ग.। ४. सर्वत्रेति क.। ५. सर्वमन्वन्तरं क सर्वमेवेति ख. ग। ६. किमर्थमित्याह क. घ.। ७. वेदलोकरक्षामिति क. ख.। ८. भक्त्यर्थं इति ग.। ९. न्तरावरयानीति ख. वताराणि ग.। १०. हासरूपत्वं ख.। ११. यद्वदिति ख.। १२ दृष्टोपायत्वादिति ग.। १३. रुज आश्विति ग. १४. शान्तिकरेति घ. १५. होत्रेतरनिषेधात् ख. ग. १६. दैर्घ्यतमस इति ख. ग.। १७. तेन तु औषधेति ग.।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

छत्रमिति । कुञ्चितनीलत्वं धर्मः कुञ्चितत्वं कुटिलता । नीलत्वं च श्यामता । क्षत्रियहन्तृत्वात्कुटिलता । भूमिकण्टकोद्धारकत्वाच्छ्यामतेति । अथवा । चतुर्भिर्विशेषणैः [1]सहितानि कुन्तलानि धन्वन्तरिः । अमृतोद्गमत्वात् स्त्रीत्वात् यज्ञभागभुक्त्वात् अवतीर्णत्वाच्च । तत्र श्यामत्वं मथनान्निर्गतस्य । कुटिलत्वं स्त्रीरूपस्य । अमलत्वं यज्ञभुजः । आयुर्वेदकरणात्सर्वस्निग्धत्वम् । [2]स्वस्याऽवतारबाहुल्याद्[3]बहुवचनम् । मुखत्वं परशुरामस्य । स हि वैश्वानरस्याऽवतारः । अत एव [4]सर्वक्षत्रियभक्षकः । विशेषेण रोचमानत्वं धर्मरक्षाकरणात् । क्षत्रं क्षत्रियाः । क्षयायैव विधिना उपभृतं वृद्धम् । उप समीपे धृतं वा । यथा पशुर्ध्रियते । "भवाय नाशाये"ति वाक्यात् । वधे हेतुः ब्रह्मध्रुगिति । ननु क्षत्रस्य कथं ब्रह्मद्रोहजनकत्वम् । तत्राऽऽह—उज्झितपथमिति । उज्झितः पन्था येन सन्मार्गपरित्यागाद्ब्रह्मद्रोहे मतिः । तर्हि सन्मार्गबोधनेन [5]कथं न व्याव[6]र्त्यते ? तत्राऽऽह—नरकार्त्तिलिप्स्विति । नरकलक्षणामेवाऽऽर्त्तिं वाञ्छति परलोकदुःखमङ्गीकृत्योत्पथेन प्रवृत्तमतो न बोधनेन निवर्त्तते । अत एवोद्धन्ति ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तान् दूरीकरोति । अनेन यदेवाऽस्याऽसेध्यं तदपहन्तीति सूचितम् । महात्मेति अल्पद्रोहः प्रयोजनार्थं क्रियमाणो न तद्धृदयं बाधते । मूढा एव हि दृष्टप्रत्ययाः । महात्मानस्तु पर्यवसानबुद्धयः । असाविति [7]यज्ञकर्त्ता । उद्धननं हि तेनैव क्रियते । किञ्च । एतत्क्षत्रं मारणीयमेव । अवनिकण्टकत्वात् । भूमिर्हि भगवतः पादौ । सर्वो हि स्वपादकण्टकोद्धारं करोति । यद्यपि सर्वात्मत्वात्तस्य व्यथा भवति तथाप्युग्रवीर्यः । न हि क्रौर्यावलम्बनव्यतिरेकेण कण्टकोद्धारो भवति । अनेन नैर्घृण्यमपि निवारितम् । त्रिःसप्तकृत्व इति । सप्तधा हननेनैकवारं भूमेर्निष्कण्टकता जाता । पुनर्ब्राह्मणादुत्पन्नाः सप्तधा हताः । पुनरेवमिति त्रिः । उरुधारपरश्वधेनेति । शस्त्रेण हननं परलोकार्थम् । परश्वधः परशुः । उरुधारत्वाद्बहुधा हननेऽपि न कुण्ठता । अनेन वधे क्लेशाभावो निरूपितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ हासपेशलत्वं निरूपयति—अस्मत्प्रसादसुमुख इति । हासो हि त्रिविधः । इतरगर्वनिवारक इतरव्यामोहकः प्रसादहेतुश्च । तत्र प्रथमं प्रसादहेतुमाह । यद्यपि रघुनाथचरित्रस्याऽनन्तत्वं तथापि हासत्वमात्रोपयोगाद्गुणत्रयकार्यं चरित्रत्रयमेवोपलक्षणत्वेन निरूप्यते । तत्र प्रथमं सात्त्विकं चरित्रमाह—अस्मत्प्रसादसुमुखः । ब्रह्मादीनां प्रसादार्थं सुमुखः प्रसन्नवदनः । अनेन ब्रह्मप्रार्थनया भगवानवतीर्ण इत्युक्तम् । कलया परमकान्त्या सीतया वा । कलया वा कलेशः । यस्तु सर्वकलानिधिर्वैकुण्ठवासी विष्णुः स यस्य कलया । हासो हि कार्यस्याऽल्पत्वे भवति । तस्माद्रक्षाऽल्पं कार्यम् । तदर्थं भगवतः काचित्कला या वैकु[8]ण्ठे स्थिता पालयति । अनेन भगवान्पूर्ण एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति सूचितम् । कला वा ऋष्यादयः । अतस्तेषां सङ्कटे तत्पतित्वादनेनैव निस्तारः कर्तव्य इति सूचितम् । कलानां वा सङ्कर्षणादीनामीशो वासुदेवः सर्वकलानिपुणो वा लक्ष्म्या सहावतीर्णः । तदैव पेशलो भवति । स भगवानिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्य । इक्ष्वाकुर्भक्त इति नृसिंहपुराणे प्रसिद्धिः । यदर्थं श्रीरङ्गो ब्रह्मसदनात्समानीतः । तस्योद्धारार्थं तद्वंशेऽवतीर्णः । देवहितकार्यकर्तृत्वं धर्मज्ञानादिसाहित्यं स्वाव[9]तरणेन भक्तोद्धारो गुर्वाज्ञाकरणं वनवास एतावत्सात्त्विककार्यम् । अनुभावस्तु विरोधेन दशकन्धरार्त्तिः । सत्त्वविरोधे तमसो लयो युक्त एव । गुरोर्दशरथस्याऽऽज्ञा तस्यां स्थितः । व्रतमिव [10]तत्पालनं कृतवानित्यर्थः । वनमाविवेश । ननु वने तस्य किञ्चित्कार्यम् । अपि तु [11]वास एव कार्यमिति वनस्य कर्मता । दयिता सीता अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां सहितः । अनेन कलया कलेश इति यावानागतस्तावान्वनं गत इति सूचितम् । इतरसहायाभावार्थं वा । आसमन्तात्प्रवेशो बहुकालस्थित्यर्थः । अत एव यस्मिन्रघुनाथे विरोधनिमित्तत्वमेव भगवतो ननु विरोधहेतुत्वम् । विरुध्य विरोधं कृत्वा । दशकन्धरो रावणः । अनेन महत्त्वं वा बहुत्वं वा न निस्तारहेतुरिति सूचितम् । आर्त्तिं पीडां चिन्ताशोकादिकम् । त्रयाणां वनवास आरब्धः । देवानां कामनया तथा सङ्कल्पः कृतः । तत्र भार्यया सह स्थितस्य न मुख्यो वनवासो भवति । न भर्तृसहितायाः स्त्रियः । अत उभयोर्वियोगेन वनवासः प्रदर्शितः । वियोगजननादि[12]रूपमेव विरोधः । प्रथमाऽऽर्त्तिस्तु खरादिमारणेन ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवंसात्त्विकचरित्रं भगवत उक्त्वा राजसमाह—यस्मा अदादिति । उदधिः समुद्रः यस्मै मार्गमदात् । ऊढभयाङ्गवेगः । ऊढं भयं येन । समुद्रशरीरस्य भयं भार्येव [13]हृदये निविष्टम् । तादृशाङ्गस्य अङ्गे वा वेगः कम्पो यस्य । अथवा । ऊढं यद्भयं मृत्युरूपं तस्याऽङ्गानि शोषणादीनि तेषां वेगो यस्य । मृतप्रायो जात इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणमेव । अरिपुरं लङ्काम् । हरवत् हरस्येव । महादेवस[14]हितं वा पुरम् । दि[15]धक्षोः दग्धुमिच्छोः । दूरे सुहृद्भार्या यस्य भ्राता वा भरतोऽन्ये वा सुहृदः । मथितो यो रोषस्तेन सुशोणा या दृष्टिस्तया तातप्यमानाः अतिशयेन तप्यमाना मकरादयस्तेषां चक्रं यस्मिन् । एवं ह्याख्यायिका रावणेन सीतायां हृतायां दशकन्धरवधार्थं प्रवृत्तस्य रघुनाथस्य मध्येऽन्तरायभूतः समुद्रः स्थितः । स स्वीकीयैः पुरुषैः कृत इति तत्र पदाक्र[16]मणमकृत्वा प्रायोपवेशनं कृतवान् । स ह्यस्मदीयवंशेऽवतीर्णोऽस्मदवतारणेऽप्युपायं न जानाति स कथं रक्षांसि हन्यादिति । परमत्रैवाऽयं तिष्ठत्विति मार्गं न दत्तवान् । तदा भगवान् स्वबाणं सन्धितवान् । तदा तस्य नेत्रयोरारक्तिमा जाता तेन समुद्रस्य क्षोभो जात इति । मार्गदानं न प्रीत्येति भगवन्माहात्म्यज्ञापनार्थं भयादयस्तस्मिन्प्रविष्टास्तदा मार्गं दत्तवानिति । यदि महादेवः

---

१. सहिताः कुन्तला इति ख. । २. तस्येति ख. । ३. बहुत्वं ग. । ४. सर्वत्रेति क. ५. कथं तेनेति ख. । ६. व्यावर्त्यन्ते घ. । ७. यज्ञ हर्ता ख. । ८. वैकुण्ठस्थितेति ख. ग. ९. स्वावतारणेन क. घ । १०. तत्परिपालनं ख. ग । ११. वनवास इति ग. घ. १२. दिकरूपमेव ग. १३. हृदयनिविष्टं ख. ग । १४. संश्रितं वा ख । १५. दिधिक्षोरिति क. घ. १६. क्रममकृत्वा ख. ग ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सहायमपि कुर्यात्स्वभक्तस्य स्वयं वा पुरे तिष्ठेत्तदा तेन सह पुरं ज्वालनीयमिति। रावणवधस्त्वल्पः। पुरमेव ज्वालनीयमितीच्छा। यस्मिन्पुरे दुःखिता सीता तिष्ठतीति। भगवतो रोषे दूरे स्थितानां सुहृदां दुःखं हेतुः। अमथिते हि 'दधनि क्वचिद्दृढता क्वचिज्जलं क्वचिन्मध्यभावो भवति। मथिते त्वेकरूपता। तथा परीक्षार्थं हितार्थं परमार्थतो वा विघ्ने कृते पूर्वं बहुधा विचारितत्वात्सीतोद्धारस्य अवश्यं कर्त्तव्यत्वान्न रोषप्रतिबन्धको विवेकादिर्जात इति सूचनार्थं मथितपदम्। दृष्टिमात्रेणैव समुद्रताप इति माहात्म्यम्। राजसचरित्रत्वाद्रोषकथा॥ २४॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तुभ्यमित्यत्र। अङ्गुलीयावतारत्वं नारदादिदृष्टेषु व्युत्पादयन्ति अङ्गुलीयकेत्यादि। ननु मूले गुरुत्वेनैक एव भगवान्निर्दिष्ट इति स एव दृष्टः तथा सति कथं बहुत्वमित्यत आहुः नारद प्रतीत्यादि। तत्तद्गुणक्रियाविशिष्टरूपाणां बहुत्वं 'बहूनि सन्ति नामानी' त्यत्र सन्तीतिप्रयोगाद् व्युत्पादयिष्यते, तद्रीत्यानन्तत्वमुपपन्नमित्यर्थः। ननु दशादिसङ्ख्योक्तेत्यनन्तत्वे कथमङ्गुलीयकत्वमित्यत आहुः अङ्गुलय इत्यादि। अन्यदृष्टानां सङ्ग्रहे मानमाहुः अत एवेत्यादि। भक्तानामङ्गुलित्वं साधर्म्येण गमयन्ति ते इत्यादि। तेष्विति दृष्टेषु स्वरूपेषु। मूल्यरूपत्वादिति प्राप्त्युपायरूपत्वात्। तदेव व्युत्पादयन्तो धनानि वदन्ति चतस्र इत्यादि। भक्तया चेत्यन्तम्। तथा च, लीलावताराणामेवानुक्रान्तत्वादत्रोपदेष्टृभूतं मूलरूपं नाङ्गुलीयकत्वेन विवक्षितम्, किन्तु, परितुष्टोक्तसाधनदश्यानि रूपाणि, अत एवात्रावतारनाम नोक्तमिति तस्मात्तथेत्यर्थः। ननु 'भक्तया त्वनन्यये' तिवाक्ये दर्शनस्य भक्तिसाध्यत्वमतः कथं योगदर्शनमित्यत आहु बहिरित्यादि। तत्प्रकाशो वृत्तिफलनेनेत्यादि। ज्ञानप्रसादेन श्रुतो ध्यायमान इति पदात्तादृशप्रत्यग्वृत्तावात्मनः प्रतिफलेन कश्चिद्धीर इति श्रुत्युक्तेन स्वत आविर्भावेन वेत्यर्थः। तज्ज्ञानमिति आत्मविषयप्रकाशरूपं ज्ञानम्। तथा चात्मयुक्तं सतत्त्वदीपं आत्मसतत्त्वदीपमिति समास इत्यर्थः। एतस्य पक्षस्य क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः ब्रह्मात्मत्वं ज्ञानं वेति सतत्त्वशब्द एवानागन्तुकरूपवाचकत्वे प्रागुभिराद्रियते, तथा सत्यात्मनः सतत्त्वदीपमिति समास इत्यर्थः। परिचर्यासङ्ग्रहायाहुः चकारादित्यादि। अग्र इति 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मामि'त्येकादशस्कन्धे॥ १९॥ ॐ ॐ चक्रञ्चेत्यत्र। अत्राप्यवताराणामस्फुटत्वात् सङ्ख्यादिविरोधस्य प्रसज्यमानत्वाच्च तान् विशदीकुर्वन्त उपपादयन्ति क्षत्रादीत्यादि। एवमिति उचितमिति। हरेर्वामनस्य च मन्वन्तरावतारत्वादुचितम्। नूपुरादिवदवयवध्यानोपयोगीनि, महाधनानीति। इति हेतौ। इत्याहेति इत्याशङ्कायामाह। कथं बिभर्तीत्यत आहुः मन्वन्तरमित्यादि। सर्वेषामिति मनुवंश्यानाम्। तदंशकार्यमिति मन्वन्तरांशकार्यम्। त इति मन्वन्तराख्यसद्धर्मांशाः। येनापदं चक्रपदस्य व्याख्यानं, 'चक्रञ्चानीकमस्त्रियामि'ति कोशात्। भगवानिति मन्वन्तरावताररूपः आदिशब्दस्येति। नूपुरकङ्कणादिभिरित्यत्रोक्तस्य॥ २०॥ ॐ ॐ धन्वन्तरिरित्यत्र। शास्त्रद्वारेति पक्षे शास्त्रलाभ प्रकारमाहुः नामेत्यादि। तथा च, नाम्ना नामसृष्टयात्मकेन वैद्यकशास्त्रेणेत्यर्थः। अनेनेति नाम्नेत्यर्थः। न सम्भवतीति शान्ताशान्तत्वयुक्तत्वान्न सम्भवति। शाखान्तरीय इति, याग इति शेषः॥ २१॥ ॐ ॐ क्षत्रमित्यत्र ब्राह्मणानां विराडाननत्वेन लीलावतारेषु प्रवेशस्य घटमानतया तदसंबद्धकेवलनिराधारस्य धर्मस्यावतारो न सम्भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि भवायेति। इदं पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्यम्। अल्पद्रोह इत्यादिनरकीर्तिनिवारको मारणलक्षणो द्रोहो न निर्दयतां जनयतीत्यर्थः। अस्मत्प्रसादेत्यत्र पेशलत्वं व्युत्पादयन्ति कलयेत्यादि। अत्र सर्वेषां पक्षाणां समुच्चय एव न तु विकल्पः, वाशब्दस्त्वेवकारार्थो वाक्यालङ्कारे। यस्त्वित्यादि, इदं ब्रह्मवैवर्त्ते स्फुटम्। पालयतीति, एतेन गुणावतारत्वं वैकुण्ठवासिनः सूचितम्। तेन सिद्धमाहुः अनेनेत्यादि। स्थित इति तिष्ठन्नित्यस्येदं विवरणम्। आदिकर्मणि क्तः। निमित्तत्वमिति, आधारतया प्रयोजकत्वम्। त्रयाणां वनवासे हेतुमाहुः देवानामिति। सपरिवारो रावणो नश्यत्विति हि देवानां कामना, सा तदैव पूर्यते, यदा विरोधे प्रयोजको वधे सहायश्च भवतीत्यतो विरोधप्रयोजकतया दयितानयनस्येन्द्रजिद्वधार्थं चानुजनयनस्य सङ्कल्पः इत्यर्थः प्रतिभाति॥ २३॥ ॐ ॐ यस्या इत्यत्र। अस्मदीयवंश इति अस्मत्कर्तृवंशे॥ २४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हंसावतारमाह—तुभ्यमिति। भगवद्भक्तत्वात्तस्मिन् स्वप्रेम सूचयन्सम्बोधयति—हे नारद भृशमत्यन्तं विवृद्धभावेन प्रवृद्धस्नेहेन साधु सम्यक् परितुष्टः सन् भगवांस्तुभ्यं च योगं भक्तियोगं आत्मनोर्जीवपरमात्मनोस्तत्त्वं याथात्म्यमेव सतत्त्वं तस्य दीपं प्रकाशकं ज्ञानं ज्ञानसाधनं भागवतं च हंसरूपेणोवाचेत्यन्वयः। यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशवयोगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुमित्यत्रैकादशे सनकादीत्यादिपदेन नारदोऽपि ज्ञेयः। नारदाय हंसरूपेण भक्तियोगमुवाच हेति विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टत्वात्। भक्तिं विना तु भागवतं दुर्लभमित्याशयेनाह—यदिति। यद्धंसोक्तं भक्तिज्ञानादिकं वासुदेवशरणाः भगवद्भक्ता एवाञ्जसा सुखेन विदुर्जानन्ति, नान्ये इत्यर्थः॥ १९॥ ॐ ॐ तत्तन्मन्वन्तरावतारमाह—चक्रमिति। मनुवंशधरः मनुवंशपालकः सन् भगवान् मन्वन्तरेष्ववतीर्य दशसु दिक्षु अविहतमप्रतिहतं 'तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम्' इति वाक्यात् स्वतेजोरूपं चक्रं

१. दधिनीति क. घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बिभर्त्ति, तेन च दुष्टेषु राजसु दमं दण्डं व्यदधात् विधत्ते । नन्वन्तर्यामिणः सङ्कल्पमात्रेणैव दुष्टत्वनिवर्त्तने शक्तस्यावतारे विशेषतः किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां स्वयशोविस्तारेण भक्तिमार्गप्रवर्त्तनमेवेत्याशयेनाह—अन्यैश्च विविधैश्चरित्रैस्त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि वर्त्तमाने सत्ये सत्यलोकपर्यन्तामुशतीं मनोहरां स्वकीर्तिं प्रथयन् विस्तारयन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ धन्वन्तर्यवतारमाह—धन्वन्तरिश्चेति । भगवान् धन्वन्तरिरूपेण लोकेऽवतीर्य स्वयमेव कीर्तिः कीर्त्यतिशयवान् सन् पुरुरुजां महारोगिणां नृणां रुजो रोगान् स्वनाम्नैव आशु शीघ्रं हन्ति आयुर्विषयकं वेदं वैद्यशास्त्रं चानुशास्ति प्रवर्त्तयति । अतएवामृतं मरणरहितमायुर्यस्मात्तथाभूतः सन् रुद्धं पूर्वं प्रतिषिद्धमपि यज्ञे स्वभागमवाप्नेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परशुरामावतारमाह—क्षत्रमिति । असौ महात्मा भगवान् उग्रवीर्यः असह्यवेगः परशुरामरूपेण अवतीर्ण उरुधारपरश्वधेन दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुना त्रिःसप्तकृत्व एकविंशतिवारं क्षत्रं क्षत्रियमात्रमुद्धन्ति उत्पाटयतीत्यन्वयः । एवं क्षत्रियहननेन भगवतो नैर्घृण्यमाशङ्क्याह—क्षयाय मृत्यवे विधिना तत्प्रारब्धेनोपभृतं समर्पितमिति । न तद्धनने भगवतो नैर्घृण्यमिति भावः । तत्र हेतुमाह—नरकेति, नरकार्त्तिर्नारकं दुःखं, तल्लिप्सु लब्धुमिच्छु । तत्र हेतुमाह—अवनिकण्टकमिति । 'अवनेः पादौ मही' इति वक्ष्यमाणत्वाद्भगवत्पादरूपायाः कण्टकतुल्यमित्यर्थः । स्वपादकण्टकत्वेन तदुत्पाटनं भगवत उचितमेव । कण्टकत्वे हेतुमाह—ब्रह्मध्रुगिति, ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा । तत्रापि हेतुमाह—उज्झितपथमिति, उज्झितस्त्यक्तः पन्था वेदमार्गो येन तत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीरामावतारं तच्चरितं चाह—अस्मदिति । अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे कार्ये सुमुख उद्युक्तः कलानामीशः 'नृसिंहरामकृष्णेषु षाड्गुण्यं परिपूरितम्' इति वाक्यादैश्वर्यादिगुणपरिपूर्णो भगवान् कलया भरतादिरूपया सह इक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्य गुरोर्दशरथस्य निदेशे आज्ञायां तिष्ठन् सदयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश । यस्मिन् श्रीरामे विरुध्य विरोधं कृत्वा दशकन्धरो रावण आर्त्तिं दुःखं नाशमार्च्छत् प्राप्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्मै श्रीरामाय उदधिः समुद्रः मार्गमदात् दत्तवान् । तत्र हेतुमाह—सपदि शीघ्रमेव अरिपुरं लङ्कां दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोः श्रीरामाद्भेतोः ऊढभयाङ्गवेपः ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेनाङ्गे वेपः कम्पो यस्य सः । तत्र दृष्टान्तमाह—हरवदिति । हरो यथा कोपेन त्रिपुरदिधक्षुर्जातस्तथेत्यर्थः । श्रीरामस्य लङ्कादाहेच्छायां समुद्रभये च हेतुमाह—दूरे इति । दूरे लङ्कायां वर्त्तमाना या सुहृत् सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितो यो रोषस्तेन सुशोणा आरक्ता या श्रीरामस्य दृष्टिस्तया अत्यन्तं तप्यमानं मकराणामुरगाणां नक्राणां च चक्रं समूहो यस्मिन् सः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

नारद ! तुम्हारे अत्यन्त प्रेमभावसे परम प्रसन्न होकर हंसके रूपमें भगवान्ने तुम्हें योग, ज्ञान और आत्मतत्त्वको प्रकाशित करनेवाले भागवतधर्मका उपदेश किया। वह केवल भगवान्के शरणागत भक्तोंको ही सुगमतासे प्राप्त होता है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वे ही भगवान् स्वायम्भुव आदि मन्वन्तरोंमें मनुके रूपमें अवतार लेकर मनुवंशकी रक्षा करते हुए दसों दिशाओंमें अपने सुदर्शनचक्रके समान तेजसे बेरोक-टोक—निष्कण्टक राज्य करते हैं। तीनों लोकोंके ऊपर सत्यलोकतक उनके चरित्रोंकी कमनीय कीर्ति फैल जाती है और उसी रूपमें वे समय-समयपर पृथ्वीके भारभूत दुष्ट राजाओंका दमन भी करते रहते हैं ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वनामधन्य भगवान् धन्वन्तरि अपने नामसे ही बड़े-बड़े रोगियोंके रोग तत्काल नष्ट कर देते हैं। उन्होंने अमृत पिलाकर देवताओंको अमर कर दिया और दैत्योंके द्वारा हरण किये हुए उनके यज्ञ-भाग उन्हें फिरसे दिला दिये। उन्होंने ही अवतार लेकर संसारमें आयुर्वेदका प्रवर्तन किया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जब संसारमें ब्राह्मणद्रोही आर्य-मर्यादाका उल्लङ्घन करनेवाले नारकीय क्षत्रिय अपने नाशके लिये ही दैववश बढ़ जाते हैं और पृथ्वीके काँटे बन जाते हैं। तब भगवान् महापराक्रमी परशुरामके रूपमें अवतीर्ण होकर अपनी तीखी धारवाले फरसेसे इक्कीस बार उनका संहार करते हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मायापति भगवान् हमपर अनुग्रह करनेके लिये अपनी कलाओं—भरत, शत्रुघ्न और लक्ष्मणके साथ श्रीरामके रूपसे इक्ष्वाकुके वंशमें अवतीर्ण होते हैं। इस अवतारमें अपने पिताकी आज्ञाका पालन करनेके लिये अपनी पत्नी और भाईके साथ वे वनमें निवास करते हैं। उसी समय उनसे विरोध करके रावण उनके हाथों मरता है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्रिपुर विमानको जलानेके लिये उद्यत शङ्करके समान, जिस समय भगवान् राम शत्रुकी नगरी लङ्काको भस्म करनेके लिए समुद्रतटपर पहुँचते हैं, उस समय सीताके वियोगके कारण बढ़ी हुई क्रोधाग्निसे उनकी आँखें इतनी लाल हो जाती हैं कि उनकी दृष्टिसे ही समुद्रके मगरमच्छ, साँप और ग्राह आदि जीव जलने लगते हैं और भयसे थर-थर काँपता हुआ समुद्र झटपट उन्हें मार्ग दे देता है ॥ २४ ॥

वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जुषऊढहासम् ।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥२५॥

---

१. प्रा० पा० भग्नमहे० । २. प्रा० पा० विलम्बित० । ३. प्रा० पा० जयरुच । ४. प्रा० पा० तोऽरिं० ।

आम्नाय-ग्रन्थालय, [illegible]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥२६॥
तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः।
यद् रिङ्गतान्तरगतेन दिविस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथार्जुनयोर्न भाव्यम् ॥२७॥
यद् वै व्रजे व्रजपशून् विषतोयपीथान् पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥२८॥
तत् कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने।
उन्नेष्यति व्रजमतोऽवसितान्तका'लं नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥२९॥
गृह्णीत यद् यदुपबन्धममुष्य माता शुल्बं सुतस्य न तु तत् तदमुष्य माति।
यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिताऽऽसीत् ॥३०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

किं च युद्धे रावणस्य वक्षःस्थलस्पर्शेन रुग्णा भग्ना महेंद्रवाहस्यैरावतस्य दंतास्तैर्विद्राविताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः। तत्तद्दिक्षु पतितैः प्रकाशिता इत्यर्थः। या एवंभूताः ककुभो दिशस्ताः जुषते सेवते पालयतीति वा। तथा तस्य दारहर्तू रावणस्य। अहो मत्समः कोऽन्योऽस्तीति महागर्वेणोढं प्राप्तं हासमसुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यत्यपनेष्यति। कैः। धनुषो विस्फूर्जितैष्टंकारघोषैरेव। कथंभूतस्य। अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उच्चरत उत्कर्षेण विचरतः ककुब्जयरूढहासमिति पाठे दंतैरुज्ज्वलितानां ककुभां जयेन यो रूढहासः संजातगर्वस्तमपनेष्यतीत्यर्थः॥ २५॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णावतारमाह। भूमेरिति दशभिः। सुरेतरा असुरांशसंभूता राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेण पीडितायाः कलया रामेण सह जातः सन्। ननु कोऽसौ जातः। सितकृष्णौ केशौ यस्य भगवतः स एव साक्षात्। सितकृष्णकेशत्वं शोभैव न तु वयःपरिणामकृतं अविकारित्वात्। यत्तूक्तं विष्णुपुराणे। 'उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने।" इति॥ यच्च भारते। "स चापि केशौ हरिरुच्चजह्रे शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम्॥ तौ चापि केशावाविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च॥ तयोरेको बलभद्रो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः॥ कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः॥" इति तत्तु। न केशमात्रावताराभिप्रायं किंतु भूभारावतारणरूपं कार्यं कियदेतन्मत्केशावेवैतत्कर्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थं च केशोद्धरणमिति गम्यते अन्यथा तत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः। "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इत्येतद्विरोधाच्च। कथंभूतः परमेश्वरतया जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य। तर्हीश्वरत्वे किं प्रमाणम्। अतिमानुषकर्मान्यथानुपपत्तिरेवेत्याह। आत्मनो महिमोपनिबद्ध्यतेऽभिव्यज्यते येषु तानि॥ २६॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपंचयति तोकेनेत्यादिना। बालेन पूतनाया जीवहरणं यत् रिंगता जानुभ्यां गच्छतांतरगेन मध्यं प्राप्तेन दिविस्पृशोरत्युच्चयोः इतरथानीश्वरत्वे तन्न भवितव्यम्॥ २७॥ ❀ ❀ विषतोयपीथान् विषमयतोयस्य पीथं पानं येषां तान् पालान् गोपांश्च कृपादृष्टिसुधावृष्ट्या जीवयिष्यतीति यमुनायां क्रीडन्नुरगं कालियमुच्चाटयिष्यदुच्चाटयिष्यति। तच्छुद्धये तस्या ह्रदिन्या निर्विषत्वाय अतिविष वीर्येण विलोलातिचंचला जिह्वा यस्य॥ २८॥ ❀ ❀ दिव्यमलौकिकमिवेति लोकोक्तिः। उन्नेष्यत्युद्धरिष्यति। शुचिर्ग्रीष्मस्तत्संबंधिनि वने शुष्क इत्यर्थः। अतो दावाग्नेर्हेतोरवसितो निश्चितोऽतकालो यस्य तम्। सबलः सरामः अनधिगम्यं दुर्ज्ञेयं वीर्यं यस्य। तत्र निशि निःशयानमिति कालियदमने रात्र्यां यमुनातीरे नेत्रे पिधाप्य पिहिते कारयित्वेति मुंजाटव्यामिति ज्ञेयम्॥ २९॥ ❀ ❀ उपबद्ध्यतेऽनेनेत्युपबंधं तत्साधनम्। शुल्बं दाम अमुष्य माता यशोदाऽग्रहीत् अमुष्य उदरे न माति बंधनसंमितं न भवति न पूर्यत इत्यर्थः। गोपी यशोदा संवीक्ष्य दृष्ट्वा प्रतिबोधिता निजैश्वर्यं ज्ञापितासीदिति यत् तच्च कर्म दिव्यमिति वेति सर्वत्र पूर्वेणैवान्वयः॥ ३०॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अन्यत्प्रतापाधिक्यमाह। किञ्चेति। इत्यर्थ इति। एतेन दंतानामतिश्वैत्यं तेजोमयत्वं महत्त्वं चोक्तम्। इत्यर्थः। इत्थं व्याख्येयः। "हासः स्याद्धास्यगर्वयोः" इति धरणिः॥ २५॥ ❀ ❀ तयोर्द्वयोः केशयोर्मध्ये बलभद्रोस्त्याश्रयत्वेन

१. प्रा० पा० काले।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यस्य श्वेतवर्णस्य स वलभद्रः एवं कृष्णोस्त्याश्रयत्वेन यस्य स कृष्ण उभयत्र मत्वर्थीयोप्रत्ययः। केशौ केशवन्ताविति पूर्वार्द्धेपि व्याख्येयम् । अन्यथैतद्व्याख्यानंगीकारे । तत्रैव विष्णुपुराणे भारते चापि तथा हि विष्णुपुराणे "एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः। उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ।। उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले। अवतीर्य्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ।।" इत्यस्यायं भावः । 'सुरास्समस्ताः सुरनाथ कार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम्। आज्ञापयाज्ञाः परिपालयंतः सदैव तिष्ठाम ह्यपास्तदोषाः ।।" इति सुरैरुक्तो भगवान्मम दुष्करं चेत्तदा साहाय्यं कार्यं स्यान्नत्वेवमस्ति भूभारहरणादौ कर्त्रंतरापेक्षया महत्यपि कार्य्ये मत्केशयोरपि शक्तत्वादिति। न तु केशमात्रावतार इति भ्रमितव्यम् "ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले। प्रयास्यंति न संदेहो मद्दक्पातविचूर्णिताः ।। कृष्णाष्टम्यामहं भाद्र उत्पत्स्यामि न संशयः ।।" इत्यादिषु तत्रैव स्वावतारोक्तेर्विरोधात्। भारतेति "अहं ब्रह्म परं धाम" इति श्रीगीतायामर्जुनं प्रति स्वस्य स्वयमेव परब्रह्मत्वोक्तेर्विरोधात्। "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति पूर्वोक्तिविरोधाच्च। अजरामरस्येशस्यार्द्धपलितत्वासंभवादेककेश ईशेच्छया रामस्य श्वेतरूपज्ञापनार्थं तदैव श्वेतोऽभूदिति गम्यते। एतेनैव भारतवाक्यमप्येतत्तुल्यं व्याख्यातं तथा श्रीगोपालतापिन्युपनिषद्यपि "मुनयो ह वै ब्रह्माणमूचुः कः परमो देव" इत्यादिप्रश्नेषु। "तदुहोवाच ब्राह्मणः श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम्" इत्याद्युत्तरश्रवणाच्छ्रीकृष्णोऽवतार्येव न त्ववतारोऽन्ये नृसिंहादयोऽवतारा एव 'जयंति कृष्णस्य दशावताराः' इति मुकुटाचार्योक्तेः। यत्तु श्रीदशमे "कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोस्पृशत्" इति श्रीकृष्णेत्यवतारोक्तिः सा चाविर्भावपरेति ज्ञेयम्। किञ्च विष्णुनामान्युक्त्वा "वसुदेवोस्ति जनकः" इत्यनेनामरसिंहेनावैदिकेनापि श्रीकृष्णस्यैव विष्णुपदवाच्यब्रह्मत्वं ध्वनितम्। अन्यथा कश्यपो ह्यस्य जनक इत्यादि वदेत्। तथा च "शत्रुश्लाघ्यो हि यो योध स शूरः परिकीर्त्तितः" इति न्यायोऽप्यत्र मानमनुसंधेयम्। किञ्चाक्षराणां कामधेनुत्वादत्रार्थांतराश्रयणे विरोधः सर्वथैव नोदयते। तथाहि—हे कलयांशेन सित वृद्ध हे कलावतार नारद कृष्णकेशः जातः सन् कर्म्माणि करिष्यतीत्यन्वयः। को ब्रह्मा तस्येशः केशः कृष्णश्चासौ केशश्चेति तथा। यद्वा। कलया रक्षया हेतुना जात इति योज्यम्। सिता वद्धाः कृष्णाः केशा येन स तथा वद्धशिखंड इत्यर्थः। यद्वा। सितो वद्धः कृष्णो यया सा सितकृष्णका यशोदा तस्या ईश ऐश्वर्यं येन स सितकृष्णकेशः कृतयशोदानंद इत्यर्थः। यद्वाऽसितशब्दोपलक्षितोऽधर्मस्तस्य श्यामरूपत्वात्तं कर्षत्याकर्षतीत्यसितकृष्णो धर्मः स एवासितकृष्णकः स्वार्थे कः तस्येशः पालकः "संरक्षणाय धर्मस्य संभवामि युगे युगे" इत्यादिपुराणात्। यद्वा। के जले लीयत इति कलया भूमिः "अप्सु प्रलीयते भूमिः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। तस्यां सितो वद्धो भूषणे मणिरिव कलया सितो गोवर्द्धनस्तं कर्षत्युद्धरतीति कलयासितकृष्णः। के जले शेत इति केशः कलयासितकृष्णश्चासौ केशः कलयासितकृष्णकेशः गोवर्द्धनधरो विष्णुरित्यर्थः। यद्वा। कलया वलदेवेन सह सितकृष्णकेशः। यद्वा। कलयोपास्त्या सितो वद्धः कृष्णो येन स नारदसंबुद्धिः। कं मोक्षसुखं लाति ददातीति कला ब्राह्मणजातिः "भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम्" इति मुचुकुंदं प्रति श्रीकृष्णोक्तेः। तया तद्धेतोः हेतौ तृतीयाऽसितो मुक्तः सत्यभामार्पितः कृष्णो येन स चासौ केशो मदीश इति हरिवंशे प्रसिद्धम्। यद्वा। सितः शिवः कृष्णो विष्णुः को ब्रह्मा तेषामीशः। कृष्णं कायंति गायंति "जयतु तेधिकम्" इत्यादिनेति कृष्णका गोप्यस्तासामीशः कृष्णकेशः। वा। कृष्णेन कं सुखं येषां ते कृष्णकाः पांडवादिभक्तास्तेषामीशः। न सितः स्वीकृतः कृष्णो यैस्तेऽसितकृष्णा दैत्यास्तान् क्लिश्नाति विबाधते इत्यसितकृष्णकेशः। 'क्लिशू विबाधने' लस्य लोपेनौणादिकः केशशब्दः। यद्वा। सिता गंगा च कृष्णा यमुना चेति सितकृष्णे ते एव सितकृष्णके स्वार्थके पुंवद्भावः तयोरीशः सितकृष्णकेशः। सितं च कृष्णञ्च सितकृष्णे सितकृष्णे के जले ययोस्ते सितकृष्णके गंगायमुने तयोरीशः सितकृष्णकेशः। यद्वा। कलया चातुर्येण सिता वद्धाः कृष्णाया राधायाः केशा येन स तथेत्यलं पल्लवितेन। अन्यथानुपपत्तिर्विनेश्वरं तद्भवनम्। आत्ममहिमेश्वरत्वम्। संदर्भस्तु कोसौ कलयांशेन सितकृष्णकेशो यः "सितकृष्णकेशौ देवैर्दृष्टौ" इति शास्त्रांतरप्रसिद्धेः। सो (ताव) पि यस्यांशेन स एव भगवान्स्वयमित्यर्थः। तदविनाभावाच्छ्रीवलदेवस्यापि ग्रहणं द्योतितम्। ननु पुरुषादपि पुराणोऽसौ भगवान्कथं भूभारहरणमात्रार्थं स्वयमवतरिष्यतीत्याशंक्याह—आत्मनो महिमानः परममाधुरीसंपदः उपनिबध्यंते निजभक्तैरधिकं वर्ण्यंते येषु तानि कर्माणि च करिष्यति च। यद्यपि निजांशेनैव निजेच्छाभासेनैव वा भूभारहरणमीषत्कृतं तथापि निजचरणारविंदजीवातुवन्दमानंदयन्नेव लीलाकादंबिनीनिजमाधुरीवर्षणाय विहरिष्यमाणोऽवतरिष्यतीत्यर्थः।। एतदेव व्यक्तीकरिष्यते "तोकेन जीवहरणम्" इत्यादौ इतरथा स्वमाधुरीसंपत्प्रकाशनेच्छामंतरेण मधुरतरं लोकादिभावं दधताऽनेन पूतनादीनां जीवहरणादिकं कर्म न भाव्यं न संभवनीयं तदंशतदिच्छाभासादिमात्रेणैव तत्सिद्धेरिति वाक्यार्थः। तथा च "यथायं चावतारस्ते भूभार"—इत्यादौ स्वामिचरणैरपि व्याख्यातम्। किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न संभवति तत्राह स्वानामिति। "जयति जननिवासः" इत्यत्र च इच्छामात्रेण निरसने समर्थोपि क्रीडार्थे 'दोर्भिरस्यन्नधर्मम्' इति। एवमादिभिः श्रीकृष्णस्यैव सर्वाद्भुततावर्णनाभिनिवेशः प्रपंचो ब्रह्मणि स्पष्ट एव। अस्तु तावत्तद्भूरिभाग्यमित्यादि सितकृष्णकेश इत्यत्र तात्पर्यं श्रीस्वामिभिरेव विवृतम्। इदमप्यत्र तात्पर्यं संभवति। ननु देवाः किमर्थं मामेवावतारयितुं भवद्भिराग्रह्यते अनिरुद्धाख्यपुरुषप्रकाशविशेषस्य क्षीरोदश्वेतद्वीपधाम्नो मम यौ केशाविव शिरोधार्यभूतौ श्रीवासुदेवसंकर्षणौ स्वयमेवावतरिष्यतः ततश्च भूभारहरणं ताभ्यामीषत्करमेवेति "अथोज्जहारात्मनः केशौ" इत्यस्यैव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शब्दार्थोपि मुक्ताफलटीकायां केशौ सुखस्वामिनौ सितो रामः आत्मनः सकाशादुज्जहारोद्धृतवानित्यादि यैर्यथाश्रुतमेवेदं व्याख्यातं ते तु न सम्यक्परामृष्टवंतः यतः सुरमात्रस्यापि निर्जरत्वं प्रसिद्धम्। अकालकलिते भगवति जरानुदयने केशशौक्ल्यानुपपत्तिर्न चास्य केशस्य नैसर्गिकसितकृष्णतेति प्रमाणमस्ति अत एव नृसिंहपुराणे श्रीकृष्णावतारप्रसंगे शब्द एव युज्यते न तु केशशब्दः "वसुदेवस्य दैवक्यामवतीर्य यदोः कुले। सितकृष्णे च मच्छक्ती कंसाद्यान्घातयिष्यतः" इत्यादि। अस्तु तर्हि अंशोपलक्षणः केशशब्दः न अविप्लूततर्कशक्तित्वेन साक्षादादिपुरुषस्यैव निश्चेतुं शक्यत्वात्। कृष्णविष्ण्वादिशब्दानामविशेषतः पर्यायप्रतीतेः। नैवमवतारांतरस्य जन्मदिनं जयत्याख्ययाऽतिप्रसिद्धम्। अत एवं महाभारते "भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः। शाश्वतं ब्रह्म परमं योगिध्येयं निरंजनम् इति। तस्याकालकलितत्वं "योयं कालस्तस्य ते व्यक्तबंधो चेष्टामाहुः" इत्यादौ द्वारकावासिवाक्ये च प्रसिद्धं तस्मान्न केशावतारत्वेपि न तात्पर्यं, वैष्णवादिपद्यानां शब्दानामर्थं त्वेवं पश्यामः। "अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्मुनिसत्तम॥" इति सहस्रनामभाष्यस्थापितभारतवचनात्केशशब्दे नांशुरुच्यते तत्र च सर्वत्र च। केशेतरशब्दाप्रयोगान्नानावर्णांशूनां श्रीनारददृष्टतया मोक्षधर्मप्रसिद्धेश्च। तथाचांशुत्वे लब्धे तौ चांशू वासुदेवसंकर्षणावतारसूचकतया निर्दिष्टाविति तयोरेतौ स्यातामिति गम्यते। तदीययोरपि तयोरनिरुद्धरूपत्वेऽभिव्यक्तिश्च युज्यत एव। अवतारितेजोंतर्भूतत्वादवतारस्य ततश्चोज्जहारेत्यस्यायमर्थः आत्मनः सकाशात्। श्रीवासुदेवसकर्षणांशभूतौ केशावंशू उज्जहारोद्धृतवान्प्रकटीकृत्य दर्शितवानित्यर्थः। अत्रायं सुमेरुरित्येकदेशदर्शनेनैवाखंडसुमेरुनिर्देशवत्तद्दर्शनेनापि पूर्णस्यैवाविर्भावनिर्देशो ज्ञेयः। अथ स चापिकेशावित्यादिकव्याख्या उद्धवर्हयोगबलेनात्मनः सकाशाद्विच्छिद्य दर्शयामास। स चापीति चशब्दः पूर्वमुक्तं देवकर्तृकं निवेदनरूपमर्थं समुपक्षिणोति। अतिशब्दस्तदुद्धरणे श्रीभगवत्संकर्षणयोरपि हेतुकर्तृत्वं सूचयति। तौ चापीति। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वेन भगवत्संकर्षणौ स्वयमेव विविशतुः पश्चात्तौ तत्तादात्म्येनापि विविशतुरिति वोधयति। अपिशब्दो यत्रानुस्यूतौ चामू सोपि तदंशेपीति गमयति। 'तयोरेको वलभद्रो वभूव' इत्यादिकं तु "नरो नारायणो भवेत्, हरिरेव भवेन्नरः" इत्यादिवत्तदैक्यावाप्त्यपेक्षया। केशवः केशवनाम्ना श्रीमथुरायां केशवस्थानाख्यमहायोगपीठाधिपत्वेन प्रसिद्धः स एव कृष्ण इति। नृसिंहपुराणे तु "सितकृष्णे च मच्छक्ती" इति तद्वर्णनिर्देशेनांशवाचक एव शक्तिशब्द इति। चक्रवर्त्ती तु "स तं वयसि कैशोरे" इत्याद्युक्तेर्नित्यकैशोरावस्थावतः सितकेशत्वं न युज्यते। विष्णुपुराणीयवाक्यस्थकेशाविति पदस्य तु केशौ सुखरूपावीश्वरौ सितकृष्णौ उज्जहार वहुस्तुतिभिः प्रसाद्य वहिरप्युद्गमयामास हे महामुने इति। मननेनैवास्यार्थस्यावगम्यतेति भावः। "सुखशीर्षजलेपु कम्" इति नानार्थवर्गात्। सर्वत्र विष्णुपुराणादौ केशशब्दप्रयोगस्तु "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्" इति भगवत्संमतौ स्थितानां शास्त्राकाराणामृषीणां तत्तद्वचनमाकूतमेवेति ज्ञापनार्थ एव। यद्वा। सितो रुद्रः कृष्णो विष्णुः को ब्रह्मा तेषामपीशः "स यावदुर्व्याभरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या" इत्युक्तः आत्मनः स्वस्य महिम्नि उपाधिक्येन नितरा वंधनं येभ्यस्तानि यत्कर्माणि सर्वलोकमनांसि माधुर्येण वध्नन्तीत्यर्थः। यद्वात्मनो महिमा महैश्वर्यं तस्याप्युपाधिक्येन निवंधनमावृतीकरणं येषु तानि यत्कर्मसु माधुर्येणावृतमेव'महैश्वर्यं तिष्ठतीत्यर्थः। यद्वा। कलया नैपुण्येन। सिता वद्धाः कृष्णाः श्यामा केशा येन स तथा। यद्वा। कलया वेदरक्षया हेतुना सितेन वलदेवेन सह कृष्णः केशः सुखरूप ईशः माधुर्यैश्वर्यमयः इति व्याचकार॥ २६॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपंचयति उलूकिकायाः पूतनाया यज्जीवहरणं तोकेनैव वालकेनैव रूपेण न त्वतिविकटाकाराया अतिविस्तृतस्वरूपाया अतिवलिष्ठायास्तस्या वधोपयोगिनी तादृशैश्वर्यमयी वामनावतारस्य त्रिविक्रममूर्त्तिरिव काचिन्मूर्त्तिराविष्कृतेति भावः। त्रैमासिकस्यैव पदातिसुकोमलेत्यर्थः। यत् अपवृत्तः विपर्यस्ततया पातितः न तु हिरण्यकशिपुविदारणार्था नृसिंहमूर्त्तिरिव काचित्पदस्य विकटकठोरताविष्कृतेति भावः। रिंगता जानुभ्यां गच्छतैवांतरं तेन तयोर्मध्यंगतेनैवोलूखलनिवंधनेनैवार्जुनयोर्द्वयोर्यदुन्मूलनं न तु पृथिव्युद्धरणोपयोगिना वराहरूपेणैव कोपि प्रयत्नः कृत इति भावः। तत्सर्वमात्ममहिमोपनिवंधनमेव। निजवाल्यमहामाधुर्येण स्वमहैश्वर्यस्यावृतीकरणमेवेति पूर्वेणानुषंगः। इतरथा न भाव्यमन्यथा न भाव्यमेतत्त्रिकेणेदृशेन भवितव्यं नाभविष्यतेत्यर्थ इति विश्वनाथः। "तोकोल्पांगे शिशौ सुते" इत्यभिधानात्। (शरीरोत्थानादिप्रवृत्तिहेतुत्वादयः प्राणस्तॉल्लुंपतीत्युलूपिका तस्या इति तीर्थः।) उलूकिकात्वमत्र वक्या अपि यस्या अरिष्टकर्तृत्वसाधारण्यात् "अहो वकीयम्" इत्याद्युक्तेस्तस्या बकीत्वं प्रसिद्धमेव। जानुघर्षणपूर्वकं गमनं रिंगणं, दिविस्पृशोः सहस्रधनुषोप्यूर्द्धदेशं स्पृशतोः सहस्रधनुषस्तूर्ध्वं द्युशब्देनापि भण्यत इति तीर्थः। त्रयो मासा वयोलक्षणा निर्वृता यस्य स त्रैमासिकस्तस्य॥ २७॥ ❀ ❀ विषेण सहितं तोयं विषतोयं तदेव पीथं येषां ते विषतोयपीथास्तांस्तथा यद्व्रजपश्वादीनजीवयत्तदितरथा न भाव्यमिति योज्यम्॥ २८॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। ग्रीष्मर्तौ हि स्वभावत एव सूर्यतापेन सार्द्रमपि निरार्द्रं भवतीति भावः दावाग्नितो रक्षणं श्रीकृष्णेन द्विः कृतं तत्र द्वयोर्मध्ये मुञ्जाटव्यां तु दिवैव रक्षणं कृतमिति। इवोत्रैवार्थे वोध्यः लोकोक्तिरेव न शास्त्रोक्तिः। शास्त्रं तु "जन्म कर्म च मे दिव्यम्" इत्याह॥ २९॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। व्यापकस्य व्याप्येन वंधनं न भवतीति भावः। "शुल्वं स्यादामतात्रयोः" इत्यभिधानात्॥ ३०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

कृष्णस्त्विति प्रथमस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्य २८ श्लोकैकदेशः ॥ २६—२८ ॥

मुञ्जेति। मुञ्जाटव्याम् ईषिकाटव्यां दशमस्कन्धीयोनविंशाध्यायोक्तायामिति यावत् ॥ २९—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किंच युद्धे रावणस्य वक्षस्थलस्पर्शेन रुग्णाः भग्ना ये महेन्द्रवाहस्यैरावतस्य दंतास्तैर्विडंविताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः तत्तद्दिक्षु पतितैः वक्षश्चूर्णितसुरगजदंतचूर्णैः प्रकाशिता इत्यर्थः। एवंभूता याः ककुभः दिशस्तासां यो जयस्तेन रूढः उत्पन्नः यो हासः अहो मत्समः कोऽन्योऽस्तीति गर्वेण प्राप्तहासस्तं सैन्यमध्ये उत्कर्षेण चरतो दारहर्तुः रावणस्यासुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यति वपनेष्यति कैर्धनुषो विस्फूर्जितैर्विशेषेण स्फूर्जितैः स्फुरितैः शरैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कृष्णावतारमाह भूमेरिति। सुरेतरा आसुरसंपत्त्या जाता राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेण पीडिताया भूमेः क्लेशव्ययाय भरापहारायेत्यर्थः। सितकृष्णकेशः भगवान् कलया वलभद्रेण साकं जातः अवतीर्णः सितकृष्णौ केशौ यस्य सः शोभार्थं हि भगवता सितकृष्णकेशौ धृतौ अविकारित्वेन वयःपरिणामासंभवात् यत्तु विष्णुपुराणे उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ तथा मुने इति भारतेऽपि स चापि केशौ हरिरुच्चजह्रे शुक्लं चैकमपरं चापि कृष्णं तौ चापि केशौ विशतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च तयोरेको वलभद्रो वभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः इति। तत्तु न केशवमात्रावताराभिप्रायं किंतु भूभारावताररूपं कार्यं कियदेतन्मत्केशावपि कर्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकेशवयोर्वर्णस्तवनार्थं च केशोद्धरणमिति गम्यतेऽन्यथा तत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च जातश्च भगवान् जनैरनुपलक्ष्यः मार्गो गतिर्यस्य सः तथाभूतः आत्मनः स्वस्य महिमा उपनिवध्यते ऽभिव्यज्यते येषु तानि स्वमाहात्म्यप्रकाशकानीत्यर्थः। कार्याणि चेष्टितानि करिष्यत इति ॥२६॥ ❀ ❀ कर्मणां परमेश्वरत्वप्रकाशकत्वमेव प्रपञ्चयति नवभिः। तोकेनेत्यादिना तोकेन बालेन सता उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणं यत् पूतना उलूकरूपेणागतेति पुराणांतरप्रसिद्धिः त्रैमासिकस्य त्रिमासवयस्कस्य पदा पादेन शकटरूपेणागतस्यासुरस्य उपवृत्तिः विपरिवर्त्तनं यत् रिङ्गता उलूखलमाकर्षता दिविस्पृशोरत्युच्चयोः अर्जुनयोः अर्जुनाख्यवृक्षयोः अन्तरगतेन मध्यंप्राप्तेन तयोरुन्मूलनमुत्पाटनं तत् तदितरथा न भाव्यं न भवितव्यमनीश्वरत्वे तत्सर्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ किंच व्रजे वसन् विषतोयपीतान् विषजलस्य पीतं पानं येषां तान् व्रजपशून्पाँलाश्चानुग्रहदृष्टिः कृपादृष्टिः तया दृष्टया सुधावर्षेणाजीवयदिति यत् ह्रदिन्यां यमुनायां विहरन् तच्छुद्धये ह्रदिन्यानिर्विषयत्वायाति विषवीर्येण विलोला चंचला जिह्वा यस्य तं उरगं कालियाख्यं सर्पमुच्चाटयिष्यत् पलाययिष्यदिति यत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदपि कर्म दिव्यमिवामानुषमिवेति लौकिकोक्तिः किंच दावाग्निना शुचिवने शुष्कवने परिदह्यमाने सति अतो दावाग्नेर्हेतोरवसितो निश्चितोऽतकालो यस्य तं निशि रात्रौ निःशयानं नितरां स्वपंतं व्रजं नेत्रे पिधाय्य पिहिते कारयित्वा अनेन व्रजस्य पश्चाज्जागरणं सूचितं वलभद्रेण सहितः अनधिगम्यवीर्यः अनधिगम्यं दुर्विज्ञेयं वीर्यं यस्य तथाभूतः अग्निं पीत्वा व्रजमुद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किंच गृहीतेति अमुष्य श्रीकृष्णस्य माता यशोदा यद्यदुपबंधं बंधनसाधनं शुल्वं मुंजादिनिर्मितरज्जुं गृह्णीत ग्रहीष्यति तत्तच्छुल्बममुष्य श्रीकृष्णस्योदरे न माति न व्याप्नोति न पर्याप्तमित्यर्थः। किंच जृंभतोऽस्य भगवतो वदने मुखे भुवनानि चतुर्दशभुवनानि संवीक्ष्य दृष्ट्वा गोपी यशोदा शंकितमना किमिदमिति शंकितचित्ता सती पश्चात्प्रतिबोधिता ज्ञापितैश्वर्याऽऽसीदिति यत्तच्च कर्म दिव्यं इवेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

वक्षस्थलस्पर्शेन रुग्णा भग्ना महेंद्रवाहस्यैरावतस्य दंता वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतास्तैर्विलंबितः ककुभां जयः विलंवितककुब्जयस्तेन रूढः उत्पन्नो हासोऽट्टहासो यस्य स तथा सैन्येन सहितो रावणस्तस्य दारहर्तुः दारान् सीतामाहर्तुकामस्य रामस्य धनुष उच्चरितैर्निर्गतैःविस्फूर्जितैरसुभिः सह विनेष्यति विनयं मदविनाशमेष्यति पुनः सद्यस्तत्क्षण एव रामसुक्तैः शरैर्विनेष्यति विनाशं प्राप्नोतीत्यन्वयः। धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टो रावणः पूर्वमेव तु पुनः शरैरामसुक्तैः सानुबंधो विनेष्यतीत्यनेन धनुर्विस्फूर्जितैर्विनाशः कथमभूदितीयमाशंका निरस्तेति। ससैन्य इत्यस्य विवरणं सानुबंध इति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कृष्णावतारमनन्यसाध्यं तत्कर्म च संगृह्य कथयति भूमेरित्यादिश्लोकदशकेन स हरिः सितकृष्णकेश इति नाम कलया जातः कर्माणि करिष्यतीत्यन्वयः। कर्मणा तत्त्वज्ञानं कस्मान्नोदेत्यत उक्तं जनेति। प्राकृताज्ञेयमार्गत्वादित्यर्थः। अवतारप्रयोजनमाह सुरेतरेषामसुराणां वरूथेन समूहेन सेनया वा विमर्दितायाः पीडिताया भूमेः क्लेशव्ययायेति। कीदृशानि कर्माणि आत्ममहिमोपनिबंधनानि स्वमहिमनिमित्तानि पूतनावधादीनि हरेः कर्माणि परकर्मनिबंधनानि न भवंति अन्येषां कर्माणि तन्महिमनिबंधनानीति चार्थः। तदुक्तं विष्णोर्नान्येन कर्माणि परेषां तन्निबंधनमिति अत्रानंतांशे रौहिणेये रामे शुक्लकेशात्मकरामाभिधानेन हरिस्तिष्ठन् जगद्रक्षयतीत्येतद्राम एको ह्यनंतांशस्तत्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रामाभिधो हरिरित्यादिनोक्तम् अतएव ग्राह्यमिति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तोकेनेत्यणुना बालेनानिर्दशेनेत्यर्थः । शरीरोत्थानादि-प्रवृत्तिहेतुत्वाज्जीवः प्राणास्तान्लुंपतीत्युल्लुपिका तस्याः स्तनपानेन जीवहरणं यत्कर्म त्रैमासिकस्य त्रयोमासा वयोलक्षणा निवृत्ता यस्य स तथा तस्य कृष्णस्योत्क्षिप्तेन पादेन शकटोऽपवृत्तः व्यत्यस्ताक्षेण शकटेन शकटाख्यो हत इति । यच्च उलूखलबद्धेन रिंगता क्रीडतांतरर्गतेन मध्यगतेन बालेन दिविस्पृशोः सहस्रधनुमात्रोर्ध्वदेशं स्पृशतोः तावदुच्छ्रययोरित्यर्थः । यमलार्जुनयोर्वृक्षयोरुन्मूलनं च यत्सर्वं कर्म इतरथा विष्णुर्न चेत्स्वमहिमोपनिबंधनत्वेन सहस्रधनुषस्तूर्ध्वं द्युशब्देनापि भण्यत इति च ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विषतोयपीतान् विषमिश्रजलं पीतवतः जीवयत् अजीवयत् अनुग्रहलक्षणदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धये यमुनाह्रदजलशुद्धये ह्रदिन्यां यमुनानद्यां विहरन् कालीयनागमुच्चाटयिष्यन् उच्चाटितं करिष्यति च विषजले विहरणं दुर्गस्थानह्रदादुच्चाटनं च नान्यसाध्यं तदनेन कृतमितरथा भाव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आशु आशुना विष्वग्व्यापिना दावाग्निना विपिने दंदह्यमाने सति निशि सर्वात्मज्ञाने यत्तु सर्वात्मनाज्ञानं निशा सा परिकीर्तितेति वचनात् निःशयाना नितरां शयानं कर्त्तव्यमूढं तर्हि अचेतनं किं नेत्याह अवसितांतकालं निश्चितमरणकालं व्रजं तेषां नेत्रे पिधाय्य पिहिते कारयित्वा इतो दावाग्नेरुष्यतीति यत्कर्म तदन्येषां दिव्यमेव स्तुत्यमेव । कुत इति तत्राह अनधिगम्येति । नित्यसमाहितैर्ब्रह्मादिभिरप्यविज्ञेयमाहात्म्यत्वादित्यर्थः । सबल इत्यनेन बलस्याप्येतादृशी शक्तिर्नास्तीति लक्ष्यते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अमुष्य कृष्णस्य मातासुतमुपबद्धुं यच्छुल्वं दाम गृह्णीत गृह्णाति तत्तु दामामुष्य सुतस्य न माति न पूर्यते इत्यमेयलक्षणं माहात्म्यं यद्गोपीप्रतिबोधितस्य निद्राया उत्थितस्य जृंभतो मुखं व्यादायालस्यं परिहरतोऽस्य कृष्णस्य वदने चतुर्दशभुवनानि सम्यग्वीक्ष्य शंकितमना भीतमना अभवदिति यच्च तदपि ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या ।

भूमेरिति । सुरेतरा असुरभावया ये राजानः तेषां वरूथैः सैन्यैः निपीडिताया भुवः क्लेशमपहर्त्तुं परमात्मनोऽपि परत्वात् जनैरस्मदादिभिरनुपलक्ष्यमार्गोपि प्रादुर्भूतः सन् कर्म्माणि च करिष्यति । कोऽसौ कलया अंशेन सितकृष्णकेशो यः, यत्र सितकृष्णकेशौ देवैर्दृष्टाविति शास्त्रान्तरप्रसिद्धिः, सोऽपि यस्यांशेन स एव भगवान् स्वयमित्यर्थः । तदविनाभावित्वात् श्रीबलदेवस्यापि ग्रहणं द्योतितम् । ननु पुरुषादपि परोऽसौ भगवान् कथं भूभारावतारणमात्रार्थं स्वयमवतरिष्यतीत्याशङ्क्याह । आत्मनो महिमानः परममाधुरीसम्पदः उपनिबध्यन्ते निजभक्तैरधिकं वर्ण्यन्ते येषु तानि कर्माणि च करिष्यति । यद्यपि निजांशेनैव वा निजेच्छाभासेनैव वा भूभारहरणमीषत्करं तथापि निजचरणारविंदजीवातुवृन्दमानन्दयन्नेव लीलाकादम्बिनीर्निज-माधुरीवर्षणाय वितरिष्यमाणोऽवतरिष्यतीत्यर्थः । (विष्णुपुराणादिवचनं तु तत्र पूर्व्वमेव व्याख्यातमस्ति) ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतदेव व्यक्तीकृतं तोकेन जीवहरणमित्यादौ । इतरथा स्वमाधुरीसम्पत्प्रकाशनेच्छामन्तरेण मधुरतरं लोकादिभावं दधता तेन पूतनादीनां जीवहरणादिकं कर्म्म न भाव्यं न सम्भावनीयम् । तदंशतदिच्छाभासादिमात्रेणैव तत्सिद्धेरिति वाक्यार्थः । तथाच तथायञ्चावतारस्ते भुवो भारेत्यादौ तैरेव व्याख्यातम्—किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न भवति तत्राह, स्वानामितीति । जयति जननिवास इत्यत्र च—इच्छामात्रेण निरसनसमर्थोऽपि क्रीडार्थं दोर्भिरेवाधर्म्मम् अस्यन्निति । तदेवमादिभिः श्रीकृष्णस्यैव-सर्व्वाद्भुततावर्णनाभिनिवेशप्रपञ्चो ब्रह्मणि स्पष्ट एव । अस्तु तावत् तद्भूरिभाग्यमिहजन्म किमप्यटव्याम् इत्यादि । (सित-कृष्णकेश इत्यत्र तात्पर्य्यं श्रीस्वामिभिरेव विवृतम् । इदमप्यत्र तात्पर्य्यं सम्भवति । ननु देवाः किमर्थं मामेवावतारयितुं भवद्भिरागृह्यते । अनिरुद्धाख्यपुरुषप्रकाशविशेषस्य क्षीरोदश्वेतद्वीपधाम्नो मम यौ केशाविव स्वशिरोधार्य्यभूतौ तावेव श्रीवासुदेव-सङ्कर्षणौ स्वयमेवावतरिष्यतः । ततश्च भूभारहरणं ताभ्यामीषत्करमेवेति । अथ उज्जहारात्मनः केशावित्यस्यैवशब्दार्थोऽपि मुक्ताफलटीकायाम्—केशौ सुखस्वामिनौ । सितो रामः । आत्मनः सकाशात् उज्जहार उद्धृतवानित्यादि । यैस्तु यथाश्रुतमेवेदं व्याख्यातं ते न सम्यक् परामृष्टवन्तः । यतः सुरमात्रस्यापि निर्ज्जरत्वप्रसिद्धिः, अकालकलिते भगवति जरानुदयेन केशशौक्ल्यानु-पपत्तिः । न चास्य केशस्य नैसर्गिकसितकृष्णतेति प्रमाणमस्ति । अतएव नृसिंहपुराणे श्रीकृष्णावतारप्रसङ्गे शक्तिशब्द एव प्रयुज्यते, न तु केशशब्दः । तथाहि—वसुदेवाच्च देवक्यामवतीर्य्य यदोः कुले । सितकृष्णे च मच्छक्ती कंसाद्यान् घातयिष्यत इत्यादिना । अस्तु तर्हि अंशोपलक्षणः केशशब्दः, न, अविप्लुतसर्व्वशक्तित्वेन साक्षादादिपुरुषत्वस्यैव निश्चेतुं शक्यत्वात् । कृष्णविष्ण्वादि-शब्दानामविशेषतः पर्य्यायप्रतीतेः । नैवमवतारान्तरस्य कस्य वाऽन्यस्य जन्मदिनं जयन्त्याख्ययाऽतिप्रसिद्धम् अतएवोक्तम् भारते-भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यतेऽत्र सनातनः । शाश्वतं ब्रह्म परमं योगिध्येयं निरञ्जनम् इतीति । तस्याऽकालकलितत्त्वम्—योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुरित्यादौ श्रीदेवकीदेवीवाक्ये, नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपंकजं विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्र-वन्दितम् । परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत् परप्रभुः ॥ इत्यादौ श्रीद्वारकावासिवाक्ये च प्रसिद्धम् । तस्मान्न केशावतारत्वेऽपि तात्पर्य्यम् । अतो वैष्णवादिपद्यानां शब्दोत्थमर्थमेवं पश्यामः—अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्मुनिसत्तमेति । सहस्रनामभाष्योत्थापितभारतवचनात् केशशब्देनांशुरुच्यते । तत्र च सर्व्वत्र केशेतर-शब्दाप्रयोगात् नानावर्णांशूनां श्रीनारददृष्टतया मोक्षधर्म्मप्रसिद्धेश्च तथा चांशुत्वे लब्धे तौ चांशू वासुदेवसंकर्षणावतारसूचकतया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्दिष्टाविति तयोरेव स्यातामिति गम्यते । तदीययोरपि तयोरनिरुद्धेऽभिव्यक्तिश्च युज्यत एव, अवतारितेजोऽन्तर्भूतत्वात् अवतारस्य । ततश्चोज्जहारेत्यस्यायमर्थः—आत्मनः सकाशात् श्रीवासुदेवसंकर्षणांशभूतौ केशावंशू उज्जहार उद्धृतवान् , प्रकटीकृत्य दर्शितवानित्यर्थः ॥ अत्रायं सुमेरुरित्येकदेशदर्शनेनैवाखण्डसुमेरुनिर्देशवत् तदंशांशुदर्शनेनैव पूर्णस्यैवाविर्भावनिर्देशो ज्ञेयः । अथ स चापि केशावित्यादिकव्याख्या—उद्ववर्हे योगबलेनात्मनः सकाशाद्विच्छिद्य दर्शयामास ॥ स चापीति चशब्दः पूर्वमुक्तं देवकर्तृकं निवेदनरूपमथ समुच्चिनोति । अपिशब्दस्तदुद्वर्हणे श्रीभगवत्संकर्षणयोरपि हेतुकर्तृकत्वं सूचयति ॥ तौ चापीति । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वेन भगवत्संकर्षणौ स्वयमाविविशतुः पश्चात्तौ च तत्तादात्म्येनाविविशतुरिति बोधयति ॥ अपिशब्दो यत्रानुस्यूतावम् सोऽपि तदंशा अपीति गमयति । तयोरेको बलभद्रो बभूवेत्यादिकन्तु नरो नारायणो भवेत् हरिरेव भवेन्नर इत्यादिवत् तदैक्याव्याप्त्यपेक्षया ॥ केशवः श्रीमथुरायां केशवस्थानाख्यमहायोगपीठाधिपत्वेन प्रसिद्धः स एव कृष्ण इति ॥ श्रीनृसिंहपुराणे तु सितकृष्णे च मच्छक्ती इति तद्वर्णनिर्देशेनांशुवाचक एव शक्तिशब्द इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किंच युद्धे रावणस्य वक्षःस्थलस्पर्शेन रुग्णा भग्ना ये महेन्द्रवाहस्य ऐरावतस्य दन्ताः तैर्विडम्बिताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः, तत्तद्दिक्षु पतितैस्तैः प्रकाशिता इत्यर्थः, या एवम्भूताः ककुभो दिशस्ता जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य, दारहर्त्तुः रावणस्य ऊढं प्राप्तं हासम् अहो मत्समः कोऽप्यन्यो नास्तीति गर्वम् असुभिः प्राणैः सह सद्यो विनेष्यति अपनेष्यति । कैर्धनुषो विस्फूर्जितैः टङ्कारघोषैरेव । कथम्भूतस्य तस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उत्कर्षेण चरतः । ककुब्जयरूढहासमिति पाठे तथाभूतानां ककुभां जयेन रूढं गर्व्वम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णावतारमाह, भूमेरिति दशभिः । सुरेतरा असुरस्वरूपा ये राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भुवः पृथिव्याः क्लेशव्ययाय भारापनोदनाय भूतलस्थानां संसारदुःखक्षयाय च तत्रैव केषाञ्चित् सोत्कण्ठभक्तानां स्वायोगदुःखोपशमाय च जातः कर्म्माणि करिष्यति । ननु कोऽसौ जातस्तत्राह जनैरस्मदादिभिरप्यनुपलक्ष्य उपलक्षयितुमशक्यो मार्गो वर्त्मापि यस्य सः । नन्वविदिततत्त्वोऽपि पदार्थो लोके स्वबुद्ध्यनुसारेण नामरूपे कल्पयित्वा अयमयमिति निश्चीयते, यथा कौस्तुभोऽपि पद्मराग एवायमिति पद्मरागोऽपि प्रवालमणिरेवायमिति, तथाऽयमवतारोऽविज्ञातस्वरूपोऽपि पुराणादिषु कीदृशतया पठ्यत इत्यत आह कलयेति । सितकृष्णौ केशौ यस्य स एवातिपुरातनः पुरुषः यस्य कलया जात इति । यत्तु विष्णुपुराणे—उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने इति यच्च भारते—स चापि केशौ हरिरुच्चकर्त्त एकं शुक्लमपरञ्चापि कृष्णम् । तौ चापि केशावाविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीञ्च ॥ तयोरेको बलभद्रो बभूव श्वेतस्य देवस्य केशः । कृष्णो द्वितीयः केशवः सम्बभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ इति तत्र प्रकटेऽर्थे विचार्य्यमाणे बाधैव लभ्यते, न तु कापि सङ्गतिः । तथाहि त्रिगुणातीतस्याविकारिणः चिदानन्दघनवपुषो नारायणस्यापि वयः परिणामकृतं शुक्लकृष्णकेशत्वम् , अथच सन्तं वयसि कैशोरे इति नित्यकिशोरत्वञ्च, तथा कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति कृष्णावतारस्य स्वयं भगवत्त्वं चेति, अतस्तत्र विद्वांसो व्याचक्षते यथा—सितकृष्णकेशत्वं शोभैव, न तु वयःपरिणामकृतं, भारावतारणरूपं कार्य्यं कियदेतत् मत्केशावेव कर्त्तुं समर्थाविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थञ्च केशोद्धरणमिति गम्यते । अन्यथा तत्रैव विरोधापत्तेः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्विरोधाच्च । कलया रामेण सह स्वयं सितकृष्णकेशो भगवानेव जात इति स्वामिचरणाः । कलया शिल्पनैपुण्यविशेषविधिना सिताः बद्धाः कृष्णा अतिश्यामाः केशा येनेति विग्रहः । स एवेत्यस्य वैदग्धीविशेषात् कृष्ण ईरितः ॥ किंवा यः कलयांशेन स्यात् सितश्यामकेशकः । इति भगवतामृते श्रीरूपगोस्वामिचरणाः । अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता इति स्मृतेर्मेच्छिरोधार्य्यौ सितकृष्णकिरणौ द्वौ प्रभू अवतरिष्यत इति सूचनार्थं केशद्वयोद्धरणमिति सन्दर्भे श्रीजीवगोस्वामिचरणाः । किञ्चात्र विष्णुपुराणे भारते च सर्व्वत्र केशशब्दस्यैव प्रयोगात् । चिकुरकुन्तलाद्यप्रयोगात् , परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियमिति भगवत्सम्मतौ स्थितानां शास्त्राणामृषीणां साकूतमेव तत्तद्वचनमिति गम्यते । तत्र उज्जहारेति ॥ आत्मनः स्वान्तःकरणात् सकाशात् केशौ सुखरूपावीश्वरौ सितकृष्णौ उज्जहार बहुस्तुतिभिः प्रसाद्य बहिरपि उद्गमयामास । हे महामुने मननेनैवास्यार्थोऽवगम्यतामिति भावः । सुखशीर्षजलेषु कमिति नानार्थवर्गात् । एवमेव भारतीयं पद्यद्वयमपि व्याख्येयम् । तथैव कलया एकांशेन भुवः क्लेशव्ययाय सितेन सह कृष्णः केशः सुखरूपः ईशः माधुर्य्यैश्वर्य्यमयः, बलदेवेन सह कृष्णो जात इत्यर्थः । श्लेषेण सितो रुद्रः कृष्णो विष्णुः को ब्रह्मा तेषामपीश्वरः । स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वर इत्यग्रिमोक्तेः । कर्म्माणि कीदृशानि आत्मनो महिमा महैश्वर्य्यं तस्यापि उप आधिक्येन निबन्धनम् आवृतीकरणं येषु तानि, यत्कर्म्मसु माधुर्य्येणावृतमेव महैश्वर्य्यं तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा आत्मनः स्वस्य महिम्नि उप आधिक्येन नितरां बन्धनं येभ्यस्तानि, यत्कर्म्माणि स्वमाधुर्य्येण सर्व्वलोकमनांसि बध्नन्तीत्यर्थः । तत्र जनानुपलक्ष्यमार्ग इति पदेन रहस्या रागानुगा भक्तिरपि द्योतिता ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपञ्चयति । उलूकिकायाः पूतनाया यज्जीवहरणं तोकेनैव बालकेनैव रूपेण, न त्वतिविकटाकाराया अतिविस्तृतशरीराया अतिबलिष्ठायास्तस्या वधोपयोगिनी तादृशैश्वर्य्यमयी वामनावतारस्य त्रिविक्रम-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मूर्त्तिरिव काचिन्मूर्त्तिराविष्कृतेति भावः। त्रैमासिकस्यैव पदा अतिसुकोमलेनैवेत्यर्थः। यत् अपवृत्तः विपर्य्यस्ततया पातितः, न तु हिरण्यकशिपुविदारणार्था नृसिंहमूर्त्तिरिव पदस्य विकटकठोरता काप्याविष्कृतेति भावः। रिङ्गता जानुभ्यां गच्छतैव अन्तरं तेन तयोर्मध्यं गतेनैव उलूखलनिबद्धेनैव अर्ज्जुनयोर्द्वयोर्यदुन्मूलनं, न तु पृथिव्युद्धरणोपयोगिना वराहरूपेणैव कोऽपि प्रयत्नः कृत इति भावः। तत् सर्व्वम् आत्ममहिमोपनिबन्धनमेव निजबाल्यमहामाधुर्य्येण स्वमहैश्वर्य्यस्य आवृतीकरणमेवेति पूर्व्वेणानुषङ्गः। इतरथा अन्यथा न भाव्यम्, एतत्त्रिकेण ईदृशेन न भवितव्यं नाभविष्यदित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विषमयतोयस्य पीतं पानं येषां तान् पालान् गोपांश्च कृपादृष्टिसुधावृष्ट्या अजीवयत् जीवयिष्यतीति यत् तदपि आत्ममहिमोपनिबन्धनमेवेति पूर्व्वेणानुषङ्गः। ह्रदिन्यां यमुनायां विहरन् विहर्त्तुं तच्छुद्धये तस्या निर्विषत्वाय उरगं कालियम् उच्चाटयिष्यति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ दिव्यमिवेति लोकोक्तिरीत्यैवोक्तिः। वस्तुतस्तु सर्व्वं कर्म्म तस्याप्राकृतमेव जन्म कर्म्म च मे दिव्यमिति भगवदुक्तेः निशि कालियदमनरात्रौ शुचिर्ग्रीष्मस्ततत्सम्बन्धिनी वने। उन्नेष्यति उद्धरिष्यति। अवसितो निश्चितोऽन्तकालो येन तम्। तथा मुञ्जाटव्यां नेत्रे पिधाय्य पिहिते कारयित्वा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उपबध्यतेऽनेनेत्युपबन्धं शुल्वं दाम अमुष्य माता श्रीयशोदा यत् यत् गृहीत गृह्णाति तत् अमुष्य न माति बन्धने सम्मितं न भवति न पूर्य्येत इत्यर्थः। गोपी यशोदा आदौ, किं स्वप्न एतदुत देवमायेत्यादिना विस्मितमनास्ततो बोधिता, अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति निजैश्वर्य्यं ज्ञापिता अमुना कृष्णेनैवेत्यर्थः। तदनन्तरं प्रतिबोधिता ऐश्वर्य्यज्ञानप्रतिरूपं पुत्रस्नेहमाधुर्य्यमेव बोधिता, प्रणतास्मि तत् पदं स एव नारायणो मत्पुत्रस्यारिष्टं नाशयत्विति तत्र द्योतनात् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

स चेंद्ररावणयोर्युद्धे रावणस्य वक्षस्थलस्पर्शेन उग्रा भग्ना ये महेंद्रवाहस्य ऐरावतस्य दंताः तैर्विडंबिताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः याः ककुभः दिशः ताः जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य दारहर्तुः रावणस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उच्चरत उत्कर्षेण विचरतः अहो मत्समः कोऽन्योस्तीति गर्वेण दृढमुत्पन्नं हासम् असुभिः प्राणैः सह धनुषो विस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव सद्यः शीघ्रं विनेष्यति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरिति दशभिः। सिताः शुभाचाराः ब्रह्मादयः कृष्णकाः अशुभकर्माणः असुरा; तेषामीशः उत्पत्तिस्थित्यादिहेतुः तथाच महाभारते ऋषय ऊचुः पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृतं माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर। शिव उवाच पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः हिरण्यकेशः श्रीकृष्णः व्यभ्रे सूर्य इवोदितः श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथाहं च ललाटजः शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ऋषयो देहसंभूतास्तथालोकाश्च शाश्वताः पितामहगृहं साक्षात् सर्वदेवगृहं च सः सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः संहर्ता सर्वभूतानां स्थावरस्य चरस्य च स देवरिपुजित्साक्षाद्देवनाथः परंतपः। सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगतः सर्वतो मुखः परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः न तस्मात्परमं भूतं वेदे लोके च किंचनेत्यादि यद्वा सिता हिरण्यकेश इति स्मृतिप्रोक्ताः प्रकाशरूपाः कृष्णाः केशा यस्य सः साक्षाद्भगवान् सुरेतरवरूथैः राजन्यरूपासुरसैन्यैः विमर्दितायाः भूमेः क्लेशव्ययाय भारापनयनाय कलया संकलया संकर्षणेन सह जातः सन् कर्माणि करिष्यति अनेन तादृक्केशोपलक्षितस्वासाधारणश्रीविग्रहवानाविर्भूत इति सूचितम्। यद्वा सितकृष्णा गौरश्यामौ कानां सहस्रसंख्याकशिरसामीशः संकर्षणश्च कस्य ब्रह्मण ईशः ब्रह्मोपलक्षितसर्वजगज्जनकश्च केशौ संकर्षणपरवासुदेवाख्यमूर्तिभेदौ यस्य सः सकया स्वसंकल्पेन जात इत्यर्थः। अनेन स चापि केशौ हरिरुद्बबर्हशुक्लमेकमपरं चापि कृष्णं तौ चापि केशौ निर्विशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ देवकीं रोहिणीं चेति महाभारतस्थं जनव्यामोहकरं कूटवाक्यं व्याख्यातम्। हरिः केशौ उक्तव्युत्पत्त्या संकर्षणब्रह्मोपलक्षितसर्वजगत्कारणात्मकमूर्तिभेदौ उद्बबर्ह आविश्चकार स संकर्षण आविर्भवितुमुद्यत इति फलितोर्थः। अन्यत्स्पष्टमिति कूटवाक्यार्थः। तस्य सर्वाविषयत्वं सूचयन् तद्विशिनष्टि जनानुपलक्ष्यमार्ग इति स्वानन्यभक्तविज्ञेयत्वं सूचयन् तत्कर्माणि विशिनष्टि आत्ममहिमोपनिबंधनानीति आत्मनः भगवतः महिमा गुण स्वरूपादि याथात्म्यम् उपनिबध्यते व्यक्तीक्रियते येषु तानि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु भूमिक्लेशव्ययमन्यः कश्चित्करिष्यति किं भगवत्प्रादुर्भावेनेति शंकां निवारयन् तत्कर्मणां तन्महिमोपनिबंधनत्वं प्रपंचयति तोकेनेत्यादिना। तोकेन बालेन उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणं यत् त्रैमासिकस्य त्रिमासावस्थस्य च पदा पादेन यत् शकटः उपवृत्तः यच्च दिविस्पृशोरत्युच्चयोरर्जुनयोः वृक्षविशेषयोः रिंगता जानुभ्यां गच्छता अंतर्गतेन मध्यंप्राप्तेन भगवता उन्मूलमुत्पाटनं इतरथा भगवदवतारं विना तत्सर्वं न भाव्यं न भवितव्यम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ किंच यद्व्रजे विषतोयस्य पीतं येषां तान् व्रजपशून्पालांश्च अनुग्रहदृष्टेः कृपादृष्टेर्वृष्ट्या सुधावृष्ट्या अजीवयत्। यच्च ह्रदिन्यां श्रीयमुनायां विहरन् तच्छुद्धये ह्रदिनीनिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येण विलोला चपला जिह्वा यस्य तमुरगं कालियसंज्ञं सर्पम् उच्चाटयिष्यत् तदपीतरथा न भाव्यमित्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ किञ्च अनधिगम्यं कार्त्स्न्येन दुर्ज्ञेयं वीर्यं यस्य सः सबलः सरामः शुचिवने ग्रीष्मकालिके वने शुष्के वने दावाग्निना परिदह्यमाने सति अतो दावाग्नेर्हेतोः अवसितो निश्चितः अंतकालो यस्य तं निशि निःशयानमिति कालियदमने रात्र्यां यमुनातीरे नेत्रे पिधाय्य पिहिते कारयित्वेति मुञ्जाटव्याः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

व्रजमुन्नेष्यति उद्धरिष्यतीति यत् तदपि कर्म दिव्यममानुषं भगवन्माहात्म्यद्योतकमित्यर्थः । इवेति पादपूरणार्थकमव्ययम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किंच अमुष्य भगवतः माता श्रीयशोदा यद्यदुपबध्यते अनेनेति उपबंधं शुल्वं दाम गृह्णीत गृहीष्यति तत्तत् अमुष्य भगवतः न माति बंधसंमितं न भवति न पूर्यते इत्यर्थः । किंच गोपी श्रीयशोदा अस्य भगवतः जृंभतः वदने मुखे भुवनानि चतुर्दशलोकान् सम्यक् वीक्ष्य दृष्ट्वा शंकितमनाः सती प्रतिवोधिताऽऽसीत् निजैश्चर्यं ज्ञापिता आसीत् इति यत् तदपि कर्म दिव्यमिति सर्वत्र पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं राजसचरित्रमुक्त्वा तामसमाह—वक्षस्थलस्पर्शेति । स भगवान् रघुनाथस्तस्य रावणस्य असुभिः प्राणैः सह हासं गर्वं विनेष्यति दूरीकरिष्यति । दूरीकरणे हेतुः दारहर्तुरेति । प्राणहरणेऽप्येतदेव हेतुः । आततायित्वात् । नहि तन्मारणार्थे वाणा अपेक्ष्यन्ते किन्तु धनुषो विस्फूर्जितैरेव । धनुषो विशेषणम् अधिसैन्ये उच्चरत इति । ऊर्ध्वं चरतः । वाणरूपं मलं वा त्यजतः । अनेन तस्य गतिर्निवारिता । धनुषो माहात्म्यार्थं हासं विशिनष्टि । वक्षस्थलस्पर्शेन भग्ना ये महेन्द्रवाहस्यैरावतस्य दन्तास्तैर्विडम्बितो यः ककुब्जयो दिग्जयस्तेन रूढो यो हासः । तस्य हि सामर्थ्यद्वयं रावणस्य शरीरं शत्रुजयकृतं च । तत्र शरीरेण सामर्थ्येन शत्रुजय उपहस्यते । यतस्तस्य वक्षस्थलस्प[1]र्शमात्रेणैवैरावतदन्ता भग्नाः । तादृशस्य दिग्विजयो नोत्कर्षहेतुः । तेन दिग्विजयिनां सामर्थ्यादप्यस्य महत्सामर्थ्यमिति महान् गर्वः । स गर्वो गच्छन् महाभिमानिनः प्राणैः सह गतः । न हि भगवतो हासस्याग्रेऽन्यो हसति । तस्मात्तदपगमनमुचितमेवेति भावः । एवं रघुनाथचरित्रमुपलक्षणविधया निरूप्य हासत्वं समर्थितम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं हासपेशलं निरूप्य अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहं निरूपयति—भूमेः सुरेतरेति दशभिः । यद्यप्येकैकस्मिन्नवतारे अपरिमिता[2]नि चरित्राणि सन्ति तथापि वि[3]मर्शे येषामुपयोगस्ते निरूप्य[4]न्ते । यत उद्देशे दशैव पदार्था निरूपिताः—अदीनत्वं, हसितत्वम्, लीलात्वं, ईक्षणत्वं, उल्लसत्त्वं भ्रूत्वं, भङ्गत्वं संसूचितत्वं, भूरित्वं, अनुग्रहत्वं चेति । अनेन दशविधा अपि ली[5]ला अस्मिन्नवतारे सन्तीति यावान्वा अयमात्मा तावानयमिति सूचितम् । अनेन दशविधलीलानामेकमुखत्वेनैकार्थत्वं च सूचितम् । तदुपपत्त्या निरूपणे उद्देशतो निरूपयिष्यति । तत्राऽदीनत्वं सर्गः । दीनो हि वस्त्वभावात् । यथासुखं वस्तुरूपेण स्वयमेव प्रादुर्भावाददीनत्वम् । अभिलषितवस्तुप्राप्तौ दीनत्वं गच्छति । न विद्यन्ते दीना यस्मादिति परार्थसृष्टावपि जीवानां दीनत्वं गच्छति सृष्टावेव । विसर्गो हि लीला स्पष्टा ॥ हसितं स्थानम् । स हि भगवान्नाट्य इव प्रहसनरूपेण तत्तन्मर्यादया तांस्तान् स्थापयति स्वस्य हासार्थमेव । अन्यथा परमार्थे भगवत्स्वरूपे का मर्यादा । ईक्षणं पुष्टिः । भगवदीक्षिता एव हि पुष्टा[6] भवन्ति । भ्रूरूपा ऊतिः । यथाऽन्तःकरणे वासना तथा भ्रुवोश्चलनम् । भङ्गो हि सद्धर्मः । स हि सर्वान् स्वस्थानाद्भञ्जयति । तदग्रे विस्तारयिष्यामः । उल्लसत्त्वमीशानुकथा स हि वंशो भगवदुल्लासो भवति । यथाक्रमो वा । तत्तदा ऊतिरुल्लासः । यथा प्रह्लादो धर्मश्च प्रमेयप्रमाणोल्लासौ । तदा सद्धर्मो भ्रूरूपो भवति । भङ्गश्च वंशः । आत्मा हि तत्र भग्नो भवति । संसूचनं निरोधः । तदग्रे उपपादयिष्यामः । भूरित्वं मुक्तिः । एको हि भगवानेव मुक्तः । अन्येऽपि तथा भवन्तीति । अनुग्रह आश्रयः । न हि सर्वथा अन[7]नुगृहीतः स्वस्मिन्कमपि स्थापयति । इयं च दशवि[8]धलीला कृष्णस्यैवेत्यवतारोऽप्ययं भगवानवतारी । अतः सर्गरूपमदीनत्वं प्रथमतो निरूपयति—सर्गो ह्यशरीरस्य शरीरस्वीकारः । तत्र न दीनो यस्मादिति द्वितीयोऽर्थो हेतुत्वेन प्रविशति । तत्र त्रिविधा भक्ता दीनाः भगवदवतारे हेतवस्तदाह । भूमेः पृथिव्याः । सुरेतरा दैत्या दानवा राक्षसाश्च । सुरेतरत्वेनैव धर्मप्रतिपक्षाः क्रोडीकृ[9]ताः । तैर्विमर्दि[10]ताः । प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि । मर्दनक्लेशहानिः स्यादित्यानन्दः समागतः । तस्याः क्लेशव्ययाय । कलया वलभद्रेण सह । सितकृष्णौ केशौ यस्य स वैकुण्ठस्थित एव समागत इति कश्चित् । वस्तुतस्तु यः सितकृष्णकेशः स गोविन्दस्य कलया । सङ्कर्षणरूपत्वात् । संहाररूपतामसशक्त्या सितकृष्णरूपस्य सङ्कर्षणस्य कलया कृष्णकेशरूपेणाऽऽपीति वक्ष्यते । इदमप्येकं प्रयोजनं कृष्णः केशो यथाऽवतीर्णो भवतीति । नतु तावन्मात्रम् । मर्दनक्लेशदूरीकरणासमर्थत्वात् । "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहाऽऽगतावि" ति वाक्यविरोधात् । "तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषे" ति वाक्यविरोधश्च । तस्मान्मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमयः । पुत्रत्वेन वंशजननार्थं प्रद्युम्नः । धर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नारायणांशः । भूमिभारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशांशः । जनानुपलक्ष्यमार्ग इति प्रद्युम्नो वंशकृत् । कर्माणि करिष्यतीत्यनिरुद्धः । चतुर्णामपि कार्यचतुष्टयं भारव्ययाय चेति चकारेण सूचितम् । तेनैक[11]रूपेणैव चतुर्मूर्त्तेरपि चरित्रं निरूप्यते । एकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूपयति ।

१. स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण ख. । २. अपरिमितान्येवेति क. ख. ग. । ३. विमर्शोपयोगित्वेन दशधर्मा इति ग. । ४. अत्र तथा कृष्णावतारेऽप्यपरिमितानि चरित्राणि सन्ति तथापि विमर्शोपयोगित्वेन दश धर्मा निरूप्यन्ते इत्यधिकः पाठः ख. । ५. लीला निरूपिता अस्मिन् ख. ग. । ६. भवतीति ख. । ७. अनुग्रहः स्वस्मिन्निति ख. । ८. दशविधा ख. । ९. क्रीडीभूताः ग. । १०. विमर्दितायाः ग. । ११. नैजरूपेणैवेति ग. ।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूमिभारहरणं, वसुदेवदेवकीकामनापूरणं, धर्मरक्षा चेति। विस्तरे तु प्रकरणभेदेन वक्ष्यति। एवं चतुर्मूर्त्तिर्भगवान् जातः। अनेन सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतं समर्थितानि। अन्यथा प्रत्येकवाक्यानि तयोरेको बलभद्रो बभूवेत्यादीनि विरुद्धानि भवेयुः। जन्म कर्म च स्वस्य संपादयिष्यति त्रिविधदुःखदूरीकरणाय। भूमिर्माता तथा चाऽन्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः। कंसादेः कालतो ज्ञानात्त्रिधा दुःखं च तद्गतमिति वक्ष्यते। भूमिस्तु कार्यरूपापि भवतीति विचारे सैवोक्ता। अदितिर्मातेति तस्या भूमित्वं स्पष्टमेव। अन्येऽपि भूमिसंबन्धादेव दुःखिताः। जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य। जनाः साधारणाः। भगवन्मार्गस्य उपलक्षणमपि ते न जानन्ति। मार्ग एवंप्रकारेण भगवदागमनम्। कर्माणि च करिष्यतीति। चकाराज्ज्ञानं भक्तिं च कथयिष्यति। कर्माण्यनिरुद्धचरित्रत्वाय विशिनष्टि। 'आत्ममहिम्न उपनिबन्धनं येषु। आत्मत्वाज्ज्ञानजनकत्वात्। महिमपदाद्भक्तिः। उप समीपे नितरां बन्धनाद्धर्मः। त्रिभिस्त्रिविधं दुःखं गच्छति। एवं भगवच्चरित्रं भगवन्माहात्म्यमेव सूचयति। एतावता सर्वे अदीना भवन्ति॥ २६॥ ❀ ❀ लीलां निरूपयन् पूर्वोक्तस्य हेतुमपि निरूपयति विमर्शमध्यपातात्—तोकेन जीवहरणमिति। यद्ययं भगवान् चतुर्मूर्तिर्न भवेत्तदैव तच्चरित्रचतुष्टयं न सङ्गच्छेत। पूतनाऽसुपयःपानेन तन्मोक्षः। शकटोपमर्दः। यमलार्जुनमध्यगमनम्। तदुन्मूलनं च। न हि वासुदेवादन्यो मोक्षं दातुं शक्तः। न हि सङ्कर्षणादन्यः स्पर्शमात्रेण नाशकः। न ह्यनिरुद्धादन्यो नारदशापविमोक्षार्थं सान्निध्यनिरूपणेन वृक्षयोरन्तरा गच्छति। न हि प्रद्युम्नादन्यः शापजन्ममूलोच्छेदपूर्वकं पूर्वस्थितदेवताजन्म संपादयति। भगवत्त्वं चेतैरेव स्थाप्यते। यतस्तोकेन बालकेन उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणम्। यत्र हि कार्यं तत्र साधनमवश्यं भावि। यत्र पुनः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यमुत्पद्यते तत्परब्रह्मस्वरूपमित्येवाऽवगन्तव्यम्। सर्वभवनसमर्थरूपत्वात्तस्य। किञ्च। उलूकस्य भार्या उलूकिका उलूकदुहिता वा। उलूकरूपैव वा। सा हि दिवाभीतरूपा भवति। सन्मार्गविमुखा प्रतिपक्षा च। अनेन प्रमाणबलं तस्या मुक्तौ निवारितम्। तस्याः जीवानां हरणं स्वस्मिँल्लयप्रापणम्। हृतं हि स्वस्मिन्नाऽऽनीयते। "इहैव समवनीयन्ते प्राणा" इति। मुक्तिश्चैषा। तस्मात्प्रमेयबलेन सा मुक्तेति मन्तव्यम्। प्रमेयं च शुद्धं परब्रह्म। न केनाऽप्यंशेन न्यूनम्। तथासति तादृशस्य मुक्तिदानसमर्थत्वं न सम्भवति। अतः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यकरणान्मुक्तिदानाच्च साक्षात्पुरुषोत्तमः कृष्णः। किञ्च। त्रैमासिकस्येति मासत्रयपरिमितः। कालावयवास्त्रय एव भगवतः परिच्छेदका जाताः ते हि स्वभावतोऽसमर्था मूर्त्तिभेदं संपादयन्ति। तेन शकटं निर्माय शकटे विहृत्य शकटं नाशितवानिति त्रिमूर्त्तिरुक्तो भवति। त्रयाणामपि नाशने हेतुत्वव्युदासाय पदेत्युक्तम्। संकर्षणेन योग्यत्वात्। अपवर्त्तो विरुद्धतया पतनम्। अनेन महाबलनिरूपणेन पूर्णा क्रियाशक्तिरुक्ता। "प्रवालमृद्वङ्घ्रिहतमि" ति वाक्यात्साधनाभावः सूचितः। पूर्ववत्परब्रह्मत्वं पूर्णक्रियाशक्तिं च सूचयति। एवं ज्ञानक्रियाशक्ती प्रतिपाद्य भक्तिमार्गसमर्थनायाऽऽचिन्त्यसामर्थ्यं—प्रतिपादयति। यद्रिङ्गताऽन्तरगतेनेति। यदेतत्त्रयमितरथा न सम्भाव्यमित्यर्थः। रिङ्गता हस्तपादैश्चलता। तयोरन्तरगतेन तयोरुन्मूलनं परब्रह्मत्वबोधकम्। पूतनायां मुखसम्बन्धोऽपि स्थितः। शकटे पादाग्रमात्रम्। अर्जुनयोस्तदपि न। किन्तु परम्परया दूरसम्बन्धः। उलूखलेन वृक्षयोः सम्बन्धः। रज्ज्वा चोलूखलस्य। भगवता च रज्ज्वाः। यदि बलेन कृतं स्याद्रज्जुत्रोटनं प्रथमं भवेत्। अल्पबलत्वात्। उलूखलस्य वा। भगवत्सम्बन्धे विचारिते सर्वेषां वा। तत्राऽप्युन्मूलनं न सम्भावितम्। तिर्यगञ्चनस्य दृढभूमौ मध्यभङ्गहेतुत्वात्। इदमपि पूर्ववत्परब्रह्मत्वसाधकमिच्छाशक्तिसाधकं च। एषा हि भगवतो लीला ज्ञानक्रिये इच्छा च। इतरथा न भाव्यमिति सर्वत्राऽग्रिमश्लोकेषु केचिद्योजयन्ति। वस्तुतस्त्वत्रैव। अग्रे सम्बन्धबोधकपदाभावात्॥ २७॥

❀ ❀ एवं लीलां विनिरूप्य हसितं निरूपयति—यद्वै व्रजे व्रजपशूनिति। यद्यस्मात्कारणाद्व्रजे गोष्ठे व्रजपशून् व्रजरूपान्बालकान् पशूंश्च। स्वकीयान्वा। विषतोयपीथान् विषतोयस्य पीथं पानं येषाम्। यथा सोमपीथेन मृत्युग्रस्ता अमरा भवन्ति। तथा विषतोयपीथानप्यजीवयत्। पशून्बालांश्चाऽजीवयदित्येकः पक्षः। अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्येति साधनम्। तस्या यमुनायाः शुद्धये। अतिविषवीर्येण विलोला जिह्वा यस्य। तं 'कालियं विहरन्नेवोच्चाटयिष्यन्। अत्रेकारलोपश्छान्दसः। उच्चाटयिष्यतीत्यर्थः। नुमभावो वा। विहरन्नुच्चाटयिष्यन्नजीवयदिति सम्बन्धः। अत्र पशुपालजीवनमनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या साधनेन कार्यं निरूपितम्। इदं त्वल्पालौकिकम्। विहरणं च गरुडादिभिरपि सिद्धं भवति। योगिनोऽपि[10] हि दृष्ट्या जीवयन्ति। उपसर्गनिपातसहितादटधातोर्वा आटयिष्यदिति लृङ्क्रियातिपत्तौ। यदा तं दूरीकरिष्यति तदा अजीवयत्। अन्यथा जीवितमप्यजीवितमेव। हास्यार्थमिदं चरित्रं भवति। वयं कृष्णं पालयिष्याम इत्येषां बुद्धिः। तदद्य स्पष्टमेव तान् पालयित्वा स्वयं तत्र प्रविष्टः कथमेते पालयिष्यन्तीति। पश्चात्तानकिञ्चित्करान् दृष्ट्वा हसतीति। अथवा। पशून्पालानिति ये पशुरूपाः पाला आधिदैविकास्तानजीवयत्। ते ह्यपरा[11]धिनः कालेन हृताः। भगवद्भक्तानां विषपानहेतुत्वात् विषतोयस्य पीथं पानं येभ्य इति। कालस्तानेव ग्रसति नतु भगवदीयान्निरपराधिनः। मण्डू-

---

१. आत्मनो महिम्न इति ग.। २. तदैवचरित्रेति ख. ग.। ३. रूपैव वेति ख.। ४. तस्य मुक्ताविति ख.। ५. पूर्ववद्ब्रह्मपरत्वं ख.। ६. हस्तपादाभ्यां ख.। ७. इतरथञ्जेनेति ख.। ८. कालीयं घ.। ९. न्नुच्चाटयन्निति ख. ग.। १०. पि दृष्ट्येति ख. ग.। ११. अपराधिना कालेन घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

काद[1]यो मृतप्राया वृष्ट्योद्गच्छन्तीति दृष्टेर्वृष्टित्वम् । तेष्वनुग्रहो ब्रह्मत्वबोधकः । न ह्यन्य आधिदैविकेष्वनुग्रहकरणसमर्थः । यदेतत्र भाव्यमिति च संयोजना सङ्ग[2]च्छते । लौकिकसाधनेषु मन्त्रादिना विषं दूरीकृत्य पश्चाज्जीवनं प्रसिद्धम् । अत्र सविषाणामेव जीवनं भगवत्कार्यमिति कश्चित् । हास्यमात्रत्वे न काचिच्चिन्ता ॥ २८ ॥ ❀ ❀ हसितं निरूप्य ईक्षणं निरूपयति—तत्कर्म दिव्यमेवेति । तस्य भगवतः कर्म दिव्यमिव । दिवि भवं दिव्यं अलौकिकम् । इवेतीन्द्रादीनामप्यशक्यम् । यदावाग्निना ग्रीष्मसम्बन्धिनि वने परिदह्यमाने सति तन्मध्ये निशि निःशयानं व्रजमुन्नेष्यति [3]ततोऽन्यत्र स्थापयिष्यति । इतः अस्मात्स्थानात् । इतो हेतोर्वा । अवसितः अन्तकालो येन । अस्माकमयमन्तकाल इति व्रजस्थैर्विचारितम् । इदं हि चरित्रं दावाग्निविमोचकं वारद्वयनिष्पन्नम् । कालीयह्रदसमीपे, मुञ्जाटव्यां च [4]तत्रैकत्र नेत्रे पिधाय्य मुञ्जाटवीं त्याजयित्वा समानीताः अन्यत्र तु निशि निःशयानमिति । अन्यानि [5]साधारणपदान्युभयत्र । ईक्षणमपि द्विरूपं नेत्रद्वयेन जन्यते । तस्मात्सङ्कटादुन्नेष्यतीत्युभयत्र साधारणम् । उन्नयनं हि देवार्थं पृथक्करणम् । तथैते स्वार्थं रक्षिताः । अग्निपानं ब्रह्मधर्मः अन्यत्र नयनं च । यदत्राऽग्निपानं न निर्दिष्टं[6] तत्पुनः प्रश्नव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा कथमग्निं पीतवानिति प्रश्नः स्यात् । अत एव दिव्यमिवेत्युक्तवान् । नतु स्वरूपम् । देवगुह्यं चैतत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवमीक्षणं विनिरूप्य उल्लसत्त्वं निरूपयति—गृह्णीतेति । इदं हि चरित्रं भगवतो ब्रह्मत्वबोधकम् । अन्यत्तु योगमन्त्रमण्यादिभिरपि सिद्ध्य[7]तीति नैकान्तिकं भगवत्त्वसाधकम् । यथैतच्चरित्रद्वयं भगवत्त्वं साधयति तथा भाष्ये निरूपितमधिकरणद्वयेन । न हि यः सर्वात्मको न भवति येन रूपेण स हि तेन बन्धनं नाऽर्हतीति युक्तम् । यदेव बन्धनार्थं उपबन्धं रज्जुं गृह्णीत गृह्णाति तत्तदेव अमुष्य बन्धने न माति । भगवत एवाऽऽ[8]द्यन्तयोर्विद्यमानत्वाद्बहवोऽपि योजिता [9]एकमिव भवन्ति । तस्य च परिदृश्यमानमुदरं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपमेव । आद्यन्तयोश्च विद्यमानम् । तस्मादमानं युक्तम् । किञ्च । यस्य भगवतो जृम्भमाणस्य मुखे भुवनानि संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिताऽप्यासीत् इदं हि चरित्रद्वयं विश्वाधारत्वमनुभवमोहकत्वं च । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वाणि भूतान्यन्तरयतीत्यन्तरः । स हि गोकुले तिष्ठन् गोकुलमन्तः स्थापयति । न चैतन्मायिकम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । यशोदायाश्च तत्राऽप्यनुभवात् । विचारेणाऽपि "अथो अमुष्यैव ममाऽर्भकस्ये"ति वाक्याद्ब्रह्मधर्म एवाऽयम् । अस्तु वा तत् । तदानीमेव शङ्किता प्रतिबोधिताऽप्यासीत् । पुत्र एवाऽयं ममेति ज्ञातवती । नह्यनुभवस्य स्मृतिसंस्काराजनकत्वं भगवन्मायाव्यतिरेकेण सम्भवति । अयमेव हि भगवत उल्लासः । जृम्भा च भगवतैव जनिता मुखविकासहेत्वर्थम् । अतो निमित्तान्तरेऽपि मुखविकासे जगत्प्रदर्शनं तदैव हि प्रतिबोधनम् ! प्रथम[10]प्रदर्शने तु सुविस्मितेत्येवाऽध्यायसमाप्तिः । वैष्णवीं व्यतनोन्मायामि"ति तत्रैवोक्तत्वात् । एवं चतुर्भिः श्लोकैः चतुर्मूर्त्तेर्भगवतः सङ्कर्षणा-निरुद्ध-प्रद्युम्न-वासुदेवनिर्णय उक्तः । सर्वे वा सर्वत्र ॥ ३० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

वक्षःस्थलेत्यत्र । उत्तरत इत्युभयार्थप्रयोगतात्पर्यमाहुः अनेन तस्य गतिर्निवारितेति धनुषो मलत्यागनिरूपणेन रावणस्य मोक्षप्राप्तिर्निवारितेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ भूमेरित्यत्र ते इति धर्माः । एकार्थत्वमिति एकप्रयोजनकत्वम् । तदित्यादि तद्दशविधलीलानामेकार्थत्वं दशमाध्याये 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे' त्यादिनोद्देशतो निरूपयिष्यतीत्यर्थः । तत्र को धर्मः केन रूपेणास्तीत्यपेक्षायामाहुः तत्रेत्यादि । नन्विदमदीनत्वं परार्थसृष्टौ नायातीति तत्सङ्ग्रहायाहुः अभिलषितेत्यादि । यथेति यथाक्रमम् । अत्र प्रह्लादस्य भगवत्स्मृतित्वेन वासनाजन्यत्वाद्दूतित्वं जयविजयपातनप्रयुक्तसनकादिजन्मान्तररूपत्वाद्वा । तस्य चोल्लासत्वं भगवत्प्रादुर्भावहेतुत्वादिति (सेत्स्यति) स्मृतिधर्मस्य तथात्वं तु स्फुटम् । अननुगृहीत इति अननुगृही, इत, इति पदच्छेदः, इतः संसारान्निष्काष्येत्यर्थः । अशरीरस्येत्यादि प्राकृतशरीररहितस्य प्राकृतशरीरस्वीकारः । तथा चैतेनावतारता शेषैरवतारित्वमित्यर्थः । त्रिविधा इति 'भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः' इति निरोधविवृतौ वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । नन्वत्र पूर्णस्य प्रादुर्भावे किम्मानमत आहुः प्रकट इत्यादि । तथा च, प्रादुर्भावमात्रेण भूमिक्लेशनिवारकत्वं स्वविचारितभक्तमात्रनिष्ठयावत्क्लेशनिवारकत्वञ्च नान्येष्ववतारेषु दृष्टमिति तदेतदुभयं पूर्णत्वानुमापकमित्यर्थः । एवञ्चास्य पद्यस्य सर्गलीलानिरूपकत्वात् अस्मिन् पद्ये जातपदमेव विशेष्यसमर्पकं ज्ञेयम् । क्लेश इति पूर्वानुषङ्गश्च । मतान्तरमनूद्य सिद्धान्तमाहुः वस्तुत इत्यादि । सङ्कर्षणरूपत्वादिति, एतेन पूर्वोक्ते मतेऽस्वरसंसूचितं ज्ञेयम् । यदि सितकृष्णकेश एव पूर्णः स्यात्तदा वक्ष्यमाणोपयोगी स धर्मः स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैरितिवदुद्देश्य[11]निरूपितोपि स्यादिति न तावन्मात्रावतारोत्रेत्यर्थः । वैकुण्ठस्थितस्य चांशत्वं ब्रह्मवैवर्ते स्फुटम् । ननु यद्येवं तदा प्रकृतस्य विशेषणस्य किं प्रयोजनं (?) कथञ्च सङ्कर्षणस्य तादृशत्वमत आहुः संहारेत्यादि । वक्ष्यत इति निरोधस्कन्धे वक्ष्यते । तथा चैतदुभयं ततः स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः । सङ्कर्षणस्योभयरूपत्वं 'गुणेन तमसाच्छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः ।

---

१. मण्डूकादयो हीति ख. ग. । २. सङ्गच्छन्ते ख. ग. । ३. तान्यत्र घ. । ४. तत्रैव नेत्रे क. घ. । ५. साधारणानि पदानि ख. । साधारणान्युभयत्र ग. । ६. निर्दिष्टं पुनः ख. ग. । ७ सिध्यति नैकान्तिकं ख. ग. । ८. द्यन्तयोर्वा विद्येति क. ग. घ. । ९. एकमेवेति ख. ग. । १०. प्रथमदर्शने ख. । ११. "उद्देश" इति पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुरि'ति सूतसंहितादिवाक्याज्ज्ञेयम्। ननु तावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वाभावे किङ्गमकमित्याकाङ्क्षायां वासुदेवानिरुद्धप्रद्युम्नांशानां गमकं हेतुत्रयमाहुः मर्दनेत्यादि। तथा चैवं तत्र तत्रोच्यमानस्य कार्यभेदस्याग्रे स्फुटत्वात्केवलं सङ्कर्षणत्वं न वक्तुं युक्तमित्यर्थः। फलितमाहुः स तस्मादित्यादि। विद्यमानेपि मर्दने तज्जन्यक्लेशाभावार्थमित्यर्थः। नन्वयमत्रार्थो विवक्षित इत्यत्र किङ्गमकमत आहुः जनेत्यादि। ननु जनेत्यादिविशेषणेन प्रद्युम्नादिपरामर्शे किङ्गमकमत चतुर्णामित्यादि। तथा च, चतुर्थस्कन्धीयवाक्यस्थचकारेणैकस्मिन्नेव रूपे सूचितम्, तच्च कार्यचतुष्टयमत्राग्रिमश्लोके स्फुटमतस्तदेव गमकमित्यर्थः। ननु वासुदेवादिव्यूहगमकस्यात्राभावात्कथं तदवधृतिरित्यत आहुः एकमेवेत्यादि। तथा च, मूलचरित्रमेव तद्गमकमित्यर्थः। नन्वेकरूपेणैकचरित्रेणैव कार्यद्वयकरणे तथैव कार्यान्तरस्यापि सिद्धेर्न चतुर्मूर्त्त्यवतारनिश्चय इत्यत आहुः विस्तरे त्वित्यादि। सिद्धमाहुः एवमित्यादि। एवं निर्बन्धेन चतुर्व्यूहसहितपूर्णप्राकट्याङ्गीकारे साधकं वैपरीत्ये बाधकं च तर्कमाहुः अनेनेत्यादि। अन्यथेत्यादि च। ननु मूलरूपजन्ममात्रेणैव भूमिदुःखनिवृत्तौ किमिति व्यूहजन्मकर्मकथनमित्यत आहुः जन्मेत्यादि। त्रिविधदुःखेति त्रिविधानां त्रिविधदुःखेत्यर्थः। वक्ष्यत इति दशमे वक्ष्यते। ननु त्रिविधानां दुःखनिवारणाय भगवत्प्रादुर्भावाङ्गीकारे मूलस्थं भूमेरित्येकवचनं कुप्येतेति तदभावायाहुः भूमिरित्यादि। कार्यरूपेति शरीररूपा। तथा च, भूमिपदेन त्रयाणां सङ्ग्रहान्न तथात्वाङ्गीकारेप्येकत्वविरोध इत्यर्थः॥ २६॥ ❀ ❀ तोकेनेत्यत्र' जीवपदेन यथा भगवत्त्वं स्थाप्यते तदाहुः तस्या जीवेत्यादि। अयमर्थः, जीवशब्दो हि चिदंशस्य जीवोपाधेरपि वाचकः। 'भागो जीवः स विज्ञेयः' इति व जीवो जीवं विहाय मामि' त्यादौ तदुपाधावपि तत्प्रयोगदर्शनात् जीवोपाधिश्च मनः, तच्च प्राणबन्धनम्, तथा सति प्राणस्य स्वस्मिन्नयने सर्वविशेषवत्त्वे ते जीवा अपि तद्द्वारा तत्रागता इति तस्याः सकाशात्तेषां ग्रहणमपि तथेत्यर्थः। तादृशस्येति न्यूनस्य बालस्य वा। सूचयतीति 'प्रवालमृद्वङ्घ्रिग्रहतमि' तिवाक्यमेव सूचयति॥ २७॥ ❀ ❀ यद्वै व्रज इत्यत्र आधिदैविका इति पश्वाधिदैविकाः। भगवद्भक्तानामिति गवादीनाम्। सञ्चच्छत इति तद्बोधकपदाभावेपि भगवदेककर्तृकत्वस्य बुबोधयिषितत्वात्सञ्चच्छत इत्यर्थः। न काचिच्चिन्तेति काप्यनुपपत्तिरूपा सा नेत्यर्थः॥ २८॥ ❀ ❀ नन्दकर्मेत्यत्र। एकजातीययोर्विभिन्नकालयोर्द्वयोर्लीलयोर्यौगपद्येन कथने बीजमाहुः ईक्षणमित्यादि। तथा च, दर्शनरूपत्वज्ञापनार्थं यौगपद्यमित्यर्थः। ननु पुनः प्रश्ने को दोषः इत्यत आहुः देवगुह्यं चैतदिति॥ २९॥ ❀ ❀ गृहीतेत्यत्र अधिकरणद्वयेनेति। 'वैश्वानरः साधारणशब्दः विशेषादि' त्यनेन 'आमन्ति चैनमस्मिन्नि'त्यनेन च। येन रूपेणेति। न भवतीति पूर्वेणास्याप्यन्वयः। इदमिति उत्तरार्द्धोक्तं चरित्रद्वयम्। अनुभवमोहकत्वञ्चेति बोधयतीति शेषः। मोहकद्वयमिति तु न पाठः प्रतिभाति। अन्तः स्थितस्यान्तःस्थापकत्वेन्तर्यामिब्राह्मणं प्रमाणत्वेन वदन्तो दामबन्धनादिलीलायास्तदनुमापकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति य इत्यादि। उत्तरार्द्धोक्तव्यादानलीलासिद्धदर्शनादेर्मायिकत्वे हेत्वन्तरमाहुः विचारेणेत्यादि। ननु व्यादानलीलायामग्रे 'वैष्णवीं व्यतनोन्मायामि' त्यनेन मायावितानस्योक्तत्वात्तत्र दृष्टस्य मायिकत्वे कथं ब्रह्मत्वबोधकत्वमित्याशङ्कायां तदुपगम्यापि तथात्वं साधयन्ति अस्तु वेत्यादि। अत्र शङ्कितमना इति कथनेन तत्रत्यो विचारः सर्वः स्मारितः। तथा सति, तादृग्विचारदृढीकृतस्यानुभवस्योपेक्षान्यसंशयान्यत्वात्तेन स्मृतिर्वा संस्कारो वा आवश्यकः, स चेन्न, तथा सति कारणसद्भावे कार्याजननं भगवन्मायया। माया च सामर्थ्यरूपा शक्तित्वात्। तथा चात्राकर्तुं सामर्थ्यमेव ब्रह्मत्वबोधकमित्यर्थः। एवं लीलात्रयस्य ब्रह्म (त्व) बोधकत्वं समर्थयित्वा तस्योल्लासत्वायाहुः अयमित्यादि। तत्र पूर्वार्द्धोक्तबन्धनामानस्य भावाद्वैतप्रतिपादकत्वात्तस्य चोतिलीलासमाप्तावुक्तत्वात्। तेन च सूक्ष्मस्य व्यापकत्वं स्फुटीक्रियत इति प्रमाणोल्लासत्वम्, एवं च कर्मवासनारूपाया ऊतेः भावाद्वैतादिजनकत्वे एव भगवल्लक्षणत्वमिति विमृष्टं भवतीति ज्ञाप्यते। उत्तरार्द्धोक्तव्यादानादेस्तु विकासरूपत्वात्प्रमेयोल्लासत्वं स्फुटमिति ज्ञापनायायमित्युक्तम्। न ह्यनुल्लसितः प्रार्थनादिव्यतिरेकेप्येवं प्रदर्शयेदतोयमेव स इत्यर्थः। एतस्य ऊतित्वं बोधयितुं कर्मजत्वं स्फुटीकुर्वन्ति जृम्भेत्यादि। विकासहेत्वर्थमिति विकासजनककर्मोत्पादनाय। अत उल्लासेन भगवत्कृतत्वान्निमित्तान्तरे मृत्स्नाभक्षणसामयिकव्यादानेपि जगत्प्रदर्शनं तदेवोल्लासप्रबोधनम्। तथा चेदमपि तस्य चरित्रस्योल्लासत्वगमकमित्यर्थः। तत्रैवेति द्वितीयदर्शन एव। एवञ्च जगद्रूपस्य स्वसन्तानस्य प्रदर्शनाद्वंशस्याप्युल्लासत्वं स्फुटीकृतं बोध्यम्। एवमित्यादि। अत्र प्रथमश्लोके जीवहरणोपवर्त्तोन्मूलनानां सङ्कर्षणकार्यस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्तु स्वयमेव व्याख्यातः। एवं द्वितीयश्लोके पशूनां पालानाञ्च जीवनेन धर्मरक्षाया उरगोच्चाटनेन जीवरक्षायाश्चानिरुद्धकार्यत्वस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः पक्षः। अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तथाभूतानां निःसाधनानां जीवनं वासुदेवस्य ह्लादिनीशुद्धिः प्रद्युम्नस्योरगोच्चाटनं सङ्कर्षणस्येति द्वितीयः पक्षः। तृतीयश्लोकेप्युन्नयनं स्थापकत्वात्प्रद्युम्नकार्यत्वात्प्रथमः पक्षः। दावाग्नेर्नाशः सङ्कर्षणस्य मृत्युवारणसामर्थ्यं वा वासुदेवस्येति तद्वारणं तस्य नेत्रपिधाने तत्करणं तेषां धर्मरक्षणायेति तदनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः। चतुर्थश्लोके वासुदेवचरित्रस्य स्फुटत्वात्प्रथमः पक्षः। पुत्रत्वबुद्ध्युत्पादनं प्रद्युम्नस्य मनःशङ्कावेपथुजननं सङ्कर्षणस्य व्यादानेन मात्राज्ञाकरणमनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः। येनैव त्रिविधा जीवा इति न्यायेन तत्तच्चरित्रस्य भक्तिजनकत्वात् सर्वस्यापि पुरुषोत्तमकार्यत्वमिति सर्वं सुस्थम्॥ ३०॥

१. वाहरण पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यदुक्तं 'दशकन्धर आर्त्तिमाच्र्छत्' इति तत्स्पष्टयति—वक्ष इति। अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उचरत उत्कर्षेण विचरतो दारहर्त्तू रावणस्य य इन्द्रेण सह युद्धे स्ववक्षस्स्थलस्य स्पर्शेन रुग्णा भग्ना ये महेन्द्रवाहस्य ऐरावतस्य दन्ताः तैर्विडम्बिताः स्वधवलिम्ना धवलीकृतास्तत्तद्दिक्षु पतितैः प्रकाशिताः ककुभो दिशस्तासां जयेन रूढो यो हासो मम समः कोऽन्योऽस्तीति सञ्जातो यो महागर्वस्तमसुभिस्तत्प्राणैः सह सद्यः शीघ्रमेव धनुषो विस्फूर्जितैः निस्सृतैः प्रकाशमानैः शरैर्विनेष्यति अपनेष्यति विनाशयिष्यतीत्यन्वयः। 'ककुब्जुष ऊढहासम्' इति पाठे तु ककुभो जुषते सेवते विजित्य भुङ्क्ते इति तथा तस्य ऊढं प्राप्तं हासमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णावतारं तच्चरितं चाह—भूमेरिति। सुरेतरा आसुरसम्पत्त्या जाता धर्मप्रतिपक्षिणो राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दिताया भारेण पीडितायाः भूमेः क्लेशव्ययाय भारावतारणेन क्लेशनाशाय सितकृष्णकेशः सितो महादेवः कृष्णः कृष्णवर्णो विष्णुः को ब्रह्मा तेषामपीशो मूलभूतः पुरुषोत्तमः कलया सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपया सह जातोऽवतीर्णो जनैरनुपलक्ष्यो ज्ञातो मार्गं एतदर्थमेवमवतीर्णो भगवानेवायमिति गतिर्यस्य तथाभूतश्च सन् कर्माणि करिष्यतीत्यन्वयः। तर्हि तस्य भगवत्त्वे किं प्रमाणमित्यपेक्षायां अतिमानुष्यकर्मण्यथानुपपत्तिरेवेत्याशयेन कर्माणि विशिनष्टि—आत्मेति। आत्मनः स्वस्य महिमा उपनिबध्यते अभिव्यज्यते येषु तानि, स्वमाहात्म्यप्रकाशकानीत्यर्थः। यत्तूक्तं विष्णुपुराणे—'उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने' इति। यच्च भारते—'स चापि केशौ हरि[1]रुच्चजहे शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ॥ तौ चापि केशावाविशतां यदूनां कुले स्त्रियो रोहिणीं देवकीं च ॥ तयोरेको बलभद्रो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ॥ कृष्णो द्वितीयः केशवः सम्बभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः' इति। तत्तु न केशमात्रावताराभिप्रायकं किन्तु भूभारावतारणरूपं कार्यं कियदेतत् मम केशावेव तत्कर्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थं च कल्पान्तरविषयकावतारपरं वेति गम्यते। अन्यथा 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयं' 'तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषाऽनघे' इत्यादिबहुवाक्यविरोधापत्तेरिति [2]ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कर्मणां परमेश्वरत्वप्रकाशकत्वमेव प्रपञ्चयति—तोकेनेति। यत्तोकेन बालेनैव सता उलूकिकाया उलूकवन्निशाचर्याः पूतनाया जीवहरणम्, यच्च त्रैमासिकस्य त्रिमासवयस्कस्य अतिकोमलेन पदा पादेन शकटः अपवृत्तः विपर्यस्ततया पातितः; यच्च रिङ्गता हस्तपादैर्गच्छताऽन्तरगतेन मध्यं प्राप्तेन दिविस्पृशोः अत्युच्चयोरर्जुनवृक्षयोः उन्मूलनमुत्पाटनं, तदेतत्त्रितयमितरथा तस्यानीश्वरत्वे सति न भाव्यं नोपपन्नं भवतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यद्वै व्रजे व्रजपशून् गोवृषादीन् पालान् बालकांश्च विषसम्मिश्रिततोयस्य जलस्य पीथं पानं येषां तान् अर्थान्मृतान् अनुग्रहदृष्टिरूपसुधावृष्ट्या अजीवयत्, यच्च ह्रदिन्यां यमुनायां विहरन् तस्या यमुनायाः शुद्धये निर्विषत्वाय अतिविषवीर्येण विलोला चञ्चला जिह्वा यस्य तमुरगं कालियाख्यं सर्पं उच्चाटयिष्यत् ततो निष्कासयिष्यति तदपीतरथा न भाव्यमिति सम्बन्धः। इकारलोपश्छान्दसः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यच्च शुचिर्ग्रीष्मस्तत्सम्बन्धिनि शुष्के वने मुञ्जाटवीरूपे दावाग्निना परितो दह्यमाने सति अतो दावाग्नेर्हेतोरवसितो निश्चितोऽन्तकालो मरणसमयो यस्य तं व्रजं गोपालादिरूपं व्रजवासिनं नेत्रे पिधायय पिहिते कारयित्वा सबलः बलेन सह वर्त्तमानः श्रीकृष्णस्तत उन्नेष्यति उद्धरिष्यति। तथा कालियदमनानन्तरं यमुनातीरे निशि रात्र्यां निश्शयानं दावाग्निा वनदाहे दह्यमानं व्रजमग्निं पीत्वा तत उन्नेष्यति तदुभयमपि कर्म दिव्यमिव अलौकिकमेव तदपीतरथा न भाव्यमिति सम्बन्धः। सोऽप्यग्निपानादि कर्तुं कथं समर्थ इत्यपेक्षायामाह—अनधिगम्यं दुर्ज्ञेयं वीर्यं प्रभावो यस्य स इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यच्च अलौकिकममुष्य कृष्णस्य माता यशोदाऽस्य बन्धनार्थं यद्यदुपबन्धमुपबध्यतेऽनेनेत्युपबन्धं बन्धनसाधनं शुल्वं रज्जुं गृह्णीत गृह्णाति तत्तदमुष्य सुतस्य न तु माति बन्धनसम्मितं न भवति नैव पूर्यते इति, यच्च जृम्भतोऽस्य कृष्णस्य वदने चतुर्दशभुवनानि संवीक्ष्य दृष्ट्वा गोपी यशोदा आदौ 'किंस्वप्न[3]मेतदुत देवमाया' इत्येवं शङ्कितमनाः सती पुनरनेनैव अथोऽमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति निजैश्वर्यज्ञापनेन प्रतिबोधिताऽऽसीत्तच्च कर्म दिव्यमिवेतरथा न भाव्यमित्यन्वयः ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

जब रावणकी कठोर छातीसे टकराकर इन्द्रके वाहन ऐरावतके दाँत चूर-चूर होकर चारों ओर फैल गये थे, जिससे दिशाएँ सफेद हो गयी थीं, तब दिग्विजयी रावण घमंडसे फूलकर हँसने लगा था, वही रावण जब श्रीरामचन्द्रजीकी पत्नी

१. उत्पाटितवान्। 'उज्जहे' इति श्रीधरस्वामिसम्मतपाठः। अयमेवार्थतः सुसङ्गत इति भाति। २. कलया रामेण सह स्वयं सितकृष्णकेशो भगवानेव जातः। कलया शिल्पनैपुण्यविशेषविधिना सिता बद्धाः कृष्णा अतिश्यामाः केशा येनेति विग्रहः। 'अंशवो मे प्रकाशन्तेत्र मम ते केशसञ्ज्ञिताः' इति स्मृतेः। मतशिरोधायो सितकृष्णकिरणौ द्वौ प्रभू अवतरिष्यते इति सूचनार्थं' केशयोरुद्धरणमिति सन्दर्भे किञ्चात्र विष्णुपुराणे च भारते च सर्वत्र केशशब्दस्यैव प्रयोगात्। चिकुरकुन्तलाद्यप्रयोगात्। इति क—पुस्तके टिप्पणाकारेण दृश्यतेऽधिकमेतत्। ३. दशमस्कन्धसप्तमाध्यायस्य चत्वारिंशच्छ्लोकोऽयम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सीताजीको चुराकर ले जाता है और लड़ाईके मैदानमें उनसे लड़नेके लिए गर्वपूर्वक आता है, तब भगवान् श्रीरामके धनुषकी टङ्कारसे ही उसका वह घमंड प्राणोंके साथ तत्क्षण विलीन हो जाता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जिस समय झुंड-के-झुंड दैत्य पृथ्वीको रौंद डालेंगे, उस समय उसका भार उतारनेके लिये भगवान् अपने सफेद और काले केशसे बलराम और श्रीकृष्णके रूपमें कलावतार ग्रहण करेंगे। ❀ वे अपनी महिमाको प्रकट करनेवाले इतने अद्भुत चरित्र करेंगे कि संसारके मनुष्य उनकी लीलाओंका रहस्य बिल्कुल नहीं समझ सकेंगे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ बचपनमें ही पूतनाके प्राण हर लेना, तीन महीनेकी अवस्थामें पैर उछालकर बड़ा भारी छकड़ा उलट देना और घुटनोंके बल चलते-चलते आकाशको छूनेवाले यमलार्जुन वृक्षोंके बीचमें जाकर उन्हें उखाड़ डालना—ये सब ऐसे कर्म हैं, जिन्हें भगवान्‌केसिवा और कोई नहीं कर सकता ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जब कालियनागके विषसे दूषित हुआ यमुना-जल पीकर बछड़े और गोप बालक मर जायँगे, तब वे अपनी सुधामयी कृपा-दृष्टिकी वर्षासे ही उन्हें जीवित कर देंगे और यमुनाजलको शुद्ध करनेके लिये वे उसमें विहार करेंगे तथा विषकी शक्तिसे जीभ लपलपाते हुए कालियनागको वहाँसे निकाल देंगे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उसी दिन रातको जब सब लोग वहीं यमुना-तटपर सो जायँगे और दावाग्निसे आस-पासका मूँजका वन चारों ओरसे जलने लगेगा, तब बलरामजीके साथ वे प्राणसङ्कटमें पड़े हुए व्रजवासियोंको उनकी आँखें बंद कराकर उस अग्निसे बचा लेंगे। उनकी यह लीला भी अलौकिक ही होगी। उनकी शक्ति वास्तवमें अचिन्त्य हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उनकी माता उन्हें बाँधनेके लिये जो-जो रस्सी लायेंगी। वही उनके उदरमें पूरी नहीं पड़ेगी, दो अंगुल छोटी ही रह जायगी तथा जँभाई लेते समय श्रीकृष्णके मुखमें चौदहों भुवन देखकर पहले तो यशोदा भयभीत हो जायँगी, परन्तु फिर वे सम्हल जायँगी ॥ ३० ॥

नन्दं च मोक्ष्यति भयाद् वरुणस्य पाशाद् गोपान् बिलेषु पिहितान् मयसूनुना च ।
अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुण्ठमुप[1]नेष्यति गोकुलं स्म ॥३१॥
गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्तवर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥३२॥
क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगौर्यां रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन ।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां हर्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥३३॥
ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदन्तवक्त्रसप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥३४॥
ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः काम्बोजमत्स्यकुरु[2]कैकयसृञ्जयाद्याः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बल[3]पार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥३५॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

वरुणस्य पाशाद्यद्भयं तस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुना व्योमनाम्ना अह्नि आपृतं व्यापृतं व्यापारयुक्तं निशि शयानमिति च वैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावो दर्शितः। उपनेष्यति प्रापयिष्यति गोकुलवासिनं जनम्। स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवे इन्द्रे पशून् रिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः। अनघे श्रमरहिते एकस्मिन्नेव करे सलीलं यथा तथा महीध्रं गोवर्धनं धर्ता धारयिष्यति। उच्छिलींध्रमुद्गतं छत्राकमिव। सप्तवर्षाणि वयो यस्य सः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ निशि रात्रौ निशाकररश्मिभिर्गौर्यां धवलायाम्। वने क्रीडन् कलानि मंजुलानि पदानि यस्मिन् तच्च तदायतं दीर्घं मूर्च्छितमालापविशेषयुक्तं गीतं तेनोद्दीपितः स्मर एव रुक् यासां तासां गोपीनां हर्तुः शंखचूडस्य शिरो हरिष्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ये च प्रलंबादयस्ते सर्वे हरिणा हेतुभूतेन तदीयं निलयदर्शनं दर्शनायोग्यं वैकुंठमलं यास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः। खरो धेनुकः। दर्दुर इव दर्दुरो बकः। इभः कुवलयापीडः। कुजो नरकः। कपिर्द्विविदः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ये च मृधे आत्तचापाः समितौ संग्रामे शालंते श्लाघंते ते समितिशालिनः। ननु

❀ केशों के अवतार कहनेका अभीप्राय यह है कि पृथ्वीका भार उतारनेके लिए तो भगवान्‌का एक केश ही काफी है। इसके अतिरिक्त श्रीबलरामजी और श्रीकृष्णके वर्णोंकी सूचना देनेके लिये भी उन्हें क्रमशः सफेद और काले केशोंका अवतार कहा गया है। वस्तुतः श्रीकृष्ण तो पूर्णपुरुष स्वयं भगवान् हैं—कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। १. प्रा० पा०—उपधास्यति। २. प्रा० पा०—कुरुसृञ्जयकैकयाद्याः। ३. प्रा० पा०—युधि पार्थभीमव्या०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखा बलभद्रेण निहताः । कांबोजादयश्च भीमार्जुनादिभिः, शंबरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुंदेन न तु हरिणा तत्राह । बलो भीमः पार्थ इत्यादयो व्याजाह्वयाः कपटनामानि यस्य तेन सप्तोक्षाणस्तु दमिताः कालांतरे यास्यंतीति भावः । एतच्च सर्वमपि कर्म दिव्यमिव तच्चान्यथा न भाव्यमिति पूर्वेणैव संबंधः ॥ ३५ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

"ते तु ब्रह्महृदं नीताः" इति वक्ष्यमाणरीत्याऽक्रूरतीर्थे यद्वा नित्यमेव श्रीकृष्णप्रेमचेष्टत्वं तदर्थं नानाप्रयासानन्तरं तदेकसमाधित्वं च "यद्धामार्थसुहृत्प्रियार्थतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते" इति ब्रह्मवाक्यात् । "इति नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा कुर्वंतो रममाणाश्च नाविंदन्भववेदनाम् ॥" इति वाक्याच्च । ब्रह्मसमाधिपक्षे श्रीमन्नन्दान्वेषणार्थं एव तद्दिने व्यापारश्रमेण निशि निद्रायामेव तद्दर्शनमिति भक्तेच्छादायित्वं दर्शितम् । अत्र सर्वांते यद्गोलोकप्रापणं तदप्यनेनैव सूचितं दावाग्निपानलीलावत् ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ इत्यर्थ इति । वर्णलोपश्छांदसः । सर्वत्र यत्तदोरध्याहारेणान्वयः कार्यः ॥ ३२, ३३ ॥ ❋ ❋ बके दर्दुरसाम्यं हि नेत्रसंमीलनपूर्वकस्थितिरेव आद्यपदेन पीठादयो ग्राह्याः ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ अत्राक्षिपति नन्विति । कालांतरे यास्यंतीति तेषां दमनमेव हरिणा कृतं न तु ते मारिता अतो हरिस्पर्शप्रभावादेव कालांतरे देहपातेपि तेषां हरिपदप्राप्तिरेव भविष्यतीति तात्पर्य्यम् ॥ ३५, ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

रासोन्मुख इति रासो नाम बहुनर्त्तकीयुक्तो नृत्यविशेष इति दशमस्कन्धीयत्रयस्त्रिंशाध्यायस्य द्वितीयश्लोकटीकायां स्वामिनः । तत्क्रीडोन्मुख इत्यर्थः । व्रजभृद्वधूनामिति । व्रजभृत् गोष्ठपालकस्तेषां वधूनामित्यर्थः । [शङ्खचूडस्येति । शङ्खचूडवधो दशमे । चतुस्त्रिंशाध्याये वर्णितः ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ दर्दुर इति । दर्दुरो बकः जलवाससाम्यात् । [अरिष्टेत्यादि । अरिष्टो वृषभासुरः । मल्लाश्चाणूरादयः । यवनः कालयवनः ॥ पौण्ड्रकः मिथ्यावासुदेवः । आदिपदेन काशिराजादयः ॥ शम्बरेत्यादि । शम्बरो दैत्यः विदूरथः दन्तवक्त्रभ्राता रुक्मी श्यालको मुख्यो येषां विन्दानुविन्दादीनां ते च ।] ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ सप्तोक्षाण इति । सप्त वृषभा इत्यर्थः । कालान्तरे इति मरणानन्तरमित्यर्थः । यद्यप्येते कालान्तरे मृतास्तथापि तत्सम्बन्धप्रभावादेव मरणानन्तरं वैकुण्ठं यास्यन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अपि च वरुणस्य पाशाद्यद्वयं तस्मान्नन्दं स्वपितरं मोचयिष्यति मयसूनुना व्योमासुरेण बिलेषु पिहितात् तिरोधापितान् गोपांश्च मोक्ष्यतीत्यर्थः । किंचान्हि दिवसेऽतिश्रमेणाप्तं व्यापारग्रस्तं निशि शयानं गोकुलं गोकुलवासिजनं दृष्ट्वा तेषु स्वानुवृत्तिजनितकृपया विकुण्ठं नित्यं लोकं निरतिशयानंदलोकं उपनेष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ मखे इन्द्रयागे प्रतिहते सति मखविप्लवाय गोवर्द्धनपर्वतयागनाशार्थं देवे इन्द्रेऽभिवर्षति सति पशून्कृपया रिरक्षुः रक्षितुमिच्छुः सप्तवर्षः सप्तवर्षाणि वयो यस्य तथाभूतः । अनघैककरेऽनघेऽघरहिते एकस्मिन्नेव करे अनघेति नारदसंबोधनं वा सलीलं यथा तथा महीध्रं गोवर्द्धनाख्यमद्रिं सप्तदिनानि उच्छिलींध्रमिव धर्ता धरिष्यति । उच्छिलींध्रं उद्गतछत्राकमिवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ निशाकरश्चन्द्रः तस्य रश्मिभिर्गौर्यां धवलायां रात्रौ वने क्रीडन् विहरन् कलानि मधुराणि पदानि यस्मिंस्तदायतं दीर्घं मूर्छितमालापविशेषयुक्तं गीतं तेन उद्दीपितः स्मरः काम एव रुक् रोगो यासां तासां व्रजं बिभ्रतीति व्रजभृतः गोपाः तेषां वधूनां गोपीनां हर्तुश्चोरयतो धनदानुगस्य कुबेरभृत्यस्य शंखचूडाख्यस्य शिरो हरिष्यति ॥ ३३ ॥ ❋ ❋ ये च प्रलंबादयः ते सर्वे हरिणा हेतुभूतेन तदीयं हरिसंबंधि अदर्शनं[प्राकृतेन्द्रियाविषयं वैकुंठनिलयं लोकं यास्यंति अलं तद्वर्णनेन तच्चेष्टितानामनंतत्वान्न तद्वर्णने मम सामर्थ्यमस्तीति भावः । खरो धेनुकः दर्दुरो बकः इभः कुवलयापीडः कुजो नरकः कपिर्द्विविदः सप्तोक्षाणः बलीवर्दाः ॥ ३४ ॥ ❋ ❋ मृधे युद्धे ये वा आत्तचापाः धृतधन्वानो[राजानः समितिशालिनः समितौ संग्रामे शालंते श्लाघंते इति समितिशालिनः कांबोजादिदेशाधिपतयः ननु प्रलंबादयो बलभद्रेण हताः कांबोजादयो भीमार्जुनादिभिश्च शंबरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुंदेन न तु हरिणा तत्राह बलभीमपार्थ इति व्याजाः कपटा आह्वयाः नामानि यस्य तेन बलभीमादिरूपेण च स एव हरिः सर्वसंहर्तेत्यर्थः । सप्तोक्षाणस्तु तेन दमिताः कालांतरे यास्यंतीति भावः । एतच्च सर्वमपि कर्म दिव्यमिव तच्चान्यथा न भाव्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

पाशाद्ध्यान्निरयविद्यायां शयानं जल्प्या अन्यथाज्ञानहेतुवाचावृतं अन्यथाज्ञानहेतुर्यावाक् सा जल्पिः प्रकीर्तितेति च अतएवातिश्रमेण संसारक्लेशेन पीडितं गोकुलं विकुंठे लोके उपधास्यतीति दत्तदपि ॥ ३१ ॥ ❋ ❋ मखे आत्मोद्देशे यज्ञे देवे इन्द्रे व्रजविप्लवाय जलौघेन गोदनाशाय । गोद्दा ध्वनिवहा व्रजा इति रिरक्षुः रक्षितुकामः महीध्रं गोवर्धनगिरिम् । सलीलं धर्ता धारयिष्यतीति उच्छिलींध्रं छत्राकम् ॥ ३२ ॥ ❋ ❋ निशाकरस्य रश्मिभिर्गौर्यां धवलत्वं प्राप्तायां निशि रात्रौ । रासक्रीडाभि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुख श्रीकृष्णः वने क्रीडन् सन् कलपदं चायतं च मूर्च्छितं च तेन सप्तस्वरसमाहारवतागानेन सप्तस्वरसमाहारो मूर्च्छितेति प्रकीर्तितेति उद्दीपित उज्ज्वलितः स्मराख्यो रुग्रोगो यासां ता उद्दीपितस्मररुजस्तासां व्रजसदां व्रजनिलयानां वधूनां स्त्रीणां हर्तुर्नेतुः धनदानुगस्य शंखचूडाख्यस्य शिरो हरिष्यतीति इदमपि विष्णुत्वे घटते नान्यथेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ये प्रलंबादयः कृष्णाख्येन हरिणाऽदर्शनमिताः ये चान्ये जरासंधादयः ये च कुरुपांडवसेनागताः कांबोजादयः बलपार्थभीमद्रोणाद्रोण्यादिव्याजाह्वयेन हरिणा मरणं प्रापितास्ते सर्वे तदीयं निलयं यांतीत्यन्वयः । द्वेषिण उदासीना भक्ता इति त्रिविधा जीवास्तत्र द्वेषिणो नितरां लीयते सुखं यस्मिंस्तदंधं तमो यांति उदासीना निरयं नरकं भक्ता निष्कामस्याभीष्टानंदस्य प्राप्तिर्यस्मिंस्तं वैकुंठादिकं यांतीत्यर्थः । सर्वं चाख्यानं हरेर्विद्यमानं तदुक्तं विद्वेषिणोप्युदासीना भक्ता अपि न संशयः । हरेर्हि सदनं यांति व्यक्तं भक्तैस्तु गम्यते आरभ्यतम आमुक्तेः कृष्णस्य सदनं यतः अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकतेति रामभीमादिनामानि हरेरेव मुख्यानि रमणशक्त्यभयवर्णादीनां शक्तिवृत्तिहेतुनां हरेर्मुख्यत्वादन्यत्रामुख्यत्वात् व्यवहारार्थं संकेतितत्वाद्व्याजानि तदप्युक्तं रामभीमार्जुनादीनि विष्णोर्नामानि सर्वशः रमणाभयवर्गाद्याः शब्दवृत्तेर्हि हेतव इत्यादि रयगताविति धातोः रलयोरभेदः न्यक्भावं निरयं नीचगतिं तम इति वा निर्न्यग्भावनिकामयोरिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

वरुणस्य पाशाद् यद्भयं तस्मादिति साक्षात् (भयं) पाशसंबन्धो न विवक्षितः । अन्ह्याप्तं निशि शयानमिति ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यत्राक्रूरतीर्थत्वपक्षे नित्यमेव श्रीकृष्णप्रेमात्मकचेष्टत्वं तदर्थनानाप्रयासानन्तरं तदेकसमाधिकत्वञ्च ज्ञेयम् । यद्वा-मार्थसुहृत् प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते इति श्रीब्रह्मवाक्यात् । इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन् भववेदनामिति श्रीशुकवाक्याच्च । टीकाया एव मतान्तरेण ब्रह्मसमाधिपक्षे श्रीमन्नन्दान्वेषणार्थ एव तद्दिने व्यापारस्तच्छ्रमेण निशि निद्रा निद्रायामेव तद्दर्शनमिति विशेषो ज्ञेयः । एवं भक्तेच्छादायित्वं दर्शितम् । अत्र सर्वान्ते यत् गोलोकप्रापणं तदप्यनेनैव सूचितं दावाग्निपानलीलावत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ पूर्ववदत्र रासलीलया सह होरिकालीलामेकीकृत्य वर्णनम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ये चेति युग्मकम् । बलपार्थेति दैत्यमोक्षदायित्वलक्षणया सर्वासाधारणशक्त्या तेष्वावेशात् । इदन्तु यत्र द्विविदादिवधे तस्यासाक्षात्वं तत्रैव ज्ञेयम् । साक्षाद्भावे तु तन्निरीक्षमेव मुख्यं कारणम् । यथोक्तं श्रीभीष्मेण यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपमिति केचिदलमदर्शनं ब्रह्मलयं, केचित्तु तदीयनिलयमिति भेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

वरुणस्य पाशाद्भयं निषिद्धसमयस्नायिनं मां वरुणः पाशैर्बद्ध्वा स्वलोक एव स्थापयिष्यतीति नन्दकर्तृकं यद्भयं तस्मात् । वस्तुतस्तु नन्दस्तेन न बद्धः कृष्णदर्शनार्थिना क्षणमात्रमेव स्वलोक एव स्थापित इत्येवं तत्त्वम् । मयसूनुना व्योमेन अह्नि आप्तं तद्दिने श्रीमन्नन्दकृष्णयोर्विच्छेददुःखेन तदन्वेषणार्थं नानाव्यापारेण च युक्तं निशि तद्रात्रौ तच्छ्रमेण शयानम् । विकुण्ठं वैकुण्ठम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवे इन्द्रे । रिरक्षुः रिरक्षिषुः । धर्त्ता धरिष्यति उच्छिलीन्ध्रम् उद्गतछत्राकमिव । अनघे श्रमरहिते एकस्मिन्नेव करे ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ निशि कथम्भूतायां निशाकररश्मिभिः गौर्य्यां धवलायाम् । रासोन्मुखः क्रीडन् भविष्यति दिनान्तरभवं शंखचूड़वधमपि राससान्निध्यात् तत्साहित्येनैवाह कलेति । कलपदस्य मधुरास्फुटगीतस्यायतं मुर्च्छितं मूर्च्छना तेन । व्रजभृतो गोपास्तेषां वधूनां हर्त्तुः शङ्खचूड़स्य शिरो हरिष्यति यद्वा तस्यामेव शङ्खचूड़वधानन्तरमर्द्धरात्रे रासञ्च करिष्यति रासोन्मुख इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमतिमाधुर्य्याधिक्याद्वृन्दावनीयलीलाः किञ्चिद्व्यासेन प्रोच्या अन्या असुरवधलीलाः समासेनैवोद्दिशति द्वाभ्याम् । ये च प्रलम्बादयस्ते सर्व्वे हरिणा हेतुभूतेन केचिदलमत्यर्थमदर्शनं सायुज्यं केचिच्च तदीयं निलयं वैकुण्ठं यास्यन्तीत्युत्तरेणान्वयः । खरो धेनुकः, दर्दुरसंज्ञको बकः । इभः कुवलयापीड़ः, कुजो नरकः कपिर्द्विविदः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ समितौ संग्रामे शालन्ते श्लाघन्ते इति समितिशालिनः ननु प्रलम्बखरकपिवल्वलरुक्मिप्रमुखा बलभद्रेण निहताः काम्बोजादयश्च भीमार्ज्जुनादिभिः शम्वरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुन्देन, न तु हरिणा तत्राह । बलपार्थभीमादयो व्याजेनैवाह्वया नामानि यस्य तेन । सप्तोक्षाणस्तु तेन दमिताः कालांन्तरे यास्यंतीति भावः । अत्र प्रलम्बखरादयः सायुज्यं पौण्ड्रकदन्तवक्त्रादयो वैकुण्ठं यास्यन्तीति विवेचनीयमग्रे व्याख्यास्यमानयुक्तेः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किंच वरुणस्य पाशात् यद्भयं तस्मान्नंदं स्वपितरं मोक्ष्यति मोचयिष्यति मयस्य सूनुना व्योमाख्येन बिलेषु पिहितान् गोपांश्च मोक्ष्यति किंचाह्नि दिवसे आप्तं व्यापारयुक्तम् । श्रमेण निशि शयानं गोकुलम् । स्वानन्यशरणं गोकुलवासिनं जनम् । विकुंठं निजलोकमुपनेष्यति प्रापयिष्यति स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हे अनघ नारद गोपैः मखे इंद्रयज्ञे प्रतिहते निवारिते सति व्रजविप्लवाय देवे इंद्रेऽभिवर्षति सति पशून् कृपया रिरक्षुः रक्षितुमिच्छुः सप्तवर्षाणि वयो यस्य सः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एककरे एकस्मिन्नेव करे सलीलं यथा तथा उच्छिलींध्रमिवोद्गतं छत्राकमिव महीध्रं गोवर्द्धनाख्यं गिरिं धर्ता धरिष्यति मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवेऽभिवर्षतीत्यनेन सकामानां क्रौर्यम्। अनघेत्यनेन निष्कामानां महतां निष्पापत्वम्। एकस्मिन्नित्यनेन यस्मिन्करे गिरिर्धृतस्तस्य श्रमराहित्यम्। सप्तदिनानि सप्तवर्ष इत्यनेन भगवतः सर्वत्र कालानभिभूतैश्वर्यवत्वं च दर्शितम्॥ ३२॥ किंच निशाकरस्य चंद्रस्य रश्मिभिर्गौर्यां धवलायां निशि रात्रौ वने रासोन्मुखः रासोत्सवं कर्तुं प्रवृत्तः सन् कलानि मधुराणि पदानि यस्मिन् तच्च आयतं दीर्घं मूर्छितमालापविशेषयुक्तं गीतं तेन उद्दीपितः स्मरो मन्मथ एव रुक् रोग इव क्षोभकः यासां व्रजभृद्वधूनां गोपांगनानां हर्तुः शंखचूडस्य शिरः क्रीडन्नेव हरिष्यति॥ ३३॥ ❀ ❀ किंच हरिणा हेतुभूतेन ये च प्रलंबादयस्ते अदर्शनं प्राकृतेंद्रियाविषयं तदीयं हरिसंबन्धिनिलयं स्थानं वैकुंठं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः। खरो धेनुकः दर्दुर इव दर्दुरो बकः, अरिष्टो वृषभासुरः इभः कुवलयापीडः कुजः भौमासुरः कपिर्द्विविदः सप्तोक्षाणः सप्तवृषाः॥ ३४॥ ❀ ❀ ये वा ये च मृत्रे युद्धे समितौ संग्रामे शालंते श्लाघंते इति समितिशालिनः आत्तचापाः धृतकार्मुकाः ननु प्रलंबखरकपिप्रमुखा बलेन कांबोजादयश्च भीमादिभिर्निहताः शंबरः प्रद्युम्नेन यवनश्च मुचुकुंदेन निहतः ननु हरिणा तत्राह बलभीमपार्थव्याजाह्वयेनेति बलो भीमः पार्थ इत्यादयः व्याजाह्वयाः निमित्तनामानि यस्य तेन सप्तोक्षाणस्तु हरिणा न निहताः किंतु तद्दर्शनादिकलाभेन स्वमृत्युकाले प्राणांस्त्यक्त्वा तदीयं निलयं यास्यंतीति भावः। अलमिति श्रीकृष्णचरित्रवर्णनेनालमेतावतैव कृतार्थोऽस्मीति साकल्येन वर्णनासंभवादिति भावः। एतच्च सर्वमपि दिव्यमेव तच्चेतरथा न भाव्यमिति पूर्वेणैवान्वयः॥ ३५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवमुल्लासं निरूप्य भ्रुवं निरूपयति। भ्रूशब्देन हि भगवत्कृतं फलमुच्यते। "तद्भ्रूविजृम्भः 'परमेष्ठिधिष्ण्यमि[1]"ति वाक्यात्। तत्फलं दुःखाभावसुखरूपम्। दुःखस्य परमा सीमा नरकादिः। सुखस्य परमा सीमा वैकुण्ठाख्यम्। तदुभयं भगवान् साधनरहितेभ्यः करोतीति विचारेण भगवत्त्वम्। तत्र दुःखाभावद्वयमाह—नन्दं च मोक्ष्यतीति। भयात्सर्परूपात् वरुणस्य पाशाच्च। उभयत्राऽपि नन्दो रक्षितो [2]व्रते यात्रायां प्रवृत्तः। अनेनाऽन्ये धर्मा अस्वधर्माः। भगवद्धर्मा एव स्वधर्माः। अतो भगवानात्मा। तस्मात्परब्रह्मेत्यविवादम्। नन्दं चेति चकारो यशोदाया उद्धारं कृत्वा नन्दस्याऽपि समुद्धारं कृतवानित्युक्तसमुच्चयार्थः। नन्द एव वा[3] वारद्वयं मोचित इति। वरुणस्य पाशाद्यद्धयं तस्मात्। अन्येषामपि दुःखदूरीकरणमाह—गोपान् बिलेषु पिहितान् मयसूनुना चेति। मयसूनुर्व्योमासुरः। स हि गोपरूपः समागतो बालकान्मेषायितान्नीत्वा गुहायां स्थापितवान्। तत्र च तेनैव मार्गेण पातालगमने बिलानि सन्ति। तत उक्तं—बिलेषु पिहितानिति। सर्पादयो वा तत्र निहितान्नयेयुरिति बिलपदम्। चकारादन्येऽप्युपद्रवा अनुक्ताः स्वयमूह्याः। एवं दुःखाभावमुक्त्वा परमसुखमाह—अह्नयापृतमिति। अह्नि दिवसे आपृतं लौकिकक्रि[4]यया व्याप्तम्। निशि शयानमतिश्रमेणेति निर्भरनिद्रया रात्रौ व्याप्तम्। एवमहोरात्रं परलोकसाधनरहितं स्वमेव वैकुण्ठं व्यापिवैकुण्ठं उपसमीप एव नेष्यति। स्वनिकट एव मायाजवनिकां दूरीकृत्य तत्रैव वैकुण्ठे नीतवान्। इदं चरित्रं न योगस्य, न मायायाः, न कालस्य न मण्यादीनाम्। अतो ब्रह्मचरित्रमेवैतत्। नयने हेतुः स्वमिति। आत्मत्वेन भगवांस्तत्परिगृहीतवान्॥ ३१॥ ❀ ❀ एवं भ्रुवं निरूप्य भङ्गं निरूपयति—गोपैर्मखे प्रतिहत इति। पूर्वसिद्धफलस्य [5]भङ्गोऽत्र निरूप्यते। मखेन रक्षा। मखभङ्गेन क्लेशः। देवताप्रीतिश्च मखफलम्। नियतफलत्वं च तस्य निरूप्य तत्प्रतिघात उच्यते। गोपाः सर्वदा मखं कुर्वन्ति। तैरेव कृत्वा भगवांस्तं मखं दूरीकृतवान्। तस्मिन्मखे प्रतिहते रक्षकत्वात्तदभावे देवे अभिवर्षति व्रजनाश आरब्धः। अनेन देवताप्रीतिर्यागफलमिति निश्चितम्। समर्थावलम्बन एव मर्यादा त्यक्तव्येति सूचितम्। तदा कृपया रिरक्षुर्भगवान् जातः। तदा सप्तदिनानि महीध्रं गोवर्द्धनमेककरे सलीलं धृतवान्। अनघेति सम्बोधनमुक्तविश्वासाय। धर्त्ता धरिष्यति। उच्छिलीन्ध्रमिवेति भाराभावाय। वर्षाकाले हि[6] उच्छिलीन्ध्रोद्गमः। अलौकिकवर्षात्वादलौकिकोच्छिलीन्ध्रोद्गम इतीन्द्रो बोधितः। सप्तदिनानीति सप्ततन्तुर्यज्ञो बाधितः सप्तदिनानि दुःखं प्रयच्छतीति। यत्रैव धर्मबाधो दृश्यते तत्रैव सप्तदिनान्युच्यन्ते। नि[7]वर्त्त्यं चेद्दुःखं तदा सप्त दिनानि निरन्तरं दुःखं भवति। अग्रे निवर्त्तते। अनिवर्त्त्यं चेत्सप्तम एव दिवसे भवति। स्वयमपि सप्तवर्षः। सप्तधा परिच्छिन्नं कालमतिक्रान्तवान्। अत एव सप्ततन्तुमखभङ्गः अन्यथा फलं च। मर्यादा हि साङ्गेन वेदेन जन्यते। अङ्गानि षट्। आत्मा चैकः। अयं च संवत्सरः प्रजापतिः स साङ्गवेदप्रव[8]र्तक इति तमतिक्रम्य पश्चात्सप्ततन्तुमतिक्रान्तवान्। कालस्य भगवदवच्छेदकत्वाभावात्सं[9]प्तधर्मवेष्टनमेव सप्तवर्षत्वम्। अयं च धर्मः सप्तमो भङ्गात्मकः। एककर इति एकां क्रियाशक्तिं स्थापितवान्। "तैरयं साध्यतां मख" इति वचनात्। अन्यथा तथैव गोवर्द्धनं स्थापयेत्[10]। सलीलमिति। वस्तुतस्तु यागस्य तथात्वाभावाद्भगवतैव तथा संपादनाद्भगवदिच्छयैव गोवर्द्धनः स्थितः। हस्तस्तु केवलं शास्त्रार्थत्वाय प्रदर्शितः। तथापि निरोधोपवासैर्दुःखावश्यकत्वं

१. परमेष्ठ्येति क घ.। २. व्रतयात्रेति ख. ग.। ३. वा नास्ति ख.। ४. क्रिया व्याप्तं ख. ग.। ५. भङ्गो निरूप्यते घ.। ६. हि नास्ति ख.। ७. निवर्त्यते चेदिति ख.। ८. प्रवर्तित इतीति क. घ.। ९. सप्तवर्षवेदनमेवेति क.। १०. स्थापयेत्। अत्र तैरयं साध्यतामिति वाच्यमिति विशेषः ख. ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मत्वा तन्निराकरणाय लीलां कृतवान् । सा[1] हि वेणुवादनरूपा भवति । सप्तरन्ध्रैरमृतपूरकः । तथा सति प्राणाभ्युदयनिःश्रेयसफलसिद्धिः । अतो निरोधदुःखमुपवासदुःखं वा न जातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ एवं [2]भङ्गं विनिरूप्य संसूचनं निरूपयति—क्रीडन् वने निशीति । भगवतो इदं संसूचनं स्वरूपफलार्थे । सम्यक्त्वं चाऽनिष्टनिवृत्तिमपि करोतीति । गोप्यो हि तत्र निदर्शनम् । ता एव हि भगवन्तं प्राप्नवत्यः । तत्सम्बन्धि चरित्रमेव भगवन्मार्गे फलसूचकम् । वने वृन्दावने । निशि रात्र्याम् । लौकिकवैदिकक्रियायां निवृत्तायां लोकेऽपि विनिवृत्ते तदा क्रीडति । तदाह—क्रीडन् वने निशीति । तन्निवर्त्तिका भक्तिरेव । अत एव निशाकरः । तस्य रश्मयो भक्तिप्रकाराः मनोरूपत्वाद[3]स्य चन्द्रस्य तदिच्छाविशेषाः । तै रश्मिभिर्गौरी रञ्जिता सर्वनिवृत्तिः । तादृश्यैव निवृत्तिर्भगवत्क्रीडाहेतुः । अतएव भगवान् रासोत्सुकः । रासो नाम रसेन पूर्णः पदार्थोऽन्यसम्बन्धरहितः । स हि विचार्यमाणे प्रियाबहुस्त्रीकर्तृको नृत्यविशेषो भवति । तत्र भोगो वा । केवलं शृङ्गाररसाभिनिविष्टः । यथा भक्तगुणसौन्दर्याभिनिविष्टः । तदा अन्तः रसेन पूर्णस्तद्रसाविर्भावार्थं कलपदायतमूर्च्छनां कृतवान् । सा हि मूर्च्छनाऽन्येषां हृदये रसार्थं विवरं करोति । तस्मिंश्च विवरे भगवत्सम्बन्धाभावेन रसपूरणाभावात्तदर्थं भगवत्स्मरणात्मकः स्मरः प्रविष्टः । स हि विषयाभावाद्रोगत्वेन पर्यवसितः । सर्वो हि रसपूरकः स्वविषयमप्राप्य बुभुक्षादिवद्रोगतामापद्यते । अन्यथा देहनाशं मृत्युं वा न कुर्यात् । अनेन तासां मुख्योऽधिकारो निवारितः । भगवद्विषयकस्य कामस्य भगवद्धर्मप्रवेशाभावात् । अत एव तादृशीनां भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकः कामाधिष्ठा[4]तृदेवतारूपः । अर्थाधिष्ठात्रीदेव[5]ताया धनदरूपाया भ्राता । अनुजत्वात्सोऽपि तादृशः । स तासां प्रतिबन्धको जातः । एवमपि सति भगवान् स्वेच्छया प्रवृत्त इति व्रजभृद्वधूनां हर्त्तुः शङ्खचूडस्य शिरो हरिष्यति । गुणत्रयाविष्टानामेव तादृशरोगरूपकामसद्भावे तत्प्रतिबन्धो भवति नतु गुणत्रयातीते भगवत्यासक्तानामतस्तस्य शिरो हृतवान् । कला अव्यक्तमधुरा अनभिव्यक्तपरमानन्दप्रतिपादकाः शब्दब्रह्मरूपाः स्वराः । तेषां पदं स्थानं गीतादि । तथाभूतानि वा पदानि । वाक्यार्थस्य तत्राऽप्रयोजकत्वात्पदानामेव तत्र स्वातन्त्र्यम् । आयतमूर्च्छनं दीर्घमूर्च्छनम् । मूर्च्छना हि सङ्गीते प्रसिद्धा स्वराणाम् । तस्य आयतत्वं सर्वचित्तप्रवेशयोग्यरूपता । मूर्च्छितशब्दाच्च रसान्तरमविवेकादिकं वा नोत्पत्स्यत इति सूचितम् । उद्दीपितो [6]यथाऽग्निर्दहति तथा स्मरेण तास्तथाभूता इव जाताः । अतएव स्मरस्य रोगत्वम् । व्रजमेव बिभ्रतीति न तद्भर्तृणां रक्षकत्वम् । वधूत्वात्तासामेवाऽतिस्त्रीभावेन प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावः सूचितः । अतएव स हर्त्ता जातः । एवं भगवान् मुख्याधिकाराभावेऽपि स्वलक्षणं फलं प्रयच्छतीति गोपिकासम्बन्धिचरित्रं संसूचकं भवति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं संसूच[7]नं निरूप्य भूरिभावं निरूपयति भूर्यनुग्रहं वा द्वाभ्याम्—ये च प्रलम्बेति । एते सर्वे दैत्या दैत्यांशराजानश्च भगवता हतास्तदीयं निलयं वैकुण्ठं गताः । ये च पुनः प्रलम्बादयो बलभद्रादिभिर्हतास्तत्रापि ये भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्तः प्राणान् जहुः पार्थास्त्रपूता धर्मयुद्धे न हतास्तेऽपि वैकुण्ठमेव गताः । अन्ये ये प्रलम्बादयस्ते अदर्शनं गताः । अव्यक्ते प्रकृतौ लीना इत्यर्थः । अथवा । प्रथमश्लोकोक्ता भूरिरूपं प्रकृतिमेव गताः । तस्या व्यापकत्वाद्भूरित्वम् । द्वितीयोक्ता भगवन्तं गता इति । अथवा । उभये एते आवेशिनः प्रकृतिं गताः । अभिमानिनस्तु तदीयं निलयं गता इत्यर्थः । खरो धेनुकः । दर्दुरः कश्चिदन्यो यथा बकस्तथा सोऽपि । बक एव वा जलवासात् । बकदर्दुरेति पाठे अघासुरो वा दर्दुर इति केचित् । अरिष्टो वृषभासुरः । मल्लाश्चाणूरादयः । इभः कुवलयापीडः । यवनः कालयवनः । यवना वा मुचुकुन्दात्समागत्य ये मथुरायां हताः । कुजो नरकासुरः । पौण्ड्रको मिथ्यावासुदेवः । आदिशब्देन काशिराजप्रभृतयः । एते स्वभावत एव हताः । न तु देवान्तरवरपुष्टाः । अतो वरपुष्टत्वविशेषणेन अन्यत्वम् । ते च शाल्वादयः । कपिर्द्विविदः । स रघुनाथभक्तोऽपि तद्भक्तसङ्गेऽपि दुःसङ्गाद्धतः । शम्बरस्तु मायाशतवित् । अत्रैव वा बल्वलः । सोऽपि यज्ञविघ्नकर्तृत्वादृषीणामप्यशक्यत्वाद्वरसिद्ध इति ज्ञातव्यम् । सप्तोक्षाः बलीवर्देषु प्रविष्टा दैत्याः । ते हि भगवत्स्पर्श[8]मात्रेण हताः । अत एव तदर्थं सप्त रूपाणि कृतवान् । ते हि त्रिपुरवदेकक्षणे वध्याः अन्यथा अवध्या इति । बलीवर्दा एव पश्चाद्वा मृता इति । अन्ये वा सप्त बलीवर्दाः । विदूरथो दन्तवक्त्रभ्राता । रुक्मी शालकः स मुख्यो येषां विन्दानुविन्दादीनाम् । एते ह्येकैकशो भगवता सह युद्धे तद्भ्रातृपुत्रैर्वा हताः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अतः परं निमित्तान्तरेण भगवत्सारथ्ये युद्धे हतानाह—ये वेति । एतेषां भगवतैव सह युध्यमानत्वात् द्वेषभावाच्च मुक्तिर्युक्तापि । अन्ये तु निमित्तान्तरेण हता इति ये वेत्यनादरः । समितिशालिनो युद्धे पराक्रमवन्तः । सप्तम्या अलुक् । अत एव मृधे संग्राम आत्तचापाः । धर्मनिष्ठता सूचिता । काम्बोजादयोऽर्णान्तास्तत्तद्देशक्षत्रियाः । दशार्णा वा अर्णाः । सृञ्जयाः पाञ्चालाः । सृञ्जयाद्या इति पाठे धृष्टद्युम्नप्रभृतयः । एकैकश उभयपक्षेऽपि हताः अन्यथा पाण्डवानामर्थे मृतानां मुक्तिर्न स्यात् । प्रथमतः[9] अदर्शनं गताः । यावद्भगवानत्र स्थितस्तावद्दृष्टा भूत्वा अत्रैव स्थित्वा भगवता सह गता इत्यर्थः । अत्र प्रलम्बो बलभद्रेण हतः खरश्च । मल्लयवना यथायथम् । शम्बरः प्रद्युम्नेन । रुक्मी च बलभद्रेण । काम्बोजादयो भीमादिभिः । अत्र सर्वत्र बलपार्थभीमा इति तेष्वाविष्टस्य भगवत एव नाम । परं व्याजेन । बलपार्थभीमेति व्याजा[10]ह्वयानि यस्य । एतद्धननं भगवच्चरित्रम्

१. स हि वेणुवादनरूपो ग. । २. भङ्गं निरूप्येति ग. । ३. रूपत्वादस्य तदिच्छेति ग. । ४. धिष्ठात्री देवतेति ख. । ५. देवतारूपाया इति ख. ग. । ६. पितोऽग्निर्यथेति ख. । ७. संसूचनामिति ख. । ८. मात्रेणैवेति ख. । ९. च नास्ति ख. । १०. ह्वया यस्येति ख. ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आत्मत्वात् । अत एव हननादिकमनुक्त्वैव 'तद्गृहे गमनं निरूपितम् । "जातः कंसवधार्थाये"त्यादि तु दृश्यमानाभिप्रायं कल्पान्तराभिप्रायं वा ॥ ३५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नन्दश्चेत्यत्र पूर्वार्द्धसद्धर्मरूपा उत्तरार्द्धं ऊतिरूपा च भ्रूर्निरूपिता ज्ञेया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ गोपैरित्यत्र भङ्गमिति चाञ्चल्यम् । रक्षकत्वात्तदद्भाव इति । मखस्य रक्षकत्वात् मखाभावे । अनेनेति मखप्रतिघाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं स्फुटमाहुः तदा कृपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतरक्षाकथनेनेत्यर्थः । तदेति रिरक्षुत्वे । इतीन्द्रो बोधित इति । एवं प्रकरणावस्थासाधनादिविरुद्धकार्यकरणेनेन्द्रः स्वसामर्थ्ये नेश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथा सति वर्षादावप्यहमेव प्रयोजकस्त्वन्तु मिथ्याभिमन्यसे इति बोधयित्वा दिवससङ्ख्ययान्यदपि बोधितवानित्याहुः सप्तदिनानीत्यादि । एतस्यैव प्रकारमाहुः यत्रेत्यादि । वर्षसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः स्वयमपीत्यादि । अत एव तावत्सङ्ख्याककालातिक्रमादेव । अन्यथाफलमिति कालमर्यादातिक्रमेण फलम् । नन्वेवं सति सप्तमवर्ष एव कुर्यादेतावत्संख्याककालातिक्रमस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः मर्यादेत्यादि । तथाच, प्रमाणबलात्प्रमेयबलस्याधिक्यज्ञापनाय तदतिक्रम इत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रमाणमेवातिक्रमेत् । किं कालातिक्रमेणेत्यत आहुः अयमिति कालात्मकः । भगवतः कथं सप्तवर्षत्वमित्यत आहुः कालस्येत्यादि । तथाच वेदगतमवच्छेदनं भगवत्युपचर्यते इति तथेत्यर्थः । सप्तधर्मवेष्टनमिति पाठे सप्तधर्माङ्गी करणमित्यर्थः । सप्तवर्षत्वकथनस्य प्रकृतेप्युपयोगमाहुः अयञ्चेत्यादि । तथा चैतावत्प्रमेयं बोधयितुं सप्तवर्षोक्तिरित्यर्थः । एककरेण धरणस्य तात्पर्यमाहुः एकामित्यादि । वामदक्षिणभेदेन द्विधा क्रियाशक्तिः । तयोराद्या केवलमेयोपयोगिनी । द्वितीया प्रमाणानुरोधिप्रमेयोपयोगिनी । तत्रोक्तवाक्येन क्रियाशक्तिरक्षाया अभिप्रेतत्वादाद्यां रक्षितवान् । यदि तद्रक्षामपि नाभिप्रेयात्तदेच्छामात्रेणैव गोवर्धनं स्थापयेत् । अतस्तादृशक्रियाशक्तिरक्षणायैककरेण धरणमित्यर्थः । तथात्वाभावादिति रक्षकत्वाभावात् । शास्त्रार्थत्वायेति क्रियाशक्त्यैव रक्षत्येवंरूपशास्त्रमर्यादापालनाय । एवमत्र सद्धर्मरूपो भङ्गः अनन्यत्वरूप उक्तः । तेन सद्धर्मस्य प्रकारान्तरस्थितिरेव भङ्ग इति सिद्ध्यति । वंशरूपं भङ्गं बोधयिष्यन्तः श्रीगोवर्धनेनैव रक्षायाः सिद्धौ लीलायाः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां वंशरूपभङ्गस्य सप्तमत्वात्तस्यैवाभिप्रेतत्वायाहुः तथापीत्यादि । वेणुवादनलीलैव तदा कृतेत्यत्र गमकमाहुः सप्तेत्यादि । तथाच, भङ्गस्य सप्तमत्वेन वेणोश्च सप्तरन्ध्रत्वेन तत्र तद्वादनस्य लीलाया एवौचित्यात् । ईशानुकथायाः प्रलयलीलात्वेन वंशस्याप्यात्मभञ्जकत्वेन वेणुवादनस्याप्यमृतपूरकतया मर्त्यामृतलौकिकामृतपरमामृतफलसाधकत्वात्प्रकारान्तरापादकत्वमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चादीनत्वादिधर्माणां सर्गाद्याधिदैवकरूपत्वमतः सर्वं सुस्थमिति तदीयैर्विभावनीयम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ क्रीडन्नित्यत्र । इदमिति गोपिकासम्बन्धि चरित्रं स्वरूपात्मकं यत्फलं तन्निमित्तं सम्यक् सूचनमित्यर्थः । वननिशापदयोः क्रमेण तात्पर्यमाहुः लौकिकेत्यादि । तदेति । अवैयग्र्येण जीवानां भगवदेकताननतायाम् । लौकिकवैदिकक्रियानिवृत्तिरपि भगवदिच्छाविशेषेण चेत्तदेव भक्तिफलभूतस्वरूपानुभवहेतुर्भवतीति ज्ञापयितुं निशाविशेषणतात्पर्यमाहुः तन्निवर्तिकेत्यादि । अत एवेति भक्तिबोधनार्थत्वादेव रञ्जिता सर्वनिवृत्तिरिति रञ्जनं पूर्वोक्तनिवृत्तिरूपमित्यर्थः । अत एवेति भक्तिप्रयुक्तेच्छाविशेषवैशिष्ट्यादेव । तत्रेति तादृशीषु । उत्सुकपदतात्पर्यमाहुः केवलमित्यादि । तथाच, रासेनोत्सुक इति समासः । औत्सुक्यकार्यं विवृण्वन्ति तदेत्यादि । तद्रसाविर्भावार्थमिति तासु तदर्थम् । विषयाभावादिति भगवत्सम्बन्धाभावात् । ननु भगवत्सम्बन्धस्य कथं रोगत्वेन पर्यवसानं तत्राहुः सर्वो हीत्यादि । देहनाशमिति उपचयाभावं तनुतामिति यावत् । एतेन भ्रमरगीते 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेणेत्यत्र काश्चन मृता' इति या व्याख्यातास्ता एता इति प्रतिभाति । अनेनेत्यादि, स्मरणस्य रोगत्वकथनेन । तासां फलप्रकरणीयषष्ठाध्यायोक्तानां भगवद्धर्मप्रवेशाभावादिति भगवद्धर्मेषु प्रवेशाभावात् । तत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तादृशीनामिति लौकिककामवतीनाम् । तादृश इति । कामाधिष्ठातृरूपः । यदि तस्य कामस्य न भगवद्धर्मत्वं तदा भगवता किमिति प्रतिबन्धकनिवृत्तिः कृतेत्यत आहुः एवमपीत्यादि । ननु हीनेधिकारे भगवान् किमिति स्वेच्छया प्रवर्त्तेतातो नैवमिति शङ्कायामाहुः गुणत्रयेत्यादि । गुणत्रये तत्कार्ये वा आसक्तानाम्, तथा चेच्छायामप्यासक्तिरेव बीजमित्यर्थः । मूर्च्छितशब्दादित्यादि, 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोरि'ति धात्वर्थात्ततस्तथेत्यर्थः । अत एवेति । एवमतितापजनकत्वादेव । प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभाव इति मुख्यभक्तिप्रतिबन्धकीभूतो य कामस्तन्निवृत्त्यभावः । मुख्याधिकाराभावादिति मुख्योधिकारः सर्वात्मभावरूपस्तदभावे । तथा च, निरोधस्कन्धेऽविहितभक्तेरेव नानाप्रकारिकाया निरूपितत्वात्कामलोभादिप्रतिबन्धकानपि भगवानेवंभावे दूरीकृत्य फलं प्रयच्छतीति एतस्य संसूचनं स्कन्धार्थः । तेनापि मुख्याधिकारे किं वाच्यमित्यपि संसूच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ये चेत्यत्र । प्राप्तिक्रियायाः कर्मणश्च प्रथमश्लोकेऽसत्त्वाद्भूरित्वस्य नान्तरीयकलक्षणत्वाच्च द्वाभ्यां मिश्रीकृत्योभयनिरूपणेप्यदोष इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः भूर्यनुग्रहं वेति । भूरित्वं मुक्तिः,

---

१. तद्गृहगमनमिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा च रूपान्तरत्यागपूर्वकं स्वरूपावस्थानम्। वैकुण्ठमक्षरम्। तत्र स्वरूपावस्थानं सङ्घातानभिमाने जीवन्मुक्तानामपि भवति, तद्वत्प्रकृतिलीनानामपि सुषुप्ताविव। एतावान् परं विशेषो यद्वासनाराहित्यमक्षरैक्याभावेन च नानात्वस्य विद्यमानत्वात्तस्य, भूरित्वम्, अनुगृहीतानां त्वक्षराभेदादाश्रयत्वमेव, न तु कृपात्मकधर्मान्तरत्वम्, तस्य पूर्वोक्तधर्मविशिष्टे क्षण एव निवेशात्। किन्तु—अनु—भूरित्वोत्तरं गृह्णात्यावेयत्वेन स्वीकरोतीत्यनुग्रहः इति योगेनाश्रय एव तथेति तदिदं हृदि कृत्वा विभजन्ते एत इत्यादि श्लोकक्रमविरोधे एवं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। गता इति तमोभिभवेन भेदस्यापि ज्ञानाविषयत्वात्तद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः। तथा सति कथं भूरित्वमित्यत आहुः तस्या इत्यादि। आकाशवद्भूयानित्यादौ व्यापकेपि तथा प्रयोगात्तथेत्यर्थः। एवं यद्यपि क्रमस्वीकारो भवति तथापि यत एतद्विमुच्यत इति 'तदेवरूपं दुरवापमापे'त्यादिबहुवाक्यविरोधात्तदपेक्षया क्रमात्मकधर्ममात्रविरोधस्य स्वल्पत्वात् पूर्वोक्तानुसृतमेव पक्षान्तरमाहुः अथवा उभये इत्यादि। अस्मिन् पक्षे माध्ववज्जीवस्वीकारः प्रथमपक्षाद्विशेषः। सहजासुराणामप्यसुरत्वं प्रमेयबलेन निवर्त्य स्वनिलयप्रापणं माध्वमतादपि विशेष इति बोध्यम्। न चावेश्यभिमानिनोः फलवैपरीत्यं शङ्कनीयमन्यथाकरणसामर्थ्यस्य निष्प्रत्यूहस्य भगवतः स्वतः सिद्धत्वादिति॥ ३४॥ ❀ ❀ ये वा इत्यत्र अन्यथेति मुक्तिहेतुभूतस्य द्वेषादेरभावे। क्रमेतेषां मुक्तिबोधकप्रमाणानि चानुरुध्यादर्शनस्यार्थान्तरमाहुः प्रथमत इत्यादि। आत्मत्वादिनि आदायकत्वात्, यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चातिविषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति तन्निर्वचनात्। ननु मूले आदायकत्वमेवात्राभिप्रेतमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। तत्रैतद्बोध्यम्। एते अदीनत्वादयः परस्परनिरपेक्षतयैव परमृग्याः सापेक्षास्तु फलिष्यन्तीति॥ ३५॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यच्च भयात् सुदर्शनसर्पग्रासरूपात् वरुणस्य पाशाच्च नन्दं स्वपितरं मोक्ष्यति, मयसूनुना व्योमनाम्नाऽसुरेण गोपान् विक्रीडतो गोपबालांश्च विलेषु पर्वतगुहायां पिहितान् तिरोधापितान् विमोक्ष्यति, यच्च अह्नि दिवसे आप्तृतं व्याप्तृतं कृतव्यापारं अत एवातिश्रमेण त्रस्तं निशि शयानमिति सर्वथा वैकुण्ठगमनसाधनहीनमपि गोकुलं गोकुलवासिजनं विकुण्ठे नित्ये लोके उपनेष्यति प्रापयिष्यति, तच्च कर्म दिव्यमेवेतरथा न भाव्यमित्यन्वयः। भगवत्कर्मणोऽद्भुतत्वं सूचयति—स्मेति॥ ३१॥ ❀ ❀ यच्च गोपैर्मखे इन्द्रयागे प्रतिहते निवर्तिते सति व्रजस्य विप्लवाय विनाशाय देवे इन्द्रे अभिवर्षति सति कृपया पशून् गोमहिष्यादीन् पशुतुल्यान् अज्ञान् व्रजवासिजनांश्च रिरक्षुः रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः सप्तवर्षः सप्तवर्षवयस्को बालोऽपि अनघे श्रमरहिते एकस्मिन्नेव करे सलीलं वेणुवादनहासादिलीलासहितं यथा भवति तथा सप्तदिनानि सप्तदिनपर्यन्तं महीध्रं गोवर्धनाख्यमचलं उच्छिलीन्ध्रमिव उद्गतछत्राकमिव धर्त्ता धारयिष्यति, तदपि कर्म दिव्यमिवेतरथा न भाव्यम्॥ ३२॥ ❀ ❀ यच्च निशाकरश्चन्द्रस्तस्य रश्मिभिर्गौर्य्यां धवलायां निशि रात्रौ वने क्रीडन् विहरन् रासोन्मुखो नृत्यार्थमुद्यत कलानि मधुराणि पदानि यस्मिंस्तदायतं दीर्घं मूर्छितं मूर्च्छनालापविशेषयुक्तं यद्गीतं तेन उद्दीपित उद्बुद्धः स्मरः काम एव रुक् रोगो यासां तासां व्रजं बिभ्रति पोषयन्तीति व्रजभृतो गोपास्तेषां वधूनां गोपीनां हर्त्तुर्गोपीश्चोरयतो धनदानुगस्य कुबेरभृत्यस्य शङ्खचूडाख्यस्य शिरो हरिष्यति, तदपि कर्म दिव्यमिवेतरथा न भाव्यम्॥ ३३॥ ❀ ❀ ये च प्रलम्बादयस्ते सर्वे हरिणा हतास्तत्र केचिदलमदर्शनं लयं केचित्तु तदीयं निलयं वैकुण्ठं यास्यन्तीति द्वयोरन्वयः। इत्यपि तत्कर्म दिव्यमिवेतरथा न भाव्यम्। खरो धेनुकः। दर्दुरो बकः जलवाससाम्यात्। अरिष्टो वृषभासुरः। मल्लाश्चाणूरादयः। इभः कुवलयापीडः। यवनः कालयवनः। कुजो नरकासुरः। पौण्ड्रको मिथ्यावासुदेवः। आदिपदेन काशिराजादयः। एते स्वयमेव बलिष्ठाः, न तु देवान्तरवरदानेनेति सूचयन् वरदानपुष्टानाह—अन्ये चेति। कपिर्द्विविदः। सप्तोक्षाणस्तु बलीवर्दास्तेन दमिताः कालान्तरे मृता अपि तत्सम्बन्धप्रभावादेव वैकुण्ठं यास्यन्ति। शम्बरो दैत्यः। विदूरथो दन्तवक्त्रभ्राता। रुक्मी शालको मुख्यो येषां विन्दानुविन्दादीनां ते च॥ ३४॥ ❀ ❀ ये वा मृद्धे आत्तचापाः धृतधन्वानः अतएव समितौ सङ्ग्रामे शालन्ते श्लाघन्ते इति समितिशालिनः काम्बोजादिदेशाधिपतयः। ननु प्रलम्बखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखा बलभद्रेण निहताः, काम्बोजादयश्च भीमार्जुनादिभिः, शम्बरः प्रद्युम्नेन, यवनो मुचुकुन्देन, न तु हरिणेत्याशङ्क्याह—बलो भीमः पार्थ इत्यादयो व्याजाह्वयाः कपटनामानि यस्य तेनेति॥ ३५॥

हिन्दी अनुवाद

वे नन्दबाबाको अजगरके भयसे और वरुणके पाशसे छुड़ायेंगे। मय दानवका पुत्र व्योमासुर जब गोपबालोंको पहाड़की गुफाओंमें बंद कर देगा, तब वे उन्हें भी वहाँसे बचा लायेंगे। गोकुलके लोगोंको, जो दिनभर तो कामधंधोंमें व्याकुल रहते हैं और रातको अत्यन्त थककर सो जाते हैं, साधनहीन होनेपर भी, वे अपने परमधाममें ले जायँगे॥ ३१॥ ❀ ❀ निष्पाप नारद! जब श्रीकृष्णकी सलाहसे गोपलोग इन्द्रका यज्ञ बंद कर देंगे, तब इन्द्र व्रजभूमिका नाश करनेके लिये चारों ओरसे मूसलाधार वर्षा करने लगेंगे। उससे उनकी तथा उनके पशुओंकी रक्षा करनेके लिये भगवान् कृपापरवश हो सात वर्षकी अवस्थामें ही सात दिनोंतक गोवर्द्धन पर्वतको एक ही हाथसे छत्रकपुष्प (कुकुरमुत्ते) की तरह खेल-खेलमें ही धारण किये रहेंगे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ ३२ ॥ ❀ ❀ वृन्दावनमें विहार करते हुए रास करनेकी इच्छासे वे रातके समय, जब चन्द्रमाकी उज्ज्वल चाँदनी चारों ओर छिटक रही होगी, अपनी बाँसुरीपर मधुर सङ्गीतकी लंबी तान छेड़ेंगे। उससे प्रेमविवश होकर आयी हुई गोपियोंको जब कुबेरका सेवक शङ्खचूड़ हरण करेगा, तब वे उसका सिर उतार लेंगे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ और भी बहुत-से प्रलम्बासुर, धेनुकासुर, बकासुर, केशी, अरिष्टासुर आदि दैत्य, चाणूर आदि पहलवान, कुवलयापीड हाथी, कंश, कालयवन, भौमासुर, मिथ्यावासुदेव, शाल्व, द्विविद वानर बल्वल, दन्तवक्त्र, राजा नग्नजित्के सात बैल, शम्बरासुर, विदूरथ और रुक्मी आदि तथा काम्बोज, मत्स्य, कुरु, कैकय और सृञ्जय आदि देशोंके राजालोग एवं जो भी योद्धा धनुष धारण करके युद्धके मैदानमें सामने आयेंगे वे सब बलराम, भीमसेन और अर्जुन आदि नामोंकी आड़में स्वयं भगवान्के द्वारा मारे जाकर उन्हींके धाममें चले जायँगे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३६ ॥
देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ३७ ॥
यर्ह्यालयेष्वपि सतां न[२] हरेः कथाः स्युः पाखण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ॥ ३८ ॥
सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥
विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरंहसास्खलता त्रिपृष्ठं यस्मात् त्रिसाम्यसदनादुरु कम्पयानम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

व्यासावतारमाह । अनुयुगं मीलिता संकुचिता धीर्येषाम् । स्तोकमल्पमायुर्येषां तेषां स्वनिगमः स्वकृतो वेदराशिः बताहो दूरे पारं यस्येति दुर्गम इत्यवमृश्य सत्यवत्यामाविर्हितः प्रादुर्भूतः सन् स एव हरिः विटपशः शाखाभेदेन ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह । देवद्विषां निगमवर्त्मनि वेदमार्गे निष्ठितानां नितरां स्थितानाम् । तद्बलेन च पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिरलक्ष्य-वेगाभिः मतेर्विमोहो योग्यतात्यागो यस्मात् मतेः प्रलोभश्चायुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाखंडवेषं विधाय तेनौपधर्म्यं पाखण्डधर्मम् । स्वार्थे ष्यञ् । बहु भाष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कल्यवतारमाह । यर्हि यदा सतामप्यालयेषु गृहेषु हरेः कथा न स्युस्त्रैवर्णिकाः पाखंडिनः स्युः शूद्राश्च राजानः स्युस्तदा कल्किरूपेण कलेः शास्ता भविष्यति । अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनो वराहादयः । मन्वन्तरावतारास्तु भूता भाविनश्च । धन्वंतरिपरशुरामौ तदा वर्तेते । श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तु कचिद्भूता-दिनिर्देशश्छांदस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह । सर्ग इति । स्थाने स्थितौ मखो विष्णुः धर्मश्च मखश्च मनवश्चामराश्चावनीशाश्च अंते संहारे हरो रुद्रः मन्युवशाः सर्पाः बहुशक्तिधारिणो भगवत इमा मायाविभूतयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इदं मया संक्षेपेणोक्तं विस्तरेण वक्तुं न कोऽपि समर्थ इत्याह । पृथिव्याः परमाणूनपि यो विममे गणितवांस्तादृशोपि को नु विष्णोर्वीर्यगणनां कर्तुमर्हति । कथंभूतस्य यो विष्णुस्त्रिपृष्ठं सत्यलोकं चस्कंभ धृतवान् । किमिति चस्कंभ । यस्मात्त्रैविक्रमेऽस्खलता प्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वपादवेगेन त्रिसाम्यरूपं सदनमधिष्ठानं प्रधानं तस्मादारभ्योरु अधिकं कंपयानं कंपमानम् । कंपेन यानं यस्येति वा । अतः कारणाच्चस्कंभं आत्रिपृष्ठमिति वा छेदः । सत्यलोकमभिव्याप्य यः सर्वं धृतवानित्यर्थः । तथा च मंत्रः । "विष्णोर्नु कम्०" इति । अस्यार्थः विष्णोर्नु वीर्याणि कं प्रवोचं कः प्रवोचदित्यर्थः । यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे सोऽपि यो विष्णुस्त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिविक्रमं कुर्वन्नुत्तरं लोकमस्कभायदवष्टब्धवान् । कथंभूतम् ? सधस्थम् । सहस्य सधादेशः । तिष्ठंतीति स्थाः तत्रस्थैर्देवैः सह वर्तमानमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तद्बलेन वेदमार्गस्थितिबलेन । पाखण्डवेषं शास्त्राविहितवेषं वस्त्रखंडेन मुखपिधानादिलक्षणं तेन वेषेण उपधर्मस्तु पाखण्डस्य एवौपधर्म्यं वेदब्राह्मणदेवार्चनादिनिंदाप्रतिपादकं शास्त्रं तथाहि—सर्वं क्षणिकं क्षणिकं तत्र क्षणिकत्वं नीलादीक्षणानां

१. प्रा० पा—रदृश्यमूर्तिः । २. प्रा० पा०—कथा हरेः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सत्त्वेनानुमातव्यं यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलं संतश्चामी भावा इत्यादि सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थंकरसंमतमन्यथा तन्निवृत्त्युपाये तेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्तस्मात्सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टांतः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावान्नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयमित्थं बुद्धमुनिना स्वशिष्येभ्यश्चतुर्द्धोपदिष्टमत्र बहुवक्तव्यमस्तीत्युपरम्यते। किञ्च "स्वर्गः कुत्र च कुत्र दैवतकुलं कुत्राथ जन्मान्तरम्" इत्यादिना चिरंजीविभट्टेनापि तन्मतं प्रदर्शितं विद्वन्मोदतरंगिण्यां ततोन्यतश्च तदवसेयम्। इत्यर्थ इति। अत्रापि वर्णलोपश्छांदस इति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ त्रैवर्णिकाः विप्रक्षत्रविशः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ संभवत्वादाह कंपेनेति। यानं गमनं पतनमिति यावत्। अतः कंपनरूपात्। इत्यर्थ इति। प्रधानावरणादारभ्य सत्यलोकपर्यंतं कंपमानं ब्रह्माडं यः स्वपादेनैव रुरोधेति भावः। अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति। "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" इति स्वामिचरणैरेवायं मंत्रो व्याख्यातः। छंदोभंगस्त्वार्षः। स्वरंहसेति पाठ एव "रह एकांतवेगयोः" इति कोशादननुस्वारपाठोपि प्रशस्त एव तथैव बहुपुस्तकेषु दृश्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

स्वार्थे ष्यञ्च इति। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् पा १। ३। ३१ वा इत्यनेन ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ पाखण्डिन इति वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि। ते हि पाखण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विनिन्दिका इत्युक्तलक्षणाः ॥ (वृषला इति। वृषं लान्तीति वृषला म्लेच्छाः ॥ स्वाहेत्यादि। स्वाहावषट्पदाभ्यां देवदेवं हविरुच्यते तदुपलक्षितो योगयज्ञादिः। स्वधापदेन स्वधेति मन्त्रसंस्कृतं पितृदेयं कव्यं तदुपलक्षितः पितृयज्ञश्राद्धादिरित्येते यदा न स्युरित्यर्थः। इति व्याख्यालेशः। स्वाहेति वषडिति च दैवे कर्म्मणि स्वधेति पित्र्ये कर्म्मणि प्रयुज्यते यदा उभयविधकर्म्माभावात् ता गिरो न श्रूयन्ते। इति बालप्रबोधिनी।) ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ [असुराद्या इति। आद्यपदेन भूतप्रेतपिशाचादयः क्रूरस्वभावाश्च ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ त्रैविक्रमे इति। त्रिपादविक्षेपणे इत्यर्थः ॥ स्वरंहसा इति। अत्र छन्दोभङ्ग आर्षः ॥ त्रिसाम्यरूपमिति त्रिगुणसाम्यलक्षणमधिष्ठानस्वरूपं प्रकृतिरित्यर्थः। अधिष्ठानमिति। आवरणतया सर्व्वाधिष्ठानमित्यर्थः ॥ यानमिति। यानं पतनमिति व्याख्यालेशः। यस्येति वा इति यस्य सत्यलोकस्येत्यर्थः ॥ उरुगाय इति। यः उरुगायः विपुलकीर्तिः अस्कम्भायत् तस्य विष्णोरित्यन्वयः ॥ उत्तरलोकमिति। सत्यलोकमिति सत्यलोकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

व्यासावतारमाह कालेनेति। कालेन मीलितधियां संकुचितबुद्धीनां स्तोकमल्पमायुर्येषां तेषां नृणां स्वनिगमः स्वकृतो वेदः वताहो दूरपारः दूरः पारो यस्य दूरपारः दुर्गम इत्यवमृश्य विचार्य सत्यवत्यामाविर्हितः आविर्भूतः स हरिरनुयुगं युगानुरूपं वेदद्रुमं विटपशः शाखाभेदेन विभजिष्यति। विभक्तं करिष्यति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह देवद्विषामिति। निगमवर्त्मनि वैदिकमार्गे निष्ठितानां नितरां स्थितानां लोकान् मयेन रचिताभिः कल्पिताभिरदृश्यतूर्भिरलक्ष्यवेगाभिः पूर्भिः पुरीभिर्घ्नतां नाशयतां देवद्विषां दैत्यानां मतेर्विमोहो मतिविमोहमतिप्रलोभं मतेः प्रलोभो यस्मात्तन्मतिप्रलोभं मतिविमोहं च तन्मतिप्रलोभं मतिविमोहं मतिप्रलोभकं चेत्यर्थः। एवंभूतं वेषं पाखंडवेषं विधाय विरचय्य औपधर्म्यं धर्माभासं पाखंडधर्मं स्वार्थे ष्यञ् बहु अधिकं भाष्यते भाषिष्यते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कल्यवतारमाह यर्हीति। सतामप्यालयेषु गृहेषु यर्हि यदा हरेः कथा न स्युर्द्विजजनाः त्रैवर्णिकाः पाखंडिनः स्युः नृदेवाः राजानः वृषलाः शूद्राः स्युः तथा यत्र त्रैवर्णिकालयेषु स्वाहा स्वधा वषडिति गिरश्च न स्युः स्वाहावषडित्यनेन दैवं कर्मोपलक्ष्यते स्वधेति पित्र्यं तदा युगांते कलियुगांते भगवान् कलेः शास्ता भविष्यतीत्यर्थः। कल्क्यवतारेणेति शेषः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्रांचो वराहादयोऽवताराः मन्वंतरावताराश्च भूतभाविनः धन्वंतरिपरशुरामौ तात्कालिकौ। श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तु कचिद्भूतादिनिर्देशः आर्ष इति द्रष्टव्यं अत्रेदं तत्वं भगवतोऽवतारा द्विविधाः। अनुप्रवेशावताराः स्वेन रूपेणावताराश्चेति। अकर्महेतुत्वाविशेषादुभयत्रावतारशब्दप्रयोगः तथा तस्य रूपमपि द्विविधं प्राकृतवस्तुजातमेकं शुद्धसत्वमयमपरं चेति। तत्र षोडशकलमहदहंकारसूक्ष्मभूतेंद्रियाभिमानिदेवताश्रयं पौरुषं रूपं तदनिरुद्धरूपं तदेव सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्ष आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादिपूच्यते अनुप्रवेशावतारो नाम जीवेषु स्वस्यानुप्रवेशेन स्वीयज्ञानशक्त्यादीनामन्यतमाभिव्यंजनं स एवांशावतार इति कथ्यते स च गौणः शाक्त आवेशश्चेत्यनेकधा उक्तेष्वेवावतारेषु श्रीवराहनारायणध्रुवानुग्राहकहयग्रीवमत्स्यकूर्मनृसिंहहरिवामनहंसवैकुण्ठाजितरामकृष्णकल्क्यवताराः स्वेन रूपेणावताराः इतरेत्वनुप्रवेशावतारा इति ज्ञातव्यम्। किंच सृष्ट्यादिकार्यभेदेन भगवतो विभूतीराह सर्ग इति। तपः पूर्वं जगत्पर्यालोचनं अहं ब्रह्मा प्रजेशाः प्रजापतयो नवः ऋषयः मरीच्यादयः मायाविभूतयः विसृजनीयाः भगवन्नियाम्यवर्गाः स्थाने पालने धर्मश्च मखश्च विष्णुः विष्णोरनन्यत्वात्तद्व्रतपालनानुरूपं सामर्थ्यं मखशब्देन विवक्षितं मनवश्चामराश्चेंद्रादयः अवनीशाश्च भूपा एते स्थाने भगवन्नियाम्यवर्गाः अन्ते संहारे अधर्मश्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हरश्च रुद्रः मन्युवशाश्च सर्पा असुराद्याश्च पुरुशक्तिभाजः अपरिमिताश्चर्यशक्तिधारिणां भगवतो इमाः मायाविभूतयः आश्चर्यविभूतय इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवदवतारास्तच्चेष्टितानि च साकल्येनाभिधातुं न कोऽप्यलमित्याह विष्णोरिति । यः कविर्बुद्धिमान्पुरुषः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि विममे गणितवांस्तादृशोपि कोनु विष्णोर्वीर्यगणनां कर्तुमर्हति नार्हतीत्यर्थः । यो भगवान्यस्मादस्खलता प्रतिहतशून्येन स्वरभसा स्वपादविन्यासवेगेन हेतुना उर्वधिकं कंपमानात्सदनात्तत्स्वनिवासस्थानात्स्खलिनः प्राणिनो निशाम्य दृष्ट्वेत्यर्थः । त्रिपृष्ठं सत्यलोकं चस्कंभ स्तंभयामास श्रुतावपि विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांऽसि यो अस्कभायदुत्तरं संस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगादयः इत्यस्यायमर्थः त्रेधा त्रिप्रकारेण विचक्रमाणः पादविन्यासं कुर्वाणः य उरुगायो भगवान् तिष्ठंतीति स्थाः देवाः । सहस्थ सधादेशः देवैः सहितमुत्तरं सत्यलोकं अस्कभायदवष्टब्धवानित्यर्थः । कंकः प्रवोचं प्रवोचेदित्यर्थः । एवंविधसर्वशक्तेरपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य वीर्याणि साकल्येन वर्णयितुं कः प्रभवेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

कालबलेन मीलितदृशामुत्सन्नज्ञानानां स्तोकायुषां अल्पायुषां नृणां स्वनिगमः स्वविषयो वेदो दूरपार इत्यवमृश्य स विष्णुर्बत कृपया सत्यवत्यामाविर्हितोऽवतीर्णो वेदद्रुमं विटपशः शाखोपशाखाभेदेन विभजिष्यतीत्यन्वयः । कस्मिन्युगे इत्यत उक्तं अनुयुगमिति । एतदुक्तं भवति तृतीयसप्तमे षोडशे पंचविंशे अष्टाविंशे च द्वापरे पूर्वेषु चान्यैर्व्यासनामभिर्विभजिष्यतीति अष्टाविंशे स्वयमेव विभजिष्यतीति । तृतीये सप्तमे चैव षोडशेत्यादि वचनं च विशेषवाचिना तु शब्देन गृहीतं कृष्णावतारादुपरि व्यासावतारकथनं तदुपरितनमन्वंतरेष्वपि व्यासावतारसद्भावादविरुद्धमित्यस्मिन्नर्थे हि शब्दः पुराणप्रसिद्धेरिति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ देवद्विषां मतिविमोहं बुद्धिमोहजनकमतिप्रलोभं मतिवंचकं बालवेषं विधाय यदौपधर्म्यमुपधर्माणां पाखंडधर्माणां प्रतिपादकं शास्त्रं तदभाषतेत्यन्वयः नारायण इति शेषः । एतेऽसुराः के इत्याशंक्य पूर्वजन्मकर्मपूर्वकं तान्विशिनष्टि निगमेत्यादिना । प्राग्जन्मनियमेनाविहिताभिस्तिसृभिः पूर्भिः पुरीभिः लोकान् घ्नतां नाशयतां रुद्रेण हतानां पुनर्विप्रजन्म लब्ध्वा निगमेन विहिताभिः क्रियाभिः निगमवर्त्मनिविष्ठितानां वेदमार्गे प्रतिष्ठाय यज्ञादिविशिष्टकर्मानुष्ठाने स्थिराणामदृश्या मूर्तिर्यस्य स तथा दैत्यैरज्ञेयस्वरूप इत्यनेन ततो वेदमार्गाचलनाय देवैः प्रत्यक्षीकृत्य प्रार्थित इति ज्ञातव्यम् । बुद्धोक्तशास्त्रस्य वेदबाह्यधर्मप्रतिपादकत्वमज्ञजनदृष्ट्या वेदो प्रमाणमित्यादि रूपस्य तस्यैव विष्णोः प्रमाणमित्यादिवेदप्रतिपाद्यार्थत्वेन देवेभ्यः प्रशांतसहितायां हरिणोक्तत्वादिति द्योतनायाभाषतेत्युक्तं स्वसूत्राणां भाष्यं च कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यर्हि यस्मिन्युगे सतामालयेष्वपि हरेः कथा न स्युः द्विजजनाश्च पाखंडिन पाखंडवर्तिनः स्युर्नृदेवा वृषला धर्मविनाशकाः । यत्र यस्मिंश्च युगे स्वाहादिगिरो न संति स्म वचनाभावे स्मरणमपि नास्ति । इति शब्द आद्यर्थे तदा तस्य कले ग्स्यांतेऽवसाने भगवान् शास्ता भविष्यति दुष्टानामिति शेष इत्यन्वयः । इतिशब्दः स्वरूपावतारकथनसमाप्तिवचनो वेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मायाविभूतीराह सर्ग इति । योऽहं चतुर्मुखः ये च कर्दमाख्या ऋषयः ये च मरीच्याद्या नव प्रजापतयः ते सर्वे सर्गे सृष्टिसमये प्राप्ते पुरुशक्तिभाजः पूर्णशक्तिभाजो हरेर्मायाविभूतयः । अथ यो धर्मः ये मखा ये चतुर्दश मनवो ये चामरेशाश्चतुर्दशेन्द्रा ये चावनीशाः प्रियव्रतादयः ते सर्वे स्थाने स्थितिकाले प्राप्ते पालनाय विष्णोर्माया विभूतयः । योऽधर्मो यश्च हरो रुद्रो ये च मन्युवशासुराद्याः क्रोधवशा सुरपुरः सरास्ते सर्वे अन्ते तु संहारकाले च प्राप्ते संहाराय हरेर्मायाविभूतय इत्यन्वयः । सृष्टिपालन संहारकालेषु मायया स्वेच्छया विविधो भूत्वाऽस्मदादिषु स्थित्वा सृष्टिपालनसंहारान् करोति यद्वा मायया भगवदिच्छयाऽस्मदादीनां सदाविभूतयो भवंतीत्यतोऽस्मदादयो हरेर्मायाविभूतयो न तु स्वस्वरूपविभूतय इत्ययं विशेषस्तु शब्दसूचितया हरीच्छया विभूतीर्यद्ब्रह्मादीनां सदा भवेत् इच्छया वा बहुविधस्तेषु विष्णुः स्वयं स्थितः अतो मायाविभूतित्वं तेषां मत्स्यादयः स्वयमिति स्मृत्या गृहीत इति ॥३९॥ ❀ ❀ ननु स्वरूपमायया विभूतीनामेतावत्त्वं चेदिदं सर्वं सुलभं ज्ञानमित्याशंक्यानंतायुषापि विभूतीनां गणनं न सुशकमित्याह विष्णोर्न्विति । यस्त्रिपृष्ठस्य सदनाद्विशरणान्नाशादुरुकंपमानं मां निशाम्य स्वरभसा त्रिविक्रमक्रमणवेगेन स्खलितं चलितमासन्नपतनं सत्यलोकं चस्कंभस्तम्भितवांस्तस्य विष्णोर्वीर्यगणनां विभूतिलक्षणमाहात्म्यप्रसंख्यानं प्रति कवीनां कतमोऽर्हति न कोऽपीत्यन्वयः । आदिकविरपि न समर्थ इत्याह पार्थिवानीति । यः कविः प्रतिभाविशेषसम्पन्नोऽपि ब्रह्मा पार्थिवानि रजांसि भूमिपरमाणून् विममे गणितवान् सोऽपि न शक्नोतीति शेषान्वयः । यदिति हेत्वर्थे । अनन्तानि यद्यस्मादिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

कलिविशेषे अवतारं श्रीबुद्धमाह । देवद्विषामिति । अस्मिन् कलौ देवद्विषां तादृशत्वाश्रवणात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सतां चातुर्वर्ण्याचारवताम् आलयेषु आश्रमेषु यदा हरिकथाः न स्युः । अतएव तेषु त्रैवर्णिकाः पाखण्डिनः स्युः । शूद्राश्च म्लेच्छपर्य्यन्ता राजानः स्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सर्ग इति । विष्णोरप्यत्र पाठः उपाधिमात्रदृष्ट्या । सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादेः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अथ पूर्वपद्ये विष्णोरपि मायाविभूतित्वेनान्यैः साम्यमाशङ्क्य तन्निरस्याह विष्णोर्न्विति प्रकृतिपर्य्यन्तकल्पनात् तस्य तु तदतिरिक्तानन्तपरमैश्वर्य्यमस्त्येवेति भावः ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

व्यासावतारमाह । कालेन मीलिता संकुचिता धीर्येषां तत्रापि स्तोकायुषाम् अल्पायुषां स्वनिगमः स्वकृतो वेदसमुद्रो दूरेपारं यस्य स इत्यवमृश्य अनुयुगं कल्पे कल्पे । युगशब्दोऽयं कल्पवाची (कालवाची) ज्ञेयः । सत्यवत्यामाविर्भूतः सन् स एव हरिर्विटपशः शाखाभेदेन ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह । देवद्विषां दैत्यानां निष्ठितानां नितरां स्थितानाम् । पूर्भिः पुरीभिः । अदृश्यतूर्भिः सपत्नैरलक्ष्यवेगाभिः । लोकान् घ्नतां तेषां मतेर्विमोहो मतेः प्रलोभश्च यस्मात् तं पाखण्डवेषं विधाय तेन औपधर्म्यं पाखण्डधर्म्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । बहुभाषिष्यते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कल्क्यवतारमाह । वृषलाः शूद्रा नृदेवा राजानः । कलेर्युगस्यान्ते एकदेशान्वयः सोढव्यः । अत्र ब्रह्मनारदसंवादात् प्राग्भाविनो वराहादयः । मन्वन्तरावताराश्च भूता भाविनश्च । धन्वन्तरिपरशुरामौ तदा वर्त्तेते । श्रीरामादयस्तु भाविनः । तत्र भूतादिनिर्देशश्छान्दस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सृष्ट्यादिकार्य्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्गे इति । स्थाने स्थितौ । धर्मश्च मखाश्च मनवश्च अमराश्च अवनीशाश्च । अन्ते संहारे । मन्युवशाः सर्पाद्याः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ हरेरवतारलीलाः सामस्त्येन वक्तुं न कोऽपि समर्थ इत्याह । विष्णोरिति । गणनां कर्त्तुमिति शेषः । यो विष्णुः स्वरंहसा त्रैविक्रमे स्वचरणवेगेन अस्खलता त्रिपृष्ठं त्रयाणां लोकानां पृष्ठमण्डकटाहं चस्कम्भ रुरोध रुद्ध्वा स्थिरीचकारेत्यर्थः । त्रिपृष्ठं कीदृशम् । यस्मादेव स्वरंहसो हेतोः त्रिसाम्यसदनात् प्रकृत्यावरणमारभ्य उरुकम्पयानम् । तथा च मन्त्रः—विष्णोर्नु वीर्याणि कं प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि योऽस्कम्भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय इति । अस्यार्थः विष्णोर्नु वीर्य्याणि कं प्रावोचं कः प्रावोचदित्यर्थः । यः पार्थिवान्यपि रजांसि विममे सोऽपि । यो विष्णुस्त्रेधा विचक्रमगाणः त्रिविक्रमं कुर्वन् उत्तरलोकमस्कम्भायत् अवष्टब्धवान् । कथम्भूतम् सधस्थं तिष्ठन्तीति स्था देवास्तैः सह वर्त्तमानं सहस्य सधादेशः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

श्री व्यासावतारमाह कालेनेति । कालेन मीलिता कुंठिता धीर्येषां तोकमल्पमायुर्येषां तेषां नृणां त्रैवर्णिकानां स्वनिगमः स्वकीयो वेदः । बत इति खेदे दूरे पारं यस्येति दूरपारः बुद्ध्यगोचरः इत्यवमृश्य विचार्य स भगवान् सत्यवत्यां पराशरादाविर्हितः आविर्भूतः सन् अनुयुगं युगानुरूपं वेदद्रुमं विटपशः शाखाभेदेन विभजिष्यति विभक्तं करिष्यति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह देवद्विषामिति । निगमवर्त्मनि वेदोक्तमार्गे निष्ठितानां नितरां स्थितानाम् मयेन विहिताभिः रचिताभिः अदृश्यतूर्भिरलक्ष्यवेगाभिः पूर्भिः पुरीभिः लोकान् घ्नतां देवद्विषामसुराणाम् मतेर्विमोहो युक्तत्यागो यस्मात्तं मतेः प्रलोभोऽयुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाखंडवेषं विधाय औपधर्म्यं स्वार्थे ष्यञ् उपधर्मं पाखंडधर्मं बहु अधिकं भाषिष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कल्क्यवतारमाह यर्हीति । यर्हि यदा सतामप्यालयेषु हरेः कथाः न स्युः द्विजजनाः त्रैवर्णिकाः पाखंडिनः स्युः वृषला शूद्राः नृदेवा राजानः स्युः यत्र स्वाहास्वधावषडिति गिरो न स्युः तदा युगांते भगवान्कल्किरूपेण कलेः शास्ता भविष्यति । अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्रांचो वराहादयोऽवताराः मन्वंतरावतारास्तु भूताः भाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौ तदानींतनौ श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तु क्वचित् भूतादिनिर्देशः छांदस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ किंच पुरुशक्तिभाजः बहुशक्तिधारिणः भगवतः इमाः मायायां प्रकृतिमंडले विभूतयः तत्र सर्गे सृष्टौ तपआद्याः स्थाने स्थितौ च धर्माद्याः मखोऽवताररूपो विष्णुः अंते संहारे च अधर्माद्याः अधर्मश्च हरश्च मन्युवशाः सर्पाश्च असुराश्च ते आद्या येषां ते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवच्चेष्टितं यथा संक्षेपतोऽभिहितं विस्तरतस्त्वभिधातुं कोपि न शक्त इत्याह विष्णोरिति । यः कविः क्रांतदर्शी पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि विममे गणितवान् सोपि इह कविसमूहेपु कतमो नुविष्णोर्वीर्यगणनां कर्तुमर्हति न कतमोप्यर्हतीत्यर्थः । यो विष्णुः अस्खलता प्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वचरणवेगात्मकव्यापारेण त्रिसाम्यरूपात्सदनात्सकलबद्धजीवनिकेतनभूतात्प्रधानादारभ्य त्रिपृष्ठं सत्यलोकं उर्वधिकं यस्मात्कंपयानं तस्मात् चस्कंभस्तंभयामास । तथाच मंत्रः "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय" इति मंत्रार्थस्तु यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान्सोऽपि विष्णोर्वीर्याणि कं प्रावोचम् कः प्रवोचत् य उरुगायो विष्णुः त्रिधा त्रिःप्रकारेण विचक्रमाणः चरणविन्यासं कुर्वाणः सधस्थ सहस्य सधादेशः तिष्ठंतीति स्थाः देवास्तैः सहवर्तमानम् उत्तरमूर्द्धवलोकम् ह्यस्कंभायत् अवष्टब्धवानिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं भूयेनुग्रहं निरूप्य चिन्तामयं निरूपयति—कालेनेति । भगवतो हि चिन्ता व्यासरूपा[1] । व्यासो हि चिन्तया सर्ववेदार्थं विनिश्चित्य भागवतस्वरूपं लोकेभ्य उपदिशति । कालेन द्वापरादिना मीलिता आच्छादिता दृष्टिर्येषां एतादृशानां नृणाम् । स्वनिगमो दूरपारः आकलयितुमशक्य इति स्वयमाविर्भूतः । अनुयुगमिति वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यतीत्यनेन

१. रूपाचिन्तयेति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्बध्यते। प्रतिद्वापरान्तं वेदविभागः अतः पुराणान्यप्येकस्य चतुर्युगस्य व्यवस्थां कथयन्तीति सूचितम्। विटपश इति वेदानां विभागे कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। शाखास्वरूपं तु निबन्धे निरूपितम्। एकस्या भगवन्मूर्तेः स्वरूपप्रतिपादको वेदराशिः शाखेति। वेदस्य द्रुमत्वमपि पूर्वं निरूपितम्। स्मेति प्रसिद्धे। तस्मादत्र बहु न वक्तव्यमिति भावः॥ ३६॥ ❀ ❀ इदानीमेतं निरूपयति—देवद्विषामिति। एषो (?) बुद्धः साम्प्रतं विद्यमानत्वात्। तस्य स्वरूपमिदमेव यदिदानीं वर्त्तते। अनेन [1]ब्रह्मणोऽपि निरूपणसमयः कलिरेवेति। वेदमार्गविरोधेन येषां करणमखपि। ते हि पाखण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विनिन्दकाः। देवद्विषां दैत्यानाम्। ते हि देवान् द्विषन्ति। अनेन देवप्रार्थनया दैत्यमोहनार्थं बुद्धावतार इति सूचितम्। निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां वेदप्रतिपादितमार्गे व्यस्थितानाम्। यद्यपि वेद एव दैत्यव्यामोहनार्थं बहव उपाया निरूपिताः। तथापि सामान्यत एव वेदवैमुख्यार्थमयमवतारः। धिष्ठिता अधिष्ठाय स्थिताः। वयमेव वेदप्रवर्त्तका इति लोकानां व्यामोहार्थे आत्मनां वैदिकत्वेन ज्ञापयित्वा समागतान् व्यामोहयन्तीत्यर्थः। पूर्भिः त्रिपुररूपाभिः। अदृश्यमूर्भिः। मूर्माया। अतएव 'स्त्रियां क्तिन्' ति [2]मूर्भिरिति भवति। मायाकार्यं किञ्चिदित्यर्थः। अदृश्या मूर्यासु ता अदृश्यमु[3]रः ताभिः पूर्भिस्त्रिपुरैः। ता एव हि मयेन विहिताः कृताः प्रेरिता वा। अनेन मार्गद्वयमपि ते नाशयन्तीति सूचितं वैदिकं लौकिकं च। अनेन सर्वथा तन्नाशः कर्त्तव्य इति भगवदवतारहेतुर्निरूपितः। किञ्च। न केवलं लोकहननमेव देवद्रोहाचरणम्। यज्ञाद्यकरणबोधनेन आत्मन एव वैदिकत्वेन देवत्वसम्पादकत्वं च। तथा चाऽयथा सृष्टिर्निरूपिता भवति। तयोः स्वरूपतो नाशे पुनस्तथैव भवन्तीति बुद्धिव्यामोह एव कर्त्तव्यः। अतो मतिवि[4]मोहं कृतवान् अत्यन्तं प्रलोभो यत्र। अल्पेनैव साधनेन बहुफलनिरूपकं शास्त्रं कृतवान्! वेषं बुद्धवेषम्। अहं सर्वज्ञ इत्यात्मानं ख्यापयित्वा तेषां हृदयवार्त्तामुक्त्वा विश्वासमुत्पाद्य विपरीतोपदेशनं मतिविमोहनम्। मतिविमो[5]हनेन सहितो मतिप्रलोभो वा। तथा सति विद्यमानाया मतेर्विमोहोऽन्यथाकर[6]णमविद्यमानायाश्चाऽ[7]मार्गभूताया उत्पादनमिति। औपधर्म्यं पाखण्डधर्मान्॥ ३७॥ ❀ ❀ एवमेतं निरूप्येश्वरं निरूपयति यर्ह्यालयेष्वपीति। वहिः सर्वत्र भगवत्कथा युगान्तरेषु स्थिताः। ततो द्वापरादिषु सतामालयेषु। कलिप्राचुर्ये सतामप्यालयेषु हरेः कथा न भविष्यन्ति, तदा शास्ता कल्किरूपेण भविष्यतीति। कलियुगस्याऽऽरम्भ एव परीक्षिति भगवानाविष्टः कलिनिग्रहं कृतवान्। तथापि तथा न निगृहीतः कलिः। भगवद्धर्माणां प्रवर्त्तमानत्वात्। ते हि कलिमलसंहतिकलनाः। न केवलं भगवद्धर्माभाव एव किन्तु वैदिकोऽपि धर्मो गत इति निरूपयति। धर्मो हि जन्यते ब्राह्मणैः। पाल्यते राजभिः। ते उभये नष्टाः। पाखण्डिनो द्विजजना जाताः। पाखण्डधर्मानेव कुर्वन्ति बोधयन्ति च। नृदेवा राजानश्च शूद्रा एव जाताः। तत्रापि वृषमेव लान्ति आददत इति वृषलाः। म्लेच्छा इति यावत्। धर्ममेव स्वयं गृह्णन्ति नाशनार्थम्। कुर्वन्ति वा प्रमाणनाशनाय। ते[8] हि नृणां देवाः पूज्याः। अनेन पाल्याः पालकाश्च[9] उभये दुष्टा इति ज्ञापितम्। किञ्च। धर्माभासोऽपि गतः। सर्वत्र विधिच्छलरूपेणाऽनुकरणेन धर्माभासानेव कुर्वन्ति। तत्र देवादीनां सान्निध्याभावात् यागाभावेऽपि स्वाहादिशब्दाः श्रूयन्ते। तेऽपि यदा न श्रूयन्ते तदा भगवानवतीर्ण इत्याह—स्वाहा स्वधेति। स्वाहेति होमाः, स्वधेति श्राद्धानि, वषडिति यागाः। राजसतामससात्त्विका एते। स्मेति प्रसिद्धाः। गिर इत्यर्थभावः। यत्र गृहेषु देशे वा। एवं कल्क्यवतारे हेतुत्रयम्। भक्त्यभावः, धर्माभावः, आभासधर्माभावो वेदाभावो वा। अनेन सत्ययुगे त्रयं प्रवर्तयिष्यतीति ज्ञापितम्। युगान्ते चतुर्युगसमाप्तौ। भगवानिति। तस्मिन्नवतारे सर्वभगवद्धर्माविर्भावः॥ ३८॥ ❀ ❀ एवं सर्वमेवान्तर्यामिणं सर्वधर्मसहितमुत्पत्यत्या विचार्य "यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठत" इत्यंशं विचारयिष्यन् भगवतो माहात्म्यमाह—सर्गे तपोऽहमिति त्रिभिः। एतादृशभगवन्मूर्त्तिध्या[10]नेन मनसोऽवस्थाने हेतुर्भगवन्माहात्म्यम्। न हि महान् बहुकालं तिष्ठति। अव्यवस्थितमनसा वा महान् चिन्तनीयो भवति। सम्यक्स्फुरणाभावेनाऽपराधप्रसङ्गात्। महतश्च धारणात् वैक्लव्यं भवतीति प्रकारत्रयेण निरूपणम्। तत्र प्रथमं महान् सर्वदा न तिष्ठतीत्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायां स[11] हि न सर्वदैकरूपः स्वगुणैः कालभेदेन नानाविधो भवतीति सर्वदा तस्य नैकरूपेणाऽवस्थानम्। तदाह। सर्गे सृष्टिनिमित्तं भगवानेतावन्ति रूपाणि करोतीत्याह। तपः। अहं ब्रह्मा। ऋषयो नव मरीच्यादयः। ये प्रजेशाः प्रजोत्पादने समर्थाः। गुणत्रयेण सृष्टिरिति त्रयो निरूपिताः। ऋषय इति वेदा वा। तथा सति [12]"चतुर्मूर्त्तिः सृष्टिं करोतीति। तत्र तपो वासुदेवः "यस्य ज्ञानमयं तप" इति। प्रजेशाः सङ्कर्षणरूपाः। ऐश्वर्यं हि तत्र प्रतिष्ठितमिति। सृष्ट्यपेक्षया स्थाने बहुकार्यमिति तत्र पञ्च रूपाणि निरूपयति। स्थाने मर्यादापालनार्थम्। अथेति भिन्नक्रमे। धर्मः प्रथमोऽनिरुद्धः मखो यज्ञः। धर्मो ह्यत्राऽऽचाररूपः प्रमाणशब्दश्रवणानन्तरभाविनी प्रवृत्तिः। मखस्तु प्रयत्नव्यङ्ग्यो भगवद्रूपोऽनन्तमूर्त्तिः। उत्पत्तौ यो वेदो गृहीतस्तदर्थोऽत्र साङ्गो गृहीतः। मनुर्धर्मप्रवर्त्तकः तदन्तरस्य सद्धर्मत्वात्। अमरा देवास्ते स्वर्गपरिपालकाः। अवनीशा राजानो भूमिपालकाः संहारे ततोऽप्यधिकापेक्षायामप्य-

---

१. ब्रह्मणोपीति ख.। २. मूर्तिरिति ख.। ३. अदृश्यमूर इति ख.। ४. व्यामोहमिति ख. ग.। ५. विमोहेनेति क. ख.। ६. न्यथाकरणे अविद्ये ति ख.। ७. श्च मार्गा इति ख.। ८. ते नृणामिति ग.। ९. च नास्ति क. ख.। १०. ध्याने मनस इति ख.। ११. स न हि सर्वदेति ग.। १२. चतुर्मूर्ति सृष्टिं ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नादरेण निरूपयति—अन्त इति। संहारार्थमधर्मः। हरो यज्ञप्रतिपक्षः। 'मन्युवशाः सर्पादयो मनुप्रतिपक्षाः। असद्रूपाः असुरा देवप्रतिपक्षाः। आदिशब्देन भूमौ नाशकाश्चौर'व्याघ्रादयः। तेषामसुरपक्षपातित्वात्तदादित्वम्। ननु कथमेवमनेकरूपत्वं भागवतस्तत्राऽऽह—मायाविभूतय इति। मायायैविभूतयः 'मायायां मायायाः मायया वा। माया हि पूर्वं निरूपिता। इयं जगत्कारणभूता। स हि यदा जगद्रूपेण भवति। भगवतो वा निमित्तत्वमापद्यते तथाऽऽकृतिसमर्पणाय। भगवतो वा सेवार्थमुत्कृष्टानि साधनानि सम्पादयति। भगवत्कर्तृके वा जगति करणत्वमापद्यते। तदा तन्निमित्तमेतावन्ति रूपाणि भगवान् करोति। अन्यथा तस्या': करणत्वादयो नोपपद्येरन्। नन्वेतेषु समागतेषु तस्याः कार्यं नोपपद्यते। तत्राऽऽह—पुरुशक्तिभाज इति। सर्वभवनसमर्थाया मायाया एकस्मिन्नपि कार्ये सर्वसामग्र्या विद्यमानत्वात्सर्वं कार्यमेकदैव स्यात्। विलम्बे कारणाभावात्। भगवदिच्छाया निमित्तत्वेऽपि तस्या अदृष्टरूपाया नियामकान्येतानि रूपाणि, बोधकानि वा। एतेषां नियतसामर्थ्यान्न पूर्वोक्तदोषः॥ ३९॥ ❀ ❀ एवं भगवतः प्रतिक्षणं नानारूपत्वादेकविधा धारणा न तिष्ठतीति यावदित्युक्तम्। एवं महान् बहुकालं न तिष्ठतीति निरूपितम्। इदानीं अव्यवस्थितमनसा वा महान्न चिन्तनीयो भवतीतीमं पक्ष' विशदयति—विष्णोर्नु वीर्यगणनामिति। सर्वेषामेवाऽव्यवस्थितमनस्त्वात् को वाऽर्हतीत्युक्तम्। मनस एव तत्राऽऽसामर्थ्याद्योग्यताऽपि नाऽस्तीत्युक्तम्। जीवस्य तपो योगादिभिः सामर्थ्यवृद्धावपि मनसो वा सहायबाहुल्ये स्वाभाविकधर्मस्याऽनिवृत्तत्वादत्यन्तं ब्रह्माऽपि न समर्थ इति तमप्प्रत्ययः। जगदाद्यर्थे सामर्थ्ये वर्त्तमानेऽप्यत्र भगवतः सर्वांशधारणे न सामर्थ्यमित्याह—इहेति। नन्वेवंरूपेण मनसा ज्ञानजननान्निश्चितपदार्थबोधकत्वे तत्रापि सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—नु इति। एनदपि वितर्केणोच्यते ननु निश्चितम्। सामर्थ्ये हेतुमाह-यः पार्थिवानीति। कार्यसृष्टौ समर्थजीवानां गणनायां यः सृष्ट्यभिमानी ब्रह्मा। यत्र सहायतामापन्नानि तत्त्वानि ब्रह्माण्डं जनयन्ति स रजोगु'णाधिष्ठाता कतमः। तेन हिपूर्वमस्मिन्ब्रह्माण्डे ये जीवा उत्पाद्यन्ते तेषां भोगादृष्टेन संस्कृतान्परमाणून् महाराशेरुधृत्य ब्रह्माण्डोपादानापरोक्षज्ञानेन भगवदिच्छयैव तादृशसाध्यैन ब्रह्माण्डमुत्पादयत इति परमाणु'गणनसामर्थ्याद्वैलक्षण्यज्ञानाच्च तं तथात्वेनाऽऽशङ्कया निराकरोति। विवेचनार्थं कविपदम्। रजांसीति दुर्लक्ष्यं सूक्ष्म'त्वात्। तादृशस्याप्यसामर्थ्ये हेतुः—चस्कम्भेति। इयत्तापरिमाणवन्तो हि गुणा गणयितुं शक्यन्ते विवेचयितुं वा। भगवतस्त्वेकोऽपि गुण इयत्तारहितः। मनसोऽपि स्थूलत्वात्, निरवयवत्वाच्चाऽसङ्गित्वाच्च। तदाह। आत्रिपृष्ठं ब्रह्मलोकमभिव्याप्य। अस्खलता स्वरंहसा असाधारणवेगेन सर्वागम्येन वा। उरुकम्पो यानेषु यस्मिंस्तादृशं त्रिपृष्ठं सर्वं च। ततः त्रिसाम्यसदनाद्गुणत्रयसाम्यावस्थासत्यलोकात्सर्वमित्यर्थात्। उरुकम्पया'नं वा चस्कम्भ उपर्येव स्तम्भितवान्। तस्मात्पातकेन गुणेन रक्षणमशक्यमिति मनसोऽप्याकलनाभावादियत्ताभावः। संख्यापरिच्छेदाभावस्त्वग्रे वक्ष्यते॥ ४०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

कालेनेत्यत्र। व्यासस्य चिन्तारूपत्वविचारेण चिन्तामयमित्यत्र प्राचुर्यं मयड्बोधितः॥ ३६॥ ❀ ❀ देवद्विषामित्यत्र अनेनेति। एतत्पदविमर्शावसरे कलिकालोत्पन्नबुद्धावतारनिरूपणेन, प्रतिभातीति शेषः। कलिरिति अष्टाविंशतितमद्वापरात्पूर्वः कलिः, अन्यथा पूर्वश्लोकेपूक्तानां करिष्यतीत्यादीनां भविष्यत्प्रयोगाणां विरोधापत्तेरिति। के देवद्विष इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं कारिकायामाहुः वेदेत्यादि। अणुविरोधः प्रमादादपि भवतीति तद्वारणार्थं विशिंषन्ति वेदार्थस्य विनिन्दका इति, निन्दायां विशेषो बुद्धिपूर्वकं मिथ्येति प्रतिपादनम्, तेन न कोपि कापि विरोधः। अत एवेति मोहनार्थकान्मुहधातोरेव। अनेन मार्गेणेति पुरविशेषणद्वयेन। नन्वेवं सति नृसिंहादिवद्बुद्धावतारेणापि ते कुतो न हता इत्यत आहुः तयोरित्यादि। 'तयोर्लोकवेदनाशरूपकार्ययोरर्थे तेषां हनने क्रोधेन हननाभावादमुक्तौ कालनेम्यादिवत्पुनस्तथैव भवन्तीति तदभावाय तथेत्यर्थः॥ ३७॥ ❀ ❀ यर्ह्यालयेष्वित्यत्र विधिच्छलरूपेति। शास्त्रस्य जीवपरत्वमङ्गीकृत्य धूममार्गेण करणे विधेस्तात्पर्यकथनं तच्छलरूपं तेनेत्यर्थः॥ ३८॥ ❀ ❀ सर्ग इत्यत्र एवं सर्वमित्यादि। अत्रान्तर्यामिणः सर्वधर्मसहितस्योत्पत्त्या विचारे तत्तदवतारादिवाचकानां पदानां तत्तदङ्गादिवाचकत्वम्। वाक्यानां च तत्तदङ्गादितात्पर्यकत्वम्, तद्द्वारा च भगवत्परत्वमित्येवं ज्ञानश्रवणमित्यादि सिद्ध्यति। ततश्च तादृशस्य सर्वाङ्गेक्षणमशक्यमितयतो धारणायाः प्रकारं बोधयिष्यन् माहात्म्यमाहेत्यर्थः। ननूक्तांशे विचारणीये माहात्म्यकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतादृश इत्यादि। अवस्थान इति स्थैर्ये। नन्वेवं सति सर्वदा भगवति मनः कुतो न तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां श्लोकत्रयतात्पर्यमाहुः न हीत्यादि। अव्यवसितमनसेत्यत्र कर्मधारयः। वैक्लव्यमिति धारणासामर्थ्याभावेन विक्षेपः। निरूपणमिति। धारणाविघटकहेतुसत्तायामपि यो धारणायाः सम्भवः स केवलं माहात्म्यहेतुक एवेति ज्ञापनाय मनोव्यवस्थापकमाहात्म्यनिरूपणम्। तथा च, विमर्षणीयग्रन्थे यावदित्या-

१. मन्युवंशा इति ख.। २. श्चौरेति क. ग.। ३. मायायां नास्ति ग.। ४. तस्येति ग.। ५. रजोगुणोधिष्ठातेति ख.। ६. गणकेति घ.। ७. सूक्ष्मत्वादिति घ.। ८. कम्पमानं क.। ९. लोकवेदनार्थरूपकार्ययोः पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दिपदैः कालकरणमनोऽव्यवस्थितिरूपार्थत्रयनिरूपणात्तद्विमर्शार्थं त्रयः श्लोका इति भावः। स्वगुणैरिति स्वोत्पन्नैः सत्त्वादिभिः। तत्रेति चतुर्मूर्त्तिपक्षे। अत्र ब्रह्मा प्रद्युम्नो वेदा अनिरुद्धो बोध्यः। पालनं केवलानिरुद्धकार्यमेवेत्याशयेनाहुः धर्मः प्रथम इत्यादि। प्रवृत्तिरिति मानसव्यापारविशेषः। उत्पत्ताविति पञ्चमाध्याये 'नारायणपरा वेदा इत्यत्र। भूमौ नाशका इति अवनीशानां ते प्रतिपक्षा इत्यर्थः। ननु पूर्वं मायाद्वयं निरूपितमिति तयोर्मध्ये केयमित्याकाङ्क्षायामाहुः इयमित्यादि। समासचतुष्टयमत्र कल्पभेदेन सृष्टिभेदाद्विवक्षितमिति तदर्थमुपपादयन्तो विभजन्ति सा हीत्यादि। तथा च, प्रथमपक्षे प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमि'त्येकादशीयवाक्याज्जगद्रूपेण भवति, तदा मायायै मायाकार्यं सृष्टिस्थितिप्रलयरूपं निमित्ततया निर्वाहयितुं इमा भगवद्रूपा विभूतयः; द्वितीयपक्षे तस्यां निमित्तभूतायां सहकारिण्यो भगवद्रूपा विभूतयः, तृतीयपक्षे सा कर्त्री तदा करणभूताः, चतुर्थपक्षे सा करणभूता तदैता व्यापारभूता इत्यर्थः। एवमत्र सृष्टेस्तत्परिकरस्य च यच्चतुर्द्धा निरूपणं 'तदात्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति चे'ति राजप्रश्ने यावन्तः पक्षा राज्ञा उद्भावितास्तेषां सङ्ग्रहायेति बोध्यम्, सर्वेषां पक्षाणां प्रमाणसिद्धत्वादिति। नियामिकानीति दृष्टद्वाररूपाणि। बोधकानीति द्वारान्तरस्यापि सद्भावबोधकानि। प्रतिक्षणं नानारूपत्वादिति, यद्यप्येतानि सृष्ट्यादिकाले प्रसिद्धानि तथापि प्रतियोगिभेदेन युगपदेवावान्तराणां नानाविधकार्याणां भवनात् ब्रह्मपुराणोपान्त्ये मायानुकीर्त्तनाध्याये घटिकामात्रेण षष्टिवर्षात्मककालातिक्रमस्य जलमग्नचाण्डालीब्राह्मणजन्मोपाख्यानेन प्रतिपादनाच्च तथात्वादित्यर्थः॥ ३९॥

❀ ❀ विष्णोर्नु वीर्येत्यत्र अव्यवस्थितमनसेति अव्यस्थितेन मनसेत्यर्थः। अत्र कतमस्य भगवद्वीर्यगणनायां योग्यतायास्तर्कितत्वादित्तरेपामयोग्यतायाः कैमुतिकन्यायेनार्थादेव सिद्धिरिति वक्तुं कतमशब्दस्य विकल्पने रूढत्वादतिशयिते प्रजापतौ योगाच्च कतमशब्दं पक्षद्वयेन व्याचिख्यासवः प्रथमपक्षतात्पर्यमाहुः सर्वेषामित्यादि। उक्तमिति कतमपदप्रयोगेणोक्तम्। तेनापि सूचितमर्थमाहुः मनस एवेत्यादि। उक्तमिति अर्हतिपदमुक्तमन्यथा पदान्तरमेव वदेदित्यर्थः। द्वितीयपक्षतात्पर्यमाहुः जीवस्येत्यादि। स्वाभाविकधर्मस्येति जीवत्वस्य मनश्चाञ्चल्यस्य च। अत्यन्तं ब्रह्मापीति कतमपदवाच्यो रजोगुणस्य महत्तत्त्वस्य वाभिमान्यपीत्यर्थः। वीर्यगणनायामसामर्थ्ये हेतुमाहुः जगदादीत्यादि। तथा सतीह कतमोऽर्हतीत्यावृत्त्यान्वयः। तथा च, वीर्यगणनायां ज्ञानस्य हेतुत्वात्तस्मिंश्च धारणाया हेतुत्वात्तत्तदभावे तदभाव इत्यसामर्थ्यमित्यर्थः। तर्हि सम्भावनायां किं बीजं तत्राहुः नन्वेवं रूपेणेति जगदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानकरणभूततया वक्ष्यमाणरूपेण। तत्रापीति सर्वांशधारणायामपि। एतदिति संभावनाबीजरूपं सामर्थ्यम्। संभावनाबीजं स्फुटीकुर्वन्ति सामर्थ्येत्यादि। अत्र रजांसीति पदेनावान्तरसृष्टिः सूक्ष्मात्स्थूला भवतीति बोध्यते। नन्वेवं सामर्थ्ये विद्यमाने किमिति धारणादिसामर्थ्यं निराक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्येत्यादि। तत्र मनसो जीवस्य चासामर्थ्ये हेतुत्वेन विष्णुपदस्यार्थमाहुः मनसोपीत्यादि। मनस इति पञ्चमी। यद्यपि तदणु, तथापि तत्त्वरूपं तद्व्यापकम्, तस्य च व्यापकत्वं छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे प्रसिद्धम्। तदपेक्ष्यापि भगवतो बृहत्वात्। तथाचैतेषु प्रथमे विचारिते मनसस्तद्ग्रहणसामर्थ्याभावस्तृतीये विचारिते 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः' इतिवाक्यात् तत्संसर्गस्यैवाभावः। आद्ये द्वितीये च विचारिते वेगस्यैवाशक्यवचनत्वमित्याशयेनेयत्तावच्छेदराहित्यमाहेत्यर्थः। मूले सर्वपदस्याभावात्सर्वस्य ग्रहणे बीजमाहुः तत इत्यादि। अर्थादिति अवधिरूपादर्थात्। ननु तथापि गुणेषु संख्यायोगादियत्ता भविष्यतीति शङ्कायामाहुः सङ्ख्येत्यादि। अग्र इति अग्रिमश्लोके। एवमत्र मनोनिग्रहस्यावश्यकत्वस्थापनेन धारणा साधिता। अत्र नु इतिपदेन परोक्षत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वाज्जहत्स्वार्थात्र न दोषाय॥ ४०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

व्यासावतारमाह—कालेनेति। कालेन मीलितधियां सङ्कुचितबुद्धीनां नृणां स्वनिगमः स्वकृतो वेदराशिर्वत दूरपारः अतिदुर्गम इत्यवमृश्य विचार्य सत्यवत्यामाविर्हितः सन् स एव हरिः अनुयुगं युगानुरूपं यथा वेदद्रुमं विटपशः शाखाभेदेन विभजिष्यति। ननु सङ्कुचितबुद्धीनामपि बहुकालाभ्यासाद्वेदः सुगमो भविष्यति किं शाखाविभागेनेत्याशङ्क्याह—स्तोकायुषामिति। अल्पायुषां बहुकालं जीवनमेव न सम्भवति कथं वेदाभ्यासः स्यादिति भावः। भगवल्लीलाया अद्भुतत्वं द्योतयन्नाह—स्मेति॥ ३६॥ ❀ ❀ बुद्धावतारमाह—देवद्विषामिति। निगमवर्त्मनि वैदिकमार्गे नितरां स्थितानां देवद्विषां दैत्यानां मतेर्विमोहो वेदमार्गेऽपकर्षमानं मतेः प्रलोभोऽन्यमार्गेऽल्पसाधनेनैव महाफलनिश्चयेन प्रवृत्तिश्च यस्मात्तथाभूतं पाखण्डं वेषं विधाय तेन औपधर्म्यं धर्माभासं पाखण्डधर्मं स्वार्थे ष्यञ्-बहु अधिकं भाष्यते भापयिष्यतीत्यन्वयः। पाखण्डधर्मो नाम वेदविरोधिधर्मः। ननु देवद्विषामित्यनेन देवप्रार्थनया तत्पक्षपातित्वे सूचितोऽपि वेदमार्गस्थानां मोहादिना ततश्चालनं भगवतोऽप्यनुचितमेवेत्याशङ्क्याह—मयेन दानवशिल्पिना विहिताभिः रचिताभिः अदृश्यतूर्भिरलक्षितवेगाभिः पूर्भिः पुरीभिर्गच्छतां तत्रत्यैश्च शस्त्रैर्लोकान् प्राणिनो घ्नतां नाशयतामिति। वेदमार्गस्थत्वेन तेषां प्रबलत्वं तेन च प्राणिविनाशं चालक्ष्य तन्निवृत्त्यर्थं तथा कृतवानिति भावः॥ ३७॥ ❀ ❀ कल्क्यवतारमाह—यर्हीति। कृतयुगादौ सर्वत्र हरिकथा भवन्ति, द्वापरादौ तु सतामालयेषु, यर्हि सतामप्यालयेषु हरेः कथा न स्युः, द्विजजनास्त्रैवर्णिकाः पाखण्डिनः 'वेदमार्गनिरोधेन येषां करणमण्वपि॥ ते हि पाखण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विनिन्दकाः' इत्युक्तलक्षणाः स्युः, नृदेवा राजानश्च वृषलाः वृषं लान्तीति म्लेच्छाः स्युः, तथा यत्र यदा त्रैवर्णिकालयेष्वपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वाहास्वधावषडिति गिरो न स्युः, स्वाहेति वषडिति च दैवे कर्मणि स्वधेति पित्र्ये कर्मणि च प्रयुज्यते उभयविधकर्माभावात्ता गिरो न श्रूयन्ते तदा युगान्ते कलियुगान्ते भगवान् कलेः शास्ता कल्कीरूपो भविष्यतीत्यन्वयः । अत्र च वराहादयो ब्रह्मनारद-संवादात्पूर्वभाविनः, मन्वन्तरावतारास्तु भूता भाविनश्च, धन्वन्तरिपरशुरामौ तदा वर्त्तेते, श्रीरामादयश्च भाविन एव, तत्र क्वचि-द्भूतादिनिर्देश आर्ष इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—भगवतोऽवतारा द्विविधाः अनुप्रवेशावताराः स्वरूपेणावताराश्च, अकर्महेतु-त्वाविशेषादुभयत्राप्यवतारशब्दप्रयोगः, तत्रानुप्रवेशावतारो नाम जीवेषु स्वस्यानुप्रवेशेन स्वीयज्ञानशक्त्यादीनामाविष्करणं स एवांशावतार इत्यपि कथ्यते, ते चावताराः पृथुपरशुरामादयः, नृसिंहरामकृष्णादयस्तु साक्षादवताराः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन भगवतो विभूतीराह—सर्गे इति । पुरुशक्तिभाजः अपरिमिताचिन्त्यशक्तिमतो भगवतः सर्गे जगदुत्पत्तौ तपः प्रसिद्धं अहं ब्रह्मा नवर्षयो मरीच्यादयः अन्ये च ये प्रजेशाः दक्षादयः इमाः मायया स्वेच्छया रचिता विभूतयः, स्थाने पालने च धर्मश्च मखो विष्णुश्च मनवश्च अमरा देवाश्च अवनीशा राजानश्च मायाविभूतयः, अन्ते जगत्संहारे तु अधर्मश्च हरो रुद्रश्च मन्यु-वशाः सर्पाश्च असुराश्च-आद्यपदेन भूतप्रेतपिशाचादयः क्रूरस्वभावाश्च-इमा मायाविभूतय इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भगवद-तारास्तच्चेष्टानि च मया सङ्क्षेपेणोक्तानि साकल्येन तदभिधातुं तु कोऽपि न समर्थ इत्याह—विष्णोरिति । इह संसारे यः कवि-र्बुद्धिमान् पुरुषः पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि परमाणूनपि विममे गणितवांस्तादृशोऽपि विष्णोर्वीर्याणां पराक्रमाणां गणनां कर्त्तुं कतमो नु अर्हति ? न कोऽपीत्यन्वयः । तन्माहात्म्यं प्रदर्शयन्विशिनष्टि—यो विष्णुः आत्रिपृष्ठं सत्यलोकमभिव्याप्य सर्वं चस्कम्भ धृतवानिति । किमिति धृतवानित्यपेक्षायामाह—यस्मात्त्रैविक्रमे अस्खलता प्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वपादवेगेन पत्रि-साम्यरूपं सदनमावरणतया सर्वाधिष्ठानं प्रधानं तस्मादारभ्य उरु अधिकं कम्पयानं कम्पेन यानं पतनं यस्य तथाभूतं सर्वं तस्मात्कार-णाच्चस्कम्भेत्यर्थः । तथा च मन्त्रः—"विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ॥ योऽस्कम्भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" इति । अस्यार्थः—य उरुगायो विपुलकीर्तिस्त्रेधा त्रिप्रकारेण विचक्रमाणः पादविन्यासं कुर्वाणः । सहस्य सधादेशः । तिष्ठन्तीति स्थाः प्राणिनः । सधस्थं तत्रत्यैर्देवादिभिः सह वर्तमानमुत्तरं सत्यलोकमस्कम्भायत् अवष्टब्धवांस्तस्य विष्णोर्नु वीर्याणि यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे स तादृशोऽपि बुद्धिमान् कं प्रावोचं कं प्रावोचदित्यन्वयः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

समयके फेरसे लोगोंकी समझ कम हो जाती है, आयु भी कम होने लगती है। उस समय जब भगवान् देखते हैं कि अब ये लोग मेरे तत्त्वको बतलानेवाली वेदवाणीको समझनेमें असमर्थ होते जा रहे हैं, तब प्रत्येक कल्पमें सत्यवतीके गर्भसे व्यासके रूपमें प्रकट होकर वे वेदरूपी वृक्षका विभिन्न शाखाओंके रूपमें विभाजन कर देते हैं ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ देवताओंके शत्रु दैत्यलोग भी वेदमार्गका सहारा लेकर मयदानवके बनाये हुए अदृश्यवेगवाले नगरोंमें रहकर लोगोंका सत्यानाश करने लगेंगे, तब भगवान् लोगोंकी बुद्धिमें मोह और अत्यन्त लोभ उत्पन्न करनेवाला वेग धारण करके बुद्धके रूपमें बहुत-से उपधर्मोंका उपदेश करेंगे ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कलियुगके अन्तमें जब सत्पुरुषोंके घर भी भगवान्‌की कथा होनेमें बाधा पड़ने लगेगी; ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा वैश्य पाखण्डी और शूद्र राजा हो जायँगे, यहाँतक कि कहीं भी 'स्वाहा', 'स्वधा' और 'वषट्कार' की ध्वनि—देवता-पितरोंके यज्ञ-श्राद्धकी बाततक नहीं सुनायी पड़ेगी, तब कलियुगका शासन करनेके लिए भगवान् कल्कि अवतार ग्रहण करेंगे ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ जब संसारकी रचनाका समय होता है, तब तपस्या, नौ प्रजापति, मरीचि आदि ऋषि और मेरे रूपमें; जब सृष्टिकी रक्षाका समय होता है, तब धर्म, विष्णु, मनु, देवता और राजाओंके रूपमें तथा जब सृष्टिके प्रलयका समय होता है, तब अधर्म, रुद्र तथा क्रोधवश नामके सर्प एवं दैत्य आदिके रूपमें सर्वशक्तिमान् भगवान्‌की माया-विभूतियाँ ही प्रकट होती हैं ॥ ३९ ॥ अपनी प्रतिभाके बलसे पृथ्वीके एक-एक धूलि-कणको गिन चुकनेपर भी जगत्‌में ऐसा कौन पुरुष है, जो भगवान्‌की शक्तियोंकी गणना कर सके। जब वे त्रिविक्रम-अवतार लेकर त्रिलोकीको नाप रहे थे, उस समय उनके चरणोंके अदम्य वेगसे प्रकृतिरूप अन्तिम आवरणसे लेकर सत्यलोकतक सारा ब्रह्माण्ड काँपने लगा था। तब उन्होंने ही अपनी शक्तिसे उसे स्थिर किया था ॥ ४० ॥

नान्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥ ४१ ॥
येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः[1] सर्वात्मनाऽऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥

1. प्रा० पा०—दयया ह्यनन्तः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हिर्ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥
इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधिरघ्वम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवा देवव्रतो बलिरमूर्त्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥
सौभर्युतङ्कशिबिदेवलपिप्पलाद सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

एतत्प्रपंचयति । नांतमिति । पुरुषस्य यन्मायाबलं तस्यांतं न विदामि न वेद्मि दशशतान्याननानि यस्य स शेषोऽप्यस्य गुणान् गायन् पारं न समवस्यति न प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ यदि न केऽपि विदंति तर्हि कथं मुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह । येषामिति । दययेद्दयां कुर्यात् । ते च यदि निष्कपटमाश्रितचरणा भवंति ते दुस्तरामपि देवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवं विदंति च । अथेति वा पाठः । प्रत्यक्षमेव तेषां मायातितरणमित्याह । नैषामिति । श्वशृगालानां भक्ष्ये देहे ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ अंतर्ज्ञानाभावेऽपि मायेयमिति ज्ञानं तत्कृपया बहूनामस्तीत्याह वेदाहमिति त्रिभिः । यूयमिति । सनकादीनंतर्भाव्य बहुत्वम् । दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनुः स्वायंभुवः तस्य पत्नी शतरूपा च तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ तिस्रः कन्याश्च । प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपश्छांदसः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ शतधनुः अनुश्च । संधिरार्षः । रंतिदेवा इति वा पाठः सुगमः । एकपद्ये एतैः सहितो देवव्रत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ उपेन्द्रदत्तः शुकः । विभीषणादयो वर्या मुख्या येषां ते ॥ ४५ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अतितरंतीत्यत्रार्थे तरंतीति पाठः ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ हे अंगेति ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति । मांधातृत आरभ्य रंतिदेवदेवव्रत इत्यंतमैकपद्ये इति भावः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ उत्तंक इति वक्तव्ये उतंकेत्यार्षः । सारस्वतनामा कश्चिदृषिविशेषो वसिष्ठादिवत्स च सरस्वतीपुत्रस्तद्वृत्तं भारतादवसेयम् । यस्य गोत्रिणो हि सारस्वतगोत्रा एव न तु सारस्वतसंज्ञा इति । सारस्वतसंज्ञका विप्रास्तु सारस्वतदेशवासिन एव "मत्स्यान्सारस्वतानथ" इति प्रथमस्कंधे सारस्वतदेशोपि पठितोस्ति कचित्पुस्तकेषु शारद्वतोद्धवेति पाठोप्यस्ति तत्र शरद्वतोऽपत्यं शारद्वतः कृपाचार्यः प्रतीयते "शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः" इत्युक्तेः ॥ ४५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

मायाबलम् इति । मायामहत्त्वमित्यर्थः । इति व्याख्यालेशः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ पुत्राविति । प्रियव्रतोत्तानपादाविति द्वौ । कन्याश्चेति । आकूतिर्देवहूतिः प्रसूतिरिति तिस्रः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ [ऐलः पुरूरवाः । नाहुषो ययातिः । आद्यशब्देन यदुप्रभृतयः ॥] सन्धिरिति । शतधनुरित्यत्र विसर्गलोपेन सन्धिरार्षः । अत्र बालप्रबोधिनीकारस्तु शतधन्वा अनुश्चात्राकारलोप आर्ष इत्याह । एकपद्ये इति । रन्तिदेवदेवव्रत इत्याकारके पाठे ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ [सारस्वतेति । सारस्वतो दधीचिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमवतारगुणप्रयोजनान्युक्त्वा नाहं न यूयमिति । पूर्वप्रस्तुतमुपसंहरति नेति । मायाबलस्याद्भुतबलस्य बलं सेना प्रकृत्याख्यपरिकर इति वा पुरुषस्य परमपुरुषस्यांतं स्वरूपस्वभावयोरवधिमहं चतुर्मुखः न विदामि तेऽप्रजाः सनकादयः न विदंत्यन्ये कुतो जानीयुः । किंबहुना दशशतान्याननानि यस्य स दशशताननः सहस्रमुखः आदिदेवः शेषः द्विसहस्रजिह्वश्चानंतगुणान् गायन्नधुनापि अस्य भगवतः पारं न समवस्यति नाध्यवस्यति ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ ननु कैरप्यविज्ञातस्वरूपस्वभावावधित्वे कथं तद्भजनेन मुच्येरन्नित्याशंक्यापरिच्छिन्नस्य वस्तुनोऽपरिच्छिन्नत्वेनैव ज्ञानं मुक्तिसाधनं न तु परिच्छिन्नत्वेन तस्यान्यथा ज्ञानरूपत्वादतः परमात्मस्वरूपमपरिच्छिन्नत्वेन जानंतो भजमाना मुच्यंते एवेत्याह येषामिति । निर्व्यलीकं निरपराधं यथा तथा येषां सर्वात्मना उपायोपेयत्वबुद्ध्या आश्रितपदः संश्रितपदो यदि भवेत्स एष भगवाँस्तान् दयेत् भगवद्दयाविषयाः दुस्तरां तर्तुमशक्यां

---

१. प्रा० पा०—पिप्पलादाः । २. प्रा० पा०—दत्ताः । ३. प्रा० पा०—देवभूपाः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवस्य विष्णोर्मायामतितरंति निःशेषं तरिष्यंति । चकारात्तत्स्वरूपस्वभावादिकमपि यथावस्थितत्वेन जानंति एवं सर्वात्मना भगवत्प्रपन्नानामात्मसमं विचक्ष्महे इत्युक्तेर्देहात्मभ्रमोऽपि निवर्त्तत इत्याह नैषामिति । एषां सर्वात्मना भगवंतमाश्रितानां श्वशृगालानां भक्षणयोग्ये कलेवरे ममाहमिति धीः अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिरिति स्थानोक्तधीः नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किमेवंविधा भगवत्प्रपन्ना अपि संतीत्यत आह वेदेति । अंग हे नारद अहं वेद जानामि भगवंतमिति शेषः । परमस्य भगवतो योगमायां दैवी ह्येषा गुणमयीत्युक्तप्रकारां स्वदेहेंद्रियादिरूपेण संयुज्यमानां विचित्रसर्गकरीं प्रकृतिं तरिष्यामीति शेषः । यूयमित्यादीनां विदंत्यतितरंति चेत्युपरितनेनान्वयः यूयमिति । सनकाद्यभिप्रायेण बहुवचननिर्देशः भवो रुद्रः भगवानिति रुद्रविशेषणं दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनोः पत्नी शतरूपा स च स्वयंभुवो मनुश्च ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ऐलः पुरूरवाः नाहुषो ययातिः देवव्रतो भीष्मः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विभीषणादयश्च वर्या मुख्या येषान्ते ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अनंतत्वमुपपादयति नांतमिति । विदामीति विकरणव्यत्ययेन चतुर्मुखादब्रह्मणः शेषस्य सहस्रमुखत्वकथनात् ज्ञानाधिक्यमस्तीत्याशंकां निवारयति न समवस्यति न श्चिनोति मात्याक्षतादिदाने स्त्रीशेष इति वैजयंतीकोशात् । अक्षताद्याशीर्वचनवान् शेषः कश्चित्पुमानिति संशयं निरस्यति दशशतानन इत्यनेन । अयमपि नागेष्वन्यतमः कश्चिदित्यत आह आदिदेव इति । अपरेऽर्वाचीना अनेन श्लोकद्वयेन विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रावोचं न ते विष्णो जायमान इत्यृगर्थमुदाहरंति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं चेन्न कस्यापि त्राणाभावेन पुरुषार्थप्राप्तिरित्याशंक्य तत्प्रसादेन सर्वं सुलभमित्याह येषामिति । सोऽनंतो भगवान् स्वयमेव येषां दययेत् दयांकरोति ते देवरूपमायां स्वरूपशक्तिं विदंति संसारहेतुं शैवलीं मायां तरंति तत्साधनमंतरेण दययेच्चेत्तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये च स्यातामित्यत्राह सर्वात्मनेति । तत्रेत्थंभावमाह नैषामिति । येषां सेवकानां श्वसृगालभक्षणयोग्ये देहे ममाहमिति धीर्नास्ति देहाद्यभिमानशून्यत्वेन भाव्यमिति भावः । तत्तद्योग्यतानुसारेण तत्प्रसादोपि बहुविध इत्यस्मिन्नर्थे वैशब्दः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि तत्प्रसादयोग्याः के इति तानाह वेदाहमिति । "ऋतस्य तंतु विततं निवृत्त्य तदपश्यदभवत्प्रजासु" इतिश्रुतिद्योतको हिशब्दः प्रथमप्रक्रांतत्वाच्चतुर्मुखः सर्वस्मादधिकं वेत्ति तदन्ये यथायोग्यतया वेत्तार इत्यर्थस्सारको वा भगवानिति विशेषणाद्भवस्य नारदादेर्ज्ञानातिशयोऽस्तीति सूचयति अथेत्यनेन दैत्येषु प्रह्लादस्य ज्ञाननैर्मल्यं सूचयति अंगो वेनस्य पिता ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ऐल इलायाः पुत्रः पुरूरवाः नाहुषो ययातिः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ हरेः स्वरूपांशानामुपेंद्रदत्तादीनां नित्यवद्गुणेषु सहयोगो दुष्टजनमोहनार्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत्र मायिकामायिकत्वेनोभयविधानमपि वीर्य्याणामानन्त्यमाह नान्तमित्यर्द्धाभ्याम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तर्हि तत्तद्यानां मायिकवीर्य्याणां तरणसाधनानां चामायिकवीर्य्याणामात्यन्तिकज्ञानाभावे कथं लोका निस्तरेयुरित्याशङ्क्याह येषामिति । यद्वा तस्मात्तज्ज्ञानेनाग्रहं परित्यज्य शुद्धभावेन भजेदेवेत्याह येषामिति । चकारादनन्तत्वेनैव जानन्ति च ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु मायिकवीर्य्याणामप्यनन्तत्वात्तरणं कथं सम्भवेत् । उच्यते । तत्कृपयैव । तत्रावस्तुत्वज्ञानेनाध्यासपरित्यागादिति सिद्धान्तयंस्तत्राधिकारिण उदाहरति वेदाहमित्यादित्रिकेण । यद्वा वेदेति । योगमायामैश्वर्य्यं तद्दयातारतम्येन स्वाधिकारानुरूपमहमन्येऽपि विद्म इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

एतत् प्रपञ्चयति नान्तमिति । पुरुषस्य यन्मायाशक्तेर्बलं तस्याप्यन्तं न वेद्मि किमुत चिच्छक्तेरिति भावः । तस्य पुरुषस्य गुणान् प्राकृतान् अप्राकृतांश्च गायन् न समवस्यति न प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ननु यदि युष्मदादयोऽपि तं न विदन्ति र्हि तदनुभवो निराश्रय एवाभूदिति चेत्तत्राह । येषां स दययेत् दयेत् अधीगर्थेत्यादिना षष्ठी मामेते जानन्त्विति सकरुणमङ्गीकुर्य्यादित्यर्थः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् । इति श्रुतेः । केन लक्षणेन तस्य दया ज्ञातव्येत्यत आह । सर्व्वात्मा ज्ञानकर्म्मादिनिरपेक्षतया निर्व्यलीकं निष्कपटं निष्काममिति यावत् श्रितपदः आश्रितभगवच्चरणा यदि भवन्ति । तस्य दयाशक्तेरेव मुख्या वृत्तिः शुद्धभक्तिः, सा च तद्भक्तद्वारैव जनेषु प्रवर्त्तते इति भावः । चकारात् तं विदन्ति च । केन लक्षणेन मायातरणतद्वेदने ज्ञातव्य इत्यत आह । श्वशृगालभक्ष्ये पुत्रादिदेहे स्वदेहे च एषां ममाहमिति धीर्न स्यात् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु त एव निरहंममत्वाश्च येषु भगवतो दयालक्षणं दृष्टं द्रष्टव्यञ्चेति तान् गणयति वेदाहमङ्गेति । मयि भगवतो दयास्तीति जानामीति तदभिज्ञभक्तजनसंमत्यैव वच्मि स्वानुभवस्तु नान्तं विदाम्यहमिति मया पूर्व्वमेव प्रकाशित इति भावः । दैत्यवर्य्यः प्रह्लादः । पत्नी शतरूपा । मनुः स्वायम्भुवः । तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपाददेवहूत्यादयः । प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपश्छान्दसः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ शतधन्वा च अनुश्चेति आकारलोप आर्षः । मान्धात्रादिभिः सहितो देवव्रतो भीष्मः । रन्तिदेवा इति च पाठः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ उपेन्द्रदत्तः शुकः ॥ ४५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र कैमुत्यन्यायेनाह माया प्रकृतिः शक्तिभूता सृष्ट्याद्युपयोगित्वेन बलं यस्य यद्वा मायायाः प्रकृतेः बलं सामर्थ्यं यस्मात्तस्य पुरुषस्य भगवतः अंतं गुणस्वरूपादीनामेतावत्वम् अहं चतुर्मुखः न विदामि न वेद्मि ते तव अग्रजाः सनकादयः न विदंति अपरे अन्ये कुतो जानीयुः । दशशताननः सहस्रवदनः शेषः अस्य हरेः गुणान् गायन् अधुनापि पारमंतं न समवस्यति नाध्यवस्यति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ननु ज्ञानाभावे कथं मुक्तिः स्यादित्यत्राह येषामिति । अनंतः इयत्तानवच्छिन्नः स एव भगवान् यदि येषां दययेत् दयां कुर्यात् तया ते निर्व्यलीकं निरपराधं यथा तथा सर्वात्मना आश्रितपदः भवंति प्रेमविशेषलक्षणां भक्तिं प्राप्नुवंति तथाह भगवान्पूर्वाचार्यः । कृपास्यदैन्यादियुजि प्रजापते यया भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्महान् साचोत्तमा साधनरूपिका परेति ते दुस्तरां देवस्य विष्णोः मायां कार्यकारणस्वरूपिणीं प्रकृतिं तरंति । चकारादेवं प्राप्नुवंति तच्चरणैकशरणानां लक्षणमाह एषां श्वश्रृगालभक्ष्ये देहे ममाहमिति धीर्न भवति भगवत्संकल्पाधीनभूतायाः कार्यभूतं शरीरं मायात्मकतया यैर्ज्ञातं तेषां मदीयमिदं शरीरं शरीररूपोहमिति च बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु मायाकार्ये शरीरे येषां ममाहमिति धीर्न भवति मायामर्थात्परसंबंधिनीमात्मविलक्षणां विदंति तां तरंति च ते के इत्यत्राह वेदेति चतुर्भिः । हे अंग नारद परमस्य माया यस्य तस्य माधवस्य योगमायां योगः संकल्पः तदधीनां मायां प्रकृतिं हि शब्देन परमं च देव जानामि यूयं मम पुत्राः यूयमित्यादीनां विदंति तरंति च देवमायामिति चतुर्थेनान्वयः । दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनोः स्वायंभुवस्य पत्नी शतरूपा स च मनुश्च तदात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च । प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपच्छांदसः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नाहुषः ययातिः शतधनुश्च अनुश्च संधिरार्षः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ उपेन्द्रः शुकः विभीषणादयो वर्याः मुख्या येषां ते ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं महद्गुणा अव्य[1]वस्थितमनसा आकलयितुमशक्या इति धारणयेत्युक्तम् । धारणा हि यथाकथञ्चिन्मनसा परिकल्प्य क्रियत इति । महतश्च धारणाद्वैक्लव्यं भवतीत्यवतिष्ठत इति यदुक्तं तदर्थं महत्त्वं निरूपयति—नाऽन्तं विदामीति । अहं ब्रह्मा सर्वदा भगवद्गुणानामेवाऽभिव्यञ्जकजगत्कर्त्ता । यावज्जन्म कर्माणि कुर्वन्नपि पुत्रद्वारा कारयन्नपि स्वतिरोभावे स्वस्य वाऽन्यस्य वा विनियोगादन्तं न विदामीत्यर्थः । मुनयोऽपि तथा । योगोऽपि मदन्त[2]र्गतमेव फलं साधयतीति सुतरां त्वदग्रजा मत्पुत्राः सनकादयो मरीच्यादयो वा । ते हि मदंशभूता मदपेक्षया अल्पमेव विषयीकुर्वन्तीति । तेषां गणनेच्छानिवृत्तौ हेतुमाह—मायाबलस्येति । क्षणमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिजननसमर्थाया मायाया अपि बलं यस्मात् । किञ्च । पुरुषस्य मायाभर्त्तुः । भगवदाहितमेव हि तेजः सा जनयतीति । कुतः अपरे कालादयः । तेषामपि भगवच्चेष्टारूपत्वात् । अस्मदादयो वा । पुरुषापेक्षया अपरत्वे कालादयः । स्वापेक्षया त्वस्मदादयः । अस्मदादीनां प्रथमत एव अनन्तत्वज्ञानान्निवृत्तावपि शेषो वेदाभिमानिनी देवता । सहस्रवदनः सहस्रप्रकारेणैकं पदार्थं वक्तुं शक्तः । अत एव आदिदेवः । तत्प्रतिपाद्या एव हि सर्वे देवाः[3] । यावान् भगवान् तद्व्यतिरिक्तसर्वरूपः शेषः । सृष्टेरनादित्वात्तत आरभ्य गणनायामप्यद्याऽपि नाऽन्तं समवस्यति एतावन्तोऽग्रे गणनीया इति । अनन्तत्वात्सृष्टेरग्रेऽपि । अत आह—नाऽस्य पारमिति । अस्य गुणस्य । भगवतो वा । बहून् गुणान् गणयितुं प्रवृत्त एकस्याऽपि पारं न गतवानिति वा । एवं सर्वथा भगवतो महत्त्वं निरूप्य धारणाया अशक्यत्वात् यावदिति निरूपितम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ नन्वेतादृशत्वे भगवतः क्षण[4]मपि धारणा न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—येषामिति । सर्वमार्गप्रवर्त्तकत्वाद्भगवतो मोक्षदातुः अवश्यं धारणा[5] प्रवर्त्तनीयेति यान् पुरुषविशेषानात्मीयत्वेन गृह्णाति तेषां धारणायोग्यतेत्याह—दययेदिति । तेषामपि न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनं किन्तु दययैव । **स एव भगवानिति** । यः सर्वमार्गप्रवर्त्तकः । न तु गुर्वादीनामपि क्रिया[6] । भगवत्त्वात्स्वेच्छया तथाकरणम् । अनियमेन करणप्राप्ता[7]वतिदुःखित्वेन दीनत्वे दयया तानेव योजयतीति दयायाः करणत्वम् । सर्वेषु च दयाभावः अनन्तत्वात् । तथा सत्यन्येषां गुणानामुपमर्दात्सर्वमुक्त्या सृष्टेर[8]न्तवत्त्वे भगवतोऽनन्तत्वं भज्येत । ननु तथाविधानां किं धारणा[9]मात्रेण स्वयमेव तथा फलं प्रयच्छ[10]त्वित्याशङ्क्य साधनेनैव सर्वं भगवान् करोतीति साधनमुपदिशति—सर्वात्मनाऽऽश्रितपद इति । भगवद्दयाया ज्ञापकं धारणम् । तस्मिन् सति भगवदिच्छानुगुण्यादन्यानि साधनानि सिद्धिं प्राप्स्यन्तीति सर्वभावेन भगव[11]त्प्रपत्तिः कर्त्तव्या । तदाह । सर्वात्मना आश्रितः पादो यैः । व्यलीकं कापट्यं [12]फलसम्बन्धो वा । सर्वात्मत्वेन [13]फलार्थस्याऽपि भजनस्य प्राप्तात्वान्निर्व्यलीकमिति तन्निषेधः । तेषां फलसिद्धिमाह—ते दुस्तरामिति । अथाऽऽश्रयणानन्तरम् । पूर्वमेव दुस्तरत्वादथशब्दो मध्ये निरूपितः । अथवा । ते दुस्तरां मोहिकां मायां तरन्ति । तदा भगवद्भक्तिर्ज्ञानसिद्धिर्भवति । अथ तदनन्तरम् । देव-

---

१. अव्यवसितेति ख. । २. मदन्तमेवेति ख. । ३. वेदा इति ख. । ४. क्षणमात्रमपीति ख. । ५. धारणीया ख. । ६. कृपा इति ख. । ७. प्राप्तावपीति ख. । ८. सृष्टेरन्तत्त्वे इति घ. । ९. धारणमात्रेणेति घ. । १०. प्रयच्छतीति ख. । ११. प्रतिपत्तिः ख. । १२ फलं वेति ख. । १३. फलस्यार्थस्यापि ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मायां देवरूपस्य[1] भगवतो द्योतनात्कारणाद्वा क्रीडार्थं वा या माया तामाधिदैविकीं पश्चात्तरन्ति। भगवति सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तेषां तरणेऽभिज्ञानमिदानीमाह—नैषामिति। एषां श्वसृगालभक्ष्ये न ममेति। इदमभिज्ञानं तरणे। स एव तरिष्यतीति ज्ञातव्यम्। अहं ममेति दौर्जन्यं न यस्य देहादौ। सर्वत्रैव हि महत्कार्येऽभिज्ञानेनैव प्रवृत्तिः। "श्रद्धां विधान्यामि"त्यत्रोक्तम्। श्वसृगालभक्ष्य इति पर्यवसानेनाऽन्यदीयत्वनिश्चयार्थमुक्तं तत्तस्य पर्यवसितं फलम्। अन्यानि त्ववान्तरफलानि। तथा देहस्य स्वोपयोगोऽवान्तरफलमेव। तस्मात्स्वोपयोगोऽपि देहादेर्न मुख्यं फलम्। अतः फलार्थे[2] यत्नो न कर्तव्य इति हेतुरपि सूचितः। श्वसृगालेति ग्रामारण्ययोर्भक्षका उपलक्षिताः। तेन यत्राऽयं देहस्तिष्ठति तदाश्रयाः सर्व एव गृह्यन्ते। तेन मत्स्यादीनामपि परिग्रहः। अथवा। तादृशस्य नाऽपमृत्युसम्भावनेति ग्रामारण्यभेदेन तावेव भक्षकौ। ताभ्यामुपरोधान्न काकादीनां प्रवेशः। बहुधा विनियोगसम्भवादुपलक्षणमेवेति निश्चयः॥ ४२॥ ❀ ❀ एवं "यावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठत" इति सुनिरूपितम्। "एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुधारयेदि"ति निरूपयति—वेदाऽहमङ्गेति चतुर्भिः। तत्र त्रिविधा भक्ताः श्लोकत्रयेण सङ्गृहीताः। भक्तभक्तास्त्वेकेन। एते हि भगवदंशधारकाः। एतादृशत्व एकांशधारणासिद्धिः। पूर्वाधिकारे सम्पन्ने उत्तराधिकारार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इति। प्रथमं ब्रह्मा। अन्तिमः शुकः पक्षी। तत्र प्रथमं शुकाधिकारे सम्पन्ने तदनन्तरं क्रमेण ब्रह्मपर्यन्तमधिकारा भवन्ति। इदमेव पादादित्वेनोच्यते। अथवा। चरणसेवा ब्रह्मण एव सिद्धा। स एव हि तच्चरणक्षालनादिना पूजां विधाय गङ्गामुत्पादितवान्। इत्थं शुकादयो भगवतश्चित्ररूपाः। तत्र प्रथमं परमसात्त्विका निरूपिताः। तदनु राजसास्तामसाश्च। भगवज्ज्ञाने भक्तिमार्गस्य मुख्यत्वात् भक्ता एव गण्यन्ते। तत्राऽऽपाततः किञ्चित्स्वरूपमहं वेद। परमस्य पुरुषोत्तमस्य। योगमायां जगज्जननार्थमाज्ञापितां मायाम्। साहि प्रथमतो ह्याज्ञाकारिणी। तस्याः स्वरूपे ज्ञाते भगवान् ज्ञातो भवति। तद्वारैव हि लोके भगवदाविर्भावात्। ब्रह्मा जानातीत्यत्र गुणानां सृष्टिहेतुत्वात्सर्वगुणसिद्धये[3] ब्रह्मा सर्वं करोतीति हेतुर्हिशब्देन सूचितः। मायाया आधिदैविकत्वज्ञापनार्थं योगपदम्। आध्यात्मिकत्वमिति केचित्। यूयं नारदेन सहिता मरीच्यादयः। भवश्च महादेवः। एते त्रयः सात्त्विकादयः। भवस्य भगवत्त्वं भक्तिविरुद्धाचारस्याऽभक्तत्वबोधनव्यावृत्त्यर्थम्। ज्ञाननिष्ठान् सनकादीन् गणयत्येकरूपेण—अथ दैत्यवर्य इति। अनेन दैत्यवर्यः सनकादिरेवेति विचारितम्। अन्यथा राजसेषु गणनीयः स्यात्। दैत्यवर्यः प्रह्लादः। अथेति भिन्नप्रक्रमं[4] प्राप्तः। भक्तमुख्यत्वात्। मनोः पत्नी शतरूपा निरूपिता। कायमित्यत्र[5] स्त्रीलिङ्गस्य प्रथमनिर्देशात्। सर्वत्र चकारास्तदीयानां संग्राहकाः। तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपादावाकूतिदेवहूतिप्रसूतयः। ऋभुर्विष्णुपुराणे प्रसिद्धः। अङ्गो वेनपिता। उतेति ध्रुवसिद्धिः[6] स्पष्टेति। इक्ष्वाकुप्रभृतयो राजसाः। नाहुषो ययातिः। यदुप्रभृतय आदिशब्देनोच्यन्ते। मान्धात्रादिरन्तिदेवान्तैः सहितो देवव्रतो भीष्मः। एकवद्भावो वाऽनपुंसकश्च। सौभर्यादयस्तदनन्तरभाविनः। मत्स्यसङ्गादिना तथात्वम्। उतङ्को भारते प्रसिद्धः। पिप्पलादः कश्चित्। सारस्वतो दधीचिः। उपेन्द्रदत्तः परीक्षित्। पार्थोऽर्जुनः। अन्ये च यथायथं प्रसिद्धाः॥ ४३-४४-४५॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नान्तमित्यत्र स्वस्येति भगवतः। ननु योगजधर्मेण सर्वगुणज्ञानं मुनीनां भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाहुः योगोपीत्यादि। ननु मायया बलं यस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्भवत्वित्याशङ्कायामाहुः किञ्चेत्यादि। यावदिति। निरूपितमिति। तेन विद्यमानेपि माहात्म्ये भगवत एवं गुणकत्वात्सर्वदा मनः कुतो न तिष्ठतीत्याशङ्का वारितेत्यर्थः॥ ४१॥ ❀ ❀ येषामित्यत्र न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनमिति, मार्गप्रवृत्तिसाधनत्वेन नात्मीयतया ग्रहणम्। क्रियेति प्रार्थनादिक्रिया। तथा च, यथा पुरुषाणां नियोज्यानां सत्त्वेपि राज्ञा मृगया स्वयं क्रियते, तथा सर्वमार्गप्रवर्त्तकत्वाद्भगवत्त्वाच्च स्वत एव दयाकरणमित्यर्थः। नन्विच्छायाः करणत्वे दयायाः किमिति तथात्वमुच्यते इत्यत आहुः अनियमेनेत्यादि। धारणायाः कार्तार्थ्यहेतुत्वज्ञानेन तत्करणावश्यकस्फूर्तावपि भगवतो गुणानन्त्यज्ञानेन तस्याः अशक्यत्वस्फूर्त्तौ नियमतस्तत्करणं न प्राप्नोतीति तेषां तथात्वे तथेति तस्यास्तथात्वमित्यर्थः। नन्वेवं सति सर्वेषु कुतो न दयतीत्यत आहुः सर्वेष्वित्यादि। तथा चात्रापीच्छैव कारणमित्यर्थः। तथाविधानामिति दयाविषयाणाम्। साधनमुपदिशतीति फलसाधनं ब्रह्म स्वयमुपदिशतीत्यर्थः। सर्वात्मना आश्रितः पादौ यैरिति न विग्रहवाक्यम्, किन्तु तात्पर्यकथनम्। विग्रहस्त्वाश्रितः पादो यस्येत्याश्रितपात्, तस्य आश्रितपद इति। तथासति येषां दयेत्, ते सर्वात्मनाश्रितपदः अथ दुस्तरां देवमायामतितरन्तीत्यादियोजना। अभिज्ञानस्य प्रयोजनं शास्त्राभिप्रेतत्वं चाहुः सर्वत्रेत्यादि हेतुरिति निर्व्यलीकाश्रये। तादृशस्येति उक्तधारणाधारयितुः। अनेनैव प्रथमपक्षेऽस्वरसोपि दर्शितः। बहुधेत्यादि। 'देहः किमन्नदातुर्वे' त्यादिवाक्यात्तथेत्येव युक्तमित्यर्थः। सुनिरूपितमिति येषु भगवतो दयया निर्व्यलीको भगवदाश्रयस्ते सर्वत्र निर्ममा निरहङ्काराः सुव्यवस्थितमनसो भगवन्माहात्म्येनैव सर्वाङ्गधारणां कुर्वन्तीति मनोनैश्चल्यं सर्वात्मना आश्रयश्च प्रकारो भगवन्माहात्म्यमेव तत्र साधनम्। निदानं तु भगवद्दया, तत्र सहकारिणी तु भगवदिच्छा, सा यथा तथा तावत्कालं धारणा

---

१. देवरूपां देवस्येति घ.। २. परार्थे इति ख.। ३. गुणप्रसिद्धय इति ख.। ४. भिन्नक्रममिति ख.। ५. कार्यमित्यत्रेति ग.। ६. ध्रुवे फलसिद्धिरिति ख. ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सिद्ध्यति, तस्या अन्यादृशत्वे तु मनोवैक्लव्यं भगवत अनियम्यत्वात्। अतः तादृशाभावे स्वदैन्येमेव सदा भावनीयमिति श्लोकत्रयेण सम्यङ्निरूपितमित्यर्थः॥ ४२॥ ❀ ❀ वेदाहमित्यत्र एकैकेत्यादि। पूर्वोक्ताधिकाराभावे एकैकाङ्गधारणाधिकारिणां निरूपणमुखेन तत्प्रकारं निरूपयतीत्यर्थः। तत्रेति सर्वात्मनाश्रयत्वेपि साहङ्कारममकारवत्त्वेन जघन्याधिकारत्वे'। भगवतश्चित्ररूपा इति 'मयूराश्चित्रिता येन शुकाश्च हरितीकृता' इतिवाक्यात्ते तद्रूपाः वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रमिति वाक्याच्च। मुखधर्मरूपा इति हसितात्मका इत्यर्थः। एतेन 'आरुह्य ये द्रुमभुजानि' त्यत्रोक्तानामीदृशोऽधिकार इति प्रतिभाति। किञ्च। एतद्वारणायाः सञ्जातभक्त्यधिकारत्वेन तादृशस्यैवंभावसम्पत्तौ 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे' ति मानसी सेवा सिद्ध्यति। तत्रापि मुख्याधिकाराभावे सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्वित्यनेन बोधितं फलं यथाधिकारं भवतीत्यपि प्रतिभाति॥ ४३॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सप्रयोजनभगवदवतारानुक्त्वा 'यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगान्नाहं न यूयं यद्दतां गतिं विदुः' इति यदुक्तं तदेव द्रढयति–नान्तमिति। पुरुषस्य परमपुरुषस्य भगवतस्तन्मायाबलस्य चान्तं अहं न विदामि न वेद्मि। तथाऽमी ते अग्रजा मुनयः सनकादयो न विन्दन्ति स्वयं चादिदेवो भगवान् न वेत्ति। किं बहुना? दशशतान्याननानि यस्य स तैर्द्विजिह्वैस्तावद्भिराननैरादित एव तद्गुणान् गायन् अधुनाऽपि अस्य भगवतस्तद्गुणस्य च पारमन्तं न समवस्यति न प्राप्नोति। अपरेऽस्मदाद्यपेक्षयाऽर्वाचीनाः कुतस्तत्प्राप्नुयुरिति। वयं सर्वज्ञा इति वदन्तो मूर्खा एवेति ज्ञेयम्॥ ४१॥ ❀ ❀ ननु यदि केऽपि न विदन्ति तर्हि कथं मुच्येरन्? "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति॥ नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्या ज्ञानिनामेव मुक्तिप्रतिपादनादित्याशङ्क्यान्तर्ज्ञानाभावेऽपि मायेयमिति ज्ञानं तत्तरणेन संसारविमुक्तिश्च तत्कृपया बहूनां भवतीत्याह—येषामिति। एवकारेण देवतान्तरव्यावृत्तिः। तत्र हेतुमाह—अनन्त इति, देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित इत्यर्थः। देवतान्तरस्य तथाभावादिति भावः। येषां स एव भगवान् दययेत् दयां कुर्यात् एते मदीयं तत्त्वं जानन्तु मायां तरन्त्विति कृपया चिन्तयेत् ते भगवत्कृपापात्रभूता अन्यैर्दुस्तरां तर्तुमशक्यामपि देवस्य भगवतः शक्तिरूपां मायामतितरन्ति निश्शेषं तरन्ति। चकारात्ते भगवत्तत्त्वं विदन्ति च। अ'थेति पाठान्तरम्। "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः। केषामुपर्येवं दयां करोतीत्यपेक्षायामाह—सर्वात्मनेति। निर्व्यलीकं निष्कपटं फलाभिसन्धिरहितं हितं यथा भवति तथा अतएव सर्वात्मना एकाग्रेण मनसा यदि ते श्रितपदः आश्रितभगवच्चरणा भवन्तीत्यर्थः। ये भगवत्कृपया तत्त्वज्ञानेन मायां तीर्णास्तेषां किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह—नैषामिति। श्वसृगालादीनां भक्षणयोग्ये कलेवरे एषां ममाहमिति धीर्न भवति। अत्र ह्यज्ञानामधमानां देहेऽहमिति धीर्भवति तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानाभावात्, मध्यमानां शास्त्रसंस्कारवतां देहाद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानसत्त्वेऽपि देहे ममायमिति धीर्भवत्येव, उत्तमानां भगवदनुग्रहेण तत्त्वज्ञानेन निवृत्ताविद्यानां तु ममाहमित्युभयविधाऽपि धीर्न भवति, किन्तु स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं भगवानेवेत्येव धीर्भवति। तदुक्तं गीतासु—'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति॥ ४२॥ ❀ ❀ तथाभूताः के इत्यपेक्षायां तान् दर्शयति—वेदाहमिति त्रिभिः—हे अङ्गेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम्। परमस्य हि योगमायामहं वेद जानामि। यूयमिति शौनकाद्यभिप्रायेण बहुवचनम्। भगवान् भवश्च। दैत्यवर्यः प्रह्लादः। मनोः पत्नी शतरूपा। स च स्वायम्भुवो मनुश्च। तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ, देवहूतिः कन्या च। अङ्गो वेनपिता। उतशब्दोऽप्यर्थे। प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपश्छान्दसः॥ ४३॥ ❀ ❀ ऐलः पुरूरवाः। नाहुषो ययातिः। आद्यशब्देन यदुप्रभृतयः। शत'धन्वा अनुश्च, अत्राकारलोप आर्षः। रन्तिदेवा इति पाठः सुगमः, ऐक'पद्ये तु एतैः सहितो देवव्रतो भीष्म इत्यर्थः॥ ४४॥ ❀ ❀ सारस्वतो दधीचिः। विभीषणादयो वर्या मुखा येषां ते। उपेन्द्रदत्तः शुकः॥ ४५॥

हिन्दी अनुवाद

समस्त सृष्टिकी रचना और संहार करनेवाली माया उनकी एक शक्ति है। ऐसी-ऐसी अनन्त शक्तियोंके आश्रय उनके स्वरूपको न मैं जानता हूँ और न वे तुम्हारे बड़े भाई सनकादि ही; फिर दूसरोंका तो कहना ही क्या है। आदिदेव भगवान् शेष सहस्र मुखसे उनके गुणोंका गायन करते आ रहे हैं, परन्तु वे अब भी उसके अन्तकी कल्पना नहीं कर सके॥ ४१॥ ❀ ❀ जो निष्कपटभावसे अपना सर्वस्व और अपने आपको भी उनके चरणकमलोंमें निछावर कर देते हैं, उनपर वे अनन्त भगवान् स्वयं ही अपनी ओरसे दया करते हैं और उनकी दयाके पात्र ही उनकी दुस्तर मायाका स्वरूप जानते हैं और उसके पार जा पाते हैं। वास्तवमें ऐसे पुरुष ही कुत्ते और सियारोंके कलेवारूप अपने और पुत्रादिके शरीरमें 'यह मैं हूँ और यह मेरा है' ऐसा भाव नहीं करते॥ ४२॥ ❀ ❀ प्यारे नारद! परम पुरुषकी उस योगमायाको मैं जानता

---

१. "वत्वे" पाठः। २. मूले अतितरन्त्यथ देवमाया' इत्येवंरूपम्। ३. अत्र श्रीधरस्वामिनस्तु' शतधनुः मनुः इत्याहुः।

१. 'अनुरन्तिदेवदेवव्रताः' इत्याकारके पाठे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हूँ तथा तुमलोग भगवान् शङ्कर, दैत्यकुलभूषण प्रह्लाद, शतरूपा, मनु, मनुपुत्र प्रियव्रत आदि, प्राचीनबर्हि, ऋभु और ध्रुव भी जानते हैं ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ इसके सिवा इक्ष्वाकु, पुरूरवा, मुचुकुन्द, जनक, गाधि, अम्बरीष, सगर, गय, ययाति आदि तथा मान्धाता, अलर्क, शतधन्वा, अनु, रन्तिदेव, भीष्म, बलि, अमूर्त्तरय, दिलीप, सौभरि, उत्तङ्क, शिबि, देवल, पिप्पलाद, सारस्वत, उद्धव, पराशर, भूरिषेण एवं विभीषण, हनुमान्, शुकदेव, अर्जुन, आर्ष्टिषेण, विदुर और श्रुतदेव आदि महात्मा भी जानते हैं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशीक्षास्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥४६॥
शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम्।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥४७॥
तद् वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद् विदुरजस्रसुखं विशोकम्।
सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥४८॥
स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥४९॥
सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः। समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥५०॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिकाव्याख्या

किं बहुना सत्संगेन तु सर्वेऽपि विदंतीत्याह। ते वा इति। अद्भुताः क्रमाः पादन्यासा यस्य हरेस्तत्परायणास्तद्भक्तास्तेषां शीले शिक्षा येषां ते। तथा यदि भवंति तर्हि ते स्त्रीशूद्रादयः पापजीवाः तेऽपि विदंतीत्यर्थः। तत्र श्रुते भगवतो रूपे धारणा मनोनियमनं येषां ते विदंतीति किमु वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ किं तद्भगवतः स्वरूपं यस्मिन्मनोधारणां विधाय मायां तरंति चेत्यपेक्षायामाह शश्वदिति द्वाभ्याम्। यद्ब्रह्मेति विदुर्नयस्तद्वै भगवतः पदं स्वरूपम्। किं तद्ब्रह्म तदाह। अजस्रं नित्यं च तत्सुखं च विशोकं चेति अजस्रसुखत्वे हेतुः। शश्वत्सदा प्रशांतमतो नित्यसुखरूपम्। विशोकत्वहेतु अभयम्। तत्कुतः। यतः समं भेदशून्यमतोऽभयम् "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः। तत्कुतः। यतः प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसम्। ननु ज्ञानस्यापि नीलपीताद्याकारेण चक्षुरादिकरणभेदेन च भेदो दृश्यते। न। शुद्धं निर्मलम्। ननु दर्शितो विषयकरणोपरागरूपो मल इत्यत आह। सदसतः परं विषयकरणसंगशून्यम्। वृत्तेरेव तदुपरागो न ज्ञानस्येति भावः। ननु तथापि ज्ञात्रा सह भेदः स्यात्। न। आत्मतत्त्वमात्मनो ज्ञातुः स्वरूपमेव तन्न ततो भिन्नम्। ननु च "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति शब्दबोध्यत्वप्रतीतेः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह। शब्दो न यत्रेति। आरोपितनिवृत्तावेव शब्दस्य व्यापारो न तु तद्बोध इत्यर्थः। ननु च भवतु नाम निरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वं सुखस्य तु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वं तस्येत्यत आह। यत्र बहुकारकसाध्यः क्रियार्थ उत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यरूपं चतुर्विधं क्रियाफलं च नास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः। ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वमेव स्याद्व्रीहीणामिव तुषापाकरणेनेत्याशंक्याह। माया अभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव यस्मात् परैति दूरतोऽपसरति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तस्मादेवंभूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह। सहांचतीति सध्र्यक् सहचरं मनो यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयो यत्नशीलाः कर्तो भेदस्तन्निरासोऽकर्तस्तत्र हेतिं साधनं जह्युस्त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंत इत्यर्थः। उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टांतः। निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपस्तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमान इंद्रो नादत्ते तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः स यथा इंद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ एवं तावदजस्रसुखं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपं तत्प्राप्तानां च न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्युक्तमिदानीं ततः प्राक् स एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह। स एव श्रेयसां फलानां विभुर्दाताऽपि। तत्र हेतुः। भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमदमादिभिर्विशेषणैर्विहितस्यास्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः। ननु कर्मकर्तुर्मृतस्य कथं स्वर्गादिफलं स्यात्तत्राह।

१. प्रा० पा० सम्यक्। २. प्रा पा० ऽतः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वारंभकधातूना भूतानां विगमे वियोगे सत्यन्वतु विशीर्यमाणेऽपि देहे तत्रस्थं व्योमेव यस्तेन सह न विशीर्यते यतोऽजस्तेन सह न जातस्तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति । सोऽयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः । तमेवाह । सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यन्न भवति । ननु हरेस्तदव्यतिरेके त तद्विकारप्रसंगः स्यात् । न । अन्यस्मात्कारणभूतो हरिः कार्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

शीले शुचौ चरिते "शुचौ तु चरिते शीलम्" इत्यमरः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ मायातारकं भगवद्रूपं पृच्छति किं तदिति तत्समम् । ज्ञानकैत्व आक्षिपति नन्विति । पुनराक्षिपति नन्विति । विषयो घटादिः करणं चक्षुरादि तयोरुपरागः संबंधस्तद्रूपो मलः स एव मलः इति भावः । ज्ञानवृत्तेरुपरागोऽस्ति तरंगस्थानीया या न तु समुद्रस्थानीयस्य ज्ञानस्येति तात्पर्यम् । पुनराक्षिपति तथापि ज्ञानस्यापरागाभावेपि ज्ञाता यो जीवस्तेन प्रहरति नेति । पुनराक्षिपति नन्विति । औपनिषदमुपनिषत्प्रतिपाद्यम् । आरोपितो यस्तस्मिन्प्रपञ्चस्तन्निवृत्तौ तदपवादे इत्यर्थे इति"अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंच्यते" इत्युक्तैरिति भावः । पुनराक्षिपति नन्विति । नानाकारकसाध्या क्रिया यागादिरूपा तस्याः फलत्वात् तस्यात्मनः यद्भूत्वा भावि तदुत्पाद्यम् । यत्सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् । यत्र पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थांतरप्राप्तिस्तद्विकार्य्यम् । यत्र गुणाधानं मलापकर्षणं क्रियते तत्संस्कार्यम् । इति भाव इति । उत्पत्तिलक्षणस्याभूत्वाभवनरूपस्य तत्रासत्त्वादयमाशयः । पुनराक्षिपति—नन्विति । नन्वत्र "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इत्यधिकारिभेदादेक एव त्रिरूपतया भातीति अत्र"अपीयतां कर्णकषायशोषान्" इत्यादिना"शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान्"इत्यनेन भगवानशेषविशेषतयोक्तः । तदुपासकांश्च 'येषां स एव भगवान्दययेदित्यादिना किमु शुभधारणाये' इत्यंतेनोक्ताः संप्रति परमात्मा ब्रह्म चोच्यतामित्याकाक्षायामाह सदसत उत्तमाधमस्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य जीववृन्दस्य परमात्मतत्त्वं सममेकरसमेव तथा शश्वत्सदा प्रकर्षेण शांतं तस्य गुणवशाच्छांतघोरमूढस्यापीत्यर्थः । शश्वत्प्रशब्दाभ्यां सत्त्वगुणकार्यैः शमो व्यावृत्तः तथाऽभयं तस्य सभयस्यापि प्रतिबोधमात्रं तस्याज्ञानस्य ज्ञानवतोपि प्रतिमात्रशब्दाभ्यां सत्त्वगुणकार्यबोधो व्यावृत्तः शुद्धं तस्याशुद्धस्यापि एवं परमात्मानमुक्त्वा ब्रह्माह यत्र नानाकारकवानपि तथा क्रियया सहार्थो वाच्यलक्ष्यव्यंग्या यत्र तादृशोपि शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्म ननु ब्रह्मशब्देनैव तद् ब्रूषे अथ च शब्दो न यत्रेति निषिध्यसि च तत्राह-मायेति । यस्याभिमुखे माया परैति प्रष्ठदेशमुपैति तस्य भगवतः पदमप्राकृतविचित्ररूपगुणादिविशेषवतोपि तस्य प्राथमिकसाक्षात्कारविषयो निर्विशेषं स्वरूपं 'मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मे'ति शब्दितम्' इति श्रीमत्स्योक्तेस्तदीयं व्यापकत्वलक्षणं बृहत्त्वमेव निश्चितं ब्रह्म । अयं भावः । शब्दस्याकाशगुणत्वेन मायिकत्वान्मायापि तदभिमुखे स्थातुमशक्तामायिकरूपगुणादिमंतं भगवंतमपि शब्दोभिधातुं यद्यपि न प्रभवति तदपि " मेघश्यामः कनकपरिधिः पंकजाक्षोयमात्मा " इत्यादयः शब्दाः मेघकनकादिप्राकृतवस्तुसादृश्यारोपेणैव लोकचित्तं यथा कथंचित्तत्र प्रवेशयंति । लोकश्च चित्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टरूपतद्रूपाभासोपि भगवन्तं प्रभुमहं ध्यायामीत्यभिमन्यमानो हृष्यति भगवानप्यपारकृपातरंगवशादेवानेनाहं ध्यात एवेत्यभिमन्यतेऽभिमत्य च तं भक्तं स्वचरणांतिकं समानयतीति भगवत्स्वरूपस्य शब्दगम्यत्वं तत्कृपयैव सिद्धं ब्रह्मस्वरूपस्य तु प्राकृताप्राकृतविशेषराहित्यात्कथं शब्दगम्यत्वमस्त्विति शब्दो न यत्रेत्युक्तं प्रवृत्तिनिमित्तस्य वस्तुधर्मस्य जात्यादेरभावात् यत्र क्रियाकारकवान् शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्मे ति ब्रह्मशब्दस्य पृथक्संकेत एवायं कृतः अतः शब्दगम्यत्वाभावेपि शब्दगम्यस्य भगवतो निर्विशेषं स्वरूपं तद्ब्रह्मेति भगवत्संबंधित्वेनैवोक्ते सति तत्र लोकचित्तप्रवेशो नान्यथेति भंग्या ब्रह्मणोपि शब्दगम्यत्वमुक्तमित्यमेव श्रुत्यध्यायादौ व्याख्यास्यते तथाऽजस्रमेव सुखं यतो विगतः शोको यतस्तदिति तस्य सुखरूपत्वे विशोकत्वे च कैमुत्यमानी तदिति विश्वनाथः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । भेदनिरासायैव वेदांताभ्यासादिसाधनं क्रियते तत्सिद्धौ तत्त्यागो न्याय्य एव घटसिद्धौ दंडादित्यागवदिति भावः । इंद्रेण तु पूर्वमपि साधनानि नात्तानि तत्र तु स्वत एव त्यागोऽतोऽनुपयुक्तोयमर्थ इति तत्राह—यद्वेति । स्वेनैव न तूपकरणादिनेत्यर्थः । इति इत्यर्थव्याख्या ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ ततः प्राग्भगवत्प्राप्तेः पूर्वम् । तत्र कर्मफलदातृत्वे । ब्राह्मणादिस्वभावास्तु—शमो दमस्तपः शौचं तितिक्षा क्षांतिरार्जवम् । ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यं चेति ब्रह्मस्वभावाः । शौर्यं तेजो बलं धैर्यं दाक्ष्यं दानमीश्वरभावो युद्धेऽपलायनमिति क्षत्रस्वभावाः । कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिति वैश्यस्वभावाः । त्रिवर्णसेवा शूद्रस्वभावः ॥ आचार्यसेवनं वेदाध्ययनं च ब्रह्मचारिस्वभावः । अतिथिसेवनादिर्गृहस्थस्य । तपो वनौकसः । विचारो यतेरिति विवेकेनाग्रे वर्ण्यंते भावशब्दस्य वर्णाश्रमवाचकत्वाप्रसिद्धिमालोच्याह यद्वेति । महदादिवाचकत्वं भावशब्दस्य "यथेमे विकृता भावाः" इति वक्ष्यत्येव । इत्यर्थ इति । कर्मफलदानार्थमेव स्वर्गादि निर्मितवान्प्रयोजनांतराभावादिति भावः । अत्राक्षिपति नन्विति । तत्रस्थं देहस्थम् । इत्यर्थ इति । "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इत्यादिस्मृतेः कर्मफलभोक्तुर्नाशो नास्तीति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ हरावाक्षिपति नन्विति । इत्यर्थ इति । कार्यं तु कारणादनन्यद्भवति तद्विना तदसिद्धेः कारणं तु कार्यादन्यदेव तद्विनापि तस्य सिद्धेरिति भावः । संबुद्धिरुक्ताभिप्रायैव बहुशः ॥ ५० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

प्रशान्तमिति । क्षुत्पिपासाजरामरणादिषड्भिरहितमित्यर्थः । ननु दर्शितो विषयकरणापरागरूपो मल इत्यत आहेति । निर्म्मलस्फटिकस्य लोहितपुष्पादिसन्निधानेन लौहित्यादिप्रतीतिस्तद्वदत्रापीति चेत् तर्हि किं विषयकरणसङ्गो भवेदित्यर्थः । विषयो रूपादिर्ग्राह्यः कारणं साधनं चक्षुरादि । उपरागः ग्राह्यत्वेन स्वीकारः । तदुक्तम्—दृश्यानुरञ्जितद्रष्टृद्रश्यद्रष्ट्रनुरञ्जितम् । अहंवृत्त्योभयं रक्तं तन्नाशो ऽद्वैत आत्मनः इति ॥ वृत्तेरेव तदुपराग इति । वृत्तेश्चक्षुरादिवृत्तेर्दर्शनश्रवणादेर्व्यवहारिकज्ञानस्य उपराग उपरता आरक्तत्वम् । तत्तु क्षणिकमेव ज्ञानम् । इदं ज्ञानं त्वखण्डम् । उत्पत्त्यादिति । आदिना प्राप्तिविकृतिसंस्कार्य्याणां ग्रहणम् । चतुर्विधं क्रियाफलमिति । उत्पाद्यम् आप्यं विकार्य्यं संस्कार्य्यञ्चेति । क्रियाफलं चतुर्विधम् । नात्र घटं करोति कुलाल इत्यत्र उत्पाद्यं क्रियाफलम् । चक्षुषा रूपं पश्यति इत्यत्र आप्यं क्रियाफलम् । सोमं सुनोति सोमपा इत्यत्र विकार्य्यं क्रियाफलम् । संस्कारश्च त्रिविधः । तत्र प्राक्तनपुण्यातिशयजन्यः सुखविशेष आद्यः । द्वितीयो मलापाकरणरूपः । तृतीयो गुणाधानरूपः । राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठ इत्याद्यं संस्कार्य्यम् । रजको वस्त्रं क्षालयतीति द्वितीयं संस्कार्य्यम् । रजको वस्त्रं रञ्जयतीति तृतीयं संस्कार्य्यम् ॥ क्रियाफलञ्च नास्तीति । क्रियाफलत्वाभावे कुतः कारकसाध्यत्वमिति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ स्वारम्भकधातूनां भूतानामिति । स्वारम्भकाणां धातूनां मांसादिकरूपेण परिणतानां पृथिव्यादिमहाभूतानामित्यर्थः ॥ ४९-५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भवदादयो ये ते सर्वे विदंति परमात्मानं देवमायां देवस्य विष्णोर्नियाम्यामतितरंति च किं बहुना भागवतसंगेन तिर्यगपि तरिष्यतीत्याह अद्भुताः क्रमाः पादविन्यासा यस्य स अद्भुतक्रमो भगवांस्त्रिविक्रमः । स एव परायणं उत्कृष्टं प्राप्यं प्रापकमाधारश्च येषां तेषां भागवतानां शीले शिक्षा वासना येषां ते तथाभूता यदि भवेयुस्तर्हि तिर्यग्जना अपि तरंतीत्यनुषंगः श्रुतेर्थे धारणा येषान्ते मनुष्या ब्राह्मणादयः तिरश्चां श्रुतार्थधारणापि नास्तीति ज्ञापनार्थमिदं ब्राह्मणादयस्तरंतीति तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु कीदृशं तत्स्वरूपं यद्भवदादयो जानंतीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं चिदचिद्विलक्षणत्वेन विशोध्य तत्स्वरूपानुचिन्तनपराणां स्वर्गाद्यर्थानुष्ठानोपकरणत्याग आर्थिक इत्याह श्लोकद्वयेन शश्वदिति । विशोकं दुःखसंभिन्नमजश्रसुखं नित्यानंदमयं यद्ब्रह्मेति विदुः सत्यं ज्ञाननमनंतं विज्ञानमानंदं विशोको विजर इत्यादयो वेदांता आमनंति तदेव परमस्य पुंसः परमपुरुषस्य भगवतः पदं स्वरूपं इत्यर्थः । ननु किं विशेषेण वेदांतवेद्यत्वं उच्यते न प्रमाणांतरविषयत्वमित्यत आह जडात्मिका मायाऽभिमुखेऽवस्थातुं इति शेषः । विलज्जमाना सती परैति तिरोधत्ते मायाकार्याणि मन आदीन्द्रियाणि तत्स्वरूपमवगंतुमसमर्थानीत्यभिप्रायः । न केवलं लौकिकप्रमाणविषयत्वमेव लौकिकप्रमाणभूतवेदैकदेशपूर्वभागाविषयत्वमपीत्याह शब्द इति । पुरुकारकः साध्यसाधनाद्यनेककारकान्वितः क्रियार्थं क्रियाप्रतिपादकः शब्दः वेदपूर्वभागोपि यत्र स्वरूपेण साक्षाद्बोधक इत्यर्थं सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति तु सर्वकर्माराध्यं ब्रह्मरूपमपर्यवसानवृत्या आमनंतीत्येतत्तात्पर्यकं तपांसि सर्वाणि च यद्वदंतीत्युक्तं तपांसि तपःप्रधाना उपनिषद्भागा वदंति साक्षाद्बोधयंतीत्यर्थः । ननु जीवस्यापि स्वरूपमजस्रसुखमेवेत्यत आह परमात्मतत्वमिति । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति वाक्यप्रत्यभिज्ञानेन अजस्रसुखस्यानंतत्वेन विशेषितत्वादपरिच्छिन्नदुःखासंभिन्ननित्यसुखस्वरूपत्वं परमात्मन एव स्वरूपमित्यर्थः । ननु जीववदस्यापि कर्माधीनसुखदुःखसंबंधः स्यादिति शंकां वारयति शुद्धमिति । अकर्मवश्यमित्यर्थः । अत एव सदसतोश्चिदचिदोः परं विलक्षणम् । अकर्मवश्यता कुत इत्यत आह समं इत्येकरूपमित्यर्थः । चिदचिदन्तर्यामित्वेनावस्थितस्यापि तत्तद्वस्तुगतदोषासंस्पर्शादकर्मवश्यतोपपन्नेति भावः । नन्वाम्रादिफलानां तत्तत्प्रदेशभेदेनाम्लमधुरादिरसवत्सुखापरपर्यायानुकूलज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रदेशभेदेन जडरूपतास्यादित्याशंकां वारयति प्रतिबोधमात्रमिति । प्रतिबोध एव प्रतिबोधमात्रं मात्रचाक्रापि जडत्वव्यावर्त्तिविज्ञानघन एव प्रज्ञानघन ऐवेति श्रुतिः मोक्षप्रदत्वमप्यसाधारणो धर्म इत्याह अभयं न विद्यते भयं यस्मात्तदभयं संसारनिवर्तकं इत्यर्थः । तत्कुतः शश्वत्प्रशांतं शश्वत्सदा प्रशांतमशनापिपासाधूर्मिषट्करहितमतस्तदुपासकानामपि शांतिसंपादकमिति भावः । परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागता इति श्रुतिस्मृती ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ किंच यतः एवं भूतभगवत्स्वरूपचिंतने प्रयतमाना सध्र्यङ् सहांचतीति सध्र्यङ् सहस्य सध्र्यादेशः जीवसहचरं मनः नियम्य यद्यत्र उक्तस्वरूपं नियतं कृत्वाऽकर्तहेति कृत्यंते छिद्यंतेऽनेन संशया इति कर्तं ज्ञानं छिद्यंते सर्वसंशया इति श्रुतेः । कृती छेदने तदितरादकर्तं स्वर्गादिफलसाधनं कर्मेत्यर्थः । तस्य हेतिम् उपाकरणं जह्युः तत्र दृष्टान्तः स्वराट् वर्षप्रदः इंद्रः निपानखनित्रमिव नितरां पिबन्ति यस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनमिव स्वर्गाद्यर्थानुष्ठानोपकरणमर्थादेव त्यजंतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ ननु स्वर्गादिफलेप्सूनां तत्साधनोपकरणोपादानमावश्यकमित्यत आह स इति । भावस्वभावविहितस्य भावाः ब्राह्मणादिवर्णाश्रमादयः तेषां स्वभावेनानुगुणेन विहितस्य सतः कर्मणः प्रसिद्धिः फलप्रसिद्धिर्यतः स भगवान् श्रेयसां स्वर्गादिफलानामपि विभुः प्रभुः तत्फलप्रदातेत्यर्थः । अंतरात्मतयाऽवस्थितस्य परमात्मन एव स्वर्गाद्यर्थं कर्मस्वपि प्रवर्तकत्वात्तदाराध्यत्वात्तत्फलदत्वाच्च तद्भजनेनैवेप्सितस्वर्गादिफलस्यापि सिद्धे कर्मभिरपि स एव भजनीय इत्यर्थः । भगवतः सर्वांतर्यामित्वे शरीरभूतचेतनाचेतनगतदोषस्पर्शमाशंक्याह देह इति स्वधातुविगमे स्वधातूनां स्वदेहारंभक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूतसूक्ष्माणं वियोगे सत्यनुपश्राद्विशीर्यमाणे देहे तत्रस्थः पुरुषः परमपुरुषः गगनमिव न शीर्यते । कुत अजः कर्माधीनोत्पत्यादि-शून्यः अत्र देहशब्दः चेतनस्यापि प्रदर्शनार्थः चिदचिद्गतदोषास्पृष्ट इत्यर्थः । अस्योत्तरार्द्धस्य जीवपरत्ववर्णनं त्वशोभनं कृत्स्नस्यास्य प्रकरणस्य परमात्मपरत्वेन मध्ये जीवप्रसक्ताभावाज्जीवस्यापि शरीरद्वारोत्पत्तिविनाशयोर्विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविश्यतीति श्रुत्यैवाभिधानाच्च ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अध्यायत्रयार्थमुपसंहरति सोऽयमिति । हे तात नारद सोयं पूर्वप्रति-पादिताकारः विश्वकारणभूतः भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिसंपन्नो वासुदेवः समासेन संग्रहेण ते तुभ्यमभिहितः मयेति शेषः । संग्रहमेवाह यत्सदसच्चिदात्मकं वस्त्वन्यदतदात्मकं स्वमिष्टमिव भाति । तद्धरेर्नान्यत्तदात्मकमेवेत्यर्थः । हरेर्नान्य-दन्यत्तत्सदसच्च यदिति पाठः । नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यदिति पाठे त्वन्यस्मात्सदसत्वलक्षणादपि हरेः सदसदात्मकं नान्यत्किंतु तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अत्र कैमुत्यन्यायमाह ते इति । ये स्त्रीशूद्रहूणशवराः पापजीवास्तेपि देवस्य मायां विदंति संसारमतिरंति च । किमुता-स्मदादय इत्यन्वयः । तर्हि किमिति सर्वे निस्तीर्गाः संसारान्नाभूवन्निति तत्राह यदिति । अद्भुतक्रमो विष्णुः स एव परायणं तस्य शीलं तस्य शिक्षा च येषां ते तथोक्ताः अद्भुतं जगत्क्रमतीत्यद्भुतक्रमः अत्रापि कैमुत्यन्यायमाह तिर्यगिति । वृंदावनगताः पशुप-क्ष्यादयस्तिर्यग्जना अपि देवमायां विदंति तरंति च ये श्रुतधारणास्ते विदंतीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अद्भु-तक्रमः किंलक्षणक इति तत्राह शश्वदिति । यत् शश्वत्सदैकप्रकारं प्रशांतं प्रकृष्टपूर्णसुखं अद्वितीयत्वादभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । यच्च प्रतिबोधमात्रं निर्दोषज्ञानस्वरूपम् । मात्रशब्दोऽवधारणार्थः । प्रतिशब्दो मुख्यार्थः । अत एव शुद्धं रागादि-दोषरहितं यच्च समं परमाण्वादिपरममहदन्तेषु पदार्थेषु नातिरेकेण गुणविधुरं वैषम्यादिरहितं वा सदसतः परं व्यक्ताव्यक्तजगतो विलक्षणमात्मतत्वमव्यक्तादिसर्वप्रपंचाहंभावरहितं पुरूणि बहूनि कारकपदानि कर्तृकर्मक्रियावाचीनि यस्मिन्संति स तथा अग्निष्टो-माद्यनेकक्रियार्थः । शब्दो वाक्यलक्षणानंतवेदाख्यो यत्र यस्मिन्साकल्येन वाचकत्वेन न वर्तते तदुक्तं अव्यक्ताद्यनहंमानादा-त्मतत्त्वं हरिः स्मृतः अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतः पूर्णसुखत्वत इति । हरिः स्वयं यामाधीनश्चेत्तदुपासकाः कथं तां तरंतीति तत्राह मायेति । मायासंसारकारणं प्रकृतिर्यस्याभिमुखे स्थातुं विलज्जमाना यस्मादुपासकेभ्यश्च परत्यैपसरति दृष्टिमार्गं विहाय वर्तत इति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ यश्च सर्वगुणपूर्णत्वात् ब्रह्मेत्यजस्रसुखं निरंतरसुखमिति विदुरतीतानागतवर्तमानाः ब्रह्मादयः श्रवणादिभिर्यतमानत्वाद्यतयः साधनपरिपाकेन यत्सम्यङ्निशाम्य इन्द्रः सुधां प्राप्य निपानखनित्रं कूपखननसाधनकुद्दालादीव यमेनाधिकृतो लोको नरकाख्यस्तस्य हेतुं संसारं जह्युस्त्यजंति । परमस्य पुंसो नारायणस्य पदं स्वरूपं तदेतादृग्लक्षणं हीत्यन्वयः । इंद्र ईश्वरो धनवान् सुधाममृतं जलं प्राप्येति वा ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ इदानीमेवंविधभगवज्ज्ञानाधिकारी सत्पुरुष इत्याह स इति । न केवलं धर्मादिसर्वश्रेयसां विभुः अपि तु फलदाता च अधर्मादिसर्वाश्रेयसामपीति वा भगवाननादिकालमारभ्य हरिप्रसादेन परिवृद्धेन भावस्वभावेन भक्तिस्वभावेन विहितस्य निर्मितस्यास्य सतो जीवराशेः प्रसिद्धः करतलामलकवत् प्रत्यक्षः स्यादिति यतोऽतोऽत्र सात्त्विकप्रकृतिजीवराशिस्तादृशो ज्ञानाधिकारी एतेनोक्तार्थे ज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं भवति । भावो भक्तिः प्रमा-णश्च प्रावण्यमपि चादर इति तत्राह देह इति । स्वारंभकाणां पृथिव्याधिधातूनां विगमे विनाशलक्षणविश्लेषे सति देहे तु विशीर्यमाणे स्वकारणेषु विलीयमाने सति तत्र देहस्थः पुरुषः स्वकर्माद्यनुसारेण पुराणि सरन् स्वतोऽजो जननविधुरोपि केवलं देहाभिमानेन जायमानो यथादेहस्थितं व्योम न शीर्यते तथा जीवो न विशीर्यते अतोदेहस्यैवोत्पत्तिमरणधर्मवत्त्वाच्चे-तनस्य नित्यत्वादुचितस्य प्रसिद्धः परम इति । अनेन परमात्मापि व्याख्यातः तत्र जीववदभिमाननिमित्तजन्मादिमानपि न भवतीति विशेषः । अतएव दृष्टांतेन हरेः शश्वत्प्रतिबोधादिरूपत्वं न विघटनीयमिति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देवदेव नमस्तुभ्यमित्यारभ्य प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुक्तमर्थमुपसंहरति सोयमिति । समासेन संक्षेपेण एतावज्ज्ञानं सर्वथा न विस्मर्तव्यमिति भावेनाह हरेरिति । चशब्द एवार्थे यत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत्सर्वमस्मादन्यस्माद्विलक्षणाद्धरेर्नान्यद्भिन्नं न एतदुक्तं भवति स्वतो हरेर्भिन्नमपि तत्वेन स्वातंत्र्याभावेनाभिन्नमिवोच्यते । न स्वतो भेदाभावात्तस्मात्स हरिः स्वतंत्रोऽन्यदस्मदादिकं सर्वं तदधीनमिति विजानीहीति तदधीनसत्तादिमत्त्वात्तदित्युच्यते तत्र किं मानमित्येतद्बोध्यं सत्तादिर्यत्स्वतो विष्णोस्तस्मादन्यः स सर्वत इत्यादिना परिहर्तव्यम् ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अथ श्रीभगवत्स्वरूपं विशेष्याकारेणोद्दिशति शश्वदिति सार्द्धेन । अयमर्थः—सर्वतो बृहत्तमत्वात् ब्रह्मेति यद्विदुः तत् खलु परमस्य पुंसो भगवतः पदमेव, निर्विकल्पतया साक्षात्कृतेः प्राथमिकत्वात्, ब्रह्मणश्च भगवत एव निर्विकल्पसत्ता-रूपत्वात्, विचित्ररूपादिविकल्पविशेषविशिष्टस्य भगवतस्तु साक्षात्कृतेस्तदनन्तरजत्वात्, तदीयस्वरूपभूतं तत्ब्रह्म तत् साक्षात्कारास्पदं भवतीत्यर्थः । निर्विकल्पब्रह्मणस्तस्य स्वरूपलक्षणमाह प्रतिबोधमात्रमिति । अजस्रसुखमिति च जडस्य दुःखस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

च प्रतियोगितया प्रतीयते यद्वस्तु यच्च नित्यं तदेकरूपं तद्रूपमित्यर्थः। यतः आत्मतत्त्वं सर्व्वेषाम् आत्मनां मूलं, आत्माहि स्वप्रकाशरूपतया निरुपाधिपरमप्रेमास्पदतया च तत्तद्रूपेण प्रतीयत इति। अथ तस्य सुखरूपस्याजस्रत्वे हेतुमाह। शश्वत् प्रशान्तं नित्यमेव क्षोभरहितं तद्वदभयं भयशून्यं विशोकं शोकरहितञ्चेति। न च सुखरूपत्वे तस्य पुण्यजन्यत्वं स्यादित्याह शब्दो यत्रेति। यत्र क्रियार्थो यज्ञाद्यर्थः पुरुकारकवान् शब्दो न प्रवर्त्तत इत्यर्थः। किन्त्वौपनिषदं पुरुषमित्यादिरीत्या केवलमुपनिषदेव प्रकाशिका भवतीत्यर्थः। पुनः स्वसुखरूपत्वे चेन्द्रियजन्यत्वं व्यावर्त्तयति शुद्धमित्यादिना। तत्र शुद्धं दोषरहितम्। समम् उच्चावचताशून्यम्। सदसतः परं कारणकार्य्यवर्गादुपरि स्थितम्। किं बहुनेत्याह माया च यस्याभिमुखे यदुन्मुखतया स्थिते जीवन्मुक्तगणे विलज्जमाना परैति पलायते ततो दूरं गच्छेतीत्यर्थः। अत्र च शुद्धमित्यादिना यथा वैलक्षण्यं दर्शितं तथैव ज्ञेयम्। जीवस्वरूपस्य ह्यविद्यास्पर्शनात् क्षोभभयशोका भवन्ति सुखचिद्रूपत्वाच्चाच्छाद्यते ततः शुद्धत्वं साम्यञ्च गच्छति कर्म्मकाण्डविषयत्वञ्च जायते। यत् पुनर्बृंहत्वात् बृहणत्वाच्च ब्रह्मत्वं सर्व्वतः परत्वं परमार्थत्वञ्च तत्तस्य स्वत एव नास्ति। तादृशशक्त्यभावान्मायाभिभावकत्वं च नास्त्येव प्रत्युत तदभिभाव्यत्वमेव स्यादिति॥ ४७॥ ❀ ❀ तदेवं केवलं विशेष्याकारं दुर्गमत्वेनोद्दिश्य तदादिसर्व्वसुगमताकृपामयेन स्वरूपशक्तिविशिष्टाकारेण सुगमत्वेन तदुद्दिशति सध्र्यगित्येकेन। यं प्रति यस्मिन् सध्र्यक् मनो नियम्य स्थिरीकृत्य यतयः पूर्व्वं संन्यासमार्गे कृततादृशज्ञानयत्ना अपि अकर्त्तहेतिम्। अभेदज्ञानरूपं मोक्षसाधनं जहाति तत्कृपाप्राप्ततादृशज्ञानाद्यनन्तगुणाश्च यतद्भक्तिसम्पत्तेः। आत्मारामाश्च मुनय इत्यादेर्महागुणत्वादिति भावः। तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति स्वराडिवेति॥ ४८॥ ❀ ❀ स एव हि भगवान् श्रेयसां पञ्चविधमुक्तीनामन्येषाञ्च पुरुषार्थानां विभुः प्रदाता। यतो भगवतः सकाशात् अस्य भक्तजीवस्य भक्तिस्वभावयोग्यो यो योऽर्थस्तस्य सततस्तत्स्वरूपवैभवे विद्यमानस्यैव प्रसिद्धस्तं प्रति प्राकट्यं भवतीत्यर्थः। ननु तस्य जीवस्य मायावैभवोपाधिस्तदा किं नश्येत् नाशेऽपि वा जीवत्वं किं तिष्ठेत तत्राह देह इत्यर्द्धकेन। देहः स्थूलसूक्ष्मात्मकः। ध्रियन्त इति धातवस्तत्त्वानि। तस्मिन् देहद्वये स्वेषां कारणरूपतत्त्वानां विगमो नाशो यस्य तथाभूते सत्यपि पुरुषो जीवः न विशीर्य्यते न नश्यति। अनाशे हेतुः अज इति। अथवा शश्वत् प्रशान्तमित्यादिकं वैकुण्ठवैभवस्यैव प्रतिपादकम्। भगवतः परम्पदमिति तत्रैव मुख्यार्थत्वात्, भगवत्सन्दर्भे तस्य तादृशत्वेन दर्शितत्वात् तस्मै स्वलोकमित्यादौ दर्शयिष्यमाणत्वाच्च॥ ४९॥ ❀ ❀ सोऽयमिति। सोऽयं समासेन संक्षेपेणाभिहितः। कथम्। तटस्थलक्षणेनैवेत्याह। सत् कार्य्यं स्थूलम् अशुद्धजीवजगदाख्यं चेतनाचेतनं वस्तु असत् कारणं सूक्ष्मं शुद्धजीवप्रधानाख्यं चिदचिद्वस्तु च यत्, तत् सर्वं हरेरन्यन्न भवति सूक्ष्मस्य तच्छक्तिरूपत्वात्, स्थूलस्य तत्कार्य्यरूपत्वादिति भावः। जगतस्तदनन्यत्वेऽपि शुद्धस्य तस्य तद्दोषसाङ्कर्य्यं नास्तीत्याह अन्यस्मादिति॥ ५०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

न केवलमेते महान्त एव अपि तु दीनहीना अपीत्याह ते वै इति। अद्भुत उत्तमाधमविवेचनशून्यः क्रमः पादन्यासः कृपासम्बन्धी यस्य तस्य भगवतः परायणा ये भक्तास्तेषां शीलशिक्षाः तच्छिष्या भूत्वा शीलं शिक्षन्ते ये ते। तिर्य्यग्जना हंसगजशुकशारिकादयः। गुरुमुखात् श्रुतं नामरूपादिकं शीघ्रं ये धारयन्ति मनुष्यास्ते पुनः किमुत॥ ४६॥ ❀ ❀ ननु ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत इति अधिकारिविशेषेषु परमेश्वरस्त्रिरूपतया भातीति। तत्र आपीयतां कर्णकषायशोषानित्यादिना शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते इत्यनेन भगवान् शेषविशेषतया उक्तः, तदुपासकाश्च येषां स एव दययेदित्यादिना किमु श्रुतधारणा ये इत्यन्तेनोक्ताः। सम्प्रति परमात्मा ब्रह्म चोच्यतामित्याकांक्षायामाह शश्वदिति। सदसतः उत्तमाधमस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य जीववृन्दस्य परमात्मतत्त्वं सममेकरसमेव। तथा शश्वत् सदा प्रकर्षेण शान्तं, तस्य गुणवशात् शान्तघोरमूढस्यापीत्यर्थः। शश्वत्प्रशब्दाभ्यां सत्त्वगुणकार्य्यः शमो व्यावृत्तः। तथा अभयं, तस्य सभयस्यापि। प्रतिबोधमात्रं, तस्याज्ञानस्य ज्ञानवतोऽपि प्रतिमात्रशब्दाभ्यां सत्वगुणकार्यो बोधो व्यावृत्तः शुद्धं तस्याशुद्धस्यापि एवं परमात्मानमुक्त्वा ब्रह्म ह यत्र नानाकारकवानपि तथा क्रियया सह अर्थावाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या यत्र तादृशोऽपि शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्म ननु ब्रह्मशब्देनैव तद्रूपे अथ च शब्दो न यत्रेति निषिध्यसि च तत्राह मायेति। यस्याभिमुखे माया विलज्जमाना सती परैति पृष्ठदेशमुपैति तस्य भगवतः पदं अप्राकृतविचित्ररूपगुणादि विविधविशेषवतोऽपि तस्य प्राथमिकसाक्षात्कारविषयो निर्विशेषं स्वरूपम्। मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शब्दितमिति भगवदुक्तेस्तदीयं व्यापकत्वलक्षणं बृहत्त्वमेव निश्चितं ब्रह्म। अयं भावः—शब्दस्याकाशगुणत्वेन मायिकत्वान्मायाया अपि तदभिमुखे स्थातुमशक्तेरमायिकरूपगुणादिमन्तं भगवन्तमपि शब्दोऽभिधातुं यद्यपि न प्रभवति, तदपि मेघश्यामः कनकपरिधिः पङ्कजाक्षोऽयमात्मेत्यादयः शब्दाः मेघकनकादिप्राकृतवस्तुसादृश्यारोपेणैव लोकचित्तं यथाकञ्चित् तत्र प्रवेशयन्ति लोकश्च चित्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टरूपतद्रूपाभासोऽपि भगवन्तं प्रभुमहं ध्यायामीत्यभिमन्यमानो हृष्यति, भगवानप्यपारकृपातरङ्गवशादेवानेन भक्तेनाहं ध्यात एवेत्यभिमन्यते अभिमत्य च तं भक्तं स्वचरणान्तिकं सेवार्थं मानयतीति भगवत्स्वरूपस्य शब्दगम्यत्वं तत् कृपयैव सिद्धं, ब्रह्मस्वरूपस्य तु प्राकृताप्राकृतविशेषराहित्यात् कथं शब्दगम्यत्वमस्त्विति शब्दो न यत्रेत्युक्तम्। प्रवृत्तिनिमित्तस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वस्तुधर्मस्य जात्यादेरभावात् यत्र क्रियाकारकवान् शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्य पृथक् सङ्केत एवायं कृतः। अतः शब्दगम्यत्वाभावेऽपि शब्दगम्यस्य भगवतो निर्विशेषं स्वरूपं तद्ब्रह्मेति। भगवत्सम्बन्धित्वेनैवोक्ते सति तत्र लोकचित्तप्रवेशः नान्यथेति भङ्ग्या ब्रह्मणोऽपि शब्दगम्यत्वमुक्तम्। इत्थमेव श्रुत्यध्यायादौ व्याख्यास्यते इति। तथा अजस्रमेव सुखं यस्मात्, विगतो भवति शोको यस्मात् तदिति तस्य सुखरूपत्वे विशोकत्वे च कैमुत्यमानीतम्॥ ४७॥ ❀ ❀ परमात्मनो ब्रह्मणश्च उपासकान् सामान्याकारेणाह। सह अञ्चतीति सध्र्यक् सहचरं मनः यं परमात्मानं यत् ब्रह्म च प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य, यमिति पुंस्त्वमार्षं, यतयो यत्नशीला योगिनः संन्यासिनः च कर्त्तो भेदस्तदभावोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युस्त्यजेयुः अनुपयोगान्नाद्रियन्त इत्यर्थः। उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टान्तः। निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपस्तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण राजमान इन्द्रो नादत्ते तद्वत्। यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः समृद्धः सन् कर्म्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः। भगवद्भक्तास्तु साध्यप्राप्तौ साधने द्विगुणितादरा भवन्तीति तेऽत्र व्याख्यायां न प्रवेशनीयाः॥ ४८॥ ❀ ❀ किञ्च परमात्मोपासकानां ब्रह्मोपासकानामन्येषाञ्च भगवन्तं विना न फलसिद्धिरित्याह। स भगवानेव श्रेयसां मोक्षस्वर्गादीनां विभुर्दाता च अतो योगिज्ञानिकर्म्मिभिः प्रतिस्वफलसिद्ध्यर्थं भगवद्भक्तिः कर्त्तव्या। किञ्चास्य भक्तजीवस्य भावा दास्यसख्यादयस्तत्स्वभावेन विहितस्य सतः उत्तमसाधनस्य समुचितश्रवणकीर्त्तनादेर्यतो भगवत एव सकाशान्न तु परमात्मनो नापि ब्रह्मतः प्रकृष्टा सिद्धिरिति। भगवद्भक्तैस्तु स्वप्रेमफलसिद्ध्यर्थं योगज्ञानादिकं न कर्त्तव्यमिति भावः। ननु भक्तियोगज्ञानादिकं साधनं प्रति स्वसाध्यवस्तूत्पादने यावदसमर्थं तन्मध्य एव देहभङ्गे सति कीदृशं स्यात्तत्राह। स्वधातुविगमे स्वारम्भकधातूनां भूतानां विगमे वियोग सति अनु अनन्तरं विशीर्यमाणेऽपि देहे पुरुषो जीवः व्योमेव देहस्थाकाशमिव न विशीर्य्यते। यतोऽजस्तेन देहेन सह वस्तुतो न जात इत्यर्थः। तेन च भक्तिज्ञानादिवासनायाः समुचितस्थाने पुनरपि समुचितं देहं धृत्वा कृतैः साधनैः सिद्ध्यति। यदुक्तम्—यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दनेत्यादि॥ ४९॥ ❀ ❀ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयमिति। संक्षेपेण भगवानेवोक्तः। केन प्रकारेणेत्यत आह। सत् कार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं जगत्, असत् कारणं जीवा माया च, तत् सर्वं हरेरन्यन्न भवति, जीवमाययोः शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदात्। शक्तिकार्यस्य शक्त्यनन्यत्वादिति भावः। हरेः कथम्भूतात्। सदसद्भ्यामन्यस्मात्। तयोः शक्त्योस्तटस्थत्वबहिरङ्गत्वाभ्यामनासक्तेस्तद्दोषसम्बन्धाभावमिति भावः। भागवते इदमेवाद्वैतमिति सर्वत्राग्रेऽपि द्रष्टव्यम्॥ ५०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

ते सर्वे देवस्य विष्णोर्मायां विदंति अतितरंति च चकारेण देवं विदंति ये तु विष्णोर्मायां शरीरपर्यंतां न विदंति तेषां श्वशृगालभक्ष्ये ममाहमिति धीर्न भवतीति भावः। किंच भागवतसंगेन सर्वेऽपि विदंति तरंति चेत्याह स्त्रीत्यादिनास्त्र्यादयः तिर्यञ्चश्च अद्भुताः क्रमाः पादविन्यासा यस्य भगवतस्तत्परायणा भागवताः तच्छीले शिक्षा येषां ते तथा यदि भवंति तर्हि तेपि विदंत्यतितरंति चेत्यर्थः। ये श्रुतधारणाः श्रीगुरुमुखात् श्रुते परमात्मतत्वे धारणाच्चित्तैकाग्र्यं येषां ते तथाभूताः विदंति तरंति चेति किमुत वक्तव्यम्॥ ४६॥ ❀ ❀ ननु ते वै विदंतीत्यादिशब्दैरुक्ताः क्षेत्रज्ञाः अहं प्रत्ययेन भोक्तृत्वादिना च वेदितव्याः देवमाया च भोग्यत्वादिनोपलभ्यते देवादिशब्दैरुदाहृते परमात्मतत्वे किं प्रमाणं कीदृशं च तदित्यतः परमात्मनि प्रमाणं चिदचिद्विलक्षणं परमात्मस्वरूपं च वदन् प्रधानकारणवादं आम्नायस्य क्रियार्थत्वमिति जैमिनिमतं च निराकरोति शश्वदिति द्वयेन। यत्राभिमुखे पृथक् स्थातुं विलज्जमाना माया प्रकृतिः परैति पराङ्मुखी भवति शक्तेस्तद्वतः पृथक्स्थित्यभावात् प्रकृतेर्जगत्कारणत्वस्य तु का कथेति भावः। यत्र यस्मिन्प्रतिपाद्ये सति पुरुकारकवान् क्रियांगभूतो बहुयजमानादिकारकवाचकोपि शब्दः वेदः क्रियार्थो न भवति विवित्सोपयोगितया परमात्मपरत्वात् तदा कारकांगधस्पर्शवर्जितः उपनिषद्रूपः शब्दः क्रियार्थो न इति किंपुनर्वक्तव्यम्। तस्य साक्षात्परमात्मा गुणस्वरूपपरत्वात् सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः तत्तु समन्वयात् इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः तद्वेदप्रमाणकमात्मतत्वम् आत्मा वा अरे दृष्टव्य इत्यादिश्रुतिप्रोक्तं परमात्मतत्वम्। सर्ववेदवेद्यत्वे हेतुमाह सममिति। सर्वात्मभूतमित्यर्थः। सदसतः स्थूलसूक्ष्मरूपाच्चेतनवर्गात्परमुत्कृष्टम् बोध्यम्। तत्र हेतुमाह प्रतिबोधमात्रमिति। प्रतिबोधः ज्ञानं मात्रा गुणो यस्मिन् तद्ज्ञानगुणकमित्यर्थः। स्वरूपतोपि ज्ञानं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः। अचिद्वैलक्षण्यमुक्त्वा काचिद्वैलक्षण्यं तस्याह न विद्यते संसारभयं यस्मात्तदभयं मुक्तोपसृप्यमित्यर्थः। शुद्धं प्राकृतदोषास्पृष्टम् यतः शश्वत्सदा प्रशांतम् स्वानंदैकराशिभूतम्॥ ४७॥ ❀ ❀ कथंभूतम् अजस्रसुखं नित्यसुखम् विशोकम् विशोको विजर इत्यादि श्रुतेः इत्येवं भूतमात्मतत्वम् बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयः ब्रह्मेति यद्विदुस्तद्वै निश्चयेन परमस्य पुंसः विश्वकारणस्य भगवतः षडैश्वर्यसंपन्नस्य पदं स्वरूपम्। यतयः आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रकाराज्ञया मोक्षसाधनावृत्तिर्यत्र पराः यं परमं पुमांसं प्रतिसह्यांचतीति सध्र्यङ् सहस्य सध्र्यादेशः। जीवसहचरं मनः नियम्य परमानंदलक्षणभगवत्साक्षात्कारहेतुभूतां ध्याननिष्ठां प्राप्य अकर्तहेतिं जह्युः कृत्यंते छिद्यंते सुखानि अनेनेति कर्तः द्वेश प्रतिच्छेदने तद्विपरीतः स्वर्गादिसुखलेशः अकर्तः तत्र हेतिं साधनं कर्म त्यजेयुरित्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुख्यपदार्थाधिकारे प्राप्ते सति पदार्थलेशसाधनानादरे दृष्टांतः स्वराट् स्वयमेव राजमानोतिदरिद्रः इंद्रः सन् निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपस्तस्य खनित्रं खननसाधनमिव ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ परमांनंदसाधनं क्षुद्रानंदसाधनं कर्मेत्युक्तं तदुभयोः फलप्रदः प्रवर्तकश्च भगवानेवेति वदन् पुनर्जीवाद्भगवतो वैलक्षण्यमाह स इत्यर्द्धेन। स एवोक्तप्रकारः भगवान् श्रेयसां मुक्तिं भुक्तिलक्षणानां विभुः दातापि यतः भगवतः सकाशादेवंभावानां मुमुक्षूणां बुभुक्षूणां च स्वभावेन निवृत्तिलक्षणेन प्रवृत्तिलक्षणेन च विहितस्यानुष्ठितस्य ध्यानस्य कर्मणश्च सतः प्रसिद्धिः ननु ध्यातुः कर्मकर्तुश्च मृतस्य कथं परमानन्दलाभः स्वर्गादिलाभश्च स्यादत आह देहे इति। पुरुषः देहेस्थोऽजो जन्मादिरहितो जीवः देहे स्वधातूनां स्वकारणरूपाणां पृथिव्यादिभूतानां विगमे वियोगे सति विशीर्यमाणेपि तत्रस्थव्योमवत् न विशीर्यते न विनश्यति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति स इति। हे तात नारद ते तुभ्यम्। समासेन संक्षेपेण सोयं विश्वभावनो विश्वहेतुः भगवान् ज्ञानशक्त्यादिसंपन्नः वासुदेवः अभिहितः प्रतिपादितः यत् यस्माद्धरेः विश्वहेतोः सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वं अन्यत् भिन्नं न भवति कथंभूतादन्यस्मात्स्वरूपतो भिन्नादपि यस्मात्सर्वं सदसद्भिन्नाभिन्नमित्यर्थः। उभयव्यपदेशात्वहिकुंडलवदिति सूत्रात् ॥ ५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तेषां फलमाह—ते वै विदन्त्यतितरन्ति चेति। तां मायां ज्ञात्वा तामेव तरन्तीति। अस्मदादीनामपि तरणोपायमाह—स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपीति। तामसेषु स्त्रियः सात्त्विक्यः। शूद्रो राजसः। हूणस्तामसः। शबरादयस्ततोऽप्यधमाः। पापेनैव जीवन्तीति पापजीवाः। एते विदन्ति तरन्ति च। यदि अद्भुतक्रमस्य भगवतः परायणाः सेवकाः तेषां यदि शीलेन शिक्षिता भवेयुः। अद्भुतः क्रमः पादविक्षेपः क्रियाशक्तिर्यस्येति भगवतः सामान्यतः परायणत्वं यस्य कस्यचित्सुलभम्। तस्य परायणास्तु क्षणमात्रमप्यन्यचित्ता न भवन्ति। अन्यथाऽद्भुतक्रमत्वाद्भगवानन्यत्र गच्छेत्। तेषामपि न वचनमात्रेण शिक्षितं प्रयोजकं किन्तु शीलेन सह। यथा ते भगवत्परास्तथा चेत्तदाज्ञया तेऽपि भवन्ति। किञ्च। स्त्रियादिषु नासम्भावना कर्त्तव्या। यतस्तिर्यग्जना अपि मुक्ता भवन्ति। यथा नामादिपाठनेन शक्रादयः। श्रुतधारणाः श्रुतार्थालोचनसमर्थाः। तस्मादंशतो ज्ञाने सर्व एवाऽधिकारिणः। सर्वथा ज्ञाने न कोऽपि। भगवद्भक्तसङ्गाभावे तु न किञ्चिज्जानन्ति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवमेकैकशो धारणस्य स्वरूपमुत्पत्त्या[1] विनिरूप्य "जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेद्" त्यस्याऽर्थमुत्पत्त्या विचारयति—शश्वदिति द्वाभ्याम्। स एव भगवदंशः स्वाधीनो भवति यः स्वात्मत्वेन स्वयमेव स्फुरति। अन्यथा बुद्ध्या व्यवस्थापितस्तदपगमेऽपगच्छेत्। पादादीनां च स्वरूपमेतदेव। तत्र प्रथमं पादस्वरूपे विचारितेऽन्यत्स्वयमेव ज्ञास्यतीति लक्षणेन प्रथमं पादस्वरूपं निरूपयति—तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंस इति। दश धर्मा भगवतश्चरणारविन्दे निरूपिता दशलीलारूपाः। तथा सति प्रत्येकावयवे दशलीला उक्ता भवन्ति। तत्र भगवच्च[2]रणारविन्दं कीदृशमित्यपेक्षायां यत्सर्वदा तच्चरणारविन्दं यत्तु कदाचित्तन्न। अनेन कालेन भगवत्स्वरूपं निर्धारितं कालापरिच्छिन्नं तदिति। यत्कालेन परिच्छिन्नं तन्न तत्। प्रशान्तं गुणत्रयक्षोभरहितम्। सत्त्वस्याऽपि दयादिना क्षोभा[3]त्तदभावाय प्रशब्दः। एवं प्रेर्यप्रेरकयोरपरिच्छेदो निरूपितः। इदानीं सर्वपरिच्छेदकस्य कालस्याऽऽत्रापरिच्छेदकत्वमाह—अभयमिति। भयरहितम्। एवं संसारधर्माभावनिरूपणेन दोषाभावमुक्त्वा स्वरूपमाह प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समर्ममिति। प्रतिबोधमात्रमनुभव[4]रूपम्। मात्रशब्देन प्रमातृप्रमाणप्रमेयसम्बन्धो निवारितः। त्रितयसम्बन्धरहिता या प्रमा तद्भगवत्पदमित्यर्थः। मात्रपदेनैव शुद्धताया उक्तत्वात् शुद्धमानन्दरूपम्। समं सद्रूपम्। एवं सच्चिदानन्दरूपमित्युक्तं भवति। अस्य पदस्य सर्वव्यवहारातीतत्वं वदति चतुर्भिर्विशेषणैः। व्यवहा[5]रोऽपि हि चतुर्द्धा भवति। प्रपञ्चत्वेन आत्मीयत्वेन शब्दत्वेन शब्दार्थत्वेन च। तत्र व्यवहारातीतत्वमाह—सदसतः परमिति। कार्यकारणभावात्परम्। प्रकृतेर्वा। आत्मीयो न भवतीति आत्मव्यवहारोऽपि नास्तीत्याह। आत्मनस्तत्त्वं परमार्थस्वरूपम्। व्यवहारस्तत्कृतस्तदन्यस्मिन्भवति। आत्मनः सिद्धत्वान्न तत्र व्यवहारः। शाब्दिकं व्यवहारं निराकरोति—शब्दो न यत्रेति। भगवत्पदे कर्मत्वाद्यभावान्न कारकत्वम्। अक्रियारूपत्वात् तदव्यञ्जकत्वाद्वा न धात्वर्थत्वम्। अप्रयत्नरूपत्वान्न प्रत्ययार्थत्वम्। अनेन [6]शब्दे प्रधानरूपत्वाभावे नामाख्यातार्थत्वाभावादुपसर्गनिपातार्थत्वं दूरादेव निवारितम्। कारकवान् क्रियार्थ इति। नामाख्यातयोः सम्बन्धकथनाद्वाक्यार्थोऽपि न भवतीत्युक्तम्। भगवदाज्ञया मायाव्यवहार्यत्वे जीवानामिवाज्ञानादिनिवृत्तिद्वारा व्यवहार्यत्वं स्यात्। तदपि नास्तीत्याह—माया परैति दूरादेवापगच्छति। तस्या[7] गमने हेतुः—विलज्जमानेति। इयं चरणदासी। ज्ञानरूपत्वाच्च भगवतः। इयं मोहिका। अत एव तस्या जनव्यामोहकत्वं भगवान् जानातीति। ये वा अभिमुखाश्च कारादनु[8]चराश्च ज्ञानिनो भक्ताश्च तत्र सर्वत्रैव विलज्जमाना। विशेषतो लज्जा अंशतोऽपि कार्याकरणं द्योतयति। एवं दशभिर्विशेषणैर्भगवत्पदं लक्षयित्वा तस्य प्रसिद्धिमाह—ब्रह्मेति यद्विदुरिति। यद्भगवत्पदं सर्ववेदान्तविचारका ब्रह्मेति विदुः। तस्मिन्नेव

---

१. मुत्पत्त्या निरूप्य ख. ग.। २. भगवतश्चरणारविन्दं ग.। ३. क्षोभनात् क. घ. क्षोभणादिति ग.। ४. मनुभवस्वरूपमिति ख.। ५. व्यवहारो हीति ख. ६. शब्देनेति ग.। ७. तस्या अपगमने इति ख.। ८. तदनुवशाश्चेति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्मणि ईश्वरत्वेन कश्चिदुद्गच्छेत्तदा स भगवान्। पूर्वोक्तं तु पदम्। स एव चेन्नियामको भवे¹त्तदा परमः। तत्पदम्। स एव चेद्ब्रोक्ता तदा पुमान्। एवं विचारेण ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मेति तद्वदन्ति। एवं तस्य प्रसिद्धिमुक्त्वा तस्य सहजं फलमाह—अजस्रसुखं विशोकमिति। परमानन्दो दुःखाभावश्च फलं तदुभयरूपं त²दित्यर्थः। तत्र साधनान्याह—सध्र्यङ्नियम्येति। सम्य³गञ्चतीति सध्र्यङ्मनः। यदात्मानं संसारेऽञ्चति तादृशं मनो नियम्य। तद्भावं तस्य दूरीकृत्येत्यर्थः। इदमान्तरं साधनम्। बहिः साधनं संन्यासः। तदाह—यतय इति। एवं दोषाभावप्रभृतिफलपर्यन्तं पदं निरूप्य विजितार्थो विचारितः। जितं जितं स्थानमपोह्येति विचारयति। तत्र जितानां स्वाधीनीकृतानां पदानां न परित्यागः। तथा सति पूर्वप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः। किन्तु जितं स्थानं भगवच्चरणारविन्दाश्रयभूतं साधनसमुदायमपोह्य दूरीकृत्येत्याह। ससाधनस्य पदस्य ⁴जितत्वात्पदं स्थापनीयम्। साधनं त्यक्तव्यमित्यर्थः। नन्वस्य त्यागस्य किं प्रयोजनं तत्राऽऽह—धारयेत्परम्परमिति। अग्रिमावयवस्वाधीनीकरणार्थमुत्तरोत्तर-सम्बन्धिनां धारणमिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—स्वराडिव निपानखनित्रमिति। यथा स्वराट् स्वर्गाधिपतिर्मेघादीनां स्वामी। निपानखनित्रं कूपखननसाधनं कुद्दालादि त्यजति। एवं भगवत्पदप्राप्त्यर्थं कृतानि क्षुद्राण्यपि साधनानि पदमाहात्म्यात् महाफलत्वेन पदे सम्पन्ने पूर्वमज्ञानात्क्षुद्रपदार्थसाधकानि सङ्गृहीतानि त्यजतीत्यर्थः। स्वराट् साधकानि तु गृह्णात्येव। एवमुत्तरत्र सर्वांशे फले निष्पन्ने इन्द्रो भूत्वा परमैश्वर्यं प्राप्य सर्वमेव त्यजतीति भावः॥ ४७॥ ४८॥ ❀ ❀ एवमुद्दे-शाध्याये निरूपितस्य भगवत्स्वरूपस्योत्पत्त्या विचारमुक्त्वा साधनाध्याये "अकामः सर्वकामो वे"ति वाक्ये तदेव स्वरूपं पुनः फलसाधकत्वेनोक्तम्। तमंशमत्रोत्पत्त्या विचारयति—स श्रेयसामपि विभुरिति। स वस्तुतः स्वतः परमपुरुषार्थरूपः। एता-दृशोऽपि यदि कश्चित्कामयते स्वर्गादिकमपि तदपि प्रयच्छति। यतः सर्वेषामपि श्रेयसां फलानामयमेव विभुः समर्थ उत्पादयितुं दातुं च। यतोऽयं भगवान् परमानन्दरूपोऽपि षड्गुणान् बिभर्त्तीति। तत्र हेतुमाह। यतः अस्य जगतः भावस्वभावविहितस्य सतो भगवतः सद्रूपादेव प्रकर्षेण सिद्धिरुत्पत्तिः। सर्वमेव हि जगद्द्विरूपम्। एकं भावविहितमन्यत्स्वभावविहितम्। भावो धात्वर्थः क्रिया तदभिव्यङ्ग्यो वा। तेन निष्पद्यते किञ्चिज्जगत्। सामान्यक्रियाभावः। तद्विकाराः भावविकारा उत्पत्त्यादयः। तेन ये केचनो-त्पद्यन्ते। प्राप्यन्ते अभिव्यज्यन्ते ⁴वा ज्ञायन्ते वा ते सर्वे भावविहिताः। ये तु नित्यनिरतिशयादिरूपा अक्षरकालादयस्ते स्वभाव-विहिताः। तेषां स्वरूपमेव भावः क्रियादिरूपस्तेन विहिताः। स्वतः सिद्धा इत्यर्थः। एवं क्रियातः स्वतश्च सिद्धाः सर्वे ब्रह्मणः सद्रूपादेव प्रसिद्धाः लब्धसत्ताकाः अन्यस्य सत्संपादकत्वाभावात्। तस्माद्भगवानेव ⁵सर्वफलानामुत्पादको दाता चेति युक्तम्। एवं ⁶स्वरूपादि फलान्तं भगवत्स्वरूपं विचार्य फलदानप्रस्तावे फलं कस्येत्याकाङ्क्षायां तच्चेत्फलं भगवत एव भवेत्तदा विचारप्रवृत्ति-वैयर्थ्यापत्तिरिति जीवस्य फलमिति वक्तव्यम्। तत्र जीवो नाम कः पदार्थ इति जिज्ञासायां यो देहवान् स जीव इति लोकवेद-प्रसिद्ध्या देवसम्बन्धी जीव इति निश्चीयते। तत्र सन्नियोगशिष्टत्वे देहेन सह उत्पद्यते। देहे लीयमाने विलीयत इति मन्तव्यम्। अन्यथा पृथगपि तस्य प्रतीतिः स्यात्। अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत" इति देहाभावे न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्यतीति। देहान्वयव्यतिरेकानुविधानादस्मिन्नेव देहे यदात्मनः फलं तत्फलं नाऽन्यदिति मतं निराकरोति—देहे स्वधातुविगम इति। अयं हि देहो नाऽऽत्मा। किन्त्वात्मनः आवरणरूपः। तत्सम्बन्धेनैव तस्य सुखदुःखजननात्। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरि"ति वाक्येन तस्य सर्वगतत्वादिश्रवणाच्च। तस्माद्यथा घट आकाशपरिच्छेदकस्तथा देहोऽप्यात्मपरिच्छेदकः। एवं यथा नोत्पत्तिस्तथा देहनाशेऽपि न तस्य नाशः। तथा च यदाकदाचित्तस्य फलं फलमेव। देहस्तु स्वधातुविगमेन विशीर्यते। तस्योत्पादका ये⁷ धातवः संस्कृतभूतावयवाः। अन्नादयस्तु तदुपष्टम्भकाः। ते हि धातवः स्वसमवेतं फलं जनयित्वा कृतार्थाः सन्तो निवर्त्तन्ते तदा तैः सह जातो निवर्त्तते। तथाऽयमात्मा देहेन⁸ सह जातः। यथा देहो धातुभिः। तस्मात्फले न काऽप्यनुपपत्तिरिति॥ ४९॥ ❀ ❀ उक्तार्थमुपसंहरति—सोऽयं तेऽभिहित इति। मयैतावता कालेन भगवानेव निरूपितो दशविधलीलायुक्तः। भगवत्त्वेन षड्गुणाः। विश्वभावनत्वेन चत्वार उत्पत्त्यादयो मोक्षश्च। धर्मादयो वा। तैरेव हि विश्वं भाव्यते। एवं विश्वभावनो भगवानेतावता प्रबन्धेन निरूपितः। श्रवणं तव सम्पादितमिति भावः। विस्तरेण निरूप्य सङ्क्षेपेण निरूपयति बुद्धिसौकर्यार्थम्—समासेनेति। यावानर्थो मया विस्तरेण निरूपितस्तस्याऽयं समासः सङ्क्षेपो भगवानेव सर्वं भगवत एव सर्वमिति। उपचारव्यावृत्त्यर्थं निषेधमुखेनाऽऽह—हरेर्नान्यत्। हरिरेव सर्वं हरेरन्यन्न। हरेरेव सर्वं नत्वन्यस्मात्। सदसत् उत्कृष्टमपकृष्टं च। चकारात्कालादिकमपि। यदिति प्रसिद्धम्॥ ५०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ते वै विदन्तीत्यत्र। महतामपि दैन्यमेवोपाय इति ज्ञापयन्ति। अस्मदादीनामित्यस्मत्पदेन। सुलभमिति। तथा च, यथा निरहंममत्वादिकं मुख्याधिकाराभिज्ञापकं तथा दोषान्तरसत्त्वेऽपि परायणत्वं दयाया अभिज्ञापकमित्यर्थः। ततः

---

१. तदा स परम इति ख.। २. तद्वदित्यर्थः घ.। ३. सहाञ्चतीति ख.। ४. वा नास्ति ख.। ५. सर्वेषामुत्पादक इति ग.। ६. स्वभावादिति ख.। ७. ते धावत इति ख.। ८. न देहेनेति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सामान्यतस्तस्मिन्सति विशेषतो ये तादृशास्तेषामनुसरणं कर्त्तव्यमित्याशयेन तल्लक्षणमाहुः तस्येत्यादि । तादृशाश्च प्रसादनीयाः । न तु सम्वादसन्तोषमात्रं कार्यमित्याहुः तेषामपीत्यादि । श्रुतार्थालोचनसमर्था इति । इदं स्त्र्यादीनां विशेषणम् । तेन वुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं वोधितम् । तदेतन्मनसिकृत्य सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तथा च, यथायथाधिकारस्तथा तथा तादृग्धारणासिद्धिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ शश्वदित्यत्र । उत्पत्त्या विनिरुप्येति । उत्पत्तिप्रकारसामग्रीप्रदर्शनेन निरूप्य । अर्थमुत्पत्त्या विचारयतीति जितत्वस्वरूपमपोहनप्रकारं च जितत्वसामग्रीविचारेण निरूपयतीत्यर्थः । जितत्वस्वरूपं सामग्रीं चाहुः स एवेत्यादि । तथा च, स्वतः स्फूर्त्तिरेव सामग्रीत्यर्थः । एतदेवेति एतच्छ्लोकोक्तरूपमेव । ननु एतस्मिन् श्लोके पादस्वरूपमात्रमुच्यत इति कथं ततोन्येषां स्वरूपावगतिरित्यत आहुः तत्रेत्यादि । ज्ञास्यतीति तल्लक्षणतया ज्ञास्यति । दशधर्मा इति लक्षणरूपा इत्यर्थात् । प्रेर्यप्रेरकयोरितीति प्रेर्यकृतः प्रेरककृतश्चेत्यर्थः । सर्वपरिच्छेदकस्येति भयोत्पादकस्य सर्वाधारभूतस्य येति ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पभेदेष्वविकल्परूपा । समं सद्रूपमिति सद्रूपस्य सर्वत्र समतयैव प्रतीयमानत्वात्समपदेन तदेवोच्यत इत्यर्थः । सर्वव्यवहारातीतमिति । व्यवहारो नाम लौकिकवुद्धिविषयत्वहेतुभूतो वा लौकिकप्रमाणसामर्थ्यजन्यो वा यो वागादिव्यापारस्तदगोचरमित्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति व्यवहारोपीत्यादि । व्यवहारातीतत्वमिति प्रपञ्चव्यवहारातीतत्वम् । आत्मीय इत्यादि ॥ देहादिवदभिमानिकात्मसम्वन्धवान्न भवतीति देहादिष्विवौपचारिक आत्मव्यवहारोपि तत्र नास्तीत्याहेत्यर्थः । न तत्र व्यवहार इति नात्मीयत्वकृत आत्मव्यवहारः । शाब्दिकमिति शव्दत्वकृतं शव्दार्थत्वकृतं च । कर्मत्वाद्यभावादिति प्रमातृप्रमाणसामर्थ्यस्याभावेन तत्सम्वन्धाभावे तद्विषयकज्ञानाभावेन तथात्वात् । कारकेत्यादि । अनेनैव षष्ठ्यर्थत्वमपि निवारितं वोध्यम् । भगवदाज्ञयेत्यादि । एवं साधितेपि चतुर्विधव्यवहारातीतत्वे यथा 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्याश्रुत्युक्तधर्मवतां जीवानां भगवदाज्ञया मायाव्याप्तौ यद्व्यवहार्यत्वम्, ततश्चाज्ञाननिवृत्तिद्वारा गुर्वादिव्यवहार्यत्वम्, तथा पदेपि मायासम्वन्धे निमित्तवशात्तदपनोदार्थं व्यवहार्यत्वं स्यादित्यर्थः । दूरादेवेति । तथा च, तस्याः सम्वन्धस्याभावात्तत्कृतव्यवहारादप्यतीतमित्यर्थः । प्रसिद्धिमाहेति वेदान्तप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाह । यदीत्यादि । तथा च, लौकिकवैदिकयावद्व्यवहारातीत्वेपि सर्ववेदान्तसिद्धं तदित्यर्थः । इदं यथा तथा 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि' तिसूत्रे व्युत्पादितम् । ननु वेदान्तेषु तस्य परात्परत्वं परमत्वं च प्रतिपादितम् । 'परात्परं यन्महतो महान्तमिति, 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि' ति । तथा सति कथं तस्य चरणत्वमित्यत आहुः तस्मिन्नित्यादि । पदमिति चरणः, तत्पदमिति तत्स्थानत्वं लोकासनादिरूपम् । तथा चाभिध्यावशादेव तस्य चरणत्वं स्थानत्वं भोग्यत्वं चेति चरणाभरणायुधस्थानादिरूपतायामपि न कश्चिद्विरोधलेश इत्यर्थः । एतदेव निवन्धे 'मूलावच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थित' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । तेन स्वप्रतिष्ठत्वादेरपि न विरोधः । तस्येति ज्ञातस्य पदस्य । मूले-तत्रेति फले । विजितपदार्थो विचारित इति । पूर्वोक्तरीतिकदशधर्मवत्त्वेन फलत्वेनात्मरूपत्वेन च पदवत्सत एव यो या भगवदवयवः स्फुरति सोत्र विजितपदार्थ इत्येवं विचारित इत्यर्थः । अत्र सध्र्यङ्नियम्य यतयः सन्तोजस्रसुखं विशोकं यद्ब्रह्मेति विदुरित्येवं मूलं योजयित्वा पूर्वोक्तार्थोनुसन्धेयः । जितं जितमित्यादि, अत्रोक्तस्यापोहनस्वरूपं वोधयितुं 'यमकर्तहेतिं जह्युरि' त्यादिना सप्रयोजनं सदृष्टान्तं विचारयतीत्यर्थः । तदाहुः तत्रेत्यादि । आहेति । यमकर्तृस्थाननियमनजनकं हेतिं साधनं जह्युरित्यनेनाहेत्यर्थः । तथा च, जितं जितं स्थानपोह्य धारयेदित्यस्य स्थानममपोह्य स्थानं जयसाधनं ग्राहकवुद्ध्यग्रभागात्त्याजयित्वा जितं जितं धारयेदित्येवमर्थो वोध्यः । तदेतदाहुः ससाधनस्येत्यादि । अस्य त्यागस्येति पदग्राहकसाधनत्यागस्य ॥ ४७ ४८ ॥ ❀ ❀ स श्रेयसामित्यत्र । तत्र हेतुमाहेति । भगवत्त्वेन फलसाधकत्वे विचारकारणभूतां जगदुत्पत्तिं ज्ञापिकामाहेत्यर्थः । क्रियातदभिव्यङ्ग्यो वेति । अत्र पुरःस्फूर्त्तिकविचारेण क्रियावास्तवविचारेण तदभिव्यङ्ग्य एव धात्वर्थ इति वोध्यम् । क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन नित्यस्य शव्दसम्वन्धस्य तत्राशक्यवचनत्वादिति । इति युक्तमिति उत्पादकस्य फलदातृताया आवश्यकत्वाच्छ्रेयोविभुत्वं युक्तमित्यर्थः । निवर्त्तत इति देहो निवर्त्तते । ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यथा हराविस्यत्र सम्वन्धात्मभावादिति सम्वन्धेनात्मीयतालक्षणेन य आत्मभावः स सम्वन्धात्मभावस्तस्मात् । तद्व्युत्पादयन्ति आत्मन इत्यादि । एतत्परिहर्त्तुं सिद्धान्तमाहुः अयमित्यादि । उपपादितमिति पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते १-१९-१६ इत्यत्र वाक्यान्वयाधिकरणे च व्युत्पादितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुवोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम् ।

श्रीगिरिधरकृता वालप्रवोधिनी

किं वहुना ? अद्भुताः परमाह्लादजनका उत्तमाधमविचारमन्तरेणैव परमपुरुषार्थप्रापकाश्च क्रमाः पादन्यासा लीला यस्य भगवतः स परमुत्कृष्टमयनमाश्रयो येषां तेषां भगवद्भक्तानां शीलस्य शिक्षा येषां ते तथाभूता यदि भवन्ति भक्तानां शिष्या भूत्वा यदि तेषां शीलं भगवच्चिन्तनस्वभावं शिक्षन्ते तर्हि ये स्त्रीशूद्रादयो ये वा पापजीवाः पापयोनयः शवरादयः ये वा तिर्यग्जना गजर्क्षवानरादयस्तेऽपि देवस्य मायां विदन्त्यतितरन्ति च । यद्येवं तर्हि शुभस्य वेदार्थस्य धारणमधिकारो येषां ते ब्राह्मणादयस्तथा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भूताः सन्तो मायां तरन्ति तत्त्वं विदन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। श्रुतधारणा इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ किं तद्भगवतः स्वरूपं यच्चिन्तनेन मायां तरन्तीत्यपेक्षायामाह—शश्वदिति द्वाभ्याम् । यद्वेदविदो ब्रह्मेति विदुस्तदेतदेव परमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य भगवतः ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णस्य पदं स्वरूपमित्यन्वयः। किं तद्ब्रह्मेत्यपेक्षायामाह—विशोकमिति, स्वयं तु शोकरहितं विगतो भवति शोको येन तद्भक्तशोकनिवर्त्तकं चेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अभयमिति, स्वयं तु भयरहितं भक्तभयनिवर्त्तकं चेत्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—शश्वत्प्रशान्तमिति। आद्यन्तयोः शश्वदजस्रशब्दप्रयोगाच्छश्वदित्यस्य सर्वत्र विशेषणे तु विशेषणत्वं द्रष्टव्यम्। कदाचिज्जीवस्यापि तथात्वसम्भवेन तद्व्यावर्त्तकत्वेन स्वारस्यं स्यात् शश्वत् भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालत्रयेऽपि प्रशान्तं क्षुत्पिपासा-जरामरणादिषड्ऊर्मिरहितमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—शुद्धमिति, पुण्यपापादिमलरहितमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—सदसतःपरमिति, स्थूलसूक्ष्मरूपात् प्रकृतिकार्यात्परं भिन्नमित्यर्थः। तर्हि जीवाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यपेक्षायामाह—आत्मतत्त्वमिति, आत्मनां जीवानां तत्त्वं परमार्थभूतं तेषां तदंशत्वादित्यर्थः। तर्हि तस्य वैषम्यं स्यादित्याशङ्क्याह—सममिति। केन रूपेण तस्य समत्वमित्याकाङ्क्षा-यामाह—प्रतिबोधमात्रमिति, ज्ञानैकरसमित्यर्थः। तर्हि तस्यापिसुखापेक्षा स्यादित्याशङ्क्याह—अजस्रसुखमिति, सदानन्दस्वरूप-मित्यर्थः। किं बहुना ? शिष्यपरितोषार्थं यथा कथञ्चिदेव तद्बोध्यते वस्तुतस्तु तत्र शब्दव्यापार एव नास्तीत्याह—शब्द इति पुरुकारकवान् 'कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ॥ अपादानमधिष्ठानमित्याहुः कारकाणि षट्' इति षट्कारकवानपि, शब्दो यत्र न प्रवर्त्तते यं न प्रतिपादयति। तत्र हेतुमाह—क्रियार्थ इति, यागादिक्रियाप्रतिपादक इत्यर्थः। किञ्च जीवानां मायामोहेन जन्ममरणादिसंसारव्यवहारयोग्यताऽस्ति मायानियन्तुर्भगवतस्तु मायामोहाभावात् कथं तद्योग्यता स्यादित्याशयेनाह—मायेति। मत्कपटमसौ जानातीति यस्याभिमुखे स्थातुं विलज्जमाना माया यस्मात् परैति, दूरतोऽपसर्पतीत्यर्थः ॥ यस्मादेवम्भूतो भगवान् तस्मात् तस्मिन्नियमितमनसस्तद्भक्ताः कृतार्था एव न तेषां किञ्चिदपि कृत्यमस्तीत्याह—सध्र्यङिति। सहाञ्चतीति सध्र्यक् सहचरं मनो यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयो यत्नशीलाः कृच्छ्रन्ते छिद्यन्ते सर्वसंशया अनेनेति कर्त्तं ज्ञानं तदितरत् अकर्त्तं स्वर्गादिफलसाधनं कर्म तस्य हेतिंहेतुं उपकरणं जह्युः त्यजेयुरनुपयोगान्नाद्रियन्ते इत्यर्थः। उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टान्तमाह—स्वराडिति। निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपादि तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमान इन्द्रो नादत्ते तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजते इति स्वराट् दरिद्रः स यथा इन्द्रः समृद्धः सन् कर्मकारकदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत्स्वरूपं निरूप्य यदुक्तं[1] 'अकामः सर्व कामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥ तीव्रेण भक्ति-योगेन भजेत पुरुषं परम्' इति भगवद्भक्तानां न किञ्चिद्दुर्लभं तदुपपादयति—स इति। भावा वर्णाश्रमादयस्तेषां स्वभावेन शम-दमादिस्वभावानुगुणेन विहितस्यास्य सतः कर्मज्ञानभक्तियोगादिमार्गस्य यतः प्रवर्त्तकात् प्रसिद्धिः प्रवृत्तिः, यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य जातस्यास्य सतो नामरूपात्मकसर्वप्रपञ्चस्य यतः प्रसिद्धिरुत्पत्तिः, स एव भगवान् श्रेयसां धर्मार्थका-ममोक्षात्मकचतुर्विधफलानामपि विभुस्तत्तद्रूपेण दातुं समर्थः सर्वान्तर्यामित्वात् सर्वात्मकत्वाच्चेत्यन्वयः। ननु कर्मकर्तुरत्रैव मरण-दर्शनात्तदनन्तरं कथं स्वर्गमोक्षादिफलं स्यादित्याशङ्क्याह—देहे इति। स्वारम्भकाणां धातूनां मांसादिरूपेण परिणतानां पृथिव्यादि-महाभूतानां विगमे वियोगे सति देहे तदनु पश्चाद्विशीर्यमाणेऽपि तत्रस्थः पुरुषो भोक्ता जीवो न विशीर्यते न नश्यति। तत्र हेतुमाह—अज इति, यतो देहवत्तेन सह न जात इत्यर्थः। 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यादिवाक्ये तथानिश्चयादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—व्योमवदिति, तत्रस्थाकाशवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अध्यायत्रयेणोक्तमर्थमुपसंहरति—सोऽयमिति। हे तात नारद स सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयोऽयं मम बुद्धिस्थो विश्वभावनः सकलजगत्कारणभूतो भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिसम्पन्नो वासुदेवस्ते तुभ्यं मया समासेन सङ्क्षेपेणाभिहितः कथित इत्यन्वयः। पुनरपि नारदस्नेहवशाद्भगवत्स्मरणेन परमाह्लादतश्च पुनस्ततोऽपि सङ्क्षेपे-णाह—हरेरिति। यत् किञ्चित् सदसत् स्थूलसूक्ष्मं चिदचित्कार्यकारणात्मकं तत्सर्वं हरेरेव भवति, नान्यस्मात्, अतस्ततोऽन्यन्न भवतीत्यन्वयः। हरेर्नान्यदन्यत्स्यादिति तु पाठान्तरम्, अन्यदिव प्रतीयते तदन्यन्न स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

हिन्दी अनुवाद

जिन्हें भगवान्‌के प्रेमी भक्तोंका-सा स्वभाव बनानेकी शिक्षा मिली है, वे स्त्री, शूद्र, हूण, भील और पापके कारण पशु-पक्षी आदि योनियोंमें रहनेवाले भी भगवान्‌की मायाका रहस्य जान जाते हैं और इस संसार-सागरसे सदाके लिये पार हो जाते हैं; फिर जो लोग वैदिक सदाचारका पालन करते हैं' उनके सम्बन्धमें तो कहना ही क्या है ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ परमात्माका वास्तविक स्वरूप एकरस, शान्त अभय एवं केवल ज्ञानस्वरूप है। न उसमें मायाका मल है और न तो उसके द्वारा रची हुई विषमताएँ ही। वह सत् और असत् दोनोंसे परे है। किसी भी वैदिक या लौकिक शब्दकी वहाँतक पहुँच नहीं है। अनेक प्रकारके साधनोंसे सम्पन्न होनेवाले कर्मोंका फल भी वहाँतक नहीं पहुँच सकता और तो क्या, स्वयं माया भी

---

१. यद्वित्यारभ्य निवर्तकं चेत्यर्थं इत्यन्तमुत्तरश्लोकान्तर्गतपदानां व्याख्यानम्। २. स्कंधः २, अ. ३ श्लोकः १०।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उसके सामने नहीं जा पाती, लजाकर भाग खड़ी होती है ॥ ४७ ॥ ❀ परमपुरुष भगवान्का वही परमपद है। महात्मालोग उसीका शोकरहित अनन्त आनन्दस्वरूप ब्रह्मके रूपमें साक्षात्कार करते हैं। संयमशील पुरुष उसीमें अपने मनको समाहित करके स्थित हो जाते हैं। जैसे इन्द्र स्वयं मेघरूपसे विद्यमान होनेके कारण जलके लिये कुआँ खोदनेकी कुदाल नहीं रखते, वैसे ही भेद दूर करनेवाले ज्ञान-साधनोंको भी छोड़ देते हैं ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ समस्त कर्मोंके फल भी भगवान् ही देते हैं। क्योंकि मनुष्य अपने स्वभावके अनुसार जो शुभ कर्म करता है, वह सब उन्हींकी प्रेरणासे होता है। इस शरीरमें रहनेवाले पञ्चभूतोंके अलग-अलग हो जानेपर जब यह शरीर नष्ट हो जाता है, तब भी इसमें रहनेवाला अजन्मा पुरुष आकाशके समान नष्ट नहीं होता ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ बेटा नारद! सङ्कल्पसे विश्वकी रचना करनेवाले षडैश्वर्यसम्पन्न श्रीहरिका मैंने तुम्हारे सामने संक्षेपसे वर्णन किया। जो कुछ कार्य-कारण अथवा भाव-अभाव है, वह सब भगवान्से भिन्न नहीं है। फिर भी भगवान् तो इससे पृथक् भी हैं ही ॥ ५० ॥

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम्। संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्[1] विपुलीकुरु ॥५१॥
यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति। सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय[2] ॥५२॥
मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः। शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति ॥५३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मनारदसंवादे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अयं च विभूतीनां संग्रह उदितः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ यथा वर्णितेन नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं संकल्प्य संचिंत्य तथा हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय न तु भक्तिरसविघातेन केवलं तत्त्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ननु लीला मायाश्रया किं तद्वर्णनेनेत्यत आह। मायामिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभा० म० द्वितीयस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

विभोरूतयो लीलास्तासां संग्रहः "को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम्" इत्यत्रोतिशब्दो लीलावाचको दृश्यते कोशेपि "लीलावासनयोरूतिस्तंतुवापनकर्मणि" इति। संक्षेपस्तु "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यारभ्य "आद्योवतारः पुरुषः परस्येति, सर्गे तपोहमृषय इति, यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय" इत्यादिरूपो बोध्यः। विपुलीकुरु व्यासायोपदिश्य विस्तारयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति यत्केवलतत्त्वज्ञानफलं मोक्षस्तदपि भक्त्यैव भविष्यतीति भावः। "यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। तत्सर्वं मत्प्रसादेन मद्भक्तो लभतेंऽजसा" इति भगवदुक्तेर्भक्तिं प्रधानीकृत्यैवान्यद्वक्तव्यं नान्यथेति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति नन्विति। अमुष्य ईश्वरस्येत्यसंधिरस्य वेदरूपतां द्योतयति "छंदसि सर्वे विधयो विकल्पंते" इत्युक्तेः। चेतःसन्निहितत्वादमुष्येत्युक्तम्। मायया वंधकशक्त्या न मुह्यति बद्धो न भवतीत्यर्थः। स्ववर्णयितारं मायापि नापकुरुते स्वपालयितारमिव सिंहसर्पादिरिति भावः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[नृजन्मनीत्यादि ॥ अत्र श्लोकद्वयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति क्वचिदेवास्ति। तच्च वीरराघवेण व्याख्यातम्। भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वात् विरोधाभावाच्च व्याख्यायते—ननु त्रिवर्गो यथा भवेत् तथा वर्णयति किं नोच्यत इत्याशंक्याह नृजन्मनीति। मनुष्यजन्मनि कृतेन साधनकलापेन यदि भगवान् न तुष्येत तर्हि नश्वरैः धर्मादिभिः किं कार्यं किं प्रयोजनं सिध्यति न किमपीत्यर्थः ॥ ५२।१ ॥] ❀ ❀ [धर्मस्य ह्यपवर्ग्यस्येति पूर्वोक्तरीत्या परम्परया भगवद्भक्तावुपयुज्यमानानामेव साफल्यं तदुपयोगरहितानान्तु वैफल्यमेवेति अन्वयव्यतिरेकेणाह कृष्णे इति। उत्तमश्लोके अविद्यानिवर्त्तकयशसि श्रीकृष्णे चेत् यदि च कृतैः स्वनुष्ठितैर्वर्णाश्रमाचारादिभिरनपायिनी अव्यभिचारिणी भक्तिर्न स्यात् तर्हि तैः किमन्यत् फलं स्यात् न किमपि। अन्यफलस्य नश्वरत्वात् तत् जातमप्यजातप्रायमेवेति भावः ॥ ५२।२ ॥ इति बालप्रबोधिनी।] ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१. प्रा. पा. तदेतद्। २. प्रा. पा. वर्ण्यताम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्वोक्तसंग्रहस्य प्रामाणिकत्वं कथयन् त्वमप्येतत्प्रवर्त्तयेत्याह इदमिति । भगवद्विभूतीनामयं संग्रह इति यदिदं भागवतं भगवद्विषयत्वाद्भगवता प्रोक्तत्वाद्भागवतनामकं मे मह्यं भगवतोदितं एतदिदं भागवतं त्वं विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ वैपुल्यप्रकारमाह यथेति । सर्वात्मनि सर्वान्तरात्मन्यत एव सर्वाधारे भगवति नृणां भक्तिर्यथा भविष्यति यादृशवर्णनेन तथा संकल्प्य वर्णयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ननु त्रिवर्गो यथा भवेत्तथा वर्णयति किंनोच्यते आह नृजन्मनीति । मनुष्यजन्मनि कृतेन साधनकलापेन भगवान्न तुष्येत यदि तर्हि नश्वरैर्द्धर्मादिभिः किं कार्यं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ धर्मस्य ह्यापवर्गस्येति पूर्वोक्तरीत्या परस्परभगवद्भक्तावुपयुज्यमानानामेव साफल्यं केवलानां तु वैफल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह कृष्ण इति । किं स्यादिति ग्रंथः पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां संबध्यते । अनपायिन्यव्यभिचारिणी समस्तदुरितनिवर्त्तक उत्तमः श्लोकः स्तवः यस्य तस्मिन्नुत्तमश्लोकेऽधोक्षजे भक्तिर्न चेद्वर्णाश्रमाचारादिभिः किं स्यान्न किमपीत्यर्थः ॥ भगवद्विभूतिवर्णनादीनां फलमाह मायामिति । अमुष्येश्वरस्य मायां प्रकृतिं जगत्सृष्ट्यादिप्रकार इत्यर्थः । वर्णयतः अनुमोदतः श्रद्धया नित्यं शृण्वतश्चात्मांतःकरणं मायया मायागुणैस्तमआदिभिर्न मुह्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

भगवद्विभूतिसंग्रहरूपमिदं भागवतं पुराणं नृलोके प्रवर्तनाय त्वया व्यासाय विज्ञापनीयमित्यभिप्रायवानाह इदमिति । सर्गादौ यद्भगवता मे ममोदितं तदिदं भागवतं नाम प्रकाश्योपदिशेति शेषः । कस्माद्भागवतमिति प्रकाश्यमिति तत्राह संग्रह इति । यत्रोद्यत इत्युक्तविभूतीनां सर्गे तु योऽहमित्याद्युक्तमायाविभूतीनां च संग्रहः क्रोडीकार इति हेतुगर्भः संक्षिप्योक्तमिति न श्रद्धेयमिति तत्राह तदेतदिति । तदेतन्नृलोके ज्ञानप्रदानायावतीर्णव्यासरूपनारायणाय विज्ञाप्य विपुलीकुरु एतदर्थं विस्ताररूपं भागवतं पुराणं कुर्विति विज्ञापयेत्यर्थः । नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सने इति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एतदेव विशदयति यथेति । यथासात्विकप्रकृतीनां नृणां सर्वात्मनि सर्वस्वामिनि अत एवाखिलाधारे भगवति सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणा भक्तिर्भविष्यति इत्येवं हेतुपूर्वकं संकल्प्य समर्थ्य समाधिभाषया सम्यक् कृत्वा शुकादिशिष्येभ्यो वर्णयेति विज्ञापयेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ इतोपि हरिभक्तजनकपुराणरचनमेव तवावतारप्रयोजनं नान्यदित्यभिप्रेत्याह नृजन्मनीति । भक्तिविषयोऽन्यस्तत्फलदोन्य इत्यत उक्तं अपवर्गेशेति । कृष्णे पूर्णबलप्राणात्मनि हरौ यद्यनपायिनी नित्या भक्तिर्न चेन्न जायते चेन्नृजन्मापुमान्यमनश्वरैयमादंतकान्नाशं गच्छति नृजन्मनि न तुष्येत अलं पुरुषार्थसाधनां बुद्धिं नाप्नुयात् । धर्मादिफलमस्तीत्यत्राह किं फलमिति । धर्मादेरनित्यस्वर्गादिफलं किं नैव फलमल्पफलत्वादित्यर्थः । तस्मात्कृष्णभक्तेरेव नृजन्मफलत्वात्तत्प्रतिपादकपुराणकरणे विज्ञापनं युक्तमिति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ किं फलमित्युक्तं विवृणोति किं स्यादिति । किंस्यादित्याक्षेपः । तदुक्तं आक्षिप्यते किमित्येतद्यत्राल्पफलता भवेदिति प्रश्ने क्षेपे विकल्पे किमिति यादवः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ भागवतपुराणोक्तप्रकारेण भगवति भक्तिं कुर्वतः पुंसः पुत्रकलत्रादिलक्षणा माया संसारहेतुर्न स्यादत एतत्पुराणकरणं विज्ञापनीयमिति भावेनाह मायामिति । अमुष्येश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणं मायामाहात्म्यं सद्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मननपूर्वकं सच्छिष्येभ्यो वर्णयतः तथा तां मायां श्रद्धयानुमोदतोऽनुमोदमानस्य तथाव्याख्यानाद्यशक्ततया शृण्वतो यावज्जीवं श्रवणैकपरायणस्य पुंस आत्मा मनोमायया बंधकशक्त्या न मुह्यति । अहंकारममकाराभ्यां न भ्रमतीत्यतः सर्वसज्जनपुरुषार्थकारणं भागवतकरणविज्ञापनमिति भावः । अमुष्येश्वरस्येति संध्यकरणे नास्य भागवतस्य वेदसाम्यं सूचयति यद्वा ईश्वरशब्देन शिवो नोच्यते तद्विलक्षणशीला लक्ष्मीस्तस्या ईश्वरो नारायण इति द्योतयति अत्र सवर्णदीर्घत्वमनुसंधेयमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवते द्वितीयस्कंधे वि० कृ० टीकायां सप्तमोध्यायः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

इदं चतुःश्लोकीरूपमित्यर्थः । अनेन तदप्युपदिष्टमिति गम्यते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तद्भक्त्यर्थञ्च स्वरूपशक्तिमयलीलावर्णनं श्रेष्ठम् । अजितरुचिरलीलाकृष्टसार इत्यादेः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तदीयरुचिभाग्याभावे चित्तशोधनार्थं मायामयतद्वैभवं विराड्रूपमपि वर्णयेत्याह मायामिति । शुद्धभक्तिरुच्यभावे कर्म्मार्पणवदिति भावः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

नन्विदमश्रुतचरमद्भुतं मतं ब्रूषे सत्यमिदं न केवलमहं ब्रुवे किन्तु मह्यं भगवता उदितं भागवतं नाम पुराणम् । न केवलमिदं शास्त्रत्वेनैव मन्तव्यं किन्तु विभूतीनां संग्रहः श्रीभगवद्गीतादिषु विभूतिशब्देनांशकलावताराणामप्युक्तेः साक्षाद् भगवानेवायं शास्त्रस्वरूपेण विराजतीत्यर्थः । अतस्त्वमेतद् विपुलीकुरु सर्वत्र विस्तारय तदेवास्य सेवेति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

किन्त्वत्रान्तरे गुरोर्ममाग्रे त्वमेकं नियमं गृहाणेत्याह यथेति । नृणां कलिकाले जनिष्यमाणानामित्यर्थः । भवेदित्यनुक्त्वा भविष्यतीति निर्देशात् कलौ नष्टदृशामेव पुराणार्क इत्युक्तेश्च । हरौ प्रेम्णा मनो हरति संसारञ्च हरतीति प्रयोजनद्वयमुक्तम् । भगवतीति सुखाराध्यत्वम् । सर्वात्मनि सर्वस्वरूपे इति तद्भक्त्यैव सर्वार्चनसिद्धिः । अखिलाधारेति तद्भक्त्यैव सकामानामपि सर्वकामप्राप्तिः संकल्प्येति प्रथममद्यारभ्य भगवद्भक्तिमेव वर्णयिष्ये इति संकल्पवाक्यमुच्चार्यतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❁ ❁ ननु भक्तिश्च श्रवणकीर्तनादिलक्षणा । साच भगवन्नामलीलादिविषयिणी । लीला च लीलावताराणां कृष्णरामादीनां गोवर्धनोद्धारणाद्या चिदानन्दमय्येव । मायाशक्तिप्रधानस्य पुरुषावतारस्य पुरुषवीक्षितायाः प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकार इत्येवं सृष्ट्यादिलीला मायासम्बन्धिनीति माया वर्णनीया न वेत्याकांक्षायामाह मायामिति । तत्र वर्णयत इति अनुमोदत इति शृण्वत इति कीर्तनस्मरणश्रवणभक्त्युपकरणत्वेन मायावर्णनमिति भक्तिरेव अतः श्रद्धयेति । सापि भगवतो मायाशक्तिः परमभक्तैव तत्सन्ततयो महत्तत्त्वादयोऽपि भक्ताः एवेति तृतीये तेषां स्तुतौ व्यक्तीभविष्यतीति शुद्धभक्तैरपि तथा बुद्धया माया महत्तत्वादयश्च श्रोतव्या एवेति तत्फलमाह । मायया आत्मा जीवो न मुह्यतीति । (मायासम्बन्धिन्यपि लीला नैव मायिकी किन्तु मन्निकेतनन्तु निर्गुणम् इत्यादि भगवदुक्तेः) ॥ ५३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीये सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत् यस्मिन् विभूतीनां संग्रहः संक्षेपतो निर्देशः तदिदं भागवतं मे मह्यं भगवतोदितम् । एतत्त्वमपि विपुलीकुरु विस्तरतः प्रवर्तय ॥ ५१ ॥ ❁ ❁ विपुलीकरणप्रकारमाह यथेति । सर्वात्मनि सर्वस्य विश्वस्य अन्तर्यामिणि । अखिलस्याधारे भगवति हरौ यथा नृणां भक्तिर्भविष्यति इति संकल्प्य संचिन्त्य भागवतं वर्णय । ॥ ५२ ॥ ❁ ❁ भगवद्गुणस्वरूपादिबोधकं भागवतवर्णनफलं कैमुत्यन्यायेनाह मायामिति । अमुष्य भागवतविषयभूतस्यानन्तगुणशक्त्याद्याश्रयस्य भगवतः शक्तिभूतां सृष्ट्यादावुपयोगिनीं मायां प्रकृतिमपि वर्णयतः अनुमोदतश्च श्रद्धया नित्यं शृण्वतश्च । आत्मा मनः मायया न मुह्यति किंमुतामुमेव वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति वक्तव्यम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कन्धीये सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं संक्षेपविस्तराभ्यां निरूप्य शास्त्रमुपसंहरति—इदमिति । यदिदं मया निरूपितं तद्भागवतम् । भगवता प्रोक्तं भगवत्फलकं भागवतं नाम । तत्र तृतीयार्थमाह—यन्मे भगवतोदितमिति । यन्मे मह्यं भगवता 'उदितं स्वयमिति । अस्माद्धेतोः इदं भागवतं नाम । ननु भगवता हि स्वरूपं सर्वमेवोपवर्णितम् । तत्कथमेतावदेवेत्याशङ्क्याऽऽह—संग्रहोऽयमिति । अयं विभूतीनां सङ्ग्रहः सङ्कोचः सङ्क्षेपविस्तरौ' ह्यधिकारानुसारेण निरूप्येते । तत्र त्वमुत्तमोऽधिकारी । अतस्तुभ्यं सङ्क्षेपेण निरूपितम् । त्वं त्वन्येषामर्थ एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण वर्णय ॥ ५१ ॥ ❁ ❁ विस्तारकथने हेतुः—यथा हरौ भगवतीति । माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वतोधिकस्नेहस्य भक्तित्वान्माहात्म्यज्ञानव्यतिरेकेण तस्या अनुदयान्माहात्म्यज्ञाने विस्तारकथनस्य हेतुत्वान्माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिजननार्थं विस्तारो वक्तव्यः । किं बहुना । यथैव भक्तिर्भविष्यति तथैव वक्तव्यः । अनेनाऽधिकारानुसारेण पदार्था वक्तव्या इत्युक्तम् । ननु निरूपितेऽपि माहात्म्ये सम्बन्धाभा'वात्कथं भक्तिर्भविष्यति । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती"ति श्रुतेरात्मैव परमप्रेमाश्रयः । अन्यत्र तु तदुपाधिकं प्रेम । तद्भगवति कथं निरुपाधिकं प्रेमेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मनीति । अयं भगवान् सर्वेषामात्मा । यथा सर्वात्मत्वं तदुपपादितम् । एवमात्मत्वेन स्नेहविषयत्वं प्रतिपाद्य पुत्रादिसर्वविषयस्नेहप्रतिपादनार्थं भगवत्कृतमुपकारं दर्शयति—अखिलाधार इति । सर्वेषामाधारभूतो भगवान् सर्वप्रकारेण । अतस्तस्मिन्नुचितः स्नेह इति । यदा लोकेभ्यो भगवद्गुणा विस्तरेण वक्तव्यास्तदा फलान्तरं नोद्देश्यं किन्तु भगवद्भक्तिरेव सर्वेषां भवत्विति मनसि निश्चित्य गुणा वक्तव्या इत्याह—इति सङ्कल्प्येति । वर्णय । एकैकं पदार्थं बहुभिः प्रकारैः कथयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❁ ❁ ननु विस्तारकथने तें'षां भवति भक्तिः । मम किं स्यात्तत्राऽऽह—मायां वर्णयत इति । एषा हि भगवतो माया । सर्वसामर्थ्यानामेव वर्णनीयत्वात् । दशविधलीलानां भगवच्छक्तित्वात् । मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति सम्बन्धः । ननु मायावर्णनेऽन्तःकरणस्य 'मोहो भवेन्न त्वमोह इति । तत्राऽऽह—अमुष्य ईश्वरस्य मायामिति । अन्येन वर्ण्यमानां वा अनुमोदतः। सम्यङ्निरूप्यत इति वस्तुतः शृण्वतोऽपि । यद्यपि मुख्यं फलं भक्तिस्तदभावे अन्तःकरणस्य मायया मोहस्तु सर्वथा न भवति तस्माल्लोकोपकारार्थं स्वार्थं च श्रवणादिकं कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१. उदितमितीति ख. । २. विस्तरौ अधिकारेति ग. । ३. सम्बन्धात्मभावात् क. घ. त्मभावाभावात्कथमिति ख. । ४ सर्वेषामिति ग. तेषां भक्तिर्भवतीति ख. ५ दोषो भवेदिति ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथा हराविव्यत्र सम्बन्धात्मभावादिति सम्बन्धेनाप्रीयतालक्षणेन य आत्मभावः स सम्बन्धात्मभावस्तस्मात्। तद्व्युत्पादयन्ति आत्मन इत्यादि। एतत्परिहर्तुं सिद्धान्तमाहुः अयमित्यादि। उपपादितमिति पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते १—१९—१६ इत्यत्र वाक्यान्वयाधिकरणे च व्युत्पादितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम्।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

स्वोक्तसंग्रहस्य प्रामाणिकत्वं कथयन् त्वमेतत्प्रवर्त्तयेत्याह—इदमिति। यत् यस्मान्मे मह्यं भगवतोदितं यस्माच्चायं भगवद्विभूतीनां सङ्ग्रहः भगवन्निरूपकं भगवत्प्रापकं च तस्मादिदं मदुक्तं भागवतं नामेत्यन्वयः। त्वमन्येषामर्थे एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण वर्णयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ वैपुल्यप्रकारमेवाह—यथेति। तथा वर्णनेन नृणां भगवति भक्तिर्भविष्यति भवेत् इति तथा सङ्कल्प्य सञ्चिन्त्य विस्तरेण तल्लीलाप्राधान्येन भागवतं वर्णयेत्यन्वयः। ननु 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः 'स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' इत्युक्तलक्षणा भक्तिर्भगवति कथं स्यात्? "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुत्या सर्वतोऽधिकस्नेहस्यात्मन्येव प्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—सर्वात्मनीति। भक्तदुःखनिवर्त्तकत्वेनापि तत्र भक्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह—हराविति। सर्वोपकारकत्वेनापि तन्माहात्म्यश्रवणाद्भक्तिर्भवतीत्याशयेनाह—अखिलाधारे इति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अत्र श्लोकद्वयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति क्वचिदेवास्ति तच्च वीरराघवेण व्याख्यातम्, भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वाद्विरोधाभावाच्च व्याख्यायते। ननु त्रिवर्गो यथा भवेत्तथा वर्णयेति किं नोच्यते इत्याशङ्क्याह—नृजन्मनीति। मनुष्यजन्मनि कृतेन साधनकलापेन यदि भगवान् न तुष्येत तर्हि नश्वरैर्धर्मादिभिः किं कार्यप्रयोजनं सिद्धयति? न किमपीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ 'धर्मस्य ह्यपवर्गस्य' इति पूर्वोक्तरीत्या परम्परया भगवद्भक्तावुपयुज्यमानानामेव साफल्यं तदुपयोगरहितानां तु वैफल्यमेवेत्यन्वयव्यतिरेकेणाह—कृष्णे इति। उत्तमश्लोके अविद्यानिवर्त्तकयशसि श्रीकृष्णे चेत् यदि च कृतैः स्वनुष्ठितैः वर्णाश्रमाचारादिभिः अनपायिनी अव्यभिचारिणी भक्तिर्न स्यात्तर्हि तैः किमन्यत्फलं स्यात्? न किमपि। अन्यफलस्य नश्वरत्वात्तज्जातमप्यजातप्रायमेवेति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ ननु लीलाया मायाप्रधानत्वात् तस्याश्च मोहकत्वेन कथं तद्वर्णयतो ममान्येषां च श्रोत्रादीनां भक्तिः स्यादित्याशङ्क्य मायानिवृत्त्या परमार्थस्फूर्त्या सा स्यादेवेत्याशयेनाह—मायामिति। अमुष्योक्तमाहात्म्यस्येश्वरस्य श्रद्धया नित्यं मायां लीलां वर्णयतः शृण्वतः श्रुत्वाऽनुमोदतश्च पुरुषस्यात्मान्तःकरणं मायया न मुह्यतीत्यन्वयः। योऽयं स्तौति स तत्कृपाविषयो भवतीति सर्वजनीनत्वात्। 'यद्येषोपरता देवी माया' इत्युक्तत्वाच्च श्रवणकीर्त्तनादिपरस्परमायानिवृत्तिनिश्चयादिति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र मननस्य निरूपणे। सप्तमो विवृतोऽध्यायः प्राकट्यविनिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान्ने मुझे जो उपदेश किया था, वह यही 'भागवत' है। इसमें भगवान्की विभूतियोंका संक्षिप्त वर्णन है। तुम इसका विस्तार करो ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ जिस प्रकार सबके आश्रय और सर्वस्वरूप भगवान् श्रीहरिमें लोगोंकी प्रेममयी भक्ति हो, ऐसा निश्चय करके इसका वर्णन करो ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ जो पुरुष भगवान्की अचिन्त्य शक्ति मायाका वर्णन या दूसरेके द्वारा किये हुए वर्णनका अनुमोदन करते हैं अथवा श्रद्धाके साथ नित्य श्रवण करते हैं, उनका चित्त मायासे कभी मोहित नहीं होता ॥ ५३ ॥

सातवाँ अध्याय समाप्त

१. क-ख-पाठस्तु स्नेहभक्तिरित्युक्त इति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथाष्टमोऽध्यायः

राजोवाच

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च। यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥१॥
एतद् वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वर। हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥२॥
कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि। कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥३॥
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम्। कालेन नातिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि ॥४॥
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्। धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥५॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अष्टमे देहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः॥ बहून्परीक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान्॥ १॥

त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तं तदेव विपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेति त्रिभिः। अगुणस्य च गुणातीतस्यापि। देववद्दर्शनं यस्य सः ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ निःसंगं मनः श्रीकृष्णे निवेश्येति स्वप्रयत्नो दर्शितः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सोऽपि श्रद्धया शृण्वतो नावश्यक इत्याह। शृण्वत इति। स्वप्रयत्नं विनापि भगवान् स्वयमेव हृदि विशति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्ट तद्गतं सर्वं मलं धुनोति। सलिलस्येति। द्रव्यान्तरव्यामिश्रणादिना कुंभस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुद्ध्यति न तु नदीतडागादिगतम्। स च मलः। कुंभस्यांतस्तिष्ठत्येव नतु सर्वथा विलीयते अत एव किंचिच्चलनेन पुनः क्षुभ्यति च एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तं न सर्वथा सर्वेषां सर्वं पापं धुनोति किंतु सावशेषम्। तच्च कस्यचिदेव किञ्चिदेव हृदि प्रविष्टमात्रस्तु श्रीकृष्णः सर्वेषां सर्वं पापं निःशेषं हरतीत्यनेन दृष्टांतेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति ॥ ५ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

आक्षिपन्नीशस्य देहसंबंधः कथं कथं च जीवस्येत्यादिशंकां कुर्वन्। बुभुत्सितान् ज्ञातुमीप्सितान् (१) हे ब्रह्मन्निति साक्षाद्वेदरूप एव त्वमतो मत्संदेहमपाकर्तुं समर्थोसीति भावः। देवं सर्वत्र द्योतमानं भगवंतं दर्शयति निजसेविनां तत्त्वोपदेशेनेति देवदर्शनः। यद्वा देवस्य हरेर्दर्शनं साक्षात्कारो यस्य स तथा देवैस्तपआदिना द्योतमानैर्दृश्यत इति वा तथा अकारो वासुदेवः स एव देव उपास्यो येषां तेऽदेवा भगवद्भक्तास्तैर्दृश्यते इति वाऽकारप्रश्लेषेऽर्थः॥ १॥ ❀ ❀ हेवेदविदां वर पैलादीनां मध्ये वरेति यत्तत्त्वं त्वया ज्ञायते तद्वेदविद्भिरपि ज्ञातुमशक्यमिति भावः। एतत्तत्त्वं नारदव्याससंवादोत्तरव्यासस्यांबुजोद्भूतश्रीभागवतमकरन्दपानमेव मन्मनश्चञ्चरीकाभिमतं तत्त्वं तदेव वेदितुं पातुमिच्छामीत्यर्थः। अतो हरेः कथाः कथयस्वेत्यग्रिमेणान्वयः। तत्र हेतुः अद्भुतं मनआल्हादकरं वीर्यं यस्य तस्य॥ २॥हे महाभागेति। भजनं भाग अस्य वासुदेवस्य भागो यस्य सोऽभागः महांश्चासावभागश्चेति महाभागस्तत्संबुद्धौ तथा "वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः" इत्युक्तेस्त्वं श्रीकृष्णभक्तत्वान्महाभागोसि त्वत्कृपयाहमपि चंदनतरुन्यायेन तथास्यामिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कथारूपेण भगवानेव प्रविष्टः सन्भावसरोरुहं हृदयकमलं तत्रांतर्यामी सदा स्थितोप्युदासीन एव कर्णप्रविष्टः। कृष्णश्च जीवमामञ्जयति स्वस्मिन्निति ध्वनितं भावो दास्यसख्यादिस्तद्रूपमेव कमलमिति वा शमलं कामक्रोधादि धुनोति ननु नात्यद्भुतमिदं यतो ज्ञानयोगादयोप्येतत्कर्तुं प्रभवन्त्यत आह सलिलस्येति। द्रव्यांतरमिश्रणादिना कुंभस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुध्यति न तु तडागादिगतं स च मलः कुंभस्यांतस्तिष्ठत्येव न तु सर्वथा विलीयतेऽत एव किंचिच्चलने क्षुभ्यति च एवमेव ज्ञानयोगतपआदयो न सर्वेषां किं तु कस्यचिदेव तस्यापि न सर्वथा किं तु किंचिदेव न तु सावशेषं कथंचिदेव हृदयमालिन्यं धुन्वंति तदुक्तं "यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः। मुकुंदसेवया यद्वत्तथाद्धात्मा न शाम्यति" इति हृदि प्रविष्टमात्रस्तु कृष्णः सर्वेषामपि सर्वमेपि निःशेषमेवेति शरदृष्टांतः सर्वेषामेव सर्वमेव निःशेषमेव हरत्येवेत्यवधारणचतुष्टयमत्र बोध्यम्॥ ५॥

---

१. प्रा. पा. योगे सुमङ्गलाः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

॥ १—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तं विपुलकरणं राजा पृच्छति ब्रह्मणेति । हे ब्रह्मन् शुक देवदर्शनः परमात्मदर्शी नारदः ब्रह्मणा चतुर्मुखेनागुणस्य सत्वादिप्राकृतगुणरहितस्य भगवतः गुणाख्याने गुणानुकथने चोदितः प्रवर्तितः यस्मै यस्मै प्रभायेति शेषः । यद्वा पृच्छते इति यथा प्राह यादृशमित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतन्नारदेन विस्तरेण वर्णितं वेदितुमहमिच्छामीति तत्तस्माद्वे वेदविदां वर त्वमद्भुतवीर्यस्य हरेः लोकसुमंगलकराः कथाः कथयस्व ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे महाभाग बुद्धिमत्सर्वांतरात्मनि कृष्णे निःसंगं मनो निवेश्य कलेवरं त्यक्ष्ये भगवत्कथाः शृण्वन् तमेवावसाने स्मरन् देहं त्यक्ष्याम्यतः कथयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अल्पकाल-कथाश्रवणेन कथमवसाने स्मृतिः संपद्यते इत्यत आह शृण्वत इति । भगवान्स्वचेष्टितं नित्यं श्रद्धया शृण्वतो शृणुतः कथयतश्च पुंसः हृदयेनातिदीर्घेणाल्पेन कालेन विशति शृण्वतो गुणतश्च चित्तं तत्स्मरणप्रवणमेव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भगवतो हृदय-प्रवेशफलमाह प्रविष्ट इति । कर्णरंध्रेण कथाश्रवणद्वारा स्वानां भक्तानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः श्रीकृष्ण हृदयगतशमलं रागादिरूपं मलं धुनोति निरस्यति यथा शरत्कालः सलिलस्य शमलं धुनोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अस्मिन्नध्याये परीक्षित् भागवतपुराणप्रतिपाद्यं शुकं पृच्छति तत्र प्रथमं नारदेन विरिंचाज्ञापालनं कथमकारीति भावेन पृच्छति ब्रह्मणेति । अगुणस्य नित्यनिर्मुक्तसत्त्वादिगुणस्य सर्वत्र प्रधानस्येति वा गुणाख्यान इति तादर्थ्ये सप्तमी व्यासादन्यस्मै यस्मै ॥ १ ॥ ❀ ❀ नारदव्याससंवादानंतरं व्यासमुखविगलितभागवतोक्तहरिकथाप्रथनमेव मदभीष्टमितीदमेव तत्वं वेदितुमिच्छामीत्युक्तमिति भावेनाह हरेरिति ॥ २ ॥ ❀ ❀ यथा प्रथितश्रुतगुणोपसंहारपूर्वकं निःसंगं मनः कृष्णे निवेश्याहमिदं कलेवरं त्यक्ष्ये तथा प्रथयस्वेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रवणादिनेदं फलं स्यादित्याह शृण्वत इति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततः किं तत्राह प्रविष्ट इति ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

ब्रह्मणेति सार्द्धकम् । अगुणस्य गुणाख्यान इति तद्गुणानां प्राकृतविलक्षणत्वं दर्शितम् । यस्मै यस्मै यथा प्राह इत्यस्यो-त्तराण्यग्रतः स्कन्धेषु श्रीनारदवक्तृप्रकरणे ज्ञेयानि ॥ १ ॥ ❀ ❀ हरेरिति सार्द्धकम् । हरेः कथायामपि विशेषं वाञ्छति यथाहमिति ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रवणस्य प्रभावमाह शृण्वत इति । तत् प्रभावादेव गृणतश्च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रवेशे सति तु मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनातीति न्यायेन तत् सम्बन्धपरम्परया जगदपि पुनाति स भगवानित्याह प्रविष्ट इति । स्वानां प्रवेशेन स्वीकृता-नाम् । अतएव भावविशेषधारिणो हृदयस्य तत् सुखदोपादेयस्थानत्वात् भावसरोरुहमित्युक्तम् । सलिलशरद्दृष्टान्तस्तु सर्व्वपावन-मात्रांशे ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

राजा कृष्णकथौत्सुक्यमाविष्कृत्याष्टमे स्फुटन् ।
अपृच्छद्विविधानर्थान् श्रीशुकं संशयच्छिदम् ॥ ० ॥

अगुणस्य मायिकगुणरहितस्य । देवस्य कृष्णस्येव दर्शनं यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कृष्ण इति ममतास्पदानि राज्या-दीनि त्यक्तान्येव यदवशिष्टमहन्तास्पदं कलेवरमस्ति । तत्रापि निःसंगं मनः कृष्णे निवेश्येति । कृष्णस्मरणे स्वप्रयत्नो दर्शितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ सोऽपि स्मरणप्रयत्नः श्रवणकीर्त्तनवतो भक्तस्य नावश्यक इत्याह शृण्वत इति । स्वप्रयत्नं विनापि भगवान् स्वयमेव हृदये प्रविशतीति श्रवणकीर्त्तनाधीनमेव स्मरणमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रविष्ट इति कथारूपेण भगवानेव प्रविष्टः सन् । भावसरोरुहं हृदयकमलमिति तत्रान्तर्यामी सदा स्थितोऽप्युदासीन एव कर्णप्रविष्टः कृष्ण एव जीवं स्वस्मिन्नासञ्जयतीति ध्वनितम् । भावो दास्यसख्यादिस्तद्रूपमेव कमलमिति वा । शमलं कामक्रोधादि धुनोति । ननु नात्यद्भुतमिदं यतो ज्ञानयोगादयोऽप्येतत् कर्त्तुं प्रभवन्तीत्यत आह सलिलस्येति । द्रव्यान्तरव्यामिश्रणादिना कुम्भस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुध्यति न तु नदीतडागादि-गतम् । स च मलः कुम्भस्यान्तरस्तिष्ठत्येव न तु सर्व्वथा विलीयते । अतएव किञ्चिच्चलने पुनः क्षुभ्यति च । एवमेव ज्ञानयोग-तप-आदयो न सर्वेषां, किन्तु कस्यचिदेव, तस्यापि न सर्वथा, किन्तु किञ्चिदेव, न तु सावशेषं, कथञ्चिदेव हृदयमालिन्यं धुन्वन्ति । यदुक्तम्—यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः । मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाद्धात्मा न शाम्यति इति । हृदि प्रविष्टमात्रस्तु कृष्णः सर्व्वेषामपि सर्व्वमपि निःशेषमेवेति सद्दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अष्टमेऽध्याये राज्ञा बहवः प्रश्नाः कृतास्तत्र तावत्त्वमेतद्विपुलीकुर्विति पूर्वाध्यायांते नारदं प्रति ब्रह्मणोक्तं तदेव च विपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेति त्रिभिः। हे ब्रह्मन् शुक अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य चात्स्वाभाविकगुणनिधेः गुणाख्याने तद्गुण-प्रधानभागवतविपुलीकरणे ब्रह्मणा नोदितः प्रवर्त्तितः देवदर्शनः श्रीनारदः यस्मै यस्मै यथा प्राह एतद्वेदितुमिच्छामीति द्वितीये-नान्वयः॥ १॥ ❀ ❀ वेदविदां मध्ये वर श्रेष्ठ यथा अखिलात्मनि कृष्णे निःसंगं मनः निवेश्य कलेवरं त्यक्ष्ये तथा तत्ताः हरेः कथाः नारदप्रोक्ताः त्वं कथयस्वेति द्वयोरन्वयः॥ २॥ ३॥ ❀ ❀ कृष्णे निवेश्य निःसंगं मन इति स्वप्रयत्नो दर्शितः सोपि कृष्णविचेष्टितश्रवणादिपरस्य नावश्यक इत्याह शृण्वत इति। भगवान् स्वचेष्टितं नित्यं श्रद्धया शृण्वतः गृणतः कथयतश्च स्वभक्तस्य हृदि नातिदीर्घेण स्वल्पेनैव कालेन विशते॥ ४॥ ५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं नि[1]र्द्धारभजनमुत्पत्त्या च विमर्शनम्। द्वयं सिद्धं विराड्ब्रह्मरूपयोस्तत्त्वनिश्चये॥ १॥
उपपत्त्याविमर्शस्तु त्रिभिरद्य निरूप्यते। आक्षेपसिद्धान्तफलैः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः॥ २॥
अष्टमे सन्दिहानस्य प्रश्न आक्षेपगर्भितः। राज्ञो निरूप्यते प्रश्नास्तन्मूला अपरेऽपि च॥ ३॥

उक्तप्र[2]कारकस्थूलसूक्ष्मरूपाक्षेपे सर्वानुपपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कां वक्तुं [3]कथायां प्रोत्साहयति षड्भिः—ब्रह्मणा [4]चोदित इति। [5]पूर्वाध्यायान्ते त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तम्। तत्सङ्क्षेपश्रवणेनैव यदा महती भक्तिरुत्पद्यते तदा [6]विस्तरे किं भविष्यतीति परमा-दरेण पृच्छति—ब्रह्मन्निति सर्वज्ञत्वाय सम्बोधनम्। ब्रह्मणा प्रेरितो नारदो भगवद्गुणकथनार्थं यस्मै यस्मै यथा प्राह [7]तत्कथये-त्यग्रेण सम्बन्धः। अगुणस्य च गुणाख्याने। सूक्ष्मरूपं त्वगुणम्। चकारात्स्थूलरूपं च। तस्य गुणानामुत्कर्षबोधकधर्माणामाख्याने कथने कथनार्थं ब्रह्मणा नोदितः[8]। नानाधिकारेण वर्णनीयत्वाद्यस्मै यस्मै यथा प्राहेत्युक्तम्। अन्यथा कस्मै प्राहेत्येव ब्रूयात्। तस्य तथा कथने सामर्थ्यमाह—देवदर्शन इति॥ १॥ ❀ ❀ नन्वनेन भवतः कोपयोगस्तत्राऽऽह—एतद्वेतुमिच्छामीति। इदं हि तत्त्वं कीदृशे अधिकारे कीदृशं वक्तव्यमिति। ज्ञातव्यं चैतत्स्वाधिकारार्थं परबोधनार्थं च। नन्वेतन्मया कथं [9]ज्ञातव्यं, मया तु स्वाधिकारेण ज्ञातव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदविदां वरेति। वेदे हि स्वाधिकारेणाऽन्याधिकारेण च पदार्था निरूप्यन्ते। ते च सर्वे ब्राह्मणैर्ज्ञायन्ते। वसन्तादयः कालाः। यथर्ष्याधानमंत्राः। अश्वमेधादयः क्रतवः। पुनःस्तोमादयश्च नैमित्तिकाः। तथैतदपि शास्त्रं सर्वाधिकारेण प्रवृत्तं तत्तदधिका[10]रभेदेन पदार्थान्निरूपयति। वेदानुसारेण च तत्तदधिकारानुसारेण व्यवस्था। तत्सर्वं वेदविद्भिर्ज्ञायत इति सम्बोधनम्। एवं पूर्वोक्तार्थसम्ब[11]न्धिप्रश्नमुक्त्वा स्वाभिप्रेतं प्रश्नान्तरमाह—हरेरद्भुतवीर्यस्येति सार्द्धेन। हरेः कथाः कथयस्व। आत्मनेपदेन स्वार्थ[12]मपि तद्भविष्यतीति ज्ञापितम्। ननु सर्वदुःखहर्त्तुर्भगवतः कथाः सर्वपुरा-णप्रसिद्धास्तत्किमद्य विशेषकथनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अद्भुतवीर्यस्येति। न हि भगवच्चरित्रं सुगमम्। अन्यथा[13]करोत्यन्यथा च सम्पद्यते। तस्मात्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च नानारूपत्वाद्भगवद्गुणा विविच्य ज्ञातव्याः। किञ्च। भगवत्कथा लोकसुमङ्गलाः। किञ्चिद्वस्तु पुरुषमात्रं सुमङ्गलं भवति यथा रक्षाबन्धनं अलङ्कारा वा। किञ्चिद्गृहमङ्गलं यथा गृहालङ्काराः। किञ्चिद्वंशस्य यथा पुत्रजन्म। किञ्चिद्ग्रामदेशानां यथा रक्षा वृष्ट्यादिर्वा। कथास्तु सर्वलोकसुमङ्गलाः। प्राणिनां भुवनानां च[14] परमकल्याणं कुर्वन्ति। महाभागेति सम्बोधनम्। तवैवैतादृशार्थकथनेऽधिकारो नत्वन्यस्य। अन्ये तु भगवता तुच्छफलेऽधिकृतास्त्वं तु महाफल इति सम्बोधनम्। पूर्वं यथाधिकारेण वक्तव्यमित्युक्तत्वान्ममैतादृशोऽधिकारोऽस्ति तत्र यदुचितं तद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेण स्वाधिकारमवस्थाभिप्रेतयुक्तं निरूपयति—यथाऽहमखिलात्मनीति। मम मनोरथ एतावान्। यदैहिकामुष्मिकसर्वविषयेभ्यो मन आकृष्य एकत्र भगवत्येव निवेश्य पश्चात्प्राणांस्त्यजामीति। एतस्मिञ्जन्मन्येतावत्कर्त्तव्यम्। एवं कृते यद्भविष्यति तदग्रे निरूप-यिष्यति। नन्वेतत्सुलभं नाऽत्र शास्त्रमपेक्ष्यते। दृष्ट एव कृष्णो मनश्च महतां स्वाधीनमतः कृष्णे निवेश्यतां किं विलम्बेनेत्या-शङ्क्याऽऽह—अखिलात्मनीति। कृष्णोऽस्माभिर्ज्ञातोऽप्यज्ञातोऽस्ति। परिच्छिन्नो वा ज्ञातः। स हि सर्वात्मना सर्वात्मत्वेन ज्ञातव्यः। तत्तु न पूर्वं वृत्तम्। "तं यथायथोपासते"। इति श्रुतावुपासनानुसारेण फलस्योक्तत्वात्सर्वं फलं तदैव भवति यदि स[15]र्वात्मत्वेनैवोपास्यते। अन्यथा त्वकृतत्नो भवेत्। तद्वैता[16]न्भूत्वाऽवती" ति च सर्वतो रक्षा च सिद्ध्यति। न केवलं साधारणं

१. निर्द्धार्य भजनं ख.। २. प्रकारस्य ग.। ३. कथयेति क. घ.। ४. नोदित इति मूलव्याख्ययोः ग.। ५. एवं पूर्वेति ग.। ६. विस्तारेणेति ग.। ७. तथा कथयेति ग.। ८. चोदित इति ख.। ९. ज्ञातव्यमित्याशङ्क्येति ग.। १०. दधिकारेणेति ग.। ११. प्रश्नसम्बन्धमिति ग.। १२. मपि भविष्यतीति ग.। १३. तत्करोतीति ग.। १४. च कल्याणमिति ग.। १५. सर्वत्वेनेति घ.। १६. तद्वैतानिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

मनो भगवति निवेशनीयम् । तथा सत्यशुद्धमन[1]सः अशुद्धमेव फलं भवेत् । तस्माद्यथा मनो निःसङ्गं भवति । यथा वाऽसम्भावना विपरीतभावनाव्युदासेन सर्वात्मकत्वं हृदये स्फुरति तथोपायो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मनसो निवेशने अग्रिमं कार्यं स्वयमेव स्येत्स्यतीत्याह—शृण्वतः श्रद्धयेति । यदा यस्मिन् यस्य मनो भवति कामात्प्रेरणया वा त[2]दा तं शृणोति कीर्त्तयति च । श्रद्धा च तत्रोत्पद्यते । अतः श्रवणादिनिर्वाहकं मनोनिवेशनम् । श्रद्धा हि श्रवणकीर्त्तनयोरङ्गम् । दीर्घकालादरनैरन्तर्येण क्रियमाणस्यैव श्रवणादेः फलसाधकत्वात् । तदा दीर्घकालो नैरन्तर्यं च नित्यपदेनोच्यते । गृणतश्चेति चकारात्स्मरणादिकमपि सङ्गृहीतम् । [3]धर्मिव्यतिरेकेण धर्माणां प्रवेशाभावात्स्वगुणैः सह भगवान् शीघ्रमेव प्रविशति हृदयमिति । स्वानां यतोऽयं भगवान् । भगवतैव शास्त्रस्याऽस्य कृतत्वात् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह—प्रविष्ट इति । कीर्त्तनेऽपि श्रवणस्य विद्यमानत्वात् मुखस्य गुणनिर्ग[4]मनहेतुत्वात्कर्णरन्ध्रेणेत्युक्तम् । रन्ध्रशब्दः प्रवेशहेत्वर्थः । एकवचनम[5]तिसावधानश्रवणार्थम् । यतो लोके सावधानश्रवणे एकैव कर्णशष्कुली व्याप्रियते तदेन्द्रियमेकमुखमेव भवति । स्वानामिति कृतात्मनिवेदिनाम् । न केवलं हृदयमात्रे प्रविशति । किन्तु भावसरोरुहे । भावो रीतिरिति केचित् । धातुसामान्यार्थः सत्तारूपो भगवानित्यपरे । कारणरूपस्त्वविनाशीभावः । स नि[6]रन्तरश्रवणेन हृदयरूपो जात इति । स चेत्पुनर्भक्त्या विकाशं प्राप्तः सरोवररूपो भवति । साधनरूपभक्तिः श्रवणसम्पुटिता यदि तस्मिन् बीजतामापद्यते । प्रेम्णा च हृदयं पूरितमेव तिष्ठति तदा बीजवृद्धौ श्रवणादिना कमलं भवति । तदेव हि भगवदासनं गृहं च भगवतः । तदा तत्र प्रविष्टो भगवान् शमलं सर्वमेव धुनोति । यद्यपि पाप[7]क्षयः सर्वोऽपि पूर्वमेव जातस्तथापि शमलं तिष्ठति । शं अलं यस्मादिति शमलम् । ऐहिकामुष्मिकफलानि शंशब्देनोच्यन्ते शमादयश्च । केवलपुण्येन च भोगाभावात्तत्र नान्तरीयकपापसहितमेव पुण्यं भोगसाधनमिति तस्मिन् मूलभूते पापे विद्यमाने वैराग्यं कदापि न भवतीति तदा तद्भगवान् दूरीकरोति । ननु शमादिसाधकस्याऽपि गतत्वात् ज्ञानाभावे कथमग्रिमका[8]र्यसिद्धिरिति । तत्राऽऽह—कृष्ण इति । सदानन्दरूपो भगवान् स्वयमेव पुरुषार्थरूपो न ज्ञानादिसाधनमपेक्षत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सलिलस्य यथा शरदिति । सरःशब्देन यत्सलिलं तदत्रोच्यते । यथा शरदित्येव दृष्टान्तः । यथा लौकिकं जलं शरदा निर्मलं क्रियते न तु वर्षासु कथमपि निर्मलं भवति । तथा प्रेमरूपं यज्जलं तदपि भगवता निर्मलं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अष्टमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसमाप्तत्वात् तत्सिद्धं फलं पूर्वमनुवदन्ति एवमित्यादि, निर्द्धारभजनमिति निर्द्धारपूर्वकं भजनम्, तथा च, द्वयोर्निर्णये ब्रह्मोक्तिमुखेन श्रीशुकैः कृते क्रमेण द्वयं राज्ञः सिद्धमित्यर्थः । तर्हि द्वितीयविमर्शस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तोऽध्यायार्थमप्याहुः उपपत्त्येत्यादिद्वाभ्याम् । तथा च, यतोत्र शृण्वत इत्यादि (२-८-४+५+६) त्रयेण भजनकर्त्तव्यतानूद्यतेऽग्रे चाक्षेपरूपा उपपत्तिः पूर्वं दृश्यते, तेन ज्ञायते राज्ञ एकस्यैव निश्चयः सम्पन्नो न द्वितीयस्येति तदर्थं द्वितीयप्रकरणमित्यर्थः । फलस्योपपत्तित्वं तात्पर्यनिर्णायकत्वाज्ज्ञेयम् । अध्यायानां सङ्गतिस्तु स्पष्टैव । प्रकरणसङ्गतिस्त्वेककार्यत्वरूपा पूर्वमुक्तैव । व्याख्यानसङ्गतिमाहुः उक्तेत्यादि ।

ब्रह्मणेत्यत्र परमादरेण पृच्छतीति । अत्र यस्मै यस्मै यथा प्राहेति वीप्सा आदरपारम्यबोधिका ज्ञेया । तस्येति स्थूलरूपसहितस्य सूक्ष्मरूपस्य । अन्यथेति आदरश्रवणेप्साबोधकप्रश्नमात्रेणैव सिद्धेः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हरेरित्यत्र । अनेन कथमधिकारसूचनामित्यपेक्षायामाहुः अन्ये त्वित्यादि । इति सम्बोधनमिति । एतदभिज्ञापकं सम्बोधनमित्यर्थः । सर्वतो रक्षा चेति । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्तीत्युपक्रम्य' 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वावति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत, सर्वं हि तद्भवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावतीति श्रुतौ भगवतः सर्वरूपत्वस्य सर्वरूपतयोपासने सर्वरूपतां प्रकटीकारेण रक्षणस्य च श्रावणेनाखिलात्मत्वज्ञाने सर्वतो रक्षा च सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ शृण्वत इत्यत्र । ननु भगवच्चेष्टितश्रवणादिकं कुर्वतस्तदेव हृदि विशतीति भगवान् विशत इति कथमुक्तमित्याशङ्कायां स्वचेष्टितहृद्भगवत्पदसूचितं हेतुत्रयमाहुः धर्मीत्यादि । हृदयमिति हृद्ययं हृदयमिति हि श्रौती निरुक्तिः । तथा च, गुणानामविनाभूतत्वात्तत्प्रवेशनार्थं विशतीत्येको हेतुः, दहरत्वाद्विशतीत्यपरः । स्वीकृतजनपुरुषार्थसाधकत्वाद्विशतीत्यन्य इत्येवं ते ज्ञेयाः । नन्वयं भगवत्स्वभाव इति कथं निश्चेयमित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवतैवेत्यादि । अयञ्च हेतुः पूर्वाध्याये 'इदं भागवतं नामे'ति २-५-७१ श्लोकेनोक्तत्वात् प्रकरणसिद्धो ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रविष्ट इत्यत्र कीर्त्तनेपीत्यादि । पूर्वं श्रवणादित्रयस्य भजनसहितानां चतुर्णां वा उक्तत्वेपि मुखस्य निर्गमनद्वारत्वेनान्येषामद्वारत्वेनोक्तहेतुभ्यां श्रवणस्यैव द्वारत्वमवशिष्यत इति तथेत्यर्थः । को भावः ? किं सरः ? किं सरोरुहम् ? यद्भगवदधिकरणत्वेनाभिप्रेयते इत्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति भाव इत्यादि । सिद्धान्तपक्षमाहुः कारणरूप इत्यादि । अध्यायद्वयोक्तरीत्या कारणरूपः अविनाशी अक्षराख्यद्वितीयपुरुषः भावशब्दवाच्य इत्यर्थः । पूर्वोक्तपक्षद्वयेऽस्वरसोग्रे स्फुटी-

१. मनसा अशुद्धमिति क. ख. । २. तत्रेति ग. । ३. धर्मव्यतिरेकेणेति ख घ. । ४. निर्गमने हेतुत्वादिति क. घ. ५. मपीति ख. । ६. स्वनिरन्तरेति क. घ. । ७. पापक्षयः पूर्वमेवेति ग. । ८. सिद्ध्यतीति ख. ।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भविष्यति । कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः स्वेत्यादि । स्वविषयकशाब्दज्ञानधारणयाऽयोगोलकवह्निन्यायेन हृदयरूपः स एव जात इति । तथा च, हृदये पूर्वोक्तरूपद्वयात्मकत्वस्य श्रवणपूर्वकालेपि सत्त्वेन तस्य कमलरूपककथने प्रयोजनाभावादत्र च तत्कथनात्तन्नाद्रियत इत्यर्थः । रूपकबीजं व्युत्पादयन्ति स चेत्यादि । स द्वितीयपुरुष एव यदि पुनः श्रवणादिजन्यस्नेहेन मनननिदिध्यासनाभ्यां सर्वत्र स्वस्फूर्तिरूपं विकाशमधिकारिण्याविर्भावयति, तदा विसारित्वात्सरोवररूपो भवति, तस्य कमलभावप्रकारमाहुः साधनेत्यादि । साधनभक्तिर्मननस्मरणादिसहकृतप्रेमरूपा, पुनः श्रवणे कृते तन्मध्यवर्त्तित्वात्तत्सम्पुटिता सती यदि तस्मिन् अक्षरात्मके हृदये व्यसनरूपतां प्राप्नोति तदाऽवान्तरव्यापाररूपं सर्वभावात्मकं यत्प्रेम जलस्थानापन्नं तेन हृदयस्य पूरितत्वात् व्यसनौत्कट्ये सूक्ष्मश्रवणादिना हृदि समागते भगवति तत्प्रेम आल्हादकं सत् कमलं भवति, इत्येवमवस्थापरम्परायाः बोधनं रूपकबीजमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तदेवेत्यादि । तथा चात्र परब्रह्मवाचकक्षणपदोक्त्यापि 'तद्धाम परमं ममे'त्युक्तमक्षरमेवाभिप्रेतमिति ज्ञायते । 'दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं तत्रापि दहरं गगनं विशोकं तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमि'ति तैत्तिरीये दहरपुण्डरीकरूपहृदयमध्यवर्त्तिदहरस्य विशोकत्वश्रावणेन रत्याख्यभावरूपताया गगनत्वश्रावणेन परमव्योमात्मकाक्षररूपतायाश्च स्फुटीकरणपूर्वकमुपास्याधिष्ठानत्वस्य श्रावितत्वात् केवलभावादौ च तदभावादिति । शुद्धसत्त्वस्य परमत्वाभावेन तस्य पूर्णाधिष्ठानत्वस्यायोगाच्चेति द्वयमपि पक्षद्वयानादरबीजं सिद्धयतीति च बोध्यम् । ननु 'श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोपि ही'ति 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'-त्यादिभिश्च वाक्यैर्भगवद्धर्मश्रवणाद् भक्त्युद्भवाच्च सर्वेषामेव पापानां निवृत्तत्वाद् भगवता किं वा पापं दूरीकार्यमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि । नन्वत्र पापसम्बधिनोनुक्तत्वादधिकरणस्य चापहतपाप्मत्वात्किमत्र सलिलस्थानापन्नं दार्ष्टान्तिकमित्यपेक्षायामाहुः सर इत्यादि । तथा च, सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवतीत्यत्रैकरूपेपि सलिलपदश्रावणादिहापि सरःशब्दबोधितम् एकरूपं प्रेमैव सलिलपदेन रूपकातिशयोक्त्योच्यत इति तदेव दार्ष्टान्तिकमित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मनारदसंवादं माहात्म्यं शृण्वतो हरेः ॥ परीक्षितोऽष्टमे राज्ञः संशयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥

'त्वमेतद्विपुलीकुरु' इत्युक्तं तत्र यस्य सङ्क्षेपतश्चरितश्रवणेन परमानन्दो भवति तस्य विस्तरेण तच्छ्रवणे किं भविष्यतीत्यौत्सुक्येन तद्विपुलीकरणं पृच्छति—ब्रह्मणेति त्रिभिः । शुकस्य सर्वज्ञत्वं सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । अगुणस्य प्राकृतगुणाधीनत्वरहितस्य-चकारात्स्वतन्त्रस्य-भगवतो गुणानामुत्कर्षबोधकभक्तवात्सल्यादिधर्माणां तदनुसारिलीलानां चाख्याने वर्णने ब्रह्मणा चोदितः प्रेरितो नारदो यस्मै यस्मै पृच्छकाय यथोत्तममध्यमाधमाधिकारभेदेन यथा यथा प्राह तदेतदहं वेदितुमिच्छामि त्वं च तद्वेद जानास्यतः कथयस्वेति त्रयाणामन्वयः । नारदस्यापि तथाकथने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र हेतुमाह—देवदर्शन इति । देवस्य भगवतो दर्शनं ज्ञानं यस्य स तथा, यद्वा देवस्य दर्शनं कृपादृष्टिर्यस्मिन् स तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वज्ञत्वमेव सूचयन् पुनः सम्बोधयति—हे विदां ज्ञानिनां मध्ये वर श्रेष्ठेति । श्रवणौत्सुक्ये हेतुमाह—हरेरिति । किञ्चिद्वस्तु तत्तत्पुरुषमात्रस्य मङ्गलं भवति यथा रक्षाबन्धनादि, किञ्चिद्वंशमङ्गलं यथा पुत्रजन्म, किञ्चिद्ग्रामदेशादिमङ्गलं यथा वृष्ट्यादि, हरेः कथास्तु सर्वेषां लोकानां प्राणिनां भुवनानां च सुमङ्गलाः परमकल्याणहेतुभूताः । तत्र हेतुमाह—अद्भुतवीर्यस्य अचिन्त्यपराक्रमस्य कथा अपि तथाभूता इति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत्कथाश्रवणेन तव किं फलमभिप्रेतमित्यपेक्षायामाह—कथयस्वेति । यथाधिकारकथने भगवत्कृपया तवैवाधिकारोऽस्ति अतो मदधिकारानुरूपमेव वक्तव्यमिति सूचयन्सम्बोधयति—हे महाभागेति । यथाऽहं कृष्णे मनो निवेश्य कलेवरं त्यक्ष्ये त्यक्ष्यामि तथा कथयस्व कथयेत्यन्वयः । ननु रागादिदोषाकरस्य मनसः कथं स्थिरता सम्भवति तत्राह—निस्सङ्गमिति, गृहपुत्रदारादिष्वासक्तिरहितमित्यर्थः । ननु तथापि "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति वाक्यानुसारेण स्वस्मिन् प्रियत्वस्य सत्त्वात्कथं कृष्णे मनोनिवेशः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अखिलात्मनीति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु कृष्णे मनोनिवेशनं नाम निरन्तरं तच्चिन्तनमेव, तच्चाल्पकालतत्कथाश्रवणमात्रेण कथं स्यादित्याशङ्क्याह—शृण्वत इति । स्वचेष्टितं श्रद्धया नित्यं निरन्तरं शृण्वतो गृणतो वर्णयतश्च पुरुषस्य हृदि नातिदीर्घेण स्वल्पेनैव कालेन भगवान् विशते इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्प्रवेशफलमाह—प्रविष्ट इति । कथाश्रवणद्वारा कर्णरन्ध्रेण स्वानां भक्तानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः कृष्णस्तत्रत्यं शमलं पापं तन्मूलकं कामक्रोधलोभादिकं च धुनोति निरस्यतीत्यन्वयः । ननु नात्यद्भुतमिदं यतस्तपोदानादिप्रायश्चित्तैरप्येतत्कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—सलिलस्येति । यथा द्रव्यान्तरव्यामिश्रणादिना कुम्भस्थं जलं शुद्धयति परन्तु तन्मलः[1] कुम्भस्यान्तरेऽवतिष्ठति न तु[2] सर्वथा विलीयते अतः किञ्चिच्चलनेन पुनः क्षुभ्यति च, एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तमपि न सर्वं पापं निरस्यति किन्तु सावशेषमेव, पुनश्च सोंऽशः उद्बुद्धयते च, हृदि प्रविष्टमात्रस्तु श्रीकृष्णः सर्वं पापं निश्शेषमेव निरस्यति । यथा सलिलस्य निश्शेषं

---

१. स जलान्तर्गतो मलः । २. ननु नदीतडागादिगतं जलं) इति श्रीधरस्वामिनः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मलं शरद्वरति तथेत्यर्थः। अत्र यथा महाभूतरूपोऽग्निः काष्ठादिसर्वपदार्थेषु यद्यप्यस्ति तथापि न तान् दहति, यदि तु बाह्यतः काष्ठादिरूढ एव प्रविशति तदा दहत्येव, तथा यद्यपि भगवानन्तर्यामिरूपेण सर्वस्यैव हृदये तिष्ठति तथापि न तन्मलं निरस्यति, यदा तु श्रवणादिद्वारान्तः प्रविशति तदैव तन्मलं[1] निरस्यतीत्यपि दृष्टान्तः सूचितो बोध्यः ॥ ५ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा परीक्षित्‌के विविध प्रश्न

राजा परीक्षितने कहा—भगवन्! आप वेदवेत्ताओंमें श्रेष्ठ हैं। मैं आपसे यह जानना चाहता हूँ कि जब ब्रह्माजीने निर्गुण भगवान्‌के गुणोंका वर्णन करनेके लिये नारदजीको आदेश दिया, तब उन्होंने किन-किनको किस रूपमें उपदेश किया? एक तो अचिन्त्य शक्तियोंके आश्रय भगवान्‌की कथाएँ ही लोगोंका परम मङ्गल करनेवाली हैं, दूसरे देवर्षि नारदका सबको भगवद्दर्शन करानेका स्वभाव है। अवश्य ही आप उनकी बातें मुझे सुनाइये ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ महाभाग्यवान् शुकदेवजी! आप मुझे ऐसा उपदेश कीजिये कि मैं अपने आसक्तिरहित मनको सर्वात्मा भगवान् श्रीकृष्णमें तन्मय करके अपना शरीर छोड़ सकूँ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जो लोग उनकी लीलाओंका श्रद्धाके साथ नित्य श्रवण और कथन करते हैं, उनके हृदयमें थोड़े ही समयमें भगवान् प्रकट हो जाते हैं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्ण कानके छिद्रोंके द्वारा अपने भक्तोंके भावमय हृदयकमलपर जाकर बैठ जाते हैं और जैसे शरद् ऋतु जलका गँदलापन मिटा देती है, वैसे ही वे भक्तोंके मनोमलका नाश कर देते हैं ॥ ५ ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति । मुक्तः सर्वपरिक्लेशः[2] पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥
यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः । यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ७ ॥
आसीद् यदुदरात् पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् । यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ।
तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ॥ ८ ॥
अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् । ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह। धौतात्मा निष्पापः मुक्तः सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन। पांथः प्रवासादागतः स्वशरणं गृहं यथा न मुंचति तद्वत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेवं श्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्य संदिग्धानर्थान् पृच्छति। अधातुमतः धातवो महाभूतानि तत्संबंधशून्यस्यास्य लौकिकस्यात्मनो जीवस्य धातुभिर्देहारंभ इति यदेतत् किं यदृच्छया निर्निमित्तं हेतुना वा कर्मादिना भवंतो यथावज्जानते अतः कथयंत्विति शेषः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यश्चासावीश्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान् प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेष इत्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्धेन। लोकानां संस्थानं रचना तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्त्रैलोक्यात्मकं पद्मं यस्योदरादासीत्। असावीश्वर इयत्तायुक्तैः स्वपरिमितैरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यत्संख्याकावयवयुक्तस्तावान्संस्थावान्प्रोक्तः अवयववानिव च प्रोक्तः अतः को विशेषस्तस्येति ॥ ८ ॥ ❀ ❀ अवश्यं च विशेषो वाच्य इत्याह। अजो ब्रह्मा भूतानां व्यष्ट्युपाधीनामात्मा नियंता समष्ट्युपाधित्वात् येन च अनुगृह्णता तस्य रूपं ददृशे दृष्टवान्। एतच्च "तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः। सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः॥" इत्यादिनोक्तमनूद्यते। अग्रे तु स्पष्टं भविष्यति ॥ ९ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ननु तस्यापि कियद्दिनानंतरं धनाद्युपार्जनाय गृहाद्गतं दृष्टमेव तत्राह मुक्तत्यक्तः सर्वधनाद्युपार्जनलक्षणः क्लेशो येन स तथा ततश्च श्रीकृष्णस्य हृदि प्रवेशाच्च "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ दधति धारयंति सर्वमिति धातवः दधातेरौणादिकस्तु प्रत्ययः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अतो जीवतुल्यदेहवत्त्वात् तस्येशस्य ॥ ८ ॥ ❀ ❀ येन भगवताऽनुग्रहं कुर्वता तस्यैव भगवतः एतच्च भगवद्रूपदर्शनवृत्तं च अनूद्यतेऽनुवादः क्रियतेऽग्रे नवमाध्याये ॥ ९, १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

अज इति। अत्राजशब्दो ब्रह्मणि रूढः मेदिनीकोषप्रमाणात् अस्मदादिवत् प्रकृतिपुरुषसंयोगेन जन्माभावात् यौगिको वेति ॥ तस्यापीति एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तदशश्लोकः ॥ ९ ॥

---

१. तं हृदयान्तर्गतं मलम्। २. प्रा० पा०—मुक्तः सर्वपरिक्लेशैः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह धौतात्मेति। धौतात्मा शुद्धमनाः पुरुषः कृष्णस्य पादमूलं न मुंचति तदेव स्मरतीति भावः। कथंभूतो न मुञ्चति मुक्तसर्वपरिक्लेशः मुक्ता सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन स यथा पांथः प्रवासादागतः स्वशरणं स्वगृहं न मुंचति यथेत्यर्थः॥ ६॥ ❀ ❀ एवं श्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्याज्ञातानर्थान् प्रष्टव्यान् क्रमेण वक्ष्यमाणास्तावत्संदिग्धानर्थान्पृच्छति यदिति। हे ब्रह्मन्नधातुमतः स्वरूपतो भौतिकदोषहीनस्य अस्य जीवस्य देहारंभश्च धातुभिरेव स्यादिति तु ज्ञातमित्यर्थः। इदंतु संशयविषयमित्याह स च देहारंभः किंयदृच्छयाऽहेतुकः हेतुना वा सहेतुको वेत्यर्थः। एतद्भवंतो यथावज्जानतेऽतः कथयत्विति शेषः॥ ७॥ ❀ ❀ योसावीश्वरः सोपि जीवदेहतुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेषः यतस्तद्भजनात्पदे पदे मोक्ष इत्युच्यते। इत्याशयेन पृच्छति आसीदिति। सार्द्धेन लोकानां संस्थानं विन्यासो यस्मिंस्तत्र देवलक्षणं स्वरूपं यस्य तज्जगदाकारपद्ममित्यर्थः त्रिलोक्यात्मकं पद्मं यस्योदरादासीत्पृथग्विभक्तैः इयत्तावयवैरयं पुरुषः लौकिकः पुरुषः यावान्यावत्प्रमाणस्तावत्परिमाण एवासावीश्वरः प्रोक्तः स्यात्परिच्छिन्नत्वे न प्रोक्त इति भावः। स्वसंस्थावयवानिव तज्जलानीतिवदयं निर्देशः स्वसंस्थानभूतैरवयवैरनजीवन् संसारी परिच्छिन्नस्तद्वदित्यर्थः। अतो जीवपरयोर्विशेषः कथनीय इत्यर्थः॥ ८।९॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तत्फलमाह धौतात्मेति। पांथः पथिकः स्वशरणं स्वगृहं शरणं गृहरक्षित्रोरित्यभिधानम्॥ ६॥ ❀ ❀ इत्थं भागवतार्थकथनश्रवणादेः पुरुषार्थहेतुत्वमुक्त्वा स्वतश्चिद्रूपस्य देहस्य देहसंबंधहेतुं पृच्छति यदिति। अधातुमतः स्वतः प्रकृत्यादिधातुसंबंधरहितस्य नित्यस्य जीवस्यास्य धातुभिः प्रकृत्यादिभिरुपादानकारणैः देहारंभोऽस्तीति यत्तत्किं यदृच्छया केवलेश्वरेच्छया निमित्तभूतयोतान्येन हेतुना कर्मणात्र हरीच्छैव हेतुस्तां विना हेत्वंतरमप्यस्तीति प्रश्नतात्पर्यं भवंतस्तदेतद्यथायथावज्जानते तदस्माकं वदंत्विति शेषः। धातुभिर्नित्ययोगो नास्तीत्यधातुमत इत्युक्तं धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु महाभूतेष्विंद्रियेषु शब्दयोनिस्वभावयोरित्यभिधानम्॥ ७॥ ❀ ❀ पुराणाधिकारिलब्धये जीवानां बंधहेतुं पृष्ट्वा श्रुतार्थमनुवदति आसीदिति। आदौ महाप्रलये श्रीसहायतया शयानस्य तस्य नारायणस्य सिसृक्षुः परमपुरुषतयावतीर्य तत्त्वसृष्टिपूर्वकमंडं सृष्ट्वा तैस्तत्वैः सहांडोदं प्रविश्यांडोऽदेपि शेषपर्यंके शयानस्य तस्योदराल्लकसंस्थालक्षणं चतुर्दशभुवनसन्निवेशरूपं पद्ममासीत् स एवांडांतर्वैराजाख्योऽवतीर्ण इति यावत्। अयं पुरुषोंडकोशः पुरुषाकारभगवद्रूपेण अधिष्ठितत्वात्पुरुष इत्युच्यते पातालादिभिरियत्तावयवैरियत्तावच्छिन्नावयवैर्यावान् यावत्परिमाणः असावपि वैराजो विष्णवाख्यस्तावांस्तावत्परिमाण इति प्रोक्तस्तथावयववानिव तदंतस्थितत्वात्तद्भिन्नत्वेपि तथा तादृशावयववानिव इत्यन्वयः। वा इत्यनेन प्रोक्तार्थस्य प्रमाणप्रसिद्धिं अयमाध्यात्मिकः शिरःपाण्यादिमानस्मदादिदेहः पृथगियत्तावयवैर्यावत्परिमाणोऽसावधिदैविको विराट्देहोपि तावत्परिमाण इत्यपव्याख्यानस्य पापहेतुत्वं च सूचयति। समुच्चये चैव पापे वाक्यारंभप्रसिद्धयोरिति॥ ८,९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

धौतात्मेति। तत्सम्बन्धेन शुद्धान्तःकरणोऽन्योऽपीत्यर्थः। एवं न कर्मज्ञानादिवत् स्वकार्य्यसिद्धौ तत्त्यागः, किन्तु स्वतः परमसुखदत्वमपि तस्येत्युक्तम्॥ ६॥ ❀ ❀ तदेवं तत्कथाश्रवणौत्सुक्यं स्वनिष्ठं चाविष्कृत्य अन्यानप्यर्थान् अनेन भगवत्प्रधानतया प्रोच्यमानान् अन्येषां तदुपयोगितया तद्बोधसौकर्य्याय स्यादिति पृच्छति यदित्यादिभिः। अत्र श्रीभगवद्विग्रहधाम्नोर्नित्यत्वादिज्ञापनाय प्रश्नार्थं दृष्टान्तयन् जीवविग्रहमपि पृच्छति यदिति॥ ७॥ ❀ ❀ आसीदिति सार्द्धकम्। अत्रेशजीवदेहयोः कारणकार्य्यात्मत्वं दर्शितमेव तस्मात् तदंशे तु न प्रश्नः किन्तु स्वरूपांश एवेति विवेचनीयम्॥ ८॥ ❀ ❀ येनानुगृहता हेतुना ददृशे ददर्श। अतस्तद्दर्शने यदनुग्रहमात्रस्य हेतुत्वाद् वैलक्षण्यमस्त्येवेति भावः॥ ९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

धौतात्मा शुद्धचित्तः। धौतात्मत्वे लिङ्गमाह कृष्णेति। अतएव तत्रापि चित्तत्वदिशं शनकैर्वियुज्यत इति कपिलदेवोक्तेः कृष्णपादमूलत्यागी योगी धौतात्ममान्येव न तु धौतात्मेति ज्ञेयम्। पान्थः प्रवासादागत्य स्वशरणं स्वगृहं यथा न मुञ्चति। ननु तस्यापि कियद्दिवसानन्तरं धनाद्युपार्ज्जनार्थं स्वगृहात् प्रवासगमनं दृश्यते इत्यतो विशिनष्टि मुक्तस्त्यक्तः सर्व्वो धनाद्युपार्ज्जनलक्षणः क्लेशो येन सः॥ ६॥ ❀ ❀ एवं स्वाभिमतायाः शुद्धायाः भक्तेः प्रथमाङ्गभूते कृष्णकथाश्रवणे औत्सुक्यमाविष्कृत्य निर्गुणायाः सगुणायाश्च भक्तेर्यावत्स्वार्थेषु व्याप्तिः सम्भवति तावतोऽप्यर्थान्तत्तद्भक्त्यधिकारिणा जिज्ञासितार्थसिद्ध्यर्थं पृच्छति यदधातुमत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। एवञ्च यत्र यत्र भक्तेर्गन्धोऽपि सम्भवति तत्र तत्र निरपराधतयैव स्थातव्यमन्यथा श्रीमत्या भक्तिदेव्या अप्रसाद इति प्रसाध्य भक्तेरभ्युदयार्थं शुद्धभक्तेरपि स्वाभिमतमधुरश्रवणकीर्त्तनादिषु लब्धनिष्ठैरपि तानि तानि भक्तेरुदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च जिज्ञासनीयानीत्यभिव्यञ्जयति च। अधातुमतो धातवो भूतानि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्सम्बन्धशून्यस्यास्य जीवस्य धातुभिर्देहारम्भ इति यत् एतद्यथा निर्निमित्तमेव केनापि हेतुना वा भवन्तो यथा जानते तथा कथयन्त्विति त्वत्तोऽन्ये (तत्त्वतोऽन्ये) एतन्न जानन्तीति ते कथं मया प्रष्टव्या इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किञ्च यश्चासावीश्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान् प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेष इत्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्द्धेन । लोकानां संस्थानं रचना तदेदं लक्षणं स्वरूपं यस्य एतत् पद्मं यस्योदरादासीत् । इयत्तायुक्तैः स्वपरिमितैरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यादृशावयवयुक्तस्ततः पृथगपि असावीश्वरः तावानयं प्रोक्तः । संस्था यथोचितस्थौल्यकार्श्यदैर्घ्यादिविन्यासविशेषः अवयवास्तद्वन्तः करचरणादयः तद्वानिवेति । यद्यपीश्वरस्य करचरणादयो जीवस्यैव स्वतो भिन्ना न भवन्ति तद्वानिव चोक्तः अतः कोऽपि शेषस्तस्येति भावः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ अवश्यञ्च विशेषो (अवयवविशेषो) वाच्य इत्याह । अजो ब्रह्मा भूतानां व्यष्टयुपाधीनाम् आत्मा नियन्ता समष्ट्युपाधित्वात् । सोऽपि नाभिपद्मसमुद्भवः सन् यदनुग्रहात् भूतानि सृजतीत्यन्वयः । ननु स निराकार एव वाच्यो यतः अजेन तद्रूपं ददृशे । स च अजोऽपि यन्नाभिपद्मोद्भवः । अतः स ब्रह्मणोऽपीश्वरो मायिकपुरुषतुल्याकारः किं मायिकाकारो न वेत्त्येतदपि वाच्यमिति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हृदि प्रविश्य किं करोतीत्यपेक्षायामाह प्रविष्ट इति । श्रीकृष्णः कर्णरंध्रेण स्वचेष्टितश्रवणद्वारा स्वानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः शमलं बंधहेतुभूतरागादिरूपं मलं धुनोति सलिलस्य यथा शरदिति दृष्टांतः । शरद्व्यतिरिक्तानां जलमलनाशकानामोषधीनामिव कृष्णसंबंधहीनानां तपोव्रतदानध्यानानां मलनाशकाभासत्वं सूचयति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णनिर्मूलितशमलस्य श्रीकृष्णभक्तस्य कृतार्थतामाह धौतात्मेति । धौतात्मा श्रीकृष्णशोधितमनाः श्रीकृष्णपादमूलं ध्येयं न मुंचति मुक्ताः सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशाः येन सः पांथः प्रवासादागतः यथा स्वशरणं गृहं न मुंचति तथा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं श्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्य संदिग्धानर्थान्पृच्छति यदित्यादिना । देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेजा इत्यत्र अधातुमतः धातवो भूतानि तद्विलक्षणस्याजस्य जीवात्मनः यत् यः धातुभिर्देहारंभः सूचितः सः किं यदृच्छया निर्हेतुकतया हेतुना वास्ति एतद्भवंतः यथावज्जानंति अतः कथयंत्विति शेषः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ यदप्युक्तं सश्रेयसामपि विभुरिति । भगवतोभुक्तिमुक्तिप्रदत्वं तदपि बद्धजीवदेहसदृशदेहवतो दुर्घटमिवाभातीत्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्द्धेन । यस्योदरात् लोकानां संस्थानं विन्यासो यत्र तत्पद्ममासीत् असौ परमात्मा पृथक् इयत्ता युक्तैः स्वपरिमितैरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यत्संख्याकावयववान् तावान्प्रोक्तः । इतिशब्दः हेतुवाचकः अतो हेतोः सोपि संस्थावयववान् इव लौकिकपुरुष इव अतो जीवात्परमेश्वरस्य वैलक्षण्ये विस्तरतः कथनीयमिति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

[1]यदाऽन्तःकरणं सर्वदोषरहितं भवति तदा नीरोगः पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति । न हि कश्चिन्नीरोगः सदानन्दं त्यजति । तस्य ग्राहक आत्मैव नीरोगः । यथा बुभुक्षाऽन्नस्य । अत एव भगवानन्तः करण[2]स्य आत्मेत्येव नाम धृतवान् । अतः स तदेकग्राहकः दोषवशादन्यान् गृह्णाति । यथा चक्षुः । तदा भक्तिमार्गानुसारेणैव मनः पदार्थान् गृह्णातीति कृष्णपाद[3]मूलेति पदम् । मूलपदेन चाऽयं सर्वोऽपि विलासस्तन्मूलक इति ज्ञापयति । ततो व्यापिवैकुण्ठे श्रीकृष्णचरणारविन्दे तद्रसामृततृप्तः सुखेन तिष्ठतीति फलितम् । परावृत्तिशङ्का तु नास्ति [4]मुक्तपरिक्लेशत्वात् । अविद्यादिवशादेवाऽऽब्रह्मलोकं गता अपि निवर्त्तन्ते । परिशब्देन तत्रापि क्लेशशङ्का निवारिता । सर्वपदेन स्वाभीष्ट[5]सिद्धया नान्तरीयकोऽपि क्लेशो निवारितः । पन्थाः केवलमार्गदर्शी । शरणं गृहम् । स्वशब्देन पराधीनक्लेशो निवारितः भगवदधीनत्वेन क्लेश इति शङ्का दृष्टान्तेन निवार्यते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायं पृष्ट्वा सन्दिग्धान्साधारणानन्यान्पृच्छत्यसम्भावनादिव्यु[6]दासार्थम्—यदधातुमत इत्यादिभिः । अत्र पूर्वं पदार्थत्रयं निरूपितम् । भगवतो रूपद्वयं फलार्थं जीवश्च । तत्र जीवे एकः प्रश्नः । सूक्ष्मे भगवति निःसन्दिग्धं पदार्थानां निरूपितत्वात् विशेषतो बुद्ध्यगोचरत्वाच्च शङ्कैव नोदेति । [7]स्थूले रूपे तु सर्वे प्रश्नास्तद्याथात्म्यज्ञापकाः । तस्मात्प्रश्नद्वयम् । अत एवोत्तरे अध्यायद्वयमेव । तत्र जीवे सन्देहात्पृच्छति—यदधातुमत इति । अयं जीवो वस्तुतोऽधातुमान् धातुसम्बन्धरहितः । धातवः पूर्वदेहसम्पादका निरूपिताः । तैः सहाऽस्य नाऽदृष्टद्वारकः सम्बन्धः । प्रथमसृष्टौ तदभावात् । अनादित्वे भगवच्छास्त्रविरोधात् । किञ्च । असङ्गश्रुत्या नाऽयं वस्तुतः सम्बध्यते । भगवदिच्छापक्षे हिताकरणादिदोषा[8] । तस्मात्केनाऽप्युपायेन धातुसम्बन्धनिरूपणस्याऽशक्यत्वात्प्रश्नः । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं तदुपादानोच्छेदकपरिज्ञानार्थम् । अस्य जीवस्य देहारम्भः । यदृच्छया भगवदिच्छया । अकस्मा[9]त्पक्षेण वा । हेतुना वा अनाद्यविद्यादिना वा । अत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । परमार्थे बहुवादिविप्रतिपत्ति-

---

१. तदेति ग. घ. । २. करण आत्मन्येव ख. । ३. मूलेतीति पदमिति ग. । ४. मुक्तसर्वपरिक्लेशत्वात् ख. ग. । ५. स्वाभीष्टसर्वसिद्धया ख. । ६. मर्नान्युदाशार्थं ग. । ७. स्थूलरूपे त्विति ग. । ८. दोष इति ख । ९. पक्षे नयेति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वाद्भवन्तो यथा जानते तथा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति प्रश्नार्थः । ईश्वरस्याऽपि देहसम्बन्धः किमर्थं इति । इच्छया देहग्रहणं तु सम्भवति । परं किमर्थमितीमं प्रयोजनप्रश्नं वक्तुं देहसम्बन्धस्थिरीकरणे कार्य-हेतुकमनुमानं प्रमाणत्वेन निरूपयति—आसीद्यदुदरात्पद्ममिति । प्रतिष्ठामात्रत्वं त्वस्य नाऽस्तीत्याह । लोकानां संस्थानमेव लक्षणं चिह्नं यस्य । लोकस्थित्यर्थमेव पद्मोत्पत्तिः । अनेन लोकस्थितिलक्षणस्य कार्यस्य विद्यमानत्वात्तदाधारपद्मकारणत्वेन शरीरसिद्धिः । न च तत्साकारमेव ब्रह्म केवलमाविर्भूतमिति मन्तव्यमिति शङ्कां वारयति—यावानयं वै पुरुष इति । अयं प्राकृतः पुरुषो यावान् करचरणाद्यवयवैः यावत्परिमाणवान् तावानसावपि । यदि तस्याऽऽविर्भावस्तदा अस्याऽपि सङ्घातस्य तथात्वे सति तस्य तिरोभावे फलानुपप'त्तिस्तदवस्था । इयत्ता एतावत्त्वं हस्तद्वयं पादद्वयमित्यादि । पृथक् देहात् अन्योन्यं ब्रह्मणो वा । तथा भगवतोऽपि देहः तावान् तावत्प्रमाणकस्त्वया निरूपितः । ननु सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षोऽयं निरूपितः कथं प्राकृतवद्भविष्यति । तत्राऽऽह—इवेति । यद्यपि बाह्वादीनां सहस्रं निरूपितं तथापि बाहुत्वान्नातिरिच्यत इति प्राकृततुल्यता । किञ्च । नाऽयं देहरूपः किन्तु देहाद्व्यतिरिक्तः । ब्रह्मणः प्रसादहेतुत्वात् । तदाह—अजो ब्रह्मा । यदनुग्रहः यस्याऽनुग्रहयुक्तः । अनुग्रहादेव भूतात्मत्वम् । व्यष्टीनामात्मा । भूतानि व्यष्टिरूपाणि सृजति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धौतात्मेत्यत्र । तदान्तःकरणमित्यादिकं धौतात्मेति श्लोकस्याभास इति ज्ञेयम् । तदा भक्तिमार्गानुसारेणेत्यादि । एतेन शुष्कज्ञानिनामक्षरस्य चरणत्वं न भासते । तत एव 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिम' त्यादीनि वाक्यानीति बोधितम् । तन्मूलक इति एतादृशा-क्षरज्ञानमूलक इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यदधातुमत इत्यत्र अकस्मात्पदेनेति हेतुं विनैव वा, स्वस्माद्वा, स्वस्वभावाद्वा, अली-कादेति चतुर्ष्वन्यतमेन । एवञ्च, यदृच्छापदेन पक्षपञ्चकसङ्ग्रहः हेतुनेत्यनेनानाद्यविद्यापक्षः, इति प्रश्नहेतुभूतसंशयः षट्कोटिको बोध्यः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आसीदित्यत्र अनेनेत्यादि । तथा च, भूरादिलोकस्थितिः आधाराधीना, रूपादिमत्स्थितित्वाद्, घटादि-स्थितिवदिति अनुमानेन सिद्ध आधारे तस्य पद्मत्वं तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयदित्यादिरूपाच्छब्दात्सिद्ध्यति । ततश्च पूर्वोक्तानुमानात्साध्य-तावच्छेदकतया तस्याप्याधारसिद्धौ स आधारः को वेति विशेषजिज्ञासायां 'यदास्य नाभ्यान्नलिनादि' त्यादिवाक्यात्तादृशपद्मा-धारशरीरसिद्धिः । ततश्चेश्वरः शरीरी, लोकपद्मजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमाकाशवदित्याद्यनुमानादपि शरीरसिद्धिरित्यर्थः । यावानित्यत्र तावानित्यादि । तथा च, जीवतुल्य इत्यर्थः । किन्तेनेत्यत आहुः यदीत्यादि । तथा च, जीवतुल्यावयवकत्वे यदि तस्य भगवद्वदाविर्भावशालितया नित्यत्वं तदा जीवस्य दुःखादिफलानुपपत्तिः, सङ्घातस्यानित्यत्वनियमेन यदि तस्यैतत्तुल्यतिरोभावशालित्वं तदा तच्छ्रवणादिनाऽभयात्मकफलानुपपत्तिरित्ययं दोष इत्यर्थः । मूलं योजयन्ति इयत्तेत्यादि । इयत्ता च अवयवाश्चेति द्वन्द्वः । आर्षत्वादेकवद्भावाभावः, यद्यपीत्यादि, तथा चावयवसङ्ख्यामात्रं भिद्यते, तत्तु सहस्राजु नादिवदनैकान्तिकं, तदाकृतिस्तु न भिद्यते इति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ अज इत्यत्र । नन्वाकृतिमात्रमप्रयोजकम्, घुणाक्षरादौ व्यभिचारात् । अवयवसङ्ख्याबाहुल्यं त्वेकैकत्रानैकान्तिकं सदपि सार्वत्रिकं नेतरत्रेति न तथा, अतो न जीवतुल्यतेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तथा च, प्रसादश्चेतन-धर्मश्चेतनस्तु देहाद्व्यतिरिक्त इति देहे साकारब्रह्मता न वक्तुं शक्या, प्रसादहेतुदेहव्यतिरिक्तश्चेतनत्वादस्मदादिवद् इत्यनुमानेन देहरूपत्वे निरस्ते तद्व्यतिरिक्तस्य जीवतुल्यताया अनिवार्यत्वादिति । प्रसादे परिचायकमाहुः अनुग्रहादेवेत्यादि । एवमस्मिन् श्लोके ब्रह्मणि नारायणप्रसादबोधका सृष्ट्यादयश्चत्वारो ब्रह्मनिष्ठधर्मा उक्ताः ॥ ९ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह—धौतात्मेति । धौतो निर्मलीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य अत एव मुक्तास्त्यक्ताः सर्वे परिक्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मका येन सः पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति निरन्तरं स्वाश्रयतया तदेव स्मरतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—मुक्तेति । मुक्ताः सर्वे धनार्जनाद्यायासरूपाःप रिक्लेशा येन स पान्थः प्रवासादागतस्यापि पुनर्धनार्जनाद्यर्थगमन-दर्शनात् । दृष्टान्तेऽपि मुक्तसर्वपरिक्लेश इति विशेषणं योज्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेवं, श्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्य सन्दिग्धा-नर्थान् पृच्छति—यदित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पुनर्ब्रह्मन्निति सम्बोधनमादरसूचकम् । अधातुमतो धातवो मांसचर्म-रुधिरादिरूपेण परिणताः पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतरूपाः तत्सम्बन्धशून्यस्यास्य "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतावसङ्गत्वेनोक्तस्य जीवनस्य यद्धातुभिर्देहारम्भस्तत्किं यदृच्छया निर्निमित्तमेव केनापि हेतुना विद्याकालकर्मादिना वा भवन्तो यथा जानन्ति तथा कथयन्त्विति शेषेणान्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पृथग्विभक्तैरियत्तायुक्तैः परिमितैरवयवैः करचरणादिभिरयं प्राकृतः पुरुषो यावान् यावत्सङ्ख्याकावयवः प्रोक्तः, त्रयाणां लोकानां संस्थानं विन्यासविशेष एव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्पद्मं यस्य नारायणस्योदरादासीद-सावपि तावानेव संस्थावान् अवयवानिव च प्रोक्तः, अतो जीवेशयोर्विशेषो वक्तव्य इति शेषेणान्वयः । तुल्यत्वासम्भवं सूचयति—इवेति । वैशब्द एवकारार्थः । इतिशब्दोऽप्यर्थकः ॥ ८ ॥ अवश्यं च तयोर्विशेषो वाच्य इत्याशयेन 'तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थ-

१. नुपपत्तिव्यवस्था ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्याखिलात्मनः ॥ सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः' इत्यादिनोक्तं भगवतो माहात्म्यमनुवदन् प्रलये तत्स्थानं पृच्छति—अज इति। भूतानां व्यष्ट्युपाधीनामात्मा नियन्ता समष्ट्युपाधित्वात् अजो ब्रह्मा यस्य नाभिपद्मात्समुद्भूतः सन् येनानुगृह्णता तस्य रूपं ददृशे दृष्टवान् ततश्च यस्यानुग्रहादेव भूतानि व्यष्ट्युपाधिप्राणिनः सृजति ॥ ९ ॥

हिन्दी अनुवाद

जिसका हृदय शुद्ध हो जाता हैं, वह श्रीकृष्ण के चरणकमलोंको एक क्षणके लिये भी नहीं छोड़ता—जैसे मार्गके समस्त क्लेशोंसे छूटकर घर आया हुआ पथिक अपने घरको नहीं छोड़ता ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवन्! जीवका पञ्चभूतोंके साथ कोई सम्बन्ध नहीं है। फिर भी इसका शरीर पञ्चभूतोंसे ही बनता है। तो क्या स्वभावसे ही ऐसा होता है, अथवा किसी कारणवश—आप इस बातका मर्म पूर्णरीतिसे जानते हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ (आपने बतलाया कि) भगवान्‌की नाभिसे वह कमल प्रकट हुआ, जिसमें लोकोंकी रचना हुई। यह जीव अपने सीमित अवयवोंसे जैसे परिछिन्न है, वैसे ही आपने परमात्माको भी सीमित अवयवोंसे परिछिन्न-सा वर्णन किया (यह क्या बात है?) ॥ ८ ॥ ❀ ❀ जिनकी कृपासे सर्वभूतमय ब्रह्माजी प्राणियोंकी सृष्टि करते हैं, जिनके नाभिकमलसे पैदा होनेपर भी जिनकी कृपासे ही ये उनके रूपका दर्शन कर सके थे, वे संसारकी स्थिति, उत्पत्ति और प्रलयके हेतु, सर्वान्तर्यामी और मायाके स्वामी परमपुरुष परमात्मा अपनी मायाका त्याग करके किसमें किस रूपसे शयन करते हैं? ॥ ९-१० ॥

स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः। मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥ १० ॥
पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः। लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ॥ ११ ॥
[1]यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते। भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत् सतः ॥ १२ ॥
कालस्यानुग[2]तिर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृहत्यपि। यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

प्रश्नांतरमाह। स चापीति। यत्र शेते येन रूपेणावतिष्ठते। विश्वस्य स्थित्यादयो यस्मात् एवमादिप्रश्नानां तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुमिति सर्वांते क्रियायाः संबंधः ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रश्नांतरमाह। पुरुषस्यावयवैः पूर्वं कल्पिता 'यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंति' इत्यादौ 'लोकैश्चामुष्यावयवाः' इति 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इत्यादौ च त्वन्मुखाच्छ्रुतवंतो वयम् ॥ ११ ॥ एवं संदेहविपर्ययाभ्यां दृष्टम्। इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना। कल्पो महान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिः शब्दो यस्मात् यस्य वाचक इति वा। ततः स्थूलदेहाभिमानिनो मनुष्यपितृदेवादेरायुषः प्रमाणम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अनुमानप्रकारः पृष्टः विशेषं पृच्छति। कालस्येति। अनुगतिः प्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्याणि स्थानानि। यादृशीः यादृश्यः ॥ १३ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अनुमानप्रकारो भूतकालाद्यनुमानप्रकारः वस्तुतः कालस्यैकरूपत्वात्तत्र भूतादित्वं कथमनुमेयमिति पृष्टमत्रेति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ हे द्विजसत्तमेति। ब्राह्मणेषु श्रेष्ठा विद्वांसस्तेष्वपि त्वमुत्कृष्टोसि तपोविद्यानिष्णातत्वान्मत्संदेहापाकरणे सर्वथैव समर्थोसीति। यद्वा। परोपकरणार्थायैव ब्राह्मणानां विधिनाविर्भावितत्वात्स्वाभाविकयुष्मद्धर्म इति भावः ॥ १३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तत्त्वत इति। अत्राध्याये त्रयोविंशश्लोकः ॥ १० ॥ ❀ ❀ यस्येति एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य षट्त्रिंशच्छ्लोकः। पातालमिति एतत्स्कन्धीयप्रथमाध्यायस्य षड्विंशच्छ्लोकः ॥ १० ॥ ❀ ❀ [यावानिति। अत्र कल्पविकल्पपदाभ्यामुत्पत्तिप्रलययोर्मध्यकालस्यैव टीकोक्तमहदवान्तरभेदेन ग्राह्यत्वं सम्प्लवः सर्वभूतानामिति परोक्तविंशश्लोकेन सृष्टिस्थितिप्रलयानामुक्तत्वादिति ॥ ११—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यदपि पृच्छति अज इति। भूतात्मा भूतानां व्यष्टिभूतानामात्मा नियंता यद्वा स्वयंभूताध्वरदेहः नाभिपद्मसमुद्भवः अजो ब्रह्मा यदनुग्राह्यस्यानिरुद्धस्यानुग्रहाद् भूतानि व्यष्टिभूतानि सृजति येन चतुर्मुखेन तद्रूपं तदनिरुद्धरूपं दृष्टम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स भगवान्विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्यया यस्मात्तथाभूतः मायाया नियंता आत्ममायां मुक्त्वा प्रकृतिमतीत्य जग-

---

१. प्रा० पा०—यावत्कल्पो। २. प्रा० पा०—नुमतिर्यावल्लक्ष्यते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वयापारादुपरतः सर्वगुणाश्रयः पूर्णषाड्गुण्यः यत्र शेते वसति तं देशं कथयस्वेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयति पातालमेतस्य हि पादमूलमित्युभयथा श्रवणात्तस्य कल्पभेदेनोपपत्तिं मन्वानः आशंकते पुरुषेत्यादिना । पुरुषावयवैरनिरुद्धः उत्पन्नः चतुर्मुखाख्यपुरुषावयवैः सपालाः सेशाः लोकाः पूर्वकल्पिताः पूर्वस्मिन्कल्पे कल्पिताः इदानीं त्वितरथेति शुश्रुम इत्याह सपालैरिति । सपालैर्लोकैरमुष्य पुरुषस्यावयवाः कल्पिता इति शुश्रुम एवं च धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतिविरोधः इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यथाज्ञातानर्थान्बहून्पृच्छति यावानित्यादिना । कल्पो महाकल्पः यावान्यावत्परिमाणकः विकल्प अवांतरकल्पः कालभागः यावान्भूतभव्यभवदादिशब्दवाच्यः कालः यथाऽनुमीयते ग्रहसंचारादिनेति भावः । सतः कार्यस्य देवपितृमनुष्यादेरायुर्मानमायुः परिमाणं च यत्तदप्युदाहर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

आसीद्यदुदरादित्युक्तभगवद्रूपदर्शनप्रकारं तदवस्थितिप्रदेशं च पृच्छति अज इति । भूतात्मा स्वसृष्टतत्तत्कार्यव्यापी सर्वविलक्षणाद्विष्णोर्जातत्वादजो ब्रह्मा भूतान्यहंकारादिजीवांस्तदभिमन्यमानानि च तत्त्वानि सृजति । सृष्टिरपि न स्वातंत्र्यादित्युक्तं यदनुग्रहादिति । पाद्मकल्पे च नाभिपद्मभवो विरिंचः स्वकारणं पद्मनाभं दिदृक्षुर्येन प्रकारेण तद्रूपं ददृशे तस्यास्योत्तरत्रान्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्ययाः यस्मात्स तथोक्तः लक्ष्म्या ईशः ज्ञानानन्दादिसर्वगुणानामाश्रयः सृष्ट्यादौ गुणभूतानां ब्रह्मादीनामाश्रयो वा पुरुषः पुरुषाकारवान् स पद्मनाभः आत्ममायां स्वेच्छाधीनां बन्धकशक्तिं मुक्त्वा तत्प्रवर्तकत्वं विरम्य मुक्तप्रवर्तकत्वेन यत्र यस्मिन् लोके शेते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अधुना पुनरपि श्रुतार्थमनुवदति पुरुषेति । अण्डस्थितस्य वैराजाख्यस्य पुरुषस्य हरेर्निजावयवैः सपाला इन्द्रादिलोकपालैः सहिताः पातालादयो लोकाः पूर्वकल्पिताः प्रथमं सृष्टाः पातालादिलोकैरमुष्य वैराजस्य हरेर्वाह्यावयवाः कल्पिताः प्रतिमात्मकब्रह्माण्डावयवैः क्लृप्ता इत्यन्वयः । सपालैर्लोकैरमुस्यावयवाः प्रतिमावत्संकल्पिता इति वा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ श्रुतार्थमनूद्याधुना प्रस्तुतपुराणार्थं पृच्छति यावानित्यादिना । कल्पो ब्रह्मकल्पः द्विपरार्धाख्यः ब्रह्मणो दिनं वा यावान् यावत्परिमितः । विकल्पो मन्वादिकालो वाराहादिर्वा भूतो भव्यो भवन्निति शब्दो यस्मिन्स तथोक्तः अतीतानागतवर्तमानाख्य इत्यर्थः । यथा यथार्थतयाऽनुमीयते ज्ञायते कथं वाऽऽयुषो मानं प्रमाणं च येन कालेन कृतं स कालः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तद्विग्रहस्य कैमुत्याया स चापीति । यत्र स्थाने । मुक्त्वात्ममायामिति । तस्य स्थानस्यामायिकत्वमभिप्रेतम् । शेते प्रकृतिं प्रतिदृष्टिं निमील्य तिष्ठति । सर्व्वेषामपि गुहायां दुर्ज्ञेयस्थाने शेते वसतीति सः ॥ १० ॥ ❀ ❀ सन्देहे तु बीजमाह पुरुषेति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रलयस्य वक्ष्यमाणत्वात् कल्पशब्दे सृष्टिप्रलयमध्यकाल एव वाच्यः । भूतादिशब्दो यस्मात् कालात् प्रवर्तत इति शेषः ॥ १२।१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

प्रश्नान्तरमाह । स चापि पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्ता यत्र शेते तत् स्थानं कथयेत्यर्थः । मायेशोऽपि मायाभर्त्तापि मायां त्यक्त्वा तस्याः (तस्य) बहिरङ्गशक्तित्वात् तामसपृष्टेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रश्नान्तरमाह । पुरुषस्यावयवैः पूर्वं कल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्तीत्यादौ । तथा लोकैरमुष्यावयवा कल्पिताः पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादौ शुश्रुम त्वन्मुखात् श्रुतवन्तो वयम् । अत्रान्यो विशेषश्चेदस्ति तमपि कथयेति भावः । अत्र यदधातुमत इतीशितव्यं जीवं पृच्छामि । आसीद् यदुदरादिना ईश्वरं द्वितीयम् अण्डसंस्थितं पुरुषं पृच्छामि । स चापि यत्र पुरुष इति प्रथमं महत्स्रष्टारं पुरुषं पृच्छामि । शेते सर्वगुहाशय इति तृतीयं सर्वभूतस्थं च पुरुषं पृच्छामि । विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ इति स्मृतेः । पुरुषावयवैरिति समष्टिजीवश्च पृच्छामीति प्रश्नपञ्चकं शान्तप्रीतिभक्तौ पर्य्याप्नोति । जीवाद्विशेषं भगवद्रूपं ब्रह्मणा दृष्टं कथयेति व्यज्यमानः प्रश्नोपि प्रीतिभक्तौ पर्य्याप्नोति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कल्पो महान् विकल्पोऽवान्तरः । भूतः अतीतः भव्यो भावी भवन् वर्त्तमानः इति शब्दो यस्मात् स कालः । सतः स्थूलदेहाभिमानिनो मनुष्यपितृदेवतादेरायुषो यत् प्रमाणं तत् कथय ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अनुगतिरनुप्रवृत्तिः । अण्वी परमाण्वादिरूपा । बृहती वर्षादिरूपा । कर्म्मगतयो भद्राभद्रकर्म्मप्राप्यानि स्थानानि । यादृशीर्यादृशयः । इति कर्म्मप्राप्यानि स्थानानि सर्वाण्येव कालैः सूक्ष्मस्थूलविकल्पकल्पैरवश्यमेव ग्रसन्त इति कर्म्मनिर्वेदार्थं प्रश्नद्वयं शुद्धभक्तावपि पर्य्याप्नोति । यदुक्तं श्रीभगवता जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्म्मस्विति ॥ १३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

जीवात्परमात्मनो विशेषाभावे सृजामि तन्नियुक्तोहमित्यादिपूर्वोक्तं च न घटेत अतोऽवश्यं विशेषो वाच्य इत्याह अज इति । भूतानां व्यष्टिभूतानामात्माश्रयः अजो ब्रह्मा यस्य भगवतोऽनुग्रहात् भूतानि व्यष्टिभूतानि सृजति येन च भगवतानुग्रहता नाभिपद्मसमुद्भवः ब्रह्मा तस्य भगवतो रूपं ददृशे दृष्टवान् ॥ १० ॥ ❋ ❋ स चेति प्रश्नांतरं विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्यया यस्मात्स मायेशः प्रकृतिनियंता मायां जगदाकारेण स्थितां मुक्त्वा प्राकृतं विहायेत्यर्थः । यत्र लोके शेते वसति तत्तत्वतोर्हस्युदाहर्तुमिति वक्ष्यमाणेन संवन्धः ॥ ११ ॥ ❋ ❋ यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयंतीत्यादिपातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादि च श्रुत्वा शंक्यते पुरुषावयवैरिति । सपालाः लोकपालैः सहिता पुरुषावयवैः पूर्वं कल्पिताः इति । सपालैर्लोकैरमुष्य पुरुषस्य अवयवाः कल्पिताः इति च शुश्रुम श्रुतवंतो वयम् तद्विरोधं तत्त्वतोर्हस्युदाहर्तुम् । किंच पुरुषमुखादिरूपेण जनलोकादिरूपमिदं विश्वं यथा पूर्वकल्पितं तदुदाहर्तुमर्हसीत्यपि पृष्टमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ १२ ॥ ❋ ❋ अथाज्ञातान् बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना यावान् यावत्परिमाणकः कल्पो महाकल्पः विकल्पोऽवान्तरः कल्पः भूतादिशब्दा यस्य स तथाकार्यस्य देवपितृमनुष्यादेः आयुषः परिमाणमेवंभूतः कालः यथानुमीयते एतदर्हस्युदाहर्त्तुम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अस्य सामर्थ्यस्य स्वतस्त्वशङ्कां वारयति--ददृशे येनेति । तस्य स्वकारणभूतस्य नारायणस्य रूपं येन प्रसादेन ददृशे । प्रसादादेव नाभिपद्मे समुद्भवो यस्य । एवं ब्रह्मण उत्पत्तिस्थिती भगवदनुग्रहेणैवेति निरूप्य तस्य शयनमपि तस्मिन्नेव रूप इति प्रतिदिनमुद्गमनतिरोभावाभ्यां तदनुग्रहस्तस्मिंस्थिर इति ब्रह्मणः शयनं निरूपयति । स चाऽपि ब्रह्माऽपि यत्र शेते तत्र ब्रह्मणो माहात्म्यमाह । विश्वस्य स्थित्यु[1]त्पत्त्यप्यया यस्मात् । पूर्वं भूतानां सृष्टिरेवोक्ता । इदानीं प्रलयान्ताः सर्वे भावविकारास्तत एवेति विशेषः । आत्मनो मायां सर्वकरणसामर्थ्यं निशायां तत् त्यक्त्वा शेते । निशा पुनस्तत्त्यागादेव भवति । तथा करणे हेतुः—मायेश इति । मायाया नियन्ता । तस्या नियमनार्थमेव तां त्यजतीत्यर्थः । पतिरूपत्वं वा ईशत्वम् । तथा सति कार्यावस्थां तां त्यक्त्वा तया सह क्रीडार्थं शेत इत्यर्थः । मायात्यागे वा सामर्थ्यं बोध्यते--मायेश इति । नियामकस्त्वन्तर्याम्येवेति कथमस्य मायेशत्वम् ? तत्राऽऽह—सर्वगुहाशय इति । सर्वेषां गुहासु हृदयेषु आशयः स्थानं यस्य । अन्तःकरणप्रेरणं वा । तस्मात्सर्वान्तर्यामित्वान्मायेशत्वम् । तस्मात्तस्य देहसम्बन्धः किमर्थं इति प्रश्नः । सचाऽपीति वा नारायण एवोच्यते । यत्र प्रलयजले शेते प्राकृतवत्तस्याऽप्यवस्थानां विद्यमानत्वात्तस्य दे[2]हवत्त्वम् । एवं जीवब्रह्मणोर्देहनिमित्तं पृष्ट्वा शुकब्रह्मवाक्ययोरवान्तरवैलक्षण्यं दूरीकर्त्तुं पृच्छति—पुरुषावयवैरिति । "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यामि"ति वाक्यात्पुरुषावयवैर्लोककल्पना निरूपिता । त्वया पुनः "पातालमेतस्य हि पादमूलमि"ति वाक्याल्लोकैरमुष्याऽवयवा निरूपिताः । तत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि भवतां ब्रह्मणश्च एकवाक्यतैव तथाऽस्माभिः श्रुतमिति स सन्देहो निवारणीय इत्युक्तं शुश्रुम इति । अतः परं तदनुगुणा एव पदार्थाः पृच्छयन्ते—यावान् कल्प इति । कल्पः प्राकृतः । विकल्पो वैकृतः । यस्मिन् कल्पे ब्रह्मा उत्पद्यते यत्र च प्रतिबुध्यते तेषां प्रमाणं स्वरूपं च[3] वक्तव्यमित्यर्थः । कालानुमानज्ञानं घटिकापरिज्ञानम् । यथा वक्ष्यति "द्वादशार्द्धपलोन्मानमि"ति । यावान्यथेति यथायोग्यं [4]सर्वत्रैवाऽनुषज्यते । तेन भूतभव्यभवच्छब्दो यावान् यथेति वाक्यं भवति कालस्य विशेषणम् । भूतभव्यभवच्छब्द इति । भूतं भव्यं भवत् एते शब्दा यस्मात्स कालः कथमनुमीयत इति पूर्वेणैव सम्बन्धः । भूतादिपदानां प्रयोगनिमित्तं [5]स्वरूपं पृच्छयत इति वा । आयुषः परिमाणं यत्तद्वक्तव्यमित्यग्रेण सम्बन्धः । सतो देवतिर्यङ्मनुष्यादीनाम् । सत इति पदं विद्यमानत्वधर्मं सूचयति । अने[6]नाऽऽविर्भूतः कः कियत्कालं तिष्ठतीति प्रश्नः सङ्गच्छते । अन्यथा वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात्सर्व एव कालः सर्वस्याऽऽयुर्भवेत् । प्रश्नान्तरमाह—कालस्याऽनुगतिरिति । कालस्य अनु अ[7]ण्वी गतिः बृहती च । अणुः कालो महान् कालश्च कथं ज्ञायत इत्यर्थः । स्वभावतः कालो न ज्ञायते किन्तु कार्यद्वारा । इदमिदानीमिति कार्यद्वारा । सैव कालस्याऽनुगतिः कार्ये गच्छति तदनुवर्त्तनम् । तत्र स्थूलसूक्ष्माणां कार्याणां नित्यत्वात् । अवान्तराणाम[8]नियतकालत्वात् । कालस्याऽनुगतिर्या तां कथयेत्यर्थः । सूर्यगत्या तां वक्ष्यति । ननु कालस्य भेदा एव न सन्तीत्याशङ्कयाऽऽह--या तु लक्ष्यत इति । सर्वत्र इदानीमिति प्रतीतेः पदार्थानुवृत्तिः कालस्य लक्ष्यते । अन्यथा आकाशादिवत्तस्याऽप्यभिलापो न स्यात् । तस्या[9] अण्वी बृहत्यपि । क्षणमात्रेण गतो महता कालेन गत इति । तथा च कालानुगतिरस्ति परं तत्र नियामकं वक्तव्यमिति प्रश्नः । कर्मणां नानाविधानां गतयः प्रवृत्तिप्रकाराः नानाविधयोनिसम्पादनेन सुखदुःखप्रदानेन च यावत्यो यादृशीरिति परिमाण[10]प्रकारौ प्रश्नविषयौ । द्विजसत्तमेति सम्बोधनं महत्या कर्मगत्येति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

१. स्थित्युद्भवाप्यया इति ख. । २. देहत्वमिति ग. घ. । ३. च नास्ति ग. घ. । ४. सर्वत्रानुषज्यते ग. । ५. स्वरूपं चेति ग. । ६. तेनेति ख. ग । ७. अनुगतिः ख. घ. । ८. मनियमित ग. । ९. तथा अण्वीति ख. ग. । १०. परिणाम घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स चापीत्यत्र। षड्धर्मा ब्रह्मनिष्ठाः तथात्वेनोच्यन्ते शयनादिसर्वान्तर्यामित्वान्ताः। तस्मादिति। एवमनुग्रहेणालौकिकदशधर्मत्वात्। तथा च यस्मिन्नेतावाननुग्रहस्तस्य तद्विरोधिदेहसम्बन्धः किमर्थ इति विरुद्धत्वात्प्रश्नः। यदि च प्रयोजनं विना प्रयोजनान्तराद्वा, तदा तच्छ्रवणादिना जातस्यानुग्रहस्यैतदपेक्षया न्यूनत्वात्तच्छ्रोतुः कथमभयप्राप्तिरिति सन्देहात्प्रश्न इति भावः। एवं स चापीति तच्छब्दस्याव्यवहितपरामर्शित्वमादायैवं व्याख्यातम्। तत्र पूर्वश्लोकादेव प्रसादहेतुत्वे सिद्धे पुनः प्रसादकथनस्य न किञ्चित्प्रयोजनमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः स चापीति वेति। यत्रेत्यस्य विवरणं प्रलयजल इति। तेन सिद्धमाहुः प्राकृतवदित्यादि। तथाच, प्रसादहेतुर्न देहव्यतिरिक्तः, चेतनत्वात्, साकारब्रह्मवदिति। हेतौ साधारण्यशङ्कायां देहव्यतिरिक्तः प्राकृततुल्यावस्थाकदेहवत्त्वात्। यदेवं, तदेवं, यन्नैवं तन्नैवमिति साधनान्तरबोधनायायं श्लोक इत्यर्थः॥ १०॥ ❀ ❀ पुरुषावयवैरित्यत्र तथास्माभिः श्रुतमिति, अस्माभिः तथा श्रुतमित्यन्वयः॥ ११॥ ❀ ❀ यावानित्यत्र तदनुगुणा शुकोक्त्यनुगुणाः। कल्पविकल्पयोः क्रमेण स्वरूपमाहुः यस्मिन्नित्यादि। प्रमाणमिति प्रकृष्टं मानमियत्ता इत्यर्थः। प्रमाणशब्दस्येयत्तावाचकत्वं प्रमाणमाण्डकोशस्येत्यत्र स्फुटीभविष्यति। कालानुमानज्ञानमिति कालेयत्तानुमितिहेतोः ज्ञानम्। पूर्वेण सम्बन्धाङ्गीकारे न कश्चिद्विशेष इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः भूतादीत्यादि, प्रयोगनिमित्तमिति शक्यतावच्छेदकम्। एवं च भूतभव्यभवच्छब्दो यथेति प्रश्नवाक्यं सिद्ध्यति। अन्नेनेति सत इति पदेन। कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि, आयुर्मानानुक्तौ ॥ १२॥ ❀ ❀ कालस्येत्यत्र अनुगतिशब्दार्थं विवृण्वन्तः प्रश्नबीजमाहुः स्वभावत इत्यादि। कार्यद्वारेति कार्यविशेषणतया। गच्छतीतिसप्तम्यन्तम्। तदनुवर्त्तमानं कार्यानुवर्त्तनम्। यथा 'गतः स कालो यत्रासन् देवाः सेवानुवर्त्तिनः' इति। तथा चेति अभिलापात्प्रतीतेश्च। एवं सार्द्धपद्ये नानाप्रकारेण काल एव पृष्टो बोद्धव्यः॥ १३॥

श्रीगिरिधरकृता वालप्रबोधिनी

स चापि पुराणपुरुषो यत्र शेते एवमादिप्रश्नानां तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्त्तुमिति सर्वान्ते क्रियायाः सम्बन्धः। ननु ब्रह्मणोऽप्यनुगृहीतुं स कथं शक्त इत्यपेक्षायामाह— सर्वगुहाशय इति, सर्वान्तर्यामीत्यर्थः। तस्य तदनुग्रहे किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह— विश्वेति। विश्वस्य स्थित्यादयो यस्मात्सः, विश्वसृष्ट्यर्थमनुगृहीतवानित्यर्थः। सृष्ट्यादिकरणेऽपि तस्य कथं सामर्थ्यमित्यपेक्षायामाह— मायेश इति, अचिन्त्यशक्तिरूपाया मायाया ईशो नियन्तेत्यर्थः। तर्हि किं जीववत्तस्यापि तमोवृत्तिरूपया निद्रया शयनमस्तीत्याशङ्क्याह—मुक्त्वाऽऽत्ममायामिति मायात्यागेन सृष्ट्यादिलीलात उपराम एव शयनमुच्यते इति भावः॥ १०॥ ❀ ❀ प्रश्नान्तरमाह— पुरुषावयवैः सपाला लोकाः पूर्वकल्पिता इति 'यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः' इति ब्रह्मणोक्तं तदपि त्वत्तः श्रुतवन्तः। सपालैर्लोकैरमुष्यावयवाः कल्पिता इत्यपि 'पातालमेतस्य हि पादमूलं' इति वदतस्त्वत्त एव शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं तत्र विरोधपरिहारस्त्वया वक्तव्यः। न च कल्पभेदेन विरोधपरिहार इति वाच्यम् "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतिविरोधादिति भावः॥ ११॥ ❀ ❀ एवं सन्देहविपर्ययाभ्यां पृष्ट्वा ज्ञातान् बहूनर्थान् पृच्छति— यावानित्यादिना। कल्पो महाकल्पः विकल्पः अवान्तरकल्पो वा यावान् यावत्परिमाणकः भूतभव्यभवच्छब्दवाच्यः कालो यथाऽनुमीयते सतः कार्यस्य देवपितृमनुष्यादिदेहस्यायुषः प्रमाणं च ॥ १२॥ ❀ ❀ पूर्वकालानुमानप्रकारः पृष्टस्तत्र विशेषं पृच्छति— कालस्येति। अण्वी सूक्ष्मा निमेषादिरूपा वृत्तिः संवत्सरादिरूपा या कालस्यानुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते निमेषमात्रेण गतः महता कालेन गत इत्यादिव्यवहारे प्रतीयते तत्र नियामकं वक्तव्यमिति शेषः। कर्मगतयः कर्मभिः प्राप्यानि स्थानानि यावत्यो यावत्सङ्ख्याकाः यादृशीर्यादृश्यो यत्प्रकारकाश्च। एवमेकदैव बहुप्रश्ने शुकस्योद्वेगो मा भूदित्याशयेन सम्बोधयति— हे द्विजसत्तमेति॥ १३॥

हिन्दी अनुवाद

पहले आपने बतलाया था कि विराट् पुरुषके अङ्गोंसे लोक और लोकपालोंकी रचना हुई और फिर यह भी बतलाया कि लोक और लोकपालोंके रूपमें उसके अङ्गोंकी कल्पना हुई। इन दोनों बातोंका तात्पर्य क्या है ?॥ ११॥ ❀ ❀ महाकल्प और उनके अन्तर्गत अवान्तर कल्प कितने हैं ? भूत, भविष्यत् और वर्तमान कालका अनुमान किस प्रकार किया जाता है ? क्या स्थूल देहाभिमानी जीवोंकी आयु भी बँधी हुई है ?॥ १२॥ ❀ ❀ ब्राह्मणश्रेष्ठ ! कालकी सूक्ष्म गति त्रुटि आदि और स्थूलगति वर्ष आदि किस प्रकारसे जानी जाती है ? विविध कर्मोंसे जीवोंकी कितनी और कैसी गतियाँ होती है ?॥ १३॥

---

१. अस्यैव स्कन्धस्य प्रथमाध्यायस्य सप्तविंशः श्लोकोऽयम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते। गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥१४॥
भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम्। सरित्समुद्रद्वीपानां सम्भवश्चैतदोकसाम् ॥१५॥
प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभेदतः। महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥१६॥
युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे। अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ॥१७॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवादिरूपमिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये यस्मिन् परिणामे कर्मणां पुण्यपापानां समवायः समुदायः केन कर्मसमुदायेन कथं कृतेन कर्मसमुदायेन कथं कृतेन कोऽधिकारी देवादिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❋ ❋ भूपातालादीनां संभवः। एतान्योकांसि येषां प्राणिनां तेषां च संभवः। यथेति सर्वत्रानुषंगः ॥ १५ ॥ ❋ ❋ वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयस्तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः ॥ १६ ॥ ❋ ❋ युगेयुगे प्रतियुगं यो धर्मो यच्च हरेरवतारानुचरितम् ॥ १७ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

इत्यर्थ इति। "सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसाऽसुरमानुषान्। तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः" इत्यादिभगवदुक्तेः केन सात्त्विककर्मणा को देवो भवति कथं वा भवतीत्यादि मत्संदिग्धमज्ञातञ्च त्वं ब्रूहीति भावः ॥ १४ ॥ ❋ ❋ एतानि भूपातालादीन्योकांसि स्थानानि "ओकः स्थानं गृहं देहम्" इत्यभिधानात् ॥ १५ ॥ ❋ ❋ एतत्स्वभाववान्विप्रादिरेतत्स्वभाववान्ब्रह्मचर्यादिश्च ज्ञेयस्तथा च तेषां स्वाभाविकधर्मान् ब्रूहीति समागतम् ॥ १६ ॥ ❋ ❋ युगानीति। संख्याप्रश्नः युगमानं वर्षैरियत्तया परिच्छेदः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कालस्य या अण्वी सूक्ष्मानिमेषादिरूपा बृहती संवत्सरादिरूपा याऽनुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सापि कथनीयेत्यर्थः। कर्मगतयः कर्मणः प्राप्यानि फलानि यावत्यः यावत्संख्याका यादृश्यः यत्प्रकारका हे द्विजसत्तम ॥ १४ ॥ ❋ ❋ यस्मिन्देशे कर्मसमवायः कर्मणां फलनिष्पादनं येन देवादिभूतेन यथा उपगृह्यते यादृशं कर्मफलं प्राप्यते तच्च कथयेत्यर्थः। गुणानां सत्वादीनां गुणिनां च परिणामं परिणामहेतुं गुणिनां परिणामे देवादिशरीरपरिग्रहे हेतुं सविस्तरं वक्तुमर्हसीति ॥ १५ ॥ ❋ ❋ ककुभः दिशः भूभृतः पर्वताः भूपातालादीनां संभवः एतानि भूम्यादीनि ओकांसि येषां तेषां प्राणिनां च संभवः यथेति सर्वत्रानुषंगः ॥ १६ ॥ ❋ ❋ अंडकोशस्य तद्बाह्याभ्यंतरवस्तुनश्च प्रमाणमंडाद्बाह्यवस्त्वावरणं महतां भागवतानामनुचरितं चरित्रं वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयस्तु तत्स्वरूपभावेन निर्द्धारः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अण्वी परमाणुलक्षणा। महती परममहत्परिमिता कालस्य गतिः सापि कथं लक्ष्यते कर्मगतयः कर्मफलानि यावतिः कतिसंख्यानि यादृशीः कीदृशानि ॥ १४ ॥ ❋ ❋ यस्मिन्कस्मिन्जीवे किं कर्मसमवायः यथा कथं येन केन सकर्मसमवाय उपगृह्यते कर्मसमवायकर्ता कः सत्त्वादिगुणानां परिमाणं गुणिनां महदादिजीवानां सामर्थ्यपरिमाणं गुणानां शब्दादीनां गुणिनामाकाशादीनामिति व्याख्यानं न युक्तं परिमाणानुक्तेः। देवासुरेभ्यो मघवानित्यादिनोक्तेश्चान्यत्र ॥ १५ ॥ ❋ ❋ भूपातालादीनां च परिमाणं एतानि भूम्यादीनि ओकांसि येषां ते तथा तेषां संभवमुत्पत्तिं च ॥ १६ ॥ ❋ ❋ बाह्याभ्यंतरे च वर्तमानस्य वस्तुनो हरेः परमाण्वादिपरममहदंतानां रूपाणां च परिमाणं सत एवेत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् महतां मरीचिकर्दमादीनामनुचरितं वर्णानामाश्रमाणां विशेषतो निर्णयम् ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

गुणानां परिणाममभीप्सतां सुप्रतत्तद्वासनानां गुणिनां जीवानां मध्ये येन जीवेन यस्मिन् परिणामनिमित्ते यथा येन प्रकारेण यः कर्मसमवायो गृह्यत इत्यन्वयः। स कथ्यतामिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ❋ ❋ हरेः श्रीकृष्णस्यावताराणामनुचरितम् ॥ १७—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवादिरूपमभीप्सतां गुणिनां जीवानां यस्मिन् परिणामे कर्मणां सुकृतदुष्कृतयोगज्ञानभक्तीनां समवायः समुदायः सम्भवति तं कथय। स च परिणामो मनुष्यदेह एव ज्ञेयः। तस्मिन्नपि परिणामे येन जीवेन यथा

१. प्रा० पा—भ्यन्तरवस्तुनः। २. प्रा० पा०—चारु चरितं। ३. प्रा० पा०—मयं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत् कर्म्म उपगृह्यते तत् कथय । मनुष्ये च कर्म्मज्ञानादिषु कः कोऽधिकारी कथं किं किं कृत्वा किं किं साध्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रश्नोऽयं कर्म्ममिश्रज्ञानमिश्रयोगमिश्रशुद्धभक्तिषु पर्य्याप्नोति ॥ १४ ॥ ❋ ❋ भूरादीनां सम्भवः । एतानि ओकांसि येषां तेषाञ्च सम्भवः । यथेति सर्व्वत्रानुषङ्गः । भूरादीनां बहुविधभक्तास्पदत्वात् तदोकसाञ्च मायोऽधिकृतादिभक्तत्वात् प्रश्नोऽयं भक्तेषु पर्य्याप्नोति ॥ १५ ॥ ❋ ❋ प्रमाणमण्डकोशस्येत्यैश्वर्य्यप्रधानायां भक्तौ कीदृशान्यण्डानि भगवत्कुक्षौ सन्तीति जिज्ञासायां, वर्णाश्रमेति । वर्णाश्रमधर्मा भक्तिमिश्रतयैव सिद्धयन्ति तदन्यथा वेति जिज्ञासायां, कर्म्मज्ञानमिश्रायाञ्च भक्तौ प्रश्नोऽयं पर्य्याप्नोति ॥ १६ ॥ ❋ ❋ युगानीति युगावताराणां तत् प्रवर्त्तितभक्तिविशेषाणाञ्च जिज्ञासायाम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कालस्य याऽण्वी परमाणुरूपा बृहती संवत्सरादिरूपा अनुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते तामुदाहर्तुमर्हसि कर्मणा गम्यते इति गतयः फलभूमयः यावंत्यः यावत्संख्याकाः यादृशीर्यादृश्यः यत्प्रकाराः ता उदाहर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥ ❋ ❋ गुणानां सत्वरजस्तमसां परिणामं देवमनुष्यपश्वादिभावमभीप्सतामिच्छतां गुणिनां सत्वादिगुणपरियुक्तानां जीवानां मध्ये येन गुणिना यस्मिन् देवादिभावे कर्मणां समवायः फलसमुदायः यथा गृह्यते तथा हे ब्रह्मन्नुदाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ ❋ ❋ भूरादीनामेतदोकसां प्राणिनां च यः संभवस्तमुदाहर्तुमर्हसि यच्छब्दः सर्वत्र संयोज्यते ॥ १६ ॥ ❋ ❋ बाह्याभ्यंतरभेदतोंऽडकोशस्य यत्परिमाणं तत् महतां भागवतानां यदनुचरितं तच्च वर्णानामाश्रमाणां च यो विनिश्चयो निर्द्धारस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तज्ज्ञानावश्यकत्वं सूचयति—यस्मि[१]न्निति । यस्मिन्क[२]र्मसमा[३]वाय इति प्रश्नान्तरम् । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपं अभीप्सताम् । गुणिनां कार्याणां गुणसमुदायरूपाणां मध्ये । यस्मिन्कर्मसमवायः । कर्मणां शुक्ललोहितकृष्णानां समवायो मेलनमित्येकः प्रश्नः । शुक्लं कर्म देवे[४]ष्वेव । कृष्णं पातालवासिनाम् । अन्तरिक्षस्थानां वा । समा[५]वायो मनुष्येष्विति वक्ष्यते । किञ्च । यथा कर्मसमवायः किं गुणानां समशो मेलनं न्यूनाधि[६]कभावेन वा । किञ्च । येन कर्मसमवायः । केन वा कर्माणि योज्यन्ते उपगृह्यन्ते स्वीक्रियन्ते । जीवेन भगवता कालादिना वा । गुणिनामपि परिणाममभीप्सतामिति कथनार्थं गुणगुणिनोः सह निरूपणम् । यथा देवावतार इन्द्रावतार इति । भूपातालादीनां तदोकसां च सम्भवः यथा यावानिति प्रश्नः । अण्डकोशस्य प्रमाणं ब्रह्माण्डं कियत्प्रमाणकमिति । कोशशब्देन पत्राणां विकाशाभावात् पत्रस्थानीयलोकपरि[७]माणमपि लोकानामुपर्यधोभावोऽपि निरूपणीय इति सूचितम् । बाह्यतः कियत् । अन्तरतः कियत् । यथाऽन्तरप्रमाणं वक्ष्यति सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरि' ति । "तथा[८] बाह्यं दशोत्तरे''रिति । महतां सताम् । तेषामनुचरितं भक्तिः । चकाराज्ज्ञानिनाम् । विपरीतं वा । वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयः आचारतः स्वरूपतश्च । अवताराणामनुचरितम् । तत्रापि यदाश्चर्यतमं कालियदमनगोवर्द्धनोद्धरणादि । युगानि कानि कियन्तीति । युगमानं संवत्सरभेदेन ॥ १४ १७ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

यावत्य इत्यत्र सार्द्धपद्ये । अनेनैकेन कर्मणामेव प्रश्न इत्याशयेनाहुः कर्मणामित्यादि । यस्मिन्निति गुणिनि । वक्ष्यमाणेनोत्तरानुसन्धानेन प्रश्नार्थं विशदयन्ति शुक्लमित्यादि । अथेत्यादि । इदं गुणि परिणामोदाहरणम् । तथा च, यथा रुद्रादिदेवानां स्वस्वलोके विद्यमानत्वेपि स्त्र्यादिसम्बन्धं विनापि कृपो रुद्रगणावतारः, साम्बो गुहावतारः, तादृशगुणिपरिणामार्थं यो मनुष्यरूपेण कर्मसमवायः स कथं केन योज्यते केन वा स्वीक्रियत इति प्रश्नार्थः । एवञ्च 'भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यता'मित्याज्ञापनोत्तरं को वांशो यादवशरीररूपेणासीत्को वा तच्छरीरे भोक्ता जीवो वा भगवान् वा कालादिर्वेति तात्पर्यं पर्यवस्यति ॥ १४ ॥ ❋ ❋ प्रमाणमण्डकोशस्येत्यत्र । प्रमाणशब्दस्य परिमाणवाचकत्वे मानमाहुः यथान्तरेत्यादि । तथा च, प्रत्युत्तरवाक्यमेव तत्र शक्तिग्राहकमित्यर्थः ॥ १६।१७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवादिरूपमभीप्सतामिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये येनाधिकारिणा यस्मिन्नेव देवादिरूपे निमित्ते यो वा कर्मणां पुण्यपापानां समावायः समवायः समुदायो यथा येन प्रकारेणोपगृह्यते अनुष्ठीयते तदुदाहर्त्तुमर्हसीत्यग्रेणान्वयः ॥ १४ ॥ ❋ ❋ ककुभो दिशः । भूभृतः पर्वताः । भूपातालादीनां सम्भवः । एतानि भूपातालादीनि ओकांसि येषां

---

१. यस्मिन्धर्मसमवाय इति ख. । २. कर्मण्यीति घ. । ३. समवाय इति ख. ग. । ४. दैवेष्विति ख. । ५. समवाय इति ग. । ६. धिक्यभावेनेति ग. । ७. परिणाममपीति ख. । ८. यथा बाह्यमिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्राणिनां तेषां च सम्भवो यथेत्यनुषङ्गः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ बाह्याभ्यन्तर-भेदतो बाह्यतः कियत्प्रमाणकः अभ्यन्तरे कियत्प्रमाणक इत्यण्डकोशस्य प्रमाणं, महतां, भागवतानामनुचरितं च, वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयः तत्तत्स्वभावेन निर्द्धारः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ यच्च हरेरवतारानुचरितम् । ननु विस्तरेण साकल्येन च तद्वक्तुं न शक्यते एव, सङ्क्षेपतः प्राधान्येन तु ब्रह्मनारदसंवादद्वारोक्तमेवेत्याशङ्क्य सत्यमुक्तं तथापि मम सन्तोषार्थमन्यदपि यदलौकिकत्वेन चित्ताह्लादजनकं तद्वक्तव्यमित्याह—आश्चर्यतममिति । युगानि कानि कियन्ति च । तेषां युगानां मानं परिमाणं च । युगे युगे प्रतियुगं च यो धर्मः ॥ १७ ॥

हिन्दी अनुवाद

देव, मनुष्य आदि योनियाँ सत्त्व, रज, तम—इन तीन गुणोंके फलस्वरूप ही प्राप्त होती हैं। उनको चाहनेवाले जीवोंमेंसे कौन-कौन किस-किस योनिको प्राप्त करनेके लिये किस-किस प्रकारसे कौन-कौन कर्म स्वीकार करते हैं ? ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पृथ्वी, पाताल, दिशा, आकाश, ग्रह, नक्षत्र, पर्वत, नदी, समुद्र, द्वीप और उनमें रहनेवाले जीवोंकी उत्पत्ति कैसे होती है ? ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माण्डका परिमाण भीतर और बाहर—दोनों प्रकारसे बतलाइये। साथ ही महापुरुषोंके चरित्र, वर्णाश्रमके भेद और उनके धर्मका निरूपण कीजिये ॥ १६ ॥ ❀ ❀ युगोंके भेद, उनके परिमाण और उनके अलग-अलग धर्म तथा भगवान्के विभिन्न अवतारोंके परम आश्चर्यमय चरित्र भी बतलाइये ॥ १७ ॥

नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः । श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥१८॥
तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् । पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥१९॥
योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् । वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥२०॥
सम्प्लवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः । इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥२१॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

सविशेषो वर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमलक्षणो धर्मः राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां सर्वेषाम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सर्वेषां तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं संख्यालक्षणं स्वरूपं हेतुतो लक्षणं तत्तत्कार्यहेतुत्वेन च लक्षणमित्यर्थः । पुरुषाराधनस्य विधिर्देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्य च विधिः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिनाऽर्चिरादिगतिः । लिंगशरीरस्य भंगः प्रलयः । वेदा ऋग्वेदादयः उपवेदा आयुर्वेदादयः धर्मा धर्मशास्त्राणि तेषाम् इतिहासपुराणयोश्च गतिः स्वरूपम् ॥ २० ॥ संप्लवोऽवांतरप्रलयः । यद्वा सम्यक् प्लवनमुद्भवः । विक्रमः स्थितिः । प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः । इष्टं वैदिकं कर्म पूर्तं स्मार्तम् । "वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते" इति ॥ तत्र च काम्यानामग्निहोत्रादीनां विधिः त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य विधिरविरोधप्रकारः ॥ २१ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

संख्यालक्षणं स्वरूपं कति तत्त्वानीति । इत्यर्थ इति । यस्मादेतत्कार्यमुत्पद्यते तदेतन्नामकं तत्त्वमिति भावः । अष्टांगयोगस्य यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अर्चिरादिगतिं तृतीयस्कंधे वक्ष्यामः । आदिना यजुरादिग्रहः । द्वितीयादिना धनुर्वेदादिग्रहः । धर्मशास्त्राणि मन्वाद्यष्टादश स्मृतयः । इतिहासो भारतादिः । पुराणानि मात्स्यादीनि ॥ २० ॥ ❀ ❀ संप्लवशब्दस्यावांतरप्रलयग्राहकत्वे नैयत्यं दृष्ट्वाह—यद्वेति । अग्निहोत्रादिकं वैदिकं कर्म स्मार्त्तं स्मृतिविहितम् । तत्रेष्टापूर्त्तयोर्मध्ये । "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः" इत्यमरः ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हरेराश्चर्यतममवतारानुचरितं च यत्तदपि युगानि युगस्वरूपं युगपरिमाणं युगे युगे प्रतियुगम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यो धर्मः साधारणः मनुष्यमात्रसाधारणः सविशेषः वर्णाश्रमविशेषनिबंधनरूपविशेषयुक्तः श्रेणीनां तत्तद्व्यवहारोपजीविनां धर्मः व्यवहारनियमलक्षणः धर्मः राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां कृच्छ्रेष्वापत्सु जीविनां यो धर्मः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्वानां महदादीनां परिसंख्यानं संख्यालक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्वकारणलक्षणं पुरुषाराधनविधिः परमपुरुषाराधनप्रकारः आध्यात्मिकस्य प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपविषयस्य योगस्य ज्ञानयोगस्य प्रकारः ॥ २० ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणामैश्वर्याण्यणिमादीनि तेषां गतिः स्वरूपं योगिनां लिंगभंगः शरीरपातः । वेदा ऋग्वेदादयः तदुक्तधर्माश्च तेषामितिहासपुराणयोश्च गतिः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या,

यदाश्चर्यतमन्येषामिति शेषः । हरेरवतारानुचरितं तच्च कति युगानि युगमानं वर्षैरियत्तया परिच्छेदः अनुयुगं यो यो धर्मस्तत्तं च ॥ १८ ॥ ❀ ❀ साधारणो धर्मो जातिमात्रप्रयुक्तः अहिंसादिलक्षणो यो धर्मो विशेषसहितः यादृशः कीदृशः श्रेणीनाम-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गरक्षकाणां धर्मो युद्धेपूच्यते राजर्षीणां प्रियव्रतादीनां कृच्छ्रेष्वापत्सु जीवताम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्त्वानां महदादीनां परिसंख्यानं सामान्यविशेषसंख्या तेषां लक्षणं व्यावर्तकं धर्मं हेतोः कारणस्य ब्रह्मणो लक्षणं स्वरूपं पुरुषस्य विष्णोः आध्यात्मिकस्य परमात्मसंबंधिनो यमादियोगस्य भक्तियोगस्य च विधिः तं च ॥ २० ॥ ❀ ❀ योगेश्वरैश्वर्यगतिं योगेश्वराणामणिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तिं तेषां स्वरूपं च योगिनां यमादियोगाभ्याससिद्धानां वेदांतादिशास्त्राभ्याससिद्धानां च योगतो लिंगभंगं सूक्ष्मशरीरनाशकप्रकारं स्थिरं सुखं चेत्यादिनोक्तोयं पाने न ते देवकथासुधाया इत्यादिपद्याच्च । ऋगादिवेदानामायुर्वेदाद्युपवेदानां वेदादिविहितवर्णाश्रमधर्माणां च यः संभव उद्धारादिस्तं च इतिहासपुराणयोः संभव उत्पत्तिः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

नृणामन्त्यजपर्य्यन्तानामपि साधारणो धर्मो भक्तिरेव । विशेषधर्मस्तु तज्जातिधर्म्म इति तद्धर्म्मवत्त्वेपि ते भक्ता भवन्ति । किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कशा इत्यादेः । एवं श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां राजर्षीणाञ्चेति तेष्वपि भक्तिमत्सु निरपराधतयैव स्थातव्यमिति विवक्षायां, कृच्छ्रेषु जीवतां धर्म्म इति आपद्धर्म्मप्रश्नः सर्व्वविधभक्तौ पर्य्याप्नोति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं गमनं लक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्तत्कार्य्यहेतुत्वेन लक्षणमिति पुरुषावतारलीलायाम् । योगस्येति योगमिश्रायाम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणां शम्भुप्रभृतीनां महानुभावक्तानाम् ऐश्वर्य्यरूपा या गतिः । लिंगभंग इति शान्तभक्तौ । वेदादीनां तात्पर्य्यमिति शेषः । तत्र भक्तिरेवेति भक्तौ ॥ २० ॥ ❀ ❀ सम्यक् प्लवः संसारसिन्धोस्तरणसाधनं किं, विक्रमस्तत्र शौर्य्यं किं, प्रतिसंक्रमस्तत्र नाशः क इति भक्तेरनुकूलवस्तुजिज्ञासायाम् यद्वा संप्लवविक्रमप्रतिसंक्रमाः सृष्टिस्थितिसंहाराः इष्टं वैदिकं कर्म्म पूर्त्तं स्मार्त्तम् । वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ इति ॥ काम्यानां काम्यकर्म्मणां त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य विधिरविरोधप्रकार इति कर्म्ममिश्रायां भक्तौ ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

युगानि युगमानं च युगे युगे प्रतियुगं यो धर्मस्तं च यदाश्रयैतमहरेरवतारानुचरितं तच्चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यः नृणां सर्वेषां साधारणः धर्मस्तं यादृशः सविशेषः वर्णाश्रमनिबंधनो धर्मस्तादृशं च श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमलक्षणो यो धर्मस्तं राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां यो धर्मस्तं कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां सर्वेषां यो धर्मस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्वानां प्रकृत्यादीनां यत्परिसंख्यानं तत् यच्च लक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्तत्कारणलक्षणम् । यश्च पुरुषस्य परमात्मनः आराधनप्रकारस्तम् आध्यात्मिकयोगस्य अध्यात्मविद्यायाः यो विधिस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणां ज्ञानभक्त्यादिरूपेणैश्वर्येण यार्चिरादिगतिस्ताम् योगिनां लिंगशरीरस्य भंगः कारणे यो लयस्तम् ऋगादिवेदानामुपवेदानामायुर्वेदादीनां धर्मस्य धर्मशास्त्रस्य इतिहासपुराणयोश्च यल्लक्षणं तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

नृणां साधारणो धर्मः सत्यवचनादिः । सविशेषः यागादिसहितः । श्रेणीनामेकशिल्पोपजीविनाम् । राजर्षीणां राजानो भूत्वा ये ऋषयः । यथा मन्वादयः । तेषां साधारणो धर्मो विशेषधर्मश्च कथनीयः । धर्मकृच्छ्रेषु धर्मसङ्कटेषु । आपत्स्वित्यर्थः । जीविनां केवलजीववतां धर्मकरणासमर्थानां को धर्म इति प्रश्नः । तत्त्वानां प्रकृत्यादीनाम् । परिसङ्ख्यानं गणना । सांख्यमिति यावत् । तेषामेव लक्षणं व्यावर्त्तको धर्मः । तेषामेव हेतुपूर्वकं च लक्षणं तथात्वं तस्य कुत इति । पुरुषाराधनविधिः भगवत्परिचर्याप्रकारः । तथा योगस्य विधिः । योगविशेषस्याऽऽध्यात्मिकस्य च विधिः । योगस्त्वष्टाङ्गः साधारणः । आध्या[1]त्मिकस्तु श्रवणमनननिदिध्यासनैरधिकः । चकाराद्राजयोगादीनां लक्षणं कथयेति प्रश्नः । योगेश्वराणामैश्वर्यगतिं यथा कर्दमस्य । लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् । लिङ्गशरीरस्य भङ्गः । यथा "न देहं बुबुधे गतम्" । "देहं तु तन्न[2]चरमः स्थितमुत्थितं वे"ति । वेदाश्चत्वारः । उपवेदाश्चत्वार आयुर्वेदादयः । धर्माणि धर्मशास्त्राणि । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मादि । एतेषां लक्षणं परिमाणं च वक्तव्यमिति प्रश्नः । सम्प्लवो नाशः । यावान् यथेति प्रश्नः । सर्वभूतानां महतां भौतिकानां च विक्रमः पराक्रमः । कार्यकरणं भूतानामेव । प्रतिसङ्क्रमः कारणेऽनुप्रवेशः पूर्ववत् । इष्टं यागादि कर्मरूपेण क्रियमाणम् । पूर्त्तं खातादि । तयोरेकफलत्वात्सहप्रयोगः । कामानां अन्येषां काम्यकर्मणाम् । अथवा । कामामां विषयाणां यो भोगप्रकारः सः विधिः के विषया भोक्तव्याः के नेति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामाख्यस्य । स्वतन्त्रपुरुषा[3]र्थपक्षेण त्रिवर्गनिरूपणान्न पौनरुक्त्यम् । एतेषां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्य[4]ति । विधिः प्रकारः । नित्यनैमित्तिकादिविधयो वा ॥ १८-२१ ॥

---

१. अध्यात्मिक इति ग. । २. तत्रेति ग. । ३. पुरुषार्थपक्षेणादिति ग. ४. वक्ष्यते इति ख. ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

वेदोपवेदेत्यत्र। अस्मिन् वाक्ये षष्ठ्यन्तपदमात्रसत्त्वेन कथनकर्मणोऽनिर्दिष्टत्वात्पूर्वोक्तमनुषज्याग्रिमं चानुसन्धायाहुः लक्षणं परिमाणञ्चेति ॥ २० ॥ ❀ ❀ इष्टापूर्तस्येत्यत्र कामशब्दो यथा इष्टापूर्तसमभिव्याहारात् काम्यकर्मपरस्तथा, त्रिवर्गसमभिव्याहाराद्विषयपरोपि शक्यवचन इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तथा च, पूर्वं 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व' इतिपद्येन सोपपत्तिकं विषयान्तरासक्तिं प्रतिषिध्य सप्तमाध्याये ध्रुवादिकथा प्रस्तुता, तथा सति सर्वे विषया न त्याज्या इत्यायाति, ततः सन्देहात्पृच्छतीति व्याख्यानान्तरस्य तात्पर्यम्। विमर्शकोटौ पूर्वपक्षाध्यायत्वं समर्थयन्ति तत्रेत्यादि। तत्र सम्मतस्येति शुकोक्तप्रमेयमध्ये स्वाभिमतस्य। नन्वत्र नूतनप्रश्नबाहुल्यात्प्रश्नध्यायत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियते इत्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकमाहुः अन्यथेत्यादि। राजप्रश्नादेव पूर्वाध्यायानां कथनात्तदुक्तार्थज्ञानाभावे तेषां तदर्थज्ञाने च स्वस्य वैयर्थ्यमापादयेत्, प्रश्नैतावत्त्वं चकारादुक्तार्थानुवादश्च न सङ्गच्छेतातो नास्य प्रश्नाध्यायत्वमङ्गीक्रियते इत्यर्थः। तदेतद्धृदिकृत्याहुः त इत्यादि। त इति आपाततः प्रतिपन्नाः। अन्य इति स्वयं सम्यक्बुद्धाः। तत्र गमकमाहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति केवलप्रश्नाध्यायत्वे शङ्कामिति मूर्खत्वशङ्कां विरुद्धबुद्धित्वशङ्कां वा। तथा च, तदुत्पत्तावुत्तरं न वदेदत उत्तरदानादपि तथेत्यर्थः। नन्वत्राक्षेपास्तु द्वित्रा एव प्रतीयन्ते इति कथं सप्तमाध्यायाक्षेपकत्वमित्याशङ्कायां तद्व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि। तदाहेति 'श्रोतव्यादीनी' त्याद्युक्तप्रमेयस्यानुपपन्नत्वं सार्द्धेनाहेत्यर्थः। अत इति। त्वद्वाक्यब्रह्मवाक्ययोर्विरोधस्यावश्यपरिहार्यत्वात्। ज्ञानं यत इति श्लोकोक्तेः प्रतिपन्नं स्वाशयं वदन् 'तस्माद्भारते' ति 'तस्मात्सर्वात्मने' तिवाक्योक्तमर्थमाक्षिपतीत्याहुः यद्वा युक्तमित्यादि। अद्भुतवीर्यस्येति अद्भुतवीर्यविशिष्टस्य। ननु किमत्र प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि। केवलस्यैव श्रोतव्यत्वे, तस्य 'शश्वत्प्रशान्तमिति (२-७-४७) श्लोकोक्तरीतिकत्वेन वाङ्मनसागोचरतया 'यथाहमित्यादिना (२-८-३) 'शृण्वत' (२-८-४) इत्यादिश्लोकत्रयेण च वक्ष्यमाणं सर्वात्मनि मनोनिवेशरूपं हृदि शीघ्रं भगवत्प्रवेशादिरूपञ्च स्वानुभवगोचरं फलमनुपपन्नं स्यात्, अतः प्रत्यक्षमेव मानमित्यर्थः। ननु भगवत्पदेन चरित्रसाहित्यमनुक्तसिद्धमेव तादृशश्रवणादेव तव फलमतो न तव प्रत्यक्षमत्र मानमित्यत आहुः चरित्रेत्यादि। तथा च, चरित्रवैशिष्ट्यवत्। 'एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध' इति (२-२-५) पूर्वोक्तवाक्यात्प्रवेशस्यापि तथात्वेन तथा स्यादित्याशयेनाहेत्यर्थः। वीर्यविशिष्टश्रवणे गुणमाहुः तथा सतीत्यादि। दृष्टमिति निःसङ्गमनोनिवेशरूपम्। एवमनङ्गीकारे दोषमाहुः अन्येत्यादि। अन्यथेति, वीर्यविशिष्टस्य श्रोतव्यत्वानङ्गीकारे, निःसङ्गमनसोऽनिवेशे सति। दोषाणामिति मनोदोषाणाम्। न, फलमिति। स्यादिति शेषः। तथा च, दोषत्रयापातादपि केवलश्रवणमसङ्गतमित्याशयेनाप्याहेत्यर्थः। एतावदिति अखिलात्मत्वज्ञानात् मनसः सङ्गाभावरूपम्। अन्यदिति मनसि भगवत्प्रवेशरूपमभयरूपञ्च। एवं तस्माद्भारतेत्यादेः (२-१-५) स्वप्रतिपन्नार्थकथनपूर्वकं तत्राक्षेप उक्तः। अतः परं किं प्रमत्तस्येति (२-१-१२) पद्यद्वयोक्तमाक्षिपन् स्वप्रतिपन्नं वदतीत्याहुः यदित्यादि। बहुकर्त्तव्यत्वादिति। अभयदानार्थं हृदि प्रवेशमारभ्य नान्तरीयकपापनिवर्त्तनान्तस्य कर्त्तव्यत्वात्। अतः कथं स्वल्पकालेन फलसिद्धिरित्याशयेन स्वप्रतिपन्नमाहेत्यर्थः। स्वार्थमिति भावप्रधानः प्रयोगः, 'स्वाना' मित्यनेनोक्तं यद्भवदीयत्वं तदर्थमित्यर्थः। तस्मात्स्वतःसिद्धा स्थितिरप्रयोजिकेति बहुकर्त्तव्यं विशदयन्ति बहिरित्यादि। ननु भगवान् समर्थः, स्वाभाविकस्थित्यापि कार्यं साधयेदतो न तस्या अप्रयोजकत्वमिति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि। सत्यं समर्थस्ततोपि मर्यादां न भनक्ति, सर्वमुक्तिप्रसङ्गात्। अतः तत्रापि जीवकृतं साधनमावश्यकम्, तत्र ज्ञानादिमार्गीयसाधनस्याङ्गीकारे 'बहूनां जन्मनामन्त' इतिवाक्यात्तस्यां प्रक्रियायां तथा स्यात्। तत्र हेतुः शरीरेत्यादि। 'एवं शृण्वत' इति पद्यस्य तात्पर्यमुक्तम्, 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेणे' त्यस्याहुः अस्यामित्यादि। आग्रहेणेति जीवेन भगवति निःसङ्गमनसो निवेशने कृते 'ये यथा माम्' इतिप्रतिज्ञातेनाग्रहेण। तदा च, शिथिलावयवत्व इत्यादि। शमले धुते च गुणानां तत्कार्याणाञ्च शिथिलावयवत्वे मूलबन्धप्रच्युतौ ऐश्वर्यादिभिर्गुणैरेवाभयं स्याद्। इदमेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गमकमाहुः अत इत्यादि। अग्रिमकार्यं स्फुटीकुर्वन्ति तदेत्यादि। द्वितीयमिति जन्मान्तरम्। तत्र हेतुः न भयमित्यादि। ननु शुकेन भगवदभेदरूपमभयमुक्तमिति कथमेतावदेव फलमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां (२-८-६) धौतात्मेत्यस्य तात्पर्यमाहुः सिद्धान्तेत्यादि। नन्वेवं शुकोक्त्यङ्गीकारे तदुक्तः शीघ्रं मोक्षोप्यङ्गीकार्य इत्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकमाहुः अन्यथेत्यादि। भगवतो दृष्टपूर्वत्वादखिलात्मत्वरूपाद्भुतवीर्यज्ञानस्यानादेयत्वेन शीघ्रं मोक्षाङ्गीकारे तथा स्यादित्यर्थः। फलितमाहुः तस्मादित्यादि। तथा च, 'न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था, (२।२।३३) इति, भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने, (२।२।३४) तिवाक्ययोः पञ्चमाध्यायस्य चार्थे विचारिते इदानीं भगवति मनोनिवेशनमग्रिमे जन्मनि सेवौपयिकदेहाप्तिस्ततोऽग्रिमेऽभयमिति ज्ञानप्रक्रिया दुर्घटेति हृदि भातम्, भक्तौ च माहात्म्यज्ञानमङ्गमिति तदद्भुतवीर्यकथा एव श्रोतव्या, न तु केवलो भगवान् इति पूर्वोक्तवाक्यानामितरेतरविरोधः परिहार्य इति प्रश्नाशयः। एवमग्रेपि बोध्यम्। 'श्रोतव्यादीनी' तिपद्यत्रयमाक्षिपतीत्याहुः यदप्युक्तमित्यादि। अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति। जीवस्य देहसम्बन्धप्रवाहोऽनन्तभावः अनादिभावत्वात्, प्रकृतिपरमाण्वादिवत्, यन्नैवं तन्नैवं, घटादिवदित्यनुमानेनानन्तत्वनिश्चयात्तथेत्यर्थः। भगवतैवेत्यादि। तथा चाकृताभ्यागमो वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिरपीत्यर्थः। आसीदित्यादि। सार्द्धपद्यत्रयेण 'तस्माद्भारते' तिपद्योक्तं विधेयविशेषणांशमाक्षिपतीत्याहुः। यदप्युक्तं, श्रोतव्येत्यादिभेदस्तु पूर्वव्याख्यानेपि व्युत्पादित इति. जीवतुल्यता परि-

आम्नाय-[stamp]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हर्त्तर्य्येपि तात्पर्यम्। ननु सर्वात्मत्वमौपचारिकमस्तु, तथासत्यसङ्गोदासीनत्वान्न कोपि दोषः इति चेत्तत्राहुः औपचारिक इत्यादि। सिद्धमिति। पञ्चमषष्ठाध्यायाभ्यां शुकेन साधितत्वात् सिद्धम्। तथा च, सर्वात्मेति यदास्य नाभ्यान्नलिनादित्यस्य (२-८-८) च विरोधः परिहार्य इति तात्पर्यम्। एवं भगवत्त्वजीवावयवसंस्थाबोधकवाक्ययोः हरित्वब्रह्मकृतिबोधकवाक्ययोः ईश्वरत्वप्राकृत-तुल्यावस्थाबोधकवाक्ययोश्च विरोधः परिहार्य इति बोध्यम्। ननु प्रमाणकथनस्य कथमसङ्गतिरित्यत आहुः विकल्पानामित्यादि। आहुरिति बहुवचनेन हि लोकप्रसिद्धिरैतिह्यं वा प्रमाणतयोपन्यस्तं, तत्र 'यावान् कल्पो विकल्पो वे'ति (२।८।१२) प्रश्नार्थभूत-विकल्पपदार्थे युगभेदादिरूपेवधारिते तेषु पूर्वयुगीयादीनां लोकानां विवृत्या प्रसिद्ध्यैतिह्ययोरपि नाशात्प्रमाणकथनस्यासङ्गति-रित्यर्थः। यथा कालोऽनुमीयत (२।८।१२) इति प्रश्नेन दिशां कर्णत्वमाक्षिप्तमित्याहुः किञ्चेत्यादि। ननु दिगभावे कथं तद्व्यवहार इत्यत आहुः व्यवहार इत्यादि। तथा च, यथादित्योदयवेलाविद्यमानतिथेः पूर्णत्वं तावन्मात्रव्याप्त्यौपचारिकम्, तथादिक्त्वमपि सूर्यकृतिविभागेन देशविशेषेष्वौपचारिकमिति तैरेव तद्व्यवहारोपपत्तिर्यथा च साङ्ख्यमते उपाधिभिः कालस्य तथेत्यर्थः। नैवंविध इति नौपचारिकः। ननु वर्णाद्यात्मको नित्य एव शब्दः श्रोत्ररूपोस्तु, तथा सति नानियतत्वमित्याहुः शब्देत्यादि। आयुर्मानप्रश्ने-नाश्विनोर्नासारूपत्वमाक्षिपतीत्याहुः यदपीत्यादि। अनिरूप्यत्वादिति। अजागलस्तनवदप्रयोजकयोर्वैयर्थ्येन तथात्वात्। काला-नुगतिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः एवं घ्राण इत्यादि, स्थूलादिरूपज्ञापकोपाधौ विचार्यमाणे तेषामानन्त्यादनन्तघ्राणाद्यापत्तिस्तदनुरोधेनानन्त-विराडङ्गीकारे दिवः स्थूलकालस्थायित्वविरोधस्तदनुरोधेनैकविराडङ्गीकारे गन्धादेस्क्षिणस्थायित्वविरोध इति ते परस्परं तथेत्यर्थः। यावत्यः कर्मगतय (२-८-१३) इति प्रश्नाक्षेप्यमाहुः किञ्च, चक्षुरित्यादि। पूर्ववदिति। पतङ्ग उभे अहनी च परस्परासङ्गत इत्यर्थः। तदुपपादयन्ति यत इत्यादि। सूर्यस्य परावृत्ताविति। आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैति सोमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य मृत्योरबिभेदि'ति श्रौतेन प्रकारेण परावृत्तौ। सूर्यानन्तत्व इति। 'नभो मासं नयन्त्यमी' त्यादि-पौराणप्रकारेण तथात्वे। तथा च, सूर्यपरावृत्त्यादिकर्मगतिविचारे तदनैयत्याच्चक्षुरनुपपत्तिर्दिनादिव्यवस्थापकतद्गतिविचारे दैवमानु-षादिदिनरात्रीणां परस्परविरुद्धत्वात्पक्ष्मानुपपत्तिरित्यर्थः। यस्मिन्नित्यत्र उक्त (२-८-१४) इति, सर्वात्मकत्वबोधनादुक्तः। तत्रे-त्यादि। तस्मिन् धिष्ण्ये कर्ममेलनेनैव प्राप्यमाणे साकेत्यर्थः। एतेनेत्यादि, यथा कर्मसमवाय इति मेलनप्रकारप्रश्नेन गुणिनां जलानां कर्मविशेषसंमिश्रणप्रकारादेव नानारसवत्तेति तेषां बहूनां तालुत्वे रस इत्येकवचनविरोधादाक्षिप्तमित्यर्थः। अनेनेत्यादि कर्मसंमिश्रणं येनोपगृह्यते (२-८-१४) इत्युपग्रहप्रश्नेनोपग्रहीतुर्जीवादेर्नित्यत्वाद्गोलकेन्द्रिययोश्चानित्यत्वात्तस्याधिदैविकत्वानुपपत्तेश्चाक्षिप्तानी-त्यर्थः। प्रकारान्तरेणाप्याक्षिपतीत्याहुः किञ्चेत्यादि। विशेषस्येति ब्रह्माण्डरूपायाः पृथिव्याः। विशेषपद र्थानिति विशेषपदस्या-वान्तरार्थभूतान्। भूपातालेति सार्द्धेनेति शेषः। महताश्चेत्यत्र आक्षिपतीति (२-८-१६) अत्रानुशब्दस्य पश्चादर्थकत्वेन प्रह्लादस्य सूचयन् स्वस्य श्रैष्ठ्यं स्मृतिरूपतां चाक्षिपतीत्यर्थः। ब्रह्माननमित्यपि वर्णाश्रमविभागस्य धर्मकृतत्वेन तस्य पाश्चात्यत्वेन मुखादि-रूपत्वादिरूपत्वाक्षेपो ज्ञेयः। अवतारानुचरितमित्यत्र (२-८-१७) तदेकमिति सामान्ये नपुंसकम्। लौकिक इति। तथा च, पूर्वोक्ताप्राकृतत्वविरोधीत्यर्थः। न स्यादिति। तथा च, युगविचारो यागनित्यत्वबाधक इत्यर्थः। अन्यथात्वादिति। त्रेतायुगात्पूर्वं योगतपोज्ञानरूपत्वात्। तदेवोदाहरन्ति यथेत्यादि, किञ्च युगधर्म इत्यादि। एतदादीनामनित्यत्वप्राकृतत्वसूचनेन तदङ्गिभूतस्य यागस्यापि तथात्वापादनेनाक्षिपतीत्यर्थः। तत्त्वानां परिसङ्ख्यानमिति (२-८-१९) प्रश्नाक्षेप्यमाहुः यदपीत्यादि। अतः परमिति 'लक्षणं हेतुलक्षण'मित्यत (२-८-१९) आरभ्येत्यर्थः। तस्येति आत्मयोनेः। इत्यादिभिरिति एतदारभ्य पञ्चभिः पद्यैः। चिन्तये-दितीति उक्तमिति विशेषः। असङ्गतिं व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि। तत्रेति हेतुलक्षणविचारे। तत्र भवतीति चित्ते भवतीति हेतोर्न कोपि सिद्ध इत्यर्थः। दूरापास्तत्वे हेतुमाहुः चित्तमित्यादि। तथा चास्मिन् लक्षणवाक्ये 'यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम्। यदाहुर्वासुदेवाख्यमि'तिपूर्वकथनाद् भगवत एव सिद्धिर्नात्मन इति सा तथेत्यर्थः। पुरुषाराधनविधिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः यदपी-त्यादि। योगद्वयविधिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः स्थूलेत्यादि। असङ्गतमिति वृत्तिनिरोधे धारणाया अप्यपायात्तथेत्यर्थः। योगेश्वरैश्वर्यगति-प्रश्नाक्षेप्यमाहुः यदप्युक्तं स्थिरमित्यादि। इतीति, इत्यादिभिः सप्तदशभिः। असङ्गतं भवतीति लिङ्गभङ्गो ह्यात्मप्राप्तौ तत उत्तर-मक्षरप्राप्तावानन्दमयत्वमुक्तम्, तत्र जाते लिङ्गभङ्गे प्रतिबन्धस्य निवृत्तत्वात्तदव्यवहितोत्तरमानन्दमयत्वमुचितमतो विलम्बहेतो-रनिर्वाच्यत्वादवसान इत्यसङ्गतं भवतीत्यर्थः। भगवान् ब्रह्मेत्यस्याक्षेपे (२-२-३४) वेदविचार इति। मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दो वेदः। साङ्ख्यागादिधर्मात्मज्ञानप्रतिपादकालौकिकः शब्दो वा वेद इति लक्षणपूर्वके तद्विचारेऽसङ्गतिं व्युत्पादयन्ति यदीत्यादि। तथा च, भक्त्यर्थयत्नकरणविमर्शस्यासङ्गतिरित्यर्थः। एवं द्वितीयाध्यायोक्तमाक्षिप्तमनेनैव तृतीयाध्यायप्रमेयमप्याक्षिप्यत इत्याहुः यदपि कामनेत्यादि। तृतीयादिरिति। तृतीयाध्यायाक्षेपारम्भः। असङ्गतौ हेतुमाहुः वेदे हीत्यादि। ननु पुराणादिसिद्धं तदिति चेत्तत्राहुः भक्तीत्यादि। एवं यद्यप्यसङ्गतिर्नास्ति, तथापि, पूर्वं भक्तेः स्वतःसिद्धत्वव्युत्पादनात्तस्याः साध्यत्वे निराकृते तथेत्यर्थः। सम्प्लवादिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः यदप्युत्पत्त्येत्यादि। इदञ्च पञ्चमादित्रयेस्ति, न तु चतुर्थ इति तदनाक्षेपे सप्तमाध्यायस्याक्षेपकत्वं कथमिति न शङ्कनीयम्, तस्याध्यायस्य नमनप्रार्थनमात्रपरतयाऽनिर्णायकत्वात्। उत्पत्तिविमर्शनेनैव तदर्थस्य गतार्थत्वाच्च, तदनाक्षेपेपि पञ्च-माद्याक्षेपेनैवाक्षिप्तप्रायतया प्रतिज्ञाभङ्गस्याभावादिति। आक्षेपं व्युत्पादयन्ति यदिदमित्यादि। विशेषाभावादिति। मतान्तरप्रति-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi.

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पन्नस्येवास्याप्यनित्यत्वाद्यनपायादित्यर्थः । षष्ठाध्याये आक्षिपतीत्याहुः यदपीत्यादि । भूतसंस्कार इत्यादि । अत्र तेनेति शेषो बोध्यः । तथा च, विशेषाभावात्तत्कल्पनवैयर्थ्येन निवारितेत्यर्थः । ननु यज्ञादेर्भगवदीयत्वाय तत्कल्पनमिति चेत्तत्राहुः भगवदीयत्वं त्वित्यादि । अन्यथैवेति समर्पणेनैवेत्यर्थः । पाखण्डत्वमेव न स्यादिति विधिभेदलीलावन्न स्यादित्यर्थः । निराकृता भवतीति दैत्यानां द्वेषादपि भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वान्निराकृता भवतीत्यर्थः । व्यवस्थानं स्वरूपत (२-८-२२) इत्यस्याक्षेप्यमाहुः भिन्नतयेत्यादि । व्यर्थं स्यादिति तस्य स्वरूपावस्थानस्यापि भगवद्रूपत्वात्तेषां भगवत्त्वे ब्रह्मानेकत्वापत्त्या भेदवादापत्त्या वा भयनिवृत्त्यभावात्तथा स्यादित्यर्थः । अतः परं यथात्मतन्त्र (२-८-२३) इति पद्येन सप्तमाध्याय आक्षिपतीत्याहुः अत्रतारेत्यादि । तादृशमिति अवताररूपम् । ननु तदवताररूपस्य परित्यागाभावाद्विशेषो नाप्रयोजक इत्यत आहुः मायेत्यादि । प्रामाण्यमिति प्रेरणाक्षेपकमद्वाक्यप्रामाण्यम् । श्रूयमाणमिति उपेन्द्रदत्तपदेन भगवद्भक्तगणे श्रूयमाणम् ॥ २१ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

सविशेषः वर्णाश्रमनिबन्धनरूपविशेषसहितो यादृशो नृणां साधारणो मनुष्यमात्रेणानुष्ठेयो धर्मः । श्रेणीनां तत्तद्व्यवहारोपजीविनां धर्मः । राजर्षीणां राजानो भूत्वाऽपि ऋषिवद्वर्तमानानां भगवद्भक्तानां यो धर्मः । कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां यो धर्मः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्त्वानां महदादीनां परिसङ्ख्यानं गणना । तेषामेव लक्षणमसाधारणो धर्मः । हेतुलक्षणं तत्तत्कार्यहेतुत्वेन च लक्षणम् । पुरुषाराधनविधिः भगवत्सेवाप्रकारः । आध्यात्मिकस्य प्रकृतिविविक्तात्मविषयस्य योगस्य च प्रकारः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ योगेश्वराणामैश्वर्याणि अणिमादीनि तेषां गतिः स्वरूपम् । योगिनां लिङ्गशरीरस्य भङ्गस्त्यागप्रकारः । वेदा ऋग्वेदादयः, उपवेदा आयुर्वेदादयः धर्मा धर्मशास्त्राणि, तेषां इतिहासपुराणयोश्च गतिः स्वरूपम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ सर्वभूतानां कार्यकारणरूपेण वर्तमानानां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां सम्प्लवः सम्यक् प्लवनमुत्पत्तिः, विक्रमः स्थितिः, प्रतिसङ्क्रमः प्रलयः । इष्टं वैदिकं कर्म, पूर्तं 'वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते' इति स्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म, तयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्य, तथा काम्यानां तत्तत्कामनयाऽनुष्ठेयानां कर्मणां, तथा धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्य च यो विधिः प्रकारः ॥ २१ ॥

हिन्दी अनुवाद

मनुष्योंके साधारण और विशेष धर्म कौन-कौन-से हैं ? विभिन्न व्यवसायवाले लोगोंके, राजर्षियोंके और विपत्तिमें पड़े हुए लोगोंके धर्मका भी उपदेश कीजिये ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत्त्वोंकी संख्या कितनी है ? उनके स्वरूप और लक्षण क्या हैं ? भगवान्‌की आराधनाकी और अध्यात्मयोगकी विधि क्या है ? ॥ १९ ॥ ❀ ❀ योगेश्वरोंको क्या-क्या ऐश्वर्य प्राप्त होते हैं, तथा अन्तमें उन्हें कौन-सी गति मिलती है ? योगियोंका लिङ्गशरीर किस प्रकार भङ्ग होता है ? वेद, उपवेद, धर्मशास्त्र, इतिहास और पुराणोंका स्वरूप एवं तात्पर्य क्या है ? ॥ २० ॥ ❀ ❀ समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय कैसे होता है ? बावली, कुआँ खुदवाना आदि स्मार्त्त, यज्ञ-यागादि वैदिक एवं काम्य कर्मोंकी तथा अर्थ-धर्म-कामके साधनोंकी विधि क्या है ? ॥ २१ ॥

यश्चानुशायिनां सर्गः पाखण्डस्य च सम्भवः । आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥
यथाऽऽत्मतन्त्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायया । विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः ॥ २३ ॥
सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छते मेऽनुपूर्वशः । तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महा[1]मुने ॥ २४ ॥
अत्र प्रमाणं हि[2] भगवान् परमेष्ठी यथाऽऽत्मभूः । प[3]रे चेहानुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ २५ ॥
न मेऽसवः परायन्ति ब्रह्मन्ननशनादमी । पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद् द्विजात् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अनुशायिनां लीनोपाधीनां जीवानाम् । आत्मनो जीवस्य व्यवस्थानं बंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उदास्ते प्रलये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ चशब्दादपृष्टमपि ॥ २४ ॥ ❀ ❀ प्रमाणं सम्यक् ज्ञाता यतस्तव ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण संप्रदायोऽस्तीति सामान्यन्यायेनाह । परे चेति । यद्वा त्वदन्ये प्रायशो गतानुगतिका एव न तत्त्वविद इत्याह । परे चेति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु तवानशनद्विजकोपाभ्यां व्याकुलस्य कुतः श्रवणं तत्राह । नेति । न परायंति नापगच्छंति न व्याकुलीभवंतीत्यर्थः । अच्युतकीर्तिपीयूषम् ॥ २६ ॥

१. प्रा० पा०—महामते । २. प्रा० पा०—भगवान् पर० । ३. प्रा० पा०—अपरे ह्यनुतिष्ठन्ति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

उदास्ते साक्षिवदुदासीन इव तिष्ठति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उदाहर्तुमितिहासादिपुरस्कारेण तत्त्वतो याथार्थ्येन वक्तुम्। प्रपन्नाय शरणमात्राय। हे महामुने इति प्रतिवचनसामर्थ्यं सूचयति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ परेऽपरे च पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पूर्वैर्ब्रह्मवादिभिः कृतमनुष्ठितं शास्त्रार्थम्। त्वमपि तदाचरणमेवाश्रयेति चेदाह—यद्वेति। व्यवहारासक्तत्वात्तेषां तत्त्वविस्मृतिर्भविष्यति त्वं तु व्यवहारातीतत्वात्तत्त्ववित्तेभ्यः सर्वेभ्य उत्कृष्टोऽस्यतस्त्वदुक्तौ मे सर्वथैव विश्वास इति भावः। ननु त्वं त्वन्यकविमुखतोऽवगततत्त्वोपि किं पुनर्मां पृच्छसीत्यत आह–अत्रेति। अन्येषां कवीनां मध्ये हिं निश्चितमेव भवान्प्रमाणम् अतस्तत्तदर्थाभिज्ञोप्यहं भवन्मुखात्कीदृगुत्तरमाविर्भविष्यतीत्याकांक्षायां पृच्छामि। परमेष्ठी यथात्मभूः परमेश्वरप्रसादात्स्वतः सिद्धज्ञानस्तथा भवानपि परेऽन्ये तु पूर्वेषां पूर्वजैर्विद्वद्भिरेव यद्यत्कृतं सर्वं दृष्ट्वा तेभ्योधीत्याधीत्यानुतिष्ठन्तीति विश्वनाथः ॥२५॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। अशनादप्यतित्रलहेतुरसायनपानादिति भावः। कुपिताद्विजादित्यनेन द्विजकोपहेतुको मरणकालो लक्ष्यते। तथा च द्विजकोपहेतुकमरणाधिकरणसप्तमदिनरूपकालादन्यत्र कालेऽच्युतपीयूषं पिबतो मेऽसवोऽनशनान्न परायंतीत्यन्वयः। सप्तमदिने मरणस्य शापबलेनावश्यंभावित्वात्ततः पूर्वमच्युतपीयूषपानं कुर्वतोऽन्यानुसंधानाच्चोभयनिमित्तापि व्याकुलता नास्तीति भावः। यद्वाऽच्युतपीयूषं पिबतो मेऽसवोऽनशनाद्द्विजकोपाच्च न परायंति किंत्वन्यत्राच्युतपीयूषपानाभावे परायंतीत्यर्थः। बालबोधिन्यां तु–कुपितद्विजाद्धेतोर्यन्मरणं ततोन्यत्र तद्विना तस्य निवृत्तिस्तु नास्तीत्यर्थ इति व्याख्यातम्। चक्रवर्त्ती तु–कुपितद्विजात्सप्तमदिवसे तक्षकरूपो द्विज आयास्यति तस्मादन्यत्र तदागमने सत्यसवः पारस्यंत्येवेति व्याचख्यौ ॥ २६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

(साधारण इति। साधारणो जातिमात्रनिबन्धनः अहिंसादिलक्षणः ॥ १८—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सर्वभूतानां संप्लवः अवांतरप्रलयः उत्पत्तिर्वा विविधः क्रमः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमः संहारः महाप्रलयः इष्टं वैदिकं कर्म पूर्तं त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामानां विधिः प्रकारः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अनुशायिनां भुक्तशेषकर्मणा सह परलोकभ्रष्टानां सर्गः उत्पत्तिः प्रकारः पाखंडस्य पाखंडधर्मस्य संभवः उत्पत्तिः आत्मनो जीवस्य बंधमोक्षप्रकारः स्वरूपतो व्यवस्थानं मुक्तिदशायामवस्थानं तत्प्रकार इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मतंत्रः स्वतंत्रः विभुः सर्वांतरो भगवान् आत्ममायया स्वनियाम्यमायया यथा विक्रीडति पुनश्च मायां विसृज्य यथा येन प्रकारेण साक्षिवत्साक्षाद्द्रष्टवदुदास्ते प्रलये उदासीन आस्ते ॥ २४ ॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं चकारादपृष्टमपि गुह्यं यत् तच्च पृच्छते प्रपन्नाय च मे मह्यं हे भगवन् हे महामते तत्त्वत उदाहर्तुं उत्तरं वक्तुं त्वमर्हसि। अर्हतायोतकमिदं विशेषणद्वयं भगवन्महामते इति च उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यांच स वाच्यो भगवानिति। हि स्मर्यते महामतित्वं च त्रैकालिकवस्तु याथात्म्यज्ञानवत्वम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ योग्यतामेवोपपादयति अत्रेति। अत्र पृष्टेष्वर्थेषु भवान्प्रमाणं सम्यग्ज्ञाता तत्र दृष्टान्तः आत्मनः परमात्मनः भूः जातः परमेष्ठी ब्रह्मा यथा प्रमाणं तद्वत् ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण संप्रदायोऽप्यस्तीत्याह पूर्वेषामपि पूर्वजैः कृतं परेऽर्वाच अनुतिष्ठंति ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

विक्रमो विविधचरित्रलक्षणः प्रतिसंक्रमः संहारः इष्टस्य योगादेः पूर्तस्य वापीकूपादेः काम्यानां कार्यादीनां त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामलक्षणस्य ॥ २२ ॥ ❀ ❀ प्रकृतावनुशयनादनुशायिनः संसारिणस्तेषां सर्गादेः परिभ्रष्टानां स्वभावं वा आत्मनो जीवस्य मोक्षं विशिनष्टि व्यवस्थानमिति। यद्वा तारतम्येनावस्थानम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मतंत्रो भगवानात्ममायया स्वेच्छया चित्प्रकृत्या च जगत्सृष्ट्यादिना यथा येन प्रकारेण विक्रीडति। द्विविधात्ममायास्ति स्वरूपभूता तद्वशाचेति। तत्र तद्वशया जीवं संसारयन् स्वरूपभूतया भक्त्यादिसाधनसंपन्नं साधयन् संसाराद्विमोचयन् सुखेन रमयन् पुनस्तद्वशबंधकशक्तिं विसृज्य साक्षिरूपपुरुषवन्निर्लेपो यथोदास्ते प्रकृतिमुक्त्वा तिष्ठति द्वेधा चात्ममाया तद्रूपा तद्वशा चेति तद्वशया संसारयति स्वरूपया विमोचयत्युदास्ते इत्यादिश्रुतेर्नोनिर्वाच्या मायात्रोच्यते ॥ २४ ॥ ❀ ❀ प्रश्नराशिमुपसंहरति सर्वमिति। च शब्दादन्यदपृष्टं च यदनुपूर्वशः पूर्वं वक्तव्यमिति प्रतीयते तत् क्रमेण उदाहर्तुमर्हसीति प्रपन्नायेत्यनेन आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा आत्मतर्पणकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरित्युक्तमर्थमात्मनः सूचयति। महामुने इत्यनेन शुकस्य स्वप्रतिवचनं सामर्थ्यसद्भावं सूचयति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सर्वज्ञस्यापि केनचिन्निमित्तेनान्यथा वचनं संभाव्यत इति मंदमत्याशंकां परिहरति अत्रेति। यथात्मभूः परमात्मन उत्पन्नः परमेष्ठी सर्वजीवोत्तमो ब्रह्मा सर्वजनानां सर्वशास्त्रेषु प्रमाणं सम्यग्वक्तव्यत्वेनाप्ततमस्तथा व्यासपुत्रो भवानप्यत्रास्मदर्थे प्रमाणं हि यस्मात्तस्मादुक्तं युक्तमिति एतदेवोपपादयति अपर इति। अपरेऽन्येषां मरिच्यादीनामपि पूर्वजैर्ब्रह्मभावादिभिः कृतं शास्त्रार्थमनुतिष्ठंति हि प्रसिद्धं यद्यदाचरति श्रेष्ठ इत्यादौ अनेनापरेऽनुतिष्ठंतीति यस्मात्परमेष्ठी प्रमाणमतो भवानप्यत्र प्रमाणमिति वाक्यार्थ उक्तो भवतीति ॥ २६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अत्रेति । आत्मभूः श्रीनारायणोद्भूतत्वात् तत् प्रकाशितज्ञान इत्यर्थः । नन्वहं गुरुपरम्परयापि प्राप्तज्ञान इति चेत्तत्राह परे चेति । तादृशत्त्वं त्वन्येषामपि वर्त्तत इत्यर्थः । न (न त्वं गुरुपरम्परया प्राप्तज्ञान इति भावः) । ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यदन्यत् पृष्टं तदपि हरेः कथां विना न कथयितव्यमित्यभिप्रेत्याह न मेऽसव इति । हे ब्रह्मन् अनशनात् तथा कुपितान् द्विजादपि न मेऽसवः परायन्ति । तत्र हेतुः पिबतोऽच्युतपीयूषमिति ! अन्यत्र अन्यदा तु तस्मात्तस्मादपि परायन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अनुशायिनां महाप्रलये ईश्वरे लीनोपाधीनां जीवानां सर्ग इति साधकभक्तानां साधनसिद्धिजिज्ञासायाम् । पाखण्डस्येति भक्त्यसम्भवजिज्ञासायाम् । आत्मनो मायास्पृष्टजीवस्य बन्धमोक्षाविति भक्तिमिश्रज्ञाने ज्ञानमिश्रायां भक्तौ वा । स्वरूपतो व्यवस्थानमिति आदित एव सदा मायास्पर्शशून्यस्य विष्वक्सेनादेर्जीवस्य नित्यमुक्तस्य नित्यभक्तौ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विविधं क्रीडति सृष्ट्यादिसमये विसृज्य महाप्रलये त्यक्त्वा । यद्वा आत्मतन्त्रो भगवान् श्रीकृष्ण एव अन्येषामवताराणामवतारिणश्चात्मतन्त्रत्वेऽपि विप्रबालकहरणादौ कृष्णैकपारन्त्र्यदर्शनात् । आत्ममायया योगमायया पूतनावधादौ क्रीडति । यथा वा विसृज्य विशेषेण सृष्ट्वा मौषलादौ उदास्ते साक्षिवत् नतु साक्षी ॥ २३ ॥ ❀ ❀ चकारादपृष्टमपि ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नन्वन्येभ्य ऋषिभ्यः सकाशात् त्वं पूर्वमेवावगतैतत्सर्वार्थ एव भवति तदपि किं मां पुनः पृच्छसीत्यत आह अत्रेति । अत्र तेषां सर्वेषामपि ऋषीणां मध्ये हि निश्चितमेव भवान् प्रमाणम् । अतस्तत्तदर्थाभिज्ञोऽप्यहं भवन्मुखपद्मात् कीदृगुत्तरमाविर्भवतीत्याकांक्षायां पृच्छामि यथा परमेष्ठी आत्मभूर्भगवत्प्रसादात् स्वतः सिद्धवेदार्थज्ञानस्तथा भवानपि । परेऽन्ये तु पूर्व्वेषां पूर्व्वजैर्विद्भिरेव यद्यत् कृतं तत्तत् सर्वं दृष्ट्वा तेभ्योऽधीत्याधीत्य अनुतिष्ठन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ न चात्र मत्कष्टे दृष्टिः कार्य्येत्याह नेति । न परायन्ति न व्याकुलीभवन्ति । तत्र हेतुः अच्युतकथापीयूषं पिबतः । किन्तु कुपिताद् द्विजात् सप्तमदिवसे तक्षकरूपो द्विज आयास्यति तस्मादन्यत्रेति तदागमने सति असवः परायस्यन्त्येव ततश्च अच्युतपीयूषपानं नाहं प्राप्स्यामीत्यतो भवता कृष्णकथायां न विलम्बनीयमिति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

सर्वभूतानां यः संप्लवः सम्यक्प्लवनमुत्पत्तिः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमः संहारः इष्टस्य वैदिकस्य कर्मणः पूर्तस्य स्मार्तस्य वापीकूपादिनिर्माणस्य च तमुदाहर्तुमर्हसि तत्र च काम्यानामग्निहोत्रादीनां त्रिवर्गस्य च धर्मार्थकामानां यो विधिस्तमुदाहर्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अनुशायिनां कर्मफलभोगाय स्वर्गे लीनानां यश्च सर्गः मुक्तशेषेण कर्मणा पुनरिहोद्भवस्तं यश्च पाखंडस्य संभवस्तं आत्मनो जीवस्य बंधमोक्षौ यौ तौ स्वरूपतः मुक्तौ यद्व्यवस्थाने तच्चोदाहर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मतंत्रः स्वाधीनः विभुः सर्वगः भगवान् यथा सृष्टौ आत्ममायया स्वशक्तिभूतया विक्रीडति यथा वा प्रलये मायां विसृज्य साक्षिवदुदास्ते उदासीन आस्ते ॥ २४ ॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं पृष्टं चकारादपृष्टमपि पृच्छते प्रपन्नाय मे मह्यं तत्त्वतः उदाहर्तुमुत्तरं वक्तुं त्वमर्हसि अर्हत्वद्योतकं संबोधनद्वयम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अर्हत्वमेवोपपादयति अत्रेति । अत्र पृष्टेष्वर्थेषु भगवान् यथा आत्मभूः परमात्मपुत्रः परमेष्ठी ब्रह्मा तथाप्रमाणं सम्यक् ज्ञापकः यतः पूर्वेषां व्यासनारदादीनां पूर्वजैर्ब्रह्मादिभिः कृतमाचरितं परे आर्वाञ्चः भवदादयः अनुतिष्ठंति स्वेच्छकमतो मादृशैः भवद्विधाः सदनुशिष्टप्रष्टव्या इति फलितोर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

यश्चाऽनुशायिनां सर्गः । अनुशायिनो जीवविशेषाः । ये भगवच्छयनमनु शेरते त्रैलोक्यकर्मानुवर्त्तिनः । दैत्याः ज्ञानिनश्च तदनुवर्त्तिनश्च नाऽनुशायिनः । अन्ये जीवास्त्वनुशायिनः । अनुशायिनां यः सर्गः स यावान् यादृश इति प्रश्नः । पाखण्डस्य वेदमार्गविरोधिनः । चकाराद्विधर्मादेः सम्भव उत्पत्तिर्यादृश इति प्रश्नः । आत्मनो जीवस्य अनुशायिव्यतिरिक्तस्य बन्धमोक्षौ ज्ञानिनां मोक्षो दैत्यानां वन्ध उभयमुभयेषामिति वा प्रश्नः । व्यवस्थानं स्वरूपतः । बन्धमोक्षव्यतिरेकेण आत्मा कथं तिष्ठति कीदृग्रूप इति प्रश्नः । अस्योत्तरं—"अशरीरं वाव सन्तमि"ति 'भविष्यतीति[1] । भगवान् वा अत्र ब्रह्माण्डे अवतीर्णः स्वतन्त्रोऽपि यथा आत्ममायया विक्रीडति । अवतीर्य भगवान् कथं क्रीडतीत्यर्थः । अथवा । वैकुण्ठेऽन्यत्र वा कथं क्रीडतीति । मायासम्बन्धे कीदृशं भगवच्चरित्रमित्यर्थः । मायां विसृज्य वा[2] यथा भगवानुदास्ते । साक्षिरूपं हि सर्वं पश्यत्युदासीनं साङ्ख्यसिद्धान्तगम्यं तदेकं भगवतो रूपम् । तद्वन्मूलरूपमप्याहोस्विन्नेति प्रश्नः । उभयकरण[3]समर्थत्वात्सन्देह इति विभुरित्यनेनोक्तम् ॥ १४-२३ ॥ ❀ ❀ एवमत्यन्तोपयोगिनः प्रश्नान्निरूप्य सामान्यतोऽन्यान्पृच्छन्नुपसंहरति—सर्वमेतच्चेति । एतत्पूर्वोक्तम् । चकारादपृष्टमपि । भगवन्

१. वक्ष्यतीति ख. । २. वा नास्ति ग. । ३. सामर्थ्यादिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भवान् पृच्छतो मे मम[1] कार्यार्थम्। अनुपूर्वशः प्रश्नानुपूर्व्येण। यथाजिज्ञासमत्र प्रश्नाः कृताः। क्रमेणोत्तरे[2] तथा तथा चित्तं समाहितं भवतीत्यानुपूर्व्येणैव वक्तव्यमित्युक्तम्। अस्मदधिकारानुसारेण वा न वक्तव्यं किन्तु तत्त्वतः। अनेन मतान्तराण्यपि व्युदस्तानि। यद्यपि ममाऽधिकारो नास्ति श्रवणे तथापि त्वमुदाहर्तुमर्हसि। श्रोतुरप्यधिकारोऽपेक्ष्यत इति चेत्तत्राह—प्रपन्नायेति। प्रपन्नाय हि सर्वं वक्तव्यम्। नचैतदुपचारवचनम्। तद्भवानेव जानातीत्याह—महामुन इति। मुनिरन्तःकरणस्थितं जानाति। महामुनिस्तु भाव्यमपीति। मम यत्तत्त्वज्ञानं भाव्यं मम या वा [3]प्रपत्तिस्तदुभयं भवान् जानातीति सम्बोधनम्॥ २४॥ ❁ ❁

ननु सर्वे मुनयः। सर्वे च सर्वज्ञाः। ते च नानाविधवक्तारः। यथा तेषां पाक्षिकं प्रामाण्यं तथा ममाऽपि भविष्यतीति न शङ्कनीयम्। तदाह—अत्र प्रमाणं भगवानिति। प्रमाणशब्दः अबाधितज्ञाने वर्त्तते। बाधयोग्यव्यतिरिक्ते वा। तत्सम्बन्धी यः प्रमाता प्रमाकरणं वा प्रमाविषयो वा तत्सर्वं प्रमाणमित्युच्यते। केचित्तु प्रमाणशब्दं नानार्थमाहुः। तत्र येषां ज्ञान[4]प्रामाण्यं न व्यभिचरति उत्पत्तिप्रभृत्यामरणं ते प्रमाणशब्देनोच्यन्ते। यथाऽस्मिन्नर्थे वेदव्यतिरिक्ते प्रमेये यथा आत्मभूः प्रमाणम्। यथा ऋषीणामन्योन्यं विरोधाः, न तथा कस्यचिदपि ब्रह्मवाक्ये। तस्य परमप्रामाण्ये हेतुः—आत्मभूरिति। परमेष्ठीति। परमे तिष्ठतीति। उत्पत्त्या स्थित्या च भगवत्पर इति तत्प्रामाण्यम्। एवं भगवानपि प्रमाणमित्यर्थः। ननु केवलं [5]भगवद्वचनेन कथं प्रामाण्यं भविष्यति, जायमानं वा कथं सर्वजनीनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—परे चेहाऽनुतिष्ठन्तीति। परे च मत्तोऽपि ये महान्तः अधिगतपरमार्थास्तेऽपि त्वदुक्तेऽर्थे विश्वासं कुर्वन्त्यनुतिष्ठन्ति च तं पदार्थम्। इह अस्मिन् भक्तिमार्गे। तेषामपि पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम्। त्वदुक्तोऽर्थः सर्वैरेवाऽनुष्ठितः सर्वैरेव क्रियते। अतस्त्वद्वाक्यं सर्वत्र प्रमाणम्। अथवा अस्माकं साक्षाद्भगवानेव प्रमाणम्। परे अन्ये तु स्वपूर्वेषामपि ये पूर्वजास्तैर्यत्कृतं तदेवाऽनुतिष्ठन्ति। चस्त्वर्थे। न तु प्रमाणं किञ्चिद्विचारयन्ति। अस्माकं तु त्वदुक्ते न सन्देह इत्यर्थः॥ २५॥ ❁ ❁

किञ्च। त्वद्वचनादेव जीवामि। अन्यथा मरणमेव स्यात्। तक्षकाख्यमहाभयस्य श्रुतत्वात्। तदाह—न मेऽसवः परायान्तीति। मे असवः प्राणाः अनशनादपि न[6] परायान्ति नाऽपगच्छन्ति। ब्रह्मन्निति सम्बोधनं तज्ज्ञानाय। अनशनं हि प्राणनिवारकम्। अमीति बाधितप्राणानां प्रदर्शनम्। राजत्वादेकेनैवोपवासेन क्लिष्टः। अगमने हेतुमाह—पिबतोऽच्युतपीयूषमिति। अच्युतस्य सम्बन्धि कथारूपं पीयूषम्। अच्युत एव वा पीयूषम्। अनेन स्वस्योत्तमाधिकारो द्योतितः। ननु यथेदममृतं [7]क्षुधं निवारयति तथा शापमपि निवारयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यत्र कुपिताद्द्विजादिति। अनेन कथामृतेन सर्व एव प्राणोपघातका निवर्त्तन्ते। परं यः कुपिताद्द्विजात् तक्षकाख्यो यः प्राणोपघातकः स न निवर्त्तते। अन्यथा स कोपस्तमेव द्विजं नाशयेत्। मृत्युना ह्याक्रान्तः कोप एकं सर्वथा नाशयति। तत्र ब्राह्मणमरणापेक्षया स्वमरणमेव वरमित्यस्मत्कामनया सर्वनिवारकमपीदममृतं तन्न निवारयिष्यतीत्यर्थः। एवमापाततः प्रश्नार्थो निरूपितः। अस्याऽध्यायस्य विमर्शमध्यपातात् विमर्शोपयोगी कश्चन पदार्थो वक्तव्यः। तत्रोपपत्तिविमर्शस्योपक्रान्तत्वादुपपत्तेस्त्रिरूपत्वादाक्षेपसिद्धान्तफलेषु प्रथममाक्षेपो वक्तव्यः। स सर्वाक्षेपकश्चेत् श्रोतुरधिकारं प्रच्यावयेदिति सप्ताध्याय्यां यत्प्रमेयं निरूपितं तत्र सम्मतस्य पर्यवसानपर्यन्तं स्वबोधं निरूप्य यत्रैव पर्यवसानज्ञानं तद्यथाश्रुतमाक्षिपतीति पूर्वपक्षाध्यायोऽयमिति मन्तव्यम्। अन्यथा पूर्वाध्यायानां स्वस्य[8] वा वैयर्थ्यमापादयेत्। प्रश्नैतावत्त्वं चाऽसङ्गतं स्यात्। अनन्ता एव प्रश्नाः कर्त्तव्याः स्युः। ते आक्षिप्यन्ते। अन्ये च पर्यवसितार्थकथनेन स्वबोधविषया जाता इति बोध्यन्ते। अन्यथा शृण्वत इत्यादिश्लोकैर्निरूपितं प्रमेयं शुकेनाऽनिरूपितमित्यप्रामाणिकं स्यात्। गुरोर्वा शङ्कामुत्पादयेत्। तस्मात्सप्ताध्याय्येवात्र पूर्वपक्षेण विचार्यते। तत्र प्रथमं श्रोतव्यादीनीति श्लोकत्रयेण साधारणाधिकारं निवार्य अभयमिच्छतां य उपायः कथितः सोऽनुपपन्नः। ब्रह्मणा नानाधिकारेण प्रमेयवक्तव्य[9]त्वोपदेशात्। तदाह—ब्रह्मणा नोदित इति। इदमेव हि तत्त्वमधिकारभेदेन सर्वं निरूपणीयमिति। अतः केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिन्नाऽऽधिकार इति पक्षो न सम्भवति। "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे"ति वाक्यविरोधश्च। अतः—एतद्वेदितुमिच्छामीति वचनम्। यदप्युक्तं केवलं भगवान् श्रोतव्य इति। तदप्यनुपपन्नम्। अद्भुतवीर्यस्यैव श्रोतव्यत्वात्। अन्यथेदं वक्ष्यमाणं फलमनुपपन्नं स्यात्। चरित्रमात्रत्वे भगवान् स्वभावत एव प्रविष्ट इति कस्याऽपि संसारो न स्यात्। शास्त्रवैफल्यं च। तदाह—हरेरद्भुतवीर्यस्येति। अद्भुतवीर्यस्य कथा अद्भुतवीर्यरूपाः। तथा सति श्रवणादीनां दृष्टमेव द्वारं स्यात्। अन्यथा त्वदृष्टकल्पना प्रसज्येत। दोषाणां प्रतिबन्धकत्वाच्च न फलम्। "गुणानुषक्तं व्यसनाय जन्तोरि"ति वाक्यविरोधश्च। तदाह—यथाऽहमखिलात्मनीति। श्रवणादिना भगवति मनोनिवेशने[10] अस्मिन् जन्मन्येतावदेव फलम्। जन्मान्तरे त्वन्यत्। यदुक्तं अल्पेनैव कालेन कार्यं सिद्ध्यतीति। तदप्यसङ्गतम्। दृष्टोपाये भगवतो बहुकर्त्तव्यत्वात्। तदाह—शृण्वत इति। स्वार्थं तु मनोनिवेशनमेव। अत एव निर्धार्य वदति—त्यक्ष्ये कलेवरमिति। ततो भगवान् मनसा गृहीत इति जन्मान्तरे भगवत्सेवौपयिकं शरीरं निष्पादयति तदा[11]नीं स्वानामिति भविष्यति भावसरोरुहत्वं च। बहिः स्थितस्यैवाऽन्तःप्रवेशने कार्यसिद्धिर्न त्वन्तःस्थितेन कार्यम्। यथा दार्वग्निना तदाह—

१. मत्कार्यार्थमिति ख.। २. णोत्तरेणेति ग.। ३. प्रतिपत्तिरिति ग.। ४. ज्ञानमिति ख. ग.। ५. भवद्वचनेनेति क. घ.। ६. न यान्तीति घ.। ७. क्षुधामिति घ.। ८. स्वस्य वैयर्थ्यमिति ग.। ९. वक्तव्योप देशादितिख.। १०. निवेशेऽस्मिन्निति ख.। ११. तदा स्वानामिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विशत इति। अन्यथा प्रक्रियान्तरे रागाभावो जन्मशतेनापि न स्यात्। शरीरेन्द्रियाणां गुणकार्यत्वात्। अस्यां प्रक्रियायां तु प्रकर्षेण आग्रहेण प्रविष्टः शमलं धुनोति। तदा च शिथिलावयवत्वे मूलबन्धात्प्रच्यावे गुणैरेवाऽग्रिमकार्यं स्यात्। अतो धुनोतीत्येवोक्तम्। तदा द्वितीयमभयं भवति। न भयं यस्मादिति अभयरूपो भगवान् मनसा प्राप्तः। अतो मृत्युगृहीतशरीराद्यभावात् न विद्यते भयं यस्येति द्वितीयं फलति। सिद्धान्तफलैरग्रिम[1]दशमस्कन्धार्थेऽवगते न भयमस्मादिति भयनाशक एव स्वयं भविष्यति। तद्वक्ष्यति—"मृत्यवो नैव धक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरमि" ति। अन्यथा प्रथमपक्ष एव पर्यवसाने गुरोरप्रयोजकता स्यात्। तस्मादेतस्यैव त्रयं भवति। यदप्युक्तं जीवानां स्वभावक्रिययाऽनर्थो भवतीति। तदप्यसङ्गतम्। जीवानां किं स्वभावत एव देहादिसम्बन्ध ईश्वरेच्छया वेति। आद्ये सर्वेषामेवाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः। द्वितीये न ते पर्यनुयोगमर्हन्ति। भगवतैव तथा सम्पाद्यमानत्वात्। एतदभिप्रेत्याह—यद्धातुमत इति। यदप्युक्तं श्रोतव्यं भगवद्विशेषणचतुष्टयं सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वर इति। तदप्यसङ्गतम्। तदाह— आसीद्यदुदरात्पद्ममिति। सर्वात्मा भगवान् श्रोतव्यत्वेन निरूपितः। तस्योदराच्च पद्मजननं निरूपितम्। पद्माधारत्वेन [2]तस्य पद्माद्भिन्नत्वात् जगतश्च पद्माधारत्वात् सर्वात्मत्वं नोपपद्यते। औपचारिक[3]प्रयोगस्तु न फलजनक इति सिद्धम्। किञ्च। भगवत्त्वं च नोपपद्यते। तदाह—यावानयं वै पुरुष इति। प्राकृततुल्यत्वादित्यर्थः। हरित्वं च नोपपद्यते तदाह—अजः सृजतीति। भगवदनुग्रहमपि प्राप्य यतोऽयमजः सर्वभूतजातं सृजति। महति कर्मणि व्यापृतोऽतिखिन्नः। भूतात्मा च जायते तत्तत्स्वभावं प्राप्नोति। एतदेवाऽग्रे वक्ष्यति— "शयानो बहुचिन्तये" ति। ईश्वरत्वं च नोपपद्यते। तदाह—स चाऽपि यत्र पुरुष इति। अस्याऽपि प्राकृततुल्यत्वं जगत्कार्यव्यापृ[4]तत्वं मायाग्रहणपरित्या[5]गक्लेशः शयनं गूढस्थानस्थितिरिति। यदप्युक्तं पातालमे[6]तस्येत्यादि। तदप्यसङ्गतम्। तदाह—पुरुषावयवैरिति। अन्योन्यविरोधादुभयमप्यसङ्गतमिति भावः। यदप्युक्तं इन्द्रादयो बाहव आहुरिति। तदप्यसङ्गतम्। कल्पभेदानां विद्यमानत्वात् प्रतिकल्पमिन्द्रादीनां नानात्वात् बाहूनामनियतत्वापत्तिः। अधिकारशब्दत्वेऽप्यधिकृतानां भेदात् स दोषस्तदवस्थः। इन्द्रत्वधर्मस्याऽबाहुत्वात्। यदप्याहुरित्युक्तं प्रमाणम्। तदप्यसङ्गतम्। विकल्पानां विद्यमानत्वात्। विकल्पा युगभेदाः। ब्रह्मकल्पान्तरकल्पा वा। उभयेषामपि प्रतिकल्पं भिन्नत्वान्न बाहुप्रमाणयोर्व्यवस्था। किञ्च। यदप्युक्तं कर्णौ दिश इति। दिशामव्यवस्थितत्वात्कर्णत्वं नोपपद्यते। दिशस्तु सूर्येण क्रियन्ते। "सूर्येण हि[7] विभज्यन्ते दिश" इति वाक्याद्यत्रोदेति सा प्राचीत्यादि। अतः कालानुमापके सूर्ये विचार्यमाणे दिशो न सन्त्येव कुतस्तासां कर्णत्वम्। व्यवहारस्त्वौपचारिकैरपि भवति। पदार्थनिर्णयस्तु नैवंविधः। यदप्युक्तं श्रोत्रममुष्य शब्द इति। तदपि नोपपद्यते। कालभेदेनैव शब्दानां प्रवृत्तत्वात्। तदाह—भूतभव्यभवच्छब्द इति। एते ह्येकदा न प्रवर्त्तन्त इति श्रोत्रं नियतं न स्यात्। शब्दविशेषस्य श्रोत्रत्वे तु सर्वरूपत्वमुपसंह्रियमाणमसङ्गतं स्यात्। यदप्युक्तं नासत्यदस्रौ परमस्य नास इति। अश्विनीकुमारयोरायुर्वेदप्रवर्त्तकत्वं वक्तव्यम्। तदाऽऽयुषः स्वरूपं विचारणीयम्। किं भगवद्दत्तमायुः प्राणिनां नियतमनियतं वेति। उभयथाऽपि नासत्ययोरप्रयोजकत्वम् अतः स्वत आयुर्माने विचार्यमाण अश्विनयोरेवाऽनिरूप्यत्वाद् नासिकात्वं दूरे। एवं घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्ध इति। गन्धश्चाऽग्निश्च त्रिक्षणावस्थायाम्। अतः कालस्याऽनुगतिः स्थूला वा सूक्ष्मा वा यदि विचार्यते तदा गन्धाग्नी द्यौश्च न सङ्गच्छन्त इत्यर्थः। किञ्च। चक्षुरभूत्पतङ्गपक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे चेति पूर्ववत्। यतः कर्मगतिषु विचार्यमाणासु केनचित्कर्मणा सूर्यस्य परावृत्तौ सूर्यानन्तत्वे च दिनरात्रिव्यवस्थायाः सूर्यगतिकृतत्वात् तस्याश्च कर्मरूपत्वात्। भगवच्चक्षुरेव नोपपद्यते न वा पक्ष्माणि। यादृशीरिति तस्यैवाऽवान्तरभेदः। किञ्च। यदुक्तं तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठ्य[8]धिष्ण्यमिति। तदपि कर्मसाध्यमेव। तदाह—यस्मिन् कर्मसमा[9]वाय इति। अयं ब्रह्मा गुणानां गुणिनां च कर्मसमावाय उक्तः। तत्र का भगवद्भ्रूविजृम्भा। एतेनैव आपोऽस्य तालू रस एव जिह्वेत्या[10]क्षिप्तमेव। अनेन यानि कानि गोलकत्वेन निरूपितानीन्द्रियत्वेन च तानि सर्वाण्याक्षिप्तानि वेदितव्यानि। किञ्च। आपोऽस्य तालू इत्यारभ्याऽसुरानीकवर्य इत्यन्तेनोक्ताः पदार्था विशेष[11]सामान्यविचारेण गतार्था भविष्यन्तीति विशेषपदार्थानाधाराधेयभावापन्नान् दशपदार्थान्निरूपयति—भूपातालेति। एतेषां दशपदार्थानां स्वकार्यसहितानां विचारे क्रियमाणे सामान्यतो ब्रह्माण्डे च विचार्यमाणे ब्रह्माण्डमेवाऽऽयाति। न भगवान् भगवदवयवा वा केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छन्ते। तस्मात्सिद्धं ब्रह्माण्डं दूरीकृत्य पुरुषत्वकल्पना व्यर्थेति भावः। असुरानीकवर्य इत्याक्षिपति—महतां चाऽनुचरितमिति। ब्रह्माननमित्यादि वर्णाश्रमविनिश्चयेन। तदुक्तं नानाभिधाभीज्यगुणोपप[12]न्न इति। अत्र यो यज्ञो निरूपितो भगवत्कर्मत्वेन तस्याऽप्राकृतत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वोक्तदोषसम्बन्धाभावात्तदेकमुपपद्यत इत्याशङ्क्य नवपदार्थविचारेण तदपि प्रत्युक्तं भविष्यतीति नवपदार्थान्पृच्छति—अवताराानुचरितमिति द्वाभ्याम्। यागो हि देवता भगवदवतारेण विचारिता [13]भवति। स चाऽवतारो लोक इति लौकिकः। युगानि तु विचारणीयानि। तेषु विचारितेषु द्रव्यमपि निराकृतं भविष्यति। यथा "यज्ञवा-

---

१. दशस्कन्धेति घ.। २. तस्य नास्ति घ.। ३. प्रयोजकस्तु घ.। ४. व्यावृतत्वं ख.। ५. त्यागः क्लेश इति ख.। ६. मेतस्य हि पादेत्यादि ख.। ७. हि नास्ति ख.। ८. परमेष्ठिधिष्ण्यं इति ख.। ९. समवाय इति ख.। १०. त्यादिविसमेवेति ख.। ११. विशेषस्येति घ.। १२. मिथोपपन्नमिति ख. १३. भवन्तीति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्वभ्यवाय'न् ते पश्यन् पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमि"ति एतत्कर्म कदा। युगेषु वा युगेभ्यो भिन्नकाले वा। युगविशेषे चेत्ततः पूर्वं द्रव्याभावाद्यागो न स्यात्। एवमन्यत्राऽपि। युगमाने च विचार्यमाणे ;यागानामन्यथात्वाक्रियैव न सङ्गच्छते। तथा त्रेतामुखे यज्ञोत्पत्तिः। किञ्च। युगधर्मः कालः। नृणां साधारणो धर्म इति देशः। सविशेषो यादृश इति द्रव्याणि गुणभेदभिन्नानि द्विधा निरुपितानि। श्रेणीनामिति कर्त्तारः। राजर्षीणामिति मन्त्राः। धर्मकृच्छ्रे ष्विति कर्माणि। अत एव षट्सु धर्मप्रयोगोऽङ्गत्वख्यापनाय। यदप्युक्तं इयानसावीश्वरविग्रहस्येति। तदपि तत्त्वविचारेण प्रत्याख्यातं भविष्यति। तत्त्वानामेकदेशेन ब्रह्माण्डनिर्माणम्। तत्र "न यतोऽस्ति किञ्चिदि" ति वचनमनुपपन्नं स्यात्। अतःपरं द्वितीयाध्यायारम्भः। तत्रादावेव तदुक्तम् एवं पुरा धारणयेति। तदसङ्गतम्। तत्त्वानां लक्षणविचारेण। लक्षणं तेषां सृष्टिकर'णसामर्थ्यम्। तस्यैवाऽसाधारणधर्मत्वात्। तस्मिन् ज्ञाते तदंशैरेव ब्रह्मणि प्रविष्टैः। कार्यसिद्धेस्तस्य ज्ञानादीनां वैयर्थ्यापत्तिः। यदपि शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था इत्यादिभिर्वैराग्यपुरःसरं स्वचित्ते स्थितं भगवन्तं चिन्तयेदिति। त'दपि तत्त्वानां हेतुपूर्वकलक्षणे विचार्यमाणे पूर्ववद्भविष्यति। तत्र चित्तस्य महत्तत्त्वरूपत्वान्महति विद्यमान एव भगवांस्तत्र भवतीति स्वचित्ते कः सिद्धः। 'आत्मनश्च सिद्धिस्तत्र दूरापास्ता। "चित्त तन्महदात्मकमि"ति हेतुलक्षणम्। यदप्युक्तं केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाश इति। तदपि पुरुषपूजायां विचार्यमाणायां "मनोमयी मणिमयी"ति वाक्यान्मानसी मूर्त्तिः सा। स कथं भगवान् भवेदिति। स्थूलसूक्ष्मधारणासिद्ध्यर्थं योगद्वयं निरुपितम्। तदपि योगस्वरूपे विचार्यमाणे चित्तवृत्तिनिरोधत्वादसङ्गतमेव भविष्यति। यदप्युक्तं स्थिरं सुखं चाऽऽसनमाश्रितो यतिरिति। तदप्यसङ्गतम्। जीवत एव योगिनः सर्वलोकगमनसम्भवात् किं मरणेन यथा" कर्दमस्य। ऐश्वर्यपदेन चाऽर्जुनादयोऽप्यनेनैव देहेन स्वर्गं गताः परिगृहीताः। यदप्युक्तं आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति। तदपि योगिनो लिङ्गभङ्गे विचार्यमाणे असङ्गतं भवति। यदप्युक्तं भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येनेति। तदपि वेदविचारे क्रियमाणे असङ्गतं भवति। यदि भगवानात्मा। सिद्धमेव तस्मिन् प्रेम। उपदेशश्च व्यर्थः। नाऽस्ति चेत्प्रेम तदा न स आत्मा। अज्ञानादात्माप्यात्मत्वेन न ज्ञात इति चेत्परात्मवत्। तदाप्यात्मत्वमेवोपदेष्टव्यम्। न च प्रेमार्थं यत्नः कर्तव्यः। यदपि कामनाभेदेन देवतान्तरभजनमुक्तं तदपि वेदादिविचारे असङ्गतमिति तृतीयादिः। वेदे हि तदर्थमन्यदेव साधनं निरूपितमिति। भक्त्यर्थनिरूपणं तु भक्तिनिराकरणेनैव निराकृतम्। यदप्युत्पत्त्या विमर्शनमुक्तं तदहि सम्प्लववादिविचारेण निराकृतं भविष्यति। यदिदं जगत् प्रलयं यास्यति प्रवृद्धं वा भविष्यति कारणे वा लीनं भविष्यति। तदा किं भगवतः सकाशादुत्पत्त्या। स्वत एवोत्पद्यतां अन्यथा वा। विशेषाभावात्। यदपि यज्ञादीनां स्वरूपनिर्वाहार्थं भगवदवयवकल्पना निरूपिता। सापि इष्टापूर्त्तादिविचारेण निवारिता भवति। लौकिकैरलौकिकैर्वा पदार्थैर्योगे निष्पन्ने भूतसंस्कारे आत्मसंस्कारे वा' भगवत्संस्कारे वा फलतो वा न कश्चिद्विशेषः। भगवदीयत्वादेस्त्वन्यथैव सिद्धेः। यदप्युक्तमात्मानं सृजतीति, तदप्यनुशायिनां सर्गे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति। यतस्ते भगवद्विलक्षणा वक्तव्याः। तदप्युक्तं तत्त्वं परं रूप'वदस्वरूपमिति। तदपि पाखण्डधर्मे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति। दैत्यानां व्यामोहनार्थे पाखण्डोत्पत्तिः। दैत्याश्च के भगवानन्यो वा। भगवांश्चेत् सापि भगवल्लीलेति पाखण्डत्वमेव न स्यात्। भक्तिरपि निराकृता भवति। पाखण्डत्वेऽपि स्थिरीभूते न दैत्यानां भगवत्त्वम्। यदप्युक्तं कर्णकषायशोषानिति। तदप्यसङ्गतम्। चिदात्मनो बन्धमोक्षौ विचार्येते। बन्धो भगवदिच्छया मोक्षश्च। तत्र किं कर्णकषायशोषणेन। भिन्नतया 'चाऽवस्थाने निरूपिते सर्वमेव साधनं व्यर्थं स्यात्। भगवद्रूपत्वात्तस्य। अवतारवर्णनं च व्यर्थम्। भगवतो मायायां क्रीडनमेव तादृशमिति सर्वमेव जगदवतारो भवति किं विशेषेण। मायापरित्या'गे अवतारलीलामपि परित्यजेत्। यदप्युक्तं त्वमेतद्विपुलीकुर्विति। तदपि न वक्तव्यम्। यथा भवान् भक्तिरसेन वदति तर्कि कस्यचित्प्रेरणया। प्रामाण्यं च त्वय्येव सिद्धम्। तदाह—अत्र प्रमाणमिति। तदप्युक्तं मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति। तदप्यल्पमसङ्गतं च। यतो मम प्रायेणाऽपि प्राणा न गच्छन्ति श्रूयमाणमपि तक्षको भक्षयिष्यति॥ २६॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यश्चानुशायिनां भुक्तशेषकर्मणा सह परलोकभ्रष्टानां सर्गः उत्पत्तिप्रकारः। पाखण्डस्य वेदविरुद्धमार्गस्य च सम्भवः प्रवृत्तिः। आत्मनो जीवस्य बन्धमोक्षयोः प्रकारश्च। मुक्तिदशायां स्वरूपतो व्यवस्थानप्रकारश्च॥ २२॥ ❀ ❀ भगवानात्मनो स्वस्य शक्तिरूपया मायया यथा विक्रीडति। स्वयं वैराग्यादिगुणपूर्णोऽपि किमर्थं सृष्टिस्थित्यादिना विक्रीडतीत्यत आह—आत्मतन्त्र इति। स्वतन्त्रस्याभिप्रायं को वा जानातीति भावः। यथा वा विभुर्व्यापको भगवान् मायां विसृज्य त्यक्त्वा साक्षिवत् साक्षाद्द्रष्टृवदुदास्ते उदासीन आस्ते॥ २३॥ ❀ ❀ एतत् यन्मया पृष्टं तत्सर्वं—चकारादपृष्टमपि—यद्रहस्यं तत्तत्त्वतो यथार्थं मदधिकारानुरूपं चानुपूर्वशः प्रस्तावक्रमेण मे मह्यं पृच्छते उदाहर्तुं निरूपयितुं अर्हसीत्यन्वयः। 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इति वाक्या-

१. वायं ते पश्यत पुरोडाशमिति ख.। २. कारयेति ख.। ३. तदपीति नास्ति ख.। ४. स्वात्मनश्चेति ख.। ५. यदेदि ख.। ६. वानास्ति घ.। ७. रूपमिति ख.। ८. वावस्थाने ख.। ९. त्यागे वा ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नुसारेण स्वस्य श्रवणयोग्यतामाह—प्रपन्नायेति, शरणागतायेत्यर्थः। शुकस्य कथनयोग्यतायां सर्वज्ञत्वं हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे महामुने इति। प्रपन्नायेति मुखत एव वदामि यद्वाऽन्तःकरण एव तथात्वमस्तीति ज्ञाने मदन्तःकरणे प्रबोधसञ्चारे चापि तव सामर्थ्यमस्तीति सूचयन्सम्बोधयति—भगवन्निति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ननु त्वमपि बहुश्रुतस्तत्त्वज्ञोऽस्यन्येऽपि तत्त्वज्ञा बहवोऽत्र तिष्ठन्ति तान् विहाय मामेव किमिति पृच्छसीत्यपेक्षायामाह—अत्रेति। अत्र पृष्टेषु पदार्थेषु सभायां वा हि निश्चितमेतत् भवानेव प्रमाणं सम्यग्ज्ञातेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—यथा परमेष्ठीति। यथा ब्रह्मणो वाक्येन कस्यापि विवादस्तथाऽत्रयानां त्वद्वाक्येपीत्यर्थः। अतोऽहं यथाकथञ्चिज्जानन्नपि स्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं त्वां पृच्छामीति भावः। ब्रह्मणः प्रमाणत्वे हेतुमाह—आत्मभूरिति। यत आत्मा परमात्मा श्रीनारायणस्तस्माद्भूत इत्यर्थः। श्रीशुकस्य प्रमाणत्वे हेतुमाह—परे चेति। इह सभायां वर्तमानाः परे त्वदन्ये तु पूर्वेषां पूर्वजैः कृतमेव दृष्ट्वा श्रुत्वा वाऽनुतिष्ठन्ति न तु सम्प्रदायेन तत्त्वं जानन्ति, तव तु ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण सम्प्रदायोऽस्तीति त्वमेव तत्त्वज्ञोऽत एव तव वाक्ये न कस्यापि सन्देहो विवाद इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु तवानशनद्विजशापाभ्यां व्याकुलस्य म्रियमाणस्य कथं श्रवणं सम्पत्स्यते इत्याशङ्क्याह—नेति। तव तु न किञ्चिदविदितमतः किं बहु वक्तव्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति। अमी मे ममासवः प्राणाः अनशनान्न परायन्ति नापगच्छन्ति न व्याकुलीभवन्ति। तत्र हेतुं सूचयन्नात्मानं विशिनष्टि—पिबत इति, अच्युतस्य भगवतः कथारूपममृतं पिबत इत्यर्थः। परन्तु कुपिताद्द्विजाद्धेतोर्यन्मरणं ततोऽन्यत्र तद्विना, तस्य निवृत्तिस्तु नास्तीत्यर्थः। अत्रापि पीयूषमदेन तस्य मादकत्वेनेतरविस्मारकत्वादनुसन्धानाभावेन द्विजशापजन्यमरणभयेनापि व्याकुलता नास्ति तत्पानोपरमे त्वनशनादेव सद्योमरणं स्यादिति सूचितम्[1] ॥ २६ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रलयके समय जो जीव प्रकृतिमें लीन रहते हैं, उनकी उत्पत्ति कैसे होती है? पाखण्डकी उत्पत्ति कैसे होती है? आत्माके बन्ध-मोक्षका स्वरूप क्या है? और वह अपने स्वरूपमें किस प्रकार स्थित होता है? ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवान् तो परम स्वतन्त्र हैं। वे अपनी मायासे किस प्रकार क्रीड़ा करते हैं और उसे छोड़कर साक्षीके समान उदासीन कैसे हो जाते हैं? ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भगवन्! मैं यह सब आपसे पूछ रहा हूँ। मैं आपकी शरणमें हूँ। महामुने! आप कृपा करके क्रमशः इनका तात्त्विक निरूपण कीजिये ॥ २४ ॥ ❀ ❀ इस विषयमें आप स्वयम्भू ब्रह्माके समान परम प्रमाण हैं। दूसरे लोग तो अपनी पूर्वपरम्परासे सुनी-सुनायी बातोंका ही अनुष्ठान करते हैं ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्! आप मेरी भूख-प्यासकी चिन्ता न करें। मेरे प्राण कुपित ब्राह्मणके शापके अतिरिक्त और किसी कारणसे निकल नहीं सकते; क्योंकि मैं आपके मुखारविन्दसे निकलनेवाली भगवान्‌की अमृतमयी लीला-कथाका पान कर रहा हूँ ॥ २६ ॥

सूत उवाच

स उपामन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः। ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥२७॥
प्राह[2] भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। ब्रह्मणे भ[3]गवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥२८॥
यद् यत् परीक्षिदृषभः पाण्डूनामनुपृच्छति। आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥२९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कन्धे प्रश्न[4]विधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

उपामंत्रितः पृष्टः संश्चासौ पतिश्च तस्य ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रांतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पांडूनामृषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोऽत्र विवक्षितो न प्रश्नक्रमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भा० म० द्वितीयस्कंधे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

उपामंत्रितः सत्कृत्य व्यापारितोऽत एव भृशं प्रीतः सतां ब्रह्मादीनां पत्युः ब्रह्मणा श्रीकृष्णेन मुनये गर्भान्निष्कास्य रातो दत्त इति ब्रह्मरातः शुकः। "कृष्णेन ब्रह्मणा दत्तो व्यासाय मुनये स्वयम्" निष्कास्य गर्भाद्वीटाया भूत्वाथ प्रतिमूर्त्यतः॥ ब्रह्मरातो

---

१. ननु यथेदममृतं क्षुधां निवारयति तथा शापमपि वारयिष्यति इत्याशङ्क्याह—अन्यत्रेति। अनेन कथामृतेन सर्वे एव प्राणोपघातकाः निवर्तन्ते परं यः कुपितात् द्विजात् तक्षकाख्यो यः प्राणोपघातकः न निवर्तते। अन्यथा स कोपस्तमेव द्विजं नाशयेत्, मृत्युना ह्याक्रान्तः कोपः एकं सर्वथा नाशयतीति क-पु-पाठः। २. प्रा० पा०—प्राह। ३. प्रा० पा०—भगवता प्रोक्तं। ४. प्रा० पा०—विवक्षितानुप्रश्नोऽष्टमो।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ह्यतः प्रोक्तः श्रीव्यासतनयो मुनिः'' इति परमब्रह्मवैवर्तादिवसेयम् । ''सभा संसत्सदः स्त्रियाम्'' इति धरणिः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति राजप्रश्नोत्तरमिषेण श्रीभागवतं यत्संक्षेपतः सृष्ट्यादौ चतुःश्लोक्या ब्रह्मणे प्रोक्तं तदेव श्रीव्यासविस्तारितं राज्ञे प्राहेति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं स्वाभिमतशुद्धभक्तेः प्रथमांगीभूतकृष्णकथाश्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्य निर्गुणशुद्धभक्त्योर्यावत्स्वर्थेषु व्याप्तिस्संभवति तावंत एवार्थास्तत्तद्भक्त्यधिकारिणां जिज्ञासितार्थसिद्ध्यर्थं पृष्टाः । किञ्च यत्रयत्र भक्तेर्गंधोपि तत्रतत्र निरपराधतयैव स्थेयमन्यथा श्रीभक्तिदेव्या अप्रसाद एव स्वसाध्यभक्तेरभ्युदयार्थं शुद्धभक्तैरपि स्वाभीष्टश्रवणकीर्तनादिषु लब्धनिष्ठैरपि तानि तानि भक्तेरुदाहरणप्रत्युदाहरणानि जिज्ञास्यान्येवेति 'यदधातुमतः' इत्यारभ्य 'शेते सर्वगुहाशयः' इत्यंतेन प्रश्नपंचकं शांतप्रीतिभक्तौ पर्याप्नोति जीवाद्विशेषब्रह्मदृष्टभगवद्रूपप्रश्नोपि प्रीतिभक्तौ पर्याप्नोति कर्मप्राप्यस्थानानि सूक्ष्मस्थूलविकल्पकल्पैरवश्यं ग्रस्यन्त इति कर्मनिर्वेदार्थं प्रश्नद्वयं शुद्धभक्तावेव पर्याप्नोति ''जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु'' इति भगवदुक्तेः । यस्मिन्कर्मसमावाय इत्यादिप्रश्नोपि कर्मज्ञानयोगमिश्रशुद्धभक्तिषु पर्याप्नोति । भुवादीनां बहुविधभक्तास्पदत्वात्तदोकसां च प्रायोधिकृतादिभक्तत्वात्प्रश्नोयं भक्तेषु पर्याप्नोति । प्रमाणमण्डकोशस्येत्यैश्वर्यप्रधानायां भक्तौ कीदृशान्यंडानि हरिकुक्षौ संतीति जिज्ञासायां वर्णाश्रमधर्मा भक्तिमिश्रतयैव सिद्ध्यन्ति तदन्यथा वेति जिज्ञासायां च भक्तौ प्रश्नोयं पर्याप्नोति । युगानीति युगावताराणां तत्प्रवर्तितभक्ति विशेषाणां च जिज्ञासायां नृणामंत्यजपर्यंतानामपि साधारणो धर्मो भक्तिरेव ''सर्वेषां मदुपासनम्'' इत्युक्तेः । विशेषधर्मस्तत्तज्जातिधर्म इति तद्धर्मवत्त्वेपि ते भक्ता भवंति किरातहूणांध्रेत्याद्युक्तेः । श्रेणिराजर्षिष्वपि भक्तिमत्सु निरपराधतयैव स्थेयमिति विवक्षायां कृच्छ्रेष्वित्यापद्धर्मप्रश्नः सर्वविधभक्तौ पर्याप्नोति । तत्त्वानामिति । पुरुषावतारलीलायां योगस्येति योगमिश्रायां योगेश्वराणां शंभुप्रभृतिमहानुभावभक्तानामैश्वर्यरूपा या गतिः लिंगभंग इति शांतभक्तौ वेदादीनां तात्पर्यमिति शेषः । तच्च भक्तिरेवेति भक्तौ संप्लवः सम्यक् प्लवः संसारसिंधोस्तरणसाधनं किं विक्रमस्तत्र शौर्यं किं प्रतिसंक्रमस्तु नाशः क इति भक्तेरनुकूलप्रतिकूलवस्तुजिज्ञासायाम् । यद्वा सृष्टिस्थितिप्रलयाः क्रमेण पृष्टाः काम्यकर्मेष्टापूर्तादीनां कर्ममिश्रायां भक्तौ अनुशायिनां महाप्रलये ईश्वरे लीनोपाधीनां सर्ग इति साधकभक्तानां साधनसिद्धिजिज्ञासायां पाखंडस्येति । भक्त्यसंभवजिज्ञासायामात्मनो मायास्पृष्टजीवस्य बंधमोक्षाविति भक्तिमिश्रज्ञाने ज्ञानमिश्रायां वा भक्तौ स्वरूपतो व्यवस्थानम् । सदा मायास्पर्शशून्यस्य नित्यमुक्तस्य विष्वक्सेनादेर्जीवस्य नित्यभक्तौ विविधं क्रीडति । सृष्ट्यादिसमये विसृज्य महाप्रलये । त्यक्त्वा यद्वात्मतंत्रो भगवान्कृष्ण एवान्येषामवताराणामवतारिणश्चात्मतंत्रत्वेपि विप्रबालकहरणादौ कृष्णैकपारतंत्र्यदर्शनात् । आत्ममायया योगमायया पूतनावधादौ यथा वा विसृज्य विशेषेण सृष्ट्वा मौशलादावुदास्ते साक्षिवन्न तु साक्षीति सर्वस्य प्रश्नजातस्य भक्त्युपयोगित्वम् ॥२९॥

इति श्रीमद्भागवते भावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु तवानशनद्विजसर्पाभ्यां व्याकुलस्य कुतः श्रवणं तत्राह नम इति । अत्र त्वत्सन्निधौ अच्युतपीयूषमच्युतकीर्तनरूपममृतं पिबतो मेऽसवः प्राणाः कुपितात् द्विजादनशनादपि हेतोः न परायंति नापगच्छंति न व्याकुलीभवंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सूत वाक्यमाह स इति । इतीत्थं सतां पतेर्भगवतः कथायां राज्ञा विष्णुरातेन विष्णुना रक्षितेन परीक्षिता उपामंत्रितः प्रवर्तितो ब्रह्मरातो ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं रातीति ब्रह्मरातः श्रीशुकः सभायाम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भागवतं नाम पुराणं प्राह कथंभूतं ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यं परब्रह्मप्रापकं वा ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमे उपागते प्राप्ते सति ब्रह्मणे चतुर्मुखाय भगवता प्रोक्तं चेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पांडूनां ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षिद्यद्यत्पृच्छति अन्वपृच्छत्तत्सर्वमनुपृष्टं सर्वमानुपूर्व्येण प्रस्तावक्रमेण प्रश्नक्रमेणाख्यातुं भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं वक्तुमुपचक्रमे उपक्रांतवान् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृतटीकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अनश्नतस्तव मनआदीन्द्रियदौर्बल्यादसदुक्तावधारणाशक्तेररण्यरोदनवद्व्यर्थमापद्यत इति तत्राह नम इति । न परायंति न मृतप्राया भवंति अशनादप्यतिबलहेतुरसायनपानादित्याह पिबत इति । अच्युतकथापीयूषम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सूतत्वान्मुनिसंसदि पृष्टः राज्ञा शुकः किं प्रावोचदिति शौनकादिमुनीनां मानसीं शंकां परिहरति स इति । मुनिसंसदि विष्णुरातेन विष्णुदत्तेन परीक्षिता सतां ब्रह्मादीनां पत्युर्हरेः कथायामित्युपामंत्रितः सत्कृत्य व्याख्यातुं व्यापारितोऽतएव भृशं प्रीतो ब्रह्मरातः शुको भागवतं नाम पुराणं तत्प्रश्नोत्तरत्वेनाहेत्यन्वयः । बालोपि स गुरुत्वेन मुनिभ्यो ब्रह्मणा यतः दत्तोऽतो ब्रह्मरातेति नाम वैयासकेरभूत् इति वचनात् शुकस्य ब्रह्मरातत्वं नान्यस्येति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आप्तिमूलत्वमाह ब्रह्मण इति । अतीतब्रह्मप्रलयानंतरं ब्रह्मकल्पे ब्रह्मांतरोत्पत्तिनिमित्ते प्राप्ते सति स्वपुत्राय ब्रह्मणे भगवता नारायणेन प्रोक्तमाहेति शेषः ॥ परीक्षित्प्रश्नप्रतिवचनतया शुकेनोक्तमुतान्यत्किंचिदिति शंकां परिहर्तुमाह यद्यदिति ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते म० द्वितीयस्कंधे वि० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

ब्रह्मणा श्रीकृष्णेन रात इति ब्रह्मवैवर्त्तादनुसन्धेयम् ॥ २७ ॥ ❋ ❋ ब्रह्मकल्पे ब्रह्मणो जन्मोपलक्षिते कल्पे भगवता संक्षेपेण प्रोक्तम् ॥ २८ ॥ ❋ ❋ आनुपूर्व्येणेति । भगवत्कथाया एवानुगतया प्राप्तेन क्रमेण, नतु राजप्रश्नवत् व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

सत्पतेः कृष्णस्य कथायामिति तत्तत्प्रश्नोत्तराणां कृष्णकथात्त्वे इदं सूतवाक्यमेव प्रमाणं ज्ञेयम् । ब्रह्मरातः शुकः ॥ २७ ॥ ❋ ❋ भागवतमिति भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । ब्रह्मकल्पे सर्व्वादिमे कल्पे ॥ २८ ॥ ❋ ❋ आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोऽत्र विवक्षितः, ननु प्रश्नक्रमः ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीयेऽत्राष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

करणनैश्चल्याभावहेतौ सत्यपि भगवत्कथाश्रवणे तन्नैश्चल्यं दर्शयति नम इति । हे ब्रह्मन् अच्युतपीयूषं भगवत्कथामृतं पिबतो मे अमी असवः प्राणाः तमुत्क्रामंतं सर्वे प्राणाः उत्क्रामंतीति श्रुत्युक्तानींद्रियलक्षणानि करणानि अच्युतपीयूषव्यतिरिक्ते विषये अनशनाद्धेतोः भोजनादौ कुपिताद्विजाद्धेतोः मरणप्रतीकारे धनकलत्रादौ च न परायंति न गच्छंति अच्युतकथामृतपाने निश्चलाः भवंतीति भावः ॥ २७ ॥ ❋ ❋ सतां पतेः श्रीभगवतः कथायां विष्णुना भगवता रातेन रक्षितेन राज्ञा उपामंत्रितः प्रवर्तितः ब्रह्म भगवंतं राति ददातीति ब्रह्मरातः स श्रीशुकः भृशमत्यर्थं प्रीतः सन् भागवतं नाम पुराणमाहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २८ ॥ भागवतमाह भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रांतवानित्यर्थः । कथंभूतं ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यं परब्रह्मगुणस्वरूपादिबोधकं वा ब्रह्म सम्यक् मीयते यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमकल्पे उपागते प्राप्ते सति ब्रह्मणे स्वयंभुवे भगवता प्रोक्तम् । पांडूनां ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षित् यत् अनुपृच्छत् तत्सर्वं शुकः आनुपूर्व्येण व्याख्यातुमुपक्रमे आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोऽत्र विवक्षितो न तु प्रश्नक्रमः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कंधीये अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं पूर्वपक्षे कृते भगवन्मा[1]हात्म्ये स्थिरीकृते शुकस्य सन्तोष एव जातो न क्रोध इत्याह—स उपामन्त्रित इति । स शुकः । उपामन्त्रितः प्रार्थितः । "उपामन्त्रयन्त राज्येन पितरो यमि"त्यत्र तदर्थनिर्द्धारात् । इ[2]ति एवंप्रकारकथायाम् । युक्ति[3]पूर्वं भगवद्गुणा निरूपणीया इति । तथा सति भगवतो महत्सुखं भवति । सत्पतित्वात् । तथा स[4]ति निःसन्दिग्धो भगवल्लीलाप्रत्ययो भवतीति भगवत्तोषहेतुरयं प्रश्न इति भावः । तत्राप्ययं ब्रह्मरातः ब्रह्मणा वेदेन रक्षितः । असदर्थे युक्तिमयं कथयिष्यतीति । अत एव भृशं प्रीतः । मम जन्मसाफल्यं जातमिति । राजा च विष्णुरातः । विष्णुना एतदर्थमेवाऽयं संरक्षितः । यदयं क्षोदपू[5]र्वं निःसन्दिग्धं मां ज्ञास्यतीति । अत एव स्वजन्मसाफल्यार्थं सभायामेव पृष्टवान् ॥ २७ ॥ ❋ ❋ एवं युक्तिपूर्वकं भगवत्कथायां वक्तव्यायां लौकिकी युक्ति[6]रप्रयोजिकेत्युपपत्तिरूपं भागवतमेवोक्तवानित्याह—प्राह भागवतं नामेति । पुराणमिति प्रमाणम् । ब्रह्मसम्मितमित्युक्तिसहितम् । ननु कति भागवतानि सन्ति ? बहुषु स्थलेषु भिन्नप्रकारेण[7] भागवतकथनाच्छङ्का । तत्राऽऽह—ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तमिति । विषयात्मकं तु भागवतमनेकधा । वि[8]मर्शात्मकं तु द्वेधा । तत्रोत्पत्तिप्रकारेण निरूपितं ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । उपपत्तिप्रकारेण तु ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तम् । अत्र स्थूले भागवते सर्वे प्रकारा उपनिबध्यन्ते । भागवतप्रवृत्तेरनेकधात्वज्ञापनाय । तत्राऽन्यस्य पदार्थस्य ब्रह्मणा स्वयमेव ज्ञातत्वादुपपत्तिः परं वक्तव्या नान्यदिति वक्तुं ब्रह्मकल्प उपागत इत्युक्तम् । ब्रह्मकल्पे समागते । तत्र हि शब्दब्रह्मण एव[9] सर्वोत्पत्तिः । या उपपत्तिर्भागवते वर्त्तते ॥ २८ ॥ ❋ ❋ ततोऽन्यविषयोऽपि प्रश्न इति भागवतात्पृथगेव तं परिहृत्य पश्चाद्भागवतोपपत्तिं वक्ष्यतीत्याह—यद्यत्परीक्षिदिति । पाण्डूनामृषभः भगवद्भक्तानां मध्ये मुख्यः । यद्यदनुपृच्छति पूर्वोक्तहेतुप्रश्नादिरूपम् । आनुपूर्व्येणैव तत्सर्वं वक्तुमुपक्रमं कृतवान् । यथाकाङ्क्षमुत्तराणि दत्तवानित्यर्थः । चकारादधिकामपि युक्तिमुक्तवानिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे अष्टमाऽध्यायविवरणम्

१. न्महात्म्येनेति ख. २. इतीति एवमिति घ. ३. युक्तिपूर्वकमिति ख. ४. सतामिति घ. ५. पूर्वकमिति ख. ग. ६. अप्रयोजकेति घ. ७. प्रकारेण कथनादिति ग. ८. विमर्षात्मकमिति ख. ९. एवोत्पत्तिरिति घ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः

स उपामन्त्रित इत्यत्र अस्मदर्थं इति वेदार्थे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्राहेत्यत्र युक्तिसहितमिति, यदधीनोत्तद्ध्नो दधित्वं पञ्चदशाहानिमाशीरित्याद्या युक्तयो वेदे उक्तास्तद्वदिदमपि तत्तुल्यतया तादृग्युक्तियुक्तम् । विषयात्मकमिति भगवज्ज्ञापकलीलात्मकम्, तस्य द्वादशस्कन्धात्मके श्रीभागवते तदुभयकथनप्रयोजनमाहुः अत्रेत्यादि । शब्दब्रह्मण एवोत्पत्तिरिति तस्मिन् कल्पे भगवता ब्रह्मा उत्पाद्यते पाठ्यते च 'यो ब्रह्माणमि'त्यादिश्रुतेः । वेदानामानन्त्याच्च भूयान् कालस्तत्र लगति, तथा चास्य शब्दब्रह्मत्वबोधनाय तं कल्पमत्रं बोधितवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यद्यदित्यत्र प्रश्न इति जीवस्वरूपादिविषयको राजप्रश्नः परिहृत्येति पूर्वं समाधाय ॥ २९ ॥

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे अष्टमाध्यायविवरणम् ।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

इत्येवं सतां भागवतानां पत्युः पालकस्य भगवतः कथायां राज्ञा परीक्षिता उपामन्त्रितः प्रार्थनया प्रवर्तितः स शुको भृशमत्यन्तं प्रीतः सन् संसदि तत्सभायां भागवतनामकं पुराणमाहेति द्वयोरन्वयः । अन्याः कथाः विहाय भगवत्कथाप्रश्ने हेतुं सूचयन् राजानं विशिनष्टि—विष्णुरातेनेति, भगवता रक्षितेनेत्यर्थः । यतो भगवद्भक्तः अतो भगवत्कथामेव पृष्टवानिति भावः । प्रश्नेन शुकस्य प्रसन्नतामपि हेतुं सूचयंस्तं विशिनष्टि—ब्रह्मरात इति, ब्रह्मणा भगवतैव रातः पुत्रत्वेन व्यासाय दत्त इत्यर्थः । यतः सोऽपि भगवद्भक्तः अतस्तत्कथाप्रश्नेन प्रसन्नो जात इति भावः । भागवतस्याप्रामाण्यशङ्कानिरासायाह—ब्रह्मसम्मितमिति, वेदतुल्यमित्यर्थः । कुत एतदागतं कथं वा तस्य भागवतमिति नामेत्यपेक्षायामाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमकल्पे उपागते प्राप्ते सति ब्रह्मणे चतुर्मुखाय भगवता प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ननु राजा तु विविधान् प्रश्नान् कृतवान् स भागवतं कथं प्राहेत्याशङ्क्याह—यद्यदिति । पाण्डूनां वंशे ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षित् यद्यदनुपृच्छति अन्वपृच्छत् तत्सर्वमानुपूर्व्येण प्रस्तावक्रमेण आख्यातुं भगवदाख्यानेनैव तदुत्तरं वक्तुमुपचक्रमे उपक्रान्तवानित्यन्वयः ॥ २९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र मननस्य निरूपणे । अष्टमो विवृतोऽध्यायो राज्ञः शङ्कानिरूपकः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियो ! जब राजा परीक्षित्ने संतोंकी सभामें भगवान्की लीला-कथा सुनानेके लिये इस प्रकार प्रार्थना की, तब श्रीशुकदेवजीको बड़ी प्रसन्नता हुई ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उन्होंने उन्हें वही वेदतुल्य श्रीमद्भागवत-महापुराण सुनाया, जो ब्राह्मकल्पके आरम्भमें स्वयं भगवान्ने ब्रह्माजीको सुनाया था ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पाण्डुवंशशिरोमणि परीक्षित्ने उनसे जो-जो प्रश्न किये थे, वे उत्तर क्रमशः देने लगे ॥ २९ ॥

आठवाँ अध्याय समाप्त ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥ १ ॥
बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया । रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥
यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमाययोः । रमेत गतसम्मोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥
आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् । ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

राजप्रश्नोत्तरं वक्ष्यन्ब्रह्मणे हरिणोदितम् ॥ कथयामास नवमे शुको भागवतं पुनः ॥ १ ॥

तत्र यत्तावदुक्तं यदधातुमत इत्यनेन जीवस्य कथं देहसंबंध इति तत्रोत्तरमाह । आत्ममायेति । आत्मनो हरेर्मायामंतरेण अनुभवरूपस्यात्मनोऽर्थेन दृश्येन देहादिना संबंधोऽञसा तत्त्वतो न घटेत । अत्र हेतुः । परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथा स्वप्नदेहसंबंधो न घटते तद्वत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ संसारोऽपि माययैवेत्याह । बहुरूपो बाल्युवादिरूपो देवनरादिरूपश्चाभाति गुणेषु देहादिषु ॥ २ ॥ ❀ ❀ अत एव भक्तियोगेन तन्निरासे सति मोक्षोऽपि घटत इत्याह । यर्हीति । वावशब्द एवार्थे । स्व एव महिम्नि यदा रमेत । तदेवाह । कालमाययोः पुरुषप्रकृत्योः परस्मिन् तदोभयमहंममेति च त्यक्त्वा उदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठते । तदुक्तम् "यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ॥ परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोऽक्षजे । लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥" इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यच्चोक्तम् परमेश्वरस्यापि देहसंबंधाविशेषात्कथं तद्भक्त्या मोक्षः स्यादिति 'आसीद्यदुदरात्पद्मम्' इत्यादिना तत्राह । आत्मनो जीवस्य तत्त्वविशुद्ध्यर्थं तद्भवत्येव । किं तत् । यत्तपआदिना भजनं स्वं भजते भगवान् ब्रह्मणे आह किं कुर्वन् । ऋतं सत्यं चिद्घनं रूपं दर्शयन् । दर्शने हेतुः । अव्यलीकेन व्रतेन तपसा आदृतः सेवितः सन् । अयं भावः । जीवस्याविद्यया मिथ्यारूपदेहसंबंधः । ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तत्र प्रश्नकदंबे अंतरेण विना अनुभवरूपस्य ज्ञानरूपस्यात्मनो जीवस्य । अत्र देहासंबंधे परस्य प्रकृत्यादिसंगरहितस्य स्वप्नदेहसंबंधो यथा निद्रारूपां मायां विना न घटते तथाऽशरीरस्य जीवस्य शरीरसंबंधो भगवदिच्छारूपमायाकार्यसत्त्वोदयगुणमयीं प्रकृतिं विना न घटते इति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ मायया तत्तद्देहाध्यासेन तत्तद्देहिनमात्मानं मन्येत वस्तुतस्तथात्वाभावात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ अत एव बहुरूपाहं ममत्वादेर्मायिकत्वादेव महिम्नि ब्रह्मभावे अत्र मानमाह—तदुक्तमिति । श्लोकाविमौ प्रथमस्कंधे व्याख्यातौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अव्यलीकेन निष्कपटेन अत्राशयमाह—अयं भाव इति । अतो योगमायाविलसच्चिद्घनविग्रहवत्त्वात् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यदधातुमत इति पूर्वाध्यायस्य षष्ठश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ यया सम्मोहितः इत्यादि प्रथमस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य पञ्चमषष्ठश्लोकौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आसीदिति पूर्वाध्यायस्य सप्तमश्लोकः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ राज्ञः प्रश्नानामुत्तरं वक्तुं भागवताख्यानमारभ्यमाणेन मुनिना तावज्जीवस्य देहारंभः सहेतुको निर्हेतुको वेति प्रश्नस्य जीवदेहतुल्यपरिमाणावयवत्वेन जीवतुल्यत्वप्रयुक्ता भजनीयत्वामोक्षप्रदत्वप्रश्नस्य मुक्त्वात्ममायां शेते तं च देशं कथयस्वेति प्रश्नस्य चोत्तरं नवमेऽध्याये नोच्यते तत्र सहेतुकत्वनिर्हेतुकत्वप्रश्नस्योत्तरं वदन् त्रिपाद्विभूतिविशिष्टस्य भगवतः कालमायावश्यत्वाभावं वक्तुं संसारे चेतनानां कालमायावश्यत्वमाह आत्मेति । अनुभवात्मनः अनुभवो ज्ञानं तदात्मा स्वरूपं यस्य तस्मात एव परस्य देहादिभ्यो विलक्षणस्य जीवस्यार्थसंबंधः—भोग्यभूतशब्दादिविषयेषु भोक्तृतया संबंधः आत्ममाया परमात्मनियाम्यां मायां प्रकृतिमृते विना अंजसा सामीचीन्येन न घटेत न सन्गच्छेत तत्र दृष्टांतः स्वप्नदृष्टुरिवेति । यथा स्वप्नदृष्टुः न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते, कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति श्रुत्युक्तरथादिपदार्थसंबंधस्तदर्थ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवन्मायामतेनोपपद्यते तद्वदित्यर्थः। प्रकृतिः तिरोहितस्वपररूपत्वात्प्रकृतेषु भाग्यबुद्धिरिति भवति एवं च प्रकृत्यातिरोहितस्वपररूपत्वमेव देहारंभे हेतुरित्यहेतुकत्वं निरस्तं भवति ॥ १ ॥ ❀ ❀ उक्तं विवृणोति बह्विति। बहुरूपया विचित्रपरिणामिन्या भगवन्मायया तिरोहितज्ञानानंदस्वरूपो जीवः देवमनुष्याद्याकारमात्मन्यारोप बहुरूप इव भातीत्यर्थः। अस्या मायाया गुणेषु सत्त्वादिगुणकार्येषु शब्दादिषु रममाणः शब्दादीन् भुंजानो ममाहमिति मन्यते अहंकारममकाराभ्यां बुद्धो भवतीत्यर्थः॥ २ ॥ ❀ ❀ जीवप्रस्तावाद्यवस्थानं स्वरूपत इति जीवविषयप्रश्नान्तरस्योत्तरं वदन् सन्स्वरूपसाक्षात्कारे सति शब्दादिप्रावण्यनिवृत्तिरित्याह यर्हीति। यर्हि यदा मुक्तावित्यर्थः। स्वे स्वाभाविके कालमाययोः परस्मिन्कालमायाकार्यासंस्पृष्टे महिम्नि अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वपर्यंतगुणाष्टकलक्षणे परमात्मशेषनैकरसस्य स्वात्मनो महिम्नि यद्वा कालमाययोः परस्मिन्नियंतरि महिम्नि उक्तविधपरमात्ममहिम्नि महिम्नो नियंतृत्वं महिम्नद्वारा रमेत गतसंमोहः निवृत्ताहंकारममकारः तदोभयं प्रकृतिकालवश्यत्वं त्यक्त्वा हित्वा उदास्ते शब्दादिषु योग्यसिद्धार्थप्रवृत्तिशून्यो भवतीत्यर्थः। अनेनाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टत्वेनावस्थितिरेव स्वरूपतो व्यवस्थानं तादृशस्वरूपस्यापि स्वात्मनस्वात्मभूतनिरतिशयानंदपरब्रह्मानुभवः परब्रह्मशरीरभूतत्वेन स्वात्मानुभवो वा शब्दादिप्रावण्यनिवर्तक इति चोक्तं भवति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यच्चोक्तं भगवतोपि जीववद्देहसंबंधाविशेषात्कथं तद्भजने न मुक्तिरिति तस्योत्तरं कालमायावश्यजीवस्य कर्माधीनः प्राकृतो देह ईश्वरस्य त्वप्राकृतस्वेच्छोपात्तदिव्यविग्रहवत्वमित्येवं वक्ष्यन्कालमायावश्यजीव विलक्षणभगवत्स्वरूपविशोधने कथं ज्ञायत इत्यत्राह आत्मतत्त्वेति। अव्यलीकव्रतादृतः निर्दिष्टव्रतेन आदृतः आराधितः भगवान् ब्रह्मणे चतुर्मुखाय रूपमप्राकृतं स्वीयरूपं दर्शयन्नात्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं जीवविलक्षणपरमात्मयाथात्म्यविशोधनार्थं ऋतं सत्यं यद्वचनमाह तद्वक्ष्यामीति शेषः। अदर्शयद्रूपमिति पाठे यथादर्शय तथाहेत्यर्थः॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

चतुर्मुखस्य भगवदनुग्रहेण तल्लोकदर्शनं तेन विनाभूतं तत्स्वरूपदर्शनं प्रकृतिजीवयोगस्तदधीनत्वमित्यादिमाहात्म्यवर्णनेन हरेर्हृदयद्रवीभावहेतुर्भक्तिरेवेत्यतः सा हरौ कर्त्तव्ये तस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते तत्रादौ यद्धातुमत इत्यस्योत्तरं वक्ति आत्ममायामिति। परस्य धातुशब्दवाच्यार्थेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यो व्यतिरिक्तस्यानुभवात्मनो ज्ञानात्मनोऽत एव स्वतोऽशरीरस्य जीवस्यात्ममायां हरेरिच्छां तदधीनां सत्त्वादिगुणरूपां प्रकृतिं च ऋते विना अर्थसंबंधो देहादिसंबंधो न घटेत तथा स्वप्ने करितुरगादिपदार्थानां द्रष्टुर्जीवस्य भगवदिच्छानियतैर्वासनोद्बोधकैरजस्तमोभावैरृते स्वाप्नपदार्थसंबंधः करितुरगादिदर्शनं न युज्यते तस्माद्देहस्य जीवस्य देहसंबंधे भगवदिच्छाप्रथमहेतुः द्वितीया स्वगुणैः सहप्रकृतिरित्युत्तरे अंजसेत्यनेन अशरीरस्य जीवस्य शरीरोत्पत्तिकारणम्। ईश्वरेच्छा प्राथमिकी तां विना न हि किंचनेत्यादिप्रमाणं सूचयति। यद्वांजसेदमेव तत्त्वं स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वादसत्यस्य तदयोगान्नात्राघटितघटनापटीयस्यनिर्वाच्यलक्षणा मायोच्यते किंत्वीश्वरेच्छैव सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विद इति सूत्राच्चेति अंजसा त्वरिते तत्त्व इति यादवः॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्वशरीरस्य जीवस्य भगवदिच्छानियतैः प्रकृतेर्गुणैर्देहारंभः कथमत्राह बहुरूप इति। ईशेच्छयानादित एवास्याः प्रकृतेर्गुणेषु मृद्घट इतिवत्गुणकार्येषु देहेंद्रियेषु च रममाणः सत्त्वादिगुणात्मकलिंगशरीरबद्धतया वर्तमानः सृष्टिकाले महदहंकारादिपंचभूतोपादानकत्वेन मानुषदेवासुरशरीरादिबहुरूपत्वेन बहुरूपतया विकृततया प्रकृत्या सह स्वयमविकृतोऽपि तदभिमानाद्विकृतत्वेनात्मानं च मन्यमानो बहुरूप इव मानुषादिरूप इवाभाति अहं मनुष्योऽहंदेव इत्यात्मानं मन्यते देहे दैहिकेषु त्रिगुणसंपातजयाऽहंमत्याहंममेति मन्यते चेत्यर्थः। तदुक्तं तेषां संपातजो भावो ममाहमिति या मतिरिति तस्मात्प्रकृत्यैव पुमान् मानुषादिविकारया॥ मानुष्यादिरिवाभाति नित्यं चैतन्यरूपवानिति च तस्मादीशेच्छया नियतत्रिगुणात्मकलिंगशरीरेऽहंमानात्तन्मूलतया धातुभिर्देहारंभो युक्त इति भावः॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं बंधप्रकारमुक्त्वा ततोऽधुना जीवस्य मुक्तिप्रकारमाह यर्हीति। चशब्द एवार्थे यर्हि यदायं जीवो वैराग्यादिसाधनसामग्र्या समुत्पन्नभगवज्ज्ञानेनापरोक्षितनिजस्वरूपः कालमाययोः कालप्रकृत्योः परस्मिन्विलक्षणे तच्छक्तिसंसर्गरहिते स्वे महिम्ने सच्चिदानंदलक्षणस्वरूपे रमते चाव्यवधानेन रमत्येव॥ स्वस्वरूपे तदागतसंमोहो निरस्ताविद्यातत्कार्ये। उभयं वार्धक्याद्यापादकां मायां देहारंभहेतुभूतां च तन्मूलं संसारं, त्यक्त्वेति यावत्। उदास्ते उत्कृष्टे वर्तेते नीचत्वापादकात्संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः। तदुक्तं यदा स्वरूपं जानाति कालप्रकृतिवर्जितं वासुदेवप्रसादेन तदा मुक्तो भवत्यसाविति अनेन सागुण्यं त्यक्त्वा नैर्गुण्यमाप्नोतीत्यपव्याख्यानमपास्तं तत्र प्रमाणाभावादिति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अत्रापि किं प्रमाणमित्याशंक्य भगवदुक्तं भागवतमेवैतादृशमोक्षप्रमाणमित्याह आत्मेति। आत्मनः परमात्मनो जीवस्य वा यत्तत्त्वमनारोपितं सच्चिदानंदलक्षणरूपं तस्याविशुद्ध्यर्थं निर्दोषत्वेनानिश्चयार्थमनुभवार्थं वा व्यासो भवान् यद्भागवतं पुराणमाह तदुक्तं यथोक्तं मुक्तिसाधनं ज्ञानसाधनं शास्त्रम्। न व्यामोहकमतो भगवदुक्तत्वेनोक्तमुक्तौ प्रमाणत्वात् त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेन वदिष्यामीति शेष इत्यर्थः। प्रथमं तावत्पाद्मकल्पं विवक्षुर्दर्शनेन तद्रूपमिति प्रश्नं प्रतिवक्ति ब्रह्मण इति। अव्यलीकेन प्रियत्वेन प्रसन्नताहेतुना व्रतेन भक्तिलक्षणेनादृतोऽर्चितः स हरिः स्वनाभिपद्मादुत्पन्नाय ब्रह्मणे चतुर्मुखाय रूपमदर्शयन्निजमिति शेष इत्यन्वयः॥ ४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अनुभवरूपस्यापि जीवस्य यथा संमोहितो जीव आत्मानमित्याद्यनुसारेण मोहाद्यनुपपत्तेः स्वरूपशक्त्या अनुभवित्वमपि लभ्यत इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति। आत्ममायामिति। केवलानुभवत्वे मायासम्बन्धो न स्यात्, स्वप्नद्रष्टृदृष्टान्तश्च न घटत इत्यपि ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्वे महिम्नि स्वस्य महिमहेताविर्त्यर्थः। कालमाययोरपि परस्मिन् तत्तदादिसर्व्वाश्रयतत्त्वे इत्यर्थः। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति श्रीगीतातः। प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् इति श्रीऋषभदेववाक्याच्च। उभयं मायां देहादिरूपमर्थञ्च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यदेव च स्वे महिम्नि रमणं ऋतं परमब्रह्मलक्षणरूपं श्रीविग्रहाकारतत्त्वं दर्शयन् साक्षात्कारयन्नेव ब्रह्मणे ब्रह्माणं प्रत्याह चतुश्श्लोक्योपदिष्टवान् शब्देनानुभवेन च यत् प्रकाशितवानित्यर्थः। किमर्थम् आत्मनो जीवस्य तत्त्वनिर्णयार्थम्। तद्द्वारा जीवान्तरमपि बोधयितुमित्यर्थः। तद्वा आत्मनः स्वस्य श्रीभगवतो यत् तत्त्वं याथार्थ्यं तस्य निर्णयार्थमिति। तस्य तादृशप्रसादे हेतुमाह अव्यलीकेति एतेन भगवद्विग्रहगतः प्रश्नश्चोत्तरयति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

प्रश्नस्य प्रथमस्योक्ता द्वितीयस्योत्तरं वदन्। चतुःश्लोकी भागवतप्रवृत्तिं नवमेऽतनोत् ॥ ० ॥

यत् पृष्टं यद्धातुमत इत्यनेन जीवस्य देहसम्बन्धो निर्हेतुकः सहेतुको वा तत्रोत्तरमाह। आत्मनो हरेर्माया अनाद्यविद्याशक्तिम् अन्तरेण अर्थे देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धो जीवस्य न घटेत यथा स्वप्नद्रष्टुरज्ञानमृते स्वाप्निकदेहसम्बन्धो न घटेत यतोऽनुभवात्मनः ज्ञानं मदीयस्य तथा देहादिभ्यः परस्य। मायया त्वचिन्त्यशक्त्या दुर्घटघटनापटीयस्या देहसम्बन्धो घटत इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवञ्च याद्दच्छिक्या अविद्याशक्त्यैव देहसम्बन्धे सति जीवः कीदृशः स्यादित्यपेक्षायामाह। बहुरूपः बाल्ययुवादिरूपो देवनरादिरूपश्च। इवेति जीवस्य चित्कणरूपत्वान्न तत्त्वत इत्यर्थः। बहुरूपया जीवस्य बहुरूपत्वहेतुत्वात् बहुवृत्तिकया। यदुक्तं यया। क्षेत्रज्ञशक्तिः स तारतम्येन वर्त्तते इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवञ्च याद्दच्छिक्या माययैव जीवस्य संसारो यथा तथैव याद्दच्छिक्या भक्त्यैव जातप्रेम्णो जीवस्य संसारान्निस्तार इत्याह यर्ह्रीति। वाशब्द एवार्थे। यर्ह्येव स्वे स्वीये महिम्नि रमेत इति। वस्तुतः खलु स्वीये देहादिके ममतास्पदे रमणं त्यक्त्वा यथार्थत एव स्वीये ममतास्पदे वस्तुनीत्यर्थः। महिम्नि महिमातिशयत्वात् महिमरूपे एवेत्यर्थः। कालमाययोः परस्मिन् कालकृतविकाररहिते मायाकृतमहदादितत्त्वरहिते च स्वरूपे रमेत आसज्जेत। तच्च न यत्र काल इति न यत्र मायेत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यदृष्टया भगवतो धाम श्रीविग्रहपार्षदादिकं ज्ञेयम्। रमणस्य भक्त्यविनाभावित्वात् यदृच्छया प्राप्तया भक्त्येति लक्ष्यते तदा उभयं कालं मायाञ्च कालकृतं अविकारं मायाकृतं लिङ्गञ्च त्यक्त्वा तत्र (ततः) उदास्ते अनासक्तो भवति। यदुक्तम्-यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम्। परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम् इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु कालमाययोः परतरे तत्त्वे किंयत्र रमेत तत्राह आत्मतत्वस्य स्वीयतत्त्वस्य विशुद्धिर्ज्ञानं तदर्थं दशमस्य विशुद्धयर्थमितिवत् यद्वा आत्मनो जीवस्य तत्त्वानां चित्तादीनां विशुद्धयर्थं, यत् ऋतं सत्यं चिद्घनं रूपं दर्शयन् आह चतुश्लोकीभागवतमुपदिदेशात्र हेतुः अव्यलीकेन व्रतेन निष्कपटया भक्तया आदृतः यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वान्न तत्पदापेक्षा। अयं भावः जीवस्याविद्यकदेहसम्बन्धः ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेष उक्त इति श्रीस्वामिचरणाः। एवञ्च आसीद्यदुदरात् पद्ममित्यादिना जीवदेहादीश्वरदेहस्य कोऽपि विशेष इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अधुना राजप्रश्नोत्तरं श्रीमद्भागवताख्यानेनैव वक्तुं तन्मूलभूतं ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं सूक्ष्मं भागवतं विवक्षुरादौ यद्धातुमतो ब्रह्मन्देहारंभोऽस्य धातुभिः यदृच्छया हेतुना वेत्यस्य आत्मनो बंधमोक्षौ चेदस्य व्यवस्थानं स्वरूपत इत्यस्य परमेश्वरस्यापि बद्धजीवदेहसंबंधाविशेषाद्भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं दुर्घटमिवेत्यस्य स चापि पुरुषः यस्मिन् लोके शेते तं लोकमुदाहर्तुमर्हसीत्यस्य च प्रश्नस्योत्तरमाह आत्ममायेत्यादिना। तत्र जीवस्य देहारंभो यदृच्छया नास्ति किंतु सहेतुक इत्याह अनुभवात्मनः ज्ञानरूपस्य परस्य देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणस्य जीवस्य अर्थसंबंधः देहादिना संबंधः संयोगः आत्मनः परमात्मनः मायां प्रकृतिमृतेंजसा न घटेत न संगच्छेत भगवन्माययैव देहादिसंयोगः न निर्हेतुकः सर्वत्र संबंधप्रसंगादसंभवाच्च तत्र दृष्टांतः स्वप्नद्रष्टुरिवेति। यथा स्वप्नद्रष्टुः देहसंबंधः परमात्मनः मायामृते न घटेत तद्वत् स्वप्नद्रष्टुः शुभमशुभं वा देहादिकं स्वशक्तिभूतया मायया परमात्मैव करोति। न तु स्वप्नपदार्थो निर्हेतुकः सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसंगात्। नच तत्कर्ता तद्द्रष्टा अनिष्टदेहादिसंबंधदर्शनात् विस्तरस्तु वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ १ ॥ ❀ ❀ बंधं दर्शयति बहुरूप इवेति। देवमनुष्यादिदिहेंद्रियमनोबुद्धयादिभेदेनानेकप्रकारया मायया हेतुभूतया संदेहादिभ्यो विलक्षणोपि ज्ञानस्वरूपोऽपि बहुरूप इव आभाति। देवोहं मनुष्योहं बालोहं स्थविरोहमित्येवं नानारूप इव प्रतीयते अस्याः मायायाः गुणेषु रममाणः ममाहमिति मन्यते देहे अहंबुद्ध्या तदनुबंधिषु मदीयबुद्धया च बद्धो भवति ॥ २ ॥ ❀ ❀ मोक्षमाह यर्ह्रीति। तर्हि यदा श्रोत्रियस्य ब्रह्मनिष्ठस्य गुरोः चरणोपासनेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गतसंमोहः आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपादिविवेकवान् कालमाययोः कालप्रकृत्योः परस्मिन् स्वे महिम्नि ब्रह्मणि भगवति जगत्कारणे रमेत ध्यानादिनाक्रीडेत तदोभयम् अहंममेति च त्यक्त्वा अर्चिरादिमार्गेण परं पदं प्राप्य उदास्ते आविर्भूतापहत्यात्मत्वादिधर्मित्वेन अवतिष्ठते अनेनैव स्वरूपतो मुक्ताऽवस्थानमित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अथ परमेश्वरस्यापि बद्धजीववद्देहसंबंधाविशेषाद्भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं दुर्घटमित्येत्यस्योत्तरं बद्धजीवस्य प्राकृतमनित्यं शरीरं परमेश्वरस्य त्वप्राकृतं नित्यं वपुरिति दर्शनात् तप आदिभगवद्भजनमेव मुक्तिसाधनमित्याह आत्मतत्वविशुद्ध्यर्थमिति । अव्यलीकेन तपआदिभजनेन आदृतः आराधितः सन् ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ऋतं सत्यं रूपं दर्शयन् यत्तप आदिभजनमाह आत्मनः मुमुक्षोर्जीवस्य तत्वविशुद्ध्यर्थम् आविर्भूतमहदज्ञत्वाद्विशुद्ध्यर्थं मुक्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

नवमे तूत्तरं प्राह जीवब्रह्मस्वरूपयोः । सन्देहवारकं पूर्वकथनस्याऽपि वस्तुताम् ॥ १ ॥
पारम्पर्यकथा चाऽस्य शुद्धया[1]धिक्यावगम्यते । नाऽन्यथेत्यस्य सन्देहनाशनाय निरूपिता ॥ २ ॥

अन्येषां सन्देहानां जीवब्रह्मसन्देहमूलत्वात्प्रथमं जीवसन्देहं वारयति—आत्ममायामृत इति त्रिभिः । यत्तेनोक्तं यद्धातुमतो ब्रह्मन्निति । अस्य जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति । जीवत्वं कथमिति अन्यशब्देन प्राप्तम् । तत्र जीवत्वे जाते बहवो भविष्यन्ति देहसम्बन्धे इति प्रथमं जीवत्वमुपपादयति—आत्ममायामृत इति । तत्र सदानन्दरूपो भगवानेककोटिनिविष्टः । चिद्रूपश्चाऽपरः । तस्य मा[2]या द्विविधेति पूर्वं निरूपितम् । तत्र चिद्रूपस्य मा[3]या व्यामोहिका । सा स्वपुरुषं व्यामोहयित्वा जीवतामापादयतीति । जीवतीति जीवः केवलं प्राणधारणप्रयत्नवान् । स हि मायया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक आसन्यो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा जीव इत्युच्यते । "जीव प्राणधारणे" इति धातोः कर्त्तरि अच्प्रत्ययः । बोधरूपोऽप्ययमानन्दरूपस्य पृथग्भूतत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितत्सम्बन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया सम्बध्यते । अयं च विभागो "बहु स्यां प्रजायेये"तीच्छया । इच्छाऽपि सर्वभवनसम[4]र्थं स्वरूपमेव धर्मरूपेण भवेत् इच्छारूपेणाऽपि भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता । एकत्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भा[5]वत्वतलादिवाच्या । तथा भगवतो भावस्तु स्वरूपादेव निर्मि[6]तात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकहेतुभूतस्य कालस्याऽभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भविष्यति । पूर्वमेव जातत्वात् तत्सङ्गे इच्छादीनामपि जातत्वादिच्छादयस्तदंशभूतास्तान् सदेकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं परिगृह्णाति भगवानिच्छारूपम् । स एव कामः "सोऽकामयते"ति श्रुत्युक्तः । तया कृत्वा भेदरूपया सच्चिदानन्दा धर्माः स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति साकारतां चाऽऽपद्यते । भिन्नोऽपि तया मिलितः अभिन्न इवाऽखण्डो भवति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याऽल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्ये प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । "प्रजायेये"तीच्छया उत्कर्षापकर्षरूपेण जाताः । तत्र आनन्द उत्कृष्टः । तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । तदा चिदंशस्य शक्तिरानन्दे गतत्वात् ज्ञानधर्मस्य तं व्यामोहयति तदा तस्य जीवत्वम् । सदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्ततामापद्यते । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथमभिव्यज्यते । पश्चात्तस्यां तत्कृतधर्मे वा विरोभूते स्वयमपि तिरोभवति । तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभिव्यक्त एव तिष्ठति जीवभगवद्बुद्धिषु । जीवे भगवति वा । एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति च । प्रयत्नस्तु तस्याऽपराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेद्भगवांस्तस्मै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रयच्छेत् तदा तां मोहिकां मायां त्यजति । प्रयत्नं च त्यजति । स्वरूपे चिद्रूपे चाऽवतिष्ठते । अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भवति । [7]तस्य सा माया शक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आनन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता त्वापातितो वर्त्तते । आनन्देन सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चेत्स्वधर्मेण '[8]सङ्गृह्णीयात् इयं प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते । अन्यथा प्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते । जीवभेदं त्वग्रे निरूपयिष्यामः ! एतदेवाऽऽह—आत्ममायां आत्मनः स्वस्य चिद्रूपस्य मायां व्यामोहिकामृते । अस्य चिद्रूपस्य । राजन्निति सम्बोधनं राजसत्वात्तव स्वरूपाज्ञानमिति दयां बोधयति । व्यामोहानन्तरमेव देहसम्बन्ध इति तादृशं विशेषमाह—अनुभवात्मन इति । वस्तुवस्त्वनुभवात्मा परं सामर्थ्यं भगवति गतमस्ति यतो व्यामोहो भविष्यति । अन्यथाऽर्थसम्बन्ध इव व्यामोहोऽपि न भवेत् । व्यामोहव्यतिरेकेण केवलशक्त्यभावेनार्थसम्बन्धो निरूपयितुमशक्यः । सहजशक्तिश्च सा । तस्याः दोषत्वेन

१. शुद्धाधिको ग. । २. मायापीति ख. । ३. इयं माया सेति ख. । ४ समर्थस्वरूप इति ख. । ५. भावः स्वतलादिवाच्यः ख. । ६. निर्मितत्वादिति ख. । ७. तस्या इति ख. । ८. तं गृह्णी यादिति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पर्यवसानं हीनभावात् । जीवस्य सामर्थ्यलाभेऽपि तस्या हीनभावापगम[1]ः पृथग्भूताया न भविष्यति । तया व्यामोहे तु [2]अर्थेन देहादिना सम्बन्धः सुखेन घटते । मोहितस्याऽर्थसम्बन्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—स्वप्नद्रष्टुरिवेति । निद्रया व्यामोहितो भगवत्कृतां मायिकीं सृष्टिं पश्यत्यभिमन्यते च । निद्रायाः [3]सर्वत उद्गमाभावात् मूलभगवन्मायया कृत्वा सा शीघ्रं तिरोभूता भवति तदा स जागर्त्ति । एवं स्वप्नदृष्टान्तेन तस्य व्यामोहं निरूप्य दार्ष्टान्तिके विशेषमाह—अञ्जसेति । सामस्त्येन । स्वप्नकोटयोऽत्र मध्ये भवन्ति । इदं त्वेकमेव जन्मकोटिष्वनुवर्तते ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं तस्याः सम्बन्धमात्रं निरूप्य कार्यं निरूपयति—बहुरूप इवेति । सा ह्याभास[4]मूलमाया बहुरूपा भवति । तया सम्बद्धोऽयं स्वयमपि बहुरूपो भवति । इवेति वचनं तस्याः सम्यक्स्वरूपसमर्पकाभावात् । तदा आनन्दार्थं तस्या गुणेषु रममाणः । तस्याः गुणान् गृहीतुमिच्छुः । ममाहमिति । ममेति गुणेषु । अहमिति मायायाम् । सम्बन्धप्रतिपादकावेतौ शब्दौ तस्य स्वरूपेऽर्थं समर्पयतः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा तत्परित्यागोपायमाह—यर्हि वावेति । यर्हि कदाचिन्मूलभूतस्य इच्छावशात् । वावेति निश्चयेन । स्वे महिम्नि स्वस्य महिमरूपे भगवति आनन्दे । गुणक्षोभककालस्य मोहिकाया जगत्कर्त्तृकाया मायाया नियन्तरि । तयोः कार्यं स्वेच्छया दूरीकृत्य प्रसन्नतया स्थिते यदि रमेत । तत्रापि भगवानेनं प्रति सर्वथा स्वमाहात्म्यं न बोधयतीति तस्य स्वामित्वे यदि सन्देहं न कुर्यात्, तदा गतसन्देह[5] उभयं त्यजति । व्यामोहिकां मायां, गुणान्, तत्कार्यं देहादिकं वा, ममाहमिति भावं वा त्यक्त्वा उदास्ते तस्यामासक्तिं न करोति तदा निस्तार इति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं जीवसन्देहं परिहृत्य ब्रह्मसन्देहं निवारयति—आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थमित्यारम्भ न विमुह्यति कर्हिचिदित्यन्तेन—अत्राऽपि मुक्तिरस्माभिः प्रक्रियया निरूपितैव । स्वरूपमेवाग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्रह्मणोऽपि देहसम्बन्धाज्जीवतुल्य[6] इति यद्दूषणं सर्वात्मकत्वानुपपत्तिं वा तदत्र निराक्रियते । आत्मनस्तत्त्वं यथार्थरूपं तस्य विशुद्ध्यर्थम् । लौकिकानां ज्ञानेन लौकिकभावेनाऽन्यथा प्रतिभान[7]लक्षणां शुद्धिं दूरीकृत्य विशेषशुद्धिं सम्यग्बोध[8]लक्षणां जनयितुम् । यदाह । न केवलं वचनं किन्तु ऋतं सत्यं स्वस्याऽऽनन्दरूपं ब्रह्मणे प्रदर्शयन् यदाहेति सम्बन्धः । प्रदर्शने कथने च हेतुः—अव्यलीकव्रतादृत इति । निष्कपटव्रतेन आदृतः सेवितः सन्तुष्टो वा ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ नवमाध्यायं विवरिषवः पूर्वाध्यायं सङ्गमयितुमेतदध्यायार्थमाहुः **नवम** इत्यादि । कारिका तु स्फुटार्था, तथा चाक्षेपसमाधानभवा सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वत्राग्रे पारम्पर्यकथा किमित्युक्तेत्याकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनमाहुः पारम्पर्येत्यादि । अस्य जीवस्य शुद्ध्याधिक्ये सति भगवदुक्तोर्थोवगम्यते, न तु प्रकारान्तरेणेति हेतोः, अस्य राज्ञः सन्देहनाशनाय उपलक्षणविधया सन्देहान्तरानुत्पत्तये च पारम्पर्यकथा निरूपितेत्यर्थः । आत्ममाय मित्यत्र । एवं कारिकायामध्यायार्थं सङ्गृह्य व्याख्यातुमवतारयन्तः प्रथमं जीवसन्देहवारणे हेतुमाहुः अन्येषामित्यादि । एवं च जीवसन्देहनिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वाद्राज्ञा पूर्वं तदर्थमेव प्रश्नस्य कृतत्वाच्च पूर्वं तदेव वारयतीत्यर्थः । अन्यशब्देन प्राप्त मिति प्राणधारणबोधकशब्देन प्राप्तम् । तत्रेति तादृश्यामाशङ्कायाम् । इतोति अस्माद्धेतोः, कथं जीवत्वमुपपादयतीत्याकाङ्क्षायां सृष्टिप्रक्रियाज्ञानं विना दुर्बोधस्य शुकवाक्याशयस्य बोधनार्थं वैदिकीं सृष्टिप्रक्रियामुपपादयिष्यन्तः पूर्वं जीवत्वमुपपादयन्ति तत्रेत्यादि । तत्रेति सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि । तस्येति सच्चिदानन्दरूपस्य, कथं व्यामोहिकेत्याकाङ्क्षायां कार्यद्वारा तथात्वमाहुः सेत्यादि । स्वपुरुषमिति स्वाभिमानिनम्, का नाम जीवतेत्यत आहुः जीवतीत्यादि । दशविधप्राणरूप इति, अपानादीनां तद्भेदत्वाद्वा दशेन्द्रियाणि प्राणशब्दवाच्यानि । रूपयत्युपष्टम्भयतीति वा तथा । शब्दनिष्पत्तिप्रकारमाहुः जीवप्राणेत्यादि, तथा च, पूर्वोक्तं लक्षणमुपपन्नमित्यर्थः । ननु ज्ञानरूपस्य कथं व्यामोह इत्यत आहुः बोधेत्यादि, तथा च, तत्सम्बन्धादेव व्यामोह इत्यर्थः । एतावानर्थ 'आत्ममायामिति' श्लोके सङ्गृह्यते । नन्विदं तदोपपद्यते, यदा सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो विभागादिकं प्रामाणिकं भवेत्, अन्यथा तु क्वचिदनाद्यविद्यावच्छिन्नत्वादिना यः प्रस्थानान्तरे च 'नित्यो-नित्यानामि' त्यादिश्रुतिभिः दर्शनान्तरेषु च नानात्मानो व्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं व्यवस्थात इति बन्धमोक्षादिव्यवस्थारूपया युक्त्या नित्यभिन्नास्ते जीवा अङ्गीकृता इत्यागन्तुकी जीवता नोपपद्येतेत्याकाङ्क्षायामाहुः अयञ्चेत्यादि । अत्र हि तैत्तरीयादिश्रुतौ इच्छाया आकारद्वयमुक्तम् । तत्र प्रथमेन विभागः प्राप्तः । स एव बृहदारण्यके 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती' त्यादिनोच्यते । द्वितीयेन चोच्चनीचभावः, अन्यथा बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् तेनैव जननबाहुल्यस्याप्यर्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपताविवरणेन तस्य बोधितत्वाच्च, अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः । न च 'नित्यो नित्यानामि' तिश्रुतिविरोधः । एतदग्रे 'चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'तिश्रावणाच्चेतनतया बहुत्वस्य नित्यत्वस्य भानेन जीवतया तथात्वस्यानभिप्रेतत्वात् । न च विभागात्पूर्वं बहुत्वविरोधापत्तिः, आकाशस्तत्प्रदेशयोरिव तादात्म्यादविभागदशायामपि तदुपपत्त्या विरोधाभावादिति । न च साङ्कर्यापत्तिः, स्वभावभेदस्य 'प्रजायेये' तीच्छोत्तरकालीनत्वेन पूर्वं तस्याभावे मुक्तौ तन्निवृत्तौ

---

१. भावोपगत इति ख. । २. अनर्थेनेति ख. । ३. सर्वदोद्गमेति क. ख. । ४. मायारूपा बहिरिति घ. । ५. सन्देहः भयमिति ग. । ६. तुल्यता इति ग. । ७. भावेनेति ग. । ८. बोधनलक्षणमिति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मध्ये च तद्विवेकेन तस्य कदाप्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च ब्रह्मणो दुःखानुभवाद्यापत्तिः, आपाद्यमानस्य सर्वस्य तदात्मकत्वान्ना- 'ग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्या' दिति भिक्षुगीताप्रोक्तन्यायेन तस्याप्यभावादिति । न च व्यवस्थाविरोधः, भगवदिच्छयैवोपपत्तेः । इदं यथा तथा 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता' इति १०-८७-३० वेदस्तुतिश्लोके व्युत्पादितमाचार्यचरणैः, तदेव जीव- व्यापकत्वखण्डने मयापि प्रपञ्चितम् । अनाद्यविद्यावच्छिन्नत्ववादस्तु 'अविद्यया बन्ध' इत्यादि श्रुतिपुराणेषु तस्याः करणत्वबोधना- त्तस्य च पूर्वभावित्वं विना अनिर्वाहाद्विद्वन्मण्डन एव दूषित इति पूर्वोक्तेऽर्थे न कोपि शङ्कालेशः । अयञ्चेत्यत्र चकारो विभागान्त- रस्यापि समुच्चायकः । ननु का नामेच्छा, स्वरूपं वा, अन्यद्वा । आद्ये स्वरूपस्य नित्यत्वेन तस्यास्तदाकारस्य तथात्वाज्जीवभेदस्य तत्स्वभावभेदादेरपि तथात्वात्पूर्वोक्तसाङ्कर्यादिदोषापत्तिः, ततश्च भेदवाद एव विश्रान्तिः । द्वितीये तु तस्या अपि कारणान्तरं मृग्य- मिति तेनैव भेदवादे विश्रान्तिरिच्छाया अनित्यत्वापत्तिश्चेति शङ्कायामाहुः इच्छापीत्यादि । तर्हि कथं तत्रेच्छापदप्रयोग इत्यत आहुः धर्मेत्यादि । तृतीयस्य द्वितीयपादे 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्यादिश्रुतीनामुपपत्त्यर्थं द्वेधा विचारितम् । तत्रोभयलिङ्गाधिकरणे नानाप्रकारमपि ब्रह्माहिकुण्डलन्यायेन स्वरूपबलादेव विरुद्धधर्माश्रयं भवतीति भेदापत्त्यभावात्प्रतिज्ञाश्रुतिः प्रमाणबलविचारेणोप- पादिता । तदनन्तरं 'पूर्ववद्वे' त्यधिकरणेऽसङ्गोदासीनमेव पूर्वं ब्रह्म, ततो धर्मरूपेण, ततः शक्तिरूपेण, ततः कार्यरूपेण च भवती- त्येवमपि भेदस्यागन्तुकत्वेन पूर्वमभावात्पाश्चात्यं न्यक्कृत्य पूर्वरूपबोधेपि तदुपपत्तिरिति प्रमेयबलविचारेण विचारितम् । अय- ञ्चोपपादनप्रकारभेदो मुख्यानामितरेषाञ्चाधिकारिणां बोधार्थमत्रापि दशमाध्यायसमाप्तावधिकारिभेदेन प्रकारभेदो वक्ष्यते । अत उभयथा पदप्रयोगोपपत्तिश्चेत्यर्थः । ऐच्छिकबहुभवनप्रकारं विशदयन्तः पूर्वं शक्तेस्तथात्वमुपपादयन्ति तत्रेत्यादि । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे' ति श्वेताश्वतरे त्रैविध्यश्रावणात्सदंशस्य क्रियारूपा, चिदंशस्य ज्ञानरूपा, आनन्दस्य स्वरूपबलरूपा, वैविध्यश्रावणात्त्रिविधाया अपि वैवीध्येन बलशक्तेः विश्लेषेण तथात्वम्, ज्ञानशक्तेर्मायाऽविद्यादि- भेदेन क्रियाशक्तिरपि स्वांशक्रियाभेदेन, तदेतदुक्तं तत्रेत्यादिनेति न कोपि शङ्कावकाशः । नन्विच्छादिभवने विचार्यमाणे तत्र निमित्तान्तरापेक्षया पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति शङ्कायामाहुः तथा भगवत इत्यादि । तथाभाव इति शक्तिरूपेण भवनम् । नन्वेवं सति स्वरूपस्य नित्यत्वात्सहकार्यनङ्गीकाराच्च शक्तीनामपि नित्यत्वेन द्वैतवादापत्तिः । सर्वदेच्छापत्त्या असङ्गोदासीनत्वाभावप्रसक्तिरप्रतिह- तेच्छत्वात्तिरोभावानवसरेण सर्वदा सृष्ट्यापत्तिश्चेति चेत्तत्राहुः न चेत्यादि । भवतीति शक्तिरूपं भवति । न च 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मि' त्यादिश्रुतौ कालस्योक्तत्वेन सर्वदा तत्सत्तावगमात्तदभावो न शक्यवचन इति शङ्क्यम्, बोधनार्थमेव तथोक्तेः । न चात्र मानाभावः, तथाहि, किमत्र कालसत्ता विधीयते ? उतानूद्यते ? नाद्यः, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, नेतरः, एतासां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयान्यासां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनत्वेनानुवादस्य दूरापास्तत्वात् । न च कालविशिष्टब्रह्मसत्ता विधीयतेऽतो न दोष इति वाच्यम्, गौरवादवधारणान्तरविरोधापाताच्च । न चावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्तानिवारकत्वान्न विरोध इति वाच्यम्, तथा सति समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्यू नद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाद्वितीयपदव्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्त- बोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्थत्वात्कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यदि च आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चनमिषदि'त्यत्रोक्तश्रुत्यादौ इषद्द्वितीयनिषेधः स्वीक्रियेत तदापि प्रतिज्ञादृष्टान्तोत्तम- पुरुषाणां विरोधो दुर्वार एव, तस्मात्सृष्ट्यादौ कालस्याभावान्न पूर्वोक्तशङ्कावकाशः । तथा च, यदि काल इच्छादिभ्यः पूर्वः स्यात् 'सदेवे'त्यादिश्रुतावितरनिषेधो न स्यात्, स यदि धर्मान्तरप्रयुक्तः स्यादुक्तश्रुतौ प्रतिज्ञादिकं नोक्तं स्यात्, यस्मादेवं तस्मान्न- सत्तदभावे चापादकत्वाभावान्न सर्वदेच्छापत्तिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः । ननु तथापि 'तदैक्षत सोकामयते'त्यादौ विशेषणत्वेन कालस्यानूदितत्वादिच्छादीनां नाशस्यानुक्तत्वाच्च तदुत्तरमिच्छाया नित्यत्वे सर्वदा सृष्टिप्रसङ्ग इत्यसङ्गोदासीनता निवर्त्तत एवे- त्यत आहुः जात इत्यादि । नियामकत्वादिति स्वातन्त्र्यविघटकत्वात् । तथा च, तदानुकूल्ये भविष्यत्यौदासीन्ये प्रातिकूल्ये च न भविष्यतीति न तथेत्यर्थः । नन्विच्छानियामकस्य कालस्य पश्चाद्भावित्वे ततः पूर्वं तस्याः स्वातन्त्र्ये यत्नविभागयोरपि सिद्धेः पूर्वोक्तदूषणतादवस्थ्यमित्यत आहुः पूर्वमेवेत्यादि । नहि काल इच्छादिभ्यः पश्चाज्जायते, श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनैवोक्तत्वात् । न च 'सदेवे'तिश्रुतिसन्दर्भबोधितं बोधनार्थत्वमिह वक्तुं शक्यम्, तन्नियामकस्याद्वितीयादिपदस्यात्राभावात् । नापि 'सर्वे निमेषा जज्ञिर' इत्यादिश्रुत्या पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम्, कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्यान्यकार्यापेक्षया पूर्वमेव जातत्वात्तत्सङ्केच्छाप्रयत्नविभागानामपि जातत्वादिच्छादयो विशेषणीभूतस्य कालस्य विशेष्यतयांशभूतास्तान् सदैकरूपा- न्सहाविर्भावतिरोभावशालिनः परस्परोपकारिणश्च भगवान् स्वयमेव स्थापयति, अतो भगवन्नियम्यत्वान्न कोपि दूषणावकाश इत्यर्थः । ननु 'बहु स्यामि'तिश्रुतेः काममुपक्रम्य पठितत्वादिच्छया विभाग इति कथमुच्यते इत्याशङ्कायामाहुः तथा चेत्यादि । 'बहु स्यामि' त्याद्युक्तप्रकारेणैव कालशक्तेरंशं भगवान् परिगृह्णाति इच्छारूपं स एवं सः कोशेषु तस्येच्छानामस्वेव पाठात्, कर्मणीव

१. भवतीति पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विचारे शब्दान्तरेणाभिलापस्यादुष्टत्वात्। अत एव तत्त्वसूत्रेऽ'भिध्योपदेशादि'ति सूत्रितमत इच्छयेति कथनेऽप्यदोष इत्यर्थः। एतावता परत्वं निर्णीतम्। एवमिच्छामुपपाद्य तस्या विषयमुपपादयन्तः पुरुषत्वं निर्णयन्ति तस्येत्यादि। स्वयं भिद्यमाना स्वाश्रयमपि भिन्दतीति धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः 'प्रकाशाश्रयवद्वे'तिन्यायेन स्वाश्रयं क्रियावन्तं ज्ञानिनमानन्दिनञ्च कुर्वन्तीत्यर्थः। तदानींतनस्वरूपमाहुः तदेत्यादि। स इति त्रिरूपोपि। नन्वेवं भेदे सति तस्य खण्डत्वात्तत्पूर्णबोधक श्रुतिविरोध इत्यत आहुः भिन्नोपीत्यादि। तयेति इच्छया। त्रीण्यपीत्यादि। 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते, पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इतिश्रुतौ पूर्णशब्देनोच्यते। तथा च, यद्यभिन्नस्यैव पूर्णत्वं त्रयाणां नोच्यते। अतः कार्यापेक्षयाधिक्यमेव पूर्णत्वमिति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः। श्रुत्यर्थस्तु, अदः परोक्षं ज्ञानैकघनं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद्व्यापि, इदं दृश्यमानं सद्रूपं ब्रह्म पूर्णमिति पूर्ववत्, पूर्णमततीति पूर्णात् सर्वव्यापकं, पूर्णात्पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, 'उञ्चुगतिपूजनयोः' 'अच् इत्येके' पूज्यते पूर्णाभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षरपुरुषाभ्यां सेव्यते, एवं ज्ञानादेः फलमाह, पूर्णस्य पूर्वोक्तस्य (पूर्णं) ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति। अन्ये तु पूर्णात् निरुपाधिकात्पूर्णं सोपाधिकमुदच्यते उद्गच्छतीति व्याचक्रुः, तदुपाधिवादानङ्गीकारान्नास्माकं रोचते, परिदृश्यमानस्य पूर्णत्वे गमकमाहुरत एवेत्यादि, उपलक्षणविधया पुरःस्फूर्त्तिकमिदमुक्तं भातिप्रियत्वयोरपि तथात्वादिति। एवं 'बहुस्यामि'त्यस्य प्राथमिक आकारो विवृतः। अतः परं 'प्रजायेये'त्यस्य तं विवृण्वन्ति प्रजायेयेत्यादि। जाता इति सच्चिदानन्दास्तथा जाताः। कथमुत्कृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत इत्यादि। अतः परं द्वयोरिच्छयोरग्रिमं कार्यं दिङ्मात्रेण प्रपञ्चयन्ति तदा चिदंशस्येत्यादि। तदेति त्रयाणां पुनर्विभागकाले। तस्येति चिदंशस्य। ज्ञानधर्मस्येति भगशब्दवाच्यान्तर्गतस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य। जीवत्वमिति मुख्यजीवत्वं पुरुषतत्त्वरूपत्वमिति यावत्। एतदंशा एव सर्वे व्यष्टिजीवाः, तेषाञ्च जीवत्वं मुक्तिपर्यन्तं तिष्ठति, नत्वर्वाङ्निवर्त्तत इति बोधयितुं सदंशव्यवस्थामाहुः सदंशस्येत्यादि। अव्यक्ततामिति प्रकृतितत्त्वरूपताम्। तस्य व्यक्तिभावप्रकारमाहुः पश्चान्मूलेत्यादि मूलपदेन पूर्णरूपः सदंशः। यथायथमिति श्रौतेन पौराणेन प्रकारेण। नन्वेवं सति श्रुतौ पिपालयिषासञ्जिहीर्षयोरनुक्तत्वात् श्रौतेन मतेनाविरतं सर्ग एव स्यान्न जातु स्थितिप्रलयावित्याशङ्कायां तावप्यनयैवेच्छयेति व्युत्पादयन्ति पश्चात्तस्यामित्यादि। तत्कृतधर्म इति क्रियांशक्रियाकृते। घटपटकुड्याद्याकारे। स्वयमिति व्यक्तः सदंशांशः तिरोभवति-अव्यक्ततामापद्यते, तथा च, 'बहुस्यामि'त्याकारेणैव स्थितिसिद्धेः 'प्रजायेये'तीच्छाकारेणैव रूपान्तराविर्भावपूर्वरूपतिरोभावसिद्धेः सिसृक्षाकारेणैव तयोरपीच्छयोरर्थादेव प्राप्तया स्थितिप्रलययोरपि तत एव सिद्धिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः। अत एवाग्रे 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये' त्यनुग्रहोपेक्षे एव वक्तव्ये क्रियातिरोभावेर्थतिरोभावोदाहरणं तु जलनीलीनिवारकक्रियातिरोभावे जलतिरोभावः, कटप्रसारणक्रियातिरोभावे कटविस्तारतिरोभावः, तत्कृतधर्मतिरोभावेऽर्थतिरोभावस्तु कम्बुग्रीवाद्याकारतिरोभावे घटादितिरोभावात्स्फुटतरः। स्वभावभेदेऽपीयमेवेच्छा प्रयोजिका, अत एव निबन्धे 'वृद्धिर्विपरिणामश्च तथापक्षय एव च, पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा, उभावेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरितावि' ति तत्स्वरूपमुक्तम्। नन्वेवमाविर्भावतिरोभावपक्षाङ्गीकारे प्राथमिकोत्तररूपाविर्भावदशायां प्रलये च पूर्वरूपाभिलापो निवर्त्तते, तद्वन्माध्यमिकतिरोभावदशायामपि तद्भावे तदीयसर्वव्यवहार उच्छिद्येतेत्याशङ्कायां तद्बाधप्रकारमाहुः तदेत्यादि। तस्यामिति अभिव्यञ्जकक्रियायाम्। जात इति तत्सम्बन्धाज्जात इति। तथा चैवं शब्दसद्भावान्न व्यवहारोच्छेद इत्यर्थः। बुद्धेर्विनाशित्वात्तिरोभावे बाध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः जीव इत्यादि। एतेन विद्वन्मण्डनविवेचित आविर्भावतिरोभाववादः सर्वोप्युपष्टम्भितो बोध्यः। एवं सदंशव्यवस्थामुक्त्वा तां प्रकारभेदेन चिदंशेऽतिदिशन्ति एवमित्यादि। यथा सदंशो मूलसदंशशक्तिभूतक्रियांशक्रियाभिर्लौकिकेन शास्त्रीयेण च प्रकारेणाभिव्यज्यते, एवं चिद्रूपो जीवोपि मूलभूतज्ञानांशशक्तिरूपव्यामोहकमायांशभूतैस्तृतीयस्कन्धसुबोधिनीवक्ष्यमाणरीत्या प्रमातृप्रमाणनिष्ठैः सात्विकैर्विशिष्टज्ञानैरभिव्यज्यते। 'जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद। विषयस्वीकृतिं प्राहुः यथा स्वप्नमनोरथावि' त्युक्तरीत्याऽभिमन्यमान आविर्भवन्नुत्पद्यते, 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति वाक्योक्तरीत्या तदभिमानं त्यजंस्तिरोभावे लिङ्गभूतस्य मनः प्राणाद्युपाधेरपि विस्मरणान्मुक्त एव कुतो व भवतीत्यत आहुः प्रयत्न इत्यादि। तस्याः पराधीन इतिपाठे भगवदधीन इत्यर्थः। तथा च, प्रयत्नस्य विद्यमानत्वेन देवनिवृत्तापि न मुक्तिर्भवतीति जीवत्वं नार्वाङ् निवर्तते इत्यर्थः। एतावानर्थो द्वितीये श्लोके सङ्गृहीष्यते। नन्वेवं प्रयत्नाधीनत्वे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याकाङ्क्षायां मुक्तिप्रकारमाहुः स चेत्यादि। स इतिपदं तदापदोत्तरं तामित्यादिना सम्बध्यते। 'जगद्व्यापारवर्ज्यमि' तिसूत्रानुसारेणाहुः जगदित्यादि। तस्येति। अत्र तस्या इति पाठे जीवरूपायाश्रित इति व्याख्येयम्। तथा चैवं स्वरूपलाभादिना भगवत्तौल्येपि 'अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता। निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यत' इति ब्रह्माण्डवाक्यात्तथेत्यर्थः। एवञ्च सायुज्य आनन्दाभावेपि चरणादिरूपतैव भवतीति सर्वं सुस्थम्। इदं तृतीयश्लोके सङ्गृहीष्यते। एतेन 'जीवोत्पादनसमय एवे'त्यादि विद्वन्मण्डनोक्तं समर्थितं भवतीति ज्ञेयम्। सर्वे मुक्तिभेदाश्च तथाभवन्तीत्यपि। एवं सृष्टिप्रक्रियाङ्गीकारे मानं गुणञ्चाहुः इयमित्यादि। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'पुरुषविधः सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्यदि' त्यादिश्रुतिवाक्येषु सृष्ट्यादावेकस्यैव विद्यमानता कर्तृत्वञ्च बोध्यते। 'तदैक्षत' सोकामयते' त्यादिषु चेच्छाया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एव करणत्वं च बोध्यते, तदाकारश्च सर्वत्र 'बहुस्यां प्रजायेये' त्येवोच्यते। तेन तस्यैवोपादानत्वमपि सिद्धयति। 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' तिश्रुत्या 'आत्मकृतेः परिणामात्' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रैश्च तथावसीयते। पूर्णश्रुत्या च त्रयाणां पूर्णत्वमुच्यते। 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती' त्युपक्रम्य 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती' ति, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति, 'पादोस्य विश्वाभूतानी' त्यादिश्रुतिभि'र्ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः', 'अंशो नाना व्यपदेशाद्' इत्यादिस्मृतिसूत्रैश्च तस्यांशत्वम्, अविद्यया बन्धः 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मायया बन्धः, 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि' ति, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिश्रुतिभिः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवत्प्रसादादेव ज्ञानादिप्राप्तौ मुक्तिः। 'सर्वे जीवाः सर्वमयाः तथाप्यल्पा' इत्यादिश्रुतिभिः पूर्वोक्तब्रह्माण्डवाक्याच्च तारतम्यं तथा सिद्धम्, एतेषु यदेव न स्वीक्रियते तद्बोधकं वाक्यं व्याकुप्यत इतिश्रुतार्थापत्तिः सिद्धा सर्वत्रैव श्रुतिपुराणतन्त्रेषूपयुज्यते। चोक्तानि वाक्यान्यस्यां मानं सर्वोपयोगश्च गुण इत्यर्थः। अन्यथाप्रक्रियेति। ब्रह्म निमित्तभूतमेव न परिणमते, कार्यं त्वारभ्यते, जीवस्तु नित्यभिन्न एव, मुक्तिस्त्वविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति, जीवजडौ ब्रह्मशरीरे, ब्रह्म तु शरीरि, शरीरशरीरिणोश्च घटघटत्वयोरिवाविनाभावः सदा। अविनाभावलक्षणमेव चाद्वैतम् शरीरद्वारक एव ब्रह्मणः परिणामो न साक्षात्। जीवस्यांशत्वञ्च विशेषणत्वेन विशिष्टांशत्वात्। मुक्तिरप्यविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति। 'अयमात्मा ब्रह्म, विज्ञानमयः यत्साक्षादपरोक्षादि'त्यादिश्रुतिभिर्जीवो ब्रह्मैव। भेदप्रतीतिस्तु माययैव, 'मायया ह्यन्यदिवे त्यादिश्रुत्या। प्रपञ्चस्तु 'सैषा विद्या जगत्सर्वमि' त्यादिश्रुत्या मायापरिणामत्वान्मिथ्या, ईश्वरोपि मायाशबल एव, ब्रह्म तु निर्विशेषमनाद्यविद्यासम्बन्धेन विवर्त्तते, मुक्तिस्तु ज्ञानेनाविद्यायाः सकार्याया नाशाद्विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन स्वरूपावस्थानरूपा स्वत एवेति माध्वरामानुजशाङ्कराणां प्रक्रिया। एवं दर्शनान्तराभिमानिनां प्रस्थानान्तराभिमानिनां च ज्ञेया, विस्तरभयान्न लिख्यते। सा सर्वापि पूर्वोक्तानि तज्जातीयान्यन्यानि च वाक्यानि बाधते। अतः पूर्वोक्तैव प्रक्रिया आदरणीयेत्यर्थः। ननु एवं सृष्ट्यादिप्रक्रियातौल्ये स्वरूपतौल्ये च सति जीवानां फले कथं भेदः इत्याकाङ्क्षायामाहुः जीवेत्यादि। एवं बोधनार्थं सर्वं निरूप्य श्लोकं व्याकुर्वते एतदेवेत्यादि। अस्य चिद्रूपस्येति इदं परपदस्य व्याख्यानम्। यद्धातुमतो २।८।७ इतिप्रश्नवाक्ये अस्येतीदमा तन्निर्देशात् तत्स्मारणार्थम्। स्वरूपाज्ञानमिति, जीवमायादीनां स्वरूपाज्ञानम्, देहरूपार्थसम्बन्धो न घटेतेति शेषो मूलादेव बोध्यः। कुतो न घटत इत्याकाङ्क्षायामाहुः व्यामोहेत्यादि। तादृशमिति व्यामोहयोग्यम्। ननु सञ्ज्ञातस्य परार्थत्वात्तच्छेषिणोस्य देहसम्बन्धः स्वतः स्वभावतो वान्यथा वाऽनाद्यविद्यया वा सामर्थ्यसत्त्व एव स्वीक्रियतां, तद्गमनं किमिति स्वीक्रियते इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति धर्मरूपभगशब्दवाच्यज्ञानाख्यसामर्थ्यगमनाभावे। न भवेदिति, अर्थस्येव तस्यापि स्वरूपज्ञानान्न भवेद् इत्यर्थः। ननु तर्हि शक्त्यभावादनिच्छतो विशिष्टवदर्थसम्बन्धोस्तु किं व्यामोहेनेत्यत आहुः व्यामोहेत्यादि, व्यामोहो नाम विपरीतज्ञानम्। तथा च, तं विना केवलज्ञानशक्त्यभावे सदंशस्येव जडत्वमेव स्थावरवत्स्यात्, न तु देहसम्बन्ध इति तदर्थं सः, तेन विक्षेपिका मायापि तदर्थमावश्यकीति तथेत्यर्थः। ननु सामर्थ्यतिरोभावसमकालमेव व्यामोहने को हेतुरित्यत आहुः सहजशक्तिश्च सेति। तथा च, सन्निधिरेव हेतुरित्यर्थः। नन्वेवं सन्निधेर्हेतुत्वे तस्याः शक्तेरपि ज्ञानसन्निधानाद्गुणतैव युक्ता, न तु दोषत्वमित्यत आहुः तस्या इति। हीनभावादिति 'प्रजायेये' तीच्छाकृतात्। तथा च, हीनकार्यकरणात्तस्याः दोषत्वमित्यर्थः। नन्वेवं सति सामर्थ्यलाभार्थमेव यत्नः कार्यो न तु मायातरणार्थमित्यत आहुः जीवस्येत्यादि। तस्याः बन्धनेऽधिकृतत्वा 'यावदधिकारं त्वाधिकारिकमि' तिन्यायेन तस्याः कार्यं मृत्योरिवानिच्छायामप्यनिवार्यम्, भगवतोऽप्रतिहतेच्छत्वाद् अतस्तस्याः सम्बन्धे व्यामोहावश्यंभावात् तत्तरणप्रयत्न आवश्यक इत्यग्रिमस्वारस्यादुक्तम्। सिद्धमाहुः तयेत्यादि। ननु व्यामुग्धस्य भ्रम एव दृष्टो न तु देहादिसम्बन्ध इत्याशङ्कायामाहुः मोहितस्येत्यादि। अभिमन्यते चेति। तथा च, तद्वन्मूलशक्त्या देहादिकमपि पश्यत्यभिमन्यते चेत्यर्थः, तर्हि तद्वदिदमपि मोहनं कालादिनैव निवर्त्ततां किन्तदर्थकोपायेनेत्यत आहुः निद्राया इत्यादि। सर्वत उद्गमाभावादिति, निद्राया बुद्धिवृत्तिविशेषरूपत्वेन व्याप्यतया सर्वत उद्गमाभावात्, तथा चास्याः सर्वत उद्गतत्वादेतन्निवारणस्य कालादिनाऽशक्यत्वादुपाय आवश्यक एवेत्यर्थः। आञ्जस्यं विवृण्वन्ति स्वप्नेत्यादि। तथा च, यथा निद्रया भगवत्कृतां स्वाप्निकीं सृष्टिं भिन्नतया पश्यति, तयैव स्वतया त्वभिमन्यते, तथा मूलचिदंशमायया जगत्कर्तृमायामयीं सदंशसृष्टिं पश्यति, तयैव च स्वतयाभिमन्यते इति दृष्टान्तार्थः। एतस्याः क्षेत्रदर्शकत्वं नृसिंहोत्तरतापनीये नवमखण्डे स्फुटम्। तदस्मत्कृततद्व्याख्यानादवगन्तव्यम्। एवमनेन श्लोकेन देहसम्बन्धे हेतुबोधनाद् यदृच्छापक्षनिरासेन यद्धातुमत २।८।७इति प्रश्न उत्तरितः॥ १॥ ❀ ❀ बहुरूप इत्यत्र। अतः परं भवन्तो जानते, यथा २।८।७इति तुर्यपादेन वक्तृज्ञानप्रकारो यः पृष्टस्तमुत्तरयतीत्याशयेनाहुः एवं तस्या इत्यादि। साह्याभासेत्यादि। इदमपि 'जीवेशावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवती' त्यादौ श्रावणात्तत्रैव स्फुटम्। तस्याश्च प्रपञ्चदर्शननिमित्तत्वमेव, न तूपादानत्वमपि, उपादानत्वं त्वात्मन एवेत्यपि तद्व्याख्यानादेवावगन्तव्यम्। तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति तत्र श्रावणात्। समर्पकाभावादिति भावप्रधानः, समर्पकत्वाभावादित्यर्थः। एवमनेन श्लोकेन स्वस्य स्वसदृशानां देहसम्बन्धवि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

षयको ज्ञानप्रकार उक्तः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यर्हि वावेत्यत्र । एवं द्वाभ्यामुत्तरमुक्त्वा 'यद्ये कलेवरं, २।८।३। इति देहजिहासामभिसन्धाय पृष्टत्वात्तदसम्बन्धमयमभिकाङ्क्षतीति निश्चित्य तदुपायं वदतीत्याशयेनाहुः एवं तस्या कार्यमित्यादि। स्वस्य महिमरूपे भगवत्यानन्द इति च्छान्दोग्यस्थे "स्वाप्यय" सूत्रविषयवाक्ये 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इत्यत्र स्वशब्देन जीवमूलरूपमुच्यते, 'महिम' शब्देन चोत्कर्षः; तथा च, स्वस्योत्कर्षरूपं तदभिन्नत्वमेव, न तु हस्तिहिरण्यादिरूपं लौकिकमिति लौकिकमहिमवारणाय परस्मिन्नित्यादेरर्थमाहुः गुणेत्यादि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आत्मतत्त्वेत्यत्र । पूर्वश्लोके एतादृशमरणं यत् कालविशेष उक्तम्, तत्र न कालादेः कारणत्वम्, किन्तु, नियन्तुरेवेति परस्मिन् कालमाययोरित्यनेन बोध्यते। एवं सति मोहोपि तदधीन एव सिद्ध्यतीत्येतदभिसन्धायैवात्र सर्वसृष्ट्यादिप्रक्रिया बोधिता । न चैवं वैषम्याद्यापत्तिः, आत्मसृष्टिकथनेनैतन्निरासात् । उपस्थितहान्यकृताभ्यागमौ परमत्रशिष्येते, तावन्ये च ब्रह्मसन्देहवारणे वारयिष्यन्त इत्याशयेनाग्रिमं वदतीत्याशयेनाहुः एवं जीवेत्यादि । अत्रापीत्यादि, अस्मिन् सन्दर्भे या मुक्तिर्विवक्षिता सास्मिन्निरूपितैवेत्यर्थः (सर्वात्मकत्वानुपपत्तिरिति नारायणस्येति शेषः) लौकिकानामित्यादि । अज्ञातशास्त्रतत्वानां लौकिकप्रमाणजन्यसम्यक्परिच्छेदेन भगवदाकारगुणकर्मसु लौकिकत्वबुद्ध्या, एतान्यपि लौकिकप्रमाणयुक्तिभ्यामेव निर्णेयानीति भ्रमरूक्षणां निश्चयात्मकबुद्धिं दूरीकर्तुमित्यर्थः। यदाहेति । सम्बन्ध इति तद्वदामीति कथनप्रतिज्ञात्राऽऽर्थिकी बोध्या ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

राजशङ्काविनाशाय नवमे हरिणोदितम् ॥ भागवताख्यसिद्धान्तः श्रीशुकेन निरूप्यते ॥ १ ॥

"यद्धातुमतः' इत्यनेन जीवस्य देहसम्बन्धो निर्हेतुकः सहेतुको वेति यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह—आत्ममायामिति । सावधानतया श्रवणार्थं सम्बोधयति—हे राजन्निति । आत्मनः परमात्मनो भगवतो मायामृते "अहं बहुस्याम्" इति सङ्कल्पात्मिकया मायया मोहं विना परस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य अनुभवात्मनः सच्चिदानन्दात्मकभगवदंशत्वाच्चिद्रूपस्यार्थेन दृश्येन देहादिनाऽऽत्मसा साक्षात्सम्बन्धो न घटेत न सङ्गच्छते । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नद्रष्टुरिवेति । स्वप्नद्रष्टुः पुरुषस्य यथा मायामोहं विना स्वाप्निकदेहादिना सम्बन्धो न घटते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ जीवस्य संसारोपि माययैवेत्याह—बहुरूप इवेति । बहुरूपया देवमनुष्यादिरूपैर्बाल्युवादिरूपैश्च परिणम्यमानया मायया तत्र प्रविष्टो जीवोऽपि बहुरूप इवाभाति । वस्तुतस्तु जीवे देवादिरूपाभावादिवशब्दप्रयोगः । अस्या मायायाः गुणेषु गुणकार्येषु शब्दादिविषयेषु रममाणः आसक्तचित्तस्तान्ममेति देहमहमिति च मन्यते ॥ २ ॥ ❀ ❀ अतएव भगवद्भक्तियोगेन मायामोहनिरासे सति मोक्षोऽपि घटते इत्याह—यर्हीति । वावेत्येवकारार्थकः । यर्ह्येव कालमाययोः परस्मिन् नियन्तरि स्वे महिम्नि तदंशत्वात् स्वपरमार्थस्वरूपे भगवति रमेत तच्चरणशरणतया सर्वाणीन्द्रियाणि तत्परवणानि करोति तदा तत्कृपया मायानिवृत्त्या गतसम्मोहः सन् ममाहमित्युभयं त्यक्त्वोदास्ते उत् उत्कर्षेण भगवल्लोके आस्ते, संसारविमुक्तो भवतीत्यर्थः । एतदेव प्रथमस्कन्धेऽप्युक्तं 'यया सम्मोहितो जीवः' इत्यादिना ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं जीवस्य देहसम्बन्धमोक्षव्यवस्थामुक्त्वा 'आसीद्युदरात् पद्म" इत्यादिना भगवतोऽपि जीववदेव देहसम्बन्धाविशेषाज्जीवात्तस्य को विशेषो येन तद्भजनाद्विमुक्तिरिति यत्पृष्टं तत्र भगवत्तत्त्वविज्ञानं ब्रह्मणोऽपि दुर्लभमासीत्तत्र साधनं भगवतैवोक्तं तच्छृण्वित्याह—आत्मतत्त्वेति । ऋतं सत्यं परमार्थभूतं सच्चिदानन्दात्मकं स्वरूपं दर्शयन् आत्मतत्त्वस्य विशुद्ध्यर्थं ज्ञानार्थं ब्रह्मणे यत्साधनं भगवानाह तदहं वक्ष्यामि त्वं शृण्विति शेषेणान्वयः । एवं स्वरूपप्रदर्शनेनोपदेशे हेतुमाह–अव्यलीकेति, निष्कपटभावेनाराधित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजीका भगवद्धामदर्शन और भगवान्‌के द्वारा उन्हें चतुःश्लोकी भागवतका उपदेश

श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित् ! जैसे स्वप्नमें देखे जानेवाले पदार्थोंके साथ उसे देखनेवालेका कोई सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही देहादिसे अतीत अनुभवस्वरूप आत्माका मायाके विना दृश्य पदार्थोंके साथ कोई सम्बन्ध नहीं हो सकता ॥ १ ॥ ❀ ❀ विविध रूपवाली मायाके कारण वह विविध रूपवाला प्रतीत होता है, और जब उसके गुणोंमें रम जाता है तब 'यह मैं हूँ, यह मेरा है' इस प्रकार मानने लगता है ॥ २ ॥ ❀ ❀ किन्तु जब यह गुणोंको क्षुब्ध करनेवाले काल और मोह उत्पन्न करनेवाली माया—इन दोनोंसे परे अपने अनन्त स्वरूपमें मोहरहित होकर रमण करने लगता है—आत्माराम हो जाता है, तब यह 'मैं, मेरा' का भाव छोड़कर पूर्ण उदासीन—गुणातीत हो जाता है ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीकी निष्कपट तपस्यासे प्रसन्न होकर भगवान्‌ने उन्हें अपने रूपका दर्शन कराया और आत्मतत्त्वके ज्ञानके लिये उन्हें परम सत्य परमार्थ वस्तुका उपदेश किया (वही बात मैं तुम्हें सुनाता हूँ) ॥ ४ ॥

---

२. अष्टमाध्यायस्य सप्तमश्लोकोऽयम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
तां नाध्यगच्छद् दृशमत्र सम्मतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५ ॥
स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणोद् द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद् धनं विदुः ॥ ६ ॥
निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः ।
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ॥ ७ ॥
दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ।
अतप्यत स्माखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

भगवद्भजनादेव तत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन् ब्रह्मणोऽपि तत्त्वज्ञानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमितिहासमाह स इत्यादिना। परो गुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यं पद्ममास्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वं जले निमग्नः परावृत्य स्वधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः। ऐक्षत तत्कथं स्रष्टव्यमित्यालोचितवान्। तां दृशं प्रज्ञाम्। अत्र सृष्टिविषये संमतामव्यभिचारिणीम्। विधिः प्रकारः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सृष्टिं चिंतयन्कदाचिद् द्व्यक्षरं वचोंऽभसि उपाशृणोत् उप समीपे श्रुतवान्। ते अक्षरे दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शास्तेषु यत्षोडशं तकारो यच्चैकविंशं पकारः वचसो निर्देशार्थं तदर्थमाह। हे नृप निष्किंचनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विदुः येन तपोधना इति प्रसिद्धाः। तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। तस्य वीप्सां सादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं निशम्य तस्य वचसो वक्तुर्दिदृक्षया ततः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय केनचित्प्रत्यक्षं नियुक्त इव तच्चात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततश्च स ब्रह्माऽखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकं तपोऽतप्यत स्म कृतवान्। तप तपेत्येतस्य वचसोऽर्थे अमोघं दर्शनं यस्य। जितोऽनिल आत्मा मनश्च येन। विजितान्युभयेंद्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन। तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयानतिशयेन तपस्वी। तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं वैकुंठाख्यं परं श्रेष्ठम्। न यत्परं यतः परमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तस्य पद्मस्याधिष्ठानमाश्रयस्तस्यान्वेषणं मार्गणं तस्मै। इत्यर्थ इति। यदाऽधिष्ठानं नाप्तवांस्तदा परावृत्येति भासः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हे नृपेति। नृपाणां तु पालनमेव धर्मस्तत्तु ब्राह्मणानामेवेति भावः। इत्यर्थ इति। द्विरुच्चारणं हि तपसो वैदिकत्वज्ञापनार्थमेव वैदिका हि मंत्रोच्चारणे प्रथमपदं द्विरुच्चरंति "सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुष" इतिवदिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः कंजदेशात्प्रचलितः प्रचलितुं प्रवृत्तः स्थानांतरादर्शनात्पुनस्तत्रैव पद्मे स्थित्वा। इत्यर्थ इति। केनचिन्मद्धितैषिणा मह्यं हितमेवोपदिष्टमतस्तप एव करोमीति निश्चयं चकारेति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततस्तप तपेतिवाक्यश्रवणानंतरम्। ननु तपस्स्वरूपन्तु भगवता नोपदिष्टं स कथं तपः कृतवानिति चेत्तत्राह–अमोघं सर्वथा भगवदिच्छातः सफलं दर्शन ज्ञानं यस्य स तथा परमेश्वरेच्छयैव तपसस्तदिति कृत्यताया ज्ञानमुपदेशसमकालमेव जातमिति भावः। "परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः" इति श्रुतेरुभयेंद्रियजयस्तस्य स्वाभाविक एव पराञ्चि पराङ्मुखानि खानीन्द्रियाणि व्यतृणद्धिंसितवान्। विषयेभ्यः परावर्तनमेवेंद्रियाणां हिंसा स एव तज्जय इत्युच्यते। सभाजितः पूजितः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

निर्देशार्थमिति। स्पष्टनिर्देशार्थमित्यर्थः ॥ ६–१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

आत्मतत्वविशोधकं भगवदुक्तमेवोपपादयितुमितिहासमाह स इति। जगतां व्यष्टिभूतानां परः प्रभुः गुरुर्द्धर्मोपदेष्टा चापिदेवः चतुर्मुखः स्वधिष्ण्यं भगवन्नाभिपद्मरूपं स्थानमास्थायाधिष्ठानस्यान्वेषणाय पूर्वं जले निमग्नः पश्चात्परावृत्त्य स्वाधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः। सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया ऐक्षत कथं स्रष्टव्यमित्यालोचितवान् एवमीक्षमाणो ब्रह्मा यथा दृष्टप्रपंचनिर्माण-

१. प्रा० पा०—भजतां।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विधिजगद्रचनाप्रकारः भवेद्‌ज्ञानं भवेत् अत्र सृष्टिविषये संमतां तां दृशं प्रज्ञां नाध्यगच्छन्न प्राप्तवान् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रज्ञाप्राप्त्युपायं चिंतयन्नेकदा कदाचित् द्विर्गदितं द्विरुक्तं द्व्यक्षरं वचः अंभसि जले उपाशृणोदुपसमीपे श्रुतवान् तेऽक्षरे दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत्षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः वचसो निर्देशार्थं तदर्थमाह हे नृप निष्किंचनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विदुः येन तपोधना इति प्रसिद्धः तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीप्सायां सादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तप तपेति वचो निशम्य श्रुत्वा तस्य वचसो यो वक्ता तस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया ततः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य तत्र दिक्ष्वन्यद्वस्त्वंतरमपश्यमानः पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय उपादिष्ट इव केनचित्प्रत्यक्षमनियुक्त इव तच्चात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनः चित्तमादधे धृतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततश्च स ब्रह्माखिललोकानां तापनं प्रकाशनं यस्मात्तथाभूतं तपः दिव्यं सहस्राब्दं देवमानेन सहस्रवर्षपर्यंतमतप्यत तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयानत्यंततपः संयुक्तः अमोघदृष्टिः स्वचरितव्ये तपस्यव्यर्था दृष्टिः संकल्परूपज्ञानं यस्य सः जितः अनिलः प्राणवायुरात्मा मनश्च येन सः विजितान्युभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन सः एवं भूतोऽतप्यतेत्यर्थः स्मेति प्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

एतदेव विवृणोति स इति । भजतां सनकादीनां स्वधिष्ण्यं नाभिकर्णिकास्थानमैक्षताचिंतयत् यया दृशात्र प्रपंचनिर्माणे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः किमत्राह संचिंतयन्निति कथं नु सृष्टिविषया दृष्टिः स्यादिति संचिंतयन् विभुर्ब्रह्मा द्वे अक्षरे यस्मिंस्तत्द्व्यक्षरं वचः अक्षरयोः स्वरूपं लक्षयति । स्पर्शेष्विति ककारादिमकारान्तेषु स्पर्शेषु यत्षोडशमक्षरं तकारः एकविंशं पकारस्तद्रूपं वच इति यावत् तद्वाच्यं स्पष्टं लक्षयति निष्किंचनानामिति । निष्किंचनानां परमहंसानां यद्धनं विदुस्तद्वाच्यं वचनं तपोलक्षणमित्यर्थः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किमनेन निरणायीति तत्राह निशम्येति । ब्रह्मा तद्वचो निशम्य श्रुत्वा येनैतद्वच उक्तं तद्वक्तृदिदृक्षया दश दिशो विलोक्य तत्र तासु दिक्षु अन्यदपश्यमानः पद्मनालनाडीभिराविश्यान्विष्य दृष्ट्वा स्वधिष्ण्यं पद्ममेवास्थायाध्यास्य तद्वचस्तच्छ्रुतं वचः आत्मनो हितं हितसाधनं विमृश्याहं मज्जनकेन प्रपंचनिर्माणोपाये तव तपो न पूर्यते तस्मात्पुनस्त्वया तपः कर्तव्यं तपेति वा तपस्युपादिष्ट आज्ञप्तोऽस्मीति वालोच्य तपसीव तपस्येव मन आदध इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विमर्शफलमाह दिव्यमिति । अखिललोकतापनमखिललोकप्रकाशनं तपोज्ञानरूपं ब्रह्मातप्यतालोचयामास दध्याविति । यावत् तपोरूपं परं ब्रह्माचिंतयदंजसेति जितमनस्कत्वादिसर्वसाधारणमित्यतो विशिनष्टि तपीयानिति । तपतां तपीयानत्युत्तमोत्तमः द्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनावित्युत्तमार्थत्वे ईयसुन् किंप्रमाणमित्यत उक्तं स्मेति । स्मृतौ वृत्तौ निषेधे स्मेति अभिधानात् ॥ अनेन महान्महीयसामादिव्रूयादित्युत्तमोत्तममित्येतत्सूचयति विजितोभयेंद्रियत्वाचापि तपद्वय इतरेभ्य आधिक्यसूचनायोक्तव्यमिति ज्ञातव्यं यत्राधिकं वदेत्किंचित्तद्धेयोर्थस्तत्र चाधिक इति वचनात् अन्यथा तपोऽतप्यतेत्येतावदेवालं अत उभयेंद्रियजयोऽपि ब्रह्मण औत्पत्तिको गुणः परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति स्मृतेः हरिमंतरेणामोघदर्शनत्वं चास्यैवाधिकं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूवेति श्रुतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तदेव विवरितुं तद्दर्शनप्रकारमाह स इत्यादिभिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स चिन्तयन्निति च कामः कृष्णायेत्यादिना श्रीकृष्णाष्टादशाक्षरमुपदिश्य तप त्वं तप एतेन तव सिद्धिर्भविष्यतीत्यनेन वाक्येन ब्रह्मसंहितायामेतदभिसन्धिश्च दर्शितः निष्किञ्चनानां निष्कामभक्तानां यत् तदाराधनलक्षणं तप एव धनं विदुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निशम्येति तद्वक्त्र इति सम्बन्धोक्तिपाठे तत् वचो निर्गतं यद्वक्त्रात् तस्य दिदृक्षया इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

न केवलं भगवद्रूपमेव कालमायातीतम् अपि तु तल्लोकं तद्भक्ताश्च कालमायातीता इति दर्शयितुं चतुःश्लोकीं भागवतकथां प्रस्तौति स आदीति । परो गुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यं पद्मम् आस्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वं जले निमग्नः पश्चात् परावृत्य स्वधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः । ऐक्षत वत् कथं सृष्टव्यमित्यालोचितवान् । तां दृशं प्रज्ञाम् । अत्र सृष्टिविषये । विधिः प्रकारः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सृष्टिं विचिन्तयन् कदाचिद्‌द्व्यक्षरं वचः द्विर्गदितं द्विरुक्तम् अम्भसि उपसमीपे श्रुतवान् मन्त्रमिव तद्‌द्व्यक्षरमुद्धरति । स्पर्शेषु कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत् षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकार तेन तपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं तच्च द्विरुक्तं तप तपेति । धनमिति यत एव ब्राह्मणास्तपोधना उच्यन्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ केनचित्तपसि प्रत्यक्षमहमादिष्टः प्रत्यक्षमिव नियुक्त इति तदेव हितं मत्त्व तस्मिंस्तपस्येव मन आदधे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकम् आविर्भावकारणमित्यर्थः । तपतां मध्ये तपीयानतितपस्वी ॥ ८ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः।

एतदेव प्रपंचयितुं यस्मिन् लोके भगवान् शेते तं लोकं च दर्शयितुमितिहासमाह स इत्यादिना। जगतां व्यष्टिरूपाणां प्राणिनाम् आदिदेवः परो गुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा च स ब्रह्मा स्वधिष्ण्यं पद्ममास्थायाधिष्ठाय जगतां सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया ऐक्षत सृष्टिप्रकारमजानन् कया बुद्ध्या सृष्टिं करिष्यामीत्यालोचितवान् एवमीक्षमाणोपि यया प्रपंचनिर्माणविधिः जगद्रचनाप्रकारो भवेत् तामत्र जगन्निर्माणे संमतां बुद्धिं नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विभुः समष्टिशरीराभिमानी स ब्रह्मा सृष्टिं चिंतयन् एकदाद्व्यक्षरं वचः अंभसि उपाशृणोत् उपसमीपे श्रुतवान्। ते अक्षरे दर्शयति स्पर्शेषु कादिमांतेषु यत्षोडशमक्षरं तकारः यदेकविंशमक्षरं पकारः वचसोनिर्देशार्थं तदर्थमाह हे नृप निष्किंचनानां नास्ति किंचन येषां तेषां त्यागिनां यदेव धनं विदुः तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्। तस्य द्विरुक्तिं सादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स तप तपेति वचो निशम्य श्रुत्वा तद्वक्त्रदिदृक्षया तस्य वचसो यो वक्ता तद्द्रष्टुमिच्छया ततः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य तत्र दिक्षु अन्यत् पुरुषांतरमपश्यमानः पुनःस्वधिष्ण्यमास्थाय तपस्युपादिष्ट इव स्वबंधुना केनचित्साक्षादाज्ञप्त इव तच्च स्वहितं विमृश्य तपसि मनः आदधे धृतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं सः अमोघदर्शनः अनुष्ठीयमाने तपसि अमोघं सफलं दर्शनं संकल्पात्मकं ज्ञानं यस्य सः तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि जितानिलात्मा जितः अनिलः प्राणः आत्मा मनश्च येन सः विजितानि उभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन सः तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी इत्थं समाहितो दिव्यं सहस्राब्दम् दिव्यमानेन सहस्रवर्षपर्यंतं तप अतप्यत कृतवान्। स्मेति प्रसिद्धौ कथंभूतं तपः अखिललोकानां तापन् प्रकाशकम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं भगवद्वचनं वक्तव्यत्वेनोपक्षिप्य सन्तोषार्थमव्यलीकव्रतं ब्रह्मणो निरूपयति—स इति। नियमविशेषे व्रतशब्दः प्रवर्त्तते। स त्वत्र सर्वेन्द्रियाणां प्राणस्य च सर्वविषयपरित्याजनेन निरोधात्मकः। स चेत्स्वरूपतः फलतश्चैकविषयो भवति तदा निर्व्यलीकः। अयं च ब्रह्मा भगवदर्थं सृष्टिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य पश्चात्साधनान्यालोचयितुं प्रवृत्तस्तानि साधनानि भगवदा[1]त्मनि भगवदिच्छानुसारेण कार्यं कुर्वन्तीति यादृशमयं चिकीर्षति तादृशं भगवतो नाऽभिप्रेतमिति ते पदार्था न स्फुरिताः। तदा सन्निकर्षाभावात्तद्विषयकः साक्षात्कारो न जात इत्याह—स ब्रह्मा। यतोऽयं[2] स्वयमेव प्रसिद्धः। तस्मात्प्रसिद्धस्याऽन्यस्याऽभावान्न ततः सन्देहनिवृत्तिः। आदिदेव इति देवतान्तरोपासनापि निवारिता। गुरुरप्यन्यो नास्ति यतस्तदुपदेशेन वा कार्यं सिद्ध्यति। यतोऽयमेव सर्वस्याऽपि गुरुः। तीर्थाद्याश्रयणमपि नाऽस्तीत्याह—स्वधिष्ण्यमास्थायेति। अथवा। सर्वैरेतैर्विशेषणैरहमेव महान् किं ममाऽन्येन साधनेनेति मङ्गलादिकमप्यकृत्वा केवलं सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया साधनान्यैक्षत। तदा पूर्वोक्तन्यायेन साधनोपस्थित्यभावात् तादृशं नाऽध्यगच्छत्। आलोचनादिकं त्वनुमानतर्कादिरूपं प्रकृतोपयोगि न भवति। उपादानगोचरपरोक्षज्ञानस्यैव साधनत्वात्। तदाह—प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेदिति। यया दृशा प्रपञ्चस्य निर्माणमुत्पादनं तत्र विधिः प्रकारो यया भवति तां न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रकारः सर्वोऽपि ज्ञानेनैव सम्पाद्यते तदा तमेवाऽर्थं चिन्तयामास। यथा भगवच्चिन्तया भगवान् प्रत्यक्षो भवति [3]तथा साधनचिन्तया साधनान्यपि प्रत्यक्षाणि भविष्यन्तीति। अनेन यः साधनमेव चिन्तयति न तु साधनसाधनं स भ्रान्तो भवतीति ज्ञापितम्। तदा भग[4]वान् मदर्थमयं प्रयासं करोतीति तस्मै साधनमु[5]पदिष्टवान्। तद्भगवन्मुखनिर्गतं वाक्यं मन्त्ररूपमिति मन्त्रोद्धारप्रकारेण तन्निरूपयति—स चिन्तयन्निति। पूर्वोक्तप्रकारेण स ब्रह्मा चिन्तयन्। अम्भसि जलमध्ये लीनो यथा वदति तद्वाक्यमिव द्व्यक्षरमुपाशृणोत्। द्वे अक्षरे यस्मिन् पदे तादृशमेकं पदमशृणोत्। तदपि द्विर्गदितं वारद्वयमुच्चारितम्। अनेन पदभेदो निवारितः। पदनित्यता च निरूपिता। तदा द्वि[6]रुक्तं पदं वाक्यरूपं जातमिति वच इत्युक्तम्। ननु व्याकुलश्चिन्ताकुलितश्च कथं जलं उत्पन्नं तं शब्दमर्थादिपुरस्सरेण निर्धारितवांस्तत्राऽऽह—विभुरिति। अक्षरद्वयस्योद्धारमाह—स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशमिति। स्वराणां द्विरूपता। स्वतन्त्रता इतरप्रधानाङ्गता च। तत्राऽक्षरद्वयस्य स्वतन्त्रतया निरूपणात्साङ्गमेव स्पर्शद्वयं भवति। तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादकारसहितं भवति। तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः पञ्चवर्गात्मकाः। तत्र चतुर्थपञ्चमयोरादिवर्णौ षोडशैकविंशरूपौ भवतः। तकारपकारावित्युक्तं भवति। तत्र साच्कस्यैवाऽर्थसम[7]र्थकत्वात् निर्णयार्थं ,तदर्थमाह—निष्किञ्चनानामिति। अदृष्टजनकतापस्य कृच्छ्रादेस्तपधात्वर्थत्वात्तज्ज्ञापकाऽस्प्रत्ययाभावेऽपि धातुमात्रं लक्षणयाऽर्थपरमित्यभिप्रेत्याह। न विद्यते किञ्चन येषाम्। किञ्चित्तु तापस्य निवारकम्। अतः[8] स्वरक्षितस्य पदार्थस्य प्रतिबन्धकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् तपः कर्त्तारो निष्किञ्चना एव भवन्ति। तदाह—निष्किञ्चनानां धनमिति। नृपेति सम्बोधनं तस्य धनस्य

---

१. दात्मकानीति ख. ग.। २. यमेव प्रसिद्ध इति ख. ग.। ३. तथा साधनान्यपीति ख.। ४. भगवता ख. भगवान्स्वार्थमयं ग.। ५. मुपदिष्टमिति ख.। ६. तद्विरुक्तामिति ग.। ७. समर्पकत्वादिति ख.। ८. अन्तःस्वेति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माहात्म्यदर्शित्वात्। यदिति प्रसिद्धम्। सर्वप्रकारेण तद्रक्षणीयमिति धनम्। धनकार्यकर्तृत्वाद्वा। तत्र प्रमाणमाह—विदुरिति। यतो लोके तपोधना इति प्रसिद्धाः। तद्धि पदमवश्यं स्पष्टवर्णात्मकमिति न वायुजलसम्बन्धादुत्पद्यते किन्तु वक्त्रा केनचिदुक्तमिति निश्चित्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यमपश्यमानः स्वयं तु नोक्तवानिति ज्ञात्वा अन्यं चाऽपश्यन् तदन्वेषणार्थं स्थलान्तरेऽपि गत्वा परितो वा भ्रमणं विधाय। पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय वक्तृचिन्तां परित्यज्य पदं विचारितवान्। तत्र पदचतुष्टयमध्ये आख्यातमेव तद्भवतीति निश्चित्याऽन्यस्य तादृशरूपाभावाल्लोट्परस्मैपदमध्यमपुरुषैकवचनं द्विरुक्तमिति निश्चित्य लोडर्थविचारे विध्यादिष्वर्थेषु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् विध्यर्थ एवाऽयमिति निश्चित्य आज्ञैव विध्यर्थ इति परोक्षापरोक्षभेदेन क्रियाया लिङ्लोटोर्विधानात्। प्रेर्यपरोक्षापरोक्षभेदेन न प्रथमपुरुषमध्यपुरुषयोर्विधानात् भवच्छब्देऽप्याज्ञापरोक्षत्वबोधनात्। प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षं मां पश्यन् मदग्रे तपः कुर्विति तपस्युपादिष्ट इव तपसि मन आदधे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदा तपः कृतवानिति—दिव्यं सहस्राब्दमिति। सन्तापजनका योगज्ञानप्राणाः। तस्य त्रयमपि सम्पन्नमिति वक्तुं त्रयं विशेषणतया निरूपयति। अमोघदर्शन इति ज्ञानम्। अथवा। यस्तेन पदार्थनिर्धारः कृतः स तस्य इति वा निरूप्यते। जितानिलात्मेति योगजनितस्तपः[3]शुद्धिर्वा। विजितोभयेन्द्रिय इत्यपि। जितोऽनिल आत्मा अन्तःकरणं येन। विशेषेण जितानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि येन। अतएव आहारपरित्यागेन प्राणनिरोधेनाऽऽत्मानं संतप्तं कृतवान्। तदा तस्मिन् विद्यमाना लोकाः संतप्ता जाताः। यथा घर्मेण वस्त्रशोषणे जाड्यं गच्छति तथा लोकानाम्। तदाह—अखिललोकतापनमिति। अखिललोकस्य तापनं यस्मात्। तपसि सहजा ये दोषाः क्रोधग्लान्युद्वेगादयस्ते तस्य न जाता इति तदर्थं विशेषणं तपतां मध्ये अतितपीयानिति। समाहित इति सावधानः फले। यथा पाचको रसनिष्पत्तिं ज्ञात्वा पश्चान्न तपति। तदर्थं च दत्तदृष्टिर्भवति। तथाऽयमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स इत्यत्र सन्तोषार्थमिति भगवत्तोषार्थम्। ब्रह्मण इतिब्रह्मकृतम्। प्रवर्त्तेत इति, नियमसामान्यवाचकोयं शब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः। त इति सृष्टिसाधनभूताः। दृशमिति साक्षात्कारम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स चिन्तयन्नित्यत्र। प्रकारः सर्वोपीत्यारभ्यैतद्व्याख्यानं ज्ञापितमिति, चिन्ताकथोपक्षेपाच्छुकेन व्यासचरणैर्वा ज्ञापितम्। निरूपितेति द्विर्गदितमित्यनेन पदप्रत्यभिज्ञां बोधयता निरूपितेत्यर्थः। व्याकुल इति साधनाप्राप्त्या व्याकुलः। अक्षरद्वयं विवेक्तुं विशेषमाहुः स्वराणामित्यादि। निर्णयार्थमिति उच्चारितं पदद्वयं किमर्थकमिति निर्णयार्थम्। लक्षणार्थपरमिति सन्तापसामान्यं तपधात्वर्थं इत्यदृष्टजनकोपि स तद्विशेषत्वाद्धात्वर्थ एव। स च केवलधातुप्रयोगेऽनवगम्यमानोऽस्प्रत्ययेन ज्ञाप्यते। प्रकृते तु तदभावाद्धातुमात्रं तादृशविशेषबोधने कुण्ठितं सत् स्वशक्यसम्बन्धेनार्थपरं केषाञ्चिद्धनबोधकमित्यर्थः। किञ्चिन्विति निःकिञ्चनशब्दावयवभूतकिञ्चनपदवाच्यं त्वित्यर्थः। निःकिञ्चना एवेति स्वरक्षिततापकृतिबन्धकीभूतकिञ्चिदाख्यपदार्थरहिता एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निशम्येत्यस्य व्याख्यानं तद्धि पदमित्यादि। पदचतुष्टयमध्य इति। नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकपदचतुष्टयमध्ये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ दिव्यमित्यत्र साधारणस्य ज्ञानस्याप्रयोजकत्वेनामोघत्वं नोपपद्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि। योगजनित इति, सामर्थ्यविशेष उक्त इत्यर्थात्। इत्यपीति तथेति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

भगवदुक्तमेवेतिहासपूर्वकं दर्शयति— स इति। स ब्रह्मा स्वाधिष्ठानान्वेषणार्थं पूर्वं जले निमग्नस्तत्र तदप्राप्य ततः परावृत्य स्वधिष्ण्यं नाभिकमलरूपं स्वस्थानमास्थाय तत्र स्थित्वा सिसृक्षया जगत्स्रष्टुमिच्छया ऐक्षत कथं स्रष्टव्यमित्यालोचितवान्। एवं समीक्षमाणोऽपि यया प्रपञ्चनिर्माणविधिर्जगद्रचनाप्रकारो ज्ञातो भवेत् तामत्र सृष्टिविषये सम्मतां योग्यां दृशं प्रज्ञां नाध्यगच्छत् न प्राप्तवानित्यर्थः। यदि ब्रह्मणोऽपि साधनं भगवदनुग्रहं च विना कार्यविषयकस्यापि ज्ञानस्य दुर्लभत्वं तदाऽन्यस्य साधनादि विना भगवत्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमिति किं वक्तव्यमित्याशयेन ब्रह्मणो जन्मतो ज्ञानतश्च महत्त्वमाह—जगतामादिदेव उत्पादकः, परो गुरुः सर्वरहस्योपदेष्टा चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स विभुर्ब्रह्मा प्रज्ञाप्राप्त्युपायं चिन्तयन् एकदा द्विर्गदितं द्विरुक्तं द्व्यक्षरं वचः अम्भसि जले उपाश्रृणोत् समीपे श्रुतवान्। ते अक्षरे दर्शयति—स्पर्शेष्विति। कादयो मावसानाः स्पर्शास्तेषु यत् षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः। वचसो निर्देशार्थं तद्वाच्यमर्थमाह—निष्किञ्चनानामिति। न विद्यते किञ्चन येषां ते तेषां तपस्विनां यद्धनं लोका विदुर्जानन्ति। येन तपोधना इति ते प्रसिद्धाः। तच्च द्विर्गदितं तप तपेति। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य वीप्सां सादरविधिरूपामश्रृणोदित्यर्थः। नृपेति सम्बोधनेन तपःप्रभावस्तु त्वया शमीकशापेनानुभूत एवेति सूचयति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तप तपेति वचो निशम्य श्रुत्वा तस्य वचसो यो वक्ता तस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया ततः प्रचलितः सन् सर्वा दिशो विलोक्य तत्र दिक्ष्वन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यमानः पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय उपदिष्ट इव केनचित्प्रत्यक्षं नियुक्त इव तत्तप-

१. वक्तृविचारमिति ख. । २. द्वयमिति ख. ३. जनितप इति ख. ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आचरणमात्मनो हितं कार्यसाधकं विमृश्य मत्वा तपसि मन आदधे धृतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततश्च तप तपेति वाक्यार्थे अमोघं दर्शनं यस्य सः समाहितः सावधानः सन् अखिललोकानां तापनं प्रकाशकं दिव्यं सहस्राब्दं देवमानेन सहस्रवर्षपर्यन्तं तपोऽतप्यतेत्यन्वयः। समाहितत्वमेव स्पष्टयति—जितेति। जितः अनिलः प्राणवायुः आत्मा मनश्च येन सः, तथा विजितानि ज्ञानकर्महेतुभूतानि उभयेन्द्रियाणि येन सः। एवं तपः कर्तुं स एव समर्थो नान्य इति सूचयन् विशिनष्टि—तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी। तदाश्चर्यं द्योतयति—स्मेति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

तीनों लोकोंके परम गुरु आदिदेव ब्रह्माजी अपने जन्मस्थान कमलपर बैठकर सृष्टि करनेकी इच्छासे विचार करने लगे। परन्तु जिस ज्ञानदृष्टिसे सृष्टिका निर्माण हो सकता था और जो सृष्टि व्यापारके लिये वाञ्छनीय है, वह दृष्टि उन्हें प्राप्त नहीं हुई ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एक दिन वे यही चिन्ता कर रहे थे कि प्रलयके समुद्रमें उन्होंने व्यञ्जनोंके सोलहवें एवं इक्कीसवें अक्षर 'त' तथा 'प' को—'तप-तप' ('तप करो' इस प्रकार दो बार सुना। परीक्षित्! महात्मालोग इस तपको ही त्यागियोंका धन मानते हैं ॥ ६ ॥ यह सुनकर ब्रह्माजीने वक्ताको देखनेकी इच्छासे चारों ओर देखा, परन्तु वहाँ दूसरा कोई दिखायी न पड़ा। वे अपने कमलपर बैठ गये और 'मुझे तप करनेकी प्रत्यक्ष आज्ञा मिली है' ऐसा निश्चय कर और उसीमें अपना हित समझकर उन्होंने अपने मनको तपस्यामें लगा दिया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजी तपस्वियोंमें सबसे बड़े तपस्वी हैं। उनका ज्ञान अमोघ है। उन्होंने उस समय एक सहस्र दिव्य वर्षपर्यन्त एकाग्रचित्तसे अपने प्राण, मन, कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेन्द्रियोंको वशमें करके ऐसी तपस्या की, जिससे वे समस्त लोकोंको प्रकाशित करनेमें समर्थ हो सके ॥ ८ ॥

तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्परम् ।
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥९॥
प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च काल[1]विक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥१०॥
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ।
प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥११॥
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥१२॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तमेव लोकमनुवर्णयति पञ्चभिः। व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात्। स्वदृष्टवद्भिः सत्पुण्यवद्भिः। यद्वा स्वस्य दृष्टं दर्शनमस्ति येषान्तैः। आत्मविद्भिरित्यर्थः। तयोस्ताभ्यां मिश्रं सत्त्वं च न प्रवर्तते। किंतु शुद्धमेव सत्त्वम्। कालविक्रमो नाशः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अपरे रागलोभादयो न संतीति किमु वक्तव्यम्। अनुव्रताः पार्षदाः। श्यामाश्च ते अवदाता उज्ज्वलाश्च पद्मनेत्राः पीतांबराः सुरुचोऽतिकमनीयाः सुपेशसोऽतिसुकुमाराः ॥ १० ॥ ❀ ❀ उन्मिषंत इव प्रभावंतो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि च येषां ते। सुवर्चसोऽतितेजस्विनः। प्रवालादिवद्वर्चो वर्णो येषां ते। परितः स्फुरंति कुंडलानि मौल्यो मालाश्च संति येषां ते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति। भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः। प्रमदोत्तमानां दिवः कांतयस्ताभिर्विद्योतमाना सह विद्युद्भिर्वर्तमानाः सविद्युतस्ताभिरभ्रावलिभिः। तत्र विद्युत इव स्त्रियाः। अभ्रपंक्तय इव विमानावलयः। नभ इव लोकः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

व्यपेता नष्टाः संक्लेशा अविद्यारागद्वेषाद्याः। विमोहो मौढ्यमाकुलता वा साध्वसं कालादिभयं स्वो विष्णुः स एव लोक इति पक्षमाश्रित्याह—यद्वेति। इत्यर्थ इति। आत्मविद्भिरेव स्वरूपभूतो भगवान्दृश्यते नान्यैरिति भावः ॥ स्वलोकं महावैकुंठं यद्यतो लोकात्परमन्यद्वैकुंठं परं श्रेष्ठं नास्तीति अत्राथैनं गार्गीवाचक्नवी पप्रच्छेत्यादिकोपनिषदुदाहार्योऽत्र ह्यंतरिक्षलोकादिप्रजा-

1. प्रा॰ पा॰ कालविभ्रमः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पतिलोकपर्यंतप्रश्ननानामुत्तराणि गार्ग्यै याज्ञवल्क्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकादारभ्य भगवल्लोकादप्युपरि पृष्टवत्यै तस्यै मातिप्राक्षीरित्यादिना शापं दातुमुद्यतः। सा च तच्छ्रुत्वा ज्ञातविज्ञेयत्वादुपररामेति। यद्वा यद्यतो वैकुंठात्परं ब्रह्माख्यं तत्त्वं परं भिन्नं नास्ति स्वरूपशक्तिविशेषाविष्कारेण मायानावृतं तदेव तद्रूपमित्यर्थः। इदमग्रे व्यक्तीकरिष्यते तादृशत्वे हेतुः व्यपेतेति, स्वदृष्टेति च। स्वदृष्टेति "अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनम्" इत्यारभ्य "शंसतो वैष्णवीं श्रियम्" इत्यंतेन तृतीयस्कंधोक्तेः॥ ९॥ ❀ ❀ ताभ्यां रजस्तमोभ्यामसुरैः प्रह्लादादिभिश्चार्चितः श्लाघिता यद्वा। दुष्टानामसनादसुर्हरिस्तत्र रमंत इत्यसुराः सुराश्च तेऽसुराश्चेति सुरासुराः "महद्वै देवानामेकमसुरत्वम्" इतिश्रुतेः। तैः स्तुत्याः तयोर्मिश्रं महत्तरं जडं यत्सत्त्वं तदपि न किंत्वन्यदेव सुष्ठु स्थापयिष्यमाणामायातः परा या भगवत्स्वरूपशक्तिस्तस्या वृत्तित्वेन चिद्रूपं शुद्धसत्त्वाख्यं सत्त्वमिति तदीयप्रकरण एव स्थापयिष्यते तत्रैव च यत्र प्रवर्तते तदुक्तं नारदपंचरात्रीयजितंतस्तोत्रे "लोकं वैकुंठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम्। अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम्"। पाद्मोत्तरखंडे तु यद् विभूतिवर्णनानंतरं "त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनंदिनि। प्रधानपरमव्योम्नोरंतरेविरजा नदी। वेदांगस्वेदजनितैस्तोयैः प्रस्नाविता शुभा। तस्याः पारे परव्योम त्रिपाद्भूतं सनातनम्। अमृतं शाश्वतं नित्यमनंतं परमं पदम्॥ शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम्॥" इत्यादिप्राकृतगुणानां परस्पराव्यभिचारित्वं तूक्तं सांख्यकौमुद्याम्। अन्योन्यमिथुनवृत्तय इति। तट्टीकायाश्च अन्योन्यसहचरा अविनाभाववृत्तय इति यावत्। भवति चात्रागमः "अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः। रजसो मिथुनं सत्त्वम्" इत्याद्युपक्रम्य "नैषामादिश्च संयोगो वोपलभ्यते" इति। तस्मादत्र रजसोऽसंभवादसृज्यत्वं तमसोऽसंभवादनाश्यत्वं प्राकृतसत्त्वाभावाच्च सच्चिदानंदरूपत्वं तस्य दर्शितं तत्र 'हेतुर्न च कालविक्रमः' इति। कालविक्रमेण हि सत्त्वादयः प्रकृतिक्षोभात्पृथक् पृथक् क्रियंते तस्माद्यत्रासौ षड्भावविकारहेतुः कालविक्रम एव न प्रवर्तते तेषां तत्राभावः सुतरामेवेति भावः। किञ्च तेषां मूल एव कुठार इत्याह—न यत्र मायेति। मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिर्न तु कापट्यमात्रं रजआदिनिषेधेनैव तद्व्युदासात्। यथा वा यत्र तयोः संबंधिसत्त्वं प्राकृतं सत्त्वं यत्तदपि न प्रवर्तते मिश्रमपृथग्भूतगुणत्रयं प्रधानं चात एवेशितव्याभावात्कालमाये अपि न स्त इति मायाप्रधानयोर्भेदोऽग्रे विवेचनीयः। कैमुत्येनोक्तमेवार्थं द्रढयति—किमुतापर इति। किञ्चिद्रजस्तमोमिश्रं सत्त्वं नेति व्याख्यातं तु पिष्टपेषणमेव। सामान्यरजस्तमोनिषेधेनैव तत्प्रतिपत्तेः। ननु गुणाद्यभावान्तिविशेष एवासौ लोक इत्याशंक्य तत्र विशेषस्तस्याः शुद्धसत्त्वात्मिकायाः स्वरूपशक्तेरेव विलासरूप इति द्योतयंस्तमेव विशेषं दर्शयति—हरेरिति। सुराः सत्त्वप्रभावा असुराः रजस्तमःप्रभावास्तैरर्चितास्तेभ्योऽर्हत्तमा इति गुणातीतत्वादिति भावः इति संदर्भः॥ अवदाता निर्मलाः "अवदातः सिते गौरे शुद्धे" इति यादवः। इंद्रनीलमणिवन्निर्मलाः "दशदोषविनिर्मुक्तः श्याम इंद्रमणिः स्मृतः" इत्यभिधानात् "सुष्ठु मृदुश्च पेशः स्यात्" इति च॥ १०॥ ❀ ❀ उन्मिषंत इव चक्षुष्मंत इवं पदकानि वक्षोभूषणानि "निष्कोऽस्त्री हेम्नि दीनारे साष्टे कर्षशते पले। वक्षोविभूषणे कर्षे" इति कोशात्। अनेन सारूप्यादिभाजो मुक्ता अपि तत्र संतीत्युक्तम्। प्रवालादयो मणिभेदाः॥ ११॥ ❀ ❀ सिंहावलोकन्यायेन पुनर्लोकं वर्णयति भ्राजिष्णुभिरिति॥१२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सभाजितस्तपसा सम्यगाराधितो भगवान् परमन्यद्यद्यस्मात्परमुत्कृष्टं नास्ति तथाभूतं लोकं तस्मै चतुर्मुखाय संदर्शयामास तमेव लोकं वर्णयति पंचभिः। व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं क्लेशा अविद्यादयः साध्वसं भयं व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात् स्वदृष्टवद्भिस्स्वशरीरकपरमात्मानमनुभवद्भिः विबुधैर्विशेषेण बुध्यंते इति विबुधा ज्ञानाधिका नित्यमुक्ताश्च तैरधिष्ठितम्॥ ९॥ ❀ ❀ क्लेशमोहाद्यभावहेतुमाह प्रवर्तत इति। रजस्तमसी तयोस्ताभ्यां मिश्रं सत्वं च यत्र वैकुंठाख्यं लोके न प्रवर्तते अविद्यास्मिता रागद्वेषादिनिवेशाः पंचक्लेशाः रजस्तमोविरहाद्रागद्वेषादिकं मोहनं च नास्ति तन्मिश्रसत्वाभावात्कदाचित्प्रकाशश्च नास्ति तस्माच्छुद्धसत्वमय इत्यर्थः। कालविक्रमः कालस्य यो विक्रमः परिणामहेतुत्वं तच्च नेत्यर्थः। माया सत्वरजस्तमआश्रया प्रकृतिः यत्र न अप्राकृत इत्यर्थः। अनेन लोकस्य माया कल्पितत्वशंका निरस्ता। यत्र लोके सुरासुरैरर्चिता हरेरनुव्रता उपासका दृश्यंते इति शेषः॥ १०॥ ❀ ❀ कथंभूता दृश्यंत इत्यपेक्षायां सारूप्यमाह श्यामेत्यादिना। श्यामाश्चतेऽवदाता उज्ज्वलाश्च श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पद्मदलायतेक्षणाः पिशङ्गवस्त्राः पीतांबरधराः सुरुचः दीप्तिमंतः सुपेशसः अतिसुकुमारा उन्मिषंतः देदीप्यमानाः मणयो येषु तानि प्रवेकानि श्रेष्ठानि निष्काणि कनकमयानि आभरणानि येषां ते सुवर्चसः अतिलावण्यवंतः प्रवालादिवद्वर्चो वर्णो येषां परिस्फुरंति कुंडलानि मौलयः मुकुटानि मालाश्च येषां संतीति तथाभूताः आर्ष इनिः अत इनिरिति तपरकरणात्॥ ११॥ ❀ ❀ भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिर्महात्मनां नित्यमुक्तानां प्रकाशमानविमानपंक्तिभिर्यैः लोकः परितो विराजते यश्च प्रमदोत्तमानां दिवः कांतयस्ताभिर्विद्योत्तमानस्तं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः। तत्र ददर्शेत्युत्तरेण वान्वयः। तत्र दृष्टांतः विद्युद्भिः तडिद्भिः सह वर्त्तमानाः सविद्युतः अभ्राणां मेघानामावलयः पंक्तयः ताभिर्नभो यथा विराजते तद्वदित्यर्थः। विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपंक्तय इव विमानानि नभः इव लोकः॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

इदानीं स चापि यत्र पुरुष इति प्रश्नं परिहरति तस्मा इति। प्रीतिजनकतपसा सभाजितः पूजितः यद्यतो लोकात्पर-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मधिकं पदं स्थानं न तस्मात्संदृष्टवद्भिः सम्यगपरोक्षज्ञानवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतमभितो मुख्यत्वेन स्तुतं अविद्यास्मितरागद्वेषादिनिवेशाः संक्लेशा मौढ्यं विमोहः व्याकुलत्वं साध्वसं व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात्स तथा तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ संक्लेशाद्यभावे कारणमाह नेति । तयोरजस्तमसोर्मिश्रं सत्त्वं सत्त्वरजसोर्मिश्रं तमः सत्त्वतमसोर्मिश्रं रजः केवलं चित्प्रकृतिमय एव कालविक्रमः कालकृतोत्पत्तिनाशवृद्धिक्षयादिलक्षणः सत्त्वाद्यभावं कारणमाह नेति । माया त्रिगुणात्मिका जडप्रकृतिः अपरे मायाविकाराः तस्य लोकस्य मायातीतत्वात् तर्ह्ययं शून्यागारतुल्य इति तत्राह हरेरिति । असनादसुर्हैरिस्तास्मिन्रमंत इत्यसुराः असुरत्वगुणोपेतैः सुरैरर्चितामहद्देवानामसुरत्वमेकमिति श्रुतेः तं लोकमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ श्यामवर्णा अवदाता निर्मलाश्चावदातः सिते गौरे शुद्ध इति यादवः । अतस्ते इंद्रनीलवन्निर्मलाः दशदोषविनिर्मुक्तः श्याम इंद्रमणिः स्मृत इति वा शतपत्रं पद्मं सुष्ठु रुक् प्रभा येषां ते सुरुचः सुष्ठु पेशः सौंदर्यं येषां ते सुपेशसः मृदुपिंडश्च पेशः स्यादिति वचनात् सु सुकुमारतरशरीरा इति वा । उन्मिषं तश्चक्षुष्मंतः मणिप्रवेका रत्नश्रेष्ठा येषु ते तथा । ते च निष्कहेमनिर्मिता वक्षोलंकारा येषां ते तथा निष्को स्त्री हेम्नि दीनारे सार्ष्टे कर्षशते पले वक्षोविभूषणे कर्षे इति सुवर्चसः सुतेजसः । अनेन सारूप्यादिभाजो मुक्ता अपि संतीत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पुनरपि तं लोकं विशिनष्टि । प्रवालेति । यो लोको महात्मनां भ्राजिष्णुभिर्लसद्भिर्मानावलिभिः सर्वतो विराज इत्यन्वयः । प्रवालवत् वैदूर्यवन्मृणालवद्वर्चः प्रभा येषां ते तथा परिस्फुरंतः कुण्डलमौलयः कुण्डलानि मौलयश्च कुण्डलमौलयस्तेषां मालाः पंक्तयो येषां संतीति परिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः तेषां परिस्फुरंति कुण्डलानि मौलयः किरीटानि मालास्स्रजश्च येषां संतीति ते तथा तेषामिति वा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

भगवदाविर्भावमाह सार्द्धैर्दशभिः । तस्मै इत्यादि भगवदाज्ञापुरस्कारेण श्रीनारायणह्वयपुरुषनाभिपंकजे स्थित्वैव तत्तोपणैस्तपोभिर्भजते ब्रह्मणे सभाजितस्तेन भजनेन वशीकृतः सन् स्वलोकं वैकुण्ठभुवनोत्तमं भगवान् सम्यग्दर्शयामास । यत् यतो वैकुण्ठात् परम् अन्यत् वैकुण्ठपरं श्रेष्ठं न विद्यते परमभगवद्वैकुण्ठत्वात् । (अत्र परं न यत् परम् इत्यत्र अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छेत्यादिरुपनिषदुदाहार्य्या । अत्र ह्यन्तरिक्षलोकादिप्रजापतिलोकपर्य्यन्तप्रश्नानामुत्तराणि गार्ग्यै याज्ञवल्क्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकाख्यभगवल्लोकादप्युपरि पृष्टवत्यै तस्यै मातिप्राक्षीरित्यादिना शापं दातुमुद्यतः सा च तत् श्रुत्वा ज्ञानविज्ञेयवत्त्वादुपरराजेति) यद्वा यत् यतो वैकुण्ठात् परं ब्रह्माख्यं तत्त्वं परं भिन्नं न भवति । स्वरूपशक्तिविशेषाविष्कारेण मायानावृतं तदेव तद्रूपमित्यर्थः । अग्रे त्विदं व्यक्तीकरिष्यते । तादृशत्वे हेतुः व्यपेतेति स्वदृष्टेति च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः विमोहस्तैर्वैचित्यं साध्वसं भयं व्यपेतानि संक्लेशादीनि यत्र तम् । स्वस्य दृष्टं दर्शनं तद्विद्यते येषां तैरात्मविद्भिरपि अभितः सर्व्वांशेनैव स्तुतं श्लाघितम् । अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयंप्रभम् । भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च । प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । इति तृतीयात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पुनस्तादृशत्वमेव व्यनक्ति प्रवर्त्तते इति । यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते । तयोर्मिश्रं सहचरं जडं यतः सत्वं तदपि न किन्तु अन्यदेव । यत् सुष्ठु (स्थापयिष्यमाणा या मायातः परा भगवत्स्वरूपशक्तिस्तस्य । वृत्तित्वेन चिद्रूपं शुद्धसत्त्वाख्यं सत्त्वमिति तदीयप्रकरण एव) स्थापयिष्यते । तदेव च यत्र प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तया च नारदपञ्चरात्रे जितन्ते स्तोत्रे-लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम् । अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् । इति । पाद्मोत्तरखण्डे तु वैकुण्ठनिरूपणे तस्य सत्त्वस्याप्राकृतत्वं स्फुटमेव दर्शितम् । यत उक्तं प्रकृतिविभूतिवर्णानान्तरम् एवं प्राकृतरूपाया विभूते रूपमुत्तमम् । त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनी ॥ प्रधानपरमव्योम्नो रन्तरे विरजा नदी । वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रश्नाविता शुभा ॥ तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् । अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ॥ इत्यादि । प्राकृतगुणानां परस्पराव्यभिचारित्वं तूक्तं साध्यकौमुद्याम् अन्योन्यमिथुनवृत्तय इति । तट्टीकायाञ्च—अन्योन्यसहचरा अविनाभाववृत्तय इति यावत् । भवति चात्रागमः—अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्र गामिनः । रजसो मिथुनं सत्त्वमित्याद्युपक्रम्य नैषामादिश्च संयोगो वियोगो वोपलभ्यते । इतीति । तस्मादत्र रजसोऽसद्भावादसत्त्वत्वं तमसोऽसद्भावादनाश्यत्वं प्राकृतसत्त्वाभावाच्च सच्चिदानन्दरूपत्वं तस्य दर्शितम् । तत्र हेतुः न च कालविक्रम इति । कालविक्रमेण हि प्रकृतिक्षोभात् सत्त्वादयः पृथक् क्रियन्ते । तस्मात् यत्रासौ षड्भावविकारहेतुः कालविक्रम एव न प्रवर्त्तते तत्र तेषामभावः सुतरामेवेति भावः । किञ्च तेषां मूलत एवं कुठार इत्याह न यत्र मायेति । मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिः न तु कापट्यमात्रं रज-आदिनिषेधेनैव तद्व्युदासात् । अथवा यत्र तयोः सम्बन्धि सत्त्वं प्राकृतं सत्त्वं यत् तदपि न प्रवर्त्तते । मिश्रमपृथग्भूतगुणत्रयं प्रधानं च । अतएवेशितव्याभावात् कालमाये अपि न स्तः इति । अग्रे मायाप्रधानयोर्भेदो विवेचनीयः । कैमुत्येनोक्तमेवार्थं द्रढयति किमुतापरे इति । तयोर्मिश्रं किञ्चिद्रजस्तमोमिश्रं सत्वञ्च नेति व्याख्या तु पिष्टपेषणमेव । सामान्यतो रजस्तमोनिषेधेनैव तत्प्रसक्तिपत्तेः । ननु गुणाद्यभावान्निर्विशेष एवासौ लोक इत्याशंक्य तत्र विशेषस्तस्याः शुद्धसत्त्वात्मिकायाः स्वरूपानतिरिक्तशक्तेरेव विलासरूप इति द्योतयंस्तमेव विशेषं दर्शयति हरेरेति । सुरा सत्त्वप्रभवाः असुरा रजस्तमःप्रभवाः तैरर्चिताः तेभ्योऽर्हत्तमा इत्यर्थः । गुणातीतत्वादेवेति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तानेव वर्णयति श्यामावदाता इति । श्यामाश्च • अवदाता

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उज्ज्वलाश्च ते पीतवस्त्राः सुपेशसोऽतिसुकुमाराः उन्मिषंत इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते। सुवर्चसः तेजस्विनः। प्रवालेति। केऽपि तेभ्यः श्रीभगवत्सारूप्यं लब्धवद्भ्योऽन्ये प्रवालादिसवर्णाः॥ ११॥ ❀ ❀ पुनरपि लोकं वर्णयति। भ्राजिष्णुभिरिति॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

स्वर्लोकं महावैकुण्ठम्। यत्परं यतोऽन्यत् परं श्रेष्ठं नास्ति। विशेषेणैव अपेताः संक्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च अविद्यावृत्तयः तथा विशिष्टो मोहो वैचित्त्यं स चेह भगवत्स्फूर्त्त्यभाव एव साध्वसं तत्सेवापराधभयं तदप्यपेतं यत्र तम्। विबुधैरिन्द्रादिदिक्पालैः। स्वदृष्टवद्भिरिति नित्ययोगे मतुपा प्राकृतेन्द्रादिव्यावृत्तिः॥ ९॥ ❀ ❀ यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते। तेन रजसः प्रवृत्त्यभावादसृज्यत्वं तमसः प्रवृत्त्यभावादनाश्यत्वञ्च तस्योक्तम् तथा। तयोर्मिश्रं जडं यत् सत्त्वं तदपि नेति सत्त्वस्यापि प्रवृत्त्यभावात् नश्वरस्वर्गादेः पाल्यत्वमिव न पाल्यत्वं किन्तु शुद्धं सत्त्वं यच्चिद्रूपं स्वरूपशक्तिसम्बन्धि तन्मयमित्यर्थः! तथा च नारदपञ्चरात्रे जितन्ते स्तोत्रे–लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम्। अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम्॥ इति। पाद्मोत्तरखण्डे च पादविभूतिवर्णनान्तरम्। त्रिपाद्विभूतिरूपन्तं शृणु भूधरनन्दिनि॥ प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी। वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा॥ तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम्। अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम्॥ शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम्। सर्व्ववेदमयं शुभ्रं सर्वप्रलयवर्जितम्। असंख्यमजरं सत्यं जाग्रत्स्वप्नादिवर्जितम्। न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः॥ यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः। नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः पदम्॥ इत्यादि। अतएव यत्र कालविक्रमः षड्भावविकारहेतुर्न प्रवर्त्तते तस्य गुणेष्वेव नियतत्वात्। किमन्यद्वाच्यं यत्र गुणानां मूलत एव कुठार इयत आह न यत्र मायेति। मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिर्न तु कापट्यमात्रं रज-आदिनिषेधेनैव तद्व्युदासात्। किमुत अपरे मायासन्ततयो महदहमादयो न सन्तीति तत्रत्यानां शरीराणि न तैरारब्धानीति ज्ञापितम्। एवं वैकुण्ठमनुवर्ण्य तत्रत्यान् भगवतो भक्तानतुवर्णयति अनुव्रता अनुवृत्तिरेव व्रतं येषां ते पार्षदा यत्र नित्यं भगवन्तमनुवर्त्तंते इत्यर्थः। तेन परस्मिन् कालमाययोरिति पूर्वमुक्तो भगवानिव भगवल्लोको भगवद्भक्ताश्च कालमायातीता इति प्रतिपादितम्। सुरैरसुरैश्च भक्तैरर्चिताः॥ १०॥ ❀ ❀ श्यामाश्च ते अवदाता उज्ज्वलाश्च ते तथा सुपेशसः अतिसुकुमाराः। उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते। सुवर्चसोऽतितेजस्विनः। प्रवालादिवत् वर्च्चो वर्णो येषाम्। तत्र केऽपि तेभ्यः श्रीभगवत्सारूप्यं लब्धवद्भ्योऽन्ये प्रवालादिसवर्णाः रक्तपीतादिवर्णाः सन्तीति सन्दर्भः। हरेरनुव्रता यत्र श्यामारुणहरित्सिताः तत्तद्वर्णमुपास्येशं तत्सारूप्यमुपागताः॥ इति भागवतामृतम्॥ ११॥ ❀ ❀ पार्षदानवर्ण्य पुनरपि लोकं वर्णयति। भ्राजिष्णुभिः देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानां दिवः कान्तयस्ताभिः सविद्युदिति विद्युत इव स्त्रियः अद्रिपङ्क्तय इव विमानानि नभ इव लोकः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भगवानपि सभाजितः तपआदिभिः आराधितः तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं स्वस्य सर्वेश्वरस्य विश्वसृष्ट्यादिहेतोः लोकं सृष्टिसंहारवर्जितं निवासस्थानं संदर्शयामास सम्यक्तद्ज्ञानविषयं कारयामास। कथंभूतम्, सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपरिस्थितम्। न यत्परम्। यतः परमन्यदुपरिस्थितं लोकांतरं नास्ति प्रकृतिमंडलाद्बहिःस्थितमित्यर्थः। दर्शयामास लोकं स्वगोपानां तमसः परमिति वक्ष्यमाणात् आदित्यवर्णं परस्तादिति श्रुतेश्च। तमेवाप्राकृतं लोकं वर्णयति पंचभिः। व्यपेताः स्वभावत एवापास्ताः संक्लेशादयो यस्मात्तम्। स्वस्य आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य भगवतो दृष्टं साक्षात्कारलक्षणं दर्शनं विद्यते येषां ते। तथा तैः प्रकृतिबंधविनिर्मुक्तैः निरंजनं परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः। विशेषेण बुध्यंते ये ते विबुधाः नित्यमुक्तास्तैश्च सदा पश्यंति सूरय इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः। अभिष्टुतं यत्र रजस्तमश्च तपोमिश्रं सत्वं च कालविक्रमः सृष्ट्यादिनिर्मितस्य विक्रमः प्रभावश्च न प्रवर्तते॥ ९॥ ❀ ❀ माया पूर्वोक्तगुणत्रयवती प्रकृतिश्च यत्र न प्रवर्तते अपरे अन्यलोभादयश्च न प्रवर्तन्ते इति किमुत वक्तव्यम्। पूर्वोक्तान् मुक्तान् नित्यमुक्तांश्च गुणसामान्येन निरूपयति। यत्र यस्मिन् लोके हरेः अनुव्रता उपासकाः सुरासुरार्चिताः सर्वलोकैः पूज्याः संति। कथंभूताः श्यामाश्च अवदाताः शतपत्रलोचनाः पद्मदलेक्षणाः पिशंगवस्त्राः पीतपदाः सुरुचः सुकांतयः सुपेशसः अतिसुकमाराः॥ १०॥ ❀ ❀ उन्मिषंतः दीप्तिमन्तः मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते सुवर्चसः अतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्च्चो वर्णो येषां ते। परिस्फुरंति कुंडलानि मौल्यो मुकुटानि मालाश्च संति येषां ते॥ ११॥ ❀ ❀ यः लोकः भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमायुभिः विमानस्थानां प्रमदोत्तमानां दिवःकांतयस्ताभिः विद्योतमानः सन् महात्मनां नित्यमुक्तादीनां लसद्भिमानावलिभिः शोभमानाभिः विमानपंक्तिभिः परितः अभ्राणां मेघानामावलिभिः पंक्तिभिः नभो यथा परितो विराजते तद्वदित्यर्थः। तं लोकं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं क्रियामाणे फलं जातमित्याह—तस्मै स्वलोकमिति। स हि भगवदर्थं सृष्टिं कर्तुं विचारयति। भगवांस्त्वेतादृशे लोके तिष्ठति न ह्येतादृशो ब्रह्मशक्यः। अतस्तस्य गर्वपरिहारार्थं स्वलोकं प्रदर्शितवान्। अन्यथा आत्मानमेव प्रदर्शयेत्। कृत्रिमवैकुण्ठस्य लक्ष्म्या अधिकृतत्वात् स्वलोकपदेन व्यापिवैकुण्ठमेवोच्यते। यद्यपि तमेव प्रदर्शयति तथापि तत्प्रदर्शनं न भगवतः किञ्चित्कार्यं जनयति किन्तु तस्यैव भक्तिजनकम्। अत आह—तस्मा इति। भगवानिति प्रदर्शनसामर्थ्यार्थमुक्तम्। अन्यथा तद[1]दृश्यं कथं दृश्यं भवेत्। समाहित इति। स्वदृष्टिं तद्दृष्टौ योजयित्वा लोकं प्रदर्शयन्नप्यग्रे स्वदृष्टेः पृथक्करणार्थं यथा[2] तद्दृष्टचैकं न प्राप्नोति [3]तथा सावधानः इत्यर्थः। लोकस्य वा तिरोभावस्वभावात्तद्दृष्टिस्पर्शेऽपि यथा न तिरोहितं भवेत् तदर्थं वा सावधानः। परं कृत्रिमवैकुण्ठात्। ब्रह्मस्वरूपं वा। प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तदु[4]द्भव इत्यक्षर[5]रूपं वा। न यत्परमिति। न विद्यते यतः परमुत्कृष्टमन्यत्। अक्षरस्याऽप्यनेकधा प्रदर्शनसंभावनयाऽप्येतदुक्तम्। तस्य गुणातीतत्वकथनार्थं गुणासाधारणधर्मान्निवारयति—व्यपेतेति। विशेषेणाऽपेताः संक्लेशादयो यस्मात्। सम्यक् क्लेशा अविद्यादयस्तमसः। विशेषेण मोहो रजसः। साध्वसं सत्त्वस्य। साधु रस्यते क्षिप्यतेऽनेनेति साध्वसम्। सर्वस्मादेवाऽकार्यात् साधुस्तेन भयेन पृथक् क्रियत इति। व्यवहारेणाऽपि तस्य सगुणत्वं निवारयति—स्वदृष्टवद्भिरिति। स्वस्यैव स्वस्मिन् वा दृष्टं दर्शनमात्मज्ञानं तद्वद्भिः। ब्रह्मविद्भिरेव तत्रापि स्तोत्रेण व्यवह्रियत इति न ब्रह्मत्वक्षतिः। तद्द्वाराऽन्यव्यवहारोऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषेण बुधैरित्युक्तम्। अभितः स्तुतिः सर्वोऽपि परिकरस्तादृश इति॥ ९॥ ❋ ❋ एवं गुणकार्यं निवार्य गुणानपि निवारयति—प्रवर्त्तते यत्रेति। यत्र लोके रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते। सत्त्वं च न ताभ्यां मिश्रम्। अनेन शुद्धं सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तत इति ज्ञापितम्। तदपि ब्रह्मत्वबाधकमिति चेत्। न। वासुदेववदक्षरस्याऽप्युद्भवे शुद्धसत्त्वस्याऽऽधारत्वेनाऽपेक्षितत्वात्। अन्यथा निराकारे साकारता न सम्पद्येत। तावताऽपि न तस्मिन् गुणसम्बन्धः। [6]आकारसमर्पणार्थमेव तत्सम्बन्धात्। यथा प्रतिकृतिसम्बन्धः पित्तलादीनाम्। तथापि प्रतिमादौ तदाकृतिव्यतिरेकेण न तत्राऽन्यो धर्मोऽस्ति। न च तत्राऽन्तर्बहिः पित्तलस्य व्यतिरेकेणान्यः पदार्थो विद्यते। तस्मादुब्रह्मत्वमविरुद्धम्। सम्बन्धश्च भगवदिच्छयेति न तद्गतो दोषः। अक्षरस्वरूपं च निबन्धे निरूपितम्। किञ्च। गुणास्तत्रैव भवन्ति यत्र तत्क्षोभकः कालो भवति। अन्यथा तेषां स्थितिर्व्यर्था स्यात्। कार्यार्थमेव हि तेऽङ्गीक्रियन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह—न च कालविक्रम इति। कालस्यापि तत्र विक्रमो नास्ति। कालस्तु वर्त्तते सत्त्ववत्। अन्यथा कदाचिदेव कथमभिव्य[7]ज्येत। आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हीति निरूपणाच्चिद्रूपं तदित्युक्तं भवति। गणितश्चाऽऽनन्दस्तत्रोपपद्यते। अतो मोहिका माया तत्र सम्भविष्यतीत्यत आह—न यत्र मायेति। माया ह्यानन्दार्थं परिगृह्यते। अक्षरस्य च सामर्थ्यं न भगवता गृहीतम्। "एतस्याऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि"त्यादिश्रुतेः। "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्द" इति च। तस्मादस्य सालोक्य एव ब्रह्मभावः। अतस्तस्य तत्रत्यानां च मायाकार्यभावान्न तत्र व्यामोहिका माया। तत्र मायैव नास्ति तत्र किमुतापरे बद्धा जीवाः। ननु भगवत्सेवकानां पराधीनत्वादिभिर्बन्धसम्भवात्कथं ते निषिध्यन्त इत्यत आह—हरेरनुव्रता यत्रेति। हरेरनु[8] पश्चाद्व्रतं येषाम्। यथा हस्तिथा ते। अनशनात्मकं शरणागतपालनात्मकं व्रतं येषाम्। यथा भगवानुद्गच्छति सर्वोद्धारार्थम्, तथा तेऽपि लोकेभ्यो भक्त्युपदेशार्थं स्वावेशेन भक्तिजननार्थं चाऽऽविर्भवन्ति। किञ्च। यत्र वैकुण्ठे ते विद्यमानाः सुरासुरार्चिता भवन्ति। सत्त्वरजःपरिणामा ह्येते। तमसस्तत्र सम्भावनैव नास्ति। यदि ते राजसास्तामसा वा भवेयुस्तदा तादृशैरर्चिता न भवेयुः। न ह्युत्कर्षाभावे समानैरर्चनं सम्भवति। असुरा अप्याविर्भूतेन भगवता सह युद्धार्थमागताः कियत्कालं भगवत्सम्बन्धे परमं सुखमनुभूय पश्चात्पराजिता अपि कदापि तादृशसुखस्याऽननुभवात्तत्र नित्यसम्बन्धा[9]न् स्तुवन्ति धन्या एत इति। साक्षादपि पूजनं प्रह्लादादिभिः। सुरैस्त्वावरणत्वेन पूज्यन्त एव॥ १०॥ ❋ ❋ तेषां भगवत्तुल्यरूपं निरूपयितुमनुवर्णयति—श्यामावदाता इति। भगवतः षोडशगुणाः प्रसिद्धाः। सच्चिदानन्दानां प्रत्येकं पञ्च गुणाः समुदायस्यैक इति। तत्र भगवत्सेवकानां दश गुणाः। अक्षरस्य सच्चिद्रूपत्वात्। तान् दश गुणान्निरूपयति—श्यामावदाता इति। लोकत्वेन तदुद्गमान्नाऽत्र श्यामादीनामुपपत्तिर्वक्तव्या। श्यामाश्च तेऽवदाताश्च। इन्द्रनीलमणिवत्। मध्यन्दिनसवितृमण्डलमध्यवत्। यथा वीतार्चिषोऽग्नेर्नीलपकाशो(?)चिरस्तद्वद्वा। एवं शुद्धरूपता निरूपिता। सौन्दर्यं निरूपयति—शतपत्रलोचना इति। कमलनयनाः। एवं स्वरूपतस्तुल्यत्वमुक्त्वा सामग्र्यापि तुल्यतामाह—पिशङ्गवस्त्रा इति। सर्वे पीताम्बराः। सूर्यमण्डलस्याऽपि श्यामावदातत्वात्तस्य यथाऽशीतला रुक् तद्वन्न भवति। न वा चन्द्रस्येवाऽल्पा रुक्। किन्तु सुरुचः। शोभना रु[10]चो येषाम्। न च तद्दर्शने घटादिवद्विषयसंस्का[11]रकं तेजोऽपेक्ष्यते। किञ्च। सुपेशसः अति-

---

१. तद्दृश्यं भवेत् ख. तादृशं ग.। २. यथा यथेति ख. ग.। ३. तदर्थं सावधान इति ख. ग.। ४. तदुद्गम इति ख.। ५. स्वरूपं वेति ख. ग.। ६. आकारस्येति ख.। ७. व्यज्यते इति क. घ.। ८. हरेः पश्चादिति घ.। ९. संबद्धा इति ख. संबद्धानिति ग.। १०. रुक् येषामिति ख.। ११. संस्कारकतेज इति घ.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कोमलाः । रूपं गन्धश्च शब्दश्च रसश्च स्पर्श एव च । सत्त्वस्यैते पञ्च गुणाः सर्वोत्कृष्टा निरूपिताः । चिदंशस्याऽपरे पञ्च सर्वोत्कृष्टा भुजादयः । सर्वे चतुर्बाहवः । धर्मार्थकाममोक्षास्तेषां हस्तप्राप्ता इति निरूपणार्थं चतुर्भुजत्वम् । उन्मिषन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमाः निष्कादिपदकाद्याभरणेषु येषाम् । यद्यपि गृहादिष्वलङ्कारा भवन्ति तथापि पदकादयश्चेतनानामेव । सुवर्चसः । वर्चश्चेतनकान्तिः । यथा महापुरुषाणां दिव्यस्त्रीणां वा तदेव वर्चःशब्देनोच्यते । सुष्ठु वर्चो येषाम् । सर्वोत्तमदेहकान्तयः । सर्वेषामेकरूपत्वं प्राप्तं विशेषेण निवारयति—प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चस इति । यथा प्रवालेभ्योऽन्तःस्निग्धा गौरकान्तिर्निर्गच्छति तथा तेभ्योऽपि श्यामावदातेभ्यो गौररूपा कान्तिर्निर्गच्छति । ते बहुभिर्विषयैर्भगवद्भक्तिकर्त्तारस्तथात्वं बोधयितुं तत्र तादृशकान्तिमन्तो भवन्ति । एवं वैडूर्यस्य स्निग्धार्धपीतश्याममच्छविकान्तिः । व्रततीर्थादिभिः सेवया च ये पूर्वं भक्ताः ये ज्ञानेन भक्तास्ते मृणालवर्चसः । एवमेकरूपत्वेऽपि पूर्वकृतभक्तिप्रकारभेदादनेकरूपास्त इति निरूपितम् । परमोत्साहयुक्तास्त इति तेषामन्तःकरणधर्मनिरूपणार्थं विशेषणान्तरमाह । परितः[1] स्फुरतां कुण्डलानां मौलीनां च या मालास्ता विद्यन्ते येषु । कुण्डलपरिभ्रामणेन मुकुटपरिभ्रामणेन च सोत्साहभगवत्परिचर्याकर्त्तार इति भजनानन्दस्तेषु निरूपितः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं तत्रत्यानां भगवत्सेवकानां निर्दोषत्वमुक्त्वा लोकत्वाय वैकुण्ठस्य गुणानाह—भ्राजिष्णुभिरिति द्वाभ्याम् । सेवकानां भगवतश्च [2]क्रमेण विषयानन्दो निरूप्यते । तत्रापि भगवान् प्रथमं सेवकानेव सानन्दान् करोतीति तेषामेव विषयानन्दनिरूपणम् । विषयेषु तावदबला इति तदाधारेषु विमानमिति स्वस्य च परिज्ञा[3]नमितीश्वरकृतभयाभाव इति चतुर्भिर्गुणैर्विषयोत्कर्षः । अन्नादीनां तु दोषाभावे प्रवेशः । रसादीनां त्वेतदङ्गत्वम् । तदाह । भ्राजिष्णुभिः कान्तिमद्भिर्विमानावलिभिर्विमानपङ्क्तिभिर्यो लोकः परितो विराजते । वैकुण्ठशोभाधायकानि विमानानि भगवतैव निरूपितानीति न तत्र कापि शङ्का । लसन्तीति सर्वोत्कृष्टानि । महात्मनामिति सर्वज्ञानाम् । परिच्छेदं परित्यज्य पूर्णत्वं वा प्रापितानाम् । किञ्च । प्रमदोत्तमास्तेषां भोगहेतवः । अन्यथा भोगरागो न भवेत् । किन्तु विषयकृतरागेणैव रागवत्त्वमिति भगवदिच्छयैव तथात्वमिति निरूपितम् । तासां कान्तिभिरयं लोको विद्योतमानः । लोकापेक्षयाऽपि तासामतिकान्तित्वं निरूपितं भोगार्थमेव । तासामपि कान्तिः पुरुषसहितानामेव न केवलानामिति दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा विद्युत्सहिताभिरभ्रावलिभिर्मेघपङ्क्तिभिर्नभ आकाशं सर्वतो व्याप्तं तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्मा इत्यत्र अत आहेति । अतो हेतोः तादर्थ्यचतुर्थीमाह । स्वपदेनैव कृत्रिमवैकुण्ठात् परत्वं सिद्ध्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ब्रह्मरूपं वेति, अहिकुण्डलवत्स्वाभिन्नमित्यर्थः । 'पूर्ववद्वे' तिन्यायेन राजाधिकारानुरूपसामर्थ्यस्यात्र वक्तव्यत्वादिदमपि नात्र युक्तमित्यतः पक्षान्तरमाहुः प्रभुत्वेनेत्यादि । नन्वेवं सति 'न यत्परमि' त्यग्रिमविरोध इत्यत आहुः अक्षरस्येत्यादि । साम्यदशायां गुणासाधारणधर्माणामभिव्यक्त्यभावाद्व्यपाय इव भवतीति तत्तौल्यवारणमाहुः व्यवहारेणेत्यादि । स्वदृष्टवत्पदेन ब्रह्मविज्ञाने विबुधपदानर्थक्यमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः तदृद्वारेत्यादि । अन्यव्यवहार इति, तदनुयायिनां व्यवहारः, तद्व्यवहारे गुणसम्बन्धान्नैर्गुण्यं हीयेतेति तद्वारणायैवमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्रवर्त्तत इत्यत्र अनेनेत्यादि । एतेन 'क्षयन्तमस्य रजसः पराक' इत्यादिश्रुतावुपलक्षणविधया तमसोपि निवारणात्तदुपबृंहितमिति ज्ञेयम् । प्रतिकृतिसम्बन्ध इति भरितपात्रसञ्ज्ञायकसम्बन्धः । तथापीति सम्बन्धेपि । तस्मादिति कादाचित्कस्य सम्बन्धस्य पश्चादपायात् । नन्वेवं संसर्गमात्रेपि सांसर्गिकदोषस्त्वायात्येवेत्यत आहुः सम्बन्धश्चेत्यादि । निरूपितमिति । तृतीयैकादशस्कन्धादिवाक्यान्यनुसन्धाय 'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माभवत् पुरा, यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यत' इत्यादिना निरूपितम् । एतेन सुबोधिनीतः पूर्वं निबन्धमूलं कृतमिति ज्ञायते । निबन्धटीका तु सुबोधिन्यादिसर्वग्रन्थकरणोत्तरं 'त्रयं वच्मि यथामति' इत्यस्य व्याख्याने मीमांसाद्वयभाष्यं भागवतटीका च परिगृहीतेति चकारव्याख्यानाज्ज्ञायते । ननु शुद्धसत्त्ववच्छुद्धे रजस्तमसी अपि तत्र तिष्ठतां को दोषः ? इत्यतस्तदभावगमकमाहुः किञ्चेत्यादि । विक्रम इति क्षोभरूपकार्यव्यापारः । 'न यत्र माये' त्यर्द्धस्यावतरणिकां वक्तुं पूर्वार्द्धस्य निष्कृष्टार्थमाहुः आनन्द इत्यादि । उपपद्यत इतिसत्त्वसम्बन्धादेवोपपद्यते । एतेनेदं स्फुटति, 'तथा हि, यत्र भगवान् स्वस्य यथाकथञ्चित् स्वरूपमात्रं प्रदर्शयति तत्राकारादिसमर्पणार्थं कालादीनामाधारतावश्यकी, अत एव 'कृते शुक्लश्चतुर्बाहु' रित्यादिवाक्यैर्गुणावतारवाक्यैश्च नानावर्णाकारत्वमौपाधिकमिति निश्चीयते । यत्र पुनः कृपया ऋतं स्वस्वरूपं प्रदर्शयति, स्वस्मिन् सत्त्वं न सम्बन्धयति, किन्तु लोके आकारसमर्पणाय [5]लौकिके सम्बन्धयति तेन तस्य गणितानन्दत्वं भवति । स्वयं तु सत्त्वाधारे लोके यदाध्यात्मिकमासनरूपमक्षरं तदाधारौ यावाधिदैविकाक्षररूपौ चरणौ, तदाधारो गुणसंसर्गलेशस्यापि राहित्यान्निरवध्यानन्दरूपः स्वाभाविकसुन्दराकारः कालसम्बन्धाभावात् सदाविर्भूतो निरुपहितधर्मा भवति । एवं सति यथात्र तथैव

---

१. परिस्फुरतामिति ग. । २. क्रमेण नास्ति ग. । ३. ज्ञातमिति ग. । ४. इतः शुद्धैकेन प्रतिफकेन संवादितः प्रकाशोयम् । ५. "लोके" पाठभेदः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

'रमाक्रीडमभून्नृपे' इत्यत्र बृहद्वामनीयकथास्थले चावगन्तव्यम्। तेन च गीताख्यश्रुत्यादिस्थकेवलानन्दाकारत्वबोधकवाक्यता-त्पर्यप्रकाशकः, अथवा 'शून्यवद्गाढ' मिति तत्त्वदीपग्रन्थस्तदर्थप्रकाशिका जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्यायटिप्पणी चैतदनुसन्धायैव विचारणीयम्, न त्वन्यथेति। अत इति चिद्रूपत्वात्तद्गुणसम्बन्धाच्च। अस्येति भगवतः। एत इति सुरासुराः॥ १०॥ ❀ ❀ श्यामावदाता इत्यत्र। इन्द्रनीलादिदृष्टान्तैरुपलक्षणविधया श्यामत्वे नानाप्रकारत्वं बोधितं शब्दश्च रसश्चेति, पीताम्बरस्य वेदरूपत्वात् 'पिशङ्गवस्त्र' इत्यनेन शब्दः, सूर्यमण्डलदृष्टान्तेन रूपस्योक्तत्वात्, सूर्यस्य च श्रुतौ मधुत्वेन निरूपणात्, 'सुरुच' इत्यनेन रस इत्यनवद्यम्। सत्त्वस्येति सदंशस्य। आभरणानां बाह्यत्वेन सद्गुणत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति ग्रद्यपीत्यादि। तथा च, सद्गुणत्वेन प्रतीयमानत्वेपि नियतचेतनैकसम्बन्धित्वाच्चिद्गुणा इत्यर्थः॥ ११॥ ❀ ❀ भ्राजिष्णुभिरित्यत्र। ननु विषयकोटौ प्रथममन्नपानादिकं रसादिकञ्चावश्यवक्तव्यमिति तत्कुतो नोक्तमत आहुः अन्नादीनामित्यादि। तथा चान्नाद्य-भावस्य दोषरूपत्वात्तदभावस्य च प्रागेवोक्तत्वात्तैनैवान्नादिसद्भावप्राप्तिरित्यतो नोक्तमित्याद्याशयेन विमानानां शोभामाहेत्यर्थः। कापि शङ्केति दोषलेशस्य शङ्का। विषयानन्दनिरूपणप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि। भोगराग इति भोगकृतरागः। अत्रायमर्थः प्रतिभाति, आनन्दमीमांसायां 'युवा स्यादि' त्यादिना विषयभोगपूर्वकं मानुषानन्दं प्रथमतो निरूप्य शताधिक्येनोत्तरिमा आनन्दा निरूपिताः, तथा सति प्राजापत्यान्तेष्विव ब्रह्मानन्देपि सोवश्यं वक्तव्यः, अन्यथा प्रायपाठो विरुद्ध्येत, 'भोगमात्र-साम्यलिङ्गाच्च (४-४-२१) इत्यनेन सूत्रकृताप्येतदङ्गीकृतं तदपि विरुद्ध्येत। तस्य भोगस्यात्राभावे अक्षरानन्दस्य तदंशन्यूनतायां तत आधिक्यं तदंशे बाधितञ्च भवेदतस्तन्निरूपणम्। तथा च, मात्रकृत एव रागो न तु विषयकृत इतीश्वरकृतभयाभावार्थं भगवदिच्छया स इति बोधयितुं विषयानन्दो निरूपित इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं सभाजितस्तपसा आराधितो भगवांस्तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं ततोऽन्यत्र गमनाभावाद्यापि वैकुण्ठाख्यं सम्यक् प्रकारेण दर्शयामासेत्यन्वयः। तं लोकमेव वर्णयति—सुष्ठु अदृष्टं पुण्यं तद्वद्भिर्विबुधैर्देवैरभिष्टुतम्, यद्वा स्वदृष्टवद्भिः स्वानुभववद्भिर्विशेषेण बुधा ज्ञानिनो विबुधास्तैरभितः स्तुतम्। तत्र हेतुमाह—परमुत्कृष्टमिति। यस्मात्कस्मादुत्कृष्टत्वेऽपि ततोऽपि कश्चिदन्य उत्कृष्टः स्यादित्याशङ्क्याह—न यत्परमिति। यस्मात्पर उत्कृष्टो लोको नास्ति तथाभूतमित्यर्थः। परत्वे हेतुमाह—व्यपेतेति। संक्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः इति पातञ्जलसूत्रादविद्यादयः, मोहो भ्रमः, साध्वसं साधुरस्यते सन्मार्गाद्वि-चाल्यन्तेऽनेनेति साध्वसं भयम्, व्यपेताः निरस्ताः संक्लेशादयो यस्मात्तम्॥ ९॥ ❀ ❀ क्लेशाद्यभावे हेतुमाह—प्रवर्त्तते इति। यत्र वैकुण्ठलोके रजस्तमसी तयोस्ताभ्यां मिश्रं सत्त्वं च न प्रवर्त्तते। अतस्तत्कार्यभूताः क्लेशादयः कथं स्युरिति भावः। कालस्य विक्रमो विनाशकत्वं च न प्रवर्त्तते। रजआद्यभावे तत्कारणाभावं हेतुमाह—नेति। यत्र कारणभूता माया प्रकृत्यपरनाम्नी न प्रवर्त्तते तत्रापरे तत्कार्यभूता रजआदयस्तत्कार्यभूताः क्लेशादयश्च न प्रवर्त्तन्ते इति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः। अतएव यत्र सुरा-सुरैरर्चिताः सत्कृता हरेरनुव्रताः भगवतः पार्षदा भक्ताश्च सुखेन विहरन्तीति शेषः। सुरवदसुरेष्वपि प्रह्लादबलिप्रभृतीनां भग-वद्भक्तानां सत्त्वात्तैः सत्कृतत्वम्। यद्वा युद्धे महाप्रभावदर्शनादसुरैरपि सत्कृतत्वं तेषां ज्ञेयम्॥ १०॥ ❀ ❀ रजआदयो न प्रवर्त्तन्त इत्यनेन तत्रत्यं सर्वशुद्धसत्त्वमयमित्यर्थादागतं तर्हि तत्रत्याः पुरुषाः कीदृशरूपा इत्याकाङ्क्षायामाह—श्यामाश्च ते अव-दाताः स्वच्छाश्च श्यामावदाताः। शतपत्रलोचनाः पद्मदलायतेक्षणाः। पिशङ्गवस्त्राः पीताम्बरधराः। सुरुचः अतिकमनीयाः। सुपेशसः अतिसुकुमाराः। सर्वे चतुर्बाहवः चतुर्भुजाः। उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकानि अन्यानि चाभरणानि येषां ते। सुवर्चसः अतितेजस्विनः। न सर्वे श्यामा एव किन्तु प्रवालादिवद्वर्चो वर्णो येषां ते तथाभूता अपि सन्ति। मृणालं कमलकन्दः। परिस्फुरन्ति कुण्डलानि मौलयो मुकुटानि मालाश्च सन्ति येषां ते॥ ११॥ ❀ ❀ एवं पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति—भ्राजिष्णुभिरिति। देदीप्यमानैः महात्मनां महति भगवति आत्मा चित्तं येषां तेषां भगवद्भक्तानां लसन्ति प्रकाशमानानि यानि विमानानि तेषामावलिभिः पङ्क्तिभिर्यो लोकः परितः सर्वतो विराजते शोभते, यश्च प्रमदोत्तमानां द्युभिः कान्तिभिर्विद्योतमानः प्रकाशमानस्तं सन्दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः। तत्र ददर्शेत्युत्तरेण वाऽन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह—सविद्युदिति। विद्युद्भिः सह वर्त्तमानाः सविद्युताः अभ्राणां मेघानामावलयः पङ्क्तयस्ताभिर्नभो यथा विराजते तद्वदित्यर्थः। तत्र विद्युत इव स्त्रियः, अभ्रपङ्क्तय इव विमानानि, नभ इव लोक इति ज्ञेयम्॥ १२॥

हिन्दी अनुवाद

उनकी तपस्यासे प्रसन्न होकर भगवान्ने उन्हें अपना वह लोक दिखाया, जो सबसे श्रेष्ठ है और जिससे परे कोई दूसरा लोक नहीं है। उस लोकमें किसी भी प्रकारके क्लेश, मोह और भय नहीं हैं। जिन्हें कभी एक बार भी दर्शनका सौभाग्य प्राप्त हुआ है, वे देवता बार-बार उसकी स्तुति करते रहते हैं॥ ९॥ ❀ ❀ वहाँ रजोगुण, तमोगुण और इनसे मिला हुआ सत्त्वगुण भी नहीं है। वहाँ न कालकी दाल गलती है और न माया ही कदम रख सकती है; फिर मायाके बाल-बच्चे तो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

जा ही कैसे सकते हैं ? वहाँ भगवान्‌के वे पार्षद निवास करते हैं, जिनका पूजन देवता और दैत्य दोनों ही करते हैं ॥ १० ॥ ❀ ❀ उनका उज्ज्वल आभासे युक्त श्याम शरीर शतदल कमलके समान कोमल नेत्र और पीले रंगके वस्त्रसे शोभायमान है। अङ्ग-अङ्गसे राशि-राशि सौन्दर्य बिखरता रहता है। वे कोमलताकी मूर्ति हैं। सभीके चार-चार भुजाएँ हैं। वे स्वयं तो अत्यन्त तेजस्वी हैं ही, मणिजड़ित सुवर्णके प्रभामय आभूषण भी धारण किये रहते हैं। उनकी छवि मूँगे, वैदूर्यमणि और कमलके उज्ज्वल तन्तुके समान है। उनके कानोंमें कुण्डल, मस्तकपर मुकुट और कण्ठमें मालाएँ शोभायमान हैं॥ ११॥ ❀ ❀ जिस प्रकार आकाश बिजली-सहित बादलोंसे शोभायमान होता है, वैसे ही वह लोक मनोहर कामिनियोंकी कान्तिसे युक्त महात्माओंके दिव्य तेजोमय विमानोंसे स्थान-स्थानपर सुशोभित होता रहता है॥ १२॥

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः।
प्रेङ्खं श्रिताया कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती॥ १३॥
ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम्।
सुनन्दनन्दप्र³बलार्हणादिभिः स्व⁴पार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम्॥ १४॥
भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम्।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्ब⁵रं वक्षसि लक्षितं श्रिया॥ १५॥
अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः।
युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम्॥ १६॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

श्रीः संपत्। रूपिणी मूर्तिमती। मानं पूजाम्। विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानुगा भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना स्वयं तु प्रियस्य हरेः कर्म गायंतीव भवति॥ १३॥ ❀ ❀ य एवंभूतो लोकस्तत्र तस्मिन्॥ १४॥ ❀ ❀ भृत्यानां प्रसादेऽभिमुखं दृगेव आसव इव द्रष्टॄणां हर्षकरी यस्य तं प्रसन्नहासमरुणलोचनं चाननं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षितम् अलंकृतमित्यर्थः॥ १५॥ ❀ ❀ अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनम्। चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडश एकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपा या शक्तयस्ताभिर्वृतम्। स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्र योगिष्व-ध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः। एवं सत्यपि स्व एव धामन्स्वस्वरूप एव रममाणम् अत एवेश्वरम्॥ १६॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

"प्रेंखमांदोलनम्" इति कोशात्। ब्रह्मादय एव भ्रमरीभूता ज्ञेयाः॥ १३॥ ❀ ❀ तत्र वैकुंठे॥ १४॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। "लक्ष दर्शनांकनयोः" इति लक्षितमंकितमिति भावः॥ १५॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। आगंतुकत्वात्साधारणैरिति भावः। यद्वा द्रष्टा ज्ञानक्रियावलाख्याभिः प्रह्वीसत्येशानानुग्रहाख्याभिर्वात्मांतरात्मपरमात्मज्ञानात्माख्याभिर्वा चतुःशक्तिभिर्वृतं मोचिका सूक्ष्माऽसूक्ष्मामृताज्ञानामृताव्यापिनीव्योमरूपिण्यनंताऽणिमा-महिमा-गरिमा-लघिमा-प्राप्ति-प्राकाश्येशित्वप्राकाम्याख्याभिः षोडशशक्तिभिः पञ्चभिर्विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगाख्याभिश्च वृतम्। यद्वा चतस्रः शक्तयः पाद्मोत्तरखंडे योगपीठवर्णनोक्ता धर्माद्याः यथा "धर्मज्ञानवलैश्वर्यवैराग्यैः पादविग्रहैः। ऋग्यजुःसामाथर्वाणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात्" इति षोडशशक्तयश्चंडाद्याः यथा तत्रैव "चंडादिद्वारपालैश्च कुमदाद्यैश्च रक्षिता" नगरीति पूर्वेणान्वयः। ते च "चंडप्रचंडौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ। वारुण्यां जय-विजयौ सौम्ये धातृविधातरौ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुंडरीकोऽथ वामनः। शंकुकर्णः सर्पनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः॥ एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र सुशोभने"॥ इति कुमुदादयश्च द्वौ द्वावाग्नेय्यादिदिक्पतय इत्यर्थः। पञ्चशक्तयस्तु "कूर्मश्च नागराजश्च वैनते-यस्त्रयीश्वरः। छंदांसि सर्वमंत्राश्च पीठरूपत्वमाश्रिताः" इति। त्रयीश्वर इति वैनतेयविशेषणमिति संदर्भचक्रवर्त्तिकारौ एवं सत्यपि ऐश्वर्यादियुक्तत्वेपि अत एव स्वरूपविस्मरणाभावादेव॥ १६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

अगन्तुकैरिति अनित्यैर्नैश्वरैरित्यर्थः। साधनवत्वेन प्राप्तैरिति वा। असाधारणैरिति। असाधारणैः स्वैर्भगै-रित्यन्वयः॥ १६—३०॥

---

३. प्रा० पा०—प्रमुखा०। ४. प्रा० पा०—'स्व' शब्दो नास्ति। ५. प्रा० पा०—पीतांशुकं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

श्रीर्महालक्ष्मीर्यत्र लोके रूपिणी प्रशस्तमूर्तिमती उरुगायस्य भगवतः पादयोः मानं पूजां विभूतिभिः भूलीलादिभिः सह करोति कथंभूता करोति या श्रीः प्रेंखं दोलांश्रिता कुसमाकरानुगैः शुककोकिलभृंगादिभिः विविधं गीयमाना स्वयं तु प्रियस्य भगवतः कर्म गायती भवति सा श्रीर्मानं करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवंभूतो लोकस्तत्र श्रियः पतिं ददर्शेत्यन्वयः । कथंभूतं यज्ञपतिं तपआदियज्ञानां प्रवर्त्तकमाराध्यं फलप्रदं वा जगत्पतिं चिदचिदात्मकजगतः शेषिणं अखिलानां सात्वतां सत्वधर्मनिष्ठानां पतिं स्वलोकप्रापणेन रक्षकं सात्वतं पंचरात्रं सुनंदादिभिः स्वपार्षदश्रेष्ठैः परितः सेवितं विभुं सर्वांतरम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भृत्येषु यः प्रसादो अनुग्रहस्तस्मिन्नभिमुखं दृगासवं दृशि चक्षुष्यासवोऽमृतं यस्य तं यद्वा दृगासवमिव यस्यामृतकल्पकटाक्षम् इत्यर्थः । प्रसन्नहासारुणलोचनमाननं च यस्य तं वक्षसि स्थितया श्रिया लक्षितं अलंकृतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अभ्यर्हणीयमाराधनीयं परमुत्कृष्टमासनं अधिष्ठितं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः पंचविंशतितत्वाधिष्ठातृशक्तिभिः अस्त्रभूषणाध्यायोक्तप्रकारस्मारितैः भगैरैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याधिष्ठातृदेवताविशेषैः स्वैः स्वाभाविकैः शेषभूतैरित्यर्थः । इतरत्र संसारिषु कर्मतारतम्यादनुगुणमध्रुवैः संसारिष्वैश्वर्याद्यधिष्ठातृणामधिष्ठेयद्वाराऽध्रुवत्वं बोध्यं एवं भूतैर्भगैर्युक्तं धामन् धामनि स्वे स्वकीये क्षेत्रज्ञे रममाणमत एवेश्वरं नियंतारं ददर्शेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तत्र दृष्टांतमाह सविद्युदिति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रेंखं स्थिता या रत्नदोलमास्थिता या विभूतयस्ताभिर्विभूतिभिः सह । कुसुमाकरो वसन्तस्तस्यानुगा भृंगकोकिलादयस्तदाकारयिता ब्रह्मादयस्तैर्विगीयमाना प्रियस्य भर्तुः कर्माणि गायंतीति प्रयोजकपुरुषदर्शनं विना लोकमात्रदर्शनेन किमस्य प्रयोजनमत्राह ददर्शेति । तत्रैवंविधे श्वेतद्वीपाभिधे लोके मुक्तसभामध्ये मुक्तैः सेव्यमानमात्मनो बंधकशक्तिप्रवर्तनं विरम्य मुक्तप्रवर्तकत्वेन शयानं लक्ष्मीकांतं ददर्शेत्यन्वयः । अनेन मुक्त्वात्ममायामित्यस्य परिहारोप्युक्तो भवति मुक्तैश्च पार्षदैः पूर्वैर्ब्रह्माद्यैश्चैव संयुतं ब्रह्मा ददर्श तपसा भगवंतं हरिं प्रभुमित्यनेन ब्रह्मा सगुणं ब्रह्म ददर्शेत्येतन्निरस्तं सतः शोभनस्य भावः सत्वं तेन युक्ताः सात्वतास्तेषां सात्वतां पतिं तदुक्तं सत्वं तु शोभनत्वं स्यात्तद्युक्ताः सात्वता मता इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ विभुं सर्वगतमिति अनेन परिच्छिन्नरूपमत्रोच्यत इति निरस्तं विभुः सर्वगते पत्यौ चंद्रे रविकुबेरयोरिति दृगासवैः नेत्राभ्यां यानि दर्शनानि तान्येवामृतानि तैः दृक्स्त्री स्याद्दर्शने बुद्धौ नेत्रे द्रष्टरि च त्रिष्वति प्रसिद्धेन हासेनारुणाभ्यां सहितमाननं यस्य स तथा तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किरीटिनं कुंडलिनमित्यस्य इनप्रत्ययस्य मतुबादित्वादयमिन्नित्ययोगार्थः । भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायां भवंति मतुबादय इति वचनात् । वक्षसि स्थितया लक्षितमित्येतल्लक्षणं हरेरेवेत्यभिप्रायेणोक्तं नारायणत्वनिर्णयाय लक्षणांतरमाह वृतमिति । चतुःषोडशपंचशक्तिभिर्वृतं इच्छाज्ञानक्रियाबलाख्याभिः प्रह्वी सत्येशानानुग्रहाख्याभिः आत्मांतरात्मा परमात्मा ज्ञानात्माख्याभिरिति चतुःशक्तिभिर्वृतं मोचिका सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृताप्यायिनी व्यापिनी व्योमरूपिण्यनंताणिमामहिमालघिमाप्राप्तिप्रकाशेशित्वप्रकाम्याख्याभिः षोडशशक्तिभिश्च वृतं वासुदेवादिदामोदरांताभिः षोडशशक्तिभिश्च तथा पंचांगाभिधाभिर्विमलोत्कर्षिणीज्ञानक्रियायोगवशित्वाख्याभिः पंचशक्तिभिश्च परिवृतं मोचिका चैव सूक्ष्मा च तथा सूक्ष्मा परावृता ज्ञानामृताप्यायिनी च व्यापिनी व्योमरूपिणी अनंता चैव संप्रोक्ता मोचिकाद्याश्च शक्तय इति वायुप्रोक्ते इच्छाद्या मोचिकाद्याश्च अणिमाद्याश्च शक्तय इत्यादेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

श्रीर्यत्रेति । श्रीः स्वरूपशक्तिः रूपिणी तत् प्रेयसीरूपा । मानं पूजाम् । विभूतिभिः स्वसखीरूपाभिः प्रेङ्खम् आन्दोलनं श्रिता विलासेन । कुसुमाकरो वसन्तः तदनुगाः भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना । स्वयं प्रियस्य हरेः कर्म्म गायन्ती भवति ॥ १३ ॥ ददर्शेति त्रिकम् । तत्र लोके इति प्राक्तनानां यच्छब्दानां विशेष्यम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भृत्यप्रसादेति । दृगेवासव इव द्रष्टृणां मदकरी यस्य तम् । श्रिया वक्षोवामभागे स्वर्णरेखाकारया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अभ्यर्हणीयेति । चतस्रः शक्तयो धर्म्माद्याः, पाद्मोत्तरखण्डे योगपीठे त एव कथिता, न बहिरंगा अधर्म्माद्या इति । तथाहि—धर्म्मज्ञानतथैश्वर्य्यवैराग्यैः पादविग्रहैः । ऋग्यजुःसामाथर्व्वणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात् ॥ इति । समस्तान्तस्तथाशब्दप्रयोगस्त्वार्षः । षोडश शक्तयश्चण्डाद्याः तथा च तत्रैव चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिता इति । नगरीति पूर्व्वेणान्वयः । ते च चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ । कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शंकुकर्णः सर्व्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र शुभानने । इति कुमुदादयस्तु द्वौ द्वौ आग्नेयादिदिक्पतय इति शेषः । पञ्च शक्तयः कूर्म्माद्याः तथा च तत्रैव कूर्म्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः । छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमास्थिताः ॥ इति त्रयीश्वर इति वैनतेयविशेषणं तस्य छन्दोमयत्वात् । स्वैः स्वरूपभूतैरैश्वर्य्यादिभिर्युक्तम् इतरत्र योगिषु अध्रुवैः आगन्तुकैः नश्वरैः तत् प्रमादादेव कदाचित् तदाभासरूपतयैव प्राप्तैरित्यर्थः । स्वस्वरूप एव धामनि श्रीवैकुण्ठे रममाणम् अतएवेश्वरं कथमपि पराधीनसिद्धित्वाभावात् ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तत्र तत् प्रेयसीमनुवर्णयति । श्रीरन्तरङ्गा भगवतः स्वरूपशक्तिः रूपिणी सौन्दर्यवती । मानं पूजाम् । विभूतिभिः स्वसखीरूपाभिः प्रेङ्खम् आन्दोलनं विलासेन श्रिता । कुसुमाकरो वसन्तस्तदनुगा भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना । स्वयन्तु प्रियस्य हरेः कर्म्म गायन्ती भवति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्प्रेयसीमनुवर्ण्य तं प्रभुं भगवन्तमनुवर्णयति ददर्शेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दृगेव आसव इव द्रष्टॄणां हर्षकरी यस्य तम् । पीताम्बरत्वेन श्यामवर्णत्वं लभ्यते । श्रिया । वक्षोवामभागे स्वर्णरेखाकारया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ चतस्रः शक्तयो धर्म्माद्याः । पाद्मे वैकुण्ठीययोगपीठवर्णने त एवोक्ताः ।' यथा धर्म्मज्ञानवलैश्वर्यवैराग्यैः पादविग्रहैः ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात् ॥ इति षोडश शक्तयश्चण्डाद्याः । यथा तत्रैव चण्डादिद्वारपालैश्च कुमुदाद्यैश्च, रक्षिता । नगरीति पूर्व्वेणान्वयः । ते च चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शंकुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र सुशोभने ॥ इति । पञ्च शक्तयः कूर्म्माद्याः यथा तत्रैव कूर्म्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः । छन्दांसि सर्व्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमाश्रिताः ॥ इति । त्रयीश्वर इति वैनतेयविशेषणम् । चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः, षोडश एकादशेन्द्रियमहाभूताख्याः पञ्चतन्मात्ररूपाः शक्तयो यास्ताभिर्वृतमिति स्वामिचरणानां व्याख्या च नासङ्गता मायापि तत्र महदादिभिः सह भक्तिं कुर्व्वाणा तिष्ठत्येव त्रिपाद्विभूतेः स्वरूपशक्तिमय्यास्तस्याः सर्व्वशक्त्याश्रयत्वात् । न यत्र माया किमुतापरे हरेरित्यत्र मायामहदादिविक्रमो जीवमोहनरूपस्तत्र नास्तीति कालविक्रमपदसाहचर्य्याद्‌व्याख्येयम् । अत एव वक्ष्यते मंजुमहिमदर्शने चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिरिति । स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्य्यादिभिः इतरत्र ब्रह्मादिषु अध्रुवैरागन्तुकैरनैश्वरैः स्वे स्वरूप एव धामनि वैकुण्ठे ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यत्र लोके श्रीः भगवत्प्रियांरूपिणी रूपवती विभूतिभिः विविधा भूतयः ऐश्वर्याणि यासां ताभिः भूलीलादिभिः । भगवत्प्रियाभिः सह उरुगाय पादयोः बहुमानं पूजां करोति या च प्रेंखं आंदोलं संश्रिता कुसुमाकरानुगैः भ्रमरकोकिलादिभिः विविधं गीयमाना प्रियस्य उरुगायस्य कर्म गायती भवतीति तं लोकं दर्शयामासेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्रोक्तप्रकारे लोके ईश्वरं ददर्शेत्यन्वयः । सर्वेषां सात्वतां भागवतानां पतिं स्वामिनम् । श्रियः पतिं श्रियो भर्तारम् । यज्ञपतिं यज्ञानां भोक्तारं तेषां प्रवर्त्तनादौ फलं प्रदाने च समर्थम् अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति श्रीमुखवचनाच्च चिदचित्स्वशक्तिमयस्य जगतः पतिं परमांशित्वेन स्वामिनम् । सुनंदादिभिः स्वपार्षदश्रेष्ठैः परितः सर्वतः सेवितं विभुं व्यापकम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भृत्यप्रसादाभिमुखं स्वानन्यजनविषयकानुग्रहेऽनुकूलम् दृगासवमिव यस्य दृशि आसवोऽमृतं यस्य वा तम् । प्रसन्नहासमरुणलोचनं च आनने यस्य तम् वक्षसि तद्दक्षिणभागे रोमराज्यात्मलक्ष्मभूतया श्रिया लक्षितमलंकृतम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ओं नमो भगवते वासुदेवाय न अध्यर्हणीयमभ्यर्चनीयमासनं सिंहासनमास्थितमधिष्ठितम् । परं पूर्णम् सकालचतुर्विंशतिप्राकृततत्त्वाधिष्ठातृशक्तिभिर्वृतम् । स्वैः स्वासाधारणैः ध्रुवैर्भगैरैश्वर्यादिभिर्युक्तम् । कथंभूतैः इतरत्र भगवदितरेषु अध्रुवैः स्थिरैः स्वे स्वैकप्रधाने धामन् धाम्नि लोके रममाणम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं सेवकानां महाभोगमुपपाद्य तत्र भगवतो महाभोगोपपादनार्थं लक्ष्मीमनुवर्णयति— श्रीर्यत्रेति । 'यदा भगवान् स्वशक्तिरूपेणाऽऽवि'र्भूतस्तदा शक्तीनां मध्ये श्रीः प्रथमा । सा शरीर एव बलवत्पूर्वं स्थिता । यदा भगवान् प्रभुत्वेनाऽऽविर्भूतस्तदा साऽपि भोग्यत्वेनाऽऽविर्भूता भार्येव । तदाह—रूपिणीति । साऽपि³ सच्चिद्रूपा स्वार्थम् । तस्याः शरीरं तु ब्रह्मानन्द⁴रूपम् । अत एवोरुगायपादयोर्विभूतिभिर्मानं करोतीति । सा ह्यक्षरस्याऽऽनन्दरूपा । अक्षररूपौ च पादौ । अतः सा स्वात्मचरणावेवाऽऽनन्दयुक्तौ करोति । इदमेव हि सन्माननम् । उरुगायेति । उरुभिर्मन्त्रैर्गीयत इति । "तद्विष्णोः परमं पदम्" । "विष्णोर्नु कं वीर्याणि" त्यादि "त्रेधोरुगाय" इत्यादिभिः सर्वश्रुत्यर्थ उरुगायः पुरुषोत्तमः । तस्य तु चरणावक्षरमिति निरू⁵पितम् । बहुधेति पञ्चभिरेव गुणैर्भक्त्या च । एवं तस्या भगवदर्थमानन्दरूपायाः प्रयोजनमुक्त्वा स्वार्थं चिद्रूपायाः प्रयोजनमाह— प्रेङ्खं श्रितेति । या लक्ष्मीः प्रेङ्खं हिन्दोलां श्रिता तत्रोपविश्य सर्वथा चित्तनिवृत्त्यर्थं कुसुमाकरानुगैर्वसन्तसेवकैर्भ्रमरैः स्वयं गीयमानाऽपि । सर्वावयवस्थितपुष्पाद्यामोदार्थं तमागता भ्रमरा बहुकालं निकटस्थित्यर्थं तां वस्तुतो गायन्ति । स्वयं तु भगवत्क⁶र्माणि गायति । अन्यथाऽक्षरे लीना स्यात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धाभावाय प्रेङ्खं श्रिता । तस्यालयव्यावृत्त्यर्थं

---

१. यथा इति ख. । १. आविर्भूतः शक्तीनामिति ख. ग. । ३. सा चेति ख. ग. । ४. स्वरूपमिति ख. । ५. निरूपयन्तीति ख. । ६. कर्मादीति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सैव गुणान् गायति । तत्रत्यः कुसुमाकरः फलपूर्वावस्थारूपः परमनिवृत्त्यात्मा । तस्याधिष्ठात्र्यो देवता एनामानन्दरूपां स्तुवन्ति । स्वस्याऽपि फलरूपत्वात् । अनेनाऽक्षरकृतं भयं व्यावृत्तम् । यतस्तदीया मन्यन्त इति । यदा मानावसरो नास्ति तदा स्वरक्षार्थं प्रियकर्माणि गायति । एकवचनं तु स्वोद्धाराभिप्रायम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं भोग्यरूपां तां निरूप्य तस्या भोक्तारं भगवन्तं निरूपयति—ददर्श तत्रेति । पूर्वोक्तमपि सर्वं ब्रह्मा दृष्टवान् । लोकस्य प्रदर्शितत्वात् । तत्र स्थितं भगवन्तं सर्वसामग्रीसहित-मनुवर्णयति । तत्र सच्चिदानन्दरूपो भगवान् यदाविर्भूतस्तद्ब्रह्मणे तत्तत्प्रयोजनपरिज्ञानार्थमेव । तत्र प्रथमं सर्वे ये सात्त्वता भगवत्सेवकाः देवा धर्मपराः सात्त्विकाश्च त्रयाणामपि पतिः । अनेन यदा कदाचिद्भगवानवतरति तदैतेषामेव कार्यार्थेऽवतरतीति ज्ञापितम् । किञ्च । श्रियः [1]पतिं लक्ष्म्याः पतिम् । यदा भगवान् स्वभोगार्थं जगत्करोति तदा सर्वं लक्ष्मीरूपमेव करोतीति बोधितम् । अनेनाऽवतारेषु भोग्या लक्ष्मीरूपा एवेति । स्वरूपत आवेशतो वा । किञ्च । यज्ञानां पतिर्भगवान् । यदा भगवान् वेदान् करोति तदा स्वस्य भोगा[2]र्थं करोति । अनेन सर्वे यज्ञा भगवदर्था एवेति । किञ्च । जगतः [3]पतिर्भगवान् जगद्यत्करोति तत्तत्र क्रीडार्थमेव करोति । तस्यैव पतित्वात् । वैकुण्ठे पुनस्ते मूर्तिरूपाः सच्चिद्रूपा इति ज्ञापना[4]र्थाः । अखिलसात्त्वताः लक्ष्मीर्यज्ञो जगच्चेति चत्वार एते भगवद्भोग्याः । एतदनुप्रवेश एव भगवति सम्बन्ध इति सर्वत्र ज्ञेयम् । अत एव निरोधे जगत्सा[5]त्त्वतयज्ञलक्ष्मीरूपाः पूर्वलीलासमसङ्ख्ययाऽऽभिर्मूर्त्तिभिरध्यायार्थाः सन्तो भगवद्भोगायोपयुक्ता निरूपिताः । ते चत्वारो मूर्त्तिरूपाः भगवता परिगृहीता ब्रह्मणे प्रदर्शिताः । किञ्च । सुनन्दनन्दादयो भगवद्भक्तिरूपाः । ते सख्येन सहिताऽष्टविधाः श्रवणाद्यधिष्ठातारः । पार्षदाः सर्वे तदधिष्ठिताः श्रवणादयः । तत्र चत्वारो नामतो गणिताः । लोके त एव प्रभविष्यन्तीति । तत्र सुनन्दनन्दप्रबलाः कीर्त्त[6]न-श्रवणस्मरणात्मकाः । श्रवणादयो वा विपर्ययेण । चतुर्थस्तु अर्हणरूपः । नामसामान्यात्स एव गृह्यते । आदिशब्देन चाऽन्ये । एतेषु सिद्धेषु पुनर्वैकुण्ठे गतानामितरसिद्धिर्ज्ञापिता । विभुं प्रभुरूपम् । एवं सर्ववेष्टितोऽपि भृत्येभ्य एव प्रसादं दातुमभिमुखः सर्वापेक्षया भृत्या एव प्रिया इति । अनेन सहजप्रसादो भृत्येषु । अन्येषु तु धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु चतुर्षु क्रमेण प्रसादः । तत्र धर्मो यज्ञः, अर्थो जगत्, कामो लक्ष्मीः, सन्त इति, भृत्या भक्तिरिति, पञ्च पदार्था निरूपिताः । [7]पञ्चानां भोगो नियामकत्वं च । विशेषस्तु भृत्यप्रसादाभिमुखत्वम् । किञ्च । अन्येषु चतुर्षु सर्वेषु वा दृगासवं दृगेव आसवो मादको यस्य । भगवता दृष्टा आत्मानं न स्मरन्ति । अनेन ज्ञानस्य यत्प्रपञ्चविस्मारकत्वं तद्भगवद्दृष्टिरूपस्यैव नाऽन्यस्येति सूचितम् । एते पदार्था ब्रह्मणो बोधार्थं निरूप्यन्ते मूलोपपत्तिरेतादृशी ति । अथवा । भक्तेषु प्रसादः कामिषु माद इति । किञ्च । प्रसन्नहासारुणलोचनम् । प्रसन्नो यो हासस्तद्युक्तं अरुणवर्णं चारु मनोहरं लोचनं यस्य । भगवति हासः प्रसन्नः । हासो हि जनोन्मादकरी माया निरूपिता । इयमागन्तुकशक्तिरन्यैव । सा हि प्रसन्ना स्वकार्यकरणेऽतिसमर्था । तेन भगवन्मायया सुतरामुन्मत्ताः सन्तो ब्रह्मणः कार्यतामा-पत्स्यन्त इति सूचितम् । अरुण इत्यारक्तिमा अल्पप्रकाशः । तदेव चारु मनोहरम् । जगद्धि आपाततो ज्ञातं सुखकरं भवति । न तु सर्वथा ज्ञातमज्ञातं वा । ज्ञातोत्तमत्वे पुनर्भगवन्नेत्रनिष्ठे । कालवशादेव ज्ञातः । समीचीनश्च भवतीति ज्ञापितं न तु सर्वथा-ऽज्ञातः कश्चित्समीचीनो वा भवतीति सूचितम् । किञ्च । भगवानाधार आधेयश्च । तत्र पञ्चानामाधारोऽन्येषामाधेय इति । तत्राऽऽधाररूपाणि पञ्च गणयति—किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रियेति । किरीटं शिरसि धार्यम् । कुण्डले कर्णधार्ये । ततोऽधस्ताच्चत्वारो भुजाः । ततोऽप्यधस्तात्पीताम्बरम् । एवं ये भगवदवयभूता लोकास्ते चतुर्मूर्त्तेर्भगवत आश्रिता इति । तावता सर्वमेव कार्यं भगवदाश्रितमिति ज्ञापितम् । एतावता विरा[8]ड्भगवानिति ब्रह्मा बोधितः ॥ १४ १५ ॥ ❀ ❀ आवेयं निरूपयति—अध्यर्हणीयासनमा[9]स्थितमिति । अधि अधिकं अर्हणीयं सर्वैरेव धर्मादिभिः पूज्यम् । तत्सम्ब-न्धेन वा पूज्यम् । तादृशमासनमास्थाय स्थितम् । तदधिष्ठातृदेवताऽप्युदासायाऽऽह—परमिति । तेभ्य उत्तमम् । नियन्तारं वा । मुख्यं तदक्षरात्मकम् । अक्षरात्मकम् । अक्षरं हि लोकात्मकमासनात्मकं चरणात्मकं चेति । आधिभौतिकमाध्यात्मिकमाधि-दैविकमिति । तस्यांऽशाः पञ्चविंशतितत्त्वानि । तान्यग्रे निरूपयिष्यन्ते । पीठांशत्वेन च । तदाह—वृतंचतुःषोडशपञ्चशक्ति-भिरिति । तत्र चत्वारः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्काराः प्रथमावरणरूपाः चतुर्दलकमलवत् । ततः षोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मा-त्राश्चेति द्वितीयावरणं षोडशदलकमलवत् । ततः पञ्चभिर्महाभूतैर्वृतम् । एवमावरणत्रयं निरूपितम् । तान्यतिक्रम्य यो भगव-त्समीपे गच्छति स गच्छति । एवं सर्वतत्त्वसहितमक्षरमासनमिति निरूपितम् । किञ्च । युक्तं भगैः स्वैः । ऐश्वर्यादयः षड्गुणा मूर्त्तिमन्तो भगवन्तमा[10]वेष्ट्य तिष्ठन्ति । ते चैश्वर्यादयो भगवदेकनिष्ठा नाऽन्यत्राऽऽविष्टा भवन्ति । इतरत्र च पार्षदादिषु अध्रुवैः । चकाराद्राजादिष्वपि । एतावता भगवच्छब्दप्रयोगः सर्वत्र । तथापि ध्रुवा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव । अध्रुवास्त्वन्यत्र । तेन तरतमभावेनैव भगवत्त्वम् । अनेन "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" । "यो यच्छ्रद्धः स एव सः" । "स आत्मानं यच्छती"

---

१. श्रियः पतिः लक्ष्म्याः पतिरिति क. ग. घ. । २. यज्ञभोगार्थमेवेति ख. ग. । ३. पतिर्भवान् ख. ग. । ४. ज्ञापनार्थः ख. ज्ञापनार्थं ग. । ५. जगत् सत् यज्ञेति ख. । ६. कीर्तेः श्रवणेति ख. । ७. पञ्चसु भोग इति ख. । ८. भगवान्विराडिति ख. ग. । ९. मास्थितं अधीति ग. । १०. मावेश्येति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ति सर्वे पदार्था व्याख्याताः। अतः असाधारणानि भगवत्येव। मुक्तापेक्षयाऽपि भगवान् महानिति ज्ञापितम्। न हि तदानीं कृपया जाता ऐश्वर्यादयो नित्या भवन्ति। एवं सर्वसामग्र्यां विद्यमानायामपि स्वस्मिन्नेव रमते। आनन्दमयत्वात्। ननु सुखानुभवः फलम्। स्वस्य त्वानन्दत्वेऽप्यनु[1]भावात्कथं भोगस्तत्राऽऽह—धामन्निति। तेजोरूपे प्रकाशके स्वस्मिन्। अप्रकाशे हि ज्ञानं प्रकाशमपे[2]क्ष्यते। न तु स्वप्रकाशे। अनेन जीवानां भगवान् भोग्य इति पक्षो व्युदस्तः। एवमपीश्वरं नियन्तारम्। यद्यपि स्वस्य कापि रमणापेक्षा नास्ति तथापि सर्वनियन्ता ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

श्रीर्यत्रेत्यत्र। स्वार्थं सच्चिद्रूपत्वे गमकमाहुः, अत एवेत्यादि। तथा च, चरणसेवया भगवदानन्दाकाङ्क्षावत्त्वमेव तद्गमकमित्यर्थः॥ १३ ॥ ❀ ❀ ददर्शेत्यत्र परिज्ञानार्थमिति, अन्तर्भावितण्यर्थपरिज्ञानार्थम्। सच्चिद्रूपा इति पूर्णशब्दवाच्यसच्चिद्रूपाः, ते क इत्याकाङ्क्षायां तानाहुः अखिलेत्यादि। एतदनुप्रवेश इत्यादि। एतेषां लौकिकेनुप्रवेशे सत्येव लौकिकस्य भगवति सम्बन्ध इत्यर्थः। अत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि। एतदनुप्रवेशस्य भगवत्सम्बन्धजनकत्वादेव दशमोक्तलीलायां लौकिका जगदादिरूपाः पदार्थाः पूर्वलीलासमसङ्ख्यया त्रिविधसर्गत्रिविधस्थितीशानुकथारूपप्रलयभेदेन समाना या सप्तसङ्ख्या, तया कृत्वा, आभिः अत्रोक्ताभिः जगदादिमूर्तिभिरध्यायप्रतिपाद्याः सन्तो भगवद्भोगायोपयुक्ताः सप्तसप्ततिभिरध्यायैर्निरूपिताः, इदं गमकमित्यर्थः। त इति जगदाद्याधिदैविकाः। इतरसिद्धिरिति पादसेवनादिसिद्धिः॥ १४ ॥ ❀ ❀ भृत्यप्रसादेत्यत्र। एतं श्लोकं व्याकुर्वन्ति, एवं सर्वेत्यादि। एवं व्याख्याने बीजमाहुः एत इत्यादि। एतादृशीति व्याख्यातरूपा, अन्यथैतन्निरूपणमनर्थकं स्यादतस्तथेत्यर्थः। ज्ञानं हि प्रपञ्चस्यैव विस्मारकं, न तु स्वरूपस्येति तस्यासवरूपता नोपपद्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि। कामिपदेन जगद्व्यतिरिक्ताश्रयोत्र ग्राह्याः। तथा च, तादृशदृष्ट्या कामिन एव पश्यन्तीति तेषामेव स्वरूपविस्मरणमित्यर्थः। न च प्रपञ्चविस्मरणाभावादत्राप्यरुचितौल्यमिति वाच्यम्, प्रपञ्चस्वरूपज्ञाने कामस्यैवानुदयात्तेनैव तदज्ञानसिद्धेररुच्यभावादिति। अन्यैवेति प्रकारान्तरेणैव मादिकेत्यर्थः। दृगासव इत्यनेन दृशो मादकत्वे निरूपितेपि पुनरागन्तुकशक्त्या तत्सूचनस्य तात्पर्यमाहुः जगदित्यादि। तथा च, जगद्रूपेणोन्मादार्थं सेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण नेत्रनिरूपणस्य तात्पर्यमाहुः कालेत्यादि। 'चक्षुरभूत्पतङ्ग' इति भगवच्चक्षुषः पतङ्गताधर्मविशिष्ट (सूर्ये) रूपत्वेन सूर्यस्य 'चासावादित्य एकविंश' इति श्रुत्या तस्य कालात्मकत्वेन कालवशाज्ज्ञातो जगदन्तःपाती पदार्थः, कालाधेयो ज्ञातः समीचीनश्च भवतीति ब्रह्मणे ज्ञापितम्, न त्वित्यादिनोक्तरीत्या वा सूचितमित्यर्थः। आधार आधेयश्चेति। श्रीभगवद्गीतासु पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणे 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत' मिति वाक्यादाधारः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इति वाक्यादाधेयश्चेत्यर्थः। एवं भगवदवयवेत्यादि। 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठ' इति वाक्यान्मूर्त्तवेदरूपकिरीटाधारत्वेन सत्यलोकत्वं शिरसः। योगसाङ्ख्यरूपकुण्डलाधारयोः कर्णयोः श्रीमुखान्तःपातित्वेन तपोजनमहर्लोकरूपत्वं सग्रीवस्य श्रीमुखस्य, 'योगस्तपश्च वंशश्च भगवद्भक्तिरेव चे' तिचतुर्जितलोकरूपत्वं चतुर्णां भुजानां श्र्याधारस्वर्लोकरूपत्वं वक्षसः। मायारूपपीताम्बराधाराणां कट्यादीनां भूरादिलोकरूपत्वम्, एवं प्रकारकास्य ये भगवदवयवभूता लोकास्ते तृतीयस्कन्धवक्ष्यमाणरीत्या प्रद्युम्नादिरूपचतुर्मूर्त्तेर्भगवत आश्रिता इत्यर्थः॥ १५ ॥ ❀ ❀ अर्घ्यर्हणीयेत्यत्र। तत्सम्बन्धेन वा पूज्यमिति धर्मादीनामासने प्रवेशस्यैकादशस्कन्धे वक्ष्यमाणत्वेनेदं पक्षान्तरमुक्तम्। तथा च, धर्मादिसम्बन्धेनान्यैः पूज्यमित्यर्थः। तेभ्य इति धर्मादिभ्यो नवभ्यः। तदिति आसनम्। तरतमभावेनेति इदं वाराहे (नारसिंहे) कण्ठत उक्तं 'भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुष इत्यपि, निरुपाधी च वर्त्तेते वासुदेवे सनातन' इति। नित्या इति स्वाभाविकाः। अनेनेत्यादि। एतेन प्रथमाध्याये 'तं सत्यमानन्दनिधिं भजेते' त्यत्र यत्फलसेव्यत्वमुक्तं तत्पुरुषशेषत्वाभावात्समर्थितं ज्ञेयम्॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यत्र च रूपिणी अतिसौन्दर्यवती श्रीर्महालक्ष्मीः उरुगायस्य वेदेन बहुधा गीयमानस्य भगवतः पादयोर्विभूतिभिः सखिभिः सह, यद्वा नानाविभवैर्बहुधा मानं पूजां करोति। या च लक्ष्मीः प्रेङ्खमान्दोलं श्रिता कुसुमाकरो वसन्तस्तदनुगाः शुककोकिलभृङ्गादयस्तैः स्वयं विविधं गीयमानाऽपि प्रियस्य भगवतः कर्म गायती भवति॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र लोके विभुं स्वप्रभुं भगवन्तं ददर्शेत्यन्वयः। दृष्टस्य भगवतो माहात्म्यं वर्णयति—अखिलसात्वतां सर्वभक्तानां पतिं सर्वतापनिवृत्तिपूर्वकस्वसालोक्यादिदानेन पालकं यज्ञपतिं यज्ञानां प्रवर्त्तकं यज्ञैराराध्यं यज्ञफलप्रदं च। किम्बहुना ? सर्वजगत्पतिं तत्तत्प्राणिकर्मानुसारेण तत्तत्फलप्रदानेन सर्वजगत्पालकम्। तत्र सामर्थ्ये हेतुमाह—अखिलसम्पदधिष्ठात्र्याः श्रियो महालक्ष्म्याः पतिं स्वामिनमिति। सुनन्दादिभिर्द्वारपालैरन्यैश्च स्वपार्षदमुख्यैः परितः सेवमानम्॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं माहात्म्यविशिष्टदर्शनेन द्रष्टुर्भयं स्यादित्याशङ्क्य भयशङ्का निवारयन्नाह—भृत्येति। भृत्यानां स्वसेवकानां प्रसादे अभिमुखं दृग्दृष्टिरेवासवः आसववन्मदकरी हर्षकरी च यस्य तम्।

१. अननुभवादिति ग. अनुभवादिति घ.। २. मपेक्षत इति ख. ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यद्वा दृशां नेत्राणामासव इव मादको यस्तम् । कृपया दृष्टानां तद्दर्शनकर्तॄणां च हर्षेण संसारदुःखविस्मरणात् । प्रसन्नः प्रसादपूर्वको हासः अरुणे लोचने च यस्मिंस्तदाननं यस्य तम् । किरीटादिधारिणं वक्षसि स्थितया श्रिया लक्षितमलङ्कृतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अध्यर्हणीयमतिपूजनीयं परमुत्कृष्टमासनमास्थितमधिष्ठितम् । चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्काररूपाः षोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूताख्याः पञ्च तन्मात्रारूपा याः शक्तयस्ताभिर्मूर्तिमतीभिर्वृतं सेवितम् । स्वैः स्वाभाविकैः इतरत्र ब्रह्मादिषु अध्रुवैः भगवद्ग्रहेण सञ्चारादनित्यैर्भगैः ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याधिष्ठातृदेवताविशेषैर्युक्तम् । एवं परमैश्वर्यनिरूपणात्किं तद्भोगासक्तिमित्याशङ्क्याह—स्व इति । स्वे स्वकीये धामन् धामनि परमानन्दस्वरूपे एव रममाणम् । तत्र हेतुमाह—ईश्वरमिति, सर्वनियन्ता यदि विषयासक्तः स्यात्तदा को वा जनोद्धारकः स्यादिति भावः । एवम्भूतं ददर्शेति पूर्वेणैवान्वयः । न च पूर्वं न यत्र मायेत्यादिना मायातत्कार्यनिषेधं कृत्वा कथं तद्विरुद्धं प्रकृत्यादिसेवितत्वमुच्यते इति शङ्कनीयम् । न प्रवर्तत इत्यस्याः स्वकार्यं मोदादिकं न करोतीत्ययमेवार्थः । न तु स्वरूपतोऽपि नास्ति तेषां शक्तिरूपाणां स्वरूपतो सत्त्वे भगवतो न्यूनताऽऽपद्येत पूरणता च न स्यात् चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिरिति वक्ष्यमाणविरोधापत्तिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजीने देखा कि उस दिव्य लोकमें समस्त भक्तोंके रक्षक, लक्ष्मीपति, यज्ञपति एवं विश्वपति भगवान् विराजमान हैं। सुनन्द, नन्द, प्रबल और अर्हण आदि मुख्य-मुख्य पार्षदगण उन प्रभुकी सेवा कर रहे हैं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उनका मुख-कमल प्रसाद-मधुर मुसकानसे युक्त हैं। आँखोंमें लाल-लाल डोरियाँ हैं। बड़ी मोहक और मधुर चितवन है। ऐसा जान पड़ता है कि अभी-अभी अपने प्रेमी भक्तको अपना सर्वस्व दे देंगे। सिरपर मुकुट, कानोंमें कुण्डल और कंधेपर पीताम्बर जगमगा रहे हैं। वक्षःस्थलपर एक सुनहरी रेखाके रूपमें श्रीलक्ष्मीजी विराजमान हैं और सुन्दर चार भुजाएँ हैं ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वे एक सर्वोत्तम और बहुमूल्य आसनपर विराजमान हैं। पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहंकार, मन, दस इन्द्रिय, शब्दादि पाँच तन्मात्राएँ और पञ्चभूत—ये पचीस शक्तियाँ मूर्तिमान् होकर उनके चारों ओर खड़ी हैं। समग्र ऐश्वर्य, धर्म, कीर्ति, श्री, ज्ञान और वैराग्य—इन छः नित्यसिद्ध स्वरूपभूत शक्तियोंसे वे सर्वदा युक्त रहते हैं। उनके अतिरिक्त और कहीं भी ये नित्यरूपसे निवास नहीं करतीं। वे सर्वेश्वर प्रभु अपने नित्य आनन्दमय स्वरूपमें ही नित्य-निरन्तर निमग्न रहते हैं ॥ १६ ॥

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।
ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग् यत् पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥१७॥
तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच

त्वयाहं तोषितः सम्यग् वेदगर्भ सिसृक्षया । चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् ॥१९॥
वरं वरय भद्रं ते वरेशं माभिवाञ्छितम् । ब्रह्मञ्छ्रेयःपरिश्रामः पुंसो मद्दर्शनावधिः ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तस्य दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतं व्याप्तमांतरमंतःकरणं यस्य । हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य प्रेमभरेणाश्रूणि लोचनेषु यस्य । विश्वसृग् ब्रह्मा । पारमहंस्येन पथा ज्ञानमार्गेण ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे । प्रजाविसर्गकार्ये । निजशासनार्हणं स्वनियोगार्हम् । प्रजाविसर्गे समुपस्थितमिति वान्वयः । ईषत्स्मितेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्यास्तया गिरा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सिसृक्षया हेतुना चिरं संभृतेन तपसाऽहं सम्यक् तोषितः । दुस्तोषस्तोषयितुमशक्यः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मा इति माम् । श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मम दर्शनमवधिर्यस्य स तथा अतोऽधिकं तु पुनः फलं नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ज्ञानमार्गेणाहिंसादिजन्येन प्रीयमाणं हृष्यंतम् । तदा तत्यवसरे । ईषद्बभाषे इति योज्यम् । "महांतो हि प्रकृत्या मितभाषिणः" इत्युक्तेः ॥ ईषद्धासस्यैव स्मितत्वात्तेनेषत्पदं न योज्यं पुनरुक्तेः । प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणमिति संबंधे प्रजा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विसर्गेतरनिजशासनानर्हमिति प्रतीतिः स्यादतः समुपस्थितमिति वेत्युक्तम् । करस्पर्शेन हि प्रीत्यतिशयो द्योत्यते ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वेदगर्भेति । भावि वेदगर्भत्वं स्वामंत्रणेनाहेति भावः । कूटयोगिनां योगच्छद्मनामलीकवचनपराणां कलियुगे प्रायेण कूटयोगिन एव भविष्यंति ते च स्वसंगिभिः सह नरके गमिष्यंति "कलौ पाखंडपंथानो मुण्डाः केशादिधारिणः । बहवः प्रचरिष्यंति वेदविप्रामरद्रुहः ॥ स्वदम्भवाचा लोकांस्ते चालयिष्यंति धर्मतः ॥ ते च तदनुगाः सर्वे यम्यदंडेन ताडिताः ॥ कुंभीपाकादिषु चिरं वत्स्यंति नात्र संशयः" इत्यादिकौशिकसंहितोक्तेरलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वरेशं वरान् दातुं समर्थम् । ब्रह्मन्निति वरदानपात्रतोक्ता । इत्यर्थ इति मद्दर्शनादधिकं किञ्चिदपि जगति नास्ति वरेणैतावतैवालं "यद्भवान्मेऽक्षिगोचरः" इत्यादिमार्कंडेयोक्तेः । त्वद्दर्शने सर्वे वराः प्राप्ताः स्युः "सर्वे पदा हस्तिपदे निमग्नाः" इति न्यायेनेति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्य भगवतो दर्शनेन य आल्हादः तेन परिस्नुतं समंततो व्याप्तमंतरं हृदयं यस्य सः हृष्यत्तनुः पुलकिततनुः प्रेम्णो यो भरः पूरस्तेनाश्रूणि लोचनेषु यस्य स आनंदाश्रुनयनः ॥ विश्वसृट् ब्रह्मा पारमहंस्येन परमहंसैरनुष्ठेयेन यथा भक्तिमार्गेण यत्पदांबुजमधिगम्यते प्राप्यते तदस्य भगवतः पदांबुजं ननाम नमस्कृतवान् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रजासर्गे प्रजासृष्टिरूपे कार्ये समुपस्थितं समुद्यतं निजशासनार्हणं स्वनियोगार्हं प्रीयमाणं स्वस्मिन्निरतिशयप्रीतिमन्तं तं कविं ब्रह्माणं करे हस्ते स्पृशन्करं गृहीत्वेत्यर्थः । प्रीतमनाः तस्मिन्निरतिशयप्रीतियुक्तान्तःकरणः प्रियो निरतिशयप्रीतिविषयो भगवानीषत्स्मितेन मंदहासेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्यास्तया गिरा प्रियं यथा तथा बभाषे भाषितवान् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्वयेति । हे वेदगर्भ, सिसृक्षया हेतुना चिरंभृतेन चीर्णेन तपसा साधनभूतेन त्वया कर्त्राहं सध्र्यक् सम्यक्तोषितः कूटयोगिनां दांभिकयोगिनां दुस्तोषस्तोषयितुमशक्योहम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वरेशं वरप्रदं मां प्रत्यभिवांछितमभीष्टं वरं वरयते तुभ्यं भद्रं मंगलमस्त्विति शेषः । हे ब्रह्मन् पुंसां श्रेयः परिश्रामः श्रेयसो फलानां परिश्रामः साधनप्रयासः मद्दर्शनावधिर्मद्दर्शनमवधिर्यस्य सः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

युक्तमित्यनेन स्वरूपभूता न भवंतीति नाशंकनीयं योगशब्दस्य संग्रहने वृत्तेः तत्स्वरूपाश्च शक्यय इति च ॥ इतरत्र पुरुषांतरेष्वध्रुवैरनित्यैः स्वैः स्वरूपैर्भगैरैश्वर्यादिभिश्च युक्तं स्व एव धामन् स्वरूपानंद एव रममाणं नान्यत्रेत्येव शब्दार्थः । ब्रह्मैवं-विधमीश्वरं ददर्शेति पूर्वत्रान्वयः । तस्य हरेर्दर्शनादुद्भूतेनाह्लादेन परिप्लुतमार्द्रीभूतमांतरं यस्य स तथा हृष्यंती रोमांचं कुर्वती तनुर्यस्य स तथा प्रेमभरेणाश्रुपूर्णे लोचने यस्य स तथा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यत्पादांबुजं पारमहंस्येन संबंधिना पथा ज्ञानमार्गेणाहिंसादिधर्मजन्येनाधिगम्यते ज्ञायते ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रीयमाणं हृष्यंतं कविं ब्रह्माणं आदिकवय इत्युक्तेः । कविर्यः पुत्रः स इमाचिकेतेति श्रुतेश्च ईषद्बभाषे इत्यनेन शब्दतोऽल्पत्वमर्थतो गुरुत्वं द्योत्यते प्रकृत्यामितभाषिण इति वचनात् । करे स्पृशन्नित्यनेन प्रीतमनस्कत्वं प्रकाशयति त्वयेति । मनसि प्रसन्ने तदितरेंद्रियाणां प्रसन्नत्वं किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀❀ आंतरीमंतःकरणप्रीतिं वाचोद्वलयति । किंधनादिनेत्यत उक्तं तपसेति । किमर्थेनेत्यत्र उक्तं सिसृक्षयेति । अनुपचितांगोपांगेन इत्यत उक्तं चिरमिति । अहं न तपोमात्रेण तुष्यामि किंतु त्वादृशानामधिकारिणामेवेति भावेनाह दुस्तोष इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तद्दर्शनेति । आह्लादेन हृष्यत्तनुः प्रेमभरेण त्वश्रुलोचन इति विवेकः । यत्पादाम्बुजं पारमहंस्येन पथाधिगम्यते इति सच्चिदानन्दत्वं तस्य व्यनक्ति । पारमहंस्यमत्र भागवतपारमहंसत्वं ज्ञेयं, भागवतपरमहंसदयितकथामिति पञ्चमोक्तेः ॥ १७ ॥ तं प्रीयमाणमिति । तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे । प्रजाविसर्गे कार्य्ये निजस्य 'स्वांशभूतस्य पुरुषस्य शासनेऽर्हणं योग्यम् । नन्वसौ पुरुष एव तमनुगृह्णातु भगवतस्तु परावस्थत्वात्तेन प्राकृतसृष्टिकर्त्रा सम्बन्धोऽपि न सम्बन्ध इत्याशंक्य तस्य भक्तवात्सल्यातिशयमित्याह, प्रियं तस्मिन् प्रेमवन्तम् । यतःसोऽपि प्रियः प्रेमवशः । तत्रापि प्रीयमाणमिति प्रीतमना इति च विशेषणं तदानीं प्रेमोल्लासातिशयद्योतकम् । तस्मिन् स्वविषयकप्रीतिचिह्नदर्शनेन तस्यापि तत्र प्रीत्यतिशयं व्यञ्जयति ईषत् स्मितशोचिषेति । गिरेति करे स्पृशन्निति च ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्वयाहमिति सिसृक्षयोपलक्षितेन न तु विशिष्टेन, मद्भक्तिप्रभावेण तद्वासनाया गुणीभूतत्वात् । अत एव चिरंभृतेनेति । यतः कूटयोगिनामिति अप्रोज्झितकैतवानामहं दुस्तोष इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मद्दर्शनावधिरिति । मद्दर्शनस्यान्तर्भूतसर्व्वफलत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

परमहंसा भक्ताः प्रियाः परमहंसानामित्यत्र तथा व्याख्यानात् भागवतपरमहंसदयितकथामिति पंचमोक्तेश्च तेषां भावः पारमहंस्यं भक्तियोगस्तेन पथा भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रजाविसर्गे कार्ये निजशासनमर्हतीति तम् । ईषत्स्मितेन शोचिर्दीप्तिर्यस्यास्तथागिरा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वेदगर्भेति सम्बोधयन् वेदान् संचारयति सिसृक्षया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेतुना चिरंभृतेन तपसा। दुस्तोषस्तोषयितुमशक्यः सध्यक् सम्यक् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मा मां वरं वांछितं वस्तु वरय वृणु याचस्वेति यावत् श्रेयः परिश्रामः फलार्थकः प्रयासो मद्दर्शनावधिरेव। मद्दर्शनादन्यस्य फलस्य मद्भक्तैरग्राह्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

ततश्च तस्य भगवतो दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतं समंततो व्याप्तमंतरमतःकरणं यस्य सः। हृष्यंती जातहर्षा तनुर्यस्य सः। प्रेम्णो यो भरः पूरस्तेनाश्रूणि लोचनेषु यस्य सः। विश्वसृक् व्यष्टिजगत्स्रष्टा चतुर्मुखः यत्पारमहंस्येन परमहंसैः भगवद्ध्यानप्रधानैरनुष्ठितेन यथा भगवद्भक्तिमार्गेणाधिगम्यते प्राप्यते तदस्य भगवतः पादांबुजं ननाम ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततश्च तपआदिआराधनेन प्रीतमनाः तस्मिन्प्रीतियुक्तमानसः भगवान् प्रीयमाणं भगवद्दर्शनेन भगवति अतिशयप्रीतिमंतं प्रजाविसर्गे कार्ये समुपस्थितं समुद्यतं निजशासनार्हणं निजनियोगयोग्यं तं चतुर्मुखम्। करे हस्ते स्पृशन् ईषत्स्मितेन मंदहासेन रोचिर्दीप्तिः शोभा यस्याः तया गिरा प्रियं यथा बभाषे भाषितवान् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह त्वयेति। अहं कूटयोगिनां दुस्तोषयितुमशक्योपि हे वेदगर्भ त्वया सिसृक्षया प्रजाविसर्गेच्छया हेतुना चिरंभृतेन बहुकालं चीर्णेन तपसा सम्यक् तोषितोस्मि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन् ते भद्रं मंगलं भवतु। वरेशं वरदं मा मां अभिवांछितमभीष्टं वरं वरय पुंसां साधकानां श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मद्दर्शनावधिर्मम दर्शनमवधिर्यस्य सः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं सर्वसन्देहनिवर्त्तकं भगवत्स्वरूपं दृष्ट्वा तद्दर्शनेन य आह्लादः आनन्दानुभवेन यः सन्तोषः तेन परिप्लुतमन्तरं यस्य तादृशो भूत्वा ननामेत्यग्रेण सम्बन्धः। तपो हि किञ्चित्कामनार्थं करोति। तया च कामनया हृदयं साकाङ्क्षमपूरितं तिष्ठति। तदानन्दानुभवेन फलरूपेण कामितापेक्षयाऽप्यधिकफलत्वादन्तःकरणं परिप्लुतम्। यथा महापूरे सर्वमेव गर्त्तजातं पूर्णं सत् उच्छलितं भवति। तथा ब्रह्मणोऽपि चित्तं[1] जातमित्यर्थः। अत एव तस्याऽग्रे वचनासामर्थ्यम्। किञ्च। अन्त.पूर्ण आनन्दो वहिरप्युद्गत इत्याह—हृष्यत्तनुरिति। तदा ज्ञानशक्तिरप्यानन्दे निमग्ना न फलान्तरं बोधयतीति ज्ञापयितुं प्रेमभराश्रुलोचन इत्युक्तम्। प्रेमभरेण जातानि यान्यश्रूणि तानि लोचनयोर्यस्येति। पूर्वं भगवति प्रेम स्थितं तदाधारे परिप्लुते ततो निर्गतं सन्नेत्रयोर्ज्ञानजनकत्वात्तत्र परिचयमिव प्राप्य तद्द्वारा जलरूपेण निर्गतमिति। भरो भारः भाराक्रान्ते स्वेदो भवत्येव। तदाह। प्रेमभरेणाश्रूणीति। स्वभावतो न स्रवन्तीत्यश्रुत्वम्। तदा कर्त्तव्यान्तराभावात् ननाम पादाम्बुजमिति भक्तिप्रकारेण। अस्येति पूर्वोक्तरूपस्य ब्रह्मणोऽपेक्षितरूपस्य। अपेक्षामेव बोधयति—विश्वसृगिति। विश्वं सृजतीति। नन्वेवं दर्शने नमनमेव कुतः कृतवान् सायुज्यं कुतो न प्राप्तवानितीयमपि शङ्का निवारिता। यतोऽयं विश्वकृत्। अधिकारित्वान्न प्राप्तवानिति भावः। ननु चरणारविन्दस्य तुल्यत्वात् समर्थत्वाच्चाऽधिकारे कुतो न सायुज्यमत आह—यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यत इति। परमहंसमार्गेणैव दृष्टं चेत् तदैव पादाम्बुजं प्राप्यते। नतु प्रकारान्तरेण दृष्टं सायुज्यहेतुर्भवति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं नमनं कृत्वा ब्रह्मणि तूष्णीम्भूते किञ्चिदपि वक्तुमसमर्थे स्वयमेव भगवांस्तदभीप्सितमुक्तवानित्याह— तं प्रीयमाणमिति। यत्र साधनमभीप्सितं फलं च तत्र प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रारब्धफलसिद्ध्यर्थमेव तस्य प्रोत्साहनम्। अन्यथात्वे तु भगवतस्तूष्णीम्भावः। प्रसन्नत्वाद्यथाभिलषितदानम्। अत्र तु साधनमपि स्वोपदिष्टमिति तस्या वरयाचनप्रेरणम्। अन्यथा स्वाभिलषितमात्रत्वे निर्वन्धेन करणे पदार्थज्ञानेऽप्यन्यथाकरणमाद्येत। अतः स्वयं स्वेच्छासमानविषयां तदिच्छामुत्पाद्य तद्द्वारेणैव स्वाभिलषितं करिष्यामीति भगवदिच्छया ब्रह्मणस्तूष्णीम्भावः। भगवत्याविर्भूते वस्तुमाहात्म्यात्सम्बन्धाद्वा अभिलषितार्थसिद्धिहेतुत्वाद्वा भगवद्दर्शनेन प्रीयमाणः परमप्रीतियुक्तो ब्रह्मा। सम्यक् चाऽवस्थितो नतु तपसा क्लिष्टः। अन्यथा आज्ञापि न देया स्यात्। दोषरहितो वा। तदेत्युभयत्र सम्बन्धः। पूर्वं क्लिष्टोऽपि तदा न क्लिष्टः। अत एव तदैव प्रजानिर्माणार्थं निजाज्ञाकरणसमर्थः। एतादृशं ब्रह्माणं ज्ञात्वा स्वरूपयोग्यतामवगत्य तस्य सहकारियोग्यतासम्पादनाय[2] बभाषे उक्तवान्। भाषणमेव प्रयोजनं न भवतीति वाचः करणतामाह— गिरेति। भगवद्रूपे दृष्टे उत्तमे चाऽधिकारे सम्पन्ने भगवद्वाक्यात्तत्त्वज्ञानमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— ईषत्स्मितशोचिषेति। सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपं यत् तदज्ञानार्थं मोह इति इषत्पदेनोक्तम्। यद्यपि तदेव महत् तथापि ब्रह्मण इच्छामात्रेणैतद्भविष्यतीति यत्कार्यस्याऽल्पत्वम्। स्मितमपि मन्दहासस्तस्याऽपि ज्ञानम्। परं न फलपर्यवसायि। भवत्वस्य वस्तुस्वरूपज्ञानं तथापि यत्तस्य फलं तदिदानीं मा भवत्विति स्मितम्। फलेऽपि मोक्षलक्षणमेव फलं मा भवतु सर्वज्ञत्वमलौकिकतेजस्त्वं भवत्विति शोचिषेत्युक्तम्। स्मिते[3] एव शोचिर्यस्येति। स्मितमिव[4] वा। यदसाधारणं स्वकर्त्तव्यं तदन्येन न कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य प्रियेण तदपि कर्त्तव्यमिति प्रियमित्युक्तम्। तस्य प्रियत्वं भगवतः सम्बन्धात् स्वभावतो वा यदि स्यात् तदा शास्त्रं[5]

१. ब्रह्मणश्चित्तमिति ख.। २. योग्यतां संपादयितुमिति ख.। ३. स्मितमेवेति ख.। ४. स्मितमेवेति ख.। ५. शास्त्रे विबुध्येतेति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विरुद्धयेतेति ब्रह्मगतं स्नेहं 'स्नेहे हेतुत्वेन निरूपयति—प्रिय इति । "ये यथा मां प्रपद्यन्त" इत्ययमर्थः सूचितः । भगवद्वाक्ये भगवन्मन उत्पादकमिति तस्याऽप्रसादे वागप्यप्रसन्ना स्यात् । तथा च "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमि" ति वद्ब्रह्मणो वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् अत आह—प्रीतमना इति । प्रीतं मनो यस्य । स्वकार्यं ब्रह्मणा जन्यत इति । करे स्पृशन्निति क्रियाशक्त्याधानम् । ज्ञानशक्तिस्तु वाक्यात् । एवमुभयसम्पन्नं स्वाभीष्टं करिष्यतीति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् वाचमाह—त्वयाऽहं तोषित इति । सृष्ट्यर्थं तपःकरणे भगवतो वरदानं कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य तेन तपसा अहमेव प्रीत इत्याह । अयमेवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यः सिद्धान्तः । यो भगवत्कर्त्तव्यं करोति महता प्रयत्नेन स मुख्यः । यस्तु भगवत्सेवां करोति स मध्यमः । यस्तु स्वार्थं भगवन्तं सेवते सोऽधम इति । ब्रह्मणा त्वाद्यः पक्षः कृत इति भगवानतितुष्टः । तदाह—सम्यगिति । कथं ब्रह्मणाऽयमर्थो ज्ञात इति तत्राऽऽह—वेदगर्भेति । वेदा गर्भे यस्य । वेदानामिदमेव तात्पर्यं यद्भगवत्कार्यं कर्त्तव्यमिति । अत एव सर्वत्र—"प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति" । "ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाऽविन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजाँ सृजेमहि प्रजामवरुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामे" ति "अग्निहोत्रं जुहोति" । "यदेव किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनन" इति । अन्यथा लौकिकार्थपरत्वे वेदानामनुवादकत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । अतएवाऽऽपाततो ये वेदज्ञास्ते नेममर्थं जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं गर्भपदप्रयोगः । तत्र हि वेदाः स्थिराः बुद्धौ तु त्रिक्षणावस्थायिन इति । सिसृक्षयैवाऽहं तोषितः । तत्रापि तदर्थं महान् क्लेशः कृत इति सुतरामेवाऽहं तुष्ट इति हेत्वन्तरमाह चिरं भृतेन तपसेति । यद्यपि सिसृक्षासम्बन्धव्यतिरेकेण केवलतपसा तोषो न भवति । तथा सति सिसृक्षा तत्रैवाऽङ्गं भवति । तथापि मुख्या सेति पृथग्धेतुत्वम् । तपस्तु सन्तापात्मकं सकृदेवोत्पद्यते । तदेव यदि प्रयत्नेन तिरोभावमप्रापयत् ध्रियते तदोत्कर्षो भवति । विरम्य विरम्य प्रारम्भ[3]स्तु प्रथमतुल्य एव । अभ्यासेन संस्कारः परं वर्द्धते न तु फलम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—चिरं भृतेनेति । एकमेव तपोमध्ये प्रयत्नान्तररहितं सङ्घातस्य शोषकत्वेनाऽधिकारं सम्पाद[?]यत् तोषहेतुर्भवति । सामर्थ्यविशेषं वा । अतो दीर्घकालधर[?]णैकवचनानि तपसि युक्तानि भवन्ति । केवलतपसैव भगवत्तोषमाशङ्क्य प्ररोचनार्थमेव भगवान्वदतीति ब्रह्मणो बुद्धिं परिहर्तुमाह—दुस्तोष इति । तपोधारकत्वेन योगोऽपेक्ष्यते । तपःस्वरूपं चाऽग्रे वक्ष्यते । अतो ये भगवत्कार्यं न कुर्वन्ति ते तपस्विनो न भवन्ति । तेषां योगे तपसोऽभावात् शून्य एव स योगस्तपः सहित इति भ्रमाद्भासते । अतस्ते कूटयोगिन इत्युक्तम् । तेषां दुस्तोषः दुःखेन तोषो यस्य । योगस्य निर्बन्धात्मकत्वात् ते स्वात्मानं पीडयन्तीति तद्दयया निर्बन्धेन सन्तोषः । यथा प्रायोपवेशिनः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं स्वसन्तोषमुपपाद्य वरार्थं प्रेरयति—वरं वरयेति । अन्यकामनयैव कार्यं कर्त्तव्यमिति भगवदिच्छा । वरस्तु स्वकामितपदार्थः । कामनया च नाश इति न शङ्कनीयमित्याह—भद्रं त इति । वृतेऽपि वरे मदर्थमेवोपयोगात्तव न कापि चिन्ता । अतस्तव भद्रमेव । वरेशमिति । वरस्तु भगवत्स्वरूपावधिः । तत्राऽन्यस्याऽसामर्थ्यमतोऽहमेव वरेशः अन्ये तु वराभासेशाः कूटयोगिवत् । तत उक्तमभितो वाञ्छितमिति । सर्वथा वरत्वेन प्रतिपन्नम् । ननु पूर्वकृततपसा भवान्प्रसन्नः । एवं पुनस्तपसाऽभीप्सितार्थसिद्धिरपि भविष्यति । किं वरेण ? तत्राऽऽह—ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्राम इति । ब्रह्मन्निति सम्बोधनमुक्तार्थसम्बोधनाय । श्रेयोनिमित्तं यः परि[6]श्रामः स तु मद्दर्शनमेवाऽवधिर्यस्य तथोक्तः । पुंसामित्यन्येषामपि । मच्छब्देन च पुरुषोत्तमोऽभिप्रेतो न त्ववतारः । तेन तृतीयस्कन्धे "भूयस्त्वं तप आतिष्ठे" तिवचनं न विरुद्धम् । तस्य पुरुषावतारत्वात् । एवमन्यत्राऽपि ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तं प्रीयमाणमित्यत्र । एतदादीनां षण्णां तात्पर्यं वदन्तः स्वतो भाषणस्याहुः यत्रेत्यादि । अभीप्सितमिति भगवदाशयगोचरम् । प्रारब्धफलसिद्ध्यर्थमिति कर्तुमारब्धं यत्साधनं तत्फलसिद्ध्यर्थम् । प्रोत्साहनमिति करस्पर्शादिना हर्षजननम् । अन्यथात्व इति अन्यतरस्यानभीप्सितत्वे । तथा च, यद्भगवान् प्रोत्साह्य स्वयं भाषितवान्, तेन ब्रह्मापि संहितानां साधनादीनां स्वाभिलषितत्वं ज्ञापितवान् । अभिलषितदानतात्पर्यमाहुः प्रसन्नत्वादित्यादि । ननु प्रेरणाभावे को दोष इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति प्रेरणाभावे । तथा च, पदार्थान्यथाकरणापत्तिरेव दोष इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं भगवत्कृतिस्तथापि ब्रह्मा भगवद्वक्त्रं प्रसन्नं पश्यन्नपि स्वाभिप्रेतं किमिति न विज्ञापितवानित्यपेक्षायामाहुः अत इत्यादि, अत इति, अन्यथाकरणस्यानभीष्टत्वात् । अतः परं व्याकुर्वन्ति भगवतीत्यादि । ननु स्मितपदेनैव हाससामान्यप्राप्तौ पुनरीषत्पदस्य किं प्रयोजनमत आहुः सर्वेत्यादि । तथा च, हासस्वरूपाल्पत्वं स्मितपदेनोच्यते, न तु कार्याल्पत्वमतस्तद्बोधनायैतदित्यर्थः । ननु चिदंशत्वेऽविशिष्टत्वेपि मोहस्य जीवत्वापादकत्वाद्भगवता स्मितद्वारा ब्रह्ममोहोत्पादने ईषदपि कृते सोपि जीवतुल्य एव स्यान्नत्वीश्वरकोटावित्यत आहुः यद्यपीत्यादि । यद्यपि स्मितमेवाज्ञाय पर्याप्तम्, तथापि, ब्रह्मण इच्छामात्रेणैव जगद्भविष्यत्यक्लेशेन कृते ब्रह्मणोऽत्यासक्त्यभावादज्ञानकार्यस्याल्पत्वमतो न जीवतौल्यमित्यर्थः । अन्यदपि विशेषमाहुः स्मितमित्यादि । तथा च, स्मितस्वरूपस्य माहात्म्यस्य

१. स्नेहहेतुत्वेनेति ग. । २. सन्तुष्ट इति ख. । ३. प्रारम्भः प्रथमेति ख. । ४. दयतोषे इति ख. । ५. भरणेति ख. ग. । ६. परिश्रमः क. ख. घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(मायात्वस्य) ज्ञानादपि न जीवतौल्यमित्यर्थः। नन्वेवं मायात्मके तत्स्वरूपे ज्ञाते वैराग्यमेव भविष्यति, न तु सृष्टिरित्यत आहुः परमित्यादि। तथा चातः सृष्टिरित्यर्थः। ननु फलापर्यवसायित्वे स्वरूपज्ञापनस्य किं प्रयोजनमत आहुः भवत्वित्यादि। ननु इदानीं साफल्याभावे इदानीं ज्ञापनस्य किं प्रयोजनमत आहुः फलेऽपीत्यादि। शास्त्रमिति 'ये यथा मामि'ति प्रतिज्ञाशास्त्रम्। उत त्व इत्यादि, त्वशब्दोऽन्यार्थकः। अत्र श्रुतावुत्तरार्द्धानुरोधाद्भागप्रसादप्रयुक्त एव शब्दार्थज्ञानाभावः पूर्वार्द्धे विवक्षित इति ज्ञायते, तद्वदित्यर्थः॥ १८॥ ❀ ❀ त्वयाहमित्यत्र। भगवत्कार्यकरणे वेदतात्पर्यमित्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि। तथा च, भगवत्कार्ये या यज्ञकर्तृव्यापारोक्तिः सैव गमिकेत्यर्थः। नन्वत्र पूर्वश्रुतिद्वयस्य भूतपूर्वार्थानुवादात्तृतीयस्यालौकिकार्थपरत्वाच्चोपपत्तौ कथं तथातात्पर्यावगतिरित्यत आहुः अन्यथेत्यादि। एवं तात्पर्यानुक्तौ वेदानां लोकानधिगतार्थगन्तृत्वाभावेन प्रामाण्याभाव एव स्यादतस्तथा तदनुपपत्त्या एवमवसीयत इत्यर्थः। नन्वर्थवादानां विधेयकर्मस्तुतावेव तात्पर्यात्तेषां स्वार्थेऽप्रामाण्येऽपि नाप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याशङ्कायामाहुः अत एवापातत इत्यादि। तथा चैवं पुराणविचारेण सिद्धौ जैमिनीयानां तदंशज्ञानाभावाद्भ्रान्तत्वमेवेत्यर्थः। तत्र हेतुः, तत्रेति चतुर्मुखे। त्रिचणावस्थायिन इति दर्शनान्तरानुसारेणोक्तम्। अप्रापयदिति। शत्रन्तमिदं णिजत्र स्वार्थे, यथा रामो राज्यमचीकरदित्यादौ। प्रथमतुल्य इति शुष्कतपोवत्तोषाजनक इत्यर्थः। सामर्थ्यविशेषं चेति सम्पादयदिति शेषः। तद्दययेति तद्देहदयया॥ १९॥ ❀ ❀ वरं वरयेत्यत्र अन्यत्रापोति। यत्रैवं वचनाभावस्तत्रेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य भगवतो दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतं व्याप्तमन्तरमन्तःकरणं यस्य सः अन्तःपूर्ण आनन्दो बहिरप्युद्गत इत्याशयेनाह—हृष्यन्ती रोमाञ्चिता तनुर्यस्य सः प्रेम्णो भरेण आधिक्येन अश्रूणि लोचनेषु यस्य सः विश्वसृक् ब्रह्माऽस्य भगवतः पादाम्बुजं ननाम। तच्चरणकमलप्राप्तिः सुदुर्लभेति सूचयन् विशिनष्टि—यदिति। परमहंसाः परमविवेकिनो भगवद्भक्ताः प्रियः परमहंसानां भागवतपरमहंसदयितकथामित्यादौ तथा निश्रयात् तेषां पन्था भक्तिमार्गः पारमहंस्यस्तेन यथा यत्पादाम्बुजमधिगम्यते प्राप्यते॥ १७॥ ❀ ❀ तदा ब्रह्मणः प्रियो भगवान् समुपस्थितं सम्यक् तपः क्लेशभयकम्पादिराहित्येन उप समीपे स्थितं तं ब्रह्माणं करे स्पृशन् तत्करग्रहणेन तस्मिन् क्रियाशक्तिं सञ्चारयन् ईषत्स्मितेन मन्दहासेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्यास्तया गिरा तस्य प्रियं यथा स्यात्तथा बभाषे इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—प्रीतमना इति। तस्मिन्निरतिशयप्रीतियुक्तान्तःकरण इत्यर्थः। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति स्ववाक्यपरिपालनरूपम्। तत्र हेतुमाह—प्रीयमाणमिति, स्वस्मिन्निरतिशयप्रीतियुक्तमित्यर्थः। तस्मिन् प्रीतौ हेत्वन्तरमप्याह—प्रजाविसर्गरूपे कार्ये निजशासनार्हणं स्वनियोगयोग्यमिति॥ १८॥ ❀ ❀ भगवद्भाषणमेव दर्शयति—त्वयेत्यादिना। हे वेदगर्भेति सम्बोधयंस्तस्मिन् ज्ञानशक्तिं सञ्चारयति—सिसृक्षया हेतुना चिरं भृतेन चीर्णेन तपसा साधनभूतेन त्वया कर्त्राऽहं सम्यक् सम्यक् तोषित इत्यन्वयः। यस्तु मत्प्रीत्यर्थं मदभिप्रेतं करोति स उत्तमो यो मोक्षार्थं साधनान्यनुतिष्ठति स मध्यमो यस्तु भोगेच्छया मदाराधनं करोति सोऽधम इति सूचयन्नधमैः स्वसन्तोषाभावं दर्शयति—कूटं छलं कामना तेन योगो भक्तियोगो येषां तेषां तैरहं दुस्तोषस्तोषयितुमशक्य इत्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ एवं स्वसन्तोषं प्रदर्श्य तं वरार्थं प्रेरयति—वरमिति। आदरं सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति। अभिवाञ्छितं स्वाभीष्टं वरं पदार्थं मा मां प्रति वरय याचस्वेत्यन्वयः। ननु त्वत्तो वरग्रहणे सति बन्धो भविष्यतीति किं तेनेत्याशङ्क्याह—तेन ते तव भद्रं कल्याणमेव भविष्यति, न बन्धः। मद्दत्तवरस्य बन्धकत्वाभावादिति भावः। कथं त्वमभीष्टं दातुं शक्त इत्यपेक्षायामाह—वरेशमिति। सर्वेषां वराणामीशं स्वामिनमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—पुंसां श्रेयसां धर्मार्थकाममोक्षाणामर्थे यः परिश्रामः परिश्रमः साधनानुष्ठानप्रयासः स मद्दर्शनमेवावधिर्यस्य तथाभूतः। मम दर्शने जाते सर्वं दातुं समर्थत्वाद्धर्मादिषु न किमपि दुर्लभं येन पुनः साधनानुष्ठानप्रयासः स्यादिति भावः॥ २०॥

हिन्दी अनुवाद

उनका दर्शन करते ही ब्रह्माजीका हृदय आनन्दके उद्रेकसे लबालब भर गया। शरीर पुलकित हो उठा, नेत्रोंमें प्रेमाश्रु छलक आये। ब्रह्माजीने भगवान्‌के उन चरणकमलोंमें, जो परमहंसोंके निवृत्ति-मार्गसे प्राप्त हो सकते हैं, सिर झुकाकर प्रणाम किया॥ १७॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीके प्यारे भगवान् अपने प्रिय ब्रह्माको प्रेम और दर्शनके आनन्दमें निमग्न शरणागत तथा प्रजा-सृष्टिके लिये आदेश देनेके योग्य देखकर बहुत प्रसन्न हुए। उन्होंने ब्रह्माजीसे हाथ मिलाया तथा मन्द मुसकानसे अलंकृत वाणीमें कहा—॥ १८॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्‌ने कहा—ब्रह्माजी! तुम्हारे हृदयमें तो समस्त वेदोंका ज्ञान विद्यमान है। तुमने सृष्टिरचनाकी इच्छासे चिरकालतक तपस्या करके मुझे भलीभाँति सन्तुष्ट कर दिया है। मनमें कपट रखकर योगसाधन करनेवाले मुझे कभी प्रसन्न नहीं कर सकते॥ १९॥ ❀ ❀ तुम्हारा कल्याण हो। तुम्हारी जो अभिलाषा हो, वही वर मुझसे माँग लो। क्योंकि मैं मुँहमाँगी वस्तु देनेमें समर्थ हूँ। ब्रह्माजी! जीवके समस्त कल्याणकारी साधनोंका विश्राम—पर्यवसान मेरे दर्शनमें ही है॥ २०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् । यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः ॥२१॥
'प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते । तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसोऽनघ ॥२२॥
सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः । बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥२३॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

एतच्च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह । मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दातव्यमिति या ममेच्छा तस्यानुभावोऽयम् । कोऽसौ तमाह । मम लोकस्यावलोकनं यत् । न चेदं मयैव तपोबलेन प्राप्तमिति स्वातंत्र्यं मन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि मत्कृतत्वादित्याह । रहसि तप तपेति यद्वच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टमुपदिष्टम् । कदा । तत्र तदा सृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्येऽर्थे विमोहिते सति । किं च तपो नाम ममैव शक्तिरित्याह । तपो मे हृदयमंतरंगा शक्तिः । आत्मा स्वरूपम् । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ग्रसामि संहरामि । बिभर्मि पालयामि । वीर्यं शक्तिः ॥ २३ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

एतच्च मद्दर्शनं च ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विमोहिते किं कर्त्तव्यं कथं कर्तव्यमित्यज्ञातवति सति न केवलं त्वय्येव तपसा सामर्थ्यं भविष्यति किंतु ममापि तदेव शक्तिरित्याह "किञ्चेति । तपसो भगवच्छक्तित्वे प्रमाणमाह यस्येति । यस्य भगवतः ज्ञानमयं ज्ञानप्रचुरज्ञानस्वरूपं वा न तु कायक्लेशसाध्यं तप इति श्रुतिपदार्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव स्फुटयति । पदार्थविषयाशेषज्ञानाभावे सर्जनाद्यनुपपत्तेस्तपसैव ज्ञानरूपेण ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मल्लोकदर्शनं मत्प्रसादादेवाभूदित्याह मनीषितेति । लोकस्य वैकुंठलोकस्यावलोकनमित्ययं ममैव मनीषितानुभावः मत्संकल्पानुभाव इत्यर्थः । अनुभावः प्रभावः ममैव तपोबलेन प्राप्तं लोकावलोकनं इत्याशंकायां तव प्रवृत्तेरेव मत्कृतत्वान्न तपसः स्वातंत्र्यमित्याह रहसि यदुपश्रुत्य तप तपेति वच उपश्रुत्य परमं श्रेष्ठं तपश्चकर्थ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदपि त्वयि कर्मणि जगत्सर्गकर्मणि विमोहिते सति मयैव प्रत्यादिष्टं त्वां प्रत्यभिमुख्येन उपदिष्टमतो ममैवानुभाव इति भावः । तप प्रशंसति तपो मे इत्यादिना ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तपसैव सो तप्यत यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादि श्रुत्युक्तपूर्वजगदाकारपर्यालोचनरूपतपसैवेदं जगत्सृजामीति तेनैव तपसा ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि विश्वं तपः मे वीर्यं प्रभावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

स्वतुष्टिफलमाह वरमिति । पुंसां सर्वश्रेयः परिश्रामः तपआदिसर्वकल्याणानां परिश्रामः परिपाको मद्दर्शनावधिर्मद्विषयावलोक एवावधिः पर्यवसानं यस्य स तथा मद्दर्शनमेव सर्वश्रेयसां फलमिति यतोऽतो मद्दर्शनाख्यसर्वश्रेयः फलवांस्त्वमिष्टं मामपादानीकृत्य वांछितं वरं वरयेत्यन्वयः । ते तुभ्यं भद्रमस्त्विति वरेशमित्यनेन याचितं दातुं समर्थ इति द्योतयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तपसः कर्तव्यत्वं श्रद्धापयति मनीषितेति । यत्द्व्यक्षरं तप इति वच उपश्रुत्य रहसि मद्गुणालोचनरूपं परमं तपस्त्वं चकर्थ कृतवान् यन्मम लोकावलोकनं ममावलोकनं चायं मय मनीषितस्याभिप्रेतस्य तपसोऽनुभावो महिमेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तपसः स्वमनीषितत्वं कथयति प्रत्यादिष्टमिति । तत्र तदा त्वयि कर्मविमोहिते इदं कर्तव्यमित्यजानति सति मया तपः कुर्विति प्रत्यादिष्टं त्वामुद्दिश्योक्तं तस्मान्मनीषितं तप इत्यन्वयः । त्वत्प्रसादजनकं तप एवेति कुतोऽन्यत्किं न स्यादिति तत्राह तप इति । हृदयं प्रियं प्रियं हृदयमुद्रिक्तं कांतमित्यभिधीयत इति । तदुपपादयति साक्षादिति । अहं साक्षात्तपस आत्मा ज्ञानात्मेति यस्मात् ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

मनीषितेत्यर्द्धकम् ॥ २१, २२ ॥ ❀ ❀ तपो मे इति । तपस्तादृशभक्त्यात्मकमेवात्र गृह्यते । तत्तु हृदयं तदावेशित्वेन तत्तादात्म्यापन्नत्वात् तद्रूपमेव । आत्मा आश्रयः तस्य ममैव शक्तित्वात् । तपसैवेति । भक्तेच्छयैव मम सर्वत्र प्रवृत्तेः । अतो यत्किञ्चिन्मम वीर्य्यं शक्तिः तपतप एवेति ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

मनीषिणो भावो मनीषिता पाण्डित्यं तस्या अयमनुभावः व्यञ्जकः । मम लोकावलोक एव पाण्डित्यं व्यनक्ति न तु बहुशास्त्राध्ययनाध्यापनादिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ न केवलमधुनैव त्वयि मम प्रीतिः अपि तु तपसः पूर्व्वमपीत्याह, रहसि तप तपेति यद् वच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टम् । कदा, तत्र तदा सृष्ट्यारम्भे त्वयि कर्म्मणि । कर्त्तव्ये अर्थे विमोहिते सति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किञ्च तपो नाम ममैव विद्याशक्तिवृत्तिरित्याह तपो मे हृदयमिति । जीवस्य

१. प्राचीनप्रतिमें 'प्रत्यादिष्टं मया तत्र'से लेकर 'वीर्यं मे दुश्चरं तपः' तक दो श्लोक नहीं हैं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विषयभोगत्याग एव भक्तिरनुकूलत्वात् ममेप्सितमित्यर्थः। अतएव प्रसिद्धं मम वचनम्—यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः। इति। तच्च तपो यदि मत्प्राप्त्यर्थकं स्यात्तदैव नान्यथेत्याह तपसोऽहमात्मेति मां विना तपो निरात्मकं मृतकमिव कामिनां स्यादिति। यद्यपि सिसृक्षोस्तथापि तपस्तादृशमेव तथापि सिसृक्षायां मयैव प्रवर्त्तितत्वात् तव तपसश्च मयानुमोदितत्वात् तदिदं तपो निष्कामकल्पमेवेत्यहं स्वलोकञ्च त्वामदर्शयम्। मम तुह्लादिनीशक्तिपतेर्वैषयिकभोगत्यागः स्वाभाविक इत्यहं सदैव तपस्वीत्याह सृजामीत्यादि तेन तपसः सृष्ट्यादिसामर्थ्यं ममेव किञ्चिद्भवत्विति ध्वनितम्॥ २३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

मम लोकस्य दर्शनं त्वया मम प्रसादादेव कृतमित्याह मनीषितेति। मम लोकस्यावलोकनमित्ययं मनीषितानुभावः ममेच्छाया प्रभावः ननु ममैव तपोबलेनैतन्मया प्राप्तमित्यत्र तपसि मयैव भवान्प्रवर्त्तितो न तत्रापि तव स्वातंत्र्यमित्याह यदिति। यत्तपतपेति वचः रहस्युपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवान्॥ २१॥ ❀ ❀ तदपि तत्र अवांतरसृष्ट्यारंभे त्वयि कर्माणि कार्येर्थे विमोहिते सति प्रत्यादिष्टं मयैव त्वां प्रत्युपदिष्टम्। तपो ममातिप्रियमित्याह तप इति। हृदयम् अतिप्रियमित्यर्थः। हे अनघ तपसः अहं साक्षादात्मा आश्रयः स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरित्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ इदं विश्वं तपसैवालोचनात्मकेन सृजामि ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि तच्च तपः मे दुस्तरं दुर्लंघ्यं वीर्य्यम् आलोचनात्मिका शक्तिः यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः॥ २३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

नन्वन्यथाऽर्थे सिद्धे ईश्वरप्रार्थना न क्रियते। लोके हि कष्टेनाऽपि पदार्थाः साध्यन्त इत्याशङ्क्य न प्रकारान्तरेणाऽयमर्थः सेत्स्यतीति वक्तुं पूर्वं जाता अपि पदार्था न केवलं तपसा जाताः किन्तु मदिच्छयेत्याह—मनीषितानुभावोऽयमिति। मनीषितस्य अनुभावः। ममैवेच्छा यदयं वैकुण्ठं पश्यत्विति। अन्यथा अक्षरात्मकस्य चक्षुषा दर्शनमुपायसहस्रेणाऽपि न भवति। "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वम्भूरि" ति श्रुतेश्च। बहिःस्थितोऽपि पदार्थो योग्य एव गृह्यते नाऽयोग्यः। नहि योगिनोऽपि चक्षुषा आकाशं पश्यन्ति। सामर्थ्याधानमप्यर्वाक्पदार्थेषु न त्वक्षरेऽपि वा। ननु मनीषितेऽपि कथमेवम्? । तपस इच्छायाश्च भगवच्छक्तित्वेन तुल्यत्वात्। तत्राऽऽह—अनुभावोऽयमिति। न केवलं मनीषया शक्तितुल्यत्वादिदं कार्यं किन्तु तस्या अनुभावः। सर्वासां शक्तीनां मध्ये इच्छाशक्तिरुत्कृष्टा। सर्वमूलत्वात्। अन्यास्तु तत्साध्याः। अतस्तस्या एवाऽयमनुभावो[1] मम लोकस्य वैकुण्ठस्याऽवलोकनं दर्शनम्। नन्वेवं सति तपो व्यर्थं स्यात्। तथा सति पूर्वमेव कथं न दर्शनं लोकस्य। अत इच्छोत्पादकत्वेन साक्षाद्दर्शनहेतुत्वेन वा तपोऽवश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदुपश्रुत्येति। तपो हि मयैवोपदिष्टम्। यतस्तप तपेति मद्वाक्यं श्रुत्वा। रहसि एकान्ते। उभयत्रैतद्विशेषणम्। परमं तपश्चकर्थ। पूर्वत्र विशेषणत्वे[2] एकान्तवचनत्वात्तत्कथनं विश्वासाय। उत्तरत्र तु गुप्ततयैव तपःकरणं कीर्त्तनेन क्षरणशङ्काभावाय। परममिति स्वरूपतः फलतश्चोत्कृष्टम्। इदमपि मनीषितानुभावरूपम्॥ २१॥ ❀ ❀ नन्वेवं सति मनीषा अप्रयोजिका तपसः कृतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यादिष्टमिति। कर्मणा विमोहितः कर्मविमोहितः। सृष्टीच्छया व्यापृतो ब्रह्मा प्रयोजनसन्देहेन विमोहितः किं स्वार्थं परार्थं वा कर्त्तव्यमिति। तदा कर्मजनितमोहव्यावृत्त्यर्थं तप उपदिष्टं न तु कार्यार्थम्। कार्यविलम्बस्तु मोहाभावार्थः। एवं तपःप्रयोजनमुक्त्वा तपःस्वरूपमाह—तपो मे हृदयमिति। यथा भगवान् षड्गुणस्तथा तपोऽपि षड्गुणम्। तथा सति तस्य षड्गुणत्वे ज्ञाते तपसैव कार्यं भविष्यति किं भगवतेत्याशङ्का निवृत्ता भविष्यति। तपसः षड्गुणानाह। तपो मे हृदयमन्तरङ्गा शक्तिः। हृदयमेव वा। साक्षादिति उपचारनिवृत्तिः। "यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुतेः। ज्ञानात्मकत्वं हृदयस्यैव। मद्धृदयत्वं तस्यैश्वर्यम्। किञ्च। अहमेव तस्यात्मा। मदात्मकत्वं[3] तस्य वीर्यम्। यद्यपि भगवान् सर्वस्याऽऽत्मा तथापि न स्वरूपात्मत्वमत्र विवक्षितं किन्तु कार्यात्मत्वम्। ततश्च यत्किञ्चिदहं कर्तुं शक्तस्तत्सर्वं तपसाऽपि भवति। अतोऽवतारवद्रूपान्तरं तप इत्यर्थः॥ २२॥ ❀ ❀ ननु तथापि न भगवत्तुल्यता। तपसो जगदकर्तृत्वादित्याशङ्क्य उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वं तस्याऽऽह—सृजामीति। बिभर्मि तपसा विश्वमित्यन्तेन। यद्यपि करणत्वं सृष्ट्यादौ, तथापि "स्वव्यापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारक" इति न्यायेन कर्तृत्वमपि। एवं स्वरूपगुणकार्याणि तस्य निरूपितानि। तथा सति भगवतस्तस्य वा वैयर्थ्यमाशङ्क्याऽऽह—वीर्यमिति। तपस्तु मम पराक्रमो धर्मरूपः। न हि कार्यसाधकधर्मेण धर्मी धर्मो वाऽन्यथासिद्धो भवति आश्रयस्य प्रयोजकस्य चाऽवश्यमपेक्षणात् अतस्तपसो मद्रूपत्वात्पूर्वमपि मया स्वस्वरूपमेवोपदिष्टम्। परमेतावान्विशेषः। किञ्चिन्मम स्वरूपं क्रिययाऽभिव्यज्यते किञ्चिज्ज्ञानेनेति। तपस्तु क्रिया। तस्माद्यत्तपसा जायते मदुपदिष्टेन तन्मयैव जायत इति वैलक्षण्यार्थं नाऽस्तीवाऽऽग्रहः कर्त्तव्यः॥ २३॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मनीषितानुभावेत्यत्र अक्षरात्मकस्येति। 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त' इतिवाक्यादव्यक्तस्य हेत्वन्तरमाहुः पराञ्चीत्यादि। तथा चायोग्यत्वात्करणकौण्ठ्याच्च भगवदिच्छाभावे कथमपि न दर्शनमतस्तथैव तथेत्यर्थः। एतदेवोपपादयन्ति बहिरित्यादि। तथा

---

१. भावः लोकस्येति ग.। २. विशेषणं त्वेकान्तेति ख.। ३. मदात्मकं तस्येति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चाकाशस्यापि तद्वस्तुत्वभावेनैव ग्रहणम्, न चक्षुः सामर्थ्येनेत्यर्थः। नन्वयोग्यमपि कालरूपं दिव्यचक्षुषार्जुनेन दृष्टम्, तथात्र तपःसामर्थ्येन दर्शनं भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः सामर्थ्येत्यादि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रत्यादिष्टमित्यत्र एवं सतीति, तपसः परमत्वे सति । कार्यात्मत्वमिति कार्यव्यापकत्वम् ॥ २२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यन्मम लोकस्य वैकुण्ठस्यावलोकनं त्वया कृतं सोऽयं मम मनीषितस्यायं लोकं पश्यत्विति सङ्कल्पस्यैवानुभावः प्रभावः। न च मया स्वतपोबलेनैव एतदवलोकनं प्राप्तमिति मन्तव्यं, यतो रहसि एकान्ते तप तपेपि वच उपश्रुत्य यत्परममुत्कृष्टं तपश्चकर्थ कृतवानसि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदपि त्वयि जगन्निर्माणरूपे कर्मणि विमोहिते सति तत्र तदा मयैव प्रत्यादिष्टं त्वां प्रति उपदिष्टमिति सार्धान्वयः। तथा च तव तपसि प्रवृत्तेरपि मत्कर्तृकत्वान्न तपसः स्वातन्त्र्यं किन्तु मदिच्छाया एव स्वातन्त्र्येण तत्र हेतुत्वमिति भावः। यद्यत्र तवेच्छैव कारणं तर्हि तपसि किं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्याह—तप इति। तपसाऽपहतपाप्मत्वादेव सपरिकरः स्वलोकः स्वरूपं च प्रदर्शितं, रहस्यं च वदामीति सूचयन् सम्बोधयति—हे अनघेति। यतस्तपो मे हृदयं यथा लोके हृदये गृहीते गृहीतो भवति तथा तपसाऽहमभिव्यक्तो भवामीति मत्प्राप्तिसाधनम्। यतश्च "यस्य ज्ञानमयं" इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानचिदपरपर्यायस्य तपसोऽहं सच्चिदानन्दात्मकः साक्षादात्मा स्वरूपमेव। अतः सर्वदोषनिवर्त्तकं स्वप्राप्तिसाधनं स्वरूपभूतं तपो मया प्रसन्नेन त्वां प्रति उपदिष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किम्बहुना? स्वरूपपर्यालोचनात्मकेन तपसैवाहमिदं विश्वं पुनः पुनः सृजामि, बिभर्मि पालयामि ग्रसामि संहरामि च, अतस्तप एव मे मम वीर्यं सामर्थ्यम्। नन्वेवं तर्ह्यन्तोऽपि तपसा सृष्ट्यादि कुर्यादित्याशङ्क्य एवम्भूतस्य तपसो दुष्करत्वमाह—दुश्चरमिति ॥ २३ ॥

हिन्दी अनुवाद

तुमने मुझे देखे बिना ही उस सूने जलमें मेरी वाणी सुनकर इतनी घोर तपस्या की है, इसीसे मेरी इच्छासे तुम्हें मेरे लोकका दर्शन हुआ है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तुम उस समय सृष्टिरचनाका कर्म करनेमें किंकर्तव्यविमूढ़ हो रहे थे। इसीसे मैंने तुम्हें तपस्या करनेकी आज्ञा दी थी। क्योंकि निष्पाप! तपस्या मेरा हृदय है और मैं स्वयं तपस्याका आत्मा हूँ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मैं तपस्यासे ही इस संसारकी सृष्टि करता हूँ, तपस्यासे ही इसका धारण-पोषण करता हूँ और फिर तपस्यासे ही इसे अपनेमें लीन कर लेता हूँ। तपस्या मेरी एक दुर्लङ्घ्य शक्ति है ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम्। वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥२४॥
त[1]थापि नाथमानस्य ना[2]थ नाथय नाथितम्। परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥२५॥
यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम्। विलुम्पन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मानमात्मना ॥२६॥
क्रीडस्यमोघसङ्कल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते। तथा तद्विषयां धेहि मनीषां म[3]यि माधव ॥२७॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अध्यक्षोऽधिष्ठाता। गुहां गुहायां बुद्धाववस्थितः। सन्यद्यपि वेद तथापीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येति वा। हे नाथ नाथय आशंसय प्रयच्छ नाथितं याचितम्। नाथृनाधृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीषुः। नाथितमेवाह परावरे इति परं सूक्ष्ममवरं स्थूलं च ते रूपं यथा जानीयाम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यथा च त्वं क्रीडसि तद्विषयां मनीषां मयि धेहीत्युत्तरेणान्वयः। नानाशक्त्युपबृंहितं नानाशक्तिभिरुपचितं विश्वं विलुंपन् संहरन् विविधं सृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मना स्वयमेवात्मानं ब्रह्मादिरूपं गृह्णन्ननुगृह्णन् क्रीडसि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ऊर्णुते तंतुभिरात्मानमाच्छादयति ॥ २७ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

हे भगवन्निति। अप्रच्युतज्ञानत्वमाह तदेवाह अप्रतिरुद्धेनेति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नाथेति। एतेन स्वस्य शिष्यत्वं हरेर्गुरुत्वञ्चोक्तम्। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति श्रुतेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यथेति युग्मकम्। आत्मनो मायायोगो योगमाया च तयोर्द्वन्द्वैक्यं तेन मायया बहिरंगशक्त्या नानाशक्त्युपबृंहितं द्रव्यज्ञानक्रियाशक्तिसमेतं विश्वं विलुंपन्संहरन् विसृजन् विविधं सृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मना स्वयमेवात्मानं गृह्णन्स्वस्वरूपं प्रकटयन् क्रीडसि। ऊर्णुते तंतुसंतानं करोति। योगमायापक्षे

१. प्रा० पा०—अथापि। २. प्रा० पा०—नाथनाथं जनार्चित। ३. प्रा० पा०—मम।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मायिकप्रपंचांतर्वर्तिलोके तत्रैव नानाशक्त्युपबृंहितं ह्रादिन्यादिशक्तिगणपरिपूरितमात्मानं स्वं स्वीयं च वास्तवं वस्तु अनन्यसिद्धत्वादात्मनैव गृह्णन्योगमाययांतरंगशक्त्या तच्च किञ्चिद्विलुंपन्कमपि भक्तं प्रति आवृण्वन् किञ्चिद्विसृजन् विविधं प्रकाशयन् किञ्चिद्बिभ्रत्कमपि कालं भूयान् क्रीडसि। ऊर्णनाभिदृष्टांतस्तु स्थूलत उभयत्राप्यात्मैककारणत्वमात्रांशेन ज्ञेयः। मयि धेहि अहं मायां योगमायां तत्तत्प्रकाशितं वस्तु च जानीयामित्यर्थः। तत्र पररूपजिज्ञासायामुत्तरं ज्ञानमित्यादिभिः अवररूपजिज्ञासायामुत्तरं तत्रैव "ऋतेर्थम्" इत्यादिना मायामायिकयोरेकात्मकत्वात्। यथात्ममायायोगेत्यस्य समाधानं यद्रूपगुणकर्मक इत्यनेन भविष्यति। हे माधवेति मायायाः कर्तृत्वेन ज्ञानदाने समर्थमिति भावः॥ २६॥ २७॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं भगवतानुगृहीतो ब्रह्मा स्वबुभुत्सितमर्थद्वयं तस्मै निवेदयति भगवन्निति। हे भगवन्सर्वभूतानां गुहां हृदयकुहरसवस्थितोऽधिष्ठितः अतएवाध्यक्षः सर्वेन्द्रियवृत्तिद्रष्टा अत एवाप्रतिरूद्धेन प्रतिहतिशून्येन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं साक्षादसदादिपरंपरया वा कर्तुमिष्टं यद्यपि वेद जानीहि हीति प्रसिद्धौ॥ २४॥ ❋ ❋ तथापि नाथमानस्य याचमानस्य हे नाथ नाथितं प्रार्थितं नाथय पूरय नाथितमेवाह परावर इति। परं दिव्यात्मस्वरूपमवरं रूपं चिदचिदात्मकमरूपिणः कर्मायत्तप्राकृतरूपरहितस्य ते तव परावरे रूपे यथा जानीयां तथा मनीषां बुद्धिं देहीत्यन्वयः॥ २५॥ ❋ ❋ द्वितीयं नाथितमाह यथेति। नानाशक्त्युपबृंहितः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रियाचेति श्रुत्युक्तज्ञानवलादिभिरुपबृंहितः युक्तः द्वितीयांतपाठे नानाशक्तिभिः पंचविंशतितत्वात्मकशक्तिभिः उपबृंहितमभिव्यंजितं विश्वमात्ममायायोगेन स्वात्मनः आश्चर्यशक्तियोगेन आत्मना निमित्तभूतेनात्मना आत्मानं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमुपादानं तदात्मान ( ) स्वयमकुरुत इति श्रुत्या आत्मानमित्युपादानत्वस्याकुरुतेति निमित्तत्वस्य चाविधानात् विलुंपन्निति सृष्टेः पूर्वसंहारः गृह्णन्निति पाश्चात्यसंहारः विसृजन्नसदादिरूपेण बिभ्रत्पुष्णन्॥ २६॥ ❋ ❋ अमोघसंकल्पः सत्यसंकल्पस्त्वं ऊर्णनाभिर्यथातंतूनूर्णुते आच्छादयति सृजति इति यावत् तद्यथा क्रीडसि तथा तद्विषयां सृष्टिविषयां मनीषां बुद्धिं हे माधव लक्ष्मीनाथ मयि धेहि देह्यर्पयेत्यर्थः॥ २७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तस्मादिदं तपसैव सृजामि। पदार्थविषयाशेषविशेषज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः उपसंहरति वीर्यमिति। वीर्यमाहात्म्यं जडोपचितज्ञानत्वात्सुतरामितरेषाम्। इदं तु न तादृशमतो दुस्तरमित्यर्थः। कायक्लेशसाध्येन तपसा सृष्ट्यादिकं चेद्धरेरपि क्लेशित्वमापद्यत इत्याशंका तपःप्रियं सदा विष्णोस्तपसैवाप्यते हरिरित्यादिना परिहृतेति ज्ञातव्यं साक्षादात्मा वीर्यमिति कथनाच्च नहि पूर्णानंदस्य हरेः क्लेशात्मकत्वं युज्यते तस्मात्तपःशब्देन ज्ञानमेवोच्यत इत्यर्थः॥ २४॥ ❋ ❋ वरमादास्यतो ब्रह्मणो हरिं प्रति विज्ञापनप्रकारमाह भगवन्निति। भगवता वरं वरयेति मां प्रति यदादिष्टं तद्विडंबनं मन्ये तथाहि सर्वभूतानां हृदयगुहामध्यक्षोऽवस्थितो भगवानप्रतिरुद्धेनाप्रतिहतेनानेन सर्वेषां चिकीर्षितं वेद हि यस्मात्तस्मान्मच्चिकीर्षितमपि वेत्त्येव॥ २५॥ ❋ ❋ तथापि वरं वरयेति तदाज्ञाकर्तव्यतया वरं याच इति विज्ञापयति अथापीति। नाथमानाय याचमानाय नाथितं याचितं तं वरं नाथय समर्थय नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःष्विति धातुः कोसौ चित्तीकृतो वर इति तत्राह परावरेति। अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य तव चिदानंदाद्यात्मकवैराजाख्यं परं रूपं सनवावरणांडाख्यमवरमपररूपमिति द्वे परावरे रूपे यथा येन प्रकारेण जानीयां तथा तद्विषयां मनीषां मयि धेहि आधेहीत्यन्वयः। तुशब्देन ते च रूपे सत्ये इत्यवधारयति द्वे वाव ब्रह्मणो रूप इति श्रुतिसिद्धत्वात्। अनेन कार्यकारणरूपे व्यावर्तयति॥ २६॥ ❋ ❋ किंच यथोर्णनाभिर्लूताकीट ऊर्णामूर्णुते सृजते बिभर्ति च ऊर्णामंडलमध्ये क्रीडति अथवात्मन्येव लुंपति तथात्ममायायोगेन स्वरूपेच्छायोगेनाऽवियोगिन्या श्रिया च जगत्सृजन्नात्मना स्वभावेनात्मानमवतारं गृह्णन् बिभ्रत् पालयन् विलुंपन् क्रीडसि च यथा तथा च तद्विषयां मनीषां धेहीति॥ नानाशक्त्युपबृंहितोऽमोघसंकल्प इत्याभ्यामूर्णनाभेर्हरेर्वैशिष्ट्यं दर्शयति॥ २७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

वेदेति वेत्थेत्यर्थः॥ २४॥ ❋ ❋ अरूपिणः अप्राकृतरूपिणस्तव परं यदप्राकृतं रूपम् अवरं च यत् प्राकृतं ते रूपे॥ २५॥ ❋ ❋ यथेति युग्मकम्॥ २६॥ ❋ ❋ ऊर्णुते तन्तुसन्तानादिकं करोतीत्यर्थः। तद्यथा यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः। तथा विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वर॥ इति तत्र पररूपजिज्ञासायामुत्तरज्ञानमित्यादिभिः अवररूपजिज्ञासायामुत्तरं तत्रैव ऋतेऽर्थमित्यादिना मायामायिकयोरेकात्मकत्वाद् यथात्ममायेत्यस्य समाधनं यद्रूपगुणकर्मक इत्यनेन भविष्यति॥ २७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

गुह्यायां बुद्धावित्यर्थः । वेद वेत्थ ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येति वा । हे नाथ नाथय आशंसय । नाथितं याचितम् । नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्य्याशीःषुः । नाथितमेवाह अरूपिणः प्राकृतं नित्ययोगित्वेन न यस्यास्ति तस्य, नित्ययोगे इति । परे यदप्राकृतं रूपम् अवरञ्च यत् प्राकृतं ते रूपे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आत्मनो माया च योगमाया च तयोर्द्वन्द्वैक्यं तेन । तत्र मायया बहिरङ्गशक्त्या । नानाशक्त्युपबृं हितं द्रव्यज्ञानक्रियाशक्तिसमेतं विश्वं विलुम्पन् संहरन् विसृजन् विविधं सृजन् बिभ्रत् पालयन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं गृह्णन् स्वस्वरूपं प्रकटयन् क्रीडसि ऊर्णुते तन्तुसन्तानं करोति । योगमाया-पक्षे मायिकप्रपञ्चान्तर्वर्तिलोके तत्रैव नाना शक्त्युपबृं हितं ह्लादिन्यादिशक्तिगणपरिपूरितम् । आत्मानं स्वं स्वीयञ्च वास्तवं वस्तु अनन्यसिद्धत्वादात्मनैव गृह्णन् योगमायया अन्तरंगशक्त्या तञ्च किञ्चिद्विलुम्पन् कमपि भक्तं प्रति आवृण्वन् किञ्चिदविसृजन् विविधं प्रकाशयन् किञ्चिद्बिभ्रत् कमपि कालं पुष्यन् क्रीडसि । ऊर्णनाभिदृष्टान्तस्तु स्थूलत उभयत्राप्यात्मैककारणत्वमात्रांशेन ज्ञेयः । मयि धेहि अहं मायां योगमायाञ्च तत्तत्प्रकाशितं वस्तु च जानीयामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अध्यक्षः सर्वकरणाधिष्ठाता गुहां हृदयाकाशमवस्थितः सन् अप्रतिरुद्धेन अनर्गलेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टं हि निश्चयेन भवान् यद्यपि वेद वेत्ति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तथापि हे नाथ हे याच्य नाथमानस्य याचमानस्य नाथितं याचितं नाथय प्रयच्छ याचितमेवाह परावरे इति । ते तवाप्राकृतनित्यानंदानंदविग्रहविशिष्टस्य ममाग्रे स्थितस्य अरूपिणः कर्मजन्यरूपरहितस्य परा-वरे विश्वस्य निर्गमप्रदेशस्थानभूते रूपे यथा जानीयां तथा मयि मनीषां धेहीत्यनेनान्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यथा च परास्य शक्ति-र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रियाचेति श्रुतिप्रोक्तं नानाशक्त्युपबृं हितमात्मानमुपादानरूपम् । आत्मना निमित्तरूपेण तदा-त्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुत्यैव आत्मानमित्युपादानत्वस्य कुरुतेति तिमित्वस्य च दर्शितत्वात् आत्ममायायोगेन स्वशक्तिविशेषत्रिगुणा-त्मकप्रकृतियोगेन प्रकृतिमहदहंकारादिक्रमयोगेनेत्यर्थः ॥ अर्थान्मायामपि ब्रूहीति प्रश्नः । विसृजन् विविधं कुर्वन् चिदचिच्छक्तिमंत-मात्मानं विश्वाकारं कुर्वन्नित्यर्थः । बिभ्रत् पालयन् यथोपयोगं नानाविधानि रूपाणि गृह्णन् विलुंपन् संहारं कुर्वन् यथा च क्रीडसि तथा तद्विषयां मयि धेहीत्यनेनैवान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यथोर्णनाभिः ऊर्णुते तंतून् आच्छादयति सृजति स्वसृष्टैस्तंतुभिर्गृहं-निर्माय्य क्रीडतीति यावत् तद्वत् अमोघसंकल्पः सत्यसंकल्पस्त्वं क्रीडसि तथा तद्विषयं भगवद्गुणस्वरूपसृष्ट्यादिलीलाविषयां बुद्धिं ज्ञानं मयि धेहि अर्पय ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं सोपपत्तिकवरप्रार्थनायामाज्ञप्तो ब्रह्मा आज्ञापने प्रतीतं दोषं परिहृत्य वरं प्रार्थयते—भगवन् सर्वभूतानामित्यादि पञ्चभिः । चत्वारोऽर्थाः प्रार्थनीयाः । दोषपरिहारार्थं चाऽऽद्यः । तमाह—हे भगवन् । पूर्वं सहसा भगवद्दर्शनेनाऽऽगतसाध्वसोऽ-समर्थो जातः । इदानीं भगवद्वाक्येन स्पर्शेन च सावधानः सोपपत्तिकं वदति—भगवन्निति सम्बोधनं स्वरूपपरिज्ञापकम् । त्वं हि सर्वान्तरात्मा सर्वेषां हृदयं जानासि । अतो यन्ममाऽभिप्रेतं तत्तव ज्ञातमेव । तथा च ज्ञातृज्ञापनं पिष्टपेषः । तथापि याचितमेव देयमिति यदि । अथवा । न ज्ञायतेऽस्य तत्त्वं किमित्येवमाह भगवानिति । तस्मिन्नपि पक्षे भगवदाज्ञा कर्त्तव्येति प्रार्थनमावश्य-कम् । तद्वक्ष्यति—तथापीति । सर्वभूतानामध्यक्षः । सर्वकार्येषु प्रेरको नियामको वा । यथा लोके कर्माध्यक्षस्तथा भगवान् सर्वाध्यक्षः । अनेन भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण न कस्याऽपि कोऽपि धर्मोऽन्तर्बहिर्वोत्पद्यते । अतः कामनाऽप्युत्पन्ना त्वयैवोत्पादितेति तत्पूरणमपि त्वयैव कर्त्तव्यमिति न मम भारः । स्वपुत्रान् हि सर्व एव पुष्णन्ति । किञ्च गुहामवस्थितः हृदयाकाशमधिष्ठाय स्थितः । अतः सर्वं तव विदितम् । किञ्च । चिकीर्षितमपि भवान् वेद । यतोऽप्रतिरुद्धेन कालादिभिः प्रतिरोधो यस्य ज्ञानस्य नास्ति । कार्य-बोधने उत्पत्तौ वा प्रत्यासत्त्यर्थं वा केनाऽप्यंशेन प्रतिरोधो नास्ति । अतो ज्ञातत्वाद् ज्ञानोत्पत्तिस्थान एव विद्यमानत्वादिच्छाया[1]-श्रोत्पादकत्वाद्भगवता न प्रष्टव्यं न वा वक्तव्यं तथापि तवाऽऽज्ञापरिपालनार्थं कथयिष्यामीत्याह—तथापीति । परमेकमेव प्रार्थ्यते । याचितं देयं न तु युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम् । तदाह— नाथितो नाथयेति "नाथृ" याच्ञायाम् । अतो नाथितं याचितम् । नाथय प्रयच्छ । अवश्यदाने हेतुः—हे नाथेति । स्वामी हि सेवकेभ्यः प्रयच्छत्येव । अनन्यगतिकत्वात्तेषाम् । एवं प्रार्थयित्वा प्रथमं द्वयं प्रार्थयते—परावरे यथा रूपे इति । ममायं महान् सन्देहः कस्त्वं परः कोऽपर इति । किंवा तव पुरुषोत्तमरूपं किंवेदं परिदृश्यमानमिति । एते परावरे रूपे । पुरुषोत्तमाक्षररूपे आविर्भूतानाविर्भूतरूपे अवतारावतारिरूपे वा यथा जानीयां तथा वरो देयः । नन्वेतानि रूपाणि वेद एव प्रसिद्धानि वेदानुसन्धानादेव ज्ञातव्यानि किमिति वरत्वेन प्रार्थ्यते ? तत्राऽऽह—ते त्वरू-

1. श्रोदकत्वादिति घ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पिण इति । तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न तद्रूपमस्तीश्वरे यन्न वेदे श्रुतमस्तीत्येकस्येश्वरस्य सर्वाणि रूपाणि वेदे प्रतिपाद्यन्ते । अन्ये वीर्यादयः पञ्च । भगवांश्चाऽनुक्त एव तिष्ठति । तस्मादेतानि षडपि न पृच्छयन्ते साम्प्रतम् । किञ्च । मूलरूपस्य धर्माकारेणाऽप्यजातस्य यत्परं रूपं, यद्वा सर्वरूपेण जातस्य पश्चाज्जायमानमपरं रूपं ते ज्ञातुं प्रार्थयामीत्यर्थः । अनेनाऽऽद्यन्तरूपपरिज्ञानं भवति । तथा च सत्येतावत्कर्त्तव्यमिति ज्ञातं स्यात् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गमिति [१]प्रसिद्धम् । एवमाद्यन्तरूपज्ञानं प्रार्थयित्वा मध्यस्थानि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञातुं प्रार्थयते । तथा सति तत्तदुपयोगार्थं सृष्टिकरणं सुगमं स्यात् सृष्टिज्ञानं तु पूर्वमेव वर्तत इति न तत्प्रार्थयते । सिसृ[२]क्षायांं वा प्रार्थयिष्यते अंशभेदेन । यथा आत्मनः स्वस्य पुरुषोत्तमस्य माया कार्यकारणरूपिण्यनन्ता । तस्याः सर्वतो योगेन तस्यास्त्रिगुणत्वात्तत्सम्बन्धेन नानाभावमुत्पत्त्यादिरूपं च तेनोपबृंहितमात्मानं विसृजन् विशेषेण कुर्वन् । गृह्णन् बिभ्रत् । आत्मानमेव गृह्णन्नुत्पन्नमात्मसात्कुर्वन् । बिभ्रत् आत्मानमेवोत्पन्नं भाररूपं स्वयमेव धारयन् । यदा पुनर्भारं वोढुं नेच्छति तदा विशेषेण लुम्पन् स्वयमेव कर्तृकर्मकरणरूपः क्रीडसि । तथा क्रीडाज्ञानं ममाऽस्त्विति प्रार्थना । तथा सति कृतिः सुगमा भवति । ननु भगवानेव यदि सर्वं करोति तदा ब्रह्मणा किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अमोघसङ्कल्प इति । अमोघः सङ्कल्पो यस्य । सङ्कल्पमात्रेणैव भगवान् करोति । कृत्या तु मया कारयतीत्यर्थः । नन्वेक एव कथमनेकानि रूपाणि करोत्यतो ब्रह्मादिरूपाणि स करोतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह दृष्टान्तेन—ऊर्णनाभिरिति । यथोर्णनाभिः साधनान्तरनिरपेक्षः स्वरूपभूतयैवोर्णया क्रीडति ऊर्णामेवोत्पादयति स्थापयति भक्षयति च । तथा भगवानप्यात्मानं करोति । कृतिमात्रे दृष्टान्तः । स्वरूपं त्वज्ञातमेव । दृष्टान्ते तु ऊर्णारूपमेव सृज्यादिभावं प्राप्नोति न तूर्णनाभिः । आश्रयं चाऽपे[३]क्षते । दुष्टत्वं चोत्पादितस्य भवति । अतस्तस्य स्वरूपं ज्ञातव्यम् । अन्यानपेक्षतामा[४]त्रे दृष्टान्तः । नाऽपि तस्य सर्वानपेक्षता । देशादीनामपेक्षितत्वात् । अतो दृष्टान्तमात्रेण ज्ञानं न भवतीति भवानेव तत्सम्पादयत्विति प्रार्थयते—तथा तद्विषयां धेहीति । भगवान्करोतीत्यविवादम् । श्रुतिरपि कृतिमेवाऽऽह न तु स्वरूपम् । अतस्त्वमेव तां मनीषां बुद्धिं धेहि मयि स्थापय । न तूपदेशेन तत्सिद्धिरिति भावः । मदुक्तं पित्रा भवता कर्त्तव्यमेवेति सम्बोधयति—माधवेति ॥ २५-२७ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

तथापीत्यत्र, परमिति । असङ्गोदासीनमेकमित्यर्थः । त इति उभे रूपे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ क्रीडसीत्यत्र । ननूर्णनाभिदृष्टान्तेन सृष्टिप्रकारविशिष्टो भगवान् ज्ञात एवेति स्वरूपज्ञानप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः कृतीत्यादि । अत इति दृष्टान्तमात्रेण स्वरूपाज्ञानात् । तद्व्युत्पादयन्ति अन्येत्यादि ॥ २७ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं वरग्रहणे प्रचोदितो ब्रह्माऽऽह—भगवन्निति । हे भगवन् यतस्त्वं सर्वभूतानां गुहां हृदयकुहरमवस्थितः अतः अध्यक्षः सर्वेन्द्रियवृत्तिनियन्ता तद्द्रष्टा च अतएवाप्रतिरुद्धेन अविद्यादिप्रतिरोधरहितेन प्रकृष्टज्ञानेन सर्वेषां मम च चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं यद्यपि वेद हि जानास्येव तथापीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यद्यपि ममाभीष्टं ज्ञात्वा स्वयमेव तद्दास्यसि तथापि वरं वरयेति तवाज्ञापालनं परमो धर्मः स्वामित्वादिति द्योतयन् सम्बोधयति—हे नाथेति । नाथमानस्य याच[६]मानस्य मम नाथितं याचितं नाथय देहि । नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । नाथितमेवाह—परावरे इति । परं सूक्ष्मं, अवरं स्थूलं, अरूपिणः कर्माधीनस्वरूपरहितस्य ते स्थूलसूक्ष्मे रूपे यथा त्वहं जानीयां तथा तद्विषयां मनीषां बुद्धिं मयि धेहि स्थापयेति तृतीयेनान्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यथाऽऽत्ममायायोगेन आत्मना स्वेच्छयैवात्मानमरादिरूपं गृह्णन् नाना पञ्चविंशतितत्त्वात्मिकाभिः शक्तिभिरुपबृंहितं विश्वं विसृजन् उत्पादयन् बिभ्रत् पालयन् विलुम्पन् संहरन् क्रीडसि तथा तद्विषयां मनीषां यथार्थबुद्धिं मयि धेहीति द्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नन्वेकेनासहायेन कथमेवं क्रीडां कर्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते इति । ऊर्णनाभिः कीटविशेषो यथैकः असहाय एव ऊर्णुते तन्तून् विस्तारयति तत्र क्रीडति च तान् संहरति च तथेत्यर्थः । तथापि तद्वन्महान्प्रयासः स्यादित्याशङ्क्य तदपि सृष्ट्यादिकरणं सङ्कल्पमात्रेणेति सूचयन् विशिनष्टि—अमोघसङ्कल्प इति, सत्यसङ्कल्प इत्यर्थः । मयि तथाबुद्धिस्थापने तव सामर्थ्यमस्ति बुद्धेर्लक्ष्मीविभूतित्वात्तव च लक्ष्मीपतित्वादित्याशयेन सम्बोधयति—हे माध[७]वेति ॥ २७ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजीने कहा—भगवन् ! आप समस्त प्राणियोंके अन्तःकरणमें साक्षीरूपसे विराजमान रहते हैं । आप अपने अप्रतिहत ज्ञानसे यह जानते ही हैं कि मैं क्या करना चाहता हूँ ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नाथ ! आप कृपा करके मुझ याचककी यह माँग पूरी कीजिये कि मैं रूपरहित आपके सगुण और निर्गुण दोनों ही रूपोंको जान सकूँ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आप मायाके

१. किन्निवति क. ख. । २. लोकप्रसिद्धमिति ख. । ३. शिवायां वेति ख. । ४. चापेक्ष्यत इति ख. । ५. मात्रेणेति घ. । ६. अस्मिन्नर्थे आत्मनेपदमार्षम् । नाथमानस्य उपतप्यमानस्य वेति श्रीधरस्वामी व्याचख्यौ । ७. मायाः लक्ष्म्याः धवः पतिर्माधवस्तत्सम्बुद्धौ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वामी हैं, आपका सङ्कल्प कभी व्यर्थ नहीं होता। जैसे मकड़ी अपने मुँहसे जाला निकालकर उसमें क्रीड़ा करती है और फिर उसे अपनेमें लीन कर लेती है, वैसे ही आप अपनी मायाका आश्रय लेकर इस विविध शक्तिसम्पन्न जगत्की उत्पत्ति, पालन और संहार करनेके लिएअपने आपको ही अनेक रूपोंमें बना देते है और क्रीड़ा करते हैं। इस प्रकार आप कैसे करते हैं—इस मर्मको मैं जान सकूँ, ऐसा ज्ञान आप मुझे दीजिये ॥ २६-२७ ॥

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः। नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् ॥२८॥

यावत् सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम्।
अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥२९॥

श्रीभगवानुवाच

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम्। सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥३०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तर्किं सृष्टेरुद्विग्न एव तत्त्वज्ञानं प्रार्थयसे नेत्याह। भगवता त्वया शिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितोऽनलसः सन् करिष्यामि। तर्हि किमनेन तत्त्वज्ञानेन तत्राह। यस्मादेवंभूतात्तवानुग्रहात्प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नप्यहंकारादिभिर्बद्धो न भवेयमिति ॥ २८॥ ❀ ❀ अवश्यं च मदो भविता स तु कंचित्कालं माभूदिति प्रार्थयते। यावदिति। भो ईश ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहंकृतः करस्पर्शनादिना ममत्वेन संमानितः सन्प्रजासर्गरूपे तव परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽविक्लवोऽव्याकुल एव। यावज्जनं विभजाम्युत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत्त्वत्संमाननादहमप्यजः स्वतंत्र इति मानिनो मे समुन्नद्ध उत्कटो मदो माभूत्। यद्वा। मदो मा समुन्नद्ध मा समुन्नह्यताम्। कर्मणि लुङ्। उद्रिक्तो न भवेदित्यर्थः ॥ २९॥ ❀ ❀ ज्ञानं शास्त्रोक्तम्। विज्ञानमनुभवः। रहस्यं भक्तिः। सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगं साधनम् ॥ ३०॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

भगवच्छिक्षितमित्यत्रोपदेश एतन्मतं समातिष्ठेत्यादिना भविष्यति ॥ २८॥ ❀ ❀ मनोवांछितं प्रार्थयते—यावदिति। हे ईश सर्वं कर्तुं समर्थेति भावः। सखेव कृत इति सख्यभक्तिमेव प्राप्नुयामिति। किञ्च सृष्टृत्वावस्थानंतरं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायेन मुक्तिरेव भविष्यतीति भावः। संभवत्वादाह यद्वेति। इत्यर्थ इति। आत्मनेपदमार्षम्। नह धातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनं "न माङ्योगे" इत्यडभाव इति भावः ॥ २९॥ ❀ ❀ अथ तत्र परमभागवताय ब्रह्मणे श्रीभागवताख्यं निजं शास्त्रमुपदेष्टुं तत्प्रतिपाद्यतमं वस्तुचतुष्टयं प्रतिजानीते ज्ञानमित्यादिषट्कं मम भगवतो ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं मया गदितं सद्गृहाणेत्यन्यो न जानातीति भावः। यतः परमगुह्यं ब्रह्मज्ञानादपि रहस्यतमं "मुक्तानामपि सिद्धानाम्" इत्याद्युक्तेः। तच विज्ञानेन तदनुभवेनापि युक्तं गृहाण न चैतावदेव किन्तु सुरहस्यं तत्रापि रहस्यं यत्किमप्यस्ति तेनापि सहितं तच प्रेमभक्तिरूपमित्यग्रे व्यंजयिष्यते तथा तदंगं च गृहाण तत्र सति त्वपराधाख्यविघ्ने नष्टे झटिति विज्ञानरहस्ये प्रकटयेत्। तस्मात्तस्य ज्ञानस्य सहायं च गृहाणेत्यर्थः। तच श्रवणादिभक्तिरूपमित्यग्रे व्यंजयिष्यते। यद्वा। सरहस्यमिति तदंगस्यैव विशेषणं ज्ञेयं सुहृदाविव मिथः संवर्द्धकयोरेकत्रावस्थानादिति संदर्भः। विश्वनाथः। तत्र परावरे यथारूपे जानीयामित्यनेन तवाप्राकृतं रूपं प्राकृतं च रूपं कीदृशमिति यथात्ममायायोगेनेत्यनेन तव माया योगमाया च कीदृशीति यथा क्रीडसीति मायाधिकृतेषु योगमायाधिकृतेषु च लोकेषु तव केन प्रकारेण क्रीडेति भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रित इत्यनेन मदभीष्टसिद्ध्यर्थं तच्छिक्षितं किं मम कर्तव्यमिति ब्रह्मणा क्रमेण दृष्टस्य वस्तुचतुष्टयस्य चतुःश्लोक्या क्रमेणैवोत्तरं दातुं भगवान्प्रतिजानीते-ज्ञानमिति। एतदेव भगवद्दत्तोत्तरचतुष्टयात्मकमेव श्रीभागवतं शास्त्रं भगवत्प्रोक्तत्वेन प्रसिद्धमित्याहुः। न केवलं मद्रूपस्य ज्ञानमेव तुभ्यं ददाम्यपि तु विज्ञानेनानुभवेन समन्वितं यत्तदपि। किञ्च परमगुह्यं निर्विशेषब्रह्मज्ञानादपि श्रेष्ठत्वादिति भावः। किञ्च रहस्यं प्रेमभक्तिश्च स प्रसिद्धस्त्वं गृहाण सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात्तस्य रहस्यत्वं ज्ञेयं तस्य रहस्यस्यांगं साधनभक्तियोगस्तं चेति त्वयाऽपृष्टमप्येतत्त्रयं कृपयैव वक्ष्यामि किं वा भगवच्छिक्षितमहं करवाणीत्यनेनैवैतत्त्रिकमपि त्वया पृष्टमेवेति चतुर्थश्लोक एव रहस्यत्वाद्बहिरंगलोकागम्यतयैव वक्ष्यामि अत्र रहस्यतदंगयोरेतयोर्नामाग्रहणं प्रथमोक्ताद् ब्रह्मज्ञानादप्यतिगोप्यत्वमुत्कृष्टत्वञ्च बोधयतीति ज्ञेयं मया निगदितं गृहाणेत्यवधानमपि ब्रह्माणं विशेषतोऽवधापयति ॥ ३०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यदपि प्रार्थयते भगवन्निति। हे भगवन् शिक्षितं त्वया प्रदर्शितप्रकारं प्रजासर्गमतंद्रितः अनलसः सन् करवाणि एवमीहमानः कुर्वाणः यदनुग्रहाद्यस्य भगवतोऽनुग्रहान्न बध्येयं बद्धो न भवेयं तथानुगृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ २८॥ ❀ ❀ अवश्यं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रजाः सृजतो मे मदो भविता स माभूदिति प्रार्थयते यावदिति । भो हे भगवन् ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः करस्पर्शादिना संमानितः प्रजाविसर्गे प्रजासर्गरूपे परिकर्मणि परिचर्यायां अविक्लवः धीरः अव्याकुलः एव यावज्जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत्त्वत्परिचर्यावधिः अजमानिनः जगत्स्रष्टारं मां मन्यमानस्य मे मम समुन्नद्धमदः प्रभूतमदः स त्वत्प्रसादान्मा भूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं प्रार्थितो भगवान् तमनुग्रहन्परावररूपप्रकाशकं चतुश्श्लोक्यात्मकं भागवतमाह ज्ञानमिति । ज्ञानं प्राधान्येन ज्ञातव्यं भगवत्स्वरूपविषयकं ज्ञानं तदंगमप्रधानतया ज्ञातव्यचिदचित्स्वरूपविषयकं च ज्ञानं मया गदितं तत् मे मत्तः गृहाण कथंभूतं ज्ञानं परमगुह्यमतिगोप्यं विज्ञानसमन्वितं विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं योगश्च ताभ्यां सहितं सरहस्यं समंत्रकम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

तादृशमनीषाप्रयोजनमाह भगवच्छिक्षितमिति । यदनुग्रहाद्यस्या मनीषाया आनुकूल्येन ग्रहणादतंद्रितोऽहं भगवता शिक्षितं करवाण्यथ यदनुग्रहाच्च प्रजासर्गमीहमानः कुर्वाणो न वध्येयं तादृशीं मनीषां यस्य भगवतोऽनुग्रहाच्च न वध्येयं तेन भगवता शिक्षितमेवं करवाणीति वरांतरप्रार्थनं वा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इदानीं बंधमूलाहंकारनाशं प्रार्थयते इत्याह यावदिति । ईदृशो यथा सखा राजादिः स्वोक्तकारिणः सख्युर्जनपदाद्यधिकारं ददाति तथा ते त्वया—प्रजाविसर्गे कृतोऽधिकृतोऽविक्लवस्त्वत्प्रसादादैन्यहीनस्ते तव परिकर्मणि जगत्सृष्ट्यादिशुश्रूषाकर्मणि स्थितोऽहं यावद्रुद्रादिप्रजानां त्वदाज्ञया तवेदं पदं तवायं भोग इत्यादिरूपं भोजनं विभजामि विभज्य विभज्य ददामि तावन्मच्छतायुःपर्य्यन्तमजमानिनः आत्मविलक्षणात्त्वज्जातोऽहं—इत्यभिमानवतो मे समुन्नद्धमदः समुत्पन्नोहंकारो जगतः स्रष्टाहमित्यादिलक्षणो मा भूदित्यन्वयः । भो स्वामिन्यथासख्युर्व्यापारेऽधिकृतसखा तात्पर्यात्तत्कार्यं करोति तथाहमपि त्वत्प्रजासर्गेऽधिकृतो यावज्जन्यत इति जनोजन्यपदार्थस्तं विभजामि सुरनरतिर्यगादिरूपेणोत्पादयामि तावत्समुन्नद्धमदो मा भूदिति वा ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

भगवच्छिक्षितमित्यत्रोपदेश एतन्मतं समातिष्ठेत्यादिना भविष्यति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यावदिति स्रष्टृत्वावस्थानानन्तरं तु यावदधिकारिकाणामिति न्यायेन मुक्तिरेव मम भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ तत्र परमभागवताय ब्रह्मणे श्रीमद्भागवताख्यं निजं शास्त्रम् उपदेष्टुं तत्प्रतिपाद्यतमं वस्तुचतुष्टयं प्रतिजानीते ज्ञानमित्यादिषटकम् मे मम भगवतो ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं मया गदितं सत्गृहाण इत्यन्यो न जानातीति भावः । यतः परमगुह्यं ब्रह्मज्ञानादपि रहस्यतमं, मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादेः तच्च विज्ञानेन मदनुभवेनापि युक्तं गृहाण न चैतावदेव किञ्च सरहस्यं तत्रापि रहस्यं यत् किमप्यस्ति तेनापि सहितम् । तच्च प्रेमभक्तिरूपमित्यग्रे व्यञ्जयिष्यते तथा तदङ्गञ्च गृहाण तच्च सतित्वपराधाख्ये विघ्ने न क्वचिति विज्ञानरहस्ये प्रकटयेत् तस्मात्तस्य ज्ञानस्य सहायञ्च गृहाणेत्यर्थः । तच्च श्रवणादिभक्तिरूपमित्यग्रे व्यञ्जयिष्यते यद्वा सरहस्यमिति तदङ्गस्यैव विशेषणं ज्ञेयं;सुहृदोरिव मिथः संवर्द्धकयोरेकत्रावस्थानात् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किञ्च भगवता शिक्षितं करवाणीति कामपि स्वभजनशिक्षां गुरुः शिष्यायैव मह्यं देहीति भावः । यतस्त्वदनुग्रहात् प्रजासृष्टिम् ईहमानः कुर्वन्नपि अहंकारादिभिर्न वध्येयं वद्धो न भवेयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मनोवाञ्छितमभिव्यञ्जयन् प्रार्थयते यावदिति । हे ईश ते त्वया सख्युः सखेव दासाभासोऽप्यहं कृतः करस्पर्शादिना व्यवहृतः अतः सख्यभक्तिमेवाहं प्राप्नुयामिति । किञ्च यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायेन स्वायुःपर्य्यन्तं यावत् प्रजानां विसर्गे विविधसृष्टौ भोः परमेश्वर जनं विभजामि उत्तमाधममध्यमभेदेन विभक्तं करोमि । कीदृशः ते तव परिकर्मणि परिचर्य्यायाम् अविक्लवोऽव्याकुलः सावधानतया स्थितः सन्नित्यर्थः । तावत् समुन्नद्ध उत्कटो मदो मे मम माभूत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अत्र परावरे यथा रूपे जानीयामित्यनेन तव अप्राकृतं रूपं प्राकृतञ्च रूपं कीदृशमिति, यथात्ममायायोगेनेत्यनेन तव माया योगमाया च कीदृशीति, यथा क्रीडसीति मायाधिकृतेषु योगमायाधिकृतेषु च लोकेषु तव केन प्रकारेण क्रीडति, भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः इत्यनेन मदभीष्टसिद्धयर्थं त्वच्छिक्षितं किं मम कर्त्तव्यमिति ब्रह्मणा क्रमेण पृष्टस्य वस्तुचतुष्टयस्य चतुःश्लोक्या क्रमेणैवोत्तरं दातुं भगवान् प्रतिजानीते ज्ञानमिति एतदेव भगवद्दत्तोत्तरचतुष्टयात्मकमेव श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभगवत्प्रोक्तत्वेन प्रसिद्धमित्याहुः । न केवलं मद्रूपस्य ज्ञानमेव तुभ्यं ददामि अपि तु विज्ञानेनानुभवेन समन्वितं यत् तदपि । किञ्च परमगुह्यं निर्विशेषब्रह्मज्ञानादपि श्रेष्ठत्वादिति भावः । किञ्च रहस्यं प्रेमभक्तिश्च स प्रसिद्धस्त्वं गृहाण सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्य रहस्यत्वं ज्ञेयम् । तस्य रहस्यस्यांगं साधनभक्तियोगस्तञ्चेति त्वया अपृष्टमपि एतत्त्रयं कृपयैव वक्ष्यामि किंवा भगवच्छिक्षितमहं करवाणीत्यनेनैवैतत्त्रिकमपि त्वया पृष्टमेवेति चतुर्थश्लोक एव रहस्यत्वाद्बहिरंगलोकागम्यतयैव वक्ष्यामि अत्र रहस्यतदंगयोरेतयोर्नामाग्रहणं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रथमोक्तात् परमगुह्यतज्ज्ञानादप्यतिगोप्यत्वम् उत्कृष्टत्वञ्च बोधयतीति ज्ञेयम् । मया गदितं गृहाणेत्यवदधानमपि ब्रह्माणं विशेषतोऽवधापयति ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

भगवता त्वया शिक्षितमुपदिष्टं प्रजासर्गमतंद्रितो ऽनलसन्नहं करवाणि करिष्यामि भगवच्छिक्षानुरूपमीहमानः प्रजासर्गे चेष्टां कुर्वाणः यस्मादनुग्रहात् । ह्य हेतौ तत्र जनिष्यमानेनाहंकारादिना न बध्येयं बद्धो न भवेयम् तमनुग्रहं कुर्विति शेषः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रजास्रष्टुरवश्यं मदो भविता स कश्चित्कालं माभूदिति प्रार्थयते यावदिति । भो ईश ते त्वया लौकिकस्य; सख्युः सखेवाहं कृतः अत्यादरविषयः कृतः प्रजासर्गरूपे तव परिकर्मणि परिचर्यायां स्थितः अविक्लवः अव्याकुलः यावज्जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत् त्वत्परिचर्यावधित्वात्संमानादहमप्यजः स्वाधीन इति मानिनो मे समुन्नद्धः उत्कटो मदो माभूत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मणा प्रार्थितः आह भगवान् ज्ञानमिति । यत् परमगुह्यं परमगोप्यं सरहस्यं रहस्येन भक्तियोगेन सहितं यस्मिन् जाते भक्तियोगो दृढो भवेदेवंभूतमित्यर्थः । सविज्ञानं विज्ञानेन विविधगुणशक्तिविषयकेणावांतरज्ञानेन सहितम् एवं भूतमस्मद्विषयकं ज्ञानं तस्यांगं तत्प्रतिपादकचतुश्लोक्यात्मकं शास्त्रं यद्वा तस्यांगमुपायं च मया गदितं मे मत्तः गृहाण ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

यथा लक्ष्मीपतिर्भार्योक्तं करोति तथा पुत्रोक्तं कर्त्तव्यमिति । एवं ज्ञाने वरद्वयं प्रार्थितं निरूप्य क्रियायामपि वरद्वयं प्रार्थयते शिक्षां गर्वाभावं च । तत्र प्रथमं शिक्षामाह—भगवच्छिक्षितमिति । भगवता अहं शिक्षणीयः एवंप्रकारेण सृष्टिं कुर्विति । शिक्षा नाम बोधिका क्रिया विषयान्तरव्युदासेनाऽभीष्टविषयपरा । तस्याः कर्त्ता शिक्षकः । शिक्षितस्त्वाश्रयः । तत्र क्रियाया गुणभूताया अपि कर्मत्वेन विवक्षितायाः कर्मभावं परित्यज्य आश्रयभावमेवाऽवलम्बते सैव क्रिया तस्यास्त्वाश्रय कर्मभावम'वलम्बते । पठने शिक्षितो देवदत्तो लिखने शिक्षित इति । प्रकृते तु क्रियायाः कर्मत्वेनैव विवक्षितत्वात्तद्विषय एवाऽऽश्रयतां प्राप्तः । न तु तदाश्रयो ब्रह्मा । स च विषयो जगद्रूपः । तथा सति तस्मिन् जगति यथा शिक्षोचिता तथा कुर्वित्यर्थः । पश्चात्तथा शिक्षां प्राप्य यथोचितं मया कर्त्तव्यम् । यथा फलकादावतिबालकशिक्षायां गुर्वादिरेव प्रथमतोऽक्षराणि लिखति तदुपर्येव बालकस्तथाऽङ्गुलिचालनं करोति । हस्ते धृत्वाऽङ्गुलिचालनं गुरोः प्रयासाधिक्यजनकं भवति । फलके तु सुगमम् । संस्कारेण हृदये तदुल्लेखापेक्षया जगत्येव तदुल्लेखनं सुगमं ममाऽपि हितकरम् । अद्यापि मानेन पदार्थकर्त्तारो न बध्यन्ते । तथा अहमपि भगवता येन प्रकारेण निष्पादितं जगत्तेनैव प्रकारेण स्वक्रियामपि तत्र सम्पादयिष्याम्यग्रे शिक्षार्थम् । नन्वेवं करणे आलस्यं भवति, ज्ञात्वा करणे त्वनालस्यमत आह—अतन्द्रित इति । तन्द्रामप्राप्त[2] एवाऽहं करिष्यामि । युक्तोऽयमर्थः । भगवता शिक्षिते न कस्यचित्तन्द्रा भवति । ननु किमित्येवं प्रार्थ्यते ? तत्राऽऽह—नेहमान इति । प्रजासर्गमीहमानो निष्पादनार्थं व्यापृतः यस्य शिक्षणस्य भगवतो वा अनुग्रहान्न[3] बध्येयम् । अन्यथाकरणादेव बन्धः । वैषम्यनैर्घृण्ये प्रजासर्गे भगवतस्ततो बन्धः । शिक्षायां तु नाऽस्य वैषम्यं न नैर्घृण्यम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं क्रियायां शिक्षां प्रार्थयित्वा तथाकरणे यो दोषस्तदभावं च प्रार्थयते—यावत्सखेति । सखा सख्युर्यावत्करोति तथा भगवान्मां कृतवान् । मम पुरस्कारं वा । किमतो यद्येवं तत्राऽऽह—प्रजाविसर्गे विभजामि भोजनमिति । यदा सख्युः स्वसाम्यमापादयति सखायं स्वसमानं करोति । वस्तुतश्चिदानन्दयोः समानता । तत्र भगवानानन्दो ब्रह्मा चिद्रूपः । एवं वस्तुतः सख्येऽपि क्रियाज्ञानशक्ती भगवत्येव सिद्धे इति । इदानीं भगवान् क्रियाज्ञानादिभिः स्वसमानं कृतवान् । तदा सर्वशक्तिसम्पन्नो विविधसर्गे प्रजाः विभजामि । सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन, ऐश्वर्यादिधर्मेषु उच्चावचभेदेन, धर्मादिपुरुषार्थोपयोगिभेदेन च प्रजा विभजामि । तेषां भोजनं भोग्यवस्तूनि[4] च विभजामि । प्रजासृष्टिसमय एव वा तेषां भोजनं विभजामि । यद्यप्यत्र तथा । ते त्वया कृतं इति नास्ति तथापि अथात् यावत्सखासख्युरित्युक्ते करोतीति प्राप्यते । तथा इवेति पदेनाऽपि तावत्प्राप्यते । अतो न न्यूनता । केचित्तु यावद्विभजामीति योजयन्ति तावन्मदो मा समुन्नद्ध इति सम्बन्धं च वदन्ति । तत्रापि तावदित्यध्याहारस्तुल्यः । कालावच्छेदेन च मदाभावप्रार्थनायुक्ता । ततोऽपि किमत आह । ते परि[5]कर्मणि अविक्लवश्च स्थितः त्वत्सेवारूपे आज्ञारूपे वा कर्मणि स्थितः । एव[6]मेते त्रयः पदार्थाः । सख्येन त[7]च्छक्तिलाभः । प्रजादिविभागसामर्थ्यम् । तव सेवायां चाऽविक्लवः अवैक्लव्यम् एतत्त्रयं यद्यपि गुणभूतं तथापि मादृशस्य तुच्छत्वाद्दोषरूपं भवति । अतस्त्रिभिर्दोषैरजमानिनः अहं न कस्माज्जातोऽतोऽज एवाऽहमिति । भगवत्सकाशात्प्राप्ता एते गुणा दूरे । भगवतः सकाशात्स्वस्य जन्माऽपि न मन्यते । तादृशस्य सम्यगुन्नद्धो मदो भवति ।

---

१. भावमालम्बत इति ख. । २. प्राप्त इवेति ख. ३. नचेति ख. ४. वस्तूंश्चेति क, ख, ५. परिकर्मणे इति घ, ६. एवमेवेति ख. ७. तव भक्तीति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स मे मा भवत्विति प्रार्थना ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं परावरज्ञानं, क्रीडाज्ञानं, शिक्षा, गर्वाभावश्चेति चत्वारः प्रार्थिताः । तत्र क्रमाज्ज्ञानद्वये श्लोकद्वयम् । शिक्षायां चतुःश्लोकी । अनेनैव गर्वाभाव [1]इत्यन्तिमः श्लोकः । एवं सप्तभिः श्लोकैश्चतुर्णामुत्तरं भवति । तत्र प्रथमं ज्ञानद्वये उत्तरमाह—ज्ञानमिति । मे पुरुषोत्तमस्य यज्ज्ञानं, तत्परमगुह्यं वक्तव्यं न भवति । यादृशं मां पश्यसि तादृश एवाऽहं पुरुषोत्तमः इदमेव ममाऽऽदिरूपं अन्तिमं रूपं च । इदं मदन्यः कोऽपि न जानाति । अतो मयैव गदितं सामान्यतो निरूपितं त्वं गृहाण । भगवद्बुद्धौ सिद्धं भगवद्गुणज्ञानावताररूपं भगवज्ज्ञानं गृहाणेत्यर्थः । भगवतो हि ज्ञानं गदितमपि कृपा-व्यतिरेकेण न प्राप्यत इति सिद्धवत्कारेण ददाह—गृहाणेति । उपदेशपूर्वकं ब्रह्मणे ज्ञानं दत्तवानित्यर्थः । तस्य ज्ञानस्य परिकर-माह—यद्विज्ञानसमन्वितमिति । विविधं ज्ञानं विज्ञानम् । अस्याऽनुभवस्य जातत्वादस्यैव ज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं नाऽनुभवः किन्तु अखिलसात्त्वतां पतिमित्यादिपतिचतुष्टयज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वितं ज्ञानम् । तस्य रहस्यं सुनन्दनन्दादिवेष्टितत्वम् । [2]भक्तिरिति यावत् । तस्याऽङ्गं "भृत्यप्रसादाभिमुखमि" त्यादिभिर्निरूपितानि प्रसादादीनि । चकारस्त्वनुक्तसर्वसमुच्चयार्थः । किं बहुना । यत्किञ्चित्त्वया वैकुण्ठे दृष्टं तस्य सर्वस्य ज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भगवच्छिक्षितमित्यत्र । नन्वत्र शिक्षितकरणं तेन बन्धाभावप्रार्थनमेव च प्रतीयते, न तु शिक्षाप्रार्थनमिति शङ्कायां तत्प्रार्थनमुपपादयन्ति भगवतेत्यादि । अत्र हि शिक्षितकरणवाक्यान्यथानुपपत्त्या तदाशयगोचरमेवं वाक्यं पूर्वं कल्पनीयम्, अन्यथेदं प्रथमत इदानीमेव भगवतो दृष्टत्वेनेतः पूर्वशिक्षान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादेतद्वाक्यार्थबाधापत्तेः । सिद्धे चैवं कल्पने निःप्रत्यूहैव प्रार्थनसिद्धिरित्यर्थः । एवं वाक्यमुपपाद्य तदर्थं वक्तुं शिक्षादेः स्वरूपमाहुः शिक्षेत्यादि । कर्त्तेति शिक्षणक्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः । आश्रय इति तादृशक्रियाबोधकवचनेन तादृश्या क्रियया वा यत्र साऽऽधीयते स इत्यर्थः । एवं त्रयाणां स्वरूपमुक्त्वा वाक्यार्थमाहुः तत्रेत्यादि । तत्र क्रियाकर्मकशिक्षाप्रार्थनवाक्यप्रयोगे शिक्षाप्रार्थनक्रियाया एव मुख्यत्वेन कर्मभूत-क्रियाया गुणभूताया अपि कर्मत्वेन विवक्षितायाः सिद्धाविति शेषः । सिद्धौ सैव कर्मभूतक्रियैव तथा वैपरीत्यमालम्बते । तथा तदाश्रयश्च पठनादिक्रियादृष्टान्तेन । प्रकृते तु ब्रह्मकर्तृकप्रार्थनक्रियायां तु जगत्सृष्टिक्रियाया असिद्धत्वेनातथात्वात्तथेति । तथा सतीत्यादिनोक्तरीतिक एवार्थ इत्यर्थः । एवं शिक्षावाक्यार्थमुक्त्वा शिक्षितं करवाणीत्यस्याहुः पश्चादित्यादि । अग्रे शिक्षार्थमिति अग्रे जनिष्यमाणानां शिक्षणार्थम् । ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यावदित्यत्र । नन्वत्र करोतीत्यादिपदानामभावात्कथमेव-मध्याहार्य व्याख्यायत इति शङ्कायामाहुः यद्यपीत्यादि । त इत्यस्यैव व्याख्यानं त्वयेति । मतान्तरव्याख्याने दोषसाम्यमा-धिक्यं चाहुः तत्रापीत्यादि । अयुक्तेति कालान्तरे पुनर्मदप्राप्त्याऽयुक्तेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ज्ञानमित्यत्र परिकरमिति येन प्रकारेण तदभिप्रेतं तादृशप्रकारसामग्रीम् । ननु विज्ञानपदस्य विशिष्टज्ञानविविधज्ञानयोर्वाचकत्वान्नियन्त्रणं विना कथं विविध-ज्ञानवाचकत्वावगम इत्याकाङ्क्षायामाहुः अस्येत्यादि । ब्रह्मणा यो भगवान् दृष्टः सोनुभवो विशिष्टज्ञानसमानाकारोपि वस्तुतो न सः, भगवदात्मकस्वप्रकाशभगवद्धर्मरूपत्वात्, स्वेन्द्रियादिसामर्थ्याजन्यत्वाच्च, किन्तु, केवलाखण्डानुभवरूपः, स च जात एवेति परमगुह्यत्वात् ज्ञानपदेन स उक्त एवेति शब्दान्तरसन्निधिना नियन्त्रणादुक्तरूपपतिचतुष्टयज्ञानमेव तदित्यर्थः । किम्बहुनेत्यादि, तथा च, एवं वैकुण्ठस्थितसर्वपदार्थविषयकज्ञानदानेन तादृक् तद्विशिष्टरूपस्य नित्यत्वे ज्ञापिते तस्यैव सर्वपूर्वव-र्त्तित्वसर्वपश्चाद्वर्त्तित्वज्ञापनात् 'परावरे यथारूपे' इत्यनेन यत्प्रार्थितं तद्दत्तमिति दृष्टातिरिक्ते आद्यन्तवत्ताज्ञानं भविष्यतीति-भावः ॥ ३० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तत्किं सृष्टिकरणात्त्वमुद्विग्न एव संस्तत्वज्ञानं प्रार्थयसे इत्याशङ्क्याह—भगवदिति । भगवता त्वया शिक्षितमनुशिष्टं प्रजासर्गमहमतन्द्रितः अनलसः सन् करवाणि हि करिष्याम्येव । तर्हि किमनेन तत्वज्ञानेनेत्यपेक्षायामाह—नेति । यत् यस्मात् ज्ञानप्रदानलक्षणात्तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नप्यहङ्कारादिभिर्न बद्धयेयं बद्धो न भवेयमतो ज्ञानं प्रार्थये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ वरान्तरं प्रार्थयते—यावदिति । एतत्प्रदानेऽपि तव सामर्थ्यमस्तीति सूचयन् सम्बोधयति—हे ईशेति । यावद्विसर्गरूपे ते तव परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽहं प्रजाः विभजामि उत्तममध्यमाधमभेदेन सृजामि तथा तासामनुरूपं भोग्यं च विभजामि तावत् यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणाम्' इति न्यायेन ममायुःपर्यन्तमविक्लवो व्याकुलतारहितो भवेयं मे मम समुन्नद्ध उत्कटो मदश्च मा भूदित्यन्वयः । मदो भविष्यतीति कथं सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—अजमानिन इति । अजत्वाभिमानादिति भावः । सोऽपि कथमित्यपेक्षायां त्वत्सम्मानादित्याशयेनाह—सखेति । यथा लौकिकः सखा स्वसख्युः सत्कारं करोति तथैव ते त्वयाऽहं करग्रहणा-दिना सत्कृतः अतस्त्वदन्यस्य मम जनकस्याप्रसिद्धत्वादजत्वाभिमानो भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मणा

---

१. अन्तिमश्लोक इति क. २. भगवद्भक्तिरिति ख. ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्प्रार्थितो भगवांस्तत्प्रदानप्रतीक्षया तं सावधानीकरोति—ज्ञानमिति । अवरस्य स्थूलरूपपातालादिनानाविशेषवतो विविधप्रकारकं ज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वितं सहितं तथा रहस्यं सुगोप्यमपि वक्ष्यामीति ज्ञापकाद्भक्तियोगस्तत्सहितं च यत्परमं गुह्यमप्रसिद्धं मे मम परस्य सूक्ष्मरूपस्य ज्ञानं तस्य ज्ञानस्याङ्गं साधनं च मया गदितमुपदिष्टं त्वं सावधानतया गृहाणेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

आप मुझपर ऐसी कृपा कीजिये कि मैं सजग रहकर सावधानीसे आपकी आज्ञाका पालन कर सकूँ और सृष्टिकी रचना करते समय भी कर्तापन आदिके अभिमानसे बँध न जाऊँ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आपने एक मित्रके समान हाथ पकड़कर मुझे अपना मित्र स्वीकार किया है, अतः जब मैं आपकी इस सेवा—सृष्टिरचनामें लगूँ और सावधानीसे पूर्वसृष्टिके गुण-कर्मानुसार जीवोंका विभाजन करने लगूँ; तब कहीं अपनेको जन्म-कर्मसे स्वतन्त्र मानकर प्रबल अभिमान न कर बैठूँ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्‌ने कहा—अनुभव, प्रेमाभक्ति और साधनोंसे युक्त अत्यन्त गोपनीय अपने स्वरूपका ज्ञान मैं तुम्हें कहता हूँ; तुम उसे ग्रहण करो ॥ ३० ॥

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ननु त्वद्दर्शनेऽप्यसमर्थोऽहं कथं ज्ञानाधिकारी स्यां तत्राह । यावानिति । यावान् । स्वरूपतः यथाभावो यादृक्सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एतदेव सम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थं स्फुटयति । अहमिति । अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासं स्थितः । नान्यत्किंचित् । यत् सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं परं तयोः कारणं प्रधानम् । तस्याप्यंतर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् अहं च तदा आसमेव केवलं न चान्यदकरवम् । पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहमस्मि । प्रलये योऽवशिष्येत सोऽप्यहमेव । अनेन चानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्र साध्ययोर्विज्ञानरहस्ययोराविर्भावार्थमाशिषं ददाति—यावानिति । यावान्स्वरूपतो यत्परिमाणकोहं यथा भावः सत्ता यस्येति यल्लक्षणोहमित्यर्थः । यानि स्वरूपांतरंगाणि रूपाणि श्यामचतुर्भुजत्वादीनि । गुणा भक्तवात्सल्याद्याः । कर्माणि तत्तल्लीला यस्य स यद्रूपगुणकर्मकोहं तथैव तेन सर्वेण प्रकारेणैव तत्त्वविज्ञानं याथार्थ्यानुभवो मदनुग्रहात्तवास्तु । एतेन चतुःश्लोकार्थस्य निर्विशेषपरत्वं स्वयमेव परास्तम् । वक्ष्यते च चतुःश्लोकीमेवोद्दिशता भगवता स्वयमुद्धवं प्रति "पुरा मया" इत्यादौ "ज्ञानं परं मन्महिमावभासम्" इति तत्त्वविज्ञानपदेन रूपादीनामपि स्वरूपभूतत्वं व्यक्तम् । अत्र विज्ञानाशीः स्पष्टा । रहस्याशीश्च परमानंदात्मकतत्तद्याथार्थ्यानुभवेनावश्यप्रेमोदयादिति संदर्भः । विश्वनाथः किञ्च ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं परोक्षं तच्च किञ्चिच्छुद्धचित्तानामास्तिकानां संभवेदपि विज्ञानं त्वपरोक्षानुभवो मत्स्वरूपस्य याथार्थ्येन साक्षात्कारः । स च रहस्यतदंगशब्दाभ्यां प्रेमभक्तिसाधनभक्तिभ्यां विना नैव भवतीति बोधयंस्तदर्थमाशिषं ददाति यावान्यत्प्रमाणाकारः यादृशस्थौल्यकार्श्यदैर्घ्यतुंगतावृत्ततावौचित्यसंनिवेशविशिष्टावयव इत्यर्थः । यथाभावो यादृशाभिप्रायः यानि रूपाणि श्यामत्वद्विभुजत्वचतुर्भुजत्वकृष्णरामत्वनृसिंहत्वादीनि । गुणा भक्तवात्सल्याद्याः । कर्माणि लक्ष्मीपरिग्रहगोवर्द्धनोद्धरणादीनि यस्य सः तथैवेति । येन येन प्रकारेण मम परिमाणाभिप्रायरूपगुणकर्माण्याविर्भवंति तेनैव प्रकारेण तद्विज्ञानं तेषां याथार्थ्यानुभवोस्तु तत्राशीर्वादेनैवानुग्रहे व्यंजितेपि पुनर्मदनुग्रहपदोपादानं परमांतरंगमत्कृपाशक्तिवृत्तिविशेषसाधनभक्तिप्रेमभक्त्योर्वृद्धितारतम्येनैव तद्रूपगुणादिमाधुर्यानुभवतारतम्ये समुत्पत्स्यमानेप्येतस्मादपि मत्स्वरूपादधिकतममाधुर्यं परमदुर्लभं कृष्णस्वरूपं मां व्रजभूमौ त्वं साक्षादनुभविष्यसीति सूचयति एतेन चतुःश्लोक्या निर्विशेषस्वरूपमात्रपरत्वेन व्याख्यानं परास्तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स्वामिव्याख्यानं स्फुटार्थमेव एवं चतुःश्लोक्या देयत्वेन ज्ञानादिकं प्रतिश्रुत्य तत्प्राप्तावाशिषैव योग्यतामापाद्य च प्रथमं ज्ञानमुपदिशन्नेव परावरे यथारूपे जानीयामिति प्रश्नस्योत्तरमाह—अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासमिति तर्जन्या स्ववक्षः स्पृशति । एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदकेन मद्भिजातीयं प्राकृतं वस्तु किमपि नासीदिति लभ्यते । अयमर्थः संप्रति भवंतं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहराकारो रूपगुणमाधुरीमहोदधिरहमेवाग्रे महाप्रलयकालेप्यासमेव "वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः इति आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः इति, पुरुषो ह वै नारायण इति, एको ह वै नारायण आसीदिति, पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । अथ नारायणादजो अजायत यतः सर्वाणि भूतानि नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषः । कृष्णपिंगलमिति, एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इत्यादिश्रुतिभ्यः "भगवानेक आसेदम्" इत्यादिस्मृतेश्च ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत्र वैकुंठतत्पार्षदादीनामपि तदुपांगत्वादहंपदेनैव ग्रहणं राजासौ प्रयातीतिवत्। अतस्तेषाञ्च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते तथा च राजप्रश्नः "स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः। मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः" इति श्रीविदुरप्रश्नश्च "तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः। तत्रेमं क उपासीरन्क उस्विदनुशेरते" इति स्वामिचरणानां व्याख्या च तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः के उपासीरन्के वानुशेरते शयानमनु स्वपंतीत्येषा। काशीखंडेप्युक्तं "न च्यवंतेपि यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि। अतोच्युतोखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्ययः" इति। आसमेवेत्ययोगव्यवच्छेदः। अस्तेः सत्तार्थकत्वात् तदानीं मद्विद्यमानतया अभावः सर्वथा नाभूदित्येवार्थप्रतीतेः। अहमेवासमेव न किमप्यकरवमिति क्रियांतरव्यावृत्तिश्च वस्तुतो न घटेत अस्तेः सर्वधात्वर्थेष्वेवानुस्यूतत्वात्। पूर्वस्मिन्वर्षेऽस्मिन्ग्रामे चैत्र आसीदेवेत्युक्ते चैत्रस्य शयनाशनभोजनादिक्रिया नैव व्यावर्त्तते किंत्वभाव एवेति किं तूक्तपरिपाट्या घटते च यथा संदर्भे आसमेवेति ब्रह्मादिबहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादिलक्षणक्रियांतरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु स्वांतरंगलीलाया अपि यथाधुना राजासौ स किञ्चिदपि करोतीत्युक्ते राजसंबंधि कार्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तत्त्वमिति दृष्टम्। ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते तत्राह सत्कार्यसत्कारणं ताभ्यां परं यद्ब्रह्म तन्न मत्तोन्यत् क्वचिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतनानाविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थे सोयमहमेव निर्विशेषब्रह्मतया प्रतिभामीत्यर्थः। त्वं तु पूर्वश्लोकोक्तमाशीर्वादानुग्रहाभ्यां रूपगुणादिविशिष्टमेव मां जानीहीति भावः। ननु सृष्टेरनंतरं जगदेव न तु त्वमुपलभ्यसे तत्राह पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्म्येवेति वैकुंठेषु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वंतर्यामिरूपेण यथासमयं मत्स्याद्यवताररूपेण च ननु तर्हि पृथिव्यादिकं देवतिर्यगादिकञ्च त्वं न भवसीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिस्तत्राह यदेतच्च व्यष्टिसमष्टिविराण्मयं विश्वं तदप्यहमेव मच्छक्तिजन्यत्वान्ममैव प्राकृतं रूपं परावरे यथारूपे जानीयामिति त्वया यदपरं रूपं पृष्टं तदेवेदं त्वं जानीहीत्यर्थः। तथा योवशिष्यते"भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः" इत्याद्युक्तः परमेश्वरः सोहमस्मि तत्राहमित्यस्य त्रिरावृत्त्या निर्द्धारणस्य सूचितत्वात् एतद्रूपगुणादिविशिष्टस्य मम त्रैकालिकनित्यस्थित्या पररूपत्वं सृष्टिसंहारयोर्मध्य एव दृश्यमिदं मायिकप्रपंचजातमपरं रूपमिति परावररूपयोर्ज्ञानमुक्तम्। विज्ञानं तु पररूपस्य प्रथमस्यैव तच्च तदैव स्याद्यदा श्रवणकीर्त्तनादिजन्यप्रेमभक्त्या तद्रूपगुणादिमाधुर्यमास्वाद्यमानः स्यादिति चतुर्थश्लोके व्यक्तं भावीति विश्वनाथः। संदर्भोप्येतादृशव्याख्यः॥ ३२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यानि रूपाणीत्यादियादृग्रूपो यादृग्गुणो यादृक्कर्म्मा चेत्यर्थः॥ ३१॥ ❀ ❀ अहमेवासमित्यादिचतुःश्लोकीभागवतम्। पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मीति न त्वंकुरे जाते बीजवदनुपलम्भः कारणतया पृथगवस्थानात् एतेनाप्रच्युतस्वरूपत्वम् उक्तम्। यदेतद् विश्वं तदप्यहमेवास्मीति अनेन प्रपञ्चस्य वागालम्बनमात्रत्वमुक्तं वस्तुतः सर्वं ब्रह्म तन्मात्रमित्यर्थः॥ ३२॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कार्त्स्न्येन त्वदुदितग्रहणेनाहं प्रभुरित्याशंकमानं प्रत्याह यावानिति। अहं सत्यं ज्ञानं यः सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्युक्तज्ञानस्वरूपज्ञानगुणकोऽहं यावान् यत्परिणामकः अपरिच्छिन्नः यथाभावः यादृक्स्वभावः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्युक्तसर्वज्ञ्यादिगुणकः यद्रूपगुणकर्मकः रूपं चिदचिद्वस्तु गुणस्तयोर्गुणः स च सद्वारको भगवद्गुणः कांठिन्यवान् यो बिभर्तीतिवत् कर्मजगद्व्यापारः यानि रूपगुणकर्माणि यस्य स बहुव्रीहिः तथैव तत्वविज्ञानं मत्स्वरूपगुणविभूतियाथात्म्यविज्ञानं मदनुग्रहान्मत्प्रसादाद्वेतोस्ते तवास्तु भवतु॥ ३१॥ ❀ ❀ यावानित्यस्यार्थमेव स्फुटयन्प्राधान्यतया ज्ञातव्यपरशब्दोक्तं भगवत्स्वरूपमाह अहमिति। सदसत्परं चेतनाचेतनविलक्षणं यद्वस्तु तदहमेवासममवम् अन्यत्र चिदचिद्विलक्षणं न भवति अन्यत्सर्वं चिदचिदंतर्गतं अहमेव तद्विलक्षण इत्यर्थः। अग्रे सृष्टेः प्राग् यद्वस्तु पश्चात्सृष्टिकाले जातस्त्वमेतत्कार्यजातं च तदप्यहं कारणचिदचिद्रूपः कार्यचिदचिद्रूपश्चाहमित्यर्थः। पुनः संहारकाले योऽवशिष्येत संहिते सोप्यहमेवेत्यर्थः। प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्तच्छरीरकश्चाहमेक एव य एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः सृष्टे प्राग् विभक्तनामरूपसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकः सृष्टिकाले विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषशरीरकः स्वपर्यंतनामरूप आसं संहारविपर्ययोप्यहमेवेत्यर्थः। एवं कारणावस्थायां विभक्तनामरूपप्रकृतिशरीरकत्वेन कार्यावस्थायां विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेनावस्थितस्यापि परमात्मनः स्वशरीरभूतचेतनाचेतनगताज्ञत्वदुःखित्वकर्मवशगत्वपरिणामित्वजडत्वादिभिर्विकारैर्जीवात्मनस्तच्छरीरगतबालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभिरिवास्पर्शात् चेनताचेतनवैलक्षण्यमविहितमेवावतिष्ठते कार्यत्वं कारणत्वं च स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषद्वारकमुपपन्नमित्यत्र भाष्यादिषु विस्तरो द्रष्टव्यः॥ ३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

यत्किंचित्पृष्टं यः कश्चित्परिहार इत्यतः परावरे इति प्रार्थितवरदानप्रकारं वक्ति ज्ञानमिति। नियतमुक्तिप्रापकेण स्वविंबविषयेण विज्ञानेन समन्वितं मे स्वरूपविषयं सरहस्यमुपनिषत्संवादसहितं यज्ज्ञानं तस्य ज्ञानस्य यदंगं च तन्मया गदितं गृहाणेत्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्वयः। उपनिषदो बाह्यार्थरूपं चेदिदमनुपादेयं स्यादित्यत उक्तं परमेति। ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानं स्वानुभव इत्यपव्याख्यानं गदितमित्यनेन सूचितया येन येन यथा ज्ञात्वा नियतं मुक्तिराप्यते तद्विज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानं साधारणं स्मृतमिति स्मृत्या निरस्तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यथात्ममायायोगेनेति याचितवरप्रदानप्रकारमाह यावानिति। देशकालव्याप्त्या यावाननंतपरिमाणोपेतोऽहं यथाभावो यादृशसत्तावान् निरुपाधिकसत्तोपेतः यद्रूपगुणकर्मकः यादृशावतारः यादृशगुणः यादृशकर्मा चाहं मदनुग्रहात्ते तव तथैव तत्त्वविज्ञानमस्त्वित्यन्वयः। एवशब्देन सोपाधिकरूपं व्यावर्तयति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तत्र साध्ययोवज्ञानरहस्ययोराविर्भावार्थमाशिषं ददाति यावानहमिति। यावान् स्वरूपतो यत्परिमाणकोऽहं यथा भावः सत्ता यस्येति यल्लक्षणोऽहमित्यर्थः। यानि स्वरूपान्तरंगाणि रूपाणि श्यामचतुर्भुजत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्याद्याः कर्म्माणि तत्तल्लीलाः यस्य सः यद्रूपगुणकर्म्मकोऽहम्। तथैव तेन तेन प्रकारेणैव तत्त्वविज्ञानं याथार्थ्यानुभवो मदनुग्रहात्ते तवास्तु भवतादिति एतेन चतुश्श्लोक्यर्थस्य निर्विशेषपरत्वं स्वयमेव परास्तम्। वक्ष्यते च चतुःश्लोकीमेवोद्दिशता श्रीभगवता स्वयमुद्धवं प्रति पुरा मयेत्यादौ ज्ञानं परं मन्महिमावभासमिति। तत्त्वविज्ञानपदेन रूपादीनामपि स्वरूपभूतत्वं व्यक्तम्। अत्र विज्ञानाशीः स्पष्टा रहस्याशीश्च परमानन्दात्मकतत्तद्याथार्थ्यानुभवेनावश्यप्रेमोदयात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेवाभिधेयादिचतुष्टयं चतुःश्लोक्या निरूपयन् प्रथमं ज्ञानार्थं स्वलक्षणं प्रतिपादयति अहमेवासमिति। अत्राहंशब्देन तद्वक्ता मूर्त्त एवोच्यते। न तु निर्विशेषं ब्रह्म तद्विषयत्वात् आत्मज्ञानतात्पर्यैकत्वे तु तत्त्वमसीतिवत् त्वमेवासीरित्येव वक्तुमुपयुक्तत्वात् ततश्चायमर्थः—सम्प्रति भवन्तं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहरश्रीविग्रहोऽहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव। वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादि श्रुतिभ्यः। भगवानेक आसीदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुरित्यादि तृतीयात्। अतो वैकुण्ठतत्-पार्षदादीनामपि तदुपांगत्वादहंपदेनैव ग्रहणम्। राजासौ प्रयातीतिवत्। ततस्तेषाञ्च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते तथा च राजप्रश्नः स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥ इति श्रीविदुरप्रश्नश्च तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः। तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ इति काशीखण्डेऽप्युक्तं श्रीध्रुवचरिते न च्यवन्तेऽपि यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि। अतोऽच्युतोऽखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्यय इति अहमेवेत्येवकारेण कर्त्रन्तरस्यारूपत्वादिकस्य च व्यावृत्तिः आस-मेवेति। तत्रासम्भावनाया निवृत्तिः तदुक्तं यद्रूपगुणकर्म्मक इति अत एव यद्वा आसमेवेति। ब्रह्मादिबहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादि-लक्षणक्रियान्तरस्यैव व्यावृत्तिः न तु स्वान्तरङ्गलीलाया अपि यथाऽधुनाऽसौ राजा कार्य्यं न किञ्चित् करोतीत्युक्ते राजसम्बन्धि कार्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तद्वत्। यद्वा असगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मात् आसं साम्प्रतं भवता दृश्यमानै-र्विशेषैरभिरग्रेऽपि विराजमान एवातिष्ठमिति निराकारत्वादिकस्यैव विशेषतो व्यावृत्तिः। तदुक्तमनेन श्लोकेन साकारनिराकार-विष्णुलक्षणकारिण्यां मुक्ताफलटीकायामपि—नापि साकारेष्वव्याप्तिः तेषामाकारातिरोहितत्वादिति। ऐतरेयकश्रुतिश्च—आत्मै-वेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति। एतेन प्रकृतीक्षणतोऽपि प्रागभावात् पुरुषादप्युत्तमत्वेन भगवज्ज्ञानमेव कथितम्। ननु क्वचिन्नि-र्व्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते, तत्राह, सत् कार्य्यम् असत् कारणं तयोः परं यत् ब्रह्म तन्न मत्तोऽन्यत्। क्वचिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतविशेषव्युत्पत्त्यासमर्थे सोऽयमहमेव निर्व्विशेषतया प्रतिभामीत्यर्थः। यद्वा तदानीं प्रपञ्चे विशेषाभावात् निर्विशेष-चिन्मात्राकारेण वैकुण्ठे तु सविशेषभगवद्रूपेणेति शास्त्रद्वयव्यवस्था। एतेन च ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यत्रोक्तं भगवज्ज्ञानमेव प्रतिपादितम्। अतएवास्य ज्ञानस्य परमगुह्यत्वमुक्तम्। ननु सृष्टेरनन्तरं जगति (जगदिति) नोपलभ्यसे, तत्राह पश्चात् सृष्टेरनन्तर-मप्यहमेवासमेव, वैकुण्ठे तु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्याम्याद्याकारेणेति शेषः। एतेन, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुरहेतुरस्येत्यादिप्रति-पादितं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम्। ननु सर्व्वत्र घटपटाद्याकारा ये दृश्यन्ते ते तु त्वद्रूपाणि न भवन्तीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिः स्यादित्या-शंक्याह। यदेतत् विश्वं तदप्यहमेव मदनन्यत्वान्मदात्मकमेवेत्यर्थः। अनेन, सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः। समा-सेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्चयत् ॥ इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम्। तथा प्रलये योऽवशिष्येत सोऽहमेवास्म्येव। एतेन भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् ॥ तथा पूर्वं स्वानुग्रहप्रकाश्यत्वेन प्रतिज्ञातं यावत्त्वं सर्वकालदेशापरिच्छेद्य-त्वज्ञापनयोपदिष्टम् ॥ एवं नान्यद्यत् सदसत् परमित्यनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति ज्ञापनया यथाभावत्वं सर्व्वाकारावयविभगवदा-कारनिर्देशेन विलक्षणानन्तरूपत्वज्ञापनया यद्रूपत्वं, सर्व्वाश्रयतानिर्देशेन विलक्षणानन्तगुणत्वज्ञापनया यद्गुणत्वं, सृष्टिस्थितिप्रलयो-पलक्षितविविधक्रियाश्रयत्वकथनेनालौकिकानन्तकर्म्मत्वज्ञापनया यत् कर्म्मत्वञ्च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किञ्च ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं परोक्षं तच्च किञ्चित् शुद्धचित्तानामास्तिकानां सम्भवेदपि। विज्ञानन्त्वपरोक्षानु-भवः मत्स्वरूपस्य याथार्थ्येन साक्षात्कारः स च रहस्यतदङ्गशब्दोक्ताभ्यां मत्प्रेमभक्तिसाधनभक्तिभ्यां विना नैव भवतीति बोधयंस्तद्धर्ममाशिषं ददाति यावान् यत्प्रमाणाकारः। यादृशस्थौल्यकार्श्यदैर्घ्यतुङ्गतावृत्ततायौचित्यसन्निवेशविशिष्टावयव इत्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथाभावो यादृशाभिप्रायः । यानि रूपाणि श्यामत्वचतुर्भुजत्वद्विभुजत्वकृष्णत्वरामत्वनृसिंहत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्याद्याः कर्म्माणि लक्ष्मीपरिग्रहगोवर्द्धनोद्धरणादीनि यस्य सः । तथैवेति । येन येन प्रकारेण मम परिमाणाभिप्रायरूपगुणकर्म्माण्याविर्भवन्ति तेन तेनैव प्रकारेण तत्त्वविज्ञानं तेषां याथार्थ्यानुभवोऽस्तु । तत्राशीर्वादेनैवानुग्रहे व्यञ्जितेऽपि पुनर्मदनुग्रहपदोपादानं परमान्तरङ्गमत्कृपाशक्तिवृत्तिविशेषसाधनभक्तिप्रेमभक्त्योर्वृद्धितारतम्येनैव मद्रूपगुणादिमाधुर्य्यानुभवतारतम्ये समुत्पत्स्यमानेऽप्येतस्मादपि मत्स्वरूपादधिकतममाधुर्य्यं परमदुर्लभं कृष्णस्वरूपं मां व्रजभूमौ त्वं साक्षादनुभविष्यसीति सूचयति । एतेन चतुःश्लोक्या निर्विशेषस्वरूपमात्रपरत्वेनान्यव्याख्यानं स्वयमेव परास्तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं श्लोकाभ्यां देयत्वेन ज्ञानादिकं प्रतिश्रुत्य तत् प्राप्तावाशिषैव योग्यतामापाद्य च प्रथमं ज्ञानमुपदिशन्नेव परावरे यथारूपे जानीयामिति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासमिति तर्ज्जन्या स्ववक्षः स्पृशति एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदकेन मद्विजातीयं प्राकृतं वस्तु किमपि नासीदिति लभ्यते अयमर्थः—सम्प्रति भवन्तं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहराकारो रूपगुणमाधुरीमहोदधिरहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर इति आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति पुरुषो ह वै नारायण इति एकोह वै नारायण आसीदिति पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत यतः सर्वाणि भूतानि नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् ऋतं सत्यं परं-ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादि श्रुतिभ्यः भगवानेक आसीदित्यादिस्मृतेश्च अत्र वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपाङ्गत्वादहं पदेनैवग्रहणं, राजाऽसौ प्रयातीतिवत् अतस्तेषाञ्च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते तथाच राजप्रश्नः स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्व्वगुहाशयः इति ॥ विदुरप्रश्नश्च—तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः । तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ इति । श्रीस्वामिचरणानां व्याख्या च तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः के उपासीरन् के वाऽनुशेरते शयानमनुस्वपन्तीत्येषा । काशीखण्डेऽप्युक्तं न च्यवन्तेऽपि यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि अतोऽच्युतोऽखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्ययः ॥ इति । आसमेवेत्ययोगव्यवच्छेदः अस्तेः सत्त्वार्थकत्वात् तदानीं मद्विद्यमानताया अभावः सर्वथा नाभूदित्येवार्थप्रतीतेः । अहमेवासमेव न किमप्यकरवमिति क्रियान्तरव्यावृत्तिस्तु वस्तुतो न घटते अस्तेः सर्वधात्वर्थेष्वेवानुस्यूतत्वात् । पूर्व्वस्मिन् वर्षे तत्र ग्रामे चैत्र आसीदेवेत्युक्ते चैत्रस्य शयनासनभोजनादिक्रिया नैव व्यावर्त्त्यन्ते किंत्वभाव एवेति । किन्तूक्तिपरिपाट्या घटते च । यथा सन्दर्भे—आसमेवेति ब्रह्मादिवहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादिलक्षणक्रियान्तरस्यैवं व्यावृत्तिर्न तु स्वांतरंगलीलाया अपि । यथा अधुनाऽसौ राजा न किञ्चिदपि करोतीत्युक्ते राजसम्बन्धि कार्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तद्वदिति दृष्टम् । ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते तत्राह । सत् कार्यम् असत् कारणं ताभ्यां परं यद्ब्रह्म तन्न मत्तोऽन्यत् क्वचिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतनानाविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थे सोऽयमहमेव निर्विशेषब्रह्मतया प्रतिभामीत्यर्थः । त्वन्तु पूर्व्वश्लोकोक्तमदाशीर्व्वादानुग्रहाभ्यां रूपगुणादिविशिष्टमेव मां जानीहीति भावः । ननु सृष्टेरनन्तरं जगदेव न तु त्वमुपलभ्यसे तत्राह पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्म्येवेति वैकुण्ठेषु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्यामिरूपेण यथासमयं मत्स्याद्यवताररूपेण च । ननु तर्हि पृथिव्यादिकं देवतिर्यगादिकञ्च त्वं न भवसीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिस्तत्राह यदेतच्च व्यष्टिसमष्टिविराण्मयं विश्वं तदप्यहमेव मच्छक्तिजन्यत्वान्ममैव प्राकृतं रूपम् । परावरे यथारूपे जानीयामिति त्वया यदवरं रूपं पृष्टं तदेवेदं त्वं जानीहीत्यर्थः । तथा योऽवशिष्येत भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः इत्याद्युक्तेः परमेश्वरः सोऽहमस्मि । तत्राहमित्यस्य त्रिरावृत्त्या निर्धारणस्य सूचितत्वात् एतद्रूपगुणादिविशिष्टस्य मम त्रैकालिकनित्यस्थित्या पररूपत्वं सृष्टिसंहारयोर्मध्य एव दृश्यमिदं मायिकं प्रपञ्चजातमवरं रूपमिति परावररूपयोर्ज्ञानमुक्तम् । विज्ञानन्तु पररूपस्य प्रथमस्यैव तच्च तदैव स्यात् यदा श्रवणकीर्त्तनादिजन्यप्रेमभक्त्या तद्रूपगुणादिमाधुर्यमास्वाद्यमानं स्यादिति चतुर्थश्लोके व्यक्तं भावि ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

भक्तियोगसमन्वितस्य ज्ञानस्य मुख्योपायः ममानुग्रह एवेत्याह यावानिति । अहं यावान् यत्परिमाणकः यथाभावः यादृक्सत्तावान् यानि रुपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य स यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्तत्वविज्ञानं मदनुग्रहात्तेऽस्तु ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथ संक्षेपतस्तदेव ज्ञानं ज्ञेयवस्तूपदेशद्वारोपदिशन् परावरे रूपे दर्शयति अहमिति । सदसतोः स्थूलसूक्ष्मयोः परं बीजभूतं कारणं यदग्रे सृष्टेः पूर्वं वस्तु तदहमेवासम् नान्यत्किंचिदासीत् यश्च पश्चादवशिष्येत सोप्यहमस्मि । एवं परावररूपो जगदायत्तरूपोऽहमेवास्मीत्यर्थः । यदेतच्चिदचिदात्मकं विश्वं तदप्यहमेवास्मि विश्वभिन्नाभिन्नस्वरूपोऽस्मीत्यर्थः । अनेन परिमाणतोऽपरिच्छिन्नः त्रैकालिकसत्तावान् जगद्भिन्नाभिन्नस्वरूपः विश्वसृष्ट्याद्यनुरूपसर्वज्ञत्वादिगुणवान् विश्वकर्मा चाहमस्मि तद्विषयकज्ञानवान् ममानुग्रहान् भूत्वा दृढविश्वासेन मां भजेत्युपदिष्टम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

द्वितीयं ज्ञानमाह—यावानहमिति । प्रमाणतो यावानहं परिमाणतोऽपि । यथाभावः यादृशो मम कारणभूतो भावः सर्वकार्यकरणाय सर्वशक्तिरूपः । यावन्ति रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य । यानि वा गुणादीनि । एतदपि पूर्ववत् । तदाह—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथैव ते मदनुग्रहात्तत्त्वविज्ञानमस्तु। तत्त्वतो विशेषेण ज्ञानं सर्वेषां याथार्थ्यं तव स्फुरत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानद्वयं निरूपयितुमशक्यत्वान्निरूपणे वा ब्रह्मणो हृदये स्फुरणासम्भवात् स्वयमेव दत्त्वा शिक्षार्थं चतुःश्लोकीमाह—अहमेवाऽऽसमेवाऽग्र इति। यादृग्रूपं भगवान् जगत्करोति 'तच्छिक्षायां प्रार्थितम्'। तत्राऽऽह। अहमेव तद्रूपो जातः नाऽन्यदिति। अन्यथाभानं च मन्माय'येति। जडे देहादौ मध्ये जीवप्रतीतिश्च घटादावाकाशप्रतीतिवत्। आधाराधेयभावो बाह्याभ्य'न्तरभेद'हेतुश्चाऽहमेवेति। स्वरूपतो मूलभूतं जगत्। प्रतीतितो मायारूपं अनुप्रवेशको जीव' इति सर्वं जगत्सर्वप्रकारेणाहमेवेति। ज्ञात्वा स्वस्वरूपमपि तथा ज्ञातव्यम्। इयमेव शिक्षा। एवं मद्रूपो भूत्वा मद्रूपं चेज्जगत्करोति तदा गर्वो न भवतीति तद्धेतुभूतो मोहोऽपि न भवतीति पञ्चश्लोकानामर्थः। तत्र सर्वं जगत्कथं भगवानित्याकाङ्क्षायां तज्जल'ानिति हेतुं विस्तरेण वदति। सृष्टेः पूर्वं अहमेव। "एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः।" "वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर" इति श्रुतेः सृष्टेः पूर्वमहमेव। किञ्च। मत्तोऽपि पूर्वमिति नाऽऽशङ्कनीयम्। यथा जगतः पूर्वमहं मत्तोऽपि पूर्वमन्यदिति तदैवं भवेत् यदि कदाचिदप्यहं नाऽऽसम्। तच्च मम न सम्भवति। सद्रूपेणैव निरूपणात् "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्"-ति श्रुतेरासमेव। अग्रे सृष्टेः पूर्वम्। "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते" त्यादीनां पश्चात् प्रतीयमानजगतः पूर्वमेवाद्दशरूपेणाऽनवस्थितत्वप्रतिपादकत्वात्। अन्यथा असतः सत्तावोधकत्वे विरोधः। "नाऽसतो विद्यते भाव" इति वाक्यात्। "नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीमि" त्यादेस्तु स्थूलसूक्ष्मकार्यपरत्वम्। "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदि" ति त्ववान्तरकल्पाभिप्रायेण। आपो नानाविधानि जलानि इदं तत्कार्यं च जगत्सर्वं सलिलं प्रलयोदकरूपमेवाऽऽसीदित्यर्थः। "अव्यक्तादीनि भूतानी" ति तु अव्यक्तरूपं ब्रह्मैव। लीनत्वकल्पकस्य पश्चादेव सिद्धेः पश्चादेव पूर्वलीनत्वं सिध्यति। न पूर्वम्। अनेन "प्रकृतिं पुरुषं चे" त्यपि निरस्तम्। मतान्तरत्वात्। "आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ" इति वाक्यविरोधाच्च। "तम आसीदि" ति तमोऽपि ब्रह्मैव। सर्वतः "सुप्तत्वेन साम्यात्। न प्रकृतिः। "किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नि" ति कार्याश्रयप्रयोजनाभावात् तस्याः कार्यैकोन्नेयस्वरू'पाया अभावात्। एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भावप्रकारेण बोधयन्ति पूर्वमेकरूपे भगवति न बाधकानि भवन्ति। अत एव श्रुतिसिद्धत्वादन्यानि तत्काले निषेधति—नाऽन्यदिति। सदसतोः श्रुतौ पूर्वसिद्धत्वेऽपि न तयोरन्यत्वम्। तदाह—सदसदिति। सच्छब्देनाऽसच्छब्देन च ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः। "योऽस्मात्परस्मात्पर" इति परशब्देनापि न कालादिरुच्यते। किन्त्वहमेव। तस्मात्पूर्वमहमेवेति सिद्धम्। अभावास्त्वन्मते तिरोभावातिरिक्ता न भवन्तीति तस्य च भगवच्छक्तित्वात् "पूर्ववद्वे" ति न्यायेन शक्तिधर्माणामपि तदो'द्भूतत्वाभावेन कालस्याऽपि निरूपणसमय एव तथावचनात्प्रकृतितुल्यत्वेन भगवानेक एक सिद्ध इत्यविवादम्। किञ्च। पश्चादहम्। सर्वभवनसमर्थात्स्वरूपादेव चेष्टावत्प्रादुर्भावः कालस्य पश्चाद्गुणरूपेण शक्तिरूपेण च पश्चात्कार्यरूपेण। "स आत्मानं स्वयमकुरुत" ति श्रुतेः असतः सत्तानङ्गीकाराच्च। यदेतदिति परिदृश्यमानं सर्वम्। चकारादपरिदृश्यमानमप्रसिद्धं च। अनेन जीवा अपि सङ्गृहीताः। त्वमेतच्चेति पाठे जीवजडात्मकं सर्वमहमेवेत्यर्थः। अयं "मुख्यो ब्रह्मवादः। ननु पदार्थविरोधे शब्दो न प्रमाणम्। भगवांश्च सर्वदोषरहितः। विकारादयश्च दोषाः। सर्वशब्दे सङ्कोचाभावादुपदेश्याभावः शास्त्रोच्छेदश्च। प्रयोजनाभावात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः। पुरुषोत्तमत्वाभावश्च। तस्मादनेकदोषदुष्टत्वाद्ब्रह्मवादोऽनुपपन्न इति चेन्मैवम्। प्रत्यक्षाद्दृष्टविषये पदार्थाः श्रुतिबोधिताः। परस्परं विरुद्धास्ते नैकशेषं भजन्ति हि। उभयोर्वैदिकत्वेन कः स्यादत्र नियामकः। विचारकाणां बुद्धिस्तु सोपजीव्या श्रुतेः सदा। क्रियाविद्यापरत्वे तु विकल्पेनैकवाक्यता। दुष्टोऽप्याश्रीयते पक्षो विकल्पाख्यः श्रुतेर्बलात्। तथैव भगवद्रूपं यथा हस्तादयः पृथक्। यथा सर्वविरोधः स्यात्तथैवाऽत्र विचारणम्। सवरूपसमर्थत्वमतो ब्रह्मणि गीयते। अन्यथा प्रतिभानं यदुच्चनीचादिभेदतः। तद्भानं तस्य कर्ता च हरिरेव तथाविधः। यत्किञ्चिद्दूषणं त्वत्र दूष्यं चाऽपि हरिः स्वयम्। विरुद्धपक्षा सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभते। योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति। उद्धृतस्य सर्वस्य तिरोभावप्रापणे यत्तिरोभूतं न भवति, तिरोभावस्तदाश्रयो वा, अंशभेदेन वा तदप्यहमस्मीत्यनेन सर्वा एव क्रियास्तद्विषयश्चाऽहमिति ज्ञापयति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

यावानित्यत्र 'द्वितीयमिति' 'यथात्ममाये'तिश्लोकद्वयप्रार्थितं क्रीडाज्ञानम्। यावन्ति रूपाणीति, इदं यद्रूपेत्यस्यार्थकथनं न तु विग्रहवाक्यम्। एतदपि पूर्ववदिति एतद्रूपगुणकर्मज्ञानमपि पूर्ववद्यथायथं रहस्यरूपमङ्गरूपञ्चेत्यर्थः। अत्र श्लोके प्रमाणतो यावत्त्वज्ञापनेन 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'तिश्रुत्युक्तसर्वरूपत्वं स्फोरितम्। परिमाणतो यावत्त्वज्ञापनेन 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्यादिश्रावितः परिमाणविरोधो विरुद्धधर्माधारत्वेन परिहृतः स्फोरितः। यथाभाव इति कारणरूपतया शक्त्याद्यष्टाविंशतितत्त्वरूपता श्रौतकारणरूपता च स्फोरिता। यद्रूपगुणकर्मक इति तत्तत्कार्यरूपता बोधिता। सर्वत्रानुग्रहस्य कारणताबोधनेन 'यमेवैष

---

१. तदिच्छायामिति ख. ग.। २. मायेतीति ख.। ३. बाह्यान्तरेति क. घ.। ४. भेदे हेतुरिति ख. ग.। ५. जीवरूपमिति ख. ग.। ६. जलानीति ख. ग.। ७. सुप्तत्वेनेति घ.। ८. पायाः भावादिति ख.। ९. तदोद्गमत्वेति ख.। ग.। १०. मुख्ये इति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वृणुत' इतिश्रुत्युक्तं समर्थितं ज्ञेयम्, तदेतदाहुः एवं ज्ञानेत्यादि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अहमेवासमित्यत्र प्रार्थितमिति। यथात्ममायायोगेनेति द्वाभ्यां सृष्ट्यादिक्रीडाविषयकज्ञानपूर्वकशिक्षाकरणोक्तथा 'भगवच्छिक्षितं करवाणी'त्यनेन प्रार्थितमेतस्योत्तरञ्च प्रथमश्लोकेनैव सिद्धयतीति शेषाणां किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तेषां तात्पर्यमाहुः अन्यथेत्यादि। इदं द्वितीयस्य। स्वरूपत इत्यादिकं तृतीयस्य। अनुप्रवेशको जीव इत्यात्रानुप्रवेशतो जीवरूपमिति पाठः। प्रतिभाति। इति ज्ञात्वेत्यादिदं तुरीयस्य। एवं मद्रूप इत्यादिकं पञ्चमस्येति ज्ञेयम्। तज्जलानिति हेतुं विस्तारेण वदतीति छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति 'शान्त उपासीते'ति श्रावितं जगतो ब्रह्मात्मकत्वहेतुं सोपपत्तिकं कथयति। श्रुत्यर्थस्तु, खलु निश्चयेन इदं दृश्यमानं सर्वं (पक्षः) ब्रह्म इदं (साध्यं) तत्र हेतुर्जलानिति, जायत इति जं, लीयत इति लं, अनीतीत्यन्, जञ्च तल्लञ्च जलं, तच्च तदन् च जलान्, तज्जलानिति हेतोः। शान्त उपासीत' ब्रह्मसमवेतत्वाज्जगद् ब्रह्मत्वेनानुसन्दध्यादिति, समवायश्च तादात्म्यस्यैव नामान्तरम्। अतिरिक्तपक्षेपि अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुवृत्तिरेव, तत्स्वरूपमिति वैशेषिकप्रतिपन्नाद्भिन्न एव भगवदात्मक इति न तर्कचरणविरोधः। अत्रैवकारद्वयादहमेवासमेवेतिवाक्यद्वयमग्रपदञ्चोभयत्र सम्बद्धयते पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वादित्याशयेन तयोः प्रथमं व्याकुर्वन्ति सृष्टेरित्यादि। "एको नारायण आसी"दित्यादिश्रुतिद्वयं शाखान्तरीयमिदानीं प्रसिद्धोपनिषत्सु "एको (वै) नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान" इति ब्रह्मो (महो) पनिषदि पाठात्। अत्र प्रथमश्रुतावग्रेदंपदयोरभावेन सृष्टिपूर्वकालस्योपादानत्वस्य चास्फुटत्वाद् द्वितीयश्रुतिप्रदर्शनं तेन तथेत्यर्थः। ननूक्तश्रुतावग्रपदेन कालस्योक्तत्वाद्धरितो रोहितादासीदित्यादावस्तेरुत्पत्त्यर्थकत्वस्यापि सिद्धत्वात्तदा सर्वेभ्यः प्रथममुत्पत्तेरपि शक्यवचनत्वात् सृष्टिपूर्वकाले स्वमात्रसत्ताप्रतिज्ञा नोपपद्यत इति शङ्कायामाहुः किञ्चेत्यादि। पूर्वमितीति वक्ष्यमाणप्रकारेण। तत्त्विति असत्त्वं तु। ननु तह्युभयसत्तास्तु न चैवकारविरोधः, अगत्याऽयोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव तत्रादरणीयत्वादन्यथाऽग्रपदव्याकोपादिति शङ्कायामाहुः अग्रे सृष्टेः पूर्वमिति। अयमर्थः, अत्र श्रुतौ कालसत्ताविधानाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तिः। अनुवादाङ्गीकारे तस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन तत्कल्पनस्यावश्यकतया तस्य तद्वक्तुश्च सत्तापत्त्या वाक्यार्थबाधप्रसक्तिर्विशिष्टविधाने च गौरवापत्तिरतस्तत्र शिष्यबोधनार्थमिदानीं प्रसिद्धकालोपरञ्जनेन तस्य वाक्यस्य प्रवृत्तिरित्यवश्यमादरणीयम्। तथा सति सूक्ष्मेक्षिकायामग्रपदमपि न कालवाचकम्। 'अग्रे गच्छ' 'अग्रे नगरी'त्यादौ देशविशेषेपि तत्प्रयोगात्। अतोवधारणानुरोधेनाग्रपदे पुरःस्फूर्तिकं विशेष्यांशं विहाय विशेषणीभूतस्य पूर्वत्वस्य वृत्तिमत्त्वाय सत एव विशेष्यत्वमवधारणीयम्, सप्तमी चाधिकरणे, तथा सति सृष्टेः पूर्वमधिकरणं केवलं सदित्यर्थो भवति। न चैतद्विवरणभूत एकमेवाद्वितीयमि'त्यग्रिमवाक्य एकपदा'देके मुख्यान्यकेवला' इति कोशेन तत्र मुख्यार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वात्समाभ्यधिकराहित्यमेव तत्र विवक्षितमिति वाच्यमद्वितीयपदवैयर्थ्यापत्तेः, इतरसत्तानिषेधातिरिक्तस्य तदुक्तिप्रयोजनस्यालाभात्। (ऐतरेये)न 'चात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदि'तिश्रुत्यन्तराद्वयापारं कुर्वतोन्यस्य निषेधार्थमद्वितीयपदमिति वाच्यम्, तथा सति 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिप्रतिज्ञाया 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने'त्यादिदृष्टान्तस्य चोपरोधप्रसङ्गात्। न चैवं धर्माभावप्रसङ्गः, स्वरूपधर्माणां तदात्मकत्वेन सत्त्वेप्यदोषादिति तदेतदभिसन्धायोक्तम् अग्रे सृष्टेः पूर्वमित्यनवद्यम्। एतेन 'तज्जलानि'ति श्रुतावुपासनाशेषत्वेनाप्युक्तो हेतुर्मानान्तराविरोधाद्वस्तुतत्त्वसमर्पक इति बोधितम्। ननु तथापि केवलब्रह्मसत्ता नोपपद्यते, 'असद्वे'त्यादिश्रुतिष्वसदादीनामपि तथाकथनादिति शङ्कायामाहुः असद्वेत्यादि। पश्चादिति सृष्टिदशायाम्। पूर्वमिति सृष्टिप्राक्काले। तथा च, तदानीमेतादृशरूपेणानवस्थितत्वप्रतिपादने घटस्य पूर्वं मृद्रूपेणेव जगतः पूर्वं सद्रूपेणैवावस्थितिः सिद्धयतीति तदानीं केवलब्रह्मसत्ता सूपपन्नेत्यर्थः। ननु श्रुतिबलाल्लोकसिद्धाऽसतः सत्तैव कुतो नाङ्गीक्रियते इत्यत्र आहुः अन्यथेत्यादि। लोकानुरोधेनास्य वाक्यस्यासतः सत्ताबोधकत्वे 'कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेते'ति श्रुतिविरोधः। कार्यस्य नियतावधिकत्वविरोधश्चेत्यर्थः। ननु कार्यस्य नियतावधिकत्वाय तत्तत्प्रागभावस्तत्राङ्गीकार्यतोऽसतः सत्ताङ्गीकारेप्यदोषः। 'कुतस्त्वि'त्यादिश्रुतिस्तु केवलवैनाशिकमतनिरासार्थेति न तस्या अपि विरोध इत्यत आहुः नासत इत्यादि। तथा च तदानीं सर्वसत्ताङ्गीकारेऽधिकरणाभावात्कार्यप्रागभावस्याशक्यनिरूपणत्वादधिकरणसत्ताङ्गीकारे च 'सदेवे'ति श्रुतिविरोधाद् ब्रह्मण्येव तत्सत्ताङ्गीकार्या, तदाप्येतद्वाक्यविरोधो दुष्परिहर इत्यर्थः। वाक्यार्थस्तु, असतः पदार्थस्य भावः सत्ता न विद्यते, सतः पदार्थस्याभावः असत्ता न विद्यते, तत्र हेतुरुभयोरप्यनयोरसद्भावयोरन्तः परिच्छेदो निष्कर्षस्तत्त्वदर्शिभिर्वास्तवरूपद्रष्टृभिर्दृष्टः साक्षात्कृत इति। ननु भाववृत्तसूक्ते 'नासदासी'दिति श्रुत्या सृष्टिपूर्वकाले सदसतोरुभयोरप्यभावबोधनादागतैवासतः सत्तेत्यत आहुः नासदासीदित्यादि। तथा चात्रासच्छब्देन सूक्ष्मं कार्यं सच्छब्देन च स्थूलं कार्यमनूद्य, तदभाव उच्यत इत्येतस्यापि पूर्वतुल्यत्वात्तेनैवेदं दत्तोत्तरमित्यर्थः। विद्यारण्यैस्त्वसत्पदेनानुपाख्यं सत्पदेनात्मवन्निर्वाच्यमत्राङ्गीकृतम्। तथा च, तदभावबोधनादुभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदिति तन्मतमित्यर्थः। तथापि, न कश्चिद्विशेषः, अग्रे च 'नासीद्रज' इति रजोगुणनिषेधः नो व्योमापरो यदित्यनेन काणादादिप्रतिपन्नाकाशप्रतिषेधः, योस्याध्यक्षः परमे व्योमन्नित्यनेनाक्षरब्रह्मात्मकस्याकाशस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, 'ततः किमावरीव' इत्यादिना प्रकृतितत्त्वनिषेधः ततोम्भःकिमासीदित्यादिना प्रलयोदकस्य सः, तदग्रिमे मन्त्रे 'न मृत्युरासीदि'त्यादिना मृत्यु—मृतकालज्ञानानां सः। तत 'आनीदवातमि'त्यादिना तस्यैकस्य सत्तामुक्त्वा तदितरसर्वसत्तानिषेधः क्रियते इति मन्त्रद्वयार्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नन्वत्राम्भोनिषेधेप्यापो वेति संहितावाक्ये तत्सद्भाव उक्त इति तस्य विरोध इत्यत आहुः आपो वेत्यादि। नन्वस्त्वेवं तथापि सृष्ट्यादौ प्रकृत्यभावो न वक्तुं शक्यः, गीताया 'मव्यक्तादीनी' त्यनेन भगवता तत्सत्ताप्रतिपादनादव्यक्तपदस्य च प्रकृतिवाचकत्वादित्याशङ्कयामाहुः अव्यक्तेत्यादि। नन्वत्राव्यक्तपदेन ब्रह्मैवोच्यत इति कथं निश्चेयमित्यत आहुः लीनेत्यादि। अत्र ह्यर्जुनविषादनिवारणाय जीवानां नित्यत्वमुच्यतेऽतोत्र भूतपदेन जीवा एवाभिप्रेताः, तेषाञ्च व्यक्तता उत्पत्त्यनन्तरमेवोक्तरीत्या सिद्धयतीति विभागात्पूर्वं लीनत्वेनापि रूपेण न व्यक्ततेति तेषामव्यक्तादित्वम्। एवं सति भूतादिभूताव्यक्तत्वं न प्रकृतेः शक्यवचनम्, साङ्ख्यसिद्धान्ते प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरप्यनादित्वोपगमात् । अतस्तदाद्यव्यक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः। नन्वेवं सति 'प्रकृतिं पुरुषञ्चे' ति वाक्यान्तरस्य का गतिरित्यत आहुः अनेनेत्यादि । अनेनेति अव्यक्तपदार्थनिश्चायनेन। ननु भाववृत्तसूक्ते तृतीये मन्त्रे सृष्ट्यादौ तमःसत्तोच्यते, तच्च मायैव 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती, त्यादौ तन्निर्णयादिति कथं तदानीं केवलब्रह्मसत्तासिद्धिरित्यत आहुः तम आसीदित्यादि। कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वर्वत इत्यादि। अत्र हि पूर्वमन्त्रे आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्नपरः किञ्चनासेत्यत्र तच्छब्देन यदुक्तं तत्स्वरूपमत्रोच्यते तम इत्यादिना तस्मात्तथेत्यर्थः। नन्वेवं लक्षणापेक्षया शक्यार्थग्रहणमेव ज्याय इत्यत आहुः न प्रकृतिरित्यादि। श्रुत्यर्थस्तु किं कार्यमावरीवः आवृणुयात् कुहकस्य शर्मन् कस्य सुखार्थमिति। तथा च, प्रकृतिसत्तानिषेधस्य पूर्वमन्त्र एव निषिद्धत्वान्नात्र तमःशब्दस्य पुरःस्फूर्त्तिकोर्थो गृहीतुं शक्योतो लक्षणैव ज्यायसीत्यर्थः। न च तमसा गूढमग्रे इत्यग्रिमविरोधः शङ्क्यः। आसमन्तादिदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद् अग्रे सृष्टेः पूर्वमप्रकेतमप्रज्ञायमानं सलिलं कारणेनाविभक्ततमसा पूर्वोक्तरूपेण ब्रह्मणा गूढमासीदिति क्रियावृत्त्यान्वयेन तदभावादिति। एवं कतिपयानि वाक्यानि विचार्य तद्वदन्येषां गतिमाहुः एवमन्यानीत्यादि। किं तदानीं तस्मै सहोवाच न सन्नासन्नसदसदिति, 'तमो वा इदमग्र आसीत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल' इत्यादीनि सौबालमैत्रायणीयश्वेताश्वतरीयाणि एवं जातीयकान्यन्यान्यपि सदसद्विलक्षणतमोनियामकशिवादिप्रकारेण बोधयन्ति तथा भवतीत्यर्थः। एवं वाक्यमात्रगतिमुक्त्वा सिद्धमाहुः अत एवेत्यादि। एतेनैव विशिष्टाद्वैतवादोप्यनादृत इति बोधितम्। ननु पश्चात्प्रतीयमानानां प्रतियोगिनां बहुत्वात्प्रागभावात्यन्ताभावान्योन्याभावानां पूर्वं सत्वादितरनिषेधः कथं सन्गच्छत इत्यत आहुः अभावा इत्यादि। एवं सृष्टिप्राक्काले केवलस्वसत्तां प्रतिपाद्य सृष्टिकाले नानापदार्थमत्वेपि केवलस्यैव सत्तां प्रतिपादयतीत्याहुः। किञ्चेत्यादि। तथा च, भेदप्रतीतिरेवासङ्गता। पदार्थास्तु भगवद्रूपा एव सन्तीति तदानीमपि केवलसत्तेति मुख्यो ब्रह्मवादः इत्यर्थः। एवं व्याख्यानेन सर्वं ब्रह्मवादं व्युत्पाद्य स्थूणाखनननन्यायेन तं दृढीकर्त्तुं पूर्वपक्षमुद्भावयन्ति नन्वित्यादि, "अत्र न प्रमाण"मित्यन्तेन। पश्चात्कैवल्यस्यासङ्गतत्वं बोधितम्। दोषा इत्यन्तेन साक्षात्परिणामस्यासङ्गतत्वमुक्तम्। सर्वशब्द इति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुतिस्थे सर्वशब्दे हिताकरणादीति सर्वरूपत्वेपि जीवानां क्लेशदाने हिताकरणवैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः। पुरुषोत्तमत्वाभाव इति, सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनैकरूप्ये उच्चनीचभावाभावात्तथेत्यर्थः।

अत्र कारिकाभिः समादधते, मैवं प्रत्यक्षेत्यादि, परीक्षणीयमण्यादिवत्प्रत्यक्षानिर्णीते विषये परीक्षकवाक्यसिद्धपदार्थवत्, श्रुतिबोधिताः परस्परं विरुद्धा विकारित्वाविकारित्वैजत्वानेजत्वादयः पदार्था एकस्मिन्नेव धर्मिणि मन्तव्याः। हि यतो हेतोस्ते एकशेषं एकशेषत्वं एकस्य मुख्यत्वेनापरस्योपचरितत्वम् अपोद्यापवादकभावं वा न भजन्ति, श्रुतिबोधितत्वान्न प्रयान्ति। तत्र हेतुः, उभयोरित्यादि। अत्रेति, गुणप्रधानभावे अपोद्यापवादकभावे वा कः नियामकः स्यात्? वेदादुत्कृष्टस्य प्रमाणान्तरस्याभावान्न कश्चिदपि तन्नियामकोऽतो वेदादेव ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वसिद्धया नैकतरस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वा सुवचमित्यर्थः। नन्विदमपि बुद्धया विचार्यैवोच्यत इति वेदार्थविचारे विचारकबुद्धिरेव नियामिका, अतस्तयैवैकतरस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वास्त्विति चेत्तत्राहुः विचारकाणामित्यादि। श्रुतेरिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तथा चाऽऽस्तिकविचारकाणां बुद्धिस्तु सदा सर्वकालं श्रुतिं प्राप्योपजीव्यसहिता भवति। अतो विरुद्धार्थद्वयप्रतिपादकमपि श्रुतिद्वयं पश्यन्ती (बुद्धिः) उपजीव्यत्वस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वात्कथमेकतरार्थस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वा स्वतः कल्पयिष्यति, कल्पयन्ती वा उपजीव्यविरोधेन स्वस्मिन् अप्रामाणिकत्वं कुतो न धास्यति, अतः सापि न स्वतो नियामिकेति यथाश्रुतं विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः। ननु श्रुता 'वुदिते जुहोती' ति विधाय तत्प्रशंसार्थमनुदितहोमो निन्द्यते। तथा 'अनुदिते जुहोती' त्यनुदितहोमं विधायोदितहोमो निन्द्यते, तत्रैकतरबाधस्योभयकरणस्य चाशक्यत्वे प्राप्ते तत्तच्छाखीयपरत्वेन यथोभयं व्यवस्थाप्यते। तथात्रैकस्योपासना परत्वमितरस्य ज्ञानपरत्वमिति वक्तव्यम्। तत्रापि कस्य किं परत्वमित्यपेक्षायाम् उपासनानां तत्तद्धर्मपुरस्कारेण विधानाद्धर्माणां तत्परत्वम्। ज्ञाने तु 'एकमेवाद्वयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती' ति निन्दया निषेधस्य ज्ञानपरत्वमित्यास्थेयम्। न चैवमुभयलिङ्गत्वसिद्धिः, कल्पितधर्मैरप्युपासनायाः सिद्धेः, 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ तथानिर्णयात्। ज्ञानस्य तु न तथासिद्धेः। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'तिनिन्दाश्रवणात्। अतः सोपजीव्याया विचारकबुद्धेर्नियामकत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वं न साधीय इत्यत आहुः क्रियेत्यादि। क्रिया

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मानसी ध्यानरूपा उपासना । विद्या ज्ञानम्, धर्मतन्निषेधनिरूपकश्रुत्योः यथायथं तत्तत्परत्वे तु विकल्पे प्राप्ते नैकवाक्यता, ब्रह्मणोऽमुख्यत्वात् क्रियाविद्ययोरेव मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वे उदितहोमानुदितहोमवाचकयोरिवार्थभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेन च भिन्नवाक्यत्वं स्यात् । यथा सति 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यादिश्रुतिसूत्रोक्तं सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकतयैकवाक्यं बाध्येतेत्यर्थः । ननु नास्माभिर्ज्ञानोपासनयोर्मुख्यतया प्रतिपाद्यमङ्गीक्रियते, अपि तु ब्रह्मणः । अतोऽध्यारोपापवादसङ्गत्या सुखेनैकवाक्यत्वसिद्धिरित्यत आहुः दुष्ट इत्यादि । अयमर्थः, उपासनार्थं धर्माणां कल्पनोपदेशत्वं वदता तेषां कश्चिद्वास्तवत्वमास्थेयम् । अन्यथा तेषां कल्पनाया अप्ययोगात् । आरोप्यमाणस्य धर्मस्यैकत्र सत एवान्यत्राऽऽरोपस्य मध्वादिविद्यायां निर्णयात् । एवं सत्येषां वास्तवत्वमुपाधावास्थेयं, तत्रोपाधेः सत्वे द्वैतापत्तिः । असत्त्वे तु धर्माणां एवाभावादारोपासम्भवेन कल्पनोपदेशत्वस्यैवासम्भव इति मुख्यतया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे तस्याः सङ्गतेरशक्यवचनत्वाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । अतो यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'तिवाक्यद्वयबलाददृष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्पाख्यः पक्ष आश्रीयते । तथात्र श्रुतिद्वयबलादेवोभयलिङ्गत्वमास्थेयम् । तथा च, यथा हस्तादयः पुरुषात् पृथक्भूता अपि पुरुषात्मकास्तथा जगद् ब्रह्मणः सकाशाद् भिन्नतया प्रतीयमानमपि तदात्मकम्, भगवान् जगद्रूपोऽपि तद्भिन्नः पुरुषोत्तमः । किं बहुना यथैव सर्वश्रुत्यविरोधस्तथैव सूक्ष्मेक्षिकयात्र विचारणं कर्तव्यम्, नत्वेकतरबाधेन । अतः अस्थूलादीनां अकर्ता अभोक्तेत्यादीनां धर्मनिषेधमुखेनैव 'सर्वतः पाणिपादन्तदित्यादिनां 'स विश्वविदात्मयोनिरि'त्यादीनां धर्मविधिमुखेनैव ब्रह्मस्वरूपबोधनायैव प्रवृत्ततया तुल्यबलत्वात् तयोरर्थबोधसौकर्यार्थं ब्रह्मणि सर्वरूपसमर्थत्वं सर्वरूपत्वं सर्वकरणसमर्थत्वं च गीयते । उभयलिङ्गाधिकरणेन व्यासचरणैः प्रतिपाद्यते । तेन श्रुतिसूत्रादिबलात्सर्वाविरोधार्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सर्वरूपत्वं न युक्तम्, सर्वस्मिन् देशकालभेदेनाप्रतीतेः, ब्रह्मणस्तु सच्चिदानन्दात्मकत्वेन ज्ञानैकघनत्वेन सदैकरूपत्वात् । अतो न पूर्वोक्तोपपत्तिर्युज्यत इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । कर्त्तेति । माया, 'स्वव्यापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारक' इतिन्यायात्कर्तृत्वं तस्याः । तथा चानेकरसत्वेप्येकरसत्वस्याबाधाद्युक्तैवोपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्रतीतिविरुद्धस्यापि शब्दादङ्गीकरणे नियामकाभावात्कथमाश्वास इत्यत आहुः विरुद्धपक्षा इत्यादि । अत्र ब्रह्मणि सर्वेषु अवतारेषु प्रतीयमानाः मत्स्यस्यान्हा योजनशतवृद्धिर्वराहस्य क्षणेन पर्वताकारत्वं, सप्तवर्षस्य गोवर्धनोद्धरणम्, दामोदरलीलायां स्वल्पस्यापि व्यापकत्वम्, इत्यादयो विरुद्धपक्षास्तत्कालीनैर्दृष्टाः, इदानीमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धाः, अतोत्रैव ब्रह्मण्येव सर्वं शोभते । तथा च, प्रत्यक्षादेरेव नियामकत्वं शङ्काव्यमानिना त्वयादरणीयमित्यर्थः । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनाद्विशिष्यावधेयम् । एवं प्रपञ्चदशायां ब्रह्मकैवल्यं साधितम् । तेन भेदवादः सर्वथा नाभिमतो भगवत इति बोधितम् । अतः परं प्रलयदशायां तदाहुः (इत्यादि । एतेन पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि विलीयन्ते, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे विलीयते, आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति विलीयते, महान् अव्यक्ते विलीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विलीयते, तम एकीभवति परस्मिन्, परस्तान्नासन्नासन्नासदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति, सौबालवाक्यमुपन्यस्य पृथिव्याद्यक्षरान्तानां स्वस्वकारणे लयं सर्वकारणभूतस्य तमसः परस्मिन्नामरूपविभागानर्हत्वलक्षणमेकीभावमङ्गीकुर्वन्तो विशिष्टाद्वैतवादिनोपि निवारिता इति बोधितम् । लिङ्श्लेषण इति धात्वर्थविचारणे लयस्य श्लेषरूपतया शुद्धोदके शुद्धोदकक्षेप इव नामरूपविभागानर्हत्व एव पर्यवसानादक्षरान्तानां स्वकारणेन सह तथात्वं तमस्त्वेकीभावकथनात्[१] सकारणस्वरूपाभेद इत्येतस्यैवार्थस्य स्फुटीभावात् । अत एवोपसंहारे 'परस्तान्न सन्नासन्न सदसदि' त्युपक्रमोक्तरूपतैव परामृष्यते । तस्मादयमेव मुख्यो ब्रह्मवाद इति सर्वं सुस्थम् ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य परमगुह्यस्य ग्रहणेऽहं न शक्त इति चेत्तत्राह—यावानिति । अहं यावान् यत्परिमाणकः, यथाभावो यादृक्सत्तावान्, यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य सः यद्रूपगुणकर्मकः, तथैव तत्त्वविज्ञानं यथार्थज्ञानं ते तव मदनुग्रहादेवास्तु ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं द्वाभ्यामाशीर्वादपूर्वकमुपदेशं प्रतिज्ञाय चतुर्भिः श्लोकैरुपदिशति— अहमिति । अग्रे सृष्टेः पूर्वं यत्सदसतोः कार्यकारणयोः परं कारणं वस्तु तदहमेवासं स्थितः, नान्यत् किञ्चित्स्थूलं सूक्ष्मं वा, इत्यनेन परं रूपं प्रदर्शितम् । आसमेव केवलं, न च किञ्चिदकरवमित्येवकारार्थः । पश्चात्सृष्टेरनन्तरमपि यच्चैतत् कार्यकारणात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं विश्वं तदप्यहमेवास्मीत्यपरं रूपं प्रदर्शितम् । यद्रूपगुणकर्मक इत्युक्तानि रामकृष्णाद्यवताररूपाणि, भक्तवात्सल्यादयो गुणाः, सृष्टिपालनादीनि गोवर्द्धनोद्धारणादीनि कर्माणि च सूचितानि । यत्र प्रलयेऽवशिष्येत स ईश्वरोऽप्यहमेवास्मीति त्रिकालव्यापिनी मम सत्तेति 'यथाभावः' इत्यस्यार्थो दर्शितः ॥ ३२ ॥

१. 'स्वकारण' पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

मेरा जितना विस्तार है, मेरा जो लक्षण है, मेरे जितने और जैसे रूप, गुण और लीलाएँ हैं—मेरी कृपासे तुम उनका तत्त्व ठीक-ठीक वैसा ही अनुभव करो ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सृष्टिके पूर्व केवल मैं-ही-मैं था। मेरे अतिरिक्त न स्थूल था न सूक्ष्म और न तो दोनोंका कारण अज्ञान। जहाँ यह सृष्टि नहीं है, वहाँ मैं-ही-मैं हूँ और इस सृष्टिके रूपमें जो कुछ प्रतीत हो रहा है, वह भी मैं हूँ और जो कुछ बचा रहेगा, वह भी मैं ही हूँ ॥ ३२ ॥

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि। तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥३३॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु। प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥३४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

'यथात्ममायायोगेन' इत्यनेन मायाया अपि पृष्टत्वाद्वक्ष्यमाणोपयोगित्वाच्च मायां निरूपयति। ऋतेऽर्थं विनापि वास्तवमर्थम्। यद्यतः किमप्यनिरुक्तमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत। सदपि च न प्रतीयेत तदात्मनो मम मायां विद्यात्। यथा आभासो द्विचंद्रादिरित्यर्थः विना प्रतीतौ दृष्टांतः। यथा तम इति। सतोऽप्रतीतौ तमो राहुर्यथाग्रहमंडले स्थितोऽपि न दृश्यते तथा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यथाभाव इत्येतत्स्पष्टयति। यथ महाभूतानि भौतिकेष्वनु सृष्टेरंतरं प्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात्। तथा तेषु भूतभौतिकेषु अहं न च तेष्वहम्। एवंभूता मम सत्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

किञ्च जीवस्य परमात्मज्ञानविज्ञाने प्रति माया खल्वंशेनानुकूला प्रतिकूला च भवति विज्ञाते च परमात्मनि मयि योगमायैवाधिकरोति सा खल्वनुकूलैवेति ते द्वे अवश्यनिरूपणीये इति ज्ञापयन् यथात्ममायायोगेनेत्यनेन व्यंजितस्य तव माया योगमाया च कीदृशीति प्रश्नस्योत्तरं तंत्रेणैव क्रमेणाह ऋतेऽर्थमिति, यद्यतोऽर्थं सत्यं वस्तु विना न प्रतीयते किं त्वर्थसत्यं वस्त्वेव प्रतीयते इत्यर्थः। तथा यतः अर्थं विना प्रतीयते अर्थो न प्रतीयते किंत्वनर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः। तत्ताम् आत्मनि स्वस्मिन्मुक्तो बद्धश्च जीव आत्मनो मम मायां क्रमेण विद्याविद्येति वृत्तिद्वयां मायाख्यां शक्तिं विद्यात् जानीयात् विद्याया दृष्टान्तः यथा भासो दीपादिप्रकाशः दीपादिप्रकाशाद्यथा गृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थ एव प्रतीयते न तु दीपानयनात्पूर्वं संभावितो घटपटाद्यभावस्तथा सर्पवृश्चिकादिरागंतुकश्च भयकारणमनर्थः प्रतीयते एवमेव विद्याया हेतोर्मुक्तेन जीवेन स्वस्मिन्नित्यसंबद्धं ज्ञानादिकमेव प्रतीयते नत्वविद्यादशायामिव तदभावः नापि स्वस्मिन्नसंबद्धो देहदैहिकशोकमोहादिकश्च प्रतीयते अविद्याया दृष्टान्तः यथा तमोंधकारः अंधकाराद्यथा स्वगृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थो न प्रतीयते किं त्वविद्यमानोपि संभाव्यमानः सर्पचौरादिकोभयकारणमनर्थः प्रतीयते एवमेवाविद्याया हेतोरेव बद्धेन जीवेन स्वस्मिन्नित्यसंबंधितया वर्त्तमानमपि ज्ञानानंदादिकं न प्रतीयते किंतु स्वस्मिन्नसन्नपि स्वसंबंधित्वेन वर्त्तमानो देहदैहिकशोकमोहादिरेव प्रतीयते तेन कुसुमशृङ्गादीनां सत्यत्वेप्याकाशशशादीनां तत्संबंधाभावादेवाकाशकुसुममलीकं शशशृङ्गमलीकमिति यथोच्यते तथैव देहानां तद्धर्माणां शोकमोहसुखदुःखादीनां च प्राधानिकत्वात्सत्यत्वेपि जीवस्य तत्संबंधाभावादेव जीवस्य देहादयो मिथ्याभूता इति शास्त्रेपूच्यते जीवस्य मिथ्याभूतोपि देहसंबंधः खल्वविद्यया कल्पते विद्यया लुप्यत इति विद्याऽविद्ययोर्दृष्टांतावाभासतमसी इत्यत्र "छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ" इत्यष्टमस्कन्धे एव प्रमाणं ज्ञेयम् केचित्तु तमो दृष्टांतोयमावरणांश एव आवरणविक्षेपयोस्तु दृष्टांताः सर्पव्याघ्रभूतावेशाद्या ज्ञेया इत्याहुस्तेपि तामसत्वात्तमःशब्देनैव ग्राह्या इत्यपरे। एवं जीवे सार्वदिकविद्यमानवस्तुप्रत्यायनमविद्यमानवस्तुप्रत्यायनं चेत्यविद्याया धर्मा वावरणविक्षेपशब्दाभ्यामुच्यते। अथार्थशब्दस्य धनवाचित्वाच्छ्लेषेण भाग्यप्राप्तस्वीयबहुधनो वणिगिव विद्यालब्धज्ञानानंदो मुक्तः संपन्नत्वेन रूप्यते। तथाऽभाग्यानधिगतस्वीयधनो वणिगिवाविद्यावृतज्ञानानंदो बद्धजीवो दरिद्रत्वेनेति ज्ञेयम्। एवं विद्यया त्वंपदार्थस्य जीवात्मनोऽनुभवो भवति न तु तत्पदार्थस्य परमात्मनः तस्य निर्गुणत्वान्निर्गुणया भक्त्यैवापरोक्षानुभवः संभवेत् "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इति भगवदुक्तेः। किं च "कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्" इति भगवदुक्तेर्देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानरूपा येयं विद्या तस्याः सत्त्वगुणत्वादनया गुणातीतस्य परमात्मनो नैवानुभवः प्रत्युतास्या अप्यभाव एव तदुक्तं भगवता "द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः। श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्याः सर्व एव हि। येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः। भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते" इति। ननु तर्हि मुक्तजीवेन परमात्मनोऽपरोक्षानुभवार्थं भक्तिः कुतो लभ्यताम्। उच्यते। ज्ञानधिकारिणः सांख्ययोगतपआदिभिर्भक्तिमिश्रैरेव जनितया विद्ययाऽविद्यानिवर्त्तिकया प्रथमं त्वं पदार्थानुभवः ततस्तस्या विद्यातो विमुक्तस्य निरिंधनाग्निन्यायेन विद्याया अप्युपरमतारतम्येन पूर्वसिद्धभक्तिचंद्रकलायास्तदुपरागविच्युतायास्तत उद्गमतारतम्यं तथैव भक्त्या पुनःपुनरभ्यस्तया तत्पदार्थस्य परमात्मनोऽनुभवतारतम्यं तदुक्तं भगवता गीतासु "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इति परां पौर्वकालिकगुणीभावराहित्यात् श्रेष्ठां केवलां वा

---

१. प्रा० पा—चेषु च।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ततश्च "भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः" इत्युक्तेर्जातिप्रमाणाभ्यामल्पीयस्या तया भक्त्या निर्विशेषब्रह्मण एवानुभवः। न त्वनंतचिद्विशेषब्रह्मणो भगवतः यथाऽल्पतेजश्चक्षुष्केण जनेन मणिमयी मूर्त्तिः सामान्यतेजोमय्येव दृश्यते। न तु मुखनासिकानेत्रकर्णादिविशेषमयी। ततश्च विद्यायाः सामरूपेणैवोपरमे सत्यद्भुतनैर्गुण्यस्य तस्य तयैव भक्त्या ब्रह्मानुभवस्यापूर्णत्वमेतदेव निर्वाणशब्दवाच्यं जीवब्रह्मैक्यं तदुक्तं तत्रैव "अतो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम्" इति। या तु चिच्छक्तिवृत्तीनां सारभूता कृपाविलासरूपा परमोत्तमा श्रद्धा भक्तिर्जातिप्रमाणाभ्यामत्यधिका सा प्रबला परमस्वतंत्रा गुणदोषादिकमप्यगणयंती बद्धेपि जीवे राक्षसपुलिंदपुल्कसादौ दुराचारोपि यदृच्छयैवोदयते। विप्रे संन्यासिनि मुक्तेपि नोदयते। तयैवाविद्यापर्यंतसमस्तक्लेशध्वंसस्तदुक्तं "जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा" इति। तयैवानंतचिद्विशेषस्य भगवतोऽप्यपरोक्ष्यानुभवो भवेत्। यथा बहुतरतेजस्विचक्षुष्केण जनेन सामान्यतस्तेजोमयी विशेषतश्च मुखनासिकानेत्रकर्णादिसौंदर्यमयी च मूर्त्तिर्भद्रेणैव दृश्यते इति। तदेवं भक्तिर्द्विविधा निर्गुणा गुणमयी च। तत्राद्यया पाकदशायां प्रेमभक्तिसंज्ञया भगवद्वशीकारः सच्चिदानंदमयभगवद्रूपगुणलीलामाधुर्य्यानुभवश्च। द्वितीयया सात्त्विक्या सत्त्वगुणाद्विच्युतयैव निर्विशेषब्रह्मसुखानुभवमात्रमिति। तस्माद्ब्रह्मसुखानुभवदशातः पूर्वास्वेव दशासु जीवेषु मायाया अधिकार इति सिद्धम् "सत्यमेव प्रतीतं स्याद्यतोऽसत्यं तथा यतः। तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः" इत्यनुक्तेरित्यन्यस्मिन्नर्थेप्याशय ईक्ष्यते। ऋतेर्थशब्दौ परिवृत्यसहावर्पितौ यतः स चार्थो यथा ब्रह्मानुभववत्स्वपि जनेषु नानाविधेषु या स्पष्टमधिकरोति भगवदिच्छावशात्तदीयस्वरूपगुणलीलाप्रकाशावरणधुरंधुरा स्वरूपभूता शक्तिस्तस्यायोगमायाया अपि लक्षणं तंत्रेणैवाह—ऋत इति। आत्मनि परमात्मनि मयि ऋते ज्ञाते सति अर्तेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात्साक्षादनुभूते सतीत्यर्थः। यदिति "इण् गतौ" इत्यस्य शत्रंतं तत्पदेनैव यत्पदस्याक्षेपात्। यतः अर्थं यत्प्रयोजनं प्राप्नुवद्वस्तु अप्राकृतं प्राकृतं च प्रतीयते। यया प्रकाशितसत्प्रयोजनं वस्तु परमात्मसाक्षात्कारवता जनेन साक्षादनुभूयेतेत्यर्थः। यतः सकाशान्न प्रतीयते ययाऽऽवृतं तदेव वा समयांतरे वा न प्रतीयेतेत्यर्थः। तामात्मनो भगवतो मम मायां योगमायाख्यामंतरंगां शक्तिं विद्याज्जानीयात्। मायया प्रयोजनं विनैवाद्रियते योगमायया तु प्रयोजनमुद्दिश्यैवेति विवेचनीयम्। "यथा भासो यथा तमः" इति आभासेन दीपादिना प्रकाशितं घटपटादिकं यथा प्रतीयते तमसा वृतं तन्नानुभूयते च तथैव सा मदिच्छावशादाभासतमोधर्मवती योगमायेत्यर्थः। उदाहरणं तु यथा ऐश्वर्यदर्शनेपि प्रेमसंकोचाभावज्ञापनार्थं भगवत्कुक्षौ यया प्रकाशितं प्राकृतमप्राकृतं गोकुलयशोदाकृष्णादिस्वरूपं च यया मोहिता श्रीयशोदा साक्षादनुबभूव क्षणांतरे च ययावरणान्नानुबभूव च यथा चैश्वर्य्यानुभूत्या प्रेमसंकोचज्ञापनार्थं यया प्रकाशितं विश्वरूपं परमात्मस्वरूपं चार्जुनः साक्षादनुबभूव तत्रैव वर्तमानमपि कृष्णस्वरूपं ययावरणान्नानुबभूव समयांतरे च ययाच्छादितं विश्वरूपादिकं नानुबभूव द्विभुजं श्रीकृष्णमेवानुबभूव अत्रैकदैवैकस्य स्वरूपस्य प्रकाशनमन्यस्यावरणमिति पूर्वतो विशेषः यथा मंजुमहिमदर्शनया ब्रह्मण ईश्वरत्वाभिमाननिवर्तनार्थं ययावरणप्रकाशनाभ्यां लीलापारकरवत्सबालाद्यदर्शनतद्दर्शनकृष्णस्वरूपसूतवत्सबालादिदर्शनचतुर्भुजत्वादिदर्शनतद्दर्शनश्रीकृष्णस्वरूपदर्शनानि प्राप। यया मोहितः परमेष्ठी अत्रैकस्मिन्नेव परमेष्ठिनि विवधस्वरूपावरणप्रकाशनयोः पौनःपुन्यमिति विशेषः। यथा च भगवद्वपुः स्वरूपत एव परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं चातर्क्यमिति ज्ञापनार्थं तथा केवलभजनश्रमस्तज्जन्या भगवत्कृपा चेत्युभाभ्यामेव भगवद्वशीकार इति ज्ञापनार्थञ्च दामबंधनलीलायां युगपदेव यशोदाकृष्णयोरभीप्सितबंधनाबंधने विभुत्वस्य युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां वेष्टयंत्या किंकिण्या द्व्यंगुलन्यूनदाम्ना चावेष्टयता सूचिते दर्शयंत्यापि वस्तुतः कृष्णस्यैवाभीप्सितमबंधनं साधयंत्या यया मोहिता ब्रजेश्वरी विस्मयरसं क्षणमनुबभूव पश्चात्तस्या अप्यभीप्सितं कृष्णसंमत्या साधयितुं विभुत्वं यया खल्वावृतमेवेत्यतः सा कृष्णं बबंधैव तत्रैकदैवैकस्यैव विभुत्वस्यावरणप्रकाशने इति पूर्वपूर्वतो विशेषः। यथा च प्रतिस्विनिमंत्रणादिसिद्ध्यर्थं श्रुतदेवबहुलाश्वरुक्मिणीसत्यभामादिगृहस्थितस्य तस्य तत्तत्स्वरूपस्य ययैव युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां तत्र तत्र लीलासिद्धिर्व्याख्यास्यते। अत्र श्रुतदेवबहुलाश्वादिव्यक्तिभेदमपेक्ष्यैवावरणप्रकाशनयोर्यौगपद्यं पूर्वत्रैकस्यां यशोदायामेवेति विशेषः। सा खलु योगमायैव न तु माया। तया मोहितानामपि तेषां परमात्मसाक्षात्कारदर्शनात्स च परमात्मसाक्षात्कारो भक्तिमिश्रज्ञानवतामविद्याविद्ययोरुपरामे सति तथैवावतारसमये कृष्णं प्रीत्या पश्यतां तत्कृपाविषयीभूतत्वादप्रेमवतामपि। अन्यदा तु प्रेमवतामेवं कृष्णरामादिसाक्षात्कारो भागवतमतेनोच्यते। तेषु योगमायैवाधिकरोति न तु माया। कृष्णं तदिच्छया पश्यतामपि कंसादीनां द्वेषलक्षणांतःकरणदोषादेव न परमात्मसाक्षात्कारो यथा मत्स्यंडिकां भुंजानानामपि पित्तदूषितरसनानां न मत्स्यंडिकास्वादानुभवस्तेषु मायेवाधिकरोति न तु योगमाया मायाशक्तिश्च योगमायोत्था तस्या विभूतिरेव यदुक्तं नारदपंचरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे "अस्या आवरिका शक्तिर्महामायाखिलेश्वरी। यया मुग्धं जगत्सर्वं सर्वदेहाभिमानिनः" इति भगवता स्वस्वरूपत्वेनाभिमन्यमाना योगमाया शक्तिश्चिदेव सैवांशेन स्वेच्छावशात्स्वस्वरूपत्वेनाभिमन्यमाना स्वस्वरूपात्पृथग्भूता सती मायाशक्तिर्जडैव। यथा सर्पस्य स्वरूपभूतापि त्वक् तेन त्यक्ता चेत्ततः पृथग्भूतं कंचुकं जडी स्यात् तथा चोक्तं श्रुतिभिः॥ "तमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगः" इति सा च माया त्रिविधा प्रधानमविद्या विद्या च प्रधानस्य लक्षणं जायंतेयोपाख्याने वक्ष्यते प्रधानेनोपाधयः सृज्यंते ते च सत्या एव। अविद्यया जीवेषु तदध्यासः सृष्टः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स चासत्य एव विद्यया तदध्यासध्वंस इति तिसृणां शक्तीनां कार्यं तत्तन्मयं जगदिदमंशेनासत्यं तथा जीवानां नित्यत्वात्। भगवन्निकेतनादिभक्त्युपकरणानां निर्गुणत्वाच्चांशेन नित्यत्वमपि वादिभिर्यथा स्वमतं नानारूपतया निरूपितम् "कार्यं प्राधानिकं सत्यं कार्यमाविद्यकं मृषा। नित्यं तद्भक्तिसंबद्धमिदं तत्त्रितयात्मकम्। १ प्राधानिकाः स्युर्देहास्तद्धर्मा आविद्यकाः पुनः। जीवेषु तत्तत्संबंधो भक्तिश्चेन्निर्गुणाश्च ते २ चिज्जीवमाया नित्यास्स्युस्तिस्रः कृष्णस्य शक्तयः। तद्वृत्तयश्च ताभिः स भात्येकः परमेश्वरः ३ कार्यकारणयोरैक्याच्छक्तिशक्तिमतोरपि। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ४ भक्तानामेव सिद्धांतश्चतुःश्लोकीयमीलिता। शीलिता भवताद्युक्तैस्तैरेव न किलापरैः ५" इति विश्वनाथः। संदर्भस्तु अथ तादृशरूपादिविशिष्टस्यात्मनो व्यतिरेकमुखेन विज्ञापनार्थं मायालक्षणमाह–ऋतेर्थमिति। अर्थं परमार्थभूतं मां विना तत्प्रतीयते मत्प्रतीतौ तत्प्रतीत्यभावात्। मत्तो वहिरेव यस्य प्रतीतिरित्यर्थः। यच्चात्मनि न प्रतीयते यस्य च यदाश्रयत्वं विना स्वतः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः। तथा लक्षणं वस्तु आत्मनो मम परमेश्वरस्य मायां जीवमायागुणमायेति द्व्यात्मिकां मायाख्यशक्तिं विद्यात्। तत्र शुद्धजीवस्यापि चिद्रूपत्वाविशेषेण तदीयरश्मिस्थानीयत्वेन च स्वांतःपात एव विवक्षितः। तत्रास्याद्व्यात्मकत्वेनाभिधानं दृष्टांतद्वैधेन लभ्यते तत्र जीवमायाख्यस्य प्रथमांशस्य तादृशत्वं दृष्टांतेन स्पष्टयन्नसंभावनां निरस्यति। यथा भास इति। आभासो ज्योतिर्बिम्बस्य स्वीयप्रकाशाद्व्यवहितप्रदेशे कश्चिदुच्छलितप्रतिच्छविविशेषः स यथा तस्माद्बहिरेव प्रतीयते न च तं विना तस्य प्रतीतिस्तथा सापीत्यर्थः। अनेन प्रतिपर्यायाभासधर्मत्वेन तस्यामाभासाख्यत्वमपि ध्वनितम्। अतस्तत्कार्यस्याप्याभासाख्यत्वं क्वचित् "आभासश्च निरोधश्च" इत्यादौ स तथा क्वचिदत्यंतोद्भटात्मास्वचाकचिक्यच्छटापतितनेत्राणां नेत्रप्रकाशमावृणोति तमावृत्य च स्वेनात्यंतोद्भटतेजस्त्वेनैव द्रष्टृनेत्रं व्याकुलयन्स्वोपकंठे वर्णशावल्यमुद्गिरति। कदाचित्तदेव पृथग्भावेन नानाकारतया परिणमयति। तथेयमपि जीवज्ञानमावृणोति सत्त्वादिगुणसाम्यरूपां गुणमायाख्यां जडां प्रकृतिमुद्गिरति कदाचित्पृथग्भूतान् सत्त्वादिगुणान्नानाकारतया परिणमयति चेत्याद्यपि ज्ञेयम्। तदुक्तम् "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्नाविस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणो माया तथेदमखिलं जगत्।" तथा चायुर्वेदविदः "जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानंदैकरूपिणः। पुंसोस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः॥ अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः। अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिम्" इति। तदेवं निमित्तांशो जीवमाया उपादानांशो गुणमायेत्यग्रेपि विवेचनीयम्। अथैवं सिद्धं गुणमायाख्यं द्वितीयमप्यंशं दृष्टांतेन स्पष्टयति। यथा तम इति। तमःशब्देनात्र पूर्वत्रोक्तं तमःप्रायं वर्णशावल्यमुच्यते तद्यथा–तन्मूलज्योतिष्यसदपि तदाश्रयत्वं विना न संभवति तद्वदियमपीति। अथवा मायामात्रनिरूपण एव पृथग्दृष्टांतद्वयं तत्राभासदृष्टांतो व्याख्यातः। तमोदृष्टांतश्च यथांधकारोज्योतिषोऽन्यत्रैव प्रतीयते ज्योतिर्विना च न प्रतीयते ज्योतिरात्मना चक्षुषैव तत्प्रतीतेर्न पृष्ठादिनेति तथेयमपीति ज्ञेयं ततश्चांशद्वयं प्रवृत्तिभेदेनैवोत्थं न तु दृष्टांतभेदेन प्राक्तनदृष्टांतद्वैधाभिप्रायेण तु पूर्वस्या आभासपर्यायच्छायाशब्देन क्वचित्प्रयोगः उत्तरस्यास्तमःशब्देनैव चेति तथा "ससर्ज च्छायया विद्यां पञ्चपर्वाणमग्रत" इत्यत्र। यथा च "क्वाहं तमो महदहम्" इत्यादौ पूर्वत्राविद्याख्यनिमित्तशक्तिवृत्तिकत्वाज्जीवविषयकत्वेन जीवमायात्वम्। उत्तरत्र स्वीयतत्तद्गुणमयमहदाद्युपादानशक्तिवृत्तिकत्वं तथा तद्गुणमायात्वं ससर्जेत्यादौ छायाशक्तिं मायामवलंब्य सृष्ट्यारंभे ब्रह्मा स्वयमविद्यामाविर्भावितवानित्यर्थः। "विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्। बंधमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते" इत्युक्तत्वात्। अनयोराविर्भावभेदश्च श्रूयते तत्र पूर्वस्याः पाद्मे श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये देवगणकृतमायास्तुतौ "इति स्तुवतस्ते देवास्तेजोमण्डलसंस्थितम्। ददृशुर्गगने तत्र तेजोव्याप्तदिगंतरम्॥ तन्मध्याद्भारतीं सर्वे शुश्रुवुर्व्योमचारिणीम्। अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः" इत्यादि। उत्तरस्याः पाद्मोत्तरखंडे "असंख्यं प्रकृतिस्थानं निबिडध्वांतमव्ययम्" इति विद्यादिति प्रथमपुरुषनिर्देशस्यायं भावः अन्यान्प्रत्येव स्वल्वयमुपदेशः त्वं तु मद्दत्तशक्त्या साक्षादेवानुभवसीति एवं मायिकदृष्टिमतीत्यैव रूपादिविशिष्टं मामनुभवेदिति व्यतिरेकमुखेनानुभावनस्यायं भावः शब्देन निर्द्धारितस्यापि मत्स्वरूपादेर्मायाकार्यावेशेनैवानुभवो न भवति ततस्तदर्थं मायात्याजनमेव कर्त्तव्यमिति। एतेन तदविनाभावात्प्रेमाप्यनुभावित इति गम्यते॥ ३३॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति अलौकिक्येव मम सत्तेति भावः। संदर्भ अथ तस्यैव प्रेम्णोरहस्यत्त्वं बोधयति यथेति। यथा महांति भूतानि भूतेष्वप्रविष्टानि बहिःस्थितानामप्यनुप्रविष्टान्यंतःस्थितानि भांति तथा लोकातीतवैकुंठस्थितत्वेनाप्रविष्टोप्यहं तेषु तत्तद्गुणविख्यातेषु प्रणतजनेषु प्रविष्टो हृदि स्थितोहं भामि तत्र महाभूतानामंशभेदेन प्रवेशाप्रवेशौ तस्य तु प्रकाशभेदेनेति भेदोपि प्रवेशाप्रवेशमात्रसाम्येन दृष्टांतः तदेवं तेषां तादृगात्मवशकारिणी प्रेमभक्तिर्नाम रहस्यमिति सूचितं तथा च ब्रह्मसंहितायाम। "आनंदचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः। गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि॥ प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्तिविलोचनेन संतः सदैव हृदयेपि विलोकयंति। तं श्यामसुंदरमचिंत्यगुणस्वरूपं गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति। अचिंत्यगुणस्वरूपमपि प्रेमाख्यं यदंजनच्छुरितवदुच्चैः प्रकाशमानं भक्तिरूपं विलोचनं तेनेत्यर्थः। यद्वा यथा तेषु तानि वहिःस्थितानि च भांति तथा भक्तेष्वप्यहमंतर्मोवृत्तिषु वहिरिंद्रियवृत्तिं च विस्फुरामीति भक्तेषु सर्वथानन्यवृत्तिता हेतुर्नाम किमपि स्वप्रकाशं प्रेमाख्यमानंदात्मकं वस्तु मम रहस्यमिति भावः। तथैव श्रीब्रह्मणोक्तं "न भारती मेंग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पतंत्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कंठ्यवता धृतो हरिः" इति यद्यपि व्याख्यांतरानुसारेणायमर्थोपलपनीयः स्यात्तथाप्यस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यं प्रतिज्ञाचतुष्टयसाधनायोपक्रांतत्वात्तदनुक्रमगतत्वाच्च । किञ्चार्थे न तेष्वतिछिन्नपदं व्यर्थं स्यात् दृष्टांतस्यैव क्रियाभ्यामन्वयोपपत्तेः । अपि च रहस्यं नाम ह्येतदेव यत्परमदुर्लभं वस्तु इष्टोदासीनजनदृष्टिनिवारणार्थं साधारणवस्त्वंतरेणाच्छाद्यते तथा चिंतामणेः संपुटादिना अत एव "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्" इति भगवद्वाक्यं तदेव च परोक्षं क्रियते यददेयं विरलप्रचारं महद्वस्तु भवति तस्यैवादेयत्वं विरलप्रचारं महत्त्वं च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्' । इत्यादौ "मुक्तानामपि सिद्धानाम्" इत्यादौ "भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी" इत्यादौ च बहुत्र व्यक्तं स्वयं चैतदेव श्रीभगवता परमभक्ताभ्यामर्जुनोद्धवाभ्यां कष्टोक्त्यैव कथितं "सर्वं गुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः" इत्यादिना "सुगोप्यमपि वक्ष्यामि" इत्यादिना च इदमेव रहस्यं श्रीनारदाय स्वयं ब्रह्मणैव प्रकटीकृतम् । "इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् । संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति । सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय" इति । तस्मात्साधु व्याख्यातं स्वामिचरणैरपि रहस्यं भक्तिरिति । विश्वनाथस्तु एवं च मायां योगमायाञ्च तंत्रेणैव लक्षयित्वा ताभ्यामधिकृतेषु सगुणनिर्गुणलोकेषु ब्रह्मणा पृष्टं स्वस्वप्रकारं तंत्रेणैवाह यथेति । यथा महाभूतान्याकाशादीनि भूतेषु देवमनुष्यतिर्यगादिष्वनुप्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् । अप्रविष्टानि च पृथग्विद्यमानत्वात् । तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहं प्रविष्टः सन्नपि पृथक्शुद्धसत्त्वात्मकस्वधामनि वर्तमानत्वादप्रविष्टश्चास्मि । किं तु महाभूतानामचेतनत्वादेव तेषु भूतेषु प्रवेश आसंगरहितः मम तु चेतनत्वेप्याकाश इवासौ स्वगृहेष्वलिप्त एव वसतीतिवत्तेषु सर्वेषु प्रवेशनियमनपालनादीन्यासंगरहितानीत्येवंभूतेषु मायिकेष्वासंगरहितैव क्रीडेति भावः । तथा तेषु प्रसिद्धेषु नतेषु प्रणतभक्तजनेषु प्रविष्टोन्तःकरणेषु दर्शनं दातुं तथाऽप्रविष्टः बहिस्थितश्च तेषां नयनेषु स्वसौंदर्यमर्पयितुं नासासु स्वसौरभ्यं प्रवेशयितुं तैः सहोक्तिप्रत्युक्ती कुर्वंस्तेषां कर्णेषु स्वसौस्वर्यामृतं पूरयितुं स्पर्शनालिंगनादिदानैस्तेषामंगेषु स्वीयसौकुमार्यादिकं चानुभावयितुमिति तेषु गुणातीतभक्तेष्वंतर्बहिर्मेयात्यक्रमशक्येष्वासंगसहितैव मम क्रीडेति भावः ॥ ३४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

ऋतेऽर्थमित्यादि किमपि देहादेरित्यर्थः । अयम्भावः असन्नपि मिथ्याभूतोऽपि देहादिर्वास्तवं परमार्थं विनैव आत्मत्वेन प्रतीयते सन्नपि नित्यप्रकाशमानोऽपि आत्मा न प्रतीयते न ज्ञायते देहादिभिन्न आत्मा नास्तीति बोधो यया भवति तामात्मनः परमेश्वरस्य मायां विद्यात् अयम्भावः मायाया आवरणविक्षेपरूपे द्वे शक्ती तत्रावरणशक्त्या स्वरूपाज्ञानं विक्षेपशक्त्या देहे आत्माभिमानः तत्रासतः प्रतीतौ दृष्टांतः यथाभास इति चन्द्रादेर्द्वित्वाभावेऽपि बुद्धिविपर्यासात् दृष्टदोषाद्वा यथा चन्द्रद्वयं कदाचित् प्रतीयते इति सतोऽप्यप्रतीतौ दृष्टान्तः यथा तम इति गाढान्धकारावृतगेहोदरे सन्तोऽपि घटादयो न प्रतीयन्ते किन्तु तम एव प्रतीतते एवं नात्मा किन्तु देहादिरिति यद्वा तमोराहुः यथा ग्रहमण्डले स्थितोऽपि न प्रतीयते इत्यर्थः ।इति बालप्रबोधिनी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं चिदचिद्विलक्षणस्य परमात्मनः स्वरूपमुक्तं अथावरशब्दोक्तमंगतया ज्ञातव्यं चिद्रूपमाह ऋतेऽर्थमिति । अर्थेनिरतिशयपुरुषार्थभूते चित्तत्त्वमृते विना यद्वस्तु प्रतीयेत प्रकृत्यनुसंधानवेलायामात्मस्वरूपं न यथावत्प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मनि चेतनस्वरूपे प्रतीयमाने सा निशा पश्यतो मुनेरिति न्यायेन यदचेतनं प्रतीयेत तदात्मनः परमात्मनः मायां विद्यादित्यर्थः ! अन्यतरस्य प्रकाशने नान्यतरस्य प्रकाशनं विरुद्धाकारत्वादित्यभिप्रेत्य तत्र दृष्टांतमाह । यथा भासो भासनं भासुशब्दो बहुवचनांतो वा नहि तेजसि तमो भाति न च तमसि तेजो भाति तद्वदित्यर्थः । स्थूलत्वसूक्ष्मत्वनित्यत्वजडत्वादिविरुद्धाकारयोगोऽभिप्रेतः ॥ ३३ ॥

❀ ❀ एवं परस्परविलक्षणं चिदचित्स्वरूपमुक्तं अथैतयोः स्वस्यानुप्रवेशेन तत्प्रशासनरूपं पालनं तद्गतदोषास्पर्शं चाह यथेति । महांति भूतान्याकाशवायुतेजांसि यथोच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु भौतिकेषु घटादिषु प्रविष्टान्यप्रविष्टान्येव घटादिगतभेदच्छेदनाद्यस्पृष्टत्वात्तथाहमपि तेषु चेतनाचेतनेष्वात्मतयानुप्रविष्टोऽपि तेषु न प्रविष्टः न तद्गतदोषैः स्पृष्ट इत्यर्थः । यद्वा परिच्छिन्नचेतनाचेतनवस्त्वनुप्रवेशेपि स्वस्यापरिच्छिन्नत्वं सदृष्टांतमाह यथेति ! अप्रविष्टानि बहिरपि संति तथातर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्येति प्रकारेण तेषु प्रविष्टोऽहं नतेष्वेव बहिरपि व्याप्त इत्यर्थः । एवमपरिच्छिन्नत्वप्रतिपादनेन यावानहमित्येतत्स्पष्टीकृतं अहमेवासमित्यत्र जगत्कारणत्वतदाक्षिप्तचेतनाचेतनवैलक्षण्यापादनसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिप्रतिपादनेन यथा भाव इत्येतत्स्पष्टीकृतं ऋतेऽर्थमित्यादिना परमात्मशरीरभूतस्य परस्परविलक्षणचेतनाचेतनस्वरूपप्रतिपादनेन यद्रूप इति स्पष्टीकृतं तथातेष्वित्यनेन चेतनाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वप्रतिपादनाच्छरीरगता धर्मा जीवात्मनस्तच्छरीरगतबालत्वयुवत्वादय इव मच्छरीरभूतचेतनाचेतनद्वारा ममैव धर्मा इति प्रतीतेर्यद्गुण इत्यभिव्यंजितं अहमेवासमित्यनेन स्रष्टृत्वपालकत्वसंहर्तृत्वरूपजगद्व्यापाररूपकर्मप्रतिपादनेन यत्कर्मक इत्यभिव्यक्तीकृतम् ॥ ३४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

ज्ञानोपदेशप्रकारमाह अहमिति । अग्रे सृष्टेः प्रागहमेवासं च शब्दात्सदसदासीत्कालप्रकृत्यादिकमभूत्तथापि प्रलये यत्कालकर्मादिकमन्यद् हरेर्भिन्नमभूत्तत्परं स्वतंत्रं नासं किंच मायावृतत्वेन मदधीनमेवाभूत् पश्चात्सृष्टयनंतरं स्थितिकाले त्वहमेतज्जगद्यासमासीत् फलितमाह य इति । स्थितिकाले भोक्ताऽहं कर्ताऽहं इति स्वातंत्र्यप्रतीतेः सृष्टेः प्राक् लयानंतरं चास्य जगतः स्वातंत्र्यं स्यादिति चेन्न तत्प्रतीतेः बुद्धिमोहमूलत्वात् तदुक्तं विष्णोरधीनं प्राक् सृष्टेस्तथैव प्रलयादनु अस्य सत्त्वप्रवृत्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते स्वातंत्र्यं स्थितिकाले तु कथां चिद्बुद्धिमोहतः प्रतीयमानमपितु तस्मान्नैवेति गम्यतामित्यादि । अनेन कालत्रयेऽपि स्वतंत्रोऽहं त्वदादिकं सर्वं यदधीनमेवेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अस्वतन्त्रस्य प्रकृत्यादेः स्वरूपमुपदिशतीत्याह ऋतेऽर्थं मिति । यद्वस्तु आप्तकामस्य ममार्थं प्रयोजनमृते सर्वत्र वेदादिषु प्रतीयेत यच्चात्मनि मयि बाधकं न प्रतीयेत न हीश्वरस्य जीवप्रकृतिभ्यामर्थो बाधश्च स्तः तत्प्रकृत्यादिवस्तु आत्मनः परमात्मनो मायां विद्यादित्यन्वयः । मायेति नेंद्रजालमुच्यते किंतु जीवप्रकृती एवेत्याह यथेति । यथा यथार्थत्वेनैव सत्यत्वे नैवप्रतीयमान आभासो मम प्रतिबिंबभूतो जीवो यथा यथार्थत्वेनैव तमोग्लानिहेतुर्मूलप्रकृतिश्च मायेत्युच्यते मुख्यतो विष्णुशक्तिर्हि मायाशब्देन भण्यते उपचारतस्तु प्रकृतिर्जीवश्चैव हि भण्यत इति वचनात् एतदुक्तं भवति यथाच्छत्रधराद्या रथस्था अपरथिनो नोच्यन्ते तथा जीवप्रकृतिकर्मकलाः सदा मयि वर्तमाना अपि जीवेन जीवनाभावात् प्रकृत्या बंधाभावात् कर्मणा फलाभावात् कालतः परिणामाभावाच्च मयि स्थिता इति नोच्यन्ते सर्वं परे स्थितमपि नैव तत्रेति भण्यत इत्यादेरिति ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अथ तादृशरूपादिविशिष्टस्यात्मनो व्यतिरेकमुखेन विज्ञापनार्थं मायालक्षणमाह ऋतेऽर्थमित्यादि । अर्थं परमार्थभूतं मां विना यत् प्रतीयेत मत्प्रतीतौ तत् प्रतीत्यभावात् मत्तो बहिरेव यस्य प्रतीतिरित्यर्थः । यच्चात्मनि न प्रतीयेत यस्य च यदाश्रयत्वं विना स्वतः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । तथालक्षणं वस्तु आत्मनो मम परमेश्वरस्य मायां जीवमायागुणमायेति द्वयात्मिकां मायाख्यशक्तिं विद्यात् अत्र शुद्धजीवस्यापि चिद्रूपत्वाविशेषेण तदीयरश्मिस्थानीयत्वेन च स्वान्तःपात एव विवक्षितः तत्रास्या द्वयात्मकत्वेनाभिधानं दृष्टान्तद्वैधेन लभ्यते । तत्र जीवमायाख्यस्य प्रथमांशस्य तादृशत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नसम्भावनां निरस्यति यथाभास इति । आभासो ज्योतिर्बिम्बस्य स्वीयप्रकाशात् व्यवहितप्रदेशे कथञ्चिदुच्छलितप्रतिच्छविविशेषः स यथा तस्माद्बहिरेव प्रतीयते न च तं विना तस्य प्रतीतिस्तथा सापीत्यर्थः । अनेन प्रतिच्छविविंपर्य्याभासधर्म्मत्वेन तस्यामाभासाख्यत्वमपि ध्वनितम् ! अतस्तत्कार्य्यस्याप्याभासाख्यत्वं क्वचित् आभासश्च निरोधश्चेत्यादौ अत्र स यथा क्वचिदत्यन्तोद्भटात्मा स्वचाकचिक्यच्छटापतितनेत्राणां नेत्रप्रकाशमावृणोति तमावृत्य च स्वेनाभ्यन्तोद्भटतेजस्त्वेनैव द्रष्टृनेत्रं व्याकुलयन् स्वोपकण्ठे वर्णशावल्यमुद्गिरति कदाचित्तदेव पृथगभावेन नानाकारतया परिणमयति तथेयमपि जीवज्ञानमावृणोति सत्त्वादिगुणसाम्यरूपां गुणमायाख्यां जडां प्रकृतिमुद्गिरति कदाचित् पृथगभूतान् सत्त्वादिगुणान् नानाकारतया परिणमयति चेत्यादपि ज्ञेयम् । तदुक्तम्—एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्नाविस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणो माया तथेदमखिलं जगत् ॥ तथा चायुर्वेदविदः जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥ अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः । अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिम् ॥ इति । तदेवं निमित्तांशो जीवमाया उपादानांशो गुणमायेत्यग्रेऽपि विवेचनीयम् । अथैवं सिद्धं गुणमायाख्यं द्वितीयमप्यंशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा तम इति । तमःशब्देनात्र पूर्व्वप्रोक्तं तमःप्रायं वर्णशावल्यमुच्यते । यद्यथातन्मूलज्योतिष्यसदपि तदाश्रयत्वं विना न सम्भवति तद्वदियमपीति । अथवा मायामात्रनिरूपण एव पृथग्दृष्टान्तद्वयम् । तत्राभासदृष्टान्तो व्याख्यातः तमोदृष्टान्तश्च यथान्धकारो ज्योतिषोऽन्यत्रैव प्रतीयते ज्योतिर्विना च न प्रतीयते ज्योतिरात्मा चक्षुषैव तत्प्रतीतेर्न पृष्ठादिनेति, तथेयमपीति ज्ञेयम् । ततश्चांशद्वयं प्रवृत्तिभेदेनैवोह्यं न तु दृष्टान्तभेदेन । प्राक्तनदृष्टान्तद्वैधाभिप्रायेण तु पूर्व्वस्या आभासपर्य्यायच्छायाशब्देन क्वचित् प्रयोगः उत्तरस्यास्तमःशब्देनैव चेति यथा—ससर्जच्छाययाविद्यां पञ्चपर्व्वाणमग्रतः इत्यत्र यथा चकाहं तमोमहदहमित्यादौ । पूर्व्वत्राविद्याख्यनिमित्तशक्तिवृत्तिकत्वाज्जीवविषयकत्वेन जीवमायात्वम् । उत्तरत्र स्वीयतद्गुणमयमहदाद्युपादानशक्तिवृत्तिकत्वाद्गुणमायात्वम् । तथा ससर्जेत्यादौ छायाशक्तिं मायामवलम्ब्य सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मा स्वयमविद्यामाविर्भावितवानित्यर्थः । विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् । बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्म्मिते ॥ इत्युक्तत्वात् । अनयोराविर्भावभेदश्च श्रूयते । तत्र पूर्वस्याः पाद्मे श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये देवगणकृतमायास्तुतौ इति स्तुवन्तस्ते देवास्तेजोमण्डलसंस्थितम् । ददृशुर्गगने तत्र तेजोव्याप्तदिगन्तरम् ॥ तन्मध्याद्भारतीं सर्वे शुश्रुवुर्व्योमचारिणीम् । अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः इत्यादि । उत्तरस्याः पाद्मोत्तरखण्डे असंख्यं प्रकृतिस्थानं निविडध्वान्तमव्ययम् । इति । विद्यादिति प्रथमपुरुषनिर्देशस्यायं भावः अन्यान् प्रत्येव खल्वयमुपदेशः त्वन्तु मद्दत्तशक्त्या साक्षादेवानुभवन्नसीति । एवं मायिकसृष्टिदृष्टिमतीत्यैव रूपादिविशिष्टं मामनुभवेदिति व्यतिरेकमुखे नानुभावनस्यायं भावः शब्देन निर्द्धारितस्यापि मत्स्वरूपादेर्मायाकार्यावेशेनैवानुभवो न भवति ततस्तदर्थं मायात्याजनमेव कर्त्तव्यमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतेन तदविनाभावात् प्रेमाप्यनुभवति इति गम्यते ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ अथ तस्यैव प्रेम्णो रहस्यत्वं बोधयति यथा महान्तीति। यथा महांति भूतानि भूतेष्वप्रविष्टानि बहिःस्थितान्यप्यनुप्रविष्टानि भांति तथा लोकातीतवैकुण्ठस्थितत्वेनाप्रविष्येऽप्यहं तेषु तत्तद्गुणविख्यातेषु प्रवेशाप्रवेशौ तस्य तु प्रकाशभेदेनेति भेदेऽपि प्रवेशाप्रवेशमात्रसाम्येन दृष्टान्तः। तदेवं तेषां तादृगात्मवशकारिणी प्रेमभक्तिर्नाम रहस्यमिति सूचितम्। तथा च ब्रह्मसंहितायाम् आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः। गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्तिविलोचनेन सन्तः सदैव हृदयेऽपि विलोकयन्ति। ते श्यामसुन्दरमचिन्त्यगुणस्वरूपं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति। अचिन्त्यगुणस्वरूपमपि प्रेमाख्यं यदञ्जनच्छुरितवदुच्चैः प्रकाशमानं भक्तिरुपं विलोचनं तेनेत्यर्थः। यद्वा तेषु यथा तानि बहिःस्थितानि चान्तःस्थितानि च भान्ति तथा भक्तेष्वप्यहमन्तर्मनोवृत्तिषु बहिरिन्द्रियवृत्तिषु च विस्फुरामीति भक्तेषु सर्वथाऽनन्यवृत्तिताहेतुर्नाम किमपि स्वप्रकाशं प्रेमाख्यमानन्दात्मकं वस्तु मम रहस्यमिति व्यञ्जितम्। तथैव श्रीब्रह्मणोक्तं न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ इति। यद्यपि व्याख्यान्तरानुसारेणायमर्थोऽपलपनीयः स्यात्तथाप्यस्मिन्नेवार्थे तात्पर्य्यं प्रतिज्ञाचतुष्टयसाधनायोपक्रान्तत्वात् तदनुक्रमगतत्वाच्च। किञ्च तस्मिन्नर्थे न तेष्विति च्छिन्नपदमपि व्यर्थं स्यात्। दृष्टान्तस्यैव क्रियाभ्यामन्वयोपपत्तेः। अपि च रहस्यं नाम ह्येतदेव यत् परमदुर्ल्लभं वस्तु दुष्टोदासीनजनदृष्टिनिवारणार्थं साधारणवस्त्वन्तरेणाच्छाद्यते यथा चिन्तामणिः सम्पुटादिना। अतएव परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियम्। इति श्रीभगवद्वाक्यम् तदेव च परोक्षं क्रियते यददेयं विरलप्रचारं महद्वस्तु भवति। अस्यैवादेयत्वं विरलप्रचारत्वं महत्त्वञ्च मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमित्यादौ मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादौ भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीत्यादौ च सर्वत्र व्यक्तम्। स्वयञ्चैतदेव श्रीभगवता परमभक्ताभ्यामर्ज्जुनोद्धवाभ्यां कण्ठोक्त्यैव कथितम्। सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वच इत्यादिना सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिना च। इदमेव रहस्यं श्रीनारदाय स्वयं श्रीब्रह्मणैव प्रकटीकृतम्। इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम्। संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद् विपुलीकुरु ॥ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति। सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य वर्णय ॥ इति। तस्मात् साधु व्याख्यातं स्वामिचरणैरपि रहस्यभक्तिरिति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किञ्च जीवस्य परमात्मज्ञानविज्ञाने प्रति माया खल्वंशेनानुकूला च भवति। विज्ञाते च परमात्मनि मयि योगमायैवाधिकरोति सा खल्वनुकूलैवेति ते द्वे अवश्यनिरूपणीये इति ज्ञापयन् यथात्ममायायोगेनेत्यनेन व्यञ्जितस्य तव माया योगमाया च कीदृशीति प्रश्नोत्तरं तन्त्रेणैव क्रमेणाह, ऋतेऽर्थमिति। यत् यतः अर्थं सत्यं वस्तु विना न प्रतीयते, किन्त्वनर्थः। सत्यं वस्त्वेव प्रतीयेत इत्यर्थः। तथा यतः अर्थं विना प्रतीयेत, अर्थो न प्रतीयेत, किन्त्वनर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः। तत्ताम् आत्मनि स्वस्मिन् मुक्तो बद्धश्च जीव आत्मनो मम मायां क्रमेण विद्या अविद्येति वृत्तिद्वयां मायाख्यां शक्तिं विद्यात् जानीयात्। विद्याया दृष्टान्तः—यथाभासो दीपादिप्रकाशः, दीपादिप्रकाशाद्यथा गृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थ एव प्रतीयते, न तु दीपानयनात् पूर्वं सम्भावितो घटपटाद्यभावस्तथा सर्पवृश्चिकादिरागन्तुकश्च भयकारणमनर्थः प्रतीयते। एवमेव विद्याया हेतोर्मुक्तेन जीवेन स्वस्मिन्नित्यसम्बन्धं ज्ञानानन्दादिकमेव प्रतीयते न त्वविद्यादशायामिव तदभावः, नापि स्वस्मिन्नसम्बन्धो देहदैहिकशोकमोहादिकश्च प्रतीयते। अविद्याया दृष्टान्तः—यथा तमोऽन्धकारः, अन्धकाराद्यथा स्वगृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थो न प्रतीयते, किन्त्वविद्यमानोऽपि सम्भाव्यमानः सर्पचोरादिको भयकारणमनर्थः, प्रतीयते। एवमेवाविद्याया हेतोरेव बद्धेन जीवेन स्वस्मिन् नित्यसम्बन्धितया वर्त्तमानमपि ज्ञानानन्दादिकं न प्रतीयते किन्तु स्वस्मिन्नसन्नपि स्वसम्बन्धित्वेन वर्त्तमानो देहदैहिकशोकमोहादिरेव प्रतीयते। तेन कुसुमश्रृंगादीनां सत्यत्वेऽपि आकाशशशादीनां तत्सम्बन्धाभावादेव आकाशकुसुममलीकं शशश्रृंगमलीकमिति यथोच्यते तथैव देहानां तद्धर्म्माणां शोकमोहसुखदुःखादीनाञ्च प्राधानिकत्वात् सत्यत्वेऽपि जीवस्य तत्सम्बन्धाभावादेव जीवस्य देहादयो मिथ्याभूता इति शास्त्रेपूच्यते। जीवस्य मिथ्यामूतोऽपि देहसम्बन्धः खल्वविद्यया कल्प्यते विद्यया लुप्यते इति विद्याविद्ययोर्द्दष्टान्तावाभासतमसी इत्यत्र छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षावित्यष्टमस्कन्ध एव प्रमाणं ज्ञेयम्। केचित्तु तमोदृष्टान्तोऽयमावरणांश एव आवरणविक्षेपयोस्तु दृष्टान्ताः सर्पव्याघ्रभूतावेशाद्या ज्ञेया इत्याहुस्तेऽपि तामसत्वात्तमःशब्देनैव ग्राह्या इत्यपरे एवं जीवे सार्वदिकविद्यमानवस्तुप्रत्यायनमविद्यमानवस्तु प्रत्यायनं चेत्यविद्याया धर्म्मावावरणविक्षेपशब्दाभ्यामुच्येते ॥ अथार्थशब्दस्य धनवाचित्वात् श्लेषेणभाग्यप्राप्तस्वीयबलधनोवणिगिव विद्यालब्धज्ञानानन्दो मुक्तः सम्पन्नत्वेन रूप्यते तथा अभाग्यानधिगतस्वीयधनो वणिगिवाविद्याज्ञानानन्दो बद्धजीवो दरिद्रत्वेनेति ज्ञेयम्। एवं विद्यया त्वम्पदार्थस्य जीवात्मनोऽनुभवो भवति न तु तत्पदार्थस्य परमात्मनः तस्य निगुर्णत्वान्निर्गुणया भक्त्यैवापरोक्षानुभवः सम्भवेत् भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः। किञ्च कैवल्यं सात्विकं ज्ञानमिति भगवदुक्तेर्देहादिव्यतिरिक्तात्म ज्ञानरूपा येयं विद्या तस्याः सत्त्वगुणत्वादनया गुणातीतस्य परमात्मनो नैवानुभवः प्रत्युतास्या अप्यपाय एव। यदुक्तं भगवता-द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म्म च कारकः। श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

येनेमे निर्जिता सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः । भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ।। इति ननु तर्हि मुक्तजीवेन परमात्मनो परोक्षानुभवार्थं भक्तिः कुतो लभ्यताम् उच्यते ज्ञानाधिकारिणः सांख्ययोगतपआदिभिर्भक्तिमिश्रैरेव जनितया विद्यया अविद्यानिवर्तिकया प्रथमं त्वम्पदार्थानुभवः ततस्तस्याविद्यातो वियुक्तस्य निरिन्धनाग्निन्यायेन विद्यया अप्युपरमतारतम्येन विद्यया अप्युपरमतारतम्येन पूर्वसिद्धभक्तिचन्द्रकलायास्तदुपरागविच्युतायास्तत उद्गमतारम्यम् । तथैव भक्त्या पुनः पुनरभ्यस्तया तत्पदार्थस्य परमात्मनोऽनुभवतारतम्यम् । यदुक्तं भगवता गीतासु 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । इति परां पौर्वकालिकगुणीभावराहित्यात् श्रेष्ठं केवलं वा ततश्च भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । इत्युक्तेर्ज्ञातिप्रमाणाभ्यामल्पीयस्या तया भक्त्या निर्विशेषब्रह्मण एवानुभवः न त्वनन्तचिद्विशेषब्रह्मणो भगवतः । यथा अल्पतेजस्विचक्षुष्केण जनेन मणिमयी मूर्त्तिः सामान्यस्तेजोमयेव दृश्यते न तु मुखनासिकानेत्रकर्णादिविशेषमयी ततश्च विद्याया सामस्त्येनैवोपरमे सत्यद्भुतनैर्गुण्यस्य तस्य तथैव भक्त्या ब्रह्मानुभवस्यापि पूर्णत्वम् एतदेव निर्व्वाणशब्दवाच्यं जीवब्रह्मैक्यम् । यदुक्तं तत्रैव ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । इति या तु चिच्छक्तिवृत्तीनां सारभूता कृपाविलासरूपा परमोत्तमा शुद्धा भक्तिर्ज्ञातिप्रमाणाभ्यामत्यधिका सा प्रबला परमस्वतन्त्रा गुणदोषादिकमप्यगणयन्ती बद्धेऽपि जीवे राक्षसपुलिन्दपुल्कशादौ दुराचारेऽपि यदृच्छयैवोदयते विप्रे सन्न्यासिनि मुक्तेऽपि नोदयते । तयैवाविद्यापर्यन्तसमस्तक्लेशध्वंसः यदुक्तम्' जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथा ।। इति । तयैवानन्तचिद्विशेषस्य भगवतोऽप्यपरोक्षानुभवो भवेत् । यथा बहुतरतेजस्विचक्षुष्केण जनेन सामान्यतस्तेजोमयी विशेषतश्च मुखनासिकानेत्रकर्णादिसौन्दर्यमयी च मूर्त्तिर्भेदेनैव दृश्यत इति । तदेवं भक्तिर्द्विधा निर्गुणा गुणमयी च तत्राद्यया पाकदशायां प्रेमभक्तिसंज्ञया भगवद्वशीकारः सच्चिदानन्दमयभगवद्रूपगुणलीलामाधुर्य्यानुभवश्च द्वितीयया सात्त्विक्या सत्त्वगुणाद्विच्युतयैव निर्विशेषब्रह्मसुखानुभवमात्रमिति । तस्माद् ब्रह्मसुखानुभवदशातः पूर्वास्वेव दशासु जीवेषु मायाया अधिकार इति सिद्धम् । सत्यमेव प्रतीतं स्याद्यतोऽसत्यं तथा यतः । तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ।। इत्युक्तेरित्यन्यस्मिन्नर्थेऽप्याशय ईक्ष्यते । ऋतेऽर्थशब्दौ परिवृत्त्यसहावर्पितौ यतः ।। स चार्थो यथा ब्रह्मानुभववत्स्वपि जनेषु नानाविधेषु या स्पष्टमधिकरोति भगवदिच्छावशात् तदीयस्वरूपरूपगुणलीलाप्रकाशनावरणधुरन्धरा स्वरूपभूता शक्तिस्तस्या योगमायाया अपि लक्षणं तन्त्रेणैवाह ऋते इति । आत्मनि परमात्मनि मयि ऋते ज्ञाते सति अर्तेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात् साक्षादनुभूते सतीत्यर्थः । यदिति इण् गतौ शत्रन्तम् तत्पदेनैव यत्पदस्याक्षेपात् यतः अर्थं यत् प्रयोजनं प्राप्नुवत् वस्तु अप्राकृतं प्राकृतञ्च प्रतीयते यया प्रकाशितं सत् सप्रयोजनं वस्तु परमात्मसाक्षात्कारवता जनेन साक्षादनुभूयते इत्यर्थः । यतः सकाशात् न प्रतीयते च यया आवृतं तदैव वा समयान्तरे वा न प्रतीयेतेत्यर्थः । ताम् आत्मनो भगवतो मम मायां योगमायाख्यामन्तरङ्गां शक्तिं विद्यात् जानीयात् । मायया प्रयोजनं विनैवाव्रियते योगमायया तु प्रयोजनमुद्दिश्यैवेति विवेचनीयम् । यथाभासो यथा तम इति । आभासेन दीपादिना प्रकाशितं घटपटादिकं यथा प्रतीयते तमसा आवृतं तन्नानुभूयेत च तथैव सा मदिच्छावशादाभासतमोधर्मवती योगमायेत्यर्थः । उदाहरणन्तु यथा ऐश्वर्यदर्शनेऽपि प्रेमसंकोचाभावज्ञापनार्थं भगवत्कुक्षौ यया प्रकाशितं प्राकृतं विश्वमप्राकृतं गोकुलयशोदाकृष्णादिस्वरूपञ्च यया मोहिता श्रीयशोदा साक्षादनुबभूव क्षणान्तरे च यया आवरणान्नानुबभूव च । यथा चैश्वर्य्यानुभूत्या प्रेमसंकोचज्ञापनार्थं यया प्रकाशितं विश्वरूपं परमात्मस्वरूपञ्चार्जुनः साक्षादनुबभूव, तत्रैव वर्त्तमानमपि कृष्णस्वरूपं यया, आवरणान्नानुबभूव, समयान्तरे च ययाच्छादितं विश्वरूपादिकं नानुबभूव, द्विभुजं श्रीकृष्णमेवानुबभूव । अत्रैकदैव एकस्य स्वरूपस्य प्रकाशनमन्यस्यावरणमिति पूर्वतो विशेषः । यथा च मञ्जुमहिमदर्शनया ब्रह्मण ईश्वरत्वाभिमाननिवर्त्तनार्थं यया, आवरणप्रकाशनाभ्यां लीलापरिकरवत्सबालाद्यदर्शन—कृष्णस्वरूपभूतवत्सबालादिदर्शन—तददर्शन—चतुर्भुजादिदर्शन—तददर्शन—श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनानि प्राप यया मोहितः परमेष्ठी । अत्रैकस्मिन्नेव परमेष्ठिनि विविधस्वरूपावरणप्रकाशनयोः पौनःपुन्यमिति विशेषः यथा च भगवद्वपुः स्वरूपत एव परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं चातर्क्यमिति ज्ञापनार्थं तथा केवलभजनश्रमस्तज्जन्या भगवत्कृपा चेत्युभाभ्यामेव भगवद्वशीकार इति ज्ञापनार्थञ्च दामबन्धनलीलायां युगपदेव यशोदाकृष्णयोरभीप्सिते बन्धनाबन्धने विभुत्वस्य युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां वेष्टयन्त्या किङ्किण्याद्यङ्गुलन्यूनदाम्ना चावेष्टयता सूचिते दर्शयन्त्यापि वस्तुतः कृष्णस्यैवाभीप्सितसम्बन्धनं साधयन्त्या यया मोहिता व्रजेश्वरी विस्मयरसं क्षणमनुबभूव, पश्चात्तस्या अप्यभीप्सितं कृष्णसम्मत्या साधयितुं विभुत्वं यया खल्वावृतमेवेत्यतः सा कृष्णं बबन्धैव । अत्रैकदैवैकस्यैव विभुत्वस्यावरणप्रकाशने इति पूर्व्वपूर्व्वतो विशेषः ।

यथा च प्रतिस्वनिमन्त्रणादिसिद्ध्यर्थं श्रुतदेवबहुलाश्वरुक्मिणीसत्यभामादिगृहस्थितस्य तस्य तत्तत्स्वरूपस्य ययैव युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां तत्र तत्र लीलासिद्धिर्व्याख्यास्यते अत्र श्रुतदेवबहुलाश्वादिव्यक्तिभेदसपेक्ष्यैवावरणप्रकाशनयोर्यौगपद्यं, पूर्व्वत्रैकस्यां यशोदायामेवेति—विशेषः सा खलु योगमायैव, न तु माया, तया मोहितानामपि तेषां परमात्मसाक्षात्कारदर्शनात् । स च परमात्मसाक्षात्कारो भक्तिमिश्रज्ञानवतामविद्याविद्ययोरुपरामे सति, तथैवावता रसमये कृष्णं प्रीत्या पश्यतां तत्कृपाविषयीभूतत्वाद्प्रेमवतामपि । अन्यदा तु प्रेमवतामेव कृष्णरामादिसाक्षात्कारो भागवतमतेनोच्यते । तेषु योगमायैवाधिकरोति न तु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माया। कृष्णं तदिच्छया पश्यतामपि कंसादीनां द्वेषलक्षणान्तःकरणदोषादेव न परमात्मसाक्षात्कारः, यथा मत्स्यण्डिकां भुञ्जानानामपि पित्तदूषितरसनानां न मत्स्यण्डिकास्वादानुभवः। तेषु मायैवाधिकरोति न तु योगमाया। मायाशक्तिश्च योगमायोतथा तस्या विभूतिरेव यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे अस्या आवरिकाशक्तिर्महामायाऽखिलेश्वरी। यया मुग्धं जगत् सर्व्वं सर्वेदेहाभिमानिनः॥ इति॥ भगवता स्वस्वरूपत्वेनाभिमन्यमाना योगमाया शक्तिश्चिदेव सैवांशेन स्वेच्छावशात् स्वस्वरूपत्वेनानभिमन्यमानात् स्वस्वरूपात् पृथग्भूता सती मायाशक्तिर्जडैव। यथा सर्पस्य स्वरूपभूतापि त्वक् तेन त्यक्ता चेत् ततः पृथग्भूतं कञ्चकं जडं स्यात्। तथा चोक्तं श्रुतिभिः—त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभग इति सा च माया त्रिविधा—प्रधानमविद्या विद्या च। प्रधानस्य लक्षणं जायन्तेयोपाख्याने वक्ष्यते प्रधानेनोपाधयः सृज्यन्ते ते च सत्या एव, अविद्याया जीवेषु तदध्यासः सृष्टः स चासत्य, एव विद्यया तदध्यासध्वंस इति तिसृणां शक्तिनां कार्य्यं तत्तन्मयं जगदिदमंशेन सत्यमंशेना सत्यं तथा जीवानां नित्यत्वात् भगवन्निकेतनादिभक्त्युपकरणानां निर्गुणत्वाच्चांशेन नित्यत्वमपि वादिभिर्यथास्वमतं नानारूपतया निरूपितम्। कार्य्यं प्राधानिकं सत्यं कार्य्यमाविद्यकं मृषा। नित्यं तद्भक्तिसम्बन्धमिदं तत्त्रितयात्मकम्॥ १॥ प्राधानिकाः स्युर्देहास्तद्धर्म्मः; वाविद्यकः पुनः। जीवेषु तत्तत्सम्बन्धो भक्तिश्चेन्निर्गुणाश्रते॥ २॥ चिज्जीवमायानित्याः स्युस्तिस्रः कृष्णस्य शक्तयः तत्वृत्तयश्चताभिः स भात्येकः परमेश्वरः॥ ३॥ कार्य्यकारणयोरैक्याच्छक्तिशक्तिमतोरपि। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन॥ ४॥ भक्तानामेव सिद्धान्तंश्चतुःश्लोकीयमीरिता। शीलिता भगवद्भक्तैस्तैरेव न किलापरैः॥ इति॥ ३३॥ ❀ ❀ एवञ्च मायां योगमायाञ्च मन्त्रेणैव लक्षयित्वा ताभ्यामधिकृतेषु सगुणनिर्गुणलोकेषु ब्रह्मणा पृष्टं स्वस्वक्रीडाप्रकारं तन्त्रेणैवाह यथेति। यथा महाभूतान्याकाशादीनि भूतेषु देवमनुष्यतिर्य्यगादिषु अनुप्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च पृथग्विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभेतिकेष्वहं प्रविष्टः सन्नपि पृथक् शुद्धसत्त्वात्मकस्वधामनि वर्त्तमानत्वादप्रविष्टश्चास्मि। किन्तु महाभूतानामचेतनत्वादेव भूतेषु प्रवेश आसङ्गरहितः मम तु चेतनत्वेऽप्याकाशवदसौ स्वगृहेऽवलिप्त एव वसतीतिवत् तेषु सर्वेषु प्रवेशनियमनपालनादीन्यासंगरहितानीत्येवम्भूता भूतेषु माथिकेष्वासंगरहितैव क्रीडेति भावः। तथा तेषु प्रसिद्धेषु नतेषु प्रणतभक्तजनेषु प्रविष्टोऽन्तःकरणेषु दर्शनं दातुं तथा अप्रविष्टः बहिःस्थितश्च तेषां नयनेषु स्वसौन्दर्य्यमर्पयितुं नासासु स्वसौरभ्यं प्रवेशयितुं तैः सहोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्वन् तेषां कर्णेषु स्वसौस्वर्य्यामृतं पूरयितुं स्पर्शनालिङ्गनादिदानैस्तेषामङ्गेषु स्वीयसौकुमार्यमाधुर्य्यादिकं चानुभावयितुमिति तेषु गुणातीतभक्तेष्वन्तर्बहिर्मया त्यक्तुमशक्येष्वासङ्गसहितैव मम क्रीडेति भावः॥ ३४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मायामाह ऋतेऽर्थमिति। यद्वस्तु आत्मनि ज्ञानस्वरूपे ज्ञातरि सति ज्ञेयतया प्रतीयेत अर्थं ज्ञातृपदार्थमृते न प्रतीयेत तदचेतनं द्रव्यम् आत्मनः परमात्मनः मम मायां विद्यात् अचेतनस्य चेतनज्ञेयतया स्वरूपनिश्चये दृष्टांतः यथा आभासः प्रकाशः यथा वा तमोऽप्रकाशः ज्ञातरि सत्येव प्रतीयते नतु तद्भावे तद्वदित्यर्थः॥ ३३॥ ❀ ❀ यथा आत्ममायायोगेन विश्वं विसृजन् विलुंपन् भगवान् क्रीडति तद्विषया मनीषा संक्षेपतः चतुराननेन अर्पिता माया चदर्शिता अथ विश्वसृष्ट्यादिहेतोरात्मनो विश्वगतदोषाऽस्पृष्टत्वं परिच्छिन्नेष्वनुप्रविष्टस्याप्यपरिच्छिन्नत्वं चाह यथेति। यथा महांति भूतानि खवातादीनि उच्चावचेषु भौतिकेषु घटपटादिषु भेदक्लेदाद्यर्हेषु परिच्छिन्नेषु अनुसृष्टेरनंतरं प्रविष्टान्यपि अप्रविष्टानि घटपटादिवद्भेदक्लेददोषास्पृष्टत्वात् घटपटादिभिरनावृतत्वाच्च तथा तेषु महाभूतेषु ब्रह्माण्डरूपेण स्थितेषु तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुत्युक्तरीत्याऽनुप्रविष्टोऽस्मि तद्गतदोषास्पृष्टत्वात्तैरनावृतत्वाच्च एवं चिदचिदात्मकं जगत्कारणं मां ज्ञात्वा ज्ञानविज्ञानवान् भवति ज्ञाने जाते परममंगलगुणशक्त्याद्याश्रये ज्ञेये भक्तियोगेन कृतार्थो भवतीति सूक्ष्मभागवतसिद्धान्तः॥ ३४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं तज्जलानिति हेतुं विविच्य सर्वमात्मैवेति प्रमेयं विनिश्चित्य प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्तिसङ्कोचपरत्वात् गुणदोषविषयत्वात् सोऽप्येका भगवल्लीलेति मायां निरूपयति—ऋतेऽर्थमिति। यद्वस्तु स्वरूपे अन्यथा प्रतिभासते तत् आत्मनां जीवानां 'व्यामोहिका या माया पूर्वं निरूपिता तस्याः कार्यम्। सा हि जीवं व्यामोहयित्वा तत्सम्बन्धिनमन्तःकरणबुद्ध्यादिकमपि व्यामोहयति। तया व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थानन्यथा मन्यते। न तु पदार्था अन्यथा भवन्ति। बुद्ध्यर्थमेव हि प्रमाणानि साधनानि च। कानिचिद्बुद्धिजनितदोषनिवर्त्तकानि। कानिचिद्गुणाधायकानि। माया च द्विधा भ्रमं जनयति। विद्यमानं न प्रकाशयति। अविद्यमानं च प्रकाशयति देशकालव्यत्यासेन। तदाह—अर्थमृते यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत च। अर्थादर्थः। अर्थो न प्रतीयते। अर्थमृते प्रतीयत इति। तस्मात्पदार्थानां याथात्म्यज्ञापनार्थं प्रमाणमित्युक्तं भवति। ननु वस्त्वेव कुतो न तथास्तु। कैश्चिद्वादिभिर्जगतो मायिकत्व-

---

१. मोहिकाय इति ग.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वीकारादिति चेत् । भवेदेतदेवं यदि विचारे पर्यवस्यति । प्रमाणभूतो वेदः "सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवे"त्याह । ब्रह्मविदां प्रतीतिरपि तथा । भ्रान्तप्रतीतेस्तु नाऽर्थनियामकत्वम् । अन्यथा भ्रमदृष्ट्या गृहीतं जगद्भ्रम[1]रूपमेव स्यात् । अतो विषये विषयता काचित्स्वीकर्त्तव्या यया दृष्टिः सविषया भवति । अन्यथा पदार्थानां स्थिरत्वाद्भ्रमदृष्टिर्निर्विषया स्यात् । अतोऽन्यत्रैव सिद्धभ्रमिर्माययया पुरःस्थिते विषये समानीयते । दृष्ट्यनुरोधित्वात्तस्याः । अतो यथाऽधिकारं जीव[2]सृष्टिं पुरस्कृत्य व्यामोहिकया मायया व्यत्यासेन पदार्थाः सम्पाद्यन्ते । एवं सर्वत्र जगति सा बुद्धिभ्रमं जनयति अन्यत्राऽन्यविषयतां सम्पादयति । विषयता मायाजन्या । विषयो भगवान् । मायायामेव विषयतारूपं भगवतः स्वरूपं प्रकटितमिति । तदपि न निःस्वभावम् । आत्मशक्तित्वान्मायाऽपि न निःस्वभावा । चिद्विलासत्वाद्बुद्धेः परं तामेव व्यामोहयति यावन्न ब्रह्मभावः । सा हि भगवदीयैः सर्वैरेव पदार्थैर्विरुध्यते । ते हि भगवद्विषयकं ज्ञानं जनयन्ति । अतो विषयताजनितं ज्ञानं भ्रान्तं विषयजनितं प्रमेति । एवं यथा जगति, आत्मन्यपि तथेत्याह—चाऽऽत्मनीति । आत्मनि च विद्यमानं न प्रकाशयति । अविद्यमानं प्रकाशयति । ननु सर्वजनीनप्रतीत्यनुरोधेन जगद्रूपोऽयं विषयो ब्रह्मणो भिन्न एव कुतो नाऽङ्गीक्रियते तत्राऽऽह—तद्विद्या[3]दात्मनो मायामिति । यस्मात्कारणादविद्यमानमेव बोधयति विद्यमानं न बोधयति तस्मात्कारणात्तां मायामेव [4]विद्यात् । न हि विषयश्चक्षुर्वा जडं नियतस्वभावमन्यथाप्रतीतिहेतुर्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽऽभासो तथा तम इति । यथा द्विचन्द्राद्याभासो माययैव जन्यते । न तु प्रतीत्यनुरोधेन चन्द्रद्वयं कल्प्यते । एवं विषयताऽपि मायया जन्यते । बुद्धिस्तु चिद्विलास इति न मायाजनिता । अन्यथा ब्रह्मविदोऽपि बुद्धिस्तथा स्यात् । ततश्च सर्वविप्लवः । सा च विषयता द्विधा[5] । आच्छादिकैका । अन्यथाप्र[6]तीतिहेतुश्चाऽपरा । सा उभयविधाऽपि माययैव जन्यते यथाऽऽभासः । ननु मायायाः कथमेवं पदार्थजनकत्वम् ? व्यामोहजनकत्वमेव तस्याः । न च विषयातिरिक्ता विषयता क्वचिदुपलब्धेत्याशङ्क्याऽऽह—यथा तम इति । यथाऽन्धकारः पदार्थस्तेजोऽभावे जन्यते । यत्रैव तेजोऽभावस्तत्रैवाऽन्धकारं जनयति माया । इयमेव व्यामोहिका । अतएव दिवाभीतान्प्रति नाऽन्धकारं जनयति । ते तु तेजोभावमेव गृह्णन्ति तेषां दृष्टेः कोमलत्वाद्बलवत्तेजो दृष्टिप्रतिबन्धकं भवति । तदभावे सुखेन विषयान् गृह्णन्ति । अस्मदादीनामपि तेजो न विषयसंस्कारकम् । न वा चक्षुषः । किन्तु तेजोऽभावे मायया तमोजननात् सैव दृष्ट्या विषयीक्रियते न तु विषयः । अतस्तमोनिवृत्त्यर्थमेव तेजः । तथैव लोकप्रतीतिः । सा च विषयता चक्षुषा गृह्यते । विषयाद्भिन्नतया स्वात्मसात्क्रियते । परिभ्रमणे तथा सिद्धेः । "यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषामि"ति वाक्ये चक्षुःसम्बन्धिन एव तमसो नाशकत्वम् । न तु स्वभावत एव किञ्चित्तमः । अन्यथा स्पर्शेनाऽपि ज्ञाने[7] तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । स्पर्शेन वा तद्गृह्येत । तम इति चोपलक्षणम् । आदर्शे च मुखं जनयति । न च परावृत्तं चक्षुर्मुखमेव गृह्णातीति मन्तव्यम् । तथा सति दर्पणान्तरे साभासस्य प्रतीतिर्न स्यात् । न चेदमेव मुखमुभयत्र प्रतिबिम्बितं इति वाच्यम् । असम्मुखदिक्कानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । अयमेव वा आभासः । तस्माद्दर्पणे मुखजननवत्तेजोऽभावेऽन्धकारजननवन्माया मोहितपुरुषबुद्धावपि विषयताद्वयं जनयतीत्यर्थः । तत्रैका ब्रह्मरूपतां न प्रकाशयति । एका तु जगद्रूपा विषयता । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणि प्रमाणानीति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं प्रमेयं प्रमाणं च निरूप्य विषयं निरूपयति—यथा महान्ति भूतानीति । वेदेन हि प्रकारद्वयेन पदार्था निरूप्यन्ते-साकारो निराकारः, सावयवो निरवयवः, पूर्णः परिच्छिन्न इत्यादिप्रकारेण । तदुभयमपि यथा विषयो भवति तदर्थमिदमारभ्यते । अन्यथैकपक्षो विषयता स्यात् । तथा सति वेदानामंशतोऽप्रामाण्यं भवेत् । अथ सर्ववेदप्रामाण्यसि[8]द्धये उभयविधो विषयो निरूप्यते । यथा महान्ति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु घटादिषु उच्चावचेष्वनेकरूपेषु स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्ववक्रर्ज्वादिभिन्नेषु कारणत्वेन प्रविष्टानि, पुनरनुप्रविष्टानि भवन्ति, ततोऽप्यप्रविष्टा[9]नि भवन्ति । तथा अहं सर्वत्र कारणभूतः सर्वत्राऽनुप्रविष्टोऽपि न कारणभूतो नाऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । तेष्विति पुनर्वचनं वाक्यद्वयबो[10]धार्थम् । अन्यथा नकारः पूर्ववाक्य एव सम्बध्येत । कारणं हि कार्येऽनुप्रविशति । कार्यं च कारणे समवेतमुत्पद्यते । अन्यथा पटस्य निराधारतयोत्पत्तिः स्यात् । तथा सति नोत्पद्येत । उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत । यथा घटो भगवान्[11] यथा शब्दः । कुम्भकारकृत्या प्राकृत एव घट उत्पद्यते । विषयतावत् । ननु भगवद्रूपः सिद्धत्वात् । शब्दोऽपि ताल्वोष्ठपुटव्यापारेणोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेषूत्पद्यते । एवं निराधारः पटोऽपि भवेत् । तथा सति तन्त्वाधारतयोत्पन्ने पटे यदि तन्तवो न प्रविशेयुस्तदा पटे तन्तुप्रतीतिर्न स्यात् । जायमाना वा भ्रान्ता स्यात् । एकस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च[12] कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थितं भवति । एवं महाभूतेषु त्रयम् आधारत्वं, आधेयत्वं, विशेषत आधेयत्वमिति । तदाह—प्रविष्टान्यप्रविष्टानीति । अथवा । महाभूतेषु पञ्चधा कारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाभूतत्वेन चेत्यप्रवेशस्त्रेधा । कारणप्रवेशवत्प्रवेशत्वेन पृथक्प्रवेशत्वेन च प्रवेशो द्वेधा । तथा तेष्विति पञ्चधाऽपि । न[13] तेष्विति पुनः पञ्चधा । एवं भगवति दशधा भवति । तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् दशविधलीलायुक्तो दशधा ज्ञातव्यः ॥ ३४ ॥

---

१. भ्रमद्रुपमिति घ. २. जीवदृष्टिमिति क. । ३. तद्विन्यादिति ख. ४. विन्यादिति क. घ. ५. द्विविधेति ग. ६. प्रतीतिश्चापरेति ग. ७. ज्ञानेनेति ख. ८. सिद्धे उभयेति ख. ९. विष्टानि चेति ख. ग. १०. बोधनार्थमिति ख. ग. । ११. भगवान्-शब्द इति । १२. च नास्ति ख. । १३. न पुनरिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ऋतेर्थमित्यत्र, एवं तज्जलानित्यादि। एवं पूर्वार्द्धेन जननाधारत्वस्य तृतीयेनाननाधारत्वस्य तुरीयेण लयाधारत्वस्य स्फुटीकरणात्तज्जलानिति हेतुं सम्यग्बोधयित्वा, तेनात्मरूपं प्रमेयं निर्द्धार्यम्, एवं सर्वस्य ब्रह्मस्वरूपपरत्वे गुरुशिष्यभावाभावात् साधनफलभावाभावाच्च प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य, बुद्धयादिशोधनार्थं यज्ञादिनिरूपकः प्रापञ्चिकत्याजनाय वैराग्यनिरूपको यः प्रमाण· भूतो वेदः, तस्य सर्वत्रात्मबुद्धौ बुद्धिशुद्धिवैराग्ययोः प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य, प्रवृत्तिसङ्कोचपरत्वात् गुणदोषविषयत्वाच्च बहुस्यां प्रजायेये, तीच्छायाः स्वैकात्म्यस्य स्वोत्कर्षस्य च तिरोधानाज्जीवानां प्रपञ्चासक्त्या, तत्र रागतः प्रवृत्तावनिर्मोक्षे प्रसक्ते 'लोके व्यवायामिषमद्यसेवे' ति श्लोकोक्तप्रकारेण पूर्वकाण्डस्य जीवप्रवृत्तिसङ्कोचार्थत्वात्तत ईषद्वैराग्योन्मुखत्वसम्पत्तावुत्तरकाण्डस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोस्तत्फलयोश्च प्रातिलोम्येन गुणदोषविषयत्वात्। सापि मायाकृताऽऽसक्तिरपि एका वैराग्योत्पादनेन प्रमाणसार्थकीकरणार्थाभगवल्लीलेतिहेतोर्मायां प्रमाणनिवर्त्त्यां भगवच्छक्तिमुपोद्घातेन वर्णयतीत्यर्थः। अन्यथाप्रतिभासत इति तद्वस्तुभिन्नवस्तुतया प्रतिभासते। ननु सा जीवशक्तिस्तस्य मुक्तौ स्वस्याभिमानिशून्यता स्यादिति तदभावार्थं जीवव्यामोहस्तस्याः कार्यमिति युक्तम्। परन्तु प्रपञ्चे भेदभ्रमस्य प्रयोजनाभावादुपकरणाभावाच्च न तस्याः कार्यमिति भेदज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात्पदार्था एवान्यथेत्यत आहुः सा हीत्यादि। तथा च, जगतो ब्रह्मांशत्वस्फूर्त्तौ तद्विहाय ब्रह्मार्थं जीवः प्रयतेत, तदा न व्यामुह्येतेत्यतस्तदर्थं तत्सम्बन्धिनोर्थान्मोहयति तेन तथेति पदार्था न तथेत्यर्थः। नन्वस्त्वेवमन्यथाभानम्, तथापि प्रमाणस्य कथं सार्थकयमत आहुः बुद्ध्यर्थमित्यादि। तथा च, बुद्धिनैर्मल्यार्थं प्रमाणतदर्थयोरुपयोगात्सार्थक्यमित्यर्थः। ननु प्रमाणैरेव नैर्मल्यसिद्धौ किं साधनैरित्यत आहुः कानीत्यादि। बुद्धिजनकदोषनिवर्त्तकानीति, अन्तःकरणबहिःकरणदोषनिवारकाणि। तथा च, दोषनिवृत्त्यर्थं गुणाधानार्थं च यथायथमुपयोगान्न कस्याप्यानर्थक्यमित्यर्थः। एवं तात्पर्यं सङ्गृह्य पद्यं व्याकुर्वते माया चेत्यादि। इतीति। उक्तप्रकारको द्विधाभ्रमो यस्मान्मायाकृतः। ननु वस्त्वेव तथास्त्विति सर्वं यदि ब्रह्म स्यादस्मद्दृग्गोचरो न स्यादत एवमतो नैवं किन्तु मायिकमेवास्त्वित्यर्थः। वादिभिरिति। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादि' त्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वादिभिः कुतो न पर्यवस्यतीत्यत आहुः प्रमाणेत्यादि। न चोपासनार्थमेव सर्वस्य ब्रह्मत्वमत्रोच्यत इति न तद्वास्तवमिति वाच्यम्, हेतूक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। तां विनापि विधानमात्रेणोपासनासिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। 'इदं सर्वं यदयमात्मे' ति, 'स वै सर्वमिदं जगत्' (स) स भूतं स भव्यमि' ति श्रुत्यन्तराच्च न 'चेन्द्रो मायाभिरि' त्यादिश्रुतिविरोधः शङ्कनीयः। आद्ये बहुत्ववैशिष्ट्येन मायापदादविद्याया गृहीतुमशक्यत्वात्पुरुरूपज्ञानकरणतयोल्लेखाच्चेन्द्रियवृत्तीनामेव तत्र ग्राह्यत्वात् मायया बहुभवनस्याशक्यवचनत्वात्। किञ्च, मायया पुरुरूपभवने विवक्षिते ऋक्पूर्वार्द्धे एव मायापदमेकवचनान्तं वदेत्। न च समभिव्याहारलभ्योयमर्थ इति वाच्यमेतस्य पूर्वोक्तानुवादत्वेन पुरोवादवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात्। न च तदर्थनिद्वारार्थमेवायं समभिव्याहार इति वाच्यम्, विनिगमकाभावात्। किञ्चेदं वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम्, तत्र च मैत्रेयीब्राह्मणोक्तस्यात्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतत्वं ब्रह्मत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्त्वा ततः 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इत्यादिना पुरां करणं तासु प्रवेशं सर्वस्य तत्संवृतत्वञ्चोवाच। तेन प्राप्ते भेदे 'सर्वं समाप्नोपि ततोसि सर्व' इति च व्याप्तिकृता गौणी सर्वात्मकता भविष्यतीति शङ्कावारणाय 'रूपं रूपमि' तिमन्त्रः पठ्यते। अयं वै हर योयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चे' ति विव्रीयते च। ततो यस्यैवं रूपतात्र विवृता, ब्राह्मणोपक्रमे चोक्ता, तस्यैव*तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमित्यनेन स्वरूपमुक्त्वाऽ 'यमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरि' त्यनुशासनमुपसंहृतम्। एवञ्चात्र विचारे उपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायां विनैवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात्, स्वरूपकथने पूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्त (प्रश्न) स्य शून्यवादभ्रमस्य वारणाय सर्वानुभूरिति सर्वानुभवकर्तृत्वस्वरूपोपपत्तिकथनाच्च भ्रमरहितस्यात्मनः सर्वरूपता श्रुत्यन्तरोक्तस्वेच्छाकृतैवेति विनिगमनोत्पत्तेरपि, मायापदेनेन्द्रियवृत्तिरेव तत्र ग्राह्या, 'स्यान्माया शाम्बरी क्रिया (भेदो) दम्भो बुद्धिश्चे' त्यनेकार्थकोशेन बुद्धिवृत्तौ मायापदस्य शक्तेरेव ग्रहणादतोस्मदिन्द्रियवृत्तिभिरिन्द्रो बहुरूपो ज्ञायते इत्येव तत्रार्थ इति न तद्विरोधः। एव 'मनृतापिधाना' इत्यपि छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य पठितम्। 'त एते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानाम् (सता) मनृतमपिधानमिति, तत्राप्यनृतशब्दस्तावन्न मिथ्यावचनः, किन्तु, तैत्तरीये 'सोऽकामयत बहु स्यामि' ति बहुभवनमुपक्रम्य 'सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' 'यदिदं किं च तत्सत्यमित्याचक्षत' इत्युपसंहारादनृतशब्दवाच्यं भगवतो रूपान्तरं यदुक्तं तद्वचनः, (अ) पिधानाल्लिङ्गात् मिथ्याभूतेनापिधानासम्भवात्। शुक्तिरजतादावपि बुद्धिवृत्तेः सत्याया एव रजतरूपेणान्तराख्यानादन्तराबुद्धेरेव पिधानं न तु शुक्तेः। अन्यथा प्रतियोगिभेदेन तत्र युगपत्भ्रमप्रमानुपपत्तेः। प्रकृते तु कामपदेन 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयत' इत्यादिभिरुक्तानां काम्यानामर्थानां सङ्ग्रहात्तेषां पिधानं शरीरादिना लौकिकेनार्थेनाभिप्रेतं न त्वनिर्वचनीयेन, संस्कारप्राबल्यादेव ख्यानोपपत्तावनीर्वचनीयतत्कल्पनस्य युक्तिबाधितत्वात्। तादृशविद्यावतः ख्यानासम्भवाच्च

* तदेव ब्रह्म पाठः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सम्भवे कामानामपि सत्यत्वासम्भवेन श्रुतेरेव व्याकोपाच्चेति न तस्यामनृतशब्देन मायिकमभिप्रेतमतो न तस्या अपि विरोधः। 'वाचारम्भणं विकार' इति वाक्यं तु व्यासचरणैरेव विचारितम् 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति। तत्र च विकाराणां घटकुड्यशरावादीनामाकृतिविशेषदर्शनेन वाचा नाममात्रेणैवारब्धत्वाद्विकारो नामधेयम् न तु रूपमिति, रूपस्य कारणाभिन्नत्वात्, कारणभूतमृत्तिकारूपेणैव सत्यत्वमभिप्रेयते एकविज्ञानेन सर्वज्ञानार्थम्। तथा सति ज्ञानेन विकल्पबुद्धेरेव बाधः सिद्ध्यतु, न तु कार्यस्वरूपस्यापि। यत्तु 'सूत्रे भेदव्यासेध एव क्रियते न त्वभेदो बोध्यते' इति भामतीकारः, तदसङ्गतमेव, प्रमाणाभावात्। व्यासेधे च भेदे अभेद एव पर्यवसानाच्चेति, तत्रापि न मायिकताभिप्रेयते इति न तस्या अपि विरोधः। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति' श्वेताश्वतरीयं तु मायायाः प्रकृतित्वमात्रं वदति, न तस्या न वा जगतो मायिकत्वम्। न च ब्रह्माभिन्नत्वात्तथात्वं शङ्क्यम्, 'पूर्ववद्वे' तिपूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मण एव तद्रूपेण भवने भेदस्याभावात्। 'प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वह'मित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतो न तस्या अपि विरोध इति। अतः सर्वत्र वेदे जगतो ब्रह्मतादात्म्येन ब्रह्माभेदस्यैवाभिप्रेतत्वाद्विचारे न पर्यवस्यतीति जगतो मायिकत्वं नाद्रियत इत्यर्थः। ननु तर्हि प्रतीतेः का गतिरित्याकाङ्क्षायां युक्त्यन्तरमाहुः ब्रह्मेत्यादि। तथेति परिणतसर्वभूतब्रह्माभेदविषया, 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदे' त्यादिश्रुतेः। तथा च, न प्रतीतिविरोध इत्यर्थः। ननु परप्रतीत्यपेक्षया स्वप्रतीतेरभ्यर्हितत्वात्तथा नाङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः भ्रान्तेत्यादि। तथा च, तस्या अभ्यर्हितत्वमप्रयोजकमित्यर्थः। कथं तथेत्याकाङ्क्षायां तस्या अर्थनियामकत्वे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि। ननु तस्या अर्थानियामकत्वेपि जगतो मायिकत्वसिद्धिः। तथा हि, भ्रमदृष्टिर्यद्यत्यन्ताऽसदवगाहिनी स्यात् खपुष्पमप्यवगाहेत, यदि सदवगाहिनी स्यात् पदार्था ह्यन्यथा स्युः, यतो नैवमतो नैवम्, यदि मायिकावगाहिन्यपि न स्यान्निर्विषया स्यात्, अस्ति तु सविषया, पूर्वोक्तोभयानवगाहिनी च, तस्मान्मायिकविषयैव, यस्मादेवं तस्यास्तस्माद्भ्रमविषयो मायिक इति लोकसिद्धभ्रमविषयस्य मायिकत्वसिद्धौ प्रकृतेपि श्रुतिविरुद्धावगाहिन्या अस्मद्दृष्टेर्भ्रान्तत्वात्तद्विषयस्य जगतो मायिकत्वं सेत्स्यतीत्यत आहुः अत इत्यादि। अत उक्ततर्कात्, विषये भ्रमदृष्टिविषयकोटौ, काचिद्विषयता विषयासम्बद्धोपि सम्बद्धत्वेन भासमानः कश्चित्पदार्थः स्वीकार्यः। तत्र हेतुर्यथेत्यादि। ननु दोषवशेनान्यथाख्यानादिसम्भवे किं विषयताङ्गीकारेणेत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। तथा च, दोषो हि ख्याने सामग्री, न तु पदार्थान्यथात्वे, यदि तत्रापि दोषस्तथा स्यात्तदा पदार्थानां वास्तवान्यथाभावाद्भ्रम एवोच्छिद्येत, अतः सावश्यकीत्यर्थः। एवं विषयतां साधयित्वा प्रकृते भ्रमसामग्रीमाहुः अतोन्यत्रेत्यादि। तथा च, दृष्टिविषययोरन्तराले विषयतासमानयनमेव भ्रमसामग्रीरित्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। एवं चाक्षुषभ्रमे सामग्रीं व्युत्पाद्य तां मानसभ्रमेप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि। तेन यत्सिद्धं तदाहुः विषयता मायाजन्या विषयो भगवानिति। ननु यदि व्यत्याससामग्री, तदा पदार्थस्य तत्रागतत्वाद्भ्रमस्योच्छेदस्तुल्य इत्यत आहुः मायायामित्यादि। तथा च, मायिकमेव समानयति न सत्यमतो न भ्रमोच्छेद इत्यर्थः। ननु तादृशेनावरणासम्भवाद्विक्षेपस्याप्यभावे कथं भ्रमसम्भव इत्यत आहुः तदपीत्यादि। तथा च, शक्तेरावरकत्वात् कार्यस्य च विक्षेपकत्वात्ताभ्यां बुद्धिव्यामोहे भ्रम इत्यर्थः। चिद्विलासत्वादिति चिद्धर्मत्वात्। तथा च, यथा लोके चाक्षुषभ्रमस्थले दृष्ट्या विषयासम्बन्धतया विषयतानुपलम्भेपि तदनुग्राहिकाया बुद्धेरदुष्टत्वात्तया भ्रमणस्यासम्बद्धत्वनिश्चयस्तथात्वबुद्धिभ्रमे तदनुग्राहकेण विचारनिर्णीतार्थेन शास्त्रेण उत्पत्तिनाशमायिकत्वादीनां प्रपञ्चासम्बद्धतया निश्चय इति न जगतो मायिकत्वमित्यर्थः। नन्वासां प्रतीतीनामग्रे बाधाभावात्कथं भ्रमत्वमित्यत आहुः यावदित्यादि। तथा च, ब्रह्मभावोत्तरं बाधात् भ्रमत्वनिश्चय इत्यर्थः। एवं कालविभागेपि हेतुमाहुः सा हीत्यादि। एवं श्रुतितो लोकतो ब्रह्मवित्प्रतीतेश्च विरुद्धत्वाद्भ्रान्तप्रतीतिमात्रेण तथा भ्रान्तस्य मायिकत्वादिना विचारे पर्यवसानाभावान्न जगतो मायिकत्वम्, किन्तु, विषयकोटिविभागेन तज्जनितं ज्ञानमेव तथेत्याहुः अत इत्यादि। इमं न्यायं विषयान्तरेप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि। विद्यमानमिति ब्रह्मतादात्म्यम्। अविद्यमानमिति भेददैन्यादिकम्। अत्र भेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते नन्वित्यादि। समाधिं व्याकुर्वते यस्मादित्यादि। तामिति उक्तप्रकारकभ्रमहेतुम्। ननु मायाया भ्रमहेतुत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः न हीत्यादि। तथा च, प्रतीतिनियामकत्वेन यो दोषः स्वीक्रियते स साक्षात्परम्परया यथाकथञ्चिन्मायाजन्य इति तां विना भ्रमानिर्वाहात्तदन्यथानुपपत्तिरेव मानमित्यर्थः। ननु सार्वजनीनप्रतीतिविषयस्य भेदस्य कथं विषयतारूपत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि। विषयतापीति, भेदरूपा विषयतापि। तथा च, दर्शनमात्रानुरोधेन जगतो भिन्नत्वं न कल्पयितुं शक्यमिति श्रुत्या ब्रह्मवित्प्रतीत्या च जगत आत्मनश्च ब्रह्मात्मकत्वे निश्चिते यत्तत्र तदप्रकाशोऽविद्यमानस्य वस्तुभेदस्य च प्रकाशस्ताभ्यां लक्षणरूपाभ्यां कार्याभ्यां सैवाङ्गीक्रियतेऽतो जगतो न ब्रह्मणः सकाशात्परमार्थतो भेद इत्यर्थः। नन्वाभासविषयता मायया जन्यता इत्यसङ्गतम्, न हि आभासो मायया जन्यते, किन्त्वभिन्ने भेदबुद्धिमात्रमुत्पाद्यते इति ज्ञानस्यैव मायिकत्वम्, न तु विषयस्यापि, तस्य वस्तुत एवासत्त्वादिति शङ्कायामाहुः बुद्धिस्त्वित्यादि। अन्यथेति, बुद्धित्वेनास्या मायिकत्वे। तथा चावच्छेदेन मायिकत्वेऽनिर्मोक्षादिप्रसङ्गादेतस्या एव मायिकत्वस्य विषयद्वारैव सम्भवादुभयोस्तथात्वाङ्गीकारेऽध्यासद्वयकल्पनापत्तिगौरवात्तदभावाय विषयताया एव तथात्वं युक्तमित्यर्थः। एवं विषयतां साधयित्वा तस्याः प्रकारद्वयमाहुः सा चेत्यादि। अत्र पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि। तथा चोक्तप्रकारे विचारिते ज्ञानाध्यासो न वक्तुं शक्यः, मायायाः पदार्थजनकत्वस्य काप्यसिद्धत्वादर्थाध्यासोपि न वक्तुं शक्यः (तथासति ख्यात्यन्तरं वा जगतो वस्तुतो भिन्नत्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वाङ्गीकार्यमित्यर्थः)। मायायाः पदार्थजनकत्वं व्युत्पादयन्ति यथान्धकार इत्यादि। नन्वभावस्य पदार्थाधिकरणत्वं न क्वापि दृष्टमिति शङ्कायामाहुः यत्रेत्यादि। तथा स नाधिकरणत्वेनास्माभिरिष्यतेऽपि तु सहकारित्वेनातो न दोष इत्यर्थः। ननु तेजोभाववत्यधिकरणे तमो वक्तुं शक्यम्, तथा सति पेचुकविडालादीनां तच्चाक्षुषापत्तेः। न च जायते एव तेषां तमश्चाक्षुषमिति वाच्यम्, तथा सत्यस्मदादीनामिव तेषामपि विषयान्तरचाक्षुषप्रतिबन्धापत्तेः। अतस्तेजोभावस्थले तेषां तेजःसंयोगनिरपेक्षमेव चक्षुर्वस्तुचाक्षुषं जनयतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये तेजोभावातिरिक्तं तमो न शक्यवचनमित्याशङ्कायामाहुः इयमित्यादि। अयमर्थः नटादयो हि यद्दृष्टिं व्यामोहयन्ति तानेव मायिकं पदार्थं दर्शयन्ति, नेतरान्, तथेयमपि यद्दृष्टिं व्यामोहयति तानेव तमः प्रदर्शयतीति तमश्चाक्षुषत्वेन तद्दृष्टिव्यामोहत्वेन कार्यकारणभावात् पेचुकादिदृष्टीनां दोषरहितत्वेन तान् प्रति तदभावेऽप्यस्मद्दृष्टिविषयतया तादृशाधिकरणे तमःसिद्धिरप्रत्यूहेत्यर्थः। न च तेजोऽभावस्यैव तमस्त्वान्न विषयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, निलचाक्षुषबाधापत्त्या तस्मिंस्तेजोभावत्वस्याशक्यवचनत्वात्। न च भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वात् प्रकृतभ्रमस्यापि तथात्वाच्चाक्षुषत्वं युक्तं चक्षुःसंयुक्तविशेषणतारूपविशेष्यभानसामग्रीतद्विशेषणज्ञानमात्रस्यैवावश्यकत्वेन विशेषणीभूतनीलरूपाभावेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वान्नीलरूपतेजोभावयोरसंसर्गाग्रहमात्रेणैव तादृशभ्रमोपपत्तेर्नीलचाक्षुषस्याभिमानमात्रत्वान्न तेन तमोरूपपदार्थसिद्धिरिति वाच्यम्, नीलज्ञानस्य स्मरणादिरूपतया वक्तुमशक्यत्वेन तत्र चाक्षुषेभिमानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। ननु स्मरणरूपत्वे किं बाधकमितिचेद् उच्यते, अमावास्यारात्रौ सुधाधवलितगृहादौ दिनसम्बन्धिनीं वार्तां कुर्वतः सदृशादृष्टचिन्तादीनां संस्कारोद्बोधकानामभावेन तादृशस्मरणस्याशक्योदयत्वमिति जानीहि। न चादृष्टमेव तदोद्बोधकमिति वाच्यम्, दृष्टसामग्रीं विना तस्याकिञ्चित्करत्वात्। ननूपनीतभानरूपमेव नीलज्ञानं तत्रेति चेन्न, मानसोपनीतभानत्वे पूर्वोक्तयुक्त्या उपनामकस्य स्मरणस्य संस्कारस्य वा तदानीं वक्तुमशक्यत्वेन तदभानापत्तेः, चाक्षुषोपनीतभानत्वं तु तादृशस्थले नीलाभावादेवासङ्गतम्। न च चक्षुर्गतं नैल्यं तत्रारोपितं प्रतीयत इति वाच्यम्, तस्यागृह्यमाणत्वात् पिङ्गाक्षस्य तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। अतो नीलभानस्य स्मरणादिरूपताया वक्तुमशक्यत्वाच्चाक्षुषत्वमेव तस्याभ्युपेयम्। ततश्च तादृशप्रतीत्यनुरोधेन तेजोभावातिरिक्तमेव तमः सिद्ध्यतीति। यदपि प्राभाकराः 'तेजोज्ञानाभाव एव तमः, सत्यपि तेजसि तदज्ञाने तमःप्रत्ययादि'त्याहुः तदपि' न, ज्ञानाभावज्ञानस्य मानसत्वेन नीलं तम इति चाक्षुषव्याघातात्। अभिमानत्वबाधकानां पूर्वमुपपादितत्वात् तेजोभावमुपलभामहे इत्यनुव्यवसायबाधापत्तेश्च। द्रव्यान्तरत्वं त्वनुपदं दूषयिष्यते। तस्मान्नीलचक्षुषानुरोधात्पदार्थान्तरमेव तम इति सिद्धम्। एवं तमोरूपं पदार्थं साधयित्वा तच्चाक्षुषादिसामग्रीं बोधयितुं पेचुकादीनां वस्तुसाक्षात्कारे आलोकनिरपेक्षमेव चक्षुः कारणमिति व्युत्पादयन्ति अत एवेत्यादि। उलूकादीनामव्यामोह्यत्वादेव तान् प्रत्यन्धकारं न जनयतीति तदभावादालोकनिरपेक्षेण चक्षुषा तेजोभावमेव ते गृह्णन्ति। तेजोभाव इत्युपलक्षणम्, वस्त्वन्तरमपि गृह्णन्ति। अन्यथा काकानपश्यन्तः कथं तान् हन्युरित्याशयेन तेषां विषयज्ञानप्रकारमाहुः तेषामित्यादि। तथा च, विषयालोकसंयोगस्य न तत्र सहकारित्वमिति तन्निरपेक्षमेव चक्षुः कारणमित्यर्थः। नन्वेवं सति भावचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयालोकसंयोगस्य या कारणता सा तु भज्येतेति शङ्कायामाहुः अस्मदादीत्यादि। तथा च, चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति दूरत्वाद्यभावविशिष्टयोग्यताया एव कारणत्वात्तद्भङ्गेऽपीष्टापत्तिरित्यर्थः। न चैवं योग्यतामात्रस्य कारणत्वे गृहादौ त्रसरेणुचाक्षुषापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र छायारूपस्य तमसः सत्त्वेन त्रसरेणूनां तदावृततया व्यवधायकाभावविशिष्टयोग्यताया अभावेन तदनापत्तेः। न च गाढतेजसि तदापत्तिः (इति वाच्यम्) तत्र गाढतेजस एव प्रतिबन्धकत्वादिति। एतेनैव तमश्चाक्षुषार्थं चक्षुरधिष्ठानकं तामसमिन्द्रियान्तरं कल्पयन्तीति प्रत्युक्ताः। फलितमाहुः अत इत्यादि। लोकप्रतीतिरिति। दीपेन तमोनिवृत्तमिति सार्वजनीनप्रतीतिः। तथा चोक्तयुक्तिसार्वजनीनप्रतीतिभ्यामप्यतिरिक्तं तमः सिद्धमित्यर्थः। एवमेतेन माया च तमोरूपानुभूतेरिति श्रुत्युक्तमनुभवरूपं कार्यलिङ्गकानुमानरूपञ्च प्रमाणमूलभूतं मायासत्त्वे निर्दिष्टम्। एवं तमोरूपां विषयतां साधयित्वा तत्प्रतीतेः शुक्तिरजतादिप्रतीतिवदारोपितत्वाभावायाहुः सा चेत्यादि। तथा च, भ्रमणस्थले शुक्तौ चाकचक्यादिवद्घटादिषु भ्रमणसंस्कारोद्बोधकस्य वक्तुमशक्यतया तज्जन्यस्मृतेरशक्यवचनत्वेन स्मर्यमाणारोपस्य दुर्वचत्वम्। तथागृह्यमाणारोपस्यापि इदानीं किं गतं? भ्रमणं गृह्यते इति विचारे चक्षुरिन्द्रियगतमेव गृह्यत इति त्वसङ्गतम्, कामलादिदोष आदर्शादिना स्वचक्षुर्गोलकगतपीतिमवत् भ्रमणदोषे स्वेन परेण वा स्वचक्षुर्गतभ्रमणग्रहणात्, नापीन्द्रियगतं गृह्यत इति युक्तम्, जातिगुणक्रियाणां योग्यगतानामेव ग्राह्यत्वनियमादिन्द्रियस्यायोग्यत्वात्। अन्यथा गुणदशायामपीन्द्रियगतसंयोगक्रियादीनां ग्राह्यत्वप्रसङ्गात्। न चोत्कटे दोषे भ्रमणमपि नियमादावनुभूयत एवेति तदाऽऽरोपस्य निर्बाधत्वमिति वाच्यम्, तथाप्यनुत्कटे दोषे तद्दोषतादवस्थ्यात्, तदानीं क्वापि स्वदेहभ्रमणाननुभवात्। किञ्चात्र किमारोपकं क्रिया वा ज्ञानं वा? क्रिया चेत्, सा किं क्रियान्तरमुत्पाद्यारोपयति (स्वं) स्वरूपं वा? नाद्यः, त्वत्समवायिनोऽनिर्वाच्यत्वात्, नेतरः तत्रालब्धसत्ताकत्वात्, लब्धसत्ताकत्वे सर्वेषां तदनुभवप्रसङ्गात्। ज्ञानपक्षेप्येवम्। अतः परिभ्रमणं यथा विषयाद्भिन्नतयान्तरा चक्षुषा गृह्यते तथा तमोपीति तस्य प्रतीतिर्नारोपितेत्यर्थः। नन्वेवं सति तमसोन्यत्रासिद्धत्वेन व्यत्यासाभावाद्विषयतारूपत्वमप्यशक्यवचनमित्यत आहुः यथा हीत्यादि। इदमेकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यम्, 'यथा हि भानोरुदयो

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु तद्विधत्ते । एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धे'रिति । यथा चेदमपि नृचक्षुषि सिद्धं तेजोभावयुक्ते देशे नीयत इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु भावृवद्द्रव्यान्तरमेव तमः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः नन्वित्यादि । प्रतीयमानान्नीलरूपवत्त्वचलनक्रियावत्त्वरूपात्स्वभावादेव किञ्चिद्द्रव्यान्तरं तु तमो न भवति । ननु हेतौ विद्यमाने द्रव्यान्तरत्वं कुतो नाद्रियते इति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । महदुद्भूतनीलरूपवद्द्रव्यत्वेन द्रव्यान्तरस्पार्शनप्रतिबन्धकत्वेन स्पर्शग्राह्यत्वेन च व्याप्यव्यापकभावात्तथा स्यात्, यतो नैवमतो न द्रव्यान्तरत्वमाद्रियते । तथा च, नीलरूपवत्त्वपरत्वापरत्वचलनक्रियावत्त्वैर्द्रव्यत्वसाधने द्रव्यान्तरस्पार्शनाप्रतिबन्धकत्वस्पर्शाग्राह्यत्वाभ्यां तेषां सत्प्रतिपक्षत्वाद् द्रव्यान्तरत्वानुमितिप्रतिबन्धाच्चलनादिप्रतीतिनाम्भः प्रचलने तीरतरुप्रचलनवत्तेजश्चलनहेतुकत्वेन तमश्चलनाद्यसाधकत्वाच्च न द्रव्यान्तरमित्यर्थः । यदि चोक्तव्याप्त्योः पृथिवीत्वगर्भत्वं विभाव्यते, तथापि श्रौतपुराणसृष्टिप्रक्रियासु द्रव्यमध्ये तमसोनुल्लेखान्मायात्वेनोल्लेखाच्च शब्दप्रमाणविरोधादुक्तव्याप्त्योः पृथिवीत्वगर्भत्वमनादरणीयमिति द्रव्यान्तरत्वं दुर्घटमेवेति । यत्तु न्यायकन्दलीकारः नीलरूपमेव तम इत्याह तदप्यसङ्गतम्, द्रव्यासमवेतत्वात्, नीलं तम इति प्रतीतिबाधापत्तेश्च ! तस्मात्पदार्थान्तरमेव तम इति निश्चयः । इदं सर्वमन्धकारवादे प्रपञ्चितं मयेति विशेषविविदिषायां ततो बोध्यम् । एवं तमोरूपां विषयतां साधयित्वा विषयतान्तरमपि साधयन्ति तम इतीत्यादि । अत्र नैयायिका भामतिकारश्च दर्पणादिसन्निधानेन परावृत्तं चक्षुः स्वमुखं पश्यति, तमसि तिष्ठतस्तु परावृत्तमपि विषयालोकसंयोगाभावादेव न पश्यति, प्रतिबिम्बपक्षे तु बाधकाभावात्तच्चाक्षुषं स्यादतो नातिरिक्तः प्रतिबिम्बपदार्थ इत्याहुः । तन्मतं दूषयन्ति न चेत्यादि । यत्रैकस्य दर्पणस्य सम्मुखो द्वितीयो दर्पणः स्थापितस्तत्र दर्पणद्वये मुखाभासयुक्तो दर्पणो दर्पणानवस्था चोभयत्र प्रतीयते । यदि तत्रातिरिक्तः प्रतिबिम्बो न भवेत् तदा ततः परावृत्तं चक्षुरेकमेव स्वमुखं पश्येत्, तथा सति दर्पणद्वये मुखप्रतीतिर्दर्पणानवस्थाप्रतीतिश्च या जायते सा न स्यात् । अतस्तदनुरोधेन प्रतिबिम्बपदार्थोप्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । ननु यथा नासा समानदेशे व्यवधायकस्य यष्ट्यादेः स्थापनेन चक्षुःकिरणविघटनान्नक्षत्रद्वयप्रतीतिस्तथा साभासदर्पणस्थले द्वयोर्दर्पणयोः चक्षुःकिरणपरावर्त्तकत्वेन किरणविघटनान्मुखद्वयप्रतीतिरिति न तया प्रतिबिम्बोतिरिक्तः सिद्ध्यतीत्यत आहुः न चेत्यादि । प्रतिबिम्बत इति प्रतीयत इत्यर्थः । विगताविति धातोः । वस्तुतस्तु प्रतीयत इत्येव पाठः प्रतिभाति । तथा चासम्मुखादिक्कस्थले वक्त्रपरावृत्त्युक्तिविरुद्धत्वादवश्यमतिरिक्त एव प्रतिबिम्बः स्वीकार्य इत्यर्थः । न चैवमन्धकारस्थवस्तुनो दर्पणे प्रतिबिम्बप्रसंगः । तस्य बिम्बभूतस्य तमसाऽऽवरणेन तदभावात् । न चैवं तमःस्थिते दर्पणेपि तदभावापत्तिरिति शङ्क्यम्, आन्तरालिकतमसा बिम्बस्यानावृतत्वात्सुखेन तदुपपत्तेः ननु तमस आन्तरालिकत्वे तुल्ये कुतोयं विवेक इति चेत्स्वभावादेवेति वदामः । ननु स्वभावकल्पनापेक्षया चक्षुःपरावृत्तिकल्पनैव लघीयसीतिवत् । पूर्वोक्ता सम्मुखादिदिक्कादिस्थले स्वभावकल्पनस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । तस्मात्प्रतिबिम्बपदार्थोतिरिक्त एवेति युक्तम् इदं यथा तथा प्रतिबिम्बवादे निपुणतरमुपादितमितिनात्राधिकं लिख्यते ।

ननु मूले प्रतिबिम्बसङ्ग्राहकपदाभावात्किमर्थमयमाग्रह इति शङ्कायामाहुः अयमेव वा आभास इति । तथा च 'स किन्नरान् किम्पुरुषान् प्रत्याल्येनासृजत्प्रभुः । मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन्' 'जीवेशावाभासेन करोती'त्यादावाभासशब्दस्य प्रतिबिम्बे प्रयुक्तत्वादत्रापि तथावक्तुं शक्यत्वादयमाग्रह इत्यर्थः । एवं तमःप्रतिबिम्बौ साधयित्वा सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तेन सिद्धं श्लोकतात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । जगद्रूपेति । जगद्रूपयति निरूपयतीति भिन्नजगत्प्रत्यायिकेत्यर्थः । ननु श्लोकद्वयव्याख्यानव्युत्पादितयुक्तिभिस्तदुपष्टम्भकप्रमाणैश्चाविर्भावतिरोभावाभ्यां जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽवधारितेपि तस्मिन् शब्देनापरोक्षज्ञानस्याजनितत्वेन नाशोत्पत्तिभेदेष्टानिष्टशुद्धाशुद्धादिप्रतीतीनां जायमानत्वेन च विषयतासत्त्वाद् दर्शनान्तराभिमानिवद् भिन्नत्वप्रतीतेः पोषणान्न प्रतीतौ तेभ्यः कश्चिद्विशेषः । किञ्च, मनोध्यानाभावभेदा वर्त्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेप्यसन्त आद्यन्तयोरसत्वात्, यदेवं तदेवं स्वाप्निकवत्, यन्नैवंतन्नैवंस्वस्वमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवत्, विमता घटादयो मिथ्याभूता वितथसदृशत्वात्, ऐन्द्रजालिकवत् असन्तः अर्थक्रियाकारित्वात्, छायाप्रत्याह्वयप्रतिबिम्बवदित्याद्यनुमानैर्मिथ्यात्वबोधान्मायावादिभ्यः प्रतीतौ न कश्चिद्विशेष इति चेद् उच्यते । आस्तामिदानीं तथा प्रतीतिः, किमेतावता ? न ह्यन्यथानिश्चयोस्ति येन पुरुषार्थहानिः । वस्तुतस्त्वस्यैव विशेषः, आप्तवाक्यप्रामाण्येन हीरकादाविव विषयबाधाया निवृत्तत्वात् । तथा च, यथा चतुरतरतक्षकनिर्मितो यन्त्रेण सञ्चरन्नपि काष्ठकेसरी भुजङ्गमो वा प्रतीयमानो ज्ञाततत्त्वस्य न भयादिकं जनयितुं शक्नोति, प्रत्युत कुतुकं निर्मातृमाहात्म्यमेव च ख्यापयति । तथैतादृशप्रतीतिस्तद्विषयं च जगच्च भगवतोऽत्यलौकिकं माहात्म्यमेवाचष्टे इति । नन्वनुमानविरोधः कथं परिह्रियत इतिचेत्पूर्वोक्तप्रमाणैर्युक्तिभिश्च विषयताया विषयस्य च भेदे सिद्धनियतावधिकतया श्रुत्या च सत्कार्यवादेन कार्याणां सत्त्वेवधारिते आद्यन्तयोरसत्त्वादित्यस्य स्वरूपासिद्धसिद्धत्वमर्थान्तरसाधकत्वञ्च सिद्ध्यति । तथा वितथसदृशत्वादित्यस्य च साधारणत्वम्, सत्याः वितथसदृशत्वात्, ऐन्द्रजालिकप्राक्कालीनगजादिवदिति प्रयोगात् । एवमर्थक्रियाकारित्वादित्यस्यापि घटादिदृष्टान्तत्वेन साधारणत्वं चावधार्य परिहरणीय इति ब्रूमः । नन्वेवं सति पूर्वोक्तानुमानबोधकानां 'त्वय्युद्भवाऽऽश्रयति' 'ईक्षेत विभ्रममिमम्' 'छायाप्रत्याह्वया भासा' इत्यादीनां पुराणवाक्यानां का गतिरिति चेद् विषयतामादाय तेषां वैराग्यार्थतैव गतिरिति जानीहि । न चात्र मानाभावः, अवान्तरप्रकरणेन तथानिश्चयात् । महाप्रकरणे तूपसंहारे 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वद्' इति ब्रह्मरूपताया एव कथनात्। ननु 'पराञ्चि खानी'तिश्रुतेः ब्रह्मणि इन्द्रिया-विषयत्वात्तदात्मकस्य प्रपञ्चस्य नेन्द्रियविषयकत्वं युज्यते, न चेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या, जगदप्रतीतिप्रसङ्गादिति चेन्न, तस्यानावृत्त-ब्रह्मदर्शननिषेधपरतया प्रपञ्चस्य तथात्वाबाधकत्वात् तत्रत्येनान्तरात्मपदेन तथानिश्चयात्। ननु विषयरूपब्रह्मसाक्षात्कारमन्तरेण जगद्रूपविषयतायाः कथं साक्षात्त्वमिति चेन्न, 'यदिदं मनसा वाचा गृह्यतेन्यैरपीन्द्रियैः। अहमेव न मत्तोन्यद्' इति हंसवचनेन 'इदं सर्वं यदयमात्मेति'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोपीन्द्रियविषयत्वस्याभिप्रेतत्वेनाज्ञानदशायामपि तस्य ग्रहणेन विषयतासाक्षात्कारे बाधकाभावात्। न च वाक्ययोः परस्परं विरोधः, आवृत्तानावृत्तब्रह्मपरत्वेन विषयभेदात्। अत एव च न मुक्त्यापत्तिः, नाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति बोध्यम्। एवञ्चास्थूलादिवाक्येषु जडजीवधर्मनिषेधोपि युज्यते, नेत्रदर्पणान्तरितवर्णस्थौल्यदूरस्थसूर्य-ध्रुवाद्यणुत्ववत्तेषां मायिकत्वादिति। यत्तु, आरोपत्वेनाधिष्ठानज्ञानत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावाच्छब्दावकाशाद्यनुमितेऽ-प्रत्यक्षेऽप्याकाशे नीलारोपवच्छब्दविषये ब्रह्मणि विचित्रजगदारोपस्य सम्भवाद्घटभ्रमदृष्टान्तेन प्रत्यक्ष एवारोपाङ्गीकारो न युक्त इति तदपि फल्गु। उक्तानुमानादिनाऽऽकाशे रूपराहित्यस्य निश्चयेन तथा वक्तुं शक्यत्वेपि शब्दैकसमधिगम्ये ब्रह्मणि उपनि-षद्भिर्जिज्ञास्यमाने सर्वरूपत्वारूपत्वसर्वकर्तृत्वाकर्तृत्वनिष्कलत्वसकलत्वाद्यनेकविरुद्धधर्माधारत्वे नैव ज्ञातं भवतीति तादृश एवारो-पस्य युक्तत्वेनाकाशदृष्टान्तस्यायुक्तत्वात्। तस्मादन्यप्रतीतावस्मत्प्रतीतौ च विशेषो निराबाध एव। एवञ्च, भगवन्मूर्त्तिदर्शनादावपि भक्ताभक्तयोर्यथायथं विषयविषयतयोरेव साक्षात्कार इति तैर्यथायथमनुभावानुभवादिकं तदननुभवादिकं च युज्यते। यत्पुनर्दुःख-शोकादिकमनुभूयते, तद्विषयताकृतम्, सा च मायाकृता, तन्निवृत्तौ निवर्त्तते, तन्निवृत्तिश्च प्रपत्तेः सम्यक् सिद्धाविति प्रथमादिकक्षायां तदनिवृत्तावपि शैथिल्यस्यानुभूयमानत्वान्न कोपि कापि शङ्कालेश इति तदीयैरनुसन्धेयम्। प्रकृतमथानुसरामः ॥३३॥ ❀ ❀ यथा महान्तीत्यत्र एवमित्यादि। एवमुक्तप्रकारेण प्रमेयं सर्वं ब्रह्मेत्येवं रूपं प्रथमश्लोकेन निरूप्य प्रमाणं वेदरूपं तन्निवर्त्यमायानिरूपण-मुखेन द्वितीय श्लोके निरूप्य विषयं वेदरूपप्रमाणस्यार्थं निरूपयतीत्यर्थः। ननु प्रमेयस्यैव प्रमाणविषयत्वात्तस्य च पूर्वमेव निरूपि-तत्वाद्विषयान्तराभावाच्च पुनर्विषयनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः वेदेनेत्यादि। पदार्था इति प्रमेयभूतब्रह्मगता धर्माः। इदमिति विषयनिरूपणम्। निरूप्यत इति सदृष्टान्तमुच्यते। तथा च, 'रसोहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोरि'त्यादिवाक्यैर्यथा तेषु तेषु तद्रूपेणाविरस्ति, तथा वेदे विषयरूपेण मायायां च विषयतारूपेणेति तत्र तत्र तथैव ज्ञेयः। अन्यथाज्ञाने तु 'योन्यथा सन्तमि' तिश्रुत्या दोषकथनात् सर्वनाश इति सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धौ च यथार्थज्ञाने सत्यभ्युदयनिःश्रेयसोः सिद्धिरिति सर्ववेद-प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं पुनर्विषयो निरूप्यत इत्यर्थः। अत्र मूले भूतेष्विति सप्तमी, अभिव्यापकाधिकरणे सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्यादाविवे त्याशयेनाहुः कारणत्वेनेत्यादि। शेषं स्फुटम्। तथा च, यथा महाभूतानि स्वकार्येष्ववयवत्वेन प्रविष्टान्यपि कारणत्वेनाप्रवि-ष्टानीति तस्मिन्नेवांशे रूपभेदयोः क्रियातद्राहित्ययोश्च न विरोधः, अंशान्तरेण ताटस्थ्यञ्च, तथाहं वेदे परस्परविरुद्धतद्रूपतत्त-द्धर्मवत्त्वेन प्रतिपाद्यमानोपि न भिन्नो नापि विरुद्ध इति सर्ववेदप्रामाण्यमव्याहतमित्यर्थः। नन्वत्रैकविधस्यापि विषयत्वमुपादा-नत्वानुप्रवेशाप्रवेशैरुच्यते, तत्रोपादानत्वाप्रवेशाभ्यां वानुप्रवेशाप्रवेशाभ्यां वा विषयत्वोपपत्तावुपादानत्वानुप्रवेशयोरन्यतरस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां द्वयोरावश्यकत्वमुपपादयन्ति कारणं हीत्यादि। एवमुभयं प्रतिज्ञाय कार्यं कारणे समवेतमुत्पद्यत इत्यत्र युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि। अत्र तर्कद्वयं सहैव क्रमेणोच्यते। तत्र प्रथमस्यापादकत्वमन्यथेत्यनेनोच्यते। यदि कार्यं कारणे समवायसम्बन्धेनाधारभूतं न स्यादिति। पटस्येत्युपलक्षणं वैशद्यार्थम्। ननूत्पत्तेः पूर्वं पटादिप्रतीत्यभावादसदेव कार्यं निमित्त-वशात्कारणे उत्पद्यत इति कारणस्याधारत्वमस्तु न तु कार्यस्य कारणे सत्त्वमपीत्यतस्तर्कान्तरमाहुः तथा सतीत्यादि। यदि कारणे कार्यं विद्यमानं न स्यात्तदा नोत्पद्येत इत्यादि। उत्पाद्यमानमिति असत्त्वेप्युत्पाद्यमानं उभयत्र यथायथं दृष्टान्तः यथेत्यादि। तथा च, कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात्कार्यस्य कारणे स्थितिरवश्यमङ्गीकार्या, न, चावधिनियमस्य कार्यप्रागभावेनैव निर्वाहा-त्कार्यस्य कारणे स्थितियुक्तेति वाच्यम्, कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात्। न चेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मानम्, तस्याः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्मकविशेषानवगाहित्वात्। न च कपालं घटप्रागभाववत्, घटीयचरमसामग्रीवत्त्वात्, यो यच्चरमसामग्रीवान् स तत्प्रागभाववान्, पटीयचरमसामग्रीविशिष्टत-न्तुवदित्यनुमानमपि मानम्, अनुमानप्रयोगात्पूर्वं साध्यतावच्छेदकस्य प्रागभावस्यासिद्धत्वेन तदवच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या हेतो-राभासत्वात्। इदं यथा तथा निबन्धोक्तदिशा प्रस्थानरत्नाकरे पपञ्चभेदवादे च सम्यङ्मयोपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते। अतः कारणावस्थायामेव प्रागभावाभिमानात्पूर्वं प्रतीत्यभावेपि कारणरूपेण कारणे विद्यमानमेव कार्यमुत्पद्यत इति तत एव नियतावधिकत्वमिति निश्चयः। एवमेवोत्पत्तिस्वरूपविचारादपि सिद्ध्यतीत्याविर्भाववादादप्यवगन्तव्यम्। ननु घटस्योत्पत्ति-दर्शनात्कथं भगवत्त्वं शब्दस्य चाकाश एवोत्पद्यमानत्वात् कथं सर्वत्रोत्पत्तिरित्याकाङ्क्षायां द्वयमपि व्युत्पादयन्ति कुम्भेत्यादि। शब्दोपीत्यादि च। अत्र घटदृष्टान्त एवं बोध्यम्। प्रथमस्कन्धे तावद्वैदिकपौराणजगतोर्भगवद्रूपत्वाविशेषेपि घटितपूरितपात्रवद्भेद उक्तः। तेन वैदिकं जगदिच्छया युगपदाकाशादिक्रमेण वा घटितवदुत्पद्यते। पौराणं तु प्रकृतिपुरुषक्रियोत्पन्ने गुणमये सञ्चायके प्रविष्टं तत्प्रयुक्तमाकारं धत्ते। एवं प्रयोजकभेदेनोभयथा जायमानोप्याकारो धृतद्रवत्ववद्ब्रह्मधर्म एव तेनोभयविधेपि जगति 'इदं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वं यदयमात्मे' ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' त्यादीनि श्रौतानि, विश्वं वै ब्राह्मं तन्मात्रमि' त्यादीनि पौराणानि वाक्यानि ब्रह्मात्मकत्वं बोधयन्ति। यानि पुनर्द्वे अस्य बीजे शतमूल' इत्यादीनि पौराणानि, 'सैषा विद्या जगत्सर्वमि' त्यादीनि श्रौतानि च तानि तु द्विबीजत्वमुपक्रम्य 'मायामयं वेद स वेदवेदमित्युपसंहरन्ति, सङ्ख्यायकस्य जगतो मायित्वं बोधयन्ति। एवं प्रपञ्चस्यापि चातुर्विध्यं सत्तायाश्च त्रैविध्यं भवति। तत्रायं प्रयोगः, व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः, मायिकत्वादैन्द्रजालिकप्रपञ्चवद् इति, व्यावहारिकसत्तापेक्षयोत्कृष्टा च पारमार्थिक्येव सत्तेति, वाचनिकसत्ताङ्गीकारपक्षे तु सत्ताया अपि चातुर्विध्यम्, सा च खपुष्पादीनामिति प्रातिभासिकसत्तापेक्षयापि निकृष्टा, तथा सति द्वावुत्कृष्टसत्ताकौ, एको व्यावहारिकः, एकः प्रातिभासिक इति तेन घटस्य भगवद्रूपत्वं सिद्धमेव। तदेतद्धृदिकृत्योक्तं कुम्भकारेत्यादि। तथा च, व्यावहारिकस्य घटस्य यथावधित्वेन समवाय्यपेक्षा तथा पटस्यापि एवमेको दृष्टान्तः साङ्ख्यरीत्या। द्वितीयं दृष्टान्तं नैयायिकरीत्या व्याकुर्वन्ति शब्द इत्यादि। तथा च, (जिह्वाद्यभिघातं) निमित्तं समवायिभूतं प्रदेशं चातिहाय तव मते यथा शब्दो यत्र क्वचिदुत्पद्यते इति तत्प्रागभावावच्छिन्नो देशो न नियतः, तथा तन्तुराहित्ये पटः स्यादित्यर्थः। एवं कार्यान्तरेपि, तथा सति सत्कार्यवादस्य शिष्टादृतत्वात्कारणे समवेततया विद्यमानसेव कार्यमुत्पद्यत इति सिद्धम्। कारणस्य कार्ये प्रवेशं साधयन्ति तथा सति तन्वित्यादि। तथा सतीति। एवं तन्तुषु पटस्य विद्यमानत्वेपि सति। न प्रविशेयुरिति। अवयवतया न प्रविशेयुः। नन्वियं प्रतीतिः समवायेन तादात्म्येन वा उत्पत्स्यत इत्यनुप्रवेशो न प्रतीतितः सिद्ध्यतीत्यत आहुः शुष्केत्यादि। श्रुतौ 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि' तिश्रावणात्, 'सोनुप्रविष्टो भगवान् चेष्टारूपेण तं गणं, 'परेण विशता स्वेन मात्रये' त्यादिपुराणवाक्याच्चानुप्रवेशो बोध्यते इति तद्विरोधिनी युक्तिः शुष्का अप्रमाणिकी कापि प्रामाणिकशास्त्रे पदं प्रवेशमलभमाना तथेति, न तयानुप्रवेशबाध इत्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। एवं कालदेनावस्थाभेदादेकस्यैव भौतिकस्यार्थस्य तन्निरूपितमाधारत्वमाधेयत्वञ्च साधयित्वा महाभूतेष्वतिदिशन्ति एवमित्यादि। विशेषत आधेयत्वमिति संयोगसम्बन्धेनाधेयत्वम्। तथा च, समवायेन कारणतयाऽऽधारत्वम्, परस्परसंयोगेनावयवतयाऽऽधेयत्वम्, तटस्थसंयोगेन कार्यतया विशेषत्वमाधेयत्वमिति धर्मत्रयमित्यर्थः। एवमापाततो विचारेण दृष्टान्ते धर्मत्रयसिद्धौ दार्ष्टान्तिकेपि तावदेव सेत्स्यतीति दशधर्मैकत्वाभावे दशलीलाऽभावाद्भगवत्त्वं जगतो न भविष्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। न तेष्विति। पुनः पञ्चधेति। महाभूतानां केनचिदेवांशेन कारणत्वात्पञ्चावस्थाकत्वमेव, भगवतस्तु अन्यदेव, 'तद्विदितादथो अविदितादि' तिश्रुत्या विदिताविदितविलक्षणवद् अप्राकृतेन सच्चिदानन्दरूपेण प्रविष्टाप्रविष्टविलक्षणत्वात् पुनः पञ्चधेत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः तथा सतीत्यादि। तथा च जगति भगवतः प्राकृतकारणरूपत्वेन पञ्चधास्थित्या प्राकृताप्राकृतवस्तुनो विषयताविषयरूपाभ्यां भगवत्त्वाज्जगति दशधा भगवज्ज्ञापनेन वेदानामंशतोऽप्रामाण्यनिरासार्थं विषयनिरूपणमित्यर्थः॥ ३४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

'यथाऽऽत्ममायायोगेन' इत्यनेन मायाया अपि पृष्टत्वात्तां निरूपयति—ऋतेऽर्थमिति। आत्मनि जीवे अर्थमृते कृशत्वादिदेहधर्मरूपं काणत्वादीन्द्रियधर्मरूपं क्षुधादिप्राणधर्मरूपं दुःखित्वाद्यन्तःकरणधर्मरूपमर्थं विनाऽपि यत् यस्मान्निमित्तात् कृशोऽहं काणोऽहं क्षुधितोऽहं दुःख्यहमिति सोऽर्थः प्रतीयेत प्रतीयते भगवदंशत्वाद्विद्यमानोऽपि सच्चिदानन्दत्वस्वरूपोऽर्थो न प्रतीयते च तत्तां निमित्तभूतामात्मनः परमात्मनो मम मायां विद्यात्। तत्र दृष्टान्तमाह—यथा भास इति, द्विचन्द्रादिरूपो यथा। तत्र यथा अविद्यमानमपि द्वित्वं मायामोहात्प्रतीयते विद्यमानं चैकत्वं न प्रतीयते तथेत्यर्थः। ननु विद्यमानं चेत्कथं न प्रतीयेतातो नास्त्येवेत्याशङ्क्य विद्यमाना प्रतीतौ दृष्टान्तमाह—यथा तम इति। तमो राहुर्यथा ग्रहमण्डले विद्यमानोऽपि न प्रतीयते तथेत्यर्थः॥ ३३॥ ❀ ❀ एवं विश्वात्मकत्वे विकारित्वमाशङ्क्य दृष्टान्तेन तन्निरस्यति—यथेति। उच्चावचेषु स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स्वकार्येष्वनुप्रविष्टान्यपि महाभूतानि अप्रविष्टान्येव कार्याणि विनाशादिविकारवत्त्वेऽपि तेषां विकाराभावस्तथा तेषु उच्चावचेषु कार्येष्वहं प्रविष्टोऽप्यप्रविष्ट एव तेषां विकारित्वेऽप्यविकार्येवेत्यर्थः। अनेनैव 'यावानहं' इत्युक्तं स्वपरिमाणमपि व्यापकत्वं दर्शितम्। यथा महाभूतानां सर्वकार्येषु प्रविष्टत्वेऽपि बहिरपि व्यापकत्वं तथा भगवतोऽपीति ध्येयम्॥ ३४॥

हिन्दी अनुवाद

वास्तवमें न होनेपर जो कुछ अनिर्वचनीय वस्तु मेरे अतिरिक्त मुझ परमात्मामें दो चन्द्रमाओंकी तरह मिथ्या ही प्रतीत हो रही है, अथवा विद्यमान होनेपर भी आकाश-मण्डलके नक्षत्रोंमें राहुकी भाँति जो मेरी प्रतीति नहीं होती, इसे मेरी माया समझना चाहिये॥ ३३॥ ❀ ❀ जैसे प्राणियोंके पञ्चभूतरचित छोटे-बड़े शरीरोंमें आकाशादि पञ्चमहाभूत उन शरीरोंके कार्यरूपसे निर्मित होनेके कारण प्रवेश करते भी हैं और पहलेसे ही उन स्थानों और रूपोंमें कारणरूपसे विद्यमान रहनेके कारण प्रवेश नहीं भी करते, वैसे ही उन प्राणियोंके शरीरकी दृष्टिसे मैं उनमें आत्माके रूपसे प्रवेश किये हुए हूँ और आत्मदृष्टिसे अपने अतिरिक्त और कोई वस्तु न होनेके कारण उनमें प्रविष्ट नहीं भी हूँ॥ ३४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना । भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

साधनमाह । आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावत्त्वमेव जिज्ञास्यं विचार्यम् । तदेवाह । अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायां च तेभ्यो व्यतिरेकः तथा जाग्रदाद्यवस्थासु तत्तत्साक्षितयाऽन्वयः व्यतिरेकश्च साध्यादौ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा च तदेवात्मेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यत्प्रार्थितं 'नेहमानः प्रजासर्गं' इति तत्प्रसादीकरोति । एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण कल्पेषु ये विकल्पा विविधाः सृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशं न यास्यतीति ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अथ "भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः" इति ब्रह्मणा प्रार्थितस्य स्वप्राप्तिसाधनस्यातिरहस्यत्वाद्बहिरंगजनागम्यतयैवाह एतावदेवेति । अत्र बहुतरशास्त्रानुसंधानमपि नापेक्षितव्यमिति भावः । तत्त्वजिज्ञासुना आत्मनः स्वस्य श्रेयः साधनत्वं ज्ञातुमिच्छुना जनेन जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयमित्यर्थः । त्वया तु मदनुग्रहादवगम्यत एवेति भावः । किं तत् यच्छ्रेयः साधनेषु कर्मज्ञानयोगभक्त्यादिषु मध्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्यात् सिध्यति स्थिरीभवतीत्यर्थः । अत्र तावत्स्वर्गापवर्गादेः कर्मज्ञानयोगादिभिः केवलैरसिद्धैस्तैर्विनापि सिद्धेः । कर्मज्ञानयोगादयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नैव साधनानि स्युस्तथा हि "कोवार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः" इति "क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये" इति "पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिनः" इति "यत्कर्मभिर्यत्तपसा" इत्यादौ "कर्मादिभिर्विनापि" "सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वाञ्छति" इति । "या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः" इति मोक्षधर्मीयवचनं च । भक्त्या तु केवलयैव सर्वाणि श्रेयांसि सिद्ध्यंति तया विना तु नैव सिद्ध्यंतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव सर्वश्रेयःसाधनत्वेन स्थिरीभवति तथाहि अन्वयेन यथा "अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्" इति भक्तियोगस्य केवलस्यैव तीव्रत्वं निरभ्रसूर्यस्येवेति ज्ञेयम् । यथा वा 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा' इत्यादिव्यतिरेकेण यथा "मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह । चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् । न भजंत्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतंत्यधः" इति । यथा वा "तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः । क्षेमं न विंदंति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः" इति । अत्र देशकालविशेषाभावमाह—सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वाधिकारिषु च सर्वदा सर्वेष्वेव कालेषु यत्स्यात्तथाहि—शुचावेव देशे शुची तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्, शुद्धांतःकरण एव ज्ञानं लभते, "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य सुखमासनमात्मनः ॥ योगी योगं युंजीत" इति कर्मज्ञानादीनां न सार्वत्रिकता तथा यत्कर्म तत्संन्यासभोगप्राप्तावधियोगः सिद्ध्यवधिः सांख्यमात्मज्ञानावधि ज्ञानं मोक्षावधीति नापि सार्वत्रिकता भक्तेश्च सार्वत्रिकतासार्वदिकते अतिप्रसिद्धे एव "न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधोस्ति श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धका" इति "तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम्" इति कर्मिज्ञानिप्रभृतिषु सर्वेष्वेवाधिकारिषु भक्तेर्व्याप्तिरुक्तैव "किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाः" इत्यादिना जातिचांडालकर्मचांडालादिष्वपि दृष्टा । तथा सर्वावस्थास्वपि गर्भे प्रह्लादादेर्बाल्ये ध्रुवादेर्यौवनेंबरीषादेर्वार्द्धक्येद्भुम्ये ययात्यादेर्मरणेऽजामिलादेर्नारकितायामपि यन्नाम्न्युदिते नारकोपीत्युक्तेः । "यथायथा हरेर्नाम कीर्त्तयंति च नारकाः । तथातथा हरौ भक्तिमुद्वहंतो दिवं ययुः" इति नृसिंहपुराणोक्तेश्चेति भक्तेरेव साधनत्वं निर्द्धारितम् । अथ प्रेमभक्तिरूपं रहस्यमपि तंत्रेणैवाह—एतावदिति । तत्त्वजिज्ञासुना पुंसा एतावदेव श्रेयस्सु स्वर्गापवर्गप्रेमसु मध्ये जिज्ञास्यं किं तत् यच्छ्रेय आत्मनः स्वस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात् तत्र न तावत्स्वर्गापवर्गौ स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्ध्यतः प्रेमा तु स्वस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्ध्यति प्रेम्णोपि भक्तिशब्दवाच्यत्वात्साधनभक्त्यैव साध्यभक्तेः प्रेम्णः सिद्धिदर्शनात् । प्रेम्णः स्वेनैव सिद्धिः तदुक्तं "भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम्" इत्यतो रहस्यतदंगशब्दाभ्यामुच्यमाने प्रेमभक्तिसाधनभक्ती तंत्रेणैवोक्ते ततश्च प्रेमभक्तिसाधनत्वेनैव भक्तिः कर्त्तव्या न तु स्वर्गापवर्गादिसाधनत्वेनेति भगवतः शिक्षा व्यंजिता "भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः" इति ब्रह्मणा प्रार्थितत्वात् शुद्धसाधनभक्तिसिद्ध्या प्रेमभक्त्यैव यद्रूपगुणादिमाधुर्यरसानुभवस्तस्य प्रेमभक्त्यनुभावरूपत्वादिति विज्ञानं स्वत एव लब्धमतो रहस्यतदंगविज्ञानानि श्लोकेनानेनैवोक्तानि । किञ्च 'रसो वै सः' इत्यनंतरं, 'सैषा रसस्य मीमांसा भवति" इति श्रुतेः । सर्वश्रेयोवधिरूपो रस एव मूर्त एव रंगभूमौ "मल्लानामशनिः" इत्याद्याकार एव दर्शितस्तस्य च विज्ञानमत्रैव श्लोके तंत्रेणोक्तेः । यथा जिज्ञास्येषु मध्ये एतावदेव जिज्ञास्यमनुबुभूषणीयं किं तत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां योगायोगाभ्यां संयोगविप्रलंभाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वब्रह्मांडवर्तिनि श्रीवृंदावनादौ दाससखिगुरुप्रेयसीषु सर्वदा नित्यमेव महाप्रलयसमयेपीति दास्यसख्यवात्सल्यशृंगाररसानामास्वादनं व्यंजितम् । एवमतिरहस्यप्रेमभक्तिरसव्यंजकः श्लोकोऽयं ज्ञानरूपार्थांतरेण भगवतैवाच्छादितश्चिंतामणिरिव कनक-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संपुटेन बहिरंगजनाशक्योद्घाटनेन । तथा च श्रुतिः "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति । तच्च ज्ञानरूपमर्थांतरं यथा स्वामिचरणैर्व्याख्यातं तथैवेति विश्वनाथः । अत्र संदर्भः । अथ क्रमप्राप्तं रहस्यपर्यंतसाधकत्वात् रहस्यत्वेनैव तदंगमुपदिशति—एतावदेवेति । आत्मनो मम भगवतस्तत्त्वजिज्ञासुना याथार्थ्यमनुभवितुमिच्छुना एतावदेव जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयं किं तत् यदेकमेव वस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधि-निषेधाभ्यां सदा सर्वत्र स्यादित्युपपद्यते तत्रान्वयेन यथा 'एतावानेव लोकेस्मिन्' इत्यादि "ईश्वरः सर्वभूतानाम्" इत्यादि 'मन्मना भव मद्भक्तः' इत्यादि च व्यतिरेकेण यथा 'मुखबाहूरूपादेभ्यः' इत्यादि "ऋषयो देवयुष्मत्प्रसंगविमुखा इह संपतंति" इत्यादि, 'न मां दुष्कृतिनो मूढाः' इत्यादि 'यावज्जनो भवति नो खलु विष्णुभक्तः' इत्यादि च कुत्रकुत्रोपपद्येत सर्वत्र शास्त्रकर्तृदेशाकारण-द्रव्यक्रियाकार्यफलेषु समस्तेष्वेव तत्र समस्तशास्त्रेषु यथा स्कांदे ब्रह्मनारदसंवादे "संसारेस्मिन्महाघोरे जन्ममृत्युसमाकुले । पूजनं वासुदेवस्य तारकं वादिभिः स्मृतम्" इति । तत्रान्वयेन यथा "भगवान्ब्रह्म कात्स्न्र्येन" इत्यादि । तथा पाद्मे स्कांदे लैंगे च "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा" इति व्यतिरेकोदाहरणं "पारंगतोपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थविद्यदि । यो न सर्वेश्वरं भक्तस्तं विद्यात्पुरुषाधमम्" इत्यादिकं सर्वत्रावगंतव्यम् । तच्चांते दर्शयिष्यते एकादशे "शब्दब्रह्मणि निष्णातो ननिष्णायात्परे यदि । श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः" इति । सर्वकर्तृषु यथा "ते वै विदंत्यतितरंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुभधारणा ये" इति । गारुडे च "कीटपक्षिमृगाणाञ्च हरौ संन्यस्तकर्मणाम् । उर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम्" इति । तत्रैव सदाचारे दुराचारे ज्ञानि-न्यज्ञानिनि विरक्ते रागिणि मुमुक्षौ मुक्ते भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे तस्मिन्भगवत्पार्षदत्वंप्राप्ते ऽस्मिन्नित्यपार्षदे च सामान्येन दर्शनादपि सार्वत्रिकता ! तत्र सदाचारे दुराचारे च तथा "अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः" इति । सदाचारस्तु किं वक्तव्य इत्यपेरर्थः 'ज्ञानिन्यज्ञानिनि च ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै माम्' इत्यादि "हरिर्हरति पापानि दुष्ट-चित्तैरपि स्मृतः" इति । विरक्ते रागिणि च "बाध्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः । प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते" इति अबाध्यमानस्तु सुतरां नाभिभूयत इत्यपेरर्थः । 'मुमुक्षौ मुक्ते च 'मुमुक्षवो घोररूपान्' इत्यादि, 'आत्मारामाश्च मुनयः 'इत्यादि भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे च 'केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः' इति 'न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमि-षार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः' इति भगवत्पार्षदतां प्राप्ते, मत्सेवया प्रतीतं च' इत्यादि । नित्यपार्षदे 'वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु' इत्यादिसर्वेषु वर्षेषु ब्रह्मांडेषु तेषां बहिश्च तैस्तैः श्रीभगवदुपासनायाः क्रियमाणायाः श्रीभागवतादिषु प्रसिद्धिः सिद्धैरेभिः सर्वदेशो-दाहरणं ज्ञेयं सर्वेषु करणेषु यथा "मानसेनोपचारेण परिचर्य्य हरिं मुदा । परे वाङ्मनसागम्ये तं साक्षात्प्रतिपेदिरे" इति । एवं भूतवचने हि अस्तु तावद्बहिरिंद्रियेण मनसा वचसापि तत्सिद्धिरिति प्रसिद्धिः । सर्वद्रव्येषु यथा "पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति" इत्यादि । सर्वक्रियासु यथा "श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोपि हि" इति, 'यत्करोपि यदश्नासि' इत्यादि, एवं भक्तभासेषु भक्ता भासापराधेष्वप्यजामिलमूषिकादयो दृष्टान्ता गम्याः । सर्वेषु कार्येषु यथा "यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम्" इति सर्वफलेषु यथा "अकामः सर्वकामो वा" इत्यादि । तथा 'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन' इत्यादिवाक्येन हरिपरिचर्यायां क्रियमाणायां सर्वेषामन्येषामपि देवादी-नामुपासना स्वत एव भवतीत्यतोपि सार्वत्रिकता यथोक्तं स्कांदे श्रीब्रह्मनारदसंवादे "अर्चिते देवदेवेशे शंखचक्रगदाधरे । अर्चिता सर्वदेवाः स्युर्यतः सर्वगतो हरिः" इति । एवं यो भक्तिं करोति यद्द्रव्यादिकं भगवते दीयते येन द्वारभूतेन भक्तिः क्रियेत यस्मै श्रीभगवते प्रीणनार्थं दीयते यस्माद्द्रव्यादिकात्पयआदिकमादाय भगवते निवेद्यते यस्मिन्देशादौ कुले वा कश्चिद्भक्तिमनुतिष्ठति तेषामपि कृतार्थत्वं पुराणेषु दृश्यत इति कारकगतापि एवं सार्वत्रिकत्वं साधितं सनातनत्वमप्याह—सर्वदेति । तत्र सर्गादौ यथा 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता' इत्यादि, सर्गमध्ये तु बहुत्रैव चतुर्विधप्रलयेपि 'तत्रेमं क उपासीरन्' इति विदुरप्रश्ने सर्वेषु युगेषु "कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" इति किं बहुना 'सा हानि-स्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिंत्यते" इत्यादि वैष्णवे । सर्वावस्थास्वपि गर्भे श्रीनारद-कारितश्रवणेन श्रीप्रह्लादे प्रसिद्धं बाल्ये ध्रुवादिषु यौवने श्रीमदंबरीषादिषु वार्द्धक्ये धृतराष्ट्रादिषु मरणेऽजामिलादिषु स्वर्गितायां श्रीचित्रकेत्वादिषु नारकितायामपि "यथायथा हरेर्नाम कीर्त्तयंति स्म नारकाः । तथातथा हरौ भक्तिमुद्वहंतो दिवं ययुः" इति नृसिंहपुराणे । अत एवोक्तं दुर्वाससा "मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोपि" इति । तथा 'एतन्निर्विद्यमानानाम्' इत्यादावपि सर्वावस्थो-दाहृतिः । अथ तत्रतत्र व्यतिरेकोदाहरणानि च कियंति दर्श्यंते "पारंगतोपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि । यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात्पुरुषाधमम्" इति, "किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किं वा तीर्थनिषेवणैः । विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः" इति "किं तस्य बहुभिः शास्त्रैः किं तपोभिः किमध्वरैः । वाजिपेयसहस्रैर्वा भक्तिर्यस्य जनार्दने" इति गरुडबृहन्नारदीयपाद्मवचनानि । तथा "तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः । क्षेमं न विंदंति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः" इति, "न यत्र वैकुंठकथासुधापगा नं साधवो भागवतास्तदाश्रयाः । न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोपि न जातु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सेव्यताम् ॥ यथा च आनम्य किरीटकोटिभिः" इत्यादि, सायुज्यं सार्ष्टिसालोक्यसामीप्येत्यादि, 'न दानं न तपो नेज्या' इत्यादि, 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्' इत्यादि, 'नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादम्' इत्यादयः। अथ सर्वत्र सर्वदा यदुपपद्यत इति योजनिकार्थोपयुगपद् यथा 'तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा' इत्यादि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा यदुपपद्यते इत्यत्र यथा "स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुः" इत्यादि साकल्येपि यथा 'न ह्यतोन्यः शिवः पंथाः' इत्युपसंहारे "तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम्। जीवानामिति 'नृगतिं विविच्य कवयः इतिवत् एतदुक्तं भवति। यत्कर्म' तत्संन्यासभोगशरीरप्राप्तावधियोगः सिद्ध्यवधिः सांख्यमात्मज्ञानावधि ज्ञानमोक्षावधिः तथा तत्तद्योग्यतादिकानि च सर्वाणि एवंभूतेषु कर्मादिषु शास्त्रादिव्यभिचारिता च ज्ञेया हरिभक्तिस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सदा सर्वत्र तत्तन्महिमभिरुपपन्नत्वात्तथाभूतस्य रहस्यस्यांगत्वं युक्तम्। अतो रहस्यस्यांगत्वेन च ज्ञानरूपार्थांतराच्छन्नतयैवेदमुक्तमिति। तथाप्यात्मविद्ययैवान्यार्थसंगोपनादसौ साधनभक्तिरपि कचिद्ग्राह्यं ब्रह्मज्ञानादिसाधनं स्यादिति गम्यते। अत्रेयं प्रक्रिया साधनभक्तेः सार्वत्रिकत्वात्सदातनत्वाच्च प्रथमं सा गुरोर्ग्राह्या ततस्तदनुष्ठानाद्ब्रह्मसाधनं वैराग्यपुरस्सरताशीलमात्मज्ञानमानुषंगिकं भवति। ततो भूयश्च तथाभूतत्वाद्भक्तिरनुवर्त्तत एव 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्यादिभ्यः 'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादिभ्यश्च तदैव 'भगवज्ज्ञानविज्ञाने च' इति। तस्माज्ज्ञानविज्ञानरहस्यतदंगानामुपदेशेन चतुःश्लोक्या अपि स्वयं भगवानेवोपदेष्टा अत्र तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजित इति भगवच्छब्देन "ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिम्" इत्यत्र 'परार्द्धांते न सोऽबुध्यत गोपवेशो मे पुरस्तादाविर्बभूवे' तितापनीश्रुतादनुकूलितश्रीकृष्णत्वलिंगेन चास्य वक्तुः श्रीभगवत्त्वमेव स्पष्टं न जातु तदंशभूतनारायणाख्यगर्भोदशायिपुरुषत्वम्। अत एवास्य महापुराणस्यापि श्रीभागवतमित्येव व्याख्या तथैवोक्तं 'कस्मै येन विभाषितोयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा' इत्यादौ पुराशब्देन भगवद्वक्तृत्वमेवोक्तम्। 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य' इति द्वितीयेऽभिधानात्। अत "इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे। स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम्" इत्यत्रापि भगवच्छब्दः प्रयुक्तः श्रीनाभिपंकजे स्थितं ब्रह्माणं प्रति स्वयं भगवता तत्रैव व्यापि महावैकुंठे प्रकाश्येदं पुराणं प्रकाशितमित्यर्थः। अनुगतं चैतद्द्वितीयस्कंधेतिहासस्येति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्वतिगंभीरार्थं चतुश्लोकीभागवतमिदं कथं मयावगंतुं शक्यं विवदमानानां मतवैविध्यादित्यत आह—एतन्मतं मदीयं सम्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण विमृशेत्यर्थः। कल्पविकल्पेषु महाकल्पानुकल्पेषु। इयं विश्वजनीनातिरम्याभावार्थदर्शिनी भक्तिशास्त्रमधीयानैर्जनैर्द्रश्या न चापरैरिति ॥ अस्य महापुराणत्वे तु सर्गादिदशलक्षणवत्त्वेन भाव्यं तच्चात्र चतुःश्लोक्यां दुर्विज्ञेयं विना श्रीनन्दनन्दनकृपयेत्येतदर्थं तदपि सूक्ष्मधिया ज्ञेयमत्रासूच्येव तथाहि मे मत्संबंधि यज्ज्ञानं वेदांतप्रतिपादितत्वादगुह्यं प्रसिद्धमेव'विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगे' इत्यादिनैकादशस्कंधे भगवदुक्तैर्विज्ञानं प्रधानं तत्सहितं मया श्रीगीतासु भारते 'अहं ब्रह्म परं धाम' इत्यादिना 'दैवी ह्येषा गुणमयी' इत्यादिना च गदितमुक्तमेव स प्रार्थयिता त्वं रहस्यं रहस्ये कान्ते स्थाप्यं रहस्यं सुरेभ्यो गोपितत्वाद्वा रहस्यं पाद्म उक्तमेतत् 'परीक्षिते कथां वक्तुं सभायां संस्थिते शुके' इत्यादिना "गुह्यं पुत्राय शांताय परं गुह्यमिदं जगौ" इति नवमस्कन्धे श्रीशुकोक्तेश्च परं रहस्यं श्रीभागवतमेव न वेदादिपैलादिभ्यो वेददानेप्येतददानात् "हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्" इति तत्रैवोक्तेश्च गुह्याद्गुह्यतरं मुक्तिं ददाति"कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्" इत्युक्तेरतिगुह्यस्यैवादानं भवति नत्वगुह्यस्यात एव भक्तिरेव रहस्यं न तु ज्ञानादीति रहस्यमस्त्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनेति रहस्यं श्रीमद्भागवतमेव अत्र मत्वर्थीयोच् यद्वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारात्। तदंगं भक्त्यंगमेकत्वं सामान्यापेक्षं तदंगानीत्यर्थः। तानि च सत्संगादीन्येव श्रीभागवतप्राप्तिरपि सत्संगादीनि विना न भवत्यतस्तस्यापि तान्येवांगानीति ज्ञेयं सुधिया यथैव गुणकर्मकोहमस्मि तथैव तत्त्वविज्ञानं मदनुग्रहात्ते तवास्तु किं भूतोहं यच्छत्युपरमयति संसारान्निजभक्तानिति वा मोक्षादप्युपरमयति वा या वा "मद्भक्तास्सर्वथा राजन्नैव वांछंति किंचन" इति पुराणांतरात् "गृहेषु दारेषु सुतेषु बंधुषु द्विपोत्तमस्यंदनवाजिवस्तुषु। अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिम्" इत्यंबरीषोपाख्यानोक्तेः "सालोक्यादिचतुष्टयम्। "दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः" इति श्रीकपिलोक्तेश्च। यम उपरमे अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्त्तरिवनिपि "यमस्यात्वम्.' इति मस्यात्वे राजवत्साधनम्। पुनः न विद्यतेस्ति कथंभूतं रहस्यं परं सर्वोत्कृष्टमेवाहंभावो यस्य सोनहंभावः "छन्दसि परेऽपि, व्यवहिताश्च" इति यथाशब्दव्यवधानमदोषो प्राकृतवस्तुष्वस्य साक्षाद्वेदस्यापि बीजत्वात्। अत एव चतुःश्लोक्योपदेशाद्वेदा अपि चत्वार एवोद्भूता अन्यथा त्रिभिः पंचभिर्वा कथं नोपदिष्टमिति तत्त्वं तदुक्तं "चतुःश्लोकी चतुर्वेदबीजभूता न संशयः" इति संहितोक्तेर्वर्णितं चैतदाद्यपद्यव्याख्याशतके। अप्राकृते तु 'अहमादिर्हि देवानां' अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादिभगवदुक्तेरेवाहंभावोस्त्येवेति ज्ञेयम्। यत्प्रमाणमस्येति। यावानिति विवृतौ त्वप्रमेयत्वं भगवतो विदीर्येत "नां तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा" इति श्रीगीतोक्तेः। "अनंतं ब्रह्म" इति श्रुतेश्च भगवतः प्रमाणं नास्तीति गम्यते (३१) अथ सर्गादीनाह—"अहमेवासमेवाग्रे' इत्यनेन स्थानं ध्वनितम्। यदेतच्चेत्यनेन विसर्गो ध्वनितः। नान्यद्यत्सदसदित्यनेन विरोधो ध्वनितः। योवशिष्येतेत्यनेनाश्रयो ध्वनितः (३२) ऋते सत्यस्वरूपे ब्रह्मणि अर्थं प्रति भूभारहृतिं सन्मार्गप्रवृत्त्यादिप्रयोजनं प्रति यद्रामकृष्णादिरूपं 'प्रतियेत कार्यांते न प्रतीयेत तदात्मनो मे मायां लीलां विद्यादित्यनेनावतारानुचरितरूपेशकथा ध्वनिता। अनेनैवोतयोपि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ध्वनितास्तथाहि—ऋते शुद्धे आत्मन्यंतःकरणे यत्प्रतीयेतार्थमुद्दिश्य अन्यथा न प्रतीयेत वदात्मनो जीवस्य मीयते भावि शुभाशुभमनयेति मायावासना तां विद्यात्। सा च द्विधा। शुभाऽशुभा च प्रथमायां दृष्टांतो यथा भास इति। आभासस्सूर्यादिस्तद्वत्प्रकाशकर्त्रीत्यर्थः। द्वितीयायां यथा तम इति। तमोवद्दुःखहेतुरित्यर्थः (३३) यथा महांति भूतानि भूतेषु सर्वदेहेषु प्रविष्टानि देहरक्षणार्थं तत्र स्थितानि तेषां विनिर्गमे देहे स्वधातुविगमे तु विशीर्य्यंत इत्युक्ते र्देहनाशश्रवणात्। अनेन पोषणमुक्तम्। अप्रविष्टानीति। मुख्यप्रवेशासंभवादुक्तम्। अत्र भूतपदेन भौतिकमपि ज्ञेयं कारणस्य कार्यस्यापि लक्षकत्वात्। तेन मन्वंतरं लक्ष्यते सर्वेषां मन्वादीनां भौतिकत्वात्। तथा तेषु न तेष्वहमित्यनेनासंगत्वकथनेन स्वस्य नित्यमुक्तत्वं सूचितमिति मुक्तिरुक्ता। यद्वा जीवरूपेण प्रविष्टोपि स्वरूपेणप्रविष्ट एवेत्यर्थः (३४) 'एतावदेव जिज्ञास्यम्' इत्यनेनाश्रयश्रवणजिज्ञासादाववश्यं यतितव्यमित्युक्तम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिनाप्याश्रय एवोक्तः। "अन्वयव्यतिरेकेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः" इति द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् (३५) एतत्फलमाह—एतन्मतमिति श्रीहरिं स्वेष्टदेवं च नत्वा तस्य कृपावशात्। मूलभागवतव्याख्यां कुर्वे गुर्वनुमोदितः (१) श्रीमन्नारायणो "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम्" इत्यादिभिः सर्ववेदकृत्सर्ववेदांतसारं श्रीमद्भागवतं ब्रह्मणे उपदिशंस्तत्र वक्तव्यार्थसंग्रहं कुर्वंस्तं ग्राहयितुं ब्रह्माणं सम्मुखीकरोति। ज्ञानमिति। न च भागवतस्य वेदांतसारत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। "सर्ववेदांतसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्। वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्" इति तत्रैव निर्देशात्। तत्र भागवतस्य सर्ववेदांतसारत्वं प्रतिज्ञाय तदापादनायैव हेतुगर्भितं विशेषणमाह—ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणमिति। अत ब्रह्मशब्देन मायोपहितः सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनियंतृत्वादिधर्मविशिष्टः परमात्मा तत्पदवाच्य आत्मशब्देन चाविद्याद्युपहितोऽल्पज्ञत्वादिगुणविशिष्टो जीवात्मा त्वंपदवाच्यः तयोः श्रुतिसिद्धैक्यस्य विरोधेनानुपपत्तौ सोयं देवदत्त इत्यादौ तद्देशकालच्छत्रचामरादिविशिष्टस्य तद्देशकालदंडकमंडल्वादिविशिष्टेनैक्यानुपपत्त्या विरुद्धांशपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तपिंडाभेदबोधवद्विरुद्धमायाऽविद्याद्युपाधिसर्वज्ञत्वाऽल्पज्ञत्वादिधर्मरूपांशौ विहाय सच्चिदानंदस्वरूपात्मकत्वलक्षणमैक्यं जहदजहल्लक्षणया लक्षयतीति तथा। ननु जहदजहल्लक्षणात्मैक्यसिद्धावप्युपाध्यवशेषान्नाद्वैतपर्य्यवसानं तत्राह—वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठमिति। न हि लक्षणयैक्यं बोधयञ्शास्त्रमुपाधिं पृथगवस्थाप्यैक्यं बोधयति येनैवमाशंक्येत किंतु "नेह नानास्ति किंचन" इत्यादिनोपाधींस्तदधीनतद्धर्मादि निखिलद्वैतमपबाध्य यदद्वितीयं वस्तु तदेकनिष्ठं भवतीति च। तथा च वेदांतेषु श्रूयमाणसर्वोपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मविद्यैकपर्य्यवसायितया ब्रह्माद्वैतविद्यैकनिरूपकश्रीमद्भागवतस्य सर्ववेदांतसारत्वमुपपन्नं विषयतः सारत्वमुक्त्वा फलतोपि सारत्वमाह–कैवल्यैकप्रयोजनमिति। ननु ब्रह्मावबोधस्य "ब्रह्मविदाप्नोति परं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, यं एष वेद विष्णुरेव भवति" इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मावाप्तिफलश्रवणात्कथं फलांतरोक्तिरिति चेन्न। नित्यमेव प्राप्तं ब्रह्म तस्य मायाऽविद्याद्युपाधिकल्पितभेदभ्रममंतरेणाप्राप्त्यसंभवाद्बोधेन भेदभ्रमबाधद्वारा कैवल्यमृते प्राप्त्यन्तरासंभवात्। कैवल्यस्यैव ब्रह्मावाप्तिशब्दोर्थत्वं यन्मे मत्स्वरूपविषयं परमगुह्यं ज्ञानं तदंगं साधनकलापं च मया गदितं गृहाणेत्यन्वयः। तत्र यज्ज्ञानं कर्मविषयं तद्वैदिकमपि न गुह्यं "ब्राह्मणो यजेत्" इत्यादौ बाह्याध्यस्तब्राह्मणत्वादिजातिमद्देहादिपुरस्कारेण तत्प्रवृत्तेः "वा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म" इत्यादिभिरदृढत्वश्रवणाच्च। उपाधिविविक्तिकेव प्रत्यक्स्वरूपविषयज्ञानमांतरत्वाद्गुह्यं ब्रह्माभेदज्ञानं तु परमगुह्यं तदप्युक्तं "कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्" इति। तत्र सत्त्वस्याभानान्यथाभानप्रयोजकत्वाभावेनाध्यासानापादकत्वादुपाधिविविक्तज्ञानं सात्त्विकं ब्रह्मात्मावबोधं विना विवेकाज्ञानमात्रेण गुणबाधानुपपत्त्या न निर्गुणं मत्स्वरूपे आत्मत्वनिष्ठारूपं मन्निष्ठं तु मायागुणबाधकत्वान्निर्गुणमित्यर्थः। किं भूतं तज्ज्ञानं तत्राह—विज्ञानसमन्वितमिति विशेषेण प्रमेयगतसंशयनिरासेन ज्ञायते स्वरूपं येन तद्विज्ञानं मननं फलोपकार्य्यंगं तेन समन्वितं रहस्यं निदिध्यासनाख्यं ध्यानं तत् द्विविधं यत्नसाध्यमयत्नसाध्यं च। तत्राद्यं साक्षात्कारात्पूर्वं स्मरणभक्त्यंतःपातितया साधनरूपम्। द्वितीयं तु ज्ञानिनस्तस्य कार्यं न विद्यते इत्यादिना कर्तव्यप्रवृत्त्यनुपपत्त्या यत्नं विनैव स्वाभाविकजीवन्मुक्तिदशायां स्वरूपानुसाधनं "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् इत्यादिवाक्यसिद्धं पराभक्तिरूपं तेन सहितं तदंगं साधनजातं च। ननु भगवद्गदितज्ञानग्रहणाय नाहं समर्थस्तत्राह—यावानिति। यावान् विभुसच्चिदानंदैकरससर्वांगः तथा यथाभावः परमार्थसद्रूपः। यद्वा यथा स्वभक्तेषु वात्सल्यादिभावो यस्य स तथा। यद्वा यथा नृत्यादौ नेत्रकरचालनादिभावो यस्य स तथा। ननु स्वरूपस्य भवतु वेद्यत्वं करचलनादिकर्म्मणां तदतिरिक्तत्वेन "अतो न्यदार्तम्" इत्यादिश्रुत्या वेद्यत्वाभाव इत्याशंक्याह—'यद्रूपगुणकर्मकः' इति। यस्य रूपाणि स्वरूपाण्येव गुणाः कर्म्माणि च यस्य स तथा तथा। च भगवद्गुणानां कर्म्मणां च स्वरूपात्मकत्वेननावेद्यत्वाभाव एवेति भावः। एवं यादृक् मत्स्वरूपं तथैव तत्त्वविज्ञानं परमार्थं वस्त्वपरोक्षं ते मदनुग्रहादेवास्तु "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" इत्यादि श्रुतौ गुर्वीश्वरभक्तानां तयोरनुग्रहाज्ज्ञानलाभाध्यवसायेपि तव तु गुरुरिष्टदेवश्चाहमेवेति मदनुग्रहादेवास्तु एवमनुग्रहाधीनतत्त्वज्ञानोत्पत्त्युक्त्या "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम्॥ मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु मुह्यताम्। न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि" इत्यादिवाक्यशतैः "यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः" इत्यादिना स्वप्रभावलेशमात्रेण सर्वसाधन-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संपादिका। "या या साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये। तया विना तदाप्नोति नरो नारायणश्रयः" इत्यादिना सर्वसाधनप्रतिरूपतयाऽभिषिक्ता साधनस्वरूपा नवधा भक्तिरनुग्रहाविर्भाविका मुख्यं ज्ञानोत्पत्तिसाधनमिति ज्ञापितम्। "ज्ञानकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी" इति श्रीभगवत्पूज्यपादोक्तेः। "नियुज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि। सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये" इति श्रीकपिलोक्तेश्च एवं तत्त्वज्ञानादब्रह्माणं संमुखीकृत्य स्वानुग्रहात् तत्प्राप्तिं संभाव्यास्त्विति वरदानेन तस्मिंस्तद्ग्रहणशक्तिमाधाय तत्त्वमेवाह—अहमेव सच्चिदानंदविग्रहः स्वरूपात्मकधामोपकरणपरिषदादिरूपः "सत्यात्मप्राणानाम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धस्तत्त्वापरोक्षः सत्त्वस्य मन्नियम्योपाधेरभानान्यथाभानाप्रयोजकतया शुद्धस्वरूपभूतः सर्वाधिष्ठानात्मकएवाग्रे सर्गात्पूर्वभासं श्रूयमाणमच्छब्दस्यानुपपत्तिमंतरेणार्थांतरकल्पानुपपत्तेः सर्गादग्रे कार्य्यस्य कारणाव्यतिरेकेण प्रतीतेरप्यभावान्ममैव सर्वकारणत्वादहमेवासमिति भावः। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति श्रुतेः। न चाग्रे इति पदेन कालसद्भावप्रतीतेरेवकारानुपयोग इति वाच्यम् "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः" इति भगवद्वचनात्तस्य तदनतिरेकात्। किं च सुषुप्तौ अज्ञानावृतस्वरूपातिरिक्तकालभानेऽपि समुत्थितस्य कालवासनाविष्टतया 'तदा सुखमस्वाप्सं न किमप्यवेदिषम्' इति तदाशब्देन कालपरामर्शस्य दर्शनवत्तदुक्त्युपपत्तेः। उक्तं च वृद्धैः "कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतम्। शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शंक्यते" इति। किं चाग्रे इति पदस्य पूर्वत्ववाचित्वेपि कालवाचित्वाभाव एवेति न तच्छंकावकाशः न च पूर्वत्वाभिधाने भूतत्वप्रतीतेः कथं कालं विना भूतत्वादिव्यवहार इति वाच्यम्। कालमस्वीकुर्वतामपि सांख्यानां भूतभविष्यदादिव्यवहाराबाधात्। ननु कथं सद्रूपविष्णोरेव पूर्वसत्त्वमुच्यते यतः "असद्वा इदमग्र आसीत्, असदेवेदमग्र आसीत्। तत्सदासीत तद्धैक आहुः, असदेवेदमग्र आसीत्" इति श्रुतिपु असत्पूर्वकत्वश्रवणात् "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते" इत्यत्र चाकर्तृकैव सृष्टिः श्रूयते तत्राह—आसमेवेति न आसमिति न न चोदाहृतश्रुतिविरोधः। "समाकर्षात्" इति सूत्रे भगवद्व्यासेन तद्विरोधपरिहारस्य दर्शितत्वात्। तथाहि—"असद्वा इदमग्र आसीत्" इति नासत्कारणत्वविवक्षा। "असन्नेव संभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुः" इत्यसदपवादेन सत एव ब्रह्मणोऽन्नमयादिगुहांतःस्थत्वेन प्रत्यक्त्वमुक्त्वा "सोऽकामयत्" इति समाकृष्य ततः सृष्टिं निरूप्य "तत्सत्यमित्याचक्षते" इत्युपसंहृत्य तत्रैवेमं श्लोकमाह—असद्वा इति अत्रासच्छब्दाभिप्रेतं स्यात्तदान्यं समाकृष्याप्योक्तौ वाक्यमसंबद्धं स्यात्तस्मादव्यक्तनामरूपतया सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यं असदित्युपचर्य्यते "असदेवेमग्र आसीत्" इत्यत्रापि "तत्सदासीत्" इति समाकर्षादियमेव गतिः। "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" इत्यत्रापि न अत्यन्तासत्योक्तिर्भ्रान्तिकल्पनानुवादेन श्रौतप्रत्यक्षदार्ढ्यमेव "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इत्यत्रापि नाहेतुव्याकृतिः "सर्व एव इह प्रविष्टः" इति व्याकर्तुः प्रविष्टत्वेन समाकर्षात्। व्याकर्तुरभावे कमाकृष्येत चेतनस्यैवायं प्रवेशः "पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्" इति चेतनत्वोक्तेः। अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्यंतरेपि व्याकृतेश्चेतनहेतुत्वदर्शनात् लूयते क्षेत्रं स्वयमेवेतिवद्व्याक्रियते इत्यत्रापि सत्येव कर्तर्य्युपपत्तेश्च। एवकारव्यावृत्तिमाह—नान्यदिति। "नान्यत्किंचन मिषत्" इति श्रुतेः। मिषादिति चलं नश्वरमित्यर्थः। अन्यच्छब्दार्थमेव विवृणोति यत्सदसत्परमिति। सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मं परं तयोः कारणं चेत्यर्थः। न च भवतु स्थूलसूक्ष्मयोरभावः "नासदासीन्नो सदासीत्" इति श्रुतेः। "तम आसीत्" इति श्रुते कथं कारणाभावोक्तिरिति वाच्यम्। 'नोसदासीत्तम आसीत्' इत्यत्र तमसः सत्त्वप्रतिषेधादासीदिति प्रयोगस्यैवानुपपत्तेः। सद्योगात्तमसः सत्त्वं न स्वतस्तन्निषेधनात्" इति वृद्धोक्तेः सत्त्वनिषेधेन स्वतस्तत्प्रयोगानुपपत्तावपि सदधिष्ठानाध्यासिकसंबंधेन तत्सत्तयैवासीदिति प्रयोगसंभावनायामपि तच्छक्तित्वेनैव तदन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयतया नान्यदिति भगवदुक्त्यनुपपत्त्यभावात्। न हि वह्नेः शक्तिस्तदन्या तत्पार्थक्येन तत्सत्तास्वरूपाभानात्। नापि वह्निरेव तच्छक्तिस्तथात्वे शक्तिशक्तिमद्भावानुपपत्तेरेकस्मिन्नाधाराधेयभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्प्रतिबंधकमणिमंत्रादिसंनिधौ वह्निस्वरूपसमवधानेऽपि स्फोटाख्यकार्य्यादर्शनेन तत्प्रतिरोधदर्शनात्। न चान्यत्वानन्यत्वतदुभयात्मकत्वशक्तेर्विरोधात् मिथोभावभावरूपयोस्तयोरेकाधिकरणत्वासंभवात्तस्मादन्यत्वानन्यत्वतदुभयात्मकत्वैर्निर्वक्तुमशक्यैव शक्तिः। तथैव तमोरूपासतः शक्तिरप्यनिर्वचनीयतया न तदन्यासीत्। किं च सतः शक्तेस्तदनन्यत्वासंभवेनैव न सत्त्वं कार्य्यदर्शनेन च नासत्वं विरोधाच्च। नोभयात्मत्वमिति सत्त्वासत्त्वान्यत्वानन्यत्वतदुभयात्मत्वेभ्योनिर्वचनीयतया शक्तेर्मिथ्यात्वेन तत्कार्य्यस्याप्यनिर्वचनीयतया मिथ्यात्वात्तदा तदनुद्भवाच्च नान्यादासीदित्यभिप्रायः। नन्वनिर्वचनीयत्वेन मायाया जगतश्चानिर्वचनीयतयोक्तौ भवन्मते ब्रह्मणोप्यनिर्वचनीयतया मिथ्यात्वापत्तिस्तथा च ब्रह्मापि मिथ्या अनिर्वचनीयत्वादिति प्रयोगापत्तिरिति चेत्। न। अत्र ब्रह्मापीत्यपिशब्देन सर्वप्रपञ्चस्यापि पक्षांतःपातितया हेतोरनुपसंहारित्वापत्तेः। अन्वयव्यतिरेकदृष्टांतरहितो ह्यनुपसंहारी सर्वस्य पक्षत्वे तदितरदृष्टांतालाभात्। अपिशब्दानुक्तावपि शब्दब्रह्मादाय सिद्धसाधनता चेतनविशेषणेपि ब्राह्मणाद्यादाय सिद्धसाधनत्वम् परत्वविशेषणेऽपि मायोपहितकारणब्रह्मादाय सिद्धसाधनम्। सिद्धसाधनतायां अदूषकत्वम्। अनधिगतार्थगमकस्यैव प्रमाणत्वेन सिद्धस्यानधिगतत्वाभावात्। तत्साधकस्य प्रमाणत्वा- नुपपत्तेः। संदिग्धसाध्यवान्पक्षः साध्यस्य तत्र सिद्धत्वे निश्चितसाध्यवान् स पक्ष इति तल्लक्षणापत्त्या पक्षत्वानुपपत्तेस्त'दसिद्धौ च पक्षस्यैव हेत्वाश्रयतया हेतोराश्रयासिद्धयापतिश्च किं चात्र ब्रह्मशब्देनासदभिमतस्वरूपं प्रतीयते न वा? नान्त्यः पक्षस्वरूपाभानेप्याश्रयसिद्ध्या हेतुसाध्यादिसमर्थनानुपपत्तेः। नाद्यः ब्रह्मशब्देन तत्प्रतीतौ ब्रह्मशब्दगोचरत्वेनैवा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्वचनीयत्वहेतोरसिद्धया शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वाद्घटवदित्यादिवत्पक्षे हेत्ववर्तनलक्षणस्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । किं च ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं वदता किंचित्स्वीक्रियते न वा स्वीक्रियते चेत्तज्जडं चिद्वा जडं चेत्तस्य स्वतः सिद्धत्वानुपपत्त्या तत्सिद्ध्यै चित्स्वीकारापत्तेः चिच्चेत्सिद्धं न समीहितं सच्चिदैकसिद्ध्यर्थं वाद्वैतवादिनामिष्टसिद्धेः । नाग्न्येव विवादो न वस्तुनि न स्वीक्रियते चेन्निरधिष्ठानारोपासिद्ध्या ब्रह्मणो मिथ्यात्वासिद्धिः । किं च मिथ्यात्वशब्देनासत्यत्वमभिप्रेयते । सद्विलक्षणत्वं वा ? । सदसद्भ्यामनिर्वचनीयत्वं वा ? नाद्यद्वितीयौ । तथात्वे तुच्छत्वापत्त्या प्रत्यक्षेणावभासमानशुक्तिरूप्यस्वप्नप्रपंचादौ तदसंभवेन दृष्टांते साध्यवैकल्यं ततश्च व्याप्तसिद्धिः । हेतुसत्त्वे साध्यसत्त्वमन्वयव्याप्तिः । साध्यभावे हेत्वभावो व्यतिरेकव्याप्तिः । अत्र तु यत्र यत्र स्वप्नादौ अनिर्वचनीयत्वं हेतुस्तत्र प्रत्यक्षत्वेन तुच्छत्वाभाव इति नान्यव्याप्तिस्तथा तत्रैव स्वप्नादौ तुच्छत्वसाध्याभावेप्यनिर्वचनीयत्वहेतुसद्भावान्न व्यतिरेकव्याप्तिः । अत एव निश्चितसाध्याभाववद्विपक्षवृत्तित्वेन साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुः साधारणानैकांतिक इति । सव्यभिचारपर्य्यायसाधारणासाधारणानुपसंहारित्रिविधानैकांतिकांतःपातिसाधारण्यं च शशशृङ्गादौ निश्चिततुच्छत्वसाध्यवत्ति सपक्षे चानिर्वचनीयत्वहेतोरवृत्तेः विपक्षमात्रवृत्तितयासाध्याभावता हेतुर्विरुद्ध इति । साध्याभावोपादकत्वेन विरुद्धता च तृतीये तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयत्वस्य साध्यत्वे तस्यैव हेतुत्वेन हेतोः साध्यावैशेष्यं तथा च साध्यस्य पक्षे संदिग्धतया हेतोरतिसंसिग्धासिद्धतयास्वरूपासिद्धिरेव पक्षत्रयेऽपि तत्त्रिविधविकल्पितसाध्याभावस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मणि पक्षे "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, तदेवर्त्तं तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" इत्यादिश्रुतिभिर्बोधनात् यस्य साध्याभावः प्रमाणांतरेण बाधितः स बाधित इति बाधलक्षणसद्भावाद्बाधश्च । किंचानिर्वचनीयत्वं किं नाम सदसद्भ्यामनिर्वचनीयत्वं वा ? शब्दजन्यज्ञानाभास्यत्वं वा ? आद्ये उदाहृतश्रुत्यैव पक्षे ब्रह्मणि सत्यत्वाध्यवसायात्स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये—सर्प्परूप्यादिशब्दजज्ञानभास्ये रज्जुसर्पशुक्तिरूप्यादौ घटपटादिशब्दजज्ञानभास्ये स्वप्नजाग्रद्घटादौ साध्यवति सपक्षे दृष्टांते साधनवैकल्यं तथा चोक्तरूपमिथ्यात्वसाध्याभाववति तुच्छे शशशृंगादौ विपक्षे तच्छब्दजज्ञानभास्ये चावर्तमानत्वे सति पक्षमात्रवृत्तित्वेन शब्दजज्ञानाभास्यत्वरूपानिर्वचनीयत्वहेतोः सपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षवृत्तिरसाधारण इति लक्षणलक्षितासाधारण्यं च । न च शब्दजज्ञानाभास्यत्वे ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वानुपपत्तिः । वेदांतानां तद्गताज्ञानावरणबाधकत्वेनैव तदभासकत्वेपि तत्र प्रमाणत्वस्य तस्य च तज्जन्यज्ञानप्रयुक्ताज्ञानबाधफलभाक्त्वेनैव स्वप्रकाशत्वेनैव तदभास्यत्वेपि तद्वेद्यत्वस्य चोपपत्तेः । न च हेतौ विकल्पसमुद्भाव्यानिर्वचनीयत्वशब्दमात्रेण मिथ्यात्वापादनं तथात्वे स्वर्णं तु कुंडलादिभूषणोपादानं कनकशब्दवाच्यत्वात् धत्तूरवत् । धत्तूरफलं कंटकादिवहुमूल्यभूषणोपादानं कनकत्वात् स्वर्णवत् । सूर्य्येगभस्तयो दुग्धदोहा गोत्वाद्धेनुवत् । धेनवो न दुग्धदोहा गोत्वाद्गभस्त्यादिवत् मंदारो जगदवभासकोऽर्कत्वात्सूर्यवत् । सूर्यो नावभासकोऽर्कत्वान्मंदारवत् । विष्णुर्न संसारतारको हरित्वात्कप्यादिवत् । कप्यादिस्तत्तारको हरित्वाद्विष्णुवदित्याद्याभाससमत्वापातात् । जडत्वपरिच्छिन्नत्वादयश्चात्रोपाधयः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको हि उपाधिः यत्रयत्र हेतुस्तत्रतत्र साध्यमिति व्याप्तौ व्याप्तिनिरूपकं व्यापकं साध्यं व्याप्त्याश्रयो व्याप्यो हेतुस्तदेव लिंगं साध्यव्यापकत्वं च सर्वसाध्यवत्सु नियमेन वर्तमानत्वं साधनाव्यापकत्वं क्वचित्साधनवति वर्तमानत्वेपि सर्वत्र साधनवत्सु नियमेनावर्तमानत्वं जडत्वपरिच्छिन्नत्वादयश्च मिथ्यात्वसाध्यवति सर्वत्र व्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वेपि पक्षे वर्तमानत्वाऽभावात्साधनाव्यापकत्वादुपाधयः । न च स्वप्नाकाशादौ तत्र स्वप्तृपुरुषेषु चापरिच्छिन्नत्वचेतनत्वाभ्यां सति मिथ्यात्वे साध्ये परिच्छिन्नत्वजडत्वयोरभावात्साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । स्वप्नाकाशादौ देशपरिच्छेदासंप्रतिपत्तावपि वस्तुपरिच्छेदसंप्रतिपत्तेः सुप्तपुरुषदेहादौ जडत्वसंप्रतिपत्तेश्च । तदात्मनश्चेतनस्य जडत्वाभावेपि तत्र ब्रह्माभेदेन मिथ्यात्वासंप्रतिपत्त्यासाध्यासत्त्वेन तदव्यापकत्वाभावात् ब्रह्म परमार्थसत्यं चिद्रूपत्वाद्व्यतिरेके मिथ्यारूप्यादिवदिति प्रतिपक्षानुमानपराहतत्वं च । न चास्य केवलव्यतिरेकिणः साध्यस्य पक्षे प्रसिद्धौ अनुमानी प्रवृत्तिरन्यत्र प्रसिद्धौ तत्र हेतुसत्त्वे अन्वयव्याप्तिसद्भावेन व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकीति लक्षणकेवलव्यतिरेकित्वभंगः अप्रवृत्तौ सपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारण्यमिति सर्वथा साध्याप्रसिद्धिरेवेति वाच्यम् । सद्विलक्षणत्वं क्वचिदत्यंताभावप्रतियोगिधर्मत्वाद्रूपवदित्यनवधारितधर्मिकसत्यत्वसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणा पक्षे स्थापनोपपत्तेः । न च प्रमेयत्वादिषु व्यभिचारस्तेषु धर्मत्वहेतुसत्त्वेपि क्वचिदत्यंताभावप्रतियोगित्वाभावात् सर्वं प्रमेयं सर्वमविधेयं सर्वं व्यावृत्तमित्यंगीकारादिति वाच्यम् । "अप्रमेयमनादि च, यतो वाचो निवर्तंते, यद्वाचा नाभ्युदितम्" इत्यादिभिस्तेषामत्यंताभावस्य ब्रह्मणि श्रुत्यैवापादनात् । किं च प्रमेयत्वं प्रमेयत्वे वर्तते न वा ?। आद्ये आत्माश्रयो द्वितीये—स्वस्मिन्नेवात्यंताभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वक्षतिः । अपि च प्रत्येकप्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं केवलान्वयि सर्वप्रमाविषयत्वं वा नोभयथापि घटप्रमाविषयत्वस्य पटे पटप्रमाविषयत्वस्य घटे सर्वप्रमाविषयत्वस्य सर्वत्र घटपटादावत्यंताभावेन केवलान्वयित्वानुपपत्तेः । एवमभिधेयत्वादावप्यूह्यं तथा च प्रमेयत्वादिकेवलान्वयित्ववादिनां कुतार्किकाणामेव साध्याप्रसिद्ध्या केवलव्यतिरेक्यसंभवो नोपनिषदानाम् । न च साध्यव्याप्तहेतोः पक्षधर्मताज्ञानलक्षणालिंगपरामर्शस्यैवानुमानत्वेनात्र केवलव्यतिरेकिणि हेतुसाध्यव्याप्तिस्थलाभावेन तद्व्याप्त्यसिद्ध्यापरामर्शासंभव इति वाच्यम् । अन्वयिन्यन्वयव्याप्तिवद्व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तहेतोरेव साध्यगमकत्वात् । न च हेतुना साध्यसिद्धौ

---

१. पक्षत्वासिद्धौ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

साध्याभावहेत्वभावव्याप्तेरनुपयोग इति वाच्यम् । यत्र साध्याभावस्तत्र हेत्वभाव इति विपक्षे व्याप्तिमुदाहृत्य न तथा चायं तस्मान्न तथेत्यत्र तदभावोक्त्या अभावाभावस्य भावत्वेन हेतुसाध्यव्याप्तावेव तत्पर्य्यवसानात् । न चैतादृक्स्थलेऽर्थापत्तिरेव मानमिति वाच्यम् । यथोपयोगयोरुभयोरपि मानत्वोपपत्तेः । एवं सर्गात्पूर्वं स्वसत्त्वमुक्त्वा विसर्गोपि तदाह—पश्चादिति । पश्चाद्विसर्गावसरे ब्रह्मादिरूपेणापि अहमेव तदाप्युक्तं "त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च । त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यंति नाना न विपश्चितो ये ।। सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः" इत्यादिना यद्वा पश्चात् प्रपंचस्य लयोत्तरमप्यहमेव "सर्वाणि च भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यंते नारायणे प्रलीयंते" "नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु व्यक्तंव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यच्चैतन्मध्ये परिदृश्यमानं तदप्यहमेव कार्य्यस्य कारणाव्यतिरेकात् "एतदात्म्यमिदं सर्वं नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं पुरुष एवेदं विश्वं सर्वमिदं पुराणः यस्मिन्निदं संचविचैति सर्वे यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः तदेवभूतं तदुभव्यमाहुः इदं तदक्षरे परमे व्योमन् यथा सौम्ये केन मृत्पिंडो न सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । "न यत्पुरस्तादुत्पन्नपश्चान्मध्येपि तन्न व्यपदेशमात्रम । भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ।। सर्वेषामिह भावानां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ।। आत्मैकतदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः । त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ।। यदिदं मनसा वाचा दृश्यतेऽन्यैरपींद्रियैः । अहमेवं न मत्तोऽन्यदिति बुद्ध्यध्वमंजसा" इत्यादिस्मृतिभ्यः । "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः" इति सूत्राच्च । तथा सर्वस्वप्नप्रपंचबाधे तत्साक्षिमात्रावशेषवत् "नेह नानास्ति किञ्चन, अथात आदेशो नेतिनेति" इत्यादि श्रुतिभिः प्रतीतिमात्रसर्वप्रपञ्चबाधे योऽवशिष्येत सोऽहमेवास्मि "अंतर्भवेऽनंतभवंतमेव ह्यतत्यजन्तो मृगयंति सन्तः । असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणंतं किमु यन्ति संतः ।। श्रुतयस्त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः । निषेधशेषो जयतादशेषः ।। एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदा । मायामात्रमनूद्यांते प्रतिषिध्य प्रसादति" इत्यादिस्मृतिभ्यः निषेधे कृते नेतिनेतीति वाक्यैः "समाधिष्ठितानां यदाभाति पूर्णमवस्थात्रयातीतमद्वैतमेकम् । परंब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि" इत्यादिवचनाच्च ।। ३ ।। ननु त्वत्स्वरूपातिरिक्तं किंचिन्नास्ति चेत् किमिति प्रपंचो भाति न भाति चानंदविग्रहो भवानित्याशंक्याह—ऋतेऽर्थमिति । यद्विश्वमर्थम् । ऋते वस्तुतो नास्ति तद्यतः स्वरूपाज्ञानादात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत यच्च सच्चिदानंदानंतविग्रहं मत्स्वरूपं तद्यतो न प्रतीयेत तदधिष्ठानस्यान्यथाभानहेतुविक्षेपशक्तिप्रधानमधिष्ठानमत्स्वरूपाभानहेतुभूतमावरणशक्तिप्रधानमज्ञानमात्मनो मम मायां विद्यात् । तत्रार्थाभावेपि भाने दृष्टांतो यथा भासो द्विचंद्रादिः आवरणेनाधिष्ठानभगवत्स्वरूपाभाने दृष्टांतो यथा तमो राहुर्नक्षत्रमंडले वर्तमानोऽपि न प्रतीयते । यद्वा । तस्य स्वत एवाभानात्मकस्य नावरणकृत्यमतो यथा अतमाः सूर्यो मेघाच्छन्नस्तन्मेघं विश्वं च भासयन्नपि स्वयं सामान्येन प्रकाशमानोऽपि न विशेषतो भाति पेचकादीनां स्वीयेनैव दिवांधत्वदोषेणावृत इव न भाति । यद्वा । यद्विश्वमर्थम् ऋते तद्यतोऽज्ञानवशादात्मनि विश्वाधिष्ठाने प्रतीयेत अथ च सुषुप्तिप्रलयादौ कारणे लयेन स्वप्ने च कारणाज्ञानस्य प्रपंचांतराकारपरिणामेन क्षणेक्षणे चाज्ञानस्य पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टसंस्कारोद्बोधे तत्तद्विषयांतराकारपरिणामेन ब्रह्मावबोधे तु सकारणबाधेन यत् विश्वं न प्रतीयेत तदज्ञानं तत्कार्य्यं चात्मनो मम मायां विद्यात् । तत्र दृष्टांतो यथा भासो रज्जुसर्पशुक्तिरजतादि च यद्वदर्थम् ऋते प्रतीयेताथ चान्यत्र प्रवृत्तौ वा दंडमालाभ्रकरंगादिभ्रमांतरोद्बोधे वा बाधेव वा न प्रतीयेत यथा च तमोनभोनीलिमा ऋतेर्थं प्रतीयेत तत्तद्दिक्प्रांतेऽसंनिधाने प्रतीयमानोपि तत्तद्देशगमनेन प्रतीयेत तद्वत् । यद्वा । आत्मनि स्वप्नदृशि यथा भासः स्वप्नप्रपंचो यथा तमो निद्रा ज्ञानं चार्थम् । ऋते प्रतीयेताथ प्रबोधेन प्रतीयेत यश्च तदधिष्ठानमात्मा स न प्रतीयेत तथात्मनि मयि यद्विभुं यतोऽज्ञानतमसः प्रतीयेताथ च लयबाधादौ न प्रतीयेत तदधिष्ठानं मत्स्वरूपं च यद्यतो न प्रतीयेत तदज्ञानमात्मनो मम मायां विद्यात् । "तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नासमस्तधिषणं पुरु दुःखदुःखम् । त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ।। "आत्मानमेवात्मतयाऽविजानता तेनैव जातं निखिलं प्रपंचितम् । ज्ञानेन भूयोऽपि च संप्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा । अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् । अजस्य चित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी" न च कथं मायावादोऽत्र लिख्यते मायावादस्यासद्वादत्वप्रच्छन्नबौद्धत्वयोः स्मरणादिति वाच्यम् । तद्बोधकवाक्यस्य प्रामाण्यानिश्चयात् । मायाया वादः कथनं मायावादस्तथा च तद्वाक्येऽपि मायोक्तिदर्शनात् । स्वासद्वादत्वबौद्धत्वाऽपादकस्यात्मघातिनस्तस्यासद्वादत्वादेव शास्त्रांतरादूषकत्वापत्तेः । किं च "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यादिश्रुतौ "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । संभवाम्यात्ममायया । नाहंप्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इत्यादिगीतायाम् । "एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी" इत्यादौ श्रीमद्भागवते एवं सर्वत्र माया शब्दप्रयोगदर्शनात्सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिशास्त्रस्यासद्वादत्वापादनाय प्रवृत्तं स्वयमपि मायाशब्दकथनेन मायावादात्मकं तदेवासद्वादतया "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन हेयम् । न च मायया जगत्कारणत्ववाद एव मायावाद इति वाच्यम् । उदाहृतश्रुतिस्मृत्यादौ सर्वत्र तथोपलंभात् । किं च तद्वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि सर्वाविरुद्धोयमेव विचारो न्याय्यः । यथा ब्रह्मसत्यत्ववादिन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एव ब्रह्मवादिनस्तथा मायाकारणत्वस्य सर्वत्र श्रूयमाणस्य तत्तच्छास्त्रेभ्यो निःसारणासंभवात्सर्वप्रामाण्यास्वीकारे च नास्तिकत्वापत्तेर्मे मायायाः सत्यत्ववादिनस्त एव तत्पक्षपातितया मायावादिनस्तेषां मतस्यैव पुनर्मिथ्याभूतमायायां सत्यत्वभ्रमेणासद्वादत्वमायातत्कार्यसत्यत्वापादनेन सर्ववेदांतप्रतिपाद्यस्य "अथ नित्यो निष्कलो निराख्यातो निर्विकल्पो निरंजनः शुद्धोऽद्वितीयो नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्" इत्यादि श्रुतिसिद्धाऽद्वैतस्य बाधनेनार्थात् बोद्धत्वेऽपि वाङ्मात्रेण वेदप्रामाण्यस्वीकारोक्त्या प्रच्छन्नत्वं "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति" इति भगवतैवापरिच्छिन्नदृष्टीनां स्वनाशाभावोक्त्या परिच्छिन्नमतीनां "विष्लृ व्याप्तौ" इत्यस्मात्सर्वव्यापकस्य विष्णोः सर्वतो नाशेनैकत्र परिच्छेदाभिमत्या स्वद्वेष्यत्वबोधनादतो मायासत्यत्वाद एव मायावादो न तन्मिथ्यात्ववादस्तेषां तन्मिथ्यात्वापादनेन तदपवादकत्वात् ॥ ४ ॥ ननु सर्वथा द्वैतप्रपंचस्य मायामात्रत्वेन मिथ्यात्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशति, आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः, अथ पुरुषोह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेय नारायणात्प्राणो जायते मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी" इत्यादिश्रुतिभिः "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्राच्च कथं तत्कारणत्वेनैव ब्रह्म निरूप्यते "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादिना तत्प्रवेशोक्तिस्तत्राह—यथा महांति भूतानीति। यथा महांति भूतानि पंचीकृतमहाभूतानि उच्चावचेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिदेहेषु ब्रह्माण्डादिघटांतेषु च पटादिषु तंत्वादिवत्तत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टानि प्रतीयंते तथापि वस्तुतो यथासौम्यैकेन मृत्पिंडो न सर्वं मृन्मयं विज्ञातं "स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। पटादीनां तंत्वादिस्वरूपातिरेकेण पृथक्सत्त्वाभावादेव कस्मिन् प्रविष्टानि स्वीक्रियेरन्निति तदप्रवेशवत् प्राणिदेहानां ब्रह्मांडादेश्च महाभूतात्ममात्रत्वेन वस्तुतस्तत्पृथक्सत्त्वाभावात् स्पष्टं तथानुभवात् "क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि। न संघातो विकारो वा न पृथङ् नान्वितो मृषा" इत्यादिवचनाच्च। अतस्तदभावादेव कुत्र प्रविष्टाः स्युरित्यप्रविष्टान्येव तथा तेषु भूतेषु सच्चिदात्मनानुप्रविष्टतया भासमानोप्यहं सच्चिद्विवेचने तदसत्त्वाभानापत्त्या "धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना। न स्युरसत्यवच्चविन्यसन्नवयवोंततः॥ "य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः। विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान्" इत्यादिवचनैश्च तत्पृथक्-स्वरूपानवस्थानादेव "तेषु नाहं प्रविष्टः, 'तदनुत्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे। व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वात्मेति हि शासनात्" इत्यादिवचनात्। कारणत्वादिना निरूपणं तु "नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेंद्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः। शब्दोपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः॥ यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिना मनोवागगोचरस्य ब्रह्मणः साक्षाद्वक्तुमशक्यतया "अध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपंचं प्रपंच्यते। अज्ञातजबोधार्थे विद्वद्भिः कल्पितः क्रमः" इति न्यायमाश्रित्य कारणत्वानुवादप्रतिषेधाभ्यां तत्स्वरूपावबोधायैव "इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थंभावेन हि परं ज्ञातुमर्हंति सूरयः॥ नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते। कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत्।" इत्यादिवचनात्। "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता"। इत्यादिश्रुत्या परमार्थसृष्ट्यादिनिषेधाच्च॥ ५॥ एवं ज्ञानं परमगुह्यं निरूप्यान्वयव्यतिरेकरूपयुक्त्या मननेन भेदभ्रमबाधपूर्वकं प्रत्यगभिन्नाद्वयब्रह्मैव जिज्ञास्यमित्याह–एतावदेवेति। आत्मनो यत्तत्त्वं परमार्थस्वरूपं तज्जिज्ञासुना पुरुषेण एतावदेव जिज्ञास्यम्। अतो "अन्यदार्तम्" इत्यादिश्रुत्या ततोन्यस्य मृषात्वेन जिज्ञास्यत्वभावात् किं तदित्यपेक्षायामाह—"यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा" सर्वत्राकाशवायुतेजोबन्नांडभुवनघटपटादिषु कारणतया सच्चिदानंदस्वरूपेण यदनुगतं तदुक्तं भगवत्पूज्यपादैः। "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्"॥ इति। यदेव पुनः प्रत्यक् चैतन्यं सर्वदा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु तत्तत्साक्षितयाऽनुगतम्। तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिज्ञास्यम्। अन्वयशब्देनात्रानुवृत्तिः। व्यतिरेकशब्देन व्यावृत्तिः। आकाशादिघटपटांतेषु सच्चिदानंदस्वरूपब्रह्मणः सर्वत्रान्वयस्तत्तन्नामरूपयोश्च मिथो व्यतिरेकः "आकाशोस्ति तथा भाति प्रियो वायुस्तथैव सन्। भाति प्रियस्तथा तेजोबन्नं सद्भाति तत्प्रियम्। ब्रह्मांडादिघटांतेषु सत्ताभानं प्रियं ततम्। ब्रह्मणो नाम रूपं च नान्यस्यान्यत्र दृश्यते॥ अस्ति भाति प्रियं नामरूपाभ्यां व्यतिरिच्यते। अनुवृत्तेर्यथा सूत्रं मणिभ्यो भिद्यते तथा॥ नाम रूपं च सद्भानप्रियाद्भिन्नं तथेष्यते। व्यावृतत्वेन मणयो यथा सूत्रादिति ध्रुवम्॥ नामरूपात्मकं विश्वमसद्भिन्नं सतो यतः। अभानं भानभिन्नत्वादप्रियं प्रियभेदतः। उक्तं भागवतेऽथापि असद्दुःखात्मकं जडम्। जगत्सच्चित्परानंदविग्रहो ब्रह्म श्रीहरिः तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम्। त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति। योहं नावेदिषं किंचिदस्वाप्सं सुखतस्तदा। दृष्टवान्विविधान्स्वप्नान्सोहं जागर्मि तत्स्मरन्। साक्षिप्रत्यक्चैतन्यानुवृत्तिरिति सर्वदा। सर्वावस्थासु तासां तु मिथो व्यावृत्तिरेव हि। स्वप्ने जागरणोऽलीकः स्वप्नो हि जागरे न हि। द्वयमेव लये नास्ति लयोपि ह्युभयोर्न च। सत्यं साक्ष्यनुवृत्तत्वात् त्रिष्ववस्थासु शुक्तिवत्। व्यावृत्तत्वान्मृषावस्थारूप्यरंगाभ्रकादिवत्। त्रय आवस॥ थास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतीरणात्। जाग्रत्सुप्ती मृषा स्यातामवस्थात्वाद्धि स्वप्नवत्॥ जाग्रन्मृषैव जाग्रत्वात्सुप्तजाग्रद्यथा तथा। सुप्तिर्मृषैव सुप्तित्वात्स्वप्नदृष्टसुसुप्तिवत्॥ जाग्रद्विश्वं मृषा सर्वं विश्वत्वात्स्वप्नविश्ववत्। बाध्यत्वं नह्युपाधिः स्यात्पक्षे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

साधनव्याप्तितः ॥ 'नेह नानास्ति श्रुतितो बाध्यत्वं तस्य निश्चितम्। स्वप्नत्वं न ह्युपाधिः स्यात्साधनव्याप्तितस्तथा ॥ त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतेस्तत्र स्वप्नत्वनिश्चयात्। तयोस्तद्व्यतिरेके वै ह्युपाधिश्चित्स्वरूपता ॥ ब्रह्मणि साध्यव्यापित्वात्पक्षे च तदसंभवात्। साक्षी तु सर्वदा सत्यं साक्षित्वात्स्वप्नसाक्षिवत् ॥ सर्वत्रानुगतं ब्रह्म सच्चिदानंदविग्रहम्। व्यावृत्तेभ्योनुवृत्तत्वाद्यन्मृषाभ्यो विवेचितम् ॥ तथा साक्ष्यनुवृत्तत्वाद्व्यावृताभ्यो विवेचितः। सर्वाभ्यो जाग्रदादिभ्यो मृषाभ्यः सर्वदैव सत् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं तत्तत्वमस्यादिगोचरम् ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः। इत्येवं भगवत्पक्षः श्रीभागवतामृते" ॥ ६ ॥ एवं निरूपितं स्वमतमुपसंहरंस्तदंगं निर्दिशति–एतन्मतमिति। एतन्मम मतं त्वं समातिष्ठ सम्यक् तत्र स्थिरो भव तादृक्स्थित्यै तदंगमाह–परमेण समाधिनेति। समाधिशब्देनात्र योगः स च त्रिविधः कर्मयोगो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्च। "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया। ज्ञानं 'कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योस्ति कर्हिचित्" इत्यादिवचनात्। युज्यते भगवत्स्वरूपे अनेनेति योग इति व्युत्पत्त्या सर्वापेक्षा हि विद्या यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यानेन सर्वेषां तेषां विद्यांगतया योगत्वम्। तत्र कर्मयोगस्त्रिविधः तत्राद्यः—फलमनभिसंधाय स्ववर्णाश्रमविहितधर्मानुष्ठानरूपः "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि" इत्यादिवचनात्। द्वितीयः—सर्वकर्मणामीश्वरेऽर्पणं "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ कायेन वाचा मनसेंन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्। करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम्। ज्ञानं यत्तदधीनं 'हि भक्तियोगसमन्वितम्" इत्यादिवचनात्। तृतीयः–कर्तृत्वाद्यननुसंधायानुष्ठीयमानः "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः। अंहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते" ॥ इति वचनात्। सकामकर्मणस्तु स्वर्गादिफलपरत्वेन भगवत्स्वरूपे अयोजकत्वादेव वेदविहितकर्मत्वेपि न कर्मयोगत्वं "परोक्षवादो वेदोयं बालानामनुशासनम्। कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति न्यायेन तद्वाक्यानां फलेन प्रलोभ्य वैदिकप्रवृत्त्या भगवत्पथसंमुखीकरणतात्पर्य्यवत्त्वे तु भवतु परंपरया संमुखीकारद्वारा कर्मयोगत्वं, भक्तियोगश्च द्विविधः पराऽपरभेदात् तत्र परा तु "सापरानुरक्तिरीश्वरे" इति भगवता शांडिल्येन सूत्रिता ईश्वरे यानुरक्तिः सा परा भक्तिस्तु फलरूपा "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्यादिवचनान्न साधनत्वेन तस्याज्ञानोत्पत्तावंगत्वं, द्वितीया नवधा "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्" इत्यादिवचनात्। सा तु निष्प्रत्यूहज्ञानसाधनं "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥ पुरेह भूमन्बहवोपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया। विबुद्ध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेंऽजोऽच्युत ते गतिं पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥ मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु मुह्यताम्। न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि" इत्यादिवचनात्। ज्ञानयोगोपि ज्ञानस्य बहिरंगांतरंगभावेन द्विविधो विवेकादिः श्रवणादिश्च। तत्राद्यश्चतुर्विधो नित्यानित्यवस्तुविवेको वैराग्यं शमादिषट्संपत्तिर्मुमुक्षुता च तत्रापि प्रथमं त्वात्मैव नित्यं तदितरत्सर्वमनित्यमिति "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" अतोन्यदार्तं तद्यथेह "कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुतेः "नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं यद्विपरीतगम्" इति 'या निश्चितावुद्धिर्विवेको वस्तुनः सवै' इत्याचार्योक्तेश्च। द्वितीयमैहिकामुष्मिकविषयविरागः "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" इत्यादिश्रुतेः "ब्रह्मादिस्थावरांतेषु वैराग्यं विषयेस्वनु। यथैव काकविष्ठायां वैराग्यं तद्धि निर्मलम्" इत्याचार्य्योक्तेश्च शमादिसंपत्तु षोढा शमो दम उपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानता च "शान्तो दांतो उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति श्रुतेः। शाखांतरे 'श्रद्धान्वितो भूत्वा' इति पाठाच्च। तत्र श्रवणादीतरविषयेभ्यो मनोनिरोधः शमः "सदैव वासनात्यागः शमोयमिति शब्दित" इत्याचार्य्योक्तेः। बाह्येंद्रियाणामपि ततो निरोधो दमः 'निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते' इति तद्वचनात्। न च मनोनिग्रहेणैवालं किमिन्द्रियनिग्रहेणेति वाच्यम्। "इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः। इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि" इति भगवद्वचनात्। न च तर्हि दमेनैवालं "कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते" इतीश्वरोक्तेः। निवर्तितानामिंद्रियमनसां श्रवणादितरविषयेभ्यः स्वाभाविकी परममुपरतिः तदुक्तमाचार्य्यैः 'विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा' इति। परमेति परावृतेर्विशेषणं स्वभाविकीत्यर्थः। केचिदुपरतिः संन्यास इत्याहुस्तस्य तु जनकादौ साक्षात्तदभावेपि बोधदर्शनाद्वर्णाश्रयधर्म्मादिवज्जन्मांतरीयस्यापि तस्य बोधेऽदृष्टद्वारोपकारकत्वसंभवाद्ब्राह्मणेतरेषु "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणम्। बाहुजातोरुजातानां नायं धर्म्मः प्रशस्यते" इत्यादिभिः तदनधिकारात् "अश्वमेधं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्। चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च। कलेर्यदा गमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥ संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विपश्चिता" इत्यादिना सर्वकालिकत्वाभावाच्च। न ज्ञानांगचतुष्टयसाधनेष्वेवावश्यकांतर्भाव इत्यत्राचार्य्यैरुपेक्षितं ज्ञानसाधनप्रवृत्तौ प्रारब्धवादागतदुःखैरनुद्वेगस्तितिक्षा 'सहनं सर्वदुःखानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तितिक्षा सा शुभा मता' इत्याचार्य्यवचनात् । गुरुवेदांतवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा "गुरुवेदांतवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता" इत्याचार्य्योक्तेः । अनेनैव "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतिसिद्धगुरुलक्षणं तदुपसदनं च सूचितं श्रोत्रियत्वञ्च याज्ञवल्क्यवाक्येन ब्राह्मण एव पर्यवसितमिति ध्येयं "तद्विज्ञानार्थं स ब्राह्मणमेव गुरुमुपासीत" इति श्रुतेः । 'जन्मना ब्राह्मणो गुरुः' इति श्रीनंदराजोक्तेर्ब्राह्मणाद्ब्राह्मणयुत्पन्नदेहस्यैव गुरुत्वं न ज्ञानवतः क्षत्रियादेरपीति तत्त्वम् । श्रवणादौ चित्तैकाग्र्यं समाधानता "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति श्रुतेः । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति स्मृतेः । प्रमादादितमोधर्मस्थौल्यरजोधर्मचांचल्यरहितसूक्ष्मैकाग्रबुद्ध्यैव बोधसंभवात् । 'चित्तैकाग्र्यं तु संलक्ष्येत्समाधानमिति स्मृतम्" इत्याचार्य्यवचनाच्च । प्रदीप्तशिरसो जलराशिं प्रति प्रवृत्तिवत्संसारदुःखतप्तस्य ततोऽनवरतमोक्षेच्छा मुमुक्षुता "संसार-बंधनिर्मुक्तिः कथं स्यान्मे कदा विधे । इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता" ॥ इत्याचार्य्यवचनात् । इति बहिरंगम् । द्वितीयस्तु—त्रिविधः श्रवणमनननिदिध्यासनभेदात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रुतेः स श्रवणादिस्त्वंतरंगं श्रवणादेर्ज्ञानांगत्वेपि मिथोप्यंगांगित्वं तत्र सर्ववेदांतानां प्रत्यगभिन्नद्वयब्रह्मणि तात्पर्यावधारणं श्रवणं कृत्यन-धीनतया । विध्यनर्हत्वादात्मदर्शनस्याहार्थकतव्यप्रत्ययेनात्मा दर्शनार्ह इति साक्षात्तद्दर्शनमुद्दिश्य विधानात् वेदांतप्रमाणगोचरत्वाच्च । प्राधान्येन तस्य श्रवणस्यांगित्वं नानोपपत्तिभिस्तद्विचारात्मकमननस्य तत्प्रमेयगता संभावना निरासकत्वात्तत्प्रमेयाविषयकानवरतप्र-त्ययप्रवाहात्मकनिदिध्यासनस्य च तत्प्रमेयगतविपरीतभावनानिरासकत्वात्तत्फलोपकार्य्यगत्वं निदिध्यासनोपमर्द्यविपरीतभावना द्विविधा द्वैतप्रपंचस्य सत्यत्वरूपा तद्भानरूपा च । तत्र प्रथमा तु सादरनैरंतर्यकियत्कालाभ्यासे नापनीयते तदपनये एव जिज्ञा-सोर्विद्वद्व्यवहारः संशयविपर्य्ययाप्रतिबद्धज्ञानत्वात् । प्रपंचभानात्मकविपरीतभावनानिवृत्तौ तु तद्भानं विना भोगासंभवात्स्व-फलभोगाय प्रारब्धं कर्म तत्प्रतिबध्नाति प्रारब्धकर्मणां विनश्यदवस्थायां तत्तद्रक्षणे प्रयोजनाभावात्तत्प्रतिबंधक्षये निदिध्यास-नोपकृततत्त्वज्ञानं सकारणलेशं तमपि भानाप्रयोजकं विपर्य्यासं निवर्त्तयति "भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिः" इति श्रुतेः । तच्च निदिध्यासनं द्विविधं योगसाध्यं केवलं च । विक्षिप्तचित्तानां चित्तदर्पोपशमपूर्वकत्वाभिमुख्याय योगसाध्यं हरिगुरुभक्त्या तत्कृपा-लवेन स्वत एव तत्त्वाभिमुखचित्तानां तु केवलं "तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः" ॥ इत्यादिवचनात् । "समाहितैः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः । विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतैरवेः किम्" इत्यादिश्रीमद्भगवतोक्तेश्च । तदेतद्यावद्यत्र साध्यं योगः समाधिरित्यादिशब्दाभिधेयं ततश्च स्वाभाविकं तु परमः समाधिः पराभक्तिरित्यादिशब्दाभिधेयं स्यात् "देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र समाधयः ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥" इत्यादिवचनैः तत्र देहाभिमाने गलिते इत्यत्र देहाभिमानशब्दो नामरूपमात्रोपलक्षणं प्रापंचिकनामरूपसत्यत्वभ्रमनिवृत्तौ परमात्मनि सर्वत्र सत्ताभानप्रियरूपेणानुगते सच्चिदा-नंदविग्रहे कृष्णब्रह्मणि विज्ञात इत्यर्थः । श्रीमद्भागवतवाक्येपि सर्वभूतेष्वात्मनो भगवद्भावं भूतानि भगवत्यात्मनीत्युक्त्या प्रपंचस्यात्मव्यतिरेकोक्त्या बाधेनात्मभगवच्छब्दयोर्मुख्यसामानाधिकरण्याच्च । प्रत्यगभेदेनाद्वैतमेव पर्य्यवसितं तथा चैवंविधेन परमेण समाधिनाऽऽतिष्ठत्सर्वस्यैतस्य "यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः । हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः ॥" इत्यादिवचनैः भगवद्भक्त्यधीनतया तस्याश्च "भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत-सत्समागमः । सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥" इत्यादिना सत्संगाधीनतया ममापि साधूत्तमतया मत्संगलब्धया भक्त्यैवातिष्ठ । तत्फलमाह—भवानिति । तत्र स्थित्या भवान् कल्पविकल्पेषु कल्पस्य विविधसर्गेष्वपि मदैकात्म्यदृष्ट्या कर्हिचिन्न विमुह्यति तत्र "को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः" इति श्रुतेः । "नारायणपरा राजन्न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्ग-निरयेष्वपि ।' तुल्यार्थदर्शिनः ॥" इत्यादिवचनैर्निरयादिष्वपि नामरूपभेददृष्टेरेव दुःखमयहेतुतया तदपबाध्यः स्वर्गापवर्गनिरयेष्वपि तुल्योर्थः सत्ताभानाद्यात्मकनारायणस्वरूपं तद्दर्शिनोऽत एव नारायणपरास्तथा च "द्वितीयाद्वै भयं भवति" । "भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवर्णितप्रत्यक्षानुभूतभयहेतुद्वितीयाभावान्न बिभेतीति भावः । "यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावदस्वातंत्र्यं तदैव हि ॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यंति शुचार्पिताः ॥" इत्यादिभिश्च गुणवैषम्यनिमित्तनानात्वभाने एव भयशोकमोहनिर्देशात् ॥ "भक्तिज्ञानोपदेशेन ब्रह्माणं विश्वमेव च ॥ योऽमूमुच-द्धरिः स्वात्मा तं वंदे स्वात्मनो गुरुम् ॥ इत्थो व्याख्यातवाञ्छ्रीशो मन्मुखात्स्वमुखोद्भवम् । वेदाबुध्यमृतं स्वेष्टं तं स्वात्मानं गुरुं भजे ७ ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

एतावदेवेत्यादि स्पष्टम् । अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिरिति यदा कार्य्याणि जायंते तदा उपादानतया ईश्वरस्य सर्व्व-त्रैवानुवृत्तिः कुण्डलादिषु स्वर्णवत् यदा अविकृतः कारणरूपेण वर्त्तते तदा कार्याणामभावात् तेभ्यो व्यतिरेकः अविकृतसुवर्णवत् । एतेन जगत्कारणं यत् किमपि नित्यसिद्धं स्वप्रकाशरूपं तदेव तत्त्वं श्रेयस्कामैरन्वेषणीयमिति चतुःश्लोकीभागवतम् ॥ नन्वनेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्लोकचतुष्टयेन कथं दशलक्षणलक्षितसमस्तभागवतार्थसंग्रहो भवतु अत्रोच्यते अहमेवासमेवाग्रे इत्यनेन सर्वकारणकारणं भागवतप्रतिपाद्यम् । आश्रय उक्तः अनेन द्वादशस्कन्धार्थस्याप्युपसंग्रहः पश्चादहमित्यनेन पुरुषप्रधानादिसर्व्व उक्तः अनेन द्वितीय-तृतीयस्कंधार्थस्योपसंग्रहः । यद्वैतच्चेत्यनेन विसर्गः स्थानम् । ऊतिः मन्वन्तरेशानुकथा चोक्ता यत् एतत् कार्यभूतं जगत् तदप्यहमेवेत्यर्थः । अनेन चतुर्थपञ्चमसप्तमाष्टमनवमस्कन्धपर्य्यन्तार्थः संकेतितः । योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमित्यनेन निरोध उक्तः । अनेन दशमस्कन्धार्थ-स्योपसंग्रहः ऋतेऽर्थमिति मायाकथनेन मायाया जगत्सृष्ट्यादिर्जीवस्य संसारो जीवेश्वरविभागश्च उक्तः । तत्तु समग्रग्रन्थे तत्तदवसरे तत्तदुपाख्यानेन ज्ञेयम् । अनेन प्रथमस्कन्धार्थस्याप्युपसंग्रहः यथा महतीत्यनेन पोषणमुक्तम् अनेन षष्ठस्कन्धार्थस्योपसंग्रहः । एतावदे-वेति साधनकथनैर्मुक्तिर्दर्शिता अनेन एकादशस्कन्धार्थस्योपसंग्रहः । एतत्सर्गादिविशेषः श्रीश्रीधरस्वाम्युक्तप्रतिस्कन्धोपक्रमश्लोकै-र्द्रष्टव्यः किं च स्वामिदर्शितसर्गप्रतिपादकतृतीयस्कन्धान्तर्गतविसर्गादिकथनवत् यद्यपि विसर्गादिप्रतिपादकेषु चतुर्थादिष्वन्येषु स्कन्धेषु स्वाम्युक्तेतराणि अन्यानि लक्षणानि क्वचित् सन्ति, तथापि बाहुल्योक्तेः प्राधान्यात्स्वाम्युक्तलक्षणप्रतिपादकत्वमेव सर्वेषां स्कन्धानां युक्तमिति ज्ञेयम् । बहुविद्वत्सम्मतेयं चतुश्श्लोकी टिप्पणीति ॥ ३५ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

पुनश्च प्रकृतिपुरुषविलक्षणेश्वरस्वरूपं संग्रहेण वक्ष्यन् तस्यैव जिज्ञास्यत्वमाह एतावदिति । आत्मनः परमात्मनः तत्वं स्वरूपं जिज्ञासुना ज्ञातुमिच्छुना एतावदेव परस्परविविक्तस्वभावचिदचिदंतरात्मभूतभगवत्स्वरूपमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामय-योगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां जिज्ञास्यम् इत्यर्थः । एवं जिज्ञास्यमेवेत्यन्वयः । नान्यज्जिज्ञास्यमिति व्यतिरेकः यद्वाऽन्वयात्सद्भावाच्चिदचि-च्छरीरकपरमात्मन एव कार्यात्मना कारणात्मना च सद्भावाद्व्यतिरेकाच्चिदचिच्छरीरकपरमात्मातिरिक्तवस्त्वंतराभावादेवंभूत-परमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानाद् ज्ञातव्यांतराभावादेतावदेव जिज्ञास्यमित्यर्थः । प्राधान्येन ज्ञेयं भगवत्स्वरूपं चेतनमचेतनं च तद्विभूतिं भूतमिति तद्ज्ञानस्य भगवद्ज्ञानेंऽतर्भावादात्मनस्तत्वं इत्युक्तं संग्रहेण प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यमाह यत्स्यादिति । यदात्मन-स्तत्वं मत्स्वरूपं सर्वदा स्यादित्यचिद्व्यावृत्तिः अचिदपि प्रतिक्षणपरिणामित्वेन पिंडत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वरजत्वरजस्त्वाणुत्वाद्य-वस्थासु पूर्वपूर्वावस्थानां सद्रव्यस्योत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्यभावात्सर्वदाऽस्तिशब्दानर्हत्वात् सर्वत्रेति जीवव्यावृत्तिः तस्याविकृतत्वेन सर्वदा स्यादिति वक्तुं शक्यत्वेपि बालाग्रशतभागस्येत्याद्युक्तप्रकारेण जीवस्वरूपस्याणुपरिमाणत्वेन सर्वत्र स्यादिति वक्तुमशक्यत्वात् । एवमविकारित्वानंतत्वकथनेन सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युक्तब्रह्मस्वरूपलक्षणमभिहितं भवति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं परावरे यथा रूपे जानीयां ते इत्यस्योत्तरमुक्तं नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयमित्यस्योत्तरमाह एतदिति । परमेण समाधिना चित्तैकाग्र्येण एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ भवानिति संहाराद्यधिकर्तृरुद्रादेरप्युपलक्षणं कल्पविकल्पेषु सृष्टिसंहारेषु कल्पः कल्पनं सृष्टिः विकल्पो विपरीतकल्पनं संहारः कर्हिचित्कदाचिदपि न मुह्यति अस्मदधीनत्वमनुसंधाय समुन्नद्धमदापहतो न भविष्यसीत्यर्थः । अनेनैव तद्विषयां धेहि मनीषां इत्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

भगवान्स्वव्याप्तिं सोदाहरणमुपदिशतीत्याह यथा महांति पंचभूतानि उच्चावचेषु भूतेषु स्वकार्यशरीरेषु प्रविष्टानि वर्तंते ततोऽप्यधिकव्याप्तिसद्भावात् तेष्वप्रविष्टानि च तथाहमप्यनंतदेशकालव्याप्तेषु भूतेषु प्रविष्टस्तेभ्यो बहिरपि स्थितत्वात्तेषु न प्रविष्टश्च यथा महांति भूतानि शरीरेषु बहिस्तथेत्यादेः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ उक्तव्याप्तिस्फुटीकरणपूर्वकमुपदेशमुपसंहरति एताव-दिति । यद्वस्तु सर्वज्ञे सर्वदेशे सर्वदा सर्वस्मिन्काले चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवस्त्वन्वितानन्वितदेशकालस्वरूपाभ्यां व्याप्तं स्यादेतावदेव मत्स्वरूपमात्मनः परमात्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना त्वया जिज्ञास्यं विचार्यं स्यादित्यन्वयः । अनेन वस्त्वंतरसद्भावासद्भावरूपाभ्यामन्वय-व्यतिरेकाभ्यां सर्वदेशकालयोरेकप्रकारेण गुणक्रियाभिव्याप्तमिति विचार्यमित्युक्तं भवति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अथ क्रमप्राप्तरहस्यपर्य्यन्तसाधकत्वात् रहस्यत्वेनैव तदङ्गमुपदिशति एवावदेवेति । आत्मनो मम भगवतस्तत्त्व-जिज्ञासुना याथार्थ्यमनुभवितुमिच्छुना एतावदेव जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयम् । किं तत् यदेकमेव वस्तु अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विधिनिषेधाभ्यां सदा सर्वत्र स्यात् उपपद्यते तत्रान्वयेन यथा एतावानेव लोकेऽस्मिन्नित्यादि, ईश्वरः सर्व्व-भूतानामित्यादि, मन्मना भव मद्भक्त इत्यादि, च व्यतिरेकेण यथा मुखबाहूरुपादेभ्य इत्यादि ऋषयोऽपि देवयुष्मत्प्रसंग-विमुखा इह संसरन्तीत्यादि न मां दुष्कृतिनो मूढा इत्यादि, यावज्जनो भवति नो भुवि विष्णुभक्त इत्यादि च कुत्रकुत्रोपपद्यते सर्व्वत्र शास्त्रकर्त्तृदेशकरणद्रव्यक्रियाकार्य्यफलेषु समस्तेष्वेव तत्र समस्तशास्त्रेषु यथा स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे-संसारेऽस्मिन् महाघोरे जन्ममृत्युसमाकुले पूजनं वासुदेवस्य तारकं वादिभिः स्मृतम् इति तत्राप्यन्वयेन यथा भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्यत् कूटस्थोरतिरात्मन् यतो भवेत् इति तथा पाद्मे स्कान्दे लैंगे च आलोड्य सर्वशास्त्राणि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विचार्यर्थ च पुनः पुनः इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा इति व्यतिरेकोदाहरणम्—पारंगतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थविद्यदि यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् । इत्यादिकं सर्व्वत्रावगन्तव्यम् । तच्चान्ते दर्शयिष्यते एकादशे शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णयात् परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलोह्यधेनुमिव रक्षत इति सर्व्वकर्त्तृषु यथा—ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्य्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये इति गारुडे च—कीटपक्षिमृगाणाञ्च हरौ सन्न्यस्तचेतसाम् ऊर्द्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् इति तत्रैव सदाचारे दुराचारे ज्ञानिन्यज्ञानिनि विरक्ते रागिणि, मुमुक्षौ मुक्ते भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे तस्मिन् पार्षदतां प्राप्ते तस्मिन्नित्यपार्षदे च सामान्येन दर्शनादपि सार्व्वत्रिकता तत्र तत्र सदाचारे दुराचारे च यथा—अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः इति । सदाचारस्तु किं वक्तव्य इत्यपेरर्थः । ज्ञानिन्यज्ञानिनि च ज्ञात्वाज्ञात्वाऽथ ये वै मामित्यादि । हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः इति । विरक्ते रागिणि च—वाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः । प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ इति । अबाध्यमानस्तु सुतरां नाभिभूयते इत्यपेरर्थः । मुमुक्षौ मुक्ते च मुमुक्षवो घोररूपानित्यादि आत्मारामाश्च मुनय इत्यादि । भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे च केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । इत्यादि न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः । इति च भगवत्पार्षदतां प्राप्ते मत्सेवया प्रतीतं ते इत्यादि नित्यपार्षदे वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्स्वित्यादि । सर्वेषु वर्षेषु भुवनेषु ब्रह्माण्डेषु तेषां वहिश्च तैस्तैः श्रीभगवदुपासनायाः क्रियमाणायाः श्रीभागवतादिषु प्रसिद्धिः । सिद्धैरेभिः सर्वदेशोदाहरणं ज्ञेयम् । सर्वेषु करणेषु यथा मानसेनोपचारेण परिचर्य्य हरिं मुदा । परे वाङ्मनसागम्यं तं साक्षात् प्रतिपेदिरे ॥ इति । एवम्भूतवचनं हि अस्तु तावद्वहिरिन्द्रियेण मनसा वचसापि तत्सिद्धिरिति प्रसिद्धिः । सर्व्वद्रव्येषु यथा पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । इत्यादि । सर्वक्रियासु यथा श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आहृतो वानुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्म्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि ॥ इति । यत् करोषि यदश्नासि इत्यादि । एवं भक्त्याभासेषु भक्त्याभासापराधेष्वपि अजामिलमूषिकादयो दृष्टान्ता गम्याः सर्वेषु कार्येषु यथा यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं सम्पूर्णतामेति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ इति । सर्वफलेषु यथा अकामः सर्वकामो वा इत्यादि तथा यथा तरोर्मूलनिषेचनेन इत्यादिवाक्येन हरिपरिचर्य्यायां क्रियमाणायां सर्वेषामन्येषामपि देवादीनामुपासना स्वत एव भवतीत्यतोऽपि सार्वत्रिकतापि यथोक्तं स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे अर्च्चिते देवदेवेशे शङ्खचक्रगदाधरे अर्च्चिताः सर्वदेवाः स्युर्यतः सर्व्वगतो हरिः इति । एवं यो भक्तिं करोति यद्द्रवादिकं भगवते दीयते येन द्वारभूतेन भक्तिः क्रियते यस्मै श्रीभगवत्प्रीणनार्थं दीयते यस्माद्‌गवादिकात् पयआदिकमादाय भगवते निवेद्यते यस्मिन् देशादौ कुले वा कश्चिद्भक्तिमनुतिष्ठति तेषामपि कृतार्थत्वं पुराणेषु दृश्यत इति कारकगतापि । एवं सार्व्वत्रिकत्वं साधितम् । सदातनत्वमप्याह सर्वदेति । तत्र सर्गादौ यथा कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता इत्यादि सर्गमध्ये तु बहुत्रैव चतुर्विधप्रलयेष्वपि तत्रेमं क उपासीरन्निति विदुरप्रश्ने सर्वेषु युगेषु कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनादिति ।

किं बहुना—सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ इत्यपि वैष्णवे । सर्वावस्थास्वपि—गर्भे श्रीनारदकारितश्रवणेन श्रीप्रह्लादे प्रसिद्धम्, बाल्ये श्रीध्रुवादिषु, यौवने श्रीमदम्बरीषादिषु, वार्द्धक्ये धृतराष्ट्रादिषु, मरणे अजामिलादिषु, स्वर्गितायां श्रीचित्रकेत्वादिषु । नारकितायामपि—यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति स नारकाः तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवं ययुः ॥ इति नृसिंहपुराणे अत एवोक्तं दुर्व्वाससा—मुच्यते यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपीति । तथा एतन्निर्व्विद्यमानानामित्यादावपि सर्व्वावस्थोदाहृतिः । अथ तत्र तत्र व्यतिरेकोदाहरणानि च कियन्ति दृश्यन्ते—पारंगतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि । यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥ इति किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किं वा तीर्थनिषेवणैः । विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः इति किं तस्य बहुभिः शास्त्रैः किं तपोभिः किमध्वरैः । वाजपेयसहस्रैर्वा भक्तिर्यस्य जनार्द्दने ॥ इति गारुडबृहन्नारदीयपाद्मवचनानि । तथा—तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः । क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः न. यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न जातु सेव्यताम् । यया च आनम्य किरीटकोटिभिरित्यादि सालोक्यसार्ष्टिसारूप्यसामीप्येत्यादि न दानं न तपो नेज्या इत्यादि नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमित्यादि नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादमित्यादयः अथ सर्वत्र सर्वदा यदुपपद्यत इति योजनिकार्थो युगपद् यथा—तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदेत्यादि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वत्र सर्वदा यदुपपद्यत इत्यत्र यथा—स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुरित्यादि साकल्येऽपि यथा—न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था इत्युपक्रम्य तदुसंहारे तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणाम् इति नृणां जीवानामिति नृगतिं विविच्य कवय इतिवत् एतदुक्तं भवति यत् कर्म्म तत् संन्यासभोगशरीरप्राप्त्यवधि योगः सिद्ध्यवधि सांख्यमात्मज्ञानावधि ज्ञानं मोक्षावधि तथा तत्तदयोग्यतादिकानि च सर्वाणि एवम्भूतेषु कर्म्मादिषु शास्त्रादिव्यभिचारिता च ज्ञेया हरिभक्तेस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सदा सर्वत्र तत्तन्महिमभिरुपपन्नत्वात् तथाभूतस्य रहस्यस्याङ्गत्वं युक्तम् । अतोरहस्यांगत्वेन च ज्ञानरूपार्थान्तराच्छन्नतयैवेदमुक्तमिति तत्राप्यात्मविद्ययैवान्यार्थ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संगोपनादसौ साधनभक्तिरपि कश्चिद्ग्राह्यं ब्रह्मज्ञानादिसाधने स्यादिति गम्यते। तत्रेयं प्रक्रिया—साधनभक्तेः सार्वत्रिकत्वात् सदातनत्वाच्च प्रथमं सा गुरोर्ग्राह्या। ततस्तदनुष्ठानाद्वाह्यसाधनं वैराग्यपुरःसरता शीलमात्मज्ञानविज्ञाने चेति आनुषङ्गिकं भवति ततो भूयश्च तथाभूतत्वाद्भक्तिरनुवर्तित एव ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा इत्यादिभ्यः, आत्मारामाश्च मुनयः इत्यादिभिश्च तदैव भगवज्ज्ञानविज्ञाने चेति। तस्मात् ज्ञानविज्ञानरहस्यतदङ्गानामुपदेशेन चतुःश्लोक्या अपि स्वयं भगवानेवोपदिष्टः। अत्र, तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजित इति भगवच्छब्देन, ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिमित्यत्र, परार्द्धान्ते सोऽवुध्यत गोपवेशोभे पुरस्तादाविर्वभूव इति तापनीश्रुत्याद्यनुकूलितश्रीकृष्णत्वलिंगेन चास्यवक्तुं श्रीभगवत्त्वमेव स्पष्टम्। न जातु तदंशभूतनारायणाख्यगर्भोदशायिपुरुषत्वम्। अतएवास्य महापुराणस्यापि श्रीभागवतमित्येवाख्या तथैवोक्तम्—कस्मै येन विभाषितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरेत्यादौ पुराशब्देन भगवद्धकृत्वमेवोक्तम्। आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति द्वितीयेऽभिधानात् अतः इदं भगवता पूर्व्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताय कारुण्यात् संप्रकाशितम्॥ इत्यत्रापि भगवच्छब्दः प्रयुक्तः श्रीनारायणनाभिपंकजे स्थितं ब्रह्माणं प्रति स्वयं भगवता तत्रैव व्यापिमहावैकुण्ठलोकं प्रकाश्येदं पुराणं प्रकाशितमित्यर्थः। अनुगतं चैतत् द्वितीयस्कन्धेतिहासस्येति जीयादसौ भगवतः प्रतिज्ञा चातुरर्थिकी व्याख्या च स्वामिपादानां या याऽभून्मम जीविका॥ ३५॥ ❀ ❀ (तदेवं श्रीभागवतं संक्षेपेणोपदेक्ष्यन्तं श्रीनारदं श्रीब्रह्माऽपि तथैव संकल्पं कारितवान्, यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति इत्यादि श्रीनारदेनापि तन्महापुराणाविर्भावार्थं तथैवोपदिष्टम् अथो महाभाग भवानित्यादिना)॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अथ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रित इति ब्रह्मणा प्रार्थितं च प्राप्तिसाधनम् अतिरहस्यत्वात् बहिरंगजनागम्यतयैवाह एतावदेवेति। अत्र बहुतरशास्त्रानुसन्धानमपि नापेक्षितव्यमिति भावः। तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः स्वस्य श्रेयः साधनतत्त्वं ज्ञातुमिच्छुना जनेन जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयमित्यर्थः। त्वया तु मदनुग्रहादवगम्यते एवेति भावः। किं तत् यत् श्रेयःसाधनेषु कर्म्मज्ञानयोगभक्त्यादिषु मध्ये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्यात् सिध्यति स्थिरीभवतीत्यर्थः। तत्र तावत् स्वर्गापवर्गादेः कर्म्मज्ञानयोगादिभिः केवलैरसिद्धैस्तैर्विनापि सिद्धेः कर्म्मज्ञानयोगादयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नैव साधनानि स्युः। तथाहि को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्म्मत इति। क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये इति। पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिन इति। यत् कर्म्मभिर्यत् तपसेत्यादौ कर्मादिभिर्विनापि सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा। स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वांच्छति इति। या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये। तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः॥ इति मोक्षधर्मीयवचनञ्च। भक्त्या तु केवलयैव सर्व्वाणि श्रेयांसि सिध्यन्ति तया विना तु नैव सिध्यन्तीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव सर्वश्रेयःसाधनत्वेन स्थिरीभवति। तथा हि अन्वयेन यथा अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्॥ इति।

भक्तियोगस्य केवलस्यैव तीव्रत्वं निरभ्रसूर्य्यस्येवेति ज्ञेयम् यथा वा—यत् कर्म्मभिर्यत्तपसेत्यादि व्यतिरेकेण यथा—मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक्॥ य एषां पुरुषः साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः॥ इति यथा वा—तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः क्षेमं न विंदन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः॥ इति तत्र देशकालविशेषाभावमाह, सर्व्वत्र सर्वदेशेषु सर्व्वाधिकारिषु च सर्वदा सर्व्वेष्वेव कालेषु यत् स्यात् तथाहि शुचावेव देशे शुचितत्काले जीवो कर्म्म कुर्य्यात् शुद्धान्तःकरण एव ज्ञानं लभते शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य सुखमासनमात्मनः योगी योगं प्रयुञ्जति, इति कर्मज्ञानादीनां न सार्व्वत्रिकता तथा यत् कर्म्म तत् संन्यासभोगप्राप्त्यवधि, योगः सिद्ध्यवधि, सांख्यमात्मज्ञानावधि, ज्ञानं मोक्षावधीति नापि सार्व्वत्रिकता भक्तेस्तु सार्व्वत्रिकतासार्व्वत्रिकते अतिप्रसिद्धे एव न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथानोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धक॥ इति तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणाम्। इति कर्म्मज्ञानिप्रभृतिषु सर्व्वेष्वेवाधिकारिषु भक्तेर्व्याप्तिरुक्तैव किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कशा इत्यादिना जातिचाण्डालकर्मचाण्डालादिष्वपि दृष्टा तथा सर्वावस्थास्वपि गर्भे प्रह्लादादेः, बाल्ये ध्रुवादेः, यौवने अम्बरीषादेः, वार्द्धक्ये ययात्यादेः, मरणे अजामिलादेः नारकितायामपि—मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपीत्युक्तः यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति च नारकाः तथातथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवं ययुः॥ इति नृसिंहपुराणोक्तेश्चेति भक्तेरेव साधनत्वं निर्द्धारितम्।

अथ प्रेमभक्तिरूपं रहस्यमपि तन्त्रेणैवाह एतावदिति। तत्त्वजिज्ञासुना पुंसा एतावदेव श्रेयःसु स्वर्गापवर्गप्रेमसु मध्ये जिज्ञास्यम्। किन्तत् यत् श्रेयः आत्मनः स्वस्यैव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात्। तत्र न तावत् स्वर्गापवर्गौ स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यतः प्रेमा तु स्वस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति। प्रेम्णोऽपि भक्तिशब्दवाच्यत्वात् साधनभक्त्यैव साध्यभक्तेः प्रेम्णः सिद्धिदर्शनात् प्रेम्णः स्वेनैव सिद्धिः। यदुक्तम् भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्॥ इति। अतो रहस्यतदंगशब्दाभ्यामुच्यमाने प्रेमभक्तिसाधनभक्ती तन्त्रेणैवोक्ते ततश्च प्रेमभक्तिसाधनत्वेनैव भक्तिः कर्त्तव्या न तु स्वर्गापवर्गादिसाधनत्वेनेति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवतः शिक्षा व्यञ्जिता भगवच्छिक्षितमहं करवाणि इति ब्रह्मणा प्रार्थितत्वात् । शुद्धसाधनभक्तिसिद्धया प्रेमभक्त्यैव यद्रूपगुणादिमाधुर्यरसानुभवस्तस्य प्रेमभक्त्यनुभावरूपत्वादिति विज्ञानं स्वत एव लब्धम् अतो रहस्यतदंगविज्ञानानि श्लोकेनानेनैवोक्तानि । किञ्च रसो वै स इत्यनन्तरं सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीति श्रुतेः सर्वश्रेयोऽवधिरूपो रस एव मूर्त्त एव रंगभूमौ मल्लानामशनिरित्याद्याकार एव दर्शितस्तस्य च विज्ञानमत्रैव श्लोके तन्त्रेणोक्तम् । यथा—जिज्ञास्येषु मध्ये एतावदेव जिज्ञास्यमनुबुभूषणीयम् । किं तत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां योगायोगाभ्यां संयोगविप्रलम्भाभ्यां यत् स्यात् । सर्वत्र सर्वब्रह्माण्डवर्त्तिनि श्रीवृन्दावनादौ दाससखिगुरुप्रेयसीषु सर्वदा नित्यमेव महाप्रलयसमयेऽपीति दास्यसख्यवात्सल्यशृंगाररसानाम् आस्वादनं व्यञ्जितम् । एवमतिरहस्यप्रेमभक्तिरसव्यञ्जकः श्लोकोऽयं ज्ञानरूपार्थान्तरेण भगवतैवाच्छादितश्चिन्तामणिरिव कनकसम्पुटेन बहिरङ्गजनाशक्योद्घाटनेन । तथाच श्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ इति । तत्र ज्ञानरूपमर्थान्तरं यथा आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यम् किं तत् यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात् तदेवात्मा । तथा ह्यात्मनः कारणत्वेन जगत्यन्वयः जगतस्त्वात्मनि व्यतिरेकः तथाच जाग्रदाद्यवस्थासु तत्साक्षितया आत्मनोऽन्वयः आत्मनि तु जाग्रदाद्यवस्थाव्यतिरेक इति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्वतिगम्भीरार्थं चतुःश्लोकीभागवतमिदं कथं मया अवगन्तुं शक्यं विवदमानानां मतवैविध्यादित्यत आह । एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण विमृशेत्यर्थः । कल्पविकल्पेषु महाकल्पानुकल्पेषु । मदीयं इति चतुःश्लोकीभागवतविवृतिः सम्पूर्णा ॥ ❀ ॥

इयं विश्वजनीनातिरम्या सारार्थदर्शिनी । भक्तिशास्त्रमधीयानैर्जनैर्दृश्या न चापरैः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अथ स्वानुग्रहसाध्यमुपायमाह एतावदेवेति । सर्वकार्योपादानतयाऽन्वयोऽनुवृत्तिः आधारत्वकर्तृत्वादिना निमित्तकारणतया व्यतिरेकोऽननुवृत्तिः एवंविधाभ्यां तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिप्रोक्तभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्सर्वत्र सदा च स्यात् एतावदेवात्मनः परमात्मनः मम तत्वं तत्वजिज्ञासुना मम तत्वं ज्ञातुमिच्छुना जिज्ञास्यं मम ज्ञानार्थं विचार्यमित्यर्थः । अन्यस्य स्वातंत्र्येण जिज्ञास्यत्वाभावाद्यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथेहमानः नवध्येयमिति यत्प्रार्थितं तत्राह एतन्मतमिति । परमेण समाधिना चित्तैकाग्र्येण एतन्मतं सम्यगातिष्ठ अनेनैव बलेन भगवान् कल्पेषु तेषु ये विकल्पाः विविधाः सृष्ट्यः तेषु च कर्हिचिन्न विमुह्यति कर्तृत्वाभिनिवेशं न यास्यति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं प्रमेयं प्रमाणं विषयं च निरूप्य निरूप्यान्तरशङ्कां वारयन् त्रिष्वप्युपपत्तिं वदति—एतावदेव जिज्ञास्यमिति । निरूपणं तु जिज्ञासानुरोधेन । जिज्ञासा तु त्रिष्वेव न तु शास्त्रान्तरवत् षोडशधा । तस्यात्मोपयोगाभावात् । आत्मार्थमेव हि जिज्ञास्यम् । तदाह—तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मन इति । प्रमेयं ज्ञानम्, प्रमाणं वैराग्यम्, विषयो दशविधलीलाभक्तिः । आत्मनस्त्वेतावदेवोपयुज्यते । अन्यत्तु देहाद्यर्थम् । एवं निरूप्याऽऽन्तरं निराकृत्य त्रिष्वप्युपपत्तिमाह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्युपपत्तिः । यदित्यादि त्रयमुद्देश्यम् । तत्र [1]सर्वं भगवान् कथमित्याकाङ्क्षायामन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । सर्वत्र भगवतोऽन्वयोऽस्ति । घटः सन् पटः सन् भासत इति प्रियमिति च सर्वत्रैवैकस्याऽन्वयः । अन्यथा एकशब्दानुवृत्तिः प्रतीत्य[2]नुवृत्तिर्वा न स्यात् । विशेषेणाऽतिरिच्यत इति व्यतिरेकः । घटादिभ्यः किमतिरिच्यते । घटस्तु घटान्नाऽतिरिच्यते तथा पटः पटात् । किन्तु सद्घटादप्यतिरिच्यते पटादपि । एवं सर्वत्र यत्सर्वं सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्ब्रह्मैव । नन्वेकमेव [3]ब्रह्मत्वसाधकमस्तु किं द्वाभ्यामिति चेन्न । अन्वयेन ब्रह्मत्वं न सिद्ध्यति । जगति जगतोऽप्यन्वयात् । यद्यपि घटादेर्व्यतिरिच्यते जगत्तथापि जगतो न व्यतिरिच्यते । खपुष्पादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नाऽन्वेति । सत् जगतो व्यतिरिच्यते । भगवतोऽपि सत्त्वात्कारणस्याऽपि सत्त्वात् । अतो यस्याऽन्वयव्यतिरेकौ तदेव सर्वम् । किञ्च । यत्सर्वत्र स्यात् । यद्वा सर्वदा देशकालौ यस्य परिच्छेदकौ न भवतः । तत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । माया ह्यन्वयेन परिच्छिद्यते । न हि मायाविषये आभासे सदन्वयोऽस्ति । न चाऽऽभासः [4]सतो न व्यतिरिच्यते स्वस्यैवाऽसत्त्वात् । भगवांस्तु मायायामप्यस्ति । अतिरिक्तेऽपि । एवं कालेऽपि । विषये घटे सत्कारणम्, सत्कार्यम्, सदाधारः, सदाधेयम् ।[5] सत्त्वेऽप्यतिरिक्तता । न हि मृदेव घटः । तदा मृदवस्थायामपि घटप्रतीतिः स्यात् । घटशब्दप्रयोगश्च । एवं कार्ये सर्वदा पञ्चधा भगवानन्वेति । पञ्चधा च[6] व्यतिरिच्यते । घटो हि पटादिभ्यो व्यतिरिच्यते । कारणादपि व्यतिरिच्यते । घटान्तरादपि व्यतिरिच्यते । आविर्भावात्तिरोभावाच्च व्यतिरिच्यते । घटस्य ह्याविर्भावस्तिरोभावश्च । अत एकस्मिन्घटे आविर्भावतिरोभावाभ्यां दशधा भगवानस्ति । एवं सर्वत्र दशलीलायुक्तो भगवान् । अनेन स्वरूपं भगवान् । देशप्रतीतिस्तु

---

१. सर्वत्रेति ग. । २. त्यनुपपत्तिर्वेति ख. ग. । ३. ब्रह्मसाधकमिति ग. । ४. तत इति ग. । ५. सदाधेयमिति नास्ति ख. । ६. च नास्ति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मायिकी। कालप्रतीतिस्तु लीलया। एवं देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं देशकालवस्तुरूपं चाऽहमेवेति। एतावदेव जिज्ञास्यम्। इदमेवोपपत्त्या विचारितम्। उत्पत्त्या च। "पुरुष एवेदं सर्वम्" "वितस्तिमधितिष्ठती"ति। उद्देशे च "न यतोऽस्ति किञ्चित्" "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि"ति च। एवं भगवतो ब्रह्मणः शिक्षा निरूपिता। ब्रह्मरूपं जगज्ज्ञातव्यं जगतो व्यतिरिच्यत इति न तत्राऽऽसक्तिः कर्त्तव्या। एकस्मिन्नपि पदार्थे सर्वलीलासहितो भगवानस्तीति च देशकालवस्तुरूपः सन् देशकालवस्तुभ्यो व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं शिक्षां निरूप्य गर्वाभावे एतदनुसन्धानमेव कारणमित्याह—एतन्मतमिति। सर्वं भगवान्। अन्यथाप्रतीतिर्मायया। सर्वत्र भगवान् सर्वलीलासहितः सर्वदोषविवर्जित इति एतन्मतं मम भगवतः। इदं हि भगवच्छास्त्रं मम आतिष्ठ। यथा तत्तन्मतानुसारिणस्तत्र तत्र प्रतिष्ठितास्तथा भवानप्यस्मिन्मते प्रतिष्ठितो भवतु। अतः कुतर्का बहव उत्पत्स्यन्ते ते सर्वेऽनुभवेनैव दूरीकर्त्तव्याः। तदाह—परमेण समाधिनेति। समाधिश्चित्तैकाग्र्यम्। सूक्ष्मदृष्ट्यैव तज्ज्ञातव्यम्। आपाततो दृष्ट्या विचारेण वा नैतन्मतं ज्ञातं भविष्यति। ज्ञाते त्वस्मिन्महाकल्पेऽवान्तरकल्पेषु च सृष्टिप्रलययोर्न मुह्यति। किञ्च। कर्हिचिदपि न मुह्यति। कदाचिदपि माया तं न व्यामोहयति। अस्य मतस्य मायायाश्च विरोधात्। तत्रैव माया यत्रैवैतन्मतं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एतावदेवेत्यत्र। ननूक्तविषयवदवान्तरविषयाणां बहूनां सत्त्वात्कथं निरूप्यान्तराभाव इत्यत आहुः निरूपणं त्वित्यादि। प्रमेयं ज्ञानमित्यादि। अत्रायमर्थः, भगवता नृणां श्रेयोविधित्सया ज्ञानकर्मभक्तयो मयोक्ता इति वक्ष्यते, तथासत्यात्मनस्त्रयमेवोपयोगाय। तत्र प्रमेयं स्वरूपं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानरूपत्वाच्चोपयुज्यते। एवं प्रमाणं वेदः कर्मप्रतिपादकः परोक्षवादेन वैराग्ये पर्यवस्यतीति वैराग्यादुपयुज्यते। तथा विषयो विरुद्धधर्माधारत्वं भक्तौ पर्यवस्यतीति भक्तिरूपत्वादुपयुज्यते। 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'त्यत्र साधनकथनांशस्य तत्र पर्यवसानाच्च। तथा च, ज्ञानत्वाद् वैराग्यत्वाद् भक्तित्वाच्च त्रयमेव तथा इत्येतावदेव ज्ञातुमिष्टत्वाद्विचार्यं नान्यदित्यर्थः। उपपत्तिमिति भगवदात्मकत्वबोधिकां युक्तिम्। यत् स्यादित्यस्याग्रे सर्वत्रेत्यादिपदादत्रापि विभक्तिविपरिणामेन सर्वपदमेव विवक्षितमित्याशयेनोक्तस्वारस्येन च विवृण्वन्ति तत्र सर्वमित्यादि। एकस्येत्यादि। सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः अन्वयः, अनु एति इत्यन्वयः, अनुगताकारत्वमित्यर्थः। तत्र युक्तिः अन्यथेत्यादि। तथा च, यदि सच्चिदात्मकं सर्वं न स्यात्सर्वत्र सदादिपदानुवृत्तिः सदादिप्रतीत्यनुवृत्तिश्च न स्यात्। यस्मादेवं तस्मादेवमित्यर्थः। अत्र 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहेषु कौशिक' इति कोशान्महेन्द्रादिषु कौशिकशब्दानुवृत्तिवन्न तदन्वय इत्यत उक्तं प्रतीतीत्यादि। तथा चैकप्रतीत्यनुगम एव मुख्योऽन्वय इत्यर्थः। नन्वेवमन्वय उपपद्यते परं व्यतिरेकस्य यदभावे यदभावात्मकत्वाद्भगवतो व्यापकत्वेन तदभावस्य काप्यभावात् स कथमुत्पत्स्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमन्यदाहुः विशेषेणेत्यादि। न चैवं ब्रह्मापि न व्यतिरिच्यत इत्यव्यतिरेकः शङ्क्यः, सर्वस्य पक्षत्वेन ततो व्यतिरेकस्यैवात्र विवक्षितत्वेनादोषात्। ननु व्यतिरेक एव साधकोऽस्तु किमन्वयेनेत्याकाङ्क्षायामाहुः खपुष्पेत्यादि। कारणस्येति परमाणुप्रकृत्यादेः। अत इति अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्यैकस्यासाधकत्वात्। ननु प्रीत्यप्रीतिविषादैः कारणस्यान्वयदर्शनाज्जगद्व्यतिरेकस्यापि दर्शनाच्च कथं भगवतः सर्वत्वनिर्णय इति शङ्कायामाहुः किञ्चेत्यादि। वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे। परिच्छेदकौ व्यापकौ। तत्रापीति परिच्छेदकत्वेपि। तथा च, प्रीत्यप्रीतिविषादेष्वपि सदन्वया 'दव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवती'ति परदेवस्य व्यतिरेकश्रावणाच्च कारणस्यापि परदेवः कालश्च परिच्छेदकः, परमाणूनां तु देशोपि, अतस्तदात्मकं न सर्वं किन्तु सदात्मकमित्यर्थः। ननु परिच्छेदकत्वे उभयोः किं प्रयोजनमेकेनान्वयेनैव देशकालयोः परिच्छेदसम्भवात। सती माया सन् काल इत्येकप्रतीत्यनुगमदर्शनादिति शङ्कायामाहुः माया हीत्यादि। अन्वय इति भिन्नं पदम्, नेति भिन्नम्, तथा च, मायायाः सदन्वयपरिच्छेद्यत्वेपि तत्कार्यस्य तदपरिच्छेद्यत्वात्सद्व्यतिरेकस्य विद्यमानत्वाच्च कार्यांशेऽन्वयापरिच्छेद्येत्युभयमावश्यकमित्यर्थः। ननु तर्हि व्यतिरेक एव परिच्छेदकोऽस्तु किमन्वयेनेत्यत आहुः भगवानित्यादि। तथा चान्वयस्य विद्यमानत्वात्सोप्यदण्डवारित इत्यर्थः। एतदेव कालेति दिशन्ति एवं काल इत्यादि। तथा च, कालः सन्निति प्रतीत्यनुगमात्सतो मायादावपि वर्त्तमानत्वेन कालव्यतिरिक्तत्वाच्च कालः सत्परिच्छेद्य एव, न तु परिच्छेदक इत्यर्थः। एवं मानानुगमात्सर्वत्र भाति परिच्छेद्यतापि। न च प्रियत्वाननुगमः शङ्क्यः, सर्वप्रियत्वस्याभावेपि यत्किञ्चित्प्रियत्वस्य सर्वत्रानुगमात्। न चाभासे व्यभिचारः, आश्चर्यजनकत्वेन तत्राप्यनुगमात्। वस्तुतस्तु तस्यासत्त्वाद्भातिगतमेव तत्रयं तत्र भासते इत्यननुगमेप्यदोष इति तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वं ब्रह्मेत्यनुभवसिद्धम्। नन्वेवं सर्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति न तु भगवत्त्वं दशलीलायुक्तत्वाभावादित्याशङ्कायां भगवत्त्वाय दशलीलायोगं व्युत्पादयन्ति विषय इत्यादि। अतिरिक्ततेति अधिकाकारता, तां व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि। तथा सत्त्वेप्यतिरिक्तता नाम तद्रूपत्वेपि तदतिरिक्ताकारतेत्यर्थः। व्यतिरिच्यत इति व्यावृत्ताकारो भवति। तत्र हेतुद्वयमाहुः आविर्भावत्तिरो-

---

७. तिष्ठेति ख. ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावाच्चेति। नन्वेतयोर्हेतुत्वेन प्रवेशात्तत्कार्यरूपो व्यतिरेकस्त्रिधैव सिद्ध्यतीति कथं पञ्चधेत्याकाङ्क्षायामाहुः घटस्याविर्भावस्तिरोभावश्चेति। तथा च, तौ व्यावृत्तिरूपत्वादेव व्यावर्त्तकौ व्यावृत्तिरेक इति ताभ्यां स एवातिरिच्यते इति पञ्चप्रकारकत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः। न चाविर्भावस्येतरेभ्यो व्यावर्त्तकत्वाद्व्यावृत्तत्वाच्च पृथक्त्वापरपर्यायत्वेनास्तु व्यतिरेकत्वं तिरोभावस्य त्वभावरूपत्वान्न व्यतिरेकत्वमिति वाच्यम्, घटप्रतियोगिकतिरोभावे इतरव्यावर्त्तकत्वस्य स्पष्टत्वेन व्यतिरेकत्वस्य स्फुटत्वात्। न चाविर्भावेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ तिरोभावस्यानावश्यकत्वादप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, आविर्भावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनान्यत्र तत्तिरोभावाभ्युपगमात्, प्रकृतेपि घटः पटो नेति समानाधिकरणप्रतीत्युपपत्त्यर्थमावश्यकत्वात्। न चेतरतिरोभाव एव घटाविर्भाव इति वाच्यम्, तस्य व्याप्यवृत्तित्वे घटाप्रतीतिप्रसङ्गात्। अव्याप्यवृत्तित्वे च तिरोभावप्रतियोगिकतिरोभावकल्पनाया आवश्यकत्वे कल्पनागौरवाद्भावप्रतीतेश्चाविर्भावाभ्युपगमस्यैवौचित्यमिति नान्यतरेण निर्वाह इति दिक्। फलितमाहुः अत इत्यादि। यत उभयोरप्यावश्यकत्वं यत आविर्भावस्य पञ्चधान्वयप्रत्यायकत्वं तिरोभावस्य च त्रिविधव्यतिरेकप्रत्यायकत्वमुभयोर्व्यतिरेकरूपत्वञ्च अत एकस्मिन् घटे आविर्भावतिरोभावाभ्यां कारणतोपहिताभ्यां स्वरूपसद्भ्यां चाभ्यां दशधा भगवान् अस्ति सद्रूपः प्रतीयत इत्यर्थः। एवमेकत्र व्युत्पाद्यान्यत्राप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि। तथा च, भगवत्यनन्ते द्वितीयपुरुषे तृतीयस्कन्धोक्तप्रकारेण प्रथमपुरुष एवं वर्त्तमाना तदंशेष्वेवं भवतीति सर्वत्रैवं दशलीलात्मकत्वं निश्चेयमित्यर्थः। एवं श्लोकार्थं विविच्य निर्गलितमर्थमाहुः अनेनेत्यादि। जिज्ञास्यमित्यन्तम्। अनेनेतिश्लोकत्रये उपपत्तिपूर्वकं त्रितयपदार्थोपदेशेन। कालप्रतीतिस्तु लीलयेति, उत्पत्त्यादिसम्बन्धघटकभूतादिकालप्रतीतिस्तु क्रमिकाविर्भावात्मकलीलया। नन्वत्र सर्वं भगवानिति सिद्धान्तितम्, पूर्वाध्यायेषु तु कर्तृवादोपि प्रत्यायित इति कथमनयोरविरोध इत्यत आहुः इदमेवेत्यादि। इदमेव श्लोकत्रयोक्तं सर्वं भगवानिति प्रमेयमेव उपपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचारितम्। उत्पत्त्या जननादित्रितयरूपया। पुरुषेत्यादि। पद्येषु इति। एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वेन उद्देशे च न यत इत्यादिषु, तेनैव धर्मेणेदं विचारितमतो न विरोध इत्यर्थः। चतुर्णां फलितार्थमाहुः एवमित्यादि। अथ पूर्वाध्यायस्थाशङ्कै तदध्यायस्थोत्तरयोः सम्यग्बोधार्थमुभयार्थः सङ्गृह्यते। तत्र शङ्का, 'तस्माद्धारते'त्यत्र यत्सर्वात्मकत्वमुक्तं तन्मुख्यवृत्त्या गौण्या वा ? नाद्यः, स्वस्मिन् स्वप्रसादानुपपत्त्या स्वाभिन्ने ब्रह्मणि प्रसादस्यासङ्गत्यापत्तेः, भेदमन्तरेणोत्पत्तेरशक्यवचनतया उत्पन्नपञ्चस्य देहाद्भिन्नत्वेन जगतश्च पञ्चावेयत्वेन ततोपि भिन्नतया देहे सर्वात्मकत्वस्य दूरापास्तत्वाच्च। नान्त्यः, औपचारिकस्य सर्वात्मकत्वस्य मनोराज्यतुल्यत्वेनोद्यतकामानिवर्त्तकत्वात्। एवमुभयथापि सर्वात्मकस्यासङ्गतत्वात्तदतिरिक्ताकाराप्रसिद्धया साकारब्रह्मत्वे विघटिते भगवद्देहस्य पञ्चोत्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनाभावात्। तेन च सर्वात्मकत्वानिर्वाहाज्जीवतुल्यत्वापादकः सर्वात्मकत्वविघटको देहसम्बन्धः किमर्थ इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहः। तत्रोत्तरं 'चात्मतत्त्वे'ति पद्येन भगवद्वाक्योपक्षेपं प्रतिज्ञाय चतुःश्लोक्या शुकेनोच्यते। तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवति सर्वात्मकत्वस्य निःप्रत्यूहत्वेन सर्वात्मपदस्य मुख्यवृत्त्या बोधकत्वादन्यथाप्रतीतेर्मायिकत्वेन हिताकरणादिदोषाणां जीवबुद्धिभ्रमकल्पितत्वेन तत्राभावात्। उत्पत्त्यादिघटकभूतादिकालप्रतीतेर्लीलाजन्यत्वेनोपस्थितहान्यकृताभ्यागमानवकाशादेभ्य एव भगवत्त्वोपपत्तेश्चेश्वरत्वोपपत्त्या च जीवतुल्यतापरिहारादिच्छया लीलार्थं देहसम्बन्धः स्वतन्त्रत्वेनादुष्ट इति पूर्वोक्तमनवद्यमिति समाधानसङ्ग्रहः। 'अतस्तस्मै स्वलोकमि'त्यारभ्य 'स्व एव धामन् रममाणमीश्वरमि'त्यन्तग्रन्थस्य 'मत्स्थानि सर्वभूतानी'त्येतत्पद्यविस्तारत्वं ज्ञेयम्। तत्र 'पश्ये'ति मध्यमपुरुषप्रयोगेण विरुद्धधर्माधारत्वप्रदर्शनादत्रापि ब्रह्मणे तत्प्रदर्शनावगमात्॥ ३५॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ज्ञानसाधनमाह—एतावदिति। आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वं याथार्थ्यं जिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्यम्। एतावदिति किमित्यपेक्षायामाह—अन्वयः कार्येषु कारणत्वेन सद्रूपेणानुवृत्तिः, कारणावस्थायां च तेभ्यो व्यतिरेको व्यावृत्तिः, एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा च यत्स्यात्तदेव परमात्मस्वरूपमिति ॥ ३५॥ ❀ ❀ यत्प्रार्थितं 'नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयम्' इति तत्प्रसादीकरोति—एतदिति। परमेण समाधिना चित्तैकाग्र्येणैतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ निरन्तरमनुचिन्तय। एवं चेन्महाकल्पे ये विकल्पा अवान्तरकल्पास्तेषु भवान् कर्हिचिदपि न विमुह्यति, कामक्रोधाभिमानाद्यभिभूतो न भविष्यतीत्यर्थः। अतो ब्रह्मणः कचित्कामक्रोधाद्यभिभव एतद्विस्मरणादेवेति ज्ञेयम्॥ ३६॥

हिन्दी अनुवाद

यह ब्रह्म नहीं, यह ब्रह्म नहीं—इस प्रकार निषेधकी पद्धतिसे और यह ब्रह्म है, यह ब्रह्म है—इस अन्वयकी पद्धतिसे यही सिद्ध होता है कि सर्वातीत एवं सर्वस्वरूप भगवान् ही सर्वदा और सर्वत्र स्थित हैं, वही वास्तविक तत्त्व हैं। जो आत्मा अथवा परमात्माका तत्त्व जानना चाहते हैं, उन्हें केवल इतना ही जाननेकी आवश्यकता है ॥ ३५॥ ❀ ❀ ब्रह्माजी! तुम अविचल समाधिके द्वारा मेरे इस सिद्धान्तमें पूर्ण निष्ठा कर लो। इससे तुम्हें कल्प-कल्पमें विविध प्रकारकी सृष्टिरचना करते रहनेपर भी कभी मोह नहीं होगा ॥ ३६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीशुक उवाच

सम्प्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् । पश्यतस्तस्य तद् रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥३७॥
अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः । सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥३८॥
प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान् यमान् । भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत् स्वार्थकाम्यया ॥३९॥
तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः । शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥४०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

एवं संप्रदिश्योपदिश्य । जनानां परमेष्ठिनं परमे आधिपत्ये स्थितं ब्रह्माणम् । आत्मनस्तद्रूपं न्यरुणदंतर्हितवान् ॥३७॥ ❀ ❀ अंतर्हित इंद्रियार्थः प्रत्यक्षरूपं येन तस्मै । बद्धांजलिः सन् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं पूर्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह प्रजापतिरिति पंचभिः । प्रजांनां भद्रमन्विच्छन् विमृशन् सैव स्वार्थे काम्या स्वप्रयोजनेच्छा तया यमनियमानन्वतिष्ठत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमस्तं पितरं सेवमानः शीलादिना परितोषयामासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

जन्मनो रूपं न्यरुणत् अनेन वैकुंठस्याप्यात्मरूपत्वमेवांगीकृतमिति । अत्र संदर्भः तदेवं श्रीमद्भागवतं संक्षेपेणोपदेक्ष्यंतं श्रीनारदं ब्रह्मापि तथैव संकल्पं कारितवान् 'यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति' इत्यादि श्रीनारदेनापि 'अथो महाभाग भगवानमोघदृक्' इत्यादिना तन्महापुराणाविर्भावार्थं तथैवोपदिष्टम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अंतर्हितः स्वभक्तचक्षुरादीनामर्थः परमपुरुषार्थः स्वसौंदर्यसौस्वर्यसौरभ्यादिको येन तस्मै स ब्रह्मा पूर्ववत् पूर्वपूर्वस्मिन्व्यतीते कल्प इत्यर्थः । तेन ब्रह्मणः स्वकन्याभिगमरूपो मोहः पूर्वकल्पे तत्रैवाभून् न तु चतुःश्लोकीभागवतोपदेशानंतरमपि 'भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति' इति भगवदुक्तेः । यत्तु कृष्णावतारे ब्रह्ममोहनं तत् भगवत्कृपाविलसितमेव ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं च ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह पंचभिः । यमनियमानातिष्ठत्स्वाचरणेन शिक्षयन् मत्प्रजा यमनियमानातिष्ठंत्वित्येव स्वार्थकाम्या तया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रिक्थं धनं पैतृकं दायप्राप्तत्वेनाददत् इति रिक्थादाः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रियतम इति कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानां पैतृकधनानां मध्ये दक्षादयः कर्मयोगमापुः, सनकादयो ज्ञानं, नारदो भक्तिं प्रापेति नारदस्योत्कर्षात् । अनुव्रतः पितृभक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अजनः कर्मायत्तोत्पत्तिशून्यः हरिर्भगवान् जनानां व्यष्टिभूतानां परमे आधिपत्ये स्थितं प्रति एवमुक्तप्रकारेण संप्रदिश्य तस्य परमेष्ठिनः पश्यतः सतः तच्चतुर्मुखाय प्रदर्शितमात्मनः संबंधिरूपं न्यरुणत्तिरोभावयामास ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अंतर्हितस्तिरोधापित इंद्रियार्थः चक्षुरिंद्रियविषयः प्रत्यक्षरूपं येन तस्मै हरये विहितः रचितः अंजलिर्येन सः सर्वभूतमयः सवभूतप्रचुरः स्वक्ष्यमाणदेवादिभूतानि बुद्धिस्थत्वेन भूतविषयकज्ञानप्रचुर इत्यर्थः । स ब्रह्मा इदं विश्वं पूर्ववत्पूर्वकल्पवत् ससर्ज ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं पूर्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह प्रजापतिरिति पंचभिः । धर्मपतिर्भागवतधर्माणां प्रवर्त्तनेन गोप्ता प्रजापतिः ब्रह्मा प्रजानां भद्रं मंगलमन्विच्छन् विमृशन् सैव स्वार्थे काम्या स्वप्रयोजनेच्छा तया कदाचिद्यमान्नियमांश्चान्वतिष्ठदनुष्ठितवान् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तमनुतिष्ठंतं पितरं रिक्थादानां मरीच्यादिपुत्राणां मध्ये प्रियतमो नारदः शीलादिभिः पर्यतोषयदित्युत्तरेणान्वयः । प्रियतमत्वमेवाह अनुव्रतः पितरं सेवमानः शुश्रूषमाणः श्रोतुकामः शीलेन स्वस्वभावेन प्रश्नरूपेण विनयेन दमेन बाह्येंद्रियदमनेन च चकाराच्छमेनांतरिंद्रियनिग्रहेण च ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

नेहमान इति प्रार्थितं वरं ददानीत्याह एतन्मतमिति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तिरोधानातिरोधाने अपि स्वेच्छाधीने इति ज्ञापयन् हरिः स्वरूपं तिरोधत्त इत्याशयेनाह संप्रदश्येति । अजनो जननरहितो जननविरुद्धलक्षणो वा हरिर्जनानां रुद्रादीनां सकाशात् परमेष्ठिन उत्तमस्य हिरण्यगर्भस्तद्रूपं प्रादर्शयदात्मनस्तद्रूपं तस्य विरिंचस्य पश्यतः सतो न्यरुणदित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भगवतींद्रियविषयादंतर्हिते सति विरिंचेन किं कृतमत्रान्तर्हित इति इंद्रियविषयस्तस्मादंतर्हिताय ब्राह्येंद्रियग्राह्यरूपरहितायेत्यर्थः । सर्वभूतमयः

१. प्राचीने पाठे नास्ति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्वभूतप्रधानः सर्वस्यापि प्रधानत्वात्सर्वमय ईर्यत इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सदा स्वेष्टदेवतां सेवमानोऽपि पुमान् विशेषप्रयोजनप्राप्तौ विशेषतस्तदुपास्तिं कुर्यादिति न्यायं दर्शयितुं विरिंचस्य विशेषोपास्तिमाह प्रजापतिरिति । धर्मपतिः संपदि विपदि वा तत्तद्विशेषकार्यप्राप्तौ विशेषतत्तद्योग्यानुष्ठानं कर्तव्यमिति धर्मस्य पालकः प्रजानां भद्रान्वेषणं न स्वार्थं इत्यत उक्तं स्वार्थेति । तदपि स्वप्रयोजनमिति मनीषया मुक्तौ सुखोद्रेकार्थत्वादित्यर्थः । अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवं क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं चैते यमा दश । तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनं सिद्धांतश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतं एते तु नियमाः प्रोक्तास्तान्सर्वांश्च पृथक् शृण्वित्यादियोगशास्त्रे ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

आत्मनो रूपं न्यरुणदित्यनेन वैकुण्ठादिकमपि स्वरूपत्वेनैवाङ्गीकृतम् । एवमेव हि व्याख्यातम् । अहमेवासमेवाग्र इत्यत्रापि अत ऋतेऽर्थमित्यत्रापि अर्थशब्दस्यापर्यर्थः स अन्तरङ्गवैभव एव भगवान् गम्यते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अन्तर्हिते इति । अन्तर्हित इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां अर्थः परमपुरुषार्थस्वरूपः स्वस्य प्रकाशो येन तस्मै इति व्याख्येयम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ प्रजापतिरिति । स्वार्थस्य स्वस्रष्टृत्वस्य वांछया नियमान् यमानातिष्ठत् तत्र च किं कुर्वन्, प्रजानां भद्रं, मात्रार्थञ्च भवार्थञ्च आत्मनेऽकल्पनाय चेत्युक्तलक्षणमिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तमिति युग्मकम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

परमेष्ठिनं स्रष्टारम् आत्मनो रूपमिति वैकुण्ठादिकमपि तस्यैव रूपमिति ज्ञापितम् । न्यरुणत् अन्तर्द्धापयामास ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अन्तर्हित इंद्रियाणां स्वभक्तचक्षुरादीनाम् अर्थः परमपुरुषार्थः स्वसौन्दर्य्यसौस्वर्य्यसौरभ्यादिको येन तस्मै पूर्व्ववत् पूर्वपूर्वस्मिन् व्यतीते कल्प इवेत्यर्थः । तेन ब्रह्मणः स्वकन्याभिगमरूपो मोहः पूर्व्वकल्पे तत्रैवाभूत् न तु चतुःश्लोकीभागवतोपदेशानन्तरमपि भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यतीति भगवदुक्तेः यत्तु कृष्णावतारे ब्रह्ममोहनं, तत्तु भगवत्कृपाविलसितमेव ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरञ्च पूर्व्वोक्तब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह पञ्चभिः । प्रजानां भद्रमन्विच्छन् यमनियमानातिष्ठत् स्वाचरणेन शिक्षयन् मत्प्रजा यमनियमानातिष्ठन्त्वित्येवं स्वार्थकाम्या तया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रिक्थं धनं पैतृकं दायप्राप्तत्वेनाददते इति रिक्थादाः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रियतमम् इति कर्म्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानां पैतृकधनानां मध्ये दक्षादयः कर्म्मयोगं प्रापुः सनकादयो ज्ञानं नारदो भक्तिं प्रापेति नारदस्योत्कर्षात् अनुव्रतः पितृभक्तः मायां वहिरंगशक्तिं कृपां वा तस्या वैचित्रीं ज्ञातुमिच्छन्नित्यर्थः । मायेशस्य मायाभर्त्तुः मायया कृपया ईष्टे तस्येति वा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अजनो नित्यशरीरी जनानां हरिः नानावतारैः क्लेशहरणस्वभावः परिमेष्ठिनं ब्रह्माणं प्रति एवमुक्तरीत्या संदिश्योपदिश्य तस्य परमेष्ठिनः पश्यतः यत्परमेष्ठिने दर्शितं तत् आत्मनः रूपं न्यरुणत् अंतर्हितवान् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सर्वभूतमयः विराट्देहाभिमानी सः परमेष्ठिनः अंतर्हितः इंद्रियार्थः इंद्रियसर्वस्वभूतं रूपं येन तस्मै हरये विहितांजलिः सन् इदं व्यष्टिरूपं जगत्पूर्ववत्ससर्ज्ज सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ततः पश्चात्पूर्वोदाहृता ब्रह्मनारदसंवादो जात इत्याह प्रजापतिरिति पंचभिः । प्रवृत्तिनिवृत्तिवेदेनोभयविधस्य धर्मस्य पतिः यतः उभयविधायाः प्रजायाः पतिः परमेष्ठिनः प्रजानामुभयविधानां भद्रं कल्याणमन्विच्छन् स्वार्थकाम्याप्रयोजनेच्छा तया उभयप्रकारानेव यमान्नियमांश्चान्वतिष्ठत् अनुष्ठितवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रिक्थादानां दायभाजां मरीच्यादीनां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः नारदः तमनुतिष्ठंतं पितरं परमेष्ठिनं शुश्रूषमाणः सेवमानः विष्णोर्मायां प्रकृत्याख्यां शक्तिं यद्वा माया च वयुनं ज्ञानमिति कोशान्मायां ज्ञानं चेष्टां विविदिषन् शीलादिभिः पर्यतोषयत् परितोषयामासेति द्वयोरन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवमुपदिश्य यत्कृतवांस्तदाह संप्रदिश्यैवमिति । एवं सम्यक्प्रकारेणाऽनुभवारूढपर्यन्तं स्वमतमुपदिश्य स्वयं तिरोदधे बाह्यतः ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रतिकृ[1]तिवत् तत्कथं न स्थापितवान् । तथा सति सृष्टिः सुगमा भवति ? तत्राऽऽह—अजन इति । न जनः अजनः । जनाद्व्यतिरिक्तः । इदं हि रूपं न विश्वरूपं किन्तु तस्माद्व्यतिरिक्तं तस्याऽऽधिदैविकम् । अत एतद्ध्यानादेव कार्यं नत्वेतद्दृ[2]ष्ट्वा कर्तव्यम् । अप्रतिकृतिरूपत्वात् । जनस्तु जनस्य प्रतिकृतिर्न त्वजनः । तर्हि कथमयं [3]जनसृष्टिं ज्ञास्यति ?

---

१. प्रकृतिवदिति ख. ग. । २. स्वेतद्दृष्ट्येति घ. । ३. जनदृष्टिमिति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्राऽऽह—जनानां परमेष्ठिनमिति । जायन्त इति जनास्तेषां परमो नियामको भावः । यतस्ते जायन्ते तिष्ठन्ति तदधीनाश्च भवन्ति तस्मिन्पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी जनोत्पादनाद्यधिकारी । तस्येदं रूपं ध्यानेनोपयोगि न तु साक्षात् । तादृशनिर्माणे त्वस्य न सामर्थ्यम् । यतः पश्यत एव तस्य तद्रूपं न्यरुणत् आवृतवान् । ननु परमकृपालुः किमिति तद्रूपमावृतवान् ? तत्राऽऽह—हरिरित । ब्रह्मणो जनानां च सर्वदुःखहर्त्ता । अतो निर्बन्धनिवृत्त्यर्थमुपसंहृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ततो यज्जातं तदाह—अन्तर्हितेन्द्रियार्थायेति । इन्द्रियाणामर्थ इन्द्रियार्थः । अन्तर्हितश्चाऽसाविन्द्रियार्थश्च । भगवान् सर्वेन्द्रियातीतोऽपि स्वेच्छया भक्तेन्द्रियाणामर्थरूपो जातः । सर्वेषामपि भगवानर्थ इति सुतरां भक्ताश्रयाणामिन्द्रियाणां चेतनसृष्टिपक्षे तेषामेव मुक्त्यर्थं, जडपक्षे तदधिष्ठातॄणां कृतार्थत्वाय भगवानर्थो भवति । एवं सति ब्रह्मणः समष्टित्वात् तस्य तदंशा[१]नां व्यष्टीनां च निरिन्द्रियत्वं स्यात् । अतस्तेषां दुःखनिवृत्तये पूर्वमिन्द्रियार्थोऽपि सन्निदानीमन्तर्हितः इन्द्रियाविषयो जातः । एवंभवनं ब्रह्मण उपकारायेति ज्ञापयति—हरय इति । अत एव विहितोऽञ्जलिर्येन । विशेषेण हि[२]तोऽञ्जलिर्वा यस्य । भगवांश्चेज्जीवेभ्य उपकरोति तदा जीवैः स उपकारोऽञ्जलिना ग्राह्यः अयमेव जीवानां विहितः । नत्वन्यः कश्चनोपकारः सेवा वा भगवतः कर्तुं शक्या । भगवत्स्वरूपस्य दृष्टत्वात् । इदमेव तेषां बहु यद्भगवता क्रियमाणं न निषेध[३]न्ति । शास्त्रतो विदितोऽपि ब्रह्मणा स्वयमप्यनुष्ठित इति विहितः कृत इत्यर्थः । ततो भगवदुक्तार्थानुसन्धानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः । आत्मनोऽपि तथाभावस्य विहितत्वात् । भूतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमुच्यते । भगवदाज्ञया वा यावत्प्रादुर्भूतं तत्सर्वं ब्रह्मणि प्रविष्टमिति वा । तदनन्तरं विश्वं सृष्टवान् । तदा आत्मसृष्टेर्वैषम्यं न भविष्यति अत एव ब्रह्मा[४] सः पूर्ववदेव जातः । जगच्च पूर्ववदेव कृतवान् । यथा भगवता सृष्टं, यथा वा स्वेनैव सृष्टमिति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवमुपदेशं कार्यपर्यवसायिनं निरूप्य तस्योपदेशस्य प्रचा[५]रमाह—प्रजापतिरिति । यथा स्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वे कृतार्था भवन्त्विति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकाराभावमाशङ्क्य, अधिकारसम्पादने अशक्तिमप्याशङ्क्य, पित्रा [६]कृतं पुत्राणा[७]मर्थे भवतीति "यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपतो" ति श्रुतौ तथा सिद्धत्वात् स्वयं तदर्थं नियमान् यमांश्चाऽऽतिष्ठत् कृतवान् । तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणामर्थे भवतीति प्रकारान्तरमाह—प्रजापतिरिति । यथा पतिकृतं भार्यायै भवति तथा प्रजानामपि भविष्यतीति । नन्वेतदपि स्त्रीपरमेव न त्वन्यपरमित्याशङ्क्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं प्रेरयेत्तथा तत्र गच्छेदिति स्वयं कृत्वा प्रजाभ्यो दत्तवानिति ज्ञापयितुमाह—धर्मपतिरिति । एकदेति । निश्चिन्ततादशायां भावार्थज्ञा[८]ने प्र[९]चरणकाले वा । नियमा अब्भक्षादयः । यमा अहिंसादयः । इन्द्रियान्तःकरणनियमनमेव यमनियमात्मकम् । यथेन्द्रियाणि लौकिकक्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वैदिकक्रियापराणि क्रियन्ते । एवमन्तःकरणमपि लौकिकज्ञानान्नियम्य वैदिके ज्ञाने योज्यते । तदुभयमपि ब्रह्मा प्रजानामर्थे कृतवानित्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मणो निर्बन्धे को हेतुस्तत्राऽऽह—स्वार्थकाम्ययेति । स्वस्य अर्थः प्रयोजनमिति यावत् । "एतन्मतं मम[१०]ऽऽतिष्ठे"ति भगवदाज्ञया मतेऽवस्थितिः कर्त्तव्या । सा च प्रचारणादेव भवति । अतः प्रचारणार्थं तथा कृतवान् । किञ्च । "न पतिश्च स स्यादि"ति वाक्यात् प्रजानां कृतार्थत्वाभावे स्वस्य तत्पतित्वमनर्थायेति स्वार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तस्य तथा करणं फलपर्यवसायि जातमित्याह—तं नारद इति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । नारं द्यति खण्डयतीति नारदः । ददातीति वा । नराणां जी[११]वानां समूहो नारम् । नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवभावं दूरीकरोति । नारायणस्याऽऽधारभूतं हृदयं वा सम्पादयति । अतो नार[१२]दोऽत्राऽधिकारी । किञ्च । प्रियाय पुत्राय [१३]तद्देयमिति नारदो रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति । रिक्थं धनमाददत इति रिक्थादाः रिक्थं हि बहुविधम् । तत्रेदं मताख्यं परमं रिक्थम् । अतः प्रियतम एवाऽर्हति । यथाऽयं प्रियतमस्तथैव रिक्थमिति । किञ्च । न केवलं प्रीतिविषयः किन्त्वनुव्रतः अनु पश्चाद्व्रतं यस्येति । सेवक इत्यर्थः । सेवको हि स्वामी यत्करोति तदनुगुणं सर्वं करोति । अतो ब्रह्मणा यत्कर्त्तव्यं तत्र साधकोऽयम् । किञ्च । शुश्रूषमाणः सेवां कुर्वाणः । शुश्रूषाभिरताय देयम् । तस्यैव च फलति । शुश्रूषाऽपि न स्वेच्छया कर्त्तव्या किन्तु शीलेन । यथा स्वामिनः शीलं भवति स्वभावो भवति । तद्रोचकेन वा स्वस्यैव सुस्वभावेन विहितमपि तदेव भवति । तदपि न साहङ्कारेण कर्त्तव्यं किन्तु प्रश्रयेण विनयेन । विनीतस्यैव हि सेवा फलपर्यवसायिनी भवति । किञ्च । दमेन इन्द्रियदमनेन । इन्द्रियलोलुपेन कृतं शङ्कोत्पादनान्न प्रसादहेतुर्भवति । चकारादन्येऽपि स्तुत्यादयः प्रजापतितोषहेतवः परिगृह्यन्ते । सा सेवा न स्वतो धर्मरूपा नारदेन क्रियते । किन्त्वितरशेषा ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

अन्तर्हितेन्द्रियेत्यत्र । एवं सतीति भगवत्प्रत्यक्षेण इन्द्रियादीनां मोक्षे सतीत्यर्थः । एतेन हरित्वमप्युपपादितं ज्ञेयम् ।

---

१. शानां चेति ग. । २. रचित इति ग. । ३. निषेधयन्तीति ख. । ४. ब्रह्मसर्गं इति ग. । ५. प्रकारमिति ख. घ. । ६. कृते इति घ. । ७. पुत्रार्थे इति ग. । ८. ज्ञानेनेति ख. । ९. प्रजारणेति ग. । १०. ममेति भगवदिति ग. । ११. जीवानां नास्ति ख. । १२. नारदोऽधिकारीति ख. । १३. चैतदिति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विहितत्वादिति भगवत्कृतत्वेन निषेधानर्हत्वादित्यर्थः। तदिति भगवदाज्ञाप्रादुर्भूतमित्यर्थः। अत एवेति भगवदुक्तानुसन्धानादेवेत्यर्थः। पूर्ववदिति पदं संयोगपृथक्त्वेन योज्यमित्याशयेनाहुः पूर्वेत्यादि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ प्रजापतिरित्यत्र। तत्र विहित इति पुत्रोत्पत्तौ विहित इत्यर्थः। तत्र गच्छेदिति धर्मस्तत्र गच्छेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तन्नारद इत्यत्र। जीवभावं दूरीकरोतीति नरस्येदं नारं, जीवभावः प्राणधारणप्रयत्न इति यावत्। तं भगवत्स्वरूपज्ञापनेन निवर्त्तयतीत्यर्थः। सम्पादयतीति नरो जलपिता, तत्सम्बन्धिज्ञानं नारं तद्दानेन। सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

हरिः स्वजनशोकहर्त्ता भगवान् जनानां व्यष्टिभूतानां परमेष्ठिनं परमे आधिपत्ये स्थितं ब्रह्माणं प्रति एवमुक्तेन प्रकारेण सम्प्रदिश्य तद्ब्रह्मणे प्रदर्शितं आत्मनः स्वस्य रूपं न्यरुणत् तिरोभावयामासेत्यन्वयः। रूपमिति लोकस्याप्युपलक्षणम्। तदन्तर्धानस्याश्चर्यं द्योतयन्नाह—तस्य ब्रह्मणः पश्यत एव सत इति। अन्तर्द्धाने हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—अजन इति। प्राकृतजनाद्भिन्न इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अन्तर्हितस्तिरोधापित इन्द्रियार्थः। चक्षुरिन्द्रियविषयः स्वरूपं येन तस्मै हरये विहितो रचितः अञ्जलिर्येन स ब्रह्मा पूर्ववत् पूर्वकल्पवदिदं विश्वं ससर्जेत्यन्वयः। तस्य विश्वसृष्टौ न कोऽप्यायासः समष्टिरूपत्वेन व्यष्टीनां तत्र विद्यमानत्वात् किन्तु भगवत्कृपां विना सृष्टिप्रकाराज्ञानमात्रमेव स्थितं तदपि भगवत्कृपया निवृत्तमिति सूचयन् विशिनष्टि—सर्वभूतमय इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरं च पूर्वोक्तब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह—प्रजापतिरिति पञ्चभिः। एकदा प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वार्थकाम्यया स्वप्रयोजनेच्छया नियमान् स्नानजपादीन् यमान् अहिंसादींश्चातिष्ठत् अनुतिष्ठितवानित्यन्वयः। कोऽसौ प्रयोजनेच्छेत्यपेक्षायामाह—भद्रं प्रजानामन्विच्छन्निति, ममाचारं दृष्ट्वा प्रजा धर्मे प्रवृत्ता भवन्तु ततश्च तासां कल्याणं स्यादितीच्छन्नित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—धर्मपतिरिति, यतो धर्मप्रवर्त्तकोऽपि स एवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ रिक्थं धनमाददते इति रिक्थादाः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रियतमो नारदस्तं नियमादीननुतिष्ठन्तं स्वपितरं स्वशिलादिभिः पर्यतोषयदित्युत्तरेणान्वयः। तस्य प्रियतमत्वे हेतुमाह—शुश्रूषमाण इति, सेवमान इत्यर्थः। साऽपि सेवा न हस्तादिमात्रेण किन्तु चित्तानुवृत्तिरूपेत्याह—अनुव्रत इति ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—लोकपितामह ब्रह्माजीको इस प्रकार उपदेश देकर अजन्मा भगवान्ने उनके देखते-ही-देखते अपने उस रूपको छिपा लिया ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ जब सर्वभूतस्वरूप ब्रह्माजीने देखा कि भगवान्ने अपने इन्द्रियगोचर स्वरूपको हमारे नेत्रोंके सामनेसे हटा लिया है, तब उन्होंने अञ्जलि बाँधकर उन्हें प्रणाम किया और पहले कल्पमें जैसी सृष्टि थी, उसी रूपमें इस विश्वकी रचना की ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एक बार धर्मपति, प्रजापति ब्रह्माजीने सारी जनताका कल्याण हो, अपने इस स्वार्थकी पूर्त्तिके लिये विधिपूर्वक यम—नियमोंको धारण किया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उस समय उनके पुत्रोंमें सबसे अधिक प्रिय, परम भक्त देवर्षि नारदजीने मायापति भगवान्की मायाका तत्त्व जाननेकी इच्छासे बड़े संयम, विनय और सौम्यतासे अनुगत होकर उनकी सेवा की ॥ ४० ॥

मायां विविदिषन् विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः। महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥४१॥
तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम्। देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान् यन्माऽनुपृच्छति ॥४२॥
तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्। प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥४३॥
नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप। ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे ॥४४॥
यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम्। यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. प्रा० पा०—भवान् यदनु। २. प्रा० पा०—अत्र 'पुरुषसंस्थानुवर्णनं' मित्यधिकम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

किमिच्छन् । विष्णोर्मायां विविदिषन् ॥ ४१॥ ॥ ❀ ❀ निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । मा माम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ भगवता चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण प्राह । दश लक्षणानि लक्षणीया अर्थाः विद्यंते यस्मिंस्तत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तत्संप्रदायतो भागवतं मया ज्ञातमित्याशयेनाह । नारद इति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ भागवतव्याख्यानेनैव त्वत्प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह । यदुतेति । 'पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः' इत्यादिना वैराजात्पुरुषादिदं विश्वं कथमासीदिति यदहं त्वया पृष्टस्तद्यथावदुपाख्यास्यामि शृण्विति ॥ ४५ ॥

इति श्रीभा० म० द्विती० टी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

मायां बहिरंगशक्तिं कृपां वा तस्या वैचित्र्यं ज्ञातुमिच्छन्नित्यर्थः । मायेशस्य मायाभर्तुः मायया कृपया ईष्टे सर्वं वशीकरोतीति मायेशस्तस्येति वा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ शाम्यतिर्दर्शने मित्र" इति ह्रस्वाभावः । पिता कश्यपः पितामहो मरीचिः प्रपितामहो ब्रह्मेति विवेकः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ इदं बुद्धिस्थं भगवदुपदिष्टं दशलक्षणमिति जन्माद्यस्येतिवच्चतुःश्लोक्यामपि तत्तदंतर्भावयितुं शक्यत्वात् । तत्र यथा कथंचित्प्रदर्शितमपि न च पूर्णमिदमुपदिदेशेति व्याख्येयं 'त्वमेतद्विपुलीकुरु' इति ब्रह्मणः प्रागुक्तिविरोधात् । केचित्तु प्रथमं संक्षेपेण चतुःश्लोक्या प्रोच्य पुनर्दशलक्षणं द्वादशस्कंधात्मकं सपूर्णमेव भगवता प्रोक्तमित्याहुः । भूतानि चराचराणि करोत्युत्पादयति भगवत्सत्तयेति भूतकृद्‌ब्रह्मा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं नारायणो ब्रह्मणे ब्रह्मा नारदाय नारदो व्यासाय व्यासो मह्यमहं तुभ्यमाख्यास्ये इति षट्संवादीया भागवती कथा प्रसिद्धेति नारदः प्राहेति च समाधिनानुसारं तद्विचेष्टितमित्यनेनैवोपदिदेशेत्यर्थः । तेन ब्रह्महृदेतिवत् ब्रह्म परमं निर्विशेषरूपं ध्यायते इत्यनेन ततोत्युत्कृष्टता श्रीमद्भागवतस्य द्योतिता ॥ ४४ ॥

इति श्री भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

पुरुषावयवैरिति पूर्वाध्यायस्य दशमश्लोकः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किमिच्छन्मायाधिपस्य विष्णोर्मायां तन्नियाम्याश्चर्यशक्तिं विविदिषन् वेदितुमिच्छन् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ लोकानां प्रपितामहं स्वस्य पितरं ब्रह्माणं तुष्टं स्वपरिचर्यायां संतुष्टं निशाम्य ज्ञात्वा देवर्षिर्नारदः भवान्मां प्रति यदनुपृच्छति अनुपृष्टवांस्तदेव परिपप्रच्छ ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्मै पृष्टवते नारदाय इदं भागवतं भगवता चतुःश्लोक्यात्मना संक्षेपेण उक्तं दशलक्षणं उपरितनाध्यायोक्तै र्दशभिरर्थैश्चिह्नितं पुराणं चतुःश्लोक्यामपि सर्गादयो दशार्थाः संग्रहेण सूचिताः । तथाहि अहमेवासमिति श्लोकेन भगवतः सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वोक्त्या आश्रयसर्गपोषणनिरोधानामुक्तिः अनेनैव सर्वकारणत्वरूपसर्वातिशायित्वोक्त्या वैकुंठविजयरूपस्थितिरप्युक्ता पश्चादहं यदेतच्चेत्यनेन कार्यचिदचिद्रूपव्यष्टिसर्गस्यापि चतुर्मुखशरीरकस्वकारणकत्वोक्त्याविसर्गोपि संगृहीतः परस्परविविक्तत्वेन प्रकृतिपुरुषस्वरूपशोधके ऋतेऽर्थमिति श्लोके आत्मस्वरूपाप्रतीतिदशायां मायास्वरूपप्रतीतिकथनादात्मस्वरूपाप्रतीतिमायाप्रतीत्योरनादिकर्मवासनायत्तत्वप्रतीतेः कर्मवासनारूपा ऊतयोऽपि सूचिताः यथा महांति भूतानीति श्लोके सर्वांतरात्मतया प्रशासितृत्वरूपपालकत्वेनैव पालनाधिकृतभगवदवतारकथानां भगवदनुवर्तिमन्वादिकथानामपि सूचितत्वेन मन्वंतरेशानुकथे अपि सूचिते परमपुरुषशरीरप्रकृतिविलक्षणजीवस्वरूपशोधनेनैव प्रकृतिविनिर्मुक्ता विभूतिगुणाष्टकपरमात्मकस्वरूपेणावस्थितिरूपा मुक्तिरित्यपि सूचितं एवं दशार्थाः संग्रहेण चतुःश्लोक्यामपि सूचिता अतएवैतद्विवरणरूपे द्वादशस्कंधात्मके पुराणे दशार्थानां प्रतिपादनमुपपद्यते भूतकृद् ब्रह्मा प्रीतः प्राह ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ स च नारदः सरस्वत्या नद्यास्तटे परमब्रह्म ध्यायते ध्यानं कुर्वतेऽपरिमिततेजसे मुनये वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्त्रे व्यासाय प्राह प्रोक्तवान् व्यासस्तु मह्यं प्रोक्तवानित्येतत्तु अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ एवं सत्संप्रदायागतश्रीभागवताख्यानेनैव त्वत्कृतप्रश्नानानुत्तराण्यभिधास्यामीत्याह यदुतेति । इदं विश्वं वैराजात् वैराजाख्यादनिरुद्धसृष्टाच्चतुर्मुखाद्यथा आसीदिति यत्त्वयाऽहं पृष्टः अतः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहादित्यादिना तदुपाख्यास्ये भागवताख्यानेनोत्तरयाम्यन्यांश्च प्रश्नान्कर्तृत्वेनोपाख्यास्य इत्यर्थः । एवं यत्र शेते इत्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्योत्तरमुक्तं भवति परमव्योमकथनादप्राकृतशुद्धसत्वमयलोकस्य परिग्रहकथनेनेश्वरस्य जीववद्धातुभिर्देहारंभप्रश्नः प्रत्युक्तः अन्यत्र व्याप्तिकथनात्परिच्छिन्नत्वमपि परिहृतम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृतटीकायाम् नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

रिक्थं पित्र्यं धनमाददत इति रिक्थादाः पुत्रास्तेषां मध्ये नारदोऽतिशयेन प्रियः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ मायां जगत्स्रष्टृत्वादिमाहात्म्यो वावदिषुर्ज्ञातुकामः । मायेशयाऽन्येषां माहात्म्यानां पतेः मुख्यतो विष्णुमाहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेत् प्रधानत्वाच्च मातृत्वान्मेयत्वं चैव तस्य हीति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ पितृतोषणप्रयोजनमाह तुष्टमिति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ भगवता स्वस्य प्रोक्तं भूतं सत्तावत्सत्यं जगत्करोतीति भूतकृत् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ नारदस्येति संकल्प्य वर्णयेति स्वपित्राज्ञापालनप्रकारमाह नारद इति । मुनय इत्यादिविशेषणेभ्यो व्यासस्य सार्वज्ञ्यादिप्रतीतेर्नारदादिभ्यः श्रवणं मोहनार्थमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं हरिर्व्यासादिरूपेण सर्वज्ञोऽपि स्वयं प्रभुरित्यादि❀ । अधुना परीक्षित्प्रश्नपरिहाराय श्रीभागवतव्याख्यानं पृथक्पृथक्प्रश्नप्रतिवचनं चप्रतिजानीते यदुतेति यत्पुराणपरिज्ञानं व्यासकृतं भागवतपुराणं तवोपाख्यास्ये तत्पुराणं व्याकुर्वन् प्रथमतः सर्वेशत्वाद्विराडाख्यविरिंचस्थतत्वाद्वैराजपुरुषाख्यहरेरिदं विश्वं यथासीत् तथोपाख्यास्ये प्रत्यहं त्वया पृष्टस्तउताऽथान्यान्प्रश्नांश्च कृत्स्नशो व्याख्यास्ये इत्यन्वयः । श्रीभागवतप्रथमकथानारायणोद्भूतविराड्विरिंचस्थहरेरधिदेवादिसर्वजगत्सृष्टिरुतापीति वा उताप्यर्थविकल्पयोरित्यभिधानम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवते म० द्वितीयस्कंधे वि० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

मायां कृपां विविदिषन् तस्या वैचित्रीं ज्ञातुमिच्छन्नित्यर्थः । मायेशस्य मायया कृपया ईष्टे सर्वं वशीकरोतीति तस्य ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तुष्टमिति भवान् यन्मानुपृच्छतीत्यादिकं तत्र तत्र तत्तत्सर्वस्य समावेशयितुं शक्यत्वात् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्मा इति दशलक्षणमिति जन्माद्यस्येतिवत् चतुःश्लोक्यामपि तत्तदन्तर्भावयितुं शक्यत्वात् न च पूर्णमुपदिदेशेति व्याख्येयम् । त्वमेतद् विपुलीकुर्विति ब्रह्मणः प्रागुक्तिविरोधात् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नारदः प्राहेति च समाधिनानुस्मृतद्विचेष्टितमित्यनेनैनोपदिदेशेत्यर्थः, तेने ब्रह्महृदेतिवत् ब्रह्म परमं निर्विशेषरूपं ध्यायते इति ततोऽप्युपर्येतत्द्योतितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भेऽनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

निशाम्य दृष्ट्वा मा माम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ भगवता चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण दशलक्षणं ब्रूहीत्याह । चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोच्य दशलक्षणं द्वादशस्कंधात्मकं संपूर्णमेव भगवता प्रोक्तमिति च केचदाहुः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं नारायणो ब्रह्मणे प्राह ब्रह्मा नारदाय नारदो व्यासाय व्यासो मह्यम् । अहं तु तुभ्यमाख्यास्य इति भागवतीया कथा षट्संवादीया प्रसिद्धा ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ श्रीभागवताख्यानेनैव तव प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह यदुतेति । पृष्ट इति । पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः । शुश्रुमेति वदता त्वया तद्विशेषबुभुत्सया अहं व्यञ्जनया पृष्ट एवेत्यर्थः । यथा यथावत् ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीये नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

देवर्षिर्नारदः पितरं तुष्टं स्वपरिचर्यया संतुष्टं निशाम्य ज्ञात्वा यद्भवान्मा मां प्रति अनुपृच्छति पूर्वं पृष्टवान् तत्परिपप्रच्छ ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदनंतरं भूतकृत् व्यष्टिभूतस्रष्टा प्रीतः सन् तस्मै पृच्छते पुत्राय नारदाय संप्रति चतुःश्लोक्यात्मना प्रोक्तं दशलक्षणानि प्रतिपाद्या अर्था यस्मिंस्तत्पुराणं किंचिद्विस्तरेणाह ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ स च नारदः सरस्वत्यास्तटे परं ब्रह्मश्रीकृष्णं ध्यायते व्यासाय प्राह ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स च मह्यं प्रोक्तवान् अहमपि भागवतव्याख्याद्वारैव त्वत्प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह

❀ श्रणोति नारदादिभ्यो मोहायैषां प्रसिद्धये इति शेषतात्पर्यम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदुतेति । पुरुषावयवैर्लोका सपालाः पूर्वकल्पिता इत्यादिना वैराजात्पुरुषादिदं कथमासीदिति यदहं त्वया पृष्टः तद्वैराजात्पुरुषादिदं जलमुखादिरूपेणावर्ण्यमानं विश्वं यथाऽऽसीत्तथा कृत्स्नशः उपाख्यास्ये अवशिष्टान् प्रश्नांश्चोपाख्यास्ये ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कंधीये नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तदाह—मायां विविदिषुरिति । मायेशस्येति सम्बन्धिनिर्देशान्माया जगत्कारणभूता गृह्यते । नतु व्यामोहिका । स हि पूर्वं माययैव तथा भगवान् भवतीति ज्ञातवान् । पूर्वकल्पे तथैव जातत्वात् । एतावानेवाऽत्र विशेषः क्वचित्कदाचित्कारणत्वेन तां स्वीकरोति कदाचिन्नेति । उभयथाऽपि पदार्थे न कोऽपि विशेषः । बुद्धिगम्या च सा भवति प्र[१]ष्टुं च शक्यते । व्यवहारस्तु केवले ईश्वरे अयुक्तः अशक्यश्च । अतो विष्णोर्व्यापकस्य त्रितयपरिच्छेदरहितस्य मायां त्रितयरूपां सर्वत्र का[२]रणभूतां स्वांशमायया मोहिकां दशप्रकारहेतुभूतां च । तदाह—मायेशस्येति । मायां नियमयतीति मायायाः करणता महामुनिरिति अत्यन्तं मननशीलः । स हि द्वितीयां मायां जानाति । अतस्तामपि निवर्त्तयितुं योग्यो भवतीति तथोक्तम् । मुनिरेव स्वहितं जानाति । महामुनिस्तु परमहितम् । किञ्च । महाभागवत इति दशविधलीलाश्रवणाधिकारी । अत्र राजन्निति सम्बोधनं भवानपि तादृश इति ज्ञापनार्थम् । पितरमिति विश्वासाय । परितस्तोषणं फलपर्यवसायि ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अतः किमत आह—तुष्टं नि[३]शम्येति । निशम्य ज्ञात्वा । शमस्य ज्ञानपरत्वमुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वं सम्यग्ज्ञाने भवति । प्रश्नयोग्यतार्थमाह—पितरमिति । न केवलं स्वार्थम्, किन्तु सर्वार्थमित्याह लोकानां प्रपितामहमिति । "अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेण ।" अतः पिता मां चेच्छिक्षयेन्मया पुत्रप्राया लोकाः शिक्षणीया इति वक्ष्यतीत्यपि ज्ञातवान् । देवऋषित्वाद्देवानामप्युपास्यं मन्त्रं यः पश्यति स ब्रह्मणो हृदयं जानातीत्यविवादम् । परितः प्रश्नः ससाधनः । यथा त्वया पूर्वपक्षेण पृष्टं तथा तेनापि पृष्टमित्याह—भवान्यन्माऽनुपृच्छतीति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तदा तस्याऽर्थत्रयं पूर्वमेव ज्ञातमिति सर्वसन्देहनिवारकं तृतीयमेवोक्तवान् । तदाह—दशलक्षणमिति । दश लक्षणान्यन्यानि पुराणान्तरे भवन्ति । तानि लोकप्रसिद्धानि । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—भागवतमिति । भगवता प्रोक्तं भगवत्स्वरू[४]पं प्रतिपाद्यमिति । अनेन प्रथमसिद्धान्तोऽपि कथितः । पुराणमिति लोकप्रतीतिसिद्धत्वात् द्वितीयोऽपि । इदमिति स्वप्रतीतिसिद्धमङ्गुल्या निर्दिशति । अनेन चतुर्थोऽपि कथितः । अनेन चतुःश्लोकोक्तं सिद्धान्तचतुष्टयमपि कथितवान् । प्रामाण्यार्थं परम्परामाह—प्रोक्तं भगवतेति । नन्वेतद्गूढं परमसमाधिगम्यं कथमुक्तवान् । अत आह—प्रीत इति । पुत्रत्वादावश्यकमपि । ननु मायाज्ञानार्थं स प्रवृत्तो मायिकीं भगवल्लीलां तस्मा अनुक्त्वा किमिति सिद्धान्तं कथयति । तत्राऽऽह—पुत्रायेति । अमार्गेणापि गच्छन्पुत्रो निवार्यते । मार्ग एवोपदिश्यत इति । किञ्च । सर्वाण्येव भूतान्ययं करोति । अतः सर्वार्थमेतद्द्वारा प्रकाशितवानित्याह—भूतकृदिति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मणोऽभिप्रेतम[५]पि कृतवानित्याह—नारदः प्राहेति । व्यासस्य [६]तादृशश्रवणयोग्यतायै चत्वारि विशेषणानि । तत्र प्रथमं चतुर्थयोग्यता । मुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति । दशलीलापरिज्ञानार्थं परब्रह्म ध्यायत इति । यस्तु पुरुषोत्तमं ध्यायति स हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातुं शक्नोति व्यासायेति । वेदविस्तारकर्तृत्वेन सर्वबुद्ध्यनुरोधित्वात् व्यामोहिकां मायां ज्ञातुं शक्तः । अमिततेजस इति भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं शक्तः । अलौकिकं हि तेजो ब्रह्मज्ञाने प्रयोजकं भवति । ब्रह्मज्ञानसाध्यं हि तत् । तथाभूतमत्र भगवज्ज्ञाने उपयुज्यते ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ एवं परम्परामुक्त्वा सामान्यतः सर्वदूषणानि परिहृत्य प्रश्नत्वेन पृष्टानर्थान्निरूपयितुमाह—यदुताऽहमिति । उतेति दूषणव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नरूपेणाऽपि पृष्टम् । तदपि पृष्टे मया वक्तव्यमिति तदुपाख्यास्ये । तत्र प्रश्ने सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयम् । तत्र सामान्यं रूपं वैराजात्पुरुषात्कथमेतज्जातमिति । विशेषस्तु तत्तद्भेदेन । तदाह—प्रश्नानन्यांश्चेति । अन्यानित्यनेन तदुपयोगिनोऽपि ये अन्येऽपृष्टाः । सर्वमेतच्चेति चकारेण तेऽप्युच्यन्ते । चकारेण ततोऽप्यन्ये अन्यैरपि कृताः । कृत्स्नश इति एकैकः प्रश्नो बहुधा निरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

मायामित्यत्र स हीति । नारदो हि व्यवहारस्त्वति ज्ञातृज्ञेयादिरूप इत्यर्थः । त्रितयपरिच्छेदरहितस्येति देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य । अत्रेदं बोध्यम् । 'परास्य शक्तिरि' त्यत्र स्वाभाविकी शक्तिर्ज्ञानलवक्रियारूपेण त्रिविधा विविधा

१. द्रष्टुमिति ख. । २. कारणभूतामिति ख. । ३. निशाम्येति ख. । ४. स्वरूपप्रतिपाद्यमिति ख. । ५. मेवेति ख. ग. ।
६. तादृशलीलाश्रवणेति ग. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आविता, तत्र बलरूपा आनन्दस्य, ज्ञानरूपा ज्ञानस्य, क्रियारूपा सदंशस्य एतस्या विविधत्वं च त्रिगुणाया एतदंशत्वेनाविद्यानिन्द्रादीनां चैतदंशत्वेनेति, अतः सर्वं सूपपन्नमिति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्मा इदमित्यत्र अर्थत्रयमिति ज्ञानं वैराग्यं विचारश्चेत्यर्थत्रयमित्यर्थः। तृतीयमिति 'यथा महान्ति भूतानि' (२-९-३४) इति प्रतिपाद्यं भक्तिरूपमित्यर्थः। अथ पूर्वपक्षसङ्ग्रहः। तत्र ब्रह्मणा नोदितः २-८-१ इतिसार्धपद्यस्थेन केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिन्नेतिपक्षासम्भवनागर्भेण सर्वेधिकारिण इति वाक्यविरोधगर्भेण च राजप्रश्नेन 'श्रोतव्यादि'पद्यचतुष्कस्थं साधारणाधिकारनिवारणपूर्वकाभयेच्छूपायकथनरूपं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं 'नारदः प्राह मुनय' इतिपद्येन शुकैरुक्तम्। तेन नानाप्रकारककथनोपदेशोपि तादृगधिकारिणं प्रत्येवेति फलति। अन्यथा नारदेन सर्वेभ्य उक्तं स्यात्। किञ्च, 'सर्वेधिकारिण' इति वाक्ये विष्णुभक्त्यधिकारोतिदिष्टः स च देवासुरो मनुष्यो वेति वाक्येन। सात्विकराजसयोर्मिश्रेषु च नियम्यते इति ज्ञायते। अन्यथा तामसा अप्युक्ताः स्युः। एवं सति तामसातिरिक्तेषु सत्यप्यधिकारे भजनादर्शनाल्लौकिकरागादेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तच्च फलप्रत्यनीकत्वादधिकाराभाव एव पर्यवस्यति। तस्मान्न शुकब्रह्मवाक्ययोर्विरोध इति। एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायप्रश्ननिरूपकचतुष्टयश्लोकमध्ये 'हरेरद्भुतवीर्यस्ये' ति सार्द्धपद्यस्थेन 'तस्माद्भारते' त्युपक्रम्याध्यायद्वयेन स्थूलसूक्ष्माख्यरूपद्वयनिरूपणे अन्तरा 'अथोनन्तस्य मुखानलेने' त्यनेन प्रलय उक्तः। स चोत्पन्नस्यैव सम्भवति 'जातस्य ही' तिवाक्यात्। अतस्तत्कर्त्ता भगवान्, सर्वात्मकत्वं त्वौपचारिकमिति भगवद्वीर्यमेव श्रोतव्यमित्याशयेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वे पृष्टे श्रीशुकैः नारदब्रह्मसंवादमुखेन सर्वात्मत्वं मुख्यवृत्त्या *सर्वकर्तृत्वञ्च माययेत्युक्तम्। एवं द्वैते सति यदप्युक्तमि' त्यारभ्य 'जन्मान्तरे त्वन्यदि' त्यन्तया सुबोधिन्युक्तदिशा भगवतः केवलत्वानुपपत्तिगर्भेण राजप्रश्नेनाद्याध्यायद्वयस्थं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं नारदब्रह्मणोर्ब्रह्मभगवतोः संवादमुखेन पूर्वोक्तसमर्थनाय दुर्ज्ञेयत्वज्ञापनाय च चतुःश्लोक्या मायावीर्यादीनां भगवत्त्वप्रतिपादनादुक्तमिति दिक्। 'शृण्वत' इत्यादिश्लोकत्रयस्थाया भगवत्कर्तृकबहुकर्त्तव्यरूपया प्रक्रियया 'किं प्रमत्तस्ये' ति पद्यत्रयस्थं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं 'यर्हि वाव महिम्नि स्वे' इति पदेनोच्यते। यदेव रमते भगवति तदैव मायां त्यक्त्वा उदास्ते इति न कालविलम्बो जीवकृतः, किन्तु भगवदिच्छैव तथेति भगवति रतेर्जातत्वान्न दोष इति दिक्।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे नवमाध्यायविवरणम्।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

किमर्थं पर्यतोषयदित्यपेक्षायामाह—विष्णोर्मायां लीलां विविदिषन् वेत्तुमिच्छन्निति। कथं तन्मायावेदनेच्छा जातेत्यपेक्षायामाह—महाभागवत इति। महाभागवतत्वमपि तस्य कथमित्यपेक्षायामाह—महामुनिरिति, अत्यन्तमननशीलत्वादित्यर्थः। कथं तल्लीलाया दुर्ज्ञेयत्वमित्यत आह—मायेशस्येति। प्रियत्वेऽप्यनधिकारिणि कथं सन्तोषेण भगवल्लीलावर्णनं सम्भवतीत्यत आह—शीलेन सुस्वभावेन प्रश्रयेण अहङ्काराराहित्येन दमेनेन्द्रियजयेन चेति। त्वमपि तादृश एवेति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ लोकानां प्रपितामहं स्वपितरं ब्रह्माणं तुष्टं निशाम्य ज्ञात्वा देवर्षिर्नारदो भवान् मा मां प्रति यदिदं पृच्छति तदेव परिपप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्मै पृष्टवते पुत्राय नारदाय प्रीतः सन् भूतकृत् ब्रह्मा इदं सङ्क्षेपेण चतुश्श्लोक्या भगवता प्रोक्तं दश लक्षणानि लक्षणीया अर्था विद्यन्ते यस्मिंस्तद्विस्तृतं भागवतं नाम पुराणं प्राहेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ त्वमप्येतच्छ्रवणाधिकार्यसीति सूचयन् सम्बोधयति—नृपेति। स च नारदो व्यासाय प्राहेत्यन्वयः। एतद्ग्रहणे परमशुद्धत्वमङ्गमिति सूचयन् व्यासं विशिनष्टि—अमिततेजसे इति। तत्रापि हेतुः—शुद्धैकान्तदेशे भगवद्ध्यानमेवेति द्योतयन्नाह—सरस्वत्या नद्यास्तटे परमं ब्रह्म ध्यायते इति। एवं भगवद्ध्यानमपि विचारपरस्य विवेकिन एव सम्भवति नान्यस्येत्याशयेनाह—मुनये इति। व्यासस्तु मह्यं प्रोक्तवानिति 'अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम्' इति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ एवं सत्सम्प्रदायागतश्रीभागवतव्याख्यानेनैव त्वत्कृतप्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह—यदुतेति। 'पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः' इत्यादिना यदुत यदपि त्वयाऽहं पृष्टस्तद्वैराजात्पुरुषाद्यथेदं विश्वमासीत्तथोपाख्यास्यामि, अन्यांश्च कृत्स्नशस्तव प्रश्नानुपाख्यास्यामीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना। श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये। श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र मननस्य निरूपणे। नवमो विवृतोऽध्यायः सिद्धान्तविनिरूपकः ॥ ३ ॥

---

*"सर्वाकर्तृत्वं च" पाठभेदः। "मायादीनां" पाठभेदः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

उन्होंने सेवासे ब्रह्माजीको बहुत ही सन्तुष्ट कर लिया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्! जब देवर्षि नारदने देखा कि मेरे लोकपितामह पिताजी मुझपर प्रसन्न हैं, तब उन्होंने उनसे यही प्रश्न किया, जो तुम मुझसे कर रहे हो ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ उनके प्रश्नसे ब्रह्मा जी और भी प्रसन्न हुए। फिर उन्होंने यह दस लक्षणवाला भागवत पुराण अपने पुत्र नारदको सुनाया, जिसका स्वयं भगवान्ने उन्हें उपदेश किया था ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्! जिस समय मेरे परम तेजस्वी पिता सरस्वतीके तटपर बैठकर परमात्माके ध्यानमें मग्न थे, उस समय देवर्षि नारदजीने वही भागवत उन्हें सुनाया ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तुमने मुझसे जो यह प्रश्न किया है कि विराट् पुरुषसे इस जगत्की उत्पत्ति कैसे हुई, तथा दूसरे भी जो बहुत-से प्रश्न किये हैं, उन सबका उत्तर मैं भी भागवतपुराणके रूपमें देता हूँ ॥ ४५ ॥

नववाँ अध्याय समाप्त

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥१॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्। वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥२॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्याद् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥३॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥४॥
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम्। सतामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥५॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

ततो भागवतव्याख्याद्वारैव दशमे स्फुटम्। राजप्रश्नोत्तरं वक्तुमारेभे बादरायणिः ॥ १ ॥

दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तं तानि दश लक्षणानि दर्शयति। अत्रेति। मन्वंतराणि ईशानुकथाश्चेति द्वंद्वः। सर्गादयोऽत्र दशार्था लक्ष्यंते ॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यात्तत्राह। दशमस्याश्रयस्य विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपम्। एकस्यैव प्राधान्यान्नायं दोष इत्यर्थः। नन्वत्र नैवं प्रतीयतेऽत आह श्रुतेन श्रुत्यैव स्तुत्यादिस्थानेष्वंजसा साक्षाद्वर्णयंति। अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह। भूतान्याकाशादीनि मात्राणि च शब्दादीनि इंद्रियाणि च धीशब्देन महदहंकारौ गुणानां वैषम्यात्परिणामाद् ब्रह्मणः परमेश्वरात्कर्तुर्भूतादीनां यद्विराड्रूपेण स्वरूपतश्च जन्म स सर्गः। विसर्गमाह। पुरुषो वैराजस्तत्कृतः पौरुषश्चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वैकुंठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम्। स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणम्। तदनुगृहीतानां सतां मन्वंतराधिपतीनां धर्मः सद्धर्मः कर्मणां वासनाः। वेञ् तंतुसंताने। ऊयंते कर्मभिः संतन्यंत इत्यूतयः। यद्वा। वृद्ध्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयंते कर्मभिर्बृंह्यंते संश्लिष्यंत इति वा ऊतय इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हरेरवतारानुचरितमस्य हरेरनुवर्तिनां च सत्कथा ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

ततो राजप्रश्नानंतरम् (१) अत्र श्रीमद्भागवते ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति। विशुद्धिवस्त्वंतरेणामिश्रितत्वं तदर्थं तत्त्वज्ञानार्थमित्यर्थः। वस्त्वंतरं चात्र सर्गादिनवकपरमेश्वरहेतुकं जीवगतमेव जीवस्यैव सृज्यत्वपाल्यत्वसंहार्यत्वदर्शनात् ॥ इत्यर्थ इति। अत एकस्यैव आश्रमस्य शास्त्रविषयत्वान्नायं दोष इति भावः। महात्मानो मैत्रेयादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ पुरुषो ब्रह्मा तत्कृतश्चराचरसर्ग इति वा जीवानां यथायोगं भक्तिमुक्तिभुक्तिसाधनबुद्धींद्रियादिप्राप्तिस्तया सृष्टिरुक्ता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यतो वैकुंठस्य भगवतो विजयः सृष्टिकर्तुर्ब्रह्मणः संहर्तु रुद्राच्चोत्कर्षः। यद्वा। वैकुंठो हरिस्तत्कर्तृको जीवदुःखाभिभवः जयतेरभिभवार्थकत्वात्। एवं सृष्ट्यनंतरं स्थितिरुक्ता स्थितावेव केषुचित्साधकभक्तेषु दैवाद्विकर्मपरेष्वपि तस्यानुग्रहः पोषणं धर्मस्तत्तच्चरिते व्यक्त इति स्थितावेव केषांचित्कर्मिणां सात्त्विकजीवानामाचरणीयो धर्म उक्तः। धातूनामनेकार्थत्वमपेक्ष्याह—यद्वेति। यत्तु कचिदवतेरिति पाठस्तन्न सुष्ठु प्रतिभाति। तस्य संप्रसारणभावाद्यकि प्रत्यये ऊयंत इति न साधुः। किंत्वव्यंत इति साधुः। अतो वृद्ध्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वा वयत इत्येव पाठः प्रशस्तः। इत्यर्थ इति। प्राकृताप्राकृतकर्मोत्था वासनाः शुभा अशुभाश्च भाविनां सुकृतदुष्कृतानां कारणभूताः स्थितावेवोत्कृष्टापकृष्टजीवानां स्वभाव उक्त इति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति। स्थितावेवास्यानुवर्त्तिनामवतारपरिकररूपाणां भक्तानां च चरितम्। ईशकथास्तासां श्रवणीयत्वकीर्त्तनीयत्वादिभ्यः। केषाञ्चित्साधकभक्तानां श्रवणकीर्त्तनादीनि भक्त्यंगान्युक्तानि ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

॥ ० ॥ १ ॥

---

१. प्रा० पा०—श्रीबादरायणिरुवाच। २. प्रा० पा० नुवर्णितम्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एकस्यैवेति। दशमस्याश्रयस्यैवेत्यर्थः॥२॥ ❀ ❀ ब्रह्मणः परमेश्वरादिति। कारणसृष्टिः पारमेश्वरी कर्मसृष्टिस्तु वैरञ्चीत्यर्थः॥३॥ ❀ ❀ सद्धर्म इति। अत्र मन्वन्तराणीति प्रोक्त इति शेषः॥४—६॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ वैराजात्पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति प्रतिज्ञातसमष्टिपुरुषचतुर्मुखावयवैर्देवादिक्लृप्तीरभिधास्यं-स्तावत्पुराणं दशलक्षणं प्रोक्तं भगवतेति प्रश्नुतान् दशार्थानाह अत्रेति। अत्र अस्मिन् पुराणे सर्गादय आश्रयांता दशार्थाः प्रतिपाद्या इत्यर्थः। मन्वन्तरेशानुकथा मन्वन्तरकथनं ईश्वरचेष्टाकथनं चेत्यर्थः॥१॥ ❀ ❀ नन्वेवं प्रतिपाद्यानां बहुत्त्वात्प्रतिपाद्यभेदा-च्छास्त्रभेदः स्यादित्याशंक्याह दशमस्येति। इह पुराणे दशमस्याश्रयस्य परब्रह्मणः विशुद्ध्यर्थं शोधनार्थं सम्यक् प्रतिपत्त्यर्थं नवानां सर्गादीनां लक्षणमंजसा सुखेन महात्मानः परापरयाथात्म्यज्ञाः श्रुतेनार्थेन यथा श्रुतं वर्णयंति। एवं च दशमस्यैव प्राधान्यात्तदर्थत्वेनेतरेषां प्रतिपादनान्न शास्त्रभेद इत्यर्थः॥२॥ ❀ ❀ प्रत्येकं दशानां लक्षणमाह भूतेति। भूतान्याकाशादीनि मात्रास्तन्मात्राणि शब्दादीनि इंद्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेंद्रियाणि धीशब्दोन्तःकरणभूतबुद्धिशब्दवाच्यो महत्तत्वपरः महदादि-पृथिव्यन्तानामित्यर्थः। एतेषां तत्त्वानां यज्जन्म उत्पत्तिः तत्सर्ग इत्युदाहृतः। ब्रह्मणः परस्माद्ब्रह्मणः प्रयोजकात्कर्त्तुः गुणानां सत्त्वरज-स्तमसां वैषम्याद्धेतोः पौरुषश्चतुर्मुखसंबंधी प्रयोज्यचतुर्मुखकर्तृक इत्यर्थः। एवंभूतः सर्गो विसर्गः स्मृतः॥३॥ ❀ ❀ वैकुण्ठविजयः वैकुंठस्य हरेः सर्वोत्कर्षः शत्रुविजयादिरूपा स्थितिः तस्य वैकुंठस्य योऽनुग्रहः जगद्रक्षणरूपः स पोषणमित्यर्थः। सद्धर्मः सतां वैकुंठानुगृहीतानां मन्वंतराधिपतीनां यो धर्मः स मन्वंतरानुकथनं कर्मवासनाः कर्मणः वासनाः संसारा ऊतय उच्यंते। क्रम-स्त्वविवक्षितः॥४॥ ❀ ❀ ईशानुकथां विवृणोति अवतारेति। हरेरवतारानुचरितं तदनुवर्तिनां हर्यनुवर्तिनां पुंसां च नाना-ख्यानोपबृंहिताः विचित्रकथाभियुक्ताः सत्कथाश्चेशानुकथा इत्यर्थः॥५॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अस्मिन्नध्याये वैराजाख्यहरेः सकलजगत्सृष्टिः प्रपंच्यते। तत्रादौ भागवतपुराणं दशलक्षणमित्युक्तं दशलक्षणानि कथयतीत्याह अत्रेति। अत्र श्रीभागवते सर्गादिदशलक्षणानि प्रतिपाद्यंत इति शेषः॥१॥ ❀ ❀ मुक्तामुक्तप्रपंचाधारस्य दशमस्य हरेर्माहा-त्म्यवर्णनस्यावश्यापेक्षितत्वात्सर्गादिनवानां वर्णनं कोपयुज्यत इति तत्राह दशमस्येति। महात्मानो ब्रह्मादय इह पुराणे दशमस्या-श्रयस्य विशुद्ध्यर्थं सर्गादिनवानां लक्षणं वर्णयंतीत्यन्वयः। अनेनार्थाद् ब्रह्मज्ञानलब्ध्यर्थत्वमुक्तं भवति। अत्र किं प्रमाणमत्राह श्रुतेनेति। अंजसा मुख्यया वृत्त्यानंतवेदार्थसंवादेनेत्यर्थः। ब्रह्मणः सर्वगुणपूर्णत्वसर्वोत्तमत्वादिज्ञानार्थत्वेन तदुपयोगात्तल्लक्षणकथनं युक्तमिति भावः॥२॥ ❀ ❀ तत्र प्रथमं सर्गं लक्षयति भूतेति। सृष्टिकाले परब्रह्मणः सकाशाज्जाताद् गुणवैषम्यात्तन्नामकान्मह-त्तत्त्वादहंकारद्वारा भूतमात्रेंद्रियधियां पंचमहाभूतानां शब्दादितन्मात्राणां श्रोत्रादिदशेंद्रियाणां धियो बुद्धेश्चाण्डपर्यन्तं यज्जन्म सः सर्गः उदाहृतः इत्यन्वयः। विसर्गं लक्षयति विसर्ग इति। पौरुषो विसर्गः स्मृत इत्यन्वयः। अंडांतर्गतपुरुषनाम्नो हरेर्भूतानां यद्विविधं जन्म स विसर्गः स्मृतः शास्त्रांतरोक्त इति शेषः। तदुक्तं महदाद्यंडपर्यंतः। सर्गोंडब्रह्मणस्तु यः। अनुसर्ग इति प्रोक्तः पौरुषश्चेति कथ्यते। किंच पंचभूतसमूहेन जातः पुरुषो जीवः तद्विषयसर्गः पौरुषसर्ग इत्युच्यते अत्राप्युक्तैव स्मृतिः प्रमाणं पञ्चभूतसमुहेन जातः पुरुष उच्यते अंडांतर्हि जातानां नानाजीवानां सात्त्विकादिस्वभावानां व्यक्तिस्तेषु जीवेषु तैजसाप्यादिकार्यापेक्षया भूतानां बहुत्वात् भूयस्त्वात्तथा च भूतानां काठिन्यादिस्वभावव्यंजकत्वेन कृतार्थत्वाज्जीवतत्त्वमेकस्माद्भूत-समूहाज्जातत्वादेकजमित्युच्यते। बहुत्वात्तत्र भूतानां तावत्त्वात्तत्त्वमेकजमिति च॥३॥ ❀ ❀ स्थानं लक्षयति स्थितिरिति। वैकुण्ठस्य हरेर्दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहलक्षणो विजयः स्थितिरित्युच्यत इत्यन्वयः। तस्य वैकुण्ठस्यानुग्रहोऽनुकंपिताप्रसादविशेषः पोषण-मित्युच्यते तत्तद्भक्त्यैकविषयत्वात्पूर्वस्माद्विशेषः मन्वन्तरं लक्षयति मन्वंतराणीति। सद्धर्मा मन्वंतरेषु सतां धारका धर्मा मन्वंतराणीत्युच्यंते ऊतीराह ऊतय इति। नानाजीवानामनादिकर्माणि तत्संस्काराश्च नानासृष्टिहेतुभूता ऊतय इत्युच्यंते॥४॥ ❀ ❀ ईशानुकथामाह अवतारेति। हरेर्मत्स्याद्यवताराणामनुचरितमस्य हरेरनुवर्तिनां ब्रह्मादीनां पुंसामनुचरितं च नानाख्या-नोपबृंहिता विविधेतिहासपूर्णा ईशकथेत्युच्यते॥५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तदेवाश्रयसंज्ञकं महापुराणलक्षणरूपैः सर्गादिभिरर्थैः समष्टिनिर्देशद्वारापि लक्ष्यते इत्यत्राह द्वाभ्याम्। अत्र सर्गो विसर्गश्चेति। मन्वन्तराणि च ईशानुकथाश्च मन्वन्तरेशानुकथाः अत्र सर्गादयो दशार्था लक्ष्यन्ते इत्यर्थः॥१॥ ❀ ❀ तत्र च दशमस्या-श्रयस्य—विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपं वर्णयन्ति (नन्वत्र नैवं प्रतीयते अत आह) श्रुतेन श्रुत्या कण्ठोक्त्यैव स्तुत्यादिस्थानेषु अञ्जसा साक्षाद् वर्णयन्ति अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु॥२॥ ❀ ❀ तदेवं दशमं विस्पष्टयितुं तेषां दशानां व्युत्पादिकां सप्तश्लोकीमाह भूतमात्रेति। भूतानि खादीनि मात्राणि च शब्दादीनि, इन्द्रियाणि च धीशब्देन महदहङ्कारौ गुणानां वैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्त्तुर्भूतादीनां जन्मसर्गः पुरुषो वैराजो ब्रह्मा तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्ग

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्थितिरिति । वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । उत्कर्षस्थित्योरभेद उपचारात् । तत्र स्थितेषु स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणम् । मन्वन्तराणि तत्तन्मन्वतरस्थितानां मन्वादीनां तदनुगृहीतानां सतां चरितानि तान्येव धर्मः तदुपासनाख्यः सद्धर्म्मः तत्रैव स्थितौ नानाकर्म्मवासना ऊतयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अवेति स्थितावेव हरेरवतारानुचरितम् । अस्यानुवर्त्तिनाञ्च कथा ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अत्र सर्गविसर्गादिदशार्थाः सुष्ठु लक्षिताः । अध्यात्मादिविभागश्च दशमे सम्यगीरितः ॥ ० ॥

पूर्वाध्यायान्ते दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तम् । तानि दश लक्षणानि दर्शयति अत्रेति । मन्वन्तराणि च ईशानुकथाश्चेति द्वन्द्वः ॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यात्तत्राह । दशमस्याश्रयस्य विशुद्धिर्वस्त्वन्तरेणामिश्रितत्वं तदर्थं तत्त्वज्ञानार्थमित्यर्थः । वस्त्वन्तरञ्चात्र सर्गादिनवकं परमेश्वरहेतुकं जीवगतमेव जीवस्यैव सृज्यत्वपाल्यत्वसंहार्यत्वदर्शनात् । अत एकस्याश्रयस्यैव शास्त्रविषयत्वान्नायं दोष इत्यर्थः । श्रुतेन क्वचित् स्तुत्यादिषु तद्वाचकशब्देनैव साक्षाद् वर्णयन्ति अर्थेन च तात्पर्यवृत्त्या तत्तदाख्यानेषु महात्मानो विदुरमैत्रेयादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह । ब्रह्मणः परमेश्वरात् सकाशात् गुणवैषम्यं ततो हेतोर्भूतादीनां स्वरूपतो विराड्रूपेण च जन्म सर्गः धीशब्देन महदहंकारौ । पुरुषो ब्रह्मा तत्कृतः चराचरसर्गो विसर्ग इति जीवानां यथायोगं भक्तिमुक्तिभुक्तिसाधनबुद्धीन्द्रियादिप्राप्तिरूपा सृष्टिरुक्ता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्थानमित्यस्य लक्षणं स्थितिः पालनम् । यतो वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टिकर्त्तुर्ब्रह्मणः संहारकर्त्तुः शम्भोश्च सकाशादुत्कर्षः यद्वा वैकुण्ठो हरिस्तत्कर्त्तृको जीवदुःखाभिभवः जयतेरभिभवार्थकत्वात् । एवं सृष्टयनन्तरं जीवानां स्थितिरुक्ता स्थितावेव केषुचित् जीवेषु साधकभक्तेषु दैवाद् विकर्म्मपरेष्वपि तस्यानुग्रहः पोषणम् । सतां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मः तत्र तत्र उच्चरिते व्यक्त इति स्थितावेव केषांचित् कर्मिणां सात्त्विकजीवानामाचरणीयो धर्म उक्तः । ऊयन्ते कर्मभिः संतन्यन्ते इत्यूतयः कर्मवासनाः प्राकृताप्राकृतकर्मोत्था वासनाः शुभाशुभाश्च भाविनां सुकृतदुष्कृतानां कारणभूता इति स्थितावेवोत्कृष्टापकृष्टजीवानां स्वभाव उक्तः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हरेरवतारानुचरितं तथा अस्यानुवर्त्तिनाम् अवतारपरिकररूपाणां भक्तानाञ्च अवतारानुचरितम् ईशकथा इति तासां श्रवणीयत्वकीर्त्तनीयत्वादिभ्यः स्थितावेव केषाञ्चित् साधकभक्तानां श्रवणकीर्त्तनादीनि भक्त्यङ्गान्युक्तानि ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

नन्वर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यादत्राह दशमस्येति । इह श्रीमद्भागवते दशमस्य आश्रयस्य परब्रह्मणो भगवतः विशुद्ध्यर्थं निःसंशयतया सम्यक् प्रतिपत्त्यर्थम् नवानां सर्गादीनां लक्षणं स्वरूपं महात्मानस्तत्तत्प्रकरणे श्रुतेन श्रुत्यैव अनेन सर्गादिना इत्थं भगवान्बोद्धव्यः इत्येवं निरपेक्षरवेणैव अंजसा साक्षादेव वर्णयंति क्वचित्क्वचिच्च अर्थेनानेन सर्गादिनाऽर्थात् भगवद्ग्रहणं भविष्यतीति तात्पर्येण च वर्णयंति अत एकस्यैवाश्रयस्य प्राधान्यान्न शास्त्रभेदः ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रत्येकं तल्लक्षणमाह भूतेति । भूतान्याकाशादीनि तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च धीशब्देन महदहंकारौ च एतेषामर्थानां गुणवैषम्यात् शक्तिगुणपरिणामात् ब्रह्मणः परब्रह्मणः सकाशात् यत्स्वरूपतो विराड्रूपेण च जन्मतत्सर्ग उदाहृतः पुरुषो वैराजः विराट्शरीरे उपास्यः प्रयोजककर्ता तच्छरीराभिमानी चतुर्मुखश्च प्रयोज्यकर्ता तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गः विसर्गः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वैकुण्ठस्य हरेः असाधूनां निग्रहेण जगत्पालनार्थो विजयः उत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । तस्य वैकुण्ठस्य साधुषु अनुग्रहः पोषणम् । सतां वैकुण्ठानुगृहीतानां मन्वतराधिपतीनां रक्षणीयो धर्मः मन्वंतराणि ।कर्मणां वासना ऊयन्ते कर्म्मभिर्वद्ध्य न्ते संश्लिष्यंते इति वा ऊतयः । वृद्ध्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं रूपम् । क्रमस्त्वविवक्षितः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हरेः अवतारानुचरितम् अस्य हरेः अनुवर्तिनां पुंसां च चरितम् ईशानुकथाः प्रोक्ताः कथंभूताः नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः । उपपत्त्या तयोरेव रूपदेहाविहोदितौ ॥ १ ॥

दशधा ज्ञायते रूपं हरेरन्यत् त्रिधा मतम् । आध्या[1]त्मिकादिभेदेन गुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये उपदेशे पदार्थचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरिक्तानां पक्षाणां श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वा[2]त्तद्विस्तारमनुक्त्वैकस्मिन्पदार्थे दश लीला अलौकिका इति ताः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपयति । यद्यपि ते लौकिका दश पदार्था बहिर्मु खतया पुराणान्तरेषु सिद्धास्तथाप्यत्र भागवते ते न भवन्ति । किन्त्वेत इत्याह—अत्रेति । अत्र भागवते । आश्रयान्ताः सर्गादयो दश पदार्था निरूप्यन्ते । अत्र सिद्धान्ते वा । एतेषां दशानामर्थस्तत्तत्स्कन्धे विस्तरेण [3]कथयिष्यते । तथापि सामान्यतो निरू[4]प्यन्ते ।

---

१. अध्यात्मिकेति क. ग. घ. । २. त्वात्तत्तद्विस्तारमिति ग. । ३. निरूप्यते इति क. निरूपयिष्यते इति ख. । ४. निरूप्यते इति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्राऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः। पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः। उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम्। स्थितानाम[1]भिवृद्धिः पोषणम्। पुष्टानामाचार[2] ऊतिः। तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम्। तत्रापि विष्णुभक्तिरीशानुकथा। भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः। निष्प्रपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः। मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणाऽवस्थानमाश्रय इति। प्रत्येकपदार्थे तु सर्गः कारणत्वेन तत्र भगवत्स्थितिः। विसर्गः कार्यत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वम्। पटे तन्तुषु सिद्धे हि तन्तवः पटे प्रतीयन्ते। स्थानं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण च तत्तन्मर्यादारूपम्। पुष्टिः कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र प्रवेशः। ब्रह्मज्ञानिनः प्रतीतिसिद्ध्यर्थं तत्र तादृशलीलाप्रदर्शनमूतिः। एवं पञ्चधा भगवदन्वयेन सर्ववस्तुषु भगवल्लीला। व्यतिरेकेणाऽपि पञ्चधा। तत्र कारणाद्भिन्नरूपेण घटरूप[3]भिन्नभावेन सतां धर्महेतुः प्रापञ्चिकोऽपि विधिविषयो भवतीति स्वरूपाद्व्यतिरिक्तो मन्वन्तराणि। स एव पुनर्भक्तिविषयत्वेन भगवत्सेवैकरूपेण धर्मेण लौकिकवैदिकव्यतिरिक्ततामापद्यत इतीशानुकथारूपो भवति। स एव पुनर्लौकिकवैदिकभक्तानां स्वरूपेच्छूनां परित्यागरूपेण पूर्वोक्तान्निरुणद्धीति निरोधरूपो भवति। तादृशोऽपि सन्नात्मानं परित्याजयित्वा तानपि तादृ[4]शस्वस्मात् परित्याजनरूपो भवतीति मुक्तिरूपो भवति। घटादिषु वा भगवतोऽसङ्गोदासीनरूपता मुक्तिः। आश्रयस्तु नवप्रकाराणामपि स्वरूपाणामाधारो भवतीति। एतदज्ञाने सर्वाण्येव शास्त्राणि व्याकुलानि भवन्ति। अतो भागवतशास्त्रं सर्वोद्धारकं सर्वनिर्वाहकं च ॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्वत्र दश पदार्थाः कथं निरूप्यन्ते? शास्त्रभेदप्रसङ्गात्। एकस्मिन् शास्त्रे ह्येकं प्रतिपाद्यं नतु समप्रधानतया बहूनि प्रतिपाद्यानि भवन्तीत्याह—दशमस्य विशुद्ध्यर्थमिति। दशमोऽत्राऽऽश्रयः। तस्य विशेषेण शुद्धिः। सर्वत्रैव हि पदार्थे दश धर्माः सन्ति भगवद्रूपाः। तत्रैको ग्राह्योऽन्ये तु त्याज्याः। तत्र ते यदि न निरूपिता भवन्ति ग्राह्यत्याज्यविवेको न भवति। अतो यावद्दूरं गुणसम्बन्धः स त्याज्यः। भगवदाश्रये व्यभिचारापत्तेः अनन्याश्रयभङ्गश्च। तत उत्तरो[5]त्तरा एते धर्मा भवन्तीति [6]यः पर्यवसानेऽवशिष्यते स ग्राह्य इति तुषादिवदाश्रयावरकत्वेनैते धर्माः प्रतिपाद्यन्ते। अत एतैर्निरूपितैराश्रयः पदार्थान्तरास्पष्टः शुद्धो निरूपितो भवति। अत एतेषामपि स्वरूपज्ञानार्थं लक्षणानि निरूपणीयानि। तदाह—लक्षणमिति। यथा गोः सास्ना असाधारणो धर्मस्तथा सर्गादीनां लक्षणमत्रोच्यते नतु स्वरूपम्। स्वरूपं त्वग्रे वक्ष्यामोऽग्रिमस्कन्धैः। तेषां लक्षणमेतदित्यत्र प्रमाणमाह—वर्णयन्तीति। तेषां भगवत्त्वात्तल्लक्षणमल्पेन वक्तुमशक्यमित्यत आह—महात्मान इति। महानात्मा अन्तःकरणं येषाम्। अन्तःकरणे भगवच्चरणारविन्दविक्रमो यदा तदा महत्त्वम्। तदैव हि भगवत्स्वरूपाणि ज्ञातानि भवन्ति। ननु भगवान् प्रमेयं तत्सामर्थ्येन ज्ञातं प्रमेयबलमेव भवति नतु प्रमाणस्येत्यत आह—श्रुतेनाऽर्थेनेति। यः सर्वत्र वेदादौ पदार्थः श्रुतः स सर्वोऽपि भगवदीय इति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती" ति वाक्यात्। "शतँ शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति। सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ती" ति श्रुतेः। अनुग्राहकप्रमाणप्रमेयानामेकपर्यवसानविधानात् यत्र त्रयोऽप्येते पर्यवस्यन्ति स आश्रयः। एते त्रयोऽन्योन्यप्रवेशान्नव सर्गादीनां लक्षणरूपा भवन्ति। तत्र सर्गादिषु प्रमेयं लक्षणम्। कारणप्राधान्यात्। पुष्ट्यादिषु प्रमाणम्। ईशानुकथादिषु ज्योतींषीति। अर्थादेते उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मानो भवन्ति। उत्पत्तिर्हि कारणतः कार्यत आधारतश्च। स्थितिरपि पोषणतो विलासतो धर्मतश्च। प्रलयोऽपि अहन्ताममतारूपस्य ईशानुकथया लक्षणम्। सङ्घातस्य प्रलयो नि[7]रोधः। न मुक्तजीवानां ब्रह्मणि प्रवेशलक्षणया। तस्माच्छ्रुतेनैवाऽर्थेन चका[8]रात्तत्साधनयुक्त्या च वर्णयन्तीत्यर्थः। तत्राऽप्यञ्जसा सामस्त्येन। नतु क्लिष्टकल्पनया किन्त्वार्जवेनैव ॥ २ ॥ ❀ ❀ तानि लक्षणान्याह—भूतमात्रेन्द्रियधियामिति। भूतानि महाभूतानि। पञ्च तन्मात्राणि च। शब्दादीनि पञ्च। इन्द्रियाणि दश। धीर्बुद्धिः अन्तःकरणात्मिका चतुर्द्धा। एवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि भवन्ति। तेषामपि कारणत्वेन त्रयो गुणाः। तेषां वैषम्यात् गुणत्वेनाऽऽविर्भावात्। तेषामपि कारणं ब्रह्म। अतः परम्परया अष्टाविंशतिभेदा भवन्ति। तेषां जन्म सर्गः। सर्गोऽपि द्विविधः। प्रत्येकं समुदायेन च। वैषम्यं च चतुर्विधं भवति। ते हि प्रत्येकं विषमाः समुदायेनापि विषमा भवन्ति। त्रिविध एव वा। एवं सर्गस्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भेदभिन्नो वा भवति। विसर्गस्य लक्षणमाह—विसर्गः पौरुषः स्मृत इति। पुरुषाद्ये जातास्ते विसर्गशब्देनोच्यन्ते। तत्र प्रमाणं स्मृतिर्महताम्। पुरुषाल्लोकत्रयभेदेन तद्भेदा एकत्रिंशद्भवन्ति। "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या" इति। स्थितिं लक्षयति—वैकुण्ठस्य विशिष्टो जयो यत्रेति। प्राकृतेषु चतुर्विंशतिधा। जीवब्रह्मभेदेन आत्मनि द्विधेति [9]षड्विंशतिभिन्ना। पुष्टिं लक्षयति—तदनुग्रह इति। तस्य वैकुण्ठस्य जितेषु स्वाधीनीकृतेषु योऽयमनुग्रहः तेषु मर्यादार्थं[10] सप्त पृथक्कृत्य शिष्टेष्वनुग्रहः। महाभूतेष्वात्मद्वये च नानुग्रहः। तत्र मर्यादैव। ऊतिसद्धर्मयोर्वासनाधर्मरूपत्वात् धर्मजनिता वासनेति विपरीतयया लक्षयति—मन्वन्तराणि सद्धर्म इति। सतां धर्मस्त्रिविधो भवति कायवाङ्म[11]नोभिः कृतः। कायिको दशधा। वाचनिकश्च दशधा। इन्द्रियोपलक्षकत्वात्। मानसश्चतुर्द्धा। अन्तःकरणोपलक्षकत्वात्। इष्टं चिन्तयति, इष्टमावापो-

---

१. मपीति ख.। २. ऊर्तारिति ग. घ.। ३. रूपधर्मभावेनेति क.। ४. तादृशस्तस्मादिति क.। ५. उत्तरोत्तरमेत इति ख.। ६. यत्पर्यवसान इति ख.। ७. निरोधेन मुक्तेति ख.। ८. चकरात्साधनेति ख.। ९. द्वेधेति क. घ.। १०. मर्यादार्थं पृथगिति ख.। ११. मनोभिः। तत्र कायिक इति ग.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वापाभ्यां विचारयति, इष्टमाशंसते, इष्टं करिष्यामीत्यध्यवस्यति । एवमन्तःकरणे चतुर्द्धा सद्धर्मः । सर्वेन्द्रियैश्च सद्धर्मकरणम् । रेतोपाननिरोधेन धर्महेतुत्वं तयोः । आश्रयादानत्व[1]ग्निप्रजननजाड्यतापनिर्वन्धदूरीकरणैः शब्दादिदा[2]नेन च सद्धर्मः शरीरे दशधा । एवं चतुर्विंशतिभेदो भवति । [3]ऊतीर्लक्ष्यति—कर्मवासना इति । कर्मजनिता वासनाः कर्मवासनाः । तत्र शरीरस्य कर्मेन्द्रियाणां च सम्बन्धिनः सद्धर्मा वासनाजनकाः । ननु ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणानाम् । अतः पञ्चदशधा भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

❀ ❀ ईशानुकथां लक्ष्यति—अवतारानुचरितमिति । ईशानुकथा द्विविधा । ईशस्य तदनुवर्तिनां च कथा । तदुभयं लक्ष्यति । तत्र ईशकथामाह—अवतारानुचरितमिति । सर्वभूतदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतस्य भगवतश्चरित्रमीशानुकथा । अस्याऽनुवर्त्तिनामिति द्वितीयस्य लक्षणम् । यथा भगवान् सर्वदुःखनिवारकस्तथा ये दुःखनि[4]वारकाः ते तदनुशब्देनोच्यन्ते । तत्रेशस्य हरेरिति विशेषणात् दुःखदूरीकरणं सुखप्रापणं चेति । अतो दुःखनिवारणे गुणभेदेन तदनुवर्तिनो नवधा भवन्ति । ईशस्याऽपि चरित्रं कर्मज्ञानभक्तिभेदैस्त्रिधा भवति । तथाऽनुवर्तिनोऽप्यविद्यालक्षणदुःखदूरीकर्त्तारो ज्ञानिन एकविधा भवन्ति । एवं दुःखदूरीकरणे त्रयोदश भेदाः । सुःखप्रापणे दशधा सर्वेन्द्रियसुखप्रापकास्तदनुवर्त्तिन एकश्च भगवानित्येवमेकादश उभये चतुर्विंशतिः । तेषां प्रत्येकनिरूपणार्थं नानाख्यानोपबृंहिता इत्युक्तम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अथ दशमाध्यायविवरणं चिकीर्षवः पूर्वाध्यायसङ्गतिं वक्तुं तदर्थमनुवदन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः इतीत्यादि । इति प्रकारे, इहास्मिन्नध्याये विस्तरेणोदितौ । तथा च, पूर्वोत्तरयोः सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । तं विशेषमेव स्फुटमाहुः दशधेत्यादि । यत्पूर्वाध्याये 'यथा महान्ती' त्येनेन सूत्रेणैव हरे रूपं निरूपितम्, तद्गुणतो दशधा, तत्र हेतुः, ज्ञायते इति उद्देशलक्षणाभ्यां यतस्तथा ज्ञायतेऽतस्तथेत्यर्थः । अन्यजीवशरीरमाध्यात्मिकादिभेदेन कर्मतस्त्रिधेत्यर्थः ।

अत्र सर्ग इत्यत्र । उद्देशाध्यायेऽदीनत्वादिभिः 'यथा महान्ती'त्यत्र प्रवेशाप्रवेशातिरेकैः परामृष्टा या दशलीलाः प्रत्येकपदार्थे सत्कारणमित्यादिभिः परिचायितास्ता एव सर्गादिरूपेणात्रोद्देशपूर्वकं लक्ष्यत इति ज्ञापयितुं सामान्यतस्तत्स्वरूपं वदन्तः आहुः एतेषामित्यादि । तत्र नवसु लीलासु गुणसम्बन्धादेकैकस्मिन् त्रिके यथाक्रमं उत्पादकत्वस्थापकत्वप्रलापकत्वानामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वञ्च त्रेधाप्रवेशद्वेधाप्रवेशतदुभयव्यतिरेकैर्दशविधत्वस्योक्तत्वादन्तरायेण तदनुसन्धानराहित्ये बोधदौर्घट्यापत्तौ वैशद्यार्थं व्याकुर्वते तत्रेत्यादि । निर्वाहकञ्चेत्यान्तम् । तदर्थस्त्वेवं तद्दयया प्रतिभाति । सर्गो हि भगवतः अदीनत्वरूपो धर्मः । अदीनत्वञ्च यथासुखं वस्तुरूपेण स्वप्रादुर्भावात् । एवं सति तादृशसामर्थ्यमेवादीनत्वमिति फलति । प्रकृते चाशरीरस्य विष्णोर्नित्यव्यापकस्य पुरुषोत्तमस्य पुरुषशरीरस्वीकारः स्वक्रीडार्थमनित्याव्यापकस्वरूपग्रहणमुक्तसामर्थ्यात्मकं भवति, 'विशुद्धं सत्त्वमूर्जितमि'ति वाक्यात् । सदंशात्मकस्य तस्य शक्तिभूतक्रियायाः पुरुषोत्तमे गतत्वेनाव्यक्ततापन्नत्वात् । अत एव 'एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्यय'मिति वाक्याज्जगद्वीजत्वम्, न हि वीजे सन्नपि तरुः प्रतीयते, एवं सति प्रत्येकपदार्थे घटादिरूपे कारणत्वेनाव्यक्तसद्रूपेण या भगवत्स्थितिः सा सर्गो भवति । अस्याश्च [5]स्वसमवायरूपत्वादुत्पत्तिरूपत्वमप्रवेशरूपत्वञ्च स्पष्टम् । अयञ्च परिणामः स्वभावकार्यम्, एवं विसर्गोपि लीला अनायासेन क्रियमाणं कर्म, स च पुरुषाद् ब्रह्माद्युत्पत्तिः स्पष्टैव, इदमेव सृष्टिप्रक्रियायां पश्चादित्यारभ्याभिव्यज्यत इत्यन्तेनोक्तम् । इदञ्च जीवानां देहसम्बन्धरूपं जन्मकर्मणः कार्यम्, एवं सति प्रत्येकपदार्थे कार्यत्वेन पूर्वमेव विद्यमानत्वं फलानुमेयकार्यरूपतया विद्यमानत्वं तच्च विशिष्टसर्गरूपत्वाद्विसर्गो भवति । तत्र दृष्टान्तः पट इत्यादि । पटे कार्ये तन्तुषु पटत्वेनाव्यक्तेषु सिद्धे आतानदशायामीषद्व्यक्ते यतो हेतोस्तन्तवोवयवरूपतया पटे प्रतीयन्ते व्यक्ता भवन्तीति-षद्व्यक्तत्वदशा विसर्ग इत्यर्थः । तथा च, त एव तदाकारेण परिणमन्तीत्यप्रवेशान्तररूपत्वमाद्यक्षणसम्बन्धादुत्पत्तिरूपत्वञ्च स्पष्टम् । चेतनदेहेषु त्वस्यामेव दशायां जीवसमागम इति जडव्यक्तिचेतनसमागमयोरन्यतरं कचित्समुदायोपि विसर्ग इति फलति । एवं तत्तन्मर्यादया पालनरूपस्य स्थानस्य हसितत्वम्, 'अदीनलीलाहसिते'त्यस्य विमर्षे परमार्थरूपे का मर्यादेत्यन्तेन स्वयमेव स्पष्टीकृतम् । प्रत्येकपदार्थे च सर्ववस्तुषु घटादिषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण वस्तुस्वरूपात्मकमेव यन्मूलरूपं कारणप्राग्रूपं तेन या तत्तन्मर्यादा वस्तुस्वरूपमर्यादा, यथा कार्पासः पट इति सा **स्थानम्** । अत्रोत्पत्तेश्चिरकालस्थायित्वात्पालनमप्यभिप्रेतमेव । इयञ्चाप्रवेशरूपा स्पष्टैव, नहि मूलरूपमर्यादा बहिष्ठ आयाति, नैसर्गिकत्वात् । एतस्य स्थितिरूपत्वेप्युत्पत्तिरूपत्वं मूलरूपोत्पन्नतासारकत्वात् । एवं स्थित्यभिवृद्धिरूपस्य पोषणस्येक्षणरूपत्वं प्रागेव स्फुटीकृतम् । प्रत्येकपदार्थे तु कार्यसिद्ध्यर्थं जलाहरणप्रावरणादिसिद्ध्यर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र योऽवयवरूपेण तन्तूनामिव प्रवेशः स कार्याकृतिदृढीकरणरूपः कयाचिदानुपूर्व्याभिवृद्धं कारणमेव हि कार्यरूपं भवतीति पोषणरूपत्वम् । अस्य च कारणप्रवेशरूपत्वं कारणावस्थातोतिरिक्तरूपत्वञ्चानित्यस्य पोषणेनैव स्थितिरिति स्थापकत्वञ्च स्फुटमेव । एवं भ्रूरूपायास्तदुल्लासरूपाया वा ऊतेराचाररूपत्वं पूर्वमेव स्फुटीकृतम् । प्रत्येकपदार्थे च ब्रह्मज्ञानिनः

---

१. प्राग्निजाड्यता इति ख. । २. दाने चेति घ. । ३. ऊतिं लक्षयतीति क. ऊतिर्लक्षयतीति ख. । ४. निवारिका इति क. ।
५. स्वसत्तासमवायरूपत्वावेशरूपत्वं स्पष्टम् । इति पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रतीतिसिद्धयर्थं घटरूपो भगवानेवेत्यादिप्रतीतिसिद्धयर्थम्, तत्र च घटादौ तादृशमेव लीलाप्रदर्शनं भगवत्त्वावबोधकघटीयकार्यप्रत्यायनमूर्तिः। तयैव चावयविनि घटादिशब्दप्रयोगस्तेषां तादृशलीलाप्रदर्शनाभावे ब्रह्मविदां घटपटादिप्रयोगो[1] बाध्येतात एव 'न सूरयो ह्री'तिवाक्ये एतमितिपदेनाविद्वद्व्यवहारस्यैवाप्रामाणिकत्वमुक्तं ज्ञेयम्। एवं विविच्यान्वयलीलामुपसंहरन्ति एवमित्यादि। व्यतिरेकप्रकारानाहुः व्यतीत्यादि। तत्र भङ्गरूपस्य भ्रूरूपस्य वा सद्धर्मस्य मन्वन्तराख्यस्य जगदुत्तम्भकत्वात्स्थापकत्वं स्पष्टम्। प्रत्येकपदार्थे च कारणान्मृदादेर्भिन्नरूपं यत् 'पुरुषावयवैरेतैरि'ति वाक्यात्पुरुषावयवरूपम्, तेन रूपेण यो घटरूपधर्मभावः घटादिरूपत्वं तेन रूपेण सतां वैदिकानां धर्महेतुः। संस्कारद्वारेणादृष्टजनकः पूज्यदेवताप्रीतिजनको वा प्रापञ्चिकोपि घटादिः विधिविषयो द्रोणकलशादिविधिगोचरो भवतीति स्वरूपात् प्रापञ्चिकाद्व्यतिरिक्तो वैदिकरूपो मन्वन्तराणि। एवमुल्लासरूपाया भङ्गरूपाया वा ईशानुकथाया मर्यादाभक्तिरूपत्वेन संसारनाशकत्वात् प्रलयरूपत्वम्। प्रत्येकपदार्थः च स एव लौकिक एव घटादिः पुनः वैदिकरूपो वा सन् भक्तिविषयत्वेनेत्यादि स्पष्टम्। एवं संसूचनरूपस्य निरोधस्य प्रपञ्चाभावरूपत्वेन सङ्घातप्रलयरूपत्वं स्पष्टम्। अत एवान्तर्गृहगतानां सङ्घातत्यागो रासमण्डलमण्डनानामन्येषाञ्च वह्नयोगोलकवत्प्रपञ्चकथनमपि सङ्गच्छते। प्रत्येकपदार्थे च स एव पूर्वोक्तो घटादिः पुनः प्रकारान्तरेण लौकिकवैदिकभक्तानां स्वरूपेच्छूनां भगवद्दर्शनेच्छूनां भगवदेकनिष्ठानां वा परित्यागरूपेण—परित्यज्यते योसौ परित्यागः त्यागविषय इति यावत्। तेन रूपेण **पूर्वोक्तान्** लौकिकवैदिकभगवदीयत्वरूपान् धर्मान् निरुणद्धि नितरामावृणोति विस्मारयतीति निरोधरूपः आवरकरूपो भवतीति। एवं भूरिरूपाया मुक्तेः स्वरूपलाभरूपमुक्तत्वं स्वस्याध्यात्मिकादिभावातिरिक्तस्य 'प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भव' इत्याकारकस्य लीलाक्षमान्तरङ्गरूपस्य यो लाभः प्राप्तिः तद्रूपत्वं स्पष्टम्, प्रत्येकपदार्थे च तादृशोपि पूर्वोक्तरूपत्रयावरकरूपोपि सन् आत्मानं आवरकरूपं परित्याजयित्वा तानपि विस्मृतप्रपञ्चानपि तादृशस्तस्माद् विस्मारकरूपात् स्वस्मात्परित्याजनरूपो भवति, अतिरिक्तत्यागरूपो भवति इति हेतोर्मुक्तिरूपो भवति। अत्र स्वरूपलाभरूपो मदीयमिदमितिरूपो भवति इति इदं मुक्तिरूपमित्यर्थः। तथा च, भगवल्लीलोपयोगि सत्त्वमिदं पूर्वस्मादतिरिक्तमिति ध्येयम्। एतदेव मुक्तिरूपं ममोत्तमेत्यत्र श्रीप्रभुचरणैः प्रपञ्चितम्, पुष्टिस्तु तद्विपरीतेत्यनेन व्याख्यानेनेति दिक्। नन्विदं पुष्टिमार्गीयमुक्तिलक्षणमर्यादायामनुपपन्नमित्यतस्तदप्याहुः घटादिष्वित्यादि। तथा चोभयधर्मसत्त्वान्न दोष इति भावः। आश्रयरूपं तु सर्वत्र साधारणमेवेति न विविच्यते। नन्वस्मिन् शास्त्रे किमित्येवं निरूपणं तत्राहुः एतदज्ञान इत्यादि। एतदज्ञाने उक्तप्रकारकस्वरूपाज्ञाने व्याकुलानि परस्परविरोधप्रतिसन्धानेन बाधितविषयत्वज्ञानविषयाणि।.. तथा च, सर्वशास्त्रस्थापनायैवं निरूपणमित्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। अतः सर्वत्र भगवदात्मकत्वतरतमत्वयोर्मुख्यवृत्त्या तत्सङ्कोचेन च यथायथं बोधनात्॥ १॥ * * दशमस्येत्यत्र वर्णयन्तीति। तथा चाप्तवाक्यमत्र प्रमाणमित्यर्थः। इनीति एवंप्रकारकं ज्ञानम्। तथा च, श्रुत्यविरुद्धवादित्वात्ते आप्ता इत्यर्थः। नन्वनया श्रुत्या सर्वेषां वेदानां भगवद्बोधकत्वमात्रमुच्यते तावता विवक्षितप्रकारेणाश्रय एवं बोध्यत इति कथं निश्चेयमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्यन्तरमाहुः शतमित्यादि। शतमानन्त्यवाचकम्, अनन्तानि शुक्राणि वीजानि (चेतजानि) यत्र ब्रह्मण्येकं भवन्ति—अभेदं प्राप्नुवन्ति। वेदा वेदा ज्ञानानि वा, होतारो जीवाः। अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाहुः अनुग्राहकेत्यादि। तथा चैतच्छ्रुतौ पर्यवसाने सर्वेषां ब्रह्मणैक्यबोधनात् सर्वाभेदो यत्रेत्यनेनाश्रयत्वञ्च ब्रह्मणो बोध्यतेऽतस्तथा निश्चेयमित्यर्थः। ननु श्रुतौ तु त्रयाणामेकीभावो निरूप्यतेऽतो नवानामनिरूपणात् कथं तेषां वेदाविरुद्धवादित्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः एते त्रय इत्यादि। तथा च, यथा त्रयो गुणाः अन्योन्यप्रवेशान्नव, तथैतेपीति त्रयाणां नवसु प्रवेशेनैकार्थ्याद् दशमस्य चोक्तत्वाद्वेदाविरुद्धवादित्वमित्यर्थः। तदेव विशदयन्ति तत्रेत्यादि। कारणप्राधान्यादिति शुक्रपदोक्तबीजप्राधान्यात्। **प्रमाणमिति** लक्षणमित्यनुवर्त्तते, वेदशब्दोक्तज्ञानप्राधान्यादिति विशेषोऽर्थाज्ज्ञेयः। ज्योतींषीति अत्रापि लक्षणमित्यनुवर्तते, होतृपदोक्तानुग्राहकप्राधान्यादिति च शेषः। एतेषामेतेषु प्राधान्ये बीजमाहुः अर्थादित्यादि। 'तज्जलानि'ति 'यतो वा इमानी'तिश्रुते'र्जन्मादि'सूत्राच्च प्रपञ्चस्योत्पत्त्यादित्रयं भगवत उपादानत्वकर्तृत्वयोर्बोधकं कार्यलक्षणमत एते सर्गादयस्तथा भवन्तीति तेषां शुक्रादीनि त्रीण्येवैवं प्रकारेण लक्षणानीति तत्र तत्र तेषां प्राधान्यमित्यर्थः। कथमेकैकस्य त्रैविध्यं कथञ्च तेषु तेषां प्राधान्यमत आहुः उत्पत्तिरित्यादि। कारणतो मृत्पिण्डादेः सकाशादुत्पत्तिः, कारणसमवायरूपात्कार्यत उत्पत्तिः स्वसत्तासमवायरूपा, आधारो मूलकारणं मृदादि, तस्मादुत्पत्तिरवस्थाभिव्यक्तिरूपा, एवं सर्वत्र प्रकृतेः भूतादिभ्यः कारणेभ्यः कार्येभ्यो गुणेभ्यो भगवतश्चेति तत्त्रेधा उत्पत्तिः। न च[2] भगवत उत्पतिलक्ष्यत्वादुत्पत्तिलक्षणत्वमयुक्तमिति शङ्क्यम्, कार्पासन्यायेन व्यापाराविष्टस्य लक्षणतया व्यापारशून्यस्य लक्ष्यतया चावस्थाभेदेनैकस्यैवोभयरूपतयाऽविरुद्धत्वादिति। एवञ्च गुणसम्बन्धविचार एता लीला राजसतामसराजसराजसराजससात्विक्यः प्रतिभान्ति। स्थितौ प्रमाणस्य कथं ×प्राधान्यं येन तस्य स्थितिलक्षणतेत्याकाङ्क्षायामाहुः स्थितिरित्यादि। अयमर्थः, पोषणं नामानुग्रहो वरणाख्यः, स च, स्वीकाररूपत्वादीक्षणत्वाच्च वेदोक्तज्ञानात्मको भवति, तस्य स्थितिहेतुत्वं प्राधान्यं भगवल्लक्षणत्वं च 'यदनुग्रहतः सन्ती'ति वाक्यादेव सिद्धम्। हेतोः कार्यलक्षणत्वं चात्यभ्रस्य वृष्टिलक्षणत्ववद् वृष्टेः सुभिक्ष-

१. बोध्येत पाठः नूतनपुस्तके। २. (भगवदुत्पत्तिः×प्रामाण्यं पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लक्षणत्ववदुपपन्नम् । न च ज्ञानस्य प्रमात्वात्कथं प्रमाणत्वमिति शङ्क्यम्, 'अत्र प्रमाणं भगवानि'त्यत्र प्रमाणशब्दस्य ज्ञानवाचकताया *विचारितत्वात् । एवं विलासस्य वासनारूपत्वात्तस्याश्च ज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिपूर्वावस्थारूपतया च ज्ञानत्वं प्रमाणत्वञ्च । तया च, स्थितिर्देहविष्टम्भात्मकप्राणनरूपा 'यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः, प्राणिनः सा स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति मृत्युलक्षणान्यथानुपपत्तिसिद्धत्वाच्च तस्याः प्राधान्यमप्युपपन्नम् । विलासस्य भगवद्धर्मत्वेन स्थितेस्तज्जन्यत्वाद् भगवल्लक्षणत्वमप्यव्याहतमेव । एवं धर्मतो या स्थितिः सा 'स्थाने त्वधर्ममखमन्वमरावनीशा' इति वाक्येन तस्य जगदुत्तम्भकत्वादायुर्वर्द्धकत्वाच्च धर्मश्चोदनालक्षणोतो वैदिकस्य ज्ञानस्य तत्रापि प्राधान्यमतः प्रमाणस्य स्थितिलक्षणत्वं स्थितस्याधारः स्थितिकर्त्ता च भगवानिति तस्या भगवल्लक्षणत्वञ्चोपपन्नमित्यर्थः । ज्योतिषां प्रलयलक्षणत्वं दुरूहमिति तत्स्वयं विवेचयन्ति प्रलय इत्यादि । संसारस्य लयोऽवतारादिचरित्रेणाभीक्ष्णं श्रुतेन कीर्त्तितेन स्मृतेन येषां जीवानां भवति ते जीवा मोक्ष्यन्तीति ज्ञायते । तथा सत्यध्यासलयस्य जीवनिष्ठत्वाज्ज्योतिरूपास्त एव लक्षणम्, स च कार्यतया जीवद्वारा च भगवल्लक्षणम् । सङ्घातस्येत्यादि । एवं सङ्घातोपि जीवभोगार्थं इति तस्य लयेपि त एव लक्षणभूता देवदत्तो मृत इति शुकदध्यङ्ङादयो विस्मृतप्रपञ्चा इति भानात् । घटादेर्लयो भोग्यादृष्टनाशेनेति तत्रापि त एव लक्षणं बोद्धॄणां सोपि कार्यतयाऽऽधेयतया च निरोधत्वेनैव रूपेण भगवल्लक्षणं न तु मुक्तजीवानां भगवति प्रवेशलक्षणया मुक्त्या लक्षणमित्यर्थः । मुक्तेस्तु स्वरूपलाभरूपत्वात्तल्लक्षणत्वं ज्योतिषां तस्याश्च भगवल्लक्षणत्वं स्पष्टमेवेति तदत्र न विवृतम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ २ ॥ ❀ ❀ भूतमात्रे त्यत्र गुणत्वेनाविर्भावादिति बन्धकत्वेनाविर्भावात् । विषमा इति क्षुब्धाः, प्रत्येकं समुदायेन चेति महदाद्युत्पत्तिरूपः प्रत्येकं अण्डसर्गः समुदायेनेत्येवं द्विविध इत्यर्थः । प्रत्येकं विषमा इत्यादि । 'ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितादि'त्यादिना विकुर्वाणादिशब्दबोधिताः प्रत्येकं विषमाः 'चुक्षोभान्योन्यमासाद्य'त्यनेनोक्ताः समुदायेन तथेत्यर्थः । अत्र भिन्नो वा इति वाशब्देनास्य प्रकारस्य न सङ्ख्याप्रयोजनकत्वमिति ज्ञापितम् । लोकत्रयभेदेनेति लोकत्रयस्य भेदेन ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्थितिरित्यत्र वैकुण्ठस्येत्यादि । भगवतः सर्वकारणादिकारणत्वरूप उत्कर्षो यस्यां क्रियायां ज्ञायते सा मर्यादा पालनक्रिया स्थितिपदवाच्येत्यर्थः । एतेन स्थानशब्दः करणव्युत्पन्न इति बोधितम् । स्थितिशब्दश्च भावव्युत्पन्न इति तेन तत्तन्मर्यादास्थापनं प्रति कारणभूता भगवतः स्थितिक्रिया सा स्थानमिति फलति । तां विभजन्ति प्राकृतेत्यादि । ब्रह्मपदेनाक्षरम्, योयमनुग्रह इति यत्स्वीकरणरूपं ज्ञानं तत्पोषणमित्यर्थः । ननु पोषणस्य स्थितिवृद्धिरूपत्वादभिवृद्धौ पूर्वरूपनाशेन स्थितिमर्यादानाशे सा वृथैव स्यादिति शङ्कां वारयितुं पोषणं विभजन्ति तेष्वित्यादि, पूर्वोक्तेषु षड्विंशतिषु । शिष्टेष्विति ऊनविंशतिषु । के ते सप्त इत्यत आहुः महाभूतेष्वित्यादि । तथा च, सप्तसु तस्य स्थापितत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । वासनाधर्मरूपत्वादिति, अत्र वासना च धर्मश्चे ति द्वन्द्वो बोध्यः । इन्द्रियोपलक्षकत्वादिति स्वयं दशेन्द्रियैः, कार्योऽन्यस्मै च तथा कार्यत्वेनोपदेष्टव्य इति कार्यत्वे वाच्यत्वे चेन्द्रियोपलक्षकत्वादित्यर्थः । चिन्तयतीत्यादि, एतैर्बुद्धिमनोहङ्कारचित्तक्रमेण धर्मो निर्दिष्टो बोध्यः । पायूपस्थयोर्धर्मैकरणं न सम्यक्तया प्रतिभातीति तदर्थमाहुः रेत इत्यादि । तयोरिति उपस्थपाय्वोः । नन्वेवं तयोर्धर्मैहेतुत्वं गृहस्थव्यतिरिक्तेषु भवति, न तु गृहस्थ इति शङ्कायां दशेन्द्रियकार्यैस्तं स्फुटीकुर्वन्ति आश्रयेत्यादि, अत्र तृप्तिर्वागिन्द्रियकार्यं सद्वाक्येन तृप्ते रनुभवसाक्षित्वात्, जाड्यादिदूरीकरणं पायोः, विसर्गस्य तत्कार्यत्वात्, दूरीकरणस्य च विसर्गरूपत्वादिति चकाराद् ग्रहणेन । कर्मजनिता वासना इति । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' ऊयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतयः, वृद्ध्यर्थात् संश्लेषार्थाद् वा वयतेरिदं रूपम्, तथा सति वर्द्धयन्ते संश्लिष्यन्ते इति वा ऊतयः, इति योगात्तथेति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अनवतारेत्यत्र द्वितीयस्येति चरित्रस्य, तत्रेशस्येति ईशकथांशभूतस्येशस्य ॥ ५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

फलं भागवतं त्वादौ सङ्क्षेपेण निरूपितम् ॥ परीक्षिते शुकेनेति दशमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वं दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तं तानि दशलक्षणानि दर्शयति—अत्रेति । अत्र श्रीभागवते सर्गादयो दशार्था निरूप्यन्ते इत्यर्थः । मन्वन्तराणि ईशानुकथाश्चेति द्वन्द्वैक्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं प्रतिपाद्यानां बहुत्वात्तद्भेदेन शास्त्रभेदः स्यादित्याशङ्क्याह—दशमस्येति । अञ्जसा सुखेन दशमस्याश्रयस्य परब्रह्मणो विशुद्ध्यर्थं विविक्तप्रतिपत्त्यर्थं नवानां सर्गादीनां लक्षणमिह पुराणे महात्मानो विशुद्धान्तःकरणा विवेकिनो वर्णयन्तीत्यन्वयः । तथा च दशमस्यैकस्यैव प्राधान्यात्तदर्थत्वेन इतरेषां प्रतिपादनान्न शास्त्रभेद इत्यर्थः । नन्वत्र नैवं प्रतीयते तत्राह—स्तुत्यादिस्थानेषु श्रुतेन श्रुत्या कण्ठतः साक्षाद्देवं वर्णयन्ति, तत्तदाख्यानेषु तु अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रत्येकं दशानां लक्षणमाह—भूतेति सप्तभिः । भूतान्याकाशादीनि पञ्च, मात्राणि शब्दादीनि पञ्च, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि दश, धीशब्देन चतुर्विधान्तःकरणम्, येषां ब्रह्मणः परमात्मनः प्रयोजकाद् गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वैषम्याद्धेतोर्यज्जन्म उत्पत्तिः स सर्ग इति तत्त्वज्ञैरुदाहृतः । पुरुषो वैराजो ब्रह्मा तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्गः

* विचारित्वात् पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्मृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः । सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः[1] पोषणम् । सतां तद[2]नुगृहीतानां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मो मन्वन्तराणि । कर्मणां वासनाः । वेञ् तन्तुसन्ताने । ऊयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतयः । यद्वा वृद्धयर्थात्संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं रूपम् । ऊयन्ते कर्मभिर्वर्द्धन्ते संश्लिष्यन्ते इति वा ऊतय इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ❀हरेरवतारानुचरितमस्य हरेरनुवर्त्तिनां च नानाख्यानोपबृं हिताः विविधेतिहासयुक्ताः कथाः ईशकथाः प्रोक्ता इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

हिन्दी अनुवाद

भागवतके दस लक्षण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! इस भागवतपुराणमें सर्ग, विसर्ग, स्थान, पोषण, ऊति, मन्वन्तर, ईशानुकथा, निरोध, मुक्ति और आश्रय—इन दस विषयोंका वर्णन है ॥ १ ॥ ❀ ❀ इनमें जो दसवाँ आश्रयतत्त्व है, उसीका ठीक-ठीक निश्चय करनेके लिये कहीं श्रुति से, कहीं तात्पर्यसे और कहीं दोनोंके अनुकूल अनुभवसे महात्माओंने अन्य नौ विषयोंका बड़ी सुगम रीतिसे वर्णन किया है ॥ २ ॥ ❀ ❀ ईश्वरकी प्रेरणासे गुणोंमें क्षोभ होकर रूपान्तर होनेसे जो आकाशादि पञ्चभूत, शब्दादि तन्मात्राएँ, इन्द्रियाँ, अहङ्कार और महत्तत्त्वकी उत्पत्ति होती है, उसको 'सर्ग' कहते हैं । उस विराट् पुरुषसे उत्पन्न ब्रह्माजीके द्वारा जो विभिन्न चराचर सृष्टियोंका निर्माण होता है, उसका नाम है 'विसर्ग' ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रतिपद नाशकी ओर बढ़नेवाली सृष्टिको एक मर्यादामें स्थिर रखनेसे भगवान् विष्णुकी जो श्रेष्ठता सिद्ध होती है, उसका नाम 'स्थान' है । अपने द्वारा सुरक्षित सृष्टिमें भक्तोंके ऊपर उनकी जो कृपा होती है, उसका नाम है 'पोषण' । मन्वन्तरोंके अधिपति जो भगवद्भक्ति और प्रजापालनरूप शुद्ध धर्मका अनुष्ठान करते हैं, उसे 'मन्वन्तर' कहते हैं । जीवोंकी वे वासनाएँ, जो कर्मके द्वारा उन्हें बन्धनमें डाल देती हैं, 'ऊति' नामसे कही जाती हैं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भगवान् के विभिन्न अवतारोंके और उनके प्रेमी भक्तोंकी विविध आख्यानोंसे युक्त गाथाएँ 'ईशकथा' हैं ॥ ५ ॥

नीरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः । मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥
आभासश्च निरोधश्च यत[3]श्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति [4]शब्द्यते ॥ ७ ॥
योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयविच्छेदः पु[5]रुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥
एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥
पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स [6]विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

निरोधमाह । अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनुपश्चाच्छक्तिभिश्चोपाधिभिः सह शयनं लयो निरोधः । अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तं कर्तृत्वादि हित्वास्वरूपेण ब्रह्मतया व्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आभास सृष्टिः निरोधोः लयश्च यतो भवत्यध्यवसीयते प्रकाशते च स परं ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह । योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषश्चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवोभयो द्विरूपो विच्छेदो यस्मात्स आधिभौतिकश्चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः । "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यादिश्रुतेः ॥८॥ ❀ ❀ एकमेकतराभाव इत्येतेषामन्योऽन्यसापेक्षसिद्धित्वे नानात्मत्वं दर्शयति । तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिद्ध्यति नापि द्रष्टा नच तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः न च तं विना करणं प्रवर्तते, न च तद्विना दृश्यमित्येवमेकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे तत्र तदा तत्त्रितयमालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मा आश्रयः । तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणम् । स्वाश्रयोऽनन्याश्रयः स चासावन्येषामाश्रयश्चेति । तथा च भगवान् वक्ष्यति । "दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः खे ॥ आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः" ॥ इति । एतेनैव व्यभिचारित्वात्तेषां मायामयत्वमप्युक्तम् । अत एव । "पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाः सपालैः" इत्यनेनोक्तो विरोधोऽपि परिहृतः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपंचयन् "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ॥ यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति यत्प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना । पुरुषो वैराजोंऽडं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः । अयनं स्थानमन्विच्छन् विमृशन् यतः शुचीः स्वयमतः शुचीः शुद्धाः अपो गर्भोदकसंज्ञा अस्राक्षीत्ससर्ज ॥ १० ॥

१. तस्य वैकुण्ठस्य भगवतः । २. तेन वैकुण्ठेनानुगृहीतानाम् । ३. प्रा० पा०—तपस्तद् यत्र गीयते । ४. प्रा० पा०—जप्यते । ५. प्रा० पा०—स स्मृतो । ६. प्रा० पा०—विसर्गतः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

सर्गादीन्नवार्थानुक्त्वा दशममाश्रयमाह–आभास इति । चात्स्थितिपोषणादयः द्वितीयचान्मुक्तिश्च यतोऽध्यवसीयते निश्चीयते स आश्रयो भगवान्नारायण एव तस्मादेव सृष्टयादिदर्शनात्तस्यैवोपासकभेदेन संज्ञांतरमाह–परमिति । अस्य विवृतिरग्रे विधेया । तथाहि-अत्र दशार्थाः प्रथमस्कन्धानुक्रमेण निरूप्यंते तथा सामान्यतो लक्षितमप्याश्रयत्वं श्रीकृष्ण एव तु वैशिष्ट्यं तदर्थमेव ह्यखंडश्रीभागवतप्रकाशः । अत्र प्रथमस्कंधे श्रीशौनकसूतयोः प्रश्नोत्तरे तत्परत्वेनैव प्रतिपादिते तदनुगतावेव प्रथमद्वितीयाध्यायौ तृतीयाध्यायस्तु स्फुट एव पुनर्विशेषतस्तत्प्रस्तावाय चतुर्थाद्यध्यायाः । अत्र तदेकपरयोः श्रीशुकपरीक्षितोः संवादघटना अतो द्वितीयस्कंधे च सामान्यतो भगवत्तत्त्वं प्रशंसन्नपि तत्रैव तात्पर्यं वहति यत्र ब्रह्मणश्चतुश्श्लोकीवक्तृश्रीभगवतश्च तात्पर्यं तत्रैव दर्शितं ब्रह्मकल्पकथारंभस्तु तदर्थ एव तृतीये पाद्मकल्पकथा च गतस्य पूर्वपरार्द्धस्याद्यंतवर्णने मध्यमानामपि कल्पानां तदनुसारेण ज्ञाने सति दशमैकादशयोः प्रस्ताव्यायास्तत्कथायाः सम्यगवगमात् । एवमेव गते स्वायंभुवचाक्षुषमन्वंतरेऽपि तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमेषु निरूपितेऽष्टमे प्राचीनमिश्रवैवस्वतं नवमस्तु तत्प्रादुर्भावास्पदकेवलवैवस्वतान्वय एव द्वादशः खलु समाधिमुद्रामयः तत्र तत्र तत्तदन्यकथा तु तत्पोषिकैव विशेषतस्तत्तदवतारकथेति । तस्मात्सर्गादीनां मध्ये कचिदेकद्वारा कचिदनेकद्वारा य आश्रयो निरूप्यते स तु दशमादावीशानुकथाप्रधानतत्तद्वारा सर्वत उत्कृष्य श्रीकृष्णरूपो निरूप्यते इति स्थितम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्रेत्यस्य विवरणमेकस्मिन्निति । तैत्तिरीयश्रुतौ देहेपि पुरुषपदप्रयोगो दृश्यते तथा हि "स वा" इत्यादिस्पष्टार्था श्रुतिः । अत्र संदर्भः । अथ स्वयं भगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्तोतुं स्थितौ च तत्राश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन व्यष्टिद्वारा दर्शयितुं तदंशभूतस्य पुरुषस्य वैभवं तादृशत्वेन दर्शयन्नध्यात्मादिविभागमाह । देहसृष्टेः पूर्वं करणानामधिष्ठानाभावेनाक्षमतया करणप्रकाशकर्तृत्वाभिमानितत्सहाययोरपि तयोर्वृत्तिभेदानुदयेन जीवत्वमात्राविशेषात् । ततश्चोभयः करणाभिमानितदधिष्ठातृरूपद्विरूपो विच्छेदो यस्मादिति सर्वमन्यत्स्वामिवत् । चक्रवर्त्तिना त्वस्यावतरणिका प्रकारांतरेणोक्ता । तथाहि अथ 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्युक्तेः प्रतिदेहमेवांतर्यामिरूपेण स्थितं तदेवाश्रयरूपमध्यात्मादिभ्यो विभागेन स्पष्टं दर्शयितुमाह द्वाभ्याम् । उभयो गोलकरूपः शब्दस्पर्शादिरूपश्च विच्छेदो यस्य सः पुरुषस्य जीवस्योपाधित्वात्सर्वत्र पुरुषपदप्रयोग इति विशेषः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ एतेनैव श्लोकेन तेषामध्यात्मादीनां परस्परं व्यभिचारवत्त्वात् । अत एव मायामयत्वादेव विरोधो हि परमार्थयोस्तेजस्तिमिरयोरिव भवति न तु वंध्यात्मजशशशृंगयोरपरमार्थयोरपीति । अत्र संदर्भः । अत्रांशांशिनो शुद्धजीवपरमात्मनोरभेदांशस्वीकारेणैवाश्रय उक्तः अतः "परोपि मनुतेऽनर्थम्" इति । "जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चत" इति । "शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः" इत्याद्युक्तस्य साक्षिसंज्ञिनः शुद्धजीवस्याश्रयत्वं नाशंकनीयम् । अथ वा नन्वाध्यात्मिकादीनामन्याश्रयत्वमस्त्येव । सत्यम्, तथापि परस्पराश्रयित्वान्न तत्राश्रयता कैवल्यमिति । तेत्वाश्रयशब्देन मुख्यतया नोच्यंते तत्राह-एकमिति । तर्हि साक्षिण एवास्तामाश्रयत्वं तत्राह–त्रितयमिति । स आत्मना साक्षी जीवः यः स्वाश्रयोऽनन्याश्रयः परमात्मा स एवाश्रयो यस्य स तथाभूत इति वक्ष्यते च "सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीड्यम्" इति तस्मादाभास इत्यादिनोक्तः । परमात्मैवाश्रय इति सर्वमेतत्त्रितयं पुमाञ्जीवो वेदेति तत्रार्थः । तथा चाध्यात्मादीनां परस्पराश्रयाणां जीव आश्रयः परमात्माश्रयः परमात्मनश्च परमात्मैवाश्रय इत्याश्रयत्त्वं परमात्मैव तथा "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम्" इत्याद्युक्तेः स्वः कृष्ण एवाश्रयो यस्य स परमात्मेति व्याख्याने श्रीकृष्णस्य मुख्यमाश्रयत्वं तदंशत्वात्परमात्मनश्च निर्विशेषस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणश्चेत्येकमाश्रयतत्त्वमुपासकस्य भेदात् त्रिधा भासत इति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । पृथक्स्थितिरेव निर्गमपदार्थ इति भावः । अत्र विश्वनाथः–एवं दशभिर्महापुराणलक्षणैर्जीवेश्वरविभागं निरूप्य जीवानामीश्वरभक्त्यैव निस्तारमभिव्यंज्य "यदुताहं त्वया दृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञातमर्थं वक्तुं कथां प्रस्तौति—पुरुषोंडमिति । ननु कथं मुहुरपि वैराजस्याध्यात्मादिकथैव प्रपंचयते । भगवतोऽतिमधुरलीलावताररूपगुणादिकथाः किमल्पीयस्यो दृष्टाः सत्यंताः कथा आस्वादनीयत्वेन केषु खलूपदेष्टव्याः ये तद्भक्तिसिद्धा नित्यसिद्धा वा महानुभावास्ते तत्सौंदर्यामृतसिंधौ स्वत एवाविरामं खेलंत्येव । ये पुनरन्ये विषयानंदतल्पे निद्रांति ये च कुकर्मफलदुःखतरंगे मूर्च्छंति ते ततः प्रबोधयितुमेवाशक्याः कथं भगवल्लीला उपदेश्यंतां यदुपदेशादेव ते साधकभक्ता भवेयुरिति महाकारुणिकः पुराणचूडामणिरयं ताः स्वतः प्रबोधयितुं भंग्या किमपि मुहुरपि यतते स्म । तत्र यथा वह्निना तप्तमंगं वह्निनैवोपशाम्यति यथा च भूताविष्टो भूतमंत्रेणैव प्रबुध्यते तथैव जीवानां मायानिद्रावेशो मायाकथयैवापयाति यदुक्तं "मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः । शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति" इति । किञ्च । यद्यपि भागवतकृपालब्धभगवल्लीलामृतवृष्ट्यैव मायासुखनिद्राणोपि कर्मदुःखमूर्च्छितोपि जागर्त्ति अस्यति जीवति नृत्यत्यानंदेन माद्यति च तदपि तादृशमहत्कृपा यैरवलभ्यते तैरेव कृतार्थीभूयते, न तु सर्वैरेवातोध्यात्मकथया मुहुः श्रुतया लब्धसंसारतितीर्षाणां गुरुपादाश्रयेण प्रोद्भूतयत्नानां निकृष्टजीवानामपि निस्तारो भवत्वित्येतदर्थमेवाध्यात्मकथा-पौनःपुन्यं भगवद्भक्तानामास्तिक्यवतां तु सर्वमेव श्रीभागवतममृतमिवास्वाद्यमेव । अपि च । शास्त्रस्यास्य न केवलं भगवंतमेवाधिकृत्य प्रवृत्तिरपि तु तन्निर्विशेषस्वरूपतदंशभूतौ ब्रह्मपरमात्मानावपि । तदुक्तं शास्त्रारंभे एव "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शब्द्यते" इति। ब्रह्मपरमात्मोपासकानामध्यात्मादिकथाभ्यास उपयुक्त एव। किञ्च शास्त्रस्यास्य महिम्ना ब्रह्मपरमात्मोपासकानामपि भक्तिप्रवर्त्तितत्वात्। अतः फलदशायामपि 'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादेः प्रायो भक्तिरेव वरीवर्त्तीति तेन तत्साधनं तत्फलं च शुद्धभक्तैरपि न कटाक्षणीयमपि त्वनुमोदनीयमेव। तस्माद्यथा ब्रह्मत्वपरमात्मत्वमत्स्यकूर्माद्यनेकावतारत्वधर्मज्ञानवलैश्वर्यरूपगुणलीलामाधुर्यपरिपूर्णः श्रीकृष्णः सर्वविधभक्तैरेव परिचर्यते। एवमेव ब्रह्मत्वपरमात्मत्वमत्स्यकूर्माद्यवतारावतारितत्तत्सर्वमूलभूतश्रीकृष्णतदीयरूपगुणलीलामाधुर्यैश्वर्यतत्प्राप्तिसाधनभक्तिप्रेमधर्मज्ञानयोगवैराग्याद्यखिलतत्त्वप्रदर्शको ग्रंथोऽयमपि स्वरूपभूत इति सर्वं समंजसम्। संदर्भः। अथ स्वयं भगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्यात् तदंशभूतस्य पुरुषस्य वैभवं तादृशत्वेन दर्शयति यदासौ विनिर्गत 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य' इत्युक्तरीत्या श्रीभगवत आविर्भूतस्तदा त्वंडमात्मनि लीनं तत्समूहं विनिर्भिद्यात्मनः पृथक्कर्तुमारभ्येत्यर्थः। अथवांडं निजाविर्भावस्थानं श्रीभगवंतं विनिर्भिद्य ततः पृथग्भूत्वा विनिर्गतः अपस्तत्पर्यंतानि तत्त्वानीत्यर्थः। पृथिव्यपि तदंतर्भूतत्वेन ज्ञेयेत्याह ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यत इति हेतौ पञ्चमी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विच्छेद इति। भेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ एषामित्यादि। आध्यात्मिकादीनां त्रयाणां मिथः सापेक्षत्वेन सिद्धेस्तेषामाश्रयत्वं नास्तीति व्याचष्टे इत्यर्थः ॥ तत्प्रतीत्यनुमेयमिति। दृश्यप्रतीत्यनुमेयमित्यर्थः ॥ तद्विना करणेति। तद्विना करणं विनेत्यर्थः ॥ ते विनेति। अधिष्ठातारं सूर्यादिं विना ॥ तन्नितयमिति। आध्यात्मिकादित्रयमित्यर्थः। दृग्रूपमार्कमिति एकादशस्कन्धीयद्वाविंशाध्यायस्य एकत्रिंशश्लोकः ॥ पुरुषावयवैरिति एतत्स्कन्धीयाध्यायस्य दशमश्लोकः ॥ तेनोक्तो विरोधः परिहृत इति। विरोधो यथा—पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः सपालैर्लोकैरमुष्यावयवा इत्यन्योन्याश्रयत्वात् एकतरोपादाने च सिद्धत्वात्। परिहारस्तूभयोरेव मायामयत्वादिति व्याख्यालेशः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यदुताहमिति पूर्वाध्यायस्य चरमश्लोकः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

निरोधलक्षणमाह निरोध इति। अस्य जीवात्मनः सह शक्तिभिः कर्मशक्तिभिः सहानुशयनं सूक्ष्मावस्थप्रकृत्यवस्थितिर्निरोध इत्यर्थः। मुक्तिलक्षणमाह मुक्तिरिति। अन्यथा भावं देवादिरूपं हित्वा स्वरूपेणाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टेन रूपेणावस्थानमेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आश्रयलक्षणमाह आभास इति। आसमंताद्भासनमाभासः जगत आविर्भावः निरोधः प्रलयश्च ॥ यतः यस्मादध्यवसीयते ज्ञायते प्रमाणेनावगम्यते आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्युक्तेः ॥ यच्च परब्रह्मादिशब्दैः शब्द्यतेऽध्यवसीयते स आश्रय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथाश्रयस्य परमात्मनः कारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञतां वक्तुं ज्ञातृज्ञेयज्ञानकरणानां भगवदात्मकत्वमाह य इति। आत्मनि जीवे ज्ञातरि नियन्तृतया वर्तमान आध्यात्मिको यः पुरुषः सो सावेवाधिदैविकः ॥ देवेषु ज्ञानकरणचक्षुरादीन्द्रियाभिमानिष्वादित्यादिषु वर्तमानश्च स एव उभय विच्छेदः उभयविधो विच्छेदो भेदो यस्य स उभयविच्छेदः ज्ञातृज्ञानकरणविलक्षणो ज्ञेयः शब्दादिराकाशादिभूतेषु वर्तमानः तत्र यः शब्दादिष्वंतरात्मतया वर्तमानो यः स आधिभौतिकः स्मृत इत्यर्थः। ज्ञाताज्ञानकरणं शब्दादिज्ञेयं च भगवदात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ एवं त्रयाणां भगवदात्मकत्वमभिधाय तस्य सर्वज्ञतां वक्तुं जीवानामसर्वज्ञतामाह एकमिति। यथा एकतराभावे चक्षुरादिकरणाभावे एकं विषयं नोपलभामहे न साक्षात्कुर्महे चक्षुरादिकरणाभावे सन्निहितमपि विषयं न पश्यामः। क्षेत्रज्ञास्त्रिविधसन्निकर्षवत्सु पदार्थेषु करणाधीनज्ञाना न तु सूक्ष्मव्यवहितादिज्ञानवंतो न च करणानपेक्षज्ञानाश्चेत्यर्थः। परमात्मा तु कोटित्रयसाक्षात्कर्तेत्याह त्रितयमिति। तत्र तदा त्रितयं ज्ञातृकरणज्ञेयानां त्रयं यो वेद साक्षात्कुर्यात्स स्वात्मा आश्रयाश्रयः अविद्याश्रयः जीवस्याप्याश्रयः यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रजामात्राः प्राणेऽर्पिता इति श्रुतेः स्वाश्रयाश्रय इति पाठे स्वस्याप्याश्रयः अन्येषामप्याश्रय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवमाश्रयपर्यंतानर्थानभिधाय यथासीत्तदुपाख्यस्य इति प्रतिज्ञाते चातुर्मुखसृष्टिप्रकारं वक्तुमारभते पुरुष इति। पुरुषश्चतुर्मुखरूपी असौ परमात्मा आत्मनः स्वस्यायनं स्थानमन्विच्छन्विमृशन् यतः स्वयं शुचिरत एव शुचीः शुद्धा अपः जलान्यस्राक्षीत्सृष्टवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

निरोधं लक्षयति निरोध इति। आत्मन इति जातावेकवचनं अस्यात्मनो जीवसमुदायस्यानभिव्यक्तस्वरूपेच्छादिशक्तिभिः सह श्रीविष्णुमनुप्रविश्यानुशयनं स्वापो निरोध इत्युच्यते, अनुप्रविश्य परमं जीवस्य शयनं तु यत् सहैव शक्तिभिः स्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैरित्यादेः मुक्तिं लक्षयति मुक्तिरिति। अन्यथारूपं प्राकृतवैकृतसूक्ष्मस्थूलेन्द्रियादिकं हित्वा केवलचिदानंदाद्यात्मकेन स्वरूपेण व्यवस्थितिर्विशेषेणावस्थानं मुक्तिरित्युच्यते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आश्रयरूपं लक्षयति आभास इति। यतो यस्माज्जगत आभासो मुख्यगौणवृत्त्या सृष्टिश्च शब्दात् स्थितिर्निरोधश्च भवति तत् त्रयमपि यदाधारतया ईयते वेदादिषु ज्ञायते स आश्रय इत्युच्यते। किंनामधेयोऽयमिति तत्राह परं ब्रह्मेति। मुक्तिव्यावृत्त्यर्थं परमात्मेति। सृष्टिस्थित्यप्ययाभासा यद्बलाद्यत्र च स्थिता

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादिना लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * प्रकारांतरेणाश्रयं लक्षयिष्यन्नाध्यात्मिकादिभगवद्रूपैक्यकथनपूर्वकं जीवानामीशतंत्रतामाह आध्यात्मिक इति। आध्यात्मिकः शरीरसंबंधिषु चक्षुरादिषु तत्प्रेरकत्वेन स्थितः पुरुषो विष्णुः सोऽसावेवाधिदैविक आधिदैवेष्वादित्यादिषु स्थितः यस्तत्राधिभूतेषु घटादिपदार्थेषु स्थित्वा तयोरुभयोराध्यात्मिकाधिदेविकयोश्चक्षुःप्रकाशयोर्विच्छेदः सम्यक् निश्चायको विष्णुराधिभौतिको हि स्मृत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ * * हेत्वर्थवाचिना हिशब्देन सूचितहेतुं व्यनक्ति एतदिति। एतेषां त्रयाणां मध्ये एकतमाभावे चक्षुराद्यभावे प्रकाशाभावे वा तद्विषयघटादिपदार्थाभावे वा नोपलभामहे घटादिविषयामुपलब्धिं ज्ञानं नाप्नुम इति यदा यस्मात्तस्मात् ज्ञानस्वातंत्र्याभावात् सर्वे वयमस्वतंत्रा इत्यर्थः। ननु कोऽसौ ज्ञाने स्वतंत्र इति तत्राह त्रितयमिति। तत्र तेषामस्वतन्त्राणां जीवानां मध्ये योऽध्यात्मादित्रितयं वेद स आत्मा विष्णुराश्रय इत्यन्वयः। नन्वन्यदेवंविधं ज्ञानमस्तु न सुषुप्त्यादावित्यस्येदमेवोत्तरं तत्र सुषुप्त्यादावपींद्रियप्रकाशविषयाननपेक्ष्यैव यो जीवानां सर्वं स्वरूपज्ञानेनैव वेत्ति स आत्माश्रय इति। ननु प्राणस्याप्येतत्त्रयापेक्षाभावे ज्ञानसंभवात् प्राणा वा एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति श्रुतेः श्रियोऽपि नित्यमुक्तत्वान्मुक्तानां निर्देहकत्वाच्च कथमेतल्लक्षणं लक्ष्यं व्यावर्तयतीति तत्राह स्वाश्रयाश्रय इति। मुक्ताश्रयाणां रमामुख्यप्राणादीनां स्वाश्रयाणामाश्रय आधारोऽनेन स्वातंत्र्येण प्रतीयमानं सर्वज्ञत्वं लक्षयन् लक्ष्म्यादिभ्यो लक्ष्यं व्यावर्तयतीत्युक्तं भवति सुप्त्यादावीश्वरस्य सर्ववेत्तृत्वं च स्वप्नेन। शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीति श्रुतिसिद्धम् ॥ ९ ॥ * * एवं पुराणलक्षणमभिधायाधुना विराडाख्यविरिंचोत्पत्तिं वक्ष्यन् प्रथमतस्तत्स्रष्टृपुरुषाख्यहरेरवतारकथनपूर्वकमस्य सृष्टिमाह पुरुष इति। यदा स पुरुषः सृष्टैस्तत्त्वैः सहांडं प्रविश्य विनिर्भिद्य विभज्य विनिर्गतः प्रकाशितः पुरुषाभिध एव प्रादुर्भूतस्तदात्मन एव दीपाद्दीपांतरवत् रूपांतरेण शेषपर्यंके शयनायायनमाश्रयमन्विच्छन्नित्यशुचिः स भगवानात्मनोऽयनभूताः शुचीः स्वपूजासाधनयोग्या अपोऽस्राक्षीदित्यन्वयः। अण्डं प्रविष्टो यो विष्णुः सोऽडं भित्त्वा प्रकाशित इत्यादेः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

निरोध इति। स्थित्यनन्तरञ्च आत्मनो जीवस्य शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह, अस्य हरेरनुशयनं हरिशयनानुगतत्त्वेन शयनं निरोध इत्यर्थः। तत्र हरेः शयनं प्रपञ्चं प्रति दृष्टिनिमीलनं, जीवादीनां शयनं तत्र लय इति ज्ञेयम्। तत्रैव निरोधे अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तमज्ञत्वादिकं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिर्नाम स्वरूपसाक्षात्कार उच्यते तदवस्थानमात्रस्य संसारदशायामपि स्थितत्वात्, अन्यथारूपत्वस्य च तदज्ञानमात्रार्थत्वेन तद्धानात्तज्ज्ञानपर्य्यवसानात् स्वरूपञ्चात्र मुख्यपरमात्मलक्षणमेव रश्मिपरिमाणूनां सूर्य्य इव स एव हि जीवानां परमांशिस्वरूपम् यथोक्तं श्रीब्रह्माणं प्रति श्रीगर्भोदशायिना-यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः। स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति। इति उपेतं युक्तमित्येवाक्लिष्टोऽर्थः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ * * आभासश्चेति आभासः सृष्टिः निरोधो लयश्च यतो भवति अध्यवसीयते उपलभ्यते जीवानां ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते। इति शब्दः प्रकारार्थः (आश्रयगतप्रकारवाची) तेन भगवानिति च अस्य विवृत्तिरग्रे विधेया। तथाहि अत्र दशार्थाः प्रथमस्कन्धानुक्रमेण निरूप्यन्ते यथा—सामान्यतो लक्षितस्याप्याश्रयत्वस्य श्रीकृष्णे एव तु वैशिष्ट्यं तदर्थमेव ह्यखण्डश्रीभागवतप्रकाशः। तत्र प्रथमस्कन्धे श्रीशौनकसूतयोः प्रश्नोत्तरे तत्त्वेनैव प्रतिपादिते तदनुगतावेव प्रथमद्वितीयाध्यायौ तृतीयाध्यायस्तु स्फुट एव पुनर्विशेषतस्तत्प्रस्तावाय चतुर्थाद्यध्यायाः तत्र तदेकपरयोः श्रीशुकपरीक्षितोः संवादघटना, अतो द्वितीयस्कन्धश्च सामान्यभगवत्तत्त्वं प्रशंसन्नपि तत्रैव तात्पर्य्यं वहति यत्र ब्रह्मणश्चतुःश्लोकीवक्तृश्रीभगवतश्च तात्पर्य्यञ्च तत्रैव दर्शितं ब्राह्मकल्पकथारंभश्च तदर्थं एव तृतीये पाद्मकल्पकथा च गतस्य पूर्व्वपरार्द्धस्याद्यन्तवर्णने मध्यमानामपि कल्पानां तदनुसारेण ज्ञाने सति दशमैकादशयोः प्रस्ताव्यायास्तत्कथायाः सम्यगवगमात्। एवमेव गते स्वायम्भुवचाक्षुषमन्वन्तरे अपि तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमेषु। निरूपिते अष्टमे प्राचीनमिश्रवैवस्वतम्। नवमस्तु तत्प्रादुर्भावास्पदकेवलवैवस्वतान्वय एव द्वादशः खलु समाधिमुद्रामयः तत्र तत्र तत्तदन्यकथा तु तत्पोषिकैव विशेषतस्तु तत्तदवतारकथेति। तस्मात् सर्गादीनां मध्ये क्वचिदेकद्वारा क्वचिदनेकद्वारा य आश्रयो निरूप्यते, सतु दशमादावीशानुकथाप्रधानतत्तद्द्वारा सर्व्वत उत्कृष्य श्रीकृष्णरूपो निरूप्यते इति स्थितम् ॥ ७ ॥ * * अथ स्वयं भगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्तोतुं स्थितौ (च तत्राश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन व्यष्टिद्वारापि स्पष्टं दर्शयितुं) तदंशभूतस्य पुरुषस्य वैभवं तादृशत्वेन दर्शयन् अध्यात्मादिविभागमाह योऽध्यात्मिकोऽयमिति द्वाभ्याम्। योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः देहसृष्टेः पूर्वं करणानामधिष्ठानाभावेनाक्षमतया करणप्रकाशकर्तृत्वाभिमानितत्सहाययोरुभयोरपि तयोर्वृत्तिभेदादुदयेन जीवत्वमात्राविशेषात् ततश्चोभयः करणाभिमानितदधिष्ठातृदेवतारूपो द्विरूपो विच्छेदो यस्मात् स आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥ * * एकमेकतराभावे इति एषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति। तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति नापि द्रष्टा, न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः, न च तं विना करणं प्रवर्त्तते,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न च तद्विना दृश्यमित्येकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे। तत्र तदा तत्त्रितयम् आलोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मा आश्रयः। तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स चासावन्येषामाश्रयश्चेति। तत्रांशांशिनोः शुद्धजीवपरमात्मनोरभेदांशस्वीकारेणैवाश्रय उक्तः। अतः परोऽपि मनुतेऽनर्थमिति 'जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विवक्षितः॥' इति शुद्धौ विचष्टे ह्यविशुद्धकर्त्तुरित्याद्युक्तस्य साक्षिसंज्ञिनः शुद्धजीवस्याश्रयत्वं न शंकनीयम्। अथवा नन्वाध्यात्मिकादीनामप्याश्रयत्वमस्त्येव। सत्यम्। तथापि परस्पराश्रयत्वान्न तत्र आश्रयताकैवल्यमिति ते त्वाश्रयशब्देन मुख्यतया नोच्यन्ते इत्याह एकमिति। तर्हि साक्षिण एवास्तामाश्रयत्वं तत्राह त्रितयमिति। स आत्मा साक्षी जीवश्च यः स्वाश्रयोऽनन्याश्रयः परमात्मा स एवाश्रयो यस्य तथाभूत इति। वक्ष्यते च–सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेदसर्वज्ञमनन्तमीडे इति। तस्मादाभासश्चेत्यादिनोक्तः परमात्मैवाश्रय इति॥ ९॥ ❀ ❀ अथ स्वयं भगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्तोतुं तदंशभूतस्य पुरुषस्य वैभवं तादृशत्वेन दर्शयति पुरुष इति। यदासौ विनिर्गतः आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्याद्युक्तरीत्या श्रीभगवत आविर्भूतः तदा त्वण्डम् आत्मनि लीनं तत्समूहं विनिर्भिद्य आत्मनः पृथक् कर्तुमारभ्येत्यर्थः, अथवा यदा अण्डं निजाविर्भावस्थानं श्रीभगवन्तं विनिर्भिद्य ततः पृथग्भूत्वा विनिर्गतः तदा अपस्तत्पर्यन्तानि तत्त्वानीत्यर्थः। पृथिव्यपि तदन्तर्भूतत्वेन ज्ञेया॥ १०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

आत्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्राम् अनु पश्चात् शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह शयनं निरोध इति स्थित्यनन्तरं महाप्रलये जीवानां परमेश्वरे लय उक्तः। अन्यथारूपं मायिकं स्थूलसूक्ष्मरूपद्वयं हित्वा स्वरूपेण शुद्धजीवस्वरूपेण केषाञ्चिद्भगवत्पार्षदरूपेण च व्यवस्थितिर्मुक्तिः। इति सर्गादयो जीवविषया नवार्था उक्ताः॥ ६॥ ❀ ❀ सर्गादीनां नवानां लक्षणैरेव तद्विषयीभूतान् सर्वान् जीवान् लक्षयित्वा एकस्याश्रयस्य लक्षणेन परमेश्वरं लक्षयति। आभासः सर्गः चकारात् स्थितिपोषणादयः निरोधश्चेति चशब्दान्मुक्तिश्च यत एवाध्यवसीयते निश्चीयते स आश्रयो भगवन्नारायण एव तस्मादेव सृष्ट्यादिदर्शनात्। तस्यैवोपासकभेदेन संज्ञान्तरमाह परमिति॥ ७॥ ❀ ❀ अथ, विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्। इत्युक्तेः प्रतिदेहमेवान्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेवाश्रयरूपमध्यात्मादिभ्यो विभागेन स्पष्टं दर्शयितुमाह द्वाभ्याम्। योऽध्यात्मिकोऽयमिति सर्वत्र विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्। योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषः यदिदमध्यात्मं चक्षुरादिकरणमित्यर्थः। स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः इन्द्रियतदधिष्ठात्रोरुभयोरेव सूर्यायंशत्वेनैकरूप्यादित्यर्थः। तत्र तत्त्वेषु मध्ये उभय आध्यात्माधिदैवरूपो विच्छेदो विभागो यस्मिन् सः आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः। यद्वा उभयः गोलकरूपः शब्दस्पर्शादिरूपश्च विच्छेदो भेदो यस्य सः। पुरुषस्य जीवस्योपाधित्वात् सर्वत्र पुरुषपदप्रयोगः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिश्रुतेः॥ ८॥ ❀ ❀ एकमेकतराभावे इति एतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति। तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति, नापि द्रष्टा न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः, न च तं विना करणं प्रवर्त्तते न च तद्विना दृश्यमित्येवमेकतरस्याभावे यदा एकं नोपलभामहे तत्र तदा तत्त्रितयं यो वेद स तन्निरपेक्षसिद्धिरात्मा जीवः। यदुक्तम्—देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रामात्मानमन्यञ्च परं विदुर्यत्। सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे॥ इति सर्वमेतत्त्रितयं पुमान् जीवो वेदेति तत्रार्थः। तथैव—जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः॥ इति। स कीदृशः स्वमेवाश्रयो यस्य सः परमात्मा एव आश्रयो यस्य सः। अयमर्थः—अध्यात्मादीनां परस्पराश्रयाणां जीव आश्रयः जीवस्य परमात्मा आश्रयः परमात्मनः परमात्मैवाश्रय इत्याश्रयतत्त्वं परमात्मैव। तथा विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थित इत्युक्तेः स्वं कृष्ण एवाश्रयो यस्य स परमात्मेति व्याख्याने श्रीकृष्णस्य मुख्याश्रयत्वं तदंशत्वात् परमात्मनश्च निर्विशेषस्वरूपत्वात् ब्रह्मणश्च इत्येकं आश्रयतत्त्वमुपासकभेदात् त्रिधा भासते इति॥ ९॥ ❀ ❀ एवं दशभिर्महापुराणलक्षणैर्जीवेश्वरविभागं निरूप्य जीवानामीश्वरभक्त्यैव निस्तारमभिव्यज्य यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति प्रतिज्ञातमर्थं वक्तुं कथां प्रस्तौति पुरुषोऽण्डमित्यादि। ननु कथं मुहुरपि वैराजस्याध्यात्मादिकथैव प्रपंच्यते भगवतोऽतिमधुरलीलावतार-रूपगुणादिकथाः किमल्पीयस्यो दृष्टाः। सत्यम्। ताः कथा आस्वादनीयत्वेन केषु खल्पदेष्टव्याः ये तद्भक्तिसिद्धा नित्यसिद्धा वा महानुभावास्ते तत्सौन्दर्यामृतलीलामृतसिन्धौ स्वत एवाविरामं खेलन्त्येव ये पुनरन्ये विषयानन्दतल्पे निद्रान्तिये च कुकर्मफलदुःखतरङ्गे मूर्च्छन्ति ते ततः प्रबोधयितुमेवाशक्याः कथं भगवल्लीला उपदेश्यन्तां यदुपदेशादेव ते साधकभक्ता भवेयुरिति महाकारुणिकः पुराणचूडामणिरयं तांस्ततः प्रबोधयितुं भंग्या किमपि मुहुरपि यतते स्म। तत्र यथा वह्निना तप्तमङ्गं वह्निनैवोपशाम्यति यथा च भूताविष्टो भूतमन्त्रेणैव प्रबुद्ध्यते तथैव जीवानां मायानिद्रावेशो मायाकथयैवापयाति यदुक्तम्—मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः। शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति॥ इति। किञ्च यद्यपि भागवतकृपालब्धभगवल्लीलामृतवृष्ट्यैव मायासुखनिद्राणोऽपि कर्मदुःखमूर्च्छितोऽपि जागर्त्ति स्तिम्यति जीवति नृत्यति आनन्देन माद्यति च तदपि तादृशमहत्कृपा यैरेव लभ्यते तैरेव कृतार्थीभूयते न तु सर्वैरेव अतोऽध्यात्मकथया मुहुः श्रुतया लब्धसंसारतितीर्षाणां गुरुपादाश्रयणे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रोद्भूतयत्नानां निकृष्टजीवानामपि निस्तारो भवत्वित्येतदर्थमेवाध्यात्मकथापौनःपुन्यं भगवद्भक्तानामास्तिक्यवतान्तु सर्वमेव श्रीभागवतममृतमिवास्वाद्यमेव । अपि च शास्त्रस्यास्य न केवलं भगवन्तमेवाधिकृत्य प्रवृत्तिः अपि तु तन्निर्विशेषस्वरूप-तदंश-भूतौ ब्रह्मपरमात्मानावपि । यदुक्तं शास्त्रारम्भ एव-ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते । इति ब्रह्मपरमात्मोपासकानामध्यात्मादि-कथाभ्यास उपयुक्त एव । किञ्च शास्त्रस्यास्य महिम्ना ब्रह्मपरमात्मोपासकानामपि भक्तिप्रवर्त्तितत्वात् तत्फलदशायामपि आत्मारामाश्च मुनय इत्यादेः प्रायो भक्तिरेव वरीवर्त्तीति ते तत्साधनं तत्फलञ्च शुद्धभक्तैरपि न कटाक्षणीयम्, अपि तु अनुमोदनीयमेव । तस्माद् यथा ब्रह्मत्व-परमात्मत्व-मत्स्यकूर्माद्यनेकावतारत्व-धर्मज्ञानवैराग्यबलैश्वर्यरूपगुणलीलामाधुर्यपरिपूर्णः श्रीकृष्णः सर्व-विधभक्तैरेव परिचर्यते एवमेव ब्रह्म-परमात्म-मत्स्यकूर्माद्यवतारावतारितत्तत्सर्वमूलभूतश्रीकृष्णतदीयरूपगुणलीलामाधुर्यैश्वर्य-तत्प्राप्तिसाधन-भक्ति-प्रेम-धर्म-ज्ञान-योग-वैराग्याद्यखिलतत्त्वप्रदर्शको ग्रन्थोऽयमपि तत्स्वरूपभूत इति सर्वं समञ्जसम् । पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्ता अण्डं सृष्ट्वा यदा विनिर्भिद्य स्वरूपभूतादात्मनः सकाशात् पृथक्कृत्य विनिर्गतो बहिः स्थितः तदा आत्मनः स्वस्य अयनं शयनस्थानं तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे अन्विच्छन् अपो गर्भोदसंज्ञा अस्राक्षीत् । शुचिः स्वयम्, अतः शुचीः शुद्धाः न तु क्षारोदादितुल्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अस्य देहगतस्य आत्मनः जीवस्य अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते इति वाक्योक्ताभिः कर्मसंज्ञाभिः शक्तिभिः सह अनुशयनं लयो निरोधः अन्यथा रूपमात्मत्वेन गृहीतं देहादिरूपं कार्यकारणरूपप्रकृतिसंबंधं हित्वा भगवद्भावापन्नेन स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आभासः आसमंताद्भासनमाविर्भवनमुत्पित्तिः निरोधो लयः चकारात्स्थित्यादिसंग्रहः यतः अध्यवसीयते शास्त्रद्वारा ज्ञायते स आश्रयः । ननु तस्मिन्नाश्रये किं प्रमाणमित्यत आह परमिति । सर्वोत्कृष्टत्वेन ब्रह्मेति बृहद्गुण-शक्त्याद्याश्रयत्वेन परमात्मेति सर्वात्मत्वेन च शब्द्यते अनादिसिद्धेन शब्देन वेदेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देहा-द्यात्मत्वस्य देहादिविलक्षणात्मस्वरूपप्रतिपादनेनान्यथा रूपत्वं दर्शयन् स्वरूपेणाश्रये व्यवस्थितिं दर्शयति य इति द्वाभ्याम् । योऽय-मात्मनि देहे प्रसिद्धः चक्षुरादिकरणसमूहः स आध्यात्मिकः यश्चासौ चक्षुराद्यधिष्ठातृभूतः सूर्यादिसमूहः स एव आधिदैविकः यश्चोभयविच्छेदः उभयभिन्नः देहः स आधिभौतिकः पुरुषः स्मृतः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ न ह्याधिभौतिकं विना प्रतीत्यनुमेय आध्यात्मिकः चक्षुरादिकरणसमूहः सिद्ध्यति नापि तं विना तत्प्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातृसमूहः, नापि तं विना करणवर्गः प्रवर्तते नापि करणवर्गं विना देहादे रूपाद्युपलब्धिः, एवं यदा एकमेकतराभावेनोपलभामहे न साक्षात्कुर्महे तत्र तदातत्रितयं यो वेद स आत्मदेहेन्द्रियादिद्रष्टा जीवः तस्य स्वातंत्र्यं वारयितुं हर्यधीनतामाह स्वाश्रयाश्रय इति । स्वाश्रयो भगवान् आश्रयो यस्य सः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं सर्गाद्यर्थान् जीवस्य देहादिविलक्षणत्वं भगवतः आश्रयस्य स्वाश्रयत्वं जीवस्य हर्य्यधीनत्वं चाभिधायेदानीं यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति यदुक्तं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इति । असौ पुरुषो वैराजः अण्डं विनि-र्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः । आत्मनोऽयनं स्थानम् अन्विच्छिन् विमृशन् यतः स्वयं शुचिरतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत्सृष्टवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

निरोधं लक्षयति—अस्याऽनुशयनमिति । अस्य भगवतः अनु पश्चाच्छयनं शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयनम् । अस्येति पुरोवर्त्ती आत्मत्वेन प्रकाशमानोऽङ्गुल्या निर्दिश्यते । आत्मनो देहस्य । सहेत्युभयत्र । देहशक्त्योः द्वासप्ततिभेदा नाडी-रूपाः । स्वस्य श्रिया[1]द्यो द्वादश । शयनं च त्रिविधं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन । अतः सप्ताशीतिभेदा भवन्ति । मुक्तिं लक्षयति—हित्वा-ऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति । अन्यथारूपं तत्वरूपं तस्य परित्यागः स्वरूपमेकम् । अवस्था द्विविधा सामान्यविशेषभेदेन । उभयत्र लक्षणं मिलितम् । तत्रापि पूर्वं तत्त्वपरित्यागः, तत्त्वान्यष्टाविंशतिः । एवमेकत्रिंशद्भेदा भवन्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आश्रयं लक्षयति—आभासश्चेति । आश्रयो द्विविधः । शास्त्रमार्गेणाऽऽश्रीयत इति प्रपत्त्या, सायुज्येन वा, उत्पत्तिस्थितिप्रलयैर्वा । क्रियया आश्रयणं पञ्चधा । ज्ञानेनाऽऽश्रयणमष्टधा । मनसो द्विस्वभावत्वात्तस्योभयत्र सम्बन्धः । अन्तःकरणानां मध्ये अहङ्कारस्य नाऽऽश्रय-हेतुत्वम् । एवं त्रयोदशधा भवति । एवमपि राशिद्वयात्मको भवति क्रियाज्ञानभेदेन । तत्र प्रथमतः क्रियया आश्रयं प्रतिपादयति—आभासश्चेति । आभास उत्पत्तिः । चकारात्तमश्च । आभासशब्देन च उत्पत्त्यादयः सर्वे वस्तुतो मायिकानामेव न स्वस्येति विषयताया आश्रयत्वं बोधयति । निरोधस्तयोरेव । इदमाश्रयत्वं कर्तृत्वेन । तदैव क्रियया आश्रयत्वं भवति । आभासनिरोधा-वुत्पत्तिप्रलयौ । अन्ये विकारा एतदन्तर्भाविनः । पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्याऽऽदिमस्तथा । उभावेकीकृतौ लोके वृद्धयादिभि-

१. श्यादय इति ख. श्रियाश्रय इति घ. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रुदीरिताविति। अध्यवसीयत इति। यतो भगवतः सकाशान्न केवलमेते विकारा जायन्ते किन्तु प्रकाश्यन्ते च भगवतैव। चकारात्तेषु स्वभावोऽपि सम्पाद्यते। अतोऽस्ति भाति प्रियमिति त्रयं भगवत्कार्यं तत्कारणत्वेनाऽऽश्रयः। एतदेव तस्याऽधिष्ठानत्वम्। तदाह—स आश्रय इति। स भगवानाश्रय इत्यर्थः। यतः सच्चिदानन्दरूपत्वात्पूर्वोक्ता धर्मा भवन्ति। अयमेव भगवान् शास्त्रान्तरे नामान्तरेण व्यपदिश्यत इति सर्वसमन्वयार्थं नामान्तरमाह। परं ब्रह्मेति वेदे। परमात्मेति स्मृतौ। शब्द्यत एव। शब्दमात्रं भिद्यते। अर्थस्त्वेक एव। वेदचतुर्मुखवर्णव्युदासार्थं परशब्दः। जीवव्युदासार्थं द्वितीयः॥ ७॥ ❀ ❀ एवं क्रियाश्रयं निरूप्य ज्ञानाश्रयं निरूपयति—योऽध्यात्मिकोऽयमिति द्वाभ्याम्। ज्ञानमग्रे निरूपयितुं ज्ञेयमत्र निरूप्यते। ज्ञेयं त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदेन। आत्मानमध्यध्यात्मम्। आत्मा देहस्तमधिष्ठाय ये तिष्ठन्तीन्द्रियान्तःकरणानि प्राणाश्च तेऽध्यात्मानः। तानधिष्ठाय यस्तिष्ठति शारीर आत्मा स आध्यात्मिकः। सोऽयमेव पुरुषो यः श्रोतृवक्तृत्वेन व्यवह्रियते। यस्त्वेतदन्तर्यामी स आधिदैविकः। अधिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां नियामकत्वेन तानधिष्ठा[1]य यः स्थितः स आधिदैविकः। सोऽप्ययमेव। एक एवेन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठातृदेवांश्चाऽधितिष्ठन् शब्दद्वयेनोच्यते। अतएव देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्यामिण इति स एतस्याऽपि पूज्यत्वेन निरूप्यते। एकस्यैव उभयविधविच्छेदकर्त्ता शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तभूत आधिभौतिकः। भूतान्यधिष्ठाय ये तिष्ठन्ति रूपादयस्तेऽधिभूतास्तत्समुदायोऽवयवी आधिभौतिको देहः। देहे विद्यमान एवेन्द्रियाभिमानित्वमिन्द्रियप्रेरकत्वं च। नो चेदेक एवाऽऽत्मा। अस्योभयविच्छेदकत्वे महतां स्मृतिः स्मर[2]णं प्रमाणम्। तदाह—स्मृत इति॥ ८॥ ❀ ❀ एवं ज्ञेयं निरूप्य तद्विषयकज्ञानाधारत्वेनाऽऽश्रयं निरूपयति—एकमेकतराभावादिति। त्रितयं तत्र यो वेद स आश्रय इति। ननु जीवोऽपि त्रितयं वेद। अन्तर्याम्यपि। अत आश्रयलक्षणमतिव्यापकमित्याशङ्क्याऽऽह। एकं त्रयाणां मध्ये एकतरस्य स्वातिरिक्तस्य अभावाद्धेतोः एकं नोपलभामहे किन्तु भावेनैवोपलभामहे। एकमप्यन्ययोर्भावेन उपलभ्यते न त्वभावेन। तदा "सापेक्षमसमर्थं भवती"ति न तेषामन्यतरस्त्रितयं ज्ञातुं शक्तः। अन्तर्याम्यपि स्वव्यापारे व्यापृतस्त्रितयमध्ये प्रविष्टो न त्रितयं जानाति। यथा देहजीवयोस्त्रितयाज्ञानं सर्वजनीनं तथाऽन्तर्यामिणोऽपि ज्ञेयम्। एवं सति यस्त्रितयं वेद स आश्रयः। तस्य नामान्तरमप्याह—आत्मेति। अतति व्याप्नोतीत्यात्मा। अत एवाऽस्य लीलात्वादात्मा विभूतित्वेन गणितः। "अहमात्मा गुडाकेशे"ति। इदमेकं भगवतो रूपम्। भगवानेव वा ज्ञाना[3]श्रयत्वेय आत्मत्वेन निरूपितः। ननु तस्याऽपि स्वज्ञानाभावात् स्वाधिष्ठातृज्ञानाभावाच्च तस्याऽप्यन्य आश्रयः स्यादत आह—स्वाश्रय इति। स तु स्वात्मानमेवाऽऽश्रित्य तिष्ठति न तस्याऽऽश्रयान्तरापेक्षा। अनेन स्वप्रकाशः स इत्युक्तं भवति॥ ९॥ ❀ ❀ एवं दश लक्षणानि निरूप्य त्रितयनिरूपणार्थं पूर्वोक्तं विराजमुपपत्त्या सह निरूपयति—पुरुषोऽण्डमिति। "यावानयं वै पुरुष" इत्यत्र नामरूपे तस्याऽऽक्षिप्ते जीवतुल्यतया। तत्र जीववैलक्षण्यं निरूपयितुं स्वेच्छयैव तस्य नाम इन्द्रियाणि चेति जीवसाम्यं निराकरोति। तत्र प्रथमं नामनिरुक्तिमाह—पुरुषोऽण्डमिति द्वाभ्याम्। पुरुषो विराट्। ब्रह्माण्डं विनिर्भिद्य कटाहात्पृथक्कृत्य नारिकेलगोलकवत् यदा विनिर्गतः स्वस[4]र्वकार्ये [5]समर्थो जातः। अथवा। अण्डमेव वा भित्त्वा निर्गतः। तदा अण्डे न जलाद्यावरणव्यवस्था। पुराणान्तरानुरोधेन परमण्डे स्थित इति व्याख्यायते। वस्तुतस्तु कटाहं विनिर्भिद्यैव निर्गतः। अत एवाऽऽत्मन आश्रयापेक्षा। पूर्वमण्डमेवाऽऽश्रयत्वेन स्थितम्। तस्मिन् भग्ने आश्रयान्तरमन्विच्छन् अपोऽस्राक्षीत्। स्वयं शुद्धो ज्ञानपूर्णो भगवदवतारः स्वाश्रयं शुद्धमेव सृष्टवान्। सर्वस्याऽपि शुद्धिर्जलेनेति जलं सृष्टवान्। अपामपि शुद्धिः फेनतरङ्गादिराहित्येन॥ १०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

निरोध इत्यत्र मूलस्थस्यास्येति पदस्यात्मबोधकत्वे आत्मपदस्यार्थमाहुः आत्मनो देहस्येति, आत्मत्वेन प्रकाशमानादभिन्नस्य देहस्येत्यर्थः। उभयत्रेति द्विविधशक्तिषु शयने उभयोः शक्तीनां सहभावो विवक्षित इत्यत्र गमकमाहुः देहेत्यादि। द्वासप्ततिभेदाः प्रश्नोपनिषदि प्रसिद्धाः, द्वासप्ततिप्रतिशाखानाडीसहस्राणीति। तथा च, तासु मुख्यानां ग्रहणात्तथेत्यर्थः। तेनोभयविधशक्तिसहभावेऽध्यायसङ्ख्यैव गमिकेति भावः। सामान्यविशेषभेदेनेति सामान्यावस्था दैवीसम्पद्रूपा, विशेषावस्था मर्यादारूपा पुष्टिरूपा च तेनेत्यर्थः। उभयत्र लक्षणं मिलितमिति अवस्थाद्वये मुक्तिलक्षणमविशिष्टमित्यर्थः। ननु विशेषावस्थायामहन्तादिसद्भावस्यैव दर्शनात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आहुः तत्रापीत्यादि। तत्रापीति पुष्टयवस्थायाम्। इदं यथा तथा ममोत्तमेतिश्लोकेत्यत्र विवृतमाचार्यैः। तन्मत्कृततट्टिप्पणीतोवगन्तव्यम्। पञ्चविंशतितत्त्वपक्षेऽध्यायसङ्ख्या न युज्यत इत्यतः सङ्ख्यान्तरमाहुः तत्त्वानीत्यादि॥ ६॥ ❀ ❀ आभासश्चेत्यत्र। नन्वाश्रयस्य कुतो लक्षणद्वयमित्याकाङ्क्षायामाहुः आश्रय इत्यादि। शास्त्रे भगवत्प्रापकं भक्तिज्ञानरूपं मार्गद्वयम्। आश्रयशब्दश्चात्र कर्मण्युत्पन्नः, 'यथा सर्वासामपां समुद्रमेकायनमि'त्यादिश्रुतिसिद्धाधिकरणत्वबोधकः, "तत्र भक्तिमार्गे प्रपत्त्याऽऽश्रयो भवति ज्ञानमार्गे सायुज्येनेति प्रकारद्वैविध्याल्लक्षणद्वयमित्यर्थः। एवं सति तृतीयमार्गिणां जडानां चाश्रयो न स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः उत्पत्तीत्यादि। तथा च, प्रपत्त्या सायुज्येन वा ज्ञानद्वारा आश्रीयते,

१. ष्ठाय स्थित इति ख.। २. स्मृतिः प्रमाणमिति ख.। ३. श्रयत्वेनात्मत्वेनेति ख.। ४. स सर्वेति घ.। ५. कार्यसमर्थ इति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उत्पत्त्यादिभिश्च स्वोत्पादनक्रियाद्वारा आश्रीयतेऽतो लक्षणद्वयमित्यर्थः । अध्यायविभागमाहुः क्रिययेत्यादि । ननु मनसोपि कर्मेन्द्रियत्वात् कथं पञ्चवेत्यत आहुः मनस इत्यादि । सम्बन्ध इति, अनुग्राहकतया सम्बन्धः । तथा च, तत्क्रियायाम * मुख्यत्वात्पञ्चधेत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् ज्ञानेन नवधा वक्तव्य इत्यत आहुः अन्तरित्यादि । निरोधशब्दस्य प्रलये प्रसिद्धत्वात् तत्समभिव्याहृत आभासशब्द उत्पत्तिबोधनाय किमिति प्रयुक्तः, उत्पत्तिपदमेव कुतो नोक्तमित्यकाङ्क्षायामाहुः आभासशब्देनेत्यादि । विषयतया आश्रयत्वमिति विषयताद्वयाधारत्वम् । तयोरिति, जगद्रूपतमोरूपयोः विषयतयोः, उत्पत्त्यादिभिः स्वजनक्रियाधारत्वेनाश्रीयते, न तु स्वाश्रयत्वेनेतीममर्थं स्फुटीकुर्वन्ति इदमित्यादि । आश्रयत्वमिति, स्वस्वरूपलाभार्थकोपजीव्यत्वम् । उत्पत्त्यादय स्वस्वरूपलाभाय यमुपजीवन्ति स जगज्जन्मस्थितिभङ्गकर्त्ता आश्रय इत्यर्थः । निरोधश्चेति चकारस्यार्थमाहुः आभासनिरोधावित्यादि । वृद्ध्यपायादिभिरिति वृद्धिविपरिणामापक्षयैः । तर्हि चतुर्मुखात् को विशेषः इत्यत आहुः अध्यवसीयत इत्यादि अत इति प्रकाशनात् स्वभावसम्पादनाच्च । त्रयमिति, विषयतागतं त्रयम् । एतदेवेति, अस्तिभातिप्रियत्वसम्पादकत्वमेव । तथा च मूले यत इत्यनेन उत्पत्त्यादिजनकं प्रकाशकं हेतुमुद्दिश्य तस्मिन्नाश्रयत्वविधानाद्विषयतोपरञ्जकस्थित्या आश्रयत्वं विवक्षितमिति प्रकृतिपुरुषजन्यायां जगद्रूपायां विषयतासञ्ज्ञायकरूपायां प्रविश्य तत्तदाकाररूपायास्तस्या अस्त्यादिरूपत्वं यत्सम्पाद्यते तदेवाविष्टत्वमधिष्ठानत्वमित्यर्थः । शास्त्रान्तरेप्येवमेव सम्मतमिति मूलाशयं स्फुटीकुर्वन्ति अयमित्यादि । सर्वसमन्वयार्थमिति सर्वेषां प्रमाणानामेकार्थत्वार्थम्, एवं चैतेन पद्येनैतादृशस्य प्रपत्त्या आश्रयणीयत्वं बोधितप्रायम् । स्मृताविति गीतायाम् । जीवव्युदासार्थमिति मुक्तजीवव्युदासार्थम् ॥ ७ ॥ * * योध्यात्मिक इत्यत्र । नन्वनुप्रविष्टस्यैकस्य जीवान्तर्यामिभावकथने 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति श्रुतिविरोधाभावेपि 'द्वासुपर्णे'ति—श्रुतिर्विरुद्ध्यत इत्यत आहुः अत एवेत्यादि । अन्तर्यामिण इति पञ्चमी । यत उभयप्रवेशपक्षेपि 'ऋतं पिबन्तावि'ति—श्रुत्यन्तरे जीवात्मा छायारूपत्वादप्रयोजक उक्तः । अत एव हेतोरस्य देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्यामिणः सकाशादेवेति, स एतस्यापि पूज्यत्वेन श्रुत्यन्तरे निरूप्यते । तथा चोद्देश्यविधेयभावस्य तद्बोधनार्थतया कथनान्न तद्विरोध इत्यर्थः । मूले, उभयविच्छेद इत्यत्र उभयोर्विच्छेदो यस्मादिति व्यधिकरणपदं बहुव्रीहिं ज्ञापयितुमाहुः उभयविच्छेदकर्त्तेति ॥ ८ ॥ * * नन्वन्तर्यामिणः प्रकाशस्वभावत्वात् तस्य स्वव्यतिरेकेण त्रितयज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्कायामुद्देश्यविधेयभावसूचितं तात्पर्यमाहुः अन्तर्यामीत्यादि । त्रितयमिति स्वव्यतिरिक्तं त्रितयम् । ज्ञेयमिति त्रितयान्तः प्रविष्टत्वादनुमेयम् । आत्मेति, तस्य नाम योगरूढमिति ज्ञापनायाहुः अततीत्यादि । अत एवेति । त्रितयव्यापकत्वादेव । इदमिति द्वितीयाश्रयलक्षणेन लक्षितम्, अग्रे स्वाश्रयाश्रयपदात्तदनुरोधेन प्रक्षान्तरमाहुः भगवानेव वेति । स्वाश्रयाश्रयपदे षष्ठीतत्पुरुष इत्येतत्पदमक्षरव्यावर्त्तकत्वेनापि शक्यवचनम् । तथा चाश्रयस्य लीलात्वे इदमक्षरलक्षणं पुरुषोत्तमत्वे मूललक्षणमुभयोरविच्छेदज्ञापनायैवमुक्तमित्यर्थः । प्रथमपक्षे स्वाश्रयाश्रयपदप्रयोजनं वक्तुमाहुः नन्वित्यादि । एवञ्चैताभ्यां श्लोकाभ्यां चैतस्य सायुज्यत्वेन आश्रयत्वं विवृतं ज्ञेयम् । तथा सति, भक्तिमार्गे भगवान् जगन्निमित्तोपादानभूतः प्रपत्त्याश्रयणीयः । ज्ञानमार्गे तु स्वप्रकाशरूपो विभूत्यात्मकः स्वयं वा यथाधिकारं सायुज्येनाश्रयणीय इति बोधनायात्र लक्षणद्वयमुक्तमिति फलति ॥ ९ ॥ * * पुरुष इत्यत्र दशलक्षणानीति पुराणस्य दशलक्षणानि । पृथक्कृत्येति स्वस्वरूपं पृथक्कृत्य 'कण्ठं भित्वा विनिःक्रान्तावि'त्यादौ तथादर्शनात्तथेत्यर्थः । ननु पञ्चमाध्याये विशेषस्तु 'विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूदि'त्यादिनाण्डसृष्टिमुक्त्वा 'स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गत' इत्यनेन यः पुरुष उक्तः स एवात्र विमृष्यते इति स्वस्थित्यर्थं जलसृष्टत्वं तस्यैव वक्तव्यम्, यदा पुनर्नारिकेलकगोलकवत्स्वकार्यसमर्थत्वरूपस्तस्य निर्गमोङ्गीक्रियते, तदाण्डरूपस्य स्थानस्य सत्त्वा 'दात्मनोयनमन्विच्छन्' इति कथनं विरुद्ध्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अस्मिन्नपि पक्षे दोषमाहुः तदेत्यादि । तदाण्डभेदनपक्षेण्डनिवृत्त्या, तत्र न जलाद्यावरणव्यवस्था । तथा च, तदनङ्गीकारे 'आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाषत्कोटिविस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवदि'त्यादिवाक्यविरोधस्तुल्य इत्यर्थः । एवं दोषसाम्येपि प्रथमव्याख्यानं यदुक्तं तत्र बीजमाहुः परमित्यादि । अत्र तु द्वितीयपक्ष एवाभिप्रेत इत्याहुः वस्तुत इत्यादि । तथा च, तत्पक्षोपष्टम्भकानि वाक्यानि कल्पान्तराभिप्रायाणीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अस्यात्मनः जीवात्मनः शक्तिभिरिन्द्रियान्तःकरणादिभिः सह अनुशयनं भगवति लयस्तदेकपरतया संसारविस्मृतिश्च निरोधः, निरोधनिरूपके दशमस्कन्धे तथैव प्रतीतेः । अन्यथारूपमविद्यया देवमनुष्यदेहादौ आत्माभिमानलक्षणं हित्वा स्वरूपेण सच्चिदानन्दात्मत्वेन व्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥ * * आ समन्ताद्भासनमाभासः जगत आविर्भावः निरोधः प्रलयश्च यतो यत्र चाध्यवसीयते प्रमाणेन निश्चीयते स आश्रयः । स क इत्यपेक्षायामाह—वेदे परं ब्रह्मेति स्मृतौ परमात्मेति च शब्द्यते कथ्यते इति ॥ ७ ॥ * * आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह—य इति । योऽयमाध्यात्मिकः पुरुष-

---

* आमुख्यत्वात् पाठः ।

आम्नाय-ग्रन्थालय, ... करौली

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः स एवासौ आधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः। यस्तु तत्रैकस्मिन्नेवोभयः आध्यात्मिका-दिद्विरूपो विच्छेदो भेदो यस्मात्तथाविधश्चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः स ह्याधिभौतिकः पुरुषः स्मृतः तत्त्वज्ञैर्निरूपितः। पुरुषस्य जीवस्योपाधित्वात्तस्य पुरुषत्वं ज्ञेयम् "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यादिश्रुतेः॥ ८॥ ❁ ❁ एकमेकतराभावे इत्येतेषामन्योन्यसापेक्षं सिद्धत्वेनानात्मत्वं सूचयति। तथाहि—दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिद्ध्यति, नापि द्रष्टा, न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः, न च तं विना करणं प्रवर्त्तते, न च तद्विना दृश्यमित्येवं यदैकतरस्याभावे एकमपि नोपलभामहे न पश्यामस्तत्र तदा तद् आध्यात्मिकादित्रितयमालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मैव स्वाश्रयाश्रय इत्यन्वयः। तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयेति, अनन्याश्रयश्चासौ अन्येषामाश्रय-श्चेत्यर्थः। तथा च भगवानेकादशे वक्ष्यति—'दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः खे। आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धिसिद्धिः' इति॥ ९॥ ❁ ❁ एवमुक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् 'यदु'ताहं त्वया पृष्टो वैराजा-त्पुरुषादिदम्॥ यथासीत्तदुपाख्यास्ये' इति यत् प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह—पुरुष इत्यादिना। स पुरुषो वैराजः अण्डं विनि-र्भिद्य पृथक्कृत्य यदादौ सृष्टेः पूर्वं विनिर्गतः पृथक् स्थितस्तदा आत्मनः स्वस्य अयनं स्थानमन्विच्छन् विमृशन् यतः स्वयं शुचिः शुद्धः अतः शुचीः फेनतरङ्गादिराहित्येन शुद्धाः अपो गर्भोदकसञ्ज्ञाः अस्राक्षीत् ससर्ज॥ १०॥

हिन्दी अनुवाद

जब भगवान् योगनिद्रा स्वीकार करके शयन करते हैं, तब इस जीवका अपनी उपाधियोंके साथ उनमें लीन हो जाना 'निरोध' है। अज्ञानकल्पित कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि अनात्मभावका परित्याग करके अपने वास्तविक स्वरूप परमात्मामें स्थित होना ही 'मुक्ति' है॥ ६॥ ❁ ❁ परीक्षित्! इस चराचर जगत्की उत्पत्ति और प्रलय जिस तत्त्वसे प्रकाशित होते हैं, वह परम ब्रह्म ही 'आश्रय' है। शास्त्रोंमें उसीको परमात्मा कहा गया है॥ ७॥ ❁ ❁ जो नेत्र आदि इन्द्रियोंका अभिमानी द्रष्टा जीव है, वही इन्द्रियोंके अधिष्ठातृ-देवता सूर्य आदिके रूपमें भी है और जो नेत्रगोलक आदिसे युक्त दृश्य देह है, वही उन दोनोंको अलग-अलग करता है॥ ८॥ ❁ ❁ इन तीनोंमें यदि एकका भी अभाव हो जाय तो दूसरे दोकी उपलब्धि नहीं हो सकती। अतः जो इन तीनोंको जानता है, वह परमात्मा ही, सबका अधिष्ठान 'आश्रय' तत्त्व है। उसका आश्रय वह स्वयं ही है, दूसरा कोई नहीं॥ ९॥ ❁ ❁ जब पूर्वोक्त विराट् पुरुष ब्रह्माण्डको फोड़कर निकला, तब वह अपने रहनेका स्थान ढूँढ़ने लगा। और स्थानकी इच्छासे उस शुद्ध सङ्कल्प पुरुषने अत्यन्त पवित्र जलकी सृष्टि की॥१०॥

तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान्। तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः॥ ११॥
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया॥ १२॥
एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः। वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा॥ १३॥
अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः। यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु॥ १४॥
अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः। ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः॥ १५॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

अप्सु वासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति। तेन अप्सु वासेन यद्यस्मात् पुरुषो नरस्तस्मादुद्भवो यासां ता नारा अपोऽयनमस्येति नारायण इत्यर्थः। तदुक्तम्। "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ इति॥ ११॥ ❁ ❁ तस्य प्रभावमाह। द्रव्यमुपादानम्। कर्मादीनि निमित्तानि जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमा भवंतीत्यर्थः॥ १२॥ ❁ ❁ योग एव तल्पं शय्या तस्मात् वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम्॥ १३॥ ❁ ❁ तस्यैव प्रपंचः यथेत्यादिना॥ १४॥ ❁ ❁ अंतः शरीरे य आकाशस्तस्मात्क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सत ओज इंद्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिर्बलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात्सूक्ष्माद्रूपात्प्राणः सूत्राख्यः महान् मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम्॥ १५॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

इत्यर्थ इति इति। नारेषु स्थितत्वान्नारायण इति भावः। अत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति। नरस्य भगवतः सूनवः पुत्राः ता आपः पूर्वं प्रलये यतोऽयनं वासस्थानं तेन हेतुनेति स्मृत्यर्थः॥ ११॥ ❁ ❁ तस्य समष्टिविराडंतर्यामिणः उपादा-

१. नवमाध्यायस्य (४५) श्लोकोऽयम्। २. प्रा०पा०—तेजस्ततः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पृथिव्यादि जीवो हिरण्यगर्भः अनुग्रहादन्वयात् । इत्यर्थं इति । इति न हि परमात्मानं विना जीवो वा तिष्ठेदिति भावः ॥ १२ ॥ ❁ ❁ समष्टिविराडेव कथमभूदित्यपेक्षायामाह–एकः प्रलये स्वांशाञ्जीवानात्मनि विलाप्यैकत्वेन स्थितः अनु अनंतरं सृष्टिकाले "एकोऽहं बहु स्याम्" इति श्रुतेर्नानात्वमिच्छंस्तानेव जीवानात्मनः सकाशाद्विभक्तान् कुर्वन् योगः स्वमहिमस्थितिलक्षण एव तल्पं शय्या तस्मान्महाप्रलये रात्रिस्थानीये शयित्वा सृष्टिकाले प्रातरुत्थितः सन् देवो दीव्यन् पुरुषः मायया स्वशक्त्या महत्तत्त्वादीनि कारणानि सृष्ट्वा तैः कार्यभूतं वीर्यं हिरण्मयं कनकवर्णं प्रकाशबहुलं ब्रह्मांडं सावरणमसृजदिति महासमष्टिसृष्टिः ततश्च तेषामेव महत्तत्त्वादीनां किंचिर्त्किचिदंशैर्भगवच्छक्त्यैव परस्परं मिलितैः समष्टिविराट्पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितांडकटाहमध्यगः सृष्टोभूत् । तदैवादिपुरुषस्तदेवांडकटाहं प्रविश्य तदर्द्धं स्वसृष्टजलेनापूर्य्य तत्रस्थं समष्टिविराजं स्वजठरमध्यगतं कृत्वा सहस्रवर्षाणि तस्मिन् गर्भोद एव सुष्वाप तदन्ते योगतल्पात्समुत्थितः सन् हिरण्मयं वीर्यं समष्टिविराजं त्रिधा व्यसृजत् ॥ १३ ॥ ❁ ❁ त्रिधैव किं तत्राह–अधिदैवमित्यादि । एष एव समष्टिस्तस्य नाभिद्वाराकमलनालात्मको भविष्यति । स एव पुनश्चतुर्दशलोकात्मको वैराजसंज्ञः स्थूलो भावी सूक्ष्मं तु हिरण्यगर्भः समष्टिजीवो वैराज एव विसर्गाद्यर्थं चतुर्मुखो भावीति ब्रह्मणस्त्रैविध्यम् । अथ प्रकृतमनुसरामः अथ इति । आधिदैवादिकायुक्त्वा त्रिविधादन्यदिदं त्रिविधमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ असुर्जीवनव्यंजकः ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

निरुक्त्या प्रकथनेन, व्युत्पत्त्या इति यावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ❁ ❁ गर्भरूपो देहमिति चतुर्दशभुवनात्मकं समष्टिदेहम् अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रार्कसमद्युतीति मनुवचनात् ॥ १३ ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्वसृष्टासु तास्वप्सु सहस्रं परिवत्सरान् बहून्संवत्सरानवात्सीत् उवास । एतदेव नारायणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याह तेनेति । यद्यस्मात्पुरुषोद्भवाः पुरुषात्परमपुरुषादुद्भवा उत्पन्नाः पुरुषादुद्भवो यासां इति वा नारा आपः अयनं यस्येति शेषः, तेनेदृशव्युत्पत्तिलभ्येनावयवत्वेन नारायणो नारायणशब्दवाच्योऽभूदित्यर्थः । नामेति स्मृत्यंतरप्रसिद्धिं द्योतयति । तथाहि—स्मर्यते आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं यस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति ॥ ११ ॥ ❁ ❁ अस्यैव प्रभावमाह द्रव्यमिति । द्रव्यादयः यदनुग्रहतः संति स नारायणः । इत्यन्वयः द्रव्यं महदादिपृथिव्यंतभूतवर्गः कर्मजीवादृष्टं कालः गुणवैषम्यहेतुः स्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावः यदनुग्रहतः संति यस्य उपेक्षया न संति द्रव्यादयो यत्संकल्पानुविधायिसत्तास्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❁ ❁ एवंभूतो नारायण एकः अविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनैकः नानात्वं देवमनुष्यादिरूपेण भवितुमिच्छन् योगः स्वात्मानुभवरूपो योगः स एव तल्पं शय्या तस्मात्समुत्थितः देहं स्वशरीरभूतं हिरण्मयं रमणीयं वीर्यं चिदचिदात्मकं कारणद्रव्यं मायया चतुर्मुखरूपेण त्रिधा करणज्ञातृज्ञेयरूपेण व्यसृजत् मायाशब्दस्तद्गुणरजःप्रचुरः चतुर्मुखपरः संकल्पपरो वा संकल्पेन चतुर्मुखरूपी भूत्वा वाप्यसृजदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❁ ❁ त्रैविध्यं विवृणोति अधिदैवमिति । अधिदैवं दिगादिदेवताधिपः एकादशेंद्रियरूपकरणवर्गः अध्यात्मं ज्ञातृवर्गः अधिभूतमिति पृथिव्यादिभूतस्थगंधादिज्ञेयवर्गः उक्त इति त्रिधा प्रभुर्व्यसृजदित्यर्थः । ज्ञातृसृष्टिर्नामजीवानां तत्तद्देवादिदेहयोगसंपादनमेव । तथाहि तोयान् जीवान् विससर्ज भूम्यामिति । तोयशब्दोपलक्षितभूतसंघपरिणामदेवादिशरीरविशिष्टत्वेनाकारेण विससर्ज इत्यर्थः । अथ संग्रहेणोक्तं देवादिव्यष्टिशरीरस्थानां प्राणेन्द्रियादीनां चतुर्मुखशरीरस्थप्राणेंद्रियादिसमष्टित उत्पत्तिप्रकारं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते यथेति । पौरुषे समष्टिपुरुषचतुर्मुखदेहगतं पुरुषाधिष्ठितं वा एकं समष्टिरूपेणैकं वीर्यं व्यष्टिकारणं द्रव्यं त्रिधा करणभोक्तृविषयरूपेण देवादिव्यष्टीनां यथा निरभिद्यत उदपद्यत तच्छृणिवत्यर्थः, मत्त इति शेषः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ एवं प्रतिज्ञाय व्यष्टींद्रियसृष्टिविभागं वक्तुं इंद्रियाश्रयप्राणव्यष्टिसृष्टिमाह अंतरिति । पुरुषस्य चतुर्मुखस्य विचेष्टतः प्राणव्यापारं कुर्वतः चतुर्मुखे प्राणव्यापारं कुर्वति सतीत्यर्थः । अंतः शरीरे तच्छरीरांतः स्थितादाकाशादाकाशकार्यवायुविशेषात्प्राणादोजः सहोबलं जज्ञे ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहः वेगसामर्थ्यं बलं धारणसामर्थ्यं एते धर्मा अभवन्नित्यर्थः । ततश्चतुर्मुखस्वशरीरगतौजःसहोबलधर्मिप्राणात्प्राणाख्यः महान्मुख्यः असुः प्राणनहेतुः जज्ञे इतरेषां शरीरांतर्वर्तिप्राणा अभवन्नित्यर्थः । प्राण इत्येकवचनमार्षं जात्यभिप्रायं वा ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

ततः किं तत्राह तास्विति । स्वसृष्टासु तास्वप्सु सहस्रपरिवत्सरानवात्सीदिति यत् तेन नारायणो नामाभूदित्यन्वयः । ननु अनेनायनमप्स्वासेति अबयन इति वा जलायन इति चांतरेण नारायण इति नाम कथमत्राह यदिति । अनाशात्पुरुषो नरस्तदुद्भवापो नारा इति यद्यस्मात्ता नारा अयनं यस्य स नारायण इति सोऽपोऽसृजत्ततो नारा नरोऽनाशात्परो यत इति च ॥ ११ ॥ ❁ ❁ हरेरियं सृष्टिः स्वाधीनसाधनांतरसहकृतेत्याशयेनाह द्रव्यमिति द्रव्यं पृथिव्यादि ॥ १२ ॥ ❁ ❁ ब्रह्मांडस्यांतस्त्रैविध्यमपि श्रीनारायणेनैव कृतमित्याह एक इति । जले शेषपर्यंके शयान एको नारायण एव स्वसृष्टतत्तद्वस्तुनियामकतयांतर्यामिरूपैर्नानात्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वहुत्वसंख्यागोचरत्वमाप्तुमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितो देवो लीलालोके हिरण्यं स्ववीर्यमंडं मायया स्वेच्छयांतस्त्रिधा व्यधात् तत्तन्नियामकत्वेन वहुत्वं प्राप्तुमीश्वर इत्यादेः किंच हिरण्मयं पूर्णसुखं शतानंदवीर्यं स्वरतो रूपं त्रिधा व्यसृजदित्यन्वयः। अंतःस्थितहरेः कामादंडे व्रह्मतनोर्जनिरित्यादेः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अंडांतस्त्रैविध्यप्रकारं कथयति। अधिदैवमिति। प्रभुरिति त्रिधा व्यसृजदिति शेषः। हरिवीर्यरूपस्य विराजोऽपि त्रैविध्यमस्ती ति कथयति पुनरिति। पुनर्यथा तत्पौरुषं पुरुषाख्यस्य हरेर्वीर्यं विराण्नामव्रह्मात्मकं जातं त्रिधा भिद्यत इति त्रिविधमभवत् तथा शृण्वित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्त्रैविध्यं विवृणोति अंतरिति। विराडाख्यव्रह्मशरीरेंतराकाशे विचेष्टतः पुरुषस्य हरेरोजः सहो वलं पराभिभवसहनस्वेच्छाकरणशक्तयो जज्ञिरे ततस्तेभ्य ओजआदिभ्यो महान्प्राणो मुख्यप्राणो जज्ञ इत्यन्वयः। व्रह्मांतर्यामिहर्योजःसहोवलानुविष्टहिरण्यगर्भौजःसहोवलेभ्यः सर्वेन्द्रियनायक ओजःसहोवलात्मको मुख्यप्राणो जात इत्युक्तं भवति। एतेन च पूर्वप्रकृताध्यात्माधिभूताधिदैवानां व्रह्मस्थनारायणव्रह्मप्राणेभ्यः सृष्टिरिति ज्ञातव्यं प्राणेन क्षिपतेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या।

तदेवं व्रह्माण्डं कर्त्तुमारभ्यापि शयनलीलार्थं कञ्चित् कालं स्थगितचेष्ट आसीदित्याह तास्ववात्सीदिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च सर्वं तद्व्यर्थमेवासीदित्याह द्रव्यमिति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एक इति सार्द्धम्। तत्र महासमष्टिव्यष्टिजीवानां त्रयाणां तदुपाधीनाञ्च सृष्टिप्रक्रियामभेदप्रायतया विवरीतुमाह एक इति। एकः प्रलये स्वांशान् जीवान् आत्मनि विलाप्यैकत्वेन स्थितः संप्रति तु तत्तत्स्वांशानाविर्भाव्य नानात्वमन्विच्छन् योगनिद्रास्थानात् समुत्थितः। ततश्च वीर्य्यं व्रह्माण्डसमूहोत्पादनार्थमंशतो विभक्तीकृतं तत्त्वसमुदायरूपं व्रह्माण्डसमूहवीजम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथेत्यर्द्धकम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अथ त्रिधात्वं विवरीतुं प्रथमं प्राणं विवृणोति अन्तरिति द्वाभ्याम्। अन्तः शरीरे तस्यैव गर्भीभूतस्य महासमष्टिरूपस्य पुरुषस्याभ्यन्तरे य आकाशस्तस्मात् प्राणो जज्ञे स्पष्टीवभूव। ततो विचेष्टमानस्य सतः ओजः सहो वलञ्च जज्ञे इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अप्सु वासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति। तेन अप्सु वासेन नारायण इति नाम अभूत्। कुतः यत् यस्मादापः पुरुषादुद्भवन्तीति ता इति नरः पुरुषः तस्माज्जाता नारा आपोऽयनं यस्य स नारायण इति नाम। तदुक्तम्। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं यस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य समष्टिविराडन्तर्यामिणः प्रभावमाह। द्रव्यमुपादानं पृथिव्यादिकं कर्मादीनि निमित्तानि जीवो हिरण्यगर्भो भोक्ता यस्यानुग्रहात् यदन्वयात्। न हि परमात्मना विना जीवो देहो वा तिष्ठेत् स्वकार्यक्षमो वा भवेत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ समष्टिविराडेव कथमभूदित्याकांक्षायामाह। एकः प्रलये स्वांशान् जीवान् आत्मनि विलाप्य एकत्वेनास्थितः अनु अनन्तरं सृष्टिकाले नानात्वमिच्छन् तानेव जीवानात्मनः सकाशाद् विभक्तान् कुर्वन् योग एव तल्पं शय्या तस्मादिति महाप्रलये रात्रिस्थानीये शयित्वा सृष्टिकाले प्रातरुत्थितः सन् देवो दीव्यन् पुरुषः मायया स्वशक्त्या महत्तत्त्वादीनि सृष्ट्वा तैः कार्यभूतं वीर्यं हिरण्मयं कनकवर्णं प्रकाशवहुलं व्रह्माण्डं सावरणमसृजदिति महासमष्टिसृष्टिः। ततश्च तेषामेव महत्तत्त्वादीनां किञ्चित् किञ्चिदंशैर्भगवच्छक्त्यैव परस्परमिलितैः समष्टिविराट् पञ्चाशत्कोटियोजनशतकोटिपरिमिताण्डकटाहमध्यगः सृष्टोऽभूत् तदैवादिपुरुषस्तदेवाण्डकटाहं प्रविश्य तदर्द्धं स्वसृष्टजलेनापूर्य तत्रस्थं समष्टिविराजं तं स्वजठरमध्यगतं कृत्वा सहस्रवर्षाणि तस्मिन् गर्भोद एव सुष्वाप तदन्ते योगतल्पात् समुत्थितः सन् हिरण्मयं वीर्यं समष्टिविराजं त्रिधा व्यसृजत्। त्रिधैव किं तत्राह अधिदैवमित्यादि। एष एव समष्टिस्तस्य नाभिद्वारात् कमलनालात्मको भविष्यति। स एव पुनश्चतुर्दशलोकात्मको वैराजसंज्ञः स्थूलो भावी सूक्ष्मस्तु हिरण्यगर्भः वैराज एव विसर्गाद्यर्थं चतुर्मुख भावीति व्रह्मणस्त्रैविध्यम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथ प्रकृतमनुसरामः अथेति। अधिदैवादिकादुक्तात् त्रिविधादन्यदिदं त्रिविधमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अन्तःशरीरे य आकाशस्तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य पुरुषस्य समष्टिविराजः। ओज इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः वलं देहशक्तिः। ततः त्रिविधशक्त्यात्मकात् सूक्ष्मात् रूपात् प्राणः सूत्राख्यः महान् श्रेष्ठः असुर्जीवनव्यञ्जकः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तासु स्वसृष्टासु अप्सु सहस्रं परिवत्सरान् अवात्सीत् उवास तेनाप्सु वासेन नामेति प्रसिद्धौ नारायणशब्दवाच्योऽभूत् यद्यस्मादापः पुरुषोद्भवाः पुरुषो नर स्वयं भगवान् तदुद्भवा 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन' इति श्रीव्यासवचनात् ताः नाराः आपोऽयनं यस्य स तथोक्तः। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्प्रभावमाह द्रव्यमिति। द्रव्यं महदादिकर्मजीवादृष्टं कालः गुणवैषम्यहेतुः स्वभावः प्रधानस्य परिणामित्वम्। जीवश्चेतनः यस्य भगवतः अनुग्रहतः संति कार्यकारिणो भवन्ति यदुपेक्षया तु न संति किमपि कर्तुं नोत्सहंते,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यदैते संहता भावाः भूतेन्द्रियमनोगुणाः । यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः । सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यद इति पूर्वोक्तेश्च ॥ १२ ॥ ❀ ❀ देवो दीप्तिमान् प्रभुः समर्थः एकः अविभक्तशरीरावयवः नानात्वमधिदैवादिविभागमन्विच्छन् योगः स्वात्मानुभवरूप एव तल्पः तस्मादुत्थितः वीर्यं वक्ष्यमाणसृज्यपदार्थमूलभूतं हिरण्मयं प्रकाशबहुलं अविभक्तावयवं शरीरं मायया वयुनेन संकल्पमात्रेण अधिदैवमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा व्यसृजदिति सार्द्धश्लोको वाक्यम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अस्यैव प्रपंचः अथेत्यादि पौरुषं पुरुषाधिष्ठितम् । एकं समष्टिरूपं वीर्यं व्यष्टिकारणम् । त्रिधाभिद्यत निरभिद्यत उदपद्यत तच्छृणु ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुरुषस्य विचेष्टतः प्राणचेष्टां कुर्वतः अंतःशरीरे यः आकाशः तस्मात् ओजः इन्द्रियशक्तिः सहः मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः प्राणः जज्ञे शक्तित्रययुक्तः समष्टिप्राणोऽभवदित्यर्थः । ततो महान्मुख्यः असुः सर्वेषां प्राणः जज्ञे । जातावेकवचनम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ततस्तास्वेवाऽप्सु स्वसृष्टास्ववात्सीत् । न ह्यन्य एवमपः स्रष्टुं तत्र स्थातुं वा शक्नोति । स्वसृष्टास्वित्यनेनाऽपां महत्त्वेन स्वमहत्त्वं बोधयन् जीवाद्यन्तराभावेन च तत्कृतं भयमशुद्धिं च निवारयति । अत्र वासस्तूष्णींभावेन । सहस्रं परिवत्सरानिति । स नारायणावतारो ब्रह्ममानेन सहस्रपरिवत्सरमात्रं तिष्ठतीति ज्ञायते । शयनार्थं वा । सहस्रपरिवत्सरं शयनं कृत्वा पश्चात् सृष्टिं करोति । एतावान् कालः स्वदेहे निष्पाद्यमानानां सर्वेषां जीवानां सर्वनिर्वाहार्थे । एवं सति तस्य नारायणेति नाम जातमित्याह—तेन नारायणो नामेति । नारमयनं यस्येति नारायणः । नन्वस्य जलमयनं तत्कथं नारायण इति । तत्राऽऽह—यदापः पुरुषोद्भवा इति । यद्यस्मादापः पुरुषशब्दवाच्यान्नरादेवोत्पन्नाः । पूर्वं हि पुरुषः । स एव नारायणपूर्वभावित्वान्नर इत्युच्यते । भगवदावेशात् । तस्माज्जाता आपः तेन नाराः । ता अयनं यस्येति भवत्येव नारायणः । एवं स्वनिर्मितेनैव कार्येण स्वस्य नामानि भवन्तीति न प्राकृततुल्यता ॥ ११ ॥ ❀ ❀ किञ्च । अस्मादपि हेतोर्न प्राकृततुल्यतेत्याह—द्रव्यं कर्म च कालश्चेति । द्रव्यमधिभूतं महाभूतादि । कर्माऽध्यात्ममदृष्टादि । काल आधिदैविको नियन्ता सर्वनिमित्तभूतः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । उपादानं निमित्तं च क्षोभको हेतुरेव च । भोक्ता चेति समस्तार्थे समर्थाः कृपया हरेः । तदाह—यदनुग्रहत इति । एवकारेण जीवानां विशेषाकारेण भगवत्कृपाधीनत्वं बोधितम् । चकारादन्यान्यपि साधनानि दण्डादीनि भगवत्कृपयैव । सन्ति आविर्भूतानि तिष्ठन्ति । कार्यक्षमाणि च भवन्ति । अन्यथाऽव्यक्तमेतानपकर्षति । यथा व्याघ्रः पशुम् । तदाह—न सन्तीति । नाऽत्र भगवतः क्रोधोऽप्यपेक्ष्यते । किन्तूपेक्षामात्रेणाऽव्यक्तस्तानुपसंहरति । अनेन "यावान् कल्प" इत्यादिषु ये कालादय आक्षिप्तास्ते सर्वे समाहिता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ किञ्च । भगवाननन्तः कथं सृष्ट्यादि करोतीति न शङ्कनीयम् । यतस्तस्य सृष्टिप्रकार एवमित्याह—एको नानात्वमन्विच्छन्नित्यादिभिः । भगवानेक एव जले शयानोऽनेकरूपो भविष्यामीतीच्छां कृतवान् । ततः शयनतल्पादुत्थितो यथा पुरुषः शय्यात उत्तिष्ठति । ततस्तस्य स्वात्मनो बहुधेच्छायां तस्य वासुदेवस्य मायारूपा या भार्या तया हेतुभूतया तस्याः सन्निधिमात्रेणैव स्वस्मिन्नेव विद्यमानं बीजात्मकं वीर्यं सच्चिदानन्दरूपं त्रिधा सद्रूपचिद्रूपानन्दरूपभेदेन त्रिधा असृजत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भेदत्रयमपि गणयति—प्रथमतः अधिदैवं आनन्दांशभूतम् । अथ तदनन्तरं अध्यात्मं चिद्रूपम् । कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह—प्रभुरिति । सर्वसमर्थः । इतिशब्दः प्रकारे । यथैतत्त्रयं निर्मितं तथाऽन्येऽपि प्रकारा निर्मिता इति । अनेन सर्वे त्रिविधा उत्तरिताः । प्रकारविशेषेणाऽपि त्रैविध्यं जातं निरूपयति—यथैकमिति । प्रकारव्यतिरेकेणेच्छयैव त्रैविध्यं भवति तथापि प्रकारेणाऽपि निरूप्यते । यथा एकमभिद्यत । अखण्डस्य यथा भेदस्तथा शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवाऽऽह—अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयस्थाने य आकाशस्तस्मादाकाशाद्धेतोः पुरुषश्चेष्टां कृतवान् । निरवकाशश्चेष्टितुं न समर्थ इत्यधिकरणेऽप्याकाशस्य हेतुत्वम् । पुरुषस्य नारायणस्य । विचेष्टतः शरीरमध्य एव चेष्टां कुर्वतः । इदं तु तस्यैव शक्यम् । तदा तस्य चेष्टात इन्द्रियान्तःकरणदेहानां सामर्थ्यानि जातानीत्याह—ओजः सहो बलं जज्ञ इति । ततः तदनन्तरं प्राणो जातः । तस्य प्राणस्य वायुत्वं निराकरोति—महानिति । महत्तत्त्वांशभूतः सूत्रात्मा । न तु भौतिको वायुः । अन्येऽपि प्राणाः सन्तीति विशेषणमाह—असुरिति । सुरित्यनुकरणशब्दः श्वासवायुः । स न भवतीत्यसुः । भौतिकादतिरिक्त इति यावत् ॥ १५ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तास्ववात्सीदित्यत्र तूष्णींभावेनेति, सुप्तवत् क्रियान्तरराहित्येन । अत्र स्वसृष्टासु वासकथनादेवं ज्ञायते । अण्डभेदानावरणजलस्याविलत्वेनायनानिच्छयापां सृष्टिस्तेन विराजोऽयनं स्वसृष्टा आपस्तदयनं भूतरूपं जलं तस्यायनं तेज इति । तथा पूर्वमण्डस्य सहस्राब्दं स्थितेरुक्तत्वादत्र च नारायणस्थितेस्तात्कालिकत्वेन कथनात् सहस्रद्वयवर्षोत्तरं सृष्टिरिति 'योगतल्पात्समुत्थित' इति वक्ष्यमाणलिङ्गात् पक्षान्तरमाहुः शयनार्थं वेति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ द्रव्यमित्यत्र हेतुरिति सहकारी । एवञ्चैतैस्त्रिभिः पद्यैरलौकिकसामर्थ्यबोधनेन प्राकृततुल्यावयवत्वकृतं प्राकृततौल्यं लोकन्यायेनापि निरस्तम् । तुल्यावयवकरयोपि राजरङ्कयोः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सामर्थ्यतदभावाभ्यामुत्कर्षापकर्षस्याध्यक्षसिद्धत्वात् फलानुपपत्तिशङ्काप्येतेनैव निरस्ता। मूलसामर्थ्यस्यास्मिन् विद्यमानत्वेनैतद्रूपधारणायामप्यभयरूपस्य फलस्य सुखेन सम्भवादिति। अपि च, बाह्याद्यनियतत्वं यदाक्षिप्तम्, तदपि लोके पुरुषकृतस्वावयवविवरणावरणवदिच्छाधीनतया तृतीयश्लोकेन समाहितमित्याहुः। अनेन इत्यादि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एक इत्यत्र तस्य वासुदेवस्येत्यादि। अत्र 'द्रव्यं कर्म च' त्यस्योत्तरार्द्धे 'पूर्वं वासुदेवा परो ब्रह्मन् चान्योर्थोस्ति तत्त्वत' इति पठितमत्र च 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये' ति पठित्वाग्रे तस्मात्सृष्टिरुच्यत इति तत्रोक्तो वासुदेवोयमेवेत्याशयेनोक्तम्। तथा सति, दशमस्कन्धे 'वासुदेवकलानन्त' इत्यत्र यो वासुदेवो वक्ष्यते 'सात्विकेषु तु कल्पेष्वि' त्यनेन विवरिष्यते च सोयमिति बोध्यम्। सन्निधिमात्रेणेति तां सञ्चायकप्रतिकृतिरूपां कृत्वा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अधिदैवमित्यत्र अन्येपीति अन्यत्रोक्तात्रानुक्ता अपि ॥ १४ ॥ अन्तःशरीर इत्यत्र अधिकरणेपीति स्वसृष्टजले। अत्र चेष्टाकरणेनेन्द्रियादिसामर्थ्योत्पत्तिकथनाच्चेष्टाजनकं स्वसामर्थ्यं तस्मादन्यदेवेति ज्ञापनायाहुः इदं तु शक्यमिति ॥ १५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

येन स्वसृष्टासु तास्वप्सु सहस्रपरिवत्सरान् बहून् संवत्सरान् अवात्सीत् उवास तेन अप्सु वासेन नारायण इति नामाभूदिति शेषः। एतदेव व्युत्पादयति–यत् यस्मात् पुरुषो नरस्तस्मादुद्भवो यासां ता नाराः आपः अयनमस्येति नारायण इत्यर्थः। तदुक्तम्—'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रभावमाह—द्रव्यमिति। द्रव्यं महदादिपृथिव्यन्तो भूतवर्गः, कर्म शुभाशुभजीवादृष्टं, कालो गुणवैषम्यहेतुः, स्वभावः परिणामहेतुः, जीवो भोक्ता, चकारादन्यदपि यत्किञ्चित्–एते सर्वे यस्यानुग्रहतः सन्ति सत्तां लभन्ते, कार्यक्षमाश्च भवन्ति, यस्योपेक्षया च न सन्ति सत्तामेव न लभन्ते। कुतः कार्यक्षमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स देवः एकः अविभक्तनामरूपः आत्मनो देवमनुष्यादिरूपेण नानात्वमन्विच्छन् योगजात् तल्पात् शय्यातः समुत्थितः सन् हिरण्मयं प्रकाशबहुलं रमणीयं वीर्यं गर्भरूपं देहं मायया स्वसङ्कल्पात्मिकया त्रिधा व्यसृजत् विभक्तवान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ किं तत्त्रैविध्यमित्यपेक्षायामाह अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितीति। तस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वकरणे सामर्थ्यमस्तीत्याह–प्रभुरिति। कथं त्रिधा व्यसृजदित्यपेक्षायां सङ्क्षेपेणोक्तमपि विस्तरेण तत्प्रकारं वक्तुं प्रतिजानीते—यथेति। एकं पौरुषं वीर्यं यथा त्रिधा भिद्यत तथा शृण्वित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रतिज्ञातं निरूपयति–अन्तरिति। पुरुषस्य विचेष्टतः क्रियाशक्त्या विविधं चेष्टमानस्यान्तश्शरीरे य आकाशस्तस्मात् ओजः इन्द्रियशक्तिः, सहो मनश्शक्तिः, बलं देहशक्तिः, ततस्तदनन्तरं प्राणश्च जज्ञे। असव इन्द्रियाणि। तेषु प्राणस्य मुख्यत्वमाह–महानसुरिति ॥ १५ ॥

हिन्दी अनुवाद

विराट् पुरुषरूप 'नर' से उत्पन्न होनेके कारण ही जलका नाम 'नार' पड़ा। और उस अपने उत्पन्न किये हुए 'नार' में वह पुरुष एक हजार वर्षोंतक रहा, इसीसे उसका नाम 'नारायण' हुआ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उन नारायणभगवान्‌की कृपासे ही द्रव्य, कर्म, काल, स्वभाव और जीव आदिकी सत्ता है। उनके उपेक्षा कर देनेपर और किनीका अस्तित्व नहीं रहता ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उन अद्वितीय भगवान् नारायणने योगनिद्रासे जगकर अनेक होनेकी इच्छा की तब अपनी मायासे उन्होंने अखिल ब्रह्माण्डके बीजस्वरूप अपने सुवर्णमय वीर्यको तीन भागोंमें विभक्त कर दिया—अधिदैव, अध्यात्म, और अधिभूत। परीक्षित्! विराट् पुरुषका एक ही वीर्य तीन भागोंमें कैसे विभक्त हुआ, सो सुनो ॥ १३ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ विराट् पुरुषके हिलने-डुलनेपर उनके शरीरमें रहनेवाले आकाशसे इन्द्रियबल, मनोबल और शरीरबलकी उत्पत्ति हुई। उनसे इन सबका राजा प्राण उत्पन्न हुआ ॥ १५ ॥

अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु। अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥ १६ ॥
प्राणेन क्षिपता क्षुत् तृडन्तरा जायते प्रभोः। पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ॥ १७ ॥
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते। ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८ ॥
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग् व्याहृतं तयोः। जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति। तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥ २० ॥

---

१. तथेति मूलगततच्छब्दस्य पर्यायः। तथा तच्छृण्विति वाऽर्थः। चिन्त्यमेतत्। अयमेव (रा०) सुबोधिन्याः पाठः। 'अथैकं' इति श्रीधरस्वामिपाठः। २ क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकं प्रभोः आजायते स्मेति श्रीधरस्वामिव्याख्यानम्। ३. प्रा० पा०—विभोः। ४. प्रा० पा०—सुचिरं तस्य।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

महत्त्वं दर्शयति। प्राणा इंद्रियाणि यं प्राणंतं चेष्टां कुर्वंतमनु पश्चात् प्राणंति चेष्टां कुर्वंति अपानंतं चेष्टां त्यजंतमनु अपानंति चेष्टां त्यजंति राजानमनु भृत्या इव ॥ १६॥ ❋ ❋ क्षिपता चालयता निमित्तेन। क्षुत्तृडादिकं प्रभोरिति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम्। आजायते स्म। ततो जक्षतः भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः। प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्॥ १७॥ ❋ ❋ ताल्वधिष्ठानं जिह्वेन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या। एवं सर्वत्राधिष्ठानमिंद्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम्॥ १८॥ ❋ ❋ विवक्षोर्वक्तुमिच्छोः मुखत एव वह्निर्देवता वाक् इंद्रियं व्याहृतं भाषणम्। तयोरितींद्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति॥ १९॥ ❋ ❋ नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमानेऽत्यंतं प्रचलति सति तत्र च नासिकायां वायुर्देवता गंधं वहतीति तथा। अनेन गंधो विषयो दर्शितः। घ्राण इंद्रियं जिघृक्षतः गंधं ग्रहीतुमिच्छतः॥ २०॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

जीवनव्यंजकत्वेन महत्त्वं दर्शयति अन्विति॥ १६॥ ❋ ❋ पिपासतो जक्षतश्चेत्यनेन सुप्तत्वद्वासनामात्रमुच्यते यदेव स्वभावरूपं स तत्तत्कार्यं संपादयतीत्येवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। मुखमिति। व्यष्टिमुखमेव तन्मुखत्वेनोपदिश्यते तत्तत्समुदायकारणमात्ररूपत्वात्तन्मुखस्य, एवमुत्तरत्रापि एकत्वं समूहापेक्षया एकोपलक्षणत्वेन वा ज्ञेयम्। अंतरा उदरमध्ये प्रभोर्वैराजस्य॥ १७॥ ❋ ❋ पूर्वमुपक्रांतमधिदैवादित्रैविध्यं विवृणोति मुखत इति। मुखतः मुखोत्पत्तेरनंतरमित्यर्थः। तत्राधिष्ठानविषयावधिभूतमिंद्रियमध्यात्मं देवताधिदैवमिति सर्वत्र चातुर्विध्येपि त्रैविध्यमेव द्रष्टव्यम्। तत्र तालुनि। ततो जिह्वोत्पत्तेरनंतरम्। यो नाना रसः। यद्वा मुखत इति सप्तम्यर्थे तसिः मुखे तालु निर्भिन्नमित्यर्थः॥ १८॥ ❋ ❋ भूम्न इति। भगवदभेदापेक्षयोक्तम्। तस्य विराजः यदा जले विराजो निरोधोऽजायत तदा श्वासचलनं विना निर्वाह इति श्वासचलनमार्गभूते नासिके अभूतामिति भावः। तयोर्वह्निवाचोस्संबंधि तदधीनं व्याहृतमित्यर्थः। कर्मणो व्याहृतस्येति स्वामिपदविवृतिः। यद्वा। तस्य व्याहृतस्य॥ १९॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्य महत्त्वमेवाह अनुप्राणंतीति। प्राणा इंद्रियाणि सर्वजंतुषु यं प्राणंतं चेष्टां कुर्वंतमनु पश्चात्प्राणन्ति चेष्टां कुर्वंति अपानंतं चेष्टां त्यजंतं प्राणमनु पश्चात्सर्वे प्राणाः अपानंति चेष्टां त्यजंति नरदेवं राजानमनुभृत्या इव सर्वाण्यपीन्द्रियाणि प्राणाधीनवृत्तीनीत्यर्थः। यद्वा व्यष्टिप्राणानां कारणस्वभावानुवर्तित्वमाह अन्विति। यं चतुर्मुखशरीरस्थं समष्टिप्राणमनु अनुसृत्य तत्स्वभावानुवर्तिनः ओजआदिसामर्थ्ययुक्ता एव व्यष्टिप्राणाः प्राणापानादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ १६॥ ❋ ❋ अथ साधिष्ठानस्य सदेव तस्य सविषयस्य जिह्वेंद्रियस्योत्पत्तेर्मुखप्राणोत्पत्तिहेतुकत्वं सूचयन्नाह प्राणेनेति। क्षिपता व्याप्रियमाणेन प्राणेन विभोश्चतुर्मुखस्यान्तरा जाठराग्नौ दीपिते क्षुत्तृट् च जायेते इत्यर्थः। ततः पिपासतः पातुमिच्छतः जक्षतः अत्तुमिच्छतश्च नटस्य शृणोतीतिवत् पंचम्यर्थे षष्ठी बोध्या। प्राक् प्रथमं मुखं निरभिद्यत विभक्तमभूत् चतुर्मुखमुखाद्व्यष्टिशरीरमुखान्युत्पन्नानीत्यर्थः॥ १७॥ ❋ ❋ ताल्वधिष्ठानं जिह्वेन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्राधिष्ठानं इंद्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्युह्यंमुखाद्यङ्गैर्विना जिह्वाउत्पत्त्ययोगान्मुखोत्पत्तिरुक्ता नत्वधिष्ठानतया। अधिष्ठानं तु तात्वेव अनेन ज्ञातसृष्टिरप्यर्थादुक्ता भवति वागादींद्रियाश्रयमुखाद्यवयवसंघातात्मकदेवादिदेहयोगकरणमेव हि ज्ञातसृष्टिः॥ तालुजिह्वामूलं निर्भिन्नं व्यष्टिशरीरतालूत्पन्नमित्यर्थः॥ तत्र तालुनि जिह्वा उपजायते उपाजायतेत्यर्थः। नानारसः कट्वम्लमधुरतिक्तादिरसः जज्ञे जिह्वया यः नानारसः, अधिगम्यते ज्ञायत इत्यर्थः॥ १८॥ ❋ ❋ वाग्व्यष्ट्युत्पत्तिमाह विवक्षोरिति॥ विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्भूम्नो भूमवतः मुखतः मुखाद्वह्निः वागभिमानिनी देवता वागिंद्रियं तयोरिंद्रियतदभिमानिदेवतयोर्व्यापाररूपं व्याहृतमुक्तिश्चाभूदित्यर्थः। एवं सर्वत्र ब्रह्मशरीरात्समष्टिभूताद्व्यवयवविशेष विभाग उच्यते॥ मुखाद्यङ्गैरित्यस्य मुखमादिर्येषां कपोलादीनां तैरङ्गैर्विनेत्यर्थः मुखकपोलहन्वादिसमुच्चयं विना तदन्तर्वर्त्तिजिह्वाया उत्पत्त्ययोगादित्यभिप्रायः॥ न चेयं चतुर्मुखस्यैवेंद्रियोत्पत्तिरिति वक्तुं युक्तं उपरिहस्तौ रुरुहतुरिति हस्तद्वयोत्पत्तिकथनेन चतुर्मुखस्य द्विबाहुत्वाभावात् देवादिशरीरस्य हस्तादिव्यष्टियुग्मविभागस्य सूचितत्वात् घ्राणेंद्रियव्यष्ट्युत्पत्तिमाह गले इति। एतस्य ब्रह्मणः गले कंठे सुचिरं कालमित्यर्थः। वायोरिति शेषः। वायोर्निरोधः समजायतेत्यर्थः। जले इति पाठे नभस्वतीत्यन्वयः॥ १९॥ ❋ ❋ निरोधान्नभस्वति वायौ दोधूयति अत्यंतं प्रचलति सति नासिके नासापुटे निरभिद्येतां वायुव्यापारं कुर्वतो ब्रह्मणः शरीरे वायुपूरिते नासिके निरभिद्येतां ब्रह्मशरीरे वायोः स्तैमित्यान्नासाव्यष्टयोऽभवन्नित्यर्थः। जिघृक्षतो गन्धमाघ्रातुमिच्छतो ब्रह्मणः तत्र नसि नासायां गन्धवहः गन्धप्रापको वायुः घ्राणाधिष्ठाता घ्राण इन्द्रियं च निरभिद्यतेत्यन्वयः॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

प्राणस्य सर्वेन्द्रियप्रमुखत्वं स्पष्टयति अनुप्राणंतीति पिंगलया नाड्या अपानंतमधश्चेष्टमानम्॥ १६॥ ❋ ❋ इडापिंगलयोः प्राणापानचेष्टाफलमाह प्राणेनेति। प्राणेनापानेन च॥ विभोर्विरिंचस्य॥ चतुर्मुखावयवोत्पत्तिकथनपूर्वकं तेभ्योऽध्यात्मा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दीनामुत्पत्तिप्रकारं प्रपंचयति पिपासत इति। प्रागादौ मुखं निरभिद्यत व्यक्तमभवत्॥ १७॥ ❀ ❀ मुखतो मुखे तत्र तालु निरभिनत् जिह्वया जिह्वेंद्रियेण॥ १८॥ ❀ ❀ वाक् वागिंद्रियं तयोर्वह्निवाचोरनंतरं व्याहृतमभिवादनं शरीरांतस्थे नभस्वति वायौ दोधूयति पुनः पुनर्धुन्वति कंपमाने सति जलेंऽडोदके वर्तमानस्य विरिंचस्य वायुनिर्गमद्वाराभावेन निरोधः क्लेशविशेषोऽभूत्॥ १९॥ ❀ ❀ तदनंतरं नासिके श्वासोच्छ्वासरूपवायुनिर्गमागमद्वारे व्यक्ते वायुरित्यनेनात्रापि निरोधोऽनुभवसिद्ध इत्याह जिघृक्षतो घ्रातुमिच्छतो धातुस्तत्र नसि नासिकायां यो नासिक्यः प्राणः स गंधग्राही वायुर्घ्राणेंद्रियं तद्विषयो गंधश्च जात इति शेषः॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अन्विति। प्राणा व्यष्टिगता वायवः। मुख्यप्राणशक्त्यैव व्यष्टिप्राणशक्तिरित्येवात्र विवक्षितम्। अविवक्षितवाच्यार्थध्वनित्वात्॥ १६॥ ❀ ❀ पिपासतो यक्षतश्चेत्यनेन सुप्ततत्तद्वासनामात्रमुच्यते यदेव स्वभावरूपं सत् तत्तत् कार्यं सम्पादयतीति। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। मुखमिति व्यष्टिमुखमेव तन्मुखत्वेनोपदिश्यते तत्समुदायकारणमात्ररूपत्वात् तन्मुखस्य। एव मुत्तरत्रापि। एकत्वमत्र समूहापेक्षया एकोपलक्षणत्वेन वा ज्ञेयम्॥ १७॥ ❀ ❀ त्रिधात्वं विवृण्वंस्तदुपलक्ष्य चतुर्द्धात्वमपि दर्शयति मुखत इति। ततो नानारसो जज्ञे इति तु समष्टेरेव धर्मः॥ १८॥ ❀ ❀ विवक्षोरित्यर्द्धकम्॥ १९॥ ❀ ❀ जले वा इति सार्द्धकम्॥ २०॥ २१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

जीवनव्यञ्जकत्वेन महत्त्वं दर्शयति अन्विति। प्राणा इन्द्रियाणि। यं प्राणन्ते चेष्टां कुर्वंतं तमनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तम् अनु अपानन्ति राजानमनु भृत्या इव॥ १६॥ ❀ ❀ क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकं जायते स्म। प्रभोरित्युपासनार्थं तत्र समष्टौ परमेश्वरत्वारोपः। ततो जक्षतः भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः। प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्॥ १७॥ ❀ ❀ पूर्वमुपक्रान्तमधिदैवादित्रैविध्यं विवृणोति। मुखतः मुखोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः। तालु अधिष्ठानं जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या। तत्राधिष्ठानविषयावधिभूतम् इन्द्रियमध्यात्मं देवता अधिदैवमिति सर्वत्र चातुर्विध्येऽपि त्रैविध्यमेव द्रष्टव्यम्॥ १८॥ ❀ ❀ मुखतो मुखेऽधिष्ठाने वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं विषयः। तयोरिन्द्रियदेवतयोरधीनमित्यर्थः॥ १९॥ ❀ ❀ यदा जले विराजो निरोधोऽजायत तदा श्वासचलनं विना न निर्वाह इति श्वासमार्गभूते नासिके अधिष्ठानं तत्र नभस्वति प्राणवायौ दोधूयमाने अत्यन्तं चलति सति वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा अनेन गन्धो विषयो दर्शितः। घ्राण इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

तस्य मुख्यतां दर्शयति नरदेवं राजानमनु अनुगा इव सर्वजंतुषु यं मुख्यं प्राणं प्राणंतं चेष्टां कुर्वंतम् अनु पश्चात्प्राणः इंद्रियाणि प्राणंति चेष्टां कुर्वंति अपानंतं चेष्टांत्यजन्तमन्वपानंति चेष्टां त्यजंति॥ १६॥ ❀ ❀ क्षिपता व्याप्रियमाणेन प्राणेन निमित्तेन विभोः अंतरा देहमध्ये क्षुत् तृट् जायतेस्म ततः पिपासतः पातुमिच्छतः जक्षतः भक्षयितुमिच्छतः प्राक् प्रथमं मुखं निरभिद्यत विभक्तमभूत् पुरुषस्योत्पन्नैर्मुखादिभिरवयवैर्जनादिकान् जनादिभ्यश्च पुरुषस्य मुखाद्यवयवान् विजानीहीति अष्टमे पृष्टोऽविरोधप्रकारोऽपि सूचितः॥ १७॥ ❀ ❀ मुखतः मुखे तालु अधिष्ठानं निर्भिन्नं विभक्तं तत्र तालुनि जिह्वा इंद्रियमुपजायते स्म। ततः नानाकट्वम्लमधुरादिभेदवान् रसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञेया। एवं सर्वत्राधिष्ठानमिंद्रियं देवता विषयः॥ इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम्॥ १८॥ ❀ ❀ भूम्नो विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतो मुखादेव वह्निः वागभिमानिनी देवता वागिन्द्रियं तयोर्वाग्वह्न्योर्व्यापाररूपं व्याहृतं भाषणं चाभूदित्यर्थः। तस्य व्याहृतस्य जले निरोधः समजायत॥ १९॥ ❀ ❀ नभस्वति प्राणे दोधूयति अत्यंतं स्वव्यापारं कुर्वंति सति नासिके नासापुटे निरभिद्येताम् तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवतां गंधं वहतीति गंधवहः, अनेन गंधो विषयो दर्शितः जिघृक्षतः गंधं ग्रहीतुमिच्छतः घ्राण इंद्रियमभूत्॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

भगवच्चेष्टामात्रेणैवेन्द्रियादिशक्तयः प्राणाश्च जाताः। तस्य प्राणस्य माहात्म्यमाह—अनु प्राणन्तीति। पूर्वं राजसाहङ्कारात्प्राणादीनामुत्पत्तिरुक्ता। ते आधिदैविक[1]रूपाः। एते त्वाध्यात्मिकरूपाः। यं प्राणन्तमनु[2] प्राणन्ति कार्यं कुर्वन्ति। प्राणाः इन्द्रियाणि; तत्रापि न स्वरूपस्थमनु किन्तु प्राणन्तमनु। क्रियाया अपि क्रियापेक्षा सूचिता। तदा तस्य सर्वत्रैव तथात्वं जातमित्याह—सर्वजन्तुष्विति। आत्रह्मतृणस्तम्बेषु। अपानन्तमपगच्छन्तमनु इन्द्रियाण्यप्यपगच्छन्ति। तस्योपलक्षकत्वं वारयति दृष्टान्तेन—नरदेवमिवाऽनुगा इति। राजानमनु सेवका इव॥ १६॥ ❀ ❀ एवं तस्य माहात्म्यमुक्त्वा ततोऽग्रे सृष्टिमाह—प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडिति। प्राणः कारणम्[3]। क्षिपता क्षेपयुक्तेन। अन्तःस्थितानि वस्तूनि मलादीनि क्षिपता इतस्ततो विक्षिपता। क्षुत्तृट्

---

१. दैविकभूताः घ.। २. प्राणमनु इति ख.। ३. कारणमिति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अग्निविशेषावित्येके । मृत्युरित्यपरे । ऊष्मविशेष इत्येके । भगवानेव वैश्वानररूपः क्षुत्तृड्वृत्तिद्वयात्मकः । अन्तरा उदरमध्ये । ततस्तद्वशात् पिपासा जिघृक्षा च जाता । ततो बहिःस्थितपदार्थान् जलान्नरूपान् । पिपासतो जक्षतश्च पातुमिच्छोर्भोक्तुमिच्छोश्च । प्राक् पूर्वभागे । पुरुषेणैव हि विभज्यन्ते दिशः । मुखं विवरात्मकम् । निरभिद्यत भिन्नं जातम् । तथापि न स्फुटितमिव किन्तु द्वारमिव । तत्रैव मुखे विवरात्मके । तस्मादेव मुखाद्धेतुभूतात् । तालु लोके जिह्वेति प्रसिद्धं तन्मध्ये निर्गतम् । उपर्यधो देवा अंशत एकीभूताः 'पदार्थां दानार्थे तालुरूपेण निर्गता इत्यर्थः । तत्र जिह्वेन्द्रियं उपजायत आविर्भूतमित्यर्थः । तत इन्द्रियान्निमित्तभूता-त्तदनन्तरं वा । नानारसो जज्ञे मधुरादिः । सर्वोऽपि विषयस्तत्र जायते कारणत्वतः । बहिःस्थितो वा तदर्थेच्छावशतो जायते रसः ॥ अनेनाऽन्नादीनामप्येषैव व्यवस्था ज्ञापिता । अन्तःस्थितिपक्षेऽपि तालुव्यापारेणैव तालुद्वारा क्षुत्तृट्शामकं भवतीति मुखादि-निर्माणम् । उपदीका (?) गजादिवत् । बहिर्विषयपक्षे तु न सन्देहः । रसाः शृङ्गारादयोऽपि भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—जिह्वया योऽधिगम्यत इति । अधिगम्यते ज्ञायते, विषयतया स्वीक्रियत इति वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततस्तस्मिन्नेव स्थान इन्द्रियान्तरं जातमित्याह—विवक्षोरिति । वेदरूपां वाणीं वक्तुमिच्छोः । मुखतः विवरात्मकाद्धेतुभूतात् । भूम्नो व्यापकस्य आकाशरूपस्य । मुखत इत्येतस्य विशेषणम् । आकाश एव यतः शब्दो भवति । यथा तालुरूपे जिह्वा तिष्ठति तथा मुखमध्ये य आकाशस्तस्मिन्वागिन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं वह्निर्देवता वाक् स्त्रीरूपा न भर्तारं विना निर्गच्छतीति ततोऽत्र[३] देवता प्रथमं निरूपिता । ततो वाक् इन्द्रियम् । ततोऽन्यत्राऽपि प्रथमं देवता पश्चादिन्द्रियमिति ज्ञापितम् । व्याहृतं तयोरिति । तयोः सम्बन्धि व्याहृतं वाग्व्यापारो देवताधिष्ठितेन्द्रियसाध्यो न केवलसाध्यः । एवमन्यत्राऽपि । ततश्चालनेनाऽन्तर्वायुरुद्गतः । स चाऽन्तःपूर्णः क्षोभं जनयतीति तन्निवृत्त्यर्थं नासिके नासापुटे निरभिद्येताम् । तस्य बहिःपदार्थग्रहणावश्यकत्वाभावेऽप्यन्तःस्थितवायोरेव निमित्तत्वमाह—दोधूयति नभस्वतीति । नभस्वान्वायुस्तस्मिन्नत्यन्तं कम्पमाने सति । अथवा नासिकायां चलनात्मको वायुरेव गोलकरूपः । तत्र वायुर्देवता । गन्धं वहतीति गन्धवहो वायुर्घ्राणो वा । उभयोर्मध्ये विशेषणं गन्धस्य विषयत्वबोधकम् । घ्राण इन्द्रियम् । नस्सि जिघृक्षत इति । नासिका गोलकस्थानीया । गोलकाधाररूपा वा । गन्धं जिघृक्षतः आघ्रातुमिच्छतो भगवतः । निरभिद्यत उद्गतं जातं ग्रहीतुमिति यथायोग्यं क्रिया [४]अनुसन्धेयाः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

अनुप्राणन्तीत्यत्र एते त्वाध्यात्मिकरूपा इति । एतेन "प्राण ओजः सहो बलम्" इति पद्योक्तानां भौतिकत्वं बोधितम् । सर्वत्रेति व्यष्टौ ॥ १६ ॥ ❀ ❀ प्राणेनेत्यत्र प्राक् पूर्वभाग इत्यादि । एतेन 'यथा कालोऽनुमीयत' इति प्रश्ने 'सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः' 'यत्रोदेति सा प्राची' 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित' इत्यादिवाक्येभ्यो दिग्बहुत्व(त्वा)व्यवस्थित-त्वाभ्यां कर्णदिशोः संख्याव्यवस्थाविरोधो य आक्षिप्तः स्थितः स समाहित इत्यादि ज्ञापितम् । एवं सति सूर्यकृतदिक्सङ्ख्या-व्यवस्थयोः पूज्यपूजकमध्यप्राचीवद्व्यवहारार्थत्वान्न कश्चिद्दोष इति सिद्ध्यति । ❀ ❀ मुखत इत्यत्र उपर्यधो देवा इति, वरुण उदानादिवायुदेवताश्च । तत्रेति विराट्शरीरे । अन्नादीनामिति षष्ठाध्यायोक्तानां तेषाम् । नन्वन्तरेवं नानारसोत्पत्तिपक्षे मुखनिर्माणवैयर्थ्यमायातीति स पक्षो न सङ्गत इत्याकाङ्क्षायां तत्पक्षेपि तत्सङ्गतिं व्युत्पादयन्ति अन्तरित्यादि । षष्ठाध्याये क्षेत्रमित्यधिकृत्य 'हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य चे'ति कथनाज्जिह्वायामेव रसादिस्थितिरिति तत्पक्षेपि क्षुत्पिपासाकारण-स्योदरेऽन्नादिप्रवेशे सति भवनात्तस्य च तालुव्यापाराधीनत्वाद्व्यापारस्य च विवराधीनत्वाद्विवरात्मकं मुखं तालुव्यापारेणैव तालुद्वारा क्षुदादिशामकं भवतीति मुखनिर्माणं युक्तमित्यर्थः । अन्तर्निर्माणे दृष्टान्तमाहुः उपदीकेत्यादि, उपदीका कीटविशेषः उदेहीति प्रसिद्धः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विवक्षोरित्यत्र आकाशरूपस्येति सद्रूपस्य व्यापकत्वेपि साधारणत्वेन शब्दोत्पत्ति-जनकत्वाभावादेवं व्याख्यातं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नासिके निरभिद्येतामित्यत्र निमित्तत्वमिति नासानिर्भेदनिमित्तत्वम् । दोधूयति नभस्वतीत्युक्त्वा पुनर्वायुकथनात्पक्षान्तरं सम्भवतीत्यतस्तमाहुः अथवेत्यादि । चलनात्मक इति दोधूयतीत्यनेन सूचितः । अत्राश्विनोर्न देवत्वमिति ज्ञापनायाहुः वायुर्देवतेति । पक्षद्वयमुपष्टम्भन्ति नसीत्यादिना । तथा च, नभस्वतो गोलकत्वा-नङ्गीकारे नस्पदमनतिप्रयोजनं स्यादतः स वायुर्गोलकस्तद्गोलकं नासेत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तस्य महत्त्वमेव स्पष्टयति—अनुप्राणन्तीति । सर्वजन्तुषु सर्वप्राणिषु प्राणा इन्द्रियाणि यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति । अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अन्वपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—नरदेवमिवानुगा इति । यथा राजानं गच्छन्तं तद्भृत्या अनुगच्छन्ति तं तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति च तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ प्रभोर्वैराजस्य अन्तरा उदर-

---

१. पदार्थास्तास्विति घ. । २. शामकमिति ख. । ३. तत्रातो देवतेति ख. । ४. क्रियानुसन्धेयेति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मध्ये क्षिपता व्याप्रियमाणेन प्राणेन निमित्तेन क्षुत् तृट् च जायते स्म । ततः पिपासतः पातुमिच्छतः जक्षतः भक्षयितुमिच्छतश्च प्राक् प्रथमं मुखं निरभिद्यत विभक्तमभूत् ।। १७ ।। ❁ ❁ मुखतो मुखे विवरात्मके तालु इन्द्रियाधिष्ठानं निर्भिन्नमुत्पन्नम् । तत्र तालुनि जिह्वेन्द्रियमध्यात्ममुपजायते स्म । ततस्तदनन्तरं नाना कट्वम्लमधुरतिक्तकषायक्षारभेदेन षड्विधो रसो विषयः अधिभूतं जज्ञे जातः । वरुणश्च देवतारूपमधिदैवमनुक्तमपि ज्ञेयम् । एवं सर्वत्राधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषयश्चेत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् । नानाविधा रसाः शृङ्गारादयोऽपि भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—जिह्वया इन्द्रियेण यो रसोऽधिगम्यते ज्ञायते । विषयतया स्वीक्रियते इति वाऽर्थः ।। १८ ।। ❁ ❁ भूम्नो व्यापकस्येति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तं ज्ञेयम् । विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतो मुख एवाधिष्ठाने वह्निर्देवता वागिन्द्रियं तयोरिन्द्रियतदभिमानिदेवतयोः कर्मरूपं व्याहृतं भाषणं चाभूत् । किञ्च जले इति । गले इति पाठान्तरे तस्य गले कण्ठे सुचिरं वायोर्निरोधः समजायतेत्यर्थः ।। १९ ।। ❁ ❁ तस्य जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति अत्यन्तं प्रचलति सति नासिके अधिष्ठानभूते निरभिद्येताम् । तत्र च नसि नासिकायां गन्धं वहतीति तथाभूतो वायुर्देवता अभूत् । अनेनैव गन्धो विषय इति सूचितम् । घ्राण इन्द्रियमभूत् ।। २० ।।

हिन्दी अनुवाद

जैसे सेवक अपने स्वामी राजाके पीछे-पीछे चलते हैं, वैसे ही सबके शरीरोंमें प्राणके प्रबल रहनेपरही सारी इन्द्रियाँ प्रबल रहती हैं और जब वह सुस्त पड़ जाता है, तब सारी इन्द्रियाँ भी सुस्त हो जाती हैं ।। १६ ।। ❁ ❁ जब प्राण जोरसे आने-जाने लगा, तब विराट् पुरुषको भूख-प्यासका अनुभव हुआ । खाने-पीनेकी इच्छा करते ही सबसे पहले उनके शरीरमें मुख प्रकट हुआ ।। १७ ।। ❁ ❁ मुखसे तालु और तालुसे रसनेन्द्रिय प्रकट हुई । इसके बाद अनेकों प्रकारके रस उत्पन्न हुए, जिन्हें रसना ग्रहण करती है ।। १८ ।। ❁ ❁ जब उनकी इच्छा बोलनेकी हुई, तब वाक् इन्द्रिय, उसके अधिष्ठातृ-देवता अग्नि और उनका विषय बोलना—ये तीनों प्रकट हुए । इसके बाद बहुत दिनोंतक उस जलमें ही वे रुके रहे ।। १९ ।। ❁ ❁ श्वासके वेगसे नासिका-छिद्र प्रकट हो गये । जब उन्हें सूँघनेकी इच्छा हुई, तब उनकी नाक घ्राणेन्द्रिय आकर बैठ गयी और उसके देवता गन्धको फैलानेवाले वायुदेव प्रकट हुए ।। २० ।।

तदाऽऽत्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः । निर्भिन्ने ह्यक्षिणी[1] तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ।।२१।।
बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः । कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ।।२२।।
वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः । तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृतः ।।२३।।
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु बलमिन्द्रश्च[2] आदानमुभयाश्रयम् ।।२४।।
गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् । पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः[3] ।।२५।।

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

निरालोकं प्रकाशशून्यमासीदिति शेषः । निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः । तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी स्थानम् । ज्योतिरादित्यो देवता चक्षुरिन्द्रियम् । ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहो ग्रहणम् । अनेन रूपं विषयो दर्शितः ।। २१ ।। ❁ ❁ ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दस्य ग्रहणम् ।। २२ ।। ❁ ❁ मृदुत्वं च काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आ उष्णत्वमीषदुष्णत्वं च शीततां चेत्यर्थः । यद्यप्यत्युष्णत्वमपींद्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाभावादुष्णत्वमित्युक्तम् । गुर्वोष्णेति पाठे यणादेशश्छांदसः । वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना । त्वगिंद्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः । तस्यां रोमाणींद्रियं महीरुहाश्च देवताः जाताः । वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगिंद्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः । तत्र त्वचयंतर्बहिश्च वातो वृत आवृत्य स्थितः कर्तरि निष्ठा । कथंभूतः । त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन । अयमर्थः त्वगिंद्रियमेव बहिः कंडूतिसहितं स्पर्शं गृह्णल्लोमशब्देनोच्यते । तत्र महीरुहाणां देवत्वम् । अंतर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णत्तदेव त्वक्शब्देनोच्यते । तत्र वातो देवता । तथा च तृतीये वक्ष्यति । "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन लोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते । निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।। प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ।।" इति । तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः । प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेन त्वगिंद्रियेणेत्यर्थः । बह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशो निर्दिष्टः । "त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य औषधिवनस्पतयः" इति ।। २३ ।। ❁ ❁ रुरुहतुर्निर्भिन्नौ बलमिंद्रियं इंद्रो देवता तदुभयाश्रयमादानं कर्म ।। २४ ।। ❁ ❁ अभिकामिकामभीष्टां विहितामित्यर्थः । पद्भ्यां सह यज्ञो

१. प्रा० पा० अक्षिणी । २. प्रा० पा० बलवानिन्द्र आदा० । ३. प्रा पा० त्रिभिः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति गत्याख्या कर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् । हव्यं क्रियत इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तम् । नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति ॥ २५ ॥

श्रीवंशीधरकृतभावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तवस्तेन चक्षुषा अनेन गुणग्रह इति वचनेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ तथा । एतमातं ङित्तं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ आकारस्तु निपातोयं ङिदङिद्भेदतो द्विधा । तत्रापि च ङिदाकारः संधिं प्राप्नोति न त्वङित्" इत्युक्तेरत्राकारस्य ङित्वात्संधिर्जात इति भावः । यणादेश इति । "अकः सवर्णे दीर्घः" इति दीर्घे प्राप्ते यणादेशोऽत्रार्षः । इत्यर्थ इति अत्राधिष्ठेयेनाधिष्ठानग्रहणमुपचारादिति भावः । निष्ठाक्तप्रत्ययः । अत्राशयं स्फोटयति । अयमर्थ इति । तत्र तृतीयस्कंधश्लोके इत्यर्थ इत्युभयत्रेयं व्याख्येति एक एव त्वद्रूप एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उभयाश्रयमिन्द्रियदेवताधीनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यज्ञो विष्णुशक्त्याविष्टो देवताविशेषः । स्वयमिति तस्याप्यन्यदेवापेक्षया प्राधान्यमाह—गतिं गमनं जिगीषत इति धात्वर्थस्याविवक्षितत्वादिच्छत इत्यर्थः । यद्यपि गुणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् इत्यनुभूतिना सन्नन्ते प्रकृत्यर्थस्यैव प्राधान्यमुक्तं तथाप्यस्य शास्त्रस्य छंदोरूपत्वात्प्रत्ययार्थस्यापि प्राधान्यमत्र न दोषायेति ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

त्वचमस्येति तृतीयस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्याष्टादशश्लोकः निर्भिन्नान्यस्येति तृतीयस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्य षोडशश्लोकः बह्वृचश्रुतौ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषदीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

चक्षुर्व्यष्टिसृष्टिमाह यदेति । यदा आत्मनि देहे निरालोकं अर्थाभावेऽव्ययीभावः आसीदिति शेषः, तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतस्तस्य ब्रह्मणोऽक्षिणी अधिष्ठाने निर्भिन्नौ चक्षुरिंद्रियस्य व्यष्टियुग्मान्युत्पन्नानीत्यर्थः, चक्षुश्चक्षुरिंद्रियगुणग्रहो रूपगुणग्राहकं ज्योतिरादित्यश्चेत्यर्थः, स हि चक्षुरभिमानी आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रोक्तव्यष्टिसृष्टिमाह बोध्यमानस्येति । ऋषिभिर्वेदैः बोध्यमानस्य प्रबोध्यमानस्य तत्प्रबोधं ग्रहीतुमिच्छतः आत्मनो ब्रह्मणः कर्णावधिष्ठानं दिशः श्रोत्राभिमानिदेवतागुणग्रहः शब्दग्रहणहेतुः श्रोत्रमिंद्रियं निरभिद्यत इत्यर्थः । श्रोत्रेन्द्रियव्यष्टियुग्मान्यभवन्निति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ त्वगिन्द्रियव्यष्ट्युत्पत्तिमाह वस्तुन इति । वस्तुनः द्रव्यस्य मृदुत्वं काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आउष्णं ईषदुष्णत्वं चानुष्णत्वस्य ग्रहणायोग्यत्वादोष्णं इत्युक्तं गुर्वुष्णेति पाठे यणादेशश्छांदसः, शीततां च एतान् गुणान् जिघृक्षतः ग्रहीतुमिच्छतः त्वगिन्द्रियव्यष्टिरुत्पन्ना इत्यर्थः । वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानयोरपि त्वगिंद्रियविषयत्वमिति ज्ञेयम् । अत्रेदं बोद्धव्यं त्वगिंद्रियस्य सूक्ष्मस्थूलरूपबाह्याभ्यन्तरचर्मणी द्वे स्थाने स्थानभेदाच्च कंडूः स्पर्शश्चेति विषयभेदः, विषयभेदाच्च महीरुहाः वायुश्चेति देवताद्वयं त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन लोमभिः कंडूर्यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोनिलोऽविशत् । प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ इति तृतीये स्पष्टमभिधास्यमानत्वात् एवं चैकमेव त्वगिंद्रियं बाह्यचर्मगतं लोम सुव्याप्तमोषधिदेवताकं कंडूग्राहकं एतदेवांतर्बहिश्च स्पर्शग्रहणाद्वायुदैवतमिति । एतदेव संग्रहेणाह तस्यामिति । तस्यां त्वचि त्वगिन्द्रिये निर्भिन्ने तदधिष्ठानं रोमाणि अधिष्ठातृदेवता महीरुहाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः । अथ स्पर्शं गृह्णतस्तस्यैव त्वगिन्द्रियस्य वाय्वधिष्ठितत्वमाह तत्र चेति । तत्र च तत्रैव त्वगिंद्रिये वातो वायुर्वृतः अधिष्ठितवान्, कथंभूतः त्वचा स्वाधिष्ठेयत्वगिंद्रियेण साधनेनांतर्बहिश्च लब्धगुणः लब्धः स्पर्शः गुणो येन सः अंतर्बहिश्च स्पर्शसंपादक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ पाणिव्यष्टिसृष्टिमाह हस्ताविति । नानाकर्म आदानादिकर्म चिकीर्षतः लब्धस्पर्शं कर्तुमिच्छतः तस्य ब्रह्मणः हस्तौ रुरुहतुः ब्रह्मगतहस्तसमष्टितः हस्तयुग्मव्यष्टयोऽभूवन्नित्यर्थः । अत्र स्थाने इन्द्रियाधिष्ठातृकर्माण्याह वृत्तिस्तृतीये स्पष्टा तयोरिति । तयोर्हस्तयोः स्थानभूतयोः बलवान्पाणींन्द्रियापरपर्य्यायबलसहितः इंद्रः अधिष्ठातेत्यर्थः, उभयाश्रयं हस्तद्वयाश्रयमादानं कर्म विषयस्तु इन्द्रियस्य हस्तद्वयगतत्वादादानमपि हस्तद्वयाश्रयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ पादेन्द्रियव्यष्टिसृष्टिमाह गतिमिति । अभिकामिकामिच्छानुसारां गतिं जिघृक्षतः ब्रह्मणः पादौ रुरुहाते निर्भिन्नावित्यर्थः । अत्र स्थाने इंद्रियादीन्याह पद्भ्यामिति । यज्ञो विष्णुः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः, यज्ञः स्वयमेव पद्भ्यां इंद्रियेण इंद्रियस्य पादद्वयस्थत्वात्पद्भ्यामिति द्विवचननिर्देशः पद्भ्यां गतिसामर्थ्यापादकपादेन्द्रियेण सह पादयोरधिष्ठितवानित्यर्थः । नृभिः कर्मभिः गमनागमनादिभिः कर्मभिः हव्यं हविरर्थं द्रव्यं क्रियते संपाद्यत इत्यर्थः । गमनादिकं कर्म हव्यं विषय इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

यदा स विरिंच आत्मनि निरालोको निष्प्रकाशस्तदात्मानं स्वशरीरमन्यच्च दिदृक्षतस्तस्याऽक्षिणी गोलके व्यक्ते ततो ज्योतिः सूर्यो रूपगुणग्रहश्चक्षुरिन्द्रियं तद्ग्राह्यं रूपं चोत्पन्नमिति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिर्ज्ञानसाधनैर्वेदादिभिरग्न्यादिभिर्वा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बोध्यमानस्य वेदान्निबोधेति विज्ञाप्यमानस्य तस्य विरिञ्चस्यात्मनस्तद्विज्ञापनं जिघृक्षतो ग्रहीतुकामस्य कर्णौ जातौ तयोर्दिशो दिग्देवता गुणग्रहः श्रोत्रेंद्रियं च तद्विषयश्च शब्दः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ वस्तुनो घटादिपदार्थस्य मृदुत्वादिगुणान् जिघृक्षतो ज्ञातुमिच्छतस्तस्य विधेस्त्वगिंद्रियं तस्यां त्वचि रोममहीरुहास्तत्र त्वचि चांतर्बहिर्व्याप्तोऽपि त्वचा त्वगिन्द्रियेण स्पर्शलब्धेन ज्ञानेन स्पर्शगुणेनावृतो वातः स्पर्शवायुः स्पर्शश्चाभवदित्यन्वयः। गुर्वुष्णेति छांदसः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उभौ इन्द्रेन्द्रिया-भिमानावाश्रयौ यस्य तत्तथोक्तं आदानमुपादानहानादि कर्म च ॥ २४ ॥ ❀ ❀ गतिं गमनलक्षणं कर्म। यज्ञ इन्द्रपुत्रः स्वयं तदभिमानी गतिश्च पद्भ्यामभूतां तथा नृभिर्यद्धव्यं हविःसंबंधि हवनादिकर्म क्रियते यमुद्दिश्य स उपेन्द्रो भगवान् यज्ञांतर्यामितयाऽभिव्यक्त इति शेषः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

बोध्येति स्वस्य बोध्यमानवाग्ज्ञानमन्तः समान्वयाकारेण स्फुरणञ्च परापश्यन्तीमध्यमाख्यवेदद्वारा परमात्मनैवेति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आदानमादीयमानं वस्तु विषय इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ गतिमिति। जिगीषतो वशीकर्तु-मिच्छतः अतः पद्भ्यामिति पूर्ववत् पञ्चम्येव। यज्ञो विष्णुशक्त्याविष्टरूपा काचिद्देवता स्वयमिति तथापि सर्वतः प्राधान्यविवक्षया यत्र च सति नृभिः कर्तृभिः कर्मभिः कृत्वा हव्यं क्रियते कर्मभिरिति बहुत्वं तद्वृत्तिभेदापेक्षया हव्यमिति मुख्यत्वेनोक्तं सर्वमप्याहरणीयम् (आहवनीयं) तु ज्ञेयम्, तदर्थ मेव तत्र तत्र गमनात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

यदा आत्मनि स्वस्मिन् निरालोकं निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः, आलोकाभाव आसीदित्यर्थः। आत्मानं स्वमन्यच्च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी अधिष्ठानं, ज्योतिरादित्योदेवता, चक्षुरिन्द्रियं ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहणम्। अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य आत्मनः तत् प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः। ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मृदुत्वं काठिन्यं लघुत्वं गुरुत्वम् आ उष्णत्वम् ईषदुष्णत्वं शीततां ग्रहीतुमिच्छतः। यद्यप्युष्णत्वमपीन्द्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाभावादो-ष्णमित्युक्तम्। गुर्वुष्णेति पाठे यणादेश आर्षः। वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वचो निर्भिन्नाः त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म ज्ञातम्। वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात् तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः, त्वगधिष्ठानं तत्र त्वचि अन्तर्बहिर्वृत आवृत्य स्थितो वातो देवता। कीदृशः त्वचा त्वगिन्द्रियेण लब्धो गुणः स्पर्शो येन सः। तथा तस्यां त्वचि अधिष्ठाने रोम इन्द्रियं महीरुहा देवताः कण्डूस्तयोविषयाश्च ज्ञेयाः इति त्वचि इन्द्रियद्वयं तिष्ठति। अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्डूतिसहितसंस्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवतात्वं अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते। तत्र वातो देवता, तथा च वक्ष्यति तृतीये त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः। अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालो-ऽनिलोऽविशत्, प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ इति। तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः। प्राणेनांशेन प्राणवायु-व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः। बह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशो निर्दिष्टः, त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधयो वनस्पतय इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तयोर्हस्तयोर्बलमिन्द्रियं तद्युक्त देवता उभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताधीनम् आदानं विषयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ गतिं गमनं जिगीषत इति धात्वर्थस्याविवक्षितत्वादिच्छत इत्यर्थः। अभिकामिकाम् अभीष्टाम्। यज्ञो विष्णुशक्त्याविष्टो देवता। पद्भ्यां पदोः तदधिष्ठातृरूपेण स्थित इत्यर्थः। कर्मभिरिति गत्याख्या कर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तम्। कर्मभिरिन्द्रियेण हव्यं क्रियते हवनीयं द्रव्यं देशान्तरस्थं गतिप्राप्यं क्रियते इति विषय उक्तः। नृभिरिति व्यष्टिजीवेषु इयमेव रीतिः। सर्वत्र तथा सर्व एव विषयाः शास्त्र-विहिता एव ग्राह्या इति बोधितम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यदा आत्मनि देहे निरालोकमालोकाभाव आसीत् अर्थाभावेऽव्ययीभावः तदात्मानं देहं दिदृक्षतः पुरुषस्य अक्षिणी अधिष्ठानभूते निर्भिन्ने तत्र ज्योतिरादित्यो देवता च चक्षुरिन्द्रियमभूद् गुणग्रहः रूपग्रहणहेतुः अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः कर्णौ अधिष्ठानभूते निरभिद्येताम्। दिशः देवतागुणग्रहः शब्दग्रहणहेतुः श्रोत्रमिंद्रियं निरभिद्यत ॥ २२ ॥ ❀ ❀ वस्तुनो धर्मिणः मृदुत्वं काठिन्यं च लघुत्वं गुरुत्वं ओष्णमीषदुष्णत्वं च शीतत्वं चेत्येतान् धर्मान् जिघृक्षतः गृहीतुमिच्छतः त्वगिंद्रियं निर्भिन्ना तस्यां त्वचि त्वगिन्द्रिये निर्भिन्ने तदधिष्ठानभूतानि रोमाणि कार्यकारणयोरभेदविवक्षया चर्माणि तत्र बहिः कंडूति सहिते स्पर्शे त्वगिंद्रियेण गृह्यमाणे सहायभूताः देवताः महीरुहाश्चोत्पन्नाः अंतर्बहिश्च स्पर्शग्रहणे वा तद्देवतामाह तत्रेति। तत्र तेषु शब्दोदितेषु चर्मसु अंतर्बहिश्च वातः आवृत्यास्थितः कर्तरि निष्ठा कथंभूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन स तथोक्तः त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्द्धिष्णमौषधीः अंशेन लोमभिः कंडूयैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं एनासौ प्रतिपद्यते इति वक्ष्यमाणाच्च बह्वृचश्रुता त्वेक एवांशो निर्दिष्टः त्वग्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य पुरुषस्य नानाकर्मचिकीर्षया हस्ते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्थानभूतौ रुरुहतुर्भिन्नौ तयोर्हस्तयोः बलवानादानहेतुः पाणिसंज्ञकमिन्द्रियमित्यर्थः । इंद्रः देवतातदुभयाश्रयमादानं कर्म ॥ २४ ॥ ❀ ❀ अभिकामिकामिच्छानुरूपां गतिं जिगीषतः पुरुषस्य पादौ रुरुहाते निर्भिन्नौ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यज्ञो विष्णुः स्वयमधिष्ठाता पद्भ्यां पादेंद्रियेण राद्यावस्थितः पद्भ्यामिति द्विवचनं पादेंद्रियस्य पादद्वयगतत्वात् व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव गतिरिति दर्शयति नृभिर्व्यष्टिजीवैः कर्मभिः पादेंद्रियव्यापारैः हव्यार्थं यज्ञार्थं द्रव्यं क्रियते ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं मुखनासिके उपपाद्य अक्षिणी निरूपयितुमाह—यदात्मनि निरालोकमिति । आसीदित्यर्थः । आत्मा देहः । तत्र कीदृशोऽहमिति यदा न ज्ञातवान् । कीदृशे च स्थाने तिष्ठामि । अन्यच्च स्वसम्बन्धिनं दिदृक्षतः । अक्षिणी निर्भिन्ने । चक्षुरादीनामालोकापेक्षा नाऽस्तीति पूर्वमेवोक्तम् । तस्य तु मायामोहो नाऽस्तीति न मायाऽकृतप्रतिबन्धः । निरालोकस्त्वदर्शनकृतः । तत्र देवता ज्योतिः । सूर्ये इति यावत् । सूर्यस्य ज्योतीरूपं आधिदैविकम् । आध्यात्मिकं तु मण्डलं सूर्यशब्दवाच्यम् । किरणास्त्वाधिभौतिकाः । अतोऽत्र आधिदैविकमेवेति ज्योतिःशब्दप्रयोगः । चक्षुरिन्द्रियम् । गुणो रूपम् । पञ्चानां मध्ये रूपस्यैव प्रसिद्धत्वाद्देवतेन्द्रियाभ्यां गुणज्ञानं भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं भगवन्तं महापुरुषं ऋषयो मन्त्राः स्तोतुमारब्धवन्तस्तदा । ऋषिभिः स्तूयमानस्य साक्षात्त्वं परब्रह्मेति बोध्यमानस्य । आत्मनः पूर्वोक्तस्य । देहव्यावृत्त्यर्थं वा । तज्जिघृक्षतः तैरुच्यमानं स्वरूपं गृहीतुमिच्छतः । कर्णौ निरभिद्येतां गोलकरूपे । दिशो देवताः । श्रोत्रमिन्द्रियम् । गुणग्रहः शब्दग्रहणम् । शब्दस्य पूर्वसिद्धत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं त्रीणीन्द्रियाणि द्विगोलकानि निरूपितानि । व्यापकमिन्द्रियमाह—वस्तुन इति । वस्तुनो घटपटादेर्लघ्वादीन् जिघृक्षतः त्वग् निर्भिन्ना । तस्यां लोम इन्द्रियम् । महीरुहा देवाः । लघु सूक्ष्मम् । लघुशब्दो धर्मवाची धर्मिणमपि प्रचुरप्रयोगाद्बोधयति । तदभिप्रायेण लाघवादिशब्दः । अत एव चातुर्यादौ लाघवशब्दः । अत्र लघुशब्दः स्पर्शविशेषवाची । यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शः । मृदुत्वं तु गाढस्पर्शे नाऽवगम्यते । सर्वत्र स्पर्शविधाने लघुस्पर्श एव विधीयते कर्णादिषु । काठिन्यं कठिनस्पर्शः पाषाणादिषु । मृदुस्तु कोमलः । पिच्छिलताऽपि तस्यैव भेदः पट्टवस्त्रादिषु । गुरुत्वमपि स्पर्शः । यद्यपि शास्त्रान्तरे भिन्नो धर्म उत्तोलनादिनाऽवगम्यते । तथापि सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव । स्पर्शसहितेनैव तोलनादिनाऽवगमात् । स्पर्शरहितं तोलनमनुमानम् । अन्यथा कारणे गुरुत्वस्याऽभावात् कार्ये कथं भवेत् । बहुत्वं तु महत्त्वबोधकमेव । न गुरुत्वबोधकम् । केचित्तु शिथिलावयवयोगेन लघुत्वं श्लिष्टावयवयोगेन गुरुत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्पर्शातिरिक्तस्य संयोगस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । स्पष्टमेव संयुक्तमुच्यते लोके । अन्यथा स्पर्शातिरेकेण चाण्डालादिसंयोगे प्रायश्चित्तमन्यत्स्यात् । तस्मात्प्रशिथिलावयवसंयोगादिनिरूपणेऽपि लघुत्वं गुरुत्वं स्पर्श एव । श्लेषस्तु विभागाभाव एव । अनेनाऽपि संयोगो नाऽतिरिच्यते । संयुक्ता अप्यङ्गुलयश्चतस्रो भवन्ति । संश्लेषे तु न तथा यथा मिलिताङ्गुलेः । तस्मान्न स्पर्शातिरिक्तः संयोगः । न च गुरुत्वादयः । उष्णं ईषदुष्णस्पर्शः । अत्युष्णस्य स्पर्शायोग्यत्वात् । त्वचो दाहसम्भवात् । शीतता शीतस्पर्शः । अथवा । लघुकाठिन्यं लघुकठिनयोर्भावः । लाघवं काठिन्यं च । मृद्वाद्यन्ते तल्प्रत्ययः सर्वत्रैव सम्बध्यते । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । ततो मृदुत्वं गुरुत्वमुष्णत्वं शीतत्वमिति । यः शब्दो यद्धर्मपुरःसरेण धर्मिणि प्रवर्त्तते तस्य भावः स एव धर्मः । अतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव भाव इति केचित् । सर्वत्राऽनुस्यूतः सत्तापरपर्यायः । तदंशा एव सर्वैः शब्दैरुच्यन्त इति सर्वशब्दवाच्यो भाव इति शास्त्रार्थः । अभावशब्देऽपि निषेधपूर्वको भावः प्रतीयते । अन्यथा अभावो निःस्वभावः स्यात् । अत्र त्वगिन्द्रिये भेदद्वयमस्ति । कण्डूः स्पर्शश्च तयोर्विषयः । बहिःस्पर्श एव कण्डूः । अन्तस्तु स्पर्शोऽपि । स च लोमशब्दवाच्यः कण्डूग्राहकः । तत्र महीरुहा देवाः । अधिष्ठानं तूभयोरेकम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ द्वितीयमाह—तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुरिति । चकारेण त्वचो लोमव्यतिरिक्तस्थानमप्यस्त्यन्तरिति सूचितम् । तत्र वायुर्देवता । अन्तर्बहिरिति पूर्वदेवताया अधिकविषयत्वं सूचितम् । त्वचाऽऽलब्धगुण इति त्वगिन्द्रियेण स्पर्शग्रहणम् । अत्र देवतायाः प्राधान्यम् । अन्यथायोगे वायुग्रहणेन गृहीतं न स्यात्[1] । वृत इति । अन्तर्बहिरावृतो वायुरित्यर्थः । अनेन बहिर्वायुर्न देवतेत्युक्तम् । एवं त्वचं निरूप्य ज्ञानेन्द्रियाणि समाप्य कर्मेन्द्रियाणि निरूपयति—हस्तौ रुरुहतुरिति । नानाकर्माणि कर्तव्यानीतीच्छया । अत्र प्ररोहात्मकावेताविति शाखारूपत्वं सूचितम् । एतयोरुभयोर्गोलकद्वयम् । तयोस्तु बलवानिन्द्रः । तयोर्हस्तयोर्बलमिन्द्रियम् । इन्द्रो देवता । आदानं कर्म । उभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । पूर्ववन्न देवताप्राधान्यम् । अभिकामिकां गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहाते । पद्भ्यामितीन्द्रियम् । यज्ञो देवता स्वयमिति विष्णुः । अभिकामिका अभीष्टा नानादेशगमनेच्छाविषया । तादृशस्य पादौ हस्ताविव शाखारूपेण रुरुहाते । अपदानामपि गतिरस्ति । चतुष्पदामपि । तथापि द्विपदां यथा सर्वत्र गमनं न तथाऽन्येषामिति पादद्वयकामना । ननु विराट्पुरुषस्य स्थिरत्वात् किं पद्भ्यां कार्यम् । अस्थिरत्वे वा लोकेषु व्याकोपः स्यात् । रूपान्तरकल्पनायां च प्रक्रमविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते

१. वायुः स्पर्श इति ख. । २. अत्युष्णस्पर्शेति ख. । ३. स्यात् । अन्तरिति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नृभिरिति। हव्यस्य पुरोडाशादेर्भगवत्त्वं निरूप्यते—स्वयं हव्यमिति। तथा सति तस्याऽवश्यं फलसाधकत्वं वक्तव्यम्। यतः कारणान्नृभिः कर्मभिस्तद्धव्यं क्रियते। तदेव पुरोडाशादिकं देवतोद्देशेनाऽग्नौ प्रक्षिप्तं सत् यागरूपतामापद्य तं जीवं गृहीत्वा लोकान्तरे गच्छति। तत्रावश्यं गत्यर्थं पादावपेक्ष्येते। अन्यथा जीवगतौ कर्मरूपतया वा गमनसाधकत्वे यत्र क्वचिद्गमनं स्यात्। न च तद्रूपान्तरम्। अस्यैव तत्राऽऽविष्टत्वात्। न वा एतदधिष्ठातृदेवता। तस्या अभावात्। भावे वा तस्या एतदेकनिष्ठत्वात्। यज्ञस्यैव हि स्वर्गबोधकत्वात्। "स्रुती विचक्रमे विष्वङ्"ति वाक्याच्च। किञ्च। भूमावेव यागो हविश्च क्रियते। पादौ चेन्न भवेतां तद्रूपा भूमिरेव न भवेत्। स्वर्गादिगतिश्च। अतः स्वयमेव यज्ञः स्वयमेव हव्यं चेत्यभीष्टगतिसिद्ध्यर्थं पशुपुत्रस्वर्गादि-भावापत्त्यर्थं पादावपेक्ष्येते। किञ्च। यज्ञो हि पादयोरधिष्ठात्री देवता। तदभावे सोऽपि न भवेत्। स च लोके प्रसिद्धः। तस्या-लौकिकत्वेऽपि तदर्थं क्रियमाणपुरोडाशादेः प्रत्यक्षसिद्धस्याऽपलापाशक्तेः। अतो लोके नृभिर्द्रव्यात्मकयागकरणात् तदन्यथानुपपत्त्या भगवतः पादौ वर्त्तेते इति सिद्धम्॥ २४॥ २५॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यदात्मनीत्यत्र 'आत्मानञ्च दिदृक्षत' इत्यनेन चक्षुषो द्रव्यग्राहकत्वं तथा बोध्यते, तेन गुणग्राहकत्वं तथात्वं न दुष्टम्। मायाकृतप्रतिबन्ध इति तमःकृतप्रतिबन्धः॥ २१॥ ❀ ❀ वस्तुन इत्यत्र। ननु लघुशब्दस्य धर्मत्वे अस्मिन् वस्तुनि लाघवं दृश्यत इत्यादिप्रयोगो बाधितः स्यादित्याशङ्कायामाहुः धर्मिणमपीत्यादि। प्रचुरप्रयोगादेव धर्मिणं बोधयति इत्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि। अत एवेति धर्मिणि प्रयोगप्राचुर्यादेव। चातुर्यादाविति चातुर्यसौष्ठवादीर्घदर्शित्वोत्तालत्वादिधर्मेषु। तथा चात्र शास्त्रे वस्तुधर्मे लघ्वादिशब्दप्रयोगेपि चातुर्यादौ लाघवादिपदप्रयोगात् लघ्वादिशब्दानां धर्मिण्यपि प्रचुरप्रयोग उभयसामञ्जस्याया-दरणीय इत्यर्थः। ननु शास्त्रान्तरे गुरुत्वस्य गुणमध्ये गणनात्तदभावे लाघवपदं प्रयुज्यत इति कथं तस्य वस्तुधर्मत्वमित्याशङ्काया-माहुः अत्रेत्यादि। एतद्दार्ढ्यायोदाहरणमाहुः यथेत्यादि। तथा च, नहि तत्र गुरुत्वाभावग्रहः, अपि तु सूक्ष्मस्पर्शस्यैव ग्रह इति न तस्य गुरुत्वाभावरूपत्वमित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं तथापि मृदुत्वस्य चक्षुषापि ग्रहणात्त्वग्जिघृक्षया त्वङ्निर्भेदकथनमत्र न युक्तमित्यत आहुः मृदुत्वमित्यादि। तथा च, तत्र चाक्षुषं तूपनीतभानम्, न तु लौकिकमित्यर्थः। अत एव गुल्मनवरङ्गाख्ये कुसुमे रूपकृत-मृदुत्वभ्रमोपि युज्यते। ननु स्पर्शस्य गमकत्वमसङ्गतमक्लृप्तत्वेन गौरवादित्यत आहुः सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्र लघ्वादिषु गमकत्वेकनात्र स्पर्शस्य विधाने लघुस्पर्श एव कर्णादिष्विन्द्रियान्तरेषु द्रव्यग्रहणव्यापारत्वेन विधीयते। अत्र शास्त्रेऽतः स्पर्शेनैव सर्वत्र व्यापार-निर्वाहान्न गौरवम्, किन्तु लाघवमेवेत्यर्थः। न च श्रोत्रेण शब्दग्रहणे स्पर्शस्य व्यापारत्वमसङ्गतमिति वाच्यं, शब्दवाहकेन वायुना श्रोत्रपर्यन्तमानीतस्य शब्दस्य श्रोत्रावच्छिन्नत्वचा सह वाहकवायुस्पर्शे तमेव संयोगाख्यं स्पर्शं व्यापारीकृत्य शब्दग्रहणस्यानुभव-साक्षिकत्वात्। न च नाभसे श्रोत्रेन्द्रिये स्पर्शाभावात् स्पर्शस्य तज्जन्यत्वाभावात् व्यापारत्वमसङ्गतमिति वाच्यम्, अवान्तरद्वारत्व-मात्रस्यैव व्यापारलक्षणत्वेनाङ्गीकारात्। इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितं मयेति ततोऽवधेयम्। एवं चाक्षुषघ्राण-रासनेष्वपि व्यापारत्वं लघुस्पर्शस्यैव सौकर्यादभ्युपेयम्। त्वचि गाढस्पर्शस्यापीति विशेषः। न चैवं चक्षुर्व्यापारीभूतस्य स्पर्शस्य चक्षुषा त्वचा वा ग्रहणापत्तिः, शब्दगन्धभास्वररूपातिरिक्तभौतिकगुणप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणताभ्युपगमात्। नापि सर्वत्र स्पार्शनव्यवहारत्वस्य करणनिबन्धनत्वेनात्र स्पर्शस्य तथात्वाभावेन तदप्रसङ्गादिति। काठिन्यादीनां स्वरूपमाहुः काठिन्यमित्यादि। ननु लघुत्वस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पिच्छिलत्वादीनामन्येषामपि धर्माणां विद्यमानत्वात्तेषामप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आहुः पिच्छिलतापीत्यादि। एतेन स्नेहस्यापि त्वग्ग्राह्यत्वात् स्पर्श एवान्तर्भाव इति बोधितम्। न च सङ्ग्रहनिमित्तत्वेन मृजानाश्यत्वेन सोतिरिक्त एवाङ्गीकार्य इति वाच्यम्, स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारेपि बाधकाभावात्। एवं द्रवत्वस्यापि स्पर्शभेदत्वमेव ज्ञेयम्, युक्तेस्तौल्यात्। नन्वापतनासमवायित्वादतीन्द्रियत्वादवनमनोन्नेयत्वाच्च न स्पर्शविशेषो गुरुत्वमित्याशङ्कायामाहुः यद्यपीत्यादि। स्पर्शसहितेनेति त्वाचस्पर्शसहितेन। तथा च, त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वात् स्पर्शविशेष एव स इत्यर्थः। अत एव पाणौ फलकुसुमयोः स्थापने पाणिनमनाभावेपि फलगुरुत्वानुभवो युज्यतेऽतीन्द्रियत्वाङ्गीकारस्तु भ्रमादेव वस्तुविष्टम्भेन तद्गुरुत्वस्याध्यक्षत्वात्। ननु केवलस्पर्शेनानवगमात् स्पर्शरहितेन केवलतोलनेन चावगमाद्गुरुत्वमतिरिक्तमतीन्द्रियमेव ऐन्द्रियकत्वाङ्गीकार एव भ्रमादिति चेत्तत्राहुः स्पर्शरहितमित्यादि। तथा च, तत्र तुलादिनमनादिदमस्माद् गुर्वित्यापेक्षिकं गुरुत्वं सिद्ध्यति, तच्च, कल्पितमेवातो (ना) नुमानस्यार्थान्तरत्वेन तदसाधकत्वान्न तेन तत्सिद्धिरित्यर्थः। ननु पृथक्त्ववादिवदापेक्षिकमेव गुरुत्वमस्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति आपेक्षिकत्वाङ्गीकारे। तथा च, पृथक्त्वस्य कारणे नित्यत्वात् कार्ये च विभागजन्यत्वाद्वास्तवमेव तदपेक्षाबुद्ध्या ज्ञायत एव न तु जन्यते। प्रकृते तु परमाणोः सर्वतो लघुत्वेन कारणे तस्याभावात् कार्ये तस्योत्पत्तिः केन स्याद-तस्तन्निमित्तस्याशक्यवचनत्वात्तत्रापेक्षिकतदङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः। न चैवं सति लघुत्वमेवातिरिक्तमङ्गीकार्यमिति युक्तम्, तस्याप्यापेक्षिकत्वेन कार्यसिद्धेः पूर्वमशक्यवचनत्वात्। तस्य कारणनिष्ठत्वेन तज्जनकगुणान्तरस्य तत्रासत्त्वेनापेक्षिकस्य तस्य पश्चादपि तत्र वक्तुमशक्यत्वाद्यात उभयमपि स्पर्शविशेषरूपं त्वग्ग्राह्यमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः। नन्वस्ति नित्यमतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मात्रवृत्ति, तेन सङ्ख्यया सङ्ख्यान्तरमिव गुरुत्वान्तरं तु न जन्यते, यदि जन्येत तदा (तो) लोकतोलकमितावयवारब्धेऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सहास्य तोलकचतुष्टयमितं गुरुत्वं स्यात् । तन्न न दृश्यते इति परमाणुमात्रवृत्ति नित्यं निरपेक्षमेव तत्, तद्बहुत्वादेवावयविनि गुरुत्वाधिक्यप्रतीतिरिति बहुत्वबोध्यमेव तदिति चेत्तत्राहुः बहुत्व त्वित्यादि । तथा च, बहुत्वस्य गुरुतूलपुञ्जलघुपाषाणयोः पातने पाषाणस्य प्रथमतः पातो न स्यात्, पाषाणे बहुत्वबोधितस्य गुरुत्वस्याभावात् । तस्मान्न गुरुत्वबोधकं किन्तु महत्त्वबोधकमेवेति नैवमपि तत्सिद्धिरित्यर्थः । न च गुरुत्वस्य स्पर्शविशेषत्वे वायावपि तदापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । न च प्रत्यक्षबाधः, वायुपूरितदृतितोलनशीघ्रपतनाभ्यां तत्र तन्निश्चयात् । न च वह्निर्वायौ तदापत्तिः, प्रचितस्यैव तस्य गुरुत्वारम्भकत्वात् । एवञ्च सुवर्णादिनिष्ठमपि गुरुत्वं तैजसमेव, बाधकाभावात् । न च तेजोन्तरे तदापत्तिः, उक्तयुक्तेः । मास्तु वा तत्र तत्, तथा न दोषः, वायावुष्णस्येव तेजसि शीतस्येव तत्र गुरुत्वाख्यस्पर्शाभावेपि तस्मिन् स्पर्शरूपत्वस्याबाधादिति । गुरुत्वसाधकं मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति केचित्त्वित्यादि । एतन्मते परमाणुषु न गुरुत्वम् । यद्यप्यत्र न पूर्वो दोषः, तूलस्य शिथिलावयवयुक्तत्वेन गुरुत्वाभावात्, तत्प्रथमपातस्य सम्भवात्, तथापि शिथिलावयवश्लिष्टावयवौ द्वावपि यत्र सन्निहितौ तत्र तोलनेन शिथिलावयवे गुरुत्वसिद्धिः, द्वितीये च प्रथमपातेन गुरुत्वसिद्धिः, तत्रापेक्षाबुद्धेरुभयत्र तौल्येनापेक्षिकस्य गुरुत्वस्यैकत्र निश्चेतुमशक्यत्वात् । एवं बृहत्काष्ठस्वल्पपाषाणतरणमज्जनयोर्हेतौपृष्टे लोको मज्जने पाषाणस्य गुरुत्वं वक्ति, तोलने तु तद्वैपरीत्येन काष्ठे तद्वक्तीति ताभ्यां प्रथमपाततोलनाभ्यां वा गुरुत्वस्यैकत्र निश्चय इति नात्रानुमानं प्रमाणं, सत्प्रतिपक्षत्वात् साध्याप्रसिद्धेश्च, अतोऽतीन्द्रियातिरिक्तगुरुत्वाङ्गीकारः प्रशस्तपादभाष्यविश्वासादेवेति दिक् । प्रकारान्तरेण दूषयन्ति तदप्यसङ्गतमिति अपिः गर्हायाम्, गर्हा चोक्तयुक्तिभिर्दूषणेपि पुनरुत्थानात् । एवं सति गर्हामुखेनैता युक्तयः सङ्गृहीता ज्ञेयाः । दूषणे हेतुमाहुः स्पर्शेत्यादि । तथा च, तज्जनकसंयोगासिद्ध्या सुतरां तदसिद्धिरित्यर्थः । ननु संयोगस्य चाक्षुषत्वात्कथं तदसिद्धिरित्यत आहुः स्पष्टमित्यादि । अयमर्थः, स्पर्शत्वं हि रूपव्यापकगुणत्वं वा, शब्दव्याप्यगुणत्वं वा, वाय्वादिचतुष्टयगुणत्वं वा, तद्व्यङ्ग्यजातिरूपं (त्वं) वाङ्गीकार्यम् । तच्च लक्षणं संयोगेपि तुल्यमिति लोके प्रयोगोपि तथेति संयोगो न गुणान्तरमिति । ननु लोकोक्तिमात्रेण संयोगस्य स्पर्शभेदत्वं न वक्तुं शक्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति लोकोक्तेर्भ्रान्तित्वे । तथा च, प्रायश्चित्तद्वयास्मरणात् मन्वादीनामप्ययमेवाशय इति न सा भ्रान्तेत्यर्थः । न च संयोगस्य व्यासज्यवृत्तिमात्रवृत्तित्वेन स्पर्शस्य च व्यासज्याव्यासज्यवृत्तित्वेन भेद इति वाच्यम्, पाकजमृदुत्वादिवत्तदानीमेव संयोगस्य जननेन तत्प्रतीत्या तस्याः स्पर्शभेदानापादकत्वात् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यम् । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मात् प्रत्यक्षतो निश्चितत्वात् । संयोगस्य श्लेषरूपत्वं दूषयितुं प्रसङ्गाच्छ्लेषस्वरूपमाहुः श्लेषस्त्विति । ननु विभागाभाग एव संयोगोस्तु, किं बाधकमिति चेत्तत्राहुः अनेनापोत्यादि । नातिरिच्यते स्पर्शातिरिक्तो न भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुः संयुक्तेत्यादि । न तथा, न भेदप्रतीतिः, तस्माद् अभेदप्रतीति (अ)जनकत्वात् । न च संयोगस्य स्पर्शरूपत्वे आत्ममनसोस्तद्रहितत्वात् स्पर्शाभावे ज्ञानानुदयप्रसङ्गः । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेरन्नविकारत्वेन वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वपक्षेप्यन्नपोषितत्वेन मनसि तत्सत्त्वात् । एवञ्च 'देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वे'ति च सङ्गच्छते । तन्नित्यत्वादिकन्तु प्रस्थानरत्नाकरे दूषितमिति ज्ञेयं सुज्ञैः । ननु मनसः स्पर्शवत्त्वेपि 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव' इति वाक्यादात्मस्पर्शाभावाज्ज्ञानोदयस्तथापि दुर्घट इति चेत् मैवं, स्वाप्नभिन्नजन्यज्ञानस्य मनोधर्मत्वात् 'ह्रीर्धीः सर्वे मन एवे'तिश्रुतेः जीवात्मा त्वध्यासेन मनआदि धारयन् प्रयोजको भवतीत्यन्तःकरणादिभिरेव तदुदयस्य सुघटत्वात् । (जीवशरीरत्वं यस्मिन् कल्पे) न च देहविष्टम्भानुपपत्तिः आत्माध्यस्तबुद्धिवृत्तिविशेषेण प्राणेन वा तत्सम्भवात्, 'यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः । प्राणिनः स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरि'ति मृत्युलक्षणेन तथावधारणात् । ब्रह्माण्डस्य जीवशरीरत्वं यस्मिन् कल्पे तत्रायमेव कल्पः । यत्र ब्रह्मशरीरत्वं तत्र तु, तत्सामर्थ्येन तत्सम्भवः, 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इति वाक्यादिति दिक् । लध्वादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वमभ्युपगम्य पक्षान्तरमाहुः । अथवेत्यादि । अतः शक्यतावच्छेदकरूपत्वात्, जातेः खण्डनादननुमानाच्चात्रास्वरसं हृदिकृत्य भगवतः सर्वशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रावलम्बनोक्तरीत्या हृदिकृत्य तत्त्वमाहुः सर्वत्रेत्यादि । महाभाष्यवाक्यपदीयप्रभृतिष्वयमेव सिद्धान्त इति नात्र कश्चित्सन्देह इत्यर्थः । ननु भावशब्दस्य सत्तावाचकत्वेऽभावपदात्त्वतलाद्यनुपपत्तिरित्यत आहुः अभावेत्यादि । 'भावान्तरमभावोन्यो न कश्चिदनिरूपणा'दित्यभियुक्तोक्तेस्तत्रापि एकतरनिषेधपूर्वकं भावान्तरमेव भेदस्थले प्रतीयते, संसर्गाभावस्थले ध्वंसप्रागभावयोः कारणावस्था वा तन्निरूप्यो निषेधपूर्वकः प्रतीयोगी वा प्रतीयते । एवं अत्यन्ताभावस्थलेपि घटो नास्ति घटाभाव इत्यादिप्रत्ययान्निषेधपूर्वकः प्रतीयोग्येव प्रतीयत इति तस्य भावरूपत्वात्ततः सुखेन त्वतलाद्युपपत्तिरित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अभावो यदि भावरूपो न स्यात् खपुष्पादिवन्निःस्वभावः स्यात्तथा सति न प्रतीयेतातो योग्यानुपपत्ति(लब्धि)ग्राह्यस्य तत्स्वभावस्यैवानुमापकत्वात्तस्य निषेधपूर्वकभावरूपत्वमनुमानसिद्धमित्यर्थः । तथा च प्रयोगः, अभावः भावरूपः, अस्तीत्यबाधितप्रतीतिविषयत्वात्, घटवत्, यन्नैवं तन्नैवं खपुष्पवदिति । अग्रे समानप्रकरणे 'त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यत' इति कण्डूनामकस्पर्शसुखग्रहणार्थं त्वङ्निर्भेदो वक्ष्यते, सोत्रापि तस्यां रोमेत्यादिकथनादभिप्रेत इति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञापयितुमाहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति शास्त्रे । ननु त्वचः कण्डूग्राहकत्वे उक्तनियमभङ्गाल्लध्वादिषु स्पर्शत्वसाधनप्रयासो व्यर्थ एवेत्यत आहुः बहिरित्यादि । बहिः स्पर्शे जायमाने यत्सुखमुत्पद्यते सैव कण्डूः । अन्तर्जायमाना तुल्यस्पर्शरूपा स्पर्शजन्यापि, तथा च, तस्याः स्पर्शाभिन्नत्वान्न तेषु स्पर्शत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यमित्यर्थः । नन्वेवं कण्ड्वा अपि स्पर्शरूपत्वे किमिति त्वग्द्वयकल्पनेत्यत आहुः स चेत्यादि । तथा चेन्द्रियान्तर इवात्रापि देवताभेदाद्भेद इति न कल्पनेत्यर्थः । ननु तर्हीन्द्रियान्तरत्वमेवास्तु न तु त्वग्भेदत्वमत आहुः अधिष्ठानमित्यादि । तथा च, गोलकाभेदात् समानप्रकरणे अंशत्वकथनाच्चेन्द्रियाभेद इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तत्र चेत्यत्र पूर्वदेवताया इति पञ्चम्यन्तमिदं महीरुहेभ्य इत्यर्थः । न च मुखे वाग्रसनयोरुभयोरपि सत्त्वादधिष्ठानाभेदो नेन्द्रियाभेदप्रयोजक इति वाच्यम्, तत्रापि तात्वाकाशभेदेनाधिष्ठानभेदादिति । देवताप्राधान्ये गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । वायुरूपदेवताया यदि प्राधान्यं स्पर्शग्रहणेन स्यात्तदा प्राणजये वायुग्रहणेन बहिःस्पर्शज्ञानं निरुद्धं न स्यात्, त्वचो विद्यमानत्वात् । तथा चैतद्देवताप्राधान्यगमकमित्यर्थः । तथा चैवं मूलयोजना, तत्र लोमसु चकारात् तदन्तराले अस्थ्यादिषु च अन्तर्बहिर्महीरुहेभ्योऽधिकस्थानो वायुर्देवता त्वचा लब्धगुणः त्वगिन्द्रियेण गृहीतः स्पर्शो येन तादृशः वृतः त्वगिन्द्रियावेष्टितो जात इति । जात इति क्रिया तु नसि जिघृक्षत इत्यत्राध्याहारस्य निर्णीतत्वादध्याहार्या ॥ २४ ॥ ❀ ❀ गति जिगीषत इत्यत्र । स्वयमिति विष्णुरिति स्वसमाननामरूपः स्वांशः, उक्तकामनायां पादद्वयरोहे बीजमाहुः अपदानामित्यादि । तथा च, 'द्विपादोभीष्टगतिजेतारो भवन्त्वि'तीच्छाहेतुका पादद्वयकामनेत्यर्थः । यज्ञपदेनैव विष्णुप्राप्तौ स्वयं पदमनतिप्रयोजनमित्याशङ्क्य स्वयं हव्यमिति समभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः हव्यस्येत्यादि । कर्मभिस्तद्धव्यं क्रियत इति । तल्लौकिकं पुरोडाशादि द्रव्यं कर्मभिः प्रोक्षणादिभिर्वैदिकैः हव्यं होमसाधनं क्रियतेऽतो विराडवयवत्वाद्भगवत्त्वमित्यर्थः । एवं हव्यस्य भगवत्त्वं व्युत्पाद्य पादप्रयोजनमाहुः तदेवेत्यादि । ननु जीवकर्मणैव लोकान्तरगमनसम्भवान्न पादापेक्षेत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । विराजः पादाभावे स्वत एव लोकान्तरे जीवगतिः पुरोडाशादीनां यागान्तःपातित्वेन कर्मरूपतया वा लोकान्तरगमनसाधनत्वमवश्यं वक्तव्यम्, तत्र कर्मणो जडत्वादिष्टदेशगमनं प्रति जीवस्यैव स्वातन्त्र्यं वक्तव्यम्, तथा सति जीवस्य तृष्णकृतया कर्मणो गहनत्वेन यत्र कचिद्गमनं स्यात्ततश्च स्वर्गादितारतम्यव्यवस्था भज्येतातस्तद्व्यवस्थार्थं चेतनस्य विराज एव पादावङ्गीकार्याविल्यर्थः । नन्वेवं सति यज्ञस्य विष्णुत्वेन तत एव लोकान्तरप्रापणव्यवस्थानिर्वाहान्न विराजः पादापेक्षेत्यत आहुः न चेत्यादि । अस्येति विराजः । तत्रेति यज्ञे । तथा च, स्वयंपदस्य यज्ञहव्ययोर्मध्ये पाठादुभयोर्भगवत्त्वं विवक्षितमतो रूपान्तराभावाद्विराज एव पादावङ्गीकार्याविल्यर्थः । नन्वधिष्ठातृदेवतयापि निर्वाहे गोलोकभूतौ पादौ नावश्यकावित्यत आहुः न वेत्यादि । अत्र स्वयं पदोक्त्या देवान्तरानुक्त्या च सा नेत्यर्थः । ननु स्वयमित्यनेन विलक्षणाकारस्यैव निषेधो न देवतायाः, यज्ञपदेनैव तस्या उक्तत्वादित्याकाङ्क्षायां (तदापि गोलकसद्भावे हेतूनाहुः भावे वा इत्यादि । अत्र 'स्वयं'पदोक्त्या यदि सा देवता वर्तते तदापि तस्या अधिकरणाकाङ्क्षायां) विराज एवाधिकरणत्वं वक्तव्यम्, तत्र देवान्तराणां तत्र तत्र निवेशस्योक्तत्वेन परिशेषात्पादयोरेव तथात्वं वक्तव्यमिति तस्याः पादैकनिष्ठत्वात् सिद्धावेव ताविल्यर्थः । किञ्च, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवाक्येभ्यो यज्ञादेव स्वर्गबोधनाद्यज्ञपदेनाप्यत्र स्वसम्बन्धी स्वर्गो बोधनीय इति क्रियाया जडत्वेन तस्यामपि पूर्वोक्तन्यायेनाधिष्ठात्रपेक्षया तथेत्यर्थः । स्फुटमग्रिमम् । स्वर्गादिगतिरिति पादाभावे स्थितिमत्त्वासम्भवात्, स्थानरूपा सापि न स्यादित्यर्थः । अत इति विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ॥ २५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

यदा आत्मनि देहे निरालोकं प्रकाशशून्यमासीदिति शेषः । निर्मक्षकमितिवदव्ययीभावः । तदा आत्मानं देहं—चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतो द्रष्टुमिच्छतस्तस्य अक्षिणी अधिष्ठानभूते निर्भिन्ने उत्पन्ने । 'तत्र ज्योतिरादित्यो देवताऽभूत्, चक्षुरिन्द्रियं चाभूत् । ततश्च गुणस्य रूपस्य ग्रहः ग्रहणं भवति । अनेनैव रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिर्वैदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं जिघृक्षतः गृहीतुमिच्छतः कर्णौ अधिष्ठानभूतौ च निरभिद्येताम् । तत्र दिशो देवता अभूवन्, श्रोत्रं चेन्द्रियमभूत् । ततश्च गुणस्य शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं भवति । अनेन शब्दो विषयो दर्शितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मृदुत्वं च काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आ उष्णत्वमीषदुष्णत्वं च गुरुत्वं च शीततां च वस्तुनो द्रव्यस्य एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वक् निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः । तस्यां त्वचि रोमाणि इन्द्रियं जातम्, महीरुहा वृक्षाभिमानिनो देवताश्च जाताः । यद्यप्यत्युष्णत्वमपि त्वगिन्द्रियविषय एव, तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् ओष्णमित्युक्तम् । गुर्वुष्णेति पाठे तु यणादेशश्छान्दसः । वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः । तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वायुर्वृतः आवृत्य स्थितः । कर्तरि निष्ठा । वायुं विशिनष्टि—त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन सः । अयमर्थः—त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्डूयतिसहितं स्पर्शं गृह्णत् लोमशब्देनोच्यते, तत्र च महीरुहाणां देवत्वम् । अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णंस्तदेव त्वक्शब्देनोच्यते, तत्र वायुर्देवता । तथा च तृतीये वक्ष्यते—'त्व'चमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमौषधीः ॥ अंशेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते' इति । तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः । प्राणेनांशेनेति

सप्तमाध्यायस्याष्टदशषोडशश्लोकावेतौ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्राणवायुव्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ नाना आदानप्रक्षेपादि कर्म चिकीर्षया कर्तुमिच्छतः तस्य हस्तौ अधिष्ठानभूतौ रुरुहतुः । तयोर्हस्तयोर्बलवान् बलेनेन्द्रियेण सहित इन्द्रो देवता प्रविवेश । आदानं कर्म उभयाश्रयमिन्द्रियदेवताधीनम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ जिगीषत इति धात्वर्थो न विवक्षितः । अभिकामिकामभीष्टां गतिमिच्छतस्तस्य पादौ रुरुहाते । पद्भ्यां पादयोर्यज्ञो विष्णुः स्वयमेव गत्याख्येनेन्द्रियेण सह तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । नृभिः कर्तृभिः कर्मभिर्हव्यं क्रियते गमनागमनादिभिर्यज्ञार्थं द्रव्यरूपविषयः सम्पाद्यते इत्यर्थः । नृभिरित्यनेन व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव रीतिः यज्ञादीनां नराधिकारित्वं चेति सूचयति ॥ २५ ॥

हिन्दी अनुवाद

पहले उनके शरीरमें प्रकाश नहीं था; फिर जब उन्हें अपनेको तथा दूसरी वस्तुओंको देखनेकी इच्छा हुई, तब नेत्रोंके छिद्र, उनका अधिष्ठाता सूर्य और नेत्रेन्द्रिय प्रकट हो गये। इन्हींसे रूपका वर्णन होने लगा ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जब वेदरूप ऋषि विराट् पुरुषको स्तुतियोंके द्वारा जगाने लगे, तब उन्हें सुनने की इच्छा हुई। उसी समय कान, उनकी अधिष्ठातृ-देवता दिशाएँ और श्रोत्रेन्द्रिय प्रकट हुईं। इसीसे शब्द सुनायी पड़ता है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जब उन्होंने वस्तुओंकी कोमलता, कठिनता, हल्कापन, भारीपन, उष्णता और शीतलता आदि जाननी चाही तब उनके शरीरमें चर्म प्रकट हुआ। पृथ्वीमेंसे जैसे वृक्ष निकल आते हैं, उसी प्रकार उस चर्ममें रोएँ पैदा हुए और उसके भीतर-बाहर रहनेवाला वायु भी प्रकट हो गया। स्पर्श ग्रहण करनेवाली त्वचा-इन्द्रिय भी साथ-ही-साथ शरीरमें चारों ओर लिपट गयी और उससे उन्हें स्पर्शका अनुभव होने लगा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें अनेकों प्रकारके कर्म करनेकी इच्छा हुई, तब उनके हाथ उग आये। उन हाथोंमें ग्रहण करनेकी शक्ति हस्तेन्द्रिय तथा उनके अधिदेवता इन्द्र प्रकट हुए और दोनोंके आश्रयसे होनेवाला ग्रहणरूप कर्म भी प्रकट हो गया ॥ २४ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें अभीष्ट स्थानपर जानेकी इच्छा हुई, तब उनके शरीरमें पैर उग आये। चरणोंके साथ ही चरण-इन्द्रियके अधिष्ठातारूपमें वहाँ स्वयं यज्ञपुरुष भगवान् विष्णु स्थित हो गये और उन्हींमें चलनरूप कर्म प्रकट हुआ। मनुष्य इसी चरणेन्द्रियसे चलकर यज्ञ-सामग्री एकत्र करते हैं ॥ २५ ॥

निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः । उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥२६॥
उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् । ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥२७॥
आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः । तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥२८॥
आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः । नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥२९॥
निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत । ततो म[1]नस्ततश्चन्द्रः सङ्कल्पः काम एव च ॥३०॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

प्रजा अपत्यमानन्दो रतिरमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः । शिश्नोऽधिष्ठानमुपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयम् । तदुभयाश्रयेन्द्रियदेवताश्रयं कामानां सम्बन्धि प्रियं सुखम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ धातुमलं भुक्तान्नादीनामसारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः । उभयाश्रयः पायुमित्राश्रयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुर्या देहात्पुरो देहांतराण्यासिसृप्सोः सर्वतो गंतुमिच्छोः नाभिद्वारं निरभिद्यतेत्यनुषंगः । अपानतोऽपगच्छतः पृथक्त्वं मरणम् । नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्बंधविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्चांत्राणि च नाड्यश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानं अन्त्राण्यन्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयं नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं तदाश्रये तदुभयनिमित्ते । तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयं पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडिनदीपुष्टय इति विवेकः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ निदिध्यासोर्नितरां चिंतयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाः अधिष्ठानादयः ॥ ३० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अत्रानन्दशब्देन तद्धेतवः स्त्रिय एवोच्यन्ते तत्र च स्त्रीणां विषयत्वं साक्षात्तेन भोग्यत्वात् । अन्ययोस्तु तदुत्पाद्यतया भोगहेतुत्वात् । स्वर्गादिकं च गार्हस्थ्यधर्ममयप्रजास्त्रीपरिकरतदुत्पाद्यं भवति तदुभयाश्रयं कामसुखमिन्द्रियदेवताधीनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततोनंतरम् । अपानतोऽपानमार्गेण उपलक्षणमिदं प्राणमार्गेणोत्पन्नस्यापि नाभिद्वारमधिष्ठानमपान इंद्रियं मृत्युर्देवता मरणं विषयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मायां मायिकं वस्तु च संकल्पस्तत्तत्पदार्थचिंतनं कामस्तत्तद्विषया-

---

१. प्रा० पा० मनश्चन्द्र इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भिलाषः हृदयमधिष्ठानं मन इंद्रियं चन्द्रो देवता संकल्पो विषयः । तत्र हृदयमेवाधिष्ठानं चित्ताहंकारबुद्धय इतींद्रियाणि तद्देवताश्च वासुदेवरुद्रब्रह्माणस्तृतीयस्कंधाज्ज्ञेयाः । तदेवमष्टादशेंद्रियाणि प्रसिद्धान्येकादशैव ज्ञेयानि ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तदाश्रये तदुभयनिमित्ते इति । अन्त्रसमुदाश्रया तुष्टिः । नाडीनद्याश्रया पुष्टिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उपस्थव्यष्टिसर्गमाह निरभिद्यतेति । प्रजानंदामृतार्थिनः प्रजाः अपत्यमात्रं रतिः ॥ आनंदहेतुत्वात्तस्याः ताभ्यां यदमृतममृततुल्यं सुखं तदर्थं यतः यद्वा प्रजां रत्यानंदरूपममृतं वार्थः यतः ब्रह्मणः समष्ट्युपस्थतः शिश्नः व्यष्ट्युपस्थस्थानं निरभिद्यताभूदित्यर्थः ॥ शिश्नग्रहणं योषिल्लिंगस्याप्युपलक्षणं शिश्नः अधिष्ठानं उपस्थ इंद्रियं प्रजापतिरधिष्ठाता रतिः कर्म आनंदो विषयश्चासीदित्यनुक्तमप्यूह्यम् । कामानां स्त्रीसंभोगादीनां प्रियं सुखं उभयाश्रयं इंद्रियदेवताश्रयमित्यर्थः ॥ यद्वा उभयाश्रयं स्त्रीपुल्लिंगाश्रयं इत्यर्थः इंद्रियतत्स्थानाश्रयं इति वा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पायुव्यष्ट्युत्पत्तिमाह उत्सिसृक्षोरिति । धातुमलं भुक्तानामन्नादीनामसारांशम् । त्यक्तुमिच्छोर्गुदं पार्थिवेंद्रियस्थानं निरभिद्यत ततो गुदतः पायुरिंद्रियं मित्रोऽधिष्ठाता वाऽभूत् उत्सर्गस्त्यागः उभयाश्रयः इंद्रियतत्स्थानाश्रयो धातुमलत्याग इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानकर्मोभयेंद्रियव्यष्टिसृष्टिमभिधायान्यासामपि नाभ्यादिव्यष्टिसृष्टिमाह आसिसृप्सोरिति । पुर्याः शरीरात् पुरः शरीरान्तराणि आसिसृप्सोः आ सर्वतो गन्तुमिच्छोर्ब्रह्मणो नाभिद्वारस्थानं निरभिद्यत तत्र नाभिद्वारे अपानो वायुरिन्द्रियस्थानीयं ततोऽपानतो मृत्युरधिष्ठाता पृथक्त्वं शरीरत्याग उभयाश्रयं प्राणापानाश्रयं प्राणापानवायुवियोगमरणस्य पुराणांतरप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ व्यष्टिकुक्ष्यंत्रनाडीनां सृष्टिमाह आदित्सोरिति । अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रनाड्यः आसन्नभूवन् कुक्षिरधिष्ठानमंत्राण्यन्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयानि नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरलंबुद्धिः पुष्टिर्देहपोषस्तदाश्रये नदीसंमुद्राश्रये सस्यादिहेतुत्वात् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मनोव्यष्टिसृष्टिमाह निदिध्यासोरिति । आत्ममायां स्वरूपतिरोधायकप्रकृतिं निदिध्यासोर्निरूपयितुमिच्छतः हृदयं कमलाकारमधिष्ठानं ततो मन इंद्रियं चंद्र अभिमानी संकल्पः मनोव्यापारश्चाभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

प्रजा संततिस्तन्निमित्ता या रतिस्तस्यां जात आनन्दः स एवामृतं तदर्थयितुं शीलमस्येति प्रजानंदामृतार्थिनस्तस्य विधेः शिश्नमिंद्रियस्थानं तस्मिन् शिश्ने कामानां प्रियं परतः प्राप्य सुखसाधनं तादृशमुपस्थेंद्रियं तदुभयाश्रयं शिश्नोपस्थाश्रयं रतिः सुखं चासीत् कामानां भोगसाधनमिति वा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ धातुमलं पुरीषसंज्ञमुत्सिसृक्षोस्त्यक्तुकामस्य गुदमपानद्वारं ततस्तस्मिन् गुदे वा वायुनामेन्द्रियं तत इंद्रियानन्तरं मित्रनामा देवः उभयाश्रयः पायुमित्राश्रयो वा इत्यनेन मलादिकं कदाचित् ब्रह्मलोकाभिपत्तये आत्मनो निर्ममे कामात् सर्वेषामभवत्तत इत्यादिवाक्यं स्मारयति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ परकायप्रवेशप्रकारमाह आसिसृक्षोरिति पुरः स्वाधिष्ठिताद्देहात् पुर्यामन्यस्मिन् देहे पुरि तन्नामनाडीविशेषमासिसृक्षोः प्रवेष्टुकामस्य विरिंचस्येत्युक्तलक्षणं योगिनां नाभिद्वारमपावृतं विवृतं ततो नाभिद्वारादपानवायुस्तस्मान्मृत्युस्तदुभयाश्रयं पृथक्त्वं देहांतरप्राप्तिलक्षणं चोत्पन्नं अत्र मृत्युर्मरणं तत्प्रापकश्चापानः इदं ब्रह्मणो न किंतु देहिनामित्यनुसंधेयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्नपानानामन्नपानानि आदित्सोरादातुकामस्य विरिंचस्य कुक्षिनाड्यावभूतां असृजो रुधिरस्य स्थानं कुक्षिरंत्रस्थानं नाडीद्वारा सप्तभिर्भेदभिन्ना तयोः कुक्षिनाड्योः समुद्रा नद्यश्चासन् तृप्तिः पुष्टिश्च तदाश्रये तृप्तिः कुक्ष्याश्रया पुष्टिर्नाड्याश्रया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्ममायां विष्णुसृष्ट्यादिमहिमानं निदिध्यासोर्ध्यातुकामस्य हृदयं मनो निवासस्थानमभूत् ततो हृदयान्मनो मनसश्चंद्रोऽधिदेवता संकल्पः कामश्च मनोवृत्तिविशेषावभूतां इतिशब्दो निरुद्धग्रहणार्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

प्रजानन्दामृतानि विषयः । तत्रानन्दशब्देन तद्धेतवः स्त्रिय एव उच्यन्ते । तत्र च स्त्रीणां विषयत्वं साक्षात्त्वेन भोग्यत्वात् अन्ययोस्तु तदुत्पाद्यतया भोगहेतुत्वात् । स्वर्गादिकं च गार्हस्थ्यधर्म्ममयप्रजास्त्रीपरिकरादुत्पाद्यं भवति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ उत्सर्गः उत्सृज्यमानं मलम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आसिसृप्सोरपानत इति । विशेषणद्वयं क्रियेच्छाक्रिययोर्भेदेन । पृथक्त्वमिति इन्द्रियदेवताश्रयं मरणमिति शेषः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आदित्सोरिति । अन्नपानानि विषयाः पानानि पानीयानि । तुष्टिपुष्टी द्वे द्वयोरपि प्रत्येकं क्रिये ज्ञेये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ निदिध्यासोरिति । मनोजन्मनः पूर्वमपीच्छा मनसः कारणावस्थामवलम्ब्य जायते । आत्ममायाम् आत्मविषयिकां सकार्य्यां मायां विषयोऽत्र आत्ममायैव, कामसङ्कल्पौ त्विच्छाक्रिये ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या ।

प्रजा अपत्यम् आनन्दो रतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानम्, उपस्थ इन्द्रियं, प्रजापतिर्देवता ज्ञेया । कामानां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्त्रीसम्भोगानां सन्निधिप्रियं सुखं विषयः । तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताधीनम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ धातुमलं भुक्तान्नादीनां सारांशं त्यक्तुमिच्छोर्गुदमधिष्ठानं, पायुरिन्द्रियं, मित्रो देवता, उत्सर्गो विषयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुर्य्याः देहात् पुरः देहान्तराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः । अपानतः अपानमार्गेण, उपलक्षणमिदं प्राणमार्गेण च, प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धेः नाभिद्वारमधिष्ठानम् अपान इन्द्रियं, मृत्युर्देवता, पृथक्त्वं मरणं विषयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् अन्त्राण्यन्नसंग्रहे, नाड्यस्तु पानसंग्रहे, इन्द्रियम् । तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः । क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते । तुष्टिरुदरभरणं, पुष्टिश्च रसपरिणामतः स्थौल्यं, क्रमेणैतौ विषयौ । तदाश्रये इन्द्रियदेवताधीनतुष्टिपुष्टी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्मनो मायां मायिकञ्च वस्तु निदिध्यासोश्चिन्तयितुमिच्छोः हृदयमधिष्ठानं मन इन्द्रियं चन्द्रो देवता सङ्कल्पाभिलाषाद्या विषयाः । अत्र हृदय एवाधिष्ठाने 'चित्ताहङ्कारबुद्धयः इन्द्रियाणि तद्देवताश्च वासुदेवरुद्रब्रह्माणो देवतास्तृतीयस्कन्धाद् ज्ञेयाः । तद्देवमष्टादशेन्द्रियाणि प्रसिद्धान्येकादशैव ज्ञेयानि ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रजानंदामृतार्थिन इति प्रजायै सदपत्याय आनंदो रतिः तेनामृतमयत्वहेतुकलोकादितदर्थिनः शिश्न अधिष्ठानं निरभिद्यत उपस्थ इंद्रियम् प्रजापतिरधिष्ठाता चासीदित्यनुक्तमप्यूह्यम् । कामानां स्त्रीसंभोगानां संबंधि यत् प्रियं सुखम् तत् उभयाश्रयम् उपस्थप्रजापत्याश्रयम् शिश्नोपस्थाश्रयं वा ॥ २६ ॥ ❀ धातुमलम् भुक्तान्नाद्यसारांशम् उत्सिसृक्षोः त्यक्तुमिच्छोः गुदमधिष्ठानं निरभिद्यत ततो गुदतः पायुः इंद्रियम् मित्रोऽधिष्ठाता उभयाश्रयः गुदपाय्वाश्रयः उत्सर्गस्त्यागः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुर्याः शरीरात्परः शरीरांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोऽपसर्पितुमिच्छोः नाभिद्वारं निरभिद्यत तत्र अपानात् अपसर्पतः प्राणसंयोगं हित्वा अपगच्छतः उभयाश्रयम् अन्योन्यवियुक्तप्राणापानाश्रयम् शरीराच्छरीरिणः पृथक्त्वम् तदेव मृत्युरित्युच्यते नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्नाद्यादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्ष्याद्यासन् अभूवन् तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राणि अन्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणानंतरमलंबुद्धिः पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यम् तदाश्रयं नदीसमुद्राश्रये तत्रायं विवेकः अन्नादित्सोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रपुष्टयः स्थानकरणाधिष्ठातृविषयाः पानादित्सोः कुक्षिनाडीनदीतुष्टयः स्थानकरणाधिष्ठातृविषयाः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्ममायां प्रकृतिशरीरादिरूपेण भोग्यां निदिध्यासोः नितरां चिंतयितुमिच्छोः हृदयमधिष्ठानं निरभिद्यत ततो मनः इंद्रियम् चंद्रो देवता संकल्पो विषयः कामोऽभिलाषः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

आदौ वाग्लक्षणमेकं कर्मेन्द्रियं निरूपितम् । हस्तपादाविदानीं निरूपितौ । अवशिष्टे निरूपयति—निरभिद्यतेति द्वाभ्याम् । शिश्नो गोलकं तस्य रूपान्तराभावात्तदभावमाशङ्क्य वै इति निश्चयमाह । कारणे चेत्तन्न स्यात् तद्बीजे कार्ये पुरुषादिषु तत्कथं भवेत् । अतस्तत्र सन्देहो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । प्रजारूपो योऽयमानन्दः सम्भोगसुखं प्रजाजनको वा । प्रजा च आनन्दश्चेति अमृतं च वा । "प्रजामनु प्रजायन्ते तदु ते मर्त्याऽमृतमि"ति श्रुतेः । अमृतं मोक्षो वा । ऋणत्रयापाकरणसाध्यः । "नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती"ति च । "अष्टाशीतिसहस्राणी"त्यादिवाक्यान्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसापराणि । त्रैविद्यवृद्धानां तु वेद एव प्रमाणम् । अतो मोक्षो वा अमृतम् । त्रितयप्रेप्सोरिन्द्रियं निर्गतमित्यर्थः । उपस्थ इन्द्रियम् । कामानां प्रियं स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि यत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । अथवा । कामानां स्थानं पूर्वोक्तमासीदित्यर्थः । कामो देवता । तदभिमानी इत्येके । काम एव देवतेति मुख्यः सिद्धान्तः । तदभावे केवलेन्द्रियेण सुखाजननं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अवशिष्टमाह—उत्सिसृक्षोरिति । धातूनां मलम् । धातवो हि त्वगादयो मज्जान्ताः । ते कालादिना निरन्तरं पच्यन्ते । अन्नादीनां तु[1] पोषकत्वम् । अतस्तत्पोषणेऽन्नादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे योऽसारो भागोऽवशिष्यते तन्मलं न त्वन्नस्य । तस्य स्वकार्यकरणात् । अतो धातोरेव मलम् । गुदमिति पायुस्थाने मांसविशेषः । स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति । तदनन्तरं पायुस्तत्रेन्द्रियम् । मित्रो देवता । न हि सर्वमित्रव्यतिरेकेण तादृशे कश्चिद्देवो भवेत् । उत्सर्गः कर्म । उभयाश्रयः पूर्ववत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं नवद्वाराणि निरूपितानि । दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां न द्वाराणि । उभयं त्वेकत्र । त्रयाणां द्वयं द्वयम् । एवमिन्द्रियाणां द्वाराणां च न समसङ्ख्या । अतो द्वारान्तरमाह प्राणादीनां नियामकत्वाय—आसिसृप्सोरिति । मलं हि द्विविधम् । प्रत्यहं जायमानं प्रतिजन्मनि जायमानं च । तत्र प्रत्यहं जायमानस्य मलस्य परित्यागार्थे पायुः । सम्पूर्णज[2]न्मनि जायमानस्य देहरूपस्य मलस्य परित्यागार्थे नाभिर्द्वारम् । पुरः शरीराणि । पुर्याः शरीरात् उत्सिसृक्षोः नाभिर्द्वारं जातमिति सम्बन्धः । यथा आमरणं धातवोऽनुवर्त्तन्ते । तस्य पोषकमन्नम् । मलं तु प्रसिद्धम् । एवं "बहु स्यामि"ति भगवदिच्छामारभ्य भगवत्प्रवेशपर्यन्तं भग[3]वच्चिदंशस्य जीवस्य एकमेव शरीरमनुवर्त्तते । तस्य पोषकान्यन्यानि शरीराण्यन्नवत् अन्नमयानि । तानि भोजनवदुत्पत्तौ गृह्यन्ते । मलपरित्यागवन्मरणे त्यज्यन्ते । प्राणो ह्युत्पादकः । अपान

१. तु तत्पोषकत्वमिति ख. । २. संपूर्णे इति ख. । ३. भगवति तदंशस्येति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मारकः। अतस्तद्द्वारमपानादुत्पन्नम्। तत्राऽपान इन्द्रियं मृत्युर्देवता। पृथक्त्वं प्राणापानयोर्विश्लेषो मरणात्मकः। तदुभयाश्रयमिति पूर्ववत्। नाभिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति। तस्य नाभिद्वारेण वा प्रयत्नेन मलवदिदं शरीरं त्यजति। यथेदं शरीरं वहुकालं तिष्ठति तस्य पोषादिकं जनयति तथाऽन्नपानादिकमपि कियत्कालं स्थितमेव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्सुः स्थापनेच्छुर्भगवान् जातः। ततस्तस्य कुक्ष्यन्त्रनाडय आसन्। तत्र कुक्षिर्गोलकमुदराभ्यन्तराकाशः। अन्त्राण्यन्नस्थापनार्थमिन्द्रियाणि। नाड्यः पानार्थम्। नद्यः समुद्राश्च तयोर्देवते। नद्यो नाडीनाम्। अन्त्राणामुदरस्य च समुद्राः। अत एव चकार उभयार्थः। "नाडीर्नद्यो लोहितेने"ति वाक्यात्। "क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुरि"ति च। तुष्टिराप्यायनम्। पुष्टिर्देहवृद्धिरन्नस्य। तुष्टिपुष्टी तदाश्रये इन्द्रियदेवताश्रये। आत्मनो मायां जगत्कर्त्रीम्। कीदृश्येषा कथमहमेतत्प्रतिकृतिरूपो भविष्यामीत्यात्समायाया निदिध्यासनम्। तदा हृदयं गोलकं निरभिद्यत। ततो मन इन्द्रियम्। चन्द्रो देवता। सङ्कल्पो ज्ञानरूपः। कामः क्रियारूपः। मनस्तूभयात्मकमित्युभयं कार्यं निर्दिष्टम्। सङ्कल्पस्य कार्यं काम इति तु ज्ञानस्य क्रियां प्रति कारणत्वेन। अत[1] एवेत्यवधारणे। चकारेणेन्द्रियानुरोधः॥ २८॥ २९॥ ३०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

निरभिद्यतेत्यत्र तस्य रूपान्तराभावादिति विराजः स्त्रीलक्षणरूपान्तराभावात्। लोके प्रजानन्दस्य बहुधा दर्शनान्मूले तत्सत्ताबोधनाय बहुधा तदर्थमाहुः प्रजेत्यादिना। अत्र पक्षचतुष्टयम्। तत्र प्रथमपक्षद्वये उत्तरपदलोपिघटितः प्रजानन्देनामृतमिति तृतीयासमासः। तृतीये द्वन्द्वघटितः सः। अमृतं वेति केवलो द्वन्द्व एव। एतेषु चतुर्षु प्रथमपक्षत्रये आनन्दस्य लौकिकसुखात्मकत्वादमृतपदेन प्रकृष्टं यज्जननमौरसपुत्रपौत्रादिरूपेण तदेव परामृश्यत इति बोधयितुमाहुः प्रजामन्वित्यादि। तुरीयेऽमृतपदार्थमन्यमाहुः अमृतमित्यादि। नन्वेवं सति नैष्ठिकब्रह्मचर्यादिविधायकवाक्यानां का गतिरित्यपेक्षायामाहुः अष्टाशीतीत्यादि। ननु फलाभावे प्रशंसापि व्यर्थैवेत्यत आहुः त्रैविद्येत्यादि। केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां दक्षादितुल्यानां पूर्वकाण्डमेव प्रमाजनकमतस्तावन्मात्रविश्वासजाड्यात्ते तथा वदन्ति, न तावतान्यवाक्यवैयर्थ्यमित्यर्थः। एतेन केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानामभयं क्षेममम्रृतमि'तिवाक्योक्तसत्यलोकस्थामृतप्राप्तिरेव सहस्राश्वमेधयाजिनामिव, न तु मुख्यामृतप्राप्तिरिति बोधितम्। 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्त्तत, इति गृहिणोपसंहारश्रुत्यनुसारेण पक्षान्तरमाहुः। अतो मोक्षो वामृतमिति अस्मिन् पञ्चमीतत्पुरुषो बोध्यः। अस्मिन् पक्षे निरभिद्यतासीदिति क्रियाद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वम्। कामस्येन्द्रियाभिमानित्वाभावे प्रत्यक्षविरोधश्चेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। अत्र देवताद्वयकथनादुपस्थेन्द्रियस्य यत्कार्यत्रयं तन्मध्ये प्रजाऽमृतञ्च कस्य कार्यं आनन्दः कामस्य कार्यं तानि त्रीण्यपि स्त्रियं विनानुपपद्यमानानि तदा स्त्रीसृष्टिमपि ज्ञापयन्ति, नानारस इवान्नादिसृष्टिमित्यप्याशयो बोध्यः॥ २६॥ ❀ ❀ उत्सिसृक्षोरित्यत्र। ननु तेन द्वारेणान्नमलस्याप्युत्सर्गदर्शनाद्धातुपदमनर्थकमित्याशङ्कायां विराज्यन्नमलाभावेन धातुपदस्यार्थवत्त्वमुपपादयन्ति धातव इत्यादि। 'नन्वन्नमशितं त्रेधा भवति, तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषमि'ति श्रुत्याऽन्नांशे धातुत्वबोधनादन्ने सुतरां धातुत्वमितीयं परिसङ्ख्यानुपपन्नेत्याशङ्कायामाहुः अन्नादिति। तथा च, धारणपोषणाभ्यामेव धातुत्वसिद्धे'र्मलायत्तं बलं पुंसां' इति वैद्यकवाक्याच्चान्नांश एव धातुत्वसम्भवात्केवलेन पोषणेन नान्नस्य धातुत्वमित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं तथापि पाककथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः अत इत्यादि। पाकेन क्षये सम्भवति तत्पोषणस्यावश्यकत्वात्। तन्मलमिति 'कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च। कर्णविड्दूषिका चेति धातूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तं त्वगादिपोषकरसादिधातुमलमित्यर्थः। अत इति हव्यकव्यादिरूपेऽलौकिकेऽन्नेऽसारांशाभावात्। तथा च, धातुपदं सार्थकमेवेत्यर्थः। इदं च मलं विराट्पुरुषेण गुदद्वारा त्यज्यते न तु कर्णादिद्वारा 'तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनमि'ति तद्गात्रस्य सौभगभाजनत्वकथनान्मलसम्बन्धे च सौभगापायात्। अतः 'पराभूतेरधर्मस्य निरयस्य गुदः स्मृत' इति वाक्येन तद्द्वारैव तत्त्यागाच्चेति ज्ञेयम्॥ २७॥ ❀ ❀ आसिसृक्षोरित्यत्र त्रयाणामिति त्वक्करचरणानाम्। उभयमिति वाग्रसना चेति द्वयम्। त्रयाणामिति दृग्घ्राणश्रोत्राणाम्। परिशिष्टयोः पायूपस्थयोरेकैकमर्थाज्ज्ञेयम्। मारक इति प्राणव्रतानां चरणाद्दशेन्द्रियविलक्षणः। तच्छरीरमिति लिङ्गशरीरम्॥ २८॥ ❀ ❀ आदित्सोरित्यत्र। पूर्वं पिपासतो जक्षतश्चेति कथनात्तयोरेव चान्नपानाऽऽदित्सारूपत्वादत्र पुनरन्नपानादित्सुत्वकथनं किमर्थमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपं वक्तुमुपपादयन्ति यथेन्यादि। तस्येति लिङ्गशरीरस्य। इतीति हेतौ। स्थूलशरीरपोषार्थम्। पानार्थमिति पानस्थापनार्थम्। अत एव चकार उभयार्थ इति इन्द्रियभेदादेव समुद्राश्चेति चकारः पृथक्कार्यकर्तृत्वज्ञापनार्थ इत्यर्थः। तुष्टिराप्यायनमिति पानस्येति शेषः॥ २९॥ ❀ ❀ निदिध्यासोरित्यत्र निदिध्यासनमिति विचारेण विशिष्टज्ञानम्। नन्वग्रे 'यत्सङ्कल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भव' इत्यनेन सङ्कल्पस्य कार्यं काम इति वक्तव्यम्। तत्कथमत्रोभयं समतया

---

१. अत एव। एवेति क.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्दिश्यत इत्यत आहुः अत एवेत्यादि । तथा च, सङ्कल्पस्य व्यापारत्वादेवात्रावधारणमुक्तमित्यर्थः । इन्द्रियानुरोध इति बहिरिन्द्रियानुरोधः ॥ ३० ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

प्रजा अपत्यमानन्दः स्त्रीसम्भोगसुखं अमृतं 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे प्रयोजयेत्' इति वचनात् ऋणत्रयापाकरणसाध्यो मोक्षः तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानं निरभिद्यत । तत्रोपस्थः इन्द्रियमासीत्, प्रजापतिश्च देवता ज्ञेया । कामानां कामिजनानां यत् प्रियं स्त्रीसम्भोगसुखं तदुभयाश्रयमिन्द्रियदेवताधीनमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ धातुमलं मुक्तान्नादीनामसारांशं उत्सिसृक्षोः त्यक्तुमिच्छोस्तस्य गुदमधिष्ठानं निरभिद्यत । ततस्तत्र पायुरिन्द्रियमासीत् । ततस्तस्य मित्रो देवताऽऽसीत् । उत्सर्गो मलत्यागरूपो विषयः । उभयाश्रयः देवतेन्द्रियाधीन इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुर्याः देहात् पुरो देहान्तराणि आसिसृप्सोः आभिमुख्येन गन्तुमिच्छोस्तस्यापानतः अपानवायुतो नाभिरूपं द्वारं निरभिद्यत । तत्रापानः इन्द्रियमासीत् । ततस्तस्याधिष्ठाता मृत्युर्देवताऽऽसीत् । पृथक्त्वं प्राणापानविश्लेषरूपं मरणं उभयाश्रयमिन्द्रियदेवताधीनमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्नपानानामादित्सोः सङ्ग्रहेच्छोः कुक्षिरधिष्ठानम्, अन्त्राणि नाड्यश्चेन्द्रियम्, तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते, तुष्टिरुदरभरणं, पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं च, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते । तत्रान्नसङ्ग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयम्, पेयसङ्ग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति चतुष्टयमिति विवेकः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्मनो मायां प्रकृतिकार्यरूपां निदिध्यासोः नितरां चिन्तयितुमिच्छोर्हृदयं कमलाकारमधिष्ठानं निरभिद्यत । ततस्तत्र मन इन्द्रियं जातम् । तस्य चन्द्रोऽधिष्ठाता देवता । ततश्च सङ्कल्पस्तत्तत्पदार्थ-चिन्तनम् । तत एव कामस्तद्विषयाभिलाषश्च भवति ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

सन्तान, रति और स्वर्ग-भोगकी कामना होनेपर विराट् पुरुषके शरीरमें लिङ्गकी उत्पत्ति हुई । उसमें उपस्थेन्द्रिय और प्रजापति देवता तथा इन दोनोंके आश्रय रहनेवाले कामसुखका आविर्भाव हुआ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें मलत्यागकी इच्छा हुई, तब गुदाद्वार प्रकट हुआ । तत्पश्चात् उसमें पायु-इन्द्रिय और मित्रदेवता उत्पन्न हुए । इन्हीं दोनोंके द्वारा मलत्यागकी क्रिया सम्पन्न होती है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अपानमार्ग द्वारा एक शरीरसे दूसरे शरीरमें जानेकी इच्छा होनेपर नाभिद्वार प्रकट हुआ । उससे अपान और मृत्यु देवता प्रकट हुए । इन दोनोंके आश्रयसे ही प्राण और अपानका बिछोह यानी मृत्यु होती है ॥ २८ ॥ ❀ ❀ जब विराट् पुरुषको अन्न-जल ग्रहण करनेकी इच्छा हुई, तब कोख, आँते और नाड़ियाँ उत्पन्न हुईं। साथ ही कुक्षिके देवता समुद्र, नाड़ियोंके देवता नदियाँ एवं तुष्टि और पुष्टि—ये दोनों उनके आश्रित विषय उत्पन्न हुए ॥ २९ ॥ ❀ ❀ जब उन्होंने अपनी मायापर विचार करना चाहा, तब हृदयकी उत्पत्ति हुई । उससे मनरूप इन्द्रिय और मनसे उसका देवता चन्द्रमा तथा विषय कामना और सङ्कल्प प्रकट हुए ॥ ३० ॥

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः । भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥३१॥
गुणात्मकानीन्द्रियाणि[1] भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥३२॥
एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥३३॥
अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् । अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥३४॥
अमुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥३५॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तदेवमधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् । त्वक् स्थूलं चर्म तदुपरि स्थितं सूक्ष्मं त्वगादयोऽस्थ्यंता द्वंद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां च पांचभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिष्वात्मा येषाम् । विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः । गुणाः शब्दादयः भूतादिरहंकारस्ततः प्रकर्षेण भवंतीति यथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावा नतु वस्तुतस्तथेति तात्पर्यम् । अत्र हेतुः । यतो मन एव सर्वविकाराणामात्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी, नतु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् । अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपं चोक्तम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ उपसंहरति । एतदिति । प्रकृत्या सहाष्टभिः

1. प्रा० पा०—भूतात्म० ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

॥ ३३ ॥ ❁ ❁ स्थूलमुक्त्वा सूक्ष्मं समष्टिलिंगशरीरमाह । अतः परमस्य । अतः परमस्य कारणभूतं सूक्ष्ममतीन्द्रियं यतोऽव्यक्तम् । तत्कुतः । यतो निर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यं नित्यं सदैकरूपं अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः । अत एव वाक् च मनश्चेति द्वंद्वैक्यं तस्मात् परम् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ उपासनार्थं भगवत्यारोपितं रूपद्वयमपवदति । अमुनी इति । न गृह्णंति वस्तुतो नांगीकुर्वन्ति यतो मायासृष्टे ॥ ३५ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

व्योमांबुभ्यां पुष्टा वायव एव प्राण इत्यर्थः । तृतीयाबहुवचनमार्षम् ॥ ३१ ॥ ❁ ❁ इत्यर्थ इति वस्तुतः शब्दादीनां बंधकत्वाच्छोभनता नास्तीति भावः । अत्र गुणानामशोभनत्वे मन एव सर्वविकारान्संजीवयतीति भावः । तामसेष्वेव विषयेषु संकल्पविकल्पं करोति न तु हेयोपादेयविवेकं बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी न तु परमार्थग्राहिणी अनेन बुद्धिमनसोः स्वरूपं चोक्तम् । संदर्भस्तु विकारा हर्षदुःखादयः । विज्ञानं विवेकशक्तिः । 'बुद्धींद्रियमनःप्राणान्' इत्याद्युक्तेः । पारमार्थिक्यपि सा भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ ❁ ❁ मह्यादिभिः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमहदहंकारप्रकृत्याख्यैः प्रत्येकं दशदशगुणोत्तरैः ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ अतः स्थूलात् । अस्य स्थूलस्य । तदव्यक्तत्वम् । निर्विशेषणं वर्णाकारादिशून्यम् । यदेव स्थूलेन सह व्यष्टिपूत्पत्त्यादियुक्तं न भवतीत्याह । अनादीति । अतस्तदपेक्षया नित्यमपि निर्विशेषणत्वादेव वाङ्मनसात्परमत एव सूक्ष्मतममत एव चाव्यक्तं सूक्ष्मतममित्युक्त्या सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं चेति द्वितयं लभ्यतेऽत्र सूक्ष्मं लिंगशरीरमतिसूक्ष्मं मायारूपं निर्विशेषणमित्यादि-भिश्चतुर्भिर्विशेषणैरुक्तम् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ अमुनीति द्विवचनं स्थूलयोः समष्टिव्यष्टयोरैक्यात्सूक्ष्मयोरप्यैक्यात् न गृह्णंति प्राप्यत्वेन न स्वीकुर्वन्ति किंतूपासनार्थं प्रथमदशायामेव यतो मायासृष्टे तृतीयमतिसूक्ष्मं यत्तु कारणं मायैव किन्तु विपश्चितः शुद्धिभक्तिमंतः प्रथमदशायामपि नैव गृह्णंति किंतु रामकृष्णनारायणनृसिंहादिरूपं शुद्धसत्त्वमेव साध्यसाधनदशायां गृह्णंतीति ॥ ३५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

त्वक् स्थूलमित्यादि । उपरितनं सूक्ष्मं चर्म्म त्वक् । तदन्तः स्थूलचर्म्म इत्यर्थः ॥ एवमुक्तमिति । भूम्यादित्रितय-कार्यत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❁ ❁ सर्व्वविकाराणामिति । कामक्रोधलोभमोहशोकादीनामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ अव्यक्तमिति न चक्षुरादिभिर्व्यज्यते इति तथा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं ब्रह्मशरीरात्समष्टिव्यष्ट्यवयवविशेषविभागमभिधाय तेषां सार्वभौतिकत्वेऽपि तत्तद्भूतांशभूयस्त्वनिबंधनं तदात्मकत्वमाह त्वगिति । चर्मस्थूलमंतस्त्वक् ॥ तदुपरि स्थितं सूक्ष्मं चर्म त्वक् त्वगादयोऽस्थ्यंता द्वंद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टा एते सप्त धातव भूम्यप्तेजोमयाः प्राणस्तु व्योमांबुवायुभिरारब्ध इति शेषः ॥ ३१ ॥ ❁ ❁ गुणात्मेति । इंद्रियाणि गुणात्मकानि शब्दादि-गुणग्रहणस्वभावानि गुणा यदात्मकास्ते के इत्यत आह भूतादिरिति । भूतादिः अहंकारः तत्प्रभवाः शब्दादयो गुणाः इन्द्रियाण्यपि तत्प्रभवत्वात्तदात्मकान्येवेत्यभिप्रायः । मनः सर्वविकाराणां कामसंकल्पादीनामात्मा आश्रयः । बुद्धिः विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं महत्तत्वं तद्रूपिणी बुद्धिः महान् वै बुद्धिलक्षण इति वचनात् ॥ ३२ ॥ ❁ ❁ उपसंहरति एतदिति । एतच्चेतनाचेतनात्मकं देवादिव्यष्टिवस्तु-जातगर्भमेतच्छब्दोऽण्डकटाहपरः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहदव्यक्तरूपैरष्टभिरंडावरणैर्बहिरावृतं भगवतः स्थूलं रूपं ते तुभ्यं मया व्याहृतं सम्यगभिहितम् ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ ततो विलक्षणं रूपांतरमस्तीत्याह अत इति । अयं श्लोको जीवपरः अव्यक्त-स्योक्तत्वादन्यथा समसंख्यानुपपत्तेः ॥ अतः स्थूलरूपात्परं परत्वेनावस्थितं सूक्ष्मतरं बालाग्रशतभागस्येति श्रुत्युक्तं मुक्तात्मस्वरूपं रूपांतरमपि भगवतोऽस्तीति शेषः । सूक्ष्मतरत्वं कुतः अव्यक्तं चक्षुरादिभिर्न व्यज्यते इत्यव्यक्तं चक्षुराद्यग्राह्यं तत्कुतः निर्विशेषणं शब्दस्पर्शरूपादिगुणाभावाच्छब्दादिविशेषवदेव चक्षुरादिग्राह्यमिति भावः । निर्विशेषत्वं कुतः ? वाङ्मनसः परं देवमनुष्यादिबुद्धि-शब्दागोचरं तदपि कुतः ? अनादिमध्यनिधनमादिरुत्पत्तिः निधनं विनाशः मध्यमुत्पत्तिनिधनयोरंतरालावस्था एतदवस्थात्रयशून्य-मित्यर्थः । तदपि वा कुतः ? नित्यं कालापरिच्छिन्नं कालपरिच्छिन्नमेवावस्थात्रयवदिति भावः ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ एवं प्रकृति-मंडलोत्तीर्णं मुक्तात्मस्वरूपं विशोध्य संसृष्टासंसृष्टयोरुभयोः संसृष्टस्याविद्यावेष्टितत्वान्मुक्तस्वरूपस्य निष्पन्नयोगिध्येयतया योग-युग्मगसोनालंबनतया शुभाश्रयत्वं प्रतिषेधति अमुनी इति । ते तुभ्यं मयाऽनुवर्णिते भगवत अमुनी स्थूलसूक्ष्मे रूपे न गृह्णंति नोपासते उपासका इति शेषः ॥ उपासका उपास्यशुभाश्रयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः । कुतः विपश्चितः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो मायासृष्टेः संकल्प-सृष्टेर्भगवत्संकल्पायत्तत्वाद्बंधमोक्षयोरित्यर्थः ॥ मूर्तस्य संसृष्टचेतनस्याविद्याच्छादितत्वेनाशुद्धत्वान्मुक्तस्वरूपस्य स्वतः शुद्धिविरहाच्च नोपासनाविषयत्वं किंवादित्यवर्णं इत्यादिवेदांतसिद्धं परमात्मनो मूर्तं रूपमेवोपास्यमित्यर्थः ॥ तथा च शौनकेन चतुर्मुखसन-कादीनां जगदंतर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयतानर्हत्वामुक्तवाबद्धानामेव पश्चाद्योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्वतः शुद्धिविरहाच्छुभाश्रयताप्रतिषेध उक्तः आब्रह्मस्तंबपर्यंता जगदंतर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गताः सर्वे तेहि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः । तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादवबोधवदित्यादिना प्राधान्येनोपास्यत्वनिषेधः ॥ भगवद्विभूतित्वेनोपासनं त्विष्टमेव ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या ।

त्वगाद्याः सप्तधातवः शरीरस्थितिहेतुभूता जाता इति शेषः । तेषां निदानमाह भूमीति । मुख्यप्राणाभिमन्यमानजडरूपप्राणोपादानकारणमाह प्राण इति । मुख्यप्राणेनाभिमन्यमानजडप्राणो व्योमांबुवायुभिः सृष्ट इति शेषः ॥ ३१ ॥ * * इंद्रियोपादानकारणमाह गुणेति । गुणाः सत्त्वादयः गुणकारणमाह बुद्धिरिति । विज्ञानरूपिणी निश्चयज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥ * * ब्रह्मशरीरस्य भगवत्प्रतिमात्वं स्पष्टयति एतदिति । पंचभूताहंकारतत्त्वमहत्तत्त्वप्रकृत्याख्याष्टावरणावृतमेतत्स्थूलं विराडाख्यं ब्रह्मशरीरं भगवतो नारायणस्य प्रतिमारूपं ते तव मया व्याहृतमित्यन्वयः । तदुक्तं स्थूलं भगवतो रूपं ब्रह्मदेह उदाहृत तत्तंत्रत्वाच्चेति ॥ ३३ ॥ * * ननु तर्हि हरेर्निजरूपं कीदृशमत्राह अत इति । अतो ब्रह्मणो देहाच्च परं विलक्षणमपि स्थूलं किन्नेत्याह सूक्ष्मतममिति । सूक्ष्माणामप्यतिशयेन सूक्ष्मं अणोरणीयानिति श्रुतेः महत्परिमाणाभावेनाचाक्षुषत्वेन भक्तानां दिदृक्षोपासना व्यर्थेत्यत उक्तं अव्यक्तमिति । महत्परिमाणवत्त्वेऽपि स्वप्रसादमंतरेण चाक्षुषं न स्यादित्यर्थः । महतो महीयानिति श्रुतिः यमेवैष वृणुतं तेन लभ्य इति श्रुतेः सूक्ष्मं शंखचक्रगदाधरमिति च, अन्यस्य कस्यचिदतिशयलक्षणविशेषणसंभवे कथमेतदित्यत उक्तं निर्विशेषणमिति । निर्गतं विशेषणमतिशयलक्षणं यस्मात्तत्तथोक्तं अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषण इति दर्शनात् एवंविधस्यापि वस्तुत्वेन घटवदाद्यंन्तवत्त्वं किं न स्यादिति मंदाशंकापरिहारायोक्तं अनादीति । आदिमध्यांतशून्यं नैतदौपचारिकमत उक्तं नित्यमिति । नित्यमविनाशि । नित्यो नित्यानामिति श्रुतिः चाक्षुषस्वभावाभावेऽपि वागादिविषयत्वं स्यादत उक्तं वाङ्मनसोः परमिति वाङ्मनसयोरगोचरं सरस्वतीरुद्रोत्तमं वा ॥ ३४ ॥ * * प्रैक्षावद्गृहीतत्वेन ते उभे अपि ग्राह्ये इत्याशयेनोपसंहरति अमुनी इति । स्थूलसूक्ष्मे अमुनी भगवद्रूपे मया ते तवानुवर्णिते मायासृष्टे भगवदिच्छया प्रकृत्या च विरचिते जगति येऽविपश्चितः ज्ञानदुर्बलास्ते जना उभे अपि रूपे न गृह्णन्ति न जानंतीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

त्वगिति स्थूलं चर्म्म खलु चर्मोच्यते तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं त्वगुच्यते प्राणस्तु व्योमादिमय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * प्रसङ्गादिन्द्रियाणां लक्षणमाह गुणात्मकानीति । गुणेषु विषयेषु आत्मा स्वभाव औत्पत्तिकः सम्बन्धो येषाम् । विकारा हर्षदुःखादयः, विज्ञानं विवेकशक्तिः, बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानित्याद्युक्तेः पारमार्थिक्यपि सा भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ * * अतः परमिति । निर्विशेषणं वर्णाकारादिशून्यम् यदेव व्यष्टिषु स्थूलेन सहोत्पत्त्यादियुक्तं न भवतीत्याह अनादीति । अतस्तदपेक्षया नित्यमपि निर्विशेषणत्वादेव वाङ्मनसः परम् । अत एव सूक्ष्मतमम् । अत एव चाव्यक्तम् ॥ ३४ ॥ * * अमुनी अमू ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् । त्वक्चर्मणोः स्थौल्यसूक्ष्मत्वाभ्यां भेदः कल्प्यः । त्वगादयोऽस्थ्यन्ता ये सप्तधातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषाञ्च पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् । प्राण इति व्योमाम्बुभ्यां पुष्टा वायव एव प्राण इत्यर्थः । तृतीयाबहुवचनमार्षम् ॥ ३१ ॥ गुणात्मकानि, गुणेषु शब्दादिष्वात्मा प्रवृत्तिस्वभावो येषां तानि । गुणाः शब्दादयो भूतादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवन्तीति तथा । सर्वविकाराणामात्मा सर्वान् विकारान् मन एव संजीवयतीत्यर्थः । विज्ञानं विवेकशक्तिस्तद्रूपिणी ॥ ३२ ॥ * * स्थूलं समष्टिसंज्ञम् । महादिभिरिति महासमष्टिसंज्ञं महास्थूलम् ॥ ३३ ॥ * * स्थूलमुक्त्वा सूक्ष्ममाह, अत इति । सूक्ष्मतममित्यनेनैव सूक्ष्ममतिसूक्ष्मञ्चेति द्वितयं लभ्यते । अत्र सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम् अतिसूक्ष्मं मायारूपं निर्विशेषणमित्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैरुक्तम् ॥ ३४ ॥ * * उपासनार्थं भगवत्यारोपितं रूपद्वयमपवदति । अमुनी इति द्विवचनं स्थूलयोः समष्टिमहासमष्टयोरैक्यात् । न गृह्णन्ति प्राप्यत्वेन न स्वीकुर्वन्ति किन्तु उपासनार्थं प्रथमदशायामेव । यतो मायासृष्टे । तृतीयमतिसूक्ष्मं यत् तत्तु कारणं मायैव । किञ्च विपश्चितः शुद्धभक्तिमन्तः प्रथमदशायामपि नैव गृह्णन्ति किन्तु रामकृष्णनारायणनृसिंहादिरूपं शुद्धसत्त्वमेव साधनसाध्यदशयोर्गृह्णन्ति ॥ ३५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एवं समष्टिशरीरावयवहृदयस्थानेंद्रियादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम्। त्वक् स्थूलं चर्म तदुपरिसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टाः ते सप्तधातवः कथंभूताः भूम्यप्तेजोमयाः तेषां पांचभौतिकत्वेपि भूम्यादीनां भूयस्त्वोपलब्धेर्वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावाच्च प्राणस्तु व्योमांबुवायुभिः संपन्नो वायोरवस्थाविशेषः व्योमकार्यभूतः देहोऽवभावे स्थातुमक्षम इति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ गुणात्मकानि गुणेषु आत्मा येषां तानि गुणात्मकानि गुणाभिमुखस्वभावानि उत्पन्नानि तु राजसाहंकारादेवं भूतानींद्रियाणि यद्यपि शब्दादिगुणाभिमुखानि ज्ञानेंद्रियाणि संति तथापि कर्मेन्द्रियाणामपि भगवन्मूर्तिरूपादिग्रहणे गमनादिक्रियाद्वारोपयोगाद्गुणात्मकत्वम्। गुणाः शब्दादय भूतादिस्तामसाहंकारस्ततः प्रकर्षेण भवंतीति तथा मनः वैकारिकप्रभवं सर्वविकारात्मा सर्वेषां विकाराणां बंधमोक्षहेतूनामात्मा कारणम् मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः। बंधाय विषयासक्तं मुक्तये पुंसि वा रतमिति वचनात् बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी विषेण ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं ज्ञानवान्मां प्रपद्यते इति श्रीमुखोक्तं ज्ञानं तद्रूपिणी तत्करणभूतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ उक्तं समष्टिरूपमुपसंहरति एतदिति। एतत्पूर्वोक्तम् भगवतः धारणाश्रयस्य पृथिव्यप्तेजोवायुव्योमाहंकारमहत्प्रकृतिमयैरष्टभिरावरणैर्बहिरावृतं स्थूलं रूपं ते तुभ्यं मया व्याहृतम्। अयमर्थः पुरुषनारायणादिपदैः पूर्वत्रोक्तस्य भगवत एवेदं शरीरं तत्र प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडंतराजायंत इत्यादयो जीवधर्मा तदभिमानिचतुर्मुखविषयाः समष्टिशरीरनिरूपणे अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणंतं सर्वजंतुषु। इत्यादिषु व्यष्टिस्मरणं हस्तौ रुरुहतुरित्यादिव्यष्टिदेहावयवस्मरणं च व्यष्टिजीवशरीरेऽपीयमेव गतिरिति सूचनार्थमित्यलं विस्तरेण ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स्थूलं समष्टिशरीरमुक्त्वा सूक्ष्मं समष्टिशरीरमाह। अतः स्थूलरूपात्परमन्यत्सूक्ष्मतमं रूपमस्ति यतो निर्विशेषणं महदादिपृथिव्यंतविशेषणरहितम् अनादिमध्यनिधनम् अवस्थात्रयशून्यम् यतो नित्यं त्रैकालिकं वाङ्मनसः परम् तयोः कारणम् अव्यक्तं भगवच्छक्तिरूपप्रधानात्मकम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं विराट्शरीरावयवेषु देवमनुष्यादिषु मोक्षप्रतिबंधकभूतरागद्वेषादिनिवृत्तये रूपद्वयविलक्षणस्वरूपनिविष्टोपपादनाय च अमुनी स्थूलसूक्ष्मे भगवतो रूपे ते तुभ्यं मयानुवर्णिते प्रतिपादिते। ते उभयेऽपि विपश्चितः मायामयरूपद्वयाद्विलक्षणे भगवति निष्ठावंतः न गृह्णंति उपास्यत्वेन न स्वीकुर्वंति मायासृष्टे प्रकृतिमूले यावन्नजायेत परावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेदिति स्थूलरूपध्यानस्य तद्विधेश्च पूर्वत्र दर्शितत्वाच्च ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं सर्वस्य त्रैविध्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वमिन्द्रियाणामाध्यात्मिकत्वं देवतानामाधिदैविकत्वमिति समुदितस्य त्रिरूपत्वम्। त्वगादीनां केवलान्नमयत्वेनाऽत्रैविध्यमाशङ्क्य त्रैविध्यमाह—त्वक्चर्ममांसेति। त्वगुपरितना। चर्म स्थूलम्। रुधिरस्य पूर्वभावेऽपि मांस[1]भावात्प्रथमतो मांसनिरूपणम्। मेदो वृद्धयादिषु प्रसिद्धम्। मज्जाऽस्थ्यन्तर्गता। अस्थि प्रसिद्धम्। स्नाय्वप्रसिद्धं तस्य मेदोमध्येऽन्तर्भावः। तदस्थ्नामावरणरूपम्। एते सप्ताऽपि तेजोबन्नमयाः। तदाह—भूम्यप्तेजोमया इति। भूमिरन्नस्थानीया। पाञ्चभौतिकत्वेऽपि त्रिरूपत्वं क्रमात्। त्रिरूपा एव वा। प्राणस्य त्रैविध्यमाह—व्योमाम्बुवायुभिरिति। सर्वदेहव्यापकत्वेनाऽऽप्यायकत्वेन वायुस्वरूपत्वेन च प्राणोऽपि त्रिविधो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियाणामपि त्रैविध्यमाह—गुणात्मकानीन्द्रियाणीति। त्रिगुणमयानीन्द्रियाणि सर्वाण्येव। अत एव लौकिकीं प्रवृत्तिं धर्मं भक्तिज्ञाने च जनयन्ति। अहङ्कारस्याऽपि त्रैविध्यमाह—भूतादिप्रभवा गुणा इति। भूतादिरहङ्कारः। भूतादीनां प्रभवो यत्र। भूतादेर्वा प्रभवो येषाम्। अहङ्कारस्य त्रैविध्यं स्पष्टमेव भूताद्यादिभेदात्। भूतादिशब्देनाऽहङ्कार एव वा। तस्माद् गुणत्रयोत्पत्तिः स्पष्टैव। तेन गुणजनकत्वेन त्रिगुणत्वं स्पष्टम्। मनसोऽपि त्रैविध्यमाह—मनः सर्वविकारात्मेति। सर्वे हि विकारास्त्रिविधाः। तन्मयत्वान्मनोऽपि त्रिविधम्। बुद्धिरपि त्रिविधेत्याह—बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति। विविधं ज्ञानं विज्ञानम्। तत्त्रिविधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिविधा ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वस्य[2] त्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति—एतद्भगवतो रूपमिति। एतत्पूर्वनिर्दिष्टं सर्वमेव त्रिविधं भगवतो रूपं स्थूलो देहः। ते तुभ्यं त्वदर्थं मया व्याहृतमित्यर्थः। त्रिगुणत्वेन यन्नि[3]रूपणं तत्तत्त्वाऽधिकारेण निरूपितम्। भगवतो हि रूपं सर्वेषामधिकारानुसारेण सर्वरूपत्वेन भासते। "तं यथायथोपासत" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञे त्रैविध्यं निरूप्य सूक्ष्मं रूपं ततोऽप्युत्तमाधिकार्यर्थं अव्यक्तरूपं निरूपयति—अतः परमिति। महादिसप्तावरणसहितात्स्थूलरूपात्परं व्यतिरिक्तमुत्कृष्टमेतन्नियामकम्। सूक्ष्मतमं आकाशाद्यपेक्षयाऽप्यतिसूक्ष्मम्। तस्य रूपविशेषनिरूपणं न कर्त्तव्यम्। यतस्तदव्यक्तं केनाऽपि धर्मेण न प्रकटम्। ततस्तस्य विशेषाः प्रकटा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—निर्विशेषणमिति। सर्वविशेषणरहितम्। सर्वव्यावर्त्तकधर्मरहितमित्यर्थः। तस्योत्पत्त्यादिकं नाऽस्तीत्याह—अनादिमध्यनिधनमिति। आदिमध्यावसानरहितम्। नित्यं सदैकरूपम्। वाङ्मनसः परं सर्वव्यवहारातीतम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं स्थूलसदृशं सर्वप्रकारेण सूक्ष्ममिति निरूपितम्। उभयमप्युपसंहरति—

१. मांसाभावादिति ख.। २. सर्वत्रैविध्यमिति ख.। निरूपणं तत्वेति ख.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अमुनी भगवद्रूपे इति । मया ते त्वदर्थमेवाऽनुवर्णिते पूर्ववत् । अस्माकं तु नाऽनेनोपयोगः । तदाऽऽह—उभे अपि न गृह्णन्तीति । तत्र हेतुः—मायासृष्टे इति । मायायाः कार्यका[1]रणरूपायाः सम्बन्धेनैवंरूपो जात इति । यतस्ते विपश्चितः साक्षात्स्वरूपज्ञातारः॥३५॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

त्वक्चर्मेत्यत्र त्रिरूपा एव वेति । छान्दोग्ये त्रिवृत्करणस्यैवोक्तत्वात्तथेत्यर्थः । तथा सति पञ्चीकरणपक्षः कल्पान्तराभिप्रायः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ गुणात्मकानीत्यत्र भूतादिप्रभवा गुणा इत्यनेन गुणा भूतादिप्रभवा इत्येवं गुणोद्देश्यकत्रैविध्यविधाने गुणानां पुरुषपूर्वभावित्वाद्यर्थकं पौरुषं त्रिधा भज्यतेति प्रतिज्ञाविरोध इति नात्र तद्विवक्षितम्, किन्तु, भूतादिपदस्याहङ्कारे प्रसिद्धत्वात्तत्त्रैविध्यमेवात्र विवक्षितमित्याशयेनाहुः अहङ्कारेत्यादि । तथा सति बहुवचनानुपपत्तिरित्याशङ्कयाहुः भूतात्रीनामित्यादि । भूतेन्द्रियमनसां प्रभावो येषु गुणेषु ते आहङ्कारिका गुणास्त्रिविधा इति तत्कारणभूतस्य तस्य त्रैविध्यमित्यर्थः । द्वितीयपक्षेप्येवम् । एवं व्याख्यानस्य प्रामाणिकत्वायाहुः अहङ्कारस्येत्यादि । द्वितीयपक्षोपष्टम्भायाहुः भूतादीत्यादि । अहङ्कार इति मूलाहङ्कारः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ एतद्भगवतो रूपमित्यत्र । ते व्याहृतमित्युक्तितात्पर्यमाहुः त्रिगुणत्वेनेत्यादि । अत्रायमाशयः, यदि राज्ञा कीदृशः पुरुषोत्तमः कथमाश्रयणीयः कथं भजनीय इति फलस्वरूपादिजिज्ञासया प्रश्नः कृतः स्यात्तदा श्रीशुकैर्मुख्या गुणातीता मूलरूपलीलैव निरूपिता स्यात् । राज्ञा तु सर्वात्मना किङ्कर्तव्यं म्रियमाणैश्च किङ्कर्तव्यमिति पृष्टम् । तत्राद्यः प्रश्नो मुख्यफलसाधकतया यद्विहितं साधनं तद्विषयत्वेन श्रीशुकैः निश्चितः । द्वितीयस्तु संसारभीत्या शीघ्रमभयेच्छया कृत इति निश्चितः । एवं सत्यभयमेवास्य मुख्यं फलमिति निश्चित्य तदुक्त्या मुख्यलीलाश्रवणानधिकारं वासुदेवलीलाश्रवणाधिकारं चावगत्य स्वलीलासहितवासुदेवस्य विहितभक्तिरूपं यच्छ्रवणादित्रयं तदेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्य तादृशाधिकारे श्रवणादिविषयत्वेन वासुदेवस्य लीलातत्स्वरूपञ्च निरूपितमिति । ननु राज्ञस्तादृशाधिकारेपि श्रीशुकै'रहमेवासमेवे'—त्युक्तप्रकारेण कृपया मुख्यलीलैव कुतो नोक्तेत्यत आहुः भगवतो हीत्यादि । तथा च, तत्कथनेपि राज्ञोधिकाराभावाद् बोधो न भविष्यतीत्यतो नोक्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अतः परमित्यत्र महदादिसप्तावरणसहितादिति । महदादि—भूतानि उपरिष्ठानि यानि सप्तावरणानि तत्सहितादित्यर्थः । ननु पूर्वं सप्तावरणसंयुत इति कथनादिदानीं चाष्टावरणकथनाद्विरोध इति चेन्न, पूर्वं विशेषस्य सप्तावरणान्युक्तानि, अत्र तु वैशेषिकाणां निरूपणाद्विशेषमध्यन्तर्भाव्य तथोक्तिरित्यविरोधात् । आदिमध्यावसानरहितमिति इयत्तारहितम् । एवं स्थूलसदृशमिति अव्यक्तपदे व्यक्तपर्युदासाद् व्यक्तसादृश्यं लभ्यत इति तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अमुनीत्यत्र । नन्वादिमध्यनिधनत्वे कथं न मायासृष्टत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः मायाया इत्यादि । तथा चाकारस्य तद्रूपप्रतिकृतिनिमित्तकत्वात्तत्सृष्टत्वम्, स्वरूपस्य तु पूर्वोक्तधर्मवत्त्वमित्युभयमप्यविरुद्धमित्यर्थः । नन्वेवं भगवद्रूपत्वेन तस्य वास्तवत्वे युष्मदादिभिरिदं कुतो न गृह्यते इत्यतो विपश्चित्पदार्थमाहुः साक्षादित्यादि । तथा च, मुख्याधिकारिणां तस्यानुपयोगात्ते न गृह्णन्ति । न त्ववास्तवत्वं तत्राप्यारोप्य न गृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

तदेवमधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह—त्वगिति द्वाभ्याम् । त्वगुपरितनं सूक्ष्मं चर्म । चर्म तदन्तस्स्थूलचर्म । त्वगादयोऽस्थ्यन्ताः द्वन्द्वैकवद्भावेन निर्दिष्टा ये सप्त धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयास्तेषां कार्यभूताः । पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावाद्भूम्यादित्रितयकार्यत्वमुक्तम् । प्राणस्तु व्योमाम्बुवायुभिरारब्ध इति शेषः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सर्वाण्यपि गुणात्मकानि रजोगुणकार्याणि अतएव गुणकार्यशब्दादिविषयाभिमुखस्वभावानि । ननु चक्षुरादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयाणां चाहङ्कारकार्यत्वं प्रसिद्धं तत्कथं गुणकार्यत्वमित्याशङ्कयाह—भूतादिप्रभवा गुणा इति । भूतादेरहङ्कारस्य प्रभवो येभ्यस्तथाभूता यतो गुणाः । अहङ्कारद्वारा गुणकार्यत्वं तेषामिति भावः । अतोऽहङ्कारद्वारा गुणकार्यत्वादेव मनोऽपि कामक्रोधलोभमोहशोकादिसर्वविकाराणामात्मा स्वरूपमेव । बुद्धिरपि विविधज्ञानरूपिणी, न तु परमार्थग्राहिणी ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ उक्तमुपसंहरति—एतदिति महदादिभिः पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहदव्यक्तरूपैर्दशगुणोत्तरवृद्धैरष्टभिः बहिरावृतमेतद्ब्रह्माण्डात्मकं भगवतः स्थूलं रूपं मया ते तुभ्यं व्याहृतं कथितमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं स्थूलं स्वरूपमुक्त्वेतो विलक्षणं सूक्ष्मं समष्टिलिङ्गशरीरमप्यस्तीत्याह—अतः परमिति । अतः स्थूलाद्रूपात् परमन्यदस्य कारणभूतं नित्यसदैकरूपमपक्षयादिशून्यं वाक् च मनश्चेति द्वन्द्वैक्यं तस्मात्परं तदगोचरं सर्वव्यवहारातीतं भगवतो रूपमस्तीति शेषेणान्वयः । व्यवहारातीतत्वे हेतुमाह—अव्यक्तमिति । न चक्षुरादिभिर्व्यज्यते इति तथा । तत्र हेतुमाह—सूक्ष्मतममिति । तत्रापि हेतुमाह—निर्विशेषणमिति, सर्वव्यावर्तकधर्मरहितमित्यर्थः । नित्यत्वे हेतुमाह—अनादिमध्यनिधनमिति, उत्पत्तिस्थितिलयशून्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उपासनार्थमुक्तं भगवतो रूपद्वयमपवदति—अमुनी इति । अमुनी स्थूलसूक्ष्मे भगवतो रूपे उपासनार्थं मया ते तुभ्यं अनुवर्णिते । ते उभे अपि विपश्चितो विवेकिनो न गृह्णन्ति परमार्थतो न स्वीकुर्वन्ति । कुतः ? हि यस्मात् मायासृष्टे प्रकृतिकार्यभूते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१. कार्यकरणेति ख. ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

विराट् पुरुषके शरीरमें पृथ्वी, जल और तेजसे सात धातुएँ प्रकट हुईं—त्वचा, मांस, रुधिर, मेद, मज्जा अस्थि आदि। इसी प्रकार आकाश, जल और वायुसे प्राणोंकी उत्पत्ति हुई ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ श्रोत्रादि सब इन्द्रियाँ शब्दादि विषयोंको ग्रहण करनेवाली हैं। वे विषय अहङ्कारसे उत्पन्न हुए हैं। मन सब विकारोंका उत्पत्तिस्थान है और बुद्धि समस्त पदार्थोंका बोध करानेवाली है ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ मैंने भगवान्के इस स्थूल रूपका वर्णन तुम्हें सुनाया है। यह बाहरकी ओरसे पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, अहङ्कार, महत्तत्व और प्रकृति— इन आठ आवरणोंसे घिरा हुआ है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इससे परे भगवान्का अत्यन्त सूक्ष्म रूप है। वह अव्यक्त, निर्विशेष, आदि, मध्य और अन्तसे रहित एवं नित्य है। वाणी और मनकी वहाँतक पहुँच नहीं है ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मैंने तुम्हें भगवान्के स्थूल और सूक्ष्म—व्यक्त और अव्यक्त जिन दो रूपोंका वर्णन सुनाया है, ये दोनों ही भगवान्की मायाके द्वारा रचित हैं। इसलिये विद्वान् पुरुष इन दोनोंको ही स्वीकार नहीं करते ॥ ३५ ॥

स वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक्। नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ॥ ३६ ॥
प्रजापतीन्मनून् देवानृषीन् पितृगणान् पृथक्। सिद्धचारणगन्धर्वान् विद्याध्रासुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥
किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान् किम्पुरुषोरगान्। मा[1]तृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥
कूष्माण्डोन्मादवेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि। खगान्मृगान् पशून् वृक्षान् गिरीन्नृप सरीसृपान् ॥ ३९ ॥
द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः। कुशलाकु[2]शला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

यद्रूपगुणकर्मक इति यदुक्तं भगवता ब्रह्माणं प्रति तत्प्रपंचयितुं ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्माणि चाह स इत्यादिना इत्थंभावेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन। स भगवान् ब्रह्मरूपधृक् सन् वाच्यवाचकतया नामानि वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते। सृजतीत्यर्थः। मायया सकर्मा सव्यापारः सन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनिति सार्धैस्त्रिभिः। द्वितीयांतानां धत्त इत्यनेनान्वयः। तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तत्तद्वाच्यानि रूपाणि तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि पृथक् तत्तदवांतरभेदेन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ गिरीनित्यस्यानंतरं नृपेति संबोधनम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ द्विविधाः स्थावरजंगमरूपेण। तत्र चतुर्विधाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण। जलस्थलनभांस्योकांसि येषां तानपि धत्त इति पूर्वेणान्वयः। यच्च राज्ञा पृष्टं "यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम" इति तस्यापि प्रसंगादनेनैवोत्तरमाह। कुशला उत्तमाः, अकुशला नीचाः। मिश्रा इति पदांतरम्। मिश्रा मध्यमाः, कर्मणां पुण्यपापमिश्राणां गतयः फलानि ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

अथ व्यष्टीनां स्थितिसंहारानाह—स इत्यारभ्येत्थंभावेत्यंतेन। स महदादिस्रष्टा पुरुषः परः परमेश्वरः अकर्मकः प्राकृतक्रियाहीनोपि ब्रह्मरूपधृक् सन्सकर्मा सव्यापारः वक्ष्यमाणानां व्यष्टिजीवानां धत्ते सृजतीत्यर्थ इति। धातूनामनेकार्थत्वात्सर्जनेपि दधातिः प्रयुक्त इति भावः। अत्र संदर्भेण अत एव तत्संबंधिसर्वमपि भगवद्रूपत्वेनैव कल्पितमित्यवतरणिकामुक्त्वा यद्रूपगुणकर्मक इत्यत्र त्वप्राकृतानि चतुःश्लोक्यां श्रीभगवता प्रतिज्ञातानि स्वयमेव दर्शितानीति व्याख्यातमेव ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतद्ब्रह्मरूपगुणकर्मकत्वम्। सार्द्धत्रिकस्यान्वयः ॥ प्रजापतीन्दक्षादीन्। मनून्स्वायंभुवादीन्। देवानिंद्रादीन्। ऋषीन्मरीच्यादीन्। पितृगणानर्यमादीन्। सिद्धान्कपिलादीन्। चारणान्सुभद्रादीन् गंधर्वांश्चित्ररथादीन्। विद्याध्रान्सुदर्शनादीन्। असुरान्नमुच्यादीन्। गुह्यकान्कामुकादीन् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किन्नरान्मर्कटादीन्। अप्सरसो मंजुघोषाद्याः। नागसर्पोरगाणामवांतरभेदो हि सर्पसिद्धांतग्रंथाज्ज्ञेयः। नागाश्शेषाद्याः। सर्पास्तक्षकाद्याः। उरगाः कुंडधराद्याः। किंपुरुषाः वनचरपुरुषाद्याः। मातरो ब्राह्म्याद्याः। रक्षांसि सुमाल्यादीनि। पिशाचा घंटाकर्णाद्याः। प्रेता दुर्मरणमृताः। भूता भृंग्याद्या रुद्रगणाः। विनायका विघ्नविशेषाः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कूष्मांडाः खट्वलादयः। उन्मादाः कालकर्गादयः। वेतालाः सुवेगाद्याः शिवगणविशेषाः। यातुधाना रक्षोभेदा मृगकर्णाद्याः। ग्रहा बालग्रहाः पूतनाद्या वृद्धग्रहा वैरूप्याद्यास्सूर्याद्या वा। खगा गरुडाद्याः। मृगा हरिणाद्याः पशवो गवाद्याः। वृक्षा अश्वत्थाद्याः। गिरयो मेर्वाद्याः। सरीसृपाः सहस्रपादाद्याः। हे नृपेति। राज्ञां हि नृपालनप्रसंगेन सर्वं ज्ञातप्रायं भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु कथमेवं विषयान्सृजति तत्राह—इमाः कर्मणां गतयः कुशलाः पुण्यफलभूताः अकुशलाः पापफलभूता मिश्रास्तदुभयरूपाः जीवाः प्रतिस्वकर्मानुरूपाः गतीः प्राप्नुवंति, स्रष्टुः को दोष इति भावः ॥ ४० ॥

---

१. प्रा० पा० मातृरक्षः। २. प्रा० पा० कुशलाकुशलमिश्राणां।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

यद्रूपेति पूर्वाध्यायस्यैकत्रिंशश्लोकः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रजापतीन् मरीचिप्रमुखानित्यर्थः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्थूलत्वं भगवद्रूपत्वमेवोपपादयितुं भगवत एव ब्रह्मादिरूपेण स्रष्टृत्वादिकमाह स इति । भगवान् वाच्यवाचकतयाऽवस्थितः जगच्छरीरकत्वाद्वाच्यतयाऽवस्थितः आकाशशरीरकत्वाच्च वाचकाकाशगुणशब्दरूपेणावस्थितः ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रिया धत्ते । ब्रह्मरूपधृगित्यनेन प्रागुक्तव्यष्टिश्चतुर्मुखशरीरकादित्यवगम्यते नाम देवादिनाम रूपं देवादिरूपं क्रियास्तेषां कृत्यानि धत्ते स्वपर्यंतनामक्रियाः व्याकरोदित्यर्थः । यथा नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपंचनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स । इति कथंभूतो विधत्तेऽकर्मकः अकर्मवश्यः सकर्मा संकल्पमात्रव्यापारकः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ नामरूपक्रियाधानमेव प्रपंचयति प्रजापतीनित्यादिना । द्वितीयांतानां धत्ते इत्यनेनान्वयः तत्र प्रजापत्यादिनामानि तद्वाच्यानि रूपाणि तत्कर्माणि च ज्ञेयानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन । गिरीनित्यस्यानंतरं नृपतिसंबोधनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण सा चतुर्विधा पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।चतुर्विधो विभेदोऽयं इत्युक्तदेवादिरूपेण वा चतुर्विधाः जलस्थलनभांस्योकांसि येषां तान् धत्ते इति पूर्वेणान्वयः । नन्वेकरूपेणैव किं न धत्ते इत्यत आह कुशलेत्यादिना । कर्मणां क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपाणां कर्मणां पराः प्राप्या गतयः फलानि कुशला उत्तमाः अकुशलाः नीचाः मिश्राः मध्यमाः । कर्मणां विचित्रत्वात्तत्फलानामपि वैचित्र्यमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

मायामये जगति विपश्चित उभे कार्यकारणरूपे न गृह्णंति नांगीकुर्वंतीत्येतदपव्याख्यानं प्रत्याह स वाच्येति । नामैव वाचकत्वेन नामरूपक्रिया अपि वाच्यत्वेन हरिर्देवो नियामयति चैकराट् । कर्तृत्वात्तु सकर्मासौ निष्फलत्वादकर्मक इत्यनेन व्याख्यातोऽयं श्लोकः । निष्फलत्वात्कर्मफलानपेक्षत्वात् । नन्वेकस्य नानानामरूपक्रियाकारकत्वं मायामंतरेण कथं संजाघटीत्यत उक्तं ब्रह्मेति । अंतर्वहिर्व्याप्तं यद् ब्रह्मशब्दवाच्यं रूपं तस्य धारकत्वाद्घटत इत्यर्थः । ब्रह्म वेदतपस्तत्त्वमित्यतो वेदादिशब्दराशिघृतत्वाद्वा अनेन प्रपञ्चस्य वेदादिसिद्धत्वेन सत्यत्वात्तस्य मायामयत्वे वेदादेरप्रमाणत्वेन तदुक्तदैक्यस्यापि तथात्वेन विश्वस्यैव सत्यत्वं न्यायप्राप्तमित्युक्तं भवति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव विशदयति प्रजापतिरित्यादिना । सर्वेनामरूपक्रिया यतः प्रजापत्यादिनामरूपक्रियाश्च धत्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मातरोऽदित्यादयो ब्राह्मयाद्या वा पिशाचा घंटाकर्णादयः भूता भृंगिरुद्रानुगाः विनायका विघ्नादयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कूष्मांडा रुक्मांङ्गादयः । उन्मादाः कालकर्णादयः । यातुधाना रक्षोविशेषा भृगुकुत्सादयः । ग्रहा अष्टादश नव ग्रहा वा । हे नृप नृपाः प्रियव्रतादयो वा सरीसृपाः सहस्रपादादयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ संख्यातुमशक्यत्वात्सामान्यतो निर्दिशति द्विविधा इति । व्योमर्क्षपथमाकाशनभः शब्दगुणोऽम्बरम् । पुष्करं गगनं विष्णोः पदं द्यौरात्रमुच्यते इत्यभिधानान्नभःशब्द उभयलिंगः । तेषामुत्तमादित्वे कारणमाह कुशलेति । उक्ता इमा जातयः कुशलादिकर्मणां गतयः फलानि ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

अत एतत्सम्बन्धि सर्वमपि भगवद्रूपत्वेनैव कल्पितमित्याह स वाच्येति । यद्रूपगुणकर्म्मक इत्यत्र तु अप्राकृतानि चतुःश्लोक्यां श्रीभगवता प्रतिज्ञातानि स्वयमेव दर्शितानीति व्याख्यातमेव ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रजापतीनिति सार्द्धत्रिकम् ॥ ३७—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

अथ व्यष्टीनां सृष्टिस्थितिसंहारानाह स इत्यादिना इत्थम्भावेनेत्यन्तेन । स महदादिस्रष्टा पुरुषः परः परमेश्वरः अकर्मकः प्राकृतक्रियाहीनोऽपि ब्रह्मरूपधृक् सन् सकर्म्मा सव्यापारः वाच्यवाचकतया वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च वाचकतया नामानि वक्ष्यमाणानां व्यष्टिजीवानां धत्ते सृजति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तानेव दर्शयति प्रजापतीनिति । द्वितीयान्तानां धत्ते इत्यनेनान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ नृपेति सम्बोधनम् । द्विविधा स्थावरजङ्गमरूपेण । चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण त्रिविधाश्च जलस्थलनभौकोरूपेण येऽन्ये तानपि धत्ते इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु कथमेवं विषयान् सृजति तत्राह । इमाः कर्मणां गतयः कुशलाः पुण्यफलरूपाः अकुशलाः पापफलरूपाः मिश्रास्तदुभयरूपाः । जीवाः प्रतिस्वकर्मानुरूपाः गतीः प्राप्नुवन्ति, स्रष्टुः को दोष इति भावः । एतेन यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तमेति राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

यावत्यः कर्मगतयो यादृशी द्विजसत्तमेति राजप्रश्नस्योत्तरं वदन् स्वांशाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यां स्वावतारैश्च भगवतो गंतव्यभूतनामरूपस्रष्टृत्वादिकं दर्शयति स इत्यादिना। संयच्छति च कालेन घनानीकमिवानिल इत्यंतेन। स भगवान् ब्रह्मरूपधृक् सन् वाच्यवाचकतया नामरूपक्रिया धत्ते वाचकतया नामानि वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते सृजतीत्यर्थः। सकर्मा सव्यापारः। ननु तर्हि जीववत्कर्मवश्यः स नेत्याह अकर्मक इति। कर्मवश्यो नेत्यर्थः। तत्र हेतुः पर इति। पूर्ण इत्यर्थः॥ ३६॥ ❀ ❀ नामरूपसृष्टिं प्रपञ्चयति प्रजापतीनित्यादिना। द्वितीयांतानां धत्ते इत्यनेनान्वयः। तत्र च प्रजापत्यादीनि नामानि तद्वाच्यानि रूपाणि तत्कर्माणि च वोध्यानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ❀ ❀ येऽन्ये द्विविधाः स्थावराः जंगमाश्चेति। विख्याताः चतुर्विधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः जलस्थलनभांस्योकांसि येषां ते त्रिविधाः जलचराः भूचराः खेचराः तानपि धत्ते इति पूर्वेणान्वयः। इमाः प्रजापत्यादिनामरूपलक्षणाः कर्मणां जीवकर्तृकाणां पुण्यमिश्राणां कुशलाः उत्तमाः अकुशलाः नीचा मिश्राः मध्यमाः गतयः फलानि॥ ४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ननु तर्हि भगवान् कथमेवंरूपं करोतीत्याशङ्क्याऽऽह--स वाच्यवाचकतयेति। स भगवान्। वाच्यवाचकत्वं अनामरूपात्मनि नामरूपे विधाय तादृशो भूत्वा जगतः पालनादिकं करोतीति वाच्यवाचकतया स्वरूपाप्रच्युत एव ब्रह्मरूपं सच्चिदानन्दं बिभ्रत् सर्वेषामपि जीवानां नामरूपक्रिया धत्ते। नामानि रूपाणि क्रियाश्च स्वसदृशान्करोतीत्यर्थः। स्वयं च सकर्मा। न च पुनरेतादृश एव। यतो वस्तुतोऽकर्मकः सर्वकर्मरहितः। सर्वेषां नियामकश्च। एतादृशोऽपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं च रूपं करोतीत्यर्थः॥ ३६॥ ❀ ❀ ननु के ते येषामर्थे स्वयं त्रिविधो जात इति। तत्राऽऽह—प्रजापतीनित्यादिभिस्त्रिभिः। एके प्रत्येकगुणप्रधानाः। एके मिश्राः। तत्र प्रत्येकान् श्लोकत्रयेण गणयति। तत्राप्युत्तरोत्तरहीनता। प्रथमं प्रजापतयो मरीच्यादयो गुह्यकान्ताः सत्त्वापकर्षरूपाः। किन्नरादयो विनायकान्ता राजसाः। कूष्माण्डादयः सरीसृपान्तास्तामसाः। अन्ये तत्तद्भेदेषु मिश्रा इति तानेकेन गणयति—द्विविधा इति स्थावरजङ्गमभेदेन। चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः। ये पूर्वोक्तादन्ये ते सर्वे सङ्करजाता इति ज्ञेयाः। तथापि स्थानतस्त्रैगुण्यं तदाह--जलस्थलनभौकस इति। जलादयः स्थानानि येषाम्। तत्र जलस्था राजसाः। स्थलस्थाः सात्त्विकाः। नभस्थास्तामसाः॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ❀ ❀ एवं स्वरूपतः स्थानतश्च सर्वेषां त्रैविध्यमुपपाद्य फलतोऽपि त्रैविध्यमाह—कुशलाकुशला मिश्रा इति। कर्मणां त्रिविधा गतिः सात्त्विकादिविभेदेन। सात्त्विकं कर्म शुभफलं कुशलशब्देनोच्यते। तामसं कर्माऽशुभफलमकुशलशब्देनोच्यते। राजसं कर्मोभयफलं मिश्रशब्देनोच्यते। एवं कर्मगतयः कर्मसाधनफलप्रकारास्त्रिविधाः। कुशलाश्चाऽकुशलाश्च कुशलाकुशलाः। मिश्रा[1] अभिन्नाः। कर्मणामिमा एव गतयो न त्वन्याः। तासां मूलनामान्याह--सत्त्वं रजस्तम इति। कुशलाकुशलमिश्राणामेतानि मूलनामानि। सत्त्वं कुशलनाम। तमोऽकुशलनाम। रजो मिश्रनाम। तत्कृतदेहा अपि त्रिविधा इत्याह। सुरनृनारकाः। सत्त्वं रजस्तम इति तिस्र इत्युभयत्र सम्बध्यते। सुराः सत्त्वम्। नरा रजः। नारकास्तम इति तिस्र एव। पश्वादयो नारकमध्य एव॥ ४०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

स वाच्यवाचकतयेत्यत्र। ननु तर्हीत्यादि। साक्षात्स्वतः सर्वरूपत्वे सति मायाप्रतिकृतिद्वारा केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्क्य तत्र प्रकारमाहेत्यर्थः। वाच्यवाचकत्वमित्यस्य विवरणमनामरूपात्मनि नामरूपे इति। तथा चानामरूपेऽक्षरे मायासम्बन्धेन नामरूपे पूर्वोक्तरीत्या विधाय तत्तद्गुणावतारादिरूपो भूत्वा तथा तथा तत्तत्करोतीत्येवं परार्थसृष्टौ प्रकार इत्यर्थः॥ ३६॥ ❀ ❀ द्विविधा इत्यत्र तथापीति द्वैविध्ये चातुर्विध्ये च॥ ३९॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव भगवतः सर्वात्मकत्वं दृढीकर्त्तुं तस्यैव ब्रह्मादिरूपेण सृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह—स इत्यादिना। इत्थम्भावेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन। स परः प्रकृतिगुणसम्पर्करहितः अकर्मकः सर्वव्यापाररहितोऽपि ब्रह्मरूपधृक् सकर्मा सव्यापारश्च सन् प्राणिनां वाचकतया देवमनुष्यादिनामानि तद्वाच्यतया देवादिरूपाणि तत्तदधिकारेण तत्तत्फलहेतुभूताः क्रियाश्च धत्ते, सृजतीत्यर्थः॥ ३६॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपञ्चयति—प्रजापतीनिति सार्धैस्त्रिभिः। द्वितीयान्तानां धत्ते इत्यनुषङ्गेणान्वयः तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तद्वाच्यानि रूपाणि तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि। पृथक् तदवान्तरभेदेन॥ ३७॥ ३८॥ ❀ ❀ गिरीनित्यस्यानन्तरं नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थम्॥ ३९॥ ❀ ❀ ये चोक्तेभ्योऽन्ये द्विविधाः स्थावरजङ्गमभेदेन, चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण, जलस्थलनभांस्योकांसि स्थानानि येषां तानपि विधत्ते इति पूर्वेणैवान्वयः। यच्च राज्ञा पृष्टं 'यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम' इति तस्यापि प्रसङ्गादत्रैवोत्तरमाह—कुशलेति। कर्मणां पुण्यपापमिश्राणां त्विमा गतयः फलानीत्यर्थः॥ ४०॥

---

1. मिश्रा भिन्ना इति क.।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिन्दी अनुवाद

वास्तवमें भगवान् निष्क्रिय हैं। अपनी शक्तिसे ही वे सक्रिय बनते हैं। फिर तो वे ब्रह्माका या विराट् रूप धारण करके वाच्य और वाचक—शब्द और उसके अर्थके रूपमें प्रकट होते हैं और अनेकों नाम, रूप तथा क्रियाएँ स्वीकार करते हैं ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्! प्रजापति, मनु, देवता, ऋषि, पितर, सिद्ध, चारण, गन्धर्व, विद्याधर, असुर, यक्ष, किन्नर, अप्सराएँ, नाग, सर्प, किम्पुरुष, उरग, मातृकाएँ, राक्षस, पिशाच, प्रेत, भूत, विनायक, कूष्माण्ड, उन्माद, वेताल, यातुधान, ग्रह, पक्षी, मृग, पशु, वृक्ष, पर्वत, सरीसृप इत्यादि जितने भी संसारमें नाम-रूप हैं, सब भगवान्के ही हैं ॥ ३७-३९ ॥ ❀ ❀ संसारमें चर और अचर भेदसे दो प्रकारके तथा जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज भेदसे चार प्रकारके जितने भी जलचर, थलचर तथा आकाशचारी प्राणी हैं, सबके सब शुभ-अशुभ और मिश्रित कर्मोंके तदनुरूप फल हैं ॥ ४० ॥

सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः। तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा।
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥४१॥
पुष्णाति स्थापयन् विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः[1]। स एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूपधृक् ॥४२॥
संनियच्छति कालेन[2] घनानीकमिवानिलः। ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ॥४३॥
इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥४४॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

सत्त्वादिभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यं प्रपंचयति सत्त्वमिति सार्धेन। सत्त्वादयस्तिस्रो गतयः सुरादिशब्दा ऋष्यादीनामुपलक्षणार्थाः। अन्याभ्यां गुणाभ्यां स्वभावो गुण उपहन्यतेऽनुविध्यते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मरूपेण स्रष्टृत्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह। स एव भगवांस्तिर्यगाद्यवतारैरिदं विश्वं स्थापयन्पालयन्धर्मरूपेण पुष्णाति भोगैः संवर्धयति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ रुद्ररूपेण संहर्तृत्वमाह। तत इति। आत्मनः सकाशाद्यदिदं सृष्टं तत्संनियच्छति संहरति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ कर्तृत्वाद्यपवादेन दशमस्य शुद्धिमाह। इत्थंभावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितः। सूरयस्तु परं केवलमेवंरूपेणैव द्रष्टुं नार्हंति ॥ ४४ ॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तत्रापि तिसृषु गतिष्वपि एकैकशो गतयस्त्रिधा भिद्यंते नवसंख्याका भवंति। अन्याभ्यां स्वभावाभ्यां तथाहि शुद्धसत्त्वा रजोमिश्रसत्त्वा तमोमिश्रसत्त्वा च एवं शुद्धराजसी तमोमिश्रराजसी सत्त्वमिश्रराजसी च तथैव शुद्धतामसी रजोमिश्रतामसी सत्त्वमिश्रतामसी चेति। यथा रजःस्वभावोपि नरः सत्त्वस्वभावमिश्रणाधिक्याद् ब्राह्मणः, रजोधिक्यात्क्षत्रियः, रजस्तमसोराधिक्याद्वैश्यः, तमोधिक्याच्छूद्र इति ॥ ४१ ॥ ❀ धर्मो विष्णुः 'धर्मो धर्मविदुत्तमः' इति सहस्रनामसु पठितत्वात्। धर्मतो रक्षाऽधर्मतो नाशः धर्माधर्माभ्यां सृष्टिरिति द्योतयति। तिर्यगादीनां स्वभावैरिति पशुपक्षिणोपि स्वसुतमित्रकलत्रादीन्पालयंति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सूरयः केचिच्छुद्धभक्तिमंतस्तु परं केवलं विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेण द्रष्टुं नार्हंति, किन्तु वैकुंठादौ स्वधामनि चिद्विभूतौ स्वप्रेयस्यादिभिर्विहरमाणत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

[तत्रापीति अत्र तत्तदवान्तरभेदेऽपि त्रिधेत्याह इत्याभासो ज्ञेयः ॥ त्रिधा भिद्यन्ते इति। एतदपि स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम्। वस्तुतस्तु तत्तद्गुणतारतम्येन तत्तत् पुण्यपापतारतम्यानुसारेण नानाविधगतयो भवन्तीत्यर्थः ॥] अनुविध्यते इति। यथा मनुष्याणां स्वभावतो राजसत्वेऽपि गुणान्तरानुवेधात् सात्त्विकत्वं राजसत्वञ्च प्रतीयते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ [कालाग्निरुद्रात्मेति। कालः प्रलयकालः तत्साधनकोऽग्निः संकर्षणमुखानलः तत्र रुद्रात्मा रुद्ररूपेणाविर्भूत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥] ❀ ❀ एवंरूपेणैवेति। केवलं विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेणैव न पश्यन्ति, किन्तु निष्फलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुत्यनुसारेण विशुद्धमपि पश्यन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

---

१. प्रा० पा०—सुरादिभिः। २. प्रा० पा०—तत्काले।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतदेव प्रपंचयति सत्त्वमिति । सार्द्धेन सत्त्वं सात्त्विकगतिः कर्मफलरूपाद् देवत्वप्राप्तिरुत्तमा सुखप्राचुर्यात् रजोगतिर्मनुष्यतामिश्रा, नारकशब्दः स्थावराद्युपलक्षकः तमोगतिर्नारकिता नीचेत्यर्थः । तत्रापि सात्त्विकराजसतामससुरनृनारकासु गतिष्वपि यदैकैकतरः सात्विकादिः स्वभावः इतराभ्यामवशिष्टाभ्यां स्वभावाभ्यां उपहन्यतेऽनुविध्यतेऽभिभूयत इत्यर्थः । तदा एकैकशः एकैकं त्रिधा गतयो भिद्यंते । यथा रजःप्रचुरा एकतराः केचित्केवलरजःप्रचुराः केचित्सत्त्वप्रचुराः केचित्तमःप्रचुराः एवं सात्त्विकतामसा अपि प्रत्येकं त्रिधेत्यर्थः । एतेन यावत्यः कर्मगतय इत्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मांतर्यामित्वेन स्रष्टृत्वमभिधाय साक्षात् पालयितृत्वमाह स इति । जगद्धाता जगत्स्रष्टा स एव भगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः तिर्यंचो वराहमीनकच्छपहंसादयः, नरा रामकृष्णादयः, सुरा वामनसुयज्ञादयः, एतैरवतारैरिदं विश्वं स्थापयन् पालयन् धर्मरूपधृक् धर्मशरीरकः सन्पुष्णाति संवर्द्धयति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ रुद्रशरीरकत्वेन संहर्तृत्वमाह तत इति । कालाग्निरुद्रात्मा कालाग्निरुद्र आत्मा शरीरं यस्य सः कालाग्निरुद्रस्यात्मभूत इति वा स भगवानुपादानभूतादात्मनः सृष्टं यद्विश्वं तत्काले कल्पांते सन्नियच्छति संहरत्यनिलो वायुर्मेघसमूहमिवेति दृष्टांतः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ जगद्व्यापारस्य जीववत्कर्मायत्तत्वमाशंक्य नेत्याह इत्थमिति । इत्थंभावेन प्रकृतस्रष्टृत्वादिभावेन प्रयुक्तः भगवत्तमः ज्ञानादिपूर्णतमः भगवान्कथितः सम्यक् प्रतिपादितः सूरयो ब्रह्मविदः इत्थंभावेन चिदचिद्रूपेण परं केवलं द्रष्टुं नार्हंति, किंतु तद्विलक्षणत्वेन द्रष्टुमर्हंति । भगवान्भगवत्तम इति विशेषणद्वयं जीववैलक्षण्यप्रतिपादकं जीवस्याभगवत्त्वात्तद्व्यापारः कर्मायत्तः, परमात्मनः कर्तृत्वं अकर्मायत्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

उक्तजातीस्त्रिधा विभजति सत्त्वमिति । सत्वं रजस्तम इति गुणत्रयहेतुकाः सुरनृनारका इति तिस्रो ज्ञेया इत्यन्वयः । सत्त्वहेतुकपुण्यफला सुरगतिः रजोहेतुकपुण्यपापफला मनुष्यगतिः, तमोहेतुकपापफला नारकी गतिः,अनेन नरकयोग्या असुरा इत्युक्तं भवति अवांतरभेदोपि त्रिधेत्याह तत्रापीति । गुणत्रयमूलकर्मभ्यः प्राप्तसुरनरासुरगतयः प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसतया त्रिधा भवंति तथाहि कल्पादिप्रधाना असुरास्तामसतामसाः प्रधानसुरभृत्यास्तामसराजसाः अप्रसिद्धासुरास्तामससात्त्विकाः केवलपापचारिणो मनुष्या राजसतामसाः मिश्रकर्मकृतो मनुष्या राजसराजसाः । मनुष्येषु पुण्यैककर्मकृत उत्तमा मनुष्या राजससात्त्विकाः । पृथगप्रसिद्धा देवा सात्त्विकतामसाः अतत्त्वाभिमानिनो लोके ख्याताः सात्त्विकराजसाः तत्त्वाभिमानिनो देवाः सात्त्विकसात्त्विकाः सात्त्विकेभ्योऽपि सात्त्विकाः । गरुडादित्रिकतद्भार्याः तेभ्योऽपि सात्त्विकी ब्रह्मभार्या सरस्वती ततोऽपि सात्त्विको ब्रह्मेति भेदः एकैकश इति शप्रत्ययेन ज्ञायते तदुक्तं तामसास्तामसा दैत्याः प्रधाना देवशत्रव इत्यादिना ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं जगत्स्वरूपं निरूप्याधुना भगवदवतारावसरमाह यदेति । यदैकतमस्वभावः सात्त्विकोऽन्याभ्यां रजस्तमोभ्यामुपहन्यते तदैव तस्मिन्नवसर एव धाता पोषणादिकर्ता वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकरूपधरो भगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः मत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णोपेंद्रादिरूपैरवतीर्येदं जगत्सत्त्वेन स्थापयन् पुष्णाति संवर्धयति स्थितं रक्षतीत्यन्वयः । तेषु त्रिष्वेकतमो भावः सात्त्विकतामसः सात्त्विकराजसः सात्त्विकसात्त्विको वा तामसराजसाभ्यामुपहन्यते तदेति वा तदा तैस्तामसादिभी राजसतामसादिभिश्च दैत्यदानवराक्षसादिभिः ते त्रयः । सात्त्विकभेदा बाध्यते तदा वराहादिरूपैरिति वा, तदुक्तं सात्त्विकेषु त्रिषु यदात्वेकस्य प्रतिबाधनमित्यादिना ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु संहारोऽन्यनियतश्चेत्तदुपद्रवेण जगद्रक्षणं दुःशकमित्याशंक्य स्वनियतरूपभेदेन संहारस्य क्रियमाणत्वात् न तदुपरोधो जगद्रक्षणस्येति ध्वनयति तत इति । ततः स्थित्यनंतरं प्रलयकाले प्राप्ते कालाग्निरुद्राणामात्मांतर्यामी स भगवानात्मनो ब्रह्मणोंऽतर्यामिणः स्वोदराद्युत्सृष्टं जगत् तदिदं सर्वं नियच्छति कथमिव अनिलो घनानीकं मेघपटलमिवेत्यन्वयः । तदुक्तं मत्स्यादिरूपी पोषयति नृसिंहो रुद्रसंस्थित इत्यादिना । कालो यमः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ उक्तमर्थं प्रमाणयति इत्थंभावेनेति । भगवंतो ब्रह्मादयस्तेभ्योऽतिशयेनोत्तमो भगवानैश्वर्यगुणो नासर्वजगन्नेता परमपुरुषः इत्थंभावेन सृष्टिस्थितिसंहारादिकर्तृत्वेन सर्वस्माद्भिन्नत्वेन सर्वदोषविवर्जितत्वेन कथितः प्रतिपादितः श्रुत्यादाविति शेषः । यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादि । तथा कथने कारणमाह इत्थमिति । सूरयः परं,परमात्मानमित्थंभावेन सर्ववैलक्षण्येन द्रष्टुमर्हंति हि नाभेदज्ञानेनातस्तत्कथनं युक्तमिति भावः । यद्वा भगवान् जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेन कथित इति यद्यस्मात्तस्मात्सूरयः परमार्थदर्शिनः । इत्थंभावेऽचेतसि परं द्रष्टुं नार्हंतीति न अर्हन्त्येवेति ।अनेन ज्ञानी प्रत्यक्षमपि प्रोक्तार्थे प्रमाणमिति सूचितम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

जगद्धर्त्ता श्रीविष्णुरूपेण तत्पालकः सन् धर्मरूपधृक् धर्मस्वरूपरक्षको भूत्वा तिर्यगाद्यनुकर्तृ रूपैः श्रीमत्स्याद्यवतारैश्च पुष्णाति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तासां गतीनामपि गुणा एव कारणमित्याह सत्त्वमिति । तिस्रो गतयः क्रमेण सुराद्याः । एकैकशो गतयस्त्रिधा भिद्यन्त इति नवसंख्या भवन्तीत्यर्थः । अन्याभ्यां स्वभावाभ्याम् एकैकाभ्यामुपहन्यते अनुविध्यते । यथा रजःस्वभावोऽपि नरः सत्त्वस्वभावमिश्रणाधिक्यात् ब्राह्मणः, तमःस्वभावमिश्रणाधिक्यात् शूद्र इत्येवम् ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ धर्मो विष्णुः । धर्मपदेन धर्मतो रक्षा अधर्मतो नाशः धर्माधर्माभ्यां सृष्टिरिति । तिर्यगादीनाम् आत्मभिः स्वदत्तैः स्वभावैरिति पशुपक्षिणोऽपि स्वसुतमित्रकलत्रादीन् पालयन्ति ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ तत इति । आत्मनः सकाशात् यदिदं सृष्टं तत् संनियच्छति संहरति । घनानीकं मेघसमूहम् ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ इत्थम्भावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या कथितः सूरयः केचित् शुद्धभक्तिमन्तस्तु परं केवलं विश्वस्रष्ट्रादिरूपेण द्रष्टुं नार्हन्ति, किन्तु वैकुण्ठादौ स्वधामनि चिद्विभूतौ स्वश्रेयस्यादिभिर्विहरमाणत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

ननु गतित्रैविध्ये को हेतुरित्यतः सत्त्वादिभिस्तास्त्रिधा मिश्रितैः सत्त्वादिभिः प्रत्येकं पुनस्त्रिधा बोध्या इत्याह सत्त्वमिति सार्द्धेन । हे राजन् सत्त्वं रजस्तम इति सुरनृनारकास्तिस्रः गतयः संति तत्रापि तास्वपि एकैकशः प्रत्येकं त्रिधा भिद्यन्ते यदा एकैकतरः स्वभावः गुणः अन्याभ्यां गुणाभ्यामुपहन्यते अभिभूयते तदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ एवं ब्रह्माख्यस्वांशात्मना स्रष्टृत्वमभिधाय स्वावतारैः पालयितृत्वमाह त एवेति । स एव भगवान् जगद्धर्ता जगत्पोषकः तिर्यङ्नरसुरात्मभिः तिर्यंचो वराहादयः नराः पृथ्वादयः सुराः यज्ञादयः एतैः स्वावतारैः इदं विश्वं स्थापयन्पालयन् धर्मरूपधृक् सन् पुष्णाति भोगैः संवर्द्धयति ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ रुद्राख्यस्वांशात्मना संहर्तृत्वमाह तत इति । कालाग्निरुद्राणामात्माश्रयः अंशी नियोजक इत्यर्थः । आत्मा उपादानभूतात् यदिदं विश्वं सृष्टं तन्निमित्तभूतेन संहारकालेन संनियच्छति संहरति वायुर्मेघसमूहमिव ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ एवं यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिवेदांतवाक्योपबृंहणाय विश्वकर्तृत्वेन भगवान् वर्णितः । इदानीं परपक्षं निराकुर्वन् तदेवाह इत्थमिति द्वाभ्याम् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतींगनेति स्मृत्युक्तषडैश्वर्यसंपन्नः भगवत्तमः सर्वेभ्यः तदत्तैश्वर्यवद्भ्योऽप्युत्कृष्ट इत्थंभावेन विश्वकर्तृत्वेन कथितोतः सूरयो विवेकिनः परं भगवदितरं कालकर्मादिकं इत्थंभावेन विश्वकारणत्वेन द्रष्टुं नार्हन्ति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ननु त्रिविधा एव गतय उच्यन्ते । प्रकारास्तु कोटिशो भवन्ति । तत्राऽऽह—तत्राप्येकैकशो राजन्निति । बहवो मया त्रिविधा गणिताः । तेष्वेकैकशस्त्रिविधा ये प्रजापतयो गणितास्तेऽपि त्रिविधाः । ये वा सरीसृपास्तेऽपि । राजन्निति सम्बोधनं पुरुषाणां नानाविधत्वज्ञापनार्थम् । ननु कथमेकमनेकधा भवति ? तत्राऽऽह—[1] यदैवैकतर इति । यदा एकतरः स्वभावः सात्त्विकादिः अन्याभ्यां स्वव्यतिरिक्ताभ्यां उपहन्यते बलवद्भ्यामभिभूयते । तत्र बलाभिभवतारतम्येनैकस्याऽनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ४१ ॥ ❁ ❁ एवं कार्यत्रैविध्यमुपपाद्योपसंहरन् भगवतः सात्त्विकीं लीलां पालनाख्यामुपपादयति—स एवेदमिति । स एव त्रिविधजगत्कर्त्ता तदर्थं त्रिविधश्च । सृष्टमिदं जगत् भगवान् भगशब्दवाच्यैः स्वगुणैः पालनसमर्थैर्धर्मैरूपधृक् । धर्मेण च स्थापयन् तत्तन्मर्यादायां पुष्णाति अभिवृद्धं करोति । नित्यमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य अन्तपर्यन्तं प्रतिक्षणं पुष्णाति । तदुपघातकासुराविर्भावे तिर्यङ्नरसुरात्मभिः त्रिविधैर्मत्स्यादिरूपैः रामादिरूपैर्वामनादिरूपैश्च सर्वं जगत् परिपालयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ तृतीयां लीलामाह—कालाग्निरुद्रात्मेति । कालः प्रलयकालः । तत्साथकोऽग्निः सङ्कर्षणमुखानलः । तत्राऽनले यो रुद्रस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् तद्रूपो भूत्वा आत्मनः सकाशादेव यत्सृष्टमूर्णातन्तुवत् सन्नियच्छति उपसंहरति । कालेन करणेन । यथोत्पादने मायाकरणं पालने चाऽवतारास्तथा संहरणे कालः करणम् । उत्पत्त्यादिभिः संहारा[2]न्तैः कृतैरप्याधारे न किञ्चिद्विकृतता जा[3]यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—घनानीकमिवाऽनिल इति । मेघानां समूहं यथा वायुरपकर्षति । वायुनाऽपकृष्टा मेघा यथा न ज्ञायन्ते क्व गता इति तथा संस्कारं सर्वमेव नाशयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ एवं भगवत्कृतानुत्पत्तिस्थितिप्रलयान्निरूप्येदं भगवत्कर्तृकं जगदुत्पत्त्यादि ब्रह्मवादिसम्मतमित्याह—इत्थम्भावेन कथित इति । हे भगवत्तमाः । राजानं बोधयितुमेवंप्रकारेणाऽस्माभिर्जगदुत्पत्तिस्थितिकर्ता भगवानुक्तस्तदाह—इत्थम्भावेन कथित इति । पूर्वोक्तप्रकार एवेत्थम्भावः । भगवानिति तथा कथनेऽप्यदोषाय । स हि सर्वैः स्वाधिकारेण बुध्यते बोध्यते च । भगवत्तमा इति । अत्यन्तमधिकारिणः । भवदर्थं त्वग्रे निरूप्यते । तदाह—नेत्थम्भावेनेति । परं मायातीतं भगवंतं स्वत एव सर्वं पूर्वोक्तप्रकारेण सूरयो ब्रह्मविदो द्रष्टुं नाऽर्हन्ति ॥ ४४ ॥

---

१. यदैकैकतर इति ख. । २. संहारान्तैरप्याधारेति ख. । ३. ज्ञायत इति ख ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

ततः कालाग्नीत्यत्र संस्कारं सर्वमेव नाशयतीति। एतेनावान्तरकल्पीयप्रलयो यः कालद्रव्याभ्यां जायते स संस्कार-नाशपर्यन्तमिति ज्ञापितम्॥ ४३॥ ❀ ❀ इत्थंभावेनेत्यत्र तथा कथनेपीत्यादि। एतेन ब्रह्मवादिसम्मतत्वे युक्तिरुक्ता॥ ४४॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

पुण्यादीनि कर्माणि कुतो भवन्तीत्यपेक्षायामाह—सत्त्वमिति। इतिशब्दो हेत्वर्थकः। सत्त्वादिगुणेभ्यो हेतुभ्यः पुण्य-पापद्वारा सुरादयस्तिस्रो गतयो भवन्ति। सुरादिशब्दा ऋष्यादीनामुपलक्षणार्थाः। तत्र सत्त्वात् पुण्यकर्मतः कुशला उत्तमा देवा भवन्ति, तमसा पापकर्मतः अकुशला अधमा नारका भवन्ति, रजसा पुण्यपापमिलितं कर्म ततो नरा भवन्तीति विवेकः। ननु गतयस्तु बहवो दृश्यन्ते तत्कथं तिस्र एवोच्यन्ते तत्राह—तत्रेति। यदैकतरः सात्त्विकादिः स्वभावोऽन्याभ्यामवशिष्टाभ्यां स्वभावा-भ्यामुपहन्यते अभिभूयते तत्र तदा एकैकशोऽपि गतयस्त्रिधा भिद्यन्त इत्यन्वयः। एतदपि स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम्। वस्तुतस्तु तत्तद्गुण-तारतम्येन तत्तत्पुण्यपापतारतम्यानुसारेण नानाविधगतयो भवन्तीत्यर्थः। राजन्निति सम्बोधनं सम्मतिद्योतकम्॥ ४०॥ ४१॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मरूपेण स्रष्टृत्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह—स एवेति। स एव जगत्कर्ता भगवान् धर्मरूपधृक् धर्म-रक्षकत्वाद्धर्मो विष्णुस्तद्रूपधृक् इदं विश्वं स्वस्वमर्यादायां स्थापयन् तिर्यगाद्यवतारैः पुष्णाति पालयति। तत्र तिर्यगवतारा वराह-मीनकच्छपहंसादयः, नरावतारा रामकृष्णपरशुरामादयः, सुरावतारा वामनसुयज्ञादयः॥ ४२॥ ❀ ❀ रुद्ररूपेण संहर्तृत्व-माह—तत इति। कालः प्रलयकालस्तत्साधकोऽग्निः सङ्कर्षणमुखानलस्तत्र रुद्रात्मा रुद्ररूपेणाविर्भूतो यदात्मनः स्वस्मादेवोपादान-भूतात् स्वेनैव सृष्टमिदं विश्वं तत्कालेनैव करणभूतेन सन्नियच्छति संहरति। तत्र स्वातन्त्र्ये दृष्टान्तमाह—घनेति, मेघसमूहं यथा वायुः संहरति तथेत्यर्थः॥ ४३॥ ❀ ❀ कर्तृत्वादिकं निरूप्य तदपवादशमस्य विशुद्धिमाह—इत्थम्भावेनेति द्वयेन। इत्थम्भावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण भगवान् कथितः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण निरूपिता। हि हेत्वर्थे। परन्तु सूरयो विवेकिन इत्थम्भावेन द्रष्टुं नार्हन्तीत्यन्वयः। किन्तु "निष्कलं निःक्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण विशुद्धमेव पश्यन्तीति भावः। जीवेऽपि भगवानिति व्यवहारदर्शनात्त-द्व्यावृत्त्यर्थमाह—भगवत्तम इति। नित्यपरिपूर्णैश्वर्यादिगुणवानित्यर्थः॥ ४४॥

हिन्दी अनुवाद

तत्त्वकी प्रधानतासे देवता, रजोगुणकी प्रधानतासे मनुष्य और तमोगुणकी प्रधानतासे नारकीय योनियाँ मिलती हैं। इन गुणोंमें भी जब एक गुण दूसरे दो गुणोंसे अभिभूत हो जाता है, तब प्रत्येक गतिके तीन-तीन भेद और हो जाते हैं॥ ४१॥ ❀ ❀ वे भगवान् जगत्के धारण-पोषणके लिए धर्ममय विष्णुरूप स्वीकार करके देवता, मनुष्य और पशु, पक्षी आदि रूपोंमें अवतार लेते हैं तथा विश्वका पालन-पोषण करते हैं॥ ४२॥ ❀ ❀ प्रलयका समय आनेपर वे ही भगवान् अपने बनाये हुए इस विश्वको कालाग्निस्वरूप रुद्रका रूप ग्रहण करके अपनेमें वैसे ही लीन कर लेते हैं, जैसे वायु मेघमालाको॥ ४३॥ ❀ ❀ परीक्षित्! महात्माओंने अचिन्त्यैश्वर्य भगवान्का इसी प्रकार वर्णन किया है। परन्तु तत्त्वज्ञानी पुरुषोंको केवल इस सृष्टि, पालन और प्रलय करनेवाले रूपमें ही उनका दर्शन नहीं करना चाहिये; क्योंकि वे तो इससे परे भी हैं॥ ४४॥

नास्य कर्माणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते। कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत्॥४५॥
अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः। विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः॥४६॥
परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम्। यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पम'थो शृणु॥४७॥

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

तत् किं यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादौ कर्माणि परस्येश्वरस्येत्थंभावः कर्तृत्वं नास्ति श्रुत्यापि तात्पर्येण न प्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयतेऽनुवर्ण्यते। किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम्। हि यतो मायाऽऽरोपितं प्रकाशितम्। यथा च श्रुतयः। "निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनम्॥ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्याद्याः॥ ४५॥ ❀ ❀ उक्तमर्थमुपसंहरति अयं त्विति। ब्रह्मणः संबंधी कल्पो महाकल्पः विकल्पोऽवांतरस्तत्सहित उदाहरणत्वेन संक्षेपत उक्तः। कथंभूतः? यत्र महाकल्पे प्राकृता

१. प्रा० पा०—कल्पमिमं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

महदादिसर्गा अवांतरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः। अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः॥ ४६॥ ❀ ❀ वक्ष्यमाणं विस्तरं प्रतिजानीते। परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च कल्पस्य लक्षणमियानेवंरूप इति तद्विग्रहमवांतरकल्पम्। मन्वंतरादिरूपं विभागं च यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कंधे व्याख्यास्यामि। तत्र पाद्मं कल्पमथो इति कात्स्न्र्येन व्याख्यायमानं शृणु॥ ४७॥

श्रीवंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

नैतद्भगवतो वस्तुतः कर्मेत्याह—अस्य विश्वजन्मादौ जन्मस्थितिसंहारे कर्मणि परस्य परमेश्वरस्येत्थंभावः कर्तृत्वं नास्ति किं त्वनुविधीयते श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वत्र वण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं हि यतो माययैवारोपितं सृष्ट्यादीना गुणकार्यत्वाद्बहिरंगमायाया एव कर्तृत्वं परमपुरुषे आरोपितमिति मत्कृतमपीदं मत्स्वामित्वात्तेन परमेश्वरेणैव कृतं न तु वस्तुतः परमेश्वरः स्वस्वरूपेण कर्त्तेत्यर्थः। अत्र प्रमाणं तथा चेति। इंद्र आत्मा यद्यपि तत्प्रभावत एव तद्भवति तथाप्ययस्कांतवत्तत्र तस्य विकारो नास्तीति भावः। अध्यारोपापवादावपि शुद्धस्वरूपावगत्यर्थमेव वर्णितमिति। ज्ञेयम्। "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इति श्रुतेः॥ ४५॥ ❀ ❀ कल्पो ब्रह्मदिनं "स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते" इति वक्ष्यमाणत्वात्। कल्पवर्णना ही स्कांदे प्रभासखंडे "प्रथमः श्वेतकल्पश्च द्वितीयो नीललोहितः। वामदेवस्तृतीयस्तु ततो गाथांतरोऽपरः १ रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कंदर्पोऽष्टम उच्यते २ सद्योथ नवमः कल्प ईशानो दशमः स्मृतः। ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः ३ त्रयोदश उदानस्तु गरुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः ४ षोडशो नारसिंहस्तु समाधिस्तु ततोऽपरः। आग्नेयो विष्णुजः सौरः सोमकल्पस्ततोऽपरः ५ द्वाविंशो भावनः प्रोक्तः सुपुमानिति चापरः॥ वैकुंठश्चार्चिषस्तद्वद्वल्मीकल्पस्ततोऽपरः ६ सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्ततो परः। महेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरो यत्र घातितः ७ पितृकल्पस्ततश्चांते यः कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। त्रिंशत्कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः सदा ८ अतीताश्च भविष्याश्च वाराहो वर्त्ततेऽधुना। प्रतिपद्ब्रह्मणः प्रोक्ता द्वितीयार्द्धस्य सांप्रतम् ९" अत्र श्वेतः श्वेतवाराहः स एव वाराहश्च अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्राह्म उच्यते इति ज्ञेयम्। एवं पितृकल्प एव प्रथमपरार्द्धांते पद्मनिर्मितलोकत्वात्पाद्म इत्युच्यते अतः श्रीभागवतस्य सारस्वतकल्पमयत्वं तु प्रायिकमेव॥ ३६॥ ❀ ❀ विस्तरेण तु यथाकालेनुमीयत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं मध्य एव तस्योत्तरं दास्यमानं प्रतिजानीते परिमाणं कीदृशं कल्पानां लक्षणमेव विग्रहो वपुर्यस्य तत् कल्पादिलक्षणं विना कालपरिमाणं न सिध्यतीत्यर्थः। पाद्मं कल्पं प्रथमपरार्द्धान्तभवम्॥ ४७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

अनूद्यते इति। उक्तस्यार्थस्य पुनः कर्त्तव्यत्वेन उपादानमनुवादः। अप्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यतः प्रसक्तप्रतिषेधार्थमेवात्रानुवादः क्रियते एतदेवाभिप्रेत्याह किमर्थमित्यादि॥ कर्त्तव्यप्रतिषेधार्थमिति। अधिष्ठानज्ञाने हि तत्रारोपितस्य प्रतिषेध इति भावः॥ ४५॥ ❀ ❀ ब्रह्मणः सम्बन्धीति। यस्मिन् कल्पे ब्रह्मा जातः स ब्राह्म नामको महाकल्प इत्यर्थः। साधारण इति अन्येष्वपि महाकल्पादिषु एवमेव सृष्टिकारोऽस्तीत्यर्थः॥ ४६॥ ❀ ❀ स्थूलं सूक्ष्मञ्चेति। अत्र स्वरूपमिति शेषः॥ ४७॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता यो मामजमनादिं च तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययं इत्यादिना सृज्यत्वम-सृज्यत्वं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वाऽवगम्यते तत्कथं घटत इत्याशंक्य विधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थानं च दर्शयति नेति। अस्य जगतः कर्माणि सृष्टौ परस्य परमात्मनः जन्मादिर्नानुविधीयते परमात्मनः स्वरूपेण सृज्यः अपितु सृज्यवस्त्वंतरात्मतया तद्विसृष्टत्वात्सृज्य इत्युच्यते तस्मादजत्वं स्वरूपेण सृज्यत्वं तु सद्द्वारकमित्यविरोध इत्यर्थः। कर्तृत्वाकर्तृत्वविरोधं परिहरति कर्तृत्वमिति। मायया प्रकृत्या जीवेष्वारोपितम्॥ ०॥

प्राकृतकरणकलेवरसापेक्षं जीवगतकर्तृत्वं यत्तदेव प्रतिषेधार्थं प्रतिषेधविषयपरं संकल्पमात्रेण कर्तृत्वं तु विधीयते इत्यविरोध इत्यर्थः। कामाच्च नानुमानापेक्षेति प्रकृत्यधीनकर्तृत्वाभावो हि सूत्रितः प्रतिषेधार्थमित्यत्रार्थशब्दो विषयपरः अर्थः स्याद्विषये मोक्ष इति प्रसिद्धेः कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमित्यपि पाठः तत्रायमर्थः ननु जीवविलक्षणत्वेन पश्यतीत्युक्तं कथमेतदुपपद्यते जीववदस्यापि जन्मकर्मादिदर्शनादित्यत आह नास्येति। अस्य चिदचिदात्मकप्रपंचस्य जन्मादिकर्माणि च यद्वा जन्मादिरूपे कर्मणि सत्यनुसृत्य प्रपंचानुसारिजन्मादिकमित्यर्थः। परमात्मनो न विधीयते प्रपंचवत्कर्मायत्तजन्मादिकं परमात्मनो न विधीयते न प्रतिपाद्यते अजायमानो बहुधाविजायत इत्यादिवेदांतवाक्यैरिति शेषः। परमात्मनो जन्मादिककर्मायत्तमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह कर्तृत्वेत्यादिना। हि यस्मातजन्मकर्मादिकं मायया स्वकीयसंकल्परूपज्ञानेन मायावयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभमिति प्रयोगाच्च कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं कर्मा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यत्तत्कर्तृत्वस्य प्रतिषेधार्थं प्रतिषेधायारोपितं स्वस्मिन्निति शेषः। मदीयजन्मकर्मादिकं जीववन्न कर्माय्त्तमिति प्रदर्शनाय स्वेच्छयैव स्वस्मिन्दैवमानुषजन्मकर्मादिकमारोपितं गृहीतमित्यर्थः। तथा च भगवतैव गीयते अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पुरुषोऽडं विनिर्भिद्येत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति अयं त्विति। ब्रह्मणः अयं कल्पः महाकल्पः सविकल्पः अवान्तरकालविभागवानुदाहृत दिङ्मात्रत्वेनोक्तः अस्मिन्कल्प इव कल्पांतरेति सृष्टिरित्याह विधिरिति। यत्र महाकल्पे प्राकृतमहदादिपृथिव्यन्ताः सर्गा वैकृताः पृथिव्यादि विकारैरारब्धाः सर्गाः इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः समानः एतेन पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिता इत्यादिनोद्भावितः धाता यथा पूर्वमित्यादिश्रुतिविरोधः परिहृतः पुरुषावयवानां लोकानां चोपासनार्थं मिथस्तादात्म्योपदेशेऽपि प्रतिकल्पं सृष्टेरैकरूप्यो विरोधाभावात् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वक्ष्यमाणं सविस्तरं प्रतिजानीते परिमाणमिति। कालस्य परिमाणं सूक्ष्मं स्थूलं च परिमाणं कल्पस्य लक्षणमियानेवं रूपं लक्षणं विग्रहमवान्तरकल्पमन्वंतरादिरूपं च यथा यथावत्पुरस्तात्तृतीयस्कन्धे व्याख्यास्ये विस्तरेण कथयिष्ये पाद्मं कल्पमथो कार्त्स्न्येन व्याख्यायमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अत्रोच्यमानं जन्मादिकर्तृत्वं मायामयं किं न स्यादत्राह न चेति। अस्य परस्य कर्तृत्वं जन्मकर्माणि यथा जीवानां बंधस्य प्रतिषेधार्थं भवंति तथा न विधीयत इति न वेदादौ कर्तृत्वं जन्म कर्म च विधीयत एव अतो मायया स्वेच्छया रोपितं नित्यारूढं स्वरूपाविभिन्नत्वात्। कर्तृत्वं नानिर्वाच्यम्। प्रतिषेधाय बंधस्य जीवानां परमेशितुः स्वेच्छयैव तु कर्तृत्वं नित्यारूढं चिदात्मकमिति वचनात् रुप उपरिभाव इति धातोः सुभद्रां रथमारोप्येति प्रयोगाच्च स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति च अनेन मायाशब्दस्येच्छार्थत्वं न मिथ्यार्थत्वमित्युक्तं भवति हि शब्देन निरस्तकुहकमिति पूर्वोक्तं सूचयति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ संप्रत्युक्तब्रह्मकल्पेनान्यब्रह्मकल्पानां साधारण्यमाह अयमिति। अयं ब्रह्मणः प्रथमः कल्पस्तवोदाहृतः मयेति शेष इत्यन्वयः। कीदृशः सविकल्पः मन्वंतरादिविविधकलनेन सहितः यत्र ब्रह्मकल्पेऽन्यब्रह्मकल्पानामन्यकल्पानां च साधारणः समानो विधिः यत्र च प्राकृतवैकृताः सर्गा संतीत्यर्थः। अनेन प्राकृतादिसर्गकथनं साधारण्ये कारणमित्युक्तं भवति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमुत्तरस्कंधार्थं प्रतिजानीते परिमाणमिति कल्पानां लक्षणानि विग्रहमियत्तां च कल्पलक्षणस्वरूपं वा परस्तात्पश्चाद्यथावद्व्याख्यास्ये प्रथमत इमं पाद्मं कल्पं शृण्वित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

नास्येति। तत्कर्तृत्वं परस्य नास्ति। किन्तु तत्कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमनूद्यते मात्रम् हि। यस्मान्माययेति। यद्यपि तत्प्रभावत एव तत्तद्भवति तथापि अयस्कान्तवत् तत्र तस्य विकारो नास्तीति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अयन्त्विति। कल्पो ब्रह्मदिनम्। सविकल्पः सभेदः। अथ कल्पगणना यथा स्कान्दप्रभासखण्डे—प्रथमः श्वेतकल्पस्तु (१) द्वितीयो नीललोहितः (२)। वामदेवस्तृतीयस्तु (३) ततो गाथान्तरोपरः (४)॥ रौरवः पञ्चमः (५) प्रोक्तः षष्ठः प्राण (६) इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः (७) कन्दर्पोऽष्टम उच्यते (८)॥ सत्योऽथ नवमः (९) प्रोक्त ईशानो दशमः (१०) स्मृतः। ध्यान एकादशः (११) प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः (१२) त्रयोदश उदानस्तु (१३) गरुणोऽथ चतुर्दशः (१४)। कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः (१५) पौर्णमासी प्रजापतेः॥ षोडशो नारसिंहस्तु (१६) समाधिस्तु ततोऽपरः (१७)। आग्नेयो (१८) विष्णुजः (१९) सौरः (२०) सोमकल्पस्ततोऽपरः (२१)॥ द्वाविंशो भावनः प्रोक्तः (२२) सुपुमानिति चापरः (२३)। वैकुण्ठ (२४) श्चार्चिषस्तद्वत् (२५) वल्मीकल्पस्ततोऽपरः (२६)॥॥ सप्तविंशोऽथ वैराजो (२७) गौरीकल्पस्तथापरः (२८)। माहेश्वरस्तथा प्रोक्त (२९) स्त्रिपुरो यत्र घातितः॥ पितृकल्पस्तथा चान्ते यः कुहूर्ब्रह्मणः स्मृतः (३०)। त्रिंशत् कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः सदा॥ अतीताश्च भविष्याश्च वाराहो वर्त्ततेऽधुना। प्रतिपद्ब्रह्मणः प्रोक्त द्वितीयार्द्धस्य साम्प्रतम्॥ इति। अत्र श्वेतः श्वेतवाराहः स एव वाराहश्च। अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्राह्म उच्यते इति ज्ञेयम्। एवं पितृकल्प एव प्रथमपरार्द्धान्ते पद्मनिर्मितलोकत्वात् पाद्म उच्यते इति च। अतः श्री भागवतस्य सारस्वतकल्पकथामयत्वं तु प्राथिकमेव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

किञ्च नैतद्भगवतो वस्तुतः कर्मेत्याह। अस्य विश्वस्य जन्मादौ जन्मस्थितिसंहारे कर्मणि परस्य परमेश्वरस्य इत्थम्भावः कर्तृत्वं भवति किन्तु अनुविधीयते श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वत्र वर्ण्यते। किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम्। हि यतो मायया तत् आरोपितं सृष्ट्यादीनां गुणकार्य्यत्वात् बहिरंगाया एव कर्त्तृत्वं परमपुरुषे आरोपितमिति मत्कृतमपीदं मत्स्वामित्वात् तेन परमेश्वरेणैव कृतं न तु वस्तुतः परमेश्वरः स्वस्वरूपेण कर्त्तेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः—निष्फलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ प्रकरणमुपसंहरति ब्रह्मणः संबन्धो कल्पः सम्वत्सरशतात्मको ब्रह्मणः परमायुरूपः विकल्पोऽवान्तरो ब्रह्मदिनरूपः यत्र महा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कल्पे प्राकृतमहदादिसर्गाः अवान्तरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्ययंविधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः एवं च यावान्; कल्पो विकल्पो वेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं संक्षेपेण दत्तम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ विस्तरेण तु यथाकालोऽनुमीयत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमध्य एव तस्य (कल्पपरिमाण प्रश्नस्य) उत्तरं दास्यमानं प्रतिजानीते । परिमाणं कीदृशं कल्पानां लक्षणमेव विग्रहो वपुर्यस्य तत् कल्पादिलक्षणं विना कालपरिमाणं न सिध्यतीत्यर्थः । यथा यथावत् । पुरस्तात् तृतीयस्कन्धे । पाद्मं कल्पं प्रथमपरार्द्धान्तभवम् । कल्पगणना तु स्कान्दप्रभासखण्डाज्ज्ञेया यथा—प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो गाथान्तरोऽपरः ॥ रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥ सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः त्रयोदश उदानस्तु गरुडोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥ षोडशो नारसिंहस्तु समाधिस्तु ततोऽपरः आग्नेयो विष्णुजो वंशः सोमवंशस्ततोऽपरः ॥ द्वाविंशो भावनः प्रोक्तः सुपुमानिति चापरः वैकुण्ठश्चार्चिषस्तद्वत् वल्लीकल्पस्ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथा परः । माहेश्वरस्तथा प्रोक्तस्त्रिपुरो यत्र घातितः ॥ पितृकल्पस्तथान्ते च यः कुहूर्ब्रह्मणः स्मृतः । त्रिंशत् कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः सदा ॥ अतीताश्च भविष्याश्च वाराहो वर्त्ततेऽधुना । प्रतिपद्ब्रह्मणः प्रोक्ता द्वितीयार्द्धस्य साम्प्रतम् ॥ इति तत्र श्वेतः श्वेतवराहः स एव वराहश्च । अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्राह्म उच्यते । एवं पितृकल्प एव प्रथमपरार्द्धान्ते पद्मनिर्मितलोकत्वात् पाद्म उच्यते इति च ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादौ कर्मणि परस्य भगवदितरस्य तद्विश्वकर्तृत्वं नानुविधीयते विधिवाक्येन न प्रतिपाद्यते तथाह भगवान्सूत्रकारः ईक्षतेर्नाशब्दम् रचनानुपपत्तेरित्यादि कथं तर्हि कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिरिति श्रुत्या कालादेर्जगत्कर्त्तृत्वमुच्यते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं तेषां जगत्कर्तृत्वापवादार्थं मायया कृपया मुमुक्ष्वनुग्रहाय आरोपितम् न तु सिद्धांततया प्रतिपादितम् पुरुष इति चिंत्यमिति वाक्यशेषे पुरुषस्य सिद्धांततयोक्तत्वात् विस्तरस्तु वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ संक्षेपतः प्रतिपादितं विश्वरचनादिकमुपसंहरति अयं त्विति । अयं सृष्ट्यादिनिरूपणेन सूचितः ब्रह्मणः संबन्धी कल्पो महाकल्पः सविकल्पः विकल्पेन अवांतरकल्पेन सहितः उदाहृतः उदाहरणमात्रेण दर्शितः यत्र यस्मिन्सविकल्पे ब्रह्मकल्पे प्राकृतवैकृताः सर्गाः महाकल्पे प्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गाः अयं विधिरन्यैः सविकल्पैर्महाकल्पैः साधारणः समानः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वक्ष्यमाणं विस्तरं प्रतिजानीते परिमाणमिति कालस्य परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च कल्पस्य लक्षणं स्वरूपम् तद्विग्रहं विभागं मन्वन्तरादिरूपं च यथा याथातथ्येन पुरस्तादग्रिमे स्कन्धे व्याख्यास्ये कथयिष्ये पाद्मं कल्पमथो इति कात्स्न्येन व्याख्यायमानं शृणु ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तत्र हेतुमाह—**नाऽस्य कर्माणीति** । अस्य जन्मादौ कर्माणि । मायानियन्तुः परस्य । नाऽनुविधीयते अनुविधानं न क्रियते । परः सम्बन्धिरूपेण नाऽनुविधानं करोतीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायामाह— **मायायाऽऽरोपितं हि तदिति** । जगद्भावादयः सर्वे व्यामोहिकमायाकार्यविषयतारूपाः । ते न भगवत्कार्या इति तत्र कर्तृत्वादिना भगवदनुसन्धानं नास्तीत्यर्थः । तर्हि किमिति निरूप्यते जगत्कर्तृत्वं भगवति ? तत्राऽह—**कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमिति** । प्रतीतं ही कर्तृत्वं प्रतिषेध्यं भगवांस्तु स्वरूपं पश्चादहमित्येवोक्तवान् । न तु मया कृतमिति । अहं वा जातमिति । बुद्धिसौकर्यार्थमेव तथा निरूपितं मायया करोतीति स्वयमेव जायत इति । तज्जत्वादित्यपि तदेव जः न तु तस्माज्जात इति । तस्मादुत्पत्त्यादिकल्पनाहीनं सर्वं ब्रह्मेत्येव ब्रह्मविद्भिर्ज्ञातव्यं न तु कल्पनायुक्तम् । यतो माययाऽऽरोपितं तत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मवादं कर्तृवादं च निरूप्य एतादृशं रूपं भगवतः कस्मिन्कल्प इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मकल्प इत्युत्तरमाह—**अयं तु ब्रह्मणः कल्प इति** । कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दन इति । ब्रह्मकल्पे[1] । विकल्पे तु ब्रह्मकल्पावान्तरकल्पे मायया सर्वरूपो भवतीत्युभयमप्यत्र निरूपितमिति ब्रह्मणः कल्पः सविकल्पः उदाहृत इत्युक्तम् । तुशब्देनाऽन्ये कल्पाः प्राकृता व्यावर्त्तिताः । अत एवाऽत्र दशविधा लीलास्तुल्याः कल्पान्तरे तु विषमास्तदाह—**विधिः साधारणो यत्रेति** । यत्र ब्रह्मकल्पे प्राकृतानां वैकृतानां च कल्पानां विधिरुत्पत्तिप्रकारः साधारणः । प्राकृते वा कल्पे वैकृते वा ये उत्पद्यन्ते ते तुल्याः । ननु कल्पान्तरवत्प्राकृतास्त्रय एव । वैकृता अन्ये । उभयात्मकस्तु कौमार इत्यादिविशेषः । तेऽत्र न सन्ति । विधिः साधारणो यत्रेत्येकं वाक्यम् । यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता इत्यपरम् । प्राकृता एव वैकृता न त्वतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एतावता सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरमुक्तम् । उभयोर्नोक्तं कालकल्पयोः । तदग्रे वक्ष्यामीत्याह—**परिमाणं च कालस्येति** । परमाण्वादिद्विपरार्द्धावसानस्य कालस्य परिमाणं परिमाणहेतुः सूर्यगत्यादिः । सोऽग्रे वक्तव्यः । चकारात्स्वरूपं कार्यं च । **कल्पलक्षणविग्रहमिति** । कल्पानां लक्षणं धर्मव्यवस्था । कृते एतादृशो धर्मः एतादृशी प्रवृत्तिरिति लक्षणम् । विग्रह-

[1] १. ब्रह्मकल्पः ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शरीरं एतावद्युगमिति । सहस्रचतुष्टयात्मकं कृतमिति यथा । एतद्द्वयम् । यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये । यथा यथा'वत् । यथा पुरस्ताद्वा पूर्वकल्पे यथैतयो रूपं तथा व्याख्यास्ये । एवं विस्तरेण सर्वं वक्तुं कल्पान्तरमुपक्षिपति—पाद्मं कल्पमथो शृण्विति । सर्गादीनां विशेषाः पाद्मकल्पे भवन्ति । अतो भगवद्दशलीलाविस्तारार्थं अथो भिन्नप्रक्रमेण शृणु । सावधानतया श्रवणार्थमुपदेशः । अनेनैकस्य दिवसस्य विरतिर्ज्ञायते । यतो भिन्नप्रक्रमेण श्रवणं बोधयति ॥ ४७ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः ।

नाऽस्येत्यत्र मूलमेवं युज्यते । अस्य प्रपञ्चस्य जन्मादौ जन्मस्थितिभङ्गेषु परस्य मायानियन्तुः कर्माणि तदनुकूलाः क्रियाः कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् , तत्र हेतुः, हि यतो हेतोः तत्कर्तृत्वं माययाऽऽरोपितम् , तत्रापि हेतुः, नानुविधीयत इति, परेण कर्तृत्वादिभिरनुकरणं न क्रियते 'तमेव भान्तमि'ति श्रुत्या परानुविधायित्वमन्यस्योच्यते, न तु परस्यान्यानुविधायित्वम् , अतो मायाद्वारकं कर्तृत्वं नास्तीति तादृशं तन्मायया रोपितम् ; यस्मादेवं तस्मात्तानि कर्माणि मायारोपितकर्तृत्वनिषेधपराणीति, तदेतदभिसन्धायाहुः पर इत्यादि । तदेतद्विशदीकुर्वन्ति जगदित्यादि । अत्र मूलं 'ऋतेऽर्थमि'ति वाक्यम् । नास्तीति ब्रह्मविदां नास्ति । प्रतीतमिति अनुविधायितया प्रतीतम् । तत्र हेतुः, भगवानित्यादि । तर्हि स्थूलसूक्ष्मरूपनिरूपणं श्रुतौ पुराणे च किमर्थमित्यत आहुः बुद्धीत्यादि । 'अत्र मायया करोती'ति 'स्वयमेव जात' इति पक्षद्वयं यथासम्भवं पुराणे श्रुतौ च ज्ञेयम् , न तु यथाक्रमम् , एतेन पूर्ववद्वेत्यधिकरणोक्तपक्षस्यैकदेशीयमतीयत्वे बीजमप्युक्तं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति 'तज्जलानिति श्रुतिव्याकोप इत्यत आहुः तज्जेत्यादि । तथा च, तत्र सप्तमीतत्पुरुषो बुद्धिसौकर्यार्थः । वस्तुतस्तु मयूरव्यंसकादिसमास एव तात्पर्यगोचर इति न तद्व्याकोप इत्यर्थः । तेनोभयव्यपदेशसूत्रमेव सिद्धान्तसूत्रं व्यासचरणानां तथैव तात्पर्यादिति बोधितम् । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति अखण्डब्रह्मवादस्यैव श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् उत्पत्त्यादिकल्पनाहीनं 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि'ति वैष्णववाक्याज्जगदंशेपि तत्कल्पानाहीनं तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अयमित्यत्र कस्मिन् कल्प इति साम्प्रतमानन्दमयनित्यसृष्टेरप्रतियमानत्वात् कस्मिन् कल्प इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

कुतस्तथा द्रष्टुं नार्हन्तीत्यपेक्षायामाह—नेति । अस्य विश्वस्य जन्मादिरूपे कर्मणि परस्य परमेश्वरस्य कर्तृत्वं नास्ति श्रुत्याऽपि तात्पर्येण न प्रतिपाद्यते, किन्तु कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमनुविधीयते केवलमनुवर्ण्यते । हि यस्मात्तत् गुणगतं कर्तृत्वादिकं तत्र मायया भ्रान्त्या आरोपितमिति । तथा दशमे वसुदेवोऽपि वक्ष्यति 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते तदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः' इति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ 'पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य" इत्यादिनोक्तः को वा कल्प इत्यपेक्षां पूरयन्नुपसंहरति–अयं त्विति । सविकल्पः अवान्तरकल्पविभागवान् अयं तु ब्रह्मणः कल्पो यस्मिन् कल्पे ब्रह्मा जातः स कल्पः उदाहृतः उदाहरणतया सङ्क्षेपत उक्तः । कल्पान्तरं विहायैतस्य कथनं कथमित्यपेक्षायामाह—विधिरिति । यत्र महाकल्पे प्राकृताः महदादिपृथिव्यन्ताः सर्गाः वैकृताः पृथिव्यादिविकारारब्धाः स्थावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पैः साधारणः समानः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्क्षेपतः कथितमुपसंहृत्य विस्तरतः कथनं प्रतिजानीते—परिमाणमिति । कालस्य परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपं कल्पस्य लक्षणमियानेवंरूप इति तद्विग्रहमवान्तरकल्पमन्वन्तरादिरूपं विभागं च यथाऽस्ति तथा पुरस्तात् तृतीयस्कन्धे व्याख्यास्यामि । एष सर्वोऽपि विशेषः पाद्मे कल्पेऽस्ति अ'थो तस्मात्पाद्मं कल्पं त्वं शृण्वित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

हिन्दी अनुवाद

सृष्टिकी रचना आदि कर्मोंका निरूपण करके पूर्ण परमात्मासे कर्म या कर्तापनका सम्बन्ध नहीं जोड़ा गया है । वह तो मायासे आरोपित होनेके कारण कर्तृत्वका निषेध करनेके लिये ही है ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यह मैंने ब्रह्माजीके महाकल्पका अवान्तर कल्पोंके साथ वर्णन किया है । सब कल्पोंमें सृष्टि-क्रम एक-सा ही है । अन्तर है तो केवल इतना ही कि महाकल्पके प्रारम्भमें प्रकृतिसे क्रमशः महत्तत्त्वादिकी उत्पत्ति होती है और कल्पोंके प्रारम्भमें प्राकृत सृष्टि तो ज्यों-की-त्यों रहती ही है, चराचर प्राणियोंकी वैकृत सृष्टि नवीन रूपसे होती है ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! कालका परिमाण, कल्प और उसके अन्तर्गत मन्वन्तरोंका वर्णन आगे चलकर करेंगे । अब तुम पाद्म-कल्पका वर्णन सावधान होकर सुनो ॥ ४७ ॥

शौनक उवाच

यदा'ह नो भवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः । चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धू'न्सुदुस्त्यजान् ॥४८॥
कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रि'तः । यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥४९॥

---

१. वद् । पुरस्तादिति ख. । २. अथो इति कात्स्न्र्येन व्याख्यायमानं शृण्विति श्रीधरस्वामिनः । ३. प्रा० पा०—कृत्स्नं च दुस्त्यजम् । ४. प्रा. पा. संश्रयः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् । बन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवागतवान् पुनः ॥५०॥

सूत उवाच

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः । तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धेऽष्टा[1]दशसाहस्र्यां
संहितायां पुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति द्वितीयः स्कन्धः समाप्तः ।

श्रीधरस्वामिकृता भावार्थदीपिकाव्याख्या

यदर्थं सृष्ट्यादिनिरूपणं तदेव साक्षाच्छ्रोतुकामः कथांतरं पृच्छति । यदाहेति । भुवः संबंधीनि तीर्थानि । यद्वा भुवः क्षेत्राणि चेति ॥ ४८ ॥ ❋ ❋ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्य क्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितः संवादः ॥ ४९ ॥ ❋ ❋ पुनरागतवांस्तत्र च निमित्तं ब्रूहि ॥ ५० ॥ ❋ ❋ राज्ञा पृष्ट इति । अयमर्थः । यद्यूयं पृच्छथेदमेव राजाऽपि शुकं पृष्टवान् । शुकोऽपि विदुरमैत्रेयसंवादं पुरस्कृत्य ये पूर्वं राज्ञा कृताः प्रश्नास्तदनुसारेणैव सर्वं पुराणार्थमवोचत्तदेवाहं वोऽभिधास्यामि । तथैव शृणुतेति ॥ ५१ ॥

श्रीमद्भागवतं येन स्वब्रह्ममुखतो मितम् ॥ ब्रह्मनारदयोः प्रोक्तं तं वंदे गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥
यत्सूत्रयंत्रितं विश्वं नरीनर्ति जगत्त्रयम् ॥ संतस्तमेव पृच्छन्तु यदत्र स्खलितं मम ॥ २ ॥
द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका ॥ उद्दीप्यतामियं सद्भिर्यथा स्यात्तत्त्वदीपिका ॥ ३ ॥
ईक्षंतामिच्छया संतः क्षमंतां मम साहसम् ॥ मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वंशीधरकृता भावार्थदीपिकाप्रकाशव्याख्या

तदेवं प्रस्तुतमपि पाद्मकल्पकथनं कथांतरश्रवणोत्कंठया स्थगितीकृत्य पृच्छतीत्याह । यदर्थमित्यादि यदाहेति "विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम्" इत्यादिना यद्भवानवोचदित्यर्थः । भगवान्सर्वज्ञः ॥ ४८ ॥ ❋ ❋ कुत्रेति स्थानप्रश्नः । यद्वा पृष्टो यद्वा तत्त्वमुवाचेत्युभयत्र यच्छब्दान्वयत्वात्प्रश्नोत्तरयोः प्रश्नौ ॥ ४९ ॥ ❋ ❋ हे सौम्येति । श्रीव्यासदेवकृपया त्वयि सौम्यतास्तीति भावः । तव च पुनरागमने ॥ ५० ॥ ❋ ❋ अत्राशयमाह—अयमर्थ इति ॥ ५१ ॥

स्वब्रह्ममुखतः स्वश्च ब्रह्मा च स्वब्रह्माणौ तयोर्मुखं स्वब्रह्ममुखं तेन तृतीयार्थे तसिः स्वमुखेन ब्रह्मणे ब्रह्ममुखेन नारदायेत्यर्थः । मितं संक्षिप्तम् । तं परमात्मरूपं गुरुम् ॥ १ ॥ ❋ ❋ विश्वं सर्वं यस्य सूत्रं सूत्रमद्वेष्टनशीला माया तत्र यंत्रितं प्रोतम् । अत्र व्याख्याने स्खलितं च्युतं स एवांतर्यामी भूत्वा यथा प्रेरय्य व्याख्यापयति तथाहं व्याख्यामीति भावः ॥ २ ॥ ❋ ❋ यथा तत्त्वस्य याथार्थस्य दीपिका प्रकाशिका भवेत् यथा सद्भिर्विद्वद्भिरियं लोके प्रकाश्यतां प्रकऽीक्रियतामिति प्रार्थनायां लोट् ॥ ३ ॥ ❋ ❋ ईक्षंतां पश्यंतु । साहसमयथाव्याख्यानम् । स्वीयबोधाय स्वस्य स्वशिष्याणां च बोधाय विस्मृत्यलाभाय सर्वतः सर्वेषां बोधाय नन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

येन श्रीब्रह्मणे प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं पुरा । संक्षेपेणैव कल्पादौ तं वंदे नंदनंदनम् ॥ १ ॥
द्वितीयस्कंधभावार्थदीपिकाविवृतिः कृता । वंशीधरेण विदुषा गौडं कौशिकगोत्रिणा ॥ २ ॥
इमां गृह्णन्तु विवृतिं परमानन्ददायिनीम् ॥ विदुषां कृष्णभक्तानां विद्वांसो गुणिवत्सलाः ॥ ३ ॥

इति श्रीवंशीधरशर्मकृतश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयस्कन्धः ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

भूवः क्षेत्राणि चेति । अत्र पक्षे भुव इति द्वितीयाबहुवचनम् ॥ ४८—५१ ॥

इति श्री भागवतभावार्थदीपिकादीपिन्यां द्वितीयस्कन्धः सम्पूर्णः

---

1. प्राचीनप्रतौ—'ऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां' मयमंशो न ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं स्थिते शौनकः इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभ इत्यादिना । स्वकृतस्य राजकृतप्रश्नस्य वैयासकेरिति वचस्त-स्त्वनिश्चयमात्मन इत्यादिना सूतेनोक्तं शुकोक्तमुत्तरं श्रुत्वा पुनरपि राजकृतप्रश्नानामेव शुकोक्तान्युत्तराणि विदुरमैत्रेयसंवादरूपेण श्रोतुकामः पृच्छति यथेति त्रिभिः । हे सूत भागवतश्रेष्ठ भगवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां चेत्युक्त-गुणसम्पन्नो योऽसौ क्षत्ता विदुरः सुदुस्त्यजाँस्त्यक्तुमशक्यान् बन्धूं स्त्यक्त्वा भुवः पृथिव्याः सम्बन्धीनि तीर्थानि चचार ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ तस्य विदुरस्य कौषारवेर्मैत्रेयस्य च कुत्र प्रदेशेऽध्यात्मसम्मत आत्मवित्सम्मतः सम्वादोऽभूत् । पृष्टो विदुरेण पृष्टः स भगवान्मैत्रेयः तस्मै विदुराय यद्वा यदेव तत्त्वमुवाच तन्नो ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदिदं तत्त्वं सौम्य हे सूत विदुरस्य विचेष्टितं वन्धुत्यागे निमित्तं यत्तदपि पुनर्यथा येन प्रकारेणागतवांस्तं प्रकारं च नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ सूतस्तु भवत्पृष्टमेव राज्ञा श्रीशुकं प्रतिपृष्टमतः शुकोक्तिरेव भवदीयप्रश्नस्याप्युत्तरमित्याह राज्ञेति । परीक्षिता राज्ञाऽऽसमन्तात्पृष्टो महामुनिः श्रीशुको यन्मैत्रेयोक्तमवोचत्तदेव राजप्रश्नानुक्रमेण वो युष्मभ्यममिधास्ये कथयिष्ये शृणुत श्रवणं कुरुतेत्यर्थः । यूयमिति शेषः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्न-तत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन वीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रिकायां द्वितीयस्कंधदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलीव्याख्या

अस्य ग्रन्थस्य शुकशिष्यसूतशौनकसंवादत्वं स्पष्टयन् शौनकप्रश्नप्रकारमाह यदाहेति—विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेया-दात्मनो गतिमित्यादिना क्षत्ता बन्धूंस्त्यक्त्वाभुवस्तीर्थानि चचार । तत्र तीर्थसञ्चरणसमये मैत्रेयादात्मज्ञानं चापेति यद्भवानाह ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ तत्र किं तत्राह कुत्र इति । तस्य विदुरस्याध्यात्मसंभवः आत्मनां पुरुषाणामधिकस्य हरेः कथायाः सम्भवो यस्मात्स तथा । यद्वात्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तमानं देहेन्द्रियादितद्विषयो विदुरेण पृष्टः स भगवांस्तस्मै विदुराय यद्वा तत्त्वमुवाच ह । हेत्यनेन ग्रन्थान्तरप्रसिद्धिमाह प्रत्यारम्भे प्रसिद्धौ हेति यादवः ॥ ४९, ५० ॥ ❀ ❀ तत्र सूतः शौनकप्रश्नपरिहारप्रकारं प्रति-जानीते राज्ञेति । यत्समाधानं राज्ञः प्रश्नानुसारत इति पुनरुक्त्या प्रश्नयोरेकविषयत्वेन परिहारोऽप्युक्तः तत्प्रश्नप्रतिवचनमपि युष्मत्प्रश्नप्रतिवचनमेवेति दर्शयति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतीन्द्रकृतायां श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यां द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृता क्रमसन्दर्भव्याख्या

तदेवं प्रस्तुतमपि पाद्मकल्पकथनं कथान्तरश्रवणोत्कण्ठ्या स्थगितीकृत्य पृच्छति यदाह इति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ कुत्रेति स्थानप्रश्नः तस्य परमादरणीयत्वात् यद्वा पृष्टो यद्वा तत्त्वमुवाचेत्युभयत्र यच्छब्दान्वयत्वात्प्रश्नोत्तरयोः प्रश्नौ ॥ ४९, ५० ॥ ❀ ❀ अथात्र श्रीशुकप्रतिज्ञातपाद्मकल्पकथने भवदभीष्टं च सम्पत्स्यत इत्यभिप्रेत्याह राज्ञेति । तेनापि श्रीविदुरादिप्रस्ताव-पूर्वकं श्रीशौनकं वत् पुनः प्रश्नः कृतोऽस्ति श्रीशुकेनापि तथोत्तरितमस्तीति बोधितं सवासनत्वात् । तथा च तृतीये वक्ष्यते कुत्र क्षत्तु-र्भगवत इत्यादिना ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥

द्वितीयस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः समाप्तः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनीव्याख्या

तदेवं प्रस्तुतमपि पाद्मकल्पकथनं कथान्तरश्रवणोत्कण्ठया स्थगितीकृत्य पृच्छति यदाहेति । विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादा-त्मनो गतिमित्यादिना यद्भवानवोचदित्यर्थः । भगवान् सर्वज्ञः । क्षत्ता विदुरः कौषारवेर्मैत्रेयस्य ॥ ४८, ४९, ५० ॥ ❀ ❀ राजा पृष्ट इति । अयमर्थः यद् यूयं पृच्छथ इदमेव राजाऽपि शुकं पृष्टवान् । शुकोऽपि विदुरमैत्रेयसम्वादं पुरस्कृत्य ये पूर्वं राज्ञा कृताः प्रश्नास्तदनुसारेण सर्वमवोचत् तदेवं वोऽभिधास्ये ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीये दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

ब्रह्मणश्च तृणस्यापि चेष्टा प्रातिस्विकीयतः । स एव भगवान् विश्वं धिन्वन्वृष्ट्यात् कृपाऽमृतम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतायां सारार्थदर्शिन्यां टीकायां द्वितीयस्कंधः समाप्तः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं संक्षेपेणोक्तं शास्त्रार्थं श्रुत्वाऽथ परीक्षित्प्रश्नानां शुकोक्तानि प्रत्युत्तराणि मैत्रेयविदुराख्यायिकया शुश्रूषुः शौनकः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रच्छति यदिति त्रिभिः। हे सूत, दुस्त्यजान् त्यक्तुमशक्यान्बन्धून् त्यक्त्वा भुवः सम्बन्धीनि तीर्थानि क्षत्ता विदुरः चचारेति यद्यं प्रति नोऽस्मभ्यं भवानाह प्रथमस्कन्धे तस्य कुत्र सम्वाद इत्यग्रिमेणान्वयः॥ ४८॥ ❀ ❀ तस्य क्षत्तुः कौषारवेः मैत्रेयस्य च सम्वादः कुत्र स्थाने अभूत् स मैत्रेयो विदुरेण पृष्टः तस्मै यत्तत्वमुवाच तद् ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयो भगवानिति। उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानितीत्येवं गुणसम्पन्नः॥ ४९॥ ❀ ❀ हे सौम्य, तत् त्वं ब्रूहि तथा बन्धुत्यागनिमित्तं पुनरागतवान् तत्र निमित्तमिदं सर्वं विदुरस्य विचेष्टितं च ब्रूहीत्यर्थः॥ ५०॥ ❀ ❀ राज्ञेति। मां यूयं यत्पृच्छथ तज्जिज्ञासुना राज्ञा परीक्षितापि पृष्टः शुको विदुरमैत्रेयसम्वादद्वारा राज्ञः पूर्वत्र प्रदर्शिता ये प्रश्नाः तेषामनुसारेण यत्सर्वं पुराणार्थमवोचत् तदेवाहं वोऽभिधास्यामि तथैव यूयं शृणुत॥ ५१॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे श्रीमत्सनत्कुमारसन्ततिप्रवर्तकभगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकश्रीशुक-सुधाप्रणीते द्वितीयस्कंधीये दशमाध्यायार्थप्रकाशः॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं शुकपरीक्षित्संवादे विरते शौनको भगवत्कथाश्रवणे व्यग्रस्तादृशीं कथां पूर्वनिरूपितां पृच्छति। यस्यां कथायां कतिपयप्रश्नार्थज्ञानेऽपि परमा रतिर्भवति तादृशमेव हि श्रोतव्यम्। तदाह सूतः—"विदुरस्तीर्थयात्रायामि"त्यत्र "यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषरवेऽग्रतःजातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम हे"ति। भागवतं श्रावयिष्यामीति यद्यपि सूतेन प्रतिज्ञातं तथापि विदुरमैत्रेयसंवादलक्षणस्य भागवतस्य शीघ्रफलत्वात् तदेव त्वया कथनीयमिति प्रोत्साहयति शौनकः—यदाह भगवानिति त्रिभिः। भगवानिति मैत्रेयस्य सर्वज्ञता सूचिता। यदाह भगवानिति भिन्नं वाक्यम्। भगवान्मैत्रेय इत्यर्थः। अथवा। क्षत्तृमैत्रेय-संवादे भगवान् यदाह। यद् भगवतो वाक्यं ताभ्यां निरूपितमित्यर्थः। **यदाह नो भवानिति** पाठः स्पष्टः। सूतेति सम्बोधनम्। कुत्राऽऽह किमाहेत्याकाङ्क्षायामाह। क्षत्ता भागवतोत्तमो बन्धूंस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार। तादृशश्च कौषारवेश्च संवादः कुत्र विषये यत्र भगवद्वाक्ये तदर्थे वा विचारात्मकः संवादस्तत्कथयेति वक्तव्ये भगवद्वाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तत्रैव भगवद्वाक्यविशेषे संवादो भविष्यतीति ज्ञात्वाऽपि विशेषज्ञानार्थं कुत्रेति पृच्छति। देशप्रश्ने तु कुत्र देशे स संवादो जात इति। त्वया [1]कथितेऽपि स्वयं वा तत्र गत्वा श्रोतव्यमित्यभिप्रायः। पाठान्तरे इतिशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः। सुदुस्त्यजानिति तदादेशोपदेशचरितानि विदुरस्य पृच्छति। भागवतेभ्य उत्तमः यस्त्वापद्दशायामपि न विभ्रान्तः। भुवस्तीर्थानीति गन्तुं ज्ञातुं च शक्यानि। तान्यपि वक्तव्यानीत्य-भिप्रायः। यैः सम्यक् शुद्धो भक्तिं प्राप्तवानिति। ततोऽपि पूर्वमेव तस्य चित्तशुद्धिरुत्कृष्टा जातेति ज्ञापयति—त्यक्त्वा बन्धूनिति। सुदुस्त्यजानिति अन्तःकरणेनाऽपि त्यक्त्वा इति ज्ञायते। एतावता परीक्षिदपेक्षयाऽपि स मुख्यश्रोता निरूपितः। कुषारोः पुत्रः कौषारविः। कौषा[2]रवस्य वा। प्रथमपक्षे बाह्वादित्वादिञ्। तस्य पूर्वोक्तस्य विदुरस्य। उभयोस्तुल्यत्वाय षष्ठ्यौ। अर्थात्संवादोऽपि पृष्टः। अन्यथा केवलस्थानं श्रुतमप्यप्रयोजकं स्यात्। अध्यात्मसंज्ञित इति स संवादः श्रोतुः कार्यसाधक इत्यध्यात्म-शब्देनोक्तः। अन्यथा तदज्ञानाद्विशेषणमयुक्तं स्यात्। अध्यात्मेति संज्ञापि[3]तः। अनेन संवादेनैवाऽन्योन्यकथारूपेणैव तस्य भक्तिर्जातेति संवादस्यैव माहात्म्यमुक्तम्। यद्वेति पक्षान्तरम्। वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। न स्थानविशेषे संवादात्तस्य भक्तिः किन्तूपदेशादित्यपि पक्षे तमुपदेशं वदेत्याह—यद्वेति। **स भगवानिति**। भगवत्सहितः। केवलेनोपदिष्टं कथं हृदयारूढं भवेत्। तस्मा इति केवलं तदर्थमेव। पृष्ट इति नहि तादृशः स्वार्थं यादृशं तादृशं पृच्छति। वक्ताऽपि यत्तत्त्वमुक्तवान् तद्-ब्रूहीति सम्बन्धः। हेत्याश्चर्ये। विदुरस्य विचेष्टितं वक्तव्यम्। तत्त्वोपदेशो विदुरस्याऽनुचित इत्याश्चर्यम्। तथाप्युपदेशो जात इति तस्य विशिष्टं किञ्चिचेष्टितमस्ति येन तादृशोऽप्युपदेशम[4]र्हतीति। किञ्च। बन्धुत्यागेऽपि निमित्तं वक्तव्यम्। अन्यथा शूद्रयोनावुत्पन्नस्य प्रव्राजोऽनुचितः स्यात्। चकाराज्ज्ञानहेतावपि निमित्तं वक्तव्यम्। किञ्च। तज्ज्ञानं सर्वथोत्तमम्। यज्ज्ञानप्राप्तौ पूर्वजातवैमनस्यादिकं परित्यज्य दैहिकीं व्रीडां परित्यज्य तथैवाऽसंस्कृतरूपेणैव पुनरागतवान्। अतः साक्षात्सर्वमोहनिवर्त्तकमुत्तमाधिकारनिरूपकं यज्ज्ञानं तत्संवादे सम्पन्नं तदपि भगवदुक्तमेव भविष्यतीति तत्कथयेत्यर्थः॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ❀ ❀ एवं ऋषिभिः पृष्टस्तदुत्तरं वदन् शुकोक्तमेव तदिति सरस्वतीसंवादात् यथा विदुरादीनां भक्तिस्तथा भवतामपि भविष्यतीति बोधयन् भवतां वाक्यं संवादिजातमित्याह—राज्ञा परीक्षिता पृष्ट इति। अयमेवार्थः परीक्षिताऽपि पृष्टः शुकेन यदा कथाक्षेपः कृतः एवमेतत्पुरा पृष्ट इति। तदा महामुनिः। तत्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च जानन्नवोचत्। तदेव वो युष्मभ्यमभिधास्ये कथयिष्यामि। एवं सति पूर्वं यद्भवद्भिः पृष्टं यदाह भगवान् शुक इति, यच्चेदानीं यदपि मयोक्तं सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति तदप्यविरुद्धं भवति। अतः शुकोक्तिमेव कथयिष्यामि परं सावधानतया शृणुत। शुकस्तु तत्र सभायामृषिभिर्बहुधा पृष्टं बह्वेवोक्तवांस्तन्मुख्यश्रोतृबुद्ध्यनुसारि न भवतीति प्रकृतत्वाभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—राज्ञः प्रश्नानुसारत इति। राज्ञः प्रश्नमनुसृत्य तदुत्तरत्वेनैव यदुक्तं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः॥ ५१॥

---

१. त्वया अकथितेपीति ख. २. कुषारवस्येति ख.। ३. संज्ञायित इति क. ख.। ४. मर्हसीति ख.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वितीयस्कन्धविवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे । निवेदिताऽतियत्नेन युक्तिपुष्पाञ्जलिः स्फुटा ॥ १ ॥
भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः ।
तत्पश्यताऽऽत्र विवृतिं भगवद्गुणानां सन्देहवारणविचारणतः प्रसन्नाम् ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यदाहेत्यत्र । यद्वा, 'स भगवानि'त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् पुनरुक्तिरायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि । एवमपि तस्मा इत्यध्याहारो व्याख्यानक्लेशश्चेत्यरुच्या पाठान्तरमाहुः यदाहनो भवान् इत्यादि । सूतेत्यादि । प्रथमपाठे यच्छब्दार्थस्य सामान्यतया विशेषस्यास्फुटत्वादुक्ताकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुं सूतेति सम्बोधनमाहेत्यर्थः । तमेव प्रष्टव्यं विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति क्षत्तेत्यादिना । नन्वेवं विशेषप्रष्टव्ये अग्रिमवाक्ये यत्रेतिपदं वदेन्न तु कुत्रेति पदमिति शङ्कायां तदाशयमाहुः यत्रेत्यादि । कुत्रेति पृच्छतीति कस्मिन् भगवद्वाक्य इति पृच्छतीत्यर्थः । द्वितीयपाठानुसारेण कुत्रेतिपदस्य तात्पर्यमाहुः देशेत्यादि । त्वया कथितेपीति त्वया कथनानन्तरमपीत्यर्थः । पाठान्तर इति यदाह नो भवानिति पाठे । अस्मिन् पाठे देशोपदेशौ द्वितीयप्रश्नविषयौ, विदुरचरित्रं प्रथमप्रश्नविषय इत्याहुः तदेत्यादि । स्फुटमग्रिमम् ।

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणरजःपूरितहृदयस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे दशमाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

एवं शुकस्य पाद्मकल्पकथनप्रतिज्ञां श्रुत्वा तत्र का वा कथा भविष्यति का वा नेत्याशङ्क्य सैव कथा श्रोतव्या यतः शीघ्रं मे भक्तिः स्यात्तादृशी तु 'जातैकभक्तिर्गोविन्दे' इत्युक्तत्वाद्विदुरमैत्रेयसंवादरूपेति निश्चित्य तामेव पृच्छति—यदाहेति । स्ववशवर्तित्वेन तस्मिन् स्वस्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—सूतेति । भागवतेषु उत्तमः क्षत्ता विदुरो दुस्त्यजान् त्यक्तुमशक्यानपि बन्धूंस्त्यक्त्वा तीर्थानि भुवो भगवत्क्षेत्राणि चचार तत्राध्यात्मसंश्रयः आत्मा परमात्मा भगवांस्तत्सम्बन्धिज्ञानभक्त्यादिहेतुभूतः कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्य विदुरस्य च संवादोऽभूदिति नोऽस्माकं यद्भवानाह स संवादः कुत्र जातः विदुरेण पृष्टः सन् स भगवान् सर्वज्ञो मैत्रेयो यद्वा यदेव तत्त्वं परमार्थं तस्मै विदुरायोवाच हेति स्पष्टं यथा स्यात्तथा । तदिदं तत्त्वं विदुरस्य विचेष्टितं तीर्थपर्यटनकथाप्रश्नश्रवणादिकं तद्बन्धुत्यागसनिमित्तं गृहान्निर्गतः पुनर्यथा येन प्रकारेणागतवांस्तथा तं प्रकारं च नोऽस्मभ्यं ब्रूहीति त्रयाणामन्वयः । भगवद्भक्तत्वेन तत्त्वज्ञत्वेनास्मद्वशवर्तित्वेन च त्वमतिप्रियदर्शनोऽस्यतो सङ्कोचेन पृच्छाम इति सूचयन् सम्बोधयति—सौम्येति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवं शौनकेन पृष्टः सूत उत्तरदानं प्रतिजानीते—राज्ञेति । यद्विदुरमैत्रेयसंवादं यूयं मां पृच्छथ तदेव राज्ञा परीक्षिताऽपि पृष्टो महामुनिः श्रीशुकः राज्ञः प्रश्नानुसारतः प्रश्नक्रमेण यदुत्तरमवोचत् तद्वो युष्मानहमभिधास्ये कथयिष्यामि यूयं सावधानतया शृणुतेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता च द्वितीयेऽत्र मननस्य निरूपणे । दशमो विवृतोऽध्यायः फलस्य विनिरूपकः ॥ ३ ॥
यदनुग्रहतष्टीका द्वितीयेऽपि विनिर्मिता ॥ स एव भगवान् कृष्णः करोतु प्रसृतामिमाम् ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयस्कन्धः समाप्तः ॥

हिन्दी अनुवाद

शौनकजीने पूछा—सूतजी ! आपने हमलोगोंसे कहा था कि भगवान्‌के परम भक्त विदुरजीने अपने अति दुस्त्यज कुटुम्बियोंको भी छोड़कर पृथ्वीके विभिन्न तीर्थोंमें विचरण किया था ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ उस यात्रामें मैत्रेय ऋषिके साथ अध्यात्मके सम्बन्धमें उनकी बातचीत कहाँ हुई ? तथा मैत्रेयजीने उनके प्रश्न करनेपर किस तत्त्वका उपदेश किया ? ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ सूतजी ! आपका स्वभाव बड़ा सौम्य है । आप विदुरजीका वह चरित्र हमें सुनाइये । उन्होंने अपने भाई-बन्धुओंको क्यों छोड़ा ? और फिर उनके पास क्यों लौट आये ? ॥ ५० ॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा—शौनकादि ऋषियो ! राजा परीक्षित्‌ने भी यही बात पूछी थी । उनके प्रश्नोंके उत्तरमें श्रीशुकदेवजी महाराजने जो कुछ कहा था, वही मैं आपलोगोंसे कहता हूँ । सावधान होकर सुनिये ॥ ५१ ॥

दशवाँ अध्याय समाप्त

इति द्वितीय स्कन्ध समाप्त

"हरिः शरणम्"

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् १

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।
श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिर्विजयते ।

श्रीमद्वैश्वानरावतारशुद्धाद्वैतनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्त्तकाचार्यचक्रचूडामणिश्रीवल्लभाचार्यचरणविरचिते

सप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धे

तृतीयं

श्रीमद्भागवतार्थप्रकरणम् ।

(श्रीगो० श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतावरणभङ्गाख्यव्याख्यासमेतम्)

अथ द्वितीयस्कन्धार्थः ।

प्रकाशः—द्वितीयस्कन्धे स्कन्धार्थप्रकरणाध्यायार्थान् वक्तुं सङ्गत्यर्थं प्रथमस्कन्धे सिद्धमर्थमनुवदति उत्तम इति—

निबन्धः—उत्तमे चोत्तमश्रोतुः प्रश्न आद्ये निरूपितः । अध्यायदशकैस्तत्र साङ्गं श्रवणमीर्यते ॥ १ ॥

प्रकाशः—उत्तमे वक्तरि उत्तमश्रोतुः परीक्षित आद्ये स्कन्धे प्रश्नो निरूपितः । तत्र उत्तरे साङ्गं श्रवणमीर्यते । किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां साङ्गं श्रवणं कर्तव्यमिति । तत्र दशाङ्गानीति दशाध्यायैर्निरूप्यते । अनेनाङ्गनिरूपणं स्कन्धार्थ इत्युक्तम् ॥१॥

सम्पूर्णस्य भागवतस्य श्रवणविधिशेषत्वम् । तत्र विषयत्वेन दश स्कन्धाः । अधिकारार्थं प्रथमः । अङ्गार्थं द्वितीय इति । एवं [1]भावनाच्छ्रवणं भागवते महावाक्यार्थः कर्तव्यरूपः तच्छ्रवणं किमित्याकाङ्क्षायामाह शक्तितात्पर्येनिर्धार इति—

श्रीकृष्णाय नमः । अथ द्वितीयस्कन्धनिबन्धं व्याचिख्यासवः सङ्गतिबोधनायाहुः द्वितीय इत्यादि—

निरूपित इति, द्विप्रकारको निरूपितः । उत्तर इति, द्वयोर्वक्तव्ये उत्तरे । कर्तव्यमितीति । द्वयोरुत्तरत्वेनेर्यत इति मूलेन सम्बन्धः । तथा च स्कन्धोपक्रमे 'श्रोतव्य' इति तदुपसंहारे च 'पाद्मकल्पमथो शृण्वि' तिश्रवणस्य कथनाच्छ्रवणं कर्तव्यमिति प्रथमस्कन्धोक्तानां त्रिविधानामपि श्रोतृणां कर्तव्यनिर्धारो द्वितीयस्कन्धार्थ इत्यर्थः । नन्वेवं सति द्वाभ्यामेकेनैव वाध्यायेन स निरूपणीयो दशानां किं प्रयोजनमत आहुः न तत्र दशेत्यादि । तत्रेति, श्रवणे । अनेनेति, दशाध्यायैरङ्गनिरूपणेन । तथाच वस्तुतः कर्तव्यनिर्धारोऽर्थः । स दशभिरुच्यत इत्यवयवसङ्ख्याविचारेणाङ्गनिरूपणं स्कन्धार्थः इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमेकेन स्कन्धार्थमुक्त्वा द्वौ कथं स्कन्धार्थाविति जिज्ञासायां तच्चतुर्भिरुपपादयन्तस्तस्यावश्यकत्वबोधनायाहुः सम्पूर्णेत्यादि । [2]भावनादिति, ल्यब्लोपे पञ्चमी, विचारं कृत्वेत्यर्थः । कर्तव्यरूप इति । द्विविधो ह्यत्र शास्त्रार्थः, अनुष्ठेयः प्रमेयश्च । तत्र द्वितीयो दशलीलायुतो भगवान् । प्रथमस्तु साङ्गश्रवणरूप इत्यर्थः । एवं च विचारे प्रथमस्कन्धार्थस्य कर्तृशेषत्वेन द्वितीयार्थस्य सहकारितया फलशेषत्वेन तृतीयाद्यर्थानां श्रवणस्वरूपशेषत्वेन हेतुतैव स्फुटीभवतीति अनुष्ठेयं शास्त्रार्थं प्रति स्कन्धार्थानां हेतुमद्भावः सङ्गतिः स्कन्धार्थानां च परस्परमेककार्यत्वसङ्गतिरिति ज्ञापितम् । आहेति, लक्षणं कुर्वंस्तत्स्वरूपमाह—

---

१. भागवतादित्यपि पाठः । २. भागवतादित्यपि पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निबन्धः—शक्तितात्पर्यनिर्धारः श्रवणं पदवाक्ययोः। तत्त्वध्यानं[1] हृत्प्रसादो मननं चाङ्गमुच्यते ॥ २ ॥
श्रोतव्यविषयत्वेन लीला दशविधा पुनः। वक्तव्या वासुदेवस्य तदर्थमपरा कृतिः ॥ ३ ॥
शक्तितात्पर्यनिर्धारः सामान्येन पदादिगः। अङ्गोक्त्यैव सुसंसिद्धो द्वितीयोऽङ्गविनिश्चये ॥ ४ ॥
कृष्णस्य सर्वरूपत्वे निर्धारः पदवाक्ययोः। गुणातीतस्वरूपत्वे निर्गुण[2]श्रुतिनिर्णयः ॥ ५ ॥

प्रकाशः—पदे शक्तिनिर्धारोऽसङ्कोचरूपः सहजः। वाक्ये तात्पर्यनिर्धारः। उभयमुभयत्र वा। अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह तत्त्वध्यानमिति। तत्रेति वा। तत्त्वस्वरूपचिन्तनं ध्यानम्। हृत्प्रसादश्चित्तशुद्धिः। मननं च तृतीयमङ्गम्। अनेन प्रकरणविभागोऽपि निरूपितः। केषां शब्दानामित्याकाक्षायां श्रोतव्यविषयमाह श्रोतव्येति। दशविधा लीला श्रोतव्या। अनेनाग्रिमस्कन्धानामर्था उद्देशतः उक्ताः। ननु धर्मी येन केनचिद्धर्मेण सहितः श्रोतव्यो भवतु, कोऽयं निर्बन्धो दशविधलीलायुत इति ? तत्राह तदर्थमपरा कृतिरिति। अन्यथाग्रे निरूप्यमाणा दश स्कन्धा व्यर्थाः स्युः। पदवाक्यानां चानुपस्थितत्वादङ्गविचारोऽपि व्यर्थः स्यात्। तस्मादपरकृत्यनुपपत्त्या दशविधलीलायुक्त एव श्रोतव्यः। ननु शक्तितात्पर्यनिर्धारः कथं कर्तव्यः, केन कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह शक्तीति। अङ्गनिरूपणेनैवाङ्ग्यपि निरूपितो भवति। न हि सर्वाङ्गेषु सिद्धेषु अङ्गिसिद्धिरवशिष्यते। तदाह अङ्गोक्त्यैव सुसंसिद्ध इति। तदर्थं स्कन्धमाह द्वितीय इति। अनेनाङ्गानां स्कन्धे अङ्गिनो निरूपणं युक्तमिति ज्ञापितम्। शक्तितात्पर्यनिर्धारो द्वितीयस्कन्धे न स्पष्ट इति तं स्पष्टयति कृष्णस्य सर्वरूपत्वमिति। शक्तिसङ्कोचपक्षे नान्य[3]थापदानां भगवद्वाच-

---

ननु पदशक्तिनिर्धारस्य निघण्ट्वादिभिरेव सिद्धेर्वाक्ये च शक्तेरभावात् 'पदवाक्ययोस्तात्पर्यनिर्धारः श्रवण'मित्येव लक्षणं युक्तं न तु शक्तिनिर्धारोऽपि मध्ये निवेशनीय इत्याकाङ्क्षायां तत्सार्थकत्वाय शक्तेः स्वरूपमाहुः असङ्कोचरूपः सहज इति। भगवद्वाचकप्रणवविकृतिरूपाणां सर्वेषां पदानां भगवद्रूपेणार्थेन नित्यसम्बन्धत्वाद्भगवतश्च सर्वरूपत्वात् सर्वे शब्दाः सर्वार्थवाचका इत्येवंरूपः पदे शक्तिनिर्धारः स्वाभाविकः। तथा चैवंरूपः पदशक्तिनिर्धारो नेतरसाध्य इति शक्तिपदं सार्थकमेवेत्यर्थः। एतेन जातौ विशिष्टे प्रवाहे वा शक्तिरित्येतेषां पक्षाणामत्रानुपादेयत्वं बोधितम्। सर्वनिर्णये वैयाकरणरीत्या वाक्ये शक्तेरङ्गीकरणात्पक्षान्तरमाहुः उभयमुभयत्र वेति। एवमेकः स्कन्धार्थः उक्तः। द्वितीयं वक्तुमाहुः अङ्गानीत्यादि। द्वितीयाध्याये स्वरूपध्यानस्योक्तत्वात्प्रथमपाठे तस्य न सङ्ग्रह इत्यतः पाठान्तरमाहुः तत्रेति। वेति। अत्र शुकाभिप्रेतत्वात्प्रथमः पाठः। द्वितीयध्यानस्यापि प्रकारविशेषेणादरणीयत्वात्पाठान्तरमिति बोध्यम्। द्वितीयपाठे ध्यानपदस्यार्थमाहुः तत्त्वस्वरूपचिन्तनमिति। तत्त्वानां स्वरूपस्य च चिन्तनमित्यर्थः। एवमाद्याध्यायोक्तमेकमङ्गमुक्तं, तदग्रिमद्वयोक्तमङ्गान्तरमाहुः हृदित्यादि। तदग्रिमषडध्याय्युक्तं तृतीयमाहुः मननमित्यादि। अनेनेति अङ्गत्रयकथनेन। एवं च अङ्गनिरूपणरूपे स्कन्धार्थे प्रकरणार्थानां विशेषरूपत्वात्सामान्यविशेषभावः, तान् प्रत्यध्यायार्थानां च स इति सङ्गतिर्बोधिता ज्ञेया। प्रथमस्कन्धार्थान्। परिच्छिन्दन्ति केषामित्यादि। स्कन्धार्थभूतं केषां शब्दानां किं शब्दविषयकमित्याकाङ्क्षायां श्रोतव्याः शक्तौ तात्पर्ये च निर्धार्या ये शब्दास्तेषां विषयं प्रतिपाद्यमाहेत्यर्थः। दशविधेत्यादि। तथा च दशविधलीलाबोधकानां पदवाक्यानां शक्तितात्पर्यनिर्धारः श्रवणमित्यर्थः। तस्मादिति, उक्तहेतुद्वयानुरोधात्। शक्तीत्यादि मूले। तथा च तत्त्वस्वरूपध्यानचित्तशुद्धिमननैरुपकृत्याङ्गवाचकेनानेन सामान्यतः कर्तव्य इत्यर्थः। नन्वेवं सति श्रवणस्य स्कन्धार्थता आगता। पूर्वं तु टीकायामङ्गनिरूपणस्य स्कन्धार्थता कण्ठत उक्तेति विरोध इत्याकङ्क्षायामाहुः अङ्गेत्यादि। अङ्गीति श्रवणम्। तथा चैकद्वारान्यस्यापि सिद्धेर्द्वयोः स्कन्धार्थत्वं न विरुद्धमित्यर्थः। मूले अङ्गविनिश्चय इत्यत्र निमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी। अङ्गविनिश्चयार्थमित्यर्थः। प्रथमस्यार्थसिद्धिमाशङ्क्याहुः शक्तीत्यादि। न स्पष्ट इत्यादि। कोशव्याकरणमीमांसादिवदकथनान्न स्फुट इति हेतोस्तं स्पष्टयति। भगवतः सर्वरूपत्वस्य तत्र बोधितत्वात्सर्वेषामर्थानां संसर्गाणां च भगवद्रूपत्वे सिद्धे वक्तुश्च तथा बोधने विवक्षिते सर्वेषां पदवाक्यानां भगवद्वाचकत्वं तत्तात्पर्यकत्वं च निर्धारितं भवतीत्येवं स्फुटीकरोतीत्यर्थः। ननु पृथिव्याः सर्वपार्थिवरूपत्वेऽपि यथा घटादिपदानां तत्र तत्रैव शक्तिर्न पृथिव्यां, तथात्रापि शक्यवचनत्वात्सर्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि कथं शक्त्यादिनिर्धार इति शङ्कायामाहुः शक्तीत्यादि। अत्र पदपदं वाक्यानामप्युपलक्षकम्। तथा। चैवं सिध्यति। द्वादशे हि 'ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्। स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः। स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातन' मितिवाक्यात् परमात्मवाचकप्रणवविकृतीनां सर्वेषां शब्दानां भगवद्वाचकत्वस्य साहजिकत्वान्नामरूपव्याकरणादिश्रुतीनां शक्तिसङ्कोचनमेवार्थः। भगवतश्च सर्वरूपत्वं चतुःश्लोक्यां विवृतम्। अत एवैकादशेऽपि भगवता 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मा' मिति वक्ष्यते। अयं चार्थो जातितद्विशिष्टव्यक्तिप्रवाहशक्तिपक्षेषु न सिद्ध्यतीति ते पक्षाः सङ्कोचोत्तरभाविन एवादरणीयाः। अतो भगवतः सर्वरूपत्वे

---

१. तत्त्वज्ञानमिति मुद्रितादर्शे। २. निर्गुणः श्रुतीति मुद्रितादर्शे। ३. नान्यथेति। जातितद्विशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्षेषु न।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कत्वं सिध्यति। एवं सति। श्रोतव्यविषयो दशविधलीलायुक्त एव भवति। अन्यथानन्तत्वाच्छब्दानां श्रवणाशक्तौ श्रवणविध्यपर्यवसानमेव स्यात्। यत्किञ्चित्पदवाक्यनिर्धारो यत्र कुत्रचित्तन्न श्रवणम्। अतोऽग्रिमा सर्वैव कृतिः सार्थिका। ननु मीमांसयैवायमर्थः सिद्धः। 'आत्मा श्रोतव्य' इति तथैव सर्वैः श्रवणविधिर्निरूपित इत्याशङ्कयाह गुणातीतस्वरूपत्व इति भगवतो हि रूपद्वयं, गुणातीतरूपं सगुणं च। तत्र वेदे गुणातीतमेव पुराणे च सगुणम्। अतो वेदनिर्णयेन निर्णये गुणातीतमेव श्रोतव्यं स्यात्। अतोऽत्र पृथङ्निरूपणमुचितमित्यर्थः। यतः श्रुतयो निर्गुणाः। अनेन तत्त्वध्यानस्याङ्गता निरूपितान्तरङ्गता च। तेन प्रथमं तन्निरूपणमुचितमिति भावः॥ २–५॥

द्वितीयाङ्गं साधयति श्रोतुर्वक्तुस्तथा श्रद्धेति—

निबन्धः—श्रोतुर्वक्तुस्तथा श्रद्धा सान्यसेवा बहिर्मुखा। श्रोतुर्वक्तुः समुत्साहो नमनाद्यादरात्स्फुटः॥ ६॥

प्रकाशः—एतदभावेऽपि श्रवणं न निर्वहतीति तथा। प्रथमप्रकरणवदेव च श्रद्धाप्यन्तरङ्गमित्यर्थः। पूर्वत्र भगवतः सर्वरूपत्वे सर्वेषां तदादीनामर्थनिर्णयो भवति। प्रकृते श्रद्धा कथमुपयुज्यते? न हि सर्वत्र शुद्धा भवति। नापि दशविधलीलापरिच्छेदे। अतः स्वरूपोपकारिण्यपि श्रद्धा पर्यवसानाभावान्नाङ्गं भवितुमर्हतीत्याशङ्कयाह सान्यसेवा बहिर्मुखेति। अन्यसेवा बहिर्मुखत्वेन श्रद्धायाः श्रवणाङ्गत्वम्। यथा दशविधलीलायुक्तातिरिक्तस्य न श्रवणं, तथा तत्प्रतिपाद्यरूपातिरिक्तरूपे न श्रद्धा, अतः पर्यवसानमस्त्येव। ततोऽन्ये ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः श्रद्धाप्रकरणे निरूपिताः। तत्रापि श्रोतुस्तस्यान्यत्र श्रद्धायां श्रवणं व्यर्थं स्यात्। वक्तुस्तु श्रद्धा नमनाद्यादरात्समुत्साहरूपा स्फुटैव॥ ६॥

शक्तिसङ्कोचनपक्षे चाद्यते प्रथमस्कन्धे शौनकप्रश्नोत्तरं सूतेन 'यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्न' इति सर्वेषां प्रश्नानां भगवानेवार्थ इति यदुक्तं, तस्यापि तात्पर्ये विचारितेऽन्यत्यानां पदवाक्यानां भगवद्वाचकत्वं तत्तात्पर्यकत्वं च सिध्यति नान्यथेति; सर्वस्य भगवद्रूपत्वे सुखेन तन्निर्धार इत्यर्थः। सिद्धमाहुः एवं सतीत्यादि। ननूक्तरीत्या सर्वेषां भगवद्वाचकत्वं सिद्धमिति कथमयं विषयसङ्कोच इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। तन्न श्रवणमिति। सर्वमुक्त्याद्यापत्तेरनुभवविरोधाच्च तन्न श्रवणत्वेन विवक्षितम्। तथा च विधिपर्यवसानायाग्रिमकृतिसार्थक्याय चायं सङ्कोच इत्यर्थः। एवं प्रयोजने स्कन्धस्योक्ते उत्तरमीमांसया स्कन्धस्य गतार्थत्वमाशङ्कते नन्वित्यादि। अयमिति, भगवतः सर्वत्वरूपः। तथैवेति 'आत्मनि वा अरे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदित' मित्यात्मज्ञाने सर्ववेदनरूपफलस्य श्रवणाद्भगवतः सर्वरूपताज्ञानार्थः श्रवणविधिरित्येवम्। गुणातीतस्वरूपत्व इति। श्रोतव्यस्यात्मन इति शेषः। तदेतदुपपादयन्ति भगवत इत्यादि। गुणातीतमिति गुणोत्पत्तेस्तत्राकथनात्, क्वचित्कथने तद्युक्ततया सृष्ट्याद्यकथनात्। अत इति। पुराणे सगुणस्यैव श्रोतव्यत्वाद् वेदे गुणातीतमेव कुत उच्यत इत्यत आहुः यत इत्यादि। तथा च वेदेऽनिरूपणात् सगुणं नास्त्येवेति न, किन्तु ताः स्वाधिकारेण निरूपयन्तीति न सगुणं निरूपयन्ति, न तु तदभावान्न निरूपयन्तीत्यर्थः। एवं चतुर्भिर्द्वयोः स्कन्धार्थयोर्निरूपणेन प्रथमप्रकरणार्थोऽप्युक्त एवेत्याहुः अनेनेत्यादि। श्रुतिपुराणयोरर्थप्रकारस्य विभागकथनेन प्रथमाध्यायोक्तस्य तत्त्वचिन्तनस्य सामान्यतो विशेषतश्चात्रत्यपदवाक्ययोः शक्तितात्पर्यनिर्धारोपकारकता निरूपिता। अत्र तत्त्वानामीश्वरशरीरे निवेशस्योक्तत्वेन तत्तत्त्ववाचकानि पदादीनि तत्तदवयवबोधनद्वारा भगवत्पराणीत्येवं कथिता। तथासञ्जातभक्तेरपि भगवद्भक्तिरूपफलानुकूलत्वेन अन्तरङ्गता अतिशयितोपकारकता चोक्तेत्यर्थः। अत एव श्रुतिसम्मता द्वितीयाध्यायोक्ता। सूक्ष्मध्यानात्पूर्वमेतत्कथनमित्याशयेनाहुः तेनेत्यादि। अन्तरङ्गाङ्गत्वेन तथेत्यर्थः। एवं चैतस्य प्रकरणस्य ध्यानमर्थस्तदध्यायद्वये आद्यस्य तत्त्वध्यानं द्वितीयस्य स्वरूपध्यानमर्थ इत्युक्तम्॥ २–५॥

अतः परमेकेन द्वितीयस्य प्रकरणस्य तदध्यायद्वयस्य चार्थं वक्तुमाहुः द्वितीयमित्यादि—

एतस्या अङ्गत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपोपकारकत्वेनेति स्फुटीकुर्वन्ति एतदित्यादि। नन्वेवं सति प्रथमस्कन्ध एव वक्तव्यो नात्रेत्याशङ्कायामाहुः तथेत्यादि। तथा च तद्यथा श्रवणस्य स्वरूपे फले चोपकरोति तथेयमपीत्यन्तरङ्गत्वान्नाधिकारस्कन्धे निवेश इत्यर्थः। ननु श्रवणादरत्वेन रूपेण श्रद्धायाः स्वरूपोपकारकत्वस्य पूर्वस्कन्धेऽपि सिद्धत्वादत्र को वा विशेषो

---

१. द्वितीयस्कन्धे प्रथमप्रकरणे, 'कृष्णस्य सर्वरूपत्वे निर्धारः पदवाक्ययोरित्यस्य विवरणे एवं सतीत्यादि सार्थिकेत्यन्तम्। श्रवणविधिप्रतिपादकेन द्वितीयस्कन्धेनैव कृष्णस्य सर्वरूपत्वे शक्तितात्पर्यप्रकारहेतुज्ञानार्थे ज्ञापिते सति, श्रवणविषयाकांक्षापूरणार्थे दशस्कन्धानामुक्तत्वाच्छ्रोतव्यविषयो दशविधलीलायुक्त एव भवति। दशविधलीलायुक्तस्य श्रोतव्यत्वाभावे श्रवणविधेः सामान्येन निरूपणापत्तेः, दशस्कन्धातिरिक्तशब्दानां सामान्येन श्रोतव्यविषयाणामनन्तत्वाद् द्वितीयस्कन्धश्रवणविधिरपर्यवसन्न एव स्यादतोऽत्रोक्तस्य श्रवणविधेः पर्यवसानार्थमुक्तत्वाद्दशस्कन्धानां सार्थकत्वम्, धर्मिमात्रश्रवणपरत्वे तु द्वितीयस्कन्धेनैव तस्माद्भद्रतेत्यनेन तस्य केवलधर्मिणः श्रोतव्यत्वनिरूपणात् पूर्वेणैव गतार्थत्वादपि वैयर्थ्यमिति। २. अन्यथेति। दशविधलीलेतरयुक्तस्यापि श्रवणविषयत्वे।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं मध्यमप्रकरणार्थमुक्त्वा तृतीयप्रकरणेऽवान्तरप्रकरणभेदोऽस्तीति तद्भेदकं निरूपयति उत्पत्त्या चेति—

निबन्धः—उत्पत्त्या चोपपत्त्या च सर्वत्वं तस्य चिन्त्यते। तथा च व्यतिरिक्तत्वं फलतस्त्वस्य निर्णयः ॥ ७ ॥

प्रकाशः—उत्पत्त्या विमर्शस्त्रिभिः। उपपत्त्या च त्रिभिः। उभाभ्यां भगवतः सर्वत्वमेव विचार्यते। चकारादुत्पत्तावुपपत्तिस्तथोपपत्तावुपपत्तिरिति। सर्वस्योत्पत्त्यैव निर्णये पृथग्रूपस्थित्यभावे उत्पत्तिरेव न घटेतेति व्यतिरिक्तत्वं चोभयत्र वक्तव्यम्। सर्वस्यैवोपपत्तिमत्त्वेन परमं माहात्म्यं भवेत्। तर्हि तस्योत्पत्त्युपपत्त्यभावात्कथं निर्णय इत्याशङ्क्याह फलतस्त्वस्य निर्णय इति। उभयविचारेण विचारितस्य तत्फलम्। अर्थात्साधकं च। अतस्तन्निर्णयार्थं न किञ्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमङ्गानि निर्णीय तेनाङ्गिसिद्धिमाह ततो लीलाः सदा वाच्या इति—

निबन्धः—ततो लीलाः सदा वाच्याः श्रोतव्याः श्रवणेन हि। म्रियमाणे विशेषेण योगो ह्यष्टाङ्ग ईर्यते ॥ ८ ॥

अन्ते म[1]तेर्गतित्वं हि मनश्चञ्चलमस्थिरम्। पाक्षिकोऽपि हि दोषोऽत्र परिहार्यः सुसात्त्विकैः ॥ ९ ॥

प्रकाशः—भगवन्तं निर्णीय भवल्लीला वाच्याः कीर्तितव्याः। अन्यथा लीलात्वमेव न स्यादिति तथैव श्रोत्रापि

येनात्रापि। स्वरूपोपकारकत्वमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां तं विशेषं वक्तुमन्तरङ्गतां च साधयितुमाहुः पूर्वत्रेत्यादि। कथमिति। सर्वविषयत्वेन वा दशविधलीलायुक्तविषयत्वेन वा रूपान्तरे वा। तत्राद्यं निषेधन्ति न हि सर्वत्रेत्यादि। द्विष्टादिषु तददर्शनात्तथेत्यर्थः। द्वितीयं निषेधन्ति नापीत्यादि। तथा सति गुणातीतश्रवणेऽश्रद्धा आपद्येतेति तथेत्यर्थः। अथ द्विष्टादिभावस्य याज्यत्वात्सर्वविषयत्वेनैवोपयोग आद्रियेत; तदा तु तस्या अङ्गत्वमेव हीयेतेत्याहुः अत इत्यादि। तथा च रूपान्तरस्याशक्यवचनत्वादादरस्य च पूर्वमुक्तत्वादत्र स्वरूपोपकारकत्वमस्या नोचितमित्याशङ्कार्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति अन्यसेवेत्यादि। तथा चानेन रूपेणोभयाङ्गत्वान्न पूर्वस्कन्धे निवेशो न वा पूर्वप्रकरणतौल्यहानिरित्यर्थः। एवं तृतीयाध्यायार्थो निर्णीतः। तुरीयस्याहुः वक्तुरित्यादि। समुत्साहरूपेति, निष्कामानन्यभक्तिकर्तव्यताध्यवसायरूपा। अत्र यद्यप्याचार्यैर्वाक्यानि न विभक्तानि. तथापि पूर्वस्कन्धनिबन्धेऽध्यायद्वयस्य वक्त्रधिकारबोधकतया उक्तत्वाद्विभज्यन्ते। तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्दशभिः प्रथमप्रश्नोत्तरं, सप्तभिर्द्वितीयस्य, शेषोऽध्यायस्तदुभयशेषः। द्वितीये सप्तभिः पूर्वाध्यायोक्तस्यार्थस्य पूर्वकाण्डार्थनिश्चायकत्वसमर्थनं, षड्भिर्द्वितीयकाण्डार्थनिश्चायनं, एकेन धारणाधिकारिविभागः, सप्तदशभिर्म्रियमाणस्यैव धारणावश्यकता सपरिकरा विचारिता। द्वाभ्यां श्रुतिसमानाधिकरणत्वाय श्रौतार्थनिर्णयः, एकेन सर्वेषां शास्त्राणामेतदेकदेशानुसारित्वं, द्वाभ्यामुक्तार्थनिगमनेनोक्तोपसंहारः। एवमध्यायद्वयेन सर्वशास्त्रार्थसंग्रहादुत्तमवक्तुरधिकारस्य सर्वज्ञत्वसाम्प्रदायिकश्रुतभागवतत्वभक्तत्वपूर्वकपरमविरक्तत्वरूपस्य सिद्धिः। तृतीये द्वादशभिरन्यसेवा बहिर्मुख्यबोधनेन श्रोतुः प्रोत्साहनादुत्तमश्रोतुस्तादृशी श्रद्धा। शेषैराद्यश्रोतुः। तावता प्रत्याहारन्यायेन तदुपनिबन्धनेन च मध्यमस्याप्युक्तप्रायात्तुरीये प्रथमैकादश पूर्वशेषाः। तदुत्तरं वक्तृश्रद्धाप्रकाशका इति। एतावपि वक्त्रधिकारविचारे तस्यैव शेषाविति चाग्रे 'नमनेनैव निर्धार' मित्यत्र स्फुटीभविष्यति। प्रकृतमनुसरामि ॥ ६ ॥

एवं प्रकरणद्वयार्थं निर्णीयैकेन तृतीयप्रकरणार्थं विचारयन्ति एवमित्यादि—

अत्र भेदकद्वयकथनेन उभयव्यपदेशाद्यधिकरणद्वयार्थः स्मार्यते। तेन 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानी'त्यत्रोक्तं प्रथमैक्यं सेत्स्यतीति बोध्यते। ननु सर्वस्योत्पत्त्यैव भगवतः सर्वत्वनिर्णये व्यतिरिक्तत्वकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः सर्वस्येत्यादि। सर्वस्य भगवतः सकाशादुत्पत्त्यैव भगवतः सर्वोपादानत्वेन सर्वत्वनिर्णये पृथक्स्थित्यभावे वृक्षबीजन्यायेन कृत्स्नप्रसक्तौ, उत्पत्तिरेव न घटेत, कर्तुरभावान्नोपपद्येतेति तदर्थमुभयत्र तन्निरूपणमित्यर्थः। नन्वेवं व्यतिरिक्तत्वमात्रकथनेऽपि निखिलजगत्कर्तृतया माहात्म्ये ज्ञाते स्नेहस्य भक्तित्वसिद्धेः, सर्वत्वनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः सर्वस्येत्यादि। सर्वस्य तत उत्पत्त्यनुक्तौ लौकिककर्तृन्यायेन सगरवदसमर्थात्समर्थोत्पत्तेरपि शक्यवचनत्वात् परमं माहात्म्यं न भवेत्, सर्वस्योत्पत्तिमत्त्वे तु व्यतिरिक्तस्याजन्यत्वाद्ब्रह्मवेदतः परत्वज्ञापनं तत्प्रयोजनमित्यर्थः। तज्ज्ञानस्य दौर्लभ्यमाशङ्कते तर्हीत्यादि। व्यतिरिक्तत्वस्यावश्यज्ञाप्यत्वे तस्य व्यतिरिक्तरूपस्य ज्ञापकभूतोत्पत्त्युपपत्त्योरभावात्तस्मिन्व्यतिरिक्ततायाः केन हेतुना निर्णयः? तस्य वा रूपस्य केन हेतुना निर्णय इत्याशङ्क्येत्यर्थः। ज्ञापकं व्याकुर्वते उभयेत्यादि। उत्पत्त्युपपत्तिविचारेण विचारितस्य सर्वरूपत्वस्य तद्रूपं फलं तद्विचारात्प्राप्यं, अर्थात्सर्वोत्पत्त्यादिरूपात् साधकमुत्पादकं च। अतः कारणतानिर्वाहकस्य तस्य धर्मस्य तस्य कारणरूपस्य च कार्येणैव निर्णयात्तज्ज्ञापनाय हेत्वन्तरं न वक्तव्यमित्यर्थः। एवमेकेन तृतीयप्रकरणार्थो निर्णीतः ॥ ७ ॥

तेनाङ्गिसिद्धिमाहेति। अग्रे लीलानामेवोक्तत्वादङ्गान्तरानपेक्षां बोधयितुं तावतैव श्रवणसिद्धिमर्थेनाहेत्यर्थः—

मूले तत इति। ल्यब्लोपे पञ्चमी, तत्कृत्वा। तद् व्याकुर्वते भगवन्तमित्यादि।

---

१. अन्ते मतेर्गतित्वमित्यादि। 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति वाक्याद् अन्ते मतेः फलत्वम्। हिः—त्वर्थे। मनस्तु चञ्चलमस्थिरम्। हिर्हेतौ। अतो हेतोर्योगेन पाक्षिकोऽपि दोषोऽस्थिरस्वरूपः परिहार्य इत्यर्थः। चञ्चलमित्यस्यार्थकथनमस्थिरमिति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रोतव्याः। एवं स्मर्तव्या इति। सर्वदा कर्तव्यं सेत्स्यत इति। एवं सदा कर्तव्ये श्रवणे सर्वस्य भागवतस्योपयोगमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरं विचारयति म्रियमाणे विशेषेणेति। तत्र योगोऽष्टाङ्गः कर्तव्यः। तत्र हेतुमाह अन्ते मतेरिति। अतः पाक्षिकदोषपरिहारार्थं योगोपयोगः॥ ८-९॥

तस्य साधनान्याह गृहत्यागस्तीर्थवास इति—

निबन्धः—गृहत्यागस्तीर्थवासो योगाभ्यसनमेव च। अन्तकाले त्ववश्यं हि यथा चित्तं न भिद्यते॥ १०॥

प्रकाशः—साधनत्रयम्। श्रवणयोगयोर्विकल्प इति विमर्शः। समुच्चय इति केचित्। भिन्नोऽधिकार इत्यन्ये। संस्कारोऽत्र नियामकः। बहिर्मुखान्तर्मुखव्यवस्थेत्यपरे। शुकेन पूर्वजन्मनि तथा कृतमिति स्वानुभूतं तदाह। श्रवणं तु व्यासादवगतमिति विमर्शः। अत एवाह अन्तकाले त्ववश्यं हीति॥ १०॥

ननु ज्ञानमार्गं परित्यज्य भक्तियोगं वा किमित्यवोचत्तत्राह श्रुतात्मब्रह्मभावस्येति—

निबन्धः—श्रुतात्मब्रह्मभावस्य नानन्दानुभवः सदा। मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थिरे योगेन साधिते॥ ११॥
सगुणां मानसीं मूर्तिं हरेः कृत्वाण्डरूपिणीम्[1]। अन्तर्यामिस्वरूपां वा ध्याने सत्त्वमये हृदि॥ १२॥
प्रकटः परमानन्दस्तत्र स्थित्वा सुखी भवेत्। गुणानां प्रेरकत्वे हि स्थिरता साधने मता॥ १३॥

प्रकाशः—येन स्वात्मा ब्रह्मत्वेन श्रुतः; 'तत्त्वमस्या' दिवाक्यैस्तस्यावश्यं कर्तव्यान्तराभावादानन्दानुभवेन भाव्यम्। स न जायत इति किञ्चिदन्यत्साधनमन्वेषणीयम्। ततो नियतफलेषु साधनेषु पूर्वं श्रुतिरप्रयोजिकेति साधनमेवोपदेष्टव्यमिति भावः। अनेन व्यपदेशपक्षो गृहीतः, सिद्धपक्षस्यानुभवविरोधात् 'अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः' इति शास्त्रत एव तथोक्तिः। यथा प्रतिमायां विष्णुबुद्धिः। तस्मात्तं पक्षमप्रयोजकं मत्वा मनोराज्यतुल्यमिति तन्नोक्तवान्। योगस्यावश्यकत्वमाह मनसश्चञ्चल-

---

ननु यथाकथञ्चिच्छ्रवणेऽपि फलसिद्धेः किमिति भगवन्निर्णयानन्तर्यापेक्षेत्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि। 'लीला विदधतः स्वैरं,' अमोघलीलः,' लीलावतारानुरत' इत्यादिवाक्यैरत्र सर्गादीनां श्रवणं लीलात्वेन विवक्षितं, न तु 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षण'मितिवत्सर्गत्वादिरूपेण। लीला चानायासेन क्रियमाणं कर्म। अनायासज्ञानं तु भगवत्स्वरूपज्ञानाधीनम्। अतस्तन्निर्णयाभावे सर्गादीनां लीलात्वमेव ज्ञातं न स्यात्। तदभावे तच्छ्रवणफलमपि न स्यादतस्तथेत्यर्थः। एवं चतुर्दशभिरुक्तस्य प्रथमप्रश्नोत्तरस्यार्थ इत्याहुः तथैवेत्यादि। द्वितीयप्रश्नोत्तरमिति। 'अन्तकाल' इत्यादिसप्तश्लोकोक्तम्। मूले विशेषेणेति। आग्रहेण श्रवणादिकमेव कर्तव्यमित्यर्थः। विशेषपदोक्ताग्रहस्वरूपमाहुः तत्रेत्यादि। तत्र हेतुमाहेति। आग्रहे किं बीजमित्याकाङ्क्षायां आग्रहबीजमेकेनाहेत्यर्थः॥ ८॥ ९॥

तस्य साधनान्याहेति। योगस्याङ्गान्यर्धेनाहेत्यर्थः—

भिन्नाधिकारस्वरूपमाहुः संस्कार इत्यादि। यस्य यद्विषयः संस्कारस्तेन तत्कर्तव्यमित्यर्थः। बहिर्मुखेत्यादि। बहिर्भगवन्तं ज्ञातुमिच्छुर्बहिर्मुखः। अन्तर्ज्ञातुमिच्छुरन्तर्मुख इत्यर्थः। विकल्पपक्षस्तर्हि कुत आद्रियत इत्याकाङ्क्षायां विमर्शस्वरूपमाहुः शुकेनेत्यादि। तथा च शिवरूपेण सर्वदा तत्कृतवानित्यन्तकाले चित्तस्थैर्यार्थं स्मरणशेषं योगमाहेत्यर्थः। मूले-अवश्यमित्यादि। श्रवणान्यतमं वा, गृहत्यागादिसाधनत्रयं वा, अवश्यं कर्म कर्तव्यम्। यथा चित्तं न भिद्यते, भगवति नीयमानं चित्तं न येन प्रकारेण भिन्नं ततो न भवति तथेत्यर्थः॥ १०॥

पूर्वमिति, साधनकरणात्पूर्वम्। श्रुतिरिति श्रवणमित्यर्थः। तथा च कृतादिकालेषु कृतैः साधनैः शुद्धचित्तानां सोपयुज्यते, नेदानीन्तनानां अतस्तं मार्गं परित्यज्येदमुपदिष्टमित्यर्थः। नन्वात्मनः सिद्धे ब्रह्मत्वे कुतो नानन्दानुभवः? न च दोषादिति वाच्यम्। तस्मिन्सति तत्सम्बन्धस्यैवाशक्यवचनत्वात्। न चानादिस्तत्सम्बन्ध इति युक्तम्। तथा सत्यभेदस्यैव बाधात्। न च श्रौतत्वान्न बाधः। तथा सति यथानुपलभ्यमानेऽपि धर्मे अव्यतिरेकेण आत्मनो ब्रह्मरूपत्वं प्रवर्तयति बलिष्ठत्वात्तत्प्रमितिं च जनयति, तथा ब्रह्मत्वस्य विद्यमानत्वादानन्दप्रमितिं जनयेद्दोषमपि न निवारयेत् अतो 'नित्यो नित्याना'मित्यादिश्रुत्यन्तराद्भिन्न एव जीवात्मा आदरणीयः। अभेदश्रुतिस्तु ब्रह्मशरीरत्वात्साजात्याद्वा नेयेत्याकाङ्क्षायामाहुः अनेनेत्यादि। ज्ञानमार्गाकथनेन 'तद्गुणसारत्व' सूत्रसिद्धो व्यपदेशपक्षः, ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मगुणवत्त्वेन चात्मनि ब्रह्मत्वमुपचर्यते इति पक्षो गृहीत इत्यर्थः। तदादरेऽपि श्रुतिरेव बीजं न दृष्टार्थापत्तिमात्रमित्याहुः अयमित्यादि। तथा च विज्ञानमयत्वरूपस्य समानधर्मस्य श्रुत्यन्तरे निर्देशाद्व्यपदेशपक्षस्य शास्त्रत एवादर इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः यथेति। आकृतिसाम्यादित्यर्थः। तस्मादिति॥ श्रुतिप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्। आवश्यकत्वमाहेति, द्वाभ्यामाहेत्यर्थः। ज्ञानफलमिति, नित्यनिरतिशयजैवानन्दाभिव्यक्तिम्। यदेत्यादि। इदं 'गुणानां प्रेरकत्वे ही'त्यर्धस्य व्याख्यानम्॥ ११-१३॥

१. अण्डरूपिणीमिति। प्रथमाध्यायोक्तां ब्रह्माण्डरूपिणीम्। तथा द्वितीयाध्यायोक्तां द्वितीयामिति मूलार्थः। २. कृतीत्यपि पाठः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वाद्वीति। अस्य पक्षस्य फलपर्यवसानमाह योगेन चित्ते स्थिरीभूते, मानसीं मूर्तिं तत्र ध्यात्वा, तेन ध्यानेन चित्ते सत्त्वमये जाते परमानन्दः प्रकटो भवतीति, तत्र नित्यं स्थितः सुखी भवेत्। ततो ज्ञा[१]नफलमपि तत्र सिद्धयति। यदा पुनर्मनो रजस्तमोभ्यामन्यथा भवति तदा साधनपर एव भवेत्॥ ११-१३॥

एतन्नासन्नमरणस्योच्यते, किन्तु यो मरणं वाञ्छति, तस्य तादृशस्य साधनं फलमाह आमृतेस्तत्र तिष्ठेतेति—

निबन्धः—आमृतेस्तत्र तिष्ठेत बुद्ध्या वा तनुमुत्सृजेत्। लिङ्गं च तत्र त्यक्तव्यम[२]ग्रे गत्वाथ वा त्यजेत्॥ १४॥
धर्मस्य वासनाशेषाद्यदीच्छा पारलौकिके। स्थूलस्य भावनायां हि यदि मृत्युस्तदा भवेत्॥ १५॥
चतुर्मुखत्वं सूक्ष्मे तु प्रधानफलमेव हि। मनोमय्या अपि यतो मुक्तिदातृत्वमुच्यते॥ १६॥
स्थूलेन भाविते चित्ते भक्तिः सूक्ष्[३]मे तदा मनः। भक्त्यभावे तथा रागे न सूक्ष्मे विशते मनः॥ १७॥

प्रकाशः—योगेनायुर्वृद्धौ बुद्धिपूर्वकं वा तनुमुत्सृजेत्। तत्रापि पक्षद्वयम्। सर्वकामनाभावे देहत्यागसमये एव लिङ्गमपि त्यक्तव्यं, तदा सद्यो मुक्तिः। क्रमेण वा अंशतस्त्यागस्तदा क्रममुक्तिरिति। ननु सद्यो मुक्तौ सत्यां कथं क्रममुक्तिपक्षस्तत्राह धर्मस्य वासनाशेषादिति। पूर्वं कृता धर्माः स्वर्गादिसाधकास्ते योगं साधयित्वा क्रमेण निवृत्ता अपि फलांशे वासनाशेषास्तिष्ठन्ति, तदा परलोकेच्छा। इदानीं ध्येयभेदेन फलभेदमाह स्थूलस्येति। 'अन्ते या मति' रिति सो[४]ऽपि विराड् भवति। तस्य[५] लोकव्यवहार्यरूपं चतुर्भुखत्वम्। सूक्ष्मे तु प्रधानफलं सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिर्वा। एवं सति योगेनैव मुक्तिर्न भक्त्येति पूर्वमुक्तः श्रवणादिमार्गो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्याह मनोमय्या अपीति। अत्राष्टाङ्गे योगे ध्यानमेव प्रसाधकं विषयप्राबल्यात्। ततः कैमुतिकन्यायः। श्रवणादिना तु स्वाभा[६]विको भगवानाविर्भवतीति महानेव विशेषः। नन्वेवं कल्पनायां किं प्रमाणं? तत्राह स्थूलेन भाविते चित्त इति। यतोऽयं ध्येयद्वयमाह। तत्रापि यावन्न जायेतेति वाक्येन स्थूलध्यानस्य भक्तिशेषत्वमुक्तम्। सूक्ष्मज्ञानस्य च भक्तिसाध्यत्वेनैव फलसाधकत्वम्। तदाह भक्त्यभाव इति॥ १४-१७॥

अन्यदपि नियामकमस्तीत्याह सर्वस्येति—

निबन्धः—सर्वस्य भक्तिशेषत्वं तद्धेतुः श्रवणादिकम्। निर्वाहकं तदन्योन्यं तेन त्रयमुदीर्यते॥ १८॥

प्रकाशः—'न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्थाः' इत्युपसंहारे भक्तिशेषत्वेनैव सर्वमुपसंहृतम्। तस्याश्च हेतुः श्रवणादिकं यद्यपि प्रत्येकमेव भक्तिसाधकं, तथापि तदन्योन्यनिर्वाहकम्। तेन त्रयमुच्यते। अन्योन्यनिर्वाहकत्वं टीकायां निरूपितम्॥ १८॥

ननु श्रवणयोगयोर्विकल्पे किं सर्वदा श्रवणेन? अन्ते योग एव साधनीयोऽल्पकालसाध्यत्वादित्याशङ्क्याह बहुकालविलम्बे त्विति—

निबन्धः—बहुकालविलम्बे तु सुगमं त्वेतदेव हि। अन्यथा पापसंवृद्धौ न त्यागे विशते मनः॥ १९॥
अत्यागेऽपि हरिः प्रीतः स्वयं वा साधयेत्फलम्। एवं श्रीकृष्णभजनमध्यायद्वितयेन हि॥ २०॥
श्रवणादिभिरुक्तं हि नित्यमेतन्न चेतरत्।

प्रकाशः—अन्तकालसन्देहे योगे प्रवृत्तो दुःखं प्राप्नोति श्रवणादौ तु सुखम्। अतः सुगमत्वात्पूर्वोक्त[७]न्यायेनावश्य-कत्वाच्च श्रवणं कर्तव्यम्। किञ्च, योगपक्षेऽपि श्रवणमावश्यकमित्याह अन्यथेति। श्रवणा[८]भावे नित्यमुपचीयमानपापेन योगाङ्ग-त्यागो न भवेत्। श्रवणे तु न योगापेक्षेत्याह अत्यागेऽपीति। प्रथमप्रकरणार्थमुपसंहरति एवमिति। योगस्य गौणत्वाद्भक्तिमार्ग एवोपसंहृतः, तत्र हेतुं वदन् योगस्य गौणतामाह नित्यमेतदिति। श्रवणमेव मुख्यं, योगो न मुख्य इत्यर्थः। नियतफलसाधकं वा। अकरणे प्रत्यवायो वा। तव्य[९]प्रत्ययस्यापि लोके विधित्वाङ्गीकारात्॥ १९-२०॥

एतदिति, योगाभ्यसनम्—इदं सर्वद्वितीयाध्यायस्थानां 'स्थिरं सुख'मित्यादीनां तात्पर्यम्—

प्रसाधकमिति। यमादिपञ्चकं तस्याङ्गं, धारणा तु तस्यैवावस्थाभेदः, समाधिस्तु योग एवेति ध्यानप्रकर्षसाधकमित्यर्थः। उक्तमिति। तथा च तदेवैवं कल्पनायां प्रमाणमिति श्रवणादिमार्गो न व्यर्थ इत्यर्थः। नन्वस्तु स्थूलध्यानस्य भक्तिशेषत्वं, तथापि सूक्ष्मध्यानस्य तथात्वाभावात्तेन योगस्य फलदत्वे व्यर्थैवेयं कल्पनेत्यत आहुः सूक्ष्मेत्यादि। तथा च भक्त्यभावे तदभावात्तस्यापि भक्तिशेषत्वमेवेति न श्रवणादिमार्गो व्यर्थ इत्यर्थः॥ १४-१८॥

नियामकमिति, कल्पनानियामकम्। शिष्टमतिरोहितार्थम्॥ १९-२०॥

१. ज्ञानफलमिति। नित्यनिरतिशयितैवानन्दाभिव्यक्तिः २. मूले अग्रे गत्वेति। लिङ्गं संरक्ष्याग्रे त्यजेदित्यर्थः। ३. सूक्ष्मे तदा मन इति। तादृशे चित्ते यदा भक्तिः, तदा मनः सूक्ष्मे विशते। ४. सोऽपीति। उपासकोऽपीति। ५. तस्येति, विराजः। ६. स्वाभाविक इति। अनेन विषयप्राबल्यमुक्तम्। ७. भक्तिमन्तरा सूक्ष्मज्ञानस्य फलासाधकत्वरूपणे। ८. श्रवणाभाव इत्यादि। 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्। धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरदि'ति वाक्यात्। ९. तव्यप्रत्ययस्येति तस्माद् भारते'ति पद्योक्तस्य।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवमध्यायद्वयार्थं विचार्य तृतीयाध्यायार्थं विचारयति कामेन त्वन्यभजनमिति—

निबन्धः—कामेन त्वन्यभजनमस्मिन् कामोऽपि सिध्यति ॥ २१ ॥
सर्वेन्द्रियाणां वैफल्यमसेवायां भविष्यति। निषिद्धार्थत्वसाम्येन द्वयमेकत्र चोदितम् ॥ २२ ॥
श्रोतुरुत्साहकथने सन्देहाच्छौनके कृतम्। भजने बाधनिर्धारो द्वयमेकत्र सिध्यति ॥ २३ ॥
यावत्प्रभोः स्वरूपं च गुणाः कर्मादयस्तथा। न सम्यगवगम्यन्ते तावद्भजनसंशयः ॥ २४ ॥

प्रकाशः—आवश्यकत्वाभावाद्बाधाभावाच्च नान्यभजनं प्राप्नोति, किन्तु कामे विद्यमाने तत्तद्विषयाधिकारिणां भजनं भवति। तन्महाप्रभोरपि भजने भवतीति ज्ञापयं[१]ति। प्रत्युताऽभजने सर्वेन्द्रियाणां वैफल्यं[२] च। अतो भजनावश्यकत्वाय तृतीयाध्यायः। अनेन ज्ञानिनोऽपि देहेन्द्रियाणां वैफ[२]ल्यं निरूपितम्। कामाभावेऽपीन्द्रियाणां सार्थकत्वाय भजनं कर्तव्यम्। तत्तदभिमानिन्यो देवता भगवत्सम्बन्धमप्राप्य दुःखिताः सद्यो मोक्षे ज्ञाने वा विघातं कुर्युरिति भावः। आत्मभू[३]तत्वेऽपि वैफल्यात्। यथा अकल्पोऽग्निं प्रविशति। अतः सर्वेन्द्रियैर्भजनं कर्तव्यमिति श्रद्धा निरूपिता। नन्वेकस्मिन्नध्याये कथमर्थद्वयनिरूपणं, देवतान्तरभजननिषेधो, भगवद्भजननिषेधश्चेति ? तत्राह निषिद्धार्थत्वसाम्येनेति। तृतीयाध्याये श्रोतुः श्रद्धा वक्तव्या। तत्र राजनि श्रद्धा निश्चिता। पूर्वस्कन्ध उत्तमाधिकारित्वेन निरूपणात्। शौनके सन्देहः। श्रोतुरुत्साहकथने वक्तव्ये शौनके सन्देहात्तत्रैव कृतं निरूपितमित्यर्थः। भजने बाधनिर्धारस्तु देवान्तरभजनरूपः। स साधारण इति शेषः। इन्द्रियाणां दुष्टत्वं च। द्वयमेकेनैव प्रकारेण सिध्यतीति। विधिमुख[४]तया तृतीयाध्यायार्थः। देवतान्तरभजनमिन्द्रियदोषश्च बाधक इति। इन्द्रियदोषे च देवतान्तरभजनम्। अन्यभजने चेन्द्रियदोष इति। नन्वेवं शौनकस्य भजनावश्यकत्वज्ञाने सिद्धे किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह यावत्प्रभोरिति। स्वरूपाद्यज्ञानेऽपि भजनं न सिध्यतीति तदर्थं प्रश्नः ॥ २१-२४ ॥

एवमेकादशभिरध्यायद्वयार्थो निरूपितः, विषयस्यैक्यात्। अतः परं सार्धैस्त्रिभिस्तृतीयाध्यायार्थमाहुः एवमित्यादि—बाधाभावादिति, तस्याकरणे भगवद्भजनबाधाभावात्। ननु ज्ञानवत इन्द्रियादिष्वात्मबुद्ध्यभावादिन्द्रियवैफल्येऽपि को दोष इत्यत आहुः कामाभावेऽपीत्यादि। ननु सिद्धज्ञानस्य तु नायमपि दोष इत्यत आहुः आत्मभूतेत्यादि। तथा च तत्रेन्द्रियवैफल्यमेव तस्यानीशत्वापादकमिति स एव तत्र दोष इत्यर्थः। निरूपितेति, सर्वमुक्त्वाग्रे 'एतावानेव यजता'मिति द्वाभ्यां श्रोतृप्रोत्साहनेन श्रीशुकैरेव निरूपितेत्यर्थः। एकस्मिन्नित्यादि। श्रोतृश्रद्धानिरूपकतया एकस्मिन्नध्याये कथं निषेधद्वयस्य प्रकारतेत्यर्थः। ननु श्रोतृश्रद्धाध्यायार्थः, सा तूत्साहनादेव सिद्धेति शौनकप्रश्नोपनिबन्धनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः तृतीयेत्यादि। निरूपितमिति, श्रद्धालुत्वं निरूपितम्। तथा च श्रोतृमात्रे नान्यत्वरूपैव श्रद्धा फलोपकारिणी, न तु केवलश्रवणादरमात्ररूपेति ज्ञापनार्थं तत्कथनमित्यर्थः। ननु निषेधद्वयस्योत्तमश्रोतृश्रद्धायामस्तु प्रकारता, शुकदेवेन तद्द्वारा तत्प्रोत्साहनात्। जघन्ये कथं प्रकारतेत्यत आहुः भजन इत्यादि। साधारण इतीति। श्रद्धाद्वयेऽपि सर्वथापेक्षितः। चेति बाधकतया साधारणमित्यर्थः। ननु प्रकारतया विवक्षितस्य निषेधस्याप्रतीयमानत्वात्कथं तेन रूपेणाध्यायार्थतेत्यत आहुः द्वयमित्यादि। एकेनेति, अनन्यभजनरूपेण। विधिमुखतयेति। 'यजेत पुरुषं पर' मित्यस्य विधेः परिसङ्ख्यारूपेण द्वारतया। मूलस्य बाधपदस्य 'करणाधिकरणयोश्चेति करणार्थकत्वबोधनायाहुः बाधक इति। ननु करणव्युत्पन्नस्य बाधकपदस्य कथमुभयसङ्ग्राहकतेत्यपेक्षायामाहुः इन्द्रियेत्यादि। चद्वयमवधारणार्थकम् ॥२१-२४ ॥

---

१. ज्ञापयतीति। 'अकामः सर्वकामो वे'ति वाक्ये श्रीशुको ज्ञापयति तथा चास्मिन् भगवद्भजने काम एव न सिध्यति, किन्तु कामा मोक्षश्चेत्युभयं सिध्यतीति मूलार्थः। २. वैफल्यमिति। 'श्वविड्वराहे'त्यादि श्लोकतात्पर्यम्। ३. तृतीयाध्याये 'सर्वेन्द्रियाणां वैफल्यमसेवाया' मिति कारिकाव्याख्याने आत्मवैफल्येऽपि वैफल्यादिति। अत्रात्मशब्देनेन्द्रियाणि। तेषां वैफल्यं, तत्तदिन्द्रियैर्भगवत्सम्बन्धाभावः। तदापि जीवस्य वैफल्याद् भगवत्सम्बन्धाभावाद्धेतोः, तृतीयाध्यायस्य भगवद्भजनावश्यकत्वार्थत्वं, एवं साध्येनान्वयः ॥ अत्रोदाहरणं—अकल्पोऽग्निमिति। 'यदा कल्पः स्वक्रियाया' मित्यनेन अकल्पस्याग्निप्रवेशः, 'कल्पस्त्वेवं परिव्रज्ये' त्यनेन कल्पस्य संन्यास उक्तः। अत्र देहस्य फलं सर्वसंन्यासपूर्वकं देहेन साध्यानुष्ठानम्। तत्सामर्थ्याभावे सति न सिध्यति। तदा जीवस्यापि संन्यासफलं न स्यादिति यथा देहवैफल्ये जीवस्य वैफल्यं, तथेन्द्रियाणां भगवत्सम्बन्धाभावेऽपि जीवस्य भगवत्सम्बन्धरूपं फलं न स्यादित्यर्थः। ४. अत्रैवाग्रे 'भजने बाधनिर्धार' इति कारिकाव्याख्याने विधिमुखतया तृतीयाध्यायार्थ इति। तृतीयाध्यायार्थः श्रोतुः श्रद्धा सा पूर्वं प्रकर्षेणार्थोक्तौ पर्यवसानार्थं 'सान्यसेवा बहिर्मुखेन निरूपिता। अत्र तु भजने बाधनिर्धार इत्यनेन श्रोतुः साक्षादेव भगवति श्रद्धा निरूपिता। शुकेन श्रोतुः प्रोत्साहनार्थं 'ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यारभ्य 'यजेत पुरुषं पर' मित्यन्तेऽन्यभजने क्रियमाणे भगवद्भजनं बाध्यते, भगवद्भजनेऽन्यभजनं बाध्यत इति निरूपितम्। शौनकेन तु इन्द्रियदोषो भगवद्भजनबाधकः, भगवद्भजनं च तद्बाधकमिति निरूपितम्। तद्देवतान्तरभजनमिन्द्रियदोषश्च, अन्योन्यहेतुभूतं भगवद्भजनबाधकमिति समुदितेनाध्यायेन व्यासेन निरूपितमिति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं शौनकोत्साहं निरूप्य राज्ञोऽप्युत्साहं चतुर्थाध्यायादौ निरूपयतीत्याह भजनार्थमिति—

निबन्धः—भजनार्थं समुत्साहो ममतानाशपूर्वकः । त्यक्तोऽपि विषयोऽन्तःस्थो ज्ञानादेव निवर्तते ॥ २५ ॥
तत्त्यागपूर्वकः प्रश्नः कृतः स्वोत्साहबोधकः । नमनेनैव निर्धारं सामान्येन शुको जगौ ॥ २६ ॥

प्रकाशः—प्रश्नात्पूर्वं ममतानाशो निरूपितः, स सामान्यतः श्रद्धाप्रतिपादकः । ननु पूर्वमेव प्रायोपवेशनात् त्यक्त्वा राज्यादौ ममता, कथं त्विदानीं पुनस्त्याज्येत्याशङ्क्याह त्यक्तोऽपीति । ज्ञानं सर्वं हरिरिति । स एव भजनीय इति वा । उत्तमयो-र्द्वितीय इति स्वोत्साहबोधक इत्युक्तं ज्ञानमात्रं प्रथमे । परित्यागसहितं द्वितीय इति । स्वाधिकारानुसारेण शुकस्योत्तरं नमनादि-वाक्यैरुच्यते । नमनप्रार्थनाभ्यां चोत्साहोऽपि सिध्यति ॥ २५-२६ ॥

उपसंहरति एवमुत्साहेति द्वाभ्याम्—

निबन्धः—एवमुत्साहसंसिद्धिर्विश्वासार्थं कथावचः । एतज्ज्ञानं भागवतश्रवणादेव नान्यथा ॥ २७ ॥
इति नारदसन्देहो ब्रह्मवाक्यं तथोच्यता । विमर्शोऽपि ततः सिध्येदुत्पत्त्या सा त्रिधा मता ॥ २८ ॥

प्रकाशः—सर्वेषामेवोत्साहः सिद्धः । स्वत एव प्रमेयकथनं परित्यज्य ब्रह्मनारदसंवादक्षेपोऽपि विश्वासार्थः । तत्रापि नारदस्य प्रश्न एवं ज्ञापयतीत्याह एतज्ज्ञानमिति । सर्वशास्त्रार्थनिर्धारः सामान्येनोक्तोऽपि न सम्यगवगम्यते भागवतश्रवणव्यति-रेकेणेति सर्वज्ञस्यापि नारदस्य प्रश्नः । अत एव ब्रह्मणोऽप्युत्तरम् । अन्यथा परीक्षकवचनमिवोपेक्ष्यं स्यात् । तयोर्वचनानुवचनेनैव पूर्वोक्तस्यापि विमर्शः सिध्यति । एवमध्यायत्रयस्योत्पत्त्या विमर्शोऽर्थ इत्युक्त्वा तस्य प्रकरणस्याध्यायत्रयात्मकत्वे हेतुं वदन्नध्या-यार्थान् विभजते सा त्रिधा मतेति ॥ २७-२८ ॥

तामेवाह अनित्य इति—

निबन्धः—अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं सत्त्वतः स्वतः ॥ २९ ॥
सूक्तार्थकथनं मध्ये भजनार्थं हि सर्वथा ।

प्रकाशः—नित्यापरिच्छिन्नतनावपि द्वेधा प्राकट्यम् । आवेशित्वेनावतारत्वेन च । अनेन लोकेऽपि वस्तूत्पत्तिनिर्धारेण भजनं निर्धारितं भवति । अन्यकृता या काचिन्मूर्तिः प्रथमा, स्वात्मानमावाह्य भजनं द्वितीया, स्वत आविर्भूता तृतीयेति । तत्रापि नित्यस्थिताववतारः । कादाचित्के त्वावेशः । विशेषोऽपि टीकया ज्ञातव्यः । इममर्थं सूचयति सूक्तार्थकथनं मध्य इति । प्रथमभजनं लौकिकं, द्वितीयं वैदिकं, तृतीयमान्तरानुभवसिद्धमिति ॥ २९ ॥

एवं सार्धैस्त्रिभिस्तृतीयाध्यायार्थ उक्तः । अतः परं सार्धाभ्यां चतुर्थाध्यायार्थं वदन्तः प्राथमिकानामेकादशश्लोकानां पूर्वशेषित्वेऽप्युत्तरशेषत्वाच्चतुर्थाध्यायारम्भे तदुक्तिरित्याशयेनाहुः एवमित्यादि—

तत्राद्यानां सूतोक्तानां चतुर्णामर्थमाहुः—प्रश्नादित्यादि । द्वितीय इत्यादि । भजनीयत्वज्ञानपूर्वकः प्रश्नः, इति हेतोः, स्वोत्साहबोधकः, स्वस्य स्नेहेन श्रवणे य उत्साहो हर्षस्तद्बोधक इत्युक्तमित्यर्थः । अतः परं शुकवाक्यतात्पर्यं वदन्तोऽधिकारप्रकरण-समाप्तिबोधनाय तस्याधिकारस्योत्तमतायाः स्फुटीकरणाय चाहुः—ज्ञानमात्रमित्यादि । तथा च प्रथमे वक्तृत्वस्याभिमान उत्तरत्वेनोक्तकथनात्[1] शुकस्य तु नमनादिवाक्यैरेव कथनात्तदभिमानाभावो व्यासपादैर्बोधित इति परमवैराग्यसाहित्यादुत्तम इत्यर्थः । नन्वेतेन सर्वज्ञत्वविरक्तिसिद्धे शेषे द्वे कथं सिध्यत इत्यपेक्षायामाहुः नमनेत्यादि । उत्साह इति, कीर्तनोत्साहः । तथा च भगवन्नमनप्रार्थनाभ्यां भक्तत्वं, व्यासनमनेन श्रुतभागवतत्वं च बोधितम् । इति सर्वोऽप्यधिकार एतेन सिद्ध इत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥

प्रत्याहारन्यायं प्रकरणसमाप्तिं च बोधयन्ति द्वाभ्यामित्यादि ।

अत्र सर्वेषामितिपदं प्रत्याहारन्यायबोधकम् । 'एतदेवे'तिश्लोकतात्पर्यमाहुः स्वत इत्यादि । एवं सार्धाभ्यां चतुर्थाध्यायार्थ उक्तः । अतः परं षड्भिः पञ्चमाध्यायार्थं तृतीयप्रकरणस्यावान्तरप्रकरणार्थं चाहुः तत्रापीत्यादि । तत्रापीति, पञ्चमाध्यायारम्भेऽपि । अत एवेति, एतज्ज्ञापनायैव । चतुर्थ्यास्तसिः । उत्तरस्य कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । पूर्वोक्तस्य सर्वरूपत्वस्य, व्यतिरिक्तरूपत्वस्य च ॥ २७-२८ ॥

तामिति, त्रिरूपां विधाम्—

आवेशित्वेनावतारत्वेन चेति । इदं 'सत्त्वतः स्वतः' इत्यस्य व्याख्यानम् । सत्त्वं सत्ता अयसि वह्नेरिव संक्रान्त्या

---

[1] उत्तरकथनादित्यपि पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निबन्धः—तन्मूलत्वाद्धि सर्वस्य तज्जे तद्रूप एव च ॥ ३० ॥

मूलभक्त्यैव भजनमतः प्राकट्यसङ्कथा । तस्यापि मूलं कृष्णस्तु विमर्शे तस्य साधनम् ॥ ३१ ॥

माहात्म्यं च स्वरूपं च द्वयं तत्रैव रूपितम् । अनेन फलसिद्धिर्हि बहूनामिति कीर्तितम् ॥ ३२ ॥

तावन्मात्रत्वकथनमन्येषां वारयत्यपि ।

प्रकाशः—मध्यमभजनं च द्विरूपम् । वेदे सिद्धप्रकारेण ब्रह्मानुभवरूपं यज्ञरूपं वा । तत्र यज्ञरूपं तज्जम् । भक्तिमार्गेण भजनं मूलभक्त्यैवेति पुरुषोत्तमभक्तिसिद्ध्यर्थं प्राकट्यकथैवोक्ता सर्वत्रावतारेषु । अवताराणामपि मूलं कृष्ण इति बोधयितुं विमर्शे कृष्णस्य पुरुषोत्तमत्वं च साध्यते । अन्यथा साधनमनुपपन्नं स्यात् । अवतारान्तरवच्चरित्रमात्रमेव वक्तव्यं स्यात् । तत्र सिद्धमाह माहात्म्यमिति । 'इतरथार्जुनयोर्न भाव्य'मित्यादिना माहात्म्यम् । 'सितकृष्णकेशो यस्यांश' इति स्वरूपम् । कथापि तत्र निरूप्यत इति शङ्कां वारयति द्वयमिति । ननु 'ये च प्रलम्बे'त्यादयः सङ्क्षेपेण कथाश्रिताः कथार्थमेव निरूपिता इत्याशङ्क्याह अनेन फलसिद्धिरिति । कृष्णेनैव मोक्ष इत्यर्थः । गणनायाश्च प्रयोजनमन्येषां मोक्षनिवृत्तिः ॥ ३०–३२ ॥

एवमुत्पत्त्या विचारमुक्त्वा उपपत्त्या विचारार्थमध्यायत्रयमाह उपपत्त्येति—

निबन्धः—उपपत्त्या विचारोऽपि त्रिधा शङ्कोत्तरे फलम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मणोऽपि हरिर्मूलमुपपत्तिः कथागता । प्रदर्श्य कथनात्तस्य न मूलान्वेषणं मतम् ॥ ३४ ॥

उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिश्च शिष्टप्रश्नस्तथैव च । आक्षेपस्य समाधानमन्यत्स्थूलेऽतिदिश्यते ॥ ३५ ॥

तस्मात्स्थूलश्रुतिः सिद्धा तत्स्वरूपमतः फलम् । रूपतश्चार्थतश्चैव तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥ ३६ ॥

लक्षणोक्त्या स्वरूपस्य त्रैविध्यं चार्थतः स्फुटम् । आनन्त्याद्धि विशेषस्य स्थूले कथनतोऽपि च ॥ ३७ ॥

प्रकाशः—अध्यायार्थान् विभजते शङ्कोत्तरे फलमिति । नन्वस्योपपत्तित्वं कथम् ? तत्राह ब्रह्मणोऽपि हरिर्मूलमिति । एषोपपत्तिः कथागता सामान्यतो मूलमित्यर्थः । सर्वस्य भगवत्त्वे भगवानेव वक्ष्यति 'अहमेवासमेवाग्रे' इति । ननु तस्यापि मूलान्तरमन्वेषणीयमिति कथमुपपत्तिरूपतेत्याशङ्क्याह प्रदर्श्य कथनात्तस्येति । भगवान् स्वस्य रूपं प्रदर्श्य पश्चात्स्वस्वरूपमाह । तेन सन्देहो नोत्पन्न इति न मूलान्तरापेक्षा । एतस्य प्रकरणस्योपपत्तित्वसाधने हेत्वन्तरमाह उक्तेऽर्थेऽनुपपत्ति-

---

विद्यमानता, तेन स्वं स्वेच्छया प्रादुर्भूतं भगवत्स्वरूपं तेनेत्यर्थः । आवेशेऽपि विधाद्वयं पूर्वस्कन्धनिबन्ध उक्तम् । सत्त्वगुणजन्यशरीरस्य शुद्धमिश्रभेदेन द्वैविध्यात् । उत्पत्तित्रैविध्यकथनस्य फलान्तरमाहुः अनेनेत्यादि । अनेनेति, अध्यायत्रयेणोत्पत्तित्रयकथनेन । नन्वन्यनिर्धारेण कथमन्यस्य निर्धार इत्यत आहुः अन्येत्यादि । प्रथमेति, उत्पत्तिमती । भजनमिति, यत्रेति शेषः । सप्तम्यन्तो वा पाठः । तथा चावाह्या मूर्तिर्द्वितीयेत्यर्थः । तत् आविर्भूतेति, वेङ्कटेशादिस्वरूपा । तत्रापीति, स्वत आविर्भूतेऽपि । तत्राविर्भावावेशौ पूजाप्रवाहतदभावाभ्यां ज्ञातव्यौ, सर्वनिर्णयोक्तस्वारस्यात् । नन्वेवं वस्तूत्पत्तिनिर्धारणे मूर्तिरूपनिर्धारो भवति, कथं भजननिर्धार इत्यत आहुः इममित्यादि । मध्य इति । प्रकरणं मध्य[1]मे षष्ठेऽध्याये । तथा च मूर्तित्वज्ञाने तत्त्वमध्यपातात्कार्यरूपविषयिणी तत्कृतिरिति तस्य भजनस्य लौकिकत्वम् । तत्रोबाह्यत्वज्ञाने परिच्छेदनित्यत्वयोः स्फूर्त्या अंशत्व एव पर्यवसानान्मध्यमत्वं, वैदिकत्वं तु वाच्यात्प्राप्तेः स्फुटमेव । 'मदुद्धाराय कयाचिद्धिधया प्रादुर्भूत' इत्यादिरूपेण अनुभावादिविषयेण च सिद्धत्वे उत्तमत्वमित्येवं भजनस्वरूपनिर्धारो द्वयोर्मध्ये सूक्तार्थभूतनित्यपरिच्छिन्नकथनेनो[2]त्तरस्योत्कृष्टताज्ञापनात्सूचितो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं पञ्चमषष्ठयोरर्थमुक्त्वा सप्तमस्य वदन्ति मध्येत्यादि । इदं 'तन्मूलत्वा'दिति कारिकाव्याख्यानम् । तज्जमिति । लौकिके व्रीह्यादौ प्रोक्षणादिनालौकिके पदार्थे सन्निधापिते यज्ञो निर्वर्त्यत इति तथेत्यर्थः । ननु नारदप्रश्नोत्तरस्य द्वाभ्यामेव सिद्धत्वादवतारानुक्रमादेः किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः भक्तीत्यादि । कथं साध्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रेत्यादि । स्पष्टमग्रिमम् ॥ ३०–३२ ॥

एवं षड्भिरुत्पत्तिप्रकरणं विवृतम् । अतः परं शिष्टैः सार्धसप्तभिर्द्वितीयं विचारयन्ति एवमित्यादि—

शङ्केत्यादि । अत्राध्यायार्थविभागे अष्टमाध्यायस्याक्षेपकयुक्तिमत्त्वादुपपत्तिप्रकरणे निवेशः । नवमस्य सिद्धान्तयुक्तिमत्त्वात् । तृतीयस्य फलाख्ययुक्तिमत्त्वादित्यर्थः । फलस्य युक्तित्वं तात्पर्यनिर्णायकत्वाद् बोध्यम् । नन्वस्येत्यादि । पूर्वप्रकरणाध्यायेऽतूत्पत्तेः स्फुटत्वाद्युक्तमुत्पत्तिप्रकरणत्वम् । अत्र नवमे युक्तेरदर्शनात्कथमित्यर्थः । एषेत्यादि । ब्रह्मणः सर्वरूपत्वस्य पूर्वप्रकरणे

---

१. प्रकरणमध्यमे षष्ठ इत्यपि पाठः समीचीनोऽयम् । २. नोक्तस्येत्यपि पाठः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्चेति। योऽर्थ उत्पत्त्या निरूपितः स पुनः पूर्वपक्षीक्रियते। तत्सिद्ध्यर्थमप्या[1]न्यपि पृच्छ्यन्ते। आक्षेपस्य च वक्ता समाधानं करोति। अन्येषां चोत्तरं न प्रयच्छति। अन्यथा कथापक्ष एव स्यात्। तेषामपि परम्परोपयोगोऽस्तीति स्थूले भागवते तस्योत्तरमित्याह अन्यत्स्थूल इति। अनेनोपपत्त्यैव यत्सिद्धं तन्निरूपितमित्याह तस्मात्स्थूलश्रुतिरिति। दशलक्षणं भागवतं श्रोतव्यमिति सिद्धम्। अतः फलाध्याये भागवतस्वरूपमेव निरूपितम्। तेन सर्वदा म्रियमाणैर्वा भागवतं श्रोतव्यमिति भागवतं फलत्वेन सिद्धम्। अतस्तस्य फलाध्याये रूपतश्चार्थतश्च स्वरूपनिरूपणम्। तदेव कथमित्याकाङ्क्षायामाह लक्षणोक्त्येति। दशलीलानां लक्षणकथनेन भागवतस्वरूपमुक्तम्। आध्यात्मिकादिभेदेनार्थस्यापि त्रैविध्यं स्फुटम्। नन्वर्थतः स्वरूपतो निरूपणे किं पुनः स्थूलं भागवतं श्रोतव्यमित्याशङ्क्याह आनन्त्यादिति। त्रयाणां विशेषस्यानन्त्यान्नात्र निरूपणम्। स्थूले च विशेषेण निरूपणम्। अतो लक्षणत्वेनैवात्र निरूपणं, विशेषतो ज्ञानं स्थूलभागवत एव ॥ ३३–३७ ॥

दशमाध्याये सिद्धमर्थमनुवदति सार्थकं च सुरूपं चेति—

निबन्धः—सार्थकं च सुरूपं च तस्माच्छ्रोतव्यता स्थिता। तस्यांशश्रवणे चापि निःसन्देहफलं च तत् ॥ ३८ ॥

तादृशार्थस्य सम्प्रश्नः कथाक्षेपार्थमुच्यते। विघ्नसन्देहतः शीघ्रं स्वकृतार्थत्वसिद्धये ॥ ३९ ॥

शौनकस्य हि सम्प्रश्नः शुकोक्तिश्चापि तादृशी। अतः सर्वोत्तममिदमिति वक्तुं तथा वचः ॥ ४० ॥

प्रकाशः—चकारात्फलरूपोऽप्यर्थो भगवत्प्रसादलक्षणः सङ्गृह्यते। द्वितीयचकारेण शब्दतोऽप्युत्तमता। एवं मुखतो माहात्म्यमुक्त्वा कैमुतिकन्यायेनापि माहात्म्यं वक्तुं स्थूलश्रोतारं विदुरमाक्षिपतीत्याह तस्यांशश्रवणे चापीति। लीलाद्वयश्रवणेनापि सम्पूर्णफलं सिध्यति, अतः शौनकेन विदुरकथा पृष्टा। 'यावतः कृतवान् प्रश्नान्' इति पूर्वं [2]श्रुतत्वात्। 'यथा पुरस्ताद् व्याख्यास्ये' इतिस्थूलकथनप्रतिज्ञायां भागवतं वहुधा प्रवृत्तमिति। यत्र शी[3]घ्रं फलं तदेव कथयेति। कथाविशेषाक्षेपार्थं प्रश्न इत्यर्थः। शुकोपि तदेव वक्तुं प्रवृत्त इति सूतः शीघ्रमाह। अन्यथा विलम्बे शौनकः किञ्चिदन्यत्पृच्छेत्तदा स्वाभिप्रेतं न सिद्ध्येदिति। ननु शौनकः केनाभिप्रायेण तथा प्रश्नं कृतवान्? तत्राह स्वकृतार्थत्वसिद्धये शौनकस्य हि सम्प्रश्न इति। सर्वलीलाश्रवणं सम्भविष्यति न वेति। अयमेवाभिप्रायः शुकस्यापि। मध्ये राज्ञ उद्वेगे स्वस्य वा निमित्तान्तरापत्तौ वा कार्यं न सेत्स्यतीति सर्वोत्तमांशाक्षेपार्थमेव कथनम्। अतः सर्वोत्तममिदं वक्ष्यमाणं भागवतमिति फलितमित्यर्थः ॥ ३८–४० ॥

इति श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितसप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धे श्रीमद्भागवतार्थप्रकरणे द्वितीयस्कन्धार्थनिरूपणं समाप्तम्।

नारदेनोक्तोर्णनाभिदृष्टान्तेनोक्तत्वात्तस्यापि भगवानेव मूलं चेत्सैवोर्णनाभिदृष्टान्तसिद्धा उपपत्तिर्मुखतो कथनादस्फुटापि कथासन्दर्भवशादवगता। पटस्य कार्पासमिव सामान्यतो हरिरेव मूलं उपादानं कारणमित्यर्थः। ननु मूलत्वमाधारत्वं, तथापि सम्भाव्यते यथा पादमूलमिति, तथा निमित्ततयाऽपि यथा 'कृष्णा मूलमनर्थानामि'ति। तथा अवश्यापेक्ष्यतयापि यथा 'धनमर्जय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगदि'ति। अतो न तावन्मात्रेण निर्णयः। तथा सत्यूर्णनाभिदृष्टान्तवाक्येऽप्यक्रम इतिविशेषणात्तावन्मात्र एव दृष्टान्तस्य नियन्तुं शक्यत्वाच्चेत्यत आहुः सर्वस्येत्यादि। वक्ष्यतीति, उपपत्तिं वक्ष्यति। तथा चैतदनुरोधेनोर्णनाभिदृष्टान्तोऽपि पूर्णो, न तु तावन्मात्र इति पूर्वोक्तयुक्तिरुपादानत्वे उपपत्तिर्निष्प्रत्यूहेत्यर्थः। अन्वेषणीयमिति। ब्रह्मसूत्रेषु 'परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य' इतिवदन्वेषणीयम्। नोत्पन्न इति। तथा चेदानीन्तनानामुत्पद्यमानो भ्रान्तिमूलक एव, न शास्त्रविप्रतिपत्तिमूलक इत्यतो नान्विष्टमित्यर्थः। अन्यथेति, सर्वमुत्तरोक्तौ। तथा च तस्मादपि हेतोः प्रकरणस्योपपत्तित्वमित्यर्थः। नन्वन्येषामुत्तरादाने वक्तुरज्ञानं वा श्रोतुरन्याभिनिवेशादवैराग्यं वा स्फुटीभवतीति नानयोपपत्तित्वसिद्धिरित्याशङ्कायामाहुः तेषामपीत्यादि। को वा उपयोग इत्यपेक्षायामाहुः अनेनेत्यादि। निरूपितमिति, स्थूले निरूपितम्। तथा चोपपत्तित्वसाधन एव तस्याप्युपयोग इत्यर्थः। तस्याप्युपयोगस्यान्यत्फलमाहुः दशेत्यादि। 'इदं तत्स्वरूपमतः फल' मिति चतुर्थपादस्य च व्याख्यानम्। अतः परं तत्र गमकं वदन्तो 'रूपतः फलत' इति कारिकां व्याकुर्वन्ति अतः फलेत्यादि। फलत्वेन सिद्धमिति, उपपत्तिविमर्शफलत्वेन सिद्धम्। तत एव दशमस्य फलाध्यायत्वं प्रकरणे प्रवेशश्चेत्यर्थः। तदेव कथमिति। ननु दशस्कन्धात्मकस्य स्थूलश्रीभागवतस्यैकेनाध्यायेन रूपतोऽर्थतश्च निरूपणं केन प्रकारेण?। दशेत्यादि। तथा चैवं समासेन निरूपणमित्यर्थः। किं पुनरिति। प्रयोजनाभावात्कुत इत्यर्थः। स्थूलभागवत एवेति। तथा च आध्यात्मिकादीनां विशेषज्ञानस्य प्रयोजनस्य सत्त्वाच्छ्रोतव्यमित्यर्थः ॥ ३३–३७ ॥

आक्षिपतीति, निदर्शनत्वेनोपस्थापयतीत्यर्थः। आक्षेपार्थमिति, उपन्यासार्थम्। इदम्पदस्यैव व्याख्यानं वक्ष्यमाणमित्यादि ॥ ३८–४० ॥

इति श्रीतत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गे श्रीपुरुषोत्तमविरचिते द्वितीयस्कन्धविवरणं सम्पूर्णम् ॥

---

१. 'यावान् कल्पो विकल्प' इत्यादिना कल्पादिसूत्राणि। 'व्यपदेशादि'ति पाठः। २. 'श्रुतवान्' पाठः। ३. शीघ्रमिति। स्कन्धान्तरेऽनुपन्नस्य द्वितीयस्कन्ध एवोपन्यासात् शीघ्रपदं प्रयुक्तम्। इति द्वितीयस्कन्धलेखः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् २

श्रीगणेशाय नमः

विद्वच्छिरोमणिश्रीबोपदेवप्रणीतं

हरिलीलामृतम् ।

द्वितीयः स्कन्धः

एवं प्रथमे वक्तृश्रोतृस्वरूपं निष्कृष्य सम्प्रति श्रवणे प्राप्ते अङ्गसहितेऽङ्गिनि अनुष्ठिते फलमावश्यकमिति श्रवणाङ्गार्थं द्वितीयः कृत इत्याह—

द्वितीये श्रवणाङ्गानि ध्यानं श्रद्धा विमर्शनम् ॥

द्विद्विषड्भिर्दशाध्याये ध्यानं साधारणे हरेः । देहेऽसाधारणे जीवैः श्रद्धा श्रोतरि वक्तरि ॥ १ ॥

द्वितीय इत्यादि । तत्र श्रवणं क्रमात्पदवाक्ययोः शक्तितात्पर्यज्ञानम् । ध्यानं तत्त्वचिन्ता । श्रद्धा चित्तप्रसादः साऽप्यङ्गमेव । तत्पूर्वत्वात्तत्त्वप्रतिपत्तेः । "श्रद्धत्स्व सौम्य" इति श्रुतेश्च । विमर्शनं युक्त्या पर्यालोचनं मननमित्यर्थः । एतानि श्रवणस्याङ्गानि । नचाङ्गत्वात्पूर्वं ध्यानादीनि, ततः श्रवणं कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वरूपोपकारिणामेवाङ्गानां पूर्वभावित्वात् । क्रताविव चरुपुरोडाशादीनाम् । फलोपकारिणां पुनरवभृथादीनामिवोत्तरभावित्वोपलम्भात् । फलोपकारीणि च ध्यानादीनि । यावद्धि तानि न निष्पद्यन्ते तावत्कृतमपि श्रवणमा (१) परोक्ष्येण पर्यवस्यतीत्यर्थः इदमत्र तत्त्वम् । "श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्यत्र शास्त्रेषु त्रयी गतिर्मननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्याभ्यां श्रवणं नामाङ्गी विधीयत इत्येके । श्रवणमननाभ्यां फलोपकार्याङ्गाभ्यां ध्यानं नामाङ्गि विधीयत इत्यन्ये । त्रयाणामपि षड्भगवत्समप्राधान्येन साक्षात्कारं प्रत्यङ्गत्वमित्यपरे । युक्तयस्तु तत्रैवानुसन्धेयाः । तत्राद्यं पक्षमवष्टभ्येदमाचार्येणोक्तं श्रवणाङ्गानीति । अथ करणान्याह—द्वीति । द्व्यादिभिर्ध्यानादीनि क्रमादित्यर्थः । द्वादशाध्याय इति स्कन्धविशेषणम् । अध्यायार्थानाह—ध्यानमिति जीवैरित्यन्तम् । ध्यानं द्वेधा जीवैः साधारणे हरेर्देहे एकम् । तैरसाधारणेऽपरम् । तत्र श्रोतव्यादिविषयराजप्रश्नोत्तरं पुरस्कृत्य सर्वजीवसाधारणाकारविश्वमूर्त्तिविष्णुधारणा प्रथमे । निःसङ्गं पुरस्कृत्य सर्वजीवासाधारणचतुर्भुजादिविशिष्टाकारविष्णुधारणा फलपर्यन्ता द्वितीये । श्रद्धेति श्रद्धा द्वेधा । श्रोतृवक्तृभेदात् । तत्र सर्वदेवेभ्यो हरेरुत्कर्षं पुरस्कृत्य तृतीये । सा चायुर्हरतीत्यादिशौनकोक्तेर्गम्यते । राजप्रश्नं पुरस्कृत्य वक्तृश्रद्धा चतुर्थे । सा च शुकस्य "नमः परस्मै" इत्यादिनमस्काराद्गम्यते । वक्तृश्रद्धापि श्रवणाङ्गं, न ह्यश्रद्दधाने वक्तरि श्रोतारस्तत्त्वमवगच्छन्ति ॥ १ ॥

उत्पत्तौ चोपपत्तौ च विमर्शस्तत्र देहयोः । उत्पत्तिस्त्रिविधाऽऽद्यस्य मूर्तामूर्तविभेदतः ॥ २ ॥

उत्पत्ताविति । विमर्शो द्वेधा—उत्पत्त्युपपत्तिभेदात् । उत्पत्त्युपपत्ती च पूर्वोक्तयोः सम्बंधिन्यौ । तत्रोत्पत्तिस्त्रिविधा—आद्यस्य देहस्य मूर्त्तामूर्त्तत्वभेदाद्द्वे । अन्त्यस्य त्वेकेति । तत्र पञ्चमे साधारणदेहस्य मूर्तस्योत्पत्तौ विमर्शः । षष्ठे तु तस्यैवामूर्त्तस्योत्पत्तौ, सप्तमे त्ववताराख्यस्यासाधारणस्योत्पत्तौ ॥ २ ॥

उपपत्तिस्त्रिधाऽऽक्षेपसमाधानप्रयोजनैः । त्रयाणां दशभिर्भेदैरित्यध्याया दश क्रमात् ॥ ३ ॥

इति श्रीभागवते द्वितीयः स्कन्धः ॥

उपपत्तिरपि त्रेधा, आक्षेपसमाधानप्रयोजनभेदात् । तत्राष्टमे देहोत्पत्तिं प्रति राज्ञः प्रश्नः । नवमे तु तस्याक्षेपस्य समाधानम् । दशमे च देहोत्पत्तिनिरूपणं प्रयोजनम् । उपसंहरति—त्रयाणामिति । त्रयाणां ध्यानश्रद्धाविमर्शानाम् । ध्यानस्य श्रद्धायाश्च द्वौ द्वौ भेदौ विमर्शस्य षडित्येवं दशभिर्भेदैर्दशैवाध्यायाः कृता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतायां हरिलामृतटीकायां द्वितीयः स्कन्धः ।

---

१. अपारोक्ष्येणेति पाठान्तरम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परिशिष्टम् –३

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धीयश्लोकानुक्रमणिका

[अकारादिक्रमेणाध्यायक्रमेण च]

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
अ—२९		
१ अन्तकाले तु पुरुष	१	१५
२ अभ्यसेन्मनसा शुद्धं	१	१७
३ अतः कविर्नामसु	२	३
४ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्	३	१२
५ अथो अनन्तस्य	२	२६
६ अन्नाद्यकामस्त्वदितिं	३	४
७ अकामः सर्वकामो वा	३	१०
८ अथाभिधेह्यङ्ग	३	२५
९ अपां वीर्यस्य सर्गस्य	६	७
१० अव्यक्तरससिन्धूनां	६	१०
११ अहं भवान् भवश्चैव	६	१२
१२ अन्ये च विविधा जीवा	६	१४
१३ अहं भवो यज्ञ इमे	६	४२
१४ अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत	७	४
१५ अन्तः सरस्युरुबलेन	७	१५
१६ अस्मत्प्रसादसुमुखः	७	२३
१७ अजः सृजति भूतानि	८	९
१८ अत्र प्रमाणं हि भवान्	८	२५
१९ अध्यर्हणीयासनमास्थितं	९	१६
२० अहमेवासमेवाग्रे	९	३२
२१ अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय	९	३८
२२ अत्र सर्गो विसर्गश्च	१०	१
२३ अवतारानुचरितं	१०	५
२४ अधिदैवमथाध्यात्म	१०	१४
२५ अन्तःशरीर आकाशात्	१०	१५
२६ अनुप्राणन्ति यं प्राणाः	१०	१६
२७ अतः परं सूक्ष्मतमम्	१०	३४
२८ अमुनी भगवद्रूपे	१०	३५
२९ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः	१०	४६
आ—१२		
३० आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्	१	२५
३१ आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ	३	५
३२ आयुर्हरति वै पुंसाम्	२	१७
३३ आत्मजायासुतागार	४	२
३४ आत्मन्भावयसे तानि	५	५
३५ आद्योवतारः पुरुषः	६	४१
३६ आसीद्यदुदरात्पद्मं	८	८
३७ आत्ममायामृते राजन्	९	१
३८ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं	९	४
३९ आभासश्च निरोधश्च	१०	७
४० आसिसृप्सोः पुरः पुर्यां	१०	२८
४१ आदित्सोरन्नपानाना	१०	२९
इ—११		
४२ इदं भागवतं नाम	१	८
४३ इन्द्रादयो बाहव	१	२९
४४ इयानसावीश्वर	१	३८
४५ इत्थं मुनिस्तूपरमेद्	२	१९
४६ इत्यभिव्याहृतं राजा	३	१३
४७ इत्युपामन्त्रितो राज्ञा	४	११
४८ इति सम्भृतसम्भार	६	२७
४९ इति तेऽभिहितं तात	६	३२
५० इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्द	७	४४
५१ इदं भागवतं नाम	७	५१
५२ इत्थंभावेन कथितो	१०	४४
ई—१		
५३ ईशस्य केशान्	१	३४
उ—३		
५४ उरःस्थलं ज्योति	१	२८
५५ उत्सिसृक्षोर्धातुमलं	१०	२७
५६ उन्निद्रहृत्पङ्कज	२	१०
ऋ—२		
५७ ऋषे विदन्ति मुनयः	६	४०
५८ ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत	९	३३
ए—१७		
५९ एतावान् सांख्ययोगाभ्यां	१	६
६० एतन्निर्विद्यमानानां	१	११

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
६१ एवं पुरा धारणया	२	१
६२ एवं स्वचित्ते	२	६
६३ एकैकशोऽङ्गानि	२	१३
६४ एते सृति ते नृप	२	३२
६५ एतमेतन्निगदितं	३	१
६६ एतावानेव यजताम्	३	११
६७ एतच्छुश्रूषतां विद्वन्	३	१४
६८ एतदेवात्मभू राजन्	४	२५
६९ एतन्मे पृच्छतः	५	८
७० एतद्वेदितुमिच्छामि	८	२
७१ एतावदेव जिज्ञास्यं	९	३५
७२ एतन्मतं समातिष्ठ	९	३६
७३ एकमेकतराभावे	१०	९
७४ एको नानात्वमन्विच्छन्	१०	१३
७५ एतद्भगवतो रूपं	१०	३३
क—१७		
७६ किं प्रमत्तस्य	१	१२
७७ कस्तां त्वनादृत्य	२	७
७८ केचित्स्वदेहान्त	२	८
७९ किरातहूणान्ध्र	४	१८
८० कार्यकारणकर्तृत्वे	५	१९
८१ कालं कर्म स्वभावं	५	२१
८२ कालाद्गुणव्यतिकरः	५	२२
८३ केशश्मश्रुनखान्यस्य	६	५
८४ कामं दहन्ति कृतिनो	७	७
८५ क्रीडन्वने निशि	७	३३
८६ कालेन मीलितधिया	७	३६
८७ कथयस्व महाभाग	८	३
८८ कालस्यानुगतिर्या	८	१३
८९ क्रीडस्यमोघसङ्कल्प	९	२७
९० किन्नराप्सरसो	१०	३८
९१ कूष्माण्डोन्माद	१०	३९
९२ कुत्र कौषारवेस्तस्य	१०	४९
ख—१		
९३ खट्वाङ्गो नाम	१	१३
ग—९		
९४ गृहात्प्रव्रजितो	१	१६
९५ ग्रीवायां जनलोकश्च	५	३९
९६ गन्धर्वाप्सरसो	६	१३
९७ गतयो मतयः श्रद्धा	६	२६
९८ गन्धर्वविद्याधर	६	३४
९९ गृहीतग्र यदुपबन्ध	७	३०
१०० गोपैर्मखे प्रतिहते	७	३२
१०१ गतिं जिगीषतः	१०	२५
१०२ गुणात्मकानीन्द्रियाणि	१०	३२
घ—१		
१०३ घ्राणेन गन्धं	२	२९
च—२		
१०४ चीराणि किं पथि	२	५
१०५ चक्रं च दिक्ष्वविहतं	७	२०
छ—१		
१०६ छन्दांस्यनन्तस्य	१	३१
ज—५		
१०७ जितासनो जितश्वासो	१	२३
१०८ जीवच्छवो	३	२३
१०९ जातो रुचेरजनयत्	७	२
११० जज्ञे च कर्दमगृहे	७	३
१११ ज्यायान्गुणैरवरजो	७	१७
त—४२		
११२ तस्माद् भारत	१	५
११३ तदहं तेऽभिधास्यामि	१	१०
११४ तत्राप्येतर्हि कौरव्य	१	१४
११५ तत्रैकावयवं	१	१९
११६ तस्माद् भुवोरन्तर	२	२१
११७ तद्विश्वनाभिं	२	२५
११८ ततो विशेषं प्रतिपद्य	२	२८
११९ तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति	२	३१
१२० तस्मात्सर्वात्मना राजन्	२	३६
१२१ तरवः किं न जीवन्ति	३	१८
१२२ तदश्मसारं हृदयं	३	२४
१२३ तपस्विनो दानपरा	४	१७
१२४ तस्मै नमो भगवते	५	१२
१२५ तस्यापि द्रष्टुरीशस्य	५	१७
१२६ तामसादपि भूतादे	५	२५
१२७ तैजसात्तु विकुर्वाणा	५	२८
१२८ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्	५	३१
१२९ तदा संहत्य चान्योन्यं	५	३३
१३० तलस्तस्य चातलं	५	४०
१३१ त्वगस्य स्पर्शवायोश्च	६	४
१३२ तेषु यज्ञस्य पशवः	६	२३
१३३ ततस्ते भ्रातर इमे	६	२८
१३४ ततश्च मनवः काले	६	२९

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
१३५ ततं तपो विविधलोक	७	५
१३६ त्रैविष्टपोरुभयहा	७	१४
१३७ तुभ्यं च नारद भृशं	७	१९
१३८ तोकेन जीवहरणं	७	२७
१३९ तत्कर्म दिव्यमिव	७	२९
१४० ते वै विदन्त्यतितरन्ति	७	४६
१४१ तद्वै पदं भगवतः	७	४८
१४२ तत्त्वानां परिसंख्यानं	८	१९
१४३ तस्मै स्वलोकं भगवान्	९	९
१४४ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो	९	१७
१४५ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं	९	१८
१४६ त्वयाऽहं तोषितः सम्यक्	९	१९
१४७ तथापि नाथमानस्य	९	२५
१४८ तं नारदः प्रियतमो	९	४०
१४९ तुष्टं निशाम्य पितरं	९	४३
१५० तस्मा इदं भागवतं	९	४३
१५१ तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु	१०	११
१५२ त्वक्चर्ममांसरुधिर	१०	३१
१५३ ततः कालाग्निरुद्रात्मा	१०	४३
द—१२		
१५४ देहापत्यकलत्रादि	१	४
१५५ द्वे जानुनी सुतलं	१	२७
१५६ द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्	१	३०
१५७ देवीं मायां तु	३	३
१५८ देवदेव नमस्तेऽस्तु	५	१
१५९ द्रव्यं कर्म च कालश्च	५	१४
१६० देवद्विषां निगमवर्त्मनि	७	३७
१६१ दिव्यं सहस्राब्द	९	८
१६२ ददर्श तत्राखिल	९	१४
१६३ दशमस्य विशुद्ध्यर्थं	१०	२
१६४ द्रव्यं कर्म च कालश्च	१०	१२
१६५ द्विविधाश्चतुर्विधा	१०	४०
ध—४		
१६६ धर्मार्थ उत्तमश्लोकं	३	८
१६७ धर्मस्य मम तुभ्यं च	६	११
१६८ धर्मस्य दक्षदुहित	७	६
१६९ धन्वन्तरिश्च भगवान्	७	२१
न—३५		
१७० धौतात्मा पुरुषः	८	६
१७१ निद्रया ह्रियते नक्तं	१	३
१७२ नियच्छेद् विषयेभ्यो	१	१८
१७३ नद्योऽस्य नाड्योऽथ	१	३३
१७४ न यत्र कालोऽनिमिषां	२	१७
१७५ नाभ्यां स्थितं	२	२०
१७६ न यत्र शोको न जरा	२	२७
१७७ न ह्यतोऽन्यः शिवः	२	३३
१७८ नूनं भगवतो ब्रह्मन्	४	८
१७९ नमः परस्मै पुरुषाय	४	१२
१८० नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय	४	१४
१८१ नमस्तस्मै भगवते	४	२४
१८२ नाहं वेद परं	५	६
१८३ नानृतं तव तच्चापि	५	१०
१८४ नारायणपरा वेदाः	५	१५
१८५ नारायणपरो योगो	५	१६
१८६ नभसोऽथ विकुर्वाणाद्	५	२६
१८७ नामधेयानि मन्त्राश्च	६	२५
१८८ नारायणे भगवति	६	३०
१८९ न भारती मेऽङ्ग	६	३३
१९० नतोऽस्म्यहं तच्चरणं	६	३५
१९१ नाहं न यूयं यदृतां	६	३६
१९२ नाभेरसावृषभ आस	७	१०
१९३ नार्थो बलेरयमुरुक्रम	७	१८
१९४ नन्दं च मोक्ष्यति भयाद्	७	३१
१९५ नान्तं विदाम्यहममी	७	४१
१९६ नृणां साधारणो धर्मः	८	१८
१९७ न मेऽसवः परायन्ति	८	२६
१९८ निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया	९	७
१९९ नारदः प्राह मुनये	९	४४
२०० निरोधोऽस्यानु	१०	६
२०१ नासिके निरभिद्येताम्	१०	२०
२०२ निरभिद्यत शिश्नो वै	१०	२६
२०३ निदिध्यासोरात्ममायां	१०	३०
२०४ नास्य कर्मणि जन्मादौ	१०	४५
प—२५		
२०५ प्रायेण मुनयो राजन्	१	७
२०६ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य	१	९
२०७ पातालमेतस्य हि पादमूलं	१	२६
२०८ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं	२	९
२०९ परं पदं वैष्णवमामनन्ति	२	१८
२१० पिबन्ति ये भगवत	२	३७
२११ पप्रच्छ चेममेवार्थं	४	३
२१२ प्रचोदिता येन पुरा	४	२२
२१३ पुरुषस्य मुखं ब्रह्म	५	३७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
२१४ पायुर्यमस्य मित्रस्य	६	८
२१५ पराभूतेरधर्मस्य	६	९
२१६ पादेषु सर्वभूतानि	६	१८
२१७ पादास्त्रयो बहिश्चासन्	६	१९
२१८ प्राधान्यतो यानृष	६	४५
२१९ प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण	८	५
२२० पुरुषावयवैर्लोकाः	८	११
२२१ प्रमाणमण्डकोशस्य	८	१६
२२२ प्राह भागवतं नाम	८	२८
२२३ प्रवर्तते यत्र रजः	९	१०
२२४ प्रत्यादिष्टं मया	९	२२
२२५ प्रजापतिधर्मपति	९	३९
२२६ पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य	१०	१०
२२७ प्राणेन क्षिपता	१०	१७
२२८ प्रजापतीन् मनून्	१०	३७
२२९ परिमाणं च कालस्य	१०	४७
ब—८		
२३० ब्रह्माननं क्षत्रभुजो	१	३७
२३१ ब्रह्मवर्चसकामस्तु	३	२
२३२ बिले बतोरुक्रम	३	२०
२३३ बर्हायिते नयने	३	२२
२३४ ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन्	८	१
२३५ बहुरूप इवाभाति	९	२
२३६ बोध्यमानस्य ऋषिभिः	१०	२२
२३७ ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य	१०	५०
भ—१५		
२३८ भगवान् ब्रह्म	३	३४
२३९ भगवान् सर्वभूतेषु	२	३५
२४० भारः परं पट्टकिरीट	३	३१
२४१ भूय एव विवित्सामि	४	६
२४२ भूयो नमः सद्वृजिन	४	१३
२४३ भूतैर्महद्भिर्य	४	२३
२४४ भूर्लोकः कल्पितः	५	३८
२४५ भूर्लोकः कल्पितः	५	४२
२४६ भूमेः सुरेतरवरूथ	७	२६
२४७ भूपातालककुब्	८	१५
२४८ भ्राजिष्णुभिर्यः	९	१२
२४९ भृत्यप्रसादाभिमुखं	९	१५
२५० भगवन् सर्वभूतानाम्	९	१४
२५१ भगवच्छिक्षितमहं	९	२८
२५२ भूतमात्रेन्द्रियधियां	१०	३

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
म—८		
२५३ मनः स्वबुद्ध्या	२	१६
२५४ महतस्तु विकुर्वाणाद्	५	२३
२५५ महातलं तु गुल्फाभ्यां	५	४१
२५६ मत्स्यो युगान्तसमये	७	१२
२५७ मायां वर्णयतोऽमुष्य	७	५३
२५८ मनीषितानुभावोऽयं	९	२१
२५९ मायां विविदिषन्	९	४१
२६० मुखतस्तालु निर्भिन्नं	१०	१८
य—४५		
२६१ यस्यां सन्धार्यमाणायां	१	२१
२६२ यथा सन्धार्यते	१	२२
२६३ यावन्न जायते	२	१४
२६४ यदि प्रयास्यन्नृप	२	२२
२६५ योगेश्वराणां	२	२३
२६६ यज्ञं यज्ञेद्यशस्कामः	३	७
२६७ यथा गोपायति	४	७
२६८ यथा गुणांस्तु	४	९
२६९ यत्कीर्तनं यत्स्मरणं	४	१५
२७० यदङ्घ्र्यनुध्यान	४	२१
२७१ यद्रूपं यदधिष्ठानं	५	२
२७२ यद्विज्ञानो यदाधारो	५	४
२७३ येन स्वरोचिषा विश्वं	५	११
२७४ यद्दैते सङ्गता भावा	५	३२
२७५ यस्येहावयवैर्लोकान्	५	३६
२७६ यस्मादण्डं विराड्जज्ञे	६	२१
२७७ यदास्य नाभ्यान्नलिनाद्	६	२२
२७८ यस्यावतारकर्माणि	६	३७
२७९ यत्किञ्च लोके	६	४४
२८० यत्रोद्यतः क्षितितलो	७	१
२८१ यद् वेनमुत्पथगतं	७	९
२८२ यस्मा अदादुदधि	७	२४
२८३ यद्वै व्रजे व्रजपशून्	७	२८
२८४ ये च प्रलम्बखर	७	३४
२८५ ये वा मृधे समितिशालिन	७	३५
२८६ यर्ह्यालयेष्वपि सतां	७	३८
२८७ येषां स एव भगवान्	७	४२
२८८ यथा हरौ भगवति	७	५२
२८९ यदधातुमतो ब्रह्मन्	८	७
२९० भावान्कल्पो विकल्पो वा	८	१२
२९१ यस्मिन्कर्मसमावायो	८	१४
२९२ युगानि युगमानं च	८	१७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
२९३ योगेश्वरैश्वर्यगति	८	२०
२९४ यश्चानुशायिनां सर्गः	८	२२
२९५ यथाऽऽत्मतन्त्रो भगवान्	८	२३
२९६ यद् यत् परीक्षिदृषभः	८	२९
२९७ यर्हि वाव महिम्नि स्वे	९	३
२९८ यथाऽऽत्ममायायोगेन	९	२६
२९९ यावत्सखा सख्युरिवेश	९	२९
३०० यावानहं यथाभावो	९	३१
३०१ यथा महान्ति भूतानि	९	३४
३०२ यदुताहं त्वया पृष्टो	९	४५
३०३ योऽध्यात्मिकोऽयं	१०	८
३०४ यदात्मनि निरालोक	१०	२१
३०५ यदाह नो भवान्	१०	४८
र—५		
३०६ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं	१	२०
३०७ रूपाभिकामो गन्धर्वान्	३	६
३०८ राज्यकामो मनून्	३	९
३०९ रूपाणां तेजसां चक्षुः	६	३
३१० राज्ञ परीक्षिता पृष्टो	१०	५१
व—२७		
३११ वरीयानेष ते प्रश्नः	१	१
३१२ विशेषस्तस्य देहोऽयं	१	२४
३१३ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर	१	३२
३१४ विज्ञानशक्तिं महिमा	१	३५
३१५ वयांसि तद्व्याकरणं	१	३६
३१६ विभूषितं मेखलया	२	११
३१७ वैश्वानरं याति	२	२४
३१८ वैयासकिश्च भगवान्	३	१६
३१९ वैयासकेरिति	४	१
३२० विचिकित्सितमेतन्मे	४	१०
३२१ विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्	४	१६
३२२ विलज्जमानया यस्य	५	१३
३२३ वायोरपि विकुर्वाणात्	५	२७
३२४ विशेषस्तु विकुर्वाणात्	५	२९
३२५ वैकारिकान्मनो जज्ञे	५	३०
३२६ वर्षपूगसहस्रान्ते	५	३४
३२७ वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं	६	१
३२८ विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च	६	६
३२९ वस्तून्योषधयः स्नेहा	६	२४
३३० विशुद्धं केवलं ज्ञानं	६	३९
३३१ विद्धः सपत्न्युदित	७	८
३३२ वक्षस्थलस्पर्श	७	२५

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
३३३ विष्णोर्नु वीर्यगणनां	७	४०
३३४ वेदाहमङ्ग परमस्य	७	४३
३३५ वरं वरय भद्रं ते	९	२०
३३६ विविक्षोर्मुखतो भूम्नो	१०	१९
३३७ वस्तुनो मृदुकाठिन्य	१०	२३
श—९		
३३८ श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र	१	२
३३९ शाब्दस्य हि ब्रह्मण	२	२
३४० श्वविड्वराहोष्ट्र	३	१९
३४१ श्रियः पतिर्यज्ञपतिः	४	२०
३४२ श्रुत्वा हरिस्तमरणा	७	१६
३४३ शश्वत्प्रशान्तमभयं	७	४७
३४४ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं	८	४
३४५ श्यामावदाताः	९	११
३४६ श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगाय	९	१३
स—४०		
३४७ सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व	१	३९
३३८ सत्यां क्षितौ किं	२	४
३४९ स्थिरं सुखं चासनमा	२	१५
३५० सभूतसूक्ष्मेन्द्रिय	२	३०
३५१ स वै भागवतो राजा	३	१५
३५२ संस्थां विज्ञाय	४	४
३५३ समीचीनं वचो	४	५
३५४ स एष आत्मा	४	१९
३५५ सर्वं ह्येतद् भवान्	५	३
३५६ स भवानचरद् घोरं	५	७
३५७ सम्यक्कारुणिकस्येदं	५	९
३५८ सत्त्वं रजस्तम इति	५	१८
३५९ स एष भगवान्	५	२०
३६० सोऽहंकार इति प्रोक्तो	५	२४
३६१ स एव पुरुषस्तस्माद्	५	३५
३६२ सर्वासूनां च वायोश्च	६	२
३६३ सर्वं पुरुष एवेदं	६	१५
३६४ स्वधिष्ण्यं प्रतपन्	६	१६
३६५ सोऽमृतस्याभयस्येशो	६	१७
३६६ सती विचक्रमे विष्वङ्	६	२०
३६७ सृजामि तन्नियुक्तोऽहं	६	३१
३६८ सोऽहं समाम्नायमयः	६	३४
३३९ स एष आद्यः पुरुषः	६	३८
३७० सत्रे ममास भगवान्	६	४१
३७१ सर्गे तपोऽहमृषयो	७	३९
३७२ सौभर्युतङ्कशिबि	७	४५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्रमसंख्या श्लोकः	अध्यायः	श्लोकाङ्कः
३७३ स श्रेयसामपि विभु	७	८९
३७४ सोऽयं तेऽभिहितस्तात	७	५०
३७५ स चापि यत्र पुरुषो	८	१०
३७६ सम्प्लवः सर्वभूतानां	८	२१
३७७ सर्वमेतच्च भगवन्	८	२४
३७८ स उपामन्त्रितो	८	२६
३७९ स आदिदेवो जगतां	९	५
३८० स चिन्तयन्	९	६
३८१ सृजामि तपसैवेदं	९	२३
३८२ सम्प्रदिश्यैवमजनो	९	३७
३८३ स्थितिर्वैकुण्ठविजयः	१०	४
३८४ स वाच्यवाचकतया	१०	३६
३८५ सत्वं रजस्तम इति	१०	४१
३८६ स एवेदं जगद्धाता	१०	४२
ह—१		
३८७ हस्तौ रुरुहतुस्तस्य	१०	२४
क्ष—२		
३८८ क्षीरोदधावमरदान	७	१३
३८९ क्षत्रं क्षत्राय	७	२२
ज्ञ—२		
३९० ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्त	३	१२
३९१ ज्ञानं परमगुह्यं ते	९	३०

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आनन्दाश्रम-मुद्रणालय,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय—ग्रन्थालय

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi